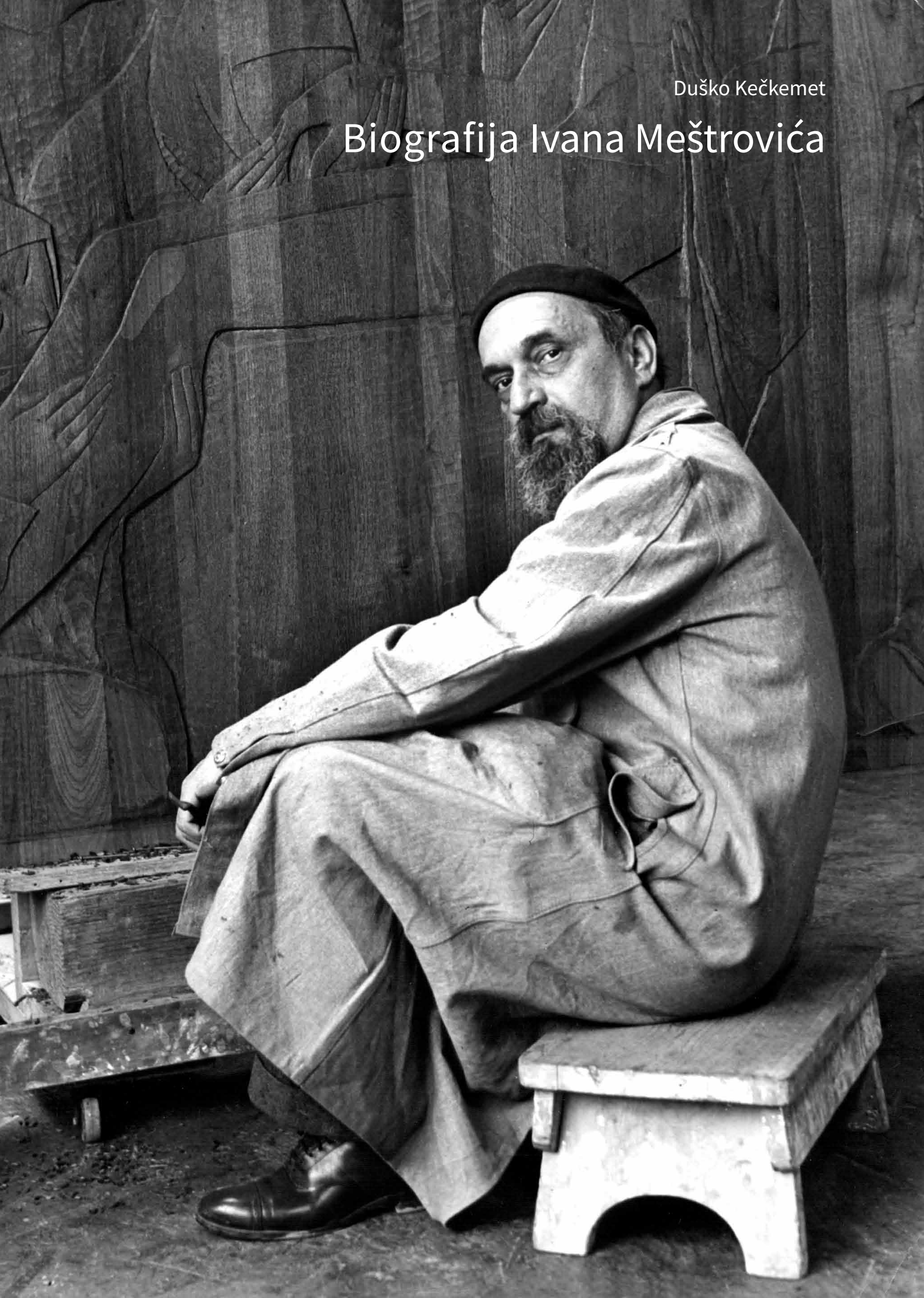

Duško Kečkemet

Biografija Ivana Meštrovića

Duško Kečkemet
BIOGRAFIJA IVANA MEŠTROVIĆA

Nakladnik

Akademija likovnih umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu

Za nakladnika

Tomislav Buntak

Urednik

Matko Alaburić

Uredničko vijeće

Kažimir Hraste, Emilio Marin, Ive Šimat Banov i Radoslav Tomić

Izdavački odbor

**Božo Biškupić, Karlo Grenc, Marija Jakšić,
Zvonimir Mihanović, Zvonimir Radić, Marko Sapunar,
Marija Valčić i Matko Alaburić**

Fotografije

**Arhiv Duška Kečkemeta, Arhiv Zaklade Grenc-Split, Gavrilo Došen,
Pero Dragičević, Bruce M. Harlan, Goran Mećava, Robert Matić i Lazar Pejović**

Koncept izdanja

Pro Media group – Zagreb

Oblikovanje i priprema za tisak

Srećko Škrinjarić

ISBN 978-953-7072-39-1

Izdanje ove monografije omogućili su

HEP – Zagreb, Grad Zagreb, Fractal – Split

Duško Kečkemet

**BIOGRAFIJA
IVANA MEŠTROVIČA**

KAZALO

Prvi dio:

13 PREDGOVOR

I. OTAVICE. SPLIT. 1883.-1900.

16 Zavičaj
18 Preci
23 Roditelji
25 Rođenje
26 Djetinjstvo
28 Prvi radovi
30 Narodna pjesma. Pjesnički prvijenci
34 Otkriće
38 U Splitu. Šegrtovanje
43 Bečki mecena Aleksandar König

II. BEČ. 1900.-1907.

45 Meštrovićev Beč
47 U Čeha Sykore. Profesor Otto König
49 Preživljavanje
53 Umjetnička akademija
58 Prva ljubav – Olimpija
61 Ruža Klein
64 Pisma ocu
69 Izidor Kršnjavi
81 Zagreb
82 Posjeti zavičaju. Putovanja
89 Začeci Meštrovićevog nacionalizma
92 Pisma Andriji i Adeli Milčinović
94 Književni utjecaji. Lav Tolstoj
95 Znanci i prijatelji

III. PARIZ. RIM. 1908.-1914.

104 Priznanje u Parizu. Auguste Rodin
110 Prva dalmatinska umjetnička izložba
114 Društvo hrvatskih umjetnika Medulić

117	Nesuđeni Strossmayerov spomenik
119	Pisma iz Pariza
125	Pariz, Beč, Prag, Zagreb, Split: Putovanja i izložbe
127	Beč. Izložba u Secesiji
130	Zagreb – Nejunačkom vremenu u prkos
139	Rimska međunarodna izložba
155	Izložbe, putovanja, priznanja, znanci i prijatelji
168	Uoči rata
180	Jugoslavenska nacionalna ideja
188	Ivan Meštrović – Hrvat ili Srbin?
190	Kosovski mit

IV. RAT: RIM. LONDON. PARIZ. ŽENEVA. 1914.-1918.

194	Rat. Signorellijevi. Rodin
200	Ružena – I
209	Londonska izložba
219	Život u Engleskoj
224	Klara
227	Ratne godine: Pariz, Ženeva, Cannes
239	Ponovno u Rimu
241	Ružena – II
244	Jugoslavenski odbor u Rimu, Londonu, Ženevi i Parizu

V. ZAGREB. SPLIT. 1918.-1938.

260	Nakon rata
262	Politička razočaranja
266	Meštrović u središtu pozornosti
268	Pariška i druge izložbe
275	Pred mirovnu konferenciju
277	Nesuđeni Vidovdanski hram
280	Usidrenje u Zagrebu
284	Tragikomedija beogradskog Pobjednika
288	Ružena – III
291	Pred vratima smrti
296	Mauzolej u Cavtatu
298	Zagreb, Split, Beograd, London

300	Ruža Meštrović
305	Olga
310	Obitelj sa sela
320	U Zagrebu
324	Engleska izložba. Društvo umjetnika. Pen-klub. Jugoslavenska akademija
327	Milan Ćurčin i Nova Evropa
330	Umjetnička akademija
335	Meštrović i masoni
338	Život u Zagrebu
342	U Splitu i Otavicama
346	Putovanja. Izložbe
349	Izložbe u Americi
353	New York
363	Chicago i ostale izložbe
375	Drugo putovanje u Ameriku
377	Treće putovanje u Ameriku. Indijanci u Chicagu
391	Prijatelji u Americi
400	Neostvoreni planovi
404	Izložbe 1925.-1932.
422	Javni spomenici I.
451	Poprsja istaknutih ličnosti
457	Crkve i mauzoleji
462	Beograd, čaršija i kralj Aleksandar
466	Putovanja po Istoku
468	U domovini i inozemstvu
475	U Splitu i zavičaju
480	Izložba u Parizu 1933.
486	Izložba u Pragu 1933.
489	Izložbe 1935.: München, Berlin, Beč, Graz
495	Meštrovićev splitski dom
502	Obnova crkve Sv. Marka u Zagrebu
506	Sporni konjanici na beogradskome mostu
512	Spomenik neznanom junaku na Avali

Drugi dio:

VI. PREDRATNA I RATNA DOGAĐANJA. 1936.-1942.

526	Dom likovnih umjetnosti u Zagrebu
542	Biskupija
547	Kaštelet na Mejama
550	Javni spomenici II.
557	Krleža i Meštrović
582	Meštrović u političkom životu između dva rata
608	Ratne nevolje
615	U ustaškom zatvoru
635	U Zagrebu nakon zatvora
646	Obitelj u Splitu

VI. EMIGRACIJA: ITALIJA. ŠVICARSKA. 1942.-1947.

649	Biennale u Veneciji
652	U Rimu
669	U Švicarskoj
681	U Rimu

VII. AMERIKA. 1947.-1962.

685	Izložba u New Yorku
692	Sveučilište u Syracusi
712	Nagrade i počasti
717	Meštrović i Stepinac
722	Sveučilište Notre Dame
728	Život i rad u Notre Dame
740	Posjet domovini
755	Izložbe
758	O Meštroviću u Americi
762	Meštrovićeva darovnica
771	Smrt

VIII. I NAKON SMRTI MEŠTROVIĆ. 1962.-2020.

- 780 Obitelj
- 784 Galerija Meštrović u Splitu
- 789 Atelijer Meštrović u Zagrebu
- 792 Ostali muzeji i galerije: Zagreb, Beograd, Vrpolje, Drniš
- 797 Fundacija Ivana Meštrovića
- 798 Sporni mauzolej P. P. Njegoša na Lovćenu
- 812 Posmrtna izložbe
- 814 Stota obljetnica rođenja
- 824 Izložbe: Berlin, Zürich, Beč, Milano, Moskva, Lenjingrad, Kijev
- 832 Ratne i poratne neprilike
- 833 Monografije i Meštrovićeve sporne "Uspomene"
- 840 Ivan Meštrović u 21. vijeku

- 842 Bilješke

BIBLIOGRAFIJA

- 851 I. Monografije, knjige i ostala izdanja o Ivanu Meštroviću
- 857 II. Sastavi Ivana Meštrovića
- 865 III. Katalozi samostalnih i skupnih izložaba Ivana Meštrovića
- 873 IV. Katalozi muzeja i galerija s djelima Ivana Meštrovića
- 875 V. Znanstveni radovi, prikazi, kritike i obavijesti o Ivanu Meštroviću i njegovim djelima
- 1129 VI. Rukopisna i arhivska građa

Prvi dio

ŽIVOT

*Mojoj ženi Smiljani, mojoj desnoj ruci
u svesrdnom radu na ovom djelu.*

Autor

PREDGOVOR

Ivan Meštrović bio je veoma kontroverzan umjetnik: kako svojim životom, tako djelima i utjecajem što ga je vršio na društvo. Ni o jednom umjetniku u našoj likovnoj umjetnosti, a rijetko o kojemu i u svjetskoj povijesti umjetnosti, nije napisano toliko panegiričkih hvalospjeva i ujedno pamfletskih kuđenja, kao o Meštroviću. Veći dio napisa o njemu ili ga hvali, ili kudi, a da o samom njegovom životu i stvaralaštvu manje stručno i nepristrano govori, manje dokumentira, analizira, proučava i vrednuje njegovo djelo. Poticaji za pisanje mnogih sastava o njemu i o njegovoj umjetnosti bili su ideološkog, političkog ili religioznog značaja. Mnogi su pak autori pišući o Meštroviću i o njegovim djelima zapravo pisali više o sebi i o svojim mišljenjima i sudovima nego o njemu.

Naši, a donekle i inozemni, likovni stručnjaci sustezali su se opširnije i iscrpnije pisati o Meštroviću i njegovom stvaralaštvu baš zbog uvijek aktualnih općenitih kritičnih ideoloških i političkih sudova i predrasuda.

To obrazlaže činjenicu, iako je o Ivanu Meštroviću objavljeno oko pedeset monografija i oko pet stotina potpisanih sastava (koje sam uspio registrirati), da ipak o njemu i o njegovim djelima ni za života, ni do danas, gotovo pola stoljeća nakon njegove smrti, nije objavljena ni jedna iscrpna stručna monografija. Sve su one ili kraći općenitiji pregledi, ili uglavnom fotomonografije u kojima reprezentativne ilustracije tvore bitni dio, dok se onaj tekstovni - pa i iz pera znanstvenika - svodi na kraći uvodni tekst. Meštrović i njegova skulptura bili su često više reprezentacija društva ili aktualnih političkih ideologija, nego teme iscrpnijeg proučavanja; više iznošenje osobnih ili aktualnih društvenih sudova, nego dokumentacija građe o njegovu životu i djelu i tek na temelju te građe iznošenje sudova o njegovom životu i tome djelu.

Meštrović je povjesničarima umjetnosti uvijek bio riskantna tema. Branimir Donat je u jednom eseju 1997. pisao: "Zašto se Hrvati tako panično boje napisati jednu jedinu knjigu o svom kiparu Meštroviću?... Nigdje ni pokušaja da se napiše velika i pouzdana biografija toga velikog majstora." (10568).

Rani Meštrovićev prijatelj i biograf Milan Marjanović zaslužan je za objavljivanje dragocjenih podataka o kiparevom životu i stvaralaštvu prva dva desetljeća života, objavivši od namjeravane iscrpnije monografije tek ulomke (3465).

Jedinu kritički pisanu knjigu o Meštroviću objavio je, kao doktorsku dizertaciju, 1961. Žarko Vidović, ali su njegove kritike Meštrovića arhitekta i kipara teško prihvatljive.

Negativnoj kritičnoj osudi Meštrovićeva života i djela pridonijela je posebno najistaknutija ličnost na hrvatskom kulturnom i književnom polju Miroslav Krleža i zaslužni povjesničari likovne umjetnosti, u Hrvatskoj Ljubo Babić i u Srbiji povjesničar umjetnosti i likovni kritičar Lazar Trifunović.

Nacionalistička jugoslavenska euforija uoči Prvog svjetskog rata, uzdižući Meštrovića i njegova djela na divinizarajuće epsko postolje više je škodila ispravnom uočavanju i vrednovanju njegovih djela nego koristila. Hrvatska nacionalistička ideologija osuđivala ga je promatrajući prvenstveno to ranije njegovo stvaralaštvo, a hvaleći tek nacionalističke i religiozne

teme. Socijalistička polstoljetna ideologija pak sudila je o Meštroviću negativno, ili barem rezervirano, upirući prstom na oba ta njegova razdoblja stvaranja. Novija strujanja u svjetskoj, a donekle i našoj likovnoj umjetnosti, usmjerenoj nefiguraciji, pogotovo su pridonijela zaboravu ili likovnoj kritici kasnijeg njegovog stvaralaštva.

Ipak su posljednjih pedeset godina neki naši i inozemni likovni kritičari i povjesničari umjetnosti rjeđim i kraćim napisima revalorizirali barem dio općeg Meštrovićevog stvaralaštva i pridonijeli boljem i ispravnijem stručnom (iako ne širem) sudu o njegovom djelu.

Zanimljivo je da je Meštrovićeva skulptura našla pozitivnog odjeka u nekim poslijeratnim socijalističkim zemljama, pa su kraće monografije o njemu objavili 1967. Rus Igor K. Tupicin (69), čak u 7.000 rasprodanih primjeraka (7779), 1968. i drugo izdanje, 1971. god. Mađari I. Bundev-Teodorov (70, 91a) i 1975. G. Udvary - L. Vincze (99) i 1978. Rumunjka E. Costescu (101), uz ranije monografije, odnosno fotomonografije, Amerikanca 1948. N. Ricea - H. Hilberry (42) i 1959. L. Schmeckebiera (46), koje su posljednje prvenstveno bile potaknute Meštrovićevim djelovanjem na njihovom sveučilištu u Syracusi.

Jedan od bitnih razloga nepostojanja iscrpnije znanstvene monografije o Ivanu Meštroviću je i golema obimnost njegovog životopisa i jednako teško uočljiva obimnost njegovih djela; ne samo skulptura, nego i građevina, slika, crteža, književnih sastava i njegovih likovnih i političkih napisa. Meštrovićev život i djelo su bunar bez dna, što ga nije moguće iscrpiti ni u nekoliko desetljeća ustrajnoga rada, jer se brojna njegova djela, kao i napisi o njemu, nalaze razasuti diljem Europe i Amerike. Iako sam za ovu monografiju tijekom dvadeset godina ustrajnog i neprekinutog rada, uz pomoć brojnih suradnika, osoba i ustanova, sakupljao i obrađivao podatke iz mnogih naših i inozemnih izvora i registrirao oko dvije tisuće njegovih skulptura i preko deset tisuća većih i manjih napisa o njemu, svjestan sam da mi je dio Meštrovićevih skulptura i još vrlo mnogo napisa o njemu ostalo nepristupačno i neregistrirano. Pa i danas, šest desetljeća nakon Meštrovićeve smrti, obilna se bibliografija o njemu i njegovim djelima nastavlja.

Nisam osobno poznao Ivana Meštrovića. Čak mu se ni 1959. godine, kada je posjetio Split, nisam htio nametati, iako sam to vruće želio, jer su ga okružili stariji prijatelji i novi politički uglednici. Ali baš mi je to omogućilo nepristraniji i manje osobni sud o njemu, kao čovjeku i umjetniku.

Osim toga, za razliku od mnogih autora stručnih i nestručnih napisa o njemu, nisam bio opterećen nikakvim ideološkim ni političkim predrasudama, pa sam mogao objektivnije pristupiti spoznaji i prosudbi njegova života i djela u svim razdobljima života i stvaralaštva. Nisam bio opterećen ni nacionalističkom jugoslavenskom, ni radikalnom i euforičnom hrvatskom ideologijom. Nisu mi bili odbojni ni secesijski, ni art déco stil iz određenih razdoblja njegova stvaranja; dapače, među prvima sam oba ta stila u napisima o njemu rano nastojao revalorizirati.

Dokumentiranju i obradi Meštrovićeva života i rada prišao sam (kao i u objavljenim monografijama ostalih hrvatskih umjetnika) više **pozitivistički** nego **kritički**, svjestan da će mnogi povjesničari likovne umjetnosti to zamjeriti i kritizirati, smatrajući takav pristup nesuvremenim. Uvjeren sam da su i naši suvremeni estetski sudovi podložni ovom vremenu i da će mnogi od njih u skorom vremenu drugačijih nazora manje značiti, dok će sabrane i objavljene činjenice svima koji se budu bavili Meštrovićevim životom i djelom uvijek moći koristiti. Stoga ne sudim takozvanu faktografsku obradu života i djela nekog stvaraoca s podcjenjivanjem. Svoje sam vrednovanje - pozitivno i negativno - dakako, iznosio, ali to mogu podcijeniti ili čak kritizirati drugi povjesničari umjetnosti, no mnogobrojne dokumentirane činjenice, do kojih je često bilo vrlo teško doći, nije moguće pobiti (osim nekih pogrešnih podataka, kakvih u toj golemoj količini bez sumnje ima). One će moći poslužiti svima koji se budu bavili proučavanjem ili tek populariziranjem Meštrovićeva stvaralaštva.

Stoga ovaj rad nema namjeru da bude iscrpno gradivo o životu i djelu Meštrovićevom, a pogotovo ne neki imalo konačni sud o njegovom stvaralaštvu.

Osim toga, u ovoj sam se dokumentaciji i obradi Meštrovićeve umjetnosti držao svog, i u ostalim radovima primjenjivog uvjerenja: da je za upoznavanje i vrednovanje djela nekog umjetnika neophodno poznavanje njegova života, životnih spoznaja i osobnih uvjerenja u raznim područjima, pa i onim izrazito osobnim i naoko nevažnim svakodnevnim. U ovom sam djelu višekratno obrazlagao da Meštrović spada u one stvaraoce kojih su djela najuže povezana uz njihova životna zbivanja, spoznaje i ideološke stavove. Duboko sam uvjeren da mnoga Meštrovićeva istaknuta djela ne možemo objasniti, pa ni vrednovati (kako su to Krleža, Babić, Miše i neki suvremeniji povjesničari umjetnosti tvrdili) tek njima samima (tzv. l'art-pour-l'artističkim pristupom), nego ujedno i životnom pozadinom što je uvjetovala njihovo stvaranje.

Stoga sam životopisu umjetnikovom posvetio osobitu i obimnu pozornost, navodeći i manje važna zbivanja u njegovu osobnom životu.

Jednaku sam pozornost posvetio društveno-kulturnom i ideološki-političkom okružju umjetnika, što se neminovno odražavalo na njegovom životu, spoznajama, uvjerenjima, stavovima, reagiranjima u društvu i u njegovom stvaralaštvu. Razvojne promjene umjetnikovih političkih spoznaja i uvjerenja pomoći će nam pri tumačenju i ocjenjivanju njegovih radova u tim razdobljima.

Neke sam naoko nevažne podatke iz njegova života, naročito obiteljske prepiske ili one s bratom Petrom pri organiziranju izložaba, zabilježio radi eventualne mogućnosti da će možda nekome drugome jednom biti korisni, a i zbog toga što se radi o podacima života vrlo istaknutog našeg umjetnika.

Svjestan sam da će mnogi kritičari zamjeriti obilno navođenje često i opširnijih citata prikaza o Meštroviću i o njegovim djelima iz pera ne samo stručnih likovnih kritičara i povjesničara umjetnosti, nego i raznih domaćih i inozemnih publicista, novinara, književnika i drugih. Neke od tih sudova smatrao sam zanimljivima za bolji uvid u šire društveno gledanje i ocjenjivanje Meštrovićeve skulpture; druge zbog zanimljivih sudova, čak i onih najoprečnijih, u kojima uz česti balast uvijek možemo uočiti i zanimljivih i vrijednih opisa i sudova. Umjesto da preuzmem neke njihove pozitivne sudove, radije sam ih

izravno navodio, s imenima njihovih autora i tiskom u kojemu su objavljivani. S obzirom na često potpuno suprotne ocjene Meštrovića čovjeka i umjetnika i njegovih djela, neki od tih napisa - od kojih se s mnogima osobno uopće ne slažem - ipak će nam pomoći da uočimo i objasnimo položaj tog zaista velikog stvaraoca u njegovom vremenu i njegovoj društvenoj sredini.

Smatram da su ti mnogobrojni pozitivni i negativni sudovi, do panegiričnih ili pamfletskih, ipak zanimljivi za upoznavanje tadašnje naše društvene i duhovne sredine.

Na kraju moram objasniti registriranje brojnih nepotpisanih, redovito kratkih, novinskih obavijesti o Meštroviću i o nekim njegovim radovima, o izložbama na kojima je sudjelovao i sl. Iz iskustva pri radu na ranijim monografijama uvjerio sam se da nam obične obavijesti u dnevnom tisku najčešće pružaju više stvarnih podataka o umjetniku i njegovim djelima, nego opširna raspravljanja i estetiziranja o njegovoj umjetnosti, koja su posljednja podložna ideološkoj i stilskoj uvjetovanosti svoga vremena. U najtežem i najdužem radu ove monografije, na izradi kataloga Meštrovićevih radova, na registriranju pouzdanih podataka o samim djelima, mnogo su bile korisnije obične novinske obavijesti nego dugi stručni napisi.

*

U navođenju Meštrovićevih tekstova zadržao sam njegovo izvorno pisanje, koje je, posebno u ranom razdoblju, bilo jezično i gramatički vrlo nepravilno, budući da nije imao prethodnu opću školsku naobrazbu. Mnogi srbizmi u Meštrovićevim tekstovima, naročito oni objavljeni u *Novoj Evropi*, Ćurčinove su jezične i stilske intervencije, ali je i sam Meštrović ranije katkada pisao ekavicom, čak ćirilicom, poput mnogih književnika toga doba (Krleže, Ujevića, Šimića i drugih). U ranim objavljenim tekstovima zadržao sam izvorni stari pravopis.

Strane tekstove, pa i one slovenske i srpske, prevodio sam dosljedno na hrvatski.

Od arhivske građe koristio sam se svom koja mi je bila dostupna: Galerije Meštrović u Splitu, djelomično Atelijera Meštrović u Zagrebu, djelomično Gliptoteke HAZU u Zagrebu, Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, Arhiva Hrvatske u Zagrebu, Arhiva Umjetničke akademije u Beču, Arhiva Muzeja Rodin u Parizu, Arhiva Sveučilišta Notre Dame (SAD), Arhiva Sveučilišta u Syracusi (SAD), Arhiva Umjetničkog centra u Baton Rouge (SAD), osobnog arhiva pok. Petra Meštrovića u posjedu Tome Meštrovića, arhiva pok. Ruže Meštrović u posjedu Elizabete Kaštelančić, Arhiva Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, djelomično rukopisom *Vatra i pepeo* u posjedu Mate Meštrovića. Svim posjednicima navedenih arhiva zahvaljujem na pomoći.

Iako sam nastojao, ipak nisam dobio odobrenje da se koristim arhivom Meštrovićeve prepiske u Atelijeru Meštrović u Zagrebu, Meštrovićevom osobnom prepiskom u South Bendu (SAD), ni arhivom uredništva *Nove Evrope* (M. Ćurčina) u Zagrebu.

Mnogobrojne korisne podatke o životu i radu Ivana Meštrovića dobio sam od mnogih ustanova i osoba iz domovine, ostale Europe i Sjedinjenih Američkih Država. Tako sam se za podatke, posebno datiranje skulptura i crteža, koristio podacima ravnateljice Atelijera Meštrović Vesne Barbić i Ljiljane Čerine, za podatke o Meštrovićevim djelima u Galeriji umjetnina

u Splitu ravnatelja Milana Ivaniševića, ravnatelja Fundacije Ivana Meštrovića Guida Quiena; za podatke u zbirci Sveučilišta u Syracusi (SAD) povjesničarke umjetnosti Jelene Uskoković, a za podatke iz Archivio centrale dello Stato u Rimu arh. Ingrid Brock iz Bamberga.

Obilnu bibliografsku građu o Meštroviću u inozemnom tisku dostavila mi je uslužno knjižničarka Ursula Jahn iz Eberswaldea (Njemačka), podatke o Meštrovićevim djelima i njegovom djelovanju u Notre Dame Dean Porter, Joseph E. O'Connor i dir. Snite Museuma Notre Dame Charles R. Lowing. Za korištenje dragocjene Meštrovićeve prepiske s ocem i bratom Petrom zahvalan sam Tomi Meštroviću u Splitu, a za pisma Ivana i Ruže Meštrović Elizabeti Kaštelančić u Zagrebu. Izradu kopija fotografija Nenada Gattina u Europi i Americi ljubazno je odobrila Marija Gattin u Zagrebu.

Osim izvornih fotografija Nenada Gattina i mojih vlastitih, koristio sam se reprodukcijama Meštrovićevih djela najviše iz monografije 1933. i "Gospe od Anđela" 1937. Milana Ćurčina; iz monografija "Religiozna umjetnost" 1944. (sve bez navođenja fotografâ); Sveučilišta u Syracusi N. Ricea i H. Hilberrya 1948. i L. Schmeckebiera 1959. (bez navođenja fotografâ); iz monografije Ž. Gruma 1961. i 1969. (fot. Tošo Dabac); iz kataloga Atelijera Meštrović u Zagrebu 1973. (fot. Ivan Oršić); iz kataloga izložbe Ivana Meštrovića u Notre Dame 1974. (fot. Bruce Harlan i Clifford Ross); kataloga Muzeja Drniške krajine 1983. (fot. A. Zubović); kataloga jubilarne izložbe u Zagrebu 1983. (fot. N. Gattin); iz monografije D. Kečkemeta 1983. (fot. I. Pervan); iz kataloga Meštrovićevih izložaba u Berlinu-Zürichu-Beču (fot. N. Gattin, V. Popović) i Milanu 1987. (fot. N. Gattin, V. Popović) i monografije B. Gagre 1987. (fot. N. Gattin).

Nadalje sam zahvalan za razne podatke o Meštroviću, njegovim djelima i napisima o njemu u domaćem i inozemnom tisku Anti Kadiću (Bloomington, SAD), Xeniji Grisogono (Paris), Karlu Mirthu (Livingston, SAD), Mariji Jalenak (Baton Rouge, SAD), Marijanu Brajnoviću (Beč), Zlatku Latkoviću (Beč-Zagreb), Obrenu Kečkemetu (Tacoma, SAD), Nenadu Glavanu (Rim), Silviji Filipponi i Marini Gerosa (Como, Italija), Ivu Tiliću (Rim), fra Karlu Jurišiću (Makarska), Zlatku Tomičiću (Zagreb), Relji Valtroviću (Split), Matiji Nikolinu (Vrpolje), Niki Sadnikaru (Kamnik), Veni Zlamaliku (Zagreb), dr. Ivanu Iliću (Dubrovnik), Aldi Glidiću (Pariz) i Daliboru Prančeviću (Split).

*

Dokumentacija građe i rukopis monografije Ivana Meštrovića završeni su u prosincu 2002. godine. Arhivom *Secesije* u Beču nisam se mogao koristiti jer se zgrada upravo preuređivala.

Stoga se nisam mogao koristiti podacima i sudovima u knjizi Irene Kraševac *Ivan Meštrović i Secesija*, objavljene tek 2003. godine, iako ima godinu izdanja 2002, u knjizi Mate Meštrovića *U vrtlogu hrvatske politike*, ni Karla Mirtha *Život u emigraciji*, iako sam tekstove posljednjega poznao iz već ranije objavljenih američkih publikacija. Navodim jedino značajne izložbe i tiskane knjige u razdoblju poslije dovršenja glavnog rukopisa, tj. od 2002. do 2020. godine.

Autor

I. OTAVICE. SPLIT. 1883-1900.

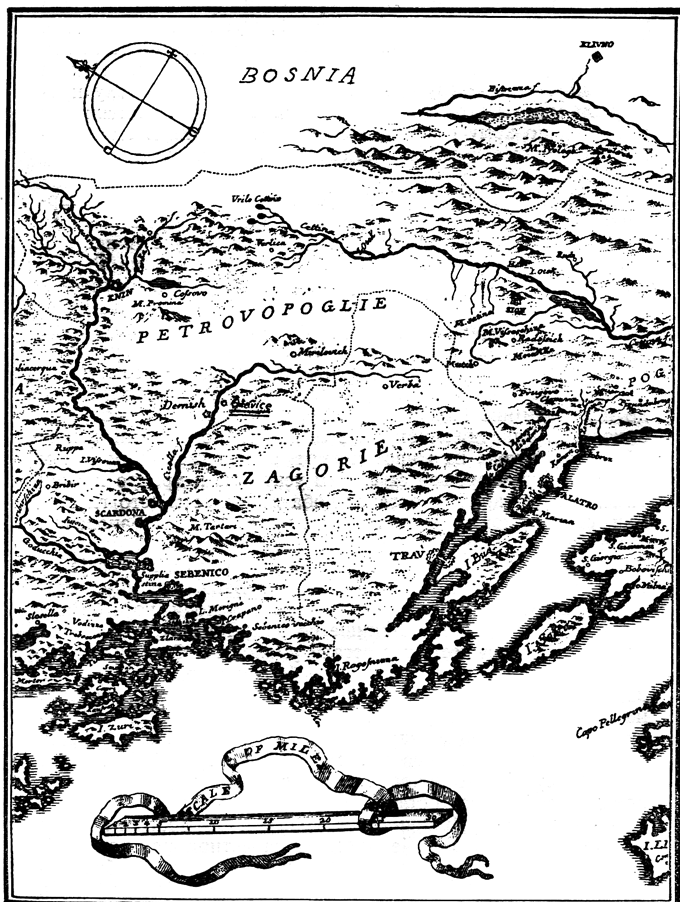
ZAVIČAJ

Meštrovićev uži zavičaj, Petrovo polje, pruža se dolinom od Drniša prema Muću, među brdima Svilajom sa sjeveroistoka, Mosećom s jugoistoka i Prominom sa sjeverozapada. U pozadini, prema sjeveroistoku se proteže visoki lanac planine Dina-re. Dolinom, od jugoistoka prema sjeverozapadu, teče rječica Čikola. Cesta vodi od Muća do Drniša, a odvojak od sela Ružića do Otavica, već na samim obroncima planine Svilaje. Kasnije sagrađeni Meštrovićev mauzolej još je na području Ružića. Južno od ceste i rječice nešto je veće selo Kričke, a sjeverno, također pod Svilajom, najstarije selo Gradac.

Ime je Petrovo polje zacijelo dobilo po staroj župnoj crkvi Sv. Petra u Gracu oko koje još ima rimskih sarkofaga i srednjovjekovnih stećaka. U crkvene zidove uzidani su ulomci ranokršćanskih i starohrvatskih pletera i simbola, ostaci benediktinskog samostana još iz vremena hrvatskih vladara. Rijeka što teče Petrovim poljem zvala se nekada Poljčica, a od turskog vremena Čikola, tj. «voda koja se probija kroz vrleti».

Taj je kraj bio pozornicom teških borbi s Turcima u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću. Sačuvana je tradicija na hrvatskog bana Nehorića koji je poginuo u borbi s Turcima i po kojemu se mjesto njegove pogibije nazvalo Banovača, a jednako i voda na tome mjestu. Sjedište Turaka bio je obližnji Drniš,

Karta zavičajnog Petrovog polja

kojega zu Turci zvali «Malo Sarajevo», sve dok u Kandijskom ratu nisu iz njega istjerani, a džamija pretvorena u crkvu Sv. Ante. (4554; 4557).

Meštrovićev zavičaj obilježavaju dvije suprotnosti. Redovito se naglašava negativna strana toga zavičaja: škrti, goli, siromašni planinski krajolik gladne Zagore i krševite Svilaje. «Otavice, rođeno selo Meštrovićevo, može se ubrojiti u najprimitivnije i najsamoniklije krajeve dalmatinske Zagore...» pisao je Filip Lukas 1932. u «Hrvatskoj reviji». (4542³⁵⁵). Otavice su zaista u škrtom planinskom dijelu toga predjela, pa je i djetinjstvo Meštrovićevo stoga bilo obilježeno pastirskim životom, koji je uvijek bio teži i oskudniji od onog zemljoradničkog. Stoga je Meštrović kasnije, izbjegavajući taj goli i škrti krajolik, obiteljsku kuću i mauzolej gradio znatno južnije, u ravnici, na Banovači, bliže selu Ružića nego Otavicama.

Međutim, u toj goloj, kršnoj i uglavnom gladnoj Dalmatinskoj zagori bilo je, a ima i danas, predjela ubavih i plodnih, privlačnih i pogledu i životu u njima. Takvo je i samo Petrovo polje. To je prvi uočio Matko Peić pišući: „Ne, Otavice nikako nisu samo svilajski kamen (dorska misao) koji je ustobočio Markovu šaku, Miloševa jaja, Goetheovo čelo, Njegoševu obrvu, Teslin nos, nego su Otavice i petropoljska zemlja (jonski osjećaj) koja je razbubрила ramena *Karijatida*, grudi *Zahvalnosti Francuskoj*, bok *Udovice*, bedro *Sjećanja* i cijelo tijelo *Samaritanke na izvoru!*“ (9207).

Sam je Meštrović tu pozornicu svoga djetinjstva opisao i u blagome osvjetljenju u pripovijetci *Pusinica* svoje zbirke *Ludi Mile*: „Naše ubavo polje debele crne zemlje i sočnih livada okruženo je sa sjeveroistoka Svilajom Planinom, sa zapada rastegnutim brdom Mosećom, iza kojega počinje Zagora, krševita visoravan, koja se proteže sve do Šibenika, te sa sjeverozapada Prominom planinom. U njemu se živjelo dosta dobro, ako se taj kraj usporedi sa Zagorom, u kojoj izraste samo proso i tek do pola lakta visok ječam, a po kom dočiću, ako ima kiše, rodi pomalo kukuruz i raž. Njima, Zagoranima, pšenični kruh je bio, kao ‚poljanima‘ ušticipci. Zato se Zagoranima činio život onih u polju kao u Misiru...“ (433³⁹¹).

Poriijeklo stanovnika Petrovog polja posebno je zanimljivo. Na tome području uopće nema starosjedilaca, nego su svi došljaci iz susjednih istočnih krajeva, najviše iz Bosne i Hercegovine. Naime, u dugotrajnom Kandijskom ratu između Turske Carevine i Mletačke Republike (1645-1669) u kojemu je mletački vojskovođa general Leonardo Foscolo, uglavnom s vojnicima iz naših krajeva, oslobodio od Turaka veći dio Dalmatinske zagore i Ravnih kotara i tako povukao tursku granicu dalje na sjever, sklopili su Mlečani 1647. ugovor s glavarima naselja u Petrovom polju i bližoj okolini da napuste svoja ognjišta i zajednički se presele na mletačko područje Dalmacije, gdje će im Republika zajamčiti opstanak i dati na obrađivanje osvojene zemlje, do tada u turskom posjedu. To je učinjeno stoga da se ti žitelji ne bi tijekom rata vraćali pod tursku vlast koja im je pružala povoljne uvjete za posjedovanje i obradu zemlje. Obvezali su se, dapače, zapaliti svoje dotadašnje domove, da bi se tako spriječio njihov mogući povratak na rodno tlo. Tako je mletačka vlast 1647. sklonila cijelo izbjeglo žiteljstvo Petrovog polja najprije kod Šibenika, zatim na utvrđenom poluotoku naselja Vranjica, a nakon rata u Vranjicu i Solinu, što su ga Turci napustili, davši im u posjed okolne zemlje. To je jedan od rijetkih primjera da znamo datum kada je čitavo stanovništvo jednog kraja iselilo na drugo boravište; čak i imena svih iseljenih obitelji (9458⁷²⁻⁷³; 9599¹⁶³; 9458⁷²⁻⁷³).

Nakon završetka Kandijskog rata 1669. mletačka je uprava naselila napuštene krajeve, a posebno potpuno ispražnjeno Petrovo polje, novim stanovništvom, uglavnom prebjezima pred Turcima iz Bosne i Hercegovine, dodjeljujući im zemlje za obrađivanje i zajedničke pašnjake, ali obvezujući ih ujedno, poput ostalih Krajišnika, na stalnu vojnu spremnost u slučaju novih ratova s Turcima. Neki su se u Bosni ranije poturčeni izbjeglice vratili tom prigodom na katoličku vjeru. Među prebjezima je bilo i pravoslavaca, ali i onih rjeđih pravoslavaca koji su se tom prigodom također pokatoličili.

Te su seobe, dakle, mogle uslijediti tek nakon završetka Kandijskog rata, tj. krajem sedamnaestog i početkom osamnaestog stoljeća.

Te masovne seobe objašnjavaju i bosansko ili hercegovačko porijeklo predaka Ivana Meštrovića, kao što nesigurnost života u ratovima i stalna borbena spremnost objašnjavaju borbeni i „hajdučki“ duh žitelja Petrovog polja, o kojemu i sam Meštrović u više navrata piše u svojim zavičajnim pripovijetkama, o prilikama u doba njegovog djetinjstva, ili uoči njega:

„Nož se potezao lako i ubistva su bila česta, iz obične kavgе. Zatim su se generacijama potezale krvne osvete, dok ubistva ne bi bila osvećena krvlju. Vlasti se nisu mnogo brinule, poznavajući narod. Često su pola života provodili u Istri u zatvoru, ili bi živjeli u planini u ajducima.“ (433⁵).

Žiteljstvo Otavica i ostalog Petrovog polja sastojalo se od katolika Hrvata, zvanih «bunjevci», i pravoslavaca, «riščana» ili «rkača», za koje sam Meštrović svjedoči: «...što je u našoj općini bila do jedna četvrtina pravoslavnih ili riščana, seljaka, koji su do tada (u 19. stoljeću) bili narodnjaci, ili *Rvati*, a sad (u 20. stoljeću) su im njihovi popovi, kao i neka gospoda njihove vjere, koji su dolazili s dvora (iz Beograda), utuvili u glavu da su oni srpske vjere, i da kao takvi ne mogu ići s tim pravašima, koji njihovu vjeru mrze...» (433³⁵⁹). Svi su katolici bili ikavci, kao i roditelji Ivana Meštrovića (4542³⁵⁵).

Kada je Ivan Meštrović sagradio roditeljima novu udobnu kuću u dolini na Banovači, stara je prizemnica na brijegu, u kojoj je on proveo djetinjstvo, napuštena i prepuštena propadanju. Ni povodom proslave stote obljetnice Meštrovićeva rođenja 1983. nije obnovljena i obilježena, kako bi se moglo očekivati (9472).

Godine 1958. došao je u Meštrovićev kraj književnik Zlatko Tomičić i obišao staru obiteljsku kuću na padinama Svilaje i opisao taj posjet u putopisu *Put k Meštroviću*:

«Drugi dan... pošao sam s dječakom iz susjedstva u planinu, da vidim kuću u gori, u kojoj su od svog dolaska iz Bosne živjeli Meštrovići i odakle su počeli postepeno silaziti u dolinu, kako se u Otavicama prelazilo s isključivog bavljenja stočarstvom i na bavljenje ratarstvom u dolini Banovači.

...

Prolazeći i nadalje pokraj livada i gajića, konačno stigismo do kuće.

Kakva tuga!... Stajale su tu dvije zgrade. Jedna stara, druga kraj nje još starija. Najprije je izgradjena prva, lijeva, a onda tek druga, desna; nakon toga je prva pretvorena u štalu. Isti je slučaj bio i kod mojih u Lici, kad sagrade pokraj stare sebi novu kuću. Ali ovo je bilo još manje, još sitnije, još neuglednije, siromaškije nego ono tamo. Kako je nizak krov imao taj prvi kućerak, kako sitne kućare. Niska, pocrnjela kućica, pokrita tankim kamenim pločama. Ali i druga nije izgledala bolje: sve je tu bilo bijedno, zapušteno, prljavo, i vani i unutra.

Dvorište je bilo popločeno kaldrmom. Oko kuće: hrast, smokvić, kostela, te krivudave kamene mocire.

Vidjeh niske grede, burad pred kućom, kazančić, torbu, muhe, koje lete u izobilju. Prasci, kola, tronog.

Ovdje je nekad živjelo sedmero braće sa svojim obiteljima. Ukupno dvadeset ljudi. A čini se, da je to stan samo jedne obitelji, najviše dvije. Sedmero braće, medju njima i otac Ivana

Kuća Meštrovićevih u Otavicama, sagrađena 1886.

Meštrovića, koji je i izgradio drugu kućicu (prva stoji tko zna koliko prije nje). Evo natpisa, koji o tom svjedoči. Čitao sam ga, naravno, nevještim slovima, s njegovim naopakim 'S':

OVU KUĆU

GRADI MATE

MESTROVIĆ GABRILLOVIĆ

S POMOĆI BRAĆE

Mate Gabrilović

Na c/21 1886

Ispod toga bila je grubo, primitivno isklesana ljudska glava, nalik na reljefe s bogumilskih stećaka...

U pozadini su se dizali silni obronci Svilaje. Svuda oko kuće bila je mlada šuma. Tu je, dakle, čobanio nekad Ivan Meštrović. U ovoj kući je živio. Tu je jeo, spavao, odatle je istjerivao svoje ovce." (66⁴⁰⁻⁴³).

O krajnje siromaškoj unutrašnjosti očinske kuće svjedočio je i sam Meštrović: «Pod je bio od crvene zemlje izmiješana s malo žute ilovače zbijene maljićem. Uostalom, sve su naše kuće na brdu bile takve...» (433⁷⁵)

PRECI

Izvještavajući mecenu mladog Ivana Meštrovića, Aleksandra Königa, o obitelji dječaka, Kamilo Hofmann, njegov predstavnik u Dalmaciji, pisao je 1900. u Beč: "Pleme Gabrilović-Meštrović veoma je plodno i baš stoga marljivo i veoma valjano. Ti su seljaci veoma srodni sa susjedima u zapadnoj Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori..." (VIII. 2²¹).

Publicist Milan Marjanović je 1924. pratio Ivana Meštrovića u Ameriku, gdje je ovaj priredio niz izložaba, pa je bilježio Meštrovićeva opširna pričanja o porijeklu njegove obitelji i o njegovom djetinjstvu i počecima školovanja.

Prema tom Meštrovićevom pričanju, što se temeljilo na obiteljskoj tradiciji (a ta je usmena tradicija na selu uvijek bila živa, iako katkada i romantično začinjena), živjeli su njegovi preci u početku osamnaestog stoljeća na Duvanjskom polju, a bili su vlastelinska a ne seljačka obitelj i imali su imanja «kod Fojnice na spomenutom Duvanjskom polju». (VIII. 1⁴; 4180). Tu je tradicija netočna jer je Duvanjsko polje u Hercegovini, dok je Fojnica u Bosni, mnogo sjevernije, između Sarajeva i Bugojna. Liječnik Filip David Marušić, dobar poznavatelj obitelji Meštrović u Otavicama, pisao je 1918. u jednom kiparevom životopisu: «Meštrovići potječu iz Duvna (Županjska) u Bosni, te su se i nakon doseljenja u Dalmaciju često zalijetali u Bosnu. Doseljeni Meštrović bio je nećak Gabrilovića i došao s njim u zajednici iz Bosne; živili su neko vrijeme skupa pa stoga i danas Meštrovići uz svoje prezime uzdržaše i ime Gabrilovića.»

Marjanović, prema Meštrovićevom kazivanju, u vezi s dvojnim imenom Meštrović-Gabrilović, veli: «Najstarije tradicije obitelji znadu za jednog Meštrovića, koji se bio vjenčao sa nekom Gabrilovićkom, koja je bila posljednja od svoga roda i zato da se ne zatara ime njenog roda uzeo je taj Meštrović njezino ime, tako se familija dugo zvala Meštrović-Gabrilović. (VIII. 1⁴; 4180).

Zanimljivo je da je Ivan Meštrović u knjizi krštenih u Vrpolju zapsan samo imenom Gabrilović, što je 1972. dalo povoda Vladimiru Malekoviću da to ime smatra njegovim izvornim

(8353). To je, međutim, pobijao Miroslav Meštrović, tvrdeći da se radi o omaški tadašnjeg vrpolskog župnika, kao i greškom u prvom popisu stanovnika sela Otavica, gdje se također obitelj navodi samo prezimenom Gabrilović, dok je u kasnijim službenim knjigama vođena pod imenom Meštrović-Gabrilović ili Gabrilović-Meštrović (8354).

Proturječnosti hercegovačkog ili bosanskog porijekla obitelji i ime Gabrilović najuvjerljivije objašnjava sam Ivan Meštrović 1932. reagirajući na tvrdnje o srpskom porijeklu Meštrovićevih pjesnika Jovana Dučića: «Po onomu što mi je djed pričao, i momu ocu njegov, naši su stari starinom od Fojnice u Bosni, odakle se je jedan dio preselio na Duvanjsko polje kod Županjska, a neki kasnije odatle u Petrovo polje u Dalmaciju, zajedno sa Smiljanićem, Jankovićem i Nakićem. Onaj koji je otišao iz Fojnice oženio je neku Gabrilović, kod Županjska, pa je porodica dobila *na pismu* još i prezime *G a b r i l o v i ć* (ne *G a v r i l o v i ć*, iako razlike nema, ali će Dučić, kao Hercegovac, razumjeti nijansu: Hrvati katolici kažu *Gabriel* a ne *Gavri- lo*).» (275³³⁹)

U tekstu monografije 1933, u članku o porijeklu i djetinjstvu Ivana Meštrovića, pisao je Milan Ćurčin, opet prema kiparevom kazivanju: «...slijedi važna činjenica, da je ovaj naš umjetnik porijeklom iz Bosne, i to izdanak onih slavenskih bogumilskih starosjedilaca od kojih su mnogi - da bi sačuvali imovinu - prelazili na muslimansku vjeru, kad su Turci zauzeli Bosnu. Samo što se je jedan Meštrovićev predak, koji se poturčio, ubrzo pokajao pa se vratio staroj vjeri, i - boreći se protiv Turaka - uzmaknuo u zagorske krajeve Dalmacije, poslije poginuo opet na svojoj djedovini, na Duvanjskom polju.» (27⁹)

Zapravo su se prebjezi muslimanske vjere, naseljavajući mletačke posjede zagorske Dalmacije, redovito pokrštavali na katoličku vjeru.

Srpski pjesnik Jovan Dučić, ranije veliki Meštrovićev poštovatelj i prijatelj, u svojoj je ekstremnoj svesrpskoj ideologiji, temeljenoj na ranijim Garašaninovim načelima, dokazivao srpsko porijeklo obitelji Meštrović, što su zatim prihvatili i neki drugi srpski Meštrovićevi biografi.

U dugom članku *Srpska mistika i Meštrović*, objavljenom 1932. u beogradskoj *Pravdi*, Jovan Dučić, polazeći od temeljnih pretpostavki da je «srpska vjera u nacionalnoj epopeji, kao što je u grčkom starom narodu bio epos Homera i teogonija Hezioda» i da je «naš narod bio u vječnom dodiru s nadzemaljskim silama koje ga pomažu ili s kojima ratuje», dokazivao je: «Meštrović je govorio svojim prijateljima da je porijeklom iz Novopazarskog sandaka, i od plemena Gavrilovića. Doista imaju dva sela, Meštrovci i Maštrovac, u trouglu Plevlje-Foča-Goražde, klasični staro-srbijanski kraj pun nemanjićkih tradicija, carskih crkava i tvrđava, gnijezdo guslara i heroja nacionalnih. Za staru porodicu Gavrilovića se zna da je bila razvijena u tri grane, a za jednu od njih zna se, (prema riječima jednog našeg pisca) da je bila vlastelinska porodica, i čak u rodu s kraljem Urošem II.» (4507).

Odgovarajući Dučiću, pisao je sam Ivan Meštrović malo zatim u *Novoj Evropi*: «Prijatelj Duka meni dade *nemanićsku dušu!*» Zatim navodi tradiciju porijekla obitelji iz Fojnice i Duvanjskog polja. Također: «Za istorijsku tačnost teze, da su se doseljenici u Dalmaciju iz Bosne i Hercegovine iselili kao pravoslavni, te sljedstveno kao Srbi, pa se poslije pokatolčili i spoljašnje zaboravili srpstvo, - prepuštam odgovornost Dučiću, i ostavljam istoričarima (ali ne separatističkim) da o tome raspravljaju.» (275^{337, 341}).

I Dimitrije Mitrinović, dugogodišnji Meštrovićev biograf i slavljениk, autor više mistično-nacionalnih nego povijesno-umjetničkih napisa, pisao je još 1911. da je Ivan Meštrović «kršten u katoličkoj crkvi, potječući, unatrag dva ili tri koljena, od vjernika pravoslavne crkve, vjernika među kojima je bilo i poturčenih, i sve je to predodredilo njegovo snažno rasno osjećanje i duboku nacionalnu religioznost». (1489¹²⁹).

Mnogo kasnije, nakon Drugog svjetskog rata, u bespoštednoj hajci na Meštrovića Branka Miljuša i ostalih srpskih političkih emigranata četničke ideologije, pisao je neki Josif Majzner u minhenskoj *Iskri*, da je u nekom časopisu, navodno iz 1906, čitao Meštrovićevu izjavu da su njegovi preci bili Srbi Gavrilovići i da je njegov djed kao novorođenče bio na samrti, a kako pravoslavnih crkava nije bilo u tom kraju, krstili su ga u katoličkoj crkvi da ne bi umro nekršten, ali je ostao živ. Kada je odrastao radio je kao zidar po Dalmaciji, pa su ga zvali *Mešter*, od čega je i došlo prezime Meštrović (91¹⁴⁴). Iako sam registri-
rao pedesetak članaka i zapisa o Meštroviću iz 1906, navedeni podatak nisam našao. Inače je izvor prezimena Meštrović od *meštra* moguć, a takva je predaja bila sačuvana i u Otavicama. Istu šovinističku, ničim dokazanu tvrdnju o Meštroviću, «sinu Gavrilovića pravoslavnog Srbina doseljenika iz Bosne», ponavlja i drugi srpski emigrant Božidar Purić u *Amerikanskom Srbobranu* u Pitsburghu (91¹⁶⁷).

Još su dalje, u šovinističkom dokazivanju čak talijanskog - odnosno starorimskog - porijekla Meštrovićevih, stigli zadar-
ski iredentisti. Krajnje pristrani povjesničar umjetnosti Ales-
sandro Dudan dokazuje da su seljaci Otavica bili morlacchi, tj. Moro-Vlasi, prebjezi romanske rase iz Makedonije i Rumunije. Usto su Otavice bile rimska kolonija Ottavia, brdo Promina rimska Promona, a samo prezime Meštrović ima korijen u ro-
manskome maestro, čak da se Meštrovićeva majka prezivala Pucio. «Umjetnost Meštrovića, dakle - zaključuje Dudan - ima latinsku, talijansku dušu...» (2467).

U obitelji Meštrovića ostala je tradicija, gotovo legenda, o sinu bosanskog Meštrovića koji je oženio Gabrilovičku i dose-
lio se u Dalmaciju. Ime mu nije sačuvano, tek nadimak *Aga*, jer je već bio poturčen da sačuva imanja na Duvanjskom polju, koja je neko vrijeme i uživao, ali se zatim ipak vratio kršćanskoj vjeri i iselio se u Dalmaciju, na Petrovo polje s ostalim prebje-
zima. Sobom je navodno donio i isprave o vlastelinskim pravi-
ma svoje obitelji, koje su kasnije zagubljene. Mletačka mu je uprava dodijelila zemlju, kao i ostalim prebjezima naseljeni-
ma na nakon Kandijskog rata nenastanjenom Petrovom polju. Zauzvrat se obvezao, poput ostalih, čuvati tu stalno nemirnu mletačku granicu i ratovati po potrebi s Turcima. U jednom takvom ratnom pohodu poginuo je baš na nekadašnjem svom begluku.

“Pradjed oca Ivanova - zapisao je dalje Marjanović kipa-
reva sjećanja - sjećao se je i pričao o prizoru, koji je kao se-
damgodišnji dječak vidio kad se je četa sa kojom je bio pošao i *Aga* vraćala u njegovo selo. Preostali članovi vozili su natrag u kolima čuvenog junaka Jankovića (Stojan Janković umro je 1687), kojeg pjeva narodna pjesma, a koji je u onoj bitki tako-
đer poginuo.” (VIII. 1⁵; 4180)

S obzirom da je Kandijski rat bio završen 1669, a da se jed-
na od tih bitaka bosanskih i hercegovačkih prebjega s Turcima zbila u godini smrti Stojana Jankovića, tj. 1683, onda možemo pretpostaviti da je navedena seoba Meštrovićevih predaka iz Duvanjskog u Petrovo polje uslijedila između ta dva datuma, po svoj prilici između 1670. i 1680. godine.

Ženi navedenoga *Age*, kada je pitala za njega, predali su njegov mač i oklop.

“Kasnije se jedan rođak tog *Age*, koji je s njim odbjegao iz Bosne u Dalmaciju, nastanio na Klisu povrh Splita, drugi u Ko-
tarima više Zadra, a jedan je bio ostao u Livnu.” (VIII. 1⁵; 4180)

Prema istoj obiteljskoj tradiciji u njegovom selu koje se Ivan Meštrović sjeća, a osobito u obitelji Meštrovića, uvijek je ostala živa usmena predaja o prošlosti Bosne, o legendarnom Kulinu banu, o kralju Tvrtku i o posljednjem bosanskom kralju Stjepanu Tomaševiću kojemu su Turci odsjekli glavu. “U selu i u obitelji Meštrović govori se o tim bosanskim vladarima, kao da im je to neka rodbina.” Jednako je bila živa tradicija i o hr-
vatskim vladarima koji su stolovali u nedalekom Kninu (VIII.1⁵⁻⁶; 4180).

Narodni odbor općine Drniš dostavio je 1957. Društvu “Ivan Meštrović” u Vrpolju sljedeće podatke o precima Ivana Meštrovića:

“Meštrović Ivan, rečeni Aga, doselio je u ove krajeve oko 1660. godine iz Bosne. Poginuo je u borbi s Turcima pod Liv-
nom. Iza sebe ostavio je sina Stipana. Stipan je imao dva sina: Josipa i Iliju. Josip je imao sina Jakova, a Ilija sina Stipana (II). Josip i Ilija formirali su posebna domaćinstva. Josip je bio oženjen od Gabrilovića. Oko godine 1700. pošao je u borbu na Turke i tom prilikom svog jedinca sina Jakova predao je ujc u Gabriloviću na čuvanje. Josip je u borbi poginuo, a sin Jakov ostao je kod Gabrilovića gdje se i uzgojio i naslijedio, i po tome se prozvao Gabrilović-Meštrović ili bolje samo Gabrilović. Od ovog koljena sada je živući Gabrijel Gabrilović, dok mu se sin Miroslav piše Meštrović. Nasljednici pokojnog Ilije Meštrovića ostali su samo Meštrović, a od Ilije peto koljeno, tj. od Mate sada živući Ivan Meštrović kipar, Meštrović ing. Petar i pok. Meštrović Marko. I njih u selu zvali su Gabrilović i u knjigama su ih tako pisali, ali su se oni nazivali samo Meštrović. U selu Otavi-
cama postoji predaja da je ime Meštrović poteklo od *meštar*, kako se ranije zvalo zidare, odnosno klesare u našem kraju, a u porodici Meštrovića uvijek je bilo zidara i klesara, a ima ih i danas.” (697^{bilj. 1}).

Nije nam poznato temelje li se navedeni podaci drniške Općine na nekim starijim izvornim ispravama, ili samo na tra-
diciji, ili djelomično na jednim i drugima. Oni se ne slažu u potpunosti s onima koje kao usmenu predaju navodi sam Ivan Meštrović. Seoba 1660. bila bi, prema tim podacima, prije završetka Kandijskog rata, što je teže vjerojatno, ali nije nemo-
guće.

Tradicije tih zagorskih obitelji često su nejasne, zamršene, a često i skrivane ili namjerno pogrešno prenošene, jer su ispunjene ne samo junačkim djelima, nego i hajdučijama, obiteljskim svađama, pa i međusobnim ubojstvima, najčešće zbog *krvnih osveta* što su se prenosile od oca na sina i dalje. Toga je bilo i u obitelji Meštrovića, ali sam Ivan Meštrović ipak nije izbjegavao govoriti o tome.

Meštrović u omašnoj zbirci pripovjedaka *Ludi Mile* opisuje uglavnom stvarne likove i istinite doživljaje iz svoga kraja, bilo one kojima je sam bio svjedok, posebno u djetinjstvu i mlado-
sti, bilo one o kojima je slušao pričati i koji su već ušli u seosku i obiteljsku usmenu predaju, pa čak i u legendu. Tako opisuje i burne odnose nasljednika već legendarnog pretka zvanog *Aga*:

“...Iza *Age*, kome se ne zna ni kako mu je bilo kršteno ime, a koji je poginuo kod Županje na Duvanjskom polju, ostala su

dva nejaka sinčića, stariji Ilija i mlađi Josip. Aga je sebi bio za-paso veliko imanje, pola našega sela, jer je i sam ratovao i bio u rodu s Nakićem i sa Smiljanićem. Ali kad je poginuo, velik su dio od nejake dice prigrabili rođaci i kmetovi, a ono što je ostalo držali su njegovi sinovi kad su podrasli. Ilija opet pogine na izdaju kod nekog kuma kod *Ratne gromile*, di je bio zanoćio vraćajući se s nikog četovanja ka arambaša. Iza njega ostanu dva sina, Mate i Stipan, koga su prozvali Zele. Živili su sa stricom Josipom neodiljeni. Stric im Josip imao je pet sinova i kad se proćulo da triba obitelj i zemlju zabilježiti u libar, pođe ti on a da ikom išta kazuje u Knin da unese u libar svojih pet sinova i dva sinovca na jednake dile... Mate, sazna to nekako do rućena doba, uzjaše na konja pa u Knin i taman kad mu je stric, tvoj pradić, svršio s providurovim ćatom, upane on i dokaže da žitak ide na dva dila, a ne na sedam i ćato tako ubiliži. Stric ga pogleda popriko i izađe. Kad se Mate vratio kući, dade bratu Stipanu da mu žveže konja u pojatu, a on se uputi u mlin koji je bio blizu. Taman što je Mato bio metnuo vatre na lulu i uputio se iz mlinice kad ga prisrite stric Josip, taman na pragu, poviće: «da ti dam svoj dio», i ispali mu kuburu u prsa, a Mate se obori nauznac u mlinicu. Mali Stipan, Zele, komu nije bilo nego osamnaest godina, poleti k mlinu i kad nađe mrtva brata, istegne mu punu kuburu i handžar iza pasa pa poleti za stricom, koji je bježio preko žljebova da se zakloni za lužinu i napuni kuburu. Uto Zele ispali na njega, teško ga rani, da ovaj zatetura i pobjegne kroz vodu pod mlinska kola, a Zele za njim gdje ga, onako ranjena, svega isijeće.»

«...Sa ženom se sastajao kridomice, kod njezine braće ili jednog svog ujaka. Sudu više nije tío u ruke, nego je, kad su ga proglasili ajdukom, otišao u Bosnu da se više dugo nije znalo di je...» (433¹⁵³)

O šukundjedu Iliji pričao je kipar Marjanoviću da je bio harambaša rondaški, tj. zadružni seoski ćuvar zajednićkih polja i pašnjaka, jer su na njih upadali i pljaćkali ih ne samo Turci preko obližnje granice, nego i domaći zulumćari, siledije i hajduci. U tom je zaduženju pohvatao nekoliko hajduka. A kada je jednom, u lovu za nekima, večeravao u jednoj kući podno kliške tvrđave i hvalio se kako će uhvatiti nekog hajduka Iliju, “plane puška sa tavana i ubi ga na mjestu. Na tavanu te kuće bili su skriveni neki hajduci, a među njima i njihov harambaša Ilija, koji je opalio hitac i usmrtio svoga progonitelja”. (VIII. 1⁸⁻⁹)

Prema vjerodostojnim zapisima F. D. Marušića, lijećnika toga kraja, majka tog kiparevog pradjeda Ilije bila je iz kuće Kurobasa, isto kao i njegova majka. O njemu je u obitelji ostala predaja kao o silnom junaku, kojega su hajduci ubili u Ogorju. “O njemu se još i danas junaćka ćudovišta pričaju - piše Marušić 1918. - Pobratim ili prijatelj uvijek bi ga nazvao: ‘O Ilija - naš delija!’ O njemu se pripovijeda da bi uzeo vola za dvije noge kao janje i da bi ga donio na tavan; svaki kamen što bi mu u ruke dopao da bi ga rukom i prelomio.” (2226⁴¹⁵).

“Mali Stipan, sin ubijenog, ostao je nejak.

Kod diobe imetka došlo je do spora između njegovog starijeg brata Mate, kojemu su onda bile oko 22 godine, i strica Josipa. Taj Josip htio je da uknjiži na sebe imetak bratov i pošao je bio na sud u nedaleki Šibenik, nu to je doznao Mato, pa je u najvećem trku i najkraćim putem dojurio u Šibenik prije svog strica i uredio stvar nasljedstva i uknjižbe na sebe te se vratio kući. Kad je stric Josip došao u Šibenik i vidio da je došao prekasno, obezumio je od bijesa. Vraćajući se i on svojoj kući, svrati u jednu mlinicu. Tu zatekne mladog Matu i odmah nasrne na njega. U mlinici je bio i mlađi Matin brat Stipan, kojem

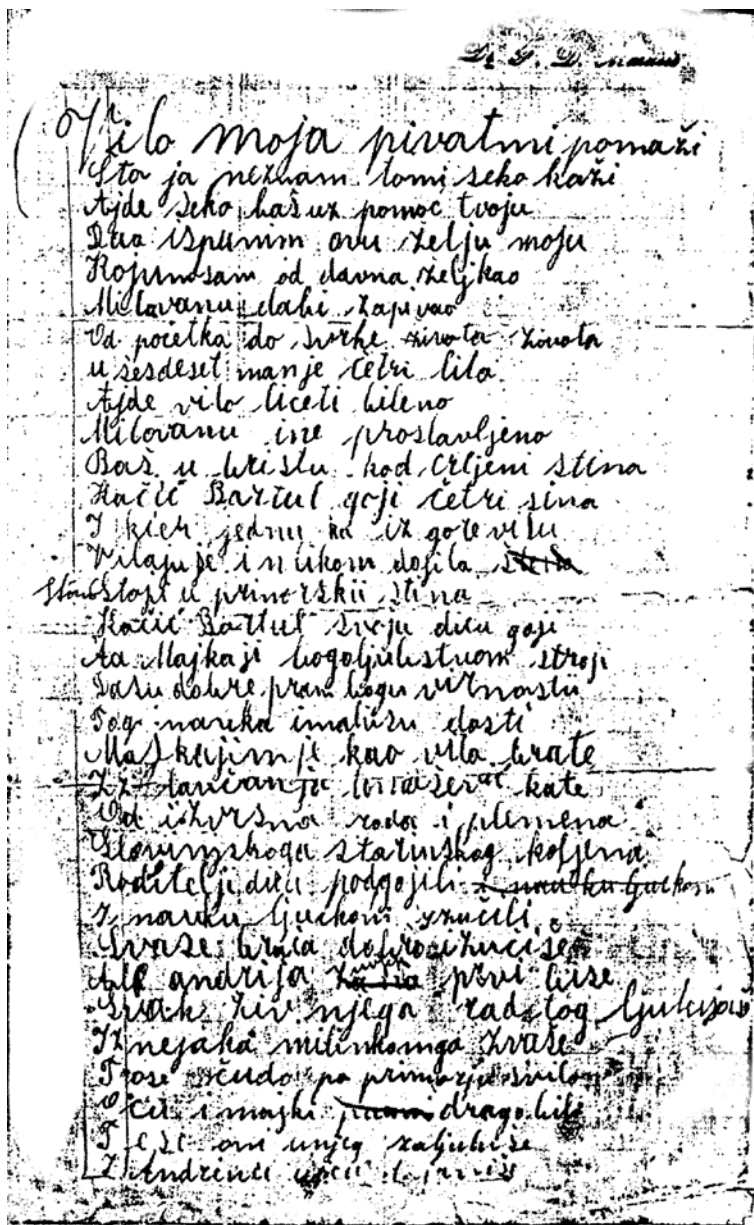
je onda bilo neko 17 godina. Stric Josip u ljutini izvadi kuburu iza pasa i ubije nećaka Matu. Mlađi Stipan kad je to vidio uhvati kuburu svog ubijenog brata i opali je na strica Josipa. Iznenađen odlučnošću mladog nećaka počeo stric Josip da bježi. Mlađi Stipan leti za njim, tjera ga u vodu pod mlinom i opet opali na njega, i tu u vodi pod mlinom se obori na njega i u rućnoj borbi na nože ubije strica Josipa. Mlađi Stipan ne može kući i bježi u Primorje gdje se skrivao i služio radeći.

Poslije ćetiri godine vraća se kao mladić koga vuće želja za domom u svoje selo i tu se neko vrijeme krio od vlasti, što u ono doba nije bilo tako teško. Ali ne može da se skrije od sinova strica Josipa. Oni su ga počeli progoniti i svakom zgodom vrebati na njegov život. Stipan je kušao da se izmiri s njima i klonio ih se i želio da se smiri u sebi, no oni su sve to odbijali i u jednom sukobu Stipan je i opet ubio jednog od njih i opet utekao. Nu svraćao je tajno i noću u selo i tajno se je oženio i dobio je dijete. Dosta dugo je trajalo ovo skrivanje i njemu je to dodijalo pa je jednoga dana sasma otvoreno i po danu pošao u svoje selo i odlučio da se preda sudu. U polju ga sreli rođaci, zadržali i odvratili od nauma da se javi sudu. Za njegov dolazak ćula su i dva sina strica Josipa, pa su došli i oni u polje i stali napadati na Stipana. On se branio i molio ih da ga puste i da ne bude više krvi. Nu oni su i dalje naljetavali na njega, a Stipan, braneći se, nožem ranio je jednog od njih vrlo teško u obje ruke. Drugi od napadaća pucao je nato na njega, Stipan mu odvratilo i pogodi ga. Utekao je i opet, nu toga puta se sam javi sudu i bi osuđen na par godina tamnice. Odsjedivši kaznu, vratio se i opet u svoje selo da mirno živi. Kod jednog bunara gdje je svratio da se napije vode, sreo se sa onim strićevićem kojemu je on porezao ruku i koji je sada bio bez ruke. Prišao mu je prijateljski i ćinilo se da se izmiriše i pružiše si ruke. Nu kad se Stipan okrenuo da se napije vode, ćuo je sa bližnjeg brijesta glas nekog djećaka kako viće: *Ubi te!* Stipan se naglo okrenuo i vidje, kako je njegov bez ruki rođak uperio u njega pušku. Puška plane, ali na sreću je bila napunjena samo sa sitnim zrnjem i samo malo izrani Stipana, koji odvratilo iz kubure i ubi svoga napadaća. Ovaj put je Stipan bio suđen samo na vrlo kratko vrijeme, jer se uzelo u obzir da je Stipan postupao u samoobrani. Poslije odslužene kazne vratio se Stipan u selo i tu se konaćno smirio i doživio najveću starost, pa se za njega kaže da je bio prvi od familije, koji je umro naravnom smrću.

Stipan nije bio ni najmanje agresivan i bio je vrlo miroljubiv, ma da je evo ubio toliko rođaka i svi u selu smatrali ga dobrim i marljivim, a takove su bile onda prilike i tako je teško bilo onda u miru živjeti.

Taj Stipan je uvijek najljepše i najbolje govorio o svojim rođacima, a naroćito o onima koje je ubio. Ubio ih u odbrani i u muškoj borbi. On se je strašno zgražao kad je ćuo da je neko poginuo i da je neko ubio ćovjeka. Ubiti ćovjeka bilo je za njega nešto strašno, a ipak je on tolike ubio. Bilo je to za njega možda najstrašnije, baš zato što je on silom prilika bio višestruki ubojica. Zanimljiva je stvar, da je taj Stipan svojoj unućadi dao imena onih strićevića, koje je on u zlokobnoj borbi ubio. Živio je i umro poštivan od svih, a njegova žena Marta iz kuće Bakobića iz trećeg sela, koja je umrla deset godina poslije njega 1881., iako su je zvali *baba laža*, zvali su je tako samo zato što je dugo i dugo vremena morala kriti sebe, djecu i muža ispred vlasti koje su gonile i tražile Stipana i neprestano lagati.

Prvi Stipanov sin Ivan poznat je u tradiciji onoga kraja kao posljednji hajduk novoga vremena. To hajdukovanje nije bilo nipošto razbojništvo obićne vrsti. Hajduci su često puta bili

više heroji i zaštitnici sirotinje na selu, zaštitnici kršćanske raje, a išli su da napadaju bogate i moćne muslimane i preko granice. Takovu jednu četvu vodio je i čuveni dalmatinski hajduk Šimić, u doba dok još Bosna nije bila okupirana po Austriji...

Spomenuti djed Ivan u svojim je mlađim godinama išao sa tim Šimićem, od vremena do vremena, da ratuje protiv Turaka u Bosni, a onda bi se opet vraćao kući i mirno živio. Znalo se za to njegovo hajdukovanje, ali jer je njegov tast bio vodnik seoske policije zaštićivao ga je.

Taj se Ivan najposlije smirio i oženio.

U ono vrijeme, dok se je držalo samo i najviše do junaštva i neustrašivosti, bilo je u stilu djevojke otimati, a ne prositi, pa je i taj Ivan svoju djevojku, neku Biru iz sela, jednostavno oteo i doveo u svoj dom, a sutradan je poručio svom tastu Gabriću: 'Dođi do mene da se tu pobijemo ili pomirimo!' Tast je malo razmišljao i sam sebi rekao: 'Odveo, pa odveo; volim i tako nego da mi ode za kakvog kukavicu.' Pa je poručio zetu: 'Red je na tebi da meni dođeš.' Ivan je došao, ali je iz opreza ponio oružje. Nu oružje nije trebalo; zet i tast se izmiriše i Bira Gabrića rodi Ivanu četrnajstero djece, a Ivan umre istom u 79 godini.

Mato, otac našega Ivana Meštrovića bio je prvi sin *hajduka Ivana*.» (VIII. 1, 9-13; 4180).

O toj svojoj babi Biri pričao je Ivan Meštrović Milanu Ćurčinu da je znala svu silu narodnih pjesama napamet i pjevala ih sve do u svoju najvišu starost. Od nje je mali Ivan čuo i pjesmu o Hasanaginici koju je ona pjevala mlađem bratu Marku uz kolijevku.» (4499²⁹).

Djeda Ivana, pak, sjećao se njegov unuk istoga imena kao ogromnoga čovjeka na kome je sjedio i igrao se. «Nešto kasnije, kad se dijete motalo oko djeda, koji je kuhao mast, i oko posude pune masti rekao je djed: Hajde, ako dignoš ovu posudu punu masti, poslat ću ti je majci. Mali se Ivan upro iz sve snage i digao posudu, koju je onda djed poslao materi i rekao: Evo ovo ti je prva zaslužba koju ti je zaslužio sin.» (VIII. 1¹⁵⁻¹⁶).

Dok je o ostalim svojim precima samo slušao pričati, djed Ivan je bio dio kiparevih osobnih uspomena. Po njemu je i ime dobio. Bio je - sjećao se on kasnije - neobično bujne mašte, pa je unucima u dugim zimskim večerima pričao priče o vilama, vješticama i vampirima (10⁷⁹).

Na temelju svih navedenih podataka (ne uvijek najpouzdanijih) može se sastaviti sljedeće rodoslovno stablo predaka Ivana Meštrovića:

IVAN MEŠTROVIĆ («AGA»)
doselio 1660. (?) + 1687.
ž. Bira Gabrić

JOSIP	ILIJA	MATE	JAKOV	IVAN
	_____l_____		1. ž. ?	
JAKOV GABRIJEL		2. Marta Kurobaša		KREŠO
	JOSIP MIROSLAV		l	

IVAN	MARKO	PETAR	BIRA	DANICA	MANDA
		(«PEŠO»)	ud. Studin	ud. Škrivanić	ud. Pijak
		x 1894.	l	l	_____l_____
		+ 1966.	Sunčana	Marta	Marta Ivan
				_____l_____	
				Marina Danko	

IVAN MEŠTROVIĆ

x Vrpolje 1883. + South Bend 1962.

1. ž. Ruža Klein

x Višnjica 1883. + Zagreb 1942.

2. ž. Olga Kesterčanek

x (Austrija) 1894. + South Bend 1984.

MARTA	TVRTKO	MARICA	MATE		
x Beč 1923.	x Zagreb 1926.	x Zagreb 1927.	x Zagreb 1930.		
+ Montreal 1949.	+ Zagreb 1961.	1. ud. Šime	1. ž. Esmay Jane		
ud. Vanja Šrepel	ž. Tereza Kosac	Pelicarić	Gilbert Grosvenor		
l	_____l_____	2. ud. Ante	_____l_____		
Olga Holmberg	Ivan Domagoj	Stjepan	Krstulović	Marta	Ivana
					l

2. ž. Rumjana Marinova

Veronika Ivana Marko Elizabet

MARKO MEŠTROVIĆ

MATE	IVAN	PETAR	TOMO	TRPIMIR	DRAGA	SILVIJE
------	------	-------	------	---------	-------	---------

FRANJO KESTERČANEK

ž. Marija Maravić

OLGA	SIDA	MILA	VLATKO	FRANJO	ŠTEFA	MARIJA
neud.	ud. Hlava	l	ž. Zdenka	ud. Luketić	ud.	
+ 1977.		Nada Kesterčanek	Semelić		Stipanović	
		(književnica)	_____l_____		l	
		Jasna	Voja (posinak)		Janja	
				_____l_____		
				Antica Gorazd	Ratko	

RODITELJI

Generacijama nemiran i nesiguran život u tim pograničnim krajevima, ratnički duh stanovnika Krajine (Korduna), plemenske, vjerske i socijalne suprotnosti, općenito siromaštvo i borba za preživljavanje, malarija koja je harala krajem, a usto osebujna narav ljudi spremnih da svakog trena planu i reagiraju, uzroci su tih burnih obiteljskih povijesti u kojima je krv tekla za sitnice u svakoj generaciji i u kojima su i ljubavi i mržnje bile goleme i neutažive.

Ivan Meštrović je patrijarhalno poštovao, shvaćao, pa i volio brojne članove i pokrajnjih grana obitelji, a pogotovo članove svoje uže obitelji koji su ostali živjeti na selu i pomagao im je, koliko savjetima toliko novčano, čak i kad njihov odnos prema njemu nije bio zahvalan. Vrlo je često imao neprilika sa članovima uže i šire obitelji na selu, ali je nastojao riješiti ih što mirnije, u krugu same obitelji, pogotovo kad se radilo o bolesnim rođacima ili onima sklonima piću. I sam je bio svjestan nekih takvih nasljednih opterećenosti kojih se pribijavao i unaprijed im se suprotstavljao silnom voljom i neumornim radom.

Međutim, iako je članove svoje uže obitelji, baku i djeda, braću i sestre, posebno volio i neprestano im pomagao, roditelje je upravo obožavao. Bilo je nečeg ruralno patrijarhalnog u tom beskrajnom poštovanju, u toj odanoj sinovljevoj ljubavi, ali i nečeg šireg i dubljeg, gotovo mitskog. Posebno je obožavao majku, ponavljajući njezin lik u brojnim skulpturama, jednako kao i onaj obje supruge ili čak Bogorodice.

I Marušić i Marjanović pisali su opširnije o Meštrovićevim roditeljima; prvi po osobnim doticajima s njima na selu, a drugi prema kiparevim pričanjima.

Otac Mate, sin "zakonskih zaručnika" Ivana Gabrilovića-Meštrovića i Bire Gabrić, rodio se u Otavicama, u župi Gradac, 10. X. 1852. (X.¹) Otac Mate (ili Mato, kako su ga u selu zvali) bio je prvi sin *hajduka Ivana*. Mlad se oženio (Anom Reljanović od roda rečenog Bajader)¹ i imao kćer koja je mlada umrla.

«Krajem sedamdesetih, a početkom osamdesetih godina bio je đakovački biskup Strossmayer poveo akciju, da se dalmatinski seljaci iz najsiromašnijih i najkamenitijih krajeva nasele u bogatu Slavoniju. U to je vrijeme iz Dalmatinske zagore pošlo na pokušaj u Slavoniju nekoliko porodica. Išli su najprije kao nadničari da rade u šumama i poljima biskupovih velikih imanja. Tako je i Mato Meštrović bio pošao sa svojom ženom u Slavoniju, te ostao tri ili četiri godine u Đakovu. Ondje mu je umrla žena i on se vratio kući u svoje selo Otavice. Neku godinu poslije potražio je sebi opet ženu i oženio se za Martu iz kuće Kurabasa.

Marta je bila po materi svojoj iz jedne loze onih istih Gabrilovića, koji su došli zajedno sa starim Meštrovićima u doba uskoka, Smiljanića, Jankovića i Nakića, svih poznatih iz brojnih narodnih pjesama iz Bosne i nastanili se u Dalmaciji. Ta loza zvala se Gabrilović-Bajader...

Kad se otac Meštrović oženio po drugi put, ostao je dvije ili tri godine kod kuće. Mlada njegova žena bila je slabašna i oni nisu ispočetka imali djece. Onda je Mato ponovo krenuo u Slavoniju, ovog puta sa svojom drugom ženom. Bilo je to u proljeće, a put je vodio preko Bosne; putovalo se šest dana. Meštrovići su se nastanili u Vrpolju. Mato je uzeo ondje neki zidarski posao.

Već nekoliko mjeseci poslije njihova dolaska rodio se Meštrovićima prvorođenac sin komu su po djedu dali ime Ivan.

Mato Meštrović radio je da privredi nešto novaca za sebe i da pomogne svoju (porodičnu) zadrugu u kojoj je i on živio kao što i najveći dio seljaka njegovog kraja. Kad je malom Ivanu bila jedna godina dana, vratili se Meštrovići opet u Dalmaciju, nu jednu godinu dana poslije toga opet su krenuli preko Bosne u Slavoniju na rad i Mato je radio u Županji i Bošnjacima. Ovoga puta je obitelj ostala u Slavoniji pune dvije godine. Ondje se rodila i prva Ivanova sestra, koja je kasnije umrla. Poslije dvije godine, kad je Ivanu bilo nešto preko tri godine, vratila se obitelj definitivno u svoje selo u Dalmatinsku Zagoru, a otac Mato dao je od svoje slavonske zarade svojoj zadrugi da plate dio duga...

Otac Ivanov bio je od svih zadrugara najviše sklon novotarijama i najmanje se vezivao o samu zemljoradnju. Kad je bio kod kuće bavio se i klesanjem kamenja i zidanjem i tesanjem drugog i pravljenjem pokućstva. On je sam sebi sazidao malu kućicu u brdu povrh sela, da može sa svojom obitelji živiti slobodan. On je umio da pravi vrata i prozore. Još prije nego mu se Ivan rodio, on je bio pokušao da na kući na zaglavku nad vratima napravi jednu glavu. I još kad su mu bile 22 godine radio je na kući i po kući ornamente, pak je na prozorima i na pragovima aplicirao neku primitivnu ornamentiku. Kad mu je umrla mala kćerka, izradio je sam ornament za njezinu grobnicu. Kasnije, kad mu je umro brat, sagradio je sam grobnicu za njega, te je na njoj pokušao učiniti ne samo ornamente, nego i neku glavu iz mekog kamena. Radio je pokućstvo dijelom na drvetu izrađujući ornamente. Izradio je vrlo lijepe i solidne krevete i ormare. Radio je te stvari u prvom redu za sebe, a onda za prijatelje i rođake, a katkada i za nadnicu da djeci nabavi odijelo ili da plati liječnika. Mjesto u kojemu su živjeli bilo je malarično, pak su djeca bila anemična i slaba na želucu. Tako te skoro niko od njih nije imao prave volje da jede za cijeloga djetinjstva, a dobivali su tek i oporavili se istom kad bi otišli iz sela.“ (VIII. 1^{13-15, 17-18}; 4180).

Nadgrobni križ što ga je Mate Gabrilović Meštrović izradio umrloj kćeri 1882. nalazi se danas u lapidariju Muzeja Drniške krajine (644^{br.1}).

Mate Meštrović se svojom svestranošću i djelatnošću veoma izdvajao od općenite primitivnosti i pasivnosti svojih seljaka, pa i članova vlastite mnogočlane obitelji, od koje se, vjerojatno baš zbog toga, i odijelio, izišavši iz obiteljske zadruge - što tada nije bilo uobičajeno - i sagradivši svojoj užoj obitelji zasebnu kuću. (10^{17, 79-80}) "Bio je bistar i radin: kao majstor svih zanata, tesao je, zidao, i stvarao, pa je tim svojim radom snažno djelovao i na prvu mladost svog velikog sina. Čitav njegov naporni život išao je za probitkom svoje šestero djece..." - svjedočio je o njemu dobar znanac i prijatelj Meštrovićevih, drniški liječnik i književnik Filip Dane Marušić (26¹⁸). Isti je Marušić zabilježio i njegovu rodoljubnu svijest, u vrijeme Prvog svjetskog rata, kada su i seljaci u Dalmaciji pružali otpor Austro-Ugarskoj Monarhiji, koja je već bila na umoru, a zanosili se Strossmayrovim južnoslavenskim idejama - u kojima je bio odgojem i mladi Ivan:

"Osjećao je za naše oslobođenje snagom volje seljačke duše, i podnio utamničenje i austrijsko sužanjstvo, koje ga karakteriše kao čovjeka silne duševne snage. Kad je eno početkom rata bio uapšen i zatočen u sinjskim tamnicama sa Onisimom Popovićem, i kad ga žandari sprovedoše kroz Drniš, približi mu se sin Marko, da ga zagrlji i pozdravi, pak kad mu to

Mate Meštrović, Ivanov otac

žandari zabraniše, on plane i vezanim rukama nasrne na žandare tako, da su pred snagom njegove energije popustili.

- Vodite me na smrt, i nedate da zagrlim sina svoga.

Bio je ponosan što je trpio za domovinu. Kad su mu spremali vješala, imao je snage da tješi bijednog Onisima pri zadnjim časovima njegova života.

- Budi junak, govorio mu je, gineš za poštenje, eto i mene skoro k tebi." (2575; 26¹⁸).

Mate Meštrović bio je jedini pismeni čovjek u selu, a naučio ga je čitati i pisati njegov ujak koji se opismenio izdržavajući kaznu u zatvoru u Kopru u Istri. Za Ivanovu prvu nabrazbu bilo je presudno što je u kući, kod oca, zatekao i skromnu knjižnicu: nekoliko kalendara Društva Sv. Jeronima, bibliju i nekoliko pučkih pjesmarica (9027; 42⁸).

Nije stoga ni neobično da je Mate Meštrović, s takvim sklonostima i polunaobražen, u toj primitivnoj sredini smatran čudakom, pa su ga podrugljivo zvali *Miš* (66⁴⁴).

Nakon dužeg bolovanja umro je u Drnišu 11. srpnja 1922. (2575, 2610).

Lik Mate Meštrovića poznat nam je ne samo iz Meštrovićevog poprsja *Maj otac*, nego i iz nekoliko sačuvanih fotografija i reprodukcija (5016; 9250⁵⁹).

Majka je igrala presudnu ulogu u Meštrovićevom životu i stvaralaštvu. Vjerujemo da je ona bila obdarena mnogim vrijednostima, osobito moralnima, ali njezin sin, veliki kipar, ju je gotovo divinizirao, shvatio gotovo religiozno i mitološki. On je o njoj uvijek govorio s ljubavlju i poštovanjem, a oni koji su ga u brojnim prikazima i panegiricima često i dodvorno hvalili,

jednako su sa strahopoštovanjem veličali lik njegove majke, posebno u povodu njezine smrti 1941. godine. Od presudne je važnosti što se Meštrovićev osebjuni odnos prema majci jednako osebjuno odrazio u većem broju njegovih likovno vrijednih skulptura.

Otac Meštrovićeve majke Marte, Jerko Kurobasa, potomak roda također doseljenog iz Bosne, trgovao je s Matom Meštrovićem, kiparevim ocem, pa su se tako upoznali Mate Meštrović i Marta Kurobasa. Ona je oklijevala udati se za udovca, koji je tada imao i kćer od prve žene, kasnije preminulu, ali je ipak došlo do braka. Velika majčina ljubav i ustrajna briga spasile su i malog Ivana koji je, kao i ostali u Petrovom polju, bolovao od malarije i bio vrlo slab (5948).

Doktor Filip Marušić, koji je najbolje i najizravnije poznao Meštrovićevu obitelj na selu i prijateljevao s kiparevim roditeljima, posvetio joj je dugi prikaz 1933. u *Novoj Evropi*. Tada je imala 71 godinu, što znači da je bila rođena 1862. (ili 1863). "Brak Marte i Mate Meštrovića bio je neobično srećan, jer su živili u slozi i ljubavi, te su odgojili tri sina i tri kćerke." Ona je znala ponoviti stihove zagorske ojkalice: "Nije bogat tko ima volova, već je bogat tko ima sinova - oj!" (26¹⁶)

Ivan se rano otisnuo u svijet, a majka je ostala u domu na selu. Navraćao je kući kad god je mogao i pisao, bilo njoj, bilo ocu, bratu ili sestrama na selu, zanimajući se uvijek posebno za nju. Podigao joj je i veliku novu kuću na Banovači, a kad je sagradio palaču u Splitu, na Mejama, provodila je neko vrijeme kod njega, zaljubljena posebno u svoje mlade unuke. Sinovi su u tom siromašnom kraju uvijek odlazili u svijet, čak i u Ameriku, i često se nisu nikada vraćali, a majke su ostajale na ognjištu. «Sinko, - rekla je jednom posjetiocu kad ju je pitao pohađa li je sin - dica su kao tice nebeske. Dok su mlađi, kuda će, ako ne materi pod krilo. A kada im perje ponaraste, odlete iz gnizda u svit i mater ih malo kada vidja.» (6089²⁶).

Bilo je u toj zagorskoj seljanki nečega od ženskih likova iz narodnih pjesama, od žena koje su osjećale, radovale se i tugovale, ali ipak uvijek prigušivale te svoje osjećaje. «Govorila je, polako i smišljeno, kao da čita iz knjige, ili kao da citira narodnu pjesmu,» zabilježio je kiparev prijatelj Milan Ćurčin u povodu njezine smrti 1941. (5934⁷⁵).

Marta je bila veoma ponosna na svoga sina: na njegov općenito priznati talenat i na njegovu svjetsku slavu. Odmalena je ona uočila njegovu osebjunost i njegove iznimne sklonosti. «Bog je njega stvorio nešto različitim od drugih,» govorila je još u mladosti njegovoj (10⁸⁷).

«Kad je jednom prilikom (u Otavicama) kor žetelica propjevao pučkom popjevkom Ivanovu slavu - bilježi Marušić - majka je njegova bila duboko dirnuta, jer je pjesma najdirljiviji okvir svakom osjećanju, i velika je majka divno proplakala; te su suze bile lijepe kao duga iza kiše. I onda je majka progovorila kroz suze: 'Sine, ponosu moj, nebo moje vedro, viteže, velikašu moj!' Taj zanos pun nježnosti do suza je dirnuo sve prisutne, kao i onoga komu je to bilo namijenjeno.» (26¹⁷).

«Umjetnikova je majka izvanredno oštromna žena - opisuje je isti - duboka, nježna i čutljiva, svoju djecu upravo obožava. O Ivanu govori kao o svojoj najvećoj svetinji. Kad god u Otavice stignem, najveća joj je radost zadržati se u dugom i neprekidnom razgovoru o svom sinu. Njena je skromnost nezreciva. Izvrсна je i divna vezilja, ona stvara oblike i kliče na haljecima i košuljam takovim slijedom u novim neobradjenim oblicima da se diviti moraš.» (2226⁴¹⁶) Usto je bila vrlo religiozna.

Njezina malena unuka Marica sjećala se bake kad bi pred Drugi rat ljeti duže boravila u njihovoj palači na Mejama: «Bila je to malena žena, ali dostojanstvena držanja. Uvijek je kao udovica bila odjevena u crnu narodnu nošnju, a na glavi je imala bijelu maramu... Inače, svoga je slavnoga sina gledala s poštovanjem. On joj je uzvraćao ogromnom ljubavlju, što, međutim, nije ispoljavao grljenjem i ljubljenjem, jer to nije bio običaj na selu, odakle su potekli. Moj je otac u ženi, pa i u meni, duboko poštivao materinstvo. Bio je to čitav kult materinstva, on je uživao u nama ženama gledati majku. To je za njega bio najuzvišeniji poziv, što se vidi i u mnogim njegovim skulpturama.» (8839).

Ili drugom prigodom: «Ja bih rekla da je on bio vezan za svoju majku nekom vrstom mistične veze. Ona njemu nije bila samo majka, samo ona koja mu je dala život, nego je ona za njega bila simbol njegove zemlje. I njemu je moja baka prilazila na jedan poseban način, diveći mu se beskrajno. Bila je ponosna i sretna što je rodila takvog čovjeka. Čak mi se čini da je ona s određenom dozom straha prilazila svom sinu onda kada je on postao slavan umjetnik. Umrula je kao neuka žena koja nije znala ni čitati ni pisati, ali je bila iznad svega čedna i mudra...» (9048).

Još vrlo rano, 1900. godine, opisujući seljačica Ivana Meštrovića i njegovu obitelj bečkom industrijalcu Aleksandru Königu, opisao je njegov namještenik iz Drniša Kamilo Hofmann majku dječaka kao “nadasve mudru, tankočutnu i obzirnu majku, koja je čudesno blagotvorno biće ne samo za svoju družinu”. (VIII.2²¹).

Umrula je Marta Meštrović, nakon dužeg pobolijevanja, u Drnišu 12. ožujka 1941. i pokopana, praćena od cijele rodbine i sina Ivana do obiteljskog mauzoleja, gdje se, na ulaznim brončanim vratnicama, nalazi i njezin lik. (5934, 5936, 5947, 5958, 5959). Ali malo je koji majčin lik ostao ovjekovječen poput onog majke kipara Ivana Meštrovića. Poznajemo lik te neobične seljanke i sa sačuvanih fotografija, iz raznih razdoblja. (660³²; 661¹³; 5016¹⁶⁷; 9250⁵⁹)

ROĐENJE

Otavice u Dalmatinskoj zagori zavičaj su Ivana Meštrovića. Katkada se smatralo da su Otavice i njegovo rodno mjesto, ali je općenito bilo poznato da se rodio u Slavoniji, gdje su roditelji bili na pečalbi.

Inicijativom biskupa Strossmayera dolazili su seljaci iz siromašnih dalmatinskih krajeva na rad u Slavoniju. Neki su tu i ostajali, a neki su dolazili tek sezonski i opet se vraćali kućama. Među ovima posljednjim bio je i otac Ivanov, Mate Meštrović, «kao sezonski radnik na graditeljskim ili poljodjelskim poslovima», prema kiparevim podacima u starijim godinama (42⁷).

U Vrpolju se 1883. gradila željeznička pruga Vrpolje-Slavonški Šamac. Mate Meštrović je doputovao početkom te godine i zaposlio se na gradnji te pruge, a ubrzo mu je doputovala i žena. Prema usmenoj tradiciji u Vrpolju, Meštrovićevi su, kao i ostali radnici na pruzi, stanovali u jednom željezničkom vagonu prilagođenom stanovanju radnika. Tu je vjerojatno mlada žena i rodila svog prvog sina 15. kolovoza 1883. godine, na dan Velike Gospe. Prema mjesnoj predaji, pruženo im je poslije porođaja bolje utočište u jednoj drvenoj kućici u samom Vrpolju,

Marta Meštrović, rođena Kurobasa, Ivanova majka

koja je šezdesetih godina porušena, ali je taj sokak zatim nazvan Meštrovićevim imenom.

Jedini stvarni podatak o tom rođenju u Vrpolju je zapis u Matici krštenih župne crkve Sv. Ivana Krstitelja u Vrpolju. Na 53. stranici zapisano je, pod rednim brojem 64: 1883 kolovoza 15 a 16 a / Ivan / zakonit / Mato Gabrilović nadničar i Marta Kurabasa, rodnom iz Dalmacije, mjesta Otavica / Rimokatolik / Vrpolje putujući u zavičaj župa Gradac / Nikola Milaković nadničar rod. iz Musića u Dalmaciji Rkat (kum) / Stjepan Grgičević kapelan / izd. 1. 10. 1901. - služb. izd. 4. ? 1904. br. 104. služb. izd. 22. II. 1904. br. 17. umro 16. 1. 1962. u SAD pod imenom MEŠTROVIĆ (naknadni zapisi). (697⁽⁸⁻⁹⁾; 7760).

Podatak u zapisu „putujući u zavičaj“ nagoviješta da je otac Meštrovićev radio na novoj pruzi negdje u blizini Vrpolja i da se nakon posla već zaputio kući, pa se usput morao sa ženom zadržati u Vrpolju radi porođaja. Tu su ostali s novorođenčecom još kraće vrijeme, navodno do navršene Ivanove prve godine života, a zatim su se preko Bosne vratili u zavičaj (7760).

Prema podacima Nikole Adžije Ivan je u Vrpolju rođen u nekoj staji, što je manje vjerojatno od navedenoga. Prema istome, krenuli su roditelji peti dan preko Bosne u Dalmaciju. Mati je, jašući na magarcu, nosila novorođenče u pregači (7664).

Nikola Šabić je zapisao 1943. godine pričanje kipareve kćerke Marte Meštrović: „Meštrovićeva majka... žena žrtve i priegora, neobične i svietle duhovnosti, pričala mi je o rođenju i djetinjstvu svoga sina, i njegovoj mladosti i boravku kod kuće. Bog ljude stvara, ali im i kapu kroji, započela je majka o umjetniku. I doznao sam, kako su mnogi izpitivali ovu ne-

običnu i veliku ženu gdje i kako je rodila Ivana. Po svojoj naravi Meštrovićeva majka je bila škrta na riečima, ali kada bi govorila, njezine su rieči odzvanjale dubinom duše. Otmjeno i dostojanstveno govorila je ova nepismena starica: samo ću tebi kazati, ali ti ne kazuj nikom, ali niti o tome piši dok sam ja živa. I govorila mi je kako se udala za zidara Meštrovića, kako su siromašno živjeli i zadužili se toliko, da im je imala na dražbu poći cijela očevina. Njen muž i djeveri odoše u Slavoniju na rad. I ona je kao mlada nevjesta pošla i zaradivala kao i ostali siromašni sviet. Kada su nešto zaradili, sprema se, u oči dana drage i milostive Gospe⁴ iz Slavonije, pa pješice u Otavice. Kada su bili u selu Vrpolju blizu Djakova, majka je osjetila porodajne bolove, sklonila se u štalu i rodila Ivana. Otac je bio zidar i drvodjelac, napravio kolievku u kojoj je majka postavila slame, a na slamu diete, uprtila na ledja i četvrti dan nakon porodajja prosliedi put iz Vrpolja u Otavice gdje su stigli nakon dvanaest dana. Bilo je to 1883. Diete je u Otavicama raslo i prohodalo od 11 mjeseci.» (6089²⁰⁻²¹).

Marta Meštrović je pak, navodno, pripovijedala unuci Marići da je njezinog oca rodila “na jednoj vrpoljačkoj njivi”, jer se nije mogla porađati u baraci gdje su ona i njezin Mate stanovali, jer je u njoj bilo i drugih radnika”. (9478⁴).

Prema zapisima F. D. Marušića mali je Ivan ostao u Vrpolju samo dva dana nakon rođenja. “Odmah drugi dan nakon njegova rođenja stigne mu otac iz Mađarske, kamo bijaše otišao radi trgovine. Netom je otac stigao svojim, prije nego je stupio na kućni prag, skoči jedna od rođakinja k njemu u avliju te mu skine kapu s glave u znak radovanja i čestitanja, što je dobio sina. Taj dan je novorođenče bilo kršteno u Vrpolju, a već treći dan roditelji i rođaci njegovi pođu preko Bosne u Dalmaciju pješke, noseći Ivana u kolijevci. Putovali su osam dana, idući preko Banjaluke, Ključa i Graba na Knin.” (2226⁴¹⁵).

Taj je podatak također vjerojatan jer je Mate, nakon završenog sezonskog posla na pruži, mogao poći preko nedaleke mađarske granice zarađenim novcem kupiti hrane za zimnicu, gdje je ona zacijelo bila jeftinija.

Zanimljivo je da je isti slučaj prethodio s rođenjem prvog hrvatskog kipara Ivana Rendića. Iako zavičajan u Supetru na Braču, rodio se u Imotskome, gdje mu je otac zidar upravo bio kraće vrijeme zaposlen, pa je mati, na magarcu ili mazgi, tromjesečno dijete nosila kući (7858²²⁻²³).

Mate Meštrović je i kasnije odlazio na sezonsku pečalbu u Slavoniju. Kada je mali Ivan imao četiri godine po drugi put se njegova obitelj vraćala iz Slavonije; ovoga puta konačno. Kasnije se sjećao tog putovanja od nekoliko dana mimo Vranduka, Jajca i Livna i kroz Duvanjsko polje, u kojemu je prvi put vidio džamije, minarete i bule pokrivena lica (VIII.1¹⁶). Sinu Mati je kasnije pričao kako ih je bilo šestero na tom putu kući, uključujući i babu Biru. Marta je upravo nosila kćer (koja je kasnije umrla). Tražeći konaka nisu ga mogli dobiti ni u jednoj srpskoj kući jer nisu bili Srbi, ali ih je srdačno primio i pogostio jedan turski beg. U toj je kući jedna bula babi prorekla slavnu budućnost njezinoga unuka, u što je baba Bira nadalje uvijek vjerovala (7134³³⁸).

DJETINJSTVO

Selo Otavice bilo je u doba djetinjstva Ivana Meštrovića Bogu za leđima; više u planini nego u dolini. Sastojalo se od šezdeset do sedamdeset kuća, uglavnom potleušica, grupiranih u obiteljskim zadrugama, raštrkanih i međusobno udaljenih. Seljani su se bavili stočarstvom u brdu i poljodjelstvom u dolini. Jedina veza sa civilizacijom bio im je nedaleki gradić Drniš, gdje su odlazili u kupovinu onoga što sami nisu mogli pripremiti: šećera, soli, petroleja i sl. Inače su sami proizvodili hranu, a sami su izrađivali i poljski alat, odjeću, obuću (opanke), plahte, ćebad i drugo najnužnije za život. Živjelo se vrlo oskudno, više gladno nego sito, više bolesno od malarije nego zdravo. Dr. Marušić je bijedu toga kraja dojmljivo opisao u svojim pripovijetkama *Liječnički zapisi* (929).

Živjeli su u zadrugama velikih porodica, pod upravom starijine. Svatko je u zadrugi imao svoje zaduženje.

U zadrugi Meštrovićevih živjelo je tada četrdesetak duša, u više kućica, ali su zajednički radili, ručali i večeravali. Bili su tada u zadrugi mladog Ivana Meštrovića djed, djedov brat, otac, stričevi, njihove žene i njihova djeca.

Stočarstvom se bavio djedov brat Nikola, uz pomoć sina Bože, a kasnije im je pridani mladi Ivan. Veći bi dio godine proboravili daleko u planini Svilaji, na ispaši stoke, gdje su imali i skromni kućerak kao zaklonište od nevremena i za noćenje, a zimi se stoka spuštala u selo, u torove, pa su i oni boravili s ostalima kod kuće. I mladi je Ivan tako veći dio svoga djetinjstva proboravio u Svilaji na prostranim planinskim pašnjacima (VIII.1¹⁶⁻¹⁷; 4180).

„Nešto je izvanredno izbijalo još vrlo rano u toj mladenačkoj duši, koja je bila prepuna vedrine, bistrine i svježine“ - pisao je kasnije njegov znanac i prijatelj iz mladih dana F. Marušić. Veli kako se mladi Meštrović isticao među ostalim seoskim dječacima; kako je bio prvi penjući se na visoke jablane u potrazi za ptičjim gnijezdima (66⁵³).

Za dugih zimskih večeri sjedila bi čitava porodica oko ognjišta, u polumraku radi štednje petroleja ili ulja, a plamen bi s ognjišta šarao maštovite prizore po zacrnjelim kamenim zidovima prostorije. Pričale bi se priče, jednako maštovite ili pjevale pjesme u desetercima o davnim junacima i zgodama. Te su večeri svakako morale pobuđivati maštu dječaka inače sklonog sanjarenju. Vještice i vile bile su u tim večerima stvarne pojave i stvarni doživljaji.

Sam je Ivan Meštrović u objavljenim pripovijetkama opisao te nadnaravne seoske ugođaje: „Koje su *vištice* u našem selu nije se točno znalo, ali se sumnjalo na dvije-tri starije žene, koje su bile sve tri udovice. One su često djeca od vještice, čija mati naravno ne otkrije njihov *vištičji* znak od rođenja, ili, ako je babica vještica pa neće nikomu kazati da se dijete rodilo u košuljici. Za jednoga muškoga se pouzdano znalo da je *vištac*, jer se rodio u košuljici koju nisu spalili. Ovaj, dok je bio momak, skitao se s vilama, a poslije, kad se oženio, jeo je srca svoje i bratove djece da su od reda umirala. Žene su to većinom u našem selu znale i kad bi on prošao mimo, pokazale bi mu skriveći roge, a poslije bi se prekrstile i izmolile tri Zdrave Marije - zovući djevicu da ih zaštiti od vile i vještice...“ (433⁷⁶).

U tom je maštovitom i praznovjernom okolišu rastao dječak, što se, nakon samovanja u planini, moralo odraziti i na njegovoj psihi. A kako su dojmovi iz djetinjstva u životu uvijek

presudni, sve je to, bez sumnje, ostavilo traga i na njegovom stvaranju u zreom razdoblju.

„Bio je brz kao zrno - pričala je kasnije njegova majka. - Kada sam radila u polju ili prala robu na Otavcu, vezala sam ga za šiju, da ne uteče pod kola. Volio je konje. Rado je slušao priče. Znao je odnieti očevu kresaču i poći u Kadinu Glavicu (brdo blizu Otavica) odakle je donio mulike (mekoga kamena). Ja sam prala na Otavcu, a Ivan klesao i kresao. Kako je Bog dao ostaloj djeci dar i ljubav za oranje, za igru, a njemu za klesanje...

Na pitanje: kako je Ivan pošao u školu, starica je nastavila legendu: Ivan se naučio čitati i pisati od svoga oca. U ono doba nije bilo škola kao danas. Ljudi su bili samouci. Kad je Ivan naučio čitati i pisati, onda je čitao o junacima i vilama, o milostivoj Gospi, o ratovima, o našim banovima i kraljevima. A nikada nije prestao klesati...» (6089²¹; 6124).

“Otac je maloga Ivana od prvoga časa neobično volio - zapisao je Marjanović prema kiparevom pričanju, - a volili su ga kasnije i svi u kući i strepili nad njim i njegovim zdravljem, tako te je mališ već za rana postao neki centar kuće, i bio nekako preozbiljan za svoju dobu. Nije se mnogo niti igrao niti družio sa ostalom djecom, jer je volio da se zabavlja sam sa sobom, da se udubljuje sam u sebe, i jer nije bio dovoljno jakog zdravlja da se natječe sa drugom djecom u dječjim igrama.

Roditelji su njega hvalili pred drugima, da će njihov Ivan biti nešto posebnoga, pa je zbog toga dolazilo i do prepiraka u cijeloj zadruzi. Roditelji su ostalu djecu smatrali kao nešto naravnoga, a Ivana kao nešto naročito.

Otac bi Ivana vukao sa sobom bilo u selo ili u drugo selo ili u polje van sela, kad god bi štogod tesao u drvu i radio u kamenu, a navečer bi ga nosio opet kući.

U selu niti u drugim susjednim selima nije bilo nikakve škole...

Nu Ivan je bio već od rane mladosti naučio čitati, a kasnije i pisati. Naučio ga je njegov otac, Mato, koji je bio jedini u kući, a vrlo rijetki pismen čovjek u selu. Zanimljivo je da je Mato naučio čitati samo Ivana, kasnije mnogo mlađega Pešu, dočim ostalu djecu nije učio.

Stričevi, kojih je bilo za Ivanova djetinjstva pet, nisu voljeli to učenje djece, jer da će zbog toga djeca zanemariti zemlju i poslove.” (VIII.1¹⁸⁻¹⁹; 4180).

“Otac mi je pokazao značenje slova. Ostalo sam sâm savladao bez neke muke i napora,” izjavio je kasnije Meštrović (9027).

Prema drugom zapisu, dječak je u sedmoj godini od oca naučio čitati i pisati; latinicu iz Kačićeve pjesmarice, a ćirilicu iz Vukove zbirke narodnih pjesama (4983).

U kući Ivanova oca Mate bila je i malena knjižnica, ako je tako možemo nazvati; svakako iznimka u seoskim kućicama toga kraja. Čitale su se tu već spomenute pjesmarice *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* Andrije Kačića Miošića i *Narodne pjesme* Vuka Karadžića; zatim narodne pjesme u izdanju Miha Pavlinovića, Mažuranićev ep *Smrt Smail-age Čengijića*, *Osvetnici* fra Grga Martića, a naročito *Sveto pismo* oba zavjeta, latinsko izdanje Biblijskog društva, što ga je Mate Meštrović dobio od nekog bratra, koji mu je rekao da ga ne pokazuje jer je to profano izdanje koje se nije smjelo čitati. U selo su stizali i kalendar *Danica*, a povremeno i *Narodni list* iz Zadra i neke Starčevićeve političke novine.

“Kad je bilo Ivanu oko deset godina nabavio mu je otac pjesme Stjepana Vraza i Petra Preradovića.” (VIII.1²¹; 4180).

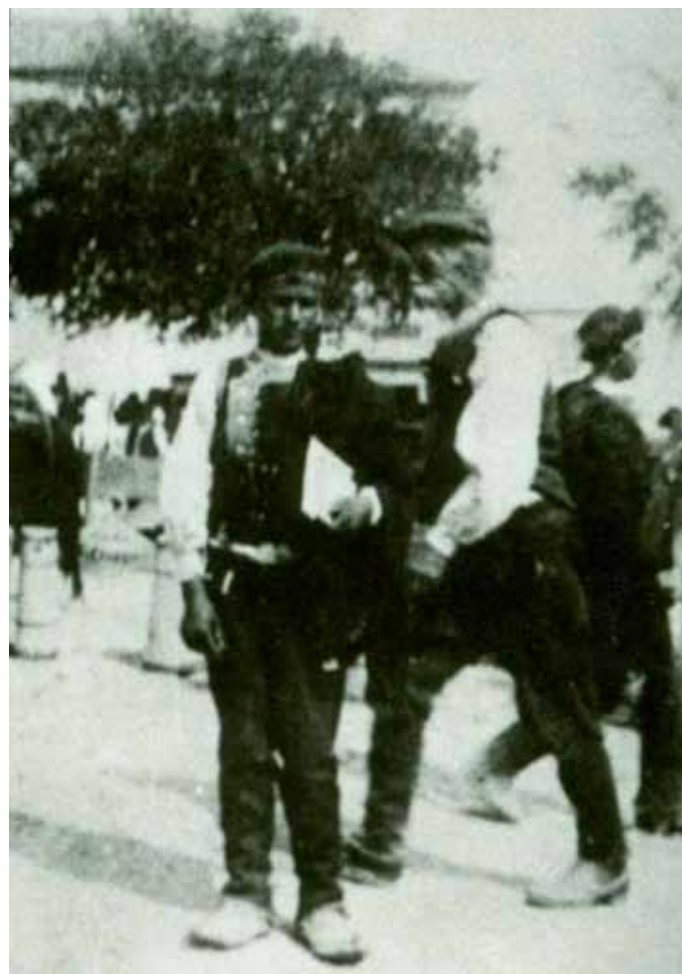
Osim oca na naobrazbu maloga Ivana utjecao je i jedan očev ujak, Marko Gabrić-Komlen. Zbog nekog zločina - vjerojatno ubojstva koja su u tom kraju, kako smo vidjeli, bila česta - odsjedio je preko dvadeset godina u zatvoru u Kopru u Istri i u 46. godini vratio se u selo. U zatvoru bi seljaci naučili čitati i pisati i neki zanat. Tako se i on opismenio. Tamo je cijeli Stari zavjet *Sveto pismo* prepisao i pobilježio mnogo narodnih pjesama, što ih je čuo od ostalih kažnjenika, a te rukopise mladi Ivan čitao. On je naučio Ivanovog oca Matu čitati i pisati, a živeći s malim Ivanom veći dio godine u planini, čuvajući ovce, pričao mu je priče i pjevao narodne pjesme. I odlomke iz Biblije i narodne pjesme naučio bi dječak napamet i kazivao ih zatim ukućanima.

“Otac Ivanov neprestano se borio sa svojom braćom, braćeći svoga Ivana od prigovora da neće biti od nikakve koristi za zadругu ako ga se pusti da se bavi čitanjem, te rezanjem drva i plandovanjem. Nu Mato ipak nije ni sam bio na čistu što bi moglo da bude naročitoga iz djeteta, pak je i sam često bio u dvojbi, što će da bude s njim.

Jedina majka je slijepo vjerovala da će iz Ivana svakako nešto naročito biti.

Ocu je upalo za rana u oči da Ivan vanredno brzo i lijepo upamti što čuje od narodnih pjesama i šala, od seljaka dosjetaka i rugalica, kao što i sve ono što čita.”

Prva fotografija Ivana Meštrovića, Drniš, 1896.-1897.

Kada je dječaku bilo šest ili sedam godina došla su u selo dva liječnika zbog neke pošasti, pa su im seljani pokazali "to čudo od dječaka koji zna čitati". Oni su požalili što nije pošao u školu i nagradili ga banicom.

Otac je stoga pomislio da bi dječaka mogao dati u fratre. "Za moje vrijeme je na našoj župi bio fra Marko Čačić - pisao je 1953. Meštar iz Syracuse o. Karlu Jurišiću u Zaostrogu - rodom iz Kninskog Polja, sa kojim je moj otac bio u vezi i može se reći u prijateljstvu. Tu i tamo bi me otac uzeo k *vratru*, te bi ja kraj ognjišta slušao njihove razgovore. Kad sam nešto naučio čitati, otac je pitao *vra* Marka ne bi li mogao pomoći da odem negdje kod fratara u školu. Fra Marko je odgovorio da misli da njegov mali nije rođen da bude fratar." (7096⁵³).

Mate je i u obližnjem samostanu razgovarao s jednim fratrom ne bi li uzeli dječaka na nauke, ali se taj fratar zatim razbolio i od toga nije bilo ništa (VIII.1²⁰⁻²¹; 4180).

Drugi poticaj za školovanje došao je od jednog strica Josipa koji se vratio u selo *iz svijeta*, iz Trsta i iz Bosne. U posljednje vrijeme služio kao *financ* (carinik) u Zadru, gdje se namjeravao, kao umirovljenik, oženiti i stalno nastaniti. Bio je donekle načitan i posuđivao je neke knjige i malome Ivanu, pričajući mu o krajevima u kojima je boravio. Od njega je prvi put čuo o hrvatskom preporodu i političkim borbama, iako to nije shvaćao. Taj je stric bio voljan dječaka povesti sa sobom u Zadar i školovati ga. Međutim, ostao je za stalno u selu i od Ivanova školovanja opet nije bilo ništa (VIII.1²²⁻²³).

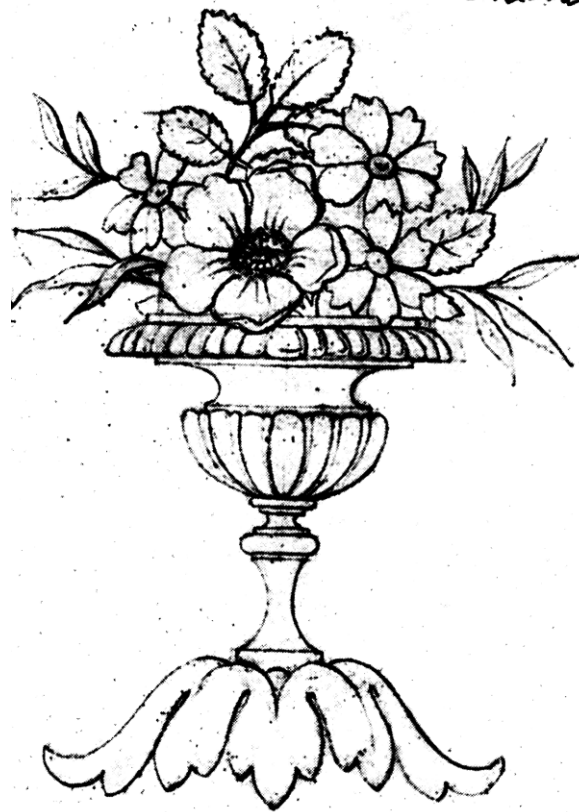
Prema jednom drugom zapisu iz 1933. od tog je ujaka (?) „koji je vidio svijeta“ dobio dječak knjige pjesama „koje se ne pjevaju uz gusle, već samo čitaju“ - Preradovića, Mažuranića, Njegoša i Vraza. Od njega je doznao da postoje slikari i kipari koji od toga žive i koje drugi cijene i poštuju, što je i ostalim članovima porodice nastojao objasniti (4983).

Međutim, ostali su članovi obiteljske zadruge i dalje osuđivali to dječakovo „beskorisno“ bavljenje (10¹⁷; VIII.1²⁰; 4180).

PRVI RADOVI

Prve poticaje za izradu skulptura dobio je dječak Ivan Meštrović od svoga oca prateći njegov zidarski, klesarski i tesarski rad. „Kad mi je bilo pet šest godina - pričao je sam kipar - otac me vodio sa sobom na posao i tako sam promatrao kako teše drvo ili kleše kamen - to je bila prva moja škola. Ali mislim da ne mogu reći kad sam počeo sam rezbariti drvo; sjećam se samo da sam u svojoj jedanaestoj godini izvajao prvi ljudski lik, što me je silno radovalo. Jedva sam čekao čas da pokažem svoje djelo ocu i majci i još se sjećam da mi je bilo kao da sam otvorio čvrsto zaključana vrata ili našao izvor blaga iz kojega ću moći uvijek crpsti. Zaista, stvarao sam jednoga čovjeka za drugim i sa stvaranjem rasla je moja strast. Moj je otac očito odobravao, ali pritajio je svoju radost i držao kao da je sve to naravna stvar, dok bi se moja mati zanjela radošću i divljenjem veleći: „Nisam znala šta će učiniti, ali sigurna sam da će izvesti nešto što će nas zadiviti i što nitko drugi ne bi mogao izvesti.““ (4983).

Prema drugim podacima u dječaka se u devetoj godini pojavio „nagon za rezanje i klesanje“. Otac ga je vodio sobom kad bi pošao negdje raditi, a zatim mu je dopustio da mu pomaže u radu, povjeravajući mu kasnije izradu svih finijih radova u

Meštrovićev rani crtež Vaza s cijećem, 1901.

drvu. Jedan od prvih radova što ih je izveo bio je drveni dio jedne puške. Taj je rad izazvao čuđenje i divljenje sviju (VIII.1²³⁻²⁴).

Međutim, Ivanovo je kiparsko stvaralaštvo započelo u planini, na Svilaji. U dugim danima od proljeća do jeseni, na planinskim pašnjacima, nemajući drugoga posla, dječak je britvicom - koju je svaki seljak bez iznimke, pa i dječak, nosio sobom - rezao i rezbario u drvu što bi mu se činilo zanimljivim. (Ta se njegova britvica i danas čuva među prvim dječakim radovima u Galeriji umjetnina u Splitu). Prvo je počeo izrezivati i rezbariti vretena i preslice. U početku je pučkim ukrasnim rezbarijama na njima oponašao one već viđene u svojem domu, a zatim je počeo te ornamente rezbariti po vlastitoj mašti. Zatim je - iz klenova ili javorova drva - izrađivao plastično oblikovane svirale, frulice, dvojnice, također ukrašene rezbarenim ornamentima (VIII.1²⁴; 4180).

Rezbarjenje je inače uobičajeno i tradicionalno u zagorskih pastira. „Pusto slobodno vrijeme pastirsko ispunjeno je pjesmom, frulom i drvorezom. To je umjetnost samoćel!“ - pisao je F. D. Marušić (26²²).

Ti su Meštrovićevi pastirski počeci uspoređivani s poznatom tradicijom talijanskog slikara Giotto, kojega je drugi slikar Cimabue otkrio kako pasući crta ovce šiljkom po kamenim pločama škrljevca, pa ga je poveo u grad, gdje se nakon nauka razvio u najvećeg slikara toga doba (6153⁵²⁵). Bilo je još dosta takvih slučajeva seljaka talenata, i u svijetu i u nas.

Sam je Meštrović i kasnije vjerovao da se na selu kriju neotkriveni talenti, pa je nekima, u kojih bi otkrio nadarenost, pomagao u školovanju i razvitku. Jednom je tako rekao: „Pune su naše planine i naša polja zdrave, snažne i darovite djece; da je njih iškolati, vidio bi što bi sve dao naš narod.“

Iako su se preslice i slični folklorni upotrebni i ujedno ukrasni predmeti oduvijek jednako oblikovali i ukrašavali, mladog čobanina to nije zadovoljavalo, nego je tražio što bi novoga mogao pridati tim tradicionalnim pučkim proizvodima. Tada je izmislio da u plosnate preslice umeće komadiće zrcala (kao u licitarska srca u panonskim krajevima) da se prelja može u njima ogledati, a u malenim bi vretenima izbušio rupu i u nju umetnuo zrnce graška ili olovnu sačmu, da zvecka dok se vreteno okreće (1234³⁰⁶). Rezbario je iz drva i neke korisne predmete i donosio ih kući, poput drvenih žlica ili okvire za ogledala koje je darivao drugim pastiricama (41). Zatim je od drva rezbario ovce, kozličice, pa jednu čobanicu s preslicom i čobanina sa sviralom (VIII.1²⁶; 4180).

Međutim, drvo ga, obrađujući ga nadalje, nije u potpunosti zadovoljavalo jer ga je uvijek usmjeravalo obradi u jednom pravcu, prema njegovoj strukturi. Stoga je počeo raditi u muljici, vrlo mekanom kamenu kojega je jednako mogao obrezivati nožićem kao i drvo, ali slobodno u svim pravcima. Daljnji ga je put vodio kamenu. Tražeći što mekši kamen kojega će također moći, ustrajnim dugim radom, rezati nožićima, a zatim i manjim prilagođenim dljetima, nalazio ga je u kamenim ulom-

cima starih rimskih i ranih hrvatskih građevina, često ukrašenima pletrom ili drugom ornamentikom, kojima je obilovalo čitavo područje Dalmatinske zagore. U tom je, stoljećima suncem i kišama omekšalom kamenju, lakše mogao raditi. A takvog kamenja, ostataka ranosrednjovjekovnih crkava i njihovih klesarskih ukrasa, bilo je u tim krajevima posvuda. Fra Lujo Marun je, potaknut tim nalazima, osnovao u Kninu *Starohrvatski muzej*, a Mate Meštrović je bio neke vrste povjerenik tog muzeja za okolicu Otavica, javljajući fra Luji kad bi što našao ili donoseći mu u Knin (VIII.1³⁰⁻³²; 4180). Kasnije je mladić doznao da to kamenje predstavlja povijesnu baštinu, posebno onu iz vremena stare hrvatske države. „Osjećao sam - rekao je - kao da sam zgriješio teško pred Bogom i narodom mojim, svjestan da sam narušio tolike hrpe ruševina tražeći pogodan kamen za vajanje. Odlučih se pokajati za svoj grijeh ako je moguće, da mi Bog oprostí moje nehotično razaranje hramova u kojima se kraljevi krunili i vojske pričešćivale.“ (4983).

(Da se kamen strpljivim radom može i nožem obrađivati, dokazuje slučaj bračkog naivca, inače i brijača, Frane Pavlova, koji je batrljkom prelomljene britve *izrezbario* brojne reljefe, pa i *modelirao* plastične skulpture u mnogo tvrđem bračkom kamenu).²

Pozornost bliže i šire okoline privukao je kada je izradio štaku jednom invalidu koji je u ratu u Bosni izgubio nogu. Ali dječak se nije zadovoljio samo time da tu štaku svu ukrasi rezbarijama, nego je gornji završetak oblikovao kao drvenu cipelu. Kada je čovjeka ta cipela pod pazuhom počela žuljati, načinio je drugu štaku sa stopalom gole noge i tako se upustio u oblikovanje figuralne skulpture (1234³⁰⁷; 9⁹).

Još je veću pozornost ne samo okolnih seljana, nego i Drnišana, privukao dječak kada je od drva (Krešimir Meštrović veli od gline) izradio puni lik drniškog postolara Marka Bitunjca,

Bosanac na konju,
jedan od prvih radova

kojega je vidio kada je s ocem pošao k njemu u Drniš kupiti opanke. Svi su u toj malenoj skulpturi odmah prepoznali drniškog postolara kako nudi opanke na prodaju (VIII.2⁴; 8269).

Kada mu je bilo jedanaest godina odlučio je od drva izraditi velikog Krista na križu. Veliko je Raspelo vidio u župnoj crkvi u obližnjem selu Gracu, a i u jednom kalendaru u kući. U Sv. Pismu je čitao o mucu Kristovoj, a u obitelji se čitao *Plač Gospin* i *Litanije*. Htio je da cijelo Raspelo bude od jednog komada drva, ali kako mu je ono pucalo, zbog raširenih ruka, odlučio je izraditi ga od kamena. Našao je u planini veliki pločasti kamen i počeo iz njega klesati Raspelo visoko, navodno, oko dva metra. Nosio je taj golemi kamen od jednog do drugog ispasišta. Skulpturu je počeo obrađivati sjekirom, a zatim pojednosti pastirskim nožićem. Dovođen kamen Raspelo donio je kući i postavio ga kromice u jednu nišu. Kada su se ukućani vratili iz polja, počele su se žene križati pred njim. Taj je Krist u vrijeme Prvog svjetskog rata još uvijek bio u očinskom domu, a danas ne znamo gdje je (10¹⁷; VIII.1²⁴⁻²⁵; 4180; 1234³⁰⁷).

Kada su fratri jednog samostana vidjeli radove mladog Meštrovića, naručili su da i njima izradi jedno Raspelo. Bila je to prva Meštrovićeva narudžba. Kada im je izrađeno Raspelo odnio u samostan, fratri su bili iznenađeni, a gvardijan mu je za trud dao jednu forintu. Dječak je pak bio uvjeren da njegov trud zaslužuje barem tri forinta, pa je vratio ponuđenu forintu i darovao Raspelo besplatno.

Mnogo kasnije, kada je postao u svijetu poznat i tražen kipar, znao je za istaknute skulpture ili spomenike tražiti velike svote, ali je jednako mnoge skulpture, pa i velike spomenike, znao darovati besplatno (VIII.1³⁴; 4180).

Dječak je svoje skulpture radio u planini. Zimi, kada je boravio u kući, imao je mnogo drugog posla a da bi se time mogao baviti. Bavio se oko konja i stoke, vodio ih na pojilo i na ispašu. Navečer je ili slušao priče i pjesme uz ognjište, ili sam čitao iz Sv. Pisma i ono nekoliko pjesmarica u kući.

Otac nije javno odavao priznanje talentiranom sinu, ali mu je ipak godio njegov rad. Čak mu je za rad nabavio osobito mekanog kamena iz Kadine glavice. Djed i stričevi pak krivo su gledali na *beskorisno* dječakovo trošenje vremena, pa je on pred njima morao i sakrivati izrađene skulpture.

Tada je dječak prema slikama iz kalendarâ izradio kamene portretne skulpture Kačića i Strossmayera, reljef Starčevića, jedno Raspelo, Bogorodicu i jedan portret, sve u gotovo naravnoj veličini (2226⁴¹⁶; VIII.1²⁸; 4180). Čitajući domoljubne popularne članke u pučkim kalendarima razvijao se u njemu i domoljubni osjećaj starčevićanskog hrvatstva, ali još više strosmajerovskog južnoslavenstva.

Neke od tih dječakovih skulptura darivao je njegov otac svojim znancima; neke on sam svojim prijateljima. Ti su radovi danas uglavnom izgubljeni. Sačuvani su neki koje je pohranio fra Luj Marun u Starohrvatskom muzeju u Kninu, poput *Bosanca na konju*, danas u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, i više skulptura, rezbarija, crteža i fotografija koje je s poštovanjem sakupio prijatelj obitelji Meštrovićevih doktor D. Filip Marušić i 1932. darovao novoosnovanoj Galeriji umjetnosti u Splitu (45¹¹; VIII.2; 4180).

Poprsje muškarca, općinskog pisara, čuva se u obitelji Alemke Stošić u Šibeniku. To je još nevjest rad što ga je dječak Meštrović izradio na brzinu pred ljudima koji su se zainteresirali za njegov talenat (XVI. 31).

NARODNA PJESMA. PJESNIČKI PRVIJENCI

Prvi učitelji Ivana Meštrovića u djetinjstvu bili su pučki pjevači i guslari. Najprije u očinskoj kući djed i baba po očevoj strani, zatim susjedi, a kada je naučio čitati i objavljene narodne pjesme u pučkim kalendarima, u Kačićevoj pjesmarici, ali i pjesmarica *Matice dalmatinske* u kojoj je bilo objavljeno mnogo narodnih pjesama, naročito onih iz Vukove pjesmarice. U toj je pjesmarici mladić nalazio i neke od onih pjesama koje je već poznao iz usmene predaje.

Meštrović je u mladosti, a i kasnije, samo recitirao narodne pjesme, dok su ih njegovi znanci na selu i uz gusle pjevali. On do odlaska sa sela nije naučio svirati gusle. Navraćajući kasnije u zavičaj mladi se Meštrović družio s liječnikom Filipom Marušićem, pa bi on pjevao, a Marušić ga pratio na guslama. Muškarci su obično pjevali uz gusle s jednom strunom, a žene su samo recitirale pjesme.

Pjevalo se obično u zimskim večerima, naročito o Božiću, svetačkim danima, na prelu, u kolu kod crkve, nakon mise u prazničkim danima. Na vašarima i dernecima pjevali su i gudili često slijepi pjevači i guslari. Mladi Ivan je pjevao i na paši, kad bi se sastao s ostalim pastirima.

Razlikovala se duga, epska pisma, od kraće popivke, koju su obično pjevale žene. Lirske su pjesme pjevale žene.

Mladi Meštrović je naučio pedeset-šezdeset epskih pjesama, najviše uskočko-hajdučkih. Sam je rekao da su mu najdraži junaci iz tih pjesama bili Ivo Senjanin, Stojan Janković, osloboditelj Drniša Nakić i ostali junaci iz Kotara i na Cetini, a iz turskih krajeva Mustajbeg, lički Mujo i Halil Hrnjice, Budalina Tale, Tanković Osman i drugi. Usto i suvremeni lokalni hajduci, o kojima se također pjevalo, poput hajduka Šimića (26²⁶). Osim tih hajdučko-uskočkih pjesama, pjevalo se u Meštrovićevom zavičaju u doba njegovog djetinjstva i o nacionalnim junacima «o kraljeviću Marku, o boju na Kosovu, nekoja o Zrinovićima, hrvatskim banovima, kao što i mnogo pjesama koje je ispjevao Kačić Miošić, koje su se u narodu kasnije raširile» (VIII.1⁶; 4180). Iako su se u razdoblju Kraljevine Jugoslavije, iz ideoloških nacionalističkih razloga, rasprostranjenost i utjecaj narodne pjesme o Kraljeviću Marku i drugim likovima srpske povijesti, a naročito one o Kosovskoj bitci, previše naglašavali, pa i pretjerivali, u općenitoj glorifikaciji deseteračke narodne pjesme, ipak treba potvrditi da su i te pjesme bile prisutne u čitavoj Dalmaciji, a posebno u Dalmatinskoj zagori i Vojnoj krajini, gdje su Hrvati katolici živjeli pomiješani s doseljenim Srbima pravoslavicima. Te su se pjesme proširile u narodu ne samo usmenom tradicijom koju su ti doseljenici donosili sobom i dalje je gajili u pučkoj predaji i pjesmi, nego i posredstvom Kačićeve pjesmarice, često jedine literature u hrvatskim selima, u kojoj su se opijevale i zgone srpskih vladara i junaka.

Vidjeli smo da je mladog Meštrovića, dok je veći dio godine provodio na Svilaji pasući stada, narodne pjesme učio ujak Mate Meštrović (?), koji ih je uglavnom naučio u kaznionici u Istri. Bio je to potpuno plav čovjek, pa su ga zvali *Bili*. U široj zadruzi Meštrovića općenito su jedni bili plavi, a drugi gotovo crni (VIII. 1^{19, 25-26}; 4180).

«Kačićeva pjesmarica bila je moja prva čitanka i iz nje me je otac naučio slova i čitanje,» pisao je već stari Ivan Meštrović 1953. iz Amerike gvardijanu Kačićevog samostana fra Karlu Jurišiću (9057²⁴; 9257); a u predgovoru Kačićevog *Razgovora*

ugodnog, objavljenom u Chicagu 1954. napisao je da je u nas bilo i boljih pjesnika od Kačića, ali «ničije gusle nisu mogle ući u naše kolibe do skromnih ognjišta ni putovati u torbi za standom po našim planinama kao one Starca Milovana; ničija pjesma održati živu dušu siromašnog *roda viteškoga* i duhovno povezati naše banovine» (9256). Kačiću se u starijim godinama Ivan Meštrović, iz američke emigracije, odužio izradivši i darujući domovini njegov spomenik.

Od svih pjesama što ih je mladi Meštrović čuo i zapisao bez sumnje je najznačajnija ona o Hasanaginici, to jest verzija koju je on čuo i tako sačuvao za budućnost.

Žalosna pjesanca plemenite Asan-Aginice najpoznatija je i najviše prepisvana i objavljivana hrvatska narodna pjesma. Prvi ju je 1774. objavio u Veneciji talijanski prirodoslovac i putopisac opat Alberto Fortis u *Putu po Dalmaciji (Viaggio in Dalmazia)* i to u hrvatskom izvorniku i talijanskom prijevodu. Nije poznato tko je u Dalmaciji dao Fortisu zapis te pjesme. Postoji više pretpostavki, ali mislim da je tzv. *Splitski rukopis*, što ga je zabilježio Fortisov splitski prijatelj Julije Bajamonti, najvjerojatniji izvor, jer je Bajamonti sakupljao narodne pjesme po Dalmatinskoj zagori i tu vjerojatno zapisao u okolici Imotskoga. Tu su poznatu narodnu pjesmu, posredstvom Fortisovog talijanskog prijevoda, poznavali i prevodili mnogi, među kojima i J. W. Goethe na njemački jezik. Znanstvenu obradu obavio je iscrpno Matija Murko (4549; 4831-4833; 5292; 5293), a zatim i Milan Ćurčin (4499; 4500).

Meštrovićeva verzija *Hasanaginice*, koju je on čuo od svoje babe dok ju je pjevala uz kolijevku njegovog mlađeg brata Marka oko 1890, razlikovala se od one Fortisove i predstavljala je značajan doprinos toj našoj najljepšoj narodnoj pjesmi. Tu su *Hasanagicu* pjevale - prema njegovom kazivanju - i druge žene od Petrovog polja pa do Imotskoga. Na nagovor M. Ćurčina Meštrović je tek oko 1932, dok je radio poprsje J. W. Goethea, zapisao svoju verziju *Hasanaginice*, koju je bio dobro upamtio još iz djetinjstva, kao i ostale narodne pjesme koje je tada čuo.

Meštrovićeva je *Hasanaginica* u čistijoj ikavskoj štokavštini muslimana i katolika oko Imotskoga, dok je jezik Fortisove nešto iskvaren. Pjesmu su pjevali katolici a ne pravoslavci, pa je Vuk Karadžić obilazeći te krajeve, a preslušavajući pravoslavce, nije zabilježio u izvornom kazivanju, nego iz Fortisovog zapisa.

Meštrovićeva verzija *Hasanaginice* započinje:

Što se bili gori na planini?
Il' je snijeg il' su labudovi,
Il' su bile na plandištu ovce?
Da je snijeg već bi okopnio,
Labudovi već bi poletili
A bile se odjavile ovce.
Nit' je snijeg nit' su labudovi
Nit' su bile okupljene ovce
Neg' je čador Age Asanage.
On boluje od ljutije rana.
Po'odi ga majka i sestra
Ne po'odi Kaduna ljubovca,
Jere mlada od stida nemogla.
Kad je Agi ranam bolje bilo
Knjigu piše Kaduni ljubovci:

„Kado moja moja nevirnice
Ne čekaj me u bilome dvoru
Ni u dvoru ni u rodu mome.” (4499²⁷).

*

Mladi Ivan Meštrović, izrazito stvaralačke naravi, nije se mogao zadovoljiti samo prepjevavanjem narodnih pjesama koje je čuo i zapamtio, nego je želio i sam ih izmišljati. Tako je, uostalom, i nastalo narodno pjesništvo: ne nekim mitskim porijeklom, nego stvaralaštvom nadarenih pojedinaca. I danas smo svjedoci da se mnoge gradske pjesme, kojima znamo autore, već pjevaju kao pučke jer ih je narod prihvatio kao svoje.

Pjesme što ih je dječak pisao, uglavnom na paši u planini, nastale su ne samo pod utjecajem onih pjesama što ih je slušao pjevati u kući i drugdje, nego još više pod utjecajem onih pjesama što ih je tada već čitao u ono nekoliko knjiga i kalendara koji su mu bili dostupni. To su u prvom redu pjesme iz Kačićeve pjesmarice, zatim one što ih je Vuk Karadžić zapisao, kao i novije pjesme u duhu i stihu narodnih pučkog pjesnika Jurja Kapića, Poljičanina, urednika i izdavača *Pučkog lista*, inače popularnog u širem puku (4831²⁸).

Pjesme su nastale nakon 1892, a do posljednje datirane 1899, dakle otprilike do njegove šesnaeste godine.

Da su nastale uglavnom u planini, dok je čuvao ovce sjedeći na kamenu, a držeći papire na koljenu, svjedoče i ovi njegovi stihovi:

A ja hoću sada pristat samo.
Jerbo su mi odmaknule ovce
Vilo moja, čujde me, sestrice.
Bi pisano u dutu mojemu
Na kamenu sidim studenomu,
Po ploči sam kartu opružio,
I na stinu ruku naslonio,
A u ruci olovka se kreće,
Ja ti kažem da pristati neće,
Ma za sobom sve osvaja pute
Nevolje mi nedopala ljute.
Neg i bolje da bi se micala,
Milovana često spominjala.
I što j' godir hrvackih muževa,
Neka s vilom ona i(h) zapjeva
I da si mi bio vilin dvore
Ostaj zbogom s sekom razgovore. (2226⁴¹⁷⁻⁴¹⁸; 9453³¹⁶⁻³¹⁷)

To je dio duge pjesme što ju je mladić 1899. sastavio u počast onoga koji ga je i nadahnuo i potaknuo na pisanje pjesama, *Starca Milovana*, fra Andrije Kačića Miošića. Pjesma je bez naslova, a počinje stihom „Vilo moja pivatmi pomaži“. Pohranio ju je, s drugima, Filip Marušić, a danas se čuva u Galeriji umjetnina u Splitu. Pisana je olovkom na papiru s crtama, a sadrži čak 476 stihova. Na dnu posljednje stranice je potpis *Ivan Meštrović Gabrilović M(atin) G. 1899*. Objavio ju je u rukopisnom faksimilu i prijepisu fra Karlo Jurišić u vezi s opisom Kačićevog spomenika u Bristu. Taj dugi pjesmotvor započinje zazivom vile (bez gramatičkih i pravopisnih ispravaka):

Vilo moja pivatmi pomaži
Šta ja neznam tomi seko kaži

Ajde seko baš uz pomoć tvoju
Da ispunim ovu želju moju
Kojuno sam od davna željkao
Milovanu dabi zapivao
Od početka do svrhe života
u šesdeset manje četiri lita
Ajde vilo lice ti bileno
Milovanu ine (ime) proslavljeno. (9453²⁹²⁻²⁹³)

Meštrovićeva je pjesma vrlo opširan životopis Andrije Kačića Miošića i nabranje o kojim sve junacima on pjeva u *Razgovoru ugodnome naroda Slovinskoga*.

U pismu što ga je 1953. iz Syracuse uputio fra Karlu Jurišiću u Zaostrog sam Meštrović pruža podatke o nastanku i izvorima te pjesme.

«2. Građu koja mi je poslužila za životopis očit sam uzео iz *Životopisnog nacrtu O. Andrije K. M.*, koji je bio štampan uz Kačićevu pismaricu. Ovu knjižicu je imao moj otac i sačinjavala je uz knjigu Sv. Pisma cijelu njegovu biblioteku. Kud je dospjela ja ne znam, a bila je već tada prilično istrošena.

3. Da sam napisao tu pjesmu, potaknulo me je očitо oduševljenje za Kačića, a napisana je bila zaista u *Dutu* prije odlaska u Split.

4. Kačićeva *Pismarica* bila je moja prva čitanka i iz nje me je otac naučio slova i čitanje.»

O Meštrovićevom doživotnom poštivanju Kačića svjedoči i to da je napisao uvod u Kačićev *Razgovor ugodni*, objavljen u Chicagu 1954. (9453³⁴⁴⁻³⁴⁵).

Meštrovićev predložak o životu i djelu Andrije Kačića Miošića bio je onaj što ga je napisao fra Gabro Puratić *Životopisni nacrt O. Andrije Kačića-Miošića* iz 1889. Taj je, nešto prerađeni, Puratićev tekst objavljen u uvodnom dijelu anonimnog autora nekoliko izdanja *Razgovora ugodnoga* 1892. i 1896, odnosno prije 1899. pod naslovom *Život i djelo O. Andrije Kačića Miošića*, pa se dječak mogao koristiti jednim od tih (9453³²²⁻³²⁵).

Iako je sam tekst Meštrovićeve pjesme mnotono prepričavanje navedenog životopisa, on u njega spontano ubacuje osobne dojmove i zabilješke, kao stihovima.

Pa što ćemo sada, seko vilo,
Ja li dosta za pivati bilo?
Hoćemo li stati, drago milo?
Bre, ne luduj i ne pristaj, brate,
Tà Milovan davoriju slaže,
I čestitku Dubrovčanim kaže,
Pivaj, pivaj ja ti kažem, dalje! (9453³²⁸)

Ta duga pjesma mladog Ivana Meštrovića čuva se u Galeriji umjetnina u Splitu. Pronašao ju je njegov prijatelj dr. Filip Dane Marušić koji ju je, zajedno s ostalim Meštrovićevim dječčkim rukotvorinama, darovao Banskoj upravi u Splitu za Galeriju umjetnina (9453²⁸⁸; XI. 5).

Rukopisi deset Meštrovićevih dječčkih pjesama čuvaju se u Galeriji Meštrović u Splitu. Te je pjesme kiparev otac Mate bio darovao 1907. skladatelju Antunu Dobroniću kada je ovaj sa slikarima Vidovićem, Katunarićem i Meneghellom pohodio Ivana Meštrovića u Otavicama. Pjesme je nakon Drugog rata otkupila Galerija Meštrović u Splitu.

Pjesme su pisane perom na kancelarijskom papiru sa crtama, naknadno paginiranih listova od 1-22 ro.³

Mladić je deseteračke stihove pisao u kontinuitetu, ili u nelogičnoj podjeli deseteraca u zasebne retke (u ovom ćemo ih djelomičnom prijepisu prelomiti u odgovarajuće retke, ali ćemo zadržati kaligrafske i pravopisne nepravilnosti, bez interpunkcija, još potpuno neškolovalanog mladog autora).

Prva pjesma (9 stranica) počinje stihovima:

Čudilase slavna dalmacija
što govori ravna Italija
ona Vali Venijera bana
koji nije odplemena slavna
nami kudi bana kegljevića
hrvackoga Kneza i plemića
baš deliju kano Zrinovića
da on nije od starine kneže
ni hrvacki sileni viteže
odgovara slavna dalmacija
nebudali ravna Italija
ti nevali venijera bana
koji nije od plemena slavna
većti vali bane Keglevice
baš delije kano jelačiće
onoj pleme hrvacki knezova
i veliki Zemlji vitezova
nebijaše boljega plemena
ni slavnoga nakoga imena
odslavnoga roda Kegljevića
i Knezova Frankopanovića
i banova mladi Zrinovića
vako veli ravna Italija
posestrimo slavna dalmacija
...

Dalje pjeva o junačkim djelima hrvatskih vitezova u ratovima s Turcima, o Kružićevoj obrani Klisa i dr., bez sumnje po Kačiću.

Druga pjesma (6 stranica) počinje stihovima:

Ljuto cvili Slovinjkinja Vila
kako cvili do nebase čuje
pitajuje slovinjska gospoda
od našega slavnoga naroda
kojajoje golema nevolja
odgovara slovinjkinja Vila
prodjtemese moja bratjo mila
evo idju nemili tatari
straoviti kano i avari
svim kitajskim carstvom zadrmaše
...

Dalje o provali Tatara, o kraljevima Kolomanu i Beli IV, o njihovom bijegu u Klis i o pobjedi Hrvata nad Tatarima.

Treća pjesma (5 stranica) počinje stihovima:

Bože mili Čuda velikoga
srid Zagreba grada bijeloga

od veselja mladi hrvaćana
jerbo svoga priznadoše bana
jelačića slavnog djenerala
jer od kraralja (!) dodjošeim glasi
da jelačić pristalje za bana
Zato gaje i kralj potvrdijo
jerje narod prvo govoriyo

...

Pjesma je u slavu bana Jelačića, o sukobu Jelačića s Mađarima koji Hrvatima ne priznaju njihova prava ni cara, o Jelačićevom pohodu na Budim i o pobjedi u tom pohodu.

Četvrta pjesma (6 stranica) počinje:

Kupi vojsku care sulejmane
a kada je sakupio biše
tadje care sobom govoriyo
kudaliću nakojuli stranu
dab išao osvojit hrvacku
branićeje Zrinoviću bane
neće dati oka otvoriti
a kamoli zemlju porobiti
većja idem biloj ungariji
nećemoli siget osvojiti
i ungarsku zemlju porobiti

...

I dalje o opsadi i padu Sigeta.

Peta pjesma (6 stranica) s naknadnim naslovom olovkom:
Narodna Pjesmarica:

Goji majka dva sina nejaka
u čakovcu gradu bijelome
virna ljuba jurve Zrinovića
hrvackoga kneza i plemića
jednom ime nikola bijaše
a drugise petar zovijaše
unučicu nike Zrinovića
pod Sigetom hrabroga plemića

...

I dalje o borbama s Turcima.

Šesta pjesma (4 stranice) počinje:

Rano rani care Sulejmane
rano rani bilu knjigu piše
terje šalje u bosnu ponosnu
a na ruke bosanskom Veziru
Virna slugo od bosne Veziru
kako primiš bilu knjigu moju
knjig(o)u uči Časa(o) nepočasi
vojsku kupi ajde na hrvate
uvatimi bana Zrinovića

...

I dalje o borbi Zrinskoga s Turcima.
Sedma pjesma (8 stranica):

Kad Hrvati kralja okrunište
Krešimira velikim prozvana
sina kralja prvoga stipana
njemu biše zemlja zapuššana
s italijom sasvim unišćena
pod vrhovnu još vlastim brojena
slukavštinom kadje prisvojena

...

O Krešimirovu oslobađanju Dalmacije od Mletaka, o krunjenju i ubojstvu Zvonimira. Potpis je istim perom: Ivan Gabrić, a na poledini posljednje stranice vještijim je rukopisom napisano:

Slavno Uredništvo
Pučkoga Lista
Split

To je dokaz da je pjesma (ili više njih) bila namjeravana poslati *Pučkom listu*, popularnom na selu i među gradskim težacima, što ga je uređivao Jure Kalpić, a izlazio je u Splitu, u velikoj nakladi. Međutim, pjesma nije otposlana, ili se vratila neobjavljena.

Osma pjesma je na jednom listu:

Knjigu štije Babonjić vojvoda
kojinoje hrvackoga roda
Kojanomu stiže po ulaku
Karaninu silenu junaku
Od privedrog kralja Ferdinanda
da primega svečano za Kralja

...

Pjesma o krunjenju kralja Ferdinanda na Cetinju pisana je nešto drukčijim, isto Meštrovićevim, rukopisom i recima koji počinju velikim slovima, pa kako je datirana 1899, može se zaključiti da su prethodne nastale koju godinu ranije. Na kraju pjesme, ujedno na kraju ove rukopisne cjeline, dopisano je olovkom:

Ivan Gabrilović
Meštrović
Mate Gabrilović Drniš
Ivan Gabrilović Matin
Mate Gareta Jurin
Otavice Dne 16/2 99

Druga se rukopisna cjelina sastoji od dvije pjesme. Prva (2 stranice) započinje:

Poslušajte hrvacke krajine
lipu slavu od svoje starine
Za vladanja kralja krešimira
kakonamje domovina cvala
i kojuje čast tad uživala
a sad štaje tužna dočekala

...

Dio te pjesme o kralju Krešimiru istovjetan je s rukopisnom pjesmom koja započinje *Kad Hrvati kralja okruniše*.

Druga pjesma (2 stranice, na drukčijem papiru) ima naslov: *Pisma o petru krešimiru velikom h: k: i Zvonimiru banu kašnje hrvackom kralju s:*

I ta je pjesma ista kao prethodna. Nedostaje nastavak pjesme i svršetak rukopisa (I.27.1-10; 4731).

Drugu rukopisnu zbirku pjesama mladog Ivana Meštrovića darovao je njegov otac 1910. fra Luju Marunu, ravnatelju Starohrvatskog muzeja u Kninu, zajedno s dječaćkim skulpturicama. Pjesme su zapisane u školskoj pisanki (tiskanoj 1892. godine).

U pisanki su pjesme koje započinju: 1. Vojsku kupi Hasan-paša; 2. Ma im nato Joko...; 3. Ravno polje...; 4. Pisma o Pavlu Šubiću; 5. Pleme slavnih Smiljanića; 6. Ličani u Zadru; 7. Ujedno bratac i sestra; 8. Kad umire kralj Matija...; 9. Kovač; 10. Soko; 11. Djedov bunar. Pjesme pod br. 1, 4, 5, 6 i 8 su junačke pjesme, a ostale ili lirske ili opisuju neke manje značajne događaje.

Među junačke pjesme spada i *Pisma o Pavlu Šubiću Zrinskom iliti Zrinoviću na glasu*. Ona počinje (s ispravljenom podjelom stihova i ispravljenim velikim slovima i interpunkcijama, što je obavio L. Marun):

O vrimenu Bele ungarskoga
sa Hrvackom Šubić Stipe vlada
Junački se Stipe podnašaše
i megdane mnoge odnašaše
i po kopnu Turke prigonjaše
i ruse im glave osicaše

...

Druga pjesma počinje:

Kad umire slavni kralj Matija,
on ostavi svoju kraljevinu
svom sinovcu kralju Verdinandu.

...

Najljepša je pak među njima lirska pjesma s naslovom *Ujedno bratac i sestra*:

Poranila djevojka Marica
o prozorju kada zora rudi;
ona budi Ilka, brata svoga:
-Ustaj Ilko, draži od očiju! -
A Ilko se na noge skočio:
- Što je seko, moje milovanje,
milovanje, gorko uzdisanje? -
A seka mu tiho besidaše:
- A moj brate, moje milovanje;
tu doleti crna vranetina
na jabuku ukraj kuće naše
i razvali slavuljićem gnjizdo;
i sa vranom zelena sovina.
Dva slavulja odnijela ptica.

...

A bratac joj tijo besidaše:
- gusle amo, ajd da zapjevamo!

Pisma će nam tugu rastirati,
nas dvojicu proazgovoriti.

...

I u junačkim pjesmama mladog Meštrovića bilo je lirskih stihova, poput onih u pjesmi o Pavlu Šubiću:

Magla pade, kiša će okrenut;
bura puše, mraz će udariti..
Sunce grije, proliće će doći,
po planinam okopniće snizi...
počeće se zeleniti brizi,

...

Na kraju iste pjesme on izričito spominje pjevače hrvatskih narodnih pjesama, koji su mu bili uzorom i izvorom: starca Milovana (Kačića) i Juru Kapića. (196)

Iz sadržaja svih navedenih pjesama vidi se da je mladi Ivan Meštrović pjevao samo o hrvatskim kraljevima i junacima, a ni jednom o Kraljeviću Marku ni o srpskim vladarima i junacima, koji će tek kasnije ući u repertoar njegovog likovnog stvaralaštva.

OTKRICE

Kad umjetnik postane slavan, poput Ivana Meštrovića, redovito se pojavi mnogo onih koji su bili toliko dalekovidni da su već u njegovom djetinjstvu otkrili budućega genija. I maleni doprinosi tome otkriću i poticaju dalje pretjerano rastu. Takav je slučaj i s Nikolom Adžijom, kasnijim drniškim načelnikom, osam godina starijim od Meštrovića. On je od 1926. tijekom puna četiri desetljeća objavio u desetak navrata uvijek iste opširne podatke o otkrivanju Meštrovićeve nadarenosti i slanju na izobrazbu. U svim je tim napisima on glavna, gotovo isključiva osoba koja je otkrila mladog Meštrovića. S vremenom su te zasluge u njegovim napisima i intervjuima novinarima čak rasle i na kraju je bio dubokog uvjerenja da bez njega ne bi bilo ni Meštrovićevog stvaralaštva. S tim isključivim zaslugama obraćao se i Meštroviću u Americi i s njim bio u prepisci, a on mu je za Zavičajni muzej u Drnišu darovao neke radove i odobrio lijevanje nekih skulptura.⁴

U prvom rukopisnom sastavu 1926. s naslovom: *Iz djetinjstva Ivana Meštrovića. Kako je Meštrović pronadjen i podignut* Nikola Adžija je pisao:

“U proljeću god. 1901. (!) pošao sam ja i sudbeni pristav Stojanov Roko na naličje u selo Otavice. Kad smo uredovni posao opremili došli smo u gostionu na *Banovači* Bože Bojčića da što god založimo. U gostinjskoj sobici na katu, gdje su *bolji* odsjedali, odmah sam zapazio po zidu, na papiru preslikane slike u formatu 20/10, koje su prikazivale lik Kraljevića Marka, Musu Kesedjiju, Skenderbega i druge, a ispod slika ispisani stihovi u desetercu. Slike su izvadjene, vidi se, iz *Pjesmarice*, ali stihovi nisu bili prepis iz *Pjesmarice*, nego su stihovi pokušaj onog koji je te slike kopirao. Ove slike upale su mi u oko, a osobito stihovi, te sam zapitao Bojčića: Odkud njemu ove slike i tko ih je pravio? ‘To jedno pastirče - moj rodjak, odgovori Bojčić - dečko kod ovaca, pjeva i slika, - ali nije samo to. Da vidite, što on sa britvicom, na štapu i mulici urezava. To je sin Mate

Meštrovića, Ivan, koji sada čuva ovce u Ružiću. Bitće mu 16-17 godina.' Odmah sam zamolio Bojčića da bi mi pribavio nešto od njegova rada u mulici... Dok smo mi nešto založili, Bojčić je otišao do Mate Meštrovića, koji stanuje prekoputa i donjeo tri figure iz mulike: jednog seljaka, pritisnutu šaku i jednog gradjanina. Ovaj gradjanin imao je prikazati poznatog cipelara Bitunjca iz Drništa, samo mu je na noge ureza opanke. Zamolio sam Bojčića nek zatraži od otca i *maloga* dozvolu da ja mogu ove radove uzeti sobom, da ih izložim pokažem drnišanima i poradi(m), što se bude moći u korist maloga. Mate je dozvolio, ja sam ih ponjeo sobom i pokazao i izložio u dućanu R. Ljubića.

U oto vrijeme jedina gostiona (Hotel) bolja u Drnišu bila je kod mojih roditelja, gdje su odsjedali gosti i hranili se činovnici. Najprvo sam ove radove Meštrovića pokazao za stolom činovnicim, kojih je bilo 10-15 da od njih čujem mišljenje, kao intelektualaca. Svi su jednoglasno zaključili, da to nije obični dar tesara, nego da se tu krije jači talenat. Najviše je bio oduševljen Ladislav Laboš, grčko-kat. vikar, čovjek visoke kulture, koji mi je rekao: 'Nine, ti si našao umjetnika i na tome se nesmiije ostati.' Ovo me ohrabrilo te sam odmah poslao dopis 'Narodnom Listu' u Zadar, opisujući, kako sam u selu Otavica-ma, našao jedno seosko pastirče, u kome se krije umjetnik.

Odlučismo da se pozove otac malog, Mate, da se dogovorimo: bi li on dozvolio da se *mali* (Tako smo ga zvali) pošlje u školu. Otac pristao a *mali* jedva dočekao. Prvi korak poteškoće: mali Ivan nije pohađao osnovnu školu, već samouk kod otca i strica Jose naučio čitati i pisati. Bez školske svjedočbe nemožeš napred. Za našim stolom bio je učitelj (Petar) Opara, te njega zamolismo da bi se žrtvovao malog pripraviti za četiri osnovna razreda. Pristane. Kroz 2-3 mjeseca Ivo položi ispite za četiri razreda i dobije svjedočbu. Sada treba dalje. Obratim se na obrtnu školu u Split, Zagreb i na Radišu, ali svi odbijaju, da je prošao godine i druge formalnosti. Što ćemo sad? *Mali* očekuje svaki dan da ga se kamo pošalje. Računajući na troškove školovanja, kroz to vrijeme, ja sam se obratio na Općinu za jednu potporu, ali molba biva odbijena zbog neshvaćanja... Odbijanje neprimanja u obrtnu školu i odbijanje Općine za štipendiju, malko nas je zabrinulo, ali nije obeshrabrilo. Pošto smo bili uvjereni da se u malom Ivanu krije talent, na moj predlog, osnujemo jedno potporno društvo našeg stola, u koje smo imenovali za predsjednika: Laboš Ladislava, za tajnika Adžiju Nikolu, a za blagajnika Adžiju Antu. Odlučismo da se sabere novac i ustanovi stalni mjesečni doprinos pojedinca, i da se mali prevremeno pošlje na praktično izučavanje kod jednog altariste u Split. Pišem u Split učitelju P. Škarici, razjasnim stvar i da nadje jednog vrstnog tesarskog (!) majstora kome bi se moglo povjeriti malog Meštrovića na privremenu praktičnu obuku. Škarica brzo je odgovorio, da bi ga primio altarista Bilinić u Splitu, ali na naš trošak. Odlanulo! Poručimo odmah po Matu da dovede malog. Istidan kad je došao pripravimo ga, preobučemo u 'gosposko' iz dućana Adžije, opremimo što treba i Ante Adžija odvede malog Ivu u Split preda ga Škarici, koji ga je imao, uz stan i hranu podučavati, uz mjesečnu nagradu od kr. 32..." (I. 26. 1) O daljnjem Adžijinom opisu dječakovog boravka u Splitu i odlasku u Beč bit će govora.

Prema nekim drugim podacima dječak je neko vrijeme stanovao u potkrovlju drniške Općine i učio kod učiteljice koja je tada (1961) još bila živa u Drnišu. (6991)

U kasnijim člancima, pismima i intervjuima Nikola Adžija ponavlja iste te podatke. U podacima koje je 1933. dao Hrvoju Mudronji Adžija veli da je u Otavice išao kao zapisničar sudbe-

ne komisije, kojoj je predsjedavao Roko Stojanov, kasniji veliki župan. Slike izložene u Bojčićevoj gostionici bile su crtane olovkom na običnom papiru. Za dječaka su se zainteresirali navedeni Roko Stojanov i Nikola Adžija. Tri dobivena rada izložili su u trgovini Ivana Rome Ljubića u Drnišu, a zatim je Adžija navodno poslao dopis *Narodnom listu* u Zadru. Za stolom u Adžijinoj gostionici svi su se složili da bi mladića trebalo poslati na nauke, pa ako ne bude umjetnik, barem će biti dobar klesar. "Kao najmladjem, meni je palo u dužnost - veli Adžija - da se obratim na Obrtnu školu u Split i Zagreb, da prime malog na nauke." Odbijeno je jer je mladić imao 18 (!) godina i nije imao osnovne škole. U tim podacima Adžija dodaje da su na prijedlog grčko-katoličkog vikara, učenog Labosa (Vladislava Laboša), odlučili da mladića pošalju nekom klesaru da uči zanat. Nikolin brat Ante odveo je Meštrovića u Split Biliniću. Svi su zagovornici školovanja rado i dalje mjesečno pridonosili tome školovanju (4830).

Godine 1952, nakon nekoliko članaka raznih autora o Meštrovićevom djetinjstvu, Nikola Adžija reagira svojim prilogom da u njima ima pogrešnih podataka u vezi s otkrićem mladog Meštrovića. Ponovno priča da je sa sućem Stojanovom u rano proljeće (!) vidio u Bojčićevoj gostionici Meštrovićeve crteže i stihove. Adžija je tri Meštrovićeve figure pokazao stalnim gostima u očevom svratištu u Drnišu. Vikar Laboš, koji je bio među njima, rekao je: "Nine, ti si našao jednog umjetnika, nemoj sustati. Treba sve poduzeti da se taj dječak podigne, dade u školu." "Figure sam pak izložio na vidno mjesto i nastojao da bi mnoge zainteresirao, ali na ovom nije smjelo ostati. Trebalo bi malog poslati kamo na školovanje da se vidi što se u njemu krije. Poručim po oca Matu da ga pitam, bi li 'mali' (tako smo ga zvali) htio u školu.

- Kako ne bi. Jedva čeka, ali ja nemam sredstava da ga pošaljem u školu. - Mi znamo i zato od tebe ništa i ne tražimo. Računamo, bistar je, zna čitati i pisati, pa da ga u kakvu obrtnu školu uvučemo.

Pošli smo u Split Obrtnoj školi, da li bi ga primili na nauku. Ali ova odbija jer da mali nema preduslova. Obratim se na *Radišu* u Zagreb, i on odbije, jer da je prestar (17 godin), a *Radiša* ne prima preko 14 godina... Pokucam na vrata općine, da bi mu oni dodijelili kakvu stipendiju. Ali, u ono vrijeme u općini su se odbornici međusobno grizli i krali. Dobio sam odgovor: 'Nek ide s ćaćom tesati!'

Razgovarajući o tome za stolom dadoh prijedlog - budući da ne možemo sad, kad smo malom obećali, stati na po puta - da obrazujemo potporno društvo, sabiremo mjesečno i malog školujemo. Svi su za stolom pristali i odmah se formira uprava: Lobos (!) predsjednik, M. (N) Adžija tajnik, A. Adžija blagajnik. Sad nekako osiguramo financijsku stranu do 36 kruna mjesečno. Pišem u Split Petru Škarici, bivšem učitelju u Drnišu, da pronade u Splitu jednog oltaristu - klesara, koji bi primio na pouku malog Meštrovića. Odmah primih odgovor, da je majstor Bilinić pripravan primiti malog, a da će on, Škarica, malog primiti na stan i hranu uz mjesečnu nagradu. Mi smo računali, ako mali ima talenta za kiparstvo, to će se odmah ispoljiti pri klesanju raznih anđelića. Čim smo primili takav odgovor od Škarice, poručimo po Matu da dovede sina Iva. Preobučemo ga na 'gospodski' i moj brat Ante odvede ga u Split i preda Škarici s kojim utanači, da mu uz mjesečnu nagradu od 32 krune daje opskrbu i da ga podučava." (6318).

Šest godina kasnije ponovno je već stari Nikola Adžija pričao suradniku zagrebačkog *Globusa* istu priču o svom dopri-

nosu Meštrovićevim počecima. Dodao je da je u učitelja i upravitelja drniške osnovne škole mladić s odlikom završio peti razred pučke škole i da je tom prigodom učitelj Opara rekao: "U čitavoj praksi nisam imao tako bistra đaka!" (6655).

God. 1959. objavljena je knjižica *Počeci Ivana Meštrovića* s tekstom K. Prijatelja i mojim. Nikola Adžija je bio povrijeđen što se glavno mecenatstvo za daljnje školovanje mladog Meštrovića pripisalo bečkom industrijalcu Königu, a nije se dovoljno istaknula njegova zasluga u otkrivanju Meštrovićeva talenta. Zbog toga se žalio Galeriji Meštrović u Splitu, koja je objavila navedenu brošuru, ponavljajući svoje uvijek iste podatke (I. 2). Jednako je stari Adžija reagirao dopisom zadarskom *Narodnom listu* 1967. na članak o Meštroviću u Enciklopediji Jugoslavije (7558) u kojemu se navodi i doprinos kapetana Grubišića i industrijalca Königa. (7664) Isto dopisniku *Borbe* Stevanu Staniću 1967. godine. Nikola Adžija je nakon 1945. stalno pisao Meštroviću u Ameriku i molio ga da mu dade skulptura i slika koje će on ostaviti drniškom muzeju kada se osnuje, a Meštrović je s pažnjom odgovarao starcu na pisma i odobravao da mu se preda veći broj radova: skulptura i slika. Taj dopisnik *Borbe* veli da je tada Adžija imao stotinjak (!) Meštrovićevih pisama (7706). Meštroviću je zacijelo bilo dosadilo odgovarati na neprestana Adžijina pisma, ali je to ipak obavljao iz obzira prema starcu koji je bio duboko uvjeren o presudnoj svojoj ulozi u kiparevu otkriću i školovanju.⁵

„Jedini sam bio koji sam ustrajao da uspije (Ivan) do više naobrazbe, poslije kada se 1902. Meštrović osovio na svoje noge, onda su se javili drugi...“ - pisao je gotovo stogodišnji starac kustosu Atelijera Meštrović u Zagrebu, a taj se podatak navodi i u predgovoru kataloga Muzeja Drniške krajine 1983. godine (713).

Nikola je Adžija, bez sumnje, jedan od većeg broja osoba koje su pridonijele otkriću talenta mladog Meštrovića i njegovom upućivanju na daljnju izobrazbu, ali njegova uloga nije bila gotovo isključiva i toliko presudna koliko je on neumorno dokazivao, a novinari su to nekritički prihvaćali. U opširnom Marjanovićevu tekstu o mladosti Ivana Meštrovića što ga je ovaj pisao razmjerno rano, 1925. godine, prema pričanju samoga kipara (a taj je uvijek imao odlično pamćenje), Nikola Adžija se uopće ne spominje. On pogrešno navodi da je 1901. otkrio Meštrovićeve radove i poslao ih *Narodnom listu* u Zadar, a to se zbilo 1899. godine. Dalje, nije mogao pokušati upisati mladića u Obrtničku školu u Splitu jer je ta bila osnovana tek 1907. godine. Ranije, od 1891, postojao je tek neke vrste večernji tečaj za doškolovanje zanatlija pri Velikoj realci. Osim Obrtničke škole u Zagrebu, radilo se o sličnoj školi u Trstu, a ne u Splitu (10⁸², bilj. 34). Neuvjerljive su njegove tvrdnje da je on prvi zapazio dječakov talenat, da je on potaknuo akciju sakupljanja priloga, da je on poslao dopis u Zadar i da je njegov brat odveo Meštrovića u Split profesoru Škarici i klesaru Biliniću.

Uostalom, kada je 1899. otkrivena Meštrovićeva nadarenost i kada su poduzimani koraci za njegovu izobrazbu Nikola Adžija je imao tek 24 godine. Teško je vjerovati da bi jedan mladić u dalekoj provinciji, pisar pri Općinskom sudu, pokazao toliko razumijevanja i mecenatstva u otkriću kipareva talenta.

Među prvima koji su otkrili talenat mladog Meštrovića, ali dalje nisu poduzeli ništa, bili su fratri toga kraja. Vidjeli smo da su fratri iz obližnjeg samostana naručili u njega i *Raspelo* koje im je izradio. Među njima tamo je usmena predaja „da je pok. fra Krsto Belamarić kao župnik i dekan Drniša prvi upozorio

našu javnost na nadarenog dječaka i poveo akciju, da se dječak školuje“. (7096⁵⁴).

Čovjek koji je odigrao presudnu ulogu u samom početku i za kojega i Nikola Adžija, sklon samohvali, veli da je bio veoma obrazovan, možda jedini obrazovan u tom pogledu u njihovom drniškom društvu za stolom u Adžijinom svratištu, bio je grkokatolički ili unijatski vikar, ujedno župnik, Rusin Vladislav Laboš. Velika unijatska Križevačka županija bila je podijeljena na dekanate i vikarijate, a ti opet na župe. Dalmatinski vikar, ujedno župnik triju župa, bio je svećenik Laboš, sa sjedištem u obližnjem selu Kričke. On je jedini znao ocijeniti početničke radove mladog Meštrovića i otkriti u njemu posebnu prirodnu nadarenost i predložiti društvu njegovo školovanje, što su oni zajednički prihvatili. Njega su i izabrali za predsjednika tog pomagajućeg društva. Vladislav Laboš, koji je dobro govorio njemački, pregovarao je i s industrijalcem Königom o daljnjoj pomoći mladiću. Njegova presudna uloga u tim prvim koracima kasnije je zaboravljena, a djelomično i prešućena.

I Guido Jeny koji, na temelju dopisivanja industrijalca Königa i njegovog predstavnika u Dalmaciji Hofmanna, objavljuje dokumentirane podatke o školovanju mladog Meštrovića, piše: "Očito je vikar Ladislav Laboš bio onaj među njima, koji je najbolje shvaćao stvar, koji je vidio i mislio najdalje, koji je sigurno drugima *otvorio oči* i uputio ih u to, o čemu se zapravo radi - da to nije samo predmet za 'pametno razgovaranje' - te koji je onda i dalje tražio načine i putove..." (VIII. 2. ²⁵). U znak zahvalnosti mladi Meštrović mu je, završivši studije u Beču, darovao jedno malo raspelo, kojega je on držao do kreveta do smrti. Raspelo je naslijedila njegova rodbina, a nestalo je valjda u bombardiranju u Drugom svjetskom ratu (9461).⁶

U opisu Meštrovićeve mladosti Milana Marjanovića, koji je opis najpouzdaniji jer se temelji na dosta ranim sjećanjima samoga Meštrovića, važnu ulogu u navedenim zbivanjima odigrao je umirovljeni kapetan Šimun Grubišić iz Šibenika.

„Po okolici pa i po nekim većim mjestima Dalmacije, pročulo se bilo za tog neobičnog pastira, koji pravi kipove, jer su i novine bile o tom u par navrata nešto javile. U to je doba bio došao u nedaleki gradić Drniš... kapetan Grubišić iz Šibenika. On je bio penzioniran i sada se počeo da bavi rudarskim poslovima. Bilo mu je onda oko 35 godina. On je u Drnišu kod nekoliko porodica gradjanskih i seljačkih vidio više stvari, koje je izradio mladi Meštrović i čuo je pričati o tom neobičnom seoskom momčiću. Kao čovjek od svijeta, odmah je nabacio pitanje, zašto se pušta takav talenat na selu i zašto ga se ne dade na nauke. On je počeo i sam da nagovara ljude, da nešto skupe za momka, pa je najposlije uspio da nešto u Drnišu, a nešto u selu od malih građana, seljaka i krčmara skupi 150 forinti, koje dade Ivanovu ocu u svrhu da pošalje malog Ivana na nauke u Split. Taj je Grubišić dolazio nekoliko puta u kuću Meštrovićevih i vidio je i ostale radove Ivanove, razgovarao sa Ivanovim ocem, i čak od nekih seljaka sabrao malenu svoticu novca. Kolikogod je ta svotica bila smiješno malena, ipak je ona bila plod jednog velikog napora kapetana Grubišića, i u onim prilikama velika i dobra volja onih koji su dali svoj doprinos.“ (VIII. 1³⁷).

Šimun Grubišić, zvan Rovilo (rođen u Šibeniku oko 1855), rano je umirovljen kao austrijski kapetan, pa je zatim bio u službi Aleksandra Königa, zastupajući njegove poslove u vezi s dalmatinskim rudnicima. Do smrti je bio u prepisci s Meštrovićem, koji ga je u više navrata novčano pomagao jer je ovaj živio u priličnoj bijedi. U oporuci, nakon smrti 1928, ostavio

je svoju skromnu imovinu za osnivanje zaklade pomoći nadarenim mladićima (9221). Meštrović mu je 1932. namjeravao izraditi poprsje koje bi se postavilo na šibenskom kupalištu Jadriji, jer je on prvi potaknuo osnivanje toga kupališta, ali do izvedbe, izgleda, nije došlo (4634).

Fra Lujo Marun (1857-1939), sakupljač arheoloških spomenika iz doba hrvatskih vladara na tim područjima, također je imao udjela u otkriću Meštrovićeve nadarenosti.

Prema svjedočenju Šibenčanina dr. Ante Mišure (koji je tada, oko 1965, imao oko 86 godina) on je bio prisutan kada je, negdje potkraj stoljeća, mladi Meštrović donio fra Luju Marunu u Drniš reljef glave biskupa Strossmayera, rađene u drvu prema slici iz nekih novina. Prema istom je podatku Lujo Marun isposlovao nešto kasnije, posredstvom industrijalca Königa, mladom Meštroviću stipendiju u Beču (7911).⁷

Prema podacima što ih je Ćiril Petušić dao splitski mationičar Vicko Ferić, koji je nakon 1919. živio u Kninu i prijateljeval s Lujom Marunom, fra Lujo je posjedovao jedne opanke izrađene u drvu. Po njegovim riječima to je bio *prvi* Meštrovićev rad (6991).

Fra Lujo Marun je, uočivši rano Meštrovićevu nadarenost, 1907. počeo sakupljati njegove dječake skulpture i pjesme (9025¹³).

Meštrović je pak pomagao fra Luju Maruna da preživi u starijim godinama. On mu je poslao i mladoga Stjepana Gunjaču da nastavi njegovo djelo na sakupljanju i očuvanju starohrvatskih arheoloških spomenika.

Od kćerke suca Roka Stojanova dobio sam također sljedeće podatke: Tada se u Otavicama dogodilo jedno ubojstvo. Na uviđaj je izišla komisija koja se sastojala od suca Roka Stojanova, liječnika dr. Filipa Marušića i pisara Nikole Adžije. U gostionici su vidjeli već spomenute crteže. U Drnišu je otac Nikole Adžije imao neku vrstu menze u kojoj su se hranili neženjeni činovnici, među njima i sudac Stojanov. „Tako je na okupu u toj kući bilo dosta inteligentnih ljudi, a pozvali su i ostale uglednije ljude i trgovce.“ Većina njih je odmah priložila po pet forinti, a kasnije su mjesečno redovito pridonosili za troškove mladićevog stanovanja, odjeće i školovanja. „Nikola Adžija se zauzimao za dječaka da ima pristojnu odjeću i hranu, što su Drnišani plaćali“.

Figuricu *Bošnjaka* i još jednu darovao je Meštrović Roku Stojanovu, a ovaj ju je, da ne propadne u vrijeme 1941, predao splitskom muzeju.

U vrijeme Prvog svjetskog rata Meštrović, tada u inozemstvu, molio je Stojanova, inače svoga prijatelja, da primi na stan njegovu sestru Danicu, koja je tada pohađala Licej sv. Dimitrija u Zadru. Doveo ju je njemu fra Lujo Marun (XII. ¹⁵).

Splitski profesor Jakov Sirišćević (koji je umro malo nakon Prvog svjetskog rata) bio je strastveni lovac, pa je sa Šibenčaninom Fenzijem često lovio na njegovim imanjima kod Drniša. Jednom su, takvom prigodom, na seoskom sajmu zatekli dječaka kako prodaje neke figurice životinja, misli konja i druge. «Svi su ti lovci ostali iznenađeni ljepotom i točnošću te izrade, te se počeli interesirati za toga dječaka, te ga zamolili - da bi se uvjerali da zaista to on radi - neka im za iduću nedjelju opet nešto takva izradi i donese na dernek, što je on učinio i tada su oni odlučili da za njega nešto učine, pa su skupili, kako se ono kod nas govorilo po talijansku *colettu* da bi mu omogućili da dođe u Split kod klesara Bilinića.»

Inače je kasnije Meštrović veoma cijenio prof. Sirišćevića i hvalio ga pred drugima.

Inž. Slavko Sirišćević spominje, prema pričanju svoga oca Jakova, da je i jedna nesreća pridonijela novčanoj pomoći mladom Meštroviću da može poći u Beč na studije. Naime, na tek izgrađenoj uskotračnoj željezničkoj pruzi od Splita do Sinja iskliznuo je za jedne strašne bure vlak s tračnica, pa je država isplatila dosta velike odštete svima koji su bili imalo ozlijeđeni. Mladi Meštrović, koji se tada našao u vlaku i bio tek malo okrnut, dobio je odštetu od oko 20.000 kruna, što je onda bio golem novac (I. 26. 4).⁸

Vidimo, dakle, da je više ljudi pridonijelo otkriću talenta mladog Meštrovića i pomoći njegovom odlasku na nauke; svaki na drugi način; jedni više a drugi manje, ali svi s najboljim namjerama. S vremenom su te zasluge u vlastitim očima pojedinaca rasle. Spomenimo da su za stolom u Drnišu, kao članovi društva za «pripomoć za uzgoj Ivana Meštrovića», osim spomenutih Stojanova, Šimuna Grubišića, Laboša i Nikole Adžije, bili otac Nikolin, brat Ante, odvjetnik dr. Niko Grubišić, trgovac Ivan Rome Ljubić, ravnatelj Endlicher, kapetan Safret, inž. Adolf Widra i Kamilo Hofmann (VIII. 2⁹; 9221).

Alemka Stošić iz Šibenika, kći Divka Novaka, s kojim se Meštrović do smrti dopisivao, a unuka Ante Novaka, drniškoga veleposjednika, navela mi je obitelji koje su tada u Drnišu pridonijele školovanju mladog Meštrovića: Rade Grubišić, tada gradonačelnik Drniša (nije bio u rodu s kapetanom Grubišićem), Nine Adžija, Ante Novak, Skelin, Viličić i Mijović (XVI. 31).

Ljeti iste 1899. godine objavio je zadarski *Narodni list* u rubrici *Domaće vijesti* sljedeću obavijest:

«Ovih dana primili smo poštom jednu kutijicu, i u njoj tri komada izradjenog kamena. Jedan predstavlja hrvatskog bana Jelačića, drugi narodnog čobana, a treći križ sa raspetim Kristom. Te radnje izveo je jedan četrnaestogodišnji težački dječak imenom Ivan Gabrilović-Meštrović Matin, iz Otavica občine drniške. Dječak je samouk, bez ikakve škole, bez ikakvog drugog alata, osim svoje britve. Gledajući te, i ako primitivne radnje - izložene su u našem uredništvu i svak ih može doć viditi - mladić mora da bude osobito talentiran i da ima pravog dara za kiparstvo. Javlja nam suviše da mali zna nešto i slikati, dakako po prigledu drugih slika. Takodjer da pjeva narodne pjesme osobitom lakoćom i da je u velike zanešen za hrvatskom poviešću, koju da danomice čita i uči. Svakako bilo bi dobro, da se takova riedka darovitost nezapusti, no da se priskrbe dovoljna sredstva, a da se taj mladić bude mogao usavršiti u toj svojoj naklonosti za kiparstvom.» (721).

To je prvi objavljeni napis o Ivanu Meštroviću u nizu bezbroja koji će mu slijediti idućih preko stotinu godina. Pogrešan je podatak o četrnaestogodišnjaku, jer je dječak 1899. kad je objavljena ta vijest imao petnaest godina. Pouzdani datum objavljivanja ovog napisa prebacuje sve dotadašnje Adžijine podatke s 1901. na 1899. godinu. Glavni urednik *Narodnog lista* bio je istaknuti javni i politički djelatnik don Juraj Biankini. Tko je poslao te radove i podatke o dječaku nije pouzdano, ali je najvjerojatnije da je to obavio dječakov otac Mate, zacijelo uz preporuke nekih drugih.

Sljedeće 1900. godine objavio je *Narodni list* drugu vijest o mladom Meštroviću. Možda je to ona za koju Nikola Adžija veli da je on uputio. «Pišu nam iz Drniša, dne 31 svibnja: Onim otačbenikom, koji su u svoje doba doprinieli milodara za samouka kipara Ivana Meštrovića-Gabrilovića iz Otavica kraj Drniša, neka bude ovo na znanje. Najprvo mislilo se je

poslati mladića u obrtnu školu u Zagreb u odio za kiparstvo, gdje su svoje početne nauke svršili i neki naši sada čuveni kipari - umjetnici. Nu hrvatska vlada nije uvažila dotične molbe, premda ju je najbolje preporučio naš zemaljski odbor, i to radi nekih formalnih razloga, kao što su, da je mladić prekoračio propisanu dobu i da nije polazio pučke škole. Pošto se nije u tome uspjelo, poslalo se je mladića u domaćega kipara gospodina Pavla Bilinića u Split, gdje se već blizu pô godine nahodi..." (688). Istu obavijest prenose zagrebačke novine *Obzor* i *Hrvatska domovina* (730; 732). Navedimo, prije nego se osvrnemo na dječakovo šegrtovanje u Splitu, njegov posjet s ocem Šibeniku, Trogiru i Splitu.

Pošavši nešto nabaviti u Šibeniku, poveo je Mate Meštrović sobom sina da mu pokaže znamenitu gotičko-renesansnu katedralu i skulpture Jurja Dalmatinca i Nikole Firentinca na njoj. Prvi nezaboravni dojam na dječaka ostavio je susret s morem, koje dotad nije vidio. Drugi je bila sama katedrala, a posebno Jurjeve glave, likovi ljudi koje je tada mogao vidjeti i na selu i u gradu. Bili su to daljnja pobuda i daljnji putokaz mladome samouku kiparu (VIII.1²⁸⁻²⁹; 4180; 46⁶⁻⁷).

Sam je Meštrović kasnije (1919) pričao o tim dojmovima: «Spustivši se s planina, prošavši mimo utvrđenja koja su mi bila poznata iz Kačićevih pjesama, svjetlo mi se more otkrilo pred očima. Gledao sam u njega kao u čudonosno zrcalo. Miris žutog cvijeća i raznobojnog bilja koje je raslo u primorju povećao je moje uzbuđenje, pa sam osjećao kao da mi duša pliva i leti pod plavim nebom nad svijetlim morem. 'Oh, oče, ostavi me kod divnog mora i uz tu crkvu - to sam rekao ocu na povratku - i vidjet ćeš da ću tu naći zaposlenje, jer svako će mi biti dovoljno dobro.'» (10^{19,82}).

Drugi nezaboravan dojam ostavio je na dječaka susret sa Splitom i Trogirom, s Dioklecijanovom palačom i srednjovjekovnim trogirskim ugođajem i skulpturama na Radovanovom portalu. Da je Mate Meštrović bio svjestan sinovih sklonosti i da ih je poštivao i vrednovao dokazuje to što je s njime, kada ga je doveo u Split u Bilinićevu radionicu, razgledao monumentalnu Dioklecijanovu palaču i katedralu, ali još više, kasnije iste 1900, posjetivši ga u Splitu prije odlaska u Beč na studije, kad je pošao u Trogir da mu pokaže i njegove umjetničke spomenike (10⁸³; 42).

«Kako li se samo taj momak zanosi kamenom - govorio je Mate Meštrović vraćajući se pješice kući. - Oči nije skidao s trogirskih palača i vila, od šibenske katedrale nije se dao maknuti, a carska zgrada u Splitu ga je zarobila. Bit će nešto od njega.» (9027).

U Galeriji umjetnina u Splitu sačuvana je prva fotografija Meštrovića. Prikazuje dječaka u odjeći seljaka iz Dalmatinske zagore, u opancima, sa crvenkapom na glavi. U ruci drži neki papir, knjigu ili bilježnicu. Zaključujući prema seljacima u drugom planu snimljen je zacijelo u Drnišu. (6762)^{8a}

Tako je seoski dječak pošao u svijet, ponijevši sa sobom svoj talenat, sliku svoga zavičaja, ali i iskustvo života i odrastanja u bijedi, što mu je ovo posljednje katkada, u teškim materijalnim prilikama, bilo od koristi.

«Siromaštvo i nevolja često su dragocjeno nasljedstvo, jer čovjeka koji je bio siromašan ne može u busućnosti sasvim doćući nikakav veliki neuspjeh,» govorio je kasnije, nakon što je proživio i sretne i teške dane života i rada (46²).

Meštrovićeva veza sa zavičajem uvijek je bila neobično živa i presudna u njegovom životu i stvaralaštvu; kako fizička veza, tako i duhovna.

Iz inozemstva kad je mogao, a iz Zagreba gotovo svake godine, posjećivao je svoje selo Otavice i Zagoru. Te je posjete smatrao neophodnima za svoja umjetnička nadahnuća, kako je u jednome napisu o ocu svjedočio njegov sin Mate (9134¹²⁴⁻¹²⁵).

O svojoj je Zagori spjevao i pjesmu kamenitog gorskog ugođaja (26¹¹⁻¹³), a u društvu sa svojim sunarodnjacima, američkim iseljenicima, često je znao reći: "Ja sam hrvatski seljak." (9024⁷⁹).

U SPLITU. ŠEGRTOVANJE

Tko je doveo mladog Ivana Meštrovića u Split? Ni to nije jasno. Prema podacima Nikole Adžije bio je to njegov brat. (6655) Prema ranije navedenim Meštrovićevim sjećanjima bio je to njegov otac Mate. "Stari Mate Meštrović nije htio da čeka na daljnje rezultate sakupljanja (priloga) - pisao je Milan Marjanović prema kiparevom pričanju 1925. - jer je to sakupljanje poslije prvog zamaha bilo opet zaspalo. Otac Ivanov bio je ponosan i nestrpljiv; ipak je i sa ovom malom svoticom i sa još nešto svoga novca odlučio da povede svoga sina u Split." (VIII. 1. ³⁷⁻³⁸; 4180). Splitski popularni skladatelj Ivo Tijardović u svojim memoarima spominje i dolazak mladog Meštrovića u Split "u pratnji Nikole Adžije i jednog učitelja". Oni su založili u gostionici njegovog oca, gdje je mladić "iz svoje seljačke torbe, kao mađioničar iz šešira, vadio i redao na dugačkom stolu *lokande* svoje male kipove pritivulinom izdjelane iz milovke i drva". (9045)⁹

Dalje, prema Marjanoviću: "U Splitu su otac i sin, po naravnom mnogih, koji su ih uputili, pošli do kamenara-klesara Pavla Bilinića u predgrađu Lučac blizu željezničke stanice. Majstor Bilinić izjavio im je, da on drži samo takove dječake, koji mu čiste i metu radionu i pomažu u kući, a ovoga dječaka on naravno ne bi mogao tako upotrijebiti. Zato on ne bi mogao da mu dade stan i koštu. Nego neka se nadje dječaku stan i košta vani, a on će ga primiti rado u svoju radionu na nauk u klesarstvu.

Mate Meštrović ide sada po Splitu i konačno nađe sinu stan kod obitelji Škarica, u kojoj su bili muž i žena učitelji. Pogodiše se za stan i koštu za 15 forinti na mjesec. I tako se Ivan smjestio u Splitu i počeo da ide u radionu majstora Bilinića na nauk, a njegov otac se opet vratio u svoje selo." (VIII. 1³⁸; 4180)

Iako je Split tada, u početku 1900. kada je Ivan Meštrović došao sa sela, bio maleni grad s tek 18.000 stanovnika, od kojih su polovica bili priprosti težaci varoških predgrađa, seljačiću iz Otavica, ili točnije, s planine Svilaje gdje je proveo veći dio djetinjstva, činio se velegradom. Bučni gradski život nije ga privlačio; dapače ga je plašio jer mu se nije mogao naglo prilagoditi, ali ga je privlačila bogata umjetnička baština u drevnome gradu. U prvom redu ostaci raskošne palače cara Dioklecijana i kasnorimski građevni ukrasi što ih je sretao na svakom koraku hodajući starim dijelom grada.

Osim toga, bilo je to razdoblje temeljite obnove zvonika splitske katedrale, koja je dovršena tek 1908. Peristil i okolni prostori bili su pretrpani građevnim i ukrasnim ulomcima skidanim s gornjih katova zvonika. Sav je taj dio grada oko Peristila odjekivao od zvonkih udaraca čekića brojnih klesara koji su radili na obnovi zvonika. Skulpture maštovitih srednjovjekovnih životinja, koje se inače na visini jedva zamjećuju,

Ivan Meštrović u Splitu, 1900. god.

bile su ili na podu ili im je pristup izbliza bio moguć skelama oko zvonika, onim masivnim drvenim skelama koje su gotovo tri desetljeća pridonosile osebujnoj panorami Splita i koje je Meštrovićev nešto stariji kolega slikar Emanuel Vidović ovjekovječio na brojnim svojim ranijim slikama. Od 1899. do 1903, dakle i u vrijeme Meštrovićevog djelovanja u Bilinićevoj klesariji, obnavljali su se četvrti i peti kat zvonika, kao i dekorativne i figuralne skulpture na njima.^{9a}

Spomenimo usput da će osam godina zatim taj carev ma-zolej-katedrala i taj zvonik nadahnuti kipara Meštrovića za njegovu zamisao *Vidovdanskog hrama*.

U Splitu je tada, 1900, započeo kulturni život kao doprinos studentske mladeži. Ona mladost koju su roditelji, pa i pučani, čak i splitski težaci, ili mladići iz okolnih otočkih i zagorskih sela, nakon pobjede Hrvata na općinskim izborima 1882. počeli slati u visoke škole, vraćala se o praznicima u Split i tu pridonosila kulturnom životu grada.

Godine 1900, upravo kad mladi Meštrović dolazi sa sela u Split, osniva se u gradu Književno-umjetnički klub po uzoru na slično književno-umjetničko društvo u Zagrebu. Članovi toga kluba poticali su naše mlade talente i pomagali im da se osove na noge i pođu u inozemstvo na nauke.

Ta je kulturna sredina uočila talenat mladog seljačića u Bilinićevoj klesariji i zacijelo, barem moralno, pridonijela njegovom odlasku na studije (6743¹⁰).

Ipak, većina je građana seljačića, koji je seosko odijelo zamijenio gradskim, ali se nije mogao odijeliti od crvenkape i opanaka, dočekivala više s podrugivanjem, kao svakog *vlaža*, nego s dobrodošlicom.

Izgled mladog Ivana Meštrovića, u Splitu 1900., u građanskom odijelu, ali sa crvenkapom na glavi, poznat nam je s jedne sačuvane fotografije (6762²⁷).^{9b}

U Splitu je tada djelovao veći broj klesara. Blizina bračkih i trogirskih kamenoloma pogodovala je razvitku toga obrta. Obnova zvonika katedrale još je pojačala tu djelatnost. U tim su se klesarskim radionicama izrađivale stepenice, kamene ograde, grobnice, oltari, ali i kameni ukrasi za građevine, pa često i skulpture, naročito one za nadgrobnne spomenike. Najpoznatija i najdjelatnija takva splitska radionica bila je ona meštra Pavla (ili Pave) Bilinića. Nalazila se na početku predgrađa Lučca, do tada još malene željezničke postaje.

Klesarske ili kamenarske radionice vršile su u Hrvatskoj - posebno u dalmatinskoj - likovnoj umjetnosti veoma značajnu ulogu. One su bile središta kiparske i klesarske djelatnosti, žarišta naše skulpture i odskočna daska mnogim, i u svijetu poznatim, umjetnicima. Još od srednjega vijeka, od klesarsko-graditeljske *botteghe* obitelji Andrijić na Korčuli, bračkih radionica uz poznate kamenolome, vrlo aktivnih radionica majstora Jurja Dalmatinca u Splitu i Šibeniku, u kojima se osposobljavao i Andrija Aleši, radionica Nikole Firentinca i Ivana Duknovića, pa sve do bračkih, korčulanskih i splitskih klesarskih radionica XIX. i XX. stoljeća, u kojima se hvataju u prvi koštac s kamenom Ivan Rendić, Dujam Penić, Pero Pallavicini, Toma Rosandić, Frano Kršinić, Ivan Lozica i ostali, one su često odigrale značajnu ulogu baš zato što su u njima dalmatinski kipari dobili prve poduke, stekli ljubav prema obradi i oblikovanju kamena. Pa iako se u tim klesarskim radionicama djelovalo obično obrtnički i cehovski konzervativno, jaki talenti su, osovivši se na vlastite noge, uspjeli od običnih klesara ili klesara-dekoratera naći put do kipara stvaralaca. Neki su pak, unatoč talentu, zbog slabe volje i skučenih materijalnih sredstava, ostali doživotno sputani obručem tih klesarskih radionica, izrađujući do smrti oltare, grobne spomenike i ukrase za zgrade, a po potrebi pragove i stepenice.

Najpoznatija i najvrsnija klesarska radionica posljednja dva desetljeća devetnaestoga i prvih dvadesetoga stoljeća u Splitu bila je ona Pavla Bilinića, klesara i kipara, kako se nazivao, na Zlodrinjoj poljani na Lučcu, kod stare željezničke postaje. Ni klesarska radionica Mihe Markovine, koji je učio kiparstvo u Veneciji, ni klesara i kipara Zeferina Grassija, koji je došao iz Švicarske i nastanio se u Splitu, ni *altariste* Josipa Bariškovića, ni klesara Ante Kezića na Lučcu, ni ostalih, nisu se mogle takmičiti u djelatnosti s Bilinićevom. Najviše nadgrobnih spomenika i oltara u srednjoj Dalmaciji izrađeno je u njegovoj radionici.

Pavao Bilinić, rođen u Splitu 1860, nije počeo kao klesar, nego je u mladosti bio konopar, a zatim je učio klesarski zanat i to u splitskoj klesarskoj radionici doseljenog Talijana Francesca Montija, koji je također izvodio oltare, nadgrobnne spomenike i slične obrtničke radove. U matičnim knjigama rođenja djece zapisivan je kao *scultore, maestro scalpelino, klesar, mramoran* (10424²⁴).

Pavao Bilinić bio je dobar zanatlija, ali još bolji organizator posla. Živahan, jak, doživio je duboku starost od preko devedeset godina. Kad sam ga posjetio 1952, još sam mogao s njim razgovarati o njegovim radnjama, o Meštroviću i Rosandiću. Umro je 1954. Njegova je radionica bila značajna jer je u njoj znao okupiti dobre suradnike. Osim supruge i tasta arhitekta koji su mu radili nacрте, uzimao je u službu, na kraće ili duže vrijeme, i renomirane kipare za izvođenje složenijih kiparskih radova; među ostalima i Talijana Ferraronija, koji je najuže povezan uz kiparske početke Meštrovića i Rosandića.

Pavao Bilinić je utemeljio svoju kamenarsku radionicu (*laboratorio marmi*) u Splitu već 1882. proizvodeći u njoj oltare, nadgrobne spomenike, fontane od raznog domaćeg kamena, pa i od kararskog mramora. Ta je klesarija plodno djelovala gotovo šezdeset godina (kasnije kod novog samostana Sv. Klare, u današnjoj Zvonimirovoj ulici, gdje je veoma stradao od bombardiranja 1942. godine). Nisu ustanovljeni ni popisani svi veoma brojni radovi nastali u njegovoj radionici. Poznato nam je da je 1888. u njoj izrađen glavni oltar župne crkve u Solinu; 1889. građevinski ukrasi obnove gotičkog Općinskog doma (Vijećnice) u Splitu; 1898. glavni oltar dominikanske crkve u Splitu (prema nacrtima E. Vecchietija); 1900. pet oltara župne crkve u Imotskome i nadgrobni spomenik obitelji Lalić u Splitu; 1902. dva oltara župne crkve u Janjini; 1903. putto na fontani u gradskom parku u Splitu; 1905. oltar u crkvi isusovaca u Splitu; 1907. nadgrobni spomenik dr. Katića u Dubrovniku; 1912. nadgrobni spomenik Girolama Mazzonija u Zadru; 1913. glavni oltar župne crkve u Sumartinu; također glavni oltar župne crkve u Kaštel-Luksiću; građevinski kameni ukrasi na novijem dijelu splitskih Prokurativa; kao i na palači austro-ugarskog poslanstva na Cetinju u Crnoj Gori. Bilinić je po nacrtu arhitekta Bezića izveo kuću bankara Perovića na splitskoj obali, klesarski bogato ukrašenu u maurskom stilu. (737; 6409; 6743⁷⁻⁸; 9067; 10423; 10424; 10425³⁻⁴)¹⁰

Najdjelatniji suradnici Pavla Bilinića - koji su izvršili jak utjecaj na likovnu izobrazbu mladog Meštrovića - bili su njegova supruga Regina (Gina) Vecchietti i otac joj Emil. Inž. arhitekt Emil Vecchietti (1830-1901) bio je profesor crtanja na splitskoj Velikoj realci. Kod njega je započeo crtanjem i slikanjem mladi Emanuel Vidović i on mu je ulio ljubav za slikarstvo i potaknuo ga da pođe u Veneciju na nauke. Bio je porijeklom iz Firence, a uvijek se družio s Hrvatima i bio stalan posjetitelj Hrvatske narodne čitaonice. Njegov se portret nalazio u kući Bilinića. Vecchietti je izradio projekte za brojne građevine u Dalmaciji; među ostalima za novo splitsko kazalište (zajedno s A. Bezićem), za pravoslavnu crkvu, Općinu i Bundićevo kazalište u Dubrovniku, za dvije kuće Katalinić u Splitu i dr. Vecchiettijeva kultura i poznavanje talijanskih umjetničkih spomenika raznih stilova opažaju se u mnogim radovima Bilinićeve radionice, pa čak i na nacrtima oltara i nadgrobni spomenika koje je sam Bilinić potpisivao, a koje su mu u većini slučajeva projektirali supruga i tast (6743⁸).¹¹

Bilinićeva supruga Regina imala je također važnu ulogu u *botteghi* svoga muža. Ona, kći uglednog splitskog inženjera, pošto se udala za jednostavnog klesara, pomagala ga je, izrađivala mu nacрте za oltare i grobne spomenike. Upoznali su se kad je mladi klesar pohađao satove crtanja kod njezinog oca. Izradila je, među ostalim, nacrt za mramornog dječaka na fontani u gradskom parku koju je Bilinić izveo 1903, a po uzoru na jednu fontanu izloženu na tadašnjoj pariškoj izložbi.¹² Njezina sestra Faustina Vecchietti vodila je privatnu školu crtanja za amatere i ostavila je za sobom veći broj slika, uglavnom portreta, mrtvih priroda i Bogorodica; među ostalima portret sestre Regine i Pavla Bilinića.¹³

Talijanski kipar Arturo Ferraroni iz Milana bio je najmarkantnija ličnost Bilinićeve radionice, u kojoj je radio prvih godina ovoga stoljeća. Bilinić ga je pozvao u Split da za naručeni nadgrobni spomenik obitelji Lalić na Sustipanu i za oltare u Imotskome izradi figuralne skulpture. Kao modele za anđeliće na Lalićevom nadgrobnom spomeniku uzeo je Ferraroni dva Bilinićeva sinčića. Bolji Ferraronijev rad je portret tada mladog slikara Emanuela Vidovića, koji se danas nalazi u Gale-

Meštrovićev crtež Glava Bogorodice, 1900.

riji umjetnina u Splitu. Jedan minijaturni Ferraronijev ženski portret od bronce, koji se čuva u Muzeju grada Splita, spomen je na značajnu zamisao koju je taj kipar nastojao ostvariti s Antom Cukrovom, tada mladim ljevačem zvona u Splitu. Bila je to zamisao da se osnuje ljevaonica bronce za umjetničke skulpture. Ali osim te male figurice i još nekoliko obrtničkih predmeta nije se odlilo ništa jer nije bilo odaziva. Utjecaj Artura Ferraronija i njegova kiparstva bio je presudan za početke umjetničkog djelovanja istaknutih hrvatskih kipara Ivana Meštrovića, Tome Rosandića i Dujma Penića. On ih je bodrio, poticao na rad i ulijevao im svojim stručnim savjetom i ocjenom smjelost i sigurnost (6743⁹).¹⁴ Ferraroni je u Bilinićevoj radionici djelovao od 1900. do 1903; zajedno s Meštrovićem samo prvu godinu, a s Rosandićem sve tri godine.¹⁵

Kada se u Veneciji srušio poznati zvonik crkve Sv. Marka privukla je njegova obnova mnoge kipare i klesare, pa je i Ferraroni pošao 1903. u Veneciju, povevši sobom i mladog Rosandića. Rosandić je pomagao Ferraroniju u konačnoj izvedbi skulptura u kamenu i tu dobro savladao taj zanat. Kada ga je 1908. pozvao Meštrović u Beč da mu pomogne u prenošenju u kamen skulptura *Vidovdanskog ciklusa*, ostao je Ferraroni bez pomoćnika i suradnika. Stoga je sljedeće godine pozvao mladog splitskog kipara Dujma Penića, koji je pohađao mletačku Umjetničku akademiju, ali nije bio zadovoljan konzervativnim duhom koji je u njoj vladao, pa je daljnje tri godine učio i radio u Ferraronijevom mletačkom atelijeru.

Arturo Ferraroni zacijelo nije bio kipar velikih umjetničkih dosega, jer ga talijanski likovni pregledi i enciklopedije ne spominju, ali je posjedovao nešto što je na pedagoškom planu moglo i Meštroviću i Rosandiću i Peniću mnogo pomoći: tehničku solidnost rada starih majstora i disciplinirano poštivanje prirode i materijala. Da bi se savladala obrada kamena i jedno je i drugo bilo vrlo korisno. On je naše kipare naučio jednom važnom načelu: poštivanju materijala u kojemu se radi. „Treba se podrediti materijalu, a ne suprotstavljati mu se!“ - bila je Ferraronijeva deviza, prema Penićevom sjećanju (8719¹³⁻¹⁴).

Drugi talijanski kipar, Gerardi, koji je također duže vremena radio u Bilinićevoj radionici, nije se toliko istaknuo kao Ferraroni. Zna se da je, osim nekih običnih sustipanskih spomenika, isklesao 1905. po Meštrovićevom gipsanom modelu kameni postament za spomenik Luki Botiću, s reljefom Bijedne Mare.

Na restauraciji splitskog zvonika, a zatim u Bilinića, radio je i bolji talijanski klesar Alfonso Venturini, koji se oženio Splićankom, a kasnije se vratio u Veneciju. U Bilinića su u to vrijeme radili i fini klesar Niko Prezzi, kasnije bogati vlasnik Hotela Bellevue, i tršćanski cijenjeni klesar i kipar Antonio Marjetić koji je, osim ornamentalnih, modelirao i figure za Bilinićeve oltare i nadgrobnne spomenike.

Što vrlo aktivna Bilinićeva radionica, a što restauracija zvonika katedrale, privukli su u Split lijep broj klesara i kipara iz domovine i inozemstva. Posvuda po tadašnjem Splitu, gradu od niti dvadeset tisuća stanovnika, odjekivali su zvonki udarci čekića o kamen. (6743⁹)¹⁶

Spomenimo da je Bilinićeva klesarska radionica, poznata svim Splićanima, našla odraza i u stihovima splitskog pjesnika Ante Cettinea:

«...od butige meštra Pave Bilinića,
pučke skule našeg dičnog kuma Ive Meštrovića.»^{16a}

Dolazak mladog Meštrovića u Bilinićevu klesarsku radionicu opisala je njegova kćerka Gina:

«U očevu radionicu došao je jednog dana jedan torbar, Ivanov barba, i govorio je kako Ivan britvicom izrađuje ovce i različite druge stvari. Torbar je pitao bi li dječak mogao raditi u spomenutoj radionici. Bilinić je odgovorio: 'Dovedite ga.' Nakon nekoliko dana... došao je Ivan i odmah se svima svidio. Imao je na sebi čisto zagorsko odijelo. Donio je dvije izrađene ovce, jednog pastira i figuru žene u narodnoj nošnji, s pregačom i rupcem, sve izrađeno u kamenu. Nekoliko je dana stanovao kod Bilinića, a onda je prešao učitelju Petru Škarici, koji je imao muške djece. Škarica je bio iz Drniša, a s Bilinićem je stanovao u istoj zgradi Derado, blizu nekadašnje crkve Sv. Petra...» (6991).

Zajedno s mladim Meštrovićem radio je 1900. u Bilinićevoj klesariji i Vicko Zlodre, zvani Kefer. On je pričao 1960. Ćirilu Pe-tešiću kako su se drugi radnici rugali kad su čuli da će s njima raditi neki vlajo. Kada je došao nisu mu se usudili rugati pred Bilinićem, ali su ga ismijavali kada su bili nasamo s njim. Navodno je jedan među njima nato rekao ostalima: „Smijte se vi, smijte, ma vlajo će izići čovik.“ I drugi Bilinićev klesar Ante Jurjević, koji je došao u radionicu 1901, potvrdio je te podatke o mladome Meštroviću koje je čuo od drugih radnika (6991).

Ivan Meštrović je došao u Split u siječnju ili veljači 1900.¹⁷

Iako Adžija veli da su mladiću nabavili gradsko odijelo pred odlazak u Split, osim kape i opanaka, Bilinićeva kćerka veli da je došao u «čistom zagorskom odijelu». To isto piše i Marjanović, prema Meštrovićevom sjećanju: «Cijelo to vrijeme (u početku u Splitu) mali Ivan nije dobio građansko odijelo, jer nije bilo od čega da ga kupi. On je išao u svojem seljačkom odijelu i u opancima, te u crvenoj kapi. Ipak ga u gradu nisu dražili i u radionici su ga poštivali, jer je išao gradom glas da je to Čudo od vlaja.» (VIII. 1⁴⁰).

Mladić je zbog te svoje vlaške odjeće ipak bio izložen pro-drugivanjima. Tako se jednom navečer vraćao iz večernje škole. U opancima, na mokrom pločniku gradskoga trga poskliznuo se i pao. To je izazvalo smijeh ne samo dječurlije, nego i gospode pred Kafanom Troccoli. Mladića je to toliko povrijedilo da je odlučio ne ići više svake večeri u školu, nego samo nedjeljom, iako mu je prof. Bezić obećao da će ga osobno pratiti nakon škole do kuće (VIII. 1⁴¹⁻⁴²).

Mladić se, vidjeli smo, smjestio u kući učitelja Petra Škarice. Prema drugim podacima njegova je žena bila iz Meštrovićeva kraja. Njihova dva sina, nešto mlađa od Meštrovića, pohađala su srednju školu, pa je Meštrović učio uz njih, čitajući njihove knjige, a Škarica ga je besplatno podučavao. Navečer je polazio večernju školu (tečaj) za dopunsku opću naobrazbu radnika i šegrt pri Velikoj realci u kojoj je predavao profesor Ante Bezić. Tu je učio hrvatski jezik i računanje, a prof. Bezić ga je osobito zavolio. Arhitekt i profesor Ante Bezić (1849-1906) bio je istaknuta splitska ličnost, među ostalim i, uz Emila Vecchiettija, projektant splitskog kazališta. Za šegrtovanja u Splitu, još u seljačkoj odjeći, Meštrović je posjećivao profesora Bezića, a naročito se sprijateljio s njegovim sinom Zvonimirom, s kojim se družio i kasnije; čak ga i portretirao 1902. godine (42; 1234³⁰⁷; 8955⁹³³; 6743¹¹).

Supruga majstora Bilinića, Gina, koju je u vještinu crtanja još odmalena uputio njezin otac prof. Emil Vecchietti, podučavala je sada crtanju mladog Meštrovića. Ona mu je, uočavajući njegovu prirodnu nadarenost, ali i pomanjkanje naobrazbe, običavala govoriti: «Ti imaš ingegna, ali treba znati i crtati.» (VIII. 1^{38, 39}; 6991).

Ti se rani Meštrovićevi crteži, rađeni pod nadzorom Gine Bilinić, čuvaju danas u Galeriji umjetnina. Na jednom je crtežu Meštrović uz svoje ime zapisao i ono Gine Bilinich. Jedan je datiran godinom 1900. (6762³¹⁻³⁴)

Ivan Meštrović je u Splitu, kao šegrt u klesarskoj radionici meštra Pave Bilinića, bio nešto manje od godine dana, od početka pa do jeseni 1900. godine.

Vrlo brzo došle su do punog izražaja njegova marljivost, odlučna volja da postigne željeni cilj i prirodna nadarenost. I profesor Bezić i meštar Bilinić nisu ga se mogli nahvaliti. Ali mladića više nije zadovoljavalo tek klesanje običnih građevnih ili nadgrobnih ulomaka. Htio je klesati složeniju ornamentiku, a posebno figuru, ali mu to još nije bilo dopušteno. Figuralnu skulpturu nisu modelirali i klesali obični klesari u radionici, nego za tu svrhu privremeno zaposleni kipari, obično talijanski, jer naših tada nije ni bilo.

Tako je i meštar Bilinić, kad je dobio narudžbu da na splitskom groblju Sustipanu podigne grobnicu s nadgrobnim spomenikom od nekoliko figura obitelji Lalić, a u Imotskome glavni oltar župne crkve (6743⁹), pošao u Italiju da nađe i dovede akademskog kipara za navedeni posao nedugo nakon Meštro-

vićeva dolaska. Iz Italije je doveo u Split Artura Ferraronija. To navodi i Andrija Milković u ranoj kratkoj kiparevoj biografiji 1910. (1234³⁰⁷).

Taj je akademski izobražen kipar dao talentiranom, ali potpuno neškolovanom Meštroviću prve stručne pouke u kiparstvu i još više u njemu potaknuo želju za kiparskim stvaralaštvom.

Toma Rosandić, nešto stariji od Meštrovića (1878-1958) još je više bio povezan uz kipara Ferraronija jer je, iako običan neškolovani radnik-klesar, i nakon Meštrovićeva odlaska ostao i dalje s Ferraronijem u Bilinićevoj radionici, do 1903, kada je s Ferraronijem pošao u Italiju, u Rim i Veneciju, da se 1905. opet vrati u Split (6743^{17-18, 20-21, bilj. 46}).

«Kada je on došao i počeo da radi - sjećao se kasnije Toma Rosandić, - bio sam dosta sposoban, ako ne za modeliranje skulptorskih radova na velikom oltaru (za Imotski), a ono bar za reproduciranje u mermeru njegovih radova za veliki oltar... Arturo Ferraroni bio je dobar skulptor i posjedovao je iskren žar i prirodan skulptorski nagon, žed za daljnjim usavršavanjem, pa je to mene svojski njemu privuklo, pa smo, od tog vremena pa sve do 1904. godine bili uvijek zajedno i radili. 1904. godine napustili smo Split i pošli u Rim da vidimo obilje skulpture svih vremena...» (7721⁸⁴)

O svome susretu s Meštrovićem u Bilinićevoj *botteggi* pričao je Toma Rosandić desetak godina kasnije: «U vrijeme kada sam upoznao Meštrovića - on je također došao u Split da uči za majstora zidara (master mason), poslan od dobronamjernog ali neukog puka za isti cilj za koji su i mene moji roditelji poslali.» (10⁸²).

Jednom, dok se u Bilinićevoj radionici modelirao i klesao jedan anđeo za neki oltar, Meštrović je ponudio majstoru Biliniću da će on izraditi drugog predviđenog sjedećeg anđela po vlastitom nacrtu. Majstor mu je dopustio, da ga iskuša. Mladić je najprije modelirao anđela u glini i odlio ga u gipsu. Bilinić je bio zadivljen videći da taj rad ne zaostaje za onima drugih kipara, pa mu je dopustio da ga i iskleše u kamenu. Još se više začudio kad je vidio da mladić izravno kleše u kamenu prema izvedenom modelu, dok se inače iz gipsanog modela prenosilo u kamen pomoću punktiranja i sprave za prenošenje tih označenih točaka. Tada se ne samo radionicom, nego i gradom, pronio glas da „čudo od Vlaja radi bolje bez makine nego Talijan s makinom!“ (42; VIII. 1^{40, 41}; 6743¹²).

Za isti je oltar trebalo izraditi i jednu skulpturu Krista. Iskristivši prigodu odsustva meštra Bilinića, koji je pošao u Italiju da nađe kipara za navedene radove u Splitu i Imotskome,¹⁸ njegova je žena dopustila mladiću da on modelira tog anđela i da ga iskleše u mramoru: “Ako vas zadesi nesreća pa polomite kamen, tada je najbolje da to zatajite,” savjetovala ga je. Kada se majstor vratio, jedva je mogao vjerovati da je Meštrović bez sprave za prenošenje isklesao skulpturu bolje (?) od Ferraronija sa spravom (10²⁰; 42; VIII. 1⁴¹). Od tada je majstor dopuštao mladiću da modelira i kleše složenije skulpture (1234³⁰⁷⁻³⁰⁸).

Mladom je Bilinićevom šegrtu nakon toga narastao ugled i u gradu. Posebno se u splitskim klesarskim radionicama pričalo o njegovoj vještini.

Profesor Bezić, koji je mladića u slobodnom vremenu podučavao u matematici, pozvao je jednog dana njega i njegovog oca, koji ga je vjerojatno posjetio u Splitu, na ručak. Nakon ručka - priča kasnije sam Meštrović - rekao im je Bezić da je vlasnik jedne druge splitske klesarske radionice ponudio mla-

dom Ivanu tri forinte na dan prijeđe li k njemu. U Bilinića je radio besplatno, a novac sakupljen prilozima bio je potrošen, pa je otac bio voljan da mladić promijeni poslodavca. Međutim, iako je inače bio u oskudici novca, hraneći brojnu obitelj, ipak je pitao sina za mišljenje o tome prijedlogu. “Ja nisam pristao da napustim svog prvog majstora koji je uvijek bio ljubazan prema meni i prema kojemu sam osjećao zahvalnost, pa je na kraju i profesor bio dirnut i pohvalio je moju odluku. Zacijelo je on ispričao čitavu zgodu mom starom majstoru, koji me je otada primio u vlastitu kuću i prema meni se odnosio kao prema vlastitom sinu.” (10²⁰; VIII. 1⁴²⁻⁴³).

Mladić je tada od Škarićinih prešao Bilinićevima koji su mu besplatno pružili stan i hranu. Otada potječe i njegovo drugarstvo s dva majstorova sina, mlađa od njega, Haraldom i Al.... Taj drugi majstor koji je htio privući Meštrovića sebi bio je klesar Miho Markovina koji se, došavši upravo s izobrazbe u Italiji, potpisivao kao kipar (ali je vjerojatnije da je bio majstor klesar, jer nije poznato da je u Italiji pohađao i završio neku Umjetničku akademiju). To je otimanje dobrog šegrtu konkurentu izazvalo i svojevrsni skandal u Splitu.¹⁹

Oskudni su podaci o susretu mladog Meštrovića s nestorom hrvatskih kipara i prvim hrvatskim kiparem novijeg doba Ivanom Rendićem. Taj simbolični susret uslijedio je, prema nekim navodima, u Splitu te godine dok je Meštrović šegrtovao u Bilinićevoj radionici.

Prvi je Andrija Milčinić još 1910. u Savremeniku pisao: “... Nije mu bilo drago klesati stube, profile, ornamente (u početku u Bilinića) i jedva je dočekao čas, da ga predvedu majstoru Rendiću, za kojega je znao po pričanju. Kad je i to dočekao izjadao se Rendiću kako bi on volio činiti ljude, potapša ga Rendić dobrodušno i utješi - čekaj dok ti brada naraste!” (1234³⁰⁷).

Malo zatim i Kosta Strajnić u monografiji o Meštroviću, objavljenoj 1919, piše: “Boraveći devet mjeseci u Splitu, on se upoznao i s nestorom hrvatskog vajarstva, Ivanom Rendićem, radeći neko vrijeme u njegovom atelieru.” (9¹⁰).

U članku se o Meštroviću Dragutina Kniewalda u *Hrvatskoj prosvjeti* 1920. čak veli da je zaslugom Ivana Rendića došao šesnaestogodišnji klesarski šegrt u Beč (2450²⁵⁷).

Prvi hrvatski kipar Ivan Rendić (1849-1932) nikada nije bio nastanjen u Splitu, niti je tu imao atelier, nego u Trstu i u dva kraća navrata u Zagrebu. Međutim, on je više puta dolazio u Split u vezi s nekim narudžbama, naročito nadgrobnih spomenika za groblje Sustipan. Tako početkom siječnja 1900. sa skulpturom *Djevojka koja zalijeva cvijeće*, namijenjenom grobnici Bradanović u Visu. On je tu skulpturu izložio na uvid Splitskima u dvorištu restauracije Pirolo.²⁰ Namjeravao se odmah vratiti u Trst, ali se u Splitu zadržao dva mjeseca da portretira splitskog načelnika, predsjednika Dalmatinskog sabora i istaknutog vođu splitskih narodnjaka dr. Gaju Bulata, a kao čin zahvalnosti što mu je on pomogao pri odlasku iz Supetra na studije u Trst i Veneciju. Početkom veljače te 1900. godine izložio je Bulatovo poprsje u jednom izlogu na trgu. Za tog nedugog boravka u Splitu “stekao je ovdje - kako piše mjesno Jedinstvo - u krugu brojnih prijatelja, i ljubavi i poštovanja”, pa su mu prijatelji priredili oproštajnu večeru (7858¹¹⁹⁻¹²⁰).²¹

Dosljedno tim podacima, kipar je Rendić u siječnju i veljači portretirao Gaju Bulata u improviziranom atelieru ili u radionici nekog splitskog klesara. Tu ga je zacijelo posjetio mladi Meštrović koji je tek započeo šegrtovanje u Bilinićevoj radioni-

ci, što i odgovara podatku da je još bio u seljačkom odijelu i da je u Bilinića još izvodio samo klesarske, a ne i kiparske radove (6743¹³⁻¹⁴).

Ivan Meštrović će mnogo kasnije, na vrhuncu ugleda i slave, odati priznanje pionirskoj ulozi Ivana Rendića u hrvatskoj skulpturi (7858⁷).

“Meštrović je bio u Splitu neko deset mjeseci - piše kasnije Marjanović. - On je sad bio uglavnom obučen na građansku, ali je imao još uvijek na glavi crvenkapu. Bio je mnogo uznapredovao i u vještini rada u kamenu i u modeliranju, donekle i u crtanju, a naučio je mnogo toga i u večernjoj školi. Čitao je mnogo, no nije mogao, naravno, čitati po nekom sistemu, nego bi čitao što bi mu došlo pod ruku, u prvom redu što je našao kod sinova svojih stanodavaca. Bujan život za koji je u Splitu bio odvajkada živ interes, dirnuo je i njega, ali ga nije povukao u svoj vrtlog. Na mladog seoskog momčića djelovale su samo one stvari, koje su se odnosile na opći nacionalni život. On je ostao u duši svojoj seljak i onda i kasnije, mnogo kasnije, on je ostao posmatralac sa strane, koji je na svoj način reagirao i svojom glavom mislio.” (VIII. 1⁴⁷).

U Bilinićevoj je radionici ostalo skulptura i dekorativnih radova što ih je mladić modelirao i isklesao tijekom tih deset mjeseci, pogotovo što im je majstor posvetio posebnu pažnju kada su ubrzo stigli glasi o Meštrovićevim uspjesima u Beču, ali su sve propale ili nestale. Čitav sanduk tih radova propao je u bombardiranju Splita 1942. u kući Ozretić; zatim u Bilinićeve kćeri Darje ud. Kodžić u Vinkovcima; nešto i prigodom selidbe Bilinićeve radionice iz Splita u Solin, u kući Parać, po svjedočenju klesara A. Jurjevića. Desetak je skulptura ostalo u obitelji Škarica, ali su ih djeca navodno polupala ili raznijela (Anka Kolbler rođ. Škarica).

Ti su radovi, još za Meštrovićeva boravka u Splitu, bili izloženi u Bilinićevoj klesariji do željezničke postaje, gdje su privlačili Splićane, ali i strance koji su putovali brodom ili željeznicom (6409; 6743¹⁴).

Meštrović je i sljedećih godina, kada bi došao u Split da izvede neku narudžbu, radio u Bilinićevoj klesarskoj radionici na Lučcu, a Bilinićevi bi klesari obično to i prenijeli u kamen.

Nedaleko Bilinićeve klesarije bio je udobni atelijer slikara Vicka Draganje, kojim se on, zauzet fratarskim obvezama i drugim neprilikama, nije koristio, pa ga je neko vrijeme bio ustupio slikaru Emanuelu Vidoviću. Meštroviću se svidio Vidovićev sinčić Slavan, sretajući se s njime kada bi ovaj pošao u obližnji dućan kupiti šibice i cigarete, pa ga je 1906. portretirao. Taj je dječji portret, zvan *Mali Slavan*, i danas u Vidovićevih nasljednika.^{21a}

BEČKI MECENA ALEKSANDAR KÖNIG

U isticanju vlastitih zasluga za otkrivanje talenta mladog Meštrovića i za doprinos njegovom školovanju, ili barem zasluga domaćih ljudi, zanemarena je, a često i prešućena uloga industrijalca Aleksandra Königa zato što je bio stranac, bečki Židov. Königove zasluge je najviše nastojao umanjiti Nikola Adžija (VIII. 2⁸⁻¹⁴; 8109).

Prema Adžijinom pričanju i pisanju zbilje se to ovako: “U Drniš došao je da pregleda svoje rudokope Židov König iz Beča. Odsjeo je u Hotel Adžija. Usljed smrti Skelina, moj otac

Damas Adžija bio je privremeni upravitelj općine. To je bilo Königu poznato, pa pri odlasku priopći mom ocu, kao upravitelju općine, da on želi udijeliti siromasima Drniša kr. 2000, koje će predati njemu da razdijeli. Vikar Laboš, koji je čuo taj razgovor (koji se vodio na njemačkom jeziku) podje k njegovu stolu, rekavši da je razumio njegovu plemenitu gestu, ali da bi on učinio drugo veće djelo za ovaj kraj, kad bi se primio da dade potporu jednom dečku koji pokazuje talenat umjetnosti, koga se misli otpremiti na školu u Beč. On na to pristane, a moj otac zahvalio se na toj blagonaklonosti.

Sada treba voditi brigu kako maloga otpremiti u Beč na nauku, u veliki grad, a bez poznavanja jezika. I tu nam sreća poslužila. Uprav u to vrijeme došao u Drniš, kao namještenik Königa, kapetan Šime Grubišić-Rovilo, koji je imao ići u Beč, radi rehabilitacije, a to u oktobru 1902. (?). Pripravimo sve potrebno za taj put i trošak, te preporučimo barba Šimi da on uredi što može najbolje i smjesti što može povoljnije malog. Tako i bilo. Barba Šime odveo maloga Meštrovića u Beč, smjestio ga kod jednog Čeha učitelja i uredio radi uzdržavanja sa Königom. Ivo je bio upisan u akademiju umjetnosti. König, kao čifo, čim je prodao rudokope u Drnišu, zaboravio na svoje obećanje i prestao sa potporom Meštrovića, ali sreća je bila, da je bio kod učitelja Čeha, da je on toliko napredovao i da već njegova djela uvjerila su svakog o njegovu umjetničkom talentu, te je dobio pomoć od općine i od Zemaljskog Odbora. Dalje se osovio na svoje noge i naglo napredovao.

Ovoliko o njegovu početku iz njegove najmladje dobe i u koliko je imalo veze sa mojim rodom oko podignuća Meštrovića...” (I, 26. 1)

Međutim, većina podataka što ih Nikola Adžija navodi u ovom rukopisu 1926. netočna je i pristrana. Ja ih ne bih ni citirao da nije uslijedio veliki broj Adžijinih izvjava i novinskih članaka u kojima ponavlja iste te podatke; jednako veći broj njegovih intervjuova i da se gotovo svi podaci o Meštrovićevim počecima tijekom nekoliko desetljeća nisu temeljili isključivo na tim njegovim podacima (I. 26. 1-4; 4830; 6318; 7664).

Aleksandar König bio je bečki industrijalac koji je bio uvjeren, i drugima to dokazivao, da Dalmacija - općenito smatrana pasivnom i siromašnom - krije u svojim njedrima golemu rudnu blaga i da ih se može iskoristiti na dobrobit stanovništva toga kraja, privrede cijele Dalmacije, pa i samog Austrougarskog Carstva. Zadarski *Narodni list*, glasilo hrvatske stranke, hvalio ga je 1899. kao čovjeka koji je otkrio i počeo iskorištavati rudno bogatstvo, posebno paklinu, u više krajeva Dalmacije, a tada u Vrgorcu, i time omogućavao zarade Zagorcima. (720) König je bio prijatelj s istaknutim austrijskim ličnostima, s ministrima i s velikim promicateljem unapređenja dalmatinske privrede grofom Ivanom Harrachom. Bio je vlasnik većeg broja poduzeća, tako i “Dalmacije”, ugljenokopa u Velušiću na sjevernoj strani Promine, koji je ugljenokop 1901. prodao novoosnovanom društvu “Monte Promina”.

Proputovao je višeput cijelom Dalmacijom, zapadnom Bosnom i Hercegovinom u potrazi za rudnim nalazištima i u poticanju stanovništva tih krajeva da se koriste svojim rudnim bogatstvom (VIII. 2³).

On je početkom ožujka 1900. održao u Beču predavanje koje je naišlo na živ odjek u brojnom austrijskom tisku, a posebno u Dalmaciji, gdje su zadarski *Narodni list* i splitsko *Jedinstvo* u nekoliko napisa izvijestili o njemu. On je kritizirao dotadašnju austrijsku politiku u Dalmaciji i proricao joj bolju

privrednu budućnost. Upozoravao je na glavne moguće proizvode u Dalmaciji: na asfalt, kameni ugljen i boksit. Asfalt su u Dalmaciji kopali još Mlečani; njime su - prema njegovoj tvrdnji - popločali Markov trg u Veneciji. Četrdesetih godina toga devetnaestog stoljeća Rotschildovo poduzeće iz Beča počelo je u Dalmaciji kopati asfalt i ugljen, ali je ubrzo odustalo.

„Eto ljudi, - govorio je Aleksandar König, - radite ili vas volja samnom ili sami za se! Ja ću vas u svakom slučaju pomagati; ja ću vam bratski biti pri ruci. Bez opaza (!) nadmećite se samnom; ja ću vas pošteno poduprijeti...” (722; 726; 731).

Königovo predavanje o neiskorištenom rudnom blagu Dalmacije i njezinoj privrednoj budućnosti objavljeno je te 1900. godine u dva izdanja, na njemačkom, hrvatskom i talijanskom jeziku i utjecalo je na daljnje iskorištavanje rudnog blaga i zapošljavanje stanovništva toga siromašnog kraja (727).

Da Aleksandru Königu nije bilo samo do privređivanja u Dalmaciji, nego je želio i pomoći tom stanovništvu koje je općenito teško živjelo, dokazuje i sljedeći njegov dobrotvorni čin: u povodu austrijske obznane tzv. vinske klauzule koja je gotovo onemogućila daljnji izvoz dalmatinskih vina, on je poslao 1000 kruna da se podijele siromašnim vinogradarima šibenske općine (729).

Nas zanimaju obavijesti u zadarskim i splitskim novinama koje javljaju da je bečki industrijalac potkraj rujna 1900. došao iz Beča u Dalmaciju da u Špiču i Kotoru izvidi mogućnosti kopanja žive i kositra. Na putu za Kotor prošao je König kroz Split, a na povratku 12. rujna ponovno, da zatim s dva inženjera krene u Drnišku krajinu u potrazi za rudnim ležištima (723-725; 733).

Na tom putovanju priložio je Aleksandar König u Drnišu za Meštrovićevo školovanje, a u Splitu je vidio njegove radove i odlučio poslati ga u Beč na nauke.

Sljedeće je godine u Beču u tvrtki Ludwig König & Sohn osnovano društvo “Dalmatia” sa svrhom kopanja ugljena u Dalmaciji.²²

Djelatnost Aleksandra Königa podržavali su i hrvatski narodni zastupnici, najviše Juraj Biankini, urednik *Narodnog lista*. König je u Drnišu imao i svoju podružnicu koju je vodio umirovljeni kapetan Grubišić (VIII. 1.⁴⁹). Aleksandar König je iznenada umro u Beču 1904, pa je i time svaka njegova eventualna pomoć Meštroviću otpala. Na sjednici *Društva za promicanje gospodarskih interesa Dalmacije* 29. siječnja 1905, drugi Austrijanac vrlo zaslužan za gospodarski napredak Dalmacije, grof Harrach, predsjednik toga društva, odao je počast članu Aleksandru Königu “koji se je uvijek živo zanimao za napredak društva i u Dalmaciji razvio znatnu industrijalnu djelatnost...” (887).

Najiscrpnije i najvjerodostojnije podatke o Königu, Grubišiću i njihovoj djelatnosti oko slanja Meštrovića na izobrazbu u Beč pruža nam dopisivanje Aleksandra Königa i njegovog činovnika, blagajnika u Drnišu, kemičara Kamila Hofmanna 1900. što je obradio, samo u rukopisu, Guido Jeny 1944. (VIII. 2¹⁻²⁹). Pisma koja se odnose na otkriće i školovanje Meštrovića nepotpuna su jer su tijekom Prvog svjetskog rata neka izgubljena, ali ih je ipak desetak sačuvano. To su u stvari poslovna pisma Königovog poduzeća u kojima se usput govori o Meštroviću.

Königov opunomoćenik Georg Plautus, u ime bolesnog Königa, piše u prvom pismu 6. listopada 1900. iz Beča Kamilu Hofmannu, između ostalog poslovnog: “Ujedno je gospodin šef rekao, da ga se ugodno dojmlje Hofmannovo ustrajno za-

laganje za mladića - umjetnika Meštrovića i da neće zanemariti ni jednu molbu ili poticaj; dano će se obećanje održati, to možete reći svakome.” (VIII. 2⁸).

U odgovoru na to pismo javlja Hofmann 11. istog mjeseca sljedeće: „O mladiću Ivanu Meštroviću može se gospodin šef König prilikom svog [najavljenog] posjeta Splitu točno propitati kod tamošnjeg učitelja Petra Škarice, kod kojega Meštrović stanuje, i kod Meštrovićeve majstora klesara Bilinića kod kojega je mladić na izobrazbi, te sam osvjedočen o najpovoljnijim podacima. Mladić se uzdržava milodarima što ih sakuplja skup obožavatelja, među kojima su i gospoda ravnatelj Endlicher, inž. Widra, kapetan Safret, kapetan Grubišić, odvjetnik dr. Grubišić i dr. Svi s veseljem doprinose sakupljanju.“ (VIII. 2⁸⁻⁹).

U sljedećem pismu, istog dana, izvještava Hofmann Aleksandra Königa o Meštroviću: “U našoj gostioni Adžija, u kojoj i Vi odsjedate u vrijeme svoga boravka [u Drnišu], stvorilo se neslužbeno društvo pod vodstvom Vama poznatoga g. vikara Laboša, kojega tvore: gostioničar i općinski prisjednik Adžija, njegovi sinovi Ante i Niko, sudac Roko Stojanov, drniški trgovac Rome Ljubić, odvjetnik dr. Niko Grubišić, ravnatelj Endlicher (ck?), pogonski upravitelj Widra, kapetani Safret i Grubišić, pa drugi, i ja.

Svrha je društvu namaknuti sredstva za umjetničke nauke spomenutoga. Niže obrtne škole u Splitu i Zagrebu odbile su ga zbog prekoračenja propisane dobi i zbog nedostatka pučkog školovanja. Tako su ga dali na nauk klesaru Biliniću u Splitu i udomili ga kod tamošnjeg pučkog učitelja Petra Škarice. Mladić je napredovao neprispodobivo brzo, zbog čega ga drugi majstori mame, ali uzalud. Sredstvima što se sakupljaju teško bi se postigao učinak. Mi svi zajedno nismo dovoljno imućni.

Providnost Vas je obdarila bogatim dobrima. Vaša je plemenitost do sada podarila znatno mnogo. Vi ste dobrotvor Vrgorca, Metkovića, Zadra, Šibenika i t. d., no vrhunac bi bio prinos za odgoj navedenoga, kao zadužbina Drnišu. Prigodom Vašeg navješćenog ovdješnjeg boravka misle Vas gospoda zamoliti da istoga [Meštrovića] uputite na nauke u Školu za umjetnički obrt i u Umjetničku akademiju u Beču.

Neka gospoda dadoše u vezi s tim navedenom načiniti za Vas poprsje cara i kralja Franje Josipa I, polovinu od naravne veličine, koje je sada pohranjeno u pogonskog ravnatelja Widre.

Pogledi mladićevih siromašnih roditelja, mještana i cijelog naroda upućeni su Vama...” (VIII. 2⁹⁻¹⁰).

Iz navedenog se pisma vidi da je krug potpomagatelja mladog Meštrovića bio širi nego ga Adžija navodi i da je Aleksandar König još prije dolaska u Drniš bio dobro upoznat sa željama toga kruga, u kojemu je glavnu riječ vodio vikar Laboš, i da mu nije tek u Adžijinoj gostionici predloženo da pomogne Meštrovićevo školovanje.

Prema usmenim podacima Kamila Hofmanna Ladislav Laboš je upozorio kapetana Grubišića, Königovog činovnika u Velušiću kod Drniša. Isti tvrdi da je sam König, tragajući za asfaltom po sjevernoj Dalmaciji, zajedno s Hofmannom i drugima svratio u krčmu Bože Bojčića u Otavicama i vidio izložene crteže olovkom i skulpturicu postolara Bitunjca. Grubišić je Königa upozorio na dječaka, a ovaj mu je dao srebrnu krunu, austrijski novac s likom Franje Josipa, da prema njoj načini carevo poprsje od domaćeg kamena (VIII. 2¹¹⁻¹²).

U drugom pismu Hofmanna Königu navodi se da su "neka gospoda" zatražila od Meštrovića da načini carev portret (VIII. 2¹³). To su vjerojatno bili članovi potpornog društva u Drnišu s vikarom Labošem na čelu.

Ne znamo točno kada je Meštrović napustio Split i otputovao u Beč, ali to je moralo biti u drugoj polovici ili potkraj listopada, jer iz jednog Königova pisma Hofmannu 2. studenoga doznajemo da je on već u Beču u kući češkog stanodavca (VIII. 2.¹⁹).

Mladi je Meštrović u Splitu boravio oko deset mjeseci 1900. godine. Kako su podaci o njegovoj mladosti i školovanju nepouzdana svjedoči i to što je on sam u interviewu Amerikancu Albertu Dreyfussu rekao da je u Splitu, u Bilinićevoj klesariji, proveo dvije godine (2922). Treba reći da sam Meštrović nije posvećivao pozornosti podacima o svojoj prošlosti, sve do pisanja *Uspomena*. Podatke o njemu sakupljali su - uglavnom pričajući s njime - Marjanović i Čurčin.

Meštrovića je odveo u Beč najvjerojatnije kapetan Grubišić koji je, boležljiv, morao tamo putovati radi rehabilitacije (9221⁹²⁷). Tako veli i Nikola Adžija u brojnim svojim napisima. Međutim, u sjećanjima što ih je Meštrović 1925. kazivao Milanu Marjanoviću stoji da je dječaka u Beč morao otpratiti «neki inženir Slovenac, koji je bio namješten kod Königa, i koji ga je pratio po Dalmaciji» (VIII. 1⁵⁰). Radilo se, bez sumnje, o Kamilu Hofmannu.

U Marjanovićevim se podacima navodi da se od sakupljene svote mladiću kupilo odijelo i dalo mu nekoliko forinti, ali da nije bilo više novca da mu se kupi čestiti šešir, pa je u Beč pošao sa svojom seljačkom crvenkapom. Vjerojatnije je da se mladić nije htio rastati od crvenkape i staviti šešir na glavu.

U istim podacima, pisanima prema Meštrovićevom sjećanju, opisuje se nadalje njegovo putovanje u Beč. Pošao je brodom do Rijeke, gdje ga je njegov pratilac, inženjer Hofmann, morao napustiti jer je putovao u Trst, a mladić sam nastaviti put željeznicom u Beč, gdje ga je morao dočekati Čeh Sykora, kod kojega će i stanovati. Na parobrodu je mladić sreo i svoga mecenu Königa koji je iz Rijeke otputovao u Peštu.

Na brodu do Rijeke doživio je mladi Meštrović i svoje prvo političko iskustvo, iako su ti opisi vjerojatno nešto i začinjani, s obzirom na vrijeme kada su zapisivani, tj. 1925. godine.

Do tada mladi pastir, čak bez redovite osnovne škole, zacijelo nije ništa znao o suvremenim političkim prilikama, ni u Europi ni u domovini. Njegovo se domoljublje temeljilo tek na romantiziranoj tradiciji Kačićevih i narodnih pjesama; možda, neodređenije, na slabom odjeku Strossmayerove sve-slavenske ideologije; dok je od oca, koji se kasnije istaknuo kao protu-austrijski rodoljub, mogao nešto načuti o hrvatstvu, južnoslavstvu i austrougarskoj apsolutističkoj i nenarodnoj vlasti.

Na brodu je slušao Königa kako s drugim ljudima raspravlja o politici, ali na njemačkom jeziku, pa mu je njegov pratilac protumačio da su govorili o mađarizaciji i talijanizaciji Rijeke. Na Rijeci je mladića iznenadilo kada su mu na pošti, u želji da pošalje ocu poštansku kartu, odgovorili na mađarskome da ne razumiju hrvatski. Iznenadilo ga je da se u hrvatskoj Rijeci službeno govori samo mađarski i njemački.

Taj ga je inženjer, navodno, ukrcao u vlak za Beč, u treći razred. Putujući slušao je prepirke hrvatskih i slovenskih radnika. Jedni su bili protiv mađarizacije Rijeke, dok su drugi smatrali da će Mađari privredno unaprijediti Rijeku (VIII. 1⁴⁹⁻⁵²).

U tome se, dakle, podaci ne slažu. Prema navedenima u Marjanovića, Hofmann je poveo mladića do Rijeke i ukrcao ga u vlak za Beč, dok ga je prema Adžijinim podacima Grubišić odveo sve do Beča i smjestio u Sykorinih (9221⁹²⁷).

Andrija Milčinović pak u ranoj biografskoj crtici o Meštroviću, 1910, veli da ga je od Rijeke do Beča povela neka rodica narodnog zastupnika B(iankinija) (1234³⁰⁹).

I tako je mladi Ivan Meštrović stigao u veliki Beč.

II. BEČ 1900 - 1907.

MEŠTROVIĆEV BEČ

Zašto je mladi Ivan Meštrović potkraj 1900. pošao na nuke u Beč, a ne u Pariz ili neko drugo europsko središte? Beč je bio glavni grad Carsko-Kraljevske Austrijske, odnosno Austro-Ugarske Monarhije. Stoga boravak Dalmatinca u Beču nije predstavljao odlazak i boravak u inozemstvu. Pogotovo su lokalne i državne stipendije, kolikogod bile skromne, uvjetovale studiranje u vlastitoj državi. Mladi Meštrović nije znao njemački, ali mu je ipak njemački jezik, kao jedan od službenih i u Dalmaciji, bio pristupačniji od francuskoga, na primjer.

Osim toga, iako Beč ni ranije, a ni kasnije, nije predstavljao europsko ili svjetsko žarište kulture i umjetnosti, on je u prvom desetljeću dvadesetog stoljeća ipak doživljavao svoj općeniti, posebno civilizacijski, kulturni, likovno-umjetnički, graditeljski i znanstveni procvat.

Na prijelazu stoljeća s pravom su Beč nazivali glavnim gradom Srednje Europe. Osim toga, Beč je tada bio «međunarodna skretnica», grad djelovanja pripadnika raznih narodnosti, germanskih, ugarske, slavenskih i židovske, a da je ipak uspio sačuvati, čak i razvijati, svoj lokalni pečat. Prvi svjetski rat zadao je težak udarac tom općem procvatu Beča, ali je i dalje rađao plodovima europskog značaja.

Beč Meštrovićevog boravka 1900-1907. godine i godina koje su slijedile, pozornica je Sigmunda Freuda, Gustava Klimta, Egona Schielea, Otta Wagnera, Adolfa Loosa, Arnolda Schönberga, Antona Webera, Roberta Musila, Otta Weiningera, Hermanna Bahra, Arthura Schnitzlera, Huga von Hofmannstahla, Ludwiga Wittgensteina, Gustava Mahlera i drugih u svijetu istaknutih stvaralaca na svim područjima.

Dodamo li tome općeeuropski značaj bečke secesije potkraj devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća, vidimo da je Beč, uz Pariz, 1900, kada je Meštrović krenuo u austrijsku metropolu, bio glavno žarište europske kulture i umjetnosti. Taj je značaj Beča, posebno u likovnim umjetnostima dugo bio zanemaren, jednako kao i secesijski stil općenito (podcjenjujući pojam *bečke secesije*), a tek je u sedamdesetim i osamdesetim godinama uočena, vrednovana i istaknuta, naročito posredstvom nekoliko velikih općekulturnih i umjetničkih izložaba. Nas, međutim, začuđuje da se među tim stvaraocima koji su pridonijeli europskom značaju Beča u početku ovoga stoljeća, uopće ne spominje kipar Ivan Meštrović, kojega je doprinos u razvitku i daljnjem širenju bečkog secesijskog stila nepobitan i presudan. Tako ni ranija knjiga Otta Breiche i Ger-

harda Fritscha o Beču 1898-1914, a ni imenom ga ne spominju ni nove monografije o Beču i njegovoj kulturi i umjetnosti na prijelazu stoljeća Austrijanca Carla Schorskea i Hrvata Viktora Žmegača.²³ Tek je reprezentativna izložba Meštrovićevih skulptura 1987. u Beču bacila nešto svjetla na ulogu njegova stvaralaštva u Beču, kako je istaknuo u predgovoru toga kataloga Dieter Ronte, ravnatelj Muzeja moderne umjetnosti u Beču (660²⁶).

Ali Beč, po sudu istog autora, nije bio toliko avangardan, toliko sklon eksperimentiranju, nego uvijek određenoj mjeri pouzdanosti i sigurnosti, dokazanim vrijednostima, što je mladom Meštroviću, poteklom iz izrazito konzervativne i tradicionalne sredine, usto i bez prethodne opće naobrazbe, pogodovalo više od eventualnog Pariza sa svojim avangardnim otkrićima uvijek novih likovnih stilova (660²⁷).

«Što je to bilo u zraku Beča što je ovaj grad činilo jedinstvenim sve dok nije potamnio u noći fašizma da bi potom iz iscrpljujućeg Drugog svjetskog rata izronio jednak bilo kom provincijskom gradu bogatom muzejima? - pisala je Françoise Giroud u monografiji Alme Mahler.

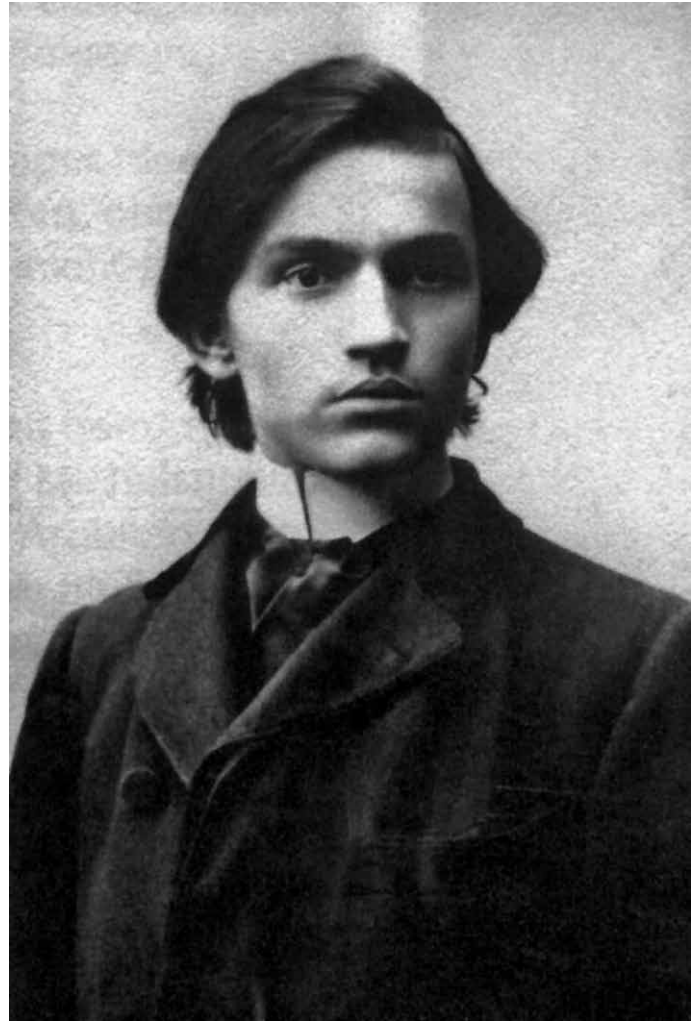
Neusiljenost, gostoljubivost, šale na vlastiti račun, bezbrižnost, veselost, nonšalantnost, ironija, smisao za svetkovine, uživanje u hrani, profinjenost... I jedna prolazna, erotska iskra, prema Arturu Kesleru.»²⁴

Došavši u Beč, u velegrad, Meštrović nije u početku imao mnogo od tog velegradskog života. Još uvijek priprost i neuk seljačić, sa crvenkapom na glavi, ne znajući isprva ni jednu riječ njemački, doživljavao je Beč kao tuđ i odbojan ambijent. Prvu godinu boravka, prije upisa na Akademiju, nije imao ni drugova ni prijatelja, pa nije pohađao kavane, plesne dvorane, varijetee ni kazališta.

Ali kasnije, naročito u društvu studenata Umjetničke akademije, predavao se sve više osebujnom bečkom društvu i životu. Nadoknađujući učenjem i čitanjem sve što je propustio na selu, ubrzo je dostigao, pa i prestigao, svoje drugove.

A bečki je život, osobito onaj kraja prošlog i početka ovog stoljeća, bio otvoren, vedar, veseo i bezbrižan. Imao je mnogo od života mediteranskih gradova, za razliku od života u njemačkim gradovima. Živilo se i zabavljalo u kavanama.. U poznatim su se bečkim kavanama *Griensteidl*, *Zum Blauen Freihaus*, *Louvre*, *Central*, *Imperial*, *Herenhof* okupljali mladi pjesnici, slikari, glazbenici, pa i političari i ostali javni radnici. Tu se gajila tradicija, ali su još češće nicali i razvijale se nove ideje. U *Café Sperl* sastajao se Klub sedmorice - *Siebener-Club* - s Josefom Hoffmannom, Josefom Marijom Olbrichom i Ottom Wagnerom. Bečka je buržoazija nastojala u tom kulturnom i umjetničkom životu dostići aristokraciju, koja je još uvijek vodila glavnu riječ, kako u politici, tako i u javnom životu i u kulturi. Moćne i bogate aristokratske obitelji, poput Wittgensteina, bile su mecene umjetnosti i poticale su i pomagale umjetnicima, naročito mladim talentima, pa i Meštroviću, kako ćemo vidjeti. Umjetnici pak, kolikogod bili mladenački borbeni i društveno "napredni", u suštini nisu bili toliko revolucionarni, pogotovo ne socijalno, kao u Parizu i u drugim europskim metropolama.

Čak su i likovno revolucionarni stil secesije, koja je u Beču od 1896. poprimila osebujno obilježje, samo konzervativni krugovi dočekali odbojno, pa je uskoro općenito prihvaćena, ne samo kao stil, nego i kao društvena moda. Iz umjetničkih je atelijera i novih književnih revija, neobično brzo, u dvije do tri godine, ušla u sve slojeve i najšireg puka. Ona je dala pre-

Meštrović, Beč, 1902.

poznatljivi pečat cijelom Beču u godinama Meštrovićeva boravka u njemu: od reprezentativnih palača do svakodnevnih uporabnih predmeta.

Tri su snažne ličnosti dale osebujan duhovni i vidljivi pečat Beču toga doba: arhitekt Otto Wagner svojim građevinama, Josef Maria Olbrich zgradom Secesije (i izložbama u njoj) i Gustav Klimt ljepotom i senzualnošću svojih slika (9169³⁶⁻³⁸).

Mladi je Meštrović ubrzo u Beču naišao i na svoje zemljake, gdje ih je, u višestoljetnoj prijestolnici Hrvatske, a zatim i Dalmacije, uvijek bilo. Velike seobe Hrvata pred turskim najezdama, oko 1500, napućile se predjel Gradišća, u okolici Beča, ali ti su doseljenici uvijek zadržali svoj raniji seoski značaj i nisu se uklopili u bečki velegradski život. Međutim, pojedini hrvatski intelektualci i znanstvenici nailazili su i u prošlosti i u novijem vremenu u Beču pogodne mogućnosti djelovanja i stvaranja. Tako je u osamnaestom stoljeću u Beču stanovao Ruđer Bošković i tu napisao glavno svoje djelo "Teorija naravne filozofije". U Beču je zadnje godine života proveo i tu umro pjesnik Petar Preradović. Istaknuti filolog, Splitsanin, Adolfo Musafija bio je dvorski nastavnik prestolonasljednika Rudolfa, a drugi Splitsanin, Franz von Suppé dao je pečat veselome Beču s dvije stotine skladanih i stalno izvođenih opereta. Pod arkadama bečkog Sveučilišta je Meštrovićevo poprsje hrvatskog slaviste *Vatroslava Jagića*, a u Tehničkom muzeju *Nikole Tesle*, koji su svojim djelovanjem bili vezani uz Beč (9127; 8643).

Ivan Meštrović se u Beču više družio s našim ljudima nego s Bečanima, pogotovo prvih godina dok nije svladao njemač-

ki jezik. Budući da se veliki dio hrvatske mladeži školovao na bečkom Sveučilištu, društvena djelatnost i međusobni život te mladeži bio je veoma živ.

Navedimo podatke o tom društvenom i kulturnom životu naših u Beču oko 1903, kada je mladić već ušao u te krugove. Tada je u Beču okupljalo studentsku omladinu *Hrvatsko akademsko društvo Zvonimir*, gdje su se mogle čitati i sve novine i časopisi iz Hrvatske. Te su godine hrvatski i slovenski sveučilištarci osnovali u Beču đačko umjetničko društvo *Vesna*. To je društvo priređivalo zabave i predavanja, pa je te godine mladi slikar, inače bečki prijatelj Meštrovićev, Mirko Rački održao predavanje o hrvatskoj umjetnosti. Postojalo je i hrvatsko radničko društvo *Prosvjeta*, koje je te 1903. godine priredilo koncert u korist osiromašenih poljoprivrednika u Dalmaciji, a na kojemu je talentirani Splitsanin Noe Matošić pjevao tri romance mladog splitskog skladatelja Josipa Hatzea. Nakon koncerta uslijedio je ples.

Potkraj iste 1903. godine osnovano je u Beču još jedno hrvatsko akademsko društvo *Jadran*, pretežito od dalmatinski studenata.²⁵

Hrvatski su studenti u Beču izdavali i svoj književni časopis *Mladost*, koji je već 1898. opširno pisao o bečkom likovnom udruženju Secesije i njihovom glasilu *Ver Sacrum*. Likovnom je životu Beča tada vrlo malo pridonio i najpoznatiji hrvatski slikar Vlaho Bukovac, koji je tu živio i djelovao dvije godine, do 1903. kada je, prilično razočaran, napustio Beč i prihvatio službu profesora na Umjetničkoj akademiji u Pragu.²⁶ Ni Bukovčeva izložba u umjetničkom salonu *Artina* u Beču, u proljeće te 1903. godine, nije predstavila tog slikara u najboljem svjetlu, barem što se tiče bečkih umjetničkih krugova, dok ga je naša omladina tamo oduševljeno prihvaćala.

U umjetničkom polumjesečniku *Kunst* što ga je iste godine pokrenuo pjesnik i kritičar mlade bečke škole Peter Altenberg, zajedno s avangardnim bečkim arhitektom Adolfom Loosom, objavljen je opširni životopis Bukovčev uz 15 reprodukcija izloženih radova. Jedan od razloga odbojnosti bečke publike prema Bukovčevoj izložbi bio je i u tome što se među izloženim slikama nalazio i portret novog srpskog kralja Petra I, što austrijskoj politici nije odgovaralo (745).

Kritični Miroslav Krleža pak imao je ne samo o našim, nego i o bečkim umjetničkim prilikama početka stoljeća, negativno mišljenje, pogotovo smatrajući secesijski stil tek prolaznom neumjetničkom pomodnošću:

«Ivan Meštrović stigao je u abnormalno i uznemireno bečko stanje iz jedne likovne sredine bez vlastite umjetničke tradicije. U tom likovnom ambijentu važila je Bukovčeva zavjesa o 'Hrvatskom Preporodu' naš najviši likovni uspon, a u čitavoj zemlji stajala su dva spomenika: Fernkornov Ban Jelačić i Rendićev Kačić na uglu Mesničke ulice - pisao je Krleža u kritici Meštrovićeve ideologije i umjetnosti «Ivan Meštrović vjeruje u boga» (6603³¹²).

U ČEHA SYKORE. PROFESOR OTTO KÖNIG

Prema Meštrovićevim biografima, koji su jedan od drugoga prenosili uglavnom iste podatke, Aleksandar König je, čim je prodao rudokop Velušić, napustio mladića i on je slučajno upoznao jednog činovnika, Čeha Františka Sykoru koji ga je primio na stan i hranu (9¹⁰; I. 26. 4, 5). Pouzdanije je da König

nije dignuo ruke od Meštrovića, nego ga je uputio svom činovniku Sykori i dalje se brinuo za njega (8992³⁸). U Riceovoj i Hilberryjevoj monografiji se veli da se König pokajao što je doveo mladića u Beč, jer on nije znao ni riječi njemački (42).

Da se Aleksandar König i dalje brinuo za Meštrovića i da ga je on smjestio u Sykore dokazuje Marjanovićeve biografija prema kiparevim kazivanjima 1925:

“Drugog dana došao je mladi Ivan u Beč. Vlak nije dalje išao. Zaglavio je u velikom kolodvoru. Svi su izašli van, pa je izašao i on. Iz velike gužve pođe k njemu jedan čovjek koji nije bio Hrvat, a koga je on ipak mogao da razumije, te ga upita: je li on Meštrović, Dalmatinac? On reče da jest, a onaj ga čovjek nato povede sa sobom, pokazujući mu i razlažući mu kako ga je odmah prepoznao po crven-kapi, kako mu ga je to bio König opisao.

Ivan vidi da ovaj čovjek govori nekakav slavenski jezik, ali jedan drugog slabo razumiju. Bio je to František Sykora, skromni privatni činovnik, rodom iz slovenačkog (?) dijela Moravske.

Ivan je putovao od prošle večeri pak cijelu noć i cijeli dan i došao je u Beč podvečer. Išli su u Sykorin stan kad je bilo mračno predvečer.^{26 a}

Sykora je imao svega jednu sobu i kuhinju i malo pred-soblje. Soba je bila povećala i u njoj je stanovala cijela obitelj. Sykora je onda imao 45 godina, žena je bila njegovih godina, a imali su dva sina od kojih je jedan bio Ivanovih godina te je polazio realku, a drugi tri godine stariji te je bio u trgovačkoj školi.

Meštrović, Beč, 1902.

Stan u koji je Ivan došao bio je u Neu-Bau-Güstel, na periferiji grada, blizu West-Bahnhofa. Danas je cijelo ovo predgrađe izgrađeno, ali je onda kuća bila nova i posljednja u ulici.

Sykorini su bili siromasi, ali dobri ljudi. Sykora je mogao imati oko 30 forinti mjesečne plaće, ne više. König mu je obećao davati u svemu 20 forinti, a Sykora se imao potpuno brinuti za Ivana. To je on počeo od prvog časa da čini. Ivan je stanovao sa cijelom obitelji u njihovoj jedinjoj sobi i dijelio je s njima ostalo dobro i zlo.»

Prema lapidarnim podacima u Hilberryjevoj monografiji o Meštroviću iz 1948, pisane i na temelju kazivanja već starijeg Meštrovića, mladić je u Sykorinih dobio «malenu sobicu sa izgledom na hol i tu je učio, modelirao i crtao. Poslije su mu pronašli mjesta u dvorištu za klesanje kamena» (42).

«Nekoliko prvih dana - nastavlja Marjanović - bilo je mučno Sykori da se razumije sa Ivanom, a i njemu da njih razumije. U kući su razgovarali češki, a na večer su često pjevali lijepe slovenačke (?) pjesme. Stariji sin Sykorin polazio je neko vrijeme češku građansku školu, te je bio, kao i otac, gorljiv češki nacionalac. Mlađi sin, koji je od početka išao u njemačku bečku školu, nije više mnogo vjerovao u budućnost Češke. Na večer se kod Sykorinih mnogo govorilo o politici. Stari Sykora je uvijek čitao Neue Freie Presse i neprestano grdio Nijemce. Žena njegova uvijek se ljutila što se bavi politikom i s tim gubi vrijeme i dobru volju.

Poslije pet-šest dana već se Ivan udomaćio kod Sykorinih. Počeo je da razumijeva njihov jezik, miješajući i on češke riječi u svoj govor. Ivan je tada bio u svojoj sedamnaestoj godini.

Ivo Kerdić, brončana plaketa, 1904.

Čitavu godinu dana živio je Ivan kod Sykorinih, a da nije mogao da uđe u ni jednu školu. Sykora je svaku nedjelju, jer u obične dane nije mogao od službe, obilazio razne upravničke škole ili školske učitelje, za koje bi doznao iz novina ili iz propitkivanja, i pitao bi li uzeli na podučavanje mladog dalmatinskog momka. Međutim, ipak, uza sve naprezanje, nije mogao da nađe ni jedne škole, koja bi primila nepoznatog momka bez ikakve prednaobrazbe. Oni učitelji, koji su bili spremni da ga prime, tražili su honorar, koji se nije mogao plaćati. Tako je Hans Bitterlich, profesor Umjetničke akademije tražio za podučavanje 400 kruna, što mladić nije mogao plaćati (1234³¹⁰).

U međuvremenu je Meštrović marljivo radio do kasne noći, zaboravljajući na glad i umor (9142). Prema podacima iz jednog njegovog autobiografskog članka iz 1936. godine, tada je radio zajedno s kasnije poznatim bečkim kiparom Antonom Hanakom, nešto starijim od njega (319).

Ivan je dotle šetao Bečom, gledao njegove zgrade, zalazio kadikad u muzeje i stajao dugo pred djelima starih majstora, a navečer bi štogod učio iz knjiga Sykorine djece, jer je doskora posve dobro razumio, pa onda i govorio, češki, a pomalo sve bolje i njemački.

Godinu dana trajalo je obilaženje, moljakanje i stradavanje. Trgovac König nije htio da poveća svoj doprinos za onoliko koliko bi bilo potrebno da se plaća učiteljima.» (4180; VIII. 1⁵²⁻⁵⁴).

*

Prema nekim navodima Sykora je mladom Meštroviću pronašao kipara koji će ga besplatno pripremiti za upis na Umjetničku akademiju: Otta Königa (9¹⁰⁻¹¹; 46⁷; 84; VIII. 1⁵⁴). Prema drugima sam ga je mecena Aleksandar König odveo ili uputio svom bečkom imenjaku.^{26 b}

On je 21. prosinca 1900. pisao iz Beča Kamilu Hofmannu: «Ako vidite gospodina svećenika u Drnišu, koji se zanimao za Meštrovića [Laboša] i koji mi ga je preporučio, izvolite mu priopćiti, da se Meštrović prije nekoliko dana predstavio kod gospodina prof. Otta Königa, kipara i da je isti izrekao mišljenje, da do sad izvršene njegove radnje nisu ni od kakvog značenja, jer ih može izraditi svaki učenik (olovkom: desetgodišnjak) s potrebnom prednaobrazbom. No, da zato nije isključeno, da bi Meštrović mogao postati umjetnikom. Ali, da je također moguće, da će se on moći posvetiti samo umjetničkom obrtu, a to će se valjda moći zaključiti za godinu dana, najduže za dvije godine. Gospodin prof. König reče, da je veoma teško s mladim čovjekom kome nedostaje svaka prednaobrazba. No, gospodin se profesor zanimao za momka, pa, budući da će isti (Meštrović) doskora raditi kod nekog kipara, a usto će poslije Nove godine polaziti večernju školu, to su obavljene potrebne pripreme. Naravno da će u prvim mjesecima u školi veoma malo ili ništa razumjeti, jer neće moći pratiti predavanja, pošto na njemačkome razumije samo ono što mu kod kuće treba, a to dakako nije mnogo.

Ja sam Vam to priopćio da bi o tome mogli obavijestiti tamo gospodu koju to zanima. Mene, dakako, Meštrović zanima samo ako bi on mogao postati što znamenita. Treba se dakle strpiti.» (I. 18, 19; VIII. 2^{12, 15}).

Nekoliko dana zatim piše opet Aleksandar König Kamilu Hofmannu:

“O Božićnim svecima imao sam ponovno priliku govoriti s

gospodinom profesorom (Ottom) Königom, koji je već ispravio svoje prijašnje mnijenje o mladom Meštroviću. Rekao je, da u gorovitim predjelima ima počesće mladića, koji umiju što umjetničkoga, (a) u kojih bi se čovjek kasnije veoma gorko razočarao.

Izuzetno je mogao u Meštrovića ustanoviti duboko usađene snage, po kojima se može očekivati nešto veliko, pak će on prema tome upraviti svoje odgojne savjete.

Osim toga govorio sam i s kiparom profesorom Robertom Weiglom, pak je i taj gospodin mislio, da se čovjek može nadati bogatoj budućnosti Meštrovićevoj.

O tome ću govoriti prilikom mog tamošnjeg boravka (u Dalmaciji) sa svom zainteresiranom gospodom, pak možete svakome priopćiti ovu radosnu vijest..." (VIII. 2. ²²⁻²³).

Podaci o Meštrovićevom nauku u Otta Königa u Marjanovićevoj biografiji Meštrovićeve mladosti nešto su drugačiji:

"Konačno je Sykora jednog dana otkrio penzioniranog direktora umjetničke škole, prof. Königa, i namolio ga da primi mladog Dalmatinca, da vidi što umije i da mu, napokon, pomogne da dođe do škole. König je bio stari gospodin, koji je imao krasan stan i velik atelje u Hitzingu kraj Beča, ali sam više nije radio, a nije bio nikakav veliki umjetnik ni onda dok je radio. On nije bio mnogo sklon tzv. wunderkindima. Nu rekao je, najviše na nagovor svoje žene, da mali može donijeti štogod od svojih radnja da mu pokaže.

Ivanu je bilo teško udovoljiti tome zahtjevu, jer nije imao gdje, ni iz čega da radi, ali je ipak, uz pomoć Sykore, nabavio nešto materijala i kroz par dana je izradio nešto, što je ponio Königu da mu pokaže. König je bio od Meštrovića zatražio da načini neke crteže, koje mu je zadao. Meštrović i Sykora su, međutim Königu kući donijeli dvije veće Ivanove radnje. Jedna od njih bilo je uvećanje jedne male statue koju je Ivan pri prvom svom posjetu vidio u Königa. Oni su te dvije radnje pokazali gospođi König i smjestili ih u spremište ateljea. Drugi dan je gospođa König pvela svoga muža i nekog bavarskog umjetnika, koji se desio kod njih u posjetima, u to spremište, i to baš kada je Meštrović došao k njima, i pokazala im je kao slučajno te njegove radnje. König je jedva vjerovao da su to Meštrovićevi radovi. A onaj bavarski umjetnik primijetio je: Od ovog dječaka bit će nešto, ja jamčim.

Ivan najposlije ponudi da će kao dokaz da zbilja izvodi takve radove, izraditi nešto u njegovom ateljeru. Königova žena, koja je od početka pa do kraja bila brižljiv zagovornik mladog Meštrovića, sklonula je muža da prihvati tu ponudu. ^{26 c} I tako je Ivan pušten u Königov ateljer, gdje je u kratko vrijeme izradio više radova, koji su oduševili dobru gospođu i sve više iznenađivali starog profesora." (10 ²²; VIII. 1 ⁵⁴⁻⁵⁵).

Karl Wilhelm Otto König, rođen u Meissenu 1838, umro u Beču 1920, završio je Umjetničku akademiju u Dresdenu, a usavršavao se u Rimu i Napulju. Od 1868. bio je profesor na Kunstgewerbeschule u Beču. Izradio je veliki broj radova; također reljefne medaljone za Hofburgtheater i za Prirodoslovni muzej; reljefna poprsja Haydna, Mozarta i Glucka na novoj bečkoj Vijećnici; skulpturu *Pobjede* za spomenik kralju Maksimilijanu Meksičkom u Puli; grupe *Amor pismoša*, *Venera i Amor*, *Amor i Psihe* i dr. u Austrijskom muzeju u Beču. Za grupu *Ljubavna tajna* nagrađen je 1884. Austrijskom državnom nagradom. ²⁷

Otto König nije bio osobito istaknuti kipar; bio je više cijenjen kao dekorativni umjetnik. Međutim, on je bio dobar pe-

dagog i mladića je uputio u kiparstvo tako dobro da je, i bez ikakvih prethodnih škola, poslije sedam mjeseci rada u profesora Königa bio primljen na Umjetničku akademiju. Mladića je König upućivao da najprije što više crta, ali on je želio modelirati i u tome ga profesor nije mogao spriječiti, pa je uskoro počeo njegov atelijer ispunjati svojim radovima (VIII. 1 ⁵⁵⁻⁵⁶; 84; 6754 ⁶⁷⁵). Meštrović je u njegovom ateljeru započeo kopijom jedne Königove malene skulpture, kopiranjem antičkih skulptura i nekoliko francuskih portreta 18. stoljeća. Zatim je modelirao jedno poprsje po naravi i Michelangelovu *Pietà*. Konačno mu je dopustio da portretira njega samoga (46 ⁸; 42; 9169 ³⁹; 1077 ⁴).

PREŽIVLJAVANJE

Lik mladog Ivana Meštrovića u Beču tih prvih godina, 1901. i 1902, znamo po jednoj sačuvanoj fotografiji, tada snimljenoj. Ima nečeg još dječakog, a ujedno bojažljivog i nesigurnog u njegovom licu, ali i prvih znakova odlučnosti (125 ²⁹⁰; 660 ³²; 641 ¹⁵; 654 ⁶).

U isto je vrijeme, nedugo nakon dolaska u Beč, nastao i prvi Meštrovićev autoportret, danas u Ateljeru Meštrović u Zagrebu. Isti dječakački izraz lica, ali pogled samopouzdanom usmjeren naprijed prema gore (125 ²⁹⁰). Malo kasnije, navodno 1902, nastao je drugi Meštrovićev autoportret, danas u obitelji

Pismo ocu, Beč, 1903.

Beč, 18/VIII. 1903.

Draži oče!

Primi toje pismo, na čemu hvalim, jer da ti sada kažem što mišam misam ništa valda si i snales razgrnimo moje stvarje u namu gdjeje distu i možda da i snales pros' što me ganjavilo da nisam dačo kači iz "Smotra"

Meštrović, Beč, 1904.

Sadnikar u Kamniku. To je poprsje mladića, već duge kose, tragičnog izraza lica, vjerojatno uslijed tragedije što ju je upravo proživljavao zbog bolesti i smrti ljubljene djevojke (125²⁹⁰).

Rekli smo da većina Meštrovićevih biografija, ranijih i kasnijih, navodi da je Aleksandar König napustio mladića po dolasku u Beč i prepustio ga besparici i oskudici u stranom velegradu (1127, bilj. 42; 9¹⁰; 6467¹⁷⁴; 2226⁴¹⁸), ali to nije točno jer ga je njegov mecena i dalje redovito opskrbljivao novčanom pomoći, iako skromnom i nedovoljnom za život i studij u Beču.

König je mladiću u Beču redovito davao 20 forinti na mjesec, a zatim, kada je pohađao Akademiju, nešto više (VIII. 1⁶⁹). Stanovite neumjesne intrige u vezi s Königovim doprinosom mladiću izazvao je sam kapetan Grubišić u Sykorinoj obitelji, što je rasrdilo Königa, ali nije obustavio svoje redovite doprinose (VIII. 2¹⁹).

Da je Aleksandar König i dalje pratio Meštrovićevo školovanje i njegovo stvaralaštvo dokazuje i jedno Meštrovićevo pismo ocu 1903. u kojemu, između ostaloga, piše: "Nekidan su bili u mojoj 'radionici' gosp. König s njegovom gospom i sa svasti... i s jednom groficom gledati moje radnje, pak im se sviđjelo. Posjetit će me opet dođuće nedjelje!" (X. 3. 4).

"Išla je već druga godina od kako je Meštrović bio u Beču - pisao je Marjanović. - Primali se božićni sveti i Meštrović se zaželio kuće. Njegov mecena trgovac König, dao mu je nešto

malo novaca za put i on se oputio kući, gdje je ostao nekoliko sedmica. Kada je trebao da se opet vrati u Beč, morao je i opet moljati malo pomoći od trgovca Königa i da skupi od znanaca za povratak. Kad je došao u Beč nije više ondje bilo profesora Königa koji je bio nekamo pošao." (VIII. 1⁵⁶).

Ivan Meštrović je u vrijeme nauka u Beču povremeno dobivao novčane pomoći iz više izvora, od osoba, društava i državnih ustanova. Pa kao što su mnogi kasnije svojatali doprinos otkriću Meštrovićevog talenta, tako su spominjali jedne doprinose, a zatajivali druge, naročito one Königove. To je išlo tako daleko, da su srpski politički emigranti u Münchenu 1969. tvrdili da je Meštrović studirao u Beču financiran od Kraljevine Srbije (7870; 91¹⁴⁵).

U ranijim se kraćim biografijama spominje novčana potpora od dvanaest forinta na mjesec „jednog hrvatskog društva“ (1234³¹⁰; 1489¹³⁰; 2226⁴¹⁸). Bilo je to *Hrvatsko studentsko društvo* u Beču (42; 10⁸³). S tom je potporom jedva kuburio, dok mu Dalmatinski zemaljski sabor i Drniška općina nisu pomogli svojim skromnim doprinosima (2226⁴¹⁸). Dalmatinski mu je sabor tek 1904. odobrio potporu od trideset forinta na mjesec. (9¹¹; 10⁸³) U pismu ocu te godine navodi da mu je na Dalmatinskom zemaljskom saboru odobrena pomoć od 30 forinta na mjesec zalaganjem Jurja Biankinija, koji ga je o tome i obavijestio (X. 3. 9).

Od Drniške je općine tada dobivao 20 forinta na mjesec (X. 3. 9; 10⁸³). Ista mu je Općina malo zatim obećala davati 100 forinta na mjesec, ali nije poznato je li ta namjera i ostvarena (X. 3. 15).

Ranije je, od kraja 1902, Meštrović dobivao manju stipendiju od same Umjetničke akademije, 30 kruna na mjesec, kako je obavijestio oca po upisu na Akademiju 20. prosinca 1902. (X. 3. 2). U jednoj kratkoj austrijskoj biografiji o Meštroviću veli se da se 1902. na Akademiju upisao sa stipendijom Akademijnog pomoćnog fonda od 200 kruna, a od 1904. sa stipendijom Dalmatinskog sabora od 600 kruna (5220). Usto je mladić bio oslobođen od plaćanja školarine, a na temelju svjedodžbe o siromaštvu što ju je dobio od Općine u Kninu (X. 3. 1). Iz jednog pisma Meštrovića kapetanu Grubišiću vidimo da je tada od njega, a preko bečkog gostioničara Dalmatinca M. R. Zenića, dobio neki novac, ali ne znamo o čemu se radilo (9221⁹²⁸). Jedan podatak veli da je Općinsko vijeće Splita izglasalo 16. X. 1902. stipendiju Meštroviću u Beču, ali nam nije poznato je li ta odluka ostvarena, kolika je bila eventualna stipendija i kako dugo se isplaćivala (654⁷). Iz jednog pregleda stipendija studentima Umjetničke akademije u Beču vidimo da je Meštrović od travnja 1905. do ožujka 1906. dobio i pomoć iz careve blagajne u iznosu od 1.200 kruna (IX. 3¹⁷³).

Mladi je Meštrović životario s navedenim potporama, koje su bile minimalne i neredovite, a neke tek od 1904. godine. Usto je, kako ćemo vidjeti, iako sam u oskudici, slao nešto i obitelji u Otavice, koja je živjela u bijedi.

Već je na početku studija mladić bio prisiljen izdržavati se kopiranjem i prodajom starih slika iz Dvorskog muzeja (10⁸³; 42). Zatekao se u teškom stanju kada je František Sykora, sam u oskudici, bio prisiljen otkazati mu gostoprimstvo. Bilo je to već uoči upisa na Akademiju (1234³¹⁰). Bili su to najteži Meštrovićevi dani u Beču. „Hranio se u menzi, a s nekim radnicima uzeo krevet.“ Lakše mu je bilo kada su počele stizati navedene potpore kojima je mogao platiti stan, hranu, modele i materijal za rad (1489¹³⁰; 9169³⁹⁻⁴⁰).

Mladi je Ivan Meštrović vrlo rano samostalno stvarao, već na drugoj godini Akademije, a prema podacima Nikole Adžije od 1903. mogao se donekle i izdržavati prodajom poneke svoje skulpture (I. 26. 2²). Kompozicije što ih je radio po svojim zamislima bile su najuže vezane uz njegovo osobno proživljavanje, a sadržajno, idejno i stilski potpuno nekomercijalne, čak i odbojne prosječnoj publici. Novčanu je nadoknadu mogao dobiti tek za portrete što ih je 1903. počeo raditi prema narudžbama. Jedan od prvih bio je njegovog zagovaratelja i mecene Jurja Biankinija, a zatim još neki, od kojih nam je tek poneki poznat.

Dvije istaknute narudžbe, koje su ga takoreći izbavile oskudice, bile su 1905. skulptura *Majčina briga*, koja je kupljena u ime cara za Dvorski muzej za 1200 kruna, i spomenik *Luki Botiću* za Split (5220).

Narudžbama i otkupom nekih od prvih Meštrovićevih radova pridonijeli su najviše Izidor Kršnjavi i Ante Trumbić, o kojima ćemo govoriti nešto kasnije.

*

Nagli prijelaz iz seoskog i kratkotrajnog splitskog ambijenta u onaj velegradski bečki predstavljao je svakako šok za mladića u seljačkoj crvenkapi. Veliku poteškoću predstavljalo mu je potpuno nepoznavanje njemačkog jezika, dok se s obitelji svoga stanodavca Čeha Sykore nekako uspijevaio sporazumijevati.

Sam je Meštrović, u emigraciji u Americi, pričao kako su on i profesor König (1901) jednom šetali parkom Schönbrunnom, pa je naišao stari car Franjo Josip. Kad mu je König rekao o mladićevom porijeklu, car ga je upitao: "Wieviel Schafe hast du?" (Koliko imaš ovaca?) (7213³⁸⁵ bilj.).

Kada je izgubio gostoprimstvo Sykorinih, a još nije dobio zemaljsku stipendiju i zarađivao prvim naručenim portretima, tj. 1902. i 1903. godine, dok je još svladavao njemački jezik i velegradske propise, mladi je Meštrović u Beču provodio krajnje tegoban i oskudan život. Bio je to uobičajeni život svih naših ranijih i kasnijih Gastarbeitera u stranom svijetu prvih godina teškog rada i prilagođavanja.

Ali bistar kakav je bio, mladić se brzo prilagođavao sredini, svladao jezik i uklopio se u inače druželjubivo i vedro bečko društvo, iako je po naravi bio više povučen nego društven, više radišan nego zabavan.

Ipak, on je u otvorenom bečkom društvu našao srodnosti sa svojom mediteranskom, dalmatinskom sredinom. Sam je to posvjedočio u pismu predsjedniku umjetničkog društva *Hagenbunda* u povodu svoje izložbe u Beču 1935:

„...Nego, gospodo, ja imadem jednu specijalnu dužnost prema Beču i Bečlijama, koja je ujedno i moje osjećanje prema gradu sa kojim me vežu najljepše uspomene iz moje mladosti. Jedne su ugodne uspomene općeg ljudskog značaja, a druge su umjetničkog. Jedne i druge su nenadoknadive.

Meni, po mojoj prirodi, tmurnu i zbunjenu, vesela i otvorena priroda bečkog svijeta bila je kao vesela pjesma siromaku. Otišavši iz vašega grada, nalazio sam i kod drugih naroda i ljubaznost i susretljivost, ali vaše prostosrdačnosti nigdje. Beč je ko odrasao čovjek sa djetinjom dušom. Sve se prima, sve se prašta, sve se uzima iskreno i prirodno kako dođe. Za to je možda i bio Beč najmilija postojbina tolikih velikih muzičara.

Vi ćete shvatiti moj osjećaj prema vašem gradu i narodu, on je sličan djetetu prema doilji, koja nije i ne može biti mati, ali se najviše približava materi. Vaša čulnost treperava i neodređena ko muzika, koja se ne da oličiti, ali koja imade svoj duboki smisao i svoju funkciju.

U vašem gradu sam počeo otvarati oči za lijepo, za ono što me je zvalo sa sela iz moje hrvatske postojbine. U njemu sam počeo praviti prve korake na putu traženja načina za izražavanjem onoga što sam htio da kažem. I idući dalje iz vaše sredine, imao sam već jednu poputbinu da sam mogao dalje koračati, vidjeti i naučiti u svojoj struci.

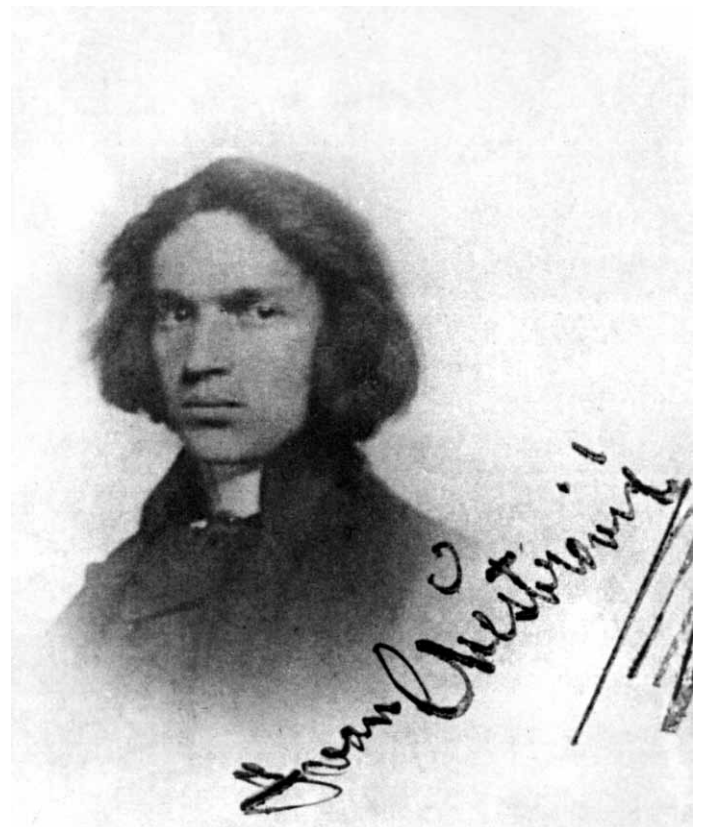
I ako su veliki vjekovi plastične umjetnosti bili minuli i mi-moišli vaš grad, on je sve druge stizao i nadilazio na drugom polju izražaja ljudskog duha i izražaja koji je možda novome razdoblju ljudske kulture svojstveniji - u muzici. I kad su sve visoke manifestacije ljudskog duha istog porijekla, onda je razumljivo da je vaš grad bio veliko žarište i sredina za poticajna duhovna nastojanja, za mene kao i za druge. Da li smo i u koliko dostojni te inspiracije, to će vrijeme pokazati...“ (305).

Meštrovićev lik u Beču, od sedamnaestogodišnjaka kada je krajem 1900. stigao u Beč, pa nadalje do 1907, opisao je Milan Marjanović u životopisu njegove mladosti:

„Cijelu prvu godinu po svom dolasku u Beč mladi je Dalmatinac išao okolo još uvijek u svojoj crven kapi, jer je šešir bio preveliki luksuz za njegove financije. Od kad je ono počeo da radi kod staroga profesora Königa, natukao je i on šešir na glavu. U akademiji nosio se Ivan na umjetničku, sa šeširovom širokih krila, ispod kojih je padala duga crna kosa.

Mladi Meštrović bio je nizak momak, dosta nježna tijela, ali prilično žilava. Njegova put je bila vrlo tamna, a kosa potpuno crna, kao što i brčići i mala bradica, koju je on od početka

Meštrović, Beč, 1904.

počeo da pušta. Nosio je dugu bujnu kosu, koja se na kraju kovččala, a oko njegovo bilo je crno i vanredno živo, pronicavo i oštro, njegov profil oštro rezan sa orlovim nosom. Cijelo njegovo držanje nije bilo mnogo pokretljivo, bilo je naoko mirno i suzdržano, ali uporno i tvrdokorno. On je bio od prvoga početka autodidakt, upućen u glavnom samo na ono, što je sam mogao da za sebe učini, sam da nauči i sam da zapazi. Zato je bilo veliko i samopouzdanje njegovo, a oštro posmatranje svega što je oko njega, i osobito živo pamćenje svega što je čuo i vidio. Zato nije ni u njegovom radu ni načinu govora naći traga površnosti onih, koji su svoje znanje naprosto naučili na pamet iz knjiga ili od drugih, a nisu do njega došli direktno posmatranjem, razmišljanjem ili doživljavanjem. Kod Meštrovića je više manje sve njegovo znanje i umjetnost plod ličnog iskustva, i zato ima sve što radi i govori za njegovu naročito značenje, jer ima u njemu samome svoj korjen, a nije samo patina površine.” (VIII. 1⁶⁸⁻⁶⁹).

Milan Ćurčin, koji je prijateljevao s Meštrovićem od ranih studentskih godina, sjećao se kasnije, 1919:

«Upoznao sam Meštrovića na prijelazu stoljeća, u jednom bečkom predgrađu, gdje je živio u vrijeme kada je pripremao svoju prvu izložbu - ne kasnije od dvije ili tri godine nego što je napustio svoje zavičajno dalmatinsko selo i brigu o očevim ovčama zamijenio za umjetnost. Kada me je jedan naš zajednički prijatelj doveo k njemu, nije bio sposoban da se s nama rukuje - bio je toliko zamazan, zauzet pretvaranjem svoje siromašne studentske sobe u izložbeni ‘salon’...

Meštrović je bio tih kada sam ga prvi put upoznao, a tih je i odkada ga poznajem, čak i nakon što smo postali dobri prijatelji. Katkada bi njegova žena (Ruža) i ja satima sjedili u njegovoj sobi, čavrljajući o našim prijateljima ili raspravljajući o važnim nacionalnim i političkim pitanjima; katkada se on ne bi uključio u razgovor više od jedanput ili dvaput; ali je uprkos tome sa zanimanjem pratio naš razgovor i drago mu je bilo da smo s njim. Neprestano je radio, ili gnječeci glinu ili režući drvo, polagano i pažljivo ali u isto vrijeme energično i bez oklijevanja, upravo kao da neko vodi njegovu ruku. U prigodi, kada bi ga predmet razgovora naročito potaknuo, postao bi razgovorljiv i počeo bi govoriti vrlo ubjedljivo i zanimljivo, poput ljudi velike inteligencije koji su rađe oštroumni promatrači nego govornici i kojih veće zanimanje za bilo koji sadržaj uvećava njihovu sposobnost da točno i jasno izraze ono što misle.» (10¹⁵).

Sačuvano je nekoliko fotografija mladog Meštrovića iz bečkoga razdoblja, odnosno njihovih reprodukcija. Nakon one prve fotografije mladića tek po dolasku u Beč 1901, koju smo spomenuli, poznata je fotografija Ivana Meštrovića snimljena u nekom bečkom otografskom atelijeru, u profilu. Visoki okovratnik s obilnom mašnom i šešir širokih oboda koji pokriva bujnu kosu odaju lik mladog umjetnika *fine de siècle*a (9213⁸⁹⁸⁻⁸⁹⁹). Također Meštrovića snimljenog 1903. kao poluakt u atelijeru, vjerojatno pozirajući nekom slikaru ili kiparu (660³²; 661¹³).

Te je 1903. u Beču Meštrovića portretirao Ivo Kerdić, još bravarski pomoćnik, a kasnije istaknuti medaljer, a sljedeće je godine izložio taj portret na I. jugoslavenskoj izložbi u Beograd (6666¹²). Nije poznato je li taj portret sačuvan.

Slovenski slikar, Meštrovićev bečki prijatelj, Maksim Gaspari izradio je 1903. dvije njegove karikature. Na prvoj je u društvu drugih mladih umjetnika. Na drugoj, koju je Meštrović iskoristio i kao dopisnicu nekom svom znancu, njegova je karikatura s velikim umjetničkim šeširom, ali i s opancima na nogama. Sjedi na stražnjici velikog akta i čita knjigu o Rodinu.

Na oba je portreta mladi Meštrović već duge kose, odjeven po umjetničku (9567^{105,110}).

Na jednoj lijepoj fotografiji, otprilike iz iste godine, snimljeno je poprsje Meštrovića u profilu, s umjetničkom mašnom na vratu i s dugom bujnom kosom, ali još bez brade (654⁴). Također na fotografiji poprsja, sa šeširom, visokim ovratnikom i umjetničkom kravatom, još bez brade, iz 1902. ili 1903. (9213⁸⁹⁸⁻⁸⁹⁹).

Godine 1904. snimljena je i datirana fotografija mladog umjetnika, duboko poprsje prekrivenih ruku na prsima, lijepog izraza lica (101³).

Iz iste je godine fotografija Meštrovića u teatralnoj pozi, podbočene glave na ruku naslonjenu na stol (95³⁵; 641¹⁵; 660³³; 7362³⁴⁴).

Na fotografijama iz 1905. vidimo da je Meštrović već pustio brke i bradu i time se njegov lik približavao onom kasnije općenito poznatom. Takvog ga vidimo snimljenog pred jednom prizemnicom, vjerojatno očinskim domom u Otavicama i na jednoj skupnoj obiteljskoj fotografiji, također u zavičaju (125²⁹¹; 7362³⁴⁵).

Otprilike iz te je godine i Meštrovićeva fotografija u posjedu njegove obitelji u Americi s kratkim brkovima i još kratke brade, ali bujnom dužom kosom (605⁸).

Najlapidarnije je lik mladog kipara te 1907. godine u Beču opisao, tada već umirući, pjesnik Silvije Kranjčević svojoj ženi Eli koju je Meštrović morao dočekati na kolodvoru: «Da ga uzmogneš prepoznati, ne treba mnogo: mali čovjek vrlo dugačke kose...» (8552⁵¹⁶). Takvog ga je opisao i njegov bečki prijatelj, slovenski slikar Maksim Gaspari: «Bil je manjše, čokate postave. Pod širokim klobukom je nosil dolge črne lase in nemirne, temnooke, bistre oči...» (8337).

Spomenimo da je mladi Meštrović tada pao kroz stakleni prozor svoga bečkog atelijera dok se penjao da oslobodi jednu pticu koja se bila ulovila između staklenih okvira. Slomljene kosti ručnog zgloba loše su stavljene u udlagu pa nisu dobro srasle, što mu je kasnije smetalo, naročito pri klesanju čekićem (7124).

Lik mladog Meštrovića u Beču, pogotovo onaj umjetnički, stvaralački, ne bi bio cjelovit kad ne bismo naveli da je on u prvim godinama boravka u Beču, naročito 1903, u vrijeme tragične ljubavi i smrti drage mu Olimpije, pisao lirske pjesme. U pismu ocu te godine veli da njegovi prijatelji, naročito kći Petra Preradovića Zora i unuk Ivana Mažuranića, žele objaviti njegove «tugaljive» pjesme, a ima ih oko stotinu, pod naslovom *Mladenačke suze*, ali on nije dopustio, smatrajući ih zacijelo svojom osobnom intimom. Te mladenačke pjesme, koliko nam je poznato, nisu sačuvane. Vjerojatno ih je sam Meštrović uništio, kao što nikada nikome - pa ni svojim ranim biografima Ćurčinu i Marjanoviću - nije spominjao svoju prvu ljubav s Olimpijom (X. 3. 4).

*

Ivan Meštrović je u Beču 1901, 1902. i dio 1903. stanovao kod Františka Sykora, u krajnje skućenim prilikama s njegovom obitelji. U kasnijim *Uspomenama* bilježi Meštrović svoj razgovor sa srpskim kraljem Petrom I. dok ga je 1904. u Beogradu portretirao: «... Ja sam kao đak stanovao u krajnjoj zgradi grada, koja je bila baš tik groblja (Schmeltzfriedhof), a s prozora se gledalo u groblje.» (429⁹). Zatim je bio prisiljen ise-

liti. Nakon lutanja Bečom i spavanja u radničkim prenočištima iznajmio je posebnu malu sobicu (VIII. 1. ⁶⁹; 81) u (?) Engelgasse, jer slovenski slikar Maksim Gaspari piše 17. V. 1903. da se nastanio u toj ulici u kojoj stanuje i Meštrović (9567).

Zatim stanuje u VIII. bečkoj četvrti u Alserstrasse 53, koja je adresa označena na jednom njegovom pismu u rujnu 1904. (VI. 1. 5). Prema podacima što ih je Milan Zenić dao šibenskom novinaru Manfredu Makaleu, mladom je Meštroviću dok je stanovao u Sykoriniah „u dvorištu, u kojem je stanovao g. Zenić, u ulici Alserstrasse br. 19, nađeno u jednoj daščari malo mjesta da dječak započne radom u Beču“. (5752). Mladi student Milan Ćurčin, kasnije njegov najbolji prijatelj i suradnik, opisuje taj njegov prvi stan što ga je dijelio sa slikarem Tomislavom Krizmanom do jeseni 1904: „...jednostavna soba za boravak u kojoj je jedan ugao bio odijeljen pokretnom zavjesom kao ‚spavaća soba...‘“ (6467 ¹⁶⁸).

Međutim, malo zatim, u listopadu 1904, ima on atelijer u VI. četvrti u Kasernengasse 3/16 (VI. 1. 7), danas Otto Bauer-gasse (9690 ⁵²⁹, bilj. ¹⁴⁴). U pismu Izidoru Kršnjavome 14. listopada 1904. veli: „Uzo sam si jedan mali Atelier te tamo radim što mi srce hoće...“ (VI. 1. 7). Iz pisma ocu doznajemo da se prvog svibnja seli u novi stan zajedno s Ružom, koji je, bez sumnje, istovjetan sa spomenutim atelijerom (X. 3. 19).

Prema jednom kasnijem podatku iz Beča: „Jedno vrijeme je Meštrović stanovao u 6. kotaru, i to u Gumpendorferstr., kada je imao i svoj atelje.“ (9009 ⁴). Na jednom pregledu pohodańja Umjetničke akademije iz 1906. zapisana je pak adresa: Wien XV, Neubaugürtel 40 (IX. 4).

Na poledini jednog nedatiranog pisma (vjerojatno siječnja 1907) prijatelju Andriji Milčinoviću, Meštrović je zapisao svoju adresu: Stiftgasse 17. Zacijelo se radilo o nekom privremenom kraćem boravku (VI. 2. 3).

Maksim Gaspari sjećao se kasnije da je na kraju Kasernengasse Meštrović imao veliki atelijer. Taj je bio na desnoj strani kuće, dok su na lijevoj stanovali on i slovenski kipar S. M. Peruzzi, koji će kasnije, Meštrovićevom preporukom, djelovati na splitskoj Obrtnoj školi. U tom su atelijeru nastali i Gasparijevi karikirani crteži mladog Meštrovića. „Tako smo bili ožji kolegi in vedno skupaj - veli Gaspari. - Bili smo pravi tovariši. K nam so prihajali člani ‚Vesne‘: Slovence, Hrvatje in Srbi. Med Slovenci predvsem slikarji G. Birolla, S. Šantel, H. Smrekar i dr. Od Hrvatov in Srbov pa Tomislav Krizman, Ivo Kerdić, M. Rašica, Rački in drugi. Vsi smo kritično ogledovali silovito Meštrovićevo plastiko ‚Timor Dei‘, ki jo je tedaj modeliral v svojem ateljeu: ogromna božja noga, pod katero so v smrtnom strahu ležali različni goli ljudje...“ (8337; XIII. 2).

Od 1905. pa do kraja 1907, do odlaska u Pariz, stanovao je Meštrović s Ružom u II. bečkoj četvrti, tada također izvan središta grada, u Valerienstrasse 8 B. Taj je atelijer nakon odlaska u Pariz 1908. prepustio Tomi Rosandiću, koji je u njemu klesao svoje i Meštrovićeve skulpture (6743 ¹⁸).

Meštrovićeva su pisma od 1905-1907. slana iz Valerienstrasse 8 (VI. 1. 21; VI. 2. 26; VI. 2. 31).

Kuća u kojoj je mladi Ivan Meštrović proveo najplodnije godine života u Beču, u atelijeru u kojem su nastale neke od njegovih najpoznatijih skulptura, poput *Zdenca života* ili *Luke Botića*, danas se nalazi u Böcklinstrasse 52. To je relativno novija zgrada bez ikakvih historicističkih ili secesijskih stilskih ukrasa. Bila je na periferiji tadašnjega Beča, preko rukava Dunava. Iz nje se vidi veliko kolo Pratera. U tom su predgrađu Beča tada živjeli uglavnom Židovi i umjetnici.

U povodu proslave stote obljetnice rođenja Ivana Meštrovića otkrivena je na toj kući spomen-ploča koju su postavili Hrvati u Beču, a pod pokroviteljstvom Akademije umjetnosti u Beču i u suradnji s Društvom prijatelja Beča, 16. kolovoza 1983. Ploča je rad hrvatskog kipara Tome Rešetarića (8934; 9000; 9011; 9175; 9315). ²⁸

UMJETNIČKA AKADEMIJA

Iako je o kiparu Meštroviću vrlo mnogo napisano, mnogi su osnovni podaci u vezi s njegovim životom, školovanjem i djelovanjem ne samo površni, nego i pogrešni i proturječni. Začuđuje da ni sam Meštrović, od kojega su često novinari ili njegovi biografi tražili podatke, nije pouzdan u davanju tih podataka, iako je imao izvanrednu memoriju, o čemu svjedoče njegove *Uspomene*, a još bolje pamćenje narodnih pjesama što ih je u čuo djetinjstvu, među kojima i cijele *Hasanaginice*.

Vidjeli smo da je bila pogrešno navođena godina njegovog dolaska u Split i odlaska u Beč. Jednako je nepouzdanom navođenje godine njegovog upisa na Umjetničku akademiju u Beču. U jednoj kasnijoj američkoj kratkoj biografiji Meštrovića njegovog prijatelja Karla Mirtha stoji da je bio primljen na Akademiju 1900. godine (7393). Hans Ankuriz-Kleehoven pisao je u Bečkom *Wiener Zeitungu* 1935. da se Meštrović prijavio na Akademiju u listopadu 1901, ali da nije primljen zbog pomanjkanja prednaobrazbe, pa se uspio upisati tek u listopadu 1902, dobivši i stipendiju od 200 kruna iz Akademijinog pomoćnog fonda (5131). Osim neslužbene pripreme u Otta Königa, mladić je imao samo svjedodžbu završena četiri razreda osnovne škole (koju nije ni pohađao), a ni njemački jezik te prve godine boravka u Beču još nije savladao.

Königovim zalaganjem bio je utanačen Meštrovićev sastanak s profesorom Hellmerom. Edmund Hellmer (1850-1919) bio je profesor na bečkoj Umjetničkoj akademiji, a u vrijeme Meštrovićevog školovanja i rektor te Akademije. Kao kipar bio je osobito poznat po spomeniku što je 1894. u katedrali Sv. Stjepana podignut na spomen obrane Beča od Turaka nakon opsade 1683. Bio je i autor većeg broja javnih spomenika, među kojima i onih bečkih J. W. Goetheu u Opernringu i Johannu Straussu ml. u gradskom parku. Njegovi radovi imaju stilskih elemenata klasike, ali i razigranog baroka. Napisao je i dobar školski priručnik za kiparstvo (*Lehrjahre in der Plastik*).

Edmund Hellmer, koji je ustrajno vjerovao u Meštrovićev talenat i podržavao ga nasuprot nekih svojih kolega na Akademiji, poznat je i po tome što je odbio primiti na Akademiju dvije godine mlađeg Adolfa Hitlera zbog «pomanjkanja nadarenosti», iako je taj bio uvjeren u svoj slikarski talenat (4976; 6467 ¹⁷⁵; 9169 ⁴⁰).

Mladić je profesoru Hellmeru pokazao studije što ih je načinio u Königovom atelijeru, a ovoga je naročito oduševila kopija Michelangelove *Pietà*, ali ni taj rad nije bio dovoljan da neki profesori pristanu da ga i bez potrebnih prethodnih svjedodžaba prime na Akademiju (9169 ⁴⁰).

Jedan od razloga odbijanja Meštrovića bio je u tome što su od njega tražili uglavnom crteže a ne skulpture. Osobito mu je bio nesklon profesor Bitterlich, poznat po odbojnosti prema Slavenima, koji nije htio priznati «slavu budućeg genija u jednom nepoznatom hrvatskom seljačkom dječaku» (10 ²¹).

Konačno je ipak bilo odlučujuće uvjerenje profesora i rektora Akademije Edmunda Hellmera da mladić bude primljen

i bez propisanih svjedodžaba. Odlučujuća je bila Hellmerova izjava na takvu primjedbu nekih profesora Akademije: «To može biti, ali s obzirom na skulpturu, bojim se da on više umije od mene, i ja ga moram pripustiti...» (6467¹⁷⁵) Hellmer ga je čak htio primiti i bez prijemnog ispita, ali u tome nije uspio, pa je Meštrović s uspjehom položio prijemni ispit i upisan je u prvi semestar školske godine 1901/1902. (10²²; 1234³¹⁰; 6469¹⁷⁵). Taj je prijemni ispit ipak zadao mladiću glavobolje jer je morao polagati i ispite iz njemačkog jezika, literature, povijesti i drugih predmeta i to na njemačkom jeziku. Ali sve je to ustrajnim radom uspio savladati i položiti traženi ispit (VIII. 1.⁵⁶⁻⁵⁷).

Prema izjavi njegovog tadašnjeg bečkog kolege, slovenskog kipara Mihovila Peruzzija, mladi je Meštrović na bečkoj Umjetničkoj akademiji (*Die Akademie der bildenden Künste*) namjeravao upisati slikarstvo i tek su ga nakon prvih radova profesori usmjerili kiparstvu (9135). Njegovi su rani crteži zaista izrazito slikarski, za razliku od kasnijih na kojima prevladava skulpturalna strana, a i njegove rane bečke skulpture, prije onih secesijske stilizacije, imaju izrazito slikarske elemente, ali je ipak neobično da bi se on, koji je od djetinjstva rezao, modelirao i klesao skulpture, opredijelio za slikarstvo a ne kiparstvo, pogotovo što je u Otta Königa, prije upisa na Akademiju, vježbao kiparstvo.

Podaci o dužini i vrsti Meštrovićevog studiranja na bečkoj Akademiji također su nepouzdana i različiti. Svi koji su pisali o tome vele da je Meštrović Umjetničku akademiju pohađao četiri godine (2922; 3464²⁶¹; 9169⁴⁸; 9791²⁶). U jednoj pak potvrdi Umjetničke akademije stoji da ju je pohađao punih sedam godina. U stvari radilo se tek o tri godine redovitog pohađanja Umjetničke akademije.

Najpouzdanije podatke pružaju nam same svjedodžbe *Hochschule Akademie der bildenden Künste* ili *Der kaiserlichen königlichen Akademie der bildenden Künste in Wien*, od kojih se neke nalaze u arhivu iste Akademije u Beču, a druge u privatnom arhivu Tome Meštrovića u Splitu (nekada u kipareva brata Petra Meštrovića).

Postoje tri svjedodžbe redovnog i potpunog studiranja školskih godina 1901/02, 1902/03, 1903/04. Svjedodžbu pohađanja anatomije u profesora dr. A. Frischa u I. i II. semestru 1901/1902, s dobrim uspjehom, potpisao je i rektor E. Hellmer (X. 2. 1). Svjedodžba istog školskog godišta, također za oba semestra, bilježi predmete: anatomiju u dra. A. Frischa s dobrim uspjehom; perspektivu u G. Niemannu s dovoljnim uspjehom i mrtvu prirodu također u Niemannu s dovoljnim do dobrim uspjehom (IX. 1).

Za sljedeću školsku godinu 1902/1903. izdana je svjedodžba za oba semestra i to za predmete: modeliranje prema antici - neocijenjeno; po prirodi glava - dobar do vrlo dobar; studij odjeće - neocijenjeno; vježbanje kompozicije - dobar; crtanje akta - dobar; marljivost - odličan; napredak - vrlo dobar; vladanje prema akademskim propisima - savršeno dolikujuće. Potpisani su profesor voditelj H. Bitterlich i rektor E. Hellmer (X. 2. 2; 9472).

Za treću školsku godinu 1903/1904. izdana je svjedodžba oba semestra i to za predmete: modeliranje po prirodi: glava - nije ocijenjeno, akt - dobar, odjeća - nije ocijenjeno; crtež akta - nije vješt (nicht geübt); vježbe kompozicije - nije vješt; marljivost - vrlo dobar; napredak - dovoljan; vladanje prema akademskim propisima - savršeno dolikujuće. Potpisani voditelj profesor G. Bitterlich i rektor G. Niemann (X. 2.3; 660³³).

U knjizi stipendija i stipendista u istom arhivu Umjetničke

akademije u Beču zapisane su sljedeće stipendije Ivanu Meštroviću: 1902/03. iz pomoćnog fonda Akademije 200 kruna; od Dalmatinske zemaljske vlade 1. I. 1904. godine 600 kruna; od Veličanstva (cara) 1. IV. 1905. - 30. III. 1906. godine 1200 kruna (IX. 3.^{154,172,173}).

U arhivu bečke Akademije nalazi se i tabelarni Pregled ocjena (*Klassifikationsbogen*) za Ivana Meštrovića-Gabrilovića (on se na Umjetničkoj akademiji uvijek navodi s oba prezimena) s matičnim podacima. Za prethodne je škole zapisano: 1. Građanska (osnovna) škola. 2. Pripravni tečaj obrtničke škole u Beču.

Iz navedenih se podataka vidi da je od zimskog semestra 1901. do ljetnog 1904. redovito slušao i apsolvirao; da je prvu godinu plaćao školarinu, a druge i treće bio oslobođen plaćanja. U četvrtoj i petoj školskoj godini, tj. 1904/1905. i 1905/1906. pohađa posebnu (majstorsku) školu prof. F. Ohmanna na istoj Akademiji (IX. 4).

U jednom drugom pregledu u istom arhivu stoji da je Meštrović 1902. pohađao Umjetničku akademiju kao gost (als Gast). Meštroviću je bio odobren opis na Umjetničku akademiju bez propisanih prethodnih škola. Stoga je dobio i završnu svjedodžbu, ali ne i diplomu (IX. 4).

Postoje u istom arhivu i potvrde izdane u svrhu postizanja stipendija: Akademijine, Dvorske, Dalmatinske vlade (IX. 4).

Ivan Meštrović je mnogo kasnije, 1951, za života u Americi, imenovan počasnim članom Umjetničke akademije u Beču, kada i slikar Alfred Kubin (IX. 6⁴⁴⁷).

Spomenimo, na temelju podataka iz istog Akademijinog arhiva, da su malo prije Meštrovića studenti te Akademije bili hrvatski slikar Oton Iveković (1889-1892) i arhitekt Viktor Kovačić (1896-1899) u specijalnoj školi Otta Wagnera (IX. 6^{13,49}).

Iz navedenih isprava i svjedodžaba može se zaključiti da je Ivan Meštrović redovito pohađao Umjetničku akademiju u Beču tri školske godine, 1901/02, 1902/03. i 1903/04, a da je od zimskog semestra 1904. manje redovito pohađao specijalnu majstorsku klasu u odjelu arhitekture (također na Umjetničkoj akademiji) profesora Friedricha Ohmanna (1858-1927), graditelja novog dvorca Hofburga u Beču (5220).

Godine 1901. objavljen je u zadarskom *Narodnom listu* jedan od prvih izvještaja o Ivanu Meštroviću i njegovom radu, za kojim će slijediti više tisuća novinskih članaka što će ga pratiti tijekom čitavog života, pa i poslije smrti do danas.

Pod nadobudnim naslovom *Mladi Hrvat iz Dalmacije umjetnik budućnosti* pisano je: „Lani donijeli smo u ‚Narodnom Listu‘ viest, da je poznati prijatelj i obretnik rudarskog bogatstva Dalmacije, gospodin Aleksandar König, poveo sobom u Beč na nauke pastira Ivana Meštrovića iz Otavica, koji je pokazivao naravne darovitosti za kiparstvo, a da se izuči i usavrši u toj umjetnosti. Gospodin König o sposobnostim Meštrovića nije se prevario. Meštrović se danas već nalazi u akademiji umjetnosti u Beču kao najbolji i najnadobudniji pitomac; a da je on, nakon godinu dana, sa skoro nikakvom predtečnom izobrazbom bio primljen u akademiju liepih umjetnosti, ima se prepisati nečem izvanrednom, što taj momak krije u sebi, a što mu učitelji pripoznavaju. Meštrović je pred nekoliko mjeseci istesao dva kipa, tako savršeno i tako umjetno, da su mu učitelji uslied toga izdali svjedočbu, da je od naravi tako pun talenta, da mu nije potreba da dangubi pet godina za propisane predtečne nauke. Meštrović je bistro otvoreno momče,

M. Gaspari – Ivan Meštrović studira Rodina, Beč, 1903.

pravi Hrvat, i on će, uztraje li marljivo, kô što je započeo, do malo vremena biti na diku svojoj domovini. Bilo bi dobro, da se zemlja spomene Meštrovića jednom podporom, te da ga tim zaduži prema sebi, a da on vremenom njezinu poviest, i Hrvatsku u obće, učini predmetom svojih umjetničkih nadahnuća. Danas se za Meštrovića u sve i posve velikodušno misli sam njegov dobrotvor gospodin Aleksandar König, a ta pod-puna obskrba mora da ga stoji znatna troška.” (734).

Umjetnička akademija u Beču nije bila u to doba žarište žive i napredne umjetnosti, jer se ta odvijala izvan Akademije, naročito u društvu i na izložbama Secesije. Pa ipak, neki su profesori, poput Hellmera, Ohmanna, a naročito Wagnera, mogli poticati mlađe talente na stvaranje, a donekle im biti i uzori. “Akademija u Beču jamačno nije bila izvor inspiracije, već mjesto sa svjetlom, prostorom, modelima, sadrenim kopijama antičkih figura, te dobrom bibliotekom. Bila je mjesto sa vlastitom, inspirativnom zbirkom umjetničkih djela, bez mnogo skulptura, mjesto za razgovore s istomišljenicima. Mladom Meštroviću, koji je stanovao pretežno u radničkim prenočištima ili u takozvanoj ‘bohemskoj’ sredini, Akademija je postala pravi dom. Tek je kasnije Meštrović zamijenio Akademiju za zajedničku sobu sa slikarem Tomislavom Krizmanom, u kojoj su obojica uredili i radionicu. Brojni veliki umjetnici, mladi talenti koji su se u velikom broju stjecali u Beču, provodili su sličan život, nije to bilo ništa neobična.” (D. Ronte, 9791²⁷).

Milan Marjanović u biografskom sastavu o mladosti Ivana Meštrovića, a na temelju pričanja samog kipara, prilično anegdotski, opširnije opisuje boravak i rad mladog studenta na bečkoj Umjetničkoj Akademiji:

“Meštrović je bio jednom u svojim zrelim godinama upitan: kakov je utisak na njega imalo školovanje u akademiji. Akademije obično sa svojim tradicionalizmima ugušuju slabije, a odbijaju jače talente. Meštrović je odgovorio: ‘Od akademije nisam imao nikakve štete, a imao sam koristi u toliko, što sam ondje imao prilike da radim, što sam imao modele i biblioteku, što sam naučio nauku o stilovima, anatomiju i tehniku. Bilo bi više koristi da je akademija organizovana više praktički, nego li činovnički i sistematski. Inače mene nisu ondje smetali u mom radu i razvoju.’

Drugim riječima okoristio se onim, što je mogo da za svoju svrhu upotrijebi, a nije izgubio ništa od onoga što je u njemu bilo lično i originalno.

Direktor i profesori vidjeli su od prvog početka da je on pošao svojim putem i da ga ništa neće odvratiti od toga. Nekoji od njih su učinili više pokušaja da ga utisnu u šablonsku kolotečinu, ali niko od njih nije u tom mogao da uspije. Svi koji su imali s njim posla morali su da priznaju da je on neobično svojeglav i otporan, a još više od toga radin i produktivan. Tu se nije moglo ništa postići protiv njegove volje, zato su i njegovi učitelji ostavili njemu da radi po svojoj volji.

Jedna anegdota, kad je Meštrović bio u trećem tečaju, ilustrirat će kakov je bio odnos Meštrovićev prema akademiji.

Đaci na akademiji obično nisu baš jako marljivi i ne ispušnjaju cijelo svoje vrijeme sa studijem, a pogotovo u Beču, gradu toliko veselom i privlačnom za mladi svijet više su privlačile akademijine đake kavane, zabave, mačevanje i t. d., nego gipsani modeli i mokra glina. Poslije podne nije bila uopće škola rada u dvoranama akademije, pa su zato đaci u tim dvoranama običavali da drže vježbe u mačevanju. Dolazili su onamo i đaci iz tehničke škole.

Ivan Meštrović je nasuprot dolazio u školu poslije podne i navečer i malo pomalo počeo da ulazi u svoje radove. Njemu nije dostajao njegov radni stol, kao drugima, nego je počimao da radi na bilo kojem stolu koji bi našao praznim, tako te je u isto vrijeme radio i na deset raznih stolova deset radnja i zapremio bi ne samo dvorane svojega tečaja, nego i dvorane drugih tečajeva. Ovo je smetalo onima koji su dolazili mačevati, kao što su i oni njemu smetali.

Kad je jednom poslije podne došao u dvoranu svojeg tečaja, našao je tamo već čitav kup mačeva i vizira. Ne predomišljajući se mnogo, pokupio je sve to i izbacio na hodnik. Evo afere. Njegovi drugovi digli galamu, a on uporno tvrdi, da on toga više neće trpiti, jer su dvorane za rad, a ne za mačevanje...

Cijela afera ide pred profesore, pa i pred samoga rektora, gdje tuže Meštrovića, da on uopće zalazi u sve razrede, gdje i nema pravo, i da kvari sve stolove i svu glinu. Meštrović, onako malen, kao što je bio tvrdoglav, upita: ‘Jesu li dvorane za rad ili nisu?’ ‘Naravno da su za rad.’ A on onda reče: ‘Onda nema i neće biti mačevanja u njima!’

Nakon mnogo prepiranja i prigovaranja Meštrović iznosi pobjedu. Rektor izjavljuje: ‘Premda se doduše ne slažem sa onim što radi Meštrović, ali najposlije on radi, a vi kvarite stolove i glinu bez rada i uspjeha. Ostavimo ga dakle da radi i ne smetajte ga. Ja mu ne mogu zabraniti da radi na stolovima koje vi ostavljate praznima!’

I tako je mladi Meštrović 'osvojio' akademiju." (VIII. 1. 58-660).

Edmund von Hellmer, kipar, primio je Meštrovića na Umjetničku akademiju i, kao rektor Akademije, zalagao se i nadalje za njega. Iako je bio jedan od članova utemeljitelja Secesije, svojim radovima nije mnogo utjecao na Meštrovića, ali je kao pedagog odgojio veliki broj kipara (1000; 6754; 9791²⁶⁻²⁷).

I uloga kipara Hansa Bitterlicha, Meštrovićevog profesora i voditelja, bila je više pedagoška nego utjecajna. Bio je pangermanskih osvjedočenja, gotovo rasističkih, želeći bečkoj Akademiji dati germanski pečat. Meštroviću nije bilo jasno zašto, s takvim nazorima, ne predaje u Berlinu, nego u Beču. Bitterlich je, inače, bio autor spomenika Gutenbergu u Beču (1900), a na Umjetničku akademiju nastupio je 1901, kada i Meštrović (46⁹). Toma Rosandić je izjavio: „Profesor Bitterlich s bečke Akademije bio je veliki protivnik svega što nije bilo germanska umjetnost, pa me je uprkos tome što sam zadovoljio na prvim prijemnim ispitima Akademije, ipak odbio. 'Vi već imate poseban način rada' rekao je, i bilo bi uzaludno da vas primimo kada na vas ne bih nikako mogao utjecati.' Ta mi je izjava pružila još više hrabrosti da pođem vlastitim putem..." (10⁸³ bilj. 41; 9169⁴¹⁻⁴²).

Perspektivu i mrtvu prirodu (!) slušao je Meštrović na Akademiji u arhitekta Georgera Niemann, inače poznatog autora monografije o Dioklecijanovoj palači u Splitu.

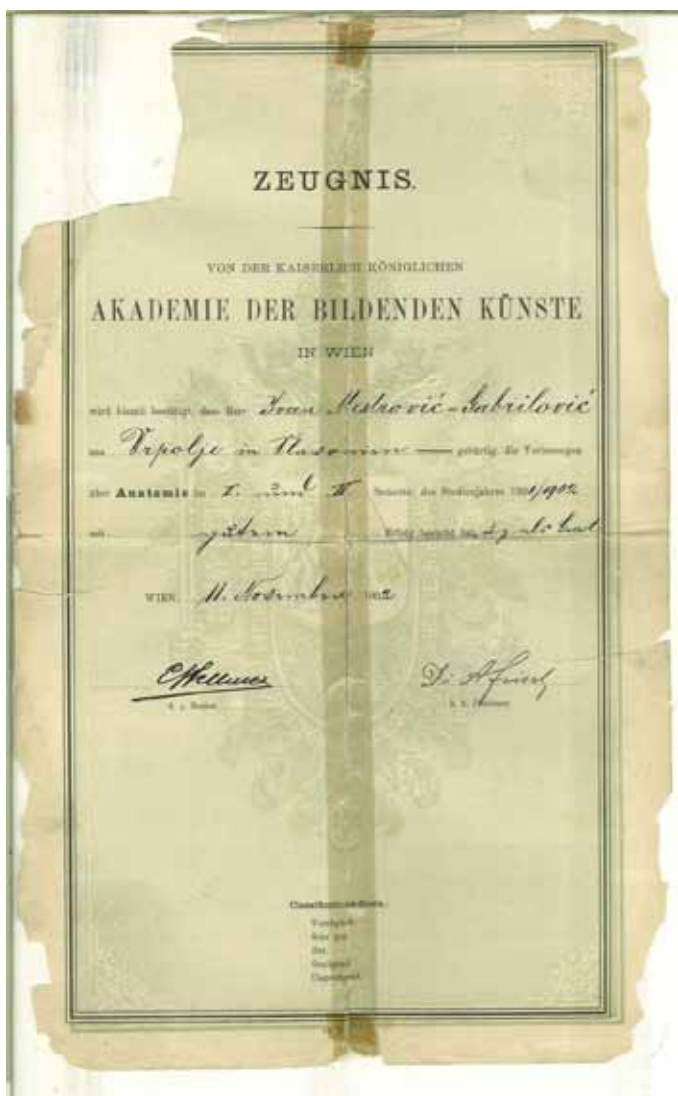
U jednom kasnijem interviewu spomenuo je Meštrović kao svoje profesore na bečkoj Umjetničkoj akademiji, osim Bitterlicha i Hellmera, i profesora Zumbuscha.

Nakon tri školske godine Meštrović je pred ljeto 1904. dovršio redovito školovanje na kiparskom odjelu Umjetničke akademije, pa je nadalje morao upisati specijalnu (majstorsku) školu u jednog od profesora kipara na istoj Akademiji. Njega, međutim, nije privlačila skulptura ni Hellmera ni Bitterlicha jer su obje bile previše akademske, između zakašanjelog klasicizma i neobaroka, a premalo stvaralačke. „Nije mi zazorna specijalna škola, niti ćutim njezinu suvišnost, ali me ne vuče nikakva simpatija k Hellmeru ko ni k Bitterlichu, jer i on je čovjek, koga niti ja njega, niti on mene razumjeti može," pisao je tada, u veljači 1904. Meštrović iz Beča Izidoru Kršnjavome u Zagreb (VI. 1. 2).

Hans Bitterlich je inače bio loš učitelj dobroga đaka „kojega ni najgori učitelj ne može da pokvari," kako je pisao likovni kritičar bečkog *Zeita* u povodu studentske izložbe na Akademiji 1903. (744).

Kada su na toj izložbi upitali profesora Bitterlicha kako to da Meštrovićevi radovi nisu nagrađeni, odgovorio je „da on nazrieva doduše u Meštrovića veliki talent; da on priznaje, da mu je mladi Meštrović najbolji djak; ali eto neće da sluša, a, mješte da se školske šablone drži, on voli, da daje oduška svojoj umjetničkoj fantaziji" (742).

Svjedožba s Umjetničke Akademije u Beču, 1901.-1902.

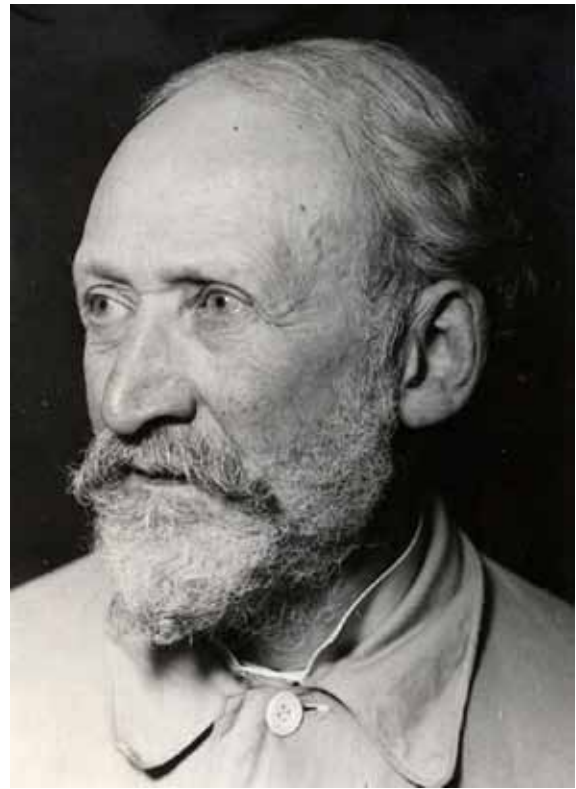

Svjedožba s Umjetničke Akademije u Beču, 1902.-1903.

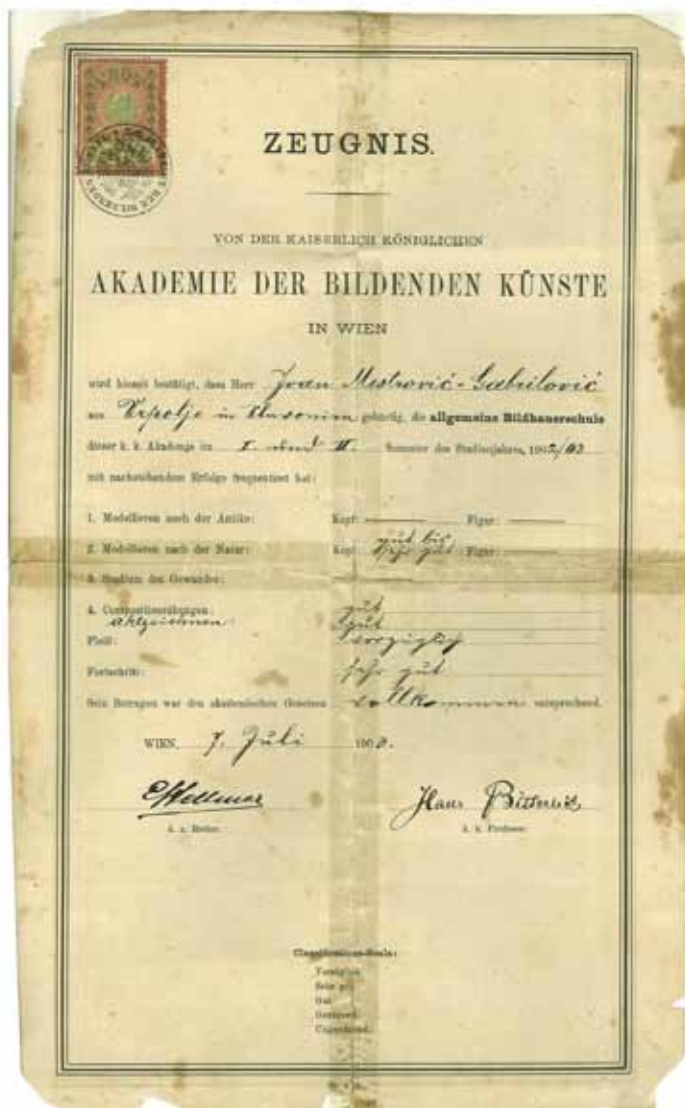
Meštrović namjerava nastaviti studije u Parizu, ali ako mu bečka Vlada odobri daljnju stipendiju, bit će prisiljen da nastavi studije u Beču, u Hellmerovoj specijalki (VI. 1. 3).

Nakon što je toga ljeta, 1904, boravio kod svojih u Otavici, u jesen se opet vratio u Beč i, između ostaloga, pisao je Kršnjavome: „Ja sam došo u Beč da idem u Hellmerovu specijalnu školu ko što ste me i Vi savjetovali bili. Nu slušajte što mi je Hellmer rekao kada ga pohodih u ovoj namjeri: ‚Vi ne trebate da idete dalje u nijednu školu, to za vas nema nikakova smisla. Uzmite si atelier, zatvorite se i radite, pa ćete vidjeti do česa ćete doći.‘ Kad sam mu počeo prigovarati, da mi je nužno da se u školu upišem, ako ne za drugo, a to frekvencija (pohađanja) radi jedine (?) štipendije od 300 f. godišnje koju mi je dalmatinska vlada udijelila, Hellmer na to primijeti da će on radi toga biti spravan da mi podpiše namirnicu, ali da je on uvjeren da što se mojega učenja tiče nema smisla da pohodim školu i dadoda: ‚Vi imate više smisla kako uopće ili što se forme tiče nego i jedan od onizih koji su kod mene svršili, pa Vam dajem ovaj prijateljski, kao i umjetnički, savjet, da si uzmete sami atelier, jer škola za takove ljude uopće ne vrijedi ništa, a drugo da idete u Pariz, to će vam isto kad vaše radnje vidi i sami Rodin ili Bartolome ili ma tko ko ima smisla reći, naime da vam je svaka škola suvišna.‘ U jedno mi je obećao da će mi biti u svemu pri ruci što se realnog života tiče, a da bi mu

Hans Bitterlich

Svjedožba s Umjetničke Akademije u Beču, 1903.-1904.

to jedno pospješilo, kad bi mogo tamo na kr(aljevsku) vladu pisati da ova što od mene naruču ili mi pak udijeli.“ (VI. 1. 5).

Milan Marjanović u Meštrovićevom životopisu bilježi da ga je direktor Akademije savjetovao da umjesto dalje u toj školi, pođe učiti kod nekoga od tadašnjih poznatih kipara: Hildebrandta, Van de Statten ili Rodina. Međutim, mladić, ovisan o stipendijama i o prodaji kopija slika iz bečkih muzeja, nije mogao napustiti Beč i poći u Berlin, München ili Pariz (VIII. 1 63-64).

Mladi bi Meštrović poslušao Hellmerov savjet i najradije pošao u Pariz, ali je, kako veli, bio prazna džepa, a u Beču je dobivao barem nekakve stipendije (2922).

Nezadovoljan Akademijom, Meštrović sve više vremena provodi u Gliptoteci proučavajući antičku skulpturu, naročito onu grčku koja ga se duboko dojmila, dok ga srednjovjekovna i renesansna skulptura tada nije oduševljavala (10 22-23; 3464 261).

Recimo da je Meštrović na studiju posebnu pozornost posvećivao proučavanju anatomije kao temelja kiparstva. Nezadovoljan tek gipsanim modelima u Akademiji, odlazio je na kliniku i prisustvovao seciranjima. To mu je omogućila bečka likovna kritičarka Berta Zuckerkandel, preporučivši ga svome suprugu, poznatom bečkom liječniku, koji mu je dopustio da prisustvuje predavanjima i seciranjima na Medicinskom fakultetu i u bolnici. Tako je mladić savladao anatomiju bolje i od jednog svog kolege na Akademiji, pa je znao napamet modelirati tzv. *muskelmana*, model ljudskog tijela bez kože, s vidljivim mišićima (VIII. 1. 65-66).

Osim grčke skulpture u bečkoj Gliptoteci, mladog je Meštrovića tada u Beču privukla djelatnost likovne i graditeljske grupe *Secesija*. Bečka secesija na prijelazu devetnaestog u

dvadeseto stoljeće predstavljala je vrhunac umjetnosti metro-pole na Dunavu, a bila je ujedno i jedno od najistaknutijih žarišta europske umjetnosti tog kratkotrajnog razdoblja, od 1896. do oko 1910. Ni Meštrović nije mogao ostati ravnodušan prema tom avangardnom pokretu. Budući se bečka secesija odrazila naročito u arhitekturi, s Ottom Wagnerom na čelu, Meštrović je ujedno shvatio koliko mu je i kao kiparu potrebno poznavanje arhitektonike skulpture, a pogotovo arhitektonsko shvaćanje prostornog kompleksa skulpture, ili pak stvaranje primijenjene građevinske skulpture, pa je odlučio da umjesto u preakademiziranu Hellmerovu specijalku stupi u specijalku arhitektonskog odjeljenja iste Umjetničke akademije, u klasu arhitekta Friedricha Ohmanna (1858-1927), dok je voditelj arhitektonskog odjeljenja bio Otto Wagner (1841-1918). Osnove arhitekture stekao je Meštrović u Ohmannovoj klasi, ali mu je uzorom ipak bio mnogo osobniji, osebujniji i snažniji arhitekt Wagner. Čak je odbio izvesti nekoliko dekorativnih skulptura na Ohmannovoj zgradi novog bečkog Dvora, iako je u toj samoprijegornoj gesti (jer bi narudžbe mladom Meštroviću tada veoma dobro došle) bilo i političkog protuaustrijskog kaprica (9598⁹⁻¹¹).

«Sada se moram primiti čvrsto arhitekture u Ohmannovoj školi o kojoj dosle nijesam imao ni pojma, a drugi su već mnogo naprijed, pa će mi uopće malo vremena preostajati,» pisao je Meštrović u veljači 1905. Izidoru Kršnjavome (VI. 1. 9).

Sačuvana je i često reproducirana i jedna fotografija studenata bečke Umjetničke akademije u Ohmannovoj klasi 1905. Uz profesora Ohmanna i desetak studenata je i mladi Ivan Meštrović, stasom najmanji među njima, duge umjetničke kose (123¹¹⁴; 660³³; 661¹⁴; 4839).

Iz table pregleda Meštrovićevog školovanja na Umjetničkoj akademiji u Beču u arhivu iste škole vidimo da je Meštrović upisao specijalnu školu Ohmanna u jesenjem semestru 1904, a pohađao ju je do ljetnog semestra 1906, dakle dvije školske godine (IX. 6).

U pismu dr. Ivi Tartagli u svibnju 1906. Meštrović piše da već dvije godine studira arhitekturu te da bi se usudio raditi projekt za *Narodni dom* u Splitu. (9591^{147, bilj. 1}). Tada se u Splitu pripremala gradnja *Hrvatskog doma* koji je zatim, 1908. godine, u secesijskom stilu sagradio inž. Kamilo Tončić.

Otto Wagner je bio idejni vođa secesionističkih bečkih graditelja, borac protiv akademskog eklekticizma, iako je u ranijem stvaralaštvu i sam djelovao pod utjecajem tada suvremene pseudohistorijske arhitekture.

Nešto kasnije, 1910, Wagner će Meštroviću darovati svoju novu knjigu *Einige Skizzen, Projekte und ausgeführte Bauwerke* s posvetom *majstoru Ivanu Meštroviću iskrenim vrednovanjem stvaralaštva vjernog suborca* (9598¹⁰).

Otto Wagner je u Beču ostavio neizbrisiv trag, naročito secesijskim građevinama podignutima baš u vrijeme Meštrovićevog boravka u tom gradu, poput crkve *Sv. Leopolda* na Steinhofu, građene 1903-1907. (46⁹⁻¹⁰; 9217⁶⁰; 9622³⁶⁻³⁹).

U jednoj kasnijoj kratkoj autobiografiji sam Meštrović je napisao da je u Beču učio kod Hellmera i Wagnera, smatrajući tako važnijim Wagnerov doprinos svom graditeljskom obrazovanju od Ohmannovog (319).

PRVA LJUBAV - OLIMPIJA

Mladi se Ivan Meštrović prvo vrijeme u Beču osjećao osamljen. Osim svog kućedomačina Sykora i njegova dva sina, nikoga drugog nije ni poznao. Kolege će steći tek upisom na Umjetničku akademiju, a i tada se držao dosta odvojen od društva i inače živog i veselog bečkog života. Učenje, čitanje, obilaženje muzeja i galerija, a pogotovo neumorni rad u potpunosti su zauzimali sve njegovo vrijeme. Usto ga je u početku nepoznavanje, a zatim slabo poznavanje njemačkog jezika, odvajalo od društva. Također osjećaj da je neuk, bez škola, još seljačić.

Stoga je shvatljivo da ga je prva ljubav koja mu se desila krajem 1902. i tijekom 1903. potpuno obuzela, a zatim i duboko potresla svojim tragičnim ishodom.

Pet je ljubavi presudno utjecalo na Meštrovićev život i djelo: Olimpija, Ruža, Ružena, Marija i Olga. Prva je bila romantična ljubav, druga intelektualna i umjetnička, treća senzualna, četvrta lirika, a peta pretežno obiteljska.

O svojoj tragičnoj ljubavi on nikada nije nikome govorio, pa se ona ne spominje ni u jednoj njegovoj biografiji. Ona nam je poznata tek iz dva njegova pisma iz Beča ocu u Otavice 1903.

21. ožujka 1903. (pogrešno :93.) pisao je ocu:

„...Šta si me pito da ti pišem o mojoj Olimpiji, to Ti mogu, ali samo toliko koliko i o opalu cvijeću, ali Ti nema da se za to ništa žalostiš. Ja sam ipak se žalovao tiho ali sada više ne. Ja ljubim umjetnost; s njom ću živjeti i tješiti se; istina je da ne mogu više tako plakati niti se smijati kako sam negda skupa s njom od dragosti plaka, tako da smo se oboj u suzama umivati

Meštrovićev mecena Karl Wittgenstein

mogli, a sami njesmo znali za što; bili smo oboj zdravi; dozvolila nam je majka da se sastanemo.

Bili smo skoro uvijek sami; te nam nije moglo ništa naum pasti izvan kad bi jedno drugo pogledalo, da si lice na lice metnemo; te da plačemo, a kamo sreće da smo i zadnju suzu srca iskapali; bili smo noć i dan skupa, a šta smo činili? plakali! Šta bi ja reko, njoj bi se činilo da to nije glas čovječji, nego nebeski,

a tako i meni, pa zbilja čovjek si nije mogo misliti nju ženom, a gdje bi ovdje mogo se ženom zvati, a još manje činiti šta žene čine.

Gdje bi se mogo čovjek s vakim stvorom postati vjenčati od popa, kad nas vjenčava ljubav, koja nema ovoga smisla šta ima njihova. Naša ljubav je ova: plakat dok smo živi, a potom umrijeti bez ostanka.

Spomen ploča u Beču

A zašto smo plakali? Zato što smo znali da se nemoremo gledati na vijeke, a nemožemo činiti ono šta drugi ljudi čine. A eno je sada njoj sretnici srce izvodnilo, te se nemože ni na nogam držati, te mi piše ovako:

Dragi Ivane!

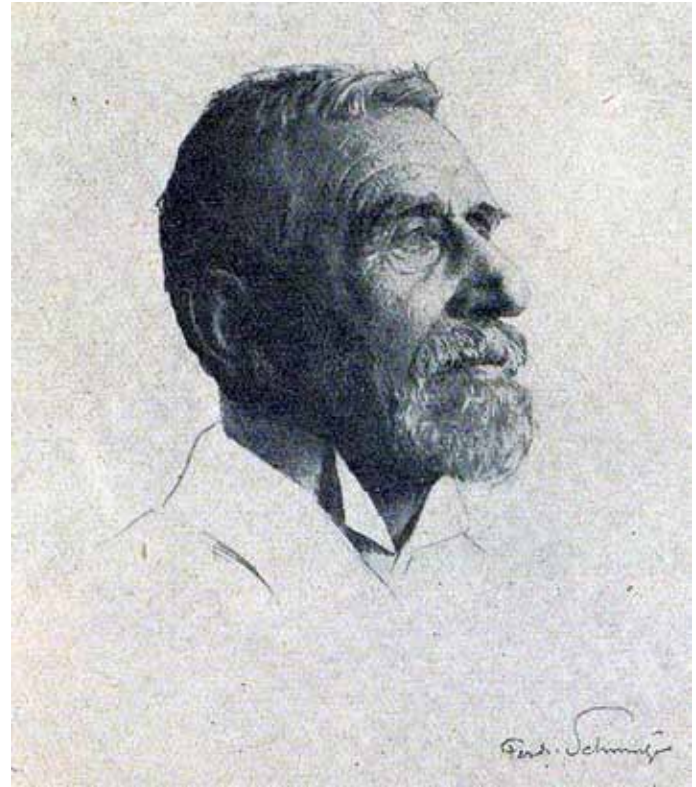
moje je srce otišlo (a kamo? za vašu ljubav); ja sam sada bez srca, te ne mogu ni na nogam stati, nego ti moram pisati na ležec, ali nemoj srce plakati; ni ja nisam svoje prolila izvan samo na tvom obrazu. Mi nismo ko drugi ljudi; mi smo plakali od veselja, ali od boli ne. Moje je stanje ovako: noge su mi utr- nule, tojest već su umrle, te mi majka gleda, kad ću izdahnuti. I ja se svaki čas nadam smrti, ali sam sretna; zaspao ću za uvijek misleć na te; tako ću poletit u tvoje nebo komu si me ti naučio, a slatko je to nebo, a potom će iz mene biti cvijeće!

Srce bi rekla da mi izvade te da ti ga pošalju, da ga ti sahra- niš, ali šta će ti kad je već ko žuć, sama opna a ostalo je voda. Dakle, dragane moj, ako budem mogla pisat ću ti opet, ako ne budem mogla, a ono primi sad pozdrav za uvijek dok je svjeta u ovoj dolini suza. Nemoj plakati, opet ti kažem, nego kad mi dodješ na grob, sjedni se tiho i odpočini ljepo pa idi i nesustaj do vjeka.

Na polasku reci: to je moje! tu spava ona koja je mene lju- bila! Sad slatki Ivane još jedan put ti si Bog moj; pomози me da zaspem u Tvojој ljubavi!

Tvoja uvijek Tvoja
Olimpija.

Edmund Hellmer

Friedrich Ohmann (1858.-1927.)

Ovo sam Ti preveo buduć, da sam nekidan list primio, a ti si mi zahtjevao da ti pišem o njoj. Evo vidiš, sada samo još ti fali glas, da je umrla; ali pa neka; ja više nemogu uopšte plaka- ti niti tužiti. Molim te ostavimo tu stvar na stranu; ja sam vidim da je ova ljubav do ludosti, pa neka bude šta hoće...” (X. 3. 3).

A dva mjeseca zatim, nakon još jednog pisma koje nije sa- čuvano:

“Dragi oče!

...ostalo sve što mi pišeš, a to je da se tješim. Ti znaš da sam toliko razuman i da ću se tješiti, jer mi ništa drugoga nepre- ostaje. Meni se čini da nisesi razumio moje pismo, a to će biti zašto [jer] je hitro napackano i predugo.

Naime, ja sam ti bio piso, da je umrla moja draga i nezabo- ravna Francusk[inj]a Olimpia koju sam ja toli ljubio, kao i ona mene, i da je umrla isto takvo za čudo na dva dana Slovenka Emica Krušičeva, koja je mene ljubila, a ja nju ne, jer se ne- može sto puta ljubiti, ali mi je bilo žao zašto me spominjala i na zadnjem času svoje smrti kao i uvijek i opiso sam ti pismo njezina oca, a njoj sam položio vjenac za zahvalu na njezinoj ljubavi, a mojoj Olimpiji nijesam ništa; njoj neka budu moje suze vjencom.

Ja se tješim s mojom radnjom. Mene nevriedaju vaše rječi da se tješim. To svakako, ali o drugoj sreći ne želim govoriti; ja sam sretan kad radim, a bit ću sretan kad me u grob metnu.» (X. 3. 4).³⁰

Navedena pisma svjedoče o jednoj romantičnoj mlade- načkoj ljubavi koja je tragično započela, a još se tragičnije završila. Plačljivi stil u duhu je Goetheovih pisama mladoga Werthera, koja su i tada izazivala suze čitatelja.

Inače, bilo je to doba simbolizma u literaturi, sa stalno pri- sutnim ljudskim tragedijama, nesretnim ljubavima, a poseb- no likom smrti, tako čestim motivom u tadašnjoj književnosti i likovnoj umjetnosti.

Činjenica je da se Meštrovićeva bolna ljubav prema mlađoj Francuskinji Olimpiji izravno odrazila i na njegovim ranim skulpturama toga vremena: *Prvoj ljubavi*, *Bolesnoj djevojci*, *Ljubavnicima*, *Na grobu mrtvih ideala* i *Posljednjem cjelovu*.

Iako malena rasta, mladi je Meštrović bio likom privlačan mladić. Duga kosa, sanjarske oči, orlovski nos i pomodna odjeća umjetnika privlačili su žene u Beču, koji je inače tada, na prijelazu stoljeća bio grad ne samo valcera, nego i razbuktalih strasti zorno odraženih u slikama Klimta, a pogotovo Schielea. "Bio je u mladosti jako simpatičan, rado sam ga imao - pričao je njegov bečki prijatelj slikar Mirko Rački, - a još radije su ga imale ženske; jedna je glumica u novinama izjavila da je Buda, prorok, Krist, ne znam što još sve za nju nije bio..."

Po pričanju istoga Račkog, Meštrović je prije nego je upoznao drugu svoju veliku ljubav, Ružu Klein, bio zaljubljen u kćerku generala Tomičića koja je studirala na bečkom Konzervatoriju. Njezin ga je otac, kao Dalmatinca, rado primao, ali kada je doznao za ljubav mladih, odbio ga je kao nepoželjnog zeta umjetnika. Kako Meštrović tada nije bio vješt u pisanju ljubavnih pisama, sastavljao mu ih je Mirko Rački u jednoj gostionici na periferiji Beča koju su zvali *mala gostionica*.

Jednom su zajedno došli pred Konzervatorij da predaju pismo za djevojku. Uniformirani portir se otresao na njih da je to konzervatorij a ne noćni lokal. Mladić je na to izvadio iz džepa posljednjih deset kruna što ih je do kraja mjeseca imao, a portir se naklonio i odnio pismo. Rački primjećuje da je Meštrović već tada znao kako novac otvara svaka vrata (10289).

RUŽA KLEIN

Bečanka iz Hrvatske, Ruža Klein odigrala je presudnu ulogu u životu, radu i slavi kipara Ivana Meštrovića. Mecene su mu omogućile školovanje, Umjetnička akademija mu je dala stručnu naobrazbu, a Ruža mu je omogućila široku kulturnu izobrazbu, uvela ga je ne samo u umjetničke, nego i u one više bečke krugove, bila je nadahnuće mnogih njegovih skulptura, a usto i vješt i praktičan menadžer i posrednik između njega i kupaca ili naručitelja njegovih djela. Ona je, u stvari, malog umjetnika-bohema, koji je sa sela upao u velegrad, u mnogo me izgradila u umjetnika europskog značaja i ugleda. Dakako da svega toga ne bi bilo bez velikog njegovog talenta i jednako velike njegove volje i marljivosti.

Ruža Klein bila je srodna jednoj drugoj suvremenoj ženi koja je odigrala vidnu ulogu u bečkom umjetničkom svijetu, Almi Mahler, prijateljici slikara Gustava Klimta, supruzi skladatelja Gustava Mahlera, ljubavnici slikara Oskara Kokoschke, zatim ženi arhitekta Waltera Gropiusa i konačno ženi književnika Franza Werfela, a kretala se u društvu Artura Schnitzlera, Albana Berga, Huga von Hofmanstala i Adolfa Loosa; biografiju je o njoj napisala francuska književnica Françoise Giroud.

Opisujući Almu u jednom pismu Karlu Molu Gustav Klimt kao da opisuje i Ružu Klein: "Alma je tako lijepa, tako inteligentna, duhovita, ona ima sve ono što jedan čovjek može zahtijevati od jedne žene, i to u izobilju. Vjerujem da je svuda gdje se pojavi u muškom svijetu, ona gospodarica, vladarka... Zar ti ne nalaziš opravdanim da postoje trenuci u kojima, kad je ona u pitanju, mozak prestaje da radi i sve postaje samo zbrka?"³¹

Ruža Klein je bila Židovka rodom iz okolice Varaždina (Višnjica kod Bednje, 1883). Otac, Židov sefard, bio je upravitelj na

imanju grofova Draškovića. Licej je pohađala u Sarajevu, gdje joj je živio brat. Roditelji su se preselili 1899. u Beč da bi školovali svoje trinaestero djece. U Beču se Ruža zaposlila u jednom salonu šešira. Bila je obrazovana, a u liceju je učila francuski i engleski. Mladić ju je upoznao 1903. u *Radničkom hrvatskom društvu* u Beču (1234³¹⁰; 10289).³² Prema drugome podatku, Ruža je živjela u Beču kod svoje udane sestre, a uskoro se udala za njega protiv volje svoje obitelji. S Ivanom Meštrovićem je živjela od 1905. godine, što je za to doba bilo vrlo smiono, a vjenčali su se 29. IV. 1907. Očevim dopuštenjem prešla je na katoličku vjeru (472 c¹⁹⁰⁻¹⁹¹). Prema nekim podacima «novijih istraživanja u njemačkim i bečkim arhivima, bila je čak osam godina starija» (10768⁶⁴), što je ipak teže vjerovati. Prema podacima Mate Meštrovića bila je svega dva mjeseca starija od Ivana Meštrovića. Čurčin je o njoj pisao 1919: «Kao najbolji dokaz uspjeha toga sjedinjenja moglo bi se navesti da je ona uvijek bila kiparu model za portrete i za ruke. Gđa Meštrović (Ruža), učenica svoga supruga u kiparstvu brine se za mnoge poslove svoga muža, pruža potrebna obavještenja o njemu i oslobađa ga društvenih obaveza što mu se bezobzirno nameću na području zanimanja javnosti. Tamnoputa i vrlo temperamentna, ona pruža utisak Talijanke ili Španjolke prije nego slavenskog tipa. Njezine prekrasno oblikovane ruke vrijedne su spomena, posebno sa gledišta umjetnikovih zapaženih studija ruku, vrlo značajnih u njegovom djelu.» (10⁷⁸⁻⁷⁹). Ružin je lik Meštrović tada modelirao i na zagrebačkom *Zdencu života*.

O Meštrovićevom susretu s Ružom, njihovoj ljubavi i skoroj ženidbi doznajemo iz njegovih pisama ocu, a i nekih Izidoru Kršnjaviju koji su obojica u početku zabrinuto gledali na brak mladog, još nepotvrđenog i siromašnog studenta i djevojke jednako umjetničke naravi; također iz javnosti do sada nepoznate prepiske Meštrovića i Ruže.

Najranije pismo Ivana Meštrovića Ruži Klein datirano je u Beču 28. studenoga 1903, dakle dvije godine nakon dolaska u Beč i neposredno nakon tragičnog završetka mladićeve prve ljubavi s Olimpijom.

«Draga Ružo! - piše joj nedugo nakon upoznavanja, jer joj se još obraća sa Vi. - Vaše me je pismo obradovalo. Ljubim ru-

Milan Marjanović, 1916.

čice i srce.» A nakon uobičajenih izjava zaljubljenog mladića, piše joj o onome što nas još više zanima: o svome radu i daljnjim planovima, iz čega se vidi da je on već tada - tek na trećoj godini studija - bio vrlo djelatna, nastojeći ujedno da nekim radovima stekne sredstva za život, nauke i rad u Beču: «Jest, ja imam mnogo posla, a dali se toliko isplati koliko ja radim, to je pitanje. Nesmeta, čovjek se ne mora ništa radi toga srditi nego raditi, kad mu srcu ide, i ljubiti, kad ga srce goni... I zbilja sam puno zaposlen, jer imadem sada izim mojih stvari puno naručaba n. pr. za Bukovčev obiteljski grob; pa za jednog profesora radim Tolstoja; izim toga Dalmatinski je sabor naručio slijedeće portrete: Klaiću, Pavlinoviću, Bulatu i Starčeviću. Nu osim toga imam nekoje školske i moje privatne radnje dovršiti, a htio bih (i začeo sam skoro već) učiniti za Petrogradsku izložbu jednoga ogromnog Tolstoja «Denkt über unsere Leidenschaften», pa Dostojevskoga sa njegovim nevoljnicima. Našega Lisinskoga također namjeravam učiniti cijeli spomenik “moje carstvo nije među vama”. Mogu Vam reći da sam sudjelovao na hrvatskoj umjetničkoj izložbi u Pragu sa 8 ekzemplara, što mi je jako dobro uspjelo. O Bože, kud sam se ja upustio, a cijela stvar možda Vas ni malo neinteresira. Ne ja nevjerujem da Vas nebi interesiralo, ako Vas ja interesiram, zar ne?...»

Iz istog pisma doznajemo da se naša mladež u Beču sastajala i zabavljala u društvu *Prosvjeta*, ali da je mladi Meštrović do tada svega jednom bio tamo, iako je bio član toga društva.

I daljnji dokazi o njegovom ljubavnom zanos koji ga je cijeloga obuzeo:

„Kad ćeš doći, Ružo, i hoćeš li nastojati da udovoljiš našoj ljubavi sa što skorijim susretajem?...»

No što je moja [ljubav] da se neuhvam da će moje suze pasti na toli vruće lice, a cjelovi na usne, ko rosa na mladjan cvijet [ne bi li pošao] s tobom. Jest ja sam samo s tobom počo [pošao?] - neka zna čitav sviet! Ja ljubim, ljubim i uhvam se da i moja Ruža ljubi, zar ne?...» (XIII. 1).

Nedugo zatim, u veljači 1904. godine, kad se njihova ljubav već razbukovala, piše Ivan Ruži u Beču zanosno pismo, kao odgovor na njezino pismo u kojemu mu je ona očitivala svu svoju ljubav: “...Hodi k meni, divni ženski stvore, daj mi ruku, da te primim oko pasa. Ta nitko te tako neće znati cijeniti ni čuvati ko ja. Ići ćemo kroz to polje prem je gnjusno...” (XIII. 3). To posljednje odnosi se na ometanja društva njihovoj ljubavi i njegovom stvaranju.

Koliko je ne samo vatrenu ljubav, nego i moralnu i radnu podršku nalazio mladić u velikome Beču, još uvijek prilično izgubljen, a kao stvaralac nepoznat i nepriznat, čak i u domovini, razočaran nekim podmetanjima u Zagrebu, gdje ga je njegov mecena Kršnjavi podržavao, ali gdje su ga neki umjetnici i odbijali, dokazuje Ružino pismo u srpnju 1904. iz Beča, vjerojatno u Zagreb, gdje se on tada nalazio na proputovanju kući za ljetnih praznika. Ruža je upravo morala oputovati u Graz, ali se nadala uskoro vratiti u Beč i opet sastati s njim. Da li ju je na taj odlazak prisilila obitelj da je odvoji od siromašnog studenta iz još siromašnije seljačke obitelji?

“Dragi i dobri moj Ivane - piše mu Ruža. - ...Izgubio si volju za Zagreb; žao mi je Tebe radi, jer si želio tamo, premda ja nijesam znala, ali ipak nijesam nikad bila za Zagreb, jer sam uvijek sumnjala da ovi ljudi neće imat smisla za Tvoje stvari. Međutim Tvoja je namjera bila najplemenitija - buduć ali da to

Ivan i Ruža Klein, Beč, oko 1905.

ne ide tako, morat ćeš dakle tražiti Tvoju sreću drugdje. Koliko te ja poznajem, tvoju srčanost, te čvrstu volju Tvoju, pa napokon ljubav za rad, neće Ti biti teško ono postići za čim težiš i drugdje. A koliko god meni moguće bude Tebi pomoćna biti, biti ću drage volje!... Zar ne da ti više nikad otići nećeš? Zar ne? Nikad, nikad od mene!

Ivane, dobro moje, tješi me samo Tvojim listovima, ta to mi je sve! Ah da Ti mogu reći, pa da Ti mi možeš sada u oči gledat, vidio bi što ja reći hoću s tim ta to mi je sve! Čini mi se kao da za to živim, za to ćutim, zato trpim, zato se radujem, nadam, veselim, sve, sve samo zato, sve samo za Tebe! Ivane dragi Ivane, nikada nikada ne mislim na ništa bez da Tebe i sebe mislim, nikad sama - uvijek s Tobom...

Kad pođeš kući, ne zaboravi roditelje pozdravit i braću. Ti neimaš pojma kako bih ja rado da im možeš pomoći, ali kako. Svakako ispituj stvar dobro, možda ipak! Na mene se ne trebaš za sada još obazirat što se toga tiče. Oni su ti u tom smislu prvi. Shvaćaš li me Ivane?

Ja ne tražim ništa doli Tebe, pa onda što biti mora! To je moj cilj - polučivši ga (bit ću) sretna, dotle ne. Nada samo utjeha je moja..." (XIII. 3).

Zapreka njihovoj vezi i namjeravanoj ženidbi postojala je i od strane njegovih roditelja, koji su očekivali da im sin, kada se osamostali, materijalno pomaže, a zapreku tome vidjeli su u njegovoj ženidbi i zasnivanju obitelji koja će od njega iziskivati znatne izdatke.

Na očev prigovor o namjeravanoj ženidbi odgovara mladić početkom 1904:

„...Moja Ruža meni neće nikad smetati, jer ona nije takova, niti smije biti jer ja ne bi onda ni volio. Po godinama je mojih godina.

Mi ćemo Vam ovih dana oboje štogod pisati. Sliku koju i njezinu ću Vam skoro pisati...

Glede cure da ti pišem, ona je tužna da ću ja skoro iz Beča morat otići, ali to je ništa, ako joj samo onda u Pariz ili Rim ne odem.“ (X. 3. 10)

Mladića je, naime, čekalo odsluženje vojnog roka, kojega je studiranjem i preporukama nastojao odgoditi. Po tadašnjim propisima on se nije ni mogao oženiti prije izvršenja vojne obveze. Te se obveze nešto kasnije ipak uspio osloboditi, pa nije ni odslužio vojsku.

Sačuvano je među Meštrovićevim pismima roditeljima i jedno njegovo pismo Ruži od 20. travnja (1904):

„Draga puca!

Jučer sam bio tako tužaljiv i bio bih se silno veselio da sam te našo. Gdje si bila? Kad mi je Selma [Ružina sestra] rekla da nećeš prije desete doći - otišo sam ča, ali mi se ipak sa onakvim raspoloženjem doma nije ići, nego sam okolo vrlo ter sam istom oko 11 sati kući došo. Nekakva mi se ideja već dugo po glavi mozga i neda mi mira, a jučer - tim više kad Tebe nisam našo - upao sam u maglovite 'bosanije'.

Jutros sam išo u Grofa modelovati, te ovako čudno raspoložen malo da nisam pokvario i ono što sam jučer učinio bio. - Stvar će ali ipak uspjeti.

Neznam što da ti pišem, jer sam još i danas kako ti rekoh jako slabo raspoložen. Samo u slučaju da meni ne bi bilo moguće doći, da ti onda ne bi rekla da se srdim, prem možda da si ti to hotimice načinila da se ne sastanemo? Valjda nećeš bit!

Dakle do vidova. Grli te tvoj Ivan

Beč, 20/IV.” (X. 3. 12).

Ruža Meštrović

Iz sljedećeg pisma ocu, u listopadu 1904, može se zaključiti da su Ivan i Ruža živjeli zajedno, ali su zbog neodsluženog vojnog roka bili spriječeni vjenčati se.

“...Ženit mi se dakle prije nego sam slobodan sa vojništvom ne dadu, pa ni sam neznam kako će biti. Ja isto moram trošit na jednu stranu za se, a na drugu za nju. Takve sreće rietki imadu, zar ne? Ali što ću sad, kad je to već jedan put tako, nek se vrši vrazja ili Božja volja. Ti se nemoj za to ništa smotiti (!), niti možda pomisliti da sam ja nezadovoljan, ali moram i na silu uvidjat ono što je mama govorila, ali tome nie nitko nego ja kriv kad curu volim, a ona mene, pa što ću zato.

Ti nemoj ništa glede našega vjenčanja činit, nego će njezin otac činiti molbu i podpisati će se da će za vrijeme mojega vojništva hranit nju i djete. Kad ja budem na vižiti [stavnji] bio, pa ako budem uzet, onda ćeš me ti nastojat da izvadiš ako budeš mogo. Upitaj se kod koga u Drnišu - možda kod Marušića - bili to moglo ići, pa mi piši!

Sada bi te molio da mi to što je tamo ostalo, odnosno to par knjiga i zimski kaput, pošalješ... Ruža će ti također pisat ovi koji dan. Ona vas sve pozdravlja, a mami se zahvaljuje na pregačom...” (X. 3. 14).

A u studenome iste godine, između ostaloga:

“...Ja ću u travnju (1905) doći u Spljet, te ako se mi budemo mogli dotle oženiti, onda će i ona doći samnom...” (X. 3. 15).

U drugom djelomično sačuvanom pismu bez datuma (1904) piše ocu o Ružinoj bolesti:

“...i liječnici su naredili da nitko osim mene nesmi njoj na oči dok... (?) ne ozdravi, jer inače da i poludit može. Sada sam, kako ti reko, uvijek kod nje i ovo joj je bolje. Braća su se ovom prigodom prepali i došli me molit za oprostjenje i tako smo se vanjštinom [prividno] pomirili. No dalje ću ti čim ona ozdravi opet pisati...” (X. 3. 16).

Ružina bolest dugo je trajala jer o tome piše ocu još u listopadu sljedeće 1905. (X. 3. 21).

U pismu ocu 1905. piše Ivan o Ruži:

„...Ona mene pita uvijek što ti otac piše, je li ti majka zdrava, kako su djeca i uvijek o njiman govori i uzdiše da imamo novaca sve [djecu] bi ji njima uzeli, samo bi jim dvoje ostavili, pa me opet pita bili to majka dopustila njoj, i tako dalje.

Ona se ne stidi; ona svašta sašije, okrpi i sve. Ali što će mi dok ne mogu s njom živjet...” (X. 3. 20).

Osim roditelja i Meštrovićev mecena i savjetnik Izidor Kršnjavi bio je zabrinut njegovom namjerom da se ženi, uvjeren da će ga brak i materijalne brige za prehranu obitelji odvojiti

od slobodnog i nekompromisnog stvaralaštva. On mu je u veljači 1905. o tome pisao iz Zagreba:

“...Čujem da se hoćete ženiti sa nekakvom siromašnom židovkom. Mlad čovjek u dvadesetim godinama, kada slobodno može raditi što hoće, znade napraviti kolosalne gluposti, ali ja ne mislim da bi Vi takovo upravo samoubojstvo učiniti mogli.

Šteta bi bila za Vaš liepi talent da ga ugušite u težkim brigama za još jedno ili više bića. Koga vruga se baš Vi trebate kapricirati na jednu. Pa ako se kapricirate, čemu da ju oženite - gdje sigurno možete znati da će se za par godina kaprica ispušiti. (X. 4. 2).

Meštrović je vrlo energično reagirao na Kršnjavijev savjet:

“Zapriječen bolesti moje gospode nijesam Vam mogo odgovoriti na Vaše cijenjeno pismo koje ste mi već otrag tjedan dana i više pisali. Što se zadnjega tiče, moja žena je bila narav[no] veoma ogo[r]čena i veli da Vam nemože nikako zaboraviti; ja sam se pak više čudio nego li mi je bilo žao, tim više što dobro znadem da Vi to tako strašno nijeste mislili što se nje tiče i opće. Već ali držim da Vam neće biti ništa dalo povoda što se tiče harmonije našega ubogog života da mi takav savjet davate da je ostavim bar dosle.

Materijalne neprilike za čovjeka koji ide pravo i čovječ[j] i osjeća neobaziruci [se] na ninašto doli na svoj osjećaj, ne mogu biti razlog da ga odvrte od žene koja ga voli i koja se u potpunom smislu žene žrtvuje, a njezinu platu za to, Bože moj, možete znati i da ju jedino to ravnom drži što i od mene s mojom dobrom voljom traži. Dali ona meni odgovara, to ja

Ivan, Ruža i Petar (Pešo) Meštrović, Beč, 1904.

neznam kako tko shvaća. Moje je shvaćanje u tomu čisto jednostavno, ni malo komplicirano, ali rijetko za naći mu udovoljenje a to sam kod moje žene dosle našo.

Uništiti me kako može tko, ne dići želi? A kad bih se ja tako lahko dao uništiti, onda bi takodjer malo vrijedio.

Što mi pišete da težim za mirnim i obezbijedjenim životom, ta tko ne traži taj život takodjer nebi bio Bog zna kako...(?) Čim više demokratski (!) tim sladje miso, ču[v]stvo te duševni razvoj slobodom, to ja hoću. Da se Vi u moje privatne stvari mijesate to me manje smeta, samo kad bi to bilo obrazloženo, bio bi Vam zahvalan. Ta nećete mi držat kaku prodigu morala...

Da ste mi to u dva oka rekli, narav[no] ja bi Vam obrazložio stvar da je nemoguća, ali Vam nebi niti najmanje za zlo uzo, samo je to neljepo, što ste mi to takva doma pisali, gdje je žena list primila, a mora se čuditi...(?) pa ma kako bila slobodumna, jer to je stvar gdje svaku ženu mora ponos da...(?)“ (VI. 1. 8).³³

Prema jednom podatku iz Beča Ruža je i materijalno pomagala mladog Meštrovića, ali je bila vrlo ljubomorna. (9011⁴) Prvo nije vjerojatno poznavajući skromne prilike mnogobrojne Ružine obitelji, a drugo je točno, potogovo što je Meštrović znao skretati s puta vjernosti - i ranije i kasnije. Mirko Rački, kritizirajući općenito u starosti svog ranijeg prijatelja, pričao je da je mladić tada bio zaljubljen u Rosu Klein, kćerku trgovca Kleina iz Varaždina, «ali mu to nije smetalo da očijuka i s kćerkom generala Tomičića...» (8876⁷⁴).

Ivan i Ruža, dakle, u veljači 1905. još nisu bili vjenčani, pa je Schmeckebierov podatak da je on 1904. oženio Ružu Klein, hrvatsku snahu bečkog kipara Josephua, pogrešan (44³³). Vjerojatno su se vjenčali tijekom 1905, jer u rujnu 1906. Ivan iz Zagreba najavljuje ocu svoj dolazak s Ružom u Otavice (X. 3. 23).

Sačuvana je posjetnica - nažalost bez nadnevkva - kojom Vlaho Bukovac iz Praga čestita Ivanu i Ruži vjenčanje «želeć za dugi niz drugih medeni mjesec medju Vama sa najboljiem uspjehom u umjetnosti» (X. 5. 1). U drugom pismu, 7. srpnja 1906, Bukovac i njegova supruga pozdravljaju supruge Ivana i Ružu (X. 5. 1).

PISMA OCU

Ivan Meštrović je uvijek ostao patrijarhalno najuže vezan uz svoju obitelj. Osobito je poštivao oca, a ljubio majku, bez obzira na njihovu seosku neukost i primitivnost života. Ta je njegova ljubav prema roditeljima bila bezgranična. Iako je bio svjestan nekih njihovih nedostataka, nije ih htio uočavati, a pogotovo ne osuđivati. Cijeloga je života bio svjestan očigledne sebičnosti i naročito materijalne zainteresiranosti uže, a potogovo šire obitelji, koja je kasnije, kada se proslavio, u njemu gledala ne samo uglednog člana obitelji, nego i željeni izvor neprestane materijalne pomoći. Karakterističan seljački egoizam, posljedica vjekovnog siromaštva i borbe za goli opstanak, bila je nasljedno prisutna i u novijim generacijama.

Iako su ga neki članovi obitelji kasnije nemilice iskorištavali, uvijek je nastojao svima pomoći, savjetom i novčano, osobito braći i sestrama.

Bilo je u obitelji i stanovitih hereditarnih opterećenosti, o kojima se javno nije govorilo i koje je on sam uvijek nastojao zataškati pred drugima.

Inače se šira obitelj Meštrovićevih, od kojih su mnogi još živjeli zajedno u porodičnoj zadruzi, osim one Mate i Marte Meštrovića koja se već odijelila, međusobno neprestano svadala, pa i parničila zbog zemalja i sličnoga. Ivan je Meštrović kasnije nastojao smiriti zavađene i pomoći najpotrebnijima, a oni su ga katkada, uza sve to, nemilice iskorištavali.

Zemlja, kuća, stoka i novac temeljna su mjerila svakoga seljaka, a pogotovo onog u krajnje siromašnom kraju kao što je tada bila krševita i pretežno neplodna Dalmatinska zagora.

Samo tako možemo shvatiti da se i mladi Meštrović iz Beča u svemu povjerava svom nepismenom ocu, ali i da, iako i sam prvih godina studija u teškoj oskudici oviseći o nedovoljnim pomoćima, ipak šalje nešto novca kući svojim, shvaćajući njihovo teško materijalno stanje.

Roditelji su pak bili ponosni na svoga sina, pogotovo kada je stekao općenitu slavu. U majke Marte se taj ponos pretvarao gotovo u divinizaciju. Otac Mate bi se, kada bi Ivan dolazio iz Beča ljeti ili za božićnih praznika, znao s njim prošetati splitskom rivom, ponoseći se pred svima svojim slavim sinom. Otac se hvalio svojim sinom koji u Beču «uču školu za kipara». Ocu slikara Kljakovića pričao je tada da mu sina svi profesori hvale i da se otimaju za njega; da mu pišu iz Beča da će ga sam car pozvati da mu napravi kip (6333¹⁶⁻¹⁷; 10295¹⁶⁻¹⁷).

Međutim, unatoč njihovoj seljačkoj primitivnosti, valja naglasiti da je Mate Meštrović, kako smo ranije vidjeli, ipak bio čovjek marljiv, svestran, poticajan i osebujnih nazora; a majka Marta ispunjena nekom neuobičajenom lirikom stila pučke poezije.

U ostavštini kipareva brata Petra - kojega su uvijek zvali Pešo - sačuvalo se tridesetak pisama mladog Meštrovića ocu, uglavnom iz Beča od 1901. do 1907, a zatim iz Pariza od 1908. do 1909. Petar Meštrović je kasnije obavljao dužnost bratova tajnika i menadžera, pa je i kasnija obimna kipareva prepiska s njim ostala kod njega, a naslijedio u je njegov nećak Tomo Meštrović.³⁴

U prvom sačuvanom nedatiranom pismu iz 1902, pisanom vrlo početničkim rukopisom pučkoškolca, tek došavši u Beč, brine se mladić za njih; pita ih imaju li za jesti i već im šalje 10 kruna od svoje skromne pripomoći (X. 3. 1).

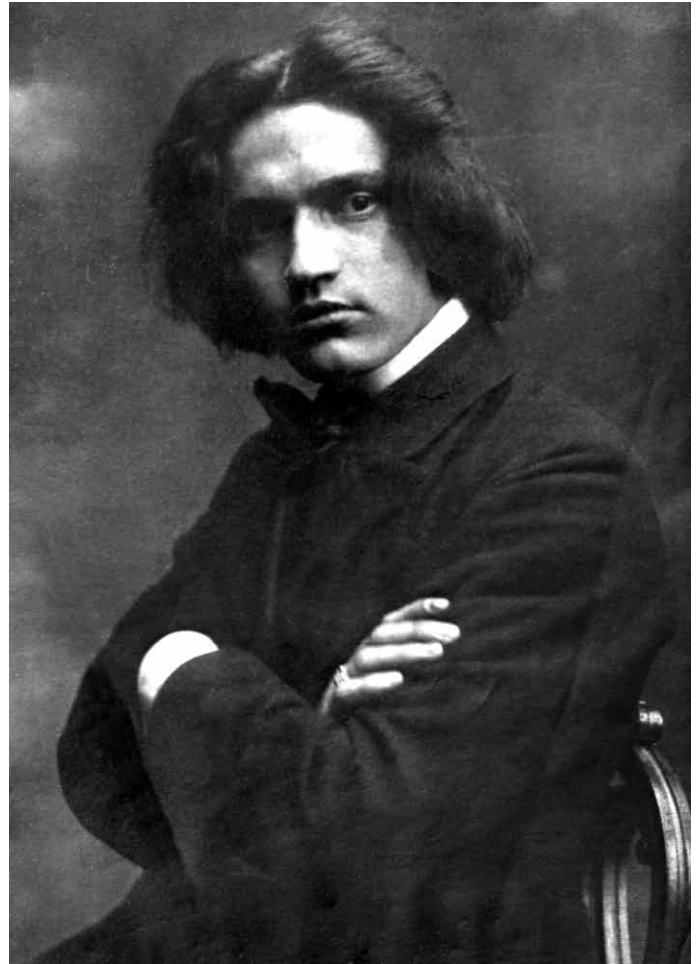
Krajem 1902. Meštrovićev je rukopis bolji. Pozdravlja ih i želi im sve najbolje o božićnim blagdanima, «da biste se lijepo zabavili uz vaše badnjake i ponapili se ako imate, a bogami dakako na Božić mora biti, pa ni sa kozom neorali, da biste se pomirili i oprostili svak svakome što je ko koga uvriedio; da biste bili gostoljubivi [i] prosjaku pružili, kao što ste se i naučili i tako dalje; daklen nije potreba da vam nabrajam. Primitite pozdrav svi skupa, Otac, Majka, Djed i baba, strici svi i strine i sva djeca; te mi pišite koji put kako vam ide; imate li vina, kakova je zima i tako dalje... Daklen živjeli svi skupa i veselili se Vaš Ivan.» (X. 3. 2).

Veliko poštivanje mladog Ivana prema ocu, majci, pa i djedu kao glavaru šire porodične zajednice, odaje i to što on njih piše velikim početnim slovima, iz poštivanja. U malo kasnijim pismima oca naziva od milja tatica, što je izrazito gradski, a ne seoski običaj.

U proljeće sljedeće 1903. godine piše ocu:

“Dragi Oče!

Ja sam Ti, ako se nevaram, baš nekidan pisao, te Ti sada nemam o mojim stvarima da pripovjedam, izvan da sam zdravo i da mi ide sada u svemu baš dobro. Čuo sam da je bio ne-

Ivan Meštrović, oko 1904.

kidan Rendić ovdje i da me isko dva puta u kavani gdje ja dohodim i pita za me, ali je morao u dva dana opet nazad, te je reka mojim prijateljima da me pozdrave, a da će on opet brzo povratiti u Beč i da će me doći vidjeti u akademiji.”

Zatim mu piše o svojoj bolnoj ljubavi prema Olimpiji, povjeravajući se intimnije nego bi se ijednom prijatelju povjerio (X. 3. 3).

O smrti djevojke piše ocu i u sljedećem pismu u svibnju, nalazeći utjehe jedino u radu.

“...Sad bi ti koju reko o momu radu. Sada će izać u jednom hrvatskom časopisu Vijenac u Zagrebu moje radnje, odnosno slike od moji radnja skupa sa mojom slikom, a htjeli su i životopis, pak ja njesam dozvolio. Ja ću gledat kad bude [izišao] da i ti uzmogneš vidjeti...” (X. 3. 4)

Nekoliko dana zatim opet piše ocu u Otavice o nekim prepirkama oca sa stricem Josipom. Piše mu da ga je posjetio profesor König i obavijestio ga da se don Juraj Biankini želi u njega portretirati. Piše mu zatim o demonstracijama protiv bana Khuena u kojima je sudjelovao i o kojima će još biti riječi. “...Sada ti nemam ništa više da pišem; primi ovo par novčića i najsrdačnije pozdrav, Ti, majka i djeca, a ne trebate se ništa brinuti zame. Vaš Ivan.” (X. 3. 5).

U srpnju iste 1903. piše ocu da bi želio za ljetne praznike doći kući, ali bi ga put dosta koštao. Ako pođe u Veneciju, svratit će kući. Piše mu o ispitima koje je vrlo uspješno položio i o izložbi na kojoj je izložio ženski akt koji je izazvao sablazan konzervativnih kritičara (X. 3. 6).

Meštrović, Beč, 1905.

U kolovozu iste godine veli zašto toga ljeta nije došao kući:

“...Ja sam sada, kao i uvijek zdravo i radim po štogod i nemam potrebe; a tebi ako je što potreba piši mi; ja ako ne mogu puno, ali ipak što mogu odzvaću ti se ko tvoj sin, a drugi neka se pišu vrit.

Uz srdačni pozdrav Majki, ocu, braći i sestram. Pozdravi dida, Božu, kumu i Katu!» (X. 3. 7).

U studenome piše da ga je ražalostila vijest o bolesti majke. Neka se uduži ako treba, ili će se on udužiti. «...Još mi piši bili ti mogo možda su sto do dvjesto forinti štogod priskrbiti da ne stojite u tuđoj kućetini...» (X. 3. 8).

U pismu bez nadnevka sljedeće 1904. godine piše Ivan ocu:

“...Sada bih ti htio koliko moguće potanko opisati sadanje mi stanje. Ja se naime nalazim zdravo u ovom stanu kako sam ti piso, i ide mi, ko što običajno, dosle prilično. Od drniške občine sam dobio ono 20 forinti mjesečno kako znaš, a baš mi je pred par dana brzojavio Biankini da su mi odobrili na Zemaljskom dalmatinskom saboru 30 forinti mjesečno dokle god učim, ter ću tako nekako sa 50 for. moći proturati, a uhvam se pored toga i od koje druge strane pomoći, ali što je hasna, kad potrošim radeći nove stvari sve na moj trošak. Ovu skicu za carev spomenik sam odposlao u Ljubljanu, ali još nije stvar riješena, ter čim bude ja ću ti već javiti. A što se tiče praške izložbe - to sam ti mislim već javio da sam ja osam radnja izložio, te su mi sa najboljim uspjehom prošle. Češke su novine pisale i hvalile; svi su mi čestitali; ter je bila jedna knjiga izdata u kojoj i moje tri radnje: *Mrtva ljubav*, slika od Biankinija

i *Bolesna*”, (daljnji listovi pisma nedostaju). Pismu je priložena fotografija skice spomenika caru za Ljubljanu (X. 3. 9).

U pismu bez nadnevka i bez početnih i završnih listova, u proljeće 1904, piše o Ruži i namjeri da je oženi, što neće nimalo utjecati na njegovu ljubav prema roditeljima:

“...Moja majka zna da ja vas volim i da ja majku i Tebe volim, tot sada, tot onda kad si me ti na vratu nosio, a majka mi zalogaje iz mili ustiju davala. I tako ću vas voljet dok sam živ, jer vi nieste meni roditelji bili ko što su drugi tvrđi i grubi, pa neću ni ja Vama, ako mi sreća dade. Sve ćemo djeliti, kako meni tako i vama...

...također ću ti sutra onu knjigu gdje su moje radnje izašle poslati.

Meni se čini da ju u drniškoj čitaonici imaju. Ovih dana je bilo dva puta nešto o meni u zagrebačkoj novini Obzoru pisano. Ako budeš išao u Drniš, ti zaišći u koga Obzor, pa ćeš ga dobiti, ali ne reci da sam ti ja o tom piso!

Ja niesam još na vižiti [stavnji] bio.

Ovih praznika ću sjegurno nekoliko dana tamo doći. Na prvi kolovoza ću u Zagreb, gdje ću valjda 15 dana ostati, jer su me zagrebačka gospoda pozvala u goste. U rujnu će biti mojih 25 radnja u Zagrebu izloženo. Izložba će biti samo moja.

Od ove izložbe da ti što rečem; to već i u novinama stoji, pa sam ja toga mnijenja da su ti jih već pokazali: ja sam naime bio u bečkoj javnoj izložbi izložio nekoliko radnja, pa opet skoro u mojoj radionici; mogo sam doduše štogod prodati, ali niesam htio jeftino dati.

Ja ne znam što će biti sada evo kod nas, ništa od nade; ako bi se koji spomenik radio, to ću ga sjegurno ja činiti, a ne Rendić kao dosada...” (X. 3. 10).

Vjerojatno malo zatim u pismu ocu, bez datuma, u travnju mjesecu:

“Ja ću ti sigurno ovoga ljeta par dana tamo doći ter ću i valjda u Drnišu stan uzeti. Vitez Šupuk me je pozvao k sebi u Šibenik za deset dana u goste i tako ću ostati kod njega 10, a u Zadru kod Biankina 5, a deset u Drnišu, a kod Trumbića u Spljetu jedno 15, i tako ću se proć. U Zagrebu ću se također zadržati 10 dana.

Na vižiti niesam još bio niti znam kako će ispast.

Od nova ti nemam ništa da pišem, izim da sam ti zdravo. Sve se miče pomalo, pa će biti i bole.

Zašto mi nikad ništa o mami ne pišeš?

Grli Vas Vaš Ivan.” (X. 3. 11).

Toga ljeta posjetio je kipar zavičaj. Iz Splita je 14. kolovoza 1904. poslao ocu dopisnicu sa slikom modela spomenika Botiću, javljajući mu da će za koji dan doći u Otavice (X. 3. 13).

U jesen 1904. iz Beča piše ocu da još nije bio na vojnoj vižiti, a da se ne može ženiti prije odsluženja vojnog roka ili oslobađanja od njega (X. 3. 14).

Zatim 22. studenoga:

„Jučer sam tvoj list primio, a danas sam bio na stavnji, pa ti mogu javiti da me nijesu uzeli u vojništvo. Nu mislim da će to biti jedino stoga što je Feldmarschal leitnant Tomičić za me govorio da me propuste. Naravski da mi je drago što me nijesu zadržali, ali tijekom još nije riješena stvar, jer ja ne samo da imam još na dvije stavnje doći, nego i također nijesam slobodan, jer moram još 2 godine čekati dok sve tri prodjem. To još nije sve: ja ne mogu nikamo iz Austrije ići; ne mogu Pariz kako sam to

mislio. To jedno, a drugo ne mogu uzet curu dok nijesam od vojništva slobodan. Izim toga plašim se da me ne bi na proljeće uzeli, a još bi gore bilo kad bi me istom od treće, a isto bi moro godinu dana služiti.

To će svakako dobro biti ako ti tamo što učiniš da me možeš izvaditi. Govori samo sa Marušićem [liječnikom] i sa tijem parohom vašim, pa mi piši hoće li se šta dati učiniti.

Šta ti je taj fratar reko da moju umjetnost njemačke novine u... (?) kriju, to je takodjer istina, ko i to da ja ništa ne prodajem, jer da sve golo činim, ali to jedino zato što me oni ne razumiju. Ti si mu najbolje odgovorio da će svaka u svoje vrijeme biti!

Ja sam ti u zadnjem listu piso, koliko se sjećam, da je jedan kip od mene srbski kralj kupio, no da mi nijesu novce poslali, niti su sve dosle (?), pa ne znam što da činim, jer jih mi trebam i tamo i vamo.

Ruža skače od veselja što me njesu uzeli, a mislim da će i vami drago biti, samo kad bih se za sva 3 puta rješio.

Od Ministarstva takodjer još nijesam dekreta dobio za ono 1400 kruna što sam ti piso. Piso mi je Salvi da je moguće da će mi občina dati 100 kruna na mjesec, ma ja u to ne vjerujem dok ne vidim.

Kad bi se sada mogo vojništva riješiti, pa bi se oženio, i onda bih odma, netom bi se u Beč povratio, uzeo Petra [brata Pešu] sa sobom, pa što bilo bilo. Ruža bi ga podučavala u svemu, pa bih se ufo da bi mogo što iz njega učiniti. Nadam se da bi Petar onda i ozdravio, kad bi siromah mogo dobro jesti i čist biti, a nevjesta bi ga voljela ko svoje djetete, jer bi mu za to brat tu bio...

Ja ću u travnju doći u Spljet, te ako se mi budemo mogli dotle oženiti, onda će i ona doći samnom. Ako za tim ne podjemo u Pariz, onda ćemo ga uzeti sigurno, a ako pak podjemo, onda ćemo nastojat da ga u Spljetu namjestimo dok se povratimo...

Nadajmo se da neće uvijek tako biti; neće li i nami svanuti bolji dani..."

Dalje o sporu oca s braćom oko zemlje na Banovači i dr. (X. 3.15).

Ljeti 1904. (ili 1905):

"...Glede mog dolaska tamo ne mogu ti još sada stalno pisati, jer ne znam kako će mi ovamo stvari ispasti; kada li ću, gdje li moje radnje postaviti kad tamo podjem pa dok se vratim. Ja jih imam oko 20 komada, pa sam mislio da ću jih odmah u Zagreb poslati, ali za sada nemam novaca da jih poslati mogu, jer bi me željeznica najmanje 200 forinti koštala; i tako ću jih za sad morat ovdje ostaviti. A glede vojništva nijesam još ni na vižiti bio nit znam kada ću, jer još ni pozivnicu dobio nijesam.

Kuću sam samo do kolovoza platio i tako ću valjda oko 20. srpnja odavle otići, ali neću odmah tamo, jer moram radi jednoga posla u Zagrebu barem za 15 dana ostati; otale ću ti sve pisati zašto sam tamo i kako..."

Zatim o Ružinoj bolesti. I dalje:

«Mi ne znamo što ćemo činiti, naravski, kad ja evo ništa ne zaslužujem, a žao nam je Vas da se patite; pa pati mi se i ona, premda ne gladi ili potrebom kao vi, ali čežnjom i njihovom grižnjom. Kod vas se spomenici ne grade, da mogu doć do novaca. Da budem u Zagrebu ili gdje profesor neki, imo [bih] svega 115 f[orinti] na mjesec, a toliko ja trebam, Boga mi, sada, akamo [li] sa ženom; i mogo bi koje od to djece uzet i vami što-

godj pomoći. A s čime?... Da ovdje radim, takodjer ne mogu više od 150 f. na mjesec [zaraditi], a ni s tim ne bi mogo živjeti. Dakle što mi preostaje nego čekati dok jednu višu radnju dobijem, pak par hiljada zaslužim.

Mene svi u Zagrebu čekaju ko sveca i sva su me sada najuglednija i najviša gospoda u goste pozvala, ali što ćeš, kad mi se puno hoće, a naši ljudi nemaju puno novaca. Ja sam potrošio ove godine same robe 300 f.

Ja se doduše bolje i ljepše obučem nego isti moj profesor, ali i moram kad se o meni tako puno govori i gdje ondje odjem, svak me gleda, pa onda moram bit u redu.

Mislio sam ovih dana, kako što sam ti pisao, da ću Strossmayera modelovat, pa ga vrag odnio; sada je slab i onda neznam kako ću ga.

Možda ću crnogorskog kralja Nikolu modelovat, ali to neznam hoću li ga stalno; knjažević mi je bio obećo, da će mi stari sjediti. (Daljnji listovi nadostaju)." (X. 3. 16).

U siječnju 1905. piše ocu i majci, stalno žaleći da im ne može više pomoći, nego im pomalo šalje, ali iz toga se pisma vidi i očit egoizam roditelja koji u ženidbi sina naslućuju manja svoja primanja od njega u budućnosti.

«Dragi moj i mili Tata i slatka Mamice!

...Žalosna je istina da djeca nikad niesu tako dobra roditeljim, ko što su roditelji djeci. Vi ne znate kako mene to boli kad pomislim da ćete vi možda posumnjat da sam ja prama vama ohladio, te da više ne ćutim za vas, ko što sam kad sam malen bio...

Ja sam mislio da ću za onu radnju, koju sam u Beogradu prodo dobiti novce, pa da ću Vam moći štogod poslati te Vam onda istodobno pisati. Nu pošto još ni danas nijesam dobio novaca, te mi je iz dna duše žao da Vam ne mogu poslati ništa doli ovo par forinti da si bar štogodj kupite, malo obuće ili štogodj.

Ovih dana sam moro platiti za stanarinu 100 f., pa za robu 100, za material što sam ga za rad trebo 200 f., pa gdje su drugi djavoli, bjankarija [rublje], obuća i sve ostalo što čovjek u kući treba, a osim toga mora čovjek kadgod da medju ljude izadje. Onda prihranit sebe i nju, pa kad se medju ljude idje, želio bih da sam i ja i ona i ljepo obuveni i obučeni. i t. d. Stoga mili Tata nemoj pomislit da je tvoj Ivan na te zaboravio, ako ti još do sad nije ništa pomogo.

Dragi tata, ja moju Ružu volim ko moju sestru i ti to već sam znaš kako se voli ženu, ali ne da se kajem kad ti ovo velim da se već sjećam materini riječi, što je ljetos i meni i tebi govorila, da ću ja morat za ženu trošit, a da će to biti s vremenom na vašu oskudicu. To je majka imala pravo, jer je ona pametna žena. Možda da si i ti isto mislio, ali mi niesi htio reći jer si mislio da bi mi bilo žao. Nu sad vjerujem da bi[h] sto put volio da nikada na ženu ne pomisli[h], a to jedino radi vas, jer bi vam onda već makar i malo mogo pomoći. Moguće da to neće dugo trajat, pa da ću ja moći sebe, ženu i vas dobro uzdržavati, ali štono rieč u narodu 'Što će mi onda kad... (?)' tako i Vami što Vam hasna kad još uvijek potrebujete, pa što Vam je onda hasna da me i imate.

No moji mili i dobri roditelji oprostite mi u vašoj bjedi da potrebujete, a ja Vam još do sad ne dajem pomoći, kao i za to što sam zavolio ženu, koja nema ništa izim pamet i srce i koju sam zavolio pokraj mnogi bogati, koje sam mogo imat, samo zato jer mi je draga bila, a nadajmo se u bolja vrimena, da ćete bar Vaše stare dane kod mene i nje ugodno i u miru sprovesti ko kod svoje djece.

Slatki tatice, ti moraš znati da ja imam užasni troškova, te jedva da se iskopeljam mjesec za mjesecom, pa sami stan i radionicu plaćam godišnje 500 f.; pa gdje mi je pokućstvo koje mi se gleda, jer k meni dolaze sve bolji ljudi - na primjer skoro je htio hrvatski Ban i Banica doći da mi vide radnje, ali jih nijesam mogo primit, jer još nemam dovoljno pokućstvo [pokućstva]. Jedan Ministar je takodjer reko da će me doć naći da vidi kako radim, a ja se moram na sve to pripremiti, da malo pokućstva pribavim, a to ti je sve skupo. Pomisli, jedan pisaci ljepši stol zapada 200 f., a gdje je drugo sve.

Nu dosta o tomu; sada ti evo šaljem cigli ...(?) kruna, pa se strpi dok dobijem iz Srbije, a onda ću ti već više poslat.

...Nemojte ići ni bosni ni gladni; možeš imat duga i 500 f.; ne smeta ništa, to će moja briga bit za to. Ja nemam još do sad nikakva duga, a drugi ga imadu, a neće bit nikad kadri toliko koliko ja platit. Obuće uzmi djeci, Materi i sebi, kako ti kažem uvijek, čim trebate, pa bjankarije, malo mosti (?) da ne pate sirotinju, pa mi onda piši: Ivane, ovako i ovako, kako živimo, treba mi toliko i toliko na mjesec, pa ću ti ja poslat...

Kad tamo dodjem, ima mi spljetski načelnik još dati čistih 200 f., pa nije vraga da neću na spomeniku [Luki Botiću] što zaslužiti...

Ja ti ne znam kada ću u Dalmaciju; mislim prema tomu kako ću biti sa spomenikom gotov, val[j]da opet u ljetu. Mi [se] vjenčat nijesmo mogli, pa sam činio molbu da mi se dozvoli; sad neznam što će biti. Nas oboga bi bila želja kad ja tamo dodjem, pa se ovamo povratim da uzmemo barem Petra sa sobom u Beč ili kamo, da mi tako ne propada, što ću i učinit sjegurno...

Bio sam bolestan par dana, pa sam ležo kod Ruže, a sad mi je bolje..." (X. 3. 18).

Iste 1905. (?) piše ocu, između ostaloga:

"...Meni je sve malenkost [nije mi stalo] ako je koji [moj] uspjeh od glasa; već imam dosta toga, pa ipak još uvijek idem i težim sa tijem.

Novčanog uspjeha evo do sada na žalost nemam nikakva da ti što javim...

Možeš mi vjerovat da ni časa vrijeme nemam, a da radim neumorno može ti najboljim svjedokom biti taj glas što sam si ga stekao. Uostalom kako sam ti već piso, muče me kojekakve misli pa sad još i žena k tome, sve je da djavo odnese! Svejedno ništa za to, biti će bolji dana.

U Zagebu nijesam još bio, a neznam ti stalno reći hoću li i ići. - Nešto se pregovaram s njima, jer su mi naručili jedan kip majke s djetetom, pa mi ju još nijesu platili, te se kockamo. S druge strane su mi veliki neprijatelji, jer me se boje. Sad je Biskup Strossmeyer umro, pa će mu se činit spomenik te neznam kako će ispast.

Na vižitu nijesam još bio, niti znadem kada ću. Botićev spomenik ra... [oštećeno!] kad dobijem u ljetu; otkriće će biti 1. listopada...

Na prvog svibnja idem u drugi stan. Sve sam spremio za nas troje, to jest nas dvoje i jednog malog... mislim Petra...» (X. 3. 19).

I dalje se zanima za obitelj na selu, osobito za mlađeg brata Petra koji tamo stalno pobolijeva, naročito zbog malarije, raširene u tom kraju:

„...Kako sada Peši ide? Što Marko radi? Pešu ću, ako bude zdrav, do ljeta svakako u Spljet namjestiti. Što bi ti reko da

Marka Biliniću pošaljem, a ja bi mu onda ili odradio ili platio? Ti ga tako i tako ne trebaš, zar ne? Kreše li on štogod ili teše? Piši mi što je s njima i što rade?...” (X. 3. 20).

U listopadu te 1905. Meštrović je u Splitu radi dovršenja postolja za spomenik Luki Botiću, pa se javlja ocu u Otavice:

“...Ruža od kako je mama otišla uvijek je bolestna...

Botićevo mi je poprsje stiglo, a biti ću za 10 dana i gotov...” (X. 3. 21).

Iz Splita se 17. kolovoza 1905. Meštrović javlja i Ruži u Beč ili u Graz, gdje je bila u posjetu svojoj obitelji. Zabrinut je što mu nije već pisala i javila je li stigla u Beč i nastavlja:

“...Ako je list od Prof. Mysebega (Josef Václav Myslbek, češki kipar, profesor kiparstva na Umjetničkoj akademiji u Pragu. D. K.) došo, te ako vidiš da mi nepovoljno piše, to jest vidiš da ja uz takove uvjete ne bi u Prag, onda možeš iskat stan i to mislim jednu sobu gdje bi mogli oboje stanovati ili bolje jedan mali atelier sa sobama 1-2 i može do 100 f. četvrtgodišnje zapadati.

Ja bi u takovom slučaju osto u Beču dok ne bi(h) Botića svršio, a onda Bi išli u Paris.

Ako pak ti ne bi nikako htjela da mi tamo stanujemo, onda nemoj ništa ni iskat. Ako ti je triba od novaca, brzojavi, ja ću ti poslat.

Kada ću doći neznam još stalno ali ću nastojat. Izim toga ću ti još o tom pisat i na koncu brzojaviti. Pozdravi tvoje, a tebe grli i ljubi tvoj Ivan

Spljet, 27/VIII.“ (XIII. 3a).

Sačuvano nam je i jedno pismo oca Mate Meštrovića sinu koje donosim u izvornom obliku radi upoznavanja kiparevog obiteljskog ambijenta.

„Draga djeco primijam vaš list koiste pisali na 9/10 ali na moje mjenje da niste primili moje pismo kojeseam pisa zato javam javljam dasam ja zdravo i djeca martamije uvik slaba punosmo za brinuti za Ruzu i njezino zdravlje pišite kako Ruza sada stoi i jeli vadila zub i kakonama za petrovu robu ovde nema krojača nego mozemo dobiti u dućan gotovo primite srdačni pozdrav vas Otac Mate Meštrović.“ (X. 3. 22).

Nekoliko kasnijih pisama sina ocu su iz Pariza, Beča, Italije, pa će o njima biti govora kasnije.

Iz svih navedenih pisama očita je stalna, gotovo pupčana veza Ivana Meštrovića s obitelji na selu, koja će jednako živo trajati sve do smrti oba roditelja.

Pitamo se katkada zašto Meštrović nije ranije iz Beča pošao u Pariz, gdje su prilike za umjetnički razvoj bile povoljnije, nego tek 1908. godine? Jedan od razloga bio je što bi time izgubio državne stipendije koje je dobivao kao student države kojoj je kao Dalmatinac i Hrvat pripadao. Iz pisama, međutim, doznajemo i drugi razlog: da prije odsluženja vojnog roka nije mogao dobiti putovnicu za inozemstvo. Sve dok nije postigao potpuno oslobođenje od služenja vojske, nije mogao ostvariti raniju želju da iz Beča pođe u Pariz. Kao Dalmatincu, tj. izravno ovisnom o Beču, a ne posredstvom ugarsko-hrvatske države, nije mu bilo moguće niti da u Zagrebu odsluži vojni rok kako je želio i kako je 1904. pisao Kršnjavome (VI. 1. 3).

Osoba Izidora (ili Isa) Kršnjavoga, predstojnika za bogoštovlje i nastavu u Zagrebu, jedna je od najkontroverznijih u hrvatskom javnom životu. Bio je jednako hvaljen i kuđen za života, a i kasnije, pa mu je tek šezdesetih godina prošlog stoljeća odano zaslužen priznanje za njegov istaknuti doprinos gajenju i razvitku kulture, obrazovanja, umjetnosti i graditeljstva u Hrvatskoj, uza sve neosporne nedostatke i greške u nazorima i djelima.

Dr. Iso Kršnjavi (1845-1927) je odigrao presudnu ulogu u hrvatskoj kulturi, prosvjeti, a pogotovo u likovnoj umjetnosti. Kao slikar nije se mnogo uzdigao iznad akademskog solidnog zanata, a kao književnik više se istaknuo prozrim prijevodom Danteove *Božanske komedije*, nego naivnim romanima o sv. Franji Asiškome. Među hrvatskim rodoljubima nije bio omiljen zbog režimskog austro-ugarskog opredjeljenja, naročito na položaju predstojnika za bogoštovlje i nastavu, ali baš to opredjeljenje i taj visoki i odgovorni položaj omogućili su mu da provede mnoge značajne zamisli na polju umjetničkog života, posebno u Zagrebu. Tu je još 1878. osnovao *Društvo umjetnosti*, 1882. otvorio Obrtničku školu, uredio Strossmayerovu galeriju slika, podigao brojne škole, likovno bogato opremio palaču Bogoštovlja i nastave, naručujući za tu zgradu, a i za ostale javne građevine, kiparska i slikarska djela u tadašnjih hrvatskih (nažalost uglavnom zagrebačkih, ali ne i dalmatinskih umjetnika, koji su se posljednji otvoreno suprotstavljali njegovoj režimskoj politici). U Hrvatskoj je, što sagradio, a što obnovio, oko 90 crkava i jednako toliko škola. Bio je djelatan i na polju likovne kritike, ali općenito na konzervativnijim stajalištima. Uz Vladimira Lunačeka objavio je i prvi pregleda novije hrvatske likovne umjetnosti (824).

Kršnjavi, koji je 1898. brošurou, što ju je objavio pod imenom Franje Ksavera Kuhača, *Anarkija u hrvatskoj umjetnosti* zauzeo izrazito negativan stav prema novim strujama u likovnoj i glazbenoj umjetnosti, od početka je prihvatao Meštrovićevu umjetnost, otkrivajući u njemu talenat, i tek se kasnije razišao s njim u pogledima na umjetnost (2116¹³⁰).

Izidor Kršnjavi nije samo riječju poticao mladog Meštrovića na stvaranje, nego ga je osobno i materijalno pomagao, a kao čovjek na visokom položaju nastojao i oko društvenih narudžaba u još nepriznatog umjetnika. Taj odnos mladog Meštrovića i već starijeg Kršnjavoga zorno ilustrira njihova prepiska od 1904-1906. sačuvana u Arhivu Hrvatske, dok u njegovim opširnim memoarima nalazimo tek usputni spomen Meštrovića.

Kršnjavi je iz bečkih novina, koje je redovito pratio, doznao o uspjehu prvih Meštrovićevih radova na izložbama udruženja *Secesije* 1902. i 1903. i kada je doputovao u Beč posjetio je mlađića, još studenta Umjetničke akademije, koji je na njega ostavio dobar dojam, i tom prigodom naručio svoj portret. Bila je to jedna od prvih narudžaba u Meštrovića, koji se tada nalazio u teškim materijalnim prilikama.³⁵ «On je bio čuo za mene kroz bečke novine, koje su pisale o nekim mojim prvim izlošcima u Secesiji - veli Meštrović u jednom kasnijem pismu. - Došao me je naći i zaželio da mu napravim portrait. Bio je tada već stariji gospodin, a ja jedva 19 godina. Vladao se je vrlo srdačno i ljubavno prema meni, pripovijedao mi o svojim nastojanjima da se stvori jedno malo žarište umjetnosti u Zagrebu... U tim našim razgovorima ja kao razbarušen dalmatinski seljak upitao sam ga kako to da on može biti mađaron, a ne starčevićanac, i kako to da je on mogao biti šef Bogoštovlja i Nastave

pod Khuenom Hedervaryem. On se na ovo nije uvrijedio, nego mi je gotovo očinski počeo tumačiti, kako su i zašto on i toliki Hrvati njegove generacije pristali da surađuju u Khuenovom režimu, jer da je to bio jedini način, da se bar nešto učini i sačuva za hrvatstvo... Stari je bio jako zadovoljan sa svojim portraitom i kad sam mu ga poslao bez da sam išta tražio za svoj posao zahvalio mi se i ispričao mi se da nije u mogućnosti da mi portrait plati, ali umjesto toga da će mi slati kroz godinu dana po 10 forinti mjesečno znajući da siromašno živim. To je Kršnjavi i učinio. Koliko se sjećam na portraitu sam radio četiri pet puta po tri sata. Ja se kasnije nisam slagao s Kršnjavijem ni u umjetnosti ni u političkim stvarima, ali on je to praštao i uvijek bi rekao: 'Vi ste mošt koji previre, ali neće biti kvasina.' U prvom redu njegovim nastojanjem je zagrebačka gradska općina nabavila česmu, jedan od mojih većih radova, koja sada stoji pred kazalištem.» (698^{bilj. 1}).

Izidor Kršnjavi je, kao mecena, pomagao i drugim mladim umjetnicima u čiju je nadarenost vjerovao. Tako u svojim *Zapisima* piše 1905: «Taj novac mi je potreban za to da bih platio separate koje kanim izraditi od mojih članaka o Danteu i za pokriće malih zarada koje umjetnici dobivaju od mene. Franješove plakete stoje me 150, Meštrović je dobivao 180, a sad me portretira Valdec...» (9614³³⁶⁻³³⁷).

Mladi Meštrović piše Kršnjavome, vjerojatno u siječnju 1904, o njegovom poprsju, ali i o svojim planovima za daljnju umjetničku naobrazbu, koje zbog pomanjkanja sredstava ne može ostvariti:

«Presvietli gospodine!

Primio sam Vaše cjenjeno pismo, ter žalim da Vam se tek sada javljam, pošto sam odgadjaio s pisanjem dok ne bude Vaše poprsje odljeveno; a razlog da nie bilo sve dosle saljeveno je taj, jer je zaljevač bolestan bio.

Stvar je sada uredjena ter sam uzeo mjeru i informisao sam se glede kamena. [I dalje o troškovima izvođača].

Jednu skicu sam za zdenac učinio, a mislim i dvije trije učiniti, ter žalim, da nemam sredstava da jih fotografički snimiti dadnem. Tu sam ideju za sada ostavio, da bih jednu od ovizi u veliko učinio, pošto bih želio prije mjesto vidjeti na komu se postaviti ima.

U svom konservativnom duhu, u komu se čitavi Zagreb izim malo iznimaka nalazi, dvojim da bi mi u opće primljeno biti moglo.

Što me jedino... prigodom Vašega boravka ovdje, dalo mi se slutiti, da bih ipak uspjeti mogao a to jedino kad bi Vaša Presvietlost svojim zagovorom stvar podpomogla.

Molim da li Vam je već što poznato glede prolječne izložbe u Zagrebu, jer u slučaju da ista usliedila ne bi, izložio bi nekoje portrete u ovdjašnjoj izložbi u 'Künstlerhausu', kamo su me ovih dana pozvali.

Pošto se nalazim u slabim okolnostima, a želio bih još jednu radnju učiniti, molio bih Vašu Presvietlost da biste mi izvolili u tomu pripomoći s koji tridesetak forinta, a ja ću nastojati na Vašoj blagohotnosti Vam se dostojno odužiti.

Uz Velepočitanje I Meštrović.“ (VI. 1. 1).

10. veljače 1904. piše Meštrović Kršnjavome:

„Presvietli gospodine! Primio sam Vaše cij. pismo i blagohotnu pošiljku od 60 kruna, na čemu Vam se najsrdačnije zahvaljujem.

Vaše ću poprsje kod mene zadržati, kako to i sami želite, dok mi nebudete javili, što s njime učiniti kanite.

Što se tiče zdenca, ja sam učinio jednu skicu i to u pol narav. veličine, koju sam ali uništio, buduć da nisam imao sredstava da ju odliti dadem, a trebao sam ilovaču za neku drugu stvar, koju u istu svrhu radim i to preko naravne veličine, ter ću Vam od iste u svoje vrijeme fotografiju poslati. - Stvar mora biti za nekoliko dana gotova, jer bi ju namjeravao na doskoroj izložbi ‚Secesije‘ izložiti; ali dotična svota, koje bi se Vaša dobrot dostati mogla, bila bi u svakom slučaju premalena, jer je stvar, kako rekoh, velika i bilo bi za odljevanje važna svota od kojih 60-70 f.

Ja ću pokušati tražiti podporu za Paris u nadi da će me Vaša Presvietlost zagovarati htjeti, ter se ipak nadam da bi tim putem uspjeti moglo...

Opetovano Vam se puta zahvaljujući na Vašoj blagohotnosti koju ste u svemu na spram mene pokazali. Bilježim se uz Velepočitanje I Meštrović. Beč, 10. III.04.“ (VI. 1. 2).

U pismu 27. ožujka 1904. pita Meštrović Kršnjavoga što će biti sa zagrebačkom česmom. Hoće li se za nju raspisati natječaj? Piše mu da će sljedećeg mjeseca u jednoj bečkoj novini biti objavljeno dvadeset njegovih radova. „Neznate kako mi je teško dalje u Beču ostati, ali ako mi ta [hrvatska] vlada neki stipendij neudjelila, onda sam prisiljem dogodne k Hellmeru ići. Ali vjerujete Presv. da ovdje medju ovakvima nema ništa...” (VI. 1. 3).

26. travnja 1904: „Nadali smo se i stalno očekivali [Meštrović i Krizman] Vaš dolazak, ali sve do danas Vaše Presvietlosti nema. Imali smo mnogo da razgovaramo glede izložbe u Zagrebu, glede zdenca, jedne hrvatske [izložbe] u Beču i t. d.

Mnogo čemu smo se nadali ali to će biti za 1 ili 2 mjeseca, a momentalno smo u groznoj neprilici glede novaca; naime prvoga svibnja treba da platimo zadnji četvrt našega stana.

Mislili smo da će biti u Zagrebu izložba, ali nam se i to izjavilo, pa Vas stoga presvitli gospodine najljepše molimo, da bi tako dobri bili, pa da bi nam ‘Društvo [hrvatskih umjetnika]’ izvoljelo štogodj kupiti, jer imadem u ‘Secesiji’ 2 stvari, moguće koju od onih ili koju drugu n. p. ‘Djeda i unuka’. A od Krizmana koju stvar iz Dubrovnika, pa bi se tako riešili brige koja nam je eto pred vratima.

Nadamo se da ćete nam Presvietli htjeti u toj neprilici pomoći, a mi ćemo se znati pokazati zaslužnim te Vaše dobrote.

Br. Vranjicany odbio je Krizmanu svaku daljnju podporu, pa nam je time još više otešćan daljnji boravak, a Zemaljska moja podpora je tako malena, da će nam budući mjesec ići vrlo tijesno.

Mislimo i stalno se nadamo da ćete nam Presvietli Gosp. molbu udovoljiti, pa stalno očekujemo još ovoga tjedna od Vaše Presvietlosti što povoljniji odgovor, ter se bilježimo Vaši zahvalni.

Meštrović i Krizman.

U praznicima takodjer neznam što da radim, ter bi bio više nego sretan ako će biti za stalno ona česma gradjena kad bi mi ju uz najjeftiniju cijenu izraditi dali, a ja bi ju još ovamo modelo, pa bi ju u ljetu čisto sam u kamenu izradio.» (VI. 1. 4).

U nedatiranom pismu, bez sačuvanog završetka, Kršnjavi mu zaštitnički odgovara:

«Moj mladi prijatelju!

Neznam zašto bih se na Vas ljutio? Ni najmanje. Protivno. Velikim interesom pratim Vaš rad i Vašu sudbinu.

Mošt vrije pa je mutan ali je dobar; ako bude dosta pameti, bit će dobrog vina. Tko bi se na mošt ljutio za to što je još mutan? Ni za to što vrije?

Nisam došao u Beč jer mi to poslovi nisu dopustili. Rado bih što to s Vama razgovarao bio. Ali ne vjerujem u moć riječi. Vi ćete skrenuti na razborit put tek kad više iskusite.

Škripac u komu ste sada takovo je iskustvo prvoga reda. Škola iskustva je vrlo gorka ali se mora proći.

Talentiran mlad čovjek ne vjeruje da je zid zid i da se glavom ne da kroz zid; svaki mora sam glavom lupit u zid.

Tako i Vi.

Izbor Vaših temata je doista originalan; iskustvo će Vas naučiti da u tom nema pameti ako prikažete djevojku koja je od onaniranja krepala pa leži na tlih kao strvina. Takovu gadost mora gledati liečnik, ali drugim ljudima hvala Bogu nije potreba da takova što odvratna moraju razmatrati.

Umjetnik ne treba da svoje vrijeme troši na takova što. Vrieme i novac za odljevanje.

I ona smotana žena, koja izgleda kao pile u jajetu, neće lje nikoga...» (X. 6. 4).

U svibnju te 1904. priredili su Meštrović i Krizman u svome bečkome stanu zajedničku izložbu. 24. svibnja šalje Meštrović Kršnjavome vrlo opširno pismo, prihvaćajući Kršnjavijeve dobronamjerne savjete, ali se ipak, kao mlad i temperamentan stvaralac, ne može sasvim složiti s njim u temeljnim nazorima na svijet i umjetnost. On svome savjetniku i meceni opravdava svoje umjetničke nazore - koje ćemo kasnije navesti - i nastavlja:

«Vam se najljepše zahvalim na Vašoj susretljivosti i ljubeznom zanimanju ter se ćutim ponosnim da Vam se i u buduće preporučit mogu.

Presvietli gospodine, što se tiče mojih stvari to bih Vas ljepo molio da budete tako dobri, ter mi poslije sjednice (Društva hrvatskih umjetnika) javite koliko i koje stvari poslati moram.

‘Majčina briga’ mi nie još niti odljevena, ali ću ju sada skoro dati saljeti.

Zadnje vrijeme sam učinio još par skica, pa mislim da bi dobro bilo da i njih par izložimo za da bude malo promjene.

Vaša se busta u sadri puno bolje čini i meni se sada kao cjelina i plastika puno bolje svidja nego prije (ne za to što su ju novine hvalile).

Toliko sam ipak razborit da sam preko toga premišljati znao, ali mi ništa ne pomaže kad sam već jednom zagrezo i ne mogu se veće nigdje drugdan snaći onda mi ne preostaje drugo nego ona Preradovićeva ‘plovi plovi ladjo moja’...»

Ne znam kako su me Vaši listovi tako zanimati i ganuti mogli. Možda što se drugi ljudi dosle tako malo za mene zanimaju, ili za to što Vas moja nespretnost ipak nie od mene oturila, ili što u Vašim godinama ipak tako dobro jednoga mladoga čovjeka u dušu poznati možete...

Bust bi mogli na jesen ako Vam je pravo u ‘Künstlerhausu’ izložiti.

Stvari u ‘Kunstu’ su mi jako loše ispale ter stoga valjda za dojdajući broj neću ništa dati. Možda da će neke u ‘Münchener Kunst für alle’ izići.

Baš mi je drago što se sa Račkim dopisujete, jer se on i meni svidja.

Bilo bi mi drago ako vam to za rukom podje da onu stvar u kamenu učinimo, jer ja tako željkujem da štogodj klešem.

Naša izložba tada nie imala nikakova smisla (bar kao takova ne), niti sam ja bio za to, ali [je] Krizman svakako htio, pa sam mu pustio. On je do duše nešto prodo na tešku muku, ali nie još novaca dobio. Nu ali će mu to ovih praznika dobro doći.

Za stan smo morali okolo posudjivat, pa sad ne znamo što ćemo, odnosno (?) ne znam jer sam ja ovaj... (?) platit moro.

Uhvam se Presvietli da ipak ne će te ništa za zlo uzeti ter da će te uznastojati da me na koji način malo izbavite iz ove nezgode..." (VI. 1. 5).³⁶

Početkom lipnja 1904. zahvaljuje Meštrović iz Beča Kršnjavome u Zagrebu na poslanih 50 kruna pomoći:

«...Presvietli gospodine, Vi me tako zadužujete s Vašim zanimanjem za mene, kao i sa toli ljubaznim saobraćanjem da ne znam kako bih Vam se odužiti mogao.

Glede 'Majčine ljubavi' meni se čini da je to jako malo, jer bi mi ta svotica jedva troškove pokriti mogla, a profita nebi imao nikakova, zar ne? Ali uza sve to ako će mi dotični gospodin 100 K. još k tomu dati, da si mogu radnika platiti koji će mi prvu masu bonirati (?), ter mi sada odmah 200 K. poslati, ja ću mu još jednom grupu preraditi i usavršiti (ev. i majku mladju učiniti) i u opće ću nastojati da čim ljepša tehnički u kamenu usavršena bude, tako da bude i njemu ljepše i meni glede izložaba korisnije...

Još bi Vas Presvietli gosp. nešto moliti htio, budući da se u meni opet ideja i želja probudila da našega Lisinskoga učinim, pa da budete tako dobri ako Vam je moguće da mi sliku pribavite.

Sada sam bio učinio jednu malu od 4-5 godina, pa ću ju fotografirati, te ću Vam poslati, jer mislim da će Vam se dopasti. Par skica sam takodje učinio, od kojizi 2 salio.

Glede češke izložbe u toliko mi je žao što je šteta a inače ne, jer je tako i tako suvišna bila.

Glede mojizi stvari ovdje ja Vam ne znam što ću s njima početi, gdje ću ji staviti. Bili su me zvali i ovaj put u 'Hagenbundu' da izložim, pa sam moro odbiti jer mislim na Zagreb.

Sada Vam imam... (?) volje za raditi i puno, puno, raditi, te ako ste sporazumni, izvolite mi iz Dantea ev. jedan motiv prepisati i opisati kako bi Vi to željeli pa pošaljite, ja ću Vam to s velikim veseljem učiniti za uspomenu na moj 'Drang u Sturm'...' (VI. 1. 6).

Dvadeset dana zatim piše Meštrović:

«Presvietli gospodine!

Oba lista primio skupa sa ulomkom iz Dantea, ljepa Vam hvala.

Osobito Vam zahvaljujem što ste se pobrinuli za mene te će mi ono 200 K. priskrbiti s čime ću se kako velite malo ovdje pokrpiti i ostati će mi par f[orinti] da mogu nakon dvije godine na par dana u Domaju putovati. 29og već tamo dolazim...

Glede one kompozicije iz Dantea Vi ste baš najljepši a i najpogodniji motiv za mene izabrali, pa ću se ali još s Vama o tomu porazgovoriti prija nego počmem.

Budući da mi ovdje nie moguće u ljetu nikakova posla naći, a mislim da ću u Dalmaciji ipak manje trebat, odlučio sam se tamo odputovati. Mislim da će mi dobro učiniti jer sam strašno nervozan posto.

Svratit ću se na nekoliko dana u Zagreb, gdje se uhvam da ću s Vama podulje razgovarati moći ako Vi budete imali vremena. Stoga Vam neću sada da puno pišem, kad ja držim da bi

Isidor Kršnjavi

mi Hellmer u tomu puno savjetovati mogo, kao i Vi Presvietli, a bez da bi moja posebnost isto štetovala, pa ću stoga ovih praznika još Dantea pročitati, pak ću se s Vama dogovoriti, a onda s njim, te možda da dođuće godine nešto velika učinim.

Ostajem do vidova Vaš zahvalni

I. Meštrović

Beč, 21/VI." (VI. 1. 7).

Sedamnaestoga rujna piše Meštrović Kršnjavome da mu profesor Hellmer savjetuje da ne nastavlja specijalku na Umjetničkoj akademiji, nego da pođe u Pariz ili osposobi vlastiti ateljer u Beču i u njemu djeluje, jer mu Akademija ne može više ništa pružiti.

"...Moje je mnijenje da kad biste se Vi Presvietli gospodine u ovom slučaju i smislu k Hellmeru [pridružili] da bi mi to jedino koristilo, jer znam da bi se tako u jedno dvije uvažene sile spojile, koje bi jedino bile kadre da si stvorim egzistenciju. Ili Vi mislite da kad bih ja po Hellmerovom savjetu uzo atelier, te da bi istodobno u ovom jednu priv. školu otvorio? Ova moja namjera bi se dala naravski jedino onda ostvariti, kad bi mi bila osigurana barem dva tri učenika dobiti, a on bi želio da budu iz domovine, koji bi možda htjeli u Beč na škole pa bi jih Vaša Presvietlost na mene obratila.

Kako će Vam biti iz domaćih novina poznato mene je zapala ta čast da sklopim spomenik Luki Botiću u Spljetu, pa je tamošnji odbor odredio nešto preko 3000 f. pak ću tijekom valjda troškove pokriti, a moj ću rad morat na oltar domovine prikazati. Čovjek bo ne žive od samoga kruha. Nego pošto žalibože i toga treba molim Vas Presvietli gospodine, da mi budete pri ruci u ovom odlučnom času kad oslobodiv (?) se škole stojim na pragu mračnoga i nedostižnoga budućeg života. - Kad biste

mi koju radnju priskrbili, koju bih ja i za slabe ko i dobre novce radio - recimo koji nadgrobni spomenik, ili koji portrait ili što slična, to biste me i opet u velike obvezali...“ (VI. 1. 8).

Otprilike u to vrijeme, krajem 1904, jer pismo nema datuma, pisao je Kršnjavi Meštoviću iz Zagreba u Beč:

„Vidio sam reprodukcije Vaših radnja u ‚Kunst‘-u. Ona jedna ‚majčina briga‘ mogla bi se prodati ovdje. Eventualno bi se možda dala postići naručba u mramoru.

Ja ću učiniti društvu [Društvu hrvatskih umjetnika] predlog da Vaše stvari ovdje izložimo. Smjestit ćemo je već negdje. Moj bust pošaljite molim Vas mojem šogoru Karli Froschlu...

Ovaj bust nećemo u mramor prenieti - može bit drugom sgodom modelirate novi.

Dopisujem se s Mirkom Račkim u Pragu. Njegove stvari mi se vrlo svidjaju.

Ja ću Vama drage volje svjedočbu napisati ako mislite da Vam to šta koristi, ali ja držim, da austrijska vlada od koje Vi morate štipendij tražiti neće polagati važnosti na moju svjedočbu.

Kako čitam pohodio je Vašu izložbu ministar Hartl, ako je to istina, onda Vam čestitam, to će Vam koristiti.

Srdačnim pozdravom

Vaš Kršnjavi

Nek s Vašim stvarima i Krizman svoje stvari pošalje amo pa ćemo ih možda zajedno izložiti.» (X. 6. 1).

Mladi je Meštović tada objavio u zagrebačkom *Pokretu* dva sastava *O umjetnosti* u kojima se oštro okomio na malograđansko i konzervativno promatranje i ocjenjivanje umjetnosti, a u vezi s kritikom Frana Ivaniševića njegove skulpture *Rođenje* (137, 138). Ti su sastavi povrijedili inače konzervativnog Izidora Kršnjavoga, kojega je Meštović i poimence spomenuo. Meštović mu se, u pismu 23. rujna 1904. opravdava:

„Čuo sam da Vam je žao na mene što sam Vas u ovom mojem članku što sam bio počo u ‚Pokretu‘ pisati spomenuo. Nu ja nikako niesam htio da nikoga uvriedim a još manje Vas koji mi tako iskreno dobra hoćete nego sam ono bio samo onako kao primjer spomenuo, kako se je teško razumijevati. U ostalom ja sam onda bio namjeravao i dalje pisat, nu ali niesam još ni danas onaj broj vidio pa sam držo da valjda niesu ni tiskali. Ja bih zaista rado nešto piso, ma prvo nemam dosta vježbe u tomu, a drugo nemam vriemena a niti za naše novine može čovjek da piše onako kako bi htio.

Biti ćete moje zadnje pismo primili pa ćete se valjda čuditi nekim stvarima ali što ćete kad čovjek ne zna što bi počo, a ovako se ne može. Ne davno sam čito u ‚Hrvatskom Pravu‘ da će i Kumičiću spomenik podići, te sam Vas i radi toga htio moliti da mi javite bili se tute dalo što učiniti? Znadem da Vi valjda ne ćete s tom njihovom strankom puno posla imati ali ipak. Ako se na proljeće (?) ta ideja ostvari hoće li natječaj bit raspisan ili kako?

Sada radim Botićev portrait. Relief ću isto počet, pa nekoliko novih stvari za buduće izložbe. U ‚Hagenbundu‘ su mi ponudili da angažiram jednu sobu kako hoću pa da moje stvari postavim. - Nu ja neznam još hoću li opet tamo izložiti, jer su me opet za prolječnu izložbu u ‚jesenjem‘ pozvali...“ (VI. 1. 9).

14. listopada iste godine piše Meštović Kršnjavome, opravdavajući se ponovno što ga je i nehotice povrijedio onim objavljenim člankom.

„...Presvietli gospodine, moje zadnje pismo će Vam biti čudnovato po njegovom sadržaju, te moj zahtjev preupadan i preslobodan, nu držim da Vi nećete to biti tako uzeli, nego ko što je razumjeti da ja nemam nikoga tko bi mi u ovim teškim časovima pružio ruku pomoćnicu te me bar donekle pridigo ako ne Vi Presvietli gospodine, te sam sad sretan da Vašu do-brotu uživam.

Kako sam Vam već u zadnjem pismu javio ja sada ne idem ni u kakovu školu, jer me je sami Hellmer od toga odvratio. - Uzo sam si jedan mali atelier te tamo radim što mi srce hoće. Nu to je samo fantazija koja me je povela kad sam si isti atelier našo, a u stvari ništa, jer uz najbolju volju i pored najželjnijeg srca, ne mogu [s] moja prazna četiri zida ništa da počnem. Uzo sam si nešto gnile [ilovače] i nešto drveta za armaduru i t. d. ali tute je bio konac (?), te sada ako ne skrštenih ruku da u svom atelieru sjedim prazna želudca gledam moje samo na pola gotove radnje, jer svako sredstvo fali dajih dovršim! Činio sam moga Botića, ali poslijem nego sam ga dva put počimo, pustio sam to sad za neko vrieme dok me opet želja za tim povuče, jer ga ne bih htio učinit tek da se odužim.

Nešto sam potaknut, a nešto nagovaranjem novoga načelnika ljubljanskoga I. Hribara učinio sam skicu za spomenik Baruna Vege za Ljubljanu. S ovom sam donekle zadovoljan, ali ne samo da me ona puno stoji jer je kolosalna, nego mi se čini, da će mi jedino to plata biti - da sam zadovoljan i ništa dalje. Šaljem Vam jednu fotografiju iste u nadi da ću moći Vaš sud čuti o njoj. Ugolina sam takodjer počo i ništa dalje. - Dalí ćete zbilja izdat jednog ilustrovanog Dantea ko što ste mi onomad ne pisali?

U Beogradu mi niesu kako će Vam biti poznato nego 4 stvari izložili. Istina je da sam ja samo malo i poslo jer sam imo istodobno moju kolektivnu izložbu u ‚Hagenbundu‘, ali su ipak imali nešto 10 komada na raspolaganje. Čudno mi je i žao što Vas Portrait niesu izložili. Možda što bi se medju njihovim izgubio! Malo pre eingebildet zar ne?

Ja niesam ko Vidović ali ni meni nije najugodniji takav postupak od njih. Ali će možda to time opravdat da je ono valjda obrtna izložba bila?

Društvo ‚Hagenbund‘ mi je primilo sve stvari ovdje što sam bio poslo bez iznimke, a sada kada u Ljubljani svoju izložbu ima isto sve što sam im dao.

Želio bih ipak i pored svega znati dali ćemo mi Hrv[ati] imat koju izložbu na jesen, za da se onda mogu ravnati navrieme glade bečkih izložaba.

Sada takodjer činim jednu kompoziciju ‚strah božji‘ preko koje sam već dugo mislio pa ću biti tako slobodan ako dozvolite kad bude gotova da Vam jednu fotografiju pošaljem.

Šaljem Vam II. broj ‚Kunsta‘ gdje je nastavak one moje skice o umjetnosti, što držim da će Vas interesirat.

Piše Vam što moj prijatelj Rački? Kako mu ide? Bukovac mi se tu skoro u velike hvalio s njime. Čini mi se da nie ljetos bio kod Vas u primorju?

Činim nekada anatomske študije jer bih rad jednu malu anatomiju u vašem jeziku sastavio...“ (VI. 1. 10).

*

Prepiska Ivana Meštovića i Izidora Kršnjavoga obilna je i u 1905. godini. Veliki broj Meštovićevih pisama sačuvan je u

Arhivu Hrvatske, dok se nekoliko Kršnjavijevih pisama nalazi u ostavštini Petra Meštrovića.

U pismu 28. siječnja 1905. Meštrović reagira na Kršnjavijev savjet da se još ne ženi i nastavlja:

“Kad je ‘Društvo Umjetnosti’ već takav obzir imalo van mene [prema meni], pa mi nije htjelo niti onda novac poslati - odnosno predujam za klesara - pa ni kašnje kad je stvar bila gotova očekujući veće nego dvor [bečki Dvor] sve ceremon[ije], neznam zašto se sada opet ne drži korektnosti u odpošiljanju kad sam ja stvar već pred osam dana odposlao? To će valjda takodjer biti radi obzira na moje prilike. Uza sav obzir da niji sam slučajno nešto novaca dobio te klesaru unapred i kašnje dao nebi mogo stvar ni izraditi. Onda moram bježat sto puta činovniku i tamo i vamo i još ništa, a radi 250 f. kad mi društvo postotke odračuna a... Danas sam zadnji put opet društvu br-zojavio pa sam znatiželjan.

Što se tiče londonske izložbe, ja sam već prije s Bukovcem dogovorio i izložiti ćemo tamo...

Onu ‘Curicu’ sa ... (?) sam prodo već 3 krat a potonji ... (?) će ju učiniti u mramoru.

Tomislav Krizman – Autoportret

Imam izgleda za 2 portreta radi kojih bi moro 4oga poći na Rijeku. Na povratku ću se svratiti u Zagreb.

Što se mojega oca tiče i to ste bili obaviješteni ili je mene tko ... (?), jer ja mu samo pomognem u njegovoj velikoj nuždi za par krajcara i to kad mogu. Za malog brata bi mi bilo žao pa sam ga zato uzeo a neću se kajati jer [je] jako pametan...” (VI. 1. 11).

Četvrtoga veljače piše Meštrović Kršnjavome opširno, nakon što ga je ovaj bio posjetio u Beču:

“Ima k tomu vriemena što ste Vi iz Beča nu premda bi Vam ja bio jako rado piso uvijek mi se činilo da ima za to premalo razloga a da Vas tijekom smetam.

Presvijetli gospodine, ja bih Vas molio ako budete imali vrijeme da mi pišete kada i kako će biti naša izložba u Zagrebu kad mi već od gosp. umjetnika i kolega neće nitko da piše o tome, a za mene je to od potrebe znati glede ovdjašnjih izložaba da se prema tome mogu ravnati.

Onu veliku grupu nijesam još dovršio no mislim koncem ovoga mjeseca. Sada kad sam gornji dio još nadodao puno se bolje čini, jer se je tijekom čitava stvar popunila.

Zadnje vrijeme su mi se iz ‘Secesije’ javili neka se pripravi-mo za prolječnju izložbu, pak sam im moro obećati, te baš radi toga ne znam kako će mi biti glede Zagreba. Njihova se izložba otvara drugom polovicom ožujka, a trajati će do 15 svibnja. Mislim da će na taj način biti prekasno za našu izložbu a da bi im ona vel[ika] skupina koju tamo izložiti kanim prispjela. [Radi se o grupi *Timor dei*]. A što Vi mislite i jeste li toga mnjena da na svaki način u ‘Secesiji’ izložim?

Šteta da niste duže u Beču ostali, pa bi mogli vidjeti njihovu prvu i veliku samo plastičnu izložbu. Uradjena je dostojanstveno i zanimivo. Radnje su birane i skoro sami velikani. Belgijanci na svaki način prvače. Hellmer je izložio njegovu veliku figuru što je za sveučilišno predvorje učinio, ‘Koslatija!’ (?) Po objemu je velika a i material je fin i to je po mom mnijenju sve što je na njoj. ‘Tko na dva stolca sjedi...’ te tako i on na klasicizmu i modernizmu.

Klinger je zastupan s kolosalnom radnjom ‘Drama’ koja u reprodukciji izgleda da je najviše 1/2 narav. veličine. Grupirana je nesretno a afektirana do skrajnosti.

Meunier s jednom divnom figurom ‘Radnik’ sve nadilazi. Još mnogi mlađji belgijanci zanimivi i ozbiljni da čovjek dobiva respekt pred njima kao pred ... (?) za doba Rubensa i Rembrand[t]a. Interesantno je kako se njemci gube medju drugima.

Od mene su takodjer izložili jedan veliki ženski portrait; od slovena nitko.

Pošto mi je čitava zemlja [glina] u ovoj skupini, to nijesam mogo dosle učinit onu Majku s djetetom, ali ću ju netom budem s ovijem gotov.

Sada se moram primiti čvrsto arhitekture u Ohmannovoj školi o kojoj dosle nijesam imo ni pojma, a drugi su već mnogo naprijed, pa će mi u opće malo vrijeme preostajati.

Dajete li mi nade da ćemo ovu majku moći prodati?

Jeste li vidjeli u ‘Kunstweltu’ onu radnju što je bila na Hagenbundu. Čuo sam da je bila reproducirana na kritiku ovogodišnjih izložaka kao primjer od plastičnih radova. Čuo sam da će u jednom čitavom broju iste novine izići radnje od Vašega šogora.

Od onog nacrt za Zagreb valjda neće biti ništa jer nemam vriemena a i onako se ne isplati kad ste mi rekli da neće stvar biti nikada ostvarena.

Skoro sam saznao da će biti podignut spomenik pok. Pavlinoviću u Makarskoj pa bih Vas molio da me preporučite kod gosp. Bulića koji je Vaš veliki štovatelj, a on će imati tamo velikog upliva, te pošto dalmatinci ne znaju ni za koga izim Rendića, to bi bilo nužno...» (VI. 1. 12).

Kršnjavi piše Meštroviću 12. veljače 1905. između ostaloga:

«Izložba društva umjetnosti otvorit će se 15. aprila. Radnje moraju nekoliko 8-10 dana prije ovdje biti. Najbolje bi bilo da dodjete sami postaviti ih.

...Meni se vidi da će dovoljno biti ako Vašu veliku grupu u Secesiji izložite, pa ako Vaše druge stvari ovamo pošaljete.

Sa velikom grupom držim da ćete u Beču imati sreće. Ovdje bi Vam kod nekoliko nas našla priznanja, ali praktične koristi Vam odtud ne bi bilo nikakove, dok ćete manje stvari ovdje laglje i prodati. Za onu 'majčinu brigu' govorio sam jučer u odboru društva umjetnosti, ako je pošaljete kupit će se na izložbi.

Naša izložba trajati će od 15 aprila do konca svibnja.

Meni se Klingerove plastike riedko sviđaju, previše su mi tvrde, forsirane u kretnjama, a premalo čuvstvom prožete. Onu grupu 'Drama' vidio sam kod Klintera u Atelieru. Dok je bila negotova bila je lijepa i mehkana kao što su Rodinove neke figure - sad gdje je dotjerana biti će sigurno sve glatko i ukočeno.

Žao mi je da nemogu u Beč gledati izložbu Belgijanaca. Mene Meunier vrlo zanima. Onomadne pokazao je jednom grupom da i lijepe stvari znade predstavljati a ne samo karakteristične.

Badava je. Zadaća plastike i to najuzvišenija zadaća bit će uvijek da prikaže ljepotu. Za karakteristiku dovoljna je i slikarija i to mala slikarija nizozemskih i modernih Genre-slikara. Što je ružno može se uživati radi karakterističnosti ako je umaleno - u velikom formatu ružnost prevladava karakteristiku.

Meni se Meunierove male figure i grupe bolje sviđaju nego ogromni 'radnici' njegovih imitatora.

Drago mi je da ste i Vi nešto izložili već sada u Secesiji - na proleće nesmiijete tamo faliti. Ondje je otvoren put vašoj karijeri.

Frangješ izradio je relief 'filozofije' - o njemu bi se dalo ono reći što ste Vi o Helmeru pisali.

Meni bi drago bilo kad bi za našu izložbu izradili takodjer veliku grupu. Kako Vi brzo radite mogli bi još svršiti štogodj.

Bilo bi interesantno vidjeti kako bi Vi shvatili 'filozofiju'. Ovakova konkurencija bila bi samo na uhar umjetnosti i umjetničkoga interesa.

Vrlo je dobro da se bavite arhitekturom.

Moderni kipari rado zaboravljaju veliko srodstvo kiparstva sa arhitekturom, pa se dadu zavodjati da konkuriraju sa slikarskim efektima. To je grieh protiv naravi plastike.

Bojničić mi kaže da je u Vas vidio onu veliku grupu već u sadru livenu a Vi mi pišete da nemate zemlje jer je još u toj grupi; pače Bojn. tvrdi da je vidio grupu 'Briga materina' u Vas u sadri a Vi mi rekoste da ste ju razbili.

Meni netrebate buditi interes za Vas takovim neistinitim prikazivanjem Vaše nevolje. Ja ću Vam gdje god mogu pomoći

i bez ovakovih malih dječjih Kniffova. Pače, iskrenost i povjerenje smatrao bih za najbolje uzvraćanje simpatije kojom Vam dolazim u susret.»

Dalje Kršnjavi o šteti po Meštrovićevu umjetnost oženi li se mlad, kako namjerava.

«Nacrt za Zagreb doista je bio suvišna radnja pod sadašnjim štedljivim gradonačelnikom, sigurno se neće takova što naručiti.

Buliću ću drage volje pisati. Pitanje je kako će sa Vašim Botićem zadovoljni biti. Najbolje bi bilo da kakvu škicu načinite pa u Dalm[aciju] pošaljete.

Vidio sam fotografiju Rendićevoga projekta. Mislim da ćete ga lako pobiediti.

Pozdravi Vaš

Kršnjavi.» (X. 6. 2).

17. veljače (1905) piše Meštrović Kršnjavome opširno pismo. Tvrdi da su netočni podaci dra. Bojničića o stanju njegovih skulptura, zbog čega mu Kršnjavi prebacuje.

„Da sam Vam tijekom htio moju bijedu povećati - veli dalje - nije bilo nužno kad je i od sebe dosta velika te očevitna. Ja dapače imam navadu da ju krijem jer me to naprosto vrijedja. Nu da sam joj se ja već priviko to neka Vam bude ovo dokazom kad Vam kažem da od četrnaeste godine nijesam dobio od mog oca niti pare nego naprotiv ako sam kadgodj mogo. Zarade nijesam dosle skoro nikakove osobite imo, a ako se je koje milostivo srdce našlo, to se ipak, ko što je običajno, može čovjek ispatit dok dobije i dok se nanj tko sjeti. Vašu simpatiju naprama meni sam još odmah opazio, te kao takovu plemenitu i visoko izobraženu gosp[odinu] koji me može shvatiti i pogledati ko čašu na dlanu drži[m]. Sam i držim da je suvišno sa kojekakovim komplimentima doći ili sličnim praznim.

Dakle kako Vam rekoh velika mi grupa još nije sasvijem gotova, jer sam nekoje stvari promjenjio i nešto nadopunio, ali se nadam za nekih 8-9 dana podpuno svršit. Okolo konca ovoga mjeseca učinit ću 'Majčinu brigu' koja će mi moći za tamošnju izložbu prispjeti, jer se stalno nadam da će mi ju društvo kupiti. Možda bi ju onda mogli u kamenu učiniti?

A nebi [li] mogla vlada kod mene za muzej što naručiti?

Svakako se nadam da će mi ta izložba bar što koristiti, bar koju malu narudžbu dobiti ili što slična. Ja takodjer držim da je najbolje da tamo sam dodjem za stvari postaviti samo ako budem mogo odkle malo novaca pronaći.

Meni bi takodjer bilo drago jednu veliku grupu na vašoj izložbi imati, ali se bojim da neće ići jer ću sada imati za arhitekturu puno posla, a o materialu ni govora. Istina je da sam Güssera (ljevača) platio sasvijem, ali ću zato imati sada onu veliku radnju za 'Majčinu] brigu' pošto će me morat ne zna kako dugo čekati a iznašati će preko 200 f.

Preko filozofije [o skulpturi 'Filozofija'] sam ja često mislio i bio bi mi premio predmet, ali je to takodjer dosta široko obzorje ne bi do toga vremena bio gotov. Da bi ju ja sasvijem drugače shvatio negoli Frangješ to znam, ali sada bi mi bilo neugodno baš za to što znam da ju je on sada učinio, pa [bi] mislio da mu se natječem.

Što Vi o arhitekturi i kiparstvu velite to se podpuno s Vama slažem i već sam davno do tog istog uvjerenja došo.

Piso sam društvu umjetnosti nebi li mi predjumi 150 f. na ono što bi imao iz Srbije dobiti, da si za ovaj četvrt godine atelier platimo pa ne znam hoće li mi uspjati. Nemojte se zato ču-

diti Presvijetli da veće ni pare nemam od onijeh 500 f. što sam na novu godinu dobio, jer morate znati da sam prije toga više nego 2 mjeseca na račun istih živio, tako da je bilo oko 140 f. Nadalje sam platio Güsseru 150, krojaču što sam mu od davno dugovao 100. Izim toga sam imo platiti što sam bio posudio za prošli kvartal pa mi nije ostalo ni da do 20. prošlog živim i tako je život uzo svoju staru kolotečinu - ... (?) Bio sam onomadne dobio od dvorske kancelarije 50 f., ali sam moro Krizmanu dati da podje u Zagreb i t. d.

Ove godine nemam nikakove podpore a život mi postaje [sa] čim više poznanstva skuplji, pa sam imo silnih troškova sa raznim opremama za izložbe, jer sam se nado da ću što prodat ko što mi se obećavalo, pa sam reskirao, a kad tamo ništa.

Obećaju mi da ću za dođu godinu dobiti posla na Hofburgu [zgradi Dvora] ali tko će to dočekat, zar sa nadom živjet? A može se još i ovo izjaloviti!

Imo sam dobiti jednu narudžbu, veliku česmu za Demilachböhmen (?), a na koncu su saznali da sam Hrvat pa su mi ustegli jer da ova radnja mora biti samo kod nijemaca naručena, sad neznam što će biti.

Nije mi ovo prvi put da su mi rekli 'tudjinac si!' A što ćemo kad svoje domaje niti nemamo.

Bili se što dalo tamošnjju obrtnu školu reformirati?

U velike me u zadnje vrijeme zanimaju belgijski kipari - kao posebna grupa, a koji na žalost idu kao i svih malenih naroda pod tudjom francuskom firmom, prem su čisto drugači, pa bih nešto napisati, ali ne znam u koju bi novinu poslo, a što vi velite na to?

Botičevim poprsjem sam bio gotov čiju sam fotografiju u Split poslo. Odboru se jako dopao, samo su mi rekli da malo preveć misli, te da je dublji od Botića a ovo da mu je udarilo malo stariju fizionomiju (?). Stoga su me molili da ako ga hoću malo mladjeg učiniti. A ja se još nijesam odlučio. Ovdješnjim Hrv[atima] se u velike svidja. Da im se bolje nego Rendićev svidja to su još kod skice rekli.

Za Pavlinovićev sp. neću još skicu činiti dok Vama Bulić ne odgovori što je i kako na stvari.

Glede žene sada nije ništa nego su to same čakule u čakanom Zagrebu, a u ostalom ću Vam bolje i sve usmeno reći..." (VI. 1. 13).

Očito je da mladi Meštović moljaka novac na sve strane, jer još nema narudžaba koje bi mu omogućile život u Beču, a i one koje su naručene, nisu još isplaćene. Stoga i možda donekle i pretjeruje u opširnom opisivanju svog teškog materijalnog stanja. Nas, međutim, u tim njegovim opširnim pismima Kršnjavome prvenstveno zanimaju stvarni podaci o skulpturama što ih radi, njihovo datiranje i sl., što je značajan doprinos i katalogu njegovih djela.

Tjedan dana poslije Meštović opet piše Kršnjavome:

"Radi one gluposti glede ženidbe nijesam Vam mogo ni na jedno, a osobito na Vaše zadnje pismo odgovoriti, koje me je bilo sasvijem pokosilo, tako da nijesam znao niti još znam što da Vam odgovorim. A drugo, moja je situacija sad tako tužna i žalosna da se bojim da bi i ova pri tomu na mene djelovala, pa sam tako ostavio te ću Vam ovih dana samo o tomu pisati.

Ja Vam nijesam nikada u ovakovoj gluposti ni zdvojnosti bio ko što sada. Imade k tomu mjesec dana da nemam novaca, pa sam se većinom kod svoje 'siromašne židovke' najeo a sada poslijem nego što sam Vaše i Krizmanovo pismo dobio gdje

mi on piše da mi nije društvo [Društvo umjetnosti u Zagrebu] htjelo onih 300 kruna posuditi što sam ih molio da mi na temelju onih novaca što imam iz Beograda dobit posude nego da su ironički odbili govoreći: 'Tko se ženi, tomu ne treba novaca.' Nadalje mi Krizman piše da je dr. Bojničić najviše kriv tomu, a ja sam znatiželjan zašto? Stoga evo ima već 3-4 dana da ništa ne jedem izim 2 Kaiser-zemlje, nego sam se srdio i promišljo preko koječesa - takodjer moju veliku grupu svršio. Danas je došla cura po mene pa sam išo s njom, nu u razgovoru rekla mi je da sam leichtsinning (?), lakouman); neznam kako, možda bez ikake zle namjere našto sam se pokupio i otišo, a sada sam evo došo u moj atelier a bezobrazni me trbuh muči, pa sam se odlučio da Vam pišem, ali svakako samo Vami a drugi nitko ne smije znati u kojoj se neprilici nalazim, nebi li mi društvo posudilo te novce i ono se sada iz Beograda naplatilo. Ako ne a oni da mi bar odgovore kako i pošto.

Vjerujte mi, Presvijetli, da mi je to već preglupo. Vi mi velite za arhitekta radit, a ma što mi preostaje toliko godina više biti gladan nego sit ... (?), pa još k tomu biti od naravi tvrdoglav. Ja ne znam što ću već činiti... Nekidan sam bio kod Hartela [ministra], pa mi je reko da mu je žao da nije bilo ni od jedne strane ministarstva predloženo da što od mene kupi velec mi laskavo: 'Vaše su radnje ne samo genialne nego i ... (?), pa Vi morate kad tako ljepo radite ne na podporu nego na naružbu reflektirat' i t. d. Kad sam mu reko da sam po to i došo onda me poslo referentu, a ovaj mi je dao puno više [nade?] ali da za sad nema ništa većega, nego da neka čekam. Tako iz svih strana, a živjet o prahu. Dužan sam jednom kolegi 100 f. pa sam mu htio vratiti, ali sam moro s ovijem atelier platiti a sad mi on neda mira prem je i on meni znao dugovati, nego me još vrijedja...

Velika će mi se grupa (Timor Dei) početi sutra odljevati. Neznam što će onda biti; čime li ću mu platit. 'Majčinu brigu' ću odmah u sredu početi, ali se bojim da će biti veselija nego ova. Učinio bi još par omanji stvari ako budem mogo. O svim detaljima kako ja s izložbam mislim pisati ću Vam u dođu listu..." U post scriptumu moli za izvinjenje što pismo šalje bez marke jer nema novaca da je kupi (VI. 1. 14).

Desetak dana zatim odgovara na Kršnjavijevo pismo koje nam nije sačuvano:

"...Uhvam se da se nećete na mene srditi što Vam na Vaše pismo nijesam odmah odgovorio, a to zato jer sam od ministarstva nešto očekivo pa sam Vam htio ujedno javiti.

Uvelike sam Vam zahvalan na onih 10 kruna što ste mi poslali, ali mi je ujedno s druge strane žao jer se bojim da ću se biti u mojem pismu zlo izrazio a da ste Vi to i na Vas protegli da mi u ovoj neprilici pomognete. Ja sam Vas samo molio da po mogućnosti kod društva posredujete da mi predujme ili pozajme.

Velika grupa mi se sada saljeva nu bojim se da mi neće moći za 'Secesiju' prispjeti što bi mi veoma bilo žao.

'Majčinu brigu' sam danas počeo pak netom bude gotova poslat ću Vam ju. Neznam bili odmah učinio 2 odljevka? Nekidan sam svršio jednu malu glavicu - curicu od 15 godina - pa držim da će se uvelike dopast, a ja ni malo nijesam statovo (?).

Vašu sam kartu primio jučer pa Vam se zahvaljujem što ste se za mene pobrinuli.

Ja sam Vam bio još onda reko da je i jedan dan prekasno a da bi se što moglo pored Rendića ulovit [za spomenik Luki Botiću]. Meni nije za samu stvar toliko koliko je... (?) da onaj

mjesni individuum svudje grdi s njegovim 'mitsagenden' grdobama. A šta Vi velite?

Glede vojničtva me nije nikakav strah jer što imam pravo, to mi nemože nitko uzeti.

Sada sam dobio ... (?) volju za rad, ali samo za nešto kolo-salnoga - za kaki veliki problem.

Nebi se što dalo s Vladom, pa da me samo za to vrijeme prehrane i material plate, pa da tamo što učinim? Ja nijesam još ništa učinio a čutim u sebi preveć toga...» (VI. 1. 15).

Desetak dana zatim Meštrović opet piše Kršnjavome opširno pismo u kojemu, kao i u ostalima, doznajemo o njegovom životu, radu i djelima u Beču:

"Lovrić mi je saopćio da je bio kod Vas te mi je pripovjedio što ste mi poručili glede 'Majčine brige' i ostaloga. 'M[a]jčina b[riga]' je gotova te sam ju danas dao saljeti pa se nadam da će mi do nedjelje biti gotova.

Ova je stvarca na isti način kao i prije shvaćena, te se čini da je ova žena ista tek da je samo poziciju promijenila. Za mrvicu je veća i opširnija te je čitava donekle jasnija. Onu lijevu ruku sam promjenio; ona se na desno stavlja, ljevom djetu malo poviše drži, jer mi se čini da je bolje jer mi je ona malo pokleno (?) izgledala.

Nuzgredne stvari nijesu izgradjene, jer bi mi se tijekom sve za ovakav siže potrebito tajanstvo izgubilo.

Više od[l]jevaka nijesam naručio, pošto neznam hoće li se uopće svidjati, a više odljevaka je uvijek lahko učiniti.

Čini mi se da bi ova stvarca najbolja bila kada bi se u sjevnom kamenu učinila a onda po ovom učiniti odljevke. Majka nije mlada pa sam si predstavio i htio ju mladju učiniti, no kad sam u stvar došo i počo, izišlo je opet na staro.

Svejedno držim da će se u opće bolje nego ona prva dopasti.

Dakle mislim da će stvar do 22. ovoga već tamo biti.

Glede onih stvari sam se prijavio tamo Vašem društvu a želio sam do 20 komada izložiti, to da se neprekažem baš jednostrano. Neznam hoće li društvo biti zadovoljno da tako puno izlažem glede trošaka? Osim toga sam im javio da se ja nikakvom juriju ne podlažem a razlog će Vama najbolje biti jasan. U slučaju da nebi toliko mjesta bilo, onda hvala bogu, ali samo neću da onako bude ko sa Beogradom.

Stvar što mi je L[ovrić] o atelieru pričao mi je podpunoma nejasno, pa bih Vas molio da mi to još na vrijeme razjasnite. Moje boravljenje tamo i kako dugo mislim da s prilikom kakove će biti sasvim ovisi, a tu se samo u Vas pouzdajem i nadam.

Učinio sam 3-4 nove stvarčice, jednu curicu, djetesce, pa jednu grupu radim ako ju budem imo volje svršiti.

Od austrijskog ministarstva nemam još nikakova stalna zaključka hoćeli i što će mi kupiti. Ona velika mi se grupa jučer pri transportu u 'Secesiju' na 6 komada skršila, pošto je bila sadra mokra; sad neznam kako će stvar svršiti.

Osobito bi mi drago bilo kad bi tamo [u Zagrebu] imo atelier te kad bi mi bio material bar za 3-4 mjeseca osiguran, ako bi se vlada dala skloniti pa da nešto učinim - 'da me živa želja mine'. Ja bih htio nešto velika učiniti. Vjerujte mi da me ove male stvari ne mogu da vesele gdje uvijek mislim na nešto 'velika'. Čini mi se da bih tamo prija nešto savršeno učinio samo kad bi imo dovoljno materiala nego ovdje jer me nebi nitko smeto.

Žena je tu, al o ženidbi nitkada nit sada govora. Kako židbi? Čudnovato! Ako čovjek treba ženu, ne treba ženidbu.

Užasno sam nerapoložen radi ovoga što mi se s ovom skupinom desilo...» (VI. 1. 16).

22. ožujka 1905. javlja Meštrović dopisnicom Kršnjavome:

«...mogu Vam javiti, što inače jučer nijesam mogao, da je moja velika radnja 'Timor Dei' bila s oduševljenjem u 'Secesiji' primljena. Sad ne znam kako će ispasti čitava stvar...» (VI. 1. 17).

A dva dana zatim:

«Kako sam vam već javio moja je vel[ika] radnja u Secesiji izložena, koja se je baš danas otvorila, pa mi se čini iako se neće podpuno možda Vaše riječi ispuniti, da ću ja sasvim 'led' probiti, jer je o[v]dje na 'sjeveru' tvrd ali silno velike korake koliko se razabire (!). Meni su dali posebnu sobu gdje je jedino moja radnja, a izrazili su se s velikim oduševljenjem...» (VI. 1. 18).

Desetak dana zatim opširno pismo:

"...Imate pravo da će mi ova velika grupa dosta koristiti te iako možda neće s njome sasvim led probiti, jer je ovdje na sjeveru tvrd, a ovo ću ipak bar više poznanstva dobiti.

Jučer sam dobio pismo iz Münchena, gdje me moli redakcija od 'Kunst für Alle' da je ovlastim da istu stvar u njihovoj novini [časopisu] na više načina reproduciraju. Od 'The Studio' isto.

Nekidan je Krizman stigo od tud, pa mi je pripovjedo da je bio kod Valdeca pa da mu je on Vaš portrait pokazao. Nadalje veli da mu je Valdec pripovjedo da su dali donijeti ovaj od mene te da su ga usporedili, pa da su tek onda mogli vidjeti razliku! Krizman mu je reko da svakako mora biti razlike kad sam ja ovo pijan radio, a on da je valjda 'triješan'...(?)

Gosp. Valdecu je to još ... (?) bilo, pa se je izrazio da bi on mogao ovakove figure kakove Meštrović radi srati. Zaista smješni ljudi. Što ga oni imadu s menom, a napose Valdec? Kao da sam mu ja konkurent! Ne njemu niti ikom drugom, a niti je ikada takva što moja težnja bila! Ja ciljaj na sasma druge ljude nego što je to Valdec i Frangeš! Oni su kipari po zvanju, a ja sam [kipar] jer ne mogu da budem drugo. Kad me ljudi izazivlju moram ovako govoriti. Moje radnje ili specijalno Vaš portrait ma kakav bio sjeguran sam bar da sam njegov vidio da ja ono uvijek mogu postići u čemu je njegov dobar, ali ono 'nešto' što je u mojem niti je mogo Valdec niti će ikad moći.

Koliko oni mogu imadu najbolji primjer u Csikošu koji je još od njih najduhovitiji pa mu svejako nije uspelo. A ni sam Bukovac kojemu primaju u 'Künstlerhausu' nije se ni malo iskopo.

Možda ovdje koju suvišnu bacam, ali me to užasno vrijedja kad se mene ni kriva ni dužna dira.

Držim da će moje stvari biti već tamo stogle, pa bi me osobito veselilo kad bih mogo Vaše uvjerenje o istima čuti kao n. p. o 'Majčinoj brizi', pa onim glavicama.

Molim Vas nadalje Presvijetli gospodine, da tu gosp. - kad je već tako - upozorite u slučaju da ja nebih imo čime u Zagreb doći, da ako i jednu od poslani radnja vrate, onda su sve vraćene.

Hvala Vam što ste se pobrinuli za mene glede spravljanja mojih stvari kod Vašeg gosp. pašanca! Gdje sam sad novi atelier uzo kućegazda mi je reko da bi on imo dosta prostora, pa bih mogo i tamo spremit izim ako ste Vi već gosp. Fröschelu pi-

sali te da mi on nekoje stvari može za duže vremena spremi i ako to njemu ne čini nikakvih poteškoća.

Korite me glede 'Pjevačice' - 'Plastična pjesma' sam htio nazvati - ona mi se skupina na koncu nije svidjela, jer mi nije baš onako kako sam htio za rukom ispalo, pa sam ju zapustio i tako je opala (?). Nu ako želite poslati ću Vam sliku, pa u slučaju da se dopadne, mogu lahko opet modelat.

Glede 'Majčine brige' i novaca Vama neću veće dosadljivat jer sam i ovako uvjeren u Vašu ljubav, pa znadem da ćete nastojat što se bude dalo.

Nova ništa za sad nego primite izraz mogega štovanja te se bilježim Vaš zahvalni

U Beču 3/IV 05.

I Meštrović" (VI. 1. 19).

A desetak dana zatim:

„U posjedu Vašeg cijenjenog lista zahvalan sam Vam što me tješite u mojem i Valdecovom sporu - psihologiju inače dvaju konkurenta ste pogodili, ali mi vjerujte da to s moje strane nije bilo ‚vor...‘ (?)

Čudi me da je spediter tako dobro stvar spakiro da se je moja skica razbila. Samo neznam jeli jako? Hoće li društvo dat popraviti?

Što o ‚Majčinoj brizi‘ velite, imate pravo da je prva bila više čuvstvena i to joj je puno doprinosilo što nije bila toliko gotova. - Bila je nezrela ili prezrela kako godj uzmete. Ne vjerujem da ovu nijesam mogo onako učiniti, nego sam malo mislio na ljude, a nju sam svejedno imo u sebi, nu da sam još više mislio bilo bi ništa izašlo. Ne držim da je slaba, dapače puno pogodnija za izvest nego ona prva, jer se je ona mogla samo u bronz prenijeti. Ostajem svedjedno pri mojem mjenju da će se samo u crnom tvrdom kamenu [izvesti!].

Glede cijene ako želite u mramoru bjelom 700 f., u crnom kamenu 600, a kako je sad 400. Naravski u kamenu ću nastojat da ju bolje svršim a kako si predstavljam nešto ću više i postići što se efekta i izraza tiče. Draperija je samo nabacana, a ostalo tek označeno sada. Molim Vas Presvijetli da se s društvom sporazumite te da mi javite da se znadem ravnati.

Sada sam učinio jedan ha[ll]breif kao arhitektonski prilog što kanim tute u jednom mehkom kamenu izraditi, a držim da će se svidjet.

Kako Vam se svidjaju moje zadnje radnje, ona s puno kose, ona druga curica, pa djetesce? Što vele umjetnici? Vele li da je samo nabacano?

Žalim da Vas nijesam mogo vidjeti kad ste u Beču bili što me je začudilo...

Izići će mi sve bolje radnje u Petrogradskoj novini 'Mir iskustva' koji su me već pozvali.

Ako Vam je pravo učiniti ću Vam prigodom još jednom portrait ko što ste govorili, pa će imat s ovih strana istoričku vrijednost.

Kad se otvara izložba?

Dokle ja neću tamo.

Mnogo me zaokuplja sada arhitektura; možda se još bude dalo što učiniti.

Primio sam kartu koju ste mi sa strane društva pisali...

Onaj budala Krizman je svemu kriv, jer meni nebi ni napamet palo da fotografije šaljem. Neka mi jih vrate..." (VI. 1. 20).

Desetak dana zatim:

"Danomice sam očekivo glasa iz Zagreba, a to jeste jedinog glasa koji bi bio od Vas direktne ili putem Vas, pa ga evo do danas nemam, a stanje mi je tužno (?). Mene je u velike zanimalo u Zagreb ovom prigodom i to jedno da vidim u koliko i kako se naša umjetnost drži te ukus u svemu (o kojemu dvojim), a drugo da upoznam, da se mogu za buduće ravnati... Pošto nikakvih vijesti ne dobih to sam malo smeten, tim više što se sada prvoga moram seliti, a ni za ovi atelier nijesam platio dug od zadnjeg kvartala. Ipak ne gubim nade jer se u Vas pouzdajem; tješim se tijekom jer držim da ste baš sada bili preveć zaposleni otvorenjem pa mi nijeste mogli ništa javiti.

Korili ste me šta tučem radnje. Istina je ni meni samu nije ugodno, ali što da počmem. Sada imam par novi stvari a nešto su bar u slogu, ma uz takove prilike neću moći ni jedno odljeti, a žao mi je jednog reliefa o komu sam Vam već piso. Güsseru nijesam niti za onu veliku grupu platio pa mi neće više vjerovat. Kad bi mi društvo ili akademija samo troškove platili poklonio bi 'Timor dei' Muzeju, a onda ako bi se moje prilike poboljšale mogo bih eventualno u kakom drugom materialu izvesti. Stoga Vas molim ako Vi nalazite da stvar ima smisla da izvolite istu ideju preporučiti.

Čuo sam da je kralj nešto poslo da se nekoje stvari kupe, pa se preporučam da me gospoda ne zaborave. Tako bih mogo bar novih stvari prigotoviti.

Kako je izložba uradjena? Jeli moglo biti sve puno? Čuo sam da jedva i da su stvari slabo rasprodane. Umjetni obrt da je zastupljen - to je pametno - (samo ako ga je).

Ne znam što se je sa mojim fotografijama dogodilo. Ni traga ni glasa! Zar ih nije društvo htjelo iskupiti? Možda se srde na moj list? Sve je onaj budala Krizman kriv. - Tamo veli jedno, a ovamo drugo! Sad baca krivnju na Frangeša. Hoće što Banica kupiti? Hoćete me za koji portrait preporučiti?

Jeli što ljepa Rački izložio?

Kako se čine novije Vidovićeve slike? Jeli opet isti? Zašto su stavili baš njegove slike među moje radnje? Možda za to što su moje plastike sve bijele, pa da se ljepše čini crno i bijelo...

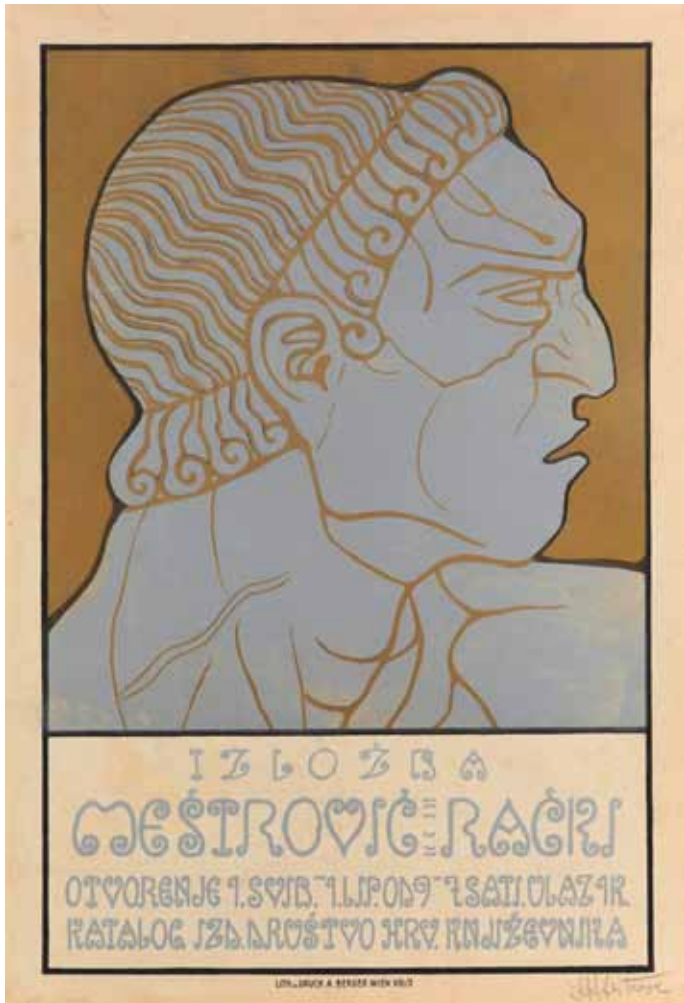
Poslije prvoga [adresa] Akad. d. b. Künste." (VI. 1. 21).

Desetak dana zatim ponovno se mladić žali svome meceni na oskudicu:

"Pošto mi je danas 12oga zadnji termin za atelier i stan platiti, te se radi toga nalazim u najvećoj neprilici pa sam molio kućegazdu da mi produži neko vrijeme, a ovaj mi je reko 2 dana, dakle do 14. ov. a pošto se nemam inače nikome obratiti, to se evo obraćam zadnji put na Vaše društvo da mi kad već nemogu na ime honorara poslati, to posudi 100 f. da si stan platim, a onda se ono na koji bilo način naplati. Ko što sam Vam već piso nalazim se u najgoroj neprilici, tako da sam moro sve založiti što sam imo...

Otrag godinu dana mi je društvo obećalo da će mi nešto kupiti, a Vi ste mi Presvijetli dapače pisali da će mi isto netom moja grupa bude tamo i novce poslati, pa još uvijek nije ništa učinilo. Ako sam ja po godinama mlađi, za to nijesam kriv ako i ja trebam živjeti, a valjda će i društvo košto i ja sam držati da ja moram još napredovati, pa prema tomu računajući i ruku mi pružiti...

Znadem da Vi Presvijetli imate glavnu riječ, te se stoga na Vas i obraćam, a uvjeren sam da se neće protiv Vašoj riječi nitko dići - ako bi to imalo kod drugih [napadjet?] protiv mene buditi to bi bila nepravda srдца, jer ja znadem da [su] i društvo i vlada više za sve druge nego za mene učinili, a napokon i ja sam tu i vaš sam.

Plakat izložbe Meštrović – Rački

Držo sam kad je već 'Majčina briga' bila za Kralja odabrana da će i meni jednom ili društvo ili akademija nešto uzeti, kad su mogli već u muzej postaviti takvih stvari koje im baš ne mogu na diku biti... Ja ne reflektiram Bog zna na što i što je nemoguće, nego bar nešto da i ja mogu reći da imam domaju a ne kad kući dodjem da me grize domaći pas.

Kad će Društvo od Valdeca 3 stvari preporučiti, moglo je i od mene bar jednu da ne bude nitkome krivo, ili ću se ja zadovoljiti samo 'odlikovanjem'.

Izviniti ćete Presvijetli ako ja koju ujedljivu ili banalnu proti tih dvaju kipara rečem, ali to ne biva radi konkurencije nego jedino što im samo to prema njihovu ponašanju dugujem. U opće nemojte se srditi na način mojega pisanja jer ja ne kanim tijekom što se Vaše osobe tiče ništa pregovoriti, jer da nije bilo Vas nebi u Zagrebu niti znali za mene..." (VI. 1. 23).

16. svibnja piše Iso Kršnjavi Meštroviću iz Zagreba u Beču da mu brzojavno šalje 200 kruna da riješi pitanje stana i atelijera: "...Pošaljite mi račun Sadraza za odljev Vaše grupe 'Timor dei'... Kad ćete moći poslati grupu? Mi ćemo ju staviti u 'Modernu galeriju' koju ćemo napose otvoriti. Kad bude u Zagrebu nastojat ćemo da nadjemo benefaktora, koji će ju dati u kamen u isklesati. - Što bi stajao kamen.

Vrlo mi je mučno što nemogu raspolagati s onoliko novca koliko bih želio.

Ti naši miliunaši u Americi baš bi mogli nešto više brige voditi za nas!

Nemogu odobriti Vašu zamisao da se Vaša grupa 'Majčina

briga' izradjuje u Spljetu. Držim da bi najbolje bilo da ju u Beču odmah dadete bosirati (!), pa da ju i dovršite što prije..." (X. 6. 3).

Meštrović odgovara Kršnjavome, zahvaljujući mu što je u Društvu hrvatskih umjetnika u Zagrebu posredovao da mu se pošalje 200 kruna, čime ga je izbavio iz novčanih neprilika u kojima se upravo nalazio.

"...Jako mi je ugodno da će moja grupa 'Timor dei' u naš Zagreb biti spremljena kamo sam ju i želio netom sam ju počeo. Saljevaću sam danas piso glede računa, pa će Vam ga ovih dana i poslati... Na prvoga će izići u Münchenskoj 'Kunst für alle' [na] dvije strane reproducirana, a pisala mi je žena od prof. Zackerandela [Zuckerandela!] da je ona pisala i kritiku u dotičnoj novini, pa pošto mi se javlja sama, biti će se povoljno i izrazila i veli u opće da joj je drago da se je putem ove radnje s menom upoznala. Njezin muž će mi dati material za jednu anatomsku knjižicu koju sam nakanio sastaviti.

Zahvalan sam Vam da ste me preporučili grofu Draškoviću, pa sam bio odmah danas kod fotografkinje i vidio sam krasni portrait od grofice. Lice je njezino jako interesantno a u jedno i tako jednostavno, pa držim da bi mi ovakova što jako uspjelo jer čovjek uživa kad nešto može s veseljem da radi. Šteta da taj aristokrat samo tako malenu svoticu opredjeljuje s kojom se neda puno učiniti, a ja sam netom sam ovo lice vidio dobio jednu krasnu ideju koja ne bi bila komplicirana do lijepa i dostojna. Nu pošto ćete Vi najbolje grofa poznavati, to mi izvolite pisati je li ovo ima smisla kako si ja cijelu stvar mislim. Ja držim naime da bi bilo najbolje da grof naruči fotografiju, da i posudi portrait i par fotografija, a ja bih učinio jednu skicu kako sam si ju na prvi mah zamislio i jednu koja bi si dala za te pare učiniti, pa bih Vam onda poslo fot[ografije] da ih pokažete grofu te bi on vidio razliku... Moja ideja bi bila, kažite grofu, ovako: da se na grobu u vis jedna ploča podiže i to poput stečka na kojemu bi se na obe strane prepljevane (?) i čisto stilizirane figure vidjele - najviše bi lica upadala a ostalo bi se činilo da je arhitektura, dočim bi se u sredini kamena nalazio lik grofčin onakav kakav jest. U izrazu i smislu bi bile figure stećak tuge za ljepotom i nježnosti.

Hoćete da Vam cijene mojih radnja opišem? Nema smisla kad i tako kažete da nema nikakova izgleda, a uostalom ja ću biti zadovoljan kako Vi učinite, a eto su Valdec i Frangeš tamo pa mogu reći što je pravedno i što oni misle. Ako bi što Vi kome utisnuti mogli...

Učinio sam ovih dana samo jednu 'pjevačicu', kao studiju sam ju mislio, ali mi se bar dosad čini da je više vrijedna nego one sve tri. Ako držite Presvijetli da ima smisla, spravan sam Vam poslati fot[ografije] pa me možete kod Banice preporučiti da ju naruči a ja bi ju dao jako jeftino - stvarčicu silno nježnu (naravne veličine).

Što se 'Majčine brige' tiče ja sam toga mnijenja da mi ju ovamo pošaljete. Kamen ću već tu moći priskrbiti, samo ako bi koji od gosp[ode] bio tako dobar pa mi poslo tačnu mjeru da kamen odmah nabavim. Ja moram kod zadnje izradbe sam biti, jer neke stvari želim brusom dotjerati... Javite mi kad ću je moći imati na raspoloženje, jer crni kamen užasno tvrd i ide sporo.

Što se tiče mojega držanja prema Valdecu i Frangešu, ja sam držo, prožet patriotizmom od malih nogu, da će me oni lijepo i bratski isticati. Frangeš se ni meni u lice nije baš najbolje držo, jer mi je bio počeo koješta napominjati što ja već od davna znam bolje nego on, samo se nedam, i to mi je sve da se ne-

dam, niti ću se ikad, a dobro znam što meni i njemu fali. Drugi slučaj da me je omalovažao kad mi nije htio filozofiju pokazati premda bi ja istu zadaću uvijek kao i on riješio. Dočim prema Valdecu nijesam imo ništa nego je Krizman bio kriv, koji mu je koješta pripovjedo pa mi se ovo još podlijim učinilo. Napokon možda je sve nerazumijevanje te moja prenapetost koji sam bio [uočen ?] na mržnje od ovdješnjih kolega.

Lijepo je od Vas da nas mirite, da si dademo ruke, da i naša umjetnost napreduje, a oni koji su jači između nas da neokrenu ledja drugima kao što je to Bukovac činio, jer i oni ispunjaju mjesto.

Razjasnite mi o toj mod[ernoj] galeriji. Gdje, kada i što? Vidović Vas u zvijezde kuje...“ (VI. 1. 2).³⁷

Nekoliko dana zatim javlja Meštrović Kršnjaviome da mu šalje račun za gipsani odljev skulpture “Timor dei”. Sama skulptura je na izložbi Secesije, pa će je spakovati i poslati do desetak dana. “Mene bi u velike veselilo - nastavlja mladić - kad bi se stvar u kamenu učinila. Što bi kamen stajao pitate me - prema tome kakova vrst kamena bi se odabrala - nebi moro baš mramor biti. Dapače bi bio puno pogodniji kakvi malo ... (?) kamen ... Čitava stvar bi imala doći u nešto poput niše...

Kako sam Vam u zadnjem listu pisa o grupi ‘Majčina briga’ bilo bi nužno da ju čim prije dobijem, tako da ju mogu do konca dojučerašnjeg dovršiti...

Znatiželjan sam na Vaše članke u ‘Narod[nim] nov[inama]’ pa ih još uvijek nema. Ovo što ste dosle pisali svidjelo mi se jako tim više što znam da vi onako uistinu mislite, a ne ko ovdješnji švabski kritičari.

U velike sam Vam haran za pripisatih mi 200 K. čime sam stan platio...” (VI. 1. 25).

Pet dana zatim opet moli Kršnjavoga da posreduje da mu pošalju honorar za *Timor dei*, „jer inače ne mogu živjeti“. (VI. 1. 26).

Malo zatim zahvaljuje Kršnjavome jer je od *Društva hrvatskih umjetnika* primio 100 kruna. Izložba Secesije se produžila, pa još ne može poslati tu skulpturu. Opet ga moli da mu pošalju skulpturu *Majčina briga* da je izvede u kamenu prije odlaska u Dalmaciju. Kršnjavome nudi kao dar ako želi učiniti za

sebe odljev neke njegove skulpture. «...Ako pak ne, a želite ovu ‘pjevačicu’ imati, poslati ću Vam ju rado, ili ma što bilo - meni bi bilo samo drago kad bi Vam se moglo - bar u koliko nečim odužiti na Vašoj susretljivosti...» (VI. 1. 27).

Petnaest dana zatim javlja mu da je spakovao i poslao grupu *Timor dei*. Također da je čitao Kršnjavijevu kritiku u *Narodnom listu*, s kojom je zadovoljan. Društvo mu sada, kada će dobiti skulpturu, može poslati 100 kruna, što duguje za stari atelijer.

„...Čini[t] ću sada jednu česmu, a nacrt i čitav drveni kostur (skelu, Gerist) sam već dogotovio. Stvar će mi kako držim uspjeti, a biti će originalna - baš za jedan muzej ko stvorena, jer u čistom prostoru nebi mogla stajati. Nekoliko crtarija na zidu narav[ne] veličine za Strossmayerov spomenik me zanima kako će mi još izaći. Uživam što mi je atelier velik, da mogu na zidu sad kad me baš to veseli u narav[noj] veličini crtati...

Učinio sam par stvarčica u slogu moje puce.

Nastojati ću u ljetu, kad u Spljet idem, da što u kamenu učinim.

Glede kamena za ‘Timor dei’ ću se kašnje potanko pobrinut. Morat će naravski domaći kamen biti. Kad bi se ova veličina ko što je sad činila, pa kamen od više komada, 2-3, možda bi se dalo što za 2000 [kruna] učiniti, nu kad bi se povećalo, što bi bilo nužno, podigla bi se cijena za čitavu trećinu...” (VI. 1. 28).

24. lipnja iste 1905. godine: “...Nastojat ću da odem negdje za 2 godine gdje je izvor kamena, pa bih neprestano radio samo u kamenu...” (VI. 1. 28).

Kršnjavi mu zatim javlja da se skulptura *Timor dei* u prijevozu oštetila. S *Društvom hrvatskih umjetnika* iskrsele su neke neprilike u vezi s isplatom skulpture *Majčina briga*, jer traže od Meštrovića da vrati novac, a on je već naručio belgijski kamen (VI. 1. 30).

25. rujna Meštrović je u Splitu, nakon posjeta zavičaju i roditeljima u Otavicama, odakle piše Kršnjavome da je tu zadržan radom na spomeniku Luki Botiću.

Meštrovićeve skulpture na izložbi Secesije u Beču, 1906.

«...Ponešto sam radio i učinio sam nešto 7 radnja, među kojima dosta zamašnu figuru *Kneza Ugolina* 1/4 preko narav[ne] veličine, a držim da mi je dosta uspjela... Stvar je prilično studirana, a izraz nije ništa izgubio. Sve ćete to najbolje vidjeti kad Vam za koji dan fotografije pošaljem.

Ovu ću stvar Vama posvetiti ako Vam je ugodno? Htio sam slijedeće stvari još iz Dantea učiniti u reliefu 'Carona' kako duše prevaža 2 reliefa kao poledjinu za Ugolina, te plastično gdje Dante onoga u letu za glavu poteže. Nu nije mi vremena preostalo. Svakako bih želio od Vas znati pa kad ćete Vi reprodukcije trebovati. Drugo očekivati ću Vaše mnijenje o Ugolini. Ja držim da će biti najjača stvar od svih njihovi...

Činim nešto direktne u kamenu po naravi...

Pozvali su me sad za 'Secesiju' i to vlastoručno presjednik gdje me upravo mole da što izložim nu ja sam im odbio jer se ne mogu kompromitirati - ova je jedna samo religiozna izložba i ja nemam za nju stvari...

Rački se bio javio nekidan da ovamo dolazi pa ga nema. Krizman bio sa ženom na prolasku za Zagreb...» (VI. 1. 31).

Meštrović se tada dugo zadržao, što kod kuće, što u Splitu, najviše zbog spomenika Botiću. Zadržala ga je i duža bolest, kako javlja Kršnjavome početkom studenoga te 1905. iz Splita. Nada se na povratku zadržati u Zagrebu i sastati s njime.

«...Stvarca Botićev spomenik mi je držim dosta ljepo ispala i od dosta ... (?) efekta u stvari što je glavno za stvar, nu materijalnu sam štetu radi toga pretrpio... Šaljem Vam fotografiju od Ugolina...» (VI. 1. 32).

Spomenik Luki Botiću na Prokuratvama u Splitu, 1905.

7. prosinca Meštrović je već u Beču, odakle piše Kršnjavome da je našao izvođača koji će mu skulpturu *Majčina briga* prenijeti u kamen, za što mu treba još novaca (VI. 1. 33).

U pismu koje je datirano samo danom i mjesecom, 8. veljače, ali zacijelo je pisano 1906,³⁸ Meštrović piše Kršnjavome da će svratiti k njemu u Zagreb na povratku iz Rijeke, gdje će portretirati dra. Peru Čingriju. Mora izraditi i poprsje buduće supruge dra. Ante Trumbića koji se ženi, pa ga požuruje (VI. 1. 34).

Drugo, također nedatirano, pismo je iz iste 1906. godine:³⁹

«Presvijetli gospodine,

primio sam jučer od 'Matice H[rvatske]' 30 f. za reprodukciju moga Botića, pa Vam se najsrdačnije zahvaljujem što ste se opet malo za mene pobrinuli.

Pisali su mi iz Zagreba da ste također jednu kritiku preko nas pisali, pa sam jako znatiželjan na nju. Saznao sam samo da me ženskim nazivate a odričete mi svako pravo da izražavam moje uvjerenje o umjetnosti.

Nemoguće Presvijetli shvatiti da Vam ja kaku protukritiku pišem, ko što ste imali čast od drugih dobiti, nego naprotiv da sam čisto zadovoljan, jer kad je čovjek već jednom ženijalan, ne smeta mu ništa.

Neznam jesam li Vam pripovjedo da ću česmu činiti 'Na zdencu života', koja mi je stvar sad već gotova, a izložiti ću je na proljeće u 'Secesiji' i veselim se čuti što će te reći ako ovamo dodjete ko što se nadam. Stvar se mnogo razlikuje od ostalih svih dosadanjih mojih radnja. Shvaćeno je u potpunosti ... (?) života može biti dekorativno ali nije jer ima daljnji smisao prema naslovu, a ni u izradbi nije dekorativan ... (?) kako bi to Hellmer reko. U formi je okruglo, figure su skoro sve sjedeće ili klečeće okolo, a ima ih 9 i sve su u narav[noj] veličini.

Hellmer mi je pismo da će u ponedjeljak doći k meni jer da je znatiželjan što činim. Vidjeti ću što će reći stari česmi. On se žalosti, što nemogu u Paris ili Brüssel, pa mi piše da će svakako nastojati da mi što od ministarstva pribavi ali da se ne nada puno, jer da novaca [nema?], nego da gledam nebi li također od domovine što dobio (a gdje mi je?)...

Učiniti ću iza česme iz Dantea jato ljubavnika koje Dido goni, iz kojeg će se najviše razabirati Paolo i Francesca.

Piso mi je jedan prof. iz Florenze, također dantist, koji je napisao jedan tumač noviji o Danteovoj Komediji da bi želio moje stvari u jednoj boljoj talijanskoj novini reproducirati sa jednom kritikom od njega, te mi je primjetio da me nebi savjetovao činiti stvari iz Dantea, jer da imam premaglovitu vlastitu fantaziju pa bi ljudi rekli kasnije da je za uvijek Dante na mene upliviso. Originalno shvaćanje, što ne? ...» (VI. 1. 36).

Kršnjavijeva pohvala Meštrovićeva talenta, ali i kritika njegovog pisanja, dio je Kršnjavijevog pregleda novije hrvatske likovne umjetnosti objavljenog u godišnjaku *Hrvatsko kolo* 1905. god. (824³⁰⁶).

Dalje ne postoji, ili nije sačuvana, prepiska Meštrovića i Kršnjavoga, sve do 1909. kada mu piše iz Pariza. Možda je razlog tome njihovo sve izraženije oprečno shvaćanje suvremene umjetnosti, ili mladićev patriotizam koji se, režimu lojalno, Kršnjavome nije sviđao.

Zagreb je, nesumnjivo, privlačio mladog Meštrovića. U Beč je pošao radi nauka na Umjetničkoj akademiji jer je u Zagrebu tada još nije bilo, ali po završetku studija shvatljivo je da je pomišljao na povratak u domovinu, u Zagreb koji se tada počeo razvijati ne samo administrativno i gospodarski, nego i kao kulturno i umjetničko središte Hrvatske, pa i Dalmacije koja je tada politički bila odvojena od tzv. Banske Hrvatske.

Stariji hrvatski kipar Ivan Rendić, također iz Dalmacije, želio je ranije isto, ali njegov pokušaj da se tu 1877. stalno nastani i djeluje nije uspio, jer zagrebački građanski sloj još nije imao toliku potrebu za umjetničkim djelima a da bi mogao osigurati rad i život jednom jedinom kiparu. Pod kraj devetnaestog i na početku dvadesetog stoljeća kulturna je klima u Zagrebu bila znatno bolja. Zasluga je to, bez sumnje, i samoga Ise Kršnjavoga koji je, na položaju predstojnika za bogoštovlje i nastavu, omogućio mladim slikarima, kiparima i primijenjenim umjetnicima veće državne narudžbe.

Ali Kršnjavijeva podrška mladom Meštroviću bila je više moralna, dok je ona jednako mladim zagrebačkim kiparima Rudolfu Valdecu i Robertu Frangešu bila stvarnija i materijalnija. Usto zagrebački službeni krugovi nisu opraštali dalmatinskim javnim radnicima, pa i mladim umjetnicima, njihov južnoslavenski patriotizam, dok su oni sjevernohrvatski bili mnogo lojalniji austrougarskom državnom režimu.

Usto je došla do izražaja i profesionalna netrpeljivost, pa i zavist, dvaju zagrebačkih kipara prema Meštroviću kojega su iz godine u godinu hvalili ne samo hrvatski, nego i ugledni europski kritičari. Čak i kao član *Društva hrvatskih umjetnika*, iako podržavan od Kršnjavoga, Meštrović se nije mogao koristiti onim pogodnostima poput ostalih umjetnika zagrebačkog kruga. Taj su netolerantni odnos tada oćutili na svojoj koži i neki drugi dalmatinski umjetnici, poput Bukovca, koji je bio prisiljen napustiti Zagreb, gdje je već bio sagradio kuću s atelijerom, i nastaniti se i zaposliti u Pragu; poput Vidovića koji je ostao u tada provincijskom Splitu; Rosandića koji se zatim skrasio u Beogradu i drugih.

Još 1904. pisao je Meštrović iz Beča ocu u Otavice da ga u Zagrebu svi pozivaju i željno čekaju, ali ekonomski ta sredina ne omogućava dovoljno prihoda za život (X. 3. 20).

Do razmimoilaženja, pa i otvorenijeg sukoba između zagrebačkih i dalmatinskih umjetnika, koje su posljednje uglavnom predstavljali stariji Vlaho Bukovac i mlađi Emanuel Vidović i Ivan Meštrović, došlo je prigodom održavanja izložbe «jugoslavenskih umjetnika» u Sofiji 1906. (Bugarska je sve do Prvog svjetskog rata bila u sklopu jugoslavenske političke ideje). Tom su se prigodom zagrebački umjetnici držali vrlo rezervirano, sustežući se, ulagujući se austrougarskoj službenoj administraciji koja je u takvoj izložbi vidjela i politički čin solidarnosti južnoslavenskih naroda. Stoga su se oni najstrože držali službenog protokola, dok su Dalmatinci dali maha široj patriotskoj solidarnosti.

U lipnju te godine uputio je Meštrović iz Beča tajniku *Matice hrvatske* u Zagrebu, dru. Anti Radiću, otvoreno pismo objavljeno u listu *Pokret*, zbog izbjegavanja da i on sudjeluje u natječaju za spomenik Josipu Jurju Strossmayeru što ga se tada namjeravalo podignuti u Zagrebu (141; 142). U ime *Matice hrvatske* odgovorio mu je slikar Oton Iveković tvrdeći da je Meštrović bio obaviješten o natječaju kao i svi ostali hrvatski

umjetnici. Uslijedila je polemika u tisku *Hrvatska, Pokret, Glas Matice hrvatske*, u kojoj su izrečene mnoge međusobne optužbe. Čini se da se Meštrović, koji u početku nije bio upoznat s natječajem, vrlo temperamentno zaletio s oštrim optužbama (141; 142), ali su reagiranja zagrebačkih umjetnika bila još bezobzirna. «...Karakter g. Meštrovića do danas nismo izbliže poznavali, - pisali su u zagrebačkoj *Hrvatskoj* predsjednik Matice hrvatske dr. Gjurio Arnold i tajnik dr. Ante Radić - ali to je jasno, da ga iza ovog pisma upoznajemo s vrlo čudne strane. On je možda dobar umjetnik, a jamačno će postati i bolji. Ali p i s a t i n e z n a , a o odgoju d u š e na onim planinama nije dobio osnovnog temelja. Prema tome imamo prava, da od danas i drugim pogledima promatramo plodove njegove umjetnosti. Tko nije ugladio svoga srca, taj ne može ni u vajarstvu donijeti ništa vječita, ni ugladjena...» (914¹¹⁹⁻¹²⁰; 964⁶; 915⁷).

U rujnu 1906, u vrijeme održavanja velike *Hrvatsko-slavonske zemaljske gospodarske izložbe*, Ivan Meštrović i Emanuel Vidović posjećuju u pratnji hrvatskih saborskih zastupnika Harambašića i Lorkovića predstojnika za bogoštovlje i nastavu Izidora Kršnjavoga, s molbom da se Meštroviću, Vidoviću i Mirku Račkome sagrade atelijeri na Prilazu, kao što se grade drugim zagrebačkim umjetnicima. Odjelni predstojnik Milan Rojč im je rekao da se mislilo i na njih i da će se u dogovoru s njima izvesti nacrti i za njihove atelijere, a on će poduzeti da se što prije izgrade. «Tim što se umjetnici hrvatskog naroda okupljaju oko zagrebačke matice - pisao je nadobudno zadarski *Narodni list* - to samo služi na korist kulturnoj misiji Zagreba u našem narodu.» (961).

Te je godine Meštrović izlagao u Zagrebu na izložbi *Hrvatskog društva umjetnosti*. U opširnom prikazu izloženih radova Iso Kršnjavi hvali one Meštrovićeve, i dodaje: «Radi se sad o tome, da se Meštrović nastani u Zagrebu. To bi možda bilo za njega vrlo dobro, jer bi netaknut od tudjeg upliva našao laglje svoj vlastiti neodvisni put.

Hrvatsko će društvo umjetnosti zamoliti kr. zem. vladu, da sagradi jošte šest ateliera - i to za Bužana, Kovačevića, Pavučića, Meštrovića, Račkoga i Vidovića...» (919⁷⁹)

Ali sve je ostalo tek na obećanju. Vinko Kisić, urednik zadarskog hrvatskog *Narodnog lista*, pisao je sljedeće godine u vezi s tim:

«Od ovog posjeta kod bivšeg odjelnog predstojnika prošla je eto godina dana, atelieri su na Prilazu dogradjeni, ali nisu namijenjeni ni Meštroviću ni Vidoviću, nego drugima.

Oni - ta dva hrvatska proslavljena umjetnika - izključeni su od te blagodati, jer su - austrijski podanici! Smatrani su dakle 'strancima'! Ne znamo tko je sve intrigirao, dok su na hrvatskoj vladi otkrili ovaj premudri razlog, radi kojega zatvaraju vrata pred licem naših umjetnika...

Radi se ovdje o kulturnoj zajednici jednog naroda, koja ne pozna državnih granica...» (972).

Izluka za odbijanje izgradnje atelijera Meštroviću i Vidoviću bila je u tome što su oni iz Dalmacije, a ne iz Banske Hrvatske, a Dalmacija je tada izravno bila u sklopu Austrije, dok je sjeverna Hrvatska bila dio Ugarske i tek preko nje Austro-Ugarske.

Značajno je da zadarski *Narodni list*, a zatim i splitska *Sloboda*, glavnog začetnika te netrpeljivosti vide baš u Izidoru Kršnjavome kao prvom čovjeku zaduženom za kulturu u Banskog Hrvatskoj. «Onaj isti svemogućí Iso, koji je otjerao slav-noga Bukovca iz Zagreba, i koji ne može na oči Meštrovića ni

Vidovića. No za njega mala šteta, ali je žalosno da ima u Zagrebu umjetnika, koji pušu u isti rog s Iso i koji će se sad sa zlobnom nasladom smjestiti u atelijere, kojih ne bi ni bilo da se gg. Vidović i Meštrović za tu stvar ne zauzeše.» (971).

I splitska je *Sloboda* tada, 1906, navela da su neki umjetnici dobili odlikovanja, ali da među njima nema ni Bukovca, ni Meštrovića, ni Vidovića (961a).

Čini se da su se tada - možda baš zbog atelijera - prijateljski odnosi između Meštrovića i Kršnjavoga naglo pogoršali, iako će se on nekoliko godina zatim iz Pariza opet s njim dopisivati.

S *Hrvatskim umjetničkim društvom*, kojemu je na čelu bio Iso Kršnjavi, mladi

Meštrović ni ranije nije bio u dobrim odnosima, jer se ono nije prema njemu odnosilo kao prema drugim mladim zagrebačkim umjetnicima. Kako se ipak izjavljivalo da ono novčano pomaže Meštroviću na školovanju u Beču, on je, revoltiran tim glasinama, 1906. uputio Društvu pismo:

«Slavnom društvu umjetnosti u Zagrebu. Pošto nekoja gospoda umj[etnici] glasaju okolo, da sam ja bio podupiran od tog Sl[avnog] društva, te da sam mu 'zahvale dužan', to sam prisiljen da jednom za uvijek izjavim, da meni nije ništa poznato, izim što sam pred 3 godine dobio 200 K na predlog gosp. Isa Kršnjavija, što je to slavno društvo držim više njemu za ljubav nego za moju umjetnost učinilo.

Kada sam poklonio moju radnju 'Timor dei' 'Društvo umjetnosti' mi je svojevoljno troškove platilo i to baš onoliko, koliki su bili, a zar je to podupiranje?

Nedavno smo dobili u ... (?) 75 f. za transport u Sofiju, dočim su druga gospoda, koja imadu sreću što su u Zagrebu dobili za čitave troškove - nemislim dakle da bi to mogla biti podpora.

Takodjer ne mislim da bi to slavno društvo smatralo potporom što je par puta platilo vozarinu za moje stvari koje je izlagalo, jer se to svugdje na svjetu čini - to čine i njemci, a sjeguran sam da bi i drugi činili.

Dakle ako na temelju svega toga to sl[avno] druš[tvo] cijeni da sam ja ipak dužan, molim da me izvoli obavijestiti, jer volim plaćati dugove, nego 'zahvalnost' dugovati.

Sa štovanjem

I Meštrović

7/XI. 06." (VI. 1. 34)

Sve te svađe zagrebačkih i dalmatinskih umjetnika 1906. - koje su imale donekle ideološko-političku pozadinu, ali i stručno-organizacijsku, a najposlije i ekonomsku jer se radilo o narudžbama - imale su kao posljedicu još veće razmimoilaženje među hrvatskim umjetnicima, a kao posebno vidnu posljedicu, organiziranje zasebne *Prve dalmatinske umjetničke izložbe* u Splitu 1908, koju su gornjohrvatski umjetnici osudili kao separatističku, o kojoj će još biti govora.

Ranija generacija zagrebačkih umjetnika bila je organizirana u *Društvu umjetnosti* koje je imalo širi kulturnoumjetnički program i kojega su članovi bili većinom ljubitelji umjetnosti, nego sami likovni umjetnici, a na čelu, ujedno glavni promicatelji, bili su Izidor Kršnjavi i njegov suradnik arhitekt Hermann Bollé.

Mlada generacija, koja je počela djelovati krajem stoljeća pod posrednim utjecajima francuskog impresionizma, a zatim donekle i bečke secesije, predstavila se na velikoj izložbi *Hrvatskog salona* u Zagrebu 1898. godine. Suprotstavljajući se

konzervativnoj akademski usmjerenoj generaciji okupljenoj u *Društvu umjetnosti* mladi su 1902. osnovali svoje staleško *Društvo hrvatskih umjetnika*. Međutim, materijalna ovisnost o državnim narudžbama kojima je rukovodio "ministar kulture" Iso Kršnjavi, slomila je njihov prvotni mladenački i suvremenoj europskoj umjetnosti usmjeren pogled, pa se novoosnovano društvo raspalo i ponovno 1905. pripojilo ranijem *Društvu umjetnosti* pod palicom Ise Kršnjavoga (830). S tim su se konformistički usmjerenim društvom sukobili splitski umjetnici, a posebno Vidović i Meštrović.

I sam jedini tadašnji stručno mjerodavan hrvatski likovni kritičar Vladimir Lunaček kritizirao je zagrebački likovni krug 1905, a u povodu *Jubilarne izložbe društva umjetnosti*: "...I kad izporedimo ove mlade umjetničke talente (Meštrovića, Krizmana, Račkoga) što se nalaze u tudjini, pa naše umjetnike, što su u Zagrebu pod brižnim okriljem društva umjetnosti, kad se sjetimo razlike između hrvatskog salona 1898. i ove jubilarne izložbe, onda moramo reći i priznati, da su naši umjetnici imali i izgubili onaj polet umjetnički, onu jaku volju učiniti nešto veliko, onu svetu čežnju za velikom umjetnošću, i da baš u tome zaostaju za onom mladom trojicom. Moramo reći, da su naši umjetnici postali Zagrebčani samo s tom razlikom što se umiju služiti kistom i dlietom. Oni su ostavili u našem javnom životu sjajnih i trajnih tragova umiranja. S našom umjetnošću biva, kao što biva sa svim našim tečevinama, fali im veza sa velikim svietom, fali razumijevanje za velike ideje savremenog doba, ona se sve više ograničuje na svakidašnju bezbojnu ili stereotipnu produkciju, da se vidi da još postoji." (830).

Sjetimo se, nakon toga, Kršnjavijeva prijedloga da bi mladi Meštrović morao preseliti se u Zagreb, da se oslobodi lošeg inozemnog utjecaja.

POSJETI ZAVIČAJU. PUTOVANJA

Cijeloga je života Ivan Meštrović bio najuže vezan uz svoj užu i širi zavičaj: uz Otavice, uz Dalmatinsku zagoru i uz Dalmaciju. A cijeloga je života bio daleko i od svog užeg i šireg zavičaja: u Beču, Parizu, Rimu, Švicarskoj, Zagrebu i, nakon vrlo kratkog boravka u Splitu, u Americi. Možda ga je baš zato toliko i privlačio zavičaj, pa je veliki dio njegova stvaralaštva - skulptura, slika, arhitekture, pjesama i proze - baš njemu posvećen i njime nadahnut.

Shvatljivo je da je prvih godina nauka u još stranome Beču, ne znajući ni jezika, poznavajući malo koga, najviše čeznuo za domaćom grudom i svojim ljudima. Iako je putovanje, s obzirom na njegove vrlo skućene novčane prilike, od Beča do Otavica bilo skupo, nije se mogao odreći tih kratkih povrataka kući.

Usto je uvijek bio patrijarhalno vezan uz užu obitelj, pa ga je siromašna seoska kuća više privlačila od raskošnih bečkih palača.

Vidjeli smo da je mladić već od prvih godina nauka, sam u krajnjoj oskudici, ipak nešto odvajao od dobivenog ili zaradenog novca i slao roditeljima (X. 3. 1), a već je 1905. odlučio brinuti se o mlađem bratu Petru, kojega je zatim i potpuno školovao, sve do završenog fakulteta (VI. 1. 11).

U drugoj godini boravka u Beču - piše Milan Marjanović u već citiranoj biografiji - dakle 1901, uoči Božića, otputovao je mladić kući, novcem što mu ga je dao njegov bečki mecena

Aleksandar König. U Otavicama se zadržao nekoliko tjedana (VIII. 1. 56).

Nije nam poznato je li 1902. i 1903. putovao kući, jer sljedeće podatke o tome imamo tek za 1904. godinu.

Mladić je katkada dolazio kući za božićne praznike da taj tradicionalni blagdan, do kojega je uvijek mnogo držao, provede u krugu obitelji, ali redovito za ljetnih praznika, kada je i na Akademiji imao praznike sve do jeseni i kada je duže vremena mogao proboraviti u Otavicama, a usput i u Splitu.

Tako splitsko *Jedinstvo* javlja u srpnju 1904. da će 15. toga mjeseca stići u Beču hvaljeni mladi kipar i ostati u Splitu i zavičaju nekoliko tjedana. Tom ga prigodom uredništvo preporuča građanstvu ako bi netko zaželio da mu izradi poprsje ili nadgrobni spomenik (766). Sam je Meštrović još u proljeće te godine pisao ocu da će toga ljeta doći desetak dana u Otavice, ali će iznajmiti stan u obližnjem Drnišu (X. 3. 11).

“Mnogo je dolazio u Split - pisao je kasnije Milan Marjanović - gdje se zadržavao po nekoliko mjeseci krajem 1904. i početkom 1905. godine, pa onda opet 1906.” (4180¹⁹³¹, br. 1, str. 3).

U srpnju 1905. otputovao je Meštrović u Split da na *Prokurativama* (kasnije Botičevoj poljani) smjesti svoj spomenik Luki Botiću i na tome se poslu zadržao cijelo ljeto. Usput je izradio i portret Milivoja Milića za splitsko groblje Sustipan, rano umrlog sina splitskog načelnika Milića. Tom je prigodom posjetio i obitelj u Otavicama (VI. 1 34; 877; 899; 885; 859). Iz Splita je otputovao u Beč 15. studenoga (872). Unuk pokojnog Milivoja Milića, Ratko Katunarić, molio je 1958. Meštrovića da mu posvjedoči autorstvo toga poprsja.

“Sjećam se - otpisao mu je Meštrović iz Notre Dame - da je to poprsje iz doba dok sam još bio đak, a izrađeno je po jednoj maloj fotografiji, koju mi je vaš pradjed pok. Vicko Milić, tadašnji načelnik, dao sa željom, da mu izradim jedno skromno poprsje u mramoru njegova jedinca, koji je preminuo i on za njim tugovao. Sa pok. Vickom Milićem sam bio dobar prijatelj i lijepo smo se razumijevali, usprkos velike razlike u godinama. On je bio pravi narodni čovjek i imao je široku i svestranu izobrazbu i bezprijekoran karakter. Gotovo ga se sa ganućem sjećam, kad sam ga sretao na obali ili čak u Mejama, gdje vodi, on već prilično u godinama, svoju malu unučicu, vašu baku, kojoj je bilo tek par godina.” (XII. 14).

I tada je posjetio roditelje u Otavicama, o čemu svjedoče i dvije fotografije. Netko ga je snimio 1905. pred starom oćinskom kućom, s velikim šešikom, karakterističnim za umjetnike toga doba, na jednoj ga drži u ruci, a na drugoj mu je na glavi (125²⁹¹; 654¹⁰).

U rujnu sljedeće 1906. godine putuje Meštrović u zavičaj s Ružom, s kojom se vjerojatno već bio oženio, iako je moguće, kako je kasnije izjavio njegov sin Mate, da su se vjenčali tek sljedeće 1907. godine, kada su i krenuli na putovanje u Italiju (?). Tom prigodom odlazi i u Trogir radi neke obiteljske rasprave na sudu. Zacijelo je tom prigodom obnovio svoje dječake dojmove na Radovanovom portalu (X. 3. 24, 25).

U Splitu je te jeseni izradio dva ženska portreta, zatim je “pošao sa svojom simpatičnom gospogjom na jug da razgleda Dubrovnik i Boku, pa se vraća u Beč k svome atelieru” (957).

U Splitu je Meštrović u tim predratnim godinama s oduševljenjem dočekivan, naročito u krugu intelektualne omladine, uglavnom sveučilištaraca koji su se o božićnim, a pogotovo ljetnim, praznicima vraćali kući i vidno pridonosili kulturnom životu grada.

Split je inače od 1900. doživljavao svoj kulturni preporod. Nakon općinske pobjede hrvatski narodnjaka nad autonomasima 1882. odlaze sinovi ne samo građana, nego i pučana, pa i imućnijih žitelja okolnih otočkih i zagorskih gradića, na studije, najviše u Beč, pa kulturu, umjetnost i suvremene političke ideje donose sobom i u maleni provincijski Split. Organiziraju se 1900. u *Književno-umjetničkom klubu*, kao ogranku društva *Hrvatski napredak*, i priređuju javna predavanja, koncerte, izložbe, društvena sijela, čitanja poezije i sl. God. 1901. organiziraju svečanu proslavu obljetnice Marka Marulića. Sastajalište im je bilo u kavani Troccoli na Narodnome trgu. Taj bohemsko-umjetnički ambijent splitskih mladih književnika i umjetnika uvjerljivo je opisao 1909. njemački književnik Hermann Bahr, pobornik Moderne u književnosti i umjetnosti, u putopisu *Dalmatinsko putovanje*:

“...A sad, stupivši na trg i u kavanu Troccoli, kao da sam na Faustovu čarobnom plaštu odletio u neki nepoznat kraj. Vani je Orijent u svim bojama, ali unutra je Quartier Latin s dugim kosama, lepršavim kravatama i galamom dugih govora bez oduška. To su mladi slikari, koji su ovdje kod Dioklecijana etablirali svoj Boule Miche!

...Podne je, i hrvatski Parižani odlaze mašući svojim velikim šeširima kao gaskonski kadeti. ...Svim tim ljudima, s kojima ovdje sjedim, nema još ni trideset godina. A meni je tako divno pri duši, što smo tako brzo došli do izražaja (*Moderna!*). Naše patnje, naše borbe, naše nade - ovdje je sve utaženo. Pretvorilo se u mirnu i radosnu volju. Ova mladost ne traži, više ne sumnja, više se ne boji. Ona zna, što hoće, i ona zna, da to može, i odvažit će se na djelo. Ona je sigurna, samosvjesna i prožeta radošću i spremnošću. U njoj su očevi našli svoje ispunjenje, i budućnost leži pred njom. Mi smo samo trčali kroz svijet, trčali za svojom čežnjom. Oni ovdje čvrsto stoje, spremni u očekivanju radosnih djela.

I ja bih htio biti sudionikom svega toga.»⁴⁰

Taj je splitski krug okupio u prvom desetljeću istaknutu grupu mladih stvaralaca na raznim poljima djelovanja. *Moderana* i *secesija*, odnosno *simbolizam*, koji su prevladavali, našli su na samom početku stoljeća odraz u reprezentativnoj i nimalo provincijskoj reviji *Jug*, srodnoj istovremenoj zagrebačkoj *Život*. Pečat društvu i vremenu davao je i humoristički list *Duje Balavac*, što su ga uređivali i objavljivali karikature u njemu Vidović, Meneghello, Katunarić, a zatim i Uvodić. Taj je list objavio i prve karikature o Meštroviću i njegovim skulpturama.

Bili su to književnici Ivo Vojnović, Milan Begović, Vladimir Nazor, Josip Kosor, Filip Marušić, Rikard Katalinić-Jeretov, Ivo Cippico, Božo Lovrić, Dinko Šimunović; slikari Emanuel Vidović, Josip Lalić, Virgil Meneghello-Dinčić, Ante Katunarić, Angjeo Uvodić, Paško Vučetić, Karlo Inchiostris; kipari Ivan Meštrović, Toma Rosandić, Talijan Arturo Ferraroni, Branislav Dešković, Dujam Penić, a na prolazu i stariji Ivan Rendić; likovni kritičar Ivo Tartaglia; arhitekt Kamilo Tončić i skladatelj Josip Hatze (6742^{23-25, 113-114}).

Ivo Vojnović, stariji član i pokrovitelj toga društva, opisao je u *Akordima*, posvećenima Ivanu Meštroviću, sastajanje mladih kipara Meštrovića, slikara Vidovića i skladatelja Hatzea u potkrovnoj sobici kuće Hatzeova oca pekara na Obrovu, a svojim patetično-literarnim stilom:

“Da li se sjećam! Eno ih u sobici ispod krova. Četvorica su. Jedan kipar, jedan slikar, jedan muzičar i jedan pjesnik. Ovaj je čitao tragediju svog udesa u ritmu nevidljivih ruka koje su dole u dubini one kule mjesile kruh naš svagdanji.

Sjećam se, sjećam Meštroviću graditelju svijetova, Vido-
viću zaljubljeniče blijedećih sutona i tamnih jedara i Vi Hatze
pjesmo čeznuća!

Daleki družici, znabudite: dvojica od onoga kvarteta sasta-
doše se opet (Vojnović i Meštrović 1910), pogledaše se i ne pre-
plašiše se. Nepokolebiva volja stvaranja jednoga i prkos udesu
drugoga sjediniše ih u melodiji spominjanja one noći." (1276;
1277; 2173⁵⁷⁻⁵⁸).

I Branko Radica mi je u jednom pismu opisao tadašnje i
kasnije sastajanje splitskih umjetnika u toj tavanskoj sobici,
u rodnoj kući skladatelja Josipa Hatzea (Obrov 1), u kojoj je
Vojnović čitao prijateljima rukopis svoje drame „Smrt majke
Jugovića“ (XI. 10).

*

Prvih šest godina studija i boravka u Beču mladi Meštro-
vić nije smogao sredstava da putuje i stiče iskustva u drugim
umjetničkim središtima. Međutim, prodaja granitne fontane
Na izvoru života i još nekoliko radova bečkom industrijalcu
Karlju Wittgensteinu 1906. omogućilo mu je da s Ružom ljeti
1907. krene na kraće putovanje u Italiju (9169⁴⁹⁻⁵⁰; 46¹⁵). Prigo-
da za putovanje u Italiju bilo je njegovo sudjelovanje na sed-
moj izložbi Biennalea u Veneciji (8710²⁷).⁴¹

U Italiji se zacijelo prvi put sreo s Michelangelovim skulptu-
rama, koje će i nadalje ostavljati neizbrisiv pečat na njegovom
stvaralaštvu.

Na povratku u Beč, pisao je u listopadu 1907. prijatelju An-
driji Milčinoviću:

„...Hoćeš da ti pišem o našem putovanju i kažeš da ti se čini
da nam se nije svidjalo, jer ti ništa nijesmo o tom pisali. Brate,
to ti je protivno - tamo je krasno i nalazili smo se vrlo ugodno
- dapače nigdje ugodnije! Držim da će ovo biti mjerodavno i za
tebe jer ja nijesam čovjek talijanske kulture, ko recimo drugi
naši ljudi iz Dalm[acije] pa da imam šta zajedničkog s njima...

Krasna i prekrasna zemlja i interesantna po svojoj neka-
dašnjoj kulturi, te se ne kajem, što sam ju vidio, nego naprotiv
- bude li mi moguće otići ću opet tamo. Svijet je jako dobar
prema svakom tipu Švaba. Život je jeftin dozla Boga. Više sam
potrošio zadnjih 10 dana kad sam se u naše krajeve povratio,
nego kroz čitavu Italiju.“ (VI. 2,5).

A u drugom pismu malo zatim:

„...Pitaš jesam li se ‚oplodio‘ u Italiji. Dragi, prvo, nijesu mi
se osobito talijanke svidjale, jer nijesu lijepe; drugo, Ruža je na
mene pazila te da mi je i došla koja takova miso ili želja, nebi
mi bilo pošlo za rukom. Tako vidiš Gothe je bio mnogo sretniji
u tomu od mene.

Što sam ti u zadnjem listu pisa da mi se je dopala Italija, to
sam ja mislio umjetnost njihovu, jer znaš da radi ... (?) nijesam
išo a bogme ni radi Talijana, jer za današnje Talijance ne bih
dao ni pišljiva boba.

Zaista da je u umjetnosti tamo učinjeno više nego igdje
dosta, te se nikako ne kajem što sam tamo bio. Firenza je u
tomu najprvi grad i u nju bih se želio češće povratiti. U firen-
tinskoj umjetnosti se vide ona neprestana ... (?) koja su bila u
ono doba, ali se takodjer sa uživanjem opaža da su naručitelji
naručivali umjetnost radi umjetnosti a Firenza je umjetnicima
u neku ruku koristila, te se vidi skoro kao kod svakog firentin-
skog umjetnika da je htio i svoje predje i savremenjake natkri-

liti. Istina je da to nije pošlo nijednom za rukom - odnosno sve
svoje želje i planove ispuniti, pa ni samom Michelangelu, te
su tako od svijeta i na svakom polju umjetnosti ostali samo fra-
gmenti, nu ovakovi fragmenti su dovoljni! U Veneciju se malo
pflang (?) opaža, te je interesantno da je karakter države i na
karakter umjetnika djelovao. Rim je na razvalinama nekadaš-
nje ‚poganske‘ kulture sagradjen, te bi nam se možda puno
veličajnijim pričinio kad nebi znali kakav je prije bio... o tom se
neda pisati - bar ja nijesam u stanju - to se mora pričati.“ (VI. 2.
7)

U jesen 1904. izlagao je Ivan Meštrović u Beogradu na *Prvoj
jugoslovenskoj umjetničkoj izložbi*. Tom je prigodom došlo do
političke i umjetničke suradnje srpskih, hrvatskih, slovenskih i
bugarskih umjetnika, naročito srpske slikarice Nadežde Petro-
vić Slovenaca Jakopiča i Grohara i splitskih Hrvata Vidovića,
Meštrovića i Vučetića, (8634¹⁴⁵), ali nema dokaza da je osob-
no prisustvovao toj izložbi. Osim Meštrovića na toj su izložbi
sudjelovali i gotovo svi hrvatski slikari i kipari: Čikoš-Sessija,
Šenoa, Bauer, Becić, Bukovac, Melkus, Vidović, Tišov, Bužan,
Crnčić, Iveković, Auer, Krizman, Kovačević, Medović, Frangeš
i Valdec (8634^{123, bilj. 316}).

Međutim, „pred Božić godine 1904. bio sam pozvan u Be-
ograd da izradim bistu kralja Petra I,“ - veli sam Meštrović u
svojim *Uspomenama na političke ljude i događaje*; dapače tom
rečenicom i započinje te *Uspomene*. Petar Karađorđević upra-
vo je bio stupio na srpsko prijestolje, nakon svrgnuća dinastije
Obrenovića ubistvom kralja Aleksandra i žene mu Drage. Sto-
ga je novi kralj želio reprezentativni portret, a iako mladog,
Meštrovića su mu preporučili suradnici *Slovenskog juga*, kao
jugoslavenski usmjerenog Hrvata.⁴²

„...Kralj Petar me je primio bez ikakvog ceremonijala, vrlo
ljubezno i nenamješteno srdačno. Bio je jednostavan i miran,
čovjek kojemu se iz svake geste i riječi razabiralo iskreno de-
mokratsko uvjerenje, tako da sam se u dodiru s njime osjećao
potpuno slobodan. Osim toga, bio mi je i kao tip, fizionomi-
jom, nekako familijaran i kao neki čovjek iz moga kraja, kao
da si nekog starijeg Zagorca presvuko u uniformu. Trudio se
da govori ijekavskim narječjem, ali je, dakako, miješao s ekav-
štinom. Usprkos tome, njegov mi je naglasak bio familijaran,
jer je riječi izgovarao oblo i razgovijetno, i nije ih sjekao kao
poneki Srbijanci, a niti rastezao, kao Vojvođani.

Istoga smo jutro prešli na posao. Sjedio je mirno, kao na
dužnosti, pa mi je bilo neugodno, da ga ne zamaram. On me
uvjeravao, da to čini rado i da je nekoliko puta sjedio ‚artisti-
ma‘, da mu je pri tome najteže što ne može pušiti. Ja sam mu
rekao da to mene ne smeta, pa je odmah zapalio cigaretu, i
vidio sam da je bio veseliji i zadovoljniji, a vidjelo se da je stra-
stven pušač.

Kako sam živio u Beču, odmah me pitao, u kome dijelu gra-
da imam radionicu, kako se živi, itd. Poznao je i govorio o
različitim četvrtima Beča i pričao mi o svom boravku i doživ-
ljajima tamo, te, kako je on stanovao u kotaru Josefstadt i ba-
vio se neko vrijeme fotografskim poslom; kako Pajo Jovanović
pravi slike, koje su ‚skoro točne kao fotografije‘ i da je njemu
zato Pajina umjetnost bliza i razumljiva.

Kad sam mu spomenuo da sam ga vidio na bečkom West-
banhofu, kad je s Pašićem prolazio iz Švicarske u Srbiju, bilo
mu je drago.

- Da niste bili s hrvatskim studentima, kojih je bilo, čuo
sam, koliko i Srba, dapače i više? - pitao me je.

- Da, bili smo svi zajedno, a i društva će nam se sad ujediniti, - rekao sam.

- To je krasno, tako i treba, po onoj: Brat je mio, koje vjere bio. Ja se nadam, da se više nikada neće ponoviti one nemile svađe, koje su, vjerojatno, bile podjarivane od zajedničkih nam protivnika - rekao je kralj Petar.

Onda je pričao o svojim zncancima među Hrvatima, kako je prije okupacije Bosne (1878) dolazio u Zagreb i noćio kod grofa Kulmera, itd.

Moj posao je išao vrlo dobro, početka, ali što sam išao više naprijed, to sam bio sve manje zadovoljan, i lik je sve manje odgovarao mojoj predodžbi, tj. onome što sam bistom želio dati. Moje poznavanje Karađorđa iz narodnih pjesama o buni na dahije, a još više ono, što smo mi mlađi nacionalisti vidjeli, ili željeli vidjeti, u liku Petra Karađorđevića, nije se podudaralo s ovim živim likom Petra I. U nekim detaljima da, ali u cjelini ne. Nos jak i kukast, no odvojen od čela, vilice izbočene, ali bez energije, jagodice izbočene, a obrazi upali; a oko gornje usnice nabori više bolešljiva ili izmučena čovjeka nego energični. Čelo nisko i naglo pobjeglo natrag. Lubanja mala i okrugla, ponešto u dnu, iza ušiju raširena, tako da se još više isticao slabunjav vrat, koji je upadao u ramena. Oči su bile simpatične, ali bez izražaja jačeg unutarnjeg života i neke makar prikrivene samosvijesti. Dakle ‚čika Pera‘ je pravio dojam više jadnog isluženog i malo izmorenog časnika, nego nekog poglavice, pa makar i male čete. Razumio sam tada, zašto su ga odmah prozvali ‚čika Pera‘ iako nije bio star, a ono ‚stari demokrata‘ zato, što netko drugi vlada, a on je figura. Svejedno, meni je bio drag i simpatičan kao čovjek, pa makar da lice nije odavalo da ima neke velike osnove i namjere. Uza sve to vidjelo se da je odan i vjeran nekoj narodnoj misli, za koju će on ići s drugima i snositi svoj dio odgovornosti, pa ma kolika bila i ma kako bila umorna i slaba njegova leđa. Eto, sve to mi je davalo hrabrosti, da se prema njemu ponašam kao prema nekom svojem stricu, bez sustezanja i straha, pa čak i da koju nesmotrenu kažem, jer sa svojim sam, pa mi to neće zamjeriti; naši smo, pa mi neće uzeti za zlo, mislio sam u sebi.

Slijedećeg jutra, kad sam došao nastaviti svoj posao, nisam ni dvije minute čeko, on je bio stigao. Pogledao je na sat, i pošto mi je pružio ruku, pošao je i sjeo na sjedalo na jednom malo izdignutom podiju, te pošto se propitao, gdje i kako stanujem u Beogradu, počeo se propitkivati iz koga sam kraja, iz koga sela itd. I čudno, kad sam mu rekao, znao je da je to blizu Promine, da je ispod Dinare, blizu rijeke Krke, i sve redom.

- E, tamo je vaše malo hrvatsko Kosovo. Uostalom, nije daleko ni Petrova Gora, gdje je ono Petar Svačić pao od Kolomana, kao onom Lazar od Murata. Lijepa je vaša Dalmacija, ali Austrijanci ne dadu, da se ujedini s Hrvatskom. A Filipović je mislio, da će i Bosnu. Jok, ne dadu oni. Lakše je nad podijeljenim vladati. Treba, da ste vi mlađi pametni i složni, al ne da izazivate, pa će, možda, sve s vremenom doći, bar biste vi mlađi mogli doživjeti... Glavno je, da Srbi i Hrvati budu složni i da se ne svađaju oko toga, što je čije.

‚Čika‘ je bar to jutro bio razdragan i nudio mi je iz svoje kutije cigarete i sam pušio slatko, dok najedamput dođe adutant da mu saopći, da mu ima u jednoj važnoj državnoj stvari nešto kazati.

...

Dok sam mu pripaljivao cigaretu ruka mu je drhtala, a vilice se tresle, pa je cigareta išla gore dolje u ustima. Meni je bilo

Nadežda Petrović – Autoportret

jako neugodno, tako da sam ga upitao, gotovo u familijarnom tonu, šta mu je, pa mi je to kasnije bilo neugodno. On se nije niti iznenadio, niti uvrijedio, nego mi je počeo pričati.

- Eto, došao je brzjav od našeg poslanika iz Beča, koji me je uzbudio kao ništa prije u životu. Javlja da je grob moga oca oskvrnjen i odnesena lubanja. Znete, to je jedno malo staro groblje izvan grada, zove se Schmeltzriedhof. Ne znam da li znate gdje se nalazi.

- Znam gdje se nalazi. Sad se grad proširio do tamo. Ja sam kao đak stanovao u krajnjoj zgradi grada, koja je bila baš tik groblja, a s prozora se gledalo u groblje - rekao sam, izražavajući svoje negodovanje i čuđenje, te pripisujući taj čin nekom luđaku.

...

- Eto, to mi oni time poručuju: djed ti je ostao bez glave, otac ti je bez glave, a tako ćeš i ti ostati bez glave ako ne budeš htio s nama. To mi oni s ovim poručuju, ali neću, oca im..., pa makar ostao i ja bez glave - rekao je čika Pera, udarajući šakom o koljeno.

Ja bih ga bio najvolio tada zagrliti i poljubiti, ali sam mjesto toga ostao kao smrznut, nu svaka je žila u meni bila nape-ta.

Drugi dan došao je za vrijeme posla prijestolonasljednik Đorđe s princom Arsenom, te je nervozno skakao desno lijevo oko biste i nešto poluglasno objašnjavao stricu. Ovaj je očito stavio neku primjedbu, da mu se ne sviđa, ili da nešto nije točno, na što mu je Đorđe rekao:

- Što se ti razumiješ u to. Ti si vidio francuske stvari, a ovo je naš čovjek, surov i tvrd kao mi svi, razumiješ li?

Uto je došao Aleksandar, tada još neizrastao dječak, u naredničkoj uniformi, malo gledao i cijelo vrijeme šutio. Tu sam ga prvi put sreo. On je tada, kako sam čuo, stigao iz Petrograda.

Kad je treći ili četvrti dan bilo poprsje završeno, odlio ga je u sadru moj znanac slikar Vučetić, rodom iz Splita, koji je živio u Beogradu, a ja sam se oprostio s 'čika Perom' i vratio se u Beč. Oprostio se je sa mnom vrlo ljubazno rekavši, da mu svaki put dođem kad navratim u Beograd. Da li mu se poprsje sviđalo, ili nije, to ne znam. Svakako su bili začuđeni, što nisam htio uzeti nikakva honorara, pa ni trošak za put." (429⁷⁻¹⁰; 416; 466⁹⁻¹²).

Bio je to prvi susret mladog Ivana Meštrovića sa srpskom kraljevskom obitelji Karadževića, prisan i srdačan, koji je na njega ostavio najdublji dojam, i koji susret se nije sustezao toplo opisati u svojim *Uspomenama*, premda su one bile objavljene 1961. u izdanju iseljeničke *Hrvatske revije*. Tu će ne samo podaničku lojalnost, nego i osobnu privrženost i kasnije osjećati i prema kralju Aleksandru - iako on ni likom ni duhom nije bio tako simpatična figura kao «čika Pera», pa i onda kada će, kao Hrvat, otvoreno kritizirati njegovu centralističku politiku.

Ljeti 1906. izlagao je Ivan Meštrović na *Drugoj jugoslovenskoj umetničkoj izložbi*, koja je ujedno bila i *Prva izložba Saveza jugoslavenskih umjetnika «Lada»* u Sofiji. Bila je ta izložba odraz okupljanja srpske, hrvatske, slovenske i bugarske omla-

dine zadojene idejom jugoslavenstva. Istaknuta zagovornica te ideje i djelatnica na likovnom polju u tom pravcu bila je ugledna srpska slikarica Nadežda Petrović, koja je posebno privukla mladog Meštrovića u taj krug, a otada slijedi i osobito prijateljstvo Meštrovića i Nadežde Petrović. Ona je i kao likovna kritičarka oduševljeno pisala o Meštrovićevim skulpturama (8634¹⁵⁸⁻¹⁵⁹). Bila je i glavni organizator *Prve jugoslovenske umetničke kolonije* koja je 1905. i 1906. slikala u šumadijskom krajoliku. Nešto kasnije pridružili su se toj koloniji Vidović i Meštrović. S tom je dvojicom bila u stalnoj prepisci (8474^{169, 170}).

Izložba u Sofiji nije prošla bez neprilika i nesloge izlagača raznih naroda i ideja. Tako su Bugari, za razliku od Srba, Hrvata i Slovenaca, bili skloniji panslavizmu, dodvoravajući se Rusiji, nego južnoslavenstvu. Zagrebački su pak umjetnici, zavađeni s dalmatinskim, bili protivni da i oni izlažu, pa su u hrvatskom odjelu samo djelomično prihvatili i izložili radove Meštrovića, Vidovića i Katunarića, dok su Meštrovićevu *Česmu* izložili Slovenci u svome odjeljenju. «Iveković će na svoj špi-casti nos nabosti Meštrovića - pisao je Matej Jama. - Pa ipak će Meštrović i Vidović izlagati.» Mnogo kasnije, 1955, sjećao se Meštrović u pismu Nadeždinoj biografkinji Katarini Ambrozić: «Do sukoba je došlo povodom namještanja izložbe čije su prostorije bile podijeljene u četiri sekcije: Bugarsku, Srpsku, Hrvatsku i Slovenačku. Kad smo nas trojica iz Dalmacije došli sa našim stvarima, takozvano 'Hrvatsko odjeljenje' bilo je već gotovo kompletno namješteno (delegati su bili Frangeš, Ive-

Meštrović s prijateljima u Drnišu, 1907. godine: 1. Emanuel Vidović, 4. dr. Ivo Tartaglia, 5. Prvislav Grisogono, 6. Jozo Meštrović, stric, 8. Tomislav Krizman, 9. dr. Filip Marušić, 10. Ivan Meštrović, 16. Ante Katunarić i 17. Ivan Skelin, načelnik Drniša.

ković i Kovačević kao predstavnici Hrvata) pa nam je bilo rečeno da su stvari nas Dalmatinaca prekasno došle, pa se prema tome neće moći izložiti. Nada sve nije bilo mjesta za moju Česmu... Ja sam izjavio da mi uopće nije simpatično dijeljenje između pojedinih Jugoslavena i da mi je potpuno svejedno u kojoj ću sekciji izlagati moju Česmu. Pošto Slovenci nisu imali nikakve skulpture, izjavili su se najpripravnijima da se Česma izloži u njihovom odjeljenju. Tako je i bilo.» (8674¹⁷⁵ i bilj. 140, 141). Dalmatinci su predbacili zagrebačkim umjetnicima i to što su, po dolasku u Sofiju, prisustvovali prijemu austrijsko-ugarskog poslanika, a zatim je Iveković pošao na poklonstvo kraljevom izaslaniku mađarona barunu Rauchu (1046).

Postoji i skupna fotografija južnoslavenskih umjetnika i novinara na izložbi u Sofiji (8634¹⁴⁶).

Na putu u Sofiju 1906. svratio je Meštrović ponovno u Beograd, gdje su ga dočekali mladi rodoljubi okupljeni oko časopisa *Slovenski jug*, „u nekoj maloj mračnoj potleušici, pozivali me u svoje kuće ili k prijateljima, odveli u povijesni ‚Biogradski grad‘ gdje su dahije ogledali lica u tepsiji i gatali uoči bune ‚što će im naposljetku biti‘. Sve mi je to bilo tako drago i blizo, a najviše ona mala i raštrkana siromašna varošica sa svojim potleušicama i jadnom hrapavom kaldrmom, te primitivni ljudi kao i ja, njihovo srdačno gostoprimstvo, njihov seljački govor, jednako školovanih kao i neškolovanih, budilo mi je osjećaj kao da sam u svom povećanom selu, u selu koje je prijestolnica jedne veće pokrajine seljaka onakvih kao što su i moji, gdje sam se rodio, ali koji su još hrabri i odvažni onako kao što su i moji bili u stari zeman, koji ne dadu da im je itko gospodar, osim Boga, i koji hoće da se vladaju i žive po svoju i da ništa od svoje starine ne izopačuju oponašajući druge i njihovo na ustuk svoga rođenoga. Osjećao sam da je to moja zemlja, moj narod i jezik, koji je sudbina protunaravno podijelila, da je ta podjela tek vanjska, a u njegovoj nutrini da nema granica, i da će ta nutrina sve umjetne granice porušiti.

Eto, s takvim sam osjećajem tada otišao iz Beograda. Tada, i svaki put do iza rata i Ujedinjenja. Prešavši Savu, već u samom Zemunu sve je bilo urednije, ali mi je sve izgledalo kao groblje u kojem su živi pokopani.“ (429¹⁰; 472¹²⁻¹³).

Nakon nesuglasica i razmimoilaženja na sofijskoj izložbi, organizirali su jugoslavenski usmjereni mladi umjetnici, u siječnju 1907. jednu manju *Izložbu jugoslovenske umetničke kolonije* u Beogradu.

„Nakon malo vremena - sjeća se Meštrović u *Uspomenama* - pozvali su me neki moji drugovi, mladi umjetnici iz Beograda, koji su iza sofijske izložbe priredili jednu manju izložbu nas ‚integralnih Jugoslavena‘, koji nismo bili zadovoljni sa strogim dijeljenjem u ‚narode‘ na sofijskoj izložbi. Bilo nas je Bugara, Srba, Hrvata i Slovenaca. Povod ovoj secesiji smo dali nas nekoliko mladih Hrvata, koji nismo htjeli prvo, da se na izložbi dijelimo u neke stroge sekcije, a poslije, nismo htjeli da idemo na primanje, koje je dao austrijski poslanik za ‚svoje državljane‘. Tom našem stavu su se pridružili i neki Slovenci, a kasnije i neki Bugari, koji su taj naš stav uzeli u zaštitu pred bugarskim ministrom prosvjete Sismanovim, koji nam je oštro zamjerio na tom držanju. Eto, ta grupa, s tom ideologijom, priredila je izložbu na povratku stvari iz Sofije. To su oni, što su u Sofiji manifestirali ‚jugoslavenskoj konfederaciji‘. Izložba je bila priređena uz pomoć ‚Slovenskog juga‘, a pokrovitelj je bio prijestolonasljednik Đorđe.

Tom prilikom sam se upoznao s Nikolom Pašićem, koji je bio predsjednik vlade i koji je dopratio kneza Đorđa, s kojim

Petar I Karađorđević

sam se tada bolje upoznao. Od stranih predstavnika bio je samo ruski poslanik Hartwig i bugarski Rizov. Dakle, ova je izložba bila čista slavenska obiteljska stvar. Tu je Pašić svratio pozornost ove dvojice poslanika na mene, pa su me kasnije pozvali k sebi. Rizov je bio rodom Makedonac iz okolice Bitolja, a gospođa mu je bila jedna lijepa Crnogorka.

Tom prilikom mi je knez Đorđe otkrio svoj karakter, kakav je ostao uvijek, iskren, nagao, nediscipliniran i izazovno primitivan. Već se tom prilikom počeo prema meni ponašati kao da smo ravni drugovi, da je Pašić, koji ga je zabrinuto pratio, morao mene upozoriti da je pred drugima potrebna dužna udaljenost. Sa mnom mu je bilo lako, ali nije s Knezom. Kad je on to primijetio, onda je počeo još više ‚za prkos glupoj etiketi‘. Tu sam nepriliku, na žalost, i kasnije uvijek imao s njime. Ja sam ga inače volio, a njemu se činilo da mu ne uzvraćam ljubav. Kod ‚čika Pere‘, ovoga puta nisam bio, i molio sam drugove da mi uštede posjete visokih ličnosti. Otišao sam s Vučetićem u Topolu, te smo bili gosti kod jednog seljaka. To mi je potvrdilo moju prvu impresiju o istovjetnosti seljaka kod nas i u ovim stranama...» (429¹⁰⁻¹¹; 472¹³⁻¹⁴).

Prijateljstvo sa slikaricom Nadeždom Petrović uvelo je mladog Meštrovića u dom istaknutog beogradskog ratnog kroničara iz 1876. i 1878. Dimitrija - Mite Petrovića, koji je osim kćeri Nadežde imao još kćer Ljubicu, kasnije udanu Luković, također slikaricu, zatim kćer Anđu i sina Rastka Petrovića, poznatog srpskog književnika.

„On je u našu kuću dolazio bez najave, kao u svoju - sjećala se kasnije Ljubicu Luković. - Za mene je Meštrović bio rođeni genije, i svi smo ga mnogo voljeli.

Sjećam se da je bio zaljubljen u moju godinu dana stariju sestru Anđu, koja je vršila dužnost tajnika našeg oboljelog oca. U ovu moju veoma obrazovanu sestru Anđu, zlatokosu ljepoticu, veoma se Meštrović zaljubio, ali ga ona nije htjela. Naime, Meštrović je tada bio u braku sa Ružom...“ (8648⁷¹).

Iz Beograda je Meštrović pisao Ruži u Beč krajem 1906. Nakon spomena posjeta Wittgensteina, kada njega nije bilo tamo, piše o nekim javnim narudžbama u Beogradu, u projek-tiranju kojih bi mogao sudjelovati, jer mu je bilo važno dobiti sredstva da može iz Beča preseliti se u Pariz.

«Sad ću da ti pričam o mom putovanju: 4 i 1/2 sata je željeznica imala zakašnjenja. Noćio sam kod Nadežde. Nađem kod nje i Vučetića (Paška, slikara Splitsanina - D. K.). Jutros sam bio kod ministra prosvjete. On nema nipošto (?). Primio me je jako lijepo i obećo. Sad ćemo vidjeti. Primljen sam i s velikim oduševljenjem i čudjenjem da sam u opšte došo.

Kralj (Petar I. D. K.) je obećao između 11. i 12. - pa kako dugo hoću. Sada je malo prehladjen pa leži, ali se nadam skoro ako ozdravi; obećo je da će i u izložbu (*Izložba jugoslaven-ske umetničke kolonije*. D. K) doći. Neki su ... (?) radi ‚Zidanja Skadra‘. Radi se o tom da idem u Pariz. - Sve ćemo tako vidjeti. Sutra idem u Pašića. Sve je još nejasno pa ću ti to tek sutra javiti u koliko se bude dalo...

Ja bi htio da se vratim prije otvorenja a oni mi nedadu jer Vučetić i Nadežda misle da je bolje da se stvar riješi pa onda da idem, što je nama jasno. Meni se čini da će stvar ići ipak dobro. Velike (?) zgrade će se takodjer graditi pa me Vasić nagovara da konkuriram. Glavno je sad da mi se prodajom omogući u Parizu.

Ovdje je užasna zima 19 ispod ništice...“ (XIII. 41)

Sutradan nakon otvorenja *Izložbe jugoslavenske umjetničke kolonije* u Narodnom muzeju, u siječnju 1907:

«Draga moja maco!

Ti ćeš se sjegurno srditi što ti nepišem ali nemaš pojma kako sam okupiran od ljudi, da se ne mogu ni jedan časak ipu-stiti (?) da ti pišem...

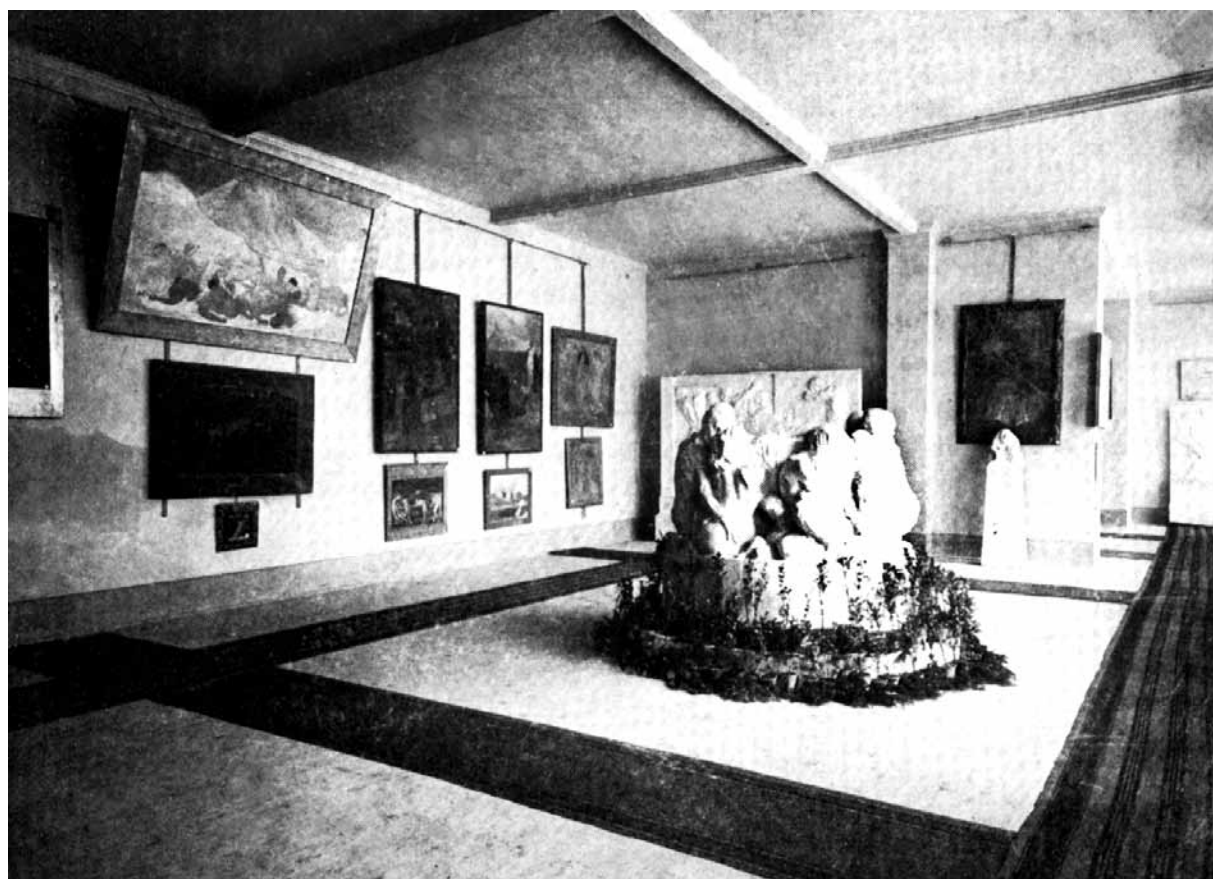
Stari je kralj bio bolestan i još je sada, a ja sam tek u željeznici čito kad sam ovamo putovo - te mi je obećo par dana i radio sam prvi sat...

Jučer u nedjelju se otvorila izložba, a pošto kralj ne izla-zi iz kuće otvorio ju je kraljević, a ja sam ga vodio po izložbi. Oduševljenje je veliko pa mene tuto (?). - Pomisli sve bi ti htjeli imati - ... ‚Zidanje Skadra‘ za muzej - te ‚Guslača‘, ‚Česmu‘ za dvor, ali para, para! Radi se o tome kaki modus da se nadje otkle pare pa da se uzmu i ako se ‚česma‘ ne uzme rekli su mi da učinim projekat za jednu ‚česmu‘ na Kalimegdanu pa da predložim gradu a oni da će mi u ratama isplaćivati.

‚Zidanje S[kadra]‘ misle takodjer u ratama da plati. Ja bi htio odma nešto da riješim, ali me nekoji nagovaraju da ću za neko vrijeme postati popularniji pa ću moći ... (?) staviti.

Dakle već su mi... 3000 dinara... 1400 f. na godinu i to za rok od 4 godine, samo opet da se obavežem da ću za Srbiju raditi kad me budu trebali po koji spomenik ili zgrade. Parlamenat će da grade, crkve te ko[j]ješta? Sve je sad nejasno te se mora da razbistri. Ja na onu ponudu nijesam pristo na 3000 d. nego sam tražio 500 mjesečno ili da mi se sve unaprijed kupi.“ (XIII. 5).

Izložba
Prve jugoslavenske
kolonije
u Beogradu, 1907.

ZAČECI MEŠTROVIĆEVOG NACIONALIZMA

Panslavističke ideje nalazimo u objavljenim djelima, u spisima i u kulturno-političkom djelovanju istaknutih hrvatskih pisaca, poput Mavra Orbinija u šesnaestom stoljeću, Ivana Tomka Mrnavića, Jurja Križanića, Jerolima Kavanjina u sedamnaestom, a naročito Andrije Kačića Miošića u osamnaestom stoljeću. Međutim, ideje tih pisaca bile su više utopističke ili kulturno-literarne nego realne političke.

Južnoslavenska pak ideja, kao politički cilj ujedinjenja južnoslavenskih naroda (ili plemena, kako su ih katkada pogrešno zvali), rođena je sredinom devetnaestog stoljeća, a razvila se u drugoj polovici toga stoljeća i u početku sljedećeg. Najistaknutiji pečat dali su toj ideji đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer i njegov tajnik, povjesničar Franjo Rački. Strossmayer je svojim općenitim ugledom i velikom kulturnom djelatnošću utjecao na nekoliko generacija javnih djelatnika raznih područja, pa i umjetnika, od Ivana Rendića do Ivana Meštrovića. Ona je tijekom punih stotinu godina, sve do Drugog svjetskog rata, nalazila opravdanja ne samo u srodnosti susjednih naroda, od Slovenaca do Bugara, koji govore sličnim jezicima, nego naročito u cilju boljeg zajedničkog otpora germanizaciji, mađarizaciji, talijanizaciji, ali i otvorenim političkim aspiracijama moćnijih susjednih zemalja na pojedine naše krajeve, najviše od kraja devetnaestog stoljeća talijanskih iredentista na Istru i Dalmaciju.

U Dalmaciji se u devetnaestom stoljeću, a pogotovo nakon sloma Bachovog apsolutizma 1861, odvijala borba hrvatski usmjerenih aneksionista protiv civilizacijski i kulturno orijentiranih autonomaša, a za pripojenje Dalmacije Sjevernoj Hrvatskoj. Ali dok je to djelovanje moglo biti javno, čas osporavano a čas podržavano od bečke državne vlasti, druga južnoslavenska ideja, koja je od samog početka, od šezdesetih godina, bila prisutna među sjevernohrvatskim i južnohrvatskim preporoditeljima, bila je protudržavna i sprečavana, ali katkada, kao idealistička i neostvariva, i šutke podnošena.

U Dalmaciji se osobito razvila ideja južnoslavenskog sjedinjenja, posebno Hrvata i Srba, radi velikog broja pravoslavnog žiteljstva bivše Vojne Krajine. Tek se u sedamdesetim godinama i kasnije dijele hrvatski preporoditelji na južnoslavenske štrosmajerovce i čistohrvatske pravaše, što je u Dalmaciji dovelo i do rascjepa među preporoditeljima.

Međutim, na prijelazu stoljeća, kada se sjedinjenje južnoslavenskih naroda pričinjalo ostvarljivim i bližim, ponovno je u Hrvatskoj, a naročito u Dalmaciji, prevladala ideja ujedinjenja Slovenaca, Hrvata i Srba. Ona se očitovala u djelovanju Splićanina dr. Ante Trumbića, a osobito Frana Supila, tvorca *Riječke rezolucije* 1903. godine.

U Meštrovićevom zavičaju, Dalmatinskoj zagori, prvi je narodni zastupnik Kninske krajine u bečkom državnom saboru pokrenuo akciju sjedinjenja. Svojim biračima u Kninu govorio je 1848: «Bratjo moja, ristjani i kerstjani... svi smo prava jednokrvna bratja...

Narodni list, pod uredništvom Natka Nodila, glasilo dalmatinskih narodnjaka, promicao je istu ideju tijekom nekoliko desetljeća izlaženja.

Mladi je Meštrović, dakle, bio već odgojen u takvoj sredini, pogotovo što mu se i otac istakao kao protuaustrijski rodoljub, a Strossmayer je bio općenito poštivan u svim hrvatskim krajevima, do onih najzabavnijih seoskih.

Međutim, zacijelo je najjači i najneposredniji politički utjecaj na mladog Meštrovića, još na selu, izvršio Andrija Kačić Miošić sa svojom pjesmaricom u kojoj je opisivao i slavio sve južnoslavenske junake, s pjesmaricom koja je doživjela preko trideset izdanja i bila, uz Bibliju, prisutna i u velikom broju seljačkih kuća.

Za studija i u godinama što ih je zatim proveo u Beču, mladi se Meštrović družio s istomišljenicima rodoljubima, Hrvatima, Srbima, Slovencima, Crnogorcima i Bugarima. Tome su pridonosila i kulturna društva pripadnika tih narodnosti koja su pod firmom kulture, umjetnosti, glazbe ili zabave, najčešće djelovala i politički.

Meštrović se priključio rodoljubnom pokretu za ujedinjenje južnih Slavena u početku kao umjetnik, nastojeći na tom polju pridonijeti i nacionalnoj ideji, ali je zatim, kao istaknuta ličnost u tome krugu, ubrzo postao i politički predstavnik i borac te nacionalističke ideologije.

«Da je naša jugoslovenska izložba u Beogradu imala više političkog, nego umjetničkog značenja to stoji. O kakvom umjetničkom karakteru nema u opće ni govora,» pisao je sam Meštrović 1905. u splitskoj *Slobodi* (140²).

B. S. Nikolajević jednako u *Brankovom kolu* 1904. o *Jugoslovenskoj umjetničkoj izložbi*: «...Ova izložba, pored toga što treba da pokaže što su južnoslavenski narodi postigli na polju umjetnosti, ima još jedan naročit, politički cilj: ona treba da bude posrednica u zbližavanju južnoslavenskih naroda i zatočnica bratskoga prijateljstva koje mora procvjetati među njima.» (772).

U pozivu za izlaganje na beogradskoj izložbi 1904. stajalo je: «Velikoškolska omladina, uvjerena da će mali balkanski narodi, a prvenstveno Jugoslaveni, samo udruženi moći izdržati utakmicu s mnogo većim i kulturnijim zapadnim narodnostima, stavila je sebi u zadatak rada širenje, a po mogućnosti i ostvarenje ideje zbližavanja i što tješnje veze na svim poljima kulturnog života svih balkanskih naroda, a na prvom mjestu Jugoslavena. U tom cilju odlučila je Velikoškolska omladina da se u toku još ove godine priredi jedna izložba radova, zasada samo jugoslavenskih umjetnika i umjetničko-zanatskih izrada, koja bi se imala otvoriti u rujnu mjesecu. Velikoškolska omladina uvjerena je da će se istaknuta ideja zbliženja Jugoslavena moći mnogo lakše ostvariti ako se oni budu međusobno što bolje poznavali. Za međusobno poznavanje Jugoslavena bit će veoma korisno i jako sredstvo priređivanje periodičnih umjetničkih izložaba naizmjenično u glavnim središtima Jugoslavena - Sofiji, Beogradu, Zagrebu i Ljubljani. Stoga je velikoškolska omladina spremna pristupiti i ostvarenju ove ideje priređivanjem jedne jugoslavenske umjetničke izložbe u Beogradu.»

A Nadežda Petrović, najistaknutija među srpskim umjetnicima, kao što je Meštrović bio među hrvatskima: «Zlatnim slovima valja zapisati rad naših omladinaca, kao i ideju za ujedinjenjem na kulturnom polju svih Južnih Slavena.» (8634¹²²⁻¹²³).

U tome duhu umjetničkog, a posredno i političkog, združivanja južnih Slavena osnovano je 1905. i zajedničko umjetničko društvo *Lada*. Oton Iveković, predstavnik zagrebačkih umjetnika, koji su više prihvaćali umjetničku nego političku suradnju, pisao je u vezi s *Prvom jugoslovenskom izložbom* u Beogradu 1904, na kojoj su sudjelovali i hrvatski umjetnici: «Oduševljenje za sporazum i zbližavanje južnih Slavena bilo je baš srdačno. Nijesam imao prilike vidjeti još tolikog entuzijaz-

Odlikovanje Kralja Srbije Petra I Karadorđevića

ma - kako se kroz cijelo to vrijeme isticalo - za kulturnu zajednicu svih južnih Slavena...» U Sofiji su i zagebački umjetnici «tu ideju oduševljeno prigrlili», naime priređivanja jugoslavenske izložbe 1905. u Beogradu i osnutka *Lade*, ali naglašeno na umjetničkom polju: «Glavna je svrha 'Savezu', da se umjetnici ovih četiriju jugoslavenskih plemena zajednički i materijalno podupiru u radu oko domaće umjetnosti, te ovako povećani i pojačani kročimo brže cilju: da stvorimo za sebe svoju sopstvenu umjetnost, - a da ne mora i naš renomé i naša egzistencija zavisiti o tudjinskoj milosti, kao što je to do sada, dok smo svaki za sebe.

Pred drugi svijet dolazit ćemo od sada kao jedna cjelina, u kojoj je bez ikakvog gubitka sačuvano i jasno istaknuto posebno narodno obilježje svake skupine: hrvatske, slovenske, srpske i bugarske.» (913^{109, 111}).

Prijedlog Bukovca, Meštrovića i splitskih umjetnika da na *Jugoslavenskoj izložbi* u Sofiji izlažu u posebnom dalmatinskom paviljonu, što su zagrebački umjetnici žestoko kritizirali, može se tumačiti baš u neslaganju s njima da nastupaju pod svojim «posebnim narodnim obilježjem», a ne pod zajedničkim južnoslavenskim (913^{112, bilj.}).

Domoljubna djelatnost hrvatske mladeži u Beču - kao i one srpske i slovenske - bila je jednako živa kao i u domovini. Veći dio te mladeži bio je na početku stoljeća zanesen idejom južnoslavenskog bratstva, a u daljnjem ostvarenju i ujedinjenja. Osim tih štrosmajerovaca bila je, brojčano manja, stranka starčevićanaca koji su se suprotstavljali ideji južnoslavenskog jedinstva, smatrajući Hrvatsku zasebnom državom, čak i u tadašnjem sklopu Austro-Ugarske Monarhije.

Godina 1903. je godina Supilove *Riječke rezolucije*, ali i režima bana Khuena, protiv koje diktature je u Zagrebu demonstrirala mladež, što je imalo kao posljedicu strijeljanje rodoljuba. U cijeloj Hrvatskoj, naročito u Zagrebu, slijedile su daljnje demonstracije, a Split je izvjesio crne zastave.

Ti dramatični događaji nalaze odjeka i među bečkim Hrvatima. Nesumnjivo je i mladi dvadesetogodišnji student Ivan Meštrović prisustvovao jednom takvom protestnom skupu što ga opisuje zadarski hrvatski *Narodni list*:

«Pišu nam iz Beča, 15 svibnja: Velika dvorana 'Katholische Ressource' pružala je sinoć liepi i u današnjim okolnostima upravo utješljivi prizor. Sastali se u njoj, u broju od kakovih šest stotina ljudi, hrvatski bečki djaci i radnici, mnoge odlične hrvatske bečke ličnosti i liepi broj Hrvatitâ... Govorili su zanosno zastupnici Biankini i Spinčić te predstavnici slavonskih bratskih naroda... Govornik [Biankini] vidi u današnjem pokretu početak nove mlade ere u poviesti hrvatskog naroda i izrazuje nadu, da će se iz prolivene krvi roditi osvretnici... Eto rezolucije, koju je skupština 'per acclamationem' primila: Bečki Hrvati, sakupljeni na pouzdanoj skupštini dne 14 svibnja, uz prisustvo i odobrenje braće Srba, Bugara, Slovenaca, Poljaka i Čeha, daju izražaja boli, s kojom primaju najnovije viesti iz uže Hrvatske. Samovolja grofa Khuena, zaštita nezakonitih emblema magjarske države, financijalna propast i sistematično vriedjanje prava i zakona nagoni hrvatski narod na ogorčenje i očaj. Bečki Hrvati pozdravljaju one neustrašive borbe, koji niti u ovako ozbiljnim prilikama, kad se svaki ustavu dopušteni odpor protiv nezakonitog stanja žigoše kao urota, ne odustaju od borbe za narodna prava...»⁴³

O suradnji Hrvata i Srba u Beču govori i poziv hrvatskog akademskog društva *Zvonimir* srpskom akademskom društvu *Zora* «da stupe u prijateljske odnošaje», što je i provedeno.⁴⁴

Tada je upravo ubijen Aleksandar Obrenović i Petar Karadorđević se, kao kralj, vraćao iz Ženeve u Srbiju.⁴⁵

Bečki su studenti, a među njima i mladi Meštrović, dočekali Petra Karadorđevića na kolodvoru, na proputovanju kroz Beč (429⁷; 3⁶). Bečka je policija odobrila samo studentima, uz predočenje iskaznica, da se smiju okupiti na Westbanhofu, pa ih je tu bilo oko pet stotina đaka Srba, Hrvata, Slovenaca i Bugara sa svojim narodnim trobojnicama na prsima.

Kralj im se tada, ganut, obratio: «Braćo moja mlada, cijeli dosadašnji moj život posvetio sam ideji koju u vama vidim ostvarenu. Ostatak mog života posvetit ću oslobođenju i ujedinenju svih Jugoslovena, a iz vaših redova imat ću najbolje pomagače...»⁴⁶

Da je dvadesetogodišnji Meštrović vrlo živo izravno sudjelovao u demonstracijama bečkih studenata protiv Kuenovog režima u Hrvatskoj svjedoče nam podaci iz arhiva Umjetničke akademije u Beču i jedno njegovo pismo ocu u Otavice 26. svibnja 1903:

«Dragi oče!

...Sada ti mogu dati na znanje da sam bio jučer zatvoren radi 'demonstracije proti banu Kuen-Hedervariju'. Mislim da što god znaš što se događa u Hrvatskoj, da krv na potoke teče, što soldati ubijaju hrvatske ustaše. Pa su nekidan došli hrvatski poslanici iz Dalmacije, Istre, Kranjske i Koruške, da idu pred kralja, da sbaci bana s prijestolnice koji tare prava hrvatskoga naroda i prodaje nas Madjarom, a ban je saznao te je došo kradimice da pouz (?) namjeru, ali m[i]j smo saznali i dočekali ga nas tri stotine ali ga je vojska pratila te mu niesmo

mogli ništa nego ga ispsovati a jučer najviše po momu nastojanju skupi nas se pet stotina pred mađarsko Ministarstvo gdje sam znao, da će doći za da ga iz kola izvabimo i izlupamo, ali je bila izdaja, te je ban došo kašnje a u kući se sakupilo puno naoružani vojnika, a mi smo mislili da je ban već unutra te smo čekali razštrkani po svojoj ulici za da nam ne pobjegne, a došlo je do pedeset policija pred ministarstvo za da nam zaprieče put, a ja kad sam vidio trčo sam tamo i amo i zvao sve skupa prvo nego nam zaprieče. Onda se počme vika; dotrči nas nekoliko tamo vičući: dolje s bano[m], dolje s huljom izdajicom, svinjom i tako dalje; svim mađarom smrt; a onda drugi svi trču, ovaj ondale onaj ondale, vičući ko ovci na solilo. Kašnje nas je policija golim sabljam raztrg[la] na dvije strane, a mene jedan uhvati govoreći: Vi ste vodja, u ime zakona ste uapšeni, a ja se otmem pa trčem dalje, gledajući mađarskoga ministra, koji je gledao s prozora i vičući mu: dolje s mađarima, dolje s ministrom, pljuži na bana. Uhvati me drugi policija, a ja se nisam da neg utečem u množinu, a onda dva za mnom i uhvateme [i] počnu vodit, a oni dva još u veću viku i da će me otet, a ja jim nisam dao nego kažem: mi nismo došli biti se sa policijom nego izpsovati bana, neka zna kako ga štujemo, a vi vičite dalje; ja idem tamo pa ću i doć. Odma sam mu dao moju svjedočbu da sam na 'akademiji' i da me se nesmi držat nego da ću ić sam i ... (?) me pušta. Kašnje mene doveli su još devetnajst. A ban je pobjega u Budim Peštu. Nakon što su nas povatali, dočuli su zastupnici pa su odma išli ministru, da nas odma moraju pustiti što su i učinili. Nakon izvinjanja osudili su me na 20 kr. globe ili dva dana u pržunu, a ja sam reko da nemam novaca niti vremena i apelo sam se. Jedan zastupnik mi je posla odma 40 kr. neka si platim i napijem.

Sjutra me zove Biankini u sebe; neznam što će mi reći.» (X. 3. 5).

Vidimo, dakle, da je mladić bio ne samo sudionik tih političkih demonstracija, nego donekle i njihov kolovođa, i da o tome s ponosom izvještava oca koji je bio jednakih rodoljubnih i slobodarskih ideala.

Opis toga događaja dopunjen je u službenom dopisu bečkog policijskog komesarijata 24. 9. (?) 1903. rektoru Umjetničke akademije u Beču, u kojemu se veli da su 24. svibnja studenti Ivan Meštrović-Gabrilović i Ivan Bulimbašić (splitski kipar, Meštrovićev bečki kolega na Umjetničkoj akademiji, D. K.) sudjelovali u demonstracijama protiv hrvatskoga bana i da ih je policija uhitila i osudila na 10 kruna ili 24 sata zatvora. Međutim, njihov nadležni profesor i ravnatelj Akademije Hans Bitterlich zacijelo je shvaćao rodoljubni temperament svojih studenata, pa je slučaj odložio «ad acta» (IX. 7).

U jeseni je iste 1903. godine akademska mladež iz Dalmacije u Beču raspravljala o Vladinom zakonu obvezne primjene njemačkog jezika u školama i državnim službama i donijela, uz 84 potpisa, rezoluciju: «Hrvatska i srbska akademska omladina iz Dalmacije izjavljuje, da će se i u buduće zajedničkim silama - kao sinovi jednog naroda - opirati svakoj tuđoj najezdi, tvrdo uvjereni, da tim najbolje radi na ostvarenju narodne misli.»⁴⁷

O Meštrovićevoj tadašnjoj političkoj rodoljubnoj dosljednosti svjedoči još jedan njegov čin: H. H. Hilberry u uvodnom tekstu reprezentativne američke monografije o Ivanu Meštroviću - vjerojatno na temelju podataka što su ih on i L. Schmeckebier dobili od već starijeg kipara - piše da je mladića, još studenta, želio njegov profesor arhitekture Ohmann za pomoćnika pri ukrašavanju skulpturama carske palače kojoj se

dograđivalo krilo. Iako je bio u stalnoj oskudici novca, mladi je Meštrović odbio zamamnu ponudu, ne želeći ni na takav način veličati omrznutu Monarhiju, a s izlikom da ne zna kako bi naručene figure izveo u predloženom realističkom stilu. Pod pritiskom - veli Hilberry - ipak je mladić morao raditi na carskoj palači (42; 9169⁵⁰).

Njemački je književnik Hermann Bahr (1863-1934) u putopisu Dalmacijom 1909. zanosno opisivao domoljublje mladih Dalmatinaca, propagirajući i sam u svojim djelima slobodarske i demokratske ideje:

„...Dalmatincu je unaprijed sumnjivo sve što dolazi od Vlade, a Vladi je unaprijed sumnjivo sve što Dalmatinac hoće; a zbude li se da katkada oboje hoće isto, obje se strane preplase, obje pomisle da su se po svojoj prilici prevarile!

...Tek su me sad ti plahi, ozbiljni, sjetni ljudi taknuli u srce! Oni su tako tužni, tako se prepušteno i izloženo čute, sa svojom dubokom ljubavlju prema domovini. I uvijek ista jadikovka: Nas nitko ne sluša, nama ne vjeruju, s nama prebivaju kao u neprijateljskoj zemlji!

...Hoću pomoći da najljepša austrijska zemlja [Dalmacija] bude spašena od svojih podmuklih upropastitelja i da joj se donese sloboda.”⁴⁸

Princ Đorđe Karađorđević

A Meštrovićev bečki, dvije godine stariji prijatelj, kasniji kipar Ivo Kerdić sjećao se pred samu smrt tog drugovanja i rodoljubnog izjvljavanja, pričajući njegovoj kćerki Marici: „...Čini mi se da vidim sebe i tvog oca kad smo bili zajedno u Beču siromašni i mladi...

...Bilo je to vrijeme Franje Josipa, a mi razbarušena, vilovita mladost. Nemoj misliti da je tvoj otac uvijek imao dugu bradu i izgled časne starine, niti da su moje ruke uvijek podrhtavale. Proživjeli smo i mi svega i svačesa. Kad bih započeo, pričanju nikad kraja...

Novac od prvog prodanog kipa tvog oca potrošili smo zajedno: tri dana i tri noći ludovanja. Svima smo plaćali piće, a poslije pjesama i draganja obraza raznih Gretchen, razgovor je skrenuo na politiku. Tvoj otac, osokoljen vinom i prvim uspjehom kresnu nešto protiv ‘prokletog austro-ugarskog carstva’ i reče da je nezavisnost balkanskih zemalja neizbježna. Zbog tih smo riječi dospjeli iza rešetaka. Kad smo poslije tri dana izišli iz zatvora, bijasmo siromašni i buntovni kao i ranije.” (10312^{91, 92}).

O tadašnjem Meštrovićevom sudjelovanju u političkom životu u domovini i o tadašnjem njegovom jugoslavenskom opredjeljenju svjedoči još jedan podatak:

Kada se *Hrvatska stranka* preporodnih “narodnjaka” ujedinila s “pravašima” na prvoj zajedničkoj skupštini u Splitu 14. svibnja 1906, kojoj je bio jedan od pokretača predsjednik *Hrvatske stranke* Josip Smolaka, zbog nedemokracije i prevladavanja isključivo hrvatske struje pravaša, kao i zbog oportunističkog stava i konzervativizma *Narodne hrvatske stranke*, odijelio se od njih i osnovao *Hrvatsku demokratsku stranku*, pokrenuvši list *Slobodu*. Podršku su mu dali Ivo Tartaglia, Božo Lovrić, Emanuel Vidović i Ivan Meštrović (9489¹¹¹).

PISMA ANDRIJI I ADELI MILČINOVIĆ

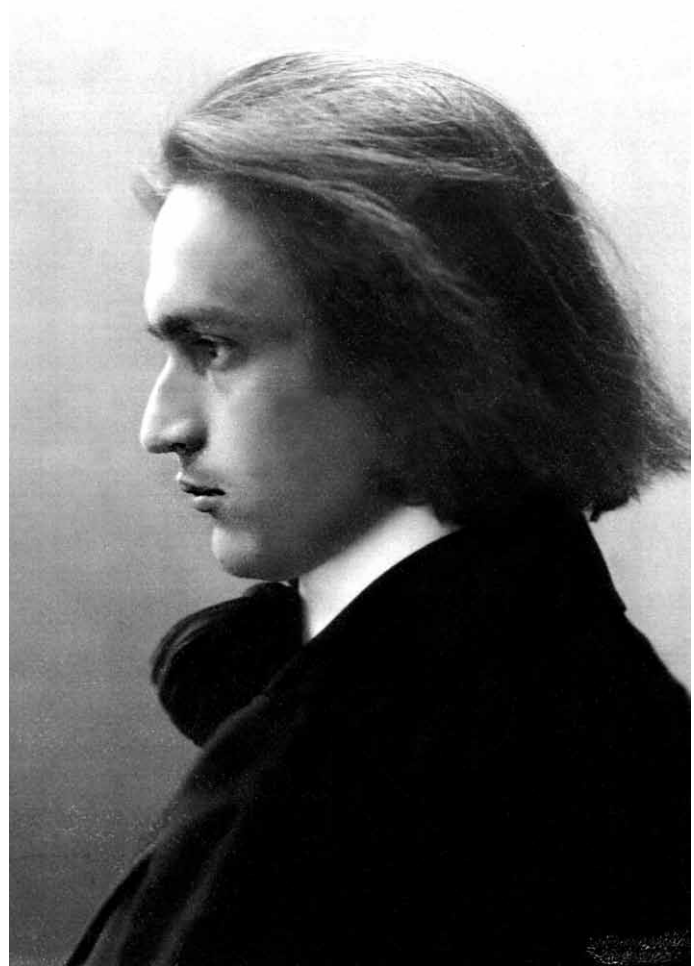
U Beču je Ivan Meštrović veoma prijateljevao s mladim bračnim parom Milčinović, od 1905. do odlaska u Pariz, a zatim i dalje, pišući im iz Pariza i Rima.

Andrija Milčinović (1877-1937) bio je hrvatski književnik, tajnik *Društva hrvatskih umjetnika*, upravitelj kazališta u Skoplju i Osijeku. Surađivao je u *Vijencu*, *Savremeniku* i dr. Pisao je o Meštrovićevim djelima i izložbama, a 1910. u *Savremeniku* kraću umjetnikovu biografiju (1186). Njegova supruga Adela (1880- ?) bila je također književnica; pisala je pripovijetke i drame (*Bez sreće*). Između dva rata iselila se u Sjedinjene Američke Države.

Iz Meštrovićevih pisama, sačuvanih u Arhivu Hrvatske, od 1905. do 1911. god., doznajemo ponešto o njegovom tadašnjem životu i djelovanju.

«Vrsni prijatelju! - piše on u proljeće 1905. pet godina starijemu Andriji Milčinoviću iz Beča u Zagreb. - Držim da mi nećete zamjeriti što Vam se tako dugo ne javih, jer Vi će te si moći moj život predstaviti - on je svakako od koje strane uzmemo buran. Izim toga dodju časi i dani, gdje se čovjek nemože da strese nekake mučaljive sjete u kojoj se čuti osamljen - izgubljen.

Htio sam Vam onu stvarčicu ‘Zadnji cjelov’ onomadne kad sam nekoliko radnja na *Društvo umjetnika* priposlao skupa za Vas odpremiti nu pošto znadem kakovi su oni ljudi bez iznimke filistari, to nijesam ipak htio, nego se i sad kod Güssera (lje-

Meštrović, Beograd, oko 1907.

vača) nalazi gdje je bila popravljena, pa ako Vam ju je ugodno imati ja Vam ju drage volje šiljem...

Rački mi je baš ovih dana piso da se je oženio. To je sve što o njemu znam.

Sad se je otvorila izložba tamo a bez dvojbe sam da ste ju već i pogledali. Nemojte zamjeriti da sam ja tako jednostrano postupam. Moro sam jer gospoda iz Društva umjetnika hoće da ugode publici a s mojim stvarima bi se mogli zamjerit - a možda je još što!

Moguće će te Vi što pisat o izložbi? Drago bi mi bilo!

Kako Vi inače? Kako milostiva? A mala curica?...» (VI. 2. 1)

Mjesec dana zatim javlja mu da mu šalje darovanu skulpturu koja je bila oštećena, pa je popravljena.

„...Što se izložbe tiče podpuno se s Vama slažem. Znatiželjan sam na Vašu kritiku. Dakle, naš se Rački ipak malo opametio. Pozdravite mi srdačno Vašu gospodju suprugu i malu curicu. - Hoćemo li ju jednom zgodom modelirati?...» (VI. 2. 2.)

U kolovozu te 1905. godine objavila je Adela Milčinović, u dva nastavka, u zagrebačkim *Narodnim novinama* poduži članak o Ivanu Meštroviću i Mirku Račkome.

Daljnijh Meštrovićevih pisama Milčinovićima nema sve do siječnja 1907. (?) kad mu, između ostaloga, piše:

„...Ruža kaže da ti je jučer poslala nekoje novine, a ja ti danas prilažem još jednu i to večernji broj od zvaničnog ‚Wiener allgemeine Zeitung‘. Kritika je od H. B. Zuckerkandel. Kod pre-

vadjanja ćeš morati dobro paziti da baš pravi smiso pogodiš - osobito je u ovoj kritici težak stil.

Šaljem ti takodjer jedan katalog da imaš pregled, jer ionako nećeš moći cijele kritike u ‚Savremeniku‘ štampati. Mislim inače da bi bilo dobro kad bi ih čitave za ‚Pokret‘ ili ‚Obzor‘ preveo. Ili možda razdijeliti za 2-3 novine na primjer jednu čisto jednostavno a Agramer Tagblattu preštampat...“ (VI. 2. 3)

Toga ljeta piše Meštrović Adeli Milčinović:

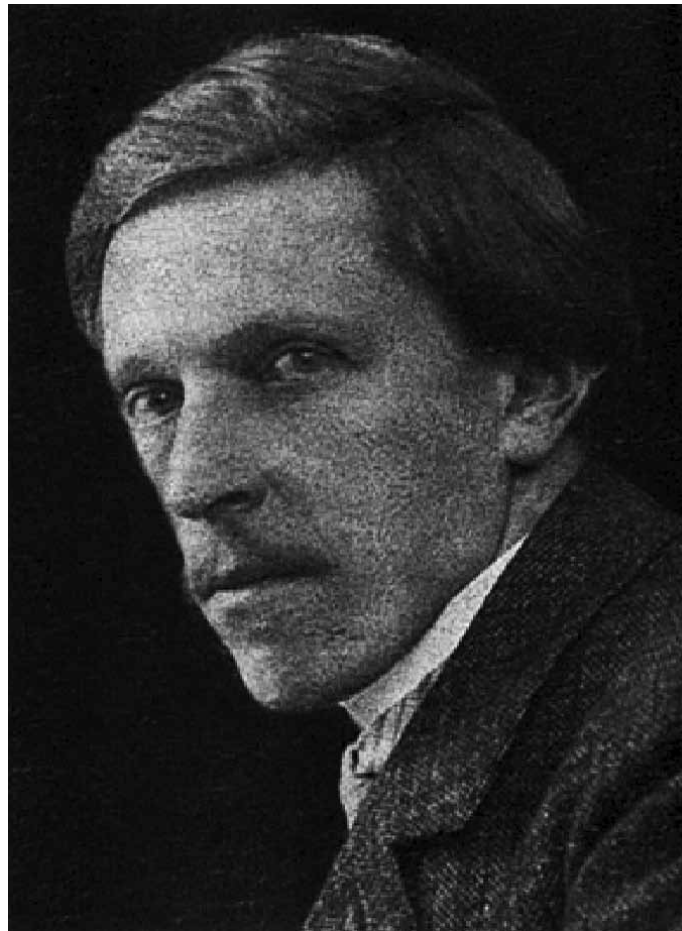
„Nijesam čovjek od pera, ko što znate, ali pod uplivom - utiskom Vašeg lista uzimam pero da napišem par redaka, koji će biti neću reći biser u hrvatsko-srbskoj literaturi, ali sjegurno u Vašoj košari bačenih papira. Dakle, uvod je gotov i za rukom mi je pošto da će te biti prisiljeni reći mi, da i ako nemam Bogodani dar, ali da sam talentiran - talentovan...“

Što se gummimantela tiče, to Vam moram von vornherein (istrošen) protestirati s usklikom: dolje ‚Secesija‘! Ove bolesne ideje moramo da zbacimo...

Mi će mo doći pod konac mjeseca a to nam veselje morate pribaviti da Čučeka (kćerkicu) vidimo, što će nam biti draže nego za stare i nove interesantnosti grada Zagreba. Inače na žalost nećemo moći ni mi ni on puno imati od toga, jer će mo ostati samo 2 - najviše 3 - dana u prijestolnici...“ (VI. 2. 4).

Sljedeće Meštrovićevo pismo Andriji Milčinoviću, tada tajniku Društva hrvatskih umjetnika, je iz listopada 1907:

„Dragi Andrija!

Andrija Milčinović

Ivo Kerdić u svome atelieru, u društvu Andrije i Adele Milčinović, oko 1935.

Hvala ti na poslatim mi parama (od Društva). Malo je ali sam ih treba, jer sam sad sasvijem bez para. Ako ti bude moguće poslati mi skoro i onih 100 f. biti ću ti zahvalan...“

Zatim mu piše o najugodnijim dojmovima s putovanja Italijom.

„...Zar je tako dakle Rački svršio sa ‚Društvom umjetnosti‘? Piso mi je da onaj čovjek... hoće kopiju od ‚Disa‘. A znaš li ti što o tom hoće li ga činit?“

Ovaj broj ‚Kunst für alle‘ će moći tek za 2 mjeseca izići pošto nekoje fotografije nijesu vrstne za kliše, pa ću ih morat ponovno činiti. U Dalmaciji je pitalo i htjelo se predbrojit na taj broj više od 50 ljudi. Možda bi zbilja bila dobra ta ideja da koji od naših knjižara to pretiska, a ti bi mogo tekst prevest. U tom slučaju bi u svoje vrijeme javili u vašim novimama da se nitko ne predbroji na njemač[ke] novine, nego neka čeka na naše izdanje. Ako ti je stalo, onda se propitaj pa mi piši...“ (VI. 2. 5).

A desetak dana zatim zahvaljuje mu na primljenom novcu od Društva za skulpturu. «Naša se situacija još nije poboljšala, - piše dalje - jer ovaj Švabo još nije ovdje [vjerojatno Karl Wittgenstein] - nu nije baš tako strašno dosle, samo ako se budemo mogli za prvog izvuč. Imam malko izgleda za jednu naručbu s druge strane samo to ide sporo...“ (VI. 2. 6).

Meštrović je vrlo opširno pisao Andriji Milčinoviću 2. studenoga iste 1907. godine iz svoga bečkoga atelierja u Valeriestrasse 8 b, zahvaljujući mu što se trudio oko objavljivanja prijevoda njemačkog ilustriranog članka o njemu u izdanju nekog zagrebačkog knjižara. Zatim mu piše o svojim dojmovima s putovanja u Italiju toga ljeta i o odluci da se početkom 1908. preseli u Pariz na dvije godine VI. 2. 7).

Posljednju dopisnicu šalje Meštrović Milčinovićima 21. siječnja 1908. iz Beča: "...Fotografiju 'Zidanja Skadra' nijesam još dobio... A što je Andrija piso opet u 'Savremeniku'? Ja ga na žalost nemam i tako ne mogu čitati. Lovrić piše da je svršio. Jeli moguće? Ogrizoviću čestitam na časti. Što ga je Frank odlikovo... Želim mu uspjeh u krilu matere crkve i službi mile domovine. Kad putujemo još ne znam točno, jer nijesam svršio portret od gđe V. [Wittgenstein] i nekoje druge nove naručbine. Javiti ću nadam se još..." (VI. 2. 9).

Daljnja Meštrovićeva pisma su iz Pariza i Rima, pa će o njima kasnije biti riječi.

KNJIŽEVNI UTJECAJI. LAV TOLSTOJ.

Ivan Meštrović je došao u Beč polupismen i bez ikakve naobrazbe. U očinskoj se kući upoznao tek s Kačićevom pjesmaricom, a u samih nekoliko mjeseci formalnog svladavanja gradiva srednje škole u Drnišu mogao je naučiti tek osnove čitanja, pisanja i računanja. Njegova pisma prve dvije godine boravka u Beču odaju vrlo primitivan rukopis i vrlo slabo poznavanje osnova hrvatske gramatike. O široj naobrazbi da i ne govorimo.

Međutim, on je u zapanjujuće kratkom vremenu, u svega dvije do tri godine, svladao ono što bi drugi redoviti đaci svladali u čitavoj srednjoj školi. Njegov je jezik u pismima postao pravilniji (uz neke zavičajno lokalne izraze i uz hrvatski pravopis toga doba koji je i inače vrludao između etimološkog i fonetskog), a pojmovi i misli razgovijetni i jasni. Usto je ubrzo svladao i njemački jezik, pa se poslije dvije godine bez truda njime koristio u govoru, čitanju i pisanju. Sve mu je to omogućio njegov nesumnjivi talenat, ali i poznanstvo i stalno druženje s Ružom Klein, koja je bila izrazita intelektualka, razvijene naobrazbe i kulture, pa je u obrazovanju i kultiviranju mladog Meštrovića odigrala presudnu pozitivnu ulogu. Iz sačuvanih pisama vidimo da je njezin rukopis vrlo lijep, jezik pravilan, misli jasno i pametno iznošene, a da je, osim što je bila i glazbeno obrazovana, imala i umjetničku senzibilnost, pa i stanočiti stvaralački talenat koji će se kasnije očitovati u bavljenju skulpturom i primijenjenom umjetnošću.

Razgovori s Ružom i prijateljima intelektualcima u Beču, studentima i umjetnicima, našima i bečkima, razvijali su vrlo brzo i duhovni život i inventar mladog donedavnog seljačića.

Bio bi zanimljiv uvid u tadašnju Meštrovićevu kućnu knjižnicu da saznamo što je čitao, koje je pisce posebno volio i koja je lijepa i znanstvena literatura mogla utjecati na njegovo tadašnje životno i stvaralačko obrazovanje i opredjeljenje. Nažalost, njegove stalne selidbe puna dva desetljeća razlog su što nisu sačuvane knjige koje je posjedovao i čitao u to doba. U njegovim dosta bogatim bibliotekama, sačuvanima u zagrebačkoj i splitskoj galeriji, nalaze se knjige i časopisi uglavnom povijesnoumjetničke struke, nabavljeni u dvadesetim i tridesetim godinama.

Posrednim podacima možemo ipak donekle dobiti uvid u literaturu koju je tada, u bečkim godinama, čitao i koja je, što nam je posebno važno, više ili manje utjecala ne samo na njegov intelektualni razvitak, nego i na umjetničko stvaralaštvo toga prvog razdoblja.

Značajno je da na prvu fazu Meštrovićevog bečkog stvaralaštva, impresionističku, simboličnu i ranosecesijsku, nisu

Adela Milčinović

utjecali pisci - književnici ni filozofi - njemačkog kruga, nego oni ruskoga, koje je vjerojatno čitao u njemačkim prijevodima.

Značajno je i to da je prvi književnik kojim se mladi Meštrović u Beču zanio bio Lav Tolstoj, a zatim znatno manje Fjodor Dostojevski i Maksim Gorki, dakle književnici i mislioci općeljudskih suštinskih problema, naročito ljubavi, patnje, razumijevanja i tolerancije, pisci udubljanja u čovjeka i u njegova duhovna i moralna razmatranja, što se vidno odrazilo i na njegovim ranim radovima s bitnim čovjekovim problemima.

U drugom razdoblju pariškog djelovanja mladi će Meštrović biti pod jačim utjecajem Nitzscheovih radikalnih sastava, filozofije koja veliča snagu, rasu, naciju, koja ne poklanja više pozornost malom čovjeku i njegovim intimnim pitanjima, nego geniju i nadčovjeku, što će se odraziti na Meštrovićevoj nacionalističkoj ideologiji vidovdanskih heroja.

Da je tadašnja umjetnička mladež bila općenito zanesena s dva filozofska antipoda svjedoči i Meštrovićev nešto mlađi suvremenik Moša Pijade, koji od 1906. studira u Münchenu, a zatim od 1909. u Parizu, kao i Meštrović, kad govoreći o slikarima nešto kasnijega doba veli sa svog, socijalističkog, gledišta: "Za mlade slikare Cézanne je u današnje vrijeme opasan isto onako kao što su to nekada bili Nietzsche i Tolstoj za mlade ljude." (7404-7406¹⁷).

Lav Nikolajevič Tolstoj je općenito bio potkraj devetnaestog i početka dvadesetog stoljeća i u Hrvatskoj i u Srbiji veoma cijenjen i čitan, iako su njegovu mirotvornu filozofiju tada mnogo više prihvaćali Hrvati od ratobornijih Srba. Tolstoj je pak bio oduševljen srpskim narodnim pjesmama, koje su u

devetnaestom stoljeću bile prevodene na mnoge europske jezike. Meštrović je tada mogao čitati neka Tolstojeva djela u srpskim prijevodima, ali i na njemačkome; naročito ona moralno-filozofskog sadržaja. Vjerojatno je čitao i Tolstojevo djelo *Što je umjetnost*.

I Ivo Vojnović u zbirci pjesama *Akordi*, posvećenoj Ivanu Meštroviću, ima i pjesmu posvećenu uspomeni Lava N. Tolstoja (2173³⁹⁻⁴⁸).

Tolstojem su se oduševili i Hrvati i Srbi kad je ustao protiv austrijske aneksije Bosne i Hercegovine 1908. Bio je u prepisci s Meštrovićevom beogradskom prijateljicom Anđom Petrović (8634²⁶⁴).

O oduševljenju i šireg našeg puka, naročito u Dalmaciji, Tolstojem kao Slavenom i kao mirotvorcem, najbolje govori spomenik što su mu ga nakon smrti 1910. podigli već 1911. težaci i kamenari sela Selaca na otoku Braču, u malenom parku nazvanom njegovim imenom. Podsjetimo da se Tolstojeva ideologija tolerancije i humanizma odrazila i na političkoj i prosvjetarskoj ideologiji braće Stjepana i Antuna Radića, koja je, naročito u razdoblju između dva rata, bila najraširenija politička ideologija ne samo u Hrvata, nego i u Srba. A Meštrovićevo je političko uvjerenje u tom razdoblju stvaranja i društvenog, pa i političkog, djelovanja bilo najbliže toj radićevskoj HSSovoj ideologiji.

Meštrovićeva povezanost ne samo uz rodnu grudu, nego uz zemlju kao smisao i cilj života i djelovanja, veoma je bliska propovijedanju samog Tolstoja koji se vratio životu na selu, među seljacima.

Već su suvremenici mladog Meštrovića uočili utjecaj ruske literature, a pogotovo Tolstoja, na njegovo stvaralaštvo (768). Njegov je prijatelj književnik Božo Lovrić pisao da na njega nije tada toliko djelovao Rodin, kako se govorilo, nego ruski pisci Tolstoj, Andrejev, Gorki, «a na osobit način Dostojevski» (924; 1053³¹⁴).

Odajući počast velikom ruskom književniku i misliocu, dvadesetogodišnji Meštrović modelira 1903. i 1904. manju skulpturu Tolstojevog lika, a Ruži, s kojom se tek upoznao, piše potkraj 1903. da bi htio - što je već i započeo - za izložbu u Petrogradu izraditi jednog ogromnog Tolstoja, a zatim i Dostojevskoga «sa njegovim nevoljnicima» (XIII. 1.).

Mladi Meštrović, zanesen u početku Tolstojevim učenjem da umjetnost nije sama sebi svrhom, nego da mora biti poučna i korisna, počeo je i sumnjati u to pragmatično tumačenje umjetnosti, zalažući se za samostalnost i dostojanstvo umjetničkog izraza. Tako u pismu Kršnjavome 1904. govori o masama kojima je umjetnost suvišna, a «takovu je vidi i sam Tolstoj» (VI. 1. 5).

Opširno je o Tolstojevom utjecaju na hrvatsku i srpsku društvenu sredinu i umjetnost pisao I. Stanišić u ruskoj studiji o Meštroviću (9629²⁴⁰⁻²⁵¹), a kraće N. L. Rudinsky u studiji o Meštrovićevom spomeniku slovačkom književniku Martinu Kukučinu-Bencuru (8679³⁷⁻³⁹).

Meštrović je i Maksima Gorkoga čitao već vrlo rano u Beču i cijenio ga. Dokazuje to i razglednica s fotografijom Gorkoga koju 1903. šalje iz Beča u Split prijatelju Zvonimiru Beziću (10373¹³⁸). Kasnije će sam Gorki biti oduševljen Meštrovićevim skulpturama na rimskoj izložbi 1911.

Osim Nitzschea i Stirnera, o kojima će još biti riječi, mladi je Meštrović tada u Beču bez sumnje čitao i Schopenhauera, čiji se pesimistični pogled na svijet i život odražava u nekim

njegovim ranim radovima, kao u skulpturi *Timor Dei* i sličnima iz tog ranog doba stvaranja, u kojima su bol, patnja, beznade i smrt prisutniji od radosti, vedrine, života i životne snage, kojima će odisati njegove kasnije skulpture (919⁷⁸; 1053³¹⁴⁻³¹⁵).

Milan Marjanović je zabilježio da je Meštrović kao student mnogo čitao tada popularne knjige i sastave iz područja prirodnih znanosti, naročito Charlesa Darwina i njegovu teoriju razvoja čovjeka, pa je tada i izradio jedan reljef *Od majmuna do čovjeka* (VIII. 1⁶⁶⁻⁶⁷).

ZNANCI I PRIJATELJI

Mladi Ivan Meštrović, iako više povučen nego društven u tada društveno živom i bučnom Beču, sklopio je mnoga poznanstva, od kojih su se neka, osobito s ljudima njegove generacije, pretvorila u prijateljstva. Ulasku u bečko intelektualno, pa i ono više građansko i aristokratsko društvo, posebno židovsko, pridonijela je umnogome Ruža svojom otvorenom društvenošću, obrazovanošću, inteligencijom i obiteljskim i ostalim vezama.

Lav Tolstoj – Ivan Meštrović

Zanimale bi nas u prvom redu Meštrovićeve veze s istaknutim umjetnicima, posebno kiparima toga doba. Međutim, tu je dolazila do izražaja njegova povučенost, pa i nepovjerljivost prema drugim stvaraocima, stranima i domaćima. Katkada se sustezao od dodira s njima osjećajem manje vrijednosti zbog svog skromnog porijekla, a u početku i oskudne obrazovanosti, a katkada se stvaralački osjećao jači od njih, ili barem suštinski drukčijih umjetničkih nazora, pa ih je izbjegavao.

Najzanimljiviji nam je, nesumnjivo, njegov prvi susret s najvećim kiparem toga doba, Rodinom.

Auguste Rodin (1840-1917) bio je 1902. već slavan u Francuskoj kad ga je Meštrović, kao bečki student sreo, a dvije godine zatim država mu je darovala palaču *Hôtel Biron* u Parizu za boravak, rad i izlaganje brojnih skulptura. Iza njega su već bili spomenici *Balzacu*, *Victoru Hugou*, *Građanima Calaisa* i većina djela kojima se proslavio kao najveći europski kipar nakon Michelangela. Jedino monumentalna *Vrata pakla* (1880-1917) nikako nije dovršavao, boreći se između realističkog, impresionističkog i secesijskog stila, između stvarnog i simboličnog.

Ipak, iako je i izvan Francuske bio poznat i cijenjen u krugovima umjetnika, kritičara i pisaca, naročito nakon *Svjetske izložbe* u Parizu 1900, šira građanska javnost potrošača akademske naturalističke ili klasicističke umjetničke proizvodnje u ostalim zemljama malo ga je poznavala i cijenila (kao ranije i ona u njegovoj domovini).

Mladi student Ivan Meštrović i njegovi kolege na bečkoj Umjetničkoj akademiji poznavali su Rodinova djela po reprodukcijama i rijetkim originalima koji su im bili dostupni. Oni su ga 1902, kada secesija još nije potpuno prevladala impresionizam i simbolizam, smatrali ne samo velikim, nego i avangardnim umjetnikom.

Meštrović nam je sam, kasnije, ostavio svjedočanstvo o svom susretu, kao i daljnjim prijateljskim odnosima s velikim francuskim majstorom iz Meudona u podužem članku *Nekoliko uspomena na Rodina* objavljenom u *Analima Francuskog instituta* u Zagrebu 1937:

«Prvi put sam sreo Rodina 1902. u Beču, gdje sam bio student Umjetničke akademije. Imena Rodina, Meuniera i ostalih 'revolucionara' u umjetnosti, ali naročito Rodina često su navraćala u našim razgovorima i raspravama između profesora i studenata, a još više između studenata. Svi su profesori bili protivnici Rodinove umjetnosti, ali to ne bi čudilo mali broj njegovih pristalica među nama, već nas je iznenađivalo i razjarivalo da je većina naših drugova od rane mladosti također bila konzervativna i potpuno prožeta akademskim klasicizmom. Napredni su elementi udruživali tek nekoliko Slavena, Poljaka i Čeha i mene s njima. Ja sam običavao u vrijeme odmora da svraćam u zbirku gipsanih odljeva antičkih skulptura koja se nalazila u prizemlju škole i tu sam često odvlačio i svoje antiklasične kolege. Jednog dana dok sam razmatrao jedan dio partenonskog friza, primijetio sam do sebe dva posjetioca, jednog vitkog, dosta visokog, sa malenom crnom bradom i dugom valovitom kosom, drugog malenog i zdepastog, duge već posivjele brade. Izprve sam ga prepoznao, ali mi je bilo teško vjerovati da je to bio osobno on, on kojemu smo se mi, revolucionari, toliko divili i smatrali ga našim patriarhom. Stao sam iza njega i posmatrao ga. Kada sam vidio da je stariji crtao rukom linije kipa pred kojim se nalazio razgovarajući sa svojim sudrugom i kada sam čuo da govore francuski, nisam više sumnjao da je to bio Rodin. Pohitao sam da nađem svoje drugove, obavijestio sam ih i nagovorio da ga posjetimo i da

mu iskažemo naše divljenje, što bi u isto vrijeme bilo iskazivanje u prilog naših težnji. Za čas nas je bilo deset ili dvanaest u dvoranama sa antičkom zbirkom, pa smo počeli javno odavati počast, svaki na svome jeziku. Nakon tog bučnog iskazivanja oduševljenja i poštivanja, bili smo veoma smeten, jednako Majstor kao i mi. Prišao mi je, zahvaljujući se, i položio svoju jaku ruku kipara na moje rame. Pitao me je čime se bavim, odakle sam i koje sam narodnosti. Sve što sam mogao istepati bilo je da sam se počeo baviti kiparstvom, da smo svi đaci Akademije i da sam Hrvat. On se najprije nasmijeo, a zatim je bio malo smeten; zacijelo on nije poznao tu nacionalnost, ali kada mu je njegov vodič, jedan češki umjetnik, rekao: 'Slaven, Slaven', znao je gdje da me otprilike smjesti i reče: 'Ah! jest, to je nešto poput Čeha i Poljaka, naših prijatelja!' Moje kolege Čeha i Poljake je veselilo, ali njih je više žalostilo što Majstor nije odmah znao gdje da me smjesti nego što bi bili ljubomorni videći da se je prvo meni obratio i da se naročito samnom zadržao. Ne moram reći da se Auguste Rodin jedva sjećao tog prvog susreta kada sam ga na njega potsjetio više godina zatim.» (35¹⁻²). Češki umjetnik koji je tada pratio Rodina u Beču bio je poznati slikar secesijskog stila Alfons Mucha." (VIII. 1. ⁶⁴⁻⁶⁵).

Nije nam poznato je li još s nekim stranim umjetnicima mladi Meštrović drugovao u Beču. Vjerojatno je među njegovim kolegama na Umjetničkoj akademiji bio i neki kasnije poznati umjetnik, ali on ne spominje nikoga, osim naših umjetnika.

Znamo, ipak, iz jednog njegovog kraćeg autobiografskog članka da je prve godine u Beču, pripremajući se za upis na Umjetničku akademiju, radio zajedno s Antonom Hanakom (1875-1934), češkim, od njega malo starijim kiparom, koji je "koliko znam, došao iz stolarske radionice" (308). Hanak je zatim pohađao istu Akademiju. God. 1914. postao je profesorom na bečkoj *Kunstgewerbeschule*. Djelovao je pod utjecajem Rodina i Maillola, ali i secesijskog Metznera.

Meštrović je tada poznao i slovačkog kipara Jana Komaraka (1878-1952), i to za kraćih boravaka u Beogradu, gdje je taj kipar bio profesor na Umjetničkoj školi 1902-1912. i gdje je izradio gradsku *Čukur-česmu* (8640 ^{6, bilj. 9}).

Poznanstvo i prijateljstvo s bečkom likovnom kritičarkom Bertom Zuckerkandl bilo je od velike koristi za umjetničku afirmaciju mladog Meštrovića u Beču. Ona je objavila vrlo pozitivne kritike njegovih djela izloženih u *Secesiji* i time mu osigurala daljnja izlaganja. Ona je u društvu Rodina koji 1902. dolazi u Beč da posjeti izložbu posvećenu Beethovenu i prevodi Gustavu Klimtu, koji je na toj izložbi izložio veliku fresku, prenoseći Rodinovo oduševljenje ne samo izložbom, nego i Bečom i veselim umjetničkim društvom u njemu: „Nikad nisam doživio slična uzbuđenja... Vaša freska je tragična i sretna u ist mah... Vaša izložba nezaboravna... A ovaj vrt, ove žene, ova muzika, oko Vas i u Vama, ova vesela bezazlenost... Ja sam opčinjen!“ Inače je salon Berte Zuckerkandl bio jedno od glavnih sastajališta bečkih umjetnika. U njemu je Gustav Klimt izlagao svoje revolucionarne secesijske ideje, nasuprot Mackartovoj prevladavajućoj akademskoj umjetnosti. Françoise Giroud je u monografiji Alme Mahler opisuje kao središnji lik bečkog umjetničkog života: "Berta je visoka živahna crnka, tada joj je trideset godina i u njenom se salonu okupljaju svi umjetnici prijestolnice. Kad je prijatelji zamole, ona će povećati broj skupova i radnih sastanaka svih onih - slikara, arhitekata, dekoratera - koji će uskoro odlučiti da se pridruže Klimtu i Molu." ⁴⁹

Najpresudnije je ipak za mladog Meštrovića u Beču bilo poznanstvo s kulturnim industrijalcem, bogatim vlasnikom rudnika željeza i mecenom umjetnikâ Karlom Wittgensteinom, ocem istoimenog filozofa. Bio je to najistaknutiji i najhvaljeniji zaštitnik i pomagatelj umjetnika u Beču. Kada su se mladi bečki umjetnici odvojili od svojih staromodnih učitelja, sagradili su 1897. zgradu u kojoj će slobodno moći izlagati, poznatu zgradu *Secesije*, a tu je gradnju uglavnom financirao Karl Wittgenstein.⁵⁰

Karl Wittgenstein (1847-1913) bio je istaknuti bečki industrijalac. Njegova je palača u Alleegasse 16 bila stjecište kulturnog i umjetničkog života Beča, kao i ladanjski posjed Hockreith u Donjoj Austriji. Sakupio je bogatu zbirku bečkih secesijskih umjetnika, ali i pariških impresionista. Prepiska Meštrovića i Wittgensteina 1908-1911. nalazi se u arhivu Atelijera Meštrović u Zagrebu (10609).

Wittgenstein je od Meštrovića otkupio 18 skulptura kada mu je to bilo najpotrebnije, da može putovati po Italiji i preseliti se u Pariz početkom 1908. plaćajući mu time boravak u Parizu i prije nego je dobio sve skulpture, ni ne znajući koje će to biti. Taj mecena nije, poput ostalih, u Meštrovića naručivao portrete i ostale skulpture po zadanoj temi, nego je izbor sadržaja prepuštao mladome umjetniku u kojega je imao puno povjerenje (2922; 1234³¹⁰). On je naručio za vestibul svoje bečke palače granitnu fontanu *Na izvoru života* koja je, nakon Drugog svjetskog rata i rasprodaje umjetnina Wittgensteinovih, kupljena za Drniš (46¹⁵). Od 1909-1909. izradio je Meštrović za Wittgensteina još dva portreta njegove žene, *Adama* i *Evu*, dekorativne postamente, dvije vaze i dvije studije ruku (19650¹⁰⁶).

Nešto kasnije, 1911. dok je boravio u Rimu Meštrović je bio posrednik između Rodina i Wittgensteina u kupovanju Rodinove poznate skulpture *Čovjek koji hoda*, kako se vidi iz pisma obojice Meštroviću u arhivu Atelijera Meštrović u Zagrebu (432¹⁷). Sam je Meštrović zatim pomogao opremiti dvoranu s tom skulpturom u Wittgensteinovoj bečkoj palači (8529).

Za razliku od onih inozemnih, vrlo je mnogo naših ljudi s kojima se mladi Ivan Meštrović u Beču ili u domovini u to doba družio, dopisivao, prijateljevao ili su na bilo koji način, više ili manje, ulazili u njegov životopis. Ipak tih godina, do 1908. Meštrović još nije ni u Hrvatskoj, ni u susjednoj Srbiji i Sloveniji, bio toliko slavan, pa i politički i kulturno utjecajan, da bi imao mnogo službenih i reprezentativnih veza. Većinom su to ipak bile prijateljske ili kolegijalne veze.

Neke susrete s ličnostima iz tadašnjeg političkog života Srbije sam je opisao na početku svojih *Uspomena*. Tako ugodan dojam što je na njega ostavio „čika Pera“, kralj Petar I. Karađorđević (1844-1921), zatim prinčevi Đorđe i Aleksandar (1888-1934), kao i glavni pokretač srpske politike Nikola Pašić (1845-1926).

Srpskog kralja Petra je, kako smo vidjeli, sreo u Beču na njegovom proputovanju iz Švicarske 1903. a zatim u Beogradu pri portretiranju 1904. Tri godine zatim, došavši u Beograd na izložbu *Jugoslavenske umjetničke kolonije* 1907. je ponovno portretirao kralja Petra I. (980), koji je portret izložio na mletačkom Beinnaleu iste godine (995; 997). Crnogorski knez Mirko je 1904. obećao Meštroviću da će portretirati njegovog oca kneza Nikolu, što ipak nije uslijedilo (X. 3. 16). Što se Nikole Pašića tiče, s njime će Meštrović imati obilno posla i brige kasnije. O odnosu mladog Meštrovića i starijega Ise (Izidora) Kršnjavoga (1845-1927) već je bilo govora. Taj je odnos došao u krizu u Meštrovićevom sukobu sa zagrebačkim umjetnicima, ali se kasnije, iz Pariza, Meštrović opet s njime dopisivao.

Juraj Biankini (1847-1928), zastupnik u zadarskom Zemaljskom saboru i u bečkom Carevinskom vijeću, istaknuta ličnost hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji, pomagao je, kao urednik *Narodnog lista*, da se još seljačić Meštrović uputi na školovanje, a zatim da mu se dodijeli stipendija Dalmatinske vlade. (X. 3. 2) I njega je Meštrović 1903. portretirao (X. 3. 5), a iduće se godine spremao k njemu u goste u Zadar (X. 3. 11). S njime se iz Beča 1904. i dopisivao (X. 3. 17).

U povodu četrdesete obljetnice smrti hrvatskog istaknutog političara Frane Supila (1870-1917) Meštrović je u *Hrvatskoj reviji* 1957. objavio članak o svojim uspomena na njega. S njim je najuže prijateljevao i politički surađivao u vrijeme Prvog svjetskog rata u Jugoslavenskom odboru, ali ga je sreo mnogo ranije, 1903, u vrijeme donošenja *Riječke rezolucije*, koje je Supilo bio autor. Mladog Meštrovića, još studenta na bečkoj Akademiji, pozvali su zastupnici Dalmatinskog sabora na Rijeku da portretira Peru Čingriju, koji je već dvadeset godina bio zastupnikom toga Sabora. Na Rijeci ga je dr. Trumbić, s kojim se otprilike poznao, upoznao s tridesetogodišnjim Supilom. «Usprkos razlike u godinama i zvanju, mi smo se odmah sprijateljili. Nešto nas je jednog k drugom privlačilo, tako da me je jednom poveo da prisustvujem njihovim vijećanjima, a onda mi nasamu tumačio značenje i zamašaj onoga, na čemu su oni radili, a zatim mi je objašnjavao svoje veze s Kossuthom i s njegovom strankom nezavisnosti. Prvi cilj te nove politike bio je taj, da se pomoću Madžara ostvari pripojenje Dalmacije Hrvatskoj, a zatim revizija Nagodbe između Ugarske i Hrvatske, a s vremenom i potpuna ravnopravnost. Kossuth i njegova stranka - objašnjavao mi je Frano - idu za tim, da se potpuno odvoje od Austrije i proklete habsburške dinastije, a to treba da bude i naš cilj. Tako su mi to tumačili i Trumbić i Vicko Miličić i Pero Čingrija, podvlačeći da su Madžari u suštini kavalirski narod, te da nas zajednička povijest već stoljećima s njima veže.

Kao mlada i fanatična nacionalistu, mene ovo nije zadovoljavalo, te sam to Supilu i rekao, kad me je pozvao na ručak, na rižoto, koji je njegova dobra majka pripremila. Tvrdio sam, da bismo mi na taj način svejedno ostali madžarski privjesak...

Iako mlad i neiskusn, i ja sam kroz tih par dana osjetio, da je Supilo glavni pokretač sve djelatnosti...

Iza tog prvog našeg poznanstva nisam nikad propustio priliku, putujući preko Rijeke, a da se ne navratim u njegovu redakciju 'Novog Lista'. A i inače smo se javljali jedan drugomu..." (396³¹⁹⁻³²⁰).

S dr. Antunom Trumbićem (1884-1938), istaknutim hrvatskim političarem, pravaškim zastupnikom u Dalmatinskom saboru, kasnije predsjednikom Jugoslavenskog odbora u emigraciji, ministrom vanjskih poslova u prvoj Vladi SHS, potpisnikom na Mirovnoj konferenciji u Parizu i, konačno, razočaran u beogradskoj centralističkoj politici, borcem za hrvatska državotvorna prava u okviru *Hrvatske seljačke stranke*, Ivan Meštrović bio je odrana, pa sve do njegove smrti u najboljim prijateljskim odnosima. Već je 1904. gost Trumbićevih u Splitu (X. 3. 11), gdje 1906. portretira njegovu suprugu (V. 5). Trumbić s njime pregovara 1906. za izradu Čingrijeva poprsja i natpis na njemu (V. 1-8; 9313^{115, 159}). Meštrović bi rado da se njegova nova česma *Na zdencu života* odlije i postavi u Splitu, a Kršnjavi u Zagrebu - što je posljednje i provedeno (V. 1). Trumbić je preporučivao mladog, u Splitu još nepoznatog Meštrovića, što je imalo za posljedicu više narudžaba, pa i spomenika Luki Botiću. «...Vi ste mi - veli Meštrović u jednom pismu 1906. Trumbiću - i ovako više išli na ruku nego čitava 'domovina'...» (V. 1).

Antun Gustav Matoš

Ante Trumbić je te 1906, kada je bio i splitski načelnik, posjetio Meštrovićev atelijer u Beču i kupio jednu skulpturu (954).

Meštrović će svom prijatelju i političkom suborcu Anti Trumbiću, nakon njegove smrti, izraditi nadgrobni spomenik u klastru franjevačkog samostana u Splitu.

Mladi Ivan Meštrović susretao se tada u Beču, Zagrebu i Splitu gotovo sa svim hrvatskim književnicima, a s nekima od njih i srdačno prijateljevao.

Antun Gustav Matoš (1873-1914), deset godina stariji od Meštrovića, s velikim je zanimanjem pratio njegovo stvaralaštvo. Meštrovićeve je skulpture prvi put vidio reproducirane u zagrebačkom časopisu *Viencu* 1903, otkrivši odmah talenat u još mladom bečkom studentu. Iz Pariza je pisao 21. X. 1903. uredniku *Viencu* Milivoju Dežmanu:

«...Prekrasni su radovi Iv. Meštrovića, koje vidjeh u *Viencu*. Taj čovjek zaslužuju pomoć svih boljih naših ljudi. Gdje je, šta radi?» (10570¹⁴).

On je od 1904. nadalje redovito pisao o njemu i o izložbama na kojima je izlagao, u Hrvatskoj i u inozemstvu. Cijenio je i branio Meštrovićevu umjetnost, suprotstavljajući je onoj konzervativnijoj i službenijoj u Zagrebu, ali je, kada je trebalo, naročito u vezi s Meštrovićevim pretjeranim južnoslavenskim nacionalizmom, znao biti i vrlo oštar kritičar. Osobni dodiri Meštrovića i Matoša, međutim, nisu nam poznati.

Odnos Ivana Meštrovića i Silvija Strahimira Kranjčevića (1865-1908) bio je, naprotiv, vrlo prijateljski, čak i vrlo dirljiv s obzirom na pjesnikovu bolest i ranu smrt. O tom prijateljstvu svjedoči nam i prepiska Kranjčevića iz bečke bolnice 1906. i 1907. sa ženom Elom i kćerkicom. Pjesnik je posljednje godine života proveo u lječilištu Kiseljaku i u bolnici u Beču, gdje je bio podvrgnut većem broju operacija.

Smještenog u studenome 1906. u bečku polikliniku u Mariangasse mladi ga je Meštrović odmah posjetio. «Sinoć sam se sastao s Meštrovićem, vrlo je ugodan drug i obećao mi je, da će me što češće posjetiti,» pisao je Kranjčević. Još nije morao stalno ležati u bolnici, pa je posjetio Meštrovićev atelijer kod Pratera, kao i izložbu u Künstlerhausu.

Mjesec dana zatim, nakon operacije u trbuhu, posjetili su ga Meštrović i Ruža u bolnici na drugi dan Božića.

U travnju sljedeće 1907. piše opet o Meštrovićevom posjetu, a zatim o Ružinom, i opet u svibnju: «Jučer me je posjetio prijatelj Meštrović, pak sam ga zamolio, da potraži ovdje u blizini poliklinike kakovu gostionicu, okle bih mogao dobiti za ručak porciju pečenog pileta. On mi je još isto popodne odgovorio pneumatičkom kartom, da je našo zgodnu priliku okle će mi se slati svaki dan takova porcija sa kompotom za 60-70 novč. ...»

Sutradan: «...Juče me je posjetila ggja Meštrovićka... Danas će se sigurno ovdje pojaviti on i ona, pak će biti velika debata. Sve lijepo, samo ako im ja ne zaspem. Nek mi se onda smiluju, pa neka me puste, da steknem malo snage - ove groznice i to što ne mogu jesti posve me je umlatilo - vjeruj da nijesam mnogo više no sjena... Gospogja Meštrović rekla mi je juče donijeti jedno staklo slatkoga...»

Četiri dana zatim: «...Juče mi je gospogja Meštrovićka donijela dvije flašice kompota, breskve i kajsije. Ostavićemo za kasnije, jer je dobro pakovano, pošto sada imam dosta šećernih stvari...»

Sutradan: «Zamolio sam Meštrovića, da umoli prof. dra Zuckerkandela (supruga Meštrovićeve kritičarke i prijateljice), neka bi se zbog mene informirao...»

Koji dan zatim: «Prekjuče je bio kod mene g. Meštrović, pak nam je reko, da je posjetio prof. Zuckerkandela, te da ga je pitao o mojoj bolesti. Profesor mu je rekao, da je to sve posve obična stvar, a kod drenaže, da treba uvijek mnogo strpljenja. Zbog toga da se ne trebam ništa bojati, samo da će dugo trebati, dok se to sve izliječi. Ići će Meštrović i Frischu - bio mu je profesor u akademiji za anatomiju. Ovoj sam obitelji mnogo dužan. Divni su Ti to ljudi.»

Sutradan: „Ovdje sam pismo morao prekinuti, jer je došao ručak, a svršavam Ti ga dok oko mene sjede dva prijatelja i ggja Meštrović. Adresa Ruže Meštrović Wien II. Valeriestrasse 8 B...“

Sutradan: „Dr. prof. Zuckerkandel je jedan od prvih specijalista za operacije mjehura na klinici...“

Sutradan: „Moju molbenicu pisala je ggja Meštrović...“

U lipnju očekuje Kranjčević Elu da dođe u Beč, da ga nakon još jedne operacije odvede kući u Sarajevo: „Ti ovdje nećeš biti sama - piše joj. Vrlo Ti se vesele ggje Meštrovićka i Milčinićka, tako da Ti ono vrijeme, što ne budeš na poliklinici, neće biti пусто. A ja hoću, da mi se Beča dobro nagledaš. Puno da hodaš, papiš i uživaš. I na ulici i u teatrima.“

Zatim 16. lipnja: „Vrlo sam zbunjen jer ne znam, kad ćeš to putovati i kojom prugom. Ja sam htio sve to lijepo urediti, da Te ovdje na kolodvoru dočekaju nekoji moji prijatelji, na čelu im gosp. Meštrović, pak da Te uvedu za prvu večer u hotel, a drugi dan da Te dovedu meni na polikliniku. Al Ti, Dudo, pišeš gosp. Meštroviću, da dolaziš već u srijedu... Meni je danas doktor rekao, da može i dulje od mjesec dana trajati, dok se ta fistula stisne. Prema tome nema ni govora, da bih ja mogao brzo ustati i krenuti kući. Urin curi na sve strane - gdje se, da-

kle, tu može govoriti o hodanju, o bašči, o putovanju.“

Zatim 17. lipnja: „Zbog stana sam ja još prije mislio, nego što si Ti pisala gosp. Meštroviću, pa sam bio za to, da Ti se nagje soba u Valerie-strasse, tamo gdje su i oni. Tako bi slušala poj ptica iz Pratera - ulica jeste zapravo već u Prateru - mirisala zrak one baš carske šume, a kad biste se u jutro pospremili, onda bi lijepo mogla tramvajom u grad - a sve je to grad - kuće, kuće i kuće! - s kojim od Meštrovića ili Milčinoviće, da gledaš Beč, a u podne bi lijepo došla k meni. Jer ja, Dudo, ne ću da Ti sjediš ovdje u smrdljivom špitalju po cijeli dan, dosta je da sam ja osugjen na to... Ti si megjutim pisala g. Meštroviću, da Ti nagje stan blizu poliklinike... G. Meštrović Te ne pozna. Ako se nijeste kako drukčije dogovorili, Ti drži u ruci bijelu maramu, kad izigješ iz vlaka i kolodvora.“

I posljednje Kranjčevićovo pismo Eli iz Beča 18. lipnja 1907. pred njezin dolazak: „...Ništa ne znam, a ni u današnjem listu nijesi naznačila, kada misliš putovati. Ja ne znam što misliš time polučiti - iznenagjenje što li, nu, Dudo, nije sigurno lijepo, da me tako ostavljaš u neizvjesnosti. I nesamo mene, nego i gospodina i gospogju Meštroviće. Dolaze k meni on i ona, da pitaju, a kada to zapravo putuješ, a ja im mogu samo to reći, da ništa ne znam.“

Upravo je, Dudo, nerazumljivo, gdje se ja toliko veselim, pa obitelj Meštrović, ako bismo Ti bar u čem mogli pomoći, da Ti to sve odbijaš... U subotu će Te ovdje na kolodvoru dočekati gosp. Meštrović. Da ga uzmogneš prepoznati, ne treba mnogo: mali čovječac vrlo dugačke kose. On će Ti ići u svemu na ruku i donijeće Ti vijesti od mene...» (6286^{56, 82, 195, 222, 234, 235, 239, 240, 244-247, 260, 263-265}).

S Meštrovićem i Ružom posjećivao je bolesnog Kranjčevića u Beču i književnik Josip Kosor, koju godinu stariji od Meštrovića. Po pjesnikovoj smrti 1908. opisao je te svoje posljednje susrete s njime:

“Sreća me obdari, da ga upoznah za života njegova, nekoliko dana prije one kobne operacije u Beču.“

Čitavu večer provedoh u društvu njegovu i Meštrovića... Sjedili smo u lokalu za večerom. Tako rekući za pol ure bili smo intimni i brbljali o svemu...

Iza tri dana nadjoh ga na bolničkom logu na poluklinici.

Meštrović sa gospodjom i djak Malin stajali su pokraj njega. Umorno je pootvorio oči i ja ga pozdravih tiho. Liječnik mu je zabranio da govori.

Slijedeći puta govorio je s velikim naporom napominjući, da bi blagoslovio smrt i samo daleke teške brige za ženu i dijete ležale su mu mračno u dubokim očnicama...

Iza godinu dana oštre bavarske klime i tisuć sopstvenih neprilika, zatekah ga opet u Beču, u privatnom stanu. Ovaj krat je bdila nad njegovim logom njegov angjeo čuvar, gospodja Ela...

Kad je gospodja Ela prispjela u Beč, Kranjčević je jednim mahom ‘prividno’ ozdravio. Otevši se logu htio je da što bezbrižnije i lagodnije s družicom života časove provede, dajući se na naporne šetnje i nježna ‘uzbudjenja’, a to je samo zaoštrilo krizu i srušilo ga iznova u postelju.” (1050^{741, 742}).

Kranjčević je u bečkoj klinici odležao preko sedam mjeseci i tu je podnio više operacija. U kolovozu te 1907. krenuo je kući u Sarajevo, navodno poboljšana zdravlja.⁵² Međutim, to je bio skori kraj, jer je umro u Sarajevu u listopadu sljedeće 1908. godine. Ivan i Ruža Meštrović olakšali su mu svojim nepresta-

nim posjetima i dubokim prijateljstvom posljednje dvije teške godine života u bečkoj bolnici. Vijest o njegovoj smrti ih je, u Parizu, teško pogodila. Meštrović mu je u znak poštovanja i prijateljstva zamislio doličan nadgrobni spomenik.

Meštrović je vrlo rano upoznao od sebe nešto starijeg književnika Milana Begovića (1876-1948), također dalmatinskog zagorca iz Vrlike, jer se već 1903. s njim dopisivao (759). S drugim mladim hrvatskim pjesnikom i dramskim piscem Josipom Kosorom (1879-1961) posjećivao je 1907. bolesnog Kranjčevića u bečkoj bolnici (1050⁷⁴¹). Kosor je 1906. došao u Beč sa splitskim pjesnikom Božom Lovrićem da posjeti Meštrovića, o kojemu se u domovini već pričalo. Kranjčevića je upoznao u bečkoj kavani *Arkade* u studenome te godine, zatim je zajedno s njim bio u jednoj pivnici i konačno ga je s Meštrovićem i Ružom posjetio u poliklinici.

„Meštrović i gospođa Ruža, koja je po semitskoj rasi opominjala na ‚saronsku ružu‘ i na Siriju i Babilon - pisao je Kosor u starosti u objavljenom životopisu - prime nas objeručke i ugoste. Oni nam po prvi put otvoriše magična vrata i pokazашe danji i noćni Beč, koji se daleko i šumno talasao na melodijama Johann Strauss-walzera. U Meštrovićevu atelieru nasrkah se punom dušom trakoreći plastičnih melodija od njegovih ‚uplastičenih‘ heroja s Kosova, narodnih guslara i kompozicija vječne zamisli. Misao, da je on moj uži zemaljak, on iz Otavica, a ja iz Trbounja, napunjala me je ponosom...“ (6480¹³⁶).

Božo Lovrić (1881-1953) je studirao u Beču kad i Meštrović, a zatim je otišao u Prag, gdje je živio i djelovao do smrti kao književnik i novinar, navraćajući u rodni Split. On je pisao o ranim Meštrovićevim uspjesima u Beču 1907. godine (982; 983).

O književnicima Andriji i Adeli Milčinović, Meštrovićevim najboljim prijateljima u tom razdoblju, već smo govorili.

Danijel Filip Marušić (1874-), liječnik i pisac, bio je stariji Meštrovićev prijatelj u Drnišu, gdje je službovao. Brinuo se o kiparevim roditeljima i izvještavao ga o obiteljskim i ostalim imovinskim problemima (X. 5. 3). U više je navrata pisao o Meštrovićevom porijeklu i djetinjstvu (2226).

Dušan Plavšić (1875-1965), bankovni činovnik i publicist, bio je prijatelj Meštrovićevih iz bečkih dana. Bio je likovni kritičar sarajevske *Nade*, u kojoj je već vrlo pohvalno pisao o Meštroviću u Beču: «Uopće su Meštrović i Krizman podmladak današnje umjetničke generacije, i - kako se već može naslutiti - lijepa garancija njenog razvoja.» (4789).

Najintimniji Meštrovićev prijatelj i suradnik, koji ga je pratio od studentskih dana pa sve do preseljenja u Ameriku, bio je srpski pjesnik i publicist Milan Ćurčin (1880-1960). U Beču je studirao germanistiku i slavistiku i doktorirao 1905. na temi o srpskim narodnim pjesmama u njemačkoj književnosti. Meštrovića je upoznao posjetivši improviziranu izložbu njegovih i Krizmanovih radova u njihovom stanu 1904. (10¹⁵). O Meštroviću u Beču kasnije je i pisao (6467).

Meštrović je u Beču puno drugovao i prijateljvao s našim mladim umjetnicima: Krizmanom, Račkim, Kerdićem, Bulimbašićem i drugima.

Posebno je prijateljstvo tada vezivalo Meštrovića i jednako mladog hrvatskog slikara i grafičara Tomislava Krizmana (1882-1955). Krizmanov dolazak u Beč 1903. bio je sličan onome Meštrovićevom, pa ih je ta zajednička sudbina zacijelo i udružila. U Beču je bio sve do 1907, uglavnom dok i Meštrović. Sakupivši nešto novca karikaturama i potporom što mu je u Zemaljskoj vladi isposlovao Iso Kršnjavi (8888¹⁴), nakon zavr-

šene Trgovačke akademije u Zagrebu, krenuo je u Beč na daljnje nauke.

“Poslije 10-dnevnog lutanja po Beču - pričao je Krizman nedugo pred smrt Josipu Depolu - ne progovorivši tih deset dana ni s kim ni riječi, ne poznavajući nikoga, došao sam slučajno, preporukom zagrebačkog novinara Krausa, u kavanski krug najviđenijih i vodećih umjetnika Beča. Od tog dana počinje moj ‘uspon’, nazovimo ga tako. Dapače, i poznati profesor [F.] Myrbach, koji nije ispočetka htio ni da čuje za mene, primio me u svoju specijalku na preporuku novinara i kritičara [Ludwiga W.] Abelsa. Moj interes za grafiku donio mi je u vodećim zavodima Beča i veće i stalne poslove (6328; 6329).

Mnogo toga mogao bih vam ispričati iz tog vremena. Kretao sam se u društvu književnika [Petera] Altenberga, povjesničara Egona Friedla [autora ‘Kultura novog vremena’], arhitekta Adolfa Loosa, slikara Mosera, [Gustava] Klimta, [Alfreda] Rollera, kompozitora [Franza] Lehara i t. d. Iz tih dana pada i moje stalno prijateljstvo s Meštrovićem.” (6328). Zatim je pošao u Pariz, kao i Meštrović.

Međutim, u toj staračkoj samohvali Krizman prešućuje prve teške godine u Beču, kada je nagovorio prijatelja Meštrovića, s kojim je zajedno stanovao, da u tom tavanskom stanu prirede izložbu, ne bi li prodali koji rad i tako preživjeli.

Za razliku od mladog Meštrovića, koji se odijevao umjetnički, s dugom kosom, u duhu tadašnjih umjetničkih krugova, Tomislav Krizman je nastojao biti dandy u stilu Oscara Wildea, afektirajući u odijevanju, držanju i saobraćanju. “Markantna fizionomija, posrebrana bujna kosa što ju je odvajkada njegovao kao renesansnu vlasulju i znamen artista. A nekad je nosio i čipkastu ogrlicu... bizarno krojen kostim, stegnut u pasu...”, tako ga je opisao Slavko Batušić (8890¹²). Takvoga ga prikazuje karikatura Bete Vukanović (8888¹⁹). Postoji, međutim, i dobra fotografija Krizmana iz tih bečkih dana, na kojoj veoma slični na svoga prijatelja i sobnog druga Meštrovića (8890¹³).

I Jozo Kljaković, opisujući taj hrvatski umjetnički krug u Beču, veli o njemu:

“Krizman je bio nešto zasebnoga. Nosio je dugu kosu do ramena, lice s velikim kotletima pomnjivo obrijano. Kaput je nosio istog kroja kao i Meštrović, samo jakih i otvorenih boja: zelene ili teracote. Mjesto manšeta nosio je oko rukava čipke i nešto sličnoga mjesto kravate. Na glavi je imao visoki crni šešir sa širokim ravnim obodom...

Uza svu njihovu ekstravaganciju, bili su to vrijedni i radini ljudi, obuzeti nekom strašću za umjetnost i nekim fanatizmom za slobodu...” (6333³³).

Milan Ćurčin opisuje svoj prvi susret s Meštrovićem i Krizmanom u Beču 1904. godine: „...Sin moga kućegazde, rođeni Hrvat, poveo me je jednog dana na peti kat jedne kuće u predgrađu k svome zemljaku, tada još nepoznatom grafičaru, koji se bio upisao u jednu slikarsku školu i već nakon dvije godine htio pripremiti jednu ‘Osobnu izložbu’. ‘To moramo vidjeti’ rekao je moj pratilac, ‘on je priređuje zajedno s jednim malenim Dalmatincem, koji stanuje kod njega i o kojemu se pričaju čudne stvari... I zaista, zatekli smo oba buduća mlada umjetnika veoma zaposlene pripremanjem izložbe: Krizman, slikar, visok i suh mladić duge kose, sjedio je na podu i tvrdoglavo pokušavao četkom veliku crnu mrlju oribati s drvenog poda, dok se je njegov četiri ili pet godina mlađi ‘kolega’ - ‘čudo od djeteta’ - gorko mučio čekićem i kliještima običnu sobu za boravak - u kojoj se u jednom uglu isticala ‘spavaća soba’ odijeljena samom jednom zavjesom - pretvoriti u umjetnički salon.“ (6467¹⁶⁸).

Tomislav Krizman istakao se vrlo rano u Beču svojim grafikama, kao i Meštrović skulpturama. U tim je grafikama tada prevladavala secesijska stilizacija (1903. *Dubrovnik*, 1904. *Alegorija jeseni*, *Žrtvenici*). God. 1907. već je objavio prvu mapu grafika s motivima Beča, Bosne, Hrvatskog zagorja i Dalmacije. Zatim će slijediti ostale poznate Krizmanove mape s vedutama i krajolicima.

Uz Meštrovića i Krizmana Dušan Plavšić u sarajevskoj *Nadi* 1903. piše o jednoj hrvatskoj slikarici i kiparici koja je zacijelo tada s njima drugovala u Beču. Bila je to Antonija Krasnik (1874-1956), a bavila se uglavnom primijenjenom umjetnošću, u čemu je, navodno, tamo imala uspjeha (745).

Već smo spomenuli tada u Beču i Meštrovićevog tek dvije godine starijeg prijatelja, medaljera Ivu Kerdića (1881-1953), kipara i najboljeg hrvatskog medaljera. Nakon završene Obrtne škole u Zagrebu, zaposlio se 1900. kao bravar u jednoj bečkoj tvornici, zatim 1901. u Parizu kao cizeler u jednoj lijevaonici i 1903. opet u Beču cizelirajući lijevane skulpture u umjetničkim radionicama. Usput je pohađao školu za umjetnički obrt, a od 1905. do 1911. graverski i medaljerski odjel Umjetničke akademije. I on je na polju skulpture i primijenjene umjetnosti tada djelovao u prevladavajućem secesijskom stilu.

Kerdić je bio jedan od osnivača umjetničkog društva *Vesna* koje je u Beču imalo za cilj „ostvariti slavensku umjetnost“. U društvu su bili hrvatski umjetnici T. Krizman, I. Meštrović, slovenski H. Smrekar, F. Klemenčić, G. Birola, A. Šantel, S. Peruzzi i drugi (6666¹⁷⁻¹⁹).

I slikar Mirko Rački (1879-1982) bio je dobar Meštrovićev prijatelj u Beču. Tu je 1901-1903. pohađao privatnu umjetničku školu H. Strehblowa; zatim Umjetničku akademiju u Pragu

Zdenac života (detalj)

1903-1905. kod Bukovca, pa se opet 1906. vratio u Beč učiti grafiku u W. Ungera. Bio je u Beču, dakle od Meštrovićeva dolaska do odlaska, s kraćim praškim boravkom. God. 1907. otišao je u München, do 1914; zatim kratko u Rimu; od 1915-1920. u Ženevi; od 1920. dalje u Zagrebu, da duboku starost od 103 godine provede u Splitu. Malo stariji od Meštrovića, svojim ranim radovima simboličnog sadržaja i secesijske stilizacije vidno je utjecao na rano Meštrovićevo stvaralaštvo. Zajedničko im je bilo i južnoslavensko političko usmjerenje.

Pred samu smrt 1982. sjećao se Rački:

„Meštrovića sam upoznao u Beču 1900. ili 1901, ne sjećam se točno. Bio je student na Akademiji, a ja sam bio učitelj sina majora Novakovića. U Beču su tada još od mojih poznanika živjeli Kerdić i Krizman, pa smo se ponekad svi zajedno sastajali. Meštrović je bio najzaljubljuvije prirode od svih nas, a bio je i doista lijep.“ (8876⁷⁴). „...bili smo neobuzdana mladost - sjećao se dalje stogodišnjak Rački. - Mene su zvali Duka od Mletaka, Krizmana Herr Baron, jer smo svi vjerovali da je sin baruna Vranizania, Meštrovića smo pak zvali Presvetli, a Tomu Rosandića Ridi Pagliacci, jer je to često pjevao. Bili smo obijesni, sjećam se Meštrovića iz svih tih društava, a jedne večeri smo se Cihlar-Nehajev i ja kladili tko će više oraha razbiti čelom - uzmemo orah pa udaramo glavom, a Meštrović je bio sudac; eto takvi smo bili...“ (10289).

Račkoga je Meštrović teško razočarao, kada je posjetio već slavnog Meštrovića u Rimu 1914. godine, a ovaj ga nije primio kao dobrog prijatelja iz bečkih godina (8876⁷⁵).

Mladi student bečke Umjetničke akademije, Meštrovićev vršnjak, Ivan Bulimbašić (1883-1974) sudjelovao je s njim u demonstracijama 1903, pa je policija protiv obojice podnijela prijavu rektoratu Akademije (X. 7). Umjetničku akademiju u Beču upisao je 1903, pa je bio u istoj klasi s Meštrovićem. Iz te je godine u njegovoj ostavštini bio autoportret, crtež ugljenom, potpisan: Ivan Buljubašić-Celić (8453).

Njegove daljnje nauke u Beču spriječila je bolest, zbog koje je nastavio nauke na jugu, u Italiji. 1907. vratio se u Split, gdje je izradio više portreta (*Juraj Kolombatović*, poprsje na Marjanu), a zatim je, trbuhom za kruhom, pošao u Ameriku i 1924. vratio se u Split.

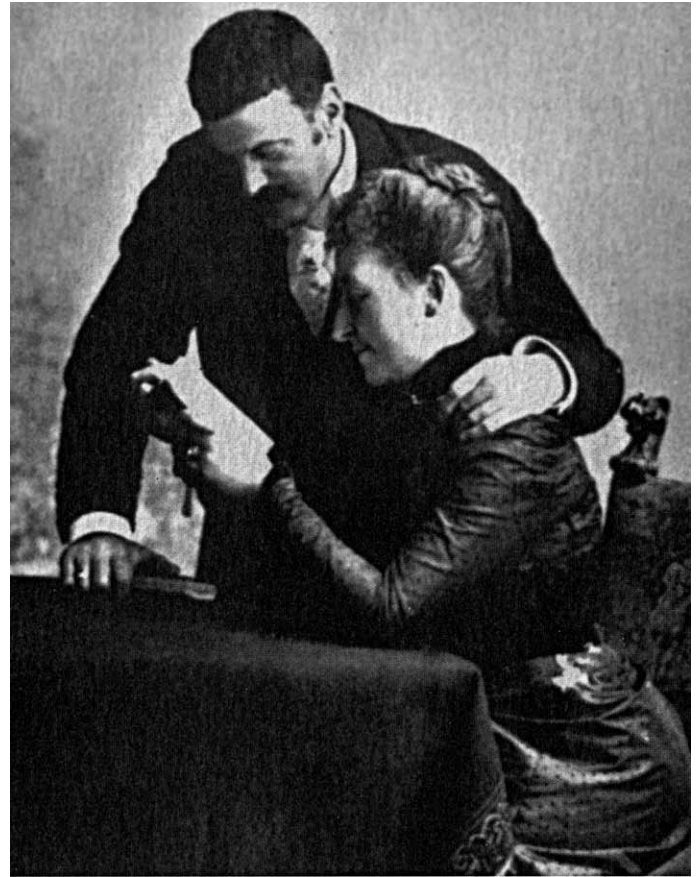
Ivan Bulimbašić (ili Buljubašić) bio je iznimno tih, skroman i nenametljiv, i u Beču i kasnije, pa se o njemu malo čulo i govorilo, za razliku od njegovih bučnih i ambicioznih prijatelja umjetnika.

Tomu Rosandića (1878-1958) sreo je Meštrović, došavši sa sela, kao klesara u splitskoj radionici Pavla Bilinića. Tu je mladi Meštrović zacijelo od njega učio klesati, a on od Ferraronija modelirati. Nakon Meštrovićeva odlaska na studije u Beč, Rosandić je i dalje klesao. Nakon kraćeg boravka u Italiji 1903-1905, sve se više u Splitu posvećivao kiparstvu, koristeći se naročito svojim dugogodišnjim iskustvom obrade kamena (45²⁰⁻²¹).

Kada se spremao napustiti Beč i preseliti se u Pariz, zadržao je Meštrović svoj bečki atelijer i prepustio ga Tomi Rosandiću da, uz svoje radove, iskleše u kamenu njegovo *Vrelo života* za Wittgensteina, a zatim i skulpture *Vidovdanskog ciklusa*, koje je u gipsu slao iz Pariza.

Joza Kljaković ga je ovako opisao:

„...Rosandić je bio figura visoka i koštunjava. Po zanatu klesar. Jak, kao većina splitskih obrtnika. U Beč ga je povukao Meštrović... U Beču je Meštrović naučio Rosandića modelirati,

Mecena Karl Wittgenstein sa suprugom, Beč, oko 1900.

a on je pustio rasti dugu kosu, bradu i brkove, obukao sličan kaput Meštrovićevom kaputu i proglasio se skulptorom. Imao je glas sonoran kao cello, a srce plemenito i dobro kao svetac.“ (6333³³).

Splitskog slikara i kipara Paška Vučetića (1871-1925) sreo je Meštrović u Beogradu kada je portretirao starog kralja Petra. S njime je putovao u Šumadiju, u okviru plana *Jugoslavenske umjetničke kolonije* (429^{10,11}). Vučetić je bio odrana zanesen jugoslavenskom ideologijom, smatrajući se Srbinom a ne Hrvatom, pa se još mlad preselio u Beograd i tamo djelovao. U „jugoslavenskom“ je stilu 1896. oslikao vilu Jakić u Trstu (7716^{266, 511} bilj. 816). Svoje je radove pred smrt darovao Splitu da se osnuje njegova galerija, ali su izgorjeli u Općini 1943.

Vlaho Bukovac (1855-1922) bio je nestor hrvatskih umjetnika. On je prvi donio u našu sredinu odraze francuskog kolorističkog slikarstva. Namjeravao je trajno djelovati u Zagrebu, tu je sagradio kuću s raskošnim atelijerom, ali je naišao na prepreke tamošnje umjetničke sredine i glavnog pokretača umjetnosti u Zagrebu Ise Kršnjavoga, pa se 1902. odselio u Beč, gdje je 1903. priredio samostalnu izložbu. Nezadovoljan lošim prijemom u Beču, odlazi iste godine u Prag, gdje je dobio mjesto izvanrednog profesora na Umjetničkoj akademiji (745; 6028¹⁰⁸⁻¹²¹).⁵³

Meštrović se s Bukovcem upoznao u vrijeme njegova boravka i izložbe u Beču 1902-1903, prijateljujući se s trideset godina starijom slikarom i njegovom suprugom. Bukovac je iz Praga čestitao njemu i Ruži vjenčanje (X. 5. 2).

Sa znatno starijim nestorom hrvatskih kipara Ivanom Rendićem (1849-1932) mladi Meštrović nije imao izravnije veze jer je Rendić živio i djelovao u Trstu, a Meštrović tada u Beču, a zatim u Parizu, Rimu i Zagrebu. Podaci da je Meštrović u Splitu učio u Rendićevu atelijeru, kao i da je zaslugom Rendića došao

u Beč (2450), nemaju stvarne podloge. Dapače, mladi se Meštrović tada pojavio kao takmac već starijem i staromodnijem Rendiću, dobivši narudžbu za spomenik Botiću u Splitu, koji je već bio naručen u Rendića (X. 6. 2; 7858 ^{str. 515-516, bilj. 838}). Meštrović se kasnije ipak najpohvalnije izrazio o pionirskoj ulozi Ivana Rendića u novijem hrvatskom kiparstvu (7858 ⁷).

U Beču je, kad i Meštrović, živio i djelovao i arhitekt i kipar E(do?) Karaman, Splićanin, koji je „neko vrijeme radio u atelieru I. Meštrovića“, ali o njemu, osim najkraćih podataka Bože Lovrića, ne znamo dalje ništa (982).

Od slovenskih umjetnika drugovao je tada s Gasparijem, Šantelom, Peruzzijem, Plečnikom i Birollom.

Slikar i grafičar Maksim Gaspari (1883-1980), Meštrovićev vršnjak, imao je tada u Beču atelier zajedno s Peruzzijem, u istoj zgradi u Kasernengasse gdje i Meštrović. Bio je u Beču kada i Meštrović, od 1902. do 1905, a tada je otputovao u München. U Beču je pohađao Grafičku školu, a od 1903. Umjetničku akademiju, zajedno s Meštrovićem. Bio je jedan od osnivača društva *Vesna*, 1903. U tom je razdoblju slikao u stilu bečke secesije. Meštrović mu je darovao svoj studentski autoportret (8337; XIII. 2; 8668 ¹⁶). Gaspari je 1903. naslikao akvarel Meštrovića kako proučava Rodina i vinjetu s tim umjetničkim krugom u atelieru: H. Smrekarom, S. Peruzzijem, M. Gasparijem i I. Meštrovićem (9567 ^{repr. 89, 98}).

Gaspari je 1902, tek došavši u Beč, pisao prijatelju Sadnikaru: “Danes pa sem dobio od nekega Hrvata Meštrovića akademično legitimaciju s kojom mi je prost ustup (na izložbu Hagenbunda).” I dalje (na slovenskom): “...Danas sam se slu-

čajno sastao s Hrvatom Meštrovićem. On je u II. I. *Allgemeine Bildhauerschule*. Njegova osoba je veoma simpatična. Na ulici ga gleda svaka dama; valjda zbog njegovih velikih modro-crnih kosa i lijepe tamne južnjačke puti...”

A 30. prosinca 1902: “...Večeras dolazi k meni Meštrović, pa ćemo zajedno čekati Novu godinu; igrat ćemo šah; ponudit ću mu čaj i nešto od Vašeg poklona, jer i on rado poklanja.” (9567).

Saša Šantel (1883-1945), također Meštrovićev vršnjak, bio je slovenski slikar i grafičar koji je tada pohađao bečku Kunstgewerbeschule, zatim, do 1906, Umjetničku akademiju, a u isto vrijeme pohađao je na bečkom Sveučilištu povijest umjetnosti i estetiku. I on je bio jedan od osnivača umjetničkog društva *Vesna*.

Mihovil Svetoslav Peruzzi (1881-1936) učio je, nakon obrtničke škole u Ljubljani i Zagrebu, na Umjetničkoj akademiji u Beču 1902-1904, u odjelu prof. H. Bitterlicha. Nakon što je slovenski kipar Vjekoslav Gangl kratko vrijeme predavao na Obrtničkoj školi u Splitu, naslijedio ga je na tom položaju, na preporuku Meštrovića, Peruzzi koji je tu boravio od 1911. do smrti 1936. ⁵⁴ Prema nekim podacima Peruzzija, Meštrović ga je, čim je došao u Beč, još seljački odjeven, zamolio da mu pomogne u osnovnom svladavanju njemačkog jezika i tako je započelo prijateljstvo koje je trajalo do Peruzzijeve smrti. Na Umjetničkoj akademiji imali su radionicu jedan do drugoga, a neko vrijeme i zajednički atelier (u stvari susjedne atelijere u istoj zgradi) u Kasernengasse. Zatim im se pridružio i Maksim Gaspari. Gasparijeva je sobica bila tako tijesna, pa bi ga Peruzzi zvao da crta u njegovom atelieru (8000 ¹⁶⁷).

Najizrazitija i najosebujnija stvaralačka ličnost među Meštrovićevim bečkim prijateljima bez sumnje je bio slovenski arhitekt Jože Plečnik (1872-1957). Kada je Meštrović potkraj 1900. stigao u Beč, jedanaest godina stariji Plečnik već je tu bio poznat i hvaljen, kako po uređenju bečke *Rotunde*, tako po prvonagrađenom projektu za spomenik Gutenbergu. Plečnik je odmah uočio mladićevu posebnu nadarenost, predstavivši ga svom starijem bratu Andriji kao «genijalnog kipara, Dalmatinca Meštrovića, čovjeka snažnog duha i velikog srca» (9170). Na Plečnika je presudnu, vrlo pozitivnu, ulogu odigrala secesijska arhitektura njegovog - i Meštrovićevog - profesora arhitekture na Umjetničkoj akademiji Otta Wagnera, u čijoj su se radionici i upoznali.

Jože Plečnik i mladi Meštrović zajedno su nastupili na proljetnoj izložbi bečke *Secesije* 1905. Otto Wagner je tom prigodom izložio model crkve u Duševnoj bolnici u Beču, Plečnik je aranžirao izložbu, a Meštrović izložio veliku skulpturu *Timor Dei* (826 ⁵³⁻⁵⁴). Njihova će se veza produbiti u predratnim godinama zajedničkim djelovanjem na promicanju umjetničkog zajedništva svih južnih Slavena (6754; 9170; 9622).

Od srpskih umjetnika najbliža mu je bila, kao prijatelj i na umjetničko-domoljubnom djelovanju, od njega deset godina starija istaknuta slikarica Nadežda Petrović (1873-1915). Učila je crtanje u Beogradu u Đorđa Krstića, a 1898. studira u Münchenu u privatnoj školi Antona Ažbèa. U Beograd se vraća 1903. i sudjeluje u organizaciji *Prve jugoslovenske umetničke izložbe* 1904; na osnivanju društva *Lade* i *Jugoslovenske umetničke kolonije*, s I. Meštrovićem, I. Groharom, F. Veselom, R. Jakopičem, P. Vučetićem i E. Vidovićem; sudjeluje na južnoslavenskim izložbama 1904. u Beogradu, 1906. u Sofiji i *Umjetničke kolonije* 1907. u Beogradu. Zatim iste godine putuje u Rim, Firenzu i München.

Portret Ivana Meštrovića – Vlaho Bukovac

Meštrovića je Nadežda Petrović upoznala 1903. kada je iz Münchena svratila u Beč da vidi izložbu impresionista. On je pohađao njezinu kuću za kraćih boravaka u Beogradu tih godina (8648^{69, 71}), naročito u vrijeme *Prve jugoslovenske izložbe* 1904. u organizaciji koje je Nadežda Petrović surađivala i s hrvatskim i slovenskim umjetnicima. Glavni nositelji ideje južnoslavenske umjetničke suradnje bili su Nadežda Petrović, Ivan Meštrović i Rikard Jakopič. Zatim ih je udružilo organiziranje i djelovanje *Jugoslovenske kolonije* 1905. U tom međunarodnom krugu umjetnika Nadežda Petrović posebno ističe trojicu Hrvata: Emanuela Vidovića, Tomislava Krizmana i Ivana Meštrovića i smatra da su se «originalnošću svojih talenata, jakom individualnošću, svojim psihološkim posmatranjem svijeta i života vidno odvojili od svoje okoline». (834⁴⁰¹). O Meštrovićevoj umjetnosti uvijek je pisala u superlativu (8634¹⁵⁸⁻¹⁵⁹). S Meštrovićem se opet sastala u Sofiji 1906. na *Drugoj jugoslovenskoj izložbi* i konačno 1907. na izložbi *Prve jugoslovenske kolonije* u Beogradu. Nadežda Petrović je u tim akcijama u stalnoj prepisci sa svojim hrvatskim i slovenskim kolegama, najviše s Meštrovićem i Jakopičem (8634²⁰⁵).

God. 1907. Nadežda Petrović putuje u Beč, München i u Italiju. Tom prigodom posjećuje Meštrovića u njegovom ateljeru u Valerienstrasse (8634²¹⁹).

Pred Meštrovićev odlazak iz Beča u Pariz pisala mu je Nadežda Petrović, između ostaloga:

«...Pred tvojom ženom kao i ti izvinite me za slobodu kako moju dosadašnju tako i za ono moje pismo kojeg je izvor čisto u ljutini na samu sebe.

Tebi i tvojoj ženi želim sretan put u Pariz, tebi tamo uspjeha. Ako se kad god sjetite, javite se, u ostalom čut ću od Paška [Vučetića] da li ste živi i zdravi kao o tvom radu.

Prijateljski pozdrav od moje porodice Ruži i tebi

Tvoja i tvoje žene prijateljica

Nadežda.” (X. 5. 4).

O daljnjoj suradnji Meštrovića i Nadežde Petrović bit će još riječi.

S vodećim zagrebačkim umjetnicima, Robertom Frangešom, Rudolfom Valdecom i Otonom Ivekovićem, Meštrović tada nije bio u prijateljskim odnosima iz već navedenih razloga.

Navedimo još nekoliko Meštrovićevih prijatelja iz tog razdoblja 1900-1907.

Još za šegrtovanja u Bilinićevoj klesariji 1900. prijateljevao je Meštrović s godinu dana mlađim Zvonimirom Bezićem (1884-1965), tada đakom splitske Velike realke, sinom splitskog arhitekta i profesora Ante Bezića, koji ga je tada primio u večernji tečaj za šegrte na Realci (45¹¹). Kada je za zimskih praznika 1902. posjetio Split, Meštrović je portretirao svog prijatelja Zvonimira Bezića (danas u Galeriji Meštrović u Splitu).

Iz Beča piše Meštrović 1903. Zvonimiru Beziću, koji je bio vjenčani kum Ivana i Ruže Meštrović. Bezić je zatim živio u Beču jer mu je supruga bila Austrijanka. Ona je puno kasnije posredovala između Meštrovića u Americi i Gradišćanskih Hrvata za izradu spomenika pjesniku Mati Miloradiću. Tada, 1958, pisao je Meštrović Zvonku Beziću:

«Dragi Zvonko, Primio sam tvoje pismo od 12 travnja, i bilo mi je drago čuti da si još živ i zdrav. Ja tebe usprkos tolikih godina otkada se nismo vidjeli, nisam zaboravio. Sjećam te se i radi tebe i radi tvog pok. i čestitoga oca, koji je bio vrlo lju-

Emanuel Vidović

bazan samnom prilikom mog prvog dolaska sa sela u Split...» (8955⁹³⁴; 10373^{137, 139}).

Najbolji splitski Meštrovićev prijatelj, od ranih godina do tragične smrti, bio je dr. Ivo Tartaglia. Kasnije gradonačelnik i ban, po zvanju pravnik, u godinama pred Prvi svjetski rat istakao se kao likovni kritičar, a tada i nadalje kao mecena dalmatinskih umjetnika, sakupivši bogatu zbirku njihovih djela. Bio je vrlo kulturan i općenito obrazovan, pa je veoma zaslužan za poticanje i pomaganje umjetnika i umjetnosti u Splitu. Doktorirao je pravo 1903, ali je već bio „stekao liep glas u našem književnom svietu kao načitan i duhovit kritičar...“⁵⁵

U Beču se Meštrović sretao i s Jurjem Lučić-Rocchijem, kojega su zvali Biskup (429¹⁵⁹; 91⁸⁹). Također s Cihlar-Nehajevim, čiji ga je sin posjećivao u Rimu 1942. (429³²⁷).

*

Nakon završetka redovitog studija na bečkoj Umjetničkoj akademiji profesor Hellmer je savjetovao mladom Meštroviću da nema koristi da dalje pohađa neku specijalku na Akademiji, nego neka ode na daljnje usavršavanje u Pariz, ili neka u Beču otvori vlastiti atelijer i tu radi samostalno, jer na Akademiji nema više što naučiti (2856).

U jednom pismu ocu već 1904. mladić spominje mogućnost odlaska u Pariz ili u Rim na daljnje usavršavanje (X. 3. 10). I u drugom pismu ocu iste godine veli da ne smije otputovati u Pariz kako je kanio, jer nije odslužio vojni rok (X. 3. 15).

I Kršnjavome piše iste godine da će pokušati od hrvatske Vlade zatražiti potporu za Pariz, pa ga moli da ga u tome zgovori (VI. 1. 2).

Tu je zamisao, međutim, mogao ostvariti tek 1908. godine, kada je osigurao sredstva za putovanje s Ružom i za boravak i najam atelijera u Parizu.

„Ovdje mi se dosadilo, - pisao je 2. studenoga 1907. prijatelju Andriji Milčinoviću iz Beča u Zagreb - pa ćemo poslijem prvog januara seliti se u Pariz i to na 2 godine. Za toliko sam se obskrbio, a možda da i duže ostanemo. Ovaj moj Švaba će mi naime dati 20.000 f. kroz to vrijeme, a on će to meni odračunati pomalo kad bude što kupovao od mene.

Eto tako ti se ja spremam na vojsku, pa ili ću u prve redove - a to ti je koliko V[aldec] i F[rangeš] - ili ću koplje slomiti...» (VI. 2. 7).

Bogati bečki trgovac Karl Wittgenstein mu je tada otkupio više skulptura i, kao što vidimo, predujmio daljnje otkupe, s velikim povjerenjem u njegov talenat (2922⁷).

Zauzet nekim obvezama i radovima koje je u Beču morao dogotoviti, Meštrović je nešto otegao s odlaskom u Pariz. 21. siječnja 1908. još je u Beču, odakle je pisao Milčinovićima u Zagreb da još ne zna točno kada će otputovati.

To je uslijedilo u ožujku 1908. godine.

III.

PARIZ. RIM. 1908-1914.

PRIZNANJE U PARIZU. AUGUSTE RODIN

Kao što je pogrešno navođena godina dolaska Ivana Meštrovića u Beč, tako je često krivo navođena i godina njegovog preseljenja iz Beča u Pariz i vrijeme boravka u Parizu. Laurence Schmeckebier u američkoj monografiji - zacijelo na temelju Meštrovićevog nepouzdanog sjećanja - piše neodređeno da je Meštrović 1904. proveo nekoliko mjeseci u Italiji, a zatim je krenuo u Pariz, gdje je 1905. izlagao skulpture *Kosovskog ciklusa* na *Jesenjem salonu*. (46¹⁶)

Sam Meštrović u *Uspomenama* veli da je 1907-8. bio u Parizu, gdje ga je 1907. došao potražiti Milenko Vesnić, nakon izložbe u *Salon d' Automne* (429¹²).

Pogreške u datumu potječu i od Marjanovićeve kipareve biografije, koji veli da je Meštrović djelovao u Parizu «od kraja 1907. do kraja 1909» (4180^{1931, br. 7}).

I drugi Meštrovićev biograf Milan Ćurčin piše da se on 1907. preselio iz Beča u Pariz (6467¹⁷⁶) Također autori koji su pisali o Meštroviću. (9685⁵)

Pouzdaniji je Andrija Milčinović koji u *Savremeniku* 1910. piše: «Prije dvije godine krene u Pariz...» (1233³¹⁰) Dakle 1908..

Najtočniji i najpouzdaniji podatak naći ćemo u novinskim vijestima toga vremena. Tako dubrovačka *Crvena Hrvatska* 28. ožujka 1908, a zatim i zadarski *Narodni list* 30. istog mjeseca bilježe: «Naš kipar Meštrović krenuo je u Pariz, gdje će se zauzvrat postaviti dvije godine...» (1071; 1072).

Novac za putovanje i za boravak dvije godine s Ružom u Parizu osigurao mu je, vidjeli smo, njegov bečki mecena Karl Wittgenstein (9169⁴⁹⁻⁵⁰).

Polazeći iz Beča u Pariz svratio je Ivan Meštrović u Prag da posjeti Vlaha Bukovca, tada profesora na *Umjetničkoj akademiji*. Osam dana su bili zajedno. Meštrović je predložio Bukovcu da će mu izraditi poprsje. Ovaj se isprva opirao, ali je zatim pristao. Za uzvrat on je portretirao mladog Meštrovića. Taj portret lijepog mladića, duge umjetničke kose, danas je u *Galeriji Meštrović* u Splitu, kao i Meštrovićev portret već starijeg Bukovca.

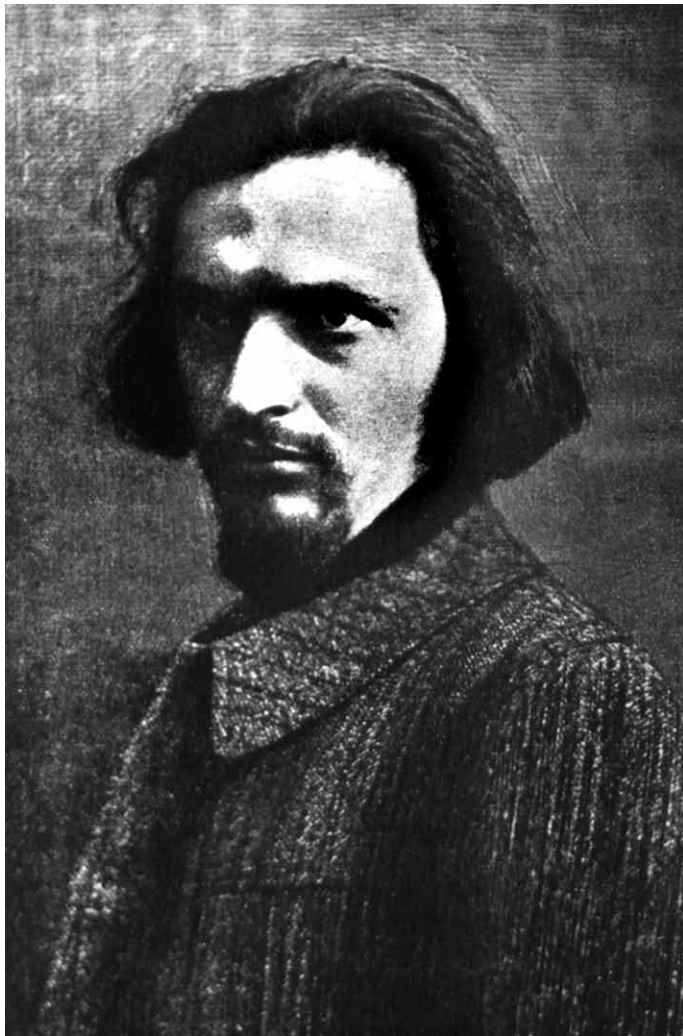
«Stupiv u dvoranu Akademije - pisao je N. N. - gdje je atelier našeg profesora, zakucam na vrata, odgrnem zastor i poklonim se... Iznenagjenje. Unutra Bukovac i Meštrović, a na površiem podlogu poprsje našeg Bukovca...» (1071). «Homerovi su junaci - pisao je tada jedan novinar - izmjenjivali oružje u znak prijateljstva i poštovanja. To je oružje onda nosilo pobjedu njihovu narodu. Vremena su se promijenila. Narodi se sada mjere po snazi uma i umjetnosti, a njihovi umjetnici izmjenjuju umjetnine.» (1072).

U Parizu je Ivan Meštrović iznajmio atelier na Montparnasseu u Rue Impasse de Maine, nasuprot atelijera E. A. Bourdellea. (9685⁵). U blizini se zatim nastanili Chagalle, Van Dongen, Derain, Leger, Lothe i Modigliani. U prostrani Meštrovićev atelier smjestila se, 1910, nakon što ga je on napustio, Nadežda Petrović. «Treba da vidite moj atelje koji ima 10 x 15 samo u dužini i širini, sa jednom stranom zida potpuno u staklu, mo-

Nadežda Petrović

Ivan Meštrović, 1908.

gla bih bal davati u njemu...» pisala je ona ocu (8634³⁰⁷, bilj. 711). Meštrovićev je, dakle, atelijer bio vrlo prostran i udoban, pa je u njemu mogao modelirati i lijevati u gips monumentalne skulpture *Vidovdanskog ciklusa*. Danas ga više nema; srušen je, a na njegovom su položaju izgrađene nove zgrade. Nasuprot je, međutim, sačuvan Bourdelleov atelijer, čak i dograđen i pretvoren u Musée Bourdelle.

Meštrović je stekao priznanje u Parizu na izložbi u *Jesenjem salonu*, izloživši veći broj skulptura. Tu je upoznao i Augusta Rodina, s kojim je otada prijateljevao. Međutim, datiranje te izložbe je vrlo nepouzdan, pa i kontroverzno. Po Schmeckebieru bi to bilo čak 1905, kada je još živio u Beču (46¹⁶). Po samom Meštroviću, u *Uspomenama*, 1907. (429¹²). I u *Sjećanju na Rodina* Meštrović piše: "U 1907. izložio sam desetak radova u *Jesenjem salonu*." Tu je upoznao Rodina (36²).

U katalogu samostalne izložbe u Parizu 1933. navodi se u predgovoru: «Imao je tek dvadesetpet godina kada je 1907. bio uočen na *Salonu francuskih umjetnika (Salon des Artistes Français)* i *Jesenjem salonu (Salon de l' Automne)*.» (545³). Međutim se, u istom katalogu, u popisu izložaba na kojima je Meštrović izlagao, navode u Parizu samo izložbe 1908, 1909. i 1919. (545²²).

U prvom opširnom i stručnom prikazu Meštrovićeve umjetnosti njemački kritičar Ludwig Abels veli da je Meštrovićeve izložba (jeseni 1908) u pariškom *Salon d' Automne* pobudila senzaciju i naišla na odobravanje pariške kritike (1105²⁸⁵; 1162).

Sam Meštrović je 1925. američkom kritičaru Albertu Dreyfussu rekao: «Ja sam otišao tamo [u Pariz] 1908, izlažući po prvi put u *Salon d' Automne* i predstavio nešto od najboljih mojih djela - oko 50 komada. Tu sam također sreo Augusta Rodina, koji je postao moj najbolji prijatelj...» (2922).

Nije, dakle, pouzdano da bi Meštrović još iz Beča 1907. poslao neke radove na obje pariške izložbe, a pogotovo ne da bi tada na jednoj od njih stekao priznanje i upoznao Rodina. To je bilo nakon dolaska u Pariz, u jesen 1908.

Zacijelo Meštrović nije ni ponio iz Beča u Pariz sve svoje brojne skulpture. Ostale su u bečkom atelijeru, kojega je i dalje zadržao i u kojemu je radio Toma Rosandić klešući u kamenu neke Meštrovićeve ranije skulpture, kao i one novije koje će mu slati iz Pariza u sadri.

Međutim, u Parizu nastaje novi ciklus Meštrovićevih skulptura, herojske vidovdanske tematike, a izrazito secesijske stilizacije.

Neke podatke o toj prvoj godini rada i izlaganja u Parizu pružio je već stariji Meštrović američkom biografu H. H. Hilberryu:

«U Parizu je Meštrović iznajmio radionicu te se strastveno dao na rad, prekidajući ga samo nedjeljom, da bi mogao posjetiti muzeje. To je period u kojem je projektirao značajno djelo *Kosovski hram*...

Prve godine u Parizu Meštrović je izradio mnogo djela iz sadre. Djela su bila izložena najprije u *Jesenjem salonu* a kasnije u *Salonu francuskih umjetnika*. Ta je izložba imala uspjeha i privukla je pažnju velikog francuskog kipara Rodina.» (42¹²).

U znatno ranijoj Marjanovićevoj biografiji, pisanoj na temelju kiparevih sjećanja, nalazimo potanje podatke o tom njegovom nastupu u pariškom likovnom svijetu.

«Kad je Meštrović poslije nekoliko prvih mjeseci bio izradio više novih skulptura, poslao ih je bio u pariški *Salon d' Automne*. Poslao je bio neko sedamnaest stvari. U *Salon* se je inače obično slalo samo 3-4 djela, i od jednog umjetnika bi se izložilo samo po 3 stvari. Mora da je pošiljka toga još malo poznatog skulptora učinila čitav 'rusvaj' u izložbenom jury-u. Ipak su te stvari tako djelovale, da je bilo pridržano za izložbu 10 Meštrovićevih stvari. Kad je on dobio natrag onih 7 stvari koje nisu bile odabrane, opazio je, da su vraćene baš one stvari, koje je on držao boljima od onih, koje su primljene. Napisao je izložbenom jury-u vrlo drsko pismo. Dobio je od predsjednika jury-a odgovor, u kojemu se ovaj mnogo izvinjava i kaže da su sve stvari po njegovom mišljenju upravo vanredne, pa moli umjetnika da odabere on sam 10 stvari po svojoj volji.

Meštrović je odgovorio, da je on sad poslije ovog objašnjenja posve zadovoljan, pa neka se ostane kod izbora onih prvih 10 stvari, koje je jury sam odabrao.

U *Salonu* su Meštrovićeve stvari učinile vrlo jak utisak...» (4180^{1.1931}).

Zbog uspjeha na tom *Salonu* i pohvalnih kritika pariškog tiska, izabran je Meštrović stalnim članom, a zatim i članom žirija *Salona*, nakon čega su ga i Česi imenovali članom svog umjetničkog društva *Manesa*, a Poljaci svoga *Umjetničkog društva* (1174). Od južnoslavenskih umjetnika stalni su članovi pariškog *Salona* bili samo Meštrović i slovenski slikar Ivan Grohar (8634³¹²).

I u jednom pismu neimenovanom profesoru 25. studenoga te 1908. godine izvinjava se Meštrović što se ne može s njim

sastati «pošto baš večeras imam kao član da prisustvujem generalnom sastanku Salona» (VII. 5. 3).

Međutim, dok je mladi Meštrović u Parizu «dobio sve simpatije u umjetničkim krugovima» (1335), u svojoj domovini, u Zagrebu, nailazio je i dalje na zapreke i podvaljivanja, kako od službenih institucija, tako i od svojih kolega umjetnika. Razočaran u svojim, pisao je tada, ljeti 1909, prijateljici, srpskoj slikarici Nadeždi Petrović:

«Kad pomislim da je već minulo deset godina otkako se borim i potucam s mojim zdravljem, da sam proživio takve bijede, da nisam ni od koga nikakve potpore dobio, a najmanje od Hrvata i Srba, da sam već ima 6 godina kod stranaca priznat i poznat, a kod svojih ni najmanje, onda mi se čini da sam naprosto glup što hoću da imam sa svojim posla... Za Hrvate sam stranac, jer nit sam iz uže Hrvatske, niti 'samo Hrvat'; za Srbe jer nijesam ni Srbijanac ni 'samo Srbin'... Ne preostaje mi nego dva puta, ili sa svojim zemljacima sasvim prekriziti, te živjeti s Evropljanima, a bijeli ponos i historiju svoje narodnosti ograničiti na ono što u grudima nosim, ili otići na selo pa orat ko što su mi i djedi orali...» (599⁹; 6640²⁸⁰; 8634²⁸⁸).

Ali ni u Francuskoj slava Meštrovićeva nije mogla biti duga vijeka. Nakon odlaska, nakon tek dvije godine boravka, rada i izlaganja u Parizu, bio je gotovo zaboravljen. Da je ostao u Parizu, pripao bi tzv. *Francuskoj školi*, u kojoj je bilo više stranih nego francuskih umjetnika, od Picassa do Brancusija, i ušao bi u sve preglede ne samo francuske, nego i europske umjetnosti. Za njegovog suvremenika Constantina Brancusija mnogi ni ne znaju da je Rumunj, smatrajući ga Francuzom jer je živio i djelovao u Parizu.

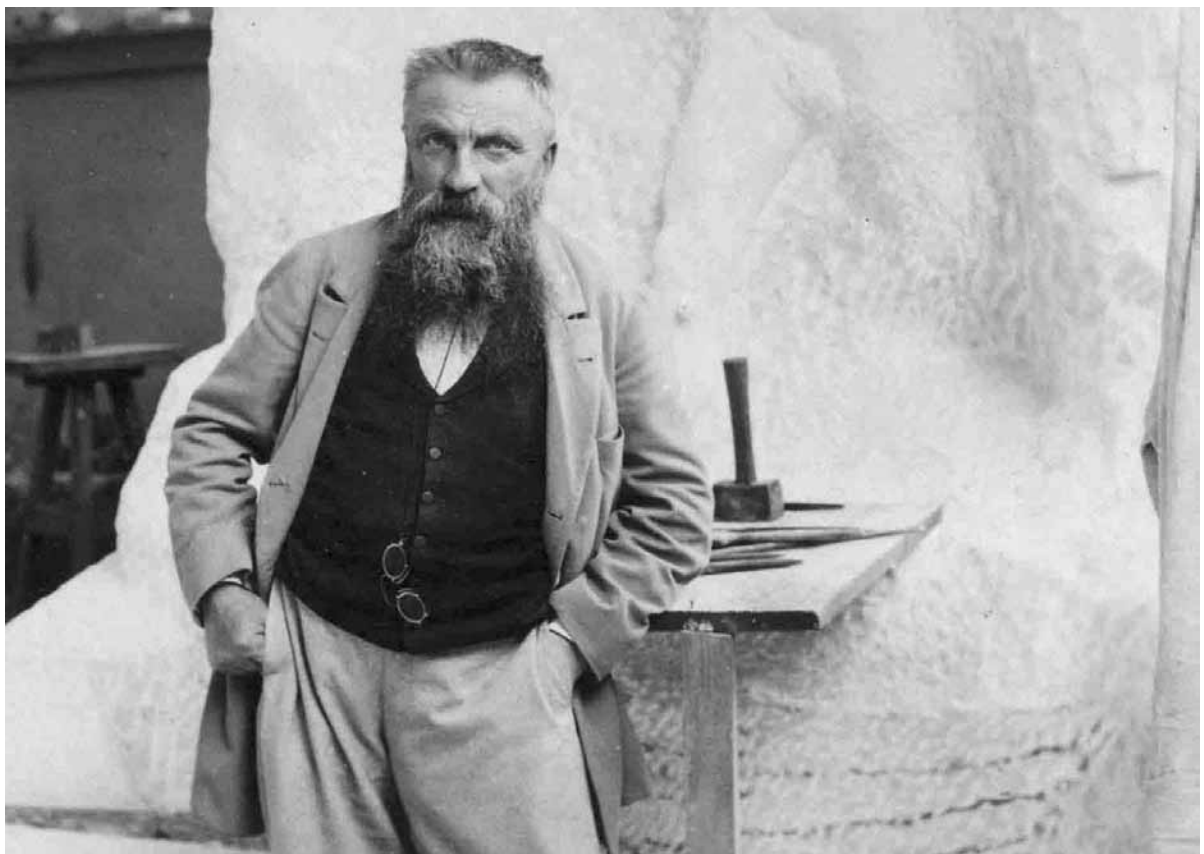
Hrvatski slikar Slavko Kopač, koji je slikao u Parizu i dobro poznao tu sredinu, pričao je kasnije za Meštrovića:

„Čini se da je Rodin mnogo volio Meštrovića, da mu je pisao prijateljska pisma. Ali Meštrović nije bio Francuz, za razliku od Rodina. Kad sam polazio za Francusku, meni su govorili: - To je čudna zemlja, treba živjeti 30 godina s Francuzom da bi ti rekao da dođeš k njemu u stan. Ima u tome istine. Meštrović je bio žrtva tog problema.“ (10174⁵⁹).

*

I u Parizu je mladi Meštrović, kao i ranije u Beču, najtješnje ostao povezan sa svojim selom i užom obitelji u Otavicama. Patrijarhalna odanost roditeljima i braći nije ni sada oslabila. Ta se ljubav i odanost očitovala u pismima što ih je pisao roditeljima, u kojima se ne samo zanima za njihov život i brige na selu i u savjetima kako da ih rješavaju, nego još više i učinkovitije u stalnoj novčanoj pomoći koju im je slao. Iako je morao odmjeriti novac što ga je dobio i dalje dobivao od Wittgensteina za prodane i naručene skulpture, plaćajući zacijelo znatan najam za veliki atelijer, za modele, glinu, gips, pomoćnike pri lijevanju gipsa, a i za život u dvoje, uz rijetki prodani rad u novoj pariškoj sredini, ipak je odvajao kolikogod mu je bilo moguće da pomogne roditeljima i braći u siromaštini, nego i da im omogući boji život nego su ga imali u doba njegova djetinjstva. Čak je odlučio školovati mlađeg brata Pešu, što će i učiniti izdržavajući ga na svim školama, od osnovne do sveučilišta. Prema ostaloj brojnoj rodbini zauzima sasvim drugačiji odnos. Već ga je tada sva rodbina htjela i počela materijalno iskorištavati, a to će u mnogo većoj mjeri uslijediti kasnije, kad bude imućan. Seoski egoizam dolazio je često do punog izražaja, kako u očekivanju materijalne pomoći, a s druge strane u predbacivanjima i olajavanjima kada bi ta bila uskraćena. Do smrti je Meštrović neprestano imao problema s tom svojom

Auguste Rodin

seoskom rodbinom, do krajnjih granica zaostalom i primitivnom. O tome nam svjedoči nekoliko sačuvanih pisama što ih je iz Pariza pisao ocu u Otavice 1908. i 1909. godine.

„Dragi tata, - pisao je sin ocu s nadnevkom ‚Pred badnji dan‘. - Drago mi je što si mjenicu podmirio... Dakle sada nijesi nikomu ništa dužan, a niti je nužda da budeš. Milo mi je što ste zdravi i zadovoljni... A ukoliko si kuću uredio? Falili još što? Drago mi je da sada imate i mlijeka. Dobro ćeš učiniti ako se i za malo više mesa pobrineš. Vino, mlijeko, sijeno... i takove stvari netrebaš ni prodavat... Još ti jednom prijedjujem (!) da netrebaš sa seljacima ni rodbinom biti ni neprijatelj ni prijatelj. Neprijateljem nedaj zgodu da ti mogu naškoditi, a prijatelja netrebaš, jer bi ti mogli škoditi. Za rodbinu nikakvu neću da znadem niti bi mi bilo milo da se ni s mojim helerom koriste, jer ništa dobra od mene nezaslužuju, a zla im neću činiti ko što su oni meni i rječim i djelom.

Kravu i konja ti sjegurno nije Skelin poklonio, dakle nijesi ga ni trebo pitati. To sam mu ja reko da učini i ja ću mu platit... Tebi je to dar, pa ga uzmi i ne brini se!...

Pešo mi daje više brige nego ti misliš. Ti neznaš kako je teško čovjek postat. Ja od njega sada netražim ništa nego da dobro uči, a ja bi ga rado izdržavo do 24. godine, a ni kasnije nebi tražio ništa od njega, ni za se, ni za...

Što se tiče tvog željenog nasljedstva ti mogu samo toliko reći, da je najlakše biti otac, to može svaki biti, ali je teško biti pametan otac, a još teže opskrbit djecu sa svime što trebaju, jer ja to najbolje znam kako je djeci kad ništa nemaju.

Želimo vam ugodne Božiče i Sretno novo ljeto a osobito
Vaš

Ivan

Pariz 23/XII 08.” (X. 3. 25).

U drugom pismu, bez datuma, ali zacijelo iz Pariza 1909, piše opet ocu:

“...Šaljem ti danas 100 for. s kojim ćeš kupiti sedlo, uzdu i ostale sitnice. Onda otidji u Šibenik te naruči jedan manji osrednji karić [kola] za koju 100 ili 115 for. koje ću ti poslat kad ti ustreba...

Kola nemoj prodati, jer ću ih ja drugi put trebati...

Mi smo oboje zdravo i dobro. Pozdravi Marušića i Skelina a vas grlimo oboje

Tvoj Ivan.” (X. 3. 26).

Zatim u travnju iste 1909. godine, uoči putovanja u Italiju i kući toga ljeta:

“...Mi ćemo odavle oputovati 6. Maja a stići ćemo tamo po svoj prilici oko 15-og. Putovati ćemo preko Italije, a dan dolaška ćemo još javit točno.

...Mi bi htjeli kod vas ostat jedan mjesec dana. Mi ne trebamo ništa nego ako je moguće da imaš na tavanu dvi sobe, to jest samo da je pregradjeno i čisto. Za spavanje i drugo ćemo si sve nabavit kad dodjemo tamo. Jedna soba bi bila za vas a druga za nas. Jedan prijatelj slikar iz Zagreba će doći s nama, koji će biti kod nas na selu nekoliko dana naš gost. Našu sobu ćemo nekako pregraditi da bude polu za nas a polu za njega.

...ti se ne trebaš nizašto brinut nego sve kako je tako je, ali da je čisto. Isto tako da su djeca čista.

U podrumu valjda neće biti... [? vjerojatno živina], jer bi to bilo užasno ako bi po ljetu njihov gnjoj smrdio. Onda piši jesi li uzeo konja (ili dva) od Skelina, jer bi htio kupit kola koja bi za dalj[e] ostala, a prištedio bi idući u okolna mjesta da ne pla-

ćam tudja kola koja su tamo dosta skupa i nesretna. Onda ima li krava mlijeka i imaš li ove godine koze.

...mi ćemo ostat nekoliko dana u Splitu dok tamo uredimo. Djecu i vi ako nemate sve u redu obući i obut, ti kupi a kad ja dodjem sve ćemo urediti...” (X. 3. 27).

Taj slikar s kojim su Meštrović i Ruža doputovali u Otavice bio je Tomislav Krizman (1177).

Zaključujući iz toga pisma, Ivan i Ruža su opet posjetili Italiju, ali samo nekoliko dana, a zatim su se zadržali i u Splitu.

U Drnišu i Otavicama Meštrović je, još od djetinjstva, pa i uvijek kad bi navraćao kući, naročito drugovao s drniškim liječnikom Filipom Marušićem, književnikom koji je 1906. objavio knjigu crtica “Liječnikovi zapisi” u izdanju Matice hrvatske.

“Kad bi Meštrović dolazio o praznicima k svojim u Otavice - sjeća se on kasnije - uvijek nas je nečim iznenađivao. Bili su to njegovi radovi, koje je donosio, ili kod svoje kuće modelirao, ili u drvo rezao...” (4824²²).

Inače, Marušić je znao guslati, a Meštrović nije, nego je samo govorio ili pjevao mnoge narodne pjesme koje je upamtio iz djetinjstva. Tako bi se njih dvojica složila: Meštrović bi pjevao, a Marušić gudio (4831²⁹).

Spomenimo da je Meštrović toga ljeta 1909, posjetivši s Ružom i Krizmanom Vrliku, vidio skulpture što ih je u muljici rezao siromašni petnaestogodišnji seljačić Nikola Bodružić iz sela Koljana, na kojega su ga upozorili mještani. Uočio je dječakovu darovitost i, sjetivši se svoga djetinjstva, poveo ga sobom u Otavice i zadržao ga kod sebe nekoliko dana da vidi kako radi, uz obećanje da će mu novčano pomoći da se školuje (1177).

I zaista, Meštrović je poveo dječaka u Pariz i tako ga izvježbao da mu je, zajedno s Rosandićem, prenosio u kamen gipsane figure za rimsku izložbu 1911. Uz pomoć Meštrovića, vrličke Općine i Zemaljskog odbora Nikola Bodružić je zatim nastavio nauke na Umjetničkoj akademiji u Pragu i apsolvirao je 1917. Budući da su mu tada prestale stipendije, u Splitu je tada pokrenuto sabiranje doprinosa za njega (2185). Dvije godine zatim, 1919, srećemo ga u Splitu gdje radi veliki drveni reljef s tada politički aktualnim motivom „Srpski ratnik na Jadranu“, zajedno s kiparom i slikarom Petrom Bibićem (2427). O njemu nemamo daljnjih podataka.

*

Vidjeli smo da je Ivan Meštrović upoznao francuskog kipara Augusta Rodina (1840-1917) u Beču kao student 1902. Ali to je bio tek usputni kratki susret što ga je veliki kipar zaboravio.

Sam Meštrović u dužem eseju *Neka sjećanja na Rodina* opisuje drugi svoj susret s velikim majstorom i početak njihovog prijateljstva, koje je trajalo do Rodinove smrti.

«Godine 1907 (1908!) izložio sam deset radova u Jesenjem salonu. Kratkim ceduljicom, u kojoj me nazivao ‘stranim nepoznatim umjetnikom’, počastio me je i obradovao. Napisao je da je vidio moje radove na izložbi, da se je propitao i doznao da sam bio vrlo mlad. Pozvao me je da ga posjetim u Meudonu jedne nedjelje kada nije radio da bi me upoznao i da popričamo. Bio sam vrlo dirnut tim njegovim činom jer sam mu se divio vjerojatno više od stotinjak drugih koji su ga opsijedali i nastojali doći do njega, a ja sam njemu samom dugovao tu mogućnost da se s njime sretnem, i mogao sam ga poći naći

sa stanovitim ponosom, jer me nije ubrajao u one koji su ga toliko i često dosađivali. Na moje veliko žaljenje moj se posjet odvio na potpuno konvencionalan način zbog prisustva grupe muškaraca i žena u Meudonu, u Majstorovoj kući i atelieru. Bili su to književnici, umjetnici, novinari, Englezi, a naročito Amerikanske 'obožavateljice ljepote', ukratko intelektualni snobovi. Imao sam utisak da Stari - kako smo ga zvali mi mladi obožavatelji - nije bio raspoložen, ali je ipak ljubazno igrao ulogu kućedomaćina. Moje je držanje i moje su riječi shvatljivo bile najzbunjenije među prisutnima, a nije mi se niti pružila mogućnost da mu kažem koliko sam mu bio zahvalan za sve ono što je svojim djelima doprinio meni i svima onima koji znadu gledati, ne govoreći i o ovom njegovom pozivu. Svi su se prisutni nadmetali pitanjima, gestikulirajući oduševljeno pred skulpturama, pitajući što one predstavljaju, što je on njima mislio reći, što je osjećao i tako dalje. Kretnjama i riječima Stari je uljudno odgovarao, ali u stvari prisiljeno i ne od srca. Sjećam se tako da je jedan pisac, koji je nešto objavio o njemu, pitao Učitelja (Maitre) što simbolizira jedna mramorna grupa što je predstavljala dvoje mladih. Stari odgovori: 'Ukratko, Amora i Psihu'. Pisac mu primijeti, pokazujući rukom drugi ugao atelieru: 'Ali, Učitelju, niste li tako nazvali tu drugu grupu?' Stari mu odgovori: 'Jest, tako sam je nazvao, ali to je uvijek isto,

uvijek ljubav.' Ja sam se na taj odgovor nasmiješio i upitao na njemačkome toga pisca zašto postavlja sva ta pitanja, jer se u skulpturi mora vidjeti ono što postoji ili se tada ne vidi ništa od svega toga. Izgleda da je čovjek bio malo povrijeđen tom upadicom jednog mladog golobradog umjetnika. Učitelj je htio znati što smo rekli i na čemu smo se sukobili. Jedan od prisutnih mu je preveo primjedbu koju sam se usudio kazati. On mi dobaci značajan pogled i reče: 'Jest, tako je, on ima pravo. Kiparstvo ima svoj jezik.' I, približivši mi se, doda: 'To je uvijek isto sa tim piscima i sa svim tim svijetom: oni nas ne shvaćaju, oni uvijek traže literaturu; i ono što im govori o sadržaju, više im znači od samog djela. Često među njima ima obrazovanih i veoma nadarenih ljudi koji nas ipak ne shvaćaju. Vjerujem da mi bolje shvaćamo poeziju nego oni skulpturu.' Kada se pljusak pitanja stišao on mi pride i reče: 'Vas ne tjeram, molim vas ostanite, dok se oslobodim čitavog ovog svijeta.' Kada su svi otišli i kada su kuća i atelier ostali prazni, Učitelj mi ponudi šalicu čaja žaleći mi se mnogo na muku koju mu taj svijet donosi, oduzimajući mu sve to vrijeme. Govorio je da među njima ima kultiviranih ljudi, a katkada i dobrih pisaca koji ipak postavljaju jednaka pitanja kao i novinari. Reče mi da opet dođem, što sam jednom i učinio, ali taj je drugi put prošao kao i prvi.» (36²⁻⁴).

Nakon toga Meštrović, zauzet radom, nije često sretao Rodina, pa će se njihovo prijateljstvo učvrstiti tek dvije godine zatim u Rimu. Pogotovo su neutemeljeni neki navodi da je Meštrović u Parizu radio s Rodinom (8529).

Rodin je nešto kasnije, 1910, posjetio slikaricu Nadeždu Petrović u bivšem Meštrovićevom atelieru da vidi njezine radove, a, bez sumnje, na Meštrovićevu preporuku (8634³⁰⁸).

O zanimljivoj zgodi kada je Meštrović s Ružom posjetio Rodina pričao je kasnije njegov sin Tvrtko, što je zacijelo čuo od oca ili od same Ruže: Kada su pozvonili i rekli sluzi da jedan mladi kipar želi s njim razgovarati, sluga se vratio i donio na pladnju deset franaka. Rodin je zacijelo mislio da mladi kipar želi novčanu pomoć. Ruža Meštrović je nato izvadila iz torbice drugih deset franaka i poslala slugu natrag Rodinu. Malo zatim se sluga vratio i pozvao ih Majstoru (66⁹⁰⁻⁹¹).

U studenome te 1909. godine - kako doznajemo iz pisma Andriji Milčinoviću - posjetio je Meštrović Rodina da ga nagovori da bude član jednog žirija (VI. 2. 18).

U Rodinovom muzeju u Parizu sačuvano je i nekoliko pisama što ih je Meštrović pisao velikom kiparu iz Pariza 1909, a zatim iz Rima 1914. U pismima iz Pariza moli ga da napiše predgovor katalogu njegove izložbe u Beču te 1909. Rodin je pristao, ali katalog navedene izložbe nema nikakvog predgovora, pa nije poznato kako je to završilo.

"Dragi Učitelju, pisao je Meštrović Rodinu 24. studenoga 1909. - Kao što sam vam rekao prilikom našeg viđenja prošloga ponedjeljka, upravo organiziram za siječanj (svoju) kolektivnu izložbu u Beču. Imat ću tamo oko sedamdeset djela.

Molim vas dakle, dragi Učitelju, da budete ljubazni da mi napišete nekoliko riječi, bilo u kojem obliku, da bih stavio kao predgovor kataloga koji će biti namijenjen mojim radovima. Bečka publika nije toliki poznavalac, pogotovo skulpture moje vrsti i uvjeren sam da bi vaše mišljenje bilo njoj od velikog značaja kao objašnjenje.

Ne tražim to od vas u svrhu reklame, a nakon deset godina rada, to je prvi put da organiziram skupnu izložbu mojih radova, a vi ste jedini, dragi Učitelju, do čijega mi je suda stalo.

Meštrović, 1908.

Bit ću vam za to veoma zahvalan, i zahvaljujući vam unaprijed, molim vas, dragi Učitelju, da primite izraze mog najdubljeg poštovanja.

I. Meštrović

Ivan Meštrović, 9, impasse du Maine.” (XV. 1; 432⁹; 8381).

Rodin nije bio odmah raspoložen da piše o Meštroviću, kao što nije ni o drugim umjetnicima pisao, pa je na poledini njegovog pisma pribilježio: «Ne mogu, to nije moj posao, ali mogu reći tri riječi da bih kazao da je on umjetnik velike vrijednosti (un artiste de grande valeur), kao malenu potvrdu ali više ne mogu jer nemam vremena za to.» (432¹⁶).

U tom smislu mora da je Rodin odgovorio Meštroviću, pa mu ovaj, nekoliko dana zatim⁵⁶ opet piše u Meudon:

«...Srdačno zahvaljujem na vašoj ljubaznoj ponudi da u nekoliko riječi kažete što mislite o mom djelu. To je uostalom sve čemu se nadam i nikada nisam ni pomislio da od vas tražim dugi predgovor.

Zahvaljujući unaprijed molim vas, dragi Učitelju, da primite izraze moje žive zahvalnosti.» (XV. 2; 432¹⁰; 8381).

I treće pismo u vezi s tim:

“...Kao što sam vam pisao danas odlazim u Beč, jer će moja izložba biti prvih dana siječnja [1910].

Kako bi mi vaše pismo pouzdano stiglo, dajem vam svoju adresu u Beču... Ivan Meštrović u Beču, Palača Secesije.” (XV. 3; 432¹¹; 8381).

Nejasan je podatak bečkog likovnog kritičara L. Hevesa koji u opširnom prikazu Meštrovićevih radova na 35. izložbi bečke Secesije 1910. navodi da je Rodin “napisao predgovor njegovom katalogu” (1207¹⁹; 1208³).

Na toj izložbi nije Meštrović sam izlagao, nego zajedno s još pet umjetnika, iako je od ukupno 141 rada njegovih bilo čak 62. Njegova je bila i naslovna ilustracija kataloga. Katalog nema predgovora. Vjerojatno je Meštrović molio Rodina za predgovor predviđajući samostalnu izložbu, a ne skupnu, pa u ovom slučaju nije mogao doći u obzir predgovor koji bi govorio samo o njemu (495).

Već navedeni Ludwig Hevesi u istom članku o Meštroviću u bečkom *Fremdenblattu* tvrdi da kada je Rodin vidio Meštrovićeve skulpture 1909. da je rekao: “To je moj san.” (Das ist mein Traum). (1207¹⁹; 1208³).

I na drugom je mjestu zabilježeno Rodinovo divljenje pred skulpturama *Vidovdanskog ciklusa*, kojom je prigodom izjavio „da je Meštrović uspio da ostvari ono o čemu je ovaj tek sanjao“ (1787^{177-178, bilj. 1}).

Meštrović, 1908.

Ivan i Ruža Meštrović, oko 1908.

Umjetnički kritičar rimske *Tribune* izjavio je u povodu *Svjetske izložbe* u Rimu 1911. da mu Rodin tada rekao da mu je Meštrović najbolji učenik i nasljednik (1651).

Jednom je drugom prigodom Rodin navodno kazao: „Danas postoje samo dva velika kipara: ja i Meštrović.“ (3160).

Sam je Meštrović izjavio, u povodu svoje izložbe u Parizu 1933, da je Rodin bio „prvi branilac moje umjetnosti u Francuskoj...“ (4980).

O prijateljskim vezama Augusta Rodina i Ivana Meštrovića bit će još riječi u sljedećem rimskom razdoblju.

PRVA DALMATINSKA UMJETNIČKA IZLOŽBA

Hrvati *aneksionisti* su u Splitu pobijedili *autonomaše* na općinskim izborima 1882, a tih godina i u ostalim dalmatinskim općinama, dok u Zadru nešto kasnije. Pučani splitskih predgrađa, koji do tada nisu u javnom ni intelektualnom životu grada igrali nikakvu ulogu, postupno se prosvjećuju, kao i širi staleži u manjim mjestima i u selima. Njihova djeca već pohađaju srednje škole i odlaze na inozemna sveučilišta, u Beč, zatim Prag i Zagreb. Među njima i umjetnici.

Završivši pak studije, ne nalaze u zavičaju, u Splitu ni u ostalim primorskim mjestima, mogućnosti rada i zarade. U Zagrebu pak, koji se posljednjih desetljeća devetnaestog stoljeća razvio u življe privredno i kulturno središte Hrvatske, kojega su i dalmatinski Hrvati, u težnji političkog pripojenja Dalmacije Bansknoj Hrvatskoj smatrali svojim kulturnim središtem, „Hrvatskom Atenom“, kako ju je bio nazvao biskup J. J. Strossmayer, nisu naišli na očekivani prijem. Službena administracija, proaustrijska i prougarska, odbijala ih je zbog južnoslavenske ideje koja je među dalmatinskim Hrvatima uzela mnogo više maha nego među onima sjeverne Hrvatske; zagrebački umjetnici pak, prilagodljiviji državnom režimu i inače kulturnim centralistički orijentiranim mecena i naručiteljima, poput predstojnika za bogoštovlje i nastavu Ise Kršnjavoga i njegovog adlatusa, vrlo agilnog njemačkog arhitekta Hermanna Bolléa, rukovoditelja većine gradnja i obnova u sjevernoj Hrvatskoj i prvog upravitelja Obrtničke škole u Zagrebu, nastojali su staleški isključiti dalmatinske slikare, kipare i arhitekate od brojnih narudžaba koje su im omogućavale pogodnosti života i rada. Sjetimo se da su tada, u posljednjem desetljeću devetnaestog i prvom dvadesetog stoljeća, oni obilno ukrašavali slikama, skulpturama i umjetničko-obrtničkim izvedbama novogradnju kazališta, zgradu Bogoštovlja i nastave, Sveučilišnu biblioteku i druge javne građevine, osobito crkve. Usto su oni, najviše kipari Robert Frangeš i Rudolf Valdec, koji su se najviše opirali Meštrovićevim narudžbama u Zagrebu, dobili službe nastavnika u Bolléovoj Obrtničkoj školi, a većina njih dobila je i novosagrađene državne atelijere, koje su se nadali dobiti i Vidović i Meštrović, ali su bili isključeni iz te, za likovne radnike presudne pogodnosti.

Apsurdna je bila situacija 1908. kada je u Zagrebu bila priredena treća izložba udruženja južnoslavenskih umjetnika *Lada*, da je, pod paskom i režimom ministra Raucha, isključena svaka ideja zajednice južnih Slavena, pa su slovenski, srpski, ali i dalmatinski umjetnici, bojkotirali tu izložbu (1065). Čak je i A. G. Matoš, koji inače nije sudjelovao u jugoslavenskoj političkoj euforiji dijela hrvatskih, srpskih, slovenskih i bugarskih mladih umjetnika, kritizirao režimski stav zagrebačkih

Meštrović, Beograd, 1908.

umjetnika: „Premda smo oduvijek smatrali političku jugoslavensku misao apsurdnom i nerealnom utopijom, zagovaramo vazda misao kulturnog jugoslavenstva s tom razlikom od novih Ilira, da u Jugoslavenima ne gledamo jedan, samo jedan narod, kao ni jedno, samo jedno pleme. Kada može postojati kulturno evropejstvo, kulturna zajednica svih Evropljana bez opasnosti - barem za jače - narodnosti, što da ne postoji zajednički rad sinova južnog slavenstva, to više, što su toliko podjednake kulturne snage, da im međusobno natjecanje - slično konkurencijama olimpijskim i islamskim helenskih država - može tek koristiti!“ (1055).

Tako su se u prvom desetljeću ovoga stoljeća dalmatinski, osobito brojni splitski umjetnici, ne mogući u zavičajnom, tada provincijskom, Splitu naći ni odgovarajućeg zaposlenja ni narudžaba, rasuli inozemnim kulturnijim središtima, osim rijetkih koji su ostali u gradu, poput slikara Emanuela Vidovića i Anđela Uvodića ili arhitekta Kamila Tončića.

U katalogu *Prve dalmatinske umjetničke izložbe* u Splitu 1908. zabilježeni su tadašnji boravci umjetnika koji su izlagali: u Splitu Anđeo Uvodić, redovnik Vinko Draganja, Emanuel Vidović, Virgil Meneghello Dinčić, Ante Katunarić i Branislav Dešković, iako je ovaj posljednji tada živio i radio u Parizu. Iz Dubrovnika je izlagao Josip Lalić (koji se malo zatim iselio u Rim); iz Zadra Bruno Bersa i Mirko Rački; iz Kune na Pelješcu Celestin Medović; iz Visa Niko Marinković; od ostalih Vlaho Bukovac iz Praga, Ivan Rendić iz Trsta, Paško Vučetić iz Beograda, Toma Rosandić i Franjo Angeli Radovani iz Beča, Ivan Meštrović iz Pariza.

Ta splitska agilna i poletna mladež našla bi se u Splitu, zajedno s književnicima, glazbenicima i ostalim mladim intelektualcima iz inozemstva, u vrijeme božićnih, uskršnjih, a najviše dugih ljetnih praznika, savjetujući se kako pridonijeti na polju umjetnosti ne samo svom užem zavičaju, nego i onom širem, zajedničkoj Hrvatskoj.

Međutim, loša iskustva s odbijanjem javnih narudžaba, profesorskih sužba i atelijera, a zatim i isključivanjem dalmatinskih Hrvata iz natječaja za spomenik Strossmayeru u Zagrebu pod uvredljivom izlikom da pripadaju „drugoj državi“, tj. *Kraljevini Dalmaciji*, bili su poticajem mladim dalmatinskim umjetnicima da, premda rasuti cijelom Europom, organiziraju u Splitu zajedničku likovnu manifestaciju, kojom su u prvom redu htjeli pobiti tvrdnje dalmatinskih autonomaša - koji su nakon poraza 1882. sve više postajali talijanski iredentisti - da umjetnost u Dalmaciji ima izvore i poticaje isključivo u tradiciji i suvremenosti talijanske umjetnosti, i dokazati da su Hrvati u Dalmaciji zreli za razvitak vlastite likovne umjetnosti, svježije, suvremenije a likovno istaknutije od one koja je tinjala u birokratiziranim krugovima zadarskih ili splitskih simpatizera talijanske kulture i umjetnosti.

Organizatori splitske izložbe, da bi opovrgnuli neke kritike o njihovom separatizmu od ostalih sjevernohrvatskih, u stvari zagrebačkih, umjetnika, pozvali su i njih da izlažu u Splitu, ali su oni bojkotirali izložbu, pa se odazvao jedino slikar Mirko Rački.

Idejni pokretač izložbe bio je splitski slikar Emanuel Vidović. „Vidovićeva je poglavito zasluga - pisao je pjesnik Božo Lovrić u prigodnoj publikaciji u povodu izložbe *Split i Prva dalmatinska umjetnička izložba 1908.* - da se otvorila prva dalmatinska umjetnička izložba. Radio je, neumorno je radio prožet jakom vjerom i proniknut idealima čovjeka, što živi jedino za umjetnost. Ostvarilo se ono, što je prije deset godina bilo smiješno i nemoguće. A nada je, da neće dugo potrajati, te će isti grad slaviti otvor sveobće hrvatske umjetničke izložbe. Ovi skup umjetnika, što će ih hrvatski narod u Dalmaciji upoznati, nikao je iz borbe, iz dugotrajne borbe sa sredstvima i ambijentom. Njih niko nije pomagao, njih je svak grdio, ali oni nisu sustali, jer je naše more, nebo, planine i sunce ožarilo njihove duše neodoljivom čežnjom za ljepotom i neumrlošću.“ (1054⁴).

Za priređivanje izložbe, i na njoj osnovanog umjetničkog društva *Medulić*, bila je zaslužna splitska trojka Emanuel Vidović, Ante Katunarić i Virgil Meneghello Dinčić, koji su tada osnovali i nekoliko godina izdavali humoristički list *Duje Balavac* i u njemu sva trojica sudjelovala crtanjem karikatura. Uredništvo tog lista izdalo je u povodu izložbe i prigodni časopis *Prva dalmatinska umjetnička izložba* kojega je izišao samo prvi broj (1249¹⁶⁸; 6742²⁸⁻²⁹).

Na Vidovićev poticaj sastavljen je odbor od splitskih uglednijih ličnosti hrvatske stranke koje su svojim imenima jamčile ozbiljnost i značaj izložbe. Stvarni predsjednik odbora bio je omiljeni splitski gradonačelnik i prigodni pjesnik - autor satiričke knjige *Pregrišt šušnja* - dr. Vicko Mihaljević, a među odbornicima Vicko (Vinko) Milić, F. Petrić, J. pl. Tommaseo, a posebno je bio agilna tajnik odbora dr. Gajo Bulat mlađi.

Priredivači izložbe su čak pozvali i rijetke dalmatinske umjetnike protivničke protalijanske stranke, ali se ovi nisu odazvali, videći u njoj istaknutu političku, a ne samo umjetničku ideju (1084).

KATALOG □ □ □ PRVE DALMATINSKE UMJETNIČKE IZLOŽBE

30. SEPT. 31. NOV.
1908. □ U SPLJETU

Katalog *Prve dalmatinske umjetničke izložbe*, Split, 1908.

Odbor je uputio proglas svim hrvatskim, posebno dalmatinskim umjetnicima u domovini i u svijetu, da sudjeluju na izložbi kojom će se oživiti davna tradicija umjetnosti na Jadranu.

“Raštrkani kojekuda po našim i tuđinskim zemljama - stajalo je u proglasu - u daljini i tuđini, žive oni, a do nas dopire tek njihovo ime, priznato i čašćeno više od drugih nego li od nas.

Tako mi danas znamo za njihova imena, ali njihovih radova, kojima su sebe prodičili, njihovih djela, koja su odraz duše naše, naših osjećaja i naše dobi mi ne poznajemo. Ona su danas nama gotovo tuđa...”

“Najljepša imena naše umjetnosti, od Bukovca, Medovića, Meštovića, Murata, Rendića, Vučetića pak sve do najmlađih i najnadobudnijih sila uhvatiše se u kolo da nas pomognu pri ovom smjelom pokušaju...” (1093; 1094).

Osim proglasa kojim se pozivaju umjetnici da izlažu, Odbor je sastavio i *Pravilnik dalmatinske umjetničke izložbe u Splitu*, s propozicijama izlaganja (1093).

Izložba je otvorena 1908. u godini dovršenja dviju istaknutih splitskih građevina. Te je godine dovršena duga obnova zvonika katedrale, koji je desetljećima bio zakrit skelama, pa je tada zablistao nov i bijel nad gradom. Tada je dovršen i *Hrvatski dom*, secesijska građevina inž. Kamila Tončića, koja

je trebala pružiti prostore za djelovanje većeg broja splitskih kulturnih, umjetničkih, glazbenih i sportskih društava, koja su do tada zauzimala neprikladne prostore rasute po čitavom gradu. *Hrvatski dom*, kao i ranije sagrađeno *Općinsko kazalište* podignuti su kao vidni rezultat hrvatskog narodnog preporoda u Splitu.

Prva dalmatinska umjetnička izložba priređena je baš u prostorijama novosagrađenog *Hrvatskog doma*. Projektant doma, inž. Tončić bio je i aranžer izložbe.

Ipak, «najveća zasluga za ovu umjetničku izložbu ide slikara Vidovića in primus, koji je znao za stvar zagrijati svoje drugove i živo se zauzeti, a onda odbora, što se je rado odazvao umjetnicim i doprinjeo mnogo toga utješnom uspjehu ove izložbe,» pisao je u *Hrvatskom ilustriranom koledaru Svačić Srećko Šp. Perišić* (1249¹⁶⁸; 6742²⁸⁻²⁹).

30. rujna 1908. svečano je otvorena izložba govorima članova priređivačkog odbora dr. Mihaljevića, dr. Ivčevića i dr. Bulata i hrvatskom himnom koju je otpjevao zbor splitskog društva *Zvonimir* (1087).

„Ova je izložba regionalna... - rekao je G. Bulat na otvaranju. - Službena korporacija umjetnika u Zagrebu nije se odazvala našem pozivu zbog pogrešnog shvaćanja, ali se je odazvao vrlo mladi umjetnik Rački, a uz njega još su se dvojica prijavili: čast njima i hvala!“ (1054³).

Na izložbi je, koja je bila otvorena od 30. rujna do 31. studenoga 1908, otkupljen veći broj radova, među ostalim i Meštrovićev reljef *Umjetnik naroda moga*. Namjesnik Dalmacije Nardelli kupio je više slika namijenjenih budućoj *Umjetničkoj galeriji* u Splitu, za osnutak koje se naročito zauzimao slikar Vidović (1249¹⁶⁸), ali je ona osnovana tek 1931. godine.

Splitskoj je izložbi dan veliki publicitet, ne samo u hrvatskom, nego i u inozemnom tisku, poput londonskog *Studia* (583²⁴⁻²⁵; 1028; 1030; 1047; 1061; 1066; 1085, 1087; 1089; 1100; 1111; 1149; 1249). Izdan je vrlo lijep katalog izložbe (490). Bilo je oko sedam tisuća posjetitelja (9919).

Ivan Meštrović, tada u Parizu, izložio je na splitskoj izložbi petnaest radova, među kojima i svoje prve skulpture tzv. *Kosovskog ciklusa*: torza *Miloša Obilića* i *Banovića Strahinje* (490).

Rekli smo da je izložba 1908. još zaoštrila svađu između splitskih i zagrebačkih umjetnika, ali i između dalmatinskih i sjeverohrvatskih političara i rodoljuba.

U ime zagrebačkih umjetnika, a formalno i u ime saveza jugoslavenskih umjetnika udruženih u *Ladi*, društvu koje je upravo te 1908. godine priredilo izložbu u Zagrebu, napao ih je slikar Oton Iveković u pravaškoj *Hrvatskoj* i u *Obzoru*. Iza Ivekovićevih napada bez sumnje su stajale druge, političke i umjetničke ličnosti.

Iveković je bio posebno oštar prema dalmatinskim umjetnicima, među kojima su bili tada najistaknutiji hrvatski umjetnici: Rendić, Bukovac, Medović, Meštrović, Dešković, Rosandić i drugi. On je ranije u *Glasi Matice hrvatske* predbacio umjetnicima iz Dalmacije „kulturu, kakovu se vidi samo kod riečke i zadarske mularije“. On se u Sofiji, u povodu prve izložbe *Lade* 1906. kompromitirao dodvoravajući se mađaronskom banu Rauchu. *Obzor*, koji je objavio Ivekovićev napad, podržao je njegovu kritiku umjetnika iz Dalmacije. Dalmatinskim je umjetnicima predbacio da izlažu odvojeno od onih iz Banske Hrvatske da bi sami postigli što više otkupa od državnih bečkih institucija (1043).

Dalmatinski su umjetnici već bili povrijeđeni i uskraćeni što obećane atelijere i profesorske položaje u Obrtničkoj školi nisu dobili ni Bukovac, ni Medović, ni Vidović, ili Meštrović, nego samo zagrebački umjetnici. U *Novom listu* iznijeto je u javnost „...da se na nekoj tajnoj sjednici pretresalo, kako da se stane na put ‚majstorima s mora‘, koji da su na užtrb domaćih umjetnika i da je Kršnjavi, vješti kovač zgodnih formula, spasio situaciju, iznijev zaprjeku ‚austrijskog podaništva‘. Vlada je odlučila prama mnijenju zagrebačkih umjetnika“ (1046).

U vezi s tim vrijedno je pozornosti otvoreno pismo što ga je Vlaho Bukovac uputio iz Praga Izidoru Kršnjavome, koji je tada, 1905, u svom opširnom pregledu suvremene hrvatske umjetnosti u *Hrvatskom kolu*, kao i u pamfletu *Anarkija* što ga je potpisao Ferdo Kuhač, a u stvari sastavio Kršnjavi, hvalio Bukovca, ali ga je ujedno umnogome ocrnio i oklevetao.

„...Pišete da sam Vladin ateljer odbacio jer me nijeste hoćeli učiniti direktorom istijeh uz platu. Vi lijepo znate da to istina nije. Odlučio sam tek ondar ‚na žalost‘ svoj ateljer graditi, i u istinu podigao onu *pretencioznu* kuću, ali ne kako Vi želite da se misli sa rasutijem Vladinim novcima, već sa trideset hiljada for. moje supruge, a osamnaest hidlj[ada] moieh što sam ih sa sobom donio kad sam u Zagreb stupio... U Zagrebu sam ljepo novca zaslužio... a zaslužio sam ga više na privatnim portretima nego s Vladom, sa kojom se toliko razmećete.

...te zastor Hrvatskog kazališta 6.000 for, koje odračunajući uzdržanje moje obitelji i moje troškove... ostalo mi je net[to] 400 for. za moj trud od punih 7 mjeseci rada i za svu moju genialnost, što Vi velikodušno nazivljete.

Za ove dvije pak potonje radnje (slika *Cara* i *Zastor*) priznat ćete da nijeste Vi kriv da sam ih dobio, uprli ste sve snage Vaših petnjih žila, da ih dobije Tišov ‚Vaš protegé‘, pa kad Vam to upalilo nije...

Vladina zgrada za Bogoštovlje i nastavu nije mene *dovukla* u Zagreb, kao ni Vaša presvjetlost, pošto ondar nijesam imao čast o Vama ni znati. Bio sam u Zagrebu radi Strossmayerova portreta, a presv. gosp. Ljudevit Barun Vranyczani me je nagovorio da u Zagreb dojdem...

Dovršujem da ime Fagjoni bilo je blagopokojnog mog preminulog roditelja, ime koje je on sa ponosom nosio, isto tako i ja sa ponosom nosim prijevod u hrvatski, a kad sam uzeo radi ljubavi prema rodjenoj mi Slavenskoj grudi, to nahodim vrlo neumjestno, da mi jedan Hrvat zamjeri.”⁶¹

Dr. Iso Kršnjavi je bio predstojnik Bogoštovlja i nastave u banovinskoj Hrvatskoj, a ujedno i predsjednik *Društva umjetnosti* u Zagrebu i na tim je položajima mnogo pridonio umjetnosti, gotovo isključivo u Zagrebu, ali je za opremu i ukrašavanje slikama i skulpturama po sjevernoj Hrvatskoj od 1900. do 1910. utrošeno čak 800.000 Kruna, i to uglavnom za radove švapskih zanatlija, najčešće serijske proizvode kiča (1527). Zagreb je u Kršnjavijevo doba bio u svemu protežiran, što je umnogome uvjetovalo procvat kulture i umjetnosti u tom hrvatskom središtu, čak i na račun kvalitete. Kršnjavi je tu igrao ulogu renesansnog mecene, namećući pri tome svemu svoje konzervativne akademske nazore, što je za mlade zagrebačke umjetnike koji su, okupljeni u kratkotrajnom *Društvu hrvatskih umjetnika*, poletno nastupili 1898. na *Hrvatskom salonu*, predstavljalo ujedno stilski nazadak i sve uhodaniji konformizam.

«Naši umjetnici, usporedimo li ih s literatima - pisao je 1910. zagrebački časopis *Zvono* - dodjoše vrlo brzo i na dosta laki način u nas do priznanja i postaše umjetnicima bez ove-

ćih borba i konkurencija. Uzrok je tome taj, što se sa strane vlade (Kršnjavi) išlo za tim, da se najednoć stvori hrvatska umjetnost. Svakom nešto talentiranom obrtnoškolcu podijelio bi se stipendij, da nastavi nauke u Beču ili Münchenu, pa bi vlada smatrala svojom dužnošću, da ovakvim mladim ljudima iza svršenih nauka omogući egzistenciju, namjestivši ih na obrtnu školu i davši im na uživanje besplatni atelje, ogrjev i podvorbu. Uz to je vlada u njih naručivala oveće radnje i dobro honorirala (Bogoštovna dvorana). Rijetko je koji umjetnik radio veću sliku, a da nije već unaprijed bio sjeguran, da će je prodati... Naši su umjetnici dosta dugo djelovali bez konkurencije, favorizirani s jedne strane od vlade, a s druge obožavani od javnosti, koja je u njima uvidjela prve umjetnike i po njima odgojena zadobila svoje umjetničko shvaćanje. Dosada je svaki umjetnik djelovao u svom području samostalno. Tako se u Frangeša naručivale obilato alegorije, plakete i reliefi, u Valdeca portreti i nadgrobni spomenici, u Crnčića marine, u Kovačevića pejsaži sa Save, u Auera ženski akti.

Kad je mladja generacija (Meštrović, Krizman, Rački, Vidović) istupila samostalno nastadoše trvenja i borbe, koje su pošle tako daleko, te su zagrebački umjetnici sebi prisvojili kao neko pravo, da su samo oni tobože domaći, hrvatski umjetnici, dok su ostali Hrvati umjetnici, koji žive izvan Zagreba, Nehrvari. To se jasno vidjelo prigodom raspravljanja u javnosti o natječaju Strossmayerovog spomenika, gdje su odbornici Društva Umjetnosti izjavili, da se izvedba spomenika imade povjeriti samo domaćim, zagrebačkim umjetnicima, jer su samo oni - hrvatski umjetnici. Afera s Milčinovićem još jasnije dokumentira nisku borbu stanovite klike...

...Tako je jedan od fakata, da su n. pr. dvojica umjetnika Društva Umjetnosti kušali osujetiti kupnju Meštrovićeva zdenca, koje je gradsko zastupstvo u njega naručilo - samo za to, što se Meštrović ne slaže sa intencijama D. U. Drugi je fakat, da se jedan član D. U. a ujedno i profesor Umjetničke škole zaprijetio jednome svome djaku, koji je u Medulićevoj izložbi saradjivao, da bi mu moglo to ljuto škoditi kod namještenja danas-sutra na Umjetničkoj školi...

...Jer po čem Meštrović i drugovi ne budu isto tako domaći i hrvatski umjetnici kao Frangeš i družina? Zar možda po tom, što si ovi staviše općeniti naslov... Hrvata Medulića? Ili možda po tom, što su oni namješteni kao profesori imajući besplatan atelje i materijalnu obezbijedjenost, a ovi su boemi, koji još dosada ne progovoriše glasno o unosnim stolicama i umjetnosti za kruh? Zar je Društvo Umjetnosti zato više domaće i više hrvatsko, što kroz cijelo vrijeme svojega djelovanja nije dalo od sebe onako jedinstvenoga skroz nacionalnoga i umjetničkoga glasa, kako ga dadoše ovi, što se kupe oko Medulića? Tko tu smije govoriti o patriotizmu, dok se naklapa o tom, da Dalmatinci nijesu domaći umjetnici, u času, dok nam je najviše potrebno sjedinjenje svih sila narodnih?" (1273).

I zagrebački *Obzor* pisao je nešto kasnije o toj kritičnoj pojavi:

«...Jedini i najodlučniji razlog jest taj, da se bez nužnih preduvjeta hoće po što po to da mobilizuje čitavu hrvatsku umjetnost u Zagrebu. Istina Zagreb je danas središtem hrvatskog kulturnog života, ali se ne smije zaboraviti, da imade u zemljama hrvatskim mjesta, koja se mogu pohvaliti stoljetnom umjetničkom tradicijom... Centar hrvatske kulture Zagreb, morao bi baš u interesu svoje želje za centralizovanjem svijeta u svojim zidinama, podržavati što više rasadišta kulturnih...» (1579).

Urednik *Narodnog lista* u Zadru Vinko Kisić odgovorio je na Ivekovićeve kritike dalmatinskih umjetnika zbog separatizma. Dalmatinska izložba ima regionalni, ali ne i separatistički značaj, jer su pozvani, kao gosti, i umjetnici iz čitave Hrvatske (1048; 1049).

Separatizam se pogotovo nije mogao predbaciti jednom od glavnih pokretača izložbe Vicku Miliću, dugogodišnjem i prekaljenom borcu za aneksiju Dalmacije sjevernoj Hrvatskoj, koji je u *Velebitu* tom prigodom izjavio: «Mi Dalmatinci u opće ne damo se kupovati, ili podmićivati od vlade, mi smo naučni biti svedjer u borbi sa vladom, sada otvorito, sada prikrito, ali uvijek u protivnosti sa težnjama viših osvajača. Mi smo naučeni na oskudan život, pak ne znamo za beznadno razkošje, za servilno podpomaganje, za trafik sa savješću. I ponosa ne damo, ako i skromna, baš jer smo od stoljeća naučeni na svoj osobni rad i privredu. A kamo li, što nam g. O. Iveković predbacuje da se nadamo nagradi bečke vlade za tobožnji separatizam! Eto ovako se priznaje samopriekor ovdašnjeg naroda, kada sve stavlja na kocku samo da svoje narodno čuvstvo neokaljano sačuva. Neka zagrebački umjetnici budu uvjereni, da kod nas ima konservativaca, natražnjaka, pače austrijanaca i klerikalaca, plašivaca i skeptika, jer naš politički odgoj datira stopro od pol vieka; ali da izdajica kod nas doista nema! Još kod nas vriedi narodno poštenje i svatko užasno strepi od javnoga žiga.» (1048; 1056).

Polemika se nastavila još oštrijim riječima. Nikola Andrijašević je 1909. u *Glasi Matice hrvatske* htio opravdati dalmatinske umjetnike, našto je Oton Iveković otvoreno zaprijetio:

«Ovoga proljeća priredit će hrvatski umjetnici izložbu u Zagrebu - po uzoru dalmatinaca - takodjer samo 'regionalnu'.

Ne će pozivati ni jednoga Dalmatinca. Ovi ovdje umuju ovako:

Neka Dalmatinci ostaju u Dalmaciji - a mi ćemo u Zagrebu. Tamo neka 'Austrija' učini 'atelier' - kako ovdje, - onda neka se takodjer sagradi 'umjetnička škola' - pa eto dosta mjesta i za 'profesure'!» (1118).

I Milan Begović je branio organizatore splitske izložbe: «Hrvatski je značaj čitave izložbe, u vanjskom i unutarnjem smislu potpun...» (1030). On je u prikazu izložbe u zagrebačkim *Narodnim novinama* istaknuo, govoreći o izlagačima: «Najsnažniji umjetnički talenat, ne samo među umjetnicima, koji izložiše ovdje, nego u opće među svim jugoslavenskim umjetnicima, jest Ivan Meštrović.

Titanska, revolucionarna natura ovog sina dalmatinske Zagore odavna dominuje u svim našim izložbama. Dubok u koncepciji, jak u izradbi, smion u motivima - to je njegova karakteristika.» (1030).

I Iso Kršnjavi je pak napao u *Društvu umjetnosti* dalmatinske umjetnike, predbacujući im separatizam (1142).

I da zaključimo riječima prijatelja i mecene splitskih umjetnika, kasnije gradonačelnika i bana, dr. Iva Tartaglije u zagrebačkom *Savremeniku* nakon izložbe:

«Svrha spljetske umjetničke izložbe bijaše u prvom redu koncentracijona. Htjelo se sakupiti i složiti hrvatske i srpske umjetnike iz Dalmacije, koji s priznanjem rade na tegobnom polju umjeća, a rastrkani su kojekuda po našim i tuđim zemljama, u daljini i tuđini, e da se tako s jedne strane pokaže, na kojoj visini stoji današnja narodna umjetnost u Dalmaciji, a s druge da se konstatira, što je ona tijekom ovo par zadnjih decenija izradila i stvorila.

Izložba je ovu svrhu i polučila. U njoj su zastupani svi hrvatski i srpski umjetnici iz Dalmacije osim Murata. Od dvadesetosam umjetnika izloženo je preko - 150 djela. Ova djela pružaju - osim rijetkih iznimaka - vjernu i potpunu sliku produkcije, razvitka i stanja toli cjelokupne savremene umjetnosti u Dalmaciji, koli pojedinih umjetnika, od najstarijih do najmladnjih... I sa umjetničkog stajališta uspjela je spljetska izložba. Njena umjetnička vrijednost - osobitim obzirom na prilike i odnošaje zemlje - razmjerno je veoma znatna, a kompleks umjetničke produkcije je jako dobar...

Pri koncu još jednu primjedbu, koja je apsolutno potrebna, e da se razjasni pravi karakter ove izložbe i raspše neke posve neosnovane sumnje. Sa raznih strana bijaše odmah pri organiziranju izložbe primjećeno, da spljetska izložba hoće da ima neki posve separatistički karakter, kojim dalmatinski umjetnici hoće tobože markirati svoju teritorijalnu posebnost prama banovinskim umjetnicima. Kao član pripremnoga odbora mogu izjaviti, da u svim ovim prigovorima ne samo nema ni trunca istine, već da je jednodušna želja svih odbornika i umjetnika bila, dati izložbi isključivo narodno - hrvatsko-srpsko obilježje i ma bilo kako dokumentirati svestrano jedinstvo s banovinskim umjetnicima, jednom kad nije bilo moguće prirediti u Spljetu opću hrvatsku i srpsku umjetničku izložbu. Žalosna nesuglasja, koja postoje između nekih naših umjetnika, nijesu porodili ni misao ni težnju za ovom izložbom, koja bi inače svojim uspjehom mogla barem indirektno doprinijeti uprav poravanju onih štetnih razmirica. Ovakovo poravnanje je ne samo poželjno, već je ono nužno za naš kulturni i narodni napredak. Ta ako su dalmatinski umjetnici o sebi privredili ovakovu izložbu, neka se samo pomisli, kakovu bi izložbu mogli prirediti zajednički s banovinskim umjetnicima!» (1149⁶⁻⁷).

DRUŠTVO HRVATSKIH UMJETNIKA MEDULIĆ

Poletna djelatnost mladih dalmatinskih umjetnika, naročito splitske trojke Vidović-Katunarić-Meneghello, kojoj se na izložbi 1908. kao vodeća ličnost pridružio Meštrović, nije mogla završiti samom izložbom krajem 1908. Previše je ideja nabačeno, previše planova zacrtano, previše energije uloženo, kako na umjetničkom tako i na nacionalno-političkom polju, a da se sve to ne bi nastavilo. Stoga su mladi umjetnici, sastavši se u jesen te 1908. iz cijele Europe u Splitu, osnovali svoje umjetničko društvo, nazvavši ga imenom davnog slikara «Schiavona» Andrije Medulića.

Društvo je imalo staleški karakter: da pomaže umjetnicima u radu i prodaji radova; umjetnički da unapređuje suvremenu likovnu umjetnost, posebno u kulturno zaostaloj provinciji, a osobito ideološko-politički, da umjetnošću djeluje u zemlji, ali pogotovo u inozemstvu, na promicanju ideje kulturnog, umjetničkog, a posredno i političkog ujedinjenja južnoslavenskih naroda, učlanjujući i umjetnike drugih južnoslavenskih naroda, bez obzira što je društvo prvenstveno bilo regionalno.

Društvo je *Medulić* nastalo također na ustuk *Društva umjetnosti* u Zagrebu, nakon razmimoilaženja dalmatinskih umjetnika sa zagrebačkima. Takva odvajanja raznomišljenika umjetnika, secesije «mladih» od «starih», bila su tada česta i u ostalome svijetu, pa i u Hrvatskoj. U Beču su se mlađi avangardni umjetnici odvojili u *Secesiji* od onih starije akademski usmjerene generacije. I u Zagrebu su se 1902. mladi odvojili iz *Društva umjetnosti* osnovavši više staleško nego općumjet-

ničko *Društvo hrvatskih umjetnika*, ali su mladi umjetnici bile previše konformisti da bi se suprotstavljali Kršnjavome, Bolléu i općenito konzervativnijim institucijama od kojih su dobivali javne narudžbe, pa su 1905. kapitulirali i opet se pripojili *Društvu umjetnosti*, s kojima je Meštrović iz Beča i Pariza bio više u zategnutim odnosima i u sukobu nego u ljubavi i suradnji.

Kada se 1905. u Zagrebu osnovala hrvatska sekcija južnoslavenski orijentiranog društva *Lada*, kao i u Sloveniji, Srbiji i Bugarskoj, i ona je odmah zaplivala u konformističke vode, kako u odnosu na novije pravce europske umjetnosti, tako i na nacionalnu političku ideju južnoslavenske suradnje i bratstva, ideje vodilje *Lade* u drugim središtima.

To posljednje rodoljubno udaljevanje od prvotnih ideja likovnog udruženja *Lade* bilo je razlogom što su dalmatinski umjetnici bojkotirali izložbu *Lade* u Zagrebu 1908, a samostalno su iste godine pristupili umjetničkoj *Jugoslavenskoj koloniji* u Beogradu, koja je također predstavljala stanovitu oporbu i beogradskoj sekciji *Lade*; posebno kada su se najistaknutija srpska slikarica Nadežda Petrović i beogradski Splićanin slikar Paško Vučetić sukobili sa žirijem *Lade*, ali je taj sukob ipak konačno uspješno smiren, za razliku od splitsko-zagrebačkoga (911).

Osnutak *Umjetničkog društva Medulić na Dalmatinskoj izložbi* u Splitu 1908. bio je, dakle, tada logičan čin, u kojemu je Ivan Meštrović odigrao presudnu ulogu, a svojim velikim ugledom, koji je naglo prešao granice domovine, dao je snagu i ugled novom društvu.

Secesija splitskih umjetnika od zagrebačkih, reprezentativna izložba u Splitu 1908, osnivanje zasebnog udruženja, a usto i općenito hvaljena Meštrovićeva skulptura, koju zbog pretjerane secesijske stilizacije širi slojevi nisu shvaćali, nego su je prihvaćali više njezinom patriotskom porukom nego likovnom, sve je to izazivalo «veliku pozornost cijele naše javnosti, unoseći potpunu zabunu i pometnju u našu ionako slabo orijentiranu umjetničku i književnu kritiku», pisao je kasnije jedan od sudionika tih zbivanja, književnik Milan Ćurčin (2517²⁶¹).

Među umjetnicima koji su tijekom izložbe posjetili Split bili su i tada najistaknutiji hrvatski slikari Bukovac i Medović. Bukovac je tada, u studenome 1908, izabran za predsjednika društva koje se ustrojavalu, ali je on nadalje bio više počasni nego stvarni predsjednik društva, jer je glavnu riječ od ranijega Vidovića preuzeo Meštrović, relativno mlad, ali s velikim autoritetom. Vlahu Bukovcu su splitski umjetnici tom prigodom priredili u Splitu svečani banket.⁵⁸ Jednako su svečano pogostili Celestina Medovića koji je 22. studenoga prisustvovao prvoj sjednici *Medulića*.⁵⁹

Emanuel Vidović, koji je vodio osnivački odbor društva u privremenoj odsutnosti Meštrovića, pisao je 22. prosinca 1908. istome:

«Glede osnivanja našeg društva gotova je stvar... Sada smo odabrali odbor od 6 lica... Bukovac u početku nije htio pristati (da bude predsjednik) i u opće bio je hladan za stvar, ali kada sam mu kasnije prikazao svrhu bio je oduševljen.» (8801^{7, bilj. 15, 16}).

Iako je *Hrvatsko umjetničko društvo Medulić* osnovano potkraj 1908, njegov je pravilnik odobren od Namjesništva u Zadru tek u veljači 1910, kada je objavljen u posebnom izdanju. Pokretački odbor, kojega su tvorili Vlaho Bukovac, Tomislav Krizman, Celestin Medović, Ivan Meštrović, Mirko Rački,

Ivan Rendić, dr. Ivo Tartaglia, Ivan Tišov, inž. Kamilo Tončić i Emanuel Vidović, taj je statut s popratnom okružnicom poslao brojnim uglednijim osobama i ustanovama ne samo u Dalmaciji, nego i u cijeloj Hrvatskoj, pa i izvan nje.

Popratni je dopis glasio: "Kako se razabire iz priloženih statuta, društvu je Medulić zadaća, da na umjetničkom polju sudjeluje kulturnom podizanju naše domovine. U svom radu pokretački odbor računa na sve one prosvjetlijenije elemente, koji teže za napretkom, te reflektuje na njihovu potporu. Ovim uvjerenjem šalju Vam se statuti s preporukom i molbom, da se izvolite upisati među društvene članove i time unaprediti i učvrstiti djelovanje ove narodne inštitucije. Split 15. februara 1910."

"Društvo će priređivati skupštine, rasprave i predavanja - izvještavala je nadalje splitska *Sloboda* - sudjelovati će na poziv oblasti, društava ili posebnika kod rasprava, koje zasijecaju u umjetničke struke, izdržavati će knjižnicu, umjetničke zbirke, izdavati priopćenja, brošure i slično, priredjivati skupna pregledavanja važnijih umjetnina, naučna putovanja, biti na raspoloženje kod izricanja strukovnih mnijenja, te ustanovljivati obrambene sudove umjetničkih pitanja.

Koliko smo s druge strane upućeni, društvo će za svoje članove dijeliti i nagrade u obliku umjetničkih reprodukcija, te godimice izriječavati i originalne umjetnine među članove.

Imena, koja nalazimo u pokretačkom odboru daju ovom društvu pečat izrazito umjetničke institucije, te su najveća imena u našoj modernoj umjetnosti. Ova imena pokazuju i to, da se tu ne radi o kakvom provincijalizmu ili separatizmu, jer se među pokretačima nalazi i umjetnika iz Banovine (Krizman, Tišov, Rački).

Društvo 'Medulić' je izazvala jedna potreba; ono je jedino čisto društvo umjetnika. U Zagrebu je postojao prije desetak godina i više klub hrvatskih umjetnika, koji je živo radio i uspjevao. Kasnije se je klub pretopio u staro 'Društvo umjetnosti' komu je na čelu dr. I. Kršnjavi, pak je nastao i razdor i zastoj.

Društvo 'Medulić' ide opet za emancipacijom umjetnosti od raznih spona i obzira, pak nema sumnje, da će skupiti veći dio svih hrvatskih umjetnika.

Bude li u javnosti odziva i potpore 'Medulić' bi mogao ubrzo da zaigra vrlo važnu i odličnu ulogu u našem kulturno-umjetničkom životu..." (1295-1298; 1395).

Iz imena društva, gdje je naglašeno da je to *hrvatsko društvo*, i iz njegovih ciljeva vidimo da se nije želilo osnovati neko regionalno, a pogotovo ne izrazito separatističko društvo, nego društvo sa ciljevima koji su, po sudu osnivača, bili bolji, liberalniji i suvremeniji od onih, u srži konzervativnog, umjetničkog društva u Zagrebu s Kršnjavijem na čelu. Međutim, osim što je zacrtalo stručne i staleške ciljeve na korist i napredak samih umjetnika kakve je imalo i 1905. ugašeno *Društvo hrvatskih umjetnika*, ono je preuzelo i širi kulturni program zagrebačkog *Društva umjetnosti*, tj. širenje umjetničke kulture među građanstvom. U stvari su sljedećih nekoliko godina djelovali dosljedno prvim profesionalnim ciljevima, naročito okupljajući umjetnike i priređujući izložbe, a malo u širem smjeru. Međutim, ono što u navedenoj okružnici nije uopće spomenuto, a što je bio jedan od bitnih programa društva, to je domoljubno djelovanje na umjetničkom i kulturnom polju južnih Slavena - dok se ono na političkom polju nije smjelo otvoreno spominjati, nego samo priželjkivati.

Nakon službenoga odobrenja društva - koje je u međuvremenu već bilo priredilo izložbu u Ljubljani 1909, na poziv Rikarda Jakopiča - ono se 15. lipnja te 1910. i formalno ustrojilo. Izabrana je i uprava: predsjednik Vlaho Bukovac, potpredsjednik Tomislav Krizman, tajnik dr. Ivo Tartaglia, blagajnik inž. Kamilo Tončić, odbornici Celestin Medović, Ivan Meštrović, Mirko Rački, Emanuel Vidović. Tom je prigodom odlučeno da društvo priredi u jesen veliku izložbu u Zagrebu (1236⁷⁵⁹; 1286; 1653).

Dalmatinske je umjetnike, okupljene na splitskoj izložbi 1908, obuzela prava umjetnička i nacionalna euforija. Bili su puni planova, međusobnog razumijevanja i jednakog nacionalističkog uvjerenja. Nadežda Petrović, inače prijateljica Meštrovića, Vidovića i Vučetića, posjetila je izložbu i oduševila se zanosom mladih umjetnika:

"Sloga, ljubav i mir - pisala je u srpskoj *Štampi* o izložbi - u društvu sa plemenitim priznanjem caruje ovog puta u našoj klasičnoj Dalmaciji, u našem klasičnom Spljetu... Spljet je naš Rim... Priroda ga je odredila da bude privlačna točka umjetnika slavenskog juga." Ona čak predlaže da se umjetnicima nakon završetka Akademije omogući godina-dvije života i rada u Splitu, kao što Nijemci i Francuzi daju svojim stipendije za Rim (1062, 17. IX. ¹; 8634²²⁸).

Da je Meštrović, iako je tada boravio i radio u Parizu, bio na čelu čitavog tog pokreta i društva svjedoči i Krizman nazivajući ga u pismu upućenom njemu 1913. «našom glavom» (8801⁷).

A. G. Matoš, koji nije štedio oštrih strelica kritizirajući i dalmatinske umjetnike, pa i Meštrovića, naročito zbog njihovog prenaglašenog jugoslavenskog nacionalizma, ocjenjujući 1911. lošom izložbu *Hrvatskog društva umjetnosti* u Zagrebu, stavlja izlagačima kao primjer splitskog *Medulića*: «...Jer tko je vidio prije pola godine (1910) izložbu Medulića i sada razmotri radnje zagrebačkih umjetnika, imat će jasnu sliku naše savremene umjetnosti.

Medulić nije društvo dalmatinskih separatista, ne, Medulić znači mladu umjetničku generaciju, mlado naše slikarstvo i kiparstvo, smiono i buntovno, dok su naša gospoda profesori, koji se kupe u Hrvatskom društvu umjetnosti, već pravo reći Stari...» 60

Osnutak i djelovanje društva *Medulić*, naročito nakon splitske izložbe 1908, izložbe u Ljubljani 1909, a pogotovo u Zagrebu 1910, izazivalo je sve oštrija predbacivanja i napade zagrebačkih umjetnika. Čak je i Antun Gustav Matoš, koji je Meštroviću i dalmatinskim umjetnicima priznavao talenat, bio iritiran njihovom oporbom u povodu izložbe *Lade* u Zagrebu: «...Ako je secesija izlazak iz kakvog društva zbog nepomirljive razlike u umjetničkim načelima - pisao je on još 1908. - gg. Bukovac, Medović, Meštrović, Vidović, Rački, Rendić, Vučetić, Paja Jovanović, Jakopič, Jama, Krohar [Grohar] i Nadežda Petrović nemaju tih načelnih razlika, jer u L a d i vidimo sve škole i struje, pa i njihove. Taj 'trik' poslužiti će samo tome, da nezadovoljnici bojkotuju Zagreb, Hrvatsku, na korist Beograda i Srbije. Ovi, inače djelomice izvrsni umjetnici, nisu secesionisti, nego - za inat štrajkaši...» (1055¹⁶³).

Pogotovo nakon zagrebačke izložbe 1910. i rimske 1911: «Već davno postoji nastojanje da se omalovaži i osramoti ne samo ono što je u Zagrebu trulo, već i ono što je lijepo i korisno u Zagrebu. Već davno postoji tendenca da se sistematski hvali i uzvisuje Meštrović i njegovo društvo M e d u l i ć , i da se sistematski grdi i napada zagrebačka umjetnost.» (1720; 5869²²⁹).

Očito je da je Matoš bio revoltiran zbog političke djelatnosti Medulićevaca, a ne umjetničke.

Janko Baričević, pišući opširno u zadarskoj *Hrvatskoj kruni* 1909. o likovnom životu u Zagrebu, svjedoči o tome sukobu među hrvatskim umjetnicima:

«Još od izložbe u Sofiji vuče se spor između umjetnika iz Dalmacije i onih u Banovini. Prigodom spljetske izložbe došlo je do oštih polemika između jednih i drugih, gdje je mnogo gorkih bilo izrečeno... Postupak banovinskih kolega bio je Dalmatince ogorčio te ih je to nagnalo, da osnuju svoje posebno umjetničko društvo. Razlog utemeljenju ovom društvu nije bio provincijalizam, nego osjećaj potrebe, koja se je nekim umjetnicim hrvatskim iz primorske Dalmacije namećao, da se združe u jedno tielo, e da tako uzmognu bolje zaštititi svoje interese.

To nije moglo biti po čudi banovinskim umjetnicima, koji su dakako naglašavali jedinstvo rada, a koji su pri dieljenju plodova znali biti drugog mnijenja. Jedinstvo rada bilo je najviše na srcu umjetnicim iz Dalmacije, koji su bili spremni sa svoje strane žrtvovati se, ali ne do te mjere, da stradaju ili da budu zapostavljeni do poniženja. Poniženje je tim gorče, kad dolazi od brata, a da tomu izbjegnju, Dalmatinci su osnovali svoje društvo.

To je bio neki prosvjed mučke. Umjetnici iz Banovine, shvaćajući značenje ustanovljenja te organizacije, shvatiše i svu svoju krivicu te jedva dočekaše spljetsku izložbu, a da se uzmognu oboriti na dalmatinske drugove, htijući njihovo društvo označiti kao skroz afarističko i bez truna osjećanja solidarnosti. Dalmatinske novine su na to odgovorile, a iz Praga je tom prigodom i sam Bukovac pisao u 'N(ovom) Jedinstvu' o tom predmetu. Tih dana na svim ustima bili su dalmatinski afariste i sebičnjaci. Premda zagrebački umjetnici vrlo dobro znadu, što je to jedna provincijalna izložba, ipak punim ustima vikahu 'crucifige!' 'separatistima' i 'majstorima s mora'. Bila je to mala hajka, koja za malo da nije prešla i na sasma neparlamentarne manire. Bila je ono senzacija za Zagreb, koji ju nije namjeravao tako lahko izpustiti iz ruku. Netko je šapnuo o nezahvalnosti umjetnika iz Dalmacije, koji su u Zagrebu sjajno prolazili, što im ne bi bilo moguće u Dalmaciji; spominjalo se je ime Medovića i Bukovca. Stvar je svršila tako, da je i jedna i druga strana odložila pero, spremna u svakom času, da ga ponovno zamoči...

Medjutim ovo dana [1909] morala su nadoći dva događaja, koja su to pitanje ponovno potakla: izložba 'Medulićeva' u Ljubljani i Strossmayerov spomenik.

Društvo hrvatskih umjetnika iz Dalmacije, pozvano, priredilo je svoju izložbu u Ljubljani, koja je vanredno dobro uspjela. Taj je čin bio dovoljan, da daje povoda nekim umjetnicim u Banovini da pokušaju revanche. Ponovno izadjoše sa istim argumentima, kao da dalmatinski umjetnici idu za ciepanjem, za izolacijom dalmatinskom te kao da ignorišu svoje banovinske drugove... Dalmatinci, koji su i sami bili gosti i koji su kao 'Medulić' bili pozvani, niese mogli u tudju kuću drugoga pozvati...

Podignuće Strossmayerova spomenika takodjer se je moralo pretvoriti u - aferu. Zagrebačko društvo umjetnosti upitano za mnijenje u pogledu natječaja za nacrt, savjetovalo je, da se najprije uzmu u obzir nacrti Valdeca i Frangeša, a tek onda, ako ovi ne budu zadovoljavali, da se nacrt daje Dalmatincu Meštoviću. To je na najjednostavniji način bilo nekolegijalno i nedelikatno, u čemu ih je zastidilo društvo inžinira i arhiteka-

ta, koje je svoje mnijenje dalo u smislu, da se natječaj nepristrano i jednako ustanovi za sve hrvatske umjetnike bilo iz koje zemlje..." (1108, br. 130).

Ali ni među samim zagrebačkim umjetnicima, kao ni među onim splitskima, nisu uvjerenja bila usklađena. Vidjeli smo da su se drugima pridružili zagrebački slikari Rački, Krizman i Tišov, a kasnije i mladi Babić, dok je među drugima izbio spor između kiparâ Deškovića i Meštovića.

Branko Dešković, tada u Parizu, a zatim u Veneciji, izlagao je 1908. na splitskoj, a 1909. na ljubljanskoj izložbi zajedno s ostalim medulićevcima. Međutim, njegove realističke skulpture pasâ i konjâ, rađene u intimnom impresionističkom stilu, nisu se uklapale u radove ostalih njegovih kolega pod utjecajem Meštovićeve herojske i secesijske stilizirane skulpture, s izrazitim patriotskim sadržajima i porukama, pa su zacijelo ocjenjivane drugorazredno na objema izložbama, potpuno u sjeni Meštovićevih kolosa.

I neki drugi mladi umjetnici unutar *Medulića* osjećali su se podređenima isticanjem Meštovićevih skulptura *Kosovskog ciklusa*, kako brojem izloženih radova, tako i istaknutim položajem i postavom na izložbama, ali se nisu usudili otvoreno kritizirati. Zamjerali su Emanuela Vidoviću, glavnom začetniku društva, nepristranost u davanju monopola Meštoviću i njegovim djelima. Oni su i potakli Deškovića da istupi kritički, ali je on iz Venecije uputio pismo uredništvu splitskog *Našeg jedinstva* u kojemu je nastojao smiriti nesuglasice u društvu (1199).

Međutim, u jesen iste 1910. pisao je revoltirani Branko Dešković formalnom predsjedniku društva Vlahu Bukovcu u Prag da istupa iz društva jer smatra da je društvo tek Vidovićeva klika, kojega štiti Meštović, koja mladima ne dopušta da dođu do izražaja. Posebno smatra da je on podcijenjen, a Meštović precijenjen. Zacijelo je u Deškovića bilo i zavisti prema svome kolegi istih godina, čija su djela slavili i u domovini i u inozemstvu. To je donekle i bio razlog da Dešković tada, 1910, napušta intimnu animalistiku i započinje niz secesijske stiliziranih skulptura nacionalne herojske patetike, oponašajući u tome tadašnje Meštovićevo stvaralaštvo. Razlog za taj nagli prijelaz iz intime u monumentalizam moramo vidjeti i u Deškovićevom južnoslavenskom razdoblju, jednakom onom Meštovića i većine umjetnika u Meduliću. Stoga Dešković te godine u Sarajevu modelira za dotadašnji njegov rad neobičnu skulpturu *Marko Kraljević i Crni Arapin*, blisku Meštovićevim skulpturama *Kosovskog ciklusa*. Međutim, poslao ju je na izložbu *Medulića* nešto kasnije od zadanog roka, pa nije primljena za izlaganje. On je bio uvjeren da je Meštović nije pripustio izložbi iz zavisti prema njemu i želeći zadržati svoj monopol na tu tematiku. O Deškovićevom nastojanju da se natječe s Meštovićem govore i njegove daljnje skulpture tih predratnih godina, nacionalno-herojske tematike, a izrazito secesijske stilizacije, koje, iako potpuno suprotne njegovoj ranijoj animalistici, predstavljaju istaknuta umjetnička ostvarenja, premda su dugo u našoj povijesti umjetnosti bile potpuno podcijenjene kao promašaji i Deškovićeve nacionalističke zablude (8594).

U vezi s tim slučajem poslao je Branko Dešković *Našem jedinstvu* ogorčeni dopis u kojemu je optuživao Vidovića i Meštovića da «mlagje gaze i smetaju im». Žiri izložbe u Zagrebu, od četiri osobe, a u stvari «od samo jednog - Meštovića», kako veli Dešković, od četrnaest Deškovićevih skulptura prihvatio je za izložbu samo tri, i to ranije njegove intimne skulpture životinja, odbivši novije herojsko-secesijske radove. Dešković je

izjavio da se ne podvrgava takvom žiriju i da ne vjeruje u nepristranost Meštrovića i njegovog kruga. Znajući da je na izložbi *Medulića* 1910. u Zagrebu, osim Meštrovića koji je potpuno dominirao, bilo izloženo 29 radova Tome Rosandića, 20 radova Tomislava Krizmana, 11 radova osrednjeg slikara Mihe Marinkovića i sl., moramo zaključiti da je Dešković bio s pravom povrijeđen - ukoliko zaista prekoračenje roka za slanje radova nije bilo razlog tome (1390).

Općenito su neki mlađi umjetnici članovi *Medulića* više napadali Vidovića zbog njegovog autokratizma, nego samog Meštrovića. Navodno su se u društvu stvorile čak tri do četiri frakcije, pa se ono, nakon zagrebačke izložbe 1910. i djelomičnog sudjelovanja na rimskoj 1911. i organiziranja samostalne Meštrovićeve izložbe u Splitu 1914, koja nije otvorena zbog izbijanja rata, stvarno raspalo, a preostali su se umjetnici bivšeg društva *Medulić* okupili tek još jednom na izložbi u Splitu nakon rata 1918. (1287; 1364; 1903).

Hrvatsko umjetničko društvo *Medulić* je u kratkom razdoblju svoga djelovanja uspjelo okupiti djelatne mlade dalmatinske umjetnike, razviti nacionalističku južnoslavensku ideju i afirmirati ih na skupnim izložbama u Splitu, Ljubljani, Zagrebu i Rimu. Pokretač i organizator društva bio je prvenstveno Emanuel Vidović, ali okosnicu društva i glavni autoritet u njemu predstavljao je nesumnjivo Ivan Meštrović (583; 8801⁹).

NESUĐENI STROSSMAYEROV SPOMENIK

Jedan od uzroka zavade Ivana Meštrovića s *Društvom umjetnosti* u Zagrebu, ili hrvatskom sekcijom južnoslavenskog društva *Lade* u Zagrebu - što je zapravo jedno te isto - bile su, kako smo spomenuli, nepravilnosti i pristranosti natječaja za izradu spomenika pokojnom Josipu Jurju Strossmayeru u Zagrebu, a u povodu stote obljetnice rođenja.

Prethodno je Meštrović iz Pariza vodio jalovu polemiku s *Maticom hrvatskom*, odnosno njezinim tajnicima Ivekovićem i Radićem, u vezi s jednim njezinim natječajem (141; 142; 909; 912; 914; 915; 964).

U Zagrebu se 1906. ustrojio *Odbor zagrebačkih gospodja za podignuće Strossmayerovog spomenika*. On se obratio Saboru Hrvatske i Slavonije s molbom da osigura novac za taj spomenik. Sabor je tu molbu proslijedio Kraljevskoj zemaljskoj vladi, koja međutim nije ništa poduzela. U međuvremenu su dva odbora, onaj zagrebačkih gospodja i jedan građanski odbor, sakupili 200.000 kruna za spomenik. Posebno su pozvani i Dalmatinci da prilože za spomenik biskupu čijim su idejama južnoslavenske zajednice bili osobito privrženi (1086)⁶¹.

Odbor zagrebačkih gospodja se nato obratio stručnim organizacijama i osobama u pogledu smještaja spomenika u gradu i načina narudžbe spomenika.

Tada su se razvile polemike oko oba pitanja. Oko smještaja spomenika mišljenja su se otprilike složila da se postavi pred zgradom *Jugoslavenske akademije*, a oko narudžbe da se objavi javni natječaj, ali su se mišljanja podijelila: da li da natječaj obuhvati umjetnike u cijeloj Hrvatskoj, da li samo u banovinskoj (sjevernoj) Hrvatskoj ili čak i u susjednim južnoslavenskim zemljama: Sloveniji, Srbiji i Bugarskoj.

Iso Kršnjavi je predlagao smještaj na Zrinjvcu pred *Akademijom* (974).

Živa i oštra polemika, međutim, razvila se u vezi s natječajem za izradu spomenika.

Hrvatska podružnica jugoslavenskog umjetničkog društva *Lada* u Zagrebu predložila je da se natječaj objavi samo u banovinskoj Hrvatskoj, čime bi se iz njega isključili dalmatinski umjetnici, u stvari Meštrović. *Klub hrvatskih arhitekata* bio je jednakog mišljenja, ali se *Hrvatsko društvo inžinira i arhitekata* zalagalo za širi slobodni natječaj (1135³³²; 1138²). Splitsko društvo umjetnika *Medulić* protivilo se takvom užem natječaju (1179).

Spor Ivana Meštrovića sa zagrebačkim *Odborom*, u stvari s *Društvom umjetnosti*, i polemika koja se pri tome razvila, izazvani su nastojanjem zagrebačkih umjetnika da se Meštrović, kao potencijalni autor spomenika, isključi iz natječaja i izvedba povjeri Robertu Frangešu ili Rudolfu Valdecu. Meštrović je pak, i sam zadojen rodoljubnim slavenskim Strossmayerovim idejama, vruće želio izraditi taj spomenik, koji bi ujedno bio i jedini njegov javni spomenik u Zagrebu, budući da *Zdenac života* još nije bio postavljen. U polemiku protiv pristrane odluke *Društva umjetnosti* da se za izradu spomenika mogu natjecati samo kipari iz banovinske Hrvatske, a time ne i Meštrović iz dalmatinske Hrvatske, uključili su se prekaljeni borac za hrvatski preporod u Dalmaciji Vicko Milić i glavni urednik *Narodnog lista* Vinko Kisić u zadarskom *Narodnom listu* 1909. (1120; 1136-1138).

«...A što da rečem o načinu izvadjanja, da se je htjelo tamo dvojici samo, bez da su ga ni nacrtali, povjeriti izvadjanje djela? - prosvjedovao je Vicko Milić, koji je prisustvovao mnogim Strossmayerovim govorima. - Može li se što nespretnijega predlagati? Ta to bi bio najgori ekskluzivizam, komu sjegurno ni obći glas ne daje povoda.

Dakle ne ostaje drugo nego otvoriti natječaj na sve umjetnike trojedne kraljevine, da u stanovitom roku podnesu svoje nacрте, pak nek ih odbor presudi. Samo Hrvati mogu shvatiti ličnost jednoga Strossmayera i izraditi mu podnožje dostojno njegove veličine...» (1139).

Opravdanje *Društva umjetnosti* bilo je vrlo neuvjerljivo: «Sam veliki Strossmayer bio je iz Banovine. Ma koliko se zanosio za jugoslavenski ideal, on je najviše baš za nas u najužoj Hrvatskoj učinio. Njegov duh bio je duša Banovine, pa kad mu se već podiže spomenik u Banovini, bilo bi absurdno, da mu ga ne podigne domaća banovinska umjetnost.» (1120¹).

«Većeg bezsmisla, a u isto vrijeme većeg insulta na uspomenu neumrlog vladike ne da se ni pomisliti - odgovarao im je Vinko Kisić. - Tjeskogrudno, da ne kažemo egoistično stanište skupine zagrebačkih umjetnika moglo se je pokušati pokriti bilo kakovim prividnim razlozima, ali ne nikada imenom jednoga Strossmayera, koje je danas simbol ne samo hrvatskog, nego u obće jugoslavenskog jedinstva. Istina, on - iz Slavonije - izabrao je Zagreb kao mjesto gdje će podići divne hramove prosvjete, ali ne sigurno kao 'Banovac' za 'Banovce', nego kao velik muž, velik Hrvat, velik Slavjanin za cijelu Hrvatsku i sve jugoslavenske zemlje, želeći da Zagreb bude središte, naš Pariz, naša Firenza...

Ne radi se ovdje o 'umjetničkim probitcima' ni Banovine ni Dalmacije ni Istre ni drugih naših zemalja; radi se o časti naroda, radi se o tomu, da hrvatski narod podigne Strossmayeru spomenik dostojan onoga koji ga diže i onoga komu je podignut.» (1120¹).

I najistaknutiji zagrebački i općehrvatski dnevnik *Obzor* podržao je prijedlog općeg hrvatskog natječaja: «...Mi smo za pošten natječaj među svim hrvatskim umjetnicima, jer baš želimo, da u natjecanju hrvatski umjetnici ulože sve svoje sile, da baš najbolji dobije izradbu spomenika.» (1120²).

A. G. Matoš, koji je pratio književni, umjetnički i općeniti kulturni život u Hrvatskoj, posebno u Zagrebu, iako zamjera dalmatinskim umjetnicima, a pogotovo Meštroviću da se premalo, kod kuće i u inozemstvu, iskazuju kao Hrvati, smatra da širi, čak jugoslavenski natječaj, ipak nema smisla jer su «danas naši hrvatski kipari neprispodobivo bolji od njihovih jugoslavenskih kolega. Mi svi znamo, da će na sličnom natječaju biti glavni natjecatelji samo dvojica: Frangeš i Meštrović.

Svaki od te dvojice moćnih umjetnika ima svojih pristalica i sva buka u štampi proti *Ladi* i *Društvu umjetnosti* dolazi najviše otud, što od natječaja mogaše biti isključen i Meštrović. A to bi bila šteta - ne za Roberta Frangeša, nego za Meštrovića, jer sam uvjeren, da će na tom konkursu Frangeš Meštrovića pobjediti...

U cijelom tom novinarskom metežu čini se Frangešu golemo krivica, zapostavljajući ga prema 'priznatom' Meštroviću, kako je već žaleći istaknuo i dr. F. Marković.

Međutim, to 'priznanje' nije još tako autoritativno. Meštrović se proćuo u Beču, ali Frangeš u Parizu. Meštrović je nedavno izložio u Pariskom 'Jesenjem salonu', ali kritičar 'Figara' i 'Tempa' nije ga ni spomenuo, dok je Frangeš na pariskoj svjetskoj izložbi dobio prvu nagradu (Bukovac treću), a muzej Luxemburg nabavljajući samo djela priznatih svjetskih umjetnika, kupio je Frangešove umjetnine.

Toliko o 'priznanju' i da je na moje, ja bih Frangešu bez natječaja povjerio taj spomenik kao najboljem našem kiparu, što pored toga još i živi među nama. Ja sam već češće imao prilike pisati o neobičnom daru Meštrovićevom, ali on mi se ne čini još zreo, gotov umjetnik. On još uvijek traži, isklesavši dosle vrlo zanimljivih djela, ali ne našavši ni jedne figure, što bi bila u potpunom smislu lijepa. On je dosele predočivao više bol nego ljepotu. A što nije bez važnosti: on nikad ne bijaše tako dobar Hrvat, kakav mogaše biti u neograničenoj skoro svojoj slobodi umjetničkoj.

...Našoj kulturi služi na čast, da imamo takva dva takmaca, pa pošto je već bilo predloženo, da taj spomenik izrade dvojica (Valdec i Frangeš), što da ne ostane kod dvojice, kod Frangeša i Meštrovića? Tako bi bio vuk sit i koza cijela. Frangeš bi, kao vjerniji portretista, mogao izraditi lik Biskupov, a Meštrović, kao valjan alegoričar i simbolist, ostale figure, ili obratno... Pruživši si kod prvog velikog hrvatskog spomenika ruke, ta dva vrla umjetnika ne će samo učiniti kraj nekulturnom regionalizmu i urkogrudnom umjetničkom kampanilizmu, nego će dati primjer bratske sloge i zajedničkog rada cijeloj našoj, zbog osobitosti zavođenoj, inteligenciji, kojoj su i spomenici kao taj Štrosmajeru suvišni ne budu li joj trajnom opomenom sloge i hrvatske solidarnosti.» (1135^{1-2; 334-335}).

Moramo napomenuti da je Matoš, u svom kritičnom sudu o Meštrovićevoj skulpturi, poznavao samo djela njegove prve, bečke, faze rada, dok će pariške skulpture *Kosovskog ciklusa* Meštrović izložiti u Zagrebu tek sljedeće 1910. godine, na izložbi s Račkim i s Medulićevcima.

U polemiku su se, konačno, uključili i sami zainteresirani kipari, Ivan Meštrović pismom iz Pariza, i Robert Frangeš i Rudolf Valdec, kao i umjetnička društva iz Zagreba i Splita. *Obzor* je objavio sve njihove dopise.

Društvo hrvatskih umjetnika Medulić u Splitu tvrdilo je:

«...Spomenik velikom mužu, koji nije poznavao političkih granica između raznih dijelova naše razciepkane domovine, a u kulturnom pogledu ni državnih između pojedinih jugoslavenskih naroda, nikako ne smije tu razciepkanost, koja nije nastala voljom naroda, još većma povećati.

Kako je Strossmayer jednakom ljubavlju i velikom dušnošću obasipao čitav naš narod i kako je težio za kulturnim jedinstvom čitavoga Jugoslavenstva isto tako mora i spomenik, koji će njega, njegove ideje i težnje ovjekovječiti, biti resultanta svih narodnih, kulturnih i umjetničkih sila celog Slavenskog Juga...

Spomenik, koji se u središtu hrvatskoga naroda diže Strossmayeru je narodni, što više on je jugoslavenski, a ne teritorijalni spomenik, pak stoga mora biti u svakom pogledu što dostojniji ne samo muža kojemu biva dignut, već i naroda koji ga diže.

Ova se ali konačna težnja može postići samo plemenitim natjecanjem svih onih sinova jugoslavenskih naroda, koji su kadri i pozvani, da ju što bolje i savršenije oživotvore.

Pred oživotvorenje ovako uzvišene cilji moraju stoga izčeznuti kojekakovi politički i teritorijalni odnošaji, osobni i grupski obziri, ekonomske i socijalne prilike pojedinog umjetnika, puštajući mjesta jedino vrijednosti umjetničkog djela, te ideje i svrsi kojoj je ono namjenjeno...

Ako se stoga faktično želi podignuti Strossmayeru u ime naroda i u ime njegovih kulturnih težnja onaj spomenik koji će biti najdostojniji njega, njegovih ideja i naroda našega, treba pozvati sve hrvatske, srbske, slovenske i bugarske kipare na natječaj, pak onda između svih projekata izabrati onaj, koji - bez obzira na osobu umjetnika, na grad ili zemlju, koju obitava i na narod, kojemu pripada, - bude po koncepciji i tehnici najuspjeliji.

Ovakovom obćom jugoslavenskom konkurencijom, ne će se ni najmanje naškoditi domaćim kiparima, za koje se već unapried drži, da su najpozvaniji stvoriti Strossmayerov spomenik, već će se njima samo koristiti time, što će ovakova jugoslavenska konkurencija dokazati njihovu spremnost nad drugim hrvatskim, srbskim, slovenskim i bugarskim kiparima i opravdati mnijenje onih, koji su već unapried bili o njihovoj spremnosti uvjereni.»

Žiri mora biti nepristran i stručan, ugledan i potpuno slobodan u odlučivanju...»

Slijede daljnje detaljne propozicije natječaja što ih predlaže društvo *Medulić*. U cijelom tom sadržaju i stilizaciji očit je Meštrovićev presudni udio (144¹⁻²).

Kipar Robert Frangeš Mihanović je na poziv urednika *Obzora* iznio istome svoje mišljenje u vezi sa Strossmayerovim spomenikom:

«...Sasvim je naravski, da sam kao član 'Lade' pristajem uz društveni zaključak za kojeg držim, da se neprotivi samoj jugoslavenskoj ideji, na kojoj je to društvo i utemeljeno. Naprotiv moje je mišljenje, da samo čuvanje posebnih interesa svake umjetničke jugoslavenske plemenske grupe može omogućiti i trajno uzdržati jugoslavensku uzajamnost...

Kad je već o kampanilizmu članovi 'Medulića' su sami svojom secesijom taj kampanilizam stvorili. Pošto je 'Medulić' dosele radio na svoju ruku bez obzira na Zagreb nije čudo, da se zagrebački umjetnici nisu obazirali kod tog natječaja na 'Medulić'. Svako društvo pa i 'Lada' i 'Društvo umjetnosti' ima bez sumnje pravo da brani svoje interese.

Novinstvo se je u toj stvari odviše dalo uplavisati političkim momentom. Savez 'Lada' je osnovan na ideji jugoslavenske kulturne uzajamnosti pa je gotovo smješno ovakovom društvu podmetati neki separatizam..."

Pošto se ne radi o međunarodnom nego hrvatskom spomeniku, on ne predlaže međunarodni, već samo hrvatski i jugoslavenski žiri (144²).

Mišljenje Rudolfa Valdeca je bilo, između ostaloga:

«...Što se samoga prava natjecanja tiče, treba po mom mnijenju pozvati sve jugoslavenske kipare, ako pak ne sve, onda barem sve hrvatske kipare, bez obzira gdje su.» (144²).

Očito je da su i Frangeš i Valdec, nakon čitave bure kritika podignutih u javnosti, morali ispraviti svoje prvotno mišljenje i dopustiti širi hrvatski ili čak jugoslavenski izbor autora spomenika.

16. studenoga 1909. pisao je Meštrović iz Pariza Milanu Ogrizoviću, uredniku kalendara *Strossmayer* s molbom da u *Obzoru* objavi, nađe li shodnim, njegove prijedloge za natječaj.

«Iz moga prijedloga ćete moći vidjeti - veli u pismu - da mi se jedino o tom radi da bude spomenik dobar. U tom se mišljenju i sve ostale kolege (*Medulića*) samnom slažu. Najzgodnije ćemo se ugnuti i svadjama i bojazni da se ne postavi kakav kič, ako se pozovu strani umjetnici kao sudije. Od troška na to zazirati jedna je glupost. Zar će spomenik biti onda bolji ako se više para u bronzu ili kamen saspe?»

Meštrović predlaže sljedeći svoj dopis:

«U subotnjem broju Vašeg cijenjenog lista objelodanjen je zaključak 'Društva umjetnosti' glede pitanja Strossmayerovog spomenika. U tom zaključku čitam, da tek u slučaju neuspjeha gosp. Frangeša i gosp. Valdeca, imao bi se uzeti u obzir i ja, pa stoga dozvolite izjaviti slijedeće:

Pripravan sam za Strossmayerov spomenik konkurirati samo onda, ako bude konkurencija raspisana za sve jugoslavenske ili barem sve hrvatske umjetnike, jer se jedino putem pravednog javnog natječaja može postići najbolji umjetnički rezultat. A da nije naša javnost uvjerenjena, da je umjetnička strana spomenika dostojna ideji Strossmayera, ne bi htio **nikako primiti izvedbu**, a ako se nadje tko od gospode kolega koji će na taj način preuzeti radnju - neću izgubiti ni riječi. Držim da zaključak 'Društva umjetnosti' nije samo za mene uvredljiv nego i za sve ine, koji nisu g.g. Frangeš i Valdec. Ovom zgodom izvolite da Vam priopćim moje mišljenje, kako bi imala biti konkurencija.

I. Glede prava na konkurenciju i glede jurija.

1. Pravo na konkurenciju imadu svi jugoslavenski ili barem svi hrvatski umjetnici boravili oni ma gdje a pripadali ma kojoj pokrajini.

2. Juri mora biti internacionalan i to sastavljen iz 4 najboljih svjetskih umjetnika u skulpturi. (Po mome mijenju bili bi slijedeći: Rodin, Bartholomè, Bourdelle, Van de Stapen, Minne, Hildebrandt, Lederer, Miselbeck, Sücharda [Sicard], Sudbinin).

3. Konkurencija ima biti anonimna.

4. Prigodom prosudjivanja podastrtih projekata nesmiije biti nitko osim odabranih stručnjaka prisutan.

5. Za prvu nagradu moraju biti sva 4 jurora.

6. Protiv suda stručnjaka nema priziva.

7. Prva nagrada mora biti bez ikakove nagrade za projekat

a druge dvije u novcu i preći u vlasništvo Strossmayerove galerije.

8. Nikakva temeljita promjena pri izvedbi spomenika na odabranoj skici nesmiije uslijediti.

9. Poslije stručnjačke osude stvari se izlažu za javnost.

10. Sve skice moraju biti najmanje 1/5 dotične veličine kojoj si pojedinac spomenik zamišlja.

11. Svaki konkurent mora izraditi barem jedan detalj u onoj veličini u kojoj se spomenik zamišlja (jer se jedino u faktičnoj veličini može viditi pravi monumentalni kvalitet stvari. Dolazilo se često do iskustva da je jedan umjetnik načinio interesantnu skicu, ali gotov spomenik nije odgovarao zadaći).

12. Rok za konkurenciju ima biti najmanje jedna godina.

13. Rok za izvedbu neka ustanovi sam umjetnik sa odбором.

II. Glede mjesta i oblika samog spomenika.

1. Kako i u kojem obliku bi imao biti spomenik izveden treba prepustiti umjetnicima, jer će oni (kipari) najbolje znati kako se najuspješnije dade prikazati spomenik (u plastici), naravski svaki na svoj način.

2. Nesmiije se unaprijed propisati u kojem materijalu imade biti izradjen spomenik, jer to takodjer zavisi od zamisli i tehnike pojedinog umjetnika. Da mora materijal biti trajan razumije se.

3. Umjetnicima imade se prepustiti u kojoj će dobi života i fazi njegovog duševnog rada prikazati Strossmayera. Ovakova sloboda izbora bi doprinijela i razlikosti projekata kao i širini shvaćanja, a nadasve bi se pokazalo tko je kadar riješiti značaj Strossmayera.

4. Za odlučiti mjesto na koje će se spomenik postaviti imao bi se sastaviti jedan odbor i to od umjetnika. Osobiti obzir imao bi se uzeti na arhitekta. Mogla bi se i dva ili tri mjesta uzeti u obzir, te tek pri rezultatu konkurencije, prema odabranome projektu definitivno mjesto fiksirati.

Paris, 16. studenog 1909.

Ivan Meštrović. (VII. 5. 1).

Meštrovićevi prijedlozi za natječaj objavljeni su u *Obzoru* (144²).

A tada, nakon tolike buke i prepirke, nakon što je sakupljeno prilično novca, prošla je i stota obljetnica Strossmayerova rođenja a da spomenik nije podignut, nego će ga Meštrović izraditi mnogo kasnije, tek 1926.

PISMA IZ PARIZA

U Parizu 1908. i 1909. Ivan Meštrović nije vodio društveni život kao ranije u Beču. Nove poznanike i prijatelje nije brzo stekao, a tada je djelatne, žive, pa i bučne umjetničke krugove izbjegavao, tako da ni tadašnja avangardna europska strujanja, kojima je Pariz bio žarište, nisu djelovala na njegovo stvaralaštvo. Upravo fanatično zanesen stvaranjem herojskih skulptura svog *Vidovdanskog ciklusa* u secesijskoj stilizaciji koju je ponio sobom iz Beča, provodio je cijele dane u upravo mahnitom radu u atelijeru u ulici Impasse du Maine, a tek bi nedjeljom izlazio u grad i to prvenstveno da slobodne sate provodi u podrumskim izložbenim dvoranama Louvrea, zanesen

stiliziranom egipatskom, asirskom i babilonskom skulpturom, ali diveći se uvijek i dalje klasičnoj skulpturi grčkog zlatnog vijeka.

Gotovo osamljen u Parizu, nastojao je ne prekinuti veze s Bečom. Tamo je zadržao atelijer. Zadržao je veze i s bečkim udruženjem *Secesije*, izlažući 1908. i 1909. u Beču, 1909. u Münchenu, ali ujedno 1908. na velikoj *Prvoj dalmatinskoj umjetničkoj izložbi* u Splitu, izložbi umjetničkog društva *Manes* iste godine u Pragu, društva *Medulić* u Ljubljani i na zajedničkoj izložbi u Zagrebu.

Zacijelo su se baš zbog te osamljenosti u Parizu Meštrović i Ruža dopisivali sa svojim zagrebačkim prijateljima Andrijom i Adelom Milčinović, koje izvještavaju o svome životu, o radu, o svakodnevnim brigama. Milčinović su i pisali o likovnoj umjetnosti, posebno o Meštroviću i zastupali njegove interese u zagrebačkim umjetničkim krugovima, pogotovo što je Andrija Milčinović bio neko vrijeme tajnik *Hrvatskog društva umjetnosti*, pa je imao neprilika zbog zalaganja za Meštrovića u tadašnjem zagrebačkom krugu koji mu nije bio sklon.

Zagrebački umjetnici nisu podnosili što je Andrija Milčinović vrlo pohvalno pisao o Meštrovićevoj umjetnosti, s kojim su oni bili na ratnoj nozi, naročito nakon što dalmatinski umjetnici nisu 1909. sudjelovali na izložbi *Društva umjetnosti* u Zagrebu, nego su priredili u Splitu *Prvu dalmatinsku umjetničku izložbu* (1118; 1134).

Sačuvano je devet Meštrovićevih pisama iz Pariza Andriji i Adeli Milčinović tijekom gotovo cijele 1909. godine. Njihovo je prijateljstvo bilo vrlo prisno, a Meštrovićevi nisu nikada zaboravljali da posebno pozdrave Čučicu, kćerku Milčinovićevih, koju je Meštrović portretirao, kao što je te 1909. portretirao i Andriju Milčinovića.

“Ovoga puta nijeste pogodili da ja list u džepu spremljen nosim, nego prilike ili neprilike sile čovjeka da svoje i najmilije prijatelje nosi dugo spremljene u džepu, srcu ili neznam gdje...”

Da, kad je o vazama govora, ja sam ih učinio nekoliko i prodo sam ih sve, nu ipak bi mogo jedan odljev - onako bez pare - šubnut [Arheološkom] muzeju, a Čovo bi to namjestio, pa bi vidjeli kako bi izgledala megju rbinama ko čovjek kad sa sela u grad dodje!...”

Meštrović hvali Milčinovićevo pisanje u *Savremeniku*, na kojega se pretplatilo.

“Mi dobro. Ruža sad dapače vrlo dobro - pomislite počela se debljat. Ima klavir i učiteljicu još od kako smo ovdje, te već i svira prilično. Od neko vrijeme počela ići na neka predavanja na universi i šta Vam ja znam što će još sve iz nje postat.

Pešo [Meštrovićev mlađi brat kojega on školuje] već momak - skoro ‘civilizirani čovjek’ - govori tri šprahje [jezika]...”

Molim vas a je li što vidjate gospodu Elu [Kranjčeviću udovicu] i kako ona sirota? Ja bi joj piso, nu boim se da bi ju to samo smetalo. Silvija mi je bilo grozno žao i nemogu ga nikako zaboraviti. Čio sam mu modelat spomenik pa onda gledat da se na koji način izvede. - Sada saznajem iz ‘Obzora’ da se je već u tu svrhu neki odbor organizovo i tako vidim da ja na svoju ruku nebi mogo ništa činiti pa makar od nekle pare za kamen i smogo.

Sa sarajevskim ‘Hrvatim’ nerado bi imao posla, a Plavšiću, pošto je gospođa Ela tamo, ne mogu pisat. Stoga Vas molim da dadete g. Plav[šiću] na znanje da bi ja htio činiti za Kranjčevića spomenik i to iz vlastite ljubavi napram njega i njegovi pjesama, te napokom i za to, što znam da mu nitko kod nas nemože

takav spomenik učiniti ko ja. Honorara neću nikakova, kamen i klesara - koji može biti naš čovjek, neka odbor plati izravno. Dakle pošto se ima samo material platiti spomenik bi mogo i po samom objemu biti jedamput veći nego kada bi ga tko drugi činio. Netom bi mi odbor ili g. Plavšić javio da neće biti smetnje da se ta stvar postavi ja bi spomenik modelao i predo javnosti bez obzira na već sakupljenu sumu, što bi ostvarenje samo pospješalo.

Molim Vas dakle čim vidite P[lavšića] ispričajte mu to pa mi pišite...” (VI. 2. 10).

A mjesec dana zatim:

“...Vi ste još uvijek ‘nezadovoljni’, što je u ostalom dobar znak, bar ja tako mislim sudeći po sebi, jer kad nebi imao moga zadovoljstva neznam kako bi živio.

Za mene je dobro da mi baš tako vjerno crtate mizerije naše domaje, jer bi inače čovjek u tudjem svijetu zaboravio, pa bi se mogo lako preračunati, ko što naši naivnjaci često u Americi čine misleći jednako na domaju, te čine često... (?) put.

Vi znadete dobro u koliko i zašto gojim ljubav i poštovanje na pram Kranjčevića, te prema tomu nemože moja želja jenjati takorekuć da mu pokažem da imade ipak ljudi u njegovu narodu koji ga znadu cijeniti. Gospogja Ela mi je pisala ima već mjesec dana te izražava želju, ali se neufa direktno tražiti.

Anda Petrović

Ja sam joj odmah moje raspoloženje saopštio nu do danas mi nije dala odgovora, što će sigurno biti uslijed toga, što je ona valjda preslaba naprama raznih 'faktora'. Što ćemo. Kad sam njega pregorio, pregorit ću i to i nepreostaje nam svima ništa izim ono par njegovih prekrasnih stihova. On je sigurno znao da će se prijatelji nuditi, a više nego se nuditi badava ne mogu...

Vaze su velike 110 x 40 te 110 x 50 cm. Bolléa ni Petra i Pavla neću još moliti niti trebam imat posla... Do jedan mjesec dana će biti odljevene u bronzi, te ću odmah iza toga poslati 7 modela u gipsu Muzeju kao poklon, a oni ako će ih postaviti mogu, a ako ne će opet im je slobodno.

Za vas će se isto štogodj naći netom vam bude gotova villa.

Mi inače dobro. - Do mjesec i pol putujemo u Italiju a onda u Dalmaciju. Ako bi me ev. kakav poso preko Beča natrag vodio, možda bi se navratili dan dva vidjeti vas.

Je li Vidrić ozdravio zaboravili ste pisat.

Posla imam dosta, te se tako i para više treba pa opet dodje na isto.

Rački je dolje nešto prodo, te tako ostaje do jeseni na Rijeci Dubrovačkoj.

Po svoj prilici ćemo si i mi što ville tamo kupit gdje ćemo moći svake godine neko vrijeme sprovest..." (VI. 2. 11).

Krajem travnja:

«Dragi naši!

...Mi vam živimo i životarimo ko u velikom gradu, a pomalo se sve to skupa dogriža (?). Danas osam dana putujemo u Italiju odakle ćemo u Dalmaciju. Kako godj bilo dolje mizerno mi smo se, a osobito ja, već zaželjeli sve obač. Ostati ćemo jedno 2 mjeseca, a onda natrag u velegrad - 'srce kulturino'. Sve je to prilično isti vurst tek što i medju vurstim ima razlike, ali ipak ostaju svi vursti, pa ma se stanovite sorte i na tanje kriške skupo prodavale - tako je i sa ljudima.

Ovde ljudi čine zašto se u manjim mjestima bore, stoga je dobro vidjeti u realnosti ono što bi neki čeli postići e da se čovjek manje zagrijava za trice.

Kad bi ste negdje u predgradju stanovali rado bi se na povratku k vama navratili. Ili se može - smije - baš otvoreno doći? Dalje ćemo premišljat o tom da li se imamo navratit ili ne. Rugajte se vi koliko hoćete kad bi ste vi ostali negdje 2 godine i vi bi željeli vidjet vaše prijatelje i ostale svoje zemljake pa ma ih i neprijateljima smatrali.

Recite Barangu (?), da ako misli činit figure nek mi se javi dok budem u Dalm[aciji] za da se navratim radi toga inače kein Gescheft s nama, jer u jesen imam i previše posla.

Vi ćete nam se - nadamo se - takodjer moći u Dalm[aciju] češće javljat, ta za polovicu su jeftinije marke in unserer Monarchia.

Mi ćemo se dolje poseljačit...

Herr Krizman je ovdje to znate pošto vas je obavijestio kroz 'Obzor' o 'uspjehu hrv. umj.' Pomislite kako Pariz djeluje, da se i on odlučio... da će s nama na selo...

Možda će i Pešo u kakvu školu tamo na jesen. Mi ga ne možemo više držat kod sebe jer se strašno ... (?) u Republici. Zna li vi možda dobar zavod tamo? Mjesto njega ćemo uzet jednu curicu sa sobom...» (VI. 2. 12).

Početkom svibnja, pred dolazak u Dalmaciju:

«Dragi ljudi!

Vaše pisama nas je taman još zatekle, nu za 3 dana odlazimo. Nemate razloga sumnjati da vam se iz Italije ne ćemo javiti, kad smo to i prije činili.

Čudno mi je kako se ta Šimunićeva (?) knjižica mogla vratiti kad je adresa na Avenue du Maine 14 točna, a u Impassa imam atelier, dakle može biti i tamo i ovamo. Za srpanj tek se selimo i isti Impass na broj 9, gdje ćemo atelier i stan imat zajedno.

Ruža i Ivan
s obitelji Petrović

Žao nam je da nijeste uspjeli postat vlasnici ville. Čini mi se da nama Künstlerima nije sudjeno postat kućevlastnicim.

Za vaze se nijesam premislio, nego moram od svake još po jedan eksemplar odljeti u bronzi, te su mi tako modeli u saljevaoni što će još mjesec dana trajati i tako prije vašeg povratka neće moći biti otposlane. „Premisliti“ se neću poslati ću ih sjegurano.

A kakav se to muzej otvara?

Radi Peše se još nijesam odlučio. On je dabome već pobdaren. Beznaboštvo je pogotovu naučio u ovdješnjoj školi, te će mu vrlo teško kod nas ići. Sada ga moram još ispitat i ispijat (?) hoće li on da bude obični čoeak ili možda kaki Künstler. On je naginjo svakako u našim krajevima ostati, ali ćemo to vidjeti neće li mu se to dosaditi kad sad budemo dolje.

Mene nije stah dolje k vama doći koliko to da vas nebi s tome - tko bi bio protiv mene - omrazio. Ja pa ma bio još tako mali dadem se raspoloviti tako da sam polovicu Hrvat a polovicu Srbini, tim više što su mi i otac i majka naša čeljad, što inače nije kod neslavosrbe slučaj, te tako ne mogu da budem samo jedno ili drugo. Tako je mislim i kod vašeg čale i kod svih, gdje malko instinkt izbija.

A kako sam ja to u hrv[atisku] smotru dospio - ili su donijeli pod rubrikom 'Wer weiss etwas?'

Čim budemo u Dalm[aciji] javit ćemo vam adresu, a ako bi bilo što važna te bi ste nam prije htjeli pisat možete naprosto Meš[trović] Spljet..." (VI. 2. 13).

Nakon povratka iz Dalmacije javlja se Meštrović Milčinovića 13. kolovoza iz Pariza. Zahvaljuje Adeli što se pobrinula za Pešu, za kojega mu javljaju iz škole da imaju s njime problema.

"...S to par preostalih krajcara - nastavlja Meštrović - će biti najbolje da podmiriš 'Društvo književnika i farizeja', jer tko zna kad bi se ja inače nakanio." (VI. 2. 14).

Ponovno u listopadu iste 1909:

"Daklen ti je starac [vjerojatno Kršnjavi] pričo da sam ga pito glede umjetničkog paviljona [za izložbu Meštrovića i Račkoga ili *Društva Medulic*]. Meni nije još ništa piso osobno - ili se možda nije još dovoljno informiro ili se pako drži kake 'rezerve'?"

Košto će ti biti stari reko ja sam se odlučio prirediti kolektivnu izložbu u nekoliko glavnijih 'jevropskih' mjesta. U tom smislu sam već dobio povoljne odgovore iz Berlina, Beča i Münchena, a nadam se da ću dobiti i iz Praga i Varšave. - U svim spomenutim mjestima će dotična umj. društva preuzeti sve troškove na sebe.

Kada ću gdje od pomenutih mjesta izložiti nijesam niti ja ni dotična društva odlučila nego smo se tek principiuelno sporazumili.

Premda Zageb nije nikakov 'jevropski' grad i premda ja niti sam mogo ni htio s tim računati da mi tko moju izložbu financira, ipak sam odlučio baš sa Zagrebom početi. Razlog toj mojoj odluci nije možda ni jedini glupi patriotizam koliko to da pokažem da mogu i da se ne denjam [udostojim] - ko što to gospoda vele da baš sa Zagrebom počmem, te da baš tu istu izložbu i u Evropu prenesem.

Inače ko što si mogo i sam primjetiti moj se radikalizam mnogo promjenio bar što se forme tiče, a to slijedi samo iz toga, što niti više stavljam prevelike zahtjeve, a niti goim prećerane nade, a još manje računam na razumjevanje i objektivnost 'publike'. Daklen što se tiče izlaganja u Zagrebu namjera mi je sasvijem jednostavna - naprosto izložiti ko i drugdje.

Sada (?) sam u svom poduzeću sasvijem neovisan te da odstranim svaki ev[entualni] žig strančarenja izostavio sam sve obzire na kolege i prijatelje.

Što se tvoje ideje tiče da prije ove dvije vaze pošaljem, to kako vidiš prema ... nemogu pristati, jer sam se odlučio cijelu stvar sam. Nju ću izložiti o mom vl[astitom] trošku skupa sa ostalim radnjama.

Što zar ti držiš da će me tako strašnih para sve stajat? Ja nemislim. Ako dodje do ostvarenja moje izložbe onda je naravno da ću i ja sam morat tamo doći i to najmanje mjesec dana prije otvorenja.

Na tvojoj pripravnosti se najljepše zahvaljujem, koju ćeš ti moći i za me održati i sit se naraditi. Što misliš, to bi bio užasan poso dok bi se 80 kipova ispakiralo i namjestilo, a gdje su druge stvari. Moći ću preko 100 stvari izložiti.

Ja sam se zaista gospodji Elli ogriješio što joj već dugo ne pisah. Za Kranjčevićev me grob ne treba zagrijavati, jer ja na isti i ovako svedj mislim. U ostalom sam već i jedan detail - študiju učinio koja je baš sad u salonu izložena. Gospodji Elli možeš daklen pisat da bude mirna radi toga. Dodje li do moje izložbe u Z[agrebu] biti će medju inim sjegurano i Kranjčevićev grob u prir[odnoj] veličini.

Biti će mi drago ako gosp. Kršnjavi da rezultat glede paviljona čim prije saznam, jer bi onda prema tomu mogo sa ostalim društvima termin fiksirati.

Ako priredim izložbu i vaše društvo 'književnika i farizeja' će mi moći ići na ruku time da mi iznimno, ko što će moja izložba nadam se za Z[agreb] biti iznimna, donesete nekoliko lijepih reprodukcija.

Mi smo zdravo i dobro...

Izložio sam ovoga puta u Salonu 17 stvari a nadam se da ću imati i uspjeha a imo sam ga ponešto i već.

Drago će mi biti budeš li se podjekad za Pešu pripito...» (VI. 2. 15).

Desetak dana zatim:

"Dragi Andrija!

Stari [Kršnjavi] mi je piso da je stvar glede umjetničkog paviljona već gotova, nu ja ne znam da li imam kakovu formalnost činiti i da li trebam - štono riječ - kaki papir u ruci imati. Staroga sam isto pito, te sada tebe molim ako je nužno formalnosti radi kakovu molbu činiti, da to učiniš mjesto mene, e bi stvar bila prije gotova.

Pošto će me puno manje iz Beča do Zagreba, nego li bi me odavle transport stajati, to sam već ugovorio sa 'Secesijom', da po Božiću u Beču priredim izložbu. Troškove naravno sve snose oni. Moje će stvari daklen sve prispjeti početkom aprila u Zagreb, a u isto vrijeme ću i ja doći tamo. Izložba će se moći prvog maja otvoriti, ko što sam i mislio.

Jako je lijepo od Starog da mi je stvar uredio.

Tomica [Krizman] će tamo prispjeti početkom decembra - koji je razlog, to si možeš misliti. Sve mu [je] grozno, te mrzi sebe i mene. - Nu nemoj tim kome pričat da se vesele!

Kranjčevića grob će biti u naravnoj veličini isto u Beču izložen, a prema tomu i u Zagrebu.

Vidjaš li što našeg Pešu? Kako mu ide? Što kaže? A kako ste nam vi?... [Petar je u nekom internatu u Zagrebu].

Molim te što je sa Kranjčevićevom knjigom? Lijepi ste mi vi ,urednici! Molio bih te ako ti nije teško da mi pošalješ jednu Lackovu [Vidrićevu] knjigu.

Kako vidiš mi ćemo na žalost za Božić u Beč, nu nećemo sasvijem Parizu s bogom reći. - Stan i atelier zadržajemo i na dalje...” (VI. 2. 16).

Desetak dana zatim:

“Dragi Andrija!

Hvala ti na izvješću.

Kršnjavi mi je nekoliko dana prije tvoga lista javio da je stvar glede pavijona svršio.

‘Secesija’ mi je ponudila cijelu sgradu ko i sve troškove stavila na raspoloženje od prvog februara. Ja to sa mnogo razloga nijesam mogo odbiti - pogotovu gdje se pokazase tako susretljivi te mi obećaju da će nastojat da i prodam. Osim toga mi je transport iz Beča do Zagreba puno manji negoli iz Pariza.

Za 1. aprila moje stvari moraju biti već u paviljonu, pošto ću najmanje jedan mjesec trebat dok sve uredim. Biti će taman 100 skulptura. Kad je stvar glede paviljona sasvijem riješena, to možeš slobodno u ‘Savremeniku’ objaviti.

Kranjčevićev grob će skoro biti gotov, te ću ga u Zagrebu izložiti - visok je 3 metra bez postamenta a s postamentom 4.75 cm. Popovi će pucati od jeda.

Samo ako će mi glupani stvar primiti? Vrlo će me radovati bude li postavljen.

Kršnjaviju možeš jednom zgodom reći da neću nikako stvar glede Strossmayerova spomenika prepustiti baš tim više što oni nastoje da podvale pravici. Budu li zbilja taj bezobrazni način upotrijebili da samo onu dvojicu [Valdeca i Frangeša] pozovu, onda ću naravno ostat skrštenih ruku. Nu boim se da će im to uroditi gadnijim neprilikama nego si oni igda mogu misliti, a posljedice će biti upravo ubitačne po našu umjetnost. Na tako šta ne zagovaraju ljudi, koji za umjetnost rade i osjećaju.

Ja ni skice ni buste Strossmayerove ne bih ni za glavu izložio, jer bi to izgledalo da se narivavam, a ja premda o sebi drugačije mislim nego li oni u Zagrebu o sebi, ne bih, da mi se sutra novi spomenik, nipošto bez konkurencije htio primiti.

Ako će Bollé što predlagat, neka samo predlaže sve kipare, a ne mene sama - to kada će drugi siromasi imati prilike da se pokažu? Što zar su dvojica troica ili deseterica uzeli u zakup kiparstvo? Nemože li se (?) jedan za koga se i nezna učiniti nešto boljega od sviju nas, ko što bi ja bio pred 7-8 godina bez da se za mene znalo? Nastoj ti da se društvo književnika najčvršće opre takovoj gluposti! Konkurirat mogu svi naši ljudi, a žiri mora biti sastavljen od najboljih evropskih umjetnika ako se hoće nešto dobra dobiti...” (VI. 2. 17).

U posljednje pismo iz Pariza 23. studenoga 1909:

“Dragi Andrija!

Kako vidim iz tvoga pisma pitanje paviljona nije još sasvijem kompletno, čim mi molba još nije riješena. Ili je zar Kršnjavi sjeguran? To mi jasno piši! Novine što si mi poslo sam dobio. ‚Obzor‘ i inače primam. - Meni se sve to gadi. Za prljavštine sam znao ali da su tako prljavi ipak si nijesam mislio. I to hoće da bude magnet koji da sve oko sebe privuče! Da baš to prljavo židovsko gnijezdo.

Ja ću po svoj prilici čim prije dati izjavu da mene ne dovede ni u kakvu kombinaciju jer da ništa neću niti reflektiram.

Da su svi slojevi tako otrovni to je nevjerovatno. Osvetit će im se to grdo. Vaše ‚naprednjačko‘ glasilo se takodjer iskazalo, te predstojnik fotograf, pa ‚esteteta‘ Marković i svi - baš divno. - Ako me ne puste skoro na miru bum im ja već povedal (?).

Onaj ljudi jevrej Benedik mi je piso da upitam Rodina bili došo kao žurer [jury] te sam bio kod njega i sklonuo sam ga na to, nu kako vidim ‘ist das alles nicht ... (?)’.

Gospodji [Milčinović] ću biti u velike zahvalan ode li s Pešom sve kupit što treba a pare ću joj odmah poslat koje bude izdala. Držim da je tamo već zima. Neka mu kupi sve što treba. Ovdje je takodjer hladno. Mi idemo prvoga na nekoliko dana u London, a onda ćemo desetoga u Beč.

Kranjčevićev grob boim se da neće ni gospodja i odbor akceptirati a kamo Stadler. Učinio sam jednu ogromnu ženetinu s krilima u formi sfinge, bute već videli!

Pešo će se i Čučica sjegurmo veseliti kad čuju da ćemo doći u Zagreb...” (VI. 2. 18).

Meštrovićev je pravopis, kako vidimo, vrlo “šaren”, pogotovo kada slobodno piše prijateljima ili rodbini. Moramo se sjetiti da on nije pohađao ni osnovnu školu, a zatim se zatekao u stranome Beču, kao i u Parizu, pa u Italiji, Londonu, Švicarskoj, i nije imao prigode saobraćati sa svojim zemljacima. Usto ni službeni hrvatski jezik nije bio točnije određen, uz raniji donekle etimološki pravopis. Tek je nakon konačnog povratka u domovinu, nakon Prvog svjetskog rata, uglavnom ispravno govorio i pisao, iako su tada općenito i u Hrvatskoj prevladavali neki srbizmi, pa i ekavica. (Ipak njegove izvorne tekstove nisam mijenjao, jer ga i takvi bolje predstavljaju).

U navedenim pismima iz Pariza Meštrović, nažalost, piše vrlo malo o svom pariškom životu i radu, nego uglavnom o onome u čemu mu Andrija Milčinović u Zagrebu može pomoći, tj. o pripremama za veliku izložbu u Zagrebu sljedeće 1910. godine. Iz pisama izbija i sve veće razilaženje Meštrovića, odnosno dalmatinskih umjetnika, i zagrebačkog umjetničkog kruga, što će osobito doći do izražaja prigodom te izložbe.

Andrija Milčinović je svoje prijateljstvo s Meštrovićem i zalaganje za njega skupo platio. On je, kako smo vidjeli, pomagao Meštroviću pri organiziranju izložbe u Zagrebu, kako one s Račkim, tako i u krugu *Medulića* 1910. Time se, kao i brojnim pohvalnim prikazima koje je o tim izložbama napisao (1183-1191), zamjerio članovima zagrebačkog *Društva umjetnosti*, pa je na prijedlog kipara Frangeša uklonjen s položaja poslovođe toga društva i tako ostao bez zaposlenja. Veći je dio zagrebačkih novinara osudio taj postupak. On je nato u zagrebačkom *Pokretu* i u splitskoj *Slobodi* iznio sve intrige Frangeša i nekoliko njegovih drugova: otpušten je bez pisanog dopisa, da bi se izbjeglo obrazloženje, premda je u društvu osim dužnosti poslovođe obavljao i one tajnika i blagajnika, čak pisao izvještaje umjesto članova uprave. Optuživali su ga da je pisao pohvalne članke o Meštroviću. Frangeš je govorio da je Milčinović „sijao mržnju“ u društvu i da nije na vrijeme osigurao umjetnički paviljon Frangešu i drugovima, a omogućio ga Meštroviću, iako se u društvu nije spominjalo da bi oni izlagali; također da nije redovito plaćao članarinu, iako je baš Frangeš bio najveći dužnik.

Nakon toga ga je društvo *Medulić* imenovalo tajnikom svoje izložbe 1910. u Zagrebu (1282).

Iste 1909. godine kada Andriji Milčinoviću, pisao je Ivan Meštrović u Zagreb i starom Isi Kršnjavome, sada kao predstavniku *Društva umjetnosti* i uglednom Zagrepčaninu i meceni, kao u ranijim godinama iz Beča. Shvatljivo je da se i u tim pismima najviše govori o izložbi što ju Meštrović sljedeće godine priprema u *Umjetničkom paviljonu* u Zagrebu, najprije zajedno s Mirkom Račkim, a zatim sa članovima splitskog društva *Medulić*.

„Presvijetli gospodine! - piše Kršnjavome 15. rujna. - odlučio sam se u nekoliko glavnih evrops[kih] gradova prirediti kolektiv[nu] izložbu. Poslijem Pariza sam se riješio ponajprije u Zagrebu u koju bi mi svrhu trebala najprije dozvola od zagrebačke Općine glede umj[etničkog] pav[iljona].

Pošto znadem da ste Vi zastupnikom kod gradske općine te da će te biti u ovakvoj stvari i upućeni i uplivni, to se na Vas i obraćam s uvjerenjem da će te biti tako dobri te me izvijestiti, dali će ista zgrada biti idućega proljeća slobodna, dali ju grad pripušta pojedincima i uz koje uvjete.

Izložbu bi želio otvoriti prvoga maja dojučeg proljeća, a izlagao bih čisto sam i to kojih 70 kiparskih radnja i 30 crteža, u sve 100 komada.

Čitave troškove ću nositi sam netražeći ni od koga ništa izim prostorija.

Moram Vas upozoriti unaprijed - za zapriječiti ev[entualna] kriva komentiranja ovoga mog poduzeća - da je to moja čisto personalna stvar i da ću u Zagrebu izložiti isto tako ko u Parizu, Berlinu, Beču i t. d. Ako Zagreb nije nikakov evrop[ski] glavni grad, a ono je od narodnosti kojoj pripadam, te nalazim za vrijedno da se tamo u prvom redu pokažem kad već držim da nešto umijem.

Daklen ne reflektiram na profesuru niti sam nakan činiti nikome konkurenciju, te držim da neće nitko protiv moga poduzeća imati ništa.

Da se nadam da će moja izložba interesirati i biti posjećena, te da ću eventualno i nešto prodati, to je prirodno. Nebudeli ni toga opet dobro, biti će samo moja šteta.

Konačno Vas molim da ovu moju nakanu prije otvaranja pridržite u opće tajnom. Na Vašoj ljubivosti Vam unaprijed hvaleć bilježim se sa osobitim štovanjem odani

I. Meštrović“ (VI. 1. 35).

Zatim 22. listopada 1909:

„...Vi ste bili tako ljubazni te mi preko prijatelja Milčinovića dadoste znati da će te se zauzeti za moju stvar glede paviliona na čemu Vam hvalim.

Cijelo posljednje vrijeme sam se nadao Vašim vijestima glede iste stvari, nu na žalost ne dobih još ništa.

Pošto vrijeme do Maja i ovako nije dugo te pošto mi je to nužno čim skorije saznati radi inijeh mjesta u kojima ću izložbu prirediti, to Vas evo još jednom molim, da uznastojite što skorije doznati hoćeli zgrada biti slobodna.

Krizman me sekira i priča kojekakove ‚planove‘, stoga mi je upozoriti Vas ako biste od koga drugog ili od njega samog što o njegovim ‚planovima‘ čuli da to nikako sa mojim poduzećem u jedno ne dovodite, jer sam ja već davno njega i sve ostale izim Rač[koga] poslo k vragu...“ (VI. 1. 36).

Nekoliko dana zatim:

„...Najljepše Vam hvalim, što ste se zauzeli za moju stvar i priveli je kraju. Ne znam da li ja moram kakovu formalnost činiti glede paviljona? U formi molbe ili kako?

Za da mogu otvoriti izložbu 1. Maja baš mi je cijeli april nužan dok sve uredim i postavim.

S vremenom će mi baš ići dobro. U ‚Secesiji‘ će mi izložba svršiti koncem februara. Morao sam se ipak odlučiti prije Zagreba u Beču izložiti za da imam manje troška, pošto će mi oni platiti cijeli transport, a po svoj prilici i do Zagreba. Iz Zagreba ću opet lahko za transport u Berlin, pošto mi opet tamošnje društvo plaća troškove.

Ja sam se zlo izrazio o kolegama t. j. nijesam ih poslo k vragu u Vašem smislu, nego sam htio reći da nemam povjerenja u njih buduć sam već često bio nasamaren. Plaću sam transporte za njih što mi oni nikada nijesu vratili, eksponiro sam se za kojekakove ‚ideje‘, kojih su se držali samo dok im je išlo u račun; napokon su me i pumpali kad im je ustrebalo, a kad sam sam u neprilike padao, okrenuli bi mi ledja i t. d.

Rački je naravno iznimka, uvijek jednako pošten, vijeran, čedan - i tvrdoglav. Njega uvijek žalim i tvrdo se nadam da će ga njegov talenat dignut iz pretežne bijede s kojom se prtljari.

Razmišljao sam na njega da sa mnom izloži, nu neznam da li bi imao uspijeha pa neću da preuzimam odgovornost - to jedno, a drugo nebih htio da se ini ljute - Vidović, Krizman i dr.

Kad već Krizm[ana] spominjem, on je ovdje i ide mu zlo. Ja mu pomažem što mogu, nu koliko bi mu bilo nužno opet nijesam u stanju, a ima i drugih, pa bi želio doći u Zagreb, nu nekako kanda ni njemu nijesu tamošnje kolege sklone. Držim da bi uza sve svoje mane zasluživao da mu se uvaži želja, jer je tehnički zbilja sposoban u radirungu i litografiji, te da vam krepava bez da mu se pruži ono što i drugima nebi bilo pravo.

Pogrešaka imamo svi puno, koje su nam valjda u krvi. - Ili idemo u romantične ekstreme, ili se ispucamo odmah (ko u literaturi), ili, što je najčešće Hochstapler žica, pa apatija, a sve svrši sa beamterlabam (?) i najnižim spitzburgerstvom.

Biti će te čuli za mojeg djaka Rosandića, koji postaje biti dobar kipar. Sad imam jednog sasvijem malog seljaka, koji silno napreduje i ima baš vraški talenta.

U Dalmaciji bi se našlo baš medju seljacim silu talenata, kad bi se imo tko za to brinut, nego su dolje ‚narodne vodje‘ gluplji od konja...“ (VI. 1. 37).

I posljednje pismo iz Pariza 23. studenoga 1909. u kojemu Meštrović počinje s molbama, a završava s kritikama i otvorenim napadima na zagrebačku umjetničku sredinu, osobito zbog odluke da se za izradu spomenika Strossmayeru mogu natjecati samo kipari iz Banske Hrvatske, a ne i iz Dalmacije:

„...Prema raspoloženju u Zagrebu nije me ni najmanje iznenadio zaključak ‚Društva umjetnosti‘ ko ni ine identične želje i ispade. Samo me čudi to zašto se sve to tako nespretno i izazovno čini. Iz svega toga mi se čini da gospoda nijesu zadovoljna samo time da se nas ostale umjetnike isključuje od natjecanja za Strossmayerov spomenik, nego da nas se sasvijem i za uvijek otjera - odreže od našeg i ako kukavnog kulturnog centra. Dalmatince se ćera u zatučeno austrisko kolo da nikakovih veći ideala neguju, poput Slovenaca. Naivno bi bilo pomišljati da je tomu samo uzrok to, što se hoće tih par nesretnih groša da metne u džep zagrebačkom umjetniku y. ili x. te da se za to meće na kocku cijela narodna kulturna zajednica. No meni se to čini nevjerovatnim i razlozi moraju negdje dublje ležat. A znadete li možda Vi što je to? Budite uvjereni izvršite li to - ko što izgleda - da ćete pocijepat možda za dugi niz godina ne samo zajednički nam umjetnički rad nego i našu knjigu a možda i političke težnje.

Meni se vidi - a to može i svatko drugi vidjeti - da se ovdje pri pitanju Strossmayerova spomenika jedino o tomu radi, kako da se mene isključi.

E pa dobro, zar nijeste to mogli na drugi način učiniti? Radi toga nebi nitko iz Dalmacije pao u sentimentalizam, a najmanje ja, kad se tolikih gluposti događa i u kulturnijim narodima. Dalmatince će ljutiti samo ono ‚načelno‘ da se uzme na ‚domaće u prvom redu obzir‘. A prljavo dam to ‚domaće‘. Ja

Drniški čoban nijesam domaći, nego jedan komu je otac (ili djed) bio Židov, drugom Švabo i t. d. a taki ih je sedamdeset i pet po sto, koji su tamo došli jer nemogu nigdje drugdje. Ja neću pasti u sentimentalizam, nego me je strah da ne bude u naraštaju Medulića - Nu nast[o]jati će mo da ih ne bude, jer to prljavo gnijezdo (ko što Šenoa veli) nije cijeli narod. Onakve izjave ala ona fotografa predstojnika ili Wilder-Waldeca neću dugo trpiti premda bi si to rado prišparao.

Isključujte me koliko hoćete samo me nemojte niskim usporedjivat ni klasificirat, jer inače neću dugo šutat. Potucati ću se i dalje a možda ću tako više i narodu i umjetnosti koristi[ti], više nego da mu tu spomenike činim koje još ne može razumjeti. Nu ti streberjevreji ako me budu dirali isplati (!) ću ih...

Držim da bi Vam bila dužnost meni nekakvu satisfakciju dati e bi me se malko štedilo kod takovih prozirnih prljavština..." (VI. 1. 38)

U siječnju sljedeće 1910. godine iz Beča, gdje je velikim brojem radova, gotovo samostalno, sudjelovao na izložbi *Secesije*, piše Meštrović opet Kršnjavome:

"...Znajući da će Vas sjegurno interesirati kako se ovdašnja švabska javnost drži napram moje izložbe šaljem Vam nekoliko izrezaka od raznih kritika. Iako iste nijesu i nemogu biti ko što bi trebalo, ipak ćete vidjeti da sam im podpunoma slomio šiju. Ovdje se sjećam Vaših riječi - što je inače od uvijek moja deviza bila - da je na sve napadaje i intrige ipak rad najbolji odgovor. Niti mi je danas niti ikada bilo stalo za dobrim ili lošim ocjenama, nego Vam sasviem intimno šaljem ove novinarske retke da vidite kakav je sad štimung ovdje napram mene.

Jedino mi je utoliko drago da mogu dokazat svojim zemljacim da se može i vani postići i moralni i materialni uspjeh ako ko vrijedi i to lih umjetničkim putem, koi je sporiji, ali i trajniji. Onda sam pokazo mladim jedan veći Masstab [razmjer] u težnjam, za da se nezadovolje makar čime, jer ako se politički nemožemo otresti, za to nam još pojedinim nije dach [dah] sputan. Naravno je da nema vesele pjesme pjevat, a mi ćemo tužne i ogorčene da se devetera nebesa ruše.

Prirodno je da se je jednom od nas teško akreditirat, ali ako se stostrukom snagom navali ipak se mora štaug (?) saditi kojom nam brane iz naše krlatke u 'Evropu'.

Do vidjenja u Zagrebu..." (VI. 1. 40).

A 24. ožujka 1910, iz Beča, pred dolazak u Zagreb, također Kršnjavome:

"...Brzjavlja mi speditour da je jedan vagon mojih stvari već prispio u Zagreb. - Nadam se - i ako je eto nešto prije prvog - da će speditour bez smetnje već sada moći škrinje u umjetnički paviljon spremi. Nu za svaki slučaj Vam se preporučam, da mi budete oko nužde pri ruci ko što sam i speditoura obavijestio, da se do nužde na Vas obrati.

Ovdje mi je bila žena oboljela i sto drugih sam neprilika imo, nu sad ide sve na bolje, pa ću već 2. ili 3. moći biti u Zagrebu. Rački će takodjer doći malo dana iza mene.

Dolazim sa tisuću ideja i želja, pa sve i ako sa malo nade - jer su sada prilike - kako nam izgleda - puno gore nego otrag više godina, nu u mnogo čemu su i bolje, te ako nam se bude bar toliko pažnje posvetilo koliko u svoje vrijeme starijim kolegama, nadamo se da će biti pomoženo našoj umjetnosti. Čudite se da dolazim sa maslinovom granom pa sve da mi magarić i nije mršav.

Samnom dolaze u duši svi 'prokletnici', ali ne da nas izvla-

če nego da mi izvlačimo. - Vidjet ćete! Bukovcu nije uspelo, a možda da neće ni meni, nu on je kušo a ja nijesam, a i težnje su nam i oružja različita.

Malo imamo u našoj umj[etnosti], ali ili ćemo izgubiti i ovo što imamo, ili ćemo sve dignuti! Ljudi nam što imaju 'moć' doduše izgledaju preglupi a da bi mogli shvatiti naše težnje, nu ipak ćemo pokušati, a naprosto stoga, što ćutimo snagu u sebi.

Do vidjenja Vaš odani

I Meštrović." (VI. 1 39).

Posljednji Meštrovićev nagovještaj nije samo najava njegove i Račkijeve izložbe, nego i one mlade i borbene grupe *Medulić*, koja će također biti održana u Zagrebu te 1910. godine.

PARIZ, BEČ, PRAG, ZAGREB, SPLIT: PUTOVANJA I IZLOŽBE

Ivan Meštrović je boravio i radio u Parizu svega dvije godine, pa i tada je putovao, što u Beč i Zagreb, uglavnom radi izlaganja, što u Split i u Otavice u posjete zavičaju.

Vidjeli smo da je u Parizu izlagao u *Jesenjem salonu* 1908. i 1909, u *Salonu francuskih umjetnika* 1908. i u *Proljetnom salonu* 1909, gdje je bio zapažen, posebno od Augusta Rodina i francuske likovne kritike. (1113-1115; 1117; 1140; 1141; 1146; 1148; 1174) Na *Jesenjem je salonu već* 1908. izložio navodno čak osamdeset skulptura (1208⁹³). Taj je broj zacijelo pretjeran. Slikar i likovni kritičar Moša Pijade pisao je 1919. da je Meštrović tada u *Jesenjem salonu* izložio "oko dvaestinu skulptura", ali da one nisu izazvale gotovo nikakav dojam (2361; 7404¹²⁸). Pijade je, međutim, bio vatreni zagovornik i poklonik pariške umjetnosti na liniji impresionizma i sezanzizma, a odbacivao je minhensku i bečku secesiju, pa u podacima o Meštroviću toga doba nije vjerodostojan. Da Meštrović nije već prve godine u Parizu bio uočen i cijenjen ne bi, kao mlad, i usto stranac, bio izabran članom žirija *Jesenjeg salona* i ne bi mu bio prihvaćen tako veliki broj radova (9³; 1167; 1208; 8634²⁸⁴). Bečki kritičar dr. Ludwig Abels u opširnom prikazu o Meštroviću i njegovoj umjetnosti u minhenskoj reprezentativnoj reviji *Die Kunst für alle* pak izričito veli da ga je na *Jesenjem salonu* cjelokupna kritika proglasila najistaknutijim otkrićem te izložbe (1105²⁸⁵; 1162).

Na *Jesenjem salonu* 1909. izložio je Meštrović sedamnaest radova (1166). I sam u pismu Andriji Milčiniću veli: „Izložio sam ovoga puta u Salonu 17 stvari a nadam se da ću imati i uspjeha a imo sam ga ponešto i već.“ (VI. 2, 15).

Inače se Meštrović u Parizu dobro nalazio. Jednom se znancu hvalio „da se u Parizu osjeća mnogo bolje nego u Beču i to u svakom pogledu...“ Osobito je hvalio Francuze koji su prema njemu mnogo ljubavniji od Nijemaca (1174).

Stekavši već ranije priznanje i zavidan ugled u bečkim umjetničkim krugovima, nastavio je i u vrijeme boravka u Parizu izlagati i u Beču kao član društva *Secesije*. U Beču je i nadalje zadržao atelijer, u kojemu je Toma Rosandić prenio u kamen neke njegove skulpture *Kosovskog ciklusa*, koje je tada u Beču i izložio na *Tridesetoj izložbi austrijske Secesije* 1908. (489). i veliki broj radova 1909. na *Tridesettrećoj izložbi austrijske Secesije* (492). Izlagao je veći broj svojih radova i na *Dese-toj izložbi minhenske Secesije* 1909. godine (494). God. 1908.

je izlagao i na izložbi *Umjetničkog društva Manes* u Pragu, zajedno s Bukovcem. U domovini 1908. na *Prvoj dalmatinskoj umjetničkoj izložbi*, ujedno *Prvoj izložbi Hrvatskog umjetničkog društva Medulić* u Splitu (490) i 1909. na *Drugoj izložbi Medulića* u Ljubljani (493) i na *Izložbi dalmatinskih umjetnika* u zavičajnome Drnišu.

Na 33. izložbi bečke *Secesije* 1909. izložio je Meštrović četiri skulpture, a uz njega i njegov suradnik Toma Rosandić. «Obojica su pobudili vanredno priznanje» pišu izvjestitelji (1181).

Iste se 1909. slovenski slikar Rikard Jakopič, po savjetu Nadežde Petrović, obratio Emanuelu Vidoviću da dalmatinski umjetnici sudjeluju na *II. umetniškoj razstavi* u njegovom paviljonu u Ljubljani. Vidović mu je odgovorio da će izlagati ali pod uvjetom da nastupe zajednički kao *Hrvatsko umjetničko društvo Medulić*, što je prihvaćeno. «Tako eto neće biti prigovora o kakvom separatizmu od strane naših kolega iz Zagreba,» pisao je Vidović Jakopiču (8634²⁸⁸, bilj. 658). Bili su pozvani i umjetnici iz banovinske Hrvatske, ali se nisu odazvali, osim Krizmana, Račkoga i Tišova, koji su se i inače bili pridružili medulićevcima.

Meštrovića je Jakopič posebno pozvao da sudjeluje na izložbi, pa mu ovaj odgovara u svibnju 1909:

«Pošto mene misli u umjetnosti kao i u narodnosnom pogledu s Vama i Vašim prijateljima bliže vežu, i pošto sa Ladom - onakvom kakva je - neću imati posla, a svako kultivirano poduzeće na našem Jugu mi je milo, to smatram za svoju dužnost javiti Vam se da Vam rado moje radnje na raspoloženje stavljam. Vi naravno prema Vašim prilikama imate odlučiti koliko, kako i šta da Vam pošaljem... Dakle, kako god izvolite, tek Vam javljam da sam rado s vama.» (8634²⁷¹, bilj. 616). Meštrović je u Ljubljani izložio nekoliko skulptura s prošlogodišnje splitske izložbe, nekoliko s izložbe u Pragu i novu skulpturu *Moja majka* (1163; 1182).⁶²

Nadežda Petrović pokraj Meštrovićeve skulpture *Moja majka*

O dalmatinskoj izložbi *Medulića* u Splitu 1908. već je bilo riječi (490).

God. 1909. izložio je Meštrović i skulpturu *Sjećanje* na *X. međunarodnoj izložbi* u Glaspalastu u Münchenu (1153; 1174) i u češkom umjetničkom društvu *Manesu* u Pragu, koje ga je imenovalo svojim članom (1174).

Na izložbi zagrebačke podružnice *Lade*, kako smo vidjeli, Meštrović namjerno nije htio izlagati (1055; 1102; 1065).

Nekima od tih izložaba Meštrović je osobno prisustvovao, da bi sam izvršio postavu svojih skulptura u izložbenim dvoranama.

U svibnju 1909. bio je Meštrović kraće vrijeme u Splitu i u zavičaju, a na povratku u Pariz namjeravao je nekoliko dana ostati u Italiji (1167).

U svojim *Uspomenama* Meštrović piše da je početkom 1909. «opet naišao u Beograd na par dana, radi neke izložbe, koju je zamišljala 'mlađa grupa'». Nije nam, međutim, poznato da je on te godine izlagao u Beogradu, ali je on tada bio veoma angažiran u planovima i djelatnostima *Prve jugoslavenske umjetničke kolonije*, sa sjedištem u Beogradu, dopisujući se sa slikaricom Nadeždom Petrović, vrlo djelatnom na tom nacionalnom političkom polju. Ona je i odigrala presudnu ulogu u organiziranju i afirmaciji južnoslavenskih umjetnika na kulturnoj, ali i političkoj podlozi. U studenome 1908, nakon austrijske aneksije Bosne i Hercegovine, pisala je Meštroviću:

«Dragi Ivane.

Tvoje posljednje pismo sam primila, hvala ti, iz njega je govorila tvoja duša prava idealnog čovjeka patriote, srpska duša.

Prošlo je mjesec dana kako sam Tvoje pismo dobila - a ne stigoh da ti na njega odgovorim iako mi je pero neprestano u rukama. Ja sam Ti poslala odmah poslije našeg mitinga novine, da iz njih vidiš kako i što radim, izvini me što u ovoj narodnoj općoj nevolji postadoh prema Tebi prijatelju nemarna. Posve dnevna pisma, koja mi pristižu sa raznih strana, poslije odaslanih memoranduma koja uputih žurnalistici cijelog svijeta kao i ženama i njihovim društvima u svim državama - posao se na toliko razvio da se bojah da već ne padnem pod teretom, no sve radosno podanašah jer vjerovah i verujem u uspjeh rada. Zatim konferencije sa ženama radi bojkota austrijske trgovine, na kojima je trebalo govoriti i govoriti. No dobar dio posla je već odrađen, sad sam se zauzela i šaljem izvještaje za poljske i ruske listove, i pišem im članke na osnovi istorijsko-političkoj. Pisala sam svima kulturnim ljudima, velikim Ruskim i Svjetskim filozofima. Naše stvari sad prilično dobro stoje u Evropi, samo što nam se valja brzo spremati. Cijela Srbija će se pretvoriti u pravi logor vojnički, mi ženske u tom pravcu isto tako radimo. Šaljem ti sliku našeg ženskog mitinga - Ti si svakako vrijedan a ja bogme gotovo zaboravih da sam slikar, politika me je svu toliko obujmila, da nemam ni stanka ni sanku, ne mogu da radim, srce mi je jednostavno raspolučeno od straha i oćaranja za svoj rod. Osjećanje ratobornosti nije se ugasio, ne daju nam oni teški jauci sa Drine.

Zamislila da mi je Kranjčevićka pisala i poslala dvije zbirčice pjesama pok. Silvija - jednog dana dobijem knjižice i pismo i samo mi veli da je Silvio loše sa zdravljem, a odmah sutra dan dobijem crni list o njegovoj smrti. Siromah Kranjčević zaista mi ga je žao da se doista nećemo više nikada vidjeti. Poslao mi je svoje pozdrave preko svoje žene i želju da se sastanemo na razgovor, pa ga smrt omete.

Piši štogod o sebi, šta činiš, kako bih radila, ali su mi živci toliko razdraženi da nemam strpljenja. Stupila sam u vezu sa ruskim revolucionarima i s njima ću otpočeti nešto. Novine ću ti gledati sutra poslati što više, da bi se mogao orijentirati. Mada je to vrlo teško iz njih vidjeti.

Anda je dobila od Tolstoja odgovor na svoje pismo o aneksiji, a prije nekoliko dana joj poslao sve svoje knjige i brošure o religiji i patriotizmu.

Tebe i Ružu srdačno ljubi Vaša

Nadežda.»

«Gotovo zaboravih da sam slikar», pisala je Nadežda Petrović u drugom pismu Meštroviću.

A sljedeće 1909. godine opet Meštroviću

«Ja sam ti ista, samo dušom i srcem starija, mnogo mi prešlo preko srca i glave, mnogo me je žrtava koštalo ovo nekoliko godina, odnosno ove dvije godine kako se ne vidjesmo. Radila sam kao pas, ali sam moralno mnogo trpjela.» (8634²⁶⁴⁻²⁶⁶).

Isti patriotski politički problemi koji su zaokupljali Nadeždu Petrović, tada zacijelo najvećeg južnoslavenskog slikara, zauzimali su i Ivana Meštrovića tih burnih godina nakon aneksije Bosne i Hercegovine. Srećom, ta politička djelatnost nije ni jedno od njih zaustavila u vrlo plodnoj umjetničkoj djelatnosti.

Meštrović i Vidović su se, na poziv Nadežde Petrović, pridružili umjetnicima *Prve jugoslavenske umjetničke kolonije*. Meštroviće je štoviše Nadeždu zamolio da u koloniju prime i ostale dalmatinske umjetnike: kipare Rosandića i Deškovića i slikare Medovića, Marinkovića i Bukovca, sa čime se ona složila (8634²⁸⁶).

Sudjelujući u pripremama za izložbu *Jugoslavenske kolonije* boravio je Meštrović te 1909. u Beogradu. U *Uspomenama* opisuje kako ga je prestolonasljednik pozvao na putovanje u Topolu, zajedno s njim i mladim knezom Pavlom. Aleksandar, kasniji Meštrovićev mecena, nije tada na njega ostavio najbolji dojam:

“To moje ‘gostovanje’ kod Prijestolonasljednika mi je pravilo dojam, da je bilo po nečijoj želji (vjerojatno kralja Petra!) i da inicijativa nije potekla od Aleksandra, jer, koliko je god bio ljubazan, nije mi se približavao, kao Pavle, niti se je zanimao ili što razumio od vještina, kako su oni govorili za umjetnost. Meni je bilo potpuno svejedno, jer u njemu nisam gledao ništa drugo nego jednu figuru, kao i oni Srbijanci, koje sam sretao. Tada sasvim mladi i nježni Pavle se je držao drugčije i išao je češće gledati neke moje stvari, koje su još od izložbe ostale u nekoj dvoranici muzeja, zajedno sa slikama mojih drugova, kao neki dobrovoljni početak neke galerije. Stvari nisu bile otкупljene nego posuđene.” (429¹³⁻¹⁵).

Kao dok je boravio u Beču, tako i u Parizu, Meštrović je neprestano bio u vezi s užom obitelji u Otavicama. I iz Pariza je pisao ocu, kako smo ranije vidjeli; često mu je slao pomoć, školovao mlađeg brata Petra, a za ljetnih bi praznika posjetio svoje na selu.

Vidimo, dakle, da je Ivan Meštrović tijekom dvije godine života i stvaranja u Parizu, 1908. i 1909, bio vrlo malo uključen u umjetnički život i u likovne struje samoga Pariza jer je, i kada nije putovao u Zagreb, Beograd, Split ili kući, javnim djelovanjem, kako nacionalno-političkim, tako izložbeno-umjetničkim, bio više u domovini nego u tadašnjem središtu ne samo francuske, nego i europske i svjetske umjetnosti.

Osim Rodina, o kojemu je već bilo riječi, Meštrović je u Parizu prijateljevao i sa Antoineom Bourdelleom (1861-1929), koji je imao atelijer blizu njegovoga u ulici Impasse du Maine (9685⁵) Spominjalo se čak da je Meštrović bio Bourdelleov đak. Iako je Bourdelle bio osamnaest godina stariji od Meštrovića, nema podataka da bi Meštrović radio u njegovom atelijeru. O tome je bilo govora u povodu mletačke izložbe 1914. kada je talijanski književnik i likovni kritičar kritizirao Meštrovića kao Bourdelleova đaka, a na temelju jedne izložene skulpture (2306⁹⁰, bilj. 70), što je zatim opovrgnuto.

Kada je Meštrović 1959. posjetio domovinu, zadržao se i u Parizu posjetivši Rodinov muzej, nekadašnji njegov dom. “Sve ga je podsjećalo na dane njegove rane mladosti, jer je u tom domu proveo mnoge dane i noći s Rodinom i Bourdelleom u radu, u veselju i razgovoru. Svaka soba podsjećala ga je na neki doživljaj ili neki događaj, i on je o tom opširno govorio: kako bi se Rodin ljutio na lošu večeru, ili kako je Bourdelle žalio, što nije oženio svoju prijateljicu, podsjećalo ga je na rasprave o umjetnosti i klesarstvu, o vinu i religiji, o ženama ili filozofiji. S teškim srcem rastao se od tog doma, a kad je saznao da je Bourdelleova udovica još živa, odmah je otišao na Montmartre, gdje je u njegovoj kući sada otvoren muzej i posjetio je.”⁶³ Ona i on bili su ganuti neočekivanim susretom nakon mnogo desetljeća.” (119³¹; 7199³³²).

Mladi Meštrović je, dakle, zacijelo katkada radio zajedno s Bourdelleom, ali u Rodinovom atelijeru; vjerojatno su zajedno pomagali starom majstoru i zajedničkom učitelju.

Inače je Meštrović, čini se, živeti i radeći u Parizu više obraćao pismeno s prijateljima i znancima u domovini ili u Beču, nego sa suvremenim umjetnicima u Parizu. Tako u veljači 1909. piše iz Pariza prijatelju Joži Plečniku u Beču:

“...Radim da skoro ni meni nije jasno zašto a kamo [li] da to kome saopštim, nu ali sam tako u to uvjeren za što radim da mi neda mira i radio bi dan i noć... Često mislim na Vas i na još pokojeg našeg slična sunarodnjaka, te na naše mile krajeve dolje na jugu i sanjam: daj nam Bože sredstava, pa da ja i Plečnik i još pokoji od nas gradimo sasvim druge kuće, sasvim druge vile, crkve, stupove, tornjeve i šta ja sve znam - sve u tvrdom kamenu do oblaka. Eto takovi ja sanja imam koje su sasvim djetinjaste ali ja bi ih uživo izvađati pa ma znao da će im se za pol vijeka desiti ko Messini [potres 1908]...” (9591¹⁴⁸).

Nema pouzdanih podataka do kada je Meštrović živio i radio u Parizu. Na jesenjoj izložbi *Pariškog salona* izlagao je, među ostalim i studiju za nadgrobni spomenik S. S. Kranjčevića, prema kojoj je do kraja godine namjeravao dovršiti veliki model i izložiti ga početkom 1910. u Beču (1172).

Oko 15. prosinca 1909. odlazi Meštrović u Beč da pripremi veliku izložbu od oko 70 svojih pariških radova, koja će biti u siječnju 1910. (1168). U Beču on ima još uvijek svoj prostrani atelijer. Zacijelo se tada, zajedno s brojnim skulpturama *Kosovskog ciklusa* što ih je u Parizu izveo, i preselio iz Pariza natrag u Beč.

BEČ. IZLOŽBA U SECESIJI.

U opširnom i pohvalnom prikazu Meštrovićeve izložbe u bečkoj *Secesiji* u siječnju 1910, A. F. S. veli u *Neue Freie Presse*, između ostaloga: “...boravio je, kako se čuje, za pune dvije godine u Parizu” (1184; 1185; 1366). Govoreći, dakle, u perfektu,

Meštrović, oko 1910.

zaključujemo da tada više ne boravi u Parizu, nego zacijelo u Beču, gdje još ima atelijer.

Možda se Meštrović namjeravao vratiti u Pariz, jer iz jedne novinske bilješke doznajemo da su "jugoslavenski" umjetnici nastanjeni u Parizu namjeravali u proljeće 1910. tu prirediti jednu izložbu "jugoslavenskog karaktera" na kojoj bi, osim umjetnina, bile izložene narodne nošnje, vezivo i čipke, ali "žele pričekati povratak gosp. Meštrovića" (1335).

Nekoliko podataka govori da je Meštrović pred samo otvaranje izložbe u Beču, a napustivši Pariz, posjetio London da vidi Elginove mramore, klasične grčke skulpture s Parthenona, kao i asirske i egipatske spomenike u British Museumu (1208; 1234³¹⁰; 1844²⁶⁰).

Iz Pariza je Meštrović došao u Beč radi izlaganja u *Secesiji*. Bila je to 35. zajednička izložba *Društva likovnih umjetnika Secesije*, u siječnju i veljači 1910, ali je Meštrović s velikim brojem svojih radova predstavljao glavni sadržaj izložbe, pa je ona smatrana i njegovom osobnom izložbom. Neke su obavijesti spominjale 50 Meštrovićevih izloženih skulptura, neke 70, a neke čak 100 (1312). Prema katalogu izložbe izložene su 62 Meštrovićeve skulpture (računa li se 12 kariatida zasebno, onda 73 skulpture), uglavnom u gipsanim modelima, a tek nekoliko u mramoru i bronci. Pedeset i tri skulpture bile su izložene zasebno u glavnoj dvorani, a druge u ostalim prostorima paviljona *Secesije*, među djelima još pet izlagača, koji su izložili uglavnom grafike i crteže, ali od kojih ni jedan nije bio posebno istaknuti umjetnik. I ilustrativni dio kataloga izložbe sastojao se uglavnom od jedanaest ilustracija Meštrovićevih skulptura.

Meštrović je vjerojatno očekivao izložbu samo svojih radova, pa je, kako smo vidjeli, zamolio Rodina da mu napiše

predgovor kataloga (8381), ali i ovako je cijela izložba u *Secesiji* shvaćena i ocjenjivana kao njegova samostalna izložba. Plakat izložbe, kao i naslovnu ilustraciju kataloga, izradio je Meštrović (495).⁶⁴

Meštrovićevo obilno predstavljanje na izložbi *Secesije* 1910. izazvalo je u Beču pravu senzaciju: s jedne strane oduševljenje i divljenje, s druge skandal i kritike. Opću pozornost privukao je njegov nesumnjivi talenat, a negodovanja su se odnosila u široj javnosti na krajnju secesijsku stilizaciju izloženih skulptura, a u državnim birokratskim krugovima na izrazit patriotski i politički sadržaj *Kosovskog ciklusa* s kojim je nastupio i koji je, u srcu Monarhije, propagirao kulturno, pa i političko sjedinjenje Hrvata i Srba.

"Neobičan je dojam Meštrovićevih radova na široku publiku - pisao je poznati austrijski povjesničar umjetnosti Leo Planiscig u dugoj studiji o Meštroviću objavljenoj u talijanskoj umjetničkoj reviji *Emporium* u svibnju te 1910. - koja s katalogom u ruci obilazi dvorane izložbe. U Beču, gradu gdje se tako osjetljivo dodiruju dva kraja umjetničkih strujanja, gdje se u neobičnoj suprotnosti pričinjaju bliskima umjetnost Klimta i *Kunstschau* umjetnosti salona, koja se s malim iznimkama u tridesetogodišnjem zakašnjenju svake sezone predstavlja u prostranim dvoranama *Künstlerhaus*, Meštrović je morao izazvati zanos i skandal. Zanos među secesionistima i onima koji su u njemu naslućivali jednu novu i mladu snagu, skandal među publikom koja traži djela da bi ukrasila svoje blagovao-nice i među studentima i profesorima Akademije. Ovi posljednji jedva su prikriili kivnju gajenu prema otpadniku iz njihovih dvorana koji je odjednom postao slavan. Mnogi posjetitelji izložbe, koji nisu poznavali značenje heroja i udovica izloženih kao fragmente, također su se zgražali i, razdražena duha, tumačili su pojedine figure na najneobičnije načine. Bit će dovoljno zabilježiti da je jedna mjesna novina u frizuri heroja vidjela ništa manje nego frigijsku kapu! To je bilo dovoljno da razbjesni i najboljeg od dobrih Bečana!

Ali se Meštrović i njegovi prijatelji ne obaziru na pričanja i grabe naprijed, prema svome cilju..." (1255³³⁴⁻³³⁵).

Iako su bečku izložbu tvorile skulpture koje su gotovo sve bile fragmenti zamišljenog *Vidovdanskog hrama*, ipak su izlagači tu nacionalističku ideju nastojali barem formalno prikriti, pa je *Miloš* nazvan samo torzo junaka, *Srđa Zlopogleđa - Glava junaka*, *Kosovka djevojka - Djevojka koja poji ranjenika*, a *Vidovdanski hram* samo jedan hram. Osim toga, skulpture su bile tako raspoređene u velikoj dvorani da su predstavljale unutrašnjost zamišljenog *Vidovdanskog hrama*, s dva niza kariatida i sfigom u sredini (2361¹³¹). Tu dojmljivu postavu izveo je, prema idejama Jožeta Plečnika, bečki arhitekt Rober Örley, i sam član *Secesije* (495; 9591¹⁴⁹).

Bečki kritičar Ludwig Hevesi ispravno je doživio Meštrovićevo izložbu: "Umjetnik je o tome snivao; o nekakvu hramu na spomen pobijedenih, koji padoše negdje. O junacima, kojima ostadoše ljuto uciviljene udovice, te sada u mramoru (čitaj: sadri) plaču nad posvećenom grudom."

Isti autor naglašava beskraju agresivnost Meštrovićevo u toj izložbi:

"Meštrovićeva je izložba sada glavni događaj u *Secesiji*. Već na ulici grabi on dvjema ručetinama prolaznika, jer na čelu stubišta stoje, u blagom sunčevom svjetlu, dvije plastične nakaze, upravo da se jednima svide, a drugim omrznu. Ovaj mladi Dalmatinac je barbarin, kojega je jezik civilizacije manje obliznuo, nego je on obliznuo civilizaciju. Kada on njom

rukuje, ona za čudo izgleda nezgrapna i silovita. U njemu je praiskonska snaga; nacionalna, kao što se već izdaleka vidi. Pred četiri tisućljeća postao bi on morski gusar, podanik posljednjeg ilirskog gusarskog kralja Eketosa, nečovječnost kojega Homer spominje na više mjesta. Danas on muči i muči svoje ratne zarobljenike u mramoru ili (nažalost ponajviše samo) u sadri. Izuzetkom samo omiluje ih u crnom granitu..." (1207¹⁹; 1208³).

"Barbar je na poslu - pisao je isti kritičar. - Ali barbar, koji je sebi podvrgao jedan kulturni svijet." (1265²²¹).

O Meštrovićevoj su izložbi opširno pisale sve bečke novine: *Neues Wiener Journal*, *Neue Freie Presse*, *Fremden Blatt*, *Wiener Allgemeine Zeitung*, *Journal*, *Extrablatt*, *Der Morgen*, *Deutsche Kunst und Dekoration* i druge, a te su prikaze prenosile i naše novine (1232).

"U sredini su samo Meštrovićevi radovi, - pisao je kritičar A. F. S. u *Neue Freie Presse* - koji je tvorac čudnovatih prije spomenutih nakaza (na ulazu). Među njima se ipak nalaze krasni po izbor radovi, kao: slijepčeva glava, nekoliko bezrukkih poprsja i t. d. Iz svega, pa i iz najnakaznijeg i najbizarnijeg, govori, ne, više ili tuli upravo udivljujući talenat monumentalnoga izražaja i neopisivo tehničko umijeće...

Može li se i hoće li se ovaj silni talenat jedamput moći toliko pročistiti, da stvara svjesno i razumno? Hoće li se pokoriti zahtjevima proporcije, anatomije i uopće razbora i logike, pa da ne presijeca jednostavno mačem ove gordijske čvorove, nego da ih razuzla? Tada bi se zaista od njega moglo nešto sasvim izvanredna dočekati." (1184; 1366).

I likovni kritičar *Wiener Allgemeine Zeitung*a bio je jednako oduševljen:

„Izložba Secesije zove se Ivan Meštrović. Dobro je, da je nadošao čas, da se ova snažna osebnost naravno izrazi. Sanja li on ipak, već odavna, kolikogod bio mlad, o prošlosti, on ipak već dugo prislušiva i glasu budućnosti. Još kad je Secesija živila svojim prvim lijepim godinama, često smo raspravljali o ovom velikom talentu ranoga zametka. Tada je ovaj osamnaestogodišnjak, netaknut jalovošću akademskog školovanja odmah došao do rezultata koje školska znanost nije ni u snu htjela da odobri. Modelirao je dojmove rane mladosti, modelirao težnju svoga naroda, kušao izvesti strasne želje, daleke uspomene, neutješnu bol. Mladi je kipar težio za jedinstvenom ljepotom i veličinom, za divljom snagom svojih dalmatinskih predšasnika. Tada nastaje bolne dječje glave poječih usana, na kojima kao da je prošla tiha jeka pradavnih narodnih priča. Zatim je dao i svoje ratoborne figure, zadihano hrvanje tijela s tijelom, uzmicanje i plačno uspinjanje, što ipak nije prelazilo sve granice zakona plastike, prostora i zapovijedi oblika. Vrijeme misli i duha u neriješenom metežu prijetilo je da će propasti u kaosu nejasne razuzdanosti. No već onda bijaše ljudi koji su od Meštrovića nešto očekivali. Kao da je sve ovisilo o tome hoće li mu udes odrediti da se razvije - ili će ga ugušiti...

I tako vidimo danas pred nama umjetnika koji možda još odveć nemirno dotiče sve moguće načine izražavanja plastike, i koji se obraća od Partenona do Minnea, od Metznera do Rodina, od Egipta do bezimernih majstora katedrala. Ali umjetnika koji ipak (?) da snagom moći i odvažnim duhom održi svoju duboko u narodnoj svijesti polučenu osebnost." (1382; 1312).

Međutim, dok su se brojne pohvalne kritike Meštrovićeve izložbe u Beču u nas registrirale, sakupljale, pa i prevodile,

onim rjeđima negativnima - a i tih je bilo - teško je danas ući u trag. Tako je sam A. G. Matoš - koji je inače priznavao Meštroviću genijalnost - spomenuo da je 5. ožujka (1910) u *Figarou* izišla kritika Meštrovićeve bečke izložbe drugačija od onih pohvalnih u *N. F. Presseu* i u *Pest Lloyd* (1228; 5868¹⁹).

Shvatljivo je da su Meštrovićevi prijatelji iz domovine, naročito umjetnici okupljeni u društvu *Medulić*, sa zanimanjem i oduševljenjem pratili uspjehe njegove izložbe u Beču, pa su mu uputili u Beč i brzojavnu čestitku (1284).

Međutim, ta je Meštrovićeva izložba u Beču, koja je privukla toliku pozornost ne samo stručnjaka, nego i šire javnosti, imala i drugu stranu medalje. Ako je dio posjetitelja odbojno reagirao zbog pretjerano secesijskih stiliziranih ekspresivnosti skulptura, službena je austrijska birokracija kritički reagirala na političku poruku čitavog Meštrovićevog izložbenog postava. Bilo je to doba nedugo nakon austrijske aneksije Bosne i Hercegovine i sve zaoštrenijih odnosa Austro-Ugarske Monarhije s Kraljevinom Srbijom, pa su se i sve očitije simpatije Hrvata i Srba ocjenjivale kao protudržavne. Iako je Meštrović prikrivio prave nazive kosovskih junaka, a *Vidovdanski hram* nazvao tek jedan hram, svima je bilo jasno o čemu se radi, tj. ne samo o istaknutoj umjetničkoj manifestaciji, nego i o izrazitom političkom protestu.

Joseph Strzygowski je pisao u bečkome *Die Zeitu* malo zatim: «Secesija je bila mjesecima pod dojmom silne snage srpske junačke pjesme, koju je Meštrović u kamenu podigao.» (1271; 1267; 8634²⁹⁹).

Naslovnica kataloga 35. izložbe bečke Secesije, 1910.

SECESSION

XXXV. AUSSTELLUNG

HANS V. HAYEK · OM
WALTER KLEMM
I. MESTROVIČ · OM
SCHRAMM - ZITTAU
W. SLEVIŃSKI · OM
KARL THIEMANN

Zabilježeno je da je ministar bogoštovlja i nastave Karl Stürgkh posjetio izložbu i čestitao Meštroviću (1362). Malo je zatim to ministarstvo doista doznačilo Meštroviću 10.000 kruna kao djelomično podmirenje troškova za priređivanje tako obimne izložbe (1376). Ministarstvo je obećalo da će neko djelo sa izložbe i otkupiti, a za to se zalagao i ravnatelj bečke *Moderne galerije*. Udruženje *Secesije* je čak predumjilo kupovinu skulpture *Sjećanje*.

Ali tada su nastale komplikacije sa službene strane i namjeravani su otkupi odugovlačeni i konačno odbijeni. Jedan je državni uglednik otvoreno predbacio: «Ta, što vi radite te stvari! Radite radije što drugo!» Nudili su mu novčanu potporu posveti li se «studiju i radu». Meštrović je shvatio što žele od njega i odgovorio im je: «To bi bilo za mene isto, kao da uzmem čekić i razbijem sve te svoje radnje.»

Iako je izložba u *Secesiji* zbog općeg zanimanja dva puta produžavana, Vlada nije na kraju ništa kupila, pa su i drugi koji su to namjeravali od straha odustali. *Secesija* je pregorjela predujam, ali nije otkupila *Sjećanje*, a ravnatelj je *Moderne galerije*, ne mogavši od ministarstva dobiti odobrenje za otkup, podnio ostavku, koju Vlada nije prihvatila (1646¹⁰²⁻¹⁰³).

Sam je Meštroviću svojim *Uspomenama* pisao o tom skandalu (datirajući izložbu pogrešno u 1909, a ne u 1910. godinu):

«Prilikom moje izložbe u Bečkoj *Secesiji* godine 1909, povodom jednodušnog dobrog prijema umjetničke strane izložbe, bilo je kritike od strane ultraaustrijske štampe uperene protiv sadržaja i motiva... Oni su to uzeli za povod, da iznesu, odnosno da podgriju, kako je rješenje jugoslavenskog, specijalno srpsko-hrvatskog pitanja životni problem Austrije. Isticali su, kako se je ta svijest, taj nacionalizam, razmahao, specijalno u slozi i identificiranju Hrvata i Srba tako da traži brzo rješenje: ili stvaranje trijalizma, u kojem bi Hrvati i Srbi Monarhije bili treći čimbenik, i time Srbija prestala biti atrakciona točka, ili osvojiti Srbiju. Ti razlozi su potakli i prijestolonasljednika Franca Ferdinanda, da stavi svoj veto, da s te izložbe od ministarstva odabrane stvari ne mogu doći u njegov Belvedere, gdje se nalazila galerija. Ministar prosvjete je bio u neprilici, jer je on sam s ravnateljem galerije izabrao stvari za galeriju. Pozvao me je k sebi i pitao, ne bih li za ministarstvo za istu svotu mogao izraditi česmu ili što mu drago. Ja sam se čudio i bio pomalo povrijeđen, tražeći objašnjenje, zašto im sada ne odgovaraju stvari koje su sami izabrali, a ja ih nisam molio za otkup. On je rekao, da se njemu osobno sviđaju, a isto tako i ravnatelju galerije Doernhoefferu, ali da ima instanca iznad njih, - ne rekavši ti ko je to. Kad sam ga pitao, mogu li znati razlog, on je kazao:

- Ja sam njemački nacionalist i mogu vas kao Hrvata, ili Jugoslavena, razumjeti, ali drugi nisu tako uviđavni.

To je bio grof Karl Stürgkh, ministar predsjednik početkom prvog svjetskog rata. Ja nisam poslije toga htio ni čuti, da bih nešto drugo radio, motivirajući:

- Kad ne valjaju ove moje stvari, ne bi valjale ni druge.

- Nije o umjetničkoj vrijednosti riječ - govorio je on - naprotiv, ja bih htio, da imam za ministarstvo iste vrijednosti, samo drugi motiv.

Kasnije je došao ravnatelj k meni da me skloni, da poslušam ministra koji mi najbolje želi. Razumio je moj ponos i pripovijedao je, kako je radi ovoga pitanja i sam podnio ostavku, jer da on ne može biti na čelu umjetničke institucije gdje nema slobode, da mu bude kod nabavljanja umjetničkih stvari samo umjetnički kriterij mjerodavan. Na kraju mi je rekao, u povje-

renju, da je ta viša instanca Franc Ferdinand. Umjetničko društvo se također ljutilo i smatralo, da je i njegov prestiž dirnut. Šaputalo se tko je sve uvrijeđen, ali se javno nije smjelo ništa reći. Izložba je dvaput produžavana, i posjetilaca je bilo uvijek, tako da je društvo ne samo pokrilo troškove, nego je imalo i dobitka, te je u svojoj nesebičnosti, prirodnoj Bečanima, samo ponudilo i platilo prijenos stvari u Zagreb, gdje je onda sve bilo izloženo...» (429¹⁵⁻¹⁶). Nacionalna politička poruka Meštrovićeve izložbe u Beču bila je očita i nedvosmislena. Nju je najjasnije izrazio tada najistaknutiji austrijski povjesničar umjetnosti, veliki zagovaratelj Meštrovićeve umjetnosti, Joseph Strzygowski: «Teško nama, ako Meštrovića shvate njegovi sunarodnjaci, i ako se u znaku njegove umjetnosti ujedinile!» (9¹⁶⁻¹⁷).

Osim neprilike i briga u vezi sa sprečavanjem otkupa s izložbe, Meštrović je toga proljeća u Beču imao i teških briga u obitelji, koje su usto bile skopčane i s velikim materijalnim izdacima. Ruža je imala vanmaterično začecje, pa je bila podvrgnuta težoj operaciji da se njoj spasi život, a usto je dobila i upalu slijepog crijeva. O tome je Meštrović pisao ocu iz bečkoga sanatorija dr. Antona Loewa.

«Beč, Nedjelja, 6/III. 1910.

Dragi tata!

Kako ti pisah sirota Ruža je već mjesec i pol bolesna. Imala je ona i ja užasnih muka i jada, a usto i silna troška, na dan 80 Kruna. Nu bolest nije išla na bolje te se je morala operirati i to danas u 10 sati. Bog sam neka zna hoćeli mi ozdraviti; sada ti samo mogu javiti da je još živa, a ostalo leži sve u budućnosti - ako preživi prvih 4 do 5 dana, onda joj neće biti ništa...

Eto vidiš kakva čudna nesreća i jadi. Daklen tri rane a ne jedna. Nezna ništa sad prvi dan za se, nu liječnici misle da će ostat na životu, ako ne dodje groznica. Ja ću te prvih 5 do 6 dana u kratko izvještivati kako joj ide, a kasnije je prošla pogibelj...

Pozdrav svima

Tvoj Ivan.» (X. 3. 28)

ZAGREB - NEJUNAČKOM VREMENU U PRKOS

Sve skulpture s izložbe u bečkoj *Secesiji*, uz dodatak još nekih, odlučio je Ivan Meštrović izložiti u Zagrebu iste 1910. godine; glavninu na izložbi u zajednici s Mirkom Račkim, a manji dio na skupnoj izložbi *Medulića*.

Nadežda Petrović ga je nagovarala da prije Zagreba izloži skulpture u Beogradu, pogotovo što je veći dio njih predstavljao fragmente *Kosovskog ciklusa*, koji bi srpsku publiku svakako zanimao. Ali Meštrović je već tada razočaran, ne u ideji jugoslavenstva, nego u tadašnjoj srpskoj politici i posebno u političarima, od kojih je većina već tada mislila na veliku Srbiju, ali ne na Jugoslaviju. Prvo svjedočanstvo tog razočaranja, zbog čega nije ni prihvatio prijedlog izlaganja u Beogradu, jest pismo što ga je u vezi s tim uputio Nadeždi Petrović koju je, inače, veoma cijenio i kao slikaricu i rodoljuba.:

«To je sve lijepo i krasno što ti meni pišeš i iskreno je mišljenje, nu meni se čini kad bi ti pogledala mirnije i stvarnije prilike da me ne bi savjetovala da tamo izlažem - te još jedno razočarenje doživim. Budi uvjerena da bih ja najradije i najprije u

Beogradu izložio, kad bi Beograd bio i izdaleka ono što bi morao biti... Narod je vrijedan mene i boljeg od mene, ali njegovi predstavnici nisu vrijedni ni da po zemlji idu, a ja da nosim pred njih izljev svoje a ujedno narodne duše, da se oni glupo smiju i da misle da je to trgovina. Ne, to ne mogu! Ako će mi se u Zagrebu nasmijati lakše ću im oprostiti, jer im je, ne svima, ali većini takvo šta dalje. No ako će nacionalni momenat manje osjećanjem shvatiti, a ono će umjetnički bar donekle. Ti mi zamjeraš što u Zagrebu prije izlažem. No o tim stvarima ja mislim drugačije. Smatram naime da je Zagreb naš ko i Beograd - isto tako Sarajevo, Spljet itd. i ukoliko nije to, mora postat, a srčani ljudi idu na frontu. Beograd bi doduše morao prednjačit i ako bi mu itko to od nas priznao, to ja - bolje nego najradikalniji radikali! No nažalost, nije još ničim pokazao da zna vršiti svoju misiju. Ja ne zdvajam, ja hoću, nadam se, želim, no momentalno nemam s kim ni s čim. Da sam Nijemac bio bih prodo već tri četvrti mojih stvari, a da se ne bavim s ovim s čim se bavim, i ovako bih prodo polovinu, no Austrija ni Austrijanci neće da kupuju 'Serbische Helden'. Dakle, vidiš da trpim a tko za nešto trpi taj ima i ciljeva, samo moram gledati da to postignem, da sam mogu dignuti hram duši svoga naroda, pa da je vide kako je kolosalna. Hvala Bogu već mi i danas priznaju - i ako nerado, da oni nemaju što slično pokazati, a zborit će oni i drugačije. Ja se uvijek krijepim s ovom: 'Na mucu se poznaju junaci', nu i onu nastojim da pobijem: 'U velikim narodima...' Nu, možda on [Njegoš] nije pod velikim brojno mislio. Ja ću u Beograd doći prije nego mi se bude svila i kadifa pod noge sterala, nu sad držim da bi mi se još kamenje bacalo - s toga ću da se još predomislim. - Paško [Vučetić] mi piše da je čuo da ću čak i u Sofiji izložiti, što ljudima sve na pamet ne padne. Ja jesam doduše osvjedočeni Jugosloven, pa Marka i Miloša ne bi za sve carevo blago pobugaro, a oni izgleda da bi." (8634²⁹⁹, bilj. 701).

Te 1910. godine Meštrović nije izlagao ni na pariškom *Jesenjem salonu*, iako je bio stalni član *Salona*, zbog zauzetosti radom na dvije zagrebačke izložbe (8634³¹¹, bilj. 732).

Ivan Meštrović je doputovao iz Beča u Zagreb oko 15. travnja 1910. da priredi izložbu svojih radova što ih je upravo izlagao u Beču (1358; 1314; 1311; 1327; 1359). Vidjeli smo da se i prethodne godine dopisivao s Kršnjavijem i Milčinovićem da dobije *Umjetnički paviljon* za izlaganje. Budući je on izlagao samo skulpture, udružio se sa svojim prijateljem slikarom Mirkom Račkim, ali je čitava izložba imala njegov pečat i bila je u stvari njegova samostalna izložba.

S Društvom hrvatskih umjetnika, kako smo vidjeli, nije bio u dobrim odnosima, pa je formalni nositelj izložbe bilo *Društvo hrvatskih književnika*, vjerojatno zalaganjem Andrije Milčinovića. Izložbu je stoga uvodnim govorom pozdravio 30. travnja predsjednik društva Šandor Ksaver Đalski. Ono je objavilo i dobro opremljen katalog izložbe, s kićenim i teatralnim predgovorom conta Iva Vojnovića. Na otvorenju su bili nazočni predstavnici vlasti i uglednih umjetnosti Tade Smičiklas, predsjednik *Hrvatskog društva umjetnosti* Iso Kršnjavi, predsjednik institucija: zagrebački načelnik Janko Holjac, predsjednik Jugoslavenske akademije znanosti i *Matice hrvatske* Oton Kučera, ali i umjetnici Frangeš, Valdec, Auer, Tišov i drugi. U ime bana izložbu je kratkim govorom otvorio odjelni predstojnik za unutrašnje poslove Levin pl. Chavrak (1325; 1359; 1327).

Meštrović je u prostranom *Umjetničkom paviljonu* izložio 92 skulpture (78 naslova), a Rački 16 slika, 21 crtež s temama iz Dantea i 4 bakroreza. Meštrović se, dakle, predstavio s 20 skulptura više nego na bečkoj izložbi.

U predvorju paviljona stajao je Meštrovićev lik *Andrije Medulića*, hrvatskog renesansnog slikara, ujedno simbola istoimenoga društva dalmatinskih slikara - koji se spomenik danas nalazi ispred istog *Umjetničkog pavijona*. Uz njega je bilo i poprsje Vlaha Bukovca, nestora hrvatskih umjetnika. U dvorani je kao i u Beču približno predstavljen raspored unutrašnjosti zamišljenog *Vidovdanskog hrama*: aleja od dvanaest karijatida sa simboličkom sfigom; zatim ostale skulpture *Kosovskog ciklusa*, a uz njih skulpture *Moja majka*, *Sfinga* za Kranjčevićev grob i neke starije poput *Laokona mojeg doba*, *Zdenca života* i druge (496: 1265²²¹⁻²²²).

Meštrovićeva izložba u Zagrebu, s tako mnogo skulptura, tako osebujne tematike i tako radikalno secesijske stilizacije, izazvala je senzaciju u svim krugovima: i laika i stručnjaka i umjetnika. O izloženim radovima Mirka Račkoga malo se govorilo i pisalo jer je uglavnom izložio crteže i grafike, iako su ti radovi spadali među najbolje cijelog dugog njegovog slikarskog opusa.

Prikazi i kritike Meštrovićeve izložbe bili su trojaki: jedni su ga glorificirali, uzdižući ga do nebesa, ali više s nacionalističkih nego umjetničkih stajališta; drugi su ga stručno odmjeravali, ističući njegov nesumnjivi talenat, ali i zamjerajući mu s jedne strane pretjeranu politizaciju rada, a s druge pretjeranu secesijsku stilizaciju; treći su ga kritizirali, napadajući prvenstveno njegovo jugoslavensko političko usmjerenje, ali i secesijsku i "herojsku" hipertrofiju općenito.

"Prvi je utisak - pisao je izjavitelj zagrebačkih *Narodnih novina* s otvorenja izložbe - tako grandiozan, da se čovjek jedva može snaći među tim orijaškim prikazama nadnaravne veličine. Karijatide 'Vidovdanskog hrama' djeluju na gledaoca silno, a tako redom i ostale radnje... Obćenito je izložba na prisutne djelovala kao neko novo evanđelje..." (1325).

Jednako zadarski *Narodni list*:

"Uspjeh ove izložbe već je danas postigao ono, što se nije dalo predvidjeti. Općinstvo je veoma oduševljeno za ovu izložbu, te se posjetioci redaju na buljuke..." (1328).

Lj. Z. Kara ustvrdio je u zagrebačkim *Novostima* "da Zagreb nije do sada još imao takove izložbe..." (1215).

Kosta Strajnić je kasnije, nakon što su se pretjerane pristranosti smirile, ustvrdio da je Meštrovićeva izložba bila "slabo shvaćena od publike", ali je naišla na odaziv "naših mladih slikara i vajara" (9¹⁷).

Sam se Meštrović u *Uspomenama* sjeća te izložbe, presudne u njegovom stvaralaštvu:

"U Zagrebu je izložba bila jako posjećena, malo diskutirana za i protiv, ali poslije prijema i kritike u Beču, koji je Zagrepčanima bio mjerodavan, nije bilo diskusije o umjetničkoj vrijednosti. Mali krug frankovaca je zamjerao i pokušao bojkotirati, nu to je utoliko više privlačilo sve ostale. Iso Kršnjavi, predsjednik Hrvatskog društva umjetnosti, nekadašnji šef za prosvjetu i sve do tada najmjerodavniji za umjetničke stvari, također je agitirao za izložbu, usprkos tome što se sa mnom nije slagao u 'estetskim pitanjima', ni u 'pravilima za umjetnost' pa i uza sve to, što se ni politički nismo slagali. On je tada od bivšeg madžarona postao Starčevićanac Frankova krila. Mjesto 'Bog i Hrvati', 'Kralj i Hrvati'. On je sad Hrvatsko-srpsku koaliciju zvao 'mladomadžaronima', a meni je praštao, jer da je i on u mladosti prošao istu fazu u pitanju sloge i jedinstva sa Srbima, dok se nije uvjerio, da su oni samo Srbi, da hoće sve sebi, po onoj 'Srbi svi i svuda'. Ja sam se, kao sva moja

generacija, smijao tome, govoreći da su ta vremena prošla, da je nama svejedno, glavno je osloboditi se od Austrijanaca i Mađžara. Hrvatska zemaljska vlada, kao i grad, su otkupili i od mene i od Mirka Račkog ponešto. Od njega, motive iz Danteeve Komedije, rađene po uputama Kršnjavoga, a od mene neke starije stvari.” (429¹⁶).

Samoupravni odbor grada Zagreba zaključio je na sjednici 4. svibnja da se otkupi Meštrovićeva kompozicija *Zdenac života*, za svotu od 20.000 Kruna, s time da je on dade odliti u broncu i postavi na položaj u gradu što ga sam odabere (1235; 1238; 1354; 1355; 1403). *Zdenac života* je postavljen 1910. god. pred kazalište. Četiri obeliska-kandelabra što su tu bila premještena su na groblje Mirogoj (10397).

O Meštrovićevoj izložbi u Zagrebu pisalo se mnogo, što je i shvatljivo. *Akordi* Iva Vojnovića, posvećeni Ivanu Meštroviću, objavljeni prvo u predgovoru kataloga izložbe, zatim u *Savremeniku* iste godine i opet 1917. u knjizi sabranih Vojnovićevih feljtona, pod zajedničkim naslovom *Akordi* primjer su isprazne pjesničke retorike, zadojene nacionalističkom patetikom (496³⁻⁷; 1277³⁰¹⁻³⁰⁵; 2173⁵¹⁻⁵⁹).

“..Na kojoj li se visočini bjeh nehotice uspeo? Tko me ostavi bez daha i bez svijesti na rubu ponora otkle se u vrtoglavo neizmjernosti prostirahu sva obzorja i sve krajine?..

Jest, jest - kao onda. Isti veliki urlik oslobogjenja zadavi u meni sve nemire, sve dvojbe i sve prijekore. Ja bjeh sâm na vrhuncu otkle je vladao svemirom - božanstveni muk...

...Tako su prvi ljudi vidjeli božanstvo u klupku oblaka, koji su se s prepletenim, nabreknutim udovima junačili u žaru olujnih zapada, i tako bi ih isto u strahu prepoznali i u gordim

prodolima, stijenama i provalijama, koje užas isklesa u kori ostinuloga kaosa...

Božanstvenog li muka! - U njem nestade ljudstva, nestade vremena, nestade osjećaja. Oči moje i nijemi okamenjeni profili pogledaše se i zagrlīše se. Prvo blaženstvo spoznaje u šutnji vasionē duše života i stvari...

Jedna se živa ruka u taj čas tiho spusti na moje rame a srsi straha ledenom strujom proletiše po egztazi mojih oživljenih i od svih spona života oslobogjenih osjećaja. Nije li jedna od onih mrtvih ruka uskrsla? - Okrenuh glavu. Ne. - Bješe živi, maleni, crni čovjek dugih kosa, garava lica, gvozdēnih stisnutih usana. - A oko... U dubokoj crnini pogleda titrala je, - bljesnula je ona iskra.

On je, - zaječi muk onog začaranog svijeta, a ja ne nagjoh ni riječi, ni kretnje, ni suze, ni hvale. Rekoh mu kao putnici kad se sastanu da se opet rastave: ‘Ah! vi ste to!’ - i zagledah se u onu malu, tamnu ruku kopača mrtvih božanstava. - Dakle to oko i ta ruka stvoriše spomenik nebu i paklu tvoga roda i tvoje čeljadi e da svi narodi kada progju mimo njega reknu kamenu, mjedi, mramoru i gvožđu, koje on otkri ispod pepela i ruševina vijekova: ‘poznam te. Ti si!’

Božanskog li muka u gvozdēnim nijemim usnama i u svetom nemiru ruka koje od svake grude blata i sadre stvara neizmjernost...”

Naveo sam tek manji dio danuncijske pjesničke blagoglagoljivosti da pokušam dočarati patriotski, ali ujedno i teatralni zanos znatnog dijela tadašnjih naših rodoljuba - a Meštrovićeva vizija tog patetičnog herojsko-mitskog rodoljublja bio je baš njegov *Vidovdanski hram* - samo s udjelom njegove stvaralačke genijalnosti.

Na Vojnovićev panegirik oštro je reagirao A. G. Matoš njemu prirođenim načinom. On je Meštroviću priznavao genijalnost, ali je kritizirao njegov politički i stilski radikalizam. Vojnovićev literarni nacionalizam, koji se upravo očitovao u njegovoj simbolično-nacionalističkoj drami *Smrt majke Jugovića*, prikazanoj u Beogradu, nije podnosio:

«...Gosp. I. Vojnović... napisao je uvod za prekrasni katalog Meštrović-Rački izložbe kao sve reklamske pjesme u prozi gosp. grofa, ta himna u slavu Meštrovićevu, taj prolog ne kazuje ništa o toj umjetnosti osim toga, da je naj..., naj..., i naj... Pegaz gosp. grafa zove se Panegirički Superlativ...

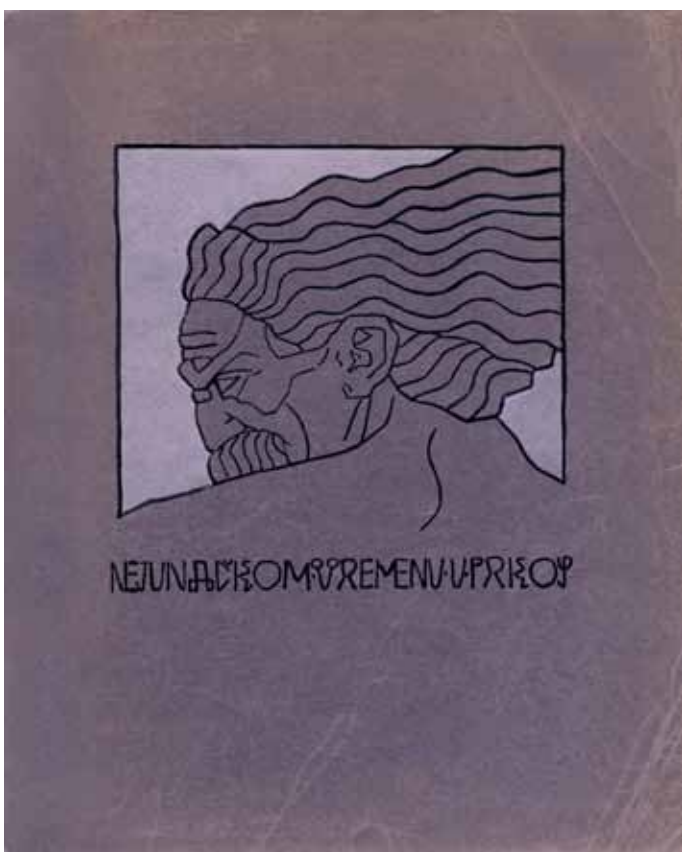
Međutim, Meštrović nije tako u ‘svijetu’ priznan, kako to tvrdi zagrebačka reklama... Meštrović na ovoj izložbi ponovno dokazuje, da je velik, golem talenat bez u k u s a . On je pravi barbar, hotimice barbar kao Munch i Gauguin, pa dok se to sviđa kao znak energije u centrima s potrošenom ljudskom energijom, mi barbari, željni prije svega kulture, pa najfinijeg ukusa kao mjerila vlastite disciplinske kulture, nalazimo u toj posvemašnjoj oskudici mjere i dobrog ukusa pravu sliku naše moralne i kulturne barbarije, zgrčenu u paradoksalan mramorni paroksizam izljeva genijalne, ali tragične i sasvim neoplemenjene, divlje duše, anarhijske, haotične i prkosne.

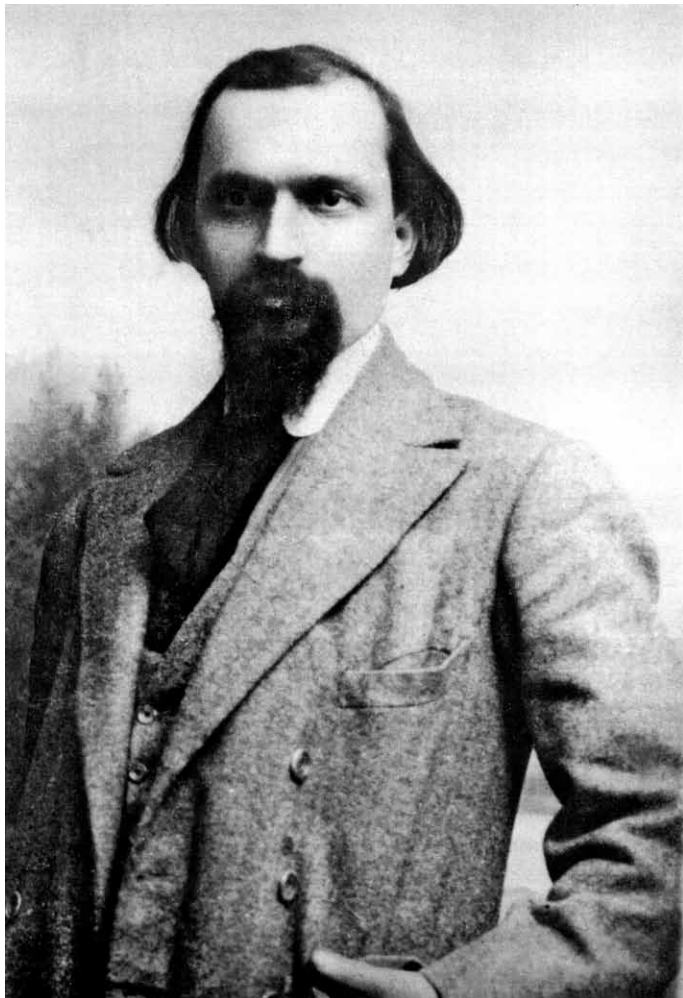
...Ta žudnja za originalnošću pod svaku cijenu čini, te naturalizam ili stiliziranost mnogih tih radova djeluje sasvim karkaturalno...» (1228; 5868¹⁸⁻²⁰).

Matoševom oštrom kritikom Meštrovićeve umjetnosti koristila se i obilno je citirala klerikalna novina *Hrvatstvo*, našto je on u *Savremeniku* odgovorio da on time nipošto ne niječe Meštrovićev veliki talenat:

«Jest, ja sam nekim kipovima prigovarao, što je uostalom

Naslovnica kataloga izložbe *Nejunačkom vremenu uprkos*

Ivan Meštrović, oko 1910.

činio nedavno i pariski 'Figaro', ali ako sam kritikovao, i to najstrože kritikovao, skinuo sam ipak kapu pred tim talentom, pa kad je već riječ o porazu, Meštrović je porazio mene, smije li se porazom zvati udivljenje kao nemoć kritičnog prigovora pred nekim divnim djelima...

Došavši dužim iskustvom do uvjerenja, da smo mi polubarbari i da tako imamo više prirodne snage, više talenta od ukusa, meni je kao propagatoru što čišćeg ukusa i u ovom slučaju palo u oči, da je Meštrović 'Stürmer' i 'Dränger' nečuvene snage, ali da ta snaga pokatšto prekoračuje mjeru dobrog ukusa i tako griješi proti samom principu ljepote, dakle proti samom principu umjetnosti. Možemo se buniti proti konvencionalnosti i bez zapadanja u grdobu. Pored toga je Meštrović monumentalni simbolist, pa kada nekim divnim svojim djelima daje preciznija historijska imena, kao Milošu, on im nehotice oduzima karakter općenitosti, determinira ih i nameće se na neki način između umjetnine i gledaoca naivnošću svog uskog komentara. Vjerojatno je, da je pomisao na Kosovo, na poraze našeg plemena stvorila te gigantske i tu i tamo malo karikaturne figure, ali zato te figure ne moraju biti kosovske figure. Pomišljajući na Miloša, Meštrović je stvorio, recimo, Perseja, a njegov Strahinić može biti Herakle. Njegov stil je divan, ali je kao stil u disharmoniji sa stilom narodne pjesme, od koje ima tek snagu." (1225).

Kako je Meštrovićeva skulptura *Kosovskog ciklusa* tada na izložbi u Zagrebu djelovala na prosječnog kulturnog posjetitelja vidimo iz dojmova što ih je i trideset godina kasnije živo

zadržala u sjećanju poznata hrvatska dramska glumica Nina Vavra. Obrazlažući zašto je 1939. zamolila baš Ivana Meštrovića da bude pokrovitelj četrdesete obljetnice njezinog glumačkog rada, ona je pričala:

«...Sjećam se još danas toga jakoga dojma, kad sam bila ugledala onu gomilu jada i bola ljudskoga, što se poredao i zbio ondje pod onom kupolom našeg umjetničkog paviljona na Zrinjevcu.

...Mislila sam da ću tamo vidjeti neke stereotipne sredovječne junake u oklopima i paradi 'nejunačkom vremenu u prkos', kako je glasila reklama. A vidjela sam ne junake, već golo junaštvo, golo, a odsječenih ruku. Vidjela sam pokošenu i zasužnjenu svu mušku snagu jednog naroda. Sva zgranuta gledala sam, kako na glavama svojim drže teški balvan (arhitrav) njihove ostavljene žene. I kako beznadno zure u krilo svoje i u djecu svoju, koju moraju odgajati za roblje. Protrnula sam. Ti pogledi i svi ti neopisivi izražaji taknuli su nešto u duši mojoj i mene je zazeblo. Čini mi se, da je tu počelo moje prvo, sasvim još nejasno, ali već uzdrhtalo razumijevanje tuđih boli. I čini mi se, da mora odista biti krasno i veliko srce, koje je privinulo k sebi svu tu nesreću i pokazalo nam njezin smisao.

Mislim, da sam odonda ja počela naslućivati taj smisao, pravi smisao naših narodnih pjesama, koje je isplakala jedna pretužna narodna duša u svojoj čežnji za slobodom...» (5783).

Ocjene Meštrovićevih izloženih skulptura općenito su bile pohvalne, čak i euforične. Autor opširnog prikaza izložbe Meštrovića i Račkoga pisao je u *Obzoru* (1327).

Jednako oduševljeno u *Viencu* (1329).

Nadežda Petrović bila je zanesena Meštrovićevim radovima, pa je, posjetivši zagrebačku izložbu, pisala prijateljici Kosari Cvetković:

«Meštrović me je zapanjio, zaplijenio, iznenada duboko potresao... Kolosalnošću svojih ideja, kompozicijom, veličinom snage genijalnog shvaćanja naše narodne poezije. Ovo samo vjekovi rađaju i stvaraju... Cijeli dan sam jučer i danas na izložbi i ne mogu se odvojiti od njegovih Kosovskih junaka i Udovica.»

U beogradskom *Dnevnom listu* jednako je oduševljeno pisala o Meštrovićevoj izložbi:

«Zagrebu a s njime i cijeloj Hrvatskoj učinjena je čast što je prvo u njihovoj sredini priređena jedna značajna izložba umjetničkih tvorevina Ivana Meštrovića. Ova je izložba značajna ne samo po grandioznošću samog umetnika, no je još značajnija s biranjem motiva, načinom shvatanja, obradom i rešenjem problema crpljenih iz naše narodne poezije... Sa mikelandelskom snagom pogleda i shvaćanja prirode i njezinih oblika posmatra Meštrović forme čovječijeg tela, pokrete duševne i strasti, rešava probleme, postavlja svojoj plastici čistu individualnu osnovu sa svojim osobenim pogledima na estetičku stranu plastičke umjetnosti, unoseći u prirodu svoja individualna promatranja. Ono što smo osjećali posmatrajući Mikelandelovog Mojsija, Davida, Dan i Noć u Lorencovoj kapeli u Firenci, bilo je isto što i pri udublivanju u Meštrovićeve plastike.» (8634 ²⁹⁹⁻³⁰⁰).

Poput mnogih pohvala, tako su i zamjerke bile naročito političke naravi:

«Prigovoriše ovdje Meštroviću, 'sa mora majstoru', da nije Hrvat, jer da je mogao ilustrovati koju epizodu iz hrvatske povijesti. Prigovor naivan! Vidovdan to je simboličan dan, koji

spominje na osvetu, dan dobro poznat svemu našem narodu, po junacima koji tamo pogiboše... što ih je ovjekovječila narodna pjesma, koju narod pozna i voli s Jadrana do Balkana.» (1188).

Zanimanje za izložbu bilo je veliko i do zatvaranja 30. lipnja posjetilo ju je 4.600 građana, što je za tadašnji još neveliki Zagreb bilo vrlo mnogo (1332).

Dnevnici i časopisi danomice su izvještavali o izložbi. (1188; 1191; 1215; 1218; 1227; 1228; 1233; 1239; 1240; 1244; 1259; 1265; 1274-1278; 1280;; 1292; 1305; 1311; 1322-1332; 1336; 1337; 1342; 1348; 1353; 1359; 1391; 1402)

Meštrovićeve skulpture izložene na izložbi s Račkim, kao i na onoj u *Medulića* koja je slijedila, bile su uglavnom sadreni modeli, a tek ih je sedam bilo izvedeno u kamenu i mramoru. Taj su posao obavili Meštrovićevi pomagači Toma Rosandić u njegovom atelijeru i splitski mladi kipar Dujam Penić, kojega je Meštrović zato pozvao 1910. u Zagreb (8719¹⁴⁻¹⁵).

Podsjetimo da je Meštrovićev prijatelj književnik Andrija Milčinović, koji mu je pomogao u pripremanju izložbe, a zatim je napisao veći broj pohvalnih kritika o njemu i njegovim radovima na izložbi, stekao time neprijateljstvo grupe zagrebačkih umjetnika Frangešovog kruga i dobio otkaz na položaju poslovođe *Društva umjetnosti*, što je izazvalo poseban javni skandal i žučne polemike (1282).

«Tako zagrebački umjetnici postupaju s hrvatskim kritičarima! - prosvjedovao je nepotkupljivi Matoš. - Tako postupaju ti vajni artisti s hrvatskim literatima! Tako se kod nas poštuje sloboda kritike!...» (1227; 5867).

Ako je Meštrovićeve izložba u Zagrebu, u zajednici s Mirkom Račkim, izazvala veliku buku, pohvale i kuđenje, to je još veće izazvala ona koja je uslijedila iste 1910. godine, od 1-30. prosinca, u grupi *Hrvatskog umjetničkog društva Medulić*.

Meštrović je na toj, inače obimnoj izložbi, također u Umjetničkom paviljonu, izložio tek malo radova - svega 9 skulptura i 6 slika - smatrajući da se ostalim radovima predstavio na prethodnoj izložbi, pa ipak je on, svojim imenom i izloženim skulpturama, davao pečat cijeloj izložbi na kojoj je 40 umjetnika izložilo ukupno 178 slika, skulptura i arhitektonskih projekata. Naime, njegov konjanički kolos *Kraljevića Marka* pod kupolom paviljona, uz manje studije za njega, bio je glavni i najprivlačniji eksponat.

Hrvatsko umjetničko društvo Medulić nakon prve uspjele izložbe 1908. u Splitu odlučilo je na sjednici 15. lipnja 1910. predstaviti se 1910. i u Zagrebu drugom svojom zajedničkom izložbom (1187 a). Inicijativa i organizacija ovoga je puta bila uglavnom u rukama Ivana Meštrovića, ali je *Društvu* bilo stalo da na izložbi dobiju i najistaknutije hrvatske slikare nešto ranije generacije, Vlaha Bukovca i Celestina Medovića. Medović je u vezi s time posjetio u svibnju Split i Zagreb, a zatim otputovao u Prag da nagovori i Bukovca da izlaže s njima.⁶⁵

Meštrović i Rački su i nakon završetka svoje izložbe ostali u Zagrebu i pripremali u Umjetničkom paviljonu izložbu *Medulića*, naročito tehnički složenu postavu velikog *Kraljevića Marka* (1235). U rujnu im se pridružio i Vidović.⁶⁶

Društvo Medulić je pozvalo na izlaganje poimence 40, a inače sve jugoslavenske umjetnike, bez obzira jesu li članovi društva ili nisu. Za tajnika izložbe postavljen je Andrija Milčinović.⁶⁷ (1308).

Osnovu izložbe, koja bi se u svom glavnom i naglašenom dijelu temeljila na legendi o Kraljeviću Marku i narodnim pje-

smama, zacrtao je sam Ivan Meštrović. Plakat izložbe, također s likom Kraljevića Marka, izradio je Mirko Rački a izveden je u Mosingerovoj tiskari u Zagrebu. Izložbeni odbor su tvorili Tomislav Krizman, Ivan Meštrović, Mirko Rački i Toma Rosandić, a žiri izložbe Tomislav Krizman, Miho Marinković, Ivan Meštrović, Mirko Rački, Toma Rosandić i Ivan Tišov (497; 1318; 1377).

Medulićeva izložba 1910. u Zagrebu, s određenom nacionalnom temom, bila je u stvari priprema za sudjelovanje na velikoj *Međunarodnoj izložbi* u Rimu sljedeće 1911. godine, gdje su dalmatinski Hrvati htjeli upoznati svijet ne samo sa svojom umjetnošću, nego još više sa svojom željom oslobađanja Hrvatske od austrijske i ugarske vlasti i združenja s ostalim južnoslavenskim narodima - ili plemenima, kako se tada govorilo.

I Meštrović u svojim *Uspomenama* spominje tu zagrebačku izložbu kao pripremu za onu rimsku:

«Mi smo, međutim, tjerali svoje, i poslije moje i Račkoga izložbe, pripremili smo drugu, za koju smo nas desetak mladih napravili tijekom nekoliko mjeseci jedan ciklus ad hoc iz narodnih pjesama, s namjerom da ga onda prenesemo u Rim. Zajedno smo radili u Umjetničkom paviljonu, zajedno se hranili, a za pokriće materijalnih troškova, za platno, boje i sadru, dali smo ja i Rački od zarade na našoj izložbi, a isto tako smo plaćali i hranu kolegama bez sredstava. Kuhale su nam i slale hranu Krizmanova majka i sestre, samo uz naplatu stvarnih troškova. Dakle, jedna mala komuna...» (429¹⁷).

Portret Dimitrija Mitrinovića – Roy de Maistre

Ciklus skulptura na temu Marka Kraljevića, kao i sam golemi konjanički lik, nastao je dakle tijekom tri mjeseca rada u prizemnim (odnosno podrumskim) prostorijama Umjetničkog paviljona, s ulazom s južne strane, a pod izložbenim dvoranama. Najobimniji posao bila je Meštrovićeva konjanička skulptura, dok su slikarske panoe izvodili Rački, Babić, Kljaković i Krizman, a skulpture i Toma Rosandić uz sudjelovanje Dujma Penića, Reneea baruna Vranyczanya i Meštrovićevog pomoćnika Nike Bodrožića.

Mirko Rački je, u dubokoj starosti, kao stogodišnjak, pričao o pripremanju izložbe u Zagrebu:

“...Bili smo mladi, sve nas je pritiskalo političko austrijsko-mađarsko tutorstvo. Htjeli smo se osloboditi. Posljedica toga bio je zajednički rad na izložbi ‘Ciklus Kraljevića Marka’. Radili smo u Umjetničkom paviljonu. Primili smo ključ i bili smo gospodari paviljona za vrijeme rada i izložbe, bez naplate. Nije bilo u paviljonu ni upravitelja ni podvornika ni čistačice, najamnine, naplate za telefon, ukratko, izložbe nisu bile tako skupe kao danas.

Preko dana radili smo, crtali, slikali, modelirali, a pod večer cijela je družina išla nekuda u okolicu Zagreba na večeru i veselicu. U toj radnoj družini bili smo Rosandić, Meštrović, Krizman, Babić, Kljaković, ja i naši prijatelji: Matoš, književnik Milčinić, Ivo Vojnović, glumac Pavić i naše žene. Rosandić nam je pjevao, imao je lijep glas. Na dan otvaranja izložbe ‘Kraljević Marko’ ručali smo svi kod Krizmanove sestre gospođe Sirovatke, na ručku je bio i jedan gospodin (neću da mu spomenem imena) bio je sveučilišni profesor i pjesnik. Ja sam se našao iza njega kad je s nekim čovjekom razgledao izložbu i psovao od srca i izložbu i Meštrovića pa sam mu, kad je završio svoju tiradu, rekao u lice da laže. Bili smo mladi. On je brzo odmaglio, a mi smo dalje veselo slavili Marka i vino. Jednoga dana došao je u paviljon Matoš, dok smo pripremali izložbu pa je uzviknuo: ‘to je nova škola!’, a i bila je. Nije to bilo nasljedovanje internacionalne umjetnosti, nego pravo i izvorno naše ostvarenje narodne duše i tijela.

Bukovac je dolazio u paviljon, sjećam se, kako je jedanput rekao: ‘Dajte i meni pinele i paletu, da i ja radim.’ Oduševio ga je naš rad. I dali smo mu i paletu i kičice, pa je na mojoj slici ‘Marko i Musa’ dovršio glavu Arnautina Muse Kesedžije.

I Ivo Vojnović je dolazio k nama (njegova je uzrečica ‘nejunakčkom vremenu usprkos’) i mnogo se radovao našem radu. I Mitrinović i Ćurčin i Supilo bili su naši prijatelji...» (8825).

I drugom prigodom sjećao se stari Rački tih dana rada i zabave u Zagrebu:

«Takve terevenke može samo žedan i gladan narod izmisliti. U to sam vrijeme drugovao najčešće s Meštrovićem, cijelo društvo bi se našlo u krčmi u Frankopanskoj ulici, mislim da se i zvala ‘K Frankopan’.

Kad bismo se kucnuli kriglama piva u znak veselja, obično bi se krigle razbijale ili bismo njima lupnuli o pod. To nas je podsjećalo na ruske terevenke o kojima smo u literaturi jako puno čitali... Mnogi su od toga i umirali, pa je to i Gustla [Matoša] stajalo života...

Inače sam najviše prijateljevao sa slikarima. Uz Meštrovića sam najviše bio vezan u mladosti. Zajedno smo studirali, imali iste ideale mladosti, inspirirali se narodnim pjesmama, zajednički izlagali...

Takvog se ja Meštrovića najradije sjećam i onog vremena ‘Ciklusa Kraljevića Marka’. Radio je dane i noći i neprestano u

sebi mrmrljao narodnu pjesmu, pričao je da se to kod njega uz ognjište stalno pjevalo...” (8876; 8799).

I Joza Kljaković se u svojim uspomenama, pisanim u emigraciji 1952, sjećao tog zajedničkog poletnog suživota i rada:

“Nekoliko dana kasnije (1910) ja sam stigao u Zagreb. Su-tradan iza dolaska otišao sam u ‘Umjetnički Paviljon’, gdje sam se upoznao s Meštrovićem, Račkim, Rosandićem, Krizmanom i nekim mladićem, koji se s mnogo poze i patosa predstavio:

- Ja sam Ljubo plemeniti Babić, mladi.

Osim tih kolega, ja sam tada u paviljonu upoznao Ivo conte Vojnovića, istaknutog književnika hrvatskoga i Dimitrija Mitrinovića mladog pjesnika i kritičara srpskoga.

Meštrović se nije ništa promijenio od onog vremena, kada je izvađao spomenik Luki Botiću u Splitu, samo je sada nosio bradu. Ostao je onizak, nosio je dugu kosu skoro do ramena i dugi kaput s dva dugmeta straga. Rački je bio obrijan, prilično ćelav, nosio je debele naočale... Rosandić je bio figura visoka i koštunjava. Po zanatu klesar. Jak, kao većina splitskih obrtnika... Krizman je bio nešto zasebnoga...

Uza svu njihovu ekstravaganciju, bili su to vrijedni i radini ljudi, obuzeti nekom strašću za umjetnost i nekim fanatizmom za slobodu. Izložba koju su organizirali u Zagrebu, bila je protest protiv malograđanske umjetnosti i političkog konzervatizma glavnog grada...

Toga Kraljevića Marka, kome sam nekoliko redaka posvetio, modelirao je Ivan Meštrović. Modelirao ga je u prizemlju paviljona i nastojao, da bude što veći. Zato su kopita Markova Šarca stajala na samom podu, a Markova glava doticala se stropa. I konj i konjanik bili su zdepasti i teški, s jako naglašanom muskulaturom.

Ovaj Marko Kraljević bio je centar izložbe i bio je postavljen pod samu kupolu. Teško ga je bilo montirati, nije se znalo za razmak konjskih nogu, jer nije imao podnožja. Rosandić i ja mučili smo se dva-tri dana, dok smo uspjeli sastaviti to čudo. Oko Markova kipa bile su postavljene karijatide i neke glave Turaka. U lijevom krilu paviljona bio je izložen ciklus slika iz života Kraljevića Marka. Te su slike naslikali Rački, Krizman i Babić. U desnom krilu paviljona bila su izložena različita djela raznih autora, slikarska i kiparska. Cijelu izložbu aranžirali smo uglavnom Rosandić i ja. Pomagao nam je jedan radnik, zdepast i jak, kojega smo zvali Hamburger. On je stajao i Meštroviću neko vrijeme kao model za Marka.

Pričali su mi, da, dok je Meštrović modelirao Marka, a Hamburger sjedio gô na jednoj dasci, u prostoriju je ušla Meštrovićeva žena. Kada ju je Hamburger spazio, takvom je brzinom s te daske i s tih sanduka sletio, da je sve prevalio i iz tih razvalina izletio, dohvatio svoju robu i pobjegao u park, koji je bio oko paviljona. Tamo mu je nekako uspjelo, bez javnog skandala, iza nekoga grma obući se...

Izložba je bila otvorena na svečan način. Otvorio ju je Vladimir Mažuranić, povjesničar, jednim govorom sažetim i kulturnim. Skoro sva aristokracija duha otvorenju je prisustvovala. Prisustvovalo je i mnogo naših Srba, koji su čuli, da će izložba biti prenesena na internacionalnu izložbu u Rim, u paviljon Kraljevine Srbije. Na izložbi sam upoznao, među ostalima, A. G. Matoša, književnika, grabancijaša i stekliša. On je dugo godina živio izvan zemlje, kao austro-ugarski vojni bjegunac. Živio je u Srbiji, Švicarskoj i Parizu. Pomilovan, vratio se je u domovinu i postao vođa mlade književne generacije. Upoznao sam i Vladimira Čerinu... Uza sve to, što je izložba bila senza-

cija za Zagreb, nismo dobro prošli, niti od kritike bili dobro ocijenjeni. Većina novina nepovoljno je pisala, čak i 'Obzor', u kojemu je A. G. Matoš po nama raspalio. Frankovci su nas nazivali slavo-serbima i vlasima. A vlas, odnosno Srbi su nas dizali i hvalili. Dimitrije Mitrinović pisao je čitave panegirike o Meštroviću i svima nama." (6333³¹⁻³⁵; 10295³¹⁻³⁵).

O izložbi *Medulića* u Zagrebu mnogo se pisalo: hvalilo i napadalo; kao i o prethodnoj Meštrovića i Račkoga. Očekivala se s velikim zanimanjem (1321; 1396).

Izložba *Medulića* bila je vidni odraz Meštrovićevog "integralnog jugoslovenstva", kako ga je on nazvao u pismu Nadeždi Petrović. Ona je od ranije regionalne dalmatinske postala gotovo južnoslavenska izložba. Od 40 izlagača četrnaest su bili članovi *Jugoslovenske kolonije* koju je bila organizirala Nadežda Petrović (8634³³⁰⁻³⁴⁰).

U tematskom dijelu *Ciklusa Kraljevića Marka*, u predvorju, pod kupolom i u prvoj dvorani, slikama i skulpturama što su ih tom prigodom izradili u Umjetničkom paviljonu, izlagali su Ivan Meštrović, Toma Rosandić, Mirko Rački, Tomislav Krizman i Ljubo Babić. U općem dijelu, u drugoj i trećoj dvorani izlagali su od Hrvata osim njih Angjeo Uvodić, Anka Krizmanić, Flora Jakšić, Anka Bestal, Branislav Dešković, Virgil Meneghello Dinčić, Ante Katunarić, Greta Ritter, Vjera Bojničić, Reneé Vranyczany, Ada Vranyczany, Dujam Penić, Niko Bodrožić, Miho Marinković, Vladimir Šestak, Zoe Borelli, Ivan Tišov, Emanuel Vidović, Joso Kljaković, Vlaho Bukovac, Celestin Medović, Marko Rašica, Karmelo Štambuk i Dušan Kokotović; od Srba Milan Milovanović, Nikola Jeremić, Vladimir Muha i Nadežda Petrović; Bosanac Todor Švrakić; Slovenci Matej Jama, Rikard Jakopič i Ivan Grohar; Čeh Joža Uprka. Izlagali su i arhitekti: Hrvat Kamilo Tončić i Slovenac Josip Plečnik (497).

Na izložbi su tako sudjelovala tri bez sumnje najistaknutija južnoslavenska umjetnika, ne samo tog doba, nego cijelog dvadesetog stoljeća: hrvatski kipar Ivan Meštrović, srpska slikarica Nadežda Petrović i slovenski arhitekt Joža Plečnik.

Plečnik je poslao za izložbu više studija arhitekture. O njegovoj skromnosti svjedoči pismo Meštroviću da ne dopusti novinarima da pišu o njemu jer to ne voli (9591¹⁵⁰⁻¹⁵¹). Nakon nekih negativnih kritika izložbe, Plečnik je u prosincu te 1910. godine savjetovao Meštroviću da se ne upušta u polemike i da ne odgovara na napade, jer je njegova zadaća da stvara i ide velikim čistim putem (9591¹⁵⁴).

Medulićevci su za izložbu u Zagrebu izdali reprezentativni, bogato ilustrirani katalog s glavom Meštrovićevog *Marka Kraljevića* na čelu i simboličkim geslom NEJUNAČKOM VREMENU U PRKOS. Autor te krilatice bio je conte Ivo Vojnović, koji je bio autor epigrafa kataloga, programskog proglasa izložbe s očitim političkim nabojem, a u teatralnoj simbolici njegove drame *Majke Jugovića*:

"Ko u vrijeme ono / kad vapaj raje kamen z groba svali / što san junaka čuvaše u planini / i sada evo / s Vidovdanskog hrama / gdje svete moći golijeh božanstva / nad luči bdiju neugašenih nada / dojaši / AVET MARKOVOG GNJEVA / na skrajnji doziv iznemogle vile / da zlatne kose raspusti joj s trnja / što / nehajem roda zakrči sve gaje." (497).

Ilustrirajući izložene radove *Ciklusa Kraljevića Marka* navođeni su u katalogu, uz reprodukcije Meštrovićevih, Račkijevih, Babićevih i Krizmanovih radova, ulomci narodnih pjesama što govore o tim sadržajima (497).

Izložba je, kako smo rekli, izazvala zanimanje i veliku buku u cijeloj zemlji, a naročito u Zagrebu. Uglavnom su se odijelila

dva tabora, potaknuta više političkim nego umjetničkim motivima: jedan je hvalio izložbu, posebno Meštrovića, drugi ih je napadao. No čak su i napadi povećali zanimanje i one šire javnosti koja inače nije pratila likovni život ni posjećivala izložbe.

Tako su se zagrebačke *Narodne novine* držale dosta rezervirano, pod utjecajem grupe oko Frangeša. *Agramer Zeitungu* je smetao protuaustrijski jugoslavenski nacionalizam Medulićevaca, pa je, shvatljivo, oštro kritizirao izložbu, a naročito Meštrovića. Z. Vukelić (Xapula) je u frankovačkom *Hrvatskom pravu* također oštro kritizirao i Meštrovića i izložbu takvog nacionalističkog usmjerenja. Neki su kritizirali ciklus *Kraljevića Marka*, ali hvalili ostale radove; drugi su s pravom navodili da među izlagačima ima priličan broj umjetnika koji ne znače gotovo ništa ni u hrvatskoj ni u srpskoj likovnoj umjetnosti (1380).

Ipak se mora uočiti da su na izložbi bili predstavljeni i radovi najistaknutijih hrvatskih kipara, poput Meštrovića, Rosandića, Deškovića, Penića i slikara poput Bukovca, Medovića, Vidovića, Kljakovića; također najveće srpske slikarice Nadežde Petrović; jednako tri najistaknutija slovenska impresionistička slikara Grohara, Jakopiča i Jame i najistaknutijeg slovenskog arhitekta Plečnika.

Iako se svi kritičari nisu slagali u vrednovanju radova *Ciklusa Kraljevića Marka*, ni u cijelom izboru izlagatelja, "treba ipak uvažiti fakat - pisala je splitska *Sloboda*, predstavljajući izložbu - da se još nikad nijedan skup naših umjetnika nije sa više rizika, žara i smionosti prihvatio teže zadaće, da nikad nitko nije radio ovakav jedan mučan i silno skup posao sa manje nade u materijalni, u prodajni uspjeh, a sa više samoprijedora za ideju. Pred činjenicama da su Rački i Meštrović sve svoje vrijeme i novce uložili u radnje, koje valjda nikad neće prema zamisli biti naručene i izvedene, da su to učinili lih iz unutarnjeg poriva, lih zato, da iskale svoj nagon, svoju snagu da pokažu, da utru put novom shvaćanju, novoj ljubavi za narodnu umjetnost velikoga stila, pred tim, što su pokazali da nisu kramari, sićušni i sebični, trebalo bi da se govori sa više poštovanja, uvažjenja i ljubavi, da se skine kapa prije nego li se kritikuje..." (1380).

Jedini tada pravi hrvatski likovni kritičar Vladimir Lunaček, iako zagovaratelj zagrebačkog umjetničkog kruga, o kojemu je često pisao, morao je priznati: "Ova izložba ima razmjerno prema drugim izložbama dosta veliki uspjeh i moralni i materijalni," iako o materijalnom uspjehu nije moglo biti govora (1223; 8634³³¹).

Meštrovića je tada, a i kasnije, najviše hvalio srpski književnik Dimitrije Mitrinović. On glorificira Meštrovićevu skulpturu više ispraznim i kićenim frazama nego uvjerljivim činjenicama, a ono što ga prvenstveno u Meštrovićevim radovima privlači, to je njihova jugoslavenska kulturna i politička poruka. On u Beogradu, u organizaciji *Slavenskog juga*, drži predavanje o Meštroviću, uz uvodnu riječ istaknutog srpskog književnog kritičara Bogdana Popovića (1640), a u *Srpskom književnom glasniku* piše o izložbi društva *Medulić* u Zagrebu da je ružno shvaćena, bojkotirana, nepomognuta od vlade, napadana od antinacionalne kritike, a usto vrlo deficitna. Njegov opširni opis konjaničke skulpture *Kraljevića Marka* odraz je gledanja dijela tadašnje omladine u tim Meštrovićevim skulpturama hipertrofiranih herojskih oblika i radikalne secesijske stilizacije:

"Bijela, teška, sa vlažnim dahom u sebi, ozbiljna i turobna u svom muku, ispupčila se iznad nas kupola g. Meštrovićevog Marka Kraljevića na Šarcu. Ogromno, masivno, stabilno,

moćno, izrasli iz teških oblina Šarčevih, ukamenjeno je pred vama džinovsko tijelo Markovo, sve nabijeno snagom koja vam dovodi u svijest neku orijašku parnu mašinu koja jedva stoji u svom rasrđenom huktanju, sva u elementarnom naponu da jurne da razori otpor ili sebe, rasprsnuvši se i odjekujući strahotno. Sa licem izobličanim od gneva, pravedničkim licem rasrđenoga koji poražuje svojim pogledom; sa lijevom rukom grčevito stegnutom, pritegnutom između ukočenog Šarčevog vrata i svojih prsiju pribijenih uz vrat konja koji juri neobuzdan, težak kao lavina u padu; sa ramenima na kojima su nabreknule sve žile i ustreptali svi mišići u kondenzovanoj svojoj energiji; sa desnom rukom zabačenom na Šarčeve sapi, ispruženom, ukočenom, svršavajući u buzdovski čvrsto stisnutoj pesnici kojoj ne treba buzdovana; sa grudnim košem koji je stabilan i čije se kosti osjećaju pod bjelinom gipsa, učvršćene između sebe i pričvršćene za junačku kičmu, jaku kao čelik; sa nogama svinutim oko trupa konjskog, tako snažno da su mu se bedra pripila uz oblinu, da se cjevanice iskrivljuju, i da su se prsti zarili skoro u kameno konjsko meso; - sav od pokreta i snage, Marko ovaj juri kao stihija elementarno, sličan nekoj razornoj noćnoj mećavi... Šarac je stabilan i masivan u svom pokretu sa linijama koje sve idu naprijed, sa plohama koje se slijevaju u igri svjetlosti i sjenke koja dočarava svježinu i život kože pod kojom se osjeća meso, u kom je kameni kostur, veliki i teški uslov ljepote u plastici. U cijeloj množini utisaka koje čini ova ogromna plastika koja evocira arhitekturu, koja, šta više, zahtijeva arhitekturu da bi djelovala svom snagom svojih efekata, imaju dva osnovna utiska, koji se spajaju u jedan: to su pokret, jurenje naprijed, žestina pravde koja kažnjava svi-repo, s jedne strane, i uzdržanost, zategnutost natrag, milostivost slovenskog srca kome je teško udariti, koje je nesrećno što mora kažnjavati... Tako, ono što kaže cijela plastika, to je uzdržanost u pokretu, pokretljivost u stabilnosti: slavensku osobinu naše rase da smo više defansivni i pasivni nego ofansivni i aktivni. To je osnovni utisak koji ostaje od g. Meštrovićevog Marka Kraljevića, i ako se jedno umjetničko djelo presuđuje po snazi utisaka koje ono proizvodi, onda je ova plastika veliko djelo umjetničko, i njen tvorac je veliki umjetnik.” (1488).

Pišući tada u splitskom časopisu *Jug* o Vojnovićevoj simboličkoj tragediji patriotskog jugoslavenskog naboja, *Smrti majke Jugovića*, dubrovački književni kritičar i esejist Arsen Wenzelides naglašava da se Ivan Meštrović ni njegovi istomišljenici, obrađujući teme zajedničke i Hrvatima i Srbima, ipak nisu posljednjima dodvoravali i udovoljavali njihovim političkim željama:

“...Obojica [Vojnović i Meštrović] su shvatili i obradili Kosovski siže jedino sa strogo umjetničkoga gledišta. Kao Hrvati su sasvim prosti [slobodni] od nacionalnih, političkih i kojih god obzira, koji bi mogli smetati i vezivati rođenoga Srbina. Pošto su Hrvat i Srbin dva skoro ista pojma, Ivan Mažuranić u Čengić Agi, Ivo Vojnović u *Smrti Majke Jugovića*, Vladimir Nazor u ciklusu o Kosovu i Ivan Meštrović u Vidovdanskom hramu nijesu mogli izraditi svoje teme artistskom ravnodušnošću, ni zatomiti nacionalne osjećaje, ali mogli su ostati i ostali su daleko od kakvih posebnih srpskih obzira i tendencija.” (1523).

Bilo je i negativnih kritika. Tako je Lj. Z. Kara u zagrebačkim *Novostima* pisao da je posljednje Meštrovićevo izlaganje, zajedno s Račkim, bilo uspjelije od ovoga:

„Njegovo pretjerivanje - veli on između ostaloga - je kod Kraljevića Marka postignulo vrhunac i djeluje kao karikatura s ogromnim dimenzijama. To je samo na štetu i dobroj kompoziciji i tehnici izvedbe a i ideji...” (1214).

Plakat izložbe Medulića

Mitrinovićeve slavopjeve Meštrovića oštro je kritizirao Mile Budak u pravaškoj *Mladost Hrvatskoj* (1423).

Na zajedljive nestručne kritike Zvonimira Vukelića (Zyr Xapula) u *Hrvatskom pravu* u povodu obje izložbe, koji ga naziva Jovan Meštrović (1278; 1279), sam je Meštrović odgovorio u zagrebačkoj *Slobodi* i u splitskom *Našem jedinstvu* satiričkim sastavom *Molba za model*:

“Naumio sam izklesati kip, koji bi se zvao ‘Obrijanost Duhovitosti’. Mužka gola figura jašiti će na metli pridržavajući se lijevicom za ljubeznu magareću glavu. Kao genij sve će zasjenjivati svojom nadljudskom prisutnošću blagi starac sa proročkom bradom i pronicavim pogledom presv. gosp. Ive Kršnjavoga. Lik Presvietloga neće biti gol. Ostavit ću mu strumpfpandle i hozentregere kao znakove 20. vieka. No pošto nemam za Obrijanost Duhovitosti pravog modela, molim našeg čuvenog humoristu i umjetničkog kritikera, mrzitelja repovah, neodoljivog Zyra Xapulu, da mi dobrostivo bude modelom. Dolično ću ga nagraditi...

Želim napraviti i drugi kip. Zvati će se Načelnost. Načelnost će prikazivati čovjeka, stojeći na glavi, i to na hrbtu magareta, koje će biti slika i prilika jednopapkara, koji se eto magarči, jer ne mogaše dobiti kista kao Pegaz. Za Načelnost mi treba lik muža, koji je načelni Ibsen. Pošto u Domovini nije nitko toliko sličan autoru Sablasti kao dr. Milan Ogrizović, koji je osim toga i vrlo dosljedan, vrlo načelan Hrvat i sjajan dramatičar, molim ga, da mi bude modelom...» I tako dalje - zapravo bez naročite duhovitosti - kritizirajući napade u *Hrvatskom pravu* (148; 1301)

Spomenimo da je i splitski slikar Virgil Meneghello Dinčić u mjesnom humorističkom listu *Duje Balavac* objavio karikaturu *Kraljević Marko i žabe* šibajući kritičare koji uzalud krekeću na Meštrovićeve skulpture (1485).

Najviše su vrijedne pozornosti Matoševe kritike zagrebačke izložbe i Meštrovićeve skulpture. To su najplodnije godine Matoševih feljtona i oštih kritika svega što je smatrao lošim i malograđanskim, ne samo s našeg hrvatskog, nego i sa šireg europskog gledišta. Nastojao je biti što objektivniji, pa i kada

je Meštroviću i Medulićevcima zamjerao jugoslavenstvo umjesto hrvatstva, priznavao im je talenat, marljivost i mladenački polet, a zagrebačkim je umjetnicima predbacivao ustajalost, poltronstvo i akademizam.

„Mišljamo, da je suviše upućivati naš svijet na ovu zanimljivu umjetničku manifestaciju - reagirao je A. G. Matoš u povodu izložbe *Medulića u Hrvatskoj slobodi*. - Već sam Meštrović - Račkijev ciklus Kraljević Marko je nešto nevideno nesamo u hrvatskoj, već u slavenskoj umjetnosti, pa bi mogao biti uresom svakoj svjetskoj izložbi. Rački nema manje snage i kulture od velikog slikarskog d a n t i s t e Henryja Martina, a Meštrovićeva titanska snaga savladala je i zavist tuđe, naročito njemačke kritike proti svemu, što je hrvatsko. Mi ćemo se još osvrnuti na divne ove stvari, a zasada tek nagoviještamo, da nekakva tamna, nekulturna i nehrvatska koterija poduzima sve, da ovoj manifestaciji narodnog, plemenskog genija našeg naškodi i da svijet odvrti od pohađanja te relativno vrlo jeftine izložbe, proti kojoj počese neki listovi kao ‚Agramer Zeitung‘ upravo infamnu kampanju... Budimo ljudi i ne dajmo, da usred Zagreba doživljavaju poraze pobjednici velikih svjetskih utakmica! Sramota je, da se samo Srbija djelotvorno zanima

Emanuel Vidović – Naši kipari, 1911.

za jednog Meštrovića! Zar je odista genij jedino, što u Zagrebu kompromituje i uništava nesrećnog svog nosioca?“ (1226; 5865).

Zatim je u *Savremeniku* objavio vrlo opširan prikaz izložbe *Medulića*, analizirajući pojedine izlagače, ali osvrćući se posebno na Meštrovića:

„... ne znamo, hoće li (naš svijet) razumjeti pravi smisao ove umjetničke manifestacije kao protesta proti ‚nejunačkom vremenu‘. Medulićevci žele Zagreb učiti junačtvom. Kult heroizma. Bezuspješna rabota iza drugih, koji su ovdje glavom i ‚srećom‘ plaćali slične pokušaje...

...Smiješno je, što se hrvatske izložbice mogu otvarati bez Kovačevića, Crnčića, Frangeša sa jedne i bez Meštrovića i Vidovića sa druge strane. Kada se to dogadja, kao sada, popunjuju se rupe i školje slamom i kućinama. S toga ima ovdje pored krasnih i sasvim nedonesenih stvari... I ovdje se, kao uvijek, svadjom talenata okoristiše mediokriteti i nemoćnici...

Ova izložba ide izrično za budjenjem narodne energije. Ho-timice je nacionalna. Slovenački pejzažiste, Vidović, Milovanović, Muha i Krizman, slave energiju naše zemlje, a Meštrović je stvorio u golemom kipu Kraljevića Marka izložbeni centar, želeći ovjekovječiti u ovom simbolu genij naše rase. Dakle zemlja i rasa. Kao mi svi, siti tuđinskih sunaca i putova, našli su ovi umjetnici u najširem pojmu domovine, zemlje i plemena našega spas i pravi svoj umjetnički zadatak...

Kao grčka umjetnost u homerskom, našla je Meštrovićeva u narodnom eposu uporišta za našu skulpturu... Snaga je Meštroviću toliko ljepota, da njegovi heroji nemaju druge ljepote osim gole snage, divske i titanske... Meštrović ne opaža često, da postaje, tražeći naravnost, često bizaran, dakle nenaravan.

Njegov Marko je gol. Gol i bez oružja kao narod, kojemu je simbolom. On ne uzima od Marka narodne pjesme ništa osim herojskog, golog tijela i Šarca. Oduzevši mu sve historijske atribute (oružje, odijelo), on je od historijskog junaka načinio izvanhistorijskog heroja, od determinirane osobe simbol, koji nema drugog obilježja do prave hrvatske ili srpske brkate glave s izobličanim licem od jeda i revolte. Glava njegovog Miloša je mnogo ljepša i herojskija - sasvim kao u nar. pjesmi, gdje stariji Marko dolazi kao bećar i poturica...

Moderna umjetnost nije umjetnost mišica i golotinja, umjetnost atleta, već umjetnost duše i umjetnost toalete. Meštrović je više prirodan nego kulturnan. Marka je plastički više bacio u prošlost nego k nama, u budućnost...

Meštrovićev Marko je u tolikoj mjeri monumentalan, da upravo izaziva monumentalnu zgradu, kao njeno središte. Ta skulptura izaziva, evocira arhitekturu. To je u neku ruku već nagoviješteno u izložbi. U rotondi Markovog preuskog salona uklesani su kao u zidu reljefni turski junaci, Markovi i narodni protivnici...“ (1229; 5608).

Izložba *Društva Medulić* je tako završila posljednjim danom 1910. godine, velikom bukom, ujedno oduševljenjem, nerazumijevanjem, kritikama, a za same izlagače velikim troškovima od 9.000 kruna, što su ih podmiri Meštrović i Rački (5865⁶⁰).

Ipak je ta izložba ostavila neizbrisiv trag u hrvatskoj kulturi, umjetnosti, a i u političkom životu koji će slijediti. Sjećanje na nju obnovljeno je memorijalnom izložbom u istom Umjetničkom paviljonu 1962. godine (583).

RIMSKA MEĐUNARODNA IZLOŽBA

Šest je velikih izložaba na kojima je Ivan Meštrović predstavio domovini i svijetu svoje stvaralaštvo ranijeg, predratnog, i ratnog razdoblja: u Beču i dvije u Zagrebu 1910, u Rimu 1911, u Veneciji 1914. i u Londonu 1915. godine. Od svih je *Međunarodna umjetnička izložba* u Rimu bila najznačajnija jer je na njoj priznat vodećim europskim kiparem. Rimska je izložba 1911. bila ujedno povod za njegov boravak u Rimu 1911. i 1912. i zatim povremeno do 1915, gdje će, za razliku od Pariza, steći mnoge prijatelje s kojima će se opet sresti u Vječnome gradu u vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata, u emigraciji.

Vidjeli smo da je Meštrović s Ružom proputovao Italijom i kratko se zadržao u Rimu u proljeće 1909, uoči boravka u Parizu. Prve mjesece 1911. proveli su Meštrović i Ruža u Beogradu, a zatim su otputovali u Rim (10582 a).

Meštrović je s Ružom došao u Rim 1911. da sudjeluje na izložbi *Esposizione internazionale di Roma*, koja se održavala od proljeća do kraja te godine. Ovoga je puta namjeravao duže ostati u Rimu, pa je iznajmio stan u Via Frattina, do Via Babuino, stjecišta umjetnika, i atelijer u blizini Vie Flaminia, do Piazza del Popolo (8710²⁸; 9240).⁶⁸

«On je volio živjeti u Italiji - pisao je kasnije njegov sin Mate. - Volio je talijansko podneblje, što ga je potsjećalo na rodnu jadransku Hrvatsku. Volio je Talijance, njihovu sklonost uzbuđivanju i oduševljavanju. Volio je talijanski krajolik i ambijent. Pored domovine Italija je bila zemlja gdje se je osjećao najviše kod kuće. Rim čuva mnoge lijepe uspomene njegovih mladih dana. On je tu živio od 1911. do 1915. i imao mnogo prisnih prijatelja...» (9134¹²⁰).

Prema sjećanju njegovog prijatelja i životopisca Milana Marjanovića Meštrović je, inače, od 1910. pa sve do 1913. bio "u stalnoj nervnoj krizi, koja je zabrinjavala one koji su ga izbluže znali. Teška neurastenija ga je gonila u to doba iz Rima kući u selo Otavice, odatle u Beograd, pa opet Zagreb, pa opet dalje. Nagomilale su se razne teškoće, kako to obično biva kad se sve u klupko zamrsi: otac njegov se odijelio iz zadruga i iselio se, počeo zasebno gospodarstvo. Ivan mu kupio nove njive i bavio se i tim stvarima. Zarada koju je imao u Beču, sa izložbom, potrošena je u Zagrebu i Rimu i uložena u goleme figure, koje nitko naručio ni platio nije. U Austriji, kad nije htio da primi njihove ponude i novce, i kad je u prkos izložio i poveo svoje hrvatske drugove u paviljonu kraljevine Srbije, počeli su progoni: pisma su njegova otvarana i zadržavana, pokušavane su razne presije. Isti drugovi ga nisu uvijek razumjeli i on je već u Zagrebu 1910. radio za Rim u napetosti i nervozu. Još kad je radio golemu statuu Kraljevića Marka, pojavili se prvi znakovi nekoga strahovanja i ožalošćenosti. U doba najvećih trijumfa u Rimu, on šeta po Pinciu i pričinja mu se da 'sve oko sebe vidi kao u plaču'. 'Sve je u meni plakalo' - pričao je kasnije prijateljima - 'bio je to strašan osjećaj. A onda - ja nisam smio ni na kakovo više mjesto. Bojao sam se i visine 2. kata.'» (3468³³⁸).

I zaista, on putuje nemiran između Zagreba, Beograda, Pariza, Rima, Splita i Otavice. Prvih dana studenoga 1911. nalazimo ga u Splitu, odakle je pošao u Rim, a iz Rima će u Pariz (1605).

Ruža Meštrović pak piše početkom ljeta 1911. (iz Rima, bez datuma) kumi Adeli Milčinović, između ostaloga:

"...Ti znaš da... niti imam kućicu nit puecka... [?] a o mom čoveku znaju drugi još više nego ja ako pratiš novine. A o meni?"

Ja šepRTLjam u gnjili i to ti je sve. Samo po kadkada vraćam se opet k ženskom poslu pa si učinim koju šik ,žip kilotu'. - Svi koji znaju moju izloženu bistu Ševića u Rimu misle da sam vajarica već 5-6 god. i ne vjeruju kad im istinu kažem - to mi strašno šmajhluje! A ovih mi je dana skoro jedan odneo, tojest kupio, jer je sekretar [izložbe] mislio da je moje vlasništvo. To je evo od mene! -

Sada o Rimu! O onomu što smo u Zagrebu govorili radi putovanja, kao što je to obično bilo za izlagače, da imadu popusta i t. d. nema ništa. Nikakve povlastice ne dadu. Magarci! Nego ima ipak povlastice svaki čovjek koji kupi nekaku tesse-ru, to već valjda znaš!

Mi putujemo iz Rima jer je preveć sparno u Rimu a Ivan ima glavobolju svaki dan pa ne može izdržati. Idemo u Otavice pa ćemo vam koju kartu poslati sa mnogobrojnom vamilijom potpisanu.

Ljubi vas sve četvero vaša kumica." (VI. 2. 20).

U lipnju 1911. otputovali su Ivan i Ruža u Split (1573), a zatim posjetili Otavice, boraveći u Drnišu, jer im očeva kuća nije pružala nimalo udobnosti ni higijene. Odatle Meštrović piše Andriji Milčinoviću (označivši prvo kao mjesto pisanja Rim, a dodavši zatim Drniš, Dalmacija):

"Dragi moj Andrija!

Ti si svoju riječ održo da mi ne buš pisal dok ti se ne javim... Ni Bogami nisam zdrav - uvek mi neki vrag fali, pa nemam volje nizašto, a kamoli tko će prije klišeje razgrabiti koje sam ja skupo platio. Išćite ih vi za Savremenik, Skerlić za 'Književni glasnik', Marjanović za 'Jug', Ivanić za 'Srbobran' (Kalendar) i vrag bi vas znao.

Sad slušaj i neka vas voda nosi - dajem vam sve i svima. Svi klišeji moih stvari ko i onih iz Markova ciklusa moje su lično vlasništvo i može ih upotrijebiti: 'Savremenik', 'Književni glasnik', 'Kalendar Srbobran' i 'Jug' i to svi bez ikakove oštete. Nosi vas đavole da mi date mira, samo oni majmuni Obzorova Vijenca nesmiju, jer imadu pari i jer su p...

Nebi li se oporavio idem u Dalmaciju k svojoj mamacu, a ti ako mi imaš što pisati, piši mi ovamo...

Tvoj kum...² (VI. 2. 19).

Na temelju sljedećeg Meštrovićevog pisma Adeli Milčinović od 15. studenoga, u kojemu on veli da su tu (u Rimu) već desetak dana, a da će ostati još 10-15 dana, može se zaključiti da su Meštrovići tada ponovno došli u Rim, vrativši se iz Dalmacije, a malo zatim će poći na neko vrijeme u obližnje mjesto Anticoli Corrado.

Dalje piše da je Ruža poslala novac *Obzoru* da joj pošalju prijevod članka o Meštroviću Sibile Aleramo, koji je izišao u časopisu *La Lettura*. Inače veli da se može reći da su zdravo (VI. 2. 21).

Iz Rima su Ruža i Ivan u prosincu 1911. otišli na odmor, a i radi portretiranja nekih osoba, u slikovito obližnje mjestance Anticoli Corrado, inače stjecište umjetnika, gdje će i 1919. navratiti i steći prijatelje - o čemu će još biti riječi (9481²⁷⁷; 8765). Odatle piše pismo ocu u Otavice:

"Dragi tata!

Mi smo ovdje ima dvaest dana a pisao ti nisam pošto sam mislio da ću prije otputovati. Došao sam da učinim svoje glave [portrete], nu pošto je jedna osoba bolesna, to sam učinio za sad samo jednu, a drugu neću ni praviti osim ako ozdravi ovo koji dan dok sam još ovdje. Ostat ću još pet šest dana, a onda

se vraćam u Rim dje me čeka puno posla. Ti ćeš mi pisati nadam se ovamo na moju staru adresu, tako da zatečem tvoje pismo kad dodjem u Rim.

Ovo malo para što šaljem Peši za zimski kaput pošalji mu u Split, ako ga ne zateknu kod kuće.

Junicu možeš prodati pošto hoćeš ili dati kome napo[la]. Kako godj znaš...

Sve vas najsrdačnije pozdravljamo i želimo vam svako dobro i sreću u idućoj godini 1912.oj..." (X. 3. 29).

Nakon uspjeha na rimskoj izložbi 1911. namjeravao je Meštrović čak otputovati u Ameriku i tamo izlagati. O tome se dogovarao s nekim Amerikancima u Rimu. Godinu dana zatim opet je bio pozvan da izlaže u Buffalu, nakon Rodinove izložbe, ali to nije ostvareno (9024⁷⁹; 9133⁶⁴³; 9134¹¹⁷).

*

Najvažniji događaj u 1911. godini bila je bez sumnje velika međunarodna umjetnička izložba u Rimu, *Esposizione internazionale di Roma*. O velikom uspjehu Ivana Meštrovića na toj izložbi pisano je vrlo mnogo, u domaćem i inozemnom tisku. Politički skandal što je prethodio izlaganju dijela hrvatskih umjetnika, s Meštrovićem na čelu, samo je pridonio tome.

Velikom međunarodnom izložbom 1911. slavila je Italija pedesetu obljetnicu ujedinjenja. Organizirana je u raznim prostorima u gradu i s raznim sadržajima. Međunarodna izložba likovnih umjetnosti postavljena je u rimskom predjelu Vigna Cantoni kod vile Borghese; izložba umjetnosti talijanskih pokrajina, uz etnografsku izložbu na Piazza d'Anna; kulturno-povijesna izložba grada Rima u Castel Sant Angelo; izložba antičke umjetnosti u Dioklecijanovim termama (500). Komesar umjetničkog dijela izložbe bio je Vittorio Picca, koji će postati prijatelj Meštrovićevih.

U prvom dijelu međunarodne umjetnosti bilo je 12 nacionalnih izložbenih paviljona: Austrije, Belgije, Francuske, Njemačke, Japana, Velike Britanije, Rusije, Španjolske, Sjedinjenih Američkih Država, Mađarske i Srbije. Umjetnici zemalja koje nisu imale svoje nacionalne paviljone izlagali su u Palači likovnih umjetnosti, kasnijoj Galeriji moderne umjetnosti.

Među mnogobrijnim izlagačima raznih narodnosti srećemo imena umjetnika koji s današnjeg stajališta u svjetskoj povijesti umjetnosti ne igraju nikakvu ulogu, ali i umjetnika koji su ušli u sve antologije, kako nacionalne, tako i svjetske. Među njima: Pierre Bonnard, Maurice Denis, Charles Despiau, James Ensor, Käthe Kolwitz, Max Liebermann, Albert Marquet, Adolf Menzel, Carl Milles, Claude Monet, Edward Munch, Auguste Rodin, Ilja Rjepin, Auguste Renoir, Medardo Rosso, Paul Signac, Max Slevogt, Franz Stuck, Hans Thoma, Edward Vuillard (7044²⁴⁹⁻²⁵⁰).

Osobito se u skulpturi opažala mala zastupljenost velikih imena svjetske skulpture. Između pedesetak kipara vrijedno je spomenuti tek nekoliko njih: Augusta Rodina, Jana Stursu, Carla Milleša, Medarda Rossa i hrvatske Ivana Meštrovića i Tomu Rosandića. Ostali su se predstavljali većinom naturalističkim aktovima, genre scenama, animalistikom, najčešće dopadljivim motivima na granici kiča (1733). Od kipara nisu izlagali Francuzi Aristide Maillol, Emile Bourdelle; od Nijemaca Adolf Hildebrand, Franz Metzner, Wilhelm Lehmbruck, Georg Kolle; od Belgijanaca Constantin Meunier i drugi.

Politički problem u vezi s izlaganjem hrvatskih umjetnika bio je u tome što su na međunarodnu izložbu pozvane sve države da izgrade vlastite paviljone, a Hrvatska nije bila država, nego u sklopu Austro-Ugarske, pa su i izložbeni paviljoni mogli biti austrijski ili mađarski, ali ne i hrvatski. Umjetnici iz sjeverne Hrvatske morali su, prema tome, izlagati u mađarskom paviljonu, a oni iz Dalmacije u austrijskome.

To se odvijalo, moramo se podsjetiti, u općenito zaoštrenoј političkoј situaciji na Balkanu: tri godine nakon austrijske aneksije Bosne i Hercegovine, godinu uoči Balkanskih ratova i tri godine pred Prvi svjetski rat.

Austro-Ugarska se Monarhija dugo nije mogla odlučiti da li sudjelovati na rimskoj međunarodnoj izložbi, a zatim je odlučila sudjelovati s dva paviljona, austrijskim i mađarskim, ali bez zasebnih odjeljenja drugih naroda Monarhije u njoj, dakle i bez drugih nacionalnih simbola, zastava i grbova, osim austrijskih i mađarskih.

Članovi zagrebačkog *Hrvatskog društva umjetnosti* odlučili su ne sudjelovati na izložbi da ne bi morali izlagati u mađarskom paviljonu. Članovi splitskog *Društva hrvatskih umjetnika Medulić* jednako su se opredijelili, ali su zatim neki njegovi članovi, zajedno s Meštrovićem, odlučili izlagati u srpskom paviljonu, što je izazvalo burna povlađivanja i negodovanja, pa i čitav politički skandal, jer je Austro-Ugarska tada bila u vrlo zategnutim političkim odnosima s Kraljevinom Srbijom, naročito nakon aneksije Bosne i Hercegovine, na koju su Srbi uvijek reflektirali.

Dok je 1910. još trajala *Medulićeva* izložba u Zagrebu, austrijska je Vlada pozvala Meštrovića da izlaže u austrijskom paviljonu na izložbi koja će se održati sljedeće godine u Rimu, jer "u njega polažu velike nade". Meštrović je odgovorio da će sam odlučiti gdje će i kako izlagati.

Budući da je Italija pozvala i Srbiju da izlaže u vlastitom paviljonu, Ivan Meštrović je, s drugovima iz društva *Medulić*, prihvatio poziv Kraljevine Srbije da izlažu u njezinom paviljonu, izjavivši u beogradskom *Novom vremenu* da "kao Dalmatinac, stojeći na stanovištu narodnog ujedinjenja, budući da Dalmacija i Hrvatska (kao kraljevine unutar Austrougarske monarhije) neće dobiti zasebna narodna odjeljenja, njemu može biti mjesto jedino u Srpskom paviljonu" (8634³⁴⁰).

Zanimljivo je da se u početku, navodno, čak i Franjo Supilo u ime hrvatsko-srpske koalicije složio da Hrvati izlažu u mađarskom paviljonu, zbog čega su ga Srbi napali u *Tribuni*, ali je on to zatim pobio u *Riječkom novom listu* izjavivši da je on "bio onaj prvi, koji je dogovorno s Meštrovićem - lani u hrvatskom saboru lancirao predlog, ako hrvatski umjetnici na izložbi u Rimu ne mogu dobiti paviljon Hrvatske, neka idu u paviljon Srbije, ali ne ni u onaj Austrije, ni u onaj Ugarske". Hrvatski ban Tomašić i predstojnik za bogoštovlje i nastavu Amruš, kao i većina hrvatskog Sabora, predložili su "da Hrvatska u Rimu ne uzbude li imati svoga paviljona, da ide u ugarski paviljon" (1673).

Mađarski dnevnik *Az Est* postavljao je pitanje "može li se dozvoliti da podanici krune svetog Stjepana izlažu u paviljonu Kraljevine Srbije", na što mu Matoš odgovara da Hrvate politička nagodba s Mađarima ne obvezuje i na nagodbu na polju umjetnost. (8634³⁴⁰).

Isti mađarski *Az Est* nastojao je nepolitički opravdati Meštrovićevu odluku da izlaže u srpskom, a ne u austrijskom paviljonu "jer mu Austrija ne bi mogla na raspolaganje staviti

čitavu zgradu, kako to učiniše Srbi. Jer svi njegovi radovi napunjaju čitavu zgradu” (1530).

Ima i u tome istine, jer se Meštrović htio predstaviti svijetu s idejnom i kiparskom cjelinom svog *Vidovdanskog ciklusa*, odnosno sa zamišljenom unutrašnjošću *Vidovdanskog hrama*.

Sam je Meštrović mnogo kasnije, u *Uspomenama*, opisao te zgrade i nezgode:

“Godine 1911. imala je biti u Rimu Međunarodna izložba. Ja sam bio pozvan od bečkog ministarstva, da sudjelujem s ‘najobilatijim brojem’ stvari. Odbio sam s motivacijom da meni kao Hrvatima nema tamo mjesta. Nakon malo vremena pozvao me k sebi predstojnik za bogoštovlje i nastavu, Milan Amruš, i rekao da su na vladi primili poziv od zajedničke mađarske vlade, da Hrvati učestvuju na Rimskoj izložbi, da će u ‘Ugarskom paviljonu’ biti posebno hrvatsko odjeljenje u kome će moći učestvovati svi Hrvati iz Trojednice, a da će oni iz Pešte urediti s Bećom, da se ne zamjera Hrvatima, koji su rodnom iz Dalmacije, jer da i oni, Mađžari, stoje na tome, da to pripada Kruni Sv. Stjepana.

Ja sam se na ovo smijao i rekao, da ja neću, a što će drugi da ne znam.

- Pa to je stanovište Hrvatsko-srpske koalicije - reče Amruš.

Kad sam rekao, da ja ne znam, ali da mi mlađi ne mislimo, da je to baš iskreno stanovište Koalicije, a kad bi i bilo, da mi osjećamo drukčije.

- Možete vi osjećati kako hoćete - to je vaša stvar, ali ovo je realnost i nužda. Ovi, koji su iz Banovine, dakako da će svi ići, ali bi bilo, naravno, bolje i ljepše, kad bi i vi, Dalmatinci, išli, Bukovac, Medović i vi, a dakako i drugi, ako ih ima. Vi ste, čuo sam, moj Slavonac, rodili ste se blizu mene.

- Meni je svejedno gdje sam se rodio, ali ja neću ni u austrijski ni u mađžarski paviljon, a mislim da neće nitko od nas mladih - rekao sam.

- Promislite vi svi... uostalom, mi ćemo o tom još razgovarati - rekao je Amruš - ali se pazite.

To je meni dalo povoda, da pišem u Beograd i da pitam, bi li Srbija pravila svoj paviljon i da bismo mi svi izlagali u tom paviljonu, ako hrvatska vlada ne bi htjela ili mogla praviti hrvatski paviljon. Odgovor je bio, da Srbija nije namjeravala praviti paviljon, da je to vrlo skromno i malo što oni u Beogradu imaju, pa, ako Hrvati budu imali svoj paviljon i budu htjeli, da ono par umjetnika može izložiti s Hrvatima, a ako ne, da će oni rado tražiti i nadaju se dobiti prostora, gdje bi podigli paviljon i izložili svi zajedno. Svi mlađi kolege su bili oduševljeni, a starima nismo ni govorili. Onda sam govorio sa Supilom o toj ideji. On je bio oduševljen sa zamisli, da Hrvatska podigne svoj posebni paviljon na izložbi u Rimu. On je sumnjao da će to Mađžari dozvoliti, „ali da je dobro pokrenuti ideju iz taktičkih razloga“. Supilo je obećao, da će otvoriti kampanju u „Riječkom novom listu“, kao da ništa ne zna. Kod Hrvatske zemaljske vlade su bili mišljenja, da je to isključeno da bi Mađžari dozvolili, da Hrvatska ima svoj paviljon, jer su na Međunarodnu izložbu pozvane samo države. Tako je i bilo.

Mi smo, međutim, tjerali svoje, i poslije moje i Račkoga izložbe, pripremili smo drugu, za koju smo nas desetak mladih napravili tijekom nekoliko mjeseci jedan ciklus ad hoc iz narodnih pjesama, s namjerom da ga onda prenesemo u Rim... Prije nego li se Srbija dala u troškove za paviljon, trebalo je osigurati da ćemo moći iznijeti stvari. Stvari smo poslali u Beograd, da ih odande u zatvorenim vagonima otpreme u Rim.

Centralni talijanski komitet je znao, o čemu se radi, ali je rekao da se to njih ne tiče i da će oni smatrati, da je sve srpsko što iz Beograda dođe. Talijani su Milovanoviću (srpskom poslaniku u Rimu) išli na ruku, a osobito predsjednik Con. San Martino i glavni tajnik Picca, umjetnički kritičar i tajnik venecijanskih Biennala, koji me je uvijek pozivao na izložbe, pa i ovaj put, u međunarodnom paviljonu, gdje su bili individualno pozvani poznatiji umjetnici, nudio mi je jednu dvoranu. Da li iz obzira prema Austriji, ili iz nevelike simpatije prema Hrvatima, nisu mogli dopustiti da se paviljon nazove Paviljonom Srba i Hrvata, nego samo Paviljon Kraljevine Srbije.

Najedamput sam bio pozvan na Zemaljsku vladu, gdje mi je Amruš saopćio, da su iz Pešte žurno tražili, preko Ministra za Hrvatsku, da Hrvati sudjeluju na izložbi s Mađžarima, da pošalju svoje ljude koji će hrvatsko odjeljenje urediti, da će na Ugarskom paviljonu uz mađžarsku biti i malo manja hrvatska zastava. Na paviljonu će biti zajednički ugarski grb, a unutra, na hrvatskom odjeljenju, grb Trojednice.

- Mi nećemo izlagati u mađžarskom paviljonu nego u srpskom - rekao sam.

Na to je stari planuo, pa je stao vikati.

- Nećemo mi vama dati stvari iznijeti preko granice.

- Kasno je, Presvijetli. Stvari su otišle i nisu vam više na doseg.

- Hodite k vragu, neću više s vama imati posla.

Moram reći, da u glasu nije bilo mržnje, kao ni nekog dubokog uvjerenja da smo na krivom putu, nego više činovničkog straha i štreberstva.

U javnosti se to saznalo i bilo je diskusija za i protiv. Oštrih je napada bilo od male skupine frankovaca, a naprednjaci, s Ivanom Lorkovićem, otvoreno su nas branili. Milinovci [stranka Mile Starčevića] su napadali Koaliciju koju su nazivali mladomađžaronima, a koalicionaši su se držali mudro, migajući nam ispod oka, a da se ne identificiraju. Međutim, tako zvana ‘elita’ iz Narodne kavane je bježala od nas i glasno izražavala svoje negodovanje. Tako se sjećam, kad sam jedno jutro došao popiti kavu, nekoliko njih se diglo od susjednih stolova u znak bojkota. To je primijetio stari Vladimir Mažuranić, koji je sjedio uz prozor, pa mi je onda isto tako napadno ponudio, da dođem k njegovu stolu, a prvo je bilo, što mi je rekao:

- Hvala vam! Vi imate pravo. - Izlagao je, kako on i u stvarima vidi toga duha, i zato je često išao na izložbu [zagrebačku], iako se stil [secesijski] ne slaže s njegovim klasičnim estetskim shvaćanjem.

Takve sam izjave čuo od starijih, meni do tada nepoznatih ljudi, koji bi me na ulici zaustavili, da mi to isto kažu, kao Franjo Marković, Tomo Maretić i drugi.” (429¹⁶⁻¹⁸).

Meštrovićev prijatelj Joža Kljaković ovako je u svojim memoarima opisao savjete i prijetnje predstojnika Amruša na zagrebačkoj izložbi, a uoči one rimske:

«Naša namjera, da izlažemo u srpskom paviljonu na međunarodnoj izložbi u Rimu, postala je javna tajna. Zbog toga je jednoga dana odjelni predstojnik Amruš najavio svoj posjet izložbi [u Zagrebu]. Dočekali smo ga Meštrović, Rački i ja i sprovedi kroz izložbu...

- Da li je istina ono što se govori, da će te vi izlagati u srpskom paviljonu u Rimu?

- Hoćemo, jer na drugome mjestu nemamo gdje, - odgovorio je Meštrović.

On se je malo ispod oka nasmijao i rekao nam, po prilici ovo:

- Dečki, ja ne znam, da li vi znate, što time radite. To može biti od zamašnih posljedica za vas i za cijeli naš narod. Nemojte misliti, da sam došao da vam prijetim ili da vas strašim. Hoću samo da vas upozorim na neke činjenice. Umjetnici i umjetnost ne spadaju na Balkan. Ni mi Hrvati tamo ne spadamo. Mi pripadamo po našoj prošlosti, po našoj kulturi, po našem mentalitetu, po našoj vjeri, po vjekovnim vezama i našim htjenjima - Zapadu. Da su Rudjer Bošković, Marko Marulić, Klović, Medulić, Lovrana, Tomaseo i mnogi drugi otišli na Balkan, ne bi nitko danas za njih znao, niti bi oni šta dali čovječanstvu. Beč je, Meštroviću, razumio Vašu Vidovdansku skulpturu, ali Beograd je ni Srbi ne će razumjeti, oni su Bizantinci, oni su ikonoklasti. Oni će se smijati Vašem Marku, Milošu i Srđi Zlopolgledi. Beč i Pešta nas vežu sa zapadom, a s kime će nas vezati Beograd i Niš? Ako je vama potreba, da vam se otkupe stvari ili da vam se dadu profesorska mjesta, to će biti, ako želite, odmah učinjeno. I ako vi hoćete izlagati u Rimu, onda je vaše mjesto u austrijskom ili ugarskom paviljonu. Tamo izlažu i Poljaci i Česi, koji nisu veći prijatelji Austro-Ugarske monarhije nego mi. Kada oni mogu, možete i vi.

- Mi ne ćemo izlagati ni u austrijskom ni u ugarskom paviljonu. Naša je zemlja vezana samo personalnom unijom s Austro-Ugarskom monarhijom, i prema tome autonomna. Ako ne želite da izlažemo u srpskom paviljonu, onda sagradite hrvatski paviljon u Rimu, i mi ćemo onda tamo izlagati - odgovorili smo mi.

- Ja vam hrvatski paviljon ne mogu obećati, ali ću pitati vladu i za nekoliko dana dat ću vam odgovor.

Za nekoliko dana dobili smo odgovor - negativan.

Tada smo definitivno odlučili izlagati u srpskom paviljonu u Rimu.“ (6333³⁵⁻³⁷; 10295³⁵⁻³⁷).

Mađari su bili najviše bijesni na Meštrovića i njegove drugove koji su odlučili izlagati izvan njihovoga paviljona. Ugarska je - pisao je prepotentno mađarski list *Az Est* “velikim materijalnim žrtvama doprinijela tome, da hrvatska umjetnost danas stoji na evropskom nivou” (1559).

Hrvatski umjetnici u Zagrebu su se ipak uplašili da se ne pomisli da i oni zagovaraju izlaganje u srpskom paviljonu, pa je predsjednik *Hrvatskog društva umjetnosti*, već stari Izidor Kršnjavi, poslao izjavu spomenutom mađarskom listu, u kojoj veli da cjelokupni hrvatski umjetnici, poglavito članovi društva, ne odobravaju odluku umjetnika iz Dalmacije. Zagrebački je *Obzor* nato kritizirao Kršnjavoga što se dodvorava Mađarima koji su, da su htjeli, mogli u svome paviljonu odrediti posebni odjel za hrvatske umjetnike. “Konačno Srbija nam je - završava *Obzor* - uzevši u obzir narodno i kulturno jedinstvo, ipak bliža nego li šovinistička magjarska vlada.” (1526; 1527).

Nacionalistički usmjerena Smodlakina splitska *Sloboda* žestoko je reagirala:

“Društvo hrvatskih umjetnika u Zagrebu je inaugurisalo veleizdajničku kampanju protiv našem Meštroviću. Zagreb je počeo, a sada se uhvatiše u kolo Pešta i Beč, da zajedničkim silama unište trijumf naše hrvatske i srpske umjetnosti, makar i pod prijetnjom vješala... Pošto su ali Nijemci i Magjari u monarhiji silno siromašni osobito u kiparstvu, nastalo je odmah između Pešte i Beča pravo natjecanje, ko će za sebe pridobiti našeg Meštrovića, koji je ipak najveći kipar u monarhiji. Ministar nastave Stürgh nudjao je Meštroviću nekoliko desetaka

hiljada kruna, samo da izloži u Austrijskom paviljonu. Meštrović je to prezirom odbio, izjaviv, da će i bez onih hiljada izložiti ali uz uvjet, da se priredi posebno hrvatsko i srpsko odjeljenje. Bečka je vlada odbila ovaj uvjet, a zatim ga je odbila i Zagrebačka vlada, držeći, da će našeg umjetnika na taj način slomiti... Ta naravno, oni vrlo dobro shvaćaju, da će srpski paviljon biti jedna od najvećih atrakcija rimske izložbe, a to je ipak odveć velika osveta, što ju gorostasu priredjuje patuljak, koji je ipak austrijski državljanin. Nego umjetnost za svu sreću nema državljanstva, ona pripada čovječanstvu i ako je narodna... Iz Zagreba, Beča i Pešte prijete Meštroviću optužnicom s veleizdajstva, a naš Ivan u sred slobodnog Rima diže Marku i njegovom šarcu spomenik ‘u prkos nejunlačkom vremenu’ koje vlada u našoj monarhiji.” (1532).

Obzor je krivio u prvom redu hrvatsku a ne samo mađarsku i austrijsku Vladu: “...Ako je hrvatska vlada uzgojila, subvencionirala i namjestila u službe toliko umjetnika i ako je naša umjetnost valjana, treba joj steći i priznanje i prodju. Vlada je naša bila dužna tražiti posebno hrvatsko odjeljenje u ugarsko-hrvatskom paviljonu i onda je imala pozvati sve hrvatske umjetnike na sudjelovanje... Izložba u Rimu za Hrvatsku je izgubljena - završava *Obzor* - i hrvatska umjetnost ne će egzistirati (u Rimu) krivnjom naših umjetnika, ako su zaista previše subvencije zahtijevali (za sudjelovanje na toj izložbi) i nehanjem vlade, koja je bila vesela, da ne mora ništa učiniti.” (1558).

Ipak je službena vlast nešto poduzela pokušavajući spriječiti Meštrovićevo izlaganje u Rimu. Meštrović je svoje radove za izložbu poslao, u tri vagona, u Beograd na adresu slikara Steve Todorovića, da se zajedno s ostalima prenesu u Rim. Kada su u Beogradu otvorili vagone, ustanovili su da je osam sanduka s Meštrovićevim gipsanim skulpturama “izlomljeno, izgječeno” i toliko oštećeno da se neće moći izložiti (1611; 1629; 1683).

Najinteligentnije i najobjektivnije je na sve to reagirao A. G. Matoš, koji nije imao obzira ni prema jednima ni prema drugima, u članku *Naši umjetnici u Rimu*, objavljenom u zagrebačkom časopisu *Savremenik*:

“Ne prevariše li nas novine, srpska je vlada vrlo toleranтно pozvala naše umjetnike, da kao dijeljena grupa izlože u srpskom paviljonu, na narednoj rimskoj izložbi. Zagrebački umjetnici ne odazvaše se tom pozivu kao M e d l i ć , društvo oko g. Meštrovića, mada mogahu to mirne duše učiniti kao ravnopravan dio jugoslavenskog umjetničkog saveza L a d a . Gospoda su naime većinom u državnoj službi, pa se jamačno bojahu, da se u njihovoj privoli ne opazi kakav zlosrećni politički momenat, kojemu u sličnoj umjetničkoj manifestaciji nema i ne može biti mjesta. Zagrepčani se ne pridružiše Meštroviću i drugovima, jer jamačno sasvim krivo mišljahu, da im je kao službenim umjetnicima izlagati s Mađarima.

Politička, politička umjetnost!

Ne ćemo se zadržavati kod toga, kako je apsurdno tražiti od naših ljudi, da politički našu vezu s Ugarskom provedu i u kulturi. Koliko je poznato, mi smo i po Nagodbi u prosvjetnim i kulturnim stvarima sasvim samostalni i sasvim nezavisni od Ugarske. To je posve prirodno, jer u kulturi ništa, ama baš ništa nemamo zajedničko s Mađarima... Srbi, doduše u Srbiji od nas sasvim politički odijeljeni, blizanci su nam kulturom zbog istog jezika. A Mađari? Oni mogu tražiti kulturnog jedinstva s Fincima ili Turcima, svojim istoplemenicima, ali s nama nika-

Lane, kad se dogovaralo za naše izlaganje u ugarskom paviljonu u Rimu, ne htjedoše Madžari dati Hrvatima pristojne odijeljene sobice kao na pariskoj izložbi 1900. Naši umjetnici ne htjedoše, ne mogahu figurirati kao Madžari, kada oni to nisu...

Hrvatska još ne pade tako nisko, te ne bi smogla za kakvu izložbenu baraku. Mi možemo imati negodbenu politiku i nagodbenu privredu, ali ne možemo imati nagodbene umjetnosti. Kada ne mogosmo izlagati s Madžarima, trebali smo - u interesu časti narodne naše umjetnosti - izlagati bez njih, a ako ne mogasmo izlagati sami, trebali smo listom kao M e d l i ć izložiti s onima, koji su nam kulturno najbliži, a to su svakako Srbi.

Međutim naše D r u š t v o U m j e t n o s t i nije dijelilo s cijelim logičnim svijetom tih jasnih vrlo preciznih zaključaka... Ako je ,netaktično' izlagati sa Srbima u Rimu, zašto g. Kršnjavi nije ustao protiv nedavnog izlaganja Srba u Zagrebu? Zašto nije madžarskom listu odgovorio, da su i zagrebački umjetnici izlagali u Biogradu (Beogradu), da su sa Srbima u istom udruženju L a d i , pa da je prema tome sasvim prirodno, ako si u Rimu izlažu sa Srbima, kad im Madžari usuprot našoj kulturnoj uzakonjenoj autonomiji uskraćuju mjesto? Ako je Meštrović mogao izlagati u Parizu sa svim narodnostima, tko da mu zabrani, da izlaže i sa Srbima? Kada Frangeš može figurirati u muzeju tuđe države, u Luxembourg [u Parizu], kako je mogao za drom Kršnjavim i pomisliti, da ne smije figurirati u paviljonu Srbije? A kada sebi već Madžari arogiraju pravo, da

nam zapovijedaju u izlaganjima, da se miješaju u slobodu umjetnosti, svetoi i ruskom apsolutizmu, kako dolazi D r u š t v o U m j e t n o s t i - hrvatsko društvo - do toga, da im iza nezakonitog affronta u tome ide još na ruku?

Naše su umjetničke prilike odista mizerne kao nigdje, a više je no žalosno, što ih uzrokuje birokratizam zagrebačkih umjetnika.“ (1480; 5871).

„...Društvo umjetnosti trebalo bi se službeno zauzeti za interese hrvatske umjetnosti - kritizira *Obzor* zagrebačko Društvo i njegovog predsjednika Kršnjavoga - ne samo onih, koji su u atelieru na Prilazu, već za čitavu hrvatsku umjetnost i za sve umjetnike bez razlike. U tom će ga podupirati čitava javnost.“ (1579).

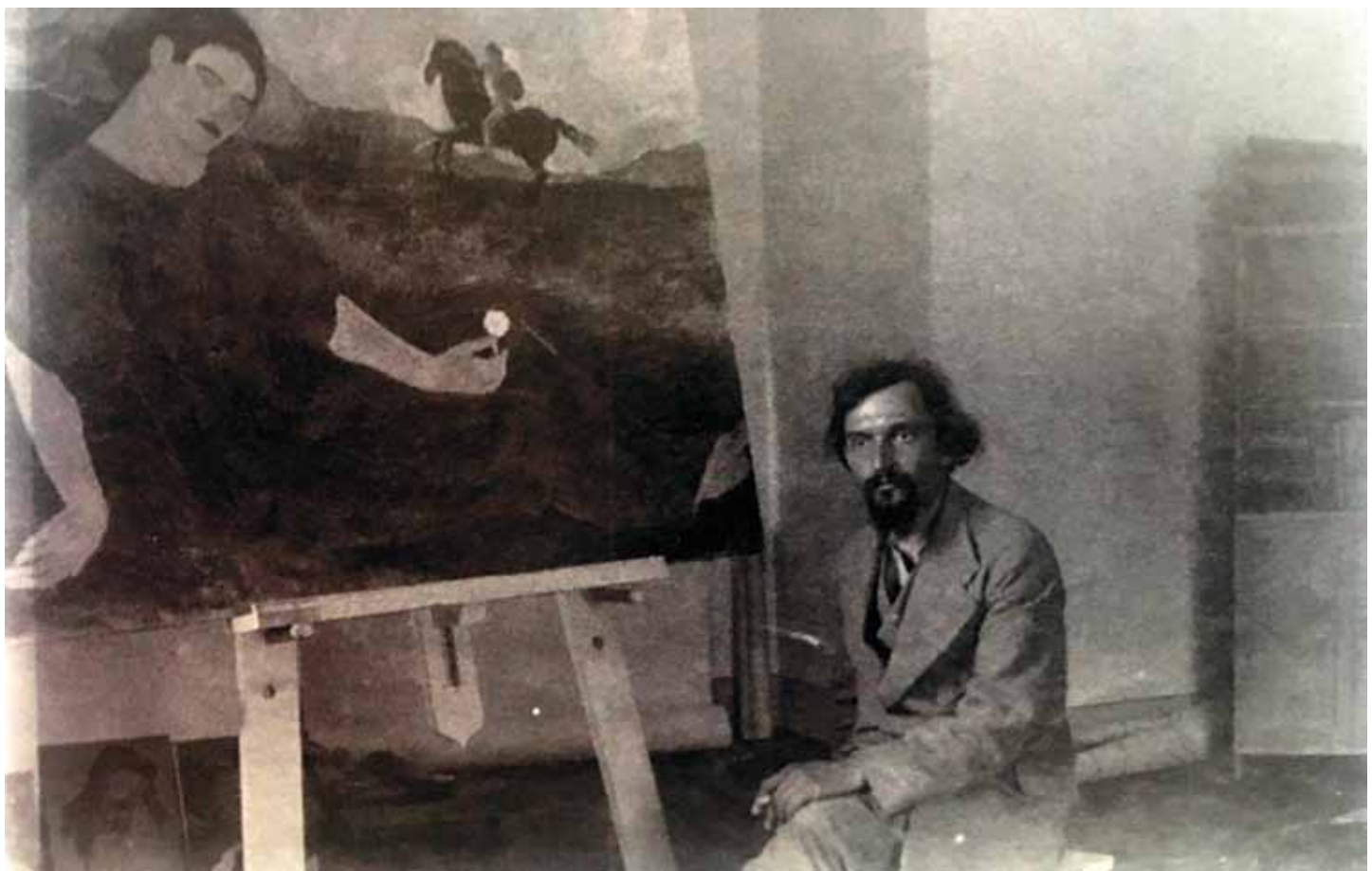
Da se nekako opravda pred javnošću potaknuo je Kršnjavi organiziranje izložbe *Društva hrvatskih umjetnika* u Zagrebu, ali kako je bilo premalo djelatnih i kvalitetnih umjetnika, pozvani su u goste poljski grafičari udruženja *Sztuka*, ali ta je zajednička izložba ostala u javnosti i u stručnoj kritici potpuno u sjeni one rimske (1521).

Međutim, priznajući da je ta izložba nepotpuna zbog odvajanja „skupine vrstnih umjetnika“, Kršnjavi ipak priznaje:

„U kulturnom nastojanju skrajnji je individualizam i partikularizam ne samo dopušten nego je upravo bitni uslov uspjehu.“ (654¹⁶; 1405).

Sljedeće 1912. godine, nakon što se sva ta galama oko rimske izložbe stišala, bilježi Kršnjavi u svojim dnevničkim *Zapisi*ma:

Meštrović pred slikom – *Žena s cvijetom*, 1913.

„Žalio sam, a žalim i danas, što su nekoji umjetnici izložili tom prilikom svoje radove u paviljonu Kraljevine Srbije, gdje im se nije dozvolilo da kao Hrvati izlože, te su uistinu od svega svijeta, što je tu izložbu pohodio, smatrani za Srbe. Medović je bio toliko oprezan da se nije išao politički kompromitirati.

Meštroviću je to svejedno, on se time pače diči. Prosto mu bilo! No i meni budi slobodno držati sebe Hrvatom i vjernim podanikom habsburške monarhije. Kao takav smatrao sam potrebnim da priredimo izložbu u Zagrebu, te smo ju priredili pod geslom 'Vivat Habsburg'. Jest to je bila protuizložba i uspjela je, a tim je bila stvar rješena.“ (9614⁶⁸⁸).

Zagrebački umjetnici demonstrativno nisu izlagali u Rimu, osim Meštrovićevih drugova s izložbe *Medulića* u Zagrebu 1910: Babića, Krizmana, Račkoga i Becića, ali i njih su nastojali u Zagrebu spriječiti u tome. Tako je *Jugoslavenska akademija* odbila Račkome da izloži svoje slike; Babiću se prijetilo gubitkom stipendije; Krizmanu i Račkome ponudeno da se izjasne pod kojim bi uvjetima odustali od izlaganja s Meštrovićem u srpskom paviljonu (7044²⁴⁴; 1646¹⁰³⁻¹⁰⁴).

Paviljoni *Rimske izložbe* bili su smješteni u Valle Giulia, između Monte Pincia i Monte Parioli. Većina paviljona nosila je ime po najsitaknutijem izlagaču: francuski Rodina, španjolski Zuloaga i Anglade, ruski Rjepina, austrijski Klimta, njemački von Stucka, srpski Meštrovića i dr.

Srpski je paviljon bio neuobičajene arhitekture, s elementima asirske, klasične i secesijske. Teren je bio strm, pa je zavravan za izložbeni paviljon postignuta izgradnjom prizemno-podrumске substrukture. Na pročelju su se isticale dvije povišene kule, a u pozadini se dizala kupola središnje prostorije. Stepenicama se s obje strane uspinjalo na platformu paviljona. Nad ulazom je bio zabat s natpisom SERBIA (7044²⁵²⁻²⁵³).

Joža Kljaković je ovako opisao paviljon:

„Govorit ću samo o srpskom paviljonu, ne zato, što smo mi Hrvati izlagali u njemu, nego s toga što je on bio neke čudnovate arhitekture. Paviljon je bio jedna prizemna zgrada, koja je sprijeda izgledala jednokatnica, jer je bila ugrađena u brijeg. Završavala je jednim teškim vijencem oko krova i kupolom u sredini. Teška dva pilona su stajala na platformi ulaznih stepenica. Između tih pilona bila je postavljena ‚Sfinga‘. Do te sfinge ili platforme dolazilo se je stepenicama, strmim i neugodnim. Pred paviljonom rigao je vodu jedan stilizirani lav. Paviljon je bio malen, prema tomu unutra stisnut. Kupola pod kojom je opet ‚Marko‘ stolovao, bila je mala i oniska, i čovjek je imao osjećaj, da će je ‚Marko‘ razvaliti. Do ‚Marka‘ se je dolazilo kroz red karijatida, koje su također bile stisnute. Prostor, u kome je bio izložen Miloš, Strahinja, Srđa, udovice i drugi fragmenti Vidovskog hrama, također je bio premalen za ove figure, jake u pokretu i pune dinamike. Velike slike Račkoga, Krizmana i Babića s razbarušenim Markom Kraljevićem bile su prigječene prostorom. Opće odjeljenje prostorno se je moglo podnijeti, ali nije bilo u njemu mnogo dobrih ni slika ni kipova...“

Paviljon je bio tlocrtno građen prema Meštrovićevoj skulpturi i za Meštrovićevu skulpturu. Drugo u paviljonu i nije mnogo vrijedilo.“ (6333³⁸⁻³⁹; 10295⁴⁰).

Sačuvani su nam fotografski prikaz pročelja Srpskog paviljona i njegov tlocrt (8634³⁴⁰; 7044).

Među paviljonima ostalih zemalja uobičajene paviljonske arhitekture na sličnim izložbama, ovaj je posebno privlačio

pozornost svojom bizarnošću kao i modernim secesijskim, a ujedno kubističkim zatvorenim i teškim masama; posebno vanjskom kiparskom opremom. «Taj paviljon bio je za Italijane Mirakul na Vale Ćulia,» pisao je Dimitrije Mitrinović (1492⁵⁶⁴).

Meštrović se najprije obratio svom prijatelju slovenskom arhitektu Joži Plečniku da izradi projekt paviljona za *Rimsku izložbu*. Plečnik je predložio srpskoj i talijanskoj Vladi uvjete ako se želi podignuti solidan izložbeni paviljon, inače je preporučio jednostavni paviljon u kojemu će se moći izložiti slike i skulpture. Dalje Plečnik nije surađivao (9591¹⁵¹⁻¹⁵²).

Beogradski arhitekt, docent Sveučilišta, Petar S. Bajalović pisao je u studenome 1910. Meštroviću da mu je povjerena izgradnja izložbenog paviljona, pa bi se o tome htio s njime dogovoriti (9591¹⁵²⁻¹⁵³).

Srpski je paviljon ne samo podignut na Meštrovićev poticaj (7226), nego i prema njegovim uputama, a vjerojatno i skicama. Cijela koncepcija asirsko-secesijskog ugođaja paviljona, a pogotovo prikladnost za obilnu arhitektonsku skulpturu na njemu, govore u prilog bitnog Meštrovićevog udjela u radu na projektu. To dokazuju i nacrti toga paviljona među ostalim građevnim nacrtima u Meštrovićevom domu u Zagrebu (*Padiglione serbo all' Esposizione di Roma 1911*), nacrti koje su izveli većinom drugi arhitekti, ali na temelju Meštrovićevih zamisli, uputa i skica (II. 3. 2).

Kao i u zagrebačkom Umjetničkom paviljonu 1910, postava skulptura *Kosovskog ciklusa* morala je pružiti sliku zamišljenog *Vidovskog hrama*, pa je pri tome Meštrovićeva zamisao bila neminovna, iako se spominje da su vještu postavu obavili talijanski arhitekti Monestiroli i Tutucci, što nam je prilično čudno (9915).

Glavni portal i reljefe na pročelju paviljona ukrašeni su Meštrovićevim skulpturama, a drugi onima Tome Rosandića, Dujma Penića i Nikole Bodrožića (1464; 7044²⁵²).

Ivan Meštrović je još potkraj 1910. pošao u Rim modelirati skulpture za vanjsku opremu paviljona, koji još početkom travnja 1911. nije bio dovršen, pa nije otvoren kad i sama *Međunarodna izložba*, nego 10. travnja (1651).

Njegov ranije najbolji prijatelj i suradnik Mirko Rački, koji se s njim 1914. posvadio, pa je kasnije davao prilično zajedljive i negativne izjave o njemu, sjećao se tih dana:

«Potom sam [nakon izložbe *Medulića* u Zagrebu 1910] ponovno otišao i ostao u Münchenu zajedno s Ljubom Babićem. Pozvani smo kao sudionici u Umjetničkom paviljonu Kraljevine Srbije u Rimu 1911. godine. Meštrović nam je pisao: 'Dečki, nemojte dolaziti u Rim dok vas ne pozovem.' Mislili smo, dok on sve ne sredi u Rimu, ali nije bilo tako. On se za to vrijeme sprijateljio s legatom Srbije [Milovanom Milovanovićem], dobrim i dragim čovjekom, pa je od njega saznao sve što se i gdje priprema. Saznao je da se sprema izložba Kraljevine Srbije u Londonu, imao je nešto umjetnina deponiranih u Rimu, unajmio je i atelier i radio punom parom za tu izložbu, a da nitko od nas o tomu ništa nije znao...“ (10289¹⁹).

Meštrović je došavši u Rim zacijelo morao popraviti i oštećene skulpture da bi ih mogao izložiti. Radi izrade arhitektonске skulpture na paviljonu poveo je sobom Rosandića, Penića i Bodrožića, koji su ih također samostalno izvodili. Shvatljivo, te su skulpture, uglavnom dekorativne naravi, bile potpuno zasjenjene monumentalnim Meštrovićevim skulpturama pred paviljonom i u njemu. Ipak su i Toma Rosandić i Dujam Penić izlagali u paviljonu s ostalim hrvatskim i srpskim umjetnicima.⁶⁹ (8719¹⁵⁻¹⁶).

Rimska je izložba svečano otvorena 27. ožujka 1911. (1411; 1592), ali je svaki nacionalni paviljon otvaran posebno. Srpski paviljon, ili «srpsko-hrvatski paviljon» kako ga, piše Fran Supilo, u Rimu općenito zovu, otvoren je za novinare 10. travnja, a za posjetitelje 14. travnja (7044²⁵³; 1651), u nazočnosti brojnih talijanskih novinara (1632; 1464). Podaci o službenom otvorenju su različiti. Tako neke obavijesti govore da je Srpski paviljon svečano otvoren 22. travnja u prisutnosti talijanskog kralja i kraljice (1674; 1433¹³³).

Članovi žirija Srpskog paviljona bili su kipari Đorđe Jovanović i Ivan Meštrović, slikari Stevan Todorović, Uroš Predić i Marko Murat, arhitekt Petar Bajalović, zatim ravnatelj *Narodnog muzeja* u Beogradu Miloje Vasić, prof. Miodrag Ristić i konzul Srbije u Rimu Carlo Scotti (498).

Od 6 izložbenih dvorana u 4 su bile Meštrovićeve skulpture, a u dvije ostale svi drugi radovi. Ukupno su bila izložena 222 djela, od kojih Meštrovićeva 74. Ostali su izlagači bili srpski kipar Đorđe Jovanović s 10 radova i slikari Dragoljub Arambašić (4 rada), Lazar Drljača (4), Mališa Glišić (5), Uroš Predić (3), Nadežda Petrović (3), Todor Švrakić (2), Poleksija Todorović (1), Steva Todorović (4), crnogorski slikar Petar Poček (10), a od Hrvata kipari Ivan Meštrović (74), Ruža Meštrović (1), Toma Rosandić (26) i slikari Ljubo Babić (1), Vladimir Becić (2), Zoe Borelli (1), Ante Katunarić (2), Jozo Kljaković (2), Tomislav Krizman (13), Josip Lalić (13), Miho Marinković (6), Virgil Menghello-Dinčić (1), Mirko Rački (10). U hrvatsku umjetnost spadaju i oni koje su i Srbi i Hrvati ubrajali u svoje, ali su porijeklom iz Hrvatske: kipar Simo Roksandić (1) i slikari Marko Murat (11) i Paško Vučetić (11). Dakle, od 26 izlagača 10 je bilo Srba, a 16 Hrvata, dok je radova srpskih i crnogorskih izlagača bilo 46, a od hrvatskih 142. Po umjetničkoj vrijednosti izloženih radova hrvatski su slikari i kipari potpuno prevladavali jer među srpskima, osim Nadežde Petrović, nije bilo istaknutijih autora (8634³⁴²; 1646¹⁰⁴⁻¹⁰⁵). Čak ni ta tri vrlo dobra rada Nadežde Petrović nisu bila zapažena. Dapače, dva velika panoa s kompozicijama što su odgovarale osnovnoj temi izložbe, *Igra vila na planini* i *Kraljević Marko i Relja Krilatić*, žiri je jednoglasno odbio. Ona je bila posebno povijedena i razočarana od Meštrovića, pa mu je pisala ogorčeno pismo:

«Premda sam ja bila član Medulića... ti si dopustio da mi žirira Marko Murat, Bajalović, Steva Todorović itd. rekli su za me da sam 'pornograf' a slike proizvod pornografije... Toliko da se čak i ti ustručavaš braniti me, čak i kao člana društva kome si ti osnivač i predstavnik i pokazuješ da me ni ti nisi shvatio. No to me uči da se ja danas nemam na koga osloniti, pa ni na prijatelja.» (8634³⁴⁸⁻³⁴⁹).

Talijanska je kritika općenito loše ocijenila izlagače u Srpskom paviljonu, ističući tek Meštrovića i pišući opširno samo o njemu. Talijanski je kritičar Giuseppe Antonelli pisao za predstavljene slikare da «podsjećaju na dječake koji savjesno pripremaju školski zadatak» (7044²⁶⁰).

I srpska je kritika smatrala da je žiri pripustio na izložbu bezvrijedne autore (1494).

«Dakle, u tom Srpskom paviljonu - ne pokazuje se još jedan narod koji je već umjetnik, ali se pokazuje u djelima jednoga samoga umjetnika jedan sav narod. I. Meštrović è un creatore,» pisao je likovni kritičar *Giornale d' Italia* u članku *Triumf izložbe* (1414; 1548).

Iako je to bio Srpski paviljon, izložbu su svi shvatili više kao hrvatsku nego srpsku. „Onaj koji je voljan dijeliti naš narod u Hrvate i Srbe - pisao je splitski *Jug* - morat će na temelju ovih

podataka uskliknuti: Ta to je hrvatska izložba! (1646¹⁰⁵; 1464).

Izvan Srpskog paviljona, u Austrijskom paviljonu, izloženo je po jedno djelo slovenskih slikara Grohara, Jame i Jakopiča, srpskog slikara Pavla Jovanovića i grafika Tomislava Krizmana, a u Međunarodnom paviljonu dvije grafike Klementa Crnčića (7044²⁶³).

Za izložbu u Srpskom paviljonu objavljen je grafički dobro opremljen katalog na talijanskom i francuskom jeziku, tiskan u Dioničkoj tiskari u Zagrebu. Osim opširnog uvoda i popisa izlagača, donosi prijevode narodnih pjesama što se odnose na izloženi *Kosovski ciklus* i četrdeset reprodukcija izloženih radova. U pregovoru se govori o povijesti srpskog naroda, o njegovim vezama s Italijom, o srpskim narodnim pjesmama, posebno kosovskima; zatim o izlagačima s Meštrovićem na čelu (498; 1588; 7044²³⁸⁻²³⁹).

Odmah je zapaženo i u Hrvatskoj kritizirano da se u katalogu nigdje hrvatski izlagači ne spominju kao Hrvati, pa strani posjetitelj izložbe može dobiti dojam da su svi izlagači iz Kraljevine Srbije. Tek su usput u tekstu veli: „Srbi i Hrvati, sinovi iste majke, z boreći isti jezik, sanjajući isti udes prosvjete i napretka, dali se na jedno te isto djelo povijesne i umjetničke sinteze.“ (498; 1646¹⁰⁵).

Predgovor je napisao Ivo conte Vojnović, iako nije potpisan. Stoga su hrvatske novine prvo njega napale. On je u obranu naveo, između ostaloga:

„...Da u katalogu nije napose navedeno otkud je svaki izložitelj, to sam morao učiniti uslijed kategoričkog naloga Hrvata samih, koji mi to priopćise iz Rima, pišući mi ad literam: ‚Zbog ugovora sa strane Austrijanaca sa Talijanima nesmiemo otvoreno štampati, da nas ima iz austro-ugarskog područja‘ itd. Jeste li razumjeli? - To ipak nije smetalo da svi znadu u Rimu da su Hrvati izložili u Srpskom paviljonu i da je veliki naš Meštrović Hrvat iz Dalmacije.“ (1610).

I bečki *Slavisches Tagblatt* je o tome izvještavao:

“Svakoga se bolno doima, kad pregledava katalog, da se na intervenciju odgovornih faktora monarhije nije navelo državljanstvo hrvatskih i srbskih umjetnika iz monarhije. Bez sumnje htjelo se time zabašuriti posjetnicima rimske izložbe poretlo hrvatskih izložitelja. Ovaj austro-ugarski diplomatski trik ipak se podpunoma izjalovio, jer sve talijansko novinstvo izvješćuje u svojim stupcima, da hrvatska djela, izložena u paviljonu kraljevine Srbije, potiču od sinova habsburške monarhije kojima je kraljevina Srbija dala gostoprimstvo, jer u vlastitoj državi niese mogli izvojtiti mjesto, koje im dolikuje.” (1550).

I srpska je diplomacija imala pri tome svoje prste želeći iskoristiti rimsku izložbu isključivo u političke svrhe. O tome je pisao, inače vrlo tolerantni štrosmajerovski orijentirani *Obzor*, braneći Frana Supila od napada iz Beograda da je htio istaknuti hrvatski udio u Srpskom paviljonu:

“U paviljonu Srbije polovina je umjetnika Srba, a baš polovina Hrvata. Kako se vidi i brojem, a i kakvoćom umjetnika svrha je bila potpuno polučena. Ali stanovita politika je ovu manifestaciju zazornim okom gledala, pak je u Rimu i u Beogradu, ali osobito u Rimu na Beograd, veliki upliv uložila, da se zabašuri, da su u paviljonu Srbije i Hrvati. Kad su već tamo, neka ih se radije prikaže sve kao Srbe.

Tako se uslijed tih presija morala naći formula, da umjetnike hrvatskih umjetnika dolaze tobož iz Beograda, od srpske vlade. Tako su hrvatski umjetnici upravo prokriomčareni stigli

u paviljon Srbije. A onda su nastale nove presije glede kataloga. Ma koliko sastavljač bio oprezan, morao je i svoj oprezno sastavljeni koncept opetovano mienjati i brisati, jer se pod svaku cenu tražilo da se i u katalogu ova manifestacija Hrvata zabašuri, a o Srbima, Srbiji i srpstvu moglo se pisati, koliko te volja. U Rimu i u Beogradu su ovim presijama službeno podlegli i učinili, kako se željelo...

Srbi su evo kivni na Supila, jer su nekoji talijanski listovi o Meštroviću, Račkome, Krizmanu, Babiću itd. pisali kao o Hrvatima; njihovi ugledni listovi u Beogradu su namjerno zabašurivali hrvatstvo ovih umjetnika; jedan list je poslao svog dopisnika, da interviewiše Meštrovića s očitom nakanom, da se Meštrović izjavi, da on nije Hrvat, nego Srbin, pri čemu mu je Meštrović u svom diplomatski-opreznom odgovoru dao liepu lekciju...» (1673).

Iako se radilo o velikom međunarodnom uspjehu Srpskog paviljona u Rimu, srpski je tisak bio dosta suzdržan, videći da gotovo svi talijanski i ostali listovi slave isključivo Meštrovića, a mimoilaze srpske izlagače.

«Prigodom velikog uspjeha Meštrovića u Rimu - pisao je o tome, inače jugoslavenskoj ideji i Srbima sklon, zadarski *Narodni list* - nekoje beogradske novine poniele su se jako sićušno. Prenosile su što piše tal. štampa o njemu, ali su redovito brisale rieč 'Hrvat'. To su još posljednji odjeci one tjesnogrudnosti i onog nerazumievanja, u čemu smo donedavna griješili i Hrvati i Srbi.» (1659).

I sarajevska *Bosanska vila* osuđivala je taj nemar i srpskoga i hrvatskoga tiska, pošto su srpski izvjestitelji nerado govorili o Meštrovićevim uspjesima, kao o Hrvatima, a oni hrvatski zbog izlaganja u Srpskome paviljonu:

«Meštrovićev smisao je u tome da svojim djelima bude propagator svojih ideja, a svojim idejama prorok ljepote našeg naroda, njegovog preporođenja kulturnog, njegovog ujedinjenja nacionalnog, njegovog oslobođenja političkog. Da Hrvati nijesu shvatili Meštrovića - pisao je Dimitrije Mitrinović u tome časopisu, u kojemu su u redakciji bili Petar Kočić, Aleksa Šantić, dr. Milan Prelog, Jovan Dučić, Veljko Petrović, Sima Pandurović i drugi - meni je razumljivo; njima je Meštrović samo artist i nikakav prorok oslobođenja, oni su i suviše nesretni i to im treba oprostiti. Ali to ne treba oprostiti Srbima, razumije se onima koji značaj nijesu shvatili, ili ga uopće nijesu ni shvaćali; najmanje pak to treba oprostiti onim besavjesnim i štetnim ljudima koji su htjeli da ga shvaćaju ružno ili naopako, i koji su cijelu našu rimsku izložbu shvatili naopako ako su bez pameti, ružno ako su bez časti...» (1489¹⁴⁶).

«...On je imao na umu - pisao je malo zatim, 1915, Milan Marjanović - da to bude skupni jugoslavenski paviljon, u kojemu će izložiti najbolja djela svi, bez razlike, srpski, hrvatski i slovenački umjetnici i cio se naš troimeni narod prikazati svijetu. On je bio sve uredio, i Srbija je radosno pristala, da se paviljon zove 'srpskohrvatski' i da se na njemu vije i hrvatska zastava. Ali - Austrija je sve to zapriječila - a nekoje naše male dušice su zbog 'srbovanja' njega krivile! Austrija je nudila Meštroviću čast, položaj i novce - ako se okani stvaranja narodnih kipova. On je prezirom odbio. Ona mu je nudila posve zasebni paviljon, ako se izjavi austrijskim umjetnikom i pristane da ostali Hrvati i Slovenci izlože zajedno sa bečlijama i Mađarima. Ona je - kad je on to odbio - naredila svim slovenskim i hrvatskim umjetnicima, koji su, kao profesori i činovnici, bili od nje ovisni, da ne smiju izložiti sa Meštrovićem. Ona je, napokon, izrično zabranila talijanskoj vladi, da dopusti izvjesiti

i hrvatsku zastavu na jugoslavenskom paviljonu, da taj paviljon nazove srpsko-hrvatskim i da se u katalogu za Meštrovića i ostale Hrvate iz Austrije, navede - odakle su i što su. I tako je paviljon ostao jednostavno - srpski.» (3⁹).

«Ne valja nas dijeliti po tom, tko je Hrvat, tko Srbin, tko je bolji, a tko gori - pisao je tada sam Meštrović. - Ta to dijeljenje je mene i potjeralo iz svih ekskluzivnih udruženja više no lične intrige vodjene protiv mene. Mi smo svi, koji smo ovdje izložili, jednako Srbi kao i Hrvati i imamo istu zavjetnu misao. Kako smije drugačije i da bude: kad smo ista rasa, jedan jezik, jedna književnost, mora da je i jedna umjetnost. Da smo mi odovud iz Monarkije momentano bolji, to je slučaj i tu su drugi razlozi po srijedi, a ne da imamo bolje ili gore osebine od njih s preko Save...» (1475¹³⁵).

Očito je da je rimska izložba u Srpskom paviljonu imala prvenstveno politički cilj, a tek zatim umjetnički. Zato je i izazvala toliku galamu. To su vidjeli i strani posjetitelji i izvjestitelji - što je bio cilj izložbe. Tako je, između ostalih, i talijanski publicist Guelfo Civinini uočio:

«Ova izložba tako jest u prvom redu afirmacija i slavljenje narodnog ideala: umjetnici, koji su tu okupljeni, predstavljaju etničku cjelinu, koja prelazi svaku ogradu političkih granica...» (1428-1430; 1684).

Tu su političku poruku pak neki tada, uoči Prvog svjetskog rata, osjetili upravo alarmantno, kao poziv na borbu za oslobođenje. Tako je jedan rimski list pisao:

«Posjetite Srpski paviljon, to čudo Rimske izložbe, i poklonite se geniju Ivana Meštrovića. Narod koji je mogao da rodi takvog umjetnika, ne može propasti; teško onom tko bi se drznuo da potegne rukom na nezavisnost toga naroda.» (7159; 91⁶⁹).

Glavni i najbučniji glasnogovornik izložbe, jugoslavenski orijentiran, Dimitrije Mitrinović pisao je:

«Za nas Južne Slavene ima ova izložba tu veliku znamenitost što se jedan ogranak Južnog Slavenstva u paviljonu Kraljevine Srbije uhvatio u kolo kulturnih naroda kao produktor lijepih vještina. Srbi i Hrvati, kojima je u dio palo da zajedničkim naporom taj prvi korak učine, nijesu ovom prilikom iznijeli sve što je njihova mlada umjetnost probranije stvorila, ali kao afirmacija jednog novog gosta za simposijom svjetske umjetnosti, ovaj je prvi korak obilježio jedan znamenit uspjeh.» (1494⁷¹⁷; 8788; 8634³⁴¹)

Shvatljivo je da su nacionalističke političke poruke *Rimske izložbe*, u stvari Ivana Meštrovića i njegovog *Kosovskog ciklusa*, kao i ranije u vezi s obje izložbe u Zagrebu, naišle na kritike i u hrvatskoj sredini, osobito zagrebačkoj, a ideološki onoj pravaškoj i klerikalnoj, ali također i u znatnom dijelu srpske beogradske sredine.

«Srpski listovi, osim najboljih, kojih je, kao i svega najboljega, svuda i vazda, malo, - pisao je Dimitrije Mitrinović u splitskom časopisu *Jug* - bili su ljubomorni što Hrvati grčevito ističu hrvatstvo Meštrovićevo, i oni su, svojim dokazima, koliko ih ima, isticali Meštrovićevo srpstvo. Hrvatski listovi, osim najboljih, kojih je isto tako malo, i suviše malo, bili su još više ljubomorni što Meštrović Hrvat, nije istakao svoje hrvatsko ime, izlažujuć u paviljonu Srbije, i što će slava Meštrovića, tako, prenijeti se na Srbe, dok bi trebala da bude hrvatska slava.» (1487²⁴⁴).

Tako je katolička *Luč* napadala Meštrovića i hrvatske umjetnike koji su izlagali u Rimu. Rimska je izložba i inače bila

na udaru katoličke kritike jer je slavila jubilej ujedinjenja Italije, a to je ujedinjenje ujedno predstavljalo kraj moćne i velike papinske države.

«...Medulićevci se ondje sklonište u srpski paviljon i tako osramotiše hrvatsko ime dvostruko: sudjelovanjem na frama-zunskoj protukatoličkoj izložbi kao hrvatski sinovi uvrijediše katoličanstvo hrvatskog naroda, a ono, što izlažu u srpskom paviljonu, prava je izdaja hrvatskoga imena. Da srpskog paviljona ne popunište 'Hrvati': Meštrović, Rački, Krizman i Babić, ne bi se na srpsku umjetnost kritika ni obazirala, a ovako se opet i opet Hrvati izložiše za druge. Dobri Hrvati i ništa drugo! U kritici naših 'srbo-hrvata' talijansko se novinstvo razdvaja. Jedne ih novine zovu Hrvatima (tako 'Corriere della Sera' u Milanu), a druge naprosto Srbima (rimska 'Tribuna'), a općenito ih sve dižu daleko nad prave Srbe, što zajedno s 'našimi' izlažu...» (1521⁴³⁴).

Najozbiljniji i najkonkretniji je, u pomanjkanju naših i politički i umjetničkih kritičara, opet bio lucidni Antun Gustav Matoš, uvijek bez dlake na jeziku, ali ujedno spreman priznati i vlastite zablude i ispraviti vlastite pogreške. On je pozorno pratio zbivanja na samoj izložbi, ali i domaće i inozemne prikaze i pozitivne i negativne kritike izložbe, a posebno Meštrovića.

"Već sam često pisao o toj [Meštrovićevoj] umjetnosti. Ona je velika, ali ma kako štujemo Meštrovića kao umjetnika, koliko ga volimo kao prijatelja i čovjeka, toliko me boli, duboko boli, njegovo zatiranje hrvatstva, njegovo trgovanje s hrvatstvom. Kad se naši najdarovitiji ljudi stide svoga mlijeka majčinoga, kako da se digne hrvatski ponos u ovom neukom i bijednom narodu?"

I ja sam žigosao grozne prilike, našu nemoć izlaganja pred Madžara kao posebni narod. I ja sam dao pravo Meštroviću i družini, što u tim groznim prilikama izložiše sa Srbima, ali nisam mogao slutiti, da će hrvatski umjetnici zabraniti Ivanu Vojnoviću spominjanje hrvatskog imena u predgovoru srpskog kataloga, nisam slutio, da će dični conte, jedući hrvatski kruh, njihovoj nehrvatskoj želji udovoljiti i da će jedan Meštrović, ne mogući izlagati kao Hrvat s Madžarima, izlagati kao Srbin sa Srbima. Gospoda su tobože štrajkovala s Madžarima, jer ne mogahu izlagati kao posebna hrvatska grupa i udoše ponosno u tuđi paviljon, gdje također - ne mogahu izlagati kao posebna grupa hrvatska!

I jedan Ivan Meštrović kumovaše tome švindlu!...

Srbi nam evo, hvala Meštroviću i Madžarima, i opet krasno podvalište, a dok Meštrović u Rimu slavi srpski heroizam, Tomica Krizman će tamo epatirati srpskim dandyzmom!" (1477; 5864¹⁰⁷).

Sjetimo se da je Matoš prethodno duže vrijeme boravio u Srbiji, pa je dobro poznao srpsku skorojevičku politiku i beogradsku čaršiju, iako je tamo imao dobrih znanaca i prijatelja, dok je Meštrović tek letimice posjećivao Beograd, upoznavajući ga površno, tek s lijepih i pozitivnih strana.

Matoš je, kao obično, vrlo oštar, čak i zajedljiv u kritici svoga prijatelja:

"...Meštrović, da što jače briljira, okružio se samim medio-kritetima i svojim potkušama. I njegova žena je u Rimu izlagala, a njegova bedinerica će, nadamo se, također doći na red. Našemu dragomu Račkomu je nametnuo svoju ciklus-misao, Krizmanu je natovario zadaću tuđu Krizmanovoj tihom, djetinjnoj, krhkoj i rezigniranoj naravi, uplivajući i na sam stil srp-

skog paviljona, te ta izložba ne bijaše izložba kraljevine Srbije, već carevine Meštrović. Osim toga je našem Dinaru, sinu Dinare (a ne dinara) divno poslužio fakat, što je talijanska kraljica Srpkinja i što je kralj Petar došao u Rim. Talijansku štampu, od iskona antiaustrijsku, oduševljavala ova izložba, koju srpski sin 'talijanske' Dalmacije ili barem latinske Dalmacije aranžira kao prkos omraženoj Austriji.

Zagrepčani nisu išli u Rim, jer ne htjedoše izložiti kao n e h r v a t i . Meštrović ode u Rim kao Hrvat i tamo se išćahuri kao n e h r v a t . Zagrepčane je naša štampa jednoglasno pijegla-la, a Meštroviću je pjevala nečuvene panegirike. Dražesno, zar ne? I ja sam u Savremeniku ožigosao preponizno ropsko držanje naših zagrebačkih umjetnika iza infamnog mađarskog protuzakonitog onog udarca. Danas, kad su Zagrepčani kažnjeni samim tim, što ih isključuje kao Hrvate iz redova evropskih naroda na velikoj utakmici u Rimu, danas vidim, da Meštrović bijaše veći umjetnik, ali i bolji kšeftaš od njih, jer je pravio kšeft s onim, čime se ne kšeftuje: sa svetim imenom hrvatskim. Da je iz srpskog paviljona prosvjedovao kao umjetnički vođ našeg naroda hrvatskog, poklonio bih mu se do crne zemlje i dublje. Ovako - kšeftovi!" (1479; 5870¹¹¹).

Odgovarajući na napad u splitskoj *Slobodi* na tu oštru kritiku Meštrovića, odgovorio je Matoš u zagrebačkoj *Hrvatskoj slobodi*:

"...Međutim nikad nisam napadao Meštrovića kao umjetnika. Napadom ga tek i stoga što kao toliki Dalmatinci uskače u Srbe, i to zbog reklame i novca... Lijepo je to, što je Meštrović odbio novce švapske i mađarske, ali nije lijepo, što je, primivši srbijansku penziju... zatajio ime Hrvatsko." (1481; 5875¹¹³).

"...stvarajmo Meštroviće, koji ne će zapustiti tvrdi hrvatski kruh za stipendijsku srpsku pogaču..." - pisao je ponovno Matoš uvjeren, kao i ostali, da srpska Vlada izdržava Meštrovića, što, vidjeti ćemo, nije bilo točno (1482; 5876¹¹⁷).

I kasnije je Matoš spominjao da je Meštrović "otišao za godišnjih 6000 dinara u srpsku kulturnu grupu" (1720; 5869²³¹).

Matoš je u toj kampanji, u napisu *Juriš barbara*, sve oštrije kritizirao ne samo Meštrovića, nego još više sav njegov krug prijatelja, suradnika i političkih istomišljenika: Vojnovića, Supila, Marjanovića, Mitrinovića (1478; 5865¹²⁷⁻¹³⁰).

Kraljevina je Srbija, u stvari, podmirila troškove svoga paviljona na *Rimskoj izložbi*, koji je u prvom redu predstavljao istaknutu propagandu srpske politike i kulture, čemu je Meštrović izloženim djelima, koja su privlačila opću pozornost, najviše pridonio. Pa ipak, jedan je beogradski list nakon izložbe pisao da se ministarski savjet u Beogradu protivio da se od Meštrovića otkupi poprsje ministra Nikole Pašića i prebacuje Pašiću "što je dao mogućnosti Meštroviću, da o trošku srpske države izloži one svoje karikature i strašila, kojima je priključio najslavnija imena iz srpske istorije, čime je izložio poruzi i potsmjehu najsvetije momente iz srp. prošlosti" (1764).

Skulpture Ivana Meštrovića na *Rimskoj izložbi* imale su iznenađujući uspjeh među posjetiteljima izložbe. Novine su pozivale da se posjeti to čudo u Srpskom paviljonu. Broj posjetitelja bio je veći nego ikada do tada (8710²⁸).

I Meštrović se u *Uspomenama* sjeća uspjeha te rimske izložbe:

"Milovanović (tada ministar vanjskih poslova Kraljevine Srbije, a od 1911. predsjednik Vlade) je poslao nekoga k meni i tražio, da učinim osnovu, po kojoj će se izraditi paviljon. Ja

sam to uradio s arhitektom Perom Bajalovićem, koji je vodio i nadzirao gradnju paviljona. Počelo je kasno, ali smo na vrijeme stigli. I graditelji i talijanski komitet su nam išli na ruku, koliko su god mogli, i dali su nam gotovo najljepše mjesto, baš nasuprot Madžarima, samo još na uzvisini. Kako smo čuli, Madžari su se jako ljutili, pa su čak oni i Austrijanci poduzimali diplomatske korake, ali su Talijani ostali neutralni. I naš paviljon i sadržaj je bio pravi uspjeh i dobio je prvu nagradu za skulpturu. Svi su otvoreno priznavali i pisali, da smo glavna atrakcija izložbe. Madžare i Austrijance je to vrijeđalo, pa su stali isticati da su većina, ako ne svi, izlagači njihovi državljani, što je bila loša taktika, jer su time nehotice iznosili jugoslaven-sko pitanje. Došli smo u dodir sa svim predstavnicima država koje su učestvovala, izuzev, dakako, Austrijanaca i Madžara, i sklopili sa svima, počev od Talijana pa dalje, dragocjena prijateljstva. Mjesec dana prije otvorenja izložbe bio je kralj Petar u posjetima kod talijanskog Kralja, a pratio ga je Milovanović, kao ministar vanjskih poslova. Kralj Petar je u Kvirinalu primio cijelu malu koloniju Srba i Hrvata, koji su bili u Rimu i dugo se s nama zadržao. Tom prilikom sam prije odlaska bio predstavljen i talijanskom Kralju. Kasnije sam pri otvorenju naše izložbe morao voditi talijanske suverene kroz izložbu. Talijanski Kralj je bio neobično ljubazan i uopće jednostavan i ugodan čovjek. Progovorio je nekoliko riječi sa mnom na našem jeziku, pa mi je onda dvaput rekao:

- Govorite s Kraljicom na svojem jeziku, ona je vaša...” (429¹⁸⁻¹⁹).

Budući da se radilo o međunarodnoj izložbi, budući da su sudjelovali umjetnici iz mnogih europskih zemalja i budući da su na izložbi bili nazočni mnogobrojni novinari i likovni kritičari, talijanski i ostali, *Rimska je izložba* imala veliki publicitet u europskom, a pogotovo u talijanskom tisku. Malo se koji od tih brojnih izvjestitelja i likovnih kritičara, pišući o izložbi, nije osvrnuo ili opširnije pisao o Meštrovićevim radovima, koji su bili glavna privlačnost izložbe.

„To je za njih bilo otkriće - izvještavao je *Obzor*. - Tribina, Giornale d' Italia, Corriere d' Italia, Messaggero, Vita, La Regina, Corriere della Sera - koji god list otvoriš svi su puni Meštrovića.“ (1685).

Il Messagero je pisao u povodu Meštrovićeva izlaganja:

²Taj je stvaralac jednog izumrlog svijeta prije 15 godina bio još pastirče usred dalmatinskih gora, a danas je već neka vrst Michelangela!² (10586¹⁸⁹).

Čak je i službeni vodič kroz rimsku izložbu isticao:

«Izložena djela u srpskom paviljonu nisu mnogobrojna ali su vrlo značajna. Među njima se naročito ističu 74 skulpture Ivana Meštrovića, jednog od najvećih kipara modernog doba koji ne zaostaje za Rodinom i Bartholomeom.» (498; 7044²⁵⁵).

Hrvatske su novine i časopisi registrirali i djelomično preveli tridesetak pohvalnih prikaza i kritika Meštrovićevih skulptura na *Rimskoj izložbi*. Većina ih je bila iz pera tada istaknutijih likovnih kritičara, uglavnom talijanskih.

Spisateljica i likovna kritičarka Sibilla Aleramo upoznala je Meštrovića pokraj nogu njegovoga kolosa *Kraljevića Marka* i napisala vrlo opširan i nadahnut prikaz njegovih skulptura u prilogu novine *Corriere della Sera, La Lettura*; u stvari svoj susret s Meštrovićem i njegovim izloženim djelima:

„Tanan, malen: u kestenjavom okviru kose i brade blijedo i fino lice činilo se izmoreno ali vrlo mladenačko.“

Talijanska spisateljica govori o općenitoj monotoniji već viđenih radova mnoštva izlagača, među kojima su se isticala tek neka djela starih slikara Turnera, Constablea, preraphaelita, zatim od suvremenih Španjolaca Anglade, neki radovi Japana i Švedana i jedna Rodinova skulptura.

„Ali preneraženo zaprepaštenje nepredviđenoga, osjetili su, ako ne svi, ali zacijelo duše pripravnije i otvorenije za poklon čudu umjetnosti, na otvorenju malenog srpskog paviljona.

Ah, ta nedjelja krajem travnja!

Pobjedničko se sunce razlivaše pješćanim širinama doline dok sam se uspinjala sivim stepenicama sive masivne i stroge građevine koja me nejasno podsjećala na kakav hram kojeg starog kraja što ga je povijest zaboravila. Okolo mene govorilo se o Asiriji, o Egiptu, o Babiloniji...

Ljudi su podizali pogled na čudesnu neobičnost konjaničke grupe, ostajali su neko vrijeme presenećeni i zatim prolazili ne nastojeći shvatiti, zadovoljena tek kojim svojim lakim sarkazmom. Bez onog mnoštva što je neprestano prolazilo vjerovala bih da sam vrlo daleko od umjetničke izložbe, čarolijom prenesena na skele hrama u gradnji, na najviši vrh u zemlji za koju do tada gotovo nisam ni znala, niti za njezinu povijest, niti za njezine vrijednosti. Dojam je naročito proizlazio iz fragmentarne naravi skulptura, namijenjenih nacionalnom spomeniku. Srpske su narodne pjesme veličanstvena osakaćena poema: a osakaćen je i veći dio kipova za *Kosovski hram*. Smiono genijalna zamisao. I odjednom moja duša osjeti, da osim divnog dokaza zajedničke energije, ono mnoštvo skulptura izražavaše svjedočanstvo jedne jedinstvene stvaralačke individualnosti.

...

Ali istovremeno uz slavu predvodnika, Ivan Meštrović je dosegao i slavu najvećeg umjetnika: uz ciklus skulptura za koje se može reći da su strogo rodoljubnog nadahnuća, slobodno cvate niz djela u kojima se ljudski oblik ukazuje u simbolima boli ili sveljudske radosti, a neka od tih djela su čista remekdjela.

Toga travanjskoga dana u Valle Giulia doveo me je mramor *Sjećanje*, ne znam za koliko časaka, do granica one sreće posvećene nevidljivim suzama, što su ih samo dvije skulpture na svijetu izazvale, *Psiche* u Napuljskom muzeju i *Aurora (Zora)* u Kapeli Medici (u Rimu)...

Ovo je djelo ljepote stvoreno u našem vremenu, a mi to nismo znali...

Uza sav golem rad i unatoč čitave prihvaćene kulture, pu-tovanja, bitaka i pobjeda, on je ostao jednostavan i divlji dječak koji je tražio u zore i u sutone tamo preko planina jedno nevidljivo more svjetla. Svoje oči, dok mu govorite, podiže na mahove da vas gleda, u stvari kao da ih vadi iz svima skrivenoga čuvanja, kamo se žele vratiti. Pojavi se jedan blagi i slatki osmijeh. Usto se također smiješe i skupa s dvostrukim o s m j e h o m , drhti jedva zamjetljiva tuga vjerna herojima. Njegov je glas također malo prigušen, sa zvukom koji se ne mijenja. Ne običava niti voli govoriti o sebi i o svojim djelima. Ako iskreno nastojanje onoga tko ga ispituje pobijedi njegovo prirodno nepovjerenje i njegovu prvobitnu zapreku [povučenost], on iskazuje kratak, oštar, osoban i odsječen sud o staroj i novoj umjetnosti, o književnosti i o životu. Osjeća se da je njegova inteligencija svih čina uma i prirode, kao i njegovo kiparstvo, arhitektonska i glazbena.

Govorio mi je o svom kraju, siromašnom, podijeljenom, nesložnom. Govorio mi je o Italiji. Rekao mi je da je ove godine imao dojam da je sva Italija obuzeta plamenom [žarom] nove djelatnosti i da je osobito u našoj mladosti našao snage i čistoće volje...» (1407^{780-782, 785-786}; 1410).

Sibilla Aleramo postala je otada prijateljica Ivana i Ruže Meštrović, jednako kao i istankuti talijanski kipar (1859-1933), autor brojnih javnih i nadgrobnih spomenika, kojega su tada smatrali najvećim živućim talijanskim kiparom. U više je prikaza o izložbi i Meštroviću bio opisan njegov posjet Meštrovićevim skulpturama, zajedno sa članovima komisije za cijelu Rimsku izložbu. Suradnik zagrebačkog časopisa *Pobratim* ova-ko ga je zorno i literarno prikazao:

«...I dođe komisija, sastavljena od prvih umjetnika svijeta, da procijene radnje. Prvi ide dug, suh čovjek, Bistolfi, prvi umjetnik Italije; za njim opet drugi, suh, bradat, Ferrara [Ettore Ferrari]; a za njima ostali umjetnici. Među njima jedan malen, nizak, crn u licu, pravi južnjak, crne, duge, spuštene kose. To je Meštrović. Sada stupi komisija u srpski paviljon. Tu ostade začarana. Gleda ovaj kip, gleda onaj, divi se, čudi se. Komu? Meštroviću. Dođe komisija pred kip jedne starice. Pod njom se čita: Mati umjetnika, t. j. Meštrovića. Zadiviše se. A Bistolfi, on gleda mučke, obmamljen u vjerne crte umjetnikove majke. Zadubio se u promatranje, dok su ostali već krenuli dalje, i on još gleda. Nedaleko njega stao i Meštrović, da čuje sud velikog umjetnika. A Bistolfi gleda mučke. Ujedamput se trgne. Skoči do Meštrovića, uhvati mu ruku i usklikne: 'Čovječe, po mome sudu, Vi ste prvi umjetnik našega doba.' A potom izvadi počasnju kolajnu i prišije mu na prsi dok su ostali umjetnici pljeskali umjetniku iz Dalmacije. Tad Bistolfi, okrenuv se još jednom prema kipu Meštrovićeve majke, reče: 'Gledam, promatram, i onda ću odavle otići; ali ću se skoro opet vratiti i opet gledati i opet promatrati, a doći ću i po treći put, i opet ću promatrati, i nikada ne ću dosta nagledati.' To bijahu riječi Bistolfija, jednog od prvih umjetnika našeg vremena.» (1500²⁹⁹).

Tu je zgodu zapisao i kasnije poznati naš talijanist Mirko Deanović u časopisu *Jug* (1433¹³⁹), kao i Fran Supilo u *Riječkom novom listu*, dodavši Bistolfijevo oduševljenje pred konjaničkom skulpturom *Kraljevića Marka*: «Superbo! ... È una cosa nuova, superba!» (1684) Jednako Milan Marjanović u *Srpskom književnom glasniku* (5753¹²⁶). Tri godine zatim napisat će Leonardo Bistolfi dugu pohvalnu studiju o Meštrovićevoj umjetnosti.

Renzo Lanza pisao je s oduševljenjem o otkriću Meštrovića na *Rimskoj izložbi* u talijanskoj publikaciji *La Vita*:

«Evo napokon velikog umjetnika, savršena, kolosalna, Ivana Meštrovića.

U njega ćeš naći sve vrline i sve mane jednoga genija...

Meštrović će biti prava atrakcija za talijansku publiku; internacionalna ga publika već poznaje, ljubi ga, uzvisuje ga.

Rodin je o njemu pisao riječi žarkoga udivljenja...

Ovaj se je čovjek rodio umjetnikom. Ima tajna u naravi, koje ne možemo, da proniknemo, ali za to drmaj u našom dušom svojim veličanstvenim migom...

Ima pojava, koje čovjeka bacaju u zanos. Kad se namjeriš na umove tako sjajne i uzvišene, onda čutiš nekakvu želju da im iskažeš na koji god način svoje udivljenje; mi bi htjeli da zagrimo stvorenja, tako rijetka, tako jednostavna, pak bi htjeli da nam ona sama zборе o sebi dugo bez prestanka, ne bi li se tako našli u što uži dodir s njihovom dušom, obavijeni u

onom plamenu, koji bukta neugasivo, u njihovom srcu. Ali ovi su stvorovi gotovo uvijek mučaljivi. Malo sam se kada toliko namučio kao sa Meštrovićem, da od njega čujem, da mi sam pripovjedi svoj život...» (1548; 1584; 1570).

Talijanski dramski pisac i umjetnički kritičar Guelfo Civinini, dopisnik milanskog dnevnika *Corriere della Sera*, čija se drama *Suor Speranza* nešto kasnije davala i u zagrebačkom kazalištu (10295⁴⁵⁻⁴⁷), objavio je u toj novini opširnu kritiku Meštrovićevih izloženih skulptura, u kojoj, između ostaloga, veli:

«Ivan Meštrović je onaj sjajni i do sada nama nepoznati kipar koji se sada diže na jedanput, da se afirmira među najvećim umjetnicima našega vremena. Ovaj umjetnik je Hrvat, ali izlaže ovdje, kamo ga zove njegova krv. U njemu se reasumira sa svoje umjetničke vrijednosti velika važnost ove izložbe, koja je nada sve samo zbog njega neka smotra velike, lijepe i ponosite umjetnosti. Samo jedan umjetnik može da mu stoji o boku, veličanstvenošću svoje koncepcije i silom izrazitosti, a to je jedan genij: Rodin, Rodin *Paklenih vrata*...» Da nije Meštrovićevih skulptura završava Civinini - izložba u *Srpskom paviljonu* iskazivala bi «nestalnost i labavost prvih početaka» (1548; 1595; 1686).

Jednako talijanski slikar i likovni kritičar Giorgio Belloni (rođ. 1861), pejzažist i marinist, u dnevniku *Giornale d' Italia*, pod naslovom *Triumf izložbe*:

«...Kipar, koga se ima usporediti jednakim Rodinu, imajući u sebi nešto Michelangelova duha - to je istina a nije pohvala - Meštrović u stotini kipova - poprsja i glava izloženih u *Srpskom Padiljonu* pokazuje biljeg raznih škola što je proučio od Egipske i Asirske do Franceske - od Rodina do Bartholomé - od one pastirske i očinske rezbarije u drvu do one austrijske, ma to sve uredjuje svojim umom prama jednoj umjetničkoj svrsi.» (1548).

Talijanski kritičar Emilio Cecchi, pišući o *Rimskoj izložbi*, opširno je pisao i o Meštroviću, koji je za jedne «titanski barbarin», a za druge veliki umjetnik secesije:

«Bizant je našao svoj najviši izraz u bogatoj izložbi skulptura Ivana Meštrovića, - veli Cecchi - koji je podijelio kritičare u dvije grupe... Publika je mahala glavom kada je vidjela prve sfinge, smiješila se pred Markovim konjem, ali je na kraju ostala pokorena upornošću deformacije i baš u njoj otkrila tajnu jedne škole i shvatila da ne stoji pred paradoksalnom individualnošću, već pred grupom koju obilježava nacionalna inspiracija.» (1425 ; 1703; 7044²⁵⁶).

Dok se ta ocjena Emilija Cecchija može shvatiti ujedno i kao kritika i kao pohvala, u drugom ga napisu naziva² bijesnim tipom, gospodarom mesa, monstrumom, u kojemu se može nepristrano prikazati fiziologijska nastranost jedne bolesne epohe, umjetnikom, koji se je poslužio s elementima niske literature.² Cecchi je i kasnije, uoči londonske izložbe, pisao² da Meštrović zavisi velikim dijelom od secesionističke bečke skulpture², smatrajući ga² austrijskim kiparom koga je samo legenda stvorila srpskim² (2315).

Ugledni talijanski publicist Silvio Benco pisao je o rimskoj izložbi u tršćanskom *Il Piccolo della Sera*, pa nije mogao mimoići Meštrovića:

«...moramo rastumačiti giganstvo srpskog paviljona. Ako prosudjujemo zgradu u razmjeru s malim narodom što ju je podigao, moramo primijetiti, da razmjer i stil ne odgovaraju maloj Srbiji, nego djelima uzvišenog umjetnika, koja su u paviljonu sadržana; kiparskim i dekorativnim djelima Ivana Me-

štrovića... Meštrović je jedini novi umjetnik, gorostas, kojeg je zapravo otkrila sjajna ova rimska izložba...»

Talijanska smotra *Veritas* objavila je opsežnu studiju o Meštrovićevoj umjetnosti na izložbi likovnog kritičara Alfreda Melanija:

«Rimska Internacionala sjećat će se Ivana Meštrovića, kao što se sjećaju zadnja mletačka Internacionala Gustava Klimta. Dvije osobnosti, dva mlada umjetnika - osobito je mlad Meštrović, koji je još iz djetinjstva pokazao, da posjeduje i snagu i polet i žarke trzaje uz lakoću i raspoloženja spojene sa neodvinsnošću i pjesmom.

Pristupite k Srpskom paviljonu i upoznat ćete Ivana Meštrovića...

Ovo je dakle prava umjetnost, ovo je kiparstvo velikih, drevnih i neumrlih učitelja, a ne ona druga umjetnost, ne ono drugo kiparstvo, koje hoće da se pomiješa s istinom...

Ivan Meštrović - majstor - učitelj - pridružuje se dakle možda i nesvjesno velikim kiparima drevne davnine, povraća kiparstvu njegovu funkciju, povraća umjetnosti čar i originalnost a božanstvenom principu umjetnosti, što znači spojenje prirode sa čovjekom, sa *homo novus*, razumijeva se, čovjek sreće, i podijeljuje time ukor kiparima oponašateljima Istinitoga. - završava Melani svoju opsežnu analizu Meštrovićeve umjetnosti koja ne oponaša prirodu, kao većina tadašnjih talijanskih kipara.» (1679^{99-100, 102}).

Tada poznati talijanski kipar Ernesto Biondi (1855-1917) rekao je dopisniku splitske *Slobode*:

«Vi Dalmatinci imate novog Michelangela.» (1572).

Michele de Benedetti u općem pregledu *Rimske izložbe*: «Mnogo se govori o skulpturi Ivana Meštrovića i mišljenja su, kao i uvijek, različita, ali svi priznaju umjetniku duboku originalnost koncepcije i izuzetnu snagu izraza.» (1416; 7044²⁵⁷).

Arnoldo Cervasato smatra Meštrovića «mladim i gigantskim bosanskim umjetnikom», valjda pod utjecajem nedavne austrijske aneksije Bosne i Hercegovine, o čemu se mnogo pisalo. Meštrović se, prema njegovom sudu, koristi elementima arhajске skulpture, kao i renesansne i suvremene rodenovske, ali sve to asimilira dosežući u tome «vrhunac savršenstva» (1426; 1427; 7044²⁵⁷).

Talijanski likovni kritičar Renzo Larco u pregledu skulpture i arhitekture *Rimske izložbe* ocijenio je skulpturu na cijeloj izložbi mizernom, nezrelom i kukavnom, koja bi više pristajala grobištima nego ovakvoj međunarodnoj izložbi, osim rijetkih iznimaka Talijana Medarda Rossa, Norvežanina Gustava Vigeland, Francuza Augusta Rodina i još kojega.

«Najpotla - piše kritičar - da nagjemo odličnu družinu, valja da se zaklonimo u mali paviljon Srbije. Kolikogod nedostataka hoće neki da pronagju u Ivanu Meštroviću, *on ostaje ipak, bez ikakva uspoređenja, najveći umjetnik ove svjetske rimske izložbe*. Kolikogod derivacije iz starinskih škola, kolikogod uticaja neki hoće da nazrijevaju, koje bi pretrpjeli bili savremeni umjetnici, *Ivan Meštrović ostaje veliki kipar, što onoj amalgami udara duboko svoj pečat...*

Meštrović je kipar materinskog čuvstva.

Više nego junačku krepost njegova naroda, on slavi ovo universalno i neiscrpivo čuvstvo...» (1714; 1715)

Komesar čitave *Rimske izložbe* Vittorio Picca istaknuo je u posebnoj publikaciji o toj izložbi među malim zemljama izlagачima Srbiju «koja je imala ponositu hrabrost, da sazida čitav

jedan paviljon da bi primila djela svojih umjetnika. Bila je to smjelost ali opravdana s obzirom na postignuti veliki uspjeh, te zaslužuje ozbiljnu pohvalu, naročito zato što je znala da istakne i osvijetli veoma značajno i sugestivno djelo Ivana Meštrovića» (1733; 8634³⁴⁷).

Spomenimo da je Meštrović tada, tijekom *Rimske izložbe*, stekao ne samo podršku nego i prijateljstvo u krugu rimskih umjetnika i književnika, naročito mlade generacije, poput Bistolfija, Martinija, Sofficija, a najviše ga je branio pred kritikama estetičara Croceovog kruga talijanski futuristički pjesnik i likovni teoretičar Filippo Tommaso Marinetti (1876-1944), koji je u Meštrovićevoj skulpturi vidio novu revolucionarnu umjetnost što ju je propagirao svojim manifestima (9751¹⁸).

Od tada, iz vremena *Rimske izložbe* 1911, potječe i Meštrovićevo srdačno prijateljstvo s poznatim talijanskim književnikom Giovannijem Papinijem (1881-1956), koji se također tada oduševio njegovom skulpturom. Kasnije je Papini pričao Bogdanu Radici «o velikom preokretu, koga je Meštrović izazvao za vrijeme Internacionalne izložbe u Rimu, 1911, i o novim snagama koje je on probudio u umjetnosti. 'Bilo je to za nas,' - govorio je Papini - 'kao da se je rodio novi Michelangelo.' U strašnoj dekadenciji evropske skulpture, koja poslije Rodina i Bourdella nije gotovo ništa dala, Meštrovićeva pojava bila je kao neki predznak, da će novi narodi s Istoka unijeti u evropske razmjere novi duh i nov zahvat.» (7180³⁴²⁻³⁴³).

Budući da je *Rimska izložba* bila međunarodna likovna smotra, o njoj su pisali i izvjestitelji i kritičari i drugih zemalja, a ne samo oni talijanski. I u najvećem dijelu njihovih napisa Meštrovićeva djela zauzimaju najistaknutije mjesto.

Unatoč odbojnom službenom stavu Austro-Ugarske, uvrijeđene nastupom njezinih podanika u paviljonu druge države, a ne u njezinom, austrijski su stručni kritičari pravilno ocijenili značenje i likovnu vrijednost Meštrovićevih skulptura. Oni su njegovu vrijednost uočili još na bečkoj izložbi *Secesije* prethodne godine. O njemu je, posebno ga ističući u okviru evropske skulpture, te 1911. pisao Arthur Rössler, posvećujući mu gotovo čitav svezak austrijsko-njemačke umjetničke revije *Bildende Künstler*, (1509) a bečki povjesničar umjetnosti Josef Strzygowski istaknuo je u predavanju o suvremenoj umjetnosti, što ga je tada održao u Beču, da se Meštrović najviše od svih suvremenih kipara po snazi izražaja i stilu približio Michelangelu (1467).

Suradnik praškog *Časa* Julius Schmitt pisao je o Meštroviću i o njegovim skulpturama na *Rimskoj izložbi*:

«...Zapanjila je michelangelovska snaga njegovih skulptura, njihov heroizam, tragika i divlja groteska...» (1440).

Kritičar njemačke novine *Leipziger Neueste Nachrichten* dr. Egbert Delpy, pišući o *Rimskoj izložbi*, posebno je istaknuo Meštrovića:

„Nema sumnje, ovdje leži jedna od najjačih impresija rimske izložbe. Tu se osjeća svom silinom vreoo dah ličnosti. Ovaj vajar nosi još teret polubarbarske uzavrelosti nekulture na svojoj duši, pa ipak je već pio na izvorima moderne kulture. To se divlje homogenizira u njegovoj umjetnosti i šumno se prepleće.

Ali nad svim tim stoji elementarni prirodjeni instinkt za herojsku borbu i za strastnu radost u snažnom ritmu linija...“ (1435; 1436; 1621).

Također francuski kritičari. Eugen Nolan u pariškom je *Excelsioru* pisao, videći Meštrovića kao Srbina, a ne Hrvata, ne znajući gdje je Dalmacija:

„Jedan jedini mali narod našao je istinit izraz jednog stanja duše narodne i on za to ima da zahvali jednom umjetniku. Ivan Meštrović, Dalmatinac, napisao je u veličanstvenim skulpturama poemu srbske historije... On je učvrstio u kamenu rdjavo otesanom svoga Marka Kraljevića, sliku narodnog gnjeva, nadčovječanskog grča. To je srbski Michael Angelo.“ (1543).

U istaknutom pariškom časopisu *La Revue* opširno je o Rimskoj izložbi pisao francuski likovni kritičar Hubert Lagardelle, između ostalih i o Meštroviću, Krizmanu, Račkome i Babiću, smatrajući ih i on Srbima:

²Srpska je umjetnost bila otkriće rimske izložbe; divlja i primitivna u obliku narodne epopeje. Nacionalna ideja, ukorienjena u duši balkanskih naroda, ugnjetavanih po Turcima, postade za Srbiju vrelo nesavladivih nada u prošlosti.

Danas je ta ideja simbol i renesansa. Ona je našla svoga proroka u mladom kiparu Ivanu Meštroviću koji je gotovo sam izpunioieli srpski paviljon. Strahovito djelo i po razmjerju i po zamisli. U sebi sadržaje ‘Fragmente velikoga narodnoga hrama na Kosovu’...

Ono, što prije nije bilo za nas drugo, nego li rafinovanost arhajizma, prekomjerno umjetno pojednostvaljivanje - postaje epska jednostavnost. Mi zaboravljamo vizije Asirije, Egipta, Perzije, Kaldeje, Grčke, ili reminiscence na Michel-Angela, secesionizam Rodina, koji nas mogoše smamiti, pa se obraćamo fantastičnoj dramu, što živiljaše u prošlosti u srpskom narodu.

Imade neprijepornih ljepota u djelu gospodina Meštrovića. Možemo da ih uživamo, ne braneći ih pri tom protiv impresije retoričnosti. Glavno mu je djelo golo, slomljenih ruku, s napisom ‘Sjećanje’. Imade u sebi toliko melankolične nježnosti, pobožne slatkoće, toliko nade, sadržane u lakom drhtaju mesa, što ga je zaljubljena kritika vidjela u ovoj divnoj statui, čudu izložbe.

‘Moja majka’ i ‘Moj otac’ imadu jednostavnost velike umjetnosti. Il faudra désormais retenir le nom de M. Meštrović... comme un des maitres de la sculpture en Europe...’ (1700; 1739).

I francuski kritičar R. de Nolva pisao je nešto kasnije iz Rima:

“Da izložba 1911. g. u Rimu nije imala druge zasluge, nego da nas upozna sa djelima i imenom Ivana Meštrovića, ona bi u samom tom našla opravdanja.

Svi oni koji uđoše u srpski paviljon bez kataloga i bez prethodnih obavještenja imali su radost da otkriju jednu moćnu umjetničku personalnost...

Nikad ljepši primjer stvaralačke sile genija koja uznosi čovjeka izvan sjene na čistu svjetlost nije bio dat, do pojave I. Meštrovića...

Iznad opskurne mase srpskog naroda podigao se je umjetnik...” (1813).

Belgijski književnik francuskog jezika Émile Verhaeren (1855-1916), ujedno povjesničar umjetnosti i likovni kritičar, nazvao je tom prigodom Ivana Meštrovića “dominantnom figurom u historiji umjetnosti” (3062³⁹; 5753¹²⁶).

James Bone, istaknuti britanski likovni kritičar i ravnatelj Moderne galerije British Museuma pisao je tada, u povodu *Rimske izložbe*, a i kasnije, naročito u povodu velike Meštrovićeve izložbe u Londonu 1915, više opširnih i analitičkih prikaza Meštrovićeve umjetnosti, smatrajući ga jednim od najvećih

europskih kipara novoga doba. Članak *Novi majstor*, objavljen je u londonskom *Manchester Guardianu* 1911. god. (46²⁰; 1421; 2709¹⁰⁻¹¹; 2792⁵), a drugi o *Kosovskom hramu* 1912. (1701; 2792⁵; 9142²³⁴). U povodu londonske izložbe u Victoria and Albert Museumu sjećao se Bone Meštrovićeovog nastupa na *Rimskoj izložbi* 1911:

„Genij Ivana Meštrovića bio je fenomen, koji je planuo u Evropi na međunarodnoj izložbi u Rimu god. 1911. Ta je izložba bila najveća i najobilnija zbirka savremene umjetnosti koja se vidjela do danas [1915]. I tu je posjetioci mogli opaziti, koliko su ogromno evropske umjetnosti, u ovo doba brzog obraćanja misli, uticale jedne na drugu; mogao je opaziti čudnovatu sveopću sličnost, skoro familijarnu sličnost u umjetnostima civiliziranih nacija. Nezaboravni izuzetak bijaše čudnovata siva gradjevina, koja se moćno dizala kao tvrdjava ili ostavljen grob i koja je odskakala od trave i cvijeća i prijaznih šetalista izložbe. To je bio srpski paviljon. Popevši se uz njegove strme stepenice vi ste se našli u posvema drugoj atmosferi i drugom dobu i našli ste se pred jednom različnom dušom...

...Bio je to nacionalni napor, nadahnut jednim te istim poetom narodnih uspomena i aspiracija, koji je bez prisposode u modernoj umjetnosti. Bilo je u tom paviljonu požarnoga duha, koji kao da je provaljivao iz oblika i kretnja, kao što govori oluja kroz nevidjene i fantastične oblike drvla, što previja. Bilo je unutra provijanja plamenih jezika i vijenaca od zapaljenih gora...

To nije bila sladunjava tuga ‘drevnih nesreća i minulih tuga raje’, nego strahoviti, u vjekovima zadržani bjes sa stradanjem i bitkama, što će tek doći. Taj je bjes kipio u uvijenim i slomljenim podobama i u bodrim tijelesima junaka. Meštrović je u ranim godinama bio pastir u očinskim svojim brdima i glavno mu je nagnuće bila narodna pjesma njegove zemlje. U njegovom djelu imade velikih formacija krša i strahovitih silhueta njegovih divljih brijegova...” (1920¹⁰⁻¹²).

Sličan su dojam ostavile Meštrovićeve skulpture na *Rimskoj izložbi* na engleskog slikara *Glasgowske škole* Johna Laverya (1856-1941):

„...Dobro se sjećam onoga dana u Rimu, kada sam vidio njegove radove prvi put. Obilazio sam razne paviljone Međunarodne izložbe 1911. Dan je bio topao i ja vrlo umoran. Ali kad dođoh do Srpskog Paviljona, koji je bio skoro cio posvećen djelu Meštrovića, nestade umora kao da je rukom odnesen, i ja se osjetih u prisustvu jednog velikog duha - strašnog duha! Srpski junak, Marko Kraljević, stajao je tu na konju. To je bila najizrazitija statua na konju koju sam ikada vidio. Opće je mišljenje da nema u Evropi statue na konju koja bi se mogla mjeriti sa Koleonijem u Mlecima, ali ja moram reći, da je na mene učinio ovaj Marko Kraljević mnogo jači utisak nego uglađena i do u tančine izrađena tvorevina Verokijeva...” (2458⁴¹⁹; 2792⁶).

Spomenimo i ruske autore koji su pisali o tim Meštrovićevim radovima na *Rimskoj izložbi*, na kojoj su i oni izlagali, među ostalima kipar Trubeckoj i slikar Rjepin. Tako je likovni kritičar Aleksandar Benua opširno pisao o Meštroviću u petrogradskoj *Reči*, a više hrvatskih i srpskih novina i časopisa je u prijevodu objavilo njegov tekst:

„Čim uđeš u srednju dvoranu Srpskog paviljona, u kojoj se sa obiju strana uzdižu kariatide Kosovskoga hrama, odjednom osjetiš prisustvo genija...

Umjetnost je Meštrovićeva rodoljubna, ali i čovječanska. Već samo odsustvo kostima daje joj mogućnost, da bude obćom, svjetskom...

Njegov bodri, rodoljubni heroizam dobija značaj simbola svega što likuje i što pobjeduje...

Samo djelo Meštrovićevo daje dokaza, da je naše vrieme kadro za stvaranje ‚vječne umjetnosti‘, da u našoj kulturi ima još mnogo snage, da još nismo stali, nismo podpuno pokvareni... Bože moj, kako bi to liepo bilo, kad bi se mladi, no naši jednokrvni narodi pojavili te osvježili kulturu Evrope, da je spase od onoga sloma i razorenja koji, govoreći u obće, kao da nisu tako daleko!“ (1417-1420; 1650; 3062).

I veliki ruski književnik Maksim Gorki (1868-1936), vjerojatno na liječenju u Italiji, upoznao je Meštrovićeve skulpture na *Rimskoj izložbi*. On ga, kao i mnogi drugi, smatra srpskim kiparom. U pismu S. M. Prohorovu 1911. veli:

“Meni je osobno Rimski izložba vrlo zanimljiva i mnogo mi govori... Također zadivljujuće kvalitetan srpski kipar Meštrović.” (69²³; 9751¹⁸).

I kasnije se on, u razgovoru s Bogdanom Radicom 1927. god., zanimao je li sagrađen *Kosovski hram* (9228¹⁰⁵).

Hrvatske su i srpske novine uglavnom prenosile pohvalne prikaze stranih izjavitelja i likovnih kritičara i to one sklonije štrosmajerovskoj ideji kulturne zajednice južnoslavenskih naroda. Manje je tada bilo domaćih kritičara koji bi mogli mjerodavno pisati o jednoj istaknutijoj likovnoj manifestaciji, osim starijeg Ise Kršnjavoga i mlađeg Vladimira Lunačeka, koji namjerno nisu pisali o *Rimskoj izložbi* iz navedenih razloga.

Najprisutniji glasnogovornici Meštrovićeve umjetnosti bili su 1911. Milan Marjanović i Dimitrije Mitrinović. I dok je prvi najčešće objavljivao podatke o njegovu životu i djelima kao i inozemne kritike, drugi je uglavnom glorificirao Meštrovićevo političku ideju.

Milan Marjanović je u opširnom članku, objavljenom u splitskom reprezentativnom časopisu *Jug* pod naslovom *Triumf smjelosti i karaktera*, govorio o velikom uspjehu Meštrovićeve umjetnosti, ali i nacionalne poruke u Rimu:

«...Meštrović je [u Rimu] sa svojom četom doživio u jednodušnoj kritici pravi trijumf. I ako nije naša dnevna štampa u svojoj ukupnosti u dovoljnoj mjeri prikazala, naglasila i komentiranjem uvažila veličinu toga trijumfa, ipak je njegovo značenje za nas od goleme važnosti: od važnosti je čisto umjetničke za to, jer ne može na razvoj naše umjetnosti ostati bez dobrog utjecaja činjenica, da je Meštroviću priznato ne samo jedno od prvih mjesta u savremenom kiparstvu, nego i vodstvo u krčenju novih staza savremenoj umjetnosti; od važnosti narodno-representativne za to, jer je djelomice i hrvatskom imenu, a općenito pak jedinstvenom narodu hrvatskog i srpskog imena dano priznanje velike i originalne umjetničko-tvoračke potencije; od važnosti čisto nacionalno, jer je u Rimu u bitnosti uspio nacionalni princip u umjetnosti, a nama Hrvatima i Srbima sintetičkim duhom Meštrovića prikazan genij naše umjetnosti, jedinstvene kao što je i duh narodni jedan te isti...

Ovaj bi uspjeh imao da otvori oči našoj javnosti i onima, koji ju (pravom ili nepravom) reprezentiraju; našoj javnosti i našem društvu...

Osvjestimo se! - kliče Marjanović na kraju članka - Imajmo kuraže biti kuražni!

Tada tek ne će Meštrovićevi triumfi biti samo njegovi, nego i naše sveukupnosti.” (1475; 1476).

U istome je časopisu i Dimitrije Mitrinović objavio vrlo opširan prikaz *Istup Hrvata u Paviljonu Srbije na Medjunarodnoj umjetničkoj izložbi u Rimu*. I on se žali da ni hrvatski ni srpski tisak nije posvetio zasluženu pozornost Meštrovićevom uspjehu, a da ništa drugo stvarno nije kazao (1487).

«Što je bilo najbolje u srpskom paviljonu - pisao je Mitrinović u *Bosanskoj vili* - to su bile skulpture Meštrovićeve i ono čemu je on bio inicijator: ciklus Marka Kraljevića sa djelima Račkog, Krizmana, Becića od slikara i Rosandića od skulptora.» (7044²⁵⁷).

Također u *Savremeniku*:

«Što smo na izložbi imali osim Fragmenta [Vidovdanskog hrama] i Ciklusa [Marka Kraljevića] to nam sa vrlo malim izuzetkom nije činilo čast.” (7044²⁶²).

Jednako je pisao i Marko Car u *Letopisu Matice srpske* predbacujući tek Meštroviću da se preveć udaljio od antičkih uzora, smatrajući, s toga gledišta, skulpturu *Sjećanje* «najljepšom i možda najintenzivnijom studijom nagoga što je umjetnik uopće stvorio» (7044²⁵⁸⁻²⁵⁹).

Mirko Deanović se u dužem prikazu u *Jugu* osvrnuo i na ostale hrvatske izlagače, braneći Tomu Rosandića od kritika da oponaša Meštrovića (1433).

Međutim, dok je domaći tisak sklon Meštroviću i jugoslavenskoj ideji prenosio i prevodio samo pohvalne prikaze stranih kritičara, a onaj nesklon šutio ili kritizirao uglavnom s političkoga stajališta, bilo je u talijanskom i ostalom tisku, stručnom i popularnom, i negativnih ocjena Meštrovićeve skulpture. Zamjerke i stručnjaka i laika odnosile su se najviše na pretjeranu stilizaciju i monumentalizaciju Meštrovićevih likova, u čemu su neki vidjeli izraz primitivizma i barbarstva. Takve kritike, budući da ih naše novine nisu registrirale, malo poznajemo, ali one su bile daleko u manjini u odnosu na one pozitivne.

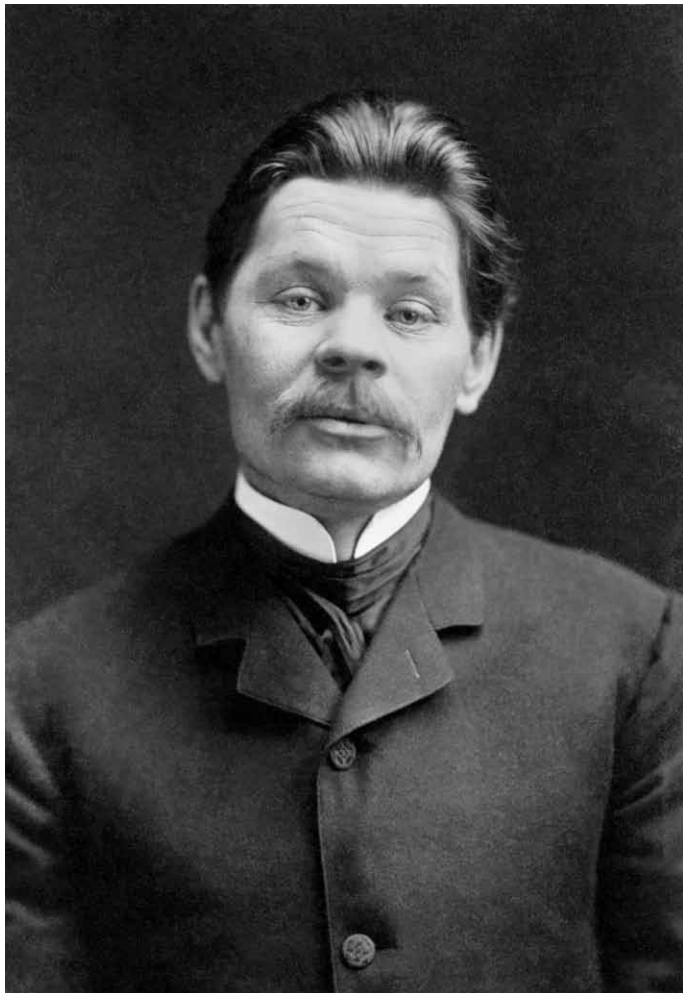
Poznata nam je kritika talijanskog publiciste Leandra Ozzole u prikazu novije umjetnosti na *Rimskoj izložbi* gdje govori o slikarima *Ciklusa Marka Kraljevića*, a to se odnosi i na Meštrovićeve skulpture:

«Prvi dojam koji se stječe od cjeline izloženih platna izaziva izvjesni osjećaj pretjerivanja, kao da ste pred saopćenjem ljudi koji hoće da kažu više nego što mogu, pa napuhavaju rečenice... Pred ekspresijama umjetnika koji se trude govoriti barbarskim jezikom da bi postigli nacionalni karakter koji je, u stvari, umro i sahranjen s prošlošću... To su odrazi takozvanih elementarnih osjećaja, koji predstavljaju opredjeljenje umjetnosti i kod Slavena i kod Nijemaca...» (1501; 7044²⁵⁸).

Drugi talijanski kritičar Arthuro Lancellotti zamjera oponašanje starih majstora:

«...Ako bi se, dakle, mogla staviti primjedba ovom srpskom kiparu, - veli on - bila bi da još nije našao svoj put. Jer zaista skulptura mu je čas arhaična, čas asirska ili egipatska, ili djeluje kao grčka, ili je snažna kao Michelangelova, ili je elegantna kao Berninijeva. Međutim, iz svih ovih umjetničkih elemenata on umije izvući najbolje, tako da nije teško shvatiti da će on, čim pođe svojim putem, zauzeti značajno mjesto među mladim suvremenim kiparima.» (1457; 7044²⁵⁶).

Poznati talijanski povjesničar i sociolog Guglielmo Ferrero (1871-1943), autor i u nas prevedene *Mlade Evrope* i još cjenje-

Maksim Gorki

nijeg djela *Grandezza e decadenza di Roma (Veličina i nazadovanje Rima)*, kasnije politički emigrant u Ženevi i borac protiv fašizma, na *Rimskoj je izložbi* 1911. održao znanstvenicima, umjetnicima i novinarima predavanje u kojemu je oštro kritizirao Meštrovićeva djela kao barbarsku invaziju na tisućljetnu europsku civilizaciju i kulturu, zacijelo pod utjecajem Croceove kritike Meštrovićeve umjetnosti. Međutim, nekoliko godina poslije postao je i sam oduševljeni ljubitelj Meštrovićeve umjetnosti.⁷⁰

Velikog talijanskog filozofa estetičara i povjesničara umjetnosti Benedetta Crocea (1866-1952), kasnije ministra prosvjete u talijanskoj Vladi, upoznao je Meštrović osobno u Rimu 1911. u vrijeme izložbe, a i kasnije je njegova djela imao u svojoj knjižnici i čitao ih. (429³¹⁶⁻³¹⁷)

Ali Croce je o Slavenima imao općenito loše mišljenje kao o narodu drugog i trećeg reda, a Meštrovićeve je skulpture toga doba smatrao barbarskom umjetnošću. (8899¹¹⁹; 9240 ; 9751¹⁸)

U povodu otvorenja Paviljona Srbije talijanski je umjetnički kritičar Mario Lago opširno pisao u rimskoj *Tribuni* o Ivanu Meštroviću i ostalim izlagačima, pri čemu je hvalio Meštrovićev talenat, ali općenito kritizirao njegov tadašnji stil, kao i sam nacionalistički cilj izložbe:

«...Drugim riječima, - nastavlja Lago - Meštrović je htio, da sam svom narodu dade onu tradiciju što drugi narodi spontano stvoriše vjekovnim radom. Pogreška.

Krenuvši od pojma, da je njegov narod još primitivan u svom intelektualnom razvoju, mislio je, da mu se pristoji primitivna umjetnost, koja će lakše obćiti s njegovom dušom. Istraživao je dakle postanke civilizacije i rase, da opet nadje izvorne elemente ove primitivnosti; i ove elemente držao je, možda ne pogrešno, da je našao u orientalnim civilizacijama, osobito asirskim...

Priznavajući u kolosalnom radu ovog mladog velikog umjetnika vanredne odlike izvedbe pa i zamišljaja i pravu genijalnost, mislim, da put, kojim je udario sa toliko žara, nije pravi i ne dostiže cilj, koji si je postavio. Jer poričem da se može izvadjeti hotice primitivna umjetnost. Naivnost ima samo jedan poseban čar u koliko je spontana, inače postaje afektacijom, nečim izvještačenim...

Dosta je malo više nego površno pregledati djela Ivana Meštrovića, da se razaberu razni uplivi, koji se u njemu nadmetahu, da ga dovedu do stvorenja većeg diela njegovih kipova...

Nu pošto je Meštrović u istinu pravi i uza sve originalni umjetnik i raspolaže tehničkom vještinom, koja je kadkada upravo čudesna, dešava mu se, da u naglosti stvaranja zaboravi na brige stila i onda odjednom stvori remekdjelo. Za me je remekdjelo onaj ženski nuditet, kojeg je prozvao 'Sjećanje'. I, mislim, glavno djelo savremenog kiparstva. Dostaje neprolaznoj slavi jednog umjetnika...

Uza sve to, opetujem, Ivan Meštrović, kog možemo po prvi put prosuditi i diviti mu se u Italiji po zaslugi, takav je umjetnik, da mu ništa nije zabranjeno u prostranom carstvu ljepote...» (1455; 1456)

Spomenimo i jednog ruskog kritičara *Novoe Vremja*, Kravčenko, kojemu se Meštrovićeve skulpture uopće nisu svidjele, što nas ne mora čuditi jer je glavni predstavnik Rusije na *Rimskoj izložbi* bio romantično-realistički slikar Ilja Rjepin. Meštrovićevu skulpturu proglašava nakaznom, s idiotskim licima, a pod utjecajem asirskih reljefa. Naročito kritizira konjaničku statu, posebno lik konja. Obara se na hvalospjeve Meštroviću, koji ne zaslužuje prvu nagradu (1648).

I među srpskim piscima bilo ih je koji su kritizirali Meštrovićevu skulpturu na *Rimskoj izložbi*. Tako je srpski književnik Marko Car (1859-1953) kritizirao Meštrovićev secesijski stil, priznajući mu ipak talenat (1424). U vezi s tom kritikom pisala je talijanska književnica Umberta Griffini Marku Caru:

“Vi ste o Meštroviću rekli ono što mora da prizna svaki kulturni čovjek, nezaveden austrijskom ovom secesijom. Meštrovićeve jake i dobre osobine jesu prirođene njemu kao slaven-skoj umjetničkoj duši.

A ono što je nemoguće, nakaradno abnormalno, što upravo izdaje i estetiku i narodni duh, te ga pravi nepojmljivim, to je sve tugja škola... opet neka vrsta akademije, koja je plod bečke secesije. Samo oni koji se daju zavesti blistavim i apsurdnim, jer ne mare za vječitom harmonijom ljepote, nego ginu za novim i nečuvenim - ti jedino mogu da u nemoralnim predmetima, u odvratnim simbolima i svemu što je autrè, kako kažu Francuzi, nagju bolesni čar i naslagjivanje. Ti ljudi mogu slobodno uzeti Meštrovićevu 'Udovicu', naprimjer, kao simbol srpske žene, mogu se diviti njegovim nastranim junacima životinjskog izraza i pijanih pozitura, reći: eto duha narodne poezije! Ali duša koja zna za pravu umjetnost, koja priznaje onaj vedri, božanski svijet grčkih starih umotvorina, duša koji voli religioznošću bola narodno blago epskih pjesama - ta se duša buni protiv ove klevete, ovog odvratnog orgijastičkog

prikaza što ruši sve Vaše nacionalne svetinje pred civilnim narodima. Vi ste valjda čuli što svijet govori pred tim kipovima: 'Eh già, quelli sono selvaggi! Come si vede che hanno la forza dei barbari!'" (1590).

Iako je Ivan Meštrović na *Rimskoj izložbi* pridonio političkoj afirmaciji Srbije i srpske umjetnosti - mnogo više nego hrvatske - kasnija je kritika u Srbiji isticala da je Srpski paviljon podignut radi njegovoga interesa, a ne onoga Krljevine Srbije. Tako i istaknuti povjesničar umjetnosti Milan Kašanin (1953) i mnogo kasnije, u opširnoj studiji o Meštroviću, piše:

«Svi gimnazijalci i studenti, mladi pisci i umjetnici, svi smo mi, 1912 i 1913, držali u svojoj sobi na stolu i po zidovima reprodukcije Meštrovićevog *Srđe Zlopogleđe*, *Kraljevića Marka* i *Sjećanja*. Malo koga je bilo među nama da nije vidio i fotografiju skulptorovu, fotografiju zamišljenog mladog čovjeka koji je dugom kosom, gustom bradom i patničkim izrazom imao izgled starozavjetnih proroka. O Meštroviću se kao o proroku i pisalo, proroku nove umjetnosti i slobode...

Trebalo je da protekne dosta vremena da se vidi i da se kaže da se Meštrovićev lični udio u stjecanju vlastite slave nije sastojao samo u njegovom skulptorskom daru, nego i u njegovom daru snalaženja. Od mladosti mudar, on se na Međunarodnoj izložbi u Rimu, 1911, pojavio ne u paviljonu Austro-Ugarske Carevine, čiji je podanik tada bio, već kraljevine Srbije. U austrougarskom paviljonu je mogao izložiti jedan do dva svoja rada, a u srpskom paviljonu mu je omogućeno da pokaže ansambl Vidovdanskog hrama. U srpskom paviljonu, za koji je on dao i projekt, izlagali su i drugi srpski i hrvatski umjetnici, ali ih je Meštrović sve nadmašio množinom radova i njihovim dimenzijama i svojom idejom nacionalnog hrama. Uistinu, bila je to ne zajednička, već Meštrovićeva izložba - ni u stranoj ni u našem tisku ni o kome se nije pisalo koliko o njemu i s toliko hvale.» (8452^{147,149}).

Pri ovoj ocjeni potrebno je dopuniti što nije rečeno: nema sumnje da je mladom Meštroviću, kao i svakom umjetniku stvaracu, tada bila na umu i vlastita afirmacija, pogotovo u europskoj sredini kakvu je predstavljao Rim. Međutim, iz svih ostalih brojnih izvora - vlastitih i drugih o njemu - poznato nam je da je on tada bio fanatično zanesen idejom ne samo kulturnog, nego i političkog jedinstva Hrvata i Srba i da mu je bilo veoma stalo do afirmacije te ideje u Europi. Također, da nije prevladala količina njegovih radova nad onima ostalih srpskih i hrvatskih umjetnika, jer je baš preveliki broj njihovih izloženih radova, osrednje ili čak izrazito slabe umjetničke vrijednosti, više škodio nego pridonosio *Rimskoj izložbi*. Da Meštrovića nije u Rimu izdigla političko-nacionalna ideja, nego prvenstveno njegova umjetnička novost i vrijednost, dokaz je da je tada i u Hrvatskoj i u Srbiji bilo slikara koji su slikali nacionalne i povijesno-političke teme, ali s njima nisu prodrli izvan granica svojih malih domovina, poput Ferde Quiquereza, Otona Ivekovića, Celestina Medovića ili Uroša Predića, Miloša Tenkovića, Đure Jakšića, Stevana Todorovića, Đorđa Krstića, Paje Jovanovića i drugih.

U Hrvatskoj su tada kritike Meštrovića, kako smo vidjeli, bile uglavnom s političkog gledišta. Te su političke kritike Meštrovića, naročito u pravaškom *Hrvatskom pravu* i u klerikalnom *Danu*, bile toliko radikalne i primitivne, da mu je savjetovano «da se opet povрати svome stadi, jer za njega nije umjetnost» (1548).

Ali unatoč tih pojedinih ispada, još mladi Meštrović, tek dvadesetosmogodišnjak, bio je na vrhuncu priznanja i slave,

ne samo u domovini, nego i u Europi. Shvatljivo je da su mu čestitke stizale sa svih strana i iz svih krugova, posebno omladinskih. Čestitali su mu iz domovine pojedinci, društva, općine (1533).

Međutim, materijalni uspjeh nije pratio onaj moralni; pogotovo što je glavčina Meštrovićevih skulptura bio *Kosovski ciklus*, pa se nije ni moglo očekivati da će netko u Rimu kupovati skulpture srpskih junaka, Turaka, robova, udovica i sl., tim više što je većina skulptura još bila u sadri. Osim toga, Meštrović je kasnije izjavio da su skulpture *Kosovskog ciklusa* na izložbama od bečke 1910. do londonske 1915. bile tražene za otkup, ali da je on odbijao sve ponude da bi sačuvala njihovu cjelinu za ostvarenje željenog *Vidovdanskog hrama* (2670³).

Pa ipak je talijanski kralj kupio skulpturu *Pastira* za svoj dvor, za 20.000 lira, a Galleria moderna di Belle Arti skulpturu *Starice* (1605; 1608; 1699). Sljedeće 1912. godine kupila je srpska Vlada *Sjećanje*, najviše hvaljenu skulpturu na *Rimskoj izložbi*, za 30.000 dinara, a Srpska kraljevska akademija nauka imenovala je tom prigodom Ivana Meštrovića svojim dopisnim članom (1773).

Sam je Meštrović skulpturu *Srđe Zlopogleđe* darovao talijanskom narodu u znak zahvalnosti za susretljivost i priznanja na *Rimskoj izložbi*. Ministar prosvjete zahvalio se na daru koji će se čuvati u Galeriji moderne umjetnosti u Rimu (1768; 1771).

Najveće priznanje Ivanu Meštroviću na *Međunarodnoj izložbi* u Rimu bila je svakako prva nagrada za kiparstvo. Unatoč ometanjima da mu se dodijeli ta nagrada «s nekih izvjesnih strana» - zacijelo austrougarske Vlade - (1605; 1613) ipak se očekivalo da će on, kao izlagač o kome se na izložbi najviše govorilo i pisalo, dobiti prvu nagradu koja je trebala iznositi čak 50.000 kruna (1572).

U studenome, prije kraja održavanja *Rimske izložbe*, naše su novine izvijestile da je Meštrović dobio prvu nagradu za kiparstvo (1598; 1613), a španjolski slikar Zuloaga za slikarstvo (1474). Ovo posljednje je zatim ispravljeno, jer je prvu nagradu za slikarstvo dobio austrijski slikar Gustav Klimt, koji se prethodne godine bio posebno istaknuo na mletačkom međunarodnom *Biennaleu* (8710²⁸; 9831²¹).

Kasnije su gotovo svi koji su i nešto opširnije pisali o Meštroviću navodili da je na *Rimskoj izložbi* 1911. dobio prvu nagradu za skulpturu (4016; 46¹⁹; 9591¹⁵⁴; 9831²¹; 9915²⁶). I sam je Meštrović u *Uspomenama* zabilježio da je «naš paviljon» dobio prvu nagradu (409¹⁸), a u jednom rukopisnom autobiografskom sastavu, u arhivu HAZU u Zagrebu, veli da je «M. dobio prvu nagradu za skulpturu» (VIII. 4¹).

Pa ipak je oko dodjeljivanja nagrada na *Rimskoj izložbi* bilo zamršenih komplikacija, zbog čega su se i one mogle različito tumačiti.

Prvi su zagrebački *Obzor* i *Narodni list* javili da su vijesti o nagrađivanju Meštrovića i Zuloage prvom nagradom pogrešne, jer je prva nagrada od 100.000 lira podijeljena u deset dijelova, a dobili su je Herman Anglada, Wilhelm Hommershoi, Gustav Klimt, Ivan Meštrović, Antonio Mancini, Victor Rousseau, Paolo Merse de Szinyei, Ettore Tito, Anders Zorn i Ignacio Zuloaga (1599).

Čak je, inače tolerantni Matoš, kritizirajući Meštrovićevo navodno dodvoravanje Srbima, pisao godinu dana poslije, kad se već znalo o čemu se radilo:

«U naše naivne novine dao je [Meštrović] javiti, da je dobio u Rimu prvu nagradu, a u stvari dobio je jednu od nekih osam nagrada, dok se veliki umjetnici Francuske, Njemačke i Engleske uopće nisu natjecali.» (1720¹⁰; 5869²³²).

Zapravo se radilo o sljedećem:

Bilo je predviđeno da se podijele dvije prve nagrade, svaka po 50.000 lira, najboljemu kiparu i slikaru. Manje nagrade od 4-10.000 lira bile su predviđene za ostale slikare, kipare, grafičare, medaljere i majstore umjetničkog obrta. Međutim, Francuska, Njemačka, Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države su unaprijed izjavile da ne reflektiraju na novčane nagrade.

Prema jednim objavljenim podacima u našem tisku, odlučeno je da se u svakom paviljonu nagradi najbolje djelo s 10.000 lira, pa je tako nagrađen i Meštrović. Tako bi on bio jedan od deseterice nagrađenih (1787¹⁷⁶). Prema drugim podacima, od ukupne svote od 200.000 lira podijelilo se 100.000 među najbolje slikare i kipare u paviljonima koji nisu odbili nagrade, tj. deset nagrada po 10.000 lira, među kojima i Meštroviću i drugih pet nagrada po 4.000 lira, dok su se od preostale svote imale nabaviti jedna ili dvije umjetnine za Modernu galeriju u Rimu. Međutim, u istoj toj obavijesti *Obzora* stoji u podnaslovu: «Hrvat Ivan Meštrović dobio prvu nagradu.» (1680).

Na temelju svih ranijih i kasnijih podataka može se pretpostaviti kao najvjerojatnije - s obzirom da navedene novinske vijesti nisu morale biti potpuno pouzdane - da su prve dvije nagrade na *Rimskoj izložbi*, u iznosu od 50.000 lira svaka, dodijeljene Ivanu Meštroviću za kiparstvo i Gustavu Klimtu za slikarstvo, dok su ostale manje nagrade podijeljene drugim umjetnicima. Da nije tako, ne bi ni sam Meštrović, ni drugi koji su u Italiji pisali o njemu, mogli nadalje navoditi da je dobio prvu nagradu, jer bi to netko pobio. Stoga to možemo prihvatiti kao činjenicu.

IZLOŽBE, PUTOVANJA, PRIZNANJA, ZNANCI I PRIJATELJI

Ivan Meštrović je 1911. i 1912. uglavnom boravio u Rimu, gdje je imao atelijer i radio, najviše na velikoj drvenoj maketi *Vidovdanskog hrama*.⁷¹

Osim na *Rimskoj izložbi* sudjelovao je Meštrović 1910. i 1911. na *Međunarodnoj izložbi* u Torinu, o kojoj imamo malo podataka (501; 1289; 1460; 1483), kao i na *Međunarodnoj izložbi Secesije* u Münchenu 1911. (1524; 1566). Georg Jacob Wolf je u minhenskom umjetničkom časopisu *Die Kunst für alle* hvalio izložene skulpture Wilhelma Lehmbucka iz Pariza i Ivana Meštrovića iz Rima, kao izvanredne (1524).

U prosincu 1911. odlazi Meštrović u Beograd. Tom ga je prigodom, bez sumnje nakon uspjeha paviljona Kraljevine Srbije u Rimu, a njegovom zaslugom, kralj Petar odlikovao ordenom *Sv. Save trećeg stupnja*. U Beogradu se zadržao neko vrijeme (1449). Za jedne predstave u Narodnom pozorištu priredili su Beograđani prisutnom Meštroviću javne ovacije (1633; 1634). Iz Beograda se oko 10. siječnja 1912. vratio u Rim, gdje je radio na novim skulpturama (1759).

U *Uspomenama* sam opisuje razlog tog posjeta Beogradu:

“Potkraj 1911. pozvao me iz Rima u Beograd tada predsjednik Srpske vlade (ujedno i ministar vanjskih poslova) Milovan Milovanović, nekad srpski poslanik u Rimu, jer da mi želi po-

vjeriti planove za novu Skupštinu. Ja sam odgovorio da nisam arhitekt, ali on je i dalje insistirao, da ni stari skulptori nisu bili arhitekti, pa su napravili dobre zgrade. Izmijenili smo mnogo pisama, i uvijek je spominjao s oduševljenjem uspjeh rimske izložbe, pretjerujući joj značenje u nacionalnom pogledu, te bi citirao neke stihove iz narodnih pjesama.

Naše pleme izginuti neće

Naši dvori pusti ostat neće...

Napokon sam otišao u Beograd. I on mi je odmah, čim me je došao potražiti u hotelu, donio pod rukom planove Skupštine, koje je navodno izradio neki beogradski profesor, dodajući da je to u stvari izradio netko u Pešti, da mu se to ne sviđa itd. i da bi on želio nešto naše, nešto narodno. Ako ne drugo, a ono da je kralj Petar forsirao da se počne, pa ako je moguće, da se temelji zadrže, da ne bude vike radi troška. Ja sam ga uspio uvjeriti, da oni treba da ostanu pri tome, jer su temelji osnovna stvar i cijeli karakter zgrade mora biti prema temeljima. Na kraju je shvatio, da ja neću da budem tuđem djetetu otac, pa je tužno savio planove.⁷² Sad me stao moliti, bi li mu učinio bistu. Ja sam rekao da ću to vrlo rado, i sutradan smo počeli u njegovoj kući. Drugi dan mi reče:

- Znate, gospodin je Pašić čuo, da radite moju bistu, pa pita, biste li izradili i njegovu.

- Bih, vrlo rado - rekao sam.

Uredili smo tako, da na jednoj radim prije podne dva sata, a na drugoj poslije podne dva sata. S Pašićem mi je išlo mnogo lakše i što je mirnije sjedio i šutio, dok je Milovanović bio življi, pa bi uvijek ili nešto pričao iz svojih rimskih doživljaja, ili koju šaljivu amegdotu...

Volio je koji put recitirati i po koju narodnu pjesmu... Zadržao me svaki put na ručku...”

Jednom za večerom pričao je kako je Srbija sklopila ugovor sa Grcima i Bugarima da zajedno udare na Turke. Bilo je to uoči početka Prvog balkanskog rata.

U Beogradu je Meštrović drugovao sa splitskim slikarom i kiparom Paškom Vučetićem, koji se bio naselio u Beogradu. On mu je lijevao neke skulpture iz glinenih u gipsane modele. Tu je upoznao i Dragutina Dimitrijevića - Apisa, vođu tajne nacionalističke organizacije *Crna ruka*, koja je smaknula bivšeg kralja Aleksandra Obrenovića i ženu mu Dragu i dovela na prijestolje Karađorđevića, ali su ih 1916. isti Karađorđevići likvidirali.

„Gospodin Pašić je bio neobično ljubazan i srdačan sa mnom. Pozivao me i razgovarao onako po njegovu. O politici smo onako generalno: slavenska solidarnost i sloga Srba i Hrvata; zbliženje s Bugarima, nada u Rusiju. O narodnim pjesmama smo govorili malo. On ih je malo poznavao... Književnost je također slabo poznavao...”

Za skulpturu je govorio da mu je nekako bliža nego slikarstvo, ‘valjda zato, što je realna’ - rekao bi. Zanimalo ga je, hoću li izraditi opću plastičnu osnovu Kosovskog hrama [model], i kad sam reko da nešto radim na tome, jako se veselio, pitao za dimenzije te građevine, kao i to, šta bi stajala. Dimenzije sam mu otprilike znao reći, ali, što bi stajala, nisam, dakako, znao. Pripovijedao sam mu, kako ja zamišljam, da bi se ta građevina izgrađivala polako i tijekom nekoliko generacija, na način kolektivnog umjetničkog rada prema jednom planu, kao što su se u staro vrijeme izgrađivale katedrale. Država, ili narod, bi davali materijalna sredstva, a umjetnici bi radili uz nagradu, od koje bi tek mogli pristojno živjeti, kao i drugi građani, a te

nagrade bi bile gotovo svima iste, uz male nijanse prema godinama rada. To bi bila neka vrsta radionica - škola, umjesto umjetničke škole u običnom smislu riječi. Umjetnik, ili umjetnici, koji bi izvršavali glavne radove, bili bi ujedno i nastavnici, a mladi naraštaj bi bili mladi pomagači, kao đaci - šegrti, kojima bi se pružila prilika, da uče i dalo bi im se stan i hrana, dok uče i dok ne budu sposobni, da i kreativno surađuju.

- To je neka vrsta umjetničkog komunizma - govorio je Pašić.

Za izradu modela nije mi nudio novac, jer je znao da nisam ništa htio uzeti ni za put ni za izdržavanje, a ni išta drugo za vrijeme gradnje paviljona i namještanja stvari u Rimu. Sa mnom nije nikada ni pokušao da mi predloži kakve pare, ili kakvu nagradu ma u kom obliku, pa ja nisam nikad vjerovao kad su pričali, da on novcem korumpira i predobiva za se ljude...» (429¹⁹⁻²³).

Oko 10. siječnja 1912. otputovao je Meštrović iz Beograda natrag u Rim (1759).

U ljeto 1912. izložio je Meštrović na *Četvrtoj jugoslovenskoj izložbi* u Beogradu. Prva je izložba bila održana 1904. u Beogradu, druga 1906. u Sofiji, treća 1908. u Zagrebu. Na četvrtoj su sudjelovala sva umjetnička društva iz Srbije, Hrvatske i Slovenije, iako su došli do izražaja i neki antagonizmi; tako između srpskih *Lade* i *Jugoslovenske kolonije* i hrvatskih *Lade* i *Medulića*. Meštrović je, uz nekoliko poprsja, izložio najviše hvaljene skulpture s *Rimske izložbe*, *Sjećanje* i *Majku*, pa je tim radovima, kao i slavom što ju je upravo donio iz Rima, bio glavna privlačnost i beogradske izložbe. Država je i otkupila na toj izložbi njegovo mramorno *Sjećanje*⁷³ (8634³⁶³⁻³⁷⁵). Opširan prikaz izložbe objavio je slikar Moša Pijade u beogradskom *Malom žurnal*u. U njemu opisuje i vrednuje Meštrovićevu skulpturu kao najznačajniju na izložbi :

«To je kipar koji je u nas najviše hvaljen i najviše napadan, ni o jednom se umjetniku do tada u nas nije toliko govorilo.

Prema onima koji Meštrovića proklamiraju genijem, danas je već mali broj onih koji se usuđuju to poricati. Ali koji su to, koji anonimno, preko izvjesnih listova grde umjetnosti Ivana Meštrovića, sa jednom glupavom nadom da će sokačko-amalskim izrazima, kojima kipte njihove pristrane 'kritike', uništiti tvorca 'Sećanja'?...

Ne može se kao na panju odrezati pitanje o geniju Meštroviću; on će još stvarati; ali ono što je do sada stvorio pouzdan je dokaz, da će i dalje stvarati sve veća djela, koja će biti prvi biser prvih zlatnih dana srpsko-hrvatske umjetnosti. On ima genija i onoga dana, koji bez svake sumnje nije daleko, kada se on bude potpuno sredio, kada će svako njegovo djelo biti na visini njegovih sadašnjih remek djela, kao što su 'Sećanje', 'Moja majka', onoga će se dana moći reći: on je genije...

Meštrovićeve skulpture predstavljaju veliki dio vrijednosti ove izložbe, kao što su na izložbi u Rimu bile glavna vrijednost i ove posljednje...

Njegovo *Sjećanje* zaslužuje da uđe u bilo koji Kosovski hram u bilo kakav muzej (a ne u Narodnu Skupštinu, gdje joj nikako nije mjesto) i to da tamo dobije mjesto koje bi odgovaralo mjestu Venere sa Milosa u Louvreu.» (1734; 7405⁷¹⁻⁷⁴).

Još je oduševljenije o Meštroviću i njegovim skulpturama na toj beogradskoj izložbi pisala Nadežda Petrović:

«Ovo nekoliko skulptura Ivana Meštrovića kruna su cijele izložbe, i one joj penju vrijednost do silnog značenja koje ima

Milovan Milovanović

i pored množine bijedno srednjih i potpuno besmislenih stvari kojima je izložba zasuta...

...Sa mikelandelovskom snagom pogleda i shvaćanja prirode i oblika posmatra Meštrović mase iblika čovječjeg tijela i psihička raspoloženja, samo što Meštrović ide još dalje, jer unosi strasti, unosi nacionalnu religiju svojoj plastici, daje čisto individualnu osnovu sa svojim osobenim pogledima na estetsku stranu plastičke umjetnosti često potpuno oslobođen klasicizma...

...Njegova plastika je divna simfonija organskoj formi - masi i ljudskoj psihi, u njima on genijalno postiže jedinstvo u izrazu i obliku. Portreti su mu studije ljudske psihe...» (1732¹⁸⁰⁻¹⁸¹).⁷³

I drugi slikar, Hrvat Jerolim Miše, tada ujedno aktivni likovni kritičar, pišući o *Četvrtoj jugoslovenskoj izložbi* u Beogradu u prvom redu uzdiže Ivana Meštrovića:

„...Jedini Meštrović je preduzeo da dade svome narodu sve ono što su drugi narodi kroz vijekove spontano i konsekventno radjali...

Arhitektonska harmonija vlada njegovim - našim svijetom...

Meštrović je takav gigant da rezimuje u sebi značenje i rezultat čitave jugoslovenske umjetnosti...

Meštrović stvara simfonije, monumentalne simfonije sunčanih brijegova i nedoglednih, teških i svirepih daljina. On diže zemlju i nebo do objavljivanja, vagnerovske simfonijske apoteoze. „ (1722).

„Ako Rodin po riječima Eugèna Carrièrea ,nije mogao raditi na nepodignutoj katedrali - pisao je u povodu beogradske izložbe istaknuti srpski likovni kritičar i kazališni djelatnik Mi-

lan Predić - Meštrović se osjećao sretnim što je iz naroda koji još može živjeti s jednom idejom širokom kao religija, kome se može podignuti jedno proročište, jedan hram.“ (1735).

Godine 1912. Meštrović je u Rimu ozbiljno obolio, pa je pošao u Merano na liječenje (1763). Prema nekim novinskim vijestima, iako bolestan, otputovao je u Pariz i u tamošnjem atelijeru, kojega je još zadržao, radio je na skulpturama i maketi *Vidovdanskog hrama* (1769; 1770).

1912. godinu, prvu godinu Balkanskog rata, proveo je Ivan Meštrović uglavnom u Rimu, gdje je imao stan i atelijer, ali i putujući u Beograd, Pariz i kući u Drniš i Otavice. Ta ga je nestalnost boravka umarala, već desetak godina izvan domovine, pa je tada odlučio nastaniti se u Splitu. Radovi prodani na *Rimskoj izložbi* i na drugima 1910. i 1911., kao i nagrada na prvoj, omogućili bi mu da u Splitu sagradi dom s atelijerom. Tako bi bio bliže užem zavičaju i obitelji na selu (1765).

U isto se vrijeme spominje Meštrovićev stan i atelijer u Kninu, u tvrđavi. Toga se ljeta Meštrović s Ružom duže zadržao u zavičaju, stanujući u obližnjem Drnišu, a nadzirajući gradnju nove obiteljske kuće koju je podizao roditeljima (9591¹⁵⁶). Za siromašno maleno selo bila je to velebna kuća, „čardak onakav, kakav su imali naši stari knezovi i boljari“, izvještavale su zagrebačke *Novosti* (1755).

Nemajući kod kuće atelijer, radio je na otvorenome, pred očinskom kućom. Dok je tako tesao u orahovom drvu jedan ženski akt, karijatidu, sakupljali su se seljaci u prolazu i gledali ga kako radi. Zabilježeno je da ga je jedan fratar opomenuo da tu golotinju radi u kući, jer će ovako pokvariti narod (1755; 1786).

Hrvatsko starinarsko društvo u Kninu namijenilo je u kninskoj tvrđavi dio prostora za Meštrovićev stan i atelijer i počelo ga uređivati. U istu se tvrđavu namjeravalo smjestiti i *Prvi muzej hrvatskih spomenika*, pa bi tako slikovita i prostrana stara tvrđava s Meštrovićevim atelijerom i starohrvatskim muzejem postala osobito privlačna. Ujedno je opovrgnuta ranija vijest da u Splitu kani sagraditi atelijer, nego samo stan (1766).

Meštrović je 1911. ponudio ravnatelju *Starinarskog društva* i Muzeja da će izraditi projekt za muzejsku zgradu na kninskoj tvrđavi, a ujedno sebi stan i atelijer. Zbog rata koji je ubrzo uslijedio ni jedno ni drugo nije ostvareno (9128). Osim toga fra Lujo Marun je smatrao da arheologija i moderno kiparstvo ne idu zajedno (127³⁶). Zamisao gradnje muzeja na tvrđavi obnovit će se opet desetak godina nakon rata (8717²²). Spomenimo da je fra Lujo Marun bio među onima koji su odrana bili zapažili dječakov talenat i zalagali se za njegovo školovanje. On je u Kninu od 1907. sakupljao dječачke radove, skulpturice, kao i pjesme po uzoru na narodne, i sve to pohranio u Kninsko-me muzeju (8717²⁷). Fra Lujo Marun je inače uvijek bio protiv zamisli Meštrovića i ostalih da se Muzej iz mjesta prenese na tvrđavu.⁷⁴

Balkanski je rat planuo u listopadu 1912. godine. Ivan Meštrović i Ruža još su uvijek u Drnišu i Otavicama. Ruža tada s rodoljubnim ženama sakuplja priloge za *Crveni križ* i upućuje poziv sestrama Jugoslavenkama u Hrvatskoj i Srbiji, s odrazom nacionalnog patetičnog zanosa:

„Proročanstvo naše narodne pjesme se ispunjava. Eno je Miloš sišao medju Srbe, da ih sve povede na Kosovo, da pokaže kako se mrije za narod, za slobodu, za ljudski ponos...“ (1780).

Iz Rima je, 19. studenoga 1912, kada je Balkanski rat već buktio i Meštrović djelovao u sakupljanju pomoći srpskim borcima, dosljedan svojoj tadašnjoj jugoslavenskoj ideologiji, pisao pisma mladom slikaru Ljubi Babiću, zacijelo u Zagreb:

„Naši su nešto u Dalmaciji kupili i prilično su sakupili kako čujem. Ja na svoju ruku nijesam ništa poduzimao. Što se dade tute učiniti? Treba da svaki pojedinac koji što osjeća doprinese što može i kako može. Pišu mi iz Spljeta, da su se obratili na sve članove 'Medulića' - narav[no] sve iz monarhije – da dadu svaki ponešto za Crv. Krst, te će te stvari biti izložene u Hrv. Domu [u Splitu].“ (IV. 7).

Ljeto 1913. proveli su Ivan i Ruža opet na selu, u Drnišu i Otavicama, zadržavši se tamo duže. Nadgledao je gradnju nove obiteljske kuće, koja je te godine i dovršena. Tu je izradio i osnovu naručene monumentalne česme za Beograd (429²⁸; 1836;). I u pismu Rodinu sljedeće godine opravdavao se da mu nije pisao jer je morao putovati najprije u Dalmaciju, a zatim u Srbiju (432¹³³).

Nova je obiteljska kuća bila suvremeno i udobno opremljena, ali je u velikoj sobi za boravak bilo izgrađeno veliko ognjište, oko kojega su se ukućani i prijatelji okupljali i pričali (4831²⁹).

Najvjerniji Meštrovićev prijatelj u zavičaju bio je drniški liječnik i književnik Filip Dane Marušić. Objavio je 1906. u izdanju *Matice hrvatske* realističke crtice *Liječnikovi zapisi*, a 1926. pripovijetke *Gorocvijet u dolini*, u kojima i pismo Ivanu Meštroviću iz 1909. godine. U njemu ga obavještava da im je umro mladi sin, kojega su po njemu nazvali Ivan, a kojega je Meštrović veoma volio i bio mu kum na krštenju (3291¹³⁰⁻¹³³).

Ivan Meštrović nije nikada zaboravio pomoć koju mu je pružio major u mirovini Šime Grubišić, zvani Rovilo (1855-1928), zalaganjem za njegovo školovanje 1900, a koji je živio u Šibeniku. S njim se dopisivao 1911-1913, a zatim opet kasnije 1926-1928.

Nekoliko pisama i dopisnih karata uputio je Meštrović Grubišiću 1912. iz Rima u vezi s nekom pošiljkom, a ujedno spominje i gradnju kuće u Otavicama: „...moj posao tamo u selu napreduje, ali mnogo sporije nego sam mislio. Ima dva tri dana da sam u sobi jer sam malo nazebao. Kroz 20 dana nadam se da će mi ovo što u selu gradim biti pod krovom. Nadam se da ćete nam i Vi ponovno doći.“ (10283).

Iz Rima piše Grubišiću u Šibenik i sljedeće 1913. godine da mu dade izraditi krevet za kuću prema poslanoj skici u drvodjelca Josipa Šilla. Došavši toga ljeta u Drniš pisao je Meštrović dr. Vici Ilijadici u Šibenik:

“Gnjila [glina] mi još nije stigla te sam nervozan ko đavo jer ne mogu ništa raditi, a velika ni je priša [žurba]. Obratio sam se u Split jer se nadam da će mi odande poslati sadru, možeš poručiti 200 kg ali da je najkasnije za 6-7 dana na drniškoj štaciji [postaji]. Ako misliš doći sa kapetanom [Grubišićem] do mene, dođite kad bude gotova skica za česmu [beogradsku] što ću vam javiti. Nemojte za Boga više ništa o meni u novine uvećat, jer ste me već i sa ovim što ste čakulali dosta ljutili. Pozdrav svima...” (10283).

Sačuvano je i nekoliko fotografija snimljenih za tih ljetnih boravaka Ivana i Ruže u Otavicama. Tako jedna skupna fotografija iz 1911. u prirodi s kiparom i ocem Matom u seljačkoj odjeći (713²⁷). I druga skupna fotografija iz iste 1911. godine Meštrovića s Ružom, Filipom Marušićem, Marijom Seljan i dva časnika (660³⁵; 661¹⁴; 713³⁰). Također brojni seljani Otavica u

povodu posjeta Meštovića i prijatelja 1911. (660³⁵). Otprilike iz toga vremena su i fotografije roditelja Marte i Mate Meštovića, koje je tada i on portretirao (26⁰⁻¹).

Nakon svršetka Balkanskih ratova u svibnju 1913. Ivan Meštović je do početka Svjetskog rata boravio u Beogradu. Često je bio rado viđeni gost na kraljevskom dvoru i u kući Nikole Pašića.

Iz Beograda je pisao slovenskom slikaru Rikardu Jakopiču da napusti Ljubljanu i dođe u Beograd da doprinese *Jugoslavenskoj koloniji* koju je vodila Nadežda Petrović (8634³⁸², bilj. 900). U isto vrijeme piše drugom prijatelju, slovenskom arhitektu Joži Plečniku, da prihvati mjesto ravnatelja na školi za umjetnički obrt koja se u Beogradu imala osnovati i koja bi imala jedno odjeljenje za čistu umjetnost, što Plečnik nije prihvatio (6754⁶⁸³; 9591¹⁵⁷⁻¹⁵⁸).

U Beogradu 1913. dovršava maketu *Vidovdanskog hrama*, koju u srpnju izlaže u svom rimskom atelijeru (1812; 1813; 1913), a u jesen iste godine u beogradskoj gimnaziji (1811; 1812; 1818; 1821; 1831-1833; 1837; 1838; 1848 ; 1849; 1884). Maketu hrama, «koju umjetnik dovršuje», razgledao je u Beogradu, kako novine izvještavaju, u listopadu 1913. prestolonasljednik Aleksandar (1841).

U Beogradu je Meštović boravio u prvom redu zbog narudžbe spomenika pobjedi u Balkanskim ratovima. Sam o tome veli u *Uspomenama*:

“Nakon završetka drugog balkanskog rata dobio sam pismo od Ljube Davidovića, tada predsjednika Beogradske općine, gdje mi javlja zaključak općinskog vijeća, da na uspomenu pobjede podigne jednu česmu na Terazijama kraj monumentalne palače Hotel Moskva, i da je vijeće donijelo jednoglasan zaključak, da se taj posao povjeri meni i njega ovlastilo, da sa mnom zaključi ugovor. Ja sam tada, iz Rima, odgovorio, da naprave natječaj među svim jugoslavenskim umjetnicima. Davidović mi je odgovorio, da on ne može postupati nego onako, kako je zaključeno, te me je molio, budući da je želio da se česma što prije podigne, da učinim osnovu i da mu je pošaljem. Osnovu sam izradio u svom selu, kamo sam pošao k svojim na ljetovanje, i poslao općini. Davidović mi je pisao, da im se projekt svidio i zamolio me, da dođem, da sklopimo ugovor i da se otpočne s poslom. Stigao sam potkraj ljeta u Beograd. Napravili smo ugovor i počeo sam raditi. Stan sam još neko pronašao, ali radionice nije bilo, a ni prikladne prostorije uopće, koje bi imale dovoljno visine. Konačno su mi dali gimnastičku dvoranu u novoj pučkoj školi kod Saborne crkve uz samu staru zgradu Patrijaršije. S Davidovićem sam lako napravio ugovor i točno smo odijelili, što je moj posao i honorar, a što materijal, kamen i bronca te tehnički radovi. Zakulisnih intriga je bilo, ali Davidović neobično dobar i ugodan čovjek, znao je sve urediti tako, da do mene te intrige ne dođu i da mi ne kvare volju za rad, pripravlajući me iz daleka:

- Neka vas ništa ne zbuni, ako što čujete, jer mi smo vrlo pogana sredina i ima mnogo nevaljalaca.

Nisam se brinuo nit sam imao prilike slušati intrige, jer nisam išao nikuda, nego dnevno iz stana u radionicu, iz radionice u stan. Iza večere bi mi došao koji prijatelj, kao Ivo Ćipiko, Marko Murat, Milan Ćurčin, Petar Bajalović te, tu i tamo, Jovan Skerlić. Obično sam bio uveče umoran te bismo se samo šalili, ili, poneki put, razgovarali o umjetnosti...

Za tih osam mjeseci, što sam tada bio u Beogradu, često sam se viđao s Pašićem, a najmanje dvaput mjesečno. To je

bivalo nedjeljom. On bi me ili pozvao na ručak, pa bi me poslije ručka zadržao malo na razgovoru, ili bi rekao da dođem na čaj, gdje bismo bili uz kamin potpuno sami. To bi on zvao, da mu je kao odmor. Pripovijedao mi je, kako je šteta, što je došlo s Bugarima do sukoba... Govorio je o srpsko-hrvatskoj koaliciji, o nacionalističkoj omladini u našim krajevima itd. Za omladinu je pokazivao mnogo razumijevanja i ljubavi, samo da je pretjerana, kao svaka omladina, pa da je treba miriti i tješiti, da bude strpljiva. Konačno mi je rekao, da je obaviješten, da ja tako govorim tim vođama revolucionarne omladine, kad k meni dođu...

...Nikada od njega nisam čuo ni jedan nepristojan izraz, kao što je često slučaj kod Srbijanaca. U tome je Pašić bio narodni čovjek...

Iza drugog povratka iz Petrograda, Nikola Pašić me pozvao na čaj, te me je dugo zadržao u razgovoru. Ovaj put je Pašić bio razgovorljiviji nego inače i bio je izvrsno raspoložen.

- Veoma sam zadovoljan ovaj put s mojim putem u Petrograd - pa je odmah dodao - Prije sam vjerovao, da ćete vi mlađi doživjeti potpuno oslobođenje i ujedinjenje cijelog naroda, a sad sam počeo vjerovati, da bih i ja to mogao doživjeti...“ (429²⁸⁻³⁰).

Meštovićeva je fontana trebala biti postavljena u okviru urbanističkog plana Terazija što ga je između 1911. i 1913. izvodila Jelisaveta Načić. Meštović je izradio model i nacрте spomenika-fontane i podnio ga ocjenivačkom sudu Općine, koji ga je iznio pred *Općinski odbor*, a ovaj na sjednici 14. kolovoza 1913. prihvatio. Zatim je načinjen ugovor između Meštovića i beogradske Općine koji je određivao izgled spomenika i utvrđivao honorar od 120.000 dinara, od kojih je autor dobio u ime prve rate 30.000 dinara i započeo izvedbu. Prema ugovoru spomenik je morao biti dovršen u 14 mjeseci, koje je vrijeme Meštović namjeravao ostati u Beogradu i raditi na njemu.

Meštović je modelirao veliki lik *Pobjednika* i sedam velikih lavljih maski iz kojih je trebala teći voda. Te su skulpture poslane u Češku na lijevanje.

Daljnji posao prekinuo je 1914. Svjetski rat. Meštović je u Rimu od srpskog poslanika dobio još 5.000 dinara.

U vrijeme okupacije u Prvom svjetskom ratu Nijemci su mramor, već pripremljen na licu mjesta za fontanu-spomenik, odnijeli i od njega podigli na vojničkom groblju, na Banovom brdu, spomenik njemačkim i srpskim vojnicima palima u borabama oko Beograda (9954; 10234^{9.v}).

Spomenik pobjede nad Turcima u Balkanskim ratovima bio je naručen u Meštovića, ali on se oduševljeno prihvatio toga zadatka i sam sretan što je tako, nakon više stoljeća, završila turska strahovlada na Balkanu, koju je itekako teško osjetio i hrvatski narod.

Boraveći i radeći te 1913. godine u Beogradu, Ivan Meštović sudjeluje u umjetničkom životu, ili točnije, u nastojanjima da se uspostavi umjetnički život u gradu koji tada nije imao ni građansku ni kulturnu tradiciju. On sudjeluje u djelatnostima Nadežde Petrović, Bogdana Popovića, Jovana Cvijića i njihovog intelektualnog kruga u podizanju kulture i umjetnosti u gradu koji se smatrao Piemontom južnoslavenskih zemalja.

«Za umjetničku kulturu nije dovoljno samo imati umjetnike, nego treba znati što više se koristiti njihovim djelima; treba uvidjeti pravu vrijednost umjetnika i omogućiti njihovo uspješno djelovanje u našoj sredini. Treba, drugim riječima, stvoriti jednu našu umjetničku *sredinu*. Da bi se to postiglo,

potrebno je usredotočiti rad svih naših najboljih, srpskohrvatskih i jugoslavenskih umjetnika,» pisao je mladi likovni kritičar Kosta Strajnić, tada profesor na beogradskoj gimnaziji, u opširnom članku «Za našu umjetničku kulturu» (1831⁹⁰²⁻⁹¹¹).

Činjenica je da najistaknutiji hrvatski, srpski i slovenski umjetnici nisu djelovali u Zagrebu, Beogradu i Ljubljani, nego u inozemstvu: Bukovac, Meštrović, Rački, Dešković, Paja Jovanović, Ažbe, Grohar, Plečnik i drugi. U Zagrebu je država, osobito zaslugom Ise Kršnjavoga - pomagala umjetnike, davala im narudžbe i gradila atelijere, dok su u Beogradu umjetnici mogli biti tek srednjoškolski nastavnici.

Stoga je 1913. tu osnovan *Odbor za organizaciju umjetničkih poslova Srbije i Jugoslavenstva* sa zadatkom podizanja i unapređenja jugoslavenske umjetničke kulture, pod pokroviteljstvom prestolonasljednika Aleksandra i počasnim predsjednicima Bogdanom Popovićem, Androm Stefanovićem, Jovanom Cvijićem, Ivanom Meštrovićem i Josipom Plečnikom.

Cilj *Odbora* je bio: «Srbohrvati sa Slovencima morati će proizvoditi jednaku samoniklu jugoslavensku kulturu, koja će u najvećem i završnom svom momentu morati nadvladati i obuhvatiti i poluslovensku kulturu Bugara. Umjetnost Jugoslavenstva, kao jedna od najviših manifestacija kulture Srbohrvata i Slovenaca s Bugarima, morati će biti sklad i organiziranje najboljih duhovnih blaga svih jugoslavenskih plemena, stvaranja nove i velike civilizacije Slavenstva na Balkanu...»

Odbor je objavio svoj program u deset točaka kojima se predviđa osnivanje *Visoke škole likovnih umjetnosti, Jugoslavenske moderne galerije, Muzeja slikarskih kopija i sadrenih odljeva* i dr. U Programu *Odbora* bilo je predviđeno i podizanje Meštrovićevog *Vidovdanskog hrama*: «Uzvišena ljepotom balkanska i slavenska umjetnost Ivana Meštrovića, utjelovljena u Vidovdanskom Hramu, predstavlja nacionalnu religiju Jugoslavenstva i moralno-povijesno vraćanje duga Jugoslavenstva i Modernog Balkana kulturi čovječanstva. Vidovdanski Hram je jugoslavenska ili srpska nacionalna umjetnost i predstavlja Srpstvo ili Jugoslavenstvo, - povijesno i legendarno kao i završeno, buduće i pravo, gledano dušom kroz mit srpske tradicije. Predstavljajući organiziranje i sklad svega najvišeg i najboljeg, najbližeg jugoslavenstvu u arhitekturi i plastici, i stvorivši osim toga u ponovno ostvarenje najvećih arhitektonskih i plastičnih ljepota, još posebno i dušu Jugoslavenstva i Balkana, Vidovdanski Hram će biti spomenik, dok bude civilizacije čovječanstva Slavenskoj Misli na Balkanskom Poluotoku...»

Meštrovićeva će umjetnost predstavljati srpsku nacionalnu religiju i najvišu umjetnost Balkana, a Vidovdanski Hram je sinteza svih jugoslavenskih kulturnih nastojanja.» (1831⁹⁰²⁻⁹¹¹).

Ivan Meštrović je od 1911. pa do 1915. uglavnom boravio u Rimu, gdje je imao stan i atelijer u Via Flaminia 122, osim devetomjesečnog boravka i rada 1913-1914. u Beogradu.

U Rimu je dovršio veliku drvenu maketu *Vidovdanskog hrama* i izložio je javnosti u vlastitom atelijeru u srpnju 1913. godine. Osim makete u omjeru 1:50, izložio je i jednu karijatidu što ju je u orahovom drvu istesao za prošloljetnog boravka u Otavicama.

Opširni opis zamišljenog nacionalnog memorijalnog hrama objavio je francuski publicist R. de Nolva u rimskom časopisu *L'Italie*:

«Ovaj model - u pedesetom dijelu - pokazuje da je kipar i vrlo vješt arhitekt, i on impresionira istovremeno svojom ma-

som, skladom svojih proporcija i originalnošću ovoga sklada. Razni se i proturječni stilovi miješaju bez sukoba. Jedna vrlo profinjena umjetnost, ali koja u pojedinim momentima ima jednu barbarsku grubost, samo je mogla u ovom jedinstvu sakupiti razne dijelove hrama: Predvorje sa stupovima koji će sjati od mramorne materije, kupola čija je krivina rastavljena na razbijene linije, veliki hodnik koji vodi kroz središte hrama podupiru goleme karijatide, vrata pred kojima bdiju krilate sfinge.

Neka se zamisli ova divovska masa granita i mramora na vrhu jednog brijega, koji dominira kosovskom ravnicom i na kojemu je postavljena kula u visini od stotinu metara. Nema pročelja. Bilo s koje strane da se dolazi pogled ga potpuno obuhvaća...

To će biti za Ivana Meštrovića djelo cijelog njegovog života...

Nema ljepše pjesme od ovog djela, gdje pojedinac upotrebljava sve svoje snage da proslavi tradiciju. Nema veličanstvene ideje od one u kojoj se želi izraziti na ovaj način jedinstvo jedne rase, snagu jednog naroda u iskušenju i u radosti.

Ivan Meštrović je sasvim čovjek za jedno takvo djelo. Jedna svjetlost svijetli u njegovu pogledu; njegova skromnost snagom pokriva njegovu stvaralačku moć. On malo govori. On radi. On je jedna djelatna snaga. Cijeli povijesni i legendarni ciklus njegove etničke domovine dobiva za njega jednu potpunu stvarnost...» (1812; 1813; 1913).

Iste 1913. sudjeluje Meštrović na *Prvoj izložbi rimske secesije* u *Palazzo delle Esposizioni* (504). Ugled izložbe naglašen je radovima Augusta Rodina i Pavela Trubeckoga u posebnim dvoranama. Među inozemnim izlagačima engleski likovni kritičar Selwin Brinton u uglednom londonskom umjetničkom časopisu *International Studio* ističe i «Ivana Meštrovića kojega je djelo u Srpskom paviljonu na Rimskoj izložbi 1911. izazvalo senzaciju» (1792).

U Rimu su od 1913. do 1916. održane četiri izložbe *Rimske secesije* (*Secessione Romana*), na kojima su, osim već navedenog Rodina, sudjelovali i najveći europski umjetnici poput Renoirea, Matissea, Gauguina, Muncha, Klimta, Schielea. Te su izložbe uglavnom okupljale mlade umjetnike, talijanske i inozemne koji su povremeno stvarali u rimskom ambijentu. One su nastale na ustuk konzervativnim rimskim izložbama, osobito nakon što je *Međunarodna izložba* 1911. otvorila put suvremenijim likovnim strujama. Jedino se organizatori tih izložaba nisu slagali s tada avangardnim talijanskim umjetnicima futuristima, pod vodstvom Marinettija, pa oni nisu izlagali. Godine 1987. priređena je posebna retrospektivna izložba tih izložaba u rimskoj *Palazzo Venezia* (9696).

Rossana Bossaglia, organizatorica retrospektive *Rimskih secesija* 1987. pisala je o izložbama 1913-1916. na temu *Secesija i avangarda*:

«...Osim toga, sudjelovanje jednog umjetnika kao što je bio Ivan Meštrović u žiriju prve izložbe, uglednog predstavnika posljednjih usmjerenja međunarodnog simbolizma (koji ipak nije bio jedinstvenog izraza i bio je podložan vlastitom razviku), jamčilo je s jedne strane ograničenje u odnosu na previše smiono eksperimentiranje, a s druge traženje idealnih vrijednosti.

Meštrović je, zajedno sa Stuckom i Klimtom, izložio u Rimu (1911), izazvavši veliko uzbuđenje u okruženju proslava pedesete obljetnice i bio je nadasve uzor onima koji su među

rimskim umjetnicima htjeli potaknuti plan osnivanja jedne talijanske secesije (odcjepljenja).» (662¹).

Meštrović je bio član organizacijskog odbora *Rimske secesije*, kojemu je predsjedao futuristički slikar Giacomo Balla, a bio je član posebne izložbene komisije. Auguste Rodin se na toj izložbi predstavio portretom Balzaca, Antoine Bourdelle Beethovenovim portretom, a Meštrović, uz ostale radove, portretom svog prijatelja rimskog kipara Leonarda Bistolfija (8765).

U Meštrovićevom domu u Zagrebu, danas *Atelijeru Meštrović*, čuvaju se pisma upućena Meštroviću u vezi s izložbom *Rimske secesije* 1913, koje je objavila Karmen Milačić u izvorniku i u hrvatskom prijevodu.

Upravni odbor i savjet izložbe *Rimske secesije* uputio je 28. listopada 1912. Meštroviću poziv za izlaganje, na francuskom jeziku:

“Mnogo poštovani majstore

Umjetničko udruženje *Secesija* u suradnji s Odborom koji sačinjavaju ličnosti grada Rima organizira Međunarodnu izložbu umjetnosti koja će se održati u Rimu naredne 1913. godine. Izložba će biti otvorena od mjeseca veljače do lipnja u Palači lijepih umjetnosti.

Svrha je izložbe da pruži uglednu manifestaciju međunarodne umjetnosti izborom izloženih djela i da ujedno bude afirmacija najboljih talijanskih i stranih stvaralačkih snaga. Posebna komisija umjetnika brinut će se za uređenje i opremu izložbenih dvorana, kako bi se djela predstavila u prostoru i u okviru dostojnom svojih autora, i kako bi blistala svom snagom umjetničkog domašaja.

Čast nam je i zadovoljstvo, poštovani Majstore, uputiti Vam osobni poziv da sudjelujete na ovoj umjetničkoj svečanosti. Mi smo sasvim sigurni da ćete, zahvaljujući vrsnosti svojih radova, željeti pridonijeti uspjehu Izložbe. Naklonost koju ste uvijek izražavali prema Rimu predobro nam je poznata da i za trenutak posumnjamo da biste ovom prilikom uskratili novi dokaz, koji će nam biti izuzetno drag, prihvaćanjem našeg programa. Cilj je kojem težimo, kao što znate, sudjelovati na plemenitim manifestacijama da bi se stvorila što prisnija veza najvećih međunarodnih umjetničkih ideala, izlažući djela koja odražavaju visok stupanj najosebujnijih i najznačajnijih odlika svake zemlje.

Mi očekujemo od Vas, poštovani Majstore, da nam ukažete čast svojom obavijesti o sudjelovanju na toj Izložbi.

Koristimo priliku da Vam dostavimo Pravilnik, a nakon Vašeg pristanka dostavit ćemo Vam i obrasce za specifikaciju djela, kao i potrebne dokumente za dobivanje popusta od 50 posto na cijenu transporta talijanskim željeznicama.

U očekivanju povoljnog odgovora i zahvaljujući Vam unaprijed izvolite primiti, poštovani Majstore, izraze našeg najvećeg divljenja.

Za Upravni odbor
San Martino
Za Savjet “Secesije”
(potpis nečitljiv)
Tajnik

Tommaso Bencivenga.” (126⁵⁴⁻⁵⁷).

Meštrović je potvrdio sudjelovanje na izložbi, pa mu je tajnik izložbe Tommaso Bencivenga pismeno zahvalio na pristanku (126⁵⁸⁻⁵⁹). U prosincu iste 1912. ponovno mu piše u vezi s dopremom drvene karijatide na izložbu (126⁶⁰⁻⁶¹).

Ivan Meštrović je 1913. sa svojim manjim radovima bio prisutan na još nekoliko inozemnih izložaba. Izlagao je na *Jesenjoj izložbi Međunarodnog udruženja* u Londonu (1791; 1794; 1795). Također na *Međunarodnoj izložbi Secesije* u Beču i na izložbi *Udruženja likovnih umjetnika Secesije* u Münchenu. U Beču je tom prigodom izložio skulpturu i grupu *Udovica* izvedenih u mramoru (503). Sljedeće 1914. godine opet je izlagao u *Glaspalastu* u Münchenu.

Boraveći u Rimu od 1911-1915, s manjim prekidima, Ivan i Ruža Meštrović vodili su živ društveni život, za razliku od boravka u Parizu, gdje gotovo nisu ni izlazili iz atelijera i vrlo malo se družili s drugim umjetnicima, iako je u Parizu tada međunarodni umjetnički i književnički život bio bujniji nego u Rimu. S rimskim su se prijateljima opet sastali 1918. godine, a Meštrović će dio toga društva zateći još jednom nakon bijega iz domovine 1942, do odlaska u Ameriku.

Posebno nas zanima njegovo prijateljevanje s mnogo starijim Augusteom Rodinom, koje je započelo još u Parizu, a nastavilo se u Rimu.

Meštrović je veoma poštovao i cijenio velikog francuskog kipara. Dok mu avangardni kipari, konstruktivisti i ostali koji su težili apstrakciji, nisu bili bliski ni stilom ni duhom, Rodinov humanistički realizam, a zatim i *art-nouveau* ili *secesija* bili su toliko prihvatljivi, da ih je i slijedio, priznajući Rodina jedinim živim učiteljem. O utjecaju Rodinove skulpture na ranu Meštrovićeve još će biti riječi.

Rodin je pak, od ranih pariških godina, 1908. i 1909, uočio izvanredan mladićev talenat i nije se, pogotovo koju godinu kasnije, skanjivao javno ga hvaliti kao jednog od najvećih suvremenih europskih kipara. Poznat je i često navođen Rodinov sud: «Ivan Meštrović je najveći fenomen među svjetskim kiparima.» (2792⁶; 3062). Ili druga izjava: «Što sam ja naumio, Meštrović je izveo.» (2358²⁹). «C’était mon reve!” izjavio je Rodin promatrajući Meštrovićeve skulpture. (3³⁴; 2099⁴²⁵).

Laurence Schmeckeber je u monografiji o Ivanu Meštroviću, zacijelo na temelju njegovih sjećanja, spomenuo Rodinovu izjavu princu Đorđu Karađorđeviću, kad ga je ovaj upitao tko će moći zauzeti njegovo mjesto, kada on umre: «Ne brinite - odgovorio je Rodin - vaš je Meštrović veći od mene.» (46⁴).

Meštrović je, nakon boravka u Parizu, ponovno sreo Rodina kada je iz Rima 1910. svratio na nekoliko dana u Pariz. Napisao je tada Majstoru pismo da bi ga želio posjetiti. Ovaj je odgovorio da će ga vrlo rado primiti u palači koju mu je francuska Vlada dala na uživanje, Hôtel Biron, da bi mogli biti sami i neometani.

“...Sreli smo se kod ulaza u dvorište - sjeća se kasnije Meštrović u članku *Neka sjećanja na Rodina*. - Stari mi je srdačno stisnuo ruku i rekao da se obradovao da može biti sam samnom i da ‘ćemo govoriti o našim snovima’... ‘Idemo, dođite prijatelju!’ Zatekli smo vrata predvorja otvorena i udosmo... Ušao je samnom u svoju knjižnicu koja je bila lijevo od predvorja, zalupi vratima za sobom i počme tapkati po pisaćem stolu tražeći šibice koje naravno nije odmah u tami našao... Tada mi u svjetlu voštanice započne pokazivati čitav niz skica, a zatim prodosmo atelierom među skulpturama. Čas bi osvjetlio jedan detalj, čas bi udesio da se pojavi neka sjena svračajući naročito pažnju na sjenu što bi je svaka skulptura bacala na zid govoreći da svako djelo može pružiti bezbroj skulptura ako mu se mijenjaju omjeri. Često su sjene što ih neka skulptura baca zanimljivije od nje same. Zapao je u neku vrstu zanosnog govoreći: ‘Silueta je sve.’ Na kraju sjedne, vidno umoran i reče:

‘Ali sve o čemu sada ovdje govorimo nije skulptura. Skulptura je u kamenu, ali ja sam nesrećom kasno počeo raditi u kame- nu.’ Mnogo je govorio o Victoru Hugou od kojega je znao napa- met velik broj stihova. Duboko mu se divio govoreći o njemu kao o nekom polubožanstvu. U vezi s tim govorilo se često i o Goetheu i Danteu kojih su mu stihovi također bili bliski. Te mi je večeri govorio o svojim Vratima pakla, o poteškoćama što ih ima s onima koji su ih naručili i o vlastitim poteškoća- ma da poveže različite dijelove kompozicije u jednu cjelinu. ‘Tek sada uviđam, dodao je, važnost arhitekture za skulpturu, i do koje smo mi kipari točke sputani kada želimo komponirati neku prostraniju cjelinu nemamo li iskustva u arhitekturi.’ Od te je teme prešao na Michelangela i na njegov grob pape Julija II. Dižući ruke izrazio je bojazan da ga ne zadesi nešto slično s tim Vratima pakla: ‘To će vjerojatno biti jedan neostvoreni san.’ Razgovor je pao na Tintoretta i na Rembrandta. Ja mu rekoh da neka od tih poprsja potsjećaju na Rembrandta, našto on odgovori: „Laskate mi, jer je, po mome sudu, Rembrandt bio najveći slikar.“ Nakon toga razgovora, nisam ga više vidio do početka rata, kada je živio u Rimu.“ (327; 36⁴⁻⁶)

Postoji prepiska Rodina i Meštrovića u prigodi kada je Me- štrović posredovao između Rodina i bečkog industrijalca, ina- če Meštrovićevoga mecene, Karla Wittgensteina, koji je kupovao poznatu Rodinovu skulpturu *Čovjek koji hoda*. (432¹⁷).

Nakon izložbe *Rimske secesije* 1913, na kojoj je i Rodin izlagao, zaželio je i Meštrović imati neku skulpturu majstora kojega je toliko cijenio. Sačuvano je u vezi s tim njegovo pismo iz Rima, bez datuma, ali zacijelo potkraj 1913:

«Dragi učitelju,

Moje duboko divljenje Vašoj umjetnosti potaknulo me je da Vas nešto zamolim, Vas kome je također poznat osjećaj divljenja remek-djelima što su ih drugi stvorili. Promatrajući lijepu zbirku Vaših djela izloženih u Rimu, obuzela me žarka želja, da Vas zamolim za jedan sadreni odljev Vašeg remek- djela *Unutrašnji glas (La Voix Intérieure)*, kojega bih htio odliti - s Vašim odobrenjem - i kojega bih čuvao kao najdragocjeniju uspomenu mog skromnog doma.

Neizmjerno želim, dragi moj Učitelju, što nisam u moguć- nostima koje bih želio da bi mogao kupiti Vaše divno Djelo, ali, žalibože - novac i umjetnik dvije su suprotnosti.

Obavezujete me na vječnu zahvalnost budete li mi mogli udovoljiti tom velikom zadovoljstvu - očekujući toplo da neće uzmanjkati prilika kada ću Vam moći posvjedočiti svojom za- hvalnošću.

Živo želim da Vas prošle godine nisam zatekao u Parizu.

Mogu li se nadati da Vas uskoro opet vidim u Rimu?

Izvolite primiti, dragi moj Učitelju, moje najtoplije pozdra- ve, uz najiskrenije divljenje!

I. Meštrović.» (432^{12, 14, 17}).

Rodin je odobrio Meštroviću lijevanje željene skulpture, pa mu on u svibnju sljedeće 1914. godine zahvaljuje:

«Dragi moj Učitelju,

Ne možete zamisliti s kojim sam velikim zadovoljstvom pri- mio Vaše pismo, kojim me obavještavate da ste velikodušno voljni pokloniti mi odljev Vaše sjajne statue *Voix de l'inspirati- on (Glas nadahnuća)*.

Razlog da Vam nisam odmah mogao zahvaliti bio je što sam morao otputovati - prije nego sam primio vaše pismo - prvo u Dalmaciju a zatim u Srbiju, u kojoj sam se do danas za-

držao radovima, tako da mi je Vaše pismo stiglo sa znatnim zakašnjenjem.

Saznao sam, usto, da niste dobro, zbog čega Vas nisam htio ičim ometati, osim sa zahvalama.

Molim Vas, vjerujte mi, koju je duboku radost prouzročila Vaša obavijest o dragocjenom poklonu što mi ga darujete, ko- jega ću ljubomorno čuvati kao živi znak moje vječne zahvalno- sti lijepog čina Vaše prijateljske odanosti.

Još jednom: Tisuću puta hvala, moj dragi Učitelju!

Nadam se da ste se već dovoljno oporavili, da bi Vaš geni- jalni duh mogao još obogaćivati čuvstva vaših obožavatelja, kao i same umjetnosti.

Molim vas da primite moje srdačne zahvale na vašim laska- vim riječima u vezi mog skromnog rada, koji je najbolje nagra- đen Vašim povoljnim sudom, koje mi je uvijek bilo najdrago- cjenije.

Primite, dragi Učitelju, izraze moje zahvalnosti i moga po- štovanja, uz moje odane pozdrave.

Ivan Meštrović.» (432¹³)

Rodinova skulptura o kojoj je riječ, predstavlja polusjede- či poluležeći lik Victora Hugoa na obali mora, a nazivana je i *Inspiracija (Inspiration)* ili *Victor Hugo sluša glasove mora*. Me- štrović, nažalost, nije uspio načiniti njezin odljev jer je malo zatim buknuo rat, a tijekom rata Rodin je umro, pa je nakon rata vjerojatno to bilo nemoguće obaviti (432¹⁸⁻¹⁹).

U bilješkama monografije o Meštroviću zabilježio je Milan Ćurčin njegovu izjavu:

«...1913. poklonio mi je jednu od svojih skulptura (*Inspira- ciju*, detalj spomenika Victoru Hugou), ali je došao rat i ja ni- kad nisam primio to djelo.» (10^{83, bilj. 43}).

Augustea Rodina sretat će Meštrovićevi sljedeće 1915. go- dine u rimskoj obitelji Signorellijevih. Prijateljstvo sa članovi- ma te obitelji imalo je značajnu ulogu u Meštrovićevom dru- štvnom životu u Rimu. Ono se podržavalo - kasnije pismeno - tijekom cijeloga života članova obiju obitelji. U domu Signo- rellijevih u Rimu okupljala se u godinama uoči i tijekom rata intelektualna elita, ne samo istaknutih talijanskih političara, književnika, novinara, slikara, kipara i glazbenika, nego i ino- zemnih, kojih je u tim burnim predratnim i ratnim godinama u Rimu bilo mnogo.

Značajnu ulogu ne samo domaćice, nego i glavnog po- kretača toga društva, igrala je liječnica, spisateljica i prevo- diteljica Olga Signorelli, rođena Resnevic u Litvi (1883-1973), Meštrovićeva vršnjakinja. Bila je supruga Angela Signorellija, također istaknutog rimskog liječnika, kolekcionara i prijatelja mnogih umjetnika, posjednika jedne od najvrednijih umjet- ničkih i numizmatičkih zbirki u Italiji.

«...Njihov prostrani dom u prizemlju Villa Bonaparte u Rimu - zabilježila je kasnije Meštrovićeva kći Marica - bio je u prvim desetljećima našega stoljeća stjecište istaknutog umjet- ničkog i intelektualnog kruga Talijana i kozmopolita. Česti po- sjetitelji tog umjetničkog salona bio je i Ivan Meštrović. Osim za književnost i likovne umjetnosti Olga Signorelli zanimala se za dramu i balet. Prijateljela je s dramskom umjetnicom Eleonorom Duse i o njoj napisala knjigu, koja je i u nas preve- dena i objavljena 1945., u izdanju nakladne knjižare ‘Šenoa’ u Zagrebu. Napisala je i svoja sjećanja na Rodina u knjižici *Ro- dinov portret Benedikta XV (Il ritratto di Benedetto XV di Augu- ste Rodin, 1978)*. Dugi niz godina (1917-1953) dopisivala se s

Giovannijem Papinijem, filozofom, kritičarom, pripovjedačem i pjesnikom. *Epistolarij Papini-Signorelli* objavljen je u Milanu 1968. Iz tih pisama saznajemo da je umjetničkom krugu oko obitelji Signorelli pripadao i nesretni hrvatski pjesnik Vladimir Čerina, koji je bio u prijateljskim odnosima s Papinijem. Također drugi hrvatski talentirani, ali rano preminuli, književnik Janko Polić Kamov (10593a). Olga Signorelli JE vodila epistolarij i sa slikarom De Pisisom te s engleskim redateljem i scenografom Gordonom Craigom. Dopisivala se i s Meštrovićem poslije njegova odlaska iz Rima. Prevodila je na talijanski Tolstoja, Dostojevskog i Čehova...» (10312¹⁴⁰⁻¹⁴¹)

Obitelj Signorelli i danas posjeduje veći broj Meštrovićevih skulptura, slika i crteža što ih je izradio uglavnom tih godina u Rimu, prijateljujući s njima (121).

Olga i Angelo Signorelli upoznali su Ivana i Ružu Meštrović početkom 1913. u Rimu. O tome svjedoči i pisamce Olge Resnevic Signorelli Ruži 10. veljače te godine.

«Draga gospođo, u četvrtak, oko 17 sati, ja i moj suprug namjeravamo doći u vaš atelijer...» (126⁶⁴⁻⁶⁵)

U lipnju iste godine piše Olga Signorelli Ruži u Fiuggi, gdje su boravili radi Meštrovićeva oporavka, opširno o svojim poetskim dojmovima u prirodi i nakon čitanja Papinijeve knjige *Un uomo finito*, koju im knjigu šalje «...Želim vam ugodan boravak u Fiuggiju. Još jednom hvala za onu večer i uz mnogo srdačnih pozdrava Vašem suprugu i poljubac Vama

Vaša Olga Resnevic.» (126⁹⁰⁻⁹¹)

Mjesec dana zatim piše joj iz S. Marinelle da joj nije poslala obećanu knjigu zbog obzira prema bolesnome Meštroviću: “To je tužna knjiga od koje nam je duša bolesna, pa je to glavni razlog što Vam je nisam poslala, jer ne bi bila prikladna lektira za vas, posebno u ovom trenutku kad je vaša duša prepuna drugih jada, i drugih briga, većih i stvarnijih. Nisam izvršila svoje obećanje jer Vam želim dobra i Vi ćete mi oprostiti. U nedjelju navečer vraćamo se u Rim i nadam se da ću Vas brzo vidjeti...” (126⁹⁴⁻⁹⁵)

Stalni gost Signorellijevih bio je i talijanski književnik i mislilac Giovanni Papini (1881-1956). Taj vrlo djelatni, ali kontroverzni rimski intelektualac postao je i do smrti ostao najboljim Meštrovićevim prijateljem, pa je čak 1942. posredovao za njegovo oslobađanje iz ustaškog zatvora. Bio je osnivač i urednik više književnih avangardnih časopisa: *Leonardo*, 1903; *La Voce*, 1908; *Lacerba*, 1913; *Festa*, 1923. U početku je propagirao futurizam u književnosti i likovnim umjetnostima, a zatim ga je, razočaran, napadao. Od revolucionara pretvorio se u katoličkog konvertita, pišući hvalospjeve kršćanstvu: *Storia di Cristo*, *Sant' Agostino* i dr. Spomenuto djelo *Un uomo finito* autobiografskog je karaktera. Bio je popularan i kao pjesnik. Hrvatski prijevod papinijeve *Povijesti Kristove* 1936. ilustriran je Meštrovićevim drvenim reljefima ciklusa *Života Kristovog* (5424).

U objavljenoj prepisci Olge Signorelli i Giovannija Papinija ima podataka i o Meštroviću u tome društvu (8742).

Giovanni Papini se upoznao s Meštrovićevim skulpturama na rimskoj izložbi 1911. i s oduševljenjem je govorio o njemu (9685⁵), smatrajući ga jednim od najvećih genija Europe (10586¹⁸⁹).

Papini je upravo tada kritizirao Croceov filozofski estetizam i onaj D'Annunzijev književni, pa je u angažiranim i ujedno humanim Meštrovićevim skulpturama i temama nalazio podrške svojim idejama. Odgovarajući na kasnije kritike Meštrovića u

nas, naročito Krležine, govorio je iznenađen Bogdanu Radici: “Da nije bilo Meštrovića, za vas se barbare uopće ne bi znalo! Jedan narod vrijedi samo, ukoliko doprinese svoj tribut duhu. Vi do sada, osim par narodnih pjesama, niste ništa dali čovječanstvu. Meštrović je označio vaš ulazak u zajednicu civilizacije!” (7180³⁴³).

Papini je tada prijateljevao i s našim tragičnim pjesnikom Vladimirom Čerinom, koji je malo zatim poludio u Rimu, pa mu je on i tumačio simboliku i smisao *Vidovdanskog hrama* i *Kosovskog ciklusa* Meštrovićevih skulptura.

U Meštrovićevoj knjižnici u njegovom zagrebačkom domu i danas se nalaze Papinijeve knjige *Giorni di festa* i *Dante vivo*, darovi autora. Posljednjoj je autor napisao i posvetu, kad su se 1936. opet sreli u Rimu:

“All' amico
Ivan Mestrovic
per ricordo d' un
nuovo incontro romano
il suo
Giovanni Papini

Roma 6 Maggio 1936”.

Redoviti gosti u krugu Signorellijevih bili su talijanski pisac, novinar i glazbenik Bruno Barilli (1880-1952), jedan od osnivača literarnog časopisa *Ronda* i dopisnik dnevnika *Il Secolo*, 1919. i njegova supruga Danica Pavlović. Poznata je njihova kći slikarica Milena Pavlović-Barilli (10312¹³⁴; 1126^{9,17}).⁷⁵

Giovanni Prini

Bruno Barilli

U veljači 1912. pisao je Bruno Barilli, na srpskome, iz Firenze Meštoviću u Drniš, gdje je tada bio, iz čega se vidi da su se u Rimu posjećivali, a zatim dopisivali:

«U svome putovanju izgubio sam Vas iz vida, ne znam da li dobijate moje karte.

Neiskazano bih se radovao da dobijem koju riječ od Vas.

Sjećanje na Vas mi je uvijek svježije i prijatno.

Srdačno Vas pozdravljam.

Bruno Barilli.» (126⁴⁵)

Dok je boravio u Fiuggiju 1914. pisala mu je Danica Barilli, a potpisala se i mala Milena:

«Dragi gosp. Meštoviću,

Dolazila sam bila da vas vidim, da vas pozdravim i da vam pričam kako sam se jutros provela kod 'naših'... ali svejedno, pričaću vam kad se vratite iz Fiuggija. Vas i Vašu i našu Ružu puno pozdravlja vaša Milena i Danica Barilli Pavlović.» (126¹¹³).

Nakon što je u ratu 1915-1918. bio u vojsci, javio se Bruno Barilli u svibnju 1919. Meštovićima.

«Koristim priliku da Vam uputim svoje najprijateljskije pozdrave. Molim Vas da me ne zaboravite i da izručite puno zdrava gospodi Ruži.

Ja sam najposlije slobodan - sada radim u jednom rimskom muzičkom listu, Hoćemo li se još vidjeti?

Bruno Barilli» (126²⁰⁵)

Na *Rimskoj izložbi* 1911. izlagao je uz Ignacia Zuloagu i drugi španjolski slikar Hermenegildo Anglada y Camarasa (1872-

1959), koji je od 1901-1911. stekao međunarodnu slavu, osobito dekorativnim slikama španjolskog folklor. Tada se rodilo prijateljstvo Meštovića i Anglade koji je stanovao i slikao u Via Margutta, ulici rimskih umjetnika, kao gost Ignacia Zuloage (126^{32,33}; 8710).

Meštović je posredovao između Anglade i svoga bečkoga mecene Wittgensteina pri prodaji Angladine slike (126^{34,35}).

Za boravka u Rimu sklopio je Meštović trajno prijateljstvo i s kiparem Leonardom Bistolfijem (1859-1933). Taj je poznati i popularni talijanski kipar u početku radio veristički, naročito monogrobne nadgrobne spomenike, a zatim u secesijskoj florealnoj stilizaciji, s naglašenom simbolikom. Bio je također slikar krajolika.

Slikar Marino Tartaglia, koji je boravio u vrijeme Prvog svjetskog rata u Firenzi i Rimu, sjećao se da je kipar Bistolfi u Rimu često posjećivao Meštovićev atelijer (9291).

U povodu izlaganja Meštovićevih djela na *Mletačkom biennaleu* 1914. napisao je Leonardo Bistolfi u Cozzanijevoj umjetničkoj reviji *L' Eroica* opširan, gotovo literarni prikaz Meštovićevih skulptura *Vidovdanskog hrama*, pod naslovom *San u kamenu (Sogno di pietra)* (1847).

Meštović je u znak prijateljstva načinio portret Leonarda Bistolfija, danas u Casale Monferrato (9915).

Sačuvan je veći broj Bistolfijevih pisama Meštoviću pisanih između 1911. i 1916. godine koja svjedoče o dubokom prijateljstvu ta dva velika kipara. Ona su doprinos ne samo Meštovićevoj, nego i Bistolfijevoj umjetničkoj biografiji.

Iz La Loggije, kod Torina, pisao je Leonardo Bistolfi (na talijanskom) Meštoviću (vjerojatno u Drniš):

„Dragi prijatelju,

U posljednje sam vrijeme u svakidašnjem radnom naporu proživljavao tako napregnute i složene tjeskobe da su mi i najbeznačajnije i najlakše stvari bivale teške i nemoguće. Tako da sada nisam mogao iskazati prijateljsko i svesrdno zadovoljstvo koje mi je donijelo Vaše drago pismo, a želio sam ne samo približiti Vam se duhom u *jedinstvenoj* vjeri koja nas sjedinjuje, nego sam želio pisati Vam i izraziti svoju nadu da ćete mi ‚pomoći‘ da jedno od Vaših izloženih djela ostane u Rimu u Nacionalnoj galeriji moderne umjetnosti.

Moje uvjerenje, satkano od divljenja, naklonosti i ljubavi, svladalo je otpore *svake naravi*: i bio sam vrlo zadovoljan da sam o Vašim radovima zadobio suglasnost svih svojih kolega iz Vrhovnog vijeća, ali se tada pojavila materijalna teškoća, veća negoli sam mislio, kojoj se nisam mogao suprotstaviti niti što učiniti da je prevladam. Fondovi koji su nam stajali na raspolaganju nisu dopuštali znatniji izdatak od svote koja Vam je ponuđena, što sigurno nije bio kriterij manjeg vrednovanja Vašeg djela. Mi smo se svi nadali, a ja nadasve, da s obzirom na značenje kupnje, nećete postavljati pitanje cijene. Međutim sam saznao da je niste prihvatili ni za mramornu figuru ni za torzo Starice. I meni je bilo, i sada mi je, neizmerno žao, tim više što se bojim da je moja šutnja pridonijela Vašem odbijanju. Ali stvar nije dovršena: i da bih se utješio želim vjerovati da ćete Vi na moje bratsko prizivanje otvoriti svoje srce što plamti mojim istim zanosom. Nadam se da ću odmah dobiti Vaš odgovor i da ću Vas brzo vidjeti.

Srdačno Vaš

Bistolfi.“ (126^{38,39}).

Leonardo Bistolfi

U vezi s istim otkupom pisao je Bistolfi u prosincu nepoznatome, između ostaloga:

„... Nikada ni u jednom trenutku nisam pomislio da u svojim postupcima M. slijedi čisti materijalni interes. To sigurno nije put kojim može ići umjetnik njegove naravi i njegove vrijednosti... Ja sam u razgovoru s ministrom odviše inzistirao da se djelo kupi za 8.000 lira da bih sada mogao pravdati i podržavati nove uvjete... Zar Meštović ne bi mogao ustupiti djelo u bronci? Ovdje u Italiji našao bi vrlo lako mogućnost da ga salije, i to dobro, za manje od tisuću lira - i tada bi njegova žrtva bila mnogo manja - ne čini li Vam se?“ (126^{42,43}).

U jeseni 1912. pisao je Leonardo Bistolfi iz Loggije Ruži Meštović, iz kojega se pisma vidi da su se obje obitelji, Bistolfijevi i Meštovići, u međuvremenu prisno prijateljili:

„Draga moja prijateljice,

Htio sam Vam poslati album reprodukcija svojih djela koji sam nedavno pribavio, ali me više nepredviđenih teškoća u radnom životu spriječilo da Vam ga do sada pošaljem. Sumnjam da ću Vas sada naći u Drnišu. Budite ljubazni pa mi napišite nekoliko riječi umirenja ili mi napišite svoju novu adresu.

Čitava moja obitelj - skupa sa našom dragom malom Anom - još je ovdje nekoliko dana, u našem mirnom kutku zelenom i cvjetnom, gdje sam s radošću proveo s vama nekoliko sati sačuvanih u sjećanju. Ja ću ostati ovdje da dugo radim na svom ‚Carducciju‘. Kažite mi nešto o Vašem Ivanu i sebi. I sjećajte nas se uvijek, i primite od svih nas najsrdačnije izraze prijateljstva.

Vaš

L. Bistolfi.“ (126^{52,53}).

Album s reprodukcijama Bistolfijevih radova, što ga spominje u pismu, nalazi se i danas u Meštovićevoj knjižnici u zagrebačkom domu - Atelijeru Meštović - s ručnom posvetom autora.

Uoči rata, 14. lipnja 1914, pisao je Bistolfi Ivanu i Ruži Meštović iz Torina (na talijanskom), u vezi s podacima koji su mu bili potrebni za pisanje dužeg članka o Meštovićevih djelima na *Mletačkom biennaleu* 1914.

„Najdraži moji,

Primio sam tekst koji sam željno očekivao i koji će mi vrlo dobro poslužiti u mom pokušaju da iskažem idejne motive Hrama.

Trebalo bi, međutim, da mi *odmah* pošaljete i fotografiju projekta. Ubrzo ću vam opet pisati. Kažite mi što ćete raditi i kamo ćete otići. Nadam se da neće proći mnogo vremena do našeg susreta.

Mi smo dosta dobro i ja radim kao pas! Pozdravljam vas u ime svoje supruge i grlim vas srdačno.

Vaš

Leonardo.“ (126^{106,107}).

Nekoliko dana zatim:

„Najdraži moji,

Kao što sam vam pisao bilo bi mi vrlo korisno imati i fotografiju Hrama načinjenu s modela u drvu ili s nacрта. Ali bi mi trebalo *odmah* jer Cozzani (urednik revije *L' Eroica*, D. K.) čeka moj članak...“ (126^{108,109})

Bistolfijevo prijateljstvo doći će do izražaja naročito uskoro, kada će uoči rata Meštoviću, političkom emigrantu iz domovine, ponuditi svoj stan za boravak.

„Prijatelju moj, - pisao mu je iz Torina 9. srpnja 1914. - Dođi! - Naše te srce i naša kuća čekaju. Još smo u Torinu, gdje moram ostati da što je moguće prije dovršim kompoziciju koju radim već nekoliko mjeseci. Možemo ti pružiti samo jednu malu i vrlo skromnu sobu: ali se nadam da ćeš tu moći mirno spavati. Moj Lorenzo upravo završava ispite i moći će ti praviti društvo dok ja radim. Mnogo sam mislio na tebe ovih dana. Ali nisam mogao pretpostaviti da si morao bježati iz svoje zemlje!...

Grlim te skupa sa svojim

tvoj Leonardo.“ (126¹¹⁴⁻¹¹⁵)

Talijanska spisateljica Sibilla Aleramo (1876-1960), autorica romana, drama i pjesama, objavila je u časopisu *Lettura* 1911. opširan i nadahnuo napisan članak o Meštovićevim skulpturama u Srpskom paviljonu - koji je Casimiro Tosatto, u pismu Meštoviću, ocijenio najboljim do tada napisanim o njemu u Italiji, pa su otada postali dobri prijatelji (126^{9,17}; 1407; 1410;). Upoznali su se na izložbi, a zatim opet sreli u kući kipara Prinija. U društvu je bio i kasnije poznati talijanski književnik Vincenzo Cardarelli (1889-1959), tada tek mladi novinar, inače osnivač književnog lista *La Ronda*.

Orazia Belpito Prini, supruga talijanskog kipara Giovannija Prinija (1877-1958), profesora na Akademiji likovnih umjetnosti u Rimu, pisala je 26. travnja 1911. Ruži Meštović (na talijanskom):

„Poštovana gospođo,

Vrlo mi je žao što ne znam dobro francuski da Vam iskažem svu svoju naklonost vidjevši Vas tako inteligentno bdjeti nad velikim umjetničkim snom što ga Vaš suprug izražava u svojoj čudesnoj i vrlo originalnoj skulpturi. Doći ću u četvrtak s jed-

nom svojom starom i vrlo umnom prijateljicom da se ponovno divim snažnoj umjetnosti koja me tako duboko potresla; ako budem imala sreće da se sretnemo, molit ću Vas da dođete jedne večeri k nama sa svojim suprugom. Možete li doći u nedjelju u devet sati? Kod nas će biti i naša draga prijateljica Sibilla Aleramo, spisateljica, vrlo poznata u Parizu i Rodinova znanica, a koju ste vidjeli prošle nedjelje; i bit će njezin daroviti pratilac novinar Vincenzo Cardarelli, koji je također bio s nama prošle nedjelje u vašem paviljonu...

Odana Orazia Belpito Prini.» (126^{24,25}).

Sljedećega mjeseca pisala je Sibilla Aleramo Ruži, na francuskome, spominjući Meštovićeovu bolest:

“Draga gospođo,

ja sam također bolesna čitav tjedan, ali ne zbog jagoda nego jednostavno od umora, i još nisam dobro. U četvrtak ću Vas čekati s najvećim zadovoljstvom. Ako Vi ne možete doći ovamo, zakažite mi sastanak negdje drugdje, gdje će Vam biti zgodnije. Draga gospođo, slobodna sam Vam pokloniti svoj roman Jedna žena, objavljen prije tri godine. Vi ćete ga čitati u svojim slobodnim trenucima i tako ćete me malo bolje upoznati, zar ne? Iako još nisam sva u toj knjizi. Pišem upravo drugi roman, ali ne znam kad ću smoći snage da ga dovršim...

Tužno je biti umoran! Vašeg supruga morate odmah prisiliti da se počne odmarati, prije nego što dođe do iscrpljenosti.

Mladosti i hrabrosti, koju vas dvoje umjetnika nosite u sebi, želim mnogo uspjeha i pobjeda

Vaša

Sibilla Aleramo

P. S. Šaljem Vam roman u francuskom prijevodu, jer mislim da ćete ga lakše čitati. Primite ga kao potvrdu velikog divljenja što ga je *Srpski paviljon* pobudio u mojoj duši.” (126^{28,29}).

I drugo pismo Ruži, bez datuma:

“Draga gospođo,

nadam se Vi danas nećete platiti glavoboljom sate koje ste mi jučer ljubazno poklonili i koji će mi ostati u dragom sjećanju.

Mislim da ću poslati mali članak o Meštoviću torinskom ilustriranom časopisu ‘La Donna’, koji je neka vrsta pandana ‘Femine’, publikaciji s jedinom vrlinom da je veoma proširena. Ilustracije su dosta dobro pretiskane. Da li biste mi mogli dati fotografije nekih značajnih Meštovićevih djela, kao što su na primjer: Sjećanje, Portret majke (oba), Udovica, Udovica s djetetom i tako dalje, i također nešto iz Kosovskog ciklusa. Recite mi kad bih mogla po njih doći k vama ili u *Srpski paviljon*, jedno poslijepodne počev od naredne sedmice. Pitat ću Vas također i za neke biografske podatke koji su mi potrebni za članak.

Draga gospođo, topao stisak ruke. Moj pozdrav Vašem suprugu

Sibilla Aleramo.» (126^{30,31}).

U rujnu iste godine odgovorila je Sibilla Aleramo dopisnicom Ruži u Otavice, gdje se tada nalazila s Meštovićem:

“...Zahvaljujem na karti s lijepim vijestima. Ja upravo ponovno napuštam Rim, idem mjesec dana k svojoj sestri u Riccione (Forlì), a poslije ću otići u Firencu, gdje se nadam vidjeti Vas, draga prijateljice. Pišite mi u Riccione. Poslala sam Vašem suprugu reviju *La lettura* i lijepo ga molim da mi oprost na tako sažetoj skici što je načinih o njegovoj ličnosti. I smatrajte me oboje svojom srdačnom i odanom prijateljicom...” (126^{40,41})

U srpnju sljedeće 1912. godine napisala je Sibilla Aleramo dugo pismo Ruži u Otavice iz Evise na Korzici:

“Draga prijateljice, Vaša me dopisnica vrlo obradovala ovdje, gdje se nalazim već tri sedmice i otkuda sam upravo mislila da Vam pošaljem nekoliko riječi sjećanja. Ali koja je Vaša sadašnja adresa? Vi mi to niste rekli. Ja ću Vam ga poslati u Otavice i vjerujem da će Vas tamo naći.

Dakle, nalazim se u malom planinskom mjestu, sasvim sama, daleko od svih. Moram Vam, draga prijateljice, javiti tužnu vijest. Prije tri mjeseca svoj sam život sasvim odvojila od života svog mladog prijatelja (Vincenza Cardarellija. D. K.). Tako je on želio, unatoč mojem dugom otporu i mojoj dubokoj boli. On je želio da ja napustim svaku nadu u naš zajednički život, zato što on ne zna kad će ozdraviti od svoje neurastenije...

Draga prijateljice, oprostite mi na ovom tužnom pismu. Ali zbog Vaše usrdne naklonosti, Vaše i Meštovićeve, moram u prvom redu biti iskrena.

Pišite mi, i to će mi biti velika utjeha. Pričajte mi o vama dvoma, kako živite, što radite. Jeste li definitivno napustili Rim? Kada ćemo se opet vidjeti? Otkako sam na Korzici često sanjam o vašem zavičaju, koji mora pomalo sličiti ovom ovdje.

Tko zna hoću li jednog dana doći k vama u vaš kraj!

Ovog ljeta ne mislim napustiti svoje utočište. Dakle, do kraja rujna moja je adresa Evisa, Korzika. Poslije, ne znam, nisam još odlučila hoću li se vratiti u Firencu. Pisat ću Vam. Nadam se da ću Vam uskoro moći pisati da radim. Pišite mi. Sjetite se da mi još uvijek dugujete fotografije. A nadasve, ne zaboravite da za Vas, draga Ruža, osjećam nježnu naklonost, a prema Ivanu Meštoviću duboko prijateljstvo.

Vaša

Sibilla Aleramo.” (126⁴⁸⁻⁵¹)

Daljnijh pisama nemamo i ne znamo kako se to zanimljivo i toplo prijateljstvo odvijalo. Ako su zajedno bili u Rimu, onda pisma nisu ni bila potrebna.

Sibilla Aleramo

U vrijeme *Rimske izložbe* upoznao je Meštrović i talijanskog publicistu Giuseppea Prezzolinija, koji je svojim pisanjem pridonosio nacionalnoj ideji južnoslavenskih naroda. Kada su se on i Meštrović sreli nakon Drugog svjetskog rata u Americi, obojica u izgnanstvu, uvidjeli su, kako priča Bogdan Radica, «koliko je svijet išao putem provalija, koje u onim herojskim godinama nisu mogli ni predvidjeti, ni očekivati, da će ih doživjeti» (8899¹⁸⁴⁻¹⁸⁵).

Veliki ruski književnik Maksim Gorki (1868-1936) upoznao je Meštrovića na *Rimskoj izložbi* 1911, koju je pohodio i gdje se oduševio skulpturama namijenjenima *Vidovdanskom hramu*. Autor ruske biografije o Meštroviću I. Stanišić u jednoj bilješci veli da je Maksim Gorki posjetio *Rimsku izložbu*, da se upoznao s Meštrovićem i da je bio ushićen «velikim slavjaninom» (9629²⁵⁹). Sam Meštrović u svojim Uspomenama, u kojima navodi sve istaknute ljude s kojima se susretao, ne spominje susret s Gorkim, nego samo s Aleksandrom Amfiteatrovim, ruskim književnikom emigrantom, «prijateljem Gorkoga» (429³⁸).

Maksim Gorki u pismu S. M. Prohorovu 1911. veli: «Meni je osobno Rimska izložba veoma zanimljiva i mnogo mi govori... Također zadivljuje kvalitetan srpski kipar Mistrović (*serbskii skulptor Mistrović*).» (69²³; 9629²⁵⁹).

Maksim Gorki pogrešno navodi Meštrovićevo ime i smatra ga Srbinom jer je njegove skulpture vidio u srpskom paviljonu. On inače o južnoslavenskim narodima nije tada ništa znao, osim što se na *Rimskoj izložbi* upoznao sa zamisli nacionalnog *Vidovdanskog hrama*.

Hrvatski publicist Bogdan Radica posjetio je 1927. Maksima Gorkoga u Sorrentu kod Napulja, gdje je bio na liječenju. «...Sve što je o nama znao i što ga je zanimalo, bio je Ivan Meštrović i njegov Vidovdanski Hram, i kad je od mene čuo, da se taj nikada nije podigao na Kosovu, bio je žalosno iznenađen. On je u Meštroviću vidio najviše, što je Slavenstvo dalo u likovnoj umjetnosti. Drugo ime, za koje je znao bilo je ono Miroslava Krleža, koga je cijenio kao snažnog pripovjedača i pjesnika. Izbjegavao je da govori o politici, bilo Italije, bilo Rusije, bilo Evrope. Stalno se je vraćao na Meštrovićeva djela, Kraljevića Marka, Srđu Zlopogledu i njegove borbe i udovice, koji su mu ostali živo zapisani u uspomeni još od rimske izložbe.» (8899¹⁸⁵).

U drugoj studiji o Meštroviću, u povodu njegove smrti, Bogdan Radica ponovno piše o tom svom susretu:

«Najganutljiviji je moj susret bio s Maksimom Gorkim u Sorrentu 1927. Kao što sam to iznio najprije u opisu svog pohoda Gorkome, objavljenom u 'Obzoru' i kasnije u svojoj 'Agoniji Evrope', Gorki me je dočekao ovim riječima: 'Gdje se sad nalazi Meštrović? Šta radi? Kada sam mu dao razne podatke, onda me je zapitao: 'Što je s njegovim Kosovskim Hramom? Da li je završen?' Na moj odgovor, kako stvari stoje, i kako Hram nije nikada podignut, niti ima izgleda, da će biti, Gorki je bolno odgovorio: 'To je šteta. To je žalosno!' I Gorki mi je tada govorio, kako je Meštrovića upoznao 1911. u Rimu, i kako je bio ponosan na to, što je jedan 'Slavjan' dao tako silne stvari, koje cjelokupno 'Slavjanstvo' postavljaju u sasvim drugo svijetlo ispred evropskog svijeta. Gorki se u razgovoru neprestano vraćao na Meštrovića, i reče mi, da ga pozdravim, kad se vratim kući.' (7180³⁴⁴; 7771; 9228¹⁰⁵).

Prema jednom neprovjerenom navodu Maksim Gorki je rekao: «Meštrović je uz Tolstoja najveći genij, koga je dao slavenski svijet.»

Visoki sud Maksima Gorkoga o Meštrovićevim djelima nije tek slavenski patriotski ili kurtoazan, nego zaista stručan. Naime, kolikogod Gorki nije bio upoznat s političkim prilikama na Balkanu, bio je dobar poznavalac i ruske i europske umjetnosti. Hrvatski književnik Josip Kosor opisao je dva svoja susreta s Maksimom Gorkim u Petrogradu, gdje je uređivao *Ljetopis*. Gorki se pohvalio svojom galerijom slika u stanu, s djelima Rjepina, Rodina, Trubeckojaja i drugih, gdje su razgovarali o slikarstvu, kiparstvu, glazbi i arhitekturi.⁷⁶

U cijelom tom predratnom razdoblju prijateljevala je Ivan Meštrović, uglavnom dopisujući se, sa svojim bečkim drugom i najboljim prijateljem, slovenskim arhitektom Jožetom Plečnikom, koji je izlagao svoje projekte na izložbi *Medulića* 1910. u Zagrebu i kojemu je Meštrović bio predložio da projektira srpski paviljon na *Rimskoj izložbi* 1911. Meštrovića je s deset godina starijim Plečnikom povezivalo ne samo prijateljstvo još od 1900, nego i zajednička jugoslavenska politička ideja, ostvarenju koje su obojica nastojala pridonijeti.

Boraveći 1913. u Beogradu, radeći na spomeniku *Pobjede* u Balkanskim ratovima, Meštrović je htio i Plečnika angažirati da doprinese izgradnji i umjetničkom životu Beograda, pogotovo kada je tu osnovan *Odbor za organizaciju umjetničkih poslova Srbije i Jugoslavenstva*, u koji odbor su uz Ivana Meštrovića imenovali i Jožeta Plečnika. Tajnici i glavni pokretači *Odbora* bili su Nadežda Petrović i mladi povjesničar umjetnosti Kosta Strajnić.

Iz Rima piše Meštrović 22. ožujka 1913. Plečniku u Prag, gdje je ovaj bio profesor na Umjetničkoj akademiji:

“Vrlo dragi Plečnik,

Već dugo malo znam o tebi. Onomadne su me pitali iz Beograda za tvoju adresu, nu ja je nisam znao kazati. Oni namjeravaju osnovati jednu umjetno-obrtnu školu većeg stila, pa bi htjeli tebi povjeriti upravu. Sad mi je jedan prijatelj iz Beča (Dunaja) javio Tvoju adresu: 'Prof. J. Plečnik, Kunstakademie Prag'. Poznavajući tvoje prilike obradovao sam se da si dobio tamo mjesto i ako mi je vrlo žao da te nećemo dobiti na naš slovenski jug. Od kada si tamo? Ti bi svejedno mogo koju zgradu u Srbiji praviti za Beograd i Skoplje. Što ne? Redakcija naše revije 'Savremenik' u Zagrebu želi da donese jedan prikaz o tebi sa biografijom od mladog kritičara Strajnića, pa su mi pisali da te zamolim da im pribaviš što više fotografija od kuća i planove koje si izradio. Ja te s moje strane najljepše molim da to učiniš, a ja ti garantujem da će ti biti sav materijal u redu povraćen. Molim te pripremi im i podatke iz tvoje biografije koje žele. Odgovori mi odmah molim te da li si spreman ovoj njihovoj želji udovoljiti, da im mogu javiti. Ja sad izrađujem model za Kosovski hram, te ću ti poslati fotografiju, a ti mi reci iskreno tvoje mišljenje.

Sad živim ovdje i imam toliko posla da mogu raditi naprijed. Tek da se živi i radi, a Bog je dobar pa će i nama dati da se naš narod podigne da nam bude bistrije čelo. Što ti radiš?

Moja supruga i ja te najsrdačnije pozdravljamo i želimo svako dobro

Tvoj I. Meštrović.“ (6754⁶⁸⁴⁻⁶⁸⁵; 9170⁹¹⁷).

I Kosta Strajnić je nagovarao Plečnika da dođe u Beograd: «...Kako je u društvu i veliki naš Meštrović, odlučili smo da ne smijemo nikako raditi bez vas, gospodine Plečnik, koji ste nam u arhitekturi ono, što nam je Meštrović u plastici... Kad smo nedavno čitali u bečkim novinama da Vas je kolegij bečke aka-

demije predložio jednoglasno za nasljednika Otona Wagnera, mi smo svi zatražili od srpskog Ministra Prosvjete da Vas odmah pozove u Beograd i da Vas angažira za naše umjetničke poslove...” (6754⁶⁸⁹; 9170⁹¹⁷).

Meštrović mu uskoro opet piše: “...Dragi Plečnik, Ti sam znađeš da je Srbija jedini naš slobodni i najveći jugoslovenski teren, koji doduše nema gotovo nikakvu umj. kulturu, ali zbog svog položaja jedini je sposoban da se na njemu u pravome smislu rad na našoj jugoslovenskoj kulturi otpočne: a bude li sreće moći će se postići da se ta kultura po cijelom našem slovenskom jugu rasprostire.

Dragi Plečnik, svi mi, a osobito ja apelujem na Tebe kao našeg prvog jugoslovenskog arhitekta da se našem pozivu odazoveš...” (6754⁶⁹⁰; 9170⁹¹⁸).

Plečnik se ipak nije odlučio ni za Beč ni za Beograd, nego je ostao u Pragu. U Beč nije htio iz patriotskih razloga, a u Beograd sumnjajući u dobronamjernost beogradskih krugova. Stoga je pisao Meštroviću:

“...Iskreno ću Vam kazati moje mišljenje: Vi se varate u vezi mene. Ne posjedujem ja toliku snagu i moć - kao što vidite.

Mlad čovjek se brzo uživi u nove prilike, kao cvijet u novu zemlju. A čovjek moje dobi je već krut i nespreman da eksperimentira.

Živim i strepim za tihim i duhovnim životom - da bi ono malo što mi je suđeno napraviti poprimilo oblik višeg stupnja.

Svjestan sam da ne mogu poduzimati nešto - kao što je organizacija škole etc. To bi najbolje odgovaralo energičnom čovjeku - častohlepnom intelektualcu i dušom manje ili više birokratskom...

Zaokružio sam moj mali - ali sasvim dovoljan djelokrug - pa bih želio ostati u njemu, bude li Bog htio.

Jože Plečnik

Ukoliko Vam ikad ustreba moj savjet - moja pomoć u pitanjima Vaših umjetničkih stremljenja - uvijek ću Vam ih pružiti cijelim svojim srcem...” (9170⁹¹⁸).

Meštrović je iz Rima 28. ožujka 1913. opet pisao Plečniku:

«Tvoje pismo primio sam i u velike zadovoljen, što si pristao dati stvari za publikaciju kod nas, koja će besumlje dobro djelovati. Tvoje želje i zahtjeve javljam redakciji, koja će jamačno Tvojim željama udovoljiti kolikogod joj bude moguće i javiti se direktno. Tvoja je ideja lijepa i simpatična da i svoje djake hočeš uzajedno da upoznaš s publikom. Bilo bi poželjno, da bar ti kratko svoje i svojih djaka stvari objasniš. Dati će Bog pa će skoro biti i posla više.

...Ja ti se od moje strane zahvaljujem, što si bio tako ljubazan, te se odazvao našoj želji.

Moja supruga te i ja najljepše pozdravljamo i želimo ti sve dobro.

Tvoj od srca

I. Meštrović.» (6754⁶⁸⁶).

Već je imenovanje Plečnika u predsjedništvo srpskog umjetničkog odbora izazvalo negativne reakcije u Beču, a te su se reakcije, bez sumnje, odnosile i na Meštrovićeve prisne veze s Beogradom, tada uoči samog rata.

Dva mjeseca prije sarajevskog atentata pisao je Plečnik opširno mladom Kostu Strajniću:

«Iskreno zahvaljujem na priloženoj fotografiji. To je krasno djelo - možda uz Kraljevića Marka najljepše Meštrovićevo djelo - koje sam dosada vidio. Bože podaj Meštroviću zdravlja i Duh svoj na cesti po kojoj se penje. To mu želim čitavom svojom dušom i upućujem mu prijateljske pozdrave...

Osluškiivati narod to je Božje određenje. A takvo određenje obavezuje. Zato mi je nerijetko žao bilo da me domovina potpuno ignorira, domovina, čija je sveta dužnost omogućiti svojoj djeci da uzgajaju svoje duševne i tjelesne snage.

Došao sam u godine - u kojima čovjek počinje uviđati ispraznost i taštinu svakog ljudskog ponašanja. Smirio sam se i ne jadam se. Pisati i govoriti o meni nema smisla. Neznatan je i malovrijedan moj dosadašnji rad a u budućnosti, barem po opsegu, bit će još neznatniji. Ali kad dođe trenutak i suci bez strasti - pokazat će se - da li je u mom životnom djelu koje zlatno zrnice - zrnje spremno za dobro - u radosti i klijanju...” (9170⁹¹⁹).

Rat je prekinuo daljnju vezu Meštrovića i Plečnika. Plečnik je ostao u Pragu i tamo zatim plodno djelovao, a Meštrović je otišao u emigraciju, a nakon rata, duboko razočaran u svojim predratnim idealima, osnovao Umjetničku akademiju u Zagrebu, a ne u Beogradu (6638⁶⁷³⁻⁶⁹⁵).

Plečnikova arhitektura secesijske stilizacije bila je dugo zastupljena - jednako kao i secesijska Meštrovićeve skulptura *Kosovskog ciklusa* - ali su obje revalorizirane vrednovanjem secesijskog stila, osobito na velikim izložbama obojice 1983. godine (9622¹⁰⁸⁻¹²⁸).⁷⁷

UOČI RATA

Godine 1913. i 1914. Ivan i Ruža Meštrović stanuju u Rimu u jednom pansionu

u Via Gregoriana 12, ali im se u prosincu 1914. pisma upućuju na adresu Via Palestra 14. Atelijer je i nadalje bio u Via Flaminia 122. (126^{63, 73, 121, 123, 135, 137}; VII. 4. 4)

Nakon uspjeha na *Međunarodnoj izložbi* u Rimu 1911. Meštrović je u Italiji stekao veliki ugled. Talijanski ministar prosvjete piše mu u veljači 1913. da izradi svoj autoportret za *Kraljevsku galeriju* u Firenci, gdje su na okupu portreti istaknutih živih svjetskih umjetnika.

“Sigurno su Vašem gospodstvu, koje je znalo steći tako ugledno ime u svijetu umjetnosti, dobro poznate velika važnost i povijesno-ikonografska vrijednost firentinske Kolekcije autoportreta, koju je genijalno započeo kardinal Leopoldo de’ Medici polovinom XVII stoljeća, i koja se tako uspješno povećavala u osamnaestom i devetnaestom stoljeću, a ovih posljednjih godina obogatila mnogim vrijednim djelima. Stoga je poveljavajuća briga ovog Ministarstva, kao pretpostavljena likovnim umjetnostima, da se ta jedinstvena zbirka neprestano obogaćuje portretima najznačajnijih živih slikara, koji su, treba to priznati, uvijek usrdno prihvaćali poziv da naslikaju autoportret za ovu povijesnu zbirku...” (126⁷²⁻⁷³)

Meštrović je u Rimu prijateljevao s više tada istaknutih talijanskih slikara i kipara. Osim s već navedenim Bistolfijem, družio se i dopisivao s kiparom Marainijem i slikarom Carenom.

Antonio Maraini (1886-1963) bio je veoma plodan rimski kipar. Posebnu je pažnju posvećivao arhitektonici skulpture. On je autor brončanih vrata za rimsku baziliku Sv. Pavla, brojnih spomenika, među kojima i nadgrobnog spomenika Giacoma Puccinija u Torre de Lago. Bio je i likovni kritičar, tajnik mletačkog *Biennalea* i *Nacionalnog sindikata umjetnika* (126¹⁰).

Iz pisma Antonija Marainija iz Rima Meštroviću u Fiuggi, ljeti 1914, vidi se da su obitelji već duže prijateljevale i da je Meštrović tražio u Firenci atelijer:

«Dragi Meštroviću,

U Rimu sam već nekoliko dana i živo sam se nadao da ću Vas vidjeti i tako usmeno odgovoriti na pismo Vaše gospode. Ali mi je dr Signorelli rekao da ste u Fiuggiju i da ćete uskoro napustiti Italiju. Vrlo mi je žao što Vas nisam mogao vidjeti, ali se još nadam da biste mogli doći u Firencu. Upravo nekoliko dana prije mog odlaska iz Firence vidio sam jedan veliki atelijer koji se iznajmljuje na lijepom položaju uz Arno. Pokušajte, i dođite raditi u Firencu!...» (126¹¹⁰⁻¹¹¹).

Neposredno po izbijanju rata, Maraini napušta Rim i oprašta se od Meštrovića: „...Pokušavam raditi: ali kako Vi možete dobro shvatiti, pred težinom zbivanja osjećam da je u ovom trenutku jedino zanimanje dostojno čovjeka - biti vojnik. A špahtla mi se čini odviše slabo oružje...”

Ako Vas moje pismo zatekne u Rimu, neka Vam izrazi želju da Vaša zemlja stekne slobodu za koju se bori...” (126¹²²⁻¹²³).

Talijanskog slikara Felicea Carenu (1879-1966) upoznao je Meštrović 1913. kao člana žirija izložbe *Rimske secesije*, kojega je i sam bio član. Carena je živio i djelovao uglavnom u zavičajnom Torinu. Autor je velikih figuralnih kompozicija, portreta, krajolika, mrtvih priroda. Između 1906. i 1924. živio je u Rimu, ali i u Anticoliju, gdje će ga Meštrović 1918. portretirati. Kasnije je bio profesor na Umjetničkoj akademiji u Firenci, a od 1933.

predsjednik Akademije i akademik. Pred smrt (1964) objavio je zapise *Moj slikarski rad* (126¹⁰; 8710³⁰⁻³¹).

God. 1914. obratio se Carena Meštroviću moleći ga za njegov sud o jednoj njegovoj slici koja nije prihvaćena za izložbu, vjerojatno za mletački *Biennale*. Malo zatim mu zahvaljuje na pomoći, a iste godine piše mu: „...Htio bih znati kada putuješ - u koliko sati - da bih ti mogao stisnuti ruku još jednom, jer se bojim da se dugo, dugo vremena nećemo vidjeti. Ostavi mi poruku i napiši sa svoga odlaska, jer te bezuvjetno želim pozdraviti.

Oprosti i hvala.

F. Carena.“

Još jednom će mu se javiti dopisnicom iz njegovoga užeg zavičaja, Cumiana, 24. srpnja, koji dan uoči izbijanja rata: „... Mislimo i govorimo o Vama i o Ruži...” (126^{96-101, 118-119}).

Iako Meštrović nije bio sklon modernim avangardnim strujama u umjetnosti, zanimljiva je njegova suradnja s tada izrazito avangardnim krugom Ruskoga baleta Igora Stravinskoga, s kojim je tada i Picasso surađivao. Nije nam poznato da li je namjeravao projektirati scenografiju ili ekspresionističke kostime za taj balet što ga je vodio Sergej Djagiljev, a u kojemu je nastupao Vaclav Nižinskij.

Djagiljev je pisao Stravinskome 1. siječnja 1914. pozivajući ga u Firencu:

„...Ali moraš doći: naš plan s Meštrovićem napreduje. Meštrović je plašljiv čovjek s pretjeranim amour propre [sebeljubljem] i nepovjerljiv u svemu. On je genijalan u izvođenju svog djela, ali mu je mišljenje osrednje. Njegove su namjere uvijek dobre, a oduševljava se za ideje. Ali mi se moramo pobrinuti za sve. Kad si ti tako daleko, to je sve do nemogućnosti teško. Ja, međutim, radim s njim i s Massineom; Bog s nama, želim da Massine postavi ovaj balet!

Nižinski se vlada glupo...

Neću sada ulaziti u pojedinosti, tek ti toliko kažem, da uamišljam izvedbu Mise u šest ili sedam slika. Epoha će biti bizantska, Meštrović će to udesiti po svom. Glazba treba da bude niz duhovnih zborova a cappella, inspiriranih možda gregorijanskim pjevanjem, no više o tom kasnije. Kad dođeš, upoznat ćeš velikog poznavaoca tih stvari – Meštrovića.“ (472c¹⁸¹⁻¹⁸²; 8363a¹⁵³⁻¹⁵⁵).

Ivan Meštrović je tada u Italiji bio neprestano okružen mnogim znancima koji su ga poštovali i hvalili, također mnogim prijateljima koji su ga voljeli, ali, kao slavan umjetnik, i onima koji su mu zavidjeli ili ga napadali.

Talijanski književnik Ettore Cozzani (1884-1971), urednik i izdavač umjetničke i književne revije *L' Eroica*, prijateljevao je s Meštrovićem naročito u vrijeme njegovog izlaganja na mletačkom *Biennaleu* 1914. Tada je u opširnom članku o njemu i njegovoj umjetnosti lirski opisao i njegov lik:

„...Bijaše vitka i krhka tijela, u kojemu se činilo da tanke kosti poput drhtavih čeličnih spojeva podržavaju mršavo meso protkano snopovima živaca pod maslinastom kožom, napeto snagom smionih pokreta uz lice čvrstog i istaknutog čela, nabijenog strašću, smionih jakih mršavih jagodica, oštra nosa, dubokih očiju ispod ozbiljnih obrva, a oporih i pomalo gorkih usana; veoma crna kosa u kovrčama pada na potiljak, grivasta bradica, oštra, rijetka, kao i brčići koji je nastavljaju.

Govorio je oštro, prigušeno, glasom čudno dalekim i pomalo promuklim; kružio je, polagano, malo zamagljenim očima; - ali kad bi mi pogledom dotakao zjenice i istovremeno

me pogodio nekom rječju, neka duboka uznemirenost bi me uzбудila. Bio je to nezaboravan dojam!

Kasnije smo dugo razgovarali, - na brodu duž magličastoga kanala u travanjским jutrima, - prelazeći napučeni i osunčani trg Svetoga Marka, - u dugim noćnim sjedeljkama u nekoj udaljenoj kavani, u nekom samotnom uglu; - i činilo mi se da veoma duboko ulazim u tu dušu, koja mi se otkrila s neočekivanim užitkom, sva okrenuta svome misteriju, kao gustom i veoma mirisnom tamjanu.

Vidjeh umjetnika izmučena i potištena zbog neshvaćanja gomile i kritike, ali onim muškim bolom kojim su obuzeti velikani koji, uz neshvaćanje, jednakom jasnoćom i sigurnošću osjećaju svoju neuništivu vrijednost; - vidjeh ga razvedrena i smirena u tihom kontemplaciji života; - shvatih da je on vjerojatno čovjek duboke i bitne dobrote i neizmjernog žara: svjestan i siguran u sebe i u svoj put: svim nitima vezan uz život svoga naroda - zadojen čitavom prošlošću svoje zemlje i svoga plemena, ali usmjeren budućnosti - budućnosti u kojoj je sanjao, kao u lijepom deliriju, da će sam na golom tlu osnovati blistavu civilizaciju, - sa svom silinom svojih krila: - sposoban za djela i geste djetinje poniznosti i nježnosti, ali i za okrutne, plamene i uporne pobune.

Slušao sam ga govoriti o Grčkoj i o Egiptu; o Rimu i Orijentu; - čuo sam da je instinktivnom simpatijom bio privučen svim primitivnim civilizacijama, najvećim i najsilnijim, onima koje su na putevima utrtima golemim mnoštvom narodâ u potrazi za sjedištem i svijesti, postavile luči svjetla što se više nikada neće ugaziti; - i da se on divio svima umjetničkim djelima koja otvaraju životne cikluse, a ne onima koji ih zatvaraju, - snovima umjetnikâ koji rađaju budućnost, kao proročanstva, a ne onima koji prizivaju duhove kontemplativnom uspavlivanju ili prepuštanju ponovnog uživanja prošlosti.

Svakako, on je bio barbarin sunčane duše: jedan od onih ljudi u kojih je instinkt slobodan i nag, i traži, pipajući svojim pipcima u mraku, stazu na koju želi pozvati ljude, preplavivši je zatim svojom svjetlošću: jedan od onih života koji nastaju u sazrijevanju narodâ, i koji, svojom vizijom, moćno pomažu u pretvaranju toga razumijevanja u rodni sok, a mladi narod u potpuno zrelog čovjeka...

Bio je, jest, prorok naroda koji danas smrću i bolom pjeva svoju pjesmu oslobođenja: - *Otvoraju se grobovi - ustaju mrtvi.*“ (1862⁵⁵⁻⁵⁷).

Godinu dana zatim, 1915. u Rimu, slično ocrtava Meštrovićevu narav prisni njegov prijatelj Milan Marjanović:

„Ivan Meštrović nerado govori. On je u društvu redovito šutljiv. O svojoj umjetnosti ne voli u opće govoriti. Ali za to mnogo misli i govori, sa prijateljima i sa uglednim strancima, o svome narodu i za svoj narod...

...Ali je potrebno reći ovo: Slava nije se Meštrovićeve dobre i čedne duše dotakla, niti se je on njom ponesao. Svakoga zadivljuje njegova čednost i priprostost. On je ostao dobri naš narodni čovjek, topla naša seljačka duša. Koji ga ne upozna - divi mu se..., a koji ga pozna i upozna mora da ga ljubi, srdačno, odano, vječno, više nego brata svoga.

On živi skromno i sve što ima daje, često puta i preko mjere daje: on podupire sve siromašne znance i umjetnike, brine se za njih, kao što se uvijek brinuo za svoje roditelje, za braću i sestre i selo svoje i sve im davao. On dariva narodu, muzejima, znancima svoja najskupocjenija djela... Ali što je još važnije: on dariva svoje skupocjeno vrijeme i svoje i onako ne čvrsto

zdravlje, narodnim poslovima, vječanjima i poduzećima...“ (3^{37, 47}).

I slikar se Marino Tartaglia sjeća Meštrovića u Rimu 1914. godine: «...Bio je tada veoma popularan u Rimu. Bili smo privrženi jedan drugome. Jednom sam s njim stanovao u istom stanu, u kome smo prostorije podijelili u dva ateljea. On je ustajao vrlo rano i počinjao raditi. Svakog jutra me budio kroz jedan prozorčić, što je dijelio naše ateljee i tjerao da i ja počnem rano raditi.» (9146).

Osim ovih prijateljskih i krajnje pohvalnih prikaza Ivana Meštrovića (koje ćemo i nadalje sretati, čak i dodvoravajućih), bilo je i onih, rjedih, koji su ga kritizirali, i kao čovjeka i kao umjetnika. Naročito su poznati jal i ljubomora samih umjetnika među sobom, a što je umjetnik sposobniji i priznatiji, osude njegovih kolega općenito su češće i oštrije. Potrebno je, međutim, katkada čuti i takve kritike, da bi se u hvaljenima i kritiziranim uočile (barem u manjoj mjeri) i neke manje privlačne, ili čak negativne, osobine. Od više sam naših istaknutih umjetnika osobno čuo više negativnih nego pozitivnih sudova i ocjena Meštrovićeve umjetnosti, iako mu ni jedan od njih talentom ni stečenom slavom nije bio ravan. U pisanom obliku se rijetko tko od njih usudio izraziti taj svoj negativni sud.

Vidjeli smo da je slikar Mirko Rački još od bečkih dana bio jedan od najboljih i najprisnijih Meštrovićevih prijatelja. Zajedno su 1910. izlagali u Zagrebu, a već cjenjeniji Meštrović se više puta zalagao za njega, kao umjetnika i kao čovjeka. Međutim, dok je priznanje Meštrovićevog stvaralaštva naglo raslo, naročito 1910. i 1911. godine, nakon bečke, zagrebačke, rimske i mletačke izložbe, slikarstvo Mirka Račkoga nije steklo zasluženo priznanje i on je u domovini bio brzo zaboravljen, a u inozemstvu nezapažen. Razlog je možda i u izrazito secesijskoj stilizaciji njegovih radova, u to doba kada je secesija već odumirala, pa je tek s obnovom zanimanja za secesiju šezdesetih i sedamdesetih godina u nas revaloriziran i mnogo povoljnije ocijenjen i Račkijev slikarski opus. Zbog tog neprihvatanja u domovini u razdoblju između dva rata Rački je ostao u inozemstvu i tek nakon Drugog rata živio i djelovao u Zagrebu, ali već na izmaku stvaralačkih snaga.

Kao starac nastanio se u Splitu gdje je 1982, već u 104. godini života, novinarki Đurđici Ivanišević, a jednom i meni, pričao o svom životu, školovanju, kao i o svojim prijateljima, među kojima je Meštrović zauzimao najistaknutije mjesto.

O mladom Meštroviću, s kojim se svakodnevno družio od 1901. do 1910. u Beču i Zagrebu, pričao je sve najbolje. Ali zatim, nakon Meštrovićeve općenite slave s najtežim razočaranjem opisuje svoj ponovni susret u Rimu 1914. godine koji, s obzirom na očiti žalac zavisti, moramo prihvatiti kritički.

«...Susret 1914. za nas je bio sudbonosan. U srpnju 1914. napustili smo, moja prva žena i ja, München... U Milanu smo ostali mjesec dana, iako je stanje bilo nepodnošljivo. Osjećali smo da se kroji neka teška sudbina. Nismo imali nikoga s kime bismo uopće iskreno razgovarali... Nervoza je bila velika. Ostavili smo sve naše planove i zaputili se u Rim. Znali smo da tamo ima više naših i da ćemo se lakše snaći. Na srpskoj legaciji u Rimu primili su nas vrlo srdačno, sjećali su me se po internacionalnoj izložbi 1911. godine. Na moje pitanje koga ima u Rimu od naših, spremno su mi odgovorili: 'Pa vaš je Meštrović tu.' Dali su mi adresu, a ja, lud od veselja, mislio sam o velikoj sreći koja mi se dogodila. Sad ću konačno moći s nekim mojim dragim pripovijedati o teškim danima.

Došao sam tako bez daha u njegovu ulicu, našao broj i mislim, sad će on otvoriti vrata pa ćemo jedan drugome u zagrljaj, vjerojatno već i sluti kako trčim prema vratima, tako smo veliki prijatelji bili. Vrata mi otvori sobarica, uvede me u predsoblje, a ja sve preskakujem preko saga i stalno pogledavam na vrata u kojima je djevojka nestala. Šetam predsobljem, ne mogu stajati na jednom mjestu, snebivam se, gledam bakrorez Sv. Ivana na zidu, takvih je u Rimu bilo bezbroj. Ništa me ne može smiriti... Prošlo je već petnaestak minuta, ne mogu vjerovati, on moj Meštrović, u ovim teškim danima pušta me da čekam kao stranac, to nije istina. Pa mi smo uvijek jedan drugome le-tjeli u susret ne bismo li se mogli izljubiti dovoljno kad bismo se sreli. Nešto mu se sigurno dogodilo, mislim. Najednom čujem korake, srce mi je zastalo, to dolazi moj Meštrović. Otrčim prema vratima, kad tamo neko čudovište drvena lica, meni nepoznata držanja, valjda diplomatskoga ili komercijalnoga, ne znam više. Nije to bio moj Ivan Meštrović. Bio je to kipar Ivan Meštrović, signore Giovanni Meštrović, Johann Meštrović, ali ne i moj Ivan iz 'male gostionice'. Nisam znao gdje ću s rukama, gdje ću sa sobom. Sjeo sam, pričali smo o neakvim tricama, rastali se kao neki slučajni poznanici. U tom sam se trenutku zauvijek rastao s Meštrovićem u sebi, iako su nam se putevi poslije nekoliko puta sastajali. Tog trenutka u meni je umro moj prijatelj Ivan Meštrović, ostao je samo kipar Meštrović.

Kada je minuo prvi svjetski rat, još sam bio u Genovi, a on u Zagrebu. Tada mi je iz Zagreba pisao: 'Duka, vrati se što prije, da možemo raditi dalje za naš narod.' Mene je to razljutilo, pa sam mu napisao pismo ovakva sadržaja: 'Dragi Ivane Meštroviću, tebi je sjekira pala u med, koji ti je narod pozlatio, meni je sjekira pala u govna i mi nemamo više ništa zajedničkog, nego samo ako ti nešto lijepo napraviš u umjetnosti.' Nije mi odgovorio, zašutio je. Reagirao je skriveno, svaku izložbu posebice koju sam imao kod Ulricha on je podvaljivao... Kada je čuo da ipak loše živim u Zagrebu, poslao mi je Kerdića. Dođe Kerdić k meni, govorio je piskutavim glasom kao pokvareni gramofon, i kaže: 'Dragi Duka, poslao me Presvetli da te pitam hoćeš li primiti profesuru na Akademiji,' a ja mu velim: 'Kerdiću, reci da neću primiti službu, ma kako zlo živio. Kada bih ja radio na Akademiji sa svima bih se posvadio u osam dana, ja ne mogu raditi kako vi radite..'

Sada ga se želim sjećati samo iz mladosti..."

Račkijeva zajedljiva kritika Meštrovića kao osobe (koji je, uz svoje, izlagao i Račkijeve i Rosandićeve radove na izložbama u Britaniji 1918, i koji mu je ipak ponudio mjesto profesora na Umjetničkoj akademiji u Zagrebu, gdje je on bio rektor), pre-nijelo se i na njegovo stvaralaštvo, u čemu je bio još neobjektivniji.:

"...Bio je velika stvaralačka priroda, ali sam vidio ljude koji su bolje modelirali od njega. Kršinić je bolje radio, Toma Rosandić također. Njegov je *Grgur* loše modeliran, ta skulptura djeluje samo svojom veličinom, nabori su jako loši. *Grgur* je jak u poruci kao pest Talijanima, ali ništa drugo. *Miloš Obilić* prije je nagrda, nego lijepo djelo, jednako kao i *Šarac* i *Kraljević Marko*. Pa te podvinute noge, njegova *Majka Hrvata*, njegov *Kačić Miošić*, svi imaju podvinute noge; on je vidio egipatskog pisara u britanskom muzeju i najednom su svi bili podvinutih nogu. Kačić izgleda kao potpuni Turčin. Osjeća se da je Meštroviću nedostajala naobrazba, ali to je nadomještao učenjem 'usput', velikom inteligencijom, a znao je i nekoliko jezika, napokon, živio je u Parizu, Rimu, Londonu.» (8876; 10.285; 10.289).

Na nekoliko fotografija sačuvan je lik Ivana Meštrovića u Rimu pred Prvi rat. Tako na jednoj oko 1913. u prostranom ateljeu, još bujne duge kose, sjedeći pred slikom na štafelaju. Slika nam je inače nepoznata, vjerojatno negdje u rimskom posjedu. Predstavlja polu sjedeći polu ležeći ženski lik sa cvijetom u ruci, u golom krajoliku, s konjanikom u pozadini. Stilizacija je još herojsko-secesijska (125²⁹³; 126¹¹²⁻¹¹³; 660³⁶; 641¹⁷). Na drugoj fotografiji, nagnut nad knjigom, iz 1915, već je nešto kraće kose i prorijeđene na čelu (125²⁸⁸). Treća fotografija, iz 1915, s potpisom, dopisnica je s natpisom: Meštrović, le grand et celebre sculpteur serbe (641¹⁸; 660³⁷).

Lik Ruže Meštrović oko 1912. poznajemo s jedne fotografije. To je lijepa mlada žena, nešto krupnijih crta lica, bujne kose (125²⁹⁰; 126¹¹²⁻¹¹³; 641¹⁷).

1914. godine izlaže Meštrović jedan reljef *Borca s kopljem* na *Drugoj međunarodnoj umjetničkoj izložbi «Secesije»* u Rimu (506). Mnogo je pak značajnije njegovo izlaganje na *XI. međunarodnoj umjetničkoj izložbi grada Venecije (Biennale di Venezia)* u travnju 1914, gdje je u središnjem salonu izlagao samostalno, pa se njegov nastup na tom *Biennaleu* može smatrati njegovom samostalnom izložbom (505). To je izlaganje, poput onog rimskog 1911, izazvalo veliku pozornost talijanske i općenito inozemne, kao i naše kritike.

Spomenimo usput da je Meštrović još 1911, nakon uspjeha na *Rimskoj izložbi*, bio pozvan da izlaže u Americi. Godinu zatim bio je pozvan da izloži skulpture u Buffalu, nakon Rodinove izložbe u tom američkom gradu. God. 1915. dobio je poziv za izlaganje na pacifičkoj izložbi u San Franciscu, što je odloženo zbog rata (195¹; 2955; 9024⁷⁹).

Ivan Meštrović je još 1907. izlagao na mletačkom *Biennaleu* i bio posebno zapažen. Ugled mu je potvrdila naročito rimska međunarodna izložba 1911, pa je shvatljivo da su mu na *XI. Biennaleu* ponudili da izloži veliki broj radova, sam u središnjem paviljonu. Taj je Biennale i bio u mnogome u znaku njegove izložbe, njegovih 29 novijih skulptura.⁷⁸

Početak travnja 1914. krenuo je Meštrović iz Beograda, gdje je radio na fontani *Pobjede*, u Veneciju da postavi svoju izložbu na *Biennaleu* (1899; 1900).

Meštrovića je još 1913. pozvao da izlaže na *Biennaleu* sljedeće godine umjetnički kritičar i pisac Vittorio Pica (1864-1930), koji je od 1912-1920. kao komesar *Međunarodne rimske izložbe* zamjenjivao Antonija Fradeletta, a 1920-1926. bio je generalni tajnik *Biennalea*. On je tu, do tada konzervativnu, likovnu smotru otvorio novim i avangardnim pravcima. Prevodio je Rimbauda i Mallarméa, a autor je stručnih radova: *Studija o suvremenoj književnosti*, *Umjetnost Dalekog istoka*, *Europska književnost*, *Francuski impresionisti*. Bio je direktor umjetničke revije *Emporium* (126¹⁰; 9928²⁸). Na početku u tim odnosima u vezi s izlaganjima u Rimu i Veneciji, Meštrović, Ruža i Pica uskoro su postali dobri prijatelji.

Vittorio Pica je pisao iz Venecije Meštroviću u Rim u siječnju 1913. najavljujući njegovo izlaganje na izložbi *Rimske secesije* 1913. i *Mletačkog biennalea* sljedeće godine (na francuskome): «Dragi moj Meštroviću,

Najzad sam saznao ljubaznošću gospodina Scottija, kojem sam pisao ne znajući više kome da se obratim, da stanujete u Rimu u jednom pansionu u ulici Gregoriana i tako Vam mogu pisati i zahvaliti Vama i Vašoj ljubaznoj i miloj supruzi na dobrim željama koje ste mi tako srdačno uputili za Novu godinu, pa Vam Ana i ja oboma uzvraćamo s isto tako usrdnim prijateljstvom.

Kako Vaše zdravlje? Da li još uvijek mnogo radite? Pišite mi opširno o sebi i o gospođi Ruži, te o svojim radovima.

Hoćete li izlagati s rimskim secesionistima za dva mjeseca ili ćete radove namijeniti svojoj izložbi 1914? Narednog ću mjeseca doći u Rim sa svojom suprugom, pa se nadam definitivno dogovoriti za predviđenu samostalnu dvoranu koju želite ispuniti djelima koja još nisu bila izložena u Italiji. Ako stvar bude moguća, kao što želim, bit ću zadovoljan, tim više što se sada bavim venecijanskim bijenalima u svojstvu generalnog sekretara i živim u Veneciji. Do definitivne odluke koja će ovisiti u prvom redu o Vama, bilo bi dobro da nikome ne govorite o svojim namjerama za 1914, osim, naravno, svojoj supruzi.

Sutra ću Vam poslati preporučeno sedmi svezak moje publikacije Svjetska umjetnost u Rimu 1911, gdje ćete naći reproducirano u fotogramu 12 djela koja ste izlagali u Rimu. Osmi i posljednji svezak, gdje ću govoriti o Vašem kiparskom djelu, o naklonosti i divljenju što ih gajim prema njemu, bit će objavljen naredne veljače...

Srdačan pozdrav od nas dvoje vama dvoma.

Vittorio Pica.» (126⁶²⁻⁶⁵, 9764¹³⁹⁻¹⁴⁰).

Dvadesetak dana zatim piše mu Pica iz Milana. To nam pismo otkriva i nešto od onog drugačijeg "račkijevog" Meštrovića, koji je otada, obuzet slavom, znao nastupiti i s visoka:

"...Zaboravljate također da ste upravo Vi izrazili želju da u Veneciji postavite samostalnu izložbu, s više novih djela, te sam Vas, želeći zadovoljiti umjetnika kojeg volim i kojemu se divim, predstavio gospodinu Fradelettu i preporučio mu Vašu želju. I kad sam bio pozvan da sudjelujem u Venecijanskom odboru, i kad smo počeli raspravljati o programu izložbe za 1914, predočio sam Vašu molbu i nastojao da bude prihvaćena pod izvjesnim uvjetima, ne mogavši nikako predvidjeti da ćete se, bez ijedne riječi obavijesti, obvezati jednoj drugoj talijanskoj

izložbi i dati sva svoja djela, pa čak četiri ili pet značajnih i sasvim novih radova.

Ako Vas na sve to podsjećam, to je samo zato da stvari nazovemo pravim imenom, i ne pridavajući važnost rečenicama u kojima se prikazujete gotovo žrtvom i čovjekom kojemu dosađuju nagovarajući ga da postavlja izložbe koje ga zamaraju, ja sam još uvijek voljan da radimo u ljubavi i slozi kao dva dobra prijatelja, što i jesmo, kako bih ostvario lijepi san o Vašoj samostalnoj dvorani na Venecijanskoj izložbi 1914, ali uz uvjet da je to ostvarenje još uvijek u skladu s Vašom živom željom iz studenoga 1911, i da Vas to još uvijek veseli.

Umjetnici, i onda kada su dobri, ljubazni i inteligentni, kao što ste Vi, uvijek su nemoguća strašna djeca, i često, da bi se steklo neprijatelja, nema ničeg goreg od toga nego da im uza svu goruću snagu prijateljstva omogućite ono što oni žarko žele. Imao sam, nažalost, gorko iskustvo s Angladom, pa i s drugim umjetnicima, te ne bih želio to isto s mojim prijateljem Meštrovićem...

Ali, vraćajući se na Venecijansku izložbu, Vi biste morali shvatiti da ne možete tražiti da tamo izlažete mramorne kopije, pa ni kompletirane, onih djela koja su već bila izložena u Italiji, nego jedino ako za nju istovremeno sačuvate sva (ili sva, izuzev jedno ili dva manje važna), (koja) ste izradili u ove dvije posljednje godine i koja upravo pripremate, i koja će baš zbog suptilne draži neobjavljenog privući pažnju javnosti i kritike.

Kad smo već kod toga, delikatnost moga položaja u odnosu na izložbu secesionista u Rimu - iako Vas u stvari samo pitam hoćete li održati sasvim jasnu obavezu koju ste svojevrijem preuzeli mojim posredstvom i u vrijeme kada rimski secesionisti još nisu postojali - priječi mi da išta drugo kažem osim žive i iskrene riječi da i Vi budete kod nas nazočni s čitavom tom važnom i karakterističnom grupom djela, kao što će za talijansku

Meštrovićeve skulpture na izložbi *Biennale* u Veneciji, 1914.

skulpturu to biti Leonardo Bistolfi. Zbog toga bih Vas molio da ni s kim ne govorite o sadržaju ovog pisma, osim naravno sa svojom ljubaznom, inteligentom i ljupkom suprugom, jer je ovo pismo privatne naravi, od prijatelja prijatelju...

Jeste li primili sedmi svezak Svjetske umjetnosti u Rimu 1911. s reprodukcijama više Vaših djela i stranicama o skulpturi više mladih Austrijanaca, ali bez veze s Vašom.

Uskoro ćete dobiti poglavlje o Srpskom paviljonu i želim vjerovati da će Vam se dopasti ocjena o Vašoj umjetnosti.” (126⁶⁶⁻⁷¹; 9764¹⁴⁰⁻¹⁴¹)

U travnju 1913. čestita Pica Meštroviću što je skupština Srbije prihvatila njegov projekt Vidovdanskog hrama i medalju u spomen tursko-srpskog rata, što želi objaviti u svojoj reviji *Emporium* koja izlazi u Bergamu (126⁸⁰⁻⁸¹; 9764¹⁴³).

U svibnju iste godine (na talijanskom):

“Dragi moj Meštroviću

Molim Vas da u svojoj lijenosti odgovaranja na pisma načinite iznimku i pošaljete mi, po mogućnosti povratnom poštom, popis djela u mramoru, bronci, drvu i gipsu, koje smo izdvojili kad sam prošli mjesec bio u Vašem atelijeru.

Kad primim taj popis, tražit ću da Vam pošalju službeni poziv da u 1914. dio svojih radova izložite u Veneciji, a za nekoliko dana posjetit će Vas gospodin Romolo Bozzani, administrativni direktor venecijanske izložbe, da se uvjeri što je potrebno u vezi s Vašom skupinom radova i koja je najprikladnija dvorana da bi djela došla do izražaja...” (126⁸⁸⁻⁸⁹; 9764¹⁴³)

XI. međunarodnu umjetničku izložbu grada Venecije otvorio je stari savojski knez, vojvoda od Genove, 23. travnja 1914. Novine bilježe da su ga privukli Meštrovićevi izloženi radovi i da je izjavio: “Meštrovićeve bronce svraćaju pozornost svojom snagom i pozivaju na raspravljanje.” Meštrović mu je bio predstavljen.

Iako nije izložio brojne radove *Kosovskog ciklusa*, kao na *Rimskoj izložbi*, Meštrović je privukao opću pozornost i u Veneciji osebujnom, još uvijek secesijskom, stilizacijom svojih skulptura, ali naročito i velikom drvenom maketom *Vidovdanskog hrama*, izloženog u središnjoj dvorani glavnog, talijanskog, paviljona. On je, kao i španjolski slikar Hermes Anglada Camarasa, imao na tom *Biennaleu* samostalnu izložbu s većim brojem radova.

U tekstu pred popisom njegovih radova u katalogu *Biennalea* pisao je Mario Lago:

“...Njegova je umjetnost začuđujuća, ali još više začuđuje raznolikost njegovih djela. Tijekom same dvije godine boravka u Parizu oblikovao je pedeset statua. Spontanost i lakoća njegovog kiparskog dara imaju nešto od rasipnosti. Pred pukom statua što ih je isklesao ostajemo zaprepašteni. Reklo bi se da on stvara instinktivno, bez razmišljanja, u genijalnoj hitnji. Nijedno djelo, zaista, ne pokazuje neodlučnost, dvojbu, neuravnoteženost. Kako je zamišljeno, tako je i stvoreno. Nijedan ga umjetnik nikada nije nadmašio sigurnošću i jedinstvom zamisli i izvedbe.

Naravno da Meštrovićeva umjetnost, da bi bila toliko iskrena i izravna, jasno odražava njegovu etničku narav i ima osobine izraza s kojima se u početku predstavio i naobrazbe koja je u početku oblikovala njegov umjetnički duh. Tako njegovi likovi često imaju naglaske moćne brutalnosti koja je, vrijeđajući naš latinski osjećaj, sklona plemenitosti; a tehnika rezanja odaje izvornu vještinu; a stil popušta uobičajenom geometrij-

skom ukrasu bečkih secesionista. Ali to ne uskraćuje izrazitoj, plemenitoj i dubokoj osobnosti kipara da se jednako otkriva premašujući granice te škole.

Glas o Meštroviću bučno se potvrdio rano u Veneciji (1907), u Parizu (1909), u Beču (1910), u Rimu (1911). Ali sretan uspjeh nije pomutio prirodnu vedrinu i jednostavnost Majstora. Blage naravi, osjećajne, misaone, voli tišinu i samoću. U Rimu ga rijetki poznaju i nitko ga ne ometa.

Daleko da bi Ivan Meštrović bio samo veliki kipar: usudujem se reći da je veći pjesnik nego kipar.

Čitav njegov život podređen je jednom patriotskom zanosu...” (505²⁸⁻²⁹).

Strani su kritičari pred kosovskim junacima i *Vidovdanskim hramom* vidjeli u Meštroviću srpskog umjetnika. To je bio jedan od razloga zašto je sjevernohrvatski tisak gotovo prešućivao njegove uspjehe na izložbama u Beču, Rimu i Veneciji.

“Meštrovića prisvojiše nacionaliste, a to je loše - pisao je V. Tabain Šantić u splitskom *Našem jedinstvu*. - Meštrovića treba da prisvoji svak, najviše puk... Zašto da se daje i Meštroviću neku stranačku notu? To je apsurd! Njegova je umjetnost čisto hrvatska, narodna, i kao takovu moramo je gledati!” (1885).

Talijanska je novina *Illustrazione Italiana* pisala također: “...upoznajemo se također sa srpskom umjetnošću u mastodontskim i polubarbarskim skulpturama Ivana Meštrovića.” (1902) Firentinski *Marzocco* ga je čak nazvao “talijansko-srpsko-hrvatskim” kiparem (1902).

Londonski *International Studio* pak spominje “skulpture, monumentalne u svojoj arhajskoj strogosti tehnike od Ivana Meštrovića, hrvatskog kipara” (1902).

Potrebno je, međutim, uočiti da je na mletačkoj izložbi 1914, uz nekoliko skulptura koje bi stilom i donekle temom mogle pripasti *Kosovskom ciklusu*, Meštrović prvi put izložio i pet skulptura biblijske tematike i blaže, više lirske nego herojske stilizacije, izrađenih prethodne 1913. godine (505²⁹⁻³⁰). Osim skulptura u punoj plastici i u reljefu - mramora, bronce, drva i gipsa - Meštrović je izložio i više vaza od majolike i gipsa (izvedenih u radionici Fornaci S. Lorenzo - Mugello kod Firence) i nešto ukrašenog namještaja (izvedenog u radionici Franco Spicciani & Filli - Lucca). (505³⁰).

Dopisnik zagrebačkog *Obzora* opisao je smještaj Meštrovićevih radova na *Biennaleu*:

“U glavnom paviljonu nalaze se uz talijanske umjetnike i oni, koji se svojom individualnošću najviše ističu. Najljepše mjesto, glavna dvorana, dana je Meštroviću, koji je ovdje izložio *Vidovdanski hram*...”

Drveni model *Vidovdanskog hrama* stoji nasred sale pod kupolom i naliči ogromnom krstu sa velikom kupolom u križanju. Nad donjim hodnikom pred kupolom uzdiže se neka vrst arhitektonske tirade od redova andeoskih vizija, što kao da hoće naznačiti za svaki minuli vijek muke i ropstva, što je sada spalo i nestalo, svoju veliku hvalu u mirnoj veličanstvenoj gesti molitve, što se s ovim redovima iz ovoga hrama sve više i više u visinu diže onamo gore k nebu.

Stupovi po hodniku, donjega dijela krsta, nose krov i završuju u glavicama kombinovanim iz dviju konjskih glava sa gubicama prema krajevima. Takove su glavice u drugim hodnicima, samo u onome ispod kupole sastavljene su iz glava volovskih, jer ona kupola kao da je dom mira nakon dugih hodnika i tu se u reljefima vode volovi i konji na oranje i te-

ženje oslobođene zemlje. Tu se vije kolo slavlja oko ustalog Kraljevića Marka.

U mramornoj *Udovici* dao je Meštrović tješjenje žene po ženi iza muževe smrti takvom smjelošću, da ljudi zastaju i gledaju. Gledaju i moraju odbaciti sve, što su dosad znali i osjećali, da mogu pojmiti toga drznika, što se titra na niti između ozbiljnoga i smiješnoga, prostoga i uzvišenoga. Stoje i zgedaju se a onda se poklone. Učinilo mi se je, da tamo sa suprotne strane umjetnikov autoportret dobiva druge crte i kao da se smješka onima, koje pobjeđuje.

Od Meštrovića imade osim vaza dekorativnih i još trideset i osam (?) koje basrelijefa, koje statua.

Onda izlazi čovjek iz njegove sale i misli o njegovom djelu, koje će dugo umjetnik izrađivati." (1850⁹¹).

Poznajemo reprodukciju fotografije dijela te velike reprezentativne dvorane, slikama i dekoracijama ukrašenih zidova, u kojemu dijelu dominira velika Udovica u mramoru i skulptura dviju opisanih Udovica. (125²⁹³; 641¹⁷; 660³⁶; 9928⁸⁸⁻⁸⁹).

Nakon Meštrovićeva izlaganja na mletačkom *Biennaleu* 1914. objavljen je dvostruki II-III. svezak IV. godišta talijanske književno-umjetničke luksuzno opremljene revije *L' Eroica*, u uredništvu već spomenutog književnika Ettorea Cozzanija, svezak posvećen Srbiji, tada nakon Balkanskih ratova, a u početku Svjetskog rata. Svezak je bogato ukrašen drvorezima Emilija Mantellija i Armanda Cermignanija i jedanaest velikih reprodukcija u priložima Meštrovićevih skulptura i makete *Vidovdanskog hrama*, izloženih na *Biennaleu*. Osim članka Alessandra Amfiteatroffa o Srbiji i Italiji, revija je objavila dva opširna priloga o Meštroviću: *Kameni san* kipara Leonarda Bistolfija i *Ivan Meštrović* samog urednika Ettorea Cozzanija.

Tada je, o Uskrsu 1914, iz La Spezije, gdje je bilo uredništvo revije, Ettore Cozzani pisao Meštroviću, uoči sastavljanja toga sveska:

"Majstore!

Osjećam potrebu da Vam napišem nekoliko riječi a Vi ćete mi oprostiti slobodu koji sebi dopuštam.

Došao sam u Veneciju poznavajući ponešto, posredno, Vašu umjetnost, kao izraz jednog velikog duha, gorda, bolna i snažna.

Ono što sam vidio na Izložbi u Giardinima (Biennale) duboko me ganulo; pet sam dana beznadno kružio oko Vaših kipova, sa srcem u grču, i dušom smućenom i usplamtjelom od uzbuđenja.

I tada mi se javila gorljiva želja da što je moguće više prodrem u tajnu Vaše poezije, i da s nježnim ushićenjem brata (oh, znatno manje vrijedna!) iskažem svoju radost i svoju bol pred licem Vašeg djela.

Odviše sam smion, zar ne?

Ali ja nisam novinar: zazirao bih od sebe sama! Sjetni sam pjesnik, lutam iz sna u san, iz vizije u viziju, zarobljenik sam često njihovih čežnji koje imaju čudesna krila, ali vrlo slabu snagu za let!

Progovoriti Talijanima o Vama jedna je od tih čežnji: ona nebo dodiruje vršcima krila, ali su joj noge sputane na zemlji, ukorijenjene poput hrastovih žila.

Želio bih Vašem ljudskom i umjetničkom liku posvetiti jedan broj svoje revije *L' Eroica*.

Hoću li moći! Hoćete li htjeti?

Da bih ja mogao, potrebno je da Vi hoćete. Potrebno je da pristanete razgovarati sa mnom o svom životu i o svojoj umjetnosti, o svojoj tehnici i o svojim idealima... O tome malo znam i ne zaslužujem obzir; ali ćete mi Vi oprostiti pomanjkanje znanja, i mislit ćete na žar ljubavi kojim mislim obaviti svoj posao.

Bit će mi također potrebne mnoge i lijepe fotografije; i tu će biti velikih teškoća jer su klišeji skupi, a ja sam vrlo siromašan, tako siromašan da moram gubiti zdravlje podučavajući od jutra do mraka da bih mogao održavati *Eroicu*. Ali, s nekom većom žrtvom nadam se podmiriti troškove.

Načinit ćemo, dakle, svezak od oko 100 velikih stranica s oko 20 lijepih i velikih reprodukcija: bit će to himna ljubavi i vjere, i možda će vam biti draga.

Majstore! Hoćete li da ispunim ovaj votum Vašem imenu? Bit ću Vam vrlo zahvalan ako mi odgovorite samo jednom riječju, tako da na povratku u Veneciju budem spreman sakupljati dojmove i spoznaje koje će biti potrebne za moj posao. Čitav svezak želim ispuniti svojom rukom, jer mi mnogo toga leži na srcu, što želim iskazati i objaviti.

Još jednom: oprostite mi i volite me.

Izručite moje poštovanje Vašoj cijenjenoj gospodi.

Vaš

Ettore Cozzani." (126¹⁰²⁻¹⁰⁵; 9764¹⁴⁴⁻¹⁴⁵).

23. travnja iste 1914. godine pisao je Cozzani Meštroviću u Split, na *poste restante*:

«Najdraži prijatelju!

Fotografije sam odavno poslao u Bergamo i naručio klišeje iste veličine kao što su i fotografije, tako da s nešto margine zauzmu cijele stranice *Eroice*. Bistolfi Vam je ovih dana pisao nekoliko puta u Rim, tražeći fotografije Hrama! Pisao sam mu da ću mu fotografije poslati netom mi se vrate. Hoćete li se vratiti u Rim? Bilo bi potrebno da znam vašu adresu za eventualne obavijesti.

Pozdrav od Elene i Matelde.

Vaš

E. Cozzani.» (126¹¹²⁻¹¹³).

A 10. srpnja, desetak dana pred izbijanje rata, pisao je Cozzani Meštroviću u Rim na Srpsko poslanstvo, ne znajući njegovu novu adresu:

„Moj dragi i veliki prijatelju!

Jeste li primili moje preporučeno pismo? Bistolfi mi danas kaže da ste se vratili u Rim. Reprodukcije za časopis već su u tisku.

Nadam se složiti vam nisku bisera!..." (126¹¹⁶⁻¹¹⁷).

9. listopada, već u tijeku rata:

"Moj dragi i veliki prijatelju!

S bolnim čuđenjem primio sam danas od Bistolfija vijest da Vi još ništa ne znate o 500 lira, koje ste mi poslali za knjigu posvećenu Vašoj umjetnosti.

A ja sam Vam one iste večeri kad sam primio uputnicu pisao dugo preporučeno pismo, i zatim, videći da mi ne odgovarate napisao sam još jedno; a kasnije treće kad ste mi u Bonassolu poslali dopisnicu tražeći vijesti; i ovo je četvrto pismo...

Sada kad je ova neugodna stvar razjašnjena, javljam Vam s velikom radošću da je svezak Vama posvećen već velikim dijelom u radu. Danas šaljem Bistolfiju otiske njegova članka; moj je uglavnom gotov.

Svezak će sadržavati i dva članka, jedan Paola Orana, vrlo poznatog publiciste, kojeg možda poznajete, a drugi Aleksandra Amfiteatrova, ruskog agitatora, Pajićeva prijatelja i odličnog poznavaoa Vaše zemlje; obadva obrađuju pitanje odnosa između Italije i Srbije, - budući da ja želim, u ovo vrijeme mučnih iznenađenja i sukoba među narodima, da knjiga uspije, da veliča Vašu umjetnost, dragi Majstore, i da bude prvi korak dubokog i srdačnog prijateljstva između Italije i Srbije. A to je sada upravo potrebno pošto Austrija čini sve što je moguće da izazove podozrivost i mržnju između prijatelja koji su njezini zajednički neprijatelji.

U svesku će se također govoriti o srpskim pjesmama koje je sakupio i preveo Kasandrić.

U ime Elene i male Matelde puno srdačnih pozdrava punih poštovanja gospođi i Vama.

Vaš

Ettore Cozzani.” (126¹²⁴⁻¹²⁷).

Desetak dana zatim:

“Majstore i prijatelju! ...

Upravo sam danas dovršio pisati studiju o Vašoj skulpturi.

Što sam napisao, samo ćete Vi moći prosuditi.

Ovo Vam međutim već sada moram reći: napisao sam 42 oduševljene stranice, s najvećim žarom svoje snage, s dušom klečeći pred ljepotom, s potajnim grčem.

Ako moje djelo ostane neprimjereno veličini Vašeg djela, sigurno je da će Vam se moje nakane ukazati plemenitim i čistim.

Sada smo svi zaokupljeni uređivanjem i tiskanjem sveska: a to je malo duži posao, ali, nadam se, bit će dostojan najbolje tradicije talijanskog tiskarskog umijeća.

A. Germignani – Drvorez u časopisu *L'Eroica*, posvećenom Meštroviću

Bit će zatim potrebno da mi dade brojne adrese Srba i prijatelja Srbije, u Italiji i u Vašoj zemlji, kako bih mogao dobro rasturiti knjigu...» (126¹²⁸⁻¹²⁹; 9764¹⁴⁷).

Aleksandar Amfiteatrov, Cozzanijev suradnik u *Eroici*, pisao je u rujnu Meštroviću:

“Mnogopoštovani gospodine,

Pisao sam našem prijatelju Etoru Cozzaniju sve što ste željeli i jutros sam primio odgovor. Svezak koji je Vama posvećen sadrži: 1) ksilografije 2) članak Ettorea Cozzanija o Vašim radovima 3) moj članak ‘Nevidljivi most’; 4) možda koju Jakšićevu pjesmu, ako prijevod bude dobar.

Zahvaljujem Vam za vrlo zanimljivu večer 12. ovog mjeseca, i ako mi dopustite, nadam se da ću Vas uskoro opet vidjeti...” (126¹³⁰⁻¹³¹; 9764¹⁴⁷).

Izdanje *L' Eroice* zaista predstavlja visok tehnički i estetski stupanj talijanskog grafičkog umijeća. Naročito su je obogatili brojni ukrasni drvorezi. Iz navedene prepiske vidimo da je sam Meštrović djelomično financirao to skupo i bogato ilustrirano izdanje.

Istaknuti talijanski kipar Leonardo Bistolfi objavio je u *Eroici* dugi nadahnuti članak o Ivanu Meštroviću i njegovim skulpturama, u prvom redu o *Kosovskom hramu*:

“...Dodite!

Zajedno ćemo poći potražiti zraku svjetla da obasja viziju što je sakupljena u duši. Jer samo se naša duša može toliko rasprostrijeti da obuhvati veliko djelo u širini za koju ga je umjetnik stvorio; obuhvatiti beskrajnim nebom prema kojemu mora podignuti svoje goleme kupole i svoju nepomičnu kulu divovskih duhova.

...Tako valja vidjeti Kosovski hram što će ga Ivan Meštrović podići čistoj vjeri svoga naroda. Pravoj i dubokoj vjeri koju su poleti i egoizmi civilizacije previše udaljili iz naših savjesti, da bi nas povukla, uvjerila snagom svoga glasa koji otkriva svu tragičnu moć misli.

Jer uistinu je velika misao sadržana u idealnim linijama zamisli Kosovskog hrama.

Misao jedinstvena - sačinjena od svih misli jednog plemena; vrelo njenog života crpljeno na najudaljenijem izvoru trajnih snaga; postojana ideja; neopozivi cilj ka kojemu kroče duše sinova za nevidljivim sudbonosnim stopama duša očevâ, poticane zakonima instinkta, atavističkim ljubavima i mržnjama, vjerama što su obasjavale prve svijesti rase, svetim bolima koje joj tvori povijest, nadama koje im daju pravo na postojanje, pozvane k najuzvišenijoj svrsi postojanja: Slobodi najčistije snage jednog naroda: Poeziji...

Zacijelo žarki plamen jednog dubokog zanosa i vjera velikog umjetnika u vlastitu svijest mogla je uvjeravati Meštrovića da će njegova zamisao jedne tako različite i složene izložbe uspjeti privući pažnju javnosti, da je uvjeri ne o onome što je stvarno i opipljivo, već o onome što to mora postati...

Nikada, možda, nakon biblijskih vremena - i nakon stoljećâ Partenona - i nakon čudesa od mramora - žrtava ljubavi i milosrđa - gotičkih katedrala, nikad arhitektura kao u ovom kameonom snu nije htjela - ili će možda moći - uistinu biti ekspresivna snaga duše jednoga naroda: sama njegova duša prikazana u opipljivom obliku, vječno živa u ekspresivnim znakovima simbolâ, kao u golom bridu jedne stepenice; vječni plamen misli jedne rase, zatvorene sa svim neugasivim žarom u svom granitnom žrtveniku.

Naslovnica časopisa *L'Eroica* – 1914.

Budući da ju je umjetnik mogao zamisliti, zacijelo je narod kome je posvećena dostojan žrtvenika posvećenog krštenjem suzama i krvlju, pa će ga moći podići na slobodnim i plodnim poljima potpuno svoje zemlje. Tako, kada će golema masa kamena ocrtati svoj monolitni profil na nebesima domovine, okružen svijetlim kađenjem oblaka, neosjetljiv na olujne gromove, ili okrunjen zvjezdanim dijademima u dubini noći, tada će, od mramornog plača golih udovica, od tragičnog trajnog žara heroja, od nepomičnog topota koji nose mučenike u svete bitke, od budnih straža lavova, od nečujnog leta sokolova i od svodova blistavih kupola s mozaicima junačkih podviga naroda što pripremaju budućnost, podići će se tajanstven i svečan zbor od tisuću glasova, obnovitelj pjesama slijepih prosjaka: veličanstvena pjesma Domovine.

I tada će svijet shvatiti što je duh Ivana Meštrovića htio kazati svojim drvenim modelom hrama.” (1847³³⁻⁴⁰).

Izdavač *L' Eroice* Ettore Cozzani posvetio je Meštroviću i njegovoj skulpturi u reviji čitavih šesnaest stranica velikog formata. Njegov doživljaj mramorne skulpture *Udovice* izražen je iskrenim pjesničkim zanosom:

“Kad sam se minulog proljeća u rascvjetanim Parkovima Venecije susreo s djelima i osobno s Ivanom Meštrovićem, nisam poznavao ni njih ni njega. U Rimu je 1911. srpski paviljon bio otvoren sa zakašnjenjem, a ja nisam mogao ostati da dočekam veličanstveno otkriće: - poslije sam mnogo čitao u novinama i časopisima, također mnogo vidio na dobrim reprodukcijama, o titanskom snu, djelomično izvedenom u mramoru, ovog još veoma mladog pjesnika...

...Prigodom jednog mog zastajanja (u pripremanju izložbe u Veneciji), pomalo tužnog jutra, kada su lagune bile zastrte maglom a vrtovi nijemi plakali - ušavši u salon, bijah zapanjen obimom bijelog mramora: tek što sam skrenuo pogled, kad se jedan čudni, mekani, strasni vrtlog ženskog mesa predočio mome biću, koje se osjetilo čitavo privučeno, obuhvaćeno, pritisnuto: iz velikog bloka, između dva udara batom koji je sigurno s iskrama odbijao komade kamena, izvijalo se, grčeći se lagano u pokretu snažnog i dugog grča, jedan veličanstveni ženski torzo, sav povučen u sebe; izgledalo je kao da se žena repušta težini svoje divne kamene golotinje, a da se istovremeno proteže iz kamena u teškoj napetosti cijeloga tijela, nabijenog duševnim bolom što se prelio u čitavo tkivo i utjelovio u njoj...

Cijelo je tijelo odavalo dojam svečane gordosti koja se opažala ne samo u dubokoj iskrenosti izraza, u strogoj jednostavnosti motiva, nego i u skladu linija međusobno povezanih, s neprestanim izmjeničnim rađanjem i nestajanjem, - u širini i snazi modeliranja bez pretjeranih majstorija i mučenja, - u jednostavnoj eleganciji nekih detalja, vođeni ukusnom cjelovitosti i dekorativnom draži, kao što su ruke i valovita masa kose, u kojoj kao da se osjeća gusta čvrstoća grive, a težina i mekoća cjeline, kao što se u svim udovima osjećao otpor mlade kože, upravo napete ženskim mišićima i tetivama, odmah su se opažali, prelazeći pogledom, kao nježnim dodiranjem, po živom mesu divne raznolikosti snažnih nožnih listova i tvrdih koljena, lijepog podatnog trbuha i mekanih i uzdignutih dojki.

Časopis *L'Eroica* – 1914.

Franz Metzner

Gledao sam smeten, ne znajući što je to predamnom, s onim neizrecivim drhtajem zaprepaštenja u duši što zahvaća prostodušnog mladića koji sam želi stvoriti mišljenje o djelu, ne prema onome što čuje od znalaca i kritičara, nego prema vlastitim dojmovima i snazi shvaćanja, a boji se da će biti zaveden onim manje nevinim i svjesnim sklonostima vlastitoga duha.

Imao sam osjećaj da se nalazim pred remekdjelom, a nisam dopuštao samome sebi donijeti sud; gledao sam obuzet i neodlučan, kao da je to plod iz zabranjenog vrta; - međutim...

To golo meso odisalo je punim životom: svaki njegov oblik izgledao mi je sve skladniji i ispravniji..." (1862⁵¹⁻⁵²)

Nakon opisa ostalih skulptura i opisa samoga Meštrovića:

"Sad nam i tehnika može pomoći da shvatimo i ispunimo svoju viziju, jer i ona tvori jedinstvo s intimom te umjetnosti i s vrednotama umjetnika.

Meštrović posjeduje jedno strahovito 'rukovanje'! Kažu mi da se, kada modelira, usuduje prijeći jednim jedinim potezom dlana, od glave do stopala neke figure nadnaravne veličine, ostavljajući kuda god prođe opipavajući hitro, smjer i otisak reljefa i naznaku površine u raznolikosti svjetla i sjene. A da je tako upozoravaju nas ne samo broj i veličina skulptura u koje je on, još tako mlad, utisnuo svoj bolni i divlji žar - nego i s jedne strane fluidnost i širina i mekoća oblika nekih njegovih djela, koja otkrivaju spontanost i sigurnost stvaralačkog čina; s druge strane sklonost umjetnika prema tvrdim materijalima u kojima on često izravno kleše, reže, grize i glode sa čvrstim čeličnim dljetima.

Izgleda, dapače, kao da on svome nadahnuću nastoji nametnuti nesklonu i tvrdoglavu materiju, da bi obuzdao i disciplinirao, u trenutku izvođenja, višak siline mašte i strasti...

Zbog te lakoće s kojom i u najtvrdem materijalu postiže ono što je njegova svijest prihvatila od živih oblika, Meštrović se rado odriče gline i voli stvarati svoje oblike u golemim modelima od stvrdnutoga gipsa, da bi zatim prodirao u njih voljom šiljka skalpela i da bi uživao u otporu suhe gromade oštrom ujedu metala: a to ponekad dopušta i u kamenu i bronci stanovite žive i smjele uglatosti u skladu sa snagom nadahnuća i tragični značaj vizije koja se ne bi shvatila kad bi se mislilo da su postignute modeliranjem gline palcem." (1862⁶²⁻⁶⁴).

O tom prigodnom izdanju časopisa *L'Eroice* i o Ivanu Meštroviću kome je ono bilo posvećeno, osvrnuo se opširnije u londonskom *Burlington Magazinu* Charles Aitken (1844). Dio Bistolfigevog članka objavio je u hrvatskom prijevodu zagrebački *Savremenik* nekoliko godina kasnije, nakon završetka rata (2293).

Sasvim drugačije doživio je Meštrovićeve skulpture na mletačkoj izložbi jedan genijalni Balkanac - Miroslav Krleža. Iako je na toj izložbi osim makete *Kosovskog ciklusa* izložio i posljednje radove religiozne tematike, koji su stilski bili bliže lirskom art-décou nego herojskoj secesiji, Krleža zauzima odbojan stav u tom svom prvom susretu s Meštrovićevim skulpturama, opterećen već otprije prihvaćenim mišljenjem o negativnom i stranom utjecaju Metznera i bečke secesije na inače talentiranog našeg mladog kipara:

" - Kad ste se prvi put susreli s Meštrovićevim djelom?

- Godine 1914. posjetio sam XI venecijanski Biennale i tamo sam vidio drvenu maketu Meštrovićeva Vidovdanskog hrama. Bio sam dvadesetogodišnjak i u to vrijeme meni se to nije dopalo.

Sišao Vljaj iz Zagore, vidio u Splitu impresivne crkve, vidio karijatide koje su ga se dojmile beskrajno, i to prvo viđenje oblika i načina izražavanja ostalo mu je cijeloga života opterećenjem..." (9558¹⁴⁰; 9594¹⁴⁰; 10059¹⁴⁰).

Meštrovićevo izlaganje na mletačkom *Biennaleu* 1914. izazvalo je u talijanskom i našem tisku naročitu buku svojevrsnim skandalom, kritikom Uga Ojettija o tobožnjem Meštrovićevom plagijatu Antoineta Bourdellea.

Bourdellea je Meštrović upoznao u Parizu i prema nekim podacima prijateljevao je s njim, a prema drugima nisu se dobro slagali. Bourdelle je na mladog Meštrovića mogao utjecati svojom stilizacijom koja je težila monumentalnosti, ali Meštrović je, došavši u Pariz, već toliko bio opsjednut bečkom secesijom da je slabo prihvaćao druge utjecaje.

I Krleža piše u svom dnevniku 1942, sjećajući se svojih mladih dana, zacijelo pod utjecajem nekadašnjih polemika o Meštroviću i Bourdelleu:

"Na II (?) Biennaleu (1914, maja) ušao sam u Bourdelleovu dvoranu i, ugledavši Herakla, Bourdelleovog pozlaćenog Herakla, gdje pobjedonosno napinje svoj luk, ostao sam zapanjen, uvjeren da je to Meštrović, jer sam se kao tele izgubio u tim paviljonima, ne posvetivši nikakve pozornosti barjaku na portalu..."

Meštrović se pojavio pred nama kao Heraklo, a ja sam, eto, u Veneciji doživio jedinstveno objavljenje heraklovskog mitosa od Bourdelleove ruke, sa tako jakim šokom da me je nekoliko minuta kasnije moj prvi susret sa Vidovdanskim hramom grdno razočarao. Bila su to dva šoka, u pozitivnom i u negativ-

nom smislu, i dok sam se između onih venecijanskih paviljona i barjaka konačno snašao i tako dolutao do Meštrovićevih Udovica, sve je svršilo sa gorkim razočaranjem.

Mjesec-dva kasnije, kad sam uredniku 'Savremenika' Branku Livadiću donio svoj rukopis 'Zaratustra i mladić', ispričao sam mu tužnu priču o svome prvom susretu sa Meštrovićem, a on me je nagovarao da napišem reportažu o svom doživljaju, što sam međutim odbio. To je već bilo za prvih dana rata." (8348⁸⁸⁴⁻⁸⁸⁵; 8884¹¹⁶; 9928⁴²)

Ugo Ojetti, istaknuti talijanski književnik i likovni kritičar, pisao je u povodu izlaganja Meštrovićevih skulptura na *Rimskoj izložbi* 1911. najpohvalnije o njemu i njegovim djelima. U povodu pak Meštrovićeva izlaganja na mletačkom *Biennaleu* 1914. napisao je u milanskom *Corriere della sera* opširnu najoštriju kritiku izloženih skulptura i makete *Vidovdanskog hrama*, tvrdeći da on tek kopira djela Antoinea Bourdellea. Posebno je naglasio da je Meštrovićeva glava *Srđe Zlopogleđe* izravno nadahnuta Bourdelleovim *Heraklom (Strijelcem)*. Meštrovićev prijatelj kipar Leonardo Bistolfi nato je u tisku napao Ojettija zbog takve neobrazložene optužbe. Ovaj se branio da je taj podatak dobio od Bourdelleove supruge.

Meštrović, povrijeđen, poslao je Bourdelleu kipara Bistolfija i slikara Angladu, koji im je priznao da je njegov *Heraklo* načinjen nakon Meštrovićevog *Srđe Zlopogleđe*. Bourdelle je, veli, u Parizu bio vidio Meštrovićevu izložbu, a zatim i njega osobno upoznao i često posjećivao, a da je Meštrović njega posjetio tek jednom, uoči odlaska iz Pariza. To im je htio i pismeno posvjedočiti, ali je Meštrović odbio. Na zahtjev Anglade

Ojetti je pred Bourdelleom pobio raniju svoju tvrdnju. O tom sporu pisale su sve tadašnje novine, stvarajući od njega senzaciju.

Meštrovićev *Srđa Zlopogleđa* nastao je u Parizu 1908. godine, dok je Bourdelleov *Heraklo* 1909, a bio je izložen u pariškom *Salonu* 1910. (46²⁴; 1902).

Da bi skandal bio još škakljiviji, doznalo se da je Ojetti nakon *Rimske izložbe* 1911. tražio od Meštrovića da mu proda jedan izloženi reljef za 400 franaka. Skulptura je navodno vrijedila mnogo više i Meštrović nije ni odgovorio Ojettiju. Na upozorenje Ojettijevog tajnika da je Ojetti uvaženi kritičar, Meštrović mu je poručio da on ne običava davati poklone kritičarima i da je otkupna cijena reljefa za galerije 4000 franaka, a za privatnike 5000 franaka. Nato je uslijedila oštra Ojettijeva kritika. Talijanske su novine tada kritizirale Ojettija (46²⁴; 1889; 1893).

Kada je slikar Joza Kljaković nakon rata posjetio Bourdellea u Parizu, divio se njegovom *Heraklu*, a već stari kipar mu je tom prigodom pričao:

„Zbog ovoga moga ‚Strijelca‘ Meštrović je napravio veliku aferu na Bienalu četrnaeste godine. Ugo Ojetti je u svojoj kritici o izložbi iznio, da je Meštrović vidio i prema tome se inspirirao na mome Heraklu, za glavu svoga ‚Srđe‘. Meštrović je zamolio Angladu i, mislim, Bistolfija, da mu budu svjedoci i da od Ojettija zatraže, da demantira tu svoju insinuaciju. Meštrović je tvrdio, da nije on vidio moga ‚Herakla‘ prije nego je izmodelirao svoga ‚Srđu‘. To je bila istina, i ja sam to potvrdio Angladi i Bistolfiju. Ojetti je na koncu demantirao svoju tvrdnju.

Franz Metzner, Prag

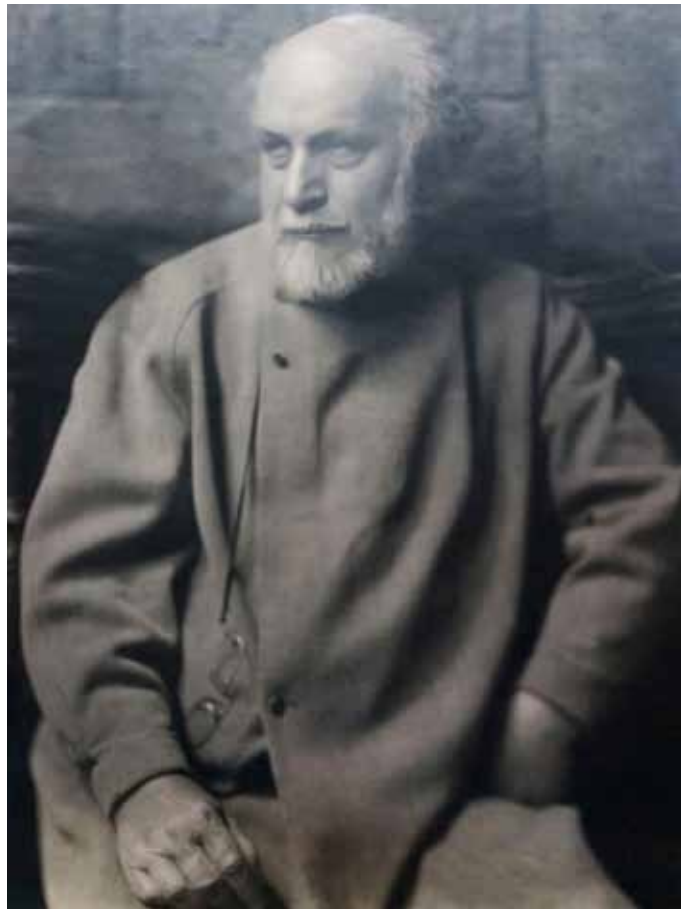

- Ja, majstore - rekao sam Bourdellu - poznam čovjeka, koji je stajao Meštroviću kao model za ‚Srđu‘. To je Andrija Milčinović, hrvatski publicista. Interesantno, da ovaj Vaš ‚Heraklo‘ ima uistinu u karakteru fizionomije nešto zajedničkoga s Meštrovićevim ‚Srdom‘, pogotovo u očima.

- Uistinu ima, ali to je nastalo odvojeno jedno od drugoga. To je puki slučaj. Ne znam, kada je Meštrović modelirao ‚Srđu‘, ja sam ‚Herakla‘ napravio devetsto devete. Gdje je sada Meštrović?...“ (10295¹⁵⁸).

Ojettijeva porazna kritika Meštrovićevih skulptura izložene u Veneciji 1914. usmjerila je i neke druge kritičare da sa sumnjičenjem pristupe tim djelima; među ostalima i Miroslava Krležu. Tako je i talijanski likovni kritičar Arturo Lancelotti u pregledu mletačkih predratnih izložaba pisao nakon rata o Meštroviću i Bourdelleu, koji su na *Biennaleu* 1914. imali svaki zasebnu dvoranu, pa je usporedba među njima bila neminovna: „...Obojica imaju mnogih dodirnih točaka; ali dok Bourdelle odmah uspijeva da zadobije, dotle Meštrović i suviše ponavlja svoje stare starinske motive asirskog porijekla te nas ne može zadobiti. Prvi put, prije 3 godine, njegova nam je umjetnost izgledala vrlo lična te nas je pridobila; danas više ne upaljuje. Razlog, što se Bourdelleu nije dogodilo to isto, jeste taj: da su Bourdelleove skulpture čovječnije negoli Meštrovićeve, Bourdelle ima jednu energičnu liniju i on je modelator izvanredne jačine. Pod njegovim naglim dlijetom likovi zauzimaju veliku intenzivnost izraza, kao što nam to dokazuju veličanstvena poprsja slikara Engra i Rembrandta i velika izrazita glava starice. Pa niti bi Herkul sa strijelom sa većom jasnoćom mogao prikazati spasmodičnu snagu čeličnih mišićja niti dinamičnije izraziti munjevni trenutak, kad zapne i odapne strijelu. Ali često je jak kipar takodjer i Ivan Meštrović, čiji autoportret sa ostrim profilom i čija mala statua Udove sa djetetom (ona mala, ne ona velika) jesu djela dostojna finog kipara...“ (3456).

Ivan Meštrović nije se nakon otvaranja *Biennalea* duže zadržao u Veneciji, nego se u svibnju 1914. vratio u Rim pripremajući odašiljanje skulptura - uglavnom *Kosovskog ciklusa* - za otpremu u Split, gdje je namjeravao iste godine prirediti veliku izložbu. U Rimu je zatekao napeto političko stanje. Rat je bio na pomolu i bilo je malo nade da će ga se izbjeći. U *Us-*

Antoine Bourdelle

pomenama opisuje razgovor talijanskih i njemačkih sudionika na jednoj večeri koji se vodio o mogućnosti i perspektivama skorog rata (429³⁰⁻³¹).

Iz Rima, u svibnju, piše prijatelju i najdjelatnijem članu društva „Medulić“ u Splitu, slikaru Emanuelu Vidoviću:

„Dragi Vidoviću,

Evo me napokon u Rimu. Sad bi mogao da odpošljem moje stvari ako ste kakovo mjesto našli. Trumbić mi je pričio da ima neka velika sala za gimnastiku u Hrv. domu, koju bi mi mogli ustupiti.

Mali Tartaglia mi je pričio da ste Vi mislili u našoj realci, nu da se bo(j)ite da Vam je neće u ovu svrhu dati.

Govorio (sam) sa Trumbićem pa nastoji da precizira za jedno ili drugo mjesto.

Svakako se požuri jer bi ja trebo da odpošaljem moje stvari tamo prije početka idućeg mjeseca ako hoćemo da se izložba otvori na prvi srpnja. Odlučite se hoćete li da izložba bude pod firmom Medulića ili ne.

Meni je svrha da moje stvari za svaki slučaj prenesem u Dalmaciju, a prenijeti ću sve što sad nije po raznim izložbama, a sa izložbama bih htio da učeram toliko koliko će me transport zapasti.

Molim te odgovori mi odmah za jednu ili drugu salu definitivno da se znadem ravnati zbog odpošiljanja mo(j)ih stvari. Ako ne bude mjesta za izložiti sve stvari to ništa nemari, izložiti će se koliko stane.

Heraklo – Antoine Bourdelle

Javljam ti za sada toliko da ćemo sigurno prirediti izložbu u Petrogradu, a detaljnije ću ti pisati kasnije ili ustmeno. Nemoj o ovoj izložbi u P. pričati nikome ništa.

Pozdrav Tebi i Tvojima od nas oboje
Tvoj kum.” (XII. 8)

Meštrović je 1914. namjeravao u Splitu izložiti sve što je 1911. izložio u Rimu, ako bude prostor dopuštao (1896-1898).

Veći dio skulptura stigao je iz Rima krajem lipnja u Split, a početkom srpnja došao je i Meštrović da postavi svoju izložbu u *Hrvatskom domu*, kako je tada bilo odlučeno. (1891; 1892) Međutim, kada je pogledao prostore što su mu stajali na raspolaganju, odlučio je vrlo obimnu izložbu postaviti u foyeru kazališta. Izložba se pripremala pod firmom društva „Medulić“. Skulpture su pomogli postavljati đaci obrtno-umjetničke škole pod nadzorom profesora Vidovića. Izložba je trebala biti otvorena krajem srpnja ili početkom kolovoza te 1914. godine.

Međutim, za veliku konjaničku skulpturu *Kraljevića Marka* ni foyer kazališta nije bio dostatan, pa je odlučeno da se ona, zajedno sa četiri karijatide, izloži na bivšem klizalištu koturaljkama južno od gradskog parka (1885; 1903).

Ali 28. srpnja, koji dan uoči namjeravanog otvaranja, buknuo je rat i od Meštrovićeve izložbe u Splitu nije bilo ništa, iako su skulpture već bile postavljene u foyeru kazališta.

Splitska pjesnikinja Verka Škurla Ilijić sjećala se kasnije svog potajnog obilaska te neotvorene izložbe malo nakon izbijanja rata.

„Tajnom protekcijom upustio me neko, i ja se ušuljah u sumračne prostore splitskog teatra, u čijem se je foyeru imala baš tih dana otvoriti velika izložba Meštrovića.

Šuljah se tajno sumračnim prostorijama u koje se ćutke bijaše stisla okamenjena Epopeja, gdje su po uglovima trnuli fragmenti nedogradjena Hrama. Bila sam vrlo mlada, a tamo pred teatrom, tamo vani s jedne i druge strane ulaza, režale su iza rešetaka dvije još ne raspakovane Meštrovićeve sfinge...

Šuljajući se tako u to doba tom prostorijom, od toga kame- na do kamena, preda mnom se nisu sterale nečije skulpture, sabrane za jednu kolektivnu izložbu, nego je to bilo more simbola, veliko Lice Naroda odvrnuto u tamu, plač udovica, vrisak siročadi, pucanje šija silazećih karijatida, rika apokaliptičnih životinja, a Marko, Srđa, Miloš i Orloviću Pavle sve sama okamenjena božanstva...

Ivan Meštrović bio je tada naša slava, naš zamah i zadržani krik naše pobjede...“ (4574).

Sam je Meštrović u *Uspomenama* pisao o sudbini te izložbe, odnosno svojih radova okupljenih tada u Splitu na nesuđenoj izložbi:

„Kad je Hrvatsko umjetničko društvo ‚Medulić‘ imalo prirediti moju kolektivnu izložbu u Splitu, našlo mi se oko 70 radova u Splitu, prispjelih iz Italije uoči samog atentata. Prijatelj Vidović mi je javio jednom kartom da je izložba zabranjena, a da su i same stvari u opasnosti. U isto vrijeme obavijestio me je Tončić, ravnatelj Obrtne škole, da je nekoliko stvari postradalo, ali da je uglavnom sve spasio i sklonio u zgradu škole, gdje misli da će biti spašene, jer nisu raspakovane, pa će on sanduke kriti kao materijal za školu. Koji dan zatim mi je opet javio, neka promislim, i ako je moguće da nađem načina, kako bi se stvari makle iz Splita, jer je u borbi s vlastima za stvari. Tončić je bio u dobrim osobnim odnosima s nadvojvotkinjom Marijom Josefom kojoj je zalazio, pa su imali obzira prema

njemu kad je energično nastupao. On se čas prije mog odlaska bio vratio iz Beča, te sam ga letimice na obali upitao, kako je primljena ‚pogibija‘ (Ferdinanda) u Beču. Prišapnuo mi je žurno: ‚Oficijelna žalost, a unutra zadovoljstvo. Bio sam kod one dame. U dvoru veselje.‘ (4870³⁰⁻³⁴).

Sad je trebalo nešto izmisliti, kako stvari izvući iz Splita. Napravio sam s jednim uglednim prijateljem Talijanom, koji je imao malu kolekciju umjetnina, fiktivni ugovor, po kom bi ja njemu bio prodao oko pedeset stvari od tih, koje se nalaze u Splitu. Ugovor smo legalizirali kod javnog bilježnika, te ga je ovaj moj prijatelj Talijan predao talijanskom Ministarstvu vanjskih poslova, tražeći da Ministarstvo zaštiti njegovu svojinu i poradi, da se s austrijske strane pusti, da se stvari vrate iz Splita u Italiju. Sjećam se komične scene, kako nas je naš zajednički prijatelj Mario Lago, načelnik u Ministarstvu vanjskih poslova, upozoravao da govorimo ispod glasa, jer da i u Ministarstvu ima austrijskih špijuna. Stvar je uspjela. Ministarstvo je javilo talijanskom poslaniku u Beču, a ovaj otišao k austrijskom ministru vanjskih poslova. Tončić je dobio naređenje, da stvari pronade i izruči talijanskom konzulatu, a konzul ih je uputio u Italiju. Kako su Austrijanci u tom času u svemu htjeli da ugode Talijanima, tako su, dapače, pomagali talijanskom konzulu, da stvari što prije i što urednije budu otpremljene.“ (429³⁶⁻³⁷)

Meštrovićeve su skulpture 25. ožujka 1915. ukrcane na jedan talijanski brod i prevezene u Italiju, gdje se i Meštrović tada nalazio u Rimu. (2060; 2078)

Od oko 70 skulptura koje su se tada našle u Splitu, Meštrović je vratio u Italiju one vrednije, od kamena, drva i bronce, dok je većina gipsanih modela - neizvedenih u konačnom materijalu, ili pak modela od kojih su postojale skulpture u drugom materijalu - ostala u Splitu. Gotovo dvadeset ratnih i poratnih godina te su gipsane skulpture bile pohranjene u *Obrtničkoj školi*; prvo u staroj zgradi istočno od Pazara (10511a^{78, 148, 156-157}), a zatim postavljene po hodnicima, u atriju i u sobama nove *Obrtničke škole* u Zrinsko-Frankopanskoj ulici, gdje su na taj način izravno djelovale na više generacija učenika te škole, među kojima su bili i polaznici kiparskog i slikarskog usmjerenja. Po osnutku *Galerije umjetnina* prenesene su, tridesetih godina, i izložene u tu ustanovu. God. 1982. dao sam, već djelomično oštećene, prelići u broncu i postavio ih u izložbene dvorane Galerije Meštrović. Mramorne, drvene i brončane skulpture *Kosovskog ciklusa* predao je Meštrović, sklopivši ugovor, *Narodnom muzeju* u Beogradu, gdje se i danas nalaze.

To je bila burna sudbina skulptura Meštrovićevog *Kosovskog ciklusa*, namijenjenog nesuđenom *Vidovdanskom hramu*.

Kontroverznost političke i umjetničke ličnosti Ivana Meštrovića temelji se uglavnom na suprotnosti njegove ranije jugoslavenske, a kasnije hrvatske ideologije. One su razlogom i pretjeranog (najčešće neutemeljenog) njegovog slavljenja, ali i kuđenja kao javnog djelatnika i kao umjetnika. Stoga je potrebno objasniti izvore i razloge njegove ranije šire jugoslavenske ideologije, kao i njegovo kasnije kritiziranje i odbacivanje te mladenačke ideologije i prihvaćanje one uže hrvatske.

Nacionalizam je europska pojava devetnaestog stoljeća. Političko i kulturno ujedinjenje narodâ koji su se smatrali jedinstvenima, a bili su rascjepkani politikom većih sila i njihovo oslobađanje od tih "stranih" sila manje se osjećao u Velikoj Britaniji i Francuskoj, koje su već bile cjelovite, ali više u Italiji i Njemačkoj, koje su zemlje tada i provele svoje ujedinjenje i oslobađanje od stranih gospodarstava i utjecaja. Posebno se već tada razvijala ideja oslobađanja balkanskih zemalja od turskog, dijela slavenskih od austrougarskog, Poljske od ruske vlasti.

Ti su se nacionalizmi temeljili s jedne strane na pravu svakog naroda na vlastitu slobodu, proklamiranu francuskom revolucijom, a s druge vlastitim tradicijama nekadašnjih političkih sloboda i povijesno-kulturnih osobnosti. Duhovnu snagu nalaze preporoditelji u dalekim, često mitološkim ili pučkim tradicijama, junačkim povijesnim i mitologiziranim junacima i zbivanjima; posebno u pučkim pjesmama i epovima *Chansons de Roland*, *Niebelungenlied*, *Kalavala*, legendama o kralju Arthuru, u hrvatskom narodu o nebuloznoj ilirskoj tradiciji, a u srpskom (i djelomično hrvatskom) narodu u pučkim junačkim pjesmama, uglavnom kosovskog ciklusa.

U Hrvata je taj kult, ne samo hrvatskih, nego južnoslavenskih, junaka razbudio još u osamnaestom stoljeću Andrija Kačić Miošić, u Crnogoraca (i ostalih južnih Slavena) Petar Petrović Njegoš, a u Srba Stefan Vuk Karadžić. Prevođenjem najviše srpskih narodnih pjesama na njemački, talijanski i francuski, upoznala se i zapadna Europa s tom balkanskom junačkom nacionalnom tradicijom.

Ilirski preporod u sjevernoj Hrvatskoj tridesetih godina i hrvatski preporod u Dalmaciji šezdesetih godina devetnaestog stoljeća, naročito pod presudnim utjecajem biskupa Josipa Jurja Strossmayera, zagovarali su u početku kulturno, a zatim i političko jedinstvo svih južnoslavenskih naroda: Slovenaca, Hrvata, Srba, Crnogoraca i Bugara.

Meštrovićevom pojavom u početku dvadesetoga stoljeća odijelili su se u sjevernoj Hrvatskoj stari ilirci, a u Dalmaciji narodnjaci od radikalnijih Hrvata, pristalica Ante Starčevića i još radikalnijeg Josipa Franka. Ipak je većina Dalmatinaca bila sklonija štosmajerovskom jugoslavenstvu, a većina sjevernih Hrvata samostalnijoj hrvatskoj politici, u okrilju Austro-Ugarske Monarhije.

Novi polet južnoslavenskoj ideologiji dao je Frano Supilo „novim kursom“ i hrvatsko-srpskom koalicijom. U isto se vrijeme razvila i ideja Srbije kao Pijemonta jugoslavenstva dolaskom Karađorđevića na vlast u Srbiji i krunjenjem kralja Petra 1904, koji je bio zagovornik južnoslavenskog jedinstva.

Novi poticaj toj ideji dala je posebno hrvatska i srpska studentska mladež u Beču, okupljena oko studentskog lista *Zore*. Jednako hrvatski i srpski umjetnici udruženi u zajedničkom društvu *Lada*.

Ideju jugoslavenstva podržavali su i poticali naročito dalmatinski omladinci, pa kad su se zagrebački članovi *Lade* udaljili od te prvotno zajedničke slovensko-hrvatsko-srpsko-bugarske ideologije, osnovali su oni, kako smo vidjeli, posebno društvo *Medulić*, u početku pod vodstvom prilično apolitičnog Vidovića, a zatim pod čvrstim i energičnim vodstvom Ivana Meštrovića (7749⁹⁵⁻⁹⁷).

Prvi politički poticaj jugoslavenskoj protuaustrijskoj ideji prouzročila je austrijska aneksija Bosne i Hercegovine 1908, na koju su reflektirali kako Srbi, tako i Hrvati. Te godine i Meštrović počima skulpturama rodoljubne tematike.

Drugi, konkretniji podstrek jugoslavenskoj politici pružila je pobjeda Srbije, Crne Gore, Grčke i Bugarske 1912. nad Turcima u Prvom balkanskom ratu. Europa nije očekivala tu pobjedu, vjerujući u snagu i bolju organiziranost turske vojske. Ni u Zagrebu većina nije vjerovala u turski poraz, osim mladih jugoslavenskih rodoljuba. Čak i A. G. Matoš, koji inače nije bio sklon velikom povjerenju mladih u Srbiju, piše u feljtonu *Živi i mrtvi* kako su se u zagrebačkim kavanama kladili tko će pobijediti, zanoseći se oduševljeno nakon pobjede balkanskih saveznika:

„Ex Oriente lux! Ta zvona što ih zadivljeni i nijemi slušamo, to su zvona visokih Dečana, ne plaćući kao dosle, već pjevajući i klićući... Ne vjerujući sebi, začuđeni kao u budnome snu gledamo, kako se poezija pretvara u realnost, kako tisućljetni san postaje istinom. Ono za čim snivaše Gundulić, Preradović, Branko i Harambašić, ostvarilo se takoreći preko noći, kao onaj grad iz narodne pjesme, koji vile za noć mogu srušiti i sagraditi. Narodna duša, ta oslobođena duša narodna, ruši skadarske zidine, trese već stambolskom kapijom.“ (10234 /1²⁹).

I mladi Tin Ujević, tada oduševljeni jugoslavenski nacionalist, pisao je 1913. u Splitu u feljtonu *Božanski lagum*:

„Došao je trenutak da svi ožalošćeni zbog čemera i boli budu veseli i da svi očajni počnu vjerovati jer se dogodilo ono što se činilo da je preko naših sila: Utopija je ostvarena i nemogućnost je postala živa činjenica.

Kosovo je oteto otimaču, sila udružena s pravom razbila je silu što je bila samo nasilje, maleni su razbili velikoga i iznenadili velike, mrcvareni su ubili ubicu i preplašili njegove ortake. Protiv volje Evrope, Balkan je spasio evropsku čast, kao što je nekada čuvao opstanak Zapada bez učešća i bez zahvalnosti zapadnjaka...

Kazat ćemo samo riječ o tome: ko je spremio ovaj rat? Narodna pjesma, narodni pjevač, umjetnik roda moga. Slijepac-guslar, on je svojim ustrpljivim stvaranjem deseterca monotonoga kao patnje raje što svaki dan bijahu iste, i svojim čemerim izvijanjem bugarštice isprekidane kao da je sva načinjena od pucanja srca, rekrutovao osvetnike kroz stoljeća spremio osvetu i organizovao buduću vojsku savremenih srpskih generala. God. 1912, to je godina dušine revanše, tada je ispunjen Vuk i zadovoljen Meštrović...“⁷⁹

O tom mladom rodoljubnom naraštaju, posebno dalmatinskom, pisao je tada, 1912, Tin Ujević u feljtonu *Za mladu Dalmaciju*:

„Odavna nije bilo življega života u našoj omladini i nikada se nije toplije osjećala potreba velikoga ideala kao u posljednje vrijeme, koje će ostati historijsko radi komesarskih zulu-ma i praska prvoga atentata. Godina 1912. bit će za Hrvatsku datum koji otvara novu epohu, jer je tada jedan nov naraštaj

počeo da razvija svoju ideologiju i da sprema djela ponosne svijesti i otporne energije. Formira se jedna nova duša, duša mlade Hrvatske koja sobom donosi jednu pravilnu valutaciju monarhijskih odnošaja; naime potpunu osudu dosadašnjega položaja sužanjskoga i jedino tačno i smisleno shvatanje nacionalizma, koji preko teorijskih i metafizičkih „jedinštava“ ide do praktičnog i pozitivnog programa Ujedinjenja...

Jer mi smo generacija velike narodne sinteze, i naš je zadatak integralni nacionalizam, bez popuštanja, bez koncesija, bez pocijepanosti...

Naše tendencije, kako se vidi, nijesu prazno političke: one su u prvome redu kulturne, ali ne mogu da ostanu samo čisto kulturne. Misao hoće da bude privedena u djelo, naša kultura ne može da ostane bez posljedica za spoljašnji život naroda i bez utjecaja na oblik države, i ona je u tom smislu politička. Političku kulturu i kulturnu politiku - to hoće naš nacionalizam dok znade da se ta dva pojma ne mogu i ne smiju *dijeliti* u praksi, već najviše *razlikovati* u teoriji: jer je narodna država nužda za opstanak i razvoj narodne kulture, kojoj ona ima da bude u isto vrijeme i izraz i uvjet.

Ona treba da budu temelji misli s kojom naš naraštaj ima da učini odlučan korak prema drugačijoj budućnosti, i ovo treba da bude idejni oslonac za djelo Mlade Dalmacije.“ (7645⁷⁷, 80).

A u feljtonu *Borba nacionalističke omladine* iste 1912. godine:

„Danas kada se iza aneksijske krize, poučena teškim iskustvom nemilih događaja, u duhu viteštva i radosti borbe preporodila Kraljevina Srbija i dokazala silnu promjenu čudesima turskih poraza, izvjesno nema ni jedne provincije srpske ni hrvatske u kojoj se ne bi osjećala potreba narodnog obnobljenja. Ima u starome svuda nešto trulo, i zato je na svim mjestima oživjela želja za svježim i mladim. Mnogo stvari treba promijeniti, mnogo nevaljala porušiti i mnogo solidna sagraditi: treba novog djela i za novo djelo treba novih ljudi. Treba da na posao dođe omladina, i da dođe s većom ljubavi, s većom svijesti i vjerom nego su došli oni prije nje...

Oživimo, ustanimo, pripravimo se za naše Krvavo Sutra, svi mi mladi koji imamo srca i koji osjećamo ličnu čast i narodni ponos i ne podnosimo okova - ni zlatnih. Pokažimo (još jednom, posljednji put!) da južni Slaveni nisu inferiorna rasa, da oni hoće slobodu, jer su je zaslužili; da su je zaslužili jer je hoće! Posvjedočimo da smo razumjeli lekcija naših mrtvih boraca, zapis mučenika još neosvećenih, potvrdimo da smo shvatili pjesnički poziv Strahimira Kranjčevića, Đure Jakšića i Vladimira Nazora, kameni manifest Ivana Meštrovića i sitni rad naše narodne obrane: divni *sitni rad za nesitne svrhe!* Dokažimo, mladi ljudi, da smo Omladina i da je naša potlačena, pogažena, pregažena, vrijeđana, okovana i razapeta među ludežima nacija ipak Nacija; otkupimo stoljetni teret teških grijeha, što pritiskuju naše mračne duše robova, i izbavimo sebe i svu nespasenu braću!...“⁸⁰

U drugom napisu iste godine *Sramotno ćutanje* napada Tinone koji pasivno podnose tuđinsku vlast:

„...Rođen u Dalmaciji, ja sam fanatičan Hrvat, fanatičan Srbohrvat i fanatičan Jugoslaven: ja sam nacionalist, ljubim cio narod i naročito ljubim krajeve koji su jadni i neoslobodeni. Beskrajno i bolesno volim tu nedostojnu Hrvatsku apatije i taj kukavički Zagreb uplašene purgarije...

Tin Ujević

Danas, kada se sva evropska štampa i cio svijet zanima za našu narodnu borbu i naročito za događaje u Hrvatskoj, kada smo i mi, ljudi novoga naraštaja, kušali da preko granica uradimo nešto za stvar naroda i slobode, danas cijela Hrvatska spava. Sva se zagrebačka opozicija sklonula u Narodnu ili Kazališnu kavanu... Najgrlatiji vikači izgubiše dar riječi otkako postoji opasnost da će riječ biti kažnjena...“⁸¹

Bio je to već otvoreni poziv za zbacivanje austrijske i austrougarske vlasti, za oslobođanjem Hrvatske i sjedinjenjem s Austro-Ugarskoj neprijateljskom državom. Bio je to uvod u Svjetski rat.

Jedan od najbučnijih u proklamiranju jedinstva Srba i Hrvata bio je Milan Marjanović, inače Meštrovićev životopisac:

„Jesmo li mi narod? Jesmo ako hoćemo da budemo, nismo dok ne znamo što hoćemo. Hrvati, Srbi i Slovenci su plemena jednoga, jugoslovenskoga, naroda koji se sada stvara i koji nastaje i koji će procvasti, po tome što ima svoju lijepu i bogatu i ako još zapuštenu domovinu, koju ljubi, brani, želi osloboditi i unaprijediti; po tomu što se sve više osjeća krvnom i duhovnom zajednicom i hoće da bude i ostane jedan i neodvojan i nerazdjeljiv; i po tom što hoće da sav bude u jednoj državi i da ta država bude njegova vlastita i slobodna.“ (3³)

A. G. Matoš je još od *Rimske izložbe* kritizirao pretjerani jugoslavenski nacionalizam Meštrovićevog kruga, naročito Milana Marjanovića, Dimitrija Mitrinovića i Iva Vojnovića, ali i Frana Supila, koji su svi htjeli rušiti staru Austriju: „Antiklerikalizam, sloboda, narodno jedinstvo itd. (Lozinke gospara Supila su sasvim iste!). Marjanović ruši nas, nas stare, nemoćne, impotentne Hrvate, a diže rep Jugoslaveniji budućnosti...“ (1478)

Matoš je zagovarao pozitivnu stranu nacionalizma, ali na kulturnom i umjetničkom polju, ne na političkom, kao glasnogovornici „novog kursa“. On nije priznavao veličinu nekog naroda, smatrajući svaki narod u biti barbarskim, nego veličinu istaknutih pojedinaca u narodu, koji svojim djelima podaju i samom narodu veličinu:

„...Baš stoga, što svaka prvoklasna umjetnost, produkt uvijek naroda, može postati međunarodnim darom, nacionalizam umjetnički (nasuprot nacionalizmu političkom) nije negacija tuđih vrijednosti. Naprotiv baš bogatstvo i raznolikost narodnih posebnih kultura je pogodba za veliku simfoniju sveopćeg međunarodnog napretka. Danas je Evropa kulturnija no u doba. kad joj se nametao po jedan jezik i po jedan stil. Kako je svaki narod žica na glasnoj liri humaniteta, svaki predstavnik posebne narodne duše je već time ujedno reprezentant čovječanstva. Molière, Dante, Goethe, veliki pjesnici i umjetnici su nosioci genija svoje rase i samo kao takvi narodni kristalizirani duhovi mogahu postati svjetionici humaniteta...

Umjetnik nije tek posljedica, već je istodobno i uzrok društvenim utjecajima, pa je umjetnik to veći, što je veća nerazmjernost između tih utjecaja, te se može reći, da je velik umjetnik onaj koji je više djelovao na narod no narod na njega. Narodni umjetnik može prema tome biti reprezentant narodnog mišljenja i osjećanja, ali može biti i reakcija proti idealu i ukusu narodnom, pa će ipak ostati narodan iz tog jednostavnog razloga, što je i on narod kao dio dotičnog naroda... Narod je umjetnik tek u svojim pojedincima, vrlo često nepoznatima i nepriznatima. Narod je barbar kao kolektivnost. Narod nije spjevao narodne pjesme kao narod, već kao nepoznati pojedinac, pa ima tek toliku vrijednost, kolika mu je produktivnost boljih individualnih vrijednosti. Ima duhova, u kojima je narodni duh cijelog naroda, a ima naroda bez narodnog duha...

Kako je svaki nacionalizam oblik borbe, u toj borbi ima udjela i umjetnost bilo direktno bilo indirektno. I umjetnost je oblik dominacije, osvajanja, kulturne međusobne borbe, izraz vitalnosti i životne sposobnosti narodne, forma otpornosti duha narodnog, koliko nije tendencijska i u službi neumjetničkih ciljeva...

U novije doba se zamjenjuje nacionalizam s patriotizmom, pa kako je svaka umjetnost nacionalistička, traži se, da svaka umjetnost bude patriotska. To ne znači samo tražiti od umjetnosti, koja je prije svega slobodan izraz ljepote, da bude tendencijska i neumjetnička, već je i ograničavanje emocionalnih umjetničkih sredstava... Pjesnici, koji su samo patriotski pjesnici, slabi su pjesnici, a ne treba zamjenjivati pjesnika slobode s pjesnicima domovine, jer domovina i narod može biti negacija one prave slobode, bez koje nema ni umjetnosti...

U novije doba ima nacionalističkih, patriotskih doktrina, koje se u tobožnjem interesu čistoga narodnoga stila dižu proti svim nenarodnim umjetničkim utjecajima, kao da ima čistih narodnih umjetnosti i kao da ima naroda jedinstvenih, čistih kao rasa. Osnovni motivi svih narodnih poezija su u jezgri istovjetni. Originalne narodne pjesme nema, kao što nema ni originalne umjetne poezije. Ostati dakle u narodnoj tradiciji, znači ostati pod onim spoljašnjim izvannarodnim utjecajima, pod kojima je ta tradicija nastala...

Naša umjetnost će dakle tek onda biti narodna u pravom smislu, kad bude velika, kad bude u velikom i čistom hrvatskom stilu. Narodne naše melodije još nisu umjetnički obrađene i još ne nađuše svog Chopina.

Naši slikari već proučavaju hrvatski pejzaž, a naše kiparstvo je u Meštroviću našlo novih izraza za naš historijski heroizam, a u Frangešu novih oblika za naš poljski rad i za savremene naše energije. U književnosti se sve više pazi na čistoću hrvatskog jezika i stila. Naš narod, umjetničkim darom jedan od prvih u Evropi, nadaren u najvećoj mjeri talentom pjesničkim, muzikalnim i plastičnim, u umjetnosti kunatori (!) i kubu-

ri, jer mu je u životnoj opasnosti sam njegov jezik i narodni život. U takvim užasnim prilikama treba da je svaki Hrvat, dakle i svaki umjetnik, branilac časti i sudbine svoje domovine, jer samo oslobođena otadžbina može biti pogodna za slobodnu narodnu umjetnost. Interes slobodne umjetnosti hrvatske nameće dakle svakom našem umjetniku patriotizam kao prvu i najsvetiju dužnost, a opominje li naša kritika umjetnike na tu dužnost nad dužnostima, ne griješi proti načelima slobodne umjetnosti, već ih - naprotiv - brani.“ (1721¹⁵²⁻¹⁵⁶; 5877¹⁵²⁻¹⁵⁶).

Za razliku od zagovornika jugoslavenske politike, koji Hrvate, Srbe, Slovence i Bugare smatraju plemenima, a ne narodima, Matoš smatra Hrvatsku narodom i državom, slijedeći starčevićansku ideologiju, i s tog stajališta kritizira nacionalizam Meštrovića i njegovih istomišljenika:

„...Jedni tvrde, da su Jugoslaveni jedan narod, mada ih činjenice kao posebna bugarska i posebna srpska narodna država sa svojim narodnim antagonizmima biju u glavu.

Drugi tvrde, da su jedan narod Srbi, Hrvati i Slovenci, treći da su to Hrvati i Srbi, a četvrti da su to samo Hrvati.

Nema sumnje da smo mi Hrvati vis-à-vis monarhiji i vis-à-vis našoj jugoslavenskoj braći iz monarhije jedini, što smo u sklop monarhijskih dijelova ušli kao narod, kao država, a ne kao pleme bez države. To je jezgro prave pravaške, nacionalističke hrvatske misli. Hrvati bijasmo, jesmo i ostajemo. U tome smo svi složni, a ostalo je posao stranačkih taktika. Hrvat je svaki onaj, koji vjeruje u Hrvatsku, koji je uvjeren da Hrvatska u svakom slučaju može sama o sebi živjeti...“ (1803; 5863).

Matoš je u napisu *Kritika ili pamflet?* kritizirao da štete Meštroviću oni koji mu, poput Mitrovića ili Strajnića, pjevaju slavopjeve, ne praveći pri tome razliku između „privatnih i umjetničkih interesa“ (1720). Sa Strajničem je došao u izravni sukob, koji je završio na sudu. Bila je to jedna crna stranica u inače beskompromisnoj Meštrovićevoj osobnoj i javnoj djelatnosti. Strajnić je predbacio Matošu da je od Frangeša primio mito da piše negativno o Meštroviću, što je ovaj na sudu i priznao i dobio tri dana zatvora i globu od 15 kruna (1834a; 10776¹⁰⁰).

Navedimo da je i najpoznatiji hrvatski pjesnik Vladimir Nazor (1876-1948), sedam godina stariji od Meštrovića, u ranijem pjesničkom stvaralaštvu bio zadojen istim legendarnim mitom Kraljevića Marka i južnoslavenskom kulturnom i političkom ideologijom, počevši 1895. sonetima *Kosovo*, a nastavljaajući 1896. i 1897. ciklusom soneta *Kraljević Marko* (2743a). Nazor je i jednu pjesmu, objavljenu u *Savremeniku* 1911. god., posvetio Meštroviću (1498a).

U Srbiji je također među mladima bio jak pokret za jugoslavenskim jedinstvom. On je došao do izražaja 1904. okupivši slovenske, hrvatske i srpske umjetnike na zajedničkoj *Prvoj jugoslavenskoj umjetničkoj izložbi*. Zajedno s Bugarima povezala ih je izložba jugoslavenskog umjetničkog društva *Lade*. Međutim, uskoro je došlo i do razilaženja u poimanju naroda, plemena i zajedničkih ciljeva, pa se zagrebačka sekcija *Lade* odvojila od te prvotne zajedničke kulturne i političke ideologije.

Najistaknutiji i najborbeniji borac jugoslavenske ideje u Srbiji bila je najveća srpska slikarica Nadežda Petrović. *Lada* je u početku, veli ona kasnije, 1912. godine, „odredila pravac zajedničkom radu, a kao simbol jedinstva podigla zastavu na kojoj je ispisano plamenim slovima ‚jedinstvo jugoslavenstva u kulturnom i političkom obliku‘...

...Odstupilo se od postavljenog načela da su Jugoslaveni jedan narod, jednih te istih tradicija, težnja, potreba, pa i jednog i istog jezičnog korijena. Ovako razdvojeni umjetnici nisu se približili jedni drugima, nego je stvoren antagonizam toliko, da su se odmah poslije druge izložbe pojavile ozbiljne diferencijacije, pa čak i sukobi prvo u mišljenjima, a zatim i među ljudima stvaranjem odvojenih grupa...“ (1732¹⁷⁹).

Jednako je ideja jugoslavenstva uhvatila maha među slovenskom mladeži. Novopokrenuti list *Preporod* u uvodnom članku „poziva slovenačku omladinu da bude junačka u borbi za svoje ideje: za ideje jugoslavenstva, za ideju *narodnog ujedinjenja Južnih Slavena*, jer pokretači *Preporoda* isto kao mi smatraju da su Srbi, Hrvati i Slovenci *jedan* narod, da su njihovi interesi zajednički i da oni moraju da imaju zajedničku budućnost...“ - pisao je Tin Ujević, preporučujući Hrvatima taj list.⁸²

Da je jugoslavenska balkanska ideologija u Srbiji imala i dubljih korijena i duže potrajala dokazuje *zenitistički* pokret Ljubomira Micića, koji na temeljima kosovskog mita i superornosti dinarske rase, a prezirući truli Zapad, stvara *Barbarogeniju*.

O nacionalizmu, a posebno o nacionalističkoj umjetnosti tih se predratnih godina mnogo govorilo i pisalo. Manje stvarno, a više euforično pisali su o tome Vojnović, Marjanović, Mitrinović, Ujević, Deanović, Grgašević i brojni drugi, ali i neki strani autoriteti, poput austrijskog povjesničara umjetnosti Josefa Strzygowskog. (1276; 1475; 1487; 1489; 1627)

O nacionalizmu kao političkoj i umjetničkoj pojavi naročito je mnogo, često i vrlo oštro pisao Miroslav Krleža. Rođen 1893, on je bio deset godina mlađi od Meštrovića. Počeo je objavljivati 1914. kada je, na *Biennaleu* u Veneciji, prvi put vidio Meštrovićeve skulpture, ali s tada aktualnom ideologijom jugoslavenskog nacionalizma upoznao se još ranije, kao gimnazijalac, oko 1910. Tada je već slušao i o Meštrovićevoj umjetnosti i o njegovim političkim i umjetničkim idejama. Kasnije se, u više navrata, sjećao tih svojih ranih spoznaja, priznajući - rjeđe - i svoje mladenačke „zablude“.

„Za naše mladenački usijane mozgove - pisao je Krleža poslije rata - blistaše Beograd magičnom svjetlošću pijemonteskog svjetionika na otoku Utopiji, u onim teškim, tmurnim noćima dugotrajnih brodoloma, od bosanske aneksije (1908), pak sve do albanskoga sloma (1915), mnogo je zanesenjaka sanjalo o Beogradu kao o maksimali južnoslavenskog narodnog i socijalnog spasenja...“

...Jedno poetsko pokoljenje „Nejunačkom vremenu u prkos’ sniva o blistavim apoteozama, uz tihi šum starih beogradskih lipa na Vračaru...“

Trokutni sistem ovog idiličnog pogleda na svijet u smislu Meštrovićevog Vidovdanskog Misterija: baza Narod, a na vrhuncu piramide Kralj. Narod - Sinteza Narodnog Jedinstva. Svi su problemi riješeni. Amen. Za tu idilu srednjoškolci su bili spremni umrijeti, a bude li potrebno i čovjeka zaklati...“ (8521, 1^{295, 297}).

Krleža je tada smatrao da Hrvati nisu sposobni samostalno riješiti svoje nacionalno pitanje, koje je mišljenje kasnije revidirao. Isprva je prihvatio i ekavicu srpskog tipa, koju se namjeravalo načiniti državnim jezikom (10704).

U isto vrijeme priznaje Krleža, duhovito i satirički, što je samo njemu svojstveno:

„Uvijek mi je neugodno, zapitaju li me (u inostranstvu) koje sam narodnosti. Jer doista! Koje sam ja zapravo narodnosti. U pučkoj školi, kad smo razbijali kolodvorska stakla, vikali banu mađarskome fuj i bili junaci kao Stjepko Gregorijanec iz ‚Zlatareva zlata‘, onda sam bio Hrvat, starčevićanac, kvaternikovac, intransigentni pristaša hrvatskog maksimalističkog programa. Samohrvat. Svehrvat. Poslije, u vrijeme Riječke rezolucije, vikali smo Rakodcaju - marš van, Fuček ban, bili smo nagodbjenjaci u interesu Srbo-Hrvata, a Đuru Šurmina, oca našega i mudraca domovine, nosili smo na leđima. Postali smo poslije liberali, kozmopoliti, naprednjaci, indiferentni u narodnome smislu i čitali smo ‚Zvono‘ Milčeka Marjanovića, nazvanoga Hercen.“

Bili smo Jugoslaveni u užem smislu, tj. u tzv. kulturnom smislu, tj. svaki je od nas vukao za sobom na špagi sadrenoga Šarca Marka Kraljevića i našega naroda. ‚Lijepa naša domovina‘ bila je za nas u ono vrijeme arija iz Donizettijeve ‚Lucije Lammermoorske‘, a Ilirci su Štosi, Frassi i cincari, kanonici, austrijska plemićka crno-žuta družba (von Gay). Bili smo Srbi, osvjetnici Kosova, ili Panslaveni, te smo o Slavenstvu govorili kao o organskoj cjelini. Mi Slaveni! Od Aljaske do Stenjevca!... Za vrijeme Austrije nismo priznavali Hrvate i nismo htjeli da znamo za te frankovačke crno-žute izrode i lagali smo u inozemstvu da smo Srbi... Bili smo dakle Srbi, ubojice Obrenovića, osvjetnici Kosova, Pijemontez! No, onda smo doživjeli i taj Pijemont i danas - naravno - nismo više Pijemontez!...“ (8521, 2⁶⁴⁷⁻⁶⁴⁸).

Mnogo kasnije, nakon Drugog svjetskog rata (1955), sjeća se opet Miroslav Krleža tih burnih, mahnitih godina uoči Prvog svjetskog rata, s naknadnim omalovažavanjem:

„Teroristička atmosfera u Hrvatskoj, od Veleizdajničkog i Friedjungovog procesa preko balkanskih ratova sve do predvečerja katastrofe 1914, puna je simptoma pubertetske histerije južnoslovenskog nacionalističkog šturma i dranga, više nalik na raspoloženja ruskih beletrističkih motiva oko 1905, nego na ozbiljno masovno revolucionarno htijenje. Niz neuravnoteženih ispada omladinskih, demonstracije, štrajkove, samoubojstva, zavjere i komplete, bježanja u Srbiju i tako dalje treba uzeti kao previranje amorfnе omladinske zbudjenosti, koja po mnogobrojnim utjecajima mnogim svojim postupcima pokazuje prefašističke simptome histeričnog šovinizma (‚Lacerba‘, Giovanni Papini, Marinetti, Vladimir Čerina, ‚Val‘, ‚Vihor‘, Barrès, Matošev baresizam, Mitar Mitrinović sa rasnom južnoslovenskom misijom od narodne pjesme do Ivana Meštrovića, liberalno naprednjaštvo sa socijalističkom retorikom, masarykovština, supilovština, itd.). (8521, 2⁶⁵⁵).

Sve je bilo pred plovidbu - veli Krleža o tom predratnom zanosu - pred dizanje sidra, na početku jedne drame za koju smo vjerovali da ne će trajati dugo i da će završiti svečanom zvonjavom na Sabornoj Crkvi, jedinstvenim, pobjedonosnim vatrometom od Triglava i Istre do Lovćena i Dunava.“ (8521, 1²⁹⁹).

Drugdje se 1947. sjeća svog mladenačkog ranovidovdanskog zanosu 1912:

„Stigao sam u Beograd u punom svibanjskom sjaju... kačaci, komite... kontrabanda oružja, zavjerenička šaputanja po čoškovima, mauzerice, džebane, oružje, sve u zanosu jednog sunčanog pokoljenja vidovdanskog misterija, pod magijom velikog čarobnjaka Meštra Ivana.“ (8521, 1³⁰¹).

Ili 1960:

Giovanni Papini – autor Boris Georgiev

„...Pod utjecajem Petra Kočića, I. Cankara, Meštrovića, Vojnovića, Tresića, Šantića, prvih pokušaja jugoslavenske političke integracije Jovana Skerlića, pod sugestivnom publicistikom - od Riječke rezolucije do Friedjungova procesa - Frana Supila, Trumbića, Vase Stajića, Milana Marjanovića, Mitrinovića itd. radale su se konture unitarističkog političkog programa na bazi ‚Narodnog jedinstva...‘ (8521, 3²⁰⁴⁻²⁰⁵).

Kako Miroslav Krleža u svakom svom osvrtu na to borbeno predratno doba ističe, Ivan Meštrović, njegov mistično-nacionalni *Vidovdanski hram*, njegove skulpture *Kosovskog ciklusa*, impresivni konjanički lik Marka Kraljevića, bili su nedjeljivi i bitni dio tog patriotskog nacionalističkog jugoslavenskog repertoara, iako je Krleža jednom sarkastično izjavio da je Meštrović bio „trgovac prve klase, umjetnik druge klase, a političar treće klase“. (91²⁶; 8022²⁶)

Ivana Meštrovića, kao glavnog predstavnika tog nacionalističkog unitarističkog pokreta, Krleža ističe svakom prigodom: ne samo u svojim političkim i sličnim sastavima, nego i u kontekstu svojih literarnih djela, sve do *Zastava*. Tako i karikirano u romanu *Tri kavalira gospodjice Melanije* 1920. gimnazijalac Puba Vlahović, predstavnik nove generacije omladine, novinar, „naprednjak i revolucionar po zanimanju“:

„...To je bilo u ono vrijeme kad je Meštrović sa svojim epigonima našao onu slavnu formulu iz gipsa, te sa svojim takozvanim voluntarizmom modelirao svu nemoguću konfuziju naših kavana i naših mozgova. Meštrovićevi kipovi značili su katastrofalni debakl svega onoga matošijanskog ‚art pour l’artizma‘ što je do onda Pubi Vlahoviću izgledalo kao Sveto Trojstvo Rime, Ritma i Forme, i on je sa svojom impulzivnom

nutrinom odmah osjetio, da je sve ono, u što je on još do jučer vjerovao, bio falzifikat i laž i da je ovo sada ono pravo i ono definitivno rješenje našega problema. ‚Novi se vjetar rodio na našim planinama i treba razbiti sve ploče Starog Zavjeta, treba povjerovati i propovijedati, i svaka naša riječ neka bude požar,‘ tako je pisao Puba Vlahović u jedinoj nacionalističkoj reviji o našem narodnom problemu, i on se snagom svoje fraze proćuo po bohemskom svijetu i dobio je aureolu maloga profeta sekte, koja je - ‚prkosila nejunačkom dobu‘...

„Poslije te katastrofe Puba je ludovao dugo i... postao profet, ničeanac i meštrovicijanac i kao čovjek Velike narodne ideje, on je...“ pisao feljton o Srđi Zlopogledi:

„Dosada, do dana današnjega, sve što smo mi imali bilo je prosta kopija i falzifikat! Mi treba da iz onih dubina iz kojih smo već u srednjem vijeku davali svijetle dokumente, iz onih dubina treba da iskopamo nove probleme. U onome ima elementarno praslavjansko nešto! Ono Slavjanstvo je moglo da sruši Olimp! I to elementarno Slavjanstvo javljalo se kod nas sporadički od vremena na vrijeme, i naš problem jest, da ovo sporadično tinjanje raspirimo u požar. U elementaran požar! Meštrovic na primjer, on je vatren jezik ovog našeg požara. Dubrovnik, kajkavska književnost kao Johanaan Ilirizma, Djakovo kao kupola. A s druge strane, crkve sredovječnog svetog carskog doba, katastrofa kosovska i pobjeda deseterca, pa Karadjordje, pa Vuk, pa Svetozar Marković! To su te dvije grane našega života, nad kojima stoji most meštrovicijanske Sinteze. Akcenat na našem sredovječnom ničeanizmu, koji je kreirao tip Marka. Mi treba taj naš pokret da shvatimo religiozno. Neoslavjanska religija! Onaj dionizijski elemenat, deseterac, naša narodna arhitektonika, naša dekorativnost, sve to treba da se izmijesi u jedno - i da se stvori. To je cement, to je baza - !“ (2457^{54-58, 66-67})

Kritizirajući nakon Prvog svjetskog rata svojim prepoznatljivim naturalističkim rječnikom ratna klanja, ali i romantičarske nacionalističke ideje koje su mu prethodile i donekle ga uvjetovale, Krleža u *Zastavama* (1967), u razgovoru Kamila Emericzia i profesora Erdeleya, piše i o Meštrovicijevom udjelu u stvaranju te patetične nacionalističke atmosfere:

„Oh ovi jadni narod, bijedne ove narodnosti u prnjama vječne narodne borbe, ova narodna ropstva i narodna oslobođenja, ove jadne opere sa bengalskom rasvjetom, sve samo slabe slike, epigonsko preslikavanje, kromolitografije u četverbojnom tisku za čitanke, Images d’Épinal: Petar Zrinski i Krsto Frankopan u očekivanju smrtne osude u Bečkom Novom Mjestu, Bitka kod Gorjana, Hrvati ubijaju Jelisavu Anžuvinsku, Šenoa, Kletva, Vivat Habsburg, Seoba Srbalja, Dolazak Hrvata, Karlo Martelo kod Poitiersa, Krunisanje Sent Ištvana, Matejko, Žiška, Korvin, Petar Svačić na Gvozdu, Sveti Sava, Car Dušan proglašava svoj Zakonik, Piloty, Benczur, Paja Jovanović, to se zove ‘kult nacionalističkih ideja’ à la Ivan Meštrović, patos epigonskog teatra bez obzira na to da li je slavenski, antislavenski, germanski, antigermanski, austro-madžarski ili ne, ginemo na barikadama s narodnim barjacima u ruci, zviždi tanad oko naših glava, ništa to, Avet Markova Gnjeva predstavlja našu rasnu superiornost, ginemo na Kosovu, lijepa naša domovina, glavno je da je banalno i zaglupljujuće, jer što je gluplje, bolje djeluje, svekoješta...“

„...Molim vas, centralistička politika je, uprkos svemu, politika velikog stila! To je politika jugoslavenskih razmjera! Opro-

stite mi, to nije sitno, provincijalno, varmeđijsko nadmudriva-
nje još iz vremena Hrvatskoga Sabora. Eto, Ana i ja bili smo s
Maestrom Meštrovićem u Beogradu, Maestro je bio ljubazan i
pozvao nas je kod 'Srpskoga Kralja', vi znate, bilo je to svoje-
vremeno - na vašu inicijativu, Ana se dopisivala s Maestrom,
Ana je objavila o Maestru na temelju vaših sugestija nekoliko
feljtona, i ona je, ako se sjećate, upravo uz vašu pomoć, bila na
putu da organizira izložbu njegovog Vidovdanskog ili Kosov-
skog Misterija u Pešti, ali je u to buknuo ovaj prokleti rat i sve
odnio do đavola, a tako, u razgovoru sa Maestrom, Maestro se
složio s nama, da mora priznati kako je beogradska politika, za
razliku od ove naše zagrebačke, ipak politika velikog stila."

Sasvim je drugačije od Krleže Meštroviću političku ulogu
u tim presudnim godinama prikazao književnik Bogdan Radica,
kiparev prijatelj naročito u američkoj emigraciji (1983):

"Bila su značajna i herojska vremena, u kojima je Ivan Meštrović stvarao '(ne)junačkom vremenu uprkos'. Raspadanjem Osmanskog carstva, za kojim je vrlo brzo slijedilo i komadanje Austro-ugarskog, pojavljivali su se na Balkanu i u Srednjoj Evropi odlučni događaji, koji su išli za tim da preokrenu sudbinu i Južnog Slavenstva. Bilo je sasvim prirodno da i jedan veliki stvaratelj Meštrovićevih razmjera nije mogao ostati ravnodušan, ni hladnokrvan. Stvaratelj Meštrovićevih razmjera proizlazi iz naroda i živi s narodom..." (9227⁴⁻⁵)

Ali, naglašava Radica: „...Ja ponovo ističem da je to bila vizija samo jednog dijela obrazovane elite, koju je većina stanovništva ignorirala i u njoj nije učestvovala.“ (9228¹⁰³)

Meštrovićeva iskrena, vatrena i borbena privrženost jugoslavenstvu, bratstvu sa Srbima, vjeri u bolju zajedničku političku, gospodarsku i kulturnu perspektivu, imajući naročito uvida u egoistične interese europskih velesila, sve je to, s gledišta razdoblja između dva rata, pogotovo iz razdoblja nakon Drugog svjetskog rata, a naročito nakon posljednjeg srpsko-hrvatskog rata, umnogome bila zabluda. Zbog toga su i stručnjaci i laici spremni kritizirati Ivana Meštrovića kao političara, a mnogi dosljedno tome i kao umjetnika stvaraoca. Njegovo napuštanje jugoslavenske ideologije i prihvaćanje isključivo hrvatske, najčešće je okarakterizirano kao politička prevrtljivost i režimski konformizam, u skladu s osobnim materijalnim interesima i težnjom za slavom.

Nužno je, međutim, uočiti i analizirati ne samo kulturnu atmosferu i stanovite Križanićeve sveslavenske i Strossmayerove južnoslavenske zavodljive ideale, nego naročito tadašnje političko stanje u Europi i na Balkanu, da bi se moglo razumjeti danas nama teže shvatljivo političko uvjerenje tadašnje mladeži, posebno one južnohrvatske, dalmatinske.

Vidjeli smo da su svi istaknuti dalmatinski javni djelatnici, a i veći dio onih iz sjeverne Hrvatske, bili više ili manje zadojeni tom štrosmajerovskom ideologijom, koja je na sjeveru imala korijene još u Gajevom ilirizmu, a na jugu u Nodilovom jugoslavenstvu. Ne samo oni i kasnije dosljedni i bučni glasnogovornici jugoslavenstva, poput Vojnovića, Marjanovića, Mitrinovića, Čerine, Čurčina i brojnih drugih, nego i oni koji su kasnije, razočarani u mnogim svojim idealima prije ujedinjenja, u novoj zajedničkoj Kraljevini Jugoslaviji postali dosljedni Hrvati, mnogi čak i kritičari srpske hegemonije. I pjesnici poput Nazora, Ujevića, Andrića ili umjetnici poput Meštrovića, Deškovića, Mišea i drugih, pisali su hvalospjeve Srbiji i jugoslavenstvu. Čak i kasnije najoštriji i najzagriženiji kritičar predratne jugoslavenske ideologije, Miroslav Krleža, kako smo vidjeli, sam priznaje svoj mladenački zanos južnoslavenskom

meštrovićevskom rodoljubnom mistikom; dapače, oštrica njegove kasnije nesmiljene kritike svega što je bilo u vezi s kosovskim idejama ranog Meštrovića, uzrokovana je baš uočavanjem te svoje vlastite obmane. Međutim, kritike Meštrovićeve rodoljubne politike i umjetnosti pisao je Miroslav Krleža ne samo kao dosljedniji Hrvat, nego i kao socijalističko-komunistički orijentirani javni djelatnik.

Meštrovićevo političko uvjerenje razdoblja od studentskih dana pa do Prvog svjetskog rata, a dosljedno tome i njegovo umjetničko usmjerenje, uvjetovano je trima političkim činjenicama, koje smo danas vrlo lako voljni previdjeti.

Prvi poticaj tom rodoljublju i tematici njegovih skulptura od 1907-1913, koja je osobito došla do izražaja u *Kosovskom ciklusu* i u zamisli *Vidovdanskog hrama*, bilo je tursko robovanje. Generacije nakon sloma moćnog Otomanskog Carstva na Balkanu u Balkanskim ratovima izgubile su osjećaj stalne opasnosti od tog Damoklovog mača, koji je četiri stoljeća visio i nad našim narodima. Mladi Meštrović, odrastao i odgojen u krugu krajinskih izbjeglica pred Turcima, na granici, gdje su sukobi s njima bili svakodnevni, obrazovan Kačićevom pjesmaricom i narodnim junačkim pjesmama, nije mogao izbjeći to svoje osobno, društveno, moralno i umjetničko suočavanje s njima. Stoga je potpuno shvatljivo da mu je prostorno i vremenski inače daleka kosovska tragedija bila svakodnevno bliska i da je u njemu izazivala akumulaciju energije koja se stvaralački likovno iskazivala u tematskim angažiranim skulpturama, od reljefa pučkog guslara do kolosa Kraljevića Marka. Nestajanjem Turske s balkanske političke pozornice, nestaje i njegovog otpora prema njima; dapače, njegov osobni odnos prema bosanskim muslimanima postao je vrlo dobrohotan. Nije, dakle, nikakva srpska propaganda uvjetovala njegove kosovske junake, nego njegov osobni doživljaj tog stoljetnog neprijatelja.

Kada je izbio Balkanski rat, 1912, Meštrović je izjavio zadržskom *Narodnom listu*: „Ovo se je moralo dogoditi. Niesam se nadao ovako brzo, akoprem sam bio optimista. Hram su kosovski već srpski vojnici podigli našem narodu, a umjetnici će bezdvojbno kulturi i slavi bivših i sadašnjih Kosovljana.“ (1820; 1842).

Drugi poticaj Meštrovićeve političke orijentacije bila je podređenost Dalmacije Austriji, a gornje Hrvatske Ugarskoj i Austriji. Da je mladi Meštrović pritajio svoju nacionalnost i uključio se u bečki - inače internacionalni - kulturni i umjetnički krug, u koji su ga i sa službene strane zvali, stekao bi još veće priznanje i korist kao neki drugi javni djelatnici iz slavenskih zemalja koji su postali dio austrijske ili njemačke baštine, ili kao još brojniji književnici i umjetnici iz raznih europskih zemalja, koji su ušli u sve antologije svjetske umjetnosti kao pripadnici „pariške škole“.

Austrija, odnosno Austro-Ugarska, bila je tada, početkom stoljeća, već politički trula, birokratizirana i konzervativna. Ali ni konzervativni pečat što ga je Beču dao njegov poznati načelnik Lueger, nije mogao taj europskoj kulturnoj metropoli, u prvom desetljeću dvadesetoga stoljeća, oduzeti primat kozmopolitskog kulturnog i umjetničkog žarišta prvoga reda.

Nacionalizam koji se rodio u Francuskoj u početku devetnaestoga stoljeća, koji je dominirao Europom sredinom stoljeća i ujedinio i oslobodio Italiju i Njemačku, a u nas se razvijao u drugoj polovici stoljeća, morao je buknuti na pragu novoga stoljeća. Slavenski narodi, Poljaci, Česi, Hrvati, Slovenci, dosljedno su povijesno morali težiti političkom i kulturnom

osamostaljenju, ili barem široj političkoj autonomiji u sklopu neke veće tolerantne države.

U Hrvatskoj je, u prošlom i početkom dvadesetoga stoljeća, manje bilo težnji potpunom odcjepljenju od Austrije i Beča, od narodnjaka do starčevićanaca, od radićevaca do frankovaca.

Težnja za odcjepljenjem od Monarhije razvila se naročito među dalmatinskom mladeži usporedo s jačanjem jugoslavenske ideje u početku kulturnog, a zatim i političkog zajedništva s Kraljevinom Srbijom, koja je postala Piemontom južnoslavenskih težnji i borbi.

U sjevernoj Hrvatskoj, osobito u Zagrebu, veći je bio otpor prema Mađarima, njihovoj politici i njihovoj administraciji, nego prema Beču i Austriji. Težnje opozicije su se u predratnim godinama usredotočile na stvaranje trialističke austrijsko-ugarsko-hrvatske države. Beč je, uviđajući potrebu popuštanja, unatoč konzervativnom stavu cara Franje Josipa, bio sve skloniji tom rješenju. Ono bi produžilo život monarhiji koja je bila svjesna da joj prijete raspad. Prijestolonasljednika nadvojvodu Ferdinanda gledalo se kao budućega vladara koji je pružao nadu takvog rješenja.

Ali Hrvatska je nalazila žestoki otpor trijalizmu u Ugarskoj, koja se time smatrala ugroženom u svojim privilegijama nad Hrvatskom. Mađari su raznim političkim potezima i intrigama nastojali spriječiti takvo rješenje krize Monarhije.

Bečki *Slavisches Tagblatt* pisao je 1911. godine:

„Hrvatski narod, čija je vjernost i odanost Habsburžkoj kući nenadkriljiva i svakome u Austriji poznata, došao je do spoznaje, da mu je postao nemoguć razvitak bilo u političkom, kulturnom ili gospodarskom obziru pod auspicijama dualizma. U političkom obziru gospodare u kraljevini Hrvatskoj Magjari poput despota, i svaka tužba zarobljenoga naroda stigmatizira se i sa strane ministarstva vanjskih posala kao pobuna protiv Habsburške kuće. Takvim sumnjičenjima i niskim podvalama hoće da se u očima čitavoga svijeta ojača dualizam.

Jedan dio hrvatskih umjetnika, na čelu sa dalmatinskim Hrvatom Meštrovićem, svojim sudjelovanjem na međunarodnoj izložbi u Rimu u paviljonu Srbije uložio je glasan protest protiv intriga obiju vlada.“ (1550)

Treći poticaj Meštrovićevom političkom usmjerenju Jugoslaviji, tada prema Srbiji, bila je stalna opasnost od talijanskog presizanja za Istrom, Hrvatskim primorjem s Rijekom i Dalmacijom do Kotora.

Raniji dalmatinski autonomaši, idejno predvođeni Tommaseom, a stvarno Bajamontijem, pretvarali su se, gubitkom splitske i ostalih općina osamdesetih godina, u talijanske iredentiste. Autonomaši su imali cilj samostalne Dalmacije, ni pod talijanskom ni pod ugarsko-hrvatskom vlašću, administrativno-politički izravno pod Bečom, ali s vlastitim Dalmatinskim saborom i sudjelovanjem u bečkom Carevinskom vijeću. Beč ih je podržavao (suprotstavljajući se tek Bajamontijevom liberalizmu), sve dok nisu počeli priželjkivati pridruženje Italiji. Otada Beč pomaže narodnjake (aneksioniste), ali ipak ne udovoljava njihovoj želji pripojenja Dalmacije banskoj Hrvatskoj. Prema borbenoj generaciji mladih dalmatinskih nacionalista koji se sve više usmjeravaju prema drugoj državi, prema Kraljevini Srbiji, propovjedajući - u početku skriveno, pod okriljem kulturne suradnje, a zatim sve otvorenije - odcjepljenje od Austro-Ugarske i ujedinjenje s ostalim južnoslavenskim narodima, Beč zauzima sve odbojniji stav i primjenjuje repre-

salije. Postojala je među hrvatskim nacionalistima i odvojena zamisao da i Srbija uđe s Hrvatskom u trijalističko uređenje Monarhije, iako je bilo teško vjerovati da bi se sami Srbi s time složili.

Ideju zajedničke južnoslavenske države obrazlagali su jugoslavenski nacionalisti boljim zajedničkim nastupom na međunarodnoj europskoj političkoj i gospodarskoj pozornici.

Ali još je jedan strah stalno postojao među dalmatinskim rodoljubima, koji nije toliko pogađao one sjevernohrvatske: strah od talijanskih aspiracija. Oslobođanjem od austrijskog političkog okrilja dalmatinski Hrvati ne bi više bili sigurni od prekomorskog susjeda koji je cijelu istočnu obalu Jadrana smatrao svojom, opravdavajući to stoljetnim povijesnim adutima Rimskog Carstva i Mletačke Republike. Ne samo to: Kraljevina Srbija i Kraljevina Crna Gora bili su tada u vrlo dobrim odnosima s Kraljevinom Italijom, naročito popularnošću srpske pobjede nad Turcima u Balkanskim ratovima, a i rodbinskim vezama talijanskog i crnogorskog dvora. Hrvati su pak, ugušujući za račun Austrije revoluciju u Italiji i boreći se na strani Austrije protiv oslobođenja i ujedinjenja Italije, stekli vrlo loš glas kojim su Talijani plašili djecu. Sve je izraženija bila spremnost Italije da osim Istre i Hrvatskog primorja, zaposjedne sjevernu i srednju Dalmaciju, a južnu Dalmaciju prepusti Kraljevini Srbiji, koja je već dugo žarko željela izlaz na more. Opasnost takvog rješenja budućnosti Dalmacije očitovala se najugroženije u početku Prvog svjetskog rata, kada su i saveznici tajnim *Londonskim ugovorom* obećali nakon rata takvu podjelu našega primorja, da bi Italiju pridobili na svoju stranu. Međutim, cjelovita i politički jaka južnoslavenska država omogućila bi očuvanje čitave Dalmacije u novostvorenoj državi, kojoj su i saveznici, a osobito Francuzi i američki predsjednik Wilson bili skloni. Da nije nakon Prvog svjetskog rata stvorena država Srba, Hrvata i Slovenaca, posve je sigurno, čak i u priznanju samostalne Hrvatske, da bi južni dio Dalmacije pripao Srbiji, a srednji i sjeverni Italiji. Stoga su se i Meštrović, i Supilo, i Trumbić, uza sva sve lošija iskustva s Pašićem i srpskom politikom, ogorčeno borili za stvaranje cjelovite južnoslavenske države. Žalosan iskustvo NDH u Drugom svjetskom ratu i pripajanje Dalmacije Italiji potvrđuje strah generacije od Prvog svjetskog rata.

U emigraciji 1915. godine u Londonu mladi Augustin Ujević piše dugi članak pod naslovom *Značenje Dalmacije*:

„U ovome trenutku velikih odluka, kada sva mladost i snaga evropskih naroda pravi pomični zid od mesa i krvi na granicama, i kada želja svih koji imaju smisla za pravdu u odnosima ljudskih skupina da međe naroda budu međe država i da se etnička sadržina pokrije s političkom formom, svako jugoslavensko srce strepi od jedne sumnje i od bojazni, svaka jugoslavenska misao ima jedan upitnik: *Što će biti s Dalmacijom?*

...Talijani koji su do juče priznali i sami da je Dalmacija slavenska (oko 97 ili 98 postotaka daje značaj jednoj zemlji), Talijani, koji nijesu imali ozbiljnih težnja na ovu stranu Jadrana, i koji od 1903. nijesu bili protivni misli sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, odjedared proglašuju svojim ne samo Trento i Trst nego Istru, te cijelu Goričku i dio Kranjske, nego i Rijeku, nego i sveto i nepovredivo dalmatinsko tlo!

Iskorišćujući pogodni evropski položaj, dok su sve druge sile zabavljene ratom, Talijani hoće da ušičare što više, i oni ulaze u makijaveljske pregovore i trgovanje s onim što nije njihovo, i u strahu od države, koja se još nije rodila, oni traže zemlju što im ne pripada...

...Otuda je važnost Dalmacije dvostruka: prije svega, ona kroz vjekove podržava duhovni život u našem narodu, našu riječ i našu pjesmu; drugo, ona u novije vrijeme predvodi hrvatstvo na putu jugoslavenstva, a jugoslavenstvo u kulturu: Bošković je Dalmatinac, Nodilo je Dalmatinac, Meštrović je Dalmatinac. Ona ima da bude prelaz i veza između Slavenstva i Zapada, dajući etničku sadržinu duboke slavenske duše u izrađenom zapadnom obliku. Njena je težnja da ostvari za se i za narodnu cjelinu slavensku kulturu zajedno s evropskom civilizacijom...

...Ali za nužnu utakmicu u savremenom natjecanju nove Evrope izbile su iz slavenske zajednice u Dalmaciji ličnosti: učenjaci kao Natko Nodilo, pjesnici kao Vladimir Nazor, umjetnici kao Ivan Meštrović, i zvukom riječi ili pokretom kamena izrazili su smisao općega bola i ćutanja...

Hrvatstvo i Jugoslavenstvo se ne isključuju nego se uslovljuju; hrvatstvo sa srpstvom i slovenaštvom sastavlja jugoslavenstvo, jugoslavenstvo se razlaže u hrvatstvo od kojega živi...

Politika i kultura se ne isključuju nego se popunjuju; politika ima da bude dio kulture i da bude kulturna; kultura ne treba da bude 'politička', ali će, ako je potpuna, donijeti svoje pojedince na tome polju...

Dalmacija, snošljiva, širokogrudna i miroljubna Dalmacija, imat će da vrši tu svoju uzvišenu funkciju kada bude trebalo da iz one mučne i duge borbe prijedemo u eru plodna rada...

Dalmacija, kao Istra i kao Hrvatsko primorje, morat će da prirodno pripadne Jugoslaviji, koja onda neće biti prijetnja nikomu...

U Jugoslaviji Dalmacija će biti bitni sastavni slobodni dio, dok bi u Italiji bila samo zarobljena kolonija, kakvogod Eritreja. S toga razloga pitanje Primorja ostaje pitanje mira, to jest najteže pitanje.⁸³

Beč je, nakon pada Bachovog apsolutizma i donošenja ustava, bio prilično tolerantan prema političkim manifestima i kritikama naroda svoje mnogonacionalne zajednice. Nije reagirao ni na kulturno povezivanje Dalmatinaca s jedne strane s Talijanima, a s druge sa Srbima. Ali kada su dalmatinski iredentisti počeli otvoreno propovijedati odcijepljenje Dalmacije od Austro-Ugarske i pripojenje Italiji, ili dalmatinski nacionalisti pripojenje Hrvatske Srbiji, onda su počela uhođenja, ispitivanja, politički sudski procesi, pa - uoči i u vrijeme rata - i uhićenja.

Tijekom Balkanskih ratova hrvatski su jugonacionalisti postali naročito bučni, zalažući se otvoreno za ujedinjenje južnih Slavena izvan Austro-Ugarske. U Dalmaciji je tada izvršen popis politički sumnjivih ljudi. Srpski ministar Pašić upozorio je 1913. Meštrovića, kada je taj bio u Beogradu, da Beč želi sukob na Balkanu, pa neka upozori istaknute ljude u Dalmaciji da se navrijeme sklone, jer će ih „Austrijanci sve pozatvarati i biti okrutni kako bi obezglavili narod“.¹⁴¹

U jednom autobiografskom rukopisnom kratkom sastavu sam Meštrović piše, u trećem licu, između ostaloga: „...Zatim dolazi balkanski rat i Skadarska kriza. M. piše jedno otvoreno pismo u bečkoj novini 'Die Zeit' protiv austrijske a za srpsku tezu. Austrijske vlasti mu spremaju proces, ali poslije odustaju od toga.“ (VIII. 4)

Meštrovićev opširni dopis o tadašnjem albanskom pitanju, poslan iz Rima u siječnju 1913. uredniku lista *Die Zeit* u Beču, s današnjeg stajališta slobode narodâ, ne opravdava njegovo stajalište. Jugoslavenska je politika tada zahtijevala slobodu

srpskog, hrvatskog, bugarskog i slovenskog naroda na Balkanu, ali u isto vrijeme nije priznavala samosvojnost albanskog pa ni crnogorskog naroda, a pogotovo ne nacionalnih manjina u budućoj trojednici Srba, Hrvata i Slovenaca. To je osporavanje Albancima njihovih luka, jer je Srbiji nužan izlaz na more; to je početak onih presizanja Srbije na Kosovo i Metohiju, jer su nekada u prošlosti to bili srpski krajevi, ali tada naseljeni većinskim arbanaškim muslimanskim žiteljstvom, koja će presizanja i kasnije dovesti do otvorenih sukoba Srba i Kosovljana. Iz ljubavi prema Srbiji, i Meštrović postaje pristran i nepravedan prema Albancima. Njegov nam dopis objašnjava ne samo njegov tadašnji stav, u vrijeme Balkanskih ratova a uoči Svjetskog rata, nego i opći stav hrvatskih jugonacionalista, pa ga donosimo u cijelini, pisanog ekavicom, kako ga je objavila splitska *Sloboda*, iako ga je Meštrović, bez sumnje, pisao na njemačkom:

„Gospodinu uredniku lista 'Die Zeit'.

Gospodine!

Iako retci koje imam čast da Vam uputim ni u kom pogledu ne govore o skulpturi i bilo kojoj umjetnosti, ipak se nadam da ćete imati kurioznosti da blagonaklono primite i obelodanite prosto i iskreno mišljenje jednog umetnika o znamenitim i nerazgovetnim događajima naših dana. Odasvuda izbijaju najrazličitija stanovišta i nameću se najnerazumljivije pretenzije; ljudi prete nasiljem i grozotama, pa nam život više liči na utvare podivljale i otrovane mašte, nego na čovečji život država naroda, vlada i parlamenata. Svetska politika našeg momenta ne izgleda više ni najmanje na trud oko sveopšte uljudbe i posvećenosti, te i države hoće sasvim da prekinu svoj život kao organizacije za izgradjivanje čovečnosti i jačanje svetske duševnosti. Ljude je manito spopao nagon prevlasti i volja oholosti, nagon slep i volja kobna, odrodjena i pobesnila, duboko neuzvišena, čak neistinita i neiskrena nego sramno i bedno lažna i bogomrska; ljudi žive od pretnja ratom i od krvožednosti; igraju se jezikom, vatram i žongliraju svetskim ratom; hoće da sva stanovišta izravnavaju topovskim metcima, i da sreću, blago, mir i život neprebrojenih miliona strovale u pakao i u smrt. Neka bi u strašnom času bila saslušana i neprezrena reč jednog umetnika primitivnog pesnika sa slovenskog juga, čija muza mora da zamukne kad oružje dodje da odlučuje sudbine, ali koji sam ne može da ne govori kada se snuje zator njegovoj rasi; kad se od njegovog maloga naroda traži samopovreda nacionalne časti, nacionalno samoubijstvo ili makar kakav nestanak sa zemljine kugle.

Sukob izmedju Habsburške Monarhije i Srbije, do užasa napet, nije u stvari sukob dvaju država, nego jedne države i jedne nacije, jedne veoma velike i jake organizacije i jednog organizma koji nije nemoćno malen i koji ni malo nije bez ikakvog istorijsko-moralnog smisla. Ceo svet govori o jednoj kaznenoj ekspediciji protiv Srbije, i reč Rat iako teška od značenja, postala je i odveć laka. Ali kako ja ne razumem politiku, nego mislim jednostavno kao i moj narod na slovenskom jugu, ne mogu da razumem ni kako dolazi do toga da se Austro-ugarska Monarhija sprema u rat protiv istog naroda čiji je veći deo njegov podanik, bori protiv Turaka da oslobodi svoje namučene saplemenike i da nacionalnim i svetskim ratom osvoji zemlje koje po historijskom pravu treba da su njegove. Da li ljudi u Austriji vole Turke ili njihovo vladanje? To kod nas niko ne bi verovao, jer kad su austrijske trupe došle u Bosnu - pripovedahu tadašnji vojnici - trebalo je u njima izazivati nasljedno neprijateljstvo protiv Turaka. A šta će se tek sad kazati? za

vojnu radi Turaka (ili radi Arnauta, radi koga?). Je li moguć rat Srba protiv Srba, Jugoslavena protiv Jugoslavena, Slovena protiv Slovena? Za čim ide Austrija kad se sprema protiv Srbije, i kako da se to opravdava? Da li su se možda ljudi što su na vlasti zabrinuli da šest miliona Srbohrvata u buduću neće tako krotko služiti - kao što sad u Zagrebu divno čine. - Tu je pitanje zaista teže. Ali se ne može ni pomisliti da bi bilo bolje kad bi četiri nova miliona Srba preneli u monarhiju i kad bi se sa pobjedjenim predratnicima postupalo kao što se postupa sa narodima Monarhije; jer Srbi nisu mogli da za petstotina godina azijske tiranije zaborave svoj četiristogodišnji slobodni život, i to bi još manje mogli danas, u parlamentima Habsburške Monarhije. Toga su svesni ima toliko godina već i austrijski vlastodršci, i zato se radilo sve da se suzbije srpska volja, ne bi li se ostatak već jednom predao. Tako je pronadjena i arbanaška nacija, da bi se Srbi mogli da biju po turskom uzoru, austrijskim načinom. Otkuda ta improvizovana ljubav za egzotičnu naciju koja se u svom nomadstvu po turskoj anarhiji zabavljala odsečenim glavama i koja samo život nasilnika ceni dostojnim čoveka? Otkuda ljubav za podivljale Arnaute, plemenita briga za njihovu slobodu, rešenost da se snagom evropskih vojnika izvojuje dostojan život privilegovanim razbojnicima Turske, dok je dostojan i zaslužen život slobodnih gradjana nasilno sprečen milionima dobrih i civilizovanih Austrijanaca?

Razume se, bili Arbanasi, ili makar koji drugi narod, makar kako maleni brojem i nejakim kulturom oni ipak, po ljudskom shvaćanju, imaju prava na slobodan život; pa kad bi neko od moje rođene braće hteo da ugnjetava jedan narod, ja bih bio nepomirljivi protivnik; trebamo pre svega biti ljudi, a zatim se deliti po raznim razlikama. Ali kako se o poštenim namerama može govoriti ovde, gdje se hoće da izradi sloboda arnautskoj naciji dok se oduzima drugim većim i kulturnijim narodima?...

Ali čemu to? Zar je nečovečno hteti da čovek bude svoj gospodar? S naše strane je dosle bezbrojno puta kazano da nismo zadovoljni sa sistemom kojim se vlada snama, i da ćemo se sve sa više i više upornosti boriti protiv njega; ali nikad nismo pretili da kudgod politički gravitiramo. Kulturno pak hoćemo da smo ujedinjeni s našom braćom preko Save i Drine, i niko nam ne može zabraniti da delimo zajedničke tuge i radosti. Za što se radi o glavi našoj braći? Jer imaju srca za nas, ili jer oslobadjaju zajedničke svetinje? Bio razlog kakav mu drago, radi se protiv obadva dela nacije iste duše. Ako je tu volja da se radi kaprisa jedna nacija sravni sa zemljom, onda se mogu lakše da smlate šest miliona golorukih Srba u Monarhiji; jer u narodnim svetinjama svi smo jedno, i dok jedan od nas živi, živiće u njemu i naši sni i opasnost za ugnjetača. Mi nismo posljednji narod na Balkanu koji se pre sto godina digao protiv turskoga varvarstva, i koji je sposoban da živi i mre za svoju volju.

Kad nam je mač već u prsima, našto još zavrtati njime? Željelo je preširoko da bi probilo naša zbijena rebra i da bi nam oštrica probola životoravni organ. Usud je u liku vile, rekao Marku Kraljeviću, utjelovljenoj duši celog jugoslavenskog naroda, da neće poginuti ni od koplja ni od mača nego jedino od božje volje. Te simbolične reči imaju za naš narod i danas isto značenje: da nam se ni u ovom stoljeću ne može učiniti kraj mačem, jer se ne čini da je božja volja da završimo život ne izvršivši svoje nacionalne i čovečanske dužnosti.

Mogućće nas je zadržati u razviću, ali nije mogućće uništiti. Za što dakle iz materijala, koji može da posluži za plemenitije svrhe, graditi šrapnele, i za što u jednoj jakoj pesničkoj žili razvijati otrov, i to protiv sama sebe?

Trebalo bi da se u Beču i Pešti pomisli da u ogromnoj ruci, koja ima da zašika mač, teče polovina naše krvi, i da će ona režući u rogljeno meso u posljednjem času početi da dršće...

S nama se može, ali preko nas ne može! Arbanasi kojima vlada Cuvaj misle strašno drukčije od njega!

Zahvaljujući se na ljubaznosti, ostajem, gospodine Uredniče, s odličnim poštovanjem.

Rim, 10/I 1913.

Ivan Meštrović.

“ (157)

Meštrovićev je dopis dobio veliki publicitet. Objavljen je u hrvatskim, srpskim, crnogorskim, slovenskim, pa i češkim listovima. (156-162) Redakcije slavenskih listova su ga pozdravile, a austrijskih oštro osudile kao politički skandal.

Napomenimo da ta, od Beča željena Albanija, ne bi zauzimala tek današnju Albaniju, nego i Kosovo, danas u Republici Jugoslaviji, a zacijelo i dio Republike Makedonije.

IVAN MEŠTROVIĆ - HRVAT ILI SRBIN?

Osobne predratne sklonosti Ivana Meštrovića prema Srbiji, kao Piemontu jugoslavenstva, bile su razlogom da se tada, a i kasnije vrlo često, dobronamjerno ili kritički, postavljalo pitanje: je li Meštrović Hrvat ili Srbin, ili tek Jugoslaven. To je pitanje naročito potaknuto njegovim izlaganjem 1911. u Rimu u *Srpskom paviljonu*, zbog čega su mnogi inozemni novinari i likovni kritičari pisali o njemu kao o srpskome kiparu.

Dimitrije Mitrinović i jugonacionalisti nisu tajili sudjelovanje Hrvata na izložbi, ali su njihov doprinos pripisivali srpskoj umjetnosti, jer su srpski umjetnici na izložbi bili malobrojni i nekvalitetni. «To je triumf velikoga Hrvata - patetično je uzvikivao Mitrinović - koji je izložio u paviljonu Srbije, veliki triumf srpske umjetnosti koga je prouzročio Hrvat. Bio je, dakle, triumf Meštrovićev, hrvatski, srpski, naš, još dalje, uspjeh jugoslavenski i još dalje slavenski.» (1487²⁴⁴). Mitrinović je u minhenskoj umjetničkoj reviji *Die Kunst* naslovio svoj članak «Srpski umjetnici na međunarodnoj izložbi u Rimu». On, bez ikakvog obzira smiono i starije dalmatinske umjetnike proglašava Srbima, smatrajući i Dalmaciju više srpskom nego hrvatskom: «Ali treba naglasiti, da Srbi do sada nisu bili baš posve bez kulturne djelatnosti. Francesco Laurana, fini majstor plastičkih portreta, Andrija Medulić, prozvan Schiavone, su veličine u povijesti umjetnosti. Ljudi kao Rugjer Bošković, Ivan Gundulić i Nikola Tomašić dostojno reprezentiraju narod na području znanosti, pjesništva i književnosti. Srpski vladari, dok se srbska država prostirala od Jadranskog mora do Tracije, pokazali su visok smisao za umjetnost u raznim crkvenim gradjevinama...» I to u napisu namijenjenom strancima. Stoga je shvatljiv i Mitrinovićev zaključak, što su Nijemci i ostali lako prihvatili: «...jer u Meštroviću kojega srpski paviljon međunarodnom općinstvu ukazuje kao tipičnog reprezentanta srpskog plemena u umjetnosti, srpski je narod obdario svijet kiparom, koji je jednako velik kao umjetnik svojega plemena kao i umjetničkih umjetnosti uopće.» (1660).

Naravno da su drugi opravdano reagirali na takvo predstavljanje hrvatske starije i nove umjetnosti svijetu: «Držimo - pisao je *Obzor* - a i tvrdimo, da narodno jedinstvo ne sastoji u tome da se jedan čitavi dio naroda - hrvatski - ili posvema

izbriše sa stranica kulturne povijesti ili, u koliko mu se najbolji sinovi i spominju, da se ime, pod kojim su manifestovali svoje osjećanje, jednostavno falzifikuje na najsmioniji način... A što da velimo kad g. Mitrinović i Meštrovića prikazuje samo kao Srbina ne spominjući ni rječcom da je rodom iz Slavonije, a otac mu je Hrvat iz Dalmacije, dobro pri tom znajući, da je sam Meštrović izjavio u više navrata, da je Hrvat, samo, što on ne nalazi razlike između imena hrvatskog i srpskog.» (1661).

I inače, tada jugoslavenski orijentirani, Tin Ujević napao je Mitrinovića zbog toga: «Autor posrbljuje Hrvate pred stranim svijetom: smiješno!» (7642⁹).

Nije neobično da su strani kritičari na temelju takvih podataka pisali, poput Francuza Huberta Lagardellea, da je *Rimska izložba* najvažnija po tome što je «otkrila divnu umjetnost Srbije». (1739).

Matoša je baš *Rimska izložba* potaknula da oštro osudi takvo predstavljanje Meštrovića kao Srbina, čemu je, po njegovom sudu, i sam kipar donekle pridonio, ili se, barem, nije javno ogradio od toga. On mu čak predbacuje da je od Srba bio plaćen za to izlaganje u njihovom paviljonu, za što nema nikakvih dokaza. (1479¹¹⁰). «... Stvarajmo Meštroviće, koji neće zapustiti tvrdi hrvatski kruh za stipendijsku srpsku pogaču.» (1482¹¹⁷). «Međutim nikad nisam napadao Meštrovića kao umjetnika - veli Matoš drugom prigodom. - Napadom ga tek stoga što kao toliki Dalmatinci uskače u Srbe, i to zbog reklame i novca.» (1481; 5875¹¹³).

Činjenica je da su Ivana Meštrovića nakon *Rimske izložbe* 1911, pa sve do kraja rata 1918, gotovo svi inozemni novinari i likovni kritičari smatrali i nazivali srpskim kiparem, a neki i kasnije. Tome je, nesumnjivo, pridonosila i njegova tada dominantna tematika *Kosovskog ciklusa*, vezana uz srpsku, a ne hrvatsku povijest.

Talijanski književnik i likovni kritičar Ettore Cozzani u već spomenutom opširnom prikazu o Meštroviću u reviji *L'Eroica* piše o njemu: «Bio je Srbin, živ u času kada se Srbija, zgrabljena za prsa okrutnom rukom, nastoji osloboditi nevolje...» (1862⁵⁶⁻⁵⁷) Aleksandar Amfiteatrov, pišući o odnosima Srbije i Italije, poznavajući Meštrovićev zavičaj, ipak ga želi prikazati Srbinom: «Što se tiče (srpske) likovne umjetnosti, dovoljno je ime Meštrovića, iako je on Srbin iz Dalmacije, a ne iz prave i vlastite kraljevine (Srbije) - ali nema razlike u rasi - da bi se prikazalo koje se djevičanske snage umjetnosti kriju u njedrima tog naroda lijepih osoba i lijepih duša.» (1845⁸⁹).

Ruski likovni kritičar Aleksandar Benua pisao je o *Rimskoj izložbi* u časopisu *Reč*: «Drugi jedan slovenski umjetnik... To je Srbin Meštrović, kojega se sva vrijednost ispoljila na ovoj izložbi.» (1650) Drugi, imenom nepoznati, ruski autor, pišući opširno o Meštrovićevim djelima nakon bečke izložbe 1910. u časopisu *Ložnii kraj*: «U veličanstvenom zdanju *Secession* izložene su grandiozne skulpture mladog Srbina Ivana Meštrovića, čiju je genijalnost priznao Roden.» (1385²³⁵).

Talijanska *Illustrazione italiana* pisala je u povodu rimske izložbe: «Upoznavamo se također sa srpskom umjetnošću u mastodontskim i polubarbarskim skulpturama Ivana Meštrovića» (1902), dok se u firentinskom listu *Marzocco* navodi konfuzno kao «italo-serbo-croato» (5864).

Engleski ga kritičari, osobito nakon izložbe u Londonu 1915, odreda spominju kao srpskog kipara. Tako ga W. G. Blakie-Murdoch u uglednom njujorškom umjetničkom časopisu *Arts and Decoration*, pišući o suvremenoj europskoj skulpturi,

navodi kao Srbina. (2099⁴²⁵) Čak i poznati engleski kipar Jacob Epstein, pišući mnogo kasnije svoju autobiografiju (*Let There Be Sculpture*, London 1949), veli na jednome mjestu: «Jedan drugi kipar istog reda, ali mnogo sposobniji (od Bourdellea), Srbin Meštrović...» (6247; 8029⁷⁰⁻⁷¹).

Indijski povjesničar umjetnosti Abdullah Yusuf (Jusuf Ali) objavio je 1916. u Londonu monografiju o Meštroviću *Meštrović and Serbian Sculpture*, u kojoj o njemu stalno govori kao o srpskom kiparu: «srpski kipar», prvi veliki srpski kipar» i sl. (5; 8029⁷⁰).

I francuski likovni kritičar i povjesničar umjetnosti Armand-Pierre-Marie Dayot u pariškom časopisu *L'Art et les Artistes* 1917. pišući o Meštroviću govori o njemu kao o «neosporno najvišoj umjetničkoj ličnosti srpske savremene škole», nazivajući ga «velikim srpskim umjetnikom» i «sa najdubljim poštovanjem se klanjam veličanstvenoj skladnosti djela velikog srpskog kipara» (2154; 8029⁷⁰).

Istaknuti engleski likovni kritičar Kineton Parkes objavio je 1925. u američkom stručnom časopisu *The Architectural Record* opširnu studiju o Meštroviću kao kiparu i arhitektu, navodeći ga - i Splićanina Tomu Rosandića - kao «prvog značajnog srpskog umjetnika», da u istom radu veli: «On je Hrvat; rođen 1883. u Otavicama, u dalmatinskim planinama» (2981; 2982^{368, 370-371}).

Dok su strani kritičari mogli biti zbunjeni tim podacima o Meštrovićevoj narodnosti i kosovskom tematikom njegovih izlaganih skulptura, domaći su autori bili vrlo dobro upoznati s njegovim porijeklom, pa ipak su ga i oni često navodili kao srpskog umjetnika. U tome je prednjačio poznati srpski pjesnik Jovan Dučić, koji je u sastavu *Srpska mistika i Meštrović*, o kojemu će još biti riječi, 1932. dokazivao da je Meštrović porijeklom Srbin (4507; 9235²⁸²). Meštrović je nato polemizirao s Dučićem, dokazujući da je Hrvat i katolik (262).

Naročito su beogradski izvjestitelji o rimskoj i ostalim izložbama pisali o Meštroviću Srbinu, a prenoseći inozemne prikaze o njemu redovito su izostavljali ako je u njima bio naveden kao hrvatski kipar. Tek je beogradsko *Novo vreme*, pišući o Meštrovićevim uspjesima na *Rimskoj izložbi* navelo da je on Hrvat, što je isto što i Srbin (1659).

Čak je i dobra Meštrovićeva prijateljica i nacionalistička istomišljenica Nadežda Petrović, pišući o *Četvrtoj jugoslavenskoj izložbi* u Beogradu 1912, između ostaloga, u svom patriotskom zanosu napisala u sarajevskoj *Bosanskoj vili*: «Ivan Meštrović je srpski narodni prorok, on je genijalni kipar narodne psihe, narodnih ideala, stoljeća su sudjelovala u stvaranju njegovom.» (1732¹⁸¹).

Pred Meštrovićevo londonsku izložbu 1915. čak je izbio skandal jer je ondašnji srpski poslanik Mato Bošković htio da izložba bude navedena kao srpska, dok je Meštrović ustrajao da ima jugoslavensku oznaku. Stoga poslanik nije došao na svečano otvaranje izložbe (2670⁴; 3431).

I neposredno nakon rata, nova je vlada SHS bez Meštrovićevog znanja prenijela njegove skulpture iz Pariza, gdje su bile izložene na *Jugoslavenskoj izložbi* 1919, u Bruxellesu, navevši u katalogu izložbe: «I. Meštrović, rođen 1887. od dalmatinskih roditelja u Srbiji danas opet povraćenoj.» (2670⁴).

Srpski slikar, likovni kritičar, a zatim i poznati komunistički ideolog Moša Pijade pak u opširnoj studiji o Meštroviću (*Ivan Meštrović i težnja za stilom u našoj umjetnosti*, 1919) nije zatajio njegovu hrvatsku nacionalnost, ali ga je kritizirao da kao

Hrvat nije shvatio srpsko-bizantinsku tradiciju i narodnu pjesmu. «On je nacionalist - veli Pijade - ali hrvatski, on je religiozan, ali je katolik. Njegova najbolja djela su potpuno gotska... Srpski narod nema uvjeta da primi takvu umjetnost.» (2361; 7404^{122, 138}).

A. G. Matoš je bio najobjektivniji u osudi tadašnjeg Meštovićevog srpstva, lucidan, ali oštar jer je i sam povrijeđen u tom stavu umjetnika o kojemu je pisao kao o našem geniju.

«Samo se po sebi razumije - pisao je Matoš još 1910. godine - da mene kao Hrvata silno boli, što Meštović, rodnom Hrvatom, nije našao u povijesti hrvatskog heroizma ni jedne jedine epizode dostojne njegovog slavosrpskog dlijeta...» (1228; 5868²²).

Da bi izbjegli Meštovića i medulićevce navesti kao Hrvate, neki su ih ekstremni jugonacionalisti svrstavali u Dalmatince, približavajući ih više Srbima nego Hrvatima, iako sam Meštović nikada nije bio zadojen ni trunkom regionalne autonomaske dalmatinske ideologije. Jedan od tih radikalnih jugoslavenkih glasnogovornika, Marko Car, pišući o *Prvoj dalmatinskoj izložbi* u Splitu 1908. godine, obrazlagao je da se Dalmatinci među južnim Slavenima odlikuju posebnim etničkim i kulturnim značajkama, što dokazuju i spomenici stoljetne umjetnosti u Dalmaciji, za koje je Simo Matavulj jednom «zgodno» rekao da su «srpskom duhu tako prikladni» (1111⁸⁹⁻⁹⁰).

Neki su se pak talijanski kritičari Meštovićevim dalmatinskim porijeklom koristili da ga prikažu kao sina «talijanske» Dalmacije.

Međutim, ako se sam Meštović nije izričito nikada opredjeljivao kao Srbin - ali je to tada često dopuštao drugima, ne suprotstavljajući se javno tome - redovito se deklarirao Jugoslavenom.

Pripremajući se 1914. za izlaganje u Veneciji, pregovarao je Meštović s tajnikom *Biennalea* da bi u zasebnoj dvorani izložili srpski, hrvatski i slovenski umjetnici, članovi *Jugoslavenske kolonije*, piše Jakopiču da bi zajedno izlagali «pod firmom Jugosloveni, a ako budu tražile prilike i pod drugom firmom, to je držim vama kao i meni svejedno, tek da je naše» (8634³⁸¹). Ta druga firma bi zacijelo bila srpska.

U iscrpnoj studiji o Ivanu Meštoviću Vittorija Pice u umjetničkoj literarnoj talijanskoj reviji *Emporium* (1915) Ivan Meštović se navodi kao «Dalmatinac rođenjem ali Jugoslaven rasom», zadojen herojskim srpskim duhom. Karakterističan je naslov te monografske studije: *Suvremeni umjetnici: kipar srpskog naroda. Ivan Meštović* (1979⁴⁰³⁻⁴⁰⁴).

Svoje mišljenje o tome smatra li se Hrvatom ili Srbinom ili Jugoslavenom sam je Ivan Meštović u dva navrata obrazložio 1911, kada ga se zbog toga najviše kritiziralo i svojevrijedno tu-mačilo.

U pismu Milanu Marjanoviću objašnjavao je: «Ne valja nas dijeliti po tome, tko je Hrvat, tko Srbin, tko je bolji, a tko gori. Ta to dijeljenje je mene i potjeralo iz svih ekskluzivnih udruženja više no lične intrige vodjene protiv mene. Mi smo svi, koji smo ovdje izložili (u Rimu), jednako Srbi kao i Hrvati i imamo istu zavjetnu misao. Kako smije drugačije i da bude: kad smo ista rasa, jedan jezik, jedna književnost, mora da je i jedna umjetnost. Da smo mi od ovud iz Monarkije momentano bolji, to je slučaj i tu su drugi razlozi po srijedi, a ne da imamo bolje ili gore osobine od onih s preko Save. Ako imamo istu misao, onda moramo nastojati, da slobodni dio našega naroda dobi je i jaču moralnu snagu, a ne da nam je žao, da ovaj dio našom pomoći ima uspjeha... Hrvatstvo će biti u srcu pametnih ljudi

onda srpstvu ravnopravno, kada bude u sebi iste težnje imalo, koje i srpstvo, kao i obratno. A to treba da stvorimo. To treba da razumijemo. Samo više kuraže!» (1475¹³⁵; 6996)

Na pitanje beogradskog lista *Štampa* je li on Hrvat ili Srbin, Meštović je, iste 1911, odgovorio:

«Srbin i Hrvat to su dva imena za jedan narod, samo što je taj narod pod imenom Srbin bolje očuvao svoju narodnu individualnost, slobodu i čežnju za slobodom. Stoga mi je to ime milije. Kraj u kome sam se ja rodio, sačuvao je do sitnica sve osobine našega naroda, kao da je u srcu Srbije. Kad za mene vele, da sam Hrvat, mило mi je; jer time onaj Hrvat, koji to priznaje, da srbsko mišljenje i srbsko osjećanje mora biti Hrvatima svojstveno, t. j. da i Hrvati moraju voljeti individualnost narodnu i slobodu.

Svaki je Srbin zajedno i Hrvat. - Ovo je moje mišljenje. Izjave neću davati nikakvih: Mi umjetnici moramo raditi, a neka svaki govori što hoće. Bit ću sretan, kad se svi Srbi i Hrvati budu doista osjećali jednim narodom; i radujem se, da smo mi srbski i hrvatski umjetnici u paviljonu kraljevine Srbije najjasnije pokazali to pravo jedinstvo naroda, nezavisno od imena. Mi ćemo i dalje tim putem ići vjerujući u uspjeh.»

Ta je Meštovićevo izjava bila namijenjena srpskoj javnosti, ali su je preuzele i hrvatske novine, splitska *Sloboda* i zagrebački *Obzor* (1581; 5999¹⁰).

Malo zatim, kad bude bolje upoznao ne samo srpske umjetnike, nego i srpske političare, nastupit će u Meštoviću duboko razočaranje u ideale «istovjetnog» naroda i zajedničke države o kojima je nadobudno sanjao.

KOSOVSKI MIT

Mit je žiteljima na selu stoljećima bio prisutan u svakodnevnom životu. On je bio u religiji, u pučkoj pjesmi i priči koje su zamjenjivale lijepu književnost i umjetnost u gradskome životu. Mit se u narodu širio i trajao pučkom predajom, prenošenjem od usta do usta i pučkim pjevačima, pjevanjem uz gusle, ili samo kazivanjem. I Biblija, ispunjena zanimljivim neobičnim pričama, junaštvima i čudima, bila je jedan izvor mita u puku. Drugi je bila junačka predaja: bilo o stvarnim povijesnim ličnostima, bilo o izmišljenima, bilo o hajducima. I negativni su junaci u mitu često pretvarani u heroje, a zločinci i lopovi često u opjevane hajduke.

U gradskim intelektualnim sredinama postao je pučki, posebno nacionalni, mit prisutan tek u romantizmu devetnaestoga stoljeća. Tada su i pučke pjesme balkanskih naroda naišle na zanimanje ne samo domaćih, nego i istaknutih inozemnih književnika.

Mitološka pučka predaja pridonijela je također održavanju nacionalnih i vjerskih tradicija, natočito na Balkanu koji je više stoljeća bio pod turskom okupacijom, pod vlašću naroda druge vjere i drugih običaja.

Prvi dodir mladog Ivana Meštovića na selu s književnošću, s poviješću, s vlastitim stvaralaštvom, bile su priče iz Biblije - više Starog nego Novog zavjeta - i narodne pjesme. Njegovi prvi dječjački stvaralački pokušaji ogledali su se baš na polju pučke pjesme, narodnog deseterca. On je i prva saznanja o povijesti hrvatskog i susjednih balkanskih naroda stekao posredstvom Kačićevih i Vukovih pjesama, ili onih usmeno

prenošenih tradicijom, u kojima je svima bilo više mitološke fantazije nego povijesnih činjenica. Na početku njegovog povijesno-mitološkog *Kosovskog ciklusa* 1906. stolji reljef *Umjetnik naroda moga*, lik guslara s dječakom kojemu on prenosi to povijesno-mitološko-umjetničko kazivanje. Iako je zamisao *Vidovdanskog hrama*, sa skulpturama *Kosovskog ciklusa* razradio i počeo ostvarivati u Parizu 1908. godine, Meštrović je bio obuzet tom temom još 1906. u Beču. Pišući te godine u jednom podlistku zagrebačke *Hrvatske* o Meštroviću, književnik Matija Lisičar potvrdio je: "Meštrović sada radi na jednom u veliko zamišljenom djelu: K o s o v o ." (923). Na kraju taj herojsko-mitološki ciklus 1910. završava monumentalni konjanički spomenik utjelovljenog simbola kosovskog mita, *Kraljevića Marka*, skulpture koju je tadašnje burno doba uništilo, kao što je u Meštroviću i u mnogima njegove generacije uništilo i sav taj nacionalni mit, građen na nesigurnim temeljima mašte i vjerovanja, a ne stvarnosti osvjeđenja.

O mitološkim nacionalističkim temeljima i temama Meštrovićeva stvaralaštva toga razdoblja od 1907-1910. mnogo je pisano (9789), ali mnogo više o njegovoj kosovskoj vidovdanskog mitologiji, nego o stvarnim njegovim skulpturama. Više su ih pisali dobronamjerni i zlonamjerni rodoljubi i literati, nego kritičari i sami umjetnici. Tako je stvoren jedan golemi balast koji je više škodio nego koristio samom Meštrovićevom stvaralaštvu, pogotovo kada je aktualnost tog forsiranog mita splasнула ili potpuno isčezla.

O tome mitu, općenito srpskom, a posebno Meštrovićevom, najzanimljivije je pisao istaknuti srpski pjesnik Jovan Dučić u napisu *Srpska mistika i Meštrović*, ali objavljenom kasne 1932. godine, kada Meštrovićevo stvaralaštvo više s tim mitom nije imalo nikakvu vezu, pa je sam Meštrović bio prisiljen oštro reagirati na ono što mu je sve Dučić pripisivao.

"Naš narod je vizionar - pisao je srpski pjesnik. - Svoju sudbinu tumači po znacima na nebu, a njegovu nesreću objavljuju zemljotresi i gromovi. Njegove šume su nastanjene vilama koje pomažu velikim podvizima njegovih heroja, kao što su homerski bogovi i boginje, podijeljeni u dvije vojske, ratovali u trojanskom ratu usporedo sa zaraćenim narodima. Natpijevaju se vile s junacima u planini, i postaju za njih brodarke na rijeci. Naši stari kraljevi piju vino sa svecima, kao na moru Kralj iz Duklje sa svetim Ivanom Krstiteljem. Našim vladarima arhandeli sjede na ramenu, kao caru Stefanu kad slavi slavu. Naša religija nije samo pravoslavlje ispunjeno židovskim apostolima i sirijskim isposnicima. Srpska vjera je u nacionalnoj epopeji, kao što je u grčkom starom narodu bio ep Homera i teogonija Hezioda. Naš pravi kaluđer je sastavljen od kosovskih vojvoda i kraljeva iz pobožne i posvećene loze Nemanjića. Naše rijeke i doline su vezane za legende; a planine i pećine i putovi naseljeni su misterijima. U duhu našeg čovjeka više su ozarena lica o kojima pjeva guslar narodu okupljenom pred crkvom, nego lica svetaca o kojima se čita iz evanđelja u crkvi. Taj narodni ep postao je donekle mitologija koja je njegova druga religija i intimna mistika; on je i mnogobožac, jer je napravio božanskima svoje pretke. Jedini je naš narod, nakon Grka, koji vjeruje u heroje: on ima svoje Tezeje, Prometeje i Herkule. Marko je mitološka ličnost a ne povijesna, što se vidi po njegovim natprirodnim sposobnostima. Jer Marko svoju sablju može usjeći u kamen i svoj buzdovan baciti sa Šar planine u nedogledno Egejsko more; Marko je pobijedio i pogubio crnog čovjeka koji je imao tri glave. Svoju stopu je ostavio na svakom kamenu srpske zemlje koju je cijelu prošao i posijao

čudima i skandalima. Miloš je heroj jednog trenutka, ali Marko je činio herojska čuda cijelog života, na način grčkih i mitskih heroja. - Gotovo sve naše kraljeve srednjeg vijeka narod je posljuje smrti pretvorio u svece, i neke kraljice u svete... Naš narod je bio u vječnom dodiru s nadzemaljskim silama koje mu pomažu ili s kojima ratuje..." (4507)

A hrvatski Dučić bio je Ivo Vojnović: jednako dobar književnik, ali jednako patetičan i romantično mističan, s bujicama riječi i opisa, punima simbolike i mistike.

Susrevši se 1910. u Zagrebu s Meštrovićevim skulpturama *Kosovskog ciklusa*, on ih doživljava i opisuje u prvom redu kao pjesnik mističar, ne videći u njima i onu drugu - likovnu vrijednu stranu.

Tako pred *Sfingom* namijenjenom *Vidovdanskom hramu*:

"Jest! To je Sfinga Kosova - Sfinga pjesnika..."

- Ruka koja me izvukla iz noći vijekova da čuvam tajnu grobova istrunule mladosti, iskopala je iz iste jame i sve ove druge nijeme likove vječnoga jada naroda tvoga. Pogledaj sve, što je On u groznici nadčovječnoga truda izvadio iz krša svoje zemlje i iz kosti svojih praotaca. K o s o v o se zove polje na kom će on da podigne hram kakvog nova vremena još ne vidješe. Trupla i udove, koje ćeš sastati pobacane u skrajnim grčevima života i smrti, Ezekijelova će ih trublja sa četiri strane vjetrova jednom oživjeti, svezati i u mauzolej vjekovječnih uspomena natovariti. Ono dvanaest Karijatida nose već okajničko breme kamenja da sagrađe čudo toga spomenika minulim grozotama. A kad se hram zabijeli na Kosovu ravnom, ja ću ga okruniti krilima i pandžama. Tada će tek nestati aveti koje ne dadu tvoje rodu ni da živi ni da umre. A sad pogji i ne obrni se!" (2173⁵⁵⁻⁵⁶).

Vojnovićeva pjesnička riječ - kolikogod patetično i neuvjerljivo zvučala - u to je doba našeg zakašnjelog nacionalnog buđenja, u duhovima zadojenima simbolizmom prijelaza stoljeća, ničeanskim kultom heroja, težnjama za samostalnošću slavenskih naroda, bila poticajna mladoj generaciji, pogotovo onoj južnoslavenskoj.

Podsjetimo se da se baš 1906. godine, kada Meštrović počinje zamišljati i stvarati svoj *Kosovski ciklus* i u mašti graditi *Vidovdanski hram*, u Beogradu prikazuje njegova patriotska mistična drama *Smrt majke Jugovića*, koju je iste godine javno čitao,⁸⁴ a sljedeće 1907. objavio tiskom, dok će se 1913, nakon pobjeda u Balkanskim ratovima, tiskati druga njegova jednako mistična drama *Lazarevo vaskrsenje*.

Bez sumnje je i Vojnovićeva *Smrt majke Jugovića* potakla Meštrovića na kiparsko oblikovanje iste te patriotsko-mistične i simbolične ideje, pogotovo znademo li da je on baš te 1906. čitao Meštroviću, Vidoviću i Hatzeu u Splitu, u Hatzeovom domu, tu svoju dramu. (2173⁵⁷⁻⁵⁸)

Bitka između Turaka i Srba na Kosovu polju 15. lipnja 1389. bila je presudna za prodiranje Turaka na Balkan i dalje na Zapad, ali su podaci o njoj nedovoljno pouzdani, čak i proturječni, kao za sva povijesna zbivanja koja su prešla u legendu.

Nakon što su 1354. zauzeli Galipolje, prodrli su Turci na Balkan. Srpsku su vojsku 1371. porazili na Marici i ugrozili zemlje srpskog kneza Lazara. Tursku vojsku vodio je sultan Murat I.

Uz kneza Lazara borili su se njegov zet Vuk Branković sa svojom vojskom, bosanski kralj Stjepan Tvrtko I. s vojskom, a prema nekim pisanim podacima i četa Hrvata pod Ivanišem Horvatom. Brojčana snaga sukobljenih vojski u legendama se

umnažala i mijenjala, pa je pouzdane podatke teško utvrditi. Od stotina tisuća turskih vojnika u legendama i narodnim pjesmama, vjerojatno se na Kosovu borilo oko 4.000 janjičara, 2.500 konjičke garde, po 8.000 azapa, spahija, akindžija i vazalnih trupa, ukupno oko 40.000 vojnika. Vojska kneza Lazara Hrebeljanovića brojila je oko 15.000 ljudi, ona Vuka Brankovića oko 5.000, a bosanskog kralja Tvrtka otprilike isto toliko. Usto i nekoliko stotina Hrvata. Neki nepouzdana podaci spominju sudjelovanje Vlaha, Ugara, Čeha, Arbanasa i Bugara kao pomoć knezu Lazaru. U boju je palo oko 20.000 Turaka, a otprilike isto toliko kršćana.

Suradnja i strategija kršćanskih vojski nisu bile na visini. Te su vojske pripadale standardnom feudalnom sustavu, dok je osmanlijska vojska bila ne samo brojnija, nego i mnogo bolje organizirana, disciplinirana i podložna jedinstvenom zapovjedništvu.

“Na Kosovu su se sudarila dva oprečna politička organizma: jedan je bio već rastočen unutrašnjim društvenim suprotnostima, bez jedinstvene državne misli koja bi mogla razviti narodne snage. Drugi je mlad i poletan mogao svu moć države pokretati u borbu, idući krupnim koracima svom zenitu.” (P. Tomac) (7778)

O tijeku i ishodu bitke podaci su također različiti, nesigurni i proturječni. Jedini jedan suvremeni svjedok je usput zabilježio, na proputovanju tim krajevima: “Murat je bio otišao u rat protiv Lazara srpskog kneza; a kružio je glas da su obojica, Murat i Lazar, bili ubijeni u jednoj bitci...” Kralj Tvrtko I. poslao je izvještaj Trogiranima o velikoj pobjedi nad Turcima ni ne spominjući kneza Lazara. Pisao je zatim u Firencu da je porazio Turke s neznatnim gubicima, našto su mu Firentinci oduševljeno čestitali. Dvanaest vitezova je navodno ubilo sultana Murata. Turski poraz slavila je cijela Europa.

Prema drugim podacima iz 1402. ishod bitke bio je neriješen. «Pošto su obje strane iznemogle i boj prestao i bezbrojna množina obojih, to jest Srba i neprijatelja, pobijena, po Kosovu ležala, više rečeni Murat dobivši od mača ranu u srce nasilno dušu ispusti.» Dubrovački anali, redigirani krajem XV. stoljeća, svjedoče isto: «15. juna, na dan sv. Vida u utorak, bio je boj između Bosanaca i Velikog Turčina; Bosanci su bili despot Lazar, kralj Bosne i Vuk Branković i Vlatko Vuković vojvoda; bio je veliki pokolj kako Turaka tako i Bosanaca i malo njih se vratilo u svoju zemlju; pobjeda nije ostala ni Turcima ni Bosancima, jer je bila velika pogibija.»

Konstantin Filozof, biograf despota Stefana Lazarevića, zapisao je: «U prvi mah odolijevali su Lazarevi ljudi i pobjeđivali su; ali već ne bijaše vremena za izbavljenje. Stoga i sin toga cara ojača opet u samoj bitci i pobijedi, jer je Bog tako dopustio da se i ovaj veliki (Lazar) i oni s njim povežu vijencem mučeništva.»

Većina podataka govori da je knez Lazar bio zarobljen i pogubljen, dok su podaci o ubojstvu cara Murata različiti. Prema jednom podatku Konstantina Filozofa ubio ga je Miloš Kobilić, koje je prezime kasnije spominjano kao Obilić. Po predaji i on je bio zet kneza Lazara.

Ni o izdaji na Kosovu polju, što je spominje legenda, nema povijesnih podataka. Vuka Brankovića kao Lazareva izdajicu spominje prvi put tek Mavro Orbini 1601. godine.

Kosovska bitka stvarnija je, dakle, u legendama i narodnim pjesmama, nego u samoj povijesti. Činjenica je ipak da je ona otvorila slobodan put Turcima u Europu i kao takva odjeknula je cijelim svijetom.⁸⁵

Činjenica je, prema oskudnim vjerodostojnim povijesnim podacima, da Kosovska bitka nije bila sukob Turaka i Srba, nego Turaka i udružene vojske balkanskih zemalja, najviše bosanske države, ali i uz sudjelovanje hrvatske vojske. To opravdava teritorijalno i nacionalno vrlo rašireno područje tradicije i legende o Kosovskoj bitci, čak i među Hrvatima, a pogotovo među Bosancima, Hercegovcima i Vlasima, koji su pred Turcima bježali i naselili hrvatske zemlje u kasnijoj Vojnoj krajini.

U novije vrijeme se čak počelo sumnjati je li uopće bilo Kosovske bitke. Albanski autor Ismail Kadaré podatke o njoj smatra falsifikatom,⁸⁶ a profesor na Filozofskom fakultetu u Zadru Ivan Pederin smatra pjesme o Kosovskoj bitci književnom fikcijom, za koji je mit naročito odgovoran Vuk Karadžić. Turci su, po njemu, osvajali Balkan podrškom samog stanovništva, pogotovo što su Osmanlije priznavale pravoslavnu vjeru.⁸⁷ Sumnju u bitku na Kosovu izlagali su 1989. i beogradski povjesničar Eugen Werber i sarajevski Pavo Živković. U zadržskom Povijesnom arhivu Dalmacije postoje spisi o bitci na Marici, o padu Bobovca, ali ni jedan o Kosovskoj bitci.⁸⁸

Međutim, mit je često važniji i utjecajniiji na kasnija pokoljenja od samih povijesnih zbivanja, pogotovo ako pogoduje novim zbivanjima i ako ga se svjesno podržava i rasplamsava.

Vidjeli smo da se fama o kosovskoj bitci, više kao simbolu pokoravanja Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, ali i dijela Hrvatske, vrlo brzo širila i da je ušla u pučku tradiciju i legendu življe i uvjerljivije od i jednog drugog povijesnog zbivanja, postavši nacionalnom simbolikom, ali čak i nekom vrsti religije. Razlog naglog širenja kosovskog mita i Hrvatskom ne nalazimo toliko u tome što je i dio hrvatskih boraca sudjelovao u toj bitci, nego u druga dva razloga: prvi je što se radilo o općoj, europskoj opasnosti nadiranja Turaka u Europu, posebno o opasnosti po kršćanstvo pred osvajanjima muslimana. Drugi razlog, više vezan uz izvore Meštrovićevog sudjelovanja u njemu od ranog djetinjstva, jest što su ga prenosile izbjeglice pred Turcima iz Srbije i Bosne i Hercegovine u granične hrvatske krajeve koje su naselili. Tako možemo shvatiti legendarnu tradiciju kosovskih pjesama i Kraljevića Marka i u gradovima poput Dubrovnika i Splita. Izbjeglice pred Turcima iz daljih i bližih krajeva naseljavaju u petnaestom i šesnaestom stoljeću splitska predgrađa, brojeći tako više stanovnika od starosjedilaca unutar gradskih zidina.

Dubrovačanin Ludovik Crijević Tuberon u svojim *Komentarijama* (1490-1522) piše o tom kosovskom predanju.⁸⁹

Mletački službeni izvjestitelj Antonio Giustiniani, u opisu Dalmacije koju je obišao 1553, opisuje i stanje u Splitu, a među ostalim kako je prigodom dijeljenja dvopeka pučanima u doba gladi jedan slijepi guslar na Peristilu pjevao o Kraljeviću Marku: „A sav puk i svi, koji su okolo stajali, pjevali su s njime kao po dogovoru, jer svi znaju ovu pjesmu.“⁹⁰

U poznatome spjevu hvarskog pjesnika Petra Hektorovića (1487-1572), objavljenom 1568. godine, ribar Pakoj pjeva pučku pjesmu o vitezu Marku Kraljeviću i bratu mu Andrijašu.^{90a}

A pjesnik Jerolim Kavanjin pjeva oko 1700. o ženama splitskih pučkih predgrađa:

„A starice na kominu
uz bukaru ciela pića
pokle site dobro pinu
pivau Marka Kraljevića,
pa kad vide dno bukari
jedva otidu na rusari.“⁹¹

Legende i pučke pjesme o Kraljeviću Marku pjevane su duž cijele Dalmacije. Tako Marko jedri pod Zadrom; spominje se na Šipanu, u Igranima na Makarskom primorju; bugarštiva o smrti kneza Lazara i Miloša Obilića zapisana je u dubrovniku i drugdje.^{91a}

Manje je poznato da su pjesme o Kraljeviću Marku bile mnogo rasprostranjene u hrvatskim nego u srpskim krajevima.

Pjesme i priče o legendarnom liku Kraljevića Marka osobito su se razvile i rasprostranile u osamnaestom i devetnaestom stoljeću, najviše pod vukovim utjecajem. Nije jasno zašto je Marko, sin i nasljednik kralja Vukašina, stekao toliko herojski lik i legendarni značaj ako znamo da je bio poturica, turski vazal, pa je i poginuo pomažući turcima u jednom boju 1395. godine.

Spomenimo da i nacionalna poezija Vladimira Nazora počinje još 1895. sonetima *Kosovo*, a nastavlja se 1896. i 1897. – dakle prije Meštrovićeva djelovanja – ciklusom soneta *Kraljević Marko*. Ti Mazorovi prvijenci pisani su pod dojmom Carduccijevih soneta o Francuskoj revoluciji (2743a).

Da je kosovski mit na čelu s Kraljevićem Markom i knezom Lazarom, koji je u tom mitu postao car, više korišten za političke ciljeve, pa i skandale, uvjerio se i sam Ivan Meštrović koji je, uza svu mladenačku i rodoljubnu zanesenost tim mitom u mladim danima prije rata, ipak znao odijeliti pučku predaju od nacionalističkih političkih spekulacija. Odgovarajući na Dučićev sastav *Srpska mistika i Meštrović*, on je, između ostaloga, pisao:

«Ili ono što Dučić govori o Kraljeviću Marku! Teško je našem Marku izdržati poređenje sa Herkulom. Herkul, i cijeli grčki mit, cjelina je kao da je sve jedan čovjek ispjevao, s onim vanrednim estetskim osjećanjem kakvo su samo stari Heleni imali; a naš Marko rastrgan, u svojim moralnim osobinama protuslovan, često kao satira na sama sebe: čas branitelj pravde i istine, poniženih i uvrijeđenih, a čas vrijeđa bez potrebe sâm i zameće kavgu gdje treba i gdje ne treba, ima srca i za ptice nebeske a ubija po naručbi boljega od sebe i to na prevaru, ubija djevojku koja ga je spasila, a drugu nakaži koja mu je povrijedila taštinu, pomaže sirotinju a gazi bez potrebe - iz neke destruktivne objijesti - tuđi vinograd pa bježi kukavički, i t. d. U njemu je narod prikazao svoje vrline i svoje mane. Ja bih rekao da je Marko, kakav je da je, obišao više i dalje nego što Dučić kaže, - nesamo 'cijelu srpsku zemlju', već cijelu jugoslavensku zemlju (ma što rekli nato hrvatski frankovci), i 'posijao je čudesima i skandalima'. Samo je sve pitanje u tomu: da li više 'čudesima' ili više 'skandalima'? Tu je možda i pitanje naše budućnosti: hoće li naši podvizi biti više čudesni, ili će - u pomanjkanju snage i sposobnosti za čudesno - ispasti skandalozni. I još nešto: hoćemo li se mi, ikad, naučiti da razlikujemo 'čudesno' od 'skandaloznoga'?

Nije kompliment za naš narod, da je 'bezmalo sve naše kraljeve Srednjeg Vijeka pretvorio u svetitelje', jer znamo da - ni po starom grčkom a ni po kršćanskom moralu i zakonu - oni to nisu baš 'svi' zaslužili. Ali što, 'narod posvetio'! - Posvetili su ih drugi u njegovo ime. Znači, da je podlegao bezumnom despotstvu za ovaj i onaj svijet - za fizički i duhovni...»

Da je u djetinjstvu, u zavičaju slušao te pjesme govori sam Meštrović u polemici s Dučićem:

«Imade gusala koje se skidaju sa klina i uz njih se pjeva o Božiću, ili o kojem drugom bezimenom blagdanu, kada je

blagdan u srcu - pjeva se djeci, rođacima, braći i pobratimima. A imade opet gusala koje se uzima uz torbu, pa se s njima sjedne putu na raskršće, pjeva se uz njih za komadić kruha, škriju sira, crnu paru. U mojoj hrvatskoj i 'katoličkoj' kući upotrebljavale su se gusle na prvi način; a vjerojatno da je tako bilo i dok su mi stari bili bogumili, - ako je uopšte tada gusala bilo, i ako nam i one nisu došle kakogod sa Turcima od Istoka...»

I zaključuje: «U pjesmi je dopušten mitos, ali u faktima ne. I onda, mitos i mistifikacija nije jedno te isto. Nije bilo potrebno dirati u mene Hrvata u kome ima jedno i jednako srce za Srbina, - trebalo je prije pokazati srca i za Hrvata, ili bar objektivnosti...» (275^{338, 339, 341})

U Srbiji, i šire na Balkanu, postojao je kosovski mit. On se umnogome i često stapao sa srpskim - i jugoslavenskim - nacionalizmom i s pravoslavnom religijom. Ivan Meštrović nije prihvaćao taj mit takvim, nego ga je osobno preoblikovao: i povijesno i moralno i umjetnički. To ortodoksnim sljedbenicima mita nije odgovaralo i oni su ga stoga i kritizirali kao krivotvoritelja svog srpskog i pravoslavnog mita. Čak i Branko Lazarević, koji je o narodnoj pjesmi, *Gorskom vijencu* i Ivanu Meštroviću patetično i proročanski pisao kao o "trima najvišim jugoslavenskim vrijednostima" uočio je u Meštrovićevoj skulpturi:

"...Ljudsko je toliko uskovitlano, naročito u figurama junaka, da već odlazi u nadrealno; ponekad je izgubljena i 'veza', i pita se da to nije, kao što je slučaj kod Nijemaca, slučaj svjesne hiperbole, urođene retorike, kiparskog verbalizma. Narodna pjesma je od jedne povijesti napravila mit, i to je hiperbola jedne realnosti. Našavši se pored jednog mita, i Meštrović je stvorio svoj mit. Umjetnost, naročito velika umjetnost, uostalom, to i ima za cilj. Svoj mit je Meštrović imao izraziti tijelom, ovim ljudskim tijelom koje kiparski postoji samo kao linija, masa i stav. To je sve kiparsko djelovanje. Narodna pjesma, kao i svaki verbalni umjetnički rad, ima za sebe usta koja govore, uši koje čuju, oči koje vide, i tako dalje, djelovanje na cijeloj liniji, jednom riječi; kiparstvo pak, u ovom slučaju naročito, od sveukupnog kosovskog djelovanja može uhvatiti samo trenutke iz vremena i stavove iz prostora." (20⁷⁰)

Međutim, ni narodne mase, ni nacionalistička mladež, ni srpski političari nisu htjeli Meštrovića s njegovim vlastitim umjetnički shvaćenim kosovskim mitom, nego svojim pučkim i nacionalnim. Oni su u Ivanu Meštroviću htjeli vidjeti "glasnika kosovske osvete", a njemu je to tada - da pravo kažemo - pomalo i laskalo, pa se u stanovitim reprezentativnim i patetičnim prigodama pokušavao uživiti u tu ulogu. On je u tim prigodama sebe znao teatralno nazivati "vojnikom cara Lazara". "Kao umetnik - pisao je - htio bih prije da umrem za tu svetinju našeg naroda, nego da joj dopustim obesvećenje." (91²⁶).

"Nošen svojim tradicijama, koje iz njega počinju progovirati, ohrabrivan glasovima prošlosti s kojima je vodio dijaloge, obilježen nekom crtom mesijanstva, on je secesijsku općenitost prevodio na mitsko-nacionalni teren i nastojao od njega učiniti faktor u povijesnoj borbi za oslobođanje i sjedinjavanje jugoslavenskih naroda ili, govoreći današnjim rječnikom, nastojao je stvoriti neku vrstu angažirane umjetnosti. Riskirajući pri tome da ostane 'kod kuće nerazumljiv, na strani čudan' - kako se sam izrazio" (B. Gagro, 9744³⁶).

Miroslav Krleža je među svim kritičarima Meštrovićeve nacionalističke ideologije i kosovske mistike bio najkritičniji. U svojoj *Galeriji likovnih umjetnika* pod naslovom *Glasnik kosovske osvete* pisao je 1964:

“Na putu svojih umjetničkih uspjeha Meštrović se trajno kretao obasjan reklamnom rasvjetom takozvanog političkog i religioznomističkog poslanstva. Njegova rimska izložba (1911), kada je kao hrvatski umjetnik, u društvu sa disidentima, u znak demonstracije protiv mađarskog suvereniteta izložio u paviljonu Kraljevine Srbije, smatrana je proročanskom vizijom buduće pobjede srpskog oružja u Balkanskom ratu godinu dana kasnije (1912). A sa drvenom maketom Vidovdanskog hrama na XI venecijanskom Biennaleu (1914, maja) Meštrović se tobože pojavio kao glasnik kosovske osvete u predvečerje Sarajevskog atentata i Prvog svjetskog rata (1914-18).” (7500²⁸²; 8521, 3⁷⁷¹).

Krleža nije morao Meštroviću pridavati opsjednutost kosovskom mistikom, jer ju je Meštrović sam javno ispovijedao, ali samo u predratnom i ratnom razdoblju, dok mu je Krleža tu nacionalističku svetosavsku mistiku prilično zlobno i netočno pripisivao i u daljnjem razdoblju između dva rata, kada je se Meštrović sam, duboko razočaran u njoj, potpuno oslobodio.

Kako se pučka predaja i mistika mogu iskoristiti za političku propagandu najbolje svjedoči proslava šestote obljetnice Kosovske bitke 1989. na Gazimestanu, koja je pobudila osvjetnički gnjev srpskoga naroda, ali ne više protiv Osmanlija, jer njih više nije bilo, nego - u isticanom zavjetu širenja srpske države na sva područja gdje su nekada živjeli i gdje danas žive Srbi - protiv Albanaca, Bosanaca i Hrvata. Taj mistični nacionalistički detonator upalio je dinamit krvavog srpsko-hrvatskog rata 1991. godine. (10012)

Mit o seoskom folklornom puku kao glavnom i zdravom predstavniku nacije započeo je u Hrvata ilirskim preporodom. Ipak, još smo u sklopu austrougarske vlasti bili u prevladavajućem mediteranskom i zapadnoeuropskom civilizacijskom i kulturnom ozračju. Sveslavenski, a zatim uži jugoslavenski pokret, kojemu je posljednjem Ivan Meštrović bio jedan od najznačajnijih zagovaratelja i predstavnika, ali i ne manje radićevski seljački pokret, usmjerili su Hrvatsku na Balkan, dajući glavni značaj gorštackim narodnim elementima središta Hrvatske, a odbacujući civilizaciju perifernih gradova zbog utjecaja “dekadentne” Europe; posebno jugoslavenski pokret uzimajući je prema izrazito balkanskoj Srbiji. To podržavanje “zdravih narodnih snaga” i folklornog mita hrvatskog naroda nastavili su, nakon stare Jugoslavije, i ustaška i komunistička vlast, a i današnja, ističući narodni izraz u primitivnoj umjetnosti i folkloru tipa tamburice. Tako se pučki, folklorni mit i dalje nameće čitavom hrvatskom narodu. Potencirao ga je Meštrović, zazirući od kulture i umjetnosti dekadentnog Zapada, ali jednako i Krleža svojim otvorenim antagonizmom prema tradicionalnoj hrvatskoj mediteranskoj kulturi.⁹²

IV.

RAT: RIM. LONDON. PARIZ. ŽENEVA.

1914-1918.

RAT. SIGNORELLIJEVI. RODIN.

“Na dan Sarajevskog atentata našao sam se u Veneciji, gdje sam imao kolektivnu izložbu, a bila je izložena i osnova Vidovdanskog hrama, model u drvetu - piše Ivan Meštrović u svojim *Uspomenama*. - Tada je moj otac bio desetak dana u Veneciji, koju je uvijek želio vidjeti. Dan prije sam bio uzeo putne karte na brodu, za sebe, ženu i za njega. Brod je kretao iz Venecije oko ponoći, a vijesti su o atentatu bile objavljene tek naveče i čuli smo ih sjedeći u kavani na Trgu sv. Marka. Bilo je s nama nešto naših, većinom mladih ljudi, koji nisu krili svoje veselje, što je atentat uspio. Meni nije bilo baš pravo putovati u taj čas u Austriju, ali to nisam htio pokazati ni pred ženom ni pred ocem. A šta sam i mogao? Morao sam ženu, koja je išla k sestri u Prag, ispratiti do Trsta, a oca u Split. Krenuli smo, ali sam se već na lađi pokajao, jer smo bili opsjednuti agentima, da nismo mogli ni među se govoriti, a pogotovo kad smo napustili luku. Tako je bilo sve do Splita, da su preko dana neprestano različite osobe lovile i izazivale oca s tendencioznim pitanjima, dok ga najzad nije jedan časnik nagovorio s unakrsnim zasjednim pitanjima. Sutradan ujutro prišao mi je, dok sam u hotelu pio kavu, jedan kapetan, Austrijanac, Bečanin, komu sam prije koju godinu učinio neku uslugu te mi brzo prišapnuo: ‘Znam pouzdano, da vas kane uhititi. Otputujte što prije, makar kud, i zametnite trag. Jutros sam pozvan zapovjedniku na raport samo zato, što je neki špijun dojavio da sam vas sinoć pozdravio.’

Meni su odmah došle na pamet Pašićeve preporuke, pa sam pošao još tražiti neke prijatelje, da im kažem, da se paze. Smodlakina kuća je bila opsjednuta detektivima. Grisogonova isto. Njega sam sreo na trgu, pa mi je samo rekao, prolazeći mimo: ‘Praćen sam, razumijem našu situaciju.’ K Trumbiću sam uspio ući u stan i porazgovoriti, te ga upozoriti da se odaleči iz Splita i upozori još i druge, da budu na oprezu. On početka nije vjerovao da će doći do rata, a kad sam mu rekao što je Pašić preporučio, počeo je stvar uzimati ozbiljno. Dogovorili smo se, da ja isto veče otputujem talijanskom lađom u Anconu, i to u posljednji čas i bez prtljage. Tako mi je jedan prijatelj došao reći, da učinim, jer je saznao da me kotarski poglavar nije htio zatvoriti prije naređenja iz Zadra, a da će me preventivno pridržati i spriječiti mi kretanje, ako bih nosio sa sobom prtljagu, u kojoj su oni mislili nešto naći. Trumbić je sa ženom kao slučajno šetao, da vidi, hoće li me pustiti da se ukrkam na lađu. On je otputovao dva dana iza mene sa ženom na Semmering, kad je vidio da su neke počeli hapsiti, a do nekoliko dana na Semmeringu, kad je pročitao austrijski ultimatum Srbiji, vidio je da je rat neizbježiv, pa se uputio otuda u Veneciju. Tad su počeli na veliko hapsiti po Dalmaciji, a najviše u Splitu, te kad su došli tražiti i Trumbića, rečeno im je, da je u Beču. Dok su u Beču izvidali gdje je, on je već bio prešao u Italiju.

Supilo je pročitao ultimatum na postaji u sv. Petru, baš kad je uzeo kartu za Rijeku, te, kako je bio boljeg nosa od sviju, vratio se i dao novce jednom, koji je stajao pred biljetarnicom, da

mu uzme kartu za Veneciju, i tako prešao. On se bio odalečio s Rijeke i čekao, da mu neki prijatelj javi, da li ga traže.

Tada sam se nastanio u Rimu. Tu sam neko vrijeme bio miran i čekao, da nekako saznam, što je s mojim prijateljima. Polako sam dobivao iz Splita vijesti, koji su uhićeni, koji nekud nestali, ali nije bilo ništa pouzdano. Otac mi se samo jednom javio. Nakon malo vremena dobio sam vijest od jednog prijatelja suca, da mi je otac zatvoren pod 'teškom optužbom veleizdaje.'" (429³⁵⁻³⁶)

Mnogo kasnije pronađen je u Meštrovićevom rodnom mjestu Vrpolju zapisnik iz kojega se vidi da ga je austrijsko vojno zapovjedništvo tražilo kao vojnog bjegunca. (697^{11,12}) Namjesništvo iz Zadra pokrenulo je 26. siječnja 1916. u Kninu istragu protiv Ante Trumbića, Ante Bijankinija, Julija Gazzarija, Miće Mičića, Iva Krstelja, Ljube Leontića, Bože Banca, Pere Banca, Hinka Hinkovića, Frana Potočnjaka, Mihajla Pupina, Frana supila, Ivana Meštrovića i drugih.⁹³

Čim je stigao u Rim, pisao je Meštrović Ruži, koja je bila kod sestre u Pragu, 5. srpnja 1914. između ostaloga, zovući je intimo od milja Čukica:

«Draga moja Čukice,

jučer sam ti piso i ispričo razloge koji su me opet ovamo doveli, a suviše je dobro da i one bronze vidim i primim što sam dao da se lijevaju...

Sada se ovdje odmaram kod Ljube (?) i neću početi ništa raditi dok se pošteno ne odmorim i dok mi ne stigne prtljaga iz Splita.

Put iz Trsta do Splita je strašno dugo trajao, sve do poslije ponoći. Pasažira je bilo vrlo malo osim samih oficira i drugih državnih funkcionera. Tako stari (otac) nije imao s kim da se zabavlja, a znaš ga kako je nervozan, pa sam ga morao zabavljati. Sklopio je poznanstvo s jednim oberstom i nekim oficirima i pričali si jedni drugima kako su znali...

Noć je bila čudna i tajanstvena. Kanda se išlo na drugi svijet. Ja sam u njoj slatogorko uživao i mislio na Tebe, na njih kod kuće, na Odiseja i sirene, šetao i šetao dok nisam napokon malo zaspao na palubi...

Do Rima sam također imao pratioca. Uz put je bila užasna oluja (radi) koje je vlak zakasnio 2 sata i 1/2.

Ovde sam kod Ljube i on kaže da ti pišem da ti on odgovara za mene. U podne jedemo što nam Domenico spremi a u več izlazimo...» (XIII. 6)

Dva dana zatim opet piše Ruži iz Rima:

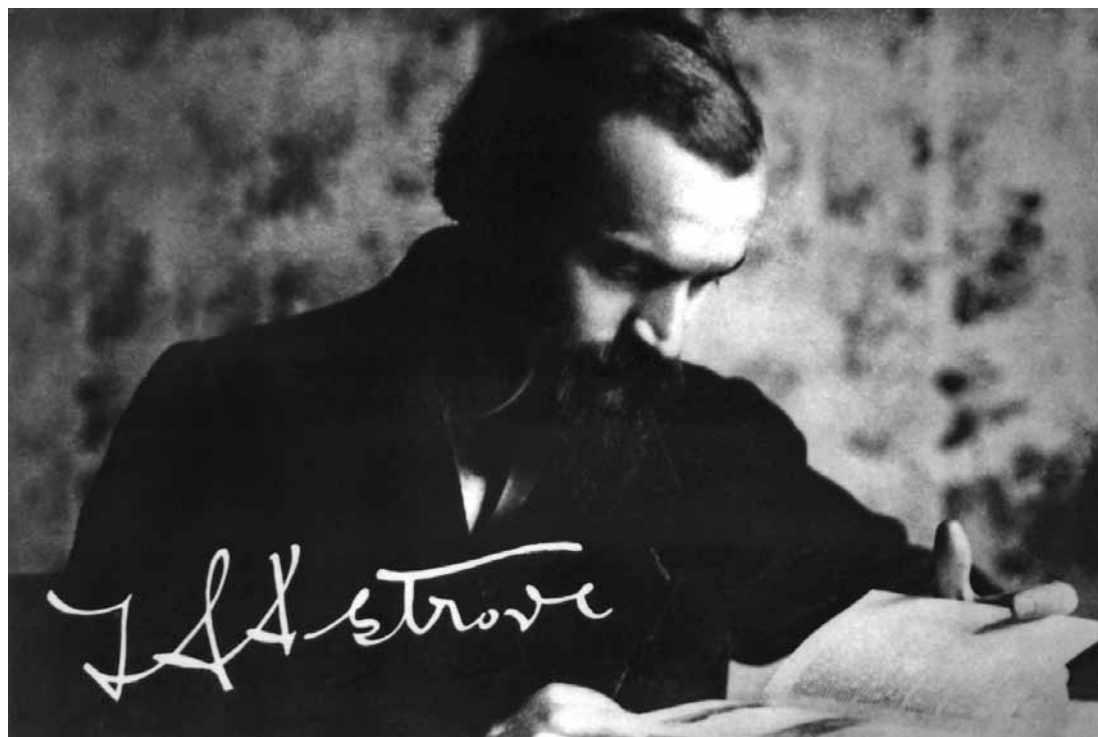
«...Danas sam primio tvoj brzopuz iz Praga i tako saznao tvoju adresu. Juče i nekidan sam ti piso po jedno pismo...

Kako se nalaziš tamo? Kako je Regica i Victor sa djecom? Jesi li imala vremena da potražiš koga od naših znanaca tamo? Kako su te primili? Nadam se dobro. Ja sam kod Ljube i gotovo uvijek spavam. Za podne nam kuha ručak Domenico, a u več izlazimo kod Umberta. Piši mi jesi li zadovoljna da idem na mjesec dana k Bistolfiju, gdje mislim i lava izraditi. Prije nego odgovor dobijem neću otići. Piši starome...» (XIII. 7)

26. srpnja 1914. piše opet Meštrović iz Rima ženi u Prag, opravdavajući se pred Ružinim ljubomornim predbacivanjima. Netko ju je bez sumnje obavijestio o njegovoj vezi s Ruženom, a sam je bio uznemiren političkom situacijom zbog koje je morao bježati iz Splita i ostaviti skulpture koje su se Splićani - kako se vidi iz ovoga pisma - još uvijek nadali izložiti. Međutim, sutradan nakon ovog pisma navijestila je Austrija rat Srbiji i to je bio početak Prvog svjetskog rata.

«...Ti si trebala da razumiješ - pisao je na njezina predbacivanja da su mu pisma hladna - moje raspoloženje onda, gdje sam se morao povratiti iz Splita, gdje su mi stvari stigle upravo i gdje sam morao staroga poslati samo onako kući, a da mu nisam mogao obećati da ću ih doći vidjeti, pa uza sve to sam bio još sam, bez tebe. U ostalome, mi ćemo se o svemu objasniti

Meštrović, 1915.

kad dođeš s meni. Ja se nisam mogao još ni našto odlučiti. Vjerojatno je da ću još nekoliko dana ostati ovdje. U Dalmaciju ići ne trebam, jer će oni sve bez mene urediti i pisali su mi da netrebam doći. U Beograd nemogu još ići, jer izgleda da će biti rat, sudeći po novinama. Daklen ako je rat, ja neću moći ništa na česmi raditi i onda nema smisla da idem. Ako rata nebude, mi ćemo se sastati u Beogradu, a ako ga bude, te budem ostao ovdje, brzojaviti ću ti da dođeš ovamo i doći ću ti na susret u Veneciju ili Firenzu... Svakako ja neću da budem dugo bez tebe...» (XIII. 8)

Sutradan, na dan objave rata, piše kratko Ruži iz Rima:

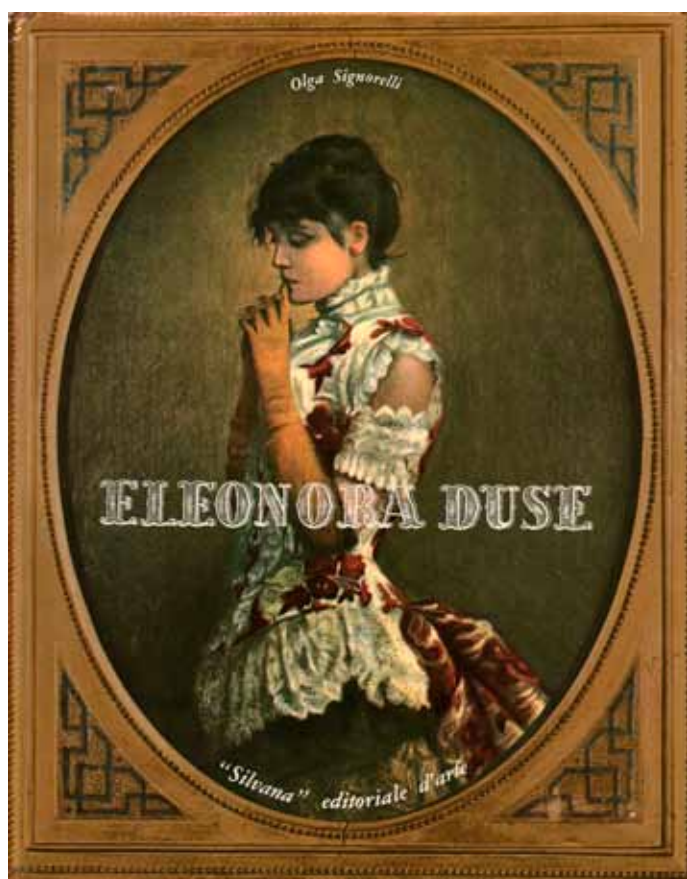
«...Kako ćeš biti i sama saznala iz novina izgleda da će biti opet rata na Balkanu, što znači nered i užas, te se nemože predvidjeti kada će to stanje stvari svršiti, a prema tome ni to kada ću ja moći moj započeti rad na terazijskoj česmi nastaviti. Daklen ići u Beograd nemoguće je, a u Dalmaciju opet nema smisla, jer će i tamo biti sve nervozno i ružno. Znači da će biti najbolje da ti dođeš ovamo.

Daklen ako budeš ovo moje pismo još u Pragu dobila i ako se odlučiš da se vratiš svome Dodome mužiću, a ti mi brzojavi kada i gdje možeš stići, da te mogu pričekati u Veneciji ili Anconi...

Grli te mnogo i ljubi tvoj Dodi.» (XIII. 9).

Ratne godine 1914-1918. predstavljaju za Meštrovića godine lutanja, od Venecije i Rima, do Londona, Pariza, Švicarske, Cannesa i opet Londona, Pariza i Rima; ujedno godine političkog djelovanja u krugu *Jugoslavenskog odbora*.

Naslovnica knjige *Eleonora Duse* – Olge Signorelli

U jesen 1914, odmah po izbijanju rata, vratio se Ivan Meštrović u Rim. Otada su njegov život i rad bili posvećeni više politici i domoljubnoj djelatnosti nego kiparstvu, o čemu će još biti govora. Stan je našao u Via Palestra 14. (126¹³²⁻¹³⁷) Tu mu, u prosincu 1914, piše Leonardo Bistolfi iz La Loggije:

«U radu mislim često na sate prisne i mile, provedene s vama u vašem malom gostoljubivom domu. I bodri me nada da ću vas ubrzo ponovno vidjeti, i pouzdanje da vi također mislite na dalekog prijatelja...» (126¹³⁴⁻¹³⁵).

Ponovno u siječnju sljedeće 1915. godine:

«...Iskazao sam ti jučer i ponavljam ti sada svoje ushićeno zadovoljstvo tvojim riječima koje me tješe i bodre: i svoju bratstvu vjeru u tvoj zavjet umjetnika i čovjeka. Neka Bog blagoslovi naše nade!..

Sretan sam što su te pozvali da izlažeš u Londonu. Siguran sam da će te shvatiti i istinski slaviti...

Dići ću poprsje s postolja u mom samotnom vrtu i postlat ću ti ga. Mislim da ću se uskoro vratiti u Rim i da ću skupa s tobom ostvariti želju da ponovno vidim Rodina...» (126¹³⁶⁻¹³⁷; 9764¹⁴⁹).

Ana, supruga Vittorija Pice, pisala je u veljači iz Venecije Ruži, ne znajući da ona nije s Meštrovićem u Rimu, nego kod sestre u Pragu:

«Vrativši se prije nekoliko dana iz Venecije poslije dugog izbivanja, našla sam prekrasno izdanje Eroice posvećeno Meštroviću i vrlo sam sretna da se u ovim trenucima opće tuge i zabrinutosti mislilo iskazati poštovanje tako velikom i uglednom umjetniku kao što je Vaš suprug.

Je li istina ono što čitamo u predgovoru, da je Meštrovićev otac zarobljen? Molim Vas, draga gospođo, da nam nešto kažete o tome i da nam javite ako nešto znate o njegovoj braći i šurjacima. Mogu dobro zamisliti kakve su tjeskobne dane oni prošli i prolaze još uvijek, ali pobjedonosna Srbija srećom stupa putem većih ciljeva, i Meštrović nije uzalud zamislio Kosovski hram!

Jesu li djela iz Venecije otpremljena u London? Pretpostavljam da će doživjeti veliki uspjeh i to želim od svega srca...» (126¹³⁸⁻¹³⁹)

Vjerojatno je Meštrović tada, 1915, neko vrijeme boravio i u Firenci. Slikar Marino Tartaglia sjeća se mnogo kasnije da se u vrijeme rata sreo u Firenci s Meštrovićem. Tu su posjećivali pansion nazvan *Jugoslavija*, imenom države koja još nije ni postojala. U Italiji se tada okupilo više hrvatskih slikara i književnika, većinom iz Splita. Okupljali su se oko časopisa *Lacerba*, u društvu avangardnih talijanskih literata i umjetnika, poput Carra, Giacomettija i drugih (9291). U Rimu su se sastajali u srpskom poslanstvu.

Među brojnim Meštrovićevim poznicima, štovateljima i prijateljima u Rimu posebno mjesto zauzimaju Signorellijevi. U njihovoj gostoljubivoj kući Ivan i Ruža Meštrović uvijek su bili najsrdačnije primani. Tu su se ujedno susreli s mnogim istaknutim ljudima, umjetnicima, književnicima i ljubiteljima umjetnosti i književnosti, s nekima od kojih su sklopili trajnije prijateljstvo. U *Uspomenama na Rodina* spominje Meštrović taj međunarodni kulturni cercle Signorellijevih, koji je i veliki francuski kipar posjećivao za boravka u Rimu 1915. (36¹⁰).

Jean Neuvcelles ga je opisao: «Prostrani prizemni saloni gledaju na gusti vrt koji se proteže u park Villa Bonaparte. U velikim vitrinama etrurske vaze, rimski novac... Na zidovima

veliki portreti Olge i njezinih djevojčica, remek-djela Spadinija, kućnog prijatelja, koji će postati jedno od slavni imena talijanskog slikarstva. A zatim druga platna, crteži, skulpture, djela prijatelja, nekih već slavni, drugih koji će malo pomalo postati slavni: De Pisis, De Chirico, Goniarova, Meštović, Rodin...» (126⁶⁻⁷; 8742⁸).

Talijanski književnik Giuseppe Prezzolini nazvao je Olgu Resnovic Signorelli «domaćicom jedne oaze i u isto vrijeme cijelim Rimom, jedinim Rimom koji smo mogli posjećivati» (126⁷; 8742).

Sama Olga Resnevic Signorelli, u monografiji o svojoj prijateljici, čuvenoj talijanskoj glumici Eleonori Duse (1858-1924), opisala je svoj umjetnički kružok, već u ratnoj godini:

«Jednog popodneva u ožujku 1915. Eleonora Duse stupila je prvi put u našu kuću.

Nekoliko glazbenika, čelist Livio Boni, guslač Giulio Natale, glasovirač Nicola Janigro, koji je kasnije u ratu izgubio jednu ruku (otac violončelista Antonija Janigra. D. K.) i mnogi drugi, sastajali su se kod nas svake srijede, da bi svirali trija i kvartete od Beethovena i Brahmsa. Kućna vrata bila su prislonjena, ulazilo se bez zvonjenja. Prijatelji su to znali; tko je htio došao je, a ako mu je bilo po volji poveo je i koga sa sobom. Giovanni Cena, te Ivan i Ruža Meštović bili su neumorni posjetioči, a isto tako i Auguste Rodin, koji je strastveno volio glazbu i slušao Beethovena beskrajnom predanošću; ali kad se sviralo Brahmsa, pa bilo to i njegova trija, koja jako podsjećaju na Beethovena, skočio je kao da ga je ujela zmija i pobjegao, bez da je koga i pozdravio.» (6170¹²⁸)

Poznanstvo Signorellijevih i Meštovićevih potječe, kako smo vidjeli, još od 1913. Ono se nastavilo i u ratnim godinama, nakon povratka Ivana Meštovića u Rim. Olga Resnovic Signorelli pisala je ljeti 1915. iz Rima Ruži u London, gdje se upravo nalazila:

Olga i Maria Signorelli

Eleonora Duse

«...Kako su nezaboravne one večeri koje smo ovdje provodili. Sada je tišina i grad je sav u zastavama. Uskoro ćemo imati i prve ranjenike. Od zajedničkih znanaca mnogi su otišli. Borgeše je bio prvi dobrovoljac i otputovao je kao potporučnik artiljerije u neku tvrđavu blizu Venecije. Zanelli je obični vojnik u Bresciji kao i Selva, koji je otišao kao dobrovoljac. Dobrovoljci su također Brozzi i Ghiglione Giueé, koji je bio vrlo lijep u uniformi alpinca. Spadini također uskoro odlazi. Amendola je potporučnik i nalazi se na granici. Angelo se prijavio, ali zasad još ne zna svoje odredište. Vjerujem da će ga pozvati za mjesec dana. I tako u kući ostajemo samo mi žene da ispunjamo prazninu, ali naš život poprima veću vrijednost. Do sada sam se smatrala luksusom - sada sam neophodnost. Kad ćemo se vidjeti?...» (126¹⁴⁰⁻¹⁴¹)

U tim danima ispunjenima domoljubnim zanosom, i prijateljice Meštovićevih pridonosile su borbi njegovog naroda, iako je Italija tada još bila neutralna u ratu.

«Velika talijanska tragetkinja Eleonora Duse - pisao je Meštović u *Uspomenama* - s doktoricom Olgom Signorelli, Ruskinjom, udatom za Talijana, i s mojom ženom pokrenule su ženski odbor za pomoć srpskim izbjeglicama. U samom početku su otišle k Lady Rennell Rodd, supruzi engleskog poslanika i ona je odmah pristala da zajedno s njima bude osnivaateljica, te ih uputila, da isto tako zamole gospođu Krupenskij i Barrère. Gospođa Barrère je pristala, a gospođa Krupenskij im je pokazala vrata i ukorila ih, kako mogu pomisliti da bi ona pristala, da uđe u odbor za pomoć 'srpskim kraljubicama.'» (429³⁸).

A ljeti iste 1915. godine u London ili Pariz:

«Draga moja Ružo, odavna nemam vaših vijesti i nadasve me zabrinjava tvoje zdravlje, s obzirom da si oputovala iz Pariza odmah poslije bolesti. Saznala sam iz engleskih novina da je Ivan postigao velik uspjeh u Londonu, i to nas je vrlo obradovalo, u ovo vrijeme tako oskudno radostima. Nadamo se i želimo da mu se uspjeh stalno osmjehuje i u svakom pogledu. Stalno mislimo na vas i vrlo vas volimo, i to dobro nam u srcu nikada ništa ne može izbrisati... Gotovo nitko od prijatelja nije u građanskom odijelu... A što da ti kažem o strepnjama i nadama koje me ispunjavaju. Moja je zemlja (Rusija) sada razvalina, očinska je kuća u rukama osvajača. Ništa ne znam o roditeljima ni o sestri. I možda dugo ništa neću znati. Ali se i ti, draga, nalaziš u istim prilikama i dobro poznaješ to duševno raspoloženje. Kapetan je Todorović ozdravio i oputovao prije nekoliko dana. Rekao je da će se vratiti na bojište. Mi smo tako sretni da smo spasili ruku jednom srpskom vojniku.

19. kolovoza idem s djevojčicama u Olevano i ostat ću do 20. ili do 25. travnja, u hotelu Roma, Olevano Romano, prov. Roma. Nadam se primiti vijesti od svih vas, uključujući i Rosandićeve. Puno pozdrava obitelji Rosandić, tebi i Ivanu najbolje želje od svih nas, i tebi poljubac od tvoje

Olge.» (126¹⁴⁸⁻¹⁵¹).

Ruža Meštrović, oko 1915.

I sljedeće pismo Olge Signorelli Ivanu i Ruži Meštrović u jeseni iste 1915. svjedoči o prisnom njihovom prijateljstvu, ali i o zajedničkom domoljubnom zanosu, u to doba kad su se u Italiji borile dvije struje: jedna da Italija uđe u rat na strani saveznika, a druga da ostane i dalje neutralna.

«Dragi prijatelji Ivane i Ružo, dugo vam nisam pisala, ali niste ni vi meni. Ne znam jeste li primili moja dva pisma upućena vam u London... Sjećanje na vas dvoje tako je prisutno među nama, gotovo više nego kad ste ovdje živjeli. Ne znam vam iskazati moju i našu brigu za mnoge u ovom posljednjem vremenskom razdoblju. Mi koji nažalost malo možemo htjeli bismo učiniti sve što je u našoj moći da pomognemo vašim ženama, vašoj djeci, izdancima i potomstvu vašeg velikog naroda. Htjeli bismo ovdje organizirati Dan Srbije. Stoga tražim Ivanovo odobrenje da mogu na dopisnicama reproducirati neka njegova djela. Mogla bi se načiniti fotografija s fotografije Ivanovih autoportreta koju posjedujem, zatim fotografija Ivanova crteža koji je načinio za Vilu Medici, pa fotografija figure (sa crteža u boji koji je donio Rosandić). Mogle bi se pretiskati fotografije iz Eroice, mogao bi se fotografirati Krist, ili da mi Ivan pošalje neku drugu fotografiju koju smatra prikladnom. Govorilo bi se, prodavalo bi se te dopisnice na ulicama i u kazalištima (mi bismo prodavali). Gospođa Duse će nam pomoći, a to će mnogo značiti. Najviše bi koristile predstave u kazalištima tog dana u korist izbjeglica. Neke su družine gotovo obecale, i stoga je potrebno da Ivan, koji simbolizira svoju zemlju, taj dan bude s nama i da mi sve ovo dopusti. Vidjet ćete da će se mnogo postići. Mnoge osobe to žele.» (126¹⁵²⁻¹⁵³; 9764¹⁵⁰).

U Rimu se Ivan Meštrović tada, u proljeće 1915, ponovno sastao sa svojim velikim pariškim učiteljem i prijateljem Augusteom Rodinom. Majstor iz Meudona došao je u Rim portretirati papu Benedikta XV, što je živo želio, ali je pri tome imao više neprilika nego zadovoljstva. Olga Signorelli je opisala tadašnji Rodinov boravak u Rimu i portretiranje Pape. Rodin je bio gost svoga prijatelja, američkog kolekcionara Marshalla. Rim, naročito onaj baroknih građevina i spomenika, privlačio ga je više od muzeja i galerija. U očekivanju da mu Papa pozira, volio je lutati Rimom s mladim prijateljem violončelistom Livijem Bonijem. Ali Rim, kao i cijela Italija, bio je tada u ratnoj napetosti, iako Italija još nije ušla u rat.

«U međuvremenu su dani prolazili: - pisala je Olga Signorelli - prijetnja ulaska u rat nadvijala se nad sve. Da bi mu rastresli duh od tih suvremenih briga, zamolili su me neki moji prijatelji, violončelist Livio Boni, violinisti Arrigo Serato, Mario Corti i Giulio Natale, kao i klaviristi Alfredo Casella i Nicola Janigro (koji će kasnije, u ratu, izgubiti desnu ruku) da bi se jednom sedmično mogli sastajati u našem domu, da bi izvodili tercete i kvartete Brahmsa i Beethovena, sami za sebe, jer tada još nisu bili izvedeni na koncertima. Svi su bili umjetnici visoke razine pa su stoga te izvedbe prvorazredno uspijevale. Započeli su se u nas sastajati svake srijede popodne, a dovodili su često i prijatelje koji su ih željeli slušati.

Rodin je postao ustrajni gost, pogotovo kada su imali svirati Beethovena i Bacha. Njegove primjedbe, posebno o kiparu Ivanu Meštroviću, više su bili izrazi njegovog oduševljenja, nego zapažanja stručnjaka.» (8678³⁷⁶).

Ali s portretiranjem Pape teže je išlo jer nije bilo moguće odrediti kada će mu Papa moći pozirati.

«Ali su dani prolazili i više se ništa nije znalo - veli Signorellijeva. - Rodin je počeo bivati nestrpljiv, poput djeteta. Da bi se prikratilo njegovo čekanje, prijatelji su nastojali da ga razo-

node kakvim ugodnim iznenađenjem. Tako je Ivan Meštrović izrazio želju da ga portretira, a Rodin je pristao. Boni, koji ga je pratio na sastanak za poziranje, pričao je da su došavši u atelije našli već pripravljena dva bloka gline. Meštrović je živahno prionuo poslu i za jedan sat bila su dovršena dva portreta. 'Kod njega skulpture izbijaju poput gljiva', komentirao je Rodin na povratku. Kada ga je zatim, u mojoj kući, netko upitao što misli o svome portretu, Rodin je odgovorio: 'Meštrović uradi ono što hoće'.

Rodin je zatim oputovao u Pariz a da nije bio primljen kod Pape. Tek na povratku u Rim zakazan je sastanak, ali je bilo dugog natezanja oko broja poziranja. Rodin je predlagao dvanaest sastanaka, a Papa svega jedan. Portretirao ga je u tri sjeđenja, dok ga je Papa stalno požurivao da završi...» (8678).

Meštrović je malo zatim pričao o svom portretiranju Rodina: «Dok je pozirao razgovarali smo o umjetnosti, pa mi je također pričao mnoge zanimljive pojedinosti iz svoga života.» (10⁸³).

Spomenimo da je Rodin, među ostalim uglednim britanskim ličnostima, bio i član počasnog odbora za priređivanje velike Meštrovićeve samostalne izložbe u Londonu 1915. (3¹⁶).

Najzanimljivija svjedočanstva o Rodinu pružio nam je sam Meštrović u svom prilogu zagrebačkim *Annalima Francuskog instituta*, tiskanima i kao zasebna brošura 1937. godine.

«U Rimu smo se prvi put našli u kući jednog Engleza kod kojega je stanovao. Rodin je izrazio zadovoljstvo da je u Rimu, tako dobro smješten, ali je s druge strane bio utučen pričajući o strahotama rata. Drhtao je zbog rušenja spomenika, a pogotovo starih francuskih katedrala. Osjećalo se da ga je to silno potreslo, pa je u stvari zbog toga imao neku vrst živčane groznice: 'Ovo je kao da me neko razdire' dodavši: 'One su ono što mi Francuzi najljepšega imamo, a one nisu samo naše već čitavoga čovječanstva. Ja bih jednako žalio da su ti spomenici rušeni u nekom drugom kraju svijeta.' Govorio je: 'Nijemci će vidjeti da mi nismo gori od naših otaca, ali... čemu, ruši se na sve strane, a rat proždire ljepotu.' On nije izražavao nikakvu nacionalnu ni rasnu mržnju, već je ponavljao, podižući ruke: 'To je ludilo... kolektivno barbarstvo!' Tada smo se često sretali i on mi je pričao o tome što je ponovo vidio i posjetio u Rimu. Od nekog vremena počeo mi se žaliti da ne može ništa raditi, osim malo crteže u svojoj sobi. Uostalom liječnici su mu bili preporučili da neko vrijeme ne radi. Ali jedamput me je upitao može li doći u moj atelier, jer je osjećao potrebu da udiše tu atmosferu i da gleda kako se mijesi glina. Na kraju svojih šetnji više puta me je došao posjetiti u moje atelieru kod Piazza dell'Indipendenza. Jednog dana sam ga zamolio da mi malo pozira, što je vrlo rado prihvatio. Rezultat su bila dva poprsja od kojih je jedno sačuvano, iako ja nisam bio ni s jednim zadovoljan.

Tom mi je prigodom pričao o pustolovinama svog života umjetnika, o svojim uspjesima i o neuspjesima sa spomenicima, portretima i t. d....Pričao mi je kako je načinio poprsje Victora Hugoa...

Nekoliko dana nakon tog razgovora stari je Majstor ušao u moj atelier vedrija lica nego obično i kazao mi: 'Hoćete li mi posuditi gline i stalak? Sretan sam da se opet malo mogu vratiti poslu, a znadete li za koga? Za našeg Svetog Oca papu! Pet ili šest dana zatim ponovo se pojavio, ali ovog puta slabe volje i bijesan govoreći mi da napušta Rim i da se vraća u Pariz. Zatim mi je ispričao svoju pustolovinu, 'Prvog dana mi je Sveti Otac pozirao jedan sat, drugog dana čim je sjeo došao je je-

Ruža Meštrović – Autoportret

dan kardinal zbog nekog važnog posla i Sveti Otac mi je rekao da će sutra doći ponovno. Sutradan mi je rekao: Ponovno je zapriječen, a također i slijedeća dva dana. Najposlije donese jedan tajnik fotografije, pitajući me: Majstore, Sveti Otac je toliko zauzet važnim poslovima. Ne možete li se poslužiti ovim fotografijama koje su vanredne? Na te riječi ja sam odložio svoju pregaču, zgrabio šešir i otišao. A sada idem u Pariz.' Ja sam ga pokušao utješiti primjećujući da je on sa papom doživio iste scene kao i Michelangelo sa Julijem II, našto je on odvratio: 'Ali evo u čemu je razlika: oni su se prepirali a na neki način ravnopravni.' I on je zaista oputovao u Francusku. Neko vrijeme zatim njegov mi je engleski prijatelj rekao da je spor sređen i da će Rodin ponovno doći i završiti papin portret. Tako je i učinjeno.

Mi smo se često vidali, sami ili u društvu, ali ja nisam nikada Rodina pitao što je bilo s njegovim radom u Vatikanu.

Primijetio sam da je bio utučen i da su na njega strašno utjecala ratna zbivanja. Svi su se u Rimu prema njemu odnosili velikim poštivanjem, jednako Talijani kao i članovi stranih kolonija. Nije posjećivao pomodne sastanke a ugodno se čutio naročito među ljubiteljima umjetnosti i umjetnicima, gdje su se često sastajali talijanski umjetnici i oni strani koji su živjeli u Rimu. Najčešće ga se moglo vidjeti kod jednog talijanskog profesora koji je imao lijepu zbirku etrurskih predmeta, nekoliko starih talijanskih slika i malenu zbirku suvremenih umjetnika. Uobičajena prigoda tih sastanaka bilo je slušanje violine, klavira ili violončela, kada bi naišao neki virtuoz. Vidjelo se da Rodin uživa u glazbi, naročito kada se svira Beethoven ili Bach. Davao bi primjedbe koje su bile više izrazi zanosa nego zapažanja stručnjaka. Govorio je da je glazba umjetnost koja najviše dira čovječe srce ali je dodavao: 'Ali čemu dobru sve to, vidite na koji se način ruši naša evropska civilizacija.' Razgovor se često odnosio na književnost jer su kuću posjećivali tada najbolji mladi talijanski pisci, a kućedomaćica, jedna Ruskinja, prevodila je na talijanski ruske pisce, naročito Dostojevskoga i Tolstoja. Rodin je bio vrlo ljubazan i uslužan svima, ali naročito sa umjetnicima.

Katkada se žalio da mu je teško što nema atelier, da bi rado crtao. Stoga su mu talijanski prijatelji, na nagovor nekih prijatelja, uskoro pronašli jednu staru palaču na Piazza Venezia u kojoj mu je, naravno besplatno, dan na raspolaganje atelier. Veoma se razveselio i kada su mu pokazali prostorije, uskliknuo je: 'Ali tu će mi biti kao princu.' Moralo se još načiniti nekoliko unutrašnjih preuređenja i on se spremio raditi. Je li zaista radio i koliko, ja neznam, jer sam upravo morao otputovati iz Rima. Talijanski su me prijatelji obavijestili, a preko mene i ostale izbjegle Jugoslavena koji su upravo osnivali jedan Jugoslavenski komitet, da će biti bolje da što prije napustimo Italiju jer službeni talijanski krugovi ne vide dobrim okom naš posao, zbog svojih aspiracija koje su bile suprotne od našega programa.

Pošao sam se oprostiti od starog Majstora i rekao sam mu da se vraćam u Pariz a zatim u Englesku. On mi je kazao da upravo organiziraju njegovu izložbu u Victoria and Albert Museumu. 'Nastojte da naši engleski prijatelji učine i vama istu čast.' Nakon toga više nisam vidio Rodina.

Bez svake sumnje on je bio jedan od najvećih umjetnika koje sam sreo, a također jedan od najvelikodušnijih, ne samo prema pokojnim umjetnicima, nego također i prema živućima. Uvijek se sa simpatijom izražavao o djelima svojih drugova, pa i o onima mladim poput mene. Često me iznenađivalo da je nalazio mnogo zanimanja i vremena da prati sve što se proizvodilo na području umjetnosti. Imao sam prigodu da se vrlo često uvjerim o tome, a jednog dana za jednog od naših prvih susreta u Parizu, kada me još nije dobro poznao, izvadio je iz ladice neku njemačku reviju u kojoj su bila reproducirana neka od mojih djela, pokazao mi ju je i rekao zadovoljno: 'Vidite... ja vas poznajem.' Bio je umjetnik čitavim svojim bićem, a naročito kipar. Nije zaista bio govorljiv i sa mukom se izražavao, ali kada bi oblikovao neku zamisao, činilo se da je kleše u kamenu. Njegova ljubaznost i osjećajnost dolazile su do izražaja više pokretima nego riječima. Uz dobrotu i skromnost njegovoga srca imao je u čitavom svom biću nečeg trpkog i muževnog, tako da mi se činilo da utjelovljuje galsku muževnost i ja sam ga uvijek shvaćao kao pravog predstavnika francuske rase. On je bio najizrazitije poricanje smiješne i lažne teorije da su Francuzi ženstveni i mekani.

Kasnije su me moji francuski prijatelji obavijestili, među kojima Bénédite koji mi je javio da njegovo zdravlje nije dobro i da se nikada nije mogao potpuno oporaviti od prvog udarca što mu ga je zadao ratni vandalizam.

U studenome 1917. proširila se neočekivana vijest: veliki je Majstor zauvijek zatvorio oči koje su znale vidjeti ljepotu stvarnoga kao niko u njegovom vremenu. Za mene je to bio bolan udarac zbog duhovnih veza što su postojale među nama kao i zbog toga što sam osjećao da umire drugi veliki patrijarha na kojega je sjećanje duboko urezano u mome sjećanju: ovaj u Meudonu nakon onoga u Jasnoj Poljani.^{36-12 327}

Igor Stravinsky

RUŽENA - I

Ivan Meštrović je bio društvene naravi, a položajem široj javnosti veoma poznatog umjetnika, kao i društvenog i političkog javnog djelatnika, a zatim i stručnog nastavnika, bio je u prigodi i obvezi stalno općiti s raznim slojevima u našoj i inozemnoj sredini. Usto je mnogo pisao i objavljivao dopise i kraće i dulje sastave, pa i nekoliko obimnijih knjiga, a ipak je, što se tiče njegovog osobnog života i zbivanja u njemu bio vrlo povučen, ne govoreći i ne pišući o tome, čak ni s bliskim prijateljima, pa ni s rodbinom. Najviše što je o tome rekao, to su biografske uspomene ranijega razdoblja života kazivane Milanu Marjanoviću, koji ih je zatim objavio, ali i one su se odnosile na njegovo porijeklo, umjetničke početke i školovanje, a ne na daljnji intimni njegov život.

U autobiografskim *Uspomenama na političke ljude i događaje* uzalud smo očekivali doznati nešto o njegovom osobnom i intimnom životu. U *Uspomenama* je pisao gotovo isključivo o političkim zbivanjima u kojima je sam sudjelovao, ne govoreći čak ni o svom umjetničkom stvaralaštvu.

O vlastitim umjetničkim nazorima i o prosuđivanju tradicionalne - i suvremene - umjetnosti pisao je u *Razgovorima s Michelangelom*, dok je svoja filozofska i moralistička gledanja na čovjeka i na svijet opširnije iznio u knjizi *Božićni razgovori ili Ipak se nadam*. Tek nam neobjavljena i rijetka objavljena pisma rodbini i prijateljima donekle otkrivaju i njegov intimniji život. Kolikogod bio samopouzdan u sebe, u svoje stvaralaštvo i u društvenu i političku ulogu koju je igrao, u stvari je, što se intimnog života tiče, bio bojažljiv, stidljiv i nepovjerljiv. Uza svu naobrazbu i slavu što ju je stekao, uvijek je u duši ostao samouki seljačić koji je bačen u veliki svijet, svijet kojemu prilazi bojažljivo i oprezno.

Literarno djelo u kojemu je iznio taj svoj nepoznati, unutarnji i intimni život, koji je bio nepoznat i bližim prijateljima i rođacima, rukopisni je roman *Vatra i pepeo*, pisan oko 1950. u Syracusi u Americi, trideset do četrdeset godina nakon zbivanja što se u njemu opisuju. U tom gusto pisanom rukopisu od 138 stranica kao da je morao dati oduška uspomenama i dubokim osjećajima što su ga desetljećima pritiskali, pa ga je pisao za sebe a ne za javnost, premda u trećem licu, nazivajući sebe izmišljenim imenom: Ćudićem, dok je u Donatovoj objavljenoj obradi ime Ćudić mijenjano u *Meštar* (472c). Na početku je i zabilježeno: «Pripovijest bez uvoda koja nije za javnost.»

U tom se opširnom sastavu očituje i ispovijeda najintimniji Meštrović neobičnom otvorenosti i iskrenošću, ne krijući ništa od svoje svijesti, pa i podsvjesti. Očituje svoja moralna i umjetnička uvjerenja, svoje dileme. Posebno je najopširnije i najsuptilnije opisao svoj seksualni život, odnos prema ženama i erotici uopće, što nam umnogome pomaže za tumačenje izvorišta i ideja nekih njegovih skulptura, posebice ženskih likova i aktova. Stoga ću navesti dio tog autobiografskog teksta iz rukopisa u cjelini.

Rukopis čuva njegov sin Mato Meštrović, koji ga je - također u rukopisu - preveo na engleski. Tekst je pisan tipično Meštrovićevim energičnim potezima pera, često teže čitljivim. (XIV) O njemu su kraće pisali Ante Kadić i Joseph E. O'Connor i Branimir Donat u pogovoru objavljene knjige i u povodu njezina objavljivanja u nastavcima u *Jutarnjem listu* (9062; 9063; 9182; 10611; 10612)⁹⁴

U prva tri poglavlja rukopisnog autobiografskog romana opisuje se najprije susret kipara Čudića (Meštrovića)⁹⁵ sa Čehinjom Ruženom Zatkovom-Kvoščinski (Khvoshchinsky), suprugom Vasilija Kvoščinskoga, člana diplomatskog zbora carske Rusije 1912. godine u Rimu. Supruzi su upoznali Meštrovića kada su ga posjetili u njegovom rimskom atelijeru.

Ružena je bila kći Vlastimila Zatka i Karle rođ. Havličkove, rođena 15. ožujka 1885. u Brezi u Češkoj. Učila je slikarstvo - kao i sestra joj Miloslava, u češkog slikara Antonína Slavíčka (1870-1910), a zatim u Münchenu i Parizu. God. 1910. udala se u Pragu za ruskog carskog diplomata Vasilija Kvoščinskog. Slikala je motive s Jadrana i iz Južne Francuske, od kojih se neke nalaze u Narodnoj galeriji u Pragu. Glazbeno je bila nadarena i svirala je glasovir. Po udaji preselila se s mužem u Rim, gdje je on bio u diplomatskoj službi. God. 1911. rodila je kćer Mariju. U vrijeme Prvog svjetskog rata rastavila se od supruga.

God. 1915. sudjelovala je u Rimu s talijanskim futuristima. U Marinettijevu domu susrela se sa Stravinskim, Djagilevom, Prokofjevom. God. 1921. izlaže futurističke slike u Rimu, među kojima i portret Filippa Marinettija.

Oboljela od tuberkuloze, umrla je 29. listopada 1923. u švicarskom Leysinu.

Vasilij Bogdanović Kvoščinski (1880-1953) bio je član bogate petrogradske obitelji. Bio je strastveni sakupljač umjetnina i glazbeno obrazovan. Nakon ruske revolucije, kao emigrant, prodavao je vrijedna djela svoje umjetničke zbirke. Nakon Drugog svjetskog rata živio je u logorima za raseljena lica, a umro u staračkom domu u Torinu (472c¹⁷⁹⁻¹⁸⁶).

Ružena je odmah pokazala sklonost prema kiparu, dok mu je njezin muž, zacijelo ljubomoran, bio nesklon. Ona je Meštrovića privukla u prvom redu fizički. Bila je "puna života i zdravlja", a Meštrović je općenito smatrao da se veza muškarca i žene temelji uglavnom na seksualnom odnosu, a manje na onom duhovnom. Stoga nije bio sklon "inteligentnim" ženama, nego onima koje su ga fizički privlačile. Duhovnu vezu imao je u tih deset godina tek s Ružom koja je, i inače, uvijek bila vrlo ljubomorna na njegove modele i povremena očijukanja s mladim djevojkama i ženama. On joj je ipak do tada, koliko možemo zaključiti, bio vjeran, ali otada je bio sklon povremenim vanbračnim koracima.

Kao uvod u taj autobiografski roman Meštrović piše pismo nepoznatom prijatelju u kojemu obrazlaže svoj nazor o presudnoj važnosti seksualnog života u svakom čovjeku, a pogotovo u umjetniku. U tome je nazoru zacijelo bilo i utjecaja Freudove prihoanalize, čije je radove Meštrović, bez sumnje, poznavao: "Kao što u jednom našem razgovoru prošle godine reče, a i ja se s tim slažem, spolni je odnos jedan od najvažnijih odnosa u ljudskom životu, iako većina svijeta o tome nema pojma. Spol-

Ružena Zatkova Kvoščinski - prva dama futurizma

nost je najvažnija ne samo u običnom životu ljudi i postojanju ljudskog roda nego i u cijelom stvaralaštvu, počam od onog za samoodržanje pa do onog najvišeg, intelektualnog stvaralaštva.

Seksus je onaj korjen iz kojeg se rađa nagon za vaskoliki život u svoj razgranatosti ljudskih nastojanja i ostvarenja. On je uzročnik djela i čina koji čovjeka dovode do najdubljeg dna pakla kao i do najgornjih visina neba, da se poslužimo danteovskom simbolikom...

...Svako ljudsko ostvarenje i njegova kvaliteta potječe i u odnosu je prema seksualnom potencijalu i načinu njegove upotrebe ili primjene. To je dakako kompleksno polje u svojim mnogobrojnim varijantama i kauzama.

Nije moja struka, niti sam spreman da ti govorim o svemu tome s medicinskog ili psihijatrijskog gledišta, ili kako se tvrdi, kombiniranog medicinsko-psihološkog stanovišta. Oni sve slične slučajeve nazivaju 'normalnima', a druge 'patološkim' ili abnormalnim pomakom; makar im davali više gradacija, uvijek su određeni negativnim značenjem..."

U tom pismu-predgovoru govori i o ovom autobiografskom romanu, kao o rukopisu nekog svog prijatelja, a ne svoje; rukopisu što ga taj nije namjeravao objaviti:

"Ja sam posve slučajno pročitao tek započetu novelu jednog mog prijatelja koji nije bio književnik, niti je počeo pisati novelu u toj namjeri. Nakana mu bijaše da događaj zabilježi kao puki osobni doživljaj, dakako malo promijenjen... U toj priči, možda malom romanu, moglo se naći mnogo toga što bi ovu moju tvrdnju o 'supernadprirodnom' potvrdilo.

Posve slučajno posjedujem spomenuti rukopis, koji je on zacijelo zaboravio, zametnuo ili bacio. Mogu vam ga ponuditi da ga pročitate, ali napominjem: niti je dobro komponiran, niti je vješto napisan. Uza sve te nedostatke čini mi se ipak zanimljivim.

Moj je znanac novelu zabilježio tek kao uspomenu na stvaran doživljaj, kamuflirajući naravno imena osoba koje su bile u igri. Ne znam da li je to slučaj i kod profesionalnih pisaca da, kad započnu pisati svoju priču, odmah tragaju i za njezinim naslovom, koji bi trebao dati biljeg cijelom sadržaju. Posjedujem, uz rukopis, i cedulju na kojoj se vidi kako je autor tragao za odgovarajućim naslovom. Vidi se kako je jedan po jedan križao sve dok svi nisu bili prekriveni – ali se svejedno mogu pročitati: 'Plamen ljubavi'; 'Vatra ljubavi'; 'Požar čula'; 'Ljubavne muke'; 'Sila strasti'. Svi su prekriveni. Posljednji je 'Sila nad seksom'. Ovo je bilo podvučeno pa poslije precrtano.

Kada budeš raspoložen, pokušaj čitati redom od početka. Rukopis zapravo i nema početka, jer ja ne vjerujem da je autor doista naumio ovako započeti.

Također sam na jednom listu našao zapisano nekoliko redaka, koji su vjerojatno imali ući u predgovor: 'Ova priča je stvaran doživljaj. Ona će nas možda i odbiti svojim suviše realističnim i bezobzirnim prikazom događaja.' I njih je sve autor prekrivio, a dolje je naknadno dopisano: 'Neće se nikada objelodaniti, jer što se koga tiče moj doživljaj. On je moj i ostaje u meni'..."

Opisana zbivanja počinju u Rimu 1912, dok je Meštović tamo živio s Ružom i stvarao. Počinju upravo literarnim opisom jesenjeg ugođaja:

"Nakon uobičajene obilate, reklo bi se istinske rimske listopadne kiše koja je tu noć padala i na mahove lila krupnim kapljama po ispranom pločniku Piazza di Spagna, bilo je očekivati da će dan biti ipak ljepši.

...

...Naime osoba čiji životni roman slijedi bila je već slavni kipar i mi ćemo ga baš zbog toga njegova majstorstva odsad zvati Meštar. Svoj atelier Meštar je skromno zvao radionicom; očito je i ta njegova skromnost bila na neki način u skladu s njegovim idejama o biti i svrsi umjetnosti kojoj se sav posvetio. Nije volio mistifikacije, pa je stoga mjesto gdje je doista svojski radio zvao i jednostavno radionicom...

Tog je jutro Meštar bio zamišljen; iako je koračao brzo i nije ništa vidio oko sebe, možda bi doista bio uzeo kola, ne samo zbog kiše, nego prije zbog toga da samo mimoide Via del Babuino, ulicu načičkanu dućanima s tzv. predmetima 'antika', isfabriciranima po mračnim i prljavim kutovima uličice koja teče paralelno s Via Margutta...

Razljučen nasilnošću, Meštar je srdito odmahnuo rukom, zaobišao kočijaša i gotovo protrčao via del Babuino ne gledajući ni desno ni lijevo. Projurio je i preko Piazza del Popolo i stigao u dugu neurednu ulicu izvan vrata Piazze, gdje se nalazila njegova radionica.

Na jednoj strani ulice bilo je svega nekoliko porazbacanih malograđanskih kuća, a na drugoj niz kovačkih, stolarskih i sličnih radionica. Ove je zarubljivala jedna skupina 'umjetničkih atelieri'; njih četiri-pet. Bile su to isto tako prizemne stračarice, samo što su imale nadsvjetlo na krovu i izvana bile malo bolje oličene...

Ušao je u radionicu, obišao je, i pogledao da nije negdje procurila voda kroz krov i dao se na posao. Radio je na grupi dviju pomalo tužnih ali u tijelu jedrih žena koje su jedna drugu pridržavale u nekoj zajedničkoj obamrlosti od tuge. Ona koja je pridržavala svoju družicu bila je gotovo tužnija nego ona kojoj se pružala pomoć i ostavljala dojam ne samo kao da s ovom suosjećajući nego da im je i uzrok tuge zajednički.

Tu je kompoziciju otpočeo koji dan ranije i činilo mu se da će joj baš sada, ovoga jutra, dati onaj osjećaj koji odavno u sebi nosi i nastoji mu dati u materijalu oblik. Dugo je tu kompoziciju nosio u sebi i točno je znao iz čega se rađa. Nekoliko posljednjih noći u snu je pravio skicu; čas s uspjehom, čas mu nikako to nije polazilo od ruke. Kad se probudio, uvijek bi iznova shvatio da ništa od sanjanog nije uporabivo.

Tog mu se jutro činilo, kad se probudio, da je konačno našao način i oblik i zato se žurio u radionicu da tu formu nabaci, odnosno da ono započeto preinači u duhu dosanjane zamisli.

Čim je stigao počeo je modelirati, mirno i sigurno baš kao da precrtava već gotovo djelo, tako mu je bila živa predodžba. Vjerovao je u sebe. Radeći nije ni pjevuckao, što je često običavao. Činilo mu se da bi ga čak i njegov rođeni glas ometao pri poslu.

I u susjednom atelieru vladao je mir. Nije bilo uobičajene buke, premještanja stvari ni fućkanja njegova susjeda pri radu; nije se čula susjedova prepirka s modelom oko poze ili s ženom o obiteljskim problemima, nije se čak čula ni neka od uobičajenih njegovih rasprava s kolegama o kreativnoj umjetnosti, o manirizmu ili pak šablonskom nasljedovanju prošlosti..."

Nadalje opisuje svog susjeda slikara i zbivanja u njegovom atelieru.

«Tog jutra Meštru nije dolazilo u pamet ni susjedovo blijedo duguljasto lice s šturom tamnom bradom, ni njegove krupne, ponešto vodenaste oči u kojima se osjećala praznina i iza i ispred njih. Možda mu je godila tišina, a godile su mu i forme koje su nastajale: činilo mu se da će toga dana uglavnom ostvariti onaj izražaj za kojim je tragao.

Potrajalo je tako sve do mraka. Nije pošao ni na ručak. Možda je zato i bio potegnuo zasun pri ulasku u radionicu da ga nitko ne bi dolazio smetati, pa čak ni njegova žena, koja bi ga, kad ne bi došao kući na objed, možda mogla potražiti i provjeriti zašto ga nije bilo. U takvim slučajevima Meštar bi joj uvečer rekao da se preko podneva zadržao u nekom muzeju. Jednostavno je htio biti sam, bez ikakvih nenadanih posjeta, pa tako i ženina. Tog je dana možda najmanje želio da ga žena posjeti. Za to je bilo više razloga, a glavni bijaše vrlo jednostavan: nije volio da je bilo tko nazočan dok je u radnoj groznici. Drugi razlog bijaše što bi ga u takvim slučajevima počela zasipati okolišnim pitanjima ne bi li dokučila s kojom je ženom u dosluhu pri tom poslu njegova imaginacija ili na koji se njegov doživljaj odnosi. Često bi tako u radu prepoznala sebe ili neku svoju stvarnu odnosno imaginarnu suparnicu.

Baš pri ovoj kompoziciji, smatrao je, ne bi bilo zgodno da mu žena dođe, jer žene, pogotovo one ljubomorne, gledaju u svemu samo taj odnos muškog i ženskog, tumačeći sve sa svoja gledišta, neovisno o tome što siže doista predstavlja...“

U radu ga je prekinuo posjet dvojice otmjenih muškaraca i jedne žene, koji su željeli vidjeti njegove radove. Dok su muškarcu ostavili na Meštra odbojan dojam blazirane aristokracije, žena ga je privukla, lik „koji pršti zdravljem i puninom ženstva dvadesetomogodišnje jedre žene“.

„Čim su se bolje pogledali i razmijenili nekoliko riječi, učinilo mu se kanda se odavno znadu. Valjda zato je razmjerna riječi bila topla i popraćena intimnim prizvukom i veselim smiješkom, baš onakvim kakav poneki put može imati samo slavenska žena...“

Kada su otišli Meštar je zaključio:

„Privlačniju ženu, a bome ni odvratnijeg muškarca, nikad još nisam sreo!“

Tjedan dana nakon tog susreta Ružena Kvoščinski mu je poslala na dar jednu knjigu s posvetom, zaželjevši da opet vidi njegove skulpture. Posjetivši ga zaželjela je da razgovara o njegovoj umjetnosti.

„ - Možda, gospođo, samo – likovna umjetnost nije literatura. Mi smo prisiljeni da se izražavamo u granicama naših mogućnosti, da tako kažem, zgusnuto, a ne kao novelisti ili romanopisci. To je umnogom zgodnije. Prvo, svatko može krojiti novelu i ono što je u njoj prikazano takvo je kakvo je, a drugo, nitko ne može raspoznati lica onih kojih se napisano tiče. Čak i događaj na koji se priča odnosi pruža stanovitu slobodu prikaza. Mi upravo zato i ne volimo objašnjavati svoje stvari. A kad bismo to činili, bilo bi to zaobilazno, a toliko i sama predodžba može reći...“

Vrlo ga je začudilo što se ova žena zanima za stvari koje ni po čemu nisu u skladu s njezinom vanjštinom, bar onom koju je on vidio. Osim toga, on nije volio s ženama raspravljati o ozbiljnim pitanjima. Nije to volio ponajprije zato što nije vjerovao da su one za to sposobne, a nije ni volio žene intelektualke, baš zato što su obično ružne: kao drugo, zato što se kroz mudrovanje i znanje izgubi svaki seksualni čar. One mogu postati drugovi, prijatelji, ali su lišene onoga fluida tako bitnog među različitim spolovima, koji je on smatrao važnim i sa čisto stvaralačkog gledišta. To se odnosilo osobito na drugovanje sa strankinjama.

Ova žena mu je ostavila posve drukčiji dojam nego žene-intelektualke. Naprotiv, u njoj je nalazio utjelovljeno ženstvo u svoj obuhvatnosti tog pojma. Naslućivao je i duševnu i fizičku

toplina, te neku suzdržanu čežnju i radost koja se još nije izlila i nije našla svoj pravi odjek...

Riječ nadahnuće predstavljala je nejasan pojam, nešto neodređeno i nedefinirano, baš kao i metafizika, u koju nije vjerovao niti smatrao da može biti odvojena od fizike. Za njega nije postojalo ništa nadnaravno što ne bi bilo u vezi s naravi, što ne bi iz nje proizlazilo. Nagon za stvaranjem on je smatrao nutarnjim nagonom, unutarnjom potrebom; ne treba razmišljati, tražiti joj uzroke, samo je treba slušati i dati joj izraz. Razmišlja li stablo ili biljka u proljeće o svom prolistavanju, o svom cvjetanju, o svom mirisu, i je li toga svjesna, odgovarao bi on u sebi na ovaj problem.

Imaš da bistvuješ zato jer bistvuješ i da bistvovanju daješ izražaja jer te ono samo sili na to. To izražavanje je posve tvoja individualna stvar u koju treći nema pravo pristupa niti ga može imati. Raspravljati o tome, savjetovati se s drugim ili se savjetovati, tražiti pomoć, pravac u istraživanju, to je smatrao ne samo suvišnim nego i nemogućim. Ako bi postojala neka suradnja s drugim spolom, ta bi suradnja bila nečujna, spontana, oplodivana podsvjesno baš kao i fizički kontakt dvaju spolova, a o njemu se ne raspravlja...

Po svemu sudeći on nije ni pomišljao na fizički dodir s njom. Ponajprije zato što mu je njegova žena u tomu posve odgovarala, a drugo što ne bi mogao prebroditi neugodnost osjećaja da ona ima i s drugim fizički dodir, ma koliko slutio da i nije posve od srca. Usprkos svemu osjećao je da ga ova žena neodoljivo privlači. Tu privlačnost nije mogao pripisati samo njezinoj ljepoti koja ga, eto, isključivo s estetske strane zanima i privlači; načas je pomislio da onaj njegov primitivni zemljak doista ima pravo tvrdeći da začetak privlačnosti između dvaju spolova ima korijen u seksu.

Odavno to on osjeća i uvjeren je u to, samo mu se ovdje činilo da postoji i još nešto drugo. Je li to neka seksualna privlačnost ili nešto drugo što se neda definirati? S tim nije bio načistu. Možda je upravo to ono što zovu 'harmonija dušâ' pitao se. A tko može dokazati da seks i taj harmoniji dušâ nije korijen? On nije vjerovao da i u svetaca i svetica koji čak i nisu imali tjelesnog dodira seks nije bio korijen, i tek kad se taj korijen otklonio, moglo bi se reći degenerirao, pretvorio u neki fluid, nastalo je ono što ljudi nazivaju duševnom harmonijom, no tada to više nisu bila dva pola koji se uzajamno privlače i odbijaju.

Takav odnos između njega i ove žene naš umjetnik nije mogao ni zamisliti ni prihvatiti, jer je on u njoj vidio u prvom redu ženu i svako odbacivanje ili razgrađivanje toga osjećaja i njegovo vraćanje na drugi put bilo bi na uštrb njegova stvaralačkog nagona.

Pa kakav bi to odnos mogao biti, pomišljao je, kad zna da ne bi htio ni dijeliti ni oteti tuđu ženu, a bome ni ostaviti svoju. S druge strane pribojavao se sama sebe kad mu se misli tako vrzu oko ove žene, misli koje nisu filozofija ni matematika i koje mu u mozak tjera neka unutarnja nepoznata sila. Mozak ga je međutim upozoravao na oprez i kao da mu je govorio: 'Slušaj mene a ne svoja čula; ako nećeš stradati ćeš ti, tvoj rad i tvoja sloboda, premda su ti čula inače najbolji pomagači u tvom poslu.'

U svom stvaranju ti se možeš poslužiti i njezinom ljepotom i onim što iz nje pobuđuje tvoja čula, ali ne smiješ ići dalje od toga, ne smiješ joj pokazati da bi mogao pasti u njezinu vlast, a niti da želiš da ona padne u tvoju. Fantazije koje će se razviti iz vaših čula moraju se razvijati za svakog posebno, a ne sliti se

i stopiti jedna u drugu. Bio bi to pravi potop iz kojeg ne biste isplivali ni jedno ni drugo.'

Na takav postupak odlučio se u slučaju njihova daljnjeg dodira, koji mu se činio vrlo vjerojatnim.

Nasreću, majstor je bio toliko intenzivno zaokupljen radom da je zaboravio na emocije koje mu je pobudio prvi susret s tom ženom. Te su emocije dapače postale poput nekog pića koje ga je još više poticalo na rad, kao što su to bili i slični osjećaji koji su mu i ranije u neku ruku bili pomagači. Osjećao je da se ovim slučajem njegov unutarnji plamen obogatio: čak kad se ova žena više ne bi pojavila, ono što se zbilo bilo je plodonosno kao kad se uljanici dolije ulja...

On ju je u duhu snimio, njezine su forme ostale utisnute i predočene u njegovoj duhovnoj bilježnici...

Iako je Meštar prije godinu i pol nakon uspješne izložbe stekao dosta poznanstava u rimskim umjetničkim krugovima kao i tako zvanom 'višem društvu', on ta poznanstva nije njegovao niti se susretao s tim ljudima, osim ako je to ponekad bilo neizbježno. Za takvo ponašanje bilo je više razloga. Prvi i najglavniji bila je njegova neprestana zaokupljenost vlastitim poslom te mu nije preostajalo vremena za društvene obveze; drugo, poslije svakog takvog druženja osjećao bi se duševno umoran. Svaki put po rastanku imao bi osjećaj da je nešto od sebe izgubio, da se trudio za nešto isprazno i njemu tuđe. Gotovo čulno osjećao je da on nije za to društvo, a da ni ono

nije za njega. Osjećao je da su drugi bili razočarani njegovom osobom baš kao što je on bio razočaran njima i njihovim međusobnim dodirima, lažnim, naučenim frazama i neuvjerljivim komplimentima.

Uzrok toj njegovoj nelagodi u društvu bijaše i njegova prirodna stidljivost, pojačana slabim znanjem stranih jezika, pogotovo onim rječnikom kojim se služilo to probrano društvo. Utoliko se dvostruko osjećao strancem i zbog toga se još više libio. Kad je mogao ostati nezapažen u pozadini društva, on bi se tu i tamo odazvao, ali ovako, kako se gotovo uvijek događalo da baš on bude u središtu, to ga je činilo dešperatnim, toliko te bi se to čak i na njegovom licu odražavalo.

Jedino što ga je u tom društvu, i to kao likovnog umjetnika ponekad moglo zanimati bijaše poneka žena lijepih oblika, ali bi tada uvijek morao kod kuće podnositi ljubomorne scene supruge, koja bi ga znala danima gnjaviti čak ako nije s dotičnom osobom razmijenio ni riječi.

Dakle, i to je bio razlog više za takav stav prema društvu – mir u kući i u atelieru koji je bio daleko od njihova stana, ali je supruga znala posjetiti radionicu da izvidi nisu li se oblici neke od tih žena uvukli u neko djelo njezina muža. Dakako da je to njega smetalo i često bi se zbog toga ljutio, ali opraštao joj je znajući da je druge žene iz zlobe podjaruju uvjeravanjem da njezin položaj supruge umjetnika ugrožavaju druge žene, i to zbog ugleda njezina supruga ali i zbog njegove stanovite pri-

Ružena Zatkova Kvoščinski

vlačivosti za žene. Bila je i sama sklona vjerovati u takvu mogućnost jer je smatrala da je to u vezi s njegovom profesijom.

Bilo je to teško za oboje, ali ipak se nekako guralo. Meštar nije naginja tzv. bohemskom životu a još manje mišljenju da umjetnik smije sebi sve dopustiti, pa čak i mimo moralnih pravila. Premda se u dva maha tijekom njihova bračnog života doista bio zagledao u drugu ženu, ni načas nije pomislio da bi svoju suprugu ostavio, niti je osjećao da joj je manje sklon no prije. Naprotiv, tada bi je još snažnije prigrlio, osobito ako bi ikoja pomislila da žena svojom ljepotom ili uopće osobnošću nije na visini njegova umjetničkog renomea i vrijednosti. Uostalom, njegova supruga ni u čemu nije zaostajala, osim u pozi, za tim damama iz višeg društva koje su razmišljale na taj način. Kad bi se potrudila da bude takvom, njemu to nikako nije bilo drago.”

Prigodom jednog službenog prijema kojemu je s Ružom prisustvovao, opisuje Meštar tu ženu:

“Gospođa K. bila je odjevena ni bolje ni gore no što su bile odjevene druge žene njezina ranga, ali je na njoj sve to ipak odskakalo i činilo se ljepšim i skupljim. Jedino je bila počešljana na nešto drukčiji način, straga dignute kose, tako da su joj crte vrata bile jasnije izražene a frizura u obliku tijare zaokružila lijepu i izrazitu formu lica. Osobit čar bijaše u tome da ta izuzetna frizura nije stvarala dojam koketnosti, nego je naprotiv iskazivala na svoj način čednost vestalinke. Bilo je proljetno

doba, kad se nose oprave od tanka i podatna materijala, pa su se kroz haljinu gospođe Ružene nazirale pune ali gipke forme tijela nalik onima na figurama grčkih božica..”

Kvoščinski je u Meštovića naručio portret svoje žene Ružene.

“Sljedećeg tjedna gospođa je došla majstoru pozirati utanačenog dana i u dogovoreno vrijeme. Bila je odjevena skromnije nego ikada: jednostavna dnevna oprava neutralne boje, s vrlo malim otvorom oko vrata. Počešljana je bila kao i obično, ali je oblik frizure bio manje istaknut. Lice je bilo malo bljeđe nego obično i djelovalo je neispavano. Oči nisu blještale, nego je preko njih bila pala neka jedva primjetiva svjetlosiva mrenica. Ukratko, Meštru se činilo da mu je došlo pozirati neko biće sasvim različito od onog što ga je dosad uočio.

Kada je sjela i zauzela pozu primijetilo se da prikriva uzbuđeno disanje...

Sjedila je tri sata bez prekida, a majstor je radio tako intenzivno te se nije ni sjetio da joj ponudi odmor. Iako je nastojao da je tu i tamo animira, ona se nije micala nego je stalno sjedila kao da je već kip. Sjedila je opuštenih ruku i oborenih očiju, sa izrazom koji kao da je htio reći: *Evo me, kakva sam izvana takva sam i iznutra a ti radi i oblikuj kako god hoćeš i kako god me vidiš.*

Ružena Zatkova i futuristi

Meštar, sa svoje strane, nije htio mijenjati onu njezinu pozu koju je na početku zauzela, nego je radio brzo i nervozno, koraknuvši tu i tamo unatrag kako bi već na početku obuhvatio cjelinu. Iako je ponajprije gledao kako da uhvati lice i položaj vrata na trupu, oči su mu klizile dolje, valjda u želji da obuhvati cijelo tijelo sve do iznad koljena.

Činilo mu se da neće moći dati portret ove žene ako joj snimi samo lice. Za njega je njezin potpun portret tvorila njezina sveukupnost, pri čemu su mu najznačajnije bile grudi i bokovi, dakle ono što je i inače kod žena osobito volio. U ove žene grudi su bile čedne i ne suviše naglašene, dok su bokovi bili istaknuti i njihova se izrazita linija produljila niz jaka bedra u mekoj liniji nalik etrurskoj vazi.

Nakon tri sata rada sve ovo bilo je u glavnim crtama uhvaćeno. Jedino su ruke bile izostavljene, a mimoidene su bile valjda zato što se Meštar zanio vanjskim konturama tijela, hoteći ih čisto i jasno predočiti. Tako je portret u ovoj fazi modeliranja izgledao poput vaze bez ručica.»

Kada je skulptura bila dovršena Kvoščinski nije bio osobito oduševljen njome, a Ruža je pomalo postajala ljubomorna.

Nekoliko dana zatim pozvala je Ružena Meštra da zajedno posjete etrurske grobnice u okolici Rima. Promatrajući etrurske freske razgovarali su o antičkom shvaćanju života, erotike, religije i sl., ali je Meštra sve više privlačio Ruženin lik.

«Pritom je ženu pogledao od glave do pete i uočio kako joj oprava erotično pada uz tijelo i kako se divni oblici ocrtavaju baš kao kod antičkih figura. Vidio je da je Ružena osjetila kako joj se pratioc pretvara u satira, a osjetila je da i u njoj dahće nešto što bi je moglo oboriti u nesvijest, pa se malo trgnula i rekla...»

Pri drugom posjetu rimskim starinama, pitala ga je Ružena poznaje li dobro rimsku povijest.

« – Poznajem je slabo, gospodo. U ranoj mladosti nisam je imao prilike naučiti u redovnoj školi, osim ono malo koliko sam sâm dospio. Kasnije pak nisam imao vremena. A pravo da vam kažem, već i kroz ono malo što sam je upoznao, morao iskreno priznati da mi se nikako ne sviđa jer u njoj nema duše, a cilj Rimljana bijaše samo i samo osvajanje, žderanje i frivolno uživanje. Oni su, čini se prema profinjenom klasičnom grčkom poganstvu bili kao rimsko kršćanstvo prema evanđeoskom kršćanstvu. To govorim onako općenito i u prisposobi sa prema njemu malom Grčkom ili klasičnim Bliskim Istokom. Dakako – nastvaio je – bilo je časnih iznimaka. Kako inače objasniti Marka Aurelija i još pokojeg iz poganskog doba ili pak neme velike mislioce iz kršćanskog doba, koje uza svu njihovu misaonost ipak zasjenjuje jednostavni i neobrazovani Franjo iz Asiza...»

Tako se naposljetku Meštar ipak upustio u ono što obično nije volio, u raspravu s ženama. Sam je sebe ulovio u tom neoprostivom prijestupu za njegovu gorštačku narav.

***

Tako bi na tim izletima oni načimali razgovore. U ime istine valja reći da se on u takve razgovore nije volio upuštati ni s gospođom K. Bilo ga je strah da ne upadne u onu čudnu pređu što je pletu intelektualke, a bio je siguran da to njegovoj predodžbi Ružene, ali i značaju samog njezina bića, nije odgovaralo. U njoj je vidio krepku i ljupku ženu, ženu koja svom svojom nesvjesnom snagom nasrće na njegovu mužjačku čulnost. Pristao bi da joj dade naziv 'vječno feminilno' ali da je ne

izdvoji iz tog soja ženki, kamo ju je svrstao onog časa kad ju je prvi put vidio...»

Na sljedećem izletu žalila se Ružena Meštoviću zbog neugodnog ponašanja svoga muža, kojega je jedva podnosila.

«Lice joj je bilo zažareno. Protezala je vrat, uzdigla bradu i gledala iznad sebe kao da tako želi spriječiti suze.

Meštar se našao u neprilici i dvoumici da li da je počne tješiti riječima ili da se baci na nju i stane je bezumno ljubiti. Nije mogao naći prave riječi, a prići joj onako kako to pariroda zahtijeva nije mogao, da ne bi ženu osramotio pred šoferom koji ih je mogao vidjeti...

Već dulje vrijeme godpođa K. nije navraćala u Meštrov atelier. To mu je bilo pomalo zagonetno. Počela ga je mučiti misao što bi tomu mogao biti uzrok. Iako nije imao nikakvih namjera, osjetio je da u njemu, kao zapaljen sam od sebe, tinja plamen požude i što ga je više nastojao ugasiti toliko je snažnije osjećao kako se bezumno rasplamsava.

Razmišljajući o uzroku njezina nedolaženja pomislio je da je to možda stoga što je svoju skrivenu požudu previše jasno očitovao ili naprotiv stoga što se nije očitovao dovoljno mužkarcem.

U toj dvoumici i neodlučnosti osjećao je da je svako razmišljanje tek posljedica onog plamena koji se širi u njemu. Ponekad je osjećao da će svemu tomu biti jedini lijek prepustiti se nagonu i postupati u skladu s preporukama onog primitivnog zemljaka. U tom je duhu pomislio kako bi bilo najbolje tu vezu svesti prvenstveno na odnos mužjaka i ženke. Bijaše to, uostalom, u skladu i s njegovim intimnim uvjerenjem da je to jedini prirodni put, a sve drugo je puka literatura, koju on i onako nije volio da se upleće u odnose među spolovima.

Iako poneki put zbog toga ne bi mogao spavati, svim je silama nastojao svoju požudu ublažiti u vlastitom braku. To, međutim, nije pomagalo i bio je siguran da bi se, kad bi se ona žena samo pojavila, karakter njihova odnosa odmah razjasnio. Nije bio siguran da li bi požuda doista nadvladala sve obzire i da bi iz njega doista prokuljao čovjek-zvijer. Zato mu je na trenutke bilo milije što gospođa K. ne dolazi, jer je strahovao da bi njegovo ponašanje demantiralo tvrdnju o nekakvom višem i svjesnijem čovjeku kakvim ga je ona zasigurno držala.

S druge pak strane bio je uvjeren da i nju muče muke slične njegovima. Lakše se mirio s đavlom u tijelu i stoga što mu je žena ispričala kako su joj znanice kazivale da se u posljednje vrijeme gospođa K. uopće ne viđa u društvu i čak je nema ni na koncertima koje je tako rado posjećivala. Iz svega toga čak je i Meštrova žena zaključila da se u gospođi K. 'nešta odigrava', jer je znala da žene kad se zaljube najviše vole biti same, bez obzira da li sa svojim veseljem ili pak svojim tjeskobama. Tada je osamljenost važnija od svega...

***

Budući da su Meštrovi napustili Rim na puna dva mjeseca, nisu se više viđevali s parom K. sve do uoči ulaska Italije u rat, pa se slobodno može reći da je tim susretom završilo prvo poglavlje Meštrova poznanstva s gospođom K.» (472c ^{8-10, 13-14, 16, 24-29, 31, 39-40, 53-54, 57-58, 60, 64-65, 67}).

Četvrto poglavlje počinje Meštrovićevim posjetom zavičanju uoči samog rata.⁹⁵

«Meštar je od početka svojih umjetničkih studija boravio u tuđini, ali nije nikada mogao da izdrži više od godine dana da

se ne vrati na mjesec dva u svoj kraj, da vidi svoju rodbinu, da vidi svoj svijet, čuje i govori svoj jezik. To je bio njegov odmor, vrelo njegovih inspiracija, pa koliko njegov rad, njegova traženja ne imali ništa zajedničkog sa njegovim zemljacima i ma koliko se mogao sa njima o tom razgovarati, njemu se je ipak činilo da su ta njegova traženja i nastojanja podsvjesni govor njegovih zemljaka, a brda i krš, koštunjava i opekla lica da su forme njegova izražavanja u crtama i formama. Ovoga puta se nije mogao zadržati nego samo kratko vrijeme jer je bilo očevidno da je rat na pomolu. Neki su njegovi prijatelji i drugovi bili pohapšeni, a bio je obaviješten da to i njemu prijete svakoga dana i da je njegov svaki pokret praćen tajnom policijom. Uprkos svega toga njemu je uspelo jednom spretnom kombinacijom da pređe opet u Italiju. Ovoga puta nije bila žena sa njim, što je bio prvi put odkako su se oženili da ga je pustila sama. Ona je bila otišla u drugi kraj Monarhije u posjete svojoj rodbini. Međutim je svoj boravak prekinula čim je čula da joj je muž u Rimu i kroz koji dan došla k njemu. Ovoga puta su uzeli drugi stan, a Meštar je uzeo drugu radionicu koja je bila u boljem kraju Rima i bliže stanu. Po svom običaju počeo je opet intenzivno raditi po cijeli dan, a večeri su mu prolazile u razgovorima sa njegovim zemljacima koji su se bavili politikom, izbjegli zatvoru kod kuće i snovali emancipaciju svoje zemlje. Tako je odsle morao Meštar voditi dvostruki život, koji nije imao ničega zajedničkoga: svoj umjetnički i ovaj revolucionarno-politički.» (XIV. ^{57a-57b})

Ružena je doznala da je u Rimu češki političar T. G. Masaryk i da zalazi u Meštovića, pa ih je pozvala k sebi na čaj; također da portretira kipara Rodina, pa ga je zamolila može li prisustvovati portretiranju tog proslavljenog kipara. Otada je dolazila u atelijer i šuteći promatrala Meštovića u radu. Ni Rodinu nije bilo krivo društvo lijepe i mlade Čehinje.

Otada je Ružena navraćala u Meštovićeve atelijer i nakon završetka portretiranja Masaryka. Dolazila bi predvečer i ostajala do mraka. Pričala mu je o svojim susretima s umjetnošću u rimskim crkvama i galerijama, raspravljali su o odnosu sv. Frane i sv. Klare i dr.

Tako se među njima radala tiha ljubav, koju su oboje prikri- vali. Meštovićeve je u Rimu posjećivala Olga Resnevic-Signorelli. «Bila je doktorka - opisuje je Meštović u svome romanu, ne navodeći joj ime - i na veliko pucala na intelektualstvo i sa ironijom govorila o 'buržujima'. Poziv medicine joj je bio sporedan, ali je ona govorila da joj je glavno zanimanje prevode- nje ruskih pisaca na talijanski. Bila je više ružna nego lijepa, žute kose i pomalo mongolske forme lica, dugačka tijela i ni- kakve ženske forme. Ona je znala da nije lijepa i nije marila za izgled ni odjeću; oblačila se kao muško, ali je svejedno mislila da je interesantna, pa čak i privlačiva za muškarce. Možda je to i bila za neke Talijane, koji su sami kao neke ženske. Osim toga su Rusi i Ruskinje bili tada na velikoj cijeni 'Una nuova razza di gente forte ed interessantissima'. Tu je na njihovu predstavu o Rusima djelovala veličina njihove zemlje na zemljopisnim kartama, a osim toga je ruska literatura koju su tada baš počeli otkrivati... Prema tome ona nije mogla ostati nezapažena u društvu pravih intelektualaca; osim toga joj je davao šarma i njezin ruski akcent kad je govorila talijanski. Ona nije mnogo ni zalazila u društvo, nego bi ona i njezin muž, također doktor, zvali u svoju kuću one koji su bili njihovi odabranici, između kojih ponajviše književnike i umjetnike. Tako su se sa njima upoznali i Meštovi. Sa Ružom se je gledala dobro, a i ona s njom, jer ju je Ruža smatrala bezopasnom, a osim toga joj je

pomagala u tome da ne bi Meštar pogledao značajnijim pogle- dom koju drugu ženu.» (XIV ⁵⁹⁻⁶⁰)

Pri sljedećem posjetu Ružene atelijeru međusobna pri- vlačnost među njima je rasla i Meštović ju je ljubio, ali ona je ipak ostala suzdržana. Zakazala mu je sutradan sastanak u Va- tikanskoj galeriji, u sobi fra Angelica. Tu se među njima vodio razgovor o duhovnoj i putenoj ljubavi. Ona je smatrala da je prva moguća i plemenita, dok je on bio uvjerenja da je između muškarca i žene bitna putena ljubav, pa ju je poveo u Sikstin- sku kapelu da joj pokaže Michelangelov kovitlac golih tijela.

Videći da neće njihov odnos ostati na samoj idealnoj ljuba- vi, Ružena je predložila da ga prekinu. Pričala mu je i o mužu za kojega se udala bez ljubavi, a koji ju sada progoni ljubomo- rom na Meštovića. U tome očajanju se i drogirala.

A zatim su se rastali.

«Na časak je Meštar stao i pogledao za njom kako odlazi energičnim korakom kao neko ko se je riješio na muke da ih ju- nački podnese. Uputio se i on brzim korakom na svoju stranu i nije se više nijednom obazreo za njom. Priječilo ga je nešto što ga je strahovito stezalo u grudima, a mučilo ga je i nešto poput stida. Činilo mu se da je on kriv za ovako nagao prekid, da je kriva njegova eksplozija strasti, pa onda njegova neodlučnost da je zadrži, jer je držao da ju je bio uhvatio za ruku i rekao: ne, ja te ne puštam, ti ćeš samnom, da bi ona popustila. S druge strane je pred sobom opraštao to svoje držanje time kako bi mogao to učiniti, kako zbog svoje žene, tako i zbog nje i u ka- kvu bi situaciju obe doveo. On nije osjećao nikakve promjene u već ustaljenom odnošaju sa svojom ženom, kao ni da bi je manje volio odkako se upoznao sa ovom ženom. Ovo novo po- znanstvo i dodir, ma koju formu imali i ma dokle išli, činili su mu se samo kao dodatak njegovu životu, kao još jači impuls njegovu stvaranju. I ne samo to nego i kao ženu kod koje bi na- šao potpuno zadovoljenje svojih nagona, koji nisu mogli biti, činilo mu se je, potpuno udovoljeni sa njegovom ženom. Nu bi li one to mogle razumjeti i prilagoditi se? Bio je siguran da ne bi, jer bi i to bilo ne samo protiv društvenih pogleda, nego i protiv njihova ženskog instinkta koji hoće cijeloga čovjeka. Osjećao je da bi došao u situaciju da se konačno odluči za jed- nu ili drugu.

Usprkos različitim karakterima i pretjeranoj ljubomori, kao i uprkos tome što je on žudio da ima djecu, koju mu žena spo- četka nije htjela, a poslije nije mogla roditi, Meštar nije nikada mogao pomisliti da bi je ostavio. Nije mogao zato što mu je još uvijek bila draga, a poglavito zato što mu je poklonila toliko povjerenja da je pošla, usprkos oporbi cijele svoje rodbine, sa njim i živjela više godina nevjenčana. Dakle, to je bilo ne samo pitanje karaktera, nego i njegove intimne savjesti. Pored toga je bila i lijepa izgleda i lijepe i privlačive stature koja je u po- nečem bila estetskija nego ona gđe Kn, iako je ova druga više odgovarala ne njegovom muškaračkom prohtjevu čovjeka u tri- desetim godinama punom strasti, koji bi volio da pod rukom osjeća punu i krepku ženu, da osjeća ono što se zove vječna karika između dva spola. On kanda nije naginjao prenježnom premekom kod žena, baš kao ni 'muškaračam'. U gđi Ka. je vi- dio pomiješan tip nimfe i pobjede, bahantice i božice. Takova joj je bila i građa tijela i stav u držanju, pa i u formi lica i nje- govu izražaju. Prema kome je bila prijazna, izgledala je da će sad zaigrati poput Orfejevih djevice u šumi, a sa kim nije bila takova, izgledala je da ju se ne smije pogledati. Jedna i druga primjesa je privlačila i dražila Meštrovu narav. Nametljive žene ili one koje su pravile dojam da su podatne nije tražio, baš kao ni one hladne naravi i držanja.

Pomalo je bilo i toga, ne može reći, da li donešenog iz njegova kraja ili po njemu prirodnog, da je na žene gledao kao da je Bog stvorio ženu radi muškarca, a njega da bude praćen od nje i da je brani.

Naprotiv onih, u kojima je osjećao žensko polno kipljenje a pri tomu stid, suzdržljivost, bile su prirode žena koje su ga privlačile. To je on vidio kod gđe Ka. Osjećao je pravu prirodu ženke, da ona hoće da bude osvojena, da se tek onda poda i bude milovana kada se je podala. Gđu Ka. kada je spočetka privlačila njegova suzdržljivost koja je pravila dojam meka i nježna čovjeka, a poslije ju je zbunila i gotovo uplašila provala njegove strasti, koja se ne bi, činilo joj se, sa njom i kod nje iskalila; činilo joj se da je to plamen koji raspljen ide dalje od jele do jele.

Meštar, iako naoko miran i gotovo stidljiv, nije imao straha od žena, kao što biva kod takvih ljudi. Naprotiv, on se nije bojao da će ga koja osvojiti vještim čarima, pa makar mu se nesvidjela, ili da bi doživio neuspjeh kod onih koje bi mu se svidjele. Međutim on nije bio tipa onog muškarca koji se zove ženskar. Pravog seksualnog odnošaja sa ženama nije imao prije nego se je oženio, a oženio se je sa nepunih dvadeset. Otkako se je oženio, punih deset godina bio je u tom pogledu vjeran ženi. U dva-tri navrata je kroz to vrijeme imao jačih požudnih napada prema drugim ženama i to svaki put iz ljubavi. Te je napadaje prebrodio bez povrede ikoga i to valjda stoga što on nije mogao prihvatiti seksus zbog seksusa i sa ženom koja je još nekome pripadala, to bi mu se gadilo.

Nakon onog rastanka sa gđom Ka. i njezine ispovijedi Meštrova požuda za njom se je podvostručila. Prije ga je smetalo da je on u njoj ipak gledao tuđu ženu koja je ipak u tjelesnom dodiru sa drugim čovjekom i to takvim koji je njemu bio odvratan. Sada kad je ovo sve saznao, vidio je da ona nije ničija žena, nego da je kao zatočena djevica i onaj ko ju je zatočio nema nikakva prava na nju; i ne samo to, nego da je i njezin mučitelj, kome bi on imao pravo da mu pljune u lice, pa čak da bude i zatočena u njegovu zagrljaju.

Takve i slične misli i osjećaji mu nisu dali mira, a strast je u njemu rasla do ludila. Vidio ju je neprestano pred sobom, a njezino tijelo, njezini bokovi su ga vukli kao vir utopljenika. Njemu su se ona i njen sastav tijela činili kao da je ona mimo svih žena stvorena da ljubi i rađa, a rađanje je on smatrao najuzvišenijim, pa čak i najčistijim kod žene. U takvom osjećanju on je i normalni spolni dodir smatrao kao neki sveti čin. Razumio je smisao Dionizijeva rasipanja. Uzalud je radio po deset, pa i po petnaest sati na dan, da bi se tako i fizički i mentalno zamorio i ukrotio požudu te bar jednom ispavao i otijeznio od zamamnog pića, zapravo žeđi za njim. Spavao bi malo ili ništa. Jedino po neki put kad bi sanjao da mu je u zagrljaju. Sutradan bi bilo još teže, jer bi dan otkrio drugačiju zbilju. Jest i također nije mogao ništa a u razgovoru sa drugima bio je rastresen. Nije manje bilo teško kriti to raspoloženje pred ženom i društvom.» (XIV⁶⁷⁻⁷⁰).

Ipak su se ponovno sastali u atelijeru što ga je ona iznajmila od jednog starijeg slikara, gdje je i sama slikala. Tu su opet nastavili razgovor na istu temu. I opet se rastao od nje s putevom čežnjom za njom.

“Da ona ovo svoje raspoloženje ne glumi bio je definitivno uvjeren, što mu je povećavalo muku. Ono što se je smatrao dušom nije uzimao kao nešto što postoji. Psyha mu se je činilo da je bio prikladniji naziv, kao kompleks čulnog i mentalnog stanja, poremećena psyha kao konflikt između jednog i drugog.

Ta psyha je, po njegovom mišljenju, kod žena više podložna čulima i prema tome manje logična i kompliciranija. Kad je ženu ostavio i pošao od nje, bilo je njegovo tužno stanje pomiješano s ljutinom povrijeđene muškaračke taštine, kao ono kod nje kad se je ono u času zanosa ipak mogao sjetiti da nisu vrata zatvorena. To je i sama gđa Ka. na njemu pročitala pa ono rekla: ‘Nemoj mi se ljutiti.’

Međutim je Meštar razumio da su njihovim daljnjim sastajanjima, pa čak i pokušajima za to, vrata zatvorena. Ona mu je to, da ne može biti jasnije, rekla, a on nije baš ni pokušao da protestira.

- Imaš ovoj činjenici da se prilagodiš, da snosiš i čekaš neće li te vrijeme od ove muke izliječiti, rekao je sam sebi.

Uza sve svoje muke od čežnje za njom, on se je toga držao. Radio je podvostručeno cijelog dana i duboko u noć. Spavao je malo, a još manje jeo, da je bio jako omršavio i svi su se prijatelji počeli ozbiljno bojati za njegovo zdravlje. Njegovo lice, žuto zagasite boje, postalo je blijedo i izduženo, što je tamnosmeđu bradicu još više podvlačilo. Tamnosmeđe oči su plamtjele i činilo se već kao da je u neprekidnoj groznici. Uzrok nije niko znao osim gđe Ruže koja se je domišljala i pravila se mirna i ravnodušna.

O gđi Ka. Meštar nije ništa znao, čak niti je li u Rimu, a u ni koga se nije htio propitati. Jednom prilikom mu je žena rekla: ‘Čula sam da ni gđa Ka. nema apetita. Čini se da imate zajedničku bolest.’ ...

Meštar je bio napustio svoj rimski stan i dok sredi svoje poslove pred odlazak u Pariz uselio se u jedan hotel...» (XIV⁷⁷⁻⁷⁸).

Iz Milana mu se kasnije javila Ružena i zamolila ga da je posjeti. Bila je u krizi. Napustila je muža koji je otputovao u Rusiju, a dijete htjela odvesti majci u Češku. Ali Meštrović je tada morao naglo otići jer je dočuo da će ga Italija kao političara internirati, pa je otputovao u Pariz i nije je vidio.

Ipak ga je misao na nju opsijedala i upravo fizički progonyla.

„Svakako sve ovo je povećalo u Meštru nemir i njegova se je strast povećala i dok ga je dotada jako mučila, sad ga je počela peći kao žerava. Po noći se je u snu manifestirala raznim oblicima (i) stvarala različita priviđenja: jedan put je on došao do nje, ali kad je pokušao da joj se približi zaklinjala bi ga sklopljenih ruku da je ne dotakne; drugi put je zanosno pružala ruke i zvala ga da je zagrlji, da mu se daje i predaje. Makar nije vjerovao u sne, sebi je zamišljao da mu oni tumače njezino psihičko stanje, njezinu unutaraju borbu između dva raspoloženja. Tako mu ona nije više bila žena koja budi njegove požude, nego je postajala neki fatum u kome igraju neke nepoznate sile. Nije inače vjerovao ni u sudbinu ni u ,nepoznate sile‘; upravo se bojao da se takvo vjerovanje uvuče u njega i ovo svoje stanje je htio protumačiti naravnim zakonom, svojom strasti i požudama.“ (XIV⁸¹).

Daljnji događaji u rukopisnom autobiografskom romanu *Vatra i pepeo* zbivaju se nakon Meštrovićevog odlaska iz Rima 1915. i o njima će kasnije biti riječi.

LONDONSKA IZLOŽBA

U svibnju 1915. preselili su se Meštrović i Ruža iz Rima u Pariz. Razlog te seobe bio je prvenstveno političke naravi. Talijani, koji su prišli saveznicima, gledali su ga sumnjičavo kao austrijskog državljanina, ali naročito zbog njegove političke djelatnosti. Iz istog se razloga i *Jugoslavenski odbor*, kojega je Meštrović bio djelatni član, iz Rima morao preseliti u Pariz, a zatim u London.

Ruža je iz Praga doputovala u Rim, ali se tada razbolila, pa je bolesna otputovala u Pariz (126¹⁴⁰⁻¹⁴¹).

„Sada je nama bilo, da što prije krenemo, - piše Meštrović u Uspomenama - pa smo počeli uređivati i pakovati svoje stvari. Ja sam morao ionako otići, jer je Supilo dogovorio sa Seton-Watsonom i sa Steedom, da bi bilo dobro da se drži moja izložba u Londonu, a odmah zatim je došla poruka, da je dogovoreno da se izložba iznimno priredi u Victoria i Albert muzeju, da je sastavljen odbor, u koji su ušli prvi umjetnici, književnici i ravnatelji muzeja. Kako su stvari bile stigle iz Splita, tako sam ih mogao - ne vadeći ih iz sanduka - uputiti zajedno s onima iz Venecije u London, a bilo je sve zajedno oko stotinu skulptura.“ (429⁴⁷).

U Parizu su Meštrovićevi ostali kratko, iako ih je Ružina bolest zadržala nešto duže nego su namjeravali tu ostati. (126¹⁴⁸⁻¹⁴⁹) Meštrović je u svibnju 1915. otišao u London da pripremi izložbu, koja će se otvoriti 24. lipnja, i da djeluje u *Jugoslavenskom odboru*, a Ruža je, zbog bolesti, još neko vrijeme ostala u Parizu.

Iz Londona piše Ruži o pripremanju izložbe, zabrinut stalno zbog njezine bolesti:

„London 17 ponedjeljak (svibnja 1915).

Danas sam očekivao da ću nešto primiti od tebe ili od Dr. Sade (?) o tebi, nu nema ništa. Nadam se da ćeš mi se javiti sutra ili prekosutra. Večeras brzojavljam Dru Sadi da mi javi kako ti je. Prekjučer sam ti pisa da se poslije puta ne osjećam mnogo umoran, a sada međjutim ipak počimam osjećati. - Ovi naši me povukoše tamo amo, nu to je samo prvih dana. Jučer sam bio zvan na ručak kod neke gospođe Kristić - sufražetkinja je! - poslije podne ko(d) Bančevih, a danas za ob(j)ed kod Cvijića. Sutra idem Laveriju, a onda se nadam da ću se moći malo smiriti i ići malo u muzeje ukoliko dospijem.

Ostavljam ti najugodnije u zadnje, a to je da sam danas ipak pronašao 35 sanduka sa mojim stvarima i da sam dobio brzojav od konsula iz Genove da su mi posljednje stvari krenule 30 marta za London. Daklen znači da će kroz 2-3 dana biti ovde, a onda ću se moći dati na poso. Nadam se da će se tako izložba moći otvoriti za prvog idućeg. Tako ću se donekle smiriti ako dobijem do tada vijest da je tebi bolje. Inače što ćeš da ti pišem? Uvijek naše dosadne sjednice...

18. V. (1915).

...Stigle su 34 škrinje poslane 30 og aprila iz Genove, pa sad opet neznam jesu li to prve ili posljednje, a držim da su posljednje. Prema tomu se nezna gdje su prve. Trachtbri(e)fa nema ni od jednih ni drugih. Natapali smo na ove preko Banca koji je sve lagje i sva društva preturio dok (ih je) našo. Dignuti ih pa čak ni viditi nisam mogao jer fale dokumenti da su moje. Sad treba da tražimo razne puteve da nam stvari ipak dopuste dignuti, a tek kad ovo što je došlo vidim mogu znati koje fale i dati se za njima u potragu. Čujem da su razne škrinje polupane a prema tomu će biti i stvari. Bistolfijev je portre takodjer ošte-

Victoria and Albert Museum Summer - 1915

THE MEŠTROVIĆ EXHIBITION

Honorary Committee:

PRESIDENT—

The Earl Curzon of Kedleston, K.G.

VICE-PRESIDENTS—

His Eminence Cardinal Bourne   The Right Hon. A. J. Balfour
His Excellency The Serbian Minister   The Right Hon. D. Lloyd-George
The Lord Bishop of Oxford   The Right Hon. Joseph A. Pease
The Right Hon. Walter Runciman

MEMBERS—

Auguste Rodin	Emile Verhaeren	
C. Aitken		P. Macgillivray
James Bone	Sir Arthur Evans	J. W. Mackail
Frank Brangwyn	Nevill Forbes	C. Ricketts
Sir Edward Boyle, Bart.	Sir George Frampton	J. S. Sargent
Sir John Burnet	Eric Gill	R. W. Seton-Watson*
Noel Buxton	Sir James Guthrie	Solomon J. Solomon
Sir Valentine Chirol	Sir Thomas Jackson, Bart.	H. W. Steed
Bertram Christian	John Lavery	G. M. Trevelyan
A. Clutton Brock	D. S. Maccoll	John Tweed
Ernest H. R. Collings*		A. F. Whyte

* From whom information may be obtained at 11 Smith Square, S.W.

Plakat s londonske izložbe, 1915.

ćen. Nu što ću reći za sad, da mi je samo sve vidjeti i dignuti. Nemoj se ti međjutim ništa uzrujavati, tim više što neznam pozitivno što je polupano i u kojoj mjeri. Ovo pismo ti šaljem po Anti (Trumbiću), jer tobože da bi po pošti još kasnije stiglo jer otvaraju...“ (XIII. 8).

Iz Londona piše Meštrović Ruži (bez datuma) o 26 sanduka sa skulpturama koje su pronađene i poslane bez popratnih isprava. „Sad se radi da se stane u trag onom torzu iz Carare (Banović Strahinja) i bisti... (?). One stvari iz Ankone stigle, a one iz Rima su još u Ankoni, jer su neke u bronci. Nemoj se ti ništa uzrujavati. Ja se nadam da će se sve pronaći i urediti, samo treba nerava! Sad mi baš Banac telefonira da je svu konfuziju učinio Mita (Dimitrije Mitrinović. D. K.) i da je mogo stvari davno prije dignuti. Moram da prekinem pismo i da idem s Bancom na lice mjesta.“

Zatim dopisuje:

„Draga Čukice, taman sam se vratio iz magazina u komu se nalaze moje stvari iz Splita, te sam se umorio od (h)odanja i voženja. Ovde je sve užasno daleko i za me komplicirano. Stvari sam neke mogao vidjeti - u koliko se dade u škrinjama - ali ne sve. Velike su izgleda sve čitave a za neke male sam se uvjerio da su razbijene kao noga i glava Kraljevića Marka. Izgleda da su oni u Splitu neke zamijenili - poslali koje nisam tražio, a tražene ostavili i t. d. Mramorni reljef izgleda da nisu poslali - biti će u splitskom kazalištu pa ga nisu mogli izvaditi.

Svakako prije srijede neću znati što je i kako je u sanducima prispijelo, jer će sve stvari doduše biti sutra - subota - na veče prenešene u muzej (Victoria and Albert Museum), ali prije utorka neće se otvoriti, pošto su im neki blagdani. One stvari, što su stigle iz Venecije, nisam mogao ni vidjeti u magazinu jer su zakrčene ali su obećali da će ih iduće sedmice izvaditi i poslati u Muzej.

Eto tako ti je sa stvarima. Fala Bogu da nije i gore s kime se sve ima posla. Gurati ću da se ovo sredi što ima i pronadje što još fali.

Pokroviteljski odbor još nije potpuno sastavljen, jer se protive svoji proti strancu (?) i t. d. ko i svugdje. Katalog se ne može prije početi praviti nego se stvari ispakuju i tek se vidi što je ovde a što nije.

Biti će ti Mita priča kako se Roden svinjski ponijio. Priča da je i Marchall ljutit na njega. Ja sam ti reko da je on pobenavijo. Iz početka da je htio sve, a kasnije kad ga je Papa izbacijo da je pao u (h)isterizam i nije bilo više ništa moguće sa njime. Dobro mu stoji to sa Papom kad se išeprtljati (!)

Kod Laveryja (Sir John Lavery. D. K.) sam bio. On je vrlo lubezan, ali ne onako ko u Rimu. Pozvao me on i žena mu u utorak na večeru. To je neki Menaž ala Anglada! (Hermengildo Anglada, španjolski slikar. D. K.). Kod drugih Engleza nisam bio sem kod Skotusa (Scotus Viator - R. W. Seton-Watson, politički pisac. D. K.).

Ostavimo sve ovo. Izložba će se nekako već sprtljati, nego mi je sada glavno što me zabrinjuje tvoje zdravlje odnosno nezdravlje...

Ja se inače sam sebi čudim da toliko mogu izdržati. Same nezgode jedna za drugom pa još da si ti samnom hajde hajde...“ (A. XIII. 12).

Maud Cunard

Iznenaduje u pismu Meštrovićev sud o Rodinu, kojega je uvijek toliko cijenio i gotovo sinovski volio. Vjerojatno je kipar u starosti postao čudan i neuračunljiv.

„...Od izložbe si nepravim velike iluzije - piše u sljedećem pismu 23. svibnja - jer ovo je, koliko mi se čini, beskrajno neumjetnički svijet. Skica će za hram (maketa Vidovdanskog hrama. D. K.), po mome suđenju i predviđanju, slabo proći. Sfinga, Miloš i Srđa će biti za njih strašila. Preko udovica će se škandalizirati i t. d. Sad svejedno. Ova stara svinja će mi mnogo škoditi što se svinjski ponio. Ovaj mali Mita je konfuzan i samo će mi smetati i škoditi sa njegovim idejama i glupostima. I sa R (Rodinom. D. K.) i sa Verharenom je doživio fiasco, a čujem da se je i Brangwin počeo izmotavati zbog plakata koga je bio obećao učiniti.

Odbor - pokroviteljski - izgleda da je skroz politički bez ikakva estetskog autoriteta, nu valjda ipak dobar. Ima i jedan katolički kardinal unutra. Zamisli već su počele katoličke novine pisati o nekom katoličkom geniju, a to bi(h) imao biti ja. Sasvim obratno, iz hrvatskog pravoslavca prave srpskog katolika.

Sad svejedno - samo ako bude šta općoj stvari koristilo. Nemože se ništa znati, može se sve na vrlo dobro okrenuti, tek ne bih htio da si iluzije pravimo. Izgleda da su užasne formaliste i da ću morati hodati od jednog do drugog i t. d. Dakle činiti baš ono zašto nisam i što mrzim...“ (XIII. 11).

27. svibnja piše Ruži iz Londona, smiren zbog poboljšanja njezine bolesti:

„...Tako je moguće da ću se sada bar malo smiriti i otresti se ove nervoze i raztresenosti, i da ću lakše snositi ovo bježanje tamo amo. Zaludu je sve, moram bar koliko stignem da odem ljudima koji već zovu i ko(j)im treba da se ide ako već nebih zbog sebe, to zbog opšte stvari.

Bio sam skoro kod direktora muzeja i uredio sam sa njime za prenošenje stvari i t. d. i već je prenešeno 25 komada. Direktor je vrlo lubezan i ide mi na ruku, te mada prenošenje i postavljanje idu sporo, ipak je dobro jer se čini sa velikom pažnjom i sve oni sami čine a ... i o svom trošku. Postamenata ćemo veliki broj dobiti gotovih u muzeju, a ostale ćemo poručiti. Inače ove sale, gdje će biti izložba, užasno su velike, ali prilično neukusne, nu svijetlo nije hrgjavo. Nisu to nikakve speci(j)alne sale, nego prostor gdje su stvari (izložci. D. K.) muzeja, te se zbog toga neće moći ništa preinačiti i ostati će masa stvari koje se nedadu ni maknuti - drveni objekti iz srednjega vijeka.

Lako je bilo Rodenu, jer njegovim stvarima baš dobro dolazi svaki ambijenat, a i inače je to njegov ideal da se vidi u muzeju kao poslije smrti. Kažu da je ovo prvi put što se tamo pravi izložba, jer ono 18 stvari što je bio izložio Rodin metnulo se tamo da se pokaže što je on poklonio.

Zbog ove okolnosti ima malo ljubomore kod izvjesnih ljudi.

Ima jedna stvar, koja vele da nije dobra, a to je pošto nijesu ranije bile u ovoj zgradi izložbe, to nije naučan svijet da dolazi, a inače je sneruke.

Sad svejedno. Inače naši prijatelji se zauzimaju i rade koliko mogu, nu meni se čini, sudeći ukus i mentalitet ovoga svijeta, da im se neće moje stvari dopasti. Svi ljudi koje sam upoznao kažu mi da je kod njih uopšte malo zanimanje za umjetnosti te vele: „Ako budete imali trećinu uspjeha od onog što ste imali u Beču i Rimu, znajte da je to prebacilo našu mjeru.“

Roden je imo skoro sve one stvari što su bile u Rimu i još nekoliko - sveti Ivan (cjeo) i neke male grupe u mramoru. Louvre ima stvari od njega.

Dosad mi je sve grozno, hladno i formalno (formalistički. D. K.) ovde. Pojam im je o Srbima kao po prilici o Arnautima (Albancima. D. K.) ili u Beču o Slovacima - nevjerovatno im je prosto da možemo išta imati ili vrijediti. Inače užasno smeta nepoznavanje jezika, jer oni ako i znadu drugi jezik, govore ga teško i nerado. Naučiti nisam mogao još ništa niti mi preostaje vremena.

Oni su u ovoj njihovoj dostojanstvenoj i hladnoj ukočenosti ljubezni i lojalni. Bio sam kod našeg prijatelja (Johna. D. K.) Laveryja na večeri gdje me je upoznao sa nekim arhitektima i direktorom jedne galerije kod koga sam pozvan na večeru. Naš prijatelj je po prilici po svojoj duši Bukovac, samo što je lojalniji, a po umjetnosti je i manje. Dosadjivao sam se užasno - govorilo se o parama, ratu i t. d. a sve je završilo sa spiritiziranjem (spiritističkom seansom. D. K.), te se je pitalo duhove hoće li pobijediti neprijatelja, hoće li biti porušena lijepa Venecija i t. d. Eto tako. Došao sam u fraku i nisam napravio nijednu upadnu pogrešku sem toga da nisam imao bijelu kravatu nu za prvi put nemari. Da sam došo drugačije bilo bi isto kanda sam došo u opancima. Zamisli me kako sam sjedio u fraku medju njima kao moj Čača medju lacmanima!

Naš prijatelj (Lavery. D. K.) je bio vrlo lojalan i prijazan i izgleda mi da se je trudio da im objasni to čudo da jedan Srbin ili Suten Slav (Southernslav. D. K.) ne jede rukama i da čak zna praviti skulpture.

Pisao sam ti da sam pozvan kod Stida (Henrya Wickhama Steeda, engl. publicist. D. K.) i madame Ros na ručak i tako će ići dalje. Blago tebi s jedne strane, te nisi ovde, inače bi morala da odaš samnom...

...Da je koja druga zgoda i da čovjek ima malo više para da pristojnije stanuje, bila bi mu šala sva ova komedija frakova, cilindara (dotle još nisam došo) i ljubeznih lica...

Naša stvar (politički nakon Londonskog ugovora, D. K.) izgleda da stoji sve gore i gore, te si možeš zamisliti kako mi je pri duši. - Nego nije još kraj i ne može ga niko viditi kakav će biti..." (XIII. 13).

29. svibnja navečer piše Ruži o pripremi izložbe:

„...Sve je istina što ti je Trumbić rekao glede izložbe da nije sezona, da je naš politički momenat hrgjav, te da se neću imat samo boriti sa nerazumj(evanjem) mo(j)ih stvari, nego i sa Talijanima (vojnicima), što je vrlo teško, ali pored svega toga sad nema više odlaganja. Izložba će se otvoriti 15. idućeg i to koliko stvari bilo bilo, kako god bilo aranžirano i izgled na uspjeh. To činim što smo se već tako daleko angažirali i što sada nema više natrag, a drugo što i ja hoću već jednom da s tim pitanjem i tom brigom svršim, da budem miran. Sad hvala Bogu kako bude bude.

Ja bih predate vrlo rado došao, ali mi je apsolutno nemo guće jer sada baš imam najviše posla. Plakatu moram sam činiti namještanje, postamente, popravljanje stvari polupanih i t. d. Da ti i ne govorim o drugim stvarima zbog ko(j)ih moram da sam tu, jer svaki hoće - i misli da ima pravo - da me on krsti prema svojoj pameti i mentalitetu, a ne razumije moje pravo...

Muka je jedna sve ovo.

...Čim fiksiramo dan izložbe - a to ćemo učiniti danas ili sutra - onda ću ja pisati gospodinu Vesniću (Milenko Vesnić, poslanik Kraljevine Srbije u Parizu, D. K.) i zamoliti ga da te

uzme sa sobom (do Londona, D. K.). Ja mislim da je ovako najbolje..." (XIII. 14).

6. lipnja piše Ruži iz Londona:

„...Ja sam sve te dane radio na pokidanim stvarima i skoro sam gotov sa krpiljenjem. Imam još 2 stvari okrpiti.

Pred nekoliko dana sam se nahladio, te jako kašljem, nu nadam se da će proći.

Sa prenošenjem stvari je bila velika muka, a neke nijesu još do danas prenešene - oni veliki mramori.

Sve ide jako sporo. Pomislio sam da će jedan Englez lakše polučiti da se koliko toliko aranžira izložba, to je jedan ... arhitekt učinio skicu za namještanje karijatida i još neki(h) stvari, nu sad treba da direktor to odobri, u što jako sumnjam, jer ima naredba da nesmiju više mećati gorljiva materijala u muzej jer se boje požara od bomba.

Skoro svaki dan moram ići tamo amo. Često sam kod M(adam)e R. i Stida. Ona mi svaki put kaže da te pozdravim kad ti pišem - isto tako naši Srbohrvati.

Rosandićevi će skoro tamo doći, a ti odluči sama hoćeš li ovamo ili ne, prema tome kako se osjčaš...

Preselio sam se danas u bolju sobu (Hotela Madrid, Cromwell Road 147, D. K.). (XIII. 15).

11. lipnja:

„...Opet nemam od tebe vijesti evo je danas 3ći dan. Neznam što si odlučila, doći ovamo ili u Švajcarsku?

Od Rosandića nemamo vijesti. Poslanstvo je bilo tražilo da on dodje ovamo a žena mu do Pariza, pa onda kako odlučite, ovamo ili u Švajcarsku. Sad neznam je li on R(osandić) krenuo ili nije, da li su mu bili na vrijeme telegrafirali ili ne i kako. Sve ovo na stranu, jer kad Rosandić nije došao dosad (da pomogne popravke oštećenih skulptura i postavljanje izložbe, D. K.), onda zbog moje izložbe i nema više smisla da dolazi jer sam ja sve popravio, a i namještanje ću nekako svršiti sa Pešom (bratom Petrom) i Mitrom (Dimitrijem Mitrinovićem, D. K.). Biti će najbolje da se ti sama odlučiš, te da ideš ili u Švajcarsku ili da dodješ sa Vesnićem ovamo... Ja bih rado došo pote, ali mi sada radi posla nije nikako moguće. U svakom slučaju mi odmah telegrafiraj, što si se odlučila! Ako u Švajcarsku ideš onda je najbolje da ideš ili (u) posve malo ljetnje mjesto ili na selo...

Ja ću da spRTLjam moju izložbu, te čim vidim da nema koristi da sam ovde doćiću k tebi.

Stvari su mi sve došle, osim one Cvijićeve figurice, svetog Ivana i 2ju skica u bronzu. Mnogo stvari je došlo polupano a naročito ove posljednje. Rodenov portre sav u sitnim komadićima. Englezi su spori i sve ide sporo. Zamisli da mi one velike mramore iz Venecije sve do danas nijesu... (?). Činimo ja Pešo, Scotus Viator R. W. Seton-Watson, D. K.)... nekako će se izgurati pa kako bude bude..."

Sutradan u istom pismu o njezinoj odluci hoće li doći u London ili poći na oporavak u Švicarsku; neka sama odluči.

„Rosandićevi izgleda da neće doći." (XIII. 16).

I posljednje pismo Ruži pred izložbu i pred povratak u Pariz, u kojemu govori o njezinoj bolesti:

„...Ima nekoliko dana da neprestano sa Pešom popravljam polomljene stvari. Izgleda da ćemo svladati. Trumbić me vidio nervozna te je za svaki slučaj telegrafirao preko poslanstva (srpskoga, D. K.) da dodje Rosandić. Telegrafirano je Rosandiću da dodje do Pariza sa ženom pa da gospa Mara ostane s

tobom bilo (u Francuskoj, bilo u Švajcarskoj, dok mi dodjemo k vama, a Tomo da odmah proslijedi ovamo. Dakle čini kako hoćeš, ostanite ili dodjite. Tomi reci da odmah proslijedi ovamo. Reci mu da neće biti baš mnogo posla, jer ćemo već mnogo učiniti dok on dodje, ali za svaki slučaj da je ovde te da me ev(entalno) zamjenjuje.

Izložba se neće otvoriti prije 20. ov. mjeseca, jer prosto ne ide. Aranžirati se neće moći mnogo, ali bar kariatide će trebati koliko toliko uravniti (?). Nedadu da se upotrebi material koji je opasan za požar.

Baš sve stvari mi nijesu još ni prenešene, ali jest 40. Desio se maler, te je ona velika bronzana figura sa krilima pala kod istovarivanja i ulupila se. Neznam hoćemoli moći dobiti oštećenje...

Večeras sam na večeri kod Mme Ros...“ (XIII. 17).

Nakon otvaranja izložbe 24. lipnja 1915. u Victoria and Albert Museumu vratio se Meštrović u Pariz, ali je ipak prisustvovao izložbi u Leedsu u listopadu iste godine, dok su ostale manje njegove izložbe po Velikoj Britaniji putovale bez njega.

Vittorio Pica uzalud je tada pisao Meštrovićima u Rim, iz kojega su već bili otputovali:

„Najdraži Meštroviću, i ja i Ana smo u posljednjih šest mjeseci više puta pisali Vama i Vašoj poštovanoj gospođi Ruži, šaljući pisma i dopisnice na vaše razne rimske adrese, ali nismo dobili retka odgovora...“

Ponudio sam dobrom prijatelju Charlesu Holmeu (izdavač umjetničke revije *The Studio* u Londonu) članak o Vašem originalnom i snažnom kiparskom djelu, ali on želi da članak bude popraćen brojnim odličnim fotografijama...» (126¹⁴²⁻¹⁴³).

Ako se Ivan Meštrović do tada nije mogao trajno usidriti, ratne su mu godine pogotovo prouzročile lutanja od zemlje do zemlje, od grada do grada. Nakon Rima, kraće vrijeme je u Parizu, zatim u Londonu, u Švicarskoj (Ženeva, Leysin, Gstaad), u Cannesu, opet u Londonu i Parizu i krajem rata u Rimu. Iako lutajući, uvijek je radio, premda u neprikladnim i improviziranim atelijerima ili u hotelskim sobama, načinivši ipak u tom razdoblju oko 70 djela (2504⁴¹⁸; 3079³³).

Meštrović je i ranije bio u Londonu. Godine 1906. izlagao je, s još nekoliko hrvatskih i slovenskih umjetnika u Dalmatinskom paviljonu Austrijske izložbe; zatim 1913. kada je iskoristio priliku da vidi partenonske skulpture u British Museumu. (1048; 2723²⁷)

Najveći dio ratnih godina proveo je u Engleskoj, uglavnom u Londonu, gdje je stekao nove poštovatelje i prijatelje. U početku je, zajedno sa Supilom, stanovao u Hotelu Madrid, blizu Victoria and Albert Museuma, (429⁵⁸) a zatim je iznajmio atelije u kojemu je mnogo radio, unatoč živoj političkoj djelatnosti. Skulpture mu je u Londonu lijevao talijanski majstor Enrico Cantoni. (10⁹²)

Mirko Rački je kasnije predbacio Meštroviću da ih je sve prekasno pozvao da izlažu na *Jugoslavenskoj izložbi* u Rimu, a zatim je izlagao on sam, jer oni nisu imali vremena da pripreme radove za nju. (9028⁷) Postoji zaista, među Plavšićevim i Ćurčinovim pismima u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, i jedno Meštrovićevo pismo nepoznatom prijatelju, pisano u Rimu 20. svibnja 1914, dakle godinu dana prije londonske izložbe, a ne kasnije:

«Dragi prijatelju,

Stvar naše izložbe je vrlo dobro upućena i sigurno će se

ostvariti, samo još imamo da fiksiramo vrijeme. Čim to saznam javiti ću ti. Svakako prije novembra neće biti, jer je od novembra do marta tamo sezona. Nadam se da baš nešto nova učiniti i veselim se. Izložbu će prirediti 'Društvo za promicanje umjetnosti', koje je i do sada priređivalo izložbe sa strane - francuske i njemačke.

Pozvani ćemo biti, ili svi zajedno, ili - ako nam je draže - napose Beograd, Zagreb, Ljubljana, Split. Sad kako misliš da je zgodnije? Moram da ti opet naglasim da ni ja ni oni oko mene nećemo izlagati nego zajedno, bez razlike ko kojoj umjet. grupi pripada i t. d.

Ovoliko ti za sada mogu javiti, a drugo kad sve bude utanačeno...

Ja ovde (u Rimu) nešto radim i do mjesec dana ću biti u Splitu.

Tvoj Ivan.» (VII. 4, 4).

Moramo, međutim, uzeti u obzir da je Meštrović to pisao prije izbivanja rata i da je izložba u Londonu trebala biti u prvom redu kulturna i umjetnička manifestacija jugoslavenskih naroda, politički karakter joj je bio sporedan. Izbijanjem rata okolnosti su se bitno promijenile, jer je politički čimbenik došao u prvi plan, a Meštrović je na tom planu, kao tada priznat i vrlo popularan umjetnik, mogao djelovati na širu europsku javnost mnogo djelotvornije nego raznolika grupa umjetnika iz Austro-Ugarske i Srbije, pogotovo ne onih iz Monarhije, dok su Meštrovića - baš zbog toga - uglavnom proglašavali Srbionom.

Kasnije se u političkim prepirkama često postavljalo pitanje: je li Meštrović tada iskoristio Srbiju da istakne sebe i svoju umjetnost, ili je Srbija iskoristila njega za svoju političku propagandu. Tumačenja su bila suprotna, već prema političkom stajalištu onih koji su ih tumačili.

«Srpska diplomacija je računala s Meštrovićem - pisao je mnogo kasnije M. Vitezović - i njegovim međunarodnim ugledom. Svakako, i Meštrović se koristio uslugama srpske diplomacije i velikim simpatijama koje su Srbi svojim herojstvom i svojim stradanjem stekli u svijetu.» (10234, 2²⁵).

Francuska spisateljica svjetskoga glasa Marguerite Yourcenar, koja je među svojim *Nouvelles orientales* objavila i tri priče nadahnute srpskim narodnim pjesmama Kosovskog ciklusa (*Zidanje Skadra*, *Osmjeh Kraljevića Marka*, *Kraj Marka Kraljevića*), obrazlagala je 1964. svoju sklonost tom legendarnom junaku:

“Počelo je to davno i neprimjetno. Još u vrijeme Prvog svjetskog rata ja sam se sa ocem, kao i mnoge obitelji sa sjevera Francuske, sklonila u Englesku. Bila sam tada djevojčica, ali se sjećam, te 1915. u Londonu je u Albert i Viktorija muzeju bila priređena izložba skulptura vašeg Ivana Meštrovića, koja je pored umjetničke misije imala i mnogo važniju političku misiju, da skrene pozornost na srčanost i patnju jednog malog naroda na Balkanu. Sve me je to impresioniralo.” (8802¹²¹⁻¹²⁶).

Moša Pijade, tada slikar i likovni kritičar, pisao je samouvjereno 1919. da su u Londonu “za osnivanje Meštrovićevog glasa bili od najveće zasluge naši brojni uspjesi i saveznička ljubaznost”. (2361¹³²).

U politički netrpeljivim polemikama nakon Drugog svjetskog rata srpski su emigranti podsjećali Meštrovića “da se sjeti napora srpske Vlade da mu priredi onu izložbu u Londonu i da mu prenese tu izložbu u Ameriku, s neobično velikim osiguranjem zbog podmornica na Atlantskom oceanu?... I svih onih

Robert Cecil

prijatelja srpskih koji su smatrali svojom dužnošću da pomognu 'mladog srpskog umjetnika' u svijetu, umjetnika i slavu njegovu povežu sa slavom Srbije i srpskog naroda..." (91¹⁰⁸).

To uvjerenje da europska slava Meštrovićeve umjetnosti počiva na slavi srpskog naroda zadržalo se u Srbiji i dalje, sve do danas.

U tome ima nešto istine, ali postoje i druge činjenice. U poslijeratnom sporu Ivana Meštrovića i Jugoslavenske vlade u vezi s otkupom skulptura namijenjenih *Vidovdanskom hramu*, Meštrović i njegovi tadašnji prijatelji pobijali su da je on od Srbije dobivao nagrade i novčane pomoći za svoje izložbe:

"Nikad Meštrović nije primao od Srbije ni pomoći ni nagrade.

Za *Rimsku izložbu* je radio besplatno. Troškove priređivanja izložbe, koja je bila najveća čast Srbije, platila je, naravno, država.

Za *Londonsku izložbu* platila je država jedino prijenos iz Genove u London, koji je onda koštao svega 6.000 (šest tisuća) franaka. Katalog su platila neka engleska udruženja. Cijela priredba nije koštala državu ništa više. No zato je Meštrović darovao državi divan torzo *Strahinića* (u mramoru), procijenjen na 18.000 franaka, da ga ona opet uzmogne darovati engleskom narodu za muzej...

Sve troškove za svih sedam daljnjih propagandnih izložaba po Engleskoj od 1916. do 1919. snosio je lično sam Meštrović, i to uvijek ondje gdje su te izložbe priređivane tobože na inicijativu srpske vlade, dočim su plaćali Englezi kad je Meštrović sam i izravno s njima priređivao te izložbe. U prvom slučaju se, naravno, uvijek govorilo o 'srpskom umjetniku', a u drugom o 'jugoslavenskom'.

Afera sa srpskim poslanikom Matom Boškovićem izbila je kada je ovaj izložbu u Londonu proglasio srpskom, dok ju je Meštrović smatrao jugoslavenskom, našto poslanik nije prisustvovao otvaranju." (2670⁴).

Međutim, i engleski priređivači izložaba 1915. shvatili su ih kao predstavljanje jugoslavenske, a ne srpske umjetnosti: "U Vama, časni Majstore - rekao je na otvaranju izložbe Meštrovića i drugova u Leedsu H. E. Sadler, vicekancelar Sveučilišta - ...Za Vaša vam je djela dužnik cijeli svijet. Preko skulptura Vi ste nam oživjeli herojske uspomene i nade plemena, koje je unatoč patnjama imalo viziju ljepote i istine, dragocjene čovječanstvu. Mi pozdravljamo u Vama najvećega skulptora religioznih stvari od vremena Renesanse naovamo. Ali još više. U Vama, časni Majstore, i u Vašim drugovima mi pozdravljamo predstavnike Jugoslavenskog Plemena, sada u času agonije. Mi molimo, da bi ovaj rat oslobodio Vaše pleme od tuđinskog jarma, da tako bude sposoban, da bude blagovjesnikom Svijetu."

A Meštrović je odgovorio, postavljajući kao cilj ne samo jugoslavenstvo, nego i europsko i općevjeveransko bratstvo:

"Gospodo predstavnici Univerziteta i ugledni građani Yorkshira. Toplo vam zahvaljujem na časti, kojom ste odlikovali mene zbog moga naroda...

Naš je narod bio kroz vjekove ograđen od svijeta u svom ropstvu pod Turcima i pod Habsburškom Dinastijom, i bio je u teškoj fizičkoj borbi za slobodu i za sam život. Moj sopstveni rad nije nego prikazivanje tih borba za jugoslavenske ideale; ali ja, dobro poznavajući svoj narod, tvrdim, da je njegov duboki nacionalizam samo osnova njegovih sveljudskih ideala. Mi smo kozmopolite, jer smo Slaveni. Svrha je cijele naše političke i fizičke borbe da izvojevavši jedinstvo i slobodu naše nacije, postanemo dostojnim narodom familije prosvijećenih naroda i da duhovno stvaramo.

To je zašto ja želim, da Evropa pridigne Jugoslaviju iz vjekovnog groba, Evropa, čiju su religiju i civilizaciju Srbi, Hrvati i Slovenci, više nego jedan balkanski narod branili kroz svu svoju historiju bilo od barbarskih Osmanlija, bilo od germanskog i habsburškog nasilja. Ja štujem i ljubim sve narode Balkana, kao svoju braću u istoriji i na poluostrvu i ne osporavam im sjajne sposobnosti i budućnost; ali vjerujem, da je Južno Slavenstvo moralna i stvaralačka sila na Balkanu. Evropa i Azija će se duhovno ujediniti u civilizaciji slobodnog i složnog Balkana, ali duh Evrope može osvojiti Balkan i oživjeti velike latentne snage u njemu samo preko moga naroda.

Moj život ima svoje opravdanje, ako je moja zamisao Vidovdanskog Hrama i moj umjetnički rad izraz ujedinjenog Jugoslovenstva, i ako to Slovenstvo, ujedinjeno, bude humano i evropejsko u duhu. Biće moja vječna sreća ako Hram bude sazidan - u nedalekoj budućnosti - na tlu Jugoslavije, ujedinjene, ne samo u duhu i velikim patnjama, kao sada, tako i u prošlosti, nego i po teritoriju i državi. Moja Gospodo, neka bi Pravda istorije kroz pobjedu Saveznika i kroz čovječni kongres Mira dala, da nijedan dio Srbo-Hrvata i Slovenaca, kao i nijedan drugi narod ne ostane, ili ne postane novi rob. Moj narod

želi da vidi pravdu i slobodu u cijelome svijetu, te se nada, da će se i on osloboditi od ratovanja i krvavog junaštva. Srbija neće očajati ni u ovom preteškom i sudbonosnom momentu jugoslovenske historije, jer zna, da su njeni zaštitnici miroljubivi narodi Rusije, Engleske i Francuske. Neka bi gospodo, poslije ovoga rata Anglosaksonska i Slovenska rasa - dvije od najglavnijih sila svijeta - postale vjerni i vječni prijatelji, za ljubav jedinstva Evrope i ljudske civilizacije.” (3³⁹⁻⁴⁰).

Međutim, još je jednu političku ideju, tada aktualnu i krajnje kritičnu, nosila Meštrovićeva izložba u Londonu, te 1915. godine, kada su tzv. *Londonskim ugovorom* saveznici obećali Italiji Dalmaciju da bi je privolili pridružiti se njima u ratu. “Pored umjetničke, izložba ima i političku svrhu - pisao je ženevski *Pokret*, a prenosio zadarski *Narodni list* - da vis à vis Talijanima demonstrira, da je duhovni život u Dalmaciji hrvatski.” (2057).

Zanimljivo je da su ne samo hrvatske emigrantske novine, nego i one u zemlji - tada zaraćenoj Austro-Ugarskoj - donijele obavijesti o londonskoj izložbi, poput zadarskog *Narodnog lista* i zagrebačkih *Novosti* (2050; 2057; 2058; 2062).

Uoči otvorenja izložbe izbio je skandal s nazivom Meštrovića jugoslavenskim a ne srpskim umjetnikom.

“Za dva-tri dana - piše Meštrović u *Uspomenama* - imala je biti otvorena moja izložba u Victoria i Albert muzeju, a trebalo je da je otvori Lord Robert Cecil govorom, na kojemu mu je srpski poslanik imao zahvaliti s nekoliko riječi. Dan otvorenja već je bio objavljen u novinama. Mata Bošković poručuje da neće prisustvovati, jer da je vidio da će na plakatu pisati ‘Ivan Meštrović, jugoslavenski umjetnik’ a on savjetuje da se stavi ‘srpski’. Ja odgovaram da je plakat u štampi i da ga je Muzej dao u štampu, ali i bez toga da ne bih mijenjao. Neki članovi ‘Serbian Relief Funda’, koji nisu upućeni, kažu da bi možda bilo u tom času popularnije da se stavi srpski; time bi se izbjeglo izostajanje Ministra, koji je čudan čovjek. Objašnjavam im to sa škotskim i engleskim primjerom, a ono Jugoslav da je kao British, i oni to razumiju. Dolazi Cvijić (Jovan Cvijić, geograf, sveučilišni profesor) da posreduje između mene i Boškovića, te pokušava izići Mati u susret.

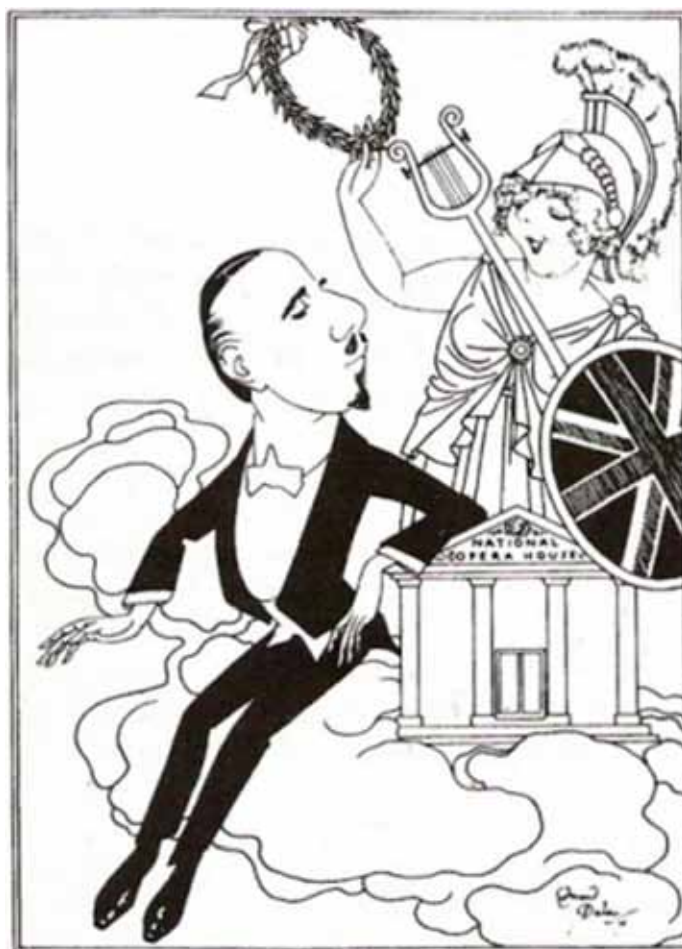
- Vi znate, g. Cvijiću, da je meni u srcu svejedno i da nisam nikad davao ispravka kad je pisalo ‘srpski’, ali kad se Bošković protivi jugoslavenskom, onda bih ja mogao samo onako napisati, kako jest: hrvatski! S ovim ‘jugoslavenski’ htio sam reći jedno i drugo, to jest, da smo jedno... (429³⁵⁹). Isti se Bošković 1917. sukobio s Jugoslavenskim odborom u Londonu, ne htijući predati britanskoj vladi memorandum Odbora, zbog dijela o pravima Hrvata.” (429³⁵⁹).

Inicijativu za priređivanje Meštrovićeve izložbe u Londonu dao je *Jugoslavenski odbor*, koji se tada iz Rima i iz Pariza preselio u London. U monografiji o Meštroviću, objavljenoj 1919. u Londonu, pisao je E. H. R. Collings da izložba nije bila službena srpska priredba nego rezultat spontane inicijative dijela rodoljubnih članova neoslobođenih pokrajina južnih Slavena, Dalmacije, Hrvatske-Slavonije, južne Mađarske, Bosne-Hercegovine i Slovenije, kao podsjetnica Britanskom narodu (10⁴⁸⁻⁴⁹). Glavni organizator s engleske strane bio je dr. Seton Watson (10⁹⁰). Podržali su je mnogi prijatelji Srba, Hrvata, a naročito štovatelji Meštrovićeve umjetnosti u Engleskoj. Engleska Vlada ponudila je za izlaganje prostorije u Victoria and Albert Muzeumu, zvanom i Kensingtonski muzej, iako do tada u tom, uz British Museum najvećem i najistaknutijem londonskom muzeju, nisu izlagana djela živih umjetnika osim onih Augustea Rodina, koja je izložba prethodila Meštrovićevoj. U počasni

odbor ušle su mnoge u političkom i kulturnom životu istaknute ličnosti, pod predsjedništvom grofa Curzona of Kedlestona, ministra i bivšeg indijskog potkralja, kao i više engleskih ministara, poput prvog lorda Admiraliteta A. J. Balfoura, D. Lloyd-Georgea i dr.; zatim istaknuti književnici, znanstvenici i umjetnici: francuski kipar Auguste Rodin, kojemu se odbor obratio pred samu smrt da bude član počasnog odbora (432¹⁵), belgijski pjesnik Emile Verhaeren, književnik i dugogodišnji urednik Manchester Guardian, James Bone, engleski slikar Frank Brangwyn, pisac John Burnet, slikar i kritičar Ernest H. R. Collings, arheolog Arthur Evans, kipar Eric Gill, arhitekt i pisac putopisa Dalmacijom Thomas Jackson, slikar John Lavery, ravnatelj Moderne galerije D. S. Macoll, slikar J. S. Sargent, politički pisac R. W. Seton-Watson (Scotus Viator), slikar J. Solomon, urednik Timesa N. W. Steed, kipar John Tweed i drugi (3^{16,18}).

Izložba Ivana Meštrovića veoma je svečano otvorena 24. lipnja 1915. u prisustvu brojnih uglednika, članova *Jugoslavenskog odbora*, predstavnika britanskog javnog i političkog života i drugih. Nakon pozdravnog govora izaslanika britanskog Ministarstva prosvjete, izložbu je otvorio lord Rober Cecil, državni tajnik Ministarstva vanjskih poslova. On će kasnije sudjelovati u radu *Mirovne konferencije* u Parizu, a 1937. bit će mu dodijeljena Nobelova nagrada za mir.

Thomas Beecham (karikatura) – 1919.

Taj češće navedeni govor lorda Cecila nije imao mnogo veze s Meštrovićevom umjetnošću, nego je izrazito ideološko-političkog karaktera u toj nategnutoj političkoj situaciji tijekom Svjetskog rata, ali ipak odražava veliko poštivanje Meštrovića kao kipara među engleskom inteligencijom. Dakako da je govor i odraz političke propagande, naročito one usmjerene protiv Njemačke.

“Ova izložba - rekao je između ostaloga tom prigodom lord Cecil - ima opći interes s mnogih gledišta. Kipareva djela nisu lijepa samo vanjštinom, jer ona sadrže duboku duhovnu sadržinu i kristalizaciju oznake hrvatsko-srpske povijesti: oduševljenje za ujedinjenje rase, veliku sposobnost za podnašanje nezaslužene patnje i odanost idealima u koje vjeruje. No, možda najzanimljiviji moment nama je ovaj: Nama se u prošlosti, godinama i godinama, govorilo da Njemačka stoji između Evrope i barbarizma slavenskih naroda i da smo mi, sjedivši se s Rusijom i Srbijom, pokazali nemar za više potrebe kulture i civilizacije u Europi. Ovom spočitavanju mi možemo danas s pravom odgovoriti, spomenuvši samo jedno ime: Ivan Meštrović. U svakom slučaju, ovdje nalazimo očiglednost umjetničke tekovine, kakvoj nisu sposobne nešto slično suprotstaviti Austrija i Njemačka zajedno. Kad bi se od nas zahtijevalo, da njemačku kulturu pretpostavimo srpskom barbarizmu, mi bismo odgovorili: ‘Najprije proizvedite jednoga takmaca umjetničkoj veličini ovoga jedinstvenoga umjetnika i tek onda ćemo moći raspravljati o vašim zahtjevima.’ Ja ne želim oponašati Nijemce u njihovoj aroganciji i nadutosti. Priznajem da njemačka kultura imade stanovitih zasluga. Ako je cilj njemačke kulture bio taj da stvori razorne strojeve, onda se njoj mora dati visoko mjesto u Europi. Ali ako tražite moralne tekovine, onda ćete naći u njemačkoj kulturi samo jednu veliku moralnu sposobnost: poslušnost. Ali ni ta sposobnost ne nalazi u toj kulturi svoje mjesto toliko zbog svoje moralne vrijednosti, koliko zbog toga što je uporabiva za organizaciju nadmoćne vojne snage. Osim spomenutoga ja nisam vidio velikih tekovina njemačke kulture. Pa ako se od onih koji pripadaju slobodnim narodima Zapada traži da se dive toj kulturi, to ti narodi mogu dati više odgovora. Nasuprot njemačkoj poslušnosti oni mogu postaviti britansko slobodoumlje i francusku prosvijećenost. Ali najbolji konačni odgovor može dati idealizam istočne Evrope.

Moguće je, da će se u budućim vremenima ovaj rat posmatrati kao ishodna točka jednog novog utjecaja u Evropi, kakovog nije bilo od pet stoljeća unatrag. Možda ćemo moći tekovinama njemačkog materijalizma staviti nasuprot poeziji i idealizam jugoslovenske rase. Među uslugama, što će ih ovaj rat učiniti čovječanstvu, bit će, možda, jedna od najvećih: oslobođenje jugoslovenskog naroda i jugoslovenske rase za njihov prirodni razvitak, koja će dati čitavom svijetu, a naročito Evropi, velelijepih idela i novu koncepciju kulture, koja će zasjeniti strahoviti slom njemačke koncepcije toga ideala.” (3^{18,20}; 2027; 2029; 2058; 5753¹²⁷⁻¹²⁸).

Ovaj politički intoniran govor moramo shvatiti da je održan u vrijeme nadmoći njemačke vojne mašinerije u početku rata; u vrijeme njemačkih rušenja srednjovjekovnih francuskih katedrala, što je pospiješilo i Rodinovu smrt; u vrijeme kada je zapadna Europa oduševljena ruskim piscima, Tolstojem, Dostojevskim, ruskom glazbom, Musorgskim, Čajkovskim; u doba popularnosti srpske narodne pjesme, a pogotovo pod utjecajem Meštrovićevih skulptura, kojima tada, osim Rodinovih i donekle Bourdelleovih, u zapadnoj Europi nije bilo ravnih.

Zajedljivi se Miroslav Krleža, međutim, više puta u svojim duhovitim ali često neobjektivnim tekstovima, podrugljivo okomio na taj govor lorda Cecila, smatrajući tadašnju Meštrovićevu skulpturu plagijatskim odrazom germanskog duha, a ne samo stila.

“...I tako se dogodilo - piše Krleža 1928. - da je Meštrović dekorirao jednu smiješnu balkansku državotvornu megalomaniju svojim figurama od gipsa i da je Lord Robert Cecil zbog Meštrovićevih kipova prokleo barbarsku i materijalističku njemačku kulturu, objavivši: Gesta Dei per Jugoslavenos!...”

A 1964. ponovno:

“Kada je lord Robert Cecil prigodom otvaranja Meštrovićeve izložbe u londonskom Albert and Victoria Museum (24. VI. 1915), zatražio od ‘barbarske Njemačke da najprije proizvede jednog umjetnika kao što je Meštrović, a tek onda da će Velika Britanija moći da diskutira o germanskim zahtjevima’, R. Cecil kao političar nije imao pojma da u djelu I. Meštrovića slavi tipičnu secesionističku bečku skulpturu...” (8521, 3⁷⁷²⁻⁷⁷³).

Međutim ni Krleža nije shvatio da Britanci nisu veličali tadašnji Meštrovićev bečki secesijski stil, nego njegove nacionalne ideje i snagu njegovog osobenog umjetničkog izraza.

Nakon lorda Cecila govorio je na otvorenju Meštrovićeve izložbe bivši ministar prosvjete, a tada član britanskog kabineta J. A. Pease, uočivši da su tada u Londonu prvi put izložene i Meštrovićeve skulpture religiozne tematike i zaželimši da se engleski umjetnici okrijepe Meštrovićevom umjetnošću. Na kraju, nakon tajnika srpskoga poslanstva Antonijevića (jer sam poslanik demonstrativno nije prisustvovao), govorio je ravnatelj Victoria and Albert Museuma sir Cecil Smith. On je priznao da je preko volje, samo iz simpatija prema Srbiji, dopustio da se Meštrovićeva izložba priredi u tom muzeju, što nije uobičajeno, ali kada su stigle njegove skulpture priznao je “da je izložba na čast muzeju i da je za Engleze događaj prvog reda”. (3²⁰)

Engleski su organizatori izdali najavu izložbe s imenima počasnog odbora od 35 uglednih članova i kraćim tekstom o Meštroviću, a zatim reprezentativni katalog s popisom od 74 izložena rada i opširnijim komentarima uz istaknutije radove *Kosovskog ciklusa*, popisom glavne literature o Meštroviću, opširnim predgovorom Jamesa Bonea o Meštroviću i njegovoj umjetnosti, tekstom R. W. Seton-Watsona o Meštroviću i jugoslovenskoj ideji i većim brojem reprodukcija (507).

“Genij Ivana Meštrovića - započeo je James Bone svoj predgovor - bio je fenomen koji je planuo nad Europom na Međunarodnoj izložbi u Rimu 1911.” A završio: “U normalnim vremenima bi Meštrovićeva umjetnost mogla biti strana Engleskoj s našom tradicijom, ponašanjem i udobnošću, ali u ovo doba napetosti možemo mi vidjeti i osjetiti poruku ovih strahovitih skulptura i duboku samllost toliko da ne možemo bez njih. Njegova herojska umjetnost zaista je gotovo jedina umjetnost koja nije strana u ovim značajnim danima.” (1917; 1919).

R. W. Seton-Watson je pisao opširno o Meštroviću, o kosovskoj tradiciji i o odrazu te tradicije na njegovoj skulpturi *Kosovskog ciklusa* (1986; 2118³²⁻³³; 2219; 2267).

Ta je Meštrovićeva izložba u Londonu pobudila općenito veliku pozornost, ne samo stručnjaka i poznavatelja umjetnosti, nego i najšire javnosti. Većina posjetitelja bila je ugodno iznenađena i oduševljena Meštrovićevim skulpturama, neki je nisu shvatili, neki su je kritizirali, a nekima je bila barbar-

ska i odbojna. U svakom slučaju bila je u središtu pozornosti londonske, a nakon izlaganja u drugim britanskim mjestima, i šire engleske i škotske javnosti.

Rijetko kada je neko umjetničko djelo izazvalo hodočašće poput gomile koja je grnula u Victoria and Albert Museum da se divi djelima Hrvata Ivana Meštrovića, pisao je J. Bone u londonskim novinama. (2022)

A član *Jugoslavenskog odbora* dr. Jedlovski pisao je iz Londona: "Nijesam se mnogo čudio što je umjetnički žar Meštrovićeve duše na juriš osvojio London i što je ovdje ovu hladnu i kontemplativnu englesku psihu zanio netom se pojavio. London je na pragu Francuske, široka vrata, kroz koja ulazi vazduh s one strane Kanala, a k tome veliki kozmopolitski grad gdje se stiču temperamenti, običaji, nagoni, tradicije svih mogućih prestavnika Evrope, cijeloga svijeta. I London hoće da bude konservativan, vjeran tradicijama srednjega vijeka, ali... Londončaninu nije sve jedno kako ostali Evropljani gledaju na njegovu poruku, kako sude o njegovom mentalitetu, o njegovom poimanju umjetnosti. Meštrovića je preteгла slava iz Rima i Venecije. Čovjek bi za to morao reći, da se je London možda malo priselio, da se divi nečemu, što ne razumije samo da ne zaostane u ukusu za zemljom svih Muza..."

Ali sada vidim, da je London bio u svojem divljenju mnogo iskreniji, nego li sam pomišljao." (2036).

I u pismima Meštrovićevih talijanskih prijatelja odražava se uspjeh njegove izložbe u Londonu.

Antonio Maraini pisao mu je iz Firence u lipnju 1915, pred otvaranje izložbe: "Vidim iz engleskih novina da otvarate veliku izložbu svojih djela u Kensington muzeju. Sasvim sam siguran da će London priznati Vašu veličinu, kao što su to učinile sve zemlje. Primite međutim moje najsrdačnije čestitke." (126¹⁴⁴⁻¹⁴⁵).

Vittorio Pica iz Venecije, nakon otvorenja izložbe: "...Neizmijerno sam sretan da se poštovana gospođa Ruža oporavila i da Vaša londonska izložba doživljava vrlo laskav uspjeh.

Rukopis svoga članka poslao sam jučer preporučeno i hitno direktoru revije *The Studio*..." (126¹⁴⁶⁻¹⁴⁷).

A Olga Resnevic-Signorelli pisala je iz Rima Ruži: "Saznala sam iz engleskih novina da je Ivan postigao velik uspjeh u Londonu, i to nas je vrlo obradovalo u ovo vrijeme tako oskudno radostima..." (126¹⁴⁸⁻¹⁴⁹).

Prikazi i pohvale Meštrovićeve izložbe u Londonu bili su veoma obilni i opširni. Nema britanskog dnevnika ni tjednika koji nije o njoj pisao, uglavnom pohvalno, a o izložbi su izvještavali i neki inozemni dnevnici, naročito američki.

Tako Charles Aitken (*Burlington Magazine*), Maxwell Armfield (*Colour*), Alice Birkheat (*Ladie's Pictorial*), W. G. Blaikie-Murdoch (*American Magazine of Art*, New York), James Bone (*Manchester Guardian*; *Spectator*), naročito mnogo Ernest H. R. Collings (*Universe*; *New Age*; *Near Est*; *Colour*; *Times*; *Observer*; *Saturday Review*), C. H. Baker Collins (*Saturday Review*), James Douglas (*Star*), T. J. Gerrard (*Catholic World*, New York), Pieter Geyl (*Nieuwe Rotterdamsche Courant*, Rotterdam), F. J. Gould (*Literary Guide*), James Greig (*Morning Post*), H. G. (*Academy*), John Henderson (*Welsh Outlook*), I. L. (*Glasgow Herald*, Glasgow), Selwyn Image (*Saturday Review*; *The Times*), P. G. Konody (*Daily Express*), L. W. (*Country Life*), John Lavery (*Times*), John S. Sargent (*Times*), James Stanley Littele (*West Sussex Gazette*), A. W. Lloyd (*Punch*), J. B. Manson (*Times*), Charles Marriott (*Evening Standard*, više članaka), Egan Mew

(*Bystander*), C. Mijatovich (*Queen*), James F. Muirhead (*The Nation*), John Middleton Murry (*Westminster Gazette*), N. H. T. (*Ladie's Pictorial*), Claude Phillips (*Daily Telegraph*), Wilfrid Richmond (*Commonwealt*, New York), Rober Ross (*Connoisseurs*), Frank Rutter (*Sunday Times*), Michael T. H. Sadler (*Manchester Guardian*), Ernest Short (*Morning Post*), M. H. Spielmann (*Daily News and Leader*), J. C. Squire (*New Statesman*, Calcuta), Edward Storer (*The New Witness*), Rosalind Travers Hyndman (*Justice*), John Tweed (*Saturday Review*), W. R. (*Universe*), Whitworth Wallis (*The Times*), Lawrence Weaver (*Country Life*), Martin T. Wood (*Daily Mail*).

Jednako veliki broj nepotpisanih prikaza, kritika i obavijesti o Meštrovićevoj izložbi u Londonu u dnevnicima i časopisima: *The Nation*, *Challenge*, *The Times*, *Statesman* (Calcuta), *Nottingham Guardian*, *Manchester Guardian*, *Glasgow Herald*, *Public Opinion*, *Academy*, *Architect*, *Asiatic Review*, *Times of India*, *The Sketch Supplement*, *The Literary Dygest* (New York), *Fine Art Journal*, *Aberdeen Free Press*, *Weekly Times* (Cape Town), *T. Ps. Weekly*, *Westminster Gazette*, *Liverpool Daily Post*, *Morning Post*, *Arts and Decoration*, *Art News* (New York), *Globe*, *Observer*, *Tablet*, *Journal od the Royal Society of Arts*, *Victoria and Albert Museum Review*, *American Art News* (New York), *Current Opinion*, *The Burlington Magazine*, *Science Monitor* (Boston), *Yorkshire Post* (Leeds), *Christian Science Monitor* (Boston), *The Welsh Outlook*, *Evening News*, *Post*, *Glasgow Herald*, *Pall Mall Gazette*, *Daily Chronicle*, *Daily Mail*, *Studio*, *Truth*, *Spectator*, *Sunday Times*, *Athenaeum* i dr.

John Middleton Murry pisao je u londonskoj *Westminster Gazette* o Meštrovićevoj izloženoj skulpturi *Miloša Obilića*: "Meštrović je od njega načinio savršenog junaka svoga eposa u kamenu. Iako je njegova glava uzvišena valovitom kosom, taj je Miloš više nego borac. Njegova uvećana glava kao da je zadubena u misli, kao da razmišlja o sudbini naroda." (2306⁵⁰).

Sir Claude Phillips u *Daily Telegraphu* ocijenio je Meštrovićevo izložbu kao "jednu od najznačajnijih manifestacija moderne umjetnosti kojoj je Europa ovih posljednjih godina pozvana da se s njom suoči i da je ocijeni" (2306⁵⁰).

J. C. Squire u *New Statesmanu* pisao je: "...svaka je skulptura mrtva osim ako ne izražava snažno ubjedenje umjetnika; a za Meštrovića, koji živi u neslobodnoj zemlji i sudjeluje u oslobodilačkom pokretu, svoju je vlastitu strast ulio u svoje likove i on to izražava bez druge vidljive osobnosti s jedne strane, ili pretjeranih kretnji stupnja strasti s druge" (2306⁵⁰).

"Meštrović je kipar instinkta; njegova nas umjetnost vodi nazad do izvora umjetnosti, u čovjekovo obožavanje drveta i kamena i u njegovu želju da ponoću osjeća izrazi u trajnom obliku..." (*The Nation*, 2306⁵¹).

Londonski *Evening News* je pisao: "Meštrović je tako malo poznat s ove strane Kanala da se s pravom može postaviti pitanje: Tko je ovaj čudesni čovjek, ovaj stranac, koga su oni, koji su vjerojatno najkvalificiraniji za donošenje procjena smatrali vrijednim izuzetne časti poziva da svoja djela postavi među remek-djela prošlosti, i koji - što još više zaprepašćuje - u tom teškom iskušenju triumfira?"

Meštrovićevi kipovi sugeriraju nadljudski heroizam i snagu, nadljudsku bol i neki čudni mistični idealizam koji pripada isključivo njegovom narodu i koji zapadna misao može tek ponešto osjetiti, ali ne i potpuno shvatiti." (2077; 3062⁴).

Maxwell Armfield je pisao u londonskom *Colouru* tom prigodom:

“Čovjek se sreće s nečim što na prvi pogled može izgledati čudno, avetinjsko, užasno i odbojno, što dolazi iz neke zemlje snova bez truna istine ili razuma. To djelo je zaista označeno umjetničkom svježinom koja se doživljava kao uznemiravajuća, koja sve ove latentne snage konzervatizma potiče na bijesne proteste...

S umjetnikom nije tako. Ispod grube beskrajnosti, fizičkog nasilja od kojega se Michelangelo i Rodin u susjednim prostorijama doimlju trivialnima i gotovo slabima, iza svog ovog nagonećeg nemira nasilne težnje i nesmiljeno podjarmljene okrutne volje prikada se tišina neizrecivog mira i ljepota koja je zaista snažna.

Upravo se ovdje vidi ogromno postignuće Meštrovićevo. On je pobijedio divove na njihovom vlastitom terenu kao bi privukao njihovu pozornost na svoju poruku...” (1910; 3062⁵).

A kritičar *Westminster Gazette*:

“Kiparstvo poput ovoga spada u vrijeme piramida, prije nego u ovo naše. To je poluostvareni san o idealnoj svrsi umjetnosti i neusporedivo je s kiparstvom na koje smo se do sada navikli. Meštrović nam ga je odjednom otkrio kao arhitektonsku umjetnost.

Navještenje spada među čuda renesanse. Blago savijena figura usnule Djevice posjeduje duhovnu ljepotu danas gotovo nevjerojatnu...” (2033; 3062⁵).

J. C. Squire u *New Statesmanu*:

“... Svaka je skulptura mrtva ako ne izražava neko snažno umjetnikovo uvjerenje; dok su kod Meštrovića strasti koje je unio u svoje figure njegove vlastite, a on ih izražava bilo bez očitih svojstava s jedne strane, ili pretjeranih gesta teatralne strasti s druge... On je rođeni kipar kakvih je bilo malo u kršćanskoj povijesti, i rođen je da radi veliko. Kada bi ga postavili pred kamenu planinu, on bi poželio nešto s njom napraviti. A karakter njegova djela je takav da ono izlagano u zatvorenom prostoru gubi više od većine drugih.” (1991; 3062⁵).

Egan Mew u *Bystanderu* o sadržajnoj i stilskoj raznolikosti njegovih skulptura izloženih u Londonu, gdje su se uz one herojske *Kosovskog ciklusa* nalazile i nove religiozne tematike i produhovljene stilizacije:

“Meštrović predstavlja mnogo majstora u jednom, i ako vam se dogodi da se umorite od njegovog heroizma, još uvijek vas mogu zanimati njegovi izvanredni suvremeni portreti. Ako ne možete, ili ne želite, ući u snagu primitivnih kvaliteta kojima se on koristi prilikom predstavljanja prošlosti svoje zemlje,

Meštrovićeve izložba u Londonu, 1915.

priznat ćete vrijednost njegove posvemašnje prostodušnosti, njegove briga-me drskosti i snage, majstorstva njegove umjetnosti, nadahnuća i širokog stajališta promatranja.” (1969; 3062⁶).

Lawrence Weaver u londonskom *Country Lifeu*:

“Iznad svega stoji činjenica da Ivan Meštrović ima poruku, da ima nešto kazati što se može s pravom kazati ovako, a ne nekako drugačije. Pogledamo li njegove radove za gradske prostore i škole, razočarat ćemo se, ali smo spremni sa simpatijom prihvatiti umjetnikov vidik i ne možemo poricati da je njegov cilj postignut snagom pred kojom djela mnogih njegovih suvremenika izgledaju malena i beživotna.” (2002; 3062⁶).

Englezi su prvi uočili i umjetničku snagu novih Meštrovićevih skulptura s biblijskim sadržajima, jer je tek pred dvije godine s herojskih bio prešao na religiozne teme. Tako ga je *The Welsh Outlook* hvalio:

“Čovjek bi se odvažio prorokovati da Meštrović ima pred sobom veliku budućnost na području religiozne umjetnosti. Njegovo *Navještenje* stoji usamljeno u svijetu umjetničkog izražavanja; a još jedan reljef rezbaren u gipsu, Krist i Samarićanka, jednako je jednostavan izraz u vlastitom mediju kao i izvorna priča u riječima. Meštrović je uvijek izravan i jednostavan, i - ako bi ta riječ bila adekvatno primljena - religiozan u svom pozivu. S pravom ga se može usporediti s Michelangelom.” (2075; 3062⁷).

Bilo je, međutim, i manje pohvalnih, pa i negativnih prikaza i kritika Meštrovićeve izložbe 1915. u Londonu, što je i shvatljivo, pa i uobičajeno pri svakoj izložbi, pogotovo što je on u tradicionalnom i konzervativnom Londonu nastupio sa svojim skulpturama krajnje secesijske stilizacije, a usto izrazito “barbarskog” izraza.

Neke su kritike imale i političku pozadinu, kao ona Fritza Stahla u *Berliner Tagblattu*, u kojoj Meštrovićevu izložbu u Londonu proglašava isključivo političkom, na koju se inače engleska kritika ne bi ni osvrnula, a njegov stil njemačkim stilom, jer je Meštrović u Beču navodno bio u školi Frantza Metznera (2050; 2062).

Izložba je imala široki uspjeh - veli engleski kritičar Ernst Collings u poglavlju monografije *Meštrović u Engleskoj*, ali s estetske strane ipak nije mogla biti dovoljno prihvaćena zbog pomanjkanja općeg poznavanja umjetnosti, a pogotovo skulpture u širim slojevima (2306⁴⁹).

Osobito su žestoke kritike Meštrovićevog izlaganja općenito potekle iz konzervativnih krugova i njihovih listova, zamjerajući engleskim organizatorima da jednu izložbu moderne umjetnosti priređuju u Victoria and Albert Museumu, koji je uvijek bio britansko svetišće stare umjetnosti i u kome nikada do Rodina i Meštrovića nisu izlagana djela novije umjetnosti. Stručna kritika je pobila te napade oslanjajući se na veliki estetski i politički značaj Meštrovićeve izložbe (3432⁶).

Neki su konzervativniji kritičari osuđivali Meštrovićeve naturalističke aktove s moralnog gledišta. Neke je umjetnike, posebno kipare, odbijala pretjerana secesijska stilizacija Meštrovićevih skulptura Kosovskog ciklusa, ali izložba je ipak - kako svjedoči engleski kritičar Kineton Parkes - “bila otkriće ne samo za britansku publiku, nego i za umjetnike”. (2982³⁷²).

Ipak, sve u svemu, pohvale, pa i hvalospjevi, općenito su više bili potaknuti aktualnim političkim trenutkom nego isključivo estetskom prosudbom.

Navedimo na kraju suvremenih prikaza londonske izložbe da je tada mladi dvadesetčetirigodišnji Augustin Ujević poslao iz Londona opširan dopis o Meštrovićevoj izložbi, viđenoj očima i duhom vatrenog jugoslavenskog rodoljuba:

“Danas, 24. juna 1915. na sam svoj imendan - piše Tin - Ivan Meštrović je izložio u Londonu. Treba da zapišem ovaj datum, jer je Ivan Meštrović naš krstitelj i jer on sprema putove Gospodnje...”

Jugoslavija hoće da se predstavi Evropi, i Jugoslaveni iznose Meštrovića. On nije političar, ali je ipak vođa; on nije poslanik, ali je predstavnik; on ne traži izbornika, ali je ipak prvak. On je svećenik, jer je on umjetnik...

Teško je i časno biti Hrvat, uskliknuo je Milan Marjanović. Kako je istom biti hrvatski umjetnik. I ne samo hrvatski nego i jugoslavenski...

Austrija nas je tlačila, Italija se sprema da nas tlači, ali mi, o Hrvati, o Srbi, o Slovenci, ali mi Jugoslaveni, imamo Ivana Meštrovića. Stradali smo, stradat ćemo; borili smo se, borit ćemo se; ali da se oko njega okupimo, kao oko naše lozinke; da njemu budemo odani, kao našoj zastavi.

...Ivan Meštrović je poletom genija u kamenu izbacio onu plamenu intuiciju, koju je cenzura bacala iz knjiga i bajunete sa zбора. Ivan Meštrović je, klasičan i moderan, u narodnoj tradiciji, po svojem predmetu i poticanju, u živoj suvremenosti po svojoj novosti i snazi, slobodan dorekao ono što su drugi mislili. Naraštaji su pjevali Kosovski ciklus; jedan jedini čovjek je izbacio Vidovdanski hram. Čin pojedinca stoji pred nama, srčan i preogroman kao djelo stoljeća. Pa da taj čovjek nije Genij, pa da taj duh nije božanski.

Jedan hram koji je cijeli ciklus; jedan čovjek koji je cijeli naraštaj, to je Ivan Meštrović, to je njegovo djelo. On je u isto vrijeme i prošlost i sadašnjost i budućnost; on je i polet, napon; on je i nauka i vjera; on je ljepota i moral; on je čin i misao; on poćimlje; on je sve, on znači sve, on može sve, jer je on titan. On je dubok kao duh i silan kao priroda.

Što je sve Meštrović s nama! Koliki je ovaj čovjek, tako malen po stasu, tako tih u kretanju, s kojim smo toliko jeli za istim stolom i išli jednom ulicom! Teško nam je vjerovati da se nalazimo u prisutnosti tolikoga čuda...

Dalmacija - Dalmacija koju bi Italija htjela grobnicom našega plemena - Dalmacija je kolijevka ovoga čovjeka...

Tri nam je čovjeka dala Dalmacija na ulasku u dvadeseti vijek. Jedan je Natko Nodilo, drugi je Vladimir Nazor, treći je Ivan Meštrović. Jedan je nauka, drugi je poezija, treći je umjetnost i jedan je građanin s obale, drugi je bodul, treći je Zagorac. Tako su cjelina Dalmacije primorske, zagorske i otočke - i jedinstvo duha u umjetnosti, književnosti i nauci - predstavljeni u ova tri čovjeka-prvaka, u ova tri duha-preteče. A vrijedi da zabilježimo da sva trojica imaju nešto zajedničko, jedan narodni i budilački smisao, srpskohrvatski i jugoslavenski osjećaj i širinu stilskoga zamaha. Meštrović od ciklusa pravi Hram, Nazor od historije pravi pjesnički ciklus, Nodilo izrađuje povijest poezijom...

Ta sam pitanja upravljao sam sebi gledajući danas u Victoria and Albert Museumu djela iz naših pokrajina, ljepote koje sam dijelom motrio u Spljetu, Zagrebu i Beogradu. Ima nešto sveto i demonsko u ovom stvaranju; duh koji boravi na vrhuncima gdje udiše čist vazduh i gdje pucaju prostrani vidici može da voli i proučava Meštrovića...

Trepeće u našim grudima, jer je trenutak sveti i jer se rađa ili umire - nešto veliko.

London, dne 25. juna 1915.“ (7644²⁵⁸⁻²⁶⁶).

Danas nam je nemoguće shvatiti taj domoljubni zanos Ujevićeve mlade generacije; mističan, proročanski, gotovo biblijski zanos jednog Tina kojega kasnije poznajemo kao vrhunskog hrvatskog lirika, ali i kao izrazito racionalističkog i veoma kritičnog i samokritičnog esejistu. Londonska je izložba u njemu, kao i u drugim našim rodoljubima, pogotovo u onima u političkoj emigraciji, potaknula i rasplamsala takve mistično-estetske osjećaje.

Već smo spomenuli da je srpska Vlada darovala Velikoj Britaniji Meštrovićev torzo *Stahinića bana*, zvan i *Torzo*, izveden u mramoru, u znak zahvalnosti za britansku podršku u ratu, a posebno imajući pred očima tajni *Londonski ugovor* 1915. kojim su saveznici obećali Italiji Istru i Dalmaciju (2306⁵⁰). Ta Meštrovićeva skulptura - koju je on za tu namjenu darovao srpskoj Vladi - bila je i nakon zatvaranja izložbe izložena u središnjoj dvorani Victoria and Albert Museuma, u njegovom stalnom postavu (2145).

Postav Meštrovićeve samostalne izložbe u Victoria and Albert Museumu vidimo na dvjema sačuvanim fotografijama. Radovi su bili izloženi u veoma prostranoj dugačkoj središnjoj dvorani muzeja, sa stropnim i bočnim osvjetljenjem. U jednom su krilu dominirali dvored kariatida i velika maketa *Vidovdanskog hrama*. Velika konjanička statua *Kraljevića Marka* nije bila izložena zbog poteškoća prijenosa, nego manja studija. 74 skulpture u mramoru, bronci i gipsu bile su izložene na postamentima, a neke manje u vitrini (3^{17, 19}; 125²⁹⁴; 641¹⁸; 660³⁷).

ŽIVOT U ENGLESKOJ

O Meštrovićevom životu i radu u Londonu tih ratnih godina, od 1915. do 1918, s kraćim prekidima boravaka u Francuskoj i Švicarskoj, imamo nažalost malo podataka, iako je njegov tadašnji i društveni i umjetnički život bio vrlo intenzivan, a što je još važnije, vidno je utjecao na djelatnost, pa i na stil njegova stvaralaštva. Tada je u Londonu, i u ostaloj Britaniji gdje je izlagao, stekao mnoga poznanstva i prijateljstva; neka od njih bila su na političkoj liniji, a neka na umjetničkoj, odnosno na poštivanju njegovog kiparskog stvaralaštva.

Najčešće je bio u društvu svojih političkih istomišljenika iz *Jugoslavenskog odbora*: Splitsanina Ante Trumbića (1884-1938), najistaknutijeg diplomata u borbi za oslobođenje Hrvatske od Austro-Ugarske, sačuvanje Dalmacije od talijanskih aspiracija i tada nositelja ideje ujedinjenja južnih Slavena da bi se lakše oduprli agresivnim susjedima. Trumbić je bio predsjednik *Jugoslavenskog odbora* (1915-1918), a kasnije će se, kao i Meštrović, razočarati u toj ideologiji. Meštrovićevo prisno prijateljstvo seže još iz prvih godina njegovoga stvaralaštva u Beču. U tome je krugu prijateljevao i s drugim osnivačem i članom *Jugoslavenskog odbora*, Franom Supilom (1870-1917), do 1916, kada je taj, zbog neslaganja sa srpskim političarom Nikolom Pašićem, napustio *Odbor*.

Više domoljubno-politička nego umjetnička djelatnost, a zatim i trajno osobno prijateljstvo povezali su Meštrovića s engleskim publicistom Henryem Wiskhamom Steedom (1871-1956), urednikom uglednog londonskog lista *Times* i

izdavačem publikacije *Review of Reviews*. Kao profesor srednjoeuropske povijesti dobro je poznavao aktualno političko stanje na Balkanu, zalažući se za slobodu i nezavisnost naroda Austro-Ugarske Monarhije. Jednaku ulogu u Meštrovićevom osobnom i javnom životu igrao je tada i kasnije drugi engleski povjesničar i publicist Robert William Seton-Watson.

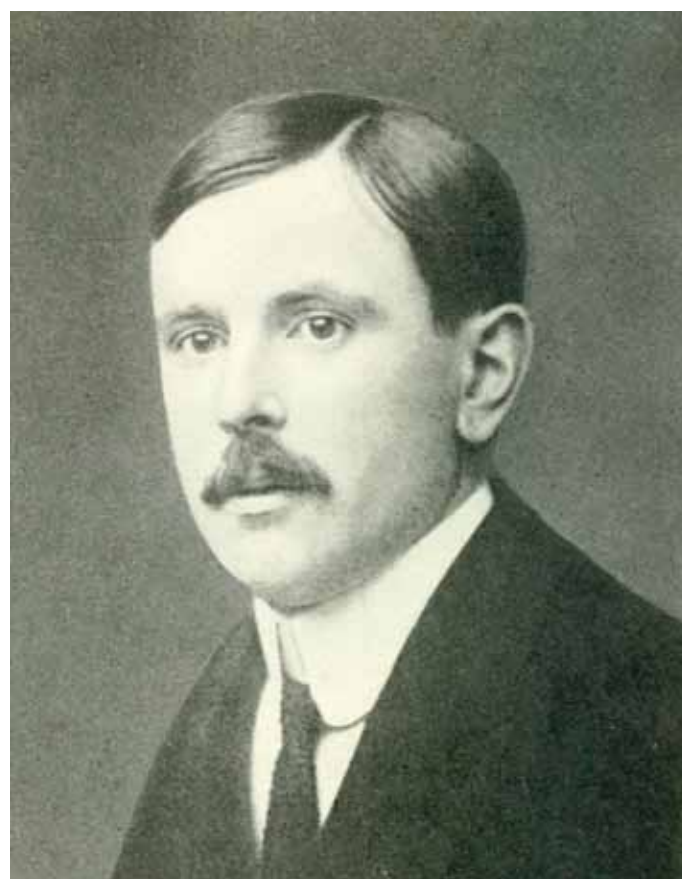
Od engleskih Meštrovićevih londonskih znanaca i političkih suradnika spomenimo i sir Arthura Johna Evansa (1851-1941), poznatog arheologa koji je još u prošlom stoljeću proputovao našim krajevima, posebno poznatog po istraživanjima na Kreti. On je tada u Londonu držao predavanja o arheološkim nalazima u Dalmaciji.

Već u Rimu sreo se Meštrović s engleskim slikarom portretistom Johnom Laveryem, s kojim je prijateljevao i u Londonu i u čijoj se ostavštini našlo lijepo žensko poprsje, vjerojatno Ružino (10144).

U tom je krugu djelovao i raniji Meštrovićev prijatelj, poštivalac i biograf Milan Marjanović, književnik i predstavnik Moderne, iako je on veći dio rata proveo u Americi, radeći tamo vrlo aktivno za *Jugoslavenski odbor* (2955).

Jedan od najprisnijih Meštrovićevih prijatelja u Londonu, a zatim sve do svoje smrti, bio je srpski pjesnik i publicist Milan Ćurčin (1880-1960), također član *Jugoslavenskog odbora*, Meštrovićev biograf, a nakon rata urednik časopisa *Nova Evropa*. S Meštrovićem je u Engleskoj prijateljevao i drugi njegov veliki štovatelj, koji je euforično pisao više o njegovom jugoslavenskom rodoljublju nego o umjetnosti, publicist Dimitrije Mitrinović (1887-1953). Vidjeli smo da je tada s njim u Londonu drugovao i mladi hrvatski pjesnik i esejist Augustin (Tin) Ujević (1891-1955).

Robert William Seton - Watson

U povodu Meštrovićeve londonske izložbe 1915. Tin Ujević je oduševljeno glorificirao njegovu nacionalističku epopejsku umjetnost.

“Tko je Ivan Meštrović? Jedan čovjek, ali je taj čovjek velikan. On nema nego trideset godina, ali je opjevao stoljeća, stavio pred nas vječnost. On je krotak ali je silan. On je umjetnik, ali je učitelj. On je Jugoslaven, ali je on i Jugoslavija.

Tko je Ivan Meštrović? Do juče, on je bio seljak i pastir u Dalmatinskoj zagori; danas, on je vođa i pastir naroda. Juče, on je pasao ovce, danas stvara remek-djela i daje primjere. Njegova je zgoda legendarna, njegov slučaj se pričinja priča...” (1997; 9630a²⁴¹⁻²⁴²).

U Londonu je tada boravio i drugi hrvatski književnik Josip Kosor (1879-1961), koji 1915. posjećuje Meštrovićeve izložbu - kako veli u svojoj autobiografiji - «koja žestoko pali i zanosi inače ledena srca Brita, te na gusto posjećuju izložbu». (6480¹⁴¹⁻¹⁴²).

U Londonu su Meštrović i Ruža bili česti gosti u gostoljubivom domu Pavla Mitrovića, koji je prilagao velike svote novca domoljubnom djelovanju. Tu su nalazili utočišta, prijateljstva i materijalne pomoći brojni emigranti i beskućnici iz naših zemalja. Nakon njegove smrti 1922. udala se njegova udovica za Josipa Kosora.

«Meštrović je došao u London - sjećala se ona mnogo kasnije, u starosti, u domu na Lapadu - nakon svoje senzacionalne izložbe u Rimu i odmah je počeo da posjećuje našu kuću. Moj portret je uradio 1917. Sjela sam na stolicu i zamolila ga da poziram čitajući, jer Meštrović je bio jako ćutljiv čovjek. On se složio, ali je onda u tri navrata, s primjetnom nervozom i očito nezadovoljan, razvalio model u glini. ‘Molim vas, gospođo, nemojte čitati,’ rekao je. ‘Izraz vašeg lica tako se mijenja da mi je nemoguće raditi.’ Onda je brzo, čini mi se u jednom dahu, dovršio skulpturu, čiji je gipsani model ostao u Londonu. Meštrović mi je poklonio i svoje skice, koje također čuvam... Ovaj veliki umjetnik radio je mnogo. Nije bio naročito društven. Raspolagao je izuzetnom inteligencijom i imao izvanredna zapažanja o stvarima oko sebe, ali se o njima rijetko kad izjašnjavao.» (8509).

Sa starim prijateljima, književnicima Andrijom i Adelom Milčinović bio je Meštrović i dalje povezan. Adela Milčinović je kriomice prenosila poštu između rodoljuba u Zagrebu i Londonu. (429⁴⁴) Krleža je jetko spominje kao kurira grupe masovna 1915. u Rimu (8597¹⁰³).

Koliko je Ivan Meštrović bio prisutan u tadašnjem svakodnevnom životu, ne samo umjetničkom, nego i književnom, dokazuje to da o njemu svjedoče i četiri najistaknutija anglosaksonska književnika toga doba: jedan engleski, dva irska i jedan američki.

David Herbert Lawrence (1885-1930), glavni predstavnik engleskog realizma dvadesetoga stoljeća, poznat je najviše romanom *Ljubavnik lady Chatterley*, ali je jednako popularan njegov rani roman *Zaljubljene žene* (*Women in love*), u kojemu jednako zorno i kritički opisuje engleski društveni i obiteljski život.

Lawrenceov roman u dvije knjige *Zaljubljene žene* govori o dva ljubavna para: sestara Ursule i Gudrun Brangwen i dvojice prijatelja Ruperta Birкина i Geralda Cricka. U poglavlju *Zameten snijegom* opisuje se i lik njemačkog kipara Loerkea, koji je predstavnik onog dijela tadašnjeg intelektualnog i umjetničkog društva koji sumnja u sve ideale, pod utjecajem jednog

Autoportret – John Singer Sargent

iskrivljenog ciničnog zapadnoeuropskog l’art-pour-l’artizma. To je suprotno Lawrenceovoj društvenoj ulozi umjetnosti, kakvom ju je i Meštrović - na svoj način - shvaćao, iako je Lawrenceov stav bio realistično-kritičan, a Meštrovićev patetično-simboličan. Rupert Birkin u navedenom romanu opisuje Loerkeov nazor na svijet: on “živi kao pacov u rijeci truleži... U tome je on zašao dalje od nas dvojice. Njegova je mržnja prema društvenom idelu snažnija - on ga totalno mrzi. A ipak taj ideal njime vlada... On je mala negacija koja nagrizala korijene života...”

Lawrence je u Loerkeovom liku predstavio onu drugu, dekadentniju stranu tadašnjeg engleskog intelektualnog svijeta. Tako i možemo shvatiti Loerkeovu i Gudruninu mržnju prema Meštrovićevoj umjetnosti.

“...Imali su gotovo iste poglede (Gudrun Brangwen i kipar Loerke). On je mrzio Meštrovića, nije bio zadovoljan futurizma, volio je drvene figure zapadne Afrike, umjetnost Azteka, Meksika i Srednje Amerike. Opažao je sve što je groteskno i bio je opijen nekom čudnom vrstom mehaničkog kretanja, zbrkom u prirodi.” (8401⁵⁰⁴; 8560²⁷²).

Međutim, spominjanje Meštrovića u Lawrenceovom romanu nije tek usputno i sporedno. On je tada, u prvoj polovici 1916, kada je pisao *Zaljubljene žene*, dobro poznao Meštrovićevo kiparstvo, a zacijelo ga je i osobno upoznao u društvu književnika i umjetnika u kojemu se i Meštrović 1915.

kretao, kao i na izložbi te godine u Victoria and Albert Museumu. Lawrence je mogao sresti Meštrovića, ili barem upoznati njegova djela, već na izložbi *Secesije* u Münchenu 1913, što se može zaključiti iz njegovog pisma E. Collingsu, objavljenom u *The Letters of D. H. Lawrence* (8547²⁵, bilj. 19).

Baš je britanski slikar Ernest Collings bio taj koji je Lawrenceu sa zanosom tumačio Meštrovićevu umjetnost. Uz Jamesa Bonea, Johna Laverya, Setona Watsona - Ernest H. R. Collings bio je ne samo dobar Meštrovićev prijatelj 1915. i 1918. u Londonu, nego je, iako slikar a ne likovni kritičar, najviše napisao o Meštroviću i njegovoj umjetnosti. Osim eseja o Meštroviću u Engleskoj u londonskoj monografiji 1919, tiskanom i u zasebnoj brošuri (7), objavio je u istoj monografiji i opširnu bibliografiju o Meštroviću, uglavnom radova engleskih novina i časopisa od 1906. do 1918, koju je kasnije dopunio; ukupno oko 300 naslova. (2303; 2306; 4717¹) On je izradio i crteže prema nekim Meštrovićevim skulpturama; tako sfingu u monografiji 1919. i *Novoj Evropi* 1924. (10^{xli}; 15) Collings je bio i glavni urednik Meštrovićeve londonske monografije (10⁸⁹; 2504⁴¹⁹).

Collings je trebao ilustrirati Lawrenceov roman *Sinovi i ljubavnici*. U pismu Lawrencea Collingsu 22. ožujka 1914. on govori o jednom Collingsovom crtežu prema Meštrovićevoj skulpturi sfinge na kojemu su mu nejasna krila na sfingi.

Collings je dakle mogao tumačiti Lawrenceu Meštrovićevu skulpturu. On je o njoj u jednom likovnom izvještaju već 1914. pisao: "...Meštroviću je tek 34 godine, no u Engleskoj, gdje je herojska skulptura tako reći nepoznata, umjetnici i, doista, svi koji traže životvoran utjecaj najveće umjetnosti dobro bi učinili da prouče ovog slavenskog majstora."

A 1915, u časopisu *Quest*, da ih Meštrovićevo djelo "vraća nazad do dvojnog ishodišta kiparske umjetnosti: do čovjekova instinktivnog obožavanja kamena i njegove težnje da punoću (svoje) emocije izrazi u trajnom obliku - a potom vodi naprijed u susret beskonačnoj budućnosti duha. Umjetnost kao što je Meštrovićeva otvara neočekivana vrata u predjelima uma..." (8547^{27,28}).

O dubokim povijesnim i ljudskim korijenima Meštrovićeve umjetnosti pisao je Collings 1915:

"... Michelangelo ipak nije bio kadar, da obujmi svojim duhom sve umjetnosti do njega i mislilo se, da je to uopće nemoguće.

A ipak djela Jugoslavena Ivana Meštrovića daju nam priliku da popravimo svoj sud, jer je njegova sveobuhvatna snaga velika. Ma da je njegovo djelo spontano mi ga ne podcjenjujemo uvjerenjem, da je on mnogo bogatiji u znanju prošlosti, nego ijedan njegov prethodnik. Ta snaga ujedinjavanja, koja je tako zdravo kontrolirana dubokim razumom, dala je izraza glavnoj umjetničkoj misli ovoga skulptora: Čovječanstvo biva jače kad primi život i vjeruje u nj; i ta snaga daje posebnu magiju jednoj umjetnosti, koja rastući iz zemlje diže se prema nebesima." (2309²⁷⁵).

Meštrović je tada u Engleskoj shvaćen i podržavan kao politički popularna ličnost, ali ujedno i kao predstavnik jednog novog smjera u književnosti i umjetnosti, novih strujanja koje je rat samo pojačao i koje će roditi novim stvarateljima na svim područjima stvaralaštva (umjetnosti). I to je bio jedan od razloga zašto su se tadašnji engleski intelektualni krugovi toliko zanimali za Meštrovića i njegovu osebujnu umjetnost, u kojoj su neki vidjeli balkansko i slavensko barbarstvo, a drugi svježije snage koje će dati nove impulse ustajalim tokovima.

Cynthia Asquith, snaha predsjednika engleske Vlade, Lawrenceova prijateljica, spominje u svom *Dnevniku 1915-1918*: "Bili smo pogledati Meštrovićeve skulpture u Victoria muzeju. One su veoma neobične, no čini mi se da pojedine posjeduju nekakvu stvarnu silovitu ljepotu..." Drugi Lawrenceov dugogodišnji prijatelj književnik John Middleton Murry napisao je u *Westminster Gazette* pohvalan prikaz o Meštrovićevoj izložbi u Londonu (1973;1974).

Tako sama jedna rečenica u obilnom opusu engleskog romanopisca D. H. Lawrencea dobiva šire i dublje značenje.

O Meštroviću i Lawrenceu opširno je pisao Ivo Ćurčin (8547).

Drugi veliki britanski pisac, Irac James Joyce (1882-1941), autor za modernu svjetsku književnost već legendarnog *Uliksa* (*Ulysses*, 1922), nakon studija u Parizu i učiteljevanja u Dublinu, napustio je zauvijek Irsku i živio i stvarao u Trstu, Puli, Parizu i Zürichu, kao novinar i nastavnik na Berlitzovoj školi stranih jezika. God. 1914. objavio je zbirku pripovijedaka *Dubliners*, a 1916. autobiografski roman *A Portrait of the Artist as a Young Man*, radeći i nadalju na *Uliksu*.

U to vrijeme, boraveći u Trstu, Joyce je na zidovima svoje radne sobe imao stalno pred očima tri fotografije Meštrovićevih skulptura s izložbe u Veneciji 1914. Jedna je predstavljala seljanku u porođajnim mukama, s Joyceovim natpisom *Dura Mater*, druga majku s djetetom, uz natpis *Pia Mater*, a treća голу staricu, uz Joyceov natpis iz petog pjevanja Danteova *Pakla*:

Elena vidi, per cui tanto reo

*Tempo si volse...*⁹⁶

Dario de Tuoni u djelu *Sjećanje na Joycea u Trstu* ovako opisuje Joyceovu radnu sobu: "U sredini sobe jednostavan neveliki četvrtasti stol oko kojega su sjedili učenici. Duž punog zida jedan divan koji bi se noći pretvarao u krevet. Na suprotnom su se zidu isticala dva uljena portreta Jamesa i Nore što ih je izveo slikar Tullio Silvestri. Nad klavirom, pristojno uokvirene, bile su obješene neke reprodukcije umjetničkog sadržaja fotografskog zavoda Alinari iz Firence. Prikazivale su djela kipara Ivana Meštrovića, kojemu se Joyce veoma mnogo divio i za koje je izabrao, kao opisna gesla, neke Danteove stihove." (7641¹⁰⁻¹¹).

Od Meštrovićevih skulptura izloženih 1914. u Veneciji možda bi se na neke mogli odnositi opisi fotografija u Joyceovoj sobi, ali i to nepouzdanost. U prvom redu na tri skulpture nazvane *Udovica*, na jednu u mramoru, a dvije tek studije u bronci. Jedna je brončana skulptura prikazivala *Udovicu s djetetom* (505²⁹⁻³⁰). Međutim nije ni važno koje su točno skulpture predstavljale te reprodukcije. Značajno je da se nisu odnosile na stilizirane herojske skulpture *Kosovskog ciklusa*, nego na realističke - ili točnije naturalističke - Meštrovićeve radove, a u prvom redu da su se odnosile na Meštrovićevu skulpturu općenito, koju je i Joyce, kao i mnogi drugi intelektualci i stvaraoci toga doba u Engleskoj, mnogo cijenio.

I veliki irski književnik William Butler Yeats (1865-1939), dobitnik Nobelove nagrade 1923, spominje u svojim pismima tadašnje Meštrovićev radove, govoreći o njima pohvalno (9125⁸⁶⁶).

Meštrovićeve radove upoznao je Yeats na njegovoj izložbi u Londonu 1915. Herojske skulpture *Vidvdanskog ciklusa* bile su mu bliske, jer se i sam, kao izrski rodoljub, zanosio mitskim junacima prošlosti svoga naroda.

Andeo, skica za katalog izložbe u Londonu, 1917.

God. 1928, kao predsjednik Odbora za izradu prvih novčanica i kovanica Slobodne Države Irske, izabrao je Yeats pet umjetnika i ponudio im izvedbu projekata za osam novčanih kovanica, predlažući kao motive karakteristične irske životinje šume, livade i rijeke: konja, krmaču s prašćićima, šljuku i kvočku s pilićima, zeca, vuka, bika i lososa. Međutim, pismo Meštroviću upućeno je na krivu adresu, pa ga je prekasno dobio i Meštrovićev je nacrt novca (na drugom se mjestu veli model u bronci) prekasno stigao. (Ponavlja se!!!) Sam Yeats je Meštrovića osobito cijenio. U svojoj je knjižnici imao i Meštrovićevu londonsku monografiju. U povodu izložbe u Londonu "hvalio je Meštrovića zbog uporabe folklornih motiva i energetske stila". U svome tekstu *Kovanice Republike Irske (The coinage of Saorstát Éireann)* pisao je:

"Iako smo cijenili rad Gustava Vasa, draži su nam bili rado vi Carla Millesa i Ivana Meštrovića. Ta dvojica umjetnika izrazila su u svom radu divlju ritmičnu snagu nepoznatu prošlim vremenima, i mnogi ih smatraju najvažnijim kiparima našeg doba." (W. B. Yeats: *Proslovi i uvodi*, str. 168. *Prefaces and Introductions*).

"Pisali smo na pogrešnu adresu – veli Yeats – i prošlo je neko vrijeme prije nego što je pismo stiglo. Otkrivši da je rok prošao, Meštrović je načinio veličanstven nacrt kovanice i velikodušno ga darovao slobodnoj Irskoj Državi." (British Museum Library, MS 558951). (9983 b; 10365a¹²⁸; 10396; 10584²²⁸).

Meštrović je na irskoj kovanici reljefno prikazao svirača harfe, tog simboličkog irskog glazbala.

Međutim, američki se književnik Ezra Pound (1885), u eseju o Brancusiju, negativno izrazio o Meštrovićevom kiparstvu, smatrajući ga epigonom bečke secesije (9125⁸⁶⁶). I u drugom prikazu skulpture francuskog kipara Henrija Gaudiera-Brzeske, koji je 1915. mlad poginuo na frontu, uz čije će crteže Meštrović izlagati 1935. u New Yorku, Ezra Pound je kritizirao Meštrovićevu skulpturu toga doba (2123).

U Londonu je Ivan Meštrović, 1915. i opet 1918, mnogo radio u atelijeru i kao član *Jugoslavenskog odbora*, ali je uza sve to - za razliku od života u Parizu 1908-1909. - vodio i intenzivan društveni život, gotovo mondeni u višim krugovima engleskog društva, koji su ga prihvatili ne samo kao općenito proslavljenog kipara, nego i kao kipara tada u modi. To je englesko aristokratsko društvo, naročito veći broj Engleskinja koje je portretirao, ostavilo i stilske traga na tadašnjoj njegovoj skulpturi, produhovivši je i profinivši, nakon robustnih skulptura *Kosovskog ciklusa*.

U Londonu je imao atelijer i mnogo radio 1915. i zatim opet 1918. Njegove su skulpture, posebno portreti, bili veoma traženi i cijenjani. To je pridonijelo i njegovom materijalnom prosperitetu. A portretirao je vrlo brzo, tek u nekoliko seansa. Po navodima jednog očevica jednom je u tjedan dana izradio čak sedam portreta, a naplaćivao ih je, navodno, po 1000 funti (6329).

Posebno su zanimljive tri portretne skulpture, Lady Maud Cunnard (Poprsje, Cijela figura i Čitanje), izrađene 1915. godine u Londonu. Amerikanka Maud Alice Burke, udajom je za Bache Cunnarda, unuka osnivača i vlasnika mega pomorske kompanije Cunnard shipping line, postaje čuvena Lady Maud Cunnard. Kontroverzna od rane mladosti, tadašnji britanski premijer Lloyd George smatrao ju je za najopasniju ženu cijele londonske i britanske društvene scene. Njezine veze s Lordom Curzonom bile su posebno toksične za britanski establishment. K tome dodajmo da je 1935. ona povezala, preko svoje prijateljice Wallis Simpson, prestolonasljednika Princa od Walesa sa Sir Oswaldom Mosleyem, vođom British Union of Fascists.

Meštrović je tada također izradio i poprsje dirigenta Sir Thomasa Beechama, ljubavnog suputnika Lady Maud. Njegovo je poprsje Lady Cunnard poklonila londonskoj Tate gallery.

Njezina kćerka, spisateljica Nancy Cunnard je također bila femme fatale, ali je djelovala na suprotnom polu političkog polja. Osim ženskog aktivizma bila je veliki borac protiv fašizma i rasizma, a posebno se angažirala u španjolskom građanskom ratu kao gorljivi protivnik snaga Franciska Franca. Kao i njezina majka intimno je prijateljevala s mnogim ključnim osobama epohe. Aldous Huxley, Tristan Tzara, Ezra Pound, Louis Aragon, Ernest Hemingway, James Joyce, Constantin Brancusi, Man Ray... Aktivno je kao književnica i istaknuto društveno biće sudjelovala u većini relevantnih umjetničkih pokreta (modernizam, nadrealizam i dadaizam) svoga doba.

Constantin Brancusi je još 1932. načinio njezin portret (Portrait de Nancy Cunnard) u poliranoj bronci na mramornom postolju. U svibnju 2018. ta je skulptura prodana za rekordnih 71 milijun dolara, posredstvom aukcijske kuće Christie's u New Yorku.

Meštrović je od 1915. do 1918. priredio u Velikoj Britaniji pet samostalnih izložaba - po jednom podatku 7 (2670⁴) - a s ostalim srpsko-hrvatskim umjetnicima, na kojima su njegove skulpture dominirale, izlagao još na sedam skupnih izložaba (2723²⁷). Sve su te izložbe, uz umjetnički, imale i istaknuti političko-

propagandni pečat, pa je i znatan dio prikaza o njima bio tako usmjeren.

Nakon londonske izložbe pozvan je Meštrović 1915. da izlaže na međunarodnoj izložbi u San Franciscu, ali je to odloženo zbog ratnih neprilika. On je još nakon uspjeha *Rimske izložbe* 1911. trebao izlagati u Americi. Ravnateljica Buffalo Fine Art Gallery Cornelia Sage-Quinton nastojala je da njegove skulpture dođu u SAD. To nije bilo provedeno. Zatim je bio pozvan da izlaže na *Panama Pacific Exhibition* u San Franciscu 1915-1916, ali je rat to onemogućio. Nakon uspješnog izlaganja po cijeloj Velikoj Britaniji organiziran je 1917. *Odbor prijatelja Meštrovićeve umjetnosti*, sastavljen od uglednih Amerikanaca, u kojemu je bio i poznati američki slikar John Singer Sargent (1856-1925), sa zadatkom da priredi Meštrovićeve izložbe u SAD. Skulpture su već bile ukrucane u Liverpoolu na brod, ali je Njemačka upravo počela podmornički rat, ugrozivši sve savezničke brodove na Atlantiku, pa se odustalo od slanja skulptura, koje su do kraja rata pohranjene u Victoria and Albert Museumu (XVIII. 99).

Nakon Londona uslijedile su Meštrovićeve samostalne izložbe po ostaloj Engleskoj i Škotskoj i posvuda su primane ne samo povoljno, nego kao svojevrsne umjetničke senzacije, dakako praćene političkom glazbom. Meštrović je bio zauzet priređivanjem, opremanjem i otvaranjem tih izložaba, što mu je dobro dolazilo da ne mora prisustvovati neprestanim sastancima *Jugoslavenskog odbora* u Londonu i Parizu. Prepisku za ugovaranje i otvorenje ozložaba obavljao je njegov prijatelj, donekle i tajnik, pjesnik dr. Milan Ćurčin, koji će otada biti s njim povezan trajnim prijateljstvom. On je bio autor i znatnog dijela tekstova o Meštroviću i njegovoj umjetnosti (429⁸⁹). Na tim je izložbama izlagan veći dio skulptura s londonske izložbe (VIII. 4).

Nakon Londona izlagao je 1915. u Škotskoj, u Glasgowu. I tu su posjetitelji izložbe mogli vidjeti ranije Meštrovićeve skulpture Kosovskog ciklusa i one novije religioznog sadržaja (10⁵³; 2504⁴²⁰). Meštrović se ipak tu nije, kako se redovito navodilo, predstavio samostalnom izložbom, nego u okviru 54. izložbe Royal Glasgow Institute of Fine Arts (2127).

U listopadu iste 1915. godine priređena je Meštrovićeve izložba u Leedsu, glavnom gradu pokrajine Yorkshire, sadržavajući veći dio radova izloženih u Londonu. (VIII. 4) Bila je postavljena u City Art Gallery, pod upravom Franka Ruttera. Dr. Sadler je tom prigodom pozvao Meštrovića u goste na nekoliko dana, rekavši da može povesti i kojeg svog prijatelja, pa je on poveo Jovana Žujovića, geologa i profesora beogradskog Sveučilišta, Nikolaja Velimirovića, ohridskog i žičkog episkopa, političkog propagatora u Britaniji, i Dimitrija Mitrinovića, književnika i publicistu (429⁵⁶). Meštrovića je primio vicekancelar Sveučilišta i ministar prosvjete prof. M. E. Sadler, koji se o njemu na prigodnom predavanju u Sveučilištu izrazio kao o "najvećem kiparu religioznih sadržaja nakon renesanse". Zatim je Dimitrije Mitrinović održao govor, ali više o Meštroviću rodoljubu, nego Meštroviću umjetniku. Zanimljivo je - što Meštrović inače nije običavao - da je tom prigodom M. E. Sadler pročitao i poruku samog Meštrovića (koji još nije govorio engleski), koja je i objavljena u britanskom i našem tisku (3³⁷; 10⁵²). Stoga je shvatljivo da je Meštrovićeve poruka Englezima u Leedsu bila političke, a ne umjetničke naravi, jer on o svojoj umjetnosti nije gotovo nikada govorio:

"Gospodo predstavnici Univerziteta i ugledni građani Yorkshira. Toplo vam zahvaljujem na časti, kojom ste odlikovali

mene zbog moga naroda. Profesor Sadler pozvao me je, da preko vašega Univerziteta saopćim Engleskoj koji su ideali Srbije i cijeloga jugoslavenskoga plemena. Ali na žalost nisam sposoban, niti da napišem, niti da vam usmeno saopćim, kako bi zahtijevala važna stvar mog naroda, svoje misli. Jedino vas molim, da vjerujete, da bi bila duboka radost mom narodu, kad bi on, u njegovoj cjelini, u Austro-Ugarskoj, koliko i u slobodnoj Srbiji, znao da je engleski narod sklon, da mu bude prijatelj i zaštitnik u njegovom duhovnom razvitku. Nema veće časti ni radosti za Južne Slovence, negoli vidjeti, da ih veliki narodi, koji su moćni i odavna prosvijećeni, primaju za sudruga u ljudskim idealima..." (3^{37,39}; 20³⁶; 2964¹⁸⁻¹⁹; 5753¹²⁸).

I o Meštrovićevoj izložbi u Leedsu pisano je u engleskom tisku vrlo mnogo. Ernest H. R. Collings je tom prigodom u filozofskoj reviji *The Quest* objavio opširan članak *Umjetnost kiparstva*, davši pregled kiparstva od starih Egipćana nadalje, a završivši s Meštrovićevim kiparstvom. "Njegova je sveobuhvatna snaga velika" - pisao je Collings, citirajući i Rodinov sud o Meštrovićevoj skulpturi: "...to mi je bio san". (3³¹⁻³⁶; 1929). O Meštrovićevim skulpturama i njihovoj političkoj poruci pisali su F. C. Gould (1940; 1941), C. Marrioth (1967), F. Rutter (1983) i naš J. Jedlowski (1949; 1950). Na izložbu su se osvrnule i brojne britanske novine i časopisi (2012; 2013; 2034; 2035; 2041; 2042; 2054; 2069; 2087; 2088; 2096; 2128).

Iste 1915. izloženo je nekoliko Meštrovićevih skulptura i na *Jesenjoj izložbi International Society* (10⁶⁷).

Sljedeće 1916. izlagao je samostalno u Edinburghu i Aberdeenu (641¹⁸), o kojim izložbama nemamo podataka.

Manji broj Meštrovićevih skulptura izlagan je 1918, dok je rat još trajao, na više izložaba.

Nije nam jasno zašto se izložba u siječnju te 1918. u Rotterdamu, na kojoj su izlagali Meštrović, Rosandić i Rački, sva trojica politički emigranti, u nekim napisima nazivala *Jugoslavenska umjetnost*, a u nekima *Austrougarska izložba* (2261-2263).

Hrvatski i srpski umjetnici sudjelovali su zatim u travnju na *XXV Spring Exhibition* u Bradfordu u Engleskoj (509).

Veći broj Meštrovićevih radova, uz one Račkoga i Rosandića, izlagan je na *Izložbi srpsko-hrvatskih umjetnika (Exhibition of Serbo-Croatian Artists)* koja je 1. prosinca 1917. otvorena u Grafton Galleries u Londonu (2147; 2149-2152; 2155; 2158; 2160; 2162; 2164; 2166; 2182; 2184; 2187; 2188; 2255; 2265; 2269; 2274), a zatim je tijekom 1918. bila u Royal Scottish Academy u Edinburghu, Royal Glasgow Institute u Glasgowu i u Leedsu. (2229; 2230; 2234; 2238; 2242; 2247; 2266) Izložbe se, zbog glavnine Meštrovićevih skulptura, mogu nazvati samostalnim Meštrovićevim izložbama.

Posebna je izložba srpsko-hrvatskih umjetnika, uglavnom Meštrovića, Račkoga i Rosandića, priređena u prostorijama *Srpskog crvenog križa* u Londonu 1918, u dobrotvorne svrhe (2213-2217; 2233; 2247; 2252-2254; 2266; 2272).

U kolovozu 1918. priređena je u Ženevi *Izložba jugoslavenskih umjetnika*, na kojoj su od Hrvata izlagali oni koji su se tada nalazili u Švicarskoj, Kljaković, Rački i Rosandić, ali Meštrović nije jer je već bio u Rimu, što Andrić, dopisnik *Narodnih novina*, žali (2260).

«Kako je nas umjetnika bilo nekoliko u Švicarskoj - piše Kljaković - odlučili smo prirediti u Ženevi jugoslavensku izložbu. Pozvali smo sve umjetnike i Srbe i Hrvate, da sudjeluju na toj izložbi. Odazvali su se skoro svi. Izložba je bila u ženevskom 'Umjetničkom paviljonu'. Katalog je bio bogato ilustriran, a

opremio ga je Mirko Rački. Otvorenje izložbe bilo je svečano i prisustvovalo je mnogo svijeta. Na otvorenje je došao, među ostalima, i Ferdinand Hodler...» (6339⁹⁸⁻⁹⁹; 10.295¹⁰³).

U Hrvatskoj Meštrović u vrijeme rata, kao austrougarski državni neprijatelj, nije smio izlagati. Stoga nema njegovih radova ni na *Proljetnom salonu* 1916. u Zagrebu. Međutim, on je na toj revijalnoj izložbi ipak veoma prisutan i svi prikazi izložbe I. Kršnjavoga, K. Strajnića, Lj. Kara, V. Lunačeka, Đ. Vilovića, V. Jurkovića, M. Nehajeva, G. Krkleca i drugih u zagrebačkim novinama i časopisima ne mogu ga zaobići pišući o jakom utjecaju što ga je njegova umjetnosti izvršila na veći dio mlade hrvatske kiparske i slikarske generacije. Neki su taj utjecaj nacionalističke tematike a herojsko-secesijske stilizacije kritizirala kao nelikovan, a manjina ga je kritičara hvalila.

Tako najprofesionalniji hrvatski likovni kritičar Vladimir Lunaček u opširnom pregledu *Proljetnog salona* u *Savremeničku* ističe «da su se mlađi pod utjecajem nacionalističkog pokreta posljednjih godina odlučili, da u našu umjetnost zavedu nacionalni momenat.» Ali, veli Lunaček: «Kraj toga još uvijek treba da ostaje mnogo mjesta za individualnost njegovu, za njegov temperamenat itd. Nacionalni momenat u umjetnika samo je jedan dio umjetničke manifestacije, kako nam se ukazuje u njegovim djelima. Nikada ne će nacionalizam biti jedinom sadržinom umjetnosti i ne može je da bude u jednome narodu bez nacionalnih kvaliteta...

Marija Račić Banac – Ivan Meštrović

...U svim stvarima, koje smo vidjeli izložene od Ivana Meštrovića, pa u djelima onim, koji su se poveljeli za njim u njegovom nacionalističkom shvaćanju, nalazimo neki formalizam više ukočen nego li stilizovan, u dimenzijama više potenciran nego li u zamišljaju originalan. Svuda nalazimo na neku jednoličnost u silhouetti, na neke linije, koje malo ne vazda teku istim smjerom, na neki otporni, prkosni i tužni ton, koji ne odgovara posvema dispoziciji naše narodne duše...

...Nekad su bili stari, koji su mlade prekoraivali zbog internacionalizma, danas su najmlađi koji te nekadanje mlade, a sada omatorjele, prekoraivaju s istog grijeha...» (2116¹²⁹⁻¹³¹).

Drugi su žalili zbog odsustva vođe te nove generacije, poput Vinka Jurkovića:

«Ta bi izložba bila prava secesija (odcjepljenje od starih, D. K.), novo proljeće, samo onda, kad bi bili izložili uz ove još i Meštrović i Rački, Kraljević i Vanka.» (2111).

Stari Kršnjavi, nekadašnji mecena mladoga Meštrovića, kritizirao je to usmjerenje u hrvatskoj umjetnosti kao novotariju pod utjecajem Pariza (2114).

Mladi Kosta Strajnić je oduševljeno pozdravljao to usmjerenje dijela hrvatske likovne umjetnosti u prikazu Proljetnog salona sljedeće 1916. godine (2125).

KLARA

Osim javnog života, kao cijenjeni umjetnik i kao politički djelatnik u Jugoslavenskom odboru, Ivan Meštrović je u Londonu vodio i vrlo intenzivan privatni društveni život. Ruža je pridonosila tom društvenom životu, ali je katkada namjerno bila i isključena iz njega.

Meštrović je bio zaljubljuje naravi, a Ruža veoma ljubomorna, pa je to radalo bračnim trzavicama, prepirkama i svađama, iako je on nju uvijek i poštovao i volio.

Dok je Ruža u Rimu tako imala suparnicu u osobi Ružene Zatkove, u Londonu je tu ulogu, iako nešto drugačije, odigrala gospođa Marija Račić Banac, supruga dubrovačkog poduzetnika i brodovlasnika Bože Banca, poslovnog suradnika kaptana Iva Račića, koju on u svom autobiografskom romanu naziva Klarom (472c¹⁸⁸⁻¹⁸⁹).

Marija Račić, udana Banac, bila je lijepa mlada žena, visoka i vitka, bujne kose, ponešto snenog pogleda. Takvu je vidimo na jednoj dubrovačkoj fotografiji i na drugoj londonskoj zajedno s mužem Božom Bancom. Meštrović ju je 1915. portretirao u nevelikom sjedećem liku (reprodukcije 472c).

U tom odnosu, više idealnom a manje senzualnom, Meštrović gotovo psihološki analizira svoje i njezine ljubavne osjećaje. On, inače u izjavama i pisanim tekstovima gotovo biblijski patetičan, u ovom se opširnom tekstu prikazuje do krajnosti otvoren, intiman, čak i samokritičan.

«Došavši prije u Francusku pa poslije u Englesku misao na gđu Ka. praćenu sa strasti nije moga(o) nikako prigušiti. Ruža je to zapažala i po neki put ga gledala čak sa samilosti, uvjeravajući samu sebe da on nije kriv nego nešto što je jače od njega. Uprkos svojoj naravnoj ljubomori sad ga je počela animirati i upravo vući u društvo ljepših žena, s željom da se čak za neku zagrije ne bi li zaboravio onu 'fatalnu' ženu. Tu svoju namjeru je čak i jednoj zemljakinji ispovijedila otkrivši joj svoje muke. Sa ovom je zemljakinjom bila postala prijateljica

toliko, da ju je Ruža ganula da je rado primala, čak i izazivala udvaranje svoga muža. Meštar nije ni osjetio svu tu strategiju, nego je i sam udvarao ovoj ženi iz istih namjera kao i Ruža, da odstrani svoju stalnu misao o onoj ženi. Dakle, igrali su spočetka i on i prijateljica njezina istu igru, ali u vrlo pristojnoj formi dok to nije prestalo biti samo igra. Jedne večeri o staroj godini iza večere je u šali, po nekom engleskom običaju, bilo dopušteno poljubiti svoju susjedu ispod neke zelene grančice. Meštar je to uradio svojoj susjedi gotovo iz komplimenta. Ona mu je međutim uzvratila i to jednim vrlo toplim poljupcem koji se je opet ponovio pri slijedećem kratkom gašenju svijetla, gdje je bio red na nekom drugom paru i prišaptala mu je: 'dakle još jednom mimo reda'. Meštar je osjetio da je neko strujanje iz nje prešlo i na njega. Od toga vremena se je to ponavljalo kad god im se pružila prilika da su na sami. Osim što je žena bila umiljata, stasita i dopadljiva, činilo se je Meštru da će ona biti u neku ruku medicina za njegovu bolest prema onoj ranijoj prijateljici. I on sam i svi ostali su osjetili veliku promjenu na gospodji Klari, tako su je bili nazvali, pa dakako i još više, (na) Ruži. Ona je to podnosila čak s nekim uživanjem, kao da je uspjela njezina strategija. Pa čak je bila ljubazna sa 'Klarom' i kad je očito vidila da se je ona toplo i iskreno zagrijala za njezina muža.... (XIV⁸¹⁻⁸²).

Gdja Klara je bila neobično visoka žena, ravna i sa mnogo gracije i otmenosti, duge lijepe kestenjaste kose i čedne ljubaznosti u izrazu. Jedino što bi joj kadkada pogled bio k(a)o uporan, jer je malo bila kratkovidna. Ona je tu svoju kratkovidnost u šali nazivala svojim 'svakodnevnim očalima' kroz koje da ne vidi svijet kakav u istinu jeste. Ona se je pred svijetom pokazivala kao zadovoljna žena, pa je to medju njezinim poznanstvom još više doprinosilo njezinoj otmenosti, ne samo držanja, nego i karaktera. Inače je imala sve razloge da bude nezadovoljna. Kao mlada djevojka bila se je zagledala u jednog mladog oficira stranca. Da se za njega uda usprotivili su se otac i mati u bojazni da bi im strana(c) istrošio svu njihovu imovinu koju su trudom stekli i za koju se znalo da je znatna. U toj situaciji približio se njezin kasniji muž, počeo joj udvarati i konačno je zaprosio. Roditelji su pristali prvo što je bio domaći, a ne stranac i oficir, a oni su bili na zlu glasu, da traže djevojke samo radi para. A i morali su, jer bez položene kaucije nije im bilo dozvoljeno da se žene. Pristala je i ona u misli da se može biti sretan ako se i ne podje za čovjeka koji joj je prva ljubav. Mislila je, imati ću svoju djecu i vršiti svoje dužnosti majke, žene i domaćice, kao i moja majka. Kad se je udala brzo je vidjela da je imala u pogledu bračnih dužnosti samo ona vršiti svoje, a suprug se je zabavljao i desno i lijevo, držao raskošnu kuću sa parama njezina oca u kojoj je ona bila samo izvrsna dekoracija i svojim izgledom i otmjenošću privlačila društvo, koje se inače radi njezina muža odazivalo. On bi bio prisutan samo kad bi bilo prisutno društvo koje mu diže ugled, a inače je uvijek bio odsutan 'po poslu'.

Da je i ona nastojala da skрати samoću pozivajući prijateljice ili zalazeći k njima na čaj, to je njima i njoj bilo logično i zabavno, pogotovu kad su i njima muževi bili zauzeti poslovima, a njezin i po mjesec i dva polazio u Francusku, u Pariz i na rivieru, bud 'po poslu' ili da se odmori. Ona se nije nikada nikom potužila na svoj život nego se uvijek pravila vesela kao da provodi najnormalniji život u kući bez i jedne tmurne sjenke.

Ona se je, s druge strane, bila na to i privikla. Najneugodnije joj je bilo to što nema djece niti izgleda da će ih ikada imati kao što bi želili i ona i njezini roditelji. Znala je i to da je tome njezinu nerodstvu krivica na strani njezina muža...

Marija Račić Banac

Roditelje je jako voljela, a i oni nju kao starije dijete, ali kroz cijelo vrijeme rata nije mogla imati nikakove veze sa njima. Imala je jedinog brata koji je živio u Londonu i bio jedne vrste pomoćnik u očevom joj uredu kojim je upravljao njezin muž, kao stariji i neki mali sudionik poduzeća. Brat je negdje u drugom dijelu velikog grada imao svoj skroman stan i dolazio bi k sestri tek tu i tamo i često se tužio da mu zet svakog prvog daje tek toliko da sa tim izlazi teže nego oni koji nemaju ništa...

Klarin brat je bio još viši od nje i pravio je dojam dobra ali još nezrela mladića. Nije bio ni blaziran ni pokvaren i Meštar bi se rado sa njim razgovarao kad bi ga tu i tamo sreo na ručku ili večeri u društvu kod Klare ili inače kod kog zemljaka. To je njemu godilo jer je u tom vidio da u njemu gleda 'zrela čovjeka'. Zato je on počeo tu i tamo da navrati Meštru u radionicu, i to obično kad bi ga mučio koji problem...

Kad je Meštar osjetio za Klaru simpatije, one su bile, moglo bi se reći, samo estetske, zato ju je i portretirao dva puta. Bila mu je zemljakinja, govorila je njegovim jezikom i to u najpito mijem narječju. Njemu, koji je svoj rodni kraj toliko volio, njezina pojava mu ga je dočaravala i gotovo mu se je činilo da je sad došla ispod masline i da miriše po brnistri i primorskom smilju. Osjetio se u tuđini sa njom kao da su bliski rođaci. Osjetio je da i ona imade isti osjećaj prema njemu...

Medjutim dolazeći k njoj počeo je primjećivati da se je nešto u njoj promijenilo. Promijenilo se i u njezinim kretnjama i u govoru i izrazu na licu. Žene kad se kod njih probude simpatije za muškarca postanu gibljivije i umiljatije i u neku ruku nestvarnije. Njihove linije tijela i lica postanu življe a ujedno dobiju blaže obline i iz očiju im bljeska neko milje, koje odaje čežnju za milovanjem.

Tako jednoga dana primijeti, kad su bili sami kod nje na čaju, kako njezine linije tijela plešu ko neka pratnja uz muziku... Tada je Meštar otkrio sličnost njene linije tijela sa onim ranogrčkih figura iz Male Azije. Bila je ko jedan mramorni stup kod koga se sredina tek malo naglašava da je šira; tako su bokovi u tom položaju malo naglašeni, a dugački vrat i na njemu mala glava kao grljic dugačke arkaične kamene vaze.

Meštar nije mogao da izdrži kad je pristupila s pićem k stolu a da lagano ne poprati rukom liniju koja je tekla od torza niz bokove. To je učinio gotovo ko iz običaja kao da je četkicom potegao po platnu. Ona se malo nasmiješila i ujedno stresla, kao da ju je nešto opeklo. On je u sebi čak malo bio zbunjen, jer kod toga nije ništa mislio, nego mu se je taj gest nesvjesno omakao...

Kad je Meštar otišao, osjetio je da je i kod Klare i kod njega nastupila sasvim druga i različita faza njihovih odnosa. Osjetio je da su njezino držanje i njezini gestovi počeli buditi u njemu strast. Ne onak(v)u kao ono pred godinu dana sa gđ(om) Ka., ali ipak strast druge nia(n)se...

Kada je jednom naveče pratio Klaru njezinoj kući, našao se sam s njom u njezinoj spavaćoj sobi. Osjetio je požudu prema njoj i htio joj se približiti, ali ona nije htjela s njim imati taj odnos.

Sutradan ujutro ju je posjetio za doručkom i ponovno ju je stao ljubiti, ali je ona postupila kao dan ranije, pogotovo radi Ruže koju je voljela.

Idući u atelier razmišljao je o tom svom pokušaju i njezinom odbijanju, upoređujući ga sa ranijim slučajem sa Ružom, ali razlikujući ga ipak od njega...

Ignjat Job – Portret Tome Rosandića

Prema tome mu se je činilo da on ovoj ženi ne bi bio mogao dati svega sebe, a to ne bi bilo pravo prema njoj koja bi se, činilo mu se, čitava predala. Drugim riječima, on bi Klari dao što stvarno pripada drugoj. Tako se je nekako utješio za svoj neuspjeh. Pokraj svega toga on je osjećao da i za ovu ženu imade ljubavi pa ma koliko bila različita od one za drugom. U svakom slučaju je osjećao da treba da je sa Klarom ljubazan i svjestan da mora njihov kontakt svesti na onaj koji je bio u početku.

Ovo njegovo razmišljanje i pretresanje osjećaja prema Klari još je više vrati(lo) misao na gđu Ka. i raspalilo požudu za njom, koju je on htio, makar u podsvijesti, da ublaži s Klarom.

Slijedećih dana se je na Klari osjetila znatna promjena uopće, a napose prema Ruži. Postala je još umiljatija prema njoj sa izvjesnim izražajem kao da joj je nešto skrivila. Ruža je to primijetila i prvih dana kanda je Klarinu ljubaznost ironizirala, a poslije je počela gledati sa sažaljenjem, kao da joj je ova rekla - oprosti mi da je nešto u meni jače od same mene. Ruža je to kanda razumjela i uvažavala, te bi Klaru gladila po licu kad bi joj se ova prislonila.

Dapače je jednoga dana rekla mužu:

- Klara je u te zaljubljena, priznao ti ili ne, i ona u sebi jako pati. Ti si mučitelj žena. Ja nju ne mrzim nego je samo žalim. Radi s njom što hoćeš, pa ako hoćeš imaj i dijete, samo udesite da se nezna. Ti si poligamist, pa neka ti bude. Samo zaboravi onu jer ona je demon. A ti je nisi zaboravio, nisi, nisi, makar se, valjda, ne dopisujete. To i Klara kanda osjeća da ima treća pored nas.

Toliko je Ruža toga puta pronikla situaciju i ono što je razjareno govorila mužu bila je jedna od njezinih kombinacija koju bi čak radije prihvatila nego da Ruža misli na 'onu', kako je ona nazivala gđu Ka.

Medjutim se je ova pomalo komplicirana situacija razvila drugačije. Do malo su Meštovi krenuli iz Engleske za Švajcarsku, kuda je on morao poći radi nekih stvari koje su se ticale njegova kraja (radi političkog djelovanja u *Jugoslavenskom odboru*, D. K.). Ruži to u jednu ruku nije bilo krivo, jer koliko je godj voljela Klaru i igrala se širokogrudnosti, ipak joj je bilo milo što će joj se muž udaljiti od Klare. I ona sama se je osjećala manje sapeta na kontinentu nego u Engleskoj, a to koliko radi jezika, toliko i radi načina života. Jedina ju je mučila zebnja da joj se tamo ne bi muž sreo sa 'onom'.

Njemu je ta eventualna mogućnost godila, mada nije imao mnogo izgleda obzirom na mogućnost kretnje u putovanju za vrijeme rata.» (XIV⁹²⁻⁹⁴).

RATNE GODINE: PARIZ, ŽENEVA, CANNES

U svibnju 1917. izlagao je i Meštrović na zajedničkoj izložbi hrvatskih i srpskih umjetnika u Lyonu, koja je imala također politički propagandni biljeg. Srbi su iskoristili taj propagandni moment da je nazovu *Izložba srpske umjetnosti i domaće radosti*, iako su hrvatski umjetnici na njoj ne samo sudjelovali, nego i dominirali kvantitetom i kvalitetom. Najviše je radova izložio Mirko Rački, a od Hrvata su sudjelovali Meštrović, Rosandić, Dešković, Kljaković, Foretić, Radovani, sve hrvatski umjetnici u političkoj emigraciji, dok su srpski umjetnici izložili manji broj radova. Organizatori su od Meštrovićevih skulptura izložili tek nekoliko iz raznih pariških posjeda, jer su ostali ili bili u domovini nepristupačni, ili su putovali Velikom Britanijom na tamošnjim izložbama (2219; 2243; 2267).

Jozo Kljaković se u svojim memoarima sjeća i te izložbe i afere sa srpskim organizatorima:

«Dobio sam pismo od Meštrovića iz Cannesa, u kome mi javlja, da će se u Lyonu prirediti izložba jugoslavenske umjetnosti. Moli me, da u Ženevi pokupim stvari naših umjetnika i da ih dopremim u Lyon. Istovremeno sam dobio poziv i od nekog odbora za priredbu te izložbe.

Pokupio sam i zapakovao naše stvari u Ženevi i krenuo par dana prije zakazanog roka izložbe sa stvarima u Lyon. Sa mnom je putovao i slikar Rački...

Izložba se priređivala u svečanim dvoranama lyonske burze. Kada smo Rački i ja došli u zgradu, našli smo u izložbenim prostorijama Đoku Jovanovića, kipara, koji je bio neke vrste komesar izložbe. Dan kasnije stigli su iz Pariza Toma Rosandić i Branko Dešković. Izložbu smo aranžirali Rački, ja i Rosandić. Đoka Jovanović se je povukao zbog sukoba s Račkim. Rački mu nije dozvolio, da gipsenu plaketu kralja Petra izloži između njegovih slika.

Izložba je bila dosta zanimljiva. Izlagali su skoro sami Hrvati...

...Druga je neugodna stvar bila, što su osvanuli na zgradi burze i po gradu plakati za izložbu. Na plakatima je izložba nosila nazlov 'Exposition de 'Art et des Travaux du Foyer Serbe'. Protestirali smo, ali se nije moglo ništa promijeniti. Dali su nam na znanje, da smo mi Austrijanci...» (6333⁹⁹⁻¹⁰⁰; 10295¹⁰⁴⁻¹⁰⁵).

Jedan suvremeni prikaz iz Ženeve Meštrovićevih izložaba u vrijeme rata u inozemstvu spominje da je, vjerojatno 1917, izlagao s ostalim jugoslavenskim umjetnicima i u Parizu, ali o toj izložbi nemamo nikakvih podataka, niti se spominje u popisu njegovih izložaba u londonskoj monografiji 1919. godine (2243).

U siječnju 1916. pisao je kipar Leonardo Bistolfi Meštroviću iz Torina veoma srdačno prijateljsko pismo:

«Ivane moj predragi,

Tebe zaboraviti? Sve ono što je živjelo i što živi u tvom srcu i u tvom duhu, živo je i u meni. U našoj duši plamti ista vatra koja je osvijetlila istu nadu i ozaruje iste boli. Ako su naša lica različita, vjera, ta snaga našeg života, ima samo jedno obličje: i ja te vidim u svom duhu kao da sebe gledam u zrcalu.

I kad se više ne bismo mogli vidati dugo vremena, mi ćemo uvijek biti zajedno, i ja skupa s tobom stupam istom sjenovitom stazom prema istoj svjetlosti. Samo mi je mučno saznanje

koliko tvoja bol mora biti veća od moje, ali mislim da će toliko veća biti snaga koju će bol dati tvom duhu da bi ustrajao, i toliko sjajnija zvijezda tvoje nade koju ćeš pronaći i koja će tvom rukom zablistati u djelu tvoga zanosa. I tvoj će zanos još jačati i bodriti će tvoju braću koja trpe.

Naš će zanos bodriti ljude i kada pravda ponovno pronađe svete putove života, sada ispunjene mnoštvom čudovišta stravičnoga klanja.

I ja osjećam da pobjeda pravde ne može biti daleka. Ona je već u beskrajnoj boli svih ljudi, i javit će se iz okrvavljenih razvalina goleme ljudske patnje.

Glavu gore, brate moj! Zemlja je tvoja, gdje god ti utisnuo znakovlja svoga života.

Piši mi opet... Neka Bog blagoslovi naše nade i neka nam podari skoro viđenje.

U svoje i u ime moje obitelji pozdravljam te svim srcem i grlim

tvoj Leonardo. « (126¹⁵⁴⁻¹⁵⁷; 9764¹⁵⁰⁻¹⁵¹).

God. 1916. Meštrović je, valjda kratkotrajno, boravio u Parizu. U svojim *Uspomenama* spominje tamošnji susret sa srpskim prestolonasljednikom Aleksandrom:

„Ja sam tada bio u Parizu, te kad se Aleksandar vraćao (iz Londona 1916), zadržao se nekoliko dana u Parizu, pa me zvao k sebi. Bio je vrlo zadovoljan prijemom u Londonu i nije mogao nahvaliti naše engleske prijatelje, pa i naš rad, kako onaj Jugoslavenskog odbora, tako i propagandu s izložbama i drugo...“

Princ Đorđe je pri tom susretu govorio bratu Aleksandru o Meštroviću:

„Ovomu čovjeku - nastavio je upirući u me - jedina je mana što je skroman. Ja ga nisam volio, priznajem iskreno, dok sam bio u Beogradu, jer nisam poznao čovjeka, a novine su pisale koješta, pro i kontra, pa se nije moglo razumjeti, šta je pravo, a šta krivo, a skulpturu, umjetnost, tko to kod nas, u Srbiji, razumije. Mislio sam da je beskrajno ambiciozan, a kad tamo obratno, bježi od svega.

Kad se napričao o izložbama po Engleskoj onda je navalio da napravim Aleksandru bistu. Sutradan smo počeli, a Đorđe je dolazio na nekoliko minuta, pa bi onda nestajao. Aleksandar je bio miran i mučaljiv...

Sutradan je, dok smo bili sami, vođen razgovor o Dalmaciji...

Slijedećeg dana nismo radili prije podne nego popodne, i to je bio posljednji put...

...Inače svi mi, koji smo ga upoznali, a pogotovo poslije one izjave u Londonu (o jugoslavenskom jedinstvu) gledali smo u njemu onoga tko će u odlučnom času spasiti situaciju. Trumbić i neki su počeli sanjati, kako bi ga trebalo oženiti nekom engleskom princezom i osigurati ugled i dinastije i zemlje, a time osigurati i autoritet Krune i veću stabilnost u zemlji...» (429⁸²⁻⁸⁴).

Od ranog proljeća do jeseni 1916. Ivan i Ruža Meštrović su u Švicarskoj. Meštrovićev život, politički i umjetnički rad te godine u Ženevi, Leysinu i Gstaadu možemo pratiti u prepisci s ranijim talijanskim prijateljima i s Antom Trumbićem, suradnikom na političkom polju, ali i dvadeset godina starijim poštovateljem i prijateljem još iz Beča.

Iz Ženeve piše Meštrović 2. ožujka 1916. Trumbiću:

“Dragi Ante,

ja sam još ovdje u Ženevi, a izgleda mi da ću morat i ostati iz nekih bedastih razloga koje je ponekad čovjek prisiljen uvažiti. Sad što mu drago - valjda će ići bolje dok se nekako smjestim i počnem raditi.

Koliko ćeš ti još ostati u Parizu? Hoćeš li dopratiti gospodju ovamo prije nego podješ u Rusiju? Ako ti se pruži prilika te neko podje ovamo piši mi par redaka...” (8676³²⁸).

Vittorio Pica pisao je krajem istog mjeseca iz Venecije:

“Predragi Meštroviću,

Budući da je nekoliko dopisnica koje sam Vam poslao u siječnju i veljači, kao i pismo koje je moja Ana pisala dragoj i poštovanoj gospođi Ruži ostalo bez odgovora, pomislio sam da ste promijenili stan, i danas sam saznao od prijatelja Lianna, kojem sam se obratio, da sada stanujete u pansionu Beau Site.

Javite mi, molim Vas, ne kasneći više nimalo, vijesti o Vama, o Vašem ocu, Vašoj braći i Vašim šurjacima koji su zahvaćeni vrtlogom ovog stravičnog rata...” (126^{156, 157}).

A Vittorijeva žena Ana Pica pisala je 8. svibnja Ruži:

“...I Vittoriju i meni bilo je neizmerno žao da Vas nismo mogli pozdraviti prije Vašeg odlaska, ali se tješimo da ćemo se ubrzo ponovno vidjeti.

Meštrovićevo poprsje (Ane Pica) predmet je općeg divljenja: svi umjetnici koji su ga vidjeli oduševljeni su i izjavljuju da je to jedno od najznačajnijih djela snažnog srpskog umjetnika. Filippi će jednom od ovih dana načiniti fotografiju i, naravno, prva će snimka biti za vas.

Nadam se da ste se Vi, draga gospođo, kao i Vaš suprug odmorili i potpuno oporavili.

Svi mi neizmerno osjećamo vašu odsutnost...” (126^{158, 159}).

Vittorio Pica pisao je ponovno Meštroviću 21. srpnja te 1916. godine:

“Upravo sam sretan, dragi moj Meštroviću, da sam primio vijesti o vama dvoma, nakon što sam ih toliko tražio, toliko čekao, toliko želio...”

Fotografije Vaših novih radova primit ću s velikim zadovoljstvom, a ja ću Vam sutra poslati još jedan primjerak mogega članka u Emporiumu, s obzirom da ne znam je li Vam prvi ikada stigao...” (126^{160, 161}).

I njihova rimska prijateljica Olga Resnevic-Signorelli pisala im je iz Rima 30. srpnja 1916:

“Dragi, dragi prijatelji Ivane i Ružo, primili smo vašu dragu dopisnicu koja nas je vrlo obradovala iako je velika naša bol da našoj dragoj Ruži nije dobro. Ja sam nešto bila čula, a od vremena do vremena saznala bih i vašu adresu, željela sam vam pisati, ali sam onda čula da ćete doći u Italiju i mi smo vas željno očekivali. U ovim tragičnim trenucima često sam mislila na vas, ali tada naprosto nisam znala pisati... Koliko sam puta željela da ste ovdje, s mnogih, mnogih razloga. A pisati vam nisam znala, jer sam mislila da vi bitne stvari osjećate, a sve su ostalo riječi. Kad je prof. Belič odlazio u Petrograd, rekla sam mu da vas potraži u Parizu i da vam iskaže našu i moju prisnost, ali mi je on pisao iz Londona da ste u Švicarskoj. Sad ćete ga pozdraviti u Petrogradu. I pozdravite mi Rusiju, za kojom sada više nego ikada osjećam nostalgiju... Mi zajedno s Angelom mislimo na Vas i vrlo vas volimo, a u Vama, Ivane, volimo također najvećeg borca vašega slavnog naroda.

S ljubavlju vaša Olga.” (126¹⁶²⁻¹⁶⁵).

U Švicarskoj se Meštrović zacijelo upoznao s talijanskim desetak godina mlađim slikarom i kiparom Ferrucciom Ferrazzijem, koji je tada od segantinijevskog divizionizma prešao u futurizam, da se kasnije prikloni neoklasicizmu, a tada je boravio u Montreuxu, blizu Ženeve i pozvao Meštrovića da ga posjeti:

“...Iz pisma našeg dobrog prijatelja Signorellija saznao sam sa zadovoljstvom da se s gospodom nalazite u blizini Montrenora.

Pozivam Vas da dođete u moj atelijer i u kuću doktora Minnicha koji se pridružuje želji da jedan dan budete naši dragi gosti...” (126^{164, 165}).

Signorellijeva je u pismu Meštroviću spominjala Rusiju i Petrograd. Meštrović je tada pripremao svoju samostalnu izložbu s većim brojem skulptura u Petrogradu. O tome doznajemo iz njegovih pisama Trumbiću, koji je upravo odlazio u Rusiju. Spominje dubrovačkog brodovlasnika Božu Banca (1883-1943) i Štefija Račića, ekonomista, zeta Nikole Pašića, s koje dvije obitelji će u ratnim godinama u Londonu biti u pristinim prijateljskim odnosima.

“Dragi Ante - piše Meštrović iz Ženeve Trumbiću, vjerojatno u Pariz, 1916, bez točnijeg datuma - donio mi je Dr Gazzari Tvoje pismo i tako sad već znam što je sa pitanjem moje izložbe. Meni je bio Banac pisao da je pisao malome Štefiu Račiću da se on bavi sa osiguranjem i špedicijom, te sam i ja u tome smislu pisao Račiću, što ništa ne mijenja na stvari ako se taj Jovanović bude htio zauzeti za taj posao. I ja sam predviđao da će biti veliki poteškoća sa transportom a i uvelike je rizično za stvari, nu svejedno kad mora biti mora. Ja sam već davno poslao d e l a t i r a n o vrijednost svake stvari i brojeve sanduka u komu se koja stvar nalazi, Račiću a i Popoviću sam pisao da se to kod Račića nalazi. Daklen u tom pogledu je sve jasno. Stvari iz Leedsa su prispjele ima mjesec dana u London. Ono stvari što sam bio spremio kod gipsgisera prenio je Popović u muzej, tako da je sada sve na okupu i nema drugo nego da se pošalje.

Ovo stvari što sam učinio ovde radi neizvjesnosti, nisam bio dosle poslao, ali će krenuti još ove nedjelje za London, a stići će kroz 3. nedjelje najkašnje. Popoviću sam davno pisao da sve što je u Londonu čim dobiju ovlaštenje da stvari osiguraju mogu odmah poslati, a ovo odavde kad stigne. Tako držim da je sad sve uredi, ako oni samo odmah izvrše što je Pašić naredio. Tvoja gospodja još nije stigla... Kada ti krećeš za Rusiju? Ja ću poći mjesec dana kašnje nego mi budu otišle stvari iz Londona.

Poslao sam danas fotografije ovih stvari što sam ovde učinio Izvoljskom. (Aleksandar Petrović Izvoljski, ruski diplomat, ministar vanjskih poslova, a 1910-17. poslanik u Parizu).

Jesi li ti ponio po koju fotografiju iz Londona. Od ovih ću ti poslati na Petrogradsko poslanstvo po jednu. Daklen do vidjenja u Petrogradu!

Pozdrav od oboje nas a osobito od tvog Ivana.

Danas ću otpratiti ženu u brda...” (8676³³⁰).

U drugom pismu, također iz Ženeve, piše Meštrović Trumbiću 29. svibnja 1916, između ostaloga:

“...Nego ovo nije svrha moga pisma nego da ispričam svoj nedolazak na sjednicu (u Parizu). Kako će ti moći reći prijatelj Gazzari, ja sam bio već i pasoš uredio i htio sam poći makar i preko volje, ali kad sam došao kući, našao sam (ženu) u groznici i plaču da nisam mogao drugo nego da odustanem od moga

puta. Žena mi ima skoro svaki dan tuberkulozne groznice, a neće da ide u brda dok sam ja ovde i dok nedovršim započete radnje, pa me to guralo i gura da treba da što prije dovršim započete stvari. Osim toga, ako će bit izložba u Rusiji i ako ću i ove stvari odavde slati, onda treba da ih kroz desetak dana dovršim i pošaljem inače će biti kasno. Obzirom na sve ovo, kao i na to da sam vrlo nervozan i umoran, držim da ćeš me rado i ti i Frano (Supilo) ispričati - kažem i Frano jer znam da bi mu bilo drago da dodjem. Vjeruj mi Ante, da se jedva vučem, a biti će ti pojmljivo kad si vidio što sve iz sebe izažimljem...

Molim te javi mi što je sa osiguranjem mojih stvari bez koga ne mogu biti ekspedovane. Asiguraciju i ekspediciju bi obavio Štefi Račić, samo treba da se iz Petrograda naredi bilo preko ruskog ili srp. poslanstva da se stvari osiguraju. Pisao sam zadnji put Vesniću (Milenko Vesnić, srpski poslanik u Rimu) da u tom smislu brzozjavi Spalajkoviću (Miroslav Spalajković, srpski poslanik u Petrogradu), pa neznam jeli dobio odgovor. Upitaj ga molim te pa mi javi. Nastoj dok si u Parizu da se ta stvar dovrši da izložbe bude ili ne da mogu urediti moj program življenja i biti koliko toliko mirniji.

Grli te tvoj Ivan." (8676³³¹).

Vidimo da je Meštrović tada u Ženevi ispunjen brigama i poslom. Njegovo zdravlje nije dobro, a Ružino pogotovo. Kao član *Jugoslavenskog odbora* ima obveza kojih se ipak nastoji osloboditi, koliko može, da bi se što više posvetio radu. U po-manjkanju atelijera, radi u hotelskoj sobi drvene reljefe. Tada je u Ženevi 1916. istesao i svoje veliko *Raspelo*, ključno djelo u njegovom opusu.

U lipnju iste godine piše opet Trumbiću iz Hotela du Parc u Ženevi:

"Dragi Ante,

ja sam još uvijek u neizvjesnosti što se moje izložbe tiče. Jeli gosp. Vesnić telegrafirao Spalajkoviću i dali je došao kakov odgovor? Već je najskrajnije vrijeme da se stvari šalju ako treba da izložba uopšte bude. Ako je nebude ove godine, dogodine je nemože biti jer sam se za iduću godinu već angažirao za Ameriku. Spomeni ti molim te i tu stvar Pašiću, da jednom znam na čemu sam..." (8676³³²)

I posljednje pismo Trumbiću iz Ženeve u srpnju iste godine:

"...Čuo sam da si još u Parizu te se koristim zgodom što Dr Banjanin (Jovo Banjanin, član *Jugoslavenskog odbora*, narodni zastupnik u *Hrvatskom saboru*) tamo putuje da ti pošaljem par riječi i nekoliko fotografija onih stvari što sam učinio ovde, da s njima kompletiraš kolekciju londonskih snimaka mojih stvari.

Moje izložbe izgleda da za sada neće biti u Rusiji, jer sam primio pismo od gosp. Boškovića (Mate Bošković, srpski poslanik u Londonu) gdje mi javlja da je primio sa Krfa slijedeću depešu: 'Neka se Meštrovićevi radovi nikako ne ukrcaju za Rusiju zbog opasnosti pri prevozu.'

Daklen za sada sam te brige riješen, te ću moći ove jeseni i zime da nešto radim. One stvari što sam ovde radio otišle su za London ima 15 dana - prije nego sam primio pismo od Mate (Boškovića) i valjda su već i stigle u London.

Inače ništa nova ovamo. Vidio sam nekidan tvoju gospodju, malko se primirila i izgleda prilično. Moja je žena ima mjesec dana u brdima, ali joj je gore nego ovdje te baš sutra idem da je na jedno drugo mjesto premjestim i ostanem s njo-

me dok joj bude malo bolje, a onda ću po svoj prilici negdje u Francusku da opet malo radim...

Radimo jedan štit za Prestolonasljednika s namjerom da mu to odbor pošalje kao dar kad bude gotovo. Slažeš li se? Na štitu je u sredini Jugoslavija na konju, a okolo - u manjem razmjeru - dvanajest naših provincija sa grbovima na štitovima. To neka ostane tajna, samo hoću tvoj pristanak da mu se to pošalje u ime odbora - valjda preko Vesnića iz Pariza. Stvar je široka poprilično 80 cm.

P. s.

Ispričaj me molim te kod Mandića (dr. Ante Mandić, član *Jugoslavenskog odbora*) u Petrog. što mu ne odgovaram na njegova pisma. Njegov brat je bio ovde reče mi Trinajstić (dr. Dinko Trinajstić, član *Jugoslavenskog odbora*). Molim te da predaš ovaj paket fotografija Steedu (Henry Wickham Steed, engleski publicist, dopisnik *Timesa*) i da ga pozdraviš i zahvališ mu i od moje strane za njegov istup za našu stvar."

Nekoliko dana zatim, 5. kolovoza, odgovorio je Trumbić Meštroviću:

„Dragi Ivane!

Ja sam još uvijek u Parizu iz raznih razloga. Promjena u Petrogradu me prilično omela. Treba da se dobije od novog šefa Sturmera placet za moj dolazak i dobije njegovo privoljenje da me primi. Osim toga zatražio sam od g. Nikole P(ašića) preporučeno pismo za Sturmera kako mi je bio dao za Sazonova.

O tvojoj stvari. U svoje vrijeme sam te izvijestio sve što sam govorio i uglavio sa Pašićem u pogledu izložbe u Petrogradu, biva sve onako kako si bio dao uputstva. Pred više vremena bio je ovdje B. Banac na prolasku za London te sam ga obavijestio o svemu i zamolio ga da bude pri ruci eventualno poslanstvu u ovom poslu. Mislilo sam da će do Bančeva dolaska u London onomašnje poslanstvo već primiti naloge od Pašića za ekspediranje i osiguranje stvari. Sada se Banac povratio iz Londona te mi je rekao da se njemu čini da poslanstvo nije ništa učinilo, da je na poslanstvu puno gore nego prije odkada je odlučena promjena, da u uredu nema nikoga, da su svi neprijatni i. t. d.

Čini mi se da sam dužan da ti ovo javim e da nešto učiniš. Mogao bi brzozjaviti Pašiću moleći ga da te obznani da li je što učinjeno u Londonu u smislu moga razgovora i sporazuma s njime glede izložbe i da li su stvari ekspedirane i osigurane.

Što je od tvoje gospodje i od tebe? Kako joj prija kura? Srdačno te pozdravlja tvoj Ante." (8676³³³⁻³³⁴).

Od Meštrovićeve izložbe u Petrogradu, predviđene za 1916. godinu nije bilo ništa. Bila je planirana dogovorno s predsjednikom srpske Vlade Nikolom Pašićem, koji se tada nalazio na Krfu. Srpska je Vlada trebala financirati otpremu i osiguranje izložbe, jer se ujedno radilo o političkoj propagandi Srbije i buduće Jugoslavije, ali je na nečemu zapinjalo. Je li krivnja samo na neredu u srpskom poslanstvu u Londonu ili, što je vjerojatnije, na sve zaoštrenijem i nemirnijem stanju u carskoj Rusiji, neposredno pred revoluciju 1917. godine? Glavnina Meštrovićevih skulptura je, nakon izlaganja u Leedsu, pohranjena u Victoria and Albert Museumu u Londonu, gdje je poslao i djela što ih je upravo bio izveo u Ženevi.

Ni predviđena izložba u Americi nije ostvarena, zbog istih ratnih neprilika.

Ruža Meštrović se liječila ili oporavljala u švicarskom Leysiu, u sanatoriju Bêlvèdere.

Meštrović, također bolestan, javlja joj se 23. srpnja 1916. dopisnicom iz Ženeve u sanatorij Bèlvèdere u Leysinu, na poledini koje je nacrtao motiv *Krista* u novom spiritualiziranom likovnom stilu. Osjeća se još slabo. Boluje nešto na crijevima. Dr. Marković koji ga liječi, sumnja i na upalu slijepog crijeva. Brat Pešo je s njim (A. XIII. 21).

Koji dan zatim piše pismo Ruži iz Hotela du Parc u Ženevi, ali bez datuma:

„...Žao mi je što nisi zadovoljna i što opet imaš groznice...

Ležao sam dva dana i nisam smio ničesa osim čaja uzeti, a pio sam u 2 maha ulje, te sam strašno oslabio... Oslabio sam skoro ko zadnji put, pa ne mogu ništa...

Pešo je još ovdje.“ (XIII. 22).

Meštrović je u Ženevi i danomice se javlja Ruži, pismima ili dopisnicama, na poledini kojih sam crta biblijske motive u svom novom produhovljenom stilu art-décoa.

On se u Švicarskoj brine za školovanje svog mlađeg brata Petra - Peše, u Lausannei. Početkom srpnja 1916. (bez datuma) piše joj da je bio u Lausannei razgovarati s Pešinim profesorom da vidi kako on uči i hoće li moći nastaviti školovanje. Rečeno mu je da nije spreman za ispite, pa neka ih odgodi za jesen, a da do tada radi s instruktorom. Kasnije su mu rekli da se radilo o tome da uzme i plati instruktora. S bratovim učenjem Meštrović je i inače imao dosta problema, kao i s njegovim sklonostima lakom životu i avanturama. “Čujem da je Trumbić još u Parizu. Izgleda da ni on neće prije mene otići.” (XIII. 18).

20. srpnja šalje joj razglednicu Ženeve:

“...Danas idem s Matijevićkom pokušati kupiti svile. Nisam još počeo da radim na onom započetom gipsu, jer nisam bio raspoložen - nadam se sutra...” (XIII. 19).

Šalje joj i dopisnicu sa svojim crtežom *Bogorodice s djetetom*:

„Draga Ćukice,

Jučer je došo Pešo k meni i ostati će 5-6 dana ovdje. Sinoć sam bio kod gđe Trumbić, ona se izgleda smirila. Ja se danas ne osjećam dobro, noćas me je zaboljelo u crijevima da je bilo strašno sve do 4 u jutru. Još nisam u redu i imam bolove i čudno osjećanje. Kažu da je dr. Marković ovdje pa ću ga zvati...” (XIII. 20).

Dva dana zatim dopisnicu sa crtežom Odlaganja Krista:

“Ja sam od jučer u krevetu radi crijeva koja su me predprošle noći mnogo boljela... Marković kaže da će to biti jedno malo otrovanje u crijevu...” (XIII. 21).

24. srpnja javlja joj se dopisnicom, na poledini koje je nacrtao Kristov lik:

“Matijević (Vladimir, trgovac) polazi preksutra tamo gdje treba onu vodu piti. Ja kao što sam ti reko na telefonu neznam kada će to biti moguće meni, jer se još osjećam vrlo slab, a usto nesmiem još ništa jesti, što bi me brzo ojačalo. Dr. Marković mi savjetuje da još 2-3 dana svako popodne ostanem u krevetu. On drži da se je malo i slijepo crijevo nadražilo, pa hoće da budem prazan za neko vrijeme. Možda ću moći krajem ove sedmice poći sa Božom (Marković, beogradski pravnik i političar)... da bih vidio to mjesto i ako bi bilo zgodno, onda bih ti piso i uredio tvoje preseljenje.

Pešo je još tu. Kako ti je sada s temperaturom?“ (XIII. 22).

U sljedećem pismu, bez datuma, brine se za njezino zdravlje. I on je dva dana ležao bez jela i strašno oslabio (XIII. 23).

26. srpnja piše joj da je još na potpunoj dijeti. Liječnik se boji upale slijepog crijeva. S Božom Markovićem će poći u neko drugo oporavilište, visoko u brdima, gdje je njegova žena, da vidi bi li i Ruža tamo na oporavak.

„Inače ovdje - nastavlja pismo - nisam mogao raditi ništa - svega pola dana na onom mom gipsu. Danas bi mogao malo, ali nesmiem biti slegnut.

Svile sam ti kupio (konca i platna) još prije nego sam legao, ali još nacrtati nisam mogao ništa. Svako popodne malo ležem i spavam.

Iz Londona još neznam ništa što je sa mojim stvarima. Nemam uopšte nikakvih pisama. Poručio sam (depešom) na Krf da ako bi se riješilo da moje stvari idu u R.(usiju) neka odmah upute Peru Pajala (Petra Bajalovića, arhitekta koji je projektirao srpski paviljon na izložbi 1911. u Rimu) k meni.“

Odlučno je protiv toga da Ruža ostane u sanatoriju u Leysinu, jer joj tamo, među tuberkuloznim bolesnicima, ne pomaže nego šteti zdravlju (XIII. 24).

Sutradan:

„Primio sam tvoje pismo u kome si mi poslala ono Boškovićevo (Matej-Mata Bošković, tada srpski poslanik u Londonu). Meni bi bilo vrlo ugodno da do te izložbe u R.(usiji) sada ne dođe, jer mi je vrlo neugodno ići u Petrogradsku zimu i za same stvari je zbilja nesigurno. Siguran sam da bi to našoj stvari koristilo i to je baš i bio poglaviti razlog radi koga sam pristao na tu ideju, nu nije isključeno da će i kasnije biti još na vreme...

Meni je danas mnogo bolje. Ove noći sam prilično spavao. Dr. Marković mi kaže da ću moći u petak krenuti iz Ženeve ako hoću. Daklen sva je prilika da ću poći sa Božom (Markovićem), pa ću ti javiti kako mi se čini ono mjesto i prilike...” (XIII. 25).

Još jednu dopisnu kartu piše Meštrović Ruži 17. srpnja 1916, sa crtežom *Krista* na poledini. (XIII. 26).

Potkraj srpnja te 1916. pošao je Meštrović iz Ženeve po Ružu, pa su se zajedno preselili u Gstaad, u Švicarskoj, kod Berna (126¹⁶²⁻¹⁶⁵) i smjestili u Pensionu Oldenhornu. Odatle je Meštrović pisao Trumbiću 11. kolovoza 1916:

«...Kad sam pošao ovamo iz Ženeve - ima 14 dana - bio sam predao (Jovi) Banjaninu jedno pismo za tebe, gdje te izvještavam o pitanju moje izložbe u Petrogradu. Sad mi izgleda da Banjanin nije otputovao, pa ću ti ponoviti ono kako sam bio izvješten od Boškovića. U prvom svom pismu mi je poslao tekst Spalajkovićeva odgovora u pitanju troškova osiguranja i transporta. Taj je brzojav glasio ovako: ‘Petrogradski odbor nemože da preuzme drugu brigu sem moralne za Meštrovićevu izložbu. Trebalo bi da srpska vlada i Jugoslavenski odbor u Londonu preuzmu troškove na sebe.’ Isti takav tekst sam dobio od g. Vesnića. Mate (Bošković) mi je sa svoje strane pisao da misli da bi trebalo prirediti izložbu i pitao me što si mi ti javio da ti je P(ašić) rekao, te sam nadodao da to sada ovisi čisto od srp. vlade, te ako ona nadje da je materijalna žrtva ekvivalentna moralnom uspjehu, ona će stvar poslati, a ako ne neće. Istu stvar sam ranije pisao P. Popoviću (Pavle Popović, beogradski povjesničar književnosti). Međutim mi je Mate pisao, da od Paća (Pašića) nije dobio nikakve naredbe, nego od vlade sa Krfa ovakav brzojav: ‘Neka se Meštrovićeve stvari u opšte nikako neukrcavaju za Rusiju radi opasnosti pri prevažanju.’ Mate piše da je sa svoje strane i opet pisao da se nesmieme paziti na materialni trošak predočavajući uspjeh u Londonu i t. d.

Prema tome nijesu točne informacije B. B. (Bože Banca) jer je Mate (Bošković) kao i Popović činio sve što je do njega bilo.

Ja držim da su oni na Krfu bili informisani da je prevoz opasan te da su radi toga odustali...

Time ja držim da je pitanje moje izložbe u Petrogradu definitivno zapečaćeno, te sam ja sada glede toga miran i pravim plan gdje ću se smjestiti za ovu zimu i raditi. Došao bih u Pariz, ali ne mogu radi žene, nego ću valjda negdje blizu Nice. Ako je Izv (Izvoljski) još raspoložen i nalazi da bi bilo korisno prirediti izložbu u Parizu, te ako ima načina i izgleda da se tom zgodom prikaže cijele naše napore za napredak i kulturu na Jadranu, onda ja pristajem da se priredi izložba u Parizu, sada u jesen ili u proljeće.

Govori ti s njime...

Moja žena je uvijek jednako - prilično je teško ovako kad je jadna bolesna...» (8676³³⁴⁻³³⁵).

Vittorio Pica pisao 22. kolovoza Ruži iz Venecije:

„...Sretan sam što znam da, unatoč strašnim trenucima ovih dviju mučnih godina, ni Vi ni Vaš suprug niste pretrpili ... (?) Vašem narušenom zdravlju, ali je u Vama toliko vitalnosti i toliko duhovne energije da sam uvjeren, suglasno svojoj unutrašnjoj želji, da će poslije ljetnog liječenja u Švicarskoj i zimskog na Ligurskoj rivijeri, Vaše zdravlje sasvim procvasti...“ (126^{166, 167}).

A Olga Signorelli im je pisala iz Olevana Romana koji dan zatim opširno pismo o njihovim zajedničkim rimskim prijateljima i znancima zahvaćenima ratnom olujom:

„...Jučer sam ovamo dopratila moje djevojčice, i prva je misao bila vama upućena. U knjizi sam vidjela vaše potpise koji su me podsjetili na sretno vrijeme s početka ovog dugog mučnog razdoblja. Pomislite samo da su svi ondašnji prijatelji daleko. Samo je tu Carena... Moj život s Angelom bio je tako skladan da je rastanak (na fronti) odviše bolan. Ali, u ratu smo. Nadam se da će našoj dragoj Ruži biti bolje, i sigurna sam da će ozdraviti jer su te pojave učestale i često prolaze i bez liječenja. A Ruža ima sve, liječenje i ljubav. Želimo da nam se često javljate...“ (126¹⁷⁰⁻¹⁷³, 9764¹⁵²⁻¹⁵³).

I Ana Pica pisala je Ruži u Gstaad 13. rujna:

«...Vittorio mi je dao adresu novog sanatorija u kojem se nalazite i sretna sam da Vam mogu poslati svoj najtopliji i najsrdačniji pozdrav sa žarkom željom za potpuno i konačno ozdravljenje.

Sigurna sam da će Vam boravak u planinskom kraju veoma pomoći a primorje će naredne zime upotpuniti Vaše liječenje. Sunce i more čine čuda...

Čujem i drago mi je da se Meštović dobro osjeća i da srećom nisu imali smrti u obitelji...» (126¹⁷⁴⁻¹⁷⁵).

Ljeto i jesen 1916. proveli su Meštovićevi u Gstaadu u Švicarskoj, a zimu su odlučili zbog Ružine bolesti provesti ili na talijanskoj Ligurskoj ili na francuskoj Azurnoj obali. Odlučili su se za Cannes, gdje su proveli zimu 1916. i veći dio 1917. godine. Povremeno bi se Meštović zalijetao u Pariz, u vezi s djelovanjem *Jugoslavenskog odbora*. Tako je iz Pariza pisao 24. studenoga 1916. Trumbiću (8676³³⁶).

Češće se javljao Ruži iz Pariza u Cannes, tako u studenome i prosincu te ratne 1916. godine piše posebno o pregovorima da izlaže u Americi, gdje se ustrojio posebni komitet za njegove izložbe, ali ništa nije ostvareno zbog opasnosti od njemački podmornica, iako su skulpture već bile početkom 1917. ukrcajne na jedan brod u Liverpoolu.

U nedatiranom pismu iz Pariza Ruži u Cannes, vjerojatno u studenome 1916, piše Meštović:

«...prispjeli smo noćas mjesto u 11 u 1 sat po ponoći (u Pariz). Putem je bilo tijesno i namučili smo se dosta... Dosad sam se vidio samo sa Vesničem (Milenkom, poslanikom Kraljevine Srbije u Parizu) i sa Ljubom (Leontićem, pravnikom i publicistom). Od Grothove (organizatorice izložaba u Americi) nisam na poslanstvu (srpskome) ništa zatekao. Od Prestolonasljednika (Aleksandra) je stigao odgovor da se rado prima (vjerojatno kao pokrovitelj izložaba u Americi). Brzjavili smo daklen to Grothovoj. Inače smo uputili brzjavku Srp(skom) konzulu u New York i tražili od njega obavještenje o solidnosti komiteta, pa tek kad dodje od jednog i drugog odgovor onda ćemo javiti Pupinu (konzulu, možda Mihajlu Pupinu, srpskom fizičaru, profesoru na Columbia sveučilištu u New Yorku) što treba da sa komitetom ugovori. Vesnić drži da će odgovor stići kroz 3 dana. Vesnić mi je kazao da je ovakva procedura najbolja, te pošto budemo dobili odgovor da mu ... javimo što treba da ugovori s komitetom.

Sreo sam ovdje jednog sekretara londonskoga poslanstva, koji mi je kazao, da su baš ovih dana moje drvene stvari digli i prenijeli ih u muzej.

Bio sam kod Ljubinih (Ljubo Leontić, pravnik, organizator *Jugoslavenskog odbora*, D. K.) sestara na ručku i one te pozdravljaju. On misli krenuti za Ameriku tek kroz mjesec dana. Doći će samnom u Cannes.

Nadam se dok mi stigne odgovor iz Amerike da ću ove druge posjete posvršavati. *L'art et les artistes* želi da donese jedan broj o našoj umjetnosti kao ono o poljskoj te moram i sa njima da govorim. Molim te piši odmah onome fotografu u Genevu da mi pošalje po 2 kopije od svake stvari t.j. od reliefa po 2 a od Krista od 4 glavne snimke po 2. Neka to pošalje u Cannes...

Ja sam daklen dobro, samo ću morati mnogo trčati tamo amo...“ (XIII. 26).

25. studenoga 1916. (naknadno dopisano 1917?):

„...jučer nisam pisao jer sam se nisam vidio sa Vesničem, a nadao sam se da ću saznati nešto iz Amerike, te sam ti to htio javiti. Jutros sam bio na poslanstvu, nu odgovor na moje brzjave, upravljene Grothovoj i konsulu, još nije došao, nego jedno pismo, koje je gospojica Catherina poslala kao objašnjenje njena prvog telegrama. Piše daklen da su svi izgledi za izložbu dobri, da će se to sa oduševljenjem prihvatiti, da je u glavnom sve gotovo, a da se nada kroz petnaest dana sve i u detalje svršiti u pogledu (veli ona) na onih 200.000 prodaje. Onda spominje neke važnije i poznatije osobe, koje su članovi komiteta. Molimo i opet za pokroviteljstvo Prestolonasljednikovo itd.

Vesniću čini impresiju da će sve najbolje poći. Kaže da ćemo sačekat ... informacije i ako budu dobre, kao što se nadamo, onda ćemo mu pošto(m) javiti da učini tamo sa njima ugovor u smislu mo(j)ih zahtjeva. Daklem ja ću kako izgleda ostati još 3 dana dok to svršim i dok Pešu ekspediramo. Ako položi maturu, poslat će ga u Englesku na dalje školovanje.

Ja sam inače sve moje posjete svršio, sem Širca.

Kod Mme Groth sam bio nekidan, nu ona mi ništa nije zala reći jer joj ćer nije pisala nego tek na početku. Bio sam jučer kod Gazzarove (supruga Julija Gazzarija, člana *Jugoslavenskog odbora*) i ona će doći večeras k meni u moj hotel na večeru. Sutra u podne sam pozvan k njoj na objed i molim Boga da mi dade snage. Reče mi da će biti i ona Španjolka Bufova markiza, koja je na prolasku za Rim jer su joj muža sada imenovali za poslanika u Rimu.

Moj štit (za dar prijestolonasljedniku Aleksandru) sam ipak danas dao u lijevanje a biti će gotov tek do 1 mjesec dana.

Imam mnogo da trčem tamo amo.

Bančeve sam vidio svega onu večer kad su došli i danas smo ručali zajedno..." (XIII. 27).

12. prosinca 1916. javlja joj se kratkim pisamcem:

"Draga Ćukice,

mного ti hvala za pozdrave koje si mi poslala po Trumbiću. Sinoć sam primio brzozav od Grothove, gdje traži moj pristanak na sumu od 15.000 frs., koju je dosad osigurala. Veli da će biti više i da je komitet sastavljen. Ja ću joj odgovoriti preko Vesnića danas popodne da pristajem. Prema tome ću krenuti sutra za Cannes.

Pozdravlja te Ivan." (XIII. 28).

Sutradan opširnije:

„Htio sam krenuti večeras za Cannes, nu pošto još nemam odgovora ni od Grothove, ni od konzula, to ću morat još da pričekam. Jutros sam bio opet kod Vesnića i on mi reče, da se čudi što još nema odgovora ali drži da je to dobar znak. Reče mi da je jučer opet primio pismo od Grothove nu navodno starije je dato nego moj brzozav. Ona sve ono potvrđuje što se iz njezina prvog telegrama razumijevalo i moli ga da urgira kod mene za što bržu moju odluku i pošiljanje stvari.

Pešo danas čini ispit za maturu, te ću poslije podne, ili na večer, znati što je na stvari te ću ga onda, kao što sam ti već piso, odpremiti u Englesku...

Povodom stvaranja austrijske Jugoslavije, pozvali smo danas telegrafski Antu (Trumbića) da dodje na dva dana u Pariz.

Nemoj se zbrinjavati zato što Trumbić dolazi ovamo, ni misliti da ću ja duže ostati. Čim mi stigne odgovor iz Am.(erike) ja ću se vratiti.

Vreme je ovde grozno, kiša, magla i zima, a moja nazeba me još drži i kašljem, pa jedva čekam da se vratim tamo - a i svoje Ćukice sam se zaželio.

Gđa Pašićka je došla ovamo, te ću je poći naći.

Jučer po ručku sam bio sa ... (?) da mu vidim freske, onda sam vodio Banca k Rosandiću, nebili što kupio, na večer sam bio sa Ljubom (Leontićem), njegovim sestrama i bratom. Večeras smo svi kod njih na večeri...

Par Banac će doći tek po Božiću na Rivieru. Čuo sam da će i Pašićka tamo.» (XIII. 29).

Spominjanje «austrijske Jugoslavije» je u vezi s jednim planom Beča da se južnoslavenske zemlje federativno ustroje u sklopu Austrije.

Iz Pariza, iz Hotela Madison u Rue des petites-champs 48, piše opet Ruži i opravdava svoje produženo odsustvo iz Cannesa:

«Iz Amerike još nemam odgovora na moje brzozave, te mi je već prebedasto i dosadno. Danas je već 14 dana što sam otišao iz Cannesa te možeš misliti kako mi je već dosadno biti bez tebe i gubiti vrijeme. Čekati ću još do ponedjeljka, a ako dotle ništa nedodje poslati ću cijelu stvar do vruga. Ovako se srdim trošeći i pare i vreme uzalud.

Pešo je bio sinoć kod mene te veli da je položio pismene ispite za maturu i još mu ostaju usmeni koji će biti u ponedjeljak, utorak ili srijedu. Veli da se nada da će uspjati svršiti maturu...

Jučer sam bio kod gospodje Pašićke na ručku, te mi kaže da će i ona o Božiću poći na Rivieru...

Bančeve ne vidim jer se gospodar nešto koči što sam se našalio da bogati imaju specialni patriotizam..." (XIII. 30).

Inače je Meštrović često u Parizu, uglavnom zbog sastanaka Jugoslavenskog odbora, na koje sastanke dolazi i Ante Trumbić iz Ženeve. Tu je neprestano u društvu, uglavnom naših emigranata. Kao cijenjen umjetnik pozivan je na ručkove, večere, primanja. Ta Meštrovićeva odsustva iz Cannesa zadaju glavobolju Ruži, koja je uvijek bila neobično ljubomorna, pa sumnja u muževljeva politička i poslovna putovanja - za što je, uostalom, često imala i razloga. On je u tim ratnim godinama bio osobito naklonjen Mariji Banac, supruzi dubrovačkog poduzetnika i veletrgovca Bože Banca, o čemu je već bilo govora, a i još će se govoriti.

U pismu bez datuma opet Meštrović opravdava svoj boravak u Parizu svojoj ljubomornoj ženi:

"Draga Ćukice,

tvoje me je posljednje pismo iznenadilo, a još više razljutilo. Kak(v)o varanje, kak(v)a neiskrenost? Kak(v)i misteriozni uzroci? Što si budala?! Ja odgovora iz Amerike zaista nisam dobio, a to ću ti dokazati... Sad je (jučer) međutim Ante javio da dolazi te se je stvar opet suspendirala dok on dodje. Ja nemogu odavde (ove stvari radi) prije nego Ante dodje, a pošto bude došo mislim da ću moći krenuti 2. dan - držim u utorak.

Razumjeti ćeš takodjer da mi je i Pešo bio velika briga i da sam morao dovršiti da može izići.

Meni je samo sve ovo dosadno i bedasto, te se grizem i radi tebe i radi vremena i radi troška, čemu me daklen još ti grizeš. Na ovako pismo se ne bih objašnjavao, nego mi te žao radi zdravlja da tako budališ.

Grli te tvoj Ivan." (XIII. 31)

Daljnijh pisama iz Pariza nema jer se vratio u Cannes.

O Meštrovićevu životu i radu u Cannesu ne znamo mnogo. Stanovali su u Hotelu Richelieu, gdje im Leonardo Bistolfi čestita Božić 1916. (126^{180, 181}), a zatim u Hotelu des Phalénes, gdje u veljači 1917. Vittorio Pica piše Ruži (126^{182, 183}), a u kolovozu iste godine Giuseppe Prezzolini (126^{184, 185}).

U Cannesu i u Nizzi sastajao se 1917. i Jugoslavenski odbor, koji je sjedište iz Londona bio preselio u Pariz. Meštrovića nalazimo među sudionicima (429^{62, 64, 66}; 8676³³⁶⁻³³⁷; 8792^{118, 263}).

Iz Cannesa pisao je Meštrović Trumbiću u Pariz u proljeće 1917, između ostalog političke naravi:

«...Kako se ti tamo sa zdravljem osjećaš? Ovde je još vrijeme prevrtljivo. Lady Paget nas je bila sve pozvala za danas. Mi smo bili, a za Vas smo joj na vrijeme odgovorili da ste otputovali. Bilo je vrlo lijepo, došlo je masa naših iz Nice i ono što je u Canni...» (8676³³⁷)

U Cannesu dobivaju Ruža i Ivan pisma prijatelja iz Italije. Olga Signorelli ih izvještava o zajedničkim prijateljima. (126^{190,191}) U studenome 1917. piše Meštroviću iz Rima:

«Dragi Ivane, udaljeni, razdvojeni šutnjom, koja se ponekad može činiti gotovo zaboravom, slijedila sam Vas putem fragmentarnih vijesti Vaših sunarodnjaka koji ovdje žive. Nastojala sam nagađati i shvatiti Vaše duševno stanje u tragediji i kaosu koji nas okružuje. Slušala sam o Vašem radu, vidjela sam neke fotografije djela koje ste u posljednje vrijeme stvo-

rili, čak posjedujem prekrasnu fotografiju Krista koji moli dok apostoli spavaju. Uzbudljiv je, potresan i velik čak na fotografiji! A Vi ste uvijek u našem sjećanju, uvijek ste s nama u istom iskrenom i vjernom prijateljstvu...» (126^{192, 193}) I njezin suprug Angelo Signorelli pisao mu je:

«...Nadam se da si se i ti vratio svom velikom radu, kojim si posvjedočio i svjedočiš ideju čovječstva, što se radom veliča a patnjom i krvlju učvršćuje...» (126^{194, 195})

Listopad, studeni i prosinac 1917. proveo je Ivan Meštrović opet u Londonu pripremajući reprezentativnu *Izložbu srpsko-hrvatskih umjetnika* s radovima Meštrovića, Račkoga i Rosandića (508). Ruža je ostala u Cannesu i požurivala je njegov povratak, a on ga je dva mjeseca duljio s izlikom pripremanja izložbe i očekivanja skulptura iz Cannesu. Ujedno je nastojao oko nekih službenih i privatnih otkupa sa svoje prethodne izložbe 1915. u Victoria and Albert Museumu.

U pismu bez datuma iz Bailay's Hotela gdje je u Londonu odsjeo, pisao je Ruži, vjerojatno oko 30. rujna 1917:⁹⁷

«...Ja sam stigao, kao što sam ti već javio, u srijedu popodne ovamo (vjerojatno oko 25. rujna, D. K.) i istoga sam ti večera poslao preko poslanstva (srpskoga, D. K.) depešu potpisanu od Ćurčina i mene. Depeša je bila na našem jeziku upućena ravno na tebe u Hotel Madison. Telegrafisao sam da se i one stvari iz Cannesu šalju i t. d.... Što se tiče mog povratka, vratit ću se kad budem mogao, to jest onda, kad mi se učini da je najviše probabiliteta da ću biti potopljen - kad vas ima toliko koji me hoćete da kulirate (?) na suhoj zemlji.

Svakojako, neću se obazirati na Sjednicu (*Jugoslavenskog odbora?* d. K.) pa makar me riješili 'časti'. Pored svega uvažavanja držim da sam važniji nego kutija za šešire, ili koji kofer i slično, pa ma kako(vo)j dami pripadalo.

Toplota i hladnoća ovog ili onog su mi indiferentne; štaviše hladnoća je bolja, jer se u njoj sporije razvijaju bakterije...

Kakovi su izgledi sa našom izložbom, to sam ti već javio. Kad bi ti bila ovde onda bih ostao dok se sve neuredi i dovršio bih ovaj relief, međutim u bronzi nije ništa, sem moga portreta izvedeno, niti je sad više dozvoljeno išta činiti pa da je čavo. U Americi će biti ista stvar. Ovde su inače sada umjetničke prilike i interesovanje za to ispod ništice.

Opet napominjem da ne zaboravite poslati i štit (prijestonasljednika Aleksandra, D. K.)..." (XIII. 32).

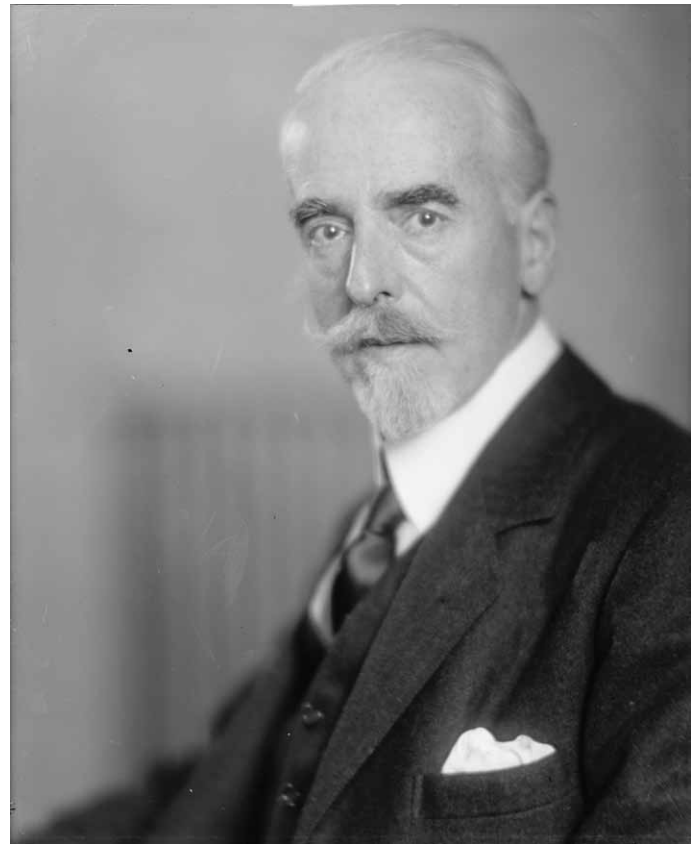
5. listopada piše Ruži:

"...Moja nahlada ide malo na bolje, t. j. danas nisam imao groznice, pa nisam više impresioniran.

Stvari u muzeju (Victoria and Albert Museumu, D. K.) sam sve pronašao, te sam te brige riješen. Danas su me zvali oni od Tet Gallerije (Tate Gallery, D. K.), te su mi rekli da su dosad sakupili svega 350 funta. Sad će se promisliti i oni i ja da li da uzmu onu istu udovicu i da mi za sad dadu ovo što su sakupili, a ostalo da sakupe poslije rata, ili da za ovu svotu kupe na idućoj izložbi nešto gotovo.

Ona poručbina što sam ti pisao bila bi neki spomenik Engleskinjama samo je sad toj stvari stao na čelo princ P. pa ja čekam dok dodje ovamo da se dogovorimo. Nadam se da će skoro doći, pošto je piso poslaniku da se želi što skorije vidjeti samnom.

Čim se pruži prilika da neko polazi za London, pošalji mi onaj katalog rimske izložbe, 'Groicu' (*Eroicu?*), Kranjčevićeve 'trzaje' (*Trzaje*, D. K.), Vidrića i Nikolića pjesme kao i Nazoro-

Henry Wickham Steed

ve 'ljubavne pjesme' (*Pjesni ljuvene*, D. K.). Ako neko nepodje uskoro, a ti zapakuj, pa mi pošalji preko poslanstva..." (XIII. 33).

19. listopada 1917. opet piše o pripremanju za izložbu u londonskoj Grafton Galleries, koja će se održati u siječnju sljedeće godine, ali sumnja u svoju planiranu samostalnu izložbu u Americi:

"Sumnjam da će doći do ostvarenja moje izložbe u Americi, jer izgleda da je sasvim opasna sa prevozom, a naročito sa onim ladjama koje su za ovake stvari na raspoloženju. Svi me savjetuju da ne šaljem, pa se i ja sam uvjeravam da bi bilo ludo riskirati. Gospodin poslanik mi reče: 'da su moje stvari ili da ja sa njima raspoložem, ja ih ne bih slao'. Danas ću govoriti sa Don Paolom i još nekim drugim, pa ću se prema tome vladati..."

Za ovu izložbu se već pomalo radi, ali obzirom na mnoge sitne stvari, kao i na to da je svijet, koji se treba baviti sa izložbom, zauzet sa trista drugih stvari, neće biti baš lak posao. Kaži Tomi (Rosandiću, D. K.) da bi bilo dobro da što prije pošalje nekoliko fotografija od svo(j)ih radova.

Prostorije u ko(j)ima treba da bude izložba, kako znadeš, prilično su dosadne i kao forma i kao rasvjeta. Ovde ti ih skiciram da možeš pokazati Tomi." (XIII. 34)

U istom je pismu Meštrović nacrtao tlocrt triju dvorana Grafton Galleries u kojima je prvu predvidio za Rosandićeve skulpture, drugu veću djelomično za Rosandićeve, a većim dijelom za svoje, a treću za Račkijeve slike.

U sljedećem pismu, bez datuma:

«...Sa izložbom se nije mnogo pomaklo naprijed sem nekih priprema za predavanja koja će se održavati prilikom izložbe u istom lokalitetu. Čekamo kad će tamo javiti: 'Stvari su pošle.' Ćurčin je od utorka odsutan iz Londona pa mi je nezgodno bez njega sa onim babam što će raditi za izložbu. Sada je sa svime još mnogo teže nego ranije. Neznamo gdje metnuti škrinje kad dodju stvari i gdje ih izpakovati, jer u galeriji nema prostora. Za sam lokalitet će se plaćati preko 5000 frs mjesečno. Ovo zadnje na mene ne spada ali sa drugim svim stvarima me sekiraju: koliko su velike škrinje, koliko je koja teška i t. d. Ćim Ćujemo da su stvari pošle moći će se spremati katalog, bar u 'šporko', te plakat. Mene neprestano sekiraju da ostanem dok se stvari namjeste i nagovaraju me da dovršim onaj relief iz Ženeve, što nije dovršen. Nude mi neki atelier također. Ja se neću prije na to riješiti dok ne vidim sigurno hoću li moći i bar jedan portret za to vrijeme izmodelirati.

Gandarillos je pobjegao sa porodicom izvan Londona i neće se vratiti prije 8moga... St. Georžica isto tako. Ti me razumiješ a i moj položaj razumiješ. Vladaću se prema tomu, a nadam se da ću za 3-4 dana vidjeti što i kako.

Pešo mi još nije došao, ali sam danas primio pismo od njega da će doći sutra.

Para uzmi ili od Trumbića ili od Banca...

Ovdje je neophodna potreba da dodje Ante (Trumbić, D. K.) bar na 5-6 dana jer su naše stvari neodržive u ovom stanju..." (XIII. 35).

Zatim u nedjelju:

"Došao mi je Pešo jučer, a ostati će još danas ovdje. Izgleda relativno dobro, te sam zadovoljan u tom pogledu. Ja ću po svojoj prilici skoro tamo, jer je sve ovo samo velika sekatura bez ekvivalentne koristi. Neka se tamo ne ljuti na Ćurčina, jer on čini što može. Ja ću Tomi (Rosandiću, D. K.) večer pisati opširnije što treba da radi. I ja se ljutim al' drugčije ne ide..." (XIII. 36).

U ponedjeljak, bez datuma, Ruži. Vidi se da Meštović želi izlagati nove skulpture s biblijskim temama, a ne više ranije secesijske sa herojskom tematikom:

"...Kako znaš meni je stalo da mi i one stvari iz Cannesa prispiju, a stalo je i drugim koji se iskreno zanimaju za moju izložbu, pa je stoga Ćurčin jutros telegrafisao gosp. Stefanoviću, savjetniku tamošnjeg našeg poslanstva u svrhu da se i on zauzme i telegrafiše bilo na našeg konsula u Marsilji da intervenira kod centrale za što skoriju dozvolu da se stvari prenesu, ili direktno na centralu...

Ja sam još uvijek prehladen i izgleda da ću biti dok sam ovde. Inače radim na reliefu. Dani su užasno mutni i kratki a svijetlo u atelieru nemam pa se mučim.

Za vrijeme dok ne radim na reliefu imam uvijek nekih malih poslova, tako da ne stignem ni do cinema nikad.

Da li ćemo ostati u Parizu ili ne, ni ja sam još nemogu da se riješim, jer to zavisi o p. ..." (XIII. 37).

U utorak, bez datuma:

"...Najveća mi je nezgoda što one stvari iz Cannesa ne dolaze, jer bez njih ne mogu svršiti ni ono malo posla što imam u izgledu. Za Tat Galeriju su riješili da počekaju sa odlukom dok stvari stignu. Onom pij(ancu) Gandarić(u) veliki drveni reliefi (su ?) preveliki, a od gip(s)a nemam što i nezgodno je. Što bi se moglo odliti sada u bronzi malo je, a što je veće nesmije

se lijevati u bronzi. Sem toga, njega je tako teško dobiti, svakog časa je ja(li) na 'vikendu' ja(li) na lumpaciji. Prikovao sam ga da preksutra ide samnom na izložbu, te ako nešto iskombiniramo biti će mi moguće vratiti se odmah. Za Tomu radim preko Laverya nebi li što prodo. Sa Mitrovićem je teško i jedva sam ga nagovorio da mi je upola (?) da nešto uzme za 50-60 funta, pridržavajući si da će mi odgovor dati do 2 dana.

Inače je u svemu svijetu sve teže i slabije raspoloženje, da se predviđaju teža vremena.

Večeras sam bio kod St. Georgica (Mrs St. George, D. K.) na večeri. K(ćer) joj se je udala za jednog kapetana; bio je mladi par na večeri. Ona je ostala jednako ljubazna i ponosna na svoj relief. Želi da joj učinim malu kćer, čitavu figuricu u drvetu. to sam međjutim ugovorio za iduće proljeće kad budemo oboje došli ovamo. Pozvala nas je na mjesec dana u kampanju. Samo poslovno. I meni je već degutant (ćirilicom, D. K.), ali što ću?...“ (XIII. 38).

U ponedjeljak, bez datuma:

„Vrlo mi je neprijatno što one stvari iz Canne(sa) neće doći, pa radi toga moram neke druge nadodati u izložbu samo da ne bude sala po... (prazna?) Svakakao neka stvari dodju pa će ih se dodati u izložbu. Ako čak i za to bude prekasno biti će dobro da u januaru podju sa ostalim za Edinburg(h). Ovaj relief sam svršio u koliko je bio započet. Silno me secaju. - Svi rade nominalno, pa u stvari su samo na smetnji, da sekiraju i da se sa njima gubi vrijeme. Neprestano moram od jednog do drugog nizašto...

Ovde je sad tako zima da govorim svako veće traži(t) će zec mater, a u stvari ja tražim Ćukicu, a nje nema.

Od spomenika onog Gr. N. vis. vojni (?) nema ništa. Beštije.

Govori se o jednom drugom ma pošto su indirektno i naših ljudi prsti blizu, to ni u to ne vjerujem. Svejedno gledati ću neću li sad na neki način doći do onog najnužnijeg, pa ću se vratiti i negdje tamo se zbiti kako se bude moglo.“ (XIII. 39).

U pismu poslanom oko 12. studenoga ponovno se opravdava zašto se mora i dalje zadržavati u Londonu:

„Draga Muce,

ništa mi ne javljaš ni ti ni Rosandić jesu li njegove i Račkijeve stvari krenule i što je sa mo(j)im iz Kane. Ja se apsolutno nemogu maknuti odavde prije nego Ćujem da su i jedne i druge stvari krenule, jer vidim da od izložbe nebi bilo ništa ako ja krenem prije; ili bi propalo potpuno, ili bi je iznakazili. Bez mo(j)ih stvari iz Cannesa nemože ništa da bude, pa zato treba da gurate Banca za ono što sam ja Rosandiću pisao a Ćurčin Bancu. Moje nove stvari, koje se nalaze u Londonu, one iz Ženeve i odavde, zatrane su sa drugim sada sanducima da je sad grozna muka iskopavajući ih. Ništa kašnje nisu numerisali pa treba sve nenumerisane sanduke otvarati i tražit jednu po jednu stvar, jer treba da im sve izvadim i obilježim što će se izložiti.

Ćurčin je toliko zauzet da ga jedva vidim za objedom.

Mislio sam da ću danas znati koga dana ću se vratiti, jer se je trebalo riješiti hoću li jedan posao dobiti ili ne, nu još nije riješeno. Radi se o jednom malo većem poslu za 30.000 frs. Ako taj posao dobijem onda moram ostati ovde nekoliko nedjelja, jer ga treba dovršiti prije polovice decembra. Za taj slučaj bih želio da ti dodješ ovamo, jer mi je vrlo neprijatno bez tebe. Stanovali bi u ovom Hotelu koji je vrlo prijatan i hrana je bolja nego u Madisonu, a atelier tu imam u blizini. Ako ti nebi htje-

la nikako doći, ja bih ipak morao ostati. Držim da ću tokom sutrašnjeg dana znati što će biti, pa ću ti odmah pisati, a ti mi međutim piši odmah bili došla ovamo ili ne da znam urediti stvari glede para...

Kako si ti i kako se osjećaš? Ja sam prilično. Sa Pešom sam vrlo zadovoljan i u svemu je napredovao; već govori dobro engleski.

Što je sa Trumbićem? Uistinu treba da odmah dodje ako neće da djavo odnese cijeli odbor...“ (XIII. 40).

U sljedećem pismu bez datuma:

„...Pričala mi je gospa Netty (supruga Ante Trumbića, D. K.) da si dobro i da se dobro osjećaš, pa sam bar u tom pogledu mirniji. Inače me jako uzrujava to što neznam hoće li mi sve stvari stići i da li na vrijeme. Čurčin je pisao tebi, Vesniću, Tomi i Bancu, te veli da vam je objasnio kako je bolje mogao. Stvar je zaista čudna ali onako kao što vam on piše. Sad se nadam da će Banac razumjeti i doskočiti da se stvari šalju. Nemojte izgubiti kuražu za one iz Kane, jer ako poslanstvo interveniše mogu se sigurno na vrijeme dobiti...“

Ja pozitivna nisam još ništa postigao, pa sam prilično nezadovoljan, a usto sam dobio jaku kijavicu pa sam vrlo nerazpoložen, nu nadam se da će i kijavica i hrdjavo raspoloženje skoro proći.

Javite nam odmah kad stvari podju da se bar u tome smirim.

One stvari što su bile kod Rantonija (?) nikako ne mogu da pronadjem izmedju škrinja, jer je sve u neredu i sa nekih trista raznih numera, da se ništa nerazumije. One ženske [ženevske?] stvari sam ispakovao, nego su mi se dva reliefa razlijepila, pa ih sad treba na novo lijepiti; ljudi nema, niti znam jezika da ih sam pronadjem, a Čurčin zauzet i konfuzan, pa se jedim i mučim. Onomad sam morao čitav bogovetni dan u muzejskom podrumu prestajati i tražiti one ženevske sanduke i sa radnicima govoriti na prste. Svejedno. Pričala mi je Netty o B. B. (Boži Bancu ?, D. K.) kao meceni. Grozno sam se naljutio. Sinoć sam ja i Čurčin preparirali Don Paola da nam nešto kupi i obećao nam je. Neka tamo ne očajavaju, jer i meni slično ide.

Prema svemu ja se neću vratiti prije nego namjestim izložbu, sem ako stvari nebi mogle uopšte doći, jer bi nam inače svima bilo vrlo ćoravo. -

Svi hoće da se sa nama koriste, a niko da pomaže...“ (XIII. 41).

U pismu od 12. studenoga 1917. veli da je u Londonu privremeno unajmio atelijer i da u njemu radi:

„...Inače mi je vrlo dosadno - piše Ruži - i još sam uvijek nahladjen. Hotel je lijep i velik ali ga ne grijuje, da od Boga nadju, pa se u sobi nemože opstati.

Uzeo sam nešto ateliera na mjesec dana te radim na onom reliefu što sam ga bio započeo u Ženevi.

Tu i tamo odem do Watsona i od vremena do vremena me novinari sekiraju. Lavery me također zvao dva puta ali je kod njega došla boga dosadno sa njegovom K... (?) i njoj sličnim, što tamo dolaze. Gandarillos (gosp. i gđa. koje je Meštović portretirao 1915) još nije došao u London, pa sam danas pisao i pitao ga kad će se vratiti... Danas sam pisao James(u) Bonn(u) za jedan randevu, jer treba da nam nešto za katalog napiše. Watson će također pisati i zato idem večeras k njemu. I on i ona su još ljubavniji nego prije. Imaju krasnog dečka...

Tomo daklen ne treba dolaziti kad ja ostajem, a i inače nebi to bila nikakva solucija jer ću jedva i ja izići na kraj sa bakama od Crv(enog) Križa i Relief fonda. Baš će biti u dvije posljednje sale izložene pupe (lutke, D. K.). Hoće još da izlažu i vezove, po prilici onako ko u Lyonu, te fotografije i djavo bi ih znao što još. Svaki dan imadu nove ženalne ideje koje hoće apsolutno da sprovedu.

Ispod sale za izložbu ima jedna velika soba za primanje pa su trebali da tamo budu i koncerti, ali sad pjevači kažu da nevalja, te hoće da budu u onoj srednjoj velikoj sali gdje će biti izložene moje stvari. Možeš misliti kako su me raspoležile kad su mi to došle reći. Sad se borim sa njima i mučim muku. Njihovo je stanovište da se mora sve upotrebiti da pa(d)ne što više novaca i t. d. (u domoljubne i karitativne svrhe, D. K.). Šaljem ih u sto vragova svakog dana. Pored toga sam neprestano u bojazni da stvari neće na vrijeme prispjeti pa im se stoga nemogu sa onakvom energijom opirati koliko bih inače. Sad se malo tješim kad mi pišeš da su stvari iz Pariza pošle, samo su mi one iz Kane velika briga za mnogo razloga, a medju ostalim i sa ovoga da se neću moći opirati protiv koncerta ako bude sala prazna. Telegrafišem danas Peroviću da mi javi jesu li sanduci pošli.

Oni kane po Božiću prenijeti izložbu u Škotsku, pa su zato htjeli da model za spomenik bude dotle gotov da i njega izlože, jer se tu radi većinom o škotskim ženama (Spomen-popsrje dr. Elsie Inglis, ratne bolničarke, D. K.). Nu mada mi je ekselencija obećala da će se stvar riješiti kroz dva tri dana, evo je sada i dvanajst od toga vremena a nije se ništa definitivno riješilo. Njegovo visočanstvo mi se također ništa nejavlja. Sad ćemo vidjeti što će dalje biti, pa ću ja sa njima kao i oni samnom. Vele mi da učinim skicu, a ja kažem da neću prije nego se bude 'definitivno' riješilo.

I meni je sva ova dužina ugodna i preugodna. Nisam sa njima nego po koji minut poslije večere. Inač(e) sam sa Čurčinom za stolom. On je vrlo dobar, ali se grozno pretrpao sa poslom pa mi je od male koristi, a bez znanja jezika se (?) svakog časa teško...“ (XIII. 42).

Jednoga petka:

«Draga moja Čukice,

Svaki dan mislim da ću ti sutradan moći nešto pozitivna javiti o svome povratku, ali to sutradan opet, bez svoje krivnje, nisam u stanju. Medjutim to nije ni potrebno kad ti znaš da neću ni dana ostati preko potrebe jer i sam isto tako želim da se vratim kao i ti...

U prosudjivanju primanja naše izložbe ovde bio sam malo prepesimističan, jer će ona u stvari ipak bolje proći nego sam prvi dan mislio, a osobito u moralnom pogledu. Šteta je samo što će kratko trajati, jer su ovi ljudi spori i prezauzeti, ali ipak sposobni, bar neki da vide i prime.

Sa galerijom nisam još svršio ništa, jer oni, kao što sam ti pisao, žele da sačekaju dok i one stvari dobiju. Neki privatni što su pitali obratili su se na sekretaricu, a ona im je tek jučer odgovorila na njihove upite te tek sad moram vidjeti što će odgovarati... Najviše ima upita za one stare anđele.

Ima baba što bi htjele da im činim djecu, nu većinom bi htjele potrošiti po 100 funta i t. d. Ti znaš da to nemogu.

Gandarillas mi je odgovorio povoljno, ali obzirom na njegove tijesne prostorije od ovih gotovih stvari bi ga mogao nagovoriti samo da uzme one dvije glave anđela. Za njih međutim pitaju i drugi, pa sam odložio dok vidim što će mi odgo-

Edward Grey

voriti. Ja bih najvolio da mi one stvari iz Kane dodju, pa da on uzme jedan od onih manjih reliefa.

Nemam medjutim od tebe ništa jesu li stvari prošle Pariz. Ako je taj slučaj brzogavi mi...

U nedjelju ću znati jeli neki Kanadski umj(etnički) komitet primio moje zahtjeve za jedan relief, koji bi oni htjeli da im izradim.

Eto tako ti je Čukice i te su stvari koje me zadržavaju.

Mnogo te grli i t. d. tvoj Dadi.“ (XIII. 43).

Zatim drugoga petka, 30. studenoga:

„...Da znadeš na ko(j)im sam mukama ovih zadnjih dana nebi se ljutila, a onda nije istina da ti tako dugo nisam pisao. One sve poteškoće o ko(j)im sam ti već pisao, pa zatim one stvari što su iz Pariza stigle nisu mogle biti izvadjene nego tek prekučer iz sanduka, te je trebalo da se sve kroz 3 dana prenese u Salon i namjesti. Moje stvari što su stigle iz Pariza oštećene su bile 2, a sve četiri strahovito isprljane i skoro potpuno gnjile od kiše koja je na njih padala. Rosandićev gips (Ikar) također polupan. Dok sam to sve popravio i namjestio Rosandića i Rač(kijeve) stvari treba(o) sam od ranog jutra do na večer.

Po moje razne stvari od Gandarillas, Cunardice, Contarija (?) i t. d. morao sam sve sa taksijem ili da idem sam ili da šaljem dok sam sve skupio. Htio sam da nekako nadomjestim one stvari iz Cannesa, pa sam dao donijeti onaj sanduk iz Muzeja sa ona 3 religiozna reliefa u sadri, nu na moju nezgodu i čudo sva tri polupana na više komada. Možeš misliti kako me je to raspoložilo i kakve sam osjećaje imao o svemu ovom mizernom ko... i nevolj... sam jučer po podne i sinoć po noći sve skrpao te danas i moju sobu potpuno namjestio.

Sve je daklen namješteno i gotovo. Izgleda prilično u cjelini, ali sa velikom mukom i ... (?) u postamentima i drugom.

Rosandićeva sobica je najljepša i najkompletnija.

Sva trojica smo potpuno odjeljeni i svaki ima svoju sobu. Danas popodne dolaze neki prijatelji kao Bone, Aitgen (Charles Aitken, autor predgovora izložbe u Grafton Galleries, D. K.), Mack Colle i t. d. Sutra prije podne će doći novinari, a popodne na 2 i 1/2 će kraljeva sestra otvoriti izložbu i onda sam nadam se slobodan...” (XIII. 44)

Sutradan, 1. prosinca 1917. piše Meštrović Ruži o konačnom otvaranju izložbe u londonskoj Grafton Galleries, koja je imala naziv *Izložba srpsko-hrvatskih umjetnika*, a u stvari su izlagala samo tri Hrvata: Meštrović, Rački i Rosandić:

«Subota, 3 sata popod(ne)

Draga moja Čukice,

Napokon je došla nesretna subota i taman je sad otvorene. Ja nisam htio poći na ceremoniju jer mi je dosta svega. To mi nije nikad bilo uživanje nego naprotiv najveća tortura, pa... kad sam se ov(o)liko zaništo mučio netreba da još i tu čašu mlake vode pijem. Neka uživaju...

Da ti inače rečem moje impresije o ovoj izložbi. Prva je nezgoda i greška bila što su izložbu priredjivale babe, koje nemadu nikakva smisla uopšte, te još i pupe (koje su inače lijepe) izložiše pod istim krovom, a što je još užasnije i kojekakve krpetine, hiljadu puta gore od onih u Lyonu. Tu ovaj put nisu krive Srkinje nego Engleskinje što je najbolji dokaz da su u svim zemljama babe jednake. Druga pogreška u vezi sa prvom je u tomu što se sve činilo na vrat na nos.

Kao što sam ti rekao sobe R(osandića) i Rač(koga) su vrlo lijepe, a moja je najružnija i najveća pa izgleda prazna. Mnogo je sitnih stvari a malo krupnih. Da su one iz Kane stigle na vrijeme nekako bi išlo. Da se ispuni praznina donijecemo još koju stvar iz muzeja (Victoria and Albert Museuma, D. K.), da ih se metne provizorno dok one iz Kane stignu.

Mack Colley ... (?) i drugi su bili, ali nismo ništa zaključili. Oni vele da se slabo nadaju da će moći više od 400 funta za onu stvar sakupiti i kašnje bi platili bronzu, nu ja im za to nemogu onu stvar dati. Kašnje su tražili onu prvu pietu, a kad sam im reko da je prodana, iskali su kopiju. Vidiš daklen što je svijet. Sad su se riješili da i one stvari iz Cannesa sačekaju pa da će se onda riješiti da uzmu nešto za sumu koju imaju. To je sve dobar svijet ali čudan i sa malo energije. Najbolja je medju njima ... jedna škotska kiparica poput one u Rimu, samo ružnija i energič(nija).

Ona Čurčinova baba je bila jučer, došla specialno zbog izložbe. Č(určin) nije bio ovde, a ona se morala vratiti, pa sam je ja vodio. Dopala joj se ona glava sa rukama što sam činio u Cani, pa je uzela za 150 funta, samo je moram još učiniti u bronzi.

I Aitken je istu stvar za muzej htio, samo je meni bilo neugodno da se poslije tolike vike sroza na jednu malu stvarčicu.

Eto, to ti je sve. Kombinacije za spomenik rastu, ali još ništa definitivno. Kad nebih imao galgenhumor poludio bih.

Šaljem ti i katalog sa hiljadu grešaka, koje će se popraviti idućeg izdanja, bar tako vele, a ovo je samo u 200-300 primjeka. Trebao je W. (R. W. Seton-Watson, D. K.) metnuti i kratku R(osandićevu) i Rač(kijevu) biografiju, a Aitken je trebao pisati o ovoj izložbi a ne o prošloj, nu znaš njih; on nije bio vidio stva-

ri kad je morao pisati predgovor, pa nije čovjek htio ništa da kaže o onom što ne poznaje. Neka idu k vragu!

Perović mi je brzojavio da su stvari pošle iz Kane za Pariz u utorak popodne. Daklen čim stignu pošljite ih.

One knjige što si mi najavila nisam još primio. Kuda si ih adresirala?

Na sjed(nicu Jugoslavenskog odbora, D. K.) nisam išao niti ću.

Želio bih da još neke stvari posvršavam pa ću tamo.

Tek sutra preksutra ćemo vidjeti kakav je dojam o izložbi ali držim da se ne varam o ovim prvim impresijama...» (XIII. 45).

I konačno posljednje pismo iz Londona, tri dana zatim:

«Utorak

Draga moja Čukice,

nije baš onako crno kao što sam mislio u pogledu ... (?), ali je posjeta vrlo slaba, jer su pozivnice vrlo kasno, slabo i nikako razaslane; možda će idućih dana biti bolje.

Za Edinburg hoće ozbiljniji engleski prijatelji kao i ... (?) da se priredi mnogo ozbiljnije i bez žena, onako kao što je bilo u Kensingtonu (V. and A. Museum, D. K.). Izložba bi imala biti u maju i Škoti do toga puno drže. Ovih dana, kroz 4-5, će doći direktor tamošnjeg muzeja da samnom lično sve dogovori. Danas imaju u tom pitanju dogovor ovdašnji naši škotski i engleski prijatelji Lavery, Bone, Riketz (?), Mack Colle i drugi.

Za Thet galeriju su se riješili da za sad kupe za on(ol)iko koliko su sakupili, ali hoće da sačekaju i one stvari iz Cannesa.

Inače imam upite (2) za one glave anđela u drvu, za kopiju maloga Bona, za bistu jednog djeteta u veličini mal(oga) B(ona). Za jednu galeriju opet traže onu glavu što je kod Laverya. Na sve ovo sam odgovorio, pa sad čekam njihove odgovore.

Dok ove stvari ne posvršavam i nevidim što će biti nemoogu pobjeći. Gandarillosu sam pisao pa sad čekam odgovor. Na otvorenju on nije bio, nego je poslao meni u čast, bez svog imena, gđi Jovanović 10 funta za Crveni krst. Vidiću što će mi na pismo odgovoriti.

John (vjerojatno stariji američki slikar John Singer Sargent, majstor rafiniranih portreta, D. K.) ima takodjer izložbu i prodao je masu stvari; najviše je kupio jedan japanski kolekcionar. Njegova reklama je bila mnogo bolja.

Za Rosandićeve veliku figuru u drvetu su takodjer pitali. Nismo znali cijenu pa sam ja rekao 550 funta. Nu tu netreba imati mnogo iluzija jer znaš kako oni... (?)

Inače smo ja i Č(určin) bili nagovorili Don Pavla da kupi od njega i Rač(koga) po nešto i bio nam je obećao, ali sad hoće da se izvuče. Rač(koga) stvari mu se dopadaju a od Tome neće ništa. Učiniti ću još posljednji pokušaj preko poslanika a i ja sam ću ga jurišati još jednoč. Možeš misliti koliko mi je neprijatno zbog Tome siromaha...» (XIII. 46).

Pokroviteljstvo nad izložbom Meštrovića, Račkoga i Rosandića u Londonu preuzela je engleska kraljica Aleksandra, a otvorila ju je princeza Patricia of Connaught. O ugledu izložbe što su joj ga Britanci posvetili, iako se nije radilo o reprezentativnoj smotri srpsko-hrvatskih umjetnika, nego o gotovo samostalnoj Meštrovićevoj izložbi, uz pratnju Račkoga i Rosandića, svjedočio je i počasni odbor uglednih engleskih ličnosti. Sačinjavali su ga, među ostalima: kardinal Bourne, oxfordski

biskup, vojvotkinje od Beauforta i Abercorn, članovi parlamenta Lloyd George, Winston Churchill, Ronald McNeill i Herbert Samuel, zatim razne kontese, vikontese, bronese, ladies i lordovi (2219).

W. Seaton-Watson (Scotus Viator) pisao je u katalogu o umjetnosti jugoslavenskih naroda, a osobito o Meštrovićevoj.

«Meštrović predstavlja duboku, snažnu, u narodu ukorijenjenu stvaralačku snagu.. On je sigurno najveći između trojice» - pisao je londonski dopisnik *Nieuwe Rotterdamsche Couranta* - a nakon osvrta na Račkijeve slike i Rosandićeve skulpture:

«Što se tiče Meštrovića, stoji tu pred nama jednako iznenadjujući, jednako udaljen od svake iskre malodušnosti i slabosti, isto tako kao i god. 1915. Ali danas nam se pokazuje njegova osobnost i s druge strane. U godinama, kada njegov narod doživljuje svu bijedu i ovo strašno ropstvo, obrnuo se je Meštrović od obožavanja junaka i prihvatio se motiva iz trpljenja Kristova.

Osim velikog broja studija dječjih glava, portreta itd., koji svi nose sjajni znak njegovog stvaranja, sva su glavna djela, koja nam je donio na ovu izložbu, zapravo vjerskog značaja. Između tih stoje u prvom redu drveni reljefi, dvie angjeoske glave, koje tvore dva prekrasna dekorativna komada. Tu je Krist, koji pere svojim učenicima noge, tu je molitva na gori Maslinskoj, snimanje s Križa i ostalo. U tim djelima je nešto još više od jakog i oštrog dramaturgiranja, proti kojega sam god. 1915. nastupio. U tim je djelima duboko unutarne poimanje, znak najviše religiozne umjetnosti. Konceptija svih tih djela je velika i slobodna...

Pa čak i u ogromnoj dvorani Galerije Grafton vlada njegov Krist čitavom okolicom. To je neizmerno veliki drveni kip, visok više od 4 metra, koji seže duboko u srce svojom mukom i grozotom... I god. 1915. je Meštrović imao izloženo slično djelo. Ali ovo ga nadkriljuje ne samo po veličini, već i po grozoti, koja iz njega izbija. Ne mislimo pri tom na goli realizam. Sve na tom kipu nas iznenadjuje, a nadasve duboko izraženi, istinito religiozni realizam.» (2265; 2274).

Kritičar londonskog *Daily Telegrapha* pisao je u povodu izložbe:

«...Ko hoće da pravedno posmatra Meštrovićeve umjetnost, neka ne dolazi s gotovim kalupima. Zalud mu je da ide na nju sa svim pravilima matematike... On (Meštrović) izgleda da ima u sebi snagu da svojim zavitlanim osjećanjem obori sva konvencionalna pravila ljepote i rugobe.» (2243).

A Charles Aitken, član *Tate Gallerye*, pisao je:

„Od ovog rata, sa svim onim daljnim mukama njegove zemlje, gotovo neizlječivim, izgleda da se umjetnik obratio religiji, da od nje pravdu traži. Tragedija *Raspela*, reljefi *Skidanja s Križa* i slične stvari došle su na mjesto ponosnog narodnog junaka *Marka*, i kipar, od mramora i bronz, sve više prelazi drvetu, tome materijalu u kome mu je radio i otac i on sam u početku... Kad uzmemo u obzir sva njegova djela, izlagana u Rimu, Sant-Kenzingtonu (Victoria and Albert Museum, D. K.) i ovde, mi jedva možemo sumnjati o tome da je ovo najveća ličnost među kiparima Zapada, osobito od kako je umro Rodin; jer je sadržaj njegove umjetnosti dostojan njegove tehničke vještine, i to dvoje ostalo je kod njega u nekom neizbježnom i urođenom odnošaju.“ (2243).

*

U Cannesu je Meštrović 1917. vrlo mnogo radio. Unatoč ratu i obvezama u *Jugoslavenskom odboru* izradio je oko dvadeset skulptura, uglavnom reljefa religiozne tematike, od kojih veći broj u drvu (10⁶⁵).

Meštrovića i Ružu nalazimo u Cannesu i 1918, vjerojatno do pred ljetno te godine, a zatim se sele u Rim.

I u mondenom Cannesu, iako je bio rat, kreću se Ivan i Ruža u dvama krugovima. Prvi je predstavljala međunarodna aristokracija koja je plebejskog, ali proslavljenog, Meštrovića rado primala. Drugi su bili srpski i hrvatski emigranti, uglavnom politički djelatne osobe. I među posljednjima nalazili su Meštrovići ugodnih prijatelja, poput obitelji srpskog ministra Milorada Draškovića, kojega će kasnije ubiti revolucionar Alija Alijagić.

„Draškoviće sam poznao otprije - sjeća se Meštrović u *Uspomenama* - a i gospođa mu je živjela s dva sinčića u Cannesu. Ona je bila vrlo simpatična žena, koja je živjela samo za muža i djecu, uz to je gorjela patriotizmom, kao mnoge srpske žene, ali bez deklamacije i mržnje na ne-Srbe, kako se često zapaža kod onih cincarskog porijekla. Bila je plava i visoka, i nije mnogo govorila. Svoga Draškovića je upravo obožavala. S njim sam se tu i tamo viđao, kad bi došao obični obitelj, pa bismo ponajčešće razgovarali o narodnim pjesmama i običajima...”

Meštrović, kojemu je obitelj na selu stalno bila na srcu i kojoj je trajno novčano pomagao, školovao je tada mlađeg brata Petra, zvanog Pešo, u Glasgowu za rudarskog inženjera. Unatoč velike bratovljeve pažnje i stalnih izdataka za putovanja, školovanje, smještaj, ishranu i odjeću, Pešo nije uvijek uzvraćao jednakom marljivošću, pa se školovanje otešlo i nakon rata, a brat ga je morao često poticati da se primi knjige. Nakon završenog fakulteta Petar Meštrović nije radio u svojoj struci, nego je postao Ivanov tajnik i menadžer, posebno pri organiziranju poslijeratnih izložaba u Americi. Taj je posao ranije obavljala Ruža, u vrijeme rata i Milan Ćurčin, ali mu je nakon rata ta Ružina pomoć uzmanjkala budući s njom nije više živio. Meštrović je u brata Pešu imao veliko povjerenje i njemu je kazivao i pisao ono što ni ostalim članovima obitelji nije, čak ni ranije Ruži a kasnije Olgi.

U kolovozu 1917. pisao je Meštrović bratu Peši:

“Fotografiju Daničinu (sestrinu) sam primio kao i njeno pismo. Marun (fra Lujo Marun) je također pisao da je svršila prvi licej sa vanrednim uspjehom, da su svi zadovoljni sa njome i t. d. O našima kod kuće piše da su svi zdravi i živi...” (X. 4. 1).

U svibnju 1918. pisao je Meštrović iz Hôtela des Anglais, u kojemu je tada u Cannesu stanovao, Petru u Glasgow:

“Dragi Pešo:

točno je što kažeš da misliš da ja sada neraspolažem sa velikim sredstvima, ali još se može šepRTLjati i sve dotle dok se nas dvoje jako nestiskamo neću ni da ti osjećaš neimanje. Ako bi taj čas došao da se moramo svi stiskati, drugi je posao i onda ćemo svi opet dijeliti. U ostalom koliko ti slao slao znam da ti nećeš trošiti na suviše stvari. Tek opetujem opet kao i ranije što sam ti preporučivao, da želim da se dobro hraniš i prilično oblačiš, jer sve ono što bi htio sada uštediti nebi bila ušteda nego veliki gubitak. Dakle to imaj na umu...

Za Danicu sam poslao opet za godinu dana sredstva Marunu.

Nas smo dvoje dobro. Ruža se mnogo oporavila te daleko bolje izgleda nego lane i sada je potpuno mirna. Ovde ćemo

ostati najkašnje do jula, jer su već počele velike vrućine. Hoću li se opet ovamo vratiti, to ćemo vidjeti. Možda ću u jesen prirediti izložbu u Parizu...” (X. 4. 2)

Vidjeli smo da je tijekom cijeloga rata Meštrović bio često u Parizu zbog *Jugoslavenskog odbora*, ali je i radio, a u siječnju 1918. iznajmio je stan i atelije u Aveniji Victor Hugo 55 i iz hotela se preselio u njega 15. siječnja, kako je pisao Trumbiću (8676^{337, 338}). U tom je atelijeru izradio desetak skulptura, uglavnom religioznog sadržaja (10⁶⁵⁻⁶⁶). Iz Pariza je putovao i u London i tu portretirao Ivanku Mitrović-Kosor (654²⁴). U tom stanu i atelijeru ga je posjećivao i nesuđeni srpski prijestolonasljednik princ Đorđe (429⁷²⁻⁷⁶), a zatim i imenovani prestolonasljednik Aleksandar. Đorđe je bio do krajnosti otvoren i politički neugodan jer se o svima, pa i o svojim, izražavao potpuno nediplomatski. Bio je inteligentan, ali s bohemskim sklonostima, a duševno i pomalo neuravnotežen. Sve je to bilo razlogom da nije imenovan prijestolonasljednikom, iako je bio stariji od brata Aleksandra. Sam je vrlo zanimljivo opisao svoj život i sve intrige vezane uz svoju političku ulogu u opširnoj autobiografiji *Istina o mome životu*.⁹⁸

I Meštrović u svojim *Uspomenama* opisuje svoje drugovanje s princem Đorđem u Parizu u vrijeme rata, koje službenim srpskim krugovima, pa ni prijestolonasljedniku Aleksandru, nije bilo po volji.

«Nakon što sam uzeo stan i atelier u Avenue Victor Hugo, počeo je princ Đorđe k meni sve češće zalaziti. To je meni bilo nezgodno, prvo, što sam znao da on pravi ispade, a drugo, što je psovao na sva usta, gdje je stigao, i Vesnića i Pašića i sve redom, pa nisam želio da se počne komentirati kao da i ja dijelim to mišljenje. Njegovi su ispadi bili zaista nezgodni... Vojnog je atašea tvorno napao u njegovu uredu, koji je bio nasuprot (srpskog) poslanstva...

Đorđe je bio osjetio da meni nije zgodno što mi dolazi, pa mi je to rekao, dodajući, da će mi on dolaziti sve dotle, dok mu ja ne zabranim. Što sam mogao? Pogotovo, kad sam nekoliko dana bio bolestan, on me je dnevno pohađao, odlazio u ljekarnu po lijekove, itd. Jednom bi došao, da mi donese kakve novine ili revije, koje bi pisale o jugoslavenskom pitanju, drugi put, da se jada u privatnim stvarima na druge, ili na sebe sama, već prema raspoloženju. Često je bio svjestan svojih mana i nedostataka i tužio se na sebe sama i na svoje slabosti. Bio je veliki pristaša jugoslavenske koncepcije i grdio Pašićevu neiskrenost. Ja sam mu govorio, da se ne vlada prinčevski, zamjerajući mu ono s metropolitom, s Vesničem i s drugima. On je priznavao da u formi nije imao pravo, ali u suštini da.

- Prvo sam od sebe takav. Drugo, nemam naobrazbe, a treće, ja sam bolestan. Ja imam ludu i naglu žicu od Karađorđa, a nemam lukavost od Njegoša, kao Aleksandar.

Svejedno je bio ponosan na svoje porijeklo, pa bi rekao:

- Dvije najbolje obitelji u srpstvu, al' evo, što ipak ispade. Ja nisam za princa, a još manje za kralja. Sreća je, da se našao Aleksandar, koji je normalniji od mene - govorio bi pripovijedajući svoje napade i ispade, počam od onog sluga vojnika, kojega je slučajno u nezgodno mjesto udario nogom, da je ovaj umro, pa do svog ispada u ruskom poslanstvu protiv ruskog i austrijskog cara, radi čega se morao odreći nasljedstva prijestolja...

Poslije jedne večere kod mene, dobro raspoloženi sjedili smo uz kamin. Đorđe je otrčao u moju radionicu, donio tri jastučića, pa sjeo na pod kraj vatre, prekrizivši na istočnjački

noge, te tražio da i mi tako sjednemo...

Sa mnom se Đorđe nije nikad sukobio ni napravio izgred, radije bi se suzdržavao ili povukao. Samo mi je uvijek predbacivao što sam učinio bistu Pašiću i što vjerujem u njegovu vrijednost. Pašić mu je bio kao crvena krpa...» (429⁷²⁻⁷⁶).

Meštrovićev susret s Aleksandrom 1916. u Parizu i njegovo portretiranje već smo opisali (429⁸²⁻⁸⁴).

Navedimo još jedan podatak o Meštroviću, iako ga ne možemo uzeti s pouzdanošću jer potječe od Mirka Račkoga nakon što ga je Meštrovićev nesrdačan prijem u Rimu duboko povrijedio, pa su njegove daljnje osude Meštrovića kao čovjeka i umjetnika bile ispunjene više mržnjom i zavišću nego objektivnošću.

Poznato je da će Meštrović, na nagovor Miroslava Krleže, poslije rata izraditi Lenjinov portret. Njega su od ranih godina oduševljavali ruski pisci, pa i ono revolucionarno u njihovim idejama i djelima, ali on kao katolik tradicionalist, kao jugoslavenski nacionalist, kao umjetnik koji je tih ratnih godina gotovo isključivo izrađivao skulpture religiozne tematike, bez sumnje nije mogao biti komunist, niti radikalno socijalistički usmjeren. Vjerojatno je on, odmah nakon Oktobarske revolucije, prije svega onoga negativnoga što će slijediti, u ruskoj revoluciji vidio oslobađanje ruskih mužika i radnika od carske i militarističke diktature, pa je nešto u tom smislu govorio Račkome, a on je to kasnije uveličao. Rački kritizira Meštrovića da je nakon Drugog svjetskog rata emigrirao iz socijalističke Jugoslavije:

“Imao je mnogo kreativnoga u sebi. Kao čovjeku moglo bi mu se štošta prigovoriti... Čudi me da se nije mogao snaći u našoj socijalističkoj sredini, a još više kad se sjetimo da je u Ženevi 1917. godine, kada je buknuła revolucija u Rusiji, napisao dugi hvalospjev komunizmu, koji mi je čitao čitav sat...” (8714; 9028⁷).

O tadašnjoj ocjeni ruske Oktobarske revolucije može nam poslužiti sud Olge Resnevic-Signorelli, konzervativne Ruskinje, koja je nakon revolucije ostala u Italiji u političkom izgnanstvu.

“Događaji u Rusiji su strašni i potresni: Zbog njih patim ali vjerujem da će se njihov značaj vidjeti do pola stoljeća. Rusi griješe što se tiče neposrednih evropskih potreba - imaju pravo što se tiče budućnosti, duha. Škode nam ali će nas možda spasiti. Mogu izgledati izdajice, a možda su proroci. Ako bi revolucija imala završiti samo svrgnućem cara, ne bi bilo ništa - ali ako bi bila početak Velikog Ruskog Djela što su ih pripremali Tolstoj i Dostojevski: pretvorba čovječanstva pravom Kristovom tajnom: svopćom ljubavlju, čak i prema neprijateljima, pogotovo prema neprijateljima? Ovaj rat je opća propast evropske civilizacije...” (8742⁶⁷).

Tada je, 1917, Meštrović u Švicarskoj posjetio poljskog romanopisca Henryka Sienkiewicza (1846-1916), dobitnika Nobelove nagrade 1905, u njegovoj vili kraj Lausanne (429⁹⁰).

PONOVNO U RIMU

U proljeće 1918. preselili su se Ivan i Ruža iz Cannesa, odnosno i iz Pariza, u Rim, u svoje predratno boravište. Nastanili su se u Viale Giulio Cesare 11.

Iz Rima je 12. srpnja 1918. pisao bratu Petru u Edinburgh, gdje je on završavao studije. Pisao mu je da ga veseli što su svi članovi obitelji u zavičaju živi. (X. 4. 3)

Meštrović se sve više sustezao od političkog djelovanja, pa i sudjelovanja u *Jugoslavenskom odboru*, želeći se baviti skulpturom, ali i sve više razočaran u popuštanjima srpskim planovima o poslijeratnoj zajedničkoj državi.

“Ja nisam bio ni za jedan od tih poslova - koje je Odbor sada radio - sposoban, pa sam iznajmio atelier, povukao se i počeo raditi.” (429⁹⁸).

Slikar Marino Tartaglia sjećao se kasnije drugovanja s Meštrovićem tada u Rimu. Svjetsko priznanje Meštrovića privolilo je neke roditelje da svojim sinovima dopuste umjetničko opredjeljenje, pa tako i Tartaglinima. U vrijeme rata Marino Tartaglia koristio je za atelier nusprostoriju velikog atelijera nekog poznatog pokojnog kipara. Kada ga je Meštrović iz Švicarske zamolio da mu u Rimu nađe atelier, privolio je stanodavku, koristeći se Meštrovićevim ugledom, da isprazni veliki atelier i iznajmi ga Meštroviću. Tako su Tartaglia i Meštrović u Rimu radili jedan do drugoga.

Tartaglia je bio veoma zahvalan Meštroviću što ga je ovaj nakon Sarajevskog atentata 1914. izvukao iz obavještajne misije kojoj ovaj, kao umjetnik a ne političar, nije bio dorastao (9291).

Krajem listopada 1918, malo prije svršetka rata, Meštrović i Ruža su još u Rimu. 23. listopada piše on Trumbiću o povoljnom razvoju ratnih prilika, naročito nakon Wilsonova jamstva nezavisnosti malim narodima (8676³³⁸⁻³³⁹), a dan zatim i bratu Peši da su se prije tri tjedna vratili u Rim (iz Olevana); da su dobro sa zdravljem, iako je španjolska groznica u jeku. Piše o Pešinom školovanju; da ne dolazi iz Engleske zbog gripe. Priznanjem Amerike politička je situacija dobra. U Zagrebu je proglašena nezavisnost, pa se “pojavila zora poslije duge noći”. (X. 4. 4).

Ljeto te 1918. godine proveli su Meštrovići u malenome mjestu Olevano Romano, nedaleko Rima, u Albergo Roma, odakle se pismom javio i mladom arhitektu Helenu Baldasaru. (8710³⁰) To su mjestance osobito pohodili njemački umjetnici koji su i posjedovali za boravak lijepu vilu La Serpentara. Knjige gostiju Alberga Roma ispunjene su crtežima i bilješkama umjetnika i diletanata. U njima je i jedna Meštrovićeva posveta supruzi vlasnika hotela iz kolovoza 1914. kada su Meštrovići prvi put ljetovali u Olevanu.

U kolovozu 1918. Meštrovići su opet tu, zajedno s prijateljskom obitelji Signorellijevih. Skupa su žalili smrt zajedničkog prijatelja Rodina i nastojali se, bar za kratko, odvojiti od ratnih zbivanja (8710).

Olga Resnevic-Signorelli pisala je 2. rujna 1918. iz Olevana Romana Giovanniju Papiniju, koji ih je pitao gdje je Meštrović:

“Dragi Giovanni, nalazim se ovdje sa svojom djecom i nadam se da ću ostati cijeli mjesec dana. Meštrovići su cijeli prošli mjesec bili kao roditelji mojim djevojčicama, jer smo prošli put došli ovamo zajedno. I rekli su mi da nisu nikada prije od nekoga toliko naučili koliko od tih djevojčica u kojima

sveti Franjo živi u punoj čednosti... Meštrovici su tu, i često Vas spominju." (8742^{119,120}).

Tri dana kasnije Signorellijeva opet piše Papiniju o smirujućem i poticajnom ambijentu, kojega je zacijelo i Meštrovic slično tu doživljavao:

"...Radim oko osam sati dnevno sa malim crvenim rječnikom na kamenom stolu..."

Dovoljno mi je to i ovaj zrak što me okružuje, pa mi se čini da bi mi dostajao za čitav život. Ovdje je danas prvi dan jeseni, ali neumorni cvrčci pjevaju. Sve do sada se jesen osjećala u glasovima, u zvukovima, ali jedna lagana ljetna magla omotala je planine. Danas je zrak kristalan, Belegra je još bjelja i još fantastičnija bliska, bliska, a sve stvari imaju onu sažetu čistoću koja je u jeseni tako odmarajuća.

Navečer izlazim i šetam se svojim putem. Još nema onih crnih crnih noći koje toliko volim. Možda ću ih vidjeti nakon ovog mladog mjeseca. Sjedom uz put između dvije doline i slušam glazbu zvižduka i udaraca čekićem što odjekuju...

Meštrovici imaju tu nekog svog prijatelja, i poštivaju moju samoću. Tek malo kasnije približavaju mi se malo, možda se boje zbog mene. Ali u ovom mjestu, gdje me ljudi vole, ja ne poznajem strah." (8742¹²⁰⁻¹²¹).

Papini 18. rujna odgovara Signorellijevoj, govoreći o slikaru Armandu Spadiniju, Papinijevom i Meštrovicovom prijatelju. «...Vidio sam da Spadini izlaže u Zürichu. Drago mi je da radi. Meni nije odgovorio. Niti mi je odgovorio gospodin Ivan Meštrovic kome sam pisao prije mnogo dana (u Olevano). Je li još tamo? Ako je tamo, pozdravite ga u moje ime i pitajte zašto se ne udostoji da mi se javi barem jednom riječi. Podsjetite ga da ja (danas manje nego ikada) nisam novinar... Uskoro izlazi moja nova zbirka poezije..." (8742¹²²).

Dana 23. rujna Signorellijeva opet opširno piše Papiniju, završavajući:

"...Meštrovic vam šalje mnogo pozdrava. Kipar je, i zato lijen za pisanje; ipak, zajedno s Ružom, često vas se s velikom simpatijom spominje. Odavde će otputovati 30. rujna, a mi prvog ili drugog listopada..." (8742¹²⁶).

Prvoga listopada piše Papini iz Firence Olgi Signorelli o epidemiji španjolske gripe koja hara Italijom, spominje da su pisma podložna vojnoj cenzuri i dodaje:

"Meštrovic mi je pisao lijepo pismo (iz Olevana). Pošaljite mi njegovu rimsku adresu, jer sam je zaboravio, i čim budem mogao odgovorit ću mu." (8742¹²⁹).

Krajem 1918. godine traži Papini od gospođe Signorelli vijesti o njihovom i Meštrovicovom zajedničkom prijatelju Vladimiru Čerini i pita: „Jesu li Meštrovici još uvijek u Rimu?“ (8742¹³⁴).

Još će jednom, nakon završetka rata, 28. kolovoza 1919, Papini pitati u pismu Signorellijevu: „Što radi Meštrovic?“ (8742¹⁴⁷; 9240).

U Olevanu je Meštrovic 1914. izradio i dva portreta kćerke Signorellijevih Marije. (121^{13,47-53})

U navedenoj prepisci Giovannija Papinija i Olge Resnevic-Signorelli, koja traje od 1917. do 1920,⁹⁹ vrlo se često spominje zajednički prijatelj Papinija, Signorellijeve i Meštrovica, tragični hrvatski mladi književnik Vladimir Čerina (1891-1932). Tada vatreni jugoslavenski rodoljub, inače vrlo talentiran i plodan, živio je i djelovao u Rimu s ostalim političkim emigrantima, ali je tih godina pokazivao sve ozbiljnije znakove duševne bolesti.

Tako je, između ostaloga, bio opsjednut fanatičnom ljubavlju prema tada slavnoj talijanskoj glumici nijemog filma Francesci Bertini, s kojom su mu prijatelji čak upriličili susret, ne bi li ga smirili. Duboko prijateljstvo vezivalo ga je posebno s Papinijem, koji ga je volio i brinuo se o njemu i njegovom zdravlju koliko je mogao. Budući da je bio i Meštrovicov prijatelj u Rimu tijekom više godina, navest ćemo njegovo spominjanje u prepisci Papini-Signorelli:

Olga Resnevic-Signorelli se i upoznala s Giovannijem Papinijem posredstvom zajedničkog prijatelja Vladimira Čerine 1917. godine.

Papini u pismu Signorellijevoj 17. ožujka 1917. spominje „dragog Čerinu“. Koji dan zatim piše Papini: „...Još sam, nakon tri dana, pod dojmom bazilike Ulpije. Zaista, ne stidim se da sam potresen njegovom slabošću, njegovom bolešću, njegovim jadnim susprezanim suzama. Toga sam časa zaista mrzio neumjesnog Dalmatinca s njegovim fiksirajućim zjenicama iza naočala.

Ali nisam patio zbog njega. Odjednom sam osjetio grizodušje zbog onog što sam rekao ili što nisam rekao ranijih dana. Nisam bio dovoljno - ljubazan. Jednom riječju - srdačan, tankočutan, intuitivan. Nisam dovoljno s njim suosjećao: on ima srca; ja sam gotovo uvijek zauzimao jedno ironično držanje prema njegovom mozgu, umu.“

Čerina je u svom bohemskom životu bio neuhvatljiv, a često i neugodan neuravnoteženim ispadima kojima bi znao povrijediti prijatelje.

„Ništa ne znam ni o Spadiniju ni o Čerini - piše Papini Signorellijevoj. - Spadiniju sam pred nekoliko dana pisao - Čerini nikada.“

Olga Signorelli je bila katkada i nametljiva u svojim literarnim ambicijama i težnji da uvijek bude u središtu istaknutih ljudi. Sama nimalo lijepa, salijetala je i mladog Meštrovica, što je u njemu izazivalo stanovitu odbojnost a u Ruži ljubomoru. Čerina, brz i često nepromišljen u reagiranju, znao ju je teško povrijediti. „...Ovaj događaj me podsjeća na Čerinu - pisala je Papiniju. - On me je povrijedio izdaleka - a ja sam mu napisala jedno iskreno i srdačno pismo. A dobila sam što sam zaslužila. Piše mi: ‚Vi potvrđujete moje mišljenje o Vama: da ste vi uvijek bili jedna nesretna, nenormalna djevojčica s kojom se ne može ni igrati ni raspravljati; ja Vam ne želim poticati nadu, niti Vas obmanjivati; potražite nekog drugog za to‘ - a pismu je priložio drugo pismo za moga supruga - koje mu neću poslati. Neću mu više pisati - premda je naveo adresu u Firenzi. Ali ne gajim nikakvu mržnju; ima li on pravo - ili ja - a čini mi se da je to njegova osobna odluka. Ali njegovim sam posredstvom Vas upoznala i zbog toga ću mu biti zahvalna.“

U kasnijem pismu piše Papiniju:

„Jeste li vidjeli Čerinu? Pisao mi je srdačno. Bojao se da mu zamjeram. Ja ga ne mrzim. Ponekad me je povrijedio, ali što je to u usporedbi s njegovim tamama i patnjama i mukama? I nehotice sam ga ponekad povrijedila. Zahvalna sam mu i to... nadilazi zlo...“

Krajem 1918. pita Papini Signorellijevu:

„Znate li što o Čerini? Sada je već ili ministar (nakon završetka rata) ili je u ludnici.“

A u proljeću 1919. piše Papini Olginom suprugu doktoru Angelu:

“Bolest Čerine je, po mome mišljenju, psihička, i ne može

se liječiti nego psihijatrijski. Ali ovdje ne čine ništa u vezi s tim. Dakle: ili pokušati da opsesija nestane suprotstavljajući ga uzroku - ili pokušati psihičko liječenje (negdje drugo Duboisovom terapijom).

Možeš li ti doći jednog dana u Firenzu da mi pomogneš da ga povedemo u Rim? On me je tražio i ja sam pokušavao razgovarati s njim. Uvjerio sam ga da ga samo ja mogu izvući iz zatvora u kome se nalazi (da lakše pođe zamnom) ali se ne usuđujem da sam putujem s nekim tko se često uznemiruje i pada u svoje mučne fiksne ideje...»

U svibnju 1919. piše Papini Olgi Signorelli:

“Angelov posjet bio je vrlo ugodan ali vrlo kratak i nažalost popraćen konačnom presudom jadnoga Čerine na izolaciju. Možda znanstveno ima pravo, ali je potpuno odvajanje za mene bilo vrlo, vrlo bolno. Da ste ga vi vidjeli kako sam ga ja vidio i da ste govorili s njim vjerujem da bi i vi pokušali nešto učiniti prije no ga prepustite beznađu u zatvoru sanatorija. Bojim sa da će to biti pogoršanje, koje će se liječnicima možda pričinjati kao poboljšanje. Ubit će se ili podivljati. Patio sam mnogo više nego sam to prije mogao zamisliti. Život je zastrašujući. Ne uspijevam pisati jer previše razmišljam i bojim se da i ja poludim videći što svijet postaje. Uskoro ću poći u planine...”

Olga mu odgovara:

“...Žao mi je zbog Čerine, ali ne vidim izlaza... Ali ja ne vjerujem da izolacija ili zatvor ubijaju. Wilde nije bio ubijen, a Dostojevski se izliječio od mnogih svojih bolesti. I ljudsko društvo ubija. Kad bi jadni Čerina imao nekoga tako potpuno privrženoga koji bi ga mogao podnositi i braniti, a da nikad ne negoduje niti da ga muči, onda bi se možda moglo pokušati. Ali ni mi ni njegova sestra nismo takvi.“

Signorellijeva u lipnju 1919:

„Recite mi nešto o Čerini. Primila sam jednu njegovu dopisnicu pisanu srpski i nisam je mogla pročitati, pa stoga ni odgovoriti mu...“

Papini u veljači 1920:

„Znate li što o Čerini? Meni se već dugo je javlja.“

A u studenome iste godine:

“Čerina mi je pisao iz Rima. Jeste li ga vidjeli? Moli me da dođem u Rim, ali dok se ne dovrši tiskanje *Povijesti Krista* ne mogu se maknuti...» (8742^{15, 16, 37, 101, 134, 140, 143, 144, 151}).

O posebnoj sklonosti Giovannija Papinija prema Ruskinji Olgi Resnevic-Signorelli i Hrvatima Čerini i Meštroviću svjedoči ne samo njegova privrženost ruskim piscima, osobito Dostojevskome, nego Slavenima uopće: «Ja sam bio određen da budem Slaven: - pisao je tada Olgi - sudbina me je učinila Talijanom. Ali samo sa Slavenima nalazim se na svome, na svojoj zemlji...» (8742¹⁷).

Spomenimo usput da je hrvatsko izdanje Papinijeve *Povijesti Kristove* iz 1936. bilo obilno ilustrirano reprodukcijama Meštrovićevih reljefa *Života Kristovog* (5424).

Spomenimo i to da je Meštrovićevo prijateljstvo s Papinijem trajalo do smrti posljednjega 1956, a 1942. Papini se zalagao da ga se oslobodi iz ustaškog zatvora.

Iz Olevana Romana Meštrović je pošao u obližnji Anticoli Corrado da posjeti prijatelja kipara Felicea Carenu. Tu se zadržao desetak dana kao gost Carene, kojom ga je prigodom portretirao. Carena je kasnije portret darovao malom muzeju toga mjesta, gdje se i danas nalazi, uz skulpture Artura

Martinija, Gaudenzija, Selve, Amata, Capogrossija, Jansema, Maurizija Sterna (8710; 8765). Taj je muzej danas pretvoren u *Galleria Internazionale d'Arte Moderna*, u kojoj je Meštrovićeva skulptura istaknuta (9481^{154, 277, 331, 343, 351, sl. 264}).

U Olevanu Romanu, u Villi Serpenti, danas *Berlinskoj akademiji*, održan je 1979. znanstveni skup posvećen boravku u tome mjestu njemačkog slikara Antonija Raffaella Mengsa i hrvatskog kipara Ivana Meštrovića. O Meštroviću je govorio kipar Mimmo Spadini, kako ga je doživio njegov otac Armando Spadini, Meštrovićev prijatelj; o Meštrovićevim djelima u Rumunjskoj rumunjski slikar Eugen Dragutescu; o Meštroviću u Olevanu Romanu Elena Signorelli, kći Olge Resnevic-Signorelli; Helena Baldasar o Meštrovićevim djelima (8730; 8743).

God. 1984. održano je u Rimu znanstveno savjetovanje na temu *Un paese immaginario: Anticoli Corrado*, na kojemu se govorilo o brojnim europskim umjetnicima koji su u tom slikovitom ambijentu nalazili nadahnuća za svoja djela, a međusobno se družili i prijateljevali. Osim talijanskih umjetnika Giuseppea Capogrossija, Emanuela Cavallija i Fausta Pirandella govorilo se i o stranima: Braziljancima Pedru Weingärtneru i Freitasu, Španjolcu Barbasánu, Austrijancu Oscaru Kokoschki i “velikom Meštroviću, koji je u likovima toga kraja pronalazio uzbudljiva lica svojih jugoslavenskih ljudi...” (9469) Kao rezultat toga znanstvenog skupa objavljena je obimna knjiga s referatima i ilustracijama o Anticoli Corradu i njezinim posjetiocima umjetnicima, kojih su djela okupljena u galeriji toga mjesta. (*Un paese immaginario: Anticoli Corrado*, Roma 1984).

Vrativši se iz Olevana Romana u Rim dočekali su Ivan i Ruža u Rimu kapitulaciju Njemačke 11. studenoga 1918. i kraj rata.

RUŽENA - II

Ivan Meštrović ni u tim burnim ratnim godinama, koje su ga zaokupile i brigom za preživljavanje s Ružom, koja je usto bolovala i zahtijevala skupa liječenja, i političkim djelovanjem i, uza sve to, neprestanim radom u privremenim ateljerima, uz neprestana putovanja i brojna poznanstva, nije mogao zaboraviti svoj rimski susret s Ruženom Zadkovom, ženom Rusa Kvošinskog. Fizička žudnja prema njoj opsjedala ga je uvijek jednako jaka i prisutna. Ni kratki intermezzo s Klarom, stvarnom Marijom Banac Račić, nije je mogla ublažiti.

Daljnje vijesti o njoj, neizlječivo bolesnoj u nekom švicarskom sanatoriju, još su pojačali tu njegovu žudnju koja je, kako će sam opisivati u autobiografskom rukopisnom romanu *Vatra i pepeo*, bila koliko fizička u isto vrijeme i transcendentno-duhovna, gotovo mistična. Njegova razmišljanja o toj vezi koja nadilazi osjetila i realnosti ovoga svijeta urodit će nakon rata produhovljenon zamisli Račićevog mauzoleja u Cavtatu.

Ovako on nastavlja svoju avanturu:

«Došavši u Švajcarsku Meštrovci su se nastanili u Ženevi. On je našao nekak(av) atelier i počeo raditi, što je bila njegova glavna pasija i glavni cilj života i tako reći utočište od svih teškoća i napasti. Meštrovci su, usprkos ratnih neprilika mogli živjeti pristojno. Imao je malu uštednjicu i nekoliko portreta je napravio u Engleskoj, što mu je omogućilo da živi nezavisno i da se osjeća slobodan i da slobodno radi što mu je išlo od srca. Tu u Ženevi mu je bilo dosta da je našao atelier i mogao raditi na svojim kompozicijama. Ništa ga drugo nije zanimalo,

nego bi radio od jutra do mraka u radionici, a u hotel bi došao takoreći samo da prespava.

Ruža ga je isto puštala na miru sa svojim ljubomorama, jer nije bilo nikakvih poznanstava sa ženama, tako da se je i njemu činilo da je nastalo zatišje i u njemu samu i da će se moći sav skoncentrisati na svoj posao. Imao je osjećaj ko ono što imade i najbolji mornar kada se poslije oluje počne more smirivati.

Medjutim nakon kratkog vremena dobije iz Rima telegram da bi odmah došao na dan dva da se vidi s jednim od najvažnijih faktora u stvari politike njegove zemlje koji je bio na prolasku kroz Rim. On se spremio navrat na nos i pošao slijedećeg jutra. Nije mu bilo ugodno prekidati posao u koji se je bio zadubio i bio bi se ispričao bolešću da mu nije sinula mogućnost da će se eventualno vidjeti s 'onom' ili bar nešto čuti za nju.

Kad je stigao na stanicu u Losanu i voz stao činilo mu se je da je gđa Ka negdje tu u njegovoj blizini. Ne vidi je, ne čuje je, ali je imao osjećaj i skoro tvrdo uvjerenje da je ona negdje tu blizu. Zaludu bi se uvjeravao da to nije, on je bi(o) uvjeren da jeste... Bez uspjeha je stao čas još pred vratima čekaonice i gledao desno i lijevo, no morao se je u isti mah osupnuti, videći da je njegov voz krenuo...

Zbunjen ovim što mu je voz pobjegao, pošao je da se p(r)opita kada imade slijedeći za Rim. Rečeno mu je da ima jedan tek kasno u noći. Pomislio je da je najbolje da se vrati u Genèvu, pa da onda uzme noćas spavaća kola i još će uvijek prispjeti na sastanak. Vratio se je iako ljut.

U Genèvi je zatekao telegram gdje mu se javlja da ne mora baš doći u Rim i da će se sa dotičnom ličnosti moći vidjeti ka-

snije, prije nego se dotični vrati u zemlju i možda na zgodnijem mjestu nego što je Rim. S te strane je Meštar bio umiren, ali mu je bilo teško što je prilika pobjegla da se vidi sa on(om) ženom. To ga je peklo, makar da je više vjerovao da ona nije u Rimu, nego da jeste. Svejedno ova okolnost je u njemu ponovo razbudila čežnju za njom i osjećao se je kao čovjek na čijoj se rani počela otvarati krastica pa se je nečesa dotakao što ju je ponovo otvorilo na krvarenje.

Tješio se je da nitko nezna da se je rana povrijedila i on da će je liječiti u svom radu. To mu je donekle i uspjevalo, na stranu čestih i inte(nz)ivnih snova o ženi koji su mu dolazili i bili intenzivni ko neke (h)alucinacije...» (XIV⁹⁴⁻⁹⁶)

Nakon četiri ili pet mjeseci boravka u Ženevi Meštrović je dobio pismo od Vasilija Kvošinskoga da ga potraži kada navratu u Pariz. On je često zbog političkih obveza odlazio u Pariz, pa ga je sljedeći put posjetio. Rus je potpuno osiromašio; prodao je gotovo sav namještaj i vrijedne slike u Rimu i životario je u Parizu u nekom polupraznom atelijeru. Nakon revolucije on je bio napušteni ruski emigrant. Pričao mu je da je Ružena oboljela od tuberkuloze i liječi se u nekom švicarskom sanatoriju, ali bez nade u ozdravljenje. Od njega se rastavila. Djevojčicu, za koju je Kvošinski čak sumnjao da ju je dobila s Meštrovićem, jer je on bio naklonjen više muškarcima nego ženama, poslala je svojoj obitelji u Češku.

Meštar je nakon toga posjetio Vasilijevu sestru, koja je prijateljela s Ruženom. Njezin se brat oženio Ruženom samo radi ugleda u društvu.

Ružena se nakon muževog odlaska u Rusiju preselila u Milano. Uvijek je ludo voljela Meštra. Kad se razbolila otišla je u sanatorij u Švicarsku, kod Lausanne. Na stanici, u vlaku, slutila

Ružena Zatkova u obiteljskom krugu

je da je i on tu, a bilo je to onda kad je i on na istoj stanici osjećao njezinu blizinu.

U sanatoriju se smirila i zadovoljna je, iako neizlječivo bolesna. Čita, piše pjesme i slika; razgovara sa suncem, brdima, snijegom, a preko njih sa cijelim svijetom.

Meštra su te vijesti duboko dirnule. On je i dalje osjećao jednu duhovnu vezu između sebe i nje, nešto mistično što se nije moglo protumačiti. Ispitivao je u sebi svoj odnos prema njoj:

„Pokraj svega što je o ovoj ženi čuo, o njezinu životu od kad se je sa njom oprostio, nije mogla u njemu pomisao na nju i čežnja za njom da ubije onaj prvobitni erotični poriv, nije mogla da tu ljubav pretvori u ono što zovu platonska ljubav. On je takvu ljubav mogao zamisliti prema prijatelju, prema jednoj višoj ideji ili čovječanstvu kao cjelini, ali ne prema ženi, drugomu spolu čiji je zakon i funkcija određena već njegovom oprečnosti. Tak(v)ih slučajeva ako imade, mislio je on, da su neki nespornost koji je ugušio svoju pravu istinsku narav, koja je u suštini i dublja i jača važnija od najsuptilnijeg mozganja. Mogao je pojmiti da se može biti zaljubljen u vječnost više nego i u što, ali mu se činilo da se ni njezinu bit ne razumije i da se njezino bilo krivo tumači. On je sebi tumačio da se postojanje vječnosti sastoji u njezinoj konstantnoj aktivnosti u ponavljanju. Dakle, tko se nastavlja saradnik je vječnost, a ono što mi zovemo ljubav, da je to zakon vječnosti i njezina suština. Zato on taj poriv, u konkretnom slučaju žudnju za ovom ženom u ovoj formi nije mogao kod sebe osuditi, što bi bez sumnje uradio da je u tomu išta nedopustiva i ili vulgarna osjetio. Nikad vulgarnost nije praktikovao(n) nego je odnošaj muža i žene uzimao kao nešto sakralno.

Svoj i ove žene slučaj smatrao je nekom abnormalnosti, koja je to postala usli(i)jed nesporazuma ili njegova propusta. Njezinoj sublimiranoj ljuba(vi), kako je ona zove, da ne upotrijebi riječ strast, ipak je bio kor(ij)en polno privlačenje. To

Ružena Zatkova – Portret Marinnetija

Ružena Zatkova Kvoščinski

potvrđuje i svjedočanstvo njezine zaove, t. j. da se je i poslije svoje odluke pri rastanku kolebala u svojoj odluci nedoticanja. Zato i ovaj način njezine ljubavi nije ništa manje nego čežnja za ljubavi na putenu planu. A kakve veze imadu ova dva plana, to opet spada u carstvo misterija.

Meštar je i prije imao dvojstvo u svome životu, življenje u dva svijeta, svagdanjem običnom i u svom umjetničkom. U običnom je živio više manje kao svi ostali, dapače je nastojao da se ničim ne izdvaja, a najmanje da pokriva neku istaknutu funkciju. Za to niti je osjetio da imade sposobnosti, niti ga je to privlačilo, dapače je za to imao duboku averziju. To je bilo valjda zato što mu se činilo da je to sve isprazno i bez pravog sadržaja, a drugo što mu se je činilo da bi ga to odalečilo od njegova inti(m)nog i pravog svijeta u umjetnosti i sanjarenju. Dakle, kretao se je k(a)o u jednoj elipsi gdje se je na jednoj strani pojavljivao tako reći tek da je tu, a u drugom njezi(no) m kraju je živio svojim pravim životom koji je bio ogradjen i rijetko je tko mogo kroz ogradu poviriti.

Sada, od kad su se odigrali burni (?) doživljaji sa onom ženom, njegova se je elipsa pretvorila u trokut. Ovaj doživljaj koji je na elipsi napravio treći kut bio je jedno još tajanstvenije i za druge nepristupačnije mjesto u koje bi se Meštar tek u tišini povukao da se odmori, da se prepire sam sobom i da objasni (?) misterij veze... između dva kuta, onog gdje se je povlačio polu skrivečki i ovog novog u koji je zalazio sasvim kradimice. To mu je donekle i uspjevalo i u tomu se je izživljavao po svojim improviziranim radionicama, učestvujući u društvu koliko je bilo neophodno i to sa osjećajem da je tek gost i polustranac.” (XIV¹¹⁰⁻¹¹¹).

JUGOSLAVENSKI ODBOR U RIMU, LONDONU, ŽENEVI I PARIZU

Iako je više puta naglašavao da nije političar nego umjetnik i da je silom prilika gurnut u političku i diplomatsku djelatnost, Ivan Meštrović je ipak imao ambicija da bude sudionik političkih zbivanja, a osvrnuvši se u kasnijim godinama na svoj život i rad, nije napisao uspomene na svoj umjetnički život i rad - što bi nam bilo mnogo dragocjenije - nego na političke ljude i događaje s kojima se sretao i u kojima je sudjelovao, smatrajući to osobito značajnim doprinosom. U tim je uspomenama katkada i uveličavao svoju političku ulogu, a posebno je isticao osobne odnose ili susrete s istaknutim ličnostima, političarima i vladarima. U tom opširnom memoarskom djelu tek usput iznosi škrte podatke o svom privatnom životu i umjetničkom radu. Međutim, kolikogod je Meštrovićev politički pregled subjektivan i u nekim pitanjima nepotpun, kolikogod ga se rjeđe znanstveno djelomično kritiziralo (B. Krizman), a češće nestručno i panegirično (B. Miljuš i srpski emigranti), on ostaje dragocjeni izvor i komentar jednog burnog razdoblja političke povijesti Hrvata i ostalih južnoslavenskih naroda.

Međutim, Meštrovića su tada, i mimo njegove namjere, ostali gledali, doživljavali i sudili prvenstveno kao političara, a manje kao umjetnika, kipara.

I sam kritični Krleža priznaje 1977. najširu ulogu Meštrovića kao nacionalnog proroka tijekom Prvog svjetskog rata:

«Ime Ivana Meštrovića bilo je na dnevnom redu svih političkih i književnih razgovora tada već punih sedam godina. Od svoje zagrebačke izložbe, kada se pojavio godine 1910. s fragmentima Vidovdanskog hrama, pa preko Rima i Beogra-

da, Meštrović je fascinirao ovaj naš provincijalni malograđanski ambijent više svojim političkim uspjesima nego svojim darom. O njemu se govorilo kao o 'proroku jednoga mesijanizma', ne obraćajući nikakve pažnje umjetničkoj problematici njegova djela, o kojoj, uostalom, ogroman broj ljudi, koji se njime politički oduševljavao, nije imao pojma. Za nas, za moje pokoljenje meštrovićijanaca, fantasta pod dojmom samoga rata Meštrovićeva politička uloga postala je manje fascinantom, i ja sam u listu onoga svoga marksističkog partnera objavio jedan feljton o političkom značenju Meštrovićeve simbolike, ali ga je cenzura brisala. Tu sam se bio razglagoljao o mnogobrojnim narodnostima na Balkanu i na Dunavu, o njihovim legendama i nacionalnim apoteozama, o lažima te prošlostoljetne romantike, o isprepletenosti tih narodnih interesa i o švicarskom kantonalnom, federativnom sistemu - koji jedini može političku napetost tih strastvenih odnosa da svede na međunarodno snošljiv stepen uzajamne harmonije...» (8597⁴²⁰⁻⁴²¹)

Povijesno-politička podloga bitna je za shvaćanje i tumačenje cijelog Meštrovićeva stvaralaštva, naročito u za njega presudnom razdoblju od 1908-1918, kada se najizravnije odrazila u njegovim skulpturama. Ipak, budući da postoji njegova vlastita memoarska knjiga o tim zbivanjima, nećemo ih sve potanko navoditi ni komentirati, nego ćemo se zadovoljiti pregledom glavnih političkih zbivanja, a nešto opširnije onima u kojima je Meštrović osobno sudjelovao. Posebno nam je stalo da objasnimo i dokumentiramo tadašnji jugoslavenski politički stav Ivana Meštrovića i njegovih sudrugova na tom polju, naročito s obzirom na kasnije i današnje paušalne, neobrazložene i nedokumentirane kritike Meštrovićeve tadašnje jugoslavenske ideologije.

Jugoslavenski odbor – Meštrović, drugi dolje desno

Meštrovićev jugoslavenski patriotizam najviše je došao do izražaja u kritičnim ratnim godinama. Često se postavljalo pitanje: jesu li srpska i jugoslavenska politika bitno pridonijele Meštrovićevoj međunarodnoj slavi ili je Meštrovićeva međunarodna slava bitno pridonijela srpskoj i jugoslavenskoj politici. «...Ako je on bio potreban srpskoj vladi - pisao je kasnije srpski književnik i povjesničar Milan Kašanin - i ona je bila potrebna njemu. Posred rata, 1915, priređena je u Londonu, u Victoria i Albert Muzeju, kolektivna Meštrovićeva izložba, sa ciljem da zapadnoevropske zemlje obrate pozornost na Srbiju kojoj prijete uništenjem Austro-Ugarska Carevina, i na dramatičnu povijest Južnih Slavena, koji se bore za ujedinjenje. Nije bilo bolje prigode da se Meštrovićevo ime pronese svijetom.» (8452¹⁴⁹).

Ta se shvatljiva idejna i praktična suradnja na obostranu korist, međutim, jednostrano preuveličavala.

Jedni su od njega i njegove umjetnosti pravili isključivo politički mit, čak teatralno uveličavan do neozbiljne patetike. To je najviše dolazilo do izražaja neposredno nakon rata, u pobjedničkoj jugoslavenskoj euforiji koja je često imala više velikosrpski nego jugoslavenski biljeg.

S druge pak strane, hrvatski su pravaši i socijalisti sudili i napadali Meštrovića i njegovu umjetnost isključivo s tog političkog gledišta, koje nije on sam napuhivao, nego oni koji su ga okruživali i koji su se njime koristili u svojim političkim propagandnim ciljevima. Oni su podcjenjivali i nijekali ikakvu Meštrovićevu pozitivnu ulogu u političkoj borbi za stvaranje Jugoslavije.

«Prvo valja znati - pisao je 1974. Miroslav Krleža - da Meštrović u Jugoslavenskom odboru nije mnogo značio. Nije bio nikakav političar, nije znao govoriti, mumljao je. I da se poslije ovoga rata u Jugoslaviju vratio kralj, vratio bi se i Meštrović, jer je za sebe držao da je ravan kraljevima s kojima je i drugovao. Što se pak tiče njegova nacionalizma, prije svega on je bio antikomunist, od početka do kraja svoga života.» (9558²³⁸).

Nešto kasnije ponovio je Krleža Ivanu Katušiću svoj sud o Meštroviću-političaru:

«...što se njegova dljijeta tiče, taj mu talenat nisam nikad osporavao. Kod njega je mene jedino smetala njegova politika. Za taj je posao bio pravi antitalenat, a nimalo nije pametno da se politikom bave ljudi koji o njoj pojma nemaju.» (9558¹⁹⁷; 9595¹⁹⁷).

Meštrovićevo djelovanje na političkoj sceni, naročito u tim presudnim ratnim godinama, kada je bila u pitanju sloboda južnoslavenskih naroda, posebno hrvatske Dalmacije, ipak nije nikada bilo isključivo «političko», a pogotovo ne «diplomatski političko». Od mladosti pa do smrti njegov je nacionalizam uvijek bio prožet više općevjehanskim i humanim idejama, nego radikalnim uskonacionalističkim, poput velikosrpskih ili velikohrvatskih.

«Želio je izraziti osjećaje i težnje ne samo svoga naroda, već one čovječanstva... - pisao je tadašnji njegov politički sudrug književnik Ante Tresić Pavičić. - On ne pripada samo našem narodu, našem vremenu, već svim narodima i svim vremenima.» (3022¹⁰).

A njegov kasniji prijatelj i suborac, književnik Bogdan Radica:

«Nasljedstvo što ga Meštrović ostavlja svome narodu može se sažeti u slijedećem: malen narod stiže značenje i položaj u čovječanskoj zajednici samo ako on to čovječanstvo obogaću-

je duhovnim i intelektualnim vrijednostima što ih je sam stvorio. Sila i moć ne posjeduju snagu koja je čovječanstvu potrebna da preživi.» (9228¹⁰⁶).

Milan Marjanović je Meštrovića okarakterizirao kao «promicatelja i simbola jednog dinamičnog nacionalizma». (3465¹⁰⁹)

Ipak njegov idealistički, a ne praktično-politički shvaćen nacionalizam nije bio izravno učinkovit ni na druge tadašnje srpske ni hrvatske, a ni na inozemne političare.

Zanimljiv je i značajan sud Nikole Stojanovića, srpskog novinara i političara, člana Jugoslavenskog odbora, da je među svim osnivačima *Jugoslavenskog odbora*, Srbima, Hrvatima i Slovencima, jedini Ivan Meštrović bio *integralni Jugoslaven* (3314⁸⁴).

Sam je Meštrović u svojim «političkim» uspomena desetak puta naglasio da nije bio političar («Nisam smatrao da spadam u politiku», «Vi znate da se ja u te stvari ne razumijem», «Ja nisam bio ni za jedan od tih poslova», «Nisam političar, pa niti sam mjerodavan, niti odgovoran», «Nemam političkih kvalifikacija», «Ne želim se baviti politikom», «Ne zanimam se za politiku», «Ne ću ništa da znam o politici», «Bio sam čvrsto odlučio da se ja u ništa ne miješam, nego da se posvetim samo svom umjetničkom poslu»), ipak - kako veli suvremenik tih ratnih zbivanja Milan Marjanović - «Svojim djelima, brojnim izložbama i ličnim vezama, Meštrović je u istinu učinio više za držanje ugleda našega naroda nego tuceti diplomata i legije propagandista, i njegove izložbe, u doba rata, imale su vrijednost velikih bitaka, čak i veću nego što su ju imale mnoge bitke na ratištu.» (3465¹⁰⁹).

Jednako je nakon rata pisao i drugi suvremeni svjedok, srpski pjesnik Milan Ćurčin:

«Kad budu svi podaci izneseni, doznaće svaki naš čovjek kod kuće, koliko je Meštrovićev udjel u našoj pobjedi i što njemu duguje južnoslavenska misao.» (2444⁹⁶).

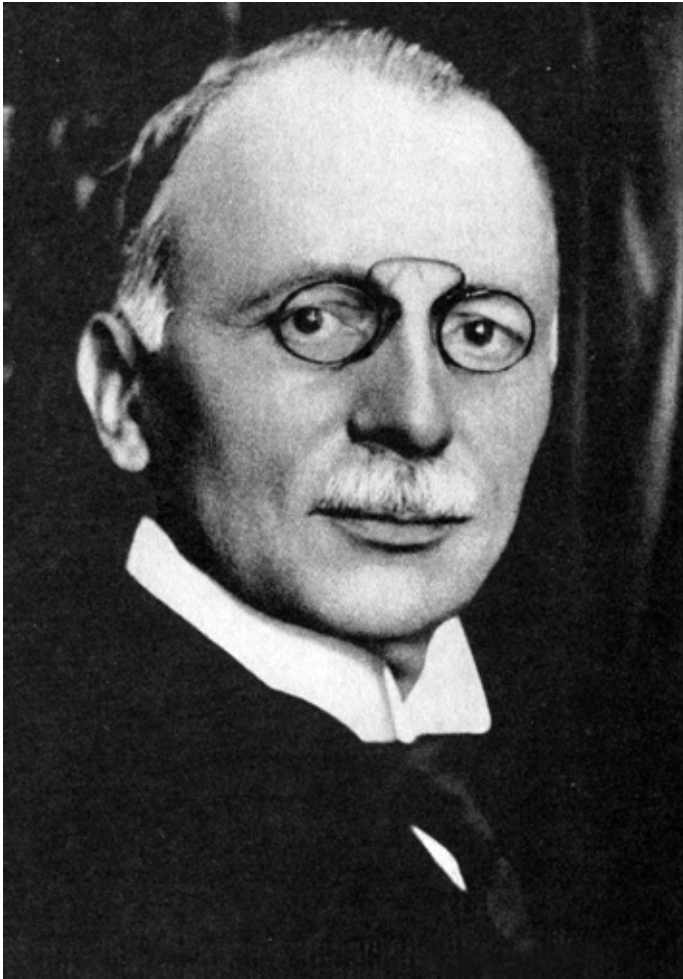
Presudne su za uspješno djelovanje *Jugoslavenskog odbora* - naročito u Rimu i Londonu - bile Meštrovićeve veze s uglednim i istaknutim ličnostima koje je stekao baš na svojim uspješnim izložbama od Beča 1909, preko Rima 1911. i Venecije 1914. do Londona 1915.

«On, Meštrović, umaknuo u pravi čas, pred rat, iz Austrije i došav u Rim - pisao je Milan Marjanović u prvoj monografiji o Meštroviću, objavljenoj 1915. u New Yorku - počeo je prvi, i sa stalnim planom i neumorno, okupljati ostale vidjenije bje-gunce i omladinu i on je veoma mnogo učinio za obrazovanje 'Jugoslavenskog Odbora'. On je u Italiji obilazio brojne svoje znance i poštovatelje Talijane i strane diplomate, upućivao ih u naše prilike, pisao im pisma i plod toga rada je bilo mnogo članaka i knjiga nama u prilog. On je isto radio u Parizu, a onda u Londonu. Njegovo ime u Londonu je postalo ključ koji ne samo njemu, nego i čitavoj našoj narodnoj stvari otvara sva vrata i mnoga srca hladnih Engleza. On je upotrebljavao svaki posjet, svaki ručak, na koji ga danomice pozivali, svaki izlet i sve, da govori o našoj stvari i za nju, da piše pisma, da predobiva najmoćnije ljude.» (3⁴⁷).

*

Govoreći, međutim, o Meštrovićevom mladenačkom oduševljenju u borbi za jugoslavensku ideju, naročito od austrijske okupacije Bosne i Hercegovine 1908. godine, pa do Balkanskih ratova 1912-1913, moramo uočiti i postupno njegovo

Ante Trumbić

razočaranje stvarnim političkim tijekom te borbe, osobito negativnim stavom i djelovanjem nekih proaustrijskih, pro-mađarskih i radikalnih sjeverohrvatskih krugova, ali svakako više sebičnom politikom srpskih nacionalista kojima je velika Srbija bila važnija od velike Jugoslavije. Da nije kritična ratna situacija zahtijevala najodlučnije i beskompromisno nastupanje jugoslavenskih nacionalista, naročito u neposrednoj opasnosti gubitka Dalmacije, Meštrović bi se zacijelo već uoči rata povukao iz političkog djelovanja, kao što je već tada prestao stvarati skulpture *Kosovskog ciklusa* i posvetio se onima humanog, općečovječanskog i religioznog sadržaja.

U jednom prikazu Meštrovićevih izložaba tijekom rata, u ženevskom srpskom almanahu *Prosveta* 1918, izričito se spominju «razočaranja na koja nailazi u politici osjetljiva umjetnička duša» (2243¹⁹²).

Naročito je u vrijeme boravka i rada na fontani Pobjede u Beogradu 1912. i 1913. vidio i onu drugu, tamnu stranu, balkanskog «rodoljublja» i «herojstva».

«Kad je prošao prvi balkanski rat - pisao je 1927. Milan Marjanović obrazlažući taj Meštrovićev umjetnički preokret od junačkog do duhovnog, od nacionalnog do čovječnog - a Marjanović je tada bio najprisniji Meštrovićev prijatelj i intimno ga je poznao - naglo je popustila tenzija inspiracije. Uspjeh je bio tu, Kosovo je oslobođeno. Značenje petstoljetnih simbola sada nije ono koje je bilo. Starom simbolu treba dati drugi - širi

smisao i tendenciju. On je već od početka tu širu bazu imao i nosio u sebi čovječanski, a ne samo nacionalni, smisao njezin. On je Hram zamišljao kao Hram žrtve i ljubavi. Ali tko ga u ono doba razumije? On žive neko vrijeme u Beogradu i vidi - naličje ratovanja i naličje heroizma. U Beogradu ne susreće on samo ranjenike, koji se žrtvovaše, nego i čitavi niz 'junaka' koji, gledani iz bliza i ocjenjeni sa jednog normalnog ljudskog gledišta, prema njihovom načinu borbe i njihovim instinktima, nisu drugo nego brutalne razorne sile, mnogo puta samo elementarne i primitivne, ali mnogo puta svirepo kriminalne, koje se još i hvale svojim krvavim svirepostima.

Poznato je, da je neko vrijeme u tim krugovima bila neka moda uvećavati ili čak izmišljati vlastitu surovost i krvave podvige. I Meštrović je mogao čuti ljude, kako se hvale koliko su ljudi, pa čak i žena, staraca i djece, poklali i kakvim uživanjem pričaju o tome, ma da je, mnogo puta, bilo polovica, ako ne i sve, prosto izmišljena samohvala. On je vidio kako rat nije samo muka i šteta - ta bez muke i štete i rizika ne bi vrijedila žrtva! - nego on razularuje i bestiju u čovjeku i legalizuje i sanktificira ju. On je vidio da je u ratovanju usko isprepleten moralni heroizam sa barbarskim brutalitetom. I on se je zgrozio, ojadio, ogorčio, prepao se je - nas samih, i razularene bestije u nama, koja je, puštena sa lanca izlazila iz podzemlja najprije tu, na tom našem Balkanu, da doskora u još strašnijim formama i dimenzijama izraste do nevidene nemani, koja, hraneći se ambicijama i tradicijama ličnosti i klasa, naroda i rasa, patriotizama i militarizama, poklopi cijelu Evropu. I Meštrović je tada, u prvim počecima ratovanja, naročito za drugog balkanskog rata, predosjećao sve strahote koje su imale još doći, pa kao što je ranije navjestio eru heroizma, koga su također i u punoj mjeri bili puni balkanski ratovi i svjetski rat - tako se je sada za nove simbole novih raspoloženja obratio drugoj inspiraciji svoga djetinjstva: - Bibliji!

Ne više samo narodna pjesma, pjesma jednog naroda, ne više bol i sudbina samo jednog naroda - nego opća ljudska sudbina i epopeja svijeta naroda; ne tragedija naroda, nego ljudstva; ne tragedija čovjeka već bogočovjeka, - to postaje, od sada, inspiracijom Meštrovićevom. Pobijanje zla učinjenog vlastitom narodu proširuje se u pobijanje zla uopće koje čovjek čovjeku čini. Na mjesto fizičke patnje dolazi duševna, na mjesto fizičkog heroizma dolazi duhovni heroizam.» (3468³³⁸⁻³³⁹)

A nakon razočaranja u Balkanskim ratovima slijedila su daljnja razočaranja tijekom Svjetskog rata, ne više u barbarским vojnicima nego u balkanskim političarima, čak i u samom *Jugoslavenskom odboru*.

Mnogo kasnije pisao je Meštrović Bogdanu Radici, ne želeći politički sudjelovati u aktivnostima hrvatske emigracije u Americi nakon Drugog svjetskog rata:

«Što se mene tiče, ja više neću niukakve 'J. O' (*Jugoslavenske odbore*), a ni u filijale. Prvi put sam ušao sa svim srcem i u najboljoj vjeri, ali sam to skupo platio, grizući se dvadeset godina.» (9229²⁰³).

Hrvatsko-srpsko pitanje nije se do Prvog svjetskog rata, do djelatnosti *Jugoslavenskog odbora*, predstavljalo kao u biti kritično. Hrvatska je bila u jednoj državi, Srbija u drugoj i međusobni odnosi bili su više kulturni i idejno-patriotski nego stvarni. Preludij tog pitanja osjetio se tek u povodu svojatanja Bosne i Hercegovine, što je Beč riješio jednim potezom: njezinom okupacijom.

Prema popisu iz 1900. godine omjer stanovništva u Dalmaciji bio je 82,6% Hrvata, 16,22% Srba i 2,01% Talijana. Tada je, 1901. i 1902, i politička borba stavova u odnosu na prečanske Srbe tolerantnih narodnjaka i radikalnih starčevićanaca ublažena međusobnim sporazumima hrvatskog i srpskog stanovništva.

Sve do devetnaestoga stoljeća nema nekog nastojanja političkog ujedinjavanja Hrvata i Srba. Čak ni sami Srbi-pravoslavci u hrvatskoj Vojnoj krajini nisu pokazivali nikakve želje da bi se ujedinili s braćom u Kraljevini Srbiji. Jugoslavenstvo je tada bilo tek kulturološki, a ne politički pojam. Tako već Ivan Kukuljević sredinom devetnaestog stoljeća obrađuje i objavljuje *Slovník umjetnikah jugoslavenskih*, a J. J. Strossmayer osniva *Jugoslavensku akademiju* u Zagrebu. Strossmayerov credo bio je, kako ga je objasnio kiparu Ivanu Rendiću: «Hrvat, dakle Jugoslaven.» (7858⁴⁷).

I u narodnoj stranci, sljedbenika Strossmayerove jugoslavenske ideje, bila su različita stajališta u vezi s mogućim političkim ujedinjavanjem sa Srbijom. Jedni su predlagali da se oba naroda sjedine kao Srbo-Hrvati; drugi su smatrali da su Srbi i Hrvati dva plemena istog naroda, pa bi i jedni i drugi morali slobodno odlučiti kako će se zvati; treći, rijetki, smatrali su (u skladu sa Šafařikovim i Vukovim shvaćanjem) da su i Hrvati «Slavosrbi», a to je bilo i mišljenje većine Srba u Hrvatskoj.

O tim je problemima još uoči Svjetskog rata, 1913, pisao britanski publicist i političar Robert William Seton-Watson, koji je i o Meštroviću višekrat pisao, a zatim 1915. i 1916, najčešće pod pseudonimom Scotus Viator. On u početku nije podržavao srpsko-hrvatsko jedinstvo, smatrajući da će Hrvatima

štetiti takvo priključivanje istočnoj kulturi. Kasnije je, međutim, postao veliki zalagatelj i propagator južnoslavenskog ujedinjenja.¹⁰⁰

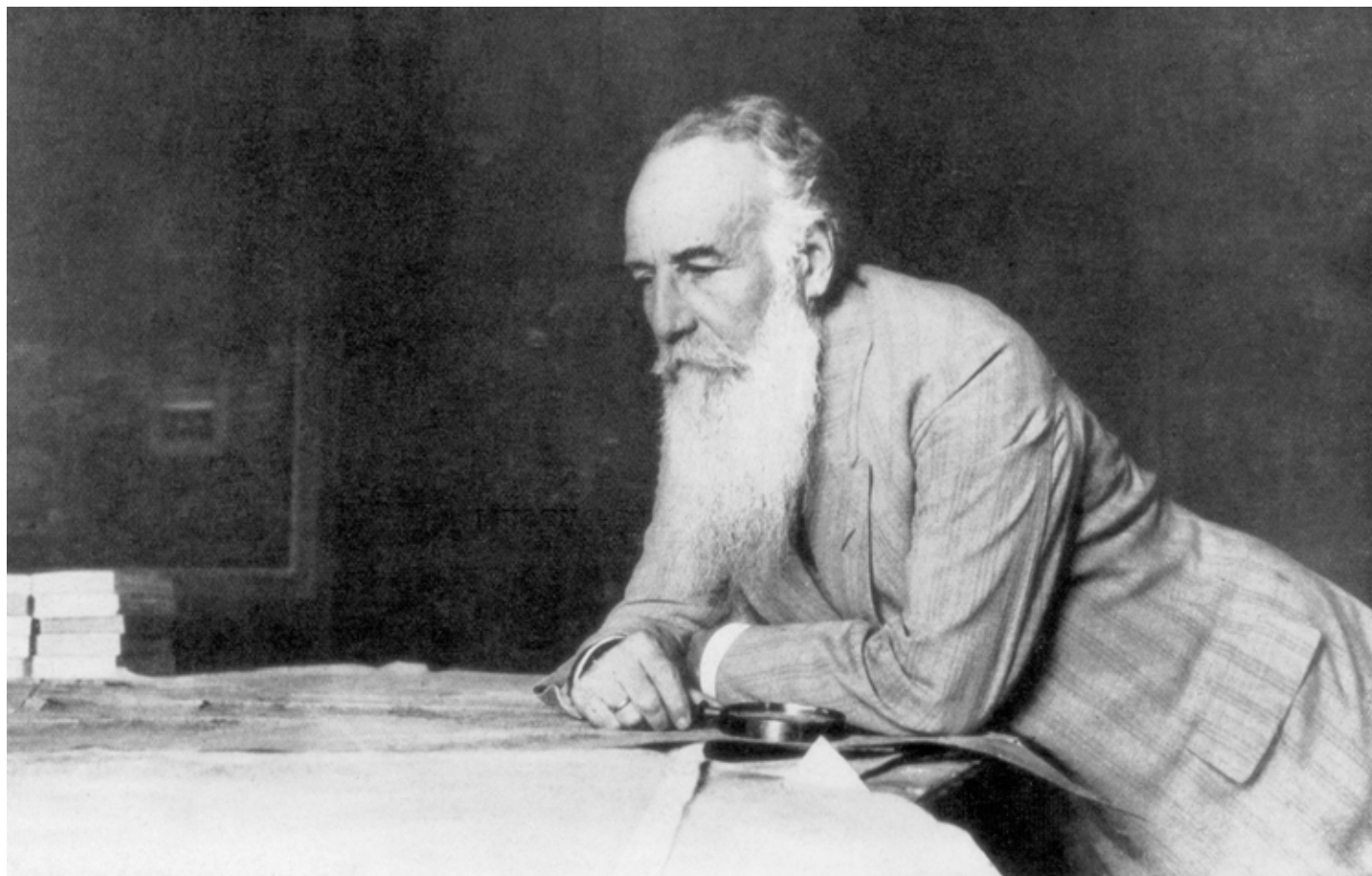
«Bilo je takvo vrijeme - pisao je kasnije Meštrović - da ja i moja generacija nismo vidjeli tako stroge granice između srpstva i hrvatstva kao što ih vidi današnja». (7141²⁴).

A da su razlike u mišljenjima i političkim pretenzijama itekako postojale svjedoče i kasnija tumačenja tih prilika, poput one srpskog emigrantskog pamfletiste Meštrovića Branka Miljuša 1959. god., koji je tvrdio «da su sve četiri savezničke države bile saglasne u tome da Srbija može računati na cijelu Bosnu i Hercegovinu, Srijem, Bačku, Split i Dubrovnik s nekoliko otoka...» Sa zaključkom: «I da nije ostvarena država Srba, Hrvata i Slovenaca, na karti Evrope poslije 1918. godine bila bi ucrtana onakva Hrvatska od koje je strahovao Fran Supilo, a ne ona koju je s toliko perfidnosti i šovinističke imaginacije opisao Ivan Meštrović. Pokraj nje stajala bi Srbija od Kupe do Đevđelije, od Drave i Subotice do Splita, Dubrovnika i Ulcinja.» (91⁴⁰)

Isti Branko Miljuš, da bi hrvatske članove *Jugoslavenskog odbora* prikazao tek kao eksponate Srbije, koja ih je u ratnim godinama u inozemstvu izdržavala i plaćala, navodi kako su svi oni tada od srpske vlade dobivali novčanu pomoć, blateći tako i izrazito nepodmitljive hrvatske političare kakvi su bili Supilo i Trumbić (91¹⁰⁸⁻¹⁰⁹).

Međutim, sam Meštrović svjedoči o tome.

«Istovremeno nam je (Pašić) stavio na znanje da je Srpska Vlada spremna da nam dade svaku materijalnu pomoć, kako

Milenko Vesnić

za naš život u emigraciji, tako i za propagandu. Mi smo ovo međusobno raspravljali i došli do zaključka da ne smijemo primiti ničiju materijalnu pomoć za našu akciju, pa čak ni od same Srbije, da nam se ne bi predbacilo da je naša akcija od nekog poručena. Umjesto toga smo odlučili, da se obratimo na hrvatske iseljenike u obim Amerikama, a poglavito u Chileu, gdje je živjela nešto znatnija kolonija Hrvata.» (6768^{IX}).

*

Dok je Ivan Meštrović 1913. bio u Beogradu, stigao je srpski predsjednik Vlade Nikola Pašić iz Moskve gdje je, uoči već naslućivanoga rata, pregovarao s Rusima. «Šta je Pašić i kakav je program plasirao kod Rusa - piše Meštrović u *Uspomenama* - to mi nismo znali, ali vjerojatno što maksimalniji, i to očito u smislu povećanja Srbije.» (429³⁹) Meštrović je ipak uspio doznati da bi Rusi bili voljni, pobijede li saveznici u budućem ratu, Srbiji i Crnoj Gori ustupiti i dobar dio Hrvatske, pogotovo u Dalmaciji (429³⁹; 6768^{VIII}).

Sarajevski se atentat dogodio 28. lipnja 1914. Austro-Ugarska je podnijela ultimatum Kraljevini Srbiji 23. srpnja, a 28. srpnja objavila joj je rat. Tako je započeo Prvi svjetski rat.

Trumbić ni nakon sarajevskog atentata nije vjerovao da će doći do rata, ali je Meštrović od samog Pašića doznao da je rat neizbježan, pa je uoči izbijanja rata iz Venecije, gdje je imao izložbu, upozorio Trumbića i ostale istaknutije hrvatske političare da emigriraju jer ih austro-ugarske vlasti namjeravaju uhititi (2983⁸⁻⁹).

Od svojih rimskih poznanika Meštrović je doznao da postoji jedan plan talijanskih dobrovoljaca za napad na Dalmaciju da bi se izazvalo talijansko sudjelovanje u ratu i izolirala au-

strijska ratna mornarica u Kotorskom zaljevu. Stoga Meštrović upozorava svoje političke istomišljenike da je «Dalmacija u opasnosti» i poziva ih u Rim da se zajedno diplomatski suprotstave tome planu. Saveznici su pak bili voljni učiniti velike teritorijalne ustupke Italiji da bi je privolili da se pridruži Antanti.

Meštrović je želio da se saveznici obavijeste da će se u tom slučaju južnoslavenski narodi suprotstaviti borbom.

«Čuo sam - piše u *Uspomenama* - da se Trumbić i Supilo nalaze u Veneciji. Trumbiću sam bio pisao, čim sam čuo da je tamo, da dođe u Rim, nu on to nije uradio. Sad sam pisao njemu i Supilu, da je potrebno da dođu, što su oni i učinili. Kad su saznali za ruske osnove, bili su obojica izvan sebe, te smo se počeli dogovarati, što bi se moglo učiniti. Sastavili smo jedan memorandum, u kojem je ukratko iznesen cijeli jugoslavenski problem, čije se rješenje neće postići, dok ne bude uništena Habsburška monarhija, što žele i očekuju svi narodi, od kojih je složena, osim Nijemaca i Mađara. Da bi se postigao taj cilj, treba da saveznici sve te narode pozovu, da doprinesu sve što mogu tome cilju; a da bi se narodi odazvali, treba da im se obeća, da će biti slobodni svaki na svome i u svojim etnografskim granicama. Naprotiv, budu li ti narodi predmetom diplomatske trgovine, to će Monarhiju učvrstiti na frontama. Spomenuto je jasno, da bi taj slučaj bio s našim narodom, ako bi se istočne pokrajine Jadrana obećale Italiji. Memorandum smo odnijeli francuskom, ruskom i engleskom poslaniku u rujnu 1914.»

Francuski poslanik ih je primio ljubazno ali suzdržano; engleski srdačno i susretljivo; ruski srdačno ali zbunjeno, ne obećavajući ništa.

«Sadržaj memoranduma smo zatim dali i srpskom otpravniku poslova (Ljubi Mihajloviću) i on ga je dostavio Pašiću, koji je dao znati da je zadovoljan i pun nade» (429⁴¹⁻⁴³; 2983^{13, 15}).

«...Pašić je naše namjere svesrdno pozdravio i sokolio nas - sjeća se nadalje Meštrović u predgovoru Smith-Paveličeve knjige o Trumbiću - ali nas je upozorio da ne upotrebljavamo za narod ime 'Jugoslaveni', ni za idealiziranu zemlju 'Jugoslavija', kao što smo učinili u memorandumu predanom francuskom, engleskom i ruskom ambasadoru u Rimu, jer da to ne bi bilo po volji Rusije, na pomoć koje moramo u prvom redu računati. Savjetovao nam je nadalje, da naša propaganda za početak mora biti što diskretnija da ne bi ozlojedili Italiju i smetali Saveznicima u njihovu nastojanju da je predobiju na svoju stranu. Ako želimo da osnujemo neki odbor, koji bi javno istupio u Francuskoj ili drugdje, onda je podesnije, da ga nazovemo 'Hrvatski Odbor'... Za naziv odbora ostali smo pri svojoj prvoj odluci s motivacijom da je uputnije, da svi iz Austro-Ugarske nastupamo po istim imenom i s istim ciljem. Gospodin Pašić je to prepustio našem nahođenju, ali su u prepisci izbile prve razlike u shvaćanju, kako bi se buduća zajednica imala obrazovati. Tu su počele Trumbićeve, i nas ostalih, prve brige o Pašićevim konačnim namjerama i bojazan ne će li Srbija pod pritiskom većih i jačih suziti svoj program da budu zadovoljene samo uže srpske težnje. Mi smo tu pomisao od sebe odbijali, iako su nam shvaćanje i držanje srbijanske emigracije, pa i nekih diplomata, davali razloge da to ne isključujemo.» (6768^{VIII-IX}).

I Ante Smith Pavelić je o tome pisao:

«Sumnje u Pašića i njegovu politiku pojavile su se kod Trumbića i njegovih prijatelja već prilikom sastanka u Firenci, u prosincu 1914. Iz razgovora sa Stojanovićem i Vasiljevićem, a pogotovo iz Pašićeve poruke da on ne želi stvaranje Jugo-

slavenskog nego Hrvatskog Odbora, Trumbić je odmah uvidio da Pašić smatra da se ujedinjenje Južnih Slavena mora izvršiti pod političkim vodstvom Srbije, koja, zbog svoje političke i vojne uloge, mora biti osovina njegove kristalizacije. Iz jednog Supilovog pisma Meštroviću, od 26. lipnja 1916, vidi se da je Trumbić već krajem 1914. razgovarajući 'sa srpskim diplomatima i drugim njihovim političarima te po informacijama, koje su donosili neki naši ljudi ili drugi njemu i Meštroviću, došao do uvjerenja, da Srbi ovu stvar jedinstva i ujedinjenja shvaćaju sasvim jednostrano, ekskluzivistički, tako da po njihovim kriterijima to za naš hrvatski, zapadni, dio ne bi bilo nikakvo oslobođenje, nego jedno novo osvajanje, u kome će se osjećati zarobljenima u srpsko-ortodoksnom ekskluzivizmu.

Ovakvo shvaćanje južnoslavenskog ujedinjenja nije odgovaralo pogledima Trumbića i Supila. Stanovište ovih prvaka jugoslavenske emigracije izbija jasno iz protesta radi diobe Dalmacije, 'kolijevke Hrvatsva', koji je, 27. svibnja 1915, Supilo uputio Sazonovu (ruskom ministru vanjskih poslova). Raspravljajući taj konkretni slučaj na način koji je bio oprečan ruskom i srpskom gledištu Supilo je utvrdio da 'Srbija nema prava na toj jadranskoj obali (Dalmaciji), koja je hrvatska po stanovništvu i osjećaju. Ali mi Hrvati imamo pravo', nastavio je, 'da se pozivljemo na pravdu, da ne budemo žrtvovani ugušeni i podijeljeni. Mi imamo vjekovnu kulturu i snažnu nacionalnu svijest, a kako obrazujemo zajedno sa Srbima jednu potpuno etničku i jezičnu jedinicu, tražimo da budemo ujedinjeni sa Srbima. Samo na osnovi te naše hrvatske nacionalne volje, slivene u misao nacionalnog jedinstva, ima Srbija sva moralna, nacionalna i politička prava na Dalmaciju, dok Italija nema nikakva. Prema tome Srbija ne traži koncesiju na Jadranu, već mi jadranski Slaveni tražimo u Srbiji našu slobodu.' Ovakvo gledište bilo je poznato i Trubeckom koji je u jednom brzojavu javio, da 'Dalmatinci baš kao i Hrvati ne stoje na bazi davanja povlastica Srbiji, nego na zahtjevu da se udovolji nacionalnom principu, što više odgovara raspoloženju javnosti u Engleskoj i Francuskoj...

Duboka razlika između pogleda jugoslavenskih predstavnika i srpskih vladinih krugova u problemu ujedinjenja Južnih Slavena dolazila je, po mišljenju Trumbića i Supila, zbog utjecaja carsko-ruske politike na Pašića i pravoslavnog ekskluzivizma kao osnove te politike." (6768⁵⁶⁻⁵⁷).

Prema kasnijem pisanju R. W. Seton-Watsona (*Kako je postala Jugoslavija*) prvih devet mjeseci rata među hrvatskom i srpskom emigracijom vladao je kaos, sve do okupacije Srbije. Zatim je osnovan *Jugoslavenski odbor*, ali istaknutije političke djelatnosti ipak nije bilo, sve do ruske revolucije 1917. i pada carske Rusije koja je podgrijavała ambicije Srbije (3312⁷¹⁻⁷²).

O samom osnutku *Jugoslavenskog odbora* različiti su podaci. Emigranti su pristizali u Rim, samostalno ili na pozive Meštrovića, Trumbića i Supila, koji su vodili glavnu riječ. Sastajali su se u rimskoj kavani *La Tour* i nastojali naći neka rješenja za djelovanje. Neposrednija opasnost od talijanske okupacije Dalmacije okupila je prvenstveno Hrvate, pa je donekle bilo zapostavljeno glavno pitanje oslobođenja i ujedinjenja južnoslavenskih naroda. U salonu srpskog poslanstva u Rimu emigranti su predlagali osnutak *Jugoslavenskog odbora* koji bi pred saveznicima zastupao interese buduće južnoslavenske države. Pravnik i publicist Ljubo Leontić, član kasnijeg *Odbora*, veli da je on dao prijedlog za osnutak *Jugoslavenskog odbora* (6916¹⁹). Prema pisanju Milana Marjanovića, aktivnog sudionika tih zbivanja, Meštrović je došavši u Rim prvi počeo

Frano Supilo

okupljati članove budućega *Odbora* (3⁴⁷). Međutim, glavni političar emigrant, Ante Trumbić nije tada pristao na osnutak Jugoslavenskog odbora, pogotovo ne bez predstavnika iz Hrvatske, Istre i Slovenije, stoga što se još nije moglo računati na pad Austro-Ugarske Monarhije, a i zbog različitih stajališta službenih srpskih krugova i hrvatske emigracije.

Zbog pojačane propagande talijanskih iredentista za Dalmaciju, hrvatski su emigranti u Rimu požurivali osnivanje odbora koji bi se borio za njihove interese. Stoga je od 22-25. studenoga u Firenci održan sastanak predstavnika srpske Vlade Nikole Stojanovića (kasnije člana *Jugoslavenskog odbora*) i Trumbića i Supila. Tu su usuglašeni osnovni stavovi i odlučeno je osnivanje Odbora sa zadacima: a) "pomoći ostvarenje jedinstvene jugoslavenske (eventualno srpsko-hrvatske) države, informiranjem mjerodavnih krugova i čublicističkom akcijom; b) izraditi prijedloge za državnu organizaciju, koju treba primijeniti nakon okupacije Srpske vojske, i predati ih svojevremeno Srpskoj vladi". Sjedište Odbora bit će u Londonu, a sredstva za njegov rad prikupljat će se dobrovoljnim prilozima, uglavnom među jugoslavenskim iseljenicima u Americi. Ubrzanje osnutka *Odbora* izazvale su vijesti da Beč priprema prijedlog trijalističke organizacije Monarhije (9623 a¹¹⁸⁻¹¹⁹).

Međutim, Nikola Pašić i srpska Vlada igrali su dvostruku politiku dogovarajući se u isto vrijeme s Talijanima, među kojima je iredenta, s D'Annunzijem na čelu, postajala sve glasnija i sve zahtjevnija u odnosu na naše krajeve. Ljuba Jovanović, tadašnji srpski ministar unutarnjih poslova jednom je, prema Meštrovićevoj izjavi, rekao:

"Bosnu i Hercegovinu i Boku i Dubrovnik da nam je dobiti, ostalo primorje će uzeti Talijani, a Hrvatska će ostati Mađarima." (429⁴⁹).

Budući da je Italija sve više sumnjičila hrvatske političare zbog njihovih ciljeva koji njoj nisu odgovarali, preselili su oni svoju djelatnost u Pariz. Kada su Velika Britanija, Francuska i Rusija 26. travnja 1915. potpisale s Italijom tajni ugovor, *Londonski pakt*, prema kojemu bi poslije pobjede Antante Italija dobila Istru i dalmatinsku obalu do rta Planke, zajedno sa Zadrom i Šibenikom, a Srbija ostalu Dalmaciju od rta Planke do crnogorske granice s otocima, 30. travnja je hitno konstituiran u Parizu *Jugoslavenski odbor*. Članovi su bili: dr. Ante Trumbić, predsjednik, dr. Ivo De Giulli, dr. Julije Gazzari, dr. Gustav Gregorin, dr. Hinko Hinković, Milan Marjanović, Ivan Meštrović, dr. Miće Mičić, dr. Fran Potočnjak, dr. Nikola Stojanović, Frano Supilo, dr. Dinko Trinajstić, Dušan Vasiljević, dr. Bogumil Vošnjak i dr. Niko Županić. Zatim im se pridružio Ćiro Kamenarović, a od američkih Hrvata dr. Ante Biankini i don Niko Gršković i Srba Mihajlo Pupin.

Izaslanstvo *Odbora* je nato posjetilo francuskog ministra vanjskih poslova Théophile Delcasséa. U izaslanstvu su bili Trumbić, Meštrović, Hinković, De Giulli, Županić i srpski poslanik Vesnić.

Novoosnovanom odboru osobito je bio veoma sklon ruski poslanik u Parizu, Aleksandar Petrović Izvoljski, koji je poznao Meštrovićeva djela i nagovarao ga da priredi izložbu u Parizu, kao što je tada bila u Londonu (2983⁷³⁻⁷⁹; 7613).

“Veliki udarac i razočaranje za nas nastupili su - veli Meštrović u predgovoru monografije o Trumbiću - kad je Supilo u Foreign Office otkrio Pašičev memorandum upućen Ministru Vanjskih Djela Sir Edward Grey-u, u kome traži da Saveznici priznaju Srbiji za njezine žrtve sve oblasti u austro-ugarskoj Monarhiji dokle imade srpskih manastira, te južni dio Dalmacije koji nije obećan Italiji Londonskim Paktom. Ovom memorandumu bila je priložena i jedna zemljopisna karta, gdje su granice te Pašičeve Srbije sizale sve do Bjelovara i indirektno priznavale Italiji sjevernu Dalmaciju i otoke, kako je bilo predviđeno u Londonskom ugovoru 1915, kao i odvajanje male i okljaštrene Hrvatske, kojoj je sudbina ostajala neizvjestna.

Supilo je iza ovog otkrića, kojemu je izvor ostao tajnom, tražio od Jugoslavenskog Odbora da energično zatraži od Srpske Vlade precizan i obvezatan program, kako treba da se obrazuje buduća zajednička država koja bi bila čisto nova tvorevina s karakterom svih triju njenih sastavnih dijelova, Srbije, Hrvatske i Slovenije, a ne proširena Srbija. Ne dobivši većinu glasova za svoj prijedlog u pitanju ultimativne predstavlke Srpskoj Vladi, Supilo je istupio iz Odbora i najavio da će se makar sam boriti protiv komadanja Hrvatske. Trumbić je s drhtavim glasom primio do znanja Supilovu ostavku makar mu se je srce trgalo znajući da je Supilo u pravu. S velikom je mukom progutao činjenicu, da su druge namjere i cilj Srpske Vlade od onog za čim ide Jugoslavenski odbor, ali je i nadalje ulagao svu energiju i vještinu da se Jugoslavenski Odbor održi kao cjelina i ostane pri svom programu tvrdeći da će doći vrijeme, kad će ga i Srpska Vlada usvojiti.

Supilo je nakon toga predložio da hrvatski članovi Jugoslavenskog odbora prekinu s tim odborom i sa srpskom vladom i da osnuju hrvatski odbor koji će pred saveznike iznijeti hrvatsko pitanje, ali je Trumbić taj prijedlog odbio (9623¹³²).

Iza kako je Pašić na svoj memorandum Grey-u o nagradi za Srbijine žrtve dobio od Britanskog Ministra Vanjskih Djela odgovor da on ne može da prihvati načelo ‘nagrade za žrtve’, nego da drži, da cijeli jugoslavenski problem treba gledati i riješavati kao cjelinu, postali su odnosi između Srpske Vlade i

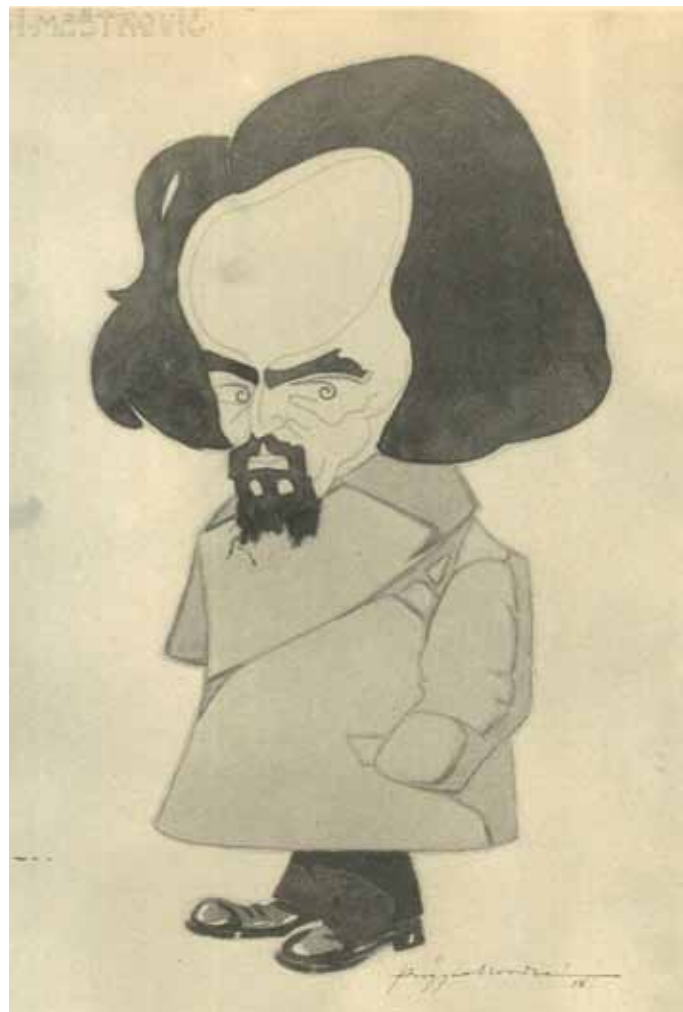
Jugoslavenskog odbora skladniji, iako su izbijala i nadalje dva različita shvaćanja.” (6768^{IX-X}).

Iako sklonija *Jugoslavenskom odboru* od talijanske i francuske Vlade, britanska se Vlada ipak ograđivala, ne očekujući da će taj rat omogućiti oslobođenje južnoslavenskih naroda. Međutim, Meštrovićeva velika i reprezentativna izložba u Victoria and Albert Museumu, priređena podrškom njegovih engleskih prijatelja i štovatelja, najviše je pridonijela usmjerenju britanske javnosti, pa i diplomacije, u korist ciljeva *Jugoslavenskog odbora*, koji je otada djelovao u Londonu.

Milada Paulová, u monografiji *Jugoslavenskog odbora*, pisala je o tome:

“Dne 23. lipnja 1915. otvorena je u Londonu Meštrovićeva izložba, izazvavši u engleskoj umjetničkoj javnosti dubok dojam. Po njoj su narodna slavenska ideja i političke jugoslavenske težnje prodrle u najviše krugove i literarno-estetska središta u Londonu. Izložbu je otvorio snažnim govorom lord Robert Cecil, naglasivši, da ovaj rat ima i to opravdanje, što će narodu, koji je dao Meštrovića, omogućiti da stvori nove kulturne tekovine čovječanstva. Kritika je morala osim toga da istakne narodni značaj Meštrovićeva rada i ideje Srpstva i Kosova, jer su one s neumrlim njegovim tvorevinama nerazdjeljivo vezane. Meštrović je tu izvršio krasno djelo. Stručna engleska kritika nije se u dubljini duše uvijek slagala s time, da pravi umjetnik stavlja svoju veliku umjetnost u službu politike i propagande. Ali Meštrović je znao, da je sudbina slaboga, kakovim se na evropskoj areni našao i mali jugoslavenski narod, u tome, da daje od svoga i ondje, gdje se Britanac mogao zatvoriti u sebe i ograditi gordom nepristupačnošću. Torso Strahinića bana po-

Andeo Uvodić – Meštrović, oko 1914.

klonio je Meštrović srpskoj vladi da ga ona daruje muzeju kao zahvalu za prostorije. Torso je smješten na odličnom mjestu u istom muzeju 'Victoria and Albert Museum'. Meštrović je prvi i jedini živeći umjetnik, koji je priredio izložbu u tom muzeju, što je ponos i slava Engleske." (2983⁹²).

Član *Jugoslavenskog odbora* Ivan Gmajner pisao je neposredno nakon rata o tome:

"Dr. Trumbić se u to vratio iz Srbije u Rim, a odanle je pošao u London, gdje je Meštroviću uspelo prirediti izložbu, nad kojom su preuzeli pokroviteljstvo najviši krugovi Engleske i koja je u Engleskoj pobudila najozbiljniji interes za naš narod. Tad nas se nije nigdje ni poznavalo. Ni o Srbiji se nije znalo mnogo prije njezinih pobjeda i patnja, a o Hrvatima i Slovencima, pa o Jugoslavenstvu baš ništa. Sve je to saznanje u inostranstvu trebalo dakle snova graditi, pa je zato to sve išlo vrlo mučno. Tražilo se veze na sve strane, ali ih se dobivalo vrlo teško. Mnoga su se vrata otvorila tek Meštroviću ili preko njega, jer se jedino pred njim kao priznatim umjetnikom smatralo nekulturnim zatvoriti ih..." (2425).

O toj presudnoj Meštrovićevoj ulozi o nezainteresiranim, ili čak odbojnim, Englezima svjedoči najbolje engleski publicist i povjesničar Robert William Seton-Watson, vjerojatno glavni propagator ne samo Meštrovićeve umjetnosti, nego i jugoslavenske ideje:

"Što se tiče britanske šire javnosti, njoj je Srbija bila potpuno nepoznata, osim kao pozornica na kojoj se odigralo, jedanaest godina ranije, jedno neobično divljački izvedeno političko ubojstvo (kralja Milana i Drage Obrenović, D. K.); pa nije stoga bilo čudno što je svijet sumnjičavo slušao kad se o njoj ponovno počelo govoriti u vezi s jednim novim ubojstvom (princa Ferdinanda u Sarajevu, D. K.)..."

Tako se može reći, da su se oni koji su se u Velikoj Britaniji ozbiljno zanimali za jugoslavenski problem, za prvih šest mjeseci Rata, mogli izbrojiti na prste jedne ruke, dok je, na drugoj strani, jedva šaka Srba bila ikada u dodiru s engleskim političkim, književnim i društvenim životom. Potkraj ljeta i početkom jeseni, međutim, izazvao je junački i uspješni otpor Srbije protiv austrijske navale veliko oduševljenje u Engleskoj... Tako smo za dugo vremena jedina tri djelatna branitelja jugoslavenskog programa u Velikoj Britaniji bili G. Steed, Sir Arthur Evans i ja sâm i naši naponi da obavijestimo svijet nisu bili laki, iako se s vremenom pokazalo da su događaji na našoj strani. Nepotrebno je isticati, koliko nam je vrijedio položaj Steeda, kao urednika za vanjske poslove 'Timesa', dok je opet Sir Arthur u širokim akademskim krugovima uživao glas kao otkrivač Knososa... Naš krajnji cilj bio je, dabome, postignuće jugoslavenskog jedinstva, pod vodstvom Srbije kao Pijemonta, ali na osnovi apsolutne jednakosti za sve...

Naš idući zadatak sastojao se u tome... da branimo jugoslavenska prava nasuprot Italije, odnosno da nastojimo spriječiti da se unesu u bilo kakav sporazum između nje i Saveznika točke koje bi se odnosile na Dalmaciju i Rijeku. Kad nam ovo posljednje nije pošlo za rukom (Londonskim ugovorom 1915, D. K.), mi smo sav naš napor posvetili dobrotvornom radu oko Srpskog Potpornog Fonda i sličnih ustanova, dok smo u isto vrijeme stvarno bodrili Jugoslavenski Odbor, koji se nalazio između Scile i neinteligentnog srpskog šovinizma - kako ga je predstavljao g. Bošković - i Haribde talijanske klevetničke propagande. S pomoću Meštrovićeve izložbe pokušali smo dokazati sposobnost Jugoslavena za kulturni rad, i ujedno solidarnost između Dalmacije i Srbije. U isti mah morali smo suzbijati

sklonosti g. Pašića i ruskih konzervativaca za stvaranje jedne čisto pravoslavne države, koja bi Hrvate i Slovence ostavila njihovoj sudbini...

Francuzi su bolje poznavali položaj na Balkanu nego Britanci i pomagali su Srbiji u pogledu municije. Ipak, ključ situacije bio je u Londonu gdje je trebalo savladati suzdržljivost, neznanje i ravnodušnost.» (3312⁷⁷⁻⁸²).

O političkom značaju Meštrovićevih izložaba u ratnim godinama svjedočio je 1920. i tada mladi hrvatski pjesnik Gustav Krklec:

«Izložbe njegovih skulptura govore svijetu o nama. Pjevaju našu herojsku epopeju, pjevaju pjesmu naših bolova i nadaanja, pjesmu naše čežnje za oslobođenjem, pjesmu okovanog galeota Jugoslavenstva. O Jugoslavija, kakvu smo je onda nosili u srcima!» (2456⁶⁶⁸).

Krajem ljeta 1915. uspostavili su hrvatski emigranti u Londonu vezu s domovinom. Ta je veza održavana posredstvom Meštrovićeve prijateljice književnice Adele Milčinović. Ušivene u suncobranu donijela je dru. Lorkoviću i Mili Starčeviću iz Rima poruke Meštrovića, Trumbića i poslanika Mihajlovića (5416⁴⁵⁹).

Krleža je to svojim oštrim jezikom prokomentirao da je «A. M. otputovala kao kurir jedne grupe masona da uspostavi vezu sa Meštrovićem u Rimu» (8597¹⁰³).

U rješavanju samih političkih pitanja Meštrović nije u *Jugoslavenskom odboru* bio toliko djelatatan koliko Supilo i Trumbić, ali je u odnosima s inozemnim predstavnicima i uglednicima on bio djelotvorniji kao opće poznata i cijenjena osoba. Osim toga, njegova je uloga u *Odboru* bila vrlo značajna u usklađivanju nesuglasica i smirivanju srpskih, hrvatskih i «jugoslavenskih» težnja pojedinih članova, naročito nakon razmimoilaženja Supila i Trumbića, a posebno između srpskih i hrvatskih članova. Jedan od sudionika tih zbivanja, srpski povjesničar Pero Slijepčević pisao je kasnije:

«Hrvat po rodu, on je po inspiraciji i po mentalitetu bio isto toliko i Srbin, ili bolje reći on mi je onih dana izgledao kao idealan tip onog novog Jugoslavena koga smo propovijedali i među sobom priželjkivali. U sto prilika, on je stvarno među svojim saradnicima od tri naša plemena bio kopča u nesuglasicama, objašnjenje u razlikama shvaćanja. Više no jedan put govorili smo o teškoćama na koje se nailazi s novom ideologijom kod starijih političara i naših ljudi uopće s ove i s one strane.

Jest, ugodni to bijahu razgovori! Zamislite još kakvo ono bijaše vrijeme, kao da je izatkano sve od velikih i divnih oduševljenja. Svaki dan jedan svečani dan, svaka vijest slava ili strahota.» (4880³⁶).

I Vladko Maček je u svojim *Memoarima* istaknuo važnu Meštrovićevu ulogu u vrijeme Prvog svjetskog rata:

"Naravno da zato tzv. *Jugoslavenskom odboru*, koji je bio formiran u emigraciji odmah na početku rata, nije bio lagan položaj. Vodeće ličnosti u tom odboru bili su Ivan Meštrović, kipar, koji je već u ono vrijeme kao umjetnik bio stekao svjetski glas; nadalje dr. Ante Trumbić i Fran Supilo, sva trojica Hrvati iz Dalmacije. Taj Jugoslavenski odbor stajao je od prvog časa, oprečno mišljenju Stjepana Radića, na stanovištu da se Austro-Ugarska ima rastepsti, a sve južnoslavenske zemlje monarhije sjediniti s Kraljevinom Srbijom. Takvo je onda bilo mišljenje znatnog dijela hrvatske inteligencije." (10.309a⁴⁹).

Osim što je tijekom rata Meštrović u tisku objašnjavao ideju svog *Vidovdanskog hrama*, rijetko se javljao političkim tekstovima. Politički je karakter imao njegov govor u povodu otvorenja izložbe u Leedsu 1915, zatim poruka Jugoslavenima u Americi 1916, ali je temperamentno progovorio o suvremenim političkim zbivanjima kada su austro-ugarska, njemačka i bugarska vojska u listopadu 1915. napale Srbiju objavivši u jednim engleskim novinama opširan, više patriotski nego politički članak, želeći svojim međunarodnim ugledom pridonijeti općoj stvari:

“Ne osjećam se ni zvanim ni sposobnim da vam govorim o politici, niti vi to, nadam se, od mene tražite. Ja mogu da vam kažem samo ono, što jedan čovjek moje rase osjeća u ovim strahovitim časovima, u kojima se nalazi Srbija, koja je uzela na sebe zadatak da cijelo naše jugoslavensko pleme oslobodi iz teškoga ropstva i duge muke i da omogući ujedinjenje njegovo.

Vi kažete: Jadna Srbija, te se čudite, kad se ja na taj vaš iskreni i saučesni poklik s m j e š k a m . Jest, svaki će pravedan čovjek imati vas osjećaj za Srbiju u ovome času, za onu Srbiju, koja je sve, što je imala, stavila na kocku i borila se toliko i žrtvovala se do kraja, a da nije unaprijed tražila ni dobila paragrafiranih obećanja i osiguranja; za onu Srbiju, koja je toliko puta odbila i pobijedila mnogo jačega neprijatelja, a koja sada, ostavljena i izdana i još uvijek ne razumijevana, ide u gotovu smrt za vjernost i poštenje...

Naše su patnje teške i poniženja su velika. A gle, uza sve to što se Srbija u krvi guši, a osam milijuna njene braće na Krst pribija, od Srbije je traženo, da bajagi zbog viših interesa daje Makedoniju dok se s Dalmacijom, Istrom i ostalim Primorjem raspolagalo bez njenog znanja i pristajanja; nudili su joj se pojedini dijelovi ostale naše teritorije na parčad, kao kompenzacija, dok se Hrvatsku držalo i drži separiranu za potkusurivanje bogzna kojih i čijih separatnih računa. Slovenačke krajeve na zapadu pak uopće se pušta s vida.

Ja sam uzrastao u srcu Dalmacije, u zemlji naših najljepših historijskih i kulturnih tradicija i u rasadnici jugoslavenske ideje, i vi ćete razumjeti da mi se srce steže pri pomisli, da ma i koji dio našeg istočno-jadranskog Primorja poslije ovoga rata jednostavno promijeni gospodara, umjesto da se oslobodi i privede narodnoj cjelini. Ja volim zajedno sa cijelim mojim narodom naše u kulturi starije talijanske susjede, ali nemam političkog mentaliteta i valjda zato ne mogu nikako da razumijem, koja bi korist za Italiju i za Evropu bila, kad bi se ugušivanjem našega slobodnoga razvoja na našoj istočnoj obali Jadrana sprečavala naša težnja, da u dobrovoljnom prijateljstvu sa zapadnim velikim susjedom saradjujemo na ekonomskom, političkom i kulturnom napretku jugoistočne Evrope.

Mene zebe oko srca kad pomislim, da bi vanredno vrijedan dio našega naroda, Slovenci u Primorju i u alpskim krajevima, mogli da budu žrtvovani germanskom prodiranju na jug, a cjelina moga naroda lišena tim načinom najžilavije zapreke tom prodiranju. Ne mogu pak nikako da shvatim zašto bi Hrvatska imala da ostane izdvojena, jer ne mogu da pomislim, da bi ostala stoljetnim njenim tlačiteljima Mađarima kao nagrada za njihovo najaktivnije učeešće u ovome ratu na strani Nijemaca, a osjećam da bi izdvajanje Hrvatske, makar na oko i samostalne, bila nepravda za Hrvate, koji žive i u drugim pokrajinama, i umjetno cijepanje narodnoga jedinstva jugo-

slavenskoga, za koje se Hrvatska redovito zalagala, i najposlije čin nepovjerenja prema Srbiji i prema istoj, toliko napaćenoj Hrvatskoj.

Ja vjerujem da su naše patnje teške i naša poniženja velika. A mi tražimo i razumijevanje našega položaja. Ovaj je rat započela Austrija u času kad je osjetila, da joj Srbija ugrožava egzistenciju, ne možda svojom ratobornosti, nego svojim moralnim oslobodilačkim duhom, koji krijepi vjeru austrijskih Jugoslavena u skoro oslobodjenje i ujedinjenje. Srbija je napadnuta i ušla je u rat zbog opasnosti, koju je za Austriju predstavljao nacionalni pokret austrijskog jugoslavenskog roblja. Srbija je danas mandatar neoslobodjenih Jugoslavena i ona ne će i ne može da trguje sa dijelovima narodnog posjeda niti da pristane na cijepanje naroda. Ja se nadam, da će to njeni saveznici i naši prijatelji najposlije razumjeti.

Ona krv koja je Vardarom tekla, bila je preskupa, a da bi se Srbija te rijeke odrekla; one suze, što su niz dalmatinsko-istarsko sivo kamenje tekle u Jadranskoj, bile su pregorke, a da bi topovi ikakvog kalibra ili dreadnoughti ikakve veličine mogli spriječiti da na tom gordom stijenu razvije svoj barjak sloboda; uzdasi, pregaranja i zanosni Hrvatske preskupocjeni su, a žilavost Slovenije prepotrebna, a da - pored izgažene Bosne-Hercegovine - ne nadju svoje ublaženje, svoje dostojno mjesto i svoje spasenje u jednoj bratskoj cjelini sa slobodnim oslobodiocima Srbije i Crne Gore.

Srbija će se boriti... vjerujte Srbiji i omogućite joj, da do kraja izvrši svoju veliku i poštenu misiju. A moj oslobodjeni i ujedinjeni narod znat će da pokaže Evropi, svojim ponašanjem i djelima, kako zna da bude harno i koliko može da bude vrijedno za Evropu i čovječanstvo naše Jugoslavenstvo!

London, 10. septembra 1915.

Ivan Meštrović.» (3⁴⁰⁻⁴⁶; 183).

Takav članak u engleskom tisku mogao je, bez sumnje, upoznati britansku javnost s političkim problemima na Balkanu, o kojima oni nisu imali ni pojma, niti su znali zauzeti neki stav prema njima.

Srbe, kao i Hrvate i Slovence, naročito je teško pogodila i razočarala izdaja Bugara koji su, radi interesa u Makedoniji, prišli neprijatelju i s leđa napali Srbiju. To je razočaranje bilo tim veće što je ideja zajednice južnoslavenskih naroda do tada uključivala i Bugarsku, počevši od izložbe u Sofiji 1906. godine.

Drugi hrvatski istaknuti kipar, jednako promicatelj južnoslavenskog jedinstva, Branko Dešković modelirao je skicu za spomenik nazvan *Balkanski blok*, koji prikazuje kola sa simboličnim blokom kamena što ga vuku četiri konja - četiri južnoslavenska naroda - od kojih se prvi, koji predstavlja Bugarsku, odvojio od ostalih (8594^{26, 96, 126}).

Da ne bi ovisili o materijalnoj pomoći srpske Vlade i tako bili podložni političkim kompromisima, *Jugoslavenski* je odbor radije primao pomoć od rodoljubnih američkih Hrvata. Još više radi političke podrške i zauzimanja u Washingtonu, što će se na kraju pokazati presudnim u podršci predsjednika W. Wilsona nakon ulaska Sjedinjenih Američkih Država u rat 1917, propagirao je Odbor jugoslavensku ideju među našim emigrantima. Ante Trumbić i Ivan Meštrović uputili su u siječnju 1915. u Sjedinjene Države Franka Potočnjaka da tamo organizira hrvatske, a po mogućnosti i slovenske i srpske emigrante. Marohnić, Gršković i Biankini sazvali su nato u ožujku

u Chicagu veliki hrvatski skup i upoznali nazočne sa slobodarskom borbom njihovih zemljaka u Europi (6916⁵³⁻¹¹⁰; 8527²³⁴⁻²³⁵).

Meštrović je tada, 1916, uputio *Poruku Jugoslovenima Amerike*, objavljenu u iseljeničkome časopisu *Jadran* što je izlazio u Buenos Airesu, pozivajući da se jave kao dragovoljni borci:

«Mislim da nije potrebno upozoriti Jugoslovenstvo u Americi da je ono u sadašnjem momentu za Srbiju i za još nestvorene države cijelog Jugoslovenskog naroda važnije nego ikada prije. Nije manje važno nego jedan bitan dio same domovine. Našoj otadžbini će se dati onolika važnost koliko su njezini sinovi vrijedni i svijestni narod zaslužuje (?). U našim zarobljenim zemljama ne smije se dignuti glas, da kaže svijetu naše težnje i nade. Jugoslavija se prigušena i iskrvavljena može pouzdati u pomoć samo onih svojih sinova koji nijesu u okovima ili u prisilnoj službi tudjinu. Oni treba da budu istiniti glas njezine volje i da muževno i dostojno kažu cijelom svijetu ko je jugoslovenski narod i šta on hoće. Ti sinovi nevezanih ruku jeste, u prvom redu, vi braćo u Americi.

Cijelo Slovenstvo i sva Evropa, koje je Balkansko Poluostrvo jedan od najvažnijih organa, svijesni su da je sukob sa germansko-madžarskim imperijalizmom događaj, koji će uticati na budući razvitak ljudstva i čovječnosti. U ovom uzvišenom momentu kad se ponajglavniji narodi svijeta bore za budućnost svoje civilizacije i za čast svoga imena u istoriji, i mi Jugosloveni moramo izići iz borbe vrijedni buduće Evrope i Slovenske misli. Iz ovoga pokolja nacija moraju Srbija i svi Hrvati i Srbi sa Slovencima izići kao nacija svijetlog obraza i moraju udariti temelje najvećoj epohi svoje istorije...

Vjerujemo, da ćete vi Hrvati i Slovenci, koji ste se vjekovima hrali za slavu tudjina, pohrliti makar što vas ocean rastavlja od Evrope u pomoć svojoj braći na bojištu koji se bore kao divovi za svoj i njihov život i slavu.» (176).

Odazivajući se pozivu M. Kolina da napiše predgovor za njegovu knjigu *Jugosloveni u Južnoj Americi u radu za svoj narod*, Meštrović mu je dostavio tekst, u kojemu govori i o doprinosu naših američkih iseljenika borbi za slobodu u Prvom svjetskom ratu:

«...Pored slavnih djela patriotizma i požrtvornosti naše braće iz Srbije – pisao je između ostaloga – djela, koja su postala svojinom i ponosom cijele naše rase, možemo biti u prvom redu ponosni na jugoslavenske dobrovoljce i južnoameričku koloniju. Oni su bili najjači dokaz narodne svijesti, naše zrelosti za slobodu, dokaz da su naše žerke istovjetne onim braće iz Srbije i Crne Gore. Oni su bili onda, i ostati će za vazda, živi dokaz, da su ili slijepci ili zlotvori svi oni, koji sumnjaju u našu budućnost, u naše jedinstvo, u snagu naše države.

Nije Austrija sanjala kad su ti Primorci, goli i boski ostavljali postojbinu, da oni za svoju otačbinu nisu izgubljeni, a još je manje mogla slutiti, da će s preko Oceana biti tako odlični učesnici u njenom oslobodjenju...» (190³⁻⁴).

Meštrović je tada, zajedno s Trumbićem i Dinkom Trinajstićem, u ime *Jugoslavenskog odbora*, posjetio ratne zarobljenike, među kojima su se regrutirali i dragovoljci (među njima i Alojzije Stepinac) za borbu na Solunskom frontu, u Noceri Umbri u Italiji (429⁹⁶⁻⁹⁹).¹⁰¹ Nakon toga je, potkraj 1915, formirana *Jugoslavenska legija* sastavljena uglavnom od hrvatskih dragovoljaca (429⁶⁰⁻⁶²).

Na sastanku *Jugoslavenskog odbora* 16. veljače 1916. u Parizu izbio je sukob Supila s Trumbićem i ostalim članovima *Odbora*. Ipak su se tada u Parizu svi zajedno fotografirali. Bili su to dr. Niko Županović, Ćiro Kamenarović, dr. Milan Srškić, dr. Nikola Stojanović, dr. Fran Potočnjak, Jovo Banjanin, Frano Supilo, Dušan Vasiljević, dr. Julije Gazzari, prof. Pavle Popović, dr. Ivo de Giulli, dr. Bogomil Vošnjak, dr. Ante Trumbić, dr. Hinko Hinković, Ivan Meštrović i dr. Josip Jedlovski (9623 a¹³⁰⁻¹³¹, sl. v^o).

O Meštrovićevo djelovanju u *Jugoslavenskom odboru* u emigraciji svjedoče i njegova pisma Anti Trumbiću iz Švicarske u London i Pariz, kao i nekoliko iz Pariza 1916, sačuvana u *Arhivu Jugoslavenskog odbora* u Trumbićevoj ostavštini.

Tako o Pašiću u svibnju 1916. iz Ženeve:

«Dragi Ante,

mislio sam da neće biti sjednice pošto se je ispostavilo da Pašićeve izjave nisu bile onakve kao što su ih talijani donijeli. Doduše izjava nije držana u tonu da bi mi mogli biti oduševljeni, ali nije ni takova da bi ga mogli hvatati za vrat. On je govorio kao i uvijek dosad ostavljajući sva vrata otvorena, a nije pošao ni za dlaku bliže ni dalje od našeg programa. Svakako treba uvažiti i njegov položaj. Neznam jeli baš podesno ili ne i na bazi česa možemo tražiti da ide dalje. U ostalom to će te vi tamo moći bolje i kompetentnije prosuditi.» (8676³³¹).

O političkom razmimoilaženju s Franom Supilom:

«...Čuo sam kako se svršilo sa Franom? Strašno mi je bilo neugodno i odbolovao sam tu stvar čitavu nedjelju dana, i još mi je uvijek jako neugodno. Ipak sam uvjeren da ćete vas dvojica i dalje ostati ne samo prijatelji, jer o tom nemože biti govora, nego da će te ipak dogovorno raditi...» (8676³³²).

O politici Talijana, opasnoj po Dalmaciju nakon rata:

«...Kako sad stoji naša stvar amo? Naši talijanski prijatelji izgleda da sve to više rade. Već ovde [u Švicarskoj], gde nije važno, opaža se mnogo njihov rad – love ono malo naših prijatelja te ih krste i nas farbaju. Ako dospiješ te budeš imao prilike da po komu pošalješ piši mi dvije riječi iz Londona.

Mnogo te pozdravlja i grli tvoj Ivan.» (8676³³³).

Iz Gstaada 11. kolovoza 1916, između ostaloga:

«...Kako bi bilo da ti pozoveš Marjanovića [Milana Marjanovića iz New Yorka] da se vrati ovamo? On onamo nema više posla, a ovde bi mogao koristiti pišući kad bi bio neko pored njega. Nebi bilo s gorega kad bi mogli doći jedan ili dvoica naših vidjenijih članova iz Amerike u Evropu, da ljudi točno saznadu stanje stvari. Kad bi mogao doći Gć. [Niko Gršković, novinar u Americi]. Naša odgovornost je velika a radimo malo. Svi se ostali narodi guraju a nad nami je još uvijek neprovidna koprena.» (8676³³⁵).

Iz Pariza u Cannes 24. studenoga 1916:

„Dragi Ante,

ma da ću se skoro vratiti u Cannes, umolili su me ovi naši prijatelji i drugovi, da će u njihovo i u svoje ime zamoliti, da se strpiš dok ja tamo dodjem te ti budem mogao pobliže pričati naše mišljenje i t. d. u pogledu one Hinkovićeve proklamacije [dr. Hinko Hinković, član *Jugoslavenskog odbora*, ranije član *Hrvatskog sabora*] koja je izišla u našem londonskom buletinu. Oni su je iz Londona poslali De Giuliju [dr. Ivo De Giuli, šef kancelarije za propagandu *Jugoslavenskog odbora* u Parizu], da je i u ovdšnjem buletinu štampa, nu on to neće učiniti prije nego bude čuo tvoje mišljenje.

Ako tu proklamaciju nisi već štampanu dobio, ti je ipak poznaješ. Ni i ja te još jedanput molim da se neuzrujavaš nego da ostaneš pri svojoj dojakošnjoj taktici t. j. da se na svaki način zadrži potrebna nam harmonija...“ (8676³³⁶).

Ugledni zagovaratelj ideje oslobađanja i ujedinjavanja južnih Slavena bio je talijanski pisac i povjesničar Giuseppe Prezzolini (1882-1982). Osnovao je, zajedno s Papinijem, 1903. časopis *Il Leonardo*, a 1908. *La Voce*. Objavio je 1913. publikaciju *La Dalmazia*, a 1918. *Italia e Jugoslavia* (126¹¹). Godine 1917. pisao je Ivanu Meštroviću iz Rima u Cannes:

«Mnogo poštovani gospodine,

upravo sastavljam knjigu tekstova Talijana i Srba, koja će talijanskom narodu prikazati Srbiju te književne, ekonomske i političke odnose što ih želimo uspostaviti u budućnosti između naših dvaju naroda.

Moja je živa želja da i Vi sudjelujete u tom djelu bratskog razumijevanja, o neophodnosti kojeg su danas uvjereni najugledniji duhovi dviju zemalja. Osim reprodukcija nekih Vaših najznačajnijih djela, bio bih Vam osobno zahvalan ako biste u znak svoje prijateljske sklonosti poslali skicu za ovitak knjige, u crno-bijelom ili u boji...

Smatrajte me, poštovani majstore, Vašim odanim

Giuseppe Prezzolini.» (126^{184, 185}, 9764¹⁵⁴).

Odgovarajući na nepoznato nam Meštrovićevo pismo Giuseppe Prezzolini mu opet piše:

«...Knjiga je namijenjena upoznavanju Srbije u širokom smislu, nove Srbije, odnosno nove države Južnih Slavena...

Zadatak je knjige da upozna Talijane s prilikama, poviješću, životom Južnih Slavena. Piscu koji će u knjizi sudjelovati moraju biti uvjereni da koliko je Italiji u interesu stvaranje nove jugoslavenske države, toliko je i novoj jugoslavenskoj državi u interesu da živi u srdačnim odnosima s Italijom. Raspravljat će se o pitanjima kulture i tradicije koje nas sjedinjuju. Bit će prevedene novele i pjesme moderne književnosti srpske, hrvatske i slovenske.

Uskoro ću Vam pisati i o opsegu knjige. Međutim Vam zahvaljujem od svega srca na podršci našem projektu i na obećanom ovitku knjige. To će sigurno pridonijeti dobrom uspjehu knjige...» (126^{186, 187}; 9764¹⁵³⁻¹⁵⁴)

Zatim mu javlja mjere knjige i predviđeni naslov: *Talijansko-srpski almanah* (126^{188, 189}).

Knjiga je objavljena u Firenci 1918. pod naslovom *Italia e Jugoslavia*, s jugoslavenskim suradnicima Antom Trumbićem, Jovanom Cvijićem, V. Mirićem i Kostom Stojanovićem (126^{216, 217}).

Najvažniji događaj za jugoslavenske narode bila je u tim ratnim godinama *Krfska deklaracija* 20. srpnja 1917. godine. Potpisali su je sa srpske strane ministar Vlade Nikola Pašić, a u ime *Jugoslavenskog odbora* Ante Trumbić. Njome se određuje zajednička država *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca* kao demokratska i parlamentarna monarhija s dinastijom Karadorđevića. Meštrović u svojim *Uspomenama* jedva da i spominje *Krfsku deklaraciju* jer nije sudjelovao u njezinom potpisivanju, nego samo svoje razgovore s nekim sudionicima krfskih pregovora (429⁶⁶⁻⁶⁹).

«Tu preko mjesec dana traju pregovori između vlade kraljevine Srbije i Jugoslavenskog odbora - pisao je kasnije Vladko Maček u svojim *Memoarima* - te je konačno i potpisana

tzv. Krfska deklaracija. Iako je ta deklaracija bila za Hrvate apsolutno neprihvatljiva, jer bi Hrvatska time imala izgubiti čak i one fragmente suverenosti koje joj je bilo supjelo sačuvati pred mađarskom hegemonijom, ipak Pašiću nije bilo ni to dosta, te je nakon kratkog vremena izjavio da je na tu deklaraciju 'bio prisiljen okolnostima i potpisao je tek da pokaže lijepo lice.'» (10309 a⁴⁹⁻⁵⁰).

Pregovori na Krfu trajali su od 15. lipnja do 20. srpnja 1917. na 28 plenarnih sjednica. Delegati *Jugoslavenskog odbora* bili su: od Hrvata Trumbić i Hinković, od Srba Dušan Vasiljević, od Slovenaca Bogomil Vošnjak, a sudjelovali su i Dinko Trinajstić i Franko Potočnjak. Sa srpske strane sudjelovala je cijela srpska Vlada, bivši ministri i članovi opozicije.

Krfska je deklaracija predstavljala kompromisno rješenje za obje strane, jer u potpunosti nije zadovoljavala ni Trumbića ni Pašića, ali je ipak priznala federativno uređenje buduće države. Trumbić je na povratku objašnjavao zašto je pristao na jedinstvo buduće države: « 1) da očuva hrvatske zemlje na okupu i da spriječi njihovo kidanje... 2) da bi Hrvati, ostajući na okupu odoljeli... i sačuvali svoju individualnost, 3) da bi mogao spasiti onaj dio Dalmacije, dan Italiji Londonskim paktom...» (9623 a¹⁶⁰⁻¹⁷¹).

Čak je i najsumnjičaviji Supilo bio oduševljen *Krfskom deklaracijom* i poslao brzojavom čestitke Pašiću (2945^{br. 87}).

Meštrović je u članku *Krfska deklaracija i Hrvati* opisao razgovor sa srpskim ministrom Miloradom Draškovićem:

«S Krfa se prvi vratio Drašković, koji je važio kao stvarni duhovni vođa samostalaca. Odmah me je potražio, da se vidimo, i sav sretan mi je ispričao da je Krfska deklaracija sretno završena. Pričao je o razmimoilaženju između Pašića i Trumbića, i to poglavito oko naziva buduće države i pitanja na koji se način ima izglasati Ustav. Samostalci da su posredovali i iznijeli posredovni prijedlog: da Pašić popusti i odustane da se država nazove Velika Srbija, a Trumbić da odustane od traženja da se Ustav donese s dvotrećinskom većinom. Obojica su pristala i država će se zvati: Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, a Ustav će biti donesen s običnom većinom. Ispričavši mi ovo, dodao je:

- 'Makoliko da nam je bilo teško pristati na mijenjanje imena države, osigurali smo njezin kontinuitet na taj način, što ćemo imati većinu i donijeti Ustav, kakav budemo željeli. Arnautluk... imaće da glasa kako mu se naredi, a bosanskim mujama ćemo pripretiti, pa će i oni lijepo ući u tor, i tako ćemo biti sigurni, da ćemo postići nadpolovičnu većinu.'

- 'To nije baš demokratski, gospodine Draškoviću, kako se Vi hvalite da ste.'

- 'Možda nije striktno demokratski, ali što ćemo, države se ne prave s mile-lale.' « (9142²⁵⁵⁻²⁵⁶).

Tada je, uoči *Oktobarske revolucije*, Miroslav Krleža bio jedan od rijetkih hrvatskih javnih djelatnika koji se oslobodio jugoslavenskog idealizma i kosovske mistike, ali ne toliko pod utjecajem čiste hrvatske ideologije, nego one marksističke. Početkom listopada 1917, nakon *Krfske deklaracije*, on je pisao:

«Do koga stupnja je lazarska simbolika - umiranja za carstvo nebesko - blesava, trebalo bi da se postavi na daske. Slatkopравoslavni cukrevaser oko naših intelektualnih amvona kao jedina romantična utjeha da smo se (nejunačkom vremenu uprkos) ipak privoljeli nebeskom carstvu jednog Tresića Pavičića ili Nike Bartulovića ili I. Vojnovića. U ovoj bitki koja

grmi oko nas i ruši gradove, u ovim razvalinama, u ovom dimu požara i paljevina, tu nam pjesnici i proroci govore kako se među nama ili nad nama kreće prozirna lazarska sjenka i da je to jedini fenjer u našem mraku, ova carska prikaza u bizantinskom ornatu, kao duh Hamletova oca. Svi su skloni da pjevaju (lošim stihovima) kako nas ta uzvišena carska sjenka vodi preko krilatoga mosta (narodne pjesme) na drugu obalu sna i rajске muzike, i sve naše bolove i krize ovaj će deseterac izliječiti, netom se poklonimo ikonostasu naših vrhunarnih etičkih melema - skulpturama Ivana Meštrovića, slikama Mirka Račkoga ili stihovima kneza dubrovačkoga, ideološkim receptima Nike Bartulovića ili dramama Korolije etc. Povorke stale su da se kreću smjerom transa, na spiritističke seanse religiozne nacionalne svijesti. Svi naši bataljoni Behadrajera i Zehcenera i Drajudfincigera i Dvajspeta domača, sve su to bataljoni cara Lazara.» (3⁵¹⁹⁻⁵²⁰; 8521; 8597²⁷⁷⁻²⁷⁸).

U istome duhu i istim stilom govorio je Krleža o tom općem nacionalno-političkom zanosu 1917. godine, samo još žučljivije, iz socijalističko-jugoslavenske perspektive 1977. godine, misleći na one koji će osnutkom Kraljevine Jugoslavije zasjesti na ministarske i druge državne položaje i nastaviti s podržavljenim svetosavskim mitom, ali ne eliminirajući one, poput Trumbića, Meštrovića i drugih koji su se još tijekom borbe ne samo za Jugoslaviju, nego u prvom redu za oslobođanje od Beča i Budimpešte i za očuvanje Dalmacije od talijanskih dancijevskih osvajačkih apetita, razočarali i odrekli te ideologije:

«'Gnjev Kraljevića Marka', to je početak neke umišljene i prepotentne drskosti bezimnih nesposobnjaka, mulaca (u glavu) budućih političkih jugokarijerista koji se smatraju rodoljubima, odabranicima koji će na osnovi stečenog političkog kredita odigrati ulogu samozvanaca političara, ujedinitelja, oslobodilaca, dalekovidnih proroka i vidovnjaka, poklonika Vidovdana, deseteraca, guslara, kojima je Rasni Usud dodijelio uvaženi poziv da kao narodni Voždovi dovedu naše narode do 'Obećane Zemlje', bez političkog mandata. Nikada, ni na jednim izborima, nisu dobili ni 1/10 glasova svoje zemlje. To su budućí naši demokratski zakonodavci kojima će pokoljenja pjevati himne, to su beskompromisni poklonici jednog novog Božanstva koje se zove Jugo-Država, Narodnojedinstvena Kraljevina, novorođeno slobodno političko Tijelo, koje utjelovljuje demokratske ideale vjekova i pokoljenja, predstavljajući rasno-unosne poslove i koncesije za čitavo slijedeće stoljeće, a Njihov Vjeruju: postoje Država i njeni razlozi, postoji i makjavelizam te državotvorne logike: Ili se pokloni, ili se ukloni! Taj izazovni način vladanja, po crti drske, razmetljive logike, počeo se psihotično javljati sve glasnije iz dana u dan, istodobno s petrogradskim događanjima, proljeća 1917 (Lenjin u Petrogradu), i bio je u trajnom porastu, često događajima uprkos, kao neka vrsta narkoze ili pijanstva...» (9740⁶⁵).

Međutim, kritizirajući visoka mučne pokušaje hrvatskih predstavnika da se sporazume sa srpskima oko stvaranja zajedničke države, Miroslav Krleža ne spominje bitni razlog toga plana: spašavanje čitave dalmatinske Hrvatske od talijanske i velikosrpske okupacije.

Karakteristično je da su Krleža, a i mnogi drugi, i one idealističke i za Hrvatsku, a pogotovo za hrvatsku obalu spasonosne akcije - poput *Krfske deklaracije* - osuđivali iz kasnije perspektive, ne videći da bi suprotstavljajući im izričito Lenjina 1917. i rusku revoluciju, jednako mogli osuditi tu komunističku orijentaciju za desetke milijuna žrtava kasnijeg Staljinovog komunističkog režima.

Oktobarska je revolucija 1917. ipak pogodovala hrvatskoj strani u srpsko-hrvatskim pregovorima i natezanjima. Njome su Srbi izgubili glavnog svog zaštitnika koji im je pred saveznicima pružao jamstvo za sve veće njihove zahtjeve, posebno u pogledu svojatanih hrvatskih i bosanskih područja. Druga se prilika pružila Hrvatima porazom talijanske vojske kod Kobarida u listopadu 1917, što je Talijane potaklo na sporazumijevanje. Tek tada je mogla početi djelatnija i plodonosnija aktivnost *Jugoslavenskog odbora*, kako je kasnije svjedočio i Seton-Watson (3312⁷²).

Pozitivne posljedice te međunarodno izmijenjene situacije urodile su i sastankom članova *Jugoslavenskog odbora* Trumbića, Meštrovića, Gregorina i Gazzarija u Londonu s talijanskim vojnim atašekom, na kojemu se, najviše zauzimanjem uglednog britanskog arheologa A. Evansa, kritički raspravljalo o za Hrvate najnepoželjnijem *Londonskom ugovoru* iz 1915. (5417) I H. W. Steed u svojoj knjizi *Trideset godina novinarstva* bilježi da su se 14. i 18. prosinca 1917. u njegovom stanu sastali predstavnici *Jugoslavenskog odbora* i Italije. Britanske posrednike predstavljali su Sir Arthur Evans i Seton-Watson. Od Talijana bili su general Mola, njegov pomoćnik kap. Vicino Pallavicini, major Filippo de Filippi i dopisnik *Corriere della Sera* Guglielmo Emanuel, a od *Odbora* Trumbić, Gazzari, Meštrović, Slovenac Gregorin, Istranin Trinajstić i Banjanin iz Zagreba. (3524) To je bio početak rušenja *Londonskog ugovora* iz 1915, a s time i nagovještaj da Italija neće nakon pobjede saveznika dobiti Dalmaciju (2983⁴¹⁷⁻⁴¹⁸; 9623 a¹³⁶⁻¹³⁷).

U veljači 1917. godine održao je *Jugoslavenski odbor* jedan sastanak u Nizzi i jedan u ožujku u Cannesu, kojima je, osim Trumbića i još nekoliko članova, prisustvovao i Meštrović (2983^{257-258, 262}).

Meštrović je iz Pariza 8. siječnja 1918. pisao Trumbiću, između ostaloga:

«Drago mi je što je prestolonasljednik bio energičan da ostvari ono što je trebalo još davno učiniti. Uvjeren sam, da je to stalo do njega da bi on to bio davno sproveo. Ironija nam je sudbine da je to tako baš u času kada naši moćni saveznici bacaju ranije toliko naglašavane principe te nas prepuštaju uvidjavnosti Habzburga neka sa svojom stokom raspolažu prema nahodjenju. Kad se odbaci sva vještačka garnitura ostaje ovo u suštini.

Sva je razlika između jednih i drugih u tomu što teutonici potežu komadić od plašta da pokriju svoje brutalne namjere, a ovi drugi se trude da im ne ostane potpuno gola njihova crna duša.

Neznam što ti misliš, ali se meni čini da (bi) baš sada, kada su sve maske pale, trebala naša vlada zajedno sa odborom da izda jednu izjavu kao protest i poruku saveznicima i protivnicima u kom bi se energično naglasilo da za naše pitanje ima samo jedno rješenje *ujedinjenje pod svaku cijenu*. Uvjeren sam da i kralj i prestolonasljednik ovako misle...» (8676³³⁷).

A malo zatim, 17. siječnja, također iz Pariza:

«Dragi Ante,

Čitao sam tvoj protest povodom izjave L. G. [George David Lloyd, britanski ministar rata i predsjednik vlade] i W. [Woodrow Wilson, američki predsjednik] i bio sam zadovoljan što si se tako brzo i energično riješio. Ovdje je taj protest učinio izvjesnu impresiju jer su svi vidili kolika se nepravda nanosi našem narodu zauzimanjem onakova stanovišta prema Austriji. Ljudi francuzi koji dublje osjećaju pravicu mislili su i misle da

će naša vlada energično istupiti. De Giuli mi je pokazao sadržaj tvoga telegrama vladi i mi smo potpuno sporazumni. Mogu ti reći da su i neki pojedinci i narod(ni) poslanici upravili identične zahtjeve i vladi i prestolonasljedniku. Prema ovome možeš vidjeti kako je tvoj protest bio od sviju odobren..." (8676³³⁸).

A uoči završetka Prvog svjetskog rata (11. XI. 1918), oduševljen Wilsonovom podrškom slobodama malih naroda bivše Austro-Ugarske, pisao je Meštrović 23. listopada iz Rima Trumbiću:

"Dragi Ante,

Mogao bi ti dosta pisati o našim emocijama koje smo imali ovih zadnjih dana, prije neverovatni uspjesi naših vojnika, pa sad Wilsonov odgovor, nu emocija ćeš imati i sam više nego vremena da im se podaš. Znam da ti tamo radiš na ovom što ti pišem, ali tek toliko da vidiš da sam u misli i osjećajima s tobom, šaljem ti ovo nekoliko, na brzinu nabacanih riječi.

Sada, kad su saveznici i Amerika izišli do kraja iz rezerve prema Austro-Ug.(arskoj) i stvorili Češku, bar u svom programu, što će po svoj prilici biti u skoro i u realnosti, zar nije jedinstven momenat da zatraži da i naše pitanje do kraja i u svoj cjelini prizna. Istina je da je Wilson priznao našem narodu pravo na slobodu, ali je naša stvar ostala još uvijek valjda stoga što je kompliciranija, manje jasna, a osobito što se tiče toga ko je predstavnik našeg naroda mislim iz A(ustro)-U(garske) kod saveznika. Krajnja je nužda da se to našem odboru na jedan ili na drugi način prizna. Znam poteškoće, te baš razmišljajući o njima palo mi je ovo na pamet; idući logično – koliko je umjetniku moguće biti takav od našeg cijelog rada i Krfske deklaracije, dolazim do zaključka da bi bio najpravičniji put da srpska odnosno naša dosadašnja vlada dade ostavku, te da se obrazuje *opšta narodna privremena vlada* sa gosp. Pašićem na čelu, kao predsjednikom i gosp. Trumbićem kao ministrom spoljnim. Ovakvim rješenjem i rasporedom bi se pred čitavim svijetom manifestovalo da smo sve sporazumno radili. Isto tako bi, možda, bilo dobro, stranog i našeg svijeta radi, da u toj vladi bude podjednak broj srbijanaca i vas iz neoslobodjenih krajeva. Kad bi saveznici priznali ovaku vladu bilo bi nam priznato istodobno i jedinstvo i sloboda.

Svakoiaako, sad se treba brzo i odlučno rešavati i raditi, tim pre što se naša i saveznička vojska približava Austro-Ugarskoj granici sa istoka, a isto tako i zbog ovog još više, što je izvjesno skoro prodiranje u njene granice sa zapada.

Čini mi se, kako stvari idu brzo, da bi svako drugačije pripravljanje došlo prekasno i nebi imalo zadovoljavajući dojam na naš svijet ni tako dobar rezultat kao što bi ovakav akt." (8676³³⁸⁻³³⁹).

Daljnji istaknuti datum djelovanja *Jugoslavenskog odbora* bio je *Kongres potlačenih naroda* u Rimu 8-10. travnja 1918, na kojemu je došlo i do sukoba mišljenja Meštrovića i Trumbića. Prethodili su mu pregovori *Odbora* s Talijanima u Londonu početkom 1918. godine.

"Poslije sve jačih talijanskih neuspjeha - pisao je Meštrović u Uspomenama - počelo se i s talijanske strane, a osobito od strane onih Talijana, koji su bili za nastavak rata, nastojati da se nađe neki sporazum s austrijskim narodima za slabljenje morala austrijskih četa na frontu, kao i fronta u pozadini. S Česima je išlo lako. Oni su bili za to i njihov energični Slovak Štefanek je već u tom pravcu mnogo učinio. Naravno, najteže je bilo s Jugoslavenima, a to je ujedno za Talijane bilo najvažnije, jer su baš Jugoslaveni uglavnom držali frontu. Na prvi dodir u tom pravcu došli su u London početkom 1918. talijanski sena-

tor Andrea Torre i general prof. Borghese, koji je nastupao kao Torreov tajnik. Našli smo se kod našeg i talijanskog prijatelja H. W. Steeda. Od našeg Odbora bili smo nas trojica: Trumbić, Trinajstić i ja, a od naših engleskih prijatelja, osim domaćina Steeda, sir Arthur Evans i Seton-Watson. Bila je, naravno, prisutna i gospođa Rose, prijateljica Steeda, koja je igrala domaćicu, a moglo bi se reći i predsjednicu...

Razgovori su se vodili pretežno na talijanskom jeziku, a najviše su imali riječ Torre i Trumbić. Torre je u svoje ime priznao, da s narodnosnog gledišta oni nemaju pravo na Dalmaciju, osim da traže autonomiju za Zadar, ali imaju u ruci ugovor sa Saveznicima, a Saveznici će poštivati svoj potpis... Najednom je izišao Sir Arthur Evans s nekim kartama koje je sam pravio, i sa prijedlozima koji bi zadovoljili Jugoslavena u tom pravcu, da što manje njihova pučanstva dođe pod Italiju, a Italiju da uzme neku stratešku točku, a druge da se neutraliziraju, kao Pula, Šibenik i Kotor. Po njegovom, mogle bi se luke Trsta, Rijeke, Splita i Kotora proglašiti slobodnim lukama i ostaviti im općinske autonomije, a otok Vis da zaposjedne Italija kao vojničko-pomorski ključ na Jadranu, ostavljajući Hrvatima njihove škole i civilnu upravu. Ovakvim rješenjem bi Italija, po njegovom mišljenju, bila zadovoljna, jer bi dominirala Jadranom, a Jugoslaveni bi bili zadovoljni, jer bi imali sve svoje pučanstvo uglavnom u svojim granicama. Trumbić je ovom oponirao, jer bi tako Jugoslaveni bili lišeni takoreći, svih svojih glavnih luka na svom nacionalnom području, a, s druge strane, bili bi lišeni svake legitimne samoobrane... Na ovo je talijanski general neočekivano istupio iz svoga mira, pa je počeo:

- Kakve točke, kakve strategije, gospodo, i kakvi ključevi. To su slavenski krajevi, sve, izuzev Trsta, pa i oko Trsta su sve Slaveni. Bio sam ja tamo. Bio sam na Goričkoj fronti. Nas nitko neće i svi su protiv nas. Taj sustav ključeva je vaš engleski sustav... Vi ste nama turnuli istočnu obalu Jadrana radi Rusije, jer ste u Srbiji gledali predstražu Rusije. Sad više nema Carske Rusije, pa možete te pakte poderati, a nama dati odštetu u Africi.

Sastanci između predstavnika narodnosti iz Austrije bili su češći, sad u Londonu, sad u Parizu. Ja sam te sastanke izbjegavao, prvo, što nisam smatrao, da spadam u politiku, i, drugo, što sam bio zauzet svojim poslom..." (429⁸⁷⁻⁸⁹).

U drugom svom sastavu, predgovoru monografije Ante Smith-Pavelića o Anti Trumbiću, prikazao je Meštrović svoje viđenje *Rimskog kongresa* 1918:

"Nakon poraza koji je talijanska vojska pretrpjela kod Caporeta 1917. godine, prijetila je ozbiljna opasnost da Italija zatraži zaseban mir s Austro-Ugarskom i Njemačkom. To je bila ozbiljna nepravilnost ne samo za one krugove u Italiji, koji su bili za to da se rat nastavi, nego i za same Saveznike. Vodeći računa o tome da su austrijske čete, koje su uglavnom držale talijanski front bile sastavljene od Jugoslavena, a sam njihov zapovjednik general Borojević Jugoslaven, počeli su Talijani poluslužbeno da traže kontakt s predsjednikom Jugoslavenskog Odbora Trumbićem u cilju da se nađe neki talijansko-jugoslavenski sporazum s namjerom da se tako oslabi austrijski front. Trumbić je kao uvjet tražio, da se poništi Londonski ugovor. Talijani nisu to ad limine odbijali, ali su htjeli podržati savezničku mjenicu do konačne pobjede. Saveznici, a osobito Englezi, bili bi pozdravili jedan talijansko-jugoslavenski direktni sporazum, čime bi Londonski Pakt, koga su se oni stidili, via facti izgubio važnost.

Dogovorno s Talijanima došli su na ideju, da se u Rimu upriliči Kongres predstavnika potlačenih naroda iz Austro-Ugarske i zajedničkom propagandom poljulja austrijski front. Pri ovom podhvatu bilo im je, čini se, najvažnije učestće Jugoslavena, za koje su Talijani držali da su ključ otpora na fronti. Trumbić je dalje ostao pri tome, da treba poništiti Londonski Ugovor. Međutim su u Londonu na njega napravili pritisak, da Jugoslavenski Odbor mora učestvovati ili se iseliti iz Engleske. Stavljali su pri tome u izgled, da se nadaju da će doći prigodom kongresa u Rimu do direktnog sporazuma između Talijana i Jugoslavena, pri čemu će Londonski Pakt pasti sam po sebi, bez da Saveznici pogaze obećanje dato Italiji. Trumbić je morao da popusti i da krene u Rim s nekoliko članova Odbora, koje su Talijani poimence tražili. Talijani su ih dočekali s najljubaznijom pompom, kako to već oni umiju. Razgovori su se počeli voditi između članova odbora i talijanskih poluslužbenih predstavnika, kojima je na čelu bio Bissolati, te prisutnih Engleza i Francuza koji su imali zadaću, da kumuju sporazumu. Talijani su izjavili, da bi se potpuno odrekli pretenzija na Dalmaciju, te Rijeke (koja nije bila predviđena Londonskim Ugovorom da pripadne Italiji), ali su tražili veći dio Istre s Puljem obećavajući pri tome, da bi se Italija nakon ovakvog sporazuma odrekla Londonskog Pakta. Trumbić je ovaj prijedlog svaki put odklonio podvlačeći, da on ima iz domovine ovlaštenje da zastupa i brani prava naroda u njegovim etnografskim granicama, ali da ne odstupa od njegova prava koje mu iz toga proizlazi. Da dokaže iskrenu želju kako Jugoslaveni idu za tim da se Austro-Ugarska sruši on je dopustio da se na austrijskom frontu bacaju letci s njegovim potpisom, u kojima se pozivaju vojnici jugoslavenske narodnosti, da se prestanu boriti za Monarhiju. Talijani su tokom vremena te letke prekrajali ističući da je već postignut potpun sporazum između njih i Jugoslavena. Trumbić i Odbor nisu imali načina da iz talijanskog zagrljaja jave u domovinu pravo stanje stvari.” (6768^{x-xi}).

Talijanski predstavnik na rimskom kongresu Gaetano Salvemini tražio je od Trumbića da se Jugoslaveni odreknu Istre, kao što će se Talijani odreći Dalmacije, ali Trumbić nije na to pristajao, zastupajući i interese Slovenaca. Trumbić je stupio u vezu s predsjednikom talijanske Vlade Vittorijem Emanuelom Orlandom, ali bez mnogo uspjeha (9623 a¹⁴²⁻¹⁴⁵).

U *Uspomenama* Ivan Meštrović opisuje *Rimski kongres*. Trumbić i on nisu bili skloni da se on održi u Rimu, nego u Švicarskoj.

“...S drugih se strana opet počelo prijetiti, da, ako ostanemo nepopustljivi, propast će cijela koncepcija o Jugoslaviji, izvršit će se Londonski pakt, po kome će Dalmacija pripasti Italiji, Hrvatska ostati sama, a Srbija biti zadovoljena u Bosni i dobiti izlaz na more. Teške stvari. Trumbić još drži, ali vidimo da svima postajemo dosadni. Ja sam osobno bio protiv toga da idemo u Rim i pozivamo naš svijet, da se predaje, dok Pakt postoji. Otišao sam u Pariz, a nakon nekoliko dana sam se uputio u Cannes, gdje sam prije boravio...

Stiže pismo od Trumbića iz Londona, u kojemu piše da je morao pristati, da se ide na kongres narodnosti u Rim, da će od našeg Odbora poći trojica ili četvorica, ‘ali jedan od tih moraš biti i ti. Ja bih te poštedio, ali Talijani žele i traže, da budeš i ti’. Dalje je pisao, da se nije formalno ništa promijenilo u pogledu Londonskog pakta, i da će mi usmeno objasniti, zašto moramo poći. Ja sam mu odgovorio, da ne želim ići i pošto se ionako ne bavim politikom, neka me pusti... Sutradan sam otišao u Cannes... Pripovijedali su mi na kakvoj je mucu Trumbić bio i

kakve su presije činjene, te da su naši prijatelji Steed i Watson konačno došli da mu kažu, da je i službeno britansko mišljenje i poruka: ili da idemo na taj kongres u Rim, ili da napustimo London i selimo u Švicarsku.

Putovali smo zajedno sa svim predstavnicima narodnosti u Rim...

Sastanci su održavani u salonu engleskog publiciste Williama Millera, koji je već godinama živio u Londonu i bio dopisnik ‘Morning Posta’, ali mu se pripisivalo, da je desna ruka engleskog poslanstva...

Trumbić je ostao kod svoga, premda smo se još dva ili tri puta sastali kod Millera. Sjećam se, da je jedne večeri došao Brissolati k meni u hotel i dugo mi govorio da nagovorim Trumbića, da se nađe izravan sporazum prije sloma Austrije, da na Konferenciji mira ne bude sukoba između Talijana i Jugoslavena. Vidjelo se, da bi Talijani u taj mah još bili popustili i Trumbić je sâm priznavao, da su gradići zapadne Istre talijanski, ali ih je uzimao kao venecijanske ostatke na našem području, a, s druge strane, kad bi pristao da pripadnu Italiji, otišao bi i Trst i okolica, a to se nije usuđivao zbog toga, da se ne povrijede Slovenci, te je zato ostao pri svojoj formuli...” (429⁹²⁻⁹⁶)

Pišući o *Rimskom kongresu*, na temelju zapisa više sudionika, Kosta Milutinović je ocijenio Meštrovićev politički stav, kritičniji od Trumbićeva:

“U ovim sudbonosnim povijesnim trenucima, kad je rat ulazio u završnu fazu, umjetnik Meštrović, kojega su svi smatrali za nerealnog, za pjesnika i fantastu, bio je obazrivi skeptik, dok je političar Trumbić, koji je važio za realistu i opreznog kalkulatora, povjerovao u iskrenost talijanskog kralja, Orlandoove vlade i čitave vladajuće klase. On je o svima njima imao suviše iluzija...”

Sudionik kongresa Hinko Hinković pisao je kasnije:

“Taj kongres bio je majstorski šahovski potez talijanske diplomacije... Predstavnicima austro-ugarskih Jugoslavena (neki članovi Jugoslavenskog odbora s predsjednikom na čelu) preuzeše na tom kongresu u bitnosti obvezu otvoriti talijanskim četama preko Soče put u naše krajeve, naročito one odstupljene Italiji londonskim ugovorom... bez ikakve uzvratne usluge ili jamstva... Predsjednik Jugoslavenskog odbora (Trumbić) pohrlio je sam na Soču gdje su talijanski aeroplani bacali među čete PROGLAS, pozivajući ih da bace oružje, jer da su Talijani naši saveznici i prijatelji...” (7758)

“Ja nisam bio ni za jedan od tih poslova - pisao je Meštrović u *Uspomenama* - koje je Odbor sada radio - sposoban, pa sam sam iznajmio atelier, povukao se i počeo raditi. Prema cijeloj toj stvari, da ćemo mi sami s Talijanima nešto svršiti, bio sam skeptičan. Trumbiću je bilo krivo što rijetko dolazim u kancelariju, ali poslije, pošto smo imali jedan sukob pred Trinajstićem, Jambrišakom i Gazzarijem, nije ni on to više želio. Sukob je bio zbog nekih letaka s njegovim potpisom, koje su Talijani bacali našim ljudima s one strane fronte, pozivajući ih, da se predaju, a tekst je bio kao da je između nas i Talijana, odnosno Saveznika sve u redu. To je mene uzrujalo, pa sam ga pitao, tko je to sastavio i je li on to uistinu potpisao. On je odgovorio, da nije sastavio on nego Jambrišak i Kujundžić ‘tamo s Talijanima iza fronte’. Ja sam onda protestirao, što je tamo njegov potpis. Riječ po riječ, dok se nije i Trumbić uzrujao...

Zatim sam se okrenuo i otišao, i više nisam htio dolaziti. Poslije nekog vremena je Trumbić bio otišao u London i Pariz.

Očito je da je razgovarao i o pitanju dobrovoljaca, ali je posljedak svih njegovih nastojanja na svim stranama bio, da će se onim zarobljenicima, koji svakako žele da pođu na Solunski front, omogućiti da idu u manjim skupinama i individualno...

Kada se fronta počela rušiti u jeseni 1918. - piše dalje Meštrović kako je doživio talijansku pobjedničku euforiju - nastalo je (u Italiji) iznenađenje i radost. Svaki se odmah drukčije držao, drugačije koracao. Prvo je bilo: 'Hoćemo naš Trst.' Sutradan zbunjenost zbog vijesti: 'Car je predao flotu Hrvatima' Kako to. Što sad? Hrvati su Austrijanci i oni su tučeni! Slijedećih dana vijesti: 'Talijani nečuvanim junaštvom potopili u Puli *Viribus Unitis*. Vika: Osvojili smo Pulu, živjela talijanska Pula! Dolje Hrvati! Hoćemo Šibenik, Split, Kotor, cijelu Dalmaciju!' Manifestacije na *Piazza Venezia*, lampioni, vika: 'Hoćemo sve talijanske zemlje! Hoćemo talijansku Dalmaciju! Hoćemo flotu! Nema druge zastave na Jadranu do talijanske! Dolje Hrvati! Hoćemo do zadnjega čamca! Živio talijanski Šibenik, talijanski Kotor!' - To nije bila samo nagovorena ulica, nego svi. Dolazi gospodin general, važnim, i ovaj put muškim korakom, pozdravlja ministra. Čestitaju jedan drugome pobjedu. Stol - korak dva od moga. Ne vide me: 'Danas Pula, za koji dan Šibenik, a onda sve do Kotora. Kakvi paktovi. Pobjeda mora biti potpuna. Ne smije biti na Jadranu druge zastave do talijanske. Hrvatima treba dići do posljednjega čamca.' (429⁹⁸⁻⁹⁹).

Što se Pašića tiče, on je podržavao *Rimski kongres* da bi na njega prenio djelatnosti i kompetencije *Jugoslavenskog odbora*, koji je bio smetnja oživotvorenju njegove zamisli Velike Srbije. On je općenito podcjenjivao Jugoslavenski odbor. U razgovoru sa srpskim poslanikom u Londonu J. Jovanovićem izjavio je:

"Naspelo (prohtjelo) se nekome da igra ulogu u međunarodnoj politici pa hoće da vodi jugoslavensku politiku... Ne dam ja to nikome da bude. Srbija hoće da oslobodi i ujedini Jugoslovene, a neće da se utopi u more jedne Jugoslavije. Srbija neće da se utopi u Jugoslaviju, nego Jugoslavija u nju." (9623 a¹⁴⁸).

Pred kraj rata, 4. listopada 1918, predložila je austro-ugarska Vlada američkom predsjedniku W. Wilsonu primirje s prihvaćanjem temeljnih načela o slobodi malih naroda što ih je on iznio 12. veljače te godine u američkom Kongresu.

Nakon tog manifesta cara i kralja Karla sastali su se u Zagrebu predstavnici svih južnoslavenskih pokrajina Monarhije i konstituirali *Narodno vijeće*, a 29. listopada Hrvatski je sabor izglasao prekid svih državnopravnih odnosa Trojedne Kraljevine i Austro-Ugarske, proglašenje Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, s Rijekom, nezavisnom državom i pripojenje zajedničkoj državi Slovenaca, Hrvata i Srba "na cijelom etničkom području toga naroda".

Neposredno pred svršetak rata, suprotstavljajući se sve više Pašićevoj politici, članovi *Jugoslavenskog odbora* s Trumbićem na čelu, (pristali su?) da pregovarati sa srpskom Vladom. Prisustvovali su i predstavnici *Narodnog vijeća* u Zagrebu Anton Korošec i dr. Gregor Žerjav. Sastanak je započeo 6. studenog 1918. u *Hotelu Nationalu* u Ženevi, a 9. studenoga prisilili su Trumbić i drugi prisutni Pašića da potpiše *Ženevsku deklaraciju*, koja je odredila zajedničku vladu u kojoj, zaslugom Trumbića, nije bio Pašić.

11. studenoga 1918. kapitulirala je Njemačka. Predstavnici *Narodnog vijeća* koji su se nalazili u emigraciji krenuli su 25. studenoga u Zagreb na poziv istoga Vijeća. Međutim, Trumbić i Meštrović imali su problema s ispravama za putovanje.

"Videći kuda gospodin Pašić i njegova veliko-srpska politika cilja i imajući na savjesti odgovornost koja je padala na Jugoslavenski Odbor i na njega kao predsjednika prema hrvatskom narodu - pisao je Meštrović - odlučili smo on (Trumbić) i ja da odmah iza sloma Austrije pođemo u Zagreb i da članove Hrvatskog Sabora obavijestimo o pravom stanju stvari i upozorimo ih na oprez i potrebu da ne srljaju u zajednicu sa Srbima zatvorenih očiju..."

Trumbić je bio u dvoumici hoće li se oni u Zagrebu znati snaći i moći bar donekle osigurati 'prečanske' interese. Sjećam se da smo se Trumbić i ja bili dogovorili da oba putujemo u Zagreb čim nastane slom Austrije i da članove Sabora obavijestimo o razlici gledanja između Srpske Vlade i našeg Odbora u pogledu buduće organizacije u zajedničkoj državi. Čim je slom nastupio mi smo to i pokušali, ali nam je bilo ometano putovanje očito intervencijom srpskog poslanika Vesnića. Wickham Steed nam je bio ponudio sredstva da nabavimo aeroplan i da pođemo u Zagreb. Međutim i to je bilo ometeno. Riješili smo se da onda pođem ja sam i zatražio sam od Vesnića pasoš. On mi ga nije htio izdati bez pitanja predsjednika vlade Pašića. Ovaj je odgovorio da mi ne izdaje pasoš jer je tobož moj život tako dragocjen da se ne smije riskirati da putujem preko Austrije, koja me je smatrala za izdajnika. Ja sam stvar odmah razumio, otišao sam k (Eduardu) Benešu (i zamolio ga) da mi dade češki pasoš, čiji su mu formulari baš to jutro bili doneseni... Na putu u Švicarsku sam se razbolio i bio sam gotovo osam dana u besvjestici u Bernu. Saznavši kroz novine došli su mi u posjete (Joza) Kljaković i (dr. Ivan) Gmajner, koji je putovao za Zagreb. Ovom potonjem sam rekao da ondje potraži (dra. Ivana) Lorkovića i da mu kaže u glavnim crtama stajalište Odbora." (6768²¹²).

"Onda su mi pričali da su čuli, kako je Sabor prenio neke ovlasti na neko Narodno vijeće, a ovo proglasilo ujedinjenje i poslalo delegate, da mole regenta Aleksandra da preuzme vlast nad svima. Tako su po prilici pripovijedali. Nitko od nas u Odboru nije sumnjao, da će Hrvatski sabor pristati na ujedinjenje sa Srbijom, samo smo se nadali da će prije sve točno uglaviti, kako bi bila osigurana ravnopravnost i poštivan hrvatski individualitet..."

Lorković došao je kojih deset-dvanaest dana poslije toga k meni u Interlachen, gdje sam bio na oporavku nakon sanatorija... On je u Zagrebu tek slutio i imao bojazni, da će se stvar ujedinjenja možda neispravno tumačiti i provoditi, a sad, nakon što je bio u Parizu (s Trumbićem), vidi da će doista biti tako. Pripovijedao je, kako je u Zagrebu vladala groznica oduševljenja i želja za ujedinjenjem, pa da su na sve zaboravili. (Svetozar) Pribičević se nametnuo kao glavna ličnost. A fanatik, kakav je, okupio je fanatike, osobito iz Dalmacije, te je nametnuo što je htio izrabljujući oduševljenje, a gdje to nije išlo, upotrebljavao je teror. Jedino da se (Stjepan) Radić ozbiljno protivio, ali da je jedva glavu iznio, jer ga je Pribičević htio dati ubiti, te ga je Rittig spasio kroz zadnja vrata i krio kod sebe u Župnom dvoru. Pripovijedao je Radićevo stanovište, koje je Radić zauzeo u Narodnom vijeću, 24. studenoga 1918., i buru, koju je izazvao..." (429¹⁰¹⁻¹⁰²).

Ženevskom konferencijom i stvaranjem Države Srba, Hrvata i Slovenaca postao je *Jugoslavenski odbor* suvišan. Još je neko vrijeme tek formalno postojao, a rasformiran je u ožujku 1919. u Parizu.

U početku je važnu ulogu u Jugoslavenskom odboru igrao Frano Supilo. (3312⁷²) On se još s mladim Meštrovićem i nje-

govim političkim idejama vrlo dobro slagao, iako je u duši bio pravaš starčevićanac. On je potvrđivao Meštrovićevu odluku da 1911. izlaže u Rimu u srpskom paviljonu, budući da Austrijanci ni Mađari nisu dopuštali hrvatski. Preko Supila je Wikham Steed predložio Meštroviću i izložbu u Londonu 1915. (396^{320, 327}).

Međutim se Supilo prvi razočarao u namjerama Srba oko stvaranja zajedničke jugoslavenske države (6768⁵⁶⁻⁵⁷). Dotukao ga je već *Londonski ugovor*, pa se nakon toga razišao s *Jugoslavenskim odborom* i povukao, zapustivši se, razočaran, potpuno. Bio je do krajnosti pošten i nepodmitljiv. Nije htio primati ničiju pomoć. Nosio je ručak u džepu i jeo ga na klupi u nekom londonskom parku, a napio bi se na javnoj fontani (9142²⁴⁰).

I Krleži, koji je omalovažavao cijeli *Jugoslavenski odbor*, imponirao je Supilo, opisujući ga, prema Meštrovićevom kazivanju, nakon *Londonskog ugovora* u emigraciji:

“Supilo je stanovao u jednom skrovitom hotelu, u sobi gdje je na primusu mogao kuhati grah, jer je trajno patio od manije progona. Konačno, nakon svih peripetija, Meštrović pronade Supilovo gnijezdo, bane u sobu i nađe Supila u odijelu i cipelama gdje leži već dva ili tri dana u krevetu u svojoj melanholičnoj depresiji. Meštrović ga pita: ‘Bogati Frano, što je? Koji Vam je đavo?’

A on leži tu, nit se prao, nit se brijao, soba nezagrijana, prljava, sve smrdi od primusa.

‘Ne znam kamo ovo vodi,’ kaže Supilo, ‘ugovor (Londonski) je potpisan, Srbije kao faktora više nema, Italija je ušla u rat, najveći dio obale dat je Talijanima... Gdje su nam sad karte i na koje karte da igramo?’» (9558⁵⁰⁻⁵¹; 10059⁵⁰).

U drugom razdoblju *Jugoslavenskog odbora* Ante Trumbić je igrao presudnu ulogu, kao i na *Mirovnoj konferenciji* u Parizu. Sa Supilom je bio istovjetan hrvatskom pravaškom ideologijom (uza sve kompromise na koje je bio tijekom rata prisiljen), poštenjem i nepodmitljivošću. Inače je kao osoba bio suprotan bohemskom Supilovom liku, iako sve to vrijeme u materijalnoj oskudici. Strani diplomati i uglednici su ga vrlo cijenili.

„Trumbić mu je bio (Supilu) sušta protivnost - pisao je Meštrović u *Uspomenama*. Uredan, skladno odjeven, uvijek pun takta s drugim, ali je to iziskivao i za se.“ (429⁵⁶).

Krleža pak nije Supila kao političara uopće cijenio, a pogotovo kao Dalmatinca, smatrajući da nikada nije završio ni jedan posao s uspjehom - ne objašnjavajući ujedno komu možemo najviše zahvaliti da Italija nije nakon Prvog svjetskog rata dobila Dalmaciju. (8597¹⁰¹)

O *Jugoslavenskom odboru* je, inače, mnogo pisano, ali najčešće politički pristrano, ili s namjerom pojedinih članova ili sudionika da istaknu svoju ulogu u njemu. Sam Meštrović je pisao o tim zbivanjima u svojim *Uspomenama* (429) i u predgovoru monografije Ante Smith-Pavelića o Anti Trumbiću (6768). Temeljna monografija bila je Čehinje Milade Paulove (2983). O postanku *Odbora* mjerodavno je pisao britanski publicist R. W. Seton-Watson (3312). Svoje uspomene opširno je objavio Ljubo Leontić (6916); zatim Nikola Stojanović (3497), Dragan Šepić (6922) i drugi.

V. ZAGREB. SPLIT

1918-1942.

NAKON RATA

Kako smo vidjeli, Ivan Meštrović je u prosincu 1918. sa češkom putovnicom krenuo iz Pariza, preko Švicarske, za Zagreb. Beogradski sveučilišni profesor Pero Slijepčević zabilježio je u svom dnevniku u Parizu 1918. i nešto o Meštrovićevoj političkoj djelatnosti. Između ostaloga:

„Prosinca 2-og Meštrović nekamo odlazi; čini mi se da je išao u Švicarsku da se oporavi od teške gripe, gdje umalo nije izgubio glavu.“ (4880³⁷)

Tada je, neposredno nakon rata, Europom harala tzv. španjolska gripa koja je pokosila više ljudi nego sam rat. Izgleda da je Meštrović još u Parizu, uoči putovanja, obolio od gripe, ali se ona razmahala na putu u Švicarskoj. Liječnik Milivoj Jambrišak, također član *Jugoslavenskog odbora*, koji je s njim putovao u Zagreb, smjestio ga je u jedan sanatorij u Merlingenu i sam nastavio put (429¹⁰¹).

Joza Kljaković je u svojim uspomename zapisao o tome:

„Meštrović je stigao u Ženevu na prolazu za domovinu. Dugo smo razgovarali o našoj situaciji. Ja sam se bojao Pašićevih smicalica i bizantinizma srpskog. Meštrović je smatrao moju bojazan i predosjećanje nestvarnim ili jako pretjeranim.

Sutradan je Meštrović krenuo preko Berna i Züricha u domovinu. Ja sam ostao da zapakujem umjetnine i da ih sprovedem u Pariz (za izložbu). Drugi dan dobio sam vijest iz Berna, da je Meštrović teško obolio od španjolske gripe i da leži u jednom sanatoriju. Otišao sam u Bern i našao Meštrovića u visokoj temperaturi. Kada je popustila infekcija i pala temperatura, otputovali smo u jedno selo na Turnskom jezeru, blizu Interlachena, da se Meštrović oporavi.

U tom selu slikao sam Meštrovićev portret, a Meštrović je čitao ‚Karamazove‘. Na sam Badnjak došao je k nama dr. Ivan Lorković iz Zagreba. Jedini od svijeta, kojima sam poslao telegrame iz Ženeve. Prije nego je došao k nama, razgovarao je s nekim članovima Jugoslavenskog Odbora. Oni su bili razložnog mišljenja o našoj situaciji...

Meštrović je bio mišljenja, da nije sve tako crno, kako mi dva vidimo.

- Glavna stvar je spasiti Dalmaciju i Istru od Talijana. Sa Srbima ćemo mi već izaći na kraj. Nisu oni tako jaki, da će moći zagospodariti s Jugoslavijom...

- Kasno je, Kljakoviću. Mi se trebamo danas boriti, da sav naš teritorij pripadne nama. Zato ne smijemo Srbe pretvoriti u naše neprijatelje. Moglo bi to rđavo svršiti. Drugo, time bi i Trumbića dezavuirali. Mi moramo biti za Krfsku deklaraciju, a ne za Korošičevu iz Carevinskog Vijeća. Ako ćemo ponovno nešto drugo tražiti, onda će zbilja imati pravo oni, koji kažu, da mi Hrvati ne znamo što hoćemo...

Nakon dugog razgovora, došli smo do suglasnosti, da današnja politička situacija nameće nama Hrvatima u vanjskoj politici ‚Krfsku deklaraciju‘ koja garantira ravnopravnost svima narodima kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

S tim je idejama dr. Lorković otputovao u domovinu. Mi smo ostali na jezeru još nekoliko dana. Nakon toga se je Meštrović vratio u Pariz, a ja u Ženevu.“ (6333¹¹³⁻¹¹⁶; 10.295¹¹⁹⁻¹²²)

Pero Slijepčević, književni povjesničar, pišući o Meštroviću u emigraciji zabilježio je:

«...Ubrzo po mom dolasku tamo (u Pariz), zapisao sam 13. studenog (1918) viđenje s Gđom i G. Meštrovićem, koji su oboje već više dana slabi. 16-og bio sam s Meštrovićem kod (Jovana) Cvijića, radi razgovora povodom loših vijesti o Rijeci; 19-og, razgovor o stvarima Jugoslavenskog odbora; 21. i 22-og sastavljali smo zajedno neki politički protest; 23-og, razgovarali smo o njegovoj izložbi, a uvečer smo ponovno posjetili Cvijića, radi dogovora o organiziranju protesta. Prosinca 2-og, Meštrović u mom dnevniku - nekud odlazi; čini mi se da je išao u Švicarsku da se oporavi od teške gripe, gdje je umalo izgubio glavu. Vratio se 12. siječnja...» (4880³⁷).

U svojim *Uspomenama* Meštrović usput spominje da se na putu u Švicarskoj razbolio od španjolske gripe (429¹⁰¹).

Iz sanatorija u Merlingenu, u Švicarskoj, pisao je Ivan Meštrović 22. prosinca 1918. Anti Trumbiću:

«Dragi Ante, kao što ćeš biti čuo mene je zadržala influenza na putu i, Gospe mi, prilično me je prodrimala. Ležao sam od drugog dana što sam stigao u Švajcarsku pa sve do jučer. Imao sam kroz 8 dana neprestano veliku groznicu, a prva tri dana 40 i 41. Nije na sreću došlo do nikakve komplikacije na grudima. Jučer sam napustio bolnicu i došao ovamo da se oporavim. Morat ću ostati bar 10 dana. Kašnje ću ako bude ikako moguće produžiti put.

Jambrišak je otputovao 6ti dan, ali još neznam dali je prispio u Beograd. Nadam se. Jučer je otputovao kući Dr Gmajner (Ivan Gmajner, tajnik sekcije *Jugoslavenskog odbora* u Ženevi i član Odbora, D. K.) Poslao sam pisma za Lorkovića (Ivan Lorković, političar i publicist, osnivač *Hrvatske napredne stranke*, D. K.), Smodlaku (Josip Smodlaka, političar, pravaš, osnivač *Hrvatske demokratske stranke*; 1918. član *Narodnog vijeća*, D. K.) i M. Pribičevića (Milan Pribičević, političar, tajnik *Narodne obrane*, na čelu srpske vojne misije u Zagrebu, D. K.). Brzjavio sam - u depresiji - također Aleksandru (prijestolonasljedniku, D. K.). Što je sa izložbom? (u Parizu 1919, D. K.) tražio sam da dodje jedan 5 mj. iz Zagreba i da donese nešto stvari iz Zagreba i Ljubljane. Vidi ti što je sa pitanjem izložbe, pa ako vidiš da će zapet brzjaviti mi. Obradovao sam se bio onoj vijesti i kombinaciji zajedničke vlade, nu naravno, ova vijest je bila sutradan demantovana. Kako ti je gospodja? Pozdravi je.

Tvoj Ivan.

Preporučam ti moju ženu. Umiri je i neka se ne miče.” (8676³³⁹⁻³⁴⁰).

Nakon što se donekle oporavio nije Meštrović krenuo u Zagreb, nego se vratio u Pariz, gdje je morao organizirati reprezentativnu *Izložbu jugoslavenskih umjetnika*, koja je prvenstveno imala za cilj da svijetu, a posebno pobjednicima saveznicima uoči *Mirovne konferencije*, svjedoči o kulturi i umjetnosti jugoslavenskih naroda, koji zaslužuju slobodu i nezavisnost, ali, budući da su najistaknutiji izlagači bili Dalmatinci, da posvjedoči o hrvatstvu jadranske obale, nasuprot stalnoj talijanskoj propagandi da su civilizacija, kultura i umjetnost Dalmacije potpuno u tradiciji talijanske - odnosno rimske i mletačke - prošlosti i sadašnjosti.

Iz Pariza, gdje je bio s Ružom, pisao je bratu Petru:

«Paris, Hotel Madison, 10. II. 19.

Dragi Pešo,

Mene je na putu spopala tako zvana španjolska groznica te sam i to mjesec dana odbolovao, što u Bernu, a što u Merlingenu. Kad sam se digao nisam više bio sposoban za produžiti put, a još manje za ono zašto sam bio pošao kući, pa sam se vratio ovamo, gdje me je inače čeko jedan nezahvalan posao. Na sreću moju je bolest prošla bez komplikacija na plućima i, koliko mogu do sad suditi bez posljedica. Sad sam se već potpuno oporavio. Sad radimo na nekoj našoj izložbi ovde, ali nemamo mnogo nade da će što biti, jer je veliko pitanje hoće li se moje stvari moći prenijeti iz Londona ovamo.»

Od kuće nema vijesti, a sestra Danica je u Zadru.

Gore kod nas su Talijani, koji su svirepi, zatvaraju i tjeraju svijet da je užasno... To nemože dugo trajati ovako, dapače nadam se vrlo malo.

Mi ćemo zato ostati još ovde - valjda mjesec dana, a za kašnjenje neznam...» (X. 4. 5).

Malo zatim odlazi u Ženevu radi organizacije svoje putujuće izložbe, na kojoj će uz njega izlagati i Rački i Rosandić. Iz Ženeve je pisao Trumbiću u Pariz, vjerojatno krajem veljače ili početkom ožujka 1919:

“Genève 1e subota

Dragi Ante,

prispjeli smo dobro i zatekli u Ženevi veliki snijeg da je divota. Bio sam jučer kod Račkog i kod Rosandića. Oni su radili dosta siromaci. Rački ima oko 25 slika, a Rosandić 10-12 reliefa u drvu. Sad treba da te stvari šalju Watsonu za onu izložbu što sam bio s njime ugovorio, nu nemaju s čime da stvari isplate. Rački treba da slike urami, za što mu treba u najskromnijem 300 frs a za škrinje će im trebati svakom po 100 frs. Watson će valjda naći načina da plati transport i namještenje, ali da rame plaća neugodno je tražiti, pa su me obojica molili da ja pišem odboru da im pošalje 500 frs za rame i sanduke. Molim te... da im to pošaljete još dok ste u Parizu e bi što prije stvari poslali. Ovde se osobito Rački muči, jer je kroz ovo vrijeme rata potrošio ono nešto para što je bio zaradio ranije, tako te je ovo zadnja 2 mjeseca živio u dvoje i radio sa ono što sam mu ja i odbor poslali. Ima od toga još neku malenkost (jer žive najskromnije) ali neće zadugo. Rosandić ima od Srbije 400 frs mjesečno i s time će moći i dalje da živi, nego što će biti sa Račkim to neznam. Ako naš odbor ikako može trebalo bi da mu dade bar za neko vrijeme 200 frs mjesečno, a ja bih molio Vesnića da mu oni po toliko dadu. Za slučaj da ga sreća posluži u Londonu te da nešto proda on odmah nebi bio na teret odboru, ali ovako nema kuda. Rački će se tebi i odboru mislim i sam obratiti, a ja ti samo toliko javljam da si obaviješten o njemu.

Mnogo pozdrava tebi i gospodji od nas oboje

Ivan.» (8676³⁴⁰⁻³⁴¹).

Malo zatim, 6. ožujka, ponovno piše Trumbiću:

„Geneve, 6. III. ponedjeljak

Dragi Ante,

primio sam tvoju kartu, Vesniću sam pisao glede Račkoga i poslao mu pismo po Ćurčinu. Ako odbor nema fala Bogu, kad bi mu oni dali bar 200, njemu bi bilo pomozeno. Ja ostajem ovde kako vidiš... Našao sam već i nešto atelieru pa ću voljom nešto početi raditi. Bio sam ti 2-3 dana u krevetu radi nahlade,

a isto tako žena, nu sad je već bolje. Kako si ti i gospodja ti? Mnogo pozdrava oboma od nas dvojice tvoj

Ivan.” (8676³⁴¹).

14. travnja opet je u Parizu, odakle piše bratu Peši u London:

«...Od kako sam se vratio iz Švajcarske neprestano sam se mučio oko organizacije jedne naše izložbe ovdje a, pored svih raznovrstnih poteškoća uspjelo nam je da je ostvarimo. Otvorila se je prošle subote i tako sam hvala Bogu završio taj vrlo neugodan posao.

Poboljevao sam zadnje vrijeme opet te zbog toga, a poglavito zbog posla oko izložbe, nisam radio ništa. Sad mi je bolje, fizički, a i moralno mi je mnogo lakše, pošto je taj posao završen, te razmišljam kako i gdje da se povučem negdje na mirno mjesto, gdje bi se povratio sam sebi i radio. To nije u ovaj čas lak posao. Mislio sam poći tamo (u London, D. K.) na mjesec dva pa onda kući. Sad opet mislim da to ne bi bio način za miran rad jer bi ga lako prekinuo, pa pomišljam da prije odem kući a na jesen, ili za august, da se vratim u Englesku. Kod kuće, u ovim prilikama, neće mi biti takodjer moguće mirno raditi, a osjećam veliku potrebu za mirom i radom, pa ću se još o tom planu promišljati...

Želim da vidim njih kod kuće pa poslije, ako bi vidio da mi nije moguće raditi mirno kod nas, pošao bih makar gdje. Kući sam pisao nekoliko puta i slao poruke, ali ništa neprimam. Od njih niti znam gdje su i kako su. Držim da se nije nikom ništa desilo jer bi se to čulo. Zato držim da je najbolje da ostaneš na svom poslu...

U idućem ću ti pismu javiti hoćeli moje stvari prije nego se vrate kući poći za Španiju i poslije za Ameriku. Biti ćeš čuo da su svi Kosovski fragmenti zajedno s Markom i modelom hrama, kao i pet portreta koji ne spadaju u taj ciklus, u sve 43 rada, postali svojina naše države, koja će meni za to davati doživotno 36.000 frs, a u slučaju moje smrti istu svotu mojim baštinicima do 1950. godine.

Ja sam time postigao moju glavnu želju, da moje stvari ostanu u mome narodu i zemlji, i osiguran mi je i onaj potrebni minimum za život u slučaju bolesti.

Mi ćemo se, u svakom slučaju, zadržati još 15 dana ovde, pa nam se javi.”

Meštrović osigurava Peši sredstva za život u Engleskoj.

“Naše stvari u zemlji idu, hvala Bogu, dosta dobro, skupština se lijepo drži i radi složno. Naša sudbina i budućnost je uglavnom u našim rukama, a sreća u slozi, koja će se pored svih teškoća držati.” (X. 4. 6)

POLITIČKA RAZOČARANJA

Uoči završetka rata i pobjede saveznika, ali još više neposredno nakon rata, krajem 1918. godine, situacija za Hrvate nije bila nimalo perspektivna. Srbi su nijekali čak i ona obećanja što su ih ranije davali *Jugoslavenskom odboru* ili predstavnicima saveznika.

„Što su dani više tekli - pisao je Meštrović kasnije u *Uspomenama* - sve više su se pojavljivala mišljenja na srbijanskoj strani: Srbija je država i saveznica, ima svoju Skupštinu, svoj Ustav, svoga Kralja i vojsku, bolje je zadržati kontinuitet, a Vladu proširiti s kojim članom Odbora i kojim delegatom toga zagrebačkog Narodnog vijeća. Trumbić je, međutim, dobio od vijeća u Zagrebu obavijest, da on u svojstvu predsjednika Jugoslavenskog odbora predstavlja vijeće u inozemstvu i da zajedno s Korošcem (Anton Korošec, predsjednik *Narodnog vijeća*, D. K.) traži kod Saveznika priznanje državne nezavisnosti, proklamirane u Zagrebu. Nastaju rasprave i prepirke. Mnogi Srbijanci tvrde, da to ne ide tako, da ne treba da Jugoslaveni traže posebne nezavisnosti nego prisajedinjenje Srbiji.

- Nema prisajedinjenja, nego ujedinjenje ravnopravnih članova - odgovara se od strane Odbora...

Pašić je u Londonu, početkom listopada 1918. dao izjavu, kako Srbija ne traži ništa drugo nego ono na što ima pravo i za što se je borila, da oslobodi i ujedini Srbe, a Hrvati i Slovenci, ako hoće sa Srbijom, dobro, a ako neće, neka osnuju svaku svoju državu, kao i u prošlosti. Srbija je demokratska zemlja, ona neće nikomu ništa silom da nameće.

Ovo je izazvalo buru i nezadovoljstvo u našim redovima...

Meni je nevjerojatno da je on dao takvu izjavu. Odem k njemu, da ga pitam, je li točna. Prima me odmah i ljubazno... On me gleda, pa mirno kaže, da je izjava točna. Ja, preneražen, iznosim, kako smo ga svi mi držali svojim patrijarhom za oslobođenje i ujedinjenje, pa i ja osobno...

- Ja nisam strančar ni političar, ali ja držim, da je to strašno, što ste vi s vašeg mjesta to rekli...» 429¹⁰⁴⁻¹⁰⁶).

Ante Trumbić je tada vodio najtežu bitku. Srpsko poslanstvo mu je onemogućavalo da iz Pariza pođe u Zagreb i djeluje s *Narodnim vijećem SHS*. U Parizu je bio još korisniji, djelujući u međunarodnim krugovima protiv ostvarenja *Londonskog pakta* kojim bi Italija dobila Dalmaciju. „Spašavanje teritorija glavna je stvar. Naš narod u bivšoj monarhiji nije dosad priznat i vrlo je mala nada da će dobiti priznanje,“ rekao je. Jednako se boji ostvarenja Pašićeve aktualne pretenzije da i Srbija dobije dio Dalmacije.

Imenovan zatim ministrom vanjskih poslova ostao je i dalje u Parizu da radi na pripremama za *Mirovnu konferenciju*. Posebno mu je bilo stalo da američkog predsjednika Wilsona uvjeri u potrebu stvaranja samostalne južnoslavenske države, s istočnom obalom Jadrana, osim Istre, koju je morao pregorjeti Talijanima. U tome je i odigrao presudnu spasonosnu ulogu, koju su mu ne samo osporavali, nego ga i napadali, kako bivši njegovi pristalice starčevićanci, tako i novopečeni Jugoslaveni.

Ivo Petrinović, pisac monografije o Anti Trumbiću, ovako je okarakterizirao tu njegovu ulogu:

„Samo tko je rođen na obalama Jadranskog mora ili, preciznije, u njegovu značajnom središtu kakvo je Split, i tko je odgojen u najboljim tradicijama patriotskog duha, mogao je

s takvom strašću i upornošću ući u neravnu borbu za to naše more. Trumbić je tada, u određenom smislu, bio vidovit i državnički mudar. To potvrđuje i kasnija realizacija njegova programa za rješenje jadranskog pitanja. Drugo je pitanje koliko su mu vanjske prilike, posebno stanje odnosa u Kraljevini SHS, omogućivale da tu svoju zadaću izvede do kraja. Ali, ne može mu se osporiti upornost i odlučnost s kojima je ulazio bilo u koje od pitanja tih složenih vanjskopolitičkih odnosa nove jugoslavenske države.“ (9623 a¹⁷⁸⁻¹⁸⁴)

Na istom polju djelovao je u tim kritičnim mjesecima druge polovice 1918. u Parizu i Ivan Meštrović, više svojim međunarodno priznatim ugledom, nego političkom sposobnošću. U *Uspomenama* opisuje svoje susrete i djelatnosti od svršetka rata do Mirovne konferencije.

Prvi susret s Antonom Korošcem, predsjednikom novoustrojenog *Narodnog vijeća SHS* u Zagrebu 1918, povezan je s jednom izrazito našom pojavom, gdje su zastave važnije od bitnih pitanja. On je donio Meštroviću u Pariz pismo *Hrvatskog sabora* u Zagrebu koji je odlučio da se izglasa jedna svota novca i u njega naruči „spomenik na uspomenu povijesnog dana“. (429¹⁰⁶).

Meštrović zatim veli:

„Mi smo se neprestano nadali, da će naši pružiti otpor Talijanima, da ne okupiraju dalmatinske gradove, držeći da će i najslabiji otpor biti dovoljan, jer smo znali koliko se Talijani boje da uđu u ‚zmijsko leglo‘, kako su oni zvali naše otočje i zaljeve.“ (429¹⁰⁷)

Na ručak i na večeru mu je sve češće dolazio princ Đorđe Karađorđević, koji je obožavao Trumbića kao političara a napadao Pašića. On je nagovarao Meštrovića da razgovara s prestolonasljednikom Aleksandrom i upozna ga sa svojim bojaznima u vezi sa separatističkim stavom srpskih političara, ali Meštrović to nije nalazio prikladnim.

„U našem hotelu (u Parizu) bilo je tada kao u krčmi - pisao je Meštrović. - Jedni su dolazili, a drugi odlazili, sad samostalske vođe ili njihove pristaše, sad radikalski disidenti, a sad umjereniji radikali. Sad je bio svemu kriv Pašić, a sad opet ‚svojejavni Stole‘, ali se sve svodilo na stranačke razmirice i na kombinacije, tko bi trebalo da postane ovaj ili onaj Ministar...“

Trumbić je to slušao i gutao, a većinom su mu to donosili opet Srbijanci koji su bili više jugoslavenski orijentirani, pa ih je mirio da će se sve to kasnije urediti među se, a sada je glavno postići narodne granice prema trećima. Svejedno su ga te pojave uzbuđivale, bojao se unutarnjeg sukoba već kod prvog susretaja, što bi moglo kompromitirati cijelu stvar ujedinjenja, čime bi se susjedi okoristili. On je bio duboko i u prvom redu zanesen idejom ujedinjenja, a onda spasavanjem mora. Uza sve to, bojao se ‚unutranjih nezgoda‘, jer je znao da ovo srbijansko shvaćanje neće biti primljeno u našim krajevima, a napose u Hrvatskoj.

- Možda će još u prvoj fazi i oduševljenju proći bez trzavica i opasna sukoba, ali je poslije neminovno, ako oni ne promijene svoje koncepcije - govorio bi intimno.

U jednom dugom razgovoru u četiri oka, poslije onog neuspjeha da odemo u Zagreb, došao je do zaključka da moramo, u interesu obiju strana, po svaku cijenu ostati složni, kako bi se stvorila što veća i jača država i obranilo narodno područje, a onda na vrijeme i u pravom času ispravno uredila unutarnja pitanja, kako bi se ta zgrada održala...“ (429¹¹⁰).

Ujedinjenjem 20. prosinca 1918. i stvaranjem Države SHS

Jugoslavenski odbor nije više imao razlog postojanja. Trumbić je postao ministar u novoj državi, a *Odbor* je raspušten (429¹¹³; 9142²⁷²⁻²⁷⁵).

Uz Antu Trumbića kao glavnog djelatnika *Jugoslavenskog odbora* u tim presudnim ratnim godinama, kada se krojila karta nove versajske Europe, Meštrović je - katkada i nenamjerno - odigrao u Odboru vrlo važnu ulogu, pogotovo što je on jedini bio poznat u međunarodnim krugovima. On je često gledao na brojne iskrse probleme realističnije, a redovito i ljudskije, od ostalih političara, kojima su mnogo puta slava i osobni interesi bili presudniji od proklamiranih ciljeva. Shvatljivo je da je Meštroviću, kao i Trumbiću, najkritičnije bilo jadransko pitanje, vjerujući da će već tada kritične odnose sa Srbima u novoj zajednici postupno demokratski i ljudski riješiti. U tom posljednjem su se ipak prevarili, za razliku od Supila koji je ranije posumnjao u takvo rješenje i povukao se.

Činjenica je da bi bez jugoslavenske državotvorne ideologije i bez djelovanja *Jugoslavenskog odbora* u emigraciji nakon rata Hrvatska bila lišena čitave jadranske obale i otočja, od čega bi polovina, dosljedno *Londonskom ugovoru*, pripala Italiji, a polovina Srbiji. Starčevićanska Hrvatska bila bi svedena na «reliquie reliquiarum».

Samom je Meštroviću prestanak zaduženja u *Jugoslavenskom odboru* pak omogućio potpuno predavanje njegovom životnom, umjetničkom pozivu.

«Sa svog osobnog stanovišta - sjećao se kasnije - bio sam zadovoljan što je Odbor prestao, jer sam osjećao da sam lišen svega što se zove politika i političari. Osjećao sam se lagan i slobodan, da nisam vezan ni na kakvu dužnost, ni na kakvu odgovornost u poslovima koji nisu moji. Osim toga, bio sam slobodan i od društva i od ljudi s kojima nisam imao ništa zajedničkog, osim osjećaja za domovinu. O ovom, što je moj posao i zadatak i zašto sam uglavnome živio, niti sam mogao govoriti niti su oni to razumjeli, uza sve njihove fakultete, baš ni za dlaku više od mojih rođaka na selu, štaviše, često mi se činilo, da su se čudili strancima šta oni na tome lijepa ili čak velika nalaze. Uostalom, cijeli naš Odbor bio je skup ljudi iz iste zemlje, koji su se slučajno i iz nužde našli zajedno i na istom poslu, bez neke intimnije duševne veze, često s različitim pogledima na društvo, na život i s različitim moralnim naziranjem. Vezala nas je narodnost i tu vezu smo svi duboko osjećali, ona nas je silila da se držimo zajedno i da se trpimo.» (429¹¹³).

Međutim, Ivan Meštrović ipak se nije mogao potpuno osloboditi djelovanja na političkom polju, gdje je i dalje bio potreban, sve do konačnih *Mirovnih konferencija* 1919. i 1920. godine.

Tada su, 1919, Meštrović i Trumbić okupili uglavnom hrvatske umjetnike i književnike koji su rat proveli u emigraciji u Francuskoj i Švicarskoj i organizirali *Jugoslavensku demokratsku ligu*, kojoj je bio cilj upoznati svjetsku kulturnu javnost sa svojim državotvornim ciljevima i spriječiti ostvarivanje aspiracija susjednih velesila na hrvatskim područjima u sjevernoj Hrvatskoj, Sloveniji, Istri, Hrvatskom primorju i Dalmaciji.

U tu je svrhu Meštrović sastavio opširni proglas, a objavila ga je publikacija *Jugoslavenska demokratska liga*, u Ženevi 1919:

«Ostvarenje Jugoslavenske Države jeste najveće djelo što je naš narod dosada učinio. Ljudi od umjetnosti i književnosti počeli su već davno doprinositi za njegovo ostvarenje. Na

drugima je da prosude koliko. Sad mislim da je red na ljudima od nauke. Na umjetnicima je da daju stvaralački polet, a na misliocima da konstruišu. Treba zidati na sav mah. Zidati nov zajednički život i svoju jugoslavensku kulturu: s riječi koja će dolaziti iz naše duše i imati zvuk naših pluća. Tako ćemo najbolje poslužiti sebi i čovječanstvu.

Ne obzirimo se otkud dolazimo, nego pazimo kud idemo. Prevaljeni put to je jučer. Mislimo na sutra...

Naša baklja do sada su bile naše Akademije, Univerziteti, narodne škole, muzeji, pozorišta, književna udruženja, časopisi i listovi. Otud će svetlost dolaziti i odsle...

Nasmejana lica s bakljom u noć! Nasmejana lica i vjerom u dan!

Ivan Meštrović.“

Čitav dugi proglas, od kojega smo naveli tek nekoliko rečenica, pisan je u biblijsko-proročanskom stilu, još uvijek u frazama vidovdanske patetike. (189)

S istim ciljem organizirat će se i *Jugoslavenska umjetnička izložba* u Parizu iste 1919. godine.

*

Ipak Ivan Meštrović svršetak rata 1918. nije dočekaao s oduševljenjem. Jedno je pitanje ostalo neriješeno, a drugo se sve više otvaralo. Prvo je bila mogućnost, odnosno nemogućnost, pobijanja i poništenja tajnog *Londonskog ugovora* iz 1915. kojim je veći dio Dalmacije nakon rata obećan Italiji, a drugi superiorni stav Srbije u planiranju i provođenju ujedinjenja južnoslavenskih naroda.

Za rješavanje prvog pitanja borili su se najviše Trumbić i Meštrović, uglavnom na međunarodnim forumima.

U drugom pitanju je Meštrović bio još uvijek priličan optimist, smatrajući da kada ostvare cjelovitu državu u etničkim granicama, međusobne će nacionalne (ili plemenske, kako su tada govorili) probleme demokratski sami rješavati.

Međutim, završetkom rata i približavanjem sudbonosne *Mirovne konferencije*, koja će se održati u vezi s našim krajevima 28. lipnja 1919, Kraljevina Srbija je dobivala sve veće apetite, smatrajući se saveznicom pobjednika, dok je Hrvatsku smatrala saveznicom poraženih, pa je sve otvorenije odustajala od ranije proklamiranog ravnopravnog ujedinjenja južnoslavenskih naroda, želeći provesti tek pripojenje ostalih naroda Kraljevini Srbiji. Hrvatska i Slovenija imale su pri tome odigrati sporedniju ulogu, dok Crna Gora, iako dotada kraljevina, ni Makedonija, ni Bosna i Hercegovina, ni Vojvodina, a da ne govorimo o Kosovu, nisu ni priznati kao zasebne narodne ni političke jedinice, nego kao integralni dijelovi Srbije. Sve je jasnija postajala činjenica da većina Srba nije ni gajila ideju ujedinjenja, nego Velike Srbije, a Jugoslaviju su željeli ostvariti prvenstveno Hrvati, najviše Dalmatinci i Slovenci.

Ta je borba nacionalističkih jugoslavena bila to teža i bolnija jer se moralo suprotstavljati svojim dotadašnjim suradnicima i suborcima.

Spomenimo u vezi s tim razočaranjima hrvatskih jugonacionalista tragični slučaj drugog našeg istaknutog kipara Branišlava Deškovića.

Kao i Meštrović, i Dešković se u ratnim godinama u emigraciji bavio više politikom nego kiparstvom, nakon što je pokušao kao dobrovoljac sudjelovati u ratu u Crnoj Gori i Srbiji.

Stoga su i njemu Talijani dali do znanja da njegov boravak u Rimu nije poželjan, pa je krenuo u Ženevu, gdje je djelovao s ostalim hrvatskim i srpskim rodoljubima, krojeći s njima buduću Jugoslaviju. Već tu je osjetio hegemonističke težnje srpskih političara, pa je upozoravao na tu opasnost. Naročito mu je na srcu ležala Kraljevina Crna Gora koju je Srbija namjeravala jednostavno progutati, a gdje je na dvoru knjaza, a zatim kralja Nikole, već njegov otac kao inženjer montanistike bio zaslužan za projekte iskorištavanja vodene energije.

Nastavljajući to djelovanje preselio se u Pariz, surađujući i sa Supilom, posjećujući istaknute Amerikance, Britance i Francuze, zagovarajući povoljno rješenje balkanskog pitanja.

“U svim krugovima, kroz koje je prolazio - pisao je kasnije njegov prijatelj A. Vrcan, koji se s njim našao u Parizu 1916. - propagirao je jugoslavensko ujedinjenje i potrebu brisanja Austrougarske sa geografske karte, koja je još tada bila solidnija u francuskim i internacionalnim političkim krugovima, nego li u samoj zemlji. Nu njegova nastojanja nisu išla za bezuslovnim, diktiranim centralističkim ujedinjenjem, nego za federalizmom. Uvijek je isticao da razni uplivi pod kojima su pojedini dijelovi jugoslavenskog naroda živjeli neće dozvoliti amalgamaciju istih u jednu narodnu cjelinu, nego da je potrebno kroz prelazno federalističko stanje naučiti narod da voli svoju novu državnu tvorevinu, pa da se tek po ostvarenju tog dijela ujedinjenja pređe na drugi, tj. na nacionalno ujedinjenje u jedinstveni narod. Nu za to nije bilo razumijevanja.” (8594³¹)

U tom protestnom djelovanju, sluteći opasnost srpske hegemonije nad ostalim južnoslavenskim narodima, a naročito nad Crnom Gorom, napisao je i izdao u Parizu u jesen 1918. brošuru, svojim troškom, iako je oskudijevao novcem, pod naslovom, kao svoj politički credo, *Zašto smo Jugosloveni*, kritizirajući naročito zaključke *Krfske deklaracije*:

“Mi pripadamo jednom narodu od tri plemena, tri vjere i tri imena, a jedne krvi i jednog jezika,” bila je temeljna Deškovićeva pretpostavka. Ali:

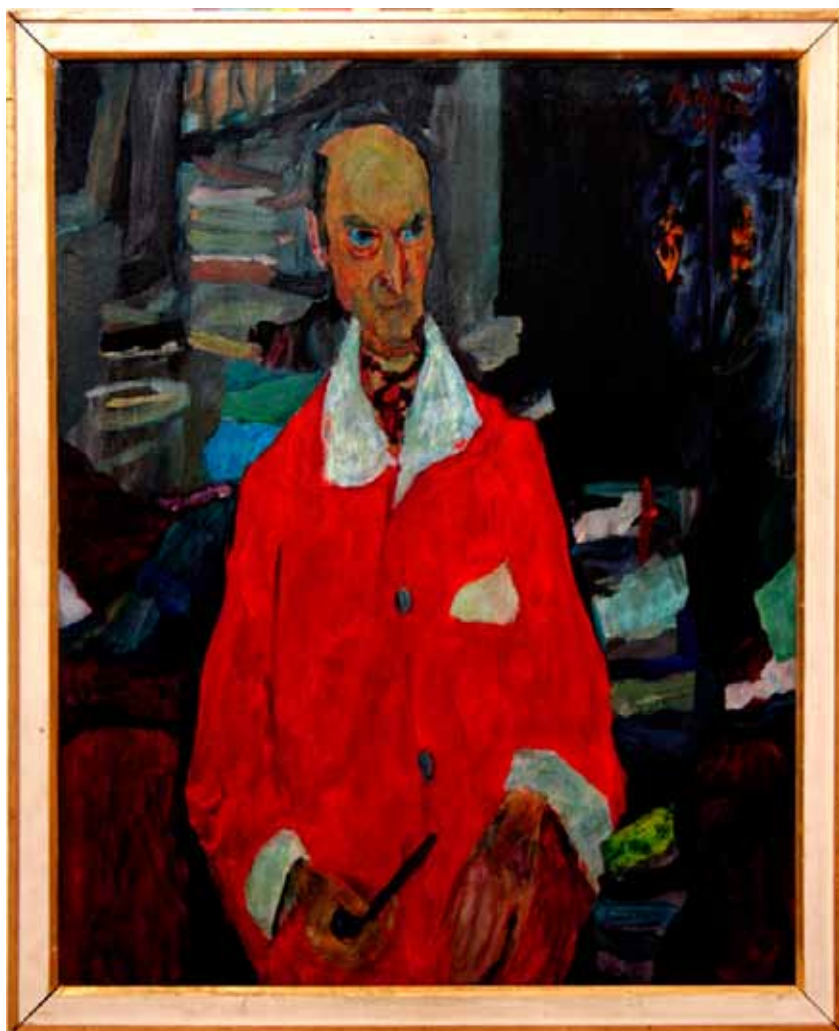
“Jedan dio našega naroda, srpsko pleme, najviše se je istaklo životnim intenzitetom, otpornom snagom i samoprijegom, naravno te je u njemu pobudilo ponos i oholost da ostalim djelovima i plemenima našega naroda nametne svoje ime, svoju volju i da ga pretopi u se...”

Očito je da sadašnje srbijanske vođe hoće da provedu pretopljenje Hrvata i Slovenaca u Srbe, prisilnim brutalnim načinom i najgadnijom korupcijom, a što je još gore, gubitkom velikog dijela našeg naroda, naših zemalja, naše obale i našeg mora. Zato smatramo da se takvima ne smije dozvoliti da svoju vlast nametnu cijelom našem

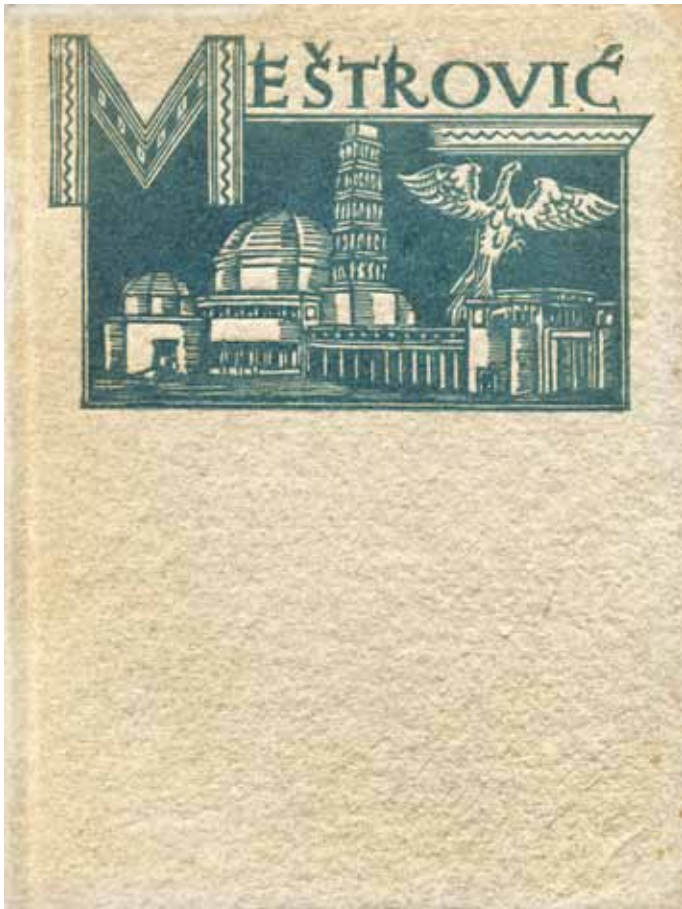
narodu, jer bi to izazvalo nezadovoljstvo u zemlji i građanski rat...

Srbijanski vođe naroda računaju na njegovu brojnu nadmoćnost i na podupiranje svoga plemena na štetu Slovenaca i Hrvata, što je nepravedno i što nikako ne odgovara slobodnu duhu vremena. U tom se paktu svojevolumeno nameće njihov

Ivo Dulčić – Portret Koste Strajnića

Monografija *Meštrović* – autora Koste Strajnića, 1919.

kralj i štoviše daje mu se apsolutna vlast da čak i ono što narodna skupština riješi nema vrijednosti ako kralj ne potvrdi.”

Dešković je time predbacivao i *Jugoslavenskom odboru* što je popuštao srpskim političarima, što je dopustio da dođe do *Krfskog pakta* i što je srpskoj vladi dopustio da Crnu Goru prikažu kao izdajicu i izbrišu je kao narod.

U *Otvorenom pismu Jugoslovena Italijanima*, tiskanom u istoj brošuri, Branko Dešković se obraća talijanskom sveučilišnom profesoru, povjesničaru i uredniku lista *L'Unità* Gaetanu Salveminiju, s kojim se moglo raspravljati o dalmatinskom pitanju:

“Osjećam dužnost da vam uputim ove iskrene riječi i da vam pružim ruku. S najvećom radošću i zadovoljstvom čitam sam u posljednje vrijeme članke u vašim novinama, u kojima tražite sporazum sa Jugoslovenima. Nitko do nas to više ne želi...”

Sad znajte, ako namjeravate oteti i jednu jedinu hridinu naše Dalmacije, sporazum i prijateljstvo bit će nemogući...

Prošlo je vrijeme tajnih ugovora; razgovarajmo jednom otvoreno i iskreno.

Vi uvijek ističete vašu kulturu i vašu civilizaciju u našim krajevima; mi priznajemo i zahvaljujemo na vašem lijepom daru. Čast i poštovanje Danteu i Leonardu i rijetkim njima sličnim; ali mi hoćemo sada kulturu našu; počeli smo na jakim temeljima i imat ćemo je veliku i originalnu...

Priroda je sama odredila granice, među nas postavila Jadransko more; more nas može spojiti i rastaviti; na vama je sada, birajte...

Ne zaboravite da ste na principu narodnosti osnovali vašu lijepu Italiju i da ćete je jedino na tom principu učiniti većom i potpuno ujedinjenom.

Zašto ometate naše ujedinjenje, kad je vama vaše toli milo?...”¹⁰²

Obuzet patriotskim i političkim djelovanjem čak i više od Meštrovića, napustio je do tada osebujnu svoju animalističku realističku skulpturu i u herojsko-secesijskoj monumentalističkoj skulpturi oblikovao skulpture političke tematike, poput *Balkanskog bloka*, *Pobjedu Slobode* (koju je poslao na dar američkom predsjedniku W. Wilsonu u znak zahvalnosti za podržavanje težnja malih naroda) i golemog *Kraljevića Marka*, kojim je konkurirao onom Meštrovićevom.

Tada je u Parizu 1919. započela Deškovićeva tragedija. S jedne strane progonilo ga je tobožnje rivalstvo s Meštrovićem, kojega je smatrao preautoritativnim u krugu hrvatskih umjetnika, a s druge je strane bio uvjeren da ga progone srpski političari zbog njegovih kritika njihove politike u Parizu i da ga žele otrovati. Međutim, bio je to ujedno i početak njegovog ludila, pa se ne može znati do koje se mjere radilo o stvarnim zakulisnim proganjima i prijetnjama - što je zaista postojalo - a do koje o njegovoj opsesiji proganjanja (IV. 20; 8594³¹⁻³⁷).

Spomenimo i skandal u vezi s Meštrovićevim i Deškovićevim konjaničkim spomenikom *Kraljevića Marka*. Meštrović nije mogao u Parizu izložiti svoju golemu skulpturu *Kraljevića Marka* koja je polomljena ležala u Zagrebu, ali koja je bila općenito poznata s ranijih izložaba. Dešković je izložio svoju, jednako golemu i još dosljednije secesijski stiliziranu. Kada je predsjednik Francuske Republike Poincaré obilazio izložbu jugoslavenskih umjetnika, a vodio ga je ambasador SHS Milenko Vesnić, zadivio se pred Deškovićevim konjanikom, pitajući je li to Meštrovićevo djelo: ‘C’est magnifique! C’est une oeuvre de Meštrović?’ Vesnić je to potvrdio i počeo hvaliti Meštrovića, ali je nato reagirao sam Dešković koji se nalazio do svoje skulpture: ‘Ce n’est pas une oeuvre de Meštrović, c’est à moi!’ Branka Deškovića, koji je već bio bolestan od ljubomore prema Meštroviću, to je naročito pogodilo i pridonijelo je njegovoj skoroj duševnoj bolesti (IV. 20; 8594³⁵). Kasnije je čak tvrdio da ga je Meštrović otrovao stavivši mu drogu u crnu kavu. (8594³⁸)^{102a}

U vezi s jugoslavenskim domoljubnim idejama naših umjetnika spomenimo i kipara Ivana Bulimbašića, Splitsanina, koji je 1903. na *Umjetničkoj akademiji* u Beču studirao u istoj klasi s Meštrovićem. Godine 1911. otišao je u Ameriku i tamo djelovao kao kipar, ali kada je 1914. izbio rat, pohrlio je da se kao dragovoljac bori na Solunskoj fronti, da se, nakon te obavljene dužnosti - zacijelo i razočaran u mnogim idealima - opet vrati u Ameriku (8453³⁶⁴).

Spomenimo i teško razočaranje pionira hrvatskih kipara Ivana Rendića, koji je zbog svog jugoslavenskog patriotizma cijelog života podnosio u Trstu zapostavljanja i gubio naredbe, a kada je ostvarena država Srba, Hrvata i Slovenaca, o kojoj je čitavog života snivao, pohrlio je u zavičaj da i dalje stvara kao kipar i da odgaja mlade klesarsko-kiparske generacije na zavičajnom Braču, naišao je na potpunu nezainteresiranost i zapostavljenost, pa je sve do smrti, živeći u krajnjoj bijedi, uzalud molio i očekivao od Beograda zasluženu umjetničku mirovinu (7858¹⁴³⁻¹⁸⁷).

Nova je država pomogla jedino onim umjetnicima koji su se ranije ili nakon rata preselili u Beograd i tamo djelovali, poput Paška Vučetića, Tome Rosandića, Mate Meneghella Dinčića, Petra Pallavicinija i dr.

MEŠTROVIĆ U SREDIŠTU POZORNOSTI

Ako je Ivana Meštrovića, kao državnog neprijatelja u vrijeme rata, hrvatski tisak jedva spominjao, nakon oslobođenja o njemu su se obilato raspisali, veličajući ga kao umjetnika i domoljuba. Ti su se, i likovno-umjetnički i literarni, prikazi nažalost temeljili na poznavanju i slavljenju njegovih radova *Kosovskog ciklusa*, koje je on već davno prevladao. Politička propaganda bila je prisutnija od umjetičke.

Tako je zagrebački književni časopis *Savremenik* čitav obilni šesti svezak posvetio Meštroviću, posebno njegovoj vidovdanskoj ideologiji. Milan Marjanović, njegov biograf, pisao je o *Vidovdanskom misteriju* (2344), uz pjesmu *Pobednik*, posvećenu Ivanu Meštroviću (2345).

Mladi, tada izrazito jugoslavensko-rodoljubni pjesnik, Augustin Ujević poslao je iz Pariza pjesmu u prozi *Uteha*, napisanu u patetičnoj intonaciji, koja završava:

«Pa ako je moja zemlja slobodna, meni i u tuđini življe kuca srce; pa ako moj narod čitav likuje, meni i preko groba sviće radosno sunce. Amen.

Paris, 1918.»

Jednako su teatralni stihovi pjesme *Radost* Vladimira Nazora, sa završetkom:

„Otvorite sva srca, sva vrata duše Vaše!
...O braćo, stopro danas počima žiće naše
I naša prva mladost.“

Miloš Gjurić priložio je dugi esej o *Vidovdanskoj misli*.

O *Vidovdanskom hramu* objavljeni su prilozi Leonarda Bistolfija iz *Eroice* 1914. (2293); Ernesta H. R. Collingsa iz engleske revije *The Quest* iz 1915. (2309); govor lorda Roberta Cecila na otvorenju izložbe u Londonu 1915. (2238) i tumačenje samog Meštrovića ideje *Vidovdanskog hrama* (175).

O *Vidovdanskom hramu* priložio je pjesmu i nadrealistički pjesnik Ljubomir Micić, završavajući jednako teatralno:

”....
Blešti gordi Panteone u suncu i krvi
preko sviju gora,
a široka krila prebeloga orla
što ga na vrh diže Karagjorgje,
miluju po žalu Jegejskoga i Jadranskog mora.“ (2351).

I u inozemstvu je tada mnogo pisano o Ivanu Meštroviću i njegovoj umjetnosti, naročito u povodu pariške izložbe jugoslavenskih umjetnika 1919. na kojoj su dominirale njegove skulpture i u povodu gotovo samostalne izložbe, uz popratna djela Račkoga i Rosandića, koja je putovala Europom.

Najznačajnija je u tom smislu bila obimna i podacima o životu, idejama, izložbama i djelima iscrpna monografija o Ivanu Meštroviću, objavljena u Londonu, u izdanju Williamsa and Norgatea te 1919. godine.

Monografija, na engleskom jeziku, ima 94 stranice teksta raznih autora i 68 tabla s ilustracijama radova, uglavnom *Kosovskog ciklusa* i ranijih religiozne tematike.

Najdragocjeniji je u monografiji baš katalog od 279 Meštrovićevih radova, od bečkog *Autoportreta* iz 1901. do rimskih radova iz 1918. Meštrović inače, ni prije ni kasnije, nije vodio evidenciju o svojim radovima, ni kad su nastali, ni o kopijama,

ni gdje se nalaze, a pogotovo ne o bibliografiji o sebi i svojim djelima. Zasluga je Milana Ćurčina što je danima i noćima, u Londonu u ratnim godinama, od Meštrovića i Ruže nastojao doznati podatke o izvedenim djelima, utvrditi s dosta točnosti godine i mjesta njihova nastanka i tadašnje mjesto nalazišta. Dakako da u tome popisu, bez potrebne dokumentacije o njima, nisu mogla biti registrirana sva Meštrovićeva izvedena djela. U svakom slučaju, to je do danas ostao temeljni pouzdani katalog Meštrovićevih radova.

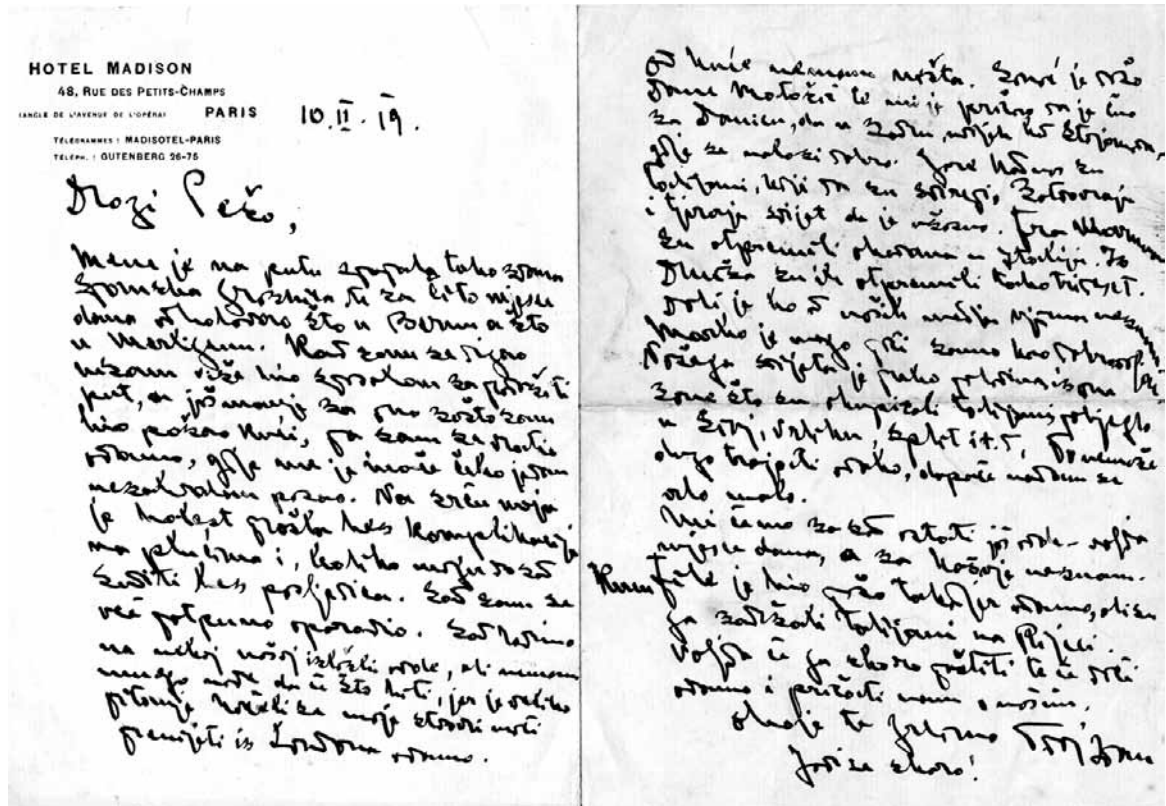
Povod za tu monografiju pružila je velika monografska Meštrovićeva izložba u Victoria and Albert Museumu (South Kensington) u Londonu 1915, gdje je veći dio dotadašnjih Meštrovićevih radova bio na okupu.

Londonska monografija, kao i sama izložba 1915. imale su i politički cilj upoznavanja svijeta s istaknutim južnoslavenskim umjetnikom, a tekstovni prilozi, domaćih i britanskih autora, također su obilno korišteni za političku i kulturnu promičbu, uz prisustvo srpskog junaštva i vidovdanske epopeje.

Nakon uvodne pjesme engleske kiparice Jeane Milne (za ustupanje koje joj je Meštrović darovao skicu *Vestalinke*) u kojoj pjeva o kiparu proroku i njegovom potlačenom narodu, predgovor je Milana Ćurčina (2352).

Meštrović, Donja Stubica, 1919.

Knjiga je nastala - veli Ćurčin - u vrijeme rata, kada muze ipak nisu šutjele. Londonska izložba omogućila je njezin nastanak. Srpski vojnik i dalmatinski (ne hrvatski!) kipar dvije su velike vrijednosti južnih Slavena. Knjiga je omogućena i suradnjom Meštrovićevih poštovatelja (2312).

Knjiga je tiskana u 770 primjeraka, od kojih je 650 bilo namijenjeno prodaji. Prethodno je objavljen prospekt s engleskim tekstom (2399).

Crteže kao ilustracije knjizi, s kosovskim temama, izradili su Joza Kljaković i engleski slikar E. Collings.

John Lavery u *Uvodu u Ivana Meštrovića* opisuje svoj nezaboravni dojam susreta s Meštrovićevim skulpturama na rimskoj izložbi 1911. godine, zatim mletačkoj 1914. i londonskoj 1915. On smatra da je Meštrovićev *Kraljević Marko* mnogo impresivniji konjanički spomenik od poznatog Verrocchijevog (2340).

Najiscrpniji i najkorisniji su podaci u toj monografiji u Ćurčinovom opsežnom prilogu *Povijest umjetnika*. Te je podatke - kako mi je sam pričao - doslovno izvlačio iz Meštrovića u dugim noćnim razgovorima, uz kutije popušenih cigareta. Uz one ranije Marjanovićeve, to su najvažniji biografski podaci za ranije razdoblje Meštrovićeva života i rada.

Ćurčin opisuje svoje rane susrete s Ivanom Meštrovićem u Beču, za studentskih dana.

“Nikad nije govorio o sebi - veli dalje Ćurčin. - Nakon oko deset godina prijateljevanja ja zapravo nisam doznao pravu istinu o njegovoj prošlosti, činjenice o njegovim izvorima i o počecima njegove umjetnosti.” O njemu se stvorila legenda, poput one o Giottu, ali većina podataka o njegovu životu nije točna. Stoga je zimi (1917-1918), dok je pripremao svoju izložbu u Grafton Galleries u Londonu, u jednoj sobi na posljed-

njem katu u Gloucester Road, sam Meštrović pričao Ćurčinu do kasno u noć, pušeći cigaretu za cigaretom, o svom selu, o roditeljima i obitelji, kao i o svojoj umjetnosti, kada je i gdje započeo i kako ju je do tada razvio. Ćurčinovi biografski podaci odnose se uglavnom na Meštrovićeve početke, što je vrlo opširno popratio i obilnim bilješkama (2313).

Slijedi engleski prijevod pjesničkih patetičnih *Akorda* Iva Vojnovića - objavljenih i kao posebno izdanje (2388) - koje poznajemo iz predgovora kataloga izložbe Meštrovića i Račkoga u Zagrebu 1910. U bilješkama je dodan i prijevod narodne pjesme o majci Jugovića (2388).

Prilog Jamesa Bonea *Meštrović*, engleskog kritičara i urednika *Manchester Guardian*a, opširna je analiza Meštrovićevih skulptura *Kosovskog ciklusa*, ali i nekih kasnijih, od čega je najvredniji njegov opis velikog drvenog ratnog Raspela. On opravdava političku i humanističku angažiranost Meštrovićeve umjetnosti:

“U kiparstvu umjetnik mora imati poruku hoće li da ga njegovi suvremenici upoznaju. On, osim toga, mora imati neobično tvrdu volju i mnogo pregalaštva, jer praktične neprilike i nezgode u pogledu materijala, koji je skup i teško savladljiv, kao i oskudnost poručbina, i, ako kipar izvodi stvari iole većeg obima, teška pokretljivost njegovih radova, sve to utiče na štetu novih pokušaja i originalnog stvaranja, a povećava iskušenje da se proizvodi samo ono što ima prođu na tržištu. I zato, pod suvremenim uvjetima, ima malo kipara od glasa, te je dolazak novog genija od veoma velike važnosti za Evropu i daje pravo na neobične počasti...” (2296).

Boneov članak objavljen je i kao posebna brošura, a u prijevodu u *Novoj Evropi* 1924. god. (2709).

Poznati srpski likovni kritičar, profesor na beogradskom Sveučilištu Bogdan Popović zastupljen je u londonskoj monografiji dužim prilogom *Gdje je Meštrovićevo mjesto u umjetnosti i tko to može prosuditi*.

“...Meštrovićeve umjetničke i psihološke značajke - veli između ostaloga Popović - mogu se sažeti na sljedeće: tehničko majstorstvo, dubina osjećaja, buntovni duh, neusklađivanje i rodoljublje...” (2363).

O *Meštroviću i jugoslavenskoj ideji* pisao je R. W. Seton-Watson, Meštrovićev propagator u Britaniji, suradnik članova *Jugoslavenskog odbora*:

“...

U Meštroviću postoje dvije struje - završio je on svoj prikaz - nacionalna i religiozna. U mnogim njegovim djelima ima intenzivne, goruće predanosti koja je posljedica strastvene nacionalne spoznaje; dok u njegovim kasnijim raspoloženjima nalazimo duboko poštovanje dostojno dobi vjerovanja. Isti misticizam koji je nadahnuo u Mickiewicza i u velike poljske pjesnike viziju njihove zemlje raspete među narodima, nalazi se u shvaćanjima jugoslavenskoga kipara. Njegov tragičan i bolni lik Krista na Križu izraz je mučeničke agonije njegovog vlastitog naroda. Umjetnik Meštrović elementarna je snaga, i kao takav on je primjeren, davši svoj glas čežnjama i težnjama svoga naroda koji je dugo bio preziran ali nepokoren. Njegovo je djelo besmrtno, i s njim mora triumfirati Jugoslavenska Ideja.” (2375).

Osim *Popisa Meštrovićevih djela*, načinjenog “pod nadzorom umjetnika i njegove supruge” (10^{60-66, 92-93}), popisa *Izložbi Meštrovićevih djela* od 1903. u Beču do 1918. u Glasgowu - koji nije potpun ni točan (10^{67, 93}) - priložena je i *Bibliografija o Meštroviću* iz pera Ernesta H. Collingsa od 234 naslova, uglavnom članaka britanskih časopisa i novina (2303), objavljena i kao separat (2306).

Englesku monografiju o Meštroviću opširno je u zagrebačkom *Savremeniku* iste 1919. godine prikazao povjesničar umjetnosti Artur Schneider (2373).

U isto vrijeme kada Meštrovićeva monografija u Londonu, objavljena je i skromnija monografija mladog povjesničara umjetnosti Koste Strajnića u Beogradu, tiskana 1919. u Pragu. Bila je pripremljena za tisak tri godine ranije, “ali uslijed neprilika sa cenzurom” nije mogla biti objavljena u ratno doba u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Obuhvaća Meštrovićeve radove od 1914, dakle tek rijetke religioznog sadržaja.

Kosta Strajnić (1887-1977), slikar, likovni kritičar i konzervator, pratio je Meštrovićevo predratno stvaralaštvo, pišući oduševljeno o njegovoj umjetnosti.

Osim kraćeg životopisa Strajnićeve monografija obiluje sa 67 reprodukcija skulptura, uglavnom *Kosovskog ciklusa* (9).

PARIŠKA I DRUGE IZLOŽBE

Težnja nove države SHS za međunarodnom afirmacijom, naročito uoči pripremanih mirovnih pregovora, potakla je desetak Meštrovićevih izložaba, ili izložaba na kojima su njegova djela dominirala, diljem Europe.

U Splitu je društvo *Medulić* u proljeću 1919. priredilo *Izložbu jugoslavenskih umjetnika iz Dalmacije*, kao odgovor talijanskoj propagandi isključivo talijanske kulture i umjetnosti u Dalmaciji. Ivan Meštrović, iako u inozemstvu, bio je nadalje predsjednik društva, a Emanuel Vidović dopredsjednik, dok su odbor tvorili Mirko Rački, Toma Rosandić, Tomislav Krizman, dr. Ivo Tartaglia (tajnik) i inž. Kamilo Tončić.

Glasnogovornik novih ideja splitskih i dalmatinskih umjetnika bio je odvjetnik dr. Ivo Tartaglia (1880-1949), kasnije splitski gradonačelnik i ban Primorske banovine, aktivni djelatnik na polju kulture, likovni kritičar, kolekcionar i mecena umjetnika. On je napisao i predgovor te protestne umjetničke izložbe, u tu svrhu objavljen, i na francuskom jeziku.

U Dalmaciji je postojala - veli u tom predgovoru - bogata umjetnička tradicija u doba rimske, hrvatske i mletačke vladavine, ali je ona u devetnaestom stoljeću potpuno zahirila. Novo buđenje umjetničkog života usporedo je s nacionalnim buđenjem.

“Cilj je ovaj plemenit! Danas, kada se u jednom dijelu Evrope poriče jugoslawenstvo Dalmacije, kada se našem narodu na ovim žalima Jadrana predbacuje pomanjkanje svake kulture, svake duševne sposobnosti i bilo kojeg uzvišenog preduzeća, kada u našem gradu borave predstavnici najkulturnijih naroda svijeta, htjelo se pružiti malen dokaz onoga što imamo i onoga što je naš narod kadar učiniti na kulturnom i umjetničkom polju. Htjelo se posvjedočiti, kako je kod našeg naroda snažno razvijen kult ljepote i ljepote narodne duše. Htjelo se dokazati, kolika je stvaralačka moć našega naroda.

Ova parcijalna izložba naših jugoslavenskih umjetnika iz Dalmacije, na kojoj su zastupani umjetnici iz čitave Dalmacije, od Meštrovića, koji je danas priznat jednim od najvećih živućih umjetnika, do Bukovca, Medovića, Vidovića, Rosandića i drugih, koji su sticali priznanja po raznim izložbama inozemstva, dokazuje bolje od ijednog plebiscita što je Dalmacija po svojoj narodnosti i kulturi i što hoće da bude.

Još za jednim ciljem ide ova izložba. Ona hoće da pokaže koliko umotvorina naših umjetnika imamo u samome Splitu, koje su skrivene po privatnim domovima i po raznim školama, te da time potakne pitanje, ne bi li bilo vrijeme, da se u Splitu osnuje moderna galerija jugoslavenskih umjetnika.” (512⁹⁻¹⁰).

Splitska je izložba improvizirana na brzinu, pa zbog otežanih poslijeratnih prilika, nisu mogli biti sabrani ni radovi drugih dalmatinskih umjetnika, nego uglavnom samo onih koji su živjeli i djelovali u Splitu. Iz istog razloga nije bilo moguće ni Meštrovića predstaviti novijim skulpturama, nego samo onim predratnima koje su sakupljene iz splitskih javnih i privatnih posjeda, kao i onima pripremljenima za neodržanu izložbu u kazalištu 1914. godine, koje su ravnatelj *Obrtničke škole* inž. Kamilo Tončić i ostali splitski umjetnici skrivali u ratnim godinama na tavanu škole i drugdje. Ipak su njegovi radovi bili najbrojniji na izložbi, čak 23 skulpture, dobrim dijelom *Kosovskog ciklusa*. Ukupno su na izložbi sudjelovala 32 umjetnika, od Rendića i Bukovca do najmlađe generacije koje će se potvrditi tek nakon rata. Apelom su pozvani svi Splitskani koji po-

sjeduju umjetnine suvremenih slikara i kipara da ih posude za izložbu, koja se pripremala u gimnastičkoj dvorani nove zgrade *Velike realke* (2402) Meštrovićevim je radovima na izložbi dano počasno središnje mjesto (2424).

Izložba je svečano otvorena 27. ožujka 1919. govorom dr. Tartaglije (2432; 2419).

O izložbi splitskih umjetnika pisano je, kako s umjetničkog, tako i s političkog stajališta:

“...Meštrović govori jednako tu, u Splitu, kao i u Parizu glavama velikih slobodnih i prosvijetljenih naroda: gledajte, to smo mi, to je naše!” - pisao je Nedjeljko Subotić u zagrebačkoj *Hrvatskoj prosvjeti* (2381¹²).

“Svi ovi radovi Meštrovićeви - čitamo u opširnom prikazu izložbe u splitskom dnevniku *Novo doba* - iznešeni na ovoj izložbi, nalazili su se u Splitu kroz cijelo doba ratnog strahovanja, čuvani pomnjivo po najzabitnijim lokalima od splitskih umjetnika i ravnatelja obrtničke škole. Oni su strepili, da ne bi i ti radovi pali žrtvom austrijske pulicije ili soldateske, koja sigurno ne bi bila pokazala više brige pred mrtvim stvarima, pa makar nosile na sebi i biljeg genija, negoli pred živim glavama. Pače lako se domisliti, da bi rado bili iskalili svoj bijes nad radnjama ‘veleizdajnika’ Meštrovića, kojemu nisu štedili ni stara oca. Neka je zato hvala i priznanje splitskim umjetnicima, koji su čuvstvom prijateljstva prema umjetniku, a rodoljubne vjere prema njegovu i njihovu zajedničkom zavjetu pohranili ove umjetnine.” (2332^{9, IV}).

“Meštrović ima novi universalni program - pisao je arbirer splitske likovne umjetnosti don Ivan Delalle - i s tim programom stvorit će zdanja, koja nikada neće propast, jer će biti zdanja zajednička ne samo Jugoslavenima, nego cijelom čovječanstvu, jer će u njima biti refleks vječne ljepote, koja uz istinu i dobrotu sačinjava pojam Velikog Imena.” (2316).

U prigodi izložbe održao je Stjepan Roca, bučni glorifikator Meštrovićevog jugoslavenstva, u Splitu predavanje o Meštroviću, s isticanjem njegovog patriotizma (2418; 2421; 2423).

Posebni poticaj priređivanju izložbe u Splitu bilo je prisustvo savezničkih ratnih brodova u splitskoj luci, kao jamstvo do mirovne konferencije da Talijani ne bi silom zauzeli Dalmaciju. Visokim predstavnicima francuske, britanske i američke vojske htjeli su Splitsani dokazati svoje opredjeljenje i svoje domete i na polju umjetnosti. Zabilježeno je u lokalnom dnevniku da je i američki admiral M. Andrews - kasnije zbog pomoći od rata izgladnjelom gradu i zbog naklonosti Splitsanima bio imenovan prvim počasnim građaninom Splita - posjetio izložbu koja je trajala do 15. svibnja, i čestitao umjetnicima.¹⁰²

Mного veća i reprezentativnija izložba svih jugoslavenskih umjetnika priređena je od 12. travnja do 15. lipnja 1919. u *Palais des beaux-arts (Petit Palais)* u Parizu. Ona je imala izravni cilj da utječe na spoznaju sudionika predstavnika velikih sila koji su u Parizu pripremali *Mirovnu konferenciju*.

Za priređivanje te izložbe najzaslužniji je bio Ivan Meštrović jer je on svojim imenom, tada osobito poznatog i proslavljenog umjetnika, mogao najviše pridonijeti ugledu izložbe koja je imala prvenstveno politički cilj: priznanje južnoslavenskih naroda i sprečavanje Italije da zauzme Dalmaciju. Sam je bio posebno zainteresiran jer je izlagao veliki broj radova, pa se izložba donekle prihvaćala više kao njegova samostalna nego zajednička jugoslavenska.

Stoga je baš Meštrović i bio najangažiraniji u pripremanju te obimne izložbe u *Petit Palaisu*, u najreprezentativnijem pariškom izložbenom prostoru.

U pismu iz Pariza bratu Peši veljače 1919. veli Meštrović da upravo rade na izložbi, ali nije siguran hoće li na vrijeme moći prenijeti svoje skulpture iz Londona u Pariz. (X. 4. 5) U travnju se još uvijek “muči” oko organizacije izložbe, koja je upravo otvorena. (X. 4. 6) Ta mu je organizacija pariške izložbe kasnije predbačena da je za nju mnogo potrošio i da je zanemario srpske umjetnike, a sebe preistaknuo (2411; 2670).

Meštrović je želio da na izložbi bude predstavljena i arhitektura jugoslavenskih naroda, pa je pozvao Viktora Kovačića da izloži skice građevina, ali je on odbio jer nije imao novih projekata, a nije htio izlagati stare (9591¹⁵⁹⁻¹⁶⁰).

Exposition des artistes yougoslaves priređena je pod visokim pokroviteljstvom pariške Općine, a u počasnim odborima su, osim službenih francuskih i jugoslavenskih ministara, bili najugledniji francuski književnici, umjetnici, akademici, povjesničari umjetnosti i drugi, njih ukupno 70. Među njima istaknuti književnici i znanstvenici Henri Barbusse, Maurice Barrès, Henri Bergson, Charles Diehl, Gustave Kahn, Pierre Loti, André Michel, Henri de Régnier, Jean Richepin i umjetnici Albert Bartholomé, Antoine Bourdelle i Henri Matisse. Organizacijski komitet tvorili su hrvatski, srpski i slovenski umjetnici: Vlaho Bukovac, Bela Csikos-Sessia, Đorđe Jovanović, Tomislav Krizman, Ivan Meštrović, Branko Popović, Toma Rosandić i Ivan Vavpotić (514¹⁻⁵).

Predgovor kataloga izložbe napisao je najistaknutiji francuski povjesničar umjetnosti André Michel. I on je istaknuo veći politički nego umjetnički značaj izložbe:

“Ovakva kakva nam se pokazuje i kakve su ratne okolnosti, rušenja i otimačine dopustili da je se načini, ova Jugoslavenska izložba manje je ‘umjetnička manifestacija’ kako se obično veli, koliko jedan manifest, nacionalni manifest - poziv koji je proizašao iz svijesti, iz uspomena, iz patnji i dubokih težnji čitavog jednog naroda. Njezini su umjetnici ovdje izaslanici na Mirovnom kongresu. Okupljeni oko jednoga od njih, u kojemu oni jednoglasno i s bratskim divljenjem pozdravljaju glasnika svoje rase, ne traže oni od nas banalne pohvale, ni neke od onih biranih epiteta koji su osobitosti likovne kritike, nego mjesto na koje oni pretendiraju, na koje imaju pravo, u suglasju drugih naroda - u toj ‘velikoj fugi’ u kojoj se naizmjenično čuje glas svakog naroda...” (2349⁷; 2350⁵⁹¹).

Posebno se Michel osvrnuo na Meštrovića, koji je na izložbi zastupljen s najvećim brojem radova, čak sa četrdeset, od kojih su neki bili većih formata, i koji je zapravo bio i moralni i umjetnički nositelj cijele izložbe, a u velikoj mjeri i njezin inicijator i organizator:

“Ivan Meštrović je taj umjetnik kojega je klicanje njegovih sunarodnjaka posvetilo kao nacionalnog kipara i koji je u Rimu 1911. i nedavno u Londonu pozdravljen kao jedan od učitelja mlade škole, dostojan da uđe u red europske povijesti umjetnosti. Ovdje se neće moći vidjeti nego samo dio njegovoga opusa. Zbog prostora nije se mogao izložiti model Hrama što ga je zamislio - što je velika šteta - koji će biti podloga čitavog puka brojnih statua, mučenih, tragičnih i bolnih, a koje oživljavaju sjećanje, krvoproliće, povijest i heroje Kosova...” (2349¹⁰⁻¹¹; 2350⁵⁹⁴).

Tekst Michelovog predgovora kataloga izložbe objavio je, u slovenskom prijevodu, *Ljubljanski zvon* (2350).

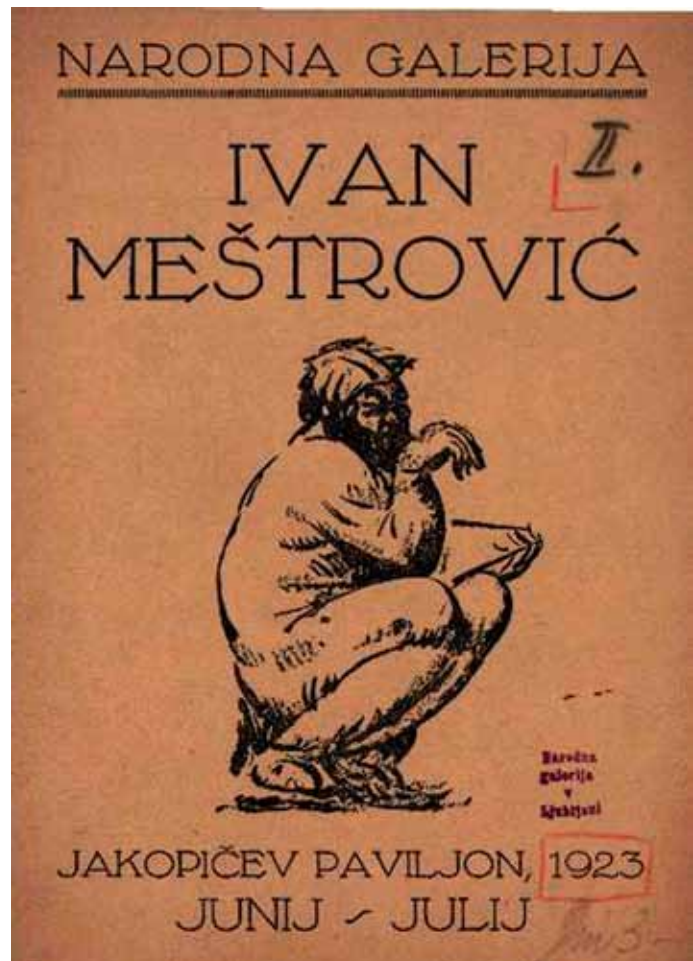
Od 40 izloženih Meštrovićevih skulptura samo je devet pripadalo Kosovskom ciklusu, dok su ostale, nastale u ratnim godinama u Rimu, Londonu, Parizu, Cannesu i u Švicarskoj, bile biblijske tematike. Prve su već naznačene kao "Vlasništvo Jugoslovenske države". Reproducirano je 14 Meštrovićevih radova.

Meštrovićev je boravak naveden: Paris, 47, rue des Petits-Champs.

Jugoslavenskoj umjetničkoj izložbi u Parizu 1919. posvetio je Meštrović, iznimno, posebno poglavlje u svojim političkim *Uspomenama*:

«Meni je sad (nakon raspuštanja Jugoslavenskog odbora, D. K.) palo u dužnost, da s još nekoliko drugova umjetnika organiziram jugoslavensku umjetničku izložbu u Parizu. Ta je izložba bila u Palais des Beaux-Arts (Petit Palais), od 12. IV. - 15. (VI.) 1919., za trajanja Mirovne konferencije, a trebalo je da posluži kao naša kulturna legitimacija. Po uzoru kako je organizirana moja izložba u Londonu, sastavljen je jedan počasni odbor, u koji su ušli ugledni francuski ljudi iz književnosti i umjetnosti, pa čak i iz nauke i politike. U kulturnim, osobito umjetničkim stvarima nisu Francuzi tako brzi, ni skloni, a može biti i s pravom, da dadu drugima važnost, ali, eto, kad su to učinili u Londonu, pristali su i oni, a mnogi su moje stvari poznavali s prijašnjih izložbi u Parizu i inače u svijetu, pa su nam dali odlično mjesto u Petit Palais. Bile su prenesene moje stvari iz Londona, ali budući da se kaže da jedna lasta ne čini proljeća, htio sam svakako da izložba dobije širi karakter, te sam tražio da Hrvatsko društvo umjetnosti pošalje stvari iz Zagreba, Slovenci iz Ljubljane, a isto tako da se dopremi što ima iz Beograda. U onom oduševljenju su sva tri središta činila sve što su mogla i stvari su uz sve poteškoće došle, a dopratilo ih je nekoliko kolega. Dapače je došao i Vlaho Bukovac, iako star i bolestan, iz Praga, i donio svoje stvari. Iz Vojvodine je došao Petar Dobrović i donio svoje stvari. Đorđe Jovanović, Branko Popović, Toma Rosandić, Mirko Rački, Branko Dešković i Jozo Kljaković su se nalazili u emigraciji, te smo svi zajedno radili i bez većih međusobnih poteškoća organizirali i napravili prilično uspješnu izložbu, koja je bila dobro primljena i mnogo je o njoj pisano, čak s nekim ugodnim iznenađenjem o našoj, njima nepoznatoj sposobnosti za kulturna stvaranja.

Stjecajem prilika skulptura je bila najbrojnije zastupana, pa je o njoj najviše i pisano i govoreno. Ukratko, postignut je uspjeh. Od političara nam se nitko nije miješao, pa je s organizacijom išlo glatko, kao i s izborom stvari, jedino je bilo nešto neprilika s Dobrovićem, koji je htio sve izložiti, pa kad to nije išlo, prijetio je da će se povući i išao k Vesniću da intervenira; a kad mu je ovaj rekao, da se on u to ne može miješati i uputio ga na mene, stvar je izglađena. Vesnić se jedino umiješao, da na katalog ne dođe, kao u Londonu, 'jugoslavenska' nego 'srpsko-hrvatsko-slovenska' umjetnost, kako se i država okrstila. (Naslov kataloga je ipak, francuski: *Izložba jugoslavenskih umjetnika*, D. K.). U drugom dijelu iste palače istodobno je bila izložba španjolskih umjetnika, no naša je bila znatno više posjećena i o njoj se mnogo raspravljalo. Posjećivali su je čak i Talijani. Tu sam upoznao prvi put i G. Ferrero-a. Bio je u skupini zrelijih intelektualaca, valjda profesora Francuza, dosta je gestikulirao i razvijao svoje teoretske poglede na umjetnost, kao na čimbenike u kulturnoj povijesti. Najviše se zadržavao kod mojih krupnijih stvari, tvrdeći da je ta i takva umjetnost,

Plakat izložbe u Ljubljani, 1923.

koja se uvlači i prima u zapadnom kulturnom i umjetničkom svijetu, deplasirana i opasna isto kao i boljševizam i da nosi isti razorni duh, isto obilježje jednog Evropskog stranog i surovog mentaliteta. Mene je to toliko zanimalo, što mi se činilo da on to uistinu i misli i osjeća, pa sam ga rado slušao, to više, što je on svoja izlaganja potkrepljivao profesorskom rutinom. Kasnije mi je rekao naš tajnik, profesor Ibrovac, da taj gospodin češće dolazi i da tako govori sa svojom skupinom, da i publika čuje, te da se on interesirao tko je, pa mu je rečeno, da je to profesor g. Ferrero.

Ibrovac je mislio, da on to radi iz političkih razloga, a ja sam bio uvjeren da je to bilo njegovo iskreno osjećanje, a to što je glasno i autoritativno govorio, to se često dešava obrazovanim ljudima, koji onda misle da sve razumiju, te daju sud na osnovi svoje neke znanstvene erudicije, mjereći nekim mjerilom njima poznatih stvari, čija je vrijednost utvrđena u knjigama, a oni u stvari u njih nisu pronikli niti znadu u čemu im je vrijednost. Kasnije sam se uvjerio da je tako, kad smo na španjolskoj izložbi došli u priliku da se upoznamo. Vidio sam da mu se tamo sviđaju pretežno stvari koje su ga jače potsjećale na tradiciju, na stvari koje su mu poznate. Nakon malo, uvidio sam da je Ferrero suviše karakteran, da bi onako govorio iz šovinizma, nego je zbilja opsjednut strahom za zapadnu kulturu, ili ga je u podsvijesti mučila kriza te kulture. Nije onda sigurno čestiti Ferrero ni sanjao, da će u njegovoj rođenoj zemlji doći do onoga čega se bojao, da može doći od 'barbara' izvana i da će morati bježati iz nje. Zaboravio je, da je bilo razbojnika čak i na visokim položajima i onda kad je Michelangelo klesao 'robove.'" (429¹¹³⁻¹¹⁵).

O približnom stanju likovne umjetnosti u tada združenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, koja se još uvijek u stranom tisku nazivala srpskom umjetnošću, govori zastupljenost autora prema narodnoj pripadnosti i broj izloženih radova, koji je ovisio o likovnoj vrijednosti, ocjenjivanoj od stručnog žirija sva tri naroda. Hrvatskih je umjetnika izlagalo 36, sa 180 radova, srpskih 16 sa 58 radova, a slovenskih 12 sa 38 radova (514²⁵⁻²⁸). Ne spominjući to da su Meštrovićeve skulpture na izložbi privlačile veću pozornost od svih ostalih izloženih radova zajedno.

U pariškom *Petit Palaisu* priređene su u isto vrijeme čak tri izložbe, svaka u zasebnom odjelu: talijanska, španjolska i jugoslavenska. To je omogućavalo posjetiteljima uspoređivanje umjetnosti ta tri naroda, kao i uspoređivanje Meštrovićevih skulptura s onima suvremenih talijanskih i španjolskih kipara.

Kritično je bilo tako blizo umjetničko susjedstvo talijanskih i hrvatskih i slovenskih umjetnika s obzirom na zategnute političke odnose u pogledu pripadnosti Istre i Dalmacije (2362). Neka su se politička predbacivanja prenosila i na likovne ocjene i kritike. Tako je talijanski kritičar Emilio Cecchi, koji je još 1911. napao Meštrovića na *Rimskoj izložbi*, pisao i ovom prigodom u rimskoj *Tribuni* da je Meštrović bečki kipar, ovisan o bečkoj secesionističkoj skulpturi, pa tako Srbija njegovim radovima postaje tek jedno bečko predgrađe. Cecchi se, naprotiv, zalaže za prodor talijanskih futurista s Marinettijem na čelu (2315).

Shvatljivo je da se o pariškoj izložbi jugoslavenskih umjetnika - posebno o Meštrovićevim radovima na njoj - mnogo pisalo, u zemlji i u inozemstvu, ali svakako više iz rodoljubnih ili političkih poticaja nego umjetničkih. Pariz je tada prvi put kod kuće vidio Meštrovićeve vidovdanske skulpture, pa se o njima više govorilo i pisalo, premda su bile već deset godina stare i u njegovom stvaralaštvu prevladane, nego o njegovim novijim lirskim i svetačkim radovima.

Dinko Politeo (Dip) opširno je opisao parišku izložbu u zagrebačkoj *Jugoslavenskoj knjivi* navodeći Michelov predgovor. O samom prijemu izložbe i Meštrovićevih radova u Parizu autor svjedoči:

«Kako je općinstvo primilo izložbu? Čini se, da ono ne nalazi odviše razumijevanja za čisto originalnu našu umjetnost kao na pr. za onu Meštrovića. Umjetnici starijeg genrea, čini se, da su mnogo bliži francuskoj publici. Zaključujem to po tome, što su posjetnici izložbe najviše zastajali pred Bukovčevim slikama i promatrali ih očitim divljenjem.» (2362).

Boško tokin pisao je iz Pariza opširno o jugoslavenskoj izložbi u Parizu u zagrebačkom Krležinom i Cesarićevom lijevo usmjerenom časopisu *Plamen*, nastojeći suditi samo s estetskog gledišta, kritizirajući ujedno vrlo oštro novije Meštrovićeve skulpture religioznog sadržaja, naviknut - kao i mnogi drugi kojima je ta Meštrovićeva sadržajna i stilska promjena smetala - na ona ranija herojska *Kosovskog ciklusa*, ili barem ona realistična poput *Moje majke*:

«Ciljevi izložbe poznati su: - piše on - Pokazati strancima da nismo barbari, a Talijanima posebno da je jedan dobar dio naših umjetnika baš iz onih krajeva, na koje oni polažu pravo. (Odatle i određene smetnje, što su ih oni činili uoči izložbe - bez uspjeha). Trebalo je iskazati i naše 'jedinstvo' na kulturnan način...

Na ovoj izložbi malo je ljepota i stila, malo harmonije i sinteze. Mnogo fragmenata i pretežni elemenat je snaga i dinami-

ka. Dosta bljeska, prilično iskrevljenosti, a i površnog imitiranja Meštrovića. Ovo se tiče naročito Rosandića, Kljakovića i Račkoga. Ovi rade po programu, ugledajući se na Meštrovića. Malo njih daje sebe 'iskreno'. Ali i onda kada iskreno stvara 'iz sebe' to dosta slično na ono što su dali drugi već isto tako iskreno 'iz sebe'. To znači da malo ima talenata još...

O Meštroviću vrlo iskreno velim da slabi i da posljednje skulpture, većinom reljefi u drvetu, su prepuni bizantizma i neke izmučenosti. U pogledu forme to su čudne 'arabeske'. Današnji Meštrović je 'ispod' M. iz 'herojskog' doba, a naročito pak ispod M. skulptora 'Majke' i skulptora 'Majke s djetetom' (ima više takvih skulptora jednako sjajnih). U ovim je djelima pravi Meštrović. To su skulpture i filozofske i duboko umjetničke, sastavljene od intenzivnosti i ljepote. I to su i monumentalna i intimna i lijepa djela. Ostalo, kada se posmatra jedno pored drugog djelimično smeta, djelimično djeluje fragmentarno. Malo cjelokupnosti, malo stila, ali mnogo snažnih fragmenata... Inače današnji Meštrović općenito uzevši (je) tragična pojava... Prevladava želja za dušom i želi biti 'mističan'. Premda i jest mističan, a pomalo se i pretvara. Što se tiče glava figura, ja mislim da je to prije crnački tip nego jugoslavenski. Ukratko: današnji Meštrović sa svim njegovim Kristovima, Samaritankama, Madonama itd., prvo nije simpatičan, drugo je malo demagog, a treće ružan je. I svi kao ja mogu žaliti što nema još nekoliko figura kao ona ženska (sklopljenih nogu i ruku), i što nema više snage da iskleše npr. Portet majke još jednom.

U glavnom, Meštrović ostaje i ostaće kao najsnažniji fragmenat, kao najsnažniji prethodnik nove jugoslavenske umjetnosti koja se stvara i čija je karakteristika od prirode ka stilu i estetizacija dinamike..." (2383).

O *Izložbi jugoslavenskih umjetnika* u Parizu pisali su još mnogi, više pohvalno ali i kritički. Tako je Petar Dobrović, i sam sudionik izložbe kao slikar, općenito kritizirao predratnu hrvatsku i srpsku umjetnost koju je Meštrović predstavljao (2317). Iljko Gorenčević je u osječkom *Die Frau* pisao o odjecima izložbe u francuskom tisku (2324). Također u osječkom *Jugu* (2325). O izložbi je pisao i književnik i likovni kritičar Milan Kašanić u novosadskome *Jedinstvu* (2331), a slovenski slikar Ivan Vavpotič u *Slovenskom narodu* (2386) i u *Ljubljanskom zvonu* (2484). Kraći prikazi izložbe objavljeni su u splitskom dnevniku *Novo doba* i zagrebačkoj *Jugoslavenskoj knjivi* (2406; 2431). Ocjenu o njoj dao je i hrvatski pjesnik Josip Sibe Miličić u beogradskoj *Demokratiji* (2463).

Dosljedno propagandnoj svrsi izložbe pisali su o njoj naši autori i u inozemnim časopisima ili nekim našima koji su izlazili na francuskom jeziku.

Tako je Petar Stevan-Bešević vrlo opširno u članku *Meštrovićeva sala* u časopisu *La Revue de Marseille* iznio svoje dojmove o Meštrovićevim izloženim djelima. Iz vedrih izložbenih dvorana talijanskog i španjolskog slikarstva ulazi se u teške, bolne dvorane naroda kojega je sudbina bila potpuno oprečna. On s pohvalom opisuje Meštrovićeve aktove udovica, oličenje Boli. Jednim od najljepših Meštrovićevih skulptura on smatra veliko drveno *Raspelo*.

"Kao što je Saint-Saëns rekao - završava autor svoj prikaz - da je Beethoven bio 'najveći, zaista jedini veliki umjetnik jer je pjevao o 'univerzalnom bratstvu', samo jedan veliki duh, dostojan veličine Meštrovićeva genija, moći će, pišući suvremenu povijest skulpture reći o njemu: 'najveći među umjetnicima,

jer nam njegova djela boli, dobrote i ljubavi pjevaju duboku i uzvišenu himnu sveopćega bratstva.” (2291¹²³).

Branko Popović, srpski arhitekt, slikar, likovni kritičar i sam sudionik pariške izložbe, vrlo je opširno pisao o njoj u srpsko-hrvatsko-slovenskoj sveučilišnoj reviji *Revue Yougoslave*, koja je izlazila u Parizu, a njegov je članak objavljen i kao zasebni otisak s naslovom *L'art moderne yougoslave*. Posebno se zadržao na Meštrovićevim izloženim skulpturama.

“...Njegova pojava označava najvažniji datum jugoslavenske umjetnosti. Ona je u isto vrijeme od nedvojbene važnosti za čitavu modernu umjetnost. Meštrović, i on dijete svoga vremena, počinje se sam tražiti... On se tako brzo razvija, tako obilato proizvodi, da se njegovo kiparsko zvanje, koje obuhvaća devetnaest godina njegova života (od 19. do 37. godine) može usporediti s neustrašivim jurišem, trajnim i dugim, sa stvaralačkim zanosom genija, kojemu je teško naći odgovarajućeg u povijesti umjetnosti...”

U cjelovitosti njegovog djela, u svakom od njegovih fragmenata očituje se kiparsko majstorstvo koje ga odvaja od svih modernih kipara...” (2364^{8,9}).

Također u francuskom tisku. Dopisnica časopisa *Marseille*, potpisana Nelle, opisuje svoj posjet izložbi, pišući o Meštrovićevim djelima u superlativu (2354).

Georges Rémond pisao je o izlozba u *Petit Palaisu* u pariškom tjedniku *Illustration*. Nakon talijanske izložbe zapanjen je i oduševljen herojskim Meštrovićevim skulpturama namijenjenima *Vidovdanskom hramu* (2369; 2370; 2405).

Dok je André Michel, pisac predgovora kataloga, vrlo povoljno ocijenio jugoslavensku izložbu u *Petit Palaisu* u novini *Journal des Debats* (2362²⁸⁹); dok je kritika izložbe u pariškom *Figarou* također bila povoljna (2362²⁸⁹), dotle je Thiebault Sisson u *Tempsu* oštro, ali vrlo konfuzno kritizirao sve izlagače, a posebno Meštrovića, videći u izloženim radovima plodove barbarstva:

«Uz ove produkcije latinskog genija (misli na talijansku izložbu), plodove nježne kulture i sigurnog ukusa, odvaja se kao strašan kontrast jugoslavenska izložba. Ti umjetnici stoje pod utjecajem surovosti svoje rase, a u isto vrijeme i pod utjecajem tendencija našeg Proljetnog Salona. Ipak posvjedočuju oni izvjesnu životnu sposobnost, koja nam obećava divan procvat tih umjetnika. Skulptura, gdje se nauk Bizanta i naše rimske umjetnosti miješa s naukom koji je moćni genij Meštrovića i njegovih učenika crpio od Rodina, Bourdellea i iz talijanskog perioda Gauguina (!), ta je skulptura usprkos svemu tome ipak individualna, i ta umjetnost, doduše još barbarska ali puna snage, neće biti podcijenjena od nikoga. Siguran sam, da će ona naprotiv naći toplih obožavatelja.» (2362²⁸⁹; 2378).

O izložbi su još pisali Marcel Pays u pariškom *Ordre Public*; zatim *Mercure de France* (2359) i zacijelo još drugi listovi.

Što se posjetitelja tiče, izložba je pobudila veliko zanimanje među Parižanima, jer ju je samo u prvom mjesecu posjetilo 140.000 osoba, pa je bila produžena još mjesec dana, katalog se morao ponovno tiskati, a dosta je izloženih umjetnina bilo i prodano (2406).

Navedimo da je Meštrović tada u Parizu upoznao srpskog znanstvenika Mihajla Pupina, koji je inače živio i djelovao u Sjedinjenim Američkim Državama, koji je prisustvovao *Mirovnoj konferenciji* da bi svojim ugledom pomogao jugoslavenskim delegatima. Jovan Cvijić je poveo Pupina na izložbu, a o Meštroviću je još ranije mnogo znao iz tiska.

Tada je Pupin posjetio Meštrovića i Ružu u Parizu, a ovaj ga je pozvao na večeru, zajedno s profesorom Bogdanom Popovićem. Pupin ga je tom prigodom upoznao s uglednim Amerikancem Charlesom Craneom, čijim je posredovanjem Meštrović pozvan u Washington da portretira predsjednika Wilsona, ali je predsjednik iste godine obolio, pa je i portretiranje propalo.

Mihajlo Pupin je otada nastojao da Meštrovića pozovu u SAD i da tamo priredi niz izložaba, što je bilo ostvareno tek 1925. (4862⁴²⁻⁴³).

Ivan Meštrović je, osim na skupnoj izložbi jugoslavenskih umjetnika u Parizu, 1919. izlagao na šest izložaba u inozemstvu. Bile su to u stvari gotovo njegove samostalne izložbe, tek uz manji broj radova njegovih kolega Račkoga i Rosandića, poput onih ranijih izložaba 1917. i 1918.

Izložba u Brightonu u Engleskoj, od travnja do lipnja 1919. održana je pod naslovom *Izložba srpske umjetnosti*, a pod pokroviteljstvom srpskog regenta Aleksandra, iako je još 1. prosinca 1918. proglašena država SHS. (2404) Meštrović je na njoj izložio 19 skulptura među kojima više nije bilo onih *Kosovskog ciklusa*. U predgovoru ravnatelja *Public Art Galleries* također se govori o srpskim umjetnicima, iako su izlagali samo Meštrović, Rosandić, Rački i Krizman (2372). U katalogu (513) je objavljen tekst Ernesta H. R. Collingsa o srpskoj umjetnosti (2307). U prikazu izložbe poznati londonski umjetnički časopis *The Connoisseur* je zabilježio da je i Meštrović s nekim uglednim Srbima posjetio izložbu i bio zadovoljan njezinom postavom. Njegova su djela izložena u posebnoj dvorani (2426). Prikaze izložbe objavio je i londonski *The Queen* (2403) i zagrebački *Riječ Srba, Hrvata i Slovenaca* (2412).

Zatim je izložba Ivana Meštrovića, popraćena manjim brojem radova Račkoga i Rosandića, ali pod Meštrovićevim imenom, postavljena u Engleskoj u Londonu, u Francuskoj u La Hayeu, u Belgiji u Bruxellesu, u Nizozemskoj u Haagu i Rotterdamu.

Exhibition of Sculpture by Mestrovic u *Twenty One Gallery* u Londonu priređena je u svibnju i lipnju 1919. Objavljen je i katalog (510) s predgovorom E. H. R. Collingsa o Ivanu Meštroviću u kojemu je dan njegov životopis (2305). Izložene su 33 skulpture, uglavnom posuđene iz raznih muzejskih i privatnih posjeda, većinom one nastale u Londonu i drugdje u vrijeme rata. O izložbi su pisali u londonskim novinama Jan Gordon u *Observeru*, Claude Phillips u *Daily Telegraphu* i R. S. u Burlingtonu.

Ista izložba postavljena je u listopadu 1919. u francuskome gradu La Hayeu (2463), u Bruxellesu (2463), kao i u nizozemskim gradovima Den haagu i Rotterdamu iste godine. O izložbama u Nizozemskoj pisali su u tamošnjim novinama Just Havelaar u *Vaderlandu* (2327), Niehaus u *Telegraafu* (2463) i Otto van Tussenbroek u *Nieuwe Rotterdamse Courantu* (2385).

Nemamo podataka o nekoj izložbi Meštrovića koja je 1919. priređena u Čelapa i Popovca u Beogradu, uz katalog (511).

I sljedeće 1920. godine izlagao je Meštrović na nekoliko domaćih i inozemnih izložaba.

Nemamo podataka ni o Meštroviću na nekoj *Dalmatinskoj izložbi* u Rimu, ukoliko se ne radi samo o spominjanju njega na toj izložbi (2487; 2488).

U povodu *VII. Olimpijskih igara* u Antwerpenu pozvan je i Meštrović da izlaže (2446). Vlada SHS prenijela je, bez Meštrovićeva znanja, njegove skulpture iz Londona i izložila ih u vrlo

lošem postavu (2445⁴⁴⁸). O Meštroviću su tom prigodom pisali u lokalnim listovima Pieter Koomen u *Op de Hoogteu* (2451), Plasschaert u *Onze Zelfstandigheidu* (2470) i Cornelius Veth u *Het Nieuws van den Dagu* (2486), a izložbu je registrirao i naš tisak, tako *Naša sloga* (2493), *Obzor* (2506) i beogradska *Politika* (2503).

Te je 1920. godine ljubljanski umjetnički klub "Sava" pripremao Meštrovićevu izložbu, zbog čega je on u rujnu posjetio Ljubljani, (2495; 2507) ali nije pouzdano je li i priređena ta izložba ili će to biti ona 1923. godine u Ljubljani.

Ni o Meštrovićevom sudjelovanju na *Međunarodnoj izložbi moderne umjetnosti* u belgijskome Gentu u veljači te godine nemamo podataka. O njoj je pisao N. h. Wolf u amsterdamskome časopisu *De Kunst* (2450), kao i oni autori u prikazu izložbe u Antwerpenu (2451; 2470; 2486).

U prosincu 1920. i siječnju 1921. održana je u Ženevi *Prva međunarodna izložba moderne umjetnosti*. Elie Moroy u prikazu te izložbe, na kojoj su jugoslavenski umjetnici imali posebno odjeljenje, žali što izložba nije upotpunjena "s nekoliko skulptura golemog Ivana Meštrovića" (2527; 2535).

Nije poznato da li je Meštrović što izložio na izložbi *Lade* u Zagrebu 1920. godine. Vjerojatno nije pripremajući svoju samostalnu izložbu u *Proljetnom salonu*. Međutim, u prosincu te godine u predvorju zagrebačke crkve Sv. Blaža izložio je neke svoje skulpture religioznog sadržaja. O tim "novitetima u crkvenoj umjetnosti" pisao je Ante Messner Sporšić u *Glaskniku Biskupije bosanske i srijemske, Osijek-Đakovo* (2462).

Neke skulpture izložio je i na *Proljetnom salonu* u Osijeku u proljeću te 1920. godine (2448; 2449; 2512).

Nastanivši se u Zagrebu, predstavio se Meštrović hrvatskoj javnosti svojom samostalnom izložbom u Umjetničkom paviljonu od 20. rujna do 10. (produženom do 16.) listopada 1920. Izložba je priređena u korist istarskih izbjeglica nakon talijanske okupacije Istre. Izložio je 47 skulptura u kamenu, bronci, drvetu i sadri, od kojih 38 popisanih u katalogu izložbe (515), a još 9 dodanih Meštrovićevom rukom na njegovom primjerku kataloga (u Atelijeru Meštrović).

Nemajući još svoga atelijera, neke od izloženih radova izveo je iste godine pred samu izložbu u garaži vile Miletić (2460; 2497), a svi su nastali tijekom rata i u posljednje tri godine nakon rata.

Zagrebačkoj publici, koji su Meštrovićevu umjetnost poznavali još prema skulpturama *Kosovskog ciklusa* 1910, bio je to jedan potpuno drugi kipar, produhovljeniji i suptilniji, većinom drvenim radovima u plitkom reljefu, više linearnim nego plastičnim.

U središnjem prostoru, pod visokom kupolom, nametao se na prvi mah golemi *Raspeti Krist*. Ta genijalna Meštrovićeva skulptura velikih dimenzija i potresne, gotovo gotičke stilizacije, zacijelo je ostavljala na gledatelje različite dojmove.

Prvi i općeniti dojam ove izložbe bio je takav da je i umjetnički izobražen posjetitelj bio smeten, a ostali se bez vodiča uopće nisu mogli snaći - pisao je dr. Dragutin Kniewald u katoličkoj *Hrvatskoj prosvjeti*. - "Meštrovićevo Raspeće pretpostavlja, da se čovjek pomalo uživio u Meštrovićevu psihi i njegovu koncepciju i bez toga ono je kršćaninu strašno i odvratno..."

I dok obožavatelji Meštrovićevi proglašuju ovo Raspeće potpuno saglasno sa sv. Pismom, religiozno i umjetnički dubokim i prirodnim, dotle drugi izjavljuju, da to nije Krist, nego čovječanstvo razapeto u mukama...

Meštrović je opet u krizi - zaključuje Kniewald. - U religijskoj krizi. On se razvija, kao što se razvija život. I to je sada jedan prolazan stadij. Kao nešto definitivno ne možemo njegovih religijskih sujeta da prihvatimo. No kao jedna faza u razvitku njegova duševnog i umjetničkog života ova su njegova djela od neprocjenjive vrijednosti.

Promatrajući sva ta izložena djela osjećao sam, da su nekim nevidljivim vezom povezana među sobom, da su samo dijelak jedne velike monumentalne cjeline. Meštrović hoće da sagradi kršćanski hram... Tako sam osjećao, premda još nije sam znao, da gradi grobnu kapelu gopsarskoj porodici Račića, da kani svoje vajarske radove smjestiti u crkvu sv. Blaža, da kani svoje dlijeto staviti u službu crkve sv. Blaža... I pitao sam se: mogu li se crkvena vrata otvoriti Meštroviću? Kako bi Meštrovićevi vajarski radovi djelovali na kršćanski puk, postavljene na oltar?...

Priznajemo li dakle Meštrovića kršćanskim umjetnikom?

Ne. Zasad još ne.

...On je svladao materiju, on je potpuno oduhovljenje, njemu je glavno i sve - izražaj, a ne vanjska pojava. On je u tome moderan u najboljem smislu te riječi. On je u tomu u potpunom skladu s načelima kršćanske umjetnosti. A svi oni, kojima je renesansa i njezino kopiranje prirodnih vanjskih pojavnih oblika jedina i prava umjetnost, oni ne mogu razumjeti Meštrovića, oni ga moraju odsuditi i s gnušanjem odbiti.

A za nas je Meštrović umjetnik, moderan umjetnik.

Je li Meštrović i kršćanski umjetnik?

Bit će, kad bude kršćanin." (2450^{258, 260}).

Čak i dr. Svetozar Rittig, koji će kao župnik crkve Sv. Marka s Meštrovićem najbolje surađivati i propagirati njegovu umjetnost, pisao je tom prigodom u *Katoličkom listu*:

"...Kamen smutnje jest njegovo *Raspeće*. Neki se o njem sablažnjuju, kako su se negda i farizeji o Hristu sablažnjavali; a neki klecaju pred njim na koljena, kao i one izabrane duše, koje su Kristu klicale: Ti imadeš riječi vječnoga života. Sablažnjuju se jer da je Hrist na križu izobličen, noge neprirodno izgrčene, prsti izduljeni, tijelo iznakaženo. Ubija ga čemerna bol, stravni očaj. Hristova smrt nije vedra, puna vjere i sigurnoga pouzdanja, nije smrt jednoga pravednika, nego da priliči smrti osuđenoga nesrećnika..."

...On neće da Hrista gleda kroz prizmu povijesti i crkvene tradicije, on hoće, da se Njemu, Njegovome vremenu, Njegovome kulturnome milieu što više približi..."

Meštrović teži, da veličanstvenu dramu Hristova života izrazi arhajičnim oblicima i kompozicijom stare religiozne umjetnosti egipatske i haldejske... U tom polazi do skrajnih konsekvencija: prekida posvema sa svakom umjetničkom i crkvenom tradicijom.

...Mi samo onoga umjetnika razumijemo, koji nam govori poznatim jezikom, poznatim, dragim i časnim oblicima. Kršćanstvo nije specifikum istočnjački, ono je svjetsko-povjesna objava, nad svim rasama i vremenima, jedno unutrašnje naziranje, uvjerenje i osjećanje, koje se ne može izraziti nama tuđim crtama starovjerskih egipatskih ili asirskih umjetnika. Iz tih razloga Meštrović nikada neće osvojiti duše i srca kršćanskoga puka. Njegova umjetnost jest akademske prirode; može biti, i jeste bogati ukras naših muzeja i galerija, ali popularna neće biti nikada..."

Viktor Kovačić - završava Rittig - ženijalni graditelj sv. Blaža, predložio je, da se religiozni ciklus Meštrovićev pr i v r e m e n o smjesti u tu crkvu. Nastalo je pitanje: mogu li, ne mogu li ti reljefi u modernu kršćansku crkvu? - Protivnici Meštrovićevi su mnijenja, da ne mogu. Ja na svoju savjest ne bih mogao nikada uzeti, da ovakvu geniju zatvorim vrata naših hramova. Nijesu zatvorili ni Michelangelu, ni Rafaelu, ni Tizianu. Meštroviću se mora pružiti i dati prilika, da se dalje razvija, da dalje evolucijoniše, da dođe s našom crkvenom sredinom u najtješnju vezu i da svoje umjetničke poglede i nazore obogati, ispravi i izoštri. Ja sam tvrdo-guvjerenja, da će Meštrović najboljma utjecati na renesansu crkvene umjetnosti u Hrvatskoj.” (2474).

Mladi hrvatski pjesnik Gustav Krklec, i sam uoči i u vrijeme rata oduševljeni jugoslavenski nacionalist i glorifikator tadašnje Meštrovićeve domoljubne herojske skulpture, našao se pred novim Meštrovićem i shvatio ga, kritizirajući negativne reakcije ne samo šireg puka, nego i zagrebačkih intelektualaca i umjetnika u *Jugoslavenskoj Obnovi - Njivi*:

“...Meštrović od danas sasvim je drugačiji. Njegovo proročanstvo danas je gotov čin i on je dobio jednaku zadovoljštinu umjetničku kao i čovječansku. Ideal, gledan kroz iluzije, sanje, vizije i ekstaze postignut je i možda nije onakav kakvim se pričinjaše iz daljine. Ali je postignut. Umjetnička strast je zasićena. I meta, na kojoj stajate ideal, pretvorila se u raskrnicu, odakle valja poći dalje. To i jesu one zagonetne i tajanstvene stepenice kojima se umjetnik penje vrhu. Naglasih da onda bijaše osamljen. Odviše visoko a da bi se do njega popeli po izbor ljudi, a kamo li masa. Ali se malo i osjećalo da je on nad svima koji stoje oko umjetnosti. Zato masa bijaše tiranizirana. Prisiljena da vjeruje u njega. I sud naše birane javnosti bijaše većim dijelom tiraniziran. Rijetki su bili koji su ga osjećali i doživljavali njegova djela, kao što su rijetki i oni koji ga danas razumiju. I kako je čudnovato to, te danas od prvog do posljednjeg posjetioca izložbe dolazi u umjetnički paviljon s uvjerenjem da je Meštrović genij, a veliki dio njih podsmjehuje se u sebi, čudi se, ne snalazi se i pita sam sebe: tko će mi kazati što je sve to? - doživjeh, te me i jedan stariji skulptor, nedavno ovjenčan aureolom naše dnevene kritike, pitaše u čudu:

- ‚Kaj vi to razmete? Ovaj Kristuš ima noge kak palice‘, itd.

A i borbena naša mladost, umjetnici od danas do sutra, i ta mladost skeptički gleda Meštrovića. Slušam gdje se o njemu raspravlja po kafanskim kutovima, bez imalo poštovanja, često s ironijom. Slušam čak gdje ga se napada kao kakvog umjetničkog šarlatana. Mene to vrijeđa, premda od tih pustih razgovora nikome ni vlas nije pala s glave. Vrijeđa me kao čovjeka, i ne spominjem to zbog Meštrovića, nego zbog sredine u kojoj Meštrović živi...

Ja nisam tu da kritiziram Meštrovića. Ja uopće nisam kritičar od zanata, koji onako ex cathedra svrstava umjetnička djela na lijevo i na desno. Doživljavam umjetnost i pišem o njoj bez obzira i bez kompromisa. Zato otvoreno priznajem da me je umjetnost Meštrovićeva inspirirala, uzdignula, rodila u meni sasvim nove i nepoznate do sada osjećaje. Ovi su još toliko svježiji i novi, te ih ne mogu profesorski redom nanizati. Ušao sam u Meštrovićevu izložbu kao u hram. Tu, u središnjoj dvorani stoje Raspeti Krist, djelo izrezano iz drveta, nadnaravne veličine. Još se danas sjećam koliki je dojam to djelo učinilo na me kad ga vidjeh prvi puta u Meštrovićevoj vili u Jurjevskoj ulici. Sablastan i silan, prikovan na drvenome križu, on je izraz čitave patnje čovječanstva. Njegove ispružene, koščate ruke

čekaju milost onima koji se valjaju u prahu. Golgota! Golgota!... Meštrovićev Krist je duboki, užasni krik za oslobođenjem. Oslobođenje unutarnjim. To je jedna razlika između Meštrovića od prije rata, i od današnjeg. Prvi je više od vanjskih stvari, od izraza koji opisuje dikcijom narodnih pjesama, drugi od unutarnjih, od izraza koji je sav jedna skrušenost, čežnja, krik...

Ja sam mnogo razmišljao o tome, kako se u Meštrovićevoj duši rodio preokret, te od izraza kakav je bio Kraljević Marko na konju Šarcu dođe do izraza kakav je Isus na križu. Kao da su ta dva djela rodila dva umjetnika. Jedan opijen barbarstvom, drugi skrušen veličanstvom stradanja. Jedan mitski div, a drugi vrhovni svećenik Boga Otkupitelja. I prošavši čitavom izložbom, koja je većim dijelom puna biblijskih motiva, ja sam stao, zatečen, gotovo zbunjen. Je li to Meštrović? Onaj Meštrović?

Međutim, sve je to sasvim opravdano. Nakon vihora i oluje rodila se mistična tišina u umjetničkoj duši. I u tišini počeli su dozrijevati plodovi savršeni, duboki, prožeti čarobnim tajnama samoće. Linije koje su sklopile ruke i mole. Oči koje gledaju vječno svjetlo. Ruke koje su tople i miluju. Sporedno je što su ti motivi iz Novoga Zavjeta. Oni su samo sredstvo kojim je postignut umjetnički izraz onih osjećaja, koje je na dnu duše rodila potreba stvaranja, potreba izrasla u carstvu mira...” (2456).

I književnik Slavko Batušić jednako je shvatio veličinu Meštrovićevoj *Raspetog Krista* na izložbi:

„U velikom prostoru ispod kubeta nahodi se jedno jedino djelo u nadprirodnim dimenzijama: raspeti Krist. Onaj, koga će smetati naoko pregonjeni ekstremiteti, taj neka uopće ne zastane pred ovim djelom. Onaj pak, koji je podoban da gleda i vidi te da prima u sebe gledano i vidjeno, osjetit će, da se našao pred jednom emanacijom stvaralačkog genija, koja se u vjekovima rijetko javlja. Pred djelom ove ruke treba da zašuti svako kritikovanje, svako tumačenje, jer bi i najljepše riječi bile tek blijedi odsjev čiste bogodane umjetnosti, po koje su vršcima (u istoj temi) koracali tek rani bezimeni gotski vajari, Donatello, Grünewald i Rembrandt...”

Mi smo srećni - završava Batušić prikaz izložbe u *Jutarnjem listu* - što nam je dana prilika, da poslije tolikih godina gledamo licem u lice novim emanacijama genija Meštrovićeva, za kojega kao da su stvoreni oni stihovi Danteovi: ‚che sovra gli altri com’ aquila vola‘.“ (2436).

I konačno čujmo stručni sud likovnog kritičara Vladimira Lunačeka u zagrebačkom *Obzoru*:

„Meštrović spada među one umjetnike koji se bore sa svijetom, sa svojom okolinom, sa pitanjima koja se nameću senzibilitetu umjetnikovom kud i kamo jačom snagom nego li običnome čovjeku. Kad se ono Meštrović prvi put prikazao našoj javnosti u istom tom umjetničkom paviljonu ukazao nam se kao veliki talenat, na kojega su preko Nijemaca utjecali klasični uzori starine. Jaka želja naglasiti u plastici svoje plemenske osebnosti već se onda opažala. Nu previše jaka akcentuacija te plemenske odlike odviše ga je odvodila od mekoće slavenske. Bilo je u tim radnjama mnogo što se tom očitom željom nije moglo dovesti u sklad... Shvaćanje i vanjska forma dašto da su bili često opori naskroz germanski, ali zamah koji je učinio odavao je golem talenat, koji se neće tako brzo smiriti tražujući za svojim ciljem...”

Svi radovi u ovoj najnovijoj Meštrovićevoj izložbi su, sa nekoliko iznimaka, religiozni. Krist i njegov život, kako se iskazuje u lakonički i prostodušno pisanim evanglijima sujetom su mu njegovih figuralnih radova i reljefa. Osobito mu je omilio sujet Bogorodice. Krist i Bogorodica u neku su mu ruku simbolom patnje i trpljenja i on ga ne nalazi bolje izražena, sa većom kruciznošću iznesena nego u životu Kristovu i njegove majke. Ta u toj se religiji tuče klasični čovjek od modernog. Tu počinje čovjek da bude stvorenje sa žvčima, kojega ostavlja vedri i nepomućeni pogled na život. Tu prestaje i ekskluzivitet stvorenih slojeva i plemena - čovjek je dovjeka čovjek i on se skrbi za nj, on misli na nj. Ovaj rat utvrdio je u Meštroviću ovo religiozno osjećanje. Nije samo bojovni heroizam najveće, što je baš naš narod gineći s ovu i s onu stranu i za pravo i za krivicu pokazao u ovome ratu, već onaj heroizam patnje, u kojoj ne možeš ni pogaziti ni ugušiti posljednji plamećak, posljednje tinjanje nade u bolju budućnost. I vazda su se oči podizale u širokim ispaćenim narodnim masama ostavljenima od inteligencije k onome, što je Meštrović podigao pod lukom umjetničkog paviljona. To je priznanje - umjetnika.

...Nu jedno se mora naglasiti, a to je, da sve ove religiozne plastike Ivana Meštrovića nisu slobodne umjetnine za sobom. Svojom su suviše naglašenom upravo napadnom i silovitom stilizacijom određene kao ukras koje intimne crkvene arhitekture...

Meštrovićeva izložba za cijelo je jedan događaj u našoj umjetnosti. Mi vidimo pred sobom treću fazu jednog golemog našeg talenta. On je na putu do veličine koja se ne briše iz prošlosti... Na žalost izložba nije naišla na onaj odaziv, na koji bi trebala da naidje...“ (2459).

Istaknuti slovenski povjesničar umjetnosti Franz Stelè, iznenađen kako Meštrovićeva izložba u Zagrebu nije naišla na razumijevanje javnosti, želio je da slovenskim čitateljima ljubljanskog časopisa *Dom in svet* bolje objasni i približi Meštrovićevu umjetnost, pa je objavio čitavu dugu studiju o njegovom umjetničkom razvoju, od *Kosovskog ciklusa* do religioznoga.

U drugom razdoblju Meštrovićeva stvaranja, za rata i po ratu, veli Stelè, propovjednik religije cara Lazara postao je propovjednik općevječanske religije paćeničkog Krista i žalosne Marije. «Svaki među nama, tko je proživio ogromnu svjetsku krizu, koja se nije odigravala samo u vanjskim zbivanjima, već ništa manje burno u ljudskim dušama, slutit će opravdanost toga preobraćanja i neće se čuditi da slavitelj kosovskoga hrama danas sanja o drugom hramu, hramu muke Gospodnje, koja je vrhunac sve muke, hramu Majke koja je uzvišena nad svim materinstvom.» (2540¹⁵⁶).

Isprazno glorificirajući je pak panegirik Filipa Marušića u zagrebačkoj *Novoj Evropi* koji divinizira Meštrovića smatrajući ga još uvijek prvenstveno nacionalnim bardom, što on više nije bio, niti htio biti... (2461).

Shvatljivo je da su takve isprazne glorifikacije izazvale revolt kritičnoga Krleže.

Spomenimo da su intelektualni crkveni krugovi u Zagrebu, s Rittigom na čelu, ipak, uz stanovite rezerve, prihvatili novu Meštrovićevu religioznu skulpturu, ali se žestoko protiv nje okomio već stari Iso Kršnjavi, koji je postao franjevački trećereditelj (2540¹⁵⁸).

Tako je Meštrovića, kad se nakon dvadeset godina lutanja inozemstvom odlučio vratiti u domovinu, Beograd odbacio, a Zagreb ga nije dočekao dobrodošlicom.

PRED MIROVNU KONFERENCIJU

Hrvatski, srpski i slovenski umjetnici, okupljeni na *Izložbi jugoslavenskih umjetnika* u Parizu 1919, u tijeku pregovora *Mirovne konferencije* objavili su i *Apel jugoslavenskih umjetnika*, u sastavljanju kojega je, bez sumnje, sudjelovao i Meštrović, ukoliko ga on sam nije i sastavio jer se radilo o njegovoj Dalmaciji. Apel je upućen pregovaračima, a uperen je protiv sporovođenja zaključaka *Londonskog ugovora*, kojim je Italija trebala dobiti veći dio Dalmacije. Nade je pružala poslanica američkog predsjednika W. Wilsona kojom on obećava samostalnost i slobodu malim narodima (2392).

Ni beogradski ni zagrebački političari nisu bili dovoljno energični u pobijanju talijanskih aspiracija na Dalmaciju i suprotstavljanju provedaba *Londonskog pakta*. Tu su borbu provodili uglavnom sami Dalmatinci, a pogotovo Trumbić i Meštrović.

Kada je Italija već u jesen 1918. počela okupacijom Dalmacije, a nastavila 1919. i 1920, oformljen je pri *Privremenom narodnom predstavništvu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* klub koji je 23. kolovoza 1920. odlučio da se organizira Jadranski zbor sa ciljem povoljnog rješavanja jadranskog pitanja, zahtijevajući i plebiscit u Dalmaciji, našto su se Talijani bučno suprotstavili predviđajući ishod takvog plebiscita zbog slovenske i hrvatske većine u tim krajevima. Na sve jači talijanski teror u Trstu, Puli, Rijeci i Zadru jugoslavenski političari, s predsjednikom Vlade Vesnićem na čelu, nisu htjeli reagirati protiv Talijana «saveznika». Tada su članovi *Jadranskog zbora* odlučili povesti borbu tajnom i ilegalnom organizacijom nazvanom *Galeb*.

Ante Mandić, član *Jugoslavenskog odbora*, pisao je kasnije o toj akciji:

«Jedne večeri, krajem jula 1920. godine, nas nekoliko drugova, na poziv Ivana Meštrovića, došli smo u njegov stan. Bio je veoma potišten, što se s naše strane ništa ne poduzima protiv D'Annunzijevih legionara. Rekao nam je da se stidi što ni od strane vlade, ni iz naroda nema nikakve reakcije, ali da je uvjeren da bi se u narodu našao veliki odaziv, kad se naši ljudi ne bi bojali da će time dovesti državu u težak položaj. Rekao nam je, da je bolje sve drugo nego ropski podnašati na našem narodnom tijelu takve zulume i upitao nas je što mi o tome mislimo?... Bili smo svi jednoga mišljenja tj. da treba reagirati. Raspravljajući došli smo do zaključka, da se za sada ne može ništa protiv Rijeke, niti doći do D'Annunzia... Ali da bi se moglo uspjeti u sjevernoj Dalmaciji protiv vojske admirala Milla, koji se je bio također odmetnuo i prisegao vjernost D'Annunziju. Ako izjurimo Milla, učinit će to pritisak na narod i Beograd će biti prisiljen da se makne. Prema Italiji se možemo braniti da nismo izjurili njenu vojsku nego bandu, koja se od njene vojske odmetnula.» (9142²⁷⁷).

Sam Meštrović u *Uspomenama* priča o toj tajnoj organizaciji:

«Kad sam se vratio u Zagreb, došli su mi neki znanci i prijatelji s prijedlogom, da se organizira uži tajni odbor, kojemu bi bila svrha da upravlja jednom tajnom organizacijom. Toj bi organizaciji bila zadaća, da organizira narod na području koje su Talijani bili okupirali, i da dignu bunu protiv Talijana. Namjeravalo se organizirati dobrovoljačke jedinice i na našem neokupiranom području, a onda su ovi dobrovoljci, u danom momentu, trebali upasti na to područje, te zajedno s narodom navaliti na okupatora. To se željelo provesti bez znanja naših

vlasti. Prvo zato, da vlasti to ne spriječe, a drugo zato, da naše vlasti ne budu kompromitirane u slučaju neuspjeha. I za samu organizaciju ostalo bi tajnom, tko s tim pothvatom upravlja, a nađena je bila i formula zakletve, koju su trebali polagati članovi organizacije.

U tom vrhovnom tajnom odboru bilo je devet osoba i to: dr. Ivo Tartaglia, dr. Prvislav Grisogono, Dušan Plavšić, Milan Marjanović, Juraj Demetrović, Rudolf Giugno, invalid pukovnik Dušan Gruber i dr. Roko Joković. Ja sam se branio od toga da uđem u odbor, ali sam na koncu morao pristati, jer su mi iznijeli za to opravdane razloge, moralne i materijalne naravi. Tvrdili su, da će svi hrvatski novčani zavodi dati potrebna sredstva za organizaciju samo na moj potpis, ne pitajući zašto.

Uloge su bile podijeljene, zakletve položene, i krenulo se na posao, svaki u svom pravcu i u svojoj ulozi. Za kratko vrijeme našlo se je već tri tisuće oprobanih vojnika, dobrovoljaca, i velik broj časnika, a okupljeni su bili negdje ispod Dinare. Služba i dodir s okupiranim krajevima bila je vrlo dobro organizirana. Znalo se za svaku talijansku posadu, za svako sklonište, za svaki top i strojnicu. Pribralo se i oružja, a i seljaci su ga, neposredno poslije rata, imali, jer su poslije sloma Austrije ponijeli puške sa sobom i sakrili ih. Municije nije bilo dosta, ali je nekoliko vagona uspješno iz čete prokrijumčareno.

...To je bilo uoči sastanka u Rapallu. Odlučili smo sačekati ishod pregovora, pa ako ne uspiju, onda udariti. I u okupiranim gradovima organizacija je bila provedena, tako da je bilo prokrijumčareno deset tisuća pušaka u Šibenik, dok ih je u Zadru bilo prikrijumčareno dvadeset tisuća. Prvi je cilj organizacije bio izbaciti Talijane iz Zadra i Šibenika. Pristaša organizacije bilo je od ispod Velebita pa duž Primorja do Rijeke.” (429¹¹⁹⁻¹²⁰)

Meštrović u tim sjećanjima ne spominje da on osobno nije bio samo član tajne organizacije *Galeb*, nego njezin predsjednik. Uz Meštrovića su najdjelatniji bili odvjetnik Ante Mandić, član *Jugoslavenskog odbora*, i Milan Marjanović, publicist, također član bivšeg *Jugoslavenskog odbora*, koji je sačuvarao zapisnike sjednica *Galeba* (9142²⁷⁸).

O djelatnosti organizacije upoznati su zatim Trumbić i Pribičević, koji su se s njom složili.

Potpisivanjem Rapalskog ugovora 12. studenoga 1920. Italija je dobila samo dio istočne jadranske obale na koju je reflektirala, pa je tajna organizacija *Galeb* stoga raspuštena. U vezi s tim Meštrović je pošao u Beograd i razgovarao s prestolonasljednikom Aleksandrom (429¹³⁰⁻¹³⁹; 9142²⁷⁵⁻²⁸⁶).

Ivan Meštrović i Ante Trumbić izabrani su, ustrojstvom nove države SHS, za delegate u *Državnom vijeću* (2394). Dok je Trumbić bio do tada najistaknutija i najdjelatnija politička ličnost u Hrvatskoj, to je sada postao Svetozar Pribičević (1875-1936), prvak hrvatsko-srpske koalicije, vođa *Samostalne demokratske stranke*, kasnije višekratno ministar. U početku je bio fanatični pobornik jugoslavenskog unitarizma i centralizma, ali kasnije, uz stranku HSS, protivnik centralizma, čime je stekao brojne pristalice, naročito među Srbima u Hrvatskoj.

Tada, 1920. u Zagrebu, piše Meštrović u *Uspomenama*:

«Jedne nedjelje dobio sam poziv da dođem k Svetozaru na ručak, a u podne je došao Milan (Pribičević, također političar, D. K.) nekim kolima, da me poveze, te mi je usput rekao da Svetozar želi da se vidimo, a da on samo preko nedjelje dolazi u Zagreb, jer je u Beogradu zauzet državnim poslovima. Za ručkom smo bili samo nas trojica i gospođa Pribičević, jed-

na neobično mila i skromna žena. Ručak je prošao u običnim razgovorima. Poslije podne su se okupili njegovi politički i stranački drugovi, većinom Hrvati. Bili su to Lukinić, Krizman i Tomljenović (Edmund L., političar, kasnije ministar; Hinko K., političar, kasnije ministar; Tomislav T., novinar, kanije ban. D. K.), a drugih se više ne sjećam. Govorili su o izborima za Ustavotvornu skupštinu. A onda je Svetozar iznio kako su zaključili, da ja budem nosilac liste u Zagrebu. Ja sam se iznenadio, pa sam rekao:

- Kako to: vi zaključili...?

- Pa tako, jer je nužda, i jer nam se vi činite najprikladniji.

- Ali ja nisam političar, niti hoću da se bavim politikom, Vi znate, da sam se zahvalio i na članstvu u Privremenom narodnom predstavništvu. Ja imam svoj posao i neću da se bavim nego umjetnošću.

- A kako ste radili vani, u Jugoslavenskom odboru?

- Ono nije bila politika, bar ne ono što sam ja radio, nego samo patriotizam, pa i to sam radio samo kao umjetnik.

- Sad nije vrijeme za ukras, sad se zida državna zgrada, pa moramo svi nositi kamenje za nju, a poslije ćemo je ukrašavati kad bude ozidana, i tu ćete, kad vrijeme dođe da se ukrašuje, vi biti prvi.

- Ne, ja nisam za to. A zar vi mislite, da je za narod važniji onaj posao koji će otpasti na jednoga od njih četiri stotine u Skupštini, nego ovo što ja radim?

- Svaka čast, ali ovo je sada najvažnije, nama treba vaše ime... Onda, tu je stranačka disciplina. Svaki se mora pokoriti i preuzeti prema potrebi svoj dio dužnosti.

- Nisam ja član vaše stranke, niti me se tiče vaša disciplina.

...

- Eto, tako. Kad bih se bavio politikom i aktivno ulazio u politički život, ja bih bio protiv vas, jer to što vi radite nije jugoslavenstvo, nego samo maska...” (429¹²⁵⁻¹²⁶)

Meštrovića se inače, tih prvih godina nakon stvaranja nove države, nastojalo uvući u politički život, ali on se, pogotovo nakon ratnih skitanja i životarenja, želio usidriti i raditi svoj posao, pa je na političkom polju obavljao samo ono što je smatrao najpotrebnijim, a inače sve ostalo nastojao izbjeći.

Meštrovićev idealistički predratni jugoslavenski unitarizam već je u vrijeme rata doživio teška razočaranja, a pogotovo nakon stvaranja Kraljevine SHS kada su sve balkanske karijerističke pojave došle do izražaja. U duši nije nikada mogao u potpunosti zaniijekati svoj mladenački jugoslavenski idealizam, jer je on bio dio njegovog života i njegove nesebične domoljubne borbe, ali je osjećaj hrvatstva sve više zamjenjivao raniji osjećaj jugoslavenstva. Jugoslavija nije više bila toliko ugrožena od vanjskih neprijatelja, koliko Hrvatska od unutar-njih.

Meštrović nije - za razliku od Trumbića - nikada bio hrvatski pravaš, starčevićanac, ali ni socijalist - pogotovo ne komunist - pa čak ni Krležinog intelektualnog i individualističkog tipa. Najbliži je bio Radićevoj, a kasnije Mačekovoj *Hrvatskoj seljačkoj stranci*, iako se ni sa Stjepanom Radićem ni s Vladkom Mačekom nije u svemu slagao. Ipak je s tom strankom najviše surađivao. U stvari, on se smatrao hrvatskim demokratskim liberalom (9258¹⁰⁸).

Prema prestolonasljedniku, a zatim kralju Aleksandru, uvijek je zadržao ne samo poštovanje, nego privrženost, pa čak i simpatije. Pa i kada je, pogotovo nakon proglašenja šesto-

januarske diktature, morao uočiti njegove negativne strane, smatrajući za to više krivima one koji su ga okruživali i obmanjivali.

Kada je regent Aleksandar ljeti 1920. došao u Zagreb, na primanju u Banskim dvorima on je, kako Meštrović veli, «sve očarao» (429¹²⁷).

Shvatljivo je da se u Beogradu očekivalo da će se Meštrović, kao najveći jugoslavenski kipar, nastaniti u prijestolnici, gdje će za njega uvijek biti posla. Kada se pak nastanio u Zagrebu, Srbe je to duboko povrijedilo.

Za kraćeg posjeta Beogradu 1920. pozvao ga je političar i povjesničar Ljubo Jovanović-Patak, zastupnik *Radikalne stranke*, u vrijeme rata ministar unutarnjih poslova, a kasnije predsjednik *Narodne skupštine*:

«Navratio sam poslije podne, - piše Meštrović - te nakon što me je pitao, što mislim raditi i čuo da ću raditi neku crkvicu u Cavtatu, predložio je da se 'bar nominalno' nastanim u Beogradu, 'a po svijetu, dabome, da ćete hodati'. Žalio je što u Beogradu sada nema prikladne zgrade koju bi mi mogli dati, 'pokloniti, razumije se', ali da je on mislio na neku zgodnu zgradicu, koja ima i nekog povijesnog značenja, a to je tamo gdje je bila škola Dositeja Obradovića, ili neka turska zgradica blizu Saborne crkve, gdje je stanovao knez Miloš.

- Hvala vam lijepa na pažnji - rekoh - ali vi znate, da ja neću nikakvih poklona. Ja sam još mlad i radit ću, a hoću li se ovdje nastaniti, to ću tek vidjeti, a sada sam obavezan da svršim onu crkvicu i za to ću vrijeme biti u Dubrovniku.»

Regent Aleksandar ga je tom prigodom zadržao na ručku, pa ga je i on pitao hoće li se nastaniti u Beogradu (429^{134-135, 139-140}).

NESUĐENI VIDOVDANSKI HRAM

Povlačenje Ivana Meštrovića od sudjelovanja u političkom životu nove države i od izbora Zagreba a ne Beograda kao mjesta boravka i rada, stvaralo mu je sve više neprijatelja u Beogradu. Tome je pridonijelo i njegovo napuštanje kiparskog djelovanja u herojskom rodoljubnom stilu i sadržaju i prijelaz na religiozne, a sve više i izrazito hrvatske domoljubne teme. To je naročito došlo do izražaja u odbijanju izvođenja *Vidovdanskog hrama*, čak i odbijanju isplaćivanja ranije ugovorenog honorara za skulpture namijenjene tome hramu.

U veljači 1919. Meštrović je, iz Pariza, ponudio Vladi novostvorene države SHS da otkupi njegove skulpture namijenjene Vidovdanskom hramu, koje su tada bile rasute po inozemstvu, da ne bi propale i da bi se jednom eventualno mogao podignuti zamišljeni hram, iako je znao da do te gradnje više neće doći:

«Kraljevskoj vladi Srba, Hrvata i Slovenaca

U Parizu, 25. februara 1919

u Beogradu

Srećan što sam dočekaoslobodjenje mog *cielog naroda* i njegovo ujedinjenje u slobodnoj narodnoj državi, njegovom vlastitom snagom, ja bih da prinesem na oltar te narodne svečanosti ono što sam odavna za *nju čuvao*.

Kad sam počeo da radim kosovske junake, narodno oslobodjenje bio je ideal koji me nadahnjivao. Radeći fragmente Kosovskog Hrama ja sam se osjećao jednim od tumača narodne duše, jednim slabim orudjem narodnog genija, koga sam video da vodi narod u novim borbama kao i u starim. Narod, duhovni otac moga dela o Kosovu, prepoznao je u njemu sam sebe i sliku svog najnovijeg podviga. Stoga je moje skromno mišljenje i želja, *da to delo postane imanjen naše nacije*.

U ovoj želji čast mi se obratiti kraljevskoj vladi sa sledećim stvarnim predlogom:

Osnova i fragmenti Kosovskog Hrama, u koliko sam stigao da ih izradim, *radjeni su iz mojih sredstava* i sada su moja svojina. Po listi koju prilažem uz pismo, oni se sastoje od 43 dela. Ova dela prošla su od godine 1910 do danas mnogo izložaba i zemalja, a danas se traže na razne strane u većoj mjeri. Na tome putovanju mnogi Kosovski fragmenti traženi su na otkup. *Ja sam odbijao sve ponude* u želji koju sam napomenuo da se ta djela o Kosovskoj Epopeji ne rasiplju, nego da ostanu na okupu u otadžbini. Medjutim, pošto mi dalji rad iziskuje novih i većih materijalnih sredstava, ja ne znam dokle bih mogao da još čuvam spomenute fragmente od kupaca.

Zbog toga ja imam čast ponuditi Kraljevskoj Vladi, *kao predstavniku našeg cijelog naroda*, moju Osnovu Vidovdanskog Hrama (maketu, D. K.) i sve fragmente koji spadaju u taj ciklus i suviše pet portreta, kako je označeno u priloženoj listi. U toj ponudi ja ne tražim da spomenuta djela našoj državi prodam. Otkupna cijena njihova, koja po posljednjim oznakama na izložbama iznosi okruglo 1.300.000 franaka, ostala bi takodjer vlasništvo naše države; ja ne bih tražio drugo do jednu sumu od frs 30.000 godišnje, koja dakle ne iznosi ni sumu interesa na gornju glavnicu. Spomenuta renta izdavala bi mi se doživotno, ako bih ja umro pre godine 1950, onda mojim nasljednicima do te godine, prema mojoj oporuci.

Ako bi država Srba, Hrvata i Slovenaca primila ovaj moj predlog onda bi sva gore spomenuta djela prešla u njeno neograničeno vlasništvo danom toga primanja. To znači na nju bi prešla tada sva autorska prava za gornje radove. Što se tiče eventualne reprodukcije njihove od strane države SHS ja bih pridržao pravo i dužnost umetničkog nadzora pri tom poslu. Izjavljujem, da od radova spomenutih ne postoje drugi primerci do oni koje sam naznačio u priloženoj listi i da prema tome država SHS ima pravo da preduzme mjere kakove bude htela protiv eventualnih zloupotreba i kopija koje bi se mogle pojaviti, osim onih kopija koje su u listi označene.

U uverenju, da ovakvim predlogom činim pred Kraljevskom Vladom svoju dužnost prema sebi i svojoj otadžbini, uzimam slobodu skromno izjaviti ovim aktom, da na drugi način ne bih dalje mogao nositi moralnu odgovornost za to, da se spomenuti radovi sačuvaju za našu naciju.

Očekujući odgovor od Kraljevske Vlade, ja se bilježim s izrazom odličnog poštovanja i odanosti.

Ivan Meštrović.» (2670³).

Bio je priložen *Popis djela ponudjenih i predanih Vladi*, poimence 16 skulptura koje se nalaze u Londonu i 8 kopija Karijattida; zatim 8 skulptura u Parizu i dvije kopije; Torzo u Carrari; u Splitu 19 skulptura i 4 kopije; u Zemunu kod dra Nedeljковиća portreti oca i majke i u Zagrebu jedna studija; ukupno 46 originala i 14 duplikata, ukupno 60 komada.

Vlada je niti mjesec dana zatim prihvatila ponudu:

«Prihvat Vlade

Ministarstvo prosvjete Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca.

Prosvjetno Odeljenje. P Br. 4736 17. marta 1919. godine u Beogradu.

Poslanstvu Pariz,

Na predlog Ministra Prosvjete, Ministarski Savet na svojoj sednici od 16. marta ove godine usvojio je predlog g. Ivana Meštrovića, Vajara, i rešio: 1. da prima u državnu svojinu osnovu i fragmente Kosovskog Hrama, ukupno četrdeset i tri umetnička dela G. Meštrovića; 2. da se G. Meštroviću u vidu doživotne rente izdaje 36.000 (tridesetšest hiljada) franaka godišnje ili 3.000 (tri hiljade) franaka mesečno do 1950. godine. U slučaju ranije smrti g. Meštrovića pravo na ovu svotu imaće odredjeni nasljednici g. Meštrovića do te godine.

Ministarstvo Prosvjete ima čast moliti Poslanstvo da o gornjem rešenju Ministarskog Saveta izvesti g. Meštrovića i zamoli ga da primljena umetnička dela zadrži na čuvanju pod svojom kontrolom dok se saobraćajnim sredstvima ne stvori mogućnost za prenos Kosovskog hrama u Zemlju.

Po naredjenju Ministra Prosvjete i Crkvenih Poslova, Načelnik

Jer. Živanović.» (2670³).

Meštrović je nato zahvalio ministru prosvjete Ljubi Davidoviću da je Vlada omogućila da to djelo postane svojina čitavoga naroda. (2435)

Međutim se već u jeseni iste godine javljaju u Beogradu kritike zbog toga otkupa, smatrajući ga nezasluženom nagra-

dom, a ne zaslužnim honorarom. Čaršija ne govori o umjetničkoj vrijednosti skulptura, nego samo o tobože darovanom novcu. U beogradskoj *Tribuni* traži se od tada već bivšeg ministra Davidovića i novog Marinkovića je li Meštroviću odobrena „subvencija“ od 36.000 dinara i je li Meštrović tu subvenciju dobio kao kipar i arhitekt ili kao član pokojnog *Jugoslaven-skog odbora*? Kritiziraju se i izdavanja vlade za izložbu u Parizu, tj. 32.000 franaka za aranžman izložbe, od čega su davane nagrade nezaslužnim umjetnicima (2411).

Skandali oko otkupa skulptura *Vidovdanskog hrama* i dalje će se podržavati.

Milan Ćurčin je 1920. u *Novoj Evropi* iznio kratki historijat skulptura *Kosovskog hrama*:

Jedno od prvih rješenja Ministarskog savjeta nove Kraljevine SHS bilo je prihvaćanje Meštrovićeve ponude da kosovski fragmenti postanu vlasništvo južnoslavenske države, nadajući se da će se jednom ipak moći ostvariti njegova zamisao podizanja *Vidovdanskog hrama*. Ta je doživotna renta navodno, prema tadašnjoj vrijednosti novca - pretvorena od franaka u dinare - jedva pokrivala vrijednost materijala kamena, bronce i drveta. Država se međutim više nije brinula niti da sakupi u Beograd sve te skulpture i prenese ih iz Pariza i Londona, gdje su od rata ležale u podrumima muzeja. Skulpture pak koje su stigle u Beograd razmještene su po zgradama Ministarstva prosvjete ili stoje još u neotvorenim sanducima. Neke su, gipsane, ostale u Splitu, gdje su bile pripremljene za neodržanu izložbu 1914. godine. (2445⁴⁴⁸)

Maketa Vidovdanskog hrama

Posljednje su skulpture stigle 1922. iz Antwerpena, gdje su bile izlagane. Spominje se da će jednom, kada u Beogradu bude sagrađen Umjetnički paviljon, biti smještene u njemu. (2612)

Pravi skandal oko *Kosovskih fragmenata* izbio je 1923, ali, kao i inače, prvenstveno kao politički skandal, u svađama samih političara, odnosno njihovih stranaka.

Vlada je prve dvije godine, neuredno i u ratama, isplaćivala Meštoviću obvezni honorar, ali dalje više ništa. Skulpture su svojim neprikladnim smještajem bile ugrožene. Meštović je uzalud zahtijevao da se izvrše ugovorene obveze ili da se poništi ugovor.

U beogradskim su se, i ostalim srpskim, krugovima stalno širile, i podržavale, glasine da je Meštović sve te skulpture radio novčanom potporom Srbije, koja je na to uložila silne novce i da je *Vidovdanske fragmente* platila silnim novcem, a i sada daje Meštoviću velika primanja, koji se tako silno obogatilo i sl.

Glavnu optužbu svega toga iznio je 23. svibnja 1923. Petar J. Odavić u beogradskom glasilu vladajuće *Radikalne stranke Samoupravi* pod naslovom *G. Meštović i srpsko Kosovo*. On se okomio na Meštovićev moral, pa ga zbog toga ne smatra ni umjetnikom. On tvrdi:

Članovi *Jugoslavenskog odbora* su prema pisanju M. Gjorgjevića u knjizi *Srbija i Jugoslaven* bili agenti Srbije, pa ipak neispravni prema Srbiji, što oni to nisu pobili.

Meštović «nije veliki majstor» nego samo «imitator». Njegova su djela «samo niska parodija na klasična djela skulptura».

Vidovdanski su fragmenti “podesni za *Kosovski Spomenik* taman koliko i za kakvu sinagogu ili za kakvu azijsku komediju” i “vredjaju narodni ponos”. Hvalili su ih neki iz čistog interesa.

Skulpture *Kosovskog hrama* što ih je Meštović ponudio na otkup državi bile su prije namijenjene nečem drugom što nije imalo nikakvu vezu sa srpskim Kosovom.

Meštović je tražio da mu se isplati 1.300.000 franaka, a tadašnji ministar prosvjete Ljuba Davidović, ne savjetujući se ni s kim tko se razumije u skulpturu, primio je ponudu.

Fragmenti tog spomenika nisu nabavljeni propisanim natječajem.

Rješenje o nabavi skulptura je nepravilno, bez javnog natječaja, i mora ga se poništiti, a skulpture vratiti Meštoviću. Država će time biti oslobođena i izdatka od 1200 dinara mjesečno što plaća za čuvanje (ukladištenje) tih skulptura.

Ti fragmenti su ionako “samo od maltera, odnosno od gipsa, i podložni su kvaru i upropašćivanju”

Uostalom, sva ta Meštovićeva djela već su odavno “nagoveštale odvratni boljševizam u Umetnosti”.

Navedene su optužbe zorna slika jedne malograđanske a umišljene i politički moćne čaršije, ali takvi su sudovi u brojnim srpskim novinama i časopisima sudbonosno djelovali na radikalnu izmjenu mišljenja široke nestručne javnosti u Srbiji, a donekle i u Hrvatskoj.

Do tada nije Meštović odgovarao na takve objede, ali nakon toliko teških moralnih, umjetničkih i materijalnih optužbi, podnio je svojim suradnicima dokumentaciju da pobiju navedene tvrdnje. Mi iz takvih polemika doznajemo usput i neke

podatke koji bi nam inače ostali skriveni, jer se o njima ne bi pisalo, a živih svjedoka više nema.

Za konačno prenošenje skulptura *Kosovskog ciklusa* u kamen ili broncu Meštović nije, pogotovo u kritičnim ratnim godinama, imao ni vremena ni novca, pa je većina ostala u unikatnim gipsanim modelima, a Meštović ugovorom prenosi na Državu autorska prava da ih može dati klesati ili lijevati. Ipak je među njima bilo pet veći skulptura izvedenih u mramoru i nekoliko u bronci i drvu. Što su se već nekoliko godina te skulpture povlačile po hodnicima i podrumima Ministarstva i neprestano oštećivale, nije bila krivica Meštovića, nego onih koji su ih tako čuvali. Kada je to netko Pašiću predbacio, on se začudio jer je navodno bio uvjeren da su lijepo smještene u muzeju - kojega u Beogradu nije ni bilo.

Što se obveznog natječaja tiče, to se ne može odnositi na skulpture izvedene još od 1908-1910. godine.

U srpskom paviljonu u Rimu 1911. izlagalo je mnogo više Hrvata nego Srba. Meštović je tu izlagao iz domoljubnih pobuda. Nakon velikog uspjeha na toj međunarodnoj izložbi ponudila mu je Srbija kao “narodno priznanje” 5.000 din godišnje, a Meštović je izjavio da bi to primio samo kad bi to Skupština jednoglasno potvrdila, pa o tome više nije raspravljano.

God. 1912. i 1913. radio je Meštović u Srbiji vrlo mnogo, a da nije nikada ništa primio za taj rad; dapače mu je i namještaj u ratu propao.

Brojne njegove izložbe po Europi u vrijeme rata mnogo su pridonijele jugoslavenskoj ideji, ali i ugledu Srbije.

Što se tiče “silnih para” što ih je Srbija potrošila na Meštovića, on tvrdi da nikada nije primao od Srbije ni pomoći ni nagrade. Za *Rimsku je izložbu* radio besplatno, a troškove izložbe u *Srpskom paviljonu* platila je, logično, Srbija. Za *Londonsku izložbu 1915.* država je platila samo prijenos skulptura iz Geneve u London; katalog su platila neka londonska udruženja, dok je Meštović darovao državi torzo *Banovića Strahinje*, da ga ona može darovati engleskom narodu za muzej. Sve troškove za sedam daljnjih izložaba po Britaniji, koje su imale jasnu propagandnu svrhu, snosio je sam Meštović ako su priređivane tobože po inicijativi srpske Vlade, dok su one što su ih pokretali Englezi oni i plaćali. U prvom se slučaju govorilo o “srpskom umjetniku”, a u drugom o “jugoslavenskom umjetniku”.

Portret doktorice Ingles, dobrotvorke Srba u ratu, izradio je Meštović besplatno, a srpska je Vlada platila samo lijevanje u bronci i darovala ga galeriji Akademije u Edinburghu.

Za veliku propagandnu izložbu jugoslavenskih umjetnika u Parizu, na kojoj su prevladavala Meštovićeva djela, Vlada SHS je platila samo prijevoz radova svih sudionika, a Meštović je na organiziranju i postavi izložbe tri mjeseca radio besplatno.

U katalogu izložbe u Belgiji Vlada SHS je napisala: “I. Meštović, rođen 1887. od dalmatinskih roditelja u Srbiji, danas opet predobivenoj” (misli se na Vojnu Krajinu).

Isplata kosovskih skulptura općenito se navodi kao potpora Meštoviću, koju dobivaju i neki drugi umjetnici. Prema podacima što ih je dobio u Beogradu njemački pisac Hermann Wendel, u putopisnoj knjizi *Od Maribora do Bitolja* hvali državu koja umjetnicima daje stalne obilate potpore, tako Meštoviću 3.000 franaka mjesečno “kao priznanje”.

Što se tiče državnih "propalih para", vjerojatno je bolje upotrijebljeno sedamdeset milijuna dinara što je prethodne godine izdano za automobile i vožnje ministara.

Da je Meštrović htio prodati samo neke od skulptura *Kosovskog ciklusa* koje su tražili u Parizu i Londonu, mogao je za njih dobiti čitavu svotu na koju je 1919. procijenio sve skulpture (2670).

U obranu Meštrovića protiv navedenih objeda javile su se istaknute hrvatske novine, zagrebačke *Novosti* i *Obzor* i splitsko *Novo doba* (2617; 2674; 2684). U obranu ga je uzeo i najstariji hrvatski likovni kritičar Vladimir Lunaček, premda su zagrebački likovnjaci često zamjeravali Meštroviću i njegovim dalmatinskim kolegama, naročito tada, zbog njegove jugoslavenske političke ideologije.

"Posve je lako razumjeti - pisao je Lunaček - da Meštrovićeva umjetnost ne može da bude u nas i među nama ono, što bi morala da bude. Ta je umjetnost prevelika za nas. Ali s druge strane opet njegova pojava među nama dokazuje, da smo bili već u dvadesetpet godina našeg umjetničkog života kadri dati i sebi a i svijetu Ivana Meštrovića. Mnogima ta umjetnost ne će biti možda jasna ali veličinu Meštrovića osjećat će svatko..."

A zatim, govoreći o beogradskom skandalu:

"Ta obmana sastoji se u tome, što u Beogradu misle, da se može ovakvim balkanskim manirama podupirati razvitak umjetnosti. Još je veća obmana ako si u beogradskim vladinim krugovima utvaraju, da oni moraju podupirati ono, što ne razumiju i što prema tome ne mogu ni cijiniti. Meštrović je Hrvat, dakle Jugoslaven i naš je državljanin. Svaki bi se narod njime ponosio. Ali Meštrović imade tu nesreću, da je njegova umjetnost velika, a evropska vaspitanost beogradskih vladinih krugova malena, dok je njihovo razumijevanje umjetnika i umjetnosti, kao što je Meštrovićeva, upravo nikakva. Posve je krivo mišljenje beogradskih odlučujućih krugova, da oni time što su se Meštroviću obvezali na rentu, podupiru njegovu umjetnost. Baš obratno. On je podupro našu vladu, prodavši joj figure vidovdanskog hrama uz kud i kamo manju cijenu, nego li koju mu je nudila Amerika..."

No najveća je obmana, ako misle, da se umjetnost materijalno podupire tako, da se ne plaća ni ono, na što se država obvezala. Umjetnost Meštrovićeva nadilazi niveau beogradske vlade, pa i samu inteligenciju onih, koji su se dali na posao, da svojim opadanjem smanje vrijednost Meštrovićevim djelima. Postupak sa Meštrovićem dokazuje, da u beogradskim vladinim krugovima ne smatraju svojom dužnosti ispuniti državnim autoritetom zajamčene obveze. Dakle jedan mentalitet, koji je sasvim raznolik od onoga, kojemu smo svi mi ovdje, a poimence g. Meštrovićin, mentalitet, koji se u svojem orijentalizmu nije popravio ni dugogodišnjim boravkom na strani. No taj postupak dokazuje dalje i to, da oni u Beogradu smatraju podupiranje umjetnosti kao neku milostinju, kao nešto što se mora, da se uzmogne pred svijetom maskirati kultura i interes za nju. Sa našim jugoslavenskim umjetnicima, koji su svi, a najviše Meštrović, bili nosioci moderne ideje narodnog ujedinjenja, postupa se kao s invalidima, kao sa ljudima, koji trebaju kakovu odštetu - onda kad donesu kakovu sliku ili kip. Dok je Beograd bio središte malene kraljevine Srbije, dotle su njegovi vladini organi mogli da ovako postupaju sa jednim od najvećih živućih umjetnika. Ali danas je Beograd pred svijetom prijestolnica ne tek Srba, nego i Hrvata i Slovenaca, pa onda valja prema umjetniku Meštrovićeva glasa promijeniti manire ili se potruditi, da se nauče onakove, koje su uobičajene

ne na zapadu, a ne uz čaršiju. Jer neide samo ono par hiljada franaka na naš ukupni račun, nego i način kako se daje. To, čini se, zaboravljaju tamo u Beogradu." (2638).

Lunaček je dao tešku čušku beogradskim političkim skorojevićima, pa nije neobično da su se oni uzmuvali i, opet posredstvom istog Petra J. Odavića, koji je u stvari bio tek njihov glasnogovornik, u dva navrata polemizirali s Vladimirom Lunačekom (2648; 2649).

USIDRENJE U ZAGREBU

Nakon dvadeset godina lutanja Europom i privremenih boravaka, često i po hotelima, Ivan Meštrović je upravo žudio za smirenom lukom, za domom i obiteljskim životom, za vlastitim atelijerom u kojemu će se moći u potpunosti posvetiti svome stvaralaštvu.

Beograd ga nije privlačio za stalni život i rad ni prije rata, a pogotovo ne poslije kada su u njemu umjesto ranijih domoljubnih budnica prevladale skorojevićke ambicije i sve odbojniji stavovi prema njemu osobno i prema njegovoj umjetnosti.

Zagreb, u kojemu je prije rata nailazio također na mnogo odbojnosi, sada se izmijenio. Nije više bilo podjele na Dalmaciju i Bansku Hrvatsku, nije više bilo ni austrijske ni ugarske vlasti koja ga je odbijala, a nije bilo ni odlučivanja Ise Kršnjavoga, mecene hrvatskih umjetnika, ali prvenstveno onih zagrebačkih.

Zagreb će privući Meštrovića ne samo kao administrativno i političko, nego u prvom redu kulturno središte Hrvatske, a Hrvatska mu je sada, nakon svih razočaravajućih iskustava, mnogo više značila od ranije idealizirane i sanjane Jugoslavije. Pred očima mu je i ranije bilo Strossmayerovo geslo da će Srbija postati Pijemont južnih Slavena, a Zagreb njihova kulturna Atena.

Osim toga želio je djelovati i kao pedagog, poraditi na osnutku *Umjetničke akademije*, u koju svrhu je privukao i istaknute dalmatinske umjetnike, pa je raniji monopol zagrebačkih umjetnika na taj način prestao.

Zavičaj ni rodbinu nije odmah nakon rata još mogao posjetiti jer je taj dio Dalmacije bila okupirala talijanska vojska, ali je zato 1919. bio svratio u Split, koji je bio pod nadzorom savezničke flote usidrene pred gradom.

„Otišao sam na nekoliko dana u Split - spominje dalje u *Uspomenama* - da se vidim s prijateljima i da, po mogućnosti, obiđem roditelje. Moj kraj je bio okupiran od Talijana, a oni nisu dopuštali da pođem u svoje selo i da pohodim svoju rodbinu. Nakon intervencije, dopustili su mom ocu i materi da na jedan dan dođu u Sinj, i tu sam ih vidio svega nekoliko sati. Drugi put su, posredstvom talijanskog Dvora, dopustili i meni, da na pola dana prijedem demarkacionu liniju, da vidim oca, majku i braću, ali nisam smio kod njih prenočiti, niti s kim drugim u svom selu doći u dodir.“ (429¹¹⁹).

U Splitu je našao stare prijatelje, među kojima i dr. Tartagliu, koji su mu u bratovštini umjetnika Sv. Mikule prije povratka u Zagreb priredili oproštajnu večeru na Marjanu. Tu je pala ideja, koju je Meštrović podržao, da se njegov spomenik *Luki Botiću* s Prokurativa, gdje je usred velikog otvorenog prostora loše stajao, prenese pod borove, na Marjan o kojemu je splitski pjesnik pjevao (2511). Tom su prigodom Meštrović i Rosan-

dić, obradovani lijepim uređenjem Marjana, obećali da će za šetnicu do prvog vrha izraditi nekoliko poprsja znamenitih naših ljudi, a uprava društva *Marjan* zamoliti će vojnu vlast da joj ustupi nekoliko starih topova, da bi se od njihove bronce odlile te skulpture (2514).

Putujući iz Zagreba u Dubrovnik, gdje je izvodio *Račićev mauzolej*, Meštrović se uvijek rado zadržavao u Splitu, u društvu predratnih i ratnih prijatelja. (2501; 2675) U Splitu je za jednoga od tih zadržavanja portretirao i bistu *dr. Jakše Račića*, zaslužnoga za uređenje Marjana, i darovao mu je (2608; 2609).

Putovao je i u Beograd, u vezi s radovima na nedovršenoj fontani za Terazije s *Pobjednikom*. Tu je u prosincu 1920. bio na ručku kod kralja u Dvoru, a 1922. ponovno, posjetivši prije London, gdje su neke njegove radove otkupili londonski muzeji (2599).

„Došavši u Zagreb 1919. g. - pisao je u *Uspomenama* - nastanio sam se u vili Miletić, u Jurjevskoj ulici. Sa sobom sam donio nekoliko nedovršenih stvari u drvu, koje sam sad završavao. Osim toga, počeo sam izrađivati osnovu za crkvicu na Cavtatu. Atmosfera (politička, uoči *Mirovne konferencije*) mi se nije sviđala, ali sam čvrsto odlučio, da se u ništa ne miješam, nego da se posvetim samo svom umjetničkom poslu. Inače smo svi bili pod dojmom zbivanja i u brizi, kako će se stvari završiti s Talijanima i s Dalmacijom.“ (429¹¹⁹).

U vili obitelji udovice Miletić nije imao atelijera, ali se za rad koristio njihovim magazinom ili kolnom garažom (2460).

U tom privremenom smještaju bio je do kraja listopada 1920, a zatim je u Gornjem gradu, u Mletačkoj ul. 8, kupio jednu staru kuću i odlučio osposobiti je za stalni boravak i atelijer.

Bratu Petru pisao je iz Zagreba 19. listopada prije odlaska na rad u Dubrovnik:

„Dragi Pešo,

Mi smo još ovde, jer imamo neobičnih poteškoća zbog sabiranja i smještanja stvari (skulptura, D. K.) i... (?) Primio sam od Miletićeve otkaz stana, pa sad treba da sve nosim. Izložba mi je trajala sve do 16. ov. mjeseca i sad treba sve navrat na nos da negdje smjestim. Pogodio sam jednu malu kuću u gornjem gradu sa praznim stanom pa se nadam da će mi uspjeti da sve formalnosti svršim i prenesen u nju moje stvari do prvog idućeg mjeseca; a onda treba da već jednom podjem u Dalmaciju. Kuća je stara, manja od one što je poznaš, a skuplja za 100.000 K(run). Prednost joj je što je prazna i što ima sav komfor i kad ja nisam htio nadograđivati neće to ni trećinu koštati što bi koštalo kod one o kojoj sam govorio kad si ti bio ovdje...“ (X. 4. 8).

I u *Uspomenama* govori o naseljenju u Zagrebu i kupnji kuće:

“S izložbe u Parizu 1919. vraćene su stvari u domovinu, pa i moji fragmenti Vidovdanskog hrama, koji su postali državna svojina, o čemu ću govoriti na drugom mjestu. Ti su fragmenti, dakako, poslani izravno u Beograd, jer ja više nisam trebao o njima voditi brige. Ali, bilo je, međutim, još dosta stvari koje su bile izložene u Bruxellesu (Belgija) i u Haagu (Holandija), a bilo je i stvari u mojoj radionici u Rimu, a nešto je zaostalo i u onoj u Parizu, pa je trebalo da ih negdje smjestim i da kojekuda ne plaćam ležarinu, što me dosta stajalo. Budući da sam predviđao da ću u Dubrovniku boraviti najmanje dvije godine (1921-23), dok svršim kapelicu u Cavtatu, pomislio sam da je najbolje, da sve stvari okupim i dopremim kući, pa da ih negdje spremim. Dati ih negdje u spremište, treba plaćati, a nije

bilo ni sigurno da neće propasti, kao što mi se i desilo s onima koje su bile od prije ostale u skladištu u Zagrebu. Nešto novaca sam imao, što sam bio zaradio u inozemstvu, te sam pomislio da je najbolje da kupim neku kuću u Zagrebu, pa da tu stvari sakupim i spremim, te da imam gdje stanovati, kad se budem, tu i tamo, navraćao kući.

Tražio sam nešto u Gornjem gradu, jer mi je izgledalo mirnije i zgodnije. Tu nije bilo lako naći na brzu ruku, jer sam se žurio, da pođem za poslom u Cavtat, a i stvari su mi već bile počele dolaziti iz inozemstva.

Slučajno mi naiđe jedan naš Židov, koji se bio vratio iz Amerike i jeftino kupio neku kuću, ali, kako mu se nije sviđala, htio ju je preprodati, naravno uz dobit. To je bila svojina jednog od braće Mihalović, pa ju je ovaj prodao tomu povratniku onako, da se ne zna, jer mu je trebalo novaca. Kuća je bila u Gornjem gradu, baš pokraj Vojnog zapovjedništva. Bila je to jedna skromna i mirna starinska jednokatnica s dugim pročeljem i dosta velikim dvorištem iza kuće. Trebalo je dvorište samo pokriti i tako dobiti idealno sklonište za stvari.

S novim vlasnikom sam se bio pogodio; a da se uknjižba obavi o jednom trošku, trebalo je da se s prijašnjeg vlasnika kuća prenese izravno na me, jer je sadašnji vlasnik kuću bio samo pogodio i platio, ali uknjižba nije još bila provedena. Najglavnije je kod toga bilo, da je kuća bila potpuno prazna, što je u ono vrijeme bilo veoma teško naći u Zagrebu. Ta je zgradica otprije bila iznajmljena hrvatskom domobranstvu, a stari je ugovor baš istekao. Prvi kat je bio potpuno prazan i slobodan, a u prizemlju sam našao dvije sobe nekog starog pukovnika, koji je tu držao kancelariju, dok se domobranski arhiv ne likvidira. To je bio neki Dubrovčanin koji me vrlo ljubazno primio i pokazao mi sve prostorije. Pitao sam ga, hoće li možda biti kakvih zapreka da ja odmah zauzmem sve prazne prostorije i smjestim stvari.

- Neće, gospodar, nikakvih - rekao je - jer ja ovdeka nemam nego stol i ti ormar. Dohodim tu samo po neki put, a ne znam ni sam zašto, jer nemam nikakva posla, nego ono, što se reče, da sam u službi. Sve je likvidirano i nema ovdjeka više ništa, osim dvije-tri škrinje tega bivšega arhiva, koga sam u njih zapakovao. Ono novoj vojsci ni za što ne služi, a ugovor je istekao i nijesu ga obnovili, niti treba...

Sutradan me sretne general Vasić (Miloš Vasić, raniji ministar rata, kasnije armijski zapovjednik, D. K.), koji je zamjenjivao Jankovića (vjerojatno Božidar Janković, srpski general, raniji ministar rata, D. K.).

- Što, vi hoćete da se nastanite u Zagrebu? - pitao me čudeći se.

- Ne znam da li ću se baš nastaniti, ali ću za sada spremi stvari.

- Čuo sam da ste onu kuću do nas pogodili, pa što će vam to?

- Eto, rekao sam vam da spremim stvari, i ako po neki put navratim u Zagreb, da ne moram ići u hotel.

- To ne može biti. To mi ne možemo dopustiti. Vi treba da nam idete u Beograd. Što ćete ovdena?

- Vi se šalite, gospodine generale.

- Bogami se ne šalim, nego vam sasvim ozbiljno kažem, a drugačije vi znadete koliko Vas mi svi volimo i cijenimo, pa baš zato treba da ste nam blizu, ondje u Beogradu, u prijestolnici.

- Vi to meni, gospodine generale, onako po vojnički. A vidite da sam ja u civilu i slobodan sam građanin, pa ću sam odlučiti gdje ću i kako živjeti.“

Međutim, s vojskom nije išlo tako lako i Meštrović se nije mogao uknjižiti na tu kuću.

„Budući da sam mogao ostati u Zagrebu samo par dana, kupio sam bez mnogo razmišljanja jednu drugu kuću u Gornjem gradu i tako se ‚nastanio‘ u Zagrebu. Stvari u tu kućicu još dugo nisam mogao spremi, a ostao sam nakon toga u Dubrovniku još pune dvije i pô godine.

Moje nastanjanje u Zagrebu imalo je odjeka kod različitih krugova u Beogradu. Tako mi je pripovijedao profesor B. Petronijević (Branislav P., sveuč. prof., filozof, D. K.), da je njegov prijedlog, u Srpskoj akademiji nauka, da me se od ‚dopisnog člana‘ napravi ‚pravim članom‘ - kad smo sad u jednoj državi - svaki put, kad ga je iznio propao. A propao je zato, što je bio jači protivnik razloga jednog drugog člana, inače kulturnog čovjeka i mog prijatelja, a taj je razlog bio: ‚Nastanio se u Zagrebu.‘ Taj je razlog bio potpuno dovoljan, da uvjeri većinu članova Srpske akademije nauka, kako je to nemoguća stvar.

Moram usput spomenuti, da je meni osobno bilo potpuno svejedno, i da nikada nisam ništa držao do te ‚časti‘. Samo iz političkih razloga nisam odbio članstvo kod te i kod drugih četiriju Akademija, jer bi to bila uvreda i ne bi bilo dobro za narodnu stvar. Kad je nakon nekoliko godina prijedlog ipak prodro u beogradskoj Akademiji, nisam im nikada htio odgovoriti.

Za vrijeme mog boravka u Dubrovniku i rada u Cavtatu imao sam relativno mira, jer sam izbivao daleko od Zagreba i Beograda. Jedino bih slučajno naišao, kako se domaće hrvatsko stanovništvo vrijeđalo i ponižavalo, na što sam nailazio također putujući kroz Bosnu i Hercegovinu:

- Nema u Bosni Hrvata, idite preko Save - to su bile obične stvari, koje sam svaki dan slušao.

Da su mi se sva pisma, koja sam iz inozemstva dobivao, otvarala, uzimao sam kao da je to pravilo, u komu ni ja nisam iznimka.“ (429¹⁴¹⁻¹⁴³).

*

Iako su politički odnosi s Italijom u vrijeme rata bili zaoštreni, pa je i Meštrović, kao član *Jugoslavenskog odbora* morao napustiti Rim, a neposredno nakon rata, uoči mirovne konferencije potpuno zategnuti zbog talijanskih aspiracija na Dalmaciju i okupiranja nekih njezinih krajeva, Ivan i Ruža Meštrović održavali su i dalje prijateljske veze s nekadašnjim svojim talijanskim znancima. Pisma su teže stizala, a ona talijanska su Meštroviće, koji su se selili iz jednog u drugo mjesto Engleske, Francuske i Švicarske i teže nalazila, ali ipak su neka upućena njima stigla na odredište, pa su sačuvana u obiteljskom arhivu u njihovom zagrebačkom domu. Ona njihova upućena prijateljima u Italiji, nažalost, nisu nam poznata. Iz tih pisama izbija ne samo općenito poštovanje Meštrovića kao umjetnika, nego i duboko međusobno prijateljstvo, ali su ona nakon rata nabrajala i žrtve toga rata.

Ettore Cozzani, izdavač *Eroice*, pisao je Meštroviću 2. siječnja 1919:

“Predragi prijatelju i majstore,

Danas šaljem u sanduku, željeznicom brzovozno, 100 primjeraka (*Eroice*, D. K.) ambasadoru Srbije u Rimu; učiniti ćete mi uslugu ako ga obavijestite...

Jedna od najdražih i najdubljih uspomena mojeg izleta u Rimu jesu one malobrojne ali intenzivne ure koje sam proveo u društvu Vaše poštovane gospođe i Vas, kojeg volim kao svoga velikoga brata odavno poznatog. Molim Vas da zadržite prema meni svoju naklonost i svoje poštovanje, a ja Vas uvjeravam da ćete u meni uvijek imati prijatelja koji ne mijenja osjećaje ni zbog kakvih mijena sudbine.

...i ja sam zadovoljan zbog *Eroice*, ali i zbog Vas, jer mi se čini da sam svojim djelom zatvorio usta glupoj i nečasnoj kritici koja Vas je u Veneciji povrijedila (1915, D. K.).

Uskoro ćemo se vidjeti u Rimu; vjerujem da će tada sudbina Srbije biti čvršće određena, i da ćete Vaša gospođa i Vi biti mirniji; i tada ću sigurno, s velikom radošću, vidjeti u Vašem atelijeru neko veliko novo djelo, prožeto Vašim snažnim stvaralačkim duhom...” (126¹⁹⁶⁻¹⁹⁹; 9764¹⁵⁴⁻¹⁵⁵).

Olga Resnevic-Signorelli pisala je Meštrovićima nakon dvije godine, čim je rat završio:

“Dragi moji Ruža i Ivane, odasvud pomalo dobivamo vijesti od vas. Htjeli smo vam pisati za praznike, ali na vašim dopisnicama nije bilo adrese. Djevojčice su vam pisale, i pisamca već mjesec dana stoje na mom stolu... Neprestano mislim na vas, i mislim s bolnom nostalgijom, u toj strci tako različitoj od našeg života u Olevanu. Kada, kako i gdje ćemo se vidjeti? Bili smo tako zabrinuti kad smo saznali da je Ivan otišao tamo gore. I možda je dobro da se razbolio. Sigurno ste saznali za tragičan kraj jadne gospođe Banac (Marije Banac-Račić - Klare, D. K.). Angelo je bio pozvan na konzultaciju zbog brata, ali je stigao sat kasnije... Angelo je liječio nećakinju koja je srećom ozdravila. Tamo smo upoznali staru gospođu koja je bila tako velika i tako lijepa u svom bolu.

Djevojčice su već velike, velike... Uvijek misle na vas i sjećaju vas se. Suvišno je da vam govorimo o nama.

Toplo vas grli vaša Olga.

Rim, 24. II. 1919.” (126¹⁹⁸⁻¹⁹⁹).

Giovanni Ardini, rimski kipar ili fini klesar, koji je Meštroviću izvodio neke radove u kamenu, pisao je u ožujku 1919. Ruži u vezi s otpremom Meštrovićevih skulptura koje su ostale u rimskom atelijeru, gdje je do rata radio:

“...Kao što sam obećao otišao sam kod obitelji Signorelli i našao sam gospođu koja me zamolila da Vam pišem da je prije nekoliko dana otputovao u Pariz gospodin Miličić i da je njemu dala pismo za vas. Rekla mi je također da neprestano misli na vas, da vas se i doktor uvijek sjeća i da se sada nalazi u Francuskoj zbog nekog bolesnika, ali daleko od Pariza. Od gospođe Barilli sam saznao da ste otputovali u Srbiju. Što se pak posla tiče, ja sam našao lijepi komad mramora za onu klečeću figuru, ali ako bi gospodin Meštrović htio da ja napravim Mojsija u kamenu, ja sam spreman prihvatiti, meni je drago raditi kako najbolje misli gospodin Meštrović, pa neka on odredi. Želim također znati hoće li još zadržati atelijer, ili ne, tako da se znam ravnati u odnosu na vlasnicu. Za pakovanje radova već sam sve pripremio i u slučaju da to bude trebalo učiniti, bit će gotovo za nekoliko dana i sve odmah otpremljeno. Očekujem njegove naloge i pošaljite mi adresu.

Nadam se da je profesor Meštrović dobro sa zdravljem, neka se pazi i neka se ne muči mnogo, neka nastoji živjeti mirno. Želim vam najsrdanije svaku sreću i zdravlje - vaš odani G. Ardini.” (126²⁰⁰⁻²⁰¹).

Olga Signorelli je malo zatim opet pisala Meštrovićima:

“Rim, 8. ožujka 1919.

Dragi prijatelji, oprostite mi, ali saznajući od Ardinija da su vaša djeca (skulpture, D. K.) spremna za put nisam mogla odoljeti a da ih ne pozdravim, pa sam se danas ušuljala u vaš atelijer. Od tramvajske stanice blizu mosta do aleje Julija Cezara uličica je bila sva u cvijetu nekih bijelih divljih badema, intenzivna i nagorka mirisa. U smirenoj svjetlosti ovog sivog dana vaša su se djeca doimala tako sabranima i tako svečanima. I još mi žive u očima, živi negoli sat ranije dok sam ih gledala. Kad sam izlazeći pogledala s vrata Ženu koja kleči, nepotpunih ruku koje kao da očajnički mole, činila se tako beznadnom, pa sada, otvorenih ili sklopljenih očiju, vidim je pred sobom poluotvorenih usta, s onim vitkim napregnutim tijelom. Ne sjećam se linije tijela male sviračice, ali vidim ruke i nadasve tragičnu smirenost lica. A ona druga mala glava što lebdi, s dugom tanahnom rukom, a čini se kao da je sav let u bradi. I moja se tuga izjednačuje s onom Ardinijevom, koji se mora odvojiti od svoga raja (kako taj čovjek voli Ivana!), i osjećam u srcu veliku žalost i još veću nostalgiju za vama. Čini mi se da se vrlo udaljavate, i tko zna do kada. Vijest o Ivanovoj bolesti jako me uznemirila. Potrebno je da se čuva, on ne pripada samo nama i našem vremenu. Mi smo dobro sa zdravljem, a djevojčice vas uvijek očekuju... Suvišno je da vam kažem da mislim na vas. Što se može reći u jednom pismu? Sve se čini pustim riječima. Grli vas od srca, bratski

vaša Olga.” (126²⁰²⁻²⁰³; 9764¹⁵⁵⁻¹⁵⁶).

Istog ljeta, 14. srpnja 1919, primivši londonsku monografiju pisala je Olga Signorelli Meštrovićima, adresiravši na Srpsko poslanstvo u Londonu:

«Dragi, veoma dragi prijatelji Ivane i Ružo, najprije velika hvala na lijepoj knjizi o Ivanu, koja vas je još više nama približila. Bila bih, međutim, vrlo sretna kada bih povremeno mogla primiti vašu dopisnicu, s nekoliko vaših vijesti koje bi me barem uvjerile da ste zdravi. Ne možete vjerovati kako je ponekad velika moja nostalgija za vama!...» (126²¹⁰⁻²¹¹)

A Vittorio Pica, kome je Meštrović također poslao novu monografiju, pisao mu je iz Venecije u svibnju te 1919. godine:

«Kakvo mi lijepo iznenađenje, moj dragi Meštroviću, donosi današnja pošta! Nakon prelistavanja ilustriranog dijela, s velikim sam zadovoljstvom pregledao tekst prekrasne knjige koju su londonski izdavači Williams i Margate posvetili Vašem originalnom i snažnom kiparskom djelu.

Budući da točnost nikada nije pretjerana u djelima namijenjenima praćenju i širenju umjetnosti, pa ukoliko bi ta dva izdavača ponovno tiskala knjigu, možete im skrenuti pozornost da se lijepi portret gospođe Pica ne nalazi u Milanu nego u Veneciji, i da je *Emporium* iz Bergama posvetio dva članka Vašem djelu, te da je drugi članak, što se pojavio u svesku od prosinca 1915, potpisao onaj koji je bio Vaš prvi i najgorljiviji poklonik i popularizator u Italiji i koji Vam piše ovo pismo i sjeća se Vas i Vaše mile supruge s najživljom prijateljskom naklonošću. Taj se članak trebao pojaviti u *The Studio* u Londonu, kojega sam ja odavna vjerni suradnik, ali se toga treba odreći zbog jednog nesporazuma između mene i gospodina Holmea, o čemu sam našao dosta neodređenu aluziju u istoj bilješci u kojoj se govori, ali mnogo određenije, o Vašem nesporazumu s Ugom Ojettijem.

Kako Vaše zdravlje? I kako zdravlje gospođe Ruže od koje smo primili vrlo ljubazno pismo prošle zime? Ja sam joj odgovorio ali ne znam je li njoj odgovor stigao na odredište.

Ne zaboravite da u Veneciji imate dvoje dobrih i vjernih prijatelja kojima bi bilo vrlo drago da vas ponovno vide i koje ne smijete predugo ostavljati bez vijesti.

Srdačan pozdrav od nas dvoje vama dvoma

Vittorio Pica.» (126²⁰⁶⁻²⁰⁷).

I kipar Leonardo Bistolfi zahvaljuje Meštroviću na poslanoj mu monografiji, pišući mu iz Torina u svibnju 1919. u London, De Vere Hotel, Kensington:

«Dragi moj Ivane,

S velikim sam zadovoljstvom primio lijepu publikaciju o tvojoj londonskoj izložbi, i živi znak tvoje pažnje koji te dozivlje u sjećanje poslije tako duge razdvojenosti.

Uvijek sam s pouzdanjem čekao tvoje riječi, čekao ih dugo. Ali mi je sada čekanje bilo tužnije, a žalostila me i misao da je u mučnim putovanjima nestalo moje poprsje. Prije nekoliko dana saznao sam iz Londona da je tek sada izloženo skupa s tvojim radovima.

Tako sam sada zadovoljan i zbog tvoga sjajnog uspjeha i zbog tvoga sjećanja.

I mogu se nadati da ću te uskoro vidjeti, s dušom i srcem olakšanim u miru, što su ga uistinu zaslužili oni koji su mnogo patili.

Tebe i tvoju suprugu grlim bratski

Tvoj Bistolfi.» (126²⁰⁸⁻²⁰⁹).

Poprsje Jovana Dučića – Ivan Meštrović

I posljednje (sačuvano) pismo Olge Resnevic-Signorelli Meštrovićima, iz Rima 17. travnja 1921:

«Dragi prijatelji Ivane i Ružo, Ardini će vam donijeti sve naše novosti, reći će vam da smo svi dobro, kako nas dvoje, tako i djevojčice, koje su sasvim odrasle, idu u školu. Elena i Marija u gimnaziju, gdje uče mnoge teške i nepotrebne stvari, ali što se može?... Vera se mnogo izmijenila, visoka je i vitka, Elena je uvijek ista, a Marija sve više sličići na onaj portret koji joj je Ivan načinio. Naš je život uvijek isti: radi se, juri, upoznaje mnoge ljude, ponekad nezaboravne i drage osobe, od kojih se onda rastajemo i na njih mislimo sa čežnjom. A vas dvoje ne prestano ste u našem srcu, i poslije mojih staraca vi ste oni za kojima osjećam upravo bolnu nostalgiju.

Poslije tri godine šutnje primila sam pismo od kuće (iz Rusije, D. K.): bilo je to pismo smirene boli mogega oca, koji se sam s mojom majkom vratio na naše imanje i nastavio život tješeći se samo sjećanjima, jer je njihova jedina radost, moja mala sestra Vera, umrla u 23. godini. Ali i to je prošlo... Prošle su dvije godine i sada se sve čini kao kamen bačen u ovo vrtložno more, što je naš život posljednjih godina.

Šaljem vam ovu Čehovljevu knjižicu (Stepa, D. K.) koju sam prevela, jer mi se čini ne samo da je sinteza Rusije nego pomalo ispovijest svih nas... Pozdravite sve koji nas se sjećaju, a vama dragi bratski zagrljaj od svih nas, a posebno od
vaše Olge.» (126²¹²⁻²¹³).

TRAGIKOMEDIJA BEOGRADSKOG POBJEDNIKA

Nakon Balkanskih ratova 1913. sklopila je beogradska Općina s Meštrovićem ugovor za izradu monumentalne fontane na Terazijama sa spomenikom Pobjednika kao simbol pobjede nad Turcima. On je predočio svoj projekt fontane-spomenika koji je iznesen pred *Odbor Općine* na sjednici 4. listopada 1913, a ovaj ga je prihvatio pod uvjetima: «I. da Meštrović izradi, za svotu od din. 120.000, cijelu česmu, koja bi se imala sastojati: 1) od velike brončane figure (visine pet metara) s orlom, 2) od stupa na kojemu stoji figura, sa pedeset brončanih maski, 3) od velike kamene školjke, s dvadeset brončanih maski, 4) od četiri reljefa oko velike kamene školjke; II. da Općina nabavi sav kamen za ovaj rad, i da izradi temelj, osim što bi izradila i školjku i stup u arhitektonskom pogledu, te sklopila i postavila cijelu česmu svojom radnom snagom; i III. da se isplata izvrši u četiri rate.»

Meštrović je osam mjeseci radio na spomeniku u Beogradu i rat ga je prekinuo u daljnjem poslu. Općina je s nekom bavarskom firmom sklopila ugovor da joj naruči kamen i ostalo što je prema ugovoru ona morala obaviti.

Tijekom tog rada Meštrović je u Beogradu modelirao veliku figuru *Pobjednika* i sedam lavljih maski i otpremio to u Češku, u Brno, na lijevanje. Ostali dijelovi koje je započeo propali su u Beogradu u ratu. Da bi mogao izraditi tako veliku figuru Meštrović je morao probiti svod gimnastičke dvorane osnovne škole kod Saborne crkve, u kojoj je radio spomenik.

Nakon rata, u novim prilikama, nije bilo moguće ostvariti tako veliku i složenu spomeničku cjelinu. Novu ponudu poslao je Meštrović *Općinskom odboru*, koji ju je u načelu prihvatio 23. srpnja 1920. Kamen je Meštrović preporučio kao najprikladniji onaj s Brača, kojim je on gradio i mauzolej u Cavtatu.

Ali tada se postavilo pitanje isplate češkome ljevaču za figuru *Pobjednika* i honorara Meštroviću za daljnji rad na spomeniku. Općina je htjela isplatiti Meštrovića pred rat ugovorenom svotom, ali veoma devalviranim dinarom, s čime se on nije složio. I tako je opet u Beogradu izbio skandal, koji su iskoristili oni koji su i inače Meštrovića kritizirali i napadali (2561; 2590). Neki G. Z. je s podrugivanjem i omalovažavanjem optužio Meštrovića da ucjenjuje beogradsku Općinu.

Meštrović je nato predložio Općini da zadrži brončanu skulpturu *Pobjednika*, ali da plati njemu ono što je on platio češkom ljevaču. Međutim odgovor od Općine nije dolazio, a *Pobjednik* je i dalje ležao u jednoj šupi na Senjaku.

Situacija se izmijenila kada je za beogradskog načelnika bio postavljen sveučilišni profesor Kosta Kumanudi, kasnije ministar nekoliko resora. On je Meštroviću predložio da se statua *Pobjednika* privremeno postavi na Terazijama sama, dok se ne stvore mogućnosti izrade cijele fontane.

Meštrović je na to pristao i sporazumno s arhitektom Petrom Bajalovićem, s kojim je projektirao i Srpski paviljon na *Rimskoj izložbi* 1911, izradio je nacrt spomenika koji bi se sastojao od devet metara visokog stupa i figure *Pobjednika* na njemu.

Pobjednik Beograd (Kalemegdan)

Pobjednik Beograd, detalj (Kalemegdan)

Novi napadi na Meštrovića i zlonamjerni prvi podaci o njegovim velikim zaradama na spomeniku Pobjednika prisilili su ga da objavi historijat narudžbe spomenika, svog rada na njemu, primljenog honorara i podmirenih troškova:

«Dne 19. oktobra 1912. dostavljen mi je zaključak sjednice beogradske opštine od 4. oktobra 1912, po kojem mi je povjerenica izrada česme na trgu Prestolonasljednika Aleksandra za cijenu od 120.000.- dinara (a ne od 200.000.- kako navodi G. Z.), a 'u koju je sumu uračunat ceo moj rad u kamenu, kao i modeliranje za bronzu i kamen, rad mojih pomoćnika, livanje bronze, podvoz bronze iz fabrike do Beograda, plaćanje carinskih dažbina za bronzu i moj umjetnički honorar'. Prema tom istom ugovoru radnju je trebalo da obavim 'u roku od godine dana, računajući od dana kada primim od opštine potreban kamen'. Kao prvu od četiri rate, primio sam 30.000.- dinara nakon 10 dana, i odmah se latio posla. Kroz devet meseci rada modelirao sam glavnu figuru 'Pobjednika' sa orlom, visinu pet metara; maske za stup i zdjelu, i pripremio 1/4 reljefa oko zdjele, kao i studije lavova i drugo. Dovršeni modeli za bronzu bili su odaslani u Češku za lijevanje.

Medjutim rat je prekinuo moj rad. Nakon rata isplatio sam 13.000 franaka češkoj firmi Toma Srpek u Brandizu, koja je na moje urgiranje otpremila glavnu bronzanu figuru beogradskoj opštini. Svi drugi modeli i studije koji su ostali u Beogradu, propali su za vrijeme rata. Kamen za česmu, lavove i stup, beogradska opština, koja je tu obavezu primila na sebe, nije do danas dobavila.

U svom posljednjem pismu beogradskoj opštini postavio sam ove uslove: ili da se obnovi ugovor uz korekturu cifara prema ključu vrijednosti predratnog dinara; ili da opština plati već učinjeni trošak za odljevanje velike figure, koju je već primila i koju bi u tom slučaju zadržala sa 30.000.- dinara izplaćenih mi u ime honorara; ili da mi opština povрати tu veliku bronzanu figuru, a ja njoj - ako se drži da sam ja za svoj ćef radio devet mjeseci i imao velikih izdataka za materijal, pomoćnike i boravak u Beogradu - onih 30.000.- dinara, koje sam onda primio kao prvu ratu, a ne u ime kapare za ispunjenje ugovora...

Dubrovnik, 5. IV. 1922 Ivan Meštrović, v. r." (2561).

Iste jeseni je pisao Peši:

„Ako se sa B(eogradskom) opštinom sporazumim, radit ću kroz to vrijeme česmu, a ako ne, gledati ću da si što moguće skromnije udesim život u Zagrebu, pa da kroz to vrijeme još nešto za izložbu izradim.“ (X. 4. 29).

Sljedeće 1923. godine ipak je došlo do sporazuma između Meštrovića i beogradske Općine da se izradi spomenik na Terazijama. Međutim, kad se koju godinu zatim prišlo kopanju temelja i pripremnim radovima za postavljanje spomenika, izbio je 1927. novi vrlo bučni skandal što ga je podržavala i podupirala čaršija svojom averzijom prema Meštroviću koji se nije udostojio naseliti se u Beogradu.

Isti onaj Petar J. Odavić koji je Meštrovića ranije napadao u vezi sa skulpturama *Kosovskog ciklusa*, napao je u beogradskoj *Pravdi*, s mnogo fraza i sarkazma, lik *Pobjednika*, tobože nerazmjernog vrata, prsiju, da ne bi statički mogao stajati na obje noge, a lica je asirskoga. Meštrovićev je *Pobjednik* uvreda srpskog naroda i njegovih svijetlih tradicija (3480). Malo zatim je i u beogradskoj *Pobedi* oštro napao Meštrovićev *Spomenik Pobjede*, da lik nije rasno-srpski tip vojnika borca, što je i simptomatično za psihologiju odnosa Meštrovića prema srpskom narodu i njegovim tradicijama. Meštrović je - veli Odavić - loš umjetnik, napuhane slave (3481).

Osim kritika *Pobjednika* s umjetničkog stajališta, razmahala se u Beogradu i kritika s moralnog stajališta, skandalizirajući se da će goli ljudski lik stajati usred Beograda, na Terazijama. Skandal je zauzeo maha i polemike su se razmahale u brogradskim novinama, u kojima je bilo više napada nego obrana Meštrovića. Polemika je svakako bila više politička nego umjetnička, ili «umetničko-politička», kako ga je nazvala beogradska *Politika*.

Vladin radikalni poslanički klub ovlastio je 1927. M. Trifkovića da pismeno zatraži od Vlade da se ne podigne Meštrovićev spomenik. Beogradska Općina pak nastavila je zidanjem postolja za spomenik na Terazijama.

Beograđani su se podijelili u dva tabora. Manjina je isticala umjetničku vrijednost spomenika. Drugi, ne ulazeći u pitanje umjetničke vrijednosti, kritizirali su prvenstveno goli lik usred Beograda. Radikali nisu mogli zamisliti *Pobjednika* bez šajkače na glavi i opanaka na nogama. On po njima ne predstavlja ratnog, nego sportskog pobjednika, pa mu je mjesto u muzeju a ne na Terazijama. Posebni su bili razlozi protivljenja političke prirode. V. R. je u *Politici* branio umjetničku vrijednost spomenika, a što se tiče golotinje, morali bi iz Sikstinske kapele izbaciti i gole Michelangelove likove (3506).

Stanislav Krakov, srpski književnik, u istoj *Politici* sjeća se fanatičnog oduševljenja predratne srpske omladine Meštrovićevim skulpturama *Kosovskog ciklusa*. Sud o Meštroviću umjetniku dali su stručnjaci cijele Europe.

«Neka je čast 'opanku i šajkači' - veli on - ali su naši vojnici isto tako junački ginuli u cokuli i čizmi, u šljemu i šubari. Heroizam naše rase nije se tijesno vezao za komadić štavljene kože ili komad čoje, nego za nepobjedivu dušu naših ratnika...

Proglasili smo *Pobjednika* za nemoralnog jer nije u gaćicama za kupanje. Prije rata, kada smo živjeli u jednom dobu koje je više imalo prava pozivati se na čednost, nikome nije palo na um oblačiti Meštrovićevog Marka Kraljevića u kabanicu, ni centimetrom mjeriti anatomiju Miloša Obilića. Dovodili smo mi tada na izložbu naše sestre i svoje kćeri i nitko nije morao obarati oči, jer smo onda više nego danas znali što je kultura...

Ima kod nas mnogo drugog nemoralnog od čega bi se trebali liječiti, i našu 'chednost' bi prije trebale da uzbude psovke bez kojih ni običan pozdrav prijatelju na ulici ne počinjemo...» (3449).

U *Pravdi* se javio i prota Miloš Anđelković. On se skandalizira zbog kratkih sukanja iznad koljena, kratko šišanih ženskih glava, čarlstona i novih nemoralnih plesova. Pogotovo zbog Meštrovićevog *Pobjednika*:

«Ali ovoga golaća normalni ljudi, u moralnom pogledu, kao proizvod razvratnog i pokvarenog ukusa, moraju, najstrože, osuditi i spriječiti njegovo iznošenje na ma kojemu javnom mjestu!...

Kod 'Pobjednika' je sve nedovršeno i u dekadenciji, od glave do pete, i on nije ono što treba da jest. O ljepoti njegovoj ne može biti ni govora...

'Pobjednik' je proizvod naturalističke mašte, djelo antikiršćanske umjetnosti i treba ga bojkotirati kao i svakog golog čovjeka na javnom mjestu! Njegovo mjesto nije u prijestolnici, na Terazijama, nego u centralnoj Africi, ili na otoku Formozi...

'Pobjednik' je oblik bez sadržaja - pravi dekadens! Kao proizvod dekadentne mašte, on moralno umrtvljuje živog čovjeka...

Umjetnost mora biti sveta, mora biti čista 'kao djeca', mora biti neokaljana nedostacima, nesavršenstvima, banalnošću i strastima ljudskim...

Statua 'Pobjednik' je oruđe za demoraliziranje (dekršćaniziranje) našega svijeta i javna sablazan. Stoga ga ne bi trebalo iznositi ni na jednom javnom mjestu...» (3416).

Jasno je da su objavljivanje ovakvih primitivnih sudova u istaknutom beogradskom dnevniku poticali oni koji su politički i osobno rovarili protiv Meštrovića.

Beogradsko je *Vreme* tada provelo anketu među javnim djelatnicima o Meštrovićevom *Pobjedniku*. Jedni su bili za a drugi protiv podizanja spomenika.

Dok je redatelj *Narodnog pozorišta* Dimitrije A. Ginić kritizirao spomenik s moralne strane, pjesnik i prevodilac Shakespearea dr. Svetislav Stefanović je smatrao da je čitava kampanja oko golog ljudskog tijela, koje je više tisuća godina bilo objektom umjetnosti, deplasirana i zakašnjela (3559).

Popularni beogradski glumac i pisac Čiča Ilija Stanojević kritizirao je sve Meštrovićeve likove *Kosovskog ciklusa*, pa i *Pobjednika*:

„Upropastio je cijeli kult nacionalnog heroizma i tragedije. Srđa je idiot, gospodine moj, a to nitko ne može tvrditi prema narodnoj pjesmi. Previše, i te kako previše upropašćeni sjajni naši narodni motivi...“ (3561).

Tin Ujević, kralj naših boema i najbolji pjesnik mlađe generacije, izjavio je dopisniku *Vremena*, u jednoj beogradskoj kavani. Iznenaduje kritički stav Ujevića prema Meštrovićevoj „herojskoj“ skulpturi, poznavajući njegove predratne hvalospjeve Meštrovićevom jugoslavenstvu i njegovoj genijalnosti:

„Najvažnije je za mene pitanje estetike, pitanje kako je Meštrović umjetnički riješio ovaj spomenik. Mislim da Meštrović ove svoje borbene i monumentalne statue tretira s mnogo bombastičnosti i da im daje jednu nadmenost koja izgleda i premalo čovječna i čovječanska. Meštrović forsira ekspresiju snage, potencira je gotovo do nečega apsurdnog i uzaludno hoće da dade trajniji ili vječni karakter jednome prolaznome zamahu. Meštrovićevo svladavanje materije izgleda mi samo površno i kao da dolazi sa čisto intelektualnih pretpostavaka o žestini.

Što se tiče tzv. moralnog pitanja koje se unosi u ovu raspravu, mislim da se shvaćanja ove vrste mijenjaju i prilagođavaju vremenu u odnosu prema sredini. Od grčkih vremena pa do sada pojam se morala promijenio i danas se već drugačije u tom smislu misli. Čudno bi bilo da jedna jako konzervativna publika, u pitanju nagosti, pravi samo jedan jedini izuzetak u korist Meštrovića.

Važno je istaknuti da ovdje postoje dva pitanja: stvaranje umjetnika koji može raditi kako hoće i za svoju ličnu slobodu, te pitanje publike koja će takvo djelo staviti na jedno javno mjesto. To je opet pitanje oportuniteti. Ovo Meštrovićevo djelo može u najbolju ruku biti samo simbol, daleko od svake precizne rasne ili etnografske dokumentarne ili ilustrativne vrijednosti. Umjetnik bi morao raspolagati daleko razvijenijim inventivnim sposobnostima da bi izradio figuru iz modernog rata, koji je u tehničkom smislu usavršen. Danas se ne može isticati fizička snaga, u stoljeću tenkova, pušaka, plinova i aviona.

Meštrović pripada jednom tradicionalnom tipu, te ne može dati jedan moderno sačinjen tip ratnog pobjednika. On je dao

jednog razvijenog sportskog šampiona i ništa više... Uostalom, publika će moći posmatrati ovu plastičnu figuru samo u takvoj nebeskoj distanci (na visini, D. K.), koja će njezine čulne posljedice učiniti manje opasnim i osjetljivim. Inače me veoma zanima što će se iz ovog spora izleći. Da sam novinar, sakupio bih sve odgovore po anketama u jednu brošuru i posmatrao kroz nju naše kulturne i građanske predstavnike.“ (3494).

Ženska su udruženja podigla najveću galamu protiv gologa Pobjednika. Pa ipak se predsjednica *Kola srpskih sestara* najpovoljnije izrazila ne samo o Meštrovićevim skulpturama uopće, nego posebno i o ovoj spornoj, koju zbog njezine umjetničke vrijednosti i jasne simbolike treba postaviti (3504).

Dok je *Kolo srpskih sestara* kritiziralo *Pobjednikovu* golotinju, beogradskim socijalistkinjama nije smetao goli muškarac, ali im je smetao dvorski kipar Meštrović. Učiteljska društva su smatrala da *Pobjednik* mora biti na konju i u jurišu (10.234^{11.v}).

Zacijelo najistaknutiji srpski književnik Bora Stanković, autor *Nečiste krvi* i *Koštane*, nije bio sklon ni Meštroviću ni *Pobjedniku*:

„Umjetnost mora izazivati plemenita osjećanja. Ako ovaj ‚Pobjednik‘ to osjećanje izaziva dobar je, ako ne, nije dobar. Ja mislim da on ta osjećanja nije u mogućnosti da daje i da ih stvori...“ (3493).

Pavle Popović, rektor beogradskog Sveučilišta, predložio je ustrojstvo stručnog odbora koji će odlučiti ima li spomenik umjetničku vrijednost; izražava li ideju pobjednika i može li stajati na javnom mjestu (3485).

Tada najcjenjeniji srpski pjesnik Jovan Dučić, nakon povratka iz Egipta, gdje je putovao s Meštrovićem, kojega je za koji dan očekivao u Beogradu, izjavio je:

„Ja sam lično zahvalan ovoj općini što je konačno odlučila Pobjedniku dati jedno mjesto u prijestolnici. Ima u tome nečega tragičnog kad jedno veliko umjetničko djelo prvaka našega kiparstva leži u nekoj šupi godinama i godinama...“ Međutim, on smatra da Terazije nisu ambijent za takav spomenik, bez arhitektonske pozadine, s nekim kućercima i sl. (3414).

Todor Manojlović, istaknuti književnik i povjesničar umjetnosti, tajnik *Pen-kluba*, izjavio je:

„Cijelo ovo pitanje oko nagosti Pobjednika veoma je čudno, jer od kada postoji skulptura kipovi se većinom prave nagi i kiparstvo je prvenstveno umjetnost čovječjeg tijela.

...Zato mi izgleda cijela ta rasprava oko jednog već odavno riješenog problema kao bespredmetna i tašta. Ona mi uopće izgleda pokrenuta pomalo iz ličnih razloga i animoziteta protiv kipara, kojega bi njegovi stari protivnici i na ovaj zaista ne mnogo duhovit način htjeli zapriječiti.

Što se tiče same objektivne umjetničke vrijednosti kipa, priznajem i ja da mi ne izgleda najuspjelije djelo Ivana Meštrovića, ali to nikako ne znači da on zato nema svoju vrijednost i ljepotu. Pobjednik je jedna statua opisnog stila i herojskog poleta koji svakako može uključiti jednu plemenitu ideju i dostojno krasiti ma koji moderni veliki grad. Za Beograd, konačno, s obzirom na njegovo umjetničko siromaštvo, ‚Pobjednik‘ sasvim sigurno znači jedan dobitak.“ (3462²).

Prema navodu Milovana Vitezovića, među osporavateljima umjetničke vrijednosti Meštrovićevog *Pobjednika* glavnu je riječ vodio slikar i likovni kritičar Moša Pijade (iako njegove kritike *Pobjednika* nisam uspio pronaći). (10.234^{11.v}).

Vrativši se tada, ljeti 1927, s putovanja u Egipat i Palestinu, svratio je Meštrović u Beograd radi postavljanja *Pobjednika*. Tada su ga posjetili stari srpski pjesnik Jovan Dučić i mladi hrvatski Gustav Krklec, pa je on Krklecu dao za *Politiku* sljedeću izjavu:

„Beogradska Općina tražila je od mene pristanak da postavi ‚Pobjednika‘ na Terazijama, privremeno. Ja sam pristao. Ali kako znam da naše ‚privremeno‘ traje često previše dugo, sporazumio sam se s beogradskim arhitektom Bajalovićem za solidniji postament na koji bi se figura imala postaviti. Općina je, kako sam čuo, počela raditi. Pa je prekinula posao. Što ja imam kazati? Ako misle postaviti figuru na Terazijama, neka je postave. Ako su pronašli neko bolje mjesto neka je postave tamo - iako ne znam zašto ne bi mogla stajati na Terazijama. Na kraju može ostati i tamo gdje je dosada bila - u šupi. Što se mene tiče, ja bih najviše volio da se nađu mogućnosti da izradim cijelu Česmu onako kako je zamišljena, premda mi to danas, materijalno, ne bi odgovaralo, jer imam narudžbe za Ameriku. Ali bih, ipak, pristao, radi Beograda.“ (3451).

Hrvatski je tisak kritizirao beogradski skandal u vezi s Meštrovićevim spomenika u Beogradu. Tako zagrebačka *Slobodna tribuna* (3544), ali i sarajevski *Pregled* (3510). Naročito su oštri u toj kritici bili povjesničar umjetnosti Kosta Spajić (3501) i srpski pjesnik i publicist Milan Ćurčin. Posljednji je u *Novoj Evropi* objavio opširnan historijat spomenika, od 1913. do 1927, zaključujući ispravno:

«Vraćajući se na Meštrovićeva *Pobjednika*, treba prije svega ustanoviti žalosnu činjenicu, da je početak ove smiješne kampanje potekao iz izvesnog političkog i ličnog neraspoloženja prema umjetniku, koje se nakupilo - naročito poslije Rata - u izvjesnim velikosrpskim krugovima i u dušama nekih beogradskih pigmeja koji ne mogu podnijeti i provariti tuđu slavu i tuđu veličinu. Za kulturu Beograda i za njegovo današnje rodoljublje i ‚državotvorstvo‘, to je vrlo loš znak...» (3432⁸).

Nakon dugih polemika i rasprava i kritika odlučeno je u Beogradskoj Općini da se spomenik *Pobjedniku* ne postavi na Terazije, nego izvan grada (3546).

Predsjednik beogradske Općine Kumanudi bio je obavijestio Meštrovića da su radovi na postavljanju spomenika na Terazijama obustavljeni mimo njegova naređenja i u vrijeme njegova odsustva, ali da će on nastojati i dalje da se, prema dogovoru, spomenik postavi na predviđeno mjesto, ali da će to moći provesti, zbog političkih razloga, tek nakon izbora. Ipak je odlučeno da se spomenik postavi na bedemima na Kalimegdanu, premda se Meštrović izjasnio protiv toga položaja.

O tome je Meštrovića obavijestila beogradska Općina dopisom, nazvavši sada *Pobjednika* *Vjesnikom pobjede* ili samo *Vjesnikom*:

«Kako će se uskoro završiti radovi na Kalimegdanskoj terasi, to će se ovih dana pristupiti postavljanju statue ‚Vjesnika‘ na Gradskom Bedemu u produženju Kalimegdanske terase kao Simbol našega ujedinjenja.

Ovom prigodom čast mi je napomenuti Vam, da se je za ovo mjesto izjasnila umjetnička komisija koju je Općinski sud naročito za to obrazovao...

Potpredsjednik Beogradske Općine,
Dr. K. Jovanović s. r.» (3586).

Spomenik od masivnijeg kamenog postolja, visokog kalimegdanskog dorskog stupa i brončanog lika Pobjednika na vrhu.

Podignut je na najvišem platou beogradske tvrđave, prema ušću Save i Dunava. Tom prigodom se uredio čitav taj predjel, ranije u vojnom posjedu. Tu je predviđeno da se podigne i Meštrovićev spomenik *Zahvalnosti Francuskoj*.

Svečano otkrivanje spomenika obavljeno je 7. listopada 1928. na proslavi Proboja solunskog fronta (3739).

Zagrebački *Svijet* donio je naslovnu reprodukciju novog spomenika, koji će otada potati vizualnim simbolom Beograda, čak i u razdobljima kada samog Meštrovića Beograđani nisu nikako prihvaćali.

U studenome iste godine došao je Meštrović, vrativši se iz Amerike, u Beograd, što je pobudilo veliku pozornost u beogradskim umjetničkim i političkim krugovima, pogotovo što se pričalo da je došao u nekoj političkoj misiji, što je on demantirao tvrdnjom da je došao radi organiziranja izložbe engleskog slikarstva u Jugoslaviji. Posjetio je svoje davne prijatelje, posjetio dvorsku kancelariju, prisustvovao sastanku članova društva *Cvijeta Zuzorić* za gradnju novog Umjetničkog paviljona. Tom su ga prigodom novinari pitali što misli o *Pobjedniku* na Kalimegdanu.

«Vi me pitate kako mi se dopada postava 'Vjesnika'. Ja sam o tome već prije govorio jednom prilikom, a sada, kad sam naročito učinio taj mali 'hadiluk' do kalemegdanskog grada, mogu reći da sam prilično zadovoljan. Smatram da to mjesto može poslužiti za takav spomenik, iako je on tu daleko od onoga cilja koji mu je postavljen kao spomeniku jednog trga. Kampanja koja je vođena oko same statue, povodom toga da li ono treba uopće stajati na tom mjestu prijestolnice samo je otkrila nemanje ukusa pojedinih, pozvanih i nepozvanih, koji su tretirali taj 'problem', da ga tako ironije radi nazovem. Inače, stvar je svršena i što da se o njoj govori.» (3567).

God. 1980. ustanovljeno je da se stup Pobjednika nakrivio, pa je na to upozoreno (8797).

God. 1991. je Milovan Vitezović u *Politici* opširno obnovio burnu tragikomičnu povijest Meštrovićevog spomenika. On spominje, kao konačnu satiričnu sliku *Pobjednika* na Kalemegdanu epigram srpskog književnika Stanislava Vinavera:

«Okrenuo lice Ceru,

A zadnjicu Smederevu,

A tek ono što je spreda

To će Zemun da mu gleda.» (10.234^{11.v})

Meštrovićev je *Pobjednik* tako, i protiv volje većine Beograđana, ušao u sve slike, fotografije i simbole Beograda.

O dugim polemikama oko Meštrovićevog *Pobjednika*, naročito u beogradskom tisku, postoji mnoštvo napisa, osim citiranih (3415, 3417, 3424, 3441, 3446, 3454, 3476, 3482, 3484, 3485, 3490, 3496, 3508, 3516, 3531, 3545, 3560, 3561, 4210).

RUŽENA – III

Roman Ivana Meštrovića o Ruženi i Mariji nastavlja se nakon rata. U njemu doznajemo i potankosti o Meštrovićevoj bolesti, koju je jedva prebolio u Švicarskoj.

„Tek što je rat svršio i prije nego se je išta sredilo pohitao je Meštar u svoj rodni kraj i to sa problematičnom sigurnosti hoće li moći poći do svoje zemlje u kojoj se nije znalo je li kakva takva vlast uspostavljena. Vuklo ga je da nakon toliko go-

dina vidi svoju rodbinu i svoj svijet uopće, a osim toga je imao i jednu misiju, a ta je bila da obavijesti prvake u svojoj zemlji što se na strani pobjednika njegovoj zemlji sprema koja se je formalno nalazila na pobjednicima protivnoj strani.

Pošao je sa još jednim zemljakom, a put ih je vodio iz Francuske preko Švajcarske, a to je bilo baš kad je vladala pošast t. zv. španjolske gripe koja je harala i kosila u velikim razmjerima. Meštar se svega toga nije bojao nego je bez razmišljanja pošao na put. Prešavši u večer kasno francusku granicu zanoćili su on i zemljak mu u jednom hotelu u Ženevi, da sutradan u jutro krenu za Bern, odakle bi gledali da uhvate voz koji ide u pravcu koji vodi pored njihove granice. Vozovi su kretali rijetko i njihovo prispjevanje je bilo nesigurno, ali su oni vjerovali u dobroćudnost austrijskog svijeta, koji im, iako do jučer protivnici, neće praviti teškoća u njihovu prolaženju kroz svoje područje.“ (XIV. ¹¹²).

Za doručkom u hotelu telefonski mu se javila Ružena iz sanatorija kod Lausanne. Doznala je da je on stigao u Ženevu, pa bi ga rado vidjela, ako je može posjetiti, a zatim nastaviti put.

Odveo se do Lausanne, a zatim taksijem do uspinjače koja ga je dovela visoko u brdu do sanatorija.

„Lice joj je bilo taman onako kako ga je Meštar upamtio, samo malo bl(j)edje i smiješak blaži. Počešljana je bila kao i ranije, a oči su joj plamtile i izgledale veće, kao da je u groznici. Gledala ga je ravno u lice, ali milo i tiho. On je napravi(o) pokret kao da će je zagrliti, a ona ga je zaustavila dlanovima prema njegovim grudima...“ (XIV. ¹¹⁵).

Zajedno su ručali u sobi i pričali.

«Oboje su jeli vrlo malo, a razgovor se je vodio za vrijeme cijelog ručka više očima nego riječima. Jedno i drugo bi započelo koju rečenicu pa bi je onda prekinulo nezavršenu. Kako je Meštar disao, on to nije zapažao, ali je primjetio da ona diše jednim sporim i teškim disanjem koje još pritom kao da zadržava. Pokraj svega toga je jasno vidio da je neobično sretna i vesela i da se blaženo smješka, samo nema ni tračka onom zvonkom smješku koji je imala ranije i koji nije bio toliko glasan, ali je izlazio iz punine života. Vjerojatno je ona na njegovu izrazu i disanju primjetila da ni on ne diše pravilno, ali da tome nije isti uzrok kao kod nje, nego zadržavana požuda, pomješana sa dubokom tugom koja sliči jadikovanju. Zato joj je po koji put preletjelo preko lica nešto kao sjena od krila nevidljive ptice koja bi se mogla nazvati tuga.

Nato ga je nešto počelo stiskati u guši i da ne bi zaplakao, što bi mu bilo neugodnije od svega, digao se je i napravio par koraka po sobi. Ona ga je pogledala začudjeno i bojažljivo i da on ne bi primjetio brzo pogledala preda se na stol. On je na to pošao iza nje tihim koracima k(a)o na prstima i pogladio joj kosu i poljubi(o) nečujno...» (XIV. ¹¹⁶).

Ona ga je molila da je ne dira. On ju je molio da mu oprost.

«- Nemam što da ti oprostim. Ja znadem da i ti mene voliš samo tvoja ljubav još nije prispjela u onaj reon gdje je moja, ali ne dvojim da će prispjeti.

Zatim je izvadila ispod jastuka jednu malu knjižicu sa pjesmicama - molitvama. Te pjesmice su bile kratke, a iza svake je bio u boji naslikan po jedan cvjetić i to u raznim bojama. Prvi je bio u tamnoj boji, drugi u svijetlo-ljubičastoj, treći u intenzivno crvenoj, a imao je oblik plamena i tako redom, do azurno-plavog i konačno bijelog k(a)o snijeg.

- To su moje molitve, to su pisma tebi koja ću ti jednoga dana poslati kad budu sva gotova.

Iza toga se je digla i rekla da hoće da ga isprati do uspinjače. Zaludu ju je Meštar odvrćao, ona je svakako htjela, ali prije nego su izašli iz sobe, ona se je okrenula i sa jedne poličice uzela sponić tankih daščica na kojima su bili u temperi poput freska naslikani neki andjeli kako u prepletenim krilima lebde u prostoru. Pokazujući ih rekla je:

- Ovo su moja djeca, koju sam rodila s tobom.

Pri oproštaju na stanici Meštar nije ni pokušao da je poljubi u lice, nego ju je samo poljubio u ruku. Ona se je zadovoljna nasmjerala:

- Ti voliš moju ruku, koja je opet izrasla i želi da postane krilo.

Kad je već počeo da kreće, vidio je ženu kako kleči na snijegu uzdignute glave i sklopljenih ruku. U tom položaju ju je gledao sve dok uspinjača nije niz brdo odpuzala.» (XIV. ¹¹⁷⁻¹¹⁸).

*

Kad je stigao u Bern Meštović je naglo obolio od španjolske gripe s velikom temperaturom, boreći se sa smrću, a da nitko od njegovih nije znao za to.

«Nu tomu nije bilo sasma tako. Gđa Ka je saznala iz nekih lokalnih novina u rubrici o strancima koji su se na putu razboli(li). Odm(ah) je telefonirala u sanatorij i pisala Meštru da bi željela da dodje i da pazi na njega. On joj se je zahvalio i insistirao da to nikako ne radi i ta je kratka prepiska trajala nekoliko dana. Ona je uporno tražila da dodje, a on je nju najozbiljnije odgovarao. Koliko bi mu god bilo milo vidjeti je i osjećat da je blizu, toliko je bio siguran da bi to moglo biti fa-

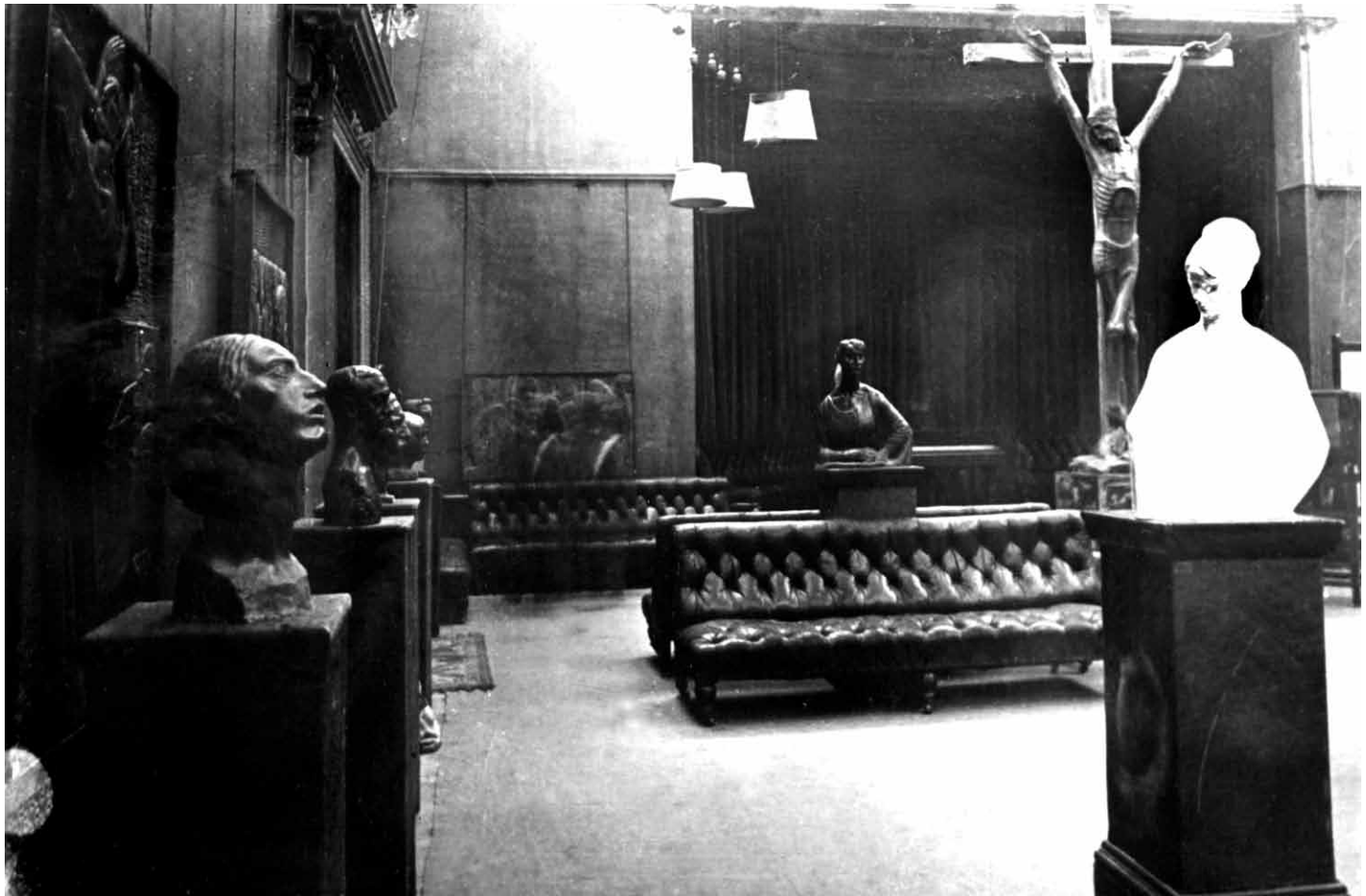
talno po nju. Prvo što je znao da je u njezinu stanju ne bi pustili da ode iz sanatorija i da bi ona morala izvršiti bijeg, a drugo što bi se kad bi došla zarazila gripom, koju sigurno, onako slaba, ne bi mogla preboljeti. Osim toga je bilo pitanje da li bi ta njezina namjera bila provediva, t. j. bi li je u ovaj sanatorij primili i bi li dopustili da po vas dan bude u njegovoj sobi. Izim toga je bio siguran da bi njegova žena, čim bi to nekako dočula, došla k njemu i onda bi nastao lom za koji ne zna kako bi svršio po svo troje.

Makar bolešću iznemogao, bojao se je i sam sebe. Kad bi ova žena bila neprestano sa njime, da mu ne bi provalila njezina nezasićena strast, čije bi posljedice bile fatalne i za fizičko i za duševno stanje ove žene.

Meštar je bio siguran da bi bio u stanju da u njezinoj blizini zaboravi i na njezino stanje i na obavezu prema Ruži i na sve što bi iza toga nastalo. Zato je bio sretan što je uspio da gđu Ka odvrati od njezine namjere. Kroz nekoliko dana je i ona uvid(je)la da je tako bolje, pogotovu ka(d) joj je u jednom pismu dao razumjeti da nije siguran od svoje napasti.

Kroz daljnjih mjesec i pol dana razvilo se je bilo kratko dopisivanje koje je trajalo sve do Meštova povratka u Pariz. To dopisivanje nije imalo ni po formi ni po sadržaju ničesa ljubavničkoga u običnom smislu riječi. Bile su obične uzajam(n) e vijesti o zdravlju, o vremenu i slično. Ona je pisala kako je sve bolje raspoložena iza onoga njihova vidjenja i kako se tješi da mu sa zdravljem ide na bolje i kako se nada i raduje da će on iza ove bolesti moći jednako nastaviti sa svojim radom. O svom životu kroz to vrijeme je u jednom pismu pisala kako ima jedan mali vrtić u komu je s Bogom zasadila mali cvjetić i kako

Meštovićeva izložba u Parizu, 1919.

ga moli za pomoć da joj izraste. U posljednje pismo metnula je jedan bijeli cvjetić koji je proključao kroz snijeg na suncu. Završila je da neće više pisati jer da znade da bi to gđu Ružu, koja ne razumije njihov odnos, uzbudjivalo i njemu pravilo smetnje.» (XIV. ¹²⁵⁻¹²⁷)

*

«Čim mu je bilo bolje Meštar (je) pisao ženi i nekim prijateljima da je bolest prošla i da se vraća u Paris.

Vrativši se u Paris popeo se je u svoju hotelsku sobu, odložio prtljagu i sišao sa ženom na doručak. Sjeli su sami, jer da mu ima nešto pripovjediti što će mu biti teško čuti. On je pomislio da to može biti u vezi sa njegovim vidjenjem sa gđom Ka.om.

Nije bilo to, nego mu je saopćila kako su u Rimu kroz dva dana umrli od gripe sirota Klara (Marija Banac, D. K.) i njezin brat.

- Ona je dan iza kako si ti otišao krenula bratu na vjenčanje i umjesto svatova našla brata bolesna od gripe, uzela da ga dvori, razbolila se i ona i umrla par sati prije njega.

To je Ruža pričala toplinom i iskrenim žaljenjem, ali je Meštar imao dojam kao da mu je supruga imala osjećaj kao da je to ri(je)šilo neki njezin problem.

Njemu je bilo jako žao i rekao je:

- Čudno, ona je imala neki predosjećaj...

- Što si je ti vidio prije nego si pošao na put?

- Dakako da jesam. Dan prije nego sam pošao posjetio sam gđu T. koja je onda ležala od gripe i kod izlaska sam sreo Klaru gdje nosi veliki buket cvijeća T.ićki i da se ide oprostiti jer da putuje u Rim gdje joj se ženi brat. Ja sam joj rekao:

- Pusti posjet, a cvijeće za nju podaj bolničarki. Ona leži u groznici i ne ulazi joj ni muž u njezinu sobu da ne bi dobio zarazu.

Ona je tako i učinila i silazeći samnom niz stepenice rekla mi je da mi je zahvalna što sam je odvratio, jer da se silno boji te pošasti. Budući je saznala da i ja putujem, predložila je da podjemo sami na objed ka(o) na rastanak. Pripovjedala mi je kako se raduje bratovoj ženidbi kao i tome da će se nakon toliko godina vidjeti sa majkom, ali inače da nerado putuje jer se boji bolesti. Ja sam je, dakako, sokolio, ali se je ona svejedno tužno opraštala i rekla:

- Ako se više ne vidimo, hoćeš li mi obećati da ćeš mi napraviti sliku (lik) za moj grob.

Tu je Meštrov glas malo zadržtao, što je njegova žena primjetila, te je k(a)o sa samilošću rekla:

- Da, ona je bila zaljubljena u tebe i ja sam njoj praštala. Ali i ti si pomalo u nju, ali ne kao u Onu.

Da bi sa ženom prekinuo ovaj razgovor, pošao je k drugom stolu gdje su ga prijatelji čekali na razgovor, rekavši ženi da će se vidjeti za ručkom, ako ne prije.

- Tebi su prijatelji, umjetnost, politika i šta ja znam šta još prije mene, rekla je Ruža ponešto srdito...“ (XIV. ¹²⁷⁻¹²⁸)

Ruža je međutim u hotelskoj sobi našla Ruženina pisma i od bijesa i ljubomore pobacala sve stvari u sobi. Dobila je histerični napad, srušila se na pod i grcala kao da ima padavicu. Meštar je već bio navikao na njezine napade histerične ljubomore, nakon kojih bi po dan dva ležala u krevetu. Digao ju je, potpuno ukočenu, i legao u krevet. Ovog mu se puta čak činilo

da ponešto i simulira. Dva je dana ostala u krevetu, gotovo bez jela.

«Meštar je bio slab za žene kad bi ih vidio da plaču ili ako su se slabo osjećale. To je Ruža znala, samo je na njezinu nezdodu bilo rijetko da je mogla zaplakati. U tom pogledu je bila kao muško; svega bi u težim momentima za nju zgužvala obrve kao na plač i napravila žalosno lice.

Mislio što mislio, slijedećih dana mu je bilo žao žene i u sebi je mislio: bilo ne bilo pri ovom njezinom stavu (?) glume, njoj je ipak teško. I onda, ko će je znati da li su žene i same sv(i) jesne da glume i u koliko glume. To je možda ujedno i njihova borba, njihovo oružje za samoobranu ili juriš...» (XIV. ¹³⁰).

*

Rusi su nakon revolucije bili posvuda prezirani. Kad je Meštar sreo Vasilija Kvoščinskoga u Rimu ipak mu je prišao. Ovaj je došao iz Pariza u Rim da proda još ono nekoliko slika što je imao. Meštar ga je pozvao na večeru, a zatim su šetali uz Tibar i pričali o ruskom društvu.

«Ja sam to društvo - pričao je Meštar - slabo poznao a da bi tako strog sud o njemu imao. Vaše rusko društvo sam naslućivao iz vaših pisaca a naročito kod onih na koje ste se vi bili onda okomili. Moram vam priznati da ih nisam ni temeljito čitao ni o njima dublje razmišljao. To jedno, a drugo da sam i sam u junacima tih pisaca, a naročito kod Dostojevskoga, gledao bolesne tipove koje pojave nisu kadre da društvo ozdrave, da izliječe njegove poroke, nego po mogućnosti da unesu još više konfuzije i novih duševnih bolesti. Dakle moje visoko mišljenje o njima nije bilo na osnovi simpatija za njihove junake ni za njihove tendencije u njihovim djelima, nego za njihovu jačinu i talenat kao pisaca i oštrinu zapažanja. Moram priznati da sam mislio da oni Dostojevskijevi tipovi stvarno ne postoje ili da postoje u jako malenom broju, a on da ih je još karikirao, a tendencija da mu je bila ne da ti njegovi junaci i junakinje postanu uzori nego naprotiv da pokažu što je bolesno u društvu.

Kvoščinski je priznao Meštru da je pred rat u Rimu toliko bio ljubomoran na njega zbog žene da ga je htio ubiti.

Što mi zovemo vrijeme, ono je prolazilo, ali je Meštru ostao lik ove žene u stalnoj predočbi. On mu se je u snu pojavljivao u raznim oblicima, jednom tužan, izmučen i blijed u bijeloj opravi k(a)o neke svetece na starim istočnim freskama, drugi put k(a)o oni na mozaiku gd(j)e bi oprava gorila u crvenim i zlatnim bojama sa oštrim zelenim sjenkama. No gotovo bi se svaki put oslobo(d)javao svih tih oprava i pokazala bi se žena sa oblikom kako ju je on vidio kad mu se je prva strast za nju probudila. On bi u tim časovima ili trenucima sam nastojao da je se dotakne da izazove onaj osmijeh koji je sličio nimfinu, nu nikad mu ne bi uspjelo. Tako mu je... (?) prolazilo vrijeme između jave i snova o njoj, između budnog saznanja o njezinu životu i stanju i onoga kako bi je on želio vidjeti, između promašenog i ne(o)stvarivog.

Negdje sedme godine od vremena njihova prvog susretaja dobio je jednu kartu sa njezinim rukopisom u slovima kako (ih je) pravila u onoj knjižici molitava, gdje je pisalo:

‘Ulje maslinkino dogorjeva i kanda će ga brzo nestati. Plamen se nekud preseljava i (u) u(l)jenici će ostati samo ... (?)’ Mjesto potpisa neki znak u kružnici sa dvije ukrštene crte.

Malo nedjelja iza toga gostovao je Meštar kod svojih prijatelja u zemlji njezina rođenja i uzimajući doručak domaćica je

pročitala u novinama vijest:

‘Prošlog tjedna je preminula R. Z... koja je više godina bolovala u sanatoriju u Švicarskoj.’

- Sjećaš li je se? Ona je bila prijateljica naše Božene i često su se igrale ovdje.

- Kako se ne bi(h) sjećao. Bila je lijepa i puna života, ali poneki put čudna. Čudna je bila i njezina udaja za nekog... Čuo sam da se je kasnije rastala.

Meštru su zadrhtale ruke i kroz cijelo tijelo je osjetio kao da mu je krv prestala da radi. Domaćica je to primijetila.

- Možda ste je i vi slučajno negdje tokom rata sreli?

- Da, sreo sam je... Iza ovog odgovora što ga je Meštar dao očito promjenjenim glasom, domaćica je pogledala domaćina, kao da je dala znak da se promjeni razgovor rekavši:

- Jedan krasan stvor, Bog joj dušu prigrlio.

Nakon nekoliko dana Meštar se je povratio kući i našao u jednoj sivozelenkastoj kuverti sitnu knjižicu pjesmica, molitava i jednu razglednicu sa slikom je(d)nog andjela koji nosi dušu, a koju je on naslikao u jednoj kapelici. Na ka(r)ti je pisalo:

- Evo je došao tvoj andjeo da odnese moju dušu.

Datum na karti se je podudarao sa onim datumom u novinama kada je ona preminula.» (XIV. ¹³⁷⁻¹³⁸).

Ružena Kvoščinski, rođ. Zatkova, umrla je 29. listopada u Leysinu i pokopana u Olšanechu.

Meštrović je uoči Božića iste godine, u Pragu, sastavio dugačku tužaljku u slobodnim stihovima o svojoj čežnji i žalosti za Ruženom, u koju je, premda je u životu ljubovao s više žena, zacijelo bio najstrastvenije, ali i najduhovnije, zaljubljen.

„U meni je čežnja s onu stranu svijeta,
a život ukočen kao smrznuta grana
i volja za njega tek o niti drži
koju i lahor može da prekine,
zašapti mi, tiše neg što cvijeće šapće
tvoj glas, neznam odkud, pun nekakve nade
u obećanje nikad mi ne dano.

...

Zar da mi život ko kandilo žuto
dogorjeva pred tvojom izbljedjelom slikom
što je slikah davno kroz maleno okno
u tvoj život jadni koji mi tvoja ruka
otvori drščuć sa strahom i stidom?

...

I pitanja stavljam a odgovor nemam.
Zar moje boli, boli ove zemlje?
Zar je moja tuga tuga ovog svijeta?
Zar s tobom odseli radost ovog svijeta?
Što zborit, što gledat imadem ja ovdje
kad već (ne) čuje kome zborit gtjedoh,
kad se odselio koga vidjet žudjah.

... (472c ¹⁸⁷).

PRED VRATIMA SMRTI

Odlazeći iz Pariza kući u prosincu 1918. preko Švicarske, Meštrović je u Lausannei posjetio Ruženu u sanatoriju, a zatim krenuo dalje. U romanu *Vatra i pepeo* opisuje zatim svoje bolovanje u Švicarskoj, kada je jedva izbjegao smrti od španjolske gripe.

„Došavši u Bern našao je svoga suputnika (dra Jambriška) u hotelskoj restauraciji gdje večera s još jednim zemljakom koji mu se usput priključi(o) da zajedno putuju. Budući da Meštar nije moga(o) ništa večerati, njegov suputnik, koji je bio liječnik, primjetio je da mu nije dobro i kad ga je popipao za puls napravio je uplašeno lice i poveo Meštra odmah u sobu i kad ga je izmjerio termometrom ustanovio je da imade preko četrdeset gradi groznice. Meštar je međutim bio potpuno pri sebi i vidio strah i zabrinutost svojih suputnika...

Meštra je liječnik suputnik odmah legao u krevet, a on s onim drugim sjeo za jedan mali stolić. Oboljelom su se zatvorile oči od glavobolje i onda je čuo kako liječnik kaže:

- Mora da je već u nesvjestici. Ja nisam točno rekao kolika je groznica, no on u stvari imade četrdeset i jedan, a vi znate što će to reći; sa tim se ide kud za vazda gre se. Zatim je čuo kako su oboje izišli iz sobe i nako(n) malo se opet povratili sa dvije velike boce vina i sjeli da piju i razgovaraju primjetivši:

- On više ništa ne čuje.

Radovi na Mauzoleju Račić u Cavtatu, 1921.

Meštar nije znao što to znači i da li misle da spava ili da je umro. Iza te pomisli je otvorio oči da vidi hoće li vidjeti ornamente na zidu. Medjutim usprkos da je oči traio rukom riječi njegovih saputnika pretvarale su se u morski p(i)jesak koji se povlači kroz one ornamente i koji se pretvaraju u morsku travu. Od toga časa više nije ništa čuo i nezna kako je noć proveo...» (XIV. ¹¹⁹).

U hotelu nisu dopustili da ostane kao težak bolesnik, nego je morao u sanatorij.

„Kad je ambulanca došla, došao je nadzornik hotela da javi da se sidje, dodajući da bi bilo poželjno da bolesnik, ako je moguće, sidje sam da to gostima ne upa(d)ne u oči.

Meštar (je) već bio obučan. Trudio se je sam a saputnik mu je pomago. Htio je i sam da be(z) pomoći sidje. Išlo je teško i pratioc ga je pridržavao za lakat. I(š)ao je prema jednom velikom ogledalu koje je visilo na širokom hodniku i vidio se je čitav. Sam se nije mogao prepoznati. Lice mu je bilo k(a)o pravo pravcato olovo, oči malo izbočene, a hodanje potpuno nesigurno. Ovo nije upala pluća kako sam pomišljao, nego ta prokleta pošast, pomislio je u sebi. Medjutim na čudo nije imao straha ni od bolesti ni od toga što će sa njime dalje biti, nego jedino želja da bude sam i da ga što prije legnu u krevet. To mu je i uspjelo. Njegov zemljak, nakon što ga je u kolima dopratio do sanatorija i malo se natezao da ga sama metnu u sobu, oprostio se je, a njega su strpali sama u jednu malu sobicu, svukli i legli...“ (XIV. ¹²⁰⁻¹²¹).

Bolničarka je tražila njegovu putovnicu, da mogu javiti kući ako umre.

«Osam dana je temperatura bila prijepodne 39, a popodne četrdeset; niti (je) on moga(o) što uzimati, niti su mu što davali osim ljekarija koje je pio i gotovo se uvijek zalio.

- Sad mu je ljekar počeo mećati neke čašice po ledjima i krajevima rebara koje su sakupljale krv. Razgovarao je sa bolničarkom da se je gripa, odnosno oboljenje od nje, pogoršala jakom upalom pluća, koja je obe strane zahvatila.

Devetog, desetog i jedanaestog dana je temperatura spala između 38 i 39, a dvanaj(e)stog na tridesetsedam. Meštar je mogao gledati oko sebe, nije imao nikakve glavobolje i počeo osjećati malo glad. Kad je ljekar došao oko jedana(e)st sati i malo bolesnika pregledao, rekao je zadovoljno - Hvala Bogu, te skinuo masku i sjeo se Meštru podan nogu na krevet.

- Opasnost je prebrodjena, preko moga očekivanja. Vaš je slučaj bio beznadno težak, ali smo se izvukli.» (XIV. ¹²²⁻¹²³).

«U tom svom oporavljanju svake je noći slušao kako iz susjednih soba nešto nose, pa bi sutradan pitao bolničarku što je to bilo.

- Pa nosili su mrtvace; svake noći ih umire po nekoliko. Strašna je to bolest, ta čuli ste od l(i)ječnika.

- Kako to da baš po noći umiru?

- Umiru oni u svako doba, samo ih po noći odnose, da se manje vidi.

Čudno je to bilo da to na Meštra nije djelovalo i činilo mu se je da je to prirodno da u bolnici ljudi umiru, a njegov slučaj, i njemu slični, da je ko neka iznimka, ili slučajno nije bio ovom prilikom njegov red. Inače mu se nije činilo da je umiranje tako

Mauzolej obitelji Račić u Cavtatu

strašna stvar kako je on to ranije mislio. Ta čuo je on da je imao četrdeset i jedan groznice, a s tom temperaturom se umire. Međutim on nije osjećao nikakve bolove. Daklen smrt bi bila ko ono kad su mu se riječi pretvarale u pijesak a šare na zidu u morsku travu, te kako je iza toga potonuo u jedan san šta li je bilo i više nije ništa čuo, vidio ili osjećao: Smrt bi bila takva ko ono, samo bez ponovnog budjenja i gotovo.

Činilo mu se, razmišljajući o svome slučaju, da bi bilo baš zgodno da je umro bez ikoga od svojih u blizini. On ne bi nikoga vidio kako trpi radi njega, kako ga žale i odnose na pokop. Otišao bi, nestao bi anonimno, bez svih onih žalosnih komedija. Znade da bi ga njegovi žalili kad bi saznali, ali bi im bio pošten prizor njegova umiranja, njegov izgled iza toga i rastanak sa njegovim tijelom, i u nekoliko bi im se činilo kao da to nije potpuna zbilja nego da je on nekud otišao te će se opet povratiti. Zgodno mu se je činilo da ni žena ni niko od njegovih nezna ni da je bolestan nego kroz to žive svojim normalnim životom, a on će se kad ozdravi vratiti i pričati im što je prošao, a ono što je prošlo, pa kako teško bilo, nije više strašno za nikoga.» (XIV. ¹²⁴⁻¹²⁵).

*

Iz bolnice Crvenog križa Lindenhof u Bernu (*Rot-Kreuz-Anstalten für Krankenpflege*), nakon šest dana ležanja u velikoj temperaturi, javljao je Meštović poštanskim dopisnicama Ruži u Hotelu Madison u Parizu o stanju svoje bolesti.

U utorak, 9. prosinca:

«Draga moja Muce, sigurno nisi na dobro slutila nedobivajući tako dugo ništa od mene. Mislio sam ti se odavde javiti, nu čim sam mogao. Bilo je to sredu na večer, odmah sam se lego sa jakom groznicom. Prilično sam se namučio, nu sad ide već bolje. Imam još malo groznice ali se nadam i sva je prilika da će skoro prestati. Molio sam Jambrišaka da ti piše. Neznam da li me poslušao? Meni je danas prvi dan što mogu da ti ovako u krevetu nešto zamrčim. Mnogo me španjolka steže pa mi se ništa neradi. Kako si ti? Dali si što dobila u pitanju izložbe? Ljubi te tvoj Dadi.» (XIII. 47).

U srijedu, 10. prosinca:

«Muce, biti ćeš primila moju jučerašnju kartu, koja nije bila loša. Današnja je međjutim mnogo bolja, jer više nemam ni jedne linije groznice. Bude li isto sve ko što se nadam možda ću moći u subotu ili nedjelju biti napolju od špitala.

Jambrišak još nije mogo otići. Čim primiš ovu kartu brzo javi mi što je sa izložbom. Je li Pero (Slijepčević, D. K.) preveo onaj protest i poslao ga Ćurčinu i drugovde? Neka pošalje i Grolu (Milan, političar, kasnije ministar, D. K.).

Veseliji sam ali se brzo zamorim. 8 dana groznice. Grlu te tvoj Ivan.» (XIII. 48).

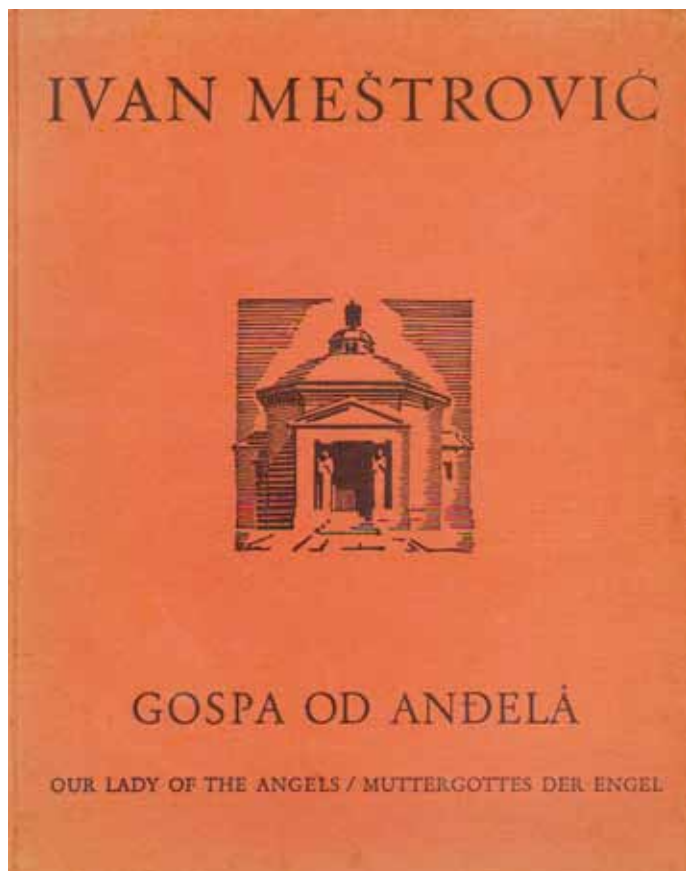
U četvrtak, 12. prosinca.

«Draga Ćukice, Ide malo na bolje, ne baš brzim korakom, ali ipak. Groznice preko dana nemam a pred večer i noću se javi 5-6 linija, i to poradi katara koji još nije iščezao. Dok je god

Grand Prix na izložbi u Parizu, za Mauzolej obitelji Račić u Cavtatu

Monografija o Račićevom mauzoleju

ovak(v)o stanje morati ću ostati u krevetu. Hvala Bogu! Kako si ti i što radiš? Nadam se da ćeš nešto raditi jer ćeš imati više vremena. Jesi li bila kod Sovhimina (?). Da li ti je odgovorila ona Skoceskinja? Da li si bila kod njegove Exelencije a kako se ona drži? Na izložbu uvijek mislim hoće li moći biti i dali na vreme. Jeli Pero učinio ono? Kako mi se vidi ja ću ovde u špitalu, kao takovom zalomit još 8 dana, pa se nadam da ćeš mi pisati o svemu što te pitam i što misliš da me zanima. Grli te T.I.“ (XIII. 49).

U subotu, 14. prosinca:

„Draga moja Muce, danas mi je bio treći dan bez groznice i prvi dan što sam se smio dignuti jedan sat. Predvečer mi se malo digla temperatura i puls, valjda zbog tog(a) što sam se digao i što sam jeo meso. Inače se osjećam vrlo dobro, dapače predobro poslije tolike muke što sam imao. Sve će biti dobro. Grli te tvoj Ivan“ (XIII. 50).

Pošto je otpušten iz bolnice, nije mogao na put prije nego se oporavi od bolesti, pa je pošao u odmaralište, Hotel Beatus, u Merlingenu (Meiringen) kod Interlakena na jezeru Thuner See.

„Merlingen, 22. XII.

Draga moja Muce,

Hvala Bogu napokon mi je potpunoma prestala groznica i krenulo mi je zdravlje sasvim nabolje. Za putovanje naravno još nisam i to sam osjećam, da nebi imalo smisla dok se neoporavim. Ljekar me je poslao bar na deset dana ovamo da se okrijepim, kuda sam doputovao sinoć. Ovo je mjesto (selo) jedan i po sata od Berna i vrlo je lijepo. Došao je samnom i

Kljaković, da nebudem sam dok sam ovde. Sigurno ćeš dobiti moju depešu koju sam ti poslao jutro... Primio sam jučer tvoje pismo. Sad se netrebaš više ništa bojati. Nema smisla da dolaziš, timpre što je opasno putovati i što se bolest najprije na putu ufati. Guraj koliko je moguće da se... pronadje. Brzjavio sam i Vesniću. Sutra viza. Grli te tvoj Dadi.“ (XIII. 51).

Dva dana zatim piše posljednje vrlo opširno pismo:

“Merlingen am Thunersee

24. XII.

Draga Muci,

Danas sam dobio tvoje pismo od 14og koje si mi adresirala na konzulat. Razumije se da je to najgori put. Čuo sam da imadu još neke depeše za mene od Vesnića..., ali ih nikako nedobivam, niti znam što je s njima. Ja na poslanstvo nisam mogao poći zbog bolesti, ali sam im telefonirao dvaput sa nadom da će mi poslati tu moju poštu.

Lorković je stigao u Švajcarsku ... sam dobio njegovu depešu da će doći sutra k meni. Sad čekam da mi donese vijesti kako stoji pitanje izložbe i drugo, pa ću se prema tome opredijeliti hoću li poći kući ili ću se vratiti tamo. Čim budem riješio na jedno ili drugo, odmah ću ti brzjaviti.

Pisma idu sporo, a depeše izgleda mi isto tako, jer sam tvoju depešu primio tek peti dan. Ja sam tebi telegrafirao tri puta. Gosp. Vesniću sam takodjer poslao podužu depešu, preko poslanstva, ali nemam još odgovora. I ja postajem sve skeptičniji dali će šta biti od te izložbe bez mene.

Kako rekoh, ravnati ću se prema onome što ... od Lorkovića. Svakako ako mi zdravlje bude išlo ovako na bolje, mislim da ću do osam dana moći putovati ili kući ili tamo. I onako mi doktor nedopušta da prije poduzmem ikakvo putovanje. Ovdje je kraj vrlo lijep, ali vrijeme je užasno, neprestano kiša. Ljekar mi je bio preporučio da izlazim, a ne mogu zbog kiše. Moji bolovi u ruci mi opet vrlo smetaju.

Mi smo bili stigli u Ženevu u utorak popodne i toga dana se već nisam dobro osjećao, ali mislio sam da je od umora. U srijedu, u 6 sati iz jutra, smo pošli za Bern, odakle sam ti se mislio javiti pre no što otputujem, ali čim sam stigao morao sam leći (jer) sam već imao 39° groznice. Uveče jer ... molio Jambrišaka da ti piše da sam dobio grippu nu sad vidim da on to nije učinio.

Prošlih osam dana sam imao veliku groznicu, a naročito prva tri, išla je do 41°. Nisam bio nikad izgubio svijest i vidio sam i osjećao svoje stanje kroz svu maglu koja mi se bila spustila na oči.

U špital su me prenijeli u petak o podne. Kad sam stigao tamo bilo mi je moralno lakše, jer se nisam više osjećao nikome na teretu. Ovdje se boje gripe ko djavola, pa su u hotelu bili vrlo uplašeni i neprijatno im je bilo. Dok je god Jambrišak bio ovde - dok je bilo opasno - dolazio je svakog dana par minuta da me vidi. Kad je on otišo, obilazio me je neki Kačić, jedan naš djak iz Dalmacije, koji mi je neprestano bio na ruci. Inače su me u bolnici vanredno pazile neke dobre švove milosrdne sestre.

Kad mi je počelo ići na bolje bio sam se tako sprijateljio sa mojom malom sobicom - bio sam sam - da sam u istinu otpočivao.

Mnogo sam mislio i proosjećao onih četrnajst dana, da mi se u zadnje činilo da je samo tijelo bolovalo a duša da se je odmarala. Imao sam veliku nostalgiju za mojom zemljom, za mo-

jom ženom, ali sam bio blažen s takvim stanjem - to osjećanje je bilo mnogo dublje i mnogo ljepše nego da sam bio sa njima. Imao sam osjećanje da me ni zemlja ni žena nisu želili da im budem blizu, nu bio sam potpuno ravnodušan i činilo mi se da je to potpuno prirodno i da osjećanja, kao i more, imaju svoju plimu i osjeku. Pored toga neko blaženo osjećanje - valjda poslije nego što je organizam izlučio toliko otrova iz sebe, poslije nego su se pluća očistila od dima i počela da sa svom snagom izgone i pobjedjuju bakterije, koji su bili prodrli u njih. Ali i duša se je isto tako čistila i ..., možda još više nego organizam. Ona se kupala u samoći kao labud u jezeru. Izvučena iz dima ko(j) i je zagušivao postala je mnogo vidovitijom. Ona u tom stanju ne traži da prima nego da daje, da daje neprestano ko slap.

Čudan je golubinjak mo(j)ih misli i ideja. Vidio sam mnoge moje golubove po tuđim kavezima i nije mi bilo žao, nego sam samo govorio sam sobom: neka ih, ali neka se samo nepare sa vranama, i neka se neukrste sa njima. I u svom golubinjaku sam vidio stranih životinja. To su bili miševi koji su podgrizali najljepša pera mo(j)ih golubova sa bijelim ogrlicama poput lepeza. Kad sam ovo vidio stresao sam se i uzeo metlu i motku pa udri da čistim gnijezdo mojih tica. Kad sam to završio onda sam poč(e)o da sam sobom govorim: Uzalud se nadimaju mudro (?) i tjeraju me k(a)o gladne kučke, uzalud me podgrizavaju crni neprijatelji sa njihovim otrovnim zubima. Oda (?) znam ih, te crne mrcinaže što su jednako smrdljive prije ko i poslije obroka, jer su im požude nečiste kao i tijela.

Moja se ladja često ljulja i rek bi da će nestati u valovima moje strasti i da će je vjetrovi silnoga demona razbiti o hridine ... klisure. Nu ja ni tada ne gubim prisutnost duha i vidim ona izobličena lica, što mi ... prate, kako se ... od radosti i pomalaju svoja ... rila iz prljave magle kojom se ... Njihove njuške mogu samo (da) pronadju i iskopaju lješinu, al ... ne. Neznadu oni, i niko nezna, da u dnu dubina moje duše ima jedno jezero koje nikakvi vjetrovi ne mogu zatalasati. Kad se umorim i klonem tu ja provodim svoj blagdan, svoj praznik.

Kad moju dušu istuku brojne nedaće, ko ... morski vjetrovi ticu glasonošu, il vihori trsku što raste u nebo, tada se ona slegne sama u sebe, spusti se u svoju dubinu, u svoje mirno jezero. U toj dubini povraća svoje snage, iz te dubine sluša nebo i zemlja i diže sama sebe, odmara se i krijepi. U tom jezeru nema riba ni drugi(h) životinja, ali se vidi sav njihov život, k(a) o zvijezda u ogledalu, svi vjetrovi, dobri i hrgjavi se vide u njemu, ko beskrajne slike u neprestanom pokretu. Na azurnoj mu površini svetkujući nedavno (?) svoj praznik, čuh čudne glasove iznad sebe, glasove mile i andeoske - nedužne, ko muziku nebeskog vjetra, ko pjesmu iz nekog predjašnjeg svijeta. Kad pogledah nazrih jato bijelih ždralova sa vatrenim kljunovima. I poznadoh ih. To je bilo jato mo(j)ih dragi(h) želja koje još lete nad oblacima.

Oh, zar još letite, rekoah dragom jatu, a ja sam vam bio napravio groblje na ostrvu leda, gdje sam mislio da su vam klonula lagana krila i zamrzla u prozirnom kristalu. Al, gle, vi još mašete krilima koja vas nose prema suncu, tamo gdje su u nebeskim vodama zlatna ostrva sa stablima što vječno cvatu i ladjama od pjene presušanih okeana; tamo gdje preko livada teku mliječne rijeke a pored njih se igraju srebrni jaganjci sa zlatnim krilima; tamo gdje dan vječno traje a proljetni večernji snovi neprestano penju svoje čarobne šatore u srcima stanovnika blaženih ostrva.

Kroz suzu ganuća radosti letio je moj pogled u daljinu za novim bijelim ždralovima i blagosiv(lj)ao ih očinski: Letite, letite predraga djeco moja, djeco dvostruka začeca i dvostruke ljubavi moje. Sa zemljom sam vas začeo kad sam je obležao, a Bog s mojom dušom kad vam je krila dao. Letite, letite, predraga čeda moja. Kad nazrete prvo ostrvo vašim plamenim okom vašeg će oca proći prvi trnci, trnci doma posljednjega, a kad budete izustili 'evo ostrvo' vaš otac će za vas zaklopiti oči - oči koje su se tako divile vašem letu. Letite, letite, tići ljubavi moje, žedan sam počinka vašega, počinka na zlatnim ostrvima gdje vječno stabla cvatu, gdje se pored mliječnih rijeka igraju srebrni jaganjci sa zlatnim krilima, gdje dan vječno traje i gdje se vječno penju bajni šatori večernjih majskih sanja.

A moja posljednja želja, moje nedonošće, jeste: udariti maljem, iz posljednje snage, u onu najveću gredu (?) navrh najvećega brda, udariti tako da se kroz sve doline čuje udar moga čekića, da mu se odjek pomalja u nedogledno vreme, da i do hiljadu godina svake noći o ponoći, kad sve spava, čuje udar moga čekića i odjek grede (?), budna duša koja nemože da spava o ponoći - ako pred zoru usne da vas sanja.

Ovako kad govorim vidim i zaričem se.

Grli te tvoj Ivan.“ (XIII. 52).

Iako u tom zanimljivom pismu - više njegovoj intimnoj duhovnoj samoanalizi - ima frazeologije minulog literarnog simbolizma, ono je ipak odraz stanja Meštrovićeva duha, njegove mašte i njegovog transcendentalnog doživljavanja samog sebe i onoga što ga je okruživalo. Takve simbolične i poetične halucinacije izazvala je, bez sumnje, groznica u kojoj se nalazio, ali i razmišljanje o životu i smrti potaknuto s jedne strane blizinom vlastite smrti, kao i susreta s umirućom Ruženom, a možda i naslućivanje smrti Marije Banac koja je u isto vrijeme umirala, jednako od španjolske gripe.

To nam Meštrovićevo transcendentalno proživljavanje pitanja života i smrti, pitanja nekog posmrtnog neodređenog postojanja, donekle objašnjava i njegovo aktualno stvaralaštvo ispunjeno religijskom produhovljenošću i mistikom. To je bila njegova duhovna priprava za podizanje Račićevog mauzoleja, čitavog spleta takvog simboličnog i mističnog proživljavanja.

MAUZOLEJ U CAVTATU

Dubrovačka obitelj Račić odigrala je vidnu ulogu i u životu i u djelu Ivana Meštrovića.

Kapetan Ivo Račić pripadao je pomorskoj i trgovačkoj obitelji iz Plata kod Cavtata. Bio je vlasnik trabakula *Vittoria* i škuna *Zora* i *Petka*. Nakon položenih ispita postao je kapetan i nastanio se u Cavtatu. Bio je suvlasnik parobroda *Cavtat*, a s kapetanom Božom Bancom i drugih dubrovačkih parobroda. Tako je na moru stekao imetak i naselio se u Trstu. Umro je potkraj rata, 3. ožujka 1918. i bio pokopan u obiteljskoj grobnici u Trstu. Udovica Marija Račić umrla je početkom 1920. u Trstu i cijelo golemo imanje od preko sto milijuna kruna ostavila u dobrotvorne svrhe, posebno za osnivanje i održavanje pomorsko-trgovačke akademije u Dubrovniku, imena kap. Iva Račića.

Imali su dvoje djece: Edija i Mariju, koja se udala - kako smo vidjeli - za Božu Banca, sina kapetana Banca, koji je živio u Londonu, gdje je obavljao razne pomorske posredničke poslove - među ostalima brineći se i za transporte Meštrovićevih skulptura. Na *Mirovnoj konferenciji* u Parizu bio je pomorski stručnjak.

U prosincu 1918. imao se sin Edi oženiti sa kćeri talijanskog kontraadmirala Zavaglija, pa su majka i kći pošle u Rim na njegovu vjenčanje, ali kći Marija i Edi umru naglo 13. i 15. prosinca od španjolske gripe koja je harala Europom. Malo zatim razboljeli se i majka i umre u Trstu 29. prosinca (2510).

Inicijator zamisli podizanja mauzoleja obitelji Račić u Cavtatu bila je kći Marija. Nakon njezine smrti gradnju je odlučila udovica, da bude istaknutim počivalištem pokojnom mužu, sinu i kćeri, a domalo i njoj samoj. Prema njezinoj oporuci i ostavštini izvođenje gradnje je nadzirao njezin zet Božo Banac (35^{41, 44}).

Božo Banac se ponovno oženio i živio u Engleskoj. Bio je očuh istaknutom i bogatom brodovlasniku Ivanu (Vani) Ivanoviću (1913-1999), jugoslavenskom domoljubu i kolekcionar. Osim dragocjene, veoma bogate knjižnice, posjedovao je i vrijednu umjetničku zbirku, u kojoj i dvanaest Meštrovićevih skulptura. U Dubrovniku je osnovao zakladu «Božo Banac» (10625).

Meštroviću je zamisao i gradnja mauzoleja obitelji Račić predstavljala ne samo narudžbu, nego i izvršenje obećanja što ga je dao mladoj Mariji Račić Banac, Klari iz njegovog autobiografskog romana, kad ga je ona molila: «Ako se više ne vidimo, hoćeš li mi učiniti grob, i pružiti utjehu da je smrt prividna?» (35^{xxxii, 44}).

Drugo nadahnuće zacijelo je bila Ružena, koja je također tada umrla, ostavivši mu poruku u času smrti: «Danas će tvoji anđeo doći po moju dušu.»

Mariju Račić Banac, svoju ljubljenu Klaru, prikazao je u mauzoleju u reljefu nad grobnicom: mladu lijepu ženu s knjigom u jednoj, a cvijetom u drugoj ruci. A nezaboravnu Ruženu imao je pred očima modelirajući i klešujući likove anđela s dušama.

Bilo je to razdoblje kada je Meštrovićeva faza produhovljenih stiliziranih svetačkih likova, izazvana razočaranjima rata, bila na vrhuncu i kada je transcendentnu simboliku - umjesto ranije nacionalne - unosio u svoja djela. O tome svjedoči i natpis što ga je urezao u zvono na mauzoleju:

«Saznaj tajnu ljubavi, riješit ćeš tajnu smrti, i vjerovati da je život vječan.» (35⁴⁴)

O *Gospo od Anđela*, mauzoleju obitelji Račić u Cavtatu na slikovitom pošumljenom grobljanskom brežuljku, na mjestu starije crkvice Sv. Roka, dosta je pisano. Ćurčinova je *Nova Evropa* objavila i zasebnu monografiju s tekstom Josefa Strzygowskog (35).

Meštrović je gradio mauzolej u Cavtatu od 1920. do 1922. godine, boraveći u tom razdoblju uglavnom u Dubrovniku. Kuću u Zagrebu je kupio da bi u nju mogao smjestiti sve svoje skulpture koje su se nalazile rasute u Rimu, Londonu, Parizu i Splitu.

Nakon dvadeset godina lutanja, a pogotovo nakon nemirnih ratnih i prvih poratnih godina, boravak i rad u Dubrovniku i u Cavtatu značili su Meštroviću kratko razdoblje mirnog života i rada, daleko od nervoze organiziranja izložaba i od političke djelatnosti u emigraciji. Bilo je to doba nakon što je prebolio tešku španjolsku gripu, koja je pokosila više ljudi nego cijeli Prvi svjetski rat, pa i one kojima je podizao mauzolej.

«Za vrijeme mog boravka u Dubrovniku i rada u Cavtatu - zabilježio je u svojim *Uspomenama* - imao sam relativno mira, jer sam izbivao daleko od Zagreba i Beograda.» (429¹⁴³).

Došavši u Dubrovnik početkom ožujka 1921. Ivan Meštrović je, predviđajući duži boravak i rad, odlučio kupiti neku zgradu u kojoj bi mogao urediti stan i atelijer. To bi mu, uz kuću u Zagrebu, bilo drugo mjesto boravka, jer ga je Dalmacija privlačila, a u svome selu, u zagorskome kršu, nije namjeravao boraviti. Stoga je u Dubrovniku kupio neku ruševinu, ali je ubrzo odustao, odlučivši u Splitu graditi kuću, odnosno ljetnikovac.

Iz Dubrovnika je 14. ožujka pisao bratu Petru, s kojim će otada biti u stalnoj prepisci jer će mu nakon školovanja namijeniti ulogu svoga tajnika i menađera, posao što ga je ranije obavljala Ruža, donekle Milan Marjanović, zatim Milan Ćurčin:

«Ovdašnje zidine sam se otesa definitivno. Nisam htio da trošim energiju i novac za krpanje starih zidina, krpanje koje bi ostalo krpanje, a ni sredina mi se nedopada...» (X. 4. 9)

Kad je 1921. došao u Dubrovnik udovica Paula Mitrovića, s kojim je Meštrović prijateljevao u vrijeme rata u Londonu i koji je u domoljubne svrhe priložio mnogo novca, dala mu je, ili izdala za rad, veliku dvoranu svoje kuće, kojom se koristio navodno dvije godine, dokm nije izgradio atelijer na Lapadu (8509).

Međutim, čini se da Meštrović ipak nije tako dugo radio u kući Mitrovićevih u Dubrovniku i da je već ljeti ili jeseni te 1921. godine imao sagrađen atelijer na Lapadu, jer ga je tamo posjetio Slovenac Ivan Lah, prijatelj kipara Svetoslava Peruzzija, profesora kiparstva na Obrtničkoj školi u Splitu, kojega je Meštrović pozvao da mu pomaže klesati skulpture za mauzolej u Cavtatu (8000¹⁸⁹).

Meštrovićev atelijer, dvije barake pokrivene crepovima, bile su pri moru, u predjelu vila na Lapadu.

«Već izdaleka začuli su se poznati udarci mlata - opisao je Ivan Lah svoj pristup Meštroviću. - Drvena vrata zatvaraju ulaz u dvorište. Stupim u prvu baraku, nisam niti opazio da je 'zabranjen ulaz'. Nekoliko radnika radi, a među njima stoji sam majstor Meštrović. Nisam ga odmah prepoznao, iako je moj pogled nehotice odmah zastao na njegovom izrazitom licu i crnim očima. Pitao sam za Peruzzija i otišao sam u drugu baraku gdje sam našao Peruzzija sa dvojicom kipara. Tu je bio i model mauzoleja. Mauzolej će da stoji na brdašcu do Cavtata,

gde je već do sada bila mala, domaća kapela... Svi kipovi će biti izradjeni iz kraškog kamena. Pojedini dijelovi su već gotovi...

Otišao sam s Peruzzijem natrag u prvu baraku. Majstor me je prijazno pozdravio, ponudio nam je cigarete. Pripalili smo i počeli da razgovaramo. Pitao me, da li je još Plečnik u Ljubljani - nekoliko riječi uopće o Ljubljani - i još ovo i ono. Medjutim pregledao sam pojedine dijelove oltara: tu je stala već dovršena Madonna s djetetom u naručju... dalje relief 'Pieta'... i još dva reliefa sa strane, svaki sa tri andjela, koji pjevaju, odnosno sviraju u slavu Bogu.» (2530; 2532).

Osim Peruzzija pomagao je Meštroviću pri klesanju skulptura za mauzolej i hvarski kipar Juraj Škarpa. Mirko Rački u svom jetkom staračkom kazivanju o Meštroviću navodi da je Meštrović vrlo slabo plaćao Škarpu, manje nego dva klesara što ih je doveo iz Italije, pa da se Škarpa bunio i prigovarao stoga Meštroviću, čak mu prijetio da će to objaviti u novinama. (10.289) Mora se, međutim, uzeti u obzir da su ti «obični klesari» iz Italije redovito bili vrsni majstori, takozvani finitori, najčešće iz Carrare, koji su bili specijalisti za prenošenje gotovih gipsanih skulptura u mramor i koji su često tako prenosili Meštrovićeve skulpture, a on bi im konačno dao «zadnju ruku».

Ruža Meštrović, oko 1920.

Uz Jurja Škarpu pomagali su Meštroviću na izradi skulptura i reljefa u Cavtatu hvarski mladi kipar Šime Dujmović, zatim Beograđanin Živko Lukić i Lovro Roguljić. Talijanski majstori klesari bili su Zefferino Grassi, koji će zatim raditi i s Rosandićem na Petrinovićevom mauzoleju u Supetru, zatim Ardini i Baroffeti (2568). Ukupno mu je radilo deset suradnika i pomagača (2581), a inženjer zadužen za građevinske radove, prema usmenim podacima, bio je inž. Dane Žagar iz Splita.

Meštrović je u početku stanovao u Hotelu Imperial na Lapadu (X. 4. 11), a u srpnju te 1921. unajmio je «vrlo lijep stan», kako je pisao bratu Peši, u kojemu su boravile i dvije njegove mlađe sestre, Bira i Danica (X. 4. 12).

Inače nije tijekom te tri godine neprestano boravio u Dubrovniku, nego se zalijetao u Split, u Zagreb, Beograd, čak i u London. U srpnju 1920. nalazimo ga u Splitu, gdje se u Sinju sastao s ocem, odakle putuje u Dubrovnik. (2500; 2511) U studenome iste godine zadržao se opet par dana na proputovanju iz Dubrovnika u Zagreb. (2501) Tako je lipanj 1921. proveo u Zagrebu. (X. 4. 9) Na povratku se zadržao u Splitu gdje je, zbog kronične bolesti na crijevima, odležao četiri dana. (X. 4. 13) Sredinom listopada iste godine otputovao je u Zagreb, ali je sljedećeg mjeseca ponovno u Dubrovniku, ne više u ranije iznajmljenom stanu, nego opet u Hotelu Imperial (X. 4. 15, 16).

S kim se sve Meštrović u Dubrovniku družio nije nam poznato. Čini se da mu mentalitet dubrovačkog društva nije baš odgovarao, pa je to bio jedan od razloga zašto je odustao od gradnje kuće u Dubrovniku. U *Uspomenama* spominje tek rečak kod Štefi Račić, zacijelo neke rodice pokojne obitelji (429¹⁴⁸⁻¹⁴⁹).

U jednom kasnijem pismu Dubrovkinji Elizabeti Bogdan 1927. naveo je da se, kad je došao u Dubrovnik, zanimao za kupnju vile Pucića *Neruna*, ali je odustao, navodno pošto se nastanio u Zagrebu (9088).

Gradnja i kiparska oprema Račićeva mauzoleja zadala je Meštroviću više posla nego je očekivao, pa je honorar ugovorio manji nego je morao. Sama građevina morala je biti dovršena do sredine rujna 1921. (X. 4. 12) Međutim se gradnja oteгла do svibnja sljedeće godine, (X. 4. 17) a honorar će jedva moći podmiriti troškove. (X. 4. 19) Očekivao je da će s mauzolejom biti gotov do početka listopada 1922. (X. 4. 25).

U listopadu 1922. je ipak dovršavao mauzolej i 14. toga mjeseca očekivao otvorenje (X. 4. 26). Povećane nepredviđene izdatke nisu mu priznali, pa je s posljednjim dijelom honorara jedva isplatio atelijer. Stoga se našao u materijalnim poteškoćama, jer je usto uzdržavao brata i dvije sestre, a od Beograda za skulpture *Kosovskog ciklusa* već duže nije dobivao ugovoreni honorar (X. 4. 27).

Pogreb pokojnikâ kapetana Iva Račića, supruge mu Mare i djece Marije i Edija, obavljen je 18. listopada 1922. Dubrovački je biskup tom prigodom posvetio dovršeni mauzolej. (2569; 2581; 2596) Nije poznato zašto se pogrešno navodi da je mauzolej dovršen 1923. a ne 1922. godine (118¹³³⁻¹³⁴; 125²⁹⁵; 641¹⁸).

Sljedećeg mjeseca objavila je *Nova Evropa* opširni opis mauzoleja i skulptura u njemu iz pera dra. Ernesta Katića koji se potpisivao Lukša iz Orsana (2570).

O Meštrovićevom je mauzoleju 1923. oduševljeno pisao Josef Strzygowski u njemačkoj umjetničkoj reviji *Deutsche Kunst und Dekoration*, što je prevedeno i pretiskano u češkoslovačkom *Prager Presse* u Pragu, u zagrebačkom *Der Morgen* i splitskom *Novo doba* (2661-2664), a 1937. je taj tekst objav-

ljen u monografiji *Gospa od Anđelâ, zadužbina porodice Račić Cavtat* (35).

Kineton Parkes je opisao mauzolej 1926. u londonskim časopisima *The Builder* i *The Architects' Journal* (2754, 2755).

Bile su to godine Meštrovićevog napornog rada. Neprestana putovanja, užurbani i zamašni rad na Račićevom mauzoleju s mnoštvom skulptura i reljefa u njemu, usput rad na ostalim skulpturama, sve je to bilo previše i za jednog i inače aktivnog Meštrovića, koji je očekivao da će se nakon burnih ratnih godina smiriti i odmoriti u Dubrovniku.

“Moj život umjesto da bude lakši i jednostavniji, biva sve teži i kompliciraniji - pisao je ljeti 1921. Peši. - Krivica je ponajveći dio na meni što mislim da mogu više izvući nego što je stvarno moguće, i što nemam nikakva praktična smisla, što je opet u vezi s mojom prirodom i prirodom sama mog zanimanja.” (X. 4. 12).

Usto ima velikih izadataka, iako je nešto uštedio od prodanih radova na inozemnim izložbama posljednjih godina, dok je s poslom u Dubrovniku materijalno prošao loše. Izdaci su bili veliki jer je izdržavao ne samo sebe i tada posebno Ružu, nego i brata Pešu, sestre Biru i Danicu i roditelje, a donekle i rođake u Otavicama.

“Mi živimo sada na pet strana; - pisao je Peši iz Dubrovnika u proljeće 1922. - od države neprimamo redovno (za skulpture *Kosovskog ciklusa*, D. K.); za ovu godinu još nisam nikako primio, pa moram da se mičem (?). Kako znaš od ovoga posla, na kome sam izgubio 2 godine, neće ostati ništa; za atelier u Zagrebu, ko(j)i se sad zida, potrošiću preko 1.200.000 kruna i t. d. Pošto je ono od države nestalno i jedva doteklo za najnužnije nama oboma, kad sada živimo napose, moram apsolutno da se okrenem na drugi način, neću li da u ovoj našoj zemlji, gdje ima smisla samo za grabljenje i psovanje, postanem očajan, pa čak i smiješan.

Iz svih ovih razloga, riješio sam se da na svaki način priredim izložbu u Americi i da sam odem, na neko vrijeme, onamo. Ako za što skrpam u Londonu odložio bi taj put do proljeća, a ako međutim ne bude taj slučaj, morati ću svakako nastojati da to uradim još ove jeseni.

Pošteškoća mi je velika pitanje engleskog jezika uopšte. Nemam vremena, a ni pravog strpljenja, da to pitanje jednom za vazda svršim. Sad sam malo počeo sa gđicom Olgom da učim engleski, samo (sam) se dockan sjetio...” (X. 4. 20).

Ništa bolja situacija nije bila ni u jesen te godine, pa zove brata Pešu da mu pomogne u poslovima:

“...Sam nemogu da stignem za sve ovo, pa će me drugi jako oštetiti i izvarati. Moje financijske prilike su loše, tolika familija a nikake pomoći, sve na meni, a ja nepraktičan. Država mi još uvijek nije platila, Ruži sam poslao ono 1/2 miliona kruna kako sam obećao, a to je 400 funti. Ako mrs Pearson nije uplatila svih 500, onda imam u banci svega 6 funti.” (X. 4. 26).

Spomenimo u vezi s Dubrovnikom da se 1928. u Dubrovniku naselio, na nagovor i po Meštrovićevoj preporuci, povjesničar umjetnosti, likovni kritičar i kolekcionar umjetnina Kosta Strajnić, koji je uoči rata napisao, a neposredno nakon rata objavio monografiju o Ivanu Meštroviću. Strajnićevo boravak i djelovanje u Dubrovniku bilo je presudno za čitav daljnji kulturni i umjetnički život toga grada. Okupljao je oko sebe mlade talentirane umjetnike i usmjeravao ih na put suvremene umjetnosti (9958b).

ZAGREB, SPLIT, BEOGRAD, LONDON

Meštrovićevo razdoblje 1920-1924. bilo je ispunjeno ne samo napornim radom u Dubrovniku, nego i neprestanim putovanjima u vezi s nekim izložbama, ali i u vezi s kućama koje je kupovao ili namjeravao graditi u Zagrebu, Beogradu, Splitu i Dubrovniku, od čega će se ostvariti samo one u Zagrebu i Splitu.

U lipnju 1920. Meštrović je u Zagrebu, prigodom posjeta prestolonasljednika Aleksandra. Na primanju je u Banskim dvorima (429¹²⁷). U jesen priređuje u Zagrebu samostalnu izložbu.

Ljeti 1921. opet putuje u Zagreb i zadržava se mjesec dana (X. 4. 10).

U siječnju 1922. dolazi u Zagreb radi Umjetničke akademije. (X. 4. 19) Tu ga posjećuje njemački pisac Hermann Wendel i opisuje taj posjet u putopisu po jugoslavenskim krajevima (2546).

Gradnja atelijera u kući što ju je kupio u Gornjem gradu zapinje bez njegova prisustva (X. 4. 23).

U Beogradu je Meštrović uoči rata, dok je radio na fontani *Pobjednika*, kupio jednu kuću, koja je u ratu pretrpjela štete. God. 1920. ili početkom 1921. kupio je još jednu staru kuću do svoje, tako da je ukupna površina terena iznosila oko 750 m², što je namjeravao popraviti i osposobiti (X. 4. 9). Namjeru da živi i u Beogradu nije ipak potpuno napustio, ali tu ga je najviše privlačila nada da će moći nastaviti izvedbu čitave fontane za Terazije. U listopadu 1922. žalio se bratu Peši da, zbog mnogih poslova i zaduženja, naročito u Dubrovniku, ne može srediti pitanja oko kuće u Beogradu. Bojao se da mu u vezi s kućom u Beogradu kuma Adela Milčinović nečim ne podvali (X. 4. 26). Ukoliko s beogradskom Općinom ne ugovori izvedbu fontane, odlučit će da se potpuno nastani u Zagrebu, a ne u Beogradu (X. 4. 29).

Ljeti 1922. izlaže Meštrović na *Petoj jugoslavenskoj umjetničkoj izložbi*, iako su između čak 154 izlagača i 746 radova, bila izložena samo dva njegova rada, dva portreta (516; 2572; 2574; 2576; 2578). Nije poznato je li Meštrović osobno prisustvovao izložbi u Beogradu.

U Splitu se, na prolasku iz Zagreba u Dubrovnik ili obratno, više puta zadržao. Split ga je, kako prirodnim položajem i ugodnom klimom, tako društvom u njemu, najviše privlačio.

U veljači ili ožujku 1921, za jednog od tih usputnih boravaka, kupio je u Splitu u predjelu Meja zemlju za gradnju kuće ili vile.

“Uzeo sam onomadne 4.500 m² zemljišta u Splitu, pod Marjanom, pa ću graditi kad budem mogao, po svom planu” - pisao je bratu Peši (X. 4. 9). Taj teren na Mejama bio je iznad malene morske uvale koja ga je posebno privukla (X. 4. 9, 10).

U studenome sljedeće 1922. godine, završivši mauzolej u Cavtatu, pisao je bratu iz Zagreba:

“U Splitu sam bio 8 dana da uredim pitanje one zemlje na Mejama što još nije bilo uknjiženo iako je već odavno plaćeno.” (X. 4. 31).

Iz Splita je - vjerojatno ljeti 1920, jer pismo nije datirano - pisao Ruži. Bio je na večeri kod dr. Tartaglije. Bio je i kod nekog Rumela (?) koji mu je na Braču morao nabaviti kamen, vjerojatno za Cavtat, ali još to nije obavio. Svom starom majstoru Pavi Biliniću predao je neki nacrt, ali još nije od njega dobio

cijenu za neki kamen iz Sinja. Do listopada bi mu mogao završiti posao (XIII. 53).

Meštrović je ljeti 1922. namjeravao na neko vrijeme poći u München "u svrhu studija", ali mu je bavarska Vlada uskratila odobrenje boravka (2611).

Iste godine odlučio je poći u London očekujući, na temelju ranijih poznanstava u ratnim godinama, dobiti narudžbe za portretiranja.

"Držim da ću moći ostati mjesec i pol, 15 dana na putu, da sve skupa čini 2 mjeseca - pisao je Peši 22. ožujka 1922. iz Dubrovnika, gdje je dovršavao Račićev mauzolej. - To je maksimum što mogu izostati. Naravno, taj mjesec i pol dana bih ostao samo u slučaju da imam posla, što nije tako sigurno, jer čujem da sada nema baš nikakva interesa za umjetnost." (X. 4. 20).

Prvoga svibnja 1922. Meštrović je doputovao u London da pokuša koji rad prodati engleskim muzejima, što mu je još u vrijeme ratnog boravka bilo obećano i da posjeti sestru Danicu. Iz Londona je 2. svibnja pisao Peši:

"Jučer sam napokon prispio ovamo. Danicu sam našao dobro... Koliko ću ostati to još neznam, jer to će kako znadeš zavisiti hoću li imati posla ili ako ne bi imao posla onda bi se vratilo što prije, jer je ovdje skupo, nu u svakom slučaju ću ostati bar 10-12 dana. Ako imadem posla, onda bi ostao do konca maja." (X. 4. 21).

Posla je ipak bilo, pa se zadržao gotovo do sredine lipnja. 13. svibnja pisao je bratu u Edinburgh:

"Dragi Pešo,

Interesira te je li mi Eumorfopulos odgovorio, pa ti to javljam. Ja sam tek danas (subota) od njega primio vrlo dugo i ljubazno pismo, ali malo praktično za mene. Između ostalog, gdje mi piše kako je kupio kuću u Londonu i kako u nju seli svoju zbirku kineskih porcelana. Javlja mi da je zauzet sve do subote 20. ov. mj. Taj dan bi želio da me dođe naći i t. d. Što se tiče portreta veli mi da je jako zadovoljan sa svo(j)im i da bi želio imati i od svoje gospođe, te da će o tome govoriti s njom sutra. Ona ali odlazi 17 ovog mjeseca iz Londona, a vraća se tek u prvoj polovini idućeg mjeseca. Kad bi na taj posao reflektirao to bi značilo da ostanem još čitav mjesec ovdje, pa sam za to neodlučan i neznam sam što ću raditi. Pisati ću mu da ću ga sačekati u subotu a za dalje ću vidjeti. Vrlo mi se je teško odlučiti čekati toliko dana zbog tako malog posla.

Sa St Georgicom nisam mog(a) udesit drugo nego da će se ona promisliti bili pošla u Am(eriku) i da će mi to javiti. Bilo bi joj ev. moguće u februaru. O sredstvima nisam govorio još. Ako se ono riješi, to će doći jedno s drugim. Ovaj Grk mi izgleda da je vrlo fin i ljubezan gospodin, pa neće biti sgorega da ga posjetiš kad budeš polazio kroz London. Piši mu nekoliko dana prije da želiš viditi njegovu kolekciju o kojoj ti je brat toliko govorio..." (X. 4. 22).

Krajem svibnja:

„...Ja ću prekosutra u srijedu početi portret i biti sa njim gotov najkasnije u ponedjeljak, a u utorak držim da ću moći krenuti odavde. To jedva čekam jer me život ovde strašno košta. Tamo razumijem da se nemože ostati više od koji dan. Ja ni toliko, štaviše po svoj prilici neću se ni navraćati... Meni su kazali da ima neko mjesto između Genove i Turina koje je vanredno za reumatizam, pa ako mi dopuste prilike poći ću onamo, a ako to neuzmognem onda ću otići u neko selo, ili kolibu u Gorskom Kotaru, gdje ću ostati 25 do mjesec dana... Promisli

da su mi iz Zagreba pisali da se gradnja moga ateliera nije ni za dlaku makla naprijed ima 2 mjeseca, jer se ona mala ... (?) još nije uspjela porušiti. Piso sam na sve strane i sad čekam hoće li mi pomoći. O ministarstva su mi javili da mogu dići 21.500 dinara, a ja bi imao dobiti 180.000. Divota imati posla s njima." (X. 4. 23).

I posljednje pismo iz Londona, Cromwel Court 4, Cromwel Road 145, 8. lipnja 1922:

«...Tvoje me je pismo zateklo ovdje, (g)dje ću ostati do utoraka iduće nedjelje, jer sam započeo još jednu bistu, t. j. mati od mrtve gđe Pearson. Bista od gđe Eu(morfopulos) je već, hvala Bogu, u ljevaonici i Čičo (?) mi je platio. Tim ću zakrpati troškove oko puta, koji su znatni i povratiti Pazzoriju (?) onih 300 funti koje su ... (?) Stavraku.

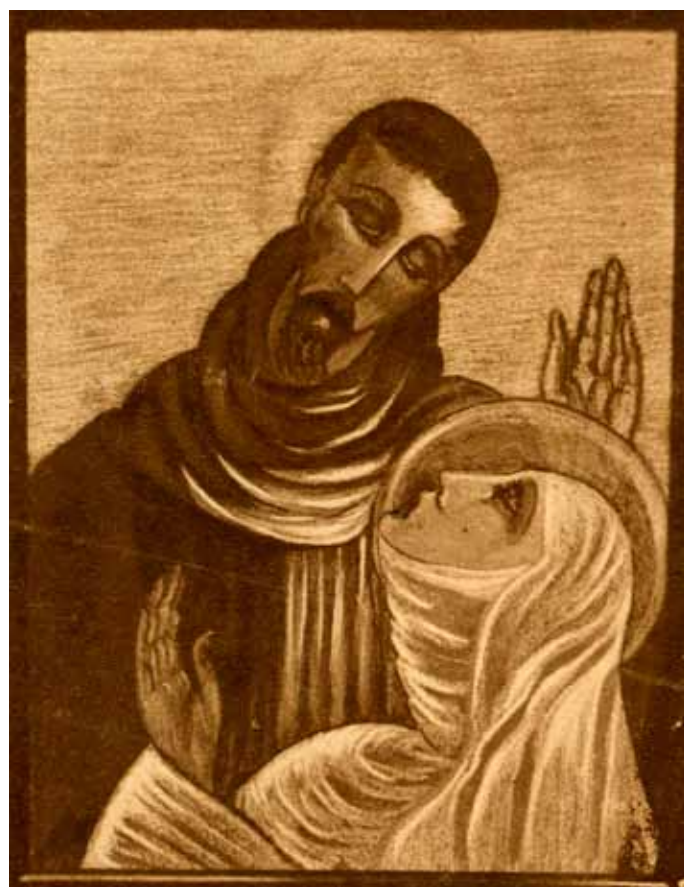
Inače sam već jako umoran i nahlađen da jedva čekam da odem, iako bi mogao, izgleda mi, imati posla kad bi(h) imao vremena da ostanem. Želim da sa ovim drugim dadem Ruži 500.000 kruna koje sam joj dužan i obećao joj ih dati ovoga proljeća. Drugo ću ... (?) kako budem mogao.

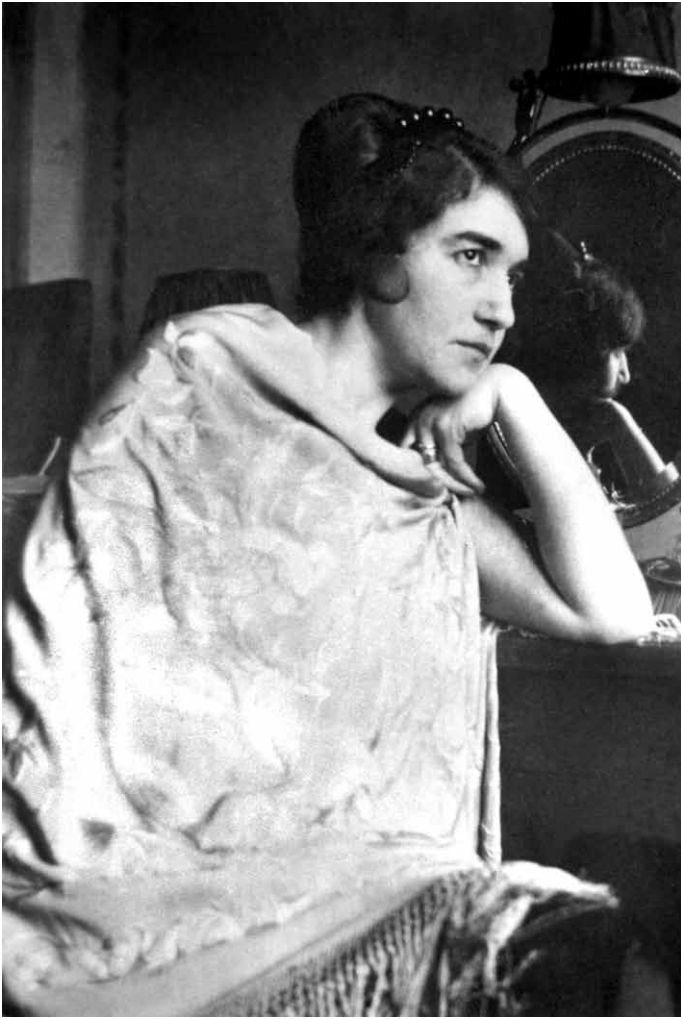
Od S. H. S. nemam za prošlu godinu još ništa. Javili su mi da mogu dići 21.500 dinara. Naravno, ništa mi ne javljaju za koje je to vrijeme ni kako oni dužni 36.000 franc. fr., pa sam oponumodio Čurčina da ih goni.

Iz Amerike mi javljaju da bi moja izložba mogla biti krajem novembra do početka januara ... (?) god. u prvom muzeju u New Yorku. Pupin mi je pisao, ali je pismo otišlo u Dubrovnik. To je on učinio vlastitom inicijativom...» (X. 4. 24).

Splitske su novine donijele vijest iz Londona od 14. lipnja 1922. da su engleski nacionalni muzeji kupili nekoliko Meštrovićevih radova i da on toga dana napušta London, odlazeći za Beograd (2599).

Sv. Franjo, Ruža Meštrović

Ruža Meštrović, oko 1925.

RUŽA MEŠTROVIĆ

Godina 1921. i rad i boravak u Dubrovniku bili su sudbonosni za Ružu Meštrović. Problemi, koji su tinjali već više godina među supružnicima i nove okolnosti, izbili su naglo i potakli Meštrovića na odluku o kojoj donedavno nije pomišljao, ili se bar nije odlučivao da je otvoreno iznese pred Ružu.

Ruža je bila na svoj način lijepa, barem one ljepote kojoj je Meštrović bio sklon: crnomanjasta, krupnih crta lica, s nečim egzotičnim u sebi, više putena nego produhovljena, ali ujedno prirodno nadarena i inteligentna, obrazovana u umjetnostima, i sama umjetnik. U društvima snalažljiva i ugodna, sticala je opće simpatije, kako smo vidjeli iz pisama njihovih talijanskih prijatelja i znanaca. Usto je u poslovima bila realna i konstruktivna, čak promućurna, brinući se za muževljeve interese, kojima on nije bio vičan ni dorastao. Ona je u Beču, Parizu, Rimu i Londonu bila najbolji i najuspješniji propagator Meštrovićeva djela, ujedno ono što bismo danas nazvali menadžerom, a bez čega je u velikom svijetu, uza sav očiti talenat, bilo teško stjecati uspjeh i ugled. Ona je - možda i intuicijom i sistematičnošću Židovke - ostvarila prve veće Meštrovićeve materijalne uspjehe u Beču, posredujući kod bogatog bečkog Židova Wittgensteina velike narudžbe granitne fontane i većeg broja skulptura i ukrasnih vaza. Krleža je kasnije - pomalo zajedljivo - pričao da je Ruža prethodno bila «tajnica tog fabrikanta» i da je Meštrović tada dobio golemu svotu od 120 tisuća kruna, kojim je novcem pošao u Pariz (10.058).

Pjesnik Zlatko Tomičić opisao je u knjizi *Put k Meštroviću* Ružin lik, kako ga je vidio na jednoj slici Mirka Račkoga:

„Gledajući tu sliku, vidio sam, kako je ta žena bila ustvari divna; crna, rasna, punokrvna, zrelih formi glave, ruku, ramena i bedara, bujne tamne kose, crvenih krupnih usana, sva strasna, rastvorene duše, kao rascvjetala velika ruža, zavodljiva i bajoslovna... A nije mogla imati djece.“ (66⁹⁰).

To je i bio razlog rastave.

Ivan Meštrović je bio kozmopolitski tip umjetnika, ali je u suštini, u bitnim pitanjima života i ljudskih odnosa, ostao duboko patrijarhalan, čvrstim korijenima vezan uz selo i tradicionalno ruralno shvaćanje obitelji. Njegovi Splicići, oni dobro namjerni prijatelji, često su ga zvali Vlajem, dalmatinskim Zagorcem. O duboko patrijarhalnom shvaćanju obitelji najočitiije svjedoči i njegova gotovo pupčana veza s njegovom seoskom obitelji koju je do smrti pomagao i uzdržavao.

Takav narodni i rasni Meštrović nije mogao zamisliti svoju užu obitelj bez djece, bez nasljednika.

Dvadesetogodišnje lutanje od mjesta do mjesta nije mu omogućavalo da zasnuje stalni dom, kućno ognjište i obiteljski život što ga je žarko želio. Kad je rat završio i kada se mogao trajno naseliti u domovini, prva mu je želja bila da osnuje dom i u njemu obitelj.

Bez stalnog doma i normalnog sigurnog života ni on ni Ruža nisu se ranije ni usudili imati djece, pogotovo u ratnim godinama. Prema nekim usmenim podacima Ruža je u tim godinama nemirnih lutanja bila prisiljena više puta i na pobačaj, a kasnije, i da je htjela, nije mogla imati djece. A s tim se duboko patrijarhalni Meštrović nije mogao pomiriti.

S druge je strane pitanje je li se Meštrović ohladio prema Ruži? Vidjeli smo da je njegova ljubav prema njoj bila velika, od prvih godina, pa nadalje. O tome svjedoče topla i strastvena njegova pisma, a i podaci u neuvijeno pisanom autobiografskom romanu, gdje on, premda zaljubljen u druge žene, priznaje da Ružu voli, pogotovo što je druge žene, kako sam priznaje, doživljavao prvenstveno fizički, puteno, dok je s Ružom bio povezan mnogo dubljim i intimnijim nitima.

Moramo, međutim, uzeti u obzir i to da je Ruža bila njegova vrlo rana i prva veza, izuzmemo li kratku tragičnu ali idealnu ljubav s mladom Francuskinjom. A tada je imao tek dvadeset godina, pa se zacijelo kasnije osjećao u tom pogledu neizvrljenim i privučen drugim ženama.

Ruža je pak dobro poznavala tu njegovu sve jaču fizičku sklonost prema ženama koje je sretao, a znala je i njegovu privlačnost u ženskom društvu, ne toliko samim izgledom, nego glasom velikog i općehvaljenog umjetnika. Ona je čak bila i nešto starija od njega, pa ako to u ranim godinama nije igralo ulogu, sada, kada su oboje ušli u četrdesete, to se vidno očitovalo.

Stoga je njezina i ranije očitovana ljubomora sve jače dolazila do izražaja, dovodila do prepirki, pa i do neugodnih scena koje su se u ratnim i prvim poratnim godinama pretvarale u vrlo neugodne živčane histerične napade i bučne scene, kako sam opisuje u spomenutom literarnom životopisu.

Susret u Dubrovniku s mladom Olgom Kesterčanek, tipom žene potpuno drugačijim od Ruže, žene koja neće biti njegov intelektualni pratilac i suradnik, ali prvenstveno domaćica i majka njegove djece, stup smirenog doma i obiteljskog života, bio je presudan za njegovu odluku da napusti Ružu i da zasnuje obitelj s Olgom.

Shvatljivo je da je ta rastava - iako ne sudska - izazvala s obje strane teška uzbuđenja, pa i dramatične scene, a u njemu i duboku grižnju savjesti, jer je bio svjestan da ga je Ruža uvijek iskreno i privrženo ljubila i da mu je uvijek ostala vjerna, unatoč njegovim povremenim zastranjenjima.

O tom kriznom razdoblju njihova braka, od 1921. do 1925, uglavnom za boravka u Dubrovniku, najbolje svjedoče Meštrovićeva pisma bratu Peši, kojemu se tijekom trideset godina jedinome otvoreno i iskreno povjeravao, pred drugima krijući svoje intimne, pogotovo obiteljske probleme.

Iz tih pisama možemo pratiti tijek te, inače javnosti nepoznate, intimne tragedije.

U proljeće 1921. Ivan i Ruža su još zajedno. Putuju iz Dubrovnika u Zagreb, a on se sam vraća mjesec dana zatim na posao u Dubrovnik. Taj njegov povremeni boravak u Dubrovniku bez Ruže, kao i poznanstvo s Olgom, pridonijeti će njegovoj konačnoj odluci na rastavu (X. 4. 9).

U pismu Peši 7. svibnja 1921. završava Meštrović: "Nas dvoje smo dobro, deblji nego ikada," a Ruža dodaje šaljivo: "Mogo je malo ureći! Ja imam 64 (kilograma), a Ivan 69. Tim jače te grlimo tvoja Ruža." (X. 4. 10).

17. kolovoza prvi se put u pismima spominje Olga i kao Ružina prijateljica:

«Ja kad sam došao u Dubrovnik nisam našao Ružu, ona je bila otputovala s Olgom u Ilidžu (ljekovite toplice, D. K.), gdje će ostati još koji dan.» (X. 4. 13).

U jeseni je iste 1921. već očita bračna kriza, s kojom je Petar zacijelo i nešto ranije bio upoznat.

«Moje familiarne stvari se nisu poboljšale - piše Meštrović bratu - nego dapače pošle na gore. Zadnjih mjesec dana sam pretrpio najteže dane u svom životu. Da ona trpi takodjer to je van sumnje, ali ja popustiti nisam mogao ni smio. Šta je još teže, izgleda kada se i u ovom gnijezdu pročulo za te ... (?) će mi daljnji boravak, koje moram učiniti, otežcati. Molio sam i zaklinjao da se suzdrži, da ... (?) ovamo i da se sporazumimo. Kad smo ovde došli proponirao sam da se odluči da ostanemo zajedno kao što je i bilo, ali da mi neograničuje ličnu slobodu, ili da ću joj dati polovinu prihoda 30 stvari i 1 kuću, pa da živimo o sebi. Ona je odabrala prvo, ali to je 3ći dan demantirala. Pošto su jedna i druga propozicija bile zapravo njezine, dapače druga više nego prva, to ranije (?), postoje iskustva, ... (?) a drugo, nu ona neće. Sad je pošla u Beč da konsultuje liječnika, pa da će se posli toga riješiti. Iz svega naslućujem da hoće opet samnom dalje i da će se pakao nastaviti.

Ti si ovdje nekim dao razumjeti o čemu se radi, pa mi je to bilo žao. Sam još uvijek pravo neznam što ću uraditi ali, koliko je god poštujem i koliko mi je žao, moju ličnu slobodu nemogu više ... (?) žrtvovati." (X. 4. 14).

U studenome piše o međusobnom sporezumu:

„Ja smo i R(uža) naša pitanja riješili, bar ja tako držim, i to na vrlo lijep i napokon miran način. Ona je stavila 2 predloga od kojih je jedan bio neprihvatljiv i sadržavao je u sebi sve kliče daljnjeg uzajamnog mučenja, a drugi rastava. Ja sam, i ako teška srca, primio ovaj drugi. Uslove je prepustila da sastavim ja, što sam ja i učinio, a ona se izrazila u tom pogledu zadovoljna.

Prvo je da ona dobiva polovinu moje rente, bez obzira na to kako će si svoj život udesiti; drugo poklonio sam joj onu kuću u Zagrebu br. 10, te 35 što novijih što većih stvari i izjavio sam da joj dugujem pola miliona kruna. Od kako sam otišao,

a ima tomu 14 dana, poslala mi je nekoliko telegrama i 3 vrlo lijepa i očajna pisma, gdje me moli da je zovem k sebi. Ja joj nisam mogao dati nikakva odgovora, nego sam joj poslao po Milčinićki stvari, koja je zato bila došla ovamo samnom. Poručio sam joj da mi više u supruškom smislu ne piše a inače da može. Nadam se i želim da se umiri.

Meni je bilo i jeste vrlo teško pristati na ovako radikalnu operaciju, ali mi se činilo da drugoga lijeka nije bilo. Milo mi je da sam zadržao potpuno i od nje zasluženost poštovanje spram njoj, pa čak i ljubav svoje vrsti. Želio bih da joj ti i svak moj isto to osjećanje zadrži, jer ga je i zaslužila. Ja joj želim i srcem i dušom svako dobro i ako je moguće sreće ali svoju slobodu više nisam mogao dati. Nebrini za mene nego čuvaj sebe." (X. 4.16).

Meštrović je otada nastojao izbjegavati susrete s Ružom, bojeći se njezine sentimentalnosti, u stvari nezine ljubavi, ali i pomalo svoje, koja se ipak nije potpuno ugasila. Bez Ruže se inače osjeća osamljen, pa u prosincu 1921. piše Peši iz Dubrovnika:

«Ja sam sada sam i prilično mi je dosadno. Mislio sam za Božić poći u Zagreb, jer i inače moram onamo, poradi nekog mog kongresa, na 5. januara. Piše mi medjutim Milčinićka da je R(uža) još u Zagrebu i da bi bilo bolje da nedolazim prije nove godine.

Čini mi se da se je gospa pokajala i da ću je zateći u Zagrebu pa ma kad došo. To je za mene, razumije se 'teško' jer ne mogu da vjerujem da bi se ona mogla potpuno izliječiti. Bilo kako bilo ja sve to počimam lakše uzimati nego u početku.» (X. 4. 17).

U siječnju sljedeće 1922. iz Zagreba:

«Ruža je pošla prije moga dolaska u Drezden. Vele mi da se je prilično umirila. Dali će moći da radi i da je to zanima to je još veliko pitanje.» (X. 4. 19).

U sljedećem pismu Peši Meštrović priznaje i svoje krivice u odnosu prema Ruži:

«Razumijem da Ruža priznaje da je činila mnoge greške. Da sam ih i ja činio o tom nema sumnji, ali ... (?) više ona koje (?) njoj ni na pamet ne dolaze, dok onih na koje - verovatno - ona misli, nije bilo nikako. Trebao sam da još prvi put primim njen predlog pa bi se bila izliječila, ali bi ja bio od davna slobodan. Meni je vrlo neprijatno ... (?) i to vrlo često, ali mi je i vrlo prijatna moja sloboda.

Meni je još uvijek žao da je sve to tako i još uvijek je volim, ali mi se čini kad pomišljam na onaj život, da se tu više nemože ništa popraviti i da to nebi imalo ni smisla.» (X. 4. 20).

Iz Meštrovićevog pisma Šimunu Grubišiću u Šibenik doznajemo da je Ruža u kolovozu te 1922. još uvijek u Drezdenu, da tu pohađa „jednu školu“, valjda neki tečaj za odrasle, i da je sa zdravljem bolje. Izbjegavajući neželjene glasine još je uvijek naziva „moja žena“ (9221⁹²⁸).

Ali Meštrovićeve neprilike u vezi s tom neslužbenom rastavom još nisu prestale. U rujnu piše Peši iz Dubrovnika:

„Jesili vidio Ružu i kako je? Sad su se umiješali njeni rođaci i neke čakule, Rački, Krizman, neki rođaci Olgini i štoti ja znam, pa mi ona šalje neki sastavak, sasvim lud, koji misli dati u novine na obranu svoje časti i t. d. Ako bude na vreme odvratiti je od te budalaštine.“ (X. 4. 25).

U sljedećim pismima spominje izvršavanje obveza prema Ruži. U listopadu 1922. šalje joj ugovorenih pola milijuna kruna, tj. 400 funti (X. 4. 26, 31).

Gradnja atelijera u kupljenoj kući u Zagrebu dovodi ga u teško financijsko stanje, što otežava i njegove obveze prema Ruži.

„Ja ti se sada bavim dovršavanjem ateliera - piše Peši u travnju 1923. - jer nemogu ostaviti na pola, jedno što me je stid, drugo što inače nemam gdje stvari smjestiti i treće što će mi on u nuždi moći i kao stan poslužiti, jer nemognem li Ruži dati što sam se obavezao, morati će ona iznajmiti stan da može od nečesa živjeti - to mislim ako mi država nikako nehtjedne isplatiti.“ (X. 4. 34).

Meštrović je Ruži dao jednu od dvije susjedne kuće, onu u Mletačkoj ul. 8, a za sebe je zadržao drugu u Mletačkoj 10. Među obje kuće bila je uvijek i nadalje izravna unutrašnja veza. Tako je čitavo međuratno razdoblje živio u neposrednoj njezinoj blizini, u dobrom prijateljstvu, posjećujući je, ali ipak odvojeno, u svojoj novoj obitelji. Taj odnos, iako prijateljski, Olgi zacijelo nikada nije bio mio, ali ga je morala podnositi.

„Ruža je ovde i živimo dosad mirno - pisao je Peši u travnju 1923. - Čim bude komu dosta, neka ide svojim putem.“ (X. 4. 34).

„Ruža se je mnogo, da ne rečem sasvijem, promijenila - pisao je Peši u proljeće 1923. - ali zajednički život na dugo nebi išao i to iz mnogo razloga.“ (X. 4. 35).

Posao oko neslužbene rastave još se otezao i 1924. godine, kada u kolovozu piše Peši:

„Gđa R. još je tu i jučer smo potpisali rastavu, ali joj opet nije pravo. Nezna sama što hoće.“ (X. 4. 46).

To je potrajalo do sljedeće 1925. godine, kada je Meštrović iz Amerike, gdje je bio radi izlaganja, pisao bratu:

„Gospa Ruža mi je javila da je poduzela korake i predala molbu za rastavu.“ (X. 4. 56).

Ljeti 1925. Meštrović je s Olgom dobio sina. Iz New Yorka piše Peši o Ruži koja je u Parizu:

„Ruža mi se nije javljala ima mjesec i pol dana niti iz Pariza potvrdila primitak čeka, što držim ima da znači, da ostaje pri svome za rastavu. Držim, iako nisam sasvim siguran, da su okolnosti tako da to i treba da se sprovede. Žao mi je ali tu nema više šta.

Ona te je i u zadnje vrijeme uvijek pominjala i pozdravljala, pa joj se javi sa dvije riječi, da vidi da nema mržnje.“ (X. 4. 61).

U srpnju 1925. piše mu:

«Gospođa R(uža) izgleda odlično i veli da joj je prijala sloboda. Toliko bolje. Inače je vrlo uslužna i ljubazna.» (X. 4. 64).

Ruža se i ranije bavila skulpturom, iako povremeno, a sada, sama, više se tome posvetila želeći, povrijeđena u svojoj osobnosti, nekim javnim priznanjem to nadoknaditi. Stoga je 1925. na Međunarodnoj izložbi primijenjene i industrijske umjetnosti u Parizu, u srpsko-hrvatskom paviljonu, i ona izložila više svojih radova. O tome je Meštrović, vraćajući se iz Pariza, gdje je i on izlagao na istoj izložbi, iz Milana pisao Peši:

„...Gospa R. je izložila takodjer 7-8 stvari i vele da je bila sa Matićkom u Parizu.“ (X. 4. 63).

Na povratku iz Amerike i Pariza piše Meštrović Peši u srpnju 1925:

„R. je pokušala staviti nove zahtjeve u mat(erijalnom) pogledu, pa se je predomislila. Pri zahtjevu za rastavu ostaje, ali mi se čini kao da je računala da ja to neću primiti, što ja nisam i neću učiniti.“ (X. 4. 65).

„R. je otputovala danas na 7-8 dana u Sloveniju, jer da je ‚neizrecivo‘ nervozna - pisao je Meštrović Peši iz Zagreba u New York. - Naša parnica će biti gotova još ovog mjeseca. Mali još nije kršten dok se ove stvari ne svrše. Djeca dobro.

Pozdravljaju te obe žene, jedna sestra i nas dvo(j)ica.“ (X. 4. 67).

Konačno je dogovorna (ali neslužbena) rastava okončana u jeseni 1925. kada Meštrović iz Zagreba piše bratu u New York, gdje se ovaj brine oko njegovih izložaba:

„Rastava sa gđom R. je dovršena pred 2 dana. Sad imam još neke stvari materijalne prirode da preciziram. Ona nije tu ima 20 dana, ali držim da će se vratiti ako se bude moglo govoriti sa njome.“ (X. 4. 69).

U tim pregovorima s Ružom posredovao je Meštrovićev prijatelj Milan Ćurčin. Meštrović mu je pisao u vezi s tim:

„Milo mi je da ste one naše stvari uredili sa gospa Ružom. Tako je najbolje i najprostije i za mene i za Vas.

Držim da je gospa Ruža zadovoljna i da joj ništa ne treba, ali će mi biti milo da ste joj pri ruci u slučaju da ima posla sa našim nadležstvima ili Hreljanovićima.“ (VII. 14).

Ruža će sljedećih godina neke svoje radove, pretežno skulpture ili primijenjene umjetnosti, izložiti zajedno s Meštrovićem u inozemstvu. Tu se on pokazao širokogrudnim, iako ti radovi nisu bili ni približne likovne kvalitete njegovima.

Tako će na Meštrovićevoj stalnoj prodajnoj izložbi u The Art Centeru u New Yorku od srpnja 1927. do svibnja 1928. biti izlo-

Oporuka Ruže Meštrović, 1927.

Zagreb 20. januar 1927.

Moja oporuka.

Ako bi bržja rođa bila, da me zadeni smrt na moje putovanje za Ameriku, molim da se ispunim moja posljednja želja koju pišem pri posljednjem preš, za čistoj sajesti i zdravom pamenu.

U slučaju moje smrti Ivan Meštrović, kćer, Mletačka 8 ima pravo, ali licno samo on, na življenje prep moj pokretuop i nepokretuop imetka koji mora dati u cijelosti biti sačuvan do njegove smrti ili do njegovog odrednića prije smrti.

A u slučaju smrti Ivana Meštrovića ili njegovog odrednića prije smrti, da se upotrebi u Rumane svrhe kada to bude opet Ivan Meštrović odredio mi za život ili posljednjom rođom.

Pod nepokretnim imetkom posumjorom kuća u Zagrebu Mletačka 10, a pod pokretnim nosac, redovne papire, skulpture i slike.

Pa se mišle licnih stvari licu tijest prep ostalo, kao što je podueto, odjeta i publici i bitalo što bi bilo, slobodno zaduži prodaje, pokloni kada

ženi i radovi Ruže Meštrović, kao i oni Becića, Kljakovića, Mišea i Varlaja (3535).

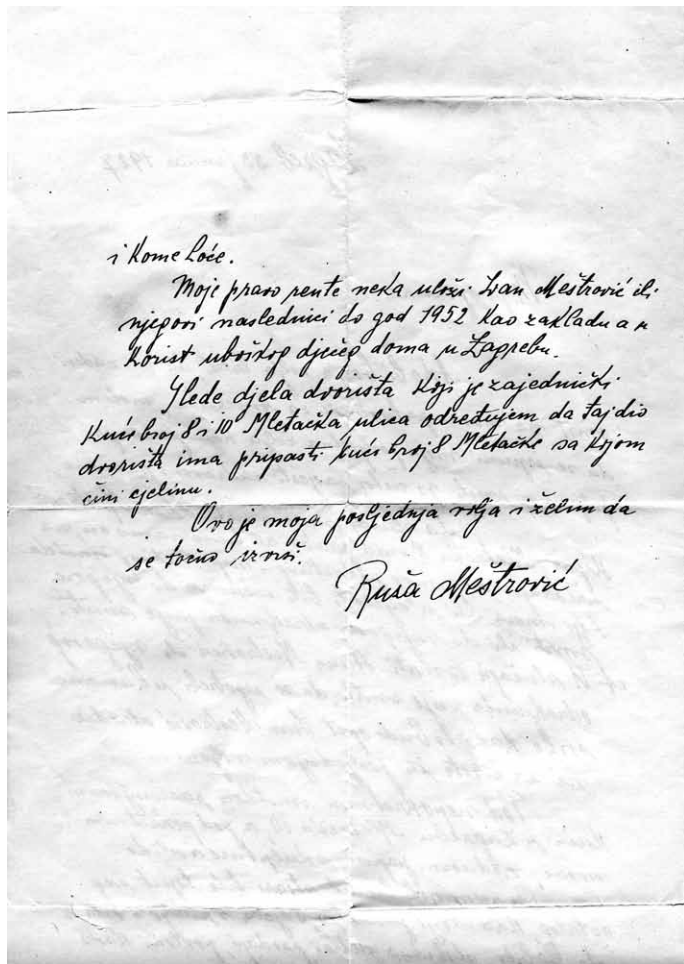
Zajedno s Meštrovićem izložit će Ruža u proljeće 1928. u Buenos Airesu, u Argentini, prisustvujući i sama izložbi. Izložbu je priredilo tamošnje *Društvo prijatelja umjetnosti*, a organizirala ju je Ruža Meštrović (3671). Lokalni ju je tisak obilno registrirao; osvrćući se kurtoazno i na djela Ruže Meštrović, koju kao Meštrovićevu suprugu, pogrešno čitajući ime Ruža, višekrat navode kao Ruskinju, «la artista rusa señora Meštrović».

Juan Ignacio je u prikazu izložbe Ivana i Ruže Meštrović opširno pisao baš o njoj, koja je na svoj način znala šarmirati društvo. Navodi da je izlagala na *Međunarodnoj izložbi* u Rimu 1911, zatim u Torinu i na izložbi dekorativne umjetnosti u Beču. O njoj je pisao više nego o Meštroviću (3592).

U vrlo opširnom prikazu izložbe u dnevniku *La Nacion* govori se i o Ruži kao dami po odgoju, koja savršeno govori njemački, engleski, francuski, talijanski, dosta španjolski. Opisuju se i njezini izloženi radovi: slika *Dobrosa*, crteži *Molitva*, *Molitva*, *Krist* i tanjur od tučenog metala (3886). U listu *La Razon* navodi se Ruža Meštrović kao «una delicadísima artista» (3883).

Zajedno su izlagali i u Montevideu u Urugvaju (531). I tamo su im *Kružok lijepih umjetnosti* i *Touring Club* priredili svečane večere i plesove, a *Jugoslavenska zajednica* priredila je u čast Ruže Meštrović svečanost sa govorima, narodnim plesovima i

Oporuka Ruže Meštrović, 1927.

recitacijama pjesama posvećenih Ivanu i Ruži Meštrović (3660; 3661; 3681; 3701).

Ruža je, vršeći i ranije dužnost Meštrovićevog menadžera, dala montevideškom listu *Imparcial* opsežni intervju o Meštroviću i njegovim djelima (3884). Drugi intervju dala je listu *El Pais* (3625).

Likovni kritičar *El Ideal* piše da «la admirable mujer artista», supruga velikog «srpskog» kipara Ivana Meštrovića, putuje po Americi sa nekim lakšim Meštrovićevim skulpturama i organizira izložbe (3594). Galeriji *Casa del Arte* Ruža je darovala Meštrovićevu skicu *Vestalinke* (3659). Mercedes Pinto pisala je opširno, ali kurtoazno o Ružinoj umjetnosti (3625).

Umjetnički časopis *Oral* posvetio je jedan svoj broj umjetnicima Ruži i Ivanu Meštrović, s pjesmom Juvenala Ortiza Saralegnia *A Ruza Mestrovic*. I u Sjedinjenim Američki Državama, u Rochesteru, izlagali su zajedno Ivan i Ruža.

Slijede zajedničke izložbe 1928. do 1930. u Španjolskoj, u Barceloni i Madridu. Neke obavijesti barcelonskog tiska govore samo o Ruži Meštrović, koja iz Pariza dolazi u Barcelonu da posjeti *Međunarodnu izložbu*, pa usput izlaže u *Galerias Layetanas*, navodeći je kao «la pintora iugoslava, ezposa del famós escultor Ivan Mestrovic» (4081). *Diario de Barcelona* pak navodi da je došla u Barcelonu da pripremi izložbu na kojoj će izlagati uz Ivana Meštrovića, donoseći na prvoj stranici njezin portret s legendom «ilustre escultorra y pintora yugoeslava» (4039). I u Barceloni je tisak obilno pisao i hvalio izložbu Ivana i Ruže Meštrović, uglavnom zaslugom njezine vješte propagande. O Meštrovićima je na otvaranju izložbe govorio jugoslavenski delegat na istovremenoj *Međunarodnoj izložbi* u Barceloni Pablo G. Vučetić (4017).

Kritičari su zapazili na izložbi Ružinu «zanimljivu kolekciju dekorativnih radova rafinirane tehnike» (3946). Ruža je ovoga puta izložila čak 29 svojih radova, uz samo 7 Meštrovićevih skulptura (4023).

U katalogu izložbe, što ga je zacijelo Ruža sastavila, govori se ukratko i o njoj kao «učenici velikog majstora» Meštrovića, koja je izlagala u raznim europskim i američkim prijestolnicama, naročito djela dekorativne umjetnosti (533).

Katalonski list u Barceloni *La Nau* čak je pisao da je Meštrović izgubio mnogo od svoje mladenačke svježine, dok Ruža pokazuje savršenstvo svoga umijeća (4247).

Madridska *Cronica* je, u povodu izložbe Ivana i Ruže Meštrović u Barceloni, u svom umjetničkom prilogu posvetila opširan bogato ilustrirani prikaz Germána Gomeza de la Mata, u kojemu se hvali Ružin hipersenzibilni temperament (4150).

Treću izložbu u Španjolskoj organizirala je Ruža u Valenciji (535), o kojoj je također opširno pisano u lokalnom tisku (4130; 4131; 4285).

Izložbama u Buenos Airesu, Montevideu, Barceloni, Madridu i Valenciji Meštrović nije osobno prisustvovao, nego je organizaciju i predstavljanje prepustio Ruži, koja ih je odlično organizirala i propagirala (3933).

Nakon Ružina povratka iz Južne Amerike, prije ponovnog putovanja u Španjolsku, ona opet pregovara s Meštrovićem u vezi s diobom.

«Ruža se vratila iz Južne Amerike - pisao je on Peši iz Rima u Zagreb. - Vidio sam je i govorio sa njom o našim stvarima vrlo mirno i sabrano. Znao sam da hoće tamo, pa smo se morali objasniti što i kako. Ona hoće da kuću pridrži ko svoju svoji-

Anka Krizmanić – Portret Olge Kesterčanek, Gruž, 1921.

nu, sve dotle dok se ne bi ev(entalno) udala. Za sada ne bi ni mogla ni htjela ići u kuću stanovati, a preko zime da će smisliti što i kako, pa da će se onda riješiti hoće li uopće u Jugoslaviji živjeti ili ne. Tamo (u Zagreb, D. K.) će doći da sredi svoje lične stvari i da primi kipeve iz Južne Amerike koji su na putu. Svoje će smjestiti u svoj podrum, a moje će predati tebi, ako si tamo ili ako nisi jednostavno poslat u atelier. Mislim da od mojih nema nego četiri, 2 drva, jedan kamen i jedan bronz. Nešto malo je prodala, a 2 stvari je ostavila dok eventualno saberu novaca da ih otkupe za muzej, jednu od Buenos-Aires, a jednu u Montev(d)eu. Te dvije (što su ostavljene) su moje ali smo se sporazumjeli da joj ih ja cediram (prepustim, D. K.) ako ih proda za onu njezinu drvenu madonu što je u New Yorku.

Hoće li ona zimovat u Jugoslaviji ili ne, to još neznam. U svakom slučaju, ako budeš tamo, budi joj pri ruci kod podizanja tih stvari i inače.” (X. 4. 112).

Toi Meštrovićevim prijateljskim i poslovnim odnosom s Ružom morala je, prije ili poslije, biti povrijeđena Olga, s kojom se on nije ni oženio, a već je s njom imao dvoje djece. O tim svojim novim obiteljskim neprilikama pisao je tada, u jeseni 1928, Meštrović iz Hotela Savoije u Rimu bratu Peši koji je tada stanovao u njegovoj zagrebačkoj kući i obavljao posao njegovog tajnika:

„...Primio sam danas od Olge jedno pismo, t. j. zapravo 3 od 26., 30. i 8. ovog. Neznam sam što da odgovorim na onakav sadržaj. Ona je vidim jako uzrujana, dizekvilibrirana, usljed toga, česa li. Ja njoj moja pitanja sa Ružom nisam saopštavao niti sam mislio da to na nju spada, tek što sam joj često rekao, da osjećam i sebi namećem neke dužnosti prema R), kao što bi ih imao i prema njoj da se sutra rastanemo. Ona to nerazumije, jer što ženskoj nije poćudno to u njihovu koranu ne piše. Kad sam pošao zadnji put iz Opatije nisam joj rekao da ću se sastati sa R. To nisam ni sam baš sigurno znao, a poglavito to

nisam reko zato da se ne uzrujava radi toga i ne tumači kako nije. Da sam se trebo i htio sastati bio je razlog zato da se jedna i druga tamo ne sretaju. To sam ti uostalom i pisao. Ona je to pismo otvorila i našla ,sve potvrde svojoj sumnji‘ i sad besni i prijeti. Meni je to, razumije se, žao zbog nje i djece, ali opet ne mogu da sjednem na voz i da je dodjem tješiti i uvjeravat o protivnom, jer imam prečeg i logičnijeg posla, a onda tko zna gdje su granice svim tim ... (?)

Šta je svemu tome uzrok i koji cilj, sam neznam, te znam da ja ovoga puta nisam ni malo kriv i da mi je bio cilj samo da olakšam sebi i drugima, da se situacija nekom prilikom (popravi ?) i ne postane još više komična... Žao mi je samo djece ako bi oni nedužni trpili od tih naših komedija. Sa haham (!) se mogu rastajat, ali sa njima ne. Samo njihova mati, znajući to, nesmije tjerat u nemoguće.

Pokušaj i ti malo da joj objasniš, jer čini krivo i Ruži, koja se sa svojom sudbinom snašla, i meni i sebi i djeci...

(Govoreći o svojim radovima u Rimu) Dakle nisu ,provodjenja‘ razlog mome boravku, već neke stvarne stvari, a ni tamo (u Zagrebu, D. K.) baš nije još veselo da bi se čovjek baš žurio da bude u toj sredini...

Javi se što prije i gledaj, ako je moguće, da umiriš Olgu.“ (X. 4. 113).

I u sljedećem pismu piše o tome Peši iz Rima:

„...Što se R tiče, mi smo se rastali kao muž i žena i tu nema šta. Mi više muž i žena ne bi bili pa kak(v)u soluciju Olga uzela. Megjutim ja imam materialnih, a po mom shvatanju i osjećanju i moralnih, obaveza prema njoj, jer je ona provela pola života samnom, kao što Olga zna. Te obaveze nisu i nemogu biti bračne prirode, ali su prijateljske i drugarske.

Neka ti Olga pokaže pismo koje sam joj pisao, a možeš i ti njoj ovo. Nemamo mi nikakvih tajni. Mimo svega ovoga što sam njoj i tebi reko, njoj je uvijek njen položaj pred drugim težak. Dobro, ali ona je rekla da je to ne smeta, na toj ... (?) bazi i došla sa djecom k meni. I onda te stvari ne treba mjenjati presijama. Ako ona misli da se ja iz materijalnih razloga izvlačim, ili iz razloga nekog obzira prema R, onda se vara.” (X. 4. 6?).

Daljnijih podataka o odnosima Meštrovića i Ruže nemamo, osim pitanja njezinoga izdržavanja prema dogovoru. U početku je često putovala i trošila više nego je raspolagala, ali se zatim smirila i naselila se u kući do njegove, u Mletačkoj 8.

U pismu Peši pisao je Meštrović iz Splita u Zagreb 1938. u vezi s tim:

“...Reci Gašparcu, ako nije položio gore, da pošalje Ruži na način kao do sada 6.000 din. Udarila mi je u kuknjavu, šalje račune o izdatcima i primanju i t. d. da sam se morao riješiti ... (?)” (X. 4. 204).

Meštrovićevi su se odnosi s Ružom s vremenom, dakle, prilično pogoršali, ali ni s Olgom nisu bili mnogo bolji. Iz jedne je ljubomore upao u drugu. Jednog se “vraga” oslobodio, ali stekao drugoga.

Sve to, dakako, u intimnoj prepisci muškarca s muškarcem.

Godine 1939. posjetila je Ruža svoju prijateljicu gđicu Vojnović u Parizu, ali je tada, pred sam rat, kao Židovka morala pobjeći.¹⁰⁵

Pred rat se mladi splitski slikar Ante Kaštelančić oženio s Ružinom nećakinjom Elizabetom i s njom stanovao u Ružinoj kući, uz onu Meštrovićevu.

Kad je počeo rat Ruža je bolovala od raka. Prvoga prosinca 1941. pisao je Pešo iz Zagreba Olgi u Split, javljajući joj Meštrovićevo uhićenje od ustaša:

“Ruža se je razbolila, pa sada svjesno čeka svoj kraj u sanatorijumu. Palo mi je u dužnost, da se brinem za pogreb i to je sve što mogu učiniti, da se na neki način odužim ženi koja me je učila čitati i pisati. Ona je sačuvala svoju prirodjenu bistrinu i sabranost te mirno čeka kraj. Doktori kažu da je to pitanje dana ili nedjelja.» (I. 4. 137).

Meštrović je 10. veljače 1942, iz kućnog pritvora, u kojemu se nalazio nakon zatvora, pisao Olgi u Split, između ostaloga, kratko:

«Danas je umrla nesretna R poslije dugih i teških muka. Biti će sahranjena sutra.» (I. 4. 37).

A Olgina sestra Sida, koja je živila u Mletačkoj 8, također Olgi u Split 23. veljače:

„...Na 10/2 bila umrla gđa Ruža M. i 13/2 bila tu pokopana. Čujem da si kupila zemljište za grobnicu, ali dok to ne bude gotovo, zakopana je u jedan najmljeni grob. Jako se dugo mučila i puno trpila. Bila je u Sanat(oriu) u Klaić(evoj) ul. i cijelo vrijeme bila uz nju njezina nećakinja (Elizabeta, D. K.). Možda to sve i znaš.“ (I. 4. 174).

A 14. ožujka pisao je Meštrović Olgi jednako kratko:

„Sirota R je ovdje pokopana u grob, koji si je sama nabavila.“ (I. 4. 60).

Tako je, prije nego je dočekala starost, završila i lijep i težak život Ruža Klein, do smrti zakonita žena kipara Ivana Meštrovića. Bila je lijepa, prirodno nadarena, obrazovana, čak donekle i umjetnički talentirana, i pridonijela je obrazovanju, razvitku, usponu i slavi Meštrovićevoj mnogo više nego se to u poplavi napisa o njemu spominjalo. Proživjela je s njime dvadeset lijepih godina, lutanja ali i priznanja i slave, čak više u obilju nego u materijalnim brigama.

Ali je sljedećih dvadeset godina provela osamljena, osjećajući se napuštenom i poniženom, iako je živjela u neposrednoj blizini Meštrovićevoj, iako ju je on često tu pohodio. No možda joj je baš ta svakodnevna blizina njegove žene i njegove djece - kojom ga ona nije mogla obdariti, bila najbolnija.

Uspomenu na nju, prepisku iz sretnih dana i neke skulpture i crteže sačuvala je njezina nećakinja Elizabeta, žena, a sada udovica, istaknutog splitskog slikara Ante Kaštelančića, odnosno njihova kći Sabina.

Ipak će Ružin lik ostati nezaboravan u brojnim Meštrovićevim radovima, u lijepoj stiliziranoj *Vestalinki*, a naročito u njenom otmjenom poluliku modeliranom u Londonu 1915. godine, oličenju ljepote, elegancije i ljubavi kipara prema portretiranoj osobi.

Iako je rastava od Meštrovića teško pogodila Ružu, a pogotovo njegova ženidba s Olgom, ljubav prema njemu ostala je do njezine smrti postojana. O tome najbolje svjedoči i njezina oporuka što ju je napisala 20. siječnja 1927, uoči odlaska u Ameriku. (Oporuku je Ruža dala Meštrovićevom nećaku Kreši, on Peši, koji ju je zatim dao Meštroviću, a taj ju je, zapečaćenu, opet dao Peši, a danas je u nećaka Tome Meštrovića u Splitu).

«Zagreb 20 Januar 1927.

Moja oporuka.

Ako bi božja volja bila, da me zadesi smrt na mome putovanju za Ameriku, molim da se ispuni moja posljednja želja koju pišem pri potpunoj svesti, po čistoj savjesti i zdravom razumu.

Za slučaj moje smrti Ivan Meštrović, kipar, Mletačka 8 ima pravo, ali lično samo on, na uživanje sveg mog pokretnog i nepokretnog imetka koji mora ali u cijelosti biti sačuvan do njegove smrti ili do njegovog odreknuća prije smrti. U slučaju smrti Ivana Meštrovića ili njegovog odreknuća prije smrti, da se upotrebi u humane svrhe kako to bude Ivan Meštrović odredio već za života ili posljednjom voljom.

Pod nepokretnim imetkom razumijevam kuću u Zagrebu Mletačka 10, a pod pokretnim novac, vrednosne papire, skulpture i slike.

Što se mojih ličnih stvari tiče tojest sveg ostalog, kao što je pokućstvo, odjela i rublje i ostalo što bi bilo, slobodno zadrži, prodaje, pokloni kako i kome hoće.

Moje pravo rente neka uloži Ivan Meštrović ili njegovi nasljednici do god. 1952 kao zakladu a u korist uboškog dječjeg doma u Zagrebu.

Glede djela dvorišta koji je zajednički kuće broj 8 i 10 Mletačka ulica određujem da taj dio dvorišta ima pripasti kući broj 8 Mletačka sa kojom čini cjelinu.

Ovo je moja posljednja volja i želim da se točno izvrši.

Ruža Meštrović» (X. 5. 10).

OLGA

Radeći Račićev mauzolej u Dubrovniku i Cavtatu, Ivan Meštrović je u Dubrovniku upoznao mladu ljekarnicu u Gružu Olgu Kesterčaneč (7109⁴⁷⁴). Rođena 19. I. 1884. u Austriji, kad ju je Meštrović upoznao imala je 27, a on 39 godina. Olga je bila jedno od sedmero djece Franje Ksavera Kesterčanečeka, osnivača Šumarskog fakulteta i autora prvih naših šumarskih

Olga Kesterčaneč

udžbenika. Bila je magistar farmacije i prvo radila u ljekarni kod Kamenitih vrata, a zatim je, s dr. Zdenkom Semelić, bila suvlasnica ljekarne u Gružu, gdje je 1922. sreća Meštrovića (10589¹⁸). Vidjeli smo da je i Ruža bila još 1921. njezina prijateljica, ne videći u početku u njoj suparnicu (X. 4. 13).

Međutim, napustivši Ružu, niti se Meštrović od nje službeno rastavio, niti se, ni crkveno ni civilno, oženio Olgom. Taj njegov odnos s Olgom Kesterčanek predstavljao je problem gotovo svim kasnijim Meštrovićevim biografima, pa su oni obično pisali da se rastavio od Ruže i oženio Olgom 1923. (46³³; 605¹⁴). Takav brak naročito je dovodio u nepriliku crkvene osobe s kojima je mnogo drugovao, pa i katoličko sveučilište na kojemu je u Americi predavao. Fra Karlo Jurišić je u članku *Vjesnika Franjevačke provincije Presv. Otkupitelja* u Dalmaciji pisao da ih je vjenčao o. Petar Grabić, s kojim u razdoblju između dva rata prijateljevao i vodio učene razgovore u Zagrebu i Splitu (7096⁵⁶).

Mate Meštrović je 2002. godine pružio isprave o toj kritičnoj obiteljskoj situaciji: Upoznavši Olgu Kesterčanek, suvlasnicu ljekarne u Gružu, a radeći na mauzoleju obitelji Račić u Cavtatu, Meštrović je 1923. počeo s njom živjeti i u toj vanbračnoj zajednici rođena su djeca Marta u Beču 1924. i Tvrtko u Zagrebu 1925. Budući da u Jugoslaviji nije mogao dobiti rastavu braka od Ruže, iskoristio je mađarske zakone, prema kojima je bila omogućena građanska rastava braka, pa se tako 1925. u Čakovcu civilno rastavio od Ruže, ali je djeci određeno tutorstvo. Sljedeće 1925. godine posebnim ukazom kralja Aleksan-

Olga sa sinom Tvrtkom i kćerkom Martom, 1927.

dra postali su mu Marta i Tvrtko zakonita djeca.

Nakon rođenja kćeri Marije 1927, Ivan i Olga su se civilno vjenčali u Čakovcu 17. listopada 1928.

Ruža Meštrović je boravila u kući u Mletačkoj br. 10, susjednoj kući Meštrovićevih na br. 8.

Tek nakon Ružine smrti 10. veljače 1942, odobrio je zagrebački Nadbiskupski stol crkveno vjenčanje Ivana i Olge Meštrović.

«Pošto je sirota Ruža umrla, te ne postoji nikakva zapreka, a prilike su neizvjesne, mislio sam da je najbolje naš brak i kod crkve konvalidirati, te sam jučer poslao Stožira da se kod Nadbiskupa informira, što je on i učinio i prema uputama postupio. Najbolje će biti da to kad se svrši neko siguran ko putuje ovamo ponese i donese k meni, a ja ću poslati nadbiskupskom stolu.» (I. 4. 50).

Malo zatim opet je pisao Olgii:

«Budući mi ništa nespominješ o onim dokumentima za crkv(enu) registraciju braka, koje sam ti poslao po Jelaski, izgleda da on nije bio još stigao u Split.» (I. 4. 67)

Olga je bila potpuno drugačiji tip žene od Ruže. Visoka, uspravna djevojka, zdravog mladenačkog izgleda, Meštrović je u njoj vidio više dobru domaćicu i pogodnu majku svoje djece, nego suprugu u koju bi mogao biti veoma zaljubljen. Iako intelektualka, nije bila žena izrazito intelektualnog, a pogotovo ne stvaralačkog umjetničkog života, nego u tome prosječno dobro odgojena građanka, realna i konstruktivna u problemima života. A vidjeli smo već da je Meštrović žene općenito smatrao podređenim bićima. Možda je to atavizam njegovog seoskog porijekla, gdje je, u Dalmatinskoj zagori, žena potpuno podložna mužu.

Podsjetimo se da je Meštrović bio izrazito malenog rasta, što je često u njemu stvaralo kompleks fizičke inferiornosti, dok je Olga bila visoka žena, pa su oba njihova sina izrasla u visoke momke.

Najtočnije je svoju majku i odnos svog oca prema njoj opisala sama njihova kći Marica:

«Jednom mi je napisao: 'Budi kao tvoja baka; mudra, šutljiva i strpljiva.' Žena se prema filozofiji mogla oca morala potpuno podvrgavati mužu. Smatrao je da su žene inferiorna bića. Jedino što je ženu stavljalo na pijedestal bilo je materinstvo. Nisam nikad s ocem vodila dublje razgovore. Sa sinovima je razgovarao o politici, što je zapravo bila jedina tema, onda se s njima nije imao o čemu razgovarati. U društvu je pričao anegdote i prepričavao uspomene. Bio je veliki pripovjedač, ali nama nije nikad pričao. Za to je trebalo pričekati da dođe društvo. Tek bi se onda epski raspričao. Mi smo se najviše veselili kad bi došao stric Petar, jer onda bi se njih dvojica sjećali svoga djetinjstva u Svilaji. Dakle, sa sinovima je mnogo više komunicirao nego s kćerima. Mjesto žene ionako nije bilo u dnevnom boravku, nego u dječjim sobama ili u kuhinji... Bili smo normalan, prirodan i voljen prirepak klana. Veliki šef klana imao je prvenstvo. Njemu se sve moralo podvrgavati. On je bio apsolutni gospodar u kući.

Kako je to podnosila vaša majka?

- Teško. Bila je magistar farmacije. Studirala je i diplomirala u Beču, imala je vlastitu apoteku u Dubrovniku, bila samostalna žena, a sve je to žrtvovala kad je rodila njegovu djecu. S tim se nikad nije mirila. Tek je potkraj života u Americi on počeo sve više ovisiti o njoj, nije više imao prijatelje s kojima

bi politizirao, nije više bilo kavane Medulić, gdje se svaki dan sretao s prijateljima...

- Artistički ambijent bio joj je potpuno stran. Nije imala razumijevanja za boeme, a politika je uopće nije zanimala. Pori-jeklom je iz vrlo građanske familije. Odgojena je gotovo pruski strogo. Njezin ideal odgoja bila je disciplina. Smatrala je da djecu treba odgajati spartanski, da nas otac previše mazi jer, unatoč svemu, on je bio mnogo tolerantniji od nje.» (10.212⁶)

Glavni razlog Meštrovićeve rastave od Ruže i suživota s Olgom bio je u želji da dobije djecu, obitelj, nasljednike. U njegovom je kraju bio običaj da je muž mogao bez zamjerke napustiti vjenčanu ženu ako je bila nerotkinja. Postojali su i običaji da nije bila sramota uzeti djevojku prije ženidbe, «na probu», a oženiti je tek kad se uvjeri da će dobiti dijete.

Ali Ivan Meštrović je bio ujedno i civiliziran i ugledan građanin i kao takav izložen više od drugih općem pogledu i kritici. Usto je bio tradicionalni kršćanin katoličke vjeroispovijedi, pa nije htio, kao što su drugi u takvim prilikama činili, prijeći na grkokatoličku vjeroispovijed koja je dopuštala rastavu braka bez posebnih uvjeta.

Stoga su Ivan i Olga ubrzo dobili dijete, ali kćer, Martu 1924, čime opet Meštrović nije bio zadovoljan jer nije bila muško dijete. Drugo je, srećom, bilo muško, 1925. Tvrko. Zatim 1927. Marica i 1930. Mate.

«Svoju djecu i obitelj volio je neizmjerljivo i sve im je nastojao pružiti, što god je mogao i što god on sam u mladosti svojoj nije imao. Njegov ponos: dva sina, izrasla su u kršne momke, po lozi Kesterčanek, a obje kćerke sitne i ljupke. Svi su bili nadareni, govorili su po nekoliko jezika i isticali se perom» - zapisala je u svojim uspomjenama na Ivana Meštrovića pjesnikinja Nada Kesterčanek, njegova nećakinja, u emigraciji. (7109⁴⁷⁴)

Pa ipak se u njegovom razlikovanju muškog od ženskog djeteta očitovale sva njegova atavistička ruralna tradicija dalmatinskog Zagorca, ili «vlaja» kako su ih građani zvali. U jednom pismu bratu Peši iz Zagreba 1928. pisao je, između ostalog, što ne možemo shvatiti kao šaljivu dosjetku, nego kao iskreno reagiranje:

«Jutros me je zadesio neugodan udarac, jer je O(lga) rodila još jednu Martu.» (X. 4. 97). Četvrto dijete je ipak opet bilo muško.

Da su Ivanu Meštroviću u prvom redu bila važna djeca, a tek zatim žena, dokazuje i njegovo pismo Peši iz Rima 1928, u kojemu ne odobrava da Olga otputuje s djecom u Austriju na oporavak:

«...Osim toga je sve to i za mene neizdrživo, jer su i moji nervi popustili, a neizdrživo je i sa financijske točke gledišta. I onda, ja nemogu tako pustiti djecu. Ako uopće sada ne idem u Ameriku, ja hoću da su djeca kod mene, a ako idem, opet hoću da su u svojoj kući oni i ona i da paze na kuću... Ja sam mišljenja, već i djece radi, da to nemože i nesmije biti.» (X. 4. 114).

Splitski poštari i pučki pisac Ivo Kovačić opisivao je u jednom rukopisnom sastavu svoje viđenje Meštrovića, kojemu je svakodnevno nosio poštu na Meje kad je ovaj boravio u Splitu. On veli da kad bi Meštrović predstavljao prvu ženu rekao bi: «Ovo je moja žena!», a drugu: «Ovo je majka moje djece!» (X. 17. ⁶⁸).

O sreći u obitelji rođenjem muškog nasljednika svjedoči nam i jedno Olgino pismo srpnja 1925. Ivanovom bratu Petru. Olga se s dvoje djece nalazila na odmoru u Sloveniji u Radečama:

«Dragi Pešo,

primila sam pismo, te se najljepše zahvaljujem puno na česti(t)ci, a drugo na pripravnosti da budeš kum našem malom sineku... On želi da se zove ili Milovan ili Mladen ili Tvrtko. Jošte se nisam definitivno odlučila. Bojim se da ne bude previše mek, ako ga Milovanom prozovemo, ili previše tvrda srca, ako se prozove Tvrtko.

Srećna sam jako, da smo ovoga puta dobili sina, a poglavito zato, jer je to bila davna i velika želja njegovog tate. Tako sam mu bar njegovu želju ispunila. Želim si i nadam se, da će i dalje biti sreća i veselje ne samo njega i mene već i svih koji ga budu poznavali i voljeli. Ljepi je za sada i zdrav mali dečko...

Martica (je) također zdrava i dobro napreduje. Tata njihov dolazi svake subote, da nas posjeti i mnogo se raduje i srećan je sa djecom. Mi smo sada na selu; u blizini Zidanog mosta sam iznajmila preko ljeta stan. Tu smo nesmetani i možemo tih par dana, što smo zajedno da u miru uživamo..." (X. 4. 62).

Ni slutiti nisu mogli, ni on ni ona, da će im rani tragični završetak to dvoje djece zadati toliko boli u starijim godinama.

Olga sa sinom Tvrtkom, 1926.

Olga Meštrović i sin Tvrtko

“Olga je zatim rodila još dvoje djece: Maricu 1927. i Matu 1930. godine. Međutim, kako Ivan i Olga nisu bili zakonito vjenčani, djeca su u matičnim knjigama rođenja upisana kao nezakonita. Stoga su roditelji morali za svako dijete zatražiti ozakonjenje. Prvo bi Ivan Meštrović od Sirotinjskog povjerenstva bio imenovan tutorom Marte, rođene 1924. u Beču. Tvrtko je kršten u Zagrebu, a kum mu je bio dr. Ivo Tartaglia. Kraljevim ukazom od 20. V. 1926. priznat je zakonitim sinom kipara Ivana Meštrovića. Jednako je 1927. novorođenoj Mariji Kesterčanek Ivan Meštrović imenovan tutorom, a zatim ju je 1929. odlukom Kraljevskog sudbenog stola u Zagrebu kralj Aleksandar I. proglasio zakonitim djetetom Ivana Meštrovića.” (I. 18. 1).

Da su Meštroviću mnogi, a pogotovo crkvena lica, zamjerali njegov “divlji brak”, makar se o tome, zbog njegovog velikog ugleda, nije govorilo, dokazuje i jedan slučaj. Inicijator gradnje crkve u Biskupiji fra Stanko Petrov napisao je prigodom posvećenja te crkve 1938. god. prigodnu pjesmu posvećenu Ivanu Meštroviću, što mu je jedan ugledni splitski svećenik predbacio “a mi znamo - rekao je - njegov obiteljski nezgodni položaj”. Možda je to i bio razlog da Meštrović nije osobno prisustvovao svečanosti posvećenja crkve, nego je dr. Tartaglia pročitao njegovu poslanicu. (127^{68, 69})

Međutim se Olga vrlo brzo prilično razočarala u toj ulozi isključivo domaćice i majke, pa je postala ljubomorna na Ružu koja je Meštroviću, po njezinom sudu, više značila od nje, pa je i dalje održavao prijateljske odnose i dao joj kuću u Zagrebu neposredno uz njihovu.

Ona se pokušava donekle i suprotstavljati muževljevoj samovolji, ali ipak s vremenom sve više popušta i uživljuje se u namijenjenu joj ulogu.

Svega pet godina nakon ženidbe, 1928, pisao je Meštrović Peši iz Chicaga, gdje je imao izložbu:

„...napokon si se javio, dobio sam danas pismo od 10. ov. mj. Od Olge isto par riječi gdje kaže da su djeca dobro i da će ju ostavit Švajcarkinja (guvernanta, D. K.) Nekaže ništa da putuje u Crikvenicu. Ne piše baš tako često... Čini se da i ona počima da štrajka kao i R u svoje vrijeme. Na krivu je putu.“ (X. 4. 96).

Vidjeli smo da je do oštrog sukoba došlo u jeseni iste godine zbog Olgine ljubomore prema Ruži. Zanimljivo je da Meštrović, u navedenom pismu Peši, veli da ne žali nju, nego djecu koja bi mogla trpjeti zbog tih njihovih „komedija“. (X. 4. 113).

I u pismu Peši iz Rima malo zatim Meštrović veli da je Olga dobrovoljno ušla u ovakvu obiteljsku zajednicu, prihvaćajući i njegove moralne i materijalne obveze prema Ruži i ne treba da se buni (X. 4. 114).

Imajući stalno problema s dvije žene i dvije sestre, pisao je bratu Peši još 1926. o materijalnim teškoćama u koje je zapao i nastavio ironično:

„...Valjda ću nekako isplivat dok učinim prvu figuru, ako budem živ i zdrav i ako me ova četa žena i sestara ne utuče.“ (X. 4. 83).

Olga je nakon četiri porođaja i zauzeta svim obiteljskim brigama brzo izgubila onu mladenačku svježinu i ljepotu kojom je Meštrovića ranije privukla. Prvih je godina njezin lijepi ženski lik prisutan na većem broju aktova; tako i na poznatim skulpturama *Kontemplaciji* 1923, *Ženi kraj mora* 1925. i *Psihi* 1927. Ona je još uvijek lijepa, iako zrelija žena, na mramornom portretu u Galeriji Meštrović iz 1935. Ali zatim i ona osjeća da Meštrovića, i kao čovjeka i kao kipara, privlače druge žene. U američkom Olginom portretu iz 1947, iako nešto idealizirano, to je ozbiljna, odlučna, visoka mršava žena, brižna majka obitelji i čuvarica kućnog ognjišta.

Već u starosti 1967. u jednom intervjuu, kada je kao udovica posjetila Split, upitana da nešto kaže o pokojnom kiparu i o sebi, kazala je pomalo rezignirano:

«Pa dosta je rečeno i napisano o mome mužu. Ja nisam interesantna. Uvijek sam bila u drugom planu...»

Znate... bila sam kao ispod jednog hrasta u ugodnoj sjeni. On je zaista bio pravi hrast, a meni je zbog toga svega bilo dobro i lijepo i željela bih da i dalje ostanem u toj sjeni - sama.» (7711).

Neobična energija i odlučnost Olge Meštrović doći će do punog izražaja 1941. kada će poduzimati sve moguće da spasi supruga iz ustaškog zatvora, o čemu će još biti riječi.

Posljednjih godina Meštrovićeva života u South Bendu Olga, iako već u godinama, obavljala je njegovu prepisku, vozila ga na rad, ali je 1961. slomila kost u kuku i morala se podvrgnuti nekoliko operacija, pa je Meštrović u 78. godini života morao sam obavljati i te dužnosti, kuhati kavu i pozivati taksi da ga vozi na posao (7134³³⁵).

Poslije Meštrovićeve smrti prihvatila se posla da načini popis njegovih radova nastalih nakon odlaska iz domovine, u američkom domu i u raznim javnim i privatnim posjedima (I. 6. 4).

Nakon posjeta Splitu i Dubrovniku u proljeće 1967. obišla je palaču-galeriju u Splitu, u kojoj im nije bilo suđeno da duže borave; također mauzolej u Cavtatu, gdje je i upoznala Meštrovića i vratila se u Ameriku ispunjena ugodnim dojmovima i

Portret brata Peše – Ivan Meštrović

sjetnim uspomenama, kako je i pisala Galeriji u Splitu (l. 6. 12).

Sljedeće 1968. godine opet je posjetila Split, ali je bila razočarana da Kaštelet sa ciklusom drvenih reljefa nije bio pristupačan javnosti (7809).

Godine 1980. posjetila ju je jedna novinarka iz domovine u američkom domu u South Bendu:

„S tri crvene ruže u rukama pozvonismo na vrata prizemnice od narančastih opeka, okružene vrtom. Otvori nam nasmijana starica, kao da nas je očekivala. Djelovala je svježe u svijetlo-plavom kratkom haljetku. Makar je vrijeme ostavilo svoj trag na licu, njenom osmijehu godine ipak nisu nau-dile. Prije no što smo sjeli u udobnom salonu, u kojem je sve bilo u znaku čiste umjetnosti, u blagim tonovima profinjenog ukusa, razgledasmo ostale prostorije prepune umjetnina. Posvuda crteži, skulpture, reljefi. Mislim da je poseban osjećaj ovdje živjeti. Ni sedamnaest godina nakon muževljeve smrti Olga Meštrović nije napustila ovaj dom. Nije otišla ni djeci, ni unucima nego, eto, čuva penate ove jedinstvene kuće-muzeja. Samo ozračje umjetnosti može dati snagu njenom životu. Zatekli smo je pri pisanju pisama koja je povezuju sa svijetom i domovinom. Vodi brigu o tome kako se održavaju galerije u Zagrebu i Splitu, gdje su djela njenog muža. Zanima me kome će ostaviti ovu svoju privatnu zbirku, ali nisam postavila to pitanje, jer mi se učinilo nezgodnim. Iz razgovora razabrah da bi South Bend mogao imati tu sreću. Uostalom, to je mjesto bilo Meštrovićevo posljednje utočište, a djela koja smo vidjeli u javnim prostorima ovoga gradića svjedoče o Meštrovićevoj emocionalnoj povezanosti s njime...“ (8785).

Kao ravnatelj Galerije Meštrović u Splitu savjetovao sam se s njom u vezi s Galerijom, otkupom ili lijevanjem u broncu njegovih radova za Galeriju, pogotovo onih u gipsu kojima je prijetila opasnost oštećivanja. Složila se s mojim prijedlogom da se u palači na Mejama ponekim ambijentom podsjeti njegov život u tome domu. Na moju zamolbu poslala je Galeriji, u istu svrhu, predmete koje sam izložio u jednoj vitrini u atelijeru: radni ogrtač, kapu, kiparski alat i sl.

U posljednjem razdoblju života, naročito nakon Meštrovićeve smrti, Olga je posebnu utjehu našla u vjeri, oslanjajući se osobito na svećenike u katoličkom Notre Dame Univerzitetu. Većinu američkih radova i dio crteža iz domovine zavješala je Meštrovićevom odjeljenju u *Umjetničkoj galeriji* toga Sveučilišta.

Poznavajući Meštrovićev izrazito erotični pristup ženama, o čemu smo se uvjerali u poznatim nam njegovim odnosima prema ruži, Ruženi, Mariji i u početku Olgi (a zacijelo ne poznavajući pouzdano još neke njegove takve veze), teško je pretpostaviti da on i u međuratnom razdoblju u Zagrebu – pogotovo kada je Olga postala gotovo isključivo supruga i majka djece – nije imao nekih ljubavnih veza ili barem avantura, ali to se, shvatljivo, vješto krilo. Možda bismo u nekim ženskim aktovima toga razdoblja, osim ranije Olge, mogli naslutiti i još koju ženu zagrebačkog društva. Tako nam nije poznat ni značaj Meštrovićeva prijateljstva s trideset godina mlađom hrvatskom književnicom Mirjanom Matić-Halle (1912-1986). Činjenica je da se među Meštrovićevim prepiskom u arhivu američkog Sveučilišta Notre Dame nalazi i njegova prepiska s njom od dolaska u Ameriku 1947. do pred smrt 1960. (XVIII. 104. 3/122).

Spominjala se u vezi s Meštrovićem u Zagrebu još jedna žena, supruga političkog djelatnika, sudionika NOB, ali ne postoje nikakvi stvarni podaci da bih je imenom naveo.

Brat Petar - Pešo Meštrović, 1924.

OBITELJ SA SELA

Osim za roditelje i za mlađeg brata Petra - Pešu, brinuo se Ivan Meštrović i za dvije sestre, Danicu i Biru, nastojeći ih školovati i osigurati im budućnost. Za razliku od Peše, koji je i najprisniji bratov prijatelj, i koji mu se brigom za njega i njegove poslove odužio za visoko školovanje, sa sestrama nije bio te sreće, pa je s njima imao više brige nego zadovoljstva. One su, donekle školovane i materijalno obezbijedene, često pokazivale više skorojevičkih osobina, stvarajući bratu probleme koje je on obično nastojao rješavati novčanim pomoćima, jer sam nije imao vremena da im ga više posveti.

U svom nastojanju da ih školuje, zaposli i da im pomaže, kao i o neprilikama u koje su ga često uvlačile, Meštrović nije nikome govorio, smatrajući to obiteljskim pitanjima, ali se zato povjeravao bratu Peši, kada je s njime bio u prepisci. Gotovo u svakom njegovom pismu Peši, uz vlastite probleme, bila je neka obavijest ili neka neprilika u vezi sa sestrama.

Budući da je Meštrović patrijarhalno mnogo držao do obitelji - što je obitelj vrlo mnogo i iskorištavala - osvrnimo se i na taj dio njegovog intimnog života.¹⁰⁶

Ruža je ranije - barem koliko nam je poznato - bila vrlo pažljiva prema njegovoj seoskoj obitelji. Olga pak, videći da ga njegova obitelj sa sela materijalno i moralno iskorištava, smatrajući ga svojim bogatim članom, nije je podnosila i nastojala se suprotstavljati njezinim često neumjerenim zahtjevima, ali se teško uspijevala opirati muževljevim uvjerenjima i materijalnim pomaganjima.

Meštrović je bio najprisniji s mlađim bratom Petro, rođenim 1894, a umrlim u Trstu 1967. Pokopan je u Meštrovićevoj obiteljskoj grobnici. Meštrović je izradio dva njegova poprsja, a a uvrstio ga je i u obiteljske portrete na vratnicama mauzoleja u Otavicama. Uoči i u vrijeme Prvog svjetskog rata školovao ga je u Edinburghu, gdje je studirao i - nakon punih deset godina učenja i mondenog života - završio montanistiku (713¹¹).

Iz Cannesa je pisao Peši ljeti 1918, dok je rat još trajao, da je primio Daničino pismo, koju je školovao u zadarskom učiteljskom liceju. Fra Lujo Marun mu je također pisao da su njome svi zadovoljni i da je godinu završila s izvanrednim uspjehom, što dokazuje da je po prirodi bila nadarena, a kod kuće, na selu, da su svi zdravi i živi (X. 4. 1).

Zatim ju je Meštrović poslao u Englesku na usavršavanje, smjestivši je u privatnom koledžu, kod neke Miss Milne. Međutim, izgleda da su njoj ubrzo velegradski život i umjetnički krugovi pomalo udarili u glavu. Engleski nije dovoljno naučila, što je od nje očekivao, kao i to da se pripremi za neko zvanje, ali je odlučila baviti se literaturom. Meštrović je ipak uvjerenja da to nije nikakvo zvanje, a stvaralaštvo u književnosti je problematično. Preporučio je stoga u svibnju 1921. Peši da se, vraćajući se kući iz Edinburgha preko Londona, interesira što mu sestra radi, u kojem se društvu kreće i što je od boravka u Engleskoj iskoristila (X. 4. 10).

Marunu je poslao sredstva za Daničino izdržavanje za još godinu dana (X. 4. 2).

Peši, koji još uvijek studira u Škotskoj, piše:

„Želio bih da što prije staneš na svoje noge, što kažu naši, i da počneš živiti redovnim životom; utoliko više što si slaba zdravlja, što mi je uvijek najveća briga. Dakle pazi na zdravlje i pazi na vrijeme!“ (X. 4. 10).

Fra Lujo Marun

Nakon bolesti u Švicarskoj pisao je Meštrović Peši iz Pariza u travnju 1919. da bi rado pošao kući, na selo, ali misli da tamo ne bi mogao mirno raditi, što živo želi.

A na selu, u Otavicama, obiteljska zadruga Meštrovićevih nije bila složna. Stalno su izbijale neke trzavice i sukobi koje je Ivan nastojao ublažavati, najčešće novčanom pomoći.

Težak problem mu je bio brat Marko, stalno bolestan, a inače sklon piću.

„Ja sam se bio prepao za njega - pisao je Peši u ožujku 1921. iz Dubrovnika - pa sam ovih dana bio u Selu da ih obidjem, a poglavito da vidim njega. Kako rekoh, sad mu je bolje, ali je još slab. Osim toga oni ne idu dobro zajedno.“ Marko se hoće dijeliti. „Ja, dabogme nisam mogao ništa da se mješam, nego sam gledao da njega mirim... i otišao sam drugi dan.

Bira je najpametnija medju njima - bar izgleda - ali je bolesta... Zato mi smišljamo kako bi je uzeli k sebi.“ (X. 4. 9).

Krajem lipnja pisao mu je iz Dubrovnika:

„Pred 3 dana sam stigao sa Danicom u Split i Bira mi je kazala o lošem, zapravo kritičnom stanju našega siromaha Oca. Ja sam razumije se odmah pošao autom u selo. Onoga dana kad nam je Marko brzojavio bio je otac izgubio riječ. Drugi dan mu se povratila i riječ, svijest, nu njegovo stanje ... (?). Ljekari su mišljenja da mu nema spasa. Nema ništa nego kost i koža, glas mu se prom(i)jenio... Mene je prepoznao i napravio znak rukom da se zagrimo, što sam i uradio, ali on nije krio tronut... Svakako je i alkohol posrijedi.“ (X. 4. 11).

A mjesec dana kasnije:

«Dragi Pešo,

Došao si prekasno da vidiš Oca nu bilo je odavna prekasno. Nemam šta da ti o tome kažem, jer ga ni ja više nisam vidio poslije nego sam ti pisao. Marko je, kako ćeš biti saznao i vidio, učinio kako sam ja htio i koliko se dalo na brzu ruku. Momentalno može stati tako, a kad budemo u stanju učinit ćemo nešto bolje, sada međutim ne mogu ni iz novčanih razloga niti imam vremena...

Pored svih njegovi mana, koje ni meni kao ni drugim članovima porodice nisu dale mira kad bi došao tamo, ja sam ovaj put našao kuću u pola praznu. Nu za njega je bolje, a i za njih tamo, jer će oni otpočiniti, ako ne kao on, a ono donekle. Markov je položaj sada zaista težak i delikatan između matere i žene.

...još nisam na čistu što ću sa Danicom. Za Biru mi je lako; ona će ići dalje na školu u Splitu i već sam napravio plan kako će se kroz dvije godine osposobiti za učiteljicu u sličnoj školi...» (X. 4. 12)

U pismu u jesen iste 1921. godine piše Meštrović Peši da je Bira u Obrtnoj školi (u Splitu), Danica u Engleskoj i obećava da će njima troje biti i dalje pri ruci, koliko mu bude moguće (X. 4. 14).

Brige s Danicom ne prestaju, kako se vidi iz sljedećega pisma u prosincu 1921:

«Bira je, kako znadeš, u Splitu na obrtnoj školi uči tkanje. Iz početka joj je bilo neobično, nu sad se je već privikla. 20. i ja idem u Split, pa ću je vidjeti i javiti Marku da dodje po nju, da

... kući za Božić.

Od Danice sam onomadne primio jedno kratko pismo, gdje mi javlja svoju želju da predje na pravoslavnu vjeru. Miss Milne mi je pred par dana o istoj stvari pisala. Odgovorio sam jednoj i drugoj. Ne treba ni da kažem što, jer mi je cijela ta stvar smiješna. Međutim, razmišljajući o prvom dojmu koje je ta ... (?) vijest na mene učinila došao sam ozbiljno do zaključka da bi bilo dobro interesirati se za pravi motiv ove njezine 'želje', jer neko religiozno osjećanje ili traženje nemože biti. Dakle ili prost nagon za senzacijom ili nečiji utjecaj, intiman ili prost. Sve više mislim i bojim se, da će biti ovo zadnje. Ja bih te molio da vrlo oprezno i ... (?) tragaš za razlogom...

Ima dosta naših hohštaplera u Londonu, a naročito mi jedan dolazi na pamet, neki 'pravoslavni' iz B(eograda).» (X. 4. 17).

U siječnju 1922. piše Meštrović Peši iz Zagreba u Edinburgh opet o sestri Danici i njenom religioznom fanatizmu, jer je ranije živjela u atmosferi «svetog pravoslavlja», a sada je neki incident povod njezinoj želji. «Inače ja bih koncem marta došao do Londona i uzeo Danicu sa sobom u Dubrovnik gdje bi mogla ostati do iduće školske godine. Mogao bih je otpratiti negdje u Njemačku, bilo da uči na kakvoj Kunstgewerbeschule, bilo da nastavi na nekom zavodu sličnu tamo gdje je sada. Mislim, ako htjedne, da će biti najbolje i najpraktičnije da svrši neku školu za primijenjenu umjetnost, pa bi mogla ona i Bira živjeti i raditi zajedno. Za uzdržavanje u Njemačkoj nebih za nju trošio ni polovinu od toga što me tamo košta. U opšte, živjeć u Jugoslaviji, ja nisam u stanju da je izdržavam tamo, jer su

Meštrović u Otavicama s obitelji i prijateljima

svi moji prihodi jedva toliko koliko treba vama dvoma. Prilike su take da moj dio rente jedva meni dotiče za život. Nedesi li se dakle kakva izvanredna zapreka, ja ću doći po nju krajem marta. Budem li imao koji portret za učiniti, stati ću 20-25 dana u Londonu sa njome, a ako nemam posla, vratiću se odmah... Za putne troškove ću imati jer sam skoro pravio portret jednog Amerikanki i dobio 500 funta.» (X. 4. 19).

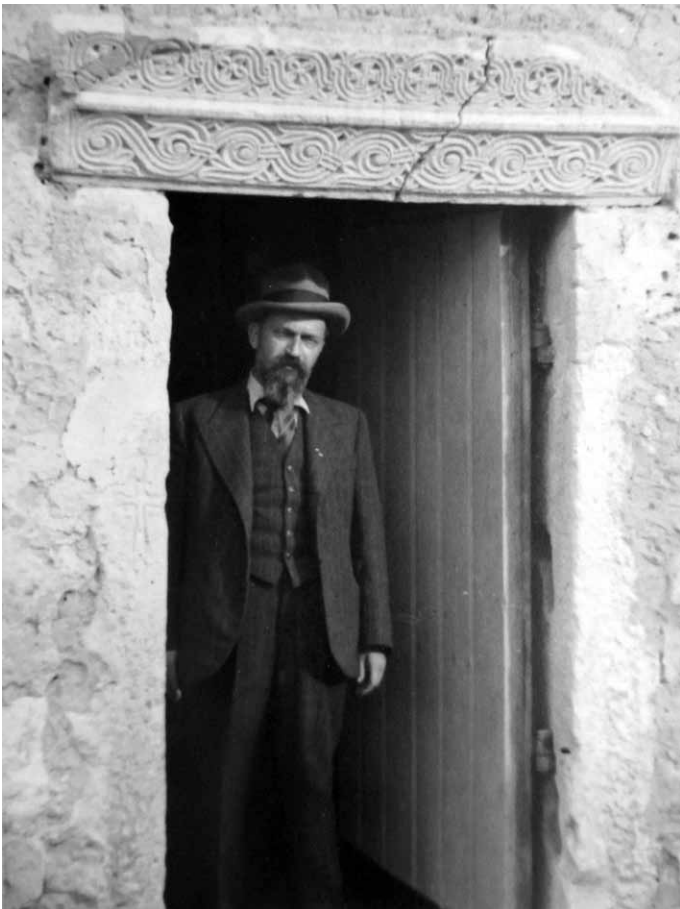
U ožujku 1922:

«Pošto si mi javio da njena (Danice, D. K.) škola ne svršava baš krajem mjeseca, to sam i ja svoj put odložio na neko vrijeme, dok još posvršavam neke poslove; to neće biti dugo, držim, ne uskrsne li što nova, najviše 15 dana. Svakojako ću te još obavijestiti. Kao što znadeš ja sam bio namjeravao ostati bar 2 mjeseca u Engleskoj i to sam mislio uraditi u ljeti, ali pošto će se moj posao oko kapele zavući do u ljeto, to sam odlučio da podjem već proljetos u London, bez obzira na Danicu...

Strah me je da u Americi neću moći ništa učiniti ako se cijela stvar ne bude uzela t. j. uredila 'poslovno'. Zato će svakojako trebati neko njihov. Ali i pored toga, ako bi ti svršio (studij, D. K.), mislio sam da uzmem tebe ili Danicu sa sobom, a u danom slučaju i oboje. Uopšte, pošto i onako neznam što da sa Danicom radim, pomišljam često pošto sam sam, da Danicu uzmem k sebi. To ću viditi i odlučiti se prema tomu kad je sada budem vidio.

Bira nam je naučila tkati. Vrlo je vrijedna i ozbiljna da imam zadovoljstvo sa njome.» (X. 4. 20).

Meštrović, 1928.

U studenome 1922. šalje Meštrović novac Ruži, Peši i Danici i piše bratu u Edinburgh:

„Milo mi je da si zadovoljan i da radiš i biti će mi jedna velika satisfakcija u životu ako ti uspije da svršiš i mnogo će mi donijeti nutarnjeg mira.

Birica napreduje dobro, te je najbolja učenica u školi... Uzeo sam joj učiteljicu za koju trošim samo 1000 kr mjesečno... U Splitu se je navikla, da me je molila da je ni za Božić ne šaljem kući... Jednom riječi sa njom sam miran.“ (X. 4. 31).

U veljači 1923. Meštrović je u materijalnoj stisci, pa sebi predbacuje da ni svojim ne može pomoći kako bi htio. Ako nema nade da će Pešo položiti potrebne ispite, neka se namjesti, s obzirom da znade nekoliko jezika, posebno engleski. Danicu je poslao na školovanje u Njemačku, ali ona i dalje stvara probleme:

„Danica je uvijek najveća briga - piše Peši. ...Zar sam ja zato na svijetu da jednu ludu žensku držim u Berlinu da ide u kafane i kinema(tografe), a ja da zdvajam, a ona još da mi dava lekcije i da priča kako sam dobričina iz koga svako 'može da čini što hoće'. ...Ruža je u 40. godini nešto sama naučila da bi mogla time sebi kruh zaraditi, a ova da mi se šeta sa knjigom pod rukom i odrezanom kosom.“ (X. 4. 33).

U travnju iste godine ima i dalje probleme sa sestrom, a boji se za bratovo zdravlje. „Kao što sam ti pisao još sam joj dopustio da 'uči' Ballet u čvrstoj nadi da će ona to bataliti čim bude došlo do toga da stvarno nešto radi. Tako je i bilo, samo što me nisu ni ona ni gđa Rost ništa izvjestile kao što sam im bio rekao... Poslije nego što je prestala ići na Balletschule, pošla je u drugu, gdje je bila svega jedan put.... Sada je, veli dalje gđa R(ost), zabrinuta za svoju budućnost, te se je odlučila da nešto praktično i korisno nauči, a to bi bilo ornamentalno crtanje. Taj novi Kunst veli g(đa) R(ost), da je Danica odabrala, dok sama Danica mi piše pod istim datumom: 'Ja sam se odlučila da uzmem rad u metalu'... Prosto neznam šta ću.» Meštrović je htio da uči neki ručni rad, a ona je upisala *Kunst und Kunstgewerbe Schule* (X. 4. 34).

U ljeto 1923. Meštrović se sprema u Ameriku. Brine zbog Pešinih ispita i zove ga da u vrijeme ljetnih praznika dođe u Zagreb, dok on bude u Americi, i nadzire obnovu stare kuće koju je kupio u Mletačkoj 8. „Danica je, kako čujem, još uvijek na selu (u Otavicama, D. K.) i ja je puštam da se dobro promisli, a niti što mogu drugo raditi niti znam što bi(h) sa njome. Biri će sada također nastupiti ferije, pa će i ona poći kući. Prije odlaska u Ameriku otpratit ću je u Sarajevo i smoci ću nekako za jednu godinu što joj bude potrebno.“ (X. 4. 37).

U kolovozu, na povratku iz Slovenije gdje je posjetio ženu i djecu na ljetovanju, piše Peši. Brine što je pao na ispitu i pita ga koliko novca da mu pošalje. Biru će otpratiti u Sarajevo, a što će s Danicom još ne zna. Sada joj je šunulo da uči za maturu, što joj neće ići lako (X. 4. 38).

U rujnu je opet pisao Peši:

„Pred pet šest dana mi je bio Marko ovdje i dopratio Biru koja će ostati još 10-12 dana kod mene, a onda se nadam da ću je moći otpratiti u Sarajevo (g)dje će ostati 6 mjeseci. Poslije Sarajeva će poći u Češku na drugih 6 mj. dok dobije diplomu učiteljice. Ti se mnogo ne uznemiruj nego gledaj da idućeg mjeseca položiš ispite.“ (X. 4. 39a).

„Bira je još uvijek kod mene (u Zagrebu, d. K.). - piše Peši u listopadu 1923, budući da je put u Ameriku odgodio do sljedeće godine. - Do 2-3 dana ću je otpratiti u Sarajevo. To nisam

mogao učiniti zato što su mi morali svaki dan masirati ruku (koju je bio slomio, D. K.), a i Ruža leži ima 4 nedjelje. Evo joj je bolje, ali još nije dobro.

Poslije Sarajeva idem na 5-6 dana u Dubrovnik, a zatim na 6-7 u Split i u Otavice.“ (X. 4. 40).

Ali i s Pešom na studijima, koji se protežu u nedogled, ima problema. Pišući mu o svojim novčanim neprilikama i velikim izdacima, upozorava ga:

„Gledaj da se što prije vratiš, jer ovdje možeš siromaški u porodici preživjeti s 1200 din, a tamo kako vidim jedva sa 5000. Meni se čini, moj Pešo, da si ti malo i lijen što kažu i da si se previše navikao na kavane, kao što je obično ko takvim životom žive. Tome treba međjutim učiniti kraj, zapet pa raditi makar šta i soliditi se u svakom pogledu. Budi pametan i okretan pa svrši makar što dok si tamo i to što prije, pa se povrati.“ (X. 4. 41)

U prosincu 1923. i dalje brige sa cijelom obitelji.

„Ja sam ti kompletno bankrot. Poslao sam danas Ljubi i Danici posljednje pare. Gledaj zato da što pre svršiš taj tvoj posao, da se vratiš ovamo.

Bira je još ovdje i ostati će do po novoj godini. Ruža ide u subotu na Semering, jer joj još uvijek nije dobro.“ (X. 4. 42).

Na povratku iz Amerike brige oko Danice još su se iskomplikirale jer se ona povezala sa Škrivanićem, o kojemu Meštrović nema dobro mišljenje. U kolovozu 1924. piše iz Zagreba Peši, koji je u Americi, brinući o njegovim izlozbama, da je Danica bolesna u nekom sanatoriju, gdje ju je on posjetio, ali i Škrivanić također: „Koliko sam se još držo hladno i daleko, on je nastavio ‚familiarne dužnosti‘ sa posjetama, dok me nije počeo pumpati. Šaljem ti jedno pismo kao primjer. Naravno da nije postigo ništa, a i neće. Ona je sad negdje kod Beča na liječenju, jer je vrlo rgjavo sa plućima. Dali će je on izdržavati neznam. Svi su simptomi da to meni mogu da natovare. Ljekari su mi rekli da je u istinu vrlo slabo. Kako se ja držo, držo, njoj će slabo pomoći.

Kući (u Otavice, D. K.) ću poći početkom septembra. Tamo su svi zdravo.“ (X. 4. 46).

U srpnju 1925. piše Peši u Ameriku:

„Danica se je vjenčala pred mjesec dana u starokat(oličkoj) crkvi.

Jučer mi je došla Bira; izgleda vrlo lijepo i što se tiče zdravlja i inače. Vrlo je lijepo napredovala, ali joj se pri tome, naravno, i jezik odvezao. Položila je dobro zaključni ispit građanske škole, tako zvanu malu maturu, pa joj se i moral podigo. Sad kaže da ne želi biti učiteljica na obrtnoj školi uz platu od 1500 Din. To ima pravo. Želja je vuče da uči dalje. Htjela bi da se sprema za vel(iku) maturu i misli da uči privatno, te se nada da bi uspjela za jednu ili najviše 2 godine. Obećao sam joj da ću je pustiti kad želi. Ako položi maturu krajem iduće godine, onda ću gledat da ide na univerzu.

Prilikom Birina dolaska bila mi je i Danica sinoć. Izgleda dosta dobro, ali veli da je tuberkulozna pa je djuveglja mora pratiti u Tiroi na liječenje. Danica ko Danica; sve joj je ‚dosadno‘, premalo fino i premalo ‚interesantno‘... Ja ću joj dati koju bagatelu za veš i slično i neka se nose.“ (X. 4. 64)

„Bira je kod mene - piše Peši u Ameriku. - Po izgledu mi se bolje sviđa nego ranije, a inače manje. Malo je počela držati nos; razvezao joj se jezik i naginje na ‚emancip(aciju)‘ i ‚intelektualstvo‘. Pudra se regelrecht.“ (X. 4. 65).

A koji dan zatim:

„Bira je još kod mene, ali se ni sa njome pravo nerazumijem. Ona je mnogo pod dojmom D(anice), pa se teže razumijemo.“ (X. 4. 66).

Mjesec dana zatim piše Peši da Danica boluje od akutne tuberkuloze, pa odlazi u sanatorij u Wienerwald „kuda će je gosp. suprug sutra i otpratiti“. (X. 4. 65).

Koji dan zatim neobična vijest.

„Danica je bolesna, a ako bude zdrava, koliko sam upućen, preudati će se za kratko (uskoro, D. K.).“ (X. 4. 66).

U kolovozu 1925. Meštrović je s obitelji na ljetovanju u Sloveniji, odakle piše Peši u Ameriku:

„Ja sam ovdje ima 6 dana u Slovenačkoj i ostati ću još 2 dana. Ovo mi je sad ‚odmor‘. Na sreću su dj(eca) zdrava... Bira je takodjer samnom,... mi smo naime kompletno na selu i u seljačkoj kući...

To je jedna strana novosti. Druga je tugaljiva...» Danica i Škrivanić traže novaca za skupi sanatorij. «Apelira gospodin - veli dalje u pismu - na moje bratske osjećaje i dužnost koju sam ‚ranije uzorno vršio‘, za koju mi nudi ‚njihovu harnost‘. Ja sam im odgovorio kako valja i treba. Razumije se da mi je pri tome žao i teško, ali što bilo da bilo nemogu da se dam toliko bezdušno u mojim tijesnim prilikama exploitirati od dvaju hohštaplera.» (X. 4. 68).

U kolovozu te 1925. godine piše iz Zagreba Peši:

„Ovde mi je Marko (brat, D. K.) ima 3 dana. Došo da me vidi povodom proslave i sokolskog sleta. Sa njime je i Josip. Oboje su kod mene... Formalno plače... Ne radi njega, nego radi uspomene na oca, obećao sam mu da kad se bude prodavala zemlja i kuća da ću ovlastiti Marka da za moj račun kupi kuću i podvornicu, te eventualno Svilaju (zemlju na Svilaji, D. K.), te da ću mu to ostaviti...

Marko mi priča da su kod kuće svi zdravo i dobro. Ja ću poći dolje o maloj gospi... Bira će kroz sve ovo vrijeme biti kod mene.“ (X. 4. 67).

Krajem ljeta posjetio je Meštrović svoje u Otavicama.

„Kod kuće sam bio za malu Gospu pet dana i prošao sam vrlo dobro - pisao je Peši. - Svi su bili mirni i zadovoljni i uglavnom u ljubavi. Mati je bila dobro raspoložena i dobro je sa zdravljem. Marko je vrijedan.“ Dalje o obiteljskim zemljišnim problemima. „Kombinirali smo nešto za kapelicu Čaći. Zatražili smo od biskupa 70 m² grobišta, pa će Marko počet ove zime vaditi kamen u strani, ako mu budem poslao koju paru. Nešto smo naklapali i za školu za naše selo. Računali smo da bi zgrada 120.000 din. Zemljište bi dali mi i 70.000 din. Država bi dala 50.000 i otplaćivala bi kirijom onih 70.000 i za zemljište. Svakako čim bi se imala zgrada učitelja bi dali.» Osim što je dao novaca Danici i Marku za djecu, pregovarao je da kupi za Biru jednu kuću u Splitu u Smodlakinoj ulici za 370.000 dinara. Nju je ostavio u Splitu, gdje se ona najbolje osjeća. Slati će joj 3.000 din mjesečno, uz glavnica od 150.000 din. na banki za nju, koju neće dirati (X. 4. 69).

Iz Amerike piše Meštrović Peši u Edinburghu u travnju 1926:

«Milo mi je da se nadaš da ćeš dovršiti (studije, D. K.) ovog ljeta. Kad svršiš, čini kako znaš, ja neću da utječem na tvoje odluke... Ako dobiješ kak(v)o sigurno i solidno mjesto u službi kak(v)e engl(eske) kompanije dobro je, a ako ne onda je bolje da sam počneš nešto raditi. Ako ja iskopam moju stvar za Čik(ago) kako se nadam (spomenike *Indijanaca*, D. K.), moći

ću ti dati jedan milion dinara, te sa time možeš i kod nas početi nešto raditi, u toliko pre što stan imamo ako se ona kućica kupi. U jednom i drugom slučaju ćeš bolje izlaziti ako si oženjen.“ (X. 4. 76).

Malo zatim iz Chicaga:

„Što je s tobom? Kako ti zdravije? A škola? Imaš li nade da ćeš dovršiti ovog ljeta? Oni kod kuće svi dobro osim Danice. Ona još u Sanatoriju i veli da baca krv. Nevolja! Moj mali bio bolestan od vel(ikog) kašlja, ali mu je sad bolje. Bili su (u) Cri-kvenici. Već je počeo hodati.

Marko veli da je navadio kamen i čeka mene.“ (X. 4. 78).

Vrativši se po drugi put iz Amerike pisao je iz Zagreba Peši u srpnju 1926“...Iza toga su došle mnogobrojne familiarne gnjivaže. Ponajprije sa Danicom. Nju je muž kompletno napustio i zanemario. Iz sanatorija su je htjeli baciti, te se je obraćala na Marka, tetku, Biru i t. d. da pokriju zaostali dug od 3 mj. Naravno da oni to nisu mogli ni uz najbolju volju. Došao sam ja u ,pravo vrijeme‘, te je valjalo poslati a zatim i sam ići na lice mjesta, što je svršilo da sam je izvadio iz sanatorija i doveo ovamo. Imao sam namjeru da pošaljem nju i Biru zajedno preko ljeta na neko jeftinije mjesto. Poslije nekoliko dana se ispostavilo da to neide, jer se je D(anica) tamo (u sanatoriju) zalj(ubila) u nekog konpacijenta i t. d. pa ,nemože da žive‘ bez njega. Što ću da ti duljim tu komediju. D ko D. Onaj neće i nemora (u novoj situaciji) da se brine, a ovaj je još student i bolestan kao i ona, koga uzdržava otac, neki mađžarski advokat. Sad ona pada na teret rodbini, konzekventno meni. Poslat ću je opet u Štajer-

sku u neki jeftiniji sanatorium. Ona je još bolesna, a inače mi je to jedini izlaz ako neću sam u sanatorij ili ludnicu.

Moj poso još nisam počeo. Model mi je prispio tek pred 15 dana, pa se prave tek armadure koje će biti gotove kroz 7-8 dana (za *Indijance*, D. K.). Prva nedjelja mi je otišla kompletno na školu (Umjetničku akademiju, D. K.), pet dana sam na put(u) u Beograd, 5 na put(u) za Danicu, a sada 10 na put u Dalmaciju. U selu sam bio 3 dana. Oni su svi zdravo, samo je Marko vrlo slab i mršav. Radio je mnogo, a vele da je bio i nešto bolestan. Kod kuće je imao i on komedija. Tetku su bili zatvorili preko 6 nedjelja i jedva ju je izvuko provizorno. Mali M(ate) se je usto vrijeme razberekinao i dobio 2. red... Žena mu opet rodila kćer pred 3 nedjelje. Sad ih je 7 komada. Mama je dobro sirota i gura dalje ko obično. Inače mi se je falila da je zadovoljna i da nema više nesuglasica. Marko mi je isto reko. On je pored poljski posala vadi(o) nešto kamenja, skida(o) skale na staroj kući i vazda uradjivao. Jednom riječi i previše vrijedan... Bira je dobro... Sa onim Crnog(orcem) je razvrgla...

Nervi su mi popustili prije nego sam poso odpočeo, a definitivni udarac mi je dala Danica. Ovde je 12 dana, a uvijek nešto novo.“ (X. 4. 83).

Te je jeseni Meštrović veoma zauzet modelirajući *Indijance* u zagrebačkom atelijeru. Ipak ga obiteljske brige ne napuštaju. Posebno preporuča Peši da završi studije u Edinburghu.

„Sve ove moje zgode i nezgode držim da neće i netrebaju da utiču na tvoj rad za ispit, a ja se nadam da ćeš i sada radi mene sve učiniti da se skoncentrišeš i taj nesretni ispit učiniš,

Meštrović u Otavicama s majkom, sestrom Birom i djecom brata Marka, 1927.

a onda ćemo vidjeti i pravit kombinacije prema prilikama i tvome raspoloženju.

Marko nam je, kako sam ti pisao, vrlo slab i izgleda stariji od mene. Radi i muči se mnogo, a pomalo se, izgleda mi, grize i zbog djece, jer mu Mate nepokazuje ni da će biti mnogo pametan ni radin...

Bira je u Splitu. Da li što radi neznam, veli da hoće. Meni se čini da je sirota poslije onih operacija išla malo na kvasinu. To je jedna briga. Za Danicu si dobro stavio dijagnozu. To je druga i najočajnija briga. "Bio ju je smjestio u sanatorij u Slovenačkoj Topolšici, ali nije htjela ostati. Htio ju je poslati u neki sanatorij kod Graza, ali nije htjela „jer tamo nije fin svijet“. Hoće u sanatorij gdje je već bila radi svog Mađara. Meštrovic joj je obećao davati godišnje za život. Treća briga su mu Markova zločesta djeca (X. 4. 84).

Iz Splita je Bira pisala Peši u Zagreb u studenome 1926:

«Veseli me da je Ivan sada prilično dobro, jer kada sam dobila od njega list onda je bio slab, a ove godine od kako se je vratio iz Amerike uopće (je) slab i mnogo slabiji nego lane.» (X. 4. 86).

God. 1928. Meštrovic je opet u Americi. U Zagrebu, kod kuće, ostao je Pešo obavljati nužne poslove i biti pri ruci Olgi i obitelji. «Pripazi malo kod kuće i prestani već sa tim kasnim dolaženjem po noći. Javi se skoro!» - piše mu iz New Yorka (X. 4. 93).

Iz Chicaga piše Peši u proljeće brinući se o Birinoj vezi s nekim Marušićem. Vrijeme je da se uda, ali se boji da je interes posrijedi (X. 4. 96).

A ljeti:

«Danica je opet promijenila boravište... Škrivanića se čuvaj u svakom pogledu.» (X. 4. 97).

Iz pisma Peši u kolovozu 1928. vidimo da je u Splitu kupio jedan teren da na njemu sagradi kuću za Biru i Danicu (X. 4. 106). Tu je kuću splitski poduzetnik Šakić gradió u Tartaglinoj ulici i u njoj će Birna, kasnije Studin, živjeti do smrti (X. 4. 109; 112).

U pismu Peši iz Rima u jesen 1928. vidi se da je razočaran i Danicom i Birom. Danici daje 3.000 din. mjesečno, koliko iznosi i njegova plaća na zagrebačkoj Umjetničkoj akademiji (X. 4. 111).

Brinula ga je Birina tragedija u ljubavi, čak i pokušaj samoubojstva:

«Što se tiče Bire - pisao je Peši - ja neznam prirodu uzroka njenog koraka, pa ne mogu ni ništa da sudim. Ona je u svakom slučaju naša sestra. Ako se htjela dokončat jer ovog voli, a ja joj nisam dao pristanak, pa je tjeralo u očaj, neka ga slobodno uzme, t. j. podje za njega. Ako ju je zaveo pa se boji posljedica, neka slobodno dodje k meni, niko joj neće reći ništa... Ako je međutim drugo razočaranje, kao što pretpostavljam da jeste, naime da se je uvjerila da ju nevoli, tu se nemože ništa nego prepustiti vremenu da ono liječi. Tu svi zajedno morate voditi malo i o meni obzira, jer kad bi se moja kola pokvarila ili slomila, onda bi svima tim ženskim, pa ponešto i muškim, bilo zlo. Zato ja predlažem i tražim ovo: Neka Olga ostane sa djecom u svojoj kući, neka Bira dodje ko u svoju kuću i neka ostane sa njome i djecom tu i saradjuje u kući koliko može i hoće. Niko nikom nemože reći Tamo se! jer je svatko kod sebe, pošto je kod mene. Tebi netreba ni da govorim da si kod sebe jer to mi-

slim znadeš. Ako ja podjem u Ameriku moraš apsolutno ostati sa njima dok se ja povratim, sem što ćeš pravit skokove po poslu.

...Kad bi mi Marko bio u istom mjestu samnom, bili bi zajedno sa svom djecom i 'nejednakostima'...

Dane (Inž. Matošić, D. K.) mi je poslao ugovor sa Šakićem za B(irinu i) Daničinu kućicu, ali mi piše da se zida ima 8 dana i da će nastojati da prije kiša dodje pod krov.» (X. 4. 114).

U listopadu 1928. Meštrovic isplaćuje mjesečni obrok u Pension dr. G. Eblera kod Graza (X. 4. 119).

Svoga nećaka Petra, sina brata Marka, školovao je Meštrovic u zavodu u Širokom Brijegu. I to mu je zadalo brige jer mu je dječak pisao da ga maltretiraju glađu, šibama i sličnim, pa je morao kod fratara intervenirati. Obitelj na selu također je u zavadi. Majci savjetuje da pođe sestri dok je on u Zagrebu, a kada je u Splitu, kao tada, da dođe k njemu gdje joj je, kako veli, ugodno.

Brine ga i pošast dječje paralize.

U tom pismu iz Splita Peši u Zagreb, u rujnu 1932, ispovjedio mu se Meštrovic iskreno i opširno u vezi sa svojim odnosima prema užoj i široj obitelji, priznajući i svoje propuste i greške, iako ih je uvijek volio i izdašno pomagao, i savjetima i novcem.

«...Ja sam zaista griješio i u svojim stvarima i u stvarima porodice, ali ko što veliš sve u najboljoj namjeri. Nisam imao dovoljno prakse, a ni sprema da budem poglavica porodice, a nisu mi to često ni sredstva dopuštala, moje zvanje pogotovo ne, da se bavim redovno i intenzivno tim zadatkom; bio sam često opor, ali ne i uvijek dovoljno energičan. Eto to bi bile moje greške u glavnom, osim one da sam bio suviše optimist i često sudio prema sebi. Kakav je bio rezultat i koliko krivine otpada na druge to sam znadeš i to se je pokazalo.

Sa sestrama, dvijema, ispod svake kritike, sa jednim bratom i jednom sestrom srednje i obično seljački. Sa bratovom djecom, gdje ništa nisam kriv ni odgovoran, izgleda takodjer da će biti ispod kritike. Što će biti sa mojima neznam. Ako ne bude ništa naročito hrgjava moći ću biti zadovoljan netražeći ništa naročito odlična. U ostalom to ni ne računam dočekati, ni u jednom ni u drugom smislu zenit.

Što se tebe tiče tu sam takodjer griješio da ti nisam mogao dati sve redovno iz početka, a poslije nikakva pravog ni odlučnog savjeta. Griješile su i okolnosti. Da si mi bio brat nisam kriv ni ja ni ti. Da nisam ni ja niti kriv što niti sam ja tu okolnost znao iskoristiti u tvoju korist niti ti sam, to je opet bilo u nama. Vjerovao sam nekako u zvijezde. Ja to pomalo još vjerujem, ali je, obzirom na godine, došlo vrijeme da počnemo i sa konkretnijim ciframa računati nego što su zvijezde.

Niti si mi kada bio težak niti si me smetao ni koštao. Koštao me jedino i smetalo često briga za te da nekako staneš na zelenu granu; a potom zadnjih godina kako se i tebi primiče četrdeseta. To nisam htio da ti pokazujem da me krivo nerazumiješ, a nisam htio ni da prejudiciram time tvojim rudama (Petar je studirao rudarstvo u Edinburghu, D. K.) te sam čekao da to svršiš da pokušam intervenirati i kažem svoje mišljenje. Kad si ti sam došao na to toliko bolje i u toliko mi je lakše. Bez obzira na ishod tog tvog posla, da li ćeš ga završiti malo više ili manje povoljno, po mom mišljenju je potrebno da se riješiš na jedan stalan posao i stalnu dužnost u kojoj je i nezgoda i zadovoljstvo. To nemože nikoga da mimoidje da nema dužnosti ni zadatka. Ko to gleda da mimoidje mimoišao je sam sebe i

lakoumno svoj rodjeni život. Koji će to posao biti to je tvoja stvar, samo posao treba zgrabiti i raditi, dužnosti si nametnuti i nositi ih. Vjerovati ćeš da te volim, pa ti mogu reći da bi te volio viditi sa jednom minimalnom, ali koliko toliko solidnom egzistencijom i ... (?) nego milijunašom u kavani bez zadatka i dužnosti. Dakle kako svršio da svršio taj posao, gledaj da nešto stalna počmeš raditi, gdje će se znati kada si na poslu, a kada na odmoru, kada se lijegaš, a kada ustaješ. Da imaš ma kakovu pasiju, sporta, čitanja, pisanja makar samo za se, učenja, makar samo za se, sve je to bolje od takvog života. Sad su međjutim godine tu i o pasijama nemože biti riječi. Ti si dužan prema sebi, a donekle i prema meni, koji sam najbolje želio da se nečega latiš, uzmeš dužnost na se da živiš ko čovjek.

Moja okolina i društvo nije za ništa, ali ni tvoja nije. Moja možda mene smeta, a ja izdržim, a tvoja tebe tako rekuć upropašćuje. Ja sam naivan i fantastičan, a ti na kubus. Govorio sam čuvaj se ovog, čuvaj se onog, a Pešo tjera dalje. Nisi imao formalnog zaledja u meni, ali si ga ima(o) t. j. mogao si sa njime računati. Nisam ti ga naguravao, ali si ti direkt bježao. Život je bio težak i ljudi su hrgjavi, ali, to pamti, da su još uvijek gori t. j. miserniji nego misliš, a ti se neprestano ugibaš i sabiraš. Nije prekasno, ali je posljednje vrijeme da se trgneš i da budeš, bar do mjere dužnosti prema sebi, egoista.

Ja ću, pored svih prilika, biti pripravan da učinim sve da si neku bazu stvoriš za jednu malu, ali sa radom skopčanu egzistenciju. Između nas nije ništa pomućeno, a mislim da i neće, ali želim, tebe radi, da imaš svoju granu na kojoj sjediš, jer svijet je hrgjav, bliži i dalji. Svi su osigurani, kako tako, samo ti do koga mi je najviše stalo nisi. to je već i meni potrebno radi mog nutarnjeg mira..." (X. 4. 132).

Iz svih Meštrovićevih pisama bratu Peši, a pogotovo iz ovog posljednjeg, vidljivo je koliko ga je on volio i koliko mu je bilo stalo da od njega učini čovjeka. No Meštrovićeva je greška bila zacijelo baš u njegovoj (nekritičnoj) ljubavi prema braći i sestrama. On ih je materijalno opskrbljivao i više nego što im je bilo dostatno za život i nauke, pa su oni time izgubili osjećaj dužnosti i obveza učenja i rada. Bez građanskog odgoja, proizlazeći iz seoskog primitivizma i egoizma, oni nisu znali ni htjeli dobro se okoristiti prednostima u životu koje im je stariji i bogatiji brat omogućavao.

Pa ni Petar, najbolji među njima, koji će se kasnije odužiti bratu pomažući mu u poslovanju i oslobađajući ga tih poslova i briga koje bi ga ograničavale u stvaralačkom radu, ni on nije bio nimalo uzor bratovog štićenika. Studirao je više od deset godina, pa je tek u četrdesetim završio fakultet, a tijekom tog vremena više je vremena gubio u društvu, u noćnim provodima, pa i u trošenju bratovljevog novca, nego u učenju. Potaknut takvim načinom života nije se ni oženio ni stvorio obitelj. Kasnije će posebno zavoljeti nećaka Tomu, sina brata mu Marka, njemu pomagati i ostaviti mu svoju imovinu, kao i ova Meštrovićeva pisma kojima se obilno koristimo u ovoj monografiji.

Još kao student rudarstva, a naročito kasnije, Petar je ulazio i u neke poslove u vezi s rudarstvom i nabavljao dionice nekih rudarskih poduzeća, ali je, čini se, u nekima od tih akcija imao više gubitka nego dobitka. Na montanistiku ga je zacijelo usmjerio sam Meštrović, videći u toj grani industrije ekonomski prosperitet inače u svemu oskudne i siromašne Dalmatinske zagore, u kojoj su tada bili u Europi poznati jedino njezini rudnici ugljena i bauksita.

Petar - Pešo je pratio brata i u Ameriku kada je pošao da

izlaže i obavljao je za njega administrativne poslove, dok je Milan Marjanović bio zadužen za propagandu i nadzor skulptura Kosovskog ciklusa, koje su već bile državno vlasništvo (429¹⁶⁰; 9229¹⁹⁵).

Olga je, s malo ljubomore, izjavila J. E. O'Conoru 1983. da je Meštrović jedino s bratom Petrom bio potpuno otvoren (9182⁹³).

Sud sina Mate o stricu Peši pak nije bio povoljan. On ga kao lošeg menadžera krivi za slab prijem Meštrovićevih djela u američkoj umjetnosti nakon Drugog svjetskog rata.

«On (Meštrović, D. K.) je više volio da kao svog menadžera i financijskog savjetnika ima svog mlađeg brata Petra. Iako je Petar bio dobar i pošten čovjek, on je bio krajnje lijen i vrlo slab kao poslovan čovjek, koji jednostavno nije imao kvalitete koje su bile potrebne za uspjeh u Americi. U Sjedinjenim Državama, kao i ranije u Jugoslaviji, s vremena na vrijeme je živio sa starijim bratom. Kasno je ustajao, dugo šetao, čitao The New York Times, i gubio mnoga poslijepodneva u kinima. Naveče bi tipkao Meštroviću prepisku sporo jednim prstom. On je tvrdoglavio bio sklon filozofiji da je strpljenje (istrajnost) ključ uspjeha.» (9134¹²¹⁻¹²²; 9133⁶⁴⁷).

Petar (Pešo) Meštrović (1894-1967) bio je u mladosti jugoslavenski orijentiran, pa je kao dobrovoljac u srpskoj vojsci 1912-1913. sudjelovao u balkanskim ratovima i 1914-1915. u Svjetskom ratu. Nakon povlačenja srpske vojske preko Albanije doputovao je u London, a zatim je u Edinburghu studirao i završio montanistiku.

Kada je 1942. Ivan bio u zatvoru, zalagao se posvuda za njegovo oslobađanje.

Nakon rata je, na nagovor člana predsjedništva AVNOJa dr. Ante Mandića, zajedno s političarom i publicistom Pavlom Ostovićem 1945. pošao u Švicarsku da razgovara s Ivanom Meštrovićem o njegovom povratku u domovinu. Međutim, njega su i Ostovića već na putu uhitili i strpali u beogradsku Glavnjaču, gdje su proveli šest mjeseci, a zatim osuđeni na prisilan rad u Srijemskoj Mitrovici.

Petar Meštrović je ipak 1947. uspio dobiti putovnicu, pa je oputovao bratu u Ameriku, gdje se i dalje bavio svojim rudarskim poslovima do 1964. kada se vratio u Split, gdje je uskoro i umro (7627a).

Meštrović mu je nakon rata dao istočnu polovicu Kašteleta, između ostaloga i za novac što ga je Petar bio posudio obitelji u ratnim godinama. Petar je to ostavio nećaku Tomi Meštroviću, a on dao splitskoj Općini za proširenje Meštrovićevog *Kašteleta*.

O uskrsnim praznicima 1933. Meštrović je s Olgom i djecom u Splitu, u sagrađenom dijelu nove palače na Mejama. Zove i Pešu da dođe:

«Mi te očekujemo za uskrs... Mama je ovde ima 8 dana. Ona je dobro. Dopratio ju je Marko i bio je tu 2 dana. Sa njime nije dobro. Izgleda alkohol u trećem gradu. Očajan sam za njega. Pred tri nedjelje mu se rodio 6. sin. Baka ostaje naravno ovdje. Svi te pozdravljaju.» (X. 4. 146).

Početkom ljeta 1933. opet je obitelj u Splitu i opet je Marko doveo majku (X. 4. 157). Marko ima na selu krčmu, a brat mu podmiruje porez što ga on ne može platiti (X. 4. 160).

U jesen mu piše o ponovljenim seoskim svadama i obiteljskim podvaljivanjima:

„Mi ćemo doći u nedjelju na večer tamo (iz Splita u Zagreb,

D. K.). Stara će putovati sa nama do Drniša; a Marku ću pisati da dodje on ili tetka pred nju. Ona veli da bi najvolila biti kod sestree dok neko od nas ne dodje opet ovamo (u Split, D. K.), jer da sa Tošom nemože da žive, da je neprestano vriedja i draži. Da se je zimus razbolila jer joj je donijela vijest da su mene ,metnuli u pržun jer sam pravio krive novce'... Neka ih sve sto djavola nosi.“ (X. 4. 161).

Iz Splita, gdje svake godine ljetuju, pisao je Meštrović Peši u Zagreb 1935:

„Bili smo pred par dana kod Bake i Marka. Ona je opet bila malo bolesna, ali joj je sada bolje. Njih dvije dobro izlaze kraju i sve imaju u redu. Kod Marka isto sve dobro - u glavnom. Mali mu je donio svjedodžbu sve sa odlikom. Bio je Marko ovdje dva dana.

I mi smo svi dobro osim Marte. Ona još uvijek kašlje. Sutra idemo na 2 dana u Dubrovnik i Cavtat.» (X. 4. 203).

O Božiću 1938:

«Naš Marko je bio dva-tri dana ovdje da kupi onih sitnica za Božić kao obično. Sinoć se je vratio kući. Kaže da je Mama

dobro, a sve kod njega da je zdravo.

Mi smo ovdje isto svi dobro.» (X. 4. 205).

Ljeti 1939. ima brige s Markovim sinom Petrom. Meštrović ga je otpremio u sanatorij, a kasnije ga je smjestio u fratarski konvikt u Širokom Brijegu, gdje je učio i njegov mlađi brat (X. 4. 208).

U proljeće sljedeće godine opet neprilike s bratom Markom, sklonom alkoholu:

«Sa Markom je zlo - pisao je Meštrović iz Zagreba u Ženevu Peši - pa me je i to još više smelo i izmrcvarilo mi nerve. U ponedjeljak u jutro su mi telefonirali, da je u nedjelju prije podne u Kninu napravio ispad i popodne istoga dana dopraćen od policije u Drniš gdje da ga čuva troica ljudi, jer da je sišao s uma. U Šibenskoj bolnici (za umobolne, D. K.) da nema mjesta. Što sam mogao nego reći da ga doprate ovamo. To je bilo i učinjeno. Ovamo ga je dopratio Mate (sin, D. K.) sa još troicom. Smjestio sam ga u priv(atni) sanatorium. Nije raspoznavao ljude niti je znao gdje ni što se sa njime događa... Ljekari se nadaju da će preboljeti, ako je uzrok trajno uzbudjenje i alko-

Obitelji Ivana Meštrovića i Milana Čurčina, 1924.

hol. Moglo bi biti da je nastao poremećaj u mozgu i od udarca kamenom što ga je pred 2 godine dobio od onog lopova... I to će se znati kroz koji dan... Matu sam poslao kući i dao mu što im je najnužnije. Nadam se da će se sve preturiti, ali mi je bilo teško ovih dana. Njegov ispad u Kninu neće imati nikakvih posljedica jer su odmah vidjeli u čemu je stva(r) a teže ranjen nije niko.” (X. 4. 209).

Sutradan:

“Ponajprije o Marku. Njemu je mnogo bolje, potpuno je došao k sebi, ali je vrlo apatičan i malo ga što interesuje. Jede normalno, a neprestano bi htio pušiti i piti. Pušiti mu daju umjereno, a piti samo malo u podne... Ljekari misle da će preboljeti ali još dugo nebi smio u onaj milie. Kako to udesiti u ovim prilikama? Za sada je najbolje spremljen u sanatoriju, a poslije kako Bog da.” (X. 4. 210).

Mjesec dana poslije Marko je još u zagrebačkom sanatoriju. Meštrović piše Peši, koji je mobiliziran:

«Ja sam bio jučer kod Marka. Njemu je još uvijek slabo i zastranjuje u svakoj rečenici. Vrandešić misli da će ipak pre-zdraviti.» (X. 4. 212).

Iz Splita ljeti 1940:

„Malo si me umirio sa viješću da je Marko nešto bolje...”

Bili smo nekidan sa Ćurčinovima u Sinju, Vrlici i Kninu, pa smo popodne navratili preko Otavica. Kod njih je ko obično, samo su djeca potištena radi ćaće im.“

Dalje o obiteljskim neprilikama. „Petar je u sanatoriju kod Rojića i ima još visoku temperaturu. Dobio je bio i na drugoj strani upalu porebrice...”

K staroj nisam navraćao jer se nisam htio sretati sa ćerima i zetovima koji kod nje govore svakomu ko joj navrati sve epite-te na moj račun. Najmanje je što je Danica otkrila: da se moja mala Marta po Splitu kurva.

Eto sad sam sa tobom podjelio svu slast i uživanje koje imam sa rodbinom u fizičkom i moralnom pogledu.“ (X. 4. 214).

Ako je Meštrovićeva šira obitelj uvijek materijalno ovisila o njemu, to je u ratnim godinama postalo još kritičnije, premda je selo u ratu živjelo bolje od grada što se tiče ishrane.

Bira se u međuvremenu udala za splitskoga kipara Marina Studina, koji se istakao talentiranim radovima, ali ne i uzornim karakterom. Očito je da se oženio Birom, koja je bila malena i nimalo ljepotica, očekujući koristi od Meštrovića. Kada ga je očigledno počeo iskorištavati, Meštrović je s njim prekinuo svaku vezu, iako prema sestri nije mogao i nadalje ostati ravnodušan.

Studin je počeo raditi u secesijskom stilu pod očitim Meštrovićevim utjecajem, kao gotovo sva naša predratna generacija kipara, ali je kasnije prešao jednom pučkonaivnom ekspresionizmu. U prvoj fazi o njemu je vrlo pohvalno pisao mladi Augustin Ujević, čak i predgovor njegovoj mapi reprodukcija, a u drugoj je svratio pozornost samog Herberta Rea-

Ivan Meštrović u zagrebačkom domu

da u Londonu. Nakon Drugog rata zatajio je svoje *Kaštelanske Bogorodice*, inače najljepše svoje skulpture i radio socijalističke motive, vršeći pravu ideološku diktaturu među splitskim umjetnicima.

Premda u početku usko vezan uz Meštrovića i uz njegovu skulpturu, kad je ovaj prekinuo svaki dodir s njime, ne dajući se iskorištavati, okomio se na njega napadajući ga i kao čovjeka i kao umjetnika. Vid Mihičić, profesor na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu, koji je odlično poznao sve naše umjetnike, u svojim sjećanjima na Meštrovića 1983. je izjavio:

«Meštrović je imao mnogo prijatelja i neprijatelja... Marin Studin, šogor, napisao je takve infamije da je bilo nemoguće vjerovati da ima toliko zlobe među ljudima.» (9044).

Kada su se 1934. beogradski umjetnici i arhitekti okomili na Meštrovića, koji je po narudžbi izradio dekorativne konje za zemunski most, u anketi beogradske *Štampe* Studin je napao Meštrovića umjetnika nemilosrdnije nego oni.

«O Meštroviću je malo teško govoriti bez onog uobičajenog ceremonijala... jer čovjek je izložen raznim opasnostima, a može se čak vrlo lako dogoditi i to, da vas čak na jedanput proglaše 'narodnim neprijateljem br. 1'...»

Danas govoriti o g. Ivanu Meštroviću miropomazanom umjetniku, 'velikom darovatelju' i ozakonjenom svećeniku u hramu jugoslavenske umjetnosti, stvar je veoma teška i veoma riskantna u očima našeg malogradskeg čovjeka, za kojega je svaki novi rad g. Meštrovića jedno otkrovenje više i nešto neprikosnoveno... Neki misle da bez njega ne bi ni sunce sijalo u ovoj našoj umjetničkoj otužnoj atmosferi. A da nisu kod nas umjetničke prilike tako jadne i nezdrave, kao što jesu, ne bi ni došlo do toga da se g. Meštroviću direktno povjeri izrada tih ukrasnih figura na zemunskom mostu ni do tako nezadovoljavajućih rezultata...

Što se tiče njegove plastike u velikim dimenzijama, duboko sam uvjeren da je daleko od stilske harmonije koja svako umjetničko djelo čini velikim, da ne govorim o rješavanju u širokim prostorima koje on savršeno ne osjeća.» I dalje s takvim omalovažavanjem (5128).

Da bismo upoznali Studinove uzore monumentalne skulpture dovoljno je pogledati njegov partizanski spomenik u Kaštelima, a da ne govorimo o njegovom prepotentnom zahtjevu da svoj spomenik Narodnooslobodilačkoj borbi postavi nigdje drugdje, nego u antički Vestibul Dioklecijanove palače, on koji je tako oštro kritizirao Meštrovićevog *Grgura Ninskoga* na Peristilu.

O moralnom liku Marina Studina još očiglednije govore podaci iz arhiva UDBAe, gdje Studin izjavljuje da ga je Meštrović pokušao uvući u masone, što je on odbio, pa je zbog toga došao u sukob sa svojim šogorom, a svi drugi masoni, pa i dotadašnji njegovi prijatelji, su ga otada izbjegavali (10366¹⁴⁵).

Pa i toliko razglašena *Ilegalna izložba* u njegovom stanu 1943, slavljena kao jedina ilegalna umjetnička izložba u okupiranoj Europi, vrlo je sumnjive vjerodostojnosti, jer se podaci o njoj temelje uglavnom na kasnijim Studinovim izjavama. Tada mu nisu smetali ni Meštrovićevi crteži u njegovom stanu da podigne ugled te toliko slavljene izložbe.

Unatoč takvom odnosu Marina Studina prema njemu, Meštrović je u kritičnim trenucima pomagao sestri Biri. Tako u početku rata, u svibnju 1941, pomaže Biri i Danici koje mu plaću zbog neimaštine i bolesti u obitelji. Tada ni Bira ni Danica nisu živjele u Splitu, nego u Drnišu (X. 4. 218, 219).

Te prve ratne jeseni Meštrović je s obitelji u Splitu, pa piše Peši u Zagreb, između ostaloga:

«Marko je bio došao po treći put, ali ovaj put je doveo i ženu i onog najmanjeg malog. Možeš misliti da se Toši nisam obradovao, a uzto im se i mali razbolio i ležao pet-šest dana sa temperaturom. Zapravo su ga i doveli bolesna i kroz ciglih jedanaest dana što su bili, nije ništa mogao jesti. Bila je prilična gnjavaža. Marko se načvrlji pa ode u grad ili na more, a ona na torokanje, međutim dijete izleti golo sa temperaturom u vrt. Jučer su otišli i ako djece nije ozdravilo. Marko što utuvi, to radi. Nema nikakvih znakova bolesti, ali maniju da se kreće, da govori, udešava, kupuje, prodaje... Dovodio sam djetetu više puta ljekara, ali po svemu izgleda da su mu žlijezde tuberkulozne, bar je Dr. rekao da je temperatura od toga... Za onu zemlju od Mihanovića (u Otavicama, D. K.) sam isplatio sve i oni su je uzeli u posjed... Marko mi veli da zna za sigurno da su one ženske u Drnišu primile što si im slao, nu da su se sve posvadile i pošle svaka na svoj kraj. Bira me je iznenadila pred koji dan. Došla da se tuži na onu mladju, pa da ih ja razdijelim, t. j. da im dam 'svakoj po jednu kuću'... kazao sam da ja kuća nemam, onda ona kaže da nema od česa živjeti. Dao sam joj 1.500 lira i rekao da ću tebi pisati da joj se isplaćuje svakog prvog 1.000 lira, dok se prilike nepoboljšaju. U Drnišu već da nemogu ostati radi djece koja treba da idu ovde u školu, a tetka da će im, bar ovoj, slati hrane. Da su se ove preselile ovde (u Split, D. K.); mladja da je istjerala jednog stanara iz kuće i uselila se, a ona da će uzeti stan na drugom mjestu. Sad, od kad su tu, imam neprestano ono anonimno, bezobrazno, telefoniranje, na koje po neki put ide i 'punica', pa dobije i ona svoju porciju, ali mene netraži da tumačim i objašnjavam ko je.» (X. 4. 220).

Ratne godine 1943. Meštrović je u Rimu, a njegova uža obitelj u Splitu. Peši u Zagreb piše o vijestima što ih je dobio iz Otavica:

«Prekjucher sam od Tartagl(ij)e primio nove detaljnije vijesti od jednog Hrvata iz Drniša i Bire. Marku se nije ništa desilo, jer je bio kod tetke, ali mu je sin Ivan 'slučajno' teško ranjen, nu nadaju se da će ostati živ. Međutim je nesretni stric Ivan izgorio zajedno sa jednim unukom i obe kuće su mu izgorile. Markovoj kući i crkvi se navodno nije ništa desilo. Seljaka i rodjaka (nedaju detalje) da je u našem selu palo oko 60, u Ružiću i Kadinoj glavici oko trideset. Sva sela su zapaljena, a svijet se razbjegao i pobjegao ostavivši sve. Da ih se zbjeglo u Drniš 4.500 iz postradalih sela. Inače da bježe preostali Hrvati; iz varošica kao Knin, Vrlika i t. d. da je zavladao opći strah i ludilo paljenja i ubijanja i to nesamo između konfesije i konfesije, narodnosti i narodnosti, već i krvne osvete. Od Markovih je u selu ostao samo Mate i mali Tomo, drugo je sve u Drnišu. Naša sva svojina isto... Vidim da nas neće ostati ni polovica i to sve bez kuće i imovine, a kako bi ostalo. Zatiru prijatelji, zatiru neprijatelji, a zatiremo se i sami. Dosta o ovoj nevolji koja ti je poznata.» (X. 4. 223).

Daljnijim tijekom rata, 1943. i 1944, Split je višekrat bombardiran. Stoga je Meštrovićeva palača na Mejama prepuna izbjeglica iz grada: rodbine i prijatelja. Tu su se sklonile i Bira i Danica s djecom.

«One dvije naše (sestre, D. K.) kubure užasno; mladja da je i bolesna i da bi išla tamo (na selo, D. K.). Ja sam pisao kumu (I. Tartagli, D. K.) da ostane, a on da im obima nabavi što im je najnužnije u novcu na moj račun i odgovornost. Da posudi od Jakova Čulića ili Ljubića ili ma koga. Slažem se sa tvojim stavištem za reliefe, samo znam da će oni to teško moći platiti

u šv(icarskim) fr(ancima). Neka ti isplate 1.000.000 u kunama, a ono drugo u fr(ancima), a ako ni to nemogu, neka isplate sve u kunama, a ti to onda razdjeli Marti, Biri i Danici, i ako možeš Marku, te ponešto Sidi i Biankinici.

Drago mi je da je onim dvjema nesretnicama ostalo dosad ono kuće, ali i to je pitanje. Nadam se da u buduće neće rušiti Split i druge gradove, ili da će bar manje.” (X. 4. 232).

Iz Švicarske piše Meštrović Peši u Zagreb u siječnju 1944:

“Jesi li što čuo za našeg Marka i njegove? Od kuma sam primio iz naše kuće (u Splitu, D. K.) pismo pisano na staru godinu. Tamo je i Bira, a da li je i ona druga neznam.” (X. 4. 233).

Meštrović i dalje šalje Marku novac, a Markova se kći Marta smjestila u njegovoj kući u Zagrebu, u Ilici (X. 4. 239; 241).

U bombardiranju Splita 1944. stradala je djelomično i kuća Danice i Bire na Lučcu (X. 4. 242).

Nakon rata, i nakon što je Ivan Meštrović darovao svoju palaču u Splitu hrvatskom narodu i namijenio je za galeriju svojih radova, njegovi su nećaci sa sela i dalje smatrali da se mogu njome koristiti, kao što su se koristili i njom i Meštrovićevim imetkom ranije. Na žaljenje ravnatelja Konzervatorskog zavoda Cvite Fiskovića, koji je preuzeo palaču na upravljanje, Meštrović je višekrat odgovorio da je zgradu namijenio galeriji svojih radova i da njegovi rođaci nemaju prava boraviti u njoj (I. 8. 1-5).

Pogotovo je oštro reagirala Olga Meštrović u pismu 1953. godine:

“Žao mi je i vrlo neugodno kada god čujem da ste Vi imali neprijatnosti i neprilika sa obitelji moga muža, čuvajući naše stvari i interese. Da to svaki ima, koji ima sa njima posla, to mi je odavna poznato, jer oni su daleko od svake pristojnosti, i ne shvaćaju da ne može biti njihovo ono što bi oni željeli da bude. Nadam se da i Vi to tako uzimate i da Vas njihovo vladanje previše ne uzrujava.” (I. 8. 6).

Nakon svih neprilika koje je Ivan Meštrović doživio sa svojom obitelji sa sela, shvatljivo je da je Olga, koja nije prema njima gajila onaj patrijarhalni, gotovo klanski, osjećaj kao on, stekla prema njima otvorenu averziju i antipatiju, koje je krila koliko je mogla, ali bi često izašle na vidjelo.

Šezdesetih godina sam, na položaju predsjednika Odbora za kulturu Skupštine općine Split, nastojao da se otkupe skulpture Marina Studina u posjedu njegove udovice Bire koja je živjela u neimaštini, a usto ju je jedan sustanar maltretirao, i da se u kuli Ćipiko u Kaštel-Novome postavi njegova memorijalna zbirka, ali je njezina kći iz Londona to kočila. To je ipak obavljeno znatno kasnije.

Vidjeli smo da je Ivan Meštrović imao mnogo prijatelja i poštovatelja, ali još više neprijatelja i kritičara. Njegova slava, državne narudžbe i bogatstvo stvorili su mnoštvo zavidnika, naročtio među umjetnicima i političko-ideološkim protivnicima. Njegovo “vlaško” porijeklo također je često među građanima gledano svisoka.

Jedan anonimni žučljivi pamflet, koji je tridesetih godina širen Splitom, najoštrije je napadao i objeđivao cijelo njegovo seosko porijeklo, sa cijelom obitelji sa sela. I inače su se pred javnosti nastojale sakriti neke činjenice: da je obitelj bila gramzljiva na novac; da su gotovo svi članovi obitelji patili od nasljednih bolesti, osobito od tuberkuloze, ali da je u više generacija bilo i umobolnih članova - što će se kasnije odraziti i na njegovom sinu Tvrtku; da je alkoholizam bio prisutan u

obitelji, a to smo se osvjedočili kod njegova oca i brata Marka i dr.

Ivanu Meštroviću je obitelj bila svetinja, kako ona očinska, tako i njegova zasnovana. Ali se, nažalost, teško razočarao u objema. Napustivši Ružu u želji da osnuje svoju obitelj, doživio je bolne tragedije ranom smrću bolesne kćeri i duševnom bolešću i nasilnom smrću sina.

U ZAGREBU

Ivan Meštrović je nakon Prvog svjetskog rata odlučio živjeti i raditi u Zagrebu. Nakon privremenog smještaja u vili Oktavijana Miletića u Jurjevskoj 29 kupio je 1920. godine stare trošne kuće iz 17. stoljeća u Gornjem gradu, u Mletačkoj ulici 6, 8 i 10 i nakanio dvije osposobiti za stanovanje i rad. Žurio se s kupnjom jer nije imao gdje smjestiti brojne skulpture koje je morao prenijeti iz Rima, Londona, Pariza i Splita, gdje su se nalazile tijekom rata. Prednost je bila što je jedna od tih kuća bila prazna, bez stanara, pa ju je mogao odmah koristiti barem kao skladišni prostor (X. 4. 8; 10617⁷⁾).

Dok Meštrović boravi i radi u Dubrovniku 1920-1922. zida mu se u dvorištu između obje kuće atelijer. U veljači 1921. piše prijatelju Dušanu Plavšiću u Zagreb da mu obavi nešto u vezi s gradnjom, vjerojatno građevnu dozvolu ili nešto u vezi s građevinskim projektom:

«Ja se potpuno slažem s Vama da je ono zemljište najzgodnije za moj atelier tim prije što mi je uz kuću, pa čekam sa nestrpljenjem da mi taj poso uredite.» (VII. 4. 2). A u drugom pismu: «Lijepa Vam hvala što ste mi uredili ono pitanje dvorišta. Ja sam, razumije se, zadovoljan sa svime kako ste udesili. Nadam se da će mi biti moguće ovoga ljeta sagraditi atelier.»

Atelijer se zidao 1922. i 1923. godine.

Žaleći se na pomanjkanje novca, zbog slabe zarade u Cavtatu, pisao je bratu Peši u ožujku iz Dubrovnika u Edinburgh: «Za atelier u Zagrebu, ko(j)i se sad zida, potrošiću preko 1.200.000 kruna.» (X. 4. 20).

A u svibnju iz Londona piše opet Peši da je gradnja već dva mjeseca zastala jer se nije uspjela porušiti neka kućica ili slično na tom dijelu dvorišta (XII. 4. 23).

Godine 1923. su gradnje i pregradnje u punom tijeku. Austrijanac Max Ermers, koji je početkom godine posjetio njegov novi dom u Gornjem gradu pisao je u članku o Meštroviću, objavljenom u bečkom časopisu *Die Wage*, da će u proljeće ateliejr biti gotov, a onda će se još nastaviti veliki radovi. U privremenom smještaju u kući već su na zidovima visjeli veliki drveni reljefi nastali u vrijeme rata (2627¹⁷¹⁾).

U veljači 1923. atelijer se još gradi. Zabrinut piše Peši iz Zagreba:

«Atelier mi nije gotov ni napola, a nemam nade da će skoro biti, jer sam došao u spor sa graditeljom koji mi traži 700.000 više nego smo se pogodili. Sad imaju stručnjaci da presude i riješe spor. Pare sam istrošio, jer dok sam nabavio nešto najnužnijih stvari, izdao sam enormno, a i život je skup. Od države nikako da utjeram evo već drugu godinu.» (X. 4. 32).

Nekoliko dana zatim:

«Atelier mi je tek pokriven, a graditelj mi je tražio povi-

šicu na cijelu gradnju od K. 900.000. Posao je htio prekinut i obramčni (?) sud me je jučer osudio da mu moram za dosad izvedeni posao dati 400.000 i ako sam mu već dao 550.000. To moram u roku od 3 dana platiti inače mi plijene kuću i stvari.» (X. 4. 33).

U travnju 1923. mu piše:

«Ja ti se sada bavim dovršavanjem atelier, jer nemogu ostaviti na pola, jedno što me je stid, drugo što inače nemam gdje stvari smjestiti i treće što će mi on u nuždi moći i kao stan poslužiti...» (X. 4. 34).

«Sada hoću da dovršim atelier - pisao je malo zatim Peši - jer me je sram ostaviti ga ovako. Sve svoje pare sam potrošio i sada se dužim da ga dovršim.» (X. 4. 35).

A u lipnju:

«Moja materialna situacija se nije nikako poboljšala, nego još pogoršala, pošto sa atelierom još uvijek nisam gotov, a košta me sve to više. Istina sad sam pri kraju - nadam se da će za 15-20 dana biti gotov, ali i moje najposljednje pare sa njime.» (X. 4. 36).

U kolovozu javlja bratu:

«Atelier sam napokon dovršio i smjestit ću u njega stvari dok ih budem slao u Ameriku.» (X. 4. 38).

Nakon što je sagradio atelier, iste su se 1923. godine obnavljale obje kuće, ona u Mletačkoj 8 za Meštrovićevu obitelj i ona u Metačkoj 10 za Ružu (X. 4. 37).

«Sada, pošto mi je atelier dovršen popravljam i mijenjam I kat Ružine kuće (br. 10) i nadozidjam na njoj jedan stan od 5 soba u mansardi. To se čini sa njezinim novcem što sam joj bio dao i sa onim što ide od ovog što sam dobio od vlade. Koštati će cijela ... (?) 400.000 Din. Utrošit će do posljednje pare, ali će joj i kuća, popravljena i nadogradjena nešto reprezentirati, a osim toga bit će 10 godina slobodna od poreza. Ako iznajmi jedan sprat (I kat ili mansardu) dobiti će najmanje 3.000 Din mjesečno, a za slučaj možda može oba iznajmiti i dobiti duplo, te bi mogla živjeti i kad država ne bi redovito davala. Dakle u pogledu nje sam miran.

Htio sam da i moju (br. 8) koja je uz atelier pregradim i renoviram prema volji i potrebama, nu imam teškoća sa stana-rima, koji neizlaze i ako im je osuda od svih istanca izrečena. Sad čekam da ih deložiraju, nu tu su vlasti spore zbog nestašice stanova. Ako mi uspije, počeo bi i nju odmah pregradjivati da sve bude u redu prije nego odem u Ameriku. Na mojoj bi cijela radnja koštala 450.000 Din. Za ovu svrhu bi mi Čurčin posudio 250.000, a drugo bi skucao ja. Stan, t. j. kuća bi imala 8 soba i 2 kupatila, a ja bi Čurčinu otplaćivao sa kirijom u slučaju da mu nebi mogao vratiti u gotovom. On bi zauzeo polovinu stana. Eto time se bavim sada.» (X. 4. 39a).

Milanu Čurčinu pisao je u studenome 1923. iz Češke, gdje se upravo nalazio:

«...ljutim se na graditelja što je porušio prozore prije nego je dovršio onu sobu na hodniku. Kažite mu da požuri sa dovršavanjem stana u I katu, jer ćemo se inače posvadi.» (VII. 1. 9)

Govoreći sljedeće 1924. godine o novim Meštrovićevim skulpturama Milan Čurčin je pisao u *Novoj Evropi*:

«Svi su oni zasad izliveni u sadri, u atelieru koji je sazidao sebi Meštrović prošle godine u Zagrebu (Mletačka ulica broj 8), uz koji zida sebi i kuću gdje će stanovati.» (2723²⁸).

Radove na gradnji nadzire brat Pešo, kako se vidi iz Meštrovićevoga pisma njemu iz Beča u siječnju 1924. (X. 4. 44).

Početakom 1926. posjećuje Meštrovićev dom u Zagrebu talijanski publicist Decio Buffoni i opisuje taj posjet u milanskom listu *Secolo*, a zagrebački ga *Obzor* prenosi u prijevodu:

«U Mletačkoj ulici prekoračujem prag Meštrovićeve kuće. Prazna kućna veža, željezna barokna vrata, iza kojih je dvorište ograničeno s jedne strane s visokim atelierom od stakla poput cvjetnjaka. Kroz stakla se vide gigantski kameni, brončani i od krede (gipsa, D. K.) likovi u hijeratskim čudnim pozama koje im je umjetnik nametnuo.

Njega sada nema. U New Yorku je. Dočekuje nas njegova gospođa Ruža Meštrović, mlada crnka sa dugim šalom na leđima. Vodi nas po stepenicama od orahovog drva, otvara nam dvorane prostrte sagovima, svijetle vedre dvorane na čijim se zidovima redaju drugi brončani i kameni likovi stvoreni od začarujuće sile i fantazije. Arhanđel Gabrijel, Madalena od pozlaćene mjedi, Madona, otisak Autoportreta koji se nalazi u Uffizzima u Firenzi, basreliefi, ploče i klesane dljetom. Stilizirane, deformirane figure koje se spuštaju u grčevima ljubavi, boli, ili uspravne poput koplja. One su u ovoj kući koju je isti Meštrović podigao za njih, gospodarice i čuvarice šutnje. Kada silazimo u atelier među svece i heroje i kada ulazimo u mali samostan koji podsjeća na cavtatski mauzolej kontrast između crne gospođe i kipova postaje još jači. Sveti Franjo u profilu zanosa, Marko Marulić splitski humanist gigant od četiri pet metara, zatim druga Madona, gole pružene mišice u času napora, sve se pričinja arhaičnim, foksilnim, kraj žive žene.

U sredini radne sobe nalazi se trup debla. Tvrdo drvo procjepano po sredini procjepom koji razbija prostu koru. Čeka na Meštrovićevo dljetom da se pretvori u sveca ili u junaka. Gospođa se naslanja rukom na deblo i kaže: Čeka. Ali Meštrović se ne vraća.

Lijepa je Meštrovićeva kuća. Ali nije vesela.» (3257).

Je li taj neveseli dojam Meštrovićeva novog doma strani posjetitelj dobio pod dojmom nostalgije napuštene Ruže, ili zbog stvarnog pomanjkanja dovoljnog svjetla u starim baroknim sobama i malenim prozorima?

Olgi, kada je čitala taj prijem Ruže u ulozi supruge i domaćice, zacijelo nije bilo ugodno.

Čini se da su se neki radovi pregradnje otegli vrlo dugo, čak u 1929. godinu kada Meštrović iz Pariza piše Čurčinu, koji stane u jednom stanu te kuće:

«Za moj pod (kat, D. K.) neznam što da vam kažem. Najbolje je da govorite direktno sa Aljinovićem (vjerojatno građevinskim poduzetnikom, D. K.) i da vidite je li mu Pešo dobro objasnio.

Ja sam bio Peši rekao, poslije svih mišljenja, da pod (gornji), pošto je siguran, ostavimo. Prema tomu da je izlišno parati sav parket već samo gdje je bio kamin i na jedno ili 2 mjesta gdje grede ulaze u zid, da se vidi koliko su u zidu, kak(v)i su 'lageri' i dali su gredama zdrave glave.

Gdje kamin bio da osigura podlogu da se može opet kamin metnuti, pa makar pod njim došle stepenice od 10-12 cm. Zid prema dvorištu da izradi i zamijeni cigle nečim lakšim, ali da nipošto ne dira u nišu oko prozora t. j. u njen gornji dio. To prije svega nije nužno, a zatim bi bilo skuplje. Ako se je Aljinović tako dogovorio sa Pešom i ako misli da je to dovoljno, onda neka to uradi.

Ako međutim nije siguran i ako mu nešto nije jasno, onda neka pusti dok se povratim ja u Zagreb.» (VII. 1. 27).

Meštrović u tim pismima, govoreći o gradnji atelijera i pregradnjama kuća u Mletačkoj 8 i 10, ne spominje arhitekta koji su to izvodili. On je zacijelo, kao i obično, radio skice za gradnje i pregradnje, ali su stručni arhitekti to razrađivali i vodili same radove.

Samo u jednoj bilješki spominje se među izdancima: "Dao g. Planiću 20.000 18. IX 28... P(etar) M(eštrović)." (X. 4. 105).

Bez sumnje se radi o Stjepanu Planiću, arhitektu. Taj istaknuti zagrebački arhitekt je dakle surađivao na obnovi Meštrovićeveg doma u Mletačkoj. On je od 1927-1931. pohađao Odjel za arhitekturu Umjetničke akademije što ga je vodio arh. Drago Ibler, ali je ujedno, već od 1927. imao vlastiti atelije. Navedena svota nije velika, pa se zacijelo radi o nekom tehničkom poslu što ga je mladi Planić izveo u svom atelijeru, ali prema projektima svoga profesora Iblera, za kojega znamo da je projektirao dvorišni portal Meštrovićeve kuće.

Obnovu kuće i gradnju atelijera povjerio je Meštrović najprije najistaknutijem hrvatskom arhitektu Viktoru Kovačiću, graditelju zagrebačke Burze, crkve Sv. Blaža i dr. S njim je surađivao u oblikovanju trijema dvorišta, s podsjećanjem na peristile antičkih kuća ili na samostanske klaustre. Umjesto prvotne Kovačićeve zamisli da dvorište okruži "toškanskim kolumnama", odlučeno je da se izvedu dorski stupovi. Kovačić je projektirao i prostrani svijetli atelije, s krovnim nadsvijetlom i velikom zidanom peći (9598²¹⁻²²).

Projekte za kuću i atelije bio je izradio Viktor Kovačić, koji je bio zadužen i za nadgledanje radova. Samu gradnju obavljao je graditelj Stjepan Uršić, s kojim je Meštrović 23. studenog 1921. sklopio ugovor, dok je molbu za građevnu dozvolu potpisao ovlaštenu graditelj Josip Žanko (135b⁸). Međutim, otezanje gradnje i nepredviđene neprilike, kao podzemna voda u podrumu, nestašica cementa, hladnoća i boravak jednog stanara, otegli su radove i povećali troškove, zbog čega je Meštrović došao u sukob, čak u sudsku parnicu s Viktorom Kovačićem, što se spominje u jednom navedenom pismu (2591¹⁶⁰).

Iz jednog pisma Ćurčinu iz New Yorka, u prosincu 1924, vidi se da je Meštrović cijenio Kovačića:

"Žalim što nam umrije Kovačić. Treba da napišete i donešete nešto u N(ovoj) E(vropi)." (VII. 1. 10)

Međutim je Viktor Kovačić u tijeku radova umro 21. listopada 1924, pa je pregradnje i dogradnje kuća i dovršenje atelijera nastavio arh. Harald Bilinić, sin splitskog majstora Pavla Bilinića u kojega je Meštrović započeo svoju kiparsku karijeru. Bilinić je neke Kovačićeve projekte izmijenio i dopunio.

Reprezentativna ulazna dvorišna vrata - koja odudaraju od baroknog stila zgrade - projektirao je i izveo 1925. zagrebački arhitekt Drago Ibler. Njima je inače skromnoj zgradi dao stano-viti reprezentativni pečat (8380¹).

Radovi na gradnji atelijera, pregradnji kuće i ulaznom portalu otegli su se do 1928. godine, kada Meštrović iz Italije piše Peši:

"Planić je za radionice dobio svega 50 ili 60 hiljada dinara, prema tomu, ako je skoro gotov može mu se dati sada 30.000... Neka paze da dobro postavite drvena vrata, da budu solidno pričvršćena... U jednoj od onih udubina (kaseta pokraj ključa) neka postavite jednu plitku okruglu ručicu da se ima za što ufatiti kad se vrata zatvaraju... Neka to učini Ibler ili Kršinić, pa da Antolić izlije u bronzi..." (X. 4. 110).

Malo zatim:

"Neka mi Ibler smjesta piše koliko i zašto imam poslat (Ignjatu) Francu, da to uredim. Planić isto za ono što gradi." (X. 4. 112)

Ponovno:

"Planić mi nije još poslao proračun ili obračun. Ibler mi piše da Francu imam dati jedno s drugim 30.000 za portal." (X. 4. 114)

U Atelijeru Meštrović čuva se više skica i nacrti tih radova.

Meštrovićeva je Darovnica 1952. obuhvatila i njegov zagrebački dom (Mletačka 8) s atelijerom. On je 1959. opreman, u okviru Gradske galerije suvremene umjetnosti, u Atelje Meštrović, koji je otvoren javnosti 1963. godine. Restauracije interijera provedene su 1968-1969. Atelije je za izložbene svrhe adaptirao arh. Miroslav Begović (10657).

Spomenimo u vezi s arhitektom Dragom Iblerom Meštrovićev prijedlog da ga 1928. povede u Ameriku da s njim surađuje na graditeljsko-kiparskom poslu portala jedne crkve što se nadao dobiti:

"Ako ti nisi neophodno vezan tvojim poslom tamo - pisao je Meštrović bratu Peši - moga(o) bi doći samnom, a ako si vezan ili ako bi to škodilo tvomu poslu, onda bi mogao poći Ibler, koji i onako hoće da pokuša sreću sa Amerikom. Ja bi ga naveo kod nekolicine arhitekata, pa poslije što mu bog da." (X. 4. 112).

"Ibleru, - pisao je u drugom pismu - pošto ti nisi bio u Zagrebu, sam pisao da dodje samnom. On je pristao - to mi je brzojavio i pisao, čak da bi 14. bio stigao u Pariz. Ja sam mu odgovorio da je put odgodjen i pismo da slijedi. Danas ću mu pisati kako stvar stoji.

Ja mislim naime da bi u tom slučaju izradio masu skica, a on da mi sve okvire i dispozicije crta (za vratnice, D. K.). Ja sam mu reko da ga uzimam na dva mjeseca i da za to vrijeme brinem za njega, a ako on međutim nadje posla, ide na posao i ostaje tamo, ako ne vraća se na svoje mjesto u Evropu." (X. 4. 114).

Međutim, pošto Meštrović nije dobio navedenu narudžbu, ni od njegove suradnje s arhitektom Iblerom u Americi nije bilo ništa.

Zagrebački je *Obzor* objavio je u siječnju 1919. da se Meštrović naseljuje u Zagrebu (2395).

Osim želje da djeluje u domovini, u Zagreb ga je privukla zamisao da osnuje privatnu Umjetničku akademiju, kao i zamisao opreme skulpturama i reljefima Kovačićeve crkve Sv. Blaža. Obje su se zamisli izjalovile, a u Dubrovnik ga je odvela narudžba Račićevog mauzoleja, kojim je bio zauzet do 1922. godine.

Dekoriranje crkve Sv. Blaža Meštrović je bio ugovorio još u Parizu sa zagrebačkim nadbiskupom Bauerom. Freske je morao raditi Joza Kljaković, koji je radi toga pošao u Pariz učiti fresko slikarstvo kod Meštrovićevog prijatelja Marcela Lenoira (10.295¹⁴²; 7113³¹¹). Čini se da je ta zamisao propala nakon improvizirane izložbe njegovih drvenih reljefa i *Raspela* u crkvi Sv. Blaža i kritike crkvenih ličnosti.

Sam Meštrović u *Uspomenama* opisuje svoje naseljenje u Zagrebu 1923:

„Kad sam dovršio crkvicu u Cavtatu i reljef (kralja Petra I, D. K.) u Dubrovniku (1923), otišao sam u Zagreb. Sâm me Zagreb nije mnogo privlačio, ali kud sam mogao. U Dubrovniku

je narod u okolici krasan, ali ono što se zove inteligencija, to je neiskreno, intrigantsko i do kraja podmuklo. U Split zapravo nisam imao kamo da idem, a u Beograd, nakon svega što sam slušao i gledao, nisam mogao, jer bih u sebi bio morao prije slomiti svoj rođeni unutarnji ponos, svoju moralnu kičmu. Sve mi je tamo postalo daleko i tuđe. Ja i onaj svijet govorili smo različitim jezikom i nismo se više razumjeli. Dok smo se prije bar u nečemu razumjeli, sad se više nismo razumjeli ni u čemu. Mnogi čestiti i plemeniti ljudi koje sam prije sretao ili su nestali, ili su se povukli u se, ili su se sasvim izmijenili. Sve se prema svakome od nas, prema svakome pitanju kod nas, ponašalo kao gospodar prema nekom glupavom i mrskom kmetu. Sve je uhvatila neka megalomanija i želja, da grabe i zapovijedaju. Bili su takvi ne samo prema nama 'prečanima' i Hrvatima, nego prema svom vlastitom svijetu. Od onog starog i simpatičnog mi Beograda ostala je bila još po koja bijedna stara kuća, koja je čekala da nestane, te jadni seljaci i seljakinje koji su promicali ili štogod provozili na svojim taljigama i vočićima preko raskopanih ulica, koje su se počele 'evropeizirati' s njihovim asfaltom, mimo već, dakako, neparfimiranih i našminkanih građanki u francuskim cipelicama i tankim svilenim čarapama, ili čak automobilima...

Svi su to govorili, baš kao da se Beograd prije toga sastojao od samih palača i asfaltiranih trotoara, a ne od ćumeza i najprimitivnije balkanske kaldrme...

Prekrižiti sa svime i otići u inozemstvo, nije mi se dalo. Ta ni prije rata nisam mogao izdržati više od godinu dana, a da se bar na neko vrijeme ne vratim u svoju zemlju, svoj kraj i ne čujem svoj jezik, koji je meni predstavljao veću polovinu onoga što se zove narodnost. Istina je, da sam se slabo snalazio kod kuće u onom što je meni bilo najintimnije, onomu što je činilo moj unutarnji ja, ali je svejedno bilo nečeg općenitog, što je bilo zajedničko.

Povrh svega ovoga što mi je bilo teško raskidati, bila je želja da kušam i pokušam, da se i tu, u toj mojoj zemlji, bez umjetničke tradicije dade i umjetnički stvarati. Osim toga mi se činilo, da bih, kad bih otišao u inozemstvo, tako dugo mogao raditi po svoju, kako je dugo i biljka zelena kad ju se izvadi iz zemlje, tako dugo dok joj kiša ne ispere njezinu zemlju sa žila. Osim toga, obećao sam bio doći na Umjetničku školu u Zagreb, i sad je valjalo bar koju godinu izdržati.

Zagreb je umjetnički malo, zabačeno bečko, predgrađe, ali valja kušati, valja izdržati... Kupujem neku staru kućicu do one koju sam prije nabavio, te napravim atelje i počimam raditi. Zarade, dakako, nikakve.

Sa zidanjem crkvice u Cavtatu nisam zaradio ništa, jedva što sam izdatke za život pokrio dok sam radio, a ono što sam u inozemstvu bio zaradio, potrošio sam za kuću, zidanje ateljea, i tako dalje, a bilo je i promijenjeno po nepovoljnom tečaju. Plaća u školi tri i po tisuće dinara, no ni to ne primam, nego ostavljam školi za modele. Stajao sam pred situacijom, da neću imati od čega živjeti, a kamo li nastaviti radom. To sam, dakako, krio, utoliko više što sam primijetio da su se, izravno ili neizravno, neki režimski agenti zanimali za moje materijalno stanje. Država mi, međutim, nije već treću godinu isplaćivala pogođenu godišnju svotu od trideset i šest tisuća franaka za Kosovske fragmente. U međuvremenu bi se prodala po koja manja stvar zaostala kod koga u inozemstvu, i tako sam petljao dalje." (429¹⁵⁰⁻¹⁵¹).

Tada mladi, pjesnik Gustav Krklec opisao je, u povodu Meštrovićeve smrti, prvi svoj susret s njim:

«Ivana Meštrovića upoznao sam u svojoj dvadesetoj godini, nakon njegova povratka iz emigracije god. 1919. Ne znam na čiju inicijativu dobio sam od njega poziv da prisustvujem jednoj čajanci u njegovoj vili u gornjem dijelu Jurjevske ulice. Bio sam zbunjen, u posuđenom tamnom odijelu... Meštrovićeva prva žena (Ruža, rođ. Klein, iz Hrvatskog Zagorja) zapazila je moju zabunu i odvela me svom suprugu, okruženom predstavnicima 'intelektualne elite'. Meštar me je fascinirao svojim dobroćudnim, blagim, sjetno nasmijanim izrazom lica i uglađenim načinom društvenog ophođenja. Znam da mi je ponudio englesku cigaretu iz velike plehnate kutije i odveo me da mi pokaže svoje djelo 'Raspeti Krist', izrezano iz drva.» (7120²⁻³).

Nedugo nakon dolaska u Zagreb, dok je još stanovao u Jurjevskoj, upoznao je Meštrović i Miroslava Krležu, koje će poznanstvo biti sudbonosno i po Meštrovića i po Krležu. Meštrović će u Krleži dobiti svog najčešćeg i najžešćeg kritičara, koji je njegov talenat katkada cijenio, ali uvijek kritizirao njegovu političku ideologiju i umjetničku tematiku i stilizaciju. Omalovažavajući Meštrovića i kao čovjeka i kao kipara, Krleža je ipak od tada pa sve do smrti doslovno bio opsjednut njime i nije se mogao osloboditi njegove fascinacije. Veliki dio Krležinih političkih, društvenih i likovnoumjetničkih tekstova odnosi se na

Ivan Meštrović – autor Vanja Radauš, 1969.

Meštrovića, što zacijelo nije želio, ali čega se ipak nije mogao osloboditi. Meštrović je pak u početku težio za prijateljstvom i suradnjom s najistaknutijim hrvatskim književnikom, ali kasnije, kada je uvidio da je odnos nemoguć, nije ga više spominjao, ni u objavljenim tekstovima, ni u osobnoj prepisci, a koliko nam je poznato, ni u razgovorima.

Uoči i u vrijeme rata i Krleža je, kao i ostala napredna mladež, bio oduševljen Meštrovićevim borbenim nacionalizmom i parolom *Nejunačkom vremenu u prkos*, ali je nakon rata iz temelja promijenio svoje političko i društveno gledište, ne uočavajući, ili ne priznajući, da ga je i Meštrović, razvojem situacije, promijenio i da nije bilo nimalo časno napadati Meštrovića kao vidovdanskog korifeja, kada su tu otadžbinsku ideologiju službeno prihvatili drugi, ali ne više i sam Meštrović.

ENGLSKA IZLOŽBA. DRUŠTVO UMJETNIKA. PEN-KLUB. JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA

Ivan Meštrović i Milan Ćurčin stekli su u vrijeme rata, nakon Meštrovićeve izložbe u Londonu 1915, brojne prijatelje i uspostavili mnoge službene i osobne veze. Te su veze i prijateljstva potrajali i nakon rata. Stoga je shvatljivo da su oni organizatori izložbe engleskih umjetnika 1920. u Zagrebu. Ali s organizacijom takve izložbe išlo je u balkanskoj Jugoslaviji mnogo teže nego u civiliziranoj Britaniji. Meštrović je pri tome izgubio mnogo vremena i živaca. Srećom se mogao osloniti na Ćurčina koji je bio bolji organizator. U pismima što ih Meštrović te 1920. šalje Ćurčinu, stalno je na tapetu rad oko te engleske izložbe.

On šalje u travnju 1920. iz Zagreba Ćurčinu u Beograd popis uglednih osoba, uglavnom iz Zagreba, da ih se predloži za pokrovitelje izložbe. Postojao je i poseban priređivački odbor izložbe, na čelu kojega je bio Meštrović. «Kad pokrovitelji neće imati nikakva ... (?) učesća, mislim da je potpuno stvar priređivačkog odbora koja će lica uzeti. U ostalom, njima će biti svejedno, jer oni nisu nizašto ni vrući ni hladni, i ukoliko bi primjedbe stavljali, te iste bi bile ne nekog stvorenja nego po partijskom ili sektorskom kriteriju.

A što misli tamošnja (beogradska, D. K.) 'organizacija'? Ja držim da je ta još mizernija. U glavnom sa ovima bi nekako išlo kad bi se i oni iz Beograda bar malo interesovali.» (VII. 1. 1).

Koji dan zatim:

«Spisak pokrovitelja engleske izložbe nisam Vam još poslao, jer želim da odobri naša umjetnička organizacija. Pošto će Englesi biti gosti svih nas, u redu je da se postupa sa znanjem svih. Sjednica će biti iduće srijede, pa ću Vam moći konačnu listu poslati u četvrtak. Ovu, provizornu, što Vam šaljem molio bi vas da medjutim pokažete Urošu Prediću (srpskom slikaru u Beogradu, D. K.), da se tamošnja umj. organizacija saglasi, uz ili bez primjedbe, a ako niste mnogo pisama našampali, ja bih volio kad bi medju priređivačima bio i Ljuba Babić, ko(j)i je i na rimskoj izložbi i docnije bio u radu i mislima sa nama.» (VII. 1. 2).

U sljedećem pismu:

„Slažem se sa sadržajem pisma koje treba uputiti ... (?) koja će doći u pokroviteljski odbor... I ja držim da je najzgodnije vreme za englesku izložbu proljeće 1921. Tada ćemo ih, nadam se, moći bolje primiti nego kad bi bilo ranije.

Paviljon će biti stavljen umjetnicima na raspoloženje neotom se ... (?) izsele. Tomljenović (dr. Tomislav, ban, D. K.) se je radovao što ćemo prirediti englesku izložbu i obećao je bio svaku pomoć. U tome će imati jednako gledište pa ma koja stranka bila iduće godine na vladi...

Svakako pišite odmah pismo Collinu (Ernest Collings, engleski publicist, D. K.) u svoje i u moje ime i kažite mu da smo se definitivno riješili da njihova izložba bude u proljeće 1921. Watsona (Forbes Watson, engleski publicist, D. K.) takodjer izvjestite i pitajte ih ponudu, a naročito Collinsa, imaju li još koga da predlože ko bi trebao izložiti.

Neka vam uopšti Collings ponovno imena svih umjetnika koje ćemo pozvati.» (VII. 1. 3).

U siječnju 1921. požuruje Meštrović Ćurčina da piše Collingsu u Englesku i da se zanima u vezi s troškovima pakovanja, osiguranja i otpreme umjetnina iz Londona (VII. 1. 4). U veljači takoder:

„Šaljem Vam Collingsovo pismo iz koga ćete viditi ko je kriv ako se ne bude mogla prirediti brit(an)ska izložba kod nas. Prema Collingsu bio bi kriv Dr Ćurčin, čovjek za koga bi se jedva reklo da je kadar nešto zanemariti...

Meni je osobito žao što Collingsovom demisijom ne vidim druge mogućnosti kako bi se ta izložba ostvarila. Na Savu Popovića se ne možemo obraćati, on mi je pisao jedno suludo pismo gdje kaže da nije nijedna naša izložba bila organizirana kao što treba, pa da je naša umjetnost u Engleskoj toliko poznata koliko i prije rata, jer kaže dalje, ako Englezi i znadu vas i mene, to još nije dovoljno a ni to im nije bilo pokazano kao što treba! Zato da se je riješio da on organizuje jednu našu izložbu, pa me moli da mu i ja dadem jednu stvar toliko da sam zastupljen. Za slučaj da nikako neću da učestvujem, neka mu pošaljem jedno očitovanje da može pokazati, da se ne bi reklo da me je mimošao. Na kraju prijeti da ako ne bude imao dovoljno odaziva sa strane naših zvaničnih i privatnih lica da će on prostorije koje su njemu stavljene na raspoloženje predati Bugarima.

Poslao sam ovo njegovo pismo našim zavaničnima kod umj(etničkog) odelenja, jer sam čuo da se ipak sprema neka izložba u Londonu, koju S(ava) P(opović) krsti autentičnim pozivom Englezima da dodju k nama u goste.

Možete misliti kako mi je pri duži za ono što smo bili posijali u Engleskoj, kad god čujem da će doći autentični i autentično nastupiti i učiti.

Ja bih vas ipak molio da mi javite da li je Bonjolo (?) bio nešto rezervisao za troškove oko britanske izložbe, kao i Vaše mišljenje što bi trebalo raditi.» (VII. 1. 5)

Daljnijih podataka o izložbi britanskih umjetnika u Zagrebu tada nemamo, ali je tek 1928. i 1929. u Ljubljani, Zagrebu i Beogradu priređena *Izložba savremene britanske umjetnosti*, o kojoj je izvjestio Ćurčin, s potpisom -l-, u *Novoj Evropi*. U Ljubljani ju je, u studenome 1928, postavio Joža Plečnik; u Beogradu je bila u veljači 1929. U Zagrebu je održana u Umjetničkom paviljonu u prosincu 1928. i siječnju 1929. Radnom odboru su na čelu bili Ivan Meštrović i Svetozar Rittig, a izričito se navodi da je glavni pokretač i priređivač *Britanske izložbe* u Jugoslaviji bio Ivan Meštrović (3921).

Izložbi u Ljubljani i Zagrebu prisustvovao je Seton Watson, pa je zajednički dogovoreno da *Jugoslavensko društvo* u Londonu pripremi 1930. izložbu od 100 skulptura i grafika i folklornih izložaka (4036).

Tada se, 1930, u Zagrebu osnovalo *Društvo prijatelja Velike Britanije u Jugoslaviji*, po ugledu na spomenuto londonsko društvo, održavši glavnu osnivačku skupštinu 15. veljače 1930. Društvo je, između ostaloga, imalo za cilj i priređivanje reprezentativne izložbe jugoslavenskih umjetnika u Londonu u *Narodnoj galeriji (Tate Gallery)*. U London je poslano oko 300 slika, skulptura i grafika, uz desetak Meštrovićevih skulptura s posljednje njujorške izložbe.¹⁰⁷

Iz izvještaja glavne skupštine *Društva prijatelja Velike Britanije* u Zagrebu u ožujku 1933. doznajemo da je Ivan Meštrović tada bio potpredsjednik toga društva (4937).

Kad govorimo o Meštrovićevoj društvenoj djelatnosti navedimo da je bio i suradnik *Francuskog instituta* u Zagrebu, pa je u prvom broju njegovoga godišnjaka *Annales de l'Institut Français de Zagreb* 1937. objavio svoje uspomene na Augustea Rodina (327; 6980).

*

Inače se Ivan Meštrović po dolasku u Zagreb ubrzo uključio u društveno organiziranje likovnih umjetnika. Za razliku od predratnog razdoblja, u kojemu je Izidor Kršnjavi dugo vodio glavnu riječ i davao narudžbe protežirajući zagrebačke umjetnike, sada će inicijativu preuzeti Meštrović, a svojom nacionalnom i međunarodnom afirmacijom mogao je steći i zadržati stanoviti autoritet. Taj će se očitovati i u uvođenju talentiranih i već potvrđenih dalmatinskih umjetnika u likovni život u Zagrebu, naročito kao profesore Umjetničke akademije. Taj je prodor u prilično konzervativnu zagrebačku likovnu sredinu imao, bez sumnje, i nacionalističko obilježje, u duhu nove jugoslavenske ideologije i politike, iako se sam Meštrović tada, u ostvarenoj Jugoslaviji, nastojao što manje politički angažirati, razočaran umnogome u njezinim ostvarenjima.

U jednom pismu, vjerojatno 1920, Meštrović izvještuje Ćurčina:

„Ovdje inače ništa naročito novoga. Profesionalnu umjetničku organizaciju smo proveli. Ide prilično glatko. Nadajmo se da će i opšta moći biti provedena kao i ...

Inače mi, nekadanji buntovnici, pravimo neke planove, ali ne znam hoćemo ih biti moguće izvesti, jer nemamo snaga, pošto smo skoro svi invalidi.“ Uz Meštrovića ga pozdravljaju i njegovi suradnici na tom društveno-umjetničkom polju: Rosandić i Kljaković (VII. 1. 3).

Ivan Meštrović je bio i aktivan član zagrebačke podružnice međunarodnog udruženja književnika *PEN-kluba*. Iako nije bio književnik, zagrebački je centar *PEN-kluba* poslao njega i Milana Ćurčina kao svoje predstavnike na međunarodni kongres kluba u Amsterdam 1931. godine. Beogradski su izaslanici bili Jovan Dučić i Milan Kašanin. Taj posljednji, koji opisuje susret, veli da se Meštrović i Dučić, prijatelji, nisu razdvajali tih dana. Kašanin tom prigodom opisuje ta dva u biti suprotna lika:

„I fizički i duhovno, Jovan Dučić i Ivan Meštrović su bili različiti. Lak u pokretu i u duhu, brz na riječima i osmijehu, Jovan Dučić je zračeci vedrinom, volio stajati i hodati i, uspravan i visok, govoriti - u paradoksima i s humorom koji nije bio bez ironije - ne samo zato što treba i mora nešto kazati, nego i zato što voli i umije govoriti i želi da ga slušaju. Ivan Meštrović, kojemu je više odgovaralo da sjedi nego da stoji, bio je trom u pokretima i spor na riječima, a s težinom u mislima, nepokolebljiv u uvjerenju i uporan u obrani, i govorio malo i opre-

zno, prešućujući i ono što se očekivalo da kaže. Koliko je jedan znao govoriti, toliko je drugi znao slušati.

Jednog dana našli smo se zajedno za stolom na terasi kazi- na u Sheveningenu i nastavili jučerašnji razgovor, za koji nam se činilo da nije ni bio prekidani, - bilo je u našem raspoloženju toliko bezbrižnosti, kao da nema i kao da neće nikad biti na svijetu zla i nesreće. Dučić je pričao o piscima koje je tih dana upoznao i pred nama se čudio otkud su se našli na kongresu kad on nikad ni za jednog nije čuo, i divio se ulicama u Amsterdamu, u kojima je svaka druga kuća banka, i ulicama u Beogradu u kojima je svaka druga kuća krčma. Meštrović ga je dopunjavao uspoređivanjem holandskih žena s dalmatinskim i Sjevernog mora s Jadranskim, ostavljajući nama da iz njegovih zapažanja izvedemo zaključke. Najmanje su njih dvojica raspravljali o skulpturi i poeziji, i ja sam to tumačio u sebi time što se Meštrović ne razumije u poeziju, a Dučić u skulpturu.“

U daljnjem razgovoru Dučić je Meštrovića, koji se prezivao i Gabrilović, uvjeravao da je Srbin i pravoslavac. (8452¹⁵⁴⁻¹⁵⁶) Sljedeće će godine to Dučićevo dokazivanje Meštrovićevog srpskog porijekla biti povod polemike među njima.

Jovan Dučić i Ivo Vojnović bili su jedini počasni članovi osnivačkog londonskog *PEN-kluba*. Na kongresu *PEN-kluba* 1932. u Budimpešti našla se jugoslavenska delegacija, u kojoj je bio Ćurčin, ali ne i Meštrović, opet s Dučićem, koji je tada bio na dužnosti jugoslavenskog poslanika u Budimpešti. Ćurčin je Dučiću prenio pozdrav od Meštrovića, ali i poruku da će mu odgovoriti na njegov članak *Srpska mistika* i Meštrović u beogradskoj *Pravdi*, u kojemu je dokazivao da je Meštrović porijeklom Srbin i pravoslavac. Između Dučića i Ćurčina povel se tom prigodom u poslanstvu vrlo žučna diskusija, koja se pretvorila u otvorenu prepirku.

Na večeri kod prvog predsjednika kluba, engleskog književnika Johna Galsworthyja, govorilo se o sljedećem zakazanom kongresu *PEN-kluba* u Dubrovniku, za koji je Galsworthy pokazivao veliko zanimanje. Tom se prigodom Ćurčin u šali kritički izrazio o Dučiću, a ovaj je to shvatio kao uvredu jugoslavenskog kraljevskog poslanika, pa ga je sutradan, kad je došao na prijem u poslanstvo, napao i otjerao (4501).

Kao član *PEN-kluba* Meštrović je izradio poprsje J. W. Goethea i izložio ga na proslavi zagrebačkog *PEN-kluba* u Narodnom kazalištu (4612).

U proljeće 1933. održan je u Dubrovniku međunarodni kongres *PEN-kluba*, na kojemu su, kako je poznato, istaknuti književnici upozorili na prijeteću opasnost od fašizma i nacizma. U Splitu je sudionicima kongresa priređen doček što su ga organizirali ban Primorske banovine Jablanović, bivši ban Tartaglia i Meštrović (5043).

Navedimo da je Miroslav Krleža imao negativan sud o *PEN-klubu* i nije mu pristupio, između ostaloga i zato što su članovi jugoslavenske sekcije neknjiževnici, čak i kipari - aludirajući na Meštrovića.

Tada je, 1931, Krleža to objasnio novinaru beogradskog *Vremena*:

„Ja naime - kako da kažem - taj klub Pen ne priznajem zato, što tamo i nema književnika, a priznatih književnika - mislim u onom smislu priznatih, kako ja tumačim taj pojam - pogotovo nema. Tu su se našli u građanskom smislu priznati zubari, advokati, viši činovnici, suci, kipari, novinari, lovci i naročito miljenik muza g. Ćurčin.“ (8884²¹⁷).

Jedna novinska bilješka navodi da su 29. svibnja 1930. u

Union klubu delegati Beograda, Ljubljane i Zagreba osnovali odbor Paneuropske unije, a u europski počasni komitet izabrali su, osim nekoliko istaknutih političkih ličnosti, i kipara Ivana Meštrovića (4329).

*

Ivan Meštrović je 1919. izabran članom *Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* u Zagrebu (2474³³⁸). Prvi su slikari i kipari izabrani tek te godine članovima *Jugoslavenske akademije*, u *Umjetnički razred*. Počasnim članovima imenovani su Vlaho Bukovac, Celestin Medović, Paja Jovanović i Ivan Meštrović; za prave članove Bela Čikoš Sesija i Menci Klement Crnčić; za dopisne članove Ferdo Kovačević, Oton Iveković, Robert Frangeš Mihanović i Rudolf Valdec (659⁴²; 9630a).

Međutim, tada 1919. nije bio izabran stalnim, nego počasnim članom jer nije stalno boravio u Zagrebu, što je bio uvjet za takav izbor. Nakon što se za stalno naselio u Zagrebu izabran je 1934. redovnim pravim članom *Umjetničkog razreda*, zajedno s Vladimirom Becićem. Obrazloženje predsjednika dra. Alberta Bazale je bilo:

“...Za to su govorila umjetnička djela njegova, poznata u našem narodu i u širokome svijetu, a neka mi bude dopušteno spomenuti i njegov umjetnički sud i naziranje, kojemu je često znao dati teorijski izražaj, tako u studiji o Mikelandelu, u sjajnoj ispovijesti o svojem umjetničkom radu i o umjetničkom naziranju, iznesenoj u reprodukciji svojih djela (izdanje *Nove Evrope* 1933. u Zagrebu).” (5333^{4, 9, 47, 83-84}).

Od tada je Meštrović djelovao kao član *Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* u raznim njezinim odborima, komisijama i djelatnostima. Bio je u u povodu proslave njezine pedesete obljetnice, kojom su prigodom delegati u pratnji akademika razgledali Meštrovićevu i Modernu galeriju, crkvu Sv. Marka i atelijer Roberta Frangeša. Prisustvovao je godišnjim i ostalim skupštinama *Akademije* (5453^{3, 4, 8, 9, 89, 125, 151}).

Iako razočaran u jugoslavenskoj nacionalističkoj ideologiji i politici, Meštrović je uvijek zadržao stanovito poštovanje prema svojim mladenačkim idealima, a posebno prema Strossmayerovoj ideji jugoslavenskog kulturnog zajedništva. Očiti odraz te biskupove ideje bio je i naziv *Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, što ga je zadržala i onda kada su i drugi jugoslavenski narodi osnovali svoje nacionalne znanstvene i umjetničke akademije.

Osnivanjem Banovine Hrvatske i promjenom političkog kursa u Hrvatskoj 1939. postavilo se pitanje izmjene naziva *Jugoslavenske* u *Hrvatsku akademiju*. Predsjednik *Jugoslavenske akademije* dr. Albert Bazala predložio je na zatvorenoj Akademijinoj sjednici 3. prosinca 1939. promjenu naziva. On je to bio već ranije predložio, ali je, prije uspostave Banovine Hrvatske, to morala odobriti državna vlada, dok je to sada bilo u nadležnosti Hrvatskoga sabora u osnutku. Tom sastanku Akademije nisu se odazvali Ivan Meštrović i još neki članovi, pa nije mogao biti donesen punovaljani zaključak (5820).

Stav predlagača promjene imena bio je sljedeći:

“Jugoslavenska akademija u Zagrebu bila je osnovana za to da bude vrhovni forum, koji spada u djelokrug jedne ovakve institucije za sve Južne Slavene. To je i bila namjera biskupa Strossmayera, i zato, osnivajući ovu akademiju, zajedno sa Račkim, dao joj ovo ime, koje je još u svoje doba Rački, pa i Strossmayer, morao da brani u javnosti i u Hrvatskom saboru. Međutim, vremenom ostali Južni Slaveni, tj. Bugari, Srbi i Slo-

venci, odvojili su se i osnovali svoje akademije znanosti i umjetnosti. Time su... pokazali da ne žele i da neće Zagrebačku akademiju za svoju zajedničku akademiju. Kada je tako, onda nema nikakvog smisla da Zagrebačka akademija znanosti i umjetnosti zadrži svoje dosadašnje ime i tendencije koje su se pokazale kao uzaludne. Nije pravo da od svih Južnih Slavena jedino Hrvati ostanu bez svoje akademije, i zato je logično da se Zagrebačka akademija prozove Hrvatskom akademijom znanosti i umjetnosti i da se tako i imenom manifestira da je ona Hrvatska akademija i da služi za hrvatski narod.” (5775)

Meštrović je nato uputio javno pismo *Jugoslavenskoj akademiji*, objavljeno u *Hrvatskom dnevniku*, glasilu *Hrvatske seljačke stranke*:

“Spriječen da osobno prisustvujem skupnoj sjednici i izvanrednoj skupštini Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, ja vas molim da me izvinite i da pismeno primite k znanju moje skromno mišljenje o pitanju, koje je, kako se iz vašeg dopisa vidi, na dnevnom redu, a to je promjena imena naše najznačajnije hrvatske kulturne ustanove.

Ne priznajem sebi pravo da kome namećem svoje mišljenje, ali mislim da mi je dužnost da ga kažem podvlačeći isto tako da ne bih nikom priznao pravo da ustvrdi da mu je milije hrvatsko ime nego što je meni, ime koje bi trebalo da zamijeni dosadašnji naziv Akademije. Baš to mi daje slobodu da iznesem svoje gledište, da ne treba dirati u to već historijsko ime ove naše najviše kulturne ustanove, pošto ono sadržava svu širinu pogleda i srca hrvatskog naroda. Evo ukratko mojih razloga:

Mi svi znamo da je ideja kulturne i političke uzajamnosti Južnih Slavena nikla baš kod nas Hrvata i da je Jugoslavenska akademija umjetnosti i znanosti u Zagrebu njen živi primjer, pa da se ni te istorijske činjenice, po mom skromnom mišljenju, ne treba da stidimo. Ako je ta ideja često krivo tumačena i još krivlje primjenjena i ako nismo našli pravog odziva kod naših srodnika, nije tome kriva ta toliko bratska i ljudska ideja ni mi Hrvati. Drugo, pitam da li je naša generacija ovlaštena da mijenja nešto na onome što sama nije osnovala? I na kraju, treće, da li smo dugo i temeljito promislili o tom svom koraku pri ovoj eventualnoj promjeni kako su zamislili i mislili oni koji su stvarali tu ustanovu? Meni se čini da nismo. Povrh svega ja sam uvjeren da je Akademija baština i svojina cijelog hrvatskog naroda, pa je o promjeni tog i takvog zamašaja pozvan da donese konačnu odluku samo budući hrvatski sabor.” (5763).

Senzaciju oko te promjene naziva izazvale su beogradske novine, iako se njihova akademija uvijek zvala Srpskom. Profesor Univerziteta u Beogradu dr. Viktor Novak uputio je otvoreno pismo Meštroviću, čestitajući mu na prosvjedu i podržavajući njegovo mišljenje (5763).

Budući da se, prema statutu *Akademije*, njezino ime nije moglo mijenjati, uputilo je predsjedništvo *Akademije* banu Ivanu Šubašiću prijedlog izmjene imena koji je to mogao odobriti, budući da sabor Banovine Hrvatske još nije bio ustrojen.

6. prosinca nastavljena je sjednica *Jugoslavenske akademije* na kojoj je s 26 od 34 glasa članova prihvaćen prijedlog predsjednika Bazale o promjeni imena (5820).

Međutim, *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti* ipak tada nije promijenila naziv, vjerojatno zbog prilika uoči rata. Tek uspostavom Nezavisne Države Hrvatske dobila je 1941. naziv *Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti*, koji je zadržala do kraja rata. Obnovljena je pod starim nazivom

1946, a novi izbor članova proveden je 1947. godine. Tada je potvrđeno članstvo trojici ranijih, a izabrano je 18 novih pravih članova. Ni među jednim ni drugima nije bilo najvećeg hrvatskog umjetnika Ivana Meštrovića, tada u političkoj emigraciji u Americi. Njegovom izboru zacijelo nisu bili skloni ni njegov rival Augustinčić ni predsjednik *Odjela za likovne umjetnosti* Vanja Radauš. Ja sam tada zbog pohvalne ocjene Meštrovićeve umjetnosti, a nešto manje one tada službene Augustinčićeve i Radauševe u jednom 1950. god. objavljenom pregledu hrvatske moderne plastike, po Radauševom nalogu izbačen iz svih *Akademijinih* ustanova.¹⁰⁸

Nezgodna je situacija nastala u povodu Meštrovićeve smrti 1962. godine, kada se postavljalo pitanje je li Ivan Meštrović hrvatski akademik i da li će mu *Jugoslavenska akademija* kao takvome odati počasti koje su mu odavale ostale akademije kojih je bio član i brojne znanstvene i umjetničke ustanove Europe i Amerike. Da se spasi situacija stalo se na stanovište da je on ipak bio član *Jugoslavenske akademije*, a zatim i *Hrvatske akademije*, pa je objavljeno *Saučešće Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* obitelji pokojnika:

“Povodom smrti našega Ivana Meštrovića, izrazitog genija jugoslavenske skulpture čije će ime ostati trajno upisano u historiji umjetnosti svijeta, a njegova djela predstavljati značajan prilog duhovnog napretka čovječanstva, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, koja gubi u velikom pokojniku svog počasnog člana, izražava vam najdublje saučešće.”

Dekan *Akademije likovnih umjetnosti* u Zagrebu Vanja Radauš uputio je također brzojav udovici (7355; 7135).

U povodu opće proslave stote obljetnice rođenja Ivana Meštrovića, organiziran je pri *Jugoslavenskoj akademiji* znanstveni simpozij o njegovom djelu, na kojemu sam sudjelovao s dva referata, ali iz nepoznatih i neobjašnjenih razloga, zbornik referata održanih na tome znanstvenom skupu Jugoslavenska akademija nikada nije tiskala. Na samom simpoziju je, umjesto Meštrovićevog *Autoportreta* (vjerojatno greškom, ako ne namjerno) bilo postavljeno poprsje slikara Vladimira Becića, rad Ivana Meštrovića.

Jugoslavenska se akademija tek nakon uspostave hrvatske države ponovno nazvala *Hrvatskom akademijom znanosti i umjetnosti*.

MILAN ĆURČIN I NOVA EVROPA

Nova Evropa bila je revija prvenstveno za društvena pitanja, a zatim za kulturu, književnost i umjetnost, liberalno-demokratskog i jugoslavenskog usmjerenja, koja je izlazila u Zagrebu, latinicom i ćirilicom, u početku triput, a kasnije jedamput mjesečno. Kao što joj naziv kaže bila je širih europskih, gotovo kozmopolitskih sadržaja. U njoj su povremeno surađivali i socijalisti, u početku čak i komunisti, ali joj je politička obojenost, pod rukovodstvom osnivača i glavnog urednika Milana Ćurčina, bila demokratsko jugoslavenska, a mogli bismo ustvrditi čak i federalistička.

Reviju je vodio i davao joj osnovni pečat Milan Ćurčin, a zatim je uredništvo prošireno s još dva člana: Lazom Popovićem i Markom Kostrenčićem. Reviju je financijski podržavala zagrebačka *Tipografija*.

Osnivači *Nove Evrope* bili su Milan Ćurčin, Ivan Meštrović, dr. Milan Rešetar, dr. Marko Kostrenčić, dr. Laza Popović, Julije Benešić, dr. Branimir Livadić, svi iz Zagreba, zatim dr. Jovan Cvijić, dr. Kosta Kumanudi, dr. V. M. Jovanović, Milan Grol i Milan M. Rakić iz Beograda, dr. Ivan Prijatelj iz Ljubljane, dr. Nikola Stojanović iz Sarajeva, dr. Svetislav Popović iz Zemuna, dr. Tihomir Ostojić iz Novog Sada, dr. Matija Murko iz Praga i Miodrag Ibrovac iz Pariza. Da je revija naišla na dobar odziv dokazuje i veći broj istaknutih suradnika: književnika, političara i ostalih javnih djelatnika, među kojima su u samom početku 1920. bili: N. Andrić, J. Badalić, S. Batušić, M. Car, M. Crnjanski, D. Domjanić, V. Jagić, J. Kosor, S. Jovanović, G. Krklec, B. Lazarević, Lj. Micić, J. Nagj, V. Novak, I. Sekulić i drugi.¹⁰⁹

God. 1921. u *Novoj Evropi* objavio je dvije pripovijetke i Miroslav Krleža, a 1922. esej „Trideset milijona Rusa umire od gladi“. U ćiriličnom izdanju *Nove Evrope* objavljena je 1921. i Krležina knjiga *Hrvatska Rapsodija*.

Iako nacionalističkog usmjerenja, socijalistički obrađivane teme bile su u ranijim godištim često; tako članak Moše Pijade: *Komunizam u Jugoslaviji*; Čeha K. Krajbiha: *Karl Marks*; Rusa K. Radeka: *Lenjin*; A. Cesarca: *Boljševizam i kultura*. Zbog toga je revija, kada je 1923. objavila poseban broj u čast 1. svibnja, optužena od vlasti kao komunistička.

O jugoslavenskom liberalističkom duhu svjedočio je i Ćurčinov članak 1924. o *Orjuni* i *Novoj Evropi*, protiv batinaškog jugonacionalističkog uvjeravanja književnika Nike Bartulovića.

Međutim se 1925. *Nova Evropa* razišla s Krležom i Cesarcem, objavivši prilog *Obračun sa M. Krležom*.

God. 1929. su L. Popović, I. Politeo, I. Belin, M. Ćurčin i I. Meštrović potpisali članak *Novo stanje* u kojemu su kritizirali proglašenje šestojanuarske diktature, zbog čega je taj broj bio zabranjen (254).

God. 1936. i 1937. policija je plijenila *Novu Evropu* zbog objavljenih članaka u kojima se kritizirala velikosrpska politika, naročito Milana Pribičevića, ugnjetavanje hrvatskih seljaka i sl.

Mnogo kasnije, 1981, govorio je Krleža Enesu Čengiću o *Novoj Evropi* i Milanu Ćurčinu prilično pristrano:

„‘Nova Evropa’ je bio časopis kvazidemokratski, engleskog tipa časopisa ‘The New Europe’. Izlazio je dugo vremena u Zagrebu, od 1920. do 1941, najprije kao tjednik, a kasnije mjesečnik. U stvari, bio je desni časopis i denuncirao je sve one koji su drugačije mislili od zvanične državne politike. S Ćurčinom

Naslovnica časopisa *Nova Evropa*

sam se sukobio dvadesetih godina; poslije nekih mojih izjava i tekstova nismo se pozdravljali niti smo govorili. Za vrijeme rata našao se Ćurčin u Splitu gdje je postao upravitelj Meštrovićeve galerije. Tu je četrdeset četvrte i četrdeset pete objašnjavao saveznicima i drugima umjetnost Meštrovića, njegov život i njegovu političku ulogu, a tako je nastavio i kasnije dok to nije našim vlastima dosadilo, pa su mu pedesetih godina dali nogu iz Splita. Došao je u Zagreb kao brodolomac. Kao mnogima s kojima sam kroz život polemizirao, s kojima sam se svađao i koji su mene neizmerno mrzili, tako sam i Ćurčinu rekao: „Izvolite gospodine, sjednite, što mogu da Vam pomognem? Ukratko ovom prilikom, jer sam Vam o tome podrobnije već pričao, Ćurčin je postao naš suradnik, radio je dobro i predano, ishodio sam da dobije stan, a kad je došlo vrijeme za penziju, osobno sam intervenirao kod Moše Pijade.

„Bio je godinama publicist na našoj sceni“, rekao sam, „pa nema razloga da se i njemu, kao i nekima drugima, ne da penzija.“

Dobio je penziju, ali je i dalje ostao naš suradnik - sve do one poznate svinjarije s pismom Savi Kosanoviću, kada me grubo denunciirao po političkoj liniji. Tada sam definitivno s njim raščistio.“ (9594 ²⁹⁸).

Posljednji broj *Nove Evrope*, uvijek pod uredništvom Milana Ćurčina, objavljen je u ožujku 1941, neposredno pred rat u Jugoslaviji.

U izdanju *Nove Evrope* objavljeno je i više knjiga, većinom

političkog sadržaja, među kojima i zapažena knjiga, u dva izdanja, *Ko je ko u Jugoslaviji*.

O *Novoj Evropi* govorimo ovom prigodom jer je u njoj objavljen veliki broj članaka i kraćih bilježaka o Ivanu Meštroviću i njegovoj umjetnosti. Većinom su iz pera samog glavnog urednika Milana Ćurčina (koji se potpisivao i sa Č, L), ali i drugih, poput J. Strzygowskog, Seton-Watsona, Jamesa Bona i dr. ¹¹⁰

Posebno značajno i reprezentativno izdanje Nove Evrope predstavljala je monografija Ivana Meštrovića, većeg formata i s velikim brojem bakrotiska, objavljena i na engleskom i njemačkom jeziku. (27; 28; 31; 32) Također monografija Gospa od Anđela s tekstom J. Strzygowskoga. U povodu pedesetog rođendana Ivana Meštrovića objavljen je broj raznih autora posvećen njemu, izdan i kao poseban svezak, s Kljakovićevim crtežom Meštrovića i Krleže na naslovnoj stranici. (26)

U listopadu 1990. održan je u Zagrebu znanstveni skup s temom časopisa Nove Evrope (1920-1941). Taj su časopis, kao liberalno intelektualnu jugoslavensku reviju, pozitivno ocijenili hrvatski povjesničari poput Drage Roksandića, Ljube Bobana, Zorice Stipetić i drugih. (10129) ¹¹¹

Milan Ćurčin (Pančevo 1880. - Zagreb 1960) bio je istaknuti srpski pjesnik iz Vojvodine, koji je živio i djelovao uglavnom u Hrvatskoj. Studirao je u Beču, gdje je upoznao i mladog Meštrovića. Nakon doktorske dizertacije o srpskim narodnim pjesmama u njemačkoj književnosti (1905), objavio je zbirku pjesama (1906), povijesno-književni rad *Njemačka romantika* (1906), a od 1907-1914. bio je docent na beogradskom Univerzitetu. Zadojen jugoslavenskim jedinstvom sastavio je *Srpskohrvatski almanah*, srpskih i hrvatskih pjesnika (Zagreb 1910, Beograd 1911). Od 1914. igra istaknutu ulogu u političkom djelovanju u emigraciji, živo surađujući s Meštrovićem u organiziranju njegovih izložaba, naročito u Velikoj Britaniji i na Meštrovićevoj monografiji 1919, kao i na monografiji 1933. u izdanju *Nove Evrope*.

Iako Srbin jugoslavenskih političkih ideja najoštrije je kritizirao beogradsku i općenito srpsku centralističku politiku u novoj državi, a pogotovo šestojanuarsku diktaturu, zbog čega je u Srbiji bio omražen. Posebno mu se zamjeralo njegovu parafrazu Njegoševa stiha „Pučina je stoka jedna grdna“. U suradnji s Meštrovićem i drugima objavio je 1937. u *Novoj Evropi* članak *O prijedlogu za nacrt Ustava* (5473), nakon kojega je uslijedila polemika (5474). ¹¹²

Od ranih bečkih godina pa do svoje smrti Ivan Meštrović je bio u stalnoj vezi i u prisnom prijateljstvu sa „stričekom“ Ćurčinom, o čemu govori i oko stotinu ćirilicom pisanih Meštrovićevih pisama upućenih „Ćurčiji“ od 1920. pa do rata, koja se čuvaju u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici (VII. 1. 1-92).

Meštrović nije nikada zaboravio Ćurčinovu živu suradnju u Engleskoj u ratnim godinama na političkom, kulturnom i umjetničkom polju. Obojica su otada ostali politički i kulturni anglofili.

Milan Ćurčin i njegova supruga Dara bili su česti i intimni gosti u Meštrovićevom domu, ne samo u Zagrebu (VI. 1. 32), nego o praznicima i u Splitu. O tom prijateljstvu obje obitelji govori i sljedeće Meštrovićevo pismo iz Splita ljeti 1934:

„Dragi Ćurčija!

Vaši su jutros stigli srećno. Moji su bili svi korporativno da ih dočekaju i pozdrave. Ja nažalost nisam mogao izići pred njih jer sam imao nekoga u to vrijeme da sačekam. Dara se

nije mogla dosta nahvaliti Olgi kako joj je bilo lijepo na putu. Ako niste imali druge hasne i to je profit da ste napravili ženi radost.

Mi vas svi rado čekamo da nam dodjete idući tjedan - bar tako je rekla gđa Dara Olgi da će vam biti moguće. Vi znadete da mi ništa ekstra nepravimo a niti kuću povećavamo, pa možete doći ... (?) a mi ćemo vam pružiti za jelo i spavanje što i kako imademo.

Pod kraj idućeg tjedna mislimo napraviti izlet do Hvara, pa možemo zajedno vratiti ‚fisu‘ Lazareviću (Branko Lazarević, srpski književnik, pisac o Meštroviću, D. K.), koji nas je, veli, tražio u Zagrebu. Ja sam ga vidio svega pola sata u Splitu.“ (VII. 1. 45).

U pismu Ćurčinu u veljači 1921. dodaje Meštrović u posts-cryptumu:

„Uopšte ne znam što je da Vas se ne čuje. Ne znam zašto ste obustavili ‚Novu Evropu‘ sada kada je najviše trebala, ili ste i Vi pali u melankoniju pa mislite da se na Balkanu neda ništa obnoviti ili ... „ (VII. 1. 5).

Da Meštrović sudjeluje u uredništvu *Nove Evrope* dokazuje i njegovo pismo Ćurčinu iz Amerike, gdje se nalazio u siječnju 1925:

«Ne znam šta sam vam učinio da mi se nijednom ne javiste. Pisao sam Vam 3 puta, a Vi ni mukajet. N. E. doduše primam pa po tome sudim da ste živi i zdravi...

Posljednji broj N. E. je mršaviji i gori od svijui ranije. Watson (R. W. Seton-Watson, D. K.) misli kao i ja da nije dobro što po čitave brojeve posvećujete jednom pitanju, koje ponajčešće interesuje samo uzan krug...“ (VII. 1. 11).

Putujući krajem iste godine opet u Ameriku zadržao se Meštrović u Firenci, gdje je posjetio Giovanniija Papinija, svog predratnog znanca i prijatelja (VII. 1. 17). S broda za Ameriku pisao je Ćurčinu:

“Javio sam Vam na jednoj karti iz Italije, da sam se sreo u Firenci sa Papinijem i da mi je obećao da će napisati jedan članak o Michelangelu za N. E. Ja mislim da to nije loše da sa mlađim i trezvenijim talijanima budemo u vezi. Ako ja uspijem (to je još pitanje) da nešto napišem za N. E. o M(ichelangelu) Papini bi to preveo na talijanski. On se prilično interesira za naše kulturne prilike. Baš sam ga našao gdje čita Marulića.

Nemojte nipošto najaviti moj članak prije nego ga imate u ruci, jer bi se mogli obojica blamirati, a kad ga budete imali mogu samo ja.» (VII. 1. 19).

A stigavši u New York šalje Ćurčinu fotografije nekih svojih crteža za reproduciranje i nastavlja:

«Fotografiju Michelangelove biste ću Vam poslati do koji dan, baš je u poslu. Za članak još neznam hoće li ići. Bio sam nešto poč(e)o, ali sad odkako modelujem neda mi se nastaviti. Cijela stvar bi imala oko 50 štampanih stranica. Hoću li moći nešto izraditi za 5-6 (dana) vidjet ću.

Jeste li pisali Papiniju?» (VII. 1. 20).

Meštrovićev uvod u studiju o Michelangelu, Papinijev članak o Michelangelu i još desetak članaka talijanskih autora o renesansnom velikanu objavljeno je u posebnom broju *Nove Evrope* posvećenom Michelangelu (242-246).

Iz Italije je Meštrović pisao 1928. Ćurčinu:

«Tko bi bio zadovoljniji od mene da mogu nastaviti ono o Michelangelu. Nemogu brate sada ništa. Mnogo razloga je po srijedi, koje vi u ostalom sve znadete.

Autoportret – Moša Pijade, 1916.

Neznam niti odobravam Meštrovića broj 'N. E'.

Da, niste mi uopšte poslali zadnja dva broja! Pošaljite na Hotel S(alus).“ (VII. 1. 24).

1933. pisao je Ćurčinu u vezi s jednim člankom u *Novoj Evropi* posvećenoj njegovoj pedesetogodišnjici:

“Ko što sam vam bio rekao, ja bi volio da cjeo taj material pregledamo zajedno da se opet nebi koješta uvuklo, što nebi bilo tačno.

Onaj Nestijin (?) članak o Cavtatu je nemoguć i mislim da za ovu knjižicu nebi odgovarao. Trebalo bi dakle i tu učiniti sve iz nova.

Fotografiju od mame ćemo učiniti ovdje, neku malu, kako se bude dalo.” (VII. 1. 42).

Nekoliko dana zatim iz Splita:

“Dragi Ćurčija,

Šaljem vam fotografiju od mame i jednu od crkvice. Jedna i druga je slaba, ali što mogu. Od crkvice nije uspjela sprijeda nego baš otraga sa istočne strane... Onaj prospekt i fotografiju oca otpremiće vam Marko danas iz Drništa.” (VII. 1. 43).

Fotografije oca, majke i mauzoleja u Otavicama objavljene su u posebnom izdanju *Nove Evrope* o Meštrovićevom pedesetom rođendanu (26).

Godine 1933. Ćurčinu:

“Sinoć mi je Pešo otipkao ono što sam vam zadnji put pokazao, pa vam evo šaljem. Gledajte da što prije ispravite, mijenjate i nadopunite što vam se bude učinilo da je potrebno, pa mi onda vratite.” (VII. 1. 53).

UMJETNIČKA AKADEMIJA

Poseban značajni doprinos djelatnosti Ivana Meštrovića predstavlja njegov pedagoški rad na umjetničkim školama u Zagrebu, Syracusi i South Bendu (Notre Dame). Za nas je naročito važan onaj na zagrebačkoj *Umjetničkoj akademiji*, gdje je odgojio čitav niz kasnije istaknutih hrvatskih kipara.

Na položaju *Akademije likovnih umjetnosti* u Ilici 85 podigli su još 1894. i 1895. godine predstojnik Bogoštolja i nastave Izidor Kršnjavi i njegov djelatni arhitekt Hermann Bollé prve slikarske i kiparske atelijere za zagrebačke umjetnike. Tu su slikari Čikoš i Crnčić u pregrađenoj mrtvačnici *Zemaljskog rodilišta* otvorili privatnu slikarsku školu. Godine 1907. osnovana je *Privremena viša škola za umjetnost i umjetnički obrt*, 1918. pretvorena u *Kraljevsku višu školu za umjetnost i umjetnički obrt*, koja je 1921. postala *Državna akademija umjetnosti*, od 1924. *Umjetnička akademija* i konačno *Akademija likovnih umjetnosti* (9780¹⁹).

Nastavnici kiparskog odjela od 1907. do 1922. bili su Rudolf Valdec i Robert Frangeš. (6707⁵⁰)

Ravnatelj *Više škole za umjetnost i umjetnički obrt* bio je od 1918. do 1923. slikar Branko Šenoa. On je, zajedno s drugim profesorima, 1921. nagovorio Ivana Meštrovića da bude profesor i rektor škole, sa željom da je pretvori u *Umjetničku akademiju* 5939¹¹⁸).

Meštrović je bio rektor Akademije od 1923. do 1944, a profesor od 1922. do 1933. i od 1940. do 1945, iako je od 1942. bio odsutan iz Zagreba (6707⁹⁸⁻⁹⁹).

Nakon Prvog svjetskog rata, a naročito dolaskom Meštrovića, reformira se umjetnička škola i preorijentira od ranijeg njemačkog utjecaja na francuski i talijanski. Do tada je to bila viša škola za umjetnost i obrt, a Meštrović uklanja umjetničko-obrtnički smjer i, osim arhitekture, daje joj izrazito likovno usmjerenje. (10776^{bilj.}).

Meštrović
s prijateljima, oko 1927.

Meštrovićevom podrškom pošao je mladi slikar Ljubo Babić 1920. u Englesku da upozna suvremene metode umjetničke nastave. Tijekom nekoliko godina izmijenjen je Meštrovićevom inicijativom i nastavni kadar *Akademije*. Umjesto ranijih članova zagrebačkih likovnih udruženja *Hrvatskog društva umjetnosti* i *Lade*, novi profesori dolaze iz splitskoga društva *Medulića* i zagrebačkog *Proljetnog salona*. Istaknuti dalmatinski slikari i kipari, kojima je ranije bio zatvoren pristup na tu školu, sada daju osnovni pečat, stil i polet školi. Osim Ljube Babića, Vladimira Becića i Maksimilijana Vanke, to su Ivan Meštrović i Joza Kljaković, a nešto kasnije Frano Kršinić i Marino Tartaglia (9780³⁰; 6707²⁶).

“Ono što je Lj. Babić učinio slikarskim tonom za zaustavljanje polikromije - pisao je kasnije profesor iste *Akademije* Matko Peić - to je I. Meštrović učinio svojom kiparskom kompaktnošću za prekid s rasapom kiparskog iscrpljenog ornamentizma te sitničarenja s ispraznim dekorativizmom.” (9780³⁸).

Kiparstvo u kamenu predavali su na *Akademiji* prvo Meštrović, zatim Kršinić i Grga Antunac (6707⁵¹).

Meštrović je još pred rat, 1911. godine, potaknuo zamisao osnivanja Umjetničke akademije u Splitu ili Dubrovniku. Dalmatinski zastupnik iznio je taj prijedlog u bečkom parlamentu i u Dalmatinskom saboru u Zadru. Austrijska je vlada raspravljala o tom prijedlogu, ali uskoro nije odlučeno ništa, a zatim je rat prekinuo svaku daljnju akciju (1697).

Spomenimo da je Meštrović, došavši nakon rata u Zagreb najprije želio osnovati privatnu *Akademiju likovnih umjetnosti*, za što je bio dobio i dio zemljišta bivšeg dječjeg igrališta na Tuškancu. Uz Kljakovića, koji ga je podržao u tom nastojanju, pozvao je, kao nastavnike, Rosandića i Račkoga, ali oni su odbili surađivati, nakon čega je Meštrović odustao od te namjere i prihvatio reformiranje ranije umjetničke škole i njezino pretvaranje u suvremenu umjetničku akademiju. (7113³¹¹)

Prema podacima Joze Kljakovića Meštrović je i položaj rektora na *Akademiji* prihvatio uz uvjet da profesori budu i Rački, Rosandić i Krizman, ali dvojica prvih to nisu prihvatili, nego samo Krizman (7113³¹²).

Ivan Meštrović postaje rektor Likovne Akademije u Zagrebu

Četvrtak, 4. januara 1940.   NOVOSTI BROJ 5   STRAN 13

**JOŠ JEDNO PISMO
PROF. ARTURA GAVAZZIA
MATICI HRVATSKOJ**

**UREĐUJE SE POLOŽAJ UMJETNIČKE AKADEMIJE BANOVINE HRVATSKE
DR. MAČEK JE OBEĆAO, DA OVA NAŠA VISOKA UMETNIČKA USTANOVA
NE ĆE VIŠE BITI ZAMEMARENA KAO DO SADA
IVAN MEŠTROVIĆ PRISTAO DA BUDE REKTOR
SPREMNA JE OSNOVA ZA GRAĐENJE NOVE AKADEMIJE**

PROF. TOMISLAV KRIZMAN, DIREKTOR AKADEMIJE

IZLOŽBA LOVRE PAVELIĆA

NOVE KNJIGE

Uredništvo: Zagreb, Kneževa ulica 11.   Tiskara: "Sloboda", Zagreb, Kneževa ulica 11.

U studenome 1921. obavještavale su zagrebačke *Novosti*:

“Kako u našoj kraljevini ne imade najviše slikarske škole (slikarske i kiparske akademije) to je dr. Tugomir Alaupović kao vršilac dužnosti pokrajinskog namjesnika proglasio ovu sadanju školu za umjetnost ‘Akademijom’. Zatim je dozvolio, da se sama zgrada akademije proširi - i ta će evo zgrada ovih dana pod krov! Profesorski zbor dobio je u svoju sredinu našeg velikog majstora Meštrovića, koji će biti prvim rektorom ove akademije. Meštrović je tako svojim imenom uresio ovaj veliki inštitut, koji će biti na ponos kraljevini i bijelom Zagrebu. Došao je ovamo i Joza Kljalković, koji će takodjer svojom pedagoškom spremom i prizatom umjetnošću podići nivo škole i odgajati umjetničke talente.” (2524).

U svojim *Uspomenama* opisuje sam Meštrović:

“Prije ‘likvidacije’ Banovine, molio me Tugomir Alaupović, prvi ministar Vjera u državi SHS (1918-1920), da svakako dođem u Zagreb. Dr. Branko Šenoa donio mi je njegovo pismo, kao i pismo kolega s Umjetničke škole, u kojem su me i oni molili da dođem i da im ‘pomognem’ da od škole učinimo akademiju. Prekinuo sam posao (u Cavtatu, D. K.) i pošao u Zagreb. Alaupović mi je objašnjavao, da bi on htio nešto učiniti za Zagreb prije nego takozvana Zemaljska vlada bude likvidirana. On je zato želio da se osnuje Umjetnička akademija s rangom fakulteta. On da ima pravo da to učini prije nego se Banovina likvidira, a svi su mu rekli, pa i sam Svetozar Pribičević, da će ga poduprijeti, ako se ja primim da postanem rektorom te prve Akademije umjetnosti u nas.

Ja sam se branio, da nemam zato ni želje ni poziva, te da to nisam htio ni u inozemstvu primiti. Alaupović je navalio, tražeći ‘da pomognem njemu, da pomognem kolegama i našoj umjetnosti’.

- Pa budite bar godinu-dvije, makar i nominalno, samo da se Akademija osnuje i uputi, a onda ćete se moći osloboditi i tražiti dopust, ili kako budete htjeli.

Više na nagovor kolega i drugova, pristao sam. Osnova je bila već izrađena i oni dotadanju Umjetničku školu proglasiše Akademijom. Međutim, ona je to ostala samo po imenu, jer joj država nikako nije htjela priznati karakter visoke škole. Spočetka je to kočio Svetozar Pribičević, jer sam mu ono bio odbio ući u stranku i da me kandidira, a poslije su kočili svi ministri redom punih devet godina, dok, na kraju, nisam dao ostavku godine 1932.

Istom godine 1940. priznat je rang fakulteta Umjetničkoj akademiji u Zagrebu.“ (429¹⁴³⁻¹⁴⁴).

Meštrović je došao iz Dubrovnika u Zagreb i nastupio u listopadu 1922. dužnost rektora na *Akademiji*. Profesori su bili Frangeš, Iveković, Crnčić, Kovačević, Šenoa, Babić, Čikoš, Valdec, Kerdić, Vanka, Juhn, Braniš, Krizman, Kljaković i arhitekt Kovačić.

Međutim, starija generacija profesora, uglavnom zagrebački slikari i kipari, uskoro je tijekom par godina umrla, pa su mlađi umjetnici *Akademiji* dali novi polet (10.295¹⁷³).

Akademija je bila podijeljena na opću školu dvogodišnje obuke za sve đake, koji se zatim opredjeljuju na odjele: slikarski, kiparski, umjetni obrt, arhitekturu i učiteljski. Meštrović je još namjeravao otvoriti odjel za kompoziciju i dopuniti odjel za umjetni obrt (2591; 2594).

Meštrović je namjeravao osnovati i odjel za arhitekturu, pa je pozvao iz Ljubljane svog prijatelja Jožeta Plečnika da bi vodio taj odjel, ako bi u Ljubljani naišao na nerazumijevanje

(9170⁹²⁰). Taj je odjel osnovan na Meštrovićev poticaj 1926, a vodio ga je zagrebački arhitekt Drago Ibler (9780³⁸). Zvali su ga Iblerova škola, a bio je ujedno i projektantski atelijer. (9630¹¹⁹).

Javljujući se bratu Peši iz Zagreba u siječnju 1922. Meštrović je pisao:

«Ja sam sada došao ovamo poglavito zbog škole. Ti ćeš se čuditi što sam se primio ‘rektorata’. Prilike su bile tak(ov)e da sam morao. Meni su inače ostavljene slobodne ruke i potpuno slobodno kretanje (putovanja, D. K.).

Zasluga je Meštrovića što je on dogradio cijelo jedno krilo zgrade Akademije za atelijere sebi i svojim kolegama profesorima koje je doveo i to - prema svjedočenju profesora Stipe Sikirice - svojim novcem (9246). U pismu Ćurčinu 1925. veli da je novac, ili dio novca za dogradnju, isposlovaio iz nekog budžeta (VII. 1. 16).

Ljevaonicu bronce osnovao je još 1907. Robert Frangeš pri *Obrtnoj školi* u Zagrebu. On je 1913. doveo iz Beča u Zagreb Ivu Kerdića. Njega *Akademija* šalje 1922. u Austriju i Njemačku da opskrbi školsku ljevaonicu, koja Meštrovićevim dolaskom proširuje djelatnost i lijeva i veće skulpture. Kerdić je vodio ljevaonicu do 1927. lijevajući na pijesku; otada se lijeva na vosku, a prvo istaknutije lijevanje bili su Meštrovićevi Indijanci. Kerdić je i kasnije predavao na *Umjetničkoj akademiji*, a redovitim profesorom imenovan je 1940, do umirovljenja 1947. (6666²⁰⁻²²).

Za lijevanje *Indijanaca* doveo je Meštrović iz Italije stručne majstore Castagna i Jungmana, a od domaćih su u ljevaonici radili Franjo Antolić, Franjo Bubanji i Petar Bosnar (654²⁹; 7049). Lijevanje pomoću pješčanog kalupa nije omogućavalo izradu velikih skulptura, a cizeliranje odljeva bilo je zamašno i složeno. Antolić je 1926. poslan u Italiju da se usavrši u lijevanju pomoću voska, mnogo preciznijem, i vrativši se iz Rima i Firence mogao je rukovoditi lijevanjem golemih konjaničkih skulptura Meštrovićevih *Indijanaca*. Otada je tijekom dvadeset godina ljevaonica *Umjetničke akademije* bila više Antolićeva nego *Akademijina*, a Kerdić je uglavnom vršio formalnu dužnost upravitelja ljevaonice i jednako nakon njega Kršinić.

Nakon šest metara visokih *Indijanaca* lijevao je Antolić i osam metara visokog Meštrovićevog *Grgura Ninskoga*.

Franjo Bubanji je lijevao skulpture u gipsu, a Blaž Klemar je s pomoćnicima cizelirao u bronci odlivene skulpture (6664⁵²⁻⁵⁷).

Ljevači i radnici u ljevaonici voljeli su Meštrovića koji se drugarski odnosio prema njima. Dugo se pričalo kako je u utrobi konja spomenika za Rumunjsku nakon lijevanja priredio banket (9291).

Meštrović je zatim na *Umjetničkoj akademiji* vodio *Majstorsku klasu kiparstva* (4597).

Njegovi bivši studenti, kasnije afirmirani kipari, najpovoljnije su se izražavali o Meštroviću kao učitelju. Želimir Janež, kasnije i sam profesor te *Akademije*, sjećao se gotovo pedeset godina kasnije:

«Prilikom korektura, nama studentima Meštrović nije mnogo govorio, više je sam ispravljao ono što nije smatrao dobrim. Dugo vremena nije obraćao pažnju na mene, pustio me da radim sam, svima ostalima je korigirao osim meni. Bio sam povrijeđen i to sam mu rekao. Tada me je razoružao u mojoj depresiji. Rekao je da opaža da ima nešto u mojim traženjima i za to me pustio da se sam razvijam, da se usmjeravam prema vlastitom viđenju prirode.

Kod korekture je najviše pazio da volumen bude saglasan s proporcijom, da budu označeni detalji bitni za objekt, na primjer akt. Tu je imao nepogrešiv instinkt za proporciju, pokret, redukciju suvišnog.

U slobodnim satima volio je da mu studenti postavljaju pitanja, jer se razgovaralo, kao što sam rekao, samo mimo rada. Govorio nam je o problemima volumena, prostora, a rado i o intimnoj plastici.» (9291).

Drugom prigodom je Janeš pričao o svom nekadašnjem profesoru:

«Meštrović je u našu klasu dolazio na neobičan način. Kad bi se otvorila vrata, najprije bismo ugledali bradu, zatim je izviriio trbuh, a nakon toga ušao je Meštar s golemom špahtlom. Meštrović bi, šuteći, bez i jedne riječi, neposredno, fizički obavljao korekturu. Izdaleka je svojom golemom špahtlom rezao, ravnao, korigirao. Sve što je izgovorio bilo je kod dolaska 'Dobar dan, dečki!' Kod ulaska u klasu najprije bi pogledom kružio po našim studijama, a zatim bi se kod pojedinaca zadržavao i golemom drvenom špahtlom, dužom od svoje visine, prilazio korekturi. Kod nekog bi se zadržavao svakodnevno, kod drugoga tek katkad, a kod nekog bi šuteći analizirao studiju i otišao bi dalje, bez riječi. Takav je postupak nas studente emotivno uznemiravao i ostavljao nas u neugodnoj sumnji. Vrijedi li naš posao i služi li čemu, ili pak nismo uopće uspjeli u poslu? Da li je naša sumnja bila ispravna?

Dilema oko Meštrovićeve šutnje brzo se, sasvim slučajno, otkrila. Na pitanja koja smo mu za vrijeme korekture postavljali, odgovarao je Meštrović nakon korekture, a na našu uznemirenost njegovom postojanom šutnjom, odgovorio je: 'Ako nema pitanja, nema ni razgovora. Ako nema interesa, nema ni problema. Ako nema vaših kiparskih problema, ja vama svoje ne znam drugačije natuknuti, nego šutjeti.'

Otkrio nam je zatim i tajnu svoje dugačke špahtle, koju smo prvotno doživjeli kao grotesku. 'Preko dužine špahtle promatraj model i proporciju s crtežom i formom studije koju kiparski modeliraš. A kada radiš, šuti i koncentriraj se na ono što radiš. Dok razgovaraš, uteče ti problem koji te muči, naravno, ako ga imaš.' Drugom bi nam zgodom rekao: 'Dečki, modelirajte očima, a ne mislima. Neka misle Janko i Bačuška, ako znaju misliti.' (Janko i Bačuška bili su portir i poslužitelj na Akademiji)." (9044).

Andrija Krstulović, njegov đak i suradnik, pričao je:

"Mene je primao vrlo srdačno. Nije to bio običan odnos profesora i đaka, a kasnije je uvijek bio posebno prislan sa mnom. Međutim Meštar nije bio od velikih riječi. Bio je pravi čovjek djela. Rijetko je kad dijelio komplimente, čak je mrzio ljude koji su se znali ulizivati. Bio je vrlo kritičan. Najprije prema sebi, pa onda prema svima ostalima. Vrlo oštar i tvrd u ocjenama. A izražavao se vrlo kratko, skromno, često je samo smiješak bio dokaz da mu se rad dopao." (9309).

Iz te "Meštrovićeve škole", kako su je nazivali, potekli su istaknuti hrvatski kipari: Antun Augustinčić, Vanja Radauš, Ivo Lozica, Andrija Krstulović, Pavao Perić.

Svojim je učenicima ulio i osjećaj poštivanja vremena. Pričaju kako je dolazio u klasu prije propisanog vremena i čekao svoje đake da im dokaže da talenat nije ništa ako nije pokrenut osjećajem dobro organiziranog vremena (7162¹¹).

Meštrović se nakon rata nastojao osloboditi svih obveza koje su ga odvajale od rada. "Jedini njegov rad, koji ga je odvajao od intenzivnog stvaranja - sjećao se poslije njegove smrti

njegov kolega Joza Kljaković - koji je bio koristan njegovom narodu i bio koristan općoj likovnoj civilizaciji, bilo je njegovo pedagoško djelovanje na Akademiji umjetnosti u Zagrebu. Taj rad bio je blagoslovljen." (7113³¹⁴).

Meštrović je, došavši na Akademiju, smanjio ili uklonio neke umjetno-obrtničke discipline, usmjerivši je čistoj umjetnosti (9778). Tako su ukinuti odjeli za keramiku, drvorezbarstvo i modeliranje ornamenta, a kopiranje gipsanih antičkih modela vrlo je smanjeno (6672⁵⁰).

Ljubo Babić, prvi Meštrovićev suradnik na Umjetničkoj akademiji, pisao je u *Spomenici* te ustanove 1958. o Meštrovićevoj reformi u kiparskom odjelu:

"U pedagogiji kiparskog odjela je pojava Meštrovića učinila novost, da je težište, a da tako kažemo: izrađivanje kipova prešlo na izražavanje putem kiparskih izraznih sredstava. Male studije, dekorativni radovi, koji su često tražili gotovo ruku obrtnika - zlatara, nadomještene su velikim, izravno po prirodi modeliranim glavama i aktovima. Sve se manje ostajalo u opisnome, sve se više zalazilo u izražajno plastičko. Dolazak F. Kršinića na školu za nastavnika obrade kamena, pa onda veliki Meštrovićevi radovi u mramoru, pri kojima su mu pomagali njegovi učenici - sve je to unosilo u školu, u pedagogiju jedan novi duh.

S tim u vezi, da se prijeđe iz male dekorativnosti u veliku monumentalnost, u školi se također rodila pomisao, da se osnuje arhitektonski odjel, koji je i onako već ranije bio zamišljen, da ga povede Viktor Kovačić. Osnove tog odjela proizlazile bi uglavnom iz jedne čvršće suradnje s onim monumentalitetom, koji je u kiparstvu zastupao I. Meštrović, a u slikarstvu J. Kljaković. Od sličnog odjela arhitekture na Tehničkom fakultetu, ovaj arhitektonski odjel na školi bi se razlikovao tim, što bi bio izrazito umjetnički, a manje tehnički, t. j. bavio bi se uglavnom s arhitekturom, koja je u najneposrednijoj vezi sa slikarstvom i kiparstvom. Iz tih koncepcija nastao je arhitektonski odjel škole koji je vodio, a nakon dužeg prekida, opet nastavio D. Ibler." (6643²⁸⁻²⁹).

"Zasluga Meštrovićeve, a poslije Kršinićeve - pisao je Radauš - jest u tome, što su ne samo ispunili velike praznine u pedagoškom smislu, nego što su uspjeli da unesu duh u školu, jedno slobodnije i pravilnije shvatanje oblika, čišće i likovnije tretiranje forme u nastojanju da se ozbiljno ide za konstrukcijom i da studentima objasne zakone kompozicije. Sve je to bilo, kako smo već ranije spomenuli, potpuno zapostavljeno.

Pravilnim objašnjavanjem skulpture, kao jedne eminentne prostorne likovne discipline, mogli su slušaoci uz pomoć nastavnika lakše da ulaze u samu bit plastike, koja sa formalne strane predstavlja organizaciju i harmoniju svijetla i sjene, putem ravnih i ukrivljenih ploha na jednom određenom volumenu.

Kompozicija dobiva svoje pravo mjesto, ne samo u pravilnom smještaju figure u prostoru, nego i unutar same skulpture po svojoj unutarnoj dinamici i svojem ritmu...

Kamen su predavali prvo Meštrović, zatim Kršinić, a danas (1958) Grga Antunac." (6672⁵¹).

I Marino Tartaglia je isticao Meštrovićev doprinos velikom ugledu zagrebačke Umjetničke akademije:

"Uz redovito vođenje na sjednicama obično u srijedu nalazili smo se u kavani Medulić gdje su ispod velikog ogleдалa sjedili još Kljaković, Kršinić, Čurčin, Mujadžić i drugi likovnjaci. Razgovaralo se kavanski o posljednjim zbivanjima. Nikad nije

bio žučljiv u raspravi. Zahvaljujući njemu naša Akademija uživala je velik ugled u svijetu.” (9291)

Jednako profesor Omer Mujadžić:

“Akademija mu je bila na duši i kao rektor brinuo se za sve. Iz svojih sredstava znao je kupiti ogrjev, a svoju plaću podijeliti studentima. Ponašao se, da kažem, džentlmenski, i prema nastavnicima i đacima. Pri suradnji nije mnogo govorio. Samo je znao kratko reći - dobro je. U razgovoru se često služio narodnim izrekama i poslovicama. Razgovaralo se o umjetnosti, politici, pričali vicevi... Imao je izvanredna zapažanja, povijest je toliko poznao da je vjerojatno mogao biti predavač na nekoj katedri. Njegova izvanredna memorija bilježila je detalje razgovora od prije niza godina.” (9291)

Meštrovićev doprinos *Akademiji* često je bio istican do pagirika:

“Meštrović je podigao umjetničku akademiju na najveću visinu - isticao je kasnije njegov biograf Ivo Šrepel - i dao je biljeg ne samo našem umjetničkom stvaranju u 20. stoljeću, nego i dobrom dijelu svjetske umjetnosti.” (5975).

Potrebno je spomenuti da su na zagrebačkoj *Umjetničkoj akademiji* studirali i pojedini đaci iz inozemstva, naročito iz Amerike (5457).

Posebno je bio hvaljen Meštrovićev humani odnos prema studentima, naročito onim siromašnima, kojima je i materijalno pomagao. Više je akademijinih profesora i njegovih đaka posvjedočilo da “svoju rektorsku plaću nije nikada podigao, nego ju je dijelio među svoje učenike, koji su, da najblaže kažemo, živjeli zaista siromašno”. (M. Peić, 7162¹¹).

“Siromašnjim kolegama odmah je otkupljivao slike, a siromašnim studentima je u toku čitavog profesorovanja ostavljao plaću.” (S. Sikirica, 9246). I slikarica Vesna Borčić mi je posvjedočila da je 1942-1943. pohađala *Akademiju* stipendijom Meštrovićeve osobne plaće.

Više njegovih talentiranih siromašnih učenika uspjelo je završiti *Akademiju* njegovom materijalnom pomoći, a zatim, ili još tijekom studija, zapošljavao ih je u klesanju vlastitih skulptura. Tako je pomogao Ivi Lozici, Andriji Krstuloviću, a slikaru Frani Šimunoviću je, zajedno s Božom Bancem, dao stipendiju za boravak u Španjolskoj 1934. godine.

Sam je Meštrović pisao u *Uspomenama* o oskudnoj opremljenosti škole i siromaštvu učenika u vrijeme njegova dolaska na *Akademiju*:

“Mladež talentirana, ali jedna i siromašna, bez početne osnove. U školi nema učila, a nema ni sredstava da se nabave, nema čak ni novaca za ogrjev i modele. Traži se, moli se prave predstavnike, i jedva tu i tamo nešto kapne, dobaci se koja mrvica, pa treba krpiti i tražiti pomoć iz još po kojeg zaostalog banovinskog fonda ili slično. Inače, i sami su nastavnici gladni sa svojim učiteljskim plaćama, ali žive u nadi, da će se urediti status škole. Meni ide gotovo svaki dan pola dana na bavljenje s đacima i na sjednice. Zapravo nemam gdje ni raditi, jer je sve zauzeto, bud za školu, bud za radionice nastavnika. Ne mogu tražiti da mi se što isprazni, jer su svi gore situirani od mene.” (429¹⁵¹).

Kada je Meštrović nastupio bivša viša škola za umjetnost i obrt postala je 1921. *Akademija za umjetnost i obrt* uz obećanje da će dobiti stupanj fakulteta, što nikako nije uslijedilo uza svu ogorčenu borbu Meštrovića i njegovih kolega da to postignu. Beograd je tada imao privatnu umjetničku školu, u kojoj su đaci sami plaćali školovanje, pa je težio da ta škola postane

državna. Dok se to ne postigne nije se odobravalo podizanje zagrebačke više škole na sveučilišni stupanj. Međutim, u Beogradu su ipak dobili *Akademiju* na rangu fakulteta, a u Zagrebu ne (F. Kršinić, 8873⁷⁷).

Meštrović se u čitavom razdoblju svoga rektorata borio za osnovna sredstva kojima bi škola mogla barem nekako djelovati, a prvenstveno za priznanje visokom školom. God. 1926. piše bratu Peši iz Amerike: “Radić da je progurao Akademiju kroz budžet.” (X. 4. 78). A malo zatim iz Zagreba, nakon povratka iz Amerike: “Ponajprije su me izmrcvarili sa školom radi čega sam morao ići u B(eogra)d. Nisam moga(o) ni za to ni za ono moje pitanje sa V. ništa svršiti.” (X. 4. 83). I opet: “Kao što sam ti, čini mi se, pisao, imao sam dosta gnjavaže sa školom, radi koje sam išao u Beograd i t. d.” (X. 4. 84). U jednom pismu 1928. veli da od Akademije dobiva mjesečno 3.000 i nešto dinara (X. 4. 111). U drugom pismu, u navodima svojih obračuna 1928. veli: “Što se tiče moje plate od škole, stvar je u redu, ja Kršiniću davam 1.000 mjesečno, a on me tu i tamo zamjenjuje.” (X. 4. 114). I u drugom obračunu iste godine spominje izdatak Kršiniću za rujan 1.000 din. (X. 4. 116).

Svi su ministri, veli Meštrović u *Uspomenama*, kočili priznanje *Umjetničke akademije* visokom školom, iako je ona samo po nazivu to i bila. Ne mogavši to postići, Meštrović je 1932. dao ostavku (429¹⁴⁴). Službene novine su 29. prosinca 1932. objavile ukaz kojim se uvažila ostavka Ivana Meštrovića, rektora *Umjetničke akademije* u Zagrebu na državnoj službi (4681). Ostavku je potpisao kralj Aleksandar (8873⁷⁷).

Meštrović je kasnije, 1936, obećao da će se vratiti na *Akademiju* ako joj bude priznat rang visoke škole, kao onoj u Beogradu, ali to nije postignuto (5457).

Prema jednoj izjavi Joze Kljakovića u *Jutarnjem listu* beogradsko Ministarstvo 1937. neće da Meštrovića ponovno imenuje nastavnikom *Umjetničke akademije* u Zagrebu jer, navodno, “za to nema potrebnih kvalifikacija” (5472).

Iste godine odlaze Meštrović, Kljaković i Šenoa u Beograd da na Ministarstvu prosvjete zahtijevaju da se zagrebačka Umjetnička akademija izjednači u rangu s onom novoosnovanom beogradskom i da joj se odobre odgovarajuća sredstva za rad (5548). Ali od toga nastojanja nije bilo ništa.

Nakon uspostave Banovine Hrvatske javljeno je u prosincu 1939. da se Meštrović vraća na položaj rektora *Umjetničke akademije* jer joj je priznat rang visoke škole (5771).

Međutim, rang fakulteta priznat je školi tek 1941. godine (429¹⁴⁴), kada je nazvana *Akademija likovnih umjetnosti*, prema uredbi o umjetničkim školama Banovine Hrvatske. Ukazom kraljevskog namjesnika i rješenjem bana postavljeni su u *Akademiji* i profesori Joza Kljaković, Ivo Kerdić, Vladimir Becić, Ljubo Babić, Tomislav Krizman, Frano Kršinić, Drago Ibler, Marin Tartaglia, Omer Mujadžić i Krsto Hegedušić, a za rektora imenovan je Ivan Meštrović. Antun Augustinčić je pozvan da radi u *Akademiji* (5852).

Meštrović je formalno bio rektor *Akademije likovnih umjetnosti* do 1944, a profesor do 1943, iako je od 1942. bio odsutan, u inozemstvu (9847^{67, 68}).

Meštrovića je neko vrijeme, posebno dok je bio na putovanjima u Americi, zamjenjivao Frano Kršinić, kojemu je prepustao svoju rektorsku plaću od 3.000 dinara. Kršinić je od početka bio s Meštrovićem na Akademiji, pa i dugo nakon njegovog odlaska, od 1924-1967. (9847⁶⁸). I bio je, uz Kljakovića, najbolji njegov prijatelj i suradnik. On je o zajedničkim počecima na

Akademiji kasnije pričao, pogotovo o ne baš srdačnom prijemu dalmatinskih umjetnika u zagrebački krug:

“...mi kad smo došli uopće u Zagreb, tu je onda bilo društvo koje... nas nije uvažavalo... naravski, dolaskom Meštrovića to je bilo... podignuto, postalo je nešto sasvim drugo; to je bio čovjek, koji je radio, koji je ne samo svoj posao radio, nego i društveni...” (8873⁷⁷)

Čak i Vanja Radauš, koji u prvom razdoblju socijalizma nije bio nimalo sklon Meštroviću, u povodu njegove smrti 1962, na položaju rektora Akademije likovnih umjetnosti, izjavio je:

“Smrću Ivana Meštrovića gubi naš narod velikog umjetnika, Akademija likovnih umjetnosti u Zagrebu, kojoj je godinama stajao na čelu kao rektor, osjeća prema njemu dug, jer je on pored osnivača ove akademije - Frangeša, Čikoša i Crnčića - uz Ljubu Babića najviše učinio da akademija dođe do one visine na kojoj se danas nalazi. Ja, posebno kao njegov učenik, osjećam duboko poštovanje prema pokojniku kao svom učitelju.” (7176).

MEŠTROVIĆ I MASONI

Pitanje je li Meštrović bio član masona zanimalo je mnoge stručnjake i laike, dobronamjerne i zlonamjerne, ali je i do danas ostalo otvoreno. Unatoč dugih i svestranih istraživanja ne mogu sa stopostotnom sigurnošću odgovoriti na njega.

Suvremeno je masonstvo osnovano u Engleskoj 1717. na temeljima srodnih organizacija poput bratovština, cehova, crkvenih redova ivanovaca, templara i dr., naročito na tradicijama zidarsko-graditeljsko-klesarskih cehova. Obredi imaju izvor i u starim orijentalnim religijama i kultovima. Imalo je od početka liberalne, prosvjetiteljske, progresivne i antiklerikalne ciljeve. Kao tajno udruženje krilo je svoje članstvo, sastanke i simbole. Organizirano je u ložama, kojima je u pojedinim zemljama na čelu bio Veliki meštar.

U Hrvatskoj su prve lože osnivali časnici *Sedmogodišnjeg rata* (1756-1762), 1769. u Glini, 1770. u Zagrebu. U sjevernoj Hrvatskoj nakon 1796. se više ne spominju lože, nego opet u drugoj polovici XIX. stoljeća, kad se masovno šire, a crkva ih napada.

U Dalmaciji su prve lože osnovane u vrijeme francuske uprave. U Splitu je postojala 1806-1813, a članovi su joj bili istaknuti Splitski liberali i frankofili Nikola Ivelio, Vicko i Julije Solitro, dr. Karlo Lanza, Vid Nikolić, Ivan Luka Garagnin. Slovom *Ilirskih provincija* prestale su djelovati (9477¹¹⁴⁻¹¹⁵). Na jednom dijelu plana starog splitskog lazareta, kasnije Generalata, ucrtane su i prostorije splitske lože s obrednim namještajem.

Slobodnozidarska loža *Maksimilijan Vrhovac*, nazvana tako po zagrebačkom biskupu ilircu masonu iz prijelaza osamnaestog u devetnaesto stoljeće, osnovana je u Zagrebu 1913, a počela djelovati 1914. U njoj su se okupljali pristalice južnoslavenskog narodnog jedinstva. U tome su oni bili u sukobu s hrvatskim frankovcima. Istih političkih ideja bili su uoči i u vrijeme Prvog svjetskog rata i srpski masoni, naročito oni okupljeni u loži *Pobratim*. Neki tvrde da su imali učešća i u sarajevskom atentatu, što oni pobijaju.

U *Jugoslavenskom odboru* masoni su nesumnjivo imali odlučujuću ulogu. Prema pisanju srpskog povjesnika o masonima Zorana Nenezića, član zagrebačke lože Maksimilijan V-

Mihajlo Pupin, 1916.

hovac, u tom razdoblju 1913-1918, bio je i Ivan Meštrović, što ničim ne posvjedočuje, pa moramo uzeti s rezervom (9477²⁴¹; 9945²³⁷). Klerikalni je tisak i Miroslava Krležu u ratnim godinama napadao kao framasona.

U 13 točaka zagrebačke lože *Maksimilijan Vrhovac* bile su i sljedeće:

“2. Svaki narod ima pravo na slobodu.

3. Hrvatska narodna politika može biti samo slavenska politika.

4. Hrvati i Srbi su jedan narod.

5. Nositelj suvereniteta u državi je narod.“ (9477³⁴²).

Prema pisanju D. Jankovića *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija* (Beograd 1967) u *Jugoslavenskom odboru* masoni su bili Hinković, Potočnjak, Trinajstić, Meštrović, Županić, Stojanović, Srškić i V. Petrović. I drugi autori navode kao slobodne zidare, što nije uvijek pouzdano, od Hrvata Antu Trumbića, Ivana Meštrovića, Hinka Hinkovića, Ljubu Leontića, Dinka Trinajstića i Milana Marjanovića (9477³⁴⁵). Masoni su bili i prvaci srpsko-hrvatske koalicije u Zagrebu: Ivan Ribar, Edo Lukinović, Dušan Popović, Svetozar Pribičević, zubar Ante Pavelić, Živko Petričić i Grga Anđelinović (9477³⁶⁰).

U Ćurčinovoj reviji *Nova Evropa* urednici i suradnici znatnim su dijelom bili masoni. U polemici s Talijanima oko *Jadranskog pitanja* 1933. talijanski iredentistički povjesničar Oscar Randi veli da se iz napisa te revije “izvija jak miris masonerije” (4720³).

August Cesarec u polemici sa Ćurčinom naziva *Novu Evropu* ložom, aludirajući na masonske lože, našto Ćurčin poriče da bi on i Meštrović bili masoni i da bi *Nova Evropa* imala veze s nekom masonskom ložom ili s masonstvom uopće (4703¹; 4704⁸¹).

Nesumnjiva je činjenica da su pri stvaranju Jugoslavije 1918. domaći i inozemni slobodni zidari igrali značajnu ulogu. Unitaristi nisu bili jedino članovi zagrebačke lože *Libertas* (10366^{5,8}).

God. 1919, još u SHS, osnovana je i *Velika loža Jugoslavija*, nakon čega je u Kraljevini Jugoslaviji, do zabrane 1940, osnovano ukupno 30 loža, od kojih samo u Zagrebu sedam.

U Splitu je loža Pravda (ranije Natko Nodilo) osnovana 1929. (9477^{371, 375}).

Prije nego pokušamo odgovoriti na ključno pitanje je li Ivan Meštrović bio član neke slobodnozidarske lože, recimo nešto o rotarima.

Temelji međunarodnog *Rotary udruženja* (*Rotary International*) postavljeni su na 6. kongresu 1915. u San Franciscu. Tada su određena i njegova načela "posvećena idealu društvenja kao osnovici svake čestite djelatnosti, a naročito 1. njegovanju ličnih odnosa, poznanstva i prijateljstva radi uvećanja mogućnosti služenja općim interesima; 2. postavljanju visokih etičkih mjerila u poslu i zvanju, priznavanju vrijednosti svakog korisnog zanimanja i nastojanja svih rotara da svoju djelatnost upotrebljavaju kao priliku da služe ljudskom društvu; 3. primjenjivanje ideala služenja u ličnom, poslovnom i javnom životu svakog rotara; 4. unapređivanju međunarodnog sporazumijevanja, dobre volje i mira putem svjetske drugarske zajednice ljudi od posla i zvanja ujedinjenih u idealu služenja".

Rotari su s vremenom postali predvorja za ulazak u masonske lože, surađivali su s ložama, a veliki broj bili su članovi oba udruženja (9477⁴⁴⁻⁴⁸).

Ivan Meštrović je pouzdano bio član *Rotary kluba*. Pavle Ostović mu u povodu njegove pedesetgodisnjice 1933. posvećuje opširni članak u glasilu udruženja *Jugoslavenski rotar*. "Jugoslovenski rotari mogu biti ponosni da imaju tako idealnog rotara u svojim redovima" - zaršava autor (4837). Još je ranije, 1930, čikaški časopis *The Rotarian* pisao o njemu (4258).

On je 1933. prisutan pri osnivanju šibenskog *Rotary kluba* (5037). Također 1935. pri primanju novog člana *Rotary kluba* Vladimira Žepića u Zagrebu (Dopis Meštroviću 14. VII. 1935).

I sam Meštrović u *Uspomenama* spominje da se s nekim Švicarcem sreo u Zagrebu «prilikom internacionalnog sastanka Rotarijanaca» (429³⁴⁴).

Meštrovićevo članstvo u zagrebačkom *Rotary klubu* navodi i Z. Nenezić, od 1929. god. u zagrebačkoj sekciji, dok su članovi splitske sekcije od 1931. bili Abramić, Baldasar, Šoljan, Šperac i drugi (9945⁵⁵⁵⁻⁵⁵⁹).

Međutim, dok je Meštrovićevo članstvo u *Rotary klubu* neosporno, ono u masonskom udruženju je sporno i kontradiktorno. Pouzdano je da je on u političkim, kulturnim i umjetničkim djelatnostima neposredno surađivao sa članovima masonskih loža, u zemlji i u inozemstvu. Tako je i Mihajlo Pupin, s kojim je prijateljevao i u Americi za svojih posjeta najviše surađivao, također bio mason. I još nešto: neki su masoni namjerno i dogovorno s organizacijom prikrivali svoje članstvo da bi mogli slobodnije djelovati na korist udruženja, a da bi se u nekim konzervativnim, posebno crkvenim, krugovima manje kompromitirali. Znajući koliko je Meštrović u međuratnom razdoblju obrađivao biblijske motive i izvodio narudžbe za crkve, moguće je da on administrativno nije ni bio upisan kao član neke lože, a da je ipak djelovao kao član. Njegov kozmopolitizam, njegovo liberalističko a ne dogmatsko shvaćanje vjere, njegovo široko nacionalističko uvjerenje, sve je to bilo u skladu s načelima slobodnog zidarstva. Usto su njegove uske veze s framasonima, pa čak i ona s kraljem Aleksandrom, bile uvjetovane i nekim velikim narudžbama, poput Avale ili mau-

zoleja P. P. Njegoša (koji je, kako svjedoče, također bio slobodni zidar).

Autor povijesti masona u Jugoslaviji, koja je doživjela tri izdanja, Zoran D. Nenezić naglašava masonski sastav *Jugoslavenskog odbora*, ali opširno piše i o djelatnosti hrvatskih framasona u političkom životu Jugoslavije.

Nakon unitarističkih razočaranja došle su do izražaja političke suprotnosti Beograda i Zagreba, pa se i masonske lože ta dva grada razilaze u stavovima, pa i sukobljavaju. Na poticaj engleske masonerije, posredstvom R. V. Seton Watsona, hrvatski masoni usvajaju 1929. *Zagrebačke punktacije* u kojima postavljaju temelje federalističkog uređenja Jugoslavije. Ipak masoni nisu dokinuti ni šestojanuarskom diktaturom kralja Aleksandra. Oni su sudjelovali i u sastavljanju *Memoranduma*, o kojemu će još biti riječi.

God. 1937. uglavnom članovi zagrebačke lože, I. Tartaglia, I. Politeo, P. Ostović, I. Meštrović, I. Krbek, J. Kljaković, M. Dežman, M. Ćurčin i A. Bazala, sastavili su na prijedlog svojih loža, a uz dogovor s V. Mačekom, prijedlog za nacrt novog ustava decentralizirane Jugoslavije.

Hrvatsko slobodno zidarstvo ipak nije bilo jedinstveno u političkom i socijalnom programu Jugoslavije, ali ni u desnom i lijevom socijalnom programu, iako je čitavo bilo antikomunističko, ali i antiklerikalno. Vezano uz englesko, jugoslavensko se slobodno zidarstvo kritički odnosilo prema rastućim nacističkim i fašističkim ideologijama, a time zauzimalo stav protiv sila osovine početkom Drugog svjetskog rata (9477^{409, 412, 414, 416, 437, 472}).

Napomenimo da su zagrebački masoni posredovali 1939. i u sklapanju sporazuma Cvetković-Maček (10.358¹⁸⁰).

A u Glojnaricevom popisu masona zabilježeno je, na temelju policijskih podataka, uz ime Meštrovića da nije 1935. glasao protiv Mačka a za Jevtića, ili je tada bio odsutan (5937⁶⁸).

Ime Ivana Meštrovića vezuje se uz zagrebačke framasonske organizacije i uz onu splitsku.

Dok je ranije članstvo u masonskim ložama bilo tajno, uoči i početkom rata, pod utjecajem pronacističkih struja, istražuju se arhivi i objavljuju imena članova pojedinih loža. Tako postoji izvještaj S. Celebrinija, odnosno Milana Ivšića Poglavniku 1941, a naročitu je senzaciju, buku i otpor pobudila knjižica Mirka Glojnarica *Masonerija u Hrvatskoj*, objavljena uoči rata u Jugoslaviji, u siječnju 1941, kada su već bile raspuštene masonske lože u zemljama pod njemačkom dominacijom. Lože u Hrvatskoj također su bile zabranjene, ali su masoni sakrili arhive, pa svi podaci što ih je Glojnaric objavio nisu bili pouzdani (5937).

Glojnaric navodi lože u Zagrebu i u ostalim gradovima, dok je glavna loža *Jugoslavija*, u koju su ostale mogle biti učlanjene, bila u Beogradu. Međunarodna središnjica udruženja loža bila je od 1921. u Ženevi. Glasilo zagrebačke lože bio je *Šestar*, ali sve se tiskalo samo za članove, kao rukopis.

Prema predavanju starješine zagrebačke lože *Ivan grof Drašković* dr. Aleksandra Šmita "Masonstvo je savez čestitih i slobodnih ljudi koji zajednički teže za idealnom ljudskom zajednicom putem etničkog usavršavanja čovjeka pojedinca". (5937³⁷).

Ocjena i kritika masonerije 1941. u Glojnaricevoj publikaciji drugačiji su:

"Ali masonerija je skup u prvom redu bogataša, političkih

karijerista beskičmenjaka i kartel sviju kapitalista, koji se dogovaraju i pronalaze načine, kako će što više stvoriti, što više povećati kapital - dakako na štetu čitavoga naroda.” (5937⁴⁶).

Koliko je masonstvo bilo razgranato i koliko je prodrlo u sve grane javnog života, naročito među bogatijim slojevima i inteligencijom, vidimo iz nabrojanja umjetnika i istaknutih javnih radnika samo zagrebačkih loža koje su, prema popisima što ih je objavio Ivan Mužić, brojile preko 400 članova, dok su lože ostalih gradova u Hrvatskoj brojile malo manje. Ti su članovi u desetak zagrebačkih loža bili: Antun Barac, Mirko Deanović, Tomislav Krizman, Grga Novak, Viktor Novak, Milan Prelog, Ferdo Šišić, Franjo Tućan, Branko Šenoa, Andrija Štampar, Vladimir Tkalcić, Julije Benešić, Milivoj Dežman, Ljubo Leontić, Dušan Plavšić, Gjuro Szabo, Slavko Batušić, Julije Benešić, Josip Horvat, Omer Mujadžić i dr. (9569³⁰⁰⁻³²¹) U tim popisima što ih je objavio Mužić nema Meštovića među članovima loža. Međutim, u popisu što ga Mužić objavljuje na temelju ostavštine rukovodećeg masona dr. Franje Hanamana, a što ga je dr. Milan Ivšić podnio 14. srpnja 1941. poglavniku Anti Paveliću, u zagrebačkoj loži *Pravednost* nalazimo Jozu Kljakovića i Ivana Meštovića (10.366⁴⁶).

Mirko Glojnarčić je u svojoj brošuri naveo 425 masona iz Zagreba. Već u početku NDH tužilo je 25 od navedenih Glojnarčića da su pogrešno navedeni kao članovi masonskih loža, a među tužiteljima bili su i Meštović, Kljaković i Ćurčin. Glojnarčić se u jednoj izjavi u *Hrvatskom dnevniku* ogradio da je neka ime na pogrešno naveo na temelju krivih izjava. Javio se i urednik *Nove Evrope* Milan Ćurčin da ni on ni Meštović ni Kljaković nisu nikada bilo masoni, kao ni da *Nova Evropa* nije zastupala interese masona ni podržavala njihove stavove. Njihovo je uvjerenje bilo da iza Glojnarčića stoje druge skrivene sile (5935).

Sudski proces tužitelja protiv M. Glojnarčića otegao se i u razdoblje NDH, početkom 1942. god., ali osim jednoga od njih oni nisu ničim mogli dokazati da nisu bili članovi neke masonske lože, pa je optuženi bio oslobođen. Jedan od zastupnika tužitelja bio je dr. Ivo Politeo. Tužitelji su svoju obranu da su oklevetani uputili i ministru unutarnjih poslova NDH dr. Andriji Artukoviću (9477⁴⁸⁹⁻⁴⁹⁰).

Kada je dospio u zatvor 1942. Meštovića će, između ostalog, ustaše teretiti da je bio mason, čak i šef masona (I. 5. 2).

Nameće se zatim pitanje: ako Ivan Meštović nije bio član zagrebačke lože, je li bio član splitske *Pravda*, budući da je povremeno boravio u Splitu i tu imao prisnije društvo nego u Zagrebu?

U izvještaju prefekta Splita Dalmatinskoj vladi u Zadru u vrijeme talijanske okupacije navode se podaci o bivšoj masonskoj loži u Splitu što ga je objavio Ivan Mužić u svojoj knjizi *Masoni u Hrvatskoj 1918-1967*. (10.366¹³⁴⁻¹³⁸). Te podatke možemo dopuniti člankom Arsena Duplančića o izvorima za povijest masonstva u Splitu (10.348) i usmenim podacima što sam ih dobio od pok. dr. Branka Nižetića u Splitu 1984. godine (XII. 13).

Poslije Prvog svjetskog rata, navodno oko 1926, u Splitu je osnovan “vjenčić slobodnih zidara” *Jadran* s pet članova, jer je za osnivanje “lože” bilo nužno sedam članova, dok je sama loža *Pravda* osnovana oko 1926, prvo u kući Duka kod gradskog parka, zatim u poslovnici Ljube Leontića i konačno u kući Dane Matošića u Klarinoj ulici.

Starješine splitske lože *Pravda* (zagrebačka se zvala *Pravednost*) bio je Mihovil Abramić, ravnatelj Arheološkog muzeja

(XII. 13). Dakle, prema Glojnarčiću i Neneziću Meštović je bio član zagrebačke lože *Pravednost* (koja je nastala udruživanjem loža *Perun*, *Neptun* i *Bošković*) (5937⁶⁸; 9945⁵⁸⁰; 9477⁵⁶⁶), u kojoj ga Mužić ne navodi (9569³¹²⁻³¹⁵), a Nenezić ga bilježi u spisku masona privatne profesije i kao člana jugoslavenske lože *Dositej Obradović* (9477⁵⁹⁹). U Splitu pak nije Meštović bio registriran ni u ranijem “vjenčiću” *Jadran*, ni u loži *Pravda* (10.347¹⁰⁹; 9569³⁰⁶⁻³⁰⁸). Među članovima splitskih loža bili su ugledni građani, mnogi od njih Meštovićeve prijatelji: dr. Ljubo Leontić, dr. Ivo Tartaglia, dr. Prvislav Grisogono, dr. Marin Bego, dr. Vjekoslav Škarica, prof. Silvije Alfirević, prof. Niko Stipčević, dr. Josip Beroš, inž. Kamilo Tončić, inž. Josip Kodl, inž. Viktor Morpurgo, Jerko Čulić, prof. Leo Grisogono, dr. Mihovil Abramić (starješina), inž. Vorih Matković, inž. Dane Matošić, proto Sergije Urukalo, dr. Oskar Tartaglia, dr. Branko Nižetić, dr. Josip Jablanović, Angjeo Uvodić, dr. Vicko Trojanović, dr. Petar Rismondo i drugi, dok su prijavu za zapis podnijeli, pa su pred rat kao kandidati bili na čekanju, Cvito Fisković, Ćiro Gamulin, Vjekoslav Parać, Vladimir Rismondo i drugi (9569³⁰⁶⁻³⁰⁸). Među njima, dakle, nema Meštovića.

Iz svega se može zaključiti da Meštović nije bio registrirani član ni zagrebačkih ni splitskih slobodnozidarskih loža. Međutim, da je on najviše surađivao s mnogim masonima i u Zagrebu i u Splitu, na političkom i kulturnom polju, (a možda i kao neregistrirani mason), to je pouzdano iz mnogih podataka.

Iz arhiva ravnatelja splitskog Arheološkog muzeja Mihovila Abramića, koji je bio na čelu splitskih framasona, doznajemo o toj Meštovićevoj posredničkoj ulozi između zagrebačke središnjice i splitske podružnice. Također iz arhiva njegovog pret hodnika u Arheološkom muzeju, don Frane Bulića, koji je kao svećenik bio oštar protivnik masonstva, a svoju prepisku i građu pohranjivao u arhivu starohrvatskog arheološkog društva *Bihać*. Tu nalazimo podatke o *Rotary Clubu* u Splitu, o prvom masonskom “vrtiću” *Jadranu* u Splitu, popise članova splitske lože koji su se neko vrijeme okupljali u gostionici *Iza Lože*, iza današnjeg Etnografskog muzeja. Prema Bulićevom oštrom sudu “članovi Lože po meni su nekulturni ljudi, nepravedni prema drugima”. Problem je za don Franu bio što je njegov (i Meštovićeve) dobar prijatelj dr. Ivo Tartaglia, ranije gradonačelnik, a zatim ban Primorske banovine, bio mason. Također splitski načelnik Jakša Račić. Budući je slobodno zidarstvo bilo tajno udruženje, nitko nije pouzdano znao koji su mu članovi, pa se o tome mnogo i različito pričalo, a to je veoma zanimalo i don Franu Bulića. Razočaralo ga je kada je doznao da su masoni i dva ugledna svećenika (dobra Meštovićeve prijatelja), zagrebački župnik mgr. Rittig i splitski kanonik Herkulan Luger.

God. 1931. došao je u Split iz Zagreba Ivan Meštović da izmiri dvije splitske sekcije masona, raniju *Jadran* i kasniju *Pravednost*. U tu je svrhu posjetio i Abramića.

Popis i evidenciju splitskih masona vodila je i splitska Biskupija.

Opširan opis splitske lože ostavio je sam Abramić, navodeći i svoje stupanje u nju 1929. godine (10.347).

Spomenimo usput da se među knjigama Meštovićeve knjižnice u Zagrebu, danas u Atelijeru Meštović, nalazi i knjiga A. Mihalića *Savez slobodnih zidara*, izdana u Zagrebu 1917.

Dodajmo na kraju da nakon polustoljetne zabrane obnovljena *Velika loža Jugoslavije* u Beogradu 1990. među svojim bivšim članovima s ponosom spominje i Ivana Meštovića, uz Ivu Andrića i druge (10.127⁷⁰).

ŽIVOT U ZAGREBU

Nakon dovršenja Račićevog mauzoleja u Cavtatu i rada u Dubrovniku nastanjuje se Ivan Meštrović u Zagrebu, gdje je odlučio stalno živjeti i raditi. Gradi atelijer i prihvaća službu u *Umjetničkoj akademiji*.

Zarada na Mauzoleju bila je manja nego je očekivao, a troškovi kupovanja dviju kuća, njihove obnove i gradnje atelijera, a usto izdržavanje dviju žena i osim svoje i obitelji sa sela, bili su veliki. Plaća na *Akademiji* bila je minimalna, pa je i nju ostavljao tamo.

Te 1923. godine gradnja atelijera je zbog spora s graditeljem zastala, pa nema prostora za rad, a nastojanja da školu postavi na bolje noge zadaje mu mnogo brige. Usto se nakon povratka iz Njemačke i razbolio.

Ugovoreni novac iz Beograda za otkup *Vidovdanskih fragmenata* zastao je već nakon prvih obroka. Usto komplikacije i brige s Ružom koja teško podnosi rastavu.

Jedina mu je nada da će ugovoriti izložbu u Americi, radi koje je u prepisci s Mihajlom Pupinom i još nekima, ali i to zapinje.

“Jednom riječi moram da se trudim uzimati sve filozofski da ne pa(d)nem u nervozu - pisao je bratu Peši u Edinburgh. - Sve predviđene i nepredviđene sekature me more danomice.” (X. 4. 32).

“Iz Amerike još nemam ništa pozitivna glede osiguranja troškova prenosa - piše opet bratu u Edinburgh. - Nadu opravdanu imam da će se uspjati. Ovoga mj(eseca) je trebao Pupin biti u Dub(rovniku), ali mi se još ne javlja. Zato moram ovih dana poći dolje, a i radi reliefa za koji sam imao oko 300.000 K(run) izdataka, a ni pare mi još nisu dali.

Od države za 2 godine nisam ni pare dobio. Skoro sam pisao presjedniku Vl(ade) i K(ralju), ali nemam mnogo nade da ću skoro dobiti. Inače sam sa parama na kraju i to potpuno.

Eto to ti je moja situacija. Nu ako iznesem živu glavu iz ove naše ... (?) biti ću zadovoljan.” (X. 4. 33).

A malo zatim:

“Inače moje financialno stanje postaje sve očajnije, jer nemam nikakove zarade, a država mi neće da plati šta mi je dužna.” (X. 4. 34).

“Što i kako ću raditi još neznam, - pisao je bratu - nu sudeći po nepromjenjivosti moje situacije izgleda da mi je jedini izlaz Amerika i to bilo sa ili bez stvari. Treba i u jednom i u drugom slučaju izvjesnih sredstava. Poduzeo sam razne korake. Neznam hoće li mi i jedan uspjati, jer do sada što sam god poduzeo, sve je išlo naopako, ali ipak moram ići makar i sa najmanje mogućim sredstvima. Sa Državom još nikako da riješim. Bude li ma u čemu promjene na bolje, javiti ću ti. Sada hoću da dovršim atelier, jer me je sram ostaviti ga ovako. Sve svoje pare sam potrošio i sada se dužim da ga dovršim...

Ja ću poći kroz 2-3 dana u Beograd ne bi li napokon uredio ono pitanje sa državom i da prenesem ono stvari što su moja svojina.

Nemoj se gristi za mene iako sam u goroj i težoj situaciji nego ikada u životu. Možda malo i godine utiču na pesimistično rasudjivanje. Glavno je da duhovno nisam očajan nego da sve uzimam kao da sam u purgatoriju.” (X. 4. 35).

U Češkoj za dva portreta do kraja godine, kada opet piše Peši, nije ništa dobio.”Sa parama sam na mucu, jer niti su mi

poslali iz Ljubljane, što mi imadu za neke sitnije stvari, niti mi je što dao ili javio Petrinović, a niti opština dubrovačka, (za spomen-reljef kralja Petra, D. K.), koja mi još duguje 60.000 din. Radnja (ateljera, D. K.) teče ovdje punom parom i moram svake sedmice da isplaćujem 50.000. Još imam za iduću subotu, a kako ću dalje sam neznam.

Eto tako stojim sa parama.» (X. 4. 41).

A malo zatim piše: «Ja sam ti kompletno bankrot...» (X. 4. 42).

Usto ga je u rujnu zadesila nesreća, pa je u atelijeru što ga je gradio pao s visine od deset metara kroz stakleni krov i sloomio ruku. Lom su liječnici krivo namjestili, pa se pobojavao da neće s njom više moći raditi. Utješili su ga da će ipak moći, ali s ograničenim gibanjima. Zbog te je nesreće, koja ga je onesposobila za nekoliko mjeseci, morao odgoditi i putovanje u Ameriku. Atelijer je ipak prije kraja te 1922. godine bio dovršen, ali sada zbog invaliditeta nije mogao u njemu raditi. (X. 4. 39a).

U listopadu piše Peši:

«Htio sam ti nešto pozitivna javiti u pogledu moje ruke. Na žalost je sa rukom ispod očekivanja, moga i ljekarskoga, slabo. Pogib se je reducirao za 60 %, a vele da će se još jako malo popraviti. Krivo je to što je krivo namještena, i to u dva pravca, a na žalost toliko da nikakva masaža ni natezanje nemože pomoći da se pogib uspostavi kao što je bio, ili bar toliko da ne smeta. Možda će vježba tokom posla toliko pomoći da će mi za modeliranje malo smetati ali jako sumnjam da ću moći klesati ili ma kakav naporniji rad raditi. Lomiti je na novo ili nešto radikalnije poduzeti već je kasno i vrlo opasno. Neka te sve izloženo ne smućuje, jer ipak imam osjećaj da ću se neka ko pomoći ako samo budem zdrav i živ.

U Ameriku neću prije proljeća, bar za sada, tako mislim.” (X. 4. 40)

Zanimljivo je kako su srpski emigranti kasnije govorili o novcu što ga je Meštrović prema ugovoru sa srpskom Vladom morao redovito primati u ime otkupa skulptura *Vidovdanskog ciklusa*, a koje nakon prvih rata nije više dobivao.

«Poznato je da je prva odluka Protićeve vlade bila doživotna penzija Ivanu Meštroviću kao nagrada u znak zahvalnosti za projektovanje *Kosovskog hrama*.» (91⁵¹).

«Pored svih mogućih koraka koje sam poduzeo, - piše Peši dva mjeseca kasnije - država mi naša još nije platila što mi duguje.

Dali će izložba biti u Americi ni to neznam, ali je vjerojatnije da neće nego da hoće. Pupin je trebao biti ovdje još 5. maja nu do danas ga nema.

Pored svega toga ja ću na svaki način poći u Ameriku najkasnije jeseni i po svoj prilici bez stvari.

Ovdje sam sada priredio izložbu ali dosada nisam ništa prodao iako je inače vrlo dobro primljena. Pravio sam neki album sa 21 crtež (u) 30 primjeraka. Do sada sam prodao svega 7 komada po 3.000 din. Ništa nezdvajam nego naprotiv uživam kao u najmilijoj školi. Zaista ovako čovjek najbolje upoznaje sebe i druge i vidi što sam može i što su kadri drugi.» (X. 4. 36).

U kolovozu 1923. piše bratu:

«Napokon su mi javili da će mi država platiti što mi je dužna do 1. jula ove godine, nu naravno po njihovom kursu što iznosi skoro 100.000 Din. manje nego bi imao pravo da dobijem. Atelier sam napokon dovršio i smjestiti ću u njega stvari dok

ih budem slao u Ameriku. Nekako ću spetljati da njima trima (obitelji, D. K.) ostavim jedan minimum koji im treba za godinu dana. Ja ću za svoj put posuditi, i ako uz postotke, 1000 dolara da bi mogao poći u Ameriku. Poći ću krajem septembra i to bez stvari i pokušati da sam napravim teren za izložbu idućeg proljeća, a onda ću stvari dati poslati. Koliko sam još u vrlo neugodnoj situaciji ipak nesdvajam.» (X. 4. 38).

Usto je morao u vrlo kratkom roku od mjeseca i pol izraditi Strossmayerov spomenik, što mu je, uz sve te brige, dužnosti na Akademiji i uz slomljenu ruku, bilo nemoguće (X. 4. 37).

U studenome (1923) otputovao je Meštrović u Prag da portretira predsjednika T. G. Masaryka po narudžbi neke privatne osobe. Iz Praga je pisao Čurčinu:

«Kad obidjete moju ženu kažite joj da sam dobro prispio. Danas ću sve pripremiti što mi je potrebno, a sutra ću početi bistu Predsednikovu. To ćemo činiti u njegovu boravištu na ... (Lányu ?). Ovde sam odseo kod Gosp. (Euarda, D. K.) Beneša i to će mi biti adresa u Pragu...» (VII. 1. 7).

Iz Lányu mu je pisao da mu pošalje londonsku monografiju koju je želio darovati predsjedniku Masaryku (VII. 1. 8).

A nekoliko dana zatim, 9. studenoga 1923, piše opet, brinući se za obiteljske prilike i neprilike i nastavlja:

“Inače nisam imao nikak(v)ih jačih smetnji sa rukom. U poslu me ipak služi iako ne najidealnije. Napredak ipak osjećam svakoga dana.

Jednu bistu sam dovršio a drugu počimam sutra. Kada ću se vratiti to još nemogu znati...

Ovde u Lanyu ću ostati po svoj prilici do utorka, zatim mislim biti koji dan u Pragu da se upoznam sa njihovim umjetničkim prilikama.” (VII. 1. 9).

Ivan Meštrović je i u Zagrebu od samog početka kao istaknuti umjetnik, kulturni, prosvjetni i politički djelatnik bio mnogo hvaljen i ujedno mnogo napadan.

Država, od koje nije mogao dobiti ni ugovorenu svotu za prodane skulpture, ujedno mu je nudila mjesto u Parlamentu, što je odbio, kao i kasnije položaj ministra prosvjete, ministra predsjednika u vrijeme kralja Aleksandra, čak i najvišu dužnost jednoga od trojice namjesnika nakon smrti kralja Aleksandra, a u vrijeme maloljetnog kralja Petra (46³²⁻³³).

Te 1923. godine, dok ga je ugledni austrijski bizantolog Josef Strzygowski kovao u zvijezde, naročito u vezi s Račićevim mauzolejom u Cavtatu, u nas je napadan i blaćen najoštrijim pamfletima, posebno u vezi s naplatom skulptura *Vidovdanskeg hrama*, o podizanju kojega više nije bilo ni govora.

Mladi Gustav Krklec pisao je tada u *Srpskom književnom glasniku*:

«Posvetili smo ovim velikim uspjesima naših umjetnika u inozemstvu veću pažnju, ne bez razloga. Jer, prirodno, moglo bi se misliti da oni i u domovini uživaju jednaku slavu i priznanje, i da se njima i te kako koristi ugled domaće kulture. Međutim, čini se, obratno. Meštrovićeva djela otkupila je doduše država (i tu su baš posljednjih dana izbile neugodne afere), ali, koju korist imademo od njih mi, ili država sama, to se ne zna. Do danas nije sagrađena ili pronađena nikakva prostorija u kojoj bi bila priređena permanentna izložba tih djela, da ih mogu vidjeti bar oni koji u ovo vrijeme opće kulturne krize nisu izgubili i posljednji osjećaj za umjetnost. Ne samo da Meštroviću nije dano od strane države da podigne kakav spomenik, zadužbinu, ili da ostvari «san u gipsu», *Vidovdanski Hram*,

što je, uostalom, zapazio i njemački profesor (Strzygowski, D. K.), nego su i ona djela koja su već vlasništvo države, predana zaboravu, jer se ne mogu vidjeti. Ne bismo li s pravom i s razlozima mogli pitati: što bi učinila svaka druga kulturna zemlja da imade umjetnika Meštrovićevog ranga?

A u isto vrijeme dok Meštrović pravi planove da ode iz domovine, u Ameriku, Indiju ili Istočnu Aziju, veliki arhitekt Plečnik, negdje u Ljubljani, predaje đacima perspektivu, ili koji drugi predmet...

Sve dotle dok se u jugoslavenskim školama ne bude umjetničkom odgoju posvećivala veća pažnja, dok jugoslavenska inteligencija ne bude osjećala umjetnost kao unutrašnju potrebu, i dok službeni čimbenici ne budu shvatili moralno i nacionalno značenje umjetnika, neće se moći razviti jugoslavenska umjetnička kultura...

Treba li većih dokaza mase umjetničke nekulture od činjenice da do danas nismo osjetili potrebu podignuti u našoj sredini bar kakvu daščaru za Meštrovićeva najpoznatija djela, kojima nas je toliko zadužio pred kulturnim Zapadom...» (2636⁵⁴⁸⁻⁵⁴⁹).

Kulturni skandal je tada izazvao i natječaj za spomenik kralju Petru u Velikom Bečkereku. Izabran je stručni žiri u kojemu su bili Meštrović, kao rektor *Akademije umjetnosti* u Zagrebu, po dva člana *Srpske akademije nauka* i beogradskog *Univerziteta* i jedan član društva arhitekata. Na Meštrovićev prijedlog popunjen je žiri kiparom Tomom Rosandićem i slikarom Petrom Dobrovićem. Oni su dodijelili druge nagrade Frani Kršiniću i Milanu Nedeljkiću, treću Petru Palaviciniju, a četvrte Đorđu Jovanoviću, Sretenu Stojanoviću, Rudolfu Valdecu i Simeonu Roksandiću. Međutim, odbor za spomenik u Bečkereku omalovažio je sud žirija i povjerio izvedbu Rudolfu Valdecu, s obrazloženjem da bi druge bile skuplje.

Tom je prigodom poznati beogradski glumac Radoje Marković napao Meštrovića što je predložio Rosandića i Dobrovića u žiri. Iskoristio je priliku da iskali mržnju i podcjenjivanje ne samo svoje, nego i mnogih u Beogradu protiv sve trojice, očitujući tako šire gledanje čaršije ne samo na njih, nego i na umjetnost općenito.

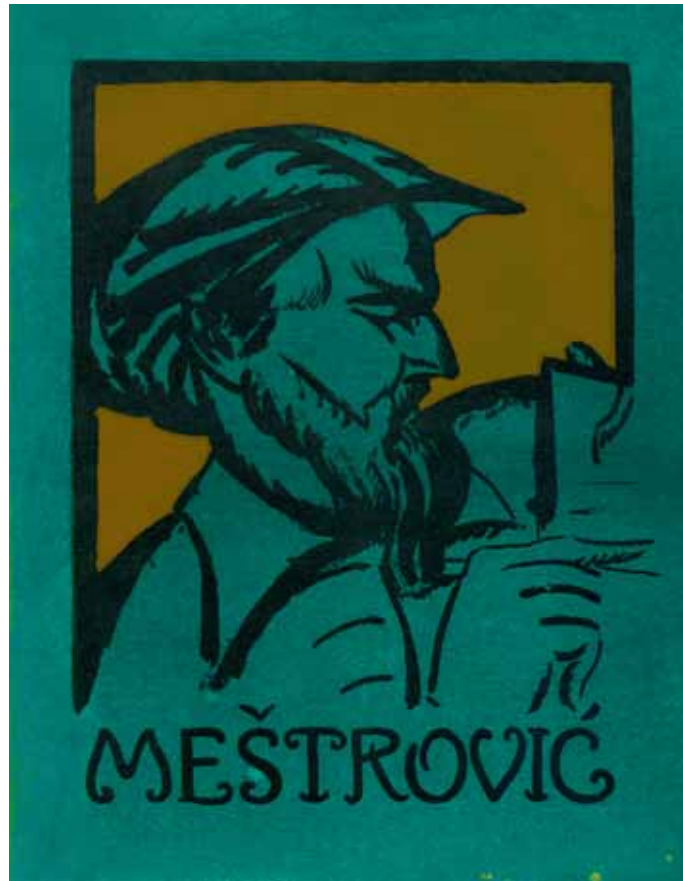
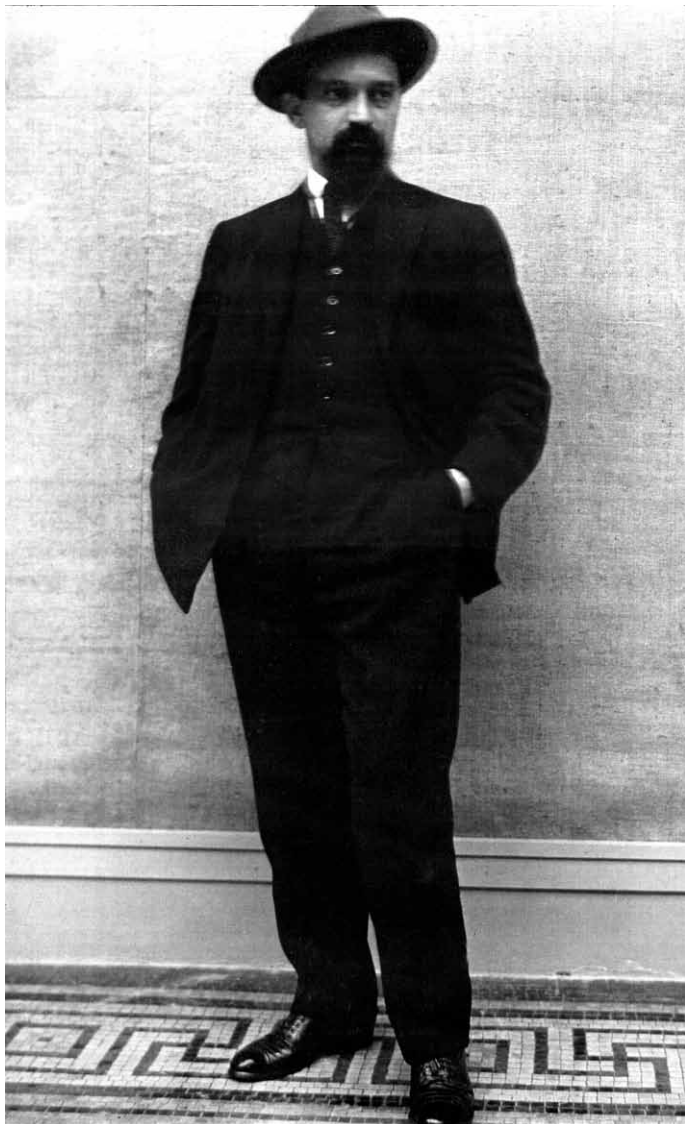
Predbacuje Meštroviću da prva nagrada nije dodijeljena da bi izvedba mogao zadržati za sebe i svoga prijatelja Rosandića, ujedno da izvedba bude povjerena Hrvatima. On je, po Markoviću, uvijek favorizirao mediokritete «da bi sam ispao jedini talenat našeg doba, ali mi ne smijemo biti ravnodušni jer imamo talenata ravnih Meštrovićevom...» Predbacuje mu spletkarenje, zakulisni rad, a na kraju i ono što je mnogima bilo na srcu i jeziku da su «njegovi radovi bili otkupljeni iz političko-patriotskih razloga». Petra Dobrovića, uz Nadeždu Petrović vjerojatno najznačajnijeg srpskog slikara, optužuje da je mađarski đak, da je kompromitiran u baranjskoj komunističkoj republici, da je svoj glas prodao za novac; Tomu Rosandića «vjernog Meštrovićevog sljedbenika» da očekuje izravnu narudžbu i sl. (2720; 2745).

S druge strane Josef Strzygowski, ugledni austrijski povjesničar umjetnosti, sveučilišni profesor u Grazu i Beču, smioni teoretičar novih osebnih ideja, naročito o porijeklu starohrvatske umjetnosti i autor vrlo velikog broja znanstvenih djela, stiže 1924. u Zagreb, a odatle, u pratnji dra. Svetozara Rittiga i Ivana Meštrovića, u Split i Dubrovnik, privučen Račićevim mauzolejom u Cavtatu (2856). Na povratku je u Zagrebu održao predavanje o Meštrovićevoj umjetnosti, pobijajući rašireno mišljenje da bi Meštrović bio tek propagator jugoslavenskog

nacionalizma, nego je u prvom redu individualni umjetnik, koji je kao jedinog učitelja imao antiku. Na kraju je naglasio da će budućnost daleko više nego sadašnjost cijeniti Meštrovićevu umjetnost. «Naš Meštrović - zaključio je Strzygowski - nalazi više shvaćanja i ljubavi u tuđini, nego kod kuće.» (2857).

Iste godine objavljuje *Nova Evropa* predavanje Strzygowskoga pod naslovom *Meštrovićevo mjesto u razvoju svjetske umjetnosti*. Meštrovićeva je djela upoznao prvo na njegovoj izložbi u bečkoj *Secesiji* 1910, a otada je pratio njegovo stvaralaštvo i uspjehe u svijetu. Osim utjecaja klasične grčke skulpture, pučka predaja i nacionalna ideologija bile su presudne za daljnji razvitak njegove umjetnosti. Posebno je isticao veliko Meštrovićevo Raspelo iz 1916, a za konjanički spomenik *Kraljevića Marka* rekao je da od Verrocchijevog *Co-leonija* nije stvorena takva konjanička grupa. Posebno je opisao i hvalio zamisao i izvedbu cavtatskog mauzoleja kao izraz novog Meštrovićevog umjetničkog stila.

Meštrović, New York, 1925.

Naslovnica kataloga izložbe u New Yorku, 1924-1925.

Isti svezak *Nove Evrope*, pod zajedničkim naslovom *Meštrović pred licem svijeta*, donio je prijevod studije Jamesa Bonea, britanskog likovnog kritičara i urednika *Manchester Guardian*-a, koji je već u povodu rimske izložbe 1911. oduševljeno pisao o Meštroviću, a prvotno objavljenu u londonskoj monografiji 1919. godine (2709).

U Zagrebu je veliki poštovatelj Meštrovićevog djela bio župnik crkve Sv. Marka dr. Svetozar Rittig, profesor zagrebačkog Sveučilišta, stalni promicatelj Meštrovićeve umjetnosti u crkvenim radovima, unatoč jakom protivljenju klerikalnih krugova Meštroviću kao izrazitom liberalu, a ujedno općenito smatranog masonom.

Meštrović tada uglavljuje s dr. Rittigom sporazum o gradnji i opremljenju nove crkve Sv. Križa u Zagrebu u Trnju, nakon što su zajednički pretresli projekt. Detaljne arhitektonske nacрте izradio je Harold Bilinić (X. 4. 47).

U isto vrijeme radi Meštrović, prema uputi kralja Aleksandra, predračun i projekte za mauzolej Petru Petroviću Njegošu na Lovćen, do izvedbe kojega tada ipak nije došlo (X. 4. 49).

Inače, još uvijek oslabljene ruke, a i s novim atelijerom zakrčenim skulpturama koje je namjeravao ponijeti u Ameriku, kleše Meštrović nekoliko reljefa u atriju svoje kuće u Gornjem gradu i pomalo u atelijeru.

«Izradio sam dosada svega jedan relief u kamenu (u zidu od Atrija) i jednu veliku žensku голу figuru nalik (na) onu udovicu sa djetetom, samo je ova figura drugač(ij)a i bez djeteta - piše bratu Peši ljeti 1924. - Sad se baš lijeva u gipsu. Da li ću je poslat u Italiju da se izradi u mramoru, to ne znam. Možda hoću pa makar prispjela tamo tek o Božiću.» (X. 4. 46).

A u ljeto sljedeće 1925. godine:

“Mislim da ću moći raditi. Sada u pomanjkanju zemlje (gline, D. K.) tešem jednu uzidanu ploču u zidu od Atrija.” (X. 4. 64).

Inače je Meštrović 1924. zauzet otpremom skulptura za Ameriku: prijevozom, osiguracijom i sl. pravi popis skulptura (X. 4. 48).

A zatim odlazi u Ameriku, o čemu će još biti govora.

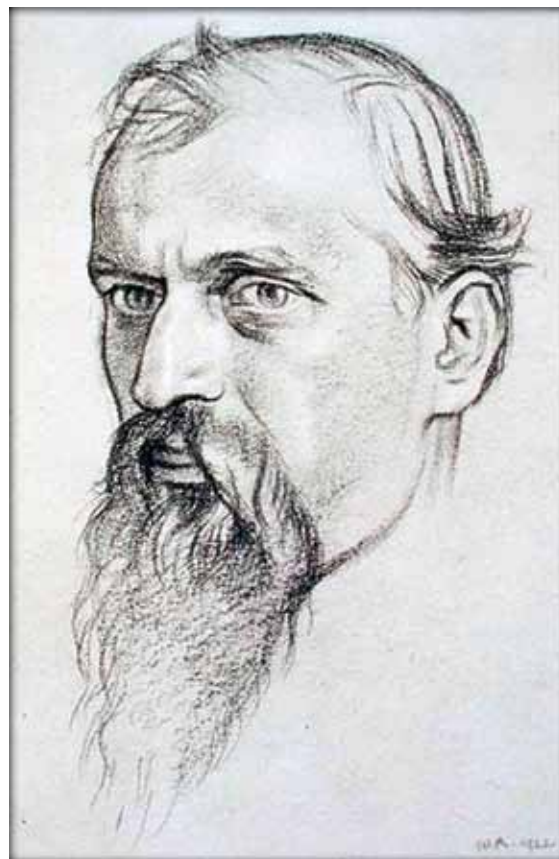
Spomenimo iz toga vremena nešto o Meštrovićevom odnosu prema prvom hrvatskom kiparu, tada već gotovo zaboravljenom starcu u Supetru na Braču, Ivanu Rendiću.

Nakon školovanja u Firenci Ivan Rendić (1849-1932) se nastanio u Zagrebu želeći, zagrijan vrućim domoljubljem, pridonijeti hrvatskoj umjetnosti i Zagrebu, kulturnoj metropoli Hrvatske. Ali Zagreb tada, 1877, nije još bio u stanju trajno zaposliti i jednog umjetnika. Nakon što je ostavio desetak svojih javnih skulptura na Zrinjvcu i Mirogoju, kao i dvadesetak privatnih poprsja, Rendić je s obitelji morao 1880, nakon potresa koji mu je uništio i atelijer, iseliti u privredno jači, a društveno življi Trst, odakle je i dalje radio po narudžbama iz domovine: poprsja, nadgrobne i javne spomenike. Ponovno se pokušao usidriti u Zagrebu 1899. godine. Tada je kulturna klima tu bila pogodnija, ali to je već bilo doba Kršnjavijeve vladavine u kojoj dalmatinskim umjetnicima nisu cvale ruže. Tu su već djelovali Robert Frangeš i Rudolf Valdec, pa za Rendića nije bilo mjesta ni javnih narudžaba, a usto ga je mlada generacija umjetnika smatrala već starijim konzervativnim kiparom, iako je prije njih bio prihvatio novu secesijsku stilizaciju, oblikovavši je u svom osebujnom “narodnom” duhu. I opet se 1902. vratio u Trst i tu imao djelatni atelijer sve do 1918, kada se vraća u oslobođenu domovinu kojoj želi još bolje pridonijeti i kao kipar i kao kiparski pedagog. Ali za zamisao kiparsko-klesarske škole na Braču nije našao razumijevanja. Ostao je tako u zavičajnom Supetru, životareći, da bi na kraju spao gotovo na prosjački štap, zaboravljen i napušten od svijetu, pa i od svojih mlađih kolega umjetnika, pogotovo kipara.

Vidjeli smo da se tvrdilo da je mladi Meštrović, došavši iz sela u splitsku Bilinićevu klesarsku radionicu, tu učio i u Ivana Rendića. Međutim, to nije ničim potvrđeno jer je Rendić boravio u Splitu tek po koji dan u vezi s postavljanjem svojih nadgrobničkih spomenika na splitskom groblju Sustipanu. Ipak je Meštrović od rane mladosti znao za prvog hrvatskog kipara, kao i svaki imalo obrazovaniji čovjek u Hrvatskoj, jer su novine o njemu stalno donosile obavijesti, a njegova je biografija bila čak i u pučkoškolskoj čitanci u to doba.

Dok je stari Rendić boravio u Supetru, odlučio je bogati brački iseljenik u Južnu Ameriku Frane Petrinović podignuti reprezentativniju grobnicu svojim roditeljima na slikovitom supetarskom groblju, koje je već resilo nekoliko Rendićevih nadgrobničkih spomenika. Shvatljivo je da ju je on naručio u kipara Ivana Rendića, o kojemu je još od djetinjstva, pa čak i u Americi, najviše slušao.

Rendić se oduševljeno prihvatio posla željan da, iako u poznijim godinama, izvede svoje životno djelo koje će ovjekovječiti ne samo obitelj naručitelja, nego i njega samoga. Dao je u Carrari isklesti alegorijski lik *Hercegovke koja plete vijenac*, od koje je jedna kamena skulptura već bila izvedena na tršćanskom groblju. Figura bi stajala nad ovećom kriptom, a nad njom bi bio kameni baldakin u obliku kapele, sve u kićenom stilu mješavine već zakašnjele secesije i osobne Rendićeve stilizacije na temeljima pučke ornamentike.

William Rothenstein – Portret Ivana Meštrovića, 1922.

Kripta je već bila sazidana i skulptura iz kararskog mramora stigla, kada je Petrinović povukao narudžbu i povjerio je mlađemu kiparu Tomi Rosandiću.

Razlog tome je bio što je Petrinović vidio upravo dovršen mauzolej obitelji Račić u Cavtatu, pa je i on, još bogatiji od Račića, htio podići jednako takav veličajan mauzolej i to od ruke istoga Meštrovića.

Nisu nam poznati pregovori između Petrinovića i Meštrovića ili prepiska u vezi s tim, ali činjenica je da je Meštrović odbio tu izvedbu. Iako nije u materijalnom pogledu najbolje prošao u gradnji cavtatskog mauzoleja, još jedno takvo reprezentativno djelo bi mu vrlo dobro došlo, ne samo kao prigoda da se obilno i svestrano još jednom izrazi u prostoru i volumenu, nego i radi koristi što bi imao od njega, pogotovo tada kada se nalazio u najtežoj krizi, kupujući, gradeći i pregrađujući kuću i atelijer u Zagrebu i izdržavajući brojnu obitelj. Sve upućuje na to da Meštrović nije htio oduzeti posao već povjeren svom znatno starijem, a sada siromašnom kolegi. Je li on ustrajno me Petrinoviću nato preporučio svoga prijatelja Tomu Rosandića, ili je taj samoinicijativno prihvatio taj zamašni posao, nije poznato. Činjenica je da je stari, siromašni i teško pogođeni Rendić 1923. i 1924. promatrao kako se na njegovom supetarskom groblju podiže veliki i raskošni mauzolej obitelji Petrinović. To je starog kipara potpuno dotuklo, i materijalno i moralno, oduzevši mu i ono malo poštovanja što ga je kao nestor hrvatskih kipara imao u toj malograđanskoj sredini.

Tek kad je 1932. umro sjetili su ga se rijetki hrvatski umjetnici i opet brzo zaboravili. Sam je bio pokopan na istom tom groblju, u tuđoj grobnici, bez imena i obilježja, da tek mnogo kasnije dobije zasluženi nadgrobni spomen i spomen-bistu u svome Supetru (7858 ¹⁶⁹⁻¹⁶⁶).

Jedini je Ivan Meštrović, u povodu retrospektivne izložbe *Pola vijeka hrvatske umjetnosti 1939*. u Zagrebu posvjedočio značajnu ulogu kipara Rendića u hrvatskoj umjetnosti i nepravedan nemar prema njegovom djelu:

“Zar može i smije netko podcjenjivati napore jednog Ivana Rendića, koji je stekao velike zasluge za stvaranje naše kiparske umjetnosti? Naša je kiparska umjetnost nakon Rendića znatno prokročila naprijed, ali je Rendić ipak obavio pionirski posao i potakao žedu za kiparstvom... Kao što ni velike književnosti ne nastaju preko noći, jer najprije trebaju doći generacije, koje će stvarati književni jezik i krčiti šikare, isto tako ne smijemo poricati zasluge prvih pionira naše likovne umjetnosti, to više što su oni radili čak i u težim prilikama nego današnji umjetnici.” (345; 346).

U travnju, svibnju i lipnju 1925. Meštrović je u Americi. Zatim se preko Pariza i Milana vraća u Zagreb, a tamo ostavlja brata Petra radi izložbe koja se održava u raznim gradovima. U studenome iste godine putuje opet u Ameriku, nakon zadržavanja s Papinijem u Firenci, gdje ostaje do svibnja 1926, a zatim se preko Londona opet vraća u Zagreb.

U međuvremenu, između dva putovanja u Ameriku, dovršava se Meštrovićev spomenik *Josipu Jurju Strossmayeru*, ali, kao i u vezi sa svim javnim spomenicima, nastaje prepirka oko njegovog smještaja.

A u Splitu se tada, 1925, u povodu otvaranja željezničke ličke pruge do Zagreba i velike *Jadranske izložbe*, otkrio Meštrovićev spomenik *Marku Maruliću*, ali sam Meštrović nije bio prisutan jer je bio u Americi (3232).

Te 1925. godine slavila se u cijeloj Hrvatskoj tisućita obljetnica povijesno problematičnog krunjenja kralja Tomislava na Duvanjskom polju 925. godine. Svečanosti su bile bučne i teatralne, ali su imale i istaknuti hrvatski nacionalistički pečat. Meštrović, iako tada više Hrvat nego Jugoslaven, ipak je s ironijom promatrao te parade:

“Ovde veliko slavlje - piše iz Zagreba Peši u New York. - Tisućugodišnjica slavne narodne gluposti i sokolski slet. Radić, Ninčević i t. d. drže govore, Radić pjeva pjesme (u stihovima) Kralju i Kraljici. Kraljevski par bio na proslavi. Masa hrv(atskog) puka iz svih krajeva ovde. Fala budi Bogu, samo ako nastave.” (X. 4. 67)

Inače Meštrovića i dalje i hvale i kude.

Yugoslav Review koja izlazi u New Yorku posvećuje čitav svezak te godine Meštroviću u vezi s njegovom američkom turnejom, u kojemu ga u superlativima hvale Mihajlo Pupin, dr. Ante Tresić Pavičić, Milan Marjanović i drugi.

“Meštrović je nesumnjivo najveći suvremeni kipar. On je i više od toga. On je najveći suvremenik umjetnik...”

Meštrović je uspoređivan kao ‘možda najveći kipar poslije Rodina’ - pisao je Francis Bruguere. - Ja se s tim ne slažem. Ja ga smatram većim od Rodina.” (2902⁵⁻⁷).

Tako i ostali u inozemstvu, naročito u povodu njegovih izložaba u Americi, kojom je prigodom izrečeno i napisano bezbroj pohvala.

A u domovini je situacija drugačija. U reprezentativnoj spomenici tisućugodišnjice hrvatskoga kraljevstva *Znameniti i zaslužni Hrvati 925-1925*. njemu je posvećeno manje prostora nego nekim jedva poznatim ličnostima (2913; 3251).

U bilješki uz prijevod opsežne studije Kinetona Parkesa o Meštroviću kiparu i arhitektu u *Srpskom književnom glasniku* pisao je Kosta Strajnić:

«Kako je poznato, u posljednje vrijeme priredio je Ivan Meštrović izložbe svojih radova u Engleskoj i Americi. Povodom ovih izložaba izašla su u engleskim i američkim dnevnim listovima i stručnim časopisima brojni prikazi koji veličaju originalnu umjetnost jugoslavenskoga skulptora, nazivajući ga ‘jednom od najvećih pojava suvremene umjetnosti uopće’. Značajno je da ovi Meštrovićevi veliki uspjesi nisu ostali nezapaženi ni od mnogih francuskih i, naročito njemačkih kritičara, koji su ranije prilično štedili sa pohvalama djela slavenskog majstora... Dok su tako i Europa i Amerika svjesne veličine umjetnika naše krvi, mi smo toliko nesvjesni da ga posve zanemarujemo. A što je još gore: mi smo toliko zaostali da ga jednostavno ignoriramo. Evo bolnog primjera: naši dnevni listovi - u kojima se čitave stranice posvećuju detaljnim opisima društvenih skandala, ružnih afera i zvjerskih ubojstava - ne nalaze potrebu da žrtvuju bar nekoliko redaka za bilješku o inozemnim uspjesima našega najvećega umjetnika!

Kao prijestolnički tisak, ni naši službeni čimbenici ne znaju se koristiti Meštrovićevim svjetskim ugledom. Dok im je, prije i za vrijeme rata, Meštrovićeva umjetnost trebala za čisto političke ciljeve, oni su ga još nekako cijenili. Danas, kada su ovi ciljevi postignuti i kada je ostvareno političko ujedinjenje Jugoslavena, naši visoki službenici misle da im Meštrovićeva umjetnost više ne treba. Zbog toga oni se više ne zanimaju ni za Meštrovićeve uspjehe u inozemstvu, ni za Meštrovićevo djelovanje kod kuće... Da bi ga nagradila za goleme usluge koje je njegova umjetnost činila jugoslavenskoj nacionalnoj ideji, naša država otkupila je, doduše, njegove skulpture Vidovanskog Hrama. Ali, ovim djelima, koja imaju pored velikog nacionalnog, veliko umjetničko značenje, službeni čimbenici posvetili su pažnju koja je manja od pažnje provincijskih špeditera prema predmetima najobičnijega namještaja. Umjesto da su Meštrovićeva djela sabrali u jednom paviljonu, koji bi mogao biti jedan nacionalni sanktuarij u najvišem smislu riječi, oni su dopustili da se ona rasture po raznim prijestolničkim nadležstvima, gdje su prepuštena na milost i nemilost neukih poslužitelja.» (2982).

A kritike i napadi, naročito iz Beograda, bili su obilni i bučni.

U SPLITU I OTAVICAMA

Ivan Meštrović se nakon rata nastanio u Zagrebu, ali ga je dalmatinski uži zavičaj još više privlačio. U Otavice je dolazio, obično u vrijeme ljetnih praznika, ali se nije volio duže zadržavati, okružen ne samo općom zaostalošću življenja, nego i stalnim međusobnim trvenjima uže i šire obitelji. Split mu je pak svojim južnjačkim i društvenim mediteranskim ambijentom najbolje odgovarao, više od Zagreba, u kojemu nije imao toliko prijatelja i jednostavne srdačnosti u društvu kao u Splitu. Ali Split, sa svojih dvadesetak tisuća stanovnika - od kojih su polovina bili nepismeni težaci predgrađa - bez značajnijih kulturnih i viših školskih ustanova, a administrativno tek kao sjedište malene Primorske banovine (iako prometna trgovački grad s jedinom uvoznom i izvoznom lukom u državi), nije tada bio grad u kojemu bi plodonosno mogao djelovati na umjetničkom, kulturnom i pedagoškom polju. Ali se zato koristio svakom prigodom da doputuje u Split - premda se do 1925, prije izgradnje željezničke ličke pruge, putovalo željeznicom

do Sušaka a zatim brodom do Splita - i da tu u društvu starih i novijih prijatelja ugodno provede vrijeme.

U tom bližem Meštrovićevom društvu bili su prijatelji još iz društva *Medulić*, poput Vidovića, Meneghella, Katunarića, Deškovića, Uvodića, Iva Tartaglije, kao i oni mlađe generacije.

Emanuel Vidović bio je i u razdoblju između dva rata najistaknutiji i najdjelatniji umjetnik u Splitu, ujedno najpoznatiji izvan svoga grada, priređujući zapažene samostalne izložbe i u Zagrebu, Ljubljani, Beogradu i Sarajevu. Meštrović je s Vidovićem izlagao još od 1904. u Beogradu, Beču, Zagrebu, Splitu, Sofiji i drugdje, a redovito na izložbama *Medulića* koje su organizirali uglavnom njih dvojica (6742).

Nekadašnji suorganizator *Medulićevih* izložaba i tajnik društva, profesijom splitski odvjetnik, ali dobar poznavatelj umjetnosti, mecena i likovni kritičar, dr. Ivo Tartaglia je bio najprisniji Meštrovićev splitski prijatelj u međuratnom razdoblju. Kao gradonačelnik i ban Primorske banovine mogao je pokrenuti i neke šire društvene i administrativne djelatnosti, naročito kada se radilo o Meštrovićevim javnim spomenicima u Splitu. Posebno se zalagao za smještaj spomenika *Grguru Ninskome* na Peristil u polemici koja se tada razvila. Tartaglia je bio kum Meštrovićevom sinu Mati (X. 4. 68), pa ga i on i djeca zovu kumom.

Dr. Ivo Tartaglia (1880-1949) pripadao je jednoj od najstarijih splitskih obitelji. S Josipom Smodlakom bio je osnivač *Hrvatske pučke napredne stranke* za Dalmaciju (1904). Početkom rata uhićen je s istaknutim Splićanima. Osnutkom Kraljevine SHS postao je splitski gradonačelnik, pridonijevši mnogo ekonomskom, urbanističkom i kulturnom razvitku grada. Bio je predsjednik *Jadranske straže*, a od 1929. ban Primorske banovine.¹¹³

Uz Tartagliju Meštrović je u Splitu prijateljevao s ranijim ravnateljem Arheološkog muzeja don Franom Bulićem (1848-1934), iako se don Frane nije slagao s njegovim ranijim jugoslavenskim nacionalističkim uvjerenjem, a usto ga je smatrao i masonom. Bulić se nije mogao pomiriti ni s Meštrovićevim prijedlogom da se kolos *Grgura Ninskoga* postavi na antički Peristil (3907-3910; 5561; 7180³⁴²; 9603; 10.020).¹¹⁴

Ta oštra polemika oko smještaja *Grgura Ninskoga* bila je razlog da se i inače borbeni i dosljedan svojim načelima don Frane Bulić okomio na Meštrovića, pa je jednom govorio Bogdanu Radici:

«Onaj mali Meštrović i onaj mali Tartaglia, to ti je sve masonerija, koja je zajašila na nas. Teško ćemo se mi iz toga moći osloboditi. Tu ti je i Beograd. A ti njih znaš. Što će njima Dioklecijan i Dioklecijanova palača? Oni su to tamo gorštaci. Ne drže ti oni do kulturnih spomenika.» (8899⁶⁸)

Ali unatoč tih načelnih razmimoilaženja don Frane Bulić i Ivan Meštrović uzajamno su se poštovali, pa i prijateljevali. Pri postavljanju spomenika *Marku Maruliću* odlično su surađivali. Ranije, 1920, ustupio mu je Bulić na dva mjeseca da stanuje u tek sagrađenom Arheološkom muzeju. Meštrović malo zatim piše novom ravnatelju muzeja Mihovilu Abramiću: «Pozdravite mi mnogo dragoga don Franu i kažite mu da ćemo se svi radovati ako ga zatečemo pri dobrom zdravlju i raspoloženju.» (9603⁴⁸⁻⁴⁹).

Bulićevom pogrebu u Solinu, na starokršćanskom groblju Manastirina, prisustvovao je i Meštrović i sastavio mu nekrolog, objavljen u splitskom *Jadranskom dnevniku*:

«Dragi Don Frane!

...

Otputovao (si) ko knez, a sva Tvoja oprema i popudbina jeste Tvoje čojstvo, jer Tvoje najveće djelo to si Ti sam, Tvoj značaj.

Uvijek si bio pripravan na borbu, ali na blagorodnu borbu i malo ih se s Tobom slagalo, a svi smo Te voljeli...

Nisi dijelio vjeru od ideala, ideal od mudrosti, mudrost od života ni sebe od čovjeka. Ljudski vijek bio je za tebe samo karika u vijekovima bitisanja u bivstvovanju. Ti si tu kariku od sebe marljivo i čestito sakovao i zbog toga živi zavide Tvojoj smrti.

Tvoj značaj je najveće i možda najtipičnije što dava Hrvatska zemlja: kazati istinu pod svaku cijenu, držati se uspravan na svakom vjetru...

Na Mejama, 1. augusta 1934

Ivan Meštrović.» (298; 9603⁴⁹).

Dok je don Franu Meštrović neobično poštovao, kako zbog njegovog velikog znanja, toliko i zbog njegove moralne nesavitljivosti, intimnije je prijateljevao s njegovim nasljednikom dr. Mihovilom Abramićem (1884-1962), arheologom iz Pule, koji je svoj životni i radni vijek proveo u Splitu.

Pedesetih godina sjećao se Meštrović prvih susreta s Abramićem:

«Kad sam god u Splitu navraćao u posjete pokojnom Don Frani, koga sam, kao svi, neobično poštovao, potražio bih i Dr. Abramića.» (9603⁴⁹).

1927. obilazio je Meštrović zajedno s profesorom Strzygowskim, župnikom Rttigom i arheologom Abramićem Dalmaciju u potrazi za starohrvatskim spomenicima (3563).

Ivan Meštrović se s prijateljima pri svojim čestim posjetima Splitu najviše sastajao u tradicionalnoj splitskoj kavani *Central* na Narodnom trgu, nekadašnjoj kavani *Troccoli*, koju je 1912. zanosno opisao Hermann Bahr kao bučno predratno sastajalište splitskih umjetnika (6742²⁴⁻²⁵). U drugoj, malo odvojenoj, dvorani, pod velikim zrcalom, bio je dugački stol s mramornom pločom u kojoj je bio uklesan grb grada Splita. tu su se redovito sastajali gradonačelnik, kasnije ban, Ivo Tartaglia, umjetnici Emanuel Vidović, Anđeo Uvodić, Ivan Meštrović kada bi bio u Splitu i još desetak kulturnijih i uglednijih Splićana i raspravljali o svemu i svačemu. Bilo je poznato da se za tim Stolom mudraca, kako su ga splićani nazvali, raspravljalo o problemima grada više nego u zamoj općinskoj upravi ili u gradskom vijeću. Taj je stol, kao sav kulturno-povijesni spomenički ambijent kavane, nesmiljeno uništen pri njezinoj obnovi.

Stol mudraca, s njegovim redovitim sudionicima, ovjekovječili su na karikaturama Anđeo Uvodić i Milan Tolić (6742¹¹⁷).

Dakako da su mnogi građani, a naročito Varošani, posebno oni mlađi koji nisu imali pristupa tom odabranom društvu, s kritikom, pa i zavišću gledali na taj *Stol mudraca*. Tako se i splitski publicist Bogdan Radica mnogo kasnije, u svojim uspomenama, sjeća Splita svoje mladosti:

«Takozvani 'Stol mudraca', koji su sačinjavali ne samo poneki advokati i liječnici, nego i slikar Vidović, i karikaturisti i satiričari braća Uvodići, isticao se više svojim večerama i marandama nego li intelektualnim simpozijima, kako se to tada mislilo i govorilo. 'Stol mudraca' se obično predvečer okupljao u kavani Matić-Central na splitskoj pjaci u njezinoj unutrašnjo-

sti, i ja se sjećam, kako su svi splitski inteligenti, koji mu nisu pripadali, kradomice bacali poglede na taj stol, i s razočaranjem u sebi pomišljali, kako im nije bilo dopušteno sjesti uz sve te mudrace, koji stvarno nisu bili nikakvi mudraci, ali su neosporno predstavljali vrhunac zauzetog položaja i ugleda u gradu.

Tartaglia bijaše glavni majstor 'Stola mudraca' i kao gradski načelnik, kao mecena, on je svakako bio i najutjecajniji u gradu. On je uveče kraljevao nad tim stolom. Do njega je sjedio urednik vodećeg splitskog dnevnika 'Novog Doba' Vinko Kisić, koga Splićani nisu voljeli, jer je bio Dubrovčanin. Živopisni članovi stola, inače 'mudraci', bili su slikar Emanuel Vidović, splitski akvarelist, koji je malo govorio, i kad bi se na to bacio, nije nikada umio sastaviti rečenicu; zatim dva brata Uvodića, Marko i Anđeo. Marko Uvodić je nastavio tradiciju splitskog čakavskog dijalekta i unio ga u hrvatsku književnost, kako se to može vidjeti iz njegova 'Libra Marka Uvodića', dok je Anđeo bio uspješan bakrorezac. Stol Mudraca ne bi bio potpun, da se za istim ne bi našao i varoški Dotur Tudor, liječnik nas djece, i privlačni don Herkulan Luger, inače rečeni Jeruzalim, i to zato, što mu je svaka rečenica počimala sa 'Jeruzalima ti!' Kad god bi Ivan Meštrović boravio u Splitu, i on bi sjedio za stolom mudraca, u Centralu, na splitskoj pjaci. To je bio najveći intelektualni forum grada, na kojem smo mi mlađi i poneki stariji književnici, koji tamo nisu dospjeli, bacali mrke poglede, pravili ironične šale, i zavidno gledali ta lica službenih figura. Često sam puta znao osjetiti kako su se nesretnima osjećali književnici Marin Bego, Ante Cettineo, Đuro Vilović i ostali, dok smo se mi drugi još mlađi naslađivali, što nismo kandidati ni za jednu kombinaciju.» (8899⁴⁰⁻⁴¹).

Anđeo Uvodić (1881-1942) bio je dugogodišnji ravnatelj *Umjetničke galerije* u Splitu, koju je 1932. osnovao inž. Kamilo Tončić. Bio je i autor dviju monografija (*Ćulinović, Medulić*) i više radova iz područja povijesti umjetnosti, a pisao je i o Meštrovićevim skulpturama, tako o karijatidama za Avalu 1936. (5440), o poprsju *Luke Botića* što ga je Meštrović darovao Galeriji (5647).

Vrlo kulturni glavni urednik splitskog dnevnika *Novo doba* Vinko Brajević (1888-1967) nakon smrti Vinka Kisića 1927. odigrao je istaknutu ulogu u kulturnom životu Splita međuratnog razdoblja. Kao bivši svećenik podržavao je više Bulićeve nego Meštrovićeve stavove, ali je kao urednik *Novog doba* objavljivao svako i najoprečnije dobro izneseno mišljenje u povodu raznih problema u gradu.¹¹⁵ Sam je objavio nekoliko članaka o Meštrovićevim javnim spomenicima u Splitu (3425; 3904).

Istaknuta kulturna ličnost u Splitu bio je i profesor Josip Barač, ravnatelj *Gradske biblioteke*. Između ostaloga objavio je i knjižicu *Peristilska kriza* o polemikama u vezi s postavljanjem *Grgura Ninskoga* na Peristil (3892).

Kulturni publicist i povjesničar umjetnosti u Splitu bio je tada i don Ivan Delalle. Pisao je o Marulićevom spomeniku (2726), o izložbi *Grupe nezavisnih* 1924. na kojoj je i Meštrović izlagao (2725),.

I najdjelatniji splitski graditelj međuratnog razdoblja inž. Fabijan Kaliterna bio je u tome krugu. I on je sudjelovao u polemici oko Peristila kao protivnik toga položaja (3947). Po izlasku iz zatvora 1942. pisao je Meštrović splitskim prijateljima Fabijanu Kaliterni i dru. Jakši Račiću (I. 4. 45).

Don Herkulan Luger, tipični Splićanin staroga kova, prijateljivao je također s Meštrovićem kada se ovaj nalazio u Splitu, a pripadao je i navedenom *Stolu mudraca*.

Odgovarajući na Lugerovo pismo u povodu smrti kćerke Marte 1950. pisao mu je Meštrović iz New Yorka između ostaloga:

«Možete si pomisliti kako često mislim na naš lipi i naš dragi Split i na još žive nam prijatelje u njemu. Među koje i vi spadate, dragi Don Herkulane... Jako mi fali Split i naš svijet, ma što ćemo protiv sudbine.» (441⁷³⁷).

Prijateljivao je Meštrović u Splitu i s inženjerom Danom Matošićem, vodećim splitskim slobodnim zidarom. On se, s još nekoliko Meštrovićevih prijatelja, u početku rata sklonio u njegovu palaču na Mejama, osjećajući se tu sigurniji od opasnosti bombardiranja grada. Tu ga je ustaška vlast 1941. uhitila, zajedno s Ivom Tartaglijom (429²⁷¹).

Na jednoj razglednici što je Meštrović šalje iz Splita 1938. sinu Mati u Zagreb potpisani su njegovi prijatelji koji su ga redovito posjećivali na Mejama: Ivo Tartaglia, Dane Matošić, rođak Krešo Meštrović, slikar Joža Kljaković (I. 4. 1).

Drugo sastajalište tog splitskog Meštrovićevog kruga bila je *Kavana Bellevue* na obali.

Ivan Meštrović ipak nije bio, ni u Zagrebu ni u Splitu, tip kavanskog i ujevićevskog bohemskog umjetnika, kao u mladosti u Beču. Iz šireg je komuniciranja bio povučen, pa su ga mnogi Splićani smatrali umišljenim, čak karijeristom koji bira politički i ekonomski potvrđeno društvo.

Bogdan Radica, tada još mladi splitski publicist, spominjao je u svojim uspomenaма tada mlađu generaciju splitskih umjetnika koja nije imala prisnijeg dodira s palačom na Mejama: Tommasea, Bibića, Tolića, Studina, Paraća. Oni su se umjesto u Meštrovićevoj palači okupljali u *Umjetničkom salonu* Ivana Galića u Marmontovoj ulici i najčešće kritizirali Meštrovića. To njihovo gledanje na velikog kipara opisuje Radica:

«Značajno je, da između mladih splitskih umjetnika i Meštrovića nije bilo gotovo nikakvog ni umjetničkog, ni osobnog dodira. Iako je Meštrović često boravio u Splitu, u kome se on poslije Zagreba najbolje osjećao, on je sve svoje slobodno vrijeme provodio s Tartagliom i za njegovim 'Stolom mudraca'. Nama mlađima bilo je tada vrlo teško prići Meštroviću. On je obično pred večer silazio do kavane Bellevue ispod Prokurative, gdje je sjedio s Tartagliom. Uz njihov stol našao bi se tada i po neki stranac, koji bi bio u posjetu Splitu. Od Meštrovićevih spomenika u Splitu su već bili postavljeni prije rata Luka Botić i zatim Marko Marulić. Ali Meštrović se bavio mišlju, da u Splitu podigne nekoliko svojih velikih spomenika, među kojima i onaj Grguru Ninskome. Meštrović svoje planove nije ni kome povjeravao, osim svojem prijatelju Tartagli, koji je jedini i bio u stanju da ih izvede. Na isti način, kao što između Meštrovića i umjetnika nije bilo doticaja, nije ga bilo ni između njega i Splićana. Stari Splićani, razočarani novim stanjem, vidjeli su u Meštroviću kao i u Tartagli predstavnika režima, koji je svoju umjetnost stavljao u službu političko-nacionalnih špekulacija. Splićanima je Meštrović bio 'vlaj', 'morlacco', koji je iz Dalmatinske Zagore stigao u Split i napravio karijeru, koja ga je silno obogatila. Stariji su se Splićani sjećali Meštrovića, kad je kao mali vlaj došao u Split i radio kod klesara Bilinića i zatim pošao u Beč, gdje je zadivio svijet svojim talentom. Ali kad je Meštrović počeo kupovati zemlje, graditi vile i kuće po Splitu, Meštrovićeva se legenda o pastiru geniju u pogledima Splićana survala u obično jurenje za zlatom i bogatstvom. 'I on je, kao i svi oni, kao i Tartaglia, framašun!' Splićani su u toj sprezi Meštrović-Tartaglia vidjeli neku novu 'mašineriju', koja je zajašila nad Splitom i ispijala pijavice... Ali... Meštrović kao da i nije

htio da se učini popularnim u Splitu, iako je on taj grad istinski volio.

Najveći sukob između Meštrovića i Splita nastao je prilikom podizanja spomenika Grguru Ninskome, kad je on, naime, odlučio da ga postavi u samome Peristilu Dioklecijanove palače. Split se tada pretvorio, kao i u starija vremena, u dvije stranke, koje su prijetile da međusobno zarate. Na jednoj strani bio je Tartaglia, na drugoj sav Split s Don Franom Bulićem na čelu. 'Novo Doba', koje tada nije više bilo na strani Tartaglie, pod uredništvom Vinka Brajevića, uglavnom je naginjalo Don Franinoj strani. Otvorivši svoje stupce svima onima koji su bili protiv Meštrovićeve namjere s Peristilom. Svakog jutra rano Don Frane je šetao Splitom, pozivajući Splićane na pobunu protiv 'malog Meštrovića'...

I iz ovih sjećanja Bogdana Radice, poteklog iz splitskog težačkog predgrađa, izbija uvijek borbeni temperament Splićana, koji su stoljećima vrlo lako iz velike ljubavi prema nekome brzo zapadali u isto tako veliku mržnju. Ali ni ovaj autor nije mogao a da ne zaključi objektivno:

«Pokraj svih splitskih neraspoloženja prema Meštroviću, danas je ipak jasno, da je on Split uljepšao svojim spomenicima... Svojim boravkom u Splitu Meštrović je davao tome gradu, koji bi inače polagano bio uginuo, ono više značenje, koje je taj grad imao u vremenu Marka Marulića, kad je Split igrao tako važnu ulogu u stvaranju hrvatske kulture... Značajno je, da je Split na sve reagirao svojim temperamentom grada, koji se oduvijek smatrao sastavnim dijelom svijeta.» (8899⁶⁶⁻⁶⁷)

Pa ipak, smatram da je taj Split u razdoblju između dva rata imao četiri velike ličnosti europskog formata: gradskoga upravitelja Tartagliju, znanstvenika Bulića i umjetnike Vidovića i Meštrovića, ali im ipak nikada - pa ni danas - nije odao ono priznanje ni poštovanje koliko nekim nogometašima, scenskim zabavljačima, pa čak i gradskim ridikulima. Mislim da Radica griješi vjerujući da su stari Splićani mnogo cijenili i poštovali svog sugrađanina Marka Marulića, kojega je tada poznavala i cijenila čitava kulturna Europa.

Ivana Meštrovića srećemo u Splitu u tom međuratnom razdoblju svake godine, često i nekoliko puta.

Dolazeći u Split, Ivan Meštrović je često odlazio i u Otavice posjetiti roditelje i braću, ali se tamo redovito nije duže zadržavao. Sada je, nakon rata, imao i gdje odsjesti u Otavicama, jer je pred sam rat, 1913, bio sagradio lijepu kamenu jednokatnicu, s elementima secesijskoga stila. Do tada mu je bilo neugodno i prenoćiti u staroj obiteljskoj kući koja je bila potpuno siromaška i zapuštena, a obitelj brojna. "Užasno je vidjeti one kuće i sve što je u njima, a da i negovorim u kome stanju su djeca i oni isti," pisao je Peši 1921. (X. 4. 10).

Te je godine pohitao u selo da još vidi oca na samrti (X. 4. 11, 12; 2575; 2610).

Da se Meštrović nije brinuo samo o svojoj seoskoj obitelji i o svojoj, odnosno očinskoj, ući, nego i o Otavicama i svim njezinim seljanima dokazuje i pismo što ga je, zajedno s braćom Markom i Petrom, uputio ministru prosvjete 1925, s molbom za gradnju osnovne škole za Otavice i susjedna dva sela, za koju je sam izradio nacrt:

"---

...Poznato je da je Dalmatinska zagora jedan od najzapuštenijih krajeva u našoj državi u pogledu osnovnih škola. Primjerice u Drniškoj općini imade oko 40.000 stanovnika, a nemadu nego 3 osnovne škole od kojih jedna u samoj varoši, a

druge u neposrednoj blizini. Varošica broji 4.000 stanovnika, tako da se može uzeti da na 35.000 stanovnika nema uopšte nijedne škole.

Moje selo Otavice imade cirka dvijestotine djece koja bi trebala ići u školu, kad bi je bilo. Sa okolnim selima je ista stvar. Tražili smo školu ima 35 godina, tražili smo je poslije ujedinjenja, ali bez uspjeha.

Naša je kuća i gospodarstvo baš na medji između 3 sela, Otavica, Kanjani i Kadijina glavica, te smo se ja i moja braća riješili da ponudimo svoje zemljište badava na komu bi se mogla podići školska zgrada, tako da bude za sva tri sela. Pored samog zemljišta imade i izvor žive vode (Banovača) odakle se služe vodom spomenuta tri sela. Podpisani je izradio osnovu za skromnu školsku zgradu u kojoj je predviđen takodjer stan za učitelja. Zgrada bi koštala cirka 300.000 dinara.

Uzevši u obzir da bi ova škola bila za tri sela sa oko 600 djece, potpisani se nada da će Ministarstvo prosvjete riješiti da riješenjem ove molbe udovolji toj prosvetnoj potrebi i da podigne zgradu o svom trošku.

Ako međutim Ministarstvo Prosvjete ne može odmah da učini korake kako bi se škola skoro sagradila, mi smo, iako nemućni, pripravnici da tokom god. 1926. podignemo zgradu na svom zemljištu i o svom trošku, ako se Ministarstvo Prosvjete obaveže da će postaviti učitelja i plaćati godišnju kiriju prikladno utrošenoj svoti..." (X. 5. 13)

Meštrović, oko 1925.

PUTOVANJA. IZLOŽBE.

Nastanivši se konačno u Zagrebu, nastavio je Meštrović putovati, kako domovinom, tako i inozemstvom, bilo u vezi s nekim narudžbama, bilo u vezi s izlaganjima na samostalnim ili skupnim izložbama. U ta dva desetljeća više je vremena proveo izvan Zagreba, nego kod kuće u Zagrebu, pogotovo nakon što je sagradio palaču u Splitu, pa je dio godine tu provodio s obitelji.

Odmah nakon rata zauzet je organiziranjem izložbe umjetnika SHS u Parizu, o kojoj smo već govorili, kao i o ostalim izložbama 1919. i 1920.

Meštrović je često putovao u Beograd, ali se nije htio nastaniti u njemu. Neposredno nakon rata možda je i pomišljao na to, ili da bar povremeno živi i radi u Beogradu, pa je 1921. kupio dvije susjedne stare kuće koje je namjeravao obnoviti (X. 4. 9, 26), ali je, razočaran beogradskom čaršijom, odustao i kuće prodao.

S kraljevskom je obitelji Meštrović uvijek zadržao dobre odnose. Tako ga u prosincu nalazimo na ručku na Dvoru (2502 a). Novine navode i njegove posjete s državicima, tako s ministrom predsjednikom Ljubom Davidovićem 1919. (2409) i s vođom radikalne stranke, kasnije ministrom, Stojanom Protićem u jesen 1920, kada mu savjetuju da se tu nastani i stvara (429^{129, 135, 140}). To njegovo odbijanje da se nastani u Beogradu bio je razlog odbijanja da ga se primi kao redovnog člana *Srpske kraljevske akademije nauka* (2677). Meštrović je od 1912. bio dopisni član *Srpske akademije, Umjetničkog razreda*. Tek je 1924, na ponovni prijedlog Jovana Cvijića, Bogdana Popovića, Stevana Todorovića, Uroša Predića, Đorđa Jovanovića, Andre Stevanovića, Mihaila Petrovića, Slobodana Jovanovića i Aleksandra Belića bio primljen kao redovni član (2873; 2882; 9492³⁴). Međutim, čini se da Meštrovića ta počast nije previše radovala. Bio je po propisima Akademije nauka obvezan održati pristupni govor, ali ga je godinama odgađao, obećavajući da će u tu svrhu prirediti izložbu u paviljonu na Kalemegdanu i predstaviti svoje djelo, posebno mauzolej na Avali, ali to nije nikada izvršio (9492³⁴).

Beograd, iako prijestolnica, bio je u oskudici znanstvenika, umjetnika i književnika, pa je unosnim položajima na *Univerzitetu, Umjetničkoj akademiji, Kazalištu*, znanstvenim i drugim institutima i javnim narudžbama privlačio istaknute djelatnike iz cijele države. Stoga su bili povrijeđeni Meštrovićevim odbijanjem da živi i djeluje u metropoli, ali su bili ponosni što se Toma Rosandić nastanio u Beogradu, iako ni taj nije volio Beograd i čeznuo za Splitom, ali su ga život i rad u Beogradu privlačili (8899⁴²).

U proljeće 1923. izlaže Ivan Meštrović veći broj radova u *Umjetničkom paviljonu* u Zagrebu, na izložbi *17. Proljetnog salona*, predstavljajući se tako opet zagrebačkoj i hrvatskoj javnosti nakon samostalne izložbe 1920. (517) Meštrovićevi su radovi na izložbi dobro prihvaćeni, ali prodao nije ništa (X. 4. 36). Uz njega su izlagali Babić, Uzelac, Gecan, Trepše, Tartaglia, Becić, sve slikari koji će tvoriti okosnicu hrvatskoga slikarstva između dva rata. Meštrović je izložio čak 45 skulptura, pa njegovo izlaganje možemo smatrati samostalnom kolekcijom (2632⁷⁴). U povodu izložbe *Proljetni salon* je izdao IV. prigodnu mapu s 20 Meštrovićevih izvornih litografija (2668).

Taj je *Proljetni salon* sav bio u znaku Ivana Meštrovića. Kritika je pozdravila njegove novije produhovljene radove, uglav-

nom religijske motive. „Otresao se onog malo za naše osjećaje oporog njemačkog akcentuiranja robustnih forma. Napustio je i svoju akcentuaciju primitivizma i sada kao da je polučio fazu mirne upravo klasične lakoće“ - pisao je kritičar *Obzora* (2696). Izloženi portreti pak odudarali su svojim realizmom od tih navedenih skulptura i reljefa (2633).

Vladimir Lunaček, jedini tadašnji hrvatski kompetentni likovni kritičar, analizirao je tom prigodom cijelo dotadašnje Meštrovićevo stvaralaštvo, podijelivši ga u tri faze. Prva je bila herojska, pod Metznerovim utjecajem; druga „primitivistička“ sa ciklusom *Kristovog života*. „Treća faza Meštrovićeva je, što bismo kazali, najčistija, najjasnija za svakoga, koji je pratio njegov umjetnički rad. Ta faza se više ne ukazuje kao traženje, nego kao polagani polazak do cilja. Cilj je taj Meštroviću bio vazda jednak. On hoće da realizuje ono što osjeća i što vidi u svojoj mašti. Njegova su sredstva u tom pogledu vrlo obilna i velika. I on se s njima služi u svakom djelu toliko, koliko mu baš trebaju. Već smo naglasili, da u njegovim djelima nema virtuozičeta. Baš u ovoj trećoj fazi osjeća se lakoća stvaralačke njegove snage, kao ni u jednoj od prije. Ne samo veliki talenat govori iz tih posljednjih njegovih djela, nego i veliki i savršeni umjetnik. Meštrović je u ovim svojim radovima potpun.“ (2638).

Ispred *Umjetničkog paviljona*, u kojemu se održavala izložba, bio je postavljen brončani odljev *Pobjednika*, namijenjen prvotno fontani na beogradskim Terazijama. Za rata je negdje nestao, pa se govorilo da su ga Austrijanci bacili u Savu.

U jednoj se vitrini na izložbi predstavila manjim skulpturama i Ruža Meštrović, koja se nakon rastave intenzivnije počela baviti skulpturom i primijenjenom umjetnošću (2643).

Mladi slikar Jerolim Miše bio je tada i likovni kritičar. I on je s oduševljenjem pozdravio Meštrovićeve nove radove na izložbi.

«Svakako mislim da je rijetko kada njegova nutarnost tako neposredno stigla njega plastičara ko sada. Tu dolazi do izraza duboko rafinirani senzibilitet. Sve se sada kreće u jednome prostranijem prostoru i kao da Meštrović u njemu slobodnije diše. Sgušnjava se fluid oko kamena koji određuje stav i život njegovome izrazu.» (2644).

O izložbi tog *Proljetnog salona*, točnije o Meštrovićevim radovima na toj izložbi, pisalo se mnogo u zagrebačkom i ostalom hrvatskom tisku: Lunaček, Miše, Milčinović, Bubljić, Deak, Jurković, Kara, Mesarić, Nehajev, Stelè, Sturm (2616; 2618; 2619; 2623; 2626; 2632; 2633; 2638; 2641; 2643-2645; 2658; 2665; 2668; 2669; 2693; 2696).

Ljeti iste godine priređena je u Ljubljani, u *Jakopičevom paviljonu*, Meštrovićeva samostalna izložba (518).

Meštrović je još u jesen 1920. bio u Ljubljani (2495) pripremajući tu svoju izložbu, koja tada ipak nije otvorena (2507).

O izložbi 1923. pisali su u slovenskom tisku Miha Gabršek, Joža Glonar, France Mesesnel i drugi (2625; 2628; 2629; 2642; 2658; 2659; 2694). Najistaknutiji slovenski povjesničar umjetnosti France Stelè opširno je analizirao cijelo dotadašnje Meštrovićevo stvaralaštvo, a posebno radove na zagrebačkoj i ljubljanskoj izložbi te 1923. godine. Prvo razdoblje fidijevskog idealiziranog realizma predstavljeno je njegovim *Laokonom mojih dana* i fontanom pred kazalištem u Zagrebu; doba prve zrelosti znače djela *Kosovskog ciklusa*, monumentalna i stilizirana s nacionalnim značajkama, a u daljnjem razvitku *Pobjednik*; slijedi religijski ciklus započet uoči rata (2658).

Prema nekim podacima iste godine izlaže Meštrović nekoliko radova na jubilarnoj izložbi dvadesetpete obljetnice *Bečke secesije* (488).

Sljedeće 1924. godine pozvao ga je Charles Crane, prijatelj čehoslovačkog predsjednika Tomáša Garriguea Masaryka da izradi Masarykovo poprsje (2739). U Pragu ga je ugostio Eduard Beneš (kasnije predsjednik), a zatim je pošao u Lánya, gdje je Masaryk boravio. Iz Praga i iz Lánya javlja se prijatelju Čurčinu u Zagreb (VII. 1. 7-9).

“Stari me primio vrlo srdačno i držao se baš onako kao i prije - pisao je Meštrović kasnije u *Uspomenama*. - Njegova kći dr. Alice bila je također vrlo ljubazna. U njihovu društvu osjećao sam se potpuno kao među svojim. Jednostavno i toplo gostoprimstvo i raspoloženje, kakvo samo Slaveni mogu pružiti...

Ostao sam nekih osam ili devet dana kod njih u Lanima, jer je g. Crane želio da izradim bistu i gđice Masaryk.

Za ručkom i večerom smo bili obično sami, nas troje, i Masarykov dobrovoljni osobni tajnik za engleski, John Crane, sin Charlesa Cranea, za koga su se biste radile. Razgovarali smo o svemu i svačemu, a najviše o našim i češkim stvarima. Za vrijeme dok mi je Masaryk pozirao također smo razgovarali, da mu ne bude dosadno. Zanimalo ga je kako je kod nas, i ja sam mu odmah pripovijedao koliko sam znao, kako dobre, tako i loše stvari. Masaryk nije volio Pašića, kao ni njegove metode, te je uglavnom svaljivao krivicu na njega i na Radića, kojega također nije volio...

Istakao sam da Radića osobno ne poznajem, a mnoge njegove geste nisu mi simpatične, ali da je gotovo cio hrvatski narod uza nj, a natjerali su ga više postupci državnih vlasti nego Radićeva demagogija. Vojsku mi svi volimo i moramo joj na žalost davati važnost, ali se ne možemo i ne smijemo u slučaju opasnosti iz vana oslanjati samo na ‘srpsku vojsku’. Srba u Jugoslaviji nema nego oko četrdeset posto, a ako su drugi nezadovoljni, pa prijeti opasnost da postanu i nepouzdanji, šta ćemo onda?

Došao je razgovor i na Aleksandra.

- On je vrlo simpatičan, ali je previše samo vojnik, a prema lo naobražen.

- Pa vi biste mogli na njega savjetom utjecati. To bi on od vas primio, jer zna da nam svima dobro želite.

- Ne vjerujem, prijatelju. Pokušao sam, ali on drži da sam ja civilist i stari profesor, možda stoga i poštovanja vrijedan, ali koji ne zna kako se država drži i izgrađuje. Srbi se uvijek pozivaju i oslanjaju na vojsku, na silu, i tvrde da imaju najbolju vojsku. Ja sam sklon vjerovati da je vojska dobra, ali to nije sve.

I iz razgovora i iz fizionomije, dok sam ga modelirao, očitovao se njegov realizam: bio je čovjekoljubivi fanatik, ali ipak fanatik, sa slovačkom i slavenskom tvrdoglavošću. On ju je, doduše, ukrotio, vladao je njome, ali je ona bila u podsvijesti. Uza svu svoju široku kulturu, Masaryk je imao nešto doktrinarno suha, kao kakav zagriženi protestantski pastor. Usprkos tome, on se trudio da bude potpuno liberalan, pa ne samo da je dopuštao i druga mišljenja, nego bi subesjednika hrabrio da mu ih iznese.“ (429 ¹⁵²⁻¹⁵⁴)

Daljnji razgovori vodili su se o Česima, Slovacima, Poljacima, Rusima i dr. Masaryk je govorio i od arhitektu Joži Plečniku, kojemu su bili povjereni značajni radovi na Hradčanima. (429 ¹⁵⁷⁻¹⁵⁹)

U jesen 1924. Ivan Meštrović izlaže samostalno u Londonu, u *Umjetničkom društvu* (*The Fine Art Society*) u New Bond Streetu (520). Predgovor kataloga napisao je Eric MacLogan. Izložio je 45 skulptura u mramoru, bronci, drvu i gipsu, uglavnom portreta što ih je ranije načinio u Britaniji i religijskih skulptura i reljefa. Kratku Meštrovićevu biografiju u katalogu napisao je Ernest H. R. Collings. Nakon zatvaranja izložbe 37 radova će otpremiti u Ameriku (prema Meštrovićevoj bilješci na njegovom primjerku kataloga). Na tu se Meštrovićevu izložbu u Londonu osvrnuo veći broj naših i britanskih novina i časopisa. Tako Čurčinova *Nova Evropa* (2723). Opširan prikaz o Meštroviću arhitektu-kiparu, ali uglavnom na temelju Račićevog mauzoleja, a u povodu izložbe, napisao je engleski kritičar Kinton Parke. (2755). Isti je Parkes tada pisao o Meštrovićevim djelima, posebno o Cavtatskom mauzoleju, u londonskim stručnim časopisima: *The Builder*, *The Architects' Journal*, *The Graphic* i *Art Work* (2754-2757).

Kritičar londonskog *Timesa* smatra da je raniji zanos Meštrovićevim skulpturama bio nešto pretjeran, pa se on sada donekle hladi. “Disciplina kod njega nije uvijek saobrazna namjenu, i rezultat je da su oblici njegovi dobili time da izgledaju nešto smjeli i prazni...

Ono sve najbolje što ćemo izraziti ako kažemo da sad Meštrović djeluje bolje u drvetu i bronci nego u mramoru, a najbolje u drvetu. Zatim je najuspjeliji kad mu djelo ima linijsko obilježje, kao u plitkim reljefima *Veseli anđeli*, *Krist tjera trgovce iz hrama* i *Iskušenje* ili kada ispoljava punu mjeru tehnike rezbara u drvetu kao u sjajnome *Ecce Homo* - to je možda najljepša stvar na izložbi, i u crtežu se osjeća kako drvo raste.” (2824; 2874).

Londonski *Daily Telegraph* objavio je sutradan po otvaranju izložbe prikaz pod naslovom *Jedan slavenski kipar*, umjetnost Ivana Meštrovića:

“Meštrovićeva umjetnost imade sve fizičke i duševne karakteristike njegove rase i rodne mu Dalmacije - pisao je likovni kritičar. - U njoj vidimo izraženu vječnu borbu između mističizma Istoka, koji se sa mukom kreće između čvrstih konvencija, i realističkih ideja Zapada, koje se šire u bezkrajnim medijama naravnih forma.” (2823).

Kritičar *Daily Expressa* pisao je pod naslovom *Jedan dragulj*:

“Dragulj čitave izložbe je *Kontemplacija*. Žena sjedi skučenim koljenima koja su prekrivena do koljena suknjom. Njena je glava sagnuta a ruke su joj prekrížene na krilu. To je moderna dramaturgija jedne od najstarijih umjetnosti čovječanstva, čiji primjeri su nađeni u prehistorijskim grobovima. Svaka je linija tijela hotimično pretjerana po umjetniku, čime je postignuta plemenitost i gracija tradicije, spojena sa ženskim formama...” (2823; 2825).

Daily News je pisao:

«Meštrovića nakon Rodinove smrti slave kao najvećeg kipara svijeta.

Žene koje utjelovljuju najviše ideale ljepote i muškarci koji se doimaju kao da pate diabolika mučenja, teme su koje će privući cijeli London na izložbu kipova Ivana Meštrovića...

Meštrović je razvio jedan poseban tip lica. Kod jednog manjeg umjetnika mogli bi se osjetiti volja, da se njegove produžene šije i nosovi nazovu manirom, ali u tom slučaju čini se da te stvari služe svojoj pravoj svrsi, tj. izražaju.» I taj kritičar ističe

da je *Kontemplacija* najveličajniji kip cijele izložbe (2823; 2826; 3062⁴⁴; 9387⁶⁸⁻⁶⁹).

Likovni kritičar *The Observer* također je hvalio Meštrovićeva izložena djela:

«Meštrović je baštinik plastične umjetnosti svih velikih razdoblja. Oponašatelj nije ni jednog, jer mu je uvijek bio cilj upiti njihov duh, ne ih slijediti. Umjetnost prošlosti on tretira kao što tretira prirodu - kao izvor nadahnuća, ne kao model kojega treba žudno kopirati... a njegov izbor oblika uvelike je diktiran korištenim materijalom. Njegova *Karijatida* zadržava isto toliko karaktera debela koliko i ljudskog oblika, koji i nije toliko nametnut koliko je oslobođen iz debela u kojem leži zarobljen. Kada reže reljefe u drvetu, on nikada ne zaboravlja da obrađuje jednu dasku, i svoje efekte poštuje u tankim daskama; ali mramorni blok prisiljava da mu poda pune zaobljene oblike *Magdalene*, isklesane dljetom u bogatome reljefu suprotstavljenom grubo otučenoj pozadini. U mramoru on pronalazi materijal u kojem će izraziti plastični stil renesanse i slaviti savršeno razvijeni ljudski oblik, a u drvetu i bronci stilove Bizanta i gotike koji su klasičnu proporciju žrtvovali duhovnom značenju.» (2879; 3062⁴⁴; 9387⁶⁹).

Kineton Parkes pisao je u reviji *The Graphic*:

«Gromadu sniježno bijelog mramora pretvorio je u ženstvenu figuru *Kontemplacije*, stopala okrenutih prema unutra, nehajnih ruku, glave savijene gotovo do među koljena, oskudna linija nabire sakupljenu kosu, svaka oblina udova kao u snu; a sve je tišina zatvorena kao u koncentraciji; a ipak život kipti unutra. Isti čekić i dljetito isklesali su Zakonodavca sa Sinaja, nikako ne kao veličanstvenog diva jednog Mojsija kakvog nam pokazuje Michelangelo, već kao proroka koji bukati, korača i gestikulira, čije je i sâmo stopalo izvijeneno u strasti poziva Izraelu ukočenog vrata; i čovjek je uvjeren da se njegov glas čuo miljama. Sada je Mojsije bio vrlo krepostan...» (3062⁴⁴).

The Illustrated London News objavio je reprodukcije izloženih Meštrovićevih skulptura uz opširniji opis (2782).

O Meštrovićevoj londonskoj izložbi pisali su i zagrebački *Zagreber Tagblatt* i *Obzor*, beogradsko *Vreme*, londonski *Humanity*, *The Observer* i *The Studio*, kao i njujorški *The Arts* (2784; 2786; 2787; 2823; 2878; 2879; 2881; 2889).

Spomenimo da je prethodne 1923. godine bila preuređena poznata londonska *Tate Gallery* na Milbanku pod rukovodstvom Charlesa Aitkena. U toj novoj trajnoj postavi izložene su i skulpture kiparâ Alfreda Stevensa, J. Harvarda Thomasa, Derwenta Wooda, Lorda Leightona, Charlesa Rickettsa, J. S. Sargenta, Jacoba Epsteina, Ericha Gilla, a među njima i Meštrovićev drveni reljef *Skidanje s križa*. «Ovo karakteristično djelo, rezano u drvu kao plitak reljef - pisao je za *Novu Evropu* iz Londona E. H. R. Collings - predstavljajući fazu u stvaranju ovog Dalmatinca neposredno pod utjecajem kršćanske religije, a koju je dalje razvio pri izradi i ukrašavanju hrama porodice Račić blizu Dubrovnika (koji je nedavno dovršen), nema važnosti ili slobode u ideji i tehničkom izvodenju kosovskih fragmenata, ali živi utisak koji ostavlja na gledaoca podsjeća na one sile, koje se lijepo daju pratiti kroz stoljeća, kako se razvijaju u umjetničkom radu seljaštva, a koje su ulile nova života skulpturi, poglavito medju slavenskim narodima, za posljednjih dvadesetpet godina.» (2620).

U jesen 1924. izlaže Meštrović u okviru «nezavisnih» u *Galićevom salonu* u Splitu. Shvatljivo je da je u Splitu opća pozornost svraćena više na njegova izložena djela nego na ona ostalih sudionika.

Nezavisna grupa hrvatskih umjetnika okupila je raznorodne, uglavnom hrvatske, slikare na izložbi 1923. u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu. Bili su to Babić, Becić, Gecan, Konjović, Tartaglia, Trepše, Uzelac, Varlaj, Milunović, Bijelić i Job. Nije ih povezivala ni idejna ni stilska zajednica, nego prvenstveno prednost skupnog izlaganja. Postojalo je ipak obrazloženje članova te likovne zajednice, kojega je i samo ime nezavisnih opravdavallo:

«Ova grupa osnovana je kao ozbiljna reakcija protiv bezglavog imitiranja inozemnih majstora. Ona traži ne samo lični izraz nego i potpuno ozbiljno i solidno svladavanje svakog materijala. Ona hoće da svojim istupanjem i načinom djelovanja reagira protiv savremenih bleffa i lakrdijaške mode.» (2802).

Svoju treću jesensku, a redom sedmu, izložbu priredila je grupa *Nezavisnih* i u Splitu. Na toj im se izložbi, kao i na onoj u Somboru i Novom Sadu iste godine, pridružio i Meštrović s nekoliko radova (2744).

Izlagачi grupe u Splitu bili su Babić, Becić, Kljaković, Kršinić, Meštrović, Miše, Studin, Šulentić i Varlaj (2802).

Za tada neveliki Split, koji je i kulturno još stagnirao nakon teških ratnih godina, ta je izložba istaknutih umjetnika mlađe generacije - ovoga puta samo hrvatskih - bila kulturni i umjetnički događaj (2791).

Izložba *Nezavisnih* otvorena je svečano u novom nevelikom ali privlačnom *Galićevom salonu* 30. rujna 1924. Uvodni govor na otvaranju izložbe održao je slikar Splićanin Marino Tartaglia. Devet slikara i kipara izložilo je ukupno 98 radova, od kojih Meštrović pet skulptura (2852): *Portret Strossmayera*, *Svetog Luku*, *Bogorodicu s djetetom*, *Pietà* i *Djevojku s gitarom*. Posebnu je pozornost privukao *Strossmayerov portret*, dio zagrebačkog spomenika (2725; 2761; 2852).

O splitskoj izložbi, a naročito o Meštroviću, opširno su pisali Ivo Delalle (2725) i Bogdan Radica (2763); zatim Mate Ujević, Mihajlo Bukarica i drugi (2711; 2761; 2767), a obavijesti o njoj donijeli su splitsko *Novo doba* (2802; 2852), zagrebački *Obzor* (2798) i beogradska *Demokratija* (2849).

Grupa nezavisnih, zajedno s Meštrovićem, namjeravala je zatim izlagati i u Italiji, Švicarskoj, Austriji i Velikoj Britaniji, ali nemamo nikakvih podataka da je to i ostvareno, osim što su izlagali iduće godine u Kikindi, Starom Bečeju, Novom Bečeju, Senti i Velikom Bečkereku (524; 2802; 3225).

I dogodine, 1925, izlagao je Meštrović u Splitu na velikoj raznorodnoj *Jadranskoj izložbi*. Izložbu je organizirala *Jadranska straža* s predsjednikom, ujedno i gradonačelnikom, Ivom Tartaglijom na čelu. Bila je dio većeg broja istaknutih manifestacija u gradu; dovršenja Ličke pruge kojom je Split uspostavio željezničku vezu sa Zagrebom, otkrivanja Meštrovićevog spomenika *Marku Maruliću*, *Jadranske izložbe*, otvaranja novog *Prirodoslovnog muzeja* na Marjanu i *Etnografskog muzeja* u staroj gradskoj *Vijećnici* na Narodnom trgu (523; 3094).

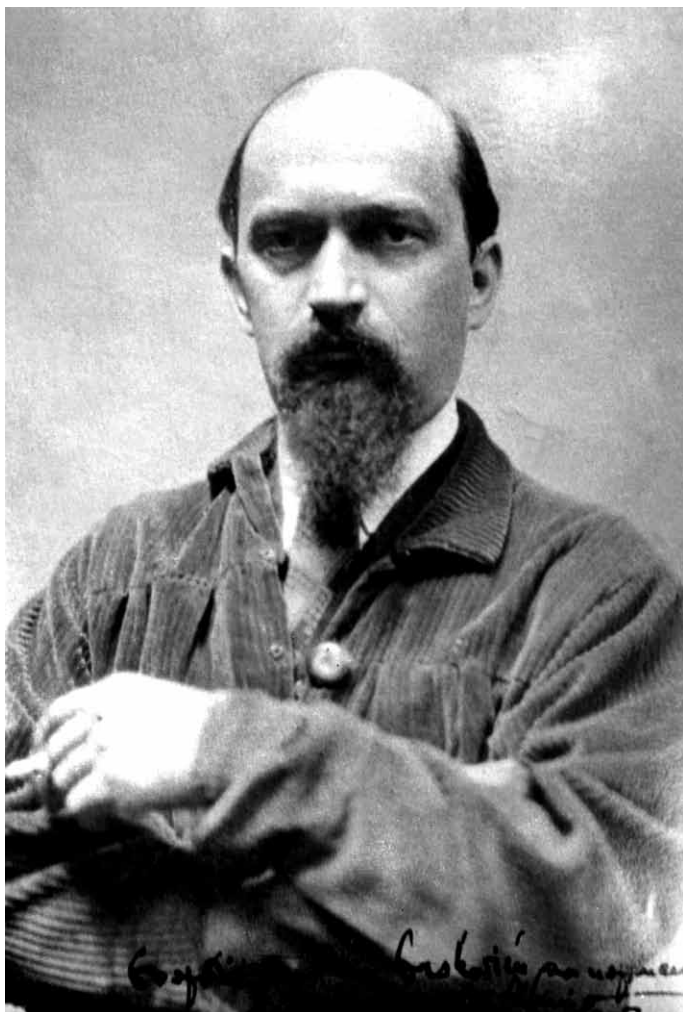
Jadranska izložba je bila smještena u prizemlju, dva kata i gimnastičkoj dvorani zgrade Velike realke, zatim u zgradi Obrtničke škole i u foyeru Narodnog kazališta. Na izložbi su prikazani pomorstvo, industrija, turizam, umjetnički obrt, folklor, a

posebna pažnja bila je posvećena izložbi radova dalmatinskih slikara i kipara: Rendića, Bukovca, Medovića, Meštrovića, Rosandića, Studina, Kršinića, Vidovića, Mišea, Foretića, Tartaglije, Uvodića, Mirkovića, Plančića, Štambuka, Dujmovića, Murata, Tommasea, Marinkovića, Frane Meneghella, Katunarića, Virgila Meneghella Dinčića, Cote, Scarpe, Bakovića, Zoe Borelli, Cate Gattin-Dujšin, Rašice i Mijića. Umjetnički dio izložbe zauzimao je gimnastičku dvoranu Velike realke i foyer Kazališta. Otvorenje je bilo osobito svečano, uz prisustvo ministara i drugih uglednika (3222; 3232; 3233).

Opširnije prikaze umjetničkog dijela izložbe objavili su Ivo Delalle i Grga Novak (2919; 2979).

Meštrović je na *Jadranskoj izložbi* bio zastupljen sam s tri skulpture: *Glavom Krista* u vosku, *Portretom dr. Jakše Račića* u bronci i *Portretom gđe K.* u mramoru, ali je glavni pečat cijeloj manifestaciji dalo otkrivanje njegovog spomenika *Marku Maruliću* (3262). Sam nije prisustvovao ni izložbi ni otkriću jer je tada bio na turneji u Americi.

Meštrović, 1926.

IZLOŽBE U AMERICI

Od kraja 1924. do sredine 1928. Ivan Meštrović putuje tri puta u Ameriku, u Sjedinjene Države, i priređuje niz samostalnih i skupnih izložaba u više gradova.

“Zamisao moga izlaganja u Americi - pisao je sam Meštrović 1925. - potekla je mnogo ranije, ali je ono omogućeno tek sada zbog nepredviđenih okolnosti koje su to sprečavale.

Čak su 1911. neki moji američki prijatelji predlagali izlaganje u Americi, a 1912. i formalno sam bio pozvan da svoja djela izložim u Buffalu. Odbor sastavljen od mojih prijatelja i uglednih američkih građana sastao se tijekom rata i sve je bilo priređeno, ali upravo kad su moji radovi bili ukrpani na brod za Ameriku objavljeno je njemačko podmorničko ratovanje. Teret s mojim radovima je bio iskrcan i vraćen u Victoria and Albert Museum, gdje je ostao do kraja rata. Tek sam u rujnu 1923. mogao krenuti sa svojim radovima, ali me je zadesila nesreća: slomio sam ruku pa sam bio prisiljen da odgodim izložbu. Zalaganjima mojih američkih prijatelja, sklonih umjetnosti, ravnatelja muzejâ i drugih, moja su djela konačno stigla u Ameriku i bila su najprvo izložena u Brooklyn Museumu (u New Yorku).

Tako je moja davna želja da posjetim Sjedinjene Države bila ispunjena.

Amerika me nije privukla zato što je velika i bogata zemlja, niti zato što je ispred najnaprednijih zemalja Evrope, nego jednostavno zato što u njezinoj usmjerenosti i snažnoj volji vidim velike mogućnosti i što osjećam da će ona, kada za to dođe vrijeme ostvariti velika djela i na polju umjetnosti.

Ni moj narod nema veliku umjetničku tradiciju, ali vjerujem da će i jedni i drugi s vremenom doprinijeti umjetnosti nečim dobrim i velikim.” (210)

O Meštrovićevom izlaganju u Americi govorilo se u povodu mirovnih pregovora u Parizu, gdje su njegove skulpture na *Jugoslavenskoj umjetničkoj izložbi* pobudile opću pozornost. Najviše je američki industrijalac Thomas Crane, istaknuti prijatelj Slavena, koji je još ranije, u ratnim godinama poznao Meštrovića u Londonu, poticao Meštrovića da pođe u Ameriku i portretira predsjednika Woodrowa Wilsona, ali je tada Wilson pogođen paralizom, a i opće prilike su se u Americi pogoršale, pa je tada i ta namjera propala.

Krajem 1921. i početkom 1922. opet je grupa Meštrovićevih prijatelja i štovatelja pokrenula u Americi inicijativu priređivanja njegove izložbe. Osim Mihajla Pupina bili su to neki umjetnici, likovni kritičari i ravnatelji umjetničkih muzeja koji su poznavali Meštrovićeva djela od *Rimske* do *Londonske* i *Pariske izložbe*. Pregovori su se otegli, pa je bilo odlučeno da se gostovanje obavi zimi 1923-1924, ali je i to moralo biti odgođeno zbog Meštrovićeve nesreće s rukom, a i zbog njegove zauzetosti na radovima *Strossmayerovog spomenika* u Zagrebu i *Marulićevog* u Splitu.

U studenome 1924. krenuo je u Ameriku Milan Marjanović da obavi pripremne radove za izložbe. Tamo je već djelovao ustrojeni odbor u kojemu su, osim pročelnika toga odbora, profesora Mihajla Pupina, bili istaknuti američki likovni kritičar dr. Ch. Brinton, ravnatelji muzeja u Buffalu i San Franciscu gđa C. Sage-Quinton i pukovnik Quinton, zatim Fox ravnatelj Brooklin Museuma u New Yorku, bivši čehoslovački poslanik u Washingtonu dr. B. Štepanek i Meštrovićev zastupnik Milan Marjanović. Taj je odbor odlučio da se umjesto jedne namje-

ravane izložbe u New Yorku prirede izložbe i u drugim većim kulturnim središtima Sjedinjenih Država: u Buffalu, Bostonu, Washingtonu, Clevelandu, Pittsburgu, Chicagu i San Franciscu, i to kao javne i službene umjetničke manifestacije u muzejima i galerijama, bez ulaznine. Dio troškova snositi će sami muzeji i galerije, a dio odbor; između ostaloga i za tiskanje reprezentativnoga kataloga. Parobrodarsko društvo Cozulich iz Trsta obvezalo se besplatno prevesti zagrebačke skulpture, a američki brodovlasnik Frano Petrinović, porijeklom Bračanin, pobrinut će se za prijevoz skulptura pohranjenih još od ratnih vremena u londonskom Victoria and Albert Museumu. Ministarski savjet u Beogradu ustupio je za izlaganje desetak skulptura *Kosovskoga ciklusa* i obećao podmiriti troškove njihova prijevoza.

Za razliku od predratnih i ratnih Meštrovićevih izložaba, pa i zajedničke *Jugoslavenske* u Parizu 1919, ova izložba nije bila predviđena da djeluje politički propagandno, nego isključivo likovno, ali se očekivalo da će ipak pridonijeti propagiranju umjetnosti jugoslavenskih naroda u Americi (2801; 2822).

Svoju namjeru da izlaže u Americi iznosio je Meštrović bratu Petru u nekoliko prethodnih pisama. Tako mu u jesen 1922. iz Dubrovnika, gdje radi na *Račićevom mauzoleju*, piše u London o materijalnim poteškoćama prijevoza skulptura u Ameriku, koje su tek kasnije bile povoljno riješene, kako smo naveli:

“Pošto pitanje para za transport još nije svršeno, to neću momentalno ništa poduzimati sa ovim papirima za uvoz u Ameriku, sem ako bi mi Pupin ili neko iz Amerike nešto pozitivno pisao. Nadam se međutim da ćeš se i ti skoro vratiti, a ja ću dotle iznaći neku drugu kombinaciju za transport. Što se prije vratiš, olakšat ćeš mi posao i prije ćemo poći...”

Bilo bi dobro, dok si tu, da se informiraš kod Bruccianija (Victoria Museum), što bi koštao prenos i koliko bi trajao za stvari (prenijeti) u Trst, pa ako ne bi prešao 20-25 lira, da ih pošalje u Trst, jer bi nam to pojednostavnilo posao. Svakako neka odmah pošalje u Zagreb onaj kofer i škrinju sa knjigama i fotografskim pločama, jer to ne trebam za New York...” (X. 4. 25).

Mjesec dana zatim javlja Ivan Meštrović opet iz Dubrovnika bratu Peši u Edinburgh da mu je pisala ravnateljica Umjetničke galerije u Buffalu Cornelija Sage sljedeće: “Sutra se vraćam u Ameriku, pa ću odmah potražiti gosp. Pupina, te ako je on već komitet sastavio i sve uredio javiti ću Vam odmah, a ako nije, sastaviti ću ga ja. Ja sam mislila da je najbolje da se nas nekoliko direktora sastavimo i podijelimo troškove za transport, a to će (ne)kako ići jer su (oni) svi moji prijatelji i znanci. Dragocjena nam je suradnja Sargentova i Brintonova, a i oni su moji prijatelji... Moj komitet (muzeja u Buffalu) mi je telegrafirao da prima sa entuzijazmom Vašu izložbu. Uvjerena sam da ću uspjeti i t. d.»

Dalje Meštrović piše:

„Pred tri dana sam dobio odgovor Pupina. On se izvinjava što mi tek sad piše. Obrazlaže time što preko ljeta niko od gospode, pa ni on sam, nije bio u N Y. Veli da se je tek vratio i da će istom ovih dana moći poduzeti korake da stvori komitet. Savjetuje mi da izložbu odgodim za iduću jesen, t. j. 1923. Navadja dva razloga. Prije što je već prekasno za ovu zimu, a drugi što on u proljeće neće biti u Americi, nego kani na 2-3 mjeseca doći ovamo, a veli ,bilo bi smiješno da obrazuju komitet, a da sam ja otsutan’. Drugi mu je razlog što misli da nemam još dovoljno reklame, niti je dovoljno vremena da je se

učini, a financijske prilike u Americi da su sada nešto bolje, ali ne onakove kako se nada da će biti do jeseni 1923. godine.

Veli da je lista mojih radova i velika i sjajna, pa da ne bi htio da se učini nagao korak, jer drži da bi trebalo i da bi se moglo bar polovinu prodati i t. d. On bi želio da se idućeg proljeća nađemo ovde u Dub(rovniku), pa hoće da piše članke i objavi slike od Dub(rovnika). Njegovi su razlozi donekle moji...

Pisao sam mu odmah, da mi je izložbu teško odgoditi, jer sam već tako porazdijelio vrijeme, te ako mi on i gđa Sage jave do kraja ovoga mjeseca ili do 15. idućeg, da su sve uredili što se tiče transporta, da bih ja i moje stvari mogli biti u januaru u N. Y., a prema tome bi se mogla i izložba otvoriti prije njegova odlaska u Evropu. Sageovoj sam poslao depešu u istom smislu. Sada očekujem odgovor.

Ako si se ti riješio da svakako ideš samnom u Ameriku, onda držim da bi se trebao odmah vratiti, bez obzira da li će izložba biti odmah ili u jesen, jer je toliko toga za posvršavati, da ću ako ostane na samo meni morati neglizirati (napustiti) masu drugih posala i interesa. Neću moći preuzeti česmu u B(eogradu), neću moći dovršiti atelier i urediti pitanje kuća u Beogradu, neću moći ništa novoga napraviti i kompletirati za Ameriku. Sam ne mogu da stignem za sve ovo, pa će me drugi jako oštetiti i izvarati...

Pomisli na sve pa se riješi, inače ću morati uzeti nekog pomagača, a što to znači znadeš. U kratko, ako ti to ne prejudicira tvojim studijama, spakuj se i dodji.» (X. 4. 26).

Malo zatim opet piše Peši o odašiljanju njegova sanduka s knjigama, pismima i fotografskim pločama njegovih skulptura iz Londona, gdje je ostao još od ratnog razdoblja: «To sam želio imati da napravim kopije (fotografija) za Ameriku i razne revije koje mi traže, a ja im ne mogu poslati. Korespondencija se sastoji iz raznih pisama i kritika, koje se odnose na moje izložbe po Engleskoj. To je Čurčin sabrao i vrlo je važno da se ne izgube. Imadu i tačni računi iz kojih se vidi da je sve to išlo o mome trošku.» (X. 4. 27).

U rujnu te 1922. dobio je Meštrović od Victoria and Albert Museuma obavijest da bi bilo sigurnije i manje skupo poslati njegove skulpture u Ameriku izravno iz Londona, a ne preko Trsta, kako je on namjeravao (X. 4. 28).

Malo zatim, u listopadu, dobio je i brzojav od gđe Sage-Quinton iz New Yorka: “Nakon ispitivanja uvjeta u američkim muzejima nije sada pogodna izložba - možda sljedeće jeseni...” (X. 4. 29).

Meštrović stoga piše bratu Peši:

“Kako vidiš, izložba neće biti u februaru, kao što sam želio, a da li će biti u jeseni, to ćemo tek vidjeti. Nadam se da hoće. Sada sve ovisi o tome, kako će se napraviti publicitet, a to dobrim dijelom kako ću i koliko ja dati materijala za to. I u mome karakteru i u sposobnosti za tu vrstu rada fali sve...”

Dakle nehotice je ispalo na tvoju. Ti dakle okušaj sreću da položiš ispit prije nego pođemo.“ (X. 4. 29).

Meštrović je sada itekako osjećao nedostatak bivše žene Ruže kao menadžera koja se brinula i za organizaciju i za propagandu njegovih izložaba. Olga je bila dobra majka, ali s njegovim radom nije imala gotovo nikakve veze. U taj će se posao uputiti brat Pešo i obavljati ga, iako ne uvijek marljivo i žurno, sljedeća dva desetljeća.

S Meštrovićevom izložbom u Americi i dalje su iskrsavale poteškoće, a njemu je ona bila u prvom redu potrebna radi

podmirivanja opreme kupljene zgrade i gradnje atelijera u Zagrebu, ali i za troškove alimentacije Ruži i izdržavanja brata, dvije sestre, a donekle i obitelji na selu.

„Još imam nade po izvještaju iz Amerike da će iduće godine moći doći do izložbe... - pisao je u veljači 1923. bratu Peši - teško sa parama za troškove. Kako rekoh to mi je momentalno još jednina nada da se izvučem iz svih nedaća.“ (X. 4. 32).

A malo zatim iz Zagreba:

«Iz Amerike još nemam ništa pozitivno glede osiguranja troškova prenosa. Ovoga mj. je trebao Pupin biti u Dub., ali mi se još ne javlja. Zato moram ovih dana poći dolje...» (X. 4. 33).

U proljeće te 1923. godine stvari su u Americi ipak krenule na bolje, o čemu piše Peši:

«U Americi su napokon obrazovali poslovni i počasni komitet za izložbu koja bi imala biti u jesen ili iduću zimu. Prvi je sasvim poslovan i u materijalnom pogledu, a drugi samo dekorativan. Trošk(ov)e su predvidili 50.000 dolara, od kojih bi pokrili polovinu muzeji, a druga bi polovina bila pozajmljena, te bi ju morao platiti ja od prodanih stvari. Dakle sasma nepovoljno za mene, jer kakve izgledе mogu imati za materijal(ni) uspjeh ako bez svojih putnih troškova moram platiti 25.000 dolara od prodanih stvari? To bi značilo dati se zarobiti skupa sa stvarima u slučaju da uspjeh nije vanredno velik. Pošto je i Pupin u poslovnom komitetu, a on dolazi 10. maja ovamo, to sam ostavio svaku odluku dok budem govorio s njime. Puštam ih u vjeri da će biti sve kako oni hoće, a poslije ću vidjeti. Ne bude li druge, poći ću sam bez stvari onamo, napraviti si sam teren, izmodelirati nekoliko bista, pa poslije dati dopremiti stvari. U tom slučaju bih pošao krajem augusta sasvim kao početnik [što je jezika tiče] onamo pa što Bog dade. Možda je to još najbolja kombinacija, jer bih bio bez velike brige, zaradio nešto i sačuvao stvari ovamo, a odande bih mogao poći u Japan i Indiju...» (X. 4. 34).

“U Ameriku neću prije proljeća, bar za sada, tako mislim” - pisao je Peši u listopadu 1923. (X. 4. 9).

Tek je u ljeto 1924. konačno odlučen Meštrovićev odlazak u Ameriku. U kolovozu se pakuju skulpture koje će krenuti iz Londona i iz Zagreba. Budući da se nakon, zbog rata, neodržane izložbe 1914. veliki broj gipsanih skulptura još nalazio u Splitu, pohranjene u Tončićevoj Obrtničkoj školi, a pod paskom kipara Svetislava Peruzzija (dok su one u mramoru i drvu već bile u Beogradu, kao cjelina *Kosovskog ciklusa*), Petar Meštrović je pošao u Split da spakuje i pošalje u Zagreb skulpture iz Splita, kao i neke iz Otavica, jer ih je sada Meštrović mogao uskladištiti u novom domu i u atelijeru u Zagrebu. U uputama bratu o pakovanju skulptura za Ameriku u solidne sanduke i one za Zagreb u jednostavnije drvene krletke, šalje Meštrović bratu u Split potanke upute uz popis skulptura za obje otpreme. Iz Otavica će poslati u Ameriku tri skulpture: *Glavu majke* u bronci, *Sjećanje* u sadri i jednu kamenu figuru. Iz Splita četiri skulpture: *Staračku glavu* u mramoru, *Staračku glavu* u bronci, *Žensku figuru* i reljef *Salome*, obje u sadri. Iz splitske Obrtničke škole otpravljen je u Zagreb oko 45 radova u sadri, ali ih je desetak još ostalo, pa ih je Tončić, osnovavši 1932. Galeriju umjetnina, smjestio u njezinu izložbenu dvoranu. O pakovanju i otpremi neka se Pešo savjetuje s Peruzzijem (X. 4. 48).

Uoči odlaska 6. kolovoza 1924. uputio je Meštrović dopis zagrebačkom *Jutarnjem listu*:

«Poštovani gospodine uredniče! U jučerašnjem broju Vaše-

ga cij. lista izišla je vijest da je ministarski savjet prihvatio u načelu da se pomogne Meštroviću izložbu u Americi. Da se gornja notica ne bi krivo tumačila - kao što je to češće bivalo - meni je čast zamoliti Vas, da donesete slijedeće: Niti sam tražio ni dobio od naše vlade pomoć za izložbu. Sredstva za priredjenje moje izložbe u Americi ustanovio je i snosit će komitet, koji se je za to obrazovao i koji se sastoji od Amerikanaca, prijatelja moje umjetnosti, medju kojima je i prof. M. Pupin te gosp. M. Marjanović. Izložbenih radova biti će 70. Sve moja svojina. Koliko sam čuo, pomenuti komitet bi želio, da pored ovih radova izloži i neke od fragmenata Vidovdanskog hrama. Kao što je poznato, potonji su državna svojina, pa je moguće, da je ministarski savjet uzeo u pretres da li će eventualno snositi troškove transporta. To je dakle pitanje vladinog nahodjenja da li je u nacionalnom interesu da budu i ti radovi izloženi, a ni u jednom slučaju pomoć ili uskraćenje pomoći mojoj izložbi i meni lično. Zahvaljujući Vam unapred na ljubaznosti bilježim se sa odličnim štovanjem. Ivan Meštrović, kipar.» (2797; 2821).

Novac za put posudio je Meštrović od svog prijatelja Milana Čurčina, koji se nastanio u njegovoj kući u Zagrebu, kao predujam najma (429¹⁵⁴).

Tako je 10. listopada brodom *Duilio* mogao i Ivan Meštrović, preko Genove, otputovati u Ameriku; ne baš «trbuhom za kruhom» kao tisuće njegovih sunarodnjaka, ali ipak potaknut u prvom redu ekonomskim razlozima (2819; 2847; 2848; 2850).

Spomenimo ovom prigodom da su i hrvatski umjetnici, prije i nakon Prvog svjetskog rata, odlazili u Ameriku u nadi boljeg rada i privređivanja.

Taj je umjetnički egzodus prvi otvorio Vlaho Bukovac, još kao dječak daleke 1866. godine, a zatim opet 1873. U Ameriku su uoči rata putovali i tamo kraće vrijeme slikali Bela Čikoš Sessia, Oton Iveković, i kipari Rudolf Valdec i Ivan Bulimbašić, a do smrti slikar Ivan Benković. U vrijeme i neposredno nakon rata oskudica je potjerala u Ameriku slikare Vorkapića, Vučinića i kipare Brčinu i Sambuljaka. Od 1924-1932. živio je i slikao u New Yorku slikar Vilko Gecan, a od 1934. do tragične smrti u Meksiku 1963. slikar Maksimilijan Vanka (3466).

S Ivanom Meštrovićem otputovali su u Ameriku i njegov brat Petar da mu pomogne oko organiziranja izložaba, pogotovo što Meštrović tada nije znao engleski, i Milan Marjanović, kojega je Vlada slala da prati skulpture *Kosovskog ciklusa*, koje su bile državno vlasništvo (429¹⁶⁰).

Iako Meštrovićeve izložbe u Americi nisu bile pripremane u organizaciji države Srba, Hrvata i Slovenaca, nego američkog odbora Meštrovićevih američkih prijatelja i poštovatelja, novoj su državi one ipak bile značajna politička propaganda i ona je to na više načina posredstvom tiska u Americi, kao i svog poslanika Ante Tresića Pavičića, nastojala iskoristiti. S tim ciljem je iz Beograda poslan i srpski publicist D. M. Cvetković.

«Na brodu se pojavio i pokušao nam se priključiti neki Cvetković, koji je pripovijedao da ide, ili da ga šalju, da izdaje neku jugoslavensku reviju na engleskom jeziku» - pisao je Meštrović u svojim *Uspomenama* (429¹⁶⁰).

Ta je revija, *The Yugoslav Review*, izlazila u New Yorku već treću godinu, a drugi broj 1925, obiman tekstom i reprezentativan opremom, sav je bio posvećen Meštroviću (*Ivan Meštrović Number*). Cvetković je u njemu okupio i Meštrovićeve američke suradnike na izložbama. Tako je uvodni tekst *Viđenje Meštrovića* napisao Mihajlo Pupin. Dobar prijatelj i domoljub,

ali nestručnjak u umjetnosti, Pupin je pisao o Meštroviću: «On je idealni tip najboljega što jugoslavensko selo može dati. Divan primjerak, predstavljajući oličenje svih kršćanskih vrlina koje guslar opijeva. Iskrenost, skromnost, milosrđe, ljubav, te crte prevladavaju u njegovoj umjetnosti.» (2986).

Drugi američki publicist, ili likovni kritičar, Francis Bru-guiere, nije bio nimalo konkretniji ni sadržajniji u svojim po-hvalama Meštrovićeve umjetnosti:

«Meštrović je nezumnjivo najveći kipar modernih vreme-na. On je i više nego to. On je najveći umjetnik modernih vre-mena. Da se njegova umjetnost nije izrazila u plastici, bila bi se izrazila na drugi način. On je umjetnik par excellence!...

Meštrović je bio uspoređivan s Rodinom. Pripisivalo mu se da je 'vjerojatno najveći kipar do Rodina'. Ne slažem se s tim. Smatram da je veći od Rodina...

Posebna osobina u Meštrovića je njegova tragična snaga. On je uzvišeni tragičar, kao Eshil, ili Euripid.« (2902).

Izvanredni opunomoćeni ministar Nj. Vel. Kralja Srba, Hr-vata i Slovenaca, inače hrvatski književnik Ante Tresić Pavičić, pisao je u istoj reviji o Meštroviću ne manje patetično:

„Meštrović nije samo velik umjetnik, nego i duboki misli-lac. On je Protej u vječnoj evoluciji, uvijek isti, ali uvijek različit, kao vrijeme i atmosfera ambijenta u kojem radi. On pokušava izraziti sve osjećaje i htijenja ne samo svog naroda, nego cijelog čovječanstva.

On ne pripada samo našem narodu, nego svim narodima i svim vremenima.« (3022).

Sam je Meštrović u svom prilogu toj reviji objasnio svoj prijelaz iz nacionalne herojske faze u univerzalnu religioznu fazu stvaranja. Svetog Pavla smatra većim herojem od Cezara (216).

Milan Marjanović je u opširnom prilogu *Poruka Ivana Meštrovića* tumačio tradicionalne narodne izvore Meštrovićeve umjetnosti, citirajući Jamesa Bonea, Leonarda Bistolfija i sa-mog Meštrovića (2964).

Ništa nam određeno ne govori ni članak dr. Pavla Karovića o Meštroviću (2944).

Nakon kratke Meštrovićeve biografije citirani su pohvalni ulomci o Meštroviću raznih umjetnika, književnika i likovnih kritičara, od Rodina nadalje (3062).

Iako je Ivan Meštrović u Americi stekao prijatelje i štova-telje svoje umjetnosti, iako je imao moralnog, a donekle i ma-terijalnog uspjeha s izložbama, ne samo u New Yorku, kako je u početku bilo predviđeno, nego diljem Sjedinjenih Država, u Novom se svijetu nije snalazio. Svakako mu je veoma smeta-lo i njegovo tadašnje nepoznavanje engleskog jezika, što je s vremenom svojim talentom za učenje jezika, jer je već govorio njemački, francuski i talijanski, postupno svladavao.

Prijatelju i suradniku Haroldu Biliniću pisao je u Zagreb nedugo nakon dolaska u New York, 24. studenoga 1924:

«Ja se teško snalazim u ovoj zemlji, a mislim da se ne bi ni vi snašli. O umjetnosti ni traga. U arhitekturi samo po koja loša imitacija, drugo kašuni do oblaka. Zamislite si jednu varoš sa stanovništvom koliko 14 Rima a najstarije kuće koje se mogu vidjeti napravljene su ima 45 godina. Sve se čini kao provizor-no i za par sekunda.

Moja izložba se je otvorila prošli četvrtak. Svijeta je bilo dosta, kroz 3-4 dana 16.000. Da li će biti uspjeha stvarnog to će se tek vidjeti. Svakojako želim da se što prije krenem sa stvari-

ma za koju manju varoš, jer se ovdje ne osjećam dobro, nema se čovjek kad šetati pa ne spavam dobro, te sam radi toga su-moran i neraspoložen.» (9213⁹⁰⁴).

A njegov sin Mate, zacijelo na temelju kasnijih očevih pri-čanja, pisao je u povodu stote obljetnice njegova rođenja o tom lošem prvom susretu Ivana Meštrovića i Novoga svijeta:

„Za svojeg prvog posjeta Americi 1924. i 1925, Meštrović je stekao svoje dojmove o toj zemlji. U to je vrijeme on živio u gradu New Yorku, i tu je osjećao veliku odvratnost prema ve-likom gradu, onoj životnoj užurbanosti u njemu, prema onoj gruboći, i onom neprestanom pokretu te prema indiferentno-sti velikoga grada. Zamrzio je ono samoreklamiranje, one veze i površno vladanje, slično vladanju krda. U jednom neobjav-ljenom sastavku Meštrović piše, da je mrzio ona velika okup-ljanja, i da se je osjećao vrlo nelagodno zbog svog skromnog poznavanja engleskog jezika; osjećao je, da on tamo ne pripa-da, i bio je uvjeren, da su i ljudi, s kojima se susretao, ostajali nezadovoljni s njim. S takvim je osjećajem prolazio kroz život. Meštrović se inače pozitivno odnosio prema životu. Stoga je čudno a i zanimljivo, što je u vrijeme svojeg prvog boravka u Americi, u New Yorku, godine 1925., bio strahovito potišten. Čak su ga spopadale crne misli o samoubojstvu. Pisao je, da mu se činilo, dok je prolazio ulicama Manhattana, da ga svi promatraju i da su ujedno svi neprijateljski raspoloženi prema njemu. Iako su to bile samo prolazne misli, one su našle svoj izražaj na stotinama stranica, koje je pisao tokom svojeg živo-ta o svojim idejama, osjećajima, putovanjima i ostalom. Ti su njegovi osjećaji bili važni i kada se je 1947. doselio u USA; zato je odlučio živjeti i raditi u Syracuse, i kasnije, u 1955., u Notre Dame, što dalje od grada New Yorka.« (9133⁶⁴⁴; 9134¹¹⁸).

Međutim, u razgovoru s Elizabetom Gertrudom Stern re-kao je: «Vidio sam New York, ali to nije Amerika. Želio je vidjeti Grand Canyon, zapadne planine, velike američke rijeke i preri-je. O zapadnoj Americi već je nešto znao, jer su je hrvatski misi-onari isusovci kolonizirali. Konsak je načinio prvu geografsku kartu Kalifornije, a drugi hrvatski svećenik preveo je Bibliju za Chippewa Indijance. Taj pionirski vid naših ljudi u Americi zanimao je Meštrovića, više od velegradske civilizacije.» (3006¹⁰⁸).

Žali se i Milanu Ćurčinu u pismu iz New Yorka, na Novu godinu 1925, ali ga još više žalosti beogradska loša politika u domovini, o kojoj dobiva neugodne vijesti.

«Ovdje nisam ni malo sretan - piše Ćurčinu - niti mi se dopada ova sredina, ali sam zadovoljan veće time što nisam tamo. To što su uradili i što - po svemu sudeći, kane uraditi, to predazilazi sve.

Narod će preživjeti i njih i njihovu silu...» (VII. 1. 11).

Službena Srbija pak, razočarana što Meštrović nije i poslije ujedinjenja nastavio svojom bučnom predratnom vidovdan-skom ideologijom i nacionalističkom herojskom umjetnošću, sasula je na njega drvlje i kamenje, koristeći se u tim napadi-ma i njegovom američkom turnejom, pogotovo što je on sada dobro pazio da ga ne nazivaju srpskim, nego hrvatskim, ili ju-goslavenskim umjetnikom.

Radoje - Rade Marković, inače tada popularni beogradski kazališni, a zatim i filmski glumac, napao ga je vrlo primitivno u časopisu *Raskrsnica*, u proljeće 1925, člankom *Meštrović u Americi*. Priznavajući Meštroviću talent, ocrnjivao ga je kao čo-vjeka. Intelektualno ga je smatrao na niskoj razini, usko sklo-na spletkarenju. Po njemu je Meštrović tipični malograđanski

skorojević koji je iz opanaka ušao u Europu. Hrvatska je okolina utjecala na njega da napusti obradu srpskih motiva i da stvori u njemu mržnju prema Srbiji (3128^{80,81}).

Došavši u New York, Meštrović je prvo nastojao naći privatni smještaj i atelijer u kojemu bi mogao raditi, predviđajući da će dobiti narudžbe za nekoliko portreta. Međutim, 6. studenoga (1924) piše Ćurčinu da je još uvijek u hotelu (Hotel Gotham na uglu Fifth Avenue i Fifty-Fifth Street).

Pripremanje izložbe zadalo mu je mnogo posla i brige. Velika drvena maketa *Vidovdanskog hrama* došla je «u strašnom stanju». Ništa nije bilo pripremljeno, pa mu je bila velika pomoć od brata Peše što ga je poveo sobom.

Prilikom postavljanja skulptura polomio se mramorni reljef *Kosovke djevojke*, državno vlasništvo, pa je bilo poteškoća i troškova za popravak, jer skulptura nije bila osigurana (2834; 2839).

Otvorenje izložbe predviđeno je za 19. studenoga, kada je predviđen i svečani prijem za 400 gostiju u jednom malom privatnom stanu, pa se boji kako će se to izvesti. Dan prije kipari priređuju banket, gdje će moći upoznati američke umjetnike (VII. 1. 10).

NEW YORK

Izložba Ivana Meštrovića u Brooklyn Museumu u New Yorku priređena je od 19. studenoga 1924. do 17. siječnja 1925. Za nju, ali ujedno i za izložbe koje će uslijediti u još nekim gradovima Sjedinjenih Država, kako je odlučeno, izdan je lijepo opremljen katalog s 38 reprodukcija Meštrovićevih skulptura i s predgovorom istaknutog likovnog kritičara Christiana Brintona, što je u stvari bila malena monografija Ivana Meštrovića i njegova stvaralaštva, pogotovo što su na izložbi i u katalogu bila predstavljena i ranija Meštrovićeva djela, od *Glave starca* 1906. do *Marka Marulića* 1924. Katalog je tiskan troškom odbora za izložbu, u čak sedam tisuća primjeraka, ali namijenjen i izložbama u drugim američkim gradovima.

Opširan predgovor katalogu napisao je Christian Brinton s mottom koji je odgovarao cijelom Meštrovićevom stvaralaštvu, s dubokim poštovanjem tradicije i s neprestanim nadahnućima na njoj:

“Ništa se ne improvizira, ništa se ne izmišlja; umjetnost je, kao i društvo, kao i čitav život, trajanje.”

Budući da je i na američkoj izložbi bio predstavljen dio herojskih skulptura *Kosovskog ciklusa*, nije mogao ni pisac predgovora kataloga te izložbe a da se ne osvrne i na to predratno razdoblje Meštrovićeva stvaralaštva:

“Onaj neuništivi sadržaj patnji i težnji koji poprima ostvareni oblik u antičkoj mitologiji, u mističnoj privlačnosti legendi o kralju Arthuru i u trubadurskim pjesmama, našao je svoj dostojan izraz u herojskim pjesmama Jugoslavena...”

Pa ipak, dok je ova legenda živjela u narodnom predanju gotovo pet stotina godina, njen je sadržaj ostao sačuvan jedino u govorenoj ili pisanoj riječi. Tek se u naše doba našao jedan mlad čovjek, gotovo dječak, da prodre u umjetničke mogućnosti ovog neusporedivog narodnog nasljeđa i da postigne odgovarajući izražaj u glini i u kamenu, drvetu i bronci. To je bila, ukratko, misija u skulpturi ovog istinskog umjetničkog Davida: da izvede odvažan i uvjerljiv prijenos narodne pjesme

Meštrović, New York, 1926.

u plastičan oblik, da vidljivom i materijalnom uvjerljivošću uobliči tu herojsku pjesmu duše, koja je, iako u biti jugoslavenska, ipak u svojoj namjeni, općečovječanska...

Dva su glavna motiva Meštrovićeva stvaralačkog rada: nacionalni i religiozni; jer isto onako kao što je snažno zamišljenim i izvedenim herojskim ciklusom tipična njegova prva faza, tako drugi motiv predstavlja njegovo duhovno traženje odgovarajućeg izraza. U prisilnom izgnanstvu u Rimu, Ženevi, Cannesu i drugdje, on je u dirljivoj ekstazi izdjelao i modelirao *Krista na križu*, *Odlaganje*, *Oplakivanje* i slične epizode koje mu vječito simboliziraju samrtnu patnju i žrtvu...

Ivan Meštrović je potpuno osposobljeni majstor, radeći jednakom lakoćom u svakom materijalu. Njegova će budućnost kao umjetnika ovisiti o dubini i snazi njegovog osjećajnog odraza. On ovisi o odgovoru na više činjenica, što je udio zemaljskoga, i o odgovoru na uzvišenu nuždu mašte i sanjarija, što je obilježje božanskoga.” (2710).

Meštrović je na izložbi u Brooklynu u New Yorku izložio ukupno 132 rada: 8 skulptura u mramoru, bronci i sadri herojskog ciklusa, uključivši veliku drvenu maketu *Kosovskog hrama*; 37 skulptura u drvu, bronci, mramoru i sadri religioznog ciklusa; 22 portreta u mramoru, bronci i sadri; 38 skulptura različitog sadržaja od ranog *Laokona* do najnovijih u mramoru, bronci, drvetu i sadri; 21 litografiju i 4 nacrtu za *Njegošev mauzolej*, u prvoj varijanti (15⁴⁶; 521).

Brooklyn Museum je za izložbu ustupio četiri svoje najveće i najreprezentativnije dvorane na dva kata (2749; 2888). Meštrovićevom izložbom slavio je taj muzej ujedno stotu obljetnicu svoga osnutka.

Otvorenje Meštrovićeve izložbe u Brooklyn Museumu bilo je veoma svečano i pobudilo je veliko zanimanje u intelektualnim, a posebno umjetničkim krugovima New Yorka. Otvorenju je prisustvovalo oko 400 posjetitelja. U brzojavu iz New Yorka javljeno je da je otvorenju prisustvovalo četiri tisuće osoba, što je očito greška (2749; 2869). Poslano je, navodno, pet tisuća poziva (2888). Izložbu je otvorio predsjednik Brooklynskog muzeja Frank L. Babott, istaknuvši Meštrovićevo umjetničko značenje, a prigodni je govor održao jugoslavenski poslanik u Washingtonu dr. Ante Tresić Pavičić. Na otvorenju izložbe bio je nazočan i Meštrović.

Već je u prvih pet dana izložbu posjetilo oko 11.000 osoba, što je bilo više od očekivanja (2749), a do kraja čak 50.000 posjetitelja (3168). Nakon povratka Meštrović je izjavio suradniku *Vremena* u vezi s američkom turnejom i posebno njujorškom izložbom:

“Ja sam sa prijemom i odzivom bio prijatno iznenađen. Naišao sam na veliko interesiranje i to ne samo u redovima umjetnika i intelektualaca, nego čak i u redovima radništva. Moji radovi bili su izloženi u Njujorku i u osamnaest američkih gradova. Cijeli se transport izveo o trošku američkih muzeja i svugdje, u svima gradovima, izložba je imala ogromnog uspjeha. U Brooklynu, predgrađu Njujorka, gdje živi oko milijun ljudi, većinom radnika, posjetilo je izložbu preko 60.000 posjetilaca samo iz radničke klase...” (3292; 3385; XIII. 99).

Tijekom održavanja izložbe priređeno je u Brooklyn Museumu više prigodnih predavanja. Prvo je održao dr. Morton, drugo dr. Brinton. Milan Marjanović je održao predavanje za naše iseljenike, uz dokumentarni film o Meštroviću u zagrebačkom atelijeru, o njegovoj majci i obitelji u Otavicama (2845; 2970).

Sutradan nakon otvaranja izložbe priredili su stručna američka udruženja *Liga arhitekata (Architectural League)* i *Američko društvo skulpture (National Sculptors' Society)* svečani banket u počast Ivanu Meštroviću u svojim prostorijama u *Fine Arts Buildingu*, na kojemu je sudjelovalo oko 300 umjetnika, arhitekata i prijatelja umjetnosti. Učestali su uobičajeni govori u čast slavljenika. Predsjednik *Lige arhitekata* izrazio se da je Meštrović najveći suvremeni kipar, a predsjednik *Američkog društva skulpture* da je “jedan od najodličnijih gostiju koje je Amerika imala”. Uslijedio je umjetnički program (2749; 2869).

Budući da Meštrović nije govorio engleski, to je likovni kritičar dr. Christian Brinton pročitao prijevod Meštrovićeva govora:

“Gospodine predsjedniče, prijatelji, drugovi umjetnici, gospođe i gospodo:

Veoma žalim što nisam u stanju ovo nekoliko riječi izgovoriti u vašem jeziku. Ali sretan je slučaj da je najveći američki poznavalac umjetnosti kojega sam upoznao naš zajednički prijatelj, dr. Christian Brinton. U ovoj me zemlji on ljubazno zastupa kao glavni tumač. On prenosi moje riječi vašoj velikoj publici, ali vama, koji spremno možete shvatiti moju poruku i bez tumača, on će prenijeti moj govor. Nisam namjeravao da izmorim ni svog ni vašeg tumača. Osim što nemam ništa posebno da vam izrečem riječima, pošto sve što znadem i što že-

lim reći, danas je izloženo na izložbi mojih radova u Brooklym Museumu.

Mi umjetnici - mi kipari i slikari svake vrste - nijemi smo, osim u svom vlastitom jeziku. To duguje činjenici što naše sredstvo izraza prima oblike linija i forma, ali ne i riječi. Ali smo s druge strane, mi sami, kao i glazbenici, sretniji od pisaca jer, iako različiti rodnim jezikom i osobnim izgovorom, razumijemo jedan drugoga na čitavome svijetu, i još više, nas razumiju svi oni koji posjeduju urođeni osjećaj za ljepotu.

Zar nije divno biti shvaćen u Europi, Americi, Aziji i Africi, govoreći svojim osobnim i prisnim jezikom? Nemamo li ništa više od tog zadovoljstva, to nam je nagrada što smo umjetnici. Mi zaista moramo biti sretni, jer se međusobno razumijemo i jer nema prepreka među nama, ni jezičnih, ni rasnih. Ljepota nas sve udružuje a ona je neograničena u svome govoru i izrazu, stoga što je vječno mlada i uvijek nova i svježija. Ona sama predstavlja neograničene različitosti oblika, ali u isto vrijeme sama ostaje ista u glazbi, stihovima ili u vidljivome materijalu.

Za ostalu javnost, koja ne poznaje naš umjetnički jezik, imamo tumače, kritičare, i, ma kako se o tome misli, oni nam čine kako najveće zlo, tako i najveće dobro. Oni u našim djelima vide ono što mi sami u njima ne vidimo. Oni otkrivaju, što mi ne krijemo, iako oni katkada ne pronalaze ono što je u njima, ali oni to svakako na jedan novi način tumače publici, a katkada i nama samima.

Vama je poznata naša djelatnost u Europi. Vi znadete da Europa nije istrošena, a dopustite mi da dodam da narod koji može postojano tvrditi ‘Europa je ostarjela’, ‘Ona nam više ništa ne može pružiti’, i sam je duhovno iscrpljen. Ne radi se toliko o pitanju ‘novoga’, koliko o pitanju ‘dobroga’, te se mora reći i to će se reći. Naši ljudi u Europi znaju vrlo malo, ili gotovo ništa, o stvarima što su izvedene u Americi, ili o glavnim smjerovima u kojima je Amerika krenula. Mi nepotpuno znademo o djelima koja je ona već pružila. Ja sam i sam neznalica u tom pogledu.

Zbog toga mi mlade generacije u Europi moramo vidjeti Ameriku kao što vi vidite Europu. Interes i suradnja moraju biti obostrani. Ne želeći vam laskati, mislim da ravnoteža između Europe i Amerike mora oscilirati na umjetničkom polju, jednako kao što oscilira na drugim poljima ljudske djelatnosti. Razlog tome, kada dođe do toga, ne smije biti samo vaš dolar, nego vaša stvaralačka snaga, a to je potrebno za estetsko zadovoljenje koje uvijek dolazi nakon razdoblja akumuliranoga bogatstva. Europa i Amerika nastanjene su istom rasom i sve što je dobroga u Europi stiglo je u Ameriku i tu je shvaćeno, a sve ono što Amerika može postići jednog će dana stići u Europu i tu će biti shvaćeno.

Moram dodati da se među vama osjećam kao u vlastitoj obitelji, pa se nadam da ćete mi oprostiti familijarni ton kojim govorim. Ja bih zaista bio zadovoljan ako bi neki od mojih radova ostali u Americi, kao što su u Europi, ali bih želio reći da to nije glavni razlog mog posjeta Americi. Moj je razlog da upoznam zemlju koja je punim pravom postala nova nada za Europu. Želio sam vidjeti zemlju koja ne može ostati ravnođušna nasuprot zala što su zadesila Europu. I, konačno, želio sam vidjeti ovu veliku naciju koja diže svoj glas u obrani prava moga naroda i u kojoj su stotine tisuća mojih sunarodnjaka našli svoj novi dom.

Bio bih sretan ako bi moja skromna riječ dodala barem maleno zrno velikom zanimanju i razumijevanju umjetnosti koje ovdje susrećem.

Jedino što vam još želim reći to je da vam izrazim srdačnu hvalu za počast što ste mi je pružili ove večeri, mojih kolega kipara, kao i njihovih neodvojivih suradnika arhitekata.

Vaš prijem, koji predstavlja lijep i dragocjen doprinos mojoj umjetnosti, pružit će mi dodatnu snagu za moj budući rad.

To neću nikad zaboraviti. Dame i gospodo, hvala vam.

Živjela velika i napredna Amerika, i da bi vaša umjetnost i vaši umjetnici uvijek napredovali.“ (2899¹⁰⁻¹⁴)

Dok ovaj Meštrovićev govor, namijenjen Amerikancima, nije ni registriran u domovini, drugi njegov govor našim iseljenicima izazvao je ne samo veliku pozornost kod kuće, nego i bučna pozitivna i negativna reagiranja. O njemu će još biti riječi.

Meštrovićeva njujorška izložba izazvala je veliku pozornost u mjesnom i ostalom američkom tisku. Navodno je objavljeno oko stotinu prikaza i kritika o njoj koje su, koliko nam je poznato, odreda bile pohvalne, osim nekoliko o kojima ćemo govoriti. O njoj su pisali Helen Read Appleton u *The Daily Eagle*, Emily Baine Bossom u *The New Yorku*, C. J. Bulliet u *The Chicago Evening*, Henry McBride u *The Sunu*, Auguste Awen Peterson u *Town and Country*, Emily Bayne u *The Brooklyn Museum Quarterly*, Kineton Parkes u *Architectural Recordu*, Leon V. Solon u *The Architectural Recordu*, Ante Tresić Pavičić u *The Brooklyn Museum Quarterly* i u *The Yugoslav Reviewu* i drugi.

Nepotpisani likovni kritičar *The New York Times Magazine* opširno se osvrnuo na izložene Meštrovićev skulpture u Brooklyn Museumu, s hvalom i kritikom:

“Osjećajnost ključna crta Meštrovićeve skulpture. U velikom mnoštvu njegovih djela značajne vrijednosti svjestan je dramatični cilj, istaknuta ekspresivnost, isticanje namjere uveličavajućeg značenja. Kiparski su oblici vrlo vješto prilagođeni osjećajnom sadržaju, sa snažnim suprotnostima i očitim ali krajnje efektnim sredstvima da se istakne željeni dojam. Kiparu uspijeva prenijeti, u jednom tihom ali snažnom spoju povijesni moment prijelaza simboličke bizantinske forme u slobodnu prirodnu prisnost kasnijega razdoblja. On uspijeva izraziti slobodni, iako obuzdani, osjećaj. To je taj sukob volje koja u njegovom djelu uzrokuje brzo privlačenje pozornosti i buđenje oduševljenja i ne potpune nego suzdržane snage, potkrijepljene čistim estetskim stajalištem...

Autor te kritike posebno hvali izložene Meštrovićeve *Bogorodice s djetetom* (2868).

Neke negativne kritike tada izložene skulpture odnosile su se prvenstveno na skulpture *Kosovskog ciklusa* koje su svojom secesijskom stilizacijom tada, u dvadesetim godinama, davno bile stilski prevladane, jer je tada secesija općenito već bila kritizirana i odbačena.

Mnogo je pohvalniji prikaz Meštrovićeve izložbe u New Yorku Harolda Temperleya, predavača suvremene povijesti na sveučilištu Cambridgeu, iako on njega u naslovu naziva srpskim kiparom:

“Umjetnički je svijet bio elektriziran kada je Meštrović, jugoslavenski kipar, izložio svoje radove u Rimu 1911, u Parizu 1919, u Londonu 1915. Pitanje je, međutim, jesu li oni radovi koji su tamo izlagani tako potpuno otkrivali njegovu jedinstvenu snagu, kao što je otkrivaju oni koji su bili izloženi u Brooklyn Museumu i koji će se sada, ovog i idućeg tjedna predstaviti u McDouell Clubu.

Mi u Europi znamo da je Kolumbo pronašao Ameriku i tako nam otkrio novi svijet iz mašte, a nadamo se da će možda Amerika otkriti Meštrovića. Ako se to zbude, njenom će se pogledu razotkriti čitav divni svijet slavenske religije i umjetnosti.”

Nakon tumačenja *Kosovskog ciklusa*, autor predstavlja novije Meštrovićeve skulpture:

“Usporedimo s tom njegovom vizijom (*Kosovskog hrama*) njegove suvremene portrete, poput divnog poprsja njegove majke, savršene u zamisli, pobožnosti i razmišljanju; ili portret njegove žene (Ruže Meštrović) s pognutom zamišljenom glavom, kao neke slavenske boginje nad sudbinom. Tu je i gđa. St. George, djevojka u licu sa svježinom engleskoga svibnja i s bezbrižno savijenim rukama na ramenima. Nitko, tko ovo vidi, ne može pomisliti da Meštrović ne poznaje moderni život.

Ali lako je vidjeti da Meštrović religiozno razmišljanje i primitivnu jednostavnost ne pretpostavlja svim istančanostima moderne civilizacije. U Iskušenju se Krist okomio na Sotonu snažnim pokretom, kazujući nam da je zlo utjelovljeno i živo pred skulpturom isto kao pred Kristom. Njegova zamisao Bogorodice nije onakva kakvu je slikaju moderni umjetnici poput lika jedne talijanske žene. Ona je slavenska seljanka koja se nagnula nad svojim čedom s pokretom bezgranične ljubavi. Glava Ivana Krstitelja je srdita i mršava, ispijena patnjom i molitvom, asketska kao da je od fakira s Istoka, slomljena i mučena vjerskim zanosom. U ovoj generaciji ni jedan drugi umjetnik neće više od njega zaroniti u dubinu primitivne religije.

Jedan drugi lik - *Sjećanje*, iako ne najveći, ipak je najznačajniji od svih ovih radova. Zapadni umjetnik može isklesati divnu vitku djevojku s dugom valovitom kosom što pada, kako se smiješi misleći na svoju obitelj ili na svoga ljubavnika. No to nije Meštrovićev način. Lik djevojke je slavenski tip, dugoljaste glave, kratkog nosa, punih usana. Ona je lik seljanke; njena bujna kosa pada slobodno na ramena, njeno je snažno tijelo povinuto, jedna noga prebačena preko druge, a glava nisko oborena.

Umjetnik želi prikazati zemaljski život u kome je Bog prisutan. Lice nije lijepo, ali je produhovljeno, misaono, tragično, ali ipak ne očajno. Ona misli više o povijesti nego o obitelji, više o tragediji čovječanstva nego o ljubavniku. Teško da ona misli i o svome narodu, nego o čovječanstvu i Bogu. Ona je vječiti simbol razmišljanja o sudbini svijeta, živi svjedok da su tajne Božanstva pristupne ne samo imućnima i vladarima, nego i skromnoj slavenskoj djevojci.

Zajedno s Bogom, jednostavnost je snaga, primitivna vjera je bezgranična moć. To je poruka Meštrovića i njegove umjetnosti. Njegova je duhovna poruka potrebna u ovim danima triumfirajuće raskoši i materijalne svemoći. Stoga civilizacija Amerike više treba Meštrovića nego Meštrović tu civilizaciju.” (3017).

Emily Baine Bossom je prigodom izložbe u Brooklyn Museumu objavila u časopisu toga muzeja, *The Brooklyn Museum Quarterly*, opširan ilustrirani članak u počast Meštroviću pod naslovom *Meštrović s različitih gledišta*, završavajući ga:

“Taj čovjek i takvi idealisti žive su snage koje će Ameriku odvlačiti od štetne standardizacije. Niti isključiv niti nesnošljiv, taj nazor na život, duhovno uklanja rđu, a zatim nam život prikazuje u jednoj jednostavnoj ljepoti koja ne može biti bezlična nego osobna.

Meštrović, Chicago, 1925.

Proučavati Meštrovićeva djela znači biti u tijeku novog preporoda.” (2899¹⁰).

Njujorška lijepo opremljena umjetnička revija *Vanity Fair* objavila je veći broj reprodukcija Meštrovićevih izloženih skulptura, s opširnijim legendama i tekstom koji je započimao:

“Povijest umjetnosti ne otkriva više pitoreskних likova poput ovog jugoslavenskog kipara.” (3063).

Međutim, dok su nam poznate brojne pozitivne i one vrlo pohvalne kritike Meštrovićevih izložaba u Americi, jer su njih sakupljali i čuvali Meštrović, Marjanović i drugi, a djelomično objavljivali u našem tisku, neke manje povoljne kritike, kojih je zacijelo bilo, nisu nam poznate jer su ih navedeni izbjegavali. Uzmemo li u obzir da se u tim dvadesetim godinama u Americi razvija moderna umjetnost, sklonija likovnim rješavanjima forme, pa čak i ona nefigurativna, pod utjecajem izbjeglih ruskih konstruktivista, bilo bi neobično da su svi prikazi Meštrovićeve izlagane skulpture bili pohvalni, tim više što je on, uz novije poslijeratne skulpture, izložio i one ranije već minulog secesijskog stila.

Dvije takve kritike Meštrovićevih djela na njujorškoj izložbi, Forbesa Watsona u *New York Worldu* i Roya Cortissoza u *New York Herald Tribuneu* prenesene su u njujorškom književnom časopisu *Literary Digest* pod naslovom *Meštrović, the Serb* (2716; 2811).

Likovni kritičar Royal Cortissoz piše opširno o nacionalnoj, čak epskoj, ulozi Meštrovićevoj, a zatim uglavnom hvali, ali i kritizira njegove skulpture.

“Ima oko njega nešto paradoksalno. Taj etnički kvalitet na koji smo aludirali je tako bjelodano prisutan da nema nikakve bojazni da ga se pripiše ovoj ili onoj suvremenoj školi europskog kiparstva. Ali, s druge strane, sasvim svježu, neiskvarenu individualnost koju očekujete u takvim uvjetima - teško da ćete tu pronaći. Negdje u njegovom svemiru mora da se skriva nešto što možemo opisati samo kao nesvjesni asimilativni instinkt. Ne doživljavamo ga kao da s namjerom sjedi pred nogama nekog majstora, s namjerom njegujući dani uzorak. Pa ipak, on je primjerak svih stilova, eklektik čije su simpatije jednako različite kao i račvanja plastične umjetnosti. U jednom trenutku se doima antičkim, u drugom srednjovjekovnim ili renesansnim, u trećem snažno obojen onim što se danas zove ‘modernizam’. On može biti firentinac ili Bizantinac. Svoju ‘Plesačicu’ će napraviti kao eho Atene, a zatim će u nekom arhaičnom reljefu maglovito oživjeti osjećaj neke skulpture iz Ninive. Njegova ‘Saloma’ je mogla biti zasnovana na nekom grčkom mramoru, ali kada vidite njegovog ‘Arhandela Gabrijele’, sa svojom čistom linijom, vaše misli se vraćaju pravo do Fra Angelicovih fresaka. Nema, ponavljamo, osjećaja kopiste ponesenog ijednim od ovih oblika. Zbog toga je zanimanje za njih pobuđeno a ne ubijeno, kao što bi to bilo kod nekog prosto imitativnog kipara. Ove avanture jedne umjetničke osobnosti među tradicijama nas privlače a ne odbijaju. Jer u svakom novom obliku koji ova protejska umjetnost poprima blista iskra života. On može gledatelju priuštiti pauzu, učiniti da ovaj poželi čistiji rez, originalniju i kreativniju inspiraciju. Ali, nekako, promatrač se nikada ne dosađuje. Nalazi se, uostalom, pred jednim izvornim umjetnikom.” (2717).

Drugi njujorški kritičar Forbes Watson mnogo je oštrije u zamjerkama Meštrovićevim izloženim djelima:

“Mudrost javne kampanje koja od američke javnosti traži da Meštrovićevu umjetnost proguta zatvorenih očiju a otvorenih ušiju je sumnjiva. Uopće se ne radi o tome da bi američka javnost trebala precijeniti Meštrovića na način na koji je to učinila engleska javnost. Radi se o tome da javnosti treba dopustiti da ovo djelo pogleda objektivnim okom umjesto da se naš dragi, dobri, demokratični narod pokušava nadjačati govoreći mu koliko je evropskih kraljeva kupilo Meštrovićeve kipove ili koliko engleskih plemića sjedi u Meštrovićevim odborima.

Pored toga, Meštrovićeva umjetnost ima ogroman publicitet ili, bolje rečeno, ogromnu izložbenu kvalitetu u samoj sebi. Ona se ne sastoji od držača za knjige ili stolnih fontana. Izložba se sastoji od velikih komada a rad je često sjajno ugladen. Ovaj je često izvještačen i često moćan, ali ta moć je rijetko kada najvišeg skulptorskog reda. Nema onog osjećaja ljepote koji je prisutan kod Lembrucka, njemačkog kipara čiju umjetnost su naši muzeji možda prije trebali uvesti. Njegovi arhaizmi nisu shvaćeni poput Bourdelleovih, a njegov stilizam ponekad samo površno prikriva nedostatak dubine. Meštrovićeva skulptura posjeduje kvalitet koji osigurava uspjeh svojoj izložbi. Ona se doima sjajno, i njena vanjska vrijednost, da tako kažemo, traje neko vrijeme, ali oblik ne izdrži uvijek kada se vratimo ovim uvjerljivim djelima. Pa ipak, Meštrović je poznat u cijelom svijetu, njegova skulptura je efektna a priča veličanstvena. Dapače, svi akademičari će ga smatrati modernim (2774).

Jedan od razloga Meštrovićeva putovanja u Ameriku trebalo je biti portretiranje predsjednika Sjedinjenih Američkih Država Thomasa Woodrowa Wilsona. Slavenski su narodi poslije svjetskog rata gajili posebno poštovanje i zahvalnost

predsjedniku Wilsonu jer se on nakon rata, više od svih drugih moćnih političara, zauzeo za samostalnost malih slavenskih država. Dalmatinski su mu Hrvati bili posebno zahvalni zato što je njegova zasluga bila rušenje *Londonskog ugovora* iz 1915. kojim bi Dalmacija pripala Italiji. Stoga je kipar Ivan Rendić prikupljao doprinose za «nacionalni dar» predsjedniku Wilsonu i počeo izrađivati namještaj sobe u «jugoslavenskom» folklornom stilu, a drugi mlađi kipar Branko Dešković darovao je predsjedniku Wilsonu svoju skulpturu *Pobjeda slobode*.

U vrijeme mirovnih pregovora i *Jugoslavenske izložbe* u Parizu 1919. Ivan Meštrović je upoznao srpskog znanstvenika iz Sjedinjenih Država Mihajla Pupina. Pupin ga je tu upoznao s Amerikancem Charlesom Craneom, prijateljem Thomasa Masaryka i Woodrowa Wilsona. Crane ga je pozvao da sljedeće godine dođe u Ameriku portretirati predsjednika Wilsona, ali je taj plan propao jer je Wilson iste jeseni teško obolio i više se nije oporavio (4862⁴³).

Nakon predsjednikove smrti 1924. utemeljena je u Sjedinjenim Državama *Fundacija Woodrowa Wilsona* za nagrađivanje istaknutih ljudi.

Čim je Ivan Meštrović došao u Ameriku, u njega je naručena izrada počasne medalje za nagrade te fundacije i on ju je odmah načinio i model darovao fundaciji.

Prva počasna nagrada predana je 28. prosinca 1924. članu britanske Vlade i zastupniku Velike Britanije u *Ligi naroda*, viscountu lordu Robertu Cecilu za njegova zalaganja za mir u svijetu (2877). Na svečanom banketu, kojemu je prisustvovalo 1500 uzvanika, predao je predsjednik zaklade Norman H. Davis prvu medalju što ju je izradio Meštrović, a koja će se davati svake godine.

Meštrović je medalju rezao izravno u gipsu, a zatim je poslana na lijevanje u broncu. Meštrovićeva zamisao medalje temeljila se na Wilsonovom programu: «Mi idemo za vladavinom prava podržanog organiziranim mišljenjem čovječanstva.»

Na prednjoj strani medalje lik je Predsjednikov s pločom zakona u rukama. Oko njega su likovi egipatske sfinge, Krista i anđela s vagom. Okružuje ih natpis: «Sapientia, Caritas, Iustitia Lex Mundi» (Mudrost, Ljubav, Pravda zakon svijeta). Na poledini je natpis «The Woodrow Wilson Award» i posveta: «Viscountu Cecilu od Chelwooda, za vrijedne usluge za stvar međunarodne suradnje i ustaljenja mira pravdom. New York, dvadeset osmoga prosinca, MCMXXIV» (208; 2891; 2893; 2966; 3006; 3017; 3018; 3051; 3055; 3082; 3091; 3142; 3169-3171; 3181; 3204; 3205; 3241).

Taj je Meštrovićev skromni rad veoma popularizirao njegov dolazak u Sjedinjene Države i izložbu u New Yorku koja se tada održavala. Sve su američke novine objavile podatke i reprodukcije Meštrovićeve medalje.

Profesor Cambridge sveučilišta Harold Temperley visoko je vrednovao tu medalju:

«Meštrovićev genij nije uvijek lako shvatiti, ali snagu njegove zamisli i intenzivnost njegove imaginacije nigdje nisu tako očiti kao u ovoj medalji.» (3017).

Meštroviću se u ime fundacije pismeno zahvalio predsjednik Davis:

«Lord Cecil je ponosan da je u posjedu ovog brončanog simbola, a mi smo ponosni što smo za našu nagradu imali takvo odlično umjetničko djelo. Mi cijenimo duge ure fizičkog napora koje ste uložili u izradu; mi cijenimo vašu zamisao i vještinu; ali iznad svega mi smo zahvalni zbog duha kojim ste

prodahnuli medalju i označili je onim što jeste 'djelom ljubavi i poklonom novih nacija Europe koje gledaju u Wilsonu svojeg najvećeg dobročinitelja.'»

Meštrović je uzvratio pismom:

«Odgovarajući na vaše ljubazno pismo u vezi s nagradom medalje predane vikontu Cecilu od Chelwooda, veliko mi je zadovoljstvo i veoma sam sretan da sam bio u ovoj zemlji u prigodi kada je fundacija za zasluge predala prvu nagradu Woodrowa Wilsona.

Časni vikont Cecil od Chelwooda počastio me je 1915, kada sam bio toplo primljen u Engleskoj kao umjetnik i jugoslavenski izbjeglica, otvarajući moju izložbu u Victoria and Albert Museumu govorom u kojemu je naveo idealizam moje rase.

U vezi s tim ne možemo sebi mnogo umišljati, ali ipak mogu toliko reći, da je u doba rata idealizam predsjednika Wilsona kod svih Jugoslavena, a naročito kod nas Hrvata, naišao na toliki odjek, da je on čašćen i slavljen više od ikoga od domaćih sinova.

Naš narod vjeruje, da je moćni glas Wilsonovog idealizma, iza kojega je stajao veliki američki narod, doprinio slomu neprijateljskih režima, barem toliko koliko i fizička sila.

Ideje predsjednika Wilsona još su uvijek aktualne, i sada poslije rata i formalnog zaključka mira i mnogo se još mora raditi da te ideje postanu stvarnost u srcima ljudstva.

Kao umjetnik mogu da kažem samo ovo: Kad bi kod ljudi prevladao smisao za harmoniju, oni bi nalazili najveći užitak u tome da usklađuju svoje stranačke ambicije i interese općoj harmoniji, kako to čine glazbenici u orkestru.

Imajući ovo u vidu, ja sam pokušao na medalji Wilsonove nagrade istaknuti da jedini zakon koji se kao vrhovni zakon svijeta može proglasiti jest zakon mudrosti, ljubavi i pravde.

Tome se zakonu mogu i moraju podrediti svi ljudi i sve nacije. Vrhovni suverenitet pripada čovječanstvu kao cjelini, a vrhovni zakon čovječstva zakon je ljubavi. - Ivan Meštrović.» (208; 3170; IV. 22).

Hamilton Fish Armstrong pisao je u prosincu 1924. i u siječnju 1925. Petru Meštroviću, pozivajući njega i brata na svečani ručak Wilsonove fundacije i podmirujući troškove lijevanja u broncu Wilsonove plakete (X. 4. 50, 51).

Ivan Meštrović je prvih mjeseci 1925. u New Yorku ipak modelirao poprsje - u stvari polulik - pokojnog predsjednika *Woodrowa Wilsona* i izložio ga malo zatim na svojoj izložbi u Chicagu. Predsjednik upire prstom u deklaraciju o slobodi malih naroda nakon Prvog svjetskog rata. Tim stavom, a i stilski, podsjeća na malo ranije izvedeni Meštrovićev spomenik *Marku Maruliću*. Tu je skulpturu Meštrović darovao američkom narodu (3033; 3122; 3140; 3246). Tada je već boravio u Chicagu, gdje je postavio izložbu, ali je odatle u svibnju 1925. pošao u Washington portretirati tada ministra trgovine Herberta Hoovera, a odatle opet u New York da u atelijeru dovrši oba portreta. Hoover će kasnije postati predsjednik SAD (429¹⁶⁵; 3078; 3115; 3116; 3136; 3288; 9133⁶⁴³).

Iako izložbe Ivana Meštrovića u Americi nisu imale politički značaj kao u velikoj mjeri one prijeratne u Rimu, Londonu i Parizu, političkim problemima i neprilikama nije mogao izbjeći u to doba kada se umjetno stvarala nova jugoslavenska nacija. Politička ideja i poruka predratnog Meštrovića odgovarala je srpskoj politici, a tada i većem dijelu hrvatske. Sada pak, nakon mnogih političkih razočaranja samog Meštrovića, a i

mnogih drugih u Hrvatskoj, njegove izjave i poruke iseljenicima u Americi naišle su na osudu službenih predstavnika nove države SHS i mnogih Srba, kako u Americi, tako i u domovini.

Sami južnoslavenski iseljenici pripadali su, osim rijetkih iznimaka, seljačkom i radničkom staležu i nisu bili izgrađeni ni intelektualno ni politički, pa su ih razni ideološki propagatori lako pridobijali. Prihvativši uoči i u vrijeme rata prilično romantiziranu jugoslavensku ideologiju, bili su daleko od domovine da bi mogli biti nazočni rušenju i profanaciji mnogih ranije propovijedanih ideala. S druge pak strane većina hrvatskih iseljenika, ako nisu i dalje smatrani "Austrijancima", jer su i došli u Ameriku kao austro-ugarski državljani, nije se lako odričala svoje hrvatske pripadnosti, zamjenjujući je s jugoslavenskom. Mnogi su Srbi također tradicionalno i već ranije državotvorno srpstvo pretpostavljali novom jugoslavenstvu.

Usto su i političke i socijalne ideje braće Radića još prije rata bile prihvaćane i u širim slojevima, naročito seljačkima, pa su i mnogi iseljenici hrvatsku republiku pretpostavljali karadordevskoj kraljevini. Potrebno je, međutim, reći da Meštrović, kolikogod je u razdoblju između dva rata, a i nakon Drugog rata u Americi, bio najbliži Radićevoj a kasnije Mačekovoj HSS stranci, ipak je smatrao da Radići, kao i drugi političari, manipuliraju sa seljaštvom, a da samo seljaštvo pak nije zrelo za političko prosuđivanje i djelovanje. On, kritizirajući djelovanje beogradske čaršije, u duši umnogome ostaje jugoslavenski idealist, za slogu i suradnju jugoslavenskih naroda, pa i u politici Stjepana Radića vidi nekonstruktivno podrivanje nove države, kolikogod ona negativnih strana imala.

Samim Amerikancima nije bilo jasno gdje se ta balkanska država nalazi i koji su to narodi u njoj, premda je njihov predsjednik Wilson bio glavni zastupnik ideje stvaranja mladih država na tlu bivše Austro-Ugarske Carevine.

Na samu Novu godinu 1925. pisao je Meštrović iz New Yorka Ćurčinu u Zagreb:

"Naše novine niti čitam niti vidam. Zato ove američke sve češće pišu o našim stvarima i to prilično negativno. U publici je još nepovoljnije mišljenje. Opšti ton je o našoj drž(avi) kao o nečem što ne bi trebalo da postoji. Izgleda da su naši protivnici na poslu, pa sve što se o nama piše izgleda slično onome što se je pred rat pisalo o Srbiji. Onda se je demantovalo, a sad, izgleda mi, da će samo pojačati ako nastave. Čovjeka oblije znoj od stida i žalosti kad me pitaju: 'Zar ćete opet u rat?' ili 'Kod vas spremaju ponovo.' 'Bogoradili ste, kažu, drugom i tužili se na imperijalizme, tiraniju i t. d., a sad ste svirepiji od svih na koje ste se tužili!'

Možete misliti kako mi je bilo kad sam neki dan sjedio za stolom u R. ... krugu, pa kad nas je napao u svom govoru, koji je držao pred 2.000 ljudi (a slušalo ga je kažu 10 miliona) i optužio da smo ... (?)" (VII. 1. 11).

A dvadesetak dana zatim, opet u pismu Ćurčinu:

"Ovamo dopiru kojekakvi glasovi o stanju kod vas u toj 'jugovini' kako se je iz prestonice zove. Izgleda da je zbilja jugovina tamo, a ta jugovina mnogima se smučila. Sudeći po 'Novoj Evropi' izgleda da je to sve opereta koja nije vrijedna da joj se posveti pažnja. Nada se da će hrvacki 'zavedeni seljaci' i ovoga puta odglumiti svoju mirotvornu ulogu... Najednom će se naći i srpski seljaci lišeni građanskih prava, što će biti posljedica naše 'državne nužde', a nešto ljubavi i jedinstva sa braćom iz Hrvatske, Bosne i t. d. Što to mari, treba im samo rastumačiti da su oni krivi i zajednica sa njima. Tako će moći da potraje jugovina, ako ne krene vrijeme na buru." (VII. 1. 12).

Imajmo na umu da Meštrović piše svom prijatelju srpskom pjesniku Milanu Ćurčinu, ali Srbinu koji je najžešće kritizirao loše strane beogradske politike i koji se teško zamjerio srpskim političarima, pa je čitav život nakon rata proveo u Hrvatskoj.

U članku *Politika i umjetnost*, što ga je objavio u zagrebačkoj *Novoj Evropi* kojoj je bio glavni urednik, izvještavajući o službenim reagiranjima na Meštrovićev govor u New Yorku - o kojemu će biti riječi - pisao je teško razočarano u ostvarenje ideala predratne i ratne jugoslavenske mladeži i otvoreno neuvijeno:

«...Naša se politika ne samo srozala na najprljaviji i najsuroviji zanat, nego je postala povodom i predmetom patološke pohote za čašću i vlašću, na jednoj strani, a najodvratnije spekulacije i pohlepe za novcem i lakim životom na drugoj... Ljudi na ministarskim stolicama pljačkaju državu gdje god mogu i dijele javno zvanja i položaje među svoje pristalice i plaćenike; a njihovi doglavnici, počevši od načelnika i velikih župana pa do običnih carinika i podvornika, postupaju s narodom i sa strankama kao sa stokom, ucjenjuju službeno i poluslužbeno, ili divljački udaraju, uz asistenciju neodgovornih oružanih ruđa, na mirne građane i narodne poslanike. Plijeni se i propagira tisak, i onaj 'najdržavotvorniji' i najlojalniji, ako se usudi pisati protiv režima i njegovih zloupotreba, dok se partijskom režimskom tisku pušta da nekažnjeno napiše svaku laž i svaku klevetu, da napadne svaku privatnu i javnu ustanovu, ako joj nisu po čudi, pa čak i same državne sudove. Čovjek bi najradije okrenuo glavu, i pričinio se slijep i gluh za sve što se radi i događa, kad bi samo mogao. I kad bi mu savjest dopustila..." (2910¹²⁹).

Na molbu uredništva jugoslavenskog iseljeničkog glazbeno-umjetničkog časopisa *Kolo*, koji je izlazio u New Yorku, napisao je Ivan Meštrović, odmah po dolasku u Ameriku, duži članak o svojoj umjetnosti i o nacionalnim problemima jugoslavenskih naroda (194; 195). Iste 1924, a najviše sljedeće 1925, objavile su ga u cijelosti ili djelomično mnoge američke i naše publikacije: *Hrvatski glasnik*, Chicago (199; 209; 213), *Yugoslav Review* (229), *Pobeda*, Split (198), *Dom in svet*, Ljubljana (210), *Misao*, Beograd (211), *Narod*, Sarajevo (212), *Iseljenik*, Zagreb (217), *Novo doba*, Split (218), *Večernja pošta*, Sarajevo (219), *Sušački novi list*, Sušak (229; 233; 234), *Obzor*, Zagreb (236), *Slobodna tribuna*, Zagreb (237).

Nakon što je objasnio sadržaj svoje predratne i poratne umjetnosti, govoreći o svojoj težnjoj skladu, Meštrović se osvrnuo i na prilike u domovini i one iseljeničke u Americi:

«IV.

Kao što u općem, čovječanskom, tako i u našem narodnom životu, ja želim da se nadje harmonija: harmonija između ljudi i zemlje na kojoj žive, između sela i grada, između neukoga i učenoga, a nada sve harmonija između naših plemena.

Za ljubav te harmonije ja sam, na svoj način, sudjelovao u borbi za slobodu i ujedinjenje našega naroda, jer sam bio uvjeren, da se u slobodi može bolje izraziti snaga duha i postići skladno zujanje žica.

U tome cilju i u želji za tom harmonijom prije rata i za rata, koliko sam mogao nastojao doprinijeti ugledu naše Srbije i na kulturnom polju, da bi tako bilo olakšano njoj i nama svima doći do cilja.

Za ljubav te harmonije ja se danas radujem sve otvoreni-
joj samosvijesti nas Hrvata i braće Slovenaca, jer sam osvje-
dočen, da će ta samosvijest poslije, kad se naše snage koor-
diniraju, biti tim veći doprinos našoj općoj svijesti. Treba da
sve naše narodne snage i osobine dodju do izražaja, da se
tako čuje zvuk sviju žica na našoj lutnji, jer sama jedna žica i
ne može dati pune harmonije, a čak ni pravi valeur melodije.

Ja želim tu našu harmoniju i vjerujem u nju i čujem već u
duši njenu ljepotu. Tako ja shvaćam naše jugoslavenstvo. Ono
treba biti ta harmonija raznih zvukova sviju naših žica.

Medjutim, ta naša harmonija u našoj kući neće imati vri-
jednosti sama za sebe, nego samo u toliko, koliko bude ujedno
i doprinos općoj harmoniji čovječanstva. Koliko budemo vrije-
dili i doprinosili općem napretku i skladu, takav ćemo položaj
zausimati i toliko ćemo biti cijenjeni.

V.

To isto vrijedi i za vas, našu braću Hrvate, Srbe i Slovence
u Americi.

Naša braća u Americi treba da budu usko povezani medju
se plemenski i nacionalno (Jugoslavenski) i da ujedno svagdje
u ovoj zemlji živo sudjeluju zajedno sa drugima i afirmiraju se
kao ljudi i kao građani, pak da time sebi otvore sva vrata do
svega onoga što ova velika zemlja ima i još može postići u ma-
terijalnom i u kulturnom pogledu. Da budu sudionici u radu,
pak da tako postanu i suvlasnici u dobitima.

Prvi je korak za to: sloga u krugu samih naših plemena i
medju plemenima i uzajamno podupiranje tako, da bude sva-
ki napredak pojedinca ujedno na pomoć i na čast cjelini. Uzev-
ši stvar tako, postaje to sveta dužnost svakoga prema sebi i
svojemu bližnjemu.

Organiziranim i složnim radom u ovom smjeru vršit ćete
jednu svetu misiju i prema onoj svojoj braći, koja će još do-
laziti u ovu zemlju i uštedit ćete joj muke i poniženja, koje je
većina vas imala, da ne budemo posljednji medju rasama koje
dolaze ovamo. Ja sam uvjeren da naša rasa ima sposobnosti
da bude medju prvima.

I kod Srba i kod Hrvata naši su stari uzdasi, da fali sloga i
medjusobna pomoć. Nu meni je i kao Jugoslavenu i kao Hr-
vatu žao čuti, da su osobito Hrvati, koji su najbrojniji u našoj
emigraciji, najviše pocijepani medju se i ni iz daleka nemaju u
američkom životu onoga položaja i glasa, koji bi mogli i treba-
li imati. Kolikogod je jedna odlika i vrlina Hrvata što su opći i
svečovječanski, toliko je i velika njihova mana, što zanemaruju
svoju brigu i sudbinu. Tko nije za se nije ni za drugoga - kaže
naša narodna poslovice.

*

Na kraju bih želio reći još ovo: Vi iseljenici ste do sada, uz
svu svoju bijedu, toliko puta i tako obilato pomagali braći u
domovini. Mislim da su isto tako sada dužna braća iz domo-
vine da, pored svih teškoća, moralno pomognu vama u vašim
nastojanjima, da se afirmirate i iskažete u ovoj zemlji kao sino-
vi jednog inteligentnog i kulturnog naroda.

Mi umjetnici i književnici bit ćemo uvijek pripravnici da po-
mognemo koliko je u našoj moći. Ali neka se ne zaboravi ni
to, da nismo samo mi umjetnici, ili tako zvani 'izabrani ljudi'
jedini, koji nose čast narodnoga imena, nego je to i svaki poje-
dinac ma koje struke i ma na kojem položaju radio. U tome su
oni nepoznati i tobož 'nezatni' toliko više važni, jer su brojni-
ji.

New York, 10 Decembra 1924.

Ivan Me-

štrović.“ (195; 211; 218; 236; 237; 3005; 3014)

16. siječnja 1925. priredilo je *Američko-jugoslavensko
društvo* (*The American-Yugoslav Society*) u New Yorku svečani
banket u počast kiparu Ivanu Meštoviću i zaslužnom zagova-
ratelju ostvarenja južnoslavenske države R. W. Seton-Watsonu,
koji je upravo bio stigao iz Engleske. Banketu su prisustvo-
vali i brojni ugledni predstavnici američkog političkog i kultur-
nog života, a iskorišten je da jugoslavenski konzul u New Yorku
Pavle Karović preda odlikovanja nekim američkim ličnostima.

Tom je prigodom Meštović održao duži govor, što mu ga
je prevodio brat Pešo. Nakon njega govorili su predsjednik
Društva general Tasker H. Bliss, prof. Mihajlo Pupin, W. Seton-
Watson. Nikola Zaninović je otpjevao nekoliko "jugoslaven-
skih" pjesama, a već tada čuveni violinist Zlatko Baloković svi-
rao je "Slavenske motive". Zboru je u restoranu Sherya u Park
Avenue prisustvovalo 150 uglednih članova *Društva* i gostiju.
Seton-Watson je govorio o postanku Jugoslavije, o suprot-
nosti zapadnjačkog i istočnjačkog mentaliteta i o tadašnjoj
političkoj krizi u Jugoslaviji, oštro kritizirajući režim i njegove
metode. (3034; 3168)

Meštovićev je govor izazvao zanimanje, ali i uzbuđenje
među uzvanicima, no mnogo je burnije odjeknuo nakon toga
u domovini, izazvavši brojne napade i različita tumačenja.

Sam Meštović posvećuje u svojim *Uspomenama* jedno
poglavlje toj svečanoj večeri, svome govoru i reagiranju u do-
movini na njega:

"Za vrijeme mog boravka u New Yorku htjelo je 'Društvo
prijatelja Jugoslavije', u kojem su bili i neki senatori, generali i
drugi, da meni u počast prirede neku večeru. Ja sam to odugo-
vlačio. Ali kad je u Ameriku stigao R. W. Seton-Watson, predlo-
žili su da večera bude u čast nas obojice, pa sam pristao. Kako
ja ne držim govore, zamolio sam Seton-Watsona da se zahvali
u ime nas obojice.

Posljednjega dana i časa sjetio sam se, da bi se moglo do-
goditi, da govor održi i Pavle Karović, jugoslavenski konzul u
New Yorku. Pretpostavio sam, da bi on, prema instrukcijama
o kojima su mi govorili i Pupin i Tresić, mogao u svoj govor
uplesti i politiku, pa napasti Radića, Hrvatsku seljačku stran-
ku, a prema tome i Hrvate. Mislio sam da bi dobro bilo da u
tom slučaju i ja imam štogod sastavljena, pa da makar pro-
čitam. To mi je palo na pamet tek kasno po podne uoči same
večere. Sjeo sam i napisao hrvatski, a kako sam koju stranicu
završavao, dodavao sam je bratu koji ju je odmah na engleski
prevodio, pa onda dodavao Milanu Marjanoviću, koji je onda
engleski tekst na stroj prepisivao. Kao novinar, Marjanović je
držao da treba da odmah načini tri-četiri primjerka. Završili
smo upravo kad smo morali krenuti na večeru.

Prostorije su bile dupkom pune uglednih ličnosti. Bilo je
to u siječnju godine 1925. Poslije večere, predsjednik je odr-
žao vrlo topli pozdravni govor gostima, u čiju počast je večera
bila priređena, kao i o zemljama iz koji su došli. Poslije njega
digao se konzul Karović te pročitao svoj govor, koji je u svom
prvom dijelu bio šablonski, a koncipiran tako, kao da je večera
bila priređena u čast beogradske vlade i u čast osobno njemu,
kao predstavniku vlade. U drugom dijelu govora naglasio je
herojstvo i stradanje Srbije, te važnost naše zemlje. Zatim je
izrazio nadu, da će Amerika našu zemlju pomoći jednim za-
jmom u svrhu njena podizanja i rekonstrukcije. U trećem se
dijelu oborio na 'nemilu pojavu Radića, koji je, na žalost, oko
sebe okupio veliku većinu Hrvata i odveo ih u komunističke

vode', jer da je Radićev pokret zapravo komunistički pokret, maskiran seljaštvom.

Prisutni su ga slušali otvorenih usta i iznenađeni. Nije bilo druge, nego da ja iz džepa izvadim svoj sastavak i da ga pročitam. Radi lošeg izgovora dao sam bratu da on taj moj govor pročita. Na sreću je moj govor u svom drugom dijelu bio sastavljen tako, kao da sam znao što će Karović govoriti. Ja sam tada rekao, da sam ja, kao i Radić, seljačkog porijekla, te da mi je žao što se hrvatskom seljaku, koji tvori većinu pučanstva, hoće onemogućiti manifestacije slobodne volje na izborima time što ga vlast proglašuje boljševičkim saveznikom, protiv čega da ja najodlučnije protestiram, te da uvjeravam domaćine i sve njihove sunarodnjake, da naš seljak - ni hrvatski ni srpski - nije boljševik.

Moj je govor kod prisutnih izazvao iznenađenje. Predsjednik je poslije toga ustao i uvijeno rekao, da je dobro i nužno čuti obadvije strane, kad se želi dobiti točan uvid.

Kao prijatelj Jugoslavena, Seton-Watson se je pod kraj svog govora dotakao i ovoga, što sam ja rekao, te je naglasio da je razumljivo, što je Radićev pokret režimu neugodan, a često i neskladan, ali da je pretjerano nazvati taj pokret komunističkim. Seton-Watson je završio preporučujući obim strana ma umjerenost u općem interesu.

Poslije Seton-Watsona uzeo je riječ Mihajlo Pupin. On je istakao, da je srpskog porijekla i da je dugo godina bio počasni konzul Kraljevine Srbije, ali da je kao američki građanin upio demokratski američki duh, pa da mu se čini, da nije pametno kako beogradska vlada postupa s narodom, a osobito s Hrvatima. Pri kraju je rekao da je uveren, da ja volim svoju zemlju više nego ma koji od ministara u Beogradu, te da je za njega moja ocjena Radićeva pokreta mjerodavnija od ocjene konzula Karovića, koji po dužnosti mora braniti politiku svoje vlade.

Karović je sa svojom pratnjom bio zbunjen i utučen, a najviše zbog Pupinove izjave." (429¹⁶⁷⁻¹⁶⁸)

Ivan Meštrović je održao sljedeći govor, što su ga prenijeli mnogi naši i američki listovi u odlomcima, a neki naši, poput *Jutarnjeg lista*, *Obzora* i *Slobodne tribune*, u cjelini:

«Gospodine Predsjedniče, Gospodje i Gospodo!

Hvala Vam na iskazanoj mi časti današnjom večerom, ali vas molim za izvinjenje da nisam u stanju da vam ovo par riječi zahvalnosti kažem sam na vašem jeziku, nego to činim kroz usta moga brata. Mi artisti ne umijemo da govorimo riječima - a kod mene je ta mana osobito prisutna - jer je naš način izražavanja u linijama i formama. Ja sam mislio da će me se oprostiti od običaja i dužnosti da nešto i riječima kažem, nu kad već treba da nešto kažem mogu da to činim samo ovim posrednim načinom.

Kao umjetnik i Jugosloven trebao bih da vam nešto kažem o jugoslovenskoj umjetnosti. Koliko god naša umjetnost nije velika ni brojna trebalo bi ipak da se održi čitavo predavanje pa da dobijete približnu sliku o njenom razvitku i stanju u komu se danas nalazi. Nu niti sam ja u stanju da vam održim jedno predavanje niti bih vas htio zamoriti, pak ću zato pokušati da vam ocrtam predmet samo sa par linija.

I ako je naše poratno državno oslobodjenje i ujedinjenje staro tek pet godina ipak mi nismo nipošto nov narod. Tako nije nova ni naša umjetnost koja je tijesno vezana sa povješću našega naroda od njegovih početaka. Čim su se Južni Slaveni naselili u svoju današnju postojbinu i osnovali svoju državu i kulturni život, odmah su počeli i umjetnički djelovati. Tek u

osmom, devetom i desetom vijeku podizali su naši hrvatski kraljevi i knezovi od istočne obale Jadrana bezbroj manastira i crkava, čiji ostaci svjedoče, naročito za ono doba srednjega vijeka, ne samo smisao za religiozni kult nego i za umjetničku kulturu.

Naši kraljevi u srpskoj državi, u Staroj Srbiji i Makedoniji, nastavili su tim radom od dvanaestoga vijeka do turske invazije i poslije. Podigoše bezbrojne crkve i manastire koji su ne samo nama na čast nego su lijep prilog čovječanskoj kulturi.

Dijelovi našega naroda, koji su poslije turske invazije ostali sačuvani od turskoga barbarizma i našli priklonište uz Mletčiče, kao naprimjer Dalmatinski Hrvati, nastavili su zidanjem crkava i pokazali su veliki smisao umjetničke kulture, što mogu da najbolje posvjedoče prekrasne katedrale duž naše dalmatinske obale, naročito one u Šibeniku, Trogiru, i zasnovani su i izvedeni većinom od njegovih sinova.

Ja vjerujem da će pobjediti teza znamenitog bečkog kritičara i povjesničara umjetnosti, Strigovskoga, da su Južni Sloveni donijeli svoj stil i svoj smisao za umjetnost još kad su došli na Balkan. Kako bi se inače protumačilo da su mogli odmah po svom doseljenju praviti toliko lijepe stvari, a u sasvim drugom duhu nego su one koje su zatekli na terenu gdje su se naselili.

Meni se je često vraćalo u pamet pitanje koje mi je postavio kao petnaestogodišnjem dječaku jedan talijanski majstor, koji je bio na prolasku u Splitu, a nije poznao unutrašnjosti zemlje. 'Kad vi radite u nekom vašem posebnom načinu mora da su i vaše škole drugačije nego drugdje.' On nije znao da ja nisam imao škole. Kasnije sam došao do zaključka da sam ipak imao neku školu, a to je bilo jako kamenje mojih brda, žarko sunce, odlomci kamenja crkava koje su bili podigli moji hrvatski predji, spsko-hrvatske narodne pjesme i Sveto Pismo.

U prošlom vijeku, kada se je zajedno sa ostalim napredkom i probudjenjem narodnoga života, probudio i smisao za umjetnost, pojavili su se i kod nas umjetnici koji su bili na visini svojih savremenika drugih naroda.

Naša mladja generacija od posljednjih godina, kojoj pripadam i ja, uvidjela je da je u umjetnosti ono esencijalno: slobodan izražaj čisto duhovnoga i personalnoga. I tada smo se pitali: kako da budemo svoji i kako da razvijemo svoj stil kad se je u Austro-Ugarskoj htjelo da zaboravimo čak i svoj materinji jezik? Za to smo mi od mladje generacije, jednako Hrvati i Srbi iz krajeva u bivšoj Austro-Ugarskoj monarhiji odlučili da sudjelujemo na Internacionalnoj izložbi u Rimu godine 1911, ali nismo htjeli izlagati zasebno od slobodnoga dijela Jugoslovenskoga naroda, u paviljonu Srbije, a ne u paviljonu Austro-Ugarske.

Onda su došle strašne godine rata u kojima su samo pojedinci mogli da nešto rade u korist rastrganog i pritisnutog naroda. Blagodareći velikoj Britanskoj ljubaznosti kojom nam je dala gostoprimstvo, bilo mi je omogućeno da i u vrijeme rata radim. Tada sam izradio većinu radova kolekcije koja je sada u Americi.

Naš san, napori i žrtve našega naroda bile su nakon rata okrunjene našim ujedinjenjem i stvaranjem naše lijepe Jugoslavije, u kojoj može da i po talentu njenih sinova i po prirodnom bogatstvu i na umjetničkom polju dodje do prave renaissance.

Ima ljudi koji sumnjaju u to slušajući nekoje nepovoljne glasove o političkim prilikama u našoj zemlji. Nu ja ipak vjerujem u taj naš preporod.

Ja nisam diplomata da uljepšavam i da omalovažavam naše teškoće. Ono što vi čujete da kod nas rade neki političari nije utješno. I meni je, kao hrvatskom seljaku, neugodno oko srca kad čujem da hrvatskim seljacima - a tih je preko trećine u našoj državi - nije slobodno da kod budućih izbora slobodno glasuju po svojoj želji. Ali ja vjerujem da su to momentani poslijeratni eksperimenti od kojih trpe i druge zemlje. Ja vjerujem i znam da hrvatski seljak nije boljševik i da voli svoju otadžbinu kao i njegov brat, srpski seljak, i za to ja vjerujem i u trajan opstanak i lijepu budućnost Jugoslavije. Ono što je Bog ujedinio u duhu i pravdi u zajednici, ne mogu da razjedine rdjavi duhovi i bezakonje. Naše pučanstvo je u 90 postotaka seljačko i sve je raspoloženo za mir, red i rad u svojoj kući i prema svojim susjedima.

Ja vidim daljnje obodrenje i u našoj omladini, u njenoj marljivosti i željom da radi i da uči. Budućnost leži na mladim generacijama. Historija ne stvara ljude nego ljudi historiju. Kod nas je velika navala omladine koja hoće da se posveti umjetnosti i pošto sam pet godina na čelu Umjetničke Akademije u Zagrebu mogu vam reći da se ta škola po talentu njenih djaka ne treba da stidi ni jedne škole te vrsti u Evropi.

Oprostite mi da vam sve ovako familijarno pričam ali ja se u American-Jugoslav Society osjećam medju prijateljima svoga naroda koji se interesuju za naše stvari i probleme. Od istupa Amerike u odbranu naših prava na Jadranu svaki Jugosloven vjeruje u trajno prijateljstvo Amerike baš tako kako će i Jugosloveni ostati zauvijek zahvalni Americi.

Da je to tako, dokaz je i ovo vaše društvo, koje je sastavljeno od Američana. Mi se najčvršće nadamo da ćete nam ostati prijateljima i da ćete se interesovati našim stvarima i da ćete nas kritikovati i odvrćati gdje smo na krivom putu. To i jeste zadaća pravih prijatelja.

Naša je najveća potreba mir i kultura a želja i vjerovanje ponajboljih sinova našega naroda jeste da budemo od koristi čovječanskom napretku. Naš fizički heorizam nadam se da je završen prošlim ratom, a sada treba da nastupi duhovni heroizam. Ja vjerujem u to da će Jugosloveni, budu li imali mira, u historiji umjetnosti ispisati jednu novu stranicu koja će moći da izdrži prisposobu sa ostalima.

Zahvaljujem vam još na ljubaznosti. Da žive Američko-Jugoslovensko prijateljstvo. Da žive veliki američki narod.» (200; 204; 207; 209; 214; 223; 224; 3068).

K. St. Pavlović je u povodu prvog objavljivanja Meštrovićevih *Uspomena* pisao 1962. u *Glasu kanadskih Srba* u Windsoru da konzul Pavle Karović nije govorio o političkim prilikama u Jugoslaviji, a da je bilo rečeno da ni drugi neće o njima govoriti, međutim da je Meštrović, već pripremljenim govorom, napao režim i vladu u Jugoslaviji, što je izazvalo negodovanje prisutnih (8029⁹⁰⁻⁹¹).

U isto su vrijeme radikalno jugoslavenski i orjunaški usmjereni naši bogati iseljenici u Južnoj Americi, Petrinović, Baburica, Mitrović i Svilokos, potpisali brzojav u kojemu su napali politiku Ante Trumbića, Stjepana Radića i republikanskog hrvatskog seljačkog pokreta, što je u Beogradu bilo primljeno s oduševljenjem.

Kao odgovor na tu lojalnost Vladi, koju je podržao i dubrovački dnevnik *Dubrovnik*, navodi hrvatska *Slobodna riječ*, koja je izlazila u Gružu, Meštrovićev govor u New Yorku, ali i govor što ga je engleski povjesničar i sveučilišni profesor dr. Seton-Watson, odličan poznavatelj političkih prilika na Balkanu prije

i nakon rata, održao na jednom zboru u Chicagu, kojemu su uz jugoslavenske iseljenike prisustvovali i istaknute osobe iz Chicaga.

„Što se tiče Jugoslavije - osjećam se veoma nesretnim... U Jugoslaviji kreću stvari sa zla na gore. Ne govorim to kao pristalica ili prijatelj ikoje stranke. Ja nisam partizan. Na zadnjim izborima u Britaniji glasovao sam protiv svoje sopstvene stranke. Ali ako moramo stanje jedne zemlje prosuđivati prema istim pomenutim mjerilima, i dok moramo priznati da su u Čehoslovačkoj počinjene mnoge pogreške, za Jugoslaviju ne možemo reći drugo nego da se ne vidi znaka u pravcu samouprave, čiste uprave i povraćanja normalnim ekonomskim kondicijama. Šta više, u Jugoslaviji se stavljaju zapreke na put onima koji nastoje da se dođe do čiste uprave. Da nema samouprave najbolji je dokaz nedavni raspust Hrvatske Seljačke Republikanske Stranke. Zemlja bez istinske samouprave i čiste uprave ne može da izgradi ni svoj ekonomski napredak, ostajući bez moralnog i materijalnog kredita u svijetu.

Sve ovo mi je žao, i tako otvoreno reći, ali ja ne bih bio ja, kada ne bih govorio kako mislim.” (3067).

Čim je Meštrovićev govor bio objavljen u *Jutarnjem listu* 23. prosinca, službeni organ samostalne demokratske stranke, *Riječ*, istoga je dana napala Meštrovića člankom *Kad umjetnici politiziraju*, u kojemu je, između ostaloga, pisalo:

„G. I. Meštrović je veliki kipar. Mislimo da je stoga za njega najbolje kad bi ‚politizirao‘ samo svojim umjetničkim djelima, dakle radeći posao koji zna i umije, a kad bi se klonio agitacije riječima, kad bi se klonio stranačke i strančarske politike, koja nije za njega i koja ga čini samo manjim nego što jest. U interesu svoje umjetnosti on bi trebao prepustiti drugima onu oblast javnoga rada u koju se ne razumije. Kad je g. Meštrović ‚politizirao‘ samo svojim djelima, on je uživao simpatije u čitavom narodu, i čitav ga je narod slavio i prigrlilo. Ali čim je - a ne na svoju sreću - osjetio potrebu da uđe u domaće klikaške svađe, on je proigrao mnogo od onih simpatija kojima je bio dočekivan... Ne znamo pod čijim utjecajima on u povodu svoje izložbe u Njujorku, na velikom banketu što mu ga je priredilo Američko-jugoslavensko Društvo, u nekoj zabludi misli da će koristiti, ako ne državi a to bar tendencijama grupe kojoj pripada, ako malo kleveće našu državu... Usko plemensko raspoloženje karakterizira ovu fazu politike g. Meštrovića... Pravo jedinstvo? Zar se ono postiže tako da se kleveće naša država u kojoj je to jedinstvo izraženo?... Fatalno je da i ovako veliki umjetnik nije u našim partijskim nadmetanjima mogao sačuvati jasnoću pogledâ, nego je i on klonuo pod težinom momentalnih nedaća. Tragično je za njega, što je spustio široku zastavu jugoslavenstva, koja obuhvaća sve dijelove našega naroda, i što je visoko uzdigao zastavu plemenske ideologije, koja izdvaja čitave dijelove našega naroda iz njegovoga srca. Nekad čovjek čitavoga naroda, danas nije politički niti jednoga čitavoga plemena... Njegova se umjetnička djela i njegovi politički debiji isključuju.” (2910¹³¹; 3103).

Zanimljivo je da onim istima koji su predbacivali Meštroviću njegovo političko angažiranje, nije smetalo još otvorenije i bučnije njegovo jugoslavensko i prosrpsko angažiranje prije rata; dapače su ga na to poticali i u *Jugoslavenskom odboru* u vrijeme rata.

Meštrovića je u *Novoj Evropi* uzeo u odbranu Milan Ćurčin:

«Meštrović, kome - uz jedinog srpskog vojnika-seljaka u ratovima - pripada lavlji dio zasluge da se u kulturnom svijetu uopće zna za Srbiju i za jugoslavenstvo, nema prava govoriti

o jugoslavenskoj politici, - a tko ima? ...nastalo je vrijeme da i ovako veliki umjetnik, kraj sve svoje želje poslije Rata da se povuče iz dnevne galame i posveti umjetnosti, ne može eto sačuvati mirnoću i javno osuditi ludosti i bezakonja današnjega režima u Jugoslaviji!» (2910¹³³).

I beogradski je *Pokret* napao Meštovića, savjetujući mu također da se okani politike (3234). Također beogradski *Balkan* (3087). Hrvatski su listovi samo navodili Meštovićevo govor, ili ga branili od napada (3024; 3092; 3133). Međutim, dok se Meštović u Americi zalagao za politička prava hrvatskih seljaka i branio ih od optužaba da su komunisti, Rudolf Herceg, jedan od prvaka te iste *Hrvatske republikanske seljačke stranke*, napao je u zagrebačkom Hrvatu Meštovića poričući mu hrvatstvo i domoljublje. Tako su Meštovića, u povodu njegovog govora u New Yorku, piše čikaški iseljenički *Hrvatski glasnik*, napali «frankovci, radikali, demokrati i radićevci» (3011).

Sam je Meštović objasnio prijatelju Ćurčinu razloge koji su ga potakli da održi taj toliko napadani i hvaljeni govor u New Yorku. Pisao mu je u ožujku te 1925. godine iz New Yorka u Zagreb, između ostaloga:

«Niste u pravu kad me korite da šaljem svoje mišljenje novinama a ne 'N(ovoj E(vropi))'. Nisam davao nikakova mišljenja koja bi bila namijenjena tamošnjoj našoj javnosti, nego su bili pismeni odgovori na upite koje su mi postavile neke naše revije ovde i namijenjene našoj am(eričkoj) koloniji...

Moj 'govor' je bio namijenjen također samo onoj sredini pred kojom je držan. Kad bi bio namijenjen našoj sredini bio bih morao još mnogo toga reći. Naši protivnici su ovde pričali da je naša zemlja pred rasulom, a najbolje su to potvrdili naši zvaničnici, koji su na sve strane trubili 'autoritativno' kako je polovina naroda protiv države (kanda je komu baš naročito stalo za njihovu državu), kako su boljševici i t. d. Osim toga su ovaj naš jadni radnički svijet hrvatskog imena denuncirali na sve strane da je 'boljševik', da ga se treba čuvati i t. d. To je bilo u cilju da mu se oduzme korica hljeba koju ovdje sa tolikim trudom i poniženjem zarađuje. Ja bih bio morao na sve to štititi i biti dekoracija Paš(ićevim) organima pri razdiobi ordenja novinarima, da pišu 'istinu'. Što tu ja moram da to svršim (i ako ne svima) Paš(ićevim) i Prib(ićevićim) Srbima nije bilo pravo. Prosto gledam kad ću biti detroniran. Sa Pup(inom) i Teslom je međutim moje prijateljstvo postalo tješnje u ... Oni ne čekaju namještenje.

Često sam htio da nešto u 'N E' kažem, ali sam se uvijek sustezao baš iz onih razloga koje ste i sami dotakli, t. j. da ni u našem užem krugu nisu čisti pojmovi, pa nisam htio dopri našati pometenosti. Sem toga 'oci otadžbine' koji izazivaju reakciju bili su toliko glupi i brutalni da je jugosl(avenskom) temperamentu teško zadržati pravu mjeru i mogao bih lako biti krivo razumen.

Da sam 'pravoslavni' lakše bi mi bilo. Vuk i Njegoš bi mi bili davno kazali u 'ravnoj meri'. Na životu današnjem 'Srpstvu' nema ni Vuka ni Njegoša. Vi znadete da između današnjih naših najintelektualnijih Srba imade neke analogije sa gosp. Paš(ićem). Oni i kad teoretski rastapaju naša plemena da se iz njih salije nacija kažu da ima najviše srpskih čestica i da su najbolji. Oni drugi čute na ovo i misle da je logično da je u toj teoriji uključena i misao da bolje čestice treba da 'pojedu' gore. Tako se mogu razgovarati hiljadu godina, neće se sporazumjeti. Ja međutim ne razaznajem 'srpske' čestice od 'hrvatskih', pa prema tome ne mogu viditi superiornost ni inferiornost. Ali kako da se razumijem sa tim društvom.

Da je potrebno biti strpljiv dok im njihova 'pobeda' ispuše iz glave najbolji je dokaz Ljube ... (Davidovića?) koji je i po srci i po ... jedan između najboljih. Ljuba je sušti tip mog pok. oca, hrv. seljaka i svaki put kad ga vidim, najvolio bih da ga poljubim (...) ali on veli da se 'delimo'. Doduše da se pravedno delimo, ali ipak da se delimo, na Srbe i Hrvate razumem. I onda, pošto su mudrost i pravda jedna te ista figura dva lica, možete misliti kako bi njihova pravda bez pameti izgledala... To su bolesne pojave. A o onima na drugoj strani što da govorimo, iako nisu sporedni kao što se moglo misliti.

Nit pravo čovjekoljublje isključuje nacionalizam, niti pravi nacionalizam čovjekoljublje. Dapače, gdje nema jednog, nema ni drugog. Međutim, ne smijete vi, koji se bavite javnom stvari da zbog onoga kako bi željeli da bude zaboravite ono kako jeste. Što je do sada učinjeno i dobro i zlo, ne treba se mnogo na tome zadržavati, nego uprijeti onamo, gdje najprije treba da se razumije, da bi stvari krenule na bolje. Oni treba da znaju, i oni koji su za 'jaku ruku' i oni, koji su za 'neki sporazum' da Hrvati neće da 'legnu'. Za to nema ni sile ni sredstava koji bi uspjeli. Oni će stajati i koračati i to je potreba i Srbima da stoje i koračaju. U ravnoj mjeri kao i Hrvati da Srbi stoje i koračaju. To je država Hrvatska koliko i srpska, prečanska koliko i srbijanska. Ako do sada to njihovo pravo nije došlo do izražaja krivica (je) jednih i drugih. Jedni su uzurpirali sva prava sebi a drugi su se pokazali kao slabići, poltroni i propalice. Jednakost, pravo i ... mora doći do izražaja. Forma neka bude ona koja će to najbolje garantovati.» (VII. 1. 14).

I sljedeće Meštovićevo pismo Milanu Ćurčinu iz Washingtona u svibnju iste 1925. godine odiše jednakim razočaranjem u službenu jugoslavensku politiku i u beogradsku vladajuću čaršiju, pogotovo upoznavši federativno i demokratsko društveno uređenje u Sjedinjenim Američkim Državama, uza svu svoju nesklonost američkom načinu života:

«Ne žalim da Vam se je 'politika' zgadila. Meni se gadi od uvijek. Nismo ni prvi ni posljednji u tom. Sve će opet ići i doći na svoju mjeru i bar su za to zakoni stalni i ne mogu ih nikakvi odbori izmijeniti.

U Čikagu su me opet prilično izgnjavili naši. Ima ih dosta, većinom Hrvati, ali zato u konzulatu nijednog. Vele da su se po prvi put poslije rata svi sastali prilikom moje izložbe, dapače i 'krvili'. Svi su oni crveni ispod kože, a još ih je malo, od 'naših' koji su i ... Ne mari, prispjeti će i tamo onda neće biti 'naši'. Čudna je ovo zemlja. Trebalo bi da je vidite. Sve je u njoj kontradiktorno, pa ipak ide naprijed. U kratko bi se dalo reći da čovjek može dobiti sliku o ... kad sve ono što je u Evropi okrene s druge strane. Danas mi je koješta pričao X. o njihovu uređenju. Centr(alna) vlast imade najveću i nikakovu vlast, pa ipak i oni koji su na vlasti sami misle i kažu da je previše. Nastoje svugdje da se veće skupine, ekonomski ili brojčano jači centri ne osile. Kažu što su manje skupine to je bolja uprava; što im se više pusti po volji tim su saglasniji sa opštom voljom. Država je za (njih?) a ne oni za nju. Zakoni su tu, tako reći, da se vrši volja a ne da pokore volju. Gde to nije tako onda se slabo primenjuju i nema neke 'najveće' centralne vlasti koja ih može nametnuti ili provesti i ako su tu, oni ostaju, trpi ih se, ali ne ulaze u život izgleda po malo *kom še nu*, nu nije, jer je obratan postupak i rezultat. Ima stvari koje su za smijati se...

Na pr. kod zakona o zabrani alkohola. Zakon su usvojili svi u centralnoj skupštini, nu nisu ih usvojile lokalne skupštine. Prema tome on je zabranjen u državi, ali nije u svim državicama. Državna policija čuva da se alkohol ne uvozi i zabranjuje

da se producira, nu njena kompetencija je samo na granicama, a skoro nikakva u pojedinim državicama. Lokalnu policiju se to ne tiče gde njen sabor nije bio za zabranu. Imade državnica koje su brojno manje nego Crna Gora pa imadu kompletnu samoupravu. Prestonica im je jedna od najmanjih važnijih varoši, ne pripada nijednoj državici, nego je svojina sviju; nema čak ni pravo da bira poslanike ili svoju lokalnu upravu nego njome upravlja centralna vlast. Koliko bi se kod nas uštedilo i muke i svađa da je prestonica neko sporedno vanplemensko i vanprovincijsko područje! Svaka stabla ne rastu svugdje, a po neka i bolje kad ih se presadi.“ (VII. 1. 15).

*

Nakon velike Meštrovićeve izložbe u Brooklyn Museumu u New Yorku, od studenoga 1924. do siječnja 1925, uslijedilo je još petnaest izložaba njegovih skulptura u drugim gradovima Sjedinjenih Američkih Država, a zatim još nekoliko u okviru jugoslavenskih umjetnika, na kojima su se njegovi radovi opet isticali. Izložbe su uglavnom priređivane službeno, u državnim galerijama, muzejima ili umjetničkim društvima, a ne u privatnim prodajnim salonima.

Druga je izložba postavljena od 20. siječnja do 3. veljače 1925. opet u New Yorku, u *McDowell Clubu*, društvu prijatelja umjetnosti. Iako manje oglašena, uz pozive, imala je ipak oko 2000 posjetitelja. *Chicago Tribune* je objavio fotografiju Meštrovića pred skulpturom *Bogorodice s djetetom* na toj izložbi (3042).

Unatoč uspjehu obje njujorške izložbe i odličnom posjetu, materijalni uspjeh nije bio gotovo nikakav. Tada je Meštrović pisao prijatelju Haraldu Biliniću u Zagreb:

«Ovdje sam imao veliki moralni uspjeh ali ne materijalni. To zato što šira bogata publika ne razumije (suviše joj je novo pa nasmije da zagazi). Zato što ja nemam poslovnog duha, i napokon uslijed intriga koje su ovde razvijene, jer je u ovoj zemlji dobar Bog, a duhovni se rad uzima kao i druga roba. Većih poručbina nisam imao, a za manjim niti sam išao niti sam imao vremena. Valjda će biti kasnije. Teren je pripravljen i pripravlja se sa izložbama.» (9213⁹⁰⁴).

Za razliku od izložbe u Brooklyn Museumu, na ovu je bilo malo osvrta u njujorškom i našem tisku (3042; 3060; IV. 5. 1, 3).

CHICAGO I OSTALE IZLOŽBE

Treća izložba Meštrovićevih skulptura priređena je u Buffalu u *The Albright Knox Art Gallery*, od 15. veljače do 15. ožujka 1925. Objavljen je i katalog (522), a sačuvana je i pozivnica kojom predsjednik i ravnatelj *The Buffalo Fine Arts Academy* poziva na otvorenje “Izložbe djela čuvenog jugoslavenskog kipara Ivana Meštrovića” (X. 4. 53; 3036; 3117). To je ista izložba iz njujorškog *Mc Dowell cluba* preseljena u Buffalo (VII. 1. 29). Na objema izložbama nisu izložene teške mramorne skulpture koje su bile na prvoj njujorškoj izložbi (3050).

Iz Washingtona Meštrović piše Peši u Detroit da nastoji da na izložbi u Buffalu kupe *Bogorodicu* ili *Kontemplaciju* (X. 4. 55). Inače je pri postavljanju izložaba po Americi sudjelovao Pešo koji se brinuo i za ostalu organizaciju, prepisku i sl., dok je Milan Marjanović izvještavao američki i domaći tisak poda-

cima o izložbama. Otvorenju izložbe u Buffalu bio je nazočan i Meštrović (3201).

Dnevnici su u Buffalu opširno izvještavali o otvorenju i daljnjem održavanju izložbe. *The Buffalo Evening Times* navodi izložena djela, među kojima se statua *Marka Marulića* prvi put izlaže (3061). Isti list spominje stotinu izloženih djela. Nakon New Yorka Meštrović je izričito želio da njegova izložbena turneja započne baš u Buffalu jer je još 1911, u vrijeme *Rimske izložbe*, tadašnja ravnateljica Buffalo *Fine Arts Academy* Cornelia B. Sage Quinton prva predložila Meštroviću da izlaže u Americi, što je bilo utanačeno za 1915. godinu, zatim 1917, ali je rat to onemogućio. Spominje se da je Meštrović, iako tek četrdesetjednogodišnjak, do tada izveo ukupno 370 skulptura (3118), a kasnije objavljuje reprodukciju reljefa *Krist i Magdalena* (3052). Jednako je obavještavao *Morning Express*, dok je *The Buffalo Truth* pisao:

“Značajniji doprinos Ivana Meštrovića suvremenoj umjetnosti je iznenađujuće vidan. On je vratio skulpturu svojoj ponosnoj pokrajini, oblikujući godine tuge i nade jedne mučeničke i neukrotive rase.

Promatrajući ovu zbirku djela Ivana Meštrovića ona je u duhu većinom predgrčka, više slavenska u odnosu na azijske utjecaje nego antička.” (3185)

Buffalo Evening je pisao:

“Mnogo su godina stizali u Ameriku oduševljeni izvještaji evropskih putnika povratnika o izložbama u mnogim gradovima kontinenta, a sada Amerikanci imaju mogućnost da u ovoj zemlji vide velika Meštrovićeva postignuća.” (3072).

Neki naš izvjestitelj poslao je dopis splitskom dnevniku *Novo doba*:

“U lijepoj Buffalo Albright Gallery otvorena je treća izložba Meštrovića u Americi. Otvoru je prisustvovalo preko tri hiljade osoba, a bilo je i mnogo našega naroda iz mjesta i okolice. Meštrović je s veselim srcem i bratskim raspoloženjem susretao svoje zemljake i s njima se na dugo razgovarao. Novine u Buffalu donose svakog dana po koju sliku Meštrovićevih umjetnina, te opisuju mu život i rad. U nedjeljnom prilogu neke su novine imale cijele stranice slika i opisa Meštrovićevih djela.” (2969).

Pretpostavimo li da je navedena brojka od 3000 posjetitelja otvorenja izložbe bila i nešto pretjerana, ipak takav jedinstveni posjet svjedoči o vrlo velikom zanimanju javnosti za Meštrovićeva djela u tom američkom gradu i u Americi uopće.

Nakon Buffala podijeljena je izložba na dva dijela, pa je polovina skulptura, ukupno 47, preneseno u Detroit, gdje je u *The Detroit Institute of Arts* postavljena izložba od 24. ožujka do 20. travnja 1925. godine, dok je druga polovina izložena u Rochesteru (IV. 5. 1, 3). I u Detroitu je zanimanje za izložbu, sudeći po brojnim mjesnim novinskim izvještajima i prikazima (od kojih nam je poznato dvadesetak) bilo veliko (2904; 2914; 2934; 3012; 3127-3130; 3166; 3167; 3173; 3190; 3215).

Uoči otvorenja izložbe 23. ožujka priredio je *Jugoslavenko-američki nezavisni klub*, koji je okupljao naročito mnogo hrvatskih iseljenika, svečani banket u *Hrvatskom domu*. Osim samog Meštrovića i brata mu Petra, banketu su prisustvovali istaknuti ljudi političkog i umjetničkog života Detroita. Stoloravnatelj je bio mladi odvjetnik Ivan Marohnić, koji je pozdravio kipara i uzvanike i govorio o kiparstvu i Meštroviću. U pohvalu Meštroviću govorio je tajnik i kurator *Institute of Arts*, u kojemu je priređena izložba, Clyde H. Burroughs. Zatim je

Petar Meštrović pročitao bratov pozdravni govor u kojemu je Meštrović, između ostaloga, rekao:

“Moje je zadovoljstvo u toliko veće što vas vidim sve okupljene, bez razlike plemena i pokrajine, bez razlike na smjereve i stranačka uvjerenja. Ima nješto što je jače od svega toga i što nas okuplja, a to je naš zajednički jezik, naša zajednička krv i naš zajednički duh.

Ja neću, gospodo, da vam držim nikakav politički ni propagandistički govor, niti je to moj posao ni običaj. Ja sam došao u ovu zemlju sasvim po svom poslu i nisam mislio da ću se sastati sa jugoslavenskim iseljnicima, a još manje da ću im držati govore. Slučaj je htio da sam došao u Detroit, u komu je naša kolonija, na moje iznenađenje, dosta brojna, a vaša volja i ljubaznost da se vidimo i sastanemo, što sam sa jednakom ljubavlju primio kao što mi je bilo ponuđeno.

Koliko god su naši poslovi i uzroci dolaska u Ameriku različiti, ja vam kažem ipak, da se sa vama osjećam blizu i da se ni u otačbini možda ne bi mogao sastati sa širim društvom, kao što je vaše večeras, koje bi mi bilo tako blizu. Evo zašto: svaki je od vas bio siromah kao i ja, u većini seljački sinovi, kao i ja, i pošli u svijet sa jedinom nadom u sama sebe.

Vi ćete biti opazili, čim ste se krenuli sa svoga ognjišta, kako nitko u svijetu nezna za vaš narod ni za vašu zemlju. Tako je bilo i sa mnom; što više, opazio sam da su se čudili kako se jedan mali seljak odvažiti mogao da ide od motike i ovaca na umjetnost. To meni nije ništa smetalo, nego naprotiv još me više obodriilo da šutim i radim i da dokažem da naš narod, koliko je god siromašan, neuk i pritisnut - nije najposljednji; da imade srce i dušu isto tako kao i oni što se drže za najplemenitije. I evo, u roku od 25 godina rada, doduše teška ali meni ugodna, postigao sam da se ne samo o meni promijene mišljenja nego i o sposobnosti našega čovjeka uopšte na polju umjetnosti.

Ja sam uvjeren da ste to osjećanje imali i svaki od vas, da niste gorji od drugih i mnogi je od vas uspio i da dokazuje, stekavši si ko bolju ko prilichnu egzistenciju. Uz to me još nešto dirnulo kad sam se sreo s vama koji ste ovdje proboravili po nekoliko desetina godina i postali odani građani ove velike zemlje - dirnulo me je da vam je interesovanje i ljubav za vaš stari kraj i narod tako svjež kao da ste jučer došli. To je dokaz da je i lijepo i duboko što vas veže s njime.

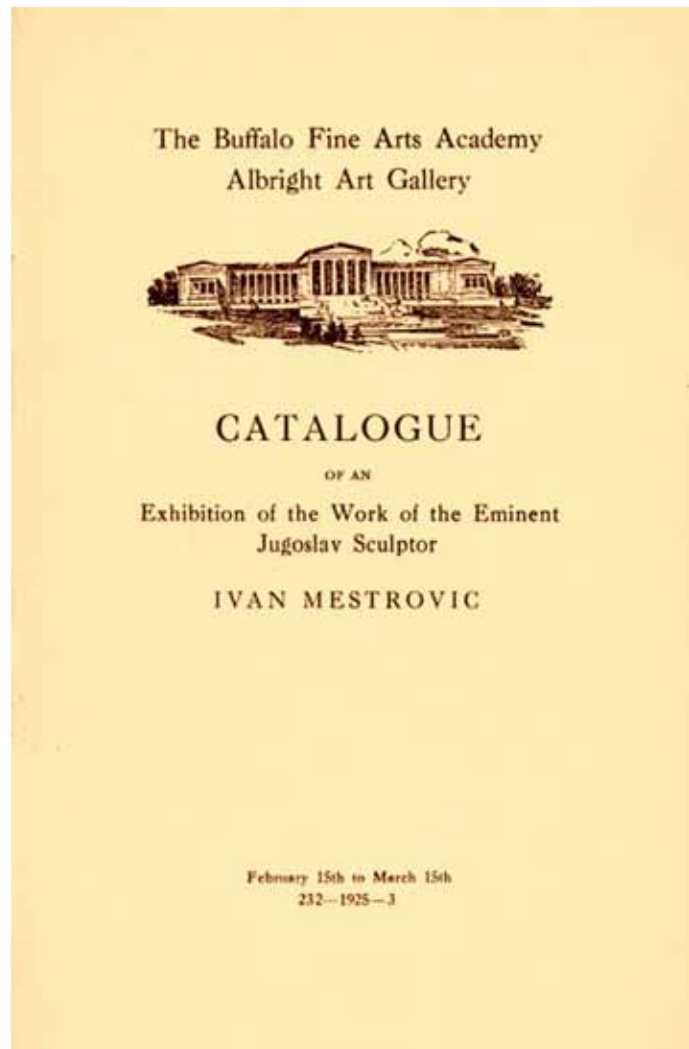
Pored sve odanosti ovoj zemlji u kojoj živite i koristite se njenim napretkom, ako hoćete da budete kao rasa zapaženi potrebno je da ste složni i udruženi.

Dandanji se za nas znade, - imademo svoju državu, imademo svoju prosvjetu.

Jedna i druga je mlada i nepodpuna, ali će svakim danom biti jača i svakim danom će se za nas više znati. Steći ćemo i mi samo o sebi, i drugi o nama, uvjerenje da smo jedna potrebna veriga u lancu čovječanstva, - a to i jeste naš glavni cilj: da saradjujemo sa čovječanstvom i da mu budemo od koristi.

...

Primjetio sam da neki ljudi, kojima pitanje naše zajednice nije jasno, pitaju međusobom: Kako je to sa Meštrovićem? Je li on Hrvat, Srbin ili Jugoslaven? Može mu se odgovoriti da je Meštrović Hrvat, ali isto toliko da voli Srbe kao i Hrvate, i sve što je srpsko drži da je i hrvatsko, a što je hrvatsko da je i srpsko, sve i sam sebe. Isto tako ima hvala Bogu dosta Srba koji tako misle i rade. Eto, to su Jugoslaveni. - Sve što imamo dobra i zla, sve nam je zajedničko...”

Katalog izložbe – Buffalo, 1925.

Na banketu su pridonijeli tamburaši mjesnog društva *Balkan*, pjevači društva *Zore*, igralo se kolo i plesalo do zore (2926).

Otvorenje izložbe 24. ožujka također je bilo svečano i dobro posjećeno. Gospođe u narodnim nošnjama darovale su kiparu cvijeća s natpisom: «To their countryman Ivan Meštrović, Slavs-Serbs, Croats and Slovans - of Detroit.»

Meštrović je pozdravio prisutne na hrvatskom jeziku, kao i tajnik Instituta koji je priredio izložbu. I tu se igralo kolo. Čak su - izvještava jedan radnik, Blaž Šarić, i «naši vrli drugovi komunisti» prisustvovali (3011).

Kao i obično, i naše su novine opširno izvještavale o Meštrovićevoj izložbi u Detroitu i o njegovom govoru: tako zagrebačke *Slobodna tribuna* i splitske *Novo doba* i *Razgovor naroda jugoslovenskoga*, vukovarska *Slobodna misao* i dr. (221; 222; 227; 2904; 2927; 3127; 3128; 3129; 3166; 3194; 3197). Brojne i opširne prikaze izložbe i Meštrovićeve skulpture objavili su i lokalni i ostali američki listovi, poput glasnika *Institute of Arts* (2988; 3164; 3190), *Detroit Free Press* (3165), *Detroit News* (2904; 2914), *Detroit Times* (2934), kao i *Hrvatski glasnik* u Chicagu (203; 3012; 3167; 3215) i *Zajedničar* u Pittsburgu (3173).

Ralf Holmes je pisao u *Detroit Timesu*:

«Najgolemija figura u suvremenoj umjetnosti jest možda Ivan Meštrović...»

Rodin ga je nazvao najznamenitijim kiparom u Europi i čini se da je titanska veličina prešla nakon Rodinove smrti na ovog jugoslavenskog tvorca oblika, čija zbirka radova je sada u *Detroit Institute of Arts*, gdje ti radovi začuđuju, potresaju, zaprepasćuju i čak ozlovoljuju bezbrojne koji prolaze kraj njih...

Njegovi radovi zauzimaju cijelu jednu galeriju, a među njima se nalazi do stropa visoko drveno raspelo. Ovdje se u figuri s golemim realizmom osnovne ideje hvata sve što se utječe ljudskom srcu - tradiciji, bajoslovlju, simbolu, živoj stvarnosti, sve što hoćete o Kristu. Stvarnost ideje - ali nemilosrdna običajnost potankosti...

Meštrović je odgovor svima ultra-modernistima koji tvrde da je *oblik sve*, da se nijedan veliki umjetnik ne može baviti s *ljudskim interesima* svojih likova...» (3194).

I Florence Davies u *Detroit News* ističe i opisuje impresivnu skulpturu *Raspelo*:

«Ima osoba, koje će njegovu figuru Krista na križu prozvati pretjeranim i groznim. Mora se priznati, da je grozan u svojoj moći. Istina, figura je donekle produljena. Osjećaj tjelesnog stradanja se primjećuje omršavljenim tijelom i kosturnom građom. Ruke i noge su pretjerane i odtud nastaje čudnovatost i nenaravnost. Ali ovo je jedan od nekoliko primjeraka skulpture u ovoj izložbi u kojem je umjetnik upotrebio pretjeranost u svrhu osobitog naglašavanja i uzbuđene napetosti. A napetosti u ovom radu zaista ima...» (3194).

Likovni kritičar glasnika izlagača *Bulletin of The Detroit Institute of Arts* pisao je:

«Ovaj je genij pouzdano jedan od najproduktivnijih među modernim kiparima...

Meštrović, Chicago, 1926.

Ta je galerija otkupila mramornu skulpturu *Kontemplacije* za svoju stalnu zbirku, u kojoj je već imala istaknuta djela svjetskih kipara Kolbea, Epsteina, Maillola i dr. (2988).

Nakon otvorenja izložbe u Detroitu Ivan Meštrović je otputovao u Washington, a Petar je ostao da se dalje brine o izložbi. Iz Washingtona (Hotel Hamilton) Meštrović piše bratu 2. travnja 1925:

«Prispjeli smo dobro i cijelo jutro se natražili hotela po 5 soba. Ostati ćemo ovde sigurno koji dan, 3-4, dok se vidi situacija. Ako ima kakvih pisama, pošalji ovamo i pored toga mi piši što je sa Buffalom svršeno i kakvi su izgledi tamo u Detroitu. Zadrži se tu prema situaciji, ali generalno mislim da nije dobro dugo ostati... (X. 4. 54).

A četiri dana zatim:

«...Pošalji mi adresu one slikarice kod koje smo bili na večeri u Rochesteru. Nastoj da Valentiner ipak napiše ono za 'Vanity Fair'. To neće biti dugo, pa će naći toliko vremena...

Za Wilsona u bronzi mi traži [ljevač] 900, a za mati i dijete 250. Razumije se da neću dati izliti ni jedno ni drugo. Bezobrazno skupo.

Ti držim da ne bi trebao da dugo ostaješ tamo [u Detroitu]. Ako se dade nešto svršiti sada, a ako ne pod kraj izložbe treba da ja dodjem tamo i da se učini posljednji pokušaj.

Najbolje će biti, držim, da se što prije vratiš u New York, da obidješ onu malu iz Vte av što smo joj pisali i da potražiš onog dilera [galeristu] kod koga je izložio Zuloaga. To udesi kanda je tvoja inicijativa u vezi sa ranijim govorom sa Dr. Brintonom... Predoči mu da stvari krajem decembra idu u Evropu i pitaj za mišljenje ne bi li bilo dobro da se prije odlaska načini kod njega izložba, jer ona u M(ac) D(onald) klubu nije bila nego 10 dana, a vidjelo ju je svega 2000 lj(udi). Ja bih mu dao 25-35 skulptura i oko 60 crteža. Za postotak gledaj da udesiš od 15 % - do 20 % pošto neće imati transportnih troškova nego samo aranžman i reklamu. Ako proda preko 45.000 dati ću mu 25 %. Reci mu da je idućeg mjeseca izložba u Chicagu, pa sve što bi on našao da neko kupi, bilo priv(atno) bilo za muzej, da ću mu dati 20-25 %. U tome slučaju bi bio popust za muzeje 25 % od kataloških cijena.» (X. 4. 55).

Peta Meštrovićeva američka izložba priređena je u Rochesteru, od 28. ožujka do 20. travnja u *Memorial Art Gallery*. Izložena je druga polovina skulptura s izložbe u Buffalu (IV. 5. 1,3; 3037). Ivan i Petar Meštrović bili su počasni gosti na primanju što su ga ta galerija i Sveučilište priredili u povodu otvorenja izložbe.

Memorial Art Gallery odlučila je otkupiti neku izloženu Meštrovićevu skulpturu. U užu izbor ušle dvije skulpture *Majke s djetetom*, jedna u mramoru a jedna u drvu, i tri manje skulpture. Prvi je izbor pao na mramornu *Majku s djetetom*, ali su se odlučili za te tri manje (3037; 3064; 3105; 3114). U kasnijem pismu Peši iz Zagreba u Americu Meštrović veli da su u Rochesteru bili ljudi što se nisu odlučili kupiti mramornu skulpturu, ali da mu je to drago, jer mu je lakše ustupiti one tri manje nego veliki mramor (X. 4. 46).

12. travnja pisao je Meštrović Peši iz Washingtona u New York:

«...Ako si već bio u Clivelandu i želiš na dan dva vidjeti Washington, a ti dodji... Ja ću u svakom slučaju ostati još do srijede ovdje. Onda mislim doći u N-Y ako imam povoljan odgovor za ono zašto bih išo. Dakle možda ćemo se vidjeti tamo i poći zajedno u Rochester.

Za Filadelfiju si dobro udesio. Crteže moramo izabrati iz onih što su ostavljeni u N-Y i onih u Rochesteru. Za Chicago je dosta ako se izlože oni što su u Detroitu, svi i nekoliko od onih iz Rochestera. Prilažem ti pismo iz Buffala. Izgleda da neće iz Madone ništa biti. Piši mi odmah kad se izložba u Roch(esteru) zatvara i toga datuma moramo biti tamo.» (X. 4. 56).

20. travnja 1925, na dan zatvaranja izložbe u Rochesteru, iz New Yorka:

«...primio telegram da je Ročester izabrao 'Mati i dijete' u mramoru, izloženo u Detroitu, za 4.800. Primam. Nastoj da uzmu nešto u materialu, ili ako ne drugo, daj im 'Sjećanje' za 6.000 u bronzi...

Ako ikako stigneš najbolje će biti da odeš do Detroita i uređiš stvar...

Ostajem tu do 24.« (X. 4. 57).

Šesta, velika, Meštrovićeva američka izložba priređena je u *The Art Institute* u Chicagu, od 1. svibnja do 4. lipnja 1925. izazvavši vrlo veliko zanimanje stručne i široke javnosti i jednako brojne osvrte, prikaze i kritike u čikaškim i ostalim američkim, a prema njima i našim, novinama.

Ivan Meštrović je doputovao u Chicago krajem travnja da nadzire postavljanje izložbe, zajedno s bratom Petrom i Milanom Marjanovićem. Izlagano je 106 radova u kamenu, drvu, bronci i gipsu. Objavljen je i katalog s obilnim reprodukcijama (525). *Hrvatski glasnik*, koji je izlazio u Chicagu, pripremio je iseljenike na tu izložbu i objavljivao podatke o Meštroviću (3090; 3153).

Uz njujoršku ovo je bila najistaknutija Meštrovićeva izložba u Americi. Prikazi o izložbi upravo su pljuštali u čikaškim i ostalim američkim novinama: zabilježili smo ih oko stotinu, a

bilo ih je mnogo više nama nepoznatih. Već su u travnju novine u Chicagu najavljivale tu i za taj velegrad značajnu izložbu (3027; 3318; 3153). Neke su ga najavljivale kao jugoslavenskog kipara, poput *Daily Newsa*, a neki kao srpskog, poput *Chicago Tribune* i *Toronto Country* (3043; 3110; 3153). Sam je *Chicago Tribune* malo zatim ispravio pogrešni podatak o Meštroviću Srbinu, a ne Hrvat. To bi povrijedilo 40.000 Hrvata što žive u Chicagu i pola milijuna Hrvata u Sjedinjenim Državama; jednako kao da bi se navelo da je Thomas Edison Kanađanin ili Meksikanac (2997).

Nakon uspješnih izložaba u New Yorku, Buffalu, Detroitu i Rochesteru, Chicago je očekivao velikog kipara europske slave. «Tako ćemo mi imati prilike da vidimo jedan od velikih umjetničkih događaja stoljeća, ako ne stoljećâ», pisala je čikaška *Tribuna* (3160).

U Chicagu je Meštrović izložio i poprsje pokojnog predsjednika *Woodrowa Wilsona*, što ga je upravo bio izveo (2966; 3033; 3246).

«Jeste li posjetili izložbu dalmatinskog genija Meštrovića u Art Institute? To je vrlo vrijedna izložba. Ima neobičnih i uzne- mirujućih umjetnina,» - najavljivao je čikaški *Sunday Tribune* izložbu (3238).

Kada su ga pitali s kojim je skulpturama najzadovoljniji, odgovorio je: s *Dalekim akordima* i sjedećim ženskim likom, što je donekle i shvatljivo, jer su ti radovi spadali među posljednje što ih je izveo (3073).

Profesor skulpture na školi *Art Institute of Chicago* upućivao je svoje studente na izložbu i poticao ih da proučavaju Meštrovićeve skulpture, (3242) a Helen West Heller objavila je pjesmu o Meštroviću (3026).

Meštrovićeva izložba, Chicago, 1925.

O Meštrovićevoj izložbi su izvještavali svi čikaški i neki drugi američki listovi: *Chicago Herald Examiner* (2915; 3033; 3081), *Journal Chicago* (3156), *Chicago Tribune* (3012; 3042; 3149; 3177), *Chicago Sunday Tribune* (3148), *Chicago Daily Journal* (3044; 3080; 3246), *Chicago Post* (3045; 3073; 3078; 3121), *Chicago Evening Post* (3111; 3119; 3120; 3179; 3242; 3245), *Herald Tribune* (3077; 3239), *Sunday Tribune* (3110; 3238), *Bulletin of the Art Institute* (3189), *Chicago Evening American* (3108) i dr.

Iseljenički *Hrvatski glasnik* u Chicagu često je i opširno izvještavao o svim zbivanjima u vezi s Meštrovićevom izložbom u Chicagu, o njegovom boravku u tom gradu, o banketu njemu u čast i dr. (2926; 2936; 2990; 2992; 3011; 3012; 3029; 3046; 3047; 3057; 3070; 3074; 3083; 3085; 3090; 3096; 3135; 3143; 3152-3154; 3176; 3207-3210; 3214; 3215; 3226; 3240; 3249). Također i drugi naši listovi u Americi, poput *Naroda* u Los Angelesu (3157), *Zajedničara* u Pittsburgu (3173) i dr. U Hrvatskoj je o izložbi u Chicagu izvještavalo splitsko *Novo doba* (3159; 3160; 3195; 3196), zagrebački *Obzor* (3244) i *Slobodna tribuna* (3000; 3089; 3134) i ljubljansko *Jutro* (3137; 3223).

I u Chicagu su iseljenici priredili Ivanu Meštroviću 3. svibnja svečani banket u Hotelu La Salleu. Prisustvovalo je oko 250 uzvanika. Nakon govora generalnog konzula dr. Božidara Purića, zatim Milana Marjanovića, uglednog iseljenika Iva F. Lupisa i predstavnika raznih iseljeničkih društava, pročitao je i u ovoj prigodi inž. Petar Meštrović kiparov prigodni govor.

“...Upitan onomadno telegrafski od mog znanca gosp. Dra. Purića, konsula naše države u Chicagu, da li primam jednu večeru koju mi kani prirediti jugoslovenska kolonija Chicago, ja sam odgovorio da primam, ali da bude bez formalnosti i uz uvjet da svi učestvuju. Vi ćete razumjeti što to znači ‘svi’. Čim naš konzul kaže ‘jugoslovenska kolonija’ to znači da su tu i Hrvati i Srbi i Slovenci, a moj ‘svi’ nije samo to značio, to jest da budu prisutni članovi svih triju plemena, nego i svih grupa i mišljenja kao i društvenih položaja.

Ja držim da to i jeste tako večeras. Ali ću vam reći odmah i to, da bi mi bilo još draže, da je bilo dosta vremena i zgrade pak da smo se mogli sastati negdje usred naše kolonije, gdje naš svijet žive i gdje bi mogao svak da dodje lako i da se bez ikakvih formalnosti vidim i pozdravim sa našim radnim narodom...

Moja je profesija, na žalost, tako daleko od onoga što se zove masa i njen svakidani život, pa je prema tome i moj formalni kontakt sa njome skoro nikakav. Nu mi se ipak možemo da razumijemo. Mali i jednostavni čovjek nije vješt da kaže ono što misli, osjeća i razumije, ali on ipak i osjeća i misli a, vrlo često, i razumije više od onoga koji misli da je savršeno obrazovan. Mali čovjek, radnik, kad je po prirodi pametan, - a toga ima često među našim ljudima - on je mali filozof jer je svijestan svoje neukosti pak pušta da mu radi i govori srce i duša. Ja sam imao prilike da se sretam u izložbama sa našim i drugim jednostavnim ljudima, te sam često puta vidio da oni imaju tačnija opažanja nego mnogi obrazovani. Ja bih najvolio, kad bi to bilo tehnički moguće, da svakom našem radniku čovjeku, njegovoj ženi, a nadasve njegovoj dječici, priredim barem jednu malu izložbu, ondje gdje on radi i žive, da vidi, da se zainteresuje i da čujem njegovo mišljenje...

Taj naš radni i jednostavni čovjek, to je narod i kod kuće i u emigraciji, a mi svi smo samo njegov bolji ili gori odraz. Ono što smo po njemu smo, a ono što želimo da budemo to ćemo postati samo po njemu i iz njega. Kako dakle bude on napredovao, brže ili sporije, jače ili slabije, takova će nam biti i budućnost, i toliko i taki i naš doprinos čovječanskoj zajednici. Za

to treba da svaki od nas imade na umu da nisu ni mane naroda samo njegova krivina (a to su možda najmanje) a ni dobre strane naša zasluga. Treba da mi sami produbimo sebe, da ojačamo vjeru u sebe, da učvrstimo slogu među sobom, pa da tu vjeru i slogu prenesemo na narod i u njega, a ne da činimo obratno. Onda ćemo i u stranom svijetu moći da dođemo lakše do ugleda i boljega položaja.

Čujem i vidim da ima i ovdje, kao i drugdje, dosta međusobnoga tuđenja, nepovjerenja i nezadovoljstva. Razumljivo je to, ali nije dobro. Prilike našega naroda nisu povoljne ni u domovini, ni ovdje. Meni je i kao Jugoslavenu i kao Hrvat, koji voli i cijeli naš narod i našu narodnu državu, naročito mi je žao da nije još ni danas, kako bi trebao da bude, niti položaj Hrvata u državi niti njihov odnos prema državi. Nu krivi smo tome svi mi zajedno. Ima mnogo nerazumijevanja, netrpeljivosti i nesloge u nama. Na jednoj strani je kadikada previše a na drugoj premalo samopouzdanja, pak se jedni nameću a drugi odmeću. Jedni se tuđe od države, jer im nije ono što su očekivali, a drugima je opet država neki kruti idol koji je svrha sam sebi. Ne valja ni jedno ni drugo. Država je cjelini ono što je pojedincu kuća. Ona ne smije da je mimo ni iznad naroda, nu za to mora i u njoj da svako uzme učešća i riječ... Mi treba da smo svi za našu državu, a ona za sve nas i od svijeta nas.

Napredak nije brza stvar i ne da se postići ni za pet ni deset godina. Treba imati ustrajnosti i vjere u sebe i ne čekati da ti drugi daje tvoje pravo. Treba da svako svoje mjesto zauzme i čuva. Znam da ćemo još kroz mnoge neprilike proći, jer je još mnogo nesvršenoga oko nas i u nama. Što viši cilj, to je i dulji put. Ali nemojmo samo kukati. Vjerujmo u sebe, vjerujmo u visoki cilj pak ćemo ga i postići. Primajmo hrabro našu sadašnjicu, radimo za sutrašnjicu. Volimo svoju djecu više nego sebe, a prauučad još više, pa ćemo tako postati bolji i jednom stići kuda vjekovima žudimo.

Još jednom hvala.» (206; 3127; 3134; 3244).

Iako je Meštrović stalno govorio da izbjegava politiku i da se drži samo umjetnosti, uvijek je imao ambicije da se izrazi i na tom polju. Nije pripadao ni jednoj političkoj stranci (zbog toga su mu i predbacivali da nije političar - jer ne barata političkim rječnikom), ali je svoje ideje iskazivao kao Hrvat, kao Jugoslaven, a sve više i kao kozmopolitski humanist. On je za zajedničku jugoslavensku državu, ali protiv nadmetanja jednog naroda (plemena, kako se tada shvaćalo) u njoj. Međutim, dok se govorom u New Yorku obraćao pretežno iseljenicima intelektualcima i politički više ili manje organiziranim grupacijama, u Chicagu se obraća iseljenicima radnicima koji su tu u većini, suprotstavljajući se, vjerojatno, iako ne izrazito, i utjecaju nenacionalnog komunizma, prisutnog među čikaškim radničkim masama, pa i među našim iseljenicima.

Meštrovićevu su izložbu u Chicagu organizirano posjećivali đaci gimnazija, sveučilišta, umjetničke škole, uz predavanja, a bila je i snimljena na dokumentarnom filmu koji se usporedo prikazivao u kinematografima. Milan Marjanović je u punoj dvorani *Art Institutea* održao predavanje o Meštroviću, a zatim ga je na zahtjev naših iseljenika ponovio u *Narodnoj dvorani* društva *Zora* (3083; 3196; 3208; 3209).

Art Institute je, iz fonda Roberta Alexa Waltera, odlučio kupiti izloženu mramornu skulpturu *Moja majka*, poznati sjedeći polulik iz ranijega razdoblja, jedno od najpoznatijih i najljepših Meštrovićevih djela. Ne želeći i ne mogući je prodati jer je, zajedno sa skulpturama *Kosovskog ciklusa*, bila vlasništvo Vlade u Beogradu, Meštrović im je obećao izraditi kopiju, također u

mramoru, što je izveo u Zagrebu i poslao im sljedeće 1926. godine (3318; 3363).

Izložbu u Chicagu posjetilo je 60.000 ljudi, čak više nego raniju u New Yorku (3466).

Meštrović je do tada već prodao ili izradio po narudžbama desetak skulptura, iako je očekivao bolji otkup od državnih institucija, a narudžbe portreta od privatnika. Tako je *Brooklynski muzej* u New Yorku kupio *Arhandela Gabrijela*, *Art Institute* u Buffalu skulpturu *Nevinost*, *Memorial Art Galerie* u Rochesteru *Majku i dijete*, dok je Charles Crane naručio i otkupio poprsje *Kralja Feisala*, *Predsjednika Masaryka* i njegove kćeri *Alice*, gđa Rufus Zogbaum skulpturu *Majka i dijete*, gđa Templeton-Crocker *Djevojku u molitvi* i *Ženu s gitarom*.

Da Meštrovićeva izložba u Chicagu nije bila samo senzacija, nego zaista kulturni i umjetnički događaj, dokazuje i neobično veliki broj potpisanih stručnih kritika u čikaškim i ostalim američkim časopisima, tjednicima i novinama. Poznato nam ih je dvadesetak, u izvornicima i u prijevodima u čikaškom *Hrvatskom glasniku* i našim novinama, a Milan Marjanović ih je bio, navodno, sakupio "350 članaka i sastavaka", uključivši zacijelo i kraće novinske izvještaje (3056).

Arthur Meeker jr. pisao je u *Chicago Herald Examineru*, između ostaloga:

"Ovo je prvi posjet g. Meštrovića Chicagu i mi bismo se morali osjećati izuzetno sretnima jer imamo tako sjajnu priliku da sudimo njegov rad. Držim da niko ne može, ni slučajno, pogledati na koje Meštrovićevo djelo, a da se ne osjeti u prisutnosti stvaralaštva genija..." (2966; 3057; 3099).

Marguerite B. Williams je u *The Daily Newsu* opširno pisala o Meštrovićevoj izložbi:

"Prvog svibnja Art Institute otvara izložbu jedne od najspektakularnijih figura današnjega kiparstva. Ivan Meštrović je istovremeno i jedan od modernih kipara koji pruža najveće zadovoljstvo, jer je unatoč kopanja po putovima starih Asiraca i Egipćana - što je danas toliko u modi - bio kadar sačuvati neke svoje osobne poglede na prirodu..."

Meštrović me u svojim najboljim radovima više nadahnjuje od Arhipenka i Faggija, dvojice modernih, kojih su radovi nedavno došli do nas, jer je on svojim oslobođenim prirodnim emocijama dao više maha i nije se mnogo sustegao u slijedu intelektualnog i arhaičnog." (3027; 3057; 3099).

Likovni kritičar *The Herald Examiner* Ernest L. Heitkamp pisao je odmah nakon otvorenja o izložbi kao najvažnijem događaju u umjetničkoj sezoni u Chicagu.

"...Meštrović je moderni El Greco. On, istina, u jednom drugom mediju, posjeduje isti uočljivi osobni i individualni pristup, istu duboku religioznost, isto strastveno umjetničko zagovaranje dogme i vjere..."

Meštrovićeva umjetnost izazivlje i uznemiruje. Stojeći pred ovim neobičnim emanacijama duše i uma jednog velikog radenika, čovjek ne može a da ne bude duboko potresen.

Spada li u pravi djelokrug kritičara da svjetuje svoje čitaoce da pogledaju ovaj ili onaj rad, ne mogu bolje izvršiti svoju dužnost nego sve opomenuti da ne propuste vidjeti ovu izložbu. Ona će vam pružiti jedno iskustvo koje nećete nikada zaboraviti, makoliko bili neosjetljivi na uobičajeni poziv umjetnosti..." (2932; 3057).

Likovna kritičarka, koju su tri čikaška dnevnika potpisala Madame X, citirala je u *The Daily Tribuneu* pohvalna mišljenja

o Meštroviću Augustea Rodina, Johna Laverya i Jamesa Bornea, a zatim u *Chicago Tribuni* opisuje njegov lik četrdesetgodišnjaka:

«Meštrović je najzanimljivija i najodređenija osobnost. Izgledom onizak, plećat, uglavnom ćelav, s krasnim širokim čelom, pretežno uskim licem koje zašiljena brada pravi šiljastim. Oči su mu duboke, smeđe boje i žive. Glas mu je dubok, sladak i pun. Manire tihe, jednostavne i slobodne...» (2960; 3057).

U posljednjem članku u istoj novini preporuča posjet izložbi «dalmatinskog genija Ivana Meštrovića u Art Institutu». Naročito ističe novu skulpturu predsjednika *Woodrowa Wilsona* (2961; 3057).

Kritičarka Charlotte Sherwood Martindell objavila je u *The Chicago Daily Journalu* nekoliko članaka o Meštroviću i njegovim djelima na izložbi:

"Ovdje, pored bučne larme naše trgovačke djelatnosti, mirno počiva u Umjetničkom institutu izložba u kojoj prepoznajemo temeljne istine. Vječna borba čovječanstva, praiskonski pokreti, težnje, božansko materinstvo i raspeće - sve je to krepko prikazano..."

Neki zovu djela tog čovjeka 'modernima' - završava svoj članak, - ali on je star poput vjekova kao i mlad poput jutra.

On ne pripada jednom, nego svim vremenima. U njegovom djelu nalazimo nešto potpuno, elementarno, apsolutno.

On je dodirnuo temelje klisure i vječnu istinu." (2990; 2998; 3002).

Eleanor Jewett je dva puta pisala u *Chicago Sunday Tribuneu* o Meštrovićevoj izložbi. U prvom članku, pod naslovom «Snažni realizam prevladavajuća je crta Meštrovićeve izložbe», popraćenom vlastitom pjesmom nadahnutom Meštrovićevom skulpturom *Raspela*, veli:

«Braća kipari obezglavljeni su divljenjem Meštroviću, slikari su izdašno aplaudirali njegovom djelu; kritičari i poznavoci umjetnosti postavili su njegov talenat na postolje i sami su bili sretni da mogu kleknuti do toga postolja.

Mora biti nečega u umjetnosti koja može uzrokovati tako opće uzbuđenje...»

Nakon opisa i hvale *Raspela* pisala je:

«Neki od portreta sjajni su u svom strogom realizmu. Tako na primjer vjernost oca i majke. Ljepotu portreta dostiže polulikom svoje žene Gospođe Ruže Meštrović. Zbog šarma i gracije, čistoće linije i jasnoće prikazivanja vidi Magdalenu pod križem i Gđu St. George...» (2939).

U drugom članku Eleanor Jewett piše:

"Do dva tjedna vidjet ćemo zatvaranje najsajnije i najrevolucionarnije izložbe koju je Art Institut Galleries priredila ove godine." I dalje govori o odbojnosti, a ujedno privlačnosti genijalnih Meštrovićevih skulptura (2940).

Čikaški likovni kritičar Lorado Taft otkriva genija u izloženim Meštrovićevim djelima:

"...On nije čovjek nego jedna od prirodnih sila - rekao je on izjavitelju *Chicago Daily Journala*. - Takav osjećaj ostavlja ne samo svojim rasipnim obiljem, nego i uslijed tolikih suprotnosti. On jednakim uživanjem stvara ljepotu i brutalnost. Ova su brojna njegova čeda čarobna i strašna iznad svakog opisa, ali obrađivana velikim, elementarnim postupkom. Obradivana jedva da je prava riječ; ona kao da nisu plod nekog postupka, već kao da su izrasla iz hridine. Neka od njih još se bore i vape

za oslobođenjem. Ona napinju svoja divovska uda i gledaju mrko poput demona. A druga opet imaju svu vedrinu vjekova na svom spokojnom licu..." (3044; 3056).

U *Magazinu za umjetnički svijet*, tjednom prilogu *The Chicago Evening Posta*, likovni kritičar C. J. Bulliet objavljuje dugi prikaz pod naslovom *Meštrovićeva gigantska skulptura sada ovdje na izložbi*:

„Grad je pun moderne skulpture. Jugoslaven Ivan Meštrović, kojega su divovska mramorna, bronzana i drvena djela bila senzacija njujorške sezone u Brooklynskom muzeju i kojega je Rodin - nakon Michelangela najmoćniji glas u kiparstvu - proglasio ‚najvećim fenomenom među kiparima‘, zaprema dvije velike izložbene dvorane i dio treće u Art Institutu...

Meštrović je svakako najspektakularniji lik u modernom kiparstvu i kao sljedbenik Rodinov takmac Maillolu i Arhipenku. Dosta je njegovih radova na izložbi, preko 90 na broju, da nam pruže potpunu sliku izvanredne veličine njegovog genija, a te su radnje, pod rukovodstvom samog Meštrovića, tako smještene, da dozovu oku i umu posmatrača potpunu dramatsku snagu njegove vještine. Meštrovićeva je izložba do kraja dramatska. Bez obzira hoće li posjetitelj odlučiti da zavoli ili ne njegovo djelo, ne može izbjeći snazi njegovog predstavljanja..."

Bulliet navodi i Meštrovićevo mišljenje: „Kiparstvo se shvaća kao i glazba. Ako ga ljudi ne shvaćaju - oni jednostavno ne shvaćaju.“

„Tri gigantske bronce, postavljene pred ulazom, pobuđuju već u početku vaše čuđenje. Tada, kada ste prošli te bronce, suprotstavlja se vašem zagrljaju drveni Krist, strahotno mršav, pribit na grubo drvo križa, vjerojatno jednako grubo kao što je bio izvorni križ na judejskim brežuljcima pred devetnaest stoljeća.

A Krist koji vas gleda nije onaj Krist što su ga, tihog i mirnog u smrti, načinili Rafael i vojska umjetnika koja je slijedila srednjovjekovne primitivce. Meštrovićev Krist je Isus koji viče u strašnoj agoniji ‚Moj Bože, moj Bože, zašto si me zaboravio?‘ On visi slab i mršav, lik pun sažaljenja, iscrpljen satima krajnje agonije što je prethodila njegovoj smrti - poput Krista kako su ga umjetnici primitivci običavali rezati u drvu ili slikati - ali ostvaren sa snažnijim meštrovićevskim uzbuđenjem...

Ušavši u galeriju okruženi ste zbunjujućom vojskom likova različitog materijala, veličine, boje i značenja. Svuda je istaknuta deformacija oblika kojom Meštrović izražava uzbuđljivi nemir kojega su Grci isključivali u klasičnom razdoblju svojih mramornih likova...

Sam kipar vrlo je čedan, čovjek skroman u svojoj ranoj snazi, pružajući svojim ratobornim skulpturama dojam nezvjesnosti oluja koje su zahvatile umjetnički svijet. On malo govori engleski, shvaćajući mnogo više nego što govori; ima osjećaj za humor koji mu više od drugoga pomaže da održi ravnotežu u olujama..." (2903)

Charles F. Kelly, ravnatelj odjela orijentalne umjetnosti u *Art Institutu* ocjenjuje visoko Meštrovića u *The Daily Journalu*:

„On nije kubist ni futurist, nego posjeduje svoj originalni način izražavanja. Njegovi radovi, dabome, nejednaki su po vrijednosti, kao i svakog drugog umjetnika, ali neke njegove skulpture zaslužuju da se stave u red najvećih majstorskih djela svih stoljeća.“ (2946; 3056).

Elizabeth Gertrude Stern napisala je u njujorškom *McClure's Magazineu* najopširniju studiju o Ivanu Meštroviću,

a u vrijeme održavanja izložbe u Chicagu. Opisala je posjet njegovom privremenom atelijeru u New Yorku:

„Vidjela sam ga u njegovom studiju u New Yorku. Soba je imala gotovo samostansku strogost; zidovi bijahu sivi a nika-kve slike ni crteži ne pomućivahu njenu vedrinu. Po sredini je stajala na postamentu jedna zaogrnuti masa... To bijaše istom započeta bista Woodrowa Wilsona. Kada sam ušla, vladao je u sobi savršen mir, kao da šumna ulica i bučni nadzemni vlak sa kojega istom sidoh bijahu milje daleko. Istupi naprijed jedan čovjek s plahim i nježnim licem, tako tih da ti se čini kao da dolazi iz tvojih misli. Još prije nego li je progovorio znala sam da je to Ivan Meštrović. Kao mnogi njegovi zemljaci on je crnomanjast i bradat. Malo govori. On sluša, reklo bi se, s očima. Ne možeš a da u njegovoj prisutnosti ne osjetiš neku veliku moć, pravu plemenštinu, smisao apsolutne istine.“ (3006; 3056).

Spomenimo još kritiku u *Chicago Ill. Postu*, potpisanu L. M. McC (2957) i drugu anonimnog kritičara u istom listu (3111). Opširni prikaz Meštrovićevog života i djela objavljen je u *Art World Magazine*, prilogu *Chicago Evening Posta*, pod naslovom Meštrovićev životopis ponavlja onaj Giottov (3120).

O Meštrovićevoj izložbi u Chicagu pisao je i mladi likovni kritičar našega podrijetla John J. Batistich u glasilu đačkog udruženja na *University of California u Berkeleyu* *The Accident* (2898).

U *Chicago Evening Postu* pisali su o Meštrovićevoj izložbi još L. M. Mell (2967) i West Heller (3026), a u *Herald Examineru* Francis Farmer (2925).

Dok su svi prikazi izložbe u Chicagu, koliko nam je poznato, u superlativu hvalile Meštrovića, nazivajući ga svi ili hrvatskim ili jugoslavenskim umjetnikom (osim jednoga u *Chicago Tribuneu*, smatrajući ga Srbinom), neki su ga srpski publicisti u isto vrijeme naveliko kritizirali i omalovažavali ili ga svojatali kao srpskog kipara. Tako je Pavle Logarić pisao u zemunskom *Balkanu*:

“O čemu pričaju djela kipara Ivana Meštrovića?

Gotovo o ničem. Njegova djela ne odišu niti bujnim životom, niti bujnom mladošću. U njegovim se radovima ne ogle-da volja niti osobita radost za životom, ne ogleda se iskreno uživanje u ljepoti prirode, u ljepoti ljudi i žena. Djela Ivana Meštrovića ne pričaju da li je iskreno ljubio ili da li je duboko mrzio i svijet i život. Izgleda kao da je Ivan Meštrović pri stvaranju veću pažnju polagao na glomaznu formu nego na sadržinu svojih radova.” (2958; 3099)

Drugi, američki Srbin, John Senica, pisao je u *Chicago Tribuneu*:

“Mnoge američke novine i časopisi dive se Meštrovićevim kipovima ali kažu: da ga je rodila srpska majka; da je rođen blizu Kosova u Srbiji; da ga je njegova mati učila srpsku pjesmu i srpsku vjeru, pak da su zato i neki njegovi kipovi, pa čak i kip njegove žene i matere sasvim srpski.” (2936; 2997)

Veliki uspjeh izložbe Ivana Meštrovića u Chicagu urodio je posebnim plodom: narudžbom konjaničkih spomenika Indijancima za taj grad.

Sljedeća, sedma, Meštrovićeva izložba u Sjedinjenim Američkim Državama održana je u Philadelphiji od 13. svibnja do 3. lipnja 1925.

Na izložbi u Philadelphiji, kao gost umjetničke *The Art Alliance*, izložio je Meštrović samo crteže što ih je uglavnom izradio za boravka u Americi te godine. Istaknutije Meštrovićeve skulpture prikazane su na izložbi fotografijama (3055).

Ivan i Petar Meštrović prisustvovali su otvorenju izložbe, susreli se s tamošnjim iseljenicima, pogošćeni u domu J. T. Brauna, a zatim se iste večeri vratili u Washington. Meštrović je koji dan zatim otputovao natrag u domovinu, a brigu oko izložaba prepustio bratu Peši, s kojim se iz Zagreba dopisivao. (2936; 3059; 3069) Novinarima je izjavio da 1. lipnja odlazi iz Amerike da bi kod kuće radio, ali će se uskoro vratiti da bi djelovao u svom atelijeru u New Yorku (3058).

O Meštrovićevoj izložbi u Philadelphiji, iako skromnijoj izložbi samih crteža i tek fotografija skulptura, ipak su pisali likovni kritičari mjesnih dnevnih listova, pogotovo jer se radilo o umjetniku tada u Sjedinjenim Državama poznatom i hvaljenom po prethodnim izložbama, naročito u New Yorku i Chicagu.

Tako C. H. Bonte žali što nisu u Philadelphiji mogle biti izložene i Meštrovićeve skulpture, ali ga i crteži dolično predstavljaju. Izloženi crteži, većinom religioznih sadržaja, odaju ruku kipara. O njemu govori kao o "veoma značajnom liku u europskom umjetničkom svijetu, jednome od rijetkih njegove nacije koji je stekao međunarodnu slavu".

Filadelfijski ga je dnevnik najavio kao "velikog srpskog kipara", pa je Petar Meštrović, kiparov tumač, pošto on zbog nepoznavanja jezika nije izravno saobraćao s novinarima, našao shodnim da C. H. Bonteu izjavi:

"Bilo je, i u Europi, mnogo nesporazuma u vezi s porijeklom i narodnosti moga brata. On je smatran Austrijancem, Dalmatincem, Srbinom, Slavoncem, Hrvatom i Jugoslavenom. Njegovo je ime često bilo povezano a umjetnost tumačenja isključivo u nacionalističkom usmjerenju.

Rođen je i odrastao u Dalmaciji (što je drugo ime za staru Hrvatsku), koja je pokrajina Jugoslavije (službeno kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca), a koja je nekada bila dio Austrije. Naši su roditelji hrvatski seljaci i Meštrović stoga spada među Hrvate zapadnog dijela jugoslavenskog naroda, a ne među Srbe ili u Istočni dio. On je katolik a ne pravoslavac. Stoga bi bilo točno zvati ga Jugoslavenom ili, ako bi se željela podrobija rasna razlika, zvati ga Hrvatom.

U Meštrovićevom mnogostrukom i bogatom umjetničkom razvitku čiste nacionalističke težnje bilježe tek jedno razdoblje, od 1908. do 1912. To razdoblje obuhvaća djela nazvana 'Kosovski fragmenti', nadahnuta junačkim sadržajima pučkog pjesništva...

Neposredno nakon prošlih Balkanskih ratova koji su uklonili i posljednje ostatke turske prevlasti, Meštrović je napustio nacionalne legendarne motive i započeo stvaranjem djela religioznoga značenja...

Danas je Meštrović uvjeren da može bolje služiti svojoj domovini predstavljanjem uzvišenih ideala duhovnog herojstva i otkrivajući pred očima svijeta razvijenije humane i duhovne težnje svoga naroda. U svojim posljednjim poslijeratnim radovima on jasno ispoljava nastojanje harmonije sa čitavom prirodom." (2901)

Dorothy Grafly je u filadelfijskom *North Americanu* opširno pisala o Meštrovićevu životu i umjetnosti.

«Meštrović ima živ i prodoran pogled jedne inteligencije koja nije ni potpuno mistična, ni potpuno stvarna. Nizak čovjek, ne teške građe, tamne brade, i s rukama onoga kojemu je poznat rad; mirni čovjek, bez zahtjeva, ali s dostojanstvom rasne suzdržanosti - takav je, dakle, taj čovjek iz jedne zemlje novorođene ili ponovno ostvarene.

Ta magnetska snaga, koja se očituje u kiparu, izražava se također i u njegovim djelima...

Meštrović je poput onih ranih ikonoklasta koji se gotovo dva desetljeća bore protiv besmislenog cjepidlačenja akademskih banalnosti.»

Zatim kritičarka analizira Meštrovićeve crteže nalazeći u njima Michelangelov utjecaj. To su ujedno crteži jedne strane mistične ljepote (2929).

I Francis J. Ziegler, u opširnom prikazu Meštrovićeve izložbe crteža, u filadelfijskom *Recordu*, nalazi usku vezu između izloženih crteža i njegove skulpture.

Ostale filadelfijske novine također su pisale o izložbi. (3055; 3058; 3059; 3069)

*

Osma Meštrovićeva američka izložba održana je u St. Louisu od 20. lipnja do 20. srpnja 1925. Postavljena je u *City Art Museumu*, a posjet je bio neobično velik: navodno po 800 osoba dnevno, a do 3.000 nedjeljom. Bila je to do tada najveća umjetnička izložba u tom američkom gradu uopće.

Opširni prikaz Meštrovićevih skulptura na izložbi objavljen je u mjesnom listu *Post Dispatch*, ističući naročito poprsje *Woodrowa Wilsona* (3093; 3131), a spominju je i naše novine u Americi i u domovini (2971; 3131; 3142-3144; 3174; 3196).

Nakon izlaganja u St. Louisu podijeljene su Meštrovićeve skulpture u tri dijela. Prvi dio je izložen u Denveru, drugi u Baltimoru, a treći u Clevelandu.

Prema obavijestima u iseljeničkom listu *Jadran* koji je izlazio u Buenos Airesu i *Hrvatskom glasniku* u Chicagu, jedna je Meštrovićeva izložba bila priređena u lipnju i srpnju 1925. i u Južnoj Americi, u Buenos Airesu, ali o njoj nemamo daljnjih podataka. Možda su neke manje skulpture, ili samo crteži, u ljetnoj stanci, kada nije bilo Meštrovićevih izložaba u Sjedinjenim Državama, poslani i izložbeni i u Buenos Airesu (3145; 3146).

Nakon ljetne stanke predstavljen je početkom rujna 1925. dio Meštrovićevih radova u Denveru, Colorado, u *Denver Art Museumu*, gdje je bila otvorena otprilike do kraja mjeseca. Bila je to deveta Meštrovićeva izložba u Americi.

Još je na velikoj čikaškoj izložbi denverski kipar Robert Garrison odabrao Meštrovićeve skulpture koje će se izložiti u Denveru. Opširniji prikaz o Meštroviću potpisan je inicijalima M. A. C. u *The Rocky Mountainsu* uoči izložbe (2959; 3132), a kraće osvrtne donijele su naše novine u Americi i u domovini (2972; 3132; 3175).

Deseta, reducirana, Meštrovićeva izložba postavljena je u Baltimoreu, u *Baltimore Museum of Art*, od 31. listopada do potkraj studenoga 1925. Bila je to druga polovina Meštrovićevih skulptura, od kojih je prva bila izložena u Denveru. Usporedo su u istome muzeju otvorene izložbe akvarela Arthura B. Daviesa i fotografskih studija Floyda Waila. Uz Meštrovićeve skulpture izložene su i fotografije ostalih njegovih značajnijih djela. Tom su prigodom izložena i dva portreta kipara Jacoba Epsteina (3180), a u isto je vrijeme u tome muzeju priređena i izložba španjolskog slikara Ignazia Zuloage, koji je umro prije dvije godine.

Meštrovićeva izložba u Baltimoreu otvorena je vjerojatno početkom listopada, a trajala je do 13. listopada. Prigodom njezinog zatvaranja održao je Petar Meštrović u *Federaciji žen-*

skih klubova u Baltimoreu predavanje o Meštrovićevoj umjetnosti. Sam Meštrović još se nije vratio iz domovine (2924).

I u Baltimoreu je više likovnih kritičara pohvalno prikazalo Meštrovićevo izložbu. H. K. F., kritičar *The Suna*, uspoređivao je izložene Meštrovićeve i Epsteinove skulpture (2931), a E. E. L., kritičar istog lista, pisao je u dva navrata između ostaloga:

«Djela Hrvata ispunjena snagom i osjećajem.

...Njegove su studije originalne i individualne - ne sličje djelima ni jednog drugog umjetnika - u njima taj majstor genije ide za vlastitom ekspresijom, radije nego da slijedi sugestije drugih...» (2923; 2924).

Edna Rawls je pisala u dnevniku *Baltimore American*:

«...Snažni su, silni i tragični ti ljudski likovi što ih je Ivan Meštrović zamislio. Nema ničeg dražesnog u njima, ni graci-oznog, osim prirodne gracije praiskonske jednostavnosti.» (2989).

Za Meštrovićevo su izložbu pokazali veliko zanimanje istočni gradovi SAD, kao i gradovi Južne Amerike (2971; 3124; 3174).

Jedanaesta izložba Meštrovićevih skulptura bila je od 30. listopada do kraja studenoga 1925. u Clevelandu, Ohio. Tu su opet sakupljeni radovi što su bili podijeljeni na dvjema prethodnim izložbama, u Denveru i Baltimoreu (2971; 3124).

Tijekom trajanja izložbe vratio se Ivan Meštrović iz domovine u Ameriku i posjetio izložbu u Clevelandu. U obližnjem Pittsburghu, industrijskom gradu, bila je već odavno najveća kolonija hrvatskih i slovenskih iseljenika u Sjedinjenim Državama, pa su ne samo naši iseljenici iz Clevelanda, nego i iz Pittsburgha masovno posjećivali izložbu svoga, u svijetu proslavljenog sunarodnjaka. U Clevelandu se ustrojio odbor naših ljudi za organizirane posjete izložbi i za svečani doček samog Meštrovića. 22. studenoga bio je određen za zajednički posjet iseljenika izložbi iz svih okolnih mjesta, uz prigodno predavanje. Navodno je tisuća do dvije posjetitelja ispunilo izložbene dvorane dok ih je još nekoliko ostalo pred zgradom muzeja, ne mogavši ući. Predavanje o Meštroviću održao je kurator *Art Museuma* i sveučilišni profesor W. M. Milliken, naglasivši da je Meštrović pridonio dobrom glasu Jugoslavije više nego svi njezini državnici.

26. studenog, na Thanksgiving Day, upriličen je u *Slovenskom narodnom domu* koncert u počast Ivanu Meštroviću. Nastupilo je pet pjevačkih zborova: dva hrvatska i tri slovenska, uz pjevače soliste, omladinsku glazbu, hrvatski tamburaški zbor, klasične plesače i tjelovježbe *Sokola*. Pozdravni je govor održao urednik slovenskog časopisa *Čas F. Kerže*.

Navečer istoga dana priređena je u *Slovenskom domu* svečana večera za tri do četiri stotine uzvanika. Prisustvovali su i ugledni američki gosti s ravnateljem *Muzeja Whittingom*, profesorom Millikenom i predsjednikom *Art Association*. Učestali su uobičajeni govori, nazdravice, umjetnički program i slično. Večerom je rukovodio lokalni pjesnik Ivan Zorman.

I tom je prigodom, kao pri prvom banketu u čast Meštroviću u New Yorku, došlo i do manjeg političkog skandala. Zagovornici beogradske Vlade, prof. Frank Tomić i Bojeslav Mihajević, održali su tom prigodom propagandni politički govor, slaveći dinastiju Karađorđevića. Na to su reagirali Hrvati, koji su među iseljenicima u Clevelandu u dalekoj većini, poričući da govore u njihovo ime. Banket je završio plesom. Meštrović je proveo ugodnu večer u neposrednom srdačnom razgovoru s našim iseljenicima (2951; 3097).

O Meštrovićevoj izložbi u Clevelandu pisali su, koliko nam je poznato, više američki i naši novinari nego likovni kritičari, posebno iscrpno J. Kovač u pitsburškom *Zajedničaru* (2951; 3076; 3097; 3125; 3163; 3237; 3296).

Petoga prosinca pisao je Meštrović, opet iz New Yorka, Čurčinu u Zagreb:

“Ja sam i ove godine na mucu, klimu ne podnašam, atelier mi još nije gotov pa ne mogu da radim. Nadam se da će biti za koji dan i ja ću početi raditi. Bio sam nekoliko dana u Klivlandu, gdje mi je završila izložba, a sad idem na par dana u Boston, gdje će se otvoriti izložba 10. ovog i trajati do 15. januara.” (VII. 1. 18).

*

Dvanaesta američka izložba Ivana Meštrovića u Americi postavljena je u Bostonu od 10. prosinca 1925. do 15. siječnja 1926. (3196; VII. 1. 18). U Bostonu su izloženi svi Meštrovićevi radovi (IV. 5^{2,3}).

Još prije, u svibnju 1925, bila je izložena Meštrovićeva *Pietà* na skupnoj velikoj izložbi američkih umjetnika u Bostonu, na kojoj je, između ostalih, izlagala i Meštrovićeva prijateljica Malvina Hoffman (2906; 3236).

O eventualnoj trinaestoj Meštrovićevoj izložbi u Kansas Cityu, priređenoj 1925. godine, nemamo podataka, pa pretpostavljamo da su izložene samo neke skulpture ili tek crteži.

Četrnaesta je Meštrovićeva izložba priređena u Washingtonu u siječnju 1926. (IV. 5¹). Ni za nju nemamo podataka ni novinskih prikaza i kritika, pa se zacijelo radilo o manjoj izložbi, ukoliko nije bila tek planirana, a neodržana, jer bi bilo neobično da ni naše novine nisu prenijele podatke o njoj, a ne spominje se ni u Meštrovićevim pismima.

Ukoliko su dvije navedene izložbe priređene, onda bi petnaesta Meštrovićeva izložba u Americi bila ona u San Diegu u veljači i ožujku 1926. u *Museumu of Art*. U arhivu *Notre Dame University* u South Bendu postoji i katalog te izložbe od 32 skulpture, dok je bio u prometu i veći katalog njujorške izložbe prethodne godine (XVIII. 94).

U pismima Peši iz Chicaga spominje da je s izložbom u San Diegu materijalno slabo prošao. Pregovarao je za otkup skulpture *Mati i dijete*, ali se nisu mogli složiti oko cijene, a darovao im je jedan crtež (X. 4. 75, 78).

5. svibnja 1926. otvorila se i šesnaesta Meštrovićeva izložba u Los Angelesu, Santa Barbara, gdje su uz skulpture bili izloženi i američki crteži (X. 4. 76). Izložba je morala trajati do kraja mjeseca.

Novine u Los Angelesu donijele su obavijesti i prikaze izložbe za koju vele “da nosi sve oznake jednog silnog i moćnog genija” (3359a; 3386). O izložbi je pisao i čikaški iseljenički *Glasnik* (3362).

*

Osim na tim samostalnim izložbama, Ivan Meštrović je tada u Americi izlagao i na nekoliko zajedničkih.

Od srpnja do prosinca 1926. bila je priređena velika međunarodna izložba u Philadelphiji u spomen 150. obljetnice oslobođenja sjeverne Amerike od engleske vlasti (3343). Jugoslavija je također namjeravala sudjelovati na njoj izlažući i Meštrovićeve skulpture *Vidovdanskog ciklusa*, ali je zatim odustala i povukla novčana sredstva predviđena za tu izlož-

bu. Nato je ravnateljstvo izložbe pozvalo Meštrovića da izlaže svoje radove u Umjetničkom odjeljenju izložbe stavivši mu na raspolaganje dvije dvorane. On je, prema podacima Milana Marjanovića, jednu dvoranu ustupio mlađim jugoslavenskim kiparima i slikarima predujmivši, zajedno s Mihajlom Pupinom, troškove slanja radova u Ameriku. Prije nego što je otputovao u domovinu sudio je sve za izlaganje jugoslavenskih umjetnika na izložbi (3357; 3369; 3376; 3467).

Prema kasnijem pisanju Jozе Kljakovića «šef za umjetnost Sjedinjenih Država Mr. Brington» posjetio je Zagreb, na povratku iz Rusije, da posjeti Meštrovića. Meštrović i Kljaković su ga vodili po Zagrebu i okolici i on je, preko Meštrovića, pozvao hrvatske (zapravo jugoslavenske) umjetnike da sudjeluju na *Međunarodnoj izložbi* u Philadelphiji. «Dobro smo prošli, - piše Kljaković u svojim uspomenaма - i moralno i materijalno. Moja slika 'Blagovijest' bila je nagrađena i prodao sam sve tri slike, koje su bile izložene.» (10.295¹⁸⁰).

U katalogu *Slikarstva, kiparstva i grafike* u Odjelu likovnih umjetnosti jubilarne Sesqui - Centennial International Exposition u Philadelphiji 1926. vidimo da su u Jugoslavenskom odjelu izlagali hrvatski, slovenski i srpski slikari Ivan Kralj, Fran Kralj, Živorad Nastasijević, Jozа Kljaković, Vladimir Varlaj, Veljko Stanojević, Branko Popović, Marin Tartaglia, Ivan Radović, Marijan Trepše, Vladimir Becić, Jerolim Miše; kipar Frano Kršinić, a prevladavali su Meštrovićevi radovi. On je izložio 21 skulpturu ranijeg herojskog i kasnijeg religioznog ciklusa uz nekoliko portreta, a posebno 16 crteža nastalih za boravka u Americi (528; 3467).

Filadelfijska je izložba u cjelini slabo uspjela, zbog stanoovitih političkih razloga, ali su jugoslavenski umjetnici bili zapaženi, a Meštrović, prema pisanju dra. Vladimira Čepulića u *Obzoru*, na izložbi «očigledno nadbija Rodina, koji ima ovdje cjelokupnu kolekciju radova» (3259). U francuskom su odjeljenju bile izložene i slike francuskih impresionista Moneta, Pissaroa, Renoira, Degasa i dr.; u njemačkom Paul Klee; od Rusa najviše je pozornosti privukao Aleksander Arhipenko. Naročitu pozornost privukli su japanski slikari. Čepulićevo pretpostavljanje Meštrovićevih radova Rodinovima možemo shvatiti znademo li da su na toj izložbi izložene samo malene skulpture francuskog kipara, koje su sabrane iz raznih američkih posjeda (3430).

Budući da su na izložbi u Philadelphiji osim Meštrovića izlagali i drugi naši umjetnici, hrvatske su novine obilnije izvještavale o njoj (3259; 3343; 3348; 3357; 3369; 3388; 3407; 3430; 3461; 3523).

Međutim, i tom je prigodom izbio jedan skandal. Država je, kako smo vidjeli, poslala na svoj trošak nekoliko Meštrovićevih skulptura *Kosovskog ciklusa* iz Beograda u Ameriku da budu izložene na Meštrovićevim izložbama. Zatim je odredila da te skulpture ostanu do izložbe u Philadelphiji 1926. Odustavši od kolektivnog sudjelovanja na međunarodnoj izložbi u Philadelphiji, te su Meštrovićeve skulpture ostale u Americi, a da nisu bila osigurana sredstva za njihovo uskladištenje i vraćanje. Iako je jedno inozemno parobrodarsko poduzeće besplatno prevezlo te skulpture od Trsta do New Yorka i od New Yorka do Dubrovnika, prijevoz do Beograda država nije htjela platiti, pa su skulpture dugo ležale na beogradskoj carinarnici u očekivanju isplate troškova.

Izložba u Baltimoreu, 1925.

„U nizu naših kulturnih skandala i ovaj će da nam posluži pred stanim svijetom kao dobra reklama“ - pisao je Milan Marjanović u beogradskom *Vremenu* (3614).

Iako svi poslani radovi jugoslavenskih umjetnika nisu mogli biti izloženi u dvije dvorane, pa je žiri načinio odabir, oni su dobro ocijenjeni i pozvani su da u istom sastavu izlažu u New Yorku. (3466)

U New Yorku je održana izložba pod nazivom *The Yugoslav Exhibition*, u prosincu 1926. i siječnju 1927, u *Art Centeru*, u kojemu je prethodne godine bila i jedna manja izložba Jose Bužana i Vilka Gecana (3413; 3466). Izdan je i prigodni katalog iz kojega vidimo da su izlagali uglavnom isti umjetnici kao i na izložbi u Philadelphiji. Neki seljak-naivac izložio je svoje rukotvorine, a Tomislav Krizman dvadeset grafika. Meštrović je ovom prigodom izložio samo 18 crteža.

Povjesničar umjetnosti Christian Brinton napisao je uvodni tekst kataloga o „jugoslavenskoj ideji u umjetnosti“, osvrćući se najviše na Meštrovićeve skulpture (529; 3255). Prijevod Brintonovog predgovora objavio je Milan Marjanović u zagrebačkom *Vijencu* (3466).

Jugoslavenska je izložba zatim postavljena u Worcesteru i Buffalu, ali o tome nemamo podataka (3466).

*

Općeniti uspjeh Meštrovićevih izložaba u gradovima Sjedinjenih Američkih Država bio je - koliko možemo zaključiti iz pristupačnih nam američkih i naših novina i časopisa - velik. Zacijelo je bilo i kritičkih osvrti koje naše novine nisu prenijele, a u izvornicima nam nisu dostupni. Negativne kritike su se ipak uglavnom odnosile na politički i ideološki sadržaj kosovskih skulptura, a s likovne strane na njihov već preživjeli ekstremni secesijski stil. Gustav Krklec je u prikazu Meštrovićevog boravka i izložaba u Americi zabilježio kritiku američkih germanofilskih krugova. Milan Marjanović je, veli Krklec, sabrao „preko 600 velikih novinskih članaka koje su posvećivale po više stranica Meštrovićevim radovima, životu i narodu iz kojega je izašao. Veliki dnevni listovi posvećivali su cijele stranice Meštroviću. Neki listovi u New Yorku i Chicagu donijeli su uvodne članke. Nekoliko listova posvetilo je svoje nedjeljne ilustrirane priloge njegovim radovima. Naročito umjetnički časopisi.“ (2955)

Poseban su utjecaj izvršile Meštrovićeve izložbe na mnogobrojne naše iseljenike u Americi. Premda većinom neobrazovani, oni su bili ponosni na umjetnika svoga naroda kojega su Amerikanci toliko cijenili i hvalili.

Nakon uspjeha u Americi zanimanje za izlaganje Meštrovićevih djela postalo je mnogo šire, pa je bilo predviđeno da nakon Amerike pođe u Japan i Indiju, gdje je imao biti gostom književnika Tagore (2974).

Zabilježimo da je Ivan Meštrović 1925. u Washingtonu izradio portret uglednog američkog političara *Herberta Hoovera*, koji će kasnije postati predsjednikom Sjedinjenih Američkih Država (VII. 1. 15; VII, 3. 4).

Ivan Meštrović je prvi put pošao u Ameriku 10. listopada 1924, a vratio se u Zagreb 13. lipnja 1925. Ponovno je otputovao u Ameriku sredinom studenoga 1925, a u Zagreb se vratio 20. svibnja 1926. da izvede u mramoru repliku skulpture *Moja majka* i pripremi spomenike *Strossmayeru* u Zagrebu i *Maruliću* u Splitu, a i zbog rektorskih obveza na Umjetničkoj akademiji. Treći put će poći 1928. godine. Drugi put je došao u Ameriku uglavnom zbog narudžbe spomenika *Indijancima* za

Chicago, jer su se za daljnje njegove izložbe u gradovima Sjedinjenih Američkih Država mogli brinuti brat mu Pešo i Milan Marjanović.

Vraćajući se u Ameriku Meštrović je očekivao privatne ili crkvene narudžbe, a posebno se nadao da će izvoditi spomenike *Indijancima* za Chicago, za koje bi već tu morao modelirati umanjene skice, pa je iznajmio prostrani atelijer, navodno cijelu zgradu u New Yorku, 42 Washington Mews, na Manhattanu, uz cijenu od 2.400 dolara na godinu. Prethodno je u tom atelijeru radio američki kipar Paul Manship, čiji su radovi još ostali u podrumu (8639⁷⁹). U tom je studiju Meštrovića posjetila američka likovna kritičarka Elizabeth Gertrude Stern, napisavši dugi esej o njemu (3006¹⁰¹).

Pred sam odlazak iz New Yorka 10. lipnja 1925. pisao je Peši:

„Mi putujemo u subotu u 3 poslije podne sa ladjom Orbit. Ovdje sam uredio što se je dalo, ali ima još. Škrinju ću poslati ravno u Italiju, da ne treba pretovarivati ni otvarati... Za produženje boravka, a pogotovo za ovlaštenje na povratak vele da je jedino Washington kompetentan. U tom pogledu mi je kasno da išta uradim sada... Informiran sam da je Cvjetković 'informisao' u B(eograd) o 'antidržavnom' i 'radićevskom' radu našem ovdje. Glupi ... (?) Za atelier sam jučer potpisao ugovor. Nije sigurno da ću ga dobiti, jer (je) Manship sad promijenio, vele, gledište, a on ima prvenstvo ako potpiše ugovor na 3 godine, što oni sumnjaju.“ (X. 4. 59).

Sutradan opet piše Peši uoči odlaska iz Amerike:

«Pokušat ću da do sutra nešto napišem za 'N. Art Club' na hrvatskom, i da ti pošaljem da prevedesh i dadeš otipkati na mašinu. Ne bude li to moguće, javit ću ti da im pišeš da sam otišao u Evropu; da će mi biti žao, jer da znadeš da me siže interesuje i da ću se sigurno docnije odazvati.

Inače sam danas uredio sve moje papire. Sa porezom sam prošlo dobro rekavši da nisam ništa prodo, a u koliko je nešto pošlo, to još ne pokriva ni moje troškove; tako nisam platio ni paru...» (X. 4. 60).

12. lipnja:

„Dragi moj Pešo,

ja napokon idem sutra u podne sa 'Majestic'. Za N. Art Societi nisam stigao ništa da napišem, jer su me jučer i danas gnjavili Gršković, Goldston, Armstrong, Pupin Ermison (?) i t. d. Piši im da sam otputovao, ali da si mi pise i da se nadaš da ću nešto poslati ako im je još navreme za jedan mjesec. Ja mislim da ću to moći na lađi napisati.

Inače sam sve sredio...

Pisala mi je Olga da nije još krstila sina i da bi voljela da ti budeš kum, u koju svrhu da pišeš Rittigu, ili njoj par riječi a da te ma ko zamijeni. Ona misli neka ženska iz okoline. Ja međutim mislim da su to gradski pojmovi, a kod nas se u rodbini ne običaje kumovati. Čini kako znaš, ali njoj svakako piši par riječi.» (X. 4. 61).

Na povratku iz Amerike u lipnju 1925. Meštrović se zadržao u Italiji radi uputa za klesanje neke skulpture - vjerojatno *Moje majke* za Chicago - u Carrari. Iz Milana je pisao Peši u Ameriku:

„Jučer sam prispio ovamo, a sutra u podne krećemo za Zagreb, gdje ću biti 25og u jutro. U Parizu sam se grozno namučio sa bagaliom (prtljagom) i nadasve sa škrinjom. Korupcija užasna; morao sam na carini od prvog do posljednjeg (potplatiti), na stanici poslije isto, da su mi škrinju primili do Milana kao prtljagu...

U Carraru ne idem sada kako sam mislio, jer bih se morao vući tamo amo još 3 dana... Dao sam tačne instrukcije klesaru koji je ... i poslao mu 3.000 lira kapare. Vidjeti ću prema prilika- ma i osjećanju hoću li otići prije u Carraru ili tek pred polazak za Ameriku...

Pariška izložba (*Međunarodna izložba moderne primijenje- ne umjetnosti i obrta*, D. K.) ispod kritike - opšte. Naši su od najboljih. Od moje kapele (Cavtat, D. K.) su izložili velike foto- grafije koje je učinio Tončić. Vrlo dobre. Naša klapa se je već razišla; svega sam našao 4-5. Sami 'komesari'...» (X. 4. 63).

Daljnja pisma piše Ivan Meštrović Peši u Ameriku iz Zagre- ba, upućujući ga u vezi s daljnjim tekućim izložbama. Tako 9. srpnja 1925:

«Primio sam pismo iz St. Louisa od 20-og juna i prijatno mi je da se ovaj put nije ništa razbilo. Rochester nam je iznimno izgledao da je suviše bez teškoća bio uspjeh, pa se i tamo mo- rala desiti korektura. U stvari nemam ništa protiv njihova izbo- ra, jer mi više konvenira dati ove 3 male stvari u bronzi nego onaj mramor...» (X. 4. 65).

A 14. srpnja:

«...Nisam se još riješio da li da idem u Split ili ne [u vezi s otkrivanjem spomenika Marku Maruliću]. To nije tako važno...

R(uža) kojoj si pisao zbog njezine stvari (skulpture koja se prodaje na izložbi u Americi, D.K.) pristaje da se dade i za 7.500. Imaj na umu reljef Amor i Psiha, jer ako se ne proda, neće ni kasnije, bar ne za muzej, a ova stvar o kojoj je riječ (*Kontemplacija* D. K.) može svugdje. Nu svejedno.» (X. 4. 66).

4. kolovoza:

“Zadovoljan sam sa svime što mi pišeš da si uradio...”

Iz New Yorka su mi javili da atelier dobivam pozitivno od 1. oktobra.”

Dalje piše o radovima francuskog kipara Antoinea Bour- dellea, s kojim je Meštrović već imao sukob nakon venecijan- ske izložbe 1914. i nije bio s njim u dobrim odnosima. Goudier (ili Gaudier) što ga spominje nije francuski kipar Henri Gaudi- er-Brzeska, jer je taj poginuo u ratu 1915.

“Čitao sam u engleskim novinama, da su se Mr. Goudier i mrs Y. dogovorili, zapravo da je gosp. G. napravio ugovor za gosp. Bourdella da, on G., nosi njegove stvari po cijeloj Americi i da ih izlaže u 'edukativne' svrhe. To će biti neka amerikanada ala franče. To će dosta smetati, jer će oni biti bolje potkovani sa reklamom. To moramo imati na umu, tim pre što je gosp. B(ourdelle) jedna bestidna bestia i nikaki karakter, a ja ga jako smetam.

Trebalo bi ako je moguće nekakvi aranžman učiniti za Kunsthändlerom u N(ew)-Y(orku) što prije.

Brinton je isto bio u Parizu, pa je moguće da i on bude opet ... (?)

Konzul Grisogono mi je ovo pisao da bi želio ovamo (u Pa- riz, D. K.) izložbu u proljeće ili u jesen iduće godine. Ja mislim da to ne bi bilo loše. Ja mu danas pišem da pristajem u princi- pu, a za vrijeme i kondicije neka se dogovori sa tobom. Zato ti evo šaljem njegovo pismo (uvjeti za izložbu, D. K.).

Ja sam ima par dana bolestan, imam opet gripu. Sad mi je malo bolje ali još pravo ne izlazim...

Izradio sam dosada svega jedan relief u kamenu (u zidu Atrija) i jednu veliku žensku голу figuru nalik na onu udovicu sa djetetom, samo je ova figura drugačija i bez djeteta. Sad se baš lijeva u gipsu. Da li ću je poslat u Italiju da se izradi u mra-

moru, to neznam. Možda hoću, pa makar prispjela tamo tek o Božiću.“

16. kolovoza:

„...Što mi je pisao konzul iz Argentine javio sam ti i gledaj da se sa njime staviš u vezu i po mogućnosti ugovoriš izložbu za jesen.

Što će biti sa poručbinom za Čikago još neznam. Nisam još počeo ni raditi na tome, ali se nadam da ću stići, bar da ... (?). Kao što sam pisao, izradio sam jedan reljef u zidu, jednu veliku okruglu figuru i sada sam dovršio svoju (našu) mati na molitvi za vrijeme rata; to je u razmjerama one od Krista (?) samo čitava, tako da je nešto dulja od Contemplation. Ove dve bih želio dati u Italiji istesati (isklesati, D. K.) ako se pogodim sa Talijanima. One dvije biste se tešu i vele da će biti gotove do 10. oktobra. Ja ću na vreme u Carraru...” (X. 4. 67).

Iz Slovenije, gdje je na liječenju s obitelji, piše Peši u New York 27. kolovoza 1925:

“...U Italiju sam pisao i informirao se pošto bi mi došlo da izradim u mramoru jednu голу žensku figuru (koliko manja udovica) i Mama kako se moli u veličini one što su uzeli u Čika- gu, samo sa nogama...

Ti te stvari tamo tjeraj dok i ja dođem kako znadeš bolje... Javila mi je Hoffmanica [kiparica Malvina Hoffman] da mi de- finitivno stoji Manshipov atelier od 1. oktobra na raspoloženju. Odgovorio sam da dolazim. Sad što Bog da. Trebati će svakako gledati da se u N-Yorku nešto udesi.

Za Chicago još nisam stigao da što mislim. Ne bi imalo smisla još i te stvari ovde raditi, pa vući sobom, bar ne pla- stično, a ako što stignem da nacrtam u toliko ću lakše i brže izraditi skicu u N Y.

Piši odmah Hoffmanici ... i pitaj da li će se at(elier) plaćati mjesečno ili tromjesečno... Da li ću se ja vratiti preko Italije ili Francuske, to ću ti još pisati. Petoga putujem sa B(irnom) kući (u Otavice), a 15. mislim biti u Zagrebu. Najkasnije 10. sept. krećem u Italiju i razumije se odande dalje. Milček (Andrija Mil- činović, D. K.) se ne javlja... Čujem da dolazi u Zagreb 15.oga... Ja ću od tih para urediti sa Milčekom...” (X. 4. 68).

22. rujna 1925. iz Zagreba Peši u New York:

“...Ja se Bogom nisam odmorio. Radio sam neprestano i gnjavio se. Učinio sam 3 okrugle [u punoj plastici] figure preko naravne veličine, jedan relief u zidu, jedan veliki relief u bronzi (*Sv. Frano*) i jednu mati kako doji malog. Čim su počele kiše moja influenza se vraća...

Tamo mislim da ću krenuti oko 20. oktobra iz Cherbour- ga...

Ja ću odavde krenuti oko 10. da bih mogao kojih deset dana ostati u Carrari i dovršiti one mramore, da nemam tamo petljanja. Materin portret i onaj Bekeričin biti će sigurno goto- vi. Dao sam izraditi i Mater na molitvi, ali se nadam da će mi prispjeti u Ameriku prije 20. novembra. Od velike figure sam odustao, jer je opet tal(ijanska) lira poskočila... Nadam se da- kle izići za sve tri stvari, 2 puta mati i 1 Bekerica za 1400-1500 dolara.

Jesi li uredio za kiriju atelieru? Ja sam malo skeptičan za moju kampanju ove zime u New Yorku; sve je to neizvjesno, ali što ću. Kad bih bio siguran za ovo u Chicagu (*Indijance*) onda bi bilo lako. Neka samo zdravlje posluži...

Što se tiče izlaganja kod dileru (galerista, D. K.), držim da je tvoje gledišće dobro promišljeno i ostani pri njemu do daljnje- ga. Održavaj veze koliko god možeš sa svima...” (X. 4. 68).

Toga je ljeta 1925. Ivan Meštrović u Zagrebu bio zauzet postavljanjem spomenika *Josipu Jurju Strossmayeru*. Bili su različiti prijedlozi za smještaj toga spomenika - kao uostalom i svih zagrebačkih spomenika, koji su se često i selili i još sele, od jednog do drugog mjesta - ali je Meštrovićev prijedlog ipak prevladao. Spomenik je postavljen, na visokom kamenom postolju, u parku iza zgrade Jugoslavenske akademije, a postojao je i plan da se ulaz Akademije sa sjeverne strane preseli na južnu, pa bi se spomenik tada našao ispred Akademije (3123).

DRUGO PUTOVANJE U AMERIKU

Novine su već javljale o skorom ponovnom Meštrovićevom odlasku u Ameriku (3099; 3123; 3124).

Konačno Meštrović brzojavlja Peši u New York 2. studenoga 1925:

«Dolazim Mauretanjem dvadesetoga.» A zatim 17.: «Dolazim petak. Pričekaj. Mauretanija. Ivan.» (X. 4. 70, 71).

Meštrović se prethodno zadržao u Italiji, u Carrari, ali je posjetio i Firencu, odakle se dopisnicom javio Milanu Ćurčinu u Zagreb. Tu je posjetio i starog znanca Giovannija Papinija, koji je za *Novu Evropu* obećao članak o Michelangelu (VII. 1. 17).

S parobroda *Mauretania* piše Ćurčinu 15. prosinca 1925:

“...Mislio sam da ću moći raditi na lađi, nu to je nemoguće pošto je vrijeme užasno i pleše se dan i noć! Osim toga su me neki prepoznali pa me gnjave. Gospodin i gospođa Lavery [John Lavery, pisac članaka i bibliografije o Meštroviću u vrijeme rata u Engleskoj] su također na lađi, ali ih od prvog dana ne viđam, jer su oboje bolesni od mora. On misli ostati također cijelu zimu u Americi...” (VII. 1. 19).

Stigavši u New York piše Meštrović Ćurčinu da se sastao sa Pupinom i Teslom i nagovara ih da nešto napišu za *Novu Evropu*, a sam obećaje svoju studiju o Michelangelu, ali je do Božića te 1925. neće moći dovršiti. Na mucu je s atelijerom u New Yorku jer mu još nije uređen za useljenje, pa ne može raditi. Usto ni klimu ne podnosi. Namjerava portretirati Teslu i Pupina (VII. 1. 18).

18. prosinca 1925. Meštrović je već u New Yorku, 42 Washington Mews, odakle piše Ćurčinu da mu šalje svoje crteže za objavljivanje u *Novoj Evropi*.

“Teslu još nisam našo, ali mislim da ću ga naći. Za Pupina sam Vam javio, kako stvar stoji i on mi veli da će održat obećanje...” (VII. 1. 20).

Petar je ostao u Americi i u vrijeme dok je Meštrović bio kod kuće i brinuo se za izložbe koje su putovale. Po povratku u Ameriku izdaje mu Meštrović službeno punomoć, sastavljenu u odvjetničkom uredu Artura Nikolorića u New Yorku, kojom ga ovlašćuje da ga zastupa u vezi s izlaganjem i prodajom skulptura u Sjedinjenim Državama (X. 4. 73).

Međutim, Pešo je u veljači ili ožujku te 1926. godine morao otputovati u Edinburgh zbog studija koje nije nikako završavao, pa mu se brat u pismu iz New Yorka u Edinburgh 12. ožujka žalio da sada mora sam obavljati sve poslove, i one koje su izvan njegove struke. Meštar mu čak piše pismo na engleskom da dokaže kako je već dovoljno savladao jezik. I to pismo svjedoči o njegovom naročitom talentu za učenje jezika, jer je tada već govorio njemački, francuski, talijanski i engleski. Neki

mladić mu ipak pomaže u korespondenciji, a s njime svaku večer i usavršava svoj engleski.

Piše mu da radi na skicama-modelima za spomenike u Chicagu.

Prije nego se vrati u Evropu namjerava s nekim umjetničkim posrednikom-galeristom (Art dealer) u New Yorku ugovoriti izložbu crteža (X. 4. 74).

U sljedećem pismu bez datuma (vjerojatno u ožujku ili travnju) piše Meštrović bratu u Edinburgh da od očekivanih prodaja skulptura s izložbe u Clevelandu i Chicagu nema još ništa.

«Danas međutim dolazi Milček sa Ćućom (Andrija Milčinović s kćerkom), ali neznam da li u svojstvu državnog komesara ili mog ‘impresarija’. Iz Zagreba mi pišu da je dao po svim novinama u Jugoslaviji javiti da je pošo za Am(eriku), da ‘aranžira’ i ‘organizuje’ moje izložbe. To je loš znak...

M(ilan Marjanović) je slavno doputovao, ali ne kao vladin činovnik, pa čak ni kao emisar, nego prosto kao moj ‘impresario’...

Vidi tamo (u Londonu, D. K.) i izvidi imade li smisla da ja dođem. Ako ima ja bih došo...

Što je sa onim mjestom blizu Bostona što je htjelo izložbu? Od Kanade kanda neće biti ništa. Oni misle, kao i oni u Buenos Airesu. Sad je konzulu piso Mehmed (?) i objasnio da transport treba da plate oni. Vidjet ćemo...” (X. 4. 75).

U sljedećem pismu iz New Yorka u Edinburgh 2. travnja 1926. izvještava Meštrović brata o dobrom tijeku posla sa čikaškim *Indijancima*. Zatim o izložbama u St. Diegu i Los Angelesu, o kojima smo već govorili, o isplati Bakerove i Craneove biste, a obećani novac za prodane skulpture na izložbama u Chicagu i Bostonu ne dobiva, dočim mora plaćati slanje radova na izložbe, osiguranje i sl. Darivanjem crteža mora udobrovoljavati službenike čikaškog i ostalih muzeja da bi te ustanove kupile koju skulpturu na izložbama.

«Kako sam spomenuo, odaslao sam 30 crteža za Philadelphiju, i oni iz Californije. Ostaje mi ih još oko 50, što nisu škart, pa ću do kraja vidjeti. Ako ih ne bih ostavio kod nekog trgovca ovdje, doni(e)ti ih sobom u Evropu, pa se mogu izložiti u Londonu. I ja mislim da je sa time počekati do oduće godine, pa onda izložiti 10-15 skulptura i 50-60 crteža.

Tartaglia mi nije javio ništa za onu kućicu...

Ja još neznam stalno kada ću moći krenuti odavde, nu sumnjam da će to moći biti prije 15-20 dana...” (X. 4. 76).

9. travnja piše opet Peši iz New Yorka da je odgodio putovanje u Chicago jer je Ch. Crane doveo nekog svog prijatelja da ga portretira, što je obavio u jednom danu. Povratak u Evropu ovisi o raznim okolnostima (X. 4. 77).

Iz Chicaga, gdje već pet dana očekuje odluku komisije za spomenike *Indijancima*, piše Peši 14. travnja 1926. o nepredviđenim teškoćama u vezi s tom narudžbom.

«M. Porter - nastavlja - je tražio da mu donesem fotografije od kapele [u Cavtatu, D. K.], jer da hoće da sa jednim arhitektom govorim, koji ima neku veću stvar da pravi, pa i zato malo čekam. Inače mi je ovde dosadno i vrijeme je strašno, pa se bojim da mi ne bude bolane (?).

Duoin (Sir Joseph ga zovu) isto mi je pravio ovde propagandu koju oni jako uvažavaju. Imam kada se vratim u N-Y da sa njime pregovaram za Mojsijevu glavu, koju bi on želio dobiti u mramoru za Tate Gallery. Sad će morat, naravno, biti jefti-

nija. Mr Crane je potpuno inšempija (poludio). Jedva sam ga dobio da mi dovede svog prijatelja... Ja sam zapeo i učinio u jedan dan. Reko je da misli da mi je to najbolji portret što sam ga ikad učinio i da je zadovoljan nu nadodao je: 'Vi bi tako mogli u jedan mjesec dana zaslužiti 120.000 dolara'. Da, odgovorio sam, ali ja tu pjesmu pjevam 25 godina.

Hoće li što biti sa katedralom (vratnice katedrale u New Yorku, D. K.) neznam. Imali su biskup i arhitekt doći u ponedjeljak 12. nu ja nisam mogao biti tamo i ovamo... Vjerujem da će kasnije biti posla, samo da izradim ovo za Chicago...

U Los Angelesu se je otvorila izložba 5. o. mj. Tražili su brozajavno još 20 crteža. Poslani su im.

Sa onim iz Philadelphije sam svršio tako da izlože samo stvari u materialu i 50-70 jugoslav(enskih) slika. Biti će kojih 50 skulptura (sa onima iz Californije) i 25-30 mojih crteža. Tu je trebalo isto sa generalnim sekretarom praviti (u potaji) ugovor. Dvadeset posto od prodanih stvari ide izložbi (to im je pravilo) a 10 % gen. sekretaru zato što će nastojat prodat. Poslije je sve išlo glatko i vele da će se prodat sitnijih stvari i crteža, da su sigurni.

Naravno da sam ih častio i večerom i vinom, pa onda ide sve lakše i drže te u respektu. Eto to je. Brintona su imenovali gen(eralnim) kom(esarom) za stranu umjetnost [na izložbi u Philadelphiji] i to, kako jedna i druga strana kaže, da ne psuje...

Treba da sada u N-Y napravim *Indijanca*, da dovršim neke male mramore, svršim za Philadelphiju, te da zapakujem i gledam likvidirat atelier. To će sigurno uzeti 20 dana, a onda ću se uputiti kući. Još neznam ima li smisla da idem preko Londona. Kad bih znao da bih što posla dobio, išao bih. Inače mi je zgodnije preko Italije...

Milčinić doveo kćer i sad mu je to 'jedina nada'. Međutim bit će još štogod. Neka ga voda nosi...

Pitaju me bi li 'u principu' pristao da pravim spomenik R. Boškoviću u Dub(rovniku) i Kralju Petru u Splitu. Ja sam odgovorio da bih 'u principu'.» (X. 4. 78).

17. travnja vratio se Meštrović iz Chicaga u New York, gdje je konačno potpisao ugovor za izvedbu *Indijanaca*. Međutim, od narudžbe za vratnice katedrale još nije bilo ništa (X. 4. 79).

6. svibnja u pismu Peši, koji je još uvijek u Edinburghu:

„Sa Philadelphijom (izložbom, D. K.) sam na mucu. Oni neće da izlažu kipove nego u materijalu (ne u gipsu, D. K.), a oni iz Kalifornije (iz Los Angelesa, D. K.) neće da vrate stvari nego u augustu. Poslije Los Angelesa pronašli su još 2 palanke, koje bi participirale na troškovima, te hoće da vuku stvari. Svi mi kažu da nema nikakvog smisla, jer da se neće ništa prodati. Iz Los Angelesa mi ne javljaju da li bi se što prodalo. Dobro mi kaže jedan iz Philadelphije: 'U Americi se stvari ne kupuju nego se prodaju.'---

Ja sam se riješio da idem 22. za Evropu. Nadam se da ću dotle i za Č(ikago) i sa Ph(iladelphijom) stvari svršiti. Jučer sam bio u Brooklinu i mislio kako da onaj relief okrpam. To će mi uzeti cijelu iduću nedjelju. Onu glavicu sam u mramoru dovršio i još jedan reljefić. Sa atelierom pokora. Ja ga neću moći iznajmiti, jer je prošla sezona. Svakako sam dao agentu...

Razumije se da se pronijela vijest o čikaškoj poručbini, pa sada šapće (Židov Duvem ?) među umj(etnicima) da je to najskuplji honorar; da ću zaraditi preko sto hiljada i t. d. Kad bi bilo tako...

Mislio sam se zadržati u Londonu, nu sad mi se čini da nema smisla. Ako svršim sa Č(ikagom) moram se žuriti ne bi li preko ljeta bar jednog (*Indijanca*, D. K.) svršio, da mogu prije Božića doći do para.» (X. 4. 89).

Ivan Meštrović je, ugovorivši posao sa Chicagom i obavivši što je morao u New Yorku, krenuo kući 20. svibnja 1926. S broda *Paris* pisao je 24. svibnja bratu Petru u Edinburgh:

«Dragi Pešo,

evo me napokon na putu. Svršavao sam zadnje vrijeme kako se što dalo i krenuo na put. Atelier se još nije izdao, ali ima nade da će se izdati. Namještaj nisam prodao pošto mi je onaj Jev(rej) od koga smo uzeli (nije) nudio nego polovinu od onog što košta. Napokon sam odlučio da ga spremim kod Grškovića (Niko Gršković, novinar, hrvatski iseljenik, član *Jugoslavenskog odbora*, D. K.) na tavanu. Ako bih se povratio, onda bih ga opet imao, a ako ne neka ga voda nosi. Plaćanje atelieru i moga ... (?) za stvari povjerio sam Jeramazu davši mu 800 dol...

Posljednjih dana sam se namučio užasno sa pakovanjem, pošiljanjem gipsanih stvari u magazin, onih u materijalu u Philadelphiju, vađenjem nekih iz sanduka i t. d. Sanduci i sva ta oprema me koštala oko 500. Osim toga sam složio razbijeni reljef u Brooklinu. Tu sam opet potrošio 250 za željeznu ramu i vrćenje (provrtanje ?) kamena te namještanje. Sad opet izgleda dobro i nadam se da se neće razbiti. Zamisli koja je mizerija Fox, nesamo što nije osjetio dužnost da ove troškove oko krapanja plati, nego je htio da se otrese dužnosti pakovanja mramora, a to zato što su škrinje poništili. Morao sam se sa njima natezati dok napokon nisam bio prisiljen da oštro istupim da bi konačno pristao da napravi nove sanduke i zapakuju.

Sa Philadelphijom (izložbom jugoslavenskih umjetnika, D. K.) je bilo isto povuci potegni. Pošto je Trask umro, ponovo su mi suzili prostorije, te su me molili da ne insistiram na ugovoru s njim. Osim toga one bake iz Californije nedadu pa nedadu stvari natrag prije augusta. Ja ću na kraju izložiti samo 22 skulpture, Kršinić 5 i ostali jugoslav. slikari 70 slika i 60 crteža. Mojih crteža će biti također izloženo 30...

Boston mi je poslao ono što su bili dužni. Chicago međutim samo za naš putni trošak...

I ja sam pomislio da nema smisla ići u London. Ostati ću svega 2 dana u Parizu, pa idem dalje.

Danas je peti dan što sam na moru i fala Bogu uvijek kiša i vjetar kao da je jesen. U subotu u jutro ćemo ipak stići u Havre i komedija će biti gotova.

Kako si ti? Piši mi u Zagreb. Kući u Dalm. neću ići prije jula, jer škola traje do konca juna. Ako ti svršiš sa svojim ispitima nadam se da ćeš i ti doći u ljeto dolje.

Grli te tvoj Ivan.»

(X. 4. 81).

Ivan Meštrović je ipak na povratku svratio i u London, odakle je pisao bratu u Edinburgh 26. svibnja 1926:

«Javio sam ti da ću se još koje vrijeme zadržati da izradim bar jedan portret. To sam evo i uradio. Početi ću portret u srijedu i taj će posao trajati pet-šest dana najviše, a dotle ćemo sve drugo za put pripremiti i poći čim prije. Drugog posla za sada nemam, a niti ga može biti na ovaj način, jer nikuda ne idem po kućama i društvima, jer mi se to, pravo da ti kažem, ne mili...

Ja mislim od 15. jula do 15. augusta poći negdje liječiti moj reumatizam, koji me počeo sekirati, pa bih želio da kroz to vrijeme bude Danica s tobom, ako budeš negdje kod nas.“ (X. 4. 82).

Ivana Meštrovića su na povratku u Zagreb dočekale mnoge obveze i brige. S beogradskim se ministarstvima borio za status više škole *Likovne akademije* kojoj je bio rektor. Još su ga više mučile obiteljske brige, osobito za sestre Danicu i Biru. Olga je upravo rodila kćer, iako bi on mnogo radije da je bio sin. Materijalno je stajao dobro jer je podmirio dugovanja iz Bostona, a pogotovo iz Chicaga zaradom za *Indijance*. Poteškoće mu je pravila i prepiska, naročito ona s američkim ustanovama, jer je Pešo još bio u Edinburghu, završavajući studije (X. 4. 83).

Toga je ljeta u svom zagrebačkom atelijeru bio osobito zauzet modeliranjem konjaničkih skulptura *Indijanaca*, iako mu je taj atelijer bio premalen za tako velike spomenike. Sve je to pridonijelo živčanoj krizi, čemu je i inače bio sklon.

„Poslije zdravstvenih teškoća te dosta naporna rada, po 10 sati dnevno - pisao je Peši 4. rujna iz Voloskoga, gdje je bio na odmoru s obitelji - dobio sam dosta jak nastup neurastenije. Za ovo stanje nije podesno more, jer ne mogu da spavam, pa ću se povratiti prekosutra u Zagreb i nadam se započeti knjiga, ako bude sa lijevanjem u gipsu sve prošlo glatko...

Ako ti dođeš u novembru i ostanesh koji mjesec biti ćeš mi od koristi za ovaj posao i u pitanju korespondencije i u pitanju lijevanja i transportovanja...

Namjeravao sam ti odavle pisati malo o našim opštim stvarima i prilikama, nu neću jer sam i onako otegao. Arogancija, bestidnost i prepotencija pomiješano s bolesnom megalomanijom onih u B(eogradu) još uvijek dominira. Oni drugi (Hrvati, D. K.) balavi, nespretni, a sad već i nesložni. Vrhovi pokazuju neke spretnosti u menažiranju svega toga, ali bez ikakvih većih poteza, širih i stalnih pogleda i na b(alkan)ski način. Sa ovom drekom na Bugare smo se blamirali i ispali kao glavni krivci i rušitelji mira i poretka i što je glavno cihtemisani (?) sa svih strana kao da smo predratna S(rbija). Vidjelo se je međutim da baš nikoga nemamo uza se sem Grka i Vlaha koji su uz nas samo zato što radimo protiv svojih većih interesa i za njih. Da pljuneš na sve te sifilitične moždane koji vode nesretni narod.

Inače lične osvete i nesigurnost ko i pre. Rade, do u sitnicu, sve po svom ćefu kao i ranije.

Bio sam ti pisao da prije nego pođeš kući produžiš pasoš da ne bi imao teškoća za povratiti se u svijet.

Ja sam, primjera radi, bio dočekan na Vidov dan u noći (2 sata) u mojoj ulici i prepadnut iz mraka iz zasjede, ali sam se spretno izvukao pošto sam primijetio da me je isti indiv(iduum) i ranije čeko. Razlog ni stranu od koje ja neznam, ali je akcenat bio jako srbijanski i valjda radikalski. Ponovilo se nije dosle...” (X. 4. 84).

TREĆE PUTOVANJE U AMERIKU. INDIJANCI U CHICAGU

Govoreći dalje o Meštrovićevim izložbama u Americi navedimo izložbu njegovih radova u *The Art Centeru* u New Yorku od 1. srpnja 1927, sve do 31. svibnja 1928. Bila je to permanentna izložba, vjerojatno više prodajnog nego reprezentativnog značaja - iako su naše novine pisale da ta izložba predstavlja začetak Meštrovićeve galerije ili muzeja u Americi - na kojoj su osim njegovih izložena djela Becića, Kljakovića, Mišea, Varlaja i Ruže Meštrović, dakle radovi hrvatskih umjetnika s ranije izložbe u Philadelphiji. Umjetničko je udruženje *The Art Center* imalo izložbene prostorije u središtu New Yorka u 56 Avenue. Izložbu je potaknuo i organizirao ravnatelj *Centra Bennet*.

Meštrović je izložio 17 skulptura i 34 crteža. Osim novijih skulptura bilo je nekoliko ranijih, a među njima i pet metara dugi model *Kosovskog hrama*, koji je nakon te izložbe i ostao zagubljen u Americi i tek je nakon Drugog rata pronađen i otpremljen u Beograd (3413; 3535).

U vezi s Meštrovićevim radovima na toj izložbi sačuvana su dva pisma Jugoslav *Trading Company* u New Yorku, tajnika Josepha Fabrisa, a u dogovoru s odvjetnikom dr. Nikolorićem, koji je zastupao Meštrovićeve interese u Americi. Pismom od 26. ožujka 1927. *Art Center* želi zadržati za jednogodišnje izlaganje 22 Meštrovićeve skulpture, među kojima i 6 vlasništva jugoslavenske Vlade, maketu *Kosovskog hrama* i 36 još neprodanih crteža. Ravnatelj Alon Bement je smatrao da je šteta vratiti Meštrovićeve skulpture koje su, nakon izložba u Americi, već spakovane u luci čekale na prijevoz za Europu, jer bi se mogle i prodati.

Meštrović je odgovorio da se slaže da se zadrže njegova djela, kao i Kršinićeve skulpture, a da se slike ostalih jugoslavenskih slikara vrate u Jugoslaviju. Meštrovićeve su se skulpture privremeno nalazile dijelom već izložene u *Art Centeru*, neke u Kozulićevom parobrodarskom poduzeću pripremljene za povratak, studija *Mojsija* u *Bush Terminalu*, *Kosovski hram* u *Brooklyn Museumu*, a kipovi u vlasništvu države u *Eagle Warehouseu*.

U drugom pismu iste firme, upućenog 20. lipnja 1927. Meštroviću u Zagreb, govori se o osiguranju Meštrovićevih skulptura i crteža koje su već izložene u *Art Centeru* (X. 4. 88, 89).

U Meštrovićevoj arhivskoj ostavštini u Atelijeru Meštrović u Zagrebu nalazi se (u fasciklu br. 40) dokumentacija u vezi s izložbom u *Art Centeru* u New Yorku. *Art Center* je djelovao kao privredno likovno udruženje. Meštrović je sklopljenim ugovorom predao svoja djela za izlaganje od 1. lipnja 1927. do 31. svibnja 1928, *Art Center* će ih izložiti u jednoj svojoj dvorani pod naslovom *Izložba Meštrović*. Neprodana djela *Art Center* će nakon tog roka predati za otpremu u Europu. Za prodane radove *Art Center* dobiva 20 % od otkupne cijene koju je Meštrović naveo.

Ravnatelj *Art Centera* Alon Bement obavijestio je 25. travnja Meštrovića i njegovog zastupnika Artura Nikolorića da je nekom Carlu Hamiltonu prodao 8 slika Becića, Kljakovića, Mišea i Varlaja. Prodaji je prisustvovao Milan marjanović. O prodaji slika brinuo se i Petar Meštrović.

Iz daljnje se prepiske doznaje da Meštrovićeve skulpture *Vidovdanskih ciklusa* nisu bile izložene, kako se namjeravalo, jer su državno vlasništvo. Postojao je i maleni katalog *Art Centera*, koji nije sačuvan (8639⁹⁵⁻⁹⁸).

Umjetničko udruženje *Cor Ardens (Goruće srce)* u Chicagu, koje je među svoje počasne predsjednike ubrajalo belgijskog književnika Mauricea Maeterlincka, indijskog Rabindranatha Tagoru i druge istaknute stvaraoce, predložilo je i Ivanu Meštroviću da se primi počasnog predsjedništva (3512).

Tijekom 1927. Meštrović je izlagao i na dvije izložbe u Kanadi, u Torontu i Montrealu, ali o njima nemamo drugih podataka, osim u popisu izložaba u katalogu njegove pariške izložbe 1933. (545²²).

Desetoga travnja 1928. putuje Ivan Meštrović po treći put u Ameriku, uglavnom u vezi s postavljanjem čikaških *Indijanca* (3737).

13. ožujka se, nakon Münchena, zadržao u Parizu, odakle piše Peši, koji se vratio i stanuje u Meštrovićevom domu u Mletačkoj 8:

„...ovdje vrijeme dobro... U Münchenu bijaše snijeg i led.» (X. 4. 92).

19. ožujka stigao je u New York, odakle, iz Wanderbilt Hotela, piše Peši u Zagreb o prijenosu konjaničkih spomenika. Na brodu je pao i ozlijedio ruku.

«Pisao sam Olgi za moju nezgodu koju sam imao na brodu sa lijevom rukom... U svakom slučaju je jedan peh, koji će mi smetati pri eventualnom radu, ali što mogu.

Ovde su me dočekali svi. Stari Pupin oslabio i jedvah se kotura na nogama. Pozdravlja te on... i svi drugi.»

Kao adresu šalje: *Art Institut of Chicago* (X. 4. 93).

U Chicago je stigao 26. ožujka 1928, odakle piše Peši:

“Danas sam stigao sa ... (?) ovamo. Koliko god je bilo u N-Y toplo i lijepo vrijeme, toliko sam ovdje zatekao zimu, vjetar i kišu.” Idalje mu javlja o *Indijancima* (X. 4. 94).

7. travnja, također iz Chicaga:

„Ovdje još uvijek slabo. Snijeg i kiša naizmjenice.“ Dalje o *Indijancima*.

“Ovi se ovdje izmotavaju da ostanem ili kao da dođem svake godine 5-6 mjeseci na njihovu školu. Nije mi još jasno kako i što misle. Ja sam rekao da sam tamo angažovan. Što bi mi mogla škola ko takova dati? Kad bi bilo u vezi sa nekom poručbinom, pa da usput podučavam par boljih đaka, to još nekako...”

Sa rukom mi je bolje iako ne sasvim. Držim da ću do par dana moći skinuti gips...

Neki dripac od newyorških novina imao samnom razgovor, pa poslije metnuo naslov Serbian, te sad ovdašnji neki hrv. listovi osuli vatru na mene na najprostačkiji način. Znaš sam, novinari pišu što im padne na pamet. Ovde su pisali interviu bez da sam se iskim vidio...

Milček još, hvala Bogu, u N-Y.“ (X. 4. 95).

Navedeni razgovor s Meštrovićem objavio je novinar njujorškog *The Worlda* William O. Tropp i objavio ga 24. ožujka 1928. pod naslovom *Great Serb Sculptor finds American Girl to Greek Ideal (Velikom srpskom kiparu američka djevojka sličij grčkom idealu)*. O ljepoti američkih djevojaka Meštrović je navodno govorio kao četrdesetčetverogodišnji neženja. Hvalio je i američku arhitekturu.

O sebi je rekao da se smatra djetetom svih vremena i svih umjetnički smjerova jer se svako doba rađa iz prethodnoga. «Ali, ako me zapitate, je li moje djelo grčko, gotičko, ili kakvo ino, morao bih vam odgovoriti, da nije nijedno, nego da je pro-

izvod njih sviju. Slično bih vam morao odgovoriti, da me zapitate, koji mi je najmiliji majstor iz prošlih vremena.»

Kazao je da katkada radi po dvadesetčetiri sata na dan, a katkada ne radi ništa po cijele tjedne.

Ivan Krnic je, međutim, prosvjedovao u zagrebačkom Hrvatu zbog nazivanja Meštrovića Srbinom, znajući koliko su ga Srbi u posljednje vrijeme napadali, oštetili neplaćanjem kupljenih skulptura *Kosovskog ciklusa*, a pogotovo stoga što se sam Meštrović u posljednje vrijeme izjašnjavao izrazito Hrvatim (3605).

24. travnja, još uvijek iz Chicaga:

«...Ovde nemam nikakva posla a ni izgleda... Sa konjem sam jednim jedvah gotov. Drugi će valjda uzet isto 2 sedmice. U društvo se ne tiskam, niti ima smisla, jer bi to bile samo obaveze. Imali su neke osnove sa školom, nu to je nemoguće. Šta bih ja u onom gnijezdu sa haharima, i onda da sam u neku ruku podčinjen onim ... (?) što izdržavaju institut. Doći će vrijeme, ako dođe i bude na vrijeme. Peh je veliki da se stvari negotovljuju dok sam ovde, pa mi je zato bio i suvišan put.

Inače nemam volje nizašto, jer mi je bila ona nezgoda sa rukom i jer me još uvijek ovo ... (?) sekira, pa pazim da se ne nahladam. Sa rukom je već skoro dobro i neće biti posljedica kao sa desnom. Idem još svaki dan na masaže. Opuļjati će me svi pošteno, ali što da mu radim.

...Nema mi ovamo posla. Sve više vidim da je ovo razbojničko pljačkaška zemlja u koju idu ljudi te vrsti, ili očajnici.» (X. 4. 96).

Dok se Ivan Meštrović nalazio u Chicagu, tu je bila otvorena *Izložba suvremenog europskog kiparstva*, u svibnju 1928. u *Art Institutu*. Izlagali su najpoznatiji europski kipari: Švedanin Karl Milles, Nijemac Georg Kolbe, Francuzi Charles Despiau, Aristide Maillol i Antoine Bourdelle, angloamerički kipar poljskog porijekla Jacob Epstein i drugi, a među njima i Meštrović s reljefom *Bogorodica sa djecom*.

Čikaški je *Daily News* tom prigodom pisao i o Meštroviću:

“Ivan Meštrović, Hrvat, slavni europski kipar s orlovskim nosom, Mefistofelovske glave, boravi u Chicagu. Svaki dan ide da nadgleda radove na svojim spomenicima. Ti konji odliveni u broncu izvrsno spajaju snagu s herojskim izgledom, da će po mnijenju kritičara konkurirati onima Sv. Marka. Spomenici će doći na kamene postamente u Grand Parku. Čikaški građani vidjevši njegove radove na izložbi prije dvije godine oduševili su se njegovom umjetnošću, čisto personalnom, ni klasičnom, ni ultramodernom. Sad se taj čovjek, koji je proživio svoju mladost u dalmatinskom selu, daleko od grada, u zemlji balada, običaja, ruševina i manastira, šeće svakog dana u novom velikom gradu, gdje tradicija tekar počinje. Svaki dan on ide do mjesta, gdje se dovršava posao, koji će spojiti njegovo ime sa imenom ogromnog grada novoga svijeta.” (3581).

O Meštrovićevom reljefu na čikaškoj izložbi pisao je likovni kritičar Charles F. Kelley u bostonskom *Christian Science Monitoru* (3597; 3719), kao i u umjetničkom prilogu *Evening Posta* (3598), da je „navski (!) stiliziran, ali pun otmjenosti i gracije u pokretu i gotovo nedostiživ u obradi“ (3719).

V. Cvetišić je tada pisao u zagrebačkom *Jutarnjem listu*:

„Koliki glas i ugled uživa naš majstor u vanjskom umjetničkom i kulturnom svijetu, dovoljno je spomenuti da mu se nudi mjesto rektora na umjetničkim akademijama u Barceloni, Londonu, a sada i u New Yorku, ali on čezne za domovinom,

vraća se u naš Zagreb, da ovdje dalje umjetnički stvara i djeluje.“ (3581).

Spomenimo da je engleski slikar i grafičar William Rothenstein u proljeće te 1928. godine priredio u Chicagu izložbu portreta najglasovitijih ličnosti tadašnjega svijeta, među kojima je bio i portret Ivana Meštrovića (3723).

Nemamo podataka o Meštrovićevim izložbama 1928. u Sjedinjenim Državama u San Diegu i, zajedno s Ružinim radovima, u Rochesteru (545²²).

Budući su se radovi postavljanja spomenika *Indijancima* otegli, a on pri tome nije bio potreban, vratio se Ivan Meštrović u Zagreb prvih dana lipnja 1928. (3694).

Indijanac na konju (Ljevaonica ALU)

Najveći moralni i materijalni uspjeh američkih putovanja Ivana Meštrovića bez sumnje je narudžba i izvedba javnih konjaničkih spomenika *Indijancima* u Chicagu. Te skulpture spadaju ne samo u najveće Meštrovićeve skulpture, dimenzijama i umjetničkom kvalitetom, nego u najistaknutije konjaničke spomenike svjetske umjetnosti, od antičkih vremena do dvadesetog stoljeća.

Za narudžbu *Indijanaca* bila je presudna Meštrovićeve izložba 1924-1925. u New Yorku, a pogotovo 1925. u Chicagu, na kojima se on Amerikancima predstavio kao najveći živući europski kipar.

Obilni podaci o narudžbi, daljnjim pregovorima, izradi, otpremi i postavljanju *Indijanaca*, osamdesetak pisama, kopija, koncepata, skica, nacрта, računa, potvrda i sl., od 1925-1928, kao prepiska Ivana i Petra Meštrovića i Art Institute u Chicagu, nalaze se u fasciklu br. 40 u kiparovoj arhivskoj ostavštini u Atelijeru Meštrović u Zagrebu. Obradila ih je i objavila ravnateljica Atelijera Vesna Barbić (8639).

Daljnje podatke nalazimo u Meštrovićevim pismima bratu Petru od 1926-1928. (X. 4). Također u novinskim i ostalim objavljenim tekstovima, američkim i domaćim.

Bogati Amerikanac B. F. Ferguson ostavio je nakon smrti tridesetih godina nadarbinu od milijun dolara za uljepšavanje grada Chicaga javnim skulpturama. Do 1928. već je bilo postavljeno 10 skulptura i spomenika na ulicama, trgovima i u parkovima Chicaga.

Odbor *Fergusonovog fonda* (*B. F. Ferguson Fund*) bio je ujedno i odbor *Art Institute of Chicago*, koja je ustanova obavljala i sve administrativne poslove fundacije. Na čelu zaklade i muzeja bio je ravnatelj Robert B. Harske, a tajnik C. H. Burkholder. U odabiru skulptura važna je bila uloga članova odbora zaklade.

Reprezentativna Meštrovićeve izložba u muzeju *Art Institute of Chicago* bila je u svibnju 1925. Iz prvog sačuvanog pisma ravnatelja Harskea Petru Meštroviću 10. listopada 1925. doznajemo da je Meštroviću već predloženo da izradi spomenike, ali treba čekati odluku odbora. Taj je muzej već naručio repliku Meštrovićeve skulpture *Moja majka* u mramoru, a njegovim je posredstvom dr. Martin Schwab kupio nekoliko Meštrovićevih crteža s izložbe (Svi podaci, ukoliko nije posebno navedeno, nalaze se u radnji V. Barbić o čikaškim *Indijancima* - 8639).

Nakon što je ponovno doputovao u Sjedinjene Države pisao je Meštrović 8. prosinca 1925. Harskeu da očekuje da će mu se povjeriti izvedba spomenika i da je zbog toga ponovno došao u Ameriku, gdje nema drugog posla i da mu je želja učiniti nešto dobro na polju umjetnosti, bilo u Europi, bilo u Americi. Ne ostvari li se to, vratio bi se kući, da tu ne gubi vrijeme.

U očekivanju konačne potvrde te narudžbe od članova odbora Meštrović je, kako smo vidjeli, unajmio prostrani atelijer kipara Paula Manshipa u New Yorku.

Istoga mjeseca Harske javlja Meštroviću da se očekuje konačna odluka odbora.

U siječnju 1926. još nema konačne odluke. Sastao se podbor za skulpturu, ali se moraju sastati još dva odbora.

16. siječnja poziva Harske Ivana i Petra Meštrovića da iz New Yorka dođu u Chicago da načine neke pokusne studije za spomenik. Komitet Fergusonova fonda je sugerirao da spomenik ima temu obnove Chicaga nakon katastrofalnog požara 1871, ali još nije odlučeno da li će to biti reljef ili puna plastika,

na kojem bi se položaju spomenik postavio. U vezi s tim očekuju i Meštrovićeve sugestije.

Pismom od 25. siječnja Meštrović pristaje doći u Chicago i dogovoriti se sa članovima odbora o zamisli spomenika. Ako se slože, on će u New Yorku raditi na skicama i umanjenom sadrenom modelu spomenika.

Prethodno smatra potrebnim konačno odrediti sadržaj spomenika i predviđenu svotu novca za njega. Također hoće li biti u reljefu ili u punoj plastici. Dobije li Meštrović narudžbu, neće ništa tražiti za te preliminarne radove; u protivnom slučaju odbor će morati otkupiti načinjeni model.

Ivan i Petar Meštrović su zatim bili u Chicagu i dogovorili se s odborom. Odlučeno je da spomenik, skulpture dvaju konjaničkih likova, predstavlja bijelu i crvenu rasu. Meštrović mora izraditi u sadri dva modela, 3 stope visoka, svakoga u dvije kopije: jednu za odbor, a drugu će kipar ponijeti sobom u Europu i tamo načiniti spomenike u gipsu i odliti u bronci.

4. veljače 1926. sklopljen je u Chicagu ugovor između kipara Ivana Meštrovića i odbora *Art Institute of Chicago*, koji je ujedno i odbor fonda B. F. Fergusona:

1. Kipar će nabaviti o svom trošku sav potrebni materijal za skice, modele, modeliranje i lijevanje spomenika *Indijancima*. Svaka će statua biti visoka oko 17 stopa, a spomenik će se postaviti u Grant Parku.

2. Kiparu će odbor odobriti crteže, planove i 3 stope visoke sadrene modele.

3. Odbor može sugerirati promjene koje će kipar izmijeniti.

4. U slučaju odbijanja odbor će kiparu platiti 6.000 dolara a mali modeli postat će vlasništvo Instituta.

5. Budu li modeli prihvaćeni odbor će odrediti arhitekta koji će surađivati s kiparom u projektiranju smještaja, baze i postavljanja spomenika.

6. Nakon prihvaćanja malih modela kipar će snositi sve troškove izrade, lijevanja u broncu i postavljanja na određeno mjesto skulptura.

7. Umre li kipar, odbor može angažirati drugog kipara, a nasljednicima isplatiti određenu naknadu.

8. Ne izvrši li kipar obvezu u roku odbor može prekinuti ugovor, a njemu platiti opravdanu naknadu.

9. Kipar se obvezuje dovršiti rad u roku od dvije godine.

10. Sve studije, crteži, modeli postat će vlasništvo odbora.

11. Kipar ne smije izraditi nikakvu reprodukciju ni modela ni konačnih skulptura.

12. Odbor će za rad i materijal platiti kiparu svotu od 150.000 dolara u ratama.

Skulptor će skulpture izvesti u sadri u svom atelijeru u Zagrebu i poslati fotografije odboru.

Potpisani Ivan Meštrović, predsjednik *Trustees of B. F. Ferguson Fund* Potter Palmer i kao svjedok tajnik *Instituta* C. H. Burkholder.

Meštrović je potpisani ugovor predao odboru preko svog odvjetnika u New Yorku Artura Nikolorića.

Kada je početkom veljače ravnatelj Harske posjetio Meštrovića u njujorškom atelijeru, ovaj je već počeo raditi na modelima. Čim modeli budu gotovi, poslat će ih u Chicago na uvid odboru.

B. Harske zatim piše 16. veljače Petru Meštroviću, između ostaloga:

«Mr. Worcester i ja imali smo nekoliko duljih razgovora o sadržaju statua. Mi sugeriramo sljedeće: da bijelu rasu predstavlja orač sa volom, a crvenu Indijanac s bizonom ili kako se u Americi kaže 'buffalom'. Te su dvije životinje snažne po tipu, dok bi konji, kako mislimo ja i Mr. Worcester, bili anakronizam, jer se ni Indijanci ni bijelci, ni rani pioniri, nisu mnogo služili konjima. Mi naravno ne diktiramo majstoru što bi on trebao učiniti, nego to nudimo samo kao sugestiju. Kao sljedeća sugestija, mislim da bi bilo pametno da pošalje kakve crteže koji bi predočili ideju statue, tako da komitet može dati svoje mišljenje. Drugim riječima, bilo bi dobro da komitet bude jedinstven u sudu o statuama prije negoli vaš brat počne raditi na modeliranju...»

Iz pisma Harskea od 17. siječnja vidi se da je promijenjena odluka o smještaju spomenika u ugovoru, tj. da treba precizirati da to bude na ulazu u Congress Street Bridgea i Grant Parka. Meštroviću se nije sviđala izmjena sadržaja jer je želio raditi konjaničke spomenike, a ne volove i bivole.

U pismu 19. veljače Petar Meštrović obrazlaže B. Harskeu da njegov brat misli da su Indijanac i konj potpuno nerazdruživi i da se jedino tako može predstaviti otpor crvenog čovjeka bijeloj rasi. On je već u tijeku rada na modelima i uzrujao se tim novim sugestijama.

Meštrović je uza sve to nastavio razrađivati prvotnu zamisao: Indijanca na konju i kauboja na konju. Sačuvani su i crteži te prve zamisli konjaničkih likova Indijanca s lukom i kauboja s puškom.

Meštroviću je ipak uspjelo da i tu zamisao izmijeni i predvidi samo dva Indijanca na konjima, jednoga s lukom, a drugoga s kopljem, što je njemu kiparski i kompozicijski mnogo bolje odgovaralo.

Vijest o Meštrovićevom radu na spomeniku za Chicago brzo se pronijela Sjedinjenim Državama i domovinom. Zagrebački je *Obzor* javio 18. veljače 1926. da je Meštrović sklopio ugovor s odborom Fergusonovog fonda da će u roku od dvije godine izraditi dva Indijanca na konjima, a ne Indijanca i kauboja, kako je ranije bilo predviđeno, i da će spomenici biti postavljeni na Michigan Avenue, na ulazu u Grant Park (3364).

Čikaška *Tribuna* pisala je 21. veljače 1926, što je prenijelo i splitsko Novo doba:

“Mnogo godina se kritikuje upotreba Fergusonovog fonda, ove znamenite nadarbine ostavljene za ures naših gradskih ulica i parkova sa skulpturom. Ali sada imamo obećanje da ćemo dobiti nešto, što može da bude prava kontribucija našoj municipalnoj umjetnosti. Sada je sigurno da je Meštrović, glasoviti jugoslovenski skulptor, bio angažovan da izradi dvije ogromne skulpture, koje će resiti zapadni pristup na vijadukt Congress ulice. Ovaj vijadukt će biti bačen preko tračnica Illinois Central društva, te će spajati Michigan Ave sa istočnim dijelom Grand Parka, naročito sa sekcijom ukrašenom velikom Buckinghamovom fontanom. Rodin, po čitavom svijetu glasoviti francuski skulptor, kazao je: ‘Danas nema nego samo dva skulptora kojih će imena živjeti - Meštrović i ja.’ Tako ćemo, valjda, u nedalekoj budućnosti, imati nešto u lineji statuarija na što ćemo sa ponosom pokazivati, kao što pokazujemo i na veliku St. Gandrus-ovu portret-statuu u Lincoln parku.” (3356).

Naročito su tom viješću bili oduševljeni naši iseljenici. *Hrvatski glasnik* je pisao:

“...Tad će svaki Jugosloven, prolazeći pokraj Meštrovićevih radnja moći reći svakom zadivljenom strancu: To je izradio Meštrović - my countryman!” (3356).

17. ožujka Harske potvrđuje Meštroviću primitak dviju fotografija indijanskog konjanika koje je s velikim zadovoljstvom pokazao odboru.

21. ožujka piše Meštrović Peši, koji je tada bio u Edinburghu, da će modeli-skice *Indijanaca* za dva dana biti dovršeni i moći će se odliti u gipsu. Još uvijek nije radio po novoj izmijenjenoj zamisli dva indijanska konjanika, nego jednog Indijanca i jednog kauboja, kao i glavu Indijanca u konačnoj veličini. Mnogi odbornici fundacije dolaze u atelijer vidjeti skice i oduševljeni su, pa je siguran da će ih na sastanku odbora konačno prihvatiti (X. 4. 74).

Malo zatim, ili nešto ranije, u pismu bez datuma obavještava Pešu:

“...Vjerojatno će trebat otići do Čikaga i razgovarati sa onim svim mogućim arhitektima i trustisima (Board of Trustees, D. K.), koji su u ostalom, koliko sam zadnji put vidio, pristojni ljudi, ali za to treba imati bar neku bazu, bar neki pretekst.” (X. 4. 75).

U pismu 2. travnja 1926. piše Peši o promjeni kauboja u Indijanca:

“Pismo si držim primio gdje sam ti javio da je napokon sklopljen ugovor za Chicago, ali traže da se promijene ‘cow boy’ u ‘Indijanca’, sa kopljem ili slično; to imam da izvršim prije nego odem u Evropu, te da im pošaljem u Ch(icago) - i kad to prime, biti će stvar perfektna (dokrajčena). Nadam se da će to sve ići, samo mi još odlijevi modela ne stižu, jer ću konja upotrebiti istoga, pa napraviti odlijev i poslati im. Ta lijevanja me ... (?) koštaju do sada 700 dolara. Jedva čekam da mi i to ode s vrata, pa da podjem dalje i počnem raditi kako bi došo do para.» (X. 4. 76)

9. travnja, na engleskom, piše Peši da je odložio putovanje u Chicago, jer radi jedan portret. Dvanaestoga će se na *Savjetu trusta* odlučiti o konjaničkim statuama (X. 4. 77).

14. travnja 1926. pisao je Meštrović Peši iz Chicaga:

“Ovde sam već pet dana. Izgleda da će se ona moja pokora sa spomenikom već jednom dovršiti. U ponedjeljak su imali sjednicu koja je trajala do 5 po podne. Jednoglasno su se složili da primaju ‘Indijanca’ kakav jeste. Kod ‘Cowboya’ nisu bili tako složni. Jedni su sugerirali neke parcijalne promjene, a neki da i od njega napravim ‘Indijanca’. Mnogi od njih su bili ‘lično cowboji’, pa znadu kako cowboy drži noge, kako vadi pušku i t. d. Drugi opet misle da treba da se ‘zaboravi’ borba između ‘Amerikanaca’ i ‘Indijanaca’. Ja sam pristao da im učinim i drugog ‘Indijanca’. Tu operaciju imam da izvršim u N Y prije nego pođem kući i da im pošaljem fotografiju, a oni meni onda da odgovore da prihvaćaju. Harske je istoga dana morao otputovati u Detroit, Buffalo te New York i neće se vratiti prije 10-12 dana. Ja sam reko da tako dugo ne mogu čekati, jer imam posla u N Y. Odlučili su da to predsjednik umjesto Harskea samnom svrši. Ugovor bi imao ostati kao što je bio koncipiran, samo bi se promijenio naziv i mjesto na koje je prije mišljeno, te bi se reklo ovdje ili na drugom mjestu, jer od grada još nisu dobili pristanak. Prijetila je opasnost da opet stvar odgode radi toga t. j. da mi sad skice plate i stvar ostave ‘otvorenom’. Ja sam reko da to ne mogu nego da se ‘zatvori’ na jedan ili na drugi način. Na sjednici ih je bilo 12 te su mi po zaključku 10 njih svaki napose čestitali i izgledalo je da su ui-

stinu oduševljeni. 'Formalnost' ugovora i pisma za promjenu imali smo tako svršiti da ga predsjednik dade otipkati te da ga pregleda i pošalje u moj hotel na potpis. To još nije učinio i zato se ovdje dosađujem i čekam. Mr. Poole, onaj bradonja, i Mr. Wocester nisu bili kao ni onaj stari arhiekt, ali su dali pristanak unaprijed, pošto su stvari vidili kod mene u N Y. Oni su ti svi kao gazde. Dolazilo ih je 7 k meni u N Y. Neki je izrazio želju da bi volio imati odljev malog 'Indijanca', neki odljev Mojsijine figurice (što je bila u Chicagu), neki crtež i t. d. Sve je trebalo naravno obećati. I Harske i ja smo stidljivi i biti će čudo ako u ovoj stidljivosti dođe ipak stvar kraju. Mr. Porter, za koga vele da je jako bogat, te Adler, Poole i neki drugi gurali su stvar sa najvećim oduševljenjem. Eto tako ta stvar stoji..." (X. 4. 78).

15. travnja predsjednik fonda Potter Palmer piše Meštroviciu da su članovi odbora pregledali umanjene modele obje skulpture u sadri, pa su model Indijanca prihvatili, a za kauboja su sugerirali da ga se zamijeni drugim likom golog Indijanca na konju, da bi bio u skladu s prvim. Odbornici su oduševljeni dosadašnjim radom i očekuju dovršenje spomenika koji će biti na čast Chicagu i Meštroviciu.

Meštrovic je rado prihvatio tu izmjenu i piše sutradan odboru da odobrava njihovu sugestiju, pa će drugi model učiniti čim prije.

Iako, dakle, prijedlog izmjene kauboja u drugog Indijanca nije bio Meštrovicев, njemu je to s likovnog gledišta bolje odgovaralo zbog simetrije oba konjanička lika. Usto možemo i pretpostaviti da je bio skloniji veličanju Indijanca, koji su imali mnogo zajedničkog s epskim junacima narodnih pjesama njegova zavičaja, nego s bijelim osvajačima indijanskih područja Amerike.

18. travnja 1926. pisao je Peši u Edinburgh:

"Danas sam se povratio iz Chicaga. Jučer sam napokon potpisao ugovor. Pošto Harskea nije bilo, to je bilo malo teže. Predsjednik kaže da je ovaj ugovor kontradiktoran i bez glave i repa. On je stvar dotjerao u formi, ali isto tako u pravcu da njih još više osigura. Bio je stavio nemoguće stvari, nu napokon mi je uspjelo odstraniti to pomoću Adlera. Ad(ler) se je uopće mnogo zauzimao, nu posljedica je toga da sam mu obećao odljev u gipsu od onog Mojsije što je bio u Čikagu. Sad treba žurno da izradim drugog 'Indijanca', Cowboy otpada, pa da im pošaljem. Tek pošto i to prime, biti će stvar kompletna. Što ću, moram tu gnjavažu do kraja izdržati.

U Chicagu nisam imao gdje da izradim promjenu (skulpture, D. K.), a bojao sam se i ostati duže, jer gripa sve šesnaest ruši." (X. 4. 79).

6. svibnja:

"...Modeli su mi iz Chicaga zakasnili te sam na vrat na nos napravio izmjenu od 'kwojoja' u 'Indijanca' i jučer dao lijevati. Još moram napraviti kopiju i poslat u Č(ikago), te sačekat potvrdu da su primili i odobrili. To će se valjda izvršiti za 10-12 dana. Kao i od prvog 'Indijanca' činio sam i od ovog jedan detalj (glavu), veliku skoro kao Mojsije pa ću im poslat također. To je i kod prvog djelovalo da su ga bez promjena akceptirali. Imati ću 2 skice u malenu, 3 po 3 noge i 2 glave. Što mogu? Htio bih da se to do kraja svrši." (X. 4. 80).

24. travnja vratio je odvjetnik Nikolorić Meštroviciu ugovor na koji nije bilo primjedbi.

11. svibnja pisao je Meštrovic Harskeu uz fotografije druge studije *Indijanca na konju* i velike glave drugog *Indijanca*. Objašnjavao je da nije modelirao koplje što ga Indijanac drži

Indijanci – Indijanac na konju (detalj)

u ruci, jer je zamislio da izrazi samo pokret linija. Prekosutra će poslati skice u sadri. Volio bi da se odbor sastane prije 22. svibnja, kada će otputovati za Europu.

14. svibnja piše član odbora Charles H. Worcester Meštroviciu da je, posjetivši njegov atelijer u kojemu ga nisu zatekli, vidio i drugog *Indijanca*, spremnog za lijevanje u sadri.

Istog dana Harske potvrđuje primitak fotografija i veli da će sazvati odbor, a 19. svibnja piše da je sastanak odbora održan i da su skulpture prihvaćene. Tom je prigodom Harske izvjestio odbor da je Meštrovic darovao *Art Institutu* sadreni odljev *Marka Marulića* koji je bio izložen u Booklyn Museumu. Međutim, ipak je bilo problema s odborom koji je prigovorio da Indijanac drži koplje u lijevoj, a ne u desnoj ruci. Meštrovic je to načinio zbog simetrije kompozicije obje skulpture.

20. svibnja Meštrovic je odgovorio Harskeu da putuje 22. i traži produženje roka za izmjenu modela, a sutradan je u pismu objasnio Harskeu zašto je darovao skulpturu hrvatskog pjesnika 14. (!) stoljeća: prvo kao izraz zahvalnosti *Art Institutu* koji je od samog početka pokazivao zanimanje za njegovu umjetnost; drugo zbog svojih brojnih sunarodnjaka u Chicagu.

21. svibnja Harske produžuje rok za predaju izmijenjenog modela, a 22. svibnja 1926. otputovao je Meštrovic iz Amerike parobrodom *Paris*.

U domovini se već znalo da Meštrovic izvodi velike spomenike za Chicago i pisalo se o tome. Zagrebačke su *Novosti* u svibnju objavile izvještaj iz Chicaga, vjerojatno Marjanovićev, o narudžbi. Uprava *Fergusonovog fonda*, navodno, nije bila za-

dovoljna radovima domaćih kipara, pa se duže vremena tim fondom nije ništa naručivalo. Stoga je osigurana veća svota kojom se mogla osigurati i veća narudžba javnog spomenika. Jedni su u odboru predlagali spomenik Abrahamu Lincolnu, drugi Theodoru Rooseveltu, treći neku alegorijsku figuru. Navodno je autoru prepušten izbor motiva, pa je on odabrao konjaničke likove predstavnika stare i nove Amerike, Indijanca i pionirskog cowboya.

U jednoj mnogo kasnijoj studiji o Meštroviću, 1982. u *Notre Dame Magazinu*, pisao je Edward Fischer, vjerojatno na temelju pričanja samog Meštrovića koji je tada predavao na tom Sveučilištu:

«Prvo mu je sugerirano da načini jednog američkog heroja, poput Washingtona. ‚Taj je već učinjen, rekao je. ‚A Lincoln?‘ ‚I on je učinjen.‘ On je ustrajao na herojskoj zamisli američkog Indijanca, po uzorima na jugoslavenske heroje.“ (8870).

I splitsko *Novo doba*, prenoseći pisanje čikaškog *Hrvatskog glasnika*, izvijestio je o sklapanju ugovora za Indijanca i cowboya, ne znajući za posljednju izmjenu. Da se pomogne domaći obrt, spomenici će se lijevati u domovini (3355).

S broda, na putu kući, pisao je Meštrović Peši, između ostaloga:

«Pored svih ovih komedija uskrsla je u zadnjem času i jedna sa Chicagom. Drugog ‚Indijanca‘ na konju sam im načinio, i glavu u veliku, te su ocjenjivali prošlu srijedu i ... da im se do-

pada, samo da bi željeli da promijenim jednu ruku, jer on baca koplje sa obe ruke, a oni misle da su Indijanci bacali samo sa jednom. Prema ugovoru da moraju imati definitivni model... ugovor za drugog nije perfektan dok ne dobiju modificovani model. Bio sam bijesan sa tim šikandijama, koje vjerojatno potiču od opozicije, nu u zadnju sam se umirio i poslao im tako oprezan odgovor kao da ćemo se tužiti. Naveo sam da mi je milo što su i drugu figuru primili; detalj kao što je lijeva ruka da ću po njihovoj želji promijeniti i poslati ću model do 3 mjeseca. Tražio sam da mi to confirmiraju depešom, što su i uradili. Obećao sam da u krajnjem roku za definitivne statue neće biti zakašnjenja, jer da ću prvu ‚koja je već definitivno primljena‘ odmah početi čim dođem kući. Osim telegrama, primio sam i jedno pismo od Harskea gdje kaže da je i druga stvar ... primljena, samo ima još ova mala modifikacija da se izvrši da bi se zadovoljilo neke ljude. Mislim da i on osjeća da su prećerali. Saopštio mi da se zahvaljuju na Maruliću i da javim Foxu da sve učini o njihovu trošku kako se ne bi figura razbila...“ (X. 4. 81).

30. kolovoza pisao je Meštrović iz Zagreba Harskeu u Chicago da je nanovo načinio skicu drugog *Indijanca* koja mu se čini boljom od prethodne. Model je već poslao, a preliminarne radovi za prvog *Indijanca* u konačnoj veličini već su gotovi. Njegov sadreni odljev bit će gotovo do Božića. Fotografiju će im poslati.

Indijanci – Kopljanik, Chicago

Ujedno pita Harskea za savjet da li bi manje skulpture koje su u Americi izložio u privatnim galerijama Chicaga, New Yorka i dr.

Harske mu odgovara da bi bilo ozbiljnije (dostojnije) organizirati lanac izložaba u muzejima u kojima još nije izlagao, nego dati skulpture galeristima. Harske bi mogao organizirati niz takvih izložaba. On se kao ravnatelj muzeja ne bi mogao baviti komercijalnim izložbama.

Zatim je Meštrović počeo modelirati konjaničke spomenike Indijancima u konačnoj veličini, za što mu je njegov atelijer u Metačkoj bio premalen, pa je i to predstavljalo posebne poteškoće, koje je ipak uspješno svladavao.

U opširnom pismu 4. rujna 1926. Ivan Meštrović između ostaloga piše Peši:

„...Za skelet za konje sam se mnogo više nagnjavio nego što sam i pomišljao. Pošto je stvar krupna i prema tome strašno teška, htio sam da konstrukcija bude iz željeza i solidna. Naši bravari su još prilično primitivni, pa je trebalo dugo vremena dok se je izradilo, a isto tako dok se je sastavilo. Što ćeš da ti govorim, poručio sam 20 dana po svom dolasku veliku ‚Drehscheiban‘ i taj blaženi skelet, a kompletno je sve bilo tek pred 2 nedjelje.

Sve mu to džabe, ali kroz sve to vrijeme nisam mogao ništa drugo raditi u ateljeru, jer se je bio pretvorio u kovačnicu, a i ja sam morao biti prisutan i nagnjavio sam se kao niko moj. Da sam znao mogao sam sve to učiniti za trećinu vremena i para u drvu.

Atelier je ipak preuzak za tako veliku stvar, tako reći taman da se okolo prođe. Cijela podloga sa Drehšajbom je visoka 4,5 (m), pa će se ipak jedva okretat, jer će perjanica (koju je vidim i Loyd George usvojio) sizati do plafona.

Posljednje 4 nedjelje sam radio na konjaniku u definitivnoj veličini i izradio sam ga dolje, pa ću ga dignuti na skelet u gipsu. Izradjen je do ispod koljena. Međutim sam izradio i promijenjenu skicu drugoga ‚Indijanca‘ i poslao im je pred nedjelju dana. Pošto model od ovoga koji je već bio izmjena nisam ni donio, to sam ovoga morao izraditi cijelog, sa konjem, ponovo.

Nije mi dao bijes mira nego sam promijenio i konja na posljednjoj skici. To je sve prouzrokovalo i malo zakašnjenje zbog kojeg sam se pravio za Harskea nevješt. To je međutim samo dokaz dobre volje sa moje strane, a ako bude zamjeraka ili teškoća sa njihove strane, biti će dokaz hrđave volje, nu to ne mislim da će biti. Ove komedije i preparacije koštaju bogme kod nas kao i u New Yorku, a ... (?) se još više gleda, jer sam ‚kod kuće‘.

Prolazilo ih je već 5-6 iz Amerike i 3-4 iz Engleske.

Ugovor je za mene ćorav sve dok ne dobijem bar lvu ratu. Novce što sam imao sve sam istrošio. Ostaje mi još jedino tih 200.000 din kod B(anca) i 4-5 tisuća imam još u banci u N Y.

Uzev u obzir sve okolnosti, te dane koji naglo idu natrag, morao sam započeti konjanika napose, da ne bih gubio vrijeme iako sam baš kad sam ga počeo bio jako nahlađen. Jedva me je nahlada u radu prošla, dobio sam neku nevolju na crijevima, što me je jako oslabilo.

Pred sedam dana sam ali figuru dovršio (i dao) Bubnju da je lijeva, a ja međutim pobjegao ovamo [u Volosko] gdje mi se i djeca nalaze, kuda sam ih poslao kad sam počeo figuru, da bih imao što više vremena za posao.

Poslije zdravstvenih teškoća te dosta naporna rada, po 10 sati dnevno, dobio sam dosta jak nastup neurastenije. Za ovo stanje nije podesno more, jer ne mogu da spavam, pa ću se povratiti prekosutra u Zagreb i nadam se započeti konja, ako bude sa lijevanjem u gipsu sve prošlo glatko. Ako mi sa zdravljem bude bolje i da neprestano radim, ne mogu se nadati da ću sa konjem biti gotov prije polovine novembra, a najmanje mjesec dana će trebati za izliti ga u sadri, tako te im neću moći poslat fotografiju prije polovine decembra. Drugim riječima, oni bi imali fotografiju za Božić, a ja, u najboljem slučaju, pare za 1. februara.

Eto tako stoje stvari sa ovim mojim poslom.

Ako ti dođeš u novembru i ostanesh koji mjesec biti ćeš mi od koristi za ovaj posao i u pitanju korespondencije i u pitanju lijevanja i transportovanja. Za lijevanje se još nisam ništa riješio niti se je tu lako odlučiti. Po svemu mi izgleda da me neće doći jeftinije nego da se je lijevalo u N Y. U školi [Umjetničkoj akademiji] nisu instalirani i nemaju nikakve garancije. Kad bi mi se imao ko sa time baviti, još bi me došlo najjeftinije da napravim lijevaonicu sam, da pozovem dobra majstora sa strane i 2 naša pa da lijevam u vlastitoj režiji. Sve to me ne bi došlo skuplje nego da dam njima, a ostao bi mi na kraju lokal i alat. Sam ne mogu da se još i u to prtim, nego ću još promisliti.” (X. 4. 84).

Tajnik *Art Institutea* u Chicagu Charles Burkholder javlja Meštroviću 12. studenoga da još nije stigao model drugog *Indijanca*.

29. studenoga Meštrović piše Harskeu da ga čudi što model nije još stigao. Vidjet će da ima promijenjenu lijevu ruku i da je dolično izbalansiran i u skladu s već prihvaćenim Indijancem, kako je odbor želio. Statua prvog Indijanca već je gotova u glini i za koji dan će se lijevati u sadri. Zatim će im poslati njegovu snimku. Sve je pripremio i za lijevanje u bronci koje će početi prvoga siječnja 1927. Broncu će kupiti vlastitim novcem, a moli ga da mu što prije pošalju prvu ratu od 37.500 dolara.

20. i opet 23. prosinca Harske javlja da još nisu dobili model drugog *Indijanca*, a stigla im je statua *Marka Marulića*.

22. siječnja 1927. piše Meštrović Harskeu da očekuje sud odbornika o malom izmijenjenom modelu *Indijanca*, pa da mu isplate prvu ratu honorara. Javlja mu da je prvi *Indijanac* u konačnoj veličini bio dovršen za Božić, a zatim se morao sušiti. Mnogo ljudi je dolazilo da ga vide pa je fotografu bilo teško snimati, a problem mu je bio i maleni prostor atelijera, zbog čega je došlo do stanovite deformacije skulpture na fotografiji.

«Usprkos tim tehničkim poteškoćama siguran sam da ćete uočiti kako je ekspresija konjanika snažnija i preciznija. To naravno nije mogao biti slučaj s malim modelom, i mogu dodati da sam posve zadovoljan rezultatom. Vaš konzul u Zagrebu došao je u moj atelje sa svim osobljem konzulata i bio je vrlo impresioniran.»

U Engleskoj je - veli - izabrao broncu najfinijeg sastava, koja je već stigla, pa će lijevanje početi prvoga veljače. Ništa drugo neće raditi dok ne dovrši konjanike.

Drugog će *Indijanca* početi do osam dana.

“Ne bih htio da popustim u svom sadašnjem oduševljenju za taj posao ili da prekoračim obećanu vremensku granicu za predaju bronza, te sam prema tome ostavio sve ostale narudžbe za slijedeću godinu.”

Pita je li riješeno mjesto za spomenike i moli nacrt tere-
na, da dade mjere za podnožja.

19. veljače Harske brzojavlja, a ujedno i piše, da je dobio
drugi model i nacrt terena s označenom lokacijom od arhi-
tehta Bennetta. Šalje mu predujam od 10.000 dolara.

Arhitekt Bennett, u pismu što ga Harske šalje Meštroviću,
smatra da bi podnožja visoka 18 stopa, kako predlaže Meštro-
vić, konkurirala pilonima koji se nalaze na svakoj strani Con-
gress Street Plaze.

8. ožujka Harske javlja da su fotografije prvog modela u
gipsu stigle i šalje ostatak prve rate honorara. Oduševljen je
fotografijom i čini mu se da je to veoma veliko remek-djelo.
Odbornici se ne slažu s prijedlogom arhitekta Bennetta i pred-
lažu da se konjanički spomenici postave umjesto postojećih
piona.

14. travnja piše Meštroviću da se odbor konačno sastao i
da je drugi model izazvao opće zadovoljstvo. Javlja mu i neke
sugestije pojedinih članova odbora. Odbornici smatraju da
je statua *Indijanca* veoma značajno dostignuće i da će biti na
čast Chicagu.

Jedan je odbornik primijetio da to nije indijanski tip ko-
nja.

Posljednju je primjedbu dao i Mihajlo Pupin, smatrajući
da to nisu karakteristični indijanski maleni mustanzi:

„Nitko se više od mene nije radovao kad su te izložbe [u
Americi] privlačile na sebe sve veću i veću pozornost - pisao je
Pupin kasnije u *Novoj Evropi* posvećenom Meštrovićevom pede-
setom rođendanu - i nikad neću zaboraviti veliku pažnju koju
je grad Čikago poklonio Meštroviću kad ga je pozvao da učes-
tvuje u natjecanju za veličanstveni spomenik u Lincoln-parku
(?) u Chicagu. Spomenik je trebao predstavljati najstarije pio-
nire grada Chicaga, a Meštrović je za to odabrao dva američka
Indijanca koji jaše na golim konjskim leđima.

Kad mi je Meštrović prvi put pokazao mali model ovog spo-
menika za Chicago i zamolio me da ga što oštrije kritiziram, ja
mu rekoh da me njegova molba podsjeća na jednu priču koju
sam još u svome djetinjstvu čuo, u mome rodnome Idvoru.
Evo te priče: kupio Idvorac ikonu Svetoga Nikole, pa pozvao
susjeda da mu je pokaže; susjed je bio čizmar, i dobro je razu-
mio čizmarski zanat, ali o slikarstvu nije znao mnogo, pa - kad
je pogledao svečevu sliku - reče: ‚Sve je lijepo izrađeno, ali mi
se svečeve čizme ne dopadaju.‘ Moja kritika koju Vi tražite, re-
koh ja tada Meštroviću, slična je. Sve je lijepo izrađeno ali mi
se konji ne dopadaju: stari Rimljani su, bar na spomenicima,
jašili konje sa debelim vratovima i okruglim leđima kao što su
ovi Vaši konji; ali američki Indijanci jašili su ‚mustange‘, to jest
žilave i koštunjave konje, kojima su se vidjela rebra kroz tanku
kožu i neuglađenu dlaku. Meštrović me pogleda mirno i malo
začuđeno, kao da će reći: ‚Vi ste pravi Banaćanin; razumijete se
dobro u konjskim poslovima, ali o skulpturi nemate ni pojma.‘
Poslije duže šutnje, on mi reče: ‚Vi imate pravo, ali ti američ-
ki mustanzi nemaju nikakve dekorativne vrijednosti.‘ - ‚Pa ne
moraju oni biti baš pravi izglednjeli mustanzi; izmislite nešto
nalik na njih, što može biti dekorativno koliko god želite. Vi,
kao i svi drugi kipari, izmislili ste toliko stvari koje nisu nikad
postojale, a imaju i velikih dekorativnih vrijednosti, pa Vam
neće biti teško izmisliti i dekorativnog indijanskog mustanga.‘
Na ovu moju primjedbu umjetnik je zamišljeno šutio. Mislim
ipak da oni konji na kojima jaše Meštrovićevi vitki Indijanci u
Lincoln-parku u Chicagu nisu ni najmanje nalik na one debe-

le konje na kojima su nekad jahali trbušasti rimski carevi...“
(4862⁴⁴).

Konji Meštrovićevih *Indijanaca* u Chicagu zaista ne sliče
američkim mustanzima, ali kiparovo je skulptorsko nadah-
nuće na antičkom tipu konja s partenonskog zabata bilo jače
nego na malenim i zdepastim indijanskim konjima. Idealna
konceptija bila mu je važnija od realističke ili naturalističke,
pogotovo u tadašnjem svjetskom i njegovom osobnom art-
déco stilu. Ni Fidija, uostalom, nije osobno vidio grčke bogove
koje je predstavio u skulpturama, pa ih nije mogao ni realistič-
ki prikazati, a ipak je stvorio neumrla djela. Vidimo da su konji
na prvim Meštrovićevim crtežima cowboya i Indijanca manje
produhovljeni i stilizirani nego oni konačno izvedeni. Tek je u
konačnoj izvedbi, u konačnoj veličini, Meštrović ostvario svoje
konje i konjanike u punoj eleganciji i stilizaciji, stvorivši tako
mnogo više od rutinskih realističkih skulptura.

Poznata nam je fotografija gipsanog modela *Indijanca s
lukom* u konačnoj veličini što ju je snimio Prodanović u Me-
štrovićevom zagrebačkom atelijeru, dok se u pozadini vidi i
malena plastična skica drugog *Indijanca s kopljem* (8639⁹¹).

12. svibnja 1927, nakon kružnog putovanja po Srednjem
Istoku, potvrđuje Harskeu prijem njegovog pisma i plana
ulaza Congress Streeta u Grant Park, s nadom da će arhitekt
Bennett naći dobar položaj za spomenike i uskladiti podnožja
sa skulpturama spomenikâ. On predlaže jednostavne masiv-
ne blokove i prilaže skice i mjere podnožja i brončanih baza
skulptura. Pred nekoliko dana dovršio je modeliranje drugog
Indijanca u glini i lijeva se u sadri. Lijevanje prvog *Indijanca* u
broncu primiče se kraju, pa će ubrzo početi lijevanje drugoga.

Nakon što je drugog *Indijanca* završio u glini, krenuo je
Meštrović na putovanje mediteranskim zemljama.

16. srpnja javlja tajnik *Instituta* Charles H. Burkholder Me-
štroviću da mu je isplaćena druga rata honorara od 37.500 do-
lara.

22. rujna piše Harske Meštroviću da je ured arhitekta
Bennetta dovršio planove podnožja, u skladu s Meštrovićevim
idejama. Betonska podnožja biti će obložena granitnim ploča-
ma.

U rujnu 1927. već se i drugi Indijanac lijeva u broncu.

U pismu 11. listopada Meštrović piše Harskeu kako treba
učvrstiti skulpture na podnožja. Postavlja se pitanje prijevoza
golemih i teških skulptura.

I daljnja se prepiska odnosi na složeni prijevoz, jer su sku-
lpture veće od dopuštene veličine za prijevoz željeznicom do
Chicaga. Riješeno je da će ih *Pennsylvania Railway Company*
preuzeti na brodu i prevesti ih kolima kojima prevozi svoje ve-
like motore.

12. prosinca javlja Meštrović da je lijevanje i drugog *Indi-
janca* dovršeno. Dijelovi će se sastaviti i obaviti će se završni
cizelerski radovi. Zatim će se skulpture željeznicom otpremi-
ti do Splita i brodom *Martha Washington* ili *President Wilson*
Kozulićeve linije do Chicaga. Težina im je 15.000 libri, tj. oko
7,5 tona. Meštrović savjetuje kako će se skulpture učvrstiti za
podnožja.

29. prosinca Harske piše Meštroviću da će rok za postav-
ljanje spomenika produžiti do 22. travnja zbog otežanog prije-
voza. Podnožja se već postavljaju.

24. veljače 1928. javlja Petar Meštrović Harskeu da su dva
spomenika otpremljena iz Zagreba, preko Trsta i New Yorka,

za Chicago. Plovit će brodom *President Wilson* Kozulićeve parobrodarske linije. U Chicago će stići 20. ožujka. Ivan Meštrović će iz Cherbourga brodom *Leviathan* otploviti 13. ožujka i stići u New York 20. ožujka.

Iz Zagreba je Meštrović krenuo oko 10. ožujka, zadržavši se koji dan u Münchenu i Parizu (X. 4. 97).

5. ožujka obavještava Ivan Meštrović *Art Institute* da su *Indijanci* toga dana ukrcani, svaka statua u dva dijela. Sanduci su čvrsti, od željeznih šipaka obloženih drvom. Osiguranje je provedeno u *Lloyda* u Londonu na svotu od 150.000 dolara. Stići će u New York prije njega jer on iz Cherbourga putuje 13. ožujka.

Stigavši u New York 19. ožujka 1928. piše Meštrović sutradan bratu Peši u Zagreb:

“Prispio sam jučer... Konji su prispjeli 16. u punom redu... Harske je pisao Nikoloriću da nisu gotovi ni s postamentom ni skalom ni okolinom. To su oni od Općine krivi, čija je to stvar da učine. On predlaže da konji ostanu ovdje o njihovom trošku i t. d. Da on misli, priča dalje, da se postave polovinom maja. Saznajem da misle napraviti parade pri otkriću... što i meni s jedne strane konvenira, mislim završetak.

Ja sam mu danas javio da će se konji morat poslati što prije u Chicago radi toga, što još nisam potpuno gotov i što sam radi toga doveo čovjeka ovamo. Nadalje sam ga molio da pospješe posao, jer da ja ne mogu ostati dugo u Americi. Sad očekujem odgovor i nadam se da ću ja poslije na licu mjesta

moći pospješiti stvar na lijepo. Oni su bili obazrivi, pa ću biti i ja koliko god mogu.” (X. 4. 93).

Kao što vidimo, Meštrović je poveo sobom iz Zagreba jednog majstora Čeha, zacijelo ljevača, mehaničara ili cizelera da dotjera brončane skulpture nakon spajanja njihovih polovica.

Iz Chicaga se Meštrović opet javlja Peši 26. ožujka:

“Konji su bili poslani iz N Y 23. Ovamo još nisu prispjeli, ali drže da će doći sutra ili preksutra... Oni su u neprilici pošto im Općina nije dovršila podnožja za konje. Rekli su im za april, pa za maj i pred par dana za 15 maja, a danas vele da neće prije septembra. Oni uviđaju da ga ja tu ništa ne ulazim te su pripravnici da mi plate troškove i neku oštetu za prekovremeno čekanje. Ja sam im rekao da ja moj posao mogu dovršiti do 1. maja, pa ako hoće da konje postavim na gole betonske postamente onda dobro, to ih neće koštati ništa, a ako ne oni neka ih kašnje postavljaju kako znadu. Dogovorio sam se s Harskeom da mi naprave dvije uske barake na licu mjesta, gdje ću konje sastaviti i zacizelirati, a poslije ćemo vidjeti hoće li se riješiti i da ih postave ili ne. Barake i postavljanje, ako bude odmah, moram podmiriti ja. Što će koštati neznam. Oni su htjeli (radi sebe) da otkriće naprave sa paradom, nu ja na žalost ne mogu čekati do septembra. To odlaganje će i meni škoditi ali što mogu. Kroz koji dan ću znati šta i kako će se aranžirati. Sutra se sastajem opet u Institutu pa će se riješiti za barake i prenos konja, da bi pemac (Čeh ili Nijemac iz Češke, D. K.) počeo prije raditi...

Prijevoz spomenika *Indijanci*, Zagreb, 1928.

Javi odmah u Akademiju Cvjetišiću, da ne smiju nigdje ko-
nje reprodukovati dok im ne javim. To oni od muzeja naročito
traže.

A 7. travnja, još uvijek iz Chicaga:

«Našao sam se u komediji sa barakom, spremom i alatom.
Baraka (dvije, na svakoj strani po jedna) podignute su, ali ni
danas nemaju krova, te mi ljudi kisnu. Pemcu sam morao uzeti
pomagača, a plaćam ga 12 dol. na dan. Troškovi će biti veći
nego sam mislio. Pošto ovo nije običan posao, ljudi traže crno
iz oka. Iskrncanje u N Y 100, željeznica 300, prenos u željeznicu
300, prenos u barake 400, barake 700, dizanje i okretanje pri
radu 350, mašina za 'švajsanje' 5 na dan, dana 20 - 100. Osim
toga sitni alat, šarafi, kiselina i t. d. Što će mi tražiti za definitiv-
no namještanje još neznam, ali vjerojatno je da će preći 1000.
Oni smatraju da je to moja dužnost pa što ću. Još ostaje onda
pronaći cizelera, koji će one rupe na konjskim leđima zatvoriti
i zacizelirati. Gdje mi je moj i Pemčev put, hotel i boravak,
a gdje honorar njemu! Jedno s drugim koštati će minimum
6500.» Dalje piše o ostalim izdacima i obračunima.

«Još uvijek se nadam da ću do 1. maja moći složiti figure i
udesiti da onda odem, uredivši sa njima isplatu.

Otkriće, izgleda po svemu, da neće moći biti prvo jeseni.»
(X. 4. 95).

24. travnja piše Peši iz Chicaga:

«Ovde nemam nikakva posla, a ni izgleda... Sa konjem
sam jednim jedvah gotov. Drugi će valjda uzet isto 2 sedmice.»
(X. 4. 96).

Ivan Meštrović, videći da bi u Americi morao predugo
čekati na otkrivanje *Indijanaca*, iako ga je odbor zamolio da
ostane do otkrivanja spomenika, vratio se kući početkom lip-
nja 1928. Otkrivanje se, međutim, i dalje odgađalo (3721).

U pismu iz Fiuggija u Italiji 23. kolovoza piše Peši u Zagreb,
između ostaloga:

„Čim ovo pismo primiš, piši Harskom i pitaj ga kada raču-
naju da će biti otkriće. To neka bude kao od tvoje strane. Reci
da bi ti želio i da misliš da bi bilo dobro da ja odem na otkriće.
Na neki način mu daj izgled da ćeš me možda moći nagovoriti
da pođem. Ja mislim ako bi inače išao u New York, da ne bi
škodilo da mi oni iz Chicaga plate put. Ja držim ako me pozovu
na otkriće da bi mi morali dati za put i boravak bar 2.500 do
3.000 dolara. Ako me ne pozovu i ne plate put, jednostavno
neću ići.“ (X. 4. 110).

Meštrovićeva odluka da goleme konjaničke skulpture lije-
va u Zagrebu, u ljevaonici koja je do tada lijevala samo malene
skulpture i nije bila opremljena za zamašnije radove, bila je
smiona i riskantna. Iako su tada, koliko nam je poznato, svi bili
zadovoljni s obavljenim lijevanjem, nakon tri-četiri desetljeća
ukazale su se na spomenicima u Chicagu i tehnički nedostaci
lijevanja u Zagrebu, pa je trebalo izvršiti njihove temeljite re-
stauracije.

Zaslugom Ivana Meštrovića, a povodom tih lijevanja, ra-
zvijena je ljevaonica Umjetničke akademije u Illici, osnovana
kao skromna radionica prije 15 godina. Uz domaće majstore
ljevače Franju Antolića i Franju Bubnja, Meštrović je doveo i
dva talijanska majstora: A. Castagnija i Emila Jungmana,
stručnjake za lijevanje načinom voska (9291).

Do tada su se u procesu lijevanja primjenjivali kalupi u pi-
jesku u manjim segmentima, a ovom se prigodom lijevalo na
tzv. „talijanski način“, složeniji i teži, ali precizniji, tj. u vosku.

Od sadrenog se modela načini sadreni negativ, a od njega se
u vosku odlije pozitiv željene debljine bronce. Obje se strane
voštanog kalupa ispune mješavinom pijeska, sadre i konjskog
izmeta. Kalup se dobro osuši, na temperaturi se vosak otopi i
iscuri, a na njegovo mjesto ulijeva se rastaljena bronca. Dijelo-
vi se zatim spajaju i čitava skulptura cizelira i patinira. Na skul-
pturi rade zasebno ljevači u sadri, ljevači u bronci i cizeleri.

Za obje skulpture *Indijanaca* utrošeno je, prema podaci-
ma Antuna Jirouškega u *Obzoru* i Vjekoslava Cvetišića u *Svijetu*,
14.000 kg bronce. Svaka je skulptura odlivena u 17 dijelova,
a za lijevanje je utrošeno 100 hvati drva, 2 vagona koksa, 10
vagona praha od opeke, 4 vagona sadre, 4000 kg voska, 1300
kg željeza, 700 kg karbida i 60 boca oksigena.

Nakon što su odliveni dijelovi oba konjanička spomenika
spojeni u cjelinu, morale su se skulpture opet rastaviti u neko-
liko dijelova radi mogućnosti prijevoza, zbog uskih željeznič-
kih mostova, niskih tunela i sl., i na licu mjesta u Chicagu opet
spojiti. Odlivene i montirane skulpture izložene su javnosti
prije rezanja i pakovanja u dvorištu *Umjetničke akademije* u
Illici 85, gdje su izazvale veliko zanimanje i divljenje građanstva
(3595; 3696; 3725; 3730). Zagrebački je *Jutarnji list* pisao da je
preko 20.000 posjetitelja došlo vidjeti Meštrovićeve konjanič-
ke skulpture pred *Umjetničkom akademijom* (8980).

Skulpture su željeznicom prevezene u Split i tu ukrpane na
brod za New York (3585).

Nakon otkrivanja *Indijanaca* 15. listopada objavio je re-
prezentativni zagrebački ilustrirani tjednik *Svijet* tekstove Iva
Šoljana i Vjekoslava Cvetišića uz reprodukcije spomenika i nji-
hovah detalja, kao i postupka lijevanja i prijevoza, s Meštrovi-
ćem i ljevačima u dvorištu *Umjetničke akademije* (3696).

Modeliranje i lijevanje spomenika *Indijanaca* snimljeno
je na kraćem dokumentarnom filmu *Indijanci Ivana Meštrovi-
ća*, što ga je *Hrvatsko društvo umjetnosti* 9. ožujka prikazalo u
gimnastičkoj dvorani škole u Samostanskoj ulici (3744). Na-
knadno je dosnimljen prijevoz skulptura i postavljanje u Chi-
cagu, ali ne i znatno kasnije otkrivanje. Film je dobro primljen
i prikazivan na Univerzitetu u Chicagu (3728). Film je kasnije
pronađen i prikazivan u povodu velike izložbe Ivana Meštro-
vića 1983. u Muzejskom centru u Zagrebu. Režirao ga je Milan
Marjanović, a snimio M. Đorđević. Film se čuva u *Atelijeru Me-
štrović* u Zagrebu (8639¹⁰¹).

Splitsko je *Novo doba* izvijestilo 25. listopada 1928:

„U petak 28. ovog mjeseca na svečan način u Chicagu će
biti otkriveni spomenici Ivana Meštrovića, koji predstavljaju
Indijance, i postavljeni su u najsredišnjem predjelu Chicaga.
Pri otkriću ovih spomenika zvanično će govoriti o Meštrovi-
ćevoj umjetnosti g. (Franjo) Provedar, profesor univerziteta u
Chicagu, koji je slovenskog porijekla...“ (3738).

U navedenom pak članku Vjekoslava Cvetišića u zagrebač-
kom *Svijetu* veli se da su spomenici svečano otkriveni 15. listo-
pada (3696³⁸⁰).

Uoči otkrivanja piše kratko jedan dopisnik iz New Yorka
da se za proslavu sastavio odbor od istaknutih naših iselje-
nika. I tom je prigodom došlo do razmimoilaženja hoće li se
proslavi s naše strane dati hrvatski ili jugoslavenski pečat, pa
je posljednje prevladalo. Na proslavi u Grant Parku morala su
sudjelovati sva iseljenička društva, a program je s te strane
predviđao govor prof. Franje Prevedena (Provedara?), pjevač-
ka društva, počasnu stražu *Hrvatskog sokola* i grupe u narod-
nim nošnjama (3741).

O Meštrovićevim spomenicima *Indijancima* u Chicagu, a posebno o samom otkrivanju, pisano je mnogo u američkom tisku, a manje u našem. Poznato nam je ukupno preko 200 novinskih članaka i obavijesti. Tako je istovjetna obavijest pod naslovom *Stvarna umjetnost za Grant Park u Chicagu* objavljena, uz reprodukciju *Indijanaca s lukom*, čak u 120 američkih novina, gotovo svih gradova i gradića Sjedinjenih Država:

„Ovo je jedan od indijanskih konjaničkih skulptura što ih je projektirao Ivan Meštrović, slavni europski kipar, da se podigne na šetalištu što vodi do jednog od novih mostova na Grant Parku u Chicagu. Skulpture su od bronce i svaka je teška oko 20.000 funti. Visoke su sedamnaest stopa a postolje je visoko osamnaest stopa.“ (3746-3866).

Čikaški *Drake a Day* najvio je dolazak Ivana Meštrovića, „jednog od najslavnijih svjetskih kipara“, kojega „mnogi smatraju drugim Michelangelom“. On je pak hvalio Chicago, da je bio u mnogim svjetskim velikim gradovima i u najistaknutijima Sjedinjenih Država, ali je najviše uzbuđenja doživio u Chicagu, u kojemu se najbolje osjeća duh Amerike. Hvali njegove sjajne bulevarne, trgovne, trgovine, hotele, jezera, njihov *Art Institute* (3687).

Američki dopisnik beogradskog *Vremena* smatra da će Meštrovićevi Indijanci biti „najveličanstveniji spomenik u Americi, a valjda i u svijetu“ (3574).

Na tadašnjoj panorami Grant Parka i veoma prostrane Plaže, zasađene tek pravilnim redovima stabala, bez građevina, pristupno stubište flankirano Meštrovićevim konjanicima djeluje skladno i ujedno monumentalno. U produžetku pristupa parku već su se, jednako simetrično, dizala dva masivna pilona dorskog stila, koji su s Meštrovićevim spomenicima tvorili skladnu cjelinu, iako su oni bili viši i masivniji od njih (3674). Kasnija je izgradnja upropastila taj sklad, a neboderi i živi promet degradirali su Meštrovićeve spomenike.

Američka umjetnička revija *Vanity Fair* ističe da će Meštrovićevi konjanički spomenici biti veći od onih renesansnih Colleonea i Gattamelate (3648).

Novcem Fergusonove zaklade već je do tada u Chicagu bilo podignuto devet javnih skulptura ili spomenika, sve djela američkih kipara: dvije fontane Lorada Tafta, spomenik *Alexanderu Hamiltonu* od Bele Bratta, kopljište stogodišnjice Illinoisa Evelyn Longmana, *Kip republike* Daniela Chestera Frencha, *Eugene Field Memorial* Edwarda McCartana, *Glazbena statua* Theodora Thomasa Albina Polaseka, Grupa *Oca Marquettea Hermona A. Mc Neilla*, reljefi na južnom pilonu mosta Michigan avenije Henrya Heringa i statua Houdona (3682).

Charles Victor Knox je u dužem članku *Chicago Ill. Evening Posta* opisao spomenike i istaknuo njihov veliki značaj za Chicago, ubrajajući ih „među najveće skulpture svih vremena“ (3599; 3653; 3654).

Legenda pod reprodukcijom *Indijanaca s lukom* u *The Chicago Daily Newsu*, uoči otkrivanja spomenika, vidi u Meštrovićevim *Indijancima* poziv na preispitivanje odnosa bijelaca prema Indijancima i ukazuje na teror bijelih pionira (3647).

Isti čikaški *Daily News* pisao je prigodom otkrivanja spomenika:

“Meštrovićevi brončani kipovi tako dobro spajaju snagu s herojskim izgledom, da će, po tvrđenju kritičara, konkurirati onima u Sv. Marku (u Veneciji, D. K.). Brončane figure livene su u Europi i stoje na kamenim postamentima u Grant Parku. Tu će konji i jahači, hladnih zimskih dana, u vrijeme ljetnih vrući-

na, u vrijeme kiše i mjesečine, ponosno stajati iznad duge povorke automobila, koja neprestano prolazi susjednom Michigan avenijom.” (3579).

Njujorški književni časopis *Literal Digest* donosi reprodukcije *Indijanaca* i članak “Colleoni ne jaši sam svijetom” u kojemu veli:

“Colleoni je kip u Veneciji, što ga je izradio Verrocchio, bio je do sada najglasovitija konjanička figura, ali će Chicago od sada imati dva herojska konjanika u bronci, koji će ovjekovječiti američke domoroce u njihovom najborbenijem stavu.” (3653; 3654).

Američka kiparica Viola Norman, ravnateljica Kiparskog odjela *National Academy of Art* u Chicagu, koja je, navodno, uz još dva člana studirala u Meštrovića, valjda na zagrebačkoj Umjetničkoj akademiji, pisala je o njegovim čikaškim spomenicima u *Garard Review* u Chicagu:

“U našem vremenu postoji jedan kipar s jednom moćnom porukom svijetu, poput one Michelangelove - Ivan Meštrović. Jednom je bio pastir u brdima Dalmacije. Danas je pozdravljen kao najveći živi kipar. Naša je neprocjenjiva sreća da imamo dva njegova spomenika u gradu Chicagu... On nam je predstavio cjelovitu, zapanjujuću, tragičnu povijest rase jednog naroda posredstvom dvije velike brončane simfonije, kojih je svaki jahač jedinstven sa svojim konjem, jednako poput kentaura stare mitologije. Mladi strijelac i stari kopljonoša, ponositi, priprosti, potpuno divlji, oni stoje poput strašnih prijetnja nasuprot nezaustavljive budućnosti bijele civilizacije.

Samo jedan vizionarski kipar može shvatiti jedan tako nepristrani pogled.”

Meštrović je studije za konje radio u Washingtonu, a anatomske i ostale podatke dobio je u *Smithsonian Instituteu* (3972).

Opširniji članak o Meštroviću i spomenicima *Indijancima* objavio je nakon otkrivanja u svom umjetničkom prilogu bostonski dnevnik *Christian Science Monitor* iz pera Charlesa Fabsensa Kelleya. Opisuje ga kao „vrlo tihog, omalenog čovjeka sa crnom bradom, uvijek ozbiljnog, ali na mahove s radosnim bljeskom u očima“.

„Njegova izložba u Americi - veli pisac - bila je najraznovrsnija zbirka tehnika i koncepcija, i mnogi koji su se onda imali prilike diviti njegovim djelima, nisu više mogli da se oduševavaju za druge...“

Poznato mi je - piše Kelley - da Meštrović smatra da je konjanički lik Bartolomea Colleonia u Veneciji jedan od najboljih skulptura na svijetu i ja se ne mogu oteti dojmu da je on stalno ove svoje Indijance, tijekom stvaranja, uspoređivao s tim majstorskim djelom.“ (3955).

Meštrović je prethodno u njujorškom povijesnom muzeju proučavao američke Indijance, ali ipak nije prihvatio njihove malene konje.

Zanimljivo je obrazloženje zašto se s otkrivanjem spomenika *Indijancima* tako dugo otezalo. Jedna je politička stranka čekala dovršenje ostalih radova na uređenju Grant Parka, a u pozadini svega bili su skori općinski izbori. Na kraju je otkrivanju Meštrovićevih *Indijanaca* odlučio - vjetar, koji je za jedne oluje sam otkrio spomenike (4010; 4011).

Navedimo konačno i brzojav što ga je Nikola Tesla poslao Meštroviću u Zagreb kada je 1929. vidio skulpture *Indijanaca* u Chicagu:

Los Angeles Times
 – Otkrivanje spomenika *Indijanci* u Chicagu, 1928.

„Teško sam se otrgao, gledajući oduševljen do suza Vaše predivne kipove indijanskih konjanika u borbi. Nepojmljivo je, kako ste mogli izraziti u hladnom tuču strast i napetu gromovitu silu baš u zadnjem trenutku protiv strašnog i uništavajućeg udarca. Hvala vam, zemljače.

Vaš obožavatelj Nikola Tesla.“ (3998).

Osim navedenih, neobično veliki broj članaka, likovnih prikaza i kritika ili novinskih obavijesti objavljeno je u američkom tisku 1927. i 1928. godine, preobilan čak i za tako istaknute javne spomenike tako velikoga grada (3513; 3532; 3533; 3536; 3537; 3539; 3540; 3572; 3580-3583; 3585; 3589; 3598; 3628; 3634; 3635; 3645; 3647; 3652; 3655; 3657; 3658; 3665; 3673; 3675; 3678; 3679; 3683; 3684; 3696; 3716; 3725-3731; 3737; 3742; 3746; 3867; 3878; 3885; 3953-3955; 3972; 3998; 3999; 4010-4012; 4014; 4035; 4041; 4082; 4328; 4389; 4395).

Nije nam poznata ni jedna negativna kritika *Indijanaca* u američkom tisku, ali nije isključeno da je koja i objavljena. Za razliku od nekih ranijih Meštrovićevih skulptura pretjerane secesijske stilizacije, koje su mogle izazivati odbojnost nekih stručnjaka i laika, izvanredno zamišljene i oblikovane skulpture *Indijanaca* izazivale su oduševljenje svakog gledatelja (osim možda nekih fanatičnih članova Ku-Klux-Klana zadojenih rasnom mržnjom).

Pa ipak su se kritičari - kao što to obično biva - našli u domovini. Tako je Ivo Pasarić (?), novinar i publicist, u zagre-

bačkoj *Riječi*, pod pseudonimom *Outsider* tada (1928) pisao o Ivanu Meštroviću i njegovim čikaškim *Indijancima*:

„Poslije ujedinjenja... On se povukao u svoj atelje i tu je sretno prebrodio tešku duševnu krizu. Napustio je nacionalni smjer kao jedini smjer u umjetnosti i prešao na obrađivanje religioznih motiva... Paralelno s tim religiozno skulptorskim nastojanjima... Meštrović se bacio ina lukrativnu stranu svojega umjetničkog zanimanja, te je izradio cio niz radova, u koji spadaju i orijaški njegovi Indijanci, izloženi baš ovih dana na uskom prostoru između starog rodilišta i zgrade Umjetničke Akademije, kraj same ljevaonice.

Čuveni klaonički Chicago poručio je kod Meštrovića kao poznatog svjetskog majstora dvije ogromne jahaće statue, koje imadu da prikažu u orijaškim dimenzijama mladog i starog Indijanca...

Uslijed toga, što je prostor na kome se ovi čikaški crvenokožni jahači nalaze premalen, što nije zbog orijaških dimenzija bilo moguće da se barem nekako markira postamenat, konačni je dojam ovih skulptura morao da izostane. Kakogod bilo, nama se čini, da te orijaške skulpture nisu ono, što nam ljudi već par dana govore, a poznavaooci i posjetioци umjetničkih ateljea već par tjedana šapuću. Naše je uvjerenje, da je Meštrović te čikaške jahaće statue tretirao previše bombastično, da je snagu, koja i onako elementarno izbija iz njegovih radova, suviše potencirao, može se kazati do apsurd.“ (3624).

Gipsane modele *Indijanaca* i *Grgura Ninskoga* darovao je Meštrović Zagrebu. Oni su se nakon lijevanja u broncu nalazili u *Umjetničkom paviljonu* kojega se namjeravalo, nakon gradnje novog *Umjetničkog paviljona*, pretvoriti u muzej Meštrovićevih skulptura (4594). Tu su golemi gipsani modeli *Indijanaca* bili do početka Drugog svjetskog rata, kada su ih zagrebački umjetnici rastavili i uklonili u "čišćenju" paviljona. Preneseni su u Meštrovićev atelijer na Rokovom šetalištu, a nakon rata prenio ih je Antun Bauer u Gipsoteku (8819 a).

Osamdesetih godina pokrenuta je akcija da se jedan, bolje očuvani, *Indijanac* odlije u broncu i postavi negdje u Zagrebu kao javni spomenik, ali je to spriječila kiparova obitelj, dosljedno Meštrovićevom ugovoru sa čikaškom fundacijom da neće raditi drugog odljeva tih skulptura.

Meštrovićevi su *Indijanci* bili prve velike skulpture lijevane u ljevaonici *Umjetničke akademije* u Zagrebu. Iako je Meštrović za tu svrhu opskrbio ljevaonicu alatom i materijalom, iako je uz dva ranija ljevača doveo i dva talijanska stručnjaka, ipak sve to nije bilo dovoljno za tako obiman zahvat.

Tjedan dana nakon postavljenja skulptura na postamente u Chicagu početkom studenoga 1928, čikaško je graditeljsko poduzeće Holabird & Roth dalo tehničku analizu spomenikâ izjavom ravnatelja odjela bronce u Gorham Co, Providence: "Ovaj je predmet očigledno bio odliven u ljevaonici koja nije bila opremljena za lijevanje tako velikog djela niti je imala iskustva da u nužnoj tehnici obezbijedi temeljit odljev i vjernu reprodukciju (modela). Stoga se pokazalo da u dovršavanju i u cjelokupnom lijevanju nije ostvaren iskusan posao u umjetnosti..."

Indijanci – Strijelac, Chicago

Indijanci – Gliptoteka HAZU

Pola stoljeća kasnije, 1983, u povodu proslava stote obljetnice Meštrovićeva rođenja, u domovini i u svijetu, a posebno u Americi, izvršena je temeljita restauracija i konzervacija kojaničkih spomenika, a na trošak iste zaklade *B. F. Ferguson Fonda* u Chicagu, koja je financirala i podizanje. Suvremena konzervacija skulptura u *Washington University*, na čelu s konzervatoricom Phoebe Dent Well, tehnikom FIESTA (*Finite Element Stress Analysis*), kompjutorskim istraživanjem i oblikovanjem modela, vibracija, stresova i svih promjena, rezultirala je skulpturama u boljem stanju nego u vrijeme podizanja.

“Spomenik je odliven u lošim uvjetima i rad je bio amaterski,” bio je sud P. Dent Well.

Utvrđivanju i analizi lijevanja skulptura pomogao je i snimljeni film lijevanja u Zagrebu, nađen u arhivu kiparice Malvine Hoffman; također i zagrebački već spomenuti film (9003).

PRIJATELJI U AMERICI

Iako je od 1924. do 1928. u nekoliko navrata boravio u Sjevernoj Americi, uglavnom u New Yorku, a manje u Chicagu, Ivan Meštrović se ipak malo kretao u američkom društvu, pa ni u onom umjetničkom. Poslovne je veze imao s ravnateljima muzeja u kojima je priređivao izložbe, a neslužbene tek s nekim našim iseljenicima. Razlog tome bilo je njegovo tadašnje slabo poznavanje engleskog jezika, zatim prezauzetost postavljanjem izložaba, rad na nekim skulpturama, naročito na studijama i manjim modelima *Indijanaca*. S američkim umjetnicima gotovo da i nije imao dodira.

Ipak se češće družio i prijateljevao s dva istaknuta južnoslavenska znanstvenika koji su živjeli u Sjedinjenim Američkim Državama, Mihajlom Pupinom i Nikolom Teslom, i s američkom kiparicom Malvinom Hoffman.

Dr. Mihajlo Pupin, rođen u Idvoru u Banatu 1854, umro u New Yorku 1935, bio je tridesetak godina stariji od Meštrovića, i kada je Meštrović dolazio u Ameriku 1924. već je bio cijenjeni fizičar, profesor elektromehanike na *Columbia Univerzitetu* u New Yorku, autor većeg broja znanstvenih radova i patenata s područja elektromehanike. Poznati su njegovi kalemovi za sprečavanje slabljenja struje u telefonskim kablovima. Ujedno je bio predsjednik *Društva američkih inženjera* (3292; 3385).

Meštrović je u svojim *Uspomenama* kratko poglavlje posvetio susretu s Mihajlom Pupinom u New Yorku:

“Najznačajniji od naših ljudi koje sam sreo u New Yorku bio je Mihajlo Pupin, izumitelj i profesor na Columbia University, bivši počasni konzul Kraljevine Srbije i predsjednik nekog srpskog društva. On je bio porijeklom vojvođanski Srbin, ali prilično amerikaniziran. Znao sam ga još iz Pariza, za vrijeme Konferencije mira, jer je bio član američke delegacije, kao neki ekspert za Podunavlje. On je našu stvar tom prilikom zagovarao, koliko je mogao. Makar je bio Srbin, on je još tada bio bliže shvaćanjima Jugoslavenske države nego Pašićevoj velikosrpskoj koncepciji. To su mu i Pašić i Vesnić zamjerali. U New Yorku smo se ovom prilikom bolje upoznali i prijateljili.

Iako je u New Yorku radio jugoslavenski konzulat, ipak se vlada u važnijim stvarima obraćala na Pupina, kao uglednog čovjeka i američkog građanina, koji je imao veze s prvim američkim krugovima. Ovaj put im je Pupin trebao za dvije stvari. Prvo, da podupire propagandu i uvjeri Amerikance, da su ne

samo Radić i njegova Seljačka stranka, nego i svi Hrvati - komunisti; a drugo, da pomogne nastojanje vlade, da država dobije zajam od Amerike. Te upute je Pupin bio dobio od poslanika dra Tresića-Pavičića, a on od Ministarstva vanjskih poslova u Beogradu...

- Pa oni su u Beogradu ili ljudi ili pijani. Ta nisu ni Amerikanci pali s kruške da im dadu zajam, kad oni sami tvrde da je gotovo pola naroda protiv vlade, ili, kako oni kažu, protiv države. Pa, kad bi bili protiv države, kako bi američke kapitaliste mogli dati zajam državi koju polovica naroda neće. To su ćorava posla. Ja u takvo što neću da ulazim. Neka im takve poslove pravi konzul Karović, a neće Mihajlo Pupin.” (429¹⁶⁴⁻¹⁶⁵).

Krajem 1921. i početkom 1922. godine grupa uglednih američkih umjetnika, likovnih kritičara, direktora muzeja, a naročito ugledni fizičar i profesor univerziteta Mihajlo Pupin, poticala je akciju da se Meštrovića pozove u Ameriku da tu izloži svoje radove, što su u Europi već stekli priznanje i slavu.

Pupin je o tome pisao Meštroviću ljeti 1922. (X. 4. 24). Iste je godine Pupin sastavio posebni komitet koji bi se zauzeo za pozivanje Meštrovića i organiziranje njegovih izložaba u New Yorku, što se kasnije proširilo na ostale američke gradove (X. 4. 26).

Sljedeće 1923. morao se Pupin sresti s Meštrovićem u Dubrovniku. Meštrović je očekivao da mu taj američki komitet osigura sredstva za prijevoz skulptura (X. 4. 33).

Odbor je počeo djelovati 1924. godine, a Pupin je izabran njegovim pročelnikom. (2801) Članovi su bili istaknuti likovni kritičar Christian Brinton i uglavnom ravnatelji umjetničkih muzeja (2819).

Meštrović u pismima Milanu Ćurčinu, uredniku *Nove Evrope*, češće u pismima spominje Pupina, od kojega su nastojali dobiti neki prilog za reviju.

„Sa našima se malo viđam - pisao je Meštrović u siječnju 1925. iz New Yorka. - Jedino Pupina češće sretnem.“ (VII. 1. 11).

U prosincu iste godine:

„Danas sam govorio poduže sa Pupinom. On kaže da je vrlo zauzet i da mu je teško pisati, ali mi je obećao ovo: za februar će Vam poslati članak za američki broj (*Nove Evrope*, D. K.) ‘Duh Amerike’, a za mart o Vojvodini.„

Iz istoga pisma doznajemo da Meštrović namjerava portretirati Pupina i Teslu (VII. 1. 18).

I nakon izložbe u New Yorku, Pupin se naročito zalagao da se Meštrovićeva izložba postavi i u drugim većim američkim gradovima. U lipnju je Meštrović iz New Yorka pisao bratu Petru:

«Pupin se večeras vratio iz Pitsburga, pa veli da je vidio glavnog direktora i da oni reflektiraju na polovinu izložbe. Kazao sam im da je vrijeme do 10. januara zauzeto.» (X. 4. 59).

Kada je Ivan Meštrović drugi put, u studenome 1925, stigao u Ameriku, u luci u New Yorku ga je dočekao Mihajlo Pupin (VII. 1. 19).

Sljedeće 1926. godine modelira Meštrović u New Yorku *Indijance*, pa mu Pupin, kako smo vidjeli, prigovara da to nisu konji američkih Indijanaca (4862⁴⁴).

Kada je te godine beogradska Vlada odustala od prvotne namjere da jugoslavenski umjetnici izlažu na međunarodnoj izložbi u Philadelphiji, predujmili su Pupin i Meštrović sve troškove dopreme i postave slika (3369).

1928. godine Meštrović po treći put stiže u New York. "Ovde su me dočekali - piše bratu Petru - svi. Stari Pupin oslabio i jedva se kotura na nogama. Pozdravlja te on..." (X. 4. 93) Pupin je tada imao već 74 godine.

O Pupinu i Meštroviću u Chicagu objavilo je beogradsko *Vreme* dopis iz Amerike (3574).

«U N. Y. sam vidio Armstronga i Pupina i t. d. Svi Vas pozdravljaju. Oni obojica misle ovoga ljeta u Evropu» - pisao je tada Meštrović Ćurčinu iz Chicaga (VII. 1. 22).

Kada je Meštrović prvi put došao u Ameriku objavljen je bogato opremljen posebni broj *The Yugoslav Review*, posvećen njemu. Uvodni je članak napisao Mihajlo Pupin i njime ga predstavio američkoj javnosti:

"Ime Ivana Meštrovića poznato je u svakoj zemlji i u svakoj sredini u kojima su umjetnosti poznate i gajene. U Engleskoj, Francuskoj i Italiji njegova je skulptura smatrana epohalnom. On nosi novu poruku umjetničkome svijetu. To je poruka koju samo čovjek njegove rase i njegove stručne spreme može izraziti..."

Meštrović voli tišinu i kontemplaciju, ali potaknut trenutnim nadahnućem, on će povremeno prekinuti tišinu, i to u društvu nekolicine prisnih prijatelja. Njegov govor, kao i njegovo rezanje u drvetu, i njegovi pokreti podsjećaju na one guslara, jugoslavenskog pučkog pjevača, koji kazuje stare balade." (2986³).

Samo dvije godine pred smrt, gotovo osamdesetogodišnjak, pružio je Mihajlo Pupin svoj prilog u počast Meštroviću člankom *Meštrović u Americi* u prigodnom izdanju *Nove Evrope*, u povodu kiparove pedesetogodišnjice, 1933. Bio je to dopunjeni sastav što ga je Pupin deset godina ranije objavio u navedenoj njujorškoj jugoslavenskoj reviji i u američkoj *The New Generation* (2987).

"Moje poznanstvo s Ivanom Meštrovićem počinje u mjesecu maju 1919. godine - dopunja Pupin svoj tekst sjećanjima. - Bilo je to u Parizu za vrijeme Mirovne konferencije. Tamo me je odvela želja da pomognem jugoslavenskim delegatima u njihovim pregovorima s američkim i engleskim delegatima..."

Pokojni Jovan Cvijić, također jedan od jugoslavenskih delegata, skrenuo mi je pozornost na umjetničku izložbu u 'Palais Royale'-u u Parizu. Govorio mi je, da na toj izložbi ima znatan broj jugoslavenskih umjetnina koje će mi se svidjeti, a naročito skulpture Ivana Meštrovića. I prije toga sam mnogo čitao o Meštrovićevoj umjetnosti, a i čuo sam o njoj najoduševljenije riječi Oca Nikolaja Velimirovića (koji je prvi put posjetio Sjedinjene Države u godini 1915). Cvijić me je uvjeravao da ni kićeni novinarski izvještaji ni Velimirovićeve krilate riječi ne pretjeravaju vrijednost i ljepotu Meštrovićeve umjetnosti. Tako uskoro krenem u Palais-Royale da na vlastite oči vidim umjetničke radove o kojima sam toliko čuo i čitao. Tamo me pozdraviše već izdaleka Kraljević Marko, Srdja Zlopogledja, Kosovka Djevojka, i Meštrovićeva Majka...

Idućeg dana, opet po savjetu pokojnog Cvijića, posjetim Meštrovića u njegovu hotelu, i odmah se na prvom sastanku sprijateljstvo: on me pozove na večeru, i na toj večeri provedem jednu prijatnu večer u društvu sa njim i sa njegovom ženom, i sa profesorom Bogdanom Popovićem...

Onih dana boravio je u Parizu moj stari znanac Charles Crane. Kako se on uvijek zanimalo za Slavene i slavensku umjetnost, odvedem ga u Palais Royale da vidi Meštrovićevu izložbu. Izvanredno mu se svidjela. Kad sam ga obavijestio da je Meštrović u Parizu, on mi reče: 'Molim vas da me upoznate

s tim najvećim slavenskim umjetnikom.' Ja mu ubrzo ispunim ovu želju. To novo poznanstvo donijelo je Meštroviću, na moje veliko zadovoljstvo, nekoliko lijepih narudžaba. Najljepša je narudžba bila da iduće jeseni Meštrović dodje u Washington i da tu izradi bistu Predsjednika Wilsona. Ta je narudžba mnogo obećavala našoj jugoslavenskoj stvari, jer ne samo da bi ona skrenula pozornost američkog naroda na jugoslavenski narod i njegovu kulturu, nego bi još više oduševila Wilsona za naše pravedne jugoslavenske želje. Crane je bio čuo o sjajnom uspjehu Meštrovićeve izložbe u Londonu, pa je tražio načina da s pomoću Meštrovićeve umjetnosti utječe i na američki narod, kao što je Londonska izložba utjecala na Engleze. To bi, po mome mišljenju, i bio pravi značaj Meštrovićevog posjeta Predsjedniku Wilsonu u Washingtonu...

Misao, da se pomoću Meštrovićeve umjetnosti otvori razumijevanje i stvori simpatično raspoloženje američkog naroda prema jugoslavenskoj kulturi i prema jugoslavenskom ujedinjenju, nije propala. Ona je doduše spavala punih šest godina, ali se opet probudila i oživjela u godini 1925, kada je Meštrović došao k nama u Ameriku s velikim brojem svojih najljepših radova. Te i iduće godine priređen je veći broj izložaba u najvećim gradovima Sjedinjenih Država. Uspjeh tih izložaba bio je izvanredan, a bile su od najveće koristi našoj jugoslavenskoj narodnoj stvari. Razumije se po sebi da sam i ja, koliko sam mogao, pomagao Meštroviću u njegovoj velikoj i teškoj zadaći...

Često sam se sastajao s Meštrovićem kadgod je za vrijeme svojih boravaka boravio u New Yorku. Zajedno smo večeravali u mome klubu, ako bi se pokazala zgodna prigoda, i onda sam uživao u njegovu društvu po cijelu večer, katkada čak i do poslije ponoći, slušajući s najvećim zadovoljstvom njegove pametne i lijepe riječi. Nitko me nije toliko podsjećao na guslara kao on. Njegovi razgovori i o najobičnijim stvarima zvučali su mome uhu kao pjesme iz starog doba kosovskih guslara. Te prijatne večeri zabilježene su sa crvenim slovima u kalendaru moga pamćenja, i - začudo - često me podsjećaju na onu prvu večer koju sam s Meštrovićem proveo u Parizu maja mjeseca 1919...

Moje poprsje u bronci, i poprsje moje majke, koje mi je Meštrović posvetio, dragocjena je uspomena na naše prijateljstvo za minulih četrnaest godina." (4862)

Poprsje *Mihajla Pupina* što ga je Meštrović izradio za boravaka u Americi 1924-1925. ima urezanu posvetu: "Prijatelju Mihajlu Pupinu I. Meštrović". Nalazi se na pročelju *Narodnog doma Mihajla Pupina* u Idvoru (625; 8734).

Razočaran u režimski dodvornim službenicima, novinarima i političarima, Meštrović je u Americi izbjegavao osobna druženja sa svojim zemljacima.

"...Sa Pup(inom) i Teslom je međutim moje prijateljstvo postalo tješnje..." pisao je Ćurčinu 1925. iz New Yorka. (VII. 1. 14)

Nikola Tesla, rođen u Smiljanu kraj Gospića 1856, a umro u New Yorku 1943, bio je istaknuti i općenito priznati znanstvenik i izumitelj u Americi, posebno na polju elektrotehnike i radiotehnike. U mnogome je bio vizionar i preteča mnogo kasnijih otkrića. Kao čovjek bio je osobenjak, a za okolinu čudak. Neko je vrijeme radio s Edisonom, a zatim samostalno. Patentirao je oko 700 pronalazaka, ali su njegove rezultate ipak mnogi iskoristili i zatajili ga. Poznati su *Teslin motor*, *Teslin transformator*, *Teslina struja*, a jedinica za gustoću magnetskog toka dobila je po njemu ime *tesla*.

Došavši u Ameriku 1924. Ivan Meštrović se želio sresti s Nikolom Teslom, pa mu je pisao da se sastanu. Tesla mu je odgovorio 15. prosinca:

„Dragi i veliki umjetniče!

Rado sam primio Vaš list i još će mi milije biti sa Vama se lično upoznati, jer je to bila moja vruća želja ima već mnogo godina. Pokušao sam više puta da posjetim Vašu znamenitu izložbu ali nisam se mogao odtrgnuti od isto tako važnog kao zanimljivog posla. Idućeg četvrtka biti ću slobodan i javiću Vam se u nadi za mene vrlo ugodnog sastanka.

Iskrenim pozdravom ostajem Vaš prijatelj u duhu

Nikola Tesla.“ (8585⁷²).

Nedugo po dolasku u New York piše Ivan Meštrović 1. siječnja 1925. Milanu Ćurčinu u Zagreb, između ostaloga:

“Tesla mi je pisao dva puta da se sastanemo, ali je poslije promijenio adresu i isčezao. Izgleda da je malo artističke sorte.” (VII. 1. 11).

A u prosincu nagovara Meštrović Teslu da nešto napiše za *Novu Evropu*. Ujedno namjerava izraditi i njegovo poprsje (VII. 1. 18).

Vrativši se s prvog putovanja 1926. pričao je Meštrović jednom novinaru kako se našao s Teslom u New Yorku:

“Ja sam se već izranije dopisivao sa slavnim Teslom - počinje Meštrović - ali nisam imao prilike da se sa njime sastanem. Najzad je došlo vrijeme da se sastanemo. G. Tesla mi je dao sastanak u Pensilvanija Holu, ali je zaboravio da mi kaže kako ćemo se sastati. U onoj masi ljudi ja sam se pobojavao da ga neću naći i poznati. Pa ipak imao sam sreće. Opazio sam jednog povisokog gospodina i odmah sam bio siguran da će to biti Tesla. Ja sam mu pristupio sa riječima:

- Jeste li Vi Tesla?

- Jeste li Vi Meštar - glasio je odgovor i pitanje. Tako smo se upoznali. Tesla se još uvijek dobro drži. Krepak starac. Od toga doba smo se češće sastajali i pričali o starom kraju. Jedne noći ostali smo malo duže, do jednog sata poslije ponoći. Ja sam ponudio Tesli da uđe u ista kola, ali se on izgovorio da ima jednu dužnost. Tada sam saznao što naš velikan radi. Otišao je u jednu radnju i kupio hrane za golubove. Sa neobičnom radošću veliki Tesla je bacio hranu golubovima, koji su slijetali pred njega. I veliki naučenjak svake noći oko 11 sati dolazi tu da hrani golubove.

Kod kuće Tesla ima samo dva goluba. Jedne noći on je našao jednog goluba gdje leži na ulici. Oba krila su mu bila slomljena i on je ležao u krvi. Sažalivši se, Tesla je podigao goluba i ponio svoj kući. Onde ga je liječio i kada je ozdravio, našao mu je par. Od toga doba - a to je bilo pred tri godine - datira ljubav Teslina prema golubovima.

Ipak zato Tesla još uvijek radi. Ne smeta mu njegova duboka starost i dosadašnji plodonosan rad da nastavlja svoj posao.» (3292; 3385).

I u mnogo kasnijim *Uspomenama* sjeća se Meštrović tadašnjeg svog prijateljevanja s Nikolom Teslom:

“S Teslom sam se upoznao već prvog mjeseca svog boravka u New Yorku. Vidali smo se nekoliko puta i činilo mi se, da smo i zavoljeli jedan drugoga. On je bio neobično simpatičan čovjek, skroman u odnosima, s nekim sustezljivim ponosom i pomalo tragičnim izražajem u licu, kao neki razočarani vitez. Nije bio mnogo govornik, ali kad bi započeo jednu temu, tjerao bi je do kraja i nije skakao s jednoga predmeta na drugi.

Kod prvog susreta mi je pripovijedao svoje uspomene iz svojih prijašnjih godina, o svojim studijama u Austriji, o svom odlasku i boravku u Parizu, te o dolasku u Ameriku, bez namjere i želje da u Americi ostane. Iz Pariza je otišao nakon jedne tučnjave s nekim Francuzom, koji ga je igrom riječi nazvao *autre chien* (*autrichien* - Austrijanac; *autre chien* - drugo pseto, prvo su Nijemci).

Opisivao je zatim svoje teško snalaženje u Americi, te svoje prve napore na polju izuma. Drugom je prilikom govorio o književnosti, njemačkoj, francuskoj i engleskoj. Naizust je znao mnoge Goetheove i Heineove pjesme, kao i pjesme Victora Hugoa i Shakespearea. Iz naše književnosti znao je gotovo cijelog Gundulića napamet. S priznanjem je govorio o Mažuraniću i Njegošu. Iz narodne je poezije spominjao ženske pjesme. Vuka i njegovu reformu nije mario.

- Uveo je čobanski jezik, pa umjesto da smo u profinjenoj jezika i pojmova pošli naprijed, otišli smo natrag.

Kad se u tom nismo složili, on bi počeo opet što god citirati iz dubrovačkog pjesništva...

Iz njegovih pisama, koja mi je pisao, izbijao je jezik zagrebačkih 'Narodnih novina'.

Jednom, poslije večere, dugo mi je pripovijedao o svojim izumima, kao i o tom kako su ga okrali i Edison i Marconi, te napokon Pupin. Tu je izgledao kao neki junak iz grčkih drama. Isticao je više puta kako nikada nije radio za pare, do kojih da mu nije stalo, kako je siromah i želi da i umre kao siromah. Njegov ideal i svi njegovi naponi bili su usmjereni na to da koristi napretku čovječanstva. Poslije toga je skrenuo u mistiku i pripovijedao mi, kako se još od mladosti prije spavanja, klečeći na golim koljenima, molio Bogu. Kad sam ga upitao, kakve molitve moli, odgovorio mi je:

- One koje sam u djetinjstvu molio. Ali, da, tako sam se molio sve do svoje pedesete godine. Od toga se doba molim drugačije, nu to je svejedno, suština je ista, i ja se molim Bogu svakoga dana.

Poslije toga je poveo razgovor dokazujući kako su umjetnost, poezija, glazba i izumi jedna te ista stvar. Njegove paralele i dokaze, da je umjetnost isto što i izum na polju fizike, nisam mogao slijediti, i to sam mu rekao.

- A kako ne shvaćate? Ideja je prva stvar, a ono što mi zovemo otkrićem, ili praktičnom primjenom ideje, samo je posljedica, ili slučaj, baš kao glazbenika, kad svoju glazbu napiše u note, ili vi isklešete u kamenu.

Osim toga što njegovo izlaganje nisam mogao pravo slijediti, činilo mi se na momente da to izlaganje prelazi u maštanje slično bulažnjenju. Prekinuo sam ga i upitao, na čemu sada radi, i da li se bavi kakvim novim izumom. Odgovorio je da, da, pa je onda opisao taj svoj izum i upitao me jesam li razumio. Ja sam mu na to gotovo makinalno odgovorio:

- To znači da bi se tim vašim aparatom mogao na velikoj daljini zapaliti barut i zaustaviti stroj?

- Eto, vidite, da ste razumjeli. Mogao bih dignuti u zrak lađu na većoj daljini no što njeni topovi mogu doseći. Baš na tomu i radim - rekao je uzdignutim glasom.

Zatim mi je ispričao, kako je tu skoro išao u Washington s tim svojim izumom i ponudio ga državi. Kazao mi je, da su mu tamo rekli, nakon što su ga saslušali:

Dobro, gospodine Tesla. Ostavite te vaše planove i tumačite ovdje, a mi ćemo to dati našim stručnjacima na ispitivanje.

- Ja sam na to - govorio mi je Tesla - svoje planove savio, stavio pod pazuh, i otišao.

Pitao sam ga, kako je on, kao uvjereni pacifist, i kao građanin cijeloga svijeta, mogao doći na ideju da taj svoj izum ponudi za ratne svrhe. Tesla se malo sažeo u ramenim, pa rekao:

- Ja izum tražim radi izuma, kao umjetnik 'l'art pour l'art'.

Vidio sam se s njime opet prije povratka u domovinu. Razgovarali smo o prilikama u zajedničkoj nam domovini. On je režim u Jugoslaviji oštro kritizirao. U daljnjem razgovoru dotkli smo se i našeg mora, naše dugačke obale bez obrane, kao i nemogućnosti da naša mala i siromašna zemlja tu obalu snabdije jakim i obrambenim sredstvima. Pitao sam ga, ne bi li on mogao i htio svojim izumima poslužiti obrani naše obale.

- BiH - reče - jer je obrana pravedna.

U daljnjem razgovoru reče mi, da bi mu trebalo staviti na raspolaganje sredstva za potrebni mu laboratorij, a osim toga dopustiti da među našim inženjerima sam i slobodno izabere svoje suradnike, koje on nađe za sposobne. Upitao sam ga, bih li mogao tu njegovu pripravnost saopćiti kralju, a on mi je odgovorio da mogu.

Ja sam to po povratku saopćio kralju, a on sa zadovoljstvom slušao i obećao da će sve učiniti, da se naša zemlja koristi svojim velikim sinom. Iz toga obećanja, međutim, nije bilo nikada ništa. Valjda beogradski 'stručnjaci' nisu držali da im je Tesla potreban." (429¹⁶⁹⁻¹⁷⁰).

Američki izdavač, diplomat i pjesnik Robert Underwood Johnson pozvao je 20. siječnja 1926. Ivana i Petra Meštrovića na ručak ili večeru u čast Nikole Tesle (*Tesla's dinner*) u *Hotelu Pennsylvania* u New Yorku (8585^{bilj. 1}).

Citirali smo brzojav što ga je Tesla poslao Meštroviću, oduševljen njegovim *Indijancima* u Chicagu (3998).

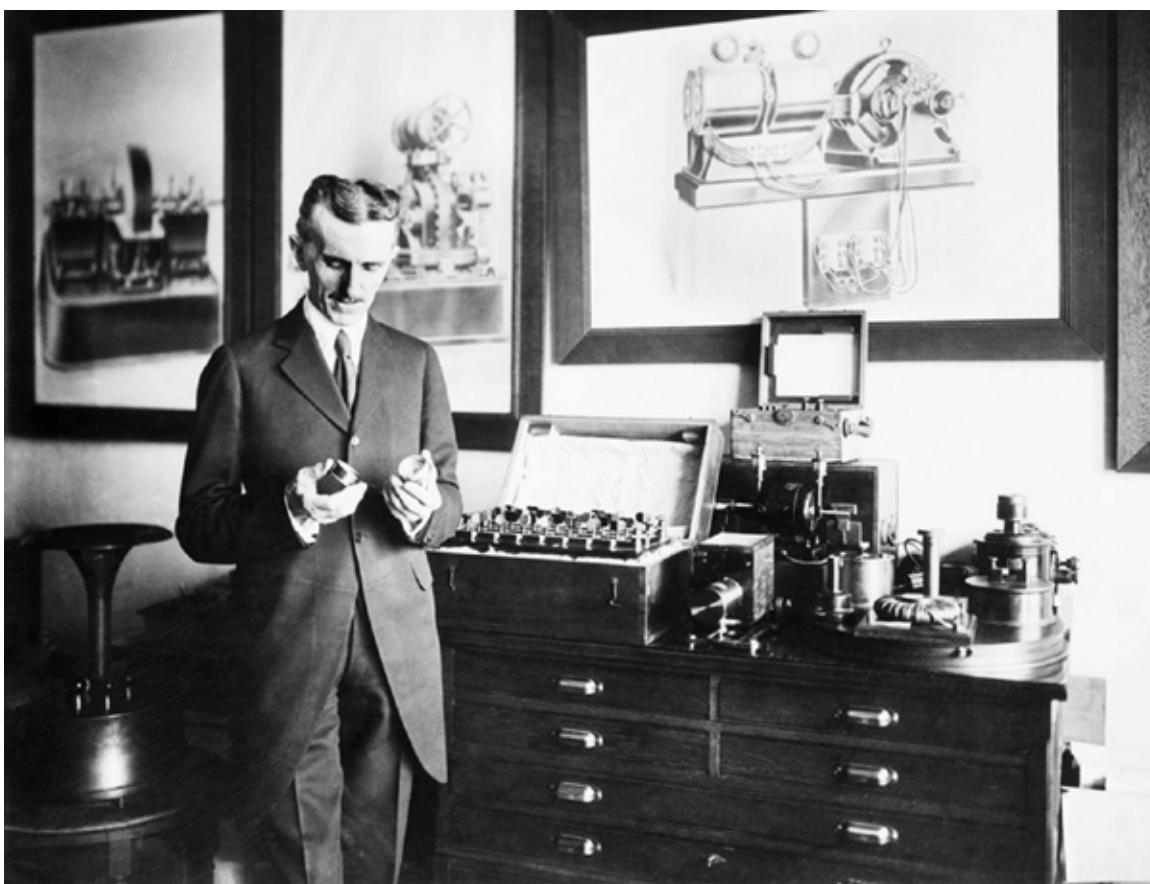
Meštrović je kasnije pričao o Teslinim metafizičkim sklonostima (koje s vremenom sve više postaju fizičke!). Tako, npr., da se Tesla mogao potpuno izolirati od svoje sredine i primati zvukove i slike iz velike daljine bez ikakvih aparata (6756).

Margaret Cheney pisala je u *Dossieru Tesla* 1988:

«U New Yorku se Tesla sprijateljio s velikim jugoslavenskim kiparom Ivanom Meštrovićem. Njih dvojica su odlazila na dugačke šetnje njujorškim ulicama i postali vrlo bliski prijatelji. Nakon povratka u Jugoslaviju, Meštrović je napravio izvanredno lijepo Teslino poprsje, koje se danas čuva u Teslinom muzeju u Beogradu. Meštrović je to poprsje napravio poslije mnogo godina po sjećanju i služeći se fotografijama. Tesla je bio vrlo gostoljubiv prema Jugoslavenima koji su ga posjećivali u New Yorku. Bio je vrlo dobar domaćin i svoje je goste nudio domaćom hranom.» (9903).

Iako je namjeravao, Ivan Meštrović nije za tih boravaka u Americi portretirao Nikolu Teslu, kao što je portretirao Mihajla Pupina. Tesla je bio - kako Meštrović višekratno piše Ćurčinu - jednostavno neuhvatljiv, pa ga zacijelo nije mogao dobiti da mu duže mirno pozira.

Tek je 1939. Tesla zaželio da ga Meštrović portretira. Tada su izmijenili brzojave. Tesla bi želio «bistu od čudotvorne ruke Meštrovićeve... Lice mi je još glatko, oči bistre i nisam očelavio...» Meštrović mu odgovara: «S velikim zadovoljstvom želim ispuniti Vašu želju. Sredstva nepotrebna. Vezan ugovorom za Evropu ne mogu tamo. Možete li doći k meni u goste u Split. Ako ne, pošaljite slike, pamtim Vas vanredno. Pozdravlja Vas Vaš Meštrović.»

Nikola Tesla u uredu

Ipak tada do izvedbe portreta nije došlo, a uslijedili su rat i Teslina smrt. Kasnije, u Americi, načinio je Meštrović u Syracuseu 1954. spomenik *Nikoli Tesli* kao dar *Institutu Ruđer Bošković* u Zagrebu u sadri, a odliven je u ljevaonici *Umjetničke akademije* u Zagrebu. Sadreni model je u Gliptoteci HAZU u Zagrebu, brončani spomenik u vrtu Instituta (8585). Tada ili malo zatim odliveno je i poprsje Nikole Tesle, zapravo dio spomenika. Jedan se odljev nalazi u Gliptoteci u Zagrebu, drugi u Tehničkom muzeju u Beču, a treći pred Fakultet tehničkih znanosti u Splitu.

Među američkim je umjetnicima Ivan Meštrović - koliko nam je poznato - prijateljvao jedino s kiparicom Malvinom Hoffman (1889-1966).

Iako konzervativna u svom realističkom izražavanju, Malvina Hoffman je tada bila poznata američka kiparica. U Europi je također bila poznata, naročito među slavenskim narodima koje je u nekoliko navrata posjećivala i birala motive i modele u njima. Tako je bila poznata njezina voštana maska njezine prijateljice, ruske plesačice *Ane Pavlove*, statua poljskog skladatelja *Ignacya Jana Paderevskog*, skulpture *Ruski plesači* i *Ruski bakanal*, akt slovenske plesačice *Deše Podgorske*. U Londonu je isklesala u kamenu dva golemo lika na pročelju trgovačke kuće *Bush House*, a za Harvardsko sveučilište grupu *Žrtva*. Bila je porijeklom iz Engleske, ali je živila i djelovala u Sjedinjenim Državama. Prvi je put, kao učenica Augustea Rodina, izlagala pariškom *Salonu* 1910, a zatim u New Yorku, Chicagu, Detroitu, Luxembourgu, Londonu, Stockholmu, Rimu i dr.¹¹⁷

Američka milijunerka E. H. Harriman, predsjednica *American-Jugoslav Relief Committeea* organizirala je u vrijeme i nakon Prvog svjetskog rata, zajedno s Herbertom Hooverom i američkim *Crvenim križem*, pomoć za oštećene i ugrožene u Jugoslaviji, ustupivši i svoju palaču u New Yorku tome karitativnom odboru. Malvina Hoffman bila je tajnica odbora, pa je 1919. poslana u SHS radi organiziranja podjele pomoći. Tako je upoznala ove krajeve i ljude, ali još ne i Ivana Meštrovića, kojega je kasnije i portretirala u cijelom stojećem liku, a skulpturu je otkupio *Brooklyn Museum* u New Yorku. Portret je izrađen vjerojatno 1925. dok je Meštrović bio u New Yorku, jer je 1926. već reproduciran u njujorškom *Jugoslavenskom forumu*, a zatim u zagrebačkom *Svijetu* i kasnije u godišnjaku *Journal of Croatian Studies* 1983. (3340; 3511; 4018 ; 9134¹²⁹).

U jednoj kasnijoj studiji o Meštroviću (1947) pisala je:

“Nisam srela Meštrovića ni vidjela njegova djela dok nije došao u Ameriku 1925. sa zbirkom od stotinu svojih skulptura.” (6189⁸⁹).

Putujući balkanskim zemljama sakupljala je Malvina Hoffman južnoslavenske narodne rukotvorine, izloživši ih 1921. na *Jugoslavenskoj izložbi* u New Yorku iste godine.¹¹⁸

Boraveći u New Yorku od 1924-1928. Meštrović je često s Malvinom Hoffman. Ona ga upoznaje s američkim društvom i pomaže mu naći eventualne naručitelje portreta i skulptura i zainteresirane za postave njegovih izložaba. Tako piše u proljeće 1925. Peši iz Washingtona:

“Malvina je bila tu pa sam sa njom bio kod jedne gospođe koju sam upoznao u N-Y koja ima kuću u okolini i tamo sam slučajno upoznao nekoliko lica i napravio malo ... (?). Jedan senator bogataš, neki inženjer, bogat, Engleski poslanik i predsjednik trastisa (odbora, D. K.) od muzeja. Svi su se interesirali za jednu moju izložbu ovdje. Sutra ću govoriti s direktorom muzeja i viditi prostorije, te eventualno fiksirati vrijeme za ja-

nuar ili feb(ruar), bez obzira koliko stvari...” (X. 4. 45).

Malvina Hoffman se brinula i oko traženja atelijera za Meštrovića u New Yorku 1925. (X. 4. 67, 68).

1927. bila je u Zagrebu i zacijelo posjećivala Meštrovićev dom u Mletačkoj (8639⁹⁹, bilj¹⁸). Tom je prigodom reprezentativni tjednik *Svijet* objavio opširni članak *Američka kiparica u Zagrebu* s većim brojem reprodukcija njezinih skulptura, među ostalima i Meštrovićeve statue (3511).

1936. objavila je u Londonu svoju opširnu autobiografiju, knjigu *A Sculptor's Odyssey (Odiseja jednog kipara)* u kojoj mnoge stranice govore o nama, a posebno o Meštroviću.

«...Otprilike u to vrijeme počela sam shvaćati - pisala je Malvina Hoffman u poglavlju o Rodinu - koliko je žena hendikepirana kada se u kiparstvu pokuša takmičiti s muškarcima...

Odlično se sjećam kako mi je Meštrović, jugoslavenski kipar, prilikom našeg prvog susreta kazao da kao žena moram načela i tehničku stranu svog posla naučiti bolje od većine muškaraca, prije nego što krenem kao jednaka, da se suprotstavim neugodnosti predrasude da su žene u umjetnosti amateri i da se kiparstvom općenito bave kao razbibrigom i razonom...»

A zatim u poglavlju o Ivanu Meštroviću:

«...Nakon Rima, odlučila sam otići u Zagreb u Jugoslaviju i učiti po uputama mog prijatelja Ivana Meštrovića kojega sam upoznala u New Yorku za njegovog prvog posjeta Americi 1926. godine, kada je putovao prateći svoju veliku zbirku radova. Ova se sastojala od preko sto mramornih i brončanih kipova, većine herojskih dimenzija, koje su tada bile izložene u Brooklyn Museumu a zatim upućene na turneju po mnogim manjim muzejima širom naše zemlje.

Govorila sam mu o teškoćama učenja kiparskih principa, a kao odgovor na ovo pitanje on me je jednog dana odveo u svoju Akademiju da vidim kako je on podučavao svoje učenike da najprije postanu zanatlije a tek onda umjetnici. Bio je čvrsto uvjeren da kipar mora razumjeti svoj medij kao važan dio svakog zadatka; ako se objekt tretira na jedan način, ovaj će zahtijevati izradu u bronci, a ako se tretira na teži i plastičniji način, onda može podnijeti i da ga se izrazi u kamenu ili mramoru, te da će upotrebom upravo ovih materijala biti još poboljšan. Uostalom, alati su tek produžetak naših deset prstiju i treba ih kontrolirati precizno kao i same ruke.

Sjećam se jedne nezgode u mom atelijeru kada mi se slovio jedan od mojih drvenih alata. On je čuo kako je ovaj pukao i odmah je došao vidjeti što se dogodilo. ‘Kakva šteta!’ rekao je. ‘To je lijep komad alata i moramo ga odmah popraviti.’ Prekinuo je svoj vlastiti rad, i pažljivo ga je poravnao dljetom, ponovno ga uobličio, polirao, nauljio i vratio mi ga u savršenom stanju, samo nešto kraćega. To je za mene bila jedna nezaboravna lekcija.

Zajedno smo otišli na Akademiju i on mi je tamo pokazao radove u svim kiparskim materijalima i oblicima, od drvenih bareljefa do herojskih kamenih figura. Nakon što smo razgledali radove u učionici, gdje je na stotine učenika učilo slikarstvo i kiparstvo u svim njihovim podvrstama, Meštrović je izgledao vrlo deprimiran, i dok smo prolazili zaleđenim dvorištem vraćajući se njegovoj kući, mrmljao je:

‘Tako dugi redovi studenata umjetnosti - stotine, tisuće talentiranih, ambicioznih učenika širom svijeta... Zašto ima tako malo istinskih umjetnika?’

Odgovorila sam pitanjem: 'Koliko učenika iz vaše klase svake godine dobije diplomu?'

'Pa, popriličan broj ih stekne zanimanje sposobnog zanatlije. Takvi mogu raditi u drvetu ili kamenu za druge kipare, ali ako mogu pronaći dvojicu koji zaslužuju da ih se nazove umjetnicima, onda sam zadovoljan. Većina ih se trudi i rade unatoč teškoćama; sijeku vlastito drveće i vuku trupce u školu. Na gradilištima sakupljaju odbačene komade kamena; uče izrađivati vlastite alate, a često nema ugljena za grijanje atelijera, pa moraju divljački raditi da bi se ugrijali.'

'Što mislite da je najveći nedostatak u njihovom obrazovanju - što sprječava mnoge druge talentirane da dostignu taj standard?' upitala sam.

'C'est la qualité d'âme qui manque, Malvina. Vous les savez aussi bien en Amérique qu'en Yugo-Slavie. Ils travaillent avec leurs mains et pas avec leurs âmes.'

('To je vrsnoća duha koja im nedostaje, Malvina. Vi to također dobro znadete u Americi kao i u Jugoslaviji. Oni djeluju svojim rukama, ali ne i svojim duhom')

Sjećam se i što mi je moj otac rekao nakon što sam završila njegov portret: 'Najprije treba biti umjetnik, a tek onda se može stvarati umjetnost.'

Kada sam mu saopćila svoju želju da studiram arhitektonsko crtanje i perspektivu, Meštrović je uredio da studiram kod jednog austrijskog profesora koji je to podučavao na zagrebačkom sveučilištu. Činjenica da sam morala učiti na njemačkom stvorila mi je poprilične teškoće, iako sam mogla razumjeti i govoriti taj jezik na neki moj vlastiti način. Rad je iz mnogih aspekata bio izuzetno zanimljiv i poučan.

Jednog dana, nakon posjeta livnici, Meštrović i ja smo šetali slikovitim ulicama Gornjeg grada - starog dijela grada koji dominira nad novim Zagrebom. Skrenuli smo u ulicu u kojoj su bili kipareva kuća i atelijer.

Velika drvena vrata su zaškripala kada je Meštrović okrenuo ključ i gurnuo ih. Prešli smo popločano dvorište i ušli u atelijer.

Uputio je jednog od svojih učenika, koji je učio rad u drvetu, da prenese njegovu kompoziciju 'Navještenja' na oko dva metra visoku i metar i po široku ploču sastavljenu od debelih dasaka, i da počne dlijetom uklanjati čitavu pozadinu oko pet centimetara duboko.

Meštrović je odbacio kaput i šešir, zapalio cigaretu, navukao svoj ogrtač od samta i zgrabio široko dlijeto i drveni bat. Drveno iverje i trake su počele prštiti po cijelom atelijeru. Lik anđela kao da je oživio od magije njegovih brzih, sigurnih udara. Položaj Bogorodice ga, međutim, nije zadovoljavao; odstupio je i pozvao me: 'Klekni ovdje, Malvinuška, i pokaži mi što bi ti učinila kada bi ti neki glas iznenada došapnuo da ćeš postati Kristova majka!'

Iznenadena i zatečena, samo sam rekla: 'Ne bih bila više iznenadena nego što sam to sada ovakvim zahtjevom.'

'Prije nego što to zaboraviš, požuri, daj mi položaj zabačene glave i ruku u molitvi.'

Klekla sam na pod a on mi je glavu naslonio na zid - 'Tako stoj,' rekao je, i nastavio svom snagom tući po dlijetu, sve dok nije izdjeljao novi, oštri obris kojega je tražio.

'Tako, to je sve - sada možeš otići. Na mom crtežu nešto nije valjalo s vratom. Sada mogu nastaviti bez problema.'

Nakon nekog vremena se umirio, a tama je svojim velom zaogrнула čudni, tihi svijet kipova i reljefa.

Držao se za ruku i priznao je da ga povreda ruke još uvijek dosta boli. Prilikom dolaska u Ameriku pokliznuo se na brodskoj skali i slomio desnu podlakticu. Nekoliko godina prije toga bio je pao kroz nekakvu rupu u krovu atelijera u vrijeme njegove gradnje i tada je bio slomio zapešće druge ruke; tako je ova nova povreda bila, kako je on to opisao, 'Samo još jedan način otežavanja kiparstva.'

Mogla sam ga potpuno shvatiti u vezi s njegovom rukom jer me i samu svojevremeno izmučila povreda desnog zapešća, kada mi je bila pukla unutrašnja tetiva što me je prisililo da mnoge tjedne provedem s gipsom, a preko godinu dana u zaštitnoj armiranoj rukavici. Kipar u takvim prilikama zaželi da netko konstruira motore kojima bi vlasnik zamijenio polomljene dijelove i sretno nastavio dalje.

Prilikom svog drugog posjeta New Yorku, Meštrović je vrlo strpljivo prihvatio moj poziv da mi pozira u svom atelijerskom ogrtaču i sandalama od konopa za jedan portret. Kako smo oboje bili vrlo zaposleni tijekom dana, planirao je večerati s nama i uvečer pozirati. Savjetovao mi je da, prije nego započnem raditi na portretu u glini, izradim tri ili četiri crteža njegove glave ugljenom u prirodnoj veličini, nakon čega smo započeli nešto što je zapravo bio zaista naporan rad do sitnih jutarnjih sati. Kada sam stigla do otprilike pola posla oko glave i ramena, osjetila sam da bi kompozicija bila daleko bolja kada bih ga nagovorila da mi posveti još dodatno vrijeme potrebno za izradu cijele figure - ali se nisam usudila to ga i zamoliti.

Idućeg dana je portret došao vidjeti Zuloaga, slikar Španjolac, Meštrovićev dobar prijatelj i obožavatelj. Kada sam mu priznala svoj strah da zamolim Meštrovića da mi još pozira za studiju cijelog lika, Zuloaga je, na svoj zanesenjački način, zatražio ljestve i, dograbivši veliku slikarsku četku koja je slučajno ležala na polici, do posude crvene boje, popeo se na ljestve i na zidu mog atelijera velikim slovima napisao 'OSEZI! Odvaži se! Kada je sišao, otresao je četku po meni i naredio mi da odmah počnem raditi kostur, tako da sve bude spremno kada Meštrović stigne na večernju seansu. Tada je otišao, a ja sam ostala suočena s velikim problemom. Bista, koja je bila dosta veća od prirodne veličine, je bila preteška da je pomaknem, a pri tom je bila i začavljena za tronožni stalak da bi tako bila sigurnija. Znala sam samo pozu u kojoj sam htjela modelirati, pa sam samouvjereno sagradila kostur, koristeći se za to tri stope visokim stalkom kao kosturom za noge i deblo stabla na kojega će se lik naslanjati.

Miješenje teške gline u kompaktnu masu bio je naporan posao, ali kada je 'Meštar' stigao navečer u atelijer ništa ne sumnjajući, bio je ugodno iznenađen i hrabrio me da izradim čitav lik. Ideja da stalak obavi svoju dvostruku ulogu sve do stvarnog poda atelijera poprilično ga je zabrinula jer je znao koliko će me leđa boljeti dok ne završim njegove sandale!

Alatom u ruci sam pokazala na crvena slova iz kojih je curilo po zidu i rekla: 'Vaš prijatelj, Zuloaga, je bio ovdje danas i ostavio ovu posjetnicu.'

I 'Meštar' i ja smo se dobro nasmijali...

Kada je iz Chicaga dobio narudžbu za izradu dva herojska američka Indijanca na konjima za dva velika postolja nasuprot mosta na Michigan Avenue, Meštrović je odlučio iskoristiti ovu narudžbu kao demonstraciju svojim učenicima u Zagrebu. Najboljim učenicima je bilo dopušteno izraditi ogromne dr-

vene i željezne armature koje su trebale nositi glinu. Ove šest metarske konjaničke figure su uvećane iz oko metar visokih glinenih modela. Kada su modeli u prirodnoj veličini bili dovršeni i izliveni u gipsu, preneseni su u jednu malu livnicu, koja se sastojala od jedne jedine prostorije, u krugu Umjetničke akademije. Tu su ustanovili da treba iskopati još cijeli jedan kat u zemlji kako bi modeli u prirodnoj veličini mogli biti uneseni u peć i zazidani ciglama ispod razine poda livnice - pri čemu je samo tlo poslužilo umjesto zidova peći. Kipovi su izliveni u tehnici 'izgubljenog voska' koju ću objasniti kasnije.

Meštrović je nakupovao engleskog bakra i kositra najbolje kvalitete i sve je to otpremio u Zagreb. Zatim je u Firenci angažirao najbolje ljevače bronce da dođu u Zagreb i poduče njegove učenike, i mlade jugoslavenske ljevače, kako se pripremiti za svaku pojedinu fazu ovog složenog postupka. Vrlo hladno vrijeme stvorilo je daljnje probleme s kojima se trebalo boriti, ali usprkos onome što bi se većini ljudi učinilo nepremostivim poteškoćama, posao je bio obavljen, i nakon mnogo nagovaranja, Meštrović je pristao na projekt snimanja serije filmova za vrijeme priprema i lijevanja ovih dvaju povijesnih kipova.» (5414^{45-46, 79-85}).

I kasnije, u starijim godinama, i Meštrovićevim i Hoffmannove, nakon Drugog svjetskog rata i kiparove emigracije u Ameriku, objavila je Malvina Hoffman članak o Meštroviću u časopisu *Liturgical Arts*, posvećenom njemu i njegovim djelima (6189).

Bilo je još naših ljudi s kojima je Ivan Meštrović u Americi dolazio u dodir, ali ga s njima nije vezivalo posebno prijateljstvo. Jedan od njih bio je književnik Ante Tresić Pavičić (1867-1949). Taj klasično obrazovani i talentirani pjesnik, dramatičar i esejist započeo je političku karijeru kao hrvatski pravaš, zatim zastupnik programa *Hrvatsko-srpske koalicije*; u vrijeme rata proganjan i interniran, a nakon rata do 1931. režimski nastrojen diplomatski predstavnik Države SHS u Madridu i Washingtonu. Iako rijedak Hrvat u jugoslavenskoj diplomaciji, na Meštrovića je ostavio dojam servilnog državnog činovnika.

U *Uspomenama* opisuje Meštrović svoj prvi susret s Tresićem Pavičićem po dolasku u Ameriku u tom tonu:

"Iz New Yorka sam oputovao u Washington, da portretiram Herbert Hoovera, tada američkog ministra trgovine. Kad sam stigao u Washington, najprije sam nazvao Jugoslavensko poslanstvo (zapravo Poslanstvo Kraljevine SHS, D. K.), jer mi je Tresić-Pavičić bio pisao i zamolio me da mu se javim ako me put nanese u Washington. Kad sam dobio telefonsku vezu, razvio se ovaj razgovor:

- Halo. Je li tamo Jugoslavensko poslanstvo?

- Nije. Ovdje je Srpsko poslanstvo. Jugoslavensko poslanstvo ne postoji.

...

- Nakon dvije minute čuje se glas s druge strane:

- Halo! Halo! Ovdje Srpsko poslanstvo, poslanik Tresić-Pavičić.

Tada sam ugovorio sastanak s Tresić-Pavičićem.

Kad sam se s njim sastao, pripovijedao sam mu svoj razgovor s činovnikom njegova poslanstva i rekao mu, da mi se na vlas isto dogodilo s poslanstvima u Parizu i Londonu.

- Da, oni su konzekventno uporni i neprestano srbuju - odvratilo je Tresić-Pavičić.

- Pa, dobro - rekoh - oni, ali i vi ste rekli 'Ovdje Srpsko poslanstvo'. Zar i vi srbujete?

- Eto, tako, prešlo i meni u običaj, kad se oni svi do jednoga tako odazivaju i govore.

- Dobro, brate, ali vi ste šef, pa treba da ih upozorite da se drže službenog naslova.

- Vraga bi oni mene slušali. I kakav sam vam ja šef? Svaki od njih misli da je, kao Srbin, viši od mene. Pa tako i jest. Ja sam samo trpljen... Oni čak i moju privatnu poštu otvaraju...

...Ja sam jedini Hrvat, koji je na jednom važnijem poslaničkom mjestu, a osim toga, imam ženu i djecu, koju treba hraniti i odgojiti.

Taj me odgovor zaprepastio i stidio sam se zbog njega. Nisam mogao, a da mu na to ne dam osjetiti, pa sam mu, između ostaloga rekao:

- A što imaju Hrvati od toga, što ste vi jedini na važnijem mjestu? Zar to, što se stidite da ste Hrvat?

- To ne. Tko vam je to rekao?

- Pa čuo sam da ste bili u Kaliforniji, gdje vam je došlo pet tisuća Hrvata, te da ste im držali govor u kojem ste rekli da vas je stid što ste Hrvat, pa se na to više od polovice prisutnih razišla.

- To je istina, ali je to bilo zbog one lude Radićeve politike i u vezi s tim sam to rekao, jer me je uistinu stid.

- Može biti, gospodine Tresiću, ali vodite računa o činjenici, da iza Radića stoji osamdeset posto Hrvata, te da on predstavlja Hrvate, a ne vi i ja, a znamo i zašto. I ne pada li vam na pamet, da biste se vi mogli sutra ako ne danas stidjeti sama sebe, pogotovu kad vam i vaše rođeno iskustvo pokazuje, kako se prema Hrvatima postupa. I ne pitate li se vi, niste li postavljeni tek za dekoraciju i onako, da se ne reče, da nema baš nijednoga Hrvata, ili čak, po vragu, zato što ste u Parizu, za vrijeme Konferencije mira, sekundirali Pašiću i napadali Trumbića i Smodlaku, a osobito posljednjega.

...

Osjećao sam, da sam mu rekao možda oštrije nego sam trebao. Mislio sam da je ovo posljednji razgovor među nama i digao sam se da idem. Međutim, on me je, na moje veliko čuđenje, zaustavljao, priznavao mi da imam pravo, ispričavao se zbog svoga držanja i isticao, kako je on u svojoj mladosti bio starčevićanac. Kasnije mi je pisao u New York, da bi on osobno želio da prisustvuje otvorenju moje izložbe, a da ima takve upute iz Beograda. Odgovorio sam mu da je meni pravo i došao je. Donio je napisan govor, koji mi je dao prije čitati. Kod otvorenja izložbe u Brooklyn Museumu 19. studenoga 1924, govorio je iza ravnatelja muzeja Frank L. Babbotta. Tresićev je govor bio čisto kulturnog značenja i otkrivao je njegovu veliku erudiciju." (429¹⁶⁵⁻¹⁶⁷).

Što se tiče Tresić-Pavičićevih kompromisa zbog brige da prehrani obitelj, u tome nije bio baš uvjerljiv, jer je bio možda jedini književnik u Jugoslaviji koji je, zahvaljujući službenom položaju, mogao sagraditi reprezentativnu palaču u Splitu na Mejama, i sabrati najvredniju kolekciju dragocjenih sagova.

U posebnoj svesku *The Yugoslav Review* posvećenom Meštroviću, 1925, objavljen je i članak Ante Tresića Pavičića, vjerojatno njegov spomenuti govor. Taj govor zaista nema ni malo političku, čak ni tada uobičajenu jugoslavensku notu, pa završava:

„Kada bude prestala strašna borba da shvati i dosegne neshvatljivo i da izrazi neizrecivo, što sada muči njegov život, kada njegov razum i njegova volja budu u savršenom skladu

sa racionalnom i jasnom potrebom čovječanstva, kada se njegov um i njegovo srce budu podvrgli transcendentnoj određenosti svijeta, koji je u krajnjem smislu jednak potpunom oslobođenju - tada će on raditi u skladu sa razvitkom (evolucijom) i stvarat će djela koja će predstavljati veliki napredak umjetnosti i ljepote čovječanstva. On ima u sebi snagu da to učini jer se to vidi u njegovim radovima.“ (3022¹¹).

Govor Ante Tresića Pavičića na otvorenju Meštrovićeve izložbe u Brooklyn Museumu objavljen je i u časopisu toga muzeja *The Brooklyn Museum Quarterly*, u siječnju 1925, kao *Vanrednog poslanika i Opunomoćenog ministra Nj. V. Kralja Srba, Hrvata i Slovenaca* (3021).

Inače Tresić Pavičić ničim nije pridonio pripremi poziva Meštroviću u Ameriku.

„Ovdje Tresić nije učinio ništa niti znade što bi, nego mene pita, a ja što ću da kažem. Poručio mi je danas da mu kažem kada ću otići da može prirediti neku večeru na koju bi pozvao nekolicinu ljudi.“ - pisao je Meštrović Peši iz Washingtona 1924. god. (X. 4. 45).

Došavši u Ameriku Meštrović se najmanje mogao osloniti na njega, što veli i u pismu bratu u travnju 1925:

„Ovde se nisam sa nikim sastao, Tresić je id... pa mi se ne mili ništa započeti preko njega.“ (X. 4. 55).

Kasnije će, 1938. godine, Ante Tresić Pavičić pisati u *Novoj Evropi* o Meštrovićevim karijatidama za Avalu, koje su se klesale nedaleko njegove kuće na Mejama (5645).

Drugačiji je bio lik hrvatskog iseljenika publicista Ivana Lupis-Vukića (1876-?). Otišao je u Sjedinjene Države 1891. godine, gdje je pisao u čikaškoj *Hrvatskoj zori*, u pitsburškoj *Danici* i slao dopise brojnim listovima u domovini. God. 1908. bio je izabran u Dalmatinski sabor, a 1915. uhićen kao sumnjiv. Nakon rata 1919. radi u *Presbireu* u Beogradu i Parizu, a od 1920. redaktor je *Hrvatskog glasnika* u Chicagu izvještavajući opširno o Meštrovićevim izložbama u Americi. Od 1929. do 1939. je u Južnoj Americi. U vrijeme Drugog svjetskog rata interniran je u Italiji 1941-1943. Pisao je mnogo o našim iseljenicima u Sjevernoj i Južnoj Americi.

Sačuvano je u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu nekoliko pisama što ih je Ivan Meštrović pisao njemu iz New Yorka i Washingtona 1924. i 1925. i konačno iz Zagreba 1925. Lupisova pisma Meštroviću nisu nam poznata (valjda se nalaze u Meštrovićevoj ostavštini u Zagrebu kojom se nisam mogao koristiti).

Malo po dolasku u New York, 10. studenoga 1924. piše Meštrović Lupis-Vukiću u Chicago, odgovarajući na njegovo pismo:

“Poštovani gospodine Lupis,

oprostite što Vam tek danas odgovaram na Vaše ljubazno pismo. Zauzet sam jako sa organizacijom izložbe pa sam tako propustio da Vam odmah odgovorim. Razumije se da Vas se sjećam iz Zagreba, kada sam imao priliku i čast da Vas i lično upoznam. Upućen sam od prijatelja Čurčina i Marjanovića gdje ste i što radite, te sam se nadao - a nadam se i sada - da ću imati prilike da Vas sretnem u Americi.

Biti će mi milo ako mi budete slali Vaš list, jer koliko god znadem da neću ništa ugodna saznati - baš kao ni kod kuće - ipak čovjek nemože iz svoje kože. U našoj otačbini prije mog odlaska bile su opšte stvari znatno krenule na bolje, ali nažalost, ako su istinite vijesti koje stižu, izgleda da su se stvari opet vratile na staro i to možda u pogoršanom izdanju. Koliko

god da mi se ovo moje putovanje ovamo nije svidjalo, sad mi je milo da nisam onamo, jer će mi ipak biti mnogo toga uštedeno.

Moja izložba će se otvoriti 19. o. mj. Ja ću Vam poslati katalog, ali neznam hoću li biti u stanju da Vam pošaljem i novinske izreske. To će moći učiniti gosp. Marjanović ili moj brat...

Za izložbu u Chicagu još ništa nije konkretno utvrđeno kada će se obdržavati, a da će biti vrlo je izvjesno.

Moja adresa za sada: Brooklyn, Brooklyn Museum. N. Y.» (VII. 3. 1).

U proljeće sljedeće 1925. godine odgovara opet Meštrović Lupis-Vukiću na njegovo pismo:

«Ima više od 15 dana što nisam dobro sa zdravljem, pa mi se ništa ne mili. U stvari i ovo pismo diktiram sa kreveta.

Vaš list, koji ste mi slali na muzej u Brooklynu primao sam redovno. Hvala Vam.

Poznato mi je bilo preko ‘Nove Evrope’, da me je napala ‘Reč’ i ‘Riječ’ i to mi je bilo milo jer mi je milije da me mrze nego da me vole ovakvi ‘Jugosloveni’. Da su me tom istom prilikom napali i velikosrpski i frankovački listovi takodjer mi je milo, jer znači da smo i ja i oni ostali pri svome shvatanju. Isto tako vidim da se nisam varao kad sam držao, da su oni ‘Jugosloveni’ oko ‘Riječi’, t. j. njihovi gospodari, na istoj liniji sa ‘Balkanom’ i frankovcima. A da su se svi oni pokazali u pravom svjetlu baš u predizbornom vremenu, takodjer mi je milo, jer bi možda kasnije, u mirnije vrijeme, i dalje bili držali maske na licu.

Vaše tumačenje mojih riječi prilikom večere u Američko-Jugoslavenskom društvu tačno je, ali nije potpuno. Ono se upotpunjuje onim Trumbićevim i Čurčinovim, jer moje Jugoslovenstvo nije nikada primalo tezu, da Hrvati treba da ‘legnu’, šta više održao sam i držim, da je i Srbima potrebno da Hrvati stoje i koračaju u ravnoj mjeri, kao što je i Hrvatima da Srbi stoje i koračaju tako. Štetno je i kriminalno za naciju proglašavati polovinu naroda boljševičkim i antidržavnim samo zato, jer neće da zataji sam sebe i da slegne glavu pred glupim i nesposobnim megalomanstvom. Goniti ih kod kuće, klevetati ih na stani, da budu gonjeni, to je ogavno.

Kao što je ‘jugoslovenstvo’ maska na licu Pašićevih saveznika, tako im je i Stipica (Radić, D. K.) ‘čovjek od slame’ kroz koga treba da se pogodi životnu snagu i čovječju svijest hrvatskoga seljaka.

Eto to je moje mišljenje o današnjim vlastodržcima naše otačbine. Nije mi mogla ni savjest ni obraz podnositi, da budem i na onoj večeri neki ures dijeljenju ordena novinarima u isto vrijeme dok mome bratu, na domu, nije slobodno da po svojoj volji glasa i dok mu se prijete ‘olovnom kuglicom’; a niti sam mogao a da bar ne pokušam oslabiti pred strancima efekat tvrdnja, da naša zemlja stoji pred neposrednom revolucijom, koju šire oni isti naši zvaničnici, koji inače proglašuju defetistom svakoga, koji nije s njima.

Kolikogod jesam i hoću da budem daleko od politike, ipak ne mogu dopustiti da se sa mnom i dalje pravi ili pokriva politika, koja je proti mome uvjerenju i savjesti.

Daleko od pomisli da ma u kom smislu budem blizu onih koji su za razračunavanje i pod cijenu da se kuća sruši, držim da ju se nipošto ne učvršćuje popuštanjem gluposti i megalomaniji, koja je u sebi bolesna i razorna.

Vaskoliki naš narod je Jugoslavija i ko dira ma u koji dio dira u cjelinu. Naša država je u ravnoj mjeri hrvatska koliko i

srpska, prečanska koliko i srbijanska i u njoj moraju i stvarno da podjednako dolaze do izražaja i prava i dužnosti svijeh. Ako to do sada nije bilo, to je uzurpacija, protiv koje se treba boriti, ne sa mržnjom, ali sa zdravim uvjerenjem.

Što ću da Vam pričam gdje su glavni krivci! Vi i sami vidite efekte te politike ovdje. Vidite što donose Stanojevići i Jovanovići (Stanoje Stanojević, srpski povjesničar, profesor na beogradskom Sveučilištu, izdavač *Narodne enciklopedije* i *Jugoslavenskog istoriskog časopisa*; Jovan Jovanović-Pižon, političar i povjesničar; srpski ministar vanjskih poslova i poslanik, D. K.) pred svijet (mislim ono o sarajevskom atentatu), vidite u što se okreće obilježavanje shvaćena na novobalkanski način. Tko je to opovrgavao do sada, tko opovrgava danas? Pitajte Watsona (Robert William Seton-Watson, Scotus Viator, engleski povjesničar i publicist, suradnik *Jugoslavenskog odbora*, ali kritičar načina provedbe sjedinjenja Južnih Slavena 1918, D. K.). Dokle će se tako moći ne znam. Ne, mi ne možemo biti jedno te isto sa tim ljudima i shvatanjima, koliko smo isto sa narodom srpskim.

O meni i mojem dolasku samo toliko: moja izložba u Chicagu treba da se otvori 1. maja i prema tome bi ja trebao da stignem onamo koji dan prije, a ostati ću kojih 15 do 20 dana.

Radujem se da ćemo se vidjeti i porazgovoriti, a medjutim primite moje pozdrave i poštovanje.

Vaš odani I Meštrović" (VII. 3. 2).

Dvadesetak dana zatim iz Washingtona, Hotel Hamilton:

«Vaše pismo od 26. pr. mj. išlo je za mnom u Detroit, Rochester i Buffalo dok me je napokon jučer ovde stiglo. Ovde sam ima 6 dana. Nisam dobro sa nervima, pa sam došao ovamo gdje me niko ne zna, da imam malo mira. Ostati ću još 10-12 dana.

Klišēja nemam sem onog što je izišo u Jugosl. reviji. Ako želite mogu reći da Vam ga pošalju.

Izložba će biti u Muzeju. Meni će biti milo ako naš svijet dodje da vidi izložbu i ako po nekog sretnem tom prigodom, nu nikakvih dočeka ni večera ne želim. Ja sam nervozan, a naš je svijet rastrovan kao i kod kuće, pa ne želim niti davati niti slušati mišljenja.

Kako je kod nas sada neznam ništa, jer ne dobivam novosti. Deklaracije ne pomažu. Istu deklaraciju je dao Radić još lane koju je njegov sinovac dao sada u Skupštini. To je u stvari Radićeva deklaracija, pa on ipak sjedi u tamnici. Sila Boga ne moli. To je ono što se još pravo ne vidi. Ili slušaj ili moli... (?) Pošto su obično sila i glupost zajedno to neće potrajati dugo, jer nevolja ide.“ (VII. 3. 3).

Deset dana zatim, još uvijek iz Washingtona:

«Izložba će se održati u Art Institutu...

Ja danas putujem za New York, a 25 najkasnije biti ću tamo (u Chicagu, D. K.). Radujem se što ću Vas vidjeti. Mislim ostati do 9. oga u Chicagu, a onda se vraćam ovamo da izradim Hooverovu bistu.“ (VII. 3. 4).

17. kolovoza 1925. piše iz Zagreba:

„Poslao mi Kisić ono pismo od Grizogona (iz Pariza, D. K.), a primio sam i Vašu kartu od 25. VI. Grizogono pita bi li se moglo prirediti onamo izložba u proljeće ili jeseni, te mi piše kako su ... (?) F(rancuzi) jako entuzijazirani. Ja sam mu odgovorio da u principu pristajem, ako entuzijazirani uzmu na sebe troškove transporta i ako mogu nešto kupiti da ne idem badava. Sad ćemo vidjeti.

Stvari kod nas, uz svu apsurdnost, idu na bolje kao da se duh u narodu miri, a to je za sada glavno. Teško će poslije ma koja od partija moći povest narod protiv samomu sebi.

Hoćete li vi biti još u oktobru tamo? Ja se nadam da hoćete. Nadam se da će Tresić isto tako biti još tamo. Možda će se dati sve izmiriti.“ (VII. 3. 6).

I za drugog posjeta Americi, u proljeće 1926. (valjda je greškom Meštrović datirao pismo 18. IV. 1925) iz Washingtona:

«Ja nekidan stigoh na voz... Šaljem Vam svoju adresu. Ostati ću ovde još 3 nedjelje. Molim Vas da o mojoj poručbini ne donosite nego kratku noticu, a isto tako o izložbi u Philadelphiji: Odbor Fergusonova fonda za nakit Chicaga povjerio je g. M(eštroviću) da izradi 2 statue 'Indijanci' na konjima, koje će biti postavljene na Mich(igan) Ave(nue) gdje će biti ulaz u G(rant) park. Statue će biti visoke po 17 nogu, a umj(etnik) se je obavezao da će ih dovršiti i predati u roku od 2 godine.

Jugoslovenski umjetnici će ipak učestvovati na internacionalnoj izložbi u Philadelphiji. Izložiti će u prostorijama koje su još lane bile rezervisane za individualnu izložbu I(vana) M(eštrovića). Biti će izloženo 55 skulptura sedamdeset slika i oko 60 crteža. M(eštrović) će izložiti 50 skulptura i 30 crteža, Frano Kršinić 5 skulptura. Učestvovati će ponajbolji moderni umjetnici (slikari) iz Zagreba, Beograda i Ljubljane sa po 4-5 slika, te gosp. T(omislav) Krizman sa 30 bakroreza iz Bosne i Makedonije.

Imena pojedinih slikara Vam nemogu još dati, jer mi nisu još odgovorili iako sam im brzojavio ima 20 dana. Jugoslavenska posla. To ćete moći donijeti naknadno. Kozna, možda će se i oni još posvaditi, kako je običaj kod nas, te se ne može još znati koji će konačno učestvovati. Treba računati sa narodnim običajima.

Žao mi je da se nismo još vidjeli i porazgovorili. Mislite li vi skoro u „stari kraj“?“ (VII. 3. 5).

Spomenimo da je Ivan F. Lupis-Vukić 1933. iz Vignja čestitao Ivanu Meštroviću u Splitu pedeseti rođendan „želeći još pedeset nejunačkim vremenima, svim protivštinama i protivnicima uprkos“. (VII. 3. 7).

Pratilac Ivana Meštrovića u Americi bio je publicist i književnik, njegov biograf i kroničar Milan Majranović (1879-1955). Rat je, kao predstavnik *Jugoslavenskog odbora*, proveo u Americi organizirajući među iseljenicima dobrovoljce i pomoć, pa je tu stekao iskustva i poznanstva. Tada je, u New Yorku 1915, objavio u vlastitom izdanju knjižicu od pedesetak stranica *Genij Jugoslovenstva. Ivan Meštrović i njegov hram*. U njoj je opisao i donekle ilustrirao Meštrovićeve početke, ali uglavnom herojsku kosovsku fazu njegove umjetnosti. (3) On je i prvi put pratio Meštrovića u Ameriku u svojstvu publicista i propagatora koliko same Meštrovićeve umjetnosti, toliko i jugoslavenske političke ideologije i kulture (2955).

On je 1923. branio Meštrovića u slučaju afere s Vladom koja mu nije isplaćivala ugovorenu naknadu za skulpture *Kosovskog ciklusa* (2639).

Milan Marjanović je 1924. otputovao zajedno s Ivanom i Petrom Meštrovićem u Ameriku. U *Uspomenama* Meštrović veli da mu je bila dužnost čuvati "državne stvari", tj. skulpture *Kosovskog ciklusa* koje su bile državno vlasništvo (429¹⁶⁰). I kasnije se navodi ta njegova dužnost (3614).

Marjanović će tijekom svih Meštrovićevih izložaba u Sjedinjenim Državama marljivo sakupljati prikaze, kritike i obavijesti o Meštroviću i izložbama i davati ih domaćim novinarima,

u domovini i u Americi (3057). Osim toga je u više sjeveroameričkih gradova u povodu tih izložaba održao javna predavanja o Ivanu Meštroviću, namijenjena prvenstveno našim iseljenicima. Tako 1925. u Chicagu u *Art Institutu* (3208); 1927. dva predavanja u Zagrebu (3517); 1930. u Skoplju (4296).

Objavio je i nekoliko članaka o Meštroviću i njegovoj umjetnosti, tumačeći posebno Meštrovićev nedogmatski nacionalizam; tako u prigodnom svesku njujorške *The Yugoslav Review* posvećenoj Meštroviću 1925. god.: *The Message of Ivan Meštrović – Poruka Ivana Meštrovića* (2964), u zagrebačkom *Viencu 1927: Nacionalizam Ivana Meštrovića* (3465) i 1939. u beogradskom *Srpskom književnom glasniku: Umetnost* (5753). Namjeravao je napisati i objaviti opširnu monografiju o Ivanu Meštroviću. Kao jedan od pionira hrvatskog filma režirao je 1928. dokumentarni film *Indijanci Ivana Meštrovića*, snimajući lijevanje i prijevoz u Zagrebu i postavljanje u Chicagu (3728).

Milan Marjanović je pomagao Ivanu Meštroviću i u organiziranju i postavljanju izložaba u Americi. Tako on 1925. postavlja s Meštrovićevim bratom veliku izložbu u Chicagu. Ali uza sve to prave Marjanovićeve obveze u odnosu na Meštrovićeve američke izložbe nisu jasne. On je Meštroviću bio koristan propagandom i pisanjem o njemu, ali je i sam od toga imao neke koristi, moralne, a i materijalne. Iz jednog Meštrovićevog pisma bratu Peši 1926. možemo zaključiti da se Marjanović uz određeni postotak brinuo oko prodaje Meštrovićevih skulptura:

«Od kako si ti otišo Marjanovića sam vidio svega 2 puta i to jednom kad sam mu dao ček na 250 (za majku) (prodanu muzeju u Chicagu, D. K.) i još jednom u kazalištu. Za majku je reko da ga ide 'po ugovoru' 300, a za Bakericu da ima dobiti 50... Nervira me, pa što ću...» (X. 4. 76).

„...u zadnjim pismima sam zaboravio da ti kažem kad budeš sreo Marjanovića da zaišćeš od njega ono pismo (ugovor) da ti vrati pa ga poništi, ili ako ga nemože naći, neka ti dade dva redka da su svi naši računi u vezi sa izložbom u Americi već uredjeni i da on nema od mene više ništa za tražiti ni za dobiti. Kako znadeš, ja sam mu sve isplatio što ga je po spomenutom sporazumu išlo...» (X. 4. 108).

Najdragocjeniji Marjanovićev doprinos Meštroviću i njegovoj umjetnosti je vrlo opširni sastav o Meštrovićevim počecima, školovanju i ranom stvaralaštvu - kojim smo se u prvom dijelu ove monografije obilno koristili kao vjerodostojnom biografskom građom. Marjanović je u New Yorku 1925. i 1926. u stalnom društvu s Meštrovićem, zapisivao njegova sjećanja iz djetinjstva i mladosti i o njima ostavio opširni rukopis *Pretci i mladost Ivana Meštrovića* (VIII. 1). Dio tog biografskog sastava bio je objavljen u zagrebačkim *Književnim novinama* 1930. godine: *Meštrović i njegovi* (4180; 4309).

Milan Marjanović će se s Meštrovićem sresti opet u teškim godinama Drugog svjetskog rata, u emigraciji u Rimu 1942, o čemu će još biti govora (9554⁴⁰³⁻⁴¹⁸).

O drugom Meštrovićevom prijatelju iz ranijih godina, Andriji Milčiniću, ili Milčeku kako ga Meštrović zove, ne znamo mnogo, nego samo to da je i on bio tada u Americi u Meštrovićevom društvu.

Iz Meštrovićevog pisma Peši iz New Yorka u travnju 1925. vidimo da je Milčinić putovao zajedno s njim u Ameriku (X. 4. 60). U proljeće 1926. je Milčinić opet doputovao u Ameriku zajedno s kćerkom Ćućom (koju je Meštrović portretirao 1906), izjavivši radi organiziranja Meštrovićevih izložaba (X. 4. 75).

I u vrijeme trećeg Meštrovićevog boravka u Americi, u

travnju 1928. piše on Peši iz Chicaga da je Milček „hvala Bogu“ još u New Yorku, po čemu se može zaključiti da mu je njegovo društvo tamo bilo prilično nametljivo. (X. 4. 95)

(Postoji vjerojatnost da Milček nije Milčinić nego Marjanović, ali to ne bi odgovaralo podatku o Milčinićevoj kćeri Ćuci, koju je Meštrović često spominjao i pozdravljao u predratnim pismima Andriji i Adeli Milčinić)

Spomenimo da je Ivan Meštrović u Americi bio i u društvu s već tada proslavljenim našim violinistom Zlatkom Balokovićem, koji je prigodom izložbe 1924. održao govor o Meštroviću (654²⁸; 2864), a na banketu *Američko-jugoslavenskog društva* u New Yorku 1925. svirao je *Slavenske motive* (3034; 3168).

Slovensko-američki pisac Louis Adamić (1898-1951) vjerojatno je također bio u vezi s Meštrovićem u Americi.

Kada je Adamić sa suprugom posjetio 1932. zavičaj i obišao Jugoslaviju bio je iznenađen kritičnim političkim stanjem u njoj. Vidio je bijedu i teror. Posjetio je i Meštrovića u Zagrebu, koji ga je zacijelo također upoznao s nedemokratskim djelovanjem beogradskog režima (8527). Na povratku je napisao i objavio knjigu o tom putovanju *The Nativ's Return (Povratak domaćeg sina)* u kojemu je kritizirao to stanje, na oduševljenje demokratskih slojeva, a na nezadovoljstvo pristaša režima.

Meštrović u jednom pismu Ćurčinu 1934. ili 1935. spominje da Ćurčin nema što Adamiću pisati (vjerojatno u vezi sa suradnjom u *Novoj Evropi*) kad mu je javio ono što su se dogovorili (VII. 1. 68).

NEOSTVARENI PLANOVI

Osim spomenika *Indijancima* još je jedna značajna moguća narudžba tada privlačila Ivana Meštrovića u Americi. I radi nje je, kao i radi Indijanaca, tri puta putovao u Novi Svijet, koji mu inače nije bio privlačan. Bili su to reljefi za vratnice katoličke katedrale Sv. Patricka na 5. Aveniji u New Yorku.

U proljeće 1926. pisao je Meštrović iz Chicaga Peši u Edinburgh, između ostaloga:

„Hoće li što biti sa katedralom neznam. Imali su biskup i arhitekt doći u ponedjeljak, nu ja nisam mogao biti tamo (u New Yorku, D. K.) i ovamo (u Chicagu, D. K.)“ (X. 4. 78).

A koji dan zatim iz New Yorka:

„Ovdje nije učinjeno ništa sa Katedralom. Biskup i arhitekt su mi bili javili da će doći 12. ali to preko N... Njoj sam ostavio ključ, t. j. Vasi, pa se je ona zato povredila i nije ih dovela ovamo. Neka se j. Sad ću joj konačno dat nogu u rep, jer se svugdje petlja i samo kviri.“ (X. 4. 79).

Desetak dana zatim:

“Od katedrale su mi bili nekidan kanonik i još (dvojica). Arhitekt nije došao, nu vele da je 'zainteresiran'. Sumnjam da će za sad što biti, nu možda kasnije.“ (X. 4. 80)

Iz pisma njujorškog arhitekta Roberta J. Reileya Ivanu Meštroviću u Zagrebu 18. srpnja 1928. doznajemo potanje o kakvoj se mogućoj narudžbi radi (engl.):

“Dear Sir

U vezi s promjenama koje su u tijeku na katedrali St. Patricka u New Yorku predložena je zamjena postojećih drvenih vrata s novooblikovanim brončanim vratima, kojih sam crtež detalja s ovim priložio.

Vaše je ime predlagano kao kipara koji bi mogao vrlo dobro izvoditi taj rad i ja Vam pišem da Vas upitam biste li Vi bili dovoljno zainteresirani u tom projektu da dadete na natječaju jedan odgovarajući četvrtasti reljef. Odluka će biti u rukama jednog odgovornog žirija, kojega ćemo gosp. Maginnis i ja biti članovi. Ako ne, biste li bili voljni da mi pošaljete ili fotografiju, ili na drugi način, neke upute ili način u kojemu biste Vi predali takav rad, tako da Odbor može razumno procijeniti Vašu moguću uslugu?

Biste li bili ljubazni da mi se što prije javite, ili ako volite, bilo bi mi zadovoljstvo da dogovorim s Vama osobni susret.

Vaš iskreni Robert Reley“ (X. 4. 102).

Ljeti 1928. pisao je Meštrović iz Rima Peši u Zagreb:

„Ako je Nikolorić (Artur Nikolorić, odvjetnik, Meštrovićev zastupnik u New Yorku, D. K.), ili tko, pisao za ona vrata u New Yorku, pošalji mi pismo...“ (X. 4. 106).

A sedam dana zatim, također iz Rima:

„Neznam je li došlo kakvi odgovor od Nikolorića iz New Yorka u pitanju onih vrata? Danas sam mu brzojavio, jer me to pitanje interesira.“ (X. 4. 107).

Krajem kolovoza iz Fiuggija, gdje je bio na oporavku:

“...Iz N-Y još nemam vijesti radi onih vrata. Valjda ću dobiti do koji dan.” (X. 4. 108).

23. kolovoza 1928. iz Fiuggija:

“Primio sam tvoje pismo gdje si mi poslao prepis Nikolorićev i Releyev. Vidim da je stvar drugačija nego je izgledalo iz onog prvog telegrama, ali mislim da je prilika koju ne treba napustiti.

Telegrafirao sam bio N(ikoloriću) da mi javi što je na stvari; to je bilo prije nego si mi ti pisma poslao. Odgovorio mi je da je zapelo uslijed ferija i pita me što da radi sa onim stvarima koje su (u) Art Centru. To je malo hrdjav znak.

Kad sam ono pismo primio, poslao sam mu drugu depešu, kao odgovor na pismo i telegram, gdje sam reko svoje stanovište i napokon sugerirao kao najbolji put za neki definitivni zaključak posla. Lični kontakt sa arhitektom. Arhitektu sam isto poslao kratku depešu u istom smislu, Nikoloriću još i opširno pismo, koje sam mu reko da prevede arhitektu. Na distancu i posredstvo ne može ništa biti. Što ću ja njima skice praviti da poslije izvadaju drugi. Reko sam im da se principijelno riješi da će mi neke partije dati, pa ću doći napraviti skice i ugovor. Da posao je velik, ali kad bih došao u lični kontakt i ev(entalno) ih kapacitirao, mogao bih možda štogodj i za našu drugu raju (za druge mlađe hrvatske arhitekta i umjetnike, D. K.) izgurati. Nemoj to naravno još nikom spominjati, jer bi se oni počeli nadati, a poslije bi mogli ostat razočarani.

Da imam plan, mogao sam ovdje nešto početi razmišljati. Ne bi li Ibler, odnosno Planić, mogao na brzu ruku (za jedan dan) napraviti kopiju pa da mi pošalješ!?” (X. 4. 110).

1. rujna 1928. iz Rima bratu Petru u Zagreb:

„Primio sam tvoje pismo sa kopijom onih nacрта za vrata u New-Yorku. Razočaran sam sa mnogo detalja i sa sitnom podjelom samih vratnica, t. j. onih polja gdje bi došli reljefi. Ja sam razumio da je ovo nacrt za buduća vrata, a ne ona koja postoje. Ne razumijem tačno dokle im ide novo namjeravani kameni okvir, kao ni to dali su nad onim glavnim vratima iz Vth (Pete avenije, D. K.) sve ona šuplja burgija pod lukom nad vratima tek zasnovano da se učine, ili već postoje. To sve treba viditi i govoriti na licu mjesta. Kad bi se mogla cijela vrata

sa cijelim prostorom ispod luka zajednički rješavati, dalo bi se nešto lijepa učiniti. Ovako će ići teže i izgledati će sitno i surovo (?), odnosno mrtvo sa svom onom neukusnom i nepročućenom ... (?). Čekam sad što će mi Nikolorić odnosno Reley odgovoriti, pa ću se prema tome ravnati.» (X. 4. 111).

4. rujna iz Hotela Savoia u Rimu Peši u Zagreb:

«Primio sam ovaj čas odgovor od arhitekta Reley-a na moj kablogram. Odgovor glasi ‘Bit će mi zadovoljstvo kada dođete u New York da Vas pozovem na jedan razgovor. Nadati se da ćemo riješiti pitanje tko će načiniti to kiparsko djelo ne kasnije od druge polovice rujna. Molim obavijestite me o Vašem dolasku.’

Da li se ovo može smatrati kao poziv, makar i ne sa konkvencama za putne troškove, ali bar za posao, to neznam. Meni se čini da do... Poslao sam advokatu slijedeći brzojav: ‘Primio odgovor od Reley-a. Neznam da li siguran izgled za posao. Govoriti sa njima i telegrafirajte da li oportuni moj dolazak.’ Ako bude pozitivan, kao što mislim da hoće, onda treba da se što prije krenem na put, tako da oko polovine mjeseca budem u New-Yorku. Kako ću to sve spetljat da u par dana sredim moje stvari tamo, t. j. da vidim što je sa gradnjom u Splitu, Zagrebu i u selu, da vidim kako će biti sa školom za vrijeme moje odsutnosti, to mi je sve problem.

Je li se što direktor iz Chicaga javio u pitanju otkrića spomenika?

Po svemu sudeći, ako ne pođem u New York, ovaj posao će mi izmaknuti, pošto se njima žuri, a ako pođem, nije baš sigurno da ću ga dobiti, ali je vjerojatno, bar jedan dio... Prema svemu mi se čini da treba riskirati i poći...

Što se tiče mjesta za rad u New-Yorku, pada mi zgodno što se Malvina vraća tek krajem oktobra u New York, pa bih mogao dotle učiniti skice bez časka gubiti vrijeme na traženje ateliera i bez sekature.

Ako se sve ovo bude ovako telegrafskom ili kinematografskom brzinom rješavalo biti će mi žao što neću moći viditi djeću i Olgu, ali joj ti moraš objasniti i pripremiti je na to. Izbij joj iz glave da su eventualni drugi razlozi, što su žene brze da pomisle, jer nisu. Imam osjećaj da ovaj posao ne smijem propustiti pa eto...

One planove za dekoracije na katedrali sam napokon razumio i pomalo razmišljam o mojim predlozima, da bar idejno imam čistu situaciju kad stignem u N-Y.» (X. 4. 112)

10. rujna 1928. iz Rima, između ostalih obiteljskih problema s Olgom i Birom:

«Od Nikolorića nisam još primio pismom objašnjenje, koje mi je najavio. Sad nastojim da nešto smislim za rješenje onog portala na V. Ave(niji) i da napravim jedno ili dva polja u def(initivnoj) veličini, pa da pošaljem fotografije, ne bi li pripjele bar 2. ili trećeg oktobra. Uzeo sam kod generala Nedića jednu sobu za taj rad.» (X. 4. 113).

12. rujna, iz Rima:

„...sam ti javio da mi je Nikolorić telegrafirao da ne moram baš odmah putovati, jer da će se rješavati u Oktobru. Ono da li je ‚oportuno‘ da ja dodjem znači da li je potpuno sigurno da ću posao dobiti, da se neizlažem badava trošku, i uopšte kakve sam šanse za moj uticaj na njih za eventualne promjene, jer je ono očajno kako oni zamišljaju. To bi značilo na hrgjavo kopiranu gotiku praviti neke skulpt(uralne) dekoracije koje bi morale biti opet imitacije neke stare gotike, koju oni nadju da

je gotika. To ja naravno ne bi bio u stanju. S druge strane, par distanc je teško uvjeriti ljude da njihovo stanovište ne valja, a da je moje dobro. Sa kontaktom i izvjesnim učinjenim radom bi se možda moglo sve izmijenit. Sad čekam dalje vijesti od Nikolorića a međjutim sam počeo neke skice na papiru, dao sam da mi se izrade 2 polja od onih kazeta na vratima, u definitivnoj veličini, pa ću nastojat da bar jedno do 20. ili 22. dovršim, te da pošaljem fotografije nekolicine crteža i toga definitivnog reliefa, da vide kako ja to shvatam i hoće li se naša gledišta složiti.

Ibleru (Drago Ibler, zagrebački arhitekt, D. K.), pošto ti nisi u Zagrebu, sam pisao da dodje samnom. On je pristao - to mi je brzojavio i pisao, čak da bi 14. bio stigao u Pariz.

Doći ću tamo čim ekspedujem fotografije skica, koje sad moram marljivo raditi.“ (X. 4. 114).

I u svojim *Uspomenama*, u kojima piše uglavnom o političkim pitanjima, a ne o svojim djelima, spominje Meštrović ta nesuđena vrata njujorške katedrale:

„Bio bih (1928, D. K.) Rim zaista sutradan i napustio, da nisam dobio opširan telegram iz kardinalove kancelarije iz New Yorka s prijedlogom, da što prije dođem u New York radi nekih radova na katedrali sv. Patrika. U telegramu je rečeno, da, ako ne bih mogao odmah doći, da što prije podnesem makar samo nacrtanu skicu za glavna vrata katedrale. Budući da nisam mogao ići u New York, odlučio sam da skicu napravim dok sam još bio u Rimu. U hotelskoj sobi to nisam mogao raditi, stoga sam prihvatio ponudu generala Miće Nedića (Milan Nedić, 1877-1946, ministar vojske i mornarice, od 1941. predsjednik kvislinske srpske vlade; nakon rata počinio samoubojstvo, D. K.) koji mi je svoj stan stavio na raspolaganje. Kuća u kojoj je Nedić stanovao bila je napadno čuvana od fašista, dapače je jedan donio i stolac i neprekidano sjedio pre ulazom u vrtić, koji se prostirao pred kućom...

Za tjedan dana sam završio na brzu ruku skice za portal u New Yorku i poslao ih, te sam se spremio da se vratim k obitelji u Opatiju.“ (429^{176, 179}).

Zašto se ova narudžba u Meštrovića nije ostvarila nije nam poznato jer ni on ni novine to ne bilježe. Katedrala Sv. Patrica na V. aveniji u New Yorku izrazito je neogotička crkva koja, okružena neboderima, djeluje anakronistički i minijaturno. Meštrović, iako sklon tradiciji, gotiku nije volio, pa bi se teško prilagodio tom općem stilu građevine. Ipak se radilo o vrlo značajnoj narudžbi koja ga je privlačila kako s moralne, tako i s materijalne strane.

U Atelijeru Meštrović u Zagrebu nalaze se gipsani reljefi što ih je izradio kao uzorak za kasete vratnica katedrale Sv. Patrica: *Uzašašće Kristovo, Prikazanje u hramu, Raspeće, Rođenje*. U zbirci crteža i nacrtu iste ustanove i više crteža olovkom i ugljenom portala katedrale što su mu ih poslali i njegovih za pojedine kasete (br. 278, 287, 718).

Podaci u jednom dopisu splitskom *Novo doba* listopada 1928. drugačije navode predviđene Meštrovićeve radove, mnogo zamašnije od samih vratnica katedrale:

„Meštrović je dobio ponudu, da ukrasi katoličku katedralu na 5. avenue u New-Yorku. On bi imao da izradi niz kipova svetaca i svetica te da restauriše skulpturske radnje u katedrali. Kako je taj posao dosta zamašan i trajao bi nekoliko godina, to je Meštrović predložio da te radnje kipova izradi u gipsu u Zagrebu, a onda da ih otpremi u New-York, gdje bi se imali lijevati, jer ne želi da tako dugo bude odsutan iz domovine. Ipak po-

što bi se sve radnje imale izvodjati pod neposrednim njegovim nadzorom, on bi dobar dio godine proboravio u New-Yorku. Za ove radnje dosad je sakupljeno preko milijon dolara.“ (3741).

Novinaru beogradskog *Vesnika* izjavio je u studenome iste 1928. godine sljedeće:

„Imam raditi sada katedralu San Đanusa (greška novinara, D. K.) u Njujorku. Ne sve radove, iako bih mogao sve raditi, kako mi je to nuđeno, iz razloga što bi to trajalo deset godina. Svakako ću raditi nekoliko godina u toj katedrali.“ (3567).

U svakom slučaju, radilo se o zaista obimnom poslu koji mu je izbjegao, ili kojega je konačno, iz nepoznatih nam razloga, sam odbio.

Ugled i poznanstva što ih je stekao u Americi 1924-1928. koristili su Meštroviću da i nakon povratka u Zagreb dobije još neke narudžbe iz Amerike. Međutim, bilo je i još nekoliko radova u pregovorima koji se također nisu ostvarili.

Iz pisma što ga je Ivan Meštrović uputio 9. veljače 1930. iz Zagreba arhitektu Reginaldu D. Johnsonu u Los Angeles vidimo da je bio voljan prihvatiti izvedbu ukrasnih skulptorskih radova na jednom mauzoleju na groblju u predgrađu Santa Barbara. Radilo se o jednim brončanim vratima, o dva panela od kamena botticina, jednom prozoru (grilles) i jednom panelu nad vratima. Vrata bi bila od fine engleske bronce, a imala bi motiv anđela. Paneli nad sarkofagom bili bi od mramora, s religioznim ili biblijskim motivom. Prozor bi bio ukrasni, od bronce. Kameni panel nad vratima imao bi dva lika koja drže obiteljski natpis. Vrata i prozor iz bronce poslao bi gotove (X. 4. 122).

Naručitelja je vjerojatno privukao Meštrovićev mauzolej obitelji Račić u Cavtatu. Međutim, do konačne narudžbe ipak nije došlo.

Ta je očekivana narudžba vjerojatno u vezi s Meštrovićevim pismom Peši 14. travnja 1926. u kojemu veli:

„Mr. Porter je tražio da mu donesem fotografije od kapele (u Cavtatu, D. K.), jer da hoće da sa jednim arhitektom govorim, koji ima neku veću stvar da pravi, pa i zato malo čekam.“ (X. 4. 78).

Petar Meštrović je pisao iz Zagreba Meštrovićevom odvjetniku u New Yorku Arturu Nikoloriću da je čitao da će Sjedinjene Države podignuti spomenik slavnom izumitelju Th. A. Edisonu. O tome je govorio s bratom, koji je nato neobavezno crtao skice za spomenik. Petar ga je nagovorio da u vezi s tim spomenikom piše Pupinu u Ameriku. Meštrović bi bio spreman da u izvedbi toga spomenika surađuje s nekim američkim kiparom ili arhitektom. Neka Nikolorić razgovara s Pupinom ili nekim arhitektom ili umjetnikom, pa da ga o tome obavijesti (X. 4. 125).

Moguća izvedba spomenika još jednog američkog velikana nedavne prošlosti, predsjednika Abrahama Lincolna, privukla je Ivana Meštrovića. U dnevniku *The Buffalo Evening Newsu*, a u povodu njegova izlaganja u tome gradu, pisalo je da Meštrović „sada radi na koncepciji Abrahama Lincolna“ (3118). Tada je već bilo više Lincolnovih javnih spomenika u Sjedinjenim Državama. Izveli su ih Herman A. MacMeil, George Grey Barnard, Andrew O'Connor, Charles H. Niehaus, Augustus Saint-Gaudens, Adolf A. Weinman, dok je najpoznatiji monumentalni sjedeći lik predsjednika Lincolna u *Lincoln Memorialu* u Washingtonu Daniela C. Frencha (2543^{123-124, sl. 134-135}).

Osim te novinske vijesti nije nam poznato da je Meštrović dalje radio na projektu toga spomenika.

Kada govorimo o predviđenim a neizvedenim Meštrovićevim skulpturama tih godina spomenimo i njegovu želju da, u vrijeme kraćeg boravka u Rimu, portretira papu Pija XI, Achillea Rattija. Zagrebački *Jutarnji list* je čak već u jesen 1928. objavio da je Ivan Meštrović za tadašnjeg boravka u Rimu izradio poprsje Sv. Oca (3579).

Meštrović je pak pisao iz Rima bratu 10. rujna 1928. da očekuje poruku od Pape hoće li mu taj moći sjediti i kada da ga portretira. Portretiranje pape bilo bi mu važno radi ugleda koji bi mu koristio u narudžbi oblikovanja novca katoličke Irske (X. 4. 113).

Koliko nam je poznato Meštrović tada ipak nije uspio portretirati papu Pija XI, ali će kasnije portretirati sljedećega papu na Petrovoj stolici, Pija XII.

God. 1926. bio je Ivan Meštrović pozvan da sudjeluje na natječaju projekta novog kovanog novca za Irsku Slobodnu Državu (koja će tek 1937. postati nezavisna, s nazivom Irska). Prijedlog mu je uputilo irsko Ministarstvo financija, tražeći 1928. od njega, kao natjecatelja, biografske podatke za prigodno izdanje (X. 4. 103). Prepiska između Meštrovića i Irskog komiteta za nacrt novca u Dublinu nalazi se u Meštrovićevoj arhivskoj ostavštini u Atelijeru Meštrović u Zagrebu.

Meštrović je izradio u sadri dvije uvećane varijante novca sa ženskim likom koji svira na keltskoj harfi, kao vizualnom simbolu Irske (627²⁴², bilj. 18.; 645^{br. 8}). Jedna od njih se nalazi u Atelijeru Meštrović br. 46, knj. ulaska 180).

Nije nam poznato je li prema Meštrovićevom modelu i iskovan irski novac. Vjerojatno nije, jer u nas nije objavljen ni sačuvan ni jedan primjerak tog novca.

Osvrnimo se i na druga zbivanja, putovanja, izložbe i istaknute skulpture i spomenike Ivana Meštrovića u tom razdoblju do 1928. godine, u kojemu su prevladavala putovanja u Ameriku i tamošnje izložbe.

„Godine 1923, kad sam već dovršavao crkvicu u Cavtatu - piše Ivan Meštrović u *Uspomenama* - obratio mi se neki dubrovački građanski odbor, da za njihov grad izradim spomenik Oslobođenja. Taj je Odbor bio izabran na javnom zboru građana i puka i tu je zaključeno, da se izradi spomenik Oslobođenja, da se izrada spomenika povjeri meni, te da se meni prepusti izbor sadržaja i oblika, kao i mjesta, na koje bi se taj spomenik postavio. Odboru je stavljeno u dužnost, da se stavi samnom u vezu i da se spomenik što prije ostvari. Članovi su me Odbora potom posjetili i molili me, da se tog posla primim. Stanovita svota je bila sakupljena u oduševljenju na toj skupštini, ali je ostalo na tome koliko se u taj mah sakupilo. Svota je bila mala, a da bi se moglo misliti na neki spomenik koji bi sam o sebi stajao, jer bi samo podnožje bilo pojelo cijelu sakupljenu svotu. Ja sam članove Odbora na to upozorio i rekao im, da bi se za tu svotu mogao izraditi samo neki veći reljef, ili kamen koji bi se negdje uzidao u gradske zidine. Obećao sam da ću razmisliti, gdje i kako bi se taj reljef mogao postaviti, pa da ću ih o tom obavijestiti. Nakon malo vremena rekao sam im, da ja mislim da se izvede jedan veliki reljef, koji bi predstavljao kralja Petra na konju i da ga se uzida u gradske 'mire', nad zapadnim ulazom u grad. To su oni, dakako, oduševljeno primili...»

Poteškoća je bila u tome što je na tom mjestu postojala jedna kućica u vlasništvu vojske. S druge strane su se neki građani bunili da se vlašškoga kralja hoće postaviti nad vrata zidina gdje je mjesto jedino sv. Vlahu. Konačno je kućica porušena

na zalaganje Meštrovića i konzervatora slikara Marka Murata.

«Ja sam odmah otpočeo na izradi reljefa i brzo sam ga završio - nastavio je Meštrović. - Kamen je naručen, i čim je stigao, počelo je klesanje...»

Reljef je bio isklesan u mojoj baraci na Lapadu i nitko ga nije do tada vidio. Čekalo se da bude postavljen. Građanstvo je još malo šaputalo proti 'vlašškoga kralja', a pomalo i proti mene kao autora, ali kad se pročulo da će Dubrovnik istovremeno doći i do svojih nekadanjih zgrada (kojima se tada koristila vojska, D. K.) pomirili su se i sa mnom i sa spomenikom...»

Galama je nastala u Dubrovniku, gdje su se takmičile hrvatska, jugoslavenska i srpska stranka oko natpisa na spomen-reljefu. Meštrović je dao uklesati natpis «Prvom jugoslavenskom kralju Petru - Dubrovnik 1923.» Drugi su htjeli da bude i «Veliki Oslobođioc» i «Kralj Srba, Hrvata i Slovenaca». Nakon dužih prepirka i intervencija Beograda, ostao je Meštrovićev natpis, tek uz dodatak «Velikom Oslobođiocu» (27^{XXIII}). Dvor je u Beogradu tražio gipsani model reljefa ili gipsani odljev, koji se nalazio u Bijelom dvoru u Beogradu, dok je drugi, oštećeni model, u Arheološkom muzeju u Splitu (429¹⁴⁴⁻¹⁴⁸).

Kralja Petra I. portretirao je Meštrović prvi put u Beogradu 1906, zatim na jednoj strani *Kosovske medalje*, u Rimu 1913. i 1930. za spomenik-poprsje u Kastvu u Istri (27^{bilj. XIII}).

Među nacrtima u zbirci nacrti i crteža u Atelijeru Meštrović u Zagrebu je i situacija Vrata od Pila sa stubištem i kamenom ogradom, kao ambijent prostora u kojemu dominira reljefna ploča kralja Petra. Te je radove izveo nekadašnji Meštrovićev poslodavac, splitski klesar i kipar Pavao Bilinić (9591¹⁶⁰; 9615¹⁴³).

Narudžbu za spomen-reljef Kralja Petra nije Meštrović dobio 1923. nego potkraj 1921, kada je iz Dubrovnika pisao bratu Peši da radi na modelu spomenika kralju Petru:

“Odkako sam se vratio (iz Splita i Otavica, D. K.), upro sam ponajviše da izradim model za ovdašnji *Spomenik Kralju Petru*. Sa modelom t. j. modelacijom ću biti gotov za kraj ovog mjeseca (srpnja 1921). Kamen će biti gotov takodjer ovde. Medutim i tu je materialna strana na lošoj bazi. Imam već oko 100.000 kr. troška, a primio još nisam ništa i sve dosle na usmenom sporazumu. Sad kad mi bude gotov model rasčistit ću stvar. Nije isključeno da sve pane u vodu.” (X. 4. 12).

U prosincu iste godine piše mu:

“Trebalo da činim i kralja Petra za Dub(rovnik). To će biti jedan reljef.” (X. 4. 17).

U siječnju 1922, završavajući rad na mauzoleju:

„Sad su mi opet naprtili neki veliki relief za kralja Petra u Dubrovniku. Taj posao mi neće uzeti suviše vremena i gledati ću biti bar malo pametniji (što se tiče honorara, D. K.).“ (X. 4. 19).

Iste godine reljef je gotov, ali nije bio isplaćen.

„Za spomenik u Dub. ću dobiti tek krajem iduće godine, jer opština nema novca, a volio sam ikada nego nikada, kad sam relief već izradio.“ (X. 4. 31).

Svečano otkrivanje spomenika *Kralju Oslobođitelju* u Dubrovniku obavljeno je 3. prosinca 1924, u prisustvu kraljevog zamjenika generala Hadžića, ministra Trifunovića, mimohoda vojske, ali u govoru predsjednika građanskog odbora za podizanje spomenika, Artura Sarake, Meštrović kao autor spomen-reljefa, nije ni spomenut. (2851; 2867; 3202)

Dubrovački spomen-reljef *Kralja Petra* bio je izložen u jugoslavenskom odjeljenju *Međunarodne izložbe dekorativne umjetnosti* u Parizu 1925. u *Grand Palaisu* (2985).

Kako se ideološki mogu izvitoperiti gledanja i tumačenja umjetničkih djela, posebno Meštrovićevih, dokazuje i jedno "europsko" tumačenje toga reljefa. Dubrovački reljef, i konja i konjanika, nema ničeg folklornog, pa ni donedavnog herojsko-junačkog, nego je zamišljen i likovno ostvaren gotovo u antičkom klasičnom stilu, sa stanovitim prisustvom suvremenog art-décoa. Pa ipak je inače poznata engleska spisateljica Rebecca West (Isabel Fairfield) u svom popularnom putopisu tadašnjom Jugoslavijom, u kojemu je pjevala epske slavopjeve srpskom seljaku i srpskom junaku, a kritički gledala na Hrvate izgrađivši, kao mnogi Europljani od 18. do 20. stoljeća, svoje nazore o balkanskim žiteljima na junačkim narodnim pjesmama, prevodenima na gotovo sve jezike, opisuje i Meštrovićev reljef na vratima dubrovačkih Pila:

"Tu na pragu vrata, zaustavit će vas još jedan primjer zamršenosti povijesti. Iznad samih vrata nalazi se Meštrovićev bareljef, figura kralja na konju, odnosno stilizirani spomenik posvećen srpskom kralju Petru... Spomenik je izuzetno remekdjelo. Oni koji znaju Meštrovića samo po njegovim međunarodnim izložbama bili bi iznenađeni da vide što je on u stanju stvoriti u nacioalnom nadahnuću za jedan mjesni prostor. Ovaj reljef savršeno izražava idealnog vladara države seljaka. U njegovoj stilizaciji vide se, u stvari, aluzije na legendarnog Kraljevića Marka (sic!), a on je junak svih srpskih seljaka. Ovaj kralj bi mogao i timariti konja kojeg jaše, a kupio ga je na sajmu po povoljnoj cijeni. Pa ipak on djeluje kao pravi kralj, jer nitko ga ne bi mogao odvratiti od službe svom narodu, ni silom ni novcem. Krajnje je ironično da je ovakav spomenik postavljen na zidinama grada koji je antiteza seljačke države, koji je stoljećima zadržao najkrući aristokratski sistem i najuskogrudniji buržoaski etos." (10.032¹¹⁹). "Što se babi tilo, to se babi snilo!" - rekao bi taj seljački narod.

Talijanski su okupatori 1941. skinuli Meštrovićev reljef *Kralja Petra*, a budući da motiv nije odgovarao ni sljedećoj kratkotrajnoj ustaškoj, ni dugotrajnoj komunističkoj, a ni današnjoj hrvatskoj vlasti, nije nikada više vraćen na zidine, nego se nalazi uskladišten u Umjetničkoj galeriji u Dubrovniku. Gipsani modeli, ili odljevi, reljefa nalaze se jedan u Dubrovačkom muzeju u Rupama, a drugi se u staroj državi nalazio u Bijelom dvoru u Beogradu.

Spomenimo da je Meštrović malo zatim, 1924, izradio i spomenik *Sv. Vlaha* kao dar kralja Aleksandra Dubrovniku, koji je u početku bio postavljen u Držićevoj loži (2723²⁸; 5100), a zatim nad vratima od Pila, gdje se i danas nalazi.

IZLOŽBE 1925 - 1932.

Osim u Americi Ivan Meštrović je tih godina izlagao i na nekim europskim izložbama.

U Parizu je od srpnja do studenoga 1925. održana velika međunarodna izložba primijenjenih umjetnosti i suvremenog industrijskog (obrtničkog) oblikovanja: *Exposition Internationale des Arts Decoratifs et Industriels Moderne*. U posebnom paviljonu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (arhitekta Stjepana Hribara), s kićenim portalom kipara Vojte Braniša i slikara Joze Kljakovića, i u dva odjeljenja u *Grand Palaisu* izlagali su i hrvatski umjetnici, arhitekti i obrtnici, među njima i Ivan Meštrović (2920; 3003; 3009; 10060; 10176).

Ivan Meštrović je na toj velikoj i reprezentativnoj izložbi, koja je imala pretežno pečat primijenjenih umjetnosti i arhitekture, ujedno afirmacije već razvijenog art-déco stila, bio predstavljen fotografijama Račićevog mauzoleja u Cavtatu, ambijentom dubrovačkih vrata od Pila s reljefom *Kralja Petra I.* i mjedenim štitom što ga je *Jugoslavenski odbor* u vrijeme rata bio darovao kralju Petru I. (2930; 2985; 3003; 3095; 3101; 3102; 3264; 10176). Ivan Meštrović je na izložbi dobio prvu nagradu za skulpturu za *Račićev mauzolej*, a Joza Kljaković za freske (2908; 3025; 3211; 3224; 3267).

O Meštrovićevom sudjelovanju na *Jadranskoj izložbi* u Splitu te 1925. godine već smo govorili.

Te se godine pripremao izlagati i u Beču, kako je obavještavalo splitsko *Novo doba*, ali to vjerojatno nije uslijedilo jer o tom Meštrovićevom izlaganju nemamo nikakvih podataka (3098; 3100).

U lipnju i srpnju te 1925. izlaže Meštrović samostalno svoje radove u Buenos Airesu, ali ni o tome ne znamo ništa potanje (3145; 3146).

Nije nam poznato ni što je izložio na *Međunarodnoj izložbi* u Dresdenu (*Internationale Kunstausstellung*) (527; 3252).

Tijekom 1926. kružila je *Izložba jugoslavenske grafike i sitne plastike* švicarskim gradovima u organizaciji jugoslavenskog konzulata u Zürichu. Obuhvaćala je oko 200 grafika i skulptura maloga formata. Od Meštrovića su izložene grafike iz mape što ju je 1923. izdao zagrebački *Proljetni salon*. Između ostalih izlagali su, uz crteže pok. Miroslava Kraljevića, Osman Mujadžić, Ivan Tabaković, Tomislav Krizman, Milenko Gjurić, Klement Crnčić, Vilko Gecan i drugi.

Nakon Züricha izložba je bila postavljena u St. Galenu, Baselu, Bernu i Winterturu (3260; 3313; 3327; 3328; 3341; 3342; 3347; 3368).

Najznačajnija izložba na kojoj je te godine izlagao Ivan Meštrović bila je ona *Mletačkoga biennalea* (*XV. Esposizione Internazionale d'Arte della Città di Venezia - Biennale*) u travnju i svibnju 1926.

Ta je bijenalna izložba zabilježena po retrospektivi Giovannija Segantinija, ali i po izložbi talijanskih futurista, kojima su sovjeti prepustili svoj paviljon, iako su futuristi bili idejni začetnici skorog fašizma (3316; 3320). Također po golemom spomeniku talijanskom borcu-ročniku, koji je svojom patetičnom kompozicijom podsjećao na raniju Meštrovićevu koncepciju *Vidovdanskog hrama* (3320). Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca nije još imala svoj izložbeni paviljon, niti svoju izložbenu dvoranu (3299). Jugoslavenski je paviljon sagrađen tek 1938, na XXI. Biennaleu (9928).

Meštrović je u Veneciji izložio četiri skulpture: *Sv. Franju, Bogorodicu s djetetom, Magdalenu i Anđela Gabrijela* (9928). zauzevši njima gotovo čitavu malu dvoranu 17. (3322).

Pjesnik i publicist Stanislav Vinaver je u beogradskom *Vremenu* u superlativu hvalio Meštrovićeve djela, sjećajući se uglavnom onih ranih herojskih junaka i rustičnih udovica:

«Meštrović je nesumnjivo na ovoj izložbi najrječitiji. On se uspio toliko stilizirati, da je danas on sav pretvoren u izraz, posvećen i možda vječan. Njegovi nezavisni reljefi nemaju u sebi mukle težine materije. Izgleda da je on htio ovoga puta napustiti svoju strogu monumentalnost i vinuti se u visine nedogledne koje su izgledale zabranjene skulpturi. Njegov Sveti Franjo u utonuću molitvenom toliko se molitvom oslobodio da je postao savršen, od ploti (?) koja pripada zvijezdama... Jednoga dana na svaki način Meštrović će sazidati hram još veći i od kosovskog, hram stroge, čedne i radosne ekstaze prema Bogu koji nam je podario osjećaje, za sve što nas donša i premaša.» (3320; 9928⁹⁷⁻⁹⁸)

Rade Zaklanović je pisao u zagrebačkom *Vjesniku*, između ostaloga:

«Kao kipar naš Meštrović odskače na ovoj izložbi... Ali Meštrović sa *Sv. Franjom* dao je na ovoj izložbi najsavršenije djelo.» (3322).

O *Petnaestom biennaleu* su pisali, navodeći Meštrovićev izložene radove, Guido Tartaglia u splitskom *Novom dobu* (3316), povjesničar i arheolog Grga Novak u beogradskom *Vremenu* (3299), a od inozemnih autora francuski likovni kritičar Clement Morro u pariškom umjetničkom mjesečniku *La Revue Moderne illustrée des Arts et de la Vie*, govoreći posebno o Ivanu Meštroviću:

«Veliki nacionalni jugoslavenski kipar Ivan Meštrović, veliki (formidable) stvaratelj koji je začeo začuđujuću cjelinu Kosovskog hrama, jednim je posve naročitim svjetlom osvjetlio naše dobre balkanske prijatelje na Međunarodnoj izložbi u Veneciji.

Tako snažno modelirani likovi, tako izražajni u svom originalnom stilu, Sv. Franje, Magdalene, Anđela Gabrijela, grupne skulpture Bogorodica s djetetom, tako plemenito zamišljene s jednom čistom emocijom, bili bi dovoljni da odrede velikog umjetnika, da Ivan Meštrović 'klesar planina' (le tailleur de montagnes) već nije svoju snagu i svoju plodnost nametnuo divljenju cijeloga svijeta.

Klavir na kojemu kipar svira je krajnje začuđujuće prostran. On se kreće od neobuzdane surovosti do najčišće nježnosti, od sile herojâ do nježne dražesti djece...» (3295¹⁸⁻¹⁹)

O mletačkoj izložbi i Meštrovićevim radovima na njoj pisali su još književnik i publicist Stjepko Iljić (3272; 3273), publicist Ivo Lahman (3283), Slovenac Alojzij Res (3303; 3304), likovni kritičar Karel Dobida (3437) i anonimni autori (3321; 3346), a od stranih povjesničara umjetnosti Ugo Nebbia u posebnoj knjizi o tome *Biennaleu* (3297).

1927, osim u Sjedinjenim Državama i u Kanadi, izlagao je Meštrović i na nekoliko europskih izložaba.

U svibnju je izlagao na *Drugoj međunarodnoj izložbi grafike u Firenci* (3518), a iste godine na *Prvoj jugoslavenskoj izložbi grafike u ruskom Lavovu* (3521).

U domovini je sudjelovao na izložbi hrvatskog *Udruženja za promicanje umjetničkog obrta «Djelo»*. To je društvo djelovalo u Zagrebu od 1926-1929, a osnovalo je i zadrugu za proi-

zvodnju predmeta umjetničkog obrta. Prvu izložbu održalo je u svibnju te 1927. godine u Umjetničkom paviljonu. Članovi su mu bili T. Krizman, B. Bauer, S. Hribar, H. Juhn, I. Tabaković, V. Braniš, D. Ibler, F. Kršinić, R. Frangeš-Mihanović i dr. O toj su izložbi pisali Franjo Deak (3434), Josip Draganić (3439), Antun Jiroušek (3445), Mirko Kus-Nikolajev (3455), Andrija Milčinović (3471), Rade Stojanović (3486), Zvonimir Vukelić (3507). Meštrović je izložio skulpturu u drvu *Karijatida* (3520).

U Novom Sadu je toga ljeta izlagao na *Četvrtoj jugoslavenskoj umjetničkoj izložbi* u organizaciji *Matice srpske* (530; 3503; 3875). U početku je bila namjera prirediti samo izložbu starog srpskog slikarstva, ali je zamisao prerasla u izložbu suvremenog likovnog stvaralaštva u Jugoslaviji. Na izložbi su sudjelovale i brojne tadašnje likovne grupe umjetnika: *Oblik* i *Lada* iz Beograda, *Lada, Proljetni salon, Nezavisni* i *Udruženje grafičkih umjetnika* iz Zagreba, *Slovensko umjetničko društvo* iz Ljubljane, *Udruženje likovnih umjetnika* iz Sarajeva, kao i umjetnici izvan navedenih udruženja. Meštrović je izložio pet skulptura u kamenu, drvu i bronci: *Vestalku, Bogorodicu s djecom, Vesele anđele, Napastovanje Krista* i *Djevojku s violinom* (3875).

Beogradski kipar Sreten Stojanović tom je prigodom u beogradskoj *Misli* oštro i nekolegijalno kritizirao Meštrovićeve skulpture (3500).

Godine 1928. Meštrović dio svoje američke izložbe šalje u Južnu Ameriku: u Argentinu i Urugvaj. Organizaciju tih izložaba vodila je sposobna i spretna Ruža, koja je zbog njih doputovala u Ameriku i uz bivšeg supruga (ne spominjući uvijek izjaviteljima da se od njega već rastavila) izlagala i nekoliko svojih radova, uz one Meštrovićeve skulpture koje su nakon rastave pripale njoj, i od kojih je neke nastojala prodati na izložbama u Sjevernoj i Južnoj Americi. Ona je ujedno vješto obavljala menadžerski posao tih izložaba privlačeći pozornost novinara i likovnih kritičara svojim društvenim šarmom i inteligencijom. Budući da Meštrović nije osobno prisustvovao tijekom tih južnoameričkih izložaba, novine su čak više pisale o Ruži, pa i o njezinim izloženim radovima - premda su ti bili više umjetničkoobrtnički nego kiparski - nego o Meštroviću i njegovim skulpturama. Prikaze i kritike izložaba Ruža je sakupljala i uredno lijepila u album novinskih isječaka što se danas nalazi u hemeroteci Galerije Meštrović u Splitu.

Izložba Ivana i Ruže Meštrović (*Exposicion Meštrović*) priređena je u *Salonu Društva prijatelja umjetnosti* u Buenos Airesu u svibnju 1928. (3581). Jedan podatak u novini *El Mundo* u Buenos Airesu, govoreći o otvorenju izložbe sa 25 radova Ivana Meštrovića, «jednog od najvećih likova suvremene umjetnosti», pisao je da je on tu na povratku iz Sjedinjenih Američkih Država, gdje je izradio *Indijance* (3681). Možemo na temelju toga podatka zaključiti da je i Meštrović osobno prisustvovao otvorenju izložbe u Buenos Airesu 15. svibnja, a da je prvih dana lipnja otputovao u Europu. U svakom slučaju, on se nije zadržao u Buenos Airesu i nije prisustvovao izlaganju u Montevideu u Urugvaju, nego je uz izložbe ostala Ruža.

Novine u Buenos Airesu, *El Mundo, Prensa, La Fronda, Razon, La Nacion*, izvještavale su o Meštrovićevoj izložbi, ističući ga kao jednog od najvećih suvremenih kipara, s istaknutom stvaralačkom osobnošću (3664; 3669; 3671; 3672; 3681; 3688; 3695; 3707; 3712; 3714). Jednako likovni kritičari Huan Ignacio i Tupac Amarú (3592; 3640), a u našim iseljeničkim novinama Milostislav Bartulović (3570).

Svoje su sudove o Ivanu Meštroviću iznijeli i argentinski umjetnici uspoređujući ga s Bourdelleom i argentinskim kipa-

rom Yrurtiom. Tako kiparica Riganelli i kipar Augusto Riganelli, kipari Alfredo Bigatti i Pablo Tosto. Bilo je, međutim, i negativnih kritika. Tako je Guillermo Facio Hebaquer u *El Telegrafo* govorio o političkom i komercijalnom stvaranju genija, kritizirajući Meštrovićevu arhitektonsku skulpturu, pobijajući svaku vrijednost i njegovim religioznim skulpturama (3590). Slikar José Mastorell zamjerao je Meštroviću arhaičnost (3640), kipar Ernesto Soto Avendano bio je razočaran, uza sve poštivanje Meštrovića. Pisac José Gabriel je čak tvrdio da ta umjetnost ne uzbuđuje više od nogometa (3640). Ricardo Bernardoni je u opširnom prikazu Meštrovićeve umjetnosti u listu Claridad istaknuo da on zapada u misticizam, da dehumanizira likove, da zapada u jedan neplodni irealizam, ali ipak priznaje veliku vrijednost nekih njegovih izloženih skulptura (3573). Augusto Goz... uzeo je u obranu Meštrovića, tvrdeći da je organizirana kampanja argentinskih umjetnika protiv njega (3709).

Izložba je, prema pisanju dnevnika *Preense*, pobudila veliko zanimanje u Buenos Airesu (3672). Prema pisanju tadašnjeg tiska posjetio ju je, vele, cijeli Buenos Aires (3881).

O Meštroviću je, kao velikom suvremenom umjetniku, održao predavanje José León Pagano, istaknuti argentinski povjesničar umjetnosti. Predavanje je u cjelini objavljeno u glavnom argentinskom dnevniku *La Nation*. U predavanju je opširno predstavio život i djelo Ivana Meštrovića istaknuvši da sva moderna skulptura arhajskog tipa priznaje Meštrovićev utjecaj. «Hvala Ivanu Meštroviću - rekao je Pagano - Hrvatska je nametnula svoju posebnu formu hegemonije u carstvu estetike. Njegovom utjecaju ne izmiču ni veliki centri europske umjetnosti.» (3611; 3623; 3656; 3662; 3869).

Predavanje Joséa Leóna Pagana održano je, uz literarno-glazbenu priredbu, kao svečano otvorenje godišnjeg niza umjetničkih predavanja udruženja *Ateneo Popular de la Boca*. Uvodni govor o Meštroviću održao je Conrado Eiriz Maglione, a zatim je o Meštrovićevim radovima govorio Pedro Blake. Slijedio je koncert Chopinove glazbe i deklamiranje poezije Luise Della Ferro (3650; 3662; 3680).

Prema sačuvanim pozivnicama u albumu novinskih isječaka u Galeriji Meštrović vidimo da su otvorenje izložbe i svečana priredba održani u čast Ivana i Ruže Meštrović, ali se u novinskim vijestima spominje prisutna samo Ruža.

U *Jugoslavenskom klubu* također je održana priredba u čast argentinskog pisca i likovnog kritičara Joséa Pagana, "propagatora Meštrovićeve umjetnosti" (3611).

Udruženje argentinskih umjetnika (*Sociedad de Artistas Argentinos*) imenovalo je komisiju za otkup jednog Meštrovićevog djela na izložbi da bi ga predstavljala u *Museo Nacional de Belles Artes* (3740; 3872).

Jugoslavenski klub u Buenos Airesu, s predsjednikom Joséom Barbichom, otkupio je sabranim doprinosima iseljenika Meštrovićevu mramornu skulpturu *Mojsije*, koja je, prema svemu sudeći, darovana Joséu Paganu u znak zahvalnosti.

Vernisaž Meštrovićeve izložbe u Buenos Airesu - pisao je urugvajski dnevnik *El Plata* - ocijenjen je kao jedno od najvećih umjetničkih zbivanja posljednjih vremena (3667).

Neke su novinske obavijesti govorile o Meštroviću kao o srpskom kiparu. "Srbin po izvoru, German po odgoju", pisala je *Prensa* (3712).

Ministar Kraljevine SHS u Buenos Airesu, koji je u čast Ruže Meštrović priredio u Palace Hotelu 31. svibnja 1928. prijem, pisao je redakciji najvećeg lista u Buenos Airesu *La Nacion* da

ga je kipar Ivan Meštrović pismeno obavijestio, iako je žarko .... (?) za jugoslavensku stranku, da mora naglasiti da pripada hrvatskoj grani kraljevine (3649).

Nakon Buenos Airesa prenesena je izložba radova Ivana i Ruže Meštrović u obližnji Montevideo u južnoameričkoj državi Urugvaj (3711). Izložba je «jednog od najslavnijih suvremenih kipara» priređena je u okviru djelatnosti društva *Prijatelja umjetnosti* (*Los Amigos del Arte*) u Montevideu (3668), a u programu urugvajsko-argentinskog prijateljstva (3880). Argentinski ministar Rodríguez Fabregata zauzeo se da se izložba iz Buenos Airesa prenese u nedaleki Montevideo, s druge strane ušća rijeke Rio de la Plata (3880). Tome su pridonijela i nastojanja Ruže Meštrović i izlagača *Casa del Arte* (3701). U organizaciji i postavljanju izložbe u Montevideu sudjelovao je i Meštrovićev prijatelj i suradnik arhitekt Harold Bilinić, koji se tada tu zatekao (3883).

Otvorenje izložbe u Montevideu bilo je osobito svečano. Govorio je ministar nastave Enrique Rodríguez Fabregat (3700; 3663; 3666; 3699). Ivan Meštrović se i u ovoj prigodi navodio kao srpski, a ne hrvatski kipar (3593; 3663).

Posjet izložbi bio je neobično velik (3698), iako je trajala svega deset dana (3703-3705).

Ukupno je izloženo 26 skulptura u mramoru, drvu i bronci, od kojih je nekoliko bilo Ružinih (531).

Za razliku od nekih kritičkih, prikazi i analize Meštrovićeve izložbe u Montevideu, koliko nam je poznato, bili su od reda pohvalni. Tako Vicente Basso Maglio u *Imparcialu* (3571), J. M. G. u *El Idealu*: «Najosebujniji i najneprijeporniji lik u suvremenoj europskoj sredini.» (3593). «Posljednji izraz misticizma našeg vremena.» (3690). «Jedan od najvećih suvremenih kipara. Jedan od trojice: Rodin, Bourdelle, Meštrović.» (3670).

U Montevideu je tom prigodom kipar Luis Falcini održao predavanje o značenju Meštrovićevih djela. (3667)

Ravnatelj časopisa *Revista de Arte* priredio je 18. srpnja 1928. u *Casa del Arte* program u čast Ivana i Ruže Meštrović s pozdravnim govorom H. Zarrillija; pjesmom posvećenom Ivanu Meštroviću Vicentea Bassa Maglija; pjesmom posvećenom Ruži Meštrović Juana C. Welkera i pjesmom posvećenom također Ruži Julija Casala (U hemerotecu Galerije Meštrović u Splitu).

Ruža, koja je ovoga puta nastupala u ime Ivana Meštrovića i svoje vlastito, imala je u svim tim predstavljajima, intervjuima i prijemima slobodne ruke i bila je u svom pravom elementu. Kao da je došla do izražaja njezina energija i društvenost više godina zapretana nakon rastave. Godila joj je i slava, a Južnoamerikanci su joj, po staroj španjolskoj tradiciji, kao ženi obilno odavali počasti. Ona dariva svoje fotografije potpisane sa «Madame Mestrovic» (3702). Izložbu otvara Ruža, pa se u novinskim izvještajima više piše o njoj nego o odsutnom Ivanu Meštroviću (3639). *Circulo de Bellas Artes* pripremio joj je svečani doček kao «supruzi najvećeg stvaraoca naših vremena», kako je pisao ugledni dnevnik *La Razon* (3707). Ona daje intervju listu *La Manana* (3706) i *Imparcialu*, objašnjavajući Meštrovićevu umjetnos. (3884). Općenito je bila primljena veoma srdačno (3708). «Divna žena umjetnica, družica... velikog srpskog kipara Ivana Meštrovića.» (*El Ideal*, 3594). *El Dia* je opširno, ali pretežno kurtoazno, pisao o «velikoj hrvatskoj umjetnici Ruži Meštrović» (3625).

Slikar Milo Beretta je u njezinu čast priredio svečani prijem u svome atelijeru, s glazbom i recitacijama, a i sama je

Ruža priredila prijem kojemu je prisustvovalo mnogo uglednih dama iz Montevidea (Hemeroteka Galerije Meštrović). Skicu Meštrovićeve *Vestalinke* darovala je Ruža *Casi del Arte* (3659).

Dakako da je mnogo tih Ružinih aktivnosti spadalo u njezin menadžerski posao, u kojemu je ona i ranije bila vješta. Već je na izložbi u Buenos Airesu bilo otkupljeno nekoliko skulptura. U Montevideu je *Državni nacionalni savjet* odlučio kupiti jednu Meštrovićevu skulpturu (3710). Nije nam poznato je li i Museo Nacional otkupio neke skulpture, kako je bilo najavljeno (3698). Slikar Milo Beretta potaknuo je da se jedna Meštrovićeva skulptura kupi za *Museo de Bellas Artes* (3568). Prema jednoj drugoj novinskoj obavijesti u *El Paisu* na izložbi u Montevideu jednu je skulpturu kupio amater J. Al Aliseris, glavu *Djevojke s lutnjom*, drugu Ministarstvo javne nastave, treću jedan domoljub koji je želio ostati nepoznat (3698).

Nije nam poznato je li neki Meštrovićev rad te 1928. godine izložen na *Međunarodnoj izložbi* u Parizu, u Berlinu i Londonu, na kojoj su izlagali i jugoslavenski umjetnici (3617).

Spomenuli smo da je u Zagrebu tada izložio odlivene konjaničke spomenike *Indijancima* u dvorištu Umjetničke akademije (3730; 3572; 3585).

Sljedeće 1929. godine organizirala je Ruža Meštrović dvije zajedničke izložbe i u Španjolskoj, u Barceloni i Madridu, kojima on također nije prisustvovao, budući da se tek vratio s trećeg putovanja u Ameriku, pa ga je u Zagrebu dočekalo previše posla, između ostaloga i dovršavanje spomenika *Grguru Ninskome*, kao i školska obveza u Umjetničkoj akademiji iz koje je nekoliko godina izostao.

Izložba Ivana i Ruže Meštrović, pod nazivom *Exposicion Mestrovic* priređena je u prosincu 1929, a produžena je u siječnju 1930. (4079) u *Galerias Layetanas* u Barceloni. Objavljen je prigodni katalog s Meštrovićevom biografijom i kratkom Ružinom, u kojoj je ona navedena kao «učenica velikog majstora...», «priznata u dekorativnim umjetnostima». Izloženo je svega sedam manjih Meštrovićevih skulptura u bronci i čak 29 Ružinih raznih radova (533).

Izložbu je otvorio pomorski kapetan jugoslavenske mornarice Pedro Pablo Vučetić, koji je bio izaslanik Kraljevine Jugoslavije na istovremenoj *Međunarodnoj izložbi* u Barceloni (3945; 4017; 4023; 4024). Otvorenju izložbe nije prisustvovalo Meštrović, nego samo Ruža (4017).

Budući da su na ovoj izložbi brojčano prevladavali Ružini radovi, i kritika se njome bavila više nego inače. Meštrovićeve skulpture nisu bile posebno zapažene i vrednovane jer su izlagane samo one malenih dimenzija.

J. S. P. u *El Correo Catalan* govori o Ružinoj zanimljivoj kolekciji dekorativnih radova rafinirane tehnike (3946). I izvjestitelj lista *Diario de Barcelona* pisao je o slavnom kiparu Meštroviću, priznatom u cijeloj Europi, i njegovoj učenici i sljedbenici. (4030). Joaquim Folch y Torres pisao je u *Diario de Barcelona* i u *La Vue de Catalunya* o prolaznosti suvremene avangardne umjetnosti, a trajnim vrijednostima one Meštrovićeve (3929). Drugi pak likovni kritičar Esteban Batlle vidi u Meštrovićevoj umjetnosti izraz najmodernije umjetnosti, sa senzibilnošću najrafiniranije duševnosti, bez obzira što se temelji na klasičnoj formi (3894). Izvjestitelj katalonskog lista *La Nau* čak zaključuje da je Ivan Meštrović mnogo izgubio od svoje mladenačke svježine, dok Ruža Meštrović pokazuje savršentsvo svog umijeća (4247).

EXPOSICION MESTROVIC

**GALERIAS
LAYETANAS**

**CORTES. 613
BARCELONA**

18
18 Diciembre 1929

Plakat izložbe Ivana i Ruže Meštrović u Barceloni, 1929.

Reprezentativan, opširan i bogato ilustriran prikaz izložbe Ivana i Ruže Meštrović u Barceloni objavio je Germán Gomez de la Mata u umjetničkom prilogu madridske *Cronice*. Nije važno je li Meštrović klasičan ili moderan - veli autor. Njegova djela izražavaju lirsku i mističnu notu. O Ruži piše kao o hipersenzibilnom temperamentu (4150). O izložbi u Barceloni pisali su još Alfonso de la Silva u lisabonskom *Diario de Lisboa* (3930), Ernesto Guasp u *El Mercantil Valenciano* (3933) i José Frances u madridskom *Nuevo Mundo* (4148).

Usporedo s izložbom Ivana i Ruže Meštrović u *Galerias Layetanas*, održavala se u Barceloni i velika *Međunarodna izložba (Exposición internacional)* na kojoj je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca izlagala u svome paviljonu pod nazivom *Arte Yugoslavo* (532). Trajala je od svibnja 1929. do siječnja 1930.

Ivan Meštrović je na toj reprezentativnoj međunarodnoj izložbi bio predstavljen s pet mnogo istaknutijih skulptura, većih dimenzija, nego na izložbi koju je Ruža istovremeno organizirala, više radi izlaganja svojih nego njegovih radova. Osim poprsja kralja *Aleksandra*, izložio je veliku mramornu *Kontemplaciju*, crnu granitnu *Bogorodicu s djetetom*, brončanu *Plesačicu* i brončanog *Marka Marulića*.

Izloženi su radovi još tridesettojice hrvatskih, srpskih i slovenskih kipara i slikara (532; 3961; 4049).

Izbor radova za jugoslavenski paviljon u Barceloni izvršio je odbor *Umjetničkog odjeljenja Ministarstva prosvjete*, kojemu je na čelo imenovan Ivan Meštrović. Osim u vlastitom paviljonu jugoslavenski su umjetnici izlagali u posebnom odjeljenju *Palače moderne umjetnosti* (3898). Osim umjetnina izlagani su na toj velikoj izložbi i poljoprivredni i obrtnički proizvodi, a predstavljen je i turizam. Izložbu je u zagrebačkom časopisu *Književnik* prikazao Gjuro Szabo (3992), u beogradskoj reviji *Les Nouvelles Yougoslaves* Ivo Šrepel (3993), a zagrebački je tjednik *Svijet* objavio ilustrirani prilog o izložbi u Barceloni s Meštrovićevim izlošcima (4049).

Poseban uspjeh na Međunarodnoj izložbi predstavljala je zlatna medalja dodijeljena Meštrovićevoj skulpturi *Kontemplacija* (3898; 4017).

Ruža Meštrović je pak manju izložbu svojih i Meštrovićevih radova postavila i u Madridu krajem 1929. i početkom 1930. Spominje se u popisu izložaba što ih je sam Meštrović naveo u katalogu svoje pariške izložbe 1933. (545) i u nekoliko kritika iz španjolskih novina što ih je Ruža sačuvala. M. Rodriguez Coda je o izloženim Meštrovićevim radovima pisao u madridskom *La Vanguardia* da su u isto vrijeme antički i moderni (4132).

Poznati španjolski skladatelj, dirigent i violončelist Pablo Casals kupio je na izložbi Meštrovićeve skulpture *Andela s flutom* (4332).

A nakon Madrida prenijela je Ruža izložbu *Exposición Meštrović* i u Valenciju. Tu je održana u organizaciji *El mercantil valenciano* u *Sala Abad* veljače 1930. Objavljen je i prigodni katalog, istovjetan onome u Barceloni (535). (Oba španjolska kataloga izložaba Ivana i Ruže Meštrović u posjedu su obitelji Kaštelančić u Zagrebu).

Uoči izložbe u Valenciji dala je Ruža intervju Ernestu Guaspu u dnevniku *El Mercantil Valenciano* o Meštroviću kao «priznatim najvećim svjetskim kiparem». On je, veli, morao ostati u Zagrebu gdje, navodno, neprestano radi za mauzolej u Cavtatu, pa je nju poslao s izložbom po svijetu. Njegova djela uspoređuje s glazbom, u težnji za harmonijom. Čak je i opisala

odsutnoga Meštrovića kao čovjeka najrafiniranije ljepote, bez poze, s uvjerenim tonom u govoru. Njezin sugovornik je pak o njoj rekao da ona feminizira osjećajnu snagu svoga učitelja (3933).

Izložba je u Valenciji svečano otvorena u prisustvu Ruže Meštrović (4131). U mjesnim novinama objavljeno je više prikaza izložbe Joakima Almise, J. Manauta Noguesa, Cimexa i dr. (4130; 4285).

Ivan Meštrović se 1928. po treći put vratio iz Sjedinjenih Američkih Država, ali je skulpture ostavio da se izlože na još nekoliko izložaba.

Od 35 kopija Meštrovićeve mape litografija jedna je bila u posjedu američkih kiparica Elizabeth Hazeltine i Viole Norman u Chicagu, koje je on podučavao u vrijeme kraćih boravaka u Americi. Budući da je u Chicagu tada postojalo veliko zanimanje zbog spomenika *Indijancima*, one su posudile te litografije *National Academy of Art* u Chicagu, koja ih je izložila javnosti u ožujku 1929. (4009; 4015).

15. prosinca 1929. otvorena je u *Fiftysix Street Galleries* izložba skulptura Ivana Meštrovića. Izložbu je objavio *New York Times*, dok je ilustrirani prilog tog dnevnika *New York Times Magazine*, uz reprodukciju novog splitskog spomenika *Grguru Ninskome*, donio članak bečke dopisnice G. E. Gedye, koja je prethodno posjetila Meštrovića u njegovom domu u Zagrebu i zabilježila neke kiparove dojmove iz Amerike (4308).

Ivan Meštrović je u svibnju 1930. izlagao i na *II. proljetnoj izložbi slikarskih i kiparskih radova jugoslavenskih umjetnika* u Umjetničkom paviljonu u Beogradu, koja je okupila do 100 slikara i kipara. Glavnu su pozornost pobrali hrvatski umjetnici, a od kipara Meštrović, Kršinić i Augustinčić (4167; 4344). Meštrović je, uz Vladimira Becića, Catu Dujšin, Tomislava Krizmana i Kamila Ružičku, bio član ocjenjivačkog suda za hrvatske izlagače (534).

Izložba je svečano otvorena prigodnim službenim govornima (4242).

Meštrović je izložio osam novijih radova u bronci, drvu i mramoru (534).

Shvatljivo je da je o tako opširnoj izložbi mnogo pisano.

Povjesničar umjetnosti Milan Kašanin ističe hrvatske umjetnike, posebno kiparstvo, a od Meštrovićevih radova dodvorno portret *kneza Pavla*, «jedan od najboljih portreta koje je dao ovaj veliki skulptor» (4167).

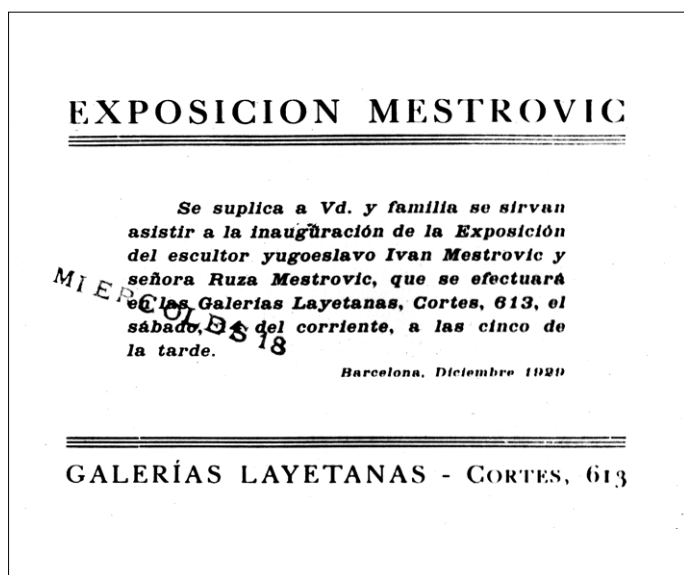
Srpski likovni kritičar Momčilo Nastasijević pisao je o Meštrovićevim skulpturama na izložbi:

«...Njegova bića u bronci, u mramoru, u drvu, toliko su iskonski bitna, da prelaze u simbol, u načelo. To i jest ono neshvatljivo kod njega, biti religiozan kroz ubogu materiju, kad se već stotinama godina do sada moć plastičnog izraza postupno svodi na polusvjesno, polu nagonско nadimanje, ili iskrivljenje, ili apstrahiranje prirode.» (4185).

Slični su osvrti na Meštrovićeve skulpture ostalih kritičara koji su pisali o izložbi u srpskim, hrvatskim i slovenskim listovima, Predraga Karalića (4165), Stefana Hakmana (4154; 4155), Vase Pomorišca (4195), Iva Šrepela (4211), Karela Dobiđe (4142), Tona Potokara (4196).

Bilo je, međutim, u Beogradu i odbojnosti prema Meštroviću, koja se odbojnost prema njemu kao osobi prenosila i na njegovo stvaralaštvo. Zavist kipara, i nekih beogradskih i nekih zagrebačkih, naročito je dolazila do izražaja u ovakvim

Katalog izložbe Ivana i Ruže Meštrović u Barceloni, 1929.

prigodama kada je Meštrović općenito bio hvaljen, i stručno i nestručno.

Sreten Stojanović, petnaest godina mlađi Meštrovićev beogradski kolega, osobito je bio kritičan u odnosu na Meštrovićevu skulpturu. I ovom je prigodom pisao u *Politici o Jugoslavenskoj izložbi*:

«Ukupno uzimajući skulptura djeluje snažno i ne ostavlja nikakve sumnje o moćnom dobu naše plastike koja je u kretanju. Kada bi Meštrović izostao sa onim starijim radovima koji su u potpunoj suprotnosti sa njegovim novijim traženjima i kada bi Toma Rosandić upotpunio izložbu sa svojim posljednjim radovima, od sjajnih ljepota sa onim što imamo i što možemo naslutiti i na ovoj izložbi, mi bismo mogli osjetiti sav užitak jednog pokreta punog elana, zasnovanog na zdravoj i nesumnjivo trajnoj osnovi.» (4242; 4206). Slično je Stojanović pisao i u osječkim *Večernjim novostima* (4205).

Još je oštrije u kritici Desimir Blagojević, autor brojnih napisa o srpskom slikarstvu tridesetih godina, osobito u *Pravdi*:

«Bilo je među kiparima iznenađenja: pojavio se Ivan Meštrović. Magistralnim korakom kao da je zaplašio ostalu sabraču, koja se zbog njegove pojave momentalno zbunila i rasprišila. No ipak nije tako pompezno, ni tako zapanjujuće izgledalo. Meštrović, čija se danas svaka linija, svaki sićušni detalj proučava, nije imao novu kiparsku odoru. Njegov bizantinizam koji ga u stvaranju pasionira, ne može mu dati pravo da se nazove kiparom ovoga stoljeća. Na stranu, njegova skulptorska ruka je još uvijek u širokim razmahivanjima i sigurnim pokretima. Ali pokolebanost i senzibilitet novog shvaćanja kiparstva nije naslutila velika individualnost Meštrovićeva. O tome nam baš svjedoče njegove najbolje stvari *Djevojka s gitarom*, *Veseli Anđeli*, *Vestalka*.» (4120).

Činjenica je da je Meštrović poslao na *Jugoslavensku izložbu* u Beograd radove nastale od 1917-1924, osim *Portreta Princa Pavla*, jer je posljednjih desetak godina bio prezauzet mauzolejem u Cavtatu, čikaškim *Indijancima*, zagrebačkim *Strossmayerom*, splitskim *Grgurom Ninskim* i američkim putovanjima i izložbama. Međutim, likovna kritika ipak nije shvatila da te skulpture ne predstavljaju arhaizam i bizantinizam, nego da su oblikovane u suvremenom art-déco stilu.

Usljedila je 1930. i 1931. godine velika izložba jugoslavenskog kiparstva koja je proputovala britanskim gradovima, a na kojoj su se isticale Meštrovićeve skulpture. Na prvoj izložbi u Londonu izložena su čak 24 Meštrovićeva rada u mramoru, bronci i drvu, pa su oni i osiguravali ugled i privlačnost cijele izložbe, pogotovo u Engleskoj, u kojoj je Meštrović još od 1915. bio udomaćen i općenito poznat i cijenjen.

Exhibition of Yugoslav Sculpture and Painting priređena je u travnju i svibnju 1930. u *National Gallery (Tate Gallery)* na Millbanku u Londonu. God. 1928-1929. organiziralo je *Jugoslavensko društvo* u Velikoj Britaniji, uz pomoć *British Artists' Exhibitions*, izložbu suvremenih britanskih umjetnika u Ljubljani, Zagrebu i Beogradu. To je *Jugoslavensko društvo* sada priredilo uzvratnu izložbu jugoslavenskih umjetnika u Britaniji. U *The Yugoslav Society of Great Britain* predsjednik umjetničkog odbora bio je E. H. R. Collings, a počasni tajnik E. W. Seton-Watson (4277). U Zagrebu se ustrojilo *Društvo prijatelja Velike Britanije u Jugoslaviji*, koje je pridonijelo organiziranju izložbe u Britaniji. Ivan Meštrović je aktivno sudjelovao u svim tim djelatnostima, naročito zbog svojih ranijih službenih i prijateljskih veza u Engleskoj, a s njime i Milan Ćurčin (4316; 4277).

U katalogu londonske izložbe što ga je objavilo *The Yugoslav Society of Great Britain* uvodni je tekst s pregledom novije jugoslavenske umjetnosti, posebno Meštrovićeva stvaralaštva. Uvodni tekst kataloga nije potpisan, ali ga je, po svjedočenju Milana Ćurčina, napisao Robert William Seton-Watson.

«Za većinu ljudi u Britaniji jugoslavenska umjetnost počinje i završava s Ivanom Meštrovićem, čija je izložba u Victoria and Albert Museumu 1915. godine tako nenadano pobudila najživlje zanimanje. Godine 1918. ponovno su izloženi mnogi njegovi radovi u Grafton Gallery, zajedno s radovima jednog drugog dalmatinskog kipara, Tome Rosandića, i hrvatskog slikara Mirka Račkog. Međutim, ova izložba sada nije samo prva skupna izložba jugoslavenske umjetnosti u ovoj zemlji, nego ujedno i kudikamo najveća i najreprezentativnija izložba održana u Zapadnoj Europi...» Zatim slijedi kratki pregled starije i novije umjetnosti Srba, Hrvata i Slovenaca. Posebno je opširnije govoreno o Ivanu Meštroviću i njegovim djelima (536³⁻⁷; 4386²⁰⁷⁻²¹¹). Katalog zatim nabroja 335 radova: skulptura, slika, akvarela, gravira i arhitektonskih nacрта 115 autora. Počasni odbor izložbe sastojao se od 30 uglednih osoba visokog britanskog društva (536).

Meštrović je za izložbu poslao skulpture iz Zagreba, New Yorka i Barcelone, nastale od 1915. do prethodne 1929. godine (536; 4125; 4361).

Na otvorenju te velike izložbe u Londonu 10. travnja 1930. bio je nazočan i Ivan Meštrović (4360). Otvorenje izložbe je održano bez uobičajene ceremonije i prigodnih govora, uz neobično veliku posjećenost, ali je zatim priređen banket na kojemu su se izredali govornici. Lord Henry Bentinck, predsjednik *Jugoslavenskog društva u Velikoj Britaniji*, a predsjednik zaklade za pomoć Srbiji u vrijeme minulog rata govorio je o suradnji dviju država, naglasivši da ovu izložbu ne smatra "manje važnom od glasovite izložbe suvremene francuske umjetnosti koja je 1911. trgla britansko javno mnijenje iz umjetničke letargije". Milan Ćurčin je pročitao na engleskome Meštrovićev govor, koji je bio "frenetično aklamiran" (256). Sir John Lavery je istaknuo da skulpturu na toj izložbi smatra najboljom što je London do tada vidio. Na banketu su govorili i lord Cavendish, jugoslavenski poslanik Đorđe Đurić i profesor Sveučilišta u Ljubljani Izidor Cankar (4114; 4169; 4277).

Skulptura je na izložbi izazvala najveću pozornost, prvenstveno zbog Meštrovićevih radova, ali i ostalih, pa i mlađih: Tome Rosandića, Frane Kršinića, Petra Pallavicinija, Antuna Augustinčića, Joze Turkalja, Hinka Juhna, Ive Kerdića, Sretna Stojanovića, Lojze Dolinara, Tina Kosa, Toneta Kralja i dr. (4141).

Shvatljivo je da su prikazi i kritike izložbe bili obilni, kako oni stručni, tako i oni tek kurtoazni ili službeni. U gotovo svima, britanskim i našima, posebno je istaknut Meštrovićev udio, i kao organizatora izložbe i kao glavnog izlagača.

Umjetnički kritičar *Observera* P. G. Konody je pisao, između ostaloga:

«Umjetnički duh Jugoslavena očituje se najbolje u skulpturi. Ivana Meštrovića, koji je već davno stekao svjetski glas, i koji je bez sumnje jedan od najvećih živućih kipara, ne treba tek predstavljati i tumačiti. Njegova velika vještina i majstorska snaga izražavanja, bilo lirskog, bilo dramatskog, realističkog ili simboličkog, predstavljena je i na ovoj izložbi na način, koji je dostojan njegovog velikog glasa.» (4170; 4171; 4281; 4386).

Londonski *Sunday Times* je pisao da je izložba jugoslavenske umjetnosti najveća izložba koja je do tada održana u Londonu (4109).

James Bone, dobar poznavatelj Meštrovićeve umjetnosti i autor više stručnih prikaza o njemu, pisao je opširno o izložbi u londonskom *Manchester Guardian Weekly*:

“Ova je izložba - pisao je Bone između ostaloga - prva reprezentativna kolekcija jugoslavenske umjetnosti u Londonu, ali, budući da dolazi iza sjajne i lijepe revije Meštrovićeve skulpture u Museumu South Kensingtone 1915. i one u Grafton Galleries 1923, ne može dakako proizvesti onako jaki i svježi dojam ovog novog jugoslavenskog genija u europskoj skulpturi, o kome tek oni mogu imati neki pojam koji su god. 1911. vidjeli Srpski paviljon na izložbi u Rimu. Na ovoj izložbi mi gledamo Meštrovića više u usporedbi s njegovim suvremenicima, a napose sa Tomom Rosandićem, te okružena s njegovim učenicima, od kojih se napose ističu Kršinić, Augustinčić i Pallavicini.

U Meštroviću impuls jake nacionalne emocije u vrijeme novog doba srpske povijesti, koji je našao izražaja u njegovim ranijim djelima, zamijenila je sada nova faza religijske kontemplacije i resignacije, kao da se umjetnik, videći svoje sne neostvarivima, povukao u svoju nutrinu na kontemplaciju...” (4121; 4122; 4202; 4386).

Kineton Parkes je u *The Builderu* istaknuo dva velika kipara na izložbi: Meštrovića i Rosandića, uspoređujući njihove mauzoleje Račića u Cavtatu i Petrinovića u Supetru (4352). Također u londonskom *Apollu* pod naslovom “Ivan Meštrović i Jugoslavenska izložba”:

“Gledao sam ga kako, sa svojim tamnim prodornim pogledom pod velikim obodom crnog šešira, nastoji pronaći dobre - i loše - strane ove izložbe, jer je on, kao rektor Umjetničke akademije u Zagrebu, dobrim dijelom odgovoran ne samo za vrijednost čitave izložbe, nego još i posebno za njezine kiparske dijelove. Ne vidi mu se da je postao stariji, otkako sam ga poznao prvi put, u godini 1915. Samo je njegov omanji stas sad malo temeljniji, a pogled malo zabrinutiji, glas nešto snažniji, a njegova uzdržljiva ljubaznost malo pristupačnija. Gledao sam ga među ovim figurama od drva i kamena i zamišljao sam ga kako ide za ovcama svoga oca po dalmatinskom kršu, razmišljajući svojom dječaćkom glavom o sadržajima srpskohrvatskih narodnih pjesama...”

To su veliki novi radovi Majstorovi, koji privlače naročitu pozornost, i koji cijelu izložbu čine izrazitom u najvišem stupnju, ukazujući ujedno put daljnjeg napredovanja ove odlične škole.” (4190; 4386²²⁷).

O izložbi u Londonu i Meštrovićevim skulpturama na njoj pisali su još Montague Bell u londonskom *Near Eartu* (4118; 4386²²²⁻²²³), Frank Rutter u bostonskom *Christian Science Monitoru* (4200; 4386²²²).

Roger Hinks je objavio u londonskom časopisu *Country Life* duži prikaz *Jugoslavenska izložba* s posebnim osvrtom na Meštrovićevu skulpturu.

Zanimljiv je autorov sud o tadašnjim, poslijeratnim, Meštrovićevim pretežno plošnim skulpturama, za razliku od onih predratnih izrazito trodimenzionalnih:

“Da je Meštrović u suštini i prvenstveno crtač reljefa jasno je iz svega što dodirne: on, u stvari, nikada ne zamisli svoju skulpturu u tri dimenzije, kako to čine, recimo, Maillol ili Do-

bson. Njegova su djela gotovo uvijek izvedena tako da ih se mora posmatrati s jedne točke gledišta...”

Jedno drugo Meštrovićevo svojstvo, koje ima veze s njegovom strašću za reljef, je u njegovoj sklonosti linearnom ritmu: umjesto da modelira svoje draperije, on ih povlači - često u sasvim oštrim i izrazitim općim crtama...” (4157; 4386²²⁵⁻²²⁶).

Autor prikaza izložbe najuglednijeg londonskog dnevnika *Timesa* bio je znatno kritičniji prema izložbi jugoslavenskih umjetnika u cjelini, u kojoj je, zbog prevelikog mnoštva izlagača i radova bilo i dosta balasta. On je pisao da se tu izložbu mora cijeliti više “kao izraz lokalnih značajki i rasnih ideala nego s njenog značenja u čisto umjetničkom smislu”.

“Skulptura - piše dalje autor prikaza - koja zauzima prvo mjesto, počiva na dramatičnoj silueti i naginje reljefu, ili bar obliku između reljefa i obline. Čovjek dobija dojam, doista, kao da genij rase u ovoj umjetnosti više voli ritam linije nego artikulaciju mase, i da je drvo najpogodnija građa za njegovo izražavanje. Istodobno je opća razina umjetničke vještine u svakom materijalu visok. Meštrović, koji nam je najpoznatiji - jer su se izložbe njegovih radova mogle ovdje vidjeti 1915. i 1918 - ujedno je i najvažniji. Ali je pitanje da li ga njegov reljef u drvu *Spuštanje u grob* - s onim, da tako kažemo, bolnim ritmom glava i ruku, što pripada *Tate Galeriji* - ne predstavlja onakvog kakav je kad je najbolji i najkarakterističniji, iako nam je dobrodošla prigoda da vidimo veći izbor i više novijih njegovih radova. Jedna od najviše čisto skulpturalnih njegovih figura je *Djevojka prije kupanja*, torzo do polovine, u mramoru; ali treba obratiti pozornost kako se i tu suviše važnosti daje glavi i izrazu lica - s onim osmjehom što se budi na usnama, koji tragovi vode čak tamo do Verrocchija. Izražavanje naglašavanjem samo mase, ili oblikâ, kao da premaša snagu jugoslavenskih kipara.” (4124; 4293; 4365; 4386²¹²⁻²¹³).

Gabriela Talvi je napisala u londonskom *Daily Cronicleu* prikaz izložbe uz reprodukciju Meštrovićeve *Majke s djecom* (4213).

Londonski ilustrirani časopis *Lady* posebno se osvrnuo na Meštrovića:

“Oduvijek su nas, da kažemo istinu, malo uznemiravale Meštrovićeve figure: ogromne, izdužene, suhonjavi sveci i proci, ili svetice, ispunjeni do napetosti kakvim velikim uzbuđenjem. Ali smo uvijek u isti mah priznavali da je to uzbuđenje iskreno, pa smo se i sami uzbuđivali i suosjećali srđžbu, ojađeno milosrđe, ili nježnost. Ovoga puta nam se pruža prigoda da gledamo izbliza neka njegova mirnija djela, i da posmatramo kako majstorski umije obrađivati sasvim različit materijal. Ima od njega tu jedna čudesno golema glava i ruka Mojsija u pokretu, u bijelom mramoru; a u sljedećoj sobi opet bijeli mramor upotrijebljen za najnježniju grupu majke s djecom u dubokom reljefu.” (4268; 4386²²³⁻²²⁴).

Likovni kritičar Morning Posta u prikazu Jugoslavenske izložbe pod naslovom *Jugoslavenska umjetnost - i Kosovo* savjetuje jugoslavenskim izlagačima da bi morali zaboraviti Kosovo - koje je još uvijek bilo previše prisutno u izloženim radovima.

“U svakom slučaju, pretjeranost izražavanja i suviše je očigledna u djelima Meštrovića i njegovih učenika, a ovaj se osjećaj još više ističe uslijed izvanredne tehničke snage koja se ogleda na najboljim od ovih radova. Ništa ne može biti savršenije od Meštrovićevih *Michelangela* ili *Mojsija*, ali je njihova fizička uznemirenost prekomjerna. Isto vrijedi i za razne

izgladnjele figure Krista i drugih arhaičnih pojava, koje su sve savršeno izrezane u drvu. Meštrović je ipak ponajbolji u ranijem Spuštanju u grob, koje pripada Nacionalnoj galeriji; u njemu je osjećanje intenzivno ali prirodno, a umjetnička vještina jednostavna i ujedno majstorska.” (4110; 4114; 4386²¹³⁻²¹⁴).

Poznati engleski ilustrirani tjednik *The Illustrated London News* posvetio je jugoslavenskoj izložbi cijelu stranicu s reprodukcijama četiri Meštrovićeve izložene skulpture, sa zaključkom da je “ova izložba najreprezentativnija dosad održana u Zapadnoj Europi” (4272; 4386²²⁴⁻²²⁵).

U *Istini (Truth)* pisalo je, između ostaloga:

«Meštrović, kipar koji je već prilično poznat u nas, najznačajnija je ličnost; ali su i više drugih skulptora zanimljivi, osobito u pogledu upotrebe materijala, - te cijela izložba privlači kao uvod u upoznavanje jedne strane zemlje». (4273; 4386²¹⁸).

I kritičar *Glasgow Herald* ističe kipare na izložbi, posebno Meštrovića i Rosandića (4267; 4386²¹⁵). *Liverpool Post* u članku *Veliki kipari Jugoslavije* za Rosandića čak veli da «u nekom pogledu dostiže, ako čak i ne prestiže, samog Meštrovića» (4363; 4386²¹⁵).

Meštrovića i Rosandića uzdiže i kritičar *Daily Sketch* u članku *Genij i snaga u skulpturama iz Jugoslavije* (4248; 4386²¹⁴). Također kritičar *Daily News* (4119; 4386²¹⁴⁻²¹⁵).

Likovna kritičarka *Yorkshire Posta* iz Leedsa, potpisana P. C., pošla je na izložbu u *Tate Gallery*, koju je smatrala češoslovačkom (4345; 4386²¹⁸).

Bilo je zanimljivo i predavanje na londonskom radiju H. S. Edea, pomoćnika upravitelja *Tate Gallery*, o *Jugoslavenskoj izložbi* koji ju je ocijenio kao «najveću i najreprezentativniju izložbu ikada održanu u Zapadnoj Europi».

«...Dosada, do ove izložbe, i oni među nama koji se bave umjetnošću jedva da su pamtili koje drugo ime iz Jugoslavije osim Meštrovića; pa i o njemu se kod nas do sada, iako je Hrvat iz Dalmacije, govorilo obično kao o velikom srpskom kiparu...» Nadalje je govorio o Meštrovićevim izloženim skulpturama, o njegovu životu i radu, kao i o ostalim izloženim skulpturama i slikama, zaključujući na kraju

«Na ovoj izložbi imamo pred sobom narod koji nam je veoma stran, no proučavanje kojega nam može pomoći da jasnije zagledamo u umjetnost našeg vlastitog doba.» (4386²¹⁸⁻²²¹).

U našem tisku su pisali o izložbi u Londonu Milan Kašanin u beogradskom *Srpskom književnom glasniku* (4168), Hinko Vinković u zagrebačkom *Morgenblattu* (4219), Milan Čurčin u zagrebačkoj *Novoj Evropi* (4386), Izidor Cankar u ljubljanskom *Jutru* (4128; 4382), Rihard Jakopič u mariborskom *Slovenskom narodu* (4161) i Saša Šantel u ljubljanskom *Jutru* (4209); također zagrebački listovi *Obzor* (4203; 4358), *Jutarnji list* (4108) i *Novosti* (4293), kao i beogradski časopis *La Yougoslavie* (4177).

Plakat za *Jugoslavensku izložbu* u Londonu naslikala je Ann Dallas prema svojim folklornim studijama iz Bosne (4370).

Neki prikazi i kritike govore o Meštrovićevoj izložbi u Londonu u travnju 1930. u *Fifty-Sixth Street Galleries*, po čemu se može zaključiti da je on osim na velikoj *Jugoslavenskoj izložbi* u *National Gallery (Tate Gallery)* nešto izlagao i zasebno u navedenoj galeriji, ali nemamo točnijih podataka o tome. Gui St. Bernard spominje u svom prikazu čak i katalog te Meštrovićeve izložbe (4119). Vjerojatno su o toj izložbi pisali James Bone u *Manchester Guardian Weeklyu* (4122), H. A. Bull u *International Studiu* (4126), Ernest Collings u *Country Lifeu* (4133) i *The Timesu* (4134).

Izložba jugoslavenskih umjetnika je iz Londona krenula u obilazak još nekih britanskih gradova, bez skulptura većih dimenzija izloženih u Londonu. Prva postaja bio je Leeds u srednjoengleskoj pokrajini Yorkshireu, gdje je izložba priređena u *City Art Gallery* tijekom cijelog srpnja 1930. U Leedsu su izložbi dodali još nekoliko Meštrovićevih skulptura vlasništva lorda Brothertona, ali su zatim, iz nepoznatih nam razloga, povučene (4386²²⁹). Mjesne su novine, *Yorkshire Post* i *Yorkshire Evening News*, danomice obavještavale o izložbi jugoslavenskih umjetnika, osobito o Meštroviću (4343; 4355).

Francis Watson je u *Yorkshire Postu* objavio duži prikaz izložbe pod naslovom “Meštrović i Rosandić - Jugoslavenska skulptura u Yorkshireu”:

“Jugoslavensko slikarstvo, treba priznati, nema većeg individualnog značaja, pa će i slike izložene u Leedsu pokazati donekle vjerno i neoduševljavajuće podražavanje Pariza. Ali u kiparstvu je ova srednjoeuropska kraljevina stvorila velik, zdrav i samostalan pokret, čija dva glavna predstavnika, Ivan Meštrović i Toma Rosandić, uživaju svjetski glas...

Obojica, i Meštrović i - u manjoj mjeri - Rosandić, udružuju sa svojim talentima za kiparstvo genijalno razumijevanje arhitekture, o čemu se kod nas malo zna, budući da se građevine ne mogu izložiti na isti način kao figure. Račićev Mauzolej u Cavtatu, Meštrovićevo najveće djelo, veličajna je kombinacija skulpture s arhitekturom, u potpunom skladu...” (4227; 4386²²⁸⁻²²⁹).

A. H. A. u istome dnevniku smatra izložbu otkrićem za Engleze. Već zbog Meštrovićevih skulptura *Blagovijesti* i *Vestalinke* vrijedi posjetiti izložbu (4116; 4386²²⁹).

Jugoslavenska je izložba u kolovozu i rujnu bila postavljena u Bradfordu, u *City of Bradford Corporation Art Gallery, Cartwright Memorial Hall*, u kojoj je galeriji u vrijeme rata već bila priređena Meštrovićeva izložba. *Yorkshire Observer* najavio je izložbu napisom s naslovom “Plodni genij Meštrovićev” (4263; 4335; 4386²³⁰).

Daljnja etapa bio je grad Swansea, u listopadu 1930. u *Glyn Vivian Art Gallery*. Tu izložba nije bila tako dobro primljena kao drugdje, zaključujući prema osvrtima u velikim listovima *Herald of Wales* i *South Wales Daily Post* (4274; 4339; 4364; 4386²³⁰⁻²³²).

Zatim je izložba prenesena u Irsku, u Belfast, glavni grad Ulstera, gdje je otvorena na drugi dan Božića 26. prosinca 1930. u *Museum and Art Gallery*, a trajala je do 18. veljače sljedeće godine. O izložbi u Belfastu pisali su svi mjesni listovi ističući posebno Meštrovićeve i Rosandićeve skulpture: *Belfast News Letter* (4259), *Belfast Telegraph* (4260), *Irish Daily Telegraph* (4261), *Northern Whing* (4262; 4441), *Irish News* (4276), *The Belfast Weekly News* (4439; 4440), kao i dablinski *Irish Times* (4276).

Tom je prigodom Sir John Lavery, irski slikar rodom iz Belfasta, darovao istoj galeriji svoju bistu, Meštrovićev rad (4386²³³⁻²³⁵).

Spomenimo da je te 1930. Ivan Meštrović nešto izlagao i u škotskom Edinburghu, ali o tome nemamo potanijih podataka (545²²).

Neke naše i inozemne novine spominju i dvije izložbe Meštrovićeve skulpture te 1930. godine u Sjedinjenim Američkim Državama, iako ih nema u popisu njegovih izložaba u katalogu izložbe u Parizu 1933. (545²²). „Izložba skulptura Ivana Meštrovića“ priređena je navodno u veljači 1930. u *The Mac Dowell*

Clubu u New Yorku (4275; 4308), a u travnju iste godine u Minneapolisu (4295; 4357). Možda su bili izloženi tek njegovi crteži. Iste je godine neka Meštrovićeva medalja ili plaketa bila izložena na izložbi *Društva medaljera (The Society of Medalists)* u Westonu u Sjedinjenim Američkim Državama (537).

Godine 1931. nastavila je *Izložba jugoslavenskih umjetnika* putovanje Velikom Britanijom (4382). U ožujku i do polovine travnja bila je postavljena u *Umjetničkoj galeriji Gradskoga muzeja* u Birminghamu (*City of Birmingham - Museum and Art Gallery*).

W. H. B. je u *Birmingham Evening Dispatchu* pisao opširno o izložbi pod teatralnim naslovom „*Od mača k umjetnosti. Snažna umjetnička izložba iz Jugoslavije. Čarobno*“. Uz stano-vite kritike slikarskih radova, pisao je:

„Uostalom, ma što se mislilo o slikarstvu i crtežima jugoslavenskih umjetnika, Birmingham mora biti zahvalan direktoru Umjetničke galerije za ono što je izloženo od Meštrovića i Rosandića. Meštrović ima i genij i muškost Epsteinovu bez njegovih komplikacija seksa. Njegove brončane figure Michelangela i pjesnika Marulića sjajne su: ljudi su tu na mjestu, vjerni životu, a ipak sa svim svojim karakterom kako ga kipar vidi. Geniju kakav je Meštrović ne treba iskrivljavanja linija. Ima tu i više divnih Meštrovićevih reljefa u drvu; a Rosandić ima figuru djevojke rezanu u orahovini. Te skulpture, to su stvarna izložba.“ (4386^{235, 236}; 4421).

Kritičar *Birmingham Maila* divi se Meštroviću „koji, približavajući se sve više idealizmu visoke renesanse, ne gubi ipak ništa od svog nacionalnog značaja“ (4386²³⁶; 4442).

Slično su o izložbi pisali i ostali lokalni listovi: *Birmingham Post*, *Birmingham Gazette*, *Birmingham Evening Dispatch* (4443; 4478; 4479).

Slijedilo je izlaganje u Manchesteru, u *Art Gallery*, od 15. travnja do 14. lipnja 1931. (4451; 4452). Toj su se izložbi priključile i veće skupine izložaka koje iz Londona nisu krenule s ostalima u Leeds, Bradford, Swansea, Belfast i Birmingham. Izložbu su otvorili jugoslavenski poslanik dr. Đurić i načelnik Manchestera. Galerija je namjeravala otkupiti veliku mramornu Meštrovićevu skulpturu *Kontemplaciju*, ali su zbog štednje morali odustati.

Manchester Guardian je u povodu otvorenja izložbe pisao da je ona zapravo „izložba jednoga čovjeka, ali da to nije omalovažavanje drugih kad je taj jedan čovjek Meštrović, budući diktatura jednog takvog odličnog umjetnika može biti samo ili izvor slave za njegovu zemlju ili za bilo kakvu izložbu skulpture“ (4386²³⁸; 4446).

E. L. je u *Manchester City Newsu* pisao da Galerija „obavlja vrlo važno djelo donoseći u Manchester neke od najboljih primjera svjetske umjetnosti“, smatrajući ključnim djelom izložbe Meštrovićeve Daleke akorde, u kojoj je skulpturi umjetnik „utjelovio svu ideju ljepote forme, u njenim linijama i kretnjama“ (4386²³⁸).

Kritičar *Manchester City Newsa*, potpisan P. E. N., pisao je u članku „*A Moment with Meštrović*“:

“Dodosmo u Jugoslavensku izložbu da provedemo koji slobodan sat u društvu s Meštrovićem u mramoru, a proveli smo ga s Meštrovićem u drvu...” Zatim oduševljeno opisuje reljef *Isusa i Samarićanke*. “On je zaronio u obilje životnog iskustva što se naslagalo u mirnim crtama onoga lica, i zarezao je i to sve u ono svoje drvo.” (4386²³⁸⁻²³⁹; 4399).

Prikaze izložbe objavili su i ostali lokalni listovi: *Manche-*

ster City News, *Manchester Dispatch*, *Daily Telegraph* (4444; 4445; 4451).

Meštrovićev engleski prijatelj i biograf Ernest H. R. Collings objavio je u londonskom *Manchester Guardian Commercial* duži napis *Ivan Meštrović. Nacionalni kipar međunarodne slave*.

Iz Manchestera vratila se *Jugoslavenska izložba* u London, gdje je opet postavljena u istočnom dijelu Londona (East End), u *Whitechapel Art Gallery* u srpnju te 1931. godine. Izložbu su otvorili predsjednik Odbora Galerije lord Burnham, član parlamenta i raniji vlasnik *Daily Telegrapha*, i tajnik jugoslavenskog poslanstva G. Purić, a izložbi je prisustvovao i Ivan Meštrović koji se tada zatekao u Londonu. Izložba je u tom dijelu Londona privukla brojno radničko stanovništvo, koje do tada nije ni znalo za neku balkansku državu SHS ili Jugoslaviju.

Za tu je izložbu tiskan i katalog s popisom 116 izloženih slika i skulptura, od kojih 12 Meštrovićevih skulptura u mramoru, bronci i drvu, i opširnijim predgovorom o srpskim, hrvatskim i slovenskim umjetnicima, s posebnim naglaskom na Meštroviću (539; 4435; 4386²³⁹). O otvorenju izložbe izvijestile su londonske novine *East End News* i *East End Observer* (4466; 4467), kao i naše *Novosti* (4370).

Prema oskudnom podatku u jednom popisu Meštrovićevih izložaba, *Jugoslavenska je izložba* te 1931. godine obišla i škotski Glasgow, ukoliko nisu tek sami Meštrovićevi radovi tada bili izloženi u Glasgowu (545²²).

Glavni organizator britanske turneje Izložbe jugoslavenske skulpture i slikarstva bili su odbor *Jugoslavenskog društva u Londonu*, posebno dr. Seton Watson, i odbor *Društva prijatelja Velike Britanije* u Zagrebu, posebno *Umjetnički pododbor* s Ivanom Meštrovićem na čelu. Izložbu je financiralo Ministarstvo vanjskih poslova, a kad su sredstva presušila, nadalje *Društvo prijatelja Velike Brijatnije* (4386²⁴⁰).

Spomenimo da je Ivan Meštrović tri skulpture izložio i na *Međunarodnoj izložbi (Internationale Ausstellung)* u Zürichu, koja se održavala ljeti i jeseni te 1931. godine (538). Predgovor kataloga pisao je W. Wartmann (4424), a o Meštrovićevim skulpturama na izložbi izvijestio je bernski list *Das Werk* (4468).

I sljedeće 1932. godine izlagao je Ivan Meštrović svoje radove na samostalnim i skupnim izložbama u domovini, u Europi i u Americi.

U Zagrebu je u veljači 1932. obrazovan odbor za pomoć umjetnicima, za otkupe njihovih radova. U odboru je bilo nekoliko veleindustrijalaca, poput S. D. Aleksandera, Bože Banca, Grinvalda, zatim gradonačelnik Srkulj, a od umjetnika Meštrović i Krizman. U knjižari Kuglija u Ilici priređena je i izložba radova trideset kipara, slikara i amatera. Meštrović je na izložbi izložio skicu *Mojsija*. Osnivanje odbora i priređivanje izložbe pokrenuli su Meštrović i još nekolicina umjetnika da pomognu siromašnijim kolegama, jer je postotak prodanih radova bio namijenjen toj svrsi (4657; 4685; 4576). Da je Meštrović bio pokretač izložbe dokazuje i jedno njegovo pismo Ćurčinu u kojemu posreduje da neki industrijalci otkupe slike na izložbi. Čak je rekao da produže izložbu, očekujući neke otkupe (VII. 1. 33).

Meštrović je i autor pisma što ga je odbor za pomoć siromašnim umjetnicima poslao svim hrvatskim umjetnicima 1932. god. Pismo su supotpisali Tomislav Krizman i Rudolf Kugli, u čijoj se knjižari i održala izložba.

“Uvaženi gospodine!

Uočivši veliku krizu koja tišti cijeli svijet a koja i kod nas

otežava normalni razvitak našeg umjetničkog stvaranja, započeli smo jednom akcijom, da se pomogne našim umjetnicima u Zagrebu koji su ovom krizom najviše i najteže pogodjeni. Nećemo da Vam mnogo razlažemo i duljimo o potrebi jedne takove akcije, kao ni o teškoćama i tegobama pojedinih umjetnika ili da bolje kažemo svih naših likovnih umjetnika. Tražimo načima izmjene radova naših umjetnika sa robom kojom raspolažu naši trgovci, naša industrija ili privatnici (event. uz gotov novac). Stavljamo Vam na znanje da se već nekoji umjetnici dali ili obećali dati svoj rad, da se zamijeni u korist kojeg potrebnijeg kolege.

Nadamo se pouzdano, da ćete i Vi mnogopoštovani gospodine pravilno ocijeniti naše nastojanje i Vašim sudjelovanjem koristiti ovoj zajedničkoj akciji kako bi ona imala karakter medjusobne brige i solidarnosti svih umjetnika bez razlike.

Stoga smo slobodni zamoliti, da nam izvolite najkasnije do 15. februara o. g. priposlati (za sada) do tri Vaša bolja rada, a na poledjini svakoga posljednju cijenu pod koju se imade umjetnina prodati odnosno zamijeniti. U popratnom popisu izvolite navesti naslov umjetnine, cijenu i oznaku kakove stvari i što bi ste u zamjenu željeli. Eventualno, ako koji od radova želite da se zamijeni u korist potrebnijeg umjetnika.

Molimo Vas, da i Vi u ovoj akciji vidite samo onaj cilj koji je nama pred očima, t. j. pomoć našim umjetnicima u dostojnoj formi a ne kao neku milostinju. Oni umjetnici koji žele dati svoj rad u korist drugoga primiti će i potvrdu dotičnog lica tako da imena ovih kojim se pomogne ne dobiju popularnost.

Završujući ovaj naš poziv, molimo Vas, da nam odmah po primitku ovog dopisa saopćite da ste voljni ovoj akciji pristupiti a isto tako da budete ljubazni saopćiti koliko ćete radova priposlati. Svi će radovi biti deponirani kod firme S. Kuglia na uvid i izbor interesentima. Radovi se šalju na Umjetničku Akademiju Ilica 85.

U ime akcionog odbora:

Ivan Meštrović, Tomislav Krizman i Rudolf Kuglia.”

*

U svibnju i lipnju iste 1932. godine priredio je Ivan Meštrović u zagrebačkom Umjetničkom paviljonu svoju *IV. kolektivnu izložbu*. Posljednju izložbu u Zagrebu imao je 1923. godine, pa se mogao predstaviti većim bojem novih radova. Javnost je pak s velikim zanimanjem očekivala izložbu, pogotovo nakon mnogobrojnih obavijesti i pohvala izložaba u Americi i drugdje (4599; 4651).

Za tu veliku Meštrovićevu izložbu preuređen je cijeli Umjetnički paviljon, koji je tada bio gotovo u “raspadajućem stanju” (4524; 4595). Središnja stražnja manja dvorana je zatvorena, pa je izložba postavljena u dvije velike bočne dvorane, a u središnjem prostoru pod kupolom bio je postavljen golemi kip *Grgura Ninskoga* (4652). Meštrović je uklonio i paravane i zastore koji su dotada omogućavali postavu ostalih izložaba, pa su se nakon njegove izložbe zagrebački umjetnici pismeno žalili (4521). Tada se već govorilo da će taj paviljon nadalje biti namijenjen stalnoj postavi Meštrovićevih skulptura i da je za redovito izlaganje potrebno graditi novi Umjetnički paviljon. *Hrvatsko društvo umjetnosti “Strossmayer”* povjerilo je arhitektu Dragi Ibleru da izradi projekte za novi Umjetnički dom predviđen za gradnju na Mažuranićevom trgu iza zgrade *Kola* (4662). Meštrović je pak za budući muzej svojih radova

darovao gradu Zagrebu gipsane modele svojih velikih spomenika *Grguru Ninskom* i *Indijancima*, koji su se već dvije godine i nalazili u Umjetničkom paviljonu, jer tako veliki nisu mogli biti drugdje smješteni. Daljnji Meštrovićev dar gradu bio je u kamenu izvedeni spomenik *Andriji Meduliću*, koji je u prigodi te izložbe postavljen pred Umjetnički paviljon, gdje se i danas nalazi (4568; 4595).

Postav Meštrovićeve izložbe obavili su sam autor i slikar Tomislav Krizman, koji su i dvadeset godina ranije u istom paviljonu postavljali veliku izložbu *Medulićevaca* (4568).

Otvorenje izložbe, iako u prisustvu bana dra. Iva Perovića, po Meštrovićevoj želji nije bilo svečano, ali je općenito odjeknulo gradom (4588; 4664; 4665).

Meštrović je na izložbi izložio 100 radova: 61 skulpturu u gipsu, bronci, kamenu i drvu i 39 crteža. Osim golemih skulptura splitskog *Grgura Ninskoga* i čikaških *Indijanaca*, bile su tu njegove istaknute mramorne skulpture toga razdoblja stvaranja: *Psiha*, *Kontemplacija*, *Čekanje*, *Prije kupanja*, *Ženski torzo*, *Mojsije*, *Žena s harfom*, crna i bijela *Bogorodica s djetetom*, *Bogorodica s djecom* i druge, kao i poprsja suvremenika: *T. Krizmana*, *Vl. Becića*, *F. Bulića*, *S. Rittiga*, nadbiskupa *Bauera*, zatim *Strossmayera*, *Goethea* i druga (541; 4588).

Meštrovićeva kolektivna izložba je predstavljala prvorazredan kulturni, čak i širi, događaj za Zagreb. Posjet je bio izvan svakog očekivanja. Ukupno je izložbu posjetilo oko 15.000 Zagrepčana (4670; 4671; 4686). Izložba, koja je bila predviđena do 15. lipnja, produžena je do 19. a zatim do 23. uz besplatan ulaz. Sačuvane su Meštrovićeve oglasne bilješke o produženju izlaganja. Jedna od njih glasi: “Pošto su efektivni troškovi oko prenosa i namještanja izložbe pokriveni i pošto je bila namjera da svi narodni slojevi mogu vidjeti izložbu, to će biti besplatan ulaz od ponedjeljka u jutro do uključivo četvrtak 23. na večer” (VII. 1. 77-80).

Uprava Savske banovine kupila je na izložbi Meštrovićev *Autoportret* da ga trajno smjesti u Banskim dvorima (4670).

U katalogu izložbe objavio je Ivan Meštrović opširniji svoj uvod, svoj tadašnji umjetnički i nacionalni credo, u prilično patetičnom stilu koji je sve češće postajao biblijski proročki:

“Nakon deset godina, evo priređujem svoju IV. kolektivnu izložbu u Zagrebu, - u ‘srcu i mozgu hrvatskoga naroda’, u ‘matici jugoslovenske kulture i političke misli’. Ovoga puta nikomu i ničemu ‘usprkos’, ni ‘vremenu’ ni ‘nejunaštvu’: vrijeme nas je izjednačilo sa drugima, ili druge sa nama; junaštva je bilo i previše, a imade ga još, - ali čojstvu ni traga! Mogao bih reći: usprkos svojim iluzijama, ili usprkos svemu onomu što ovaj naš bijeli grad - nije. Oslanjam se još jedino na nešto, što je moguće također iluzija, ali u što ću vjerovati do kraja života, a to je: da ovaj naš narod imade i srca i mozga, iako ni jedno ni drugo nije, u svom najboljem vidu, ni na Zrinjevcu, ni u Ilici, ni u beogradskoj čaršiji, ni na ijednoj drugoj pijaci gdje se važe i mjeri, kupuje i prodaje. Priređujem dakle ovu svoju izložbu bez priprema i povoda, prosto po osjećanju neke dužnosti: kad radiš, da i pokažeš što si radio, bez obzira kada, komu i gdje.

Nemam programa, ni socijalnog ni nacionalnog ni internacionalnog, i moram priznati da su mi svi ti programi daleko, bar kako ih shvataju njihovi nosioci; i ne samo kod nas već i na strani, jer kod nas je uopće malo čega što ne bi bilo oponašanje, a često i karikatura, onoga na strani.

Pitaju me ponekad znanci: Zašto sjedim baš ovdje, i što se

Don Frane Bulić - Ivan Meštrović

je prihvatilo od ovoga što sam htjeo i predlagao? Da li imam što zajedničkoga sa ovim svijetom i da li se razumijemo? I šta hoću uopće ovdje među nama? Hoću, kažem, da pokažem da se i ovdje dade živjeti i raditi, hoću da pokažem da je i ovaj kut zemlje isto tako blizu ili daleko svim pokretnim silama kao i ma koji drugi, dapače da je za mene bliži nego i jedan drugi. Treba i mislim, da svaki radi na svome i iz svoga, o sebi i iz sebe. Kad mi na to kažu da sam nacionalista, ja odgovaram: da i ne, prema tomu kako se shvata pojam 'nacionalno', odnosno 'internacionalno'. Za mene i za nas, nacionalno to je naše ja, a internacionalno, to je skup usklađenih i međuse razumljivih ja. Svaki počinje i ostaje sa svojim ja, ali mu razum i srce kažu, da ima i neko više ja, a to je ono opšte, sveljudsko. To je razumljivo za svakoga ko nije krivouman i tupa srca. 'Ima tu malo skepse, a treba vjere', kažu mi opet. O ne, prijatelji; zar vi mislite da su bezvjerci oni, koji ne pripadaju nijednoj sekti?...

Vjerujem, da će sunce izlaziti i grijati zemlju! Vjerujem, da će žene rađati djecom i njive plodom. Vjerujem, da će ljubav i žuljevite ruke uvijek graditi a nikad obarati. Ruše samo bezumnici i paraziti. Vjerujem, da zli ljudi neće zapriječiti da se i dobri rađaju. Vjerujem, da kemija neće uništiti, a isto tako ni izvesti na put spasenja čovječanstvo. Vjerujem, da blagostanje nije pokretač svijeta i da burze, banke i carinske ograde neće donijeti harmoniju ni bogataši pravdu. Vjerujem, da neće ni Hrvatske Žene ni Kolo Srpskih Sestara moći poslužiti modelom ni Hrvatske ni Srbije, a još manje Jugoslavije, već one gladne hrvatske ili srpske žene što u dronjak zamataju sina i

što mu mali obrok mlijeka nadoknađuju pjesmom: 'da se nikom ne ukloniš s puta'. Vjerujem, da budući sinovi tih žena neće nikomu puta zakrčivati već ga probijati sebi i drugima. Vjerujem, da nećemo biti posljednji među zadnjima već polako postati ravni najboljima. Vjerujem, da će i ovaj naš bijeli grad postati ono što on još nije, naprosto što tako narod hoće, a on će u njega donijeti i srca i mozga, kao što sada donosi sve od čega on živi.

I. M." (272; 541).

Meštrovićev predgovor katalogu izložbe pretiskan je u *Novoj Evropi* (271), a francuski je prijevod objavljen u beogradskoj reviji namijenjenoj inozemstvu *La Yougoslavie* (4680) i u pariškoj reviji *Comoedia* (4619).

U arhivu HAZU čuva se i Meštrovićev rukopis toga predgovora (VIII. 3).

Shvatljivo je da se samostalna izložba Ivana Meštrovića u Zagrebu odrazila u cijelom zagrebačkom, ali i širem hrvatskom i srpskom tisku. O njoj su izvještavali zagrebački *Jutarnji list* (4588) i *Novosti* (4650), splitsko *Novo doba* (4652; 4574), beogradski *Pravda* (4525) i *Vreme* (4568) i dr.

O izložbi su opširnije pisali i brojni likovni kritičari, književnici i publicisti, općenito je hvaleći, osim koje rijetke iznimke.

Tako je Josip Horvat pisao u *Jutarnjem listu*:

"Danas u vijeku opće nivelacije Meštrović od reda stvara likove heroja duha, Proroke. Evandjeliste. Likove stvaralačke

ekstaze. Gromovnike riječi. Nastoji nam dati ono čime je naša epoha siromašna, u čemu je vjerojatno uzročnik svih današnjih kriza: dočarava nam vodje autoriteta...” (4524).

Zagrebački bogato ilustrirani tjednik *Svijet* vrlo opširno je tekstem i slikama prikazao Meštrovićevu izložbu, objavljujući i njegov predgovor kataloga (4617).

Hijacint Petris je u časopisu 15 dana više pjesnički nego likovno pisao o svojim dojmovima na izložbi (4554).

Književnik Slavko Batušić je u zagrebačkom časopisu *Vidik* zaključivao:

“Meštrovićeva umjetnost dosegla je zenit zrelog muževnog podneva. Uobičajeni superlativi ili čak komplimenti, pa i neke učene analize, nisu više potrebne. Preostaju samo konstatacije...”

Desetgodišnji Meštrovićev rad bio je kod nas poznat samo fragmentarno, po pojedinim objektima viđanim slučajno od vremena na vrijeme. Sada, kad su rezultati tih deset godina koncentrirani u jednom prostoru, već prvi pogled na njihovu nevjerojatno opsežnu kvantitetu izaziva iskreno udivljenje. Sve ovo što je izloženo, moglo bi ispuniti napore čitavog jednog ljudskog vijeka, a samo je faza, ulomak od deset godina. Ova činjenica pobuđuje opravdani respekt, naročito danas, u doba razmahanog frazerstva, kad se u poplavi fraza i programa gubi s vida ona osnovna i jednostavna biblijska mudrost, što nam govori već hiljade godina: po djelima njihovim poznate ćete ih...” (4487)

Istaknuti srpski književnik Miloš Crnjanski predlagao je da Meštrović svoju zagrebačku izložbu prenese u Beograd, u zgradu Nove skupštine, i dalje:

“Izvanrednim, daleko iznad običnih skulptura, svijetle u svojoj umjetničkoj i duhovnoj vrijednosti u našoj zemlji, Meštrovićevi siloviti kipovi na toj izložbi i nema sumnje da bi za nas, ali i za sav kulturni svijet jedan stalni prikaz Meštrovićevih skulptura u Zagrebu, Beogradu ili Splitu, značio ono što znači muzej Torvaldsena u prijestolnici Danske, Rodinov u Parizu, ili dvorana kipova s atenske akropole u Britanskom muzeju u Londonu.

Meštrović, sav naš u svojim ličnim manifestacijama i kao čovjek i kao umjetnik, kao skulptor izrastao je daleko iznad nas i znan je i cijenjen zaista u svijetu s međunarodnim značajem.” (4496)

Međutim, unatoč osobito velikom zanimanju javnosti i objavljenih, krajnje pohvalnih prikaza Meštrovićeve izložbe, ipak nisu sve kritike te zaista iznimne izložbe bile pohvalne. Ovoga puta nisu negativne kritike dolazile iz Beograda, kao u poslijeratnom razdoblju, nego iz Zagreba, i to baš iz perla književnika i samih umjetnika, a u njima je zaista bilo i mnogo profesionalnog jala. Naročito je zagrebačkim umjetnicima smetalo stanovito glorificiranje Meštrovićeve umjetnosti, njegova dominantna uloga u društvu i politici, javne narudžbe njemu povjeravane i njegova zaštitnička briga u odnosu na ostale umjetnike, naročito one materijalno oskudne, koju su brigu krivo tumačili kao jednostranu ili željnu općega priznanja.

Kritičar beogradske *Pravde* pisao je o toj drugoj strani neprihvatanja Meštrovića u njegovom Zagrebu:

“Poznato je da izvjesni krugovi, umjetnički kao i izvanumjetnički, nastoje Meštrovićevo djelo izložiti mržnji usko-grudnog šovinizma i zlobi nemoćne konkurencije i da se na sve načine trude da u ovdašnjoj publici umanje vrijednost njegova djela i značaj njegova djelovanja. Međutim, ova izložba

je jasno pokazala kako je gavranska graja nemoćna da ušutka glas i paralizira utjecaj pozitivnog stvaraoca. Ne malu senzaciju izazvala je i umjetnikova smiona deklaracija (tiskana kao predgovor njegovom katalogu izložbe) u kojoj on odlučno ustaje protiv naših toliko uobičajenih lutanja (naročito u oblasti umjetnosti) i malodušnih podražavanja, kao i protiv zaraze internacionalizma, i naglašava vjernost idealima naše prošlosti: rasnom nacionalizmu oplemenjenom idealističkim humanizmom...” (4525).

I zagrebački književni i kazališni kritičar Ivan Nevistić pisao je, također u beogradskoj *Pravdi*, o suvremenoj problematiki Meštrovićeve umjetnosti, a u povodu njegove zagrebačke izložbe 1932, zamjerajući lokalnom tisku koji je vrlo oskudno prikazao Meštrovićevu izložbu, pogotovo stručno kritički. On uočava nedostatak likovnih kritičara suvremene umjetnosti u Zagrebu, iako na sveučilištu postoji odjel povijesti umjetnosti.

“Pred ovom Meštrovićevom izložbom - veli on - svima kao da je zapela riječ u grlu. Ona je doživjela zbilja čudnu sudbinu. O njoj se vrlo mnogo govori, ali ništa ne piše. I tako ona ostaje sasvim ograničena na Zagreb.”

I dalje: “...jer baš u našim umjetničkim krugovima, od starijih do mlađih, osjeća se neki čudan i neobjašnjiv animozitet prema Meštroviću. Protiv njega se sučeljavaju neke grupe i grupice, pa čak i iz razloga koji su sasvim izvan umjetnosti.” (4550; 4659).

Ivo Franić je u zagrebačkim *Narodnim novinama* u povodu izložbe u Zagrebu objavio u devet nastavaka vrlo opširan prikaz o Meštroviću i njegovoj umjetnosti, govoreći i o tom neobičnom odnosu kritike prema Meštrovićevim djelima:

«...Ili se preveć hvalilo bez analize i dokumentiranja... ili se jednostavno lomio štap, jer Meštrović stvara sasvim drugačije no što je dotični pisac vidio u svom 'Handbuchu'. - Dakako da nije mali broj ni onih koji niječu svaku vrijednost, napadaju sve, pa i najbolje tvorevine, samo zato što ih je načinio Meštrović...»

Nakon kritike Krležinih i Pijadinih napada na Meštrovića i citata brojnih pozitivnih prikaza inozemnih kritičara, autor zaključuje:

«Meštrović je kod nas poznat više po imenu no po svom radu. Mislim kod toga na općinstvo, pa i ono naobraženo, a ne na umjetničke krugove. Ovi posljednji su pocijepani: većina ne razumije umjetnika koji ide vlastitim putem i slijedi samo glas svog talenta; drugi... mrze ga iz spekulativnih razloga zbog političkog neslaganja s umjetničkom ideologijom Meštrovićevom, - treći mu zavide. Ima samo ograničen broj koji u ovom genijalnom izrazu našeg rasnog tipa vide i priznaju talenat, - dive mu se i ponose se s njime.» (4511)

Najkulturniji, a zacijelo i najstručniji likovni djelatnik, povjesničar umjetnosti i kritičar, slikar Ljubo Babić imao je tada vrlo rezerviran, u mnogome i negativan stav prema Meštroviću i njegovim skulpturama. Nekada prisan mlađi Meštrovićev prijatelj, i sam oduševljen jugoslavenskom nacionalističkom ideologijom, pod utjecajem koje je 1910. zajedno s Meštrovićem i ostalim članovima društva *Medulić* izložio veliki ilustrativni pano s temom *Ženidba Kraljevića Marka*, u tadašnjem Meštrovićevom herojskom secesijskom stilu, i kojemu je Meštrović pomagao da nastupa na inozemnim izložbama, tada je prešao Krleži i lijevima i oštro kritizirao ne samo predratni Meštrovićev rad, nego i suvremeni, videći u njemu više dobrog majstora nego kreativnog umjetnika. I u prigodi Meštrovićeve

samostalne izložbe 1932. objavio je o njoj i o Meštrovićevoj umjetnosti uopće opširan feljton u zagrebačkom *Obzoru*. Babić ispravno uočava pretežno nestručne prikaze o Meštroviću i njegovim djelima:

«...Valjda ni o jednoj našoj pojavi nije toliko pisano, koliko o pojavi I. Meštrovića i kod nas i u stranom svijetu. Pa kad promotrimo tu malenu biblioteku: prikaza, studija, monografija, panegirika, propagandnih spisa, notica, reklama i najraznovrsnijih članaka u najraznoličnijim jezicima, koji su napisani bilo po uputama bilo opet samostalno i od stručnjaka i od nestručnjaka, vidimo smjesta da u toj čitavoj literaturi o Meštroviću i o njegovom radu ima ponajmanje kritike u pravom smislu, a pogotovo nema onakove, kakovu sam gore spomenuo. Kod tog pregleda nameće se konstatacija, da kritike u opće nema. Upada u oči, da nisu u ozbiljnim prikazima mišljenja istovjetna, već suprotna, tako da se kraj najentuziazmičkih pohvala u toj biblioteci nalaze najnemogućiji napadaji. Pro i contra je vidljivo, svaka hvala u superlativima na jednoj strani ima svoj pendant na drugoj strani u superlativnoj pogrdi. Dok svi u većini priznaju talenat, u tom se ne razilaze, sukobljuju se razna gledišta, kod tumačenja samog djela. I ta djela su objekt borbe, dapače u velikoj većini su ta Meštrovićeva djela ne objekt za estetsko posmatranje i istraživanje, već su ona prosto sredstva za sve moguće razne, narodne, državotvorne i političke doktrine. Većina ovih studija i tumačenja izradjena je po nestručnjacima. Na našem jeziku je gotovo sve što je izrečeno o Meštroviću pro ili contra od samih nestručnjaka, većini je tih tumača umjetnost uopće strana... Ima i iznimaka, a te su rijetke. Značajno je to, da su ti rijetki svati obično ispravnije gledali i ispravnije se odnosili spram umjetnosti nego drugi. Pa kad je njihov sud i bio negativan, nije se moglo odreći, da su upravo ti negatori spoznali i talenat i vrijednost samog Meštrovićevog opusa bolje od onih prvih...»

Dalje o Meštrovićevoj patriotskoj i religioznoj skulpturi:

„Da li je izvedba na visini ove patriotske inspiracije? Osim nekih izvanrednih djela, kao što je ‚Majka‘ ili statua hrvatskog biskupa Strossmayera, nemirna umjetnost Meštrovićeva previše je često bez mjere i sklada: ona se voljko osjeća u disonanci i paroksizmu... Na žalost Meštrović premašuje cilj: on je još uvijek u dobi, u kojoj se zamjenjuje arhaizirana stilizacija sa jednostavnošću, kolosalno sa velikim, pretjeravanja i grč formi sa snagom. Ovo su pogriješke mladosti: mladosti umjetnika, mladosti jednoga naroda, koji je izgubio svoje tradicije...»

Tako se to priča, ornamentira i melje riječima već godinama. Gradi se konstrukcija najraznoličnijih pojmova i slaže obična izmišljotina i najočitija i najočajnja neistina. Ma da je ona papirnata, narasla je već sve do najgrandioznijih dimenzija, te je u istinu stvarno postala naša najmonumentalnija laž. I o svemu tome, što je sasvim izvan djela I. Meštrovića, ne bi trebalo uopće voditi brige napose, jer će se i onako sve to izmišljeno urušiti samo u sebe, kad ne bi ta naša najmonumentalnija laž, rođena od nas, upravo prekrila, upravo gušila našu najkrvaviju i našu najtragičniju (baš zbog toga) a i našu najvrijedniju istinu, koja se zove Ivan Meštrović...»

Zato i nije dostatno pisati o Ivanu Meštroviću kao kiparu, kao čovjeku individuumu, kako je to dosad radjeno; potrebno je jednom konačno obraditi Ivana Meštrovića, kao naš kulturni problem i upravo na njemu, kao na najjačem i najizrazitijem likovnom predstavniku pokazati sve naše pogriješke, sve naše krijeposti, sva naša stremljenja i našu svrhu...»

Već dvadeset godina raste u meni saznanje o potrebi ta-

kvog prikaza, čekam da ga netko obradi, a ovi retci bi htjeli biti samo skromni poticaj prigodom svršetka izložbe I. Meštrovića.» (4485; 4642)

Međutim, ne samo da slikar i povjesničar Ljubo Babić, autor desetak vrijednih knjiga o našoj i svjetskoj umjetnosti, nije sam obradio Meštrovića (osim tek usput i površno u pregledu hrvatske umjetnosti), nego ni u ovom članku, koji nosi naslov: *Prigodom prošle izložbe Ivana Meštrovića*, i u kojemu kritizira da se u vezi s Meštrovićem govori više o svemu drugome nego o samim njegovim djelima, ne govori o izloženim djelima (među kojima su neka od najljepših Meštrovićevih mramornih skulptura), osim što tek spominje *Moju majku* i biskupa *Strossmayera*. Nemoguće je, također, iza redaka ove Babićeve kritike ne osjetiti prisutnost Miroslava Krležu, o odnosu kojega prema Meštroviću ćemo posebno govoriti.

Kritike slikara *Zemlje* Đure Tiljka i jednako lijevo orijentiranog književnika Augusta Cesarca također su bile ideološke, a ne likovne kritike Ivana Meštrovića.

Đuro Tiljak je u ljevičarskom časopisu *Književnik* opširno kritički analizirao i osudio Meštrovićevu skulpturu. Povod mu je bila izložba 1932. Tvrdio je da ga “se smatra jednim od najvećih živućih vajara svijeta” i da je “doduše indirektno ali svijesno utjecao na razvoj sudbine svog naroda”. Njegova je umjetnost, veli, imala “jasnu tendencu veličanja srpske prošlosti”.

“Njegova ideja za ‘Vidovdanski hram’ potekla je iz kompleksa t. zv. ‘Weltschmerza’ izraženog u njemačkom secesionizmu i tadanjoj našoj literaturi, koja je crpila sadržaj iz kosovske tragedije. To je zapravo bio romantični pokret u literaturi i umjetnosti, gdje je sadržaj narodne pjesme postao glavni motiv. Drugim riječima: Kosovski tragični momenat interpretiran sa stanovišta evropskog nihilističkog pesimizma. Mi želimo pokazati kako je ovaj momenat bio odlučan za formu Meštrovićeve umjetnosti i za njegov lični razvoj. Tim više, što talenat ovog umjetnika pruža dovoljno garancije, da možemo pretpostaviti, da bi se razvio u jednoj sretnijoj epohi umjetnosti, recimo u gotici ili renesansi i baroku do neslučenih razmjera. Na žalost njegov talenat se pojavio u doba propadanja umjetnosti i u doba propadanja svih starih ideala. Podlegao je neizbježivim značajkama epohe, ma da je ‘nejunačkom vremenu usprkos’ pokušavao dati umjetnosti konkretniju svrhu. Danas kada je njegova umjetnost u dekadansi, potrebno je naročito naglasiti uzroke koji su tome krivi. A to je evropski nihilistički pesimizam izražen formalno u secesionističkoj plastici kao religiozna patetika. U svojoj interpretaciji tragičnog išao je progresivno na štetu plastičkog realističkog osjećaja. Sadržaj nije djelovao kao glavni, kreativni faktor u smislu jačanja plastičkog osjećaja, nego kao izlika i izgovor čisto formalnim problemima, koji su umjetnika zanimali. Na taj način je umjetnost Ivana Meštrovića ostala samo jedna vrst tendencioznog larpurlartizma i eklekticizma i ako u jednoj odličnoj formi...»

Historijski materijalizam otkrio nam je zakone iz kojih postaju i objašnjavaju se ideološke forme naroda i epoha... Umjetnost treba promatrati u njenoj specifičnoj historičkoj formi, želimo li objasniti njene bitne forme i značenje njenih proizvođača. Znači da veličinu neke umjetničke ličnosti ne možemo odrediti isključivo prema njegovim individualnim sposobnostima ili talentu...»

Parole o čistoj umjetnosti, religiji u umjetnosti, vidovitosti, humanosti i t. d. idu samo za tim da izoluju neku umjetničku pojavu do kulminacije. U današnjoj umjetničkoj proizvodnji

to je kolosalno sredstvo reklame i materijalne probiti. Danas, kada je kapitalistički mašizam neprijatelj umjetnosti i kada građanski umjetnik nema velikih ideala, lako se događa da umjetnik daje svojoj umjetnosti još i prizrak veličine prošlih umjetničkih epoha. Takav je umjetnik još samo vješt kompilator - eklektik, a ljubitelji umjetnosti su njegovi obožavaoci... Iza modernih madona, materinstava, raspeća, monumenata propalim i živim rasama, bitkama naroda i slično krije se kakvi kompromisni oblik larpurlara, tog individualističkog umjetničkog produkta...

Moderna religiozna patetika, kako ju je donio secesionizam, je ritus bez vjere. Ne spada ni u gotsku katedralu ni u egipatski hram, jer je individualistička proizvoljnost... Karakteristike secesionističke patetike jesu monumentalnost postignuta ponavljanjem forme i šematizacija izraza tuge, radosti, zamišljenosti i t. d. Plastički osjećaj podređen je dekorativnome. Naturalizam nije podređen osjećaju ritma i arhitektonskim zakonima koji organizuju rasvjetu. Anatomija nije podređena funkciji pokreta, nego je nervozno ornamentalno utiranje. Ona izaziva misli o prolaznosti života. Religiozno-filozofski pesimizam na liniji nihilističkog budizma - u nirvanu. Odatle toliko tuge, boli i samotničkih meditacija.

Idejno, umjetnost Ivana Meštrovića kreće se između secesionističke religiozne patetike i antikne poganštine. Za prvo se je odlučio umjetnik svjesno, a drugo se je priključilo kao naopходni realistički plastički momenat. Samo što Meštrović nije nikada ušao svjesno u posljednji Mikelandelov pesimizam, kao izraz revolta na tiraniju je ujedno i potencija tog plastičkog osjećaja. Meštrovićev pesimizam, kao odraz Weltschmerz-a, guši taj osjećaj. Herojski fatalizam, tako srodan Homero-vim junacima u našoj muškoj narodnoj pjesmi, interpretirao je Meštrović kao predanost sudbini jednog modernog teozofa. Realizam epske širine ustupio je mjesto religioznoj patetici na štetu tragičnog, kako to osjeća narodni pjevač. Uvjerljivost tragedije nije tražio u epsko-dramskom, nego u romantičko-lirskom, tišina, zamišljenost, osakaćenost, u patetičnom ponavljanju izolovanosti tuge! Pokreti nisu nikada dovoljno motivirani; to je uvijek patetički zamah, patetička teatralna dinamika.

Doživljaj elementarne snage, kako ga je dao Bourdelle u svom strijelcu, ima logiku plastičkog osjećanja radnje, interpretirano arhajskim realizmom. Funkcija radnje je potpuno definirana. Zašto se Meštrović nije stavio na liniju realizma?

Meštrović je barbarskom svježinom prihvatio ne samo formu nego i secesionističke parole. On je pokraj toga osjetio u tadašnjoj atmosferi nadmoć svog talenta. To mu je bilo dovoljno da iz njega govore sposobnosti slavenske rase. Rimska i kasnije londonska izložba izbacile su ga na svjetsku pozornicu. No to je bilo odlučno i za njegovu formu jer se je udaljio od realizma.

U traženju romansko-vizantinskih napušta asirsko-metznеровske forme. Za čas je izgledalo kao da traži u sebi riješenje problema razdora između zapadne i istočne crkve, inspirisan romansko-vizantinskim raspećem u muzeju Trocadero. No samo za čas. On uzima svuda, gdje je plastički osjećaj u naročitoj stilskoj formi savršen. On to podređuje patetičkoj dinamici podjednako u oblicima arhajske, egipatske, asirske, vizantinske, romanske, gotske, indijske i kitajske plastike. On te oblike ponavlja, varira i pravi nove kombinacije, ali ne stvara nikada kompaktno novo. - Asirska monumentalnost, gdje je plastički osjećaj tako sretno pomiren sa dekorativnim, rezul-

tat je vjekova. Individualistička interpretacija njena, na temu secesionističke patetike i njene dinamike, lišava je osnovnih elemenata i graniče sa monstruožnošću.

Što je ovdje rečeno široko, može se primijeniti na svaku pojedinu plastiku sa ove izložbe, ne izuzevši ni većinu portreta... Već laiku upada napadno ponavljanje istih forma, recimo oblika ženske ili muške ruke. Meštrović ide u širinu, mjesto u dubinu skulpturnog zadatka. Nigdje nije proveden princip plastičkog organizovanja rasvjete. Figura određena za plener, ne podnosi sunčanu rasvjetu i ista neugodno naglašava materijal bronce ili kamena. Anatomija je povod za linearnu ornamentaciju, a ne za dokumentaciju pokreta i plastičkog realizma. Elementi stilizacije i realizma često su nelogično pomiješani u kompoziciji.

O Ivanu Meštroviću pisalo se je mnogo, ali na žalost s malo kritičnosti. Na to je upozorio Miroslav Krleža svojim temperamentnim načinom i razumljiva je njegova desperacija. On je shvatio tragediju ovog talenta. Na tom se ipak ništa neda promijeniti i sam umjetnik nije još doživio, a valjda i neće doživjeti svoju ličnu tragediju. Meštrović već 20 godina radi ,o sebi i za sebe', on je prema tome udesio svoje shvaćanje života i smrti i to je tako čvrsto, kao njegova grobnica na Petrovom polju, u kojoj misli počivati do ,posljednjeg suda'... U tome je sav Meštrović. Izvan programa socijalnog, nacionalnog i internacionalnog. To je larpurlartistička afirmacija čovjeka, koji udešava svoj život prema srednje-vjekovnom idealu jednog dubrovačkog gospara, ili ako hoćete despota ili kralja. Iz te uloge neće ga maknuti nitko. Romantika njegovih vlastitih kipova dovela ga je do romantike vlastitih gesta i zato i njegova umjetnost, njegovo mišljenje i djelovanje nalaze se u kontradikciji spram svih osnovnih problema sadašnjosti.

Ideal secesionističkog umjetnika, da iz sebe učini jednu ličnost sa atributima jednog isječka historije, ostvaren je definitivno.» (4575)

Kritika Đure Tiljka je iscrpna i analitička. Slijedi Krležinu ideološku kritiku Meštrovića i njegove umjetnosti. Pisana je inteligentno i znalački, ali u okviru historijskog materijalizma i tadašnje dogmatske socrealističke sovjetske teorije umjetnosti. On prvenstveno zagovara «sadržaj kao glavni kreativni faktor», protiv larpurlartizma i rješavanja tek formalnih problema. Međutim je neozbiljno Meštroviću, koji je uvijek naglašavao svoj nacionalni i humani angažman u umjetnosti, prigovoriti nihilizam i isprazno rješavanje forma. Kao i ostali tadašnji Meštrovićevi kritičari, i Tiljak ne razlikuje ni vremenski ni stilski predratnu i poratnu Meštrovićevu fazu, međusobno tako odijeljene i sadržajno i formalno. I njegovo prišivanje Meštroviću kompilaciju svih mogućih europskih i azijskih stilova bilo je uobičajeno kod Meštrovićevih kritičara, ali neosnovano.

Konačno, kao ni u Babićevoj kritici, ni Tiljak ne spominje konkretno ni jednu Meštrovićevu skulpturu s izložbe o kojoj piše.

Đuro Tiljak, dobar hrvatski slikar, još će oštiju dogmatsku ideološku kritiku doživjeti od svojih socijalističkih kolega, kao dosljedni komunistički «informbirovac» 1948. godine.

Sličnu je kritiku, sa stajališta socijalne ljevice, tada objavio i Grgo Gamulin u *Signalima* (4514).

Još je opširniju i oštiju kritiku Meštrovića i njegove umjetnosti, a u povodu samostalne izložbe 1932. u Zagrebu, napisao August Cesarec, hrvatski marksistički usmjereni književnik. Predana je lijevom zagrebačkom časopisu *Književnik*, pod

naslovom *O problemu Ivana Meštrovića*, u rujnu 1932, ali nije objavljena, o čemu će još biti riječi.

„Nešto vrlo značajno dogodilo se povodom posljednje kolektivne izložbe Ivana Meštrovića - pisao je Cesarec. - On je doduše doživio rekordan uspjeh obzirom na posjetu te izložbe, no doživio i to, morao doživjeti, da je taj kvantitativno-materijalan uspjeh ostao u potpunom neskladu s uspjehom kvalitativno-moralnom obzirom na kritiku koja se o toj izložbi čula u javnosti. Gdje je ostao zanos, gdje slavospjevi, gdje veličanja, koja je Ivan Meštrović kao titan pod slavolukom svojih umjetničkih pobjeda ubirao nekad u prvim godinama svoga stvaranja, pa još i poslije? Kritičarske davorije su sasvim utihnule i namjesto njih čuo se samo još po koji kompliment o kome je teško uglaviti koliko je bio iskren ili samo znak kurtoazije i još uvijek kao dužnost osjećajnog respekta. A svemu tome naprotiv desilo se još nešto mnogo više: da s jedne strane, i to one, s koje je svojevremeno o Meštroviću kritički počeo da piše *Miroslav Krleža*, i još prije njega *Moša Pijade*, s te strane da je kritika pošla putem negacije, kakove se još o Meštroviću nije čulo; - ja tu mislim kritiku *Gjure Tiljka* u *Književniku* i kritiku tada studenta *Grge Gamulina* u *Signalima*. Ukratko označena, to je bila kritika s lijeva, još točnije, sa socijalne ljevice, - s one dakle strane, s onoga terena, na kome stojim i ja, što odmah znači, da se i ja slažem s tom kritikom, barem u njenim glavnim linijama... Pa treba samo stvar postaviti ovako: šta se sve dogodilo kroz taj decenij i kod nas i u svijetu, kakove su se krize i tragedije zajele u život, podrivajući ga iz korjena, s dubljim, obećavnijim smislom, da se tu radi i o krčenju za gradnju novih, boljih, svjetova. - A šta smo od svega toga mogli vidjeti, šta osjetiti i na Meštrovićevoj izložbi?

Ništa, savršeno ništa! Od, u svemu 97 izloženih umjetnina, nekih 35, dakle preko jedne trećine svijuu, bile su religioznog značaja!... Nije Meštroviću uspelo da sagradi nacionalni Vidovdanski hram na Kosovu, pa je stvorio svoj religiozni hram u Jugoslavenskom Paviljonu; - kraj tolike najezde klerikalizma, da nove crkve kraj hiljada starih niču po zemlji kao pećurke, ovdje je barem za mjesec dana bila sagrađena još jedna, samo uz ulaznicu, kao uostalom i u prave crkve, u slučaju umjetničkih koncerata! Pored toga dominantnoga motiva bili su i drugi, sporedniji, no od iste problematične idejne vrijednosti, odnosno nevrjednosti po čemu već i oni nisu problematični. Tako smo tu - u vrijeme kad su erotika, pa i samo materinstvo toliko puta samo još zapravo posljednji oblik zarobljivanja žene od muškarca - vidjeli motiv veličanja materinstva, motiv erotičan; pa čudan, za vrijeme tolike krize i bijede, očaja i samoubijstava upravo prečudan, upravo uvredljiv motiv harfistica, pjevačica, violinistica, plesačica. Nekadanje sljepačke gusle promijenjene su doduše u finije instrumente, no ako je Meštroviću, nekadanjem ubogom pastirčetu, danas tako dobro da mu se pjeva, ne vidi li on da hiljade i milijuni ljudi oko njega imaju danas najmanje razloga za to ili pak pjevaju samo da zatome svoje desperacije?

No u tome je upravo i bitna oznaka njegove desetgodišnje umjetnosti: da u njoj potpunoma, ali potpunoma fali sva ki socijalni motiv... Nesavremen ili savremen tek u stagnantnom, reakcionarnom smislu, muzealno uspokojen u kvaziaristokratizmu jednoga artista koji je svoje sjedište udario među ‚patricijima‘ na Griču i na život i na njegove probleme može još gledati samo kao ti patriciji; prema tome povučen i dalek od života barem ukoliko taj život predstavlja nešto na-

predno, buntovno, pokretačko, - tako se ukamenio, uobličio pred nama u izložbenom Jugoslavenskom Paviljonu - Hramu desetgodišnji plod našega najvećega, umjetničkoga talenta, uzveličanoga već od mladosti kao proroka nacije!...

Takva je situacija i to je ono što je u prvom redu moralo na toj izložbi uzbuniti svakoga od nas sa socijalne, dakle i kulturne ljevice...

Stvar je osnovno u tome: koja je klasna struktura i Meštrovićeve ličnosti i njegove umjetnosti, na bazi koje klase on živi i radi?...“

Daljnja kritika Meštrovićeve religioznosti.

„...No analiza je ostala još uvijek nekako previše ideološka, zaboravilo se ili bar nije iznijelo ono, što je na pr. sam Krleža uvijek vidio: seljačko porijeklo Meštrovića, odnosno to, da je Meštrović usprkos sve promjene svoga socijalnoga položaja i uspona u kulturnom smislu, ostao i dalje u suštini seljak. Zašto je to važno istaći? Važno je stoga, jer je historijska činjenica, da u svim zemljama, osim u jednoj, do dana današnjega seljaštvo živi pod uticajem građanske kulture i civilizacije kao što je nekada živjelo pod uplivima kulture i civilizacije feudalne. Od toga pravila Ivan Meštrović ne znači nikakav izuzetak i kad bi se u stvar ušlo još preciznije, došlo bi se do toga, da su upravo seljačko porijeklo i mentalitet, specifički još uslovljeni krajem, u kome su još jaki uplivi narodne pjesme i, kao svuda uostalom, religioznosti, bili onaj osnov, na kome je svoje prve, odlučne poticaje dobila prva Meštrovićeva nacionalno-kosovska epoha, pa i njegova kasnija, dodanašnja, pretežno religiozna. Taj seljački osnov je od primarne važnosti, no je li to ujedno i sve, što se može reći s time u vezi? Bez otezanja ja ću tu reći cijelu svoju tezu o Meštroviću: ostavši do danas u suštini seljakom, on je samo jedan od milijuna članova seljaštva, koji u našim malograđanskim prilikama i, u njegovom specijalnom slučaju, uslijed svoje nemoguće uže okoline nije do danas pronašao nikakav put spram klase, koja i sama, barem kod nas, može da bude još mnogo pod uplivom građanske klase i njene ideologije, ali historijski, i u najčišćem svom tipu, predstavlja oslobođenje od tih upliva, nešto sasvim protivno, mislim tu, razumije se, klasu proletarijata...“

Govoreći o Meštrovićevoj socijalnoj kritici suvremenog društva u predgovoru kataloga izložbe:

„...nije li to zakašnjelo, vrlo zakašnjelo rusko počvenništvo i narodničestvo slavjanofila i od ovih, u najvišem izrazu, Dostojevskoga?... Da ostanem na domaćem terenu, to je kod njega, kakogod mu to može biti zazorno, tipična ideologija pokojnoga S. Radića, s kojom je taj na narod, razumije se, seljaštvo gledao sa sličnim panegiričnim raspoloženjem, a zar i tu nismo vidjeli rezultate? Progres, rad u narodu, likvidacija svega onoga što već samo ideološki krči njegov napredak, ta osnovna potreba nije nikada, nažalost, zadavala previše brige ni samome S. Radiću, a ne zadaje je ni Ivanu Meštroviću. Kao mješavina seljaka, građanina i inteligenta, i dakako, velikoga artista na pijedestalu slave, on na najvažnije naše nacionalne i socijalne probleme gleda s osamljene svoje gričke visine, i kad se s ove spusti, među nas, onda je to teoretski ‚vjerujem‘ u ovo i u ono, a praktično njegova umjetnost ‚bez programa‘, ‚izvan i iznad stvarnosti‘, ‚sub specie aeternitatis‘ itd...“

Tu je upravo ono, zašto ja o svemu tome govorim, i o Meštrovićevoj klasnoj strukturi i poziciji, i o njegovoj artistsko-inteligenstskoj, odnosno i građanskoj otrgnutosti od živa terena interesa naroda iz kojega je sam potekao, i uopće o nje-

govom krivom, nepročišćenom još idejnom stavu. Govorim o tome stoga, jer u svemu tome vidim glavni razlog da je njegova umjetnost zapala nepobitno u krizu, ili kako već mnogi govore, u dekadansu, u najboljem slučaju da se našla na mrtvoj točki s koje, ako se šta ne promijeni u cijelome njegovom životnom naziranju, njoj više prava uspona nema i može samo da silazi...”

Dalje se Cesarec poziva na Dučićevu i Pijadinu kritiku Meštrovićeve religioznosti i katolicizma. Kao dokaz loše Meštrovićeve skulpture navodi da je mali prst jednog djeteta na skulpturi *Madona s djetecom* jednako velik kao i ostali, a u *Madoni s djetetom* od crnog mramora vidi perverznan edipovski i frojdovski odnos majke i djeteta, i nastavlja:

“...on sigurno pretpostavlja da je upravo u toj religioznosti njegova snaga. I tu je onda sva varka, sva samoobmana, sva tragika njegove nesvijesnosti i upornog ostajanja pri dosadašnjem njegovom religioznom pogledu na život! Ja sam govorio o krizi, o mrtvoj točki, o stagniranju njegove umjetnosti, o njenoj neživotnosti, i nije li jedan krupan razlog svega toga baš ta njegova religioznost? Kakovu još živu, životvornu ideju u današnje vrijeme može predstavljati bilo koja religija, osim u stagnantne, varave i besplodne svrhe? Umjetnički nije li ta tema iscrpljena već do dosade? Jedna nova ideja, s novom životnom sadržinom, može da bude još jedini lijek bolesti sve Meštrovićeve umjetnosti, podstrek i mogućnost njenoga pomaka s mrtve točke, izlaska iz krize, pa čak vjerojatno i u pogledu forme, koja se, kako pokazah, nepobitno također nalazi u krizi; - a koja je to ideja?

Poslije religiozne ideje možda opet jedna nacionalna, kako je to pretežno bilo u prvoj epohi, samo sad više sa drugoga kraja, kako za to već ima nekih simptoma među skulpturama, rađenima u posljednjih deset godina, a kako se to s izvjesne strane i misli na to Meštrovića privući? Možda da bi Meštrović požnjeo s time opet jedan velik uspjeh, koji bi barem donekle obnovio dane trijumfa i slave iz njegove prve nacionalne, kosovske epohe. No šta bi značilo i to? Nesumnjivo jedan korak dalje, izvjesno pročišćenje njegova izvjesnog stava, no dok je ovaj drugi teren toliko zadojen i upravo već opsjednut religioznošću, da već s tom veže i samo svoje nacionalno pitanje, ne bi li tu bila opet opasnost, da veći rezultati u umjetnosti budu opet, kao poslije prve epohe, popraćeni s malim rezultatima u životu? Jedna mnogo veća i viša ideja, koja u sebi uključuje i sve, harmonično i progresivno shvaćene nacionalne ideje, i koja već nije samo ideja nego i stvarnost, ukorjenjena u najsvijesniji mase ne jednoga nego i svijuu naroda ovoga još inače jadnoga planeta, - ta ideja, u vezi s klasom, za koju već rekoh, da do nje Meštrović još nije našao nikakav put, jedino je u stanju da stvori hramoniju između većih, životnijih, smislenijih rezultata u umjetnosti i većih, životnijih i smislenijih rezultata u životu, samo kakvi su izgledi kod Meštrovića za to?

Bili izgledi ovakovi ili onakovi, ikakvi ili nikakvi, dužnost je ne samo meni nego svima nama koji to uviđamo, da na to i ukažemo, bez obzira, uvažavaju li se naša gledišta ili ne...”

Meštrovićeve nacionalne i socijalne ideje u njegovom predgovoru kataloga izložbe Cesarec tumači kao isprazne parole. Jedino čime je Meštrović, po Cesarčevu sudu, ali “bez svoje inicijative” učinio za proletersku klasu je poprsje *Lenjina*, koje nije izložio.

“Ja vidim - nastavlja Cesarec - pred sobom njegov autoportret, kupljen inače od banske uprave, gordo, u stranu zabačena glava, sa silnom, koncentriranom energijom u licu,

jedan suveren, ohol prezir je u njemu, pogled samo preko svega u daljinu, patos distance... Kad bi taj prezir, ta energija, taj patos bio koncentriran protiv onih, koji su to zavrijedili, ja bih to razumio. Ovako, nije li to poza... Trebalo bi samo ostaviti iza sebe evanđeosku mlakost: da i ne, strgati sa sebe sve one malograđanske i građanske sponne, koje ga za to sapinju, sići ujedno sa svoje aristokratsko-olimpijske visine, pa s manje patosa distance, s manje prezira i gordosti, a s više, mnogo više ljubavi za naš malen svijet, malen još po značenju i moći, no velik po zadatku i pravu, zagledati se u stvarnost, za tu stvarnost, za njenu promjenu i raditi!...” (VIII. 5).

Kritika Augusta Cesarca je pisana ne samo sa socijalnih, pa ni s marksističkih, stajališta, nego suvremenih ruskih boljševičkih, “ždanovljevskih”, kako bismo nešto kasnije rekli. Ako umjetnost nije proleterska, ona nije umjetnost. Jedino dobro Meštrovićevo djelo je Lenjinov portret, načinjen na poticaj Miroslava Krleže.

Značajno je da je August Cesarec dva puta, ukupno nekoliko godina, boravio u Sovjetskom Savezu i to u doba kada su osuđeni značajni rezultati ruske revolucionarne likovne avangarde, i kada su najznačajniji predstavnici te avangarde emigrirali iz Rusije, a zamijenili su ih dogmatski socrealistički umjetnici poput slikara Aleksandra Gerasimova i kiparice Vere Muhine.

Prilično je shvatljivo da je cenzura zabranila objavljivanje toga članka u vrijeme kada je komunistička partija bila zabranjena. Međutim, slučaj se komplicirao time što je taj tekst, koji je već bio otisnut u špaltama za lijevi časopis *Književnik*, došao u ruke Meštrovićevog zagovornika i prijatelja Milana Ćurčina, pa je ovaj kritički odgovorio na njega u svojoj *Novoj Evropi* (4715). Cesarec ga je nato u časopisu *Suvremena stvarnost* napao da kritizira članak koji nije ni objavljen, a kojega je on otisak u špaltama bio poslao samo Meštroviću (4703). Cesarec se nato obratio Meštroviću da on poradi da se odobri tiskanje njegove kritike, što je Meštrović, po njegovom mišljenju, morao učiniti i ne dopustiti da njegova umjetnost bude pod cenzurom.

August Cesarec je pisao Meštroviću 31. kolovoza 1932:

“Poštovani gospodine,

Oprostite što Vas uznemirujem s tim pismom, kad ga ne bi diktirao jedan viši razlog, ja to sigurno ne bih učinio. No, radi se o tome: u 9. broju ‘Književnika’, za mjesec rujna, zaplijenilo je ovdašnje Kr. drž. odvjetništvo u predcenzuri od 40 stranica toga broja 28 stranica, a među ostalim materijalom potpuno i moj članak o Vama. I viši razlog toga mogla pisma je u tome što se usuđujem smatrati da za čovjeka i umjetnika Vaše reputacije, kakav god stav inače ja u svome članku zauzeo o Vama i Vašoj umjetnosti, a taj je stav u biti samo dobronamjeran, ne može, ni za danas pred javnošću, ni za budućnost pred historijom, biti ugodna situacija, da Vi i Vaša umjetnost stojite pod nezvanom zaštitom Kr. drž. odvjetništva. Cijela ta zapljena je kulturna sramota, protiv koje ćete, uvjeren sam, ustati i vi sami u širokim granicama Vaših mogućnosti, širokima i širim tim više što konačnu riječ o zapljeni ima presbiero u Beogradu, kuda je članak poslan, a u kome riječ vodi njegov šef, g. Milan Marjanović.

Istovremeno Vam separatno šaljem otisak članka, te, usprkos kritike, koju je, naglašujem, diktirala samo dobra namjera i misao progresa, važnija od svake ličnosti, ostajem s dubokim poštovanjem...” (7522²²³).

Meštrović nije intervenirao da se povuče zabrana, a Cesar-
cu je odgovorio u pismu 9. rujna 1932:

“Poštovani gospodine,

Kao što ste imali krive pretpostavke o mome gledanju na stvari i prilike današnjice pišući svoj članak, tako isto i u Vašem pismu upravljenom mi u pogledu moje ‘mogućnosti’ u pitanju cenzure Vašega članka o meni, ili bolje onom što Vam je na srcu, ili što Vam pada u zadatak.

Moje je iskustvo o toj mojoj ‘mogućnosti’ obrnuto nego Vi pretpostavljate, pa prema tome nisam bio u mogućnosti ni ništa poduzeti kod cenzure.

Da Vam nisam odmah odgovorio na Vaše pismo bio je razlog, što sam čekao gosp. Marjanovića koji je jučer prošao kroz Korčulu za Zagreb, te sam pokazao Vaše pismo i članak. On mi je rekao da sada nije na dužnosti. Što se mene tiče ja bi pustio Vaš i svaki drugi članak kada je potpisan, a publika i vrijeme neka ih sudi. U ostalom g. M. je sada u Zagrebu, pa se izvolite obratiti na njega, jer se ta stvar zapravo i tiče njega kao Šefa i Vas koji ste članak potpisali, a ne mene koji nisam i nemogu biti odgovoran ni za ono što pišete Vi, Krleža, Tiljak ili ma ko drugi sa ‘ljevice’ ili ‘desnice’. Za Tiljkom ili bez njega, već samo za ono što sam radim - i to što uistinu radim, a ne možda za ono što pristaše ‘ljevice’ ili ‘desnice’ kažu da radim. I zaista Vi kao kulturni i misaoni čovjek, moći ćete brzo konstatovati da je ljevica i desnica sličnija među se nego što sam ja sličan jednim i drugim.

Uzmite n. p. što je poticalo Dučića kad je ono napisao o meni, što potiče popove oko ‘Hrv. straže’ kad su ono skoro pisali povodom mog odgovora Dučiću, pa se ispitajte što potiče Vas, te ćete brzo vidjeti kako je frapantna sličnost. I upitajte se ko više treba da se plaši ‘suda historije’. Čast Vašem idealizmu, u koga nisam sumnjao, čast i Vašem stradanju, koje sam pratio, ali, kad Vi meni dijelite dobronamjerne savjete javno, dopustite da i ja Vama kažem privatno, isto tako dobronamjerno, samo dvije riječi: preispitajte je li Vaš idealizam baš na pravom mjestu. I Vi i Krleža imate tako suveren stav Vašeg ‘socialnog’ piedestala, kao i Dučić sa njegovog durmitorskog, ili popovi sa propovjedničkog, da ni ne očekujete odgovor, na sve ono što u svojoj izvježbanosti u zanatu kažete, a moj je zanat opet mutav i seljačko porijeklo me imunizira da Vam ne moram odgovoriti, ili da mogu birati vrijeme, pa ću tako možda i Vama i K. odgovoriti i riječima kad onaj drugi govor ne razumijete.

Male kepece ‘istomišljenike’ prosuđujete i Vi i Krleža po njihovu djelu a ne po željama i otvaranju usta. I ostanite uvjereni da ja imam više osjećaja za ‘male’ nego oni i Vi skupa, i da sam dalje od ‘patricijskog’ i ‘gričkog’ od Vas i Krleže, a Vaše shvatanje o seksualnom u mojim radovima da je sličnije popovskom prosuđivanju i gledanju nego izraženoj stvarnosti.

Ostajem sa simpatijom i poštovanjem

I. Meštrović.

Pijadu nisam zatvorio ja već, valjda, okolnost što je promijenio poslodavce. Ispitajte ko mu je bio kad je ono pisao o mome katoličanstvu. Nemam ništa protiv Jevreja, ali ne vjerujem u njihov idealizam.» (8474⁹⁶⁻⁹⁷)

Međutim, presbiri je potvrdio zabranu tiskanja članka. Ćurčin se pak u svome članku *Front socijalne literature*, objavljenom u *Novoj Evropi* 26. studenoga 1932, koristio Cesarčevim neobjavljenim člankom, napavši ga, opravdavajući se da kada je pisao o Cesarčevom članku tada još nije znao da je on zabranjen, nego je mislio da će biti objavljen. Cesarec je ujedno

optuživao i Ćurčina i Meštrovića da su masoni. Polemika Cesarec-Ćurčin tako je spala na niske grane (4703; 4704).

Nekoliko koncepata Cesarčeve kritike Meštrovića nalazilo se u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske (8474⁸³).

Cesarčeva kritika Meštrovića bila je gotovo isključivo ideološka, programatska, a inače je on cijenio Meštrovića kao talentiranog i priznatog umjetnika. O tome svjedoči njegova posveta Meštroviću jednog ulomka romana *Bjegunci* (8474⁸⁴, bilj. 5). U polemici o španjolskom slikaru V. Machu u *Novoj riječi* 1938. Cesarec je također zamjerao inozemnim enciklopedijama da ništa ili vrlo malo pišu o Meštroviću (7522²²³, bilj. 106). Uostalom, i sam je Cesarec uoči Prvog svjetskog rata, poput većine hrvatskih književnika, bio zadojen jugoslavenskom ideologijom i u Ivanu Meštroviću vidio oličjenje te ideologije (8474⁸⁵).

U socijalističkom razdoblju FNRJ osobito je naraslo zanimanje za revolucionarni i književni lik Augusta Cesarca (kojega su ustaše strijeljali nakon zatočenja u Kerestincu, ali su za taj tragični kraj bili odgovorni i njegovi drugovi komunistički ilegalci), pa se o njemu u više navrata pisalo. U tim je napisima višekrat opisan i njegov „sukob“ s Ivanom Meštrovićem i objavljen njegov cenzurirani članak o Meštroviću u povodu izložbe 1932. godine. Naročito su opširno i dokumentirano o Cesarcu i Meštrovićevom slučaju pisali Vicko Zaninović i Zorica Stipetić (7522^{122-123, 223}; 8384; 8474; 8511; 8907^{3:93, 4:89-90}).

O *IV. kolektivnoj izložbi* Ivana Meštrovića 1932. u Zagrebu pisali su, osim navedenih Babića, Tiljka, Cesarca, Batušića, Crnjanskoga, Franića, Horvata, Nevjestića i Petrisa još Božidar Borko (4488), Josip Draganić (4504), Mato Hanžeković (4519; 4520), Ivo Horvat (4522), Petar Knoll (4535), Jakša Kušan (4539), Sava Popović (4558), Dušan Stajić (4568), Anton Stupica (4571), Verka Škurla Ilijić (4574), Josip Vidmar (4579), Raymond Warnier (4583; 4585) i J. Wittlin (4906).

*

Te 1932. godine izložio je Ivan Meštrović svoje radove na još nekoliko izložaba. Na *IV. proljetnu izložbu jugoslavenskih umjetnika* u Beogradu, u svibnju 1932, poslao je tek tri rada, jer ih je imao okupljene na zagrebačkoj izložbi (4484). Izložio je veliko *Raspelo* i reljefe *Polaganje u grob* i *Iskušanje*.

Dok Ivo Franić (Fip) u zagrebačkim *Narodnim novinama* veli da su Meštrovićeve skulpture u Beogradu pobrale opću pohvalu (4512), kritičar beogradske *Pravde* u prikazu *Proljetnog salona* kritizira Meštrovićevo drveno *Raspelo*, jedno od najimpresivnijih i najboljih njegovih skulptura uopće (4587)

O izložbi, spominjući i Meštrovićeve skulpture, pisali su Milan Kašanin (4531), Mirko Kujačić (4537), Rastko Petrović (4556), Tone Potokar (4559) i drugi (4527-4529; 4547; 4565; 4567; 4589; 4677).

Nesigurni su podaci o Meštrovićevom sudjelovanju na *Jesenjoj izložbi jugoslavenske umjetnosti* u Beogradu, u rujnu 1932, za koju je, među 250 prijavljenih radova, bilo i Meštrovićevih (4635).

Meštrović je 1932. izlagao na nekoliko skupnih izložaba i u inozemstvu, u Europi i Americi. Tako u rujnu i listopadu na izložbi suvremene jugoslavenske umjetnosti (*Tentoonstelling van Joegoslavische Hedendaagsche beeldende kunst* u Amsterdamu), koja se izložba sastojala pretežno od njegovih skulptura, čak 22, među kojima i najreprezentativnije sa samostal-
ne zagrebačke izložbe, poput mramornih *Psihe*, *Bogorodice* sa

djecom, Magdalene pod križem, Mojsija, Žene kraj mora, drvenih reljefa i dr. Tiskan je i katalog s uvodnim tekstom Milana Kašanina (542; 4532).

Izložbu jugoslavenske umjetnosti u Amsterdamu organiziralo je beogradsko društvo prijatelja umjetnosti *Cvijeta Zuzorić*. U jednoj su dvorani izložili Meštrovićeva djela, u drugoj Rosandićeve, a u dvije radove svih ostalih 78 umjetnika. Stoga su se bunili slikari Petar Dobrović i Ivan Tabaković, odbijajući izlagati (4547). Odbile su izlagati i likovne grupe *Oblak*, *Grupa trojice* i *Zemlja*. Dapače, ni jedan zagrebački umjetnik, osim Meštrovića (i radova pokojnog Plančića) nije htio izlagati.

Odgovarajući na Rosandićevo objašnjenje u novosadskom *Vremenu* (4564), Nikola Dobrović je napao Meštrovića i Rosandića kao glavne organizatore amsterdamske izložbe, koristeći se tom prigodom da ih općenito napadne zbog monopola što ga drže u Zagrebu i Beogradu, a to je bilo i stajalište većine ostalih zagrebačkih i beogradskih slikara i kipara.

«...Već od pariške jugoslavenske izložbe 1919. god., nije tajna među umjetnicima i u upućenoj javnosti kako sve umjetničke reprezentativne manifestacije uglavnom služe g. g. Rosandiću i Meštroviću, a da je u stvari njihova reprezentacija i slava u odnosu sa stvaralačkom snagom cjelokupne naše umjetnosti - jedna obmana, rezultat njihove vještine i spretnosti u samom priređivanju i organiziranju izložaba. Nije nikako slučajno ni nenamjerno da pri ovakvim reprezentativnim izložbama najsposobniji slikari izlažu najviše četiri djela, dok g. g. Rosandić i Meštrović čitave kolekcije koje nerijetko obuhvaćaju i preko četrdeset djela! Nema sumnje da taj brojčani nesrazmjer pridonosi da se u inozemstvu stvara dojam da mi samo u našoj likovnoj umjetnosti priznajemo skulpturi g. g. Rosandića i Meštrovića prvenstvo. To njihovo čudno i nekolegijalno nametanje prouzročilo je kod svih umjetnika ogorčenje i revolt, naročito pri organiziranju londonske izložbe 1930, a sada pred amsterdamsku došlo je čak do otvorenog bojkota.»

Dobrović dalje osporava pravo Rosandiću i Meštroviću da oni organiziraju inozemne reprezentativne izložbe koje država financira i da se njima koriste za svoju slavu. On smatra «da je naše slikarstvo, kao i mlađa skulptura, savremeniji i produbljeniji likovni izraz negoli umjetnost g. g. Rosandića i Meštrovića», a to, veli, da tvrde i «svi priznati domaći i strani umjetnici».

«Nerazumljivo je zašto se ne bi smjelo reći da naše slikarstvo predstavlja savremeniji i produbljeniji likovni izraz naše rase negoli skulptura g. g. Meštrovića i Rosandića?! Kako je poznato u poratnoj Europi davno je likvidirano sa svim velikim reprezentantima tzv. 'Secesije', počevši od Aksela Galena, Hodlera, Klimta, Metznera, Barlacha, Bileka i Bourdellea... Pošto su i g. Meštrović i g. Rosandić samo jedna balkanska varijanta tog srednjoeuropskog secesionizma, oni bi na svakoj izložbi koja bi se organizirala na bazi ravnopravnosti svih izlagača, nesumnjivo izgubili bitku, kao što su je izgubili i spomenuti veliki secesionisti, skupo plativši svoje prerane jeftine uspjehe.» (4503)

Činjenica je pak da su na izložbama jugoslavenske umjetnosti u Londonu i po Velikoj Britaniji bile zapažene tek Meštrovićeve i Rosandićeve skulpture, ali ne i radovi drugih umjetnika.

Kritičar amsterdamskog *Het Volka* P. S. Sanders također je pisao o aktualnoj izložbi:

„Ova izložba značajna je po onome što je donijela iz oblasti skulpture. Tu nas prvo osvajaju Meštrović i Rosandić. Obo-

jica se izražavaju kako u velikim i monumentalnim oblicima, tako i u intimnoj i maloj plastici. Obojica su majstori prvog reda. Osobine su im, međutim, vrlo različite. Rosandićevo djelo je oporo i strasno, vrlo senzualno, puno čovječnosti, toplo i iskreno. Veličanstvene i snažne u pokretu su njegove skulpture, moćne, a ipak gipke, nježne i osjećajne u strukturi, bez pretjerane mekoće i rafinmana. Meštrovićevo djelo je monumentalnije, ali u isto vrijeme intelektualnije; više epsko, ali i više literarno. Kad Meštrović modelira majku s djetetom, njegova skulptura postaje simbol materinstva. Njegovi proroci i sveci su likovi nebeski, impozantni, ali čudovišni. Po načinu izraza, natprirodna veličina nije dovoljno velika za njega: njemu trebaju hramovi, konstrukcije velikih masa i golemih dimenzija. To su dva diva, ta dva skulptora.“ (4533; 4646)

O amsterdamskoj su izložbi pisali Tone Potokar (4560), Mihajlo S. Petrov (4555) i Nizozemac Jan Engelman (4508).

Nakon Amsterdama prenesena je izložba jugoslavenskih umjetnika, pod patronatom princa Pavla, u Bruxelles, u Palais Beaux-Arts (*Exposition d'art yougoslave contemporain*) u prosincu iste godine (540). Izloženo je 248 radova 42 umjetnika (4638). Predgovor kataloga bio je onaj Kašaninov s opširnijim tekstom o Meštroviću i Rosandiću (4534).

Milan Kašanin je u *Srpskom književnom glasniku* citirao dvije belgijske kritike o jugoslavenskoj izložbi. Charles Bernard je u *Nation Belge* pisao:

«Mora se još jednom vratiti na modernu jugoslavensku umjetničku izložbu koja je otvorena u Palači umjetnosti. Na njoj se čovjek susreće s vatrenim, patetičnim izrazom jedne nacionalne duše koja je puna najdivnijih tradicija i na njoj zasniva najveličanstvenije nade. To je umjetnost koju bismo najradije nazvali epskom i u kojoj je sve u znaku gordosti i snage. Prometejska umjetnost!

Jedan od majstora suvremene skulpture, Ivan Meštrović, sažima je u moćnoj sintezi. Ali čovjek ne sudi o šumi po jednom drvu. Ivan Meštrović ima rivala u Tomi Rosandiću, ima takmaca kao što su Dolinar, Kos, Kralj, Stojanović... Kod svih, a naročito kod Meštrovića i Rosandića, značajna je naizmjeničnost dviju metoda, dvaju stilova, da bi se ostvarilo to više duševno raspoloženje...

Marcel Schmitz je, uspoređujući u časopisu *XXe Siècle* belgijsku i jugoslavensku umjetnost, žalio što je u Zapadnoj Europi izgubljen smisao za monumentalno, herojsko i moćno u skulpturi:

«Plemenitost i veličinu... treba da tražimo na drugom mjestu, kod drugih naroda. U Jugoslaviji, zemlji pastira i ratnika, zemlji divljih snaga, našla su se dva velika kipara, dva epska čovjeka koja su sposobna da izvedu djela najširih razmjera, Rosandić i Meštrović, jedan možda čovječniji, drugi više titanski, ali obojica herojski; u ovom našem izopačenom svijetu oni se javljaju kao autentični nasljednici velikih renesansnih kipara...» (4788).

Dnevnik *La Mense* u Liègeu pisao je:

«Izložba je izvanredno važna i značajna, naročito skulpturom, koja otkriva Belgiji dva ogromna umjetnika: Ivana Meštrovića i Tomu Rosandića.» (4804).

Slobodna Flandrija (Freies Flandern) u Gantu u dva je navrata prikazala izložbu; između ostaloga:

«Meštrović i Rosandić imaju pravo da zauzmu isto tako visoko mjesto kao Rodin i Bourdelle.» (4621; 4804).

U *La Nation*, u Bruxellesu, pisao je Louis Pierard:

«Izložba se mogla ograničiti na skulpturu... Velika su privlačnost ove izložbe djela Meštrovića i Rosandića... Meštrović je jedan od najvećih kipara današnje Europe. Njegov duh je u moćnom i patetičnom. Naročito kad radi u drvetu, neosporno je originalan i ličan...» (4623; 4804).

La Gazette u Bruxellesu je pisala:

«Na ovoj nas izložbi očekuje pravo otkriće. Ne dugujemo ga, očividno, širokom učešću jugoslavenskih slikara. Ti su slikari mnogobrojni, ali se ne ističu naročito originalnošću... Ali Jugoslavija ima dva kipara, od kojih je naročito jedan, Meštrović, divan, drugi, Rosandić, nije daleko od toga da mu bude ravan. Nismo ih dosad poznavali. Sad se potvrđuju djeli-ma koja ih svrstavaju sasvim u prvi red današnjih kipara.»

A o Meštrovićevom *Raspelu*:

“Čini mi se da nikad nitko, ni majstori-primitivci, nisu na tako uzbudljiv način izrazili veliku božansku dramu...” (4622; 4804).

Slične prikaze o izložbi objavili su *Le Nouvelles*, *Le Soir* i *Neptune* (4624; 4629; 4630), a u nas Josip Bobek u beogradskom *Životu i radu* (4699; 4785).

U Americi je te 1932. godine kružila Meštrovićeva izložba crteža što ih je izradio tamo u vrijeme svog nešto ranijeg boravka. Izloženi su u San Franciscu (*Mestrovic Drawings*) (4627), u Portlandu u Umjetničkom muzeju (4643) i u *Art Center Gallery* u New Yorku (4628).

U ostavštini Petra Meštrovića sačuvana su pisma Meštrovićevog zastupnika u New Yorku Artura Nikolorića, u kojima on potvrđuje primitak dvadeset crteža s navedene izložbe, uz njihove nazive i prodajne cijene (od 150-200 dolara), s naznakom da su prethodno osigurani (X. 4. 126-129).

JAVNI SPOMENICI I.

Meštrovićev spomenik *Marku Maruliću* jedan je od najpoznatijih Meštrovićevih javnih spomenika; ujedno vjerojatno najuspjelije suživljen s povijesnim gradskim okolišem u kojemu se nalazi. Osim Meštroviću, autoru spomenika, posebnu popularnost duguje i samom pjesniku, misliocu i moralistu Marku Maruliću (1450-1524), ocu hrvatske književnosti i najpoznatijem hrvatskom piscu u cijeloj Europi. Uz Dioklecijana Marulić je, bez sumnje, najistaknutiji splitski lik, a vjerojatno i u cijeloj Hrvatskoj (iako Marulićev spomenik je tek 1999. podignut u Zagrebu, premda je inicijativa postavljanja spomenika stara čitavih stotinu godina).

O izvedbi, postavljanju, otkrivanju i opisu Marulićevog spomenika u Splitu mnogo je pisano. Kraći opis podizanja spomenika objavio je Branko Radica u svojoj monografiji *Novi Split 1918-1930*. (4406¹⁵⁸⁻¹⁵⁹), a opširniji Arsen Duplančić, na temelju podataka što ih je uglavnom sakupio don Frane Bulić u Arheološkom muzeju (9005).¹¹⁹

Lik Marka Marulića nije bio poznat, za razliku od drugih velikana kojima su podizani spomenici, pa je to predstavljalo poseban problem. Poznat nam je tek pjesnikov opis iz pera njegovog prijatelja Frane Božičevića, da je bio osrednjeg stasa, širokih ramena, vitka tijela, ljupka lica, kose boje lješnikove kore i duge brade što mu je pružala dostojanstven izgled.

Isti se pisac u jednoj pjesmi pod naslovom *Kiparu koji nastoji oblikovati lik Marka Marulića* (*Ad statuarium Marci Maruli effigem formare procurantem*), obraća tome kiparu i veli mu da uzalud nastoji oblikovati tako slavnog čovjeka, jer svi kiparski materijali propadaju, a Marulićeva djela posjeduju neprolaznu književnu vrijednost i slavu (8520a).

Na stropu gledališta izgorjelog Bajamontijevog kazališta među ostalim istaknutim Dalmatincima bio je i medaljon s Marulićevim likom. Naslikao ga je tršćanski slikar Antonio Zuccaro, a prema predlošku slike što ju je splitski dekorativni slikar Josip Voltolini kopirao 1858. s neke gravire u mletačkoj knjižnici. Postoji li zaista u nekoj venecijanskoj knjižnici vjerodostojna gravira Marulićevog lika, nije poznato, ali mislim da nije ni istraživano (3192).

U povodu proslave četiristote obljetnice Marulićeve *Judite*, 1901. godine, mladi je splitski slikar Emanuel Vidović izradio Marulićev portret prema uputama don Frane Bulića, danas u Muzeju grada Splita. U istoj je prigodi naslikao Marulićev portret i zagrebački slikar Bela Čikoš-Sessia, ali oba portreta bez neke uvjerljivosti, a i bez znatnije likovne vrijednosti (8520a).

Meštrović se, dakle, nije mogao osloniti ni na kakav predložak Marulićevog lika, nego ga modelirati onakvog kakvoga je zamišljao kao autora poznatih nam njegovih djela, što je kiparu čak i odgovaralo, jer je on i u likovima za koje je imao stvarne predloške više unosio svoju viziju tih velikana, nego njihov realistički izgled. U spomeniku Marku Maruliću Meštrović je, kao i u nekim drugim skulpturama, zapravo predstavio vlastiti autoportret.

Lawrence Schmeckebier u američkoj monografiji o Ivanu Meštroviću, pisanoj umnogome na temelju njegovih pričanja, veli da se Meštrović veoma zanimao za Marka Marulića još u ranim bečkim godinama (46⁵⁶). U monografiji objavljenoj u Zagrebu 1933. piše Milan Ćurčin - vjerojatno opet prema Meštrovićevim podacima - da je Marko Marulić bio “jedan od ranih predmeta koji su zanimali umjetnika Meštrovića, pa ga je radio još u Beču” (27^{xv}). Međutim, nemamo podataka o nekoj ranijoj Meštrovićevoj skici, studiji ili skulpturi Marka Marulića.

Zamisao podizanja spomenika Marku Maruliću u Splitu pokrenuta je 15. ožujka 1923. godine, kada je gradonačelnik dr. Ivo Tartaglia sazvao u Općinskom uredu predstavnike kulturnih ustanova Splita da bi se dogovorili o proslavi četiristote obljetnice Marulićeve smrti 1925. godine. Pred prisutnima Mihovilom Abramićem, Vinkom Lozovinom, Emanuelom Vidovićem, Ljubom Karamanom, Anđelom Uvodićem, Radovanom Tommaseom, Vinkom Brajevićem, Kamilom Tončićem, Dušanom Mangerom i još nekim splitskim uglednicima, predložio je don Frane Bulić plan proslave: 1. Misa s prigodnim govorom, 2. Postavljanje spomen-ploče na rodnoj kući Marulićevoj, 3. Izdavanje izbora Marulićevih djela, “4. Da se podigne spomenik Maruliću na voćnom Trgu”. 5. Da se izabere odbor za sve te akcije. U odbor su izabrani: Tartaglia, kao predsjednik, Abramić, Karaman, Tončić, Vidović, Tommaseo, Lozovina i Petravić.

Tada je započeto sakupljanje priloga za spomenik (2672; 2673).

Don Frane Bulić je izvijestio o svemu Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti, predlažući joj da sudjeluje u proslavi, a, među ostalim, pisao je 26. ožujka:

“Kada sam koncem novembra 1922 bio sa dr Abramićem u Dubrovniku i u Cavtatu, te sastali ondje sa Meštrovićem, bilo

je baš govora o spomeniku, koji bi se imao podignuti u Splitu Marku Maruliću. Meštrović je bio sklon, da to izradi uz povoljne uvjete. Po mojem mnjenju Voćni trg u Splitu (Vidi priloženi Tloris Splita), malen na raskršću pet ulica bio bi zato prikladan. Govorio sam u sjednici, da bi se žara (urna) i spomenik mogao učiniti od dalmatinskog bijelog vapnenca i to trogirskog...”

Akademija je nato imenovala don Franu Bulića svojim predstavnikom u Odboru.

Odbor se sastao 7. lipnja te 1923. godine i zaključio, između ostaloga:

“B. U crkvi sv. Frane postaviti će se urna ili malen sarkofag s kostima Marulićevim, pokraj njegova natpisa. Za potonji nacrt obratit će se načelnik Dr. Tartaglia kiparu Meštroviću... D. Zaključuje se ustrajati u nastojanju, da se Maruliću podigne u Splitu jedan spomenik e da spomenik bude dostojan osobe i kulturne proslave kojoj je namijenjen postaviti će se akcija za sabiranje doprinosa na širu bazu moleć Jugoslavenske Akademije u Zagrebu, da u sporazumu s naučnim Zavodima Beograda, Ljubljane itd. preuzme u ovoj stvari inicijativu... Podignuće spomenika ne mora biti apsolutno vezano uz proslavu god. 1924, već izvršeno što prije prema financijskoj mogućnosti.”

Don Frane Bulić se, dosljedno tome zaključku, obratio Jugoslavenskoj akademiji u Zagrebu, ali je ona odbila voditi akciju sakupljanja priloga, nego će, prema svojim mogućnostima, sudjelovati u troškovima.

Na istom sastanku Odbora upućen je načelnik Tartaglia da stupi u pregovore s Meštrovićem (2703).

Na sjednici Odbora 7. prosinca 1923. odlučeno je da se proslava odgodi za rujan 1924. Bulić je morao pregovarati s Meštrovićem i nastojati od vojske dobiti stare topove za bronzu. Stoga je Bulić zatražio od Meštrovića koliko bronce treba i koliko vremena za izradu spomenika. Meštrović mu je odgovorio sljedećim pismom (potkraj 1923):

“Poštovani i dragi Don Frano! (Vaš dopis od 8. 12. 1923.), koga ste mi uputili kao predsjednik književnog odbora za proslavu 400 godišnjice smrti pjesnika M. Marulića primio sam, te Vam ponavljam ono što sam usmeno kazao Dru. Abramiću, da sam pripravan bez ikakve materijalne nagrade da doprinesem - modelovanjem pjesnikova kipa - svoj obol toj našoj kulturnoj proslavi, koja nam je svima na srcu. Kao što sam rekao dru. Abramiću, ja mogu izraditi samo model za kip i osnovu za piedestal, a sam materijal (bronzina) i koštanje ljevanja koje bi se izvršilo u školi, koštanje radne snage, treba da dadu odbor ili opština, a isto tako da se pobrine za izradbu kamenoga podnožja, za koje bi ja dao nacrt. Kako osnovu još nijesam učinio, nisam u stanju da Vam odmah kažem koliko bi pomenuti troškovi mogli iznašati, nu budete li dobili badava materijal, kao što se Vi i ja nadamo, time će biti znatniji dio troškova riješen. Bronze će trebati poprilično 800 kg., ali držim da će biti najbolje ako zatražite 1.000 kg., a kada bude kip gotov i izmjeren položiti će se odboru račun za sam rad ljevanja. Kao što sam već spomenuo, biti ću u stanju kazati, što će koštati tek pošto izradim kip i dobijem proračun od škole, čija je ljevaona pod kontrolom Pokrajinske uprave. -

Do kada će kip biti izmodelovan, nemogu Vam već sada kazati tačan rok, ali budem li zdrav, držim, da će to biti do aprila buduće godine. Za ljevanje će trebati dva do tri mjeseca (pretpostavivši da bronzina bude u aprilu u Zagrebu), tako bi mogli računati, da biste ga mogli imati gotova do jula mjeseca.

Molio bi Vas poštovani Don Frane, da mi dade, koliko

je moguće više podataka o pjesniku, koje držite, da su za moj posao od interesa. A isto tako slike u koliko postoje ili da me uputite, gdje ih mogu dobiti. -

Napokon Vas molim, da sav ovaj način na koji mi mislimo ostvariti spomenik, ne dolazi u novine, jer bi se inače teško otrešao raznim patriotskim apelima, a koji ne bi bili ni od značaja Marulićeve proslave, ni meni tako prirasli srcu.

Moja supruga i ja zahvaljujemo Vama i Vašim poštovanim suradnicima, na pozdravima i željama za predstojeće praznike, te uzvraćamo najsrdačnije i želimo, da Vas Bog još dugo podrži u snazi duha i tijela.

Vaš vrlo odani

I. Meštrović” (9005⁸⁷⁵)

Don Frane Bulić mu je odgovorio pismom 30. prosinca 1923:

„Od srca Vam hvala na pripravnosti da modelirate kip za spomenik Marka Marulića. Već sam se obratio Vojnom Ministru Generalu Petru Pešiću da bi metnuo na raspoloženje jedan-dva topa od bronzina, svakako 1000 klg. - ratnog plijena za lijevanje kipa, i ako daruje da dade dovesti do Ljevaonice tu. Preporučio sam da materijal bronzina bude podesan za kip. Netom primim odgovor javiću Vam. Međuto evo Vam slike Marulićeve (u većem je obliku na str. 8 Ljetopisa Društva hrvatskih književnika u Zagrebu za god. 1900-1903, koju ćete knjigu naći u Sveučilišnoj biblioteci i svugdje tu) učinjene god. 1903. Način kako sam ja dao god. 1903. za proslavu Marulićevu učiniti ovu sliku naći ćete - da ne opetujem ovdje već ono što sam na dugo pisao - u mojim Dopisima na tu Jugoslavensku Akademiju...”

A opet sam našao u životopisu Marka Marulića str. XLVIII od Kukuljevića (u Stari *Pisci hrvatski* knjiga I Zagreb 1869 tu u Akademiji) ovaj opis o njegovoj izvanjštini: ‘u ostalomu bijaše ponizan, čedan i poslušna, i veoma prijateljan, zašto ga ljubljahu svi, koji ga poznavahu. Bijaše srednjega uzrasta, širokih plećah, okretna tiela, čela vedra i široka, crnih očiju, nosa pokućasta, liepa lica, kose i brade žutkaste’.

Ovaj opis, te sjećanje na sliku, koju sam ja jednom vidio, a pošla izgubljena, i fiziognomije sada živućeg Josipa Marulića i onih Marulića koje sam ja već nazad 40-50 godina dobro poznao, dale su ipak približno ideju slikaru Vidoviću, da naslika ovu sliku, koja je sada u Zagrebu [Vidovićeva slika je u Splitu, a Čikoševa u Zagrebu] neznam uprav gdje, a po kojoj je morao biti učinjen klišej ove slike koju šaljem.

Trebalo bi učiniti Marulića u srednjoj životnoj dobi - u slici je u staračkoj - više asketična lica. Na ovoj slici izgleda kao neki sjeverni filozof.

Neznam hoćete li modelirati cijelu osobu - ili samo poprsje ili više kao u priloženoj slici. Odijelo patricija XVI v. bilo je po prilici kako na slici, ali ja bih Vam mogao poslati tamo iz ovdjašnje biblioteke djela o kostimim mletačkim za ono doba.

Dok stvar nebude dozrela, ovo će se držati i ovdje konfidencijalno. Ja neću donijeti stvar niti u sjednicu Odbora, dok ne budemo sigurni, da će se stvar izvesti, i kada Vi javite, da možemo stupiti u javnost za sabiranje doprinosa za troškove.

Nazivljući Vašoj gospođi i Vami ponovno sretnu novu godinu, od srca Vas svi pozdravljamo.

Vaš Don Frane Bulić.” (9005⁸⁷⁹⁻⁸⁸⁰).

Na redovnoj sjednici Općinskog vijeća 11. srpnja 1924. raspravljalo se o podizanju spomenika Marku Maruliću. Meštro-

više model je gotov i čeka da ga se salije. Osnovan je posebni odbor za sakupljanje doprinosa, a Općinsko je vijeće priložilo 50.000 dinara.

Načelnik Tartaglia je naglasio «da treba zahvaliti samo velikom umjetniku Meštroviću što je Splitu omogućeno da svom neumrlom sugradjaninu podigne spomenik. Meštrović je darovao Splitu ovaj spomenik. Troškovi oko pridizanja spomenika iznositi će oko 150.000 dinara. Da g. Meštrović nije darovao spomenik, on bi stajao do 1.500.000 dinara. Prema tome Meštrović spada među dobročinitelje Splita. Predlaže da se Meštroviću izrazi sa strane Vijeća najveća i najdublja zahvalnost» (2870; 4406⁸⁴).

Ujedno je upućen poziv “Građanima Splita i svima ljubiteljima narodne knjige i kulture” da prilože Odboru za spomenik, kojemu su na čelu bili Bulić i Tartaglia (2723²⁸).

Pozivu su se odazvali mnogi istaknuti Splitsani. Tartaglia je sam priložio 10.000 din, Račić 1000 i drugi (2837). U svrhu sabiranja sredstava za spomenik izdana je u nakladi *Slavenske knjižare* u Splitu serija dopisnica s raznim motivima u vezi s Markom Marulićem, među kojima i nova Meštrovićeva skulptura Marulića (2808; 3054). Doprinosom je pridonijelo i Poglavarstvo grada Zagreba (4406¹⁵⁹).

Prema podacima u feljtonu Ivana Delalle o budućem spomeniku Marku Maruliću, Meštrović je tada, u svibnju 1924, već napravio „nacrt za spomenik“, vjerojatno gipsani model u konačnoj veličini (2726), jer je u jednoj obavijesti *Novog doba* 5. srpnja 1924. veli: „Spomenik Maruliću je upravo divan“ (2810). *Nova Evropa* je već 1. srpnja u prilogu objavila reprodukciju gotovog gipsanog spomenika Marku Maruliću (2722).

Smještaj spomenika Marku Maruliću u Splitu bio je manje problematičan nego ostalih Meštrovićevih spomenika u Splitu i Zagrebu, jer su već otpočeta Meštrović, Tartaglia i Bulić kao najpogodniji položaj predlagali Trg braće Radića, u Splitu općenito zvan Voćni trg jer se tu tada još uvijek prodavalo voće (9005⁸⁷¹).

Odbor za spomenik dao je izraditi siluetu spomenika i njezinim postavljanjem zaključio da je najpogodniji položaj pred palačom Milesi (2854). I Ivan Delalle je taj položaj smatrao prikladnim (2726). Odbor je 26. ožujka 1924. odlučio da se spomenik podigne u osi palače Milesi, nekoliko metara udaljen od nje. Ipak je autoru Meštroviću prepustio da odredi položaj (2807).

Meštrović je konačno potvrdio taj položaj i u prosincu 1924. počeli su pripremni radovi za podizanje spomenika. Klupe i kiosci za prodaju voća privremeno su uklonjeni na obližnji Zeleni trg (u stvari Trg zeleni, tj. povrća), a uklonjena je i plinska svjetiljka na položaju predviđenog spomenika (2853).

Ipak, čini se da položaj spomenika na trgu još nije bio određen jer se Odbor za spomenik sastao 16. ožujka 1925. na Voćnom trgu i, nakon što je pregledan brončani spomenik, odlučio da se pomoću makete traži najpogodniji položaj na samome trgu. Pri tome je sudjelovao i autor nagrađene urbanističke regulacije Splita Werner Schürman iz Haaga (3198). Ni sljedećega mjeseca još nije bio određen točan položaj spomenika, ali je sam Voćni trg smatran idealnim za spomenik Marku Maruliću (3139).

Ljeti 1924. bio je sklopljen ugovor s ljevaonicom Umjetničke akademije u Zagrebu za lijevanje spomenika u broncu, budući da se odustalo od ranije spominjanog izvođenja u kamenu (2871; 2895). Don Frane Bulić se zauzeo da nabavi besplat-

dr. Ivo Tartaglia - Cata Dujšin Ribar, 1935. (Ulje na platnu)

no broncu za lijevanje spomenika. Obratio se ministru vojske i mornarice Petru Pešiću “da bi odboru darovali jedan ili dva neuporabiva topa ratnog plijena, ali iz bronca podesna za lijevanje spomenika”. Ali mu je molba odbijena, čak i kada je za posredovanje molio kraljevog ađutanta admirala Dragutina Pricu. Obratio se i Meštroviću, koji je u vezi s nabavom bronce imao neku kombinaciju, ali čini se da ni ta nije uspjela, jer mu je ovaj javio da se obrati Tartagli neka on među građanima skupi 500 kg bronce.

Ipak je među građanima i gradskim ustanovama Splita, Zagreba i Dubrovnika sakupljeno preko 80.000 dinara, a lijevanje, cizeliranje i prijevoz skulpture koštali su 50.000 dinara.

U rujnu je Svetozar Rittig iz Zagreba pisao Buliću:

«Njeki dan bio sam s Meštrovićem u ljevaoni. Salili su gornju čest Marulića vrlo dobro. Za mjesec dva bit će stvar gotova. I Vi i Split bit ćete zadovoljni.» U rujnu iste godine spomenik je bio saliven (2807), a u prosincu cizeliran i montiran u zagrebačkoj ljevaonici (4406¹⁵⁹).

Za kameno postolje spomenika raspisan je 1924. natječaj (2895). Meštrović je očekivao da će izradu postamenta povjeriti njegovom prvom majstoru Pavlu Biliniću, kako je pisao arh. Haroldu Biliniću iz Amerike 1925, ali je izvedbu dobio neki drugi klesar (9213⁹⁰⁴). Kamen je vađen u predjelu Jame u splitskom polju. To je modrikasti kamen nešto lošije kvalitete, kojim su popločavali uličice u splitskim predgrađima (2896; 3139).

Nacrte i trebovnike za postolje i postavljanje spomenika, kao i onoga Grguru Ninskome kasnije, izradio je gradski inženjer arh. Josip Kodl. Klesarski su radovi izvedeni u Gaje Voltolinija i Ante Fabrisa za iznos od 90.000 dinara “za spomenik Marku Maruliću i to prema nacrtima i osnovi gosp. Ivana Meštrovića i prema trebovniku od njih potpisanom“. U navedenoj monografiji Splita Branka Radice veli se da je nacрте i trebovnike izradio općinski inženjer arh. Josip Kodl (4406¹²⁷), međutim je on kao šef općinskog Tehničkog ureda nadgledao radove i vjerojatno, na temelju Meštrovićevog idejnog crteža, izradio izvedbeni nacrt postamenta.

U veljači 1924. stigao je Marulićev kip iz Zagreba preko Sušaka (jer će se željeznička pruga otvoriti tek za nekoliko mjeseci) u Split (3104).

Tijekom gradnje kamenoga postolja spomenika ugrađena je u njega olovna lutija sa zapisom na pergameni:

“Prigodom proslave 400 godišnjice smrti Splitskoga pjesnika Marka Marulića rođena 1450, umrla godine 1524, Odbor za ovu proslavu, među ostalim svečanostima, odlučio je, da mu se podigne spomenik u Splitu na Trgu 9. novembra 1882, ispred palače nekadašnje patricijske obitelji Milesi. Za ovu svrhu dalmatinski umjetnik Ivan Meštrović poklonio je model kipa, koji je u broncu bio saliven u Zagrebu. Troškovi za kip i podnožje bili su podmireni doprinosom općine grada Splita i onima sakupljenim ponajviše u gradu Splitu te doprinosom Poglavarstva Kr. slobodnog grada Zagreba. Postament je od domaćeg kamena - modraca i bio je izradjen od Splitske Tvrtke Voltolini-Fabris. Spomenik će biti otkriven ljeti godine 1925. Odbor je zaključio, da ova izjava, bude prepisana na pergamentu te u olovnoj kutiji bude postavljena ispod donjega kamena postamenta na vječnu uspomenu. Split, 27. maja 1925.

Za Odbor: Predsjednik Dr. Ivo Tartaglia v. r. Tajnik Don Frano Bulić v. r.” (3107).

Na kamenom postolju spomenika uklesan je natpis: “Marko Marulić 1450-1524”, a na stražnjoj strani: “Ivan Meštrović svoje djelo poklonio”. (3199; 3200).

U vrijeme talijanske okupacije 1941-1943. promijenjeno je pjesnikovo ime na spomeniku u Marco Marulo i otučen stražnji natpis, koji nije više obnovljen, nego je 1971. na toj stražnjoj strani lijevanim slovima izpisana pjesma Tina Ujevića *Oproštaj*, posvećena Maruliću.

Otkrivanje spomenika Marku Maruliću u Splitu usklađeno je s ostalim svečanostima u povodu otvorenja Ličke pruge, željezničke veze Splita i Zagreba, te 1925. godine, i s velikom *Jadranskom izložbom* u Splitu, kojom su prigodom otvoreni i muzeji: Prirodoslovni na Marjanu i Etnografski na Narodnom trgu, u gotičkoj Vijećnici bivšeg Općinskog doma (3094). Otvođenje *Jadranske izložbe* i otkrivanje spomenika Marku Maruliću zakazano je za 26. srpnja 1925.

Sam Meštrović nije bio nazočan otkrivanju spomenika, iako se tada nalazio u Zagrebu. Pisao je Tartaglia da neće moći doći, pa je Odbor odlučio da se spomenik otkrije 26. srpnja, ne čekajući Meštrovića. Tartaglia je na dan otkrivanja uputio Meštroviću brzojav u rodoljubnom patetičnom stilu:

“U narodnom oduševljenju, otkrivajući danas spomenik Maruliću, tvoje veliko, sugestivno djelo, šaljem Ti izraz udivljenja i zahvalnosti, s poklonom geniju naše rase, koji istinsku kulturnu slavu staroga hrvatskoga Splita ovjekovječuje snagom jaka obnovljena života i do znamenitih gradjevina još drevnijom umjetnošću ukrašene imperatorske rimske moći.

- Načelnik grada Splita, Dr. Ivo Tartaglia” (3049).

Spomenik Marku Maruliću je najsvečanije otkriven, u prisustvu kraljevog predstavnika admirala Dragutina Price, ministara Ante Radojevića i Ivana Krajača i svih uglednijih Splitskana, državnih i kulturnih ustanova.

Vrlo opširan govor o Marku Maruliću održao je don Frane Bulić, istaknuvši da najzaslužniji za ovaj grad, car Dioklecijan, još nema spomenika, ali ga se diže drugom velikom Splitsaninu pjesniku, moralisti, filozofu Marku Maruliću ocu hrvatske umjetničke poezije.

“Za sve tvoje zasluge, u ime priznanja i harnosti, podiže tebi, Marko Maruliću, grad Split ovaj spomenik. Neka tvoj patriotski duh bdije nad ovim gradom, kao simbol hrvatske ljubavi i poticaj na krjepostan život, kako si ga ti u brojnim svojim djelima pripovjedaao i sprovadjao.”

Tada je u ime Odbora predao spomenik gradonačelniku Tartagli, a on se zahvalio svim ustanovama i pojedincima koji su pridonijeli njegovom ostvarenju.

Uz klicanje naroda i prigodnu pjesmu društva *Guslara*, što ju je skladao Mo Josip Hatze, otkriven je spomenik.

Istog je dana postavljena spomen-ploča na pretpostavljenom domu Marka Marulića i otvorena *Jadranska izložba* (3232; 3233). Toga je dana otvorena i Lička pruga, dugo očekivana željeznička veza Splita sa Zagrebom, ujedno Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom (2900).

Predsjednik *Matice Hrvatske*, pjesnik Dragutin Domjanić, nije stigao iz Zagreba na otkrivanje spomenika da postavi vijence Jugoslavenske akademije i Matice hrvatske, pa je govor

Voćni trg i Marulićev spomenik u Splitu

što ga je toj prigodi namijenio, objavio naknadno u dnevnom tisku (2921).

Nakon otkrivanja spomenika, vraćeni su banci za prodaju voća na trg i novi se spomenik našao u okruženju živog gradskog života, što je i bila Meštrovićeva želja (3200).

Iako Trg braće Radića nije ni reprezentativan, ni planski izgrađen gradski trg, nego prostor koji je s vremenom nastao na položaju nasute morske uvale, a izgradnjom okolnih građevina i južnih gradskih vrata mjesto živog prometa, tada i s funkcijom tržnice, ipak se Meštrovićev spomenik Marku Maruliću odlično uklopio u taj prostor, kao rijetko koji drugi spomenik. Njegov pak više intimno nego monumentalno oblikovan lik pristaje velikom pjesniku i misliocu, dok možda nekom junaku ili državniku ne bi odgovarao. Stoga se ne bih složio s kritičkim sudom Meštrovićevog biografa Žarka Vidovića u pogledu koncepcije i smještaja spomenika:

“Marulićev spomenik u Splitu na Trgu Marulića (?) samo je replika Medulića i pokazuje svu slabost takvog rješenja skulpture. Osovine trga nema, figura se ne spasava nestajanjem u takvoj osovini ili arhitektonskom prostoru, ostaje sama bez podrške prostora jednog trga (zapravo jedne osovine trga) i teatralnost praznih draperija i pokreta biva utoliko očiglednija.” (50²²⁷).

Gipsani model *Marka Marulića*, vlasništvo Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, čuva se u Gliptoteci u Zagrebu.

Patinirani gipsani odljev cijelog lika Marka Marulića darovao je Ivan Meštrović 1926. ustanovi *The Art Institute* u Chicagu. Model, ili odljev, bio je izložen 1924. u New Yorku, 1929. u Barceloni, 1930. i 1931. u Londonu i u drugim britanskim gradovima, 1933. u Chicagu i u Pragu.

Sam Meštrović u pismu Robertu B. Harskeu u Chicagu 1926. objašnjava zašto je darovao Marulićevu statuu tom čikaškom institutu: prvo da izrazi zahvalnost Institutu na razumijevanju i podršci njemu u Americi; drugo, zbog velikog broja sunarodnjaka u Chicagu (8639⁸⁸⁻⁸⁹).

Osim cijelog lika postoji nekoliko brončanih odljeva samog poprsja Marka Marulića. Nije utvrđeno je li Meštrović modelirao prvo glavu ili je ona tek dio čitavog Marulićevog lika. To Marulićevo poprsje još je više lijevano i reproducirano, uglavnom zbog samog pjesnika, ali i kao Meštrovićeva skulptura, pa je i izlagano, 1930. u Londonu, 1932. u Zagrebu, 1933. u Parizu i Pragu, 1935. u Münchenu, Berlinu, Beču i Grazu, 1967. u New Delhiju i 1983. u Zagrebu. Gipsani se model nalazi u Atelijeru Meštrović u Zagrebu, gipsani odljev, nekada vlasništvo dr. I. Tartaglije, u Galeriji umjetnina u Splitu, brončani odljevi u Muzeju grada Splita, odliven 1962. za dvoranu Marulićevog humanističkog kruga (7296), u memorijalnoj zbirci Marka Marulića u Nečujmu na Šolti, 1959. (6719), u Pragu kao Meštrovićev dar Modernoj galeriji (5480), a bio je i na prvom preoceanском brodu izgrađenom u splitskom brodogradilištu 1959. s imenom Marka Marulića.

1925. do 1931. bile su godine istaknutih javnih spomenika Ivana Meštrovića.

O spomeniku *Marku Maruliću* u Splitu i o *Indijancima* u Chicagu već smo govorili. Tada su izvedeni i postavljeni javni spomenici *Strossmayeru* u Zagrebu, *Grguru Ninskome* u Splitu, *Zahvalnosti Francuskoj i Pobjedniku* u Beogradu, a pregovaralo se, ali nije došlo do izvođenja, spomenika *Kraljevog kamena* u Splitu i *Simonu Bolivaru* u Peruu, dok je onaj Ruđeru Boškovi-

ću, namijenjen Dubrovniku, izveden kasnije za Zagreb.

Ranije smo upoznali Meštrovićeve neprilike u vezi s natječajem za izradu spomenika biskupu *Josipu Jurju Strossmayeru*. “Odbor zagrebačkih gospodja za podignuće Strossmayerovog spomenika” predložio je 1906. Vladi da se podigne spomenik Strossmayeru u Zagrebu i sakupio stanovitu svotu za to (1086). Uslijedila su razmimoilaženja u mišljenjima i javne polemike u pitanju kome povjeriti izvedbu i gdje spomenik postaviti. Kršnjavijev prijedlog da se spomenik postavi na Zrinjevcu ispred zgrade Jugoslavenske akademije prihvaćen je, ali je osporavana odluka da se na natječaj pozovu samo kipari iz Banke Hrvatske, ali ne i oni iz Dalmacije, čemu su se suprotstavili članovi umjetničkog društva *Medulić*, a posebno Ivan Meštrović, koji je vruće želio načiniti javni spomenik Strossmayeru, kojega je lik još kao dječak i pastir modelirao u mekom kamenu (danas u Galeriji Meštrović u Splitu). Meštrovićevi su takmaci bili Rudolf Valdec i Robert Frangeš (974; 1135³³²⁻³³⁵; 1179). Razvila se i polemika u novinama (144¹⁻²; 1120; 1139). Sam je Meštrović, tada u Parizu, predložio kako da se organizira ravnopravan javni natječaj za izvedbu spomenika (VII. 5. 1; 144²).

U arhivskoj ostavštini zagrebačkog načelnika Vjekoslava Heinzela (kasnije obitelji Dubinsky) u Atelijeru Meštrović su Meštrovićeva pisma u kojima govori o tim problemima oko spomenika Strossmayeru, za kojega je prvu skicu napravio 1910. godine (9203).

Tada je ponovno pokrenuta zamisao o spomeniku Strossmayeru u Zagrebu. Arhitekti Viktor Kovačić i Hugo Ehrlich pozivaju 1912. Meštrovića, koji je tada bio u Rimu, da zajednički sudjeluju na natječaju za izvedbu spomenika, a za položaj predlažu Strossmayerovo šetalište (9591¹⁵⁴, bilj. 21). Na poledini njihovog pisma (danas u Atelijeru Meštrović) bilježi odgovor: veli da već dugo ima gotovu zamisao spomenika, pretežno arhitektonske koncepcije, ali još ne obećava suradnju (9591¹⁵⁶).

Arhitekt Ehrlich ponovno poziva 1914. Meštrovića, još uvijek u Rimu, na suradnju na natječaju za spomenik, koji je te godine obnovljen (9591¹⁵⁸⁻¹⁵⁹). Međutim je rat prekinuo i tu inicijativu.

Nakon rata više nije bio sporan izvoditelj spomenika biskupu Strossmayeru jer je Ivan Meštrović bio na vrhuncu priznanja i nije imao takmaca. Stoga se „Odbor za podignuće spomenika Josipu Jurju Strossmayeru“ obratio 1923. njemu, a on je prihvatio izvedbu spomenika (2699). Tada piše bratu Peši da mora vrlo brzo izraditi skulpturu za spomenik (X. 4. 37). U jeseni i zimi 1923. radio je Meštrović na *Strossmayeru*, a završio ga je u glini i sadri sljedeće 1924. godine (2678; 2723²⁸).

U podlistku zagrebačkog *Obzora*, što ga je prenijelo i splitsko *Novo doba*, Jakša Čedomil (J. Čuka) je obavijestio da je Meštrović dovršio skulpturu Josipa Jurja Strossmayera za spomenik.

«Imamo Štrosmajera, velikog Štrosmajera, - pisao je - remek djelo velikog umjetnika. Našli su se na svoju i na našu sreću. U malo doba malih ljudi, velikan našao velikana koji ga je shvatio i svomu narodu ovjekovječio...

Pred Meštrovićevim Štrosmajerom prvi je utisak bio da je preda mnom nešto veliko, velik čovjek, dojam što sam ga nekoć osjetio pred Mojsijem od Michelangela. A takvi su dojmovi rijetki.

Duševnu veličinu čovjeka je teško predstaviti, to je moguće samo velikim umjetnicima...

U glavi, u kretnji, u držanju, u licu odražuje se veličina, a tu je teško izraziti. Meštroviću je to sjajno uspjelo. U njegovom Štrosmajeru odsijeva velika duša, velika misao. I tko ga ne zna, pred tim kipom čuti da je pred velikim čovjekom. Vidio sam za života više puta Štrosmajera, vidio sam u njemu ono što je prolazno. Kad sam vidio Meštrovićev kip, vidio sam u njemu ono što je kod njega bilo vječno.» (2855).

Stari Ivo Vojnović je u *Jugoslavenskoj knjivi* objavio jedan sastav o Meštrovićevu *Strossmayeru*, pjesnički nakićen, iz kojega se ne može zaključiti da li ga hvali ili kudi, jer veliki Meštrović je ovjekovječio velikog Strossmayera, ali ipak ne s dovoljno velikim zanosom kao što je Kosovske junake radio (2771).

Njegov rođak i imenjaka, povjesničar Lujo Vojnović još je opširnije pisao u istoj *Jugoslavenskoj knjivi* o Strossmayeru u književnosti i u skulpturi, listajući *Strossmayerovu čitanku* Milana Preloga objavljenu te 1924. godine u Zagrebu, u kojoj je bila objavljena i Meštrovićeva studija za spomenik. Na temelju te reprodukcije Lujo Vojnović obrazlaže svoj sud da je Meštrovićevo potpuno promašeno djelo.

“Iskreno priznajemo, da nije na omotu stajalo velikim slovima napisano Strossmayerovo ime, ne bismo bili pogodili da je ono Strossmayerova glava... Nama se čini da je ovaj projekt bez ikakve vrijednosti, upravo da je Strossmayerova parodija. Mladi ovaj kapelan koji sjedi i nešto radi nije biskup čiji je glas odjekivao po cijeloj Evropi, iz kojega je neprekidno sijala nekakva magnetična, stvoriteljna struja koja je ljude, vijekovima sagnute nad domaćom brazdom, drmala i pripremala za neki viši poziv. Meštrovićev je Strossmayer dobroćudni mladi kapelan ili recimo župnik koji malo zamišljen sjedi... Ni stav ni izražaj tog mladog ‘velečasnog’ gospodina, ništa nas ne podsjeća na velikoga Strossmayera.”

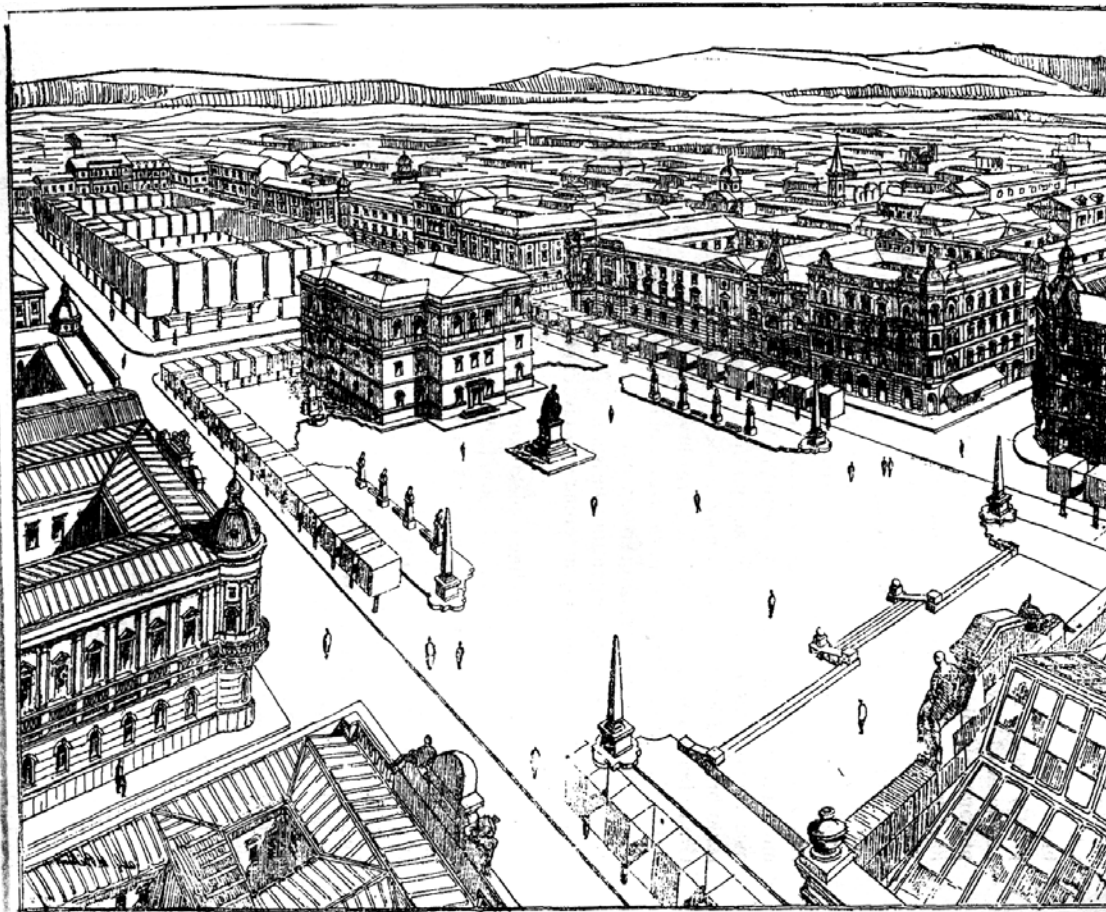
Uspoređujući ga s Rodinovima *Balzacom* Lujo Vojnović ne vidi u *Strossmayeru* željeni lik heroja, pogotovo što je prikazan sjedeći, a ne u zanosnom govorničkom uspravnom stavu, kako ga se obično zamišljalo.

“Mi se nadamo da će Meštrović predložiti javnosti nešto bolje od njegove neuspjele studije,” završio je Vojnović svoj sud (2772).

Oba su Vojnovića u đakovačkom biskupu gledali jugoslavenskog ideologa i nacionalnog heroja. Meštrović pak, kojemu je još od rane mladosti Strossmayer bio začetnik i uzor njegovog južnoslavenskog domoljublja, gledao je u njemu ujedno i velikog promicatelja nacionalne kulture i umjetnosti, više intelektualca nego borca. Možda bi i Meštrovićev spomenik Strossmayeru u predratnom razdoblju bio nešto više ‘herojski’, nešto patetičniji, ali se i Meštrovićev nazor o domoljublju i o umjetnosti bitno izmijenio. Duhovne su vrijednosti prevladale nad fizičkim, pa je to rezultiralo jednom od najljepših - ujedno i najlikovnijih - njegovih skulptura.

Meštrović je, kao obično za svoje spomenike, zamislio i skicirao i postojbe za Strossmayerov spomenik, a onda povjerio nekom arhitektu da tehnički razradi izvedbeni projekt. Zanimljiv je negativni sud Jožeta Plečnika o Meštroviću kao arhitektu i o postojbama spomenika što ih je on zamislio. Plečnikov student na ljubljanskoj školi za arhitekturu Marijan Mušič zapisao je što je njegov profesor o tome govorio svojim učenicima:

“Vidio sam jučer u ‘Novoj Evropi’ slike Strossmayerova spomenika. Ta figura je stvarno dobra, barem njezin izgled. Što se glave tiče ne znam: čini mi se malena, u njoj nije izraženo ništa veliko. Znatizeljan sam kakav će postament napraviti, jer Meštrović je u arhitekturi ein Luder [mrtvac]. Kipar je nesumnjivo velikog formata, dosta inteligentan i dosta naobra-

Prijedlog smještaja spomenika J. J. Strossmayeru u Zagrebu, 1925.

žen, ali ne razmišlja mnogo! Svako djelo je za njega epizoda, učini nešto i već počinje drugo. Ima to svoju dobru stranu, ako je pri tome jaka škola, ali ako je nema, onda može odvesti ravno u katastrofu.” (9170⁹²³).

Sljedeće 1925. godine razmahala se polemika u zagrebačkom i ostalom našem tisku o različitim prijedlozima za smještaj spomenika Strossmayeru.

Najraniji je prijedlog bio da ga se postavi na Zrinjvcu, ispred zgrade Jugoslavenske akademije, koje je on začetnik i darovatelj. Taj je položaj i dalje predlagan.

Toga je ljeta načinjena drvena silueta spomenika i s njom se tražio položaj, od kojega se kao najpogodniji ukazivao onaj što ga je sam Meštrović predlagao, naime iza zgrade Akademije (3231). Meštrović je pobijao prijedlog postavljanja spomenika ispred zgrade Akademije, nego na slobodnom parkovnom prostoru iza zgrade, gdje se ranije nalazio spomenik sv. Jurju (3065).

Sam je Meštrović 4. kolovoza 1925. u *Obzoru* opširno iznio historijat spomenika Strossmayeru i svoje obrazloženje smještaja, nastavljajući.

«...Ja dakle predlažem mjesto južno od Jugoslavenske Akademije, uz pretpostavku da će se na mjestu današnje zgrade Kemijskog Laboratorija, koja ni u kojem slučaju neće moći ostati, podići pandan današnjoj Akademiji, tako da će obe praviti cjelinu u koju Štrosmajer savršeno spada.

Današnja zgrada (Akademije) je pretrpana, i predmeti u njoj nagomilani koji i spadaju i ne spadaju zajedno. Za buduće, postojeća zgrada bi ostala znanosti, a nova bi bila posvećena umjetnosti. Zasnovat bi se imala tako, da u otvorene arkade

dodju arheološki predmeti, u prizemlje skulpture, u prvi kat grafička zbirka, sitna plastika, biblioteka, i t. d., a u drugi kat slikarstvo. Ovo nisam predložio zato da bi se stvorio okvir spomenika, nego zato što sam uvjeren o potrebi jedne moderne Jugoslavenske Galerije u Zagrebu, koja će se za kraće ili duže vrijeme podići, a ovo mjesto joj je najprikladnije, i najlogičnije da se nastavi ondje gdje je Štrosmajer prestao. Fakat da je danas ulaz Akademije na drugoj strani, nema nikako većeg značenja, jer se sporedni ulaz može već danas napraviti na južnoj strani, a prilikom izvodjenja cijele osnove može se prenijeti i glavni ulaz na drugu stranu, koji ovakav kakav je, sa svojim stubištem, ionako nije na visini i u skladu sa cijelom zgradom.

Neka od gospode u komisiji su skeptična u pogledu mogućnosti ostvarenja ove ideje, pa su to navodili kao razlog da se odustane od toga mjesta. Ja ne vidim, zašto bi sada prilike bile gore nego drukada, i zašto da danas za taku osnovu ima najmanje izgleda? Kad je Štrosmajer u jednoj maloj zaslužnoj provinciji mogao da zasnuje i nazida Akademiju ‘znanosti i umjetnosti’ - molim, i umjetnosti! - gdje još nije bilo gotovo nijednog umjetnika Jugoslovenina, zašto mi danas - slobodna država od 12 milijona sa stotinama umjetnika i odličnim umjetničkim podmlatkom koji živi i radi - da ne možemo da nastavimo i podignemo pandan onomu što je on ‘Jugoslovenin’ onda počeo i uradio, i gdje je još i danas najviše opravdano i logično?... Zar smo mi gori nego naši stari? Zar nas je manje nego je njih bilo? Zar ne oru njive i ne rade kao i onda?...

Ali ja sam otišao od pitanja koje treba odmah riješiti, i koje zavisi o zaključku komisije i gradskog zastupstva. Htio sam samo da kažem, da sam te prigovore čuo u zastupstvu, čuo

Otkrivanje spomenika J. J. Strossmayeru u Zagrebu, 1926.

u komisiji. Ja sam onda stavio upit na gospodu: da li pomenuto mjesto južno od Akademije nije prikladnije od svih drugih čak i onda kad od kake daljnje izgradnje ne bi ništa bilo. Dobio sam odgovor od mnoge gospode, koja su stvar stručno posmatrala, da jeste; a to je i moje mišljenje. Evo naših razloga zato. Idejno, ako se hoće da je Štrosmajerov Spomenik uz Akademiju, onda je on na južnoj strani više uz Akademiju nego na sjevernoj: prvo zato što se može postaviti bliže zgradi, da sa njome u čitavu polukrugu posmatranja čini cjelinu; drugo, što ga ne dijeli put i promet od same zgrade; i treće, što je skrovitije i dostojnije mjesto. Estetski i arhitektonski razlozi su još jači. Postavljanjem Spomenika na južnoj strani dopušteno nam je da ga udaljimo ili približimo zgradi toliko i tako kako će najbolje biti u harmoniji sa fasadom, koja za Spomenik čini najbolje zaledje, a on njen ukras; drugo, stvara se takva situacija, da se Spomenik može posmatrati sa potrebne daljine na tri četvrtine kružnice oko njega. Što se tiče samog prostora između Akademije i suprotne zgrade on je danas savršeno bezmislen i bezukusan. To niti je trg niti je park: četiri visoka stabla bez sjene kao na kakom groblju, dvije malene aleje desno i lijevo od Akademije sa 'cverg'-stablama, i neko grmlje iza same Akademije (da pokrije valjda javni zahod komu se našlo mjesto iza Akademije). Sa minimalnim sredstvima, koja nisu ni pomena vrijedna, i tim provizornim rješenjem spasava se ovaj prostor i stvara se mnogo bolja situacija nego što je danas.

Sa prostorom sjeverno od Akademije stoji sasvim obrnuto, u svakom pogledu. Idejno: odijeljen od Akademije kolnim putem i tramvajskom prugom, Štrosmajer, okrenuvši lice tobože Akademiji, u stvari bi ga okrenuo cesti i tramvaju, a leđa aleji, odnosno publici. Sa arhitektonske i estetske strane ispala bi stvar jedna besmislica: Spomenik, koji se može posmatrati samo sa mizernih stepenica Akademije (čak ni sa sredine ceste, kad ne bi išao tramvaj, ne bi bilo dosta odstojanja) on s okolinom ne bi imao nikakve arhitektonske veze, nikaka zaledja, da se vidi ma od kuda cjelina i silhueta. Stvarati mu potreban prostor da ga se može posmatrati, značilo bi posjeći bar desetak divnih stabala te unakaziti jedini prostor na kome ne treba ništa da se mijenja, a ipak se ne bi nikad stvorilo ni približno moguć ambijenat za spomenik. Nastranu da se ovdje radi o Štrosmajerovom spomeniku; ali svaki pravi spomenik je arhitektura ili nakit arhitektonskoj cjelini, a ne parku, - u parku može doći kaka vila, kakav satir i slično, u mramoru sa stablima i zelenilom, a ne jedna strogo držana figura u bronzi, čije lice znači čitavu epohu u jednom narodu.

U razilaženju u ukusu posegli su ljudi vještiji dnevnoj polemici za 'mišljenjem javnosti', na jednoj strani, dok na drugoj plaše općinu od troškova. U stvari, općinu ne bi stajalo postavljanje Spomenika južno od Akademije niti petinu od onoga što bi došlo postavljanje pred Univerzom ili sjeverno od Akademije, da i ne govorimo o šteti za stabla koja bi isjekli, a koja bar i javnost može razumjeti da su lijepa. Neko (za kompromis) diplomatski predlaže, da se provizorno postavi Spomenik sjeverno, a kasnije da ga se prenese, ako je bolje, južno. I to valjda iz štednje za općinu; a ne zna da bi to provizorno postavljanje stajalo gotovo koliko i cijeli Spomenik, uključivo s honorarom umjetniku.

Eto tako stvar stoji; a meni dozvolite da završim sa dvije iskrene riječi. Ja držim da će se najbolje voditi računa o javnosti, ako se na relativno najbolje mjesto postavi Spomenik. Ja nemam moći da to mimo volju drugih uradim, ali kad bih je imao, uradio bih to mirne savjesti, i se pitam, u svoj svojoj

skromnosti, koliko lica iz javnosti odlično rade svoj vlastiti posao a da bi im preticalo toliko snage za ono što nije njihov posao i u što se ne razumiju?...“ (215; 3141; 9598²⁸⁻²⁹).

Iz ovog se opširnog obrazloženja smještaja spomenika Strossmayeru vidi da je Meštrović mnogo pažnje, s mnogo smisla pa i stručne spreme, posvećivao općem ambijentu svojih spomenika. I mauzoleji u Cavtatu, Otavicama, na Avali i Lovćenu, spomenici *Zdenac života* u Zagrebu, *Maruliću* u Splitu, odlično su smješteni u prirodne ili urbane okoliše, čak je i *Grgur Ninski* imao dobar arhitektonsko-urbanistički okoliš, ali je taj bio previše podređen njemu.

Inž. Karlo Vajda pisao je vrlo opširno u zagrebačkim *Novostima* o dilemi ispred ili iza Akademije. On je kritizirao Meštrovićev prijedlog da se na parkovnom prostoru iza Akademije uklone stabla, jer bi se tako stvarao trg u trgu, smatrajući čitav prostor od Zrinjevca do kolodvora trgom. On navodi zamisao u krugovima Akademije, koju su razrađivali arhitekti Kovačić i Ehrlich, da se na mjestu Kemijskog laboratorija podigne nevysoka građevina, koja bi s obje strane međuprostora arkadama bila spojena sa zgradom Akademije i tako stvorila intimnije dvorište u kojemu bi spomenik Strossmayeru našao pogodan smještaj. Meštrovićev prijedlog gradnje reprezentativne zgrade Akademijine Umjetničke galerije nije - prema Vajdinom mišljenju - realan, jer su gradu potrebne druge hitnije građevine: škole, bolnice i dr. Neopravdan je i Meštrovićev prijedlog da se ulaz u Akademijinu zgradu sa sjeverne strane premjesti na južnu. Spomenik iza Akademije bit će izvan prometa, pa će ga malo prolaznika moći vidjeti! Stoga je inž. Vajda u Akademiji glasovao za položaj ispred zgrade (3023; 3235).

Meštrovićevom su se prijedlogu pridružili arhitekti prof. Edo Schön (2995; 2996; 3310; 3311) i dr. Svetozar Rittig (2991; 3305-3308).

Gradsko je zastupstvo u kolovozu 1925, nakon dužih polemika, prihvatilo Meštrovićev prijedlog da se spomenik Strossmayeru postavi iza zgrade Akademije, na prostor koji će se hortikulturno njemu prilagoditi, a gradnja Umjetničke galerije ostavljena je za budućnost. Predviđeno je da se u konačnom uređenju piazzetta koja će se dobiti gradnjom Galerije poploča i da se na nju postave poprsja Strossmayerovih suradnika.

Skulptura Strossmayera bila je prvi spomenik većih dimenzija izliven u tadašnjoj Jugoslaviji, u ljevaonici *Oblak* u Zagrebu (27^{xii}). Odlivena je od materijala srpskih topova zastarjelog tipa što ih je darovalo Ministarstvo vojske i mornarice (3396). Iz Meštrovićevog pisma arhitektu Haroldu Biliniću, iz Amerike u Zagreb, doznajemo da je izrada postamenta naručena u klesara Pavla Bilinića u Splitu (9213⁹⁰⁴). Izrađen je od zeleno-sivog dalmatinskog kamena (3331).

U srpnju 1925. lijevala se figura za spomenik, a postament je bio izrađen (3123).

Međutim, ni nakon odluke Općine nije se galama oko postavljanja spomenika stišala jer su u raznim odborima, pododborima i proširenim odborima mišljenja bila različita. Jedni su se čak protivili postavljanju spomenika uopće „s obzirom na velike troškove koji se mogu utrošiti na mnogo važnije potrebe nego što je Strossmayerov spomenik“. Na to je proširen Odbor skupštine gradskog zastupstva s još nekoliko umjetnika i arhitekata, koji se složio s Meštrovićevim prijedlogom, ali je gradski samoupravni odbor pobio tu odluku (3397). Nakon toga je na sjednici Gradskog zastupstva, s 19 glasova protiv 16, odlučeno da se spomenik postavi ispred, a ne iza zgrade (3298), unatoč zalaganju gradonačelnika i brojnih stručnjaka.

Spomenik J. J. Strossmayeru u Zagrebu

U tim su se suprotstavljajima Meštroviću, pa i općenito podizanju spomenika Strossmayeru, isticali desni frankovci i lijevi komunisti. U ime prvih, koji su bili protiv isticanja Strossmayera kao začetnika južnoslavenske ideje, nastupao je neki Hrustić, kritizirajući i Meštrovićevu skulpturu; u ime drugih je neki Krndelj tvrdio da se troše novci na spomenik dok sirotinja nema posla ni stanova. Posljednjemu je odgovoreno da se u Sovjetskom savezu posvuda podižu Lenjinovi spomenici dok narod umire od gladi. Gradsko je zastupstvo dalo 200.000 dinara za spomenik Strossmayeru koji je Zagrebu dao goleme vrijednosti (3404).

Dok su te svađe trajale već odlivena skulptura je ležala u dvorištu ljevaonice *Oblak* na Savskoj cesti. Arh. Schön je predlagao da se ponovno načini kulisa spomenika i s njome traži mjesto po gradu. Možda bi odgovarao položaj pred Sveučilištem, ali i to bi zahtijevalo skupo preuređenje trga (3310).

Konačno je ipak prevladao Meštrovićev prijedlog i u listopadu 1926. postavljeni su postament i skulptura na njima prilagođenom parkovnom prostoru iza zgrade Jugoslavenske akademije (3379).

Odbor za spomenik Strossmayeru dogovorio je program svečanoga otkrivanja (3380; 3402). U postament spomenika uzidana je olovna kutija sa spomen-poveljom. To je obavio član Odbora za spomenik župnik sv. Marka Svetozar Rittig, s predstavnicima gradskih vlasti i članova Jugoslavenske akademije. Povelju je izradila slikarica Olga Höcker. U povelji je opširno opisana cijela akcija za podizanje spomenika Strossmayeru od 1905, kada je biskup umro, do tada. Zapisano je da je 5. lipnja 1923. *Odbor zagrebačkih gospodja* odlučio ponuditi kiparu Meštroviću izvedbu spomenika, bez natječaja. Meštrović je dovršio djelo ljeti 1924. Spomenik se namjeravalo otkriti u jubilarnoj 1925. godini tisućite obljetnice hrvatskog kraljevstva, ali zbog razmimoilaženja sudova o smještaju to tada nije obavljeno (3383).

Nacionalistički orijentirani Jugoslaveni, s dr. Anđelinovićem na čelu, protestirali su da se proslava otkrivanja spomenika Strossmayeru povjerava hrvatskoj stranci (3377). U tom je smislu protestirao i *Jugoslavenski sokol* (3344). To je zacijelo bio razlog da Vlada nije službeno sudjelovala pri otkrivanju spomenika, osim što je položila kraljev vijenac, iako je bilo predviđeno da čak kralj prisustvuje otkrivanju (3253).

U vezi s tadašnjim političkim podvojenostima značajno je i pismo Meštrovićeve sestre Bire koja iz Splita piše bratu Petru u Zagreb:

«Dakle u nedjelju ili 7. ovoga slavi se otkriće Štrosmajerova spomenika; to je vrlo lijepo. Čujem da će biti i Kralj i svi velikani i dostojanstvenici, ali ne jugoslavenski soko, pa je u mnogim jugoslavenima zavladao radi toga nezadovoljstvo.» (X. 4. 86).

Budući da se hrvatska nacionalistička politika promijenila u odnosu na raniju unitarističku, tako je i Strossmayeru i otkrivanju spomenika njemu dan više hrvatski nego jugoslavenski pečat, posebno naglašavajući njegovu mecenatsku ulogu. Otkrivanje spomenika bilo je «slavlje hrvatskog idealizma», kako je bio naslov izvještaja o otkrivanju u *Jutarnjem listu*. Bio je to «spomenik velikom prosvjetitelju Strossmayeru, po sudu svih kritičara i poznavaoa umjetnosti jedno od najuspjelijih djela Ivana Meštrovića» (3390).

Opremom reprezentativna revija *Svijet* objavila je vrlo opširan tekstovni i slikovni prilog o Strossmayeru i njegovom spomeniku (3393).

Samo otkrivanje spomenika 7. studenoga 1926. bilo je osobito svečano. Govore su održali nadbiskup Antun Bauer, splitski načelnik Ivo Tartaglia i arheolog don Frane Bulić. Tom je prigodom otvorena javnosti i preuređena Strossmayerova galerija (3331; 3378; 3390; 3399; 3403; 3410; 3411). Svečanost otkrivanja čak je prenošena preko nedavno osnovane zagrebačke radiopostaje (3391). Objavljeno je i prigodno raskošno izdanje o Strossmayeru, *Spomen-spis*, što su ga uredili S. Rittig i R. Maixner (3307; 3392).

Meštrovićev je spomenik u navedenom izdanju, kao i u *Obzoru*, opširno opisao i analizirao dr. Svetozar Rittig, jedan od glavnih pokretača podizanja toga spomenika. Navodi i Strossmayerove portrete ostalih umjetnika: Maksimilijana Seitza na freskama u đakovačkoj katedrali, Vlaha Bukovca u Strossmayerovoj galeriji, njemačkog slikara Franza Lenbacha. Meštrović je kao predložak imao biskupovu fotografiju iz sedamdesetih godina devetnaestoga stoljeća, kada je ovaj bio u naponu muževne i duševne snage, iako ga se tadašnja generacija sjećala već kao starca.

«U Strossmayerovom spomeniku - pisao je Rittig između ostaloga - svaka linija svaka gesta i forma je inspirirana i imade svoju funkciju i motivaciju. Umjetnik je zamislio Strossmayera sjedeća. Učinio je više studija u raznim pozama, dok se nije konačno za ovu odlučio. I punim pravom. Velikom vladici pristoji, da moćnih koljena sjedi kao vladar, jer je vladao dušama svoga naroda. Umjetnik ga je odjenuo u biskupsko ruho i djenuo mu križ na prsa, ali mu je ogrnuo oko ledja govorničku klasičnu togu, jer je riječ bila izvor i instrument Njegove veličine. Riječ je bila moć njegova bića. Njegova karizma. Vladika je u času govorničke ekstaze... Neka uzvišena duševnost lebdi nad Biskupovim likom, koje ćeš istom onda pravilno ocijeniti, kada Meštrovićevoga Strossmayera uporediš s Fernkornovim junakom, koji konja jaše gotovo prazan dušom i srcem.

A istom gesta Strossmayerove desnice na spomeniku! - koja do vrhunca potencira monumentalnost statue. To je ona ruka, koja je tvorila što su usta zborila. Iz nje kao da se još danas prosiplju darovi velikoga srca i velike duše...» Zatim Rittig uspoređuje dječjački Meštrovićev portret Strossmayerov, tada u Kninskom muzeju fra Luje Maruna, i ovaj, nalazeći, zajedno s J. Strzygowskim, zajedničke crte u njima.

«Mi, koji vjerujemo u Meštrovićev talenat i umjeće, uvjereni smo da je on za spomenik izabrao najprikladnije mjesto, što ga danas ima u Zagrebu. Drugo će stvoriti budući deceniji, kako su oni skladan okvir stvorili i oko spomenika pučkoga bana Jelačića» - završio je Rittig svoj sastav (3307).

Zanimljiv je sud francuskog povjesničara umjetnosti Andréa Michela u osmom svesku velike *Povijesti umjetnosti*, objavljenom te 1926. godine. Kritizirajući Meštrovićeve herojske likove, kao vrijedne posebno izdvaja skulpture *Moje majke* i *Strossmayera* (3294⁷⁷⁷).

Ozbiljan pohvalni sud o Meštrovićevom spomeniku objavio je i Milutin Cihlar Nehajev pod naslovom *Ljepota i značenje Strossmayerova kipa*.

«...Nije potrebno mnogo dokazivati - pisao je između ostaloga - da portretska vjernost dolazi malo u obzir kad se radi o figuri, koja je dominirala cijelim jednim razdobljem...

...No vrh svega treba reći: ovaj Meštrovićev Strossmayer zato je veliko djelo kiparske umjetnosti i možda jedno od Meštrovićevih najvećih, jer je najdubljim nagonom umjetnika problem obuhvaćen do kraja kiparski.» (3475).

I tako je Meštrovićev spomenik biskupu, nacionalnom ideologu i meceni, i dalje živio u neprometnom ali intimnom i skladnom okružju parka između zgrada Akademije i Laboratorija, gdje je bolje dolazio do izražaja svojom umjetničkom vrijednošću nego istaknutim značenjem velikana.

Spomenimo da postoje i dvije različite Meštrovićeve prethodne skice za spomenik Strossmayeru: jedna uspravnog biskupa u govorničkom stavu, a druga sjedećeg lika. Posebno je odliveno samo Strossmayerovo poprsje za Svetozara Rittiga (kasnije u zbirci Zvonimira Pučara u Zagrebu) i pred župskom crkvom u Prčanju u Boki Kotorskoj, kao Meštrovićev dar župniku don Niki Lukinoviću.

*

Meštrovićev spomenik koji je u široj javnosti podigao najveću galamu, njegova dimenzijama najveća, ujedno istaknuta skulptura, bez sumnje je *Grgur Ninski* u Splitu. U tom su se spomeniku nacionalna ideja, stilska i simbolička stilizacija i monumentalna veličina sretno ujedinili. Međutim, stotinu napisa u onovremenom tisku manje se odnosilo na umjetničku vrijednost djela, nego na problematiku kritičnog smještaja toga spomenika na antički Peristil.

Sam hrvatski biskup Grgur Ninski povijesno je kontroverzna ličnost. U doba podizanja spomenika povjesničar Grga Novak je isticao: «Najsvjetlija pojava stare hrvatske historije je borba Grgura Ninskoga za slovensku službu božju. U doba kada je rimska crkva jaka i snažna, u doba kada sam njegov kralj Tomislav ima da izdrži jak pritisak dalmatinskih biskupa, koji su u svojim gradovima bili prvi, diže se Grgur Ninski sam protiv sviju: i protiv zahtjeva pape, i protiv rješenja dalmatinskog episkopata na odbranu svog materinjeg jezika u službi božjoj. Snažnim istupom na crkvenom saboru u Splitu 925. godine Grgur Ninski se istakao kao prvi borac za hrvatsku slovensku kulturu, htijući da vjera i veza s Bogom budu u uskoj vezi sa narodnom dušom...

U borbi za naš narodni jezik, Grguru Ninskome pripada prvo mjesto u našoj historiji, u borbi za samostalnost i slobodu cjelokupnog našeg naroda on zauzima odlično mjesto među prvacima našim.» (3477) Isto je tada, u predavanju splitskoj javnosti, isticao njegov imenjaka Viktor Novak (3743).

O povijesnom liku Grgura Ninskoga i njegovoj političkoj i kulturnoj ulozi pisao je opširno i mladi splitski konzervator Ljubo Karaman, prvo u splitskom dnevniku *Novo doba* 1928, a zatim u posebnoj brošuri, objavljenoj u izdanju *Hrvatskog starinarškog društva «Bihaća»* 1929. god. On je obrazložio tadašnje posebno naglašavano značenje uloge Grgura Ninskoga u prošlosti Dalmacije:

«Grgur Ninski nam je predstavnik onog otpora našega naroda na jadranskim obalama, koji nas je, kroz razne borbe i peripetije, poraze i pobjede, u starije doba srednjega vijeka očuvao od asimilacije sa ostacima romanskog gradskog življa u posjedu visoke civilizacije i kulture; a po tome nas je (t. j. taj otpor) u doba Mlečića obranio od dublje i trajnije penetracije doseljenog talijanskog življa, kojemu je utiralo put višestoljetno gospodarstvo republike sv. Marka u Dalmaciji.

I stoga je neumjestan stav onih, koji hoće da bagatelišu Grgurovu ulogu u našoj narodnoj historiji. Glasovi potcjenjivanja ninskog biskupa čuli su se u zadnje doba osobito u krugovima bližim našem kleru; možda izazvani isto tako neumjesnim i historijski netočnim isticanjem navodno proturimskog i protupapinskog karaktera Grgurove borbe». (3596).

Ljubo Karaman

A u završetku navedene opširne brošure:

«Grgur Ninski nam je kroz svjedočanstvo historije naprosto došao kao goli simbol jedne velike, nužne i spasonosne stoljetne borbe, koja je odvrtila od Hrvata na obalama Jadrana sudbinu germanskih naroda romanizovanih na kulturnom tlu nekadašnje rimske imperije.» (19²⁴; 3916; 3951).

Novija je historiografija pobila neke tvrdnje o velikim nacionalnim zaslugama biskupa Grgura Ninskoga. Posebno je njegovu ulogu umanjila povjesničarka Nada Klaić, smatrajući da ni ne zaslužuje spomenik kao hrvatski velikan. «Ninski biskup Grgur nije nikakav borac za 'narodnu crkvu' - pisala je ona u *Povijesti Hrvata u ranom srednjem vijeku*, nego najozbiljniji kandidat za primat među 'latinskim' biskupima.»¹²⁰

Smatram, međutim, ako i nije uloga biskupa Grgura bila od takvog nacionalnog značaja kako se smatralo, da je spomenik njemu što ga je Meštrović izradio, spomenik općoj i široj ideji očuvanja slavenstva i hrvatstva na ovoj obali koja je stoljećima bila ugrožavana od prekomorskih susjeda. Moramo imati na umu da je ideja podizanja spomenika Grguru Ninskome nikla nakon *Rapalskog ugovora*, u vrijeme kada je Italija posjedovala Istru, Rijeku, Zadar i dio otokâ i kada je talijanska iredenta bila vrlo bučna u svojatanju ostale Dalmacije. Kao takav to je spomenik manje povijesnoj ličnosti, a više jednoj općepresentnoj ideji i ima svoje opravdanje postojanja. Međutim, njegovo zagovarano postavljanje nasuprot katedrali, protiv koje se 'latinske' crkve navodno borio, nema ni povijesno ni aktualno opravdanje.

Meštrovićeva zamisao izrade i podizanja spomenika Grguru Ninskome u Splitu znatno je ranija, još iz ratnih godina. On se 1919. na *Mirovnoj konferenciji* u Parizu složio s konzervato-

rom don Franom Bulićem da se podigne i da se postavi negdje u blizinu katedrale. Tada se pomišljalo na mjesto stare Biskupije (27^{xx}; 3980³⁴; 9042).

1924. sazrela je u Meštrovića ideja spomenika hrvatskom biskupu Grguru u povodu tisućite obljetnice *Splitskog sabora* 925. godine. Taj je spomenik, kao i onaj Marku Maruliću, namjeravao darovati Splitu. Predviđao je da će biti visok oko 5 metara i da će se postaviti u nekom povijesnom gradskom ambijentu (2818).

S obzirom na loša iskustva što ih je imao sa smještajem svojih spomenika u Beogradu i Zagrebu Meštrović je 5. kolovoza 1925. pisao splitskom načelniku: „Ja ću općini splitskoj izraditi kip Grgura Ninskoga i predati joj ga u sadri, a isto tako nacrt za podnožje na hartiji i eventualno u gipsu u malenoj skali. Za taj posao neću tražiti ni jedne pare nagrade, jer to činim iz rodoljubnih osjećaja, a Split je tek mjesto u koje taj kip prvenstveno spada. Općina ima da plati materijal, t. j. izradbu kipa u kamenu ili bronci te podnožje, izradbu i postavljanje. Moj zahtjev i uslov, da ovo djelo izradim i poklonim jeste, da mi se ostavi potpuna sloboda koncepcije i da ja odlučim gdje će se postaviti, a mjesto mora biti neposredno u blizini Katedrale, jer mu to potencira smisao...“ (3995⁴⁰).

Sljedećeg je mjeseca Općinsko vijeće raspravljalo o toj ponudi i jednoglasno je sa zahvalnošću prihvatilo (3224; 4406¹⁶⁰).

Meštrović je obećao da će spomenik u gipsu izraditi ljeti 1926, a za mjesto podizanja savjetovati će se s gradonačelnikom i konzervatorom don Franom Bulićem.

Općinsko je upraviteljstvo zaključak Vijeća priopćilo Meštroviću 13. studenoga 1925. (9043⁸⁸¹⁻⁸⁸²).

Spomenik Grguru Ninskome modelirao je Meštrović i izlio u gipsu tijekom 1926. i 1927. godine u svom zagrebačkom atelijeru (4044).

21. rujna 1927. dovršio je Meštrović spomenik u gipsu i obavijestio Općinsko upraviteljstvo u Splitu da ga Općina preuzme jer mu je on, tako golem, zakrčio čitav atelijer. Budući da će lijevanje, cizeliranje, otprema i postavljanje zahtijevati još dug posao, a želio bi da ga se sljedeće 1928. godine postavi i otkrije, molio je Općinu da obavi svoje obveze i osigura za njih potrebna sredstva.

28. listopada 1927. održana je sjednica Općinskog vijeća s temom podizanja spomenika Grguru Ninskom (3553; 3552). Nekolicina je vijećnika bila protivna, ali je načelnik izjavio da je kip već izrađen, a Općina ga je ranije prihvatila (3515). Umjetnička akademija u Zagrebu je u ime svoje ljevaonice poslala predračun lijevanja. Tada je bilo pouzdano da spomenik neće biti visok 5,5 m, kako je ranije bilo predviđeno, nego 8,90 m. Lijevanje u broncu koštati će 1.065.000 dinara, u što je bila uključena i nabava 15.000 kg metala. Lijevanje i daljnja obrada trajali bi 6 mjeseci. S prijevozom, postavljanjem, izradom postolja i drugim, ukupan bi izdatak splitske Općine iznosio 1.400.000 dinara, dok je Općina za tu svrhu raspolagala samo sa 150.000 dinara. Predloženo je da se u tu svrhu podigne zajam. Jedan vijećnik, dr. Berković, je predlagao da se lijevanje i postavljanje spomenika odgode do daljnjega, zbog ekonomske situacije u gradu, koji ima prećih potreba. Međutim, drugi vijećnici, Vlade Matošić, dr. Majstrovic i inž. Vjekoslav Ivanišević, zauzeli su se da se obveza prema Meštroviću odmah izvrši, jer će spomenik Grguru Ninskome inače doživjeti sudbinu Vidovdansko hrama. U prilog podizanju spomenika osobito se

založio gradonačelnik dr. Ivo Tartaglia, tvrdeći da će spomenik u Splitu privlačiti pozornost stranaca kao i Dioklecijanova palača. U glasovanju je nekoliko vijećnika Radićeve stranke glasovalo protiv, dok su svi ostali glasovali za podizanje spomenika (3548; 3553). Općinsko je vijeće prihvatilo zatim sljedeći zaključak:

„1) Općinsko vijeće, nadovezujući se na raniji zaključak prihvaćen na sjednici dne 23 X 1925, izrazujući ponovno svoju duboku harnost Ivanu Meštroviću na poklonu modela za spomenik Grguru Ninskomu, iskupljujući obećanje dano mu u istoj sjednici, preuzima već gotovi model spomenika i naređuje Općinskom Upraviteljstvu da dade saliti statuu u bronci, izgraditi podnožje i postaviti spomenik na mjesto izabrano od umjetnika, kod Dioklecijanovog Mauzoleja, današnje Katedrale. 2) Općinsko vijeće prima ponudu Rektorata Državne Umjetničke Akademije u Zagrebu od 10 septembra 1927, te joj povjера izradbu statue uz maksimalni trošak od 1.065.000 dinara za materijal i honorar, uzimajući na znanje, da je u ponudi količina materijala uzeta maksimalno. 3) Općinsko Vijeće, da namiri cjelokupni trošak izradbe i prevoza statue, izradbe postamenta i montiranje cijelog spomenika, ovlašćuje Općinsko Upraviteljstvo na trošak do ukupno Din 1.400.000.-, koji će se pokriti doprinosima Općine i to iz predračuna za godinu 1926, 1927 i 1928, te iz komunalnog investicijskog zajma...“

Zatim je sklopljen ugovor s Umjetničkom akademijom za lijevanje spomenika (3995⁴⁰⁻⁴¹; 4406¹⁶⁰).

Lijevanje je trebalo započeti u siječnju 1928. Prema jednom podatku u zagrebačkom dnevniku *Jutarnji list*, dio troškova lijevanja obećao je snositi i sam Meštrović, «koji tim djelom pravi novi poklon svojoj Dalmaciji» (3513; 3582). Skulptura je ipak preuzeta na lijevanje početkom ožujka 1928, a lijevala se talijanskim postupkom voska («cera perduta») kao i *Indijanci*. Spomenik je u sadri odlio Franjo Bubanj, ljevači u broncu bili su Franjo Antolić i Amadeo Castagni, a cizeler Emil Jungman s pomoćnicima (3920). Lijevanje i cizeliranje spomenika nadzirali su sam autor i ravnatelj Umjetničke akademije dr. Širola, a završeno je početkom 1929. (4044). Zagrebački ilustrirani tjednik *Svijet* prikazao je velikim brojem slika sav postupak lijevanja *Grgura Ninskoga*. Velika je skulptura odlivena u 31 kalupu, za što je potrošeno 1200 kg voska, 100 l bučinog ulja, 30.000 kg smrvljene opeke, 20.000 kg sadre, 45 hvati drva, 5 vagona koksa, 10.000 opeka za uzidavanje kalupa i 15 tona najčistije bronce iz Engleske. Tijekom rada, uslijed vlage i velike zime, neki su se kalupi pokvarili, pa ih je trebalo iznova izraditi. Lijevanje golemog spomenika trajalo je 11 mjeseci, a daljnje cizeliranje i spajanje još osam mjeseci. Za taj posljednji rad utrošene su 22 boce kisika, 200 kg karbida, 500 kg željeza i 500 kg vijaka. Ljevači i cizeleri imali su već iskustva radom na *Indijancima* (3919).

Umjetnička je akademija izvijestila splitsku Općinu 27. III. 1929. da je spomenik potpuno dovršen i stoji u Akademijinom vrtu, spreman za otpremu (4406¹⁶⁰⁻¹⁶¹). Zagrebačka je javnost tada imala prigodu vidjeti spomenik Grguru Ninskome u dvorištu Likovne Akademije (3958 ; 3974).

A tada je uslijedio glavni problem: pitanje položaja na koji će se postaviti spomenik Grguru Ninskome. Osim različitih mišljenja i bučnih prepiranja u samome Splitu, postoji gotovo stotinjak novinskih izvještaja i polemičkih napisa koji bi mogli ispuniti cijelu knjigu o smještaju *Grgura Ninskoga*. Uglavnom se radilo o pitanju: da li na Peristil ili ne.

Vidjeli smo da je sam Meštrović, darivajući spomenik, to uvjetovao svojim izborom položaja u blizini katedrale, što je Općina u načelu prihvatila.

Uresno je povjerenstvo, dogovorno s konzervatorom don Franom Bulićem, odlučilo 17. ožujka 1927. da se spomenik postavi na mjesto zapaljene i porušene stare Biskupije, sjeverno od mauzoleja, na Plokati kraljice Jelene. Navodno se i sam Meštrović, kada je ljeti 1927. bio u Splitu, složio s time da se raspiše natječaj za uređenje prostora na Poljani kraljice Jelene, na koji će se postaviti spomenik. Međutim, Meštrović je nešto kasnije odredio položaj spomenika na južnom kraju Peristila, zapadno od ulaza katedrale. Općina i *Uresno povjerenstvo* 17. lipnja 1927. zaključili su da se zatvori prolaz od Peristila do Ulice Grota, što je vodio na obalu (9043⁸⁸²). Navodno ta odluka nije bila u vezi s postavljanjem spomenika na Peristil, ali mu je veoma odgovarala, pa je to i bilo odlučujuće u promjeni prvotne Meštrovićeve odluke da spomenik bude na mjestu stare Biskupije (3995⁴⁶). Međutim, građanstvo je bilo protiv zatvaranja tog praktičnog prolaza (3442).

Konzervatorski se ured spisom od 3. listopada 1927. usprotivio podizanju spomenika na Peristilu, jer će on na tom položaju umanjiti djelovanje Protirona iza sebe (3995⁴³). I *Ure-*

sno je povjerenstvo, na prijedlog Ljube Karamana, ponovno 15. listopada 1927. zaključilo da se kip ne smije postaviti na Peristil i preporučilo Općini da izradi model kojim će moći naći prikladno mjesto za spomenik.

Zagrebačke *Novosti* objavljuju, međutim, 16. listopada 1927. crtež Peristila sa spomenikom predviđenim na njemu (3477). Nato je odmah reagiralo splitsko *Novo doba*, pod uredništvom don Vinka Brajevića, navodeći da spomenik ruši cjelinu ambijenta, nastavlajući: «Za sada ipak smatramo da izrazujemo jednodušno mnijenje gradjanstva, kad ističemo da na Peristilu spomenik ne bi dobro pristajao.» (3529).

Splitski načelnik, ujedno ravnatelj *Zadruga akcionara dnevnika Novo doba*, dr. Ivo Tartaglia, napisao je ljutito pismo glavnom uredniku don Vinku Brajeviću koreći ga zbog suprotstavljanja njegovoj i Općinskoj odluci o postavljanju *Grgura Ninskoga* na Peristil, prijeteci mu posljedicama ako odmah ne objavi priloženu izjavu.

Urednik se Brajević u pismu odgovora Tartagli opravdao braneći slobodu svog položaja glavnog urednika *Novog doba*, što ga je naslijedio od pokojnog Vinka Kisića, naglašavajući stav što ga je Zadruga novine izglasovala: «Novo Doba zadržava i dalje svoj dosadašnji vanpartijski pravac i ostaje nezavisnim glasilom javnog mišljenja.» (9043^{883, 885-889}).

Odliveni Grgur Ninski u Akademijinoj ljevaonici u Zagrebu, 1929.

Vinko Brajević ipak nije u potpunosti objavio tekst što mu ga je Tartaglia uputio, nego ga je nešto izmijenio i ublažio:

«Jučerašnji natpis o ovom pitanju ne sadrži naše definitivno mišljenje i 'Novo Doba', poštivajući svačije mnjenje, osobito ono vrlo autoritativno samog gospodina Meštovića, koje su usvojili i mnogi građani, otvara svoje stupce svima onima koji su voljni da se sa ovim vrlo delikatnim i kompliciranim pitanjem ozbiljno, temeljito i stručno pozabave, kako bi se ono najbolje riješilo u interesu Splita i visoke umjetnosti našega Meštovića.» (3530).

Mnogi su građani također reagirali na odluku o zatvaranju pristupa i stubišta što su od Peristila vodili na obalu, budući je taj prolaz kratko pristup obali stanovnicima dijela grada unutar Dioklecijanove palače. U tu svrhu sakupljeni potpisi 150 građana, među kojima se krupnim slovima isticalo ime glavnog protivnika: Don Frano Bulić, građanin (3550; 3549).

Urednik *Novog doba* Vinko Brajević, konzervatori don Frane Bulić i Ljubo Karaman i ravnatelj Arheološkog muzeja Mihovil Abramić, ne želeći se sami suprotstavljati Meštoviću, angažiraju mladog splitskog arhitekta Niku Armandu da u više opširnih napisa u dnevniku *Novo doba* obrazloži razloge koji su bili protiv postavljanja spomenika Grguru Ninskome na Peristil, sugerirajući mu argumente za to.

Ističući ulogu ninskog biskupa Grgura u borbi protiv latinizacije, suprotstavlja mu u svjetskoj povijesti još istaknutiji lik rimskog cara Dioklecijana i njegovu palaču, svjetski spomenik graditeljstva. «Remek-djelo pozne rimske gradjevine umjetnosti - kao cjeloviti, čisti i potpuni arhitektonski sklop, ili pak kao ostatak sačuvanih i održanih djelova i fragmenata (Mauzolej, Peristil, Porta Aurea) - ne trpi nikakvu disharmoniju, disproporciju ili čak suvišnost i smetnju unutar svojih strogo ocrtanih i jasno ovaploćenih historijsko-umjetničkih ambijenata i arhitektonskih prostora...

Imajući u vidu sve ovo, i držeći na pameti da je bolje ništa, nego loše ili pogriješno nešto, Splićani puštaju Grgura Ninskoga da sebi potraži i nadje mjesto u onom okviru koji mu pripada, samo mu preporučuju da čuva dužni obzir i prema drugomu, te ga mole neka ne dirne onoga koji je pred šesnaest stoljeća bio tu.

Već sam pogled (perspektiva) na Peristil pokazuje nam dovoljno kako je nemoguća, disonantna i kontradiktorna jedna plastična vertikala koja bi se uspravila sredinom Protirona, a u produženoj pri kraju uzgo obrnutoj horizontalnoj osi simetrije Peristila. Čitav arhitektonski prostor plokate pred zvonikom - antičkog Peristila - komponiran je kao pravilan, simetričan, uokolo ritmički ograđeno predvorje-vrt, te kao varijanta na putu od Porta Auree preko Vestibila do Porta Aenee, simbolizirajući odahnuće i mir pred carskim Mauzolejom kao i unutra cjelokupne careve Palače. Iz toga se dobro vidi i razabire dvojaka praktična funkcija, te idejno značenje toga mjesta: prvo što je ono služilo kao sakupljalište ljudi pod otvorenim nebom, a drugo kao komunikaciona karika u pravcu sjevero-južnih vrata. To mjesto je privodilo k sebi sve pobožnike, dotično stanovnike Palače; ono bijaše njezino žarište, kroz kojega strujala je život sa svih strana, jer su se pred njim križale obe glavne, uzdužna i poprečna, arterije-promenade, sačinjavajući tako prilaz Peristilu. I to davaše tom malenom izrazitom mjestu saobraćajno dinamički karakter. No ovo je bila samo jedna strana praktičnoga smisla i djelovanja Peristila. Druga pak strana njegove realne funkcije, te idejnog značenja bila je statička, mirna t. j. ona koja okupljaše ljude, tražeći od njih

da se zaustave, pozivajući ih na neki način da u svom hodu i prolaženju tim mjestom sunca i vedrine - vrtom života - zastanu bar časkom pred veličanstvenom grobnicom, Mauzolejom posljednjega velikoga Imperatora, da urone duševnim pogledom u carstvo sjena i tmine, te da se zamisle pred misterijem smrti. Iz ove idejno-arhitektonske te realno praktične analize klasičnoga Peristila, naročito iz njegove uloge koju je vršio unutar cjelokupnoga plana Palače, kao i svrhe kojoj je on po sebi stvarno služio, rezultira tačna slika njegove antičke fiziognomije, izvodi se njegov jasan arhitektonski raspored koji u tlorisu, toli u narisu; dobiva se najzad i ovaj do sada sačuvani nepomućeni izgled, u kojemu je izražena njegova likovna snaga i prevalencija, te neprolazna umjetnička vrijednost i ljepota u prošlosti i sadašnjosti, dakle njegova dominacija kroz vjekove pa sve do danas.

Prelazeći na prosudjivanje pitanja da li je Peristil podesan za postavljanje nekoga spomenika uopće, valja imati na pameti dvije stvari. Prvo jest njegov prvobitni karakter jednoga slobodnoga, ničim nesmetanoga prostora, koji je praktički i idejno za uvijek kao takav obilježen i određen, jedinstveno ograđenoga kolonadama i završenog Protironom s južne strane; a drugo jeste zasićenost i uravnoteženost toga historičkog umjetničkoga ambijenta. Jedva bi se tu išta dalo maknuti ili pridodati bez velikoga rizika za djelovanje i izražaj cjeline. Teško da se išta može zamisliti i postaviti - naročito u velikoj okrugloj plastici - unutar današnje zatvorene i ucjeljene plokate Peristila, što bi još upotpunilo i usavršilo koji njezin prostor, toli okvir oko njega. Jedva da imade ičega što bi poljepšalo još više sliku i pojačalo estetski izgled Peristila, od onoga kakav je on danas u svojoj klasičnoj monumentalnosti i carskoj otmenosti, u svome odmjerenom historijskome ruhu, u čitavom svom potpunom skladu i harmoničnoj ljepoti...

Takav položaj kolosalne statue na istaknutom mjestu podan Peristila bio bi i inače nasilan i nezgodan, jer bi pobijao glavnu ideju i praktičnu zamisao Dioklecijanovog arhitekta, jer bi značio negiranje onoga principa na kojem se u gradjevno-estetskom smislu osniva Peristil, a to je slobodni, široki i mirni horizontalni podij kao zajedničko, moćno, kameno podnožje masivnog vertikalnog pročelja koje se uzdiže nad njime; to je složna i neprekidna statička i estetska reakcija te baze na snažni i impozantni arhitektonsko-konstruktivni sistem Protirona...

Današnji interieur Peristila je zatvoren, relativno malen i uzak, ali on uza sve to djeluje prostrano, široko i otvoreno, jer ništa ne razbija njegov prostor i ništa ne narušava optičko mjerilo njegove prave veličine. Lijepi i karakteristični arhitektonski prostor Peristila, praćen bogatom izrazitom plastikom svoga okvira, sasvim je uravnotežen i ucjeljen u sebi samom, pa ne traži ništa drugo, niti bi trpio išta više od onoga što je danas u njemu i to ga kao takova uvijek sačinjava. Statuarni spomenik, zapravo u našem slučaju stojeća orijaška figura prkosne i buntovne pojave biskupove, traži sebi svakako neko drugo slobodnije i šire mjesto, kip našeg velikana, onoga oblika i one veličine kako ga je zamislio i izradio naš čuveni vajar, treba odgovarajući okolni prostor koji po dimenzijama, toli po karakteru svom i svoga gradjevnoga okoliša i to takav prostor i takovo mjesto u njemu, da se ta velika skulptura može uočiti i gledati nesmetano skoro sa svih strana podjednako, kada se već radi o golemoj figuri te okrugloj plastici velikih razmjera uopće. Prema tome spomenik Grgura Ninskoga ne spada nikako na Peristil, jer bi ga on preoptereto i privukao sebi svojom

kretnom i težinom; jer bi na taj način bio skučen, reduciran pa djelomično apsorbiran skladni izvagani prostor Peristila, a ritam i harmonija njegove plastike bili bi narušeni, prekinuti; jer bi džinovska pojava biskupova sputavala i ništila vedru i slobodnu okolinu carskog Peristila, bacalo ga nepravедno u pozadinu, a dosljedno tomu bar donekle, iako ne sasama, potčinila sebi...» (3418; 3419).

Citirao sam opširnije ulomke iz obrazloženja arh. Armande, jer su to bila i povijesna, estetska i konzervatorska stajališta navedenih splitskih arheologa, konzervatora i povjesničara umjetnosti: Bulića, Abramića i Karamana.

Još ranije, u proljeće te 1927. godine, u opisu suvremenog Splita, austrijski je profesor Joseph Strzygowski upozorio na opasnost Meštrovićeve ideje postavljanja spomenika u povijesni ambijent carske palače (3502). I njemačkom arhitektu, autoru urbanističkog projekta Splita, Werneru Schürmannu bilo je problematično postavljanje *Grgura Ninskoga* u neposrednu blizinu Mauzoleja (3472).

Don Frane Bulić se ranije bio dogovorio s Meštrovićem da se spomenik Grguru Ninskome podigne na položaju tada srušene stare Biskupije, sjeverno od Mauzoleja. I prvu obrazloženu kritiku postavljanja na Peristil, a u prilog položaju sjeverno od Mauzoleja, na trgu koji bi se mogao dobiti rušenjem crkve Sv. Filipa i kuće filipina, sve do Papalićeve palače, objavio je u dnevniku *Novo doba* splitski odvjetnik, kasnije ministar, Prvislav Grisogono (3443).

U božićnom broju *Novog doba* 1927. obrazložio je vrlo opširno arh. Niko Armanda (a zapravo je prenosio i mišljenja Bulića, Abramića i Karamana) raniji prijedlog postavljanja spomenika na položaj bivše Biskupije, nakon požara koji je tu otvorio slobodan prostor, što se mora odrediti urbanističkom studijom čitavog toga okoliša (3420).

A zatim je slijedila prava poplava stručnih i nestručnih mišljenja i prijedloga kojima je urednik *Novog doba* Vinko Brajević ustupio prostor u dnevniku kojim je rukovodio, unatoč protivljenjima i načelnika Iva Tartaglije i autora Ivana Meštrovića.

Splitski odvjetnik i publicist dr. Krunoslav Bego obrazlagao je da je tako velikom umjetniku kao što je Meštrović dopušteno postaviti svoj spomenik na Peristil, kao što je u srednjem vijeku arhitektu zvonika bilo dopušteno dograditi Dioklecijanov mauzolej, kiparu Buvini izraditi mu nove vratnice, renesansnim graditeljima na Peristilu graditi kapelice i drugo. Postavljanje spomenika na Peristil mora se promatrati i sa političkog gledišta (3421).

U stvari su se mišljenja podijelila u dva obrazloženja: jedno je davalo prednost umjetničkoj i spomeničkoj vrijednosti Peristila, a drugo tadašnjem političkom usmjerenju suprotstavljanja talijanskim aspiracijama na Dalmaciju. Na političko-ideološkom polju ta je borba došla do izražaja i kao borba nacionalista i klerikalaca. Suprotstavljanje mišljenja, pa i polemike, prenijeli su se i izvan granica ne samo Splita, nego i zemlje. Talijani i Vatikan vidjeli su u *Grguru Ninskome* politički izazov, a Francuzi barbarski gest i anakronizam na klasičnom Peristilu. Beogradski sveučilišni profesor Viktor Novak, koji je u Splitu održao i predavanje o Grguru Ninskome, pisao je u *Politici*, što je prenijelo i *Novo doba*, o Grguru i Meštroviću, zaključivši:

«Meštrovićevo djelo ima da bude vidna manifestacija narodne svijesti naše, naše snage i otpornosti, simbol borbe za prava uma i srca. Ruka Grgura Ninskoga koju je simbolički naj-

smjelije podigao kongenijalni Meštrović i koja će da se pojavi u Splitu, u kome je započela contentio murmuratio i tumultatio Grgura Ninskoga i njegovih vjernih glagoljaša neka nas vazda opominje na naše dužnosti, i na zaključke naših prava.» (3619; 3620).

Estet Lujo Vojnović kritizirao je namjeru postavljanja Meštrovićevog *Grgura Ninskoga* na Peristil:

«Peristil treba da ostane sam samcat u svojoj nagoj majestetičnosti i harmoniji, sam sa svojom vedrom tugom. Svaki bi ga violentan ulaz ma kojega gosta zbunio i uznemirio. Poremetili bi se srazmjeri...» (3643; 3876).

Općina se još nije konačno odlučila o smještaju spomenika. Čekala je Meštrovića da se vrati iz Amerike, pa da se dogovore. U međuvremenu su napravili manji model da se njime pokuša naći što bolji položaj (3733).

U prosincu 1928. objavljuje mladi splitski konzervator i povjesničar umjetnosti Ljubo Karaman u splitskom *Novom dobu* opširan napis *O Meštrovićevom spomeniku Grguru Ninskome u Splitu*, dio studije koju će sljedeće godine objaviti kao posebnu brošuru, uz povijesne podatke o biskupu Grguru (19; 3949; 3950; 3960; 3979).

Konzervatori, veli Karaman, nisu kruti u svojim zahtjevima. Oni su se složili da se spomenik Grguru Ninskome postavi u blizinu mauzoleja-katedrale, sjeveroistočno od nje, što je bila i prvotna Meštrovićeva zamisao. Oni su protiv precjenjivanja antičkih spomenika u Splitu na štetu kasnijega grada koji se razvio u Dioklecijanovoj palači, stoga i protiv purifikacije Mauzoleja i Peristila, kako su to neki željeli. Stajalište konzervatora protiv položaja *Grgura Ninskoga* na Peristilu obrazložio je Karaman:

«Jednostavno zato, što smo mi danas vezani obzirima i što smo prožeti osjećajima prema starinskim spomenicima, koje nijesu imali raniji vijekovi; pa poglavito zato, što se Grgur Ninski ne bi poput kapele sv. Roka i drugih spomenika i poznijih ugradnja podredio arhitekturi careva Peristila, već bi ju svojim kolosalnim dimenzijama i svojim vanrednim životom i pokretom izmijenio u njezinu tradicionalnom izgledu, svladao i sebi potčinio u ukupnom utisku te, u svakom slučaju, ponizio je na okvir modernog novog spomenika.

Naše doba pripušta, istina, novo pokraj staroga; ali samo ako ono harmonično pristaje vijekovima stvorenoj sredini i ako ono bitno ne izmijenjuje, što postoji...»

Samo ću to istaknuti, da će kolosalan brončani kip biskupa Grgura u najmanju ruku uništiti vjekovnu i iskonsku prevagu rimske arhitekture nad svim onim, što je nadošlo u Peristil: a baš ta prevaga i sigurno potčinjenje svih poznijih ugradnja prvotnom veličanstvenom stupovlju careve palače jest bit i jezgra Peristilove ljepote, jest bitan uslov i faktor njegova neizbrisiva utiska. « (19²⁵⁻³²; 3596; 3916; 3951)

Meštrović je u ožujku i travnju 1929. duže vrijeme proboravio u Splitu i upoznao se s kritikama i prijedlozima Splićana u vezi sa smještajem spomenika, ali je, koliko nam je poznato, ostao na svome prijedlogu Peristila (4040). Na sjednici Općinskog upraviteljstva 6. travnja 1929. on se čak usprotivio da se modelom traži povoljan položaj «jer nije svak zvan da o sličnim pitanjima sudi i odluči», ali je pristao da se spomenik privremeno postavi na provizornom betonskom postolju na Peristil, pa ako se s vremenom taj položaj pokaže lošim, da će on prvi tražiti da se premjesti na drugo, pogodnije mjesto, a da se tek onda izradi kameno postolje.

Nakon toga je Općinsko upraviteljstvo zaključilo:

«Spomenik Grgura Ninskoga ima se provizorno postaviti na Peristil ispred Protirona, po osnovi umjetnika Ivana Meštrovića, sa provizornim postamentom od cementa i bez natpisa. Ako se nakon toga bude ustanovilo da ovo mjesto ne odgovara, Spomenik će se, po izboru definitivnog mjesta, na isto i prenijeti.» (3995⁴²) Ta je odluka bila uvjetovana ne samo autoritetom gradonačelnika Iva Tartaglije, nego i ranijom obvezom Općine da će autor sam odlučiti o položaju spomenika. Osim toga su političko-nacionalni momenti prevladali nad estetsko-spomeničkima.

Čurčinova *Nova Evropa* je zastupala i branila Meštrovićev stav, prenoseći opširni napis dra. Iva Tartaglije iz *Novog doba*:

«Umjetnik koji je mogao stvoriti Grgura Ninskog teško može pogriješiti; ali ako i pogriješi, teško može ustrajati u svojoj pogrešci. Nitko bolje od Ivana Meštrovića ne može unaprijed vidjeti, kako će se spomenik Grgura Ninskog sliti s Peristilom i s ambijentom u koji biva postavljen, ali i nitko ne preuzima veću odgovornost za eventualno porušenje harmonije i umjetničke arhitektonske jedinstvenosti Peristila, pa je stoga sigurno da će Ivan Meštrović, bude li Grgurov Spomenik faktično rušio tu harmoniju i jedinstvenost, biti prvi koji će zahtijevati da se Spomenik premjesti sa Peristila, jer je njemu njegov glas, što ga uživa u čitavom kulturnom svijetu, sigurno daleko miliji i vredniji od mjesta na kojemu će stajati u Splitu njegov spomenik Grguru Ninskom. Autoritet Ivana Meštrovića vrijedi bez dvojbe bar onoliko koliko vrijedi onaj raznih 'protuperistilaca', koji stvaraju svoj sud lih na temelju hipotetičkih pretpostavaka i kojekakvih teorija, koje se nikako ne mogu primjenjivati na slučaj Meštrovićeva spomenika.

Spomenik se dakle postavlja na Peristil samo kao prvi pokušaj za određenje konačnog mjesta.» (3995⁴⁵; 3996; 4140)

Nakon što je obavljeno da se spomenik postavlja na Peristil (a znalo se, kad se jednom postavi, da ga se više neće skidati, dok je betonski postament lako obložiti kamenim pločama), još se više razmahala prepirka peristilaca i protuperistilaca.

Glavnu borbu protiv spomenika na Peristilu vodio je don Frane Bulić s konzervatorsko-spomeničkog gledišta. U članku što ga je 2. svibnja 1929. potpisao kao «počasni Konservator i gradjanin Splita», don Frane Bulić upozna je javnost s prosvjedom češkog likovnog društva *Manes* protiv namjere da se na Hradčanima postavi golemi spomenik praocu dinastije Pržemslu, jer će svojom veličinom i suvremenim stilom nagrditi povijesni ambijent trga (3908; 3909; 3910). I dalje je Bulić živo sudjelovao u polemici svojim napisima u dnevnom i stručnom tisku (3908-3910; 3912).

Bulić je podržao inž. Petar Senjanović opširnom analizom Peristila i mogućeg spomenika na njemu:

«Postavljanjem - u tom odmjerenom ambijentu - one jake, ogromne figure Grgura Ninskog, upada u taj intimni ambijent jedno strano tijelo, iščezava harmonija prostora, atrakcija i draž Peristila pred sve dominirajućim i poništavajućim mrkim kolosom, koji svojim centralnim položajem divergira od okoliša i u sebe absorbira svu pažnju posmatrača.

Kada bude postavljen usred Peristila, onda će se - htio, nehtio, viditi samo taj kip, a od Peristila ne će ostati ništa već jedan stari raskidani okvir, za tu novu brončanu orijašku figuru.

Ostat će zaista sve kamenje, svodovlje i stupovlje, ali 'Peristila' više biti ne će...

Peristil ima kao i renesansna dvorišta ili trгови jasnu, preglednu, savršenu, logičnu strukturu prostora. Dominantne pravilne linije horizontalnih vijenaca i vertikale stupovlja daju veličanstveno mirni i skladni prostorni dojam.

U onako svečano mirni ambijenat ne može nerazmjerno ogromna i temperamentno nemirna figura Grgura Ninskoga, da unese drugo već jednu jaku, rušeću disonancu, na štetu otmene arhitektonske majestoznosti Peristila.» (3985)

I u drugom članku kojim podržava don Franu Bulića inž. Senjanović između ostaloga pobija argument protivnika da je svako doba u Dioklecijanovoj palači ostavljalo svoje tragove, pa mora i naše. On smatra da mi ne moramo ponavljati neke greške koje danas toleriramo kao starine (3983; 3984).

Buliću je postavljanje suvremenog spomenika na antički Peristil bilo isto kao «htjeti na glavu rimske matrone postaviti moderni šešir» (3948).

Odgovarajući na dopis načelnika Tartaglije don Frane Bulić je uputio dopis uredniku *Novog doba* Vinku Brajeviću, u kojemu veli da je 99 % SPLICANA protiv smještaja spomenika na Peristil, a ipak se o tome odlučuje bez Općinskog vijeća, Uresnog povjerenstva i Konzervatorskog ureda. Bulić poriče da je Općina Meštroviću odobrila da sam odredi položaj spomenika, jer je bilo ugovoreno da će to učiniti u dogovoru s konzervatorom, negdje u blizini Katedrale. Tek kada je zatvoren prolaz iz Peristila za obalu, promijenio je Meštrović prvotnu odluku za položaj sjeverno od Katedrale i izabrao Peristil. Na prijedlog konzervatora dr. Karamana i *Uresnog povjerenstva*, a na trošak Općine, načinjen je model za biranje položaja spomenika, ali je na Meštrovićev zahtjev to spriječeno (3907).

Don Franu Bulića podržali su, radi očuvanja ambijenta Peristila, i europski stručnjaci koji su najviše pridonijeli proučavanju Dioklecijanove palače i upoznavanju svijeta s njom (3889). Tako je Jacques Zeiller, francuski povjesničar umjetnosti, suautor E. Hébrarda u monografiji o Dioklecijanovoj palači, u Parizu izjavio da poštuje Meštrovića umjetnika, ali smatra da se takav spomenik ne smije umetnuti u arhitektonski sklad i intimnost Peristila. Njegovo je mišljenje podržao i arhitekt E. Hébrard (3627).

Jacques Zeiller je u pariškom *Journal des Debats* u napisu *Na obalama Jadrana* kritizirao namjeru da se Meštrovićev spomenik postavi na antičkom Peristilu. „Ovaj peristil - veli Zeiller - naime sačinjava jednu već sraslu monumentalnu i historijsku cjelinu, tako da bi svaka druga umjetnina, koja bi nadošla - pa makar kako po sebi bila lijepa i veličanstvena, kao ona Meštrovićeva - samo pokvarila harmoniju i karakter peristila. Svi Francuzi, koji poznaju i vole ljepote Splita, jednoga od najinteresantnijih gradova na Jadranu - a takvih nas ima danas mnogo - izrazuju želju, da se ne poćini takova pogreška, protiv ukusa i smisla za historijske spomenike.“ (3646; 4006; 4007; 4959).

I nakon što je već postavljen na Peristilu, osvrnuo se J. Zeiller 1931. u *Revue archeologique*, pišući o Bulić-Karamanovoj knjizi o Dioklecijanovoj palači, na Meštrovićev spomenik:

„Nego, posljednja i žalosna pogreška poćinjena je pred malo vremena: usred Peristila podignuta je kolosalna statua nacionalnog biskupa Grgura, djelo kipara Meštrovića. Odgovorne vlasti ne bi mogle bolje upotrebiti svoju moć nego li da se ponovno povrate na ovo pitanje, na ovu pogrešku, koja je kolosalnija od same Grgurove statue, te da povrate ovom trgu onaj plemeniti antički izgled, a da snažno djelo moderne um-

jetnosti, stvoreno dlijetom velikog kipara, kojim se Jugoslavija s pravom ponosi, postave na kojemudrago mjesto, gdje bi smo mu se mogli diviti, a da ne žalimo krivicu, što je to djelo nanaša spomenicima, koji su stariji i koji imaju više prava da ih se poštuje.“ (4666).

I Ernest Hébrard je uputio 30. listopada 1929. konzervatoru don Frani Buliću pismo:

“Monsignore!

Već sam Vam godine 1928. saopćio moje mišljenje o nesretnoj ideji postavljanja spomenika Grgura Ninskoga u Peristil Dioklecijanove palače i priznat ću Vam, da sam apsolutno uvjeren, da će ovaj spomenik, koji nema nikakvog razloga da ostane na onom mjestu - isčeznuti odanle uz jednodušnu osudu proti ovoj pogrešci ukusa. To je očita profanacija, pa ni umjetnikov talenat neće moći spriječiti jednodušne kritike onih, koji poštivaju lijepa djela prošlosti.

Doista je žalosno, da u naše doba nema internacionalne komisije, koja bi uzela u zaštitu ovako važne spomenike, kao što je Dioklecijanova palača, e da se spriječi opetovanje ovakvih nedjela.

Razumijem, koliko mora da trpi Vaše patriotsko srce radi takve akcije, osobito u ovom teškom času historije Vaše zemlje: poslije nego ste cijeli život proveli u obrani Palače, morate je sada gledati onako u njezinom srcu izobličenu...” (3937).

Don Frane Bulić je nastojao dobiti podršku i od engleskog književnika Bernarda Shawa, kada je taj posjetio Split. Shaw je izbjegavao tu kritičnu polemiku. Rekao je da poznaje Meštrovićevu umjetnost i da joj odaje svako priznanje, ali ako Meštrović silom hoće ostaviti *Grgura Ninskoga* na Peristilu ne preostaje drugo nego da Dioklecijanovu palaču prenese na drugo mjesto (3986; 3936).

Ugledni njemački sveučilišni profesor arh. J. Stübgen, koji je više puta posjetio Split, pisao je u hanoverskom časopisu *Bauamt und Gemeindebau* o Dioklecijanovoj palači i polemici u vezi sa spomenikom Grguru Ninskome.

„Ovaj je biskup bio vjerojatno zaslužan čovjek i s pravom mu se iskazuje zaslužena počast. Nema što da se prigovori ni spomeniku, djelu znamenitoga kipara Meštrovića. No tim se žešći diže protest protiv određenoga mu mjesta. Veliki broj stručnjaka pod vodstvom zaslužnoga konservatora Mons. Bulića, čije su životno djelo ne samo solinske iskopine, nego i čuvanje Dioklecijanove palače, upozorio je u Splitu i u stranoj štampi, da novi spomenik spada u novi dio grada i da je posve neumjesno staviti ga na stari rimski Peristil, jer bi se time nemilo porušilo njegovo aktivno harmonično jedinstvo, koje je do sada sačuvano. Osim toga bi ogromni spomenik gotovo ugušio Peristil koji je širok samo 14 m.“ On kao pogodniji smještaj predlaže Botićevu poljanu (3991; 4054).

I Nijemac Rudolf Sieber, koji je prije i nakon Drugog svjetskog rata više puta pisao o Meštroviću, veoma cijeneći njegovu umjetnost, uočavao je idejni i prostorni nesklad *Grgura* i Peristila:

„Grgur Ninski svojom ciklopskom masom tišti veličanstvenost antikle arhitekture, otima joj svojim gromovitim urlikom svečanu tišinu i, ovdje, umjetnošću simbolizira pobjedu prirodne surove snage nad profinjnom kulturom antike. U tome i leži paradoks stvari... Peristil - krasan juvel klasičnog duha, Grgur Ninski - kao takav isto tako krasan dokumenat jugoslavenskog umjetničkog genija, oni se - u estetskom smislu - ne mogu nikako pomiriti, jer su stvoreni da se međusobno pobijaju - u borbi, za borbu.“ (3987; 3988)

Max Graf je pisao 1929. o Peristilu i spomeniku u berlinskom dnevniku *Der Tag* (3931; 3932), a F. Crnek u listu *Ruch Slowianski* u Lwowu (3915).

Shvatljivo je da su najoštriji kritičari spomenika Grguru Ninskome općenito, a pogotovo njegovoga položaja na rimskome Peristilu, bili talijanski iredentisti, ali ipak prvenstveno iz političkih a tek zatim iz povijesnih i estetskih razloga.

Tako je Splićanin, talijanski optant, Ildebrando Tacconi u reviji *La Rivista Dalmatica*, koja je izlazila u tada talijanskome Zadru, uoči postavljanja spomenika na Peristil objavio opširan napis *Jedan novi napad na Dioklecijanovu palaču*.

“Podizanje goleme statue ninskome biskupu, čemu su se suprotstavili i učeni duhovi slavenskog naroda, gotova je činjenica: masivan brončani kolos diže se na postolju upravo u živome srcu carskog boravišta, na peristilu, da nepopravljivo ruši sklad jednog od najljepših primjera velike latinske umjetnosti.

Nisu ničemu služili savjeti ni opomene što su ih arheolozi, umjetnici i zaljubljenici u ljepotu, upućivali, u ime dobrog ukusa i najosnovnijeg estetskog suda...”

Autor pobija navodne zasluge biskupa Grgura, kao i suvremenu težnju Hrvata da sačuvaju glagoljicu u bogoslužju. Za razliku od ostalih talijanskih, a pogotovo iredentističkih kritičara, koji većinom Meštrovićevu skulpturu smatraju barbarskom i nevrijednom, Tacconi je cijeni kao umjetničko djelo:

“Da budemo objektivni, to je jedno lijepo Meštrovićevo djelo, divovsko u razmjerima, ali s posjedovanjem dramatičnosti; ono je pouzdano jedno od najuspjelijih djela dalmatinskoga kipara; ima u njemu nešto neumjerene simbolike, rekao bih krajnje ekspresivne, koja je značajna za njegovu umjetnost i koja u nekim njegovim djelima očito predstavlja nemoć i nesklad, gdje materija, nastojeći predstaviti kaotične fizičke ili duhovne energije, gubi svaki stvarni oblik i vraća se gotovo u svoj ružni mrak. Ovaj Grgur, pak, posjeduje stvarnu izražajnu snagu, tešku ekspresiju, ali zaista ostvarenu i stvarnu. U tom njegovom golemom tijelu, koščatom, što se nazire pod prostranom valovitom tunikom, teče drhtaj životnosti, čitav potresen unutar tog velikog brončanog giganta jednim strahovitim životnim talasanjem. A glava je lijepa, zaista mikelandelovska, sa snagom sadržajne i prijeteće izražajnosti. Svaki je detalj brižno oblikovan, da bi izrazio duhovno uzbuđenje i unutrašnji plamen koji ga iscrpljuje...”

U svakom slučaju, ako je skulptura lijepa, toliko više traži okvir i pozadinu koji odgovaraju njezinoj iznimnoj veličini i njezinoj izražajnosti. Bačena tako nepromišljeno usred prostorne skladnosti peristila, ona remeti i ruši red...”

To je tako težak i izazovan nesklad, koji steže srce pri takovoj sljepoći i neshvaćanju...”

Na koncu, pati li peristil, ne manju štetu izvlači i spomenik, koji u skućenom prostoru cjelovitoga trga, nema mjesta da se istakne i razvije svoju dramatičnost kojom ju je umjetnik obogatio, koja, za statuu tako atletskih omjera, traži mnogo prostranije horizonte da se ne predstavi neumjerenom...” (3994)

U jednom kasnijem napisu, pod naslovom *Barbarstva* u zadarskom fašističkom listu *San Marco* 1934. godine, talijanski senator Ildebrando Tacconi, inače Splićanin, još oštrije kritizira Meštrovićev spomenik na Peristilu (5204).

Jedan od najpoznatijih talijanskih povjesničara antičke umjetnosti, Pericle Ducati, osvrnuo se 1930. u milanskom

dnevniku *Corriere della sera* na spomenik Grguru Ninskome u Splitu. Govoreći o caru Dioklecijanu i o njegovoj palači, istaknutom antičkom spomeniku svjetskoga glasa, najoštrije je kritizirao Meštrovićev spomenik na Peristilu, ali ne samo kao povjesničar umjetnosti, nego i kao pristrani Talijan koji sve što se zbivalo na ovoj jadranskoj obali nakon propasti Rimskog Carstva, pa i Mletačke Republike, smatra barbarskim.

“...29. rujna prošle godine podignuta je u srcu Splita, točnije na peristilu, jedna monstruoza statua biskupu Grguru Ninskome; monstruoza jer, iako je djelo kipara Ivana Meštrovića, taj izduženi kip odbojne stilizacije, koji kao da je zarobljen u divnome okviru stupova, oskrvrnjuje, gledan s lica, kao izraz barbarstva u jednom civiliziranom ambijentu, takozvani prothyron privlačnoga sklada s lakom kolonadom što podržava timpanon s uklopljenim središnjim arhivoltom... Profanacija koja ne bi bila prihvatljiva ni kod jednog civiliziranog naroda, profanacija koju su uočili i osudili i Hrvati...” (4146)

Jedna talijanska kritika *Grgura* na Peristilu objavljena je i u milanskom i rimskom umjetničkom časopisu *Dedalu* 1929-1939. (4016), a zatim je u istom časopisu o toj temi pisao i talijanski književnik Ugo Ojetti (4187).

I G. B. Angioletti je u milanskome dnevniku *Corriere della sera* iredentistički napao Meštrovićevog *Grgura*:

“...a nasred (Peristila) diže se gigantska statua Grgura, suvremeno djelo Meštrovićevo: prijeteća i borbena statua s podsjećanjem na Michelangela oblikom, ali izrazito sjevernjačkim nadahnućem, koja se naročito sukobljava a klasičnom smirenošću okolnih spomenika.” (4697)

Don Frane Bulić i dr. Ljubo Karaman su se kao konzervatori borili riječju, pismom i zakonom, ali uzalud, jer je gradonačelnik Tartaglia, podržavan od jugoslavenskih nacionalista, a također i od beogradske Vlade, bio moćniji. Tada je bila popularna karikatura mladog splitskog slikara Milana Tolića, kako don Frane bičem tjera Grgura Ninskoga s Peristila. Bila je poznata don Franina parafraza rimske izreke *Quod non fecerunt Barbari, fecerunt Barberini*, tek što je on rimsku obitelj Barberinija zamijenio sa *fecerunt Spalatini* (3971).

Milan Ćurčin je toga ljeta u *Novoj Evropi* iznio historijat problema oko postavljanja *Grgura Ninskoga*. On priznaje da je Meštrović prvotno zamislio spomenik sjeverno od Katedrale, ali kada je Općina zatvorila prolaz za obalu, koncipirao ga je za Peristil. Meštrović se protivi traženju položaja sa šablonom jer ona stvara pogrešan dojam. Predlagao je da se sadreni odljev oboji u broncu i s njime traži položaj, ali je to odbijeno jer bi previše koštalo. Predlagani položaj sjeverno od Katedrale bio bi na tri razine, što bi otežalo postavljanje. Položaj na Plokatu kralja Tomislava, još sjevernije, zahtijevao bi rušenje crkve Sv. Filipa i crkvene kuće, što je također skopčano s troškovima. Ćurčin zamjera don Frani Buliću da je, kao konzervator, alarmirao stručnjake na sve strane, kod kuće i u inozemstvu, pozivajući ih u pomoć protiv “barbara” koji “ruše karakter najljepšeg dijela Palače”, pa je u tome, po njegovom sudu, otišao predaleko. On Buliću osporava mjerodavnost u pogledu umjetnosti i umjetničkog ukusa (3995).

U ime Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju izdali su don Frane Bulić i Ljubo Karaman 6. lipnja 1929. sljedeću izjavu:

“Oblasni komesar splitske oblasti odgovorio je ovih dana na utok, koji mu je kao nadzornoj vlasti nad općinama pred neko vrijeme uprava konzervatorskog ureda upravela protiv postavljanja Meštrovićevog spomenika Grguru Ninskome bez

po zakonu zajamčenog sudjelovanja konzervatorskog ureda i uresnog povjerenstva da se oblasni komesar ne smatra vlasnim osujetiti to postavljanje spomenika pošto je općinska uprava grada Splita službenim aktom izjavila da se radi samo o prvom pokušaju za odredjenje konačnog mjesta i da će općina na svoj trošak ukloniti Grgura Ninskog sa Peristila uspostavi li se da to mjesto ne odgovara sa bilo kojeg razloga. Oblasni će komesar nakon pokusnog postavljanja Meštrovićevog spomenika na Peristil izdati upute da svi pozvani nadležni faktori, a u prvom redu konzervatorski ured i uresno povjerenstvo izraze svoje mnijenje o mjestu spomenika i da se propisanim postupkom odluči može li spomenik ostati na Peristilu ili mora li da bude odatle uklonjen. Konzervatorski ured mirno čeka ovu odluku. Medjutim on mora i sada istaknuti, da se ne radi o tome da li će se Meštrovićev spomenik snaći u milieu Peristila što nije isključeno po onoj tajnoj moći prilagodjivanja i snalaženja svih jakih stvari već o tome, da li spomenik Grgura Ninskog uopće spada u Peristil, a to po uvjerenju konservatora nikako nije slučaj već zbog toga, što se veliki plastički spomenik Grgura Ninskog ne bi poput ostalih kasnijih predgradja i ugradnja na Peristilu podredio arhitekturi Peristila, već bi ga po svojim velikim dimenzijama i svojim životom i pokretom izmijenio u njegovom tradicionalnom izgledu te u svakom slučaju ponizio jedan iznimno lijep i sugestivan arhitektonsko-historijski milieu na okvir i pozadinu modernog plastičnog spomenika. - Upravo zato konzervator je uvjeren da će se iza neuspjela pokušaja sa Peristilom nametnuti svim pozvanim faktorima potreba da se povrate prvotnoj Meštrovićevoj namisli, naime da se Grgura Ninskog postavi negdje na prostoru izgorjele stare biskupije, na plokatu kraljice Jelene. Spomenik će na tom mjestu dirnuti u živac talijanske šovene, o čemu se toliko pisalo u posljednje vrijeme i na tom mjestu doći će jednako kao na Peristilu do izraza neka idejna veza spomenika sa poprištem Grgurove borbe u susjednoj crkvi, i na tom mjestu ćemo i afirmirati naš nacionalni i kulturni život u samom srcu rimske palače. Za to je mjesto napokon Meštrović svoj spomenik Grguru Ninskome oblikovao i dimenzionirao, a ne za Peristil.”

Tu je izjavu Konzervatorskog zavoda objavio zagrebački *Jutarnji list* (4034).

Don Frane Bulić se još jednom, kada je sve bilo gotovo, osvrnuo na *Grgura* i Peristil u prigodnom izdanju *Povodom pedesetgodišnjice jubileja Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku* 1931, obrazloživši svoj stav konzervatora (4381).

U polemici koja se razmahala u Splitu uoči, u vrijeme i nakon postavljanja spomenika na Peristil 1929. sudjelovali su brojni javni djelatnici različitih struka.

Splitski slikar Silvije Bonacci-Čiko hvalio je Meštrovićevu skulpturu u dopisu *Jadranskoj pošti*, ali kritizirao postavljanje na Peristil.

“Postavljanje spomenika na Peristil može da bude samo akt našeg nacionalnog prkosa, ili lično gosp. Meštrovićevog. No pitanje je, je li sami prkos dovoljan da obrazloži jednu takovu arhitektonsko-estetsku i kulturnu pogrešku.”

On u zamjenu predlaže položaje sjeverno od Mauzoleja, u parku ispred Zlatnih vrata, pa čak i na drugi vrh Marjana, koji posljednji apsurdni prijedlog je tada u širem splitskom puku bio popularan (3903).

Vorih Matković, ravnatelj Obrtničke škole, izlagao je povjerenje u Meštrovićev sud, koji je odgovarao i nacionalnoj ideji borbe slavenstva i latinstva (3966; 3967).

Inž. Marcel Martinis je također smatrao da u konglomeratu svih stilova na Peristilu može i Meštrovićev *Grgur* naći svoje mjesto (3964).

Dr. Jakša Herceg također smatra da Peristil nije neko umjetničko svetište da skulptura velikog kipara Meštrovića ne bi mogla doći na njega. Povijesna je uloga biskupa Grgura Ninskoga vrlo velika i "pred ovom fundamentalnom mišlju, koje je velikoga kipara vodila izradbi Grgurova spomenika, treba da ustuknu sva umjesna i neumjesna arhitektonsko-konservatorska teoretiziranja"... (3938; 3939).

Crkveni krugovi nisu bili za isticanje borbe biskupa Grgura protiv pape. Biskupski se ordinarijat oglasio izjavom da crkvena vlast uopće nije pitana za savjet pri odluci da se spomenik postavi pred katedralom (4019; 4048).

Don Franin je sinovac dr. Ivan Bulić, nastojao smiriti prepirke ističući također nacionalni značaj biskupa Grgura, ali predlažući rušenje crkve Sv. Filipa i postavljanje spomenika sjeverno od katedrale (3911).

Splitski vrlo djelatni arhitekt inž. Fabijan Kaliterna također predlaže to mjesto, budući je "skoro sve u gradu proti Grgura na Peristil". Mjesto današnje crkve Sv. Filipa ne dolazi u obzir, veli Kaliterna, jer ga je Meštrović rezervirao za Zvonimirov spomenik. On predlaže traženje položaja modelom (3947).

Iz Zagreba se u polemiku uključio i književnik Milan Begović. On prigovara splitskim ocima što su se potčinili Meštrovi-

ću. Peristilu je, po njegovom sudu, suvišan Meštrovićev spomenik. A Peristil će progutati i Meštrovićevog Grgura.

«Grgur Ninski jest pompozan, nemiran, nestrpljiv - dakle potpuno oprječan onoj okolini u koju ima da se postavi...

G. Meštroviću može se i oprostiti ako i ne opravdati, njegovu želju, da vidi svoj kip uokviren onako divnom okolinom, kao što je splitski peristil. Ali slične su želje mogli možda imati i drugi umjetnici u prošlim vremenima, pa ipak nisu pokušavali da ih ostvare...» (3897).

I arhitekt je Niko Armanda ponovno iznio razloge koji govore protiv *Grgura* na Peristilu (3891).

Splitski književnik Marin Bego, zalažući se za Peristil, zamjera kritičarima koji se nisu usudili ocjenjivati samu Meštrovićevu skulpturu, pa ni vrijednost Peristila, nego se upuštaju u polemiziranje.

"Veliki podhvat treba da stvori i veliki odjek; zidanjem zvonika podiže se istodobno i njegova sjena. Ali sjena je opet samo sjena...

Moje je duboko uvjerenje - pisao je Bego - da svaki Meštrovićev spomenik, bez obzira gdje je on postavljen, znači za ovaj grad veliki ures i veliku dobit u svakom pogledu. Doći će vrijeme, kad će se postavljanje Meštrovićevih spomenika smatrati zlatnom epohom Splita." (3896; 3995⁵²⁻⁵⁴)

Anonimni autor napisa (ap) u pravaškoj *Hrvatskoj straži* opširno obrazlaže zašto Meštrovićev *Grgur* ne spada na Peristil, iako Peristil kao skladni i zatvoreni trg privlači kipare da na njega stave svoje spomenike. Meštrovićev je spomenik svojom veličinom u opreci sa Peristilom. On kritizira i sam spomenik kao kiparsko djelo. Iza svega se ipak kriju ideološko-političke podloge (3890).

Zagrebačka javnost, valjda zamorena polemikama oko smještaja spomenika Strossmayeru, nije se uključila u splitsku borbu. Zagrebačke su *Novosti* na kraju reagirale više službeno nego stručno:

"Bilo je ljudi, koji su prigovarali što se taj veliki Meštrovićev kip postavlja u sredinu arhitektonski mirnog Dioklecijanovog Peristila. Ali baš to, što taj kip izražava toliko otporne sile i toliko grandioznosti usred onih mirnih rimskih starina, daje i postavljanju takovog kipa na onom mjestu simbolično značenje..." (4103).

I publicist je *Jutarnjeg lista* Josip Horvat pisao još samouvjerljivije sljedeće 1930. godine:

"Jedan jedini čovjek pokušao je povesti boj protiv dioklecijanskoga duha Splita, i valja priznati - bez obzira na sve ostale momente - da mu je to uspjelo. Taj čovjek je Ivan Meštrović. Njegov *Grgur Ninski* razbio je rimsko prividjenje, sred staroga dioklecijanskoga castruma, koji tvori još i danas srce Splita, pred samim mauzolejem gdje se nekoć vjerojatno čuvala urna s pepelom moćnoga cara, dovaljao je gorostasnu liticu iz slavenskog krša, postavio kao simbol nove vlasti i novog duha, nove rase. Divovski spomenik sred rimskog peristila tvori gromovni efekt. S njegovim dolaskom Dioklecijanova palača zalazi na drugi plan. Meštrovićevo djelo postaje osovino interesantnosti Splita." (4159)

Na peristilsku su se krizu ipak osvrnuli zagrebački listovi *Novosti* (3450; 3472; 3547; 3888), *Obzor* (3525; 3555; 3874), *Slobodna tribuna* (4084) i *Morgenblatt* (4102).

Ni beogradski tisak - zacijelo zamoren polemikama oko svog spomenika *Pobjedniku* - nije se mnogo bavio smještajem

Don Frane Bulić

splitskoga *Grgura*. Tek se Meštrovićev, inače kritičar, Radoje Marković osvrnuo na splitsku polemiku (3963).

U Splitu su o Peristilu i *Grguru* pisali još *Jadranska pošta* (989), orjunaška *Pobeda* (3556) i časopis *Korablja* (4057).

Splitski je pak "ciceron" Josip Barač (Marul) u svom satiričnom epu *Splitijadi*, s posebno objavljenim odlomkom *Peristilska kriza* u brošuri, opisao i polemiku oko postava *Grgura Ninskoga* na Peristil (3892).

Nakon tolike prethodne galame Split se s uzbuđenjem pripremao za podizanje i svečano otkrivanje spomenika *Grguru Ninskome* (3965; 4037; 4038; 4047; 4053; 4068; 4078; 4083; 4984; 4088; 4094).

Meštrović je u Zagrebu pregledao dovršeni, odliveni, cizelirani i privremeno montirani spomenik u dvorištu Umjetničke akademije (4025), gdje su tisuće Zagrepčana dolazile razgledati ga (3917), splitski gradonačelnik Ivo Tartaglia i vijećnik Jerko Čulić osobno su ga tu preuzeli (3917; 4076). Zatim je spomenik rastavljen u tri dijela i vlakom prenesen u Split (3888; 4086), gdje će ga sastaviti i cizelirati spojeve (3917).

Postavljanje golemog spomenika na Peristilu pratio je danomice cijeli Split, iako je oko mjesta namijenjenog podizanju spomenika podignuta drvena ograda (4029).

29. svibnja 1929. počelo je postavljanje spomenika *Grguru Ninskome* na Peristilu (4071-4973; 4075; 4085). Saliveno je postolje od armiranog betona. Za montiranje goleme brončane skulpture došli su monter iz Zagreba (4071). Donji dio trupa spomenika postavljen je na postolje 13. lipnja (4072), a sutradan čitav lik (4085). Zatim su cizelirani spojevi, a postolje je

- kako izvještava *Nova Evropa*, «obloženo slojem lijepoga kamena», čime su u stvari odustalo od privremenog pokusnog postavljanja (4044). Projekt za podnožje spomenika načinio je glavni općinski arhitekt Josip Kodl (4406¹²⁷).

Trećega rujna doputovao je u Split Ivan Meštrović da vidi kako spomenik «pristaje u ovome ambijentu, i onda (će) dati svoju konačnu riječ» (4025).

Svečano otkrivanje spomenika *Grguru Ninskome* 29. rujna 1929. bilo je ne samo istaknut splitski, nego i nacionalni događaj. O njemu su pisali mnogi stručnjaci i nestručnjaci: Niko Bartulović (3893), Vladimir Brusić (3905), Nikola Dujmović (3924), Frano Ivanišević (3942; 3944), Filip Marušić (3965), Grga Novak (3973), Laza Popović (3977), Stjepan Roca (3981) i brojni novinari izvjestitelji (4027; 4029; 4060-4069; 4089; 4090; 4094; 4096-4100). Tom su prigodom objavljene čak i pjesme posvećene spomeniku *Grguru Ninskome*: Rikarda Katalinića Jeretova (3952), Vinke Bulić (3904), Stjepana Ilijića (3941), a višekrat je objavljena i pjesma o *Grguru Ninskome* austrijske književnice Paule Preradović (4855, 4857, 4858). O postavljanju i otkrivanju *Grgura Ninskoga* snimljen je i dokumentarni film (3744, 3728).

Bilo je najavljivano da će sam kralj otkriti spomenik, zbog čega je izaslanstvo splitske Općine pošlo u Beograd da s kraljem dogovori dan otkrivanja (4053) i u Zagreb da nadbiskupu Antunu Baueru predloži da blagoslovi spomenik (4406¹⁶¹).

Svečanost otkrivanja privukla je brojne uzvanike i goste ne samo iz Splita i okolnih mjesta, nego i iz cijele države. Navodi se da je otkrivanju bilo nazočno oko 20 tisuća predstavnika

Don Frane Bulić
i Ivan Meštrović

Otkrivanje spomenika Grguru Ninskom u Splitu, 1929.

društava i ustanova i naroda, a cijeli je Split tada imao malo više stanovnika (4406¹⁶¹).

Na svečanost otvorenja 29. rujna 1929. ipak nije došao kralj Aleksandar, nego njegov izaslanik princ Pavle. U katedrali je splitski nadbiskup Klement Kvirin Bonefačić održao glagoljsku misu. Cijeli je grad bio ukrašen cvijećem i sagovima na prozorima, navečer osvijetljen, a svečanosti su pridonijeli i engleski ratni brodovi u luci.

Brojni ugledni uzvanici zauzeli su mjesta na tribini, a zatim je donačelnik dr. Ivo Tartaglia (novoizabrani je načelnik bio dr. Jakša Račić) kićenim riječima pozdravio kraljevog predstavnika.

«Značajna je ova slava - rekao je uz ostalo Tartaglia - jer biskupa Grgura Ninskog ni tradicija, ni narod ne slave kao izrazitu historijsku ličnost, već kao idejnog nacionalnog heroja, čiji su duhovni i kulturni podvizi postali simbolom borbe i otpora, samopouzdanja i pobjede čitavog naroda na ovoj obali Jadranskog mora.

Ovom simbolu je naš Ivan Meštrović (Živio!) udahnuo dušu, život i snagu svoga genija i genija čitavog našeg naroda, te stvorivši djelo, koje je sigurno jedno od najjačih u kiparstvu novog doba, velikodušno ga poklonio Splitu, da ovdje u ovom historijskom kraju cara Dioklecijana i kralja Tomislava, Tome Arcidakona i Marka Marulića, bude postavljeno na mjesto, s kojega je Grgur Ninski nadahnuo i obrazovao čitav duhovni i nacionalni život hrvatskog dijela našeg naroda na ovim obalama...» (3997; 4406¹⁶²⁻¹⁶³).

Uz klicanje Grguru Ninskome, kralju Aleksandru, princu Pavlu, dinastiji Karađorđevića i Ivanu Meštroviću, otkrio je princ Pavle spomenik. Zatim je prišao nazočnom Meštroviću i čestitao mu.

Govorio je nadbiskup Bauer, zahvalivši Splitu i Meštroviću na tom spomeniku. Zborovi glazbenih društava *Zvonimir* i *Guslar* otpjevali su skladbu Grguru Ninskomu maestra Josipa Hatzea, a zatim su polagani vijenci. U Hotelu Central priređen

je svečani banket. Navečer su u kazalištu izvedeni dijelovi Tijardovićevih opereta *Splitski akvarel* i *Zapovijedi maršala Marmonta* (4061; 4062; 4065; 4097; 4100; 4103; 4406¹⁶³⁻¹⁶⁶).

Revija *Svijet* opisala je i bogato ilustrirala svečanosti otkrivanja spomenika (4069), a mjesečnik *Jadranska straža* posvetila je čitav broj Meštrovićevom spomeniku Grguru Ninskom, sa prilozima Rikarda Katalinića Jeretova, Nike Bartulovića, Iva Tartaglije, Grge Novaka, Frane Ivaniševića, Koste Strajnića, Iva Lahmana.¹²¹

Otkrivanje spomenika Grguru Ninskome snimljeno je i filmski, pa se nešto kasnije prikazivalo u kinematografima u *Metro Journalu* (4064).

Otkrivanje je naišlo na odjek čak u londonskom *Timesu*, u kojemu se hvali Meštrović i uspoređuje ga se se Michelangelom (4067).

I nakon otkrivanja pisalo se o samom spomeniku *Grguru Ninskome*, ocjenjujući nešto smirenije, objektivnije i stručnije i njegovu umjetničku vrijednost. Tako je Svetozar Rittig u *Novoj Evropi* pisao o povijesnoj ulozi Grgura Ninskoga, ali i o Meštrovićevom djelu:

«...Meštrovićeva je umjetnost u svojoj osnovi vedra i optimistična - ona zrači izmirenje s prošlošću i nadu u budućnost. Ona niče iz tla, koje znači simbiozu slavenskog i latinskog elementa... U svom umjetničkom vidjenju, Meštrović nije mogao drugamo postaviti svoga Grgura Ninskog: mjesto u peristilu je integralni dio njegove zamisli i njegova spomenika...

Karakteristika je Meštrovićeve umjetnosti monumentalnost i to ne samo u unutrašnjoj duhovnoj sadržini njegovih figura nego i u kolosalnim njihovim dimenzijama. Prije dvije godine bijasmo u Egiptu. Nekoliko dana nakon povratka posjetih Meštrovića u njegovu atelieru. Zaprepastih se: 'Po Bogu brate, tvoj Grgur Ninski, dok smo bili na putu, narasao do Memnonova Kolosa!' - 'Ja šta, - tamo smo vidjeli kako treba da se radi. To su spomenici. Hiljade godina i svi varvari ovoga svijeta nijesu mogli misirskih statua da unište, a Fidijinih je nestalo.

Ban Tartaglia čita pozdravni govor
Knezu Pavlu Karađorđeviću

- Mi se borimo, kako da uredimo prostor pred zagrebačkom Katedralom - : postavi kralja Tomislava u memnonovskim dimenzijama sjedeća u os crkve, a postrani Ćirila i Metodija u istim omjerima stojeće, pa je pitanje savršeno, misirski riješeno...» (3980).

I konzervator Ljubo Karaman, iako je kritizirao položaj *Grgura Ninskoga* na Peristilu, najbolje je sudio o samoj Meštrovićevoj skulpturi:

“Što se tiče umjetničke vrijednosti, Grgur Ninski je sretno djelo Meštrovića u naponu njegova stvaranja, kolosalno u smjelim razmjerima, a jako u vanrednoj realizaciji izraza, života i pokreta...” (3949).

Ivo Petković je u opširnoj studiji u *Hrvatskoj reviji* analizirao Meštrovićev spomenik, ocijenivši ga odličnim.

“Kipar je u ovom spomeniku hotimice uprostio (pojednostavnio) crte trupa, eda bi jače naglasio dostojanstvo i izrazitost ozbiljnog i strogog lica i grčevite lijeve ruke. Cijelu pak ličnost je upotpunila jedna velika, dinamična kretnja i zamah cijelog organizma.

Položaj i stav kipa je građen za Peristil i to voljno i svijesno. O tome nema sumnje.» (3975; 4056)

Prepiska Meštrovića s Bulićem i Abramićem u vezi s postavljanjem spomenika *Grguru Ninskome*, novinski članci i drugo, nalazi se u Arheološkom muzeju u Splitu (9690⁵⁰⁸).

Meštrovićev *Grgur Ninski* u Splitu imao je i nadalje burnu povijest. Talijanski su okupatori u studenome 1941. uklonili spomenik s Peristila i, rastavljenoga, odložili u dvorištu općinskih skladišta na obali (9124).

1952. nastojalo se da se *Grgur Ninski* opet postavi. Jedni su bili za to da ga se vrati na raniji položaj na Peristilu, što je osobito zagovarao Milan Ćurčin (6325; 6327), a drugi protiv (6349). Razvile su se polemike u dnevnom tisku (6323; 6330; 6341; 6345; 6348; 6372; 6504). Ja sam u napisu u *Slobodnoj Dalmaciji* obrazlagao da Meštrovićev spomenik kao istaknuto

umjetničko djelo ipak ne smije degradirati svjetski istaknutu arhitekturu antičkog Peristila (6408).

Savjet za prosvjetu i kulturu Narodnog odbora grada Splita imenovao je 1952. komisiju u sastavu C. Fiskovića, Ć. Čičin Šaina, B. Pervana, D. Rendića Miočevića, B. Zupe i I. Mirkovića. Predlagani su položaji: plato pred Židovskim grobljem na Marjanu, zapadni dio rive, trg pred Kazalištem, gat pred «Srpskom bankom», Sustipan, lukobran, Botičeva poljana, Srebrna vrata, Bulićeva poljana, bolnički bastion i pred Biskupskom palačom. Komisija je odabrala tri položaja na koja će se postaviti improvizirana maketa spomenika: zapadno od Biskupske palače, na Manuškoj poljani i sjeverno od Zlatnih vrata (XII. 7).

Konačno je spomenik 1954. postavljen između Zlatnih vrata Dioklecijanove palače i Gradskog parka.

*

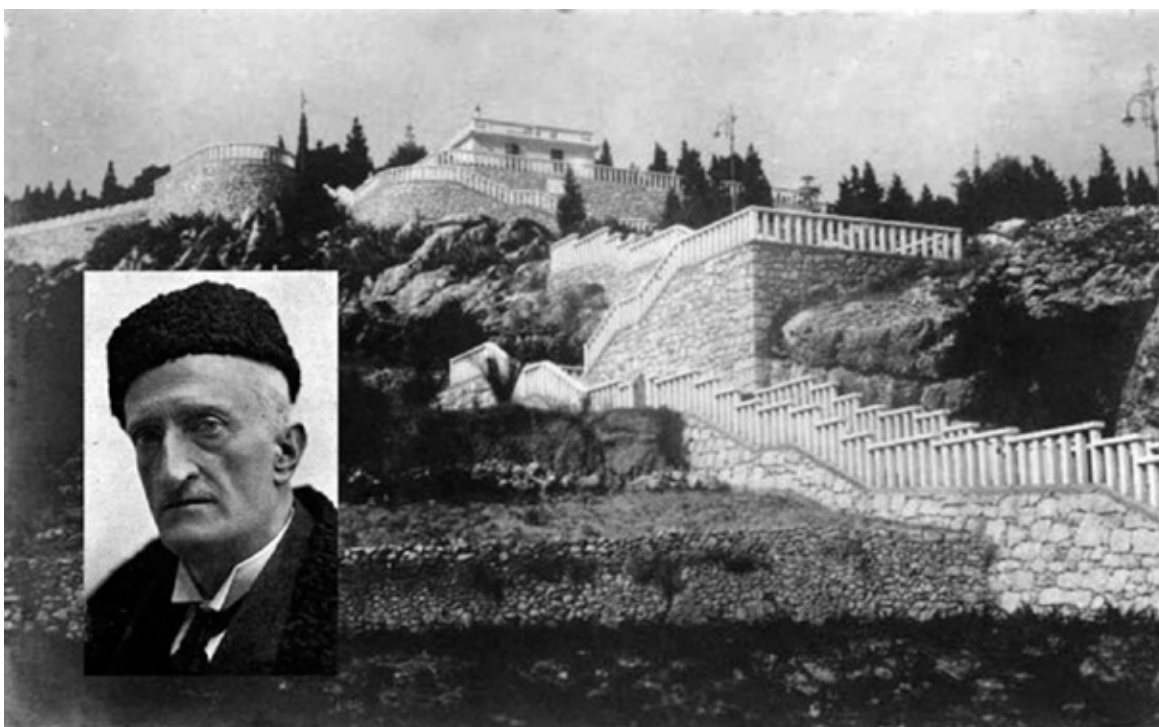
Upola manji Meštrovićev spomenik *Grguru Ninskome* podignut je 1931. u Varaždinu.

19. lipnja 1928. pisao je Ivan Meštrović iz Zagreba bratu Peši u Ameriku, između ostaloga:

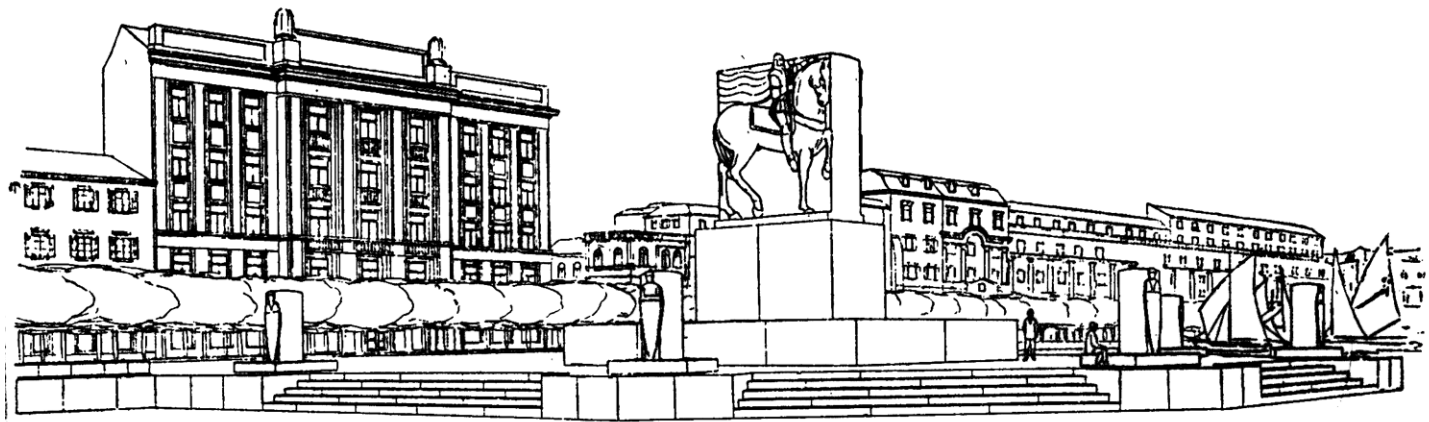
“Škola mi svršava 28. a valjda ću do 5. (VII., D. K.) dovršiti studiju u polovici veličine za *Grgura N...*” (X. 4. 97)

Meštrović je, dakle, osim dvije malene studije kao predradnju za golemi spomenik *Grguru Ninskome*, načinio i jednu skulpturu visine oko 4 metra, a zatim prema njoj izvodio konačnu veliku. To mu je bilo nužno jer u nevelikom atelijeru nije imao potrebnih udaljenosti za modeliranje goleme skulpture koja je sezala od poda do stropa, pa je konačni oblik postigao pola manjom skulpturom, a onda je mehanički, s pomoćnicima, prenosio u veliki omjer.

Gradsko zastupstvo Varaždina povjerilo je u veljači 1929. načelniku dr. Hinku Krizmanu da s Ivanom Meštrovićem pregovara o otkupu tog manjeg spomenika *Grguru Ninskome*, iako su vjerovali da je visok 7, a ne ispod 4 metra (4045). Meštrović

Jakša Račić, Vidilica na Marjanu u Splitu

Nacrt za *Kraljev kamen*

je bio voljan darovati besplatno gipsanu skulpturu Varaždinu, ali nije bilo potrebnih 200.000 dinara za lijevanje u broncu.

Konačno se tek u siječnju 1931. osigurala potrebna svota i model je dan na lijevanje Umjetničkoj akademiji, kao i prvi spomenik (4257; 4299; 4407; 4420; 4474; 4480).

Tada su i u Varaždinu - iako manje nego u Splitu - uslijedile prepirke o mjestu postavljanja spomenika. Dokončao ih je - kao i u Splitu - sam autor koji je, zajedno s Tomislavom Krizmanom i Jozom Kljakovićem, odabrao položaj na Petrovićevu trgu, uz franjevački samostan. Na tom su se mjestu nalazili betonski ostaci srušenog spomenika iz Prvog svjetskog rata, pa je ideološki odlučeno "da simbol tuđinske tiranije načini mjesto simbolu tisućgodišnje naše nacionalne kulture i životne snage našeg naroda... upozoravajući Varaždince neprestano da je obrana narodnih svetinja na Dravi i Muri baš tako potrebna kao i u Dioklecijanovoj palači" (4397; 4474; 4480; 9598³¹).

Spomenik je preuzet u srpnju 1931. (4458; 4408; 4434), a svečano otkrivanje obavljeno je 17. listopada 1931. Ivan Meštrović je tom prigodom imenovan počasnim građaninom Varaždina. Dekorativnu spomenicu izradio je slikar Vladislav Kralj-Međimurac (4182; 4438; 4464; 4465).

*

Usporedo s radom na spomeniku *Grguru Ninskome* Ivan Meštrović je radio projekte za još jedan monumentalni spomenik u Splitu, tzv. *Kraljev kamen*.

Nakon rata, kako je to uobičajeno, nicali su po cijeloj državi spomenici oslobođenju i kralju Petru "Osloboditelju". U povodu smrti kralja Petra Općinsko je vijeće 17. kolovoza 1921. odlučilo da se i u Splitu podigne spomenik Oslobođenju, za što je bila osnovana zaklada u koju je počeo pristizati novac.^{121a} 1925. ustanovljen je odbor za podizanje takvog spomenika s načelnikom Ivom Tartaglijom na čelu. Dapače, predloženo je da taj spomenik u Splitu bude "oltar cijele Dalmacije" s geslom "Na moru i za more!"

Prigodom boravka u Splitu te godine, upitan za mišljenje, predložio je Ivan Meštrović da se taj spomenik podigne na splitskom lukobranu gdje će, i kao svjetionik, biti vidljiv nadasamo s mora, da bude nešto poput njujorškog spomenika, "naš Liberty Island", na dogled "prijatelju i neprijatelju" (2962).

1926. Odbor je doprinosima Općine i domoljuba sakupio još nedostatnu svotu i povjerio izvedbu Ivanu Meštroviću. Ki-

par je tada izmijenio prvotnu zamisao spomenika-svjetionika i položaja na lukobranu i zamislio spomenik u obliku golemog kamenog bloka koji će na jednoj strani imati konjanički reljef kralja Tomislava, a na drugoj kralja Petra "Oslobodioca". Spomenik je nazvao *Kraljev kamen*, a bio bi postavljen na obali, na položaju maloga gata nasuprot zgrade tadašnje *Jadranske banke*. Taj bi se prostor dobio proširenjem platoa u moru. Na uglovima platoa bila bi postavljena četiri kamena stupa, poput onih za vezivanje brodova, s ratnicima što drže grbove šest jadranskih gradova: Rijeke, Zadra, Šibenika, Splita, Dubrovnika i Kotora. Kameni blok bio bi dug oko 6, širok 3, a visok 3,5 metra, a sam blok na njemu s reljefima 5 x 2 m, visok 6 m. Sve bi bilo izrađeno od bračkog kamena u roku od dvije godine, a trošak bi iznosio oko tri i pol milijuna dinara (3425; 3557; 3558; 3591; 3733). J. Strzygowski se u jednom opisu Splita te godine pohvalno izrazio o toj zamisli spomenika na obali (3502). Meštrovićev projekt spomenika reproduciran je 1928. u Jugoslavenskom turizmu (3637) i u Novom dobu (3638), a u *Jadranskoj straži* 1929. uz opis Iva Tartaglije i uz članak Iva Lahmana (3959).

Zatim je pothvat zastao zbog nedostatka sredstava.

Tek je 1931. godine, slaveći desetu obljetnicu vladanja kralja Aleksandra, Općinsko vijeće ovladalo Općinsku upravu da sakupljeni novac «Dara slobode», u iznosu od 580.000 dinara, namijeni izvedbi spomenika. Općinska je uprava nato utanačila ugovor s kiparom Meštrovićem, povjerivši mu izvedbu spomenika ukupne visine od oko 13,5 m na postamentu. Godinu dana bi autor modelirao spomenik, a godinu bi se klesao u kamenu.

U ugovoru je, između ostaloga, stajalo:

«Općina Split povjerava i predaje gosp. Ivanu Meštroviću izradbu spomenika, što gospodin Ivan Meštrović preuzima, dok će nabavku kamena, temelje i podizanje izvršiti Općina, a sve to uz aproksimativnu cijenu koštanja predloženu od gosp. Ivana Meštrovića za sumu od cca Din 2.569.000.- kada bude za to imala sredstva, koja se suma za pojedine potrebe dijeli ovako: ...honorar za osnovu, izradu obaju reljefa u definitivnoj veličini i umjetnički nadzor Dinara 1.000.000.- Suma honorara je definitivna, a svi ostali troškovi su označeni približno te mogu varirati prema cijenama na tržištu što bude svakovremeno vladalo.» Općina se obvezala odmah nakon potpisivanja ugovora isplatiti Meštroviću 500.000 dinara na račun honorara.

Bio je i prijedlog da se spomenik podigne na rtu Sustipana (4411; 4472).

Međutim, tadašnji načelnik dr. Jakša Račić opovrgnuo je da je ugovor sklopljen, jer Općina raspolaže samo s 580.000 dinara, a ostalo se tek namjerava sakupiti doprinosima banovinskih uprava (4404).

U jesen 1931. beogradske su novine javljale da Meštrović radi na velikom spomeniku *Oslobođenju* za Split (4411; 4456). Jednako praški *Prager Presse* 1932. godine (277; 4597).

Međutim, ipak nije došlo do izvršenja ugovora. 1933. nastupila je opća gospodarska kriza. Gradska štedionica, na koju je bio položen ranije sakupljeni novac, nije ga mogla isplatiti i Općina je bila spremna prodati jednu svoju zgradu. Meštrović se tome usprotivio i raskinuo je ugovor, ne želeći da zbog nje ga Općina otuđuje imovinu. Općinsko ga je vijeće odgovaralo od toga, ali je on ustrajao i Vijeće ga je 22. prosinca 1933. razriješilo svake obveze, ali ne odustajući od odluke da podigne spomenik kralju Petru (5051; 5057).

Je li razlog za Meštrovićevo raskidanje ugovora bio i u nečem drugom, nije nam poznato. Beogradski je tisak, pod naslovom *Opet Ivan Meštrović*, pisao 1934:

“...Opet je jedan njegov akt zainteresirao javnost. Naime, g. Meštrović je raskinuo ugovor sa Splitskom općinom, kojoj se bio obvezao da će sagraditi veliki spomenik Kralju Petru Oslobođiocu uz honorar od milijun dinara!

Zašto Splitska općina ne izađe pred javnost, koji su pravi razlozi rukovodili g. Meštrovića da s njom kida ugovor tako carski honoriran?” (5185).

Je li pri tome bio sporan lik kralja Petra, znajući da je nešto kasnije Meštrović izbjegao raditi konjanički spomenik kralju Petru u Zagrebu?

Josip Smoldaka je 1934. predlagao da se poruše zgrade starih lazareta, djelomično tada zatvora, i tu podigne spomenik s likovima kraljeva Petra i tada ubijenoga Aleksandra (5306). Meštrović se u jednom intervjuu 1935. izjasnio u prilog rušenja lazareta-zatvora i podizanja novog spomenika na tom položaju; ujedno i za rušenje fontane na obali (306; 5355; 5374). Smoldaka je kritizirao raniji prijedlog smještaja nacionalnog spomenika na obalu, nakog čega se razvila polemika između njega i Meštrovića, koja je imala više politički nego estetski biljeg (303; 312; 5240; 5304; 5305; 5312; 5383; 5394).

Osim skica i nacrt za *Kraljev kamen*, koji se čuvaju u Atelijeru Meštrović u Zagrebu, Meštrović, koliko je poznato, nije izveo istaknutijih plastičnih studija ni modela (9615¹⁴³).

*

Tada je Meštrović izradio još jedan istaknuti javni spomenik: *Spomenik zahvalnosti Francuskoj* u Beogradu. Poticaj za izvedbu toga spomenika dali su *Društvo prijatelja Francuske* i *Društvo nekadašnjih učenika francuskih škola*, a odluku i narudžbu beogradska Općina. Prva zamisao da se nekom Meštrovićevom skulpturom izrazi zahvalnost Francuskoj za pomoć u ratu potječe još od 1924. (2730). Zatim je sljedeće godine pokrenuta inicijativa u srpskim omladinskim krugovima koji su u vrijeme rata studirali u Francuskoj da se podigne vidan spomenik zahvalnosti Francuskoj. Sastavljen je odbor; također umjetnički žiri za izbor spomenika, u koji su ušli članovi Akademije nauka Bogdan Popović, Andro Stefanović i Đoko Jovanović (3228). Ta je akcija, da se spomenik *Zahvalnosti Francuskoj* podigne u Parizu ili u Beogradu, pokrenuta 1927. godine osobitim zalaganjem prof. Miljanića, koji je pet godina

rukovodio i *Komiteto* za upisivanje priloga. Za izvoditelja je izabran Ivan Meštrović.

Francuski poslanik Emil Dard je izjavio uoči otkrivanja spomenika:

„Izbor Meštrovića i njegov pristanak pričinili su mi živo zadovoljstvo... Nitko bolje od njega nije znao biti tumač narodnog oduševljenja iz kojega je ponikla ideja za *Francuski dan* i upisivanje priloga iz 1925. godine, čiji ćemo krajnji rezultat proslaviti. Ovaj upis dao je 1.600.000 dinara...

Meštrović ima osjećaj za veliko i plemenito, za herojsko. On je sposoban osjetiti dah i smjelosti bure, i voli neočekivane i jedinstvene izgledе vrhova. Ja sam bio uvjeren da će ga sličan projekt nadahnuti za remek-djelo. Predsjednik ocjenjivačkog odbora natječaja, profesor g. Bogdan Popović mislio je isto...

Ja sam pratio u atelijeru u Zagrebu napretke, traženja djela Meštrovićeva od skice u glini do konačnog modela u gipsu, slomljena i zatim ponovno izrađena...» (4111).

Glavni lik spomenika, *Pobjeda*, lijevan je na talijanski način „izgubljenog voska“, poput *Indijanaca* i *Grgura Ninskoga*, u ljevaonici Umjetničke akademije u Zagrebu 3. VII. - 2. X. 1930. i gotov, cizeliran, postavljen 23. listopada 1930. u dvorištu Akademije, da koji dan zatim bude prenesen u Beograd. Ljevač gipsanog modela bio je Franjo Bubanj, brončane skulpture Franjo Antolić, a cizeler Emil Jungman (4325).

Osim ženskog brončanog lika alegorije *Pobjede*, koji predstavlja Francusku koja u ratu pritiče u pomoć Srbiji, na dva bočna kamena reljefa prikazani su *Sorbona*, tj. prosvjetna pomoć srpskoj mladeži u vrijeme rata, i suradnja francuskih i srpskih vojnika u ratu. Brončani lik, visok 4,90 m stoji na kameonom postamentu visokom 6 m (27^{xxxv-xxxvi}; 4210; 4302; 4306; 4307).

Reljefe su u kamenu, prema Meštrovićevim gipsanim modelima, klesali Frano Kršinić, Antun Augustinčić i Marin Studin u Splitu, a dovršeni su u Beogradu. Meštrović je, nadzirući njihov rad, u srpnju 1930. boravio u Splitu (4236; 4306; 4349; 4350).

S obzirom na značenje spomenika i suradnju Francuske i Jugoslavije, pripremalo se svečano otkrivanje (4112; 4115, 4233; 4306). Cijeli je Beograd bio okićen. Iz Francuske su stigli brojni ugledni gosti predvođeni ministrom Champetierom de Ribesom.

Ministar Emil Dard je u zdravici na svečanom ručku, između ostaloga, rekao:

„Dižem ovu čašu u čast velikoga majstora Ivana Meštrovića, kipara, čovjeka i našega najprisnijeg prijatelja, koji ne može biti nazočan ovome ručku, ali čija je ličnost i tako u srcima sviju nas pri toj svečanosti. Neka bude čast Ivanu Meštroviću, velikom umjetniku i jugoslavenskom domoljubu, koji je toj ideji dao besmrtni oblik i podigao lik Francuske na dominantnom položaju, da gleda na groblja gdje zajednički leže naši mrtvaci.“ (4368)

Sam Meštrović zbog bolesti nije mogao biti nazočan svečanosti otkrivanja spomenika. Brzjavom je izrazio žaljenje francuskom ministru Dardu, a ovaj ga je izvijestio da ga je francuska Vlada odlikovala ordenom komendatora Legije časti (4115; 4255; 4300; 4326; 4368).

Otkrivanje spomenika na Kalemegdanu obavljeno je 11. studenoga 1930. osobito svečano, u nazočnosti kraljevske obitelji, Vlade i diplomatskog zbora, uz prigodne govore ministra Kumanudija, francuskog predstavnika Champetiera

de Ribesa, predsjednika odbora za podizanje spomenika dr. N. Miljanića, o čemu su izvijestile brojne domaće i inozemne novine (4105; 4136; 4147; 4172; 4173; 4192; 4193; 4230; 4233; 4240; 4250; 4280; 4283; 4284; 4286; 4290; 4291; 4333; 4334; 4348; 4351; 4356; 4362; 4396).

Opis otkrivanja i govori na njemu objavljeni su 1940. u posebnoj *Knjizi o Francuskoj* (5900).

Raymond Warnier, koji je u više prigoda pisao o Meštroviću, opširno je izvijestio o otkrivanju spomenika *Zahvalnosti Francuskoj* u marsejskoj reviji *La Méditerranée* (4422; 4450) i u još nekoliko publikacija (4222; 4223; 4224). Meštrović mu je darovao brončanu skicu lika *Pobjede*, studiju za spomenik *Zahvalnosti Francuskoj* (27^{xxxv,xxxvi}).

Bilo bi, međutim, neobično da Ivan Meštrović, unatoč podršci kralja i francuskih stručnjaka i uglednika, nije i tada u Beogradu bio i kritiziran i napadan. Najglasniji kritičar njegove umjetnosti u Beogradu je bio pravnik, a zatim likovni kritičar, Petar Odavić, autor knjige *O umjetnosti i umjetnicima* (1921). O Ivanu Meštroviću je pisao više puta, od 1923-1934, kritizirajući i njega i njegova djela. U brošuri *O skulpturi*, a u povodu Meštrovićevog *Spomenika zahvalnosti*, pisao je opširno 1932. o tom Meštrovićevom spomeniku, između ostaloga:

„Kao što se iz dnevnih beogradskih listova vidjelo: ona nekolicina izvjestitelja, koji su popratili to djelo s nekoliko riječi, tvrdili su, istina bez i najmanjega dokaza za to, da je to djelo genijalno, i da se sasvim logično, prema tom njihovom tvrdjenju, i za to djelo može ono isto reći, što je ranije za drugo djelo g. Meštrovića rekao jedan profesor sveučilišta: ‚Da se ne može ni zamisliti drugo kakvo skulptorsko djelo kojim bi se bolje predstavilo ono, čemu je namijenjeno‘, tj. u ovom slučaju, zahvalnost naroda našega Francuskoj.

Bilo ih je štoviše i takvih, koji su i po tome djelu njegovom, nazvali Meštrovića najvećim živim skulptorom a bilo ih je, ako se ne varamo, koji su ga nazvali najvećim skulptorom kroz čitavu kulturnu povijest ljudi.“

Prema Odavićevom sudu lik na spomeniku ne stoji čvrsto obim nogama na tlu, kako bi morao biti u pokretu.

„U stvari pak: kad se i simbolički predstavi ili neki događaj, ili neka ideja, taj simbol mora biti jasan, da namjera njegova ne podliježe nikakvoj sumnji.

Promotrimo li figuru g. Meštrovića isključivo kao skulptorsko djelo, bez obzira na to, što treba da predstavlja, moramo doći do zaključka, da je figura ta daleko od toga da pobudi misao o Lijepome, da u kretanju utječe na osjećaje naše, da ugušujući u nama loše sklonosti prirode naše, budi i razvija dobre; da daje podstreka čežnji za idealima, što je od uvijek jedini cilj Umjetnosti.

U izrazu i u teškom, upravo akrobatskom, stavu njezinom, ima naprotiv nečega neprijatnoga, što uznemiravajuće djeluje na gledaoca...

Na postolju figure izrađena su dva reljefa. Onaj s vojnicima, čija tijela kao da su rađena s ravnalom u ruci, vrlo je loš, jer ponajprije predstavlja vojnike od olova, što ih djeca redaju. A onaj drugi, s nekoliko figura, i ako je bolji od prvog, i previše je slab, s obzirom na poznate niske i visoke reljefe čuvenih skulptora, i klasičnih i modernih.

Prema navedenom, moj je zaključak: da je to neuspjelo djelo; da je rađeno bez obzira na nenadmašnu klasičnu grčku skulpturu, sve do danas jedino mjerodavnu za pravilnu ocjenu umjetničke vrijednosti skulptorskih djela; da je rađeno više

s obzirom na povremeni ukus, i na prolazne zahtjeve mode i modernizma, nego na prirodnost i lakoću stava, taj kategorički uvjet ljepote svakog skulptorskog djela, i na vječno iste glaso-ve poetičnosti srca ljudskoga i čežnje za ljepotom...“ (4552¹⁴⁻¹⁸).

Dvije godine zatim napada Odavić još nesmiljenije i još ne- stručnije Meštrovićeve skulpture, veleći u vezi sa spomenikom *Zahvalnosti Francuskoj*, da je 1931. u *Ženskom klubu* održao predavanje o tome djelu, koje je 1931. i objavio. Usto je 1932. poslao dopis Predsjedništvu općine grada Beograda, upozoravajući ga da je to «jedno vrlo ružno djelo», ujedno predlažući što da se s njim uradi - zacijelo da ga se ukloni? (5109)

Povijesno-umjetnički i kritičarski stav Petra Odavića isključivo je školsko-klasičan, što je u dvadesetom stoljeću izraziti konzervativizam. Međutim, s obzirom da je u beogradskom dnevnom i stručnom tisku objavljeno preko 50 kritičarskih radova, njegova primitivna kritika postaje i odraz njegove društvene sredine; te sredine koja je bila krajnje oskudna kiparima i u kojoj su kiparsku djelatnost i stručnu naobrazbu provodili hrvatski kipari iz Dalmacije: Rosandić, Pallavicini, Meneghello (9235³⁸⁰⁻³⁸²).

Još jednom se srpski emigrant nakon Drugog svjetskog rata, Josif Majzner, 1969. u minhenskoj *Iskri* člankom *Naličje mita o Meštroviću* oborio na Meštrovićeve skulpture, među njima i na spomenik *Zahvalnosti Francuskoj*, koje iznimno smatra ipak boljim od ostalih.

«To bi mu bilo jedno od najboljih djela da nije idejno pro- mašeno. Ta ogromna tema koja s prednje strane ima odjeću od paučine, koja se u pozadini pretvara u cjepanice, gotovo se baca na Beograd s nožem da ga smrvi i smoždi...» (7870¹⁴⁷).

O spomeniku *Zahvalnosti Francuskoj*, kao istaknutom beogradskom javnom spomeniku, pisano je mnogo (4164; 4181; 4197; 4287-4289; 4305; 4350; 4400; 4475; 4476).

*

Ivan Meštrović je tada, 1929-1930, projektirao još jedan javni spomenik, ali nije došlo do njegove konačne izvedbe: peruanskom nacionalnom heroju *Simonu Bolívaru*.

Ivo Andrić je 1930. u eseju *Simon Bolivar Libertador* (*Osloboditelj*) napisao: «Neobična ličnost koja nosi ovaj najljepši od svih naslova koje živ čovjek može da dobije... Najveći ideolog južnoameričke nezavisnosti... Simon Bolivar je jedan od onih čiji put ide visoko i svijetli nadaleko, a čije gašenje, naglo, slično pad komete.» (8960⁶¹).

Simón Jose Antonio de la Santísima Trinidad de Bolívar y Palacios (1783-1830) rano se zadio idejama Francuske revolucije. Život je posvetio borbi za oslobođenje od španjolske kolonijalne dominacije i ideji stvaranja unije Sjedinjenih Država Juga. Petnaest godina, od 1806, borio se u Vencueli i u ostaloj Južnoj Americi za neovisnost i osnovao pet republika, napisavši i ustav nove Republike Bolivije. Ukinuo je ropstvo u Vencueli, pomagao Indijancima, gradio škole i bolnice, ušavši tako u pučku legendu. God. 1811. proglasio je neovisnost Venecuele. God. 1813. pobjeđuje španjolsku vojsku i u triumfu ulazi u Caracas. God. 1821. izabran je predsjednikom novoo- snovane države Velike Kolumbije, kojoj je pripadao i Ekvador. Zatim se u Peruu bori protiv Španjolaca, koji su 1824. prisiljeni napustiti Južnu Ameriku. Tu stvara novu državu Boliviju, nazvanu njegovim imenom. Međutim, u građanskim ratovima koji su uslijedili slomila se ideja velike zajedničke južnoame-

Spomenik Andriji Meduliću u Zagrebu

ričke države i stvaraju se manje zasebne države Venecuela, Kolumbija i Ekvador (8960⁶¹⁻⁶³).

28. listopada 1929. pisao je Rufino Blanco Fombona iz Venecuele, a tada u Madridu, Ivanu Meštroviću u Zagreb da mu je vlada jedne južnoameričke države (Bolivije) povjerila da naruči spomenik Simonu Bolívaru. On je odmah pomislio na Meštrovića, tada poznatog i u Južnoj Americi i u Španjolskoj po tamošnjim izložbama 1928. i 1929, i upitao ga da li bi on izradio taj javni spomenik, poput Bourdelleova spomenika generalu Alvearu u Buenos Airesu. Meštrović mu je odgovorio 5. studenoga, navodeći honorar od 10.000 dolara za maketu spomenika u omjeru 1 : 10. Fombona mu je opet pisao 12. studenoga 1929. Spomenik bi morao biti dovršen 1930. godine, na stotu obljetnicu Bolívarove smrti.

Meštrovićev nam je odgovor poznat po njegovom opširnom konceptu sačuvanom u arhivu Atelijera Meštrović u Zagrebu, gdje se čuva i druga prepiska, kao i skice i nacrti u vezi s tom narudžbom. Zanima ga projekt i uvjeren je da će načiniti uspješno djelo, iako je rok od godine dana prekratak jer, kako veli: «...ja sve moje modele u definitivnoj veličini izrađujem sam, a ne da ih po svojim maketama davam povećavati od drugih kao što to obično biva...»

Moja tražbina od 10.000 dolara za maketu neka vas ne čudi jer maketa izrađena u jednoj skali, koja će poslužiti kao osnova za definitivni spomenik, iziskuje mi bar mjesec i pol dana studija i intenzivnog rada.» Nadalje ga izvještava o predviđenim podacima i mjerama spomenika. Kopiju istog spomenika mogao bi izraditi i za Madrid, gdje su također namjeravali podići spomenik Bolívaru. Prihvaća njegove sugestije za motive reljefa na spomeniku.

5. prosinca 1929. pisao je Fombona Meštroviću tražeći crtež Meštrovićeve zamisli konjaničkog spomenika, na koje Meštrović odgovara 12. prosinca da je počeo studirati motiv spomenika. Rok je prekratak: «Točno je da sam ja sposoban raditi dva ili tri puta brže nego što obično rade drugi umjetnici, ali lijevanje u bronci traje dugo i nikada se unaprijed ne može znati da li će otprve sve ići dobro u lijevanici, ili će se morati početi nanovo lijevati, neke partije i po nekoliko puta, što se veoma često događa kada se želi imati čist posao.» Rok je ovisio i o izradi postolja: u Europi ili u Americi. Navodi motive iz Bolívarova života koji mogu biti prikazani reljefima. Šalje i fotografiju glinene skice konjaničkog lika. Meštrović se zanima i za točne podatke o Bolívarovu liku.

U sljedećem pismu 28. prosinca Fombona ga obavještava o Bolívarovu liku, uniformi, a ujedno mu, radi tih podataka, šalje knjigu *Vida del Libertador Bolívar II*.

Fombona i dalje, 3. siječnja 1930, opskrbljuje Meštrovića podacima o Bolívaru i njegovoj revoluciji. Meštrović mu odgovara 16. siječnja da je dovršio skice spomenika, fotografije kojih će mu poslati. Bilo mu je teško raditi jer ne pozna okolinu budućeg spomenika. Predlaže mu dvije koncepcije spomenika: jednu sa središnjom statuom, visokom 7 metara i četiri dopunske po 4 metra; drugu s istom središnjom statuom i reljefima s epizodama iz Bolívarova života. Odlučio se ipak za ovu drugu, da istakne središnju skulpturu. Osim konjaničkog spomenika, na gornjem bi postamentu bila dva postrana reljefa: *Borba* i *Sloboda*, a na donjem četiri: *Bolívar na konju govori časnicima*, *Bolívar pred Kongresom u Panami*, *Bitka kod Junina* i *Zakletva u Rimu*. Glavna statua i reljefi bit će odliveni u bronci, postamenti u kamenu. Meštrović očekuje ugovor, da se prihvati konačnog posla.

Fotografije skica Meštrović šalje 21. siječnja 1930.

Naručitelji kao da se nisu zadovoljavali jednom statuom i reljefima, nego su željeli prvi plan s glavnom i okolnim statuama. Također bi željeli nešto što više karakterizira Bolívara i Latinsku Ameriku, jer se inače spomenik može odnositi na bilo kojeg europskog heroja.

Nakon toga je prepiska prekinuta (8941).

Rufino Blanco Fombona bio je venecuelski pjesnik, esejist, povjesničar i političar kojega je vladajuća diktatura Vincentea Gomeza prognala, pa je živio u Španjolskoj.

Spomenik južnoameričkom heroju Bolívaru naručila je, posredstvom Fombone, Republika Bolivija. U međuvremenu, 1930, u Boliviji dolazi do prevrata i republikanac Silesa Hermandoa zbacio je Daniel Salamanca, koji više nije sklon veličanju Simona Bolívara. Tako propadaju i zamisao nacionalnog spomenika i Meštrovićeva narudžba.

U Atelijeru Meštrović u Zagrebu ostali su u gipsanim modelima konjanička skulptura Bolívara, tri reljefa i tri skice na papiru.

Godine 1982. obnovilo se zanimanje Venecuele za nekadašnji Meštrovićev spomenik, a u povodu dvjestote obljetnice Bolívarova rođenja 1983. godine. Predlagali su da bi neki Meštrovićev sljedbenik mogao, prema postojećim skicama, izraditi spomenik, ali ništa se nije pokrenulo (8904).

*

Kada je Ivan Meštrović priredio u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu 1932. svoju veliku retrospektivnu izložbu, postavio je pred paviljon, kao javni spomenik, lik starog hrvatskog slikara i grafičara *Andrije Medulića Schiavona* (oko 1500-1563), izveden u kamenu. Tako je ta skulptura, uz dvije Rudolfa Valdeca do ulaza, ostala skulpturalni ukras Umjetničkog paviljona, ali ujedno i javni gradski spomenik (4617).

O tom Meštrovićevom spomeniku ni o njegovom smještaju, za razliku od svih ostalih, nije se ni pisalo ni polemiziralo. Njegov se gipsani model nalazi u Gliptoteci u Zagrebu.

*

Povijest Hrvata jedna je od najpoznatijih skulptura Ivana Meštrovića.

Meštrović, Kljaković i arhitekt Drago Ibler izradili su 1931. projekte za smještaj Starohrvatskog muzeja u tvrđavu u Kninu. Meštrović se još prije rata, 1911, dogovarao s fra Lujom Marunom da muzej i svoj atelijej smjesti u kninsku tvrđavu, obećavši izraditi nacрте.

Kada je 1932. izradio *Povijest Hrvata*, namijenio ju je novoj zgradi Starohrvatskoga muzeja u Kninu na tvrđavi. Nova zgrada nije nikad sagrađena, a muzej se kasnije smjestio u dvije, za tu svrhu prilagođene, stare zgrade na tvrđavi.

U međuvremenu je kralj Aleksandar uzeo na posudbu skulpturu *Povijest Hrvata* za svoj dvor na Dedinju dok se ne podigne Starohrvatski muzej, kako je pisao fra Karlo Jurišić u napisu o fra Luju Marunu 1979. (8717). U Meštrovićevoj monografiji 1933. pak navedeno je da ju je kralj Aleksandar „otkupio za svoj dvorac na Dedinju“ (27^{xviii}). U jednom razgovoru 1999. godine, direktor Narodnog muzeja u Beogradu Radislav Trkulja tvrdi da su sve Meštrovićeve skulpture u Muzeju kupljene, pa prema tome vlasništvo Muzeja, a da je *Povijest Hrvata* „knez Pavle kupio od autora“ (10702).

Poslije Drugog rata *Povijest Hrvata* je pohranjena u Narodnom muzeju u Beogradu (9365¹⁴).

Da *Povijest Hrvata* nije kralj Aleksandar kupio nego posudio dokazuju i dva Meštrovićeva pisma Abramiću 1953. iz Amerike da se zauzme da se ona iz Beograda prenese u Split (9690^{511, bilj. 28}).

Povijest Hrvata su, prema Meštrovićevom gipsanom modelu, isklesali u kamenu 1934. u njegovom splitskom atelijeru kipari Grga Antunac i Dujam Penić, a kamen je pripremio za rad klesar P. Štambuk, kako se vidi iz računa za izradu i prijevoz skulpture (I. 18. 18; 8719⁴⁷).

Povijest Hrvata, kao gipsani model, predstavljena je javnosti na izložbi *Pola vijeka hrvatske umjetnosti 1938-1939*. (5793). Tom je prigodom Meštrovićev drniški prijatelj, liječnik i pjesnik Filip Marušić u uskršnjem prilogu *Hrvatskog glasnika* u Splitu objavio opširni hvalospjev *Povijesti Hrvata*, ispunjen pjesničkom patetikom, ali bez stvarnih podataka o djelu (5755). Na *Drugoj izložbi hrvatskih umjetnika 1942.* u Zagrebu izložena je *Skica ženske glave za Povijest Hrvata* (5998).

Na traženje podataka Vinka Nikolića u emigraciji, sam je Ivan Meštrović pisao 22. svibnja 1960. uredništvu *Hrvatske revije* u Buenos Airesu:

„Sudbina ovoga kipa je u malenu slična ostaloj Hrvatskoj povijesti.

Kako Vam je poznato, bila je najznačajnija skupina fragmenata plastičnih staro-hrvatskih spomenika u Kninu smještena u jednu nepodesnu i neuglednu zgradu, zapravo prostoriiju, a rasporedjena bez ikakva stručnog rasporeda i bez kataloga, da nije pravo znao ni sabirač predmeta (fra Lujo Marun), gdje je što kada nadjeno, i moralo se tražiti po njegovu tavanu olovkom napisane bilješke, koje su bile rasturene, i od miševa nagrizene. Ovo je mene, kao i mnogog Hrvata, zaboljelo, te sam došao sa sugestijom, da se na Kninskoj tvrđavi, koja dominira mjesto i okolicu, od starih narušenih zgrada nekadanjih kasarna napravi muzej hrvatskih starina i da ih se sve prenese tamo. Napravio sam prijedlog banovima Savske i Primorske banovine, Šiloviću i Tartagli, da ove dvije hrvatske banovine unesu u svoj godišnji budžet izvjesne sume, s kojima bi se kroz dvije ili tri godine postigla suma, kojom bi se muzej podigao. Oni su obojica pristali i unijeli u budžet tako, da se je kroz dvije godine bila sabrala suma od oko 3.000.000 dinara. Koliko se sjećam, dvije trećine je dala tadašnja Savska banovina, a jednu trećinu Primorska.

Ja sam bio uzeo na se, da izradim nacrt za zgradu i figuru *Povijesti Hrvata*, koja je imala da se postavi u skromni vestibil na ulazu u muzej. Medjutim je pala odluka da kralj Aleksandar dodje u Zagreb i za tu svrhu je trebalo kod Maksimira napraviti sokolski stadium, te je tadašnji ban Perović posegao za sumom odredjenom za podizanje muzeja, s obećanjem, da će Banovina tu sumu vratiti. Medjutim nije došlo do povraćanja niti do ostvarenja muzeja. U međjuvremenu i u nadi, da će se muzej ostvariti, ja sam bio izradio kip *Povijest Hrvata* i isklesao ga u grčkome mramoru, a prof. Ivšić mi je pomogao, da urežem glagoljski natpis na fragmentu, koga figura drži u krilu.

Pok. kralj Aleksandar je saznao za ovu figuru, tražio fotografiju i izjavio se, da mu se kip vanredno dopada i da bi ga želio kupiti. Kad sam mu objasnio za koju je svrhu napravljen, on je izjavio, da ga želi imati i privremeno staviti u poseban paviljončić kraj svoje vile na Dedinju, a kad se muzej napravi, da će ga onda pokloniti muzeju. S Aleksandrom se doskora

desilo, što se desilo, a figura u mramoru ostala je na Dedinju, a ja joj ne znam dalju sudbinu. Na moju sugestiju nadležnim vlastima, da se je prenese u Split, u muzej hrvatskih starina, netom zgrada bude gotova, nisam dobio odgovor, ali držim, da u tome ne će biti teškoća...“ (413).

Godine 1970, u vezi s proslavom tristote obljetnice Zagrebačkog sveučilišta, odliven je u *Likumu* u Zagrebu gipsani model *Povijesti Hrvata* u broncu i postavljen pred zgradu Rektorata (8084; 8085; 8069). Emigrantska *Hrvatska revija* zabilježila je:

«...To je učinjeno tiho, bez ikakva publiciteta, da 'ne bi došlo do incidenta'. Na postolju samog djela nije, za sada, uklesano ni ime djela, kip stoji bezimen, jer da će se tako 'razni protivnici manje srditi'» (8070). Bila je to kritična 1970. godina «hrvatskoga proljeća».

Novo ulazno stubište glavne zgrade Sveučilišta u Zagrebu, s Meštrovićevom skulpturom *Povijesti Hrvata*, projektirao je arhitekt Juraj Denzler 1966-1971. (8495).

Otada je Meštrovićeva skulptura *Povijest Hrvata*, namijenjena Starohrvatskom muzeju, postala simbolom i logotipom Hrvatskog Sveučilišta u Zagrebu.

Ivan Meštrović je, međutim, i dalje smatrao da *Povijest Hrvata* spada Starohrvatskom muzeju, kasnije nazvanom Muzej hrvatskih arheoloških spomenika. Kada se taj muzej, prenesen iz Knina, a zatim i iz Klisa, smjestio u privremenim drvenim prizemnicama na zapadnoj obali splitske luke, pisao je Meštrović iz Amerike Abramiću da se zauzme da se skulptura iz Beograda prenese u taj muzej.

“...Sada kad će se napokon taj Muzej ostvariti u Splitu, ja držim da ova skulptura spada u Muzej hrvatskih starina u Splitu, i da se smjesti negdje na ulazu u Muzej. Ta stvar će biti po svoj prilici smatrana kao Državna svojina, nu to mislim ništa ne smeta da ju se prenese u Split, gdje joj je mjesto u vezi sa hrvatskim starinama. Da ostane u Beogradu nema nikakva razloga niti veze sa ambijentom gdje bi bila smještena. Oni u Beogradu imadu u Muzeju dosta mojih stvari, koje nisu nikad ni bile plaćene, ali po svom sižeju spadaju tamo. U svoje vrijeme sam bio o ovom pisao Dr Ritigu da kaže komu treba, nu nisam dobio nikada odgovora. Kada se budete vraćali, govorite o ovome sa Ritigom i otidite do gospodina Žanka i eventualno Predsjednika Bakarića da porade da se spomenuta figura pošalje u Split.” (9690⁵²²⁻⁵²³).

Kada je 1976. u Splitu, na Mejama, sagrađena nova zgrada Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, po projektu arh. M. Kauzlarića, nastojao sam, kao suautor muzeološke postave muzeja, da se Meštrovićeva *Povijest Hrvata*, po autorovoj namjeni i kasnijoj želji, prenese iz Beograda i postavi u namijenjeni joj muzej. Međutim, mjerodavni se nisu usudili to moliti od Predsjedništva i nije ništa učinjeno. Zatim sam uspio da se 1978. - barem dok se ne riješi konačno pitanje - u atrij novoga muzeja postavi patinirani gipsani model iz Gliptoteke (8670).

Brončani odljev *Povijesti Hrvata*, odliven u zagrebačkoj ljevaonici, darovala je *Matica iseljenika Hrvatskoj bratskoj zajednici* u Pittsburghu (SAD), pa je na obljetnicu osnutka *Zajednice*, 1984, postavljen pred njihov dom (9498).

*

1933. izradio je Ivan Meštrović reljef hrvatskog bana i biskupa *Petra Berislavića*, koji je poginuo u borbi s Turcima, i darovao ga Trogiru (4722; 4893). Reljef, izveden u segetskom kamenu, postavljen je u trogirsku ložu tek 1939. godine (5705;

5728; 9690⁵¹¹). Sam je Meštrović više puta posjetio Trogir tražeći najpogodnije mjesto za svoj spomen-reljef.

Budući da je u istoj loži i renesansni reljef Nikole Firentinca, talijanski su se iredentisti skandalizirali da Meštrović svojim "barbarskim" djelom skrnavi to povijesno i umjetničko svetište. I. Tacconi, Splićanin, pisao je u zadarskom *San Marcu*:

"To je još jedno barbarstvo. Jugoslavija nema osjećanje visoke odgovornosti, kojom se mjeri civilizacija jednog naroda." Mora se reći da je žestina toga neopravdanoga prosvjeda uslijedila nakon zaista barbarskog rušenja brojnih skulptura mletačkih lavova u dalmatinskim gradovima, od kojih su neki bili i istaknute umjetničke vrijednosti, a Meštrovićev se reljef postavlja baš na mjesto uklonjenog Firentinčevog lava (5105), kao i nakon smionog postavljanja golemog spomenika Grguru Ninskome u spomenički prostor antičkog Peristila (5104; 5278).

Mladi je konzervator Ljubo Karaman opravdavao sa stajališta očuvanja spomenika postavljanje Meštrovićevog reljefa u povijesnu trogirsku ložu:

"...Moderan je spomenik pripustljiv u staroj sredini pod uvjetom, da se on podredi i uskladi sa tom sredinom... Meštrovićev reljef u loži pokazat će nam, da je ispravan put za nacionalnu i kulturnu afirmaciju ne rušenje onoga što postoji nego stvaranje novih vrednota.

...Pored toga Meštrovićev reljef je ne samo vanredno uspjele djelo, već je finim umjetničkim instinktom prilagodjen ambijentu za koji je izradjen. On je modeliran u mirnim, širokim plohama i u diskretnom, nevisokom reljefu." (5418)

Reljef *Petra Berislavića* postavljen je i otkriven, zbog raznih poteškoća, tek 1939. godine. (5705; 9690⁵¹¹)

Talijani su 1941. uklonili spomenik iz trogirске lože (6163). Nakon rata nije reljef odmah vraćen u ložu, pa je 1952. Meštrović iz Amerike pisao Abramiću:

"Za Berislavića nisam znao, ali me i to čudi, da nije još vraćen na svoje mjesto. To bar ne bi bilo teško organizirati da ga se 'dobrovoljnim radom' digne, za koji nadam se naši klesari ne bi ni mene ni nikoga proklinjali."

Spomenik je ponovno postavljen u trogirsku ložu 1954. godine (9575; 9690⁵¹¹).

Gipsani model *Berislavićevog reljefa* darovao je Meštrović 1958. muzeju u Iloku, mjestu u kojemu se mnogi stanovnici prezivaju Meštrović i koji je već trideset godina imao i ulicu Ivana Meštrovića (6661; 7410; 8405).

POPRSJA ISTAKNUTIH LIČNOSTI

Kako smo vidjeli iz njegova pisma Ćurčinu i navoda iz *Uspomena* (429¹⁵¹⁻¹⁵⁸), Ivan Meštrović je 1924. portretirao čehoslovačkog predsjednika. Poprsje je naručio Amerikanac iz Chicaga Crane; ujedno i poprsje predsjednikove neudane kćeri Alice koja je živjela s njime. I u monografiji 1933. i u *Uspomenama* navodi se godina 1924, ali su pisma Ćurčinu iz Lánya datirana 2. i 4. XI. 1923.

Iako se radilo o privatnoj narudžbi, Meštrović je posebnom sklonošću pristupio tom portretiranju.

Tomáš Garrigue Masaryk (1850-1937), filozof, sociolog i državnik, umnogome je bio uzor hrvatskoj nacionalističkoj

mladeži koja je prihvatila njegov "politički realizam". Pratio je i pomagao borbu hrvatskih omladinaca protiv Austro-Ugarske još uoči rata, braneci ih u tzv. veleizdajničkom procesu 1909. U emigraciji je 1916. osnovao *Čehoslovačko narodno vijeće*, a 1918. je u Washingtonu izdao *Deklaraciju o nezavisnosti Čehoslovačke*. Bio je prvi i dugogodišnji predsjednik Čehoslovačke Republike, 1918-1935.

Kada je predsjednik Masaryk 1937. umro, u Zagrebu je u kazalištu održana svečana komemoracija, s Meštrovićevim poprsjem (5552).

Praške su *Lidové noviny* u toj prigodi objavile Meštrovićev nekrolog *Vjerujemo u Masarykove misli* u kojemu je, u svom osebujnom biblijskom stilu, između ostaloga napisao o svom političkom idolu:

"Sklopio je oči radnik, koji je svoju njivu preoraio od kraja do kraja, koji je zlatno klasje svoga rada i rada svoga narodnog društva požnjeo i pohranio u sigurna spremišta. Zaklopio je oči orač, zaklopio ih je mirno i zadovoljno, jer je doživio činjenicu, da je vidio, da je pred članovima njegove porodice prostro dobar kruh i da su njihova lica zadovoljna. Sklopio je oči sijač, koji je najzdravije i najjače sjeme zasijao u brižno uzoranu zemlju za buduće godine..."

Bilo nas je dosta đaka gospodina Profesora...

Lome se sablje, krše se nasilja, ostaje samo duh i plug." (324; 325; 328; 5480; 5534)

Meštrović je predsjednika Masaryka portretirao u njegovoj ljetnoj rezidenciji dvorca Lánya, boraveći tamo deset dana (4597). Načinio je dva portreta: jedan za naručitelja Charlesa R. Cranea, koji mu je dao predujam, a jedan za sebe (27^{XXIX}; 2739). Ujedno i portret njegove kćeri Alice (429¹⁵⁷⁻¹⁵⁸; X. 4. 41; VII. 1, 7 i 9).

Praški *Prager Presse* je kasnije pisao:

"Sasvim izvan niza domaćih umjetnika koji su prikazali Masaryka, stoji jako osjećajno, sasvim subjektivno shvaćeno poprsje od Ivana Meštrovića." (4303)

Kada je Ivan Meštrović 1932. bio u Pragu kao član žirija za spomenik Žiški (4597), između ostaloga je pričao u intervjuu uredniku *Lidovih novina*:

"Ja sam ovo poslije rata drugi put u Pragu. Prije šest godina bio sam gost presidenta Masaryka, s kojim me vežu najljepše uspomene iz zajedničke borbe za narodno oslobodjenje i ujedinjenje. Za vrijeme rata sastao sam se sa g. Masarykom odmah poslije njegova dolaska u Rim, u zimu 1914. g. i od toga sam vremena često bio u tijesnim vezama sa predstavnicima vaše oslobodilačke borbe..." (264; 4597).

1930. Ivan Meštrović je izabran članom Češke akademije znanosti i umjetnosti, u sekciji za umjetnost (4297).

Drugo Masarykovo poprsje, pod nazivom *Vođa*, koje je ostalo u Meštrovićevom vlasništvu, kupila je čehoslovačka Vlada 1933. na njegovoj velikoj izložbi u Pragu (5326), a nalazilo se u dvorcu Lányu.

Prema obavijesti u *Novoj Evropi* Meštrović je jedan odljev darovao Jugoslavenskoj akademiji u povodu Masarykove smrti, umjesto vijenca na odar pokojnika (5573).

Slovenski arhitekt Jože Plečnik, koji je obnovio Lány, rezidenciju čehoslovačkog predsjednika, i gradio na Hradčanima, bio je oštar u kritici. Svojim je ljubljanskim studentima govorio o portretu čehoslovačkog predsjednika:

"Meštrović je radio kod Masaryka. Portretirao je njega i

njegovu kćer: njega je još nekako izradio, a kćerku je tako modelirao, da bi ga čovjek bacio napolje. Dopao mi se Masaryk kad je o njemu kazao: 'Sam Bog nas je podario da imamo ovako idealnu vezu s Jugoslavijom! Portrete je naručio neki Amerikanac i platio. Kod nas bi nešto takvo bilo nemoguće...' (9170⁹²²).

O Meštrovićevom poprsju predsjednika Masaryka pisao je opširnije, u pjesničkom i domoljubnom zanosu, splitski književnik nastanjen u Pragu Božo Lovrić u *Jugoslavenskoj knjivi* 1924. godine. Meštrović u Masarykovom poprsju nije nastojao ostvariti tek sličnost s portretiranim, nego prikazati nešto bitnije njegovo, karakterno i duševno.

"Meštrović je nedavno - iza kako se izredaše mnogi češki slikari i vajari - dovršio lik T. G. Masaryka. Prije njega, da ne spominjem ostale, mučio se tom istom rabotom najbolji češki vajar Štursa...

I Švabinsky, najbolji češki slikar i grafičar, pokušao je, da nožem, perom i vrhom ocalne igle ureže lik Masaryka...

Tu je tešku zadaću - barem dosad - najbolje i najsvestranije riješio Ivan Meštrović. Prikazao je Masaryka kao apostola i svetačkom aureolom ovjenčao mu čelo. Čovjek ne zna, da li bi poniknuo nikom ili sklopio ruke pred tim uzvišenim kipom. Govoriti o sličnosti značilo bi ne shvatiti umjetnika. To je simbol, to je zastava, okolo koje se okuplja cijeli narod. Vidi se, da je Meštrović mislio na Husa, kad je modelirao Masaryka... Držeći se i gotike i češkog mističizma Meštrović je pristupio k izrađivanju i uistinu je stvorio jedno neprolazno djelo... Meštrovićev kip predsjednika drži nešto naklonjenu glavu, sbran je, sav utonuo u sama sebe." (2739)

*

Vidjeli smo da je Ivan Meštrović u Americi izradio polulik predsjednika *Woodrowa Wilsona* (2966; 3246; 3288) i poprsje kasnijega predsjednika *Herberta Hoovera* (9133⁶⁴³); također svoga prijatelja, srpskog fizičara i pronalazača *Mihajla Pupina* (4862⁴⁵).

Najkontroverznije djelo cijelog plodnog opusa Ivana Meštrovića zacijelo je poprsje *Vladimira Iljiča Lenjina*. Shvatljivo je da se u socijalističko-komunističkom razdoblju u nas najviše pisalo baš o toj Meštrovićevoj skulpturi, unatoč političkog i ideološkog osuđivanja njega kao nacionalista i antikomunista.

Meštrović je bio orijentiran više nacionalistički nego socijalistički. Pa ipak, u jednom razdoblju, nakon Prvog svjetskog rata, razočaranje u jugoslavenskom nacionalizmu usmjerilo ga je kozmopolitizmu, a donekle, na poseban način, i socijalizmu.

Zanimljiva je izjava Mirka Račkoga o Meštrovićevom navodnom socijalističkom oduševljenju 1917. godine, ali je moramo uzeti s rezervom, jer je stari Rački o svom nekada najboljem prijatelju, razočaran u njemu, a donekle i jadan na njegovu slavu, vrlo loše govorio, pretjerujući u kritikama njegove umjetnosti i njegova karaktera.

"Kada smo bili 1917. godine za vrijeme rata u Ženevi (Meštrović je u to vrijeme radio u drvu svojega bizantinsko-grünevvaldskog Krista - primjedba Račkog) čuli smo za rusku revoluciju i Lenjinovu pobjedu. Meštrović je došao k meni u atelje u Chantponlet 5 i sav u nekoj misterioznosti rekao mi:

- Hodi, Duka, da ti čitam što sam napisao.

Otišli smo u njegov pension gdje je stanovao (oko Boule-

varda de Trandices) i tu mi je jedan sat čitao neku dugu pisaniju koja je bila glorifikacija ruske revolucije. Jedno golemo oduševljenje za komunizam. Meni se činio Meštrović dok je to čitao stopostotni komunista u najidealnijem smislu, papskiji od samog pape. Još onda u toku rata slabo smo mi poznavali što se je sve događalo u Rusiji. Moguće je on bio idealno oduševljen za komunizam, ta bio je umjetnik, a moguće da su tu bili i neki računi, jer on je malo koju stvar primao bez računa. Čudno je bilo da je u isti mah vajao Krista i oduševljavao se Lenjinom. Ali kod umjetnika i to je moguće." (9028)

Podsjetimo se da je mladi Meštrović još u bečkim studentskim godinama mnogo čitao ne samo Tolstoja, nego i ostale ruske pisce koji su duhovno pripremali revoluciju u Rusiji. Zacijelo je u Lenjinu - koji je prvih godina na vlasti bio vrlo liberalan u odnosu na umjetnosti - vidio neki izlaz u teškom društvenom stanju u Rusiji, ali i u bezizlaznom krvoproliću Svjetskog rata, uzrokovanog umnogome razbuktalim nacionalizmima. I njegov je monumentalni *Krist* bio više socijalni nego religiozni motiv.

S tog se gledišta može pokušati protumačiti njegova izrada Lenjinovog lika.

Da je Ivan Meštrović bio upoznat s Lenjinovim životom i djelima dokazuje i knjiga o Lenjinu u njegovoj zagrebačkoj kućnoj knjižnici, beogradsko izdanje iz 1924. godine, s većim brojem reprodukcija fotografija Lenjina, na što je upozorila ravnateljica Atelijera Meštrović, u kojoj se ustanovi knjiga i danas nalazi (8463⁸).

Drugi je poticaj bio, sasvim pouzdano, Miroslav Krleža, koji je tada još bio u dosta dobrim odnosima s Meštrovićem.

U *Dnevniku 1958-69*. zabilježio je Krleža 15. studenoga 1967:

"Stigli su drugovi da se informiraju što je sa Meštrovićevim *Lenjinom* koji je bio moje vlasništvo. Ovog mog Lenjina modelirao je Meštrović na moju sugestiju za lenjinski dvobroj *Književne republike* (1925) i poklonio mi svoju skulpturu ženerozno, a ja sam je (kao nezahvalna duša) poklonio Bori Prodanoviću, što se, između ostaloga, uzgred budi rečeno, pretvorilo u jedan od kamena smutnje između Velikog Vajara i moje malenkosti. Zet starog Jaše, Simić, koji je 1937. bio otpravnik poslova u Parizu, prenio je glomaznu gipsanu figuru u Pariz. Što se s njom dogodilo za rata, ne znam, postoji nekoliko verzija da je *Lenjina* neko prenio u Holandiju." (8600²²⁶; 8348⁹²⁰).

U razgovorima što ih je vodio s Miroslavom Krležom i obja-vio, Enes Čengić je zapisao Krležino sjećanje:

"Uoči odlaska u Rusiju, uređivao sam poznati lenjinski dvobroj *Književne republike* i kako nisam imao prikladne Lenjinove fotografije rekao sam mu: 'Dajte, napravite mi skulpturu L(enjina) da ga fotografiram za *Republiku*.' Za četiri dana evo ga kod mene. 'Eno Vam L(enjina) možete ga uzeti.' Skulptura je bila golema, u nadnaravnoj veličini. Imali smo muke da je prebacimo fotografu. Snimili smo je. Tamo je dugo ležala. Nisam je ni ja imao kamo smjestiti, jer nije bila za stan. Predložio sam svom prijatelju Bori Prodanoviću da je uzme. To je i učinio - odnio je u Beograd, zatim je dospjela u Pariz, gdje je odlivena u bronzi, da bi konačno nestala u Holandiji ili tko zna gdje.» (9558¹⁶⁵; 9594¹⁶⁵; 10059¹⁶⁵).

Do tada je Miroslav Krleža surađivao s Milanom Ćurčinom i *Novom Evropom*, pa i s Meštrovićem. Također Meštrović s Krležom, pa je Meštrovićeva skulptura *Lenjina* reproducirana u svibnju 1924. u *Književnoj republici* (8721; 2723²⁸). Malo zatim

došlo je do sukoba i razilaženja, naročito u vezi s radom Odbora za pomoć gladnima u Rusiji (8884^{170; 181; 185}). Sljedeće 1925. godine Krleža će putovati u Sovjetski Savez. Spomenimo da su u svibanjskom dvobroju *Književne republike*, posvećenom smrti V. J. Lenjina, osim Meštrovićeve skulpture bile objavljene reprodukcije Kljakovićeve slike *Lenjina* i Babićeve *Crvene zastave*.

Kasnije Krležino svjedočenje o Meštroviću i njegovoj skulpturi *Lenjina* ispunjeno je podcjenjivanjem Meštrovića i njegove skulpture koju mu je ovaj darovao, a Krleža ju je otuđio (vjerojatno u strahu da je drži kod kuće).

I Krležin politički suborac August Cesarec je u neobjavljenoj kritici Meštrovića, u povodu izložbe 1932, u jednako omalovažavajućem tonu pisao o Meštroviću i njegovom *Lenjinu*:

“Jedan jedini puta, slučajno doduše, bez svoje inicijative, Meštrović je ipak nešto učinio za tu klasu [proletersku] s jednim poprsjem, koje, dakako, nije izložio na izložbi svoga desetogodišnjeg rada, premda spada u rad tih deset godina, i koje je do danas ostalo reproducirano samo u jednoj reviji.” (VIII, 5)

Podatke o Meštrovićevoj skulpturi *Lenjina* prvi je objavio novinar Mihajlo Marić u beogradskoj reviji *Sport i svet* 1963. On je razgovarao s većim brojem ljudi koji su mogli nešto znati o izgubljenoj skulpturi. U isto je vrijeme za bistom tragao i kiparov sin Mato Meštrović iz New Yorka. Miroslav Krleža mu je dao već navedene podatke o Lenjinovoj bisti:

“...Ona je, sjećam se, stajala kod njega [Bore Prodanovića] u stanu u Zagrebu, u Kukovićevoj ulici, nekoliko godina. Međutim, opasnost da skulptura Lenjina bude zaplijenjena ili uništena bila je permanentna, jer je policija često upadala u stan Bore Prodanovića, koji je već bio kompromitiran kao član Komunističke partije.

Što se dalje zbivalo s Meštrovićevom skulpturom ne znam...”

Kipar Frano Kršinić je rekao, u svom atelijeru Umjetničke akademije u Ilici 85:

“Meštrovićev Lenjin je bio ovde, iznad mene, u Kljakovićevom ateljeu dosta dugo...”

Jednog dana - nastavlja Kršinić - skulptura Lenjina koja je bila izlivena u gipsu samo jednom, odnesena je ravno u stan Bore Prodanovića. Sjećam se da mi je Krleža rekao da ju je poklonio Bori, koji je bio kolekcionar-autor...

Lenjin je bio fotografiran ovdje u zgradi Umjetničke akademije za Krležinu ‘Književnu republiku’...

Zanimljivo je, međutim, da Meštrović kao da nije više vodio brigu o svom ostvarenju... On, koji je inače vodio točnu evidenciju o svakom svom zarezu...”

Supruga Bore Prodanovića, Milica Prodanović je rekla:

“...u jesen 1927. (ili 1928. godine), jednog dana moj drug Bora rekao mi je da je od Krleže dobio na poklon jednu bistu. Iznenadio me je tog istog dana kada je u naš stan unio veliko poprsje Lenjina u gipsu, djelo Ivana Meštrovića...”

Bista je stajala u našem stanu i poslije šestojanuarske diktature 1929. godine, sve do kraja veljače 1930. kada smo se morali prinudno vratiti iz Zagreba u Beograd. Pažljivo smo je spakovali i ponijeli...

Zbog policijskih prijetnji, već smo bili protjerani iz Zagreba, bojali smo se da Meštrovićev Lenjin bude zaplijenjen ili uništen...

Sjećam se da je Bora smatrao da će bista biti sačuvana ako je prenesemo u stan jednog njegovog kolege - novinara, koji je bio Englez ili Amerikanac. Borin kolega je pristao i Meštrovićev Lenjin je bio prenesen u stan ovog stranog novinara...

Engleski (ili američki) novinar, tada akreditiran u Beogradu, smjestio je, izgleda, bistu Lenjina u svoj - podrum...

Mnogo kasnije kada je Stanoje Simić odlazio iz Beograda u Pariz na dužnost u jugoslavensko poslanstvo, Bora je došao na ideju da Lenjinovu bistu prebaci u inozemstvo. Želio je u Parizu izliti je u broncu i na taj način sačuvati... Bista je bila dana Stanoju Simiću da je odnese u Pariz...”

“Nikada nisam vidio takvog Lenjina - rekao nam je Stanoje Simić, kada smo ga posjetili. Kasnije, dok sam boravio u Sovjetskom Savezu vidio sam mnoga umjetnička djela koja su uobličavala Lenjina. Nijedna skulptura, međutim, nije bila tako snažna, lijepa, impresivna i ‘lenjinska’ kao ova Meštrovićeva...”

Tih dana [1935], u sporazumu s Borom Prodanovićem, Meštrovićev Lenjin bio je donijet kod mene u stan. Dogovorili smo se da ga prenesem u Pariz i tamo izlijem u broncu. To je tada bio najsigurniji način da se Meštrovićevo djelo... sačuva.

Skulptura Lenjina prevalila je put od Beograda do Francuske u diplomatskoj prtljazi Stanoja Simića, tako da je u Parizu stigla neoštećena negdje početkom jeseni 1935. godine.

Lenjinova bista stajala je u stanu u Parizu, u Ulici George Sand, u holu tri godine...

Kad sam se raspitao za cijenu lijevanja, iznenadio sam se. Lijevanje u broncu bilo je vrlo skupo. Najniža je cijena iznosila preko 6.000 francuskih franaka, nešto više od moje mjesečne plaće...

Svatko tko je u to doba dolazio u moj stan u Parizu divio se Meštrovićevom Lenjinu...

Tada, po drugi put u svojoj diplomatskoj karijeri u bivšoj Jugoslaviji, bio sam tretiran kao sumnjiv...

Međutim, neposredan povod za moj premještaj s dužnosti iz poslanstva u Parizu u Beograd i moje umirovljenje bila je Lenjinova bista... Kada je regent Pavle Karađorđević čuo da ja držim u svome stanu Lenjinovu bistu, naredio je da me smjesta premjeste u Beograd...

Prije odlaska iz Pariza - priča nam Stanoje Simić - preko poruka, dogovorio sam se s Borom Prodanovićem da bistu Lenjina ne vraćam u Jugoslaviju. Ne sjećam se više preko koga i kako, ali znam da mi je Bora poručio iz Beograda da Meštrovićevog Lenjina predam u Parizu Zdenku Rajhu, koji je tada živio u glavnom gradu Francuske.

Tako sam i učinio - kaže nam Stanoje Simić. - U proljeće 1938. godine, dan-dva prije nego što sam napustio Pariz, Lenjina u gipsu sam prenio u stan Zdenka Rajha u Rue de Verneil.” (7389) Zdenko Rajh je, po partijskoj liniji, radio u *Jugoslavenskom komitetu za amnestiju političkih osuđenika*.

Skulpturu *Lenjina* spominje Raymond Warnier u opširnom članku o Meštroviću, u povodu njegove izložbe u Zagrebu 1930. god. (4225). Spominje je i poljski kipar František Habdas, koji je vidio (8049).

Bogdan Radica je Meštrovićevu skulpturu *Lenjina* vidio pred rat u stanu Stanoja Simića u Parizu (7771).

Zdenko Rajh i njegova supruga, nizozemska nivinarka Matilda (Tela) Fischer, čuvali su skulpturu sve do ulaska Nijemaca u Pariz. Tako nisu dospjeli ni izliti gipsani model u broncu.

Zdenko Rajh je 1939. bio uhićen i godinu je dana odležao u logoru, a zatim krenuo u Jugoslaviju. Neposredno pred ulazak Nijemaca u Pariz pokušala je Matilda Rajh sakriti skulpturu *Lenjina*. Uzalud je zamolila i tadašnjeg ravnatelja Luksemburškog muzeja Jeana Cassona da joj pomogne. Poslije rata je francuski pjesnik Tristan Tzara pričao da je u Rajhovoju kući vidio Meštrovićevog *Lenjina*. Matilda Rajh se obratila i pariškom antikvaru Fernandu Pardeanu da rasproda stvari i umjetnine, osim Lenjinove skulpture. On je pak predložio kolekcionaru Moni de Bouillyu da to zajedno obave. Međutim, Bouilly se nakon rata zaklinjao gospođi Rajh da nije ni vidio Lenjinovu bistu. Jesu li Pardean i Bouilly prodali skulpture, ili je uništena, ostaje neriješeno (7389; 8463). Matilda Rajh je napustila grad i otišla u Nizozemsku, a bista je ostala u rekviriranom stanu.

„Prema riječima kućepazitelja, mnogi su prolazili kroz taj stan i vjerojatno jedan od stanara, - tko zna koji po redu, u strahu da ga Nijemci ne optuže kao simpatizera međunarodnog radničkog pokreta, razbio je gipsani odljev Lenjinovog portreta, uništivši na taj način ovo jedinstveno djelo.“ (7812)

Odmah po završetku rata Zdenko Rajh i supruga vratili su se u Pariz i tražili bistu, ali je više nisu zatekli u stanu. Domarka im je rekla da ju je prvi stanar, bojeći se Nijemaca, razbio i bacio (7673).

U socijalističkoj je *Jugoslaviji* u više navrata pisano o Meštrovićevom poprsju *Lenjina* (7698; 8008; 8049; 8457; 8721).

Sudbina Meštrovićeve skulpture *Lenjina* najviše je - što je potpuno shvatljivo - zanimala Igora Konstantinovića Tupicina, autora ruske monografije Ivana Meštrovića, objavljene u Moskvi 1967. (69²⁶⁻²⁹).

U povodu 50. obljetnice Oktobarske revolucije 1967. godine objavila je *Zajednica jugoslavenskih pošta* prigodnu marku s Meštrovićevom skulpturom *Lenjina*, a prema reprodukciji iz *Književne republike* i fotografiji skulpture u vlasništvu Lazara Plavšića. Slovenski slikar i grafičar Božidar Jakac izradio je likovno rješenje za dvije marke prema Meštrovićevom predlošku (7673; 7698).

Pošta je tada potakla i izradu replike Meštrovićeve skulpture *Lenjina*, zacijelo prema sačuvanoj fotografiji, a ne prema Jakčevoj grafički riješenoj marki, kako je Krleža tvrdio (9558, 3¹⁹⁸). Kipar Nebojša Mitrić se nastojao u toj kopiji potpuno približiti nestaloj Meštrovićevoj skulpturi, koliko mu je to na temelju fotografske reprodukcije bilo moguće. Ta je skulptura bila izložena u auli *Zajednica jugoslavenskih pošta* u Beogradu, a zatim ju je beogradski Univerzitet darovao Sveučilištu u Lenjingradu o proslavi 150. obljetnice osnivanja (7812; 7745).

*

Kipar Ivan Meštrović bio je od mladih godina povezan s kraljevskom kućom Karađorđevića. Taj mu je odnos - koji je najčešće smatran dodvoravajućim i zainteresiranim - politički najviše zamjeran. Međutim, činjenica je da je mladog Meštrovića kralj Petar I. privlačio kao vladar koji će ujediniti južnoslavenske narode, opisujući ga - u emigraciji, kada to nije bilo poželjno, u *Uspomenama* - kao poštenog, dobroćudnog i priprostog starca. Ta je sklonost prešla i na mladoga princa Aleksandra, kasnije kralja, za kojega je Meštrović vjerovao da ima dobre namjere, ali da čaršija loše djeluje na njega.

Uostalom i Michelangelo i drugi veliki umjetnici i graditelji radili su za vladare, jer su ti bili u mogućnosti da najviše naručuju, a svakom je umjetniku prvenstveno stalo da svoje zami-

sli ostvari. Kralj Aleksandar je potaknuo gradnju *Njegoševog mauzoleja*, a osobno je naručio velebni mauzolej *Neznanog junaka* na Avali.

Princ Pavle je privukao Meštrovića širokom kulturom Europljanina, a posebno sklonošću umjetnosti i mecenatstvom; ujedno i većim razumijevanjem hrvatske politike u odnosu na srpske pretenzije.

Stoga su Meštrovićevi portreti članova kraljevske obitelji osobniji, prisniji i nadahnutiji od uobičajenih protokolarnih vladarskih likova i spomenika.

Kralja Petra I. je Ivan Meštrović - vidjeli smo - portretirao prvi put u Beogradu 1906. godine, zatim na *Kosovskoj medalji* 1913; na reljefu u Dubrovniku 1923; zamislio ga je i na neostvarenom *Kraljevom kamenu* u Splitu, a zatim 1930. za spomenoprsje u Kastvu (27^{xxiii}).

U Kastvu u Istri ustrojio se, na poticaj *Sokola*, potkraj 1930. odbor za podizanje spomenika kralju Petru I. na mjesnom šetalištu. Zamolili su Meštrovića da im ga izradi, a on se spremno odazvao i obećao im poprsje u bronci na postamentu od kastavskog kamena (4318; 4337). Povod je bila deseta obljetnica oslobođenja Kastva koji, za razliku od ostale Istre i Rijeke, nije pripao Italiji. Predsjednik odbora bio je istaknuti domoljub i političar Vjekoslav Spinčić. U početku se predlagalo da spomenik izvede kastavski stručni učitelj Milan Brozović, ali je konačno ipak izbor pao na Meštrovića, ukoliko se odazove molbi, a posredstvom dr. Svetozara Rittiga i nekoliko Istrana.

Meštrović je izradio model u gipsu i nacrt cijelog spomenika i to darovao Kastvu (4447).

24. svibnja 1931. svečano je kraljev izaslanik puk. Despot Damjanović otkrio 3,5 m visoki spomenik, brončano poprsje na četvrtastom granitnom postolju. Prigodne su govore održali prof. Vjekoslav Spinčić i drugi (4477; 4481). Uslijedila je i jedna polemika da je slovenski kipar Lojze Dolinar kopirao Meštrovićevo poprsje kralja Petra, što je Niko Bartulović pobijao (4377).

Na kraljev poziv pošao je Ivan Meštrović u veljači 1929. u Beograd i u nekoliko dana portretirao *kralja Aleksandra* i *kraljicu Mariju*. Poprsja su zatim odlivena u broncu u ljevaonici Umjetničke akademije u Zagrebu. Nalazila su se na Dedinju (4042; 4046), a bila su posebno zapažena na Meštrovićevoj izložbi u Pragu 1933. (4841; 5035).

Još je jednom Meštrović radio poprsje *kralja Aleksandra*. Vjerojatno je to ona bista koju je u kamenu klesao kipar Dujam Penić u Splitu 1936. (8719⁴⁷), a bila je namijenjena Vojnom muzeju u Beogradu (5533).

Na *Drugoj proljetnoj izložbi slikarskih i kiparskih radova jugoslavenskih umjetnika* u Beogradu u svibnju 1930. izložio je Ivan Meštrović, uz ostale skulpture, i *portret kneza Pavla Karađorđevića*.

«Od Meštrovićevih stvari na prvo mjesto treba staviti Glavu Nj. Kr. V. Kneza Pavla, jedan od najboljih portreta koji je dao ovaj veliki skulptor,» pisao je Milan Kašanin (?) u beogradskom *Vremenu* (4167).

Ali princ Pavle, premda dobar poznavatelj umjetnosti, kao da nije nimalo bio zadovoljan svojim likom u Meštrovićevoj skulpturi. Ako je vjerovati Aliji S. Konjhodiću u članku objavljenom u krajnje pristranom kanadskom izdanju kritika Meštrovića Branka Miljuša, «Kod Kneza Pavla je teže prolazio, naročito poslije nakaznog portreta koji mu je Meštrović izradio» (8012¹⁶⁸).

Da drugi taj portret nisu smatrali nakaznim dokazuje da je, izložen na navedenoj izložbi u Beogradu 1930, reproduciran u zagrebačkoj tjednoj ilustriranoj reviji *Svijet* (4344), a reproducirao ga je i Josef Strzygowski u članku o Meštroviću u njemačkoj nacističkoj reviji *Wille und Macht* 1938. (5633).

Ipak je knez Pavle ostao u dobrim odnosima s Meštrovićem; čak mu se i prisno povjeravao:

«Kad sam nakon Aleksandrove pogibije bio u posjetima kod princa Pavla - piše Meštrović u *Uspomenama* - on mi se žalio da nije dorastao svojoj ulozi. Bio je utučen i zbunjen. Reče mi da ga politika nikada nije zanimala, a da ga kralj ni u što nije nikad upućivao. Osim toga žalio se na ljude koje mu je o bok stavio.» (429²⁴⁰)

Zanimljiv je i sud Vladka Mačeka o princu Pavlu:

„Ne znam kakav je sud o meni stvorio knez Pavle, no ja sam prosudio da je čovjek, iako s jakom natruhom aristokratizma, apsolutno kulturni u europskom smislu te riječi. Vidio sam odmah da, za razliku od svog pokojnog bratića Aleksandra, nema ni trunke srpskog šovinizma. Štoviše, opazio sam kod njega čak i neku stanovitu nesklonost prema srbijanskim političarima.“ (10.309a¹²²)

*

Među ostalim istaknutijim ličnostima toga doba koje je Ivan Meštrović portretirao, spomenimo njegovog dobrog prijatelja, koji je potaknuo i podržavao mnoga njegova djela crkvenog karaktera, monsignora Svetozara Rittiga (1873-1961), župnika crkve Sv. Marka u Zagrebu.

Svetozar Rittig je bio jugoslavenski orijentirani sljedbenik Strossmayerovih ideja, vrlo kulturni svećenik, političar i crkveni povjesničar.

Uz Rittiga su Meštrovića vezivali poslovi, izvedbe u crkvama, ali i srdačno prijateljstvo. I kasnije, kada je Rittig surađivao s komunistima, čak bio neko vrijeme i ministar u Titovoj Vladi, a Meštrović u emigraciji, nije prekinuto njihovo prijateljstvo, pa su se često dopisivali.

„Ivan i ja Vas svih tamo često spominjemo - pisala mu je Olga Meštrović iz Amerike 1955. - i dane koje smo sa Vama i sa svom djecom često sproveli u Vašem divnom vinogradu sa mnogima nama toliko milima.“ (XVIII-30).

Meštrović je s Rittigom i Strzygowskim putovao 1924. i 1927. Dalmacijom obilazeći povijesne i umjetničke spomenike (3489). Rittig je višeput pisao o Meštroviću i njegovoj umjetnosti: tako 1918. i 1920. o Meštrovićevoj umjetnosti (2231; 2474), naročito o spomeniku Strossmayeru u Zagrebu (2991; 3305-3308; 3488), o spomeniku Grguru Ninskome (3980) i o restauraciji crkve Sv. Marka (5627).

Zajedljivi Miroslav Krleža imao je o čitavom Meštrovićevom društvenom krugu, pa i o Svetozaru Rittigu, drugačije mišljenje.

„Kao Ernest H. R. Collings, tako isto misli o religioznosti I. Meštrovića i jedan od glavnih ideologa Hrvatskoga Bloka Monsignor dr Rittig, koji ne bi sa propovjedaonice Sv. Marka mogao ljepše i zanosnije da govori o Crkvi, nego što je to učinio sam Ivan Krstitelj Meštrović u svom članku o Michel-Angelu...“ (3603⁷⁷).

Realan sud o Svetozaru Rittigu, o njegovim dobrim i lošim osobinama, iznio je Joža Kljaković, koji je Rittigu izvodio freske u crkvi Sv. Marka, iako nešto preoštar, uzme li se u obzir da

je Kljaković to pisao kao politički iseljenik, dok se Rittig tada, 1952, dodvoravao novom jugoslavenskom socijalističkom režimu:

“Monsignor Rittig, prije nego je postao župnik crkve sv. Marka, bio je profesor na teologiji u Djakovu. Nastojao je slijediti ideje biskupa Strossmayera, ali nije imao zato sposobnosti. Htio je biti književnik i pjesnik. Biti profesor univerze i biskup i mecena i pokrovitelj. Htio je biti gradski zastupnik i narodni poslanik, biti ministar. Prijatelj vlastodržaca, prijatelj sviju velikih ljudi i prijatelj obrtnika i purgera. Htio je biti i veliki vjernik i veliki liberal. I sve je donekle bio, i ništa nije bio. Bio je vrlo ambiciozan i tašt čovjek. Mnogima je pomogao i mnogi su ga izrabljivali, laskajući njegovoj taštini. Prema nama umjetnicima bio je kavalir, pogotovo prema meni i Meštroviću. I bio je jedan od rijetkih naših svećenika, bez obzira na razloge, koji je pozvao seriozne umjetnike, da mu crkvu oslikaju. Kasnije mu je to postala strast, i htio je sve najbolje, sve najljepše za svoju crkvu uraditi. Finansirao je i započetu gradnju zavjetne crkve ‚Krista Kralja‘ na spomen hiljadugodišnjice hrvatskog kraljevstva. To je period njegova života, po kome će ga hrvatski svijet zapamtiti i kulturna historija njegovo ime zabilježiti. O njegovoj politici prije toga i njegovoj politici iza toga, ne će nitko nikada dobro misliti.“ (6333¹⁶⁵; 10.295¹⁷⁵)

Poprsje Svetozara Rittiga izradio je Meštrović 1928. i njemu ga darovao. Meštrović ga je izlagao na svojim izložbama 1932. u Zagrebu i 1933. u Pragu, a u FNRJ, u kojoj je Rittig bio poželjni narodni svećenik, izlagao ga je na reprezentativnoj izložbi *Slikarstvo i kiparstvo naroda Jugoslavije* u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Lenjingradu i Bratislavi (541; 543; 560).

Ivan Meštrović je u svibnju 1929. portretirao i zagrebačkog nadbiskupa *dr. Antuna Bauera* (1856-1937) (4052). Gipsani je model darovao Rittigu, dok je brončani odljev od 1938. bio stalno izložen u Strossmayerovoj galeriji, jer je nadbiskup Bauer bio pokrovitelj Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti i mecena Strossmayerove galerije. I tu je skulpturu Meštrović darovao Akademiji (5573). Danas je skulptura u Gliptoteci Hrvatske akademije.

*

U travnju iste 1929. godine portretirao je Meštrović u Splitu *don Franu Bulića* (4043). Bila je to godina najžešćih polemika oko postavljanja *Grgura Ninskoga* na Peristil i još energičnija borba don Frane Bulića protiv toga smještaja. Je li tadašnje Meštrovićevo portretiranje ljutitog splitskog arheologa i konzervatora bio pokušaj da ga se udobrovolji? Svakako, Bulić se tada ipak nije posvadio s Meštrovićem, jer inače ne bi dopustio da ga taj portretira.

Osim gipsanog modela u Gliptoteci, jedan je brončani odljev Bulićeva poprsja ranije bio vlasništvo Iva Tartaglije, a danas je u Galeriji umjetnina u Splitu; drugi je bio u Solinu u Bulićevom *Tusculumu* (5578), a danas je postavljen u vrtu Arheološkog muzeja u Splitu; treći je 1938. bio izložen u Strossmayerovoj galeriji u Zagrebu, jer je Bulić bio počasni član Jugoslavenske akademije (5573), a danas je u Modernoj galeriji u Zagrebu; a četvrti je 1988. postavljen u rodnoj kući don Frane Bulića u Vranjicu (10.020). Između nekoliko portreta don Frane Meštrovićev je zacijelo najistaknutiji, kako se moglo vidjeti i na izložbi Bulić u portretima, u Splitu 1984. (656a; 9439).

*

U Banjoj Luci je 1930. namjeravano podizanje spomenika

književniku *Petru Kočiću* (1877-1916), a izvedba bi bila povjerenica Ivanu Meštroviću, koji je obećao besplatno izraditi skulpturu za spomenik. Poticaj za spomenik dalo je banjolučko društvo *Zmijanje*, a povod je bio prijenos Kočićevih posmrtnih ostataka iz Beograda u Banju Luku.

Meštrović je zamislio spomenik s Kočićevim likom u ravnoj veličini i postoljem na kojemu bi u reljefu bili prikazani stanovnici iz svih krajeva Jugoslavije (4304; 4459).

Zacijelo do izvedbe spomenika nije došlo jer nemamo nikakvih daljnjih podataka o tome.

*

Ivan Meštrović je 1931. izradio posmrtno poprsje književnika i dramaturga *Stjepana Miletića* (1868-1908) i darovao ga Narodnom kazalištu u Zagrebu, gdje je postavljeno u vestibulu među poprsjima ostalih zaslužnih kazališnih djelatnika. Akciju za postavljanje Miletićeve spomen-biste u zagrebačkom kazalištu poveo je bivši intendant toga kazališta i Miletićev prijatelj Vladimir Treščec-Branjski. On je zamolio Meštrovića da je izradi, a Meštrović ju je ne samo modelirao, nego o svom trošku i dao odliti u broncu (4470). Bista je postavljena 24. ožujka 1931, na dan rođenja pok. Miletića (4470; 4460).

U kraćoj obavijesti o postavljanju Miletićeve biste u zagrebačkim *Književnim novinama* se veli da je djelo "slabo i idejom i obradom" (4428).

*

Poprsje književnika *Vladimira Nazora* (1876-1949) izradio je Ivan Meštrović u Zagrebu 1932. godine. Ranije se Meštrović malo družio s Nazorom jer je taj službovao u Istri, samo 1918-1920. u Zagrebu, a zatim u Crikvenici i Sušaku. Češće su se viđali i sastajali otkada se Nazor preselio u Zagreb 1931. kao ravnatelj Dječjeg sirotišta, zatim Gimnazije, a od 1933. u mirovini.

Šture i osobne podatke o svome poprsju pruža nam sam Vladimir Nazor u autobiografskim zapisima *Kristali i sjemenke* svojim karakterističnim poetsko-patetičnim stilom, kakav je, uostalom, bio i onaj Meštrovićev kada je pisao.

Meštrović i Nazor bili su srodnih ideološko-političkih uvjerenja: ranije jugoslavenski nacionalisti, a zatim usmjereniji hrvatskoj politici, ali je Nazor, za razliku od Meštrovića, i dalje ostao prilagodljiviji službenoj režimskoj politici. Meštrović ga je doživio i modelirao onakvog kakav je Nazor u privatnom životu i bio: kao autora herojske lirike koji u stvarnosti nije bio nimalo herojski, nego izrazito profesorski lik. Takvo oblikovanje Vladimira Nazora nije odgovaralo kasnijem socijalističkom režimu koji je u Nazoru gledao nacionalnog partizana-heroja.

Na samo Novu godinu 1933. bilježi Vladimir Nazor u svoj zagrebački dnevnik:

"Posjetio me stud. ing. St. te povukao na sunce, koje je danas obasjavalo zagrebački snijeg, moju bistu, što je prošlog ljeta napravio pa mi je i darovao, Meštrović. On ju je fotografirao. Djelo dostojno velikoga kipara. Što je više gledam, više mi se sviđa, ali me - uznemiruje. Kad se krećem oko biste, vidim - čast Meštroviću! - da joj se izraz lica mijenja. Misaon, sanjarski i malo tužan, taj se izraz promiseće u nešto ironičko i gotovo sarkastično; kada gledam bistu s njezine desne strane, rekao bih: dva lica i dva posmijeha jednog istog čovjeka, dva duševna stanja iste osobe. Je li me Meštrović - iako nismo do sada bili često skupa - ipak dublje prozreo? Zar su se i moje vode pomutile, ogorčio me život, zahvatila me okolina, pa sam na

putu, da postanem i ja podrugljivcem i - cinikom? Bože, čuvaj dušu moju, pa i lice moje!" (6252¹¹)

Točno godinu dana zatim razgovara Vladimir Nazor sa samim sobom pred Meštrovićevom skulpturom (*Pred bistom*. 6252⁸⁵⁻⁸⁶), a koji dan zatim posjećuju ga Ivan Meštrović i Jovan Dučić:

«Razgovarismo prilično dugo; a kad ustadosmo, sva smo trojica (Hero, Vlajo i Bodul) bili - neki konti i knezovi!» (6252⁸⁶)

Meštrović je 1933. surađivao s Nazorom u vezi s organiziranjem dočeka odbora članova PEN-kluba u Zagrebu nakon kongresa u Dubrovniku. Zajedno su, također s Josipom Horvatom, išli u bana. Tom je prigodom Nazor zaključio u vezi s Meštrovićevim društveno-političkim djelatnostima:

«...Meni se pak čini da Meštrović nešto dovoljno ne pazi. Morao bi sam - već prije - gledati da ne bude iskorišćen u svrhe koje nisu umjetničke.» (8418³⁹⁵).

Meštrović i Ćurčin su zatim nagovarali Nazora da se prihvati kandidature za predsjednika hrvatske sekcije PEN-kluba, što je on odbijao.

U svibnju sljedeće 1934. godine bilježi Nazor u svome *Dnevniku*:

«Sjedio sam zati dugo s Meštrovićem i Kljakovićem u [Gradskom] Podrumu. Razvezao se Meštroviću jezik. Što sve on ne pamti! Koliko su hrvatstvo i katolicizam duboko ukorijenjeni u duši toga genijalnog dalmatinskog seljaka, iako ne bih rekao da je separatist, ni klerikalac!»¹²²

Meštrovićevo je poprsje Vladimir Nazor bio ponio na Brač, u Luku Bobovišća, gdje se pred rat bio povukao u očinsku kuću. Nakon njegove smrti preneseno je u Zavod za književnost i teatrologiju JAZU u Zagrebu, kao dar njegove sestre Irme i rođaka Nikice. Brončani odljevi Nazorove biste izloženi su u Galeriji Meštrović u Splitu i Galeriji «Branko Dešković» u Bolu na Braču.

Poprsje *Vladimira Nazora* izložio je Meštrović 1933. u Pragu, gdje je Nazor bio otprije poznat kao književnik (543; 544).

*

I drugom hrvatskom književniku, svome suvremeniku, izradio je Ivan Meštrović poprsje, *Dinku Šimunoviću* (1873-1933). Njega je osobno poznao u vrijeme četiri posjeta Splitu, gdje je Šimunović službovao od 1909-1927, a zatim u Zagrebu do smrti, gdje ga je portretirao u prosincu 1932, pred samu smrt, a u okviru akcije za pomoć bolesnom književniku (4658). Tada je portret i reproduciran u *Novoj Evropi*.

Gipsani model poprsja bio je vlasništvo njegova sina slikara Frane Šimunovića, jedan odljev u bronci u Zavodu za književnost i teatrologiju u Zagrebu, drugi u Narodnom muzeju u Beogradu (620), treći u spomen-parku u Kninu (9128), četvrti u parku u Sinju (8762; 8757; 8741; 8733; 8732).

*

Poprsje slikara *Vladimira Becića* (1886-1954), svoga kolege na Umjetničkoj akademiji u Zagrebu, izradio je Ivan Meštrović početkom 1928. godine (3602).

Gipsani se model nalazi u Galeriji Meštrović u Splitu, a brončani odljevi u istoj Galeriji, u Modernoj galeriji HAZU u Zagrebu, na šetalištu do Muzeja Brodskog Posavlja u Slavonском Brodu, otkriveno 1979. (8728; 8760), i na Becićevom grobu na Mirogoju, postavljen 1957. (6604; 9691).

Meštrovićevu skulpturu Vladimira Becića analizirao je slikovito Matko Peić:

«Dobar portretist ne postupa po navici, po običaju, kako je ustanovljeno da ne kažem - propisano! - Tako, u trenutku kad je veliki kipar Ivan Meštrović portretirao svog prijatelja velikog slikara Vladimira Becića, nije po nekom formularu usmjerio svoju pažnju ni na slikarevo oko i nos, ni na brk i čelo, nego ravno na vrat, šiju! Smatrao je Meštrović da je baš taj dio čovjeka, koji poput mosta spaja snagu tijela i razbor glave - ona, za portretiranje Becića pravo, likovno i ljudsko mjesto iz kojega treba da izbije, da se propne rast njegova modeliranja!

Gledajući taj likovno originalan i ljudski vjeran Meštrovićev portret Becića, koji stoji u bronci odliven na postamentu pri obali Save u slikarevu rodnom mjestu, u Sl. Brodu i na slikarevu grobu na Mirogoju - uvijek pomišljam da Meštrović nije portretirao samo Becićev fizički i psihički lik, nego da je portretirao i karakter Becićeve umjetnosti.

Kad kažem da je Meštrović portretirao karakter Becićeve umjetnosti, onda mislim da je u svoju bistu Becića unio tvrdnju da je Becićeva umjetnost originalna sinteza elementarnog osjećaja za prirodu i rafiniranog sluha za likovni red...» (9487)

*

1932. godine modelirao je Meštrović čak tri varijante poprsja *Johanna Wolfganga Goethea*, a u povodu stote obljetnice pjesnikove smrti (4502). Izloženo je na Goetheovoj proslavi *PEN-kluba* u zagrebačkom kazalištu (4612). Tom se skulpturom Meštrović pridružio brojnim umjetnicima koji su portretirali Goetheov lik (4553). Meštrovićev portret je tada reproduciran u brojnim domaćim i inozemnim prigodnim časopisima, kao na naslovnoj stranici *Nove Evrope* posvećene Goetheovom jubileju, s tekstom *Hasanaginice*, 1932. god. (4502).

Poznato je da je Meštrović zabilježio svoju varijantu *Hasanaginice* koju je, na ikavici, čuo u djetinjstvu, oko 1890, od svoje babe u zavičaju i cijelu je upamtio. Milan Ćurčin je, proučavajući narodne pjesme, nagovorio Meštrovića da zapiše svoju verziju te pjesme, koja je zatim objavljena uz Ćurčinov tekst o njoj u tom jubilarnom svesku *Nove Evrope* i, pretiskana, u posebnom izdanju (4499; 4500; 27¹¹; 4548).

Jednu varijantu Goetheova poprsja darovao je Meštrović Milanu Ćurčinu; drugu Vladimiru Nazoru, a treću je zadržao u svom atelijeru. Nazorov gipsani model otkupila je kasnije Galerija Meštrović u Splitu i odlila u broncu, a Meštrovićev se primjerak danas nalazi u Atelijeru Meštrović u Zagrebu (27^{xxvi}). Jedna kopija Goetheove biste darovana je čehoslovačkom predsjedniku Masaryku.

Proslava Goetheove obljetnice i Meštrovićevo poprsje *Goethea* dali su povoda socijalistima da napadnu Meštrovića i njegovu skulpturu (4498).

Ministar Dvora i maršal Dvora zatražili su tada od Meštrovića da im proda Goetheovo poprsje. On je odbio, dok ne dozna kome je namijenjeno. Rečeno je da se radi o daru šefu jedne države.

Meštrović je doznao da je to morao biti dar kneza Pavla njemačkom kancelaru Hitleru, pa je odbio ponudu, nakon čega su se njegovi odnosi s knezom Pavlom pogoršali.

«On (Hitler) je najveći monstrum u Evropi, gospodine Stojadinoviću - kazao je nešto kasnije Meštrović ministru predsjedniku koji je hvalio Hitlera - i najveća nesreća i sramota samog njemačkog naroda... Da je knez bistu tražio za se, ili za

svoj muzej, ja bih mu je bio dao badava, kao što sam radio i prije, ali za tu svrhu ne bih, pa da ju je knez čak i osobno tražio. I to ne bih ni radi njega, ni radi sebe. To mu recite.» (429²⁴⁸⁻²⁵⁰)

*

1931. godine projektirao je Ivan Meštrović, po narudžbi kralja Aleksandra, mauzolej crnogorskom vladiki i pjesniku Petru Petroviću Njegošu. Zbog tehničkih problema nije došlo do izvedbe, ali je Meštrović tom prigodom ipak, osim nacrtâ mauzoleja, izradio u plastici skicu sjedećeg lika *Njegoša* s orlom, zatim u konačnoj nadnaravnoj veličini, poprsje Njegoševa i posebno orla.

Njegoševu bistu darovao je Meštrović 1934. Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti (5206; 5573). Mnogo kasnije, 1953, odobrio je Meštrović iz Amerike don Niki Lukoviću da odlije u broncu *Njegoševu poprsje* i postavi ga pred župsku crkvu u Prčnju, u Boki Kotorskoj (8023). Danas se gipsani model i brončani odljev *Njegoševe biste* nalaze u Atelijeru Meštrović u Zagrebu, brončani odljevi u zagrebačkoj Gliptoteci i Narodnom muzeju u Beogradu (odnosno u muzejskoj zbirci u Opopu), i kasniji odljev (1968) u poduzeću "Kemikalija" u Zagrebu (599).

CRKVE I MAUZOLEJI

Nakon neizvedenog *Vidovdanskog hrama* i podignutog *Račićevog mauzoleja*, Ivan Meštrović je projektirao još jedan mauzolej, koji će biti ostvaren tek tridesetak godina kasnije u sasvim drugom obliku: *Njegošev mauzolej* na Lovćenu.

Austrijska je vojska u vrijeme Prvog svjetskog rata srušila Njegoševu kapelicu na vrhu Lovćena i njegove grobne ostatke prenijela u jedan cetinjski samostan. Nakon rata je bio sastavljen odbor za ponovni prijenos Njegoševih posmrtnih ostataka na Lovćen, ali nije ništa učinjeno.

Zacijelo su postojali razlozi koji su kralja Aleksandra potakli da 1923. odluči podići novu grobnicu crnogorskom pjesniku na Lovćenu. Prema jednim podacima to bi bilo izvedeno njegovim osobnim troškom (2688; 2842), a po drugima državnim novcem (27^{cviii}). Kapela-mauzolej morala je biti sagrađena već 1924. godine.

U ožujku 1924. naručio je kralj Aleksandar projekt i predračun grobnice u Ivana Meštrovića (2841), a u srpnju iste godine Meštrovićev je projekt prihvaćen (2842; 3220; 3212; 2838; 2841).

Skice za *Njegošev spomenik* i nacрте, u suradnji s arhitektom Haroldom Bilinićem, radio je Meštrović 1924. uoči odlaska u Ameriku (2723²⁸; 2810). Nacрте je izložio 1924. na izložbi u New Yorku (521^{br. 129-132}; 2909), a Ćurčin ih je objavio u siječnju 1925. u *Novoj Evropi*. U ostavštini njegovog brata Petra sačuvan je i detaljni proračun za *Njegošev mauzolej*. Kamen je predviđeno nabaviti u Klesarske zadruge, koja bi i obradila kamen za gradnju mauzoleja, a zidanje bi izvelo jedno hvarsko građevno poduzeće. Meštrovićev autorski honorar bi iznosio 1.000.000 dinara, uz troškove materijala i nadzora gradnje samog autora i arhitekta. Ukupni su izdaci bili predviđeni 7.716.430 dinara (X. 4. 49).

Predračun troškova za gradnju *Njegoševa mauzoleja* bio je kralju ipak prevelik, pa je do daljnje odustao od ostvarenja

svoje zamisli (2909). Na drugom je mjestu kraljevo odustajanje od podizanja mauzoleja obrazloženo «uslijed terenskih i financijskih poteškoća» (27^{CVIII}).

Spomenimo da su već tada u vezi s predviđenom Meštrovićevom gradnjom izbili na vidjelo i politički šovinistički ispadi. Tako je beogradski Balkan objavio alarmantni napis pod naslovom: *Njegoš i Meštrović. Prijeti opasnost da se ne obesveti grobnica na Lovćenu. Povodom namjere da se Ivanu Meštroviću povjeri izrada mauzoleja na Lovćenu* (3187).

Stoga je umjesto mauzoleja na lovćenskom vrhu podignuta skromnija kapela u koju su iz Cetinja preneseni Njegoševi ostaci (2980; 3182).

Meštrović kao da ni nakon toga nije odustao od zamisli podizanja Njegoševog mauzoleja. Miloš Crnjanski je pisao 1932, kada ga je posjetio u njegovom domu u Zagrebu, između ostalog:

«...Meštrović nam je s očiglednim zadovoljstvom pričao o svom projektu da radi mauzolej Njegošev na Lovćenu i uspomene svoje s posjeta kod vladike ohridskog.» (4497)

Prvim projektom *Njegoševog mauzoleja* Meštrović je zamislio kubičnu kapelu četvrtastog tlocrta, sa stepenastim piramidalnim krovom. Pred mauzolejem su četiri lava (na drugom projektu ovna), a na akroterijima krova mauzoleja četiri orla. Bio je očigledan utjecaj antike, čak i ranije, azijske arhitekture.

Zamisao mauzoleja pjesnika Njegoša, kojom je neprestano bio gotovo opsjednut, ipak će Meštrović, usprkos velikih peripetija, ostvariti mnogo kasnije, o čemu će još biti govora.

*

Ivan Meštrović je svojoj obitelji i sebi podigao trajan spomenik posljednjim počivalištem, *Mauzolejem obitelji Meštrović* u zavičajnim Otavicama.

Već je 1925, nakon očeve smrti, pomišljao na seoskom groblju podići grobnu kapelicu za oca i ostalu obitelj. Stoga je od biskupije zatražio 70 m² terena na groblju, a brat Marko je te zime morao početi vaditi kamen za gradnju. Novac je slao sam Meštrović (X. 4. 69).

Sinu Mati sam je Meštrović kasnije pričao o svojoj zamisli gradnje obiteljskog mauzoleja u Otavicama. Njegov otac Mate nije vjerovao u život nakon smrti, ali kada mu je, pred smrt, sin obećao da će mu sagraditi nauzolej u Petrovom polju, bilo mu je drago i to mu je olakšalo umrijeti.

Inače na nikada potpuno dovršenom mauzoleju nije postavljen natpis što ga je Meštrović predvidio:

«Zapis u crkvi u Otavicama, a za uklesati nad vratima sa nutarnje strane:

Za spomen duša svojih hrvatskih djedova i roditelja, a u slavu Onome, koji bijaše i koji će biti, jer uvijek jeste - podiže ovu skromnu molitvu vjerni mu sluga Ivan MCMXXXI (7134³³⁸⁻³³⁹).

Meštrović se, inače, uvijek protivio da se ta građevina zove mauzolejem, nego crkvom Sv. Spasitelja (ili crkvom *Presvetog Otkupitelja*) u kojoj je obiteljska grobnica (9048; 713¹⁵; 10395⁹⁵).

Nećaku Tomi je 1953. pisao iz Amerike da mauzolej nije podigao “iz neke nadutosti ili grobova, nego više da ostavim uspomenu mom kraju”. (713¹⁵)

U kolovozu 1928. javlja bratu Peši da je sa splitskim građevnim poduzetnicima Šakićem i Marasovićem potpisao ugo-

vor za gradnju, u početku samo kripte, svotom od 85.000 din, a koja će se odmah početi graditi. Znači da je već izabrao položaj na obližnjem brežuljku (koji je pripadao selu Ružićima a ne Otavicama, pa je nakon rata, 1979, izbio i spor između Otavica i Ružića o pripadnosti područja na kojemu je mauzolej sagrađen) (8712). (X. 4. 106). Malo zatim, istoga mjeseca, kripta se već morala betonirati i započeti gradnja “kapelice” (X. 4. 107), ali su poduzetnici nešto otegli s početkom posla, pa ih je Meštrović požurivao (X. 4. 109).

Iz Meštrovićevog pisma Peši u rujnu 1928. iz Rima doznajemo da je kripta već gotova, a daljnja gradnja će nešto početi, vjerojatno zbog nastupajuće zime (X. 4. 114).

U prosincu 1928. pisalo je *Novo doba*:

«Naš uvaženi umjetnik Ivan Meštrović odlučio je da u svom rodnom selu Otavicama podigne sebi grobnicu. Radovima je već otpočeo tako da su već sagrađeni neki djelovi. Suviše g. Meštrović je sa vlastitim sredstvima počeo da podiže kod svog rodnog sela most preko Čikole... Radovi na podizanju ovog mosta momentano su bili obustavljeni radi velike zime, ali čim zima popusti, oni će se nastaviti. Isto tako nastaviti će se i radovi na podizanju grobnice umjetnika Meštrovića.» (3718)

Godine 1930. gradnja mauzoleja je u tijeku (4301). Tada je u trogirskom kamenolomu u Segetu isječen golemi blok kamena, težak 35 tona, iz kojega će se isklesati skulptura *Krista* za mauzolej u Otavicama (4327), koji je mjesec dana putovao od Segeta do Otavica (6344). Predviđeno je da kupolu mauzoleja oslika ili izvede u mozaiku Joza Kljaković (4429).

Vrata, s brončanim vratnicama, na kojima su reljefni portreti članova obitelji, kao i zvono i klesani reljefi u unutrašnjosti, postavljeni su 1931. i 1933. godine.

Ljeti 1934. Meštrović je u Splitu, ali svake nedjelje odlazi u

Meštrović s majkom Martom na gradilištu obiteljskog Mauzoleja, 1930.

Otavice nadgledati dovršavanje i unutrašnju opremu skulpturama svoga mauzoleja, kako piše bratu Peši (X. 4. 166).

Tada se izvodio i pod od višebojnog, geometrijski slaganaog kamena, ličkog crnog, kotorskog crvenog i žutog, segetskog bijelog, čak i belgijskog (odnosno afričkog) sivozelenog. Dvršen je 1935, a 1937. su postavljeni prozori i nabavljen crkveni pribor sa svijećnjacima za oltar (713¹⁵⁻¹⁶; 5502).

Gradnja vlastitog mauzoleja morala je u Meštrovićevih kritičara, političkih protivnika, pa i zavidnika, izazvati i kritike. Tako poznati srpski pjesnik Rade Drainac u pamfletskom napisu o Meštrovićevom «Ja», između ostaloga, veli da Michelangelo nije sebi gradio grobnicu, Mozart je sahranjen u zajedničkoj raki, a Meštrović «pravi sebi jednu milionski skupocjenu vječnu kuću» (5080).

Meštrović je, međutim, u tom krajnje zaostalom i siromašnom zagorskom selu usporedno s obiteljskom grobnicom, namijenjenom prvo roditeljima, a zatim sebi i ostaloj obitelji, sagradio i most i javnu česmu, pridonio gradnji antimalarične stanice, škole i regulaciji Čikolina pritoka Banovića i cesti od Siverića do Otavica. God. 1936. dovršena je kupola mauzoleja, a u kriptu su preneseni zemni ostaci Meštrovićevog oca Mate (5405).

Sagradiвши i obiteljsku kuću na tom položaju, preselio se Meštrović iz podbrdskog sela Otavica u obližnju ravnicu, bliže vodi i cesti, kupivši te zemlje i načinivši pristupni put do tih zgrada i do mauzoleja. On je bio kupio i čitav brežuljak koji dominira ravnicom i na kojemu kubična građevina mauzoleja

izvanredno dolazi do izražaja. Brežuljak je zasadio borovima, a od podnožja do mauzoleja načinio je stepenice.

Vanjski zidovi građevine načinjeni su od lokalnog kamena iz brda Promine, a unutrašnja obloga od dalmatinskoga, dok su sami reljefi skulptura klesani u lošem lokalnom mekanom kamenu iz Otavica, muljici (9615¹³⁴⁻¹³⁵). Podne ploče, od kojih su neke čak od uvezenog afričkog mramora, tvore ornament (5469).

Pjesnik Ilija Despot posjetio je ljeti 1937. Otavice i opširno panegirički pisao o Meštrovićevom mauzoleju. Tada su već bile isklesane i postavljene sve skulpture i reljefi u kapeli (5475).

Ostalo je da se sljedećih godina dovrši oslikavanje stropa mauzoleja (5751), ali su predratne i ratne godine to zaustavile.

Poslije rata Meštrović je u emigraciji, pa mauzolej ostaje nedovršena stropa, a zbog političkih razloga malo ga se i spominje (6344). Ipak je mauzolej vrlo posjećivan (6585), a i u drniškoj Općini i u muzeju raste zanimanje za taj istaknuti spomenik i za njegovo nužno održavanje (7628). Uza sve to mauzolej i okoliš su šezdesetih godina bili vrlo zapušteni, iako službeno pod zaštitom države kao spomenik kulture. Zidovi građevine su napuknuti, pa voda prodire u zgradu i oštećuje skulpture (7605).

Meštrovićevom darovnicom i mauzolej u Otavicama postao je 1952. vlasništvo SR Hrvatske, pa je postala aktualnija i obveza države da ga, kao istaknuti umjetnički i kulturni spomenik, štiti i održava.

Meštrović s prijateljima, 1927.

Tada su, 1952, započeli prvi radovi saniranja mauzoleja i sprečavanja prodiranja vode kroz kupolu (713¹⁶).

1967. godine nastavljeno je restauriranje oštećenog mauzoleja (7734) i uređenje pristupnog puta dugog 6 kilometara (7678). Zgrada na brežuljku još je uvijek obrasla dračem (7769).

Freske na stropu mauzoleja nisu izvedene kako je bilo predviđeno, a Kljaković se također nalazio u emigraciji. Međutim je Kljaković još uoči rata, ili na samom početku rata, u Meštrovićevom zagrebačkom atelijeru, po njegovim uputama, ugljenom na nekoliko segmenata papira zalijepljenih na drvo u konačnoj veličini, naslikao dio kompozicija predviđenih da se izvedu u mozaiku ili u fresko tehnici na stropu kapele. Budući da to više nije bilo moguće ostvariti, dopremljeni su ti naslikani segmenti i montirani na odgovarajućem dijelu stropa, da pruže bar djelomičnu sliku autorove zamisli čitave unutrašnjosti (7879; 8586; 8706; 8749).

Zanimljivo je i značajno za Meštrovićevo široko i nedogmatsko shvaćanje religije da je na svodu mauzoleja prikazao osnivače svih velikih religija Irana, Egipta, Indije, Kine i Afrike, s triumfalnim likom Spasitelja u središtu (42¹⁹).

Saniranje objekta obavljao je republički Zavod za zaštitu spomenika kulture 1978. godine (8705; 8707; 8713; 8852⁴⁵; 9202). Tada su u kapelu vraćeni i crkveni predmeti koji su od vremena rata bili čuvani u Galeriji Meštrović u Splitu (8653).

Problemi su uslijedili oko pokapanja daljnje rodbine u kriпти mauzoleja. Sam je Meštrović naveo tko može biti pokopan u kriпти, a za okolni prostor je naveo da se tu može pokapati i ostalu rodbinu, kao i seljane Otavica ako ga ne budu narušavali (713¹⁶).

Potres 1986. je opet oštetiо građevinu mauzoleja (9806; 9846), pa su 1988. ponovno obavljени radikalniji zahvati popravaka i zaštite (9920; 9935; 9955³⁹).

Međutim, tek popravljeni mauzolej naći će se 1991. opet na udaru četničkog haračenja.

Iako je Meštrovićev mauzolej dugo građen, a nikada potpuno dovršen, sam je autor kao godinu dovršenja gradnje predvidio u natpisu u njemu, koji nije izveden - 1931. (7134³³⁹).

*

U okviru jubilarne proslave tisućite obljetnice krunjenja kralja Tomislava 1925. godine potaknuta je i gradnja zavjetne crkve *Otkupitelja* u zagrebačkom radničkom predgrađu Trnju, uz postojeći dominikanski samostan. Glavni začetnik te gradnje bio je župnik Sv. Marka u Zagrebu dr. Svetozar Rittig, Meštrovićev prisni prijatelj (27^{CXIII-CIV}). Crkva se drugdje naziva *Krista kralja*. Morala je biti ne samo religiozno, nego i prosvjetno-kulturno središte tog perifernog dijela grada Zagreba.

Idejne nacрте počeo je Meštrović raditi, potaknut od Rittiga, još 1922. godine, kao veliku uzdužnu trobrodnu građevinu s ravnim krovom, s dva zvonika na pročelju, a u drugoj varijanti samo s jednim zvonikom do svetišta crkve. Vanjski izgled crkve odaje izraziti klasicistički utjecaj. U trećoj varijanti 1936. godine crkva je dobila četvrtasti kubični izgled s piramidalnim krovom i antičkim pročeljem sa stupovima i zabatom. Kao suradnike Meštrović je predvidio opet arhitekta Harolda Bilinića i građevnog poduzetnika Marina Marasovića. Kamen je predviđen iz Brača i Trogira (9615¹³⁵).

Meštrović je zatim s Rittigom utanačio sporazum o gradnji i opremi crkve *Sv. Križa* u Trnju, kojega je koncept sačuvan u

ostavštini Petra Meštrovića, danas Tome Meštrovića. Donosimo ga u cijelosti, kako zbog podataka o tom Meštrovićevom neostvarenom projektu, tako i radi upoznavanja ugovora što ih je Meštrović sklapao s naručiteljima. Rukopis sporazuma je Meštrovićev:

„Sporazum izmeđju Ivana Meštrovića, kipara, i Monsignora Svetozara Rittiga, Župnika crkve sv. Marka u Zagrebu u pitanju crkve Sv. Križa, koja će se podići u Trnju kraj Zagreba u pomen 1000 godišnjice hrv. kraljevstva i prosvjete.

Ivan Meštrović je podastro Dru Rittigu osnovu za ovu crkvu, koju je izradio po njegovoj želji i nakon što su to pitanje prođiskutirali. Složili su se da je osnova i pored svoje osebjnosti u tradicijama starohrvatskog crkvenog stila, te su se za sada sporazumjeli kako slijedi:

I. Dr. Rittig izjavljuje da mu se osnova dopada i obvezuje se da će sa svim silama poraditi, da se ova osnova prihvati i od drugih faktora koji imaju da suodlučuju, kako bi se pristupilo ostvarenju same crkve.

II. Dr. Rittig obavezuje se da na Meštrovićevoj osnovi neće ništa mijenjati bez Meštrovićeva znanja i pristajanja.

III. Sporazumjeli su se nadalje da će gosp. A. Bilinić arhitekt[a] prema uputama g. Meštrovića, a na osnovi predloženog nacрта, ierdirati (?) detaljne nacрте za vrijeme dok Meštrović bude odsutan iz Zagreba. Za taj rad primati će gosp. Bilinić od Dra Rittiga mjesečni honorar od din 4.000- četiri tisuće dinara mjesečno. Predpostavlja se da će ovaj posao trajati cirka 8. mjeseci t. j. od 1. Septembra ove godine do 1. Maja 1925. do koga se roka misli i gosp. Meštrović povratiti u Zagreb. Na račun materiala za crtanje kao hartije, olovke i tuševa nu bez kopija, dati će Dr R. gosp. Biliniću posebnu oštetu od 150 din. mjesečno. Prije izminuća ovoga roka nemože ni Dr Rittig Biliniću, a niti Bilinić njemu odkazati sem u slučaju jače sile t. j. bolesti (voj-ske ili slično). Nakon izminuća toga roka moguć je međjusobni otkaz na 1. mjesec unaprijed.

Pošto I. Meštrović smatra da je rok od 8. mjeseci bezuvjetno potreban za izradu detaljnih nacрта crkve, to Dr Rittig neće opterećivati g. Bilinića nikakvim drugim radom za ovo vrijeme, a Bilinić se sa svoje strane obavezuje da za to vrijeme neće preuzeti nikakav drugi posao, sem za slučaj da mu Meštrović povjeri još koji rad. Za međjuvrijeme kad bi Bilinić upotrebio na drugi posao za Meštrovića nebi bio nagradjen od dr. Rittiga.

Kroz cijelo vrijeme izrade ovih detaljnih nacрта gosp. Bilinić neće dolaziti u nikakav odnošaj, bilo poslovni bilo idejni, sa nikim drugim osim Dr. Rittiga.

IV.

Za osnovu crkve kao i za detaljne nacрте, bilo da se crkva izvađa ili ne, pridržaje si I. Meštrović svoje autorsko pravo do posebnog utanačenja, koje će uslijediti nakon odluke o gradnji crkve, koje mora uslijediti najkasnije u maju 1925.

V.

Meštrović izražava želju da se pri gradnji crkve uzmu za tehnički i umjetnički nadzor i drugo arhitekt i inžinir koji imaju njegovo povjerenje. On za to predlaže a Dr Rittig prihvaća g.g. Josipa Seiferta, nadinžinjira i A. Bilinića, arhitekta. Gosp. Inž. Seifert bi izradio proračun.

Zagreb, 12. VIII. 1924.» (X. 4. 47)

Iz Amerike, gdje je tada bio, pisao je Meštrović Biliniću 1925. godine:

«Meni je uvelike stalo da planovi tj. detalji za crkvu u Trnju budu izvedeni dok ja dođem, a to i radi same stvari i radi župnika... Ja ne držim da se neće udesit da se ipak ta crkva gradi u Trnju, da li će to biti odmah to je drugo pitanje.» (9598¹⁷; 9213⁹⁰⁴).

Ipak još dugo nije došlo do gradnje crkve Krista Kralja u Bosutskoj ulici u Trnju jer, navodno, do tada nije bila izrađena regulativna osnova za veliki trg u Trnju, pa su pripreme na gradilištu započele tek ljeti 1940. godine nabavom građevnog kamena s Brača i Čiova i nasipanjem terena, a u novom ustroju Banovine Hrvatske i zauzimanjem trnjanskog župnika Dragutina Kocipera. Prema posljednjem, naknadno izmijenjenom planu, crkvi će glavni izgled dati arkade, da uskladi sa susjednim samostanom (5889). U izradi idejnog projekta s Meštrovićem je surađivao i slikar Joža Kljaković, nakon što su zajedno surađivali na obnovi i opremi Rittigove crkve *Sv. Marka*.

1939. je osnovan gradski odbor za gradnju crkve u kojemu su bili, uz Meštrovića i Kljakovića, podban dr. Ivo Krbek, gradonačelnik Mate Starčević, opat dr. Svetozar Rittig, kanonici dr. Radičević i Barle, predstojnik Banske vlasti za tehničke poslove Pavešić i šef građevnog odsjeka Gradskog poglavarstva inž. Zemljak. Gradnju su morali voditi arhitekti Lavoslav Horvat i Harold Bilinić. Za kamene radove bio je zadužen građevinski poduzetnik Marin Marasović (9354⁵⁷).

Meštrović je besplatno izradio ne samo projekt crkve, nego će izraditi i unutrašnji uređaj (5904).

Posveta kamena temeljca obavljena je 27. listopada 1940, iako je prva posveta bila još 1936. godine.

Ali ni nadalje gradnja te Meštrovićeve crkve nije imala sreće. Rat ju je spriječio, a poratne prilike u socijalističkoj FNRJ nisu pogodovale gradnji, pogotovo nakon smrti glavnog pokretača Svetozara Rittiga 1961. godine. Ni on sam, iako proteran od režima, nije uspio nastaviti gradnju crkve. Funkcije su donekle vršene u izgrađenoj kripti od 1970. godine. Tu je privremeno bio postavljen i golemi Meštrovićev reljef *Krista Kralja*, namijenjen crkvi (9354^{60, 97}). Ostali su tek Meštrovićevi projekti, gipsani model posljednje varijante crkve, a 1963. poslao je iz Amerike i reljef Krista Kralja, namijenjen toj crkvi, što ga je Meštrović izradio 1961. godine, kao posljednje svoje djelo (9354⁶; 7134³³⁷).

Rat je dočekala samo izgrađena kripta (koja ranije nije ni bila predviđena) i gradnja do poda crkve. Kamen s Brača je zbog prometnih neprilika prestao stizati (9354¹⁷⁵⁻¹⁷⁸).

Meštrović i Kljaković su dospjeli u zatvor, a zatim su, 1942, emigrirali.

Kripta nesuđene crkve pretvorena je nakon rata u skladište, a stopedeset vagona pristiglih blokova bijelog bračkog kamena (od predviđenih 450 vagona) upotrijebljeno je za gradnju grobnice heroja na Mirogoju, za gradnju «Mosta slobode», a dio je prodan nekom kiparu (10.179).

*

Banovinska palača u Splitu također je bila nesuđena građevina. Predviđena je kao administrativno središte Primorske banovine, u Splitu zvana i *Banovina*. Oko njezinog natječaja i ponuđenih projekata bilo je mnogo polemika i galame u stručnim i širim gradskim krugovima.

Prvi natječaj za projekte *Banske palače* 1930. godine nije uspio, pa su arh. Drago Ibler i Ivan Meštrović ponudili svoj pro-

jekt, što ga je Meštrović zamislio i skicirao, a Ibler razradio. Zgradu je Meštrović zamislio u izrazito klasicističkom stilu, okruženu antičkim stupovima (4433).

Sporno je bilo što je u ocjenjivačkom sudu za projekte Banske palače, pored bana Ive Tartaglije, načelnika Jakše Račića, arh. Eda Schoena i drugih, bio i Meštrović (4359; 4432). Naknadno je poslao svoj projekt i zagrebački arhitekt Schoen (4461).

Nakon kritika javnosti oba su predlagača izjavila da je ban Tartaglia, nakon neuspjelih natječaja, u kojemu za izvedbu nije prihvaćen ni jedan projekt, predložio Meštroviću i Schoenu da oni predlože projektante za uži natječaj pozvanih autora. Meštrović je nato predložio arhitekta Iblera (koji je projektirao prema Meštrovićevoj skici), a Schoen arhitekta Jurja Denzlera i Mladena Kauzlarića. Tartaglia se nakon primljenih projekata savjetovao s ljubljanskim arhitektom Jožetom Plečnikom (4427). Zatim je prihvatio projekt Meštrovića i Iblera i poduzeo na nadležnim mjestima da se i izvede (4379 a; 5463; 5449 a). Zagrebačka je *Večernja pošta* objavila i Meštrovićevu skicu zamišljene antikizirajuće palače (4469).

Međutim, ni taj projekt nije konačno odobren. Jedan od razloga je bio što je golema, izgledom nametljiva, klasicistička palača trebala biti podignuta na položaju postojeće *Lučke kapetanije*, dakle izpred pročelja Dioklecijanove palače, pa bi joj se suprotstavljala svojim izgledom i veličinom (8823; 9598²⁴⁻²⁵). Stoga je taj položaj oštro kritiziran, najviše od urednika *Novog doba* Vinka Brajevića (4379 a), arhitekta Fabjana Kaliternice (5449 b) i kipara Tome Rosandića (5426 a). 1936. godine proveden je novi natječaj sa smještajem zgrade na zapadnoj obali splitske luke. Iako ni tada nisu dodijeljene prva ni druga nagrada, razrađen je projekt arhitekata Despota, Vrbanića i Turine, pa je kao rezultat iskrsnuo golemi kubus koji se nikada nije uskladio s okolnim krajolikom ni s gradom.

*

Ivan Meštrović je 1911. godine bio ponudio fra Luji Marunu da će mu izraditi projekte za *Starohrvatski muzej* u Kninu, na tvrđavi, ali ujedno i za svoj atelijer. Do ostvarenja te zamisli nije došlo zbog Marunovog protivljenja da iz mjesta Knina prenesu arheološke starine na tvrđavu; zbog uviđanja da hrvatski srednjovjekovni spomenici ne spadaju zajedno s Meštrovićevim modernima; konačno zbog skorog izbijanja rata (127³⁶; 9025).

Zamisao *Starohrvatskog muzeja* u sklopu kninske tvrđave ponovno je postala aktualna 1930. i 1931. godine. Na Meštrovićev prijedlog i prema njegovoj skici projekte je radio arh. Drago Ibler u suradnji sa slikarom Jožom Kljakovićem. I ovu je građevinu Meštrović zamislio s klasicističkim pročeljem četvrtastih stupova (8823¹⁶¹⁻¹⁶²).

Sam je Ivan Meštrović mnogo kasnije, 1969. godine, u pismu uredniku *Hrvatske revije* opisao svoju namjeru podizanja *Starohrvatskog muzeja* na kninskoj tvrđavi i izrade skulpture *Povijesti Hrvata* za taj muzej, što smo već naveli (413).

Spomenimo da je od Meštrovića zatražen savjet u vezi s obnovom crkve *Sv. Martina* u Vranjicu 1928., u kojoj je freske slikao Joza Kljaković. On je dao savjet za položaj novog zvonika, sagrađenog 1930. godine.

BEOGRAD, ČARŠIJA I KRALJ ALEKSANDAR

Iako se 1923. godine, nakon dugih lutanja bez stalnog doma, Ivan Meštrović konačno nastanio u Zagrebu, preuzeo dužnost rektora Umjetničke akademije i zasnovao novu obitelj, ipak je i nadalje više bio na putovanjima nego kod kuće. O četiri boravka u Americi već smo govorili, jednako o posjetu Pragu 1924.

Njegovi, ranije dobri odnosi s Beogradom, sada su sve više hramali. Na Dvoru je bio rado priman, ali mu je općenito zamjerana njegova tadašnja više hrvatska nego jugoslavenska orijentacija. U prijestolnici je stjecao sve više neprijatelja nego prijatelja. Kritizirajući njega osobno, kritizirana je i njegova umjetnost, pogotovo posljednja faza stvaranja, nakon napuštanja kosovske herojske ideologije. Sam je pisao o tome u *Uspomenama*:

«Moji su odnosi s Beogradom bili pomućeni, i psihološki i formalno. S Pašićem, poslije razgovora u Parizu kad je ono bio dao svoju izjavu da Hrvati i Slovenci mogu ići svojim putem, nisam se više viđao. S Pribićevićem odnosi su bili ohladili još od doba, kad sam bio otklonio da me postave za nosioca liste u Zagrebu; a kad mi je Protić pripovijedao o Svetozarovu prijedlogu da se pošalje vojna ekspedicija u Hrvatsku, onda se s njim više nisam ni pozdravljao. Kralj Aleksandar me je pozivao, ali odnosi nisu bili više onako topli kao prije. Ukratko, ja sam im postao tuđ već zbog same činjenice što sam se bio nastanio u Zagrebu, a ne u Beogradu. Čak su me neki počeli krstiti frankovcem svoje vrste.

Meni je bilo svejedno što oni misle, ali oni su nastavili da se interesiraju za moje kretanje, za moje veze, a tako isto i za moje materijalne prilike. Šaptali su: doći će on kad mu nestane u zdjeli čorbe, ili će se pokupiti iz Zagreba i otići u inozemstvo. Prestali su zbog toga isplaćivati mi pogođene godišnje rate za Vidovdanske fragmente, kako je bilo ugovorom utvrđeno. Ja sam u dva-tri maha tražio izvršenje ugovora, ili njegovo razvrgnuće s time da ću ja državi vratiti što sam do tada bio primio, a to je bila svega jedna jedina godišnja rata. Na ove predstave nisam dobio odgovora, a nisu mi odgovarali ni na moja pitanja, gdje se nalaze te stvari i kamo ih namjeravaju smjestiti.»

U vezi s pripremama za odlazak u Ameriku morao je 1924. poći u Beograd. Pašić je jednom prigodom izjavio: «Neka on radi što zna. Niti ćemo mu vraćati stvari, niti ćemo izvršavati ugovor.»

«Odmah sam zatražio audijenciju kod Aleksandra, i on me je pozvao na objed.

Na objedu su bili francuski poslanik, Ljuba Jovanović, tada ministar vjera, i još dvojica. Budući da se Aleksandar zanimao za moj put u Ameriku i za izložbu koju sam tamo namjeravao prirediti, došlo je do razgovora i o Kosovskim fragmentima. Aleksandar me pitao, gdje se fragmenti nalaze i što će se s njima učiniti.

Odgovorio sam mu, da se Fragmenti, odkad su dopremljeni u zemlju, nalaze u jednoj šupi beogradske carinarnice uz samu Savu, da šupa prokišnjava i da stvari kvare. Kamo će ih smjestiti i kako, da ja ne znam. Na to je Aleksandar rekao, okrenuvši se prema Jovanoviću:

- Pa dajte ih meni, ja ću ih smjestiti u stari Dvor i napraviti muzej.

Jovanović je na to odgovorio, da su stvari državne i da samo država može s njima raspolagati.

- Pa ako su državne, a država ih nema kamo skloniti, pustite ih meni, a kad se smjeste, uredit ću da ih i javnost može vidjeti, dva ili tri puta u tjednu - rekao je Aleksandar.

- E, to se može vidjeti, ali o tome mora da donese odluku ministarski savjet - uzvratilo je Ljuba.

Aleksandar se držao, kao da je malo uboden ovim odgovorom. Na to sam se ja okrenuo prema Jovanoviću i pitao sam ga, što je s mojim ugovorom, odnosno s uvjetima darovnice.

- Nemojte sada o tom ovdje govoriti. Ovdje je ovaj strani poslanik i nemojte sad ovdje za kraljevim stolom...

- E, baš hoću, gospodine ministre, da kralj čuje, da je predsjednik Pašić rekao, da mi neće stvari vratiti niti će poštivati ugovor. I ja vas, kao člana vlade pitam ovdje pred kraljem, jesmo li mi pravna država ili nismo, i može li to biti da se ne ispuni ugovor, ili da se ne vrate stvari bivšem vlasniku, kad on na to pristaje?

...

Kad je gost otišao, Aleksandar je vrlo energično rekao Ljubi:

- Ja vam naređujem, da ovo pitanje još danas poslije podne iznesete na sjednicu ministarskog savjeta i da se postupa prema ugovoru.

Ja sam se sutradan vratio u Zagreb. Ujeseo sam se ukrcao na lađu za Ameriku. Međutim u Beogradu „još nisu riješili“ pitanje Vidovdanskih fragmenata.“ (429¹⁵⁸⁻¹⁶⁰)

Kralj Aleksandar Karađorđević i Kraljica Marija

U listopadu 1926. nalazimo Meštrovića u Srijemskim Karlovcima kao gosta prijatelja mu Laze Popovića. Zatim je posjetio Novi Sad. U *Matici srpskoj* sastao se s novosadskim intelektualcima i pričao im o posjetu Americi, o susretu s Nikolom Teslom i Mihajlom Pupinom, o pripremama za izvedbu spomenika *Indijancima* i dr. U Novom Sadu je njemu u čast priređen banket, a pučanstvo mu je priredilo ovacije, pa je mogao zaključiti da je tu mnogo srdačnije dočekan nego u Beogradu (3292; 3345; 3385).

Te je godine u Beogradu bio raspisan natječaj za monumentalni hram *Sv. Save*, koji će moći primiti 6000 vjernika, u osuvremenjenom srpsko-bizantinskom stilu. Drugu, jedinu, nagradu dobio je arh. Bogdan Nestorović. Tom se prigodom razvila stručna polemika o suvremenoj ili historijskoj arhitekturi, u kojoj su sudjelovali Kosta Strajnić, Nikola Dobrović, Toma Rosandić i drugi, a Meštrović je, navodno, izjavio da taj svetosavski hram bude "jugoslavenski panteon", pomišljajući zacijelo na svoj nesuđeni vidovdanski hram. Reagirajući na forsiranje nekakvog "srpskog stila" izjavio je:

"Ono što se naziva srpsko-bizantinski stil jest samo bizantinski... treba ostaviti punu slobodu u izboru stila... ni sadašnji regulacioni plan, ni sadašnje skice nisu dorasli za izvršenje..." (9967⁶⁵).

Radovi su započeti 1935. pod rukovodstvom Bogdana Nestorovića i Aleksandra Deroka, ali su prekinuti, pa je monumentalna građevina podignuta tek 1989. godine, pridonijevši i ona srpskoj svetolazarevskoj euforiji i agresiji na Hrvatsku.¹²³

Hajka se na Meštrovića podigla u Beogradu ponovno 1927. u povodu postavljanja njegovog *Pobjednika* na Kalemegdanu, pošto je propala prvotna zamisao fontane na Terazijama. Napadali su ga u beogradskom tisku razni Nikolajevići i Odavići, kao i pravoslavni prota Miloš Anđelković (3544).

Sljedeće 1928. godine opet je Meštrović u Beogradu gdje je, kako javlja *Vreme*, "svojim dolaskom privukao opću pozornost svih krugova, ne samo umjetničkih nego i političkih". Razlog dolaska bila je priprema izložbe engleskog slikarstva u Jugoslaviji. Bio je u društvu pokretača novog izložbenog paviljona "Cvijete Zuzorić" na Kalemegdanu, u kojemu bi ta izložba trebala biti postavljena. Izjavio je da je s novom postavom *Pobjednika* - ili *Vjesnika pobjede*, kako su ga tada prekrstili - na Kalemegdanu zadovoljan: "Bolje da je Pobjednik i tu gdje je, nego među starim željezom. Treba znati da smo bili prekinuli ugovor i da Općina nije bila obvezna staviti ga na Terazije, ali je bila korektna, naravno, što ga je ipak postavila na javno mjesto, pa čak i srazmjerno dobro mjesto." (3567) Kritizirao je uskladištenje skulptura *Kosovskog hrama* na raznim mjestima, jer je bilo predviđeno da se veći dio njih postavi u Muzeju savremene umjetnosti.

Milan Kašanin, književnik i povjesničar umjetnosti, kustos Muzeja savremene umjetnosti i Muzeja kneza Pavla, pisao je kasnije o tome:

"Umjesto u hramu na Kosovu, fragmenti su se obreli u hodnicima, sobama, podrumu i dvorištu privatne kuće zakupljene za Narodni muzej, čija je zgrada na Studentskom trgu bila teško oštećena austrougarskim granatama. Tek 1926. su sve Meštrovićeve skulpture prikupljene i prenesene u konak kneginje Ljubice, da tu budu jedna od prvih i glavnih skupina Muzeja savremene umjetnosti, koji je i radi njih osnovan.

Dogodilo se da za prvog kustosa toga muzeja budem ja postavljen i, zahvaljujući tome da ostanem desetak godina

u kontaktu s Meštrovićevim djelima i s njim. S formiranjem muzeja, iako osnovanog inicijativom i uređivanog saradnjom kneza Pavla, i premda malenog obimom, išlo je sporo. Trebalo je adaptirati zgradu, koja je dotada služila za dom gluhonijemih, prikupiti skulpture i slike modernih umjetnika rasijane po ministarstvima i bankama; zatražiti materijalnu pomoć od državnih ustanova i privatnih lica; naći sredstava za kupovinu i steći prijatelja za dobijanje na dar djela inozemnih modernih umjetnika. Pripreme su trajale više od jedne godine.

U proljeće 1928, jednog dana čijeg datuma se ne sjećam, zaustavila su se kola pred muzejskom zgradom i iz njih izišao knez Pavle, koji je obično dolazio u muzej pješice. Ovaj put, nije dolazio sam. Desno od njega koračao je, spor u hodu i pokretima, omanji, zdepast, bradat čovjek u velikom šeširu, savršena suprotnost vitkom i visokom knezu. Čovjek u šeširu nije imao ni jednu crtu intelektualca, a imao je sva obilježja majstora, samo se nije razaznavalo kojeg, - tih dana su raznovrsni majstori dolazili poslom u muzej. Moja nedoumica je trajala sekundu i za sekundu se pretvorila u iznenađenje. Ivan Meštrović! Ni držanjem ni govorom nije odavao čovjeka koji nosi veliko ime i stvara impozantna kiparska djela. Prve riječi su mu bile da se raduje što se u Beogradu osniva Muzej savremene umjetnosti i izjavio da dolazi radi toga da se upozna sa zgradom u kojoj će biti prikupljene i izložene njegove skulpture. Nije se dugo zadržavao. Ali je već sutradan navratio i zatim redovito dolazio, da sudjeluje u raspoređivanju i postavljanju fragmenata Vidovdanskog hrama. Točan u vremenu i pedantan u poslu, iznenađivao je blagošću i mirnoćom ponašanja i škrtošću riječi.

Trajno nastanjen u Zagrebu, gdje je radi njega osnovana umjetnička akademija, čiji je bio stalni rektor, Meštrović je često viđan u Beogradu, naročito kad je podizao Grob neznanog junaka, i ne tako rijetko zalazio u muzej. Pojavljivao se uvijek kao zaposlen čovjek koji nema mnogo vremena i koji dolazi u posjet iz kurtoazije, radi toga da bi se znalo da rado posjećuje ustanovu u kojoj su izložene umjetničke dragocjenosti i za koju se zanima dvor. Uistinu, ukoliko je Meštrović u Beogradu bio nejednako primljen u širim društvenim krugovima, utoliko je dobro stajao kod ljudi na vlasti. Kralj Aleksandar je držao do njega više nego do ijednog drugog umjetnika - gotovo samo njega jednog je cijenio; naručio mu svoju bistu, za svoj dvorac na Dedinju dao mu odliti u bronci figuru *Miloša Obilića* i u kamenu isklesati *Sfingu* i *Povijest Hrvata*, povjerio mu da sagradi na Avali Grob neznanog junaka, omogućio mu da u Bukureštu dobije izvedbu spomenika kraljeva Karla i Ferdinanda. Ni druge ličnosti u Beogradu nisu ostavljale Meštrovića bez priznanja i bez narudžaba. Već ranije, još prije Međunarodne izložbe u Rimu, njemu, jedva poznatom i vrlo mladom, dano je da izradi biste kralja Petra I, predsjednika vlade i ministra inozemnih poslova, a poslije Prvog svetskog rata podignut je na Kalemegdanu ne samo njegov Spomenik pobjedniku, nego i Spomenik Francuskoj. Točno je da je Ivan Meštrović, kao i toliki kipari u povijesti, od Michelangela do Rodina, nailazio na prepreke pri ostvarivanju svojih projektantskih i kiparskih zamisli, ali je točno i to da nikad nijedan, ni naš ni strani umjetnik nije u Beogradu dobio toliko i takvih narudžaba, niti mu je otkupljeno toliko radova i bio tako nagrađivan kao on. Svaka-ko, Meštrović je, kao izuzetno darovit čovjek, zaslužio i hvalu i narudžbe, ali su njih, ako ne toliko, zasluživali i drugi, ne mnogo manje obdareni slikari i kipari, koji su ostavljani u njegovoj sjeni.» (8452¹⁴⁹⁻¹⁵²)

U veljači 1929. za boravka u Beogradu Meštrović posjećuje kralja Aleksandra, koji je tada zaželio da ga portretira. Tada je Meštrović u nekoliko dana izradio poprsja kralja i kraljice i poslao ih u Zagreb na lijevanje (4042; 4046).

Sljedeće 1930. godine daruje, zajedno sa srpskim umjetnicima, svoje skulpture za dražbu u korist beogradskog umjetničkog društva «Cvijeta Zuzorić» i njihovog izložbenog doma (4292).

Malo zatim to društvo priređuje veliku proljetnu izložbu jugoslavenskih umjetnika. «Hrvatsko društvo umjetnosti Strossmayer» određuje žiri za radove iz Hrvatske, u kojemu je i Ivan Meštrović (4341).

U povodu otkrivanja spomenika *Zahvalnosti Francuskoj* krajem 1930. posjetio je francuski likovni kritičar Gaston Puleu iz Luksemburškog muzeja u Parizu Muzej princa Pavla i napisao osvrt u pariškom listu *Comoedia*, ističući prvenstveno kipove Ivana Meštrovića, četrdeset i četiri skulpture *Vidovdanskog ciklusa*, «jedinственe u svijetu» (4462).

Spomenimo da su kralj i kraljica, posjetivši u siječnju 1931. Zagreb, svratili u Meštrovićev dom i atelijer u Mletačkoj ulici, razgledali reljefe za nauzolej u Otavicama i ostali s njim u razgovoru (4471).

Pred odlazak u Pariz u proljeće 1933, gdje je priređena velika njegova izložba u Jeu de Paumme, posjetio je Meštrović Beograd. Kralj ga je pozvao da se s njim savjetuje o gradnji zemunskog mosta, u vezi s kojim se u Beogradu podigla hajka na Meštrovića i njegov projekt skulptura za most (429¹⁹⁹; 4921). Kritizirajući namjeravano ukrašavanje mosta u «bizantinskom» stilu, Meštrović je odbio da svojim skulpturama sudjeluje u tome. Nato mu je kralj rekao:

«Vi to nećete da pravite za Beograd, jer mrzite Beograd.

- Ta kako bih ja mrzio Beograd? Ja ne volim beogradsku čaršiju, kao ni ono što se nameće narodu, ali to ne znači Beograd.» (429²¹⁵)

Iste godine u jesen kralj ga je ponovno pozvao k sebi i u njega naručio projekt *Spomenika neznanom junaku* na Avali.

Nakon što je u Zagrebu načinio projekte za Avalu i za zemunski most posjetila ga je kraljica, koja se na proputovanju zatekla u Zagrebu, da vidi njegovu stalnu izložbu skulptura koju je postavio u zgradi u Illici. U kraljevo ime pozvala ga je u Beograd, pa je zajedno s njom i otputovao, a sutradan u Beogradu posjetio kralja koji ga je zadržao na ručku i bio zadovoljan projektima za Avalu i most. Zatim ga je kraljica s djecom povela na Oplenac da vidi kraljevu zadužbinu.

„Kad sam razgledao mozaike u zadužbini - pisao je kasnije Meštrović u *Uspomenama* - vratio sam se na Dedinje, gdje sam nekoliko dana bio gostom. Kako za ručkom, tako i za večerom, bili smo uvijek sami. Prvo večer smo razgovarali o Oplenačkim mozaicima koji su bili kopije fresaka iz starih srpskih zadužbina, u bizantinskom stilu, te o daljnjem dekoriranju kripte. Na pitanje, što mislim o mozaicima kao umjetničkom djelu, odgovorio sam da se u ovom slučaju može više govoriti o vještini i zanatu nego o umjetnosti, budući da se radi o kopijama, a ne o izvornim djelima. Primijetio sam, zatim, da nije bila sretna ideja kopirati fresko slike u mozaiku, budući da su to dvije različite tehnike koje iziskuju i različito komponiranje. Napokon sam dotakao i to, da držim, da nije uputno kopirati stare stilove, prvo zato, što se ne može proćutati duh onog vremena, a drugo, što se oduzima mogućnost individualnom umjetničkom kreiranju.

Kralj je moja razlaganja pratio sa zanimanjem, a, moram priznati, i s razumijevanjem, iako nije bio upućen u umjetnost. Uputio mi je pitanje, što bi inače bio mogao umetnuti u onaj biznatinski okvir i bi li suvremeni naši umjetnici mogli nešto dati, što bi se prilagodilo okviru, a po svojoj umjetničkoj vrijednosti bilo ravno onom starom. Odgovorio sam, da je jedno i drugo pitanje prikladno i da je teško dati odgovor. Pogrešno je možda, bilo iz samog početka praviti crkvu u nazovi bizantinskom stilu. Nu, kad je već napravljena, onda je ipak trebalo praviti izvornu dekoraciju, koja bi bila stilski prilagođena, inspirirana, ako hoćete, na starom, ali u kreativnom pogledu jedna nova stranica u povijesti umjetnosti...

Ovo ga kanda nije mnogo zanimalo, niti je pravo shvatio moju tendenciju za kreiranje novoga. Spomenuo je kako pravoslavne crkve u prečanskim krajevima, po svom stilu, u većini nemaju karakter pravoslavne crkve, jer su napustile srpsku biznatinsku arhitekturu, dok katolici, koji hoće da grade katoličku crkvu u Beogradu, hoće da je izgrade, usred Beograda, u gotičkom stilu...

Tu je naš razgovor opet, nehotice, došao na politički teren. Rekao sam mu, kako sam i sam napomenuo Pelegrinetti-ju (papinskom nunciju u Beogradu, D. K.), da ne mislim da je zgodno, da crkva bude u gotičkom stilu, i to ne samo zbog toga što osobno nisam oduševljen za gotiku, kao ni uopće za oponašanje stilova, nego što katedrala u tom stilu ne bi odgovarala sredini. To sam mu rekao ne zato što bi Beograd imao neki svoj, recimo bizantinski (jer, evo, ni Saborna crkva nije u bizantinskom stilu), nego zbog nekatoličke većine u gradu. Upozorio sam ga, kako naši franjevci podižu jednu crkvicu koja nije u bizantinskom stilu, ali je inspirirana starokršćanskom arhitekturom u čisto novom duhu...

Druge smo dane razgovarali i o različitim drugim stvarima, općim, obiteljskim, a i osobnim. Pripovijedao mi je, kako mu je Petar Živković (predsjednik Vlade i ministar vojske, D. K.) odbio da iz vojnog kredita odvoji potrebnu svotu za podizanje spomenika ‚Neznanom junaku‘ na Avali, te da mu je to saopćio jednim oštrim pismom, u kojem je upotrijebio i riječi: ‚Nemam i ne dam.‘

- I onda sam ja diktator i samodržac, a moj mi ministar vojni odgovara ‚Ne dam‘ - mater mu vlašku!

Pitao sam kralja, da li Živković možda misli da ću ja Bog zna koji dio troškova staviti u džep. Odgovorio mi je da ne misli, jer da je on Živkoviću poslao proračun u kojem je točno navedeno, koliko iznosi moj honorar za osnovu i modele. Zatim je izjavio, da će on sam financirati gradnju i izvesti je u svojoj režiji.

Zatim je kralj svratio razgovor i na ‚Vidovdanski hram‘ i rekao mi je, da on štedi od svoje civilne liste, a da će i inače možda zaraditi para (ja nisam razumio kako, niti mi je on rekao), pa da će i to jednoga dana podignuti sâm, negdje na Kosovu...

Kazao sam mu stoga, kako mi je neugodno, da mu, kao gost, pripovijedam neugodne stvari. On me je uvjeravao, da mu je drago što sam mu sve otvoreno rekao i pripovjedio, jer da od onih, koji svoje pripovijedanje udešavaju da mu ne bude neugodno, nema nikakve koristi.

Taj bliži dodir s kraljem učvrstio me u mom uvjerenju - bez obzira na njegove druge karakterne crte - da je kralj patriot, pa da bi se za zemlju borio i kao običan vojnik, kad bi ga netko svrgnuo s kraljevskog položaja. Taj me osjećaj njemu i sentimentalno približio. Vidio sam, međutim, da nije siguran u

svoje osnove, da je zabrinut, nervozan, a možda i premoren misleći uvijek o istom.» (429²¹⁷⁻²²⁰)

U prosincu 1933. Zagreb je priredio svečani doček kralju Aleksandru. Kralj je i tom prigodom bio najprisniji s Meštrovićem. Tada je ustaša Petar Oreb pokušao atentat na kralja, u što je bila umiješana i Mussolinijeva politika. Kralj je pozvao Meštrovića i s njime raspravljao o toj političkoj situaciji. (429²²⁶⁻²³²)

Kralj je zatim oputovao na Bled, a na povratku je opet pozvao Meštrovića na razgovor.

“Vratio sam se, evo s Bleda i noćas putujem u Beograd. To ni ovi oko mene još ne znaju. Zvao sam vas, da razgovaramo otvoreno kao obično, ali polako, makar odlazimo. Prije ćemo sami, a poslije ćemo večerati, pa nastaviti. Neće biti nikoga, osim nas dvojice i kraljice. Ima ponešto, što se i nje tiče, ali o tome ćemo na kraju. Moja je uloga vrlo teška i pomalo se osjećam umoran, ali moram tjerati do kraja.

...Još je gore kad sam sâm. Neprestano mi idu po glavi ove naše poteškoće, pa ne mogu da spavam. Kažem, kad sam sâm, a pitam se, kad nisam sâm! Vjerujte mi da se sve više osjećam sâm. Sve manje vjerujem svojoj okolini. Svaki vuče na svoju,

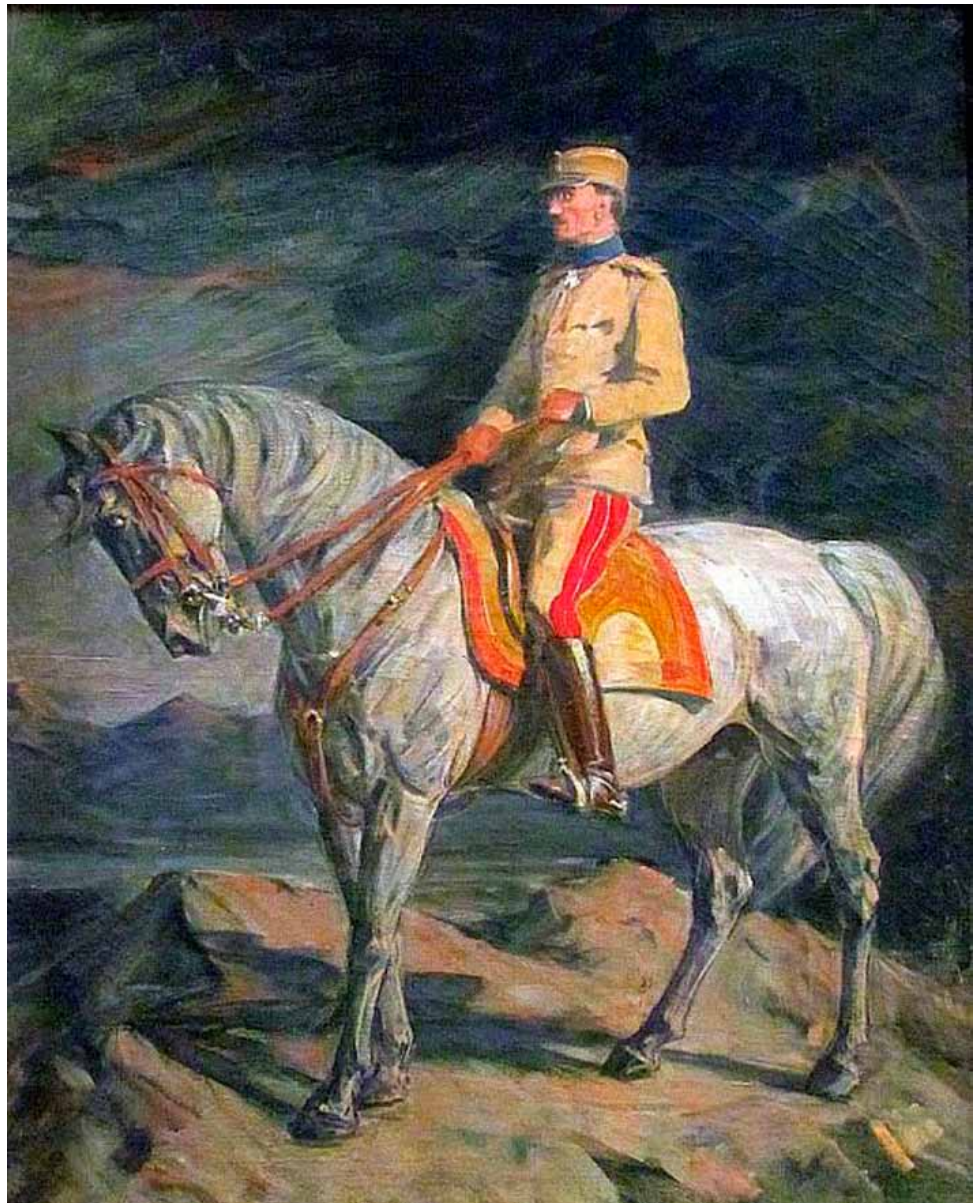
laskajući mi. Neke stvari prikazuju boljim nego su, a druge go-
rim. To rade isto tako oni iz Srbije, kao i ovi odovud...” (429²³²)

Daljnji se razgovor nastavio o zaoštrenim srpsko-hrvatskim odnosima. Kao da je naslućivao skori kraj, napisao je na Bledu oporuku i uputu za regentstvo ako umre.

9. listopada 1934. ubijen je kralj Aleksandar u Marseillesu.

O liku i politici kralja Aleksandra Karađorđevića povijest je dala uglavnom loš sud, pogotovo o njegovom “bizantinskom” karakteru. Posebno u nerješavanju hrvatskog pitanja. Ivan Meštrović, međutim, poznavajući ga od mladih dana, o njegovoj kulturi nije imao pohvalan sud, ali ga je smatrao prijateljem i dobronamjernim vladarom. Loše posljedice kraljeve vladavine bile su, po Meštrovićevom mišljenju, posljedica balkanski nastrojene beogradske čaršije i neiskrenih i šovinističkih kraljevih političara i savjetnika. Kolikogod u svojim *Uspomenama* podvrgava najoštrijoj kritici - često i pretjeranoj - općenitu srpsku politiku prema Hrvatima, a posebno gotovo svih srpskih političara, naročito u novostvorenoj Jugoslaviji, prema kralju Aleksandru uvijek je zadržao poštovanje, pa i osobnu prijateljsku naklonost, što nije prešućivao čak ni u emigraciji objavljenim *Uspomenama*

Aleksandar Karađorđević
– autor Paja Jovanović

PUTOVANJE PO ISTOKU

U proljeće 1927. proveo je Ivan Meštrović pet tjedana na kružnom putovanju Sredozemljem i bliskoistočnim zemljama. Putovao je u društvu župnika dr. Rittiga, narodnog poslanika dr. Josipa Hohnjeca, sveučilišnog profesora bogoslovije dr. Matije Slavića, profesora Jeha i još nekolicine, vjerojatno svećenika.

Iz Trsta su brodom putovali u Aleksandriju, zatim željeznicom u Kairo. U Egiptu su se zadržali dva tjedna obilazeći starine do Asuana, a zatim vlakom krenuli u Jeruzalem, da odatle automobilom obidu sveta mjesta u Palestini i konačno Damask, Libanon i Beyrut. Odatle su brodom otputovali u Carigrad, a iz Carigrada u Grčku i preko Atene i Soluna brodom kući (3528).

Stara egipatska skulptura, kao i mezopotamska, oduvijek je privlačila Meštrovića, a posebno u ranom razdoblju stvaralaštva. Sada, kada se uglavnom oslobodio tih istočnjačkih utjecaja, Istok ga je privlačio više misaono i religiozno nego umjetnički. Na izvore kršćanstva polazi s grupom intelektualnih svećenika. Međutim, kršćanstvo nije nikada doživljavao dogmatski, nego mnogo šire, imajući ne samo razumijevanja, nego i sklonosti prema istočnjačkim religijama, od stare egipatske do budističke i muslimanske. On će, nakon toga putovanja, na nikada konačno ostvarenim mozaicima svoda obiteljskog mauzoleja u Otavicama, likovno ujediniti osnivače svih religija, s Kristom u središtu.

Sam je nakon povratka s toga putovanja napisao *Uspomene s puta po Istoku*. Njegov sin Mate Meštrović objavio je 1962. u emigrantskoj *Hrvatskoj reviji* prvo poglavlje *Sfinga u Gizehu* iz kojega navodimo ulomke važnije za upoznavanje Meštrovićevog doživljaja i shvaćanja istočnjačke umjetnosti, religije i filozofije (424).¹²⁴

«Vraćajući se iz Menfisa, zaputili smo se prema velikoj piramidi. Bili smo koji dan prije toga, ali nisam promatrao odnos Sfinge prema njezinoj okolini. Nije bilo prave udaljenosti, niti su čovjeku dali mira beduini, koji navaljuju ko dosadne muhe, pa se nude za vodiče i tumače sa svojim šakalskim glasom. Ovoga puta, iz daljine, bilo je sve obuhvaćeno okom. Dolazili smo s jugoistočne strane, te se je Sfinga ocrtavala čas iz profila, čas s tri četvrta, dok joj ne dodjemo sučelice.

Keopsova piramida se je gotovo odvajala kao jedan geometrijski upitnik za sebe, dok se je Sfinga izdizala iz svoga pejzaža s grebenastim i očerupanim rubom pustinje, da se je činila kao duša cijeloga kraja, kao njegovo oko, njegova riječ. Konture su bile tako proporcionirane s okolinom i pozadinom, kao da ju je netko na dasci, u malim proporcijama, dugo mijesio i uskladjivao u ilovači. Medjutim ona je izgledala i krepka i velika. Više nije bila nijema, već je izgledala kao da nešto sama sa sobom govori; činila se, kao da se kroz plač smješka i lagano titra krupnim tijelom i rekli bismo, da će sad na progovoriti velikim glasom, dati nam objašnjenje: od kada je i zašto je tu, šta je vidjela, šta je zapamtila i šta je mislila o svemu tome, što je pred njom prošlo kroz tolike tisuće godina.»

Meštrovićevim suputnicima, svećenicima, egipatska je sfinga bila oličenje neznabošta i zla.

«- Dobro, rekoh, a ja sam mislio da Vi kao svećenici imadete, bar za onu dekorativnu stranu više smisla nego ja. Zamislite ovu Sfingu s uglancanim zlatnim diskom oko glave, ko aureolu, pa kad je jutrom sunce bacilo svoje prve zrake na nju,

na disk - to malo sunce - a svećenici u bijelim odjećama oko nje pjevahu pjesmu svom velikom Amonu-Ra, pod vedrim nebom u ovoj plodnoj okolici s pozadinom pustinje! Nije li bar ta dekorativna strana bila, možda, veličanstvenija nego služba u današnje vrijeme?

- Mogla je biti dekorativnija po vanjštini, ali sadržaj i smisao? - odvrati svećenik.

- Sadržaj i smisao? O, Bože moj, rekoh, traženje, dozivanje, odavanje počasti onomu nevidljivom, koji sve dava i drži. Jedno je vrijeme gledalo i odavalo počast ovako, drugo onako, ali u suštini je isto, izvor je isti, a i cilj je isti...

Koliko si napora stajala, božanska životinjo! Jesu li te oblikovali napori kroz duge i teške vjekove ljudske borbe i domišljanja za svoj opstanak, ili si bila časovito nadahnuće jednoga uma, jedne duše, njezina vizija, njezino objavljenje? Vjerojatno je, da si posljedica jednog i drugog. Dugo traženje, dugi napori mnogih, progovorili su odjednom, kroz jednog. Koliko je trebalo putovati, stradati, mučiti se, žuditi, dok se je tvoje božansko lice oblikovalo na grabežljivoj životinji? Pa opet, to lice ne postade ni Bog niti njegov oblik, već samo glava izrasla na životinji, koja traži Boga, prati njegove pojave, čeka izlaz radjajućeg sunca. U polusnu vidi bezbroj svijetlih božanstava na crnom šatoru iznad sebe, bezbroj andjela, i čeka njega, da se pojavi; Njega, koji tim andjelima daje svjetlost, čeka pastira tog svijetlog stada, oca te rasute dječice, da joj kaže riječ, da i nju dignu. I saznaje, da je dignuta, da je i ona jedna od tih ovčica, jedan od tih andjela...

Po noći oko jedanaest sati smo sjedili na pijesku kod Sfinge. Mi sebi ovamo ne možemo da predočimo noć na Istoku, dok je ne doživimo. Ona je kao da je sva ispunjena srebrnim i mirisnim, zvijezde su mnogo veće i jasnije, nisu tako zalijepljene kao kod nas, već su kao sjajna okrugla tjelesa, koja, rekao bih, plivaju nekim razrijedjenim i prozirnim vodama. Mjesec nekako smeta, te, iako je veći od zvijezda, pokraj njih i njihova jasna i treperava sjaja izgleda kao neki prosjak u svatovima. Piramida je po noći daleko veća nego po danu, i njezine četiri plohe kao i šiljasto stremljenje na gore u noći više dolazi do izražaja. Sunce po danu kao da je smanjuje, pritišće i splošnjuje k zemlji. I Sfinga je veća po noći. Njih obadvije kao da caruju u noći, kao da se razgovaraju sa zvijezdama, i noć kao da im vraća snagu objema, vraća im riječ, koju im sunce oduzima. Kako mjesec plovi, tako se lagano mijenja izražaj na Sfinginom licu: sad je ozbiljna i turobna, kao da preda pred ogromnim valovima pijeska, koji će je iz pustinje zagušiti, a čas kao da se smješka, kada gleda obranak (obronak?), kome pliva, da izbjegne propasti. Brazde, koje joj je vrijeme izgrizlo na licu, izgledaju kao bore na kopreni, koju joj mjesec poteže za sobom s lica. Šape, kao da pomalo titraju, dok glava stoji nepomično, broji korake zvijezda i čeka izlaz sunca.

Piramida, nedaleko od Sfinge, stoji ko neki veliki sivkasti šator, pod kojim spava neka misteriozna ličnost, a Sfinga će joj nekim znakom javiti, da je sunce izišlo, kako bi se i on tamo, gord i skriven, mogao pokloniti velikom. Taj šator nije okrugao već je četvrtast. Trokut postavljen na četverokutu, koji svršava u šiljak, a to je znak - prema okultističkoj tradiciji - postavljenog na znaku četvrtastog svemira i njegovih četiriju elemenata. S četiri lica piramide trokut nestaje u božanskom jedinstvu, iz koga dolazi, čija je emanacija. Podoba apsolutnoga ne može biti nego geometrična. Sfinga je njezina posestrima, njezin drugi ja, krivudavo slovo ravnoga znaka. Glava joj nije ono apsolutno, u što sve svršava i iz čega sve potječe, ali je nešto,

što mu se približava, što kuša da ga pojmi. Između onoga, što se prikazuje i onoga što jeste, ali se samo u sebi ne prikazuje, između četiri plohe na četverokutu i apsolutnog, što u sebi nema ni plohe ni četverokut, imade jedan znak, okrugao znak vječnosti, znak Horusa božijeg oka ili iskre. To oko, ta iskra je i u čovjeku, a to je njegova duša, nešto slična, ili identična njemu. Taj znak (malo sunce) imade krila, koja označuju njegovo putovanje, putovanje duše, njezina boravišta u pojavi, i njezina vraćanja k licu, koje nije pojava, a od kuda su sve pojave. Zmije, čije glave vire izvan kruga beskonačnosti, prikazuju pokret vječnog duha, njegovo zadisanje i odisanje. Jedna glava udiše život svim oblicima materije, druga prima duše, koje se vraćaju božanskom suncu.

Traženje, pokušaji tumačenja na razne načine i raznim sredstvima. Ali čovjek, kad zna da jeste, znade, da mu to netko kaže, a kad mu kaže, onda zaista mora biti, mora postojati. On, čovjek se muči oko toga, da onoga koji jeste, a čiji oblik ne vidi, predstavi sebi i drugima na pojmljiv i razumljiv način. I u toj mucu, u tom traženju, često zastrani sam, taj koji traži, a isto tako i oni, za koje traži - ovi i još više - baš radi toga, što su ljudi pretežno upućeni, da o svemu prave predstavu u formama i oblicima u prostoru i vremenu. Zato te predstave, ta tumačenja, nisu i ne mogu biti savršena, ni odgovarati Onomu što jeste.

Takve misli su mi prolazile glavom, dok sam sjedio u noći s društvom pokraj Sfinge u Gizehu, slušajući njihova pitanja i odgovore, njihove kritike na egipatsko gledanje na božanstvo. Dok se na kraju čovjek ne umori i ne slegne mu se nešto na mizak i dušu, ko neka omaglica slična snu, da više ne čuje riječi, niti može da prati misao, bilo tudju, bilo da nastavi svoju.

Vratili smo se umorni u Kairo, razumije se svak s raznim osjećajima i raznim mislima. Možda se je nekom od nas mnogo toga razjasnilo, drugom bilo još zamršenije, a treći, možda da je bio zadovoljan, što nikako nije ni ulazio u ovaj mrak Sfinge i piramide, jer je imao već jasnu sliku, koja je sama od sebe sišla s neba i nema ničeg zajedničkog s tim tapanjima i traženjima ljudi kroz tolike prošle tisuće i tisuće godina. U meni je, možda na moju muku, bilo sve to nekako povezano, sve ista nit. I ova „jasna slika“ saznanja i ono tapanje po mraku, a prava istina mi je izgledala kao neko svijetlo iza magle, ko neko sunce za oblacima.

Legao sam i zaspa. Piramida i Sfinga su mi u snu tonule, ko da nestaju u more, gusto i crno. To u početku sna, a poslije, kad sam valjda bio odmoreniji, opet su se dizale u nekoj noćnoj svjetlosti i bivale sve veće i veće, rasle su gore, dok nisu izrasle sve do zvijezda, pa i mimo njih, da su ove nekako postajale manje i kružile oko Piramide ko neke sjajne kuglice, koje plivaju oko nje, ko ribe oko kita. Najednom mi se pričinu, da gore daleko, daleko ima još bezbroj zvijezda, koje su nekako veće, daleko sjajnije, i ne samo to, da ima i bezbroj sunaca, koja ukrštavaju svoje trake po nekim titravim nepreglednim prostorima, tako, da mi i Piramida, i zvijezde, do kojih je izašla, postadoše sve male i sitne ko na jednoj razglednici. Prestrašen od te slike, njezinog smanjivanja, pitao sam se: a gdje sam ja u ovim srazmjerima? Medjutim se nisam mogao naći ni kao najmanja točkica, a ipak sam osjećao, da postojim. U tom osjećaju, da postojim, a nigdje me na slici nema, počeo sam misliti, da me, možda, ipak uopće nema. S druge strane pitao sam se: Kako može biti da me nema, kad osjećam, da me ima? Možda se može biti bez oblika, bez prostora. Nu, opet nisam siguran. I strah, da me nema, počeo je drmati mojim

tijelom, dok se nisam probudio. To je bilo nekako, valjda, pred zoru. Bio sam zadovoljan, da me ima, pa makar i sav u znoju u hotelskoj postelji. Činilo mi se je, da sam ipak odmoren i da opet vidim Sfingu u njezinim pravim razmjerima. Opet mi je bila simpatična, mirna i ozbiljna, iako nešto tužna. Počeo sam se pitati, zašto je ljudi ne vole? Zašto im je strašna? Zašto se nje plaše?

Možda zato, što ima složene forme, što ima forme uopće?

Ali ne - kao da mi nešto šaptaše - ta oni iznad svega ljube svoje tijelo, to je njihovo „ja“. Uto opet zadrijemah, al ovog puta lagano, kao da bijah uvijen u neku mlaku rosnu travu. Al vidi, opet gizehska Sfinga stajaše pred mojim očima! Bijaše nepomična al živa. Oči bijahu nepomične al žive, mirne i tužne, a iz njih kapahu suze, kapahu vrele suze niz hladno i kameno lice. Gledah je, i ništa na njoj ne bijaše promijenjeno, ništa se ne micaše, tek što mi se činjaše, da joj obrve podrhtavaju. Kuda su suze kapale, ja ne znadijah, da li kapahu na pustinjaški pijesak il na Horusov znak s krilima i zmijinim glavama. I kad u njih pogledah, činjaše mi se, da zavirih u vir velikih voda, koji me svojim vitlanjem privlačaše. Te oči spočetka izgledahu ko dvije plamene rupe, u kojima nešto sagorijevaše. Zatim se vidjehu ko neki plamenovi od rastopljenog sumpora, koji pravijahu sve moguće oblike, koji se radjahu i izlažahu brzinom slapa velike vode, a blještahu ko demoni. Jedni su išli u sivomračan prostor, ko sitne iskre s kovačke peći, kad ih duvanje mijeha razgoni, a drugi se plavosivkasti vraćahu ko pčelice u maticu. Najednom se nad ovim ko munjom prosječen otvori otvor, a iza ovoga se je nalazio beskrajni prostor i beskrajna svjetlost, isto onako velik otvor, kao onaj u prvom snu, samo što se u ovom ne vidjahu ni zvijezde, niti sunaca imadjaše, nego kao da u njemu bijahu sva svijetla tjelesa utopljena, i ja ne mogoh da gledam u njega. U meni nešto šaptaše: „vječna i beskrajna ljubav“.

Odjednom se ti otvori počese sužavati, bivahu sve manji i manji, dok ne iščezoše ko krijesnice u noći. Ona (Sfinga) i dalje ležaše mirno na svom trbuhu, poduprta četirim šapama, onako kamena, kao što bijaše, samo joj oči bijahu žive i činjaše mi se, da joj gornja kratka usnica podrhtavaše. Buljaše u istom pravcu, kao da me ne vidjaše. Ja, medjutim, bijah svijestan, da me vidjaše, makar da ne gledaše u mene. Mene kroz to ne bijaše strah, i sve se čudjah, da se ne plašim. Naprotiv, nešto me privlačaše k njoj, i izdizah glavu, da joj pogledam u oči. Ne mogah joj dosegnuti visinu pogleda, ali vidjah, da tad više ne bijaše u onim rupama bijela svjetlost, već neki crni blijesak, ko neko crno sunce. Uto mi ona postajaše sve bliža, i spopadne me žudnja, da uskočim u taj crni bezdani blijesak. Počeh pružati ruke, da je opipam, al kad pružah ruke prema crnom suncu, one nestajahu. Svejedno, osjećah se sve bliži i slobodniji prema njoj, htijah je pitati, što odavna namjeravah, tražah, da se sjetim, što je htijah pitati, al to mi ne mogoše doći u pamet. I ovako, tek kao da nešto kažem, dok bi mi pravo pitanje došlo u pamet, rekoh:

„A zašto te ljudi ne vole, zašto te se plaše? Možda zato, što ti je oblik složen od životinje i čovjeka? Ili, ovi ljudi sada, što imaš oblik uopće? Ona kanda se nasmiješi, no to je bilo tako kratko ko munjeviti titraj, ostade mirna i nepomična. Al neki glas izidje, riječi se čujahu, mada ne vidjah od kuda dolažahu, al znadijah, da su od nje:

- Ja nisam čuvar sunca, već sam njegov tumač. Ja nisam dozivač sunca, već sjena od njega (da vas zaštitim). Ja nisam oblik, da vas uputim u oblik, već sam složen oblik, da vas

uputim u bezoblik. Ja sam složeni oblik, da vas uputim da postoji samo jedan oblik. Oblik sam zato, jer sam protiv oblika. Kombiniran sam oblik, da kažem, da nema kombiniranog, da nema osobnog, nego da postoji samo jedno. Strah i strašilo sam zato, jer sam mati svih vaših predstavljanja, koje vas progoniše, da mislite, ko što vatra pod loncem goni vodu, da ključa i kipi: - mrtve vode ne vole da ključaju i izviru, zato me ne vole. Medjutim, ja mirna, ovdje, putovah tisućama godina po svijetu. Ja od kamena, ovdje, postadoh od plamena drugodje. Ja od kamena i nijema, ovdje, progovorih kroz tisuće godina po svijetu. Ja od kamena, ovdje, čudovište, zagonetka i simbol neznaboštva, postadoh objavljenje i istina na drugom mjestu. Ja, nakaza ovdje pred pustinjom, postadoh tronom Svemogućega na drugome mjestu. Ne vidje li me Ezehiel u četiri podobe nad točkovima? Ne vidje li me Ivan pred nogama Svevišnjega? Ne postadoše li od mene i kerubini i serafini? Ne napraviše li Grci od mog bijelog sunca Olimp, a od crnog Had? Ne metnuše li novom Osirisu moj disk iza glave, i ne obukoše li ga u plamen, što si vidio u mojim očima? Ne razložiše li moju složenost na četiri postolja iste knjige?

A zašto me tvoje bijelo sunce opaja, a crno privlači? --- upitah

- Crno hoće da živiš, a bijelo je život sam. Sunce je samo jedno, a to je On. U Njemu ne postoji ni crno ni bijelo, već jedno i vječni život, vječna sila. Crno i bijelo postoji iza vas, da bi vidjeli, t. j. vidjele kroz ono, što je između to dvoje, a između je sve ostalo - za vas.

Dalje nešto govoraše, no to bijahu više kao znakovi nego riječi, a ja se bijah u to probudio i počeh se pitati:

- A jesu li razumjeli oni, što se uzidjavahu u one kamene šatore?

I budući da ne bijaše nikoga, tko bi mi bio dao odgovora, počeo sam sam sebi odgovarati: Oni bijahu od iste smjese kao mi sada. Mučila ih je misao za svoju ličnost, za svoj ja iza groba; i kad bi im se kazalo, ili kad bi sami pomislili, da je nema, onda bi bili beskrajno nesretni, počeli bi naricati: 'Zar u prah, da su moji dragi nestali, zar u prah, da nestanem i ja?'

Malo ih je znalo, da su čest Svebića, da je Njegovo biće u neprolaznosti, a Njegova vječnost u neprestanoj mijeni i mir u nenestajanju, jer je nestajanje i nastajanje jedno te isto.

S takvim osjećajem i mislima sam se ustao toga jutro u Kairu, nakon noćnog pohoda Sfingi i Piramidi.» (424)

U DOMOVINI I INOZEMSTVU

Sljedećeg ljeta, 1928. godine, došao je Ivan Meštrović u Split u društvu Tomislava Krizmana i Milana Marjanovića (3713).

U novootvorenom Narodnom (Etnografskom) muzeju izložio je arh. Kamilo Tončić i nekoliko Meštrovićevih gipsanih skulptura koje su ostale u Splitu nakon nesuđene izložbe 1914. godine: *Majku Jugovića*, *Glavu Kraljevića Marka* i *Čobanina*, iako su stilski to već bila zastarjela Meštrovićeva djela. Euforijski jugoslavenski glasnogovornik Stjepan Roca je zabilježio, opisujući taj muzej, jednu Meštrovićevu također euforičnu izjavu, da djevojačka pregača s našeg nacionalnog gledišta ima jaču vrijednost negoli cijela Dioklecijanova palača (3629).

U Splitu je Meštrovića zatekla i vijest o atentatu na Stjepana Radića 26. lipnja u beogradskoj Narodnoj skupštini. Vojni zapovjednik mjesta, general Trnokopović, koji je po završetku rata u slavlju kao osloboditelj sa srpskom vojskom ušao u Split i po kojemu je bio nazvan i jedan gat u luci, kada je čuo da je Stjepan Radić samo ranjen, izjavio je: "Oh, majku mu staru, kako je to slabo gađao, a posljedica će biti, da će se morati iznova pucati, ako preživi." Dodao je da treba ubiti Trumbića, sve viđenije Hrvate, pa i Meštrovića (429¹⁷³).

Iz Splita se Meštrović vratio u Zagreb, ali tu ga je dočekala napeta situacija nakon atentata i smrti Stjepana Radića, pa se pridružio obitelji koja je ljetovala u Opatiji (429¹⁷⁴). Ali ni tu mu nije bilo dano da se smiri jer su ga mučili kamenci u mjehuri, pa je odlučio poći u lječilište Fiuggi kod Rima, u kojemu se već ranije liječio.

Na prolasku kroz Rim svratio je u jugoslavensko poslanstvo posjetiti poslanika, srpskog pjesnika Milana Rakića. Dočekan je odbojno, a ovaj je izbjegao sastati se s njime. Tu je, međutim, sreo Rastka Petrovića, mladog književnik i diplomata kojega je upoznao još prije rata u prijateljskoj obitelji Nadežde i Anđe Petrović u Beogradu. On mu je objasnio neprijatni prijem u poslanstvu, gdje su već bili uvjereni da se Hrvatska dijeli od Srbije, pa su na poslanstvu htjeli izvjesiti srpsku zastavu. Dapače su za njim u Fiuggi poslali neku pjevačicu Hrističku koja ga je uhodila s kim se sastaje i što govori.

Stigavši u Rim pisao je Meštrović 10. kolovoza 1928. bratu Peši u Zagreb:

"Mene je zadnjih 10 dana počeo pošteno sekirati pijesak u bubrežima, slabo spavam i t. d. Polazim danas u Kararu, da vidim što je sa Mojsijom, pa ću onda otići na 14 dana u Fiugi gdje sam išao i ranije da pijem vodu za bubrege..." (X. 4. 106).

Sedam dana zatim iz Rima, iz Hotela Savoia:

«Došao sam ovamo iz Carrare na putu za Fiugi, gdje idem radi bregu, koji su me u zadnje vrijeme počeli pošteno sekirati. Ovdje ću ostati do ponedjeljka, da vidim ponovo Vatikan i druge muzeje, a u Fiugi ću se zadržati oko 15 dana...

Neznam je li došo kakav odgovor od Nikolorića iz New Yorka u pitanju onih vrata? Danas sam mu brzojavio, jer me to pitanje interesira. Je li možda Duveen što odgovorio u pitanju Mojsija? Bista (glava) će me koštati prilično - nekih 36.000 din. Velik je komad kamena, skoro kubični metar. Je li možda Armstrong pisao...

Pogledaj molim te u komu je stadiju gradnja onih radionica u Draškovićevoj ulici. Govori i sa graditeljem, pa me informiši.

Skoči i dalje u Akademiju i vidi kako napreduje lijevanje figure Grgura. Izmjeri najdužu duljinu, visinu i širinu figure 'Sjećanje' pa mi pošalji. Ima jedan prelijep komad mramora, te ako figura ne bude veća, učinili bi mi je za 30.000, a toliko bi me i bronza koštala, što u vrijednosti nema prispodobe..." (X. 4. 107).

Iz Fiuggija je pisao Peši 23. kolovoza, između ostaloga:

„Ako je Antolić gotov sa onom glavom za Buffalo, neka je patiniraju ko Michelangela, pa je pošalji u Buffalo. Antoliću za tu stvar ne treba ništa dati. Ja ću to obračunati sa njime.

Onu veliku figuru (Sjećanje) ne mislim da dalje pokušavam lijevati u bronzi, a ta stvar mu je bila plaćena, pa ću mu od sume koju mi je dužan odbiti stvar i dati lijevati druge manje...

Moja kura će ovdje trajati do 4. septembra, a onda idem u

Stjepan Radić

Rim, gdje ću ostati 2-3 dana, ako ne budem činio Papu, inače bi ostao valjda nedjelju dana.“ (X. 4. 110)

Opet 29. kolovoza, između ostaloga:

„Ja se baš ne osjećam osobito. Valjda voda djeluje na srce, pa imam grčeve. Za 3-4 dana ću otići u Rim, pa mi možeš pisati na Hotel Savoia. Koliko ću se zadržati u Rimu zavisit će od zdravlja i da li ću što eventualno modelirati...“ (X. 4. 108).

Milanu Ćurčinu je pisao 19. kolovoza:

«Jučer sam stigao ovamo. Zadržao sam se u Carrari više nego sam očekivao. U Fuggi sve prepuno. Nadam se dobiti mjesto sutra i krenuti onamo. Od mojih znanaca nema skoro nikoga ovdje. Svi su postala velika gospoda i otišlo sve na ladanje. Sa našim predstavništvom je isto. Rakićevi su u Švajcarskoj, a Ješa u Monte Catinu...

Što je nova kod vas? Ovdje se ne može ništa znati, jer naših novina nema. Javite mi štogod sumarno. Ovdje su nadali dreku radi događaja u mojoj oblasti...“ (VII. 1. 23).

27. kolovoza piše mu iz Fiuggija:

«...Imao sam zadnjih 20 dana često mukle bolove, a i u početku kure. Sad je već malo bolje, ali čovjek nema ni mogućnosti ni raspoloženja da što radi...

Dobro će biti ako donesete one klišeje iz Njemačke, samo bi to trebalo što prije, jer zbilja izgleda da ću ja morat uskoro u New York. Ako ih ne donesete do 20. septembra, onda ni ove godine neće biti ništa. Tko je bio zadovoljniji od mene da mogu nastaviti ono o Michelangelu. Ne mogu brate sada ništa...

Neznam niti odobravam Meštrovićev broj N(ove) E(vrope)...

Što se tamo kod nas dešava slabo što čujem, jedino što tal. novine donesu. Izgleda uvijek isti cirkus...“ (VII. 1. 24).

“...Od moje kuće sam danas primio loše vijesti, t. j. da se je Olga teško razboljela i pošla u Semering. Možete misliti kako me je to uzrujalo i radi nje i radi djece. Pošao bih tamo ali poći ne mogu prije nego završim započet posao, na koji sam čekao i koga sad moram apsolutno dovršiti. Kako će mi sad Pešo sa djecom, kakoli opet ona bez njih, to neka Bog zna...

Baš tristo briga na ovu moju malu grbaču...

Ješu sam vidjao, Generala također; odkad ovog potonjeg radim, dao mi je jednu sobu...

...R(uža) jeste tu... R(uža) je mislila tamo doći na 2-5 dana da njene stvari pridigne i sredi, a onda ide negdje u francusko primorje. Inače je potpuno mirna i sredjena i razumije situaciju...

Ja bih došao odmah tamo da ev(entualno) djecu otpratim k Olgi, ali sam dobio nekoliko tisuća za neke modele u gipsu, arhitektonski djelovi za jedan projekat u Americi, obećao da ću do 5. oktobra poslati fotografije, a osim toga imam u ponedjeljak početak papinu bistu, pa ne mogu ni makac. Nadam se čvrsto da ću sve to za malo vremena slistiti, ali opet za samih par sati ne mogu...” (VII. 1. 25).

Meštrović ipak nije uspio portretirati papu kako se nadao.

U proljeće 1929. zadržao se Ivan Meštrović desetak dana u Splitu tražeći položaj za spomenik *Grguru Ninskome* što ga je darovao gradu (3918; 4040). U rujnu je opet u Splitu da se konačno odluči za smještaj spomenika na Peristil (4025).

Toga ljeta je u Parizu s Olgom (VII. 1. 27). Olga se nakon nekoliko dana vratila u Zagreb, a on je ostao gotovo cijeli kolovoz.

«Ja ovdje začamih - pisao je Ćurčinu. - Obilazim sve, da opet vidim sa starijim očima (danas 46); osim toga hoću da vidim neke ljude, ali sve otišlo na praznike. Moram da govorim radi francuske izložbe kod nas. Načelnik ministarstva se vraća 19., neki direktori muzeja isto, pa ću sačekat da ih obidjem i da se vidi što se da uraditi. Mislim da će biti dosta dobre volje na njihovoj strani blagodareći faktu da je engleska izložba bila.

Ovdje me neki Amerikanac tražio koji hoće jednu manju kolekciju mojih radova da izložim u N(ew) Y(orku), ali mi je otišlo svega par sati prije nego sam došo. Možda će se povratiti kad čuje da sam tu. Eto tako radi tih stvari moram ostati valjda do 24. ili 25. a zatim ću u Španiju, ili kući. Treba bogme mnogo para, pa se predomišljam, tim više što mi u septembru predstoji put za Ameriku. Što je sa klišejima iz Njemačke? Nemojte poslije mene kriviti ako se i ova godina propusti. Možda bi se mogli sresti u Njemačkoj. Pišite mi, možda ću se predomisлити, pa se vratiti da to uredimo.

Žao mi je i uplašen sam radi [Seton] Watsonove bolesti. Niste mi javili njegovu adresu. Pozdravite ga kad pišete.

To su moji ,planovi'. Bez plana sjedim sam usred Pariza, ne radim ništa, a za zabavu pišem na večer Ćurčinu i sličnim, ako ih može biti, pisma.

Što će još do posljedka biti to Bog znade. Raspoložen baš nisam niti mnogo uvjeren da će mi koristiti što lunjam po muzejima. Ili sam star ili u nekom pogledu blaziran (?), kako za žene tako i za ,lepe veštine'. Za potonje još više.

Ovdje je i Ibrovac (Miodrag, profesor u Parizu, D. K.) i ogo-varamo vas. I Arnautović (Aleksandar, šef Prosvjetnog odjeljenja u Parizu, ranije urednik časopisa *Revue Yougoslave*, D. K.) se žali da ga napadate. Inače su vel. jugoslaveni, - vele da to Francuzi hoće. I sama njeg. exelencija sada afišira jugoslavenstvo. Fala bogu, još će oni po nami da smo mi premalo.

Pozdravite Cankara [Izidor, povjesničar umjetnosti, sveuč. profesor] i pitajte ga kako to K(oro)šec (Anton, svećenik, slovenski političar, od 1928. predsjednik Vlade, D. K.) misli sa jugoslovenstvom kad slovenačke učitelje i knjige šalje u Medjumurje da ih nauči 'državnom jeziku', jer onaj nije državni zbog svog naziva. Vukova linija...“ (VII. 1. 28).

Toga ljeta, ili sljedećega 1930. (razglednice nisu datirane, a poštanski žigovi su nečitljivi), Meštrović ljetuje s Olgom i djecom na Rabu, odakle se javlja Čurčinu i ženi mu Dari koji u Zagrebu stanuju u njegovoj kući u Mletačkoj:

„Ovdje je vrlo lijepo. Drugi dan smo po dolasku imali kišu, ali sada je ima dva dana prekrasno. Danas su se djeca već kupala i spominjala Nika i Ivu [Čurčinovu djecu]. Šteta da i oni nisu ovdje. Tako je čisto, ima mnogo zelenila i dosta slatke vode...»

«Pošto se je Tartaglia razbolio u B(eogra)du te se neće još koji dan vratiti ostajemo ovdje do utorka u podne. U srijedu se nadam svakako biti u Splitu. Trebati će svakako da se u članku o Rabu (u *Novoj Evropi*, D. K.) naglasi da mu se ne smije kvariti karakter kao što je već dobrim dijelom učinjeno.“

„Našao sam Vam 2 fotografije od Raba, pa ću Vam ih poslati prekosutra iz Splita...“ (VII. 1. 56, 58).

U jesen te 1929. Meštrović je bio nazočan pri otkrivanju spomenika *Grguru Ninskome* u Splitu. Posjetio je i svoje u Otavicama.

„Bio sam prekjučer i jučer u Selu - pisao je 12. rujna bratu Peši u Zagreb. - Oni su se umirili i svi su sad zdravi. Bila je samnom komisija iz Trogira i riješili su da uredi Banovaču [potok] i naprave zdravstvenu stanicu. Isko(l)čili smo i mjesto i ovog puta ima nade da će se i učiniti.

Olga sa djecom je u Abaziji. Pošalji joj odmah od stanarine u Draškovića ulici 6.000 din...

Ja ću biti tamo u nedjelju na večer. Stižem oko 8 sati sa sušačkim vozom. Ako mogu u kući stanovat dobro, a ako ne ići ću k Pepu...“ (X. 4. 121).

Spomenimo da je te 1929. slovensko prosvjetno društvo u Zagrebu upriličilo proslavu šezdesete obljetnice slovenskog slikara Rikarda Jakopiča, s kojim je Meštrović prijateljevao još od predratnih "meduličevskih" dana, pa je Meštrovića izabralo na čelu počasnog odbora. Tom je prigodom u Umjetničkom paviljonu priređena i izložba Jakopičevih djela (4070).

Iste je godine Češka akademija znanosti i umjetnosti u Pragu izabrala Ivana Meštrovića vanjskim članom svog IV. razreda, koji je izbor Vlada potvrdila (3925). Tom je prigodom Fr. Žákavec u praškoj reviji *Uměni* objavio opširnu studiju o Meštroviću i njegovim djelima (4228).

Spomenimo da ga je 1930. i kralj Aleksandar odlikovao *Ordenom jugoslavenske krune drugog reda* (4310).

I Englez James Shon, posjetivši našu zemlju, izjavio je «da nas Englezi poznaju po Meštroviću; malo je obrazovanih ljudi koji ne znaju nešto o njemu i njegovim djelima, koja sve više postaju djela svjetskoga glasa.» (4186)

I dopisnik bečkog *Neues Wiener Journala* objavljuje tada intervju s Meštrovićem pod naslovom *Kod slavenskog Rodina*, s umjetnikovom izjavom da ostaje u domovini jer da «umjetnik mora imati komadić zavičaja, gdje može u miru upotrebiti ono što je u svijetu iskusio» (4104; 4324).

Otkada je počeo graditi dio palače na Mejama u Splitu 1930. godine Meštrović je s obitelji često u Splitu, obično za ljetnih, uskršnjih ili božićnih praznika.

Dio zemljišta na Mejama kupio je još prije 1925, a tada je kupio i susjedno zemljište, pa je tada posjedovao 8.200 m². Na Braču je već bio pripremljen kamen za zidanje kuće (X. 4. 69). Zemljište na Mejama kupio je Meštrović od Iviše Kovačića-Šibiškina. Na njemu su bili zasađeni vinograd, maslinik, smokve i povrtnjak. Posrednik u kupoprodaji bio je Meštrovićev splitski prijatelj dr. Ivo Tartaglia (XI. 10).

U prosincu 1926. piše Meštrović svome već starom prijatelju, umirovljenom majoru Šimi Grubišiću Rovilu iz Šibenika, koji ga je 1900. vodio u Beč, nudeći mu gostoprimstvo. Posao oko kupnje zemljišta na Mejama povjerio je njemu i dr. P. Matiću.

Grubišić mu je odgovorio:

„Otišao sam u Split vidit tvoj posjed, tu mi je bio pri ruci sin gosp. Šilera [vlasnika pansiona na Mejama]. Ono što sam vidio je zemljište što se kod nas nazivlje ledina, samo su divlje trave na njemu, loze su propale, a put nalikuje potoku. Na tri je terase od Marjana put mora i po prilici dva kilometra je od Splita odalečeno. Taj put bi se udesio u redu... (?) još i tramvaj bio bi baš lijepa šetnja jer je divan položaj u zaklonu od sjevernjaka i tu bi morale uspijevati različite egzotične biljke kako se vidi i kod Šilera (sad nazvan pansion Split). Za gradnju pak vodovoda i opkoliti posjed modernim (umjetnim) zidom... (?) pak učiniti park i vilu te urediti nasade. Eh! Trebalo bi puno para. Svakako, prije nego se uredi put od Splita do - recimo - Šilera... prenos materijala s karom bilo bi posve skupo, a po moru i još teže, jer bi se moralo graditi i pristanište i put do pristaništa koji bi se penjao do gornjeg puta... što bi bila ludorija, to bi morala graditi država doprinosom za općinu...“ (10.283).

Meštrović u Otavicama, 1929.

U prepisci Šime Grubišića i dr. P. Matića Matić piše Grubišiću u prosincu 1926:

„Ivan je prepustio meni i vama da učinimo plan i da mu ga onda saopćimo - što i kada. On će na svome zemljištu u Splitu dati sagraditi kućicu sa 2 sobe i kuhinjom i ta će biti gotova do aprila. Vi ćete se tamo preseliti ili sam ili sa sestrom, kako hoćete. Sa zemljištem ćete upravljati, rukovoditi i obrađivati ga po svojoj najboljoj volji... na moj predlog možete iskorijeniti vinograd i posaditi nešto drugo. Ima na zemljištu i voda. Zemljište ima usve 3 jutra 4.000 m². Vi ćete se na licu mjesta orijentirati i odrediti sve nužno glede poljskog rada.“ (10.283)

U ožujku 1928. pisao je Meštrović Grubišiću iz Zagreba u Šibenik:

„U petak uvečer putujem za Ameriku. Zadržat ću se dva-tri mjeseca. Čuo sam da si bio u Splitu. Doći ću, ako Bog da, zidati dogodine na Mejama... Prilažem ti ček na din 4000 i molim te da mi pozdraviš tvoje sestre i da oстанеš i sam zdravo. Tvoj Ivan.“

Ali te je godine Šime Grubišić umro.

U jednom od pisama Grubišiću Meštrović je priložio vlastoručnu skicu situacije kupljenih i okolnih terena na Mejama (10.283).

Te godine Meštrović kupuje još jednu susjednu česticu od 1404 m² po 18 din metar od nekoga Kliškića. Građevinski poduzetnici Marasović i Šakić radili su tada troškovnike za gradnju kuće. Brigu oko toga vodio je Dane Matošić (X. 4. 104). Uknjiženje terena obavljeno je u kolovozu te 1928. godine (X. 4. 106). Tada Meštrović piše iz Fiuggija bratu Peši da su mu troškovi u Splitu veliki. Na kupljenom je zemljištu dao saditi stabla, vinograd i cvijeće, a brine se o čuvaru koji će to radi-

ti, pa predlaže da se tu u garaži smjesti neki težak koji bi se o tome brinuo (X. 4. 109). Iste godine šalje Dani Matošiću novac za sve što je obavljeno u Mejama (X. 4. 114, 115).

U rujnu 1930. Meštrović posjećuje Split i Otavice, gdje dočekuje i Ćurčina (VII. 1. 29).

Prema nekim podacima tada je projektirao prvi dio palače na Mejama (46³³).

U pismu iz Londona, u lipnju 1931, pita brata Pešu: „Jesi li ti u Splitu ili u Zagrebu? Jeli Marasović počeo?“ Po tome bismo mogli zaključiti da je izgradnja prvog dijela palače na Mejama započela 1931, a završena valjda 1932. godine (X. 4. 123).

U rujnu 1932. opet je u Splitu. Tada je zacijelo prvi dio kuće sazidan jer nudi Milanu Ćurčinu i njegovoj obitelji „da bi mogli stanovati ovdje u našoj kući tako dugo dok vas bude volja... Možda neće biti sve kao u Dubrovniku, ali je zrak bez sumnje bolji i biti ćete slobodniji. Čuvara imamo i ne treba da povedete nego kuharicu sa sobom i ev. djevojku za djecu. Dakle požurite sa Ivom jer ga Tvrtko jedva čeka, a za drugo ćemo se dogovoriti i razgovoriti. Moji su svi dobro i pozdravljamo vas.“ (VII. 1. 34).

O tome svjedoči i Meštrovićevo pismo iz Splita Peši u Zagreb, u zaglavlju kojega piše: „I. Meštrović, Split, Meje 10.“ (X. 4. 132) i pismo Ćurčinu (VII. 1. 35).

U Splitu se Meštrovića moglo vidjeti u kavani Bellevue ili pred njom na obali, gdje se sastajao s prijateljima.

Susret s Meštrovićem u Splitu 1932. opisao je tada mladi slovenski arhitekt Marijan Mušič, Plečnikov đak, koji je upravo izvodio gradnju Mirovinskog zavoda (pod izravnim Plečnikovim stilskim utjecajem):

Meštrovićevo obitelj pred palačom u Splitu, 1930.

«Godine 1932. posjetio me rođak iz Novog Mesta i prijatelj iz mladih dana slikar i grafičar Božidar Jakac, koji se upravo bio vratio iz Amerike. Dok smo pred Belvederom [Bellevue-om!] zajutarkovali, moj prijatelj iznenada povikao 'Pazi eno Meštra!' i ustavši, krenuo mu u susret. Meštrović ga je prepoznao. Dok je Meštar prilazio stolu, njegova me pojava pomalo razočarala budući da sam ga dotada zamišljao recimo kao Srđu Zlopogledu. Ali kad je sjeo meni sučelice odloživši šešir, došlo je do izražaja njegovo oštro rezano lice, strog razmišljajući izraz koji susrećemo i u njegovim djelima. Srdačno se oglasio kad me je prijatelj Dorc (?) (tako su ga zvali njegovi ukućani i mi najbliži prijatelji) predstavio kao slikara i arhitekta Plečnikova učenika. Želio je znati što radi Plečnik, taj njegov obožavani drug i genijalni arhitekt. Uputivši mu pozdrave, živahno je nastavio razgovor s Jakcem...

Bilo je očito da mu se žuri, da je samo na trenutak prekinuo rad. Ustavši, snažno nam je stisnuo ruke i odjurio u svoj atelje po tada neuglednoj cesti a današnjem bulevaru. Tada je Meštrović modelirao spomenik 'Zahvalnosti Francuskoj' koji se danas nalazi na Kalemegdanu.» (9170⁹²⁴⁻⁹²⁵; 4236).

Dok je Meštrovićeva kuća još bila u gradnji 1931. godine, izabralo ga je društvo *Meje*, ustrojeno radi razvitka i uljepšanja te istaknute gradske četvrti, svojim predsjednikom, očekujući od njegovog ugleda korisno zalaganje (4313). Put duž Meja, kojemu je uređenju najviše pridonio Meštrović, nazvan je već tada Meštrovićev put (4406⁹⁰). Taj je naziv iz ideološko-političkih razloga uklonjen 1941, zatim 1944, da se opet obnovi tek 1991. Šezdesetih je godina jedan sporedni obližnji put (na moju inicijativu) nazvan njegovim imenom, da konačno devedesetih godina šetaliste opet bude nazvano njegovim imenom.

Novoosnovanoj splitskoj Galeriji umjetnina, koju je osnovao inž. Kamilu Tončić kao Galeriju Primorske banovine, darovao je tada Meštrović 20 svojih skulptura. Bile su to gipsane skulpture *Vidovdanskog hrama* koje su ostale u Splitu nakon neodržane izložbe 1914, dok su one u kamenu, drvu i bronzi prenesene u Beograd (4425). Tako je u toj galeriji postavljena posebna Meštrovićeva dvorana (4430).

Dolazeći povremeno u Split Ivan Meštrović bi redovito odlazio do Otavica da posjeti roditelje i ostalu rodbinu, ali najčešće ne bi ni prenoćio u njih, nego eventualno u Drnišu.

Kada je 1932. dio kuće na Mejama bio gotov i useljiv, majka je ljeto provela u njega u Splitu, a zatim ju je otpratio do Drniša (X. 4. 133).

Vidjeli smo da je Meštrović u svom užem zagorskom zavičaju, u Kninu, namjeravao projektirati Starohrvatski muzej i svoj povremeni dom i atelijer.

Meštrović, Kljaković i Ibler načinili su projekte za smještaj muzeja u tvrđavi, a tadašnja Savska i Primorska banovina odobrile su kredit za te pregradnje, kojim su samo dvije zgrade na tvrđavi adaptirane za smještaj starohrvatskih spomenika, dok su daljnji radovi prekinuti nakon uvođenja Aleksandrove šestojanuarske diktature, kada je i fra Lujo Marun umirovljen, a Starohrvatski muzej preimenuje se u Muzej starina Savske i Primorske banovine u Kninu (10371).

Inače je Starohrvatski muzej bio Meštroviću stalno na srcu i brinuo ga je njegov loš smještaj u Kninu.

Stjepan Gunjača, pred rat mladi kustos toga muzeja, nasljednik fra Luje Maruna, istaknuo je u kasnije pisanom historijatu Starohrvatskoga muzeja Meštrovićevu brigu uoči rata za njegovo unapređenje:

„U tim danima mnogo sam razmišljao kako vrijeme na odgovorna mjesta donosi ljude koji u sebi nemaju nikakva osjećaja odgovornosti za kulturni fond o kojemu im je povjerena briga i zašto su u prvom redu pozvani oni da budu inicijatori, a oni još inicijativu drugih onemogućuju. Zato me se kao sušta protivnost takvih promašaja dojmio dolazak Ivana Meštrovića u kninsku tvrđavu, tim više što nikoga drugoga od naših stvaralaca nisam mogao registrirati da u tim teškim danima pokazuje bilo kakvu brigu za najznačajniji hrvatski kulturni fond, koji kao da je ovdje u tvrđavi izmaknut da ga, ako ništa drugo nepogodi rat.

Meštrović me odmah pri susretu zapitao: „Gunjača, jeste li vi svjesni vašeg položaja; je li znate kakva su vremena i kolika je vaša odgovornost, koliko spomenici zavise od vaše snalazljivosti i što mi s njima sve gubimo ako ih izgubimo; šta ste preduzeli da ih zaštitite?“ Kad sam mu ispričao što sam sve uzalud poduzimao i kod vojske i kod Banovine, zgražao se i rekao da će on lično kreditirati izgradnju nekog skloništa, na što sam mu zahvalio i odveo ga do već gotovo izgrađenog skloništa.“ (8517). „Tako mogu registrirati jednu jedinu osobu iz cijele zemlje koja se zainteresirala za sudbinu Muzeja u ratu.“ (8549)

Od ostalih Meštrovićevih putovanja 1931. i 1932. godine navedimo njegov boravak u Londonu 1931, gdje je sudjelovao u organizaciji *Jugoslavenske umjetničke izložbe*.

„Prispio sam u petak u večer ovamo - pisao je Peši u Split 28. lipnja. - Požurio sam da budem ovdje prije negoli odu. Neki su otišli, a neki su još tu... Inače se je svijet razišo i inače se osjećaju teže prilike. Izložba će se otvoriti ovdje u srijedu popodne. Malo je kasno i organizirano je slabo...

Po dojakošnjem planu mislim krenuti odavde u petak za Paris. Biti ću u Hotel du Louvre 2-3 dana... Ja ću se zadržati na povratku u Zagrebu 3-4 dana. Pozdravi sve u selu.“ (X. 4. 123)

U Zagrebu Ivan Meštrović te 1931. godine u Zagrebu sudjeluje u *Gradskoj komisiji za očuvanje povijesnog lica gornjeg grada*, u kojemu je i sam stanovao (4426). Također 1932. u *Odboru za pomoć likovnim umjetnicima* (4685).

U povodu proslave *Goetheova jubileja* 1932., kojemu je Meštrović pridonio izradom pjesnikovih bista, odlikovao je predsjednik Njemačke Republike von Hindenburg Ivana Meštrovića *Goetheovom medaljom za znanost i umjetnost* (4668; 4616; 4594; 4608; II. 4).

Tada Meštrović pregovara sa čehoslovačkim novinarima o suradnji naših i njihovih umjetnika (4672).

U grčkim i našim novinama objavljen je i njegov razgovor s grčkim novinarima. Oni su ga tada opisali:

«Jedna atmosfera mira okružuje velikog kipara. On govori francuski s pravilnim izgovorom, polako, podcrtavajući fraze i riječi, kojima hoće da da više važnosti. Njegovi su pogledi jasni. Pomalo sanjalački. Jedan mio osmijeh uvijek lebdi na njegovim usnama. Crne oči kriju u sebi neograničenu dubinu.

- Mi bi bili sretni, kad bi mogli ukrasiti Atenu jednim od vaših djela. To bi bilo apsolutno potrebno da domovina skulpture dobije jedno djelo najvećeg današnjeg skulptora... Kakvu ideju imate o evoluciji umjetnosti poslije rata?

Meštrović tare svoje obrve i veli:

- Bilo bi nužno da bih odgovorio na vaše pitanje da vam održim cijelu konferenciju. Umjetnost se neprestano razvija. Traže se nove forme. Pojavljuju se nove škole, koje zamjenjuju stare. Nove se ličnosti danas pojavljuju, a druge iščezavaju. Ali

u dubini umjetnost je ništa: jedna jedina vječnost. Nerazdjeliva. Svaka se nova ličnost obogaćuje jednom novom formom. Ostale slijede. Tako se stvaraju škole i stvaraju se novi maniri. Ali sve su to kvalifikacije koje se daju a posterieri. Umjetnost je u stvari nepromjenjiva. Razumijete li me; nepromjenjiva...»

Tom je prigodom Meštrović prihvatio sugestiju Grka da u Ateni izradi spomenik Karađorđu, kojega su oni veoma cijenili (4609; 4610; 4645).

Meštrovićev rođak Krešimir Meštrović, sudac, volio ga je uspoređivati s likom i karakterom Napoleona:

«Bio je malen rastom, nikakva uočljiva fizička pojava, ali u pogledu i glasu imao je nešto fascinantno čemu nisam mogao odoljeti, nešto što je stvaralo neku nevidljivu ogradu od respekta i distance oko njega... Recite što hoćete, ipak je u njemu bilo nečeg napoleonskog!» (8269)

Književnik i povjesničar umjetnosti Milan Kašanin opisao ga je kasnije u sabranim esejima *Susreti i pisma* (1974), a u vezi s planiranom izložbom u Amsterdamu 1933. godine:

«...Meštrović nam je bio zakazao sastanak u svome atelijeru za jedanaest sati prije podne. Poslije konvencionalnog osmijeha, koji se više nije ponovio, ponudio nas je da sjednemo i odmah prešao na stvar radi koje smo došli. On za poslovne razgovore nije imao manje dara nego za skulpture, i znao je u takvim prigodama odabrati i pozu za stolom i pogodne riječi. Jakih ruku i kratkih nogu, u ogromnom atelijeru još zbijeniji no što je bio, zavalio se u naslonjač i neusiljeno pušio, držeći pred sobom na stolu dvije kutije cigareta - jednu za goste, drugu za sebe - iz kojih nije nikog nudio. Govoreći polako i tiho, slušao nas je s velikim mirom, pozorno i lagano. Kad bi s vremena na vrijeme digao oči, gledao bi u strop. Imao je izgled i držanje redovnika trapistanskog reda, za kojega je teško reći da li je više nepovjerljiv i prikriven, ili je više mudar.» (8452¹⁵³)

U Zagrebu su dani Meštroviću prolazili uglavnom u radu, u atelijeru. Čak je i obitelji posvećivao malo vremena; nešto više stalnom užem društvu u kavani.

“Naš otac nije imao vremena da se puno bavi nama – pričala je mnogo kasnije njegova kći Marica. – U protivnom ne bi mogao stvoriti sve što je stvorio. Bio je silno metodičan, nika-ko boem. U isto je doba ustajao, u isto doba išao na počinak. U našoj se kući ručalo u isto vrijeme. Nakon objeda odmorio bi se pola sata i onda opet na posao, jer je radio pod prirodnim svjetlom. U to je doba bio dekan na Umjetničkoj akademiji, a svaki se dan nalazio sa svojim društvom u kavani ‘Medulić’. Ono malo što smo ga vidjeli kod ručka svaki dan, bilo je dovoljno. On se nije s nama igrao, ali nam je dao ono najvažnije – ljubav. Ona se osjećala u svakom njegovom pokretu, svakom njegovom pogledu. Do kraja njegovog života mi smo osjećali: tata je tu, ništa nam se ne može dogoditi. On je bio naš oslonac, naše uporište.” (10631¹⁹⁻²⁰).

Meštrovićev zagrebački lik plastično je ocrtao Jakša Ravlić 1952. u feljtonu o njemu, u poglavlju *Meštrović privatno*:

“Iako ga možda nisu potpuno razumjele, one srednje i starije generacije Zagrepčana dobro su poznavale Meštrovića. Bio je markantna figura. Malena rasta, žarkih očiju, crne brade, svakom bi pao u oči. Često ga se moglo vidjeti u kavani ‘Medulić’, koja je, kao najbliža Umjetničkoj akademiji, bila neke vrste sastajalište umjetnika u večernjim satima. Meštrović je imao dvije oštro izražene strasti: svoj rad i cigaretu. Čitav bi dan pro-radio pušeći...

U Zagrebu smo Meštrovića poznavali kao veoma šutljivog čovjeka u nepoznatom društvu, a veoma razgovorljiva među

znancima i prijateljima. Zna napamet stotinjak narodnih pjesama, a stihove kuje tako lako, da je svoje prijatelje znao veseliti time, što im je odgovarao u dobro skovanu narodnom desetercu...

Govori Meštrović mnogo jezika, a četiri (osim materinog) izvrsno: njemački, engleski, francuski i talijanski. S prijateljima se svojim uvijek marljivo dopisivao, a i sada mnogo pisma putuje preko Oceana...” (6343).

Bio je to život i način društvenog saobraćanja oprečan većini umjetnika, a dijametralno oprečan npr. životu drugog našeg velikana pera Tina Ujevića. Ta je usporedba pružila građu splitskom spisatelju Anti Jelaski da napiše igrokaz *Kamen i stih* (Meštrović & Ujević), prikazan u dvorištu Kašteleta ljeti 1978, uspoređujući ta dva životom oprečna velikana, predstavljajući skulpture jednoga i stihove drugoga (102).

Tin Ujević se u međuratnom razdoblju duboko razočarao u Meštroviću kao čovjeku i kao umjetniku. On, koji je, dok je i sam bio ponesen jugoslavenskom idejom, veličao Meštrovića kao neospornog genija, kasnije, kada je Meštrović postao slavan i cijenjen, kada je pokazivao i znatnog smisla za ekonomsku stranu svoga stvaralaštva, tin, tada izraziti boem, pisao je potpuno oprečno: “...U njegovom zamjernom razvoju, pored mjestimičnih realizacija, ima i bluffa, promašenosti, bombastike, nesigurnosti, fabrikantske majstorije i trgovačke versatilnosti. Ovaj promećurni Zagorac vodio je umjetnost kao politiku, a bio je majstor u korišćenju prilikama koje su mu već od sebe služile. Nije to trebao biti čobanče kojemu je otac istom odrezao perčin, ni kakav sirotni Bodrožič, ali nijedan umjetnik ni pisac nije umio da se ovako snađe kao on, u domaćoj i stranoj situaciji...” (9630aa²⁴²).

Spomenimo usput da je i osobni i društveni život Meštrovićevog zagrebačkog suvremenika, inače socijalistički orijentiranog djelatnika i pisca, Miroslava Krleže, bio jednako tako izdvojen iz društva i buržoaski obilježen.

Inače o Meštrovićevom kulturnom životu, osim kiparskog stvaralaštva, znamo vrlo malo. U ranim bečkim godinama mnogo je čitao da bi nadoknadio ranije potpuno propušteno na selu. Kasnije je Biblija bila gotovo svakodnevna njegova literatura, a neko vrijeme i *Cvjetići* sv. Ante. Pratio je donekle i političke knjige i napise.

Glazbi nije bio sklon i nije nam poznato da je pohađao koncerte, operne izvedbe i sl.

Prema knjigama sačuvanima u njegovoj zagrebačkoj i splitskoj kućnoj knjižnici, nije osobito pratio ni klasičnu ni suvremenu književnost. Neke su mu knjige stizale s posvetama autora, u znak poštovanja ili dodvoravanja.

Nešto knjiga o svjetskom kiparstvu našlo se u ostavštini, iako suvremenu likovnu umjetnost nije ni volio ni cijenio.

Kada je zagrebačka Općina preuzela njegov dom u Mletačkoj ulici bio sam zadužen, kao kustos gradske Gipsoteke, da pregledam i popišem knjige u njegovoj knjižnici. U toj potpunoj raznolikosti struka i sadržaja nije bilo moguće steći dojam o posjedniku i korisniku tih knjiga. Da se nije radilo tek o dijelu njegovih knjiga, svjedoči i to što su se tu nalazile i one koje je nabavljao i čitao u mladosti u Beču, do posljednjih pred sam rat.

Sagradiвши kuću u Splitu, prenio je u jednu vitrinu svoje nove radne sobe samo dio knjiga iz Zagreba. (Te sam knjige, dok sam bio ravnatelj Galerije Meštrović, držao na istom mjestu, odvojene od ostalih knjiga što ih je Galerija nabavljala, kao predodžbu jedne strane njegova duhovnog života).

Od ranijih izdanja u zagrebačkoj se i splitskoj Meštrovićevoj knjižnici nalazio *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* Andrije Kačića Miošića iz 1899, zacijelo knjiga koju je kao dječak čitao na selu: bogato opremljeno izdanje građevnih skica i projekata Otta Wagnera iz 1910, s posvetom autora: *Dem Meister Ivan Meštrović dem reven (?) Mitschöpfer in aufrichtigen Wertschätzung, der Autor*; Tommaseove *Iskrice (Scintille)*; mapa grafika češkog kipara Františka Bileka, iz 1909, s posvetom 1933; *Srpske narodne pjesme (Das serbische Volkslied)* Milana Ćurčina, objavljene u Leipzigu 1905, s posvetom: *Ivanu Meštroviću narodnom pjesniku Milan Ćurčin Beograd, dec. 1911*; *Srpske narodne pjesme (Poèmes nationaux du Peuple Serbe)*, Paris-Barcelona 1918, u prijevodu Anđelije Jakšić i Marcela Roberta, s posvetom; francuska čitanka u njemačkom izdanju, zacijelo u uporabi kada je iz Beča odlazio u Pariz. Neke su knjige u vezi s radom na pojedinim skulpturama, poput zbornika *Strossmayer*, 1926; *Konj u pokretu (The Horse in Motion)* i *Knjiga o američkim Indijancima (The Book of the American Indians)*. Knjigu *Priručnik anatomije životinja za umjetnike. Konj. (Handbuch der Anatomie der Tiere für Künstler, I Das Pferd, Leipzig 1906)* naručio je u Beču dok je modelirao konjanički spomenik *Kraljevića Marka* u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu, kamo je pošiljka i adresirana. Zacijelo su imale vezu s radom na *Vidovdanskom hramu* dvije knjige o njemačkoj memorijalnoj građevini *Walhalli* u Regensburgu (jedna izdana 1834, a druga bez godine izdanja, ali s potpisom dr. Mašeka 30. X. 900, dakle mnogo prije nego je Meštrović zamislio svoju *Walhallu*).

Za predložak Lenjinove skulpture poslužila mu je knjiga *Lenjin* u izdanju Marksističke biblioteke u Beogradu 1924. Njegov *Gorski vijenac*, u beogradskom izdanju 1926, darovao mu je Laza Popović 1932.

Arhitekt Edo Šen darovao mu je svoju monografiju Viktora Kovačića, izdanu u Zagrebu 1927.

Posjedovao je i dva izdanja Rodinovih razgovora s Paulom Gsellom (*Die Kunst i L'Art*), kao i njemačko izdanje R. M. Rilkea o Rodinu.

Bolje su zastupljeni u Meštrovićevoj priručnoj knjižnici djela i mape o Michelangelu te knjige i dokumenti o Simonu Bolivaru.

Više se knjiga inozemnih izdanja odnosi na skulpturu. Monografija A. Heilweyera o Adolfu Hildebrandu objavljena je 1902-1906, u vrijeme Meštrovićeva boravka i rada u Beču. Zatim W. Gensela o Constantinu Meunieru, M. Schwinda o Klineru; mapa Leonarda Bistolfija s autorovom posvetom Meštroviću; tri pregleda novije europske i američke skulpture: *Contemporary American Sculpture*, W. Rademberga *Moderne Plastik* i L. Tafta *Modern Tendencies in Sculpture*.

Francuski slikar, pariški znanac, Marcel Lenoir mu je poslao, s posvetom, svoju knjigu *Raison ou Déraison. Du Peintre. (Razum ili ludost. O slikaru)*.

Druga politička i ostala izdanja većinom su darovi autora s posvetama Meštroviću. Tako R. W. Seton Watsona *Europe in the Melting-Pot (Europa u uzavrelom loncu)* s posvetom autora, sa srdačnim željama za slobodnu budućnost Jugoslavije i njezinog proroka u kamenu, 1919.

S posvetom Meštroviću 1929. je i knjiga Hamiltona Fische Armstronga *Where the East begins (Gdje počinje Istok)*, kao i knjiga njegova političkog suborca i prijatelja dr. Ante Trumbića *Suton Austro-Ugarske* s posvetom 1936.

I književnici su mu darivali svoja sjela, s posvetama. Tako ruski romanopisac Dmitrij S. Merežkovskij (*A Ivan Meštrović homage d'admiration et de sympathie fraternelle D. Merežkovskiy 1928 Octobre. Le Connet, Villa Tranquille*).

Beogradski prijatelj Rastko Petrović darovao mu je u Rimu 1928. svoje *Otkrovenje* s tekstom posvete koja tvori čitavo pismo. Jovan Dučić svoje *Pjesme* s posvetom *Prijatelju Ivanu Meštroviću*, vjerojatno prije međusobne polemike; Ivana Brlić Mažuranić, uz uskršnji pozdrav 1937. svoju knjigu *La Paix de l'Âme*; Branko Lazarević *Sabrana dela* 1934. iz Varšave; Dinko Šimunović knjigu *Sa Krke i Cetine*, beogradsko izdanje 1930, s posvetom 1931; Vladimir Nazor *Istarske gradove* s posvetom 1930, a Olga Resnevic Signorelli svoj talijanski prijevod Čehovljeve *La steppa* 1921; američki pisac, Slovenac Louis Adamić darovao je i posvetio svoje knjige Olgi Meštrović; Meštrovićev bečki biograf Rudolf Sieber svoje *Aforizme* 1957. s mottom Ivanu Meštroviću. Osim tih knjiga u zagrebačkoj i splitskoj Meštrovićevoj knjižnici bilo je raznih političkih knjiga, brošura i

Meštrović s kćerkom Maricom u zagrebačkom atelieru, 1931.

revija iz vremena Prvog svjetskog rata u vezi s Jugoslavijom: *Revue Yougoslave* koja je izlazila u Parizu; zatim kataloga izložaba, koncerata i sličnih priredbi u raznim zemljama.

Ako je osobna knjižnica odraz kulture njezinog korisnika, onda moramo zaključiti da je Ivan Meštrović, iako svjetski čovjek, koji je govorio nekoliko jezika i kretao se u krugovima istaknutih europskih ličnosti, kulturno ipak bio prilično jednostrano izobražen, ispunjavajući svoj život gotovo isključivo neumornim kiparskim stvaralaštvom, a onaj društveni najčešće političkim razgovorima.

U Zagrebu su dani Meštroviću prolazili uglavnom u radu, u atelijeru. Čak je i obitelji posvećivao malo vremena; nešto više stalnom užem društvu u kavani.

U SPLITU I ZAVIČAJU

I 1932. godine Ivan Meštrović sve češće i sve duže boravi u Splitu, pogotovo što se nakon otvaranja Ličke pruge 1925. mnogo udobnije putovalo od Zagreba do Splita, nego prije preko Rijeke željeznicom i brodom.

11. travnja javlja se dopisnicom iz Splita u Zagreb:

«Dragi Pešo, mi smo ugodno prispjeli i našli lijepo vrijeme.»

Tu ga ljeti posjećuje praški publicist Antonin Stanislav Mágr, koji će višekrat pisati o njemu i objaviti bibliografiju napisu o Meštroviću. U ilustriranom prilogu *Prager Presse* objavljuje Mágr i fotografije dijela tada sagrađene Meštrovićeve palače na Mejama, jedine koje su nam poznate o izgledu tada polovično dovršene. Već je bio podignut reprezentativni južni zid s dvije ulazne kule, prema projektu inž. Fabijana Kaliterne, kao i desni dio zgrade. U perivoju, duž prilaza zgradi bio je drvored čempresa.

Osim supruge s djecom, tu je ljeti boravila i njegova 71 godinu stara majka sa sela.

Meštrović je upravo radio *Berislavićev reljef* za Trogir i drvene reljefe (4813; 4815).

U svom je novom domu, u krugu prijatelja, Ivan Meštrović toga ljeta, 15. kolovoza 1933, na blagdan Velike Gospe, proslavio pedesetu obljetnicu života. I Jugoslavenska akademije mu je čestitala brzojavom iz Zagreba:

„Počasnom članu svojem, bogodanom stvaraocu, koji je u djelima svojim dao izražaja iskonskim snagama narodnoga bića i uznio ih do umna smisla, iz čistoga hrvatskoga zavičaja ponio prave jugoslavenske ideale, Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti s ponosom i radošću čestita današnju slavu. Predsjednik Bazala.“ (5015)

Uskršnje praznike 1933. proveo je Meštrović s užom obitelji u Splitu, u svom novom domu. U travnju je, između ostaloga, pisao Ćurčinu u Zagreb:

„Kako su Vaši? Moji su za sada svi dobro, a i majka je sa nama. Svi Vas i sve Vaše mnogo pozdravljamo i radovati ćemo se ako nam se navratite. Tvrtko uživa u vrtu pa spominje lvu [Ćurčinova sina] i žali što nije i on tu.

Pozdravite i one sve u kavani, a osobito Nazora i Kljaku (Kljakovića, D. K.).

Vaš Meštar.” (VII. 1. 38).

Na sljedećoj dopisnici iz Splita ponovno Meštrović poziva Ćurčina s obitelji u Split (VII. 1. 39).

U svibnju te 1933. godine Meštrović je u Pragu, prisustvujući svojoj izložbi (VII. 1. 40), ali je u kolovozu opet u Splitu: “Kada ćete ovamo? Ja se za sada ne mičem. Moji svi dobro i pozdravljaju” - pisao je Ćurčinu (VII. 1. 41).

“Ja nemam namjere tamo (u Zagreb, D. K.) dolaziti, osim ako bi bio zvan, a to bi opet bilo na dan-dva. Mislim da ne trebam još i putovati i trošiti pare pored vremena, koje i ovako trošim, a sve za volju jednog razgovora sa g. Srkuljem. Dakle sva je prilika da se neću micati prije 15. augusta, jer sam započeo neki reljef, što sam davno trogiranima obećao, a taj će mi poso trajati bar do 15. aug. (Berislavića, D. K.).

Biti će Vam Olga rekla, da možete lako doći ovdje k meni na 8-10 dana, bez da ikoga smetate. Možemo se dakle kupati i posvršavati sve što želite. U selo ću poći prekosutra, pa ću gledati da učinimo jednu ili dvije fotografije, ako se bude dalo od kapele (za *Novu Evropu*, D. K.).

Košto sam Vam bio rekao, ja bi volio da cjeo taj material pregledamo zajedno, da se opet ne bi koješta uvuklo, što ne bi bilo točno...

Fotografiju od mame ćemo učiniti ovdje, neku malu, kako se bude dalo.

Pughart mi piše da su zadržali Goetheovu bistu, jer da Masaryk hoće da je kupi ako ne bi mogao što veće, što izgleda da neće moći. Meni je žao, ali što mogu kad su tak(v)e prilike. Za Vas ćemo izliti drugu po istom gipsu, ili po onom drugom. Što se dobije možemo uložiti kao zajednički ulog za knjigu (monografiju 1933, D. K.).

Onaj francuski izdavač (Vorms) me gnjavi, a napravio je i neki prospekt za knjigu na francuskom sa Heriovdim (?) predgovorom i Warnierovim ‘razgovorom’. To bi imalo isto izaći u jesen. Ja sam odgovorio i sugerirao, da se može ev. napraviti aranžman da se izda ista ova knjiga koja će izići u Zagrebu samo da onamo ima francuski tekst i da bude ograničena na publiku koja čita francuski. Razmislite i smislite što bi se moglo konkretno predložiti. To bi bilo nešto slično ko ono što mislimo kasnije uraditi u Engleskoj.

Mato mi je bio bolestan tri dana i bio sam se uplašio. Sada mu je bolje ali hrdjavo izgleda. Marica neprestano pada, pa već i zbog njih nemogu da se mičem kad O(lge) nema tu jer bi bio u neprestanoj brizi...» (VII. 1. 42).

I dva se nedatirana Meštrovićeve pisma Ćurčinu iz Splita u Zagreb odnose na to ljeto 1933:

«Dragi Ćurčija,

dobio sam danas vaše ekspres pismo, pa se žurim da vam pošaljem ove članke koje ste mi poslali da vidim (za *Novu Evropu* posvećenu Meštrovićevoj pedesetogodišnjici, D. K.). Ja sam stigao samo da pregledam letimice, a pravo da vam kažem i ne tiče me se kad ljudi potpisuju. Sve je očito dobronamjerno. Što Pupin... (?) dana? Marušić ko Marušić drobi, drobi. Ja ‘stihove’ nebi štampavao, nu kad vi... (?). Nisam stigao da nešto ozbiljnije mijenjam, tek neke stvari koje mi se čini da treba ispraviti. U ovoj o Zagori ste nešto izostavili, pa sam na brzu ruku metnuo što bi trebalo metnuti. Vi valjda niste mogli čitati u konceptu, ili vam se nije dopalo, a meni se čini da spada i da dobro dolazi prije one... (?) litići.

Jučer sam bio u selu i snimili smo kapelu, nu bojim se da nije uspjela pošto ga cjeo dan nema. Ako je tako neznam više

što mogu uraditi. Od matere nemam fotografiju već ću je sutra snimiti u malenu i amaterski. Ni očeve, ni nikake fotografije nemam ovdje. Pogledati ću u nedjelju imade li Marko kakvu, pa vam poslati ako bude još na vrijeme...

Večeras dobi(o) telegram da je siromah Šimunović umro. Baš mi je žao jadnika. Treba(t) će ipak nešto uraditi za djecu.” (VII. 1. 62).

Dva dana zatim, 6. kolovoza 1933:

“Vi se ljutite da vam nepribavljam sve tako hitno kako bi vi htjeli, a neznate da i ja imam moje muke i ovdje. Počeo sam nešto raditi, pa mi ni časa nedadu mira. Ostala mi djeca na vratu [Olga je odsutna], članovi rodbine sa sela dolaze mi sa svojim mukama i burgijama, a usto znani i neznani koji naidju i... (?)

Korekture sam vam poslao jučer ekspres, pa ćete ih danas imati. Tamo sam vam rekao što je sa ostalim. Nisam ni ja mogao u selo kad sam htio, već kad je bilo moguće. Svog automobila nemam, a aparata isto ne, niti znam fotografirati. Snimljeno je opet sa malim aparatom i amaterski. Osim toga tamo nema sprava da se moglo uzeti iz višega, a pored toga je bio vjetar. Donijeli su mi sinoć male kopije. Opet je dabome slabo i malo jasno, ali sam dao uvećati, kako je da je, pa ću vam poslati sutra ekspresom. Majku smo takodjer snimili jučer po podne, pa ako uspije poslati ću vam i to. Od oca, kako sam vam pisao, nemam ništa, osim ako se nadje kod Marka, nu to neću moći dobiti prije 2 dana.

Vraćam vam korekturu prospekta za knjigu... (monografiju 1933, D. K.)

Kosor mi piše da vam je nešto poslao za vaš broj za august, te moli da vam pišem, da ‘ni jedno slovo ne mijenjate.’” (VII. 1. 66).

Koji dan zatim:

“Dragi Ćurčija,

šaljem Vam fotografiju od mame i jednu od crkvice. Jedna i druga su slabe, ali što mogu. Od crkvice nije uspjela sprijeda. Na drugoj strani nije bila osvjetljena i ušlo mu je svjetlo u kameru.

Onaj prospekt i fotografiju oca otpremiće Vam Marko danas iz Drniša.” (VII. 1. 43).

Nova Evropa, koji je časopis umnogome bila glasnogovornik Meštrovićevih zbivanja i djela, posvetila je u povodu pedesetog rođendana Meštroviću jedan opširniji svezak 15. kolovoza 1933. U njemu su o Meštroviću, njegovim roditeljima, o njegovom govorenju narodnih pjesama, o izložbama u Americi i Pragu pisali Milan Ćurčin, Filip Marušić, Matej Murko, fra L. Plepel, Pero Slijepčević, Mihajlo Pupin, Stanislav Mágr, a literarne sastave o Meštroviću objavili su Vladimir Nazor, Jean Milne, I. P. Rabaté, Paula Preradović, Ivo Kozarčanin, dok je objavljeno i nekoliko Meštrovićevih mladenačkih pjesama. Crtež s likovima Meštrovića i Krleže na naslovnoj stranici izradio je Joza Kljaković. Opširnija Meštrovićeva biografija iz pera je Milana Ćurčina (26).

19. rujna te 1933. Meštrović je još u Splitu, odakle piše Ćurčinu:

„Pričao sam vam da sam bio pisao Warnieru glede one francuske edicije: da nagovori Vormsa da nekako kombinuje sa zagrebačkim izdanjem. Šaljem vam njegovo pismo i ono od Vormsa, da vidite što žele znati, pa vas molim da W. što prije odgovorite.

I ja držim da on imade pravo kad misli da bi se francuskom izdanju umanjio značaj kad bi se kod nas za njihov račun pravilo. Ja sam mu (za Vormsa) to predložio samo zato da bi jef-tinije izišao, jer je on velikim dijelom računao sa suskripcijom kod nas, koja poslije naše knjige otpada.

Ja, nažalost, neću moći doći tamo prije 28. Došao mi je kamen iz Grčke, pa ga nećemo moći iskrcati prije 22., a zatim će biti teškoća sa prenosom i namještanjem što će me zadržati.

Predgovor nisam ni počeo, jer od kako ste Vi bili ovdje nijedan dan nisam slobodan. Valjda ću tamo imati više mira. Je li vam bio Lazarević?...

Pod kraj idućeg tjedna mislimo napraviti izlet do Hvara, pa možemo zajedno vratiti ‘fizitu’ Lazareviću, koji nas je, veli, oba tražio u Zagrebu. Ja sam ga vidio svega pola sata u Splitu. Vjerovatno će biti i stari Slobodan (Slobodan Jovanović, pisac, pravnik, sveuč. profesor, urednik *Srpskog književnog glasnika*, D. K.)... P. S.: Jeste li mi donijeli revolver i(z) Baylais (?) Hotela? Pešo vam je pisao na poslanstvo o tom pitanju.» (VII. 1. 44).

Usporedo kada i Ćurčinu pisao je Meštrović iz Splita redovito i Peši, koji je također, kao i Ćurčinova obitelj, stanovao u kiparevoj kući u Mletačkoj ulici u Zagrebu i brinuo se, poput tajnika, o njegovim poslovima, ali i o obiteljskim prilikama i neprilikama.

Dopisnicom od 11. ožujka 1933:

«Dragi Pešo, mi smo ugodno prispjeli i našli lijepo vrijeme. Kaži Alojzu da mi odmah pošalje onu malu škrinjicu, što je bio alat u njoj, a sad je u polukatu od ateliera. I(s)to tako neka pozove ml. Bubnja, pa neka mi zapakuje skicu Kralja [za Dubrovnik], samo konja, pa neka pošalje ovamo. Svi te pozdravljamo. T(voj) Ivan.» (X. 4. 143)

Dopisnicom petnaest dana zatim:

«Dragi Pešo, putovali smo relativno dobro [?]. Vrijeme smo zatekli oblačno i noćas je palo malo kiše... Zaboravio sam alat. Nadji par drva za modeliranje i 3-4 dlijeta za rezanje u drvu, pa neka mi Alojz zapakuje i pošalje. Dlijeta mi pošalji ona što su srednja (par većim imam) - po 2 cm i po 3 širine.

...Poručio sam jučer po Gosi da Marko ili tetka doprate Mamu, pa se nadam da će skoro biti tu. Veli da su svi dobro.

Svi te pozdravljamo, tvoj Ivan.” (X. 4. 144).

Nekoliko dana zatim pismom:

“Primio sam jučer priposlana mi pisma. Iz Pariza nema ništa! (o otkupima nakon izložbe, D. K.). Izgleda da Bossom još nije bio, a i oni Jevreji da nisu još ništa riješili za ‘Mojsiju’. Mogao bi Šrepel (Ivo Šrepel, likovni kritičar, tada komentator Radio-Zagreba, kasnije ravnatelj Moderne galerije u Zagrebu i svekar Meštrovićeve kćeri Marte, D. K.) pisati onoj ženi što se je interesirala sa strane Rotchilda.

Mater još nije došla...

Ovdje naravno imamo raznih izdataka oko vrtla i drugog. Vrijeme je divno, pa me izvlači napolje, te malo radim...

Šrepelu reci da mi pošalje sve adrese ličnosti što smo upoznali u Parizu i da mi piše ako ima što.

Mislim da treba da dodješ svakako ovamo pred uskrs. Ovdje je lijepo, a tamo nemaš posla. Poći ćemo na jedan dan u selo...» (X. 4. 145)

8. travnja piše Peši da je mati stigla s bratom Markom, koji je teški alkoholičar (X. 4. 146), a desetak dana zatim:

„Dragi Pešo! Žao nam je što jučer nisi došao. Kršinić i Ćur-

čin su mi predali što si poslao. Ono pismo sa planovima sam također primio. Mi ti se sigurno nadamo u srijedu ili četvrtak. Svi te pozdravljamo. Tvoj Ivan.“ (X. 4. 147).

Piše mu, također u travnju, o pripremama za izložbu u Pragu: „...Mi svakako računamo da ćeš doći ovamo za uskrs... ja ovdje imam neprestane izdatke oko vrtla i svega djavola, pa mi moraš donijeti više [novca] nego sam mislio, inače ću ostati bez išta.“ (X. 4. 148)

Nakon što je bio na otvorenju izložbe u Pragu u svibnju 1933., opet se u lipnju vratio u Split.

„...mi smo putovali u redu - pisao je Peši u Zagreb - i našli ovdje sve u redu. Marko će ili tetka dopratiti mamu sutra ili preksutra.“ (X. 4. 156).

Koji dan zatim javlja mu da je majka došla. Piše mu i o konceptu za neko Zakladište, što je organizirao s Rittigom i arh. Zemljakom. Od ljevača Bubnja očekuje gipsani model druge vaze.

“Potsjeti Kljakovića da kontrolira lijevanje prve vaze u bronzi, a i vosak. Bubnju ništa ne vjerujem, jer on nema respekta za rad. Ovamo mi je poslao jednu figuru u gipsu, pa pošto mu je bila preuska škrinja, on je, umjesto da proširi sanduk, odrezao pola glave figuri, posred lica.” (X. 4. 157)

Sljedećom poštanskom dopisnicom javlja da pošalje Ruži 6.000 dinara i da ga očekuju jer je već toplo (X. 4. 158).

Opet mu piše 15. srpnja:

“...Onda, Olga će poći u R. Slatinu poslije dvadesetoga, a i ja ću po svojoj prilici morati poći koji dan tamo, pa bi bilo dobro

da si ti ovdje. Ako nemaš neophodna posla, možeš doći čim prije ovamo...“

Treće, otidji odmah u Akademiju pa se na vlastite oči uvjeri u kome je stadiju vaza; popitaj se kada će točno biti gotova sa pozlatom i daj adresu na koju će biti poslana: General V. Vuković, upravnik Dvora, Beograd, Dvor.

Četvrto, reci Bubnju da mora biti ovdje u utorak večer ili najkasnije u srijedu u jutro radi lijevanja druge vaze [u gipsu]. To je 17. ili 18. Mora svakako doći jer mi se strahovito suši i kvari.

Purghort mi je bio pisao pred 10 dana da Masaryk želi da bude otkupljena Magdalena. Ja sam kazao svoje mišljenje, da me ta jedna stvar ne prestavlja. Kazao sam da sumnjam da će vlasnik (Ruža Meštrović, D. K.) reducirati cijenu. Poslije svega dobivam danas telegram gdje ništa drugo nespominje, nego samo traži zadnju cijenu Magd(alene). Odgovorio sam da nema popusta na toj stvari. To je sve što sam mogao.

Prije svega, njoj nije tako potrebno da dava stvar ispod cijene, a drugo nije potrebno da se moje cijene kvare. Njoj su najbolje i najsigurnije uložene pare u onoj stvari, a u gotovini će ih potrošiti ko i druge ili će joj ih izvući, a ja se gušim u dugu i u neprilikama.

Od banke opomenu ne bih uzeo tragično kao opomenu, ali je tragično samo po sebi, jer nemam izgleda da dug i zauzstavim a kamo otplatim, kad sve ovako ide naopako.

...Dao bih Ilicu makar i sa gubitkom ili Draškovićevu [kuće u Ilici i Draškovićevoj] pod cijenu koštanja u gotovom, kad bi

Kuća namijenjena roditeljima u Otavicama

Meštrovićeva majka Marta

se moglo izvest operaciju da sa polovicom kupim knjižice i umanjim dug. Da se već jednom te bijede i brige otresem.” (X. 4. 159)

Opet o tome piše Peši iz Splita 15. rujna iste 1933:

“...pisao mi je danas Kljaković da je komisija bila u Ilici i što je našla... Ja sam međjutim primio nešto novaca, te sam poslao u G(radsku) Š(tedionicu) 200.000, a nešto sam dao Marasoviću (građevnom poduzetniku na gradnji kuće u Mejama i mauzoleja u Otavicama, D. K.). Trebalo bi mi još 20.000 pa da likvidiram Marasovića i da platim popovima njihov dio za ono zemljište (na Mejama, nad morem, južno od ceste, D. K.)...

Gipsana je figura prispjela u redu a kamen za nju prispio danas iz Grčke, samo ga nismo mogli iskrcati jer teži 9.000 kg a za tu težinu nema dizalice. Odnijeli su ga sa sobom u Sušak, pa će se vratiti tek u četvrtak dokada će nam Francuzi posuditi jednu dizalicu, te će se isti dan iskrcati. Sa rive ga isto nemožemo u toj težini prevesti u moje, već ćemo morati prije odsjeći sve što je suvišno. Ta će operacija trajati 6-7 dana, tako da ću ja moći krenuti odavde jedva 28. ili 29. Moram prije sve udesiti da se počme punktirati, što će valjda biti gotovo (punktiranje) do 10. decembra kada će moji opet doći ovamo. Kamen je prekrasan.

Lehekć će po svoj prilici isto doći oko 1. X. Drugog čuvara netrebam, jer će se u njegov stan nastaniti ili Antunac (koji će klesati) sa ženom, pa će ujedno i paziti kuću, ili Marasovićev šofer, koji bi pazio za to što bi mu Lehekćev stan dao badava...

Ja sam ima petnajst dana neprestano ometan sa raznim i raznovrsnim posjetiocima i gostima. Čurčinovi, Marjanovići, Mager, Kofkinica i t. d. i t. d.... Jedan Markov mali (Tomo) došo Baki pred 10 dana pa... Sutra ih moram oboje otpratiti u selo.

Mi smo inače svi zdravo i dobro, te svi pozdravljamo...

Iz Praga nemam ništa. Čujem da je Purghart otišo u Paris.” (X. 4. 160).

U jednom pismu bez datuma piše tada Peši iz Splita:

“Primio sam tvoj brzojav da su otkupili ‘Ženu bez ruku’ i šest crteža (na izložbi u Pragu, D. K.). Sada tek ne razumijem ništa. Kako su mogli otkupiti nešto što je privatna svojina i što po mome znanju, nije bilo na prodaju. Osim ako je ona mala, kojoj sam stvar dao [kći Ružene], ko kći svoga ruskog oca, odmah stvar prodala. To međjutim manje vjerujem. Purghart mi je rekao dva puta da kažem maloj da će joj oni stvar k(a)o njenu svojinu spremi t. j. izložiti u galeriji. Ja međutim maloj nisam ništa rekao, nego će je možda biti oni nagovorili, i sada bezobrazno pemski reklamiraju, da je učinjena akvizicija za galeriju, da se pomisli da je kupljena. Sa otkupom šest crteža su nam platili polovicu troška za put u Prag i gotova stvar. Nikad više samoreklame ni goreg efekta. Skoro su u svemu prebacili Francuze.

Ja mislim da bi ti trebao što prije doći ovamo, da jedemo i zalivamo naše krumpire i kupus.

Para opet nemam ništa a imam platiti kamenaru i stolaru oko 5.000 din.

Danas mi je Šenoa telefonirao da oni magarci u ljevaonici nisu još lijevali vazuu, koja je 10.og trebala biti predana i koju navodno ‘nestrpljivo čekaju’. Stvari iz Praga neće stići prije 12-15 dana. Kad Brozinčević bude javio da su prispjele, onda možeš lako ti ili ja otići preko noći tamo [u Zagreb], na dan dva dok ih ispakuju i metnu u atelier. Ja dakle mislim da treba da što prije dodješ ovamo.

...

Staroj nešto nije dobro ima dva tri dana. I ona bi volila da dodješ.» (X. 4. 162)

Također bez datuma:

«Ono u ‘P. P.’ [Prager Presse] ne znači da us oni otkupili ni crteže a još manje ‘Ženu bez ruku’, već da će to ostati u Č. S. [Čehoslovačkoj]. ‘Žena bez ruku’ je ona bista što sam dao onoj maloj. Ja mislim da se ti trebaš požuriti ovamo i mene ev. zamijeniti kroz 2 nedjelje.“ (X. 4. 163).

U drugom pismu bez datuma piše Peši da se vraćaju u Zagreb, a majku će otpratiti do Drniša. Također o neprilikama i svađama u obitelji na selu.

„U Amsterdam [na Jugoslavensku izložbu u IX-X- mj.] će morat neko poći, ako i odkud smognem pare za put...” (X. 4. 161).

Vidimo da je Meštrović tada iz Splita odlazio u Otavice. Fotografije majke, oca i mauzoleja o kojima piše Čurčinu, objavljene su u svesku *Nove Evrope* posvećenu njegovoj pedesetoj obljetnici (26).

Meštrović je veoma poštovao svoju majku. Ranije je nju posjećivao na selu, a otkada je 1933. sagradio dio kuće u Splitu, dovodio ju je o praznicima k sebi. Međutim, brojna rodbina sa sela, braća, nećaci i ostali, neprestano su ga salijetali i posjećivali tražeći uvijek od njega neku pomoć, doslovno ga iskorištavajući, a on im je unatoč toga uvijek pomagao, osjećajući se tradicionalno vezan uz bivšu široku porodičnu zadrugu. Olga pak, koja s tom siromašnom i konzervativnom muževljevom rodbinom sa sela nije imala vezu, nije ju podnosila uviđajući njihovo neprestano iskorištavanje svoga “slavnoga i bogatoga člana”.

Jubilarni Meštrovićev pedeseti rođendan bio je povod većem broju prigodnih napisa: onih prijateljskih, onih stručnih i onih dodvoričkih.

Josip Horvat je tom prigodom pisao u *Jutarnjem listu*:

“Ivan Meštrović - poznato je - vrlo šutljiv čovjek. A opet u svoj našoj prošlosti i sadašnjosti nemamo ličnosti, koja bi nama i svijetu o nama kazala toliko toga neprolaznim jezikom kao Ivan Meštrović svojim djelima. Ono što nam je Meštrović dao za pedeset godina svoga života neprolazno je izražen nazor na svijet našega naroda, našega čovjeka - ne kao trenutni nazor, već kao baština vjekova i ideal budućnosti, kao naš prilog izgradnji bolje ljudske zajednice: vjera u pobjedu duhovnih vrednota.” (4768).

U zagrebačkoj knjižari *Jadran* priređena je mala izložba od nekoliko Meštrovićevih skulptura i Kršinićeve skulpture *Meštrovića u radu* (5049).

Odlično opremljen i bogato ilustriran zagrebački tjednik *Svijet* posvetio je veći dio svoga broja o Meštrovićevu rođenju njegovom životu i djelima, uz 21 reprodukciju u bakrotisku: “Ne samo naša javnost, nego se je i cijela kulturna Europa sjetila toga dana našega zemljaka; svi veliki europski listovi, pogotovo oni slavenskih naroda, tog su dana priopćili opširne prikaze o njegovoj ličnosti i njegovom radu, gotovo jednoglasno proglasivši ga najmarkantnijom umjetničkom ličnošću vremena. Ivan Meštrović, zdrav i krepak, u najboljem naponu svojih snaga, koje obećaju još mnoga velika djela, primio je čestitke iz čitavoga svijeta - među čestitarima ima najzvučnijih europskih imena sa svih područja javne djelatnosti, što sve dokazuje koliki ugled i poštovanje uživa naš umjetnik. Ivan Meštrović danas je na umjetničkom području najveći autoritet i najugledniji predstavnik našega naroda.” (5016).

Gotovo svi naši, a i brojni inozemni dnevници i časopisi sudjelovali su prigodnim napisima u tome jubileju. Tako su u Hrvatskoj tim povodom pisali o Meštroviću Nikola Adžija, Jakov Carić, Milan Ćurčin, Ivo Franić, Petar Grgec, Josip Horvat, Branimir Krilić, Pero Slijepčević (4696; 4702; 4717; 4753; 4759; 4768; 4794; 4880); u Sloveniji Francé Stelé i Božidar Boriko (4881; 4701); u Srbiji Pavle Askočenski, Ivan Nevistić i Pavle Ostović (4698; 4836; 4837), uz brojne novinske prigodne članke u Zagrebu (4933; 4982; 5005; 5015; 5017), Ljubljani (4953; 4985), Beogradu (5004). Drugi su naši i inozemni pjesnici i književnici tom prigodom posvetili Meštroviću svoje sastave. Tako Vladimir Nazor pjesmu *Kip* (4835), Rikard Katalinić Jeretov pjesmu *Ivanu Meštroviću* (4789), Ivo Kozarčanin pjesmu *Ruka umjetnikova* (4793), a Dinko Šimunović, pred samu svoju smrt, pripovijetku *Sirota* (4883). Od inozemnih pjesnika ponovno je za tu obljetnicu iz londonske monografije pretiskana pjesma engleskog pjesnika Jeana Milnea *Sculptor Prophet* (4827), a iz ranijeg izdanja pjesma I. P. Rabatéa *Au sculpteur Mechtrovitch* (4868). Austrijska pjesnikinja hrvatskoga porijekla Paula Preradović objavila je 1933. sedam soneta nadahnutih cavtatskim skulpturama, *Grgurom Ninskim i Majkom Jugovića* (4855-4858).

M. W. Fodor se u njujorškom *Postu* o Meštroviću tom prigodom izrazio: “perhaps the greatest sculptor since Rodin” (4976).

Najznačajnije je, bez sumnje, u toj jubilarnoj godini bilo objavljivanje prve potpunije i reprezentativne monografije Ivana Meštrovića u izdanju *Nove Evrope* u Zagrebu, uglavnom u redakciji Milana Ćurčina (27).

Monografija MEŠTROVIĆ objavljena je u luksuznom izdanju velikog formata, u platnenom uvezu, a ograničeni numerirani broj u posebnoj opremi, uvezan u bijelu kožu s navlakom, uz autorov potpis. Spisak pretplatnika priložen je knjizi. Tiskana je u *Tipografiji* u Zagrebu, na papiru iz Vevče.

Monografiju su pripremili, uz rukovodstvo i nadzor autora, Milan Ćurčin i Joža Kljaković. Izdanje sadrži 116 odličnih reprodukcija u bakrotisku.

Tekstovni dio tvori autorov *Predgovor* i Ćurčinov opširni članak *O poreklu i detinjstvu Ivana Meštrovića*. Uz popis slika dodani su i osnovni podaci o radovima.

U svom predgovoru Meštrović veli da monografija objavljena u Londonu 1919. nije bila potpuna zbog ratnih prilika što su joj prethodile, a političke su prilike uvjetovale i njezin stanoviti nacionalni propagandni značaj. Nije mogla biti opskrbljena ni dovoljno dobrim fotografijama, nego uglavnom reprodukcijama iz raznih časopisa. Postojala je zatim u domovini želja da se izda i domaća monografija, na što se on odlučio tek prošle godine nakon samostalne izložbe u Zagrebu, kojoj je sam napisao predgovor. I ovo je izdanje navodno objavljeno na nagovor prijatelja. „Utoliko prije što smatram da su suviše riječi onomu što je učinjeno, pa ma koje vrsti djelo bilo, a pogotovo kad se radi o likovnom djelu, koje imade svoj jezik kojim govori, a koji se ili razumije ili ne razumije.“ (27³).

Meštrović, oko 1930.

Zacijelo tu ima i ponešto namještene autorove skromnosti, jer je Meštrović uvijek imao smisla, a i ambicije, za propagiranje vlastitih djela i svoga stvaralaštva.

Drugi povod objavljivanju monografije je pedeseta obljetnica autorova rođenja.

„Dajući ove moje stvari [svoje je skulpture uvijek nazivao stvarima] kroz ovu knjigu i s pomoću reprodukcija u svijet, ja imam ugodan osjećaj da će neki od čitalaca u ponečem od onoga što sam uradio imati neko duševno uživanje, neki opet u ponečem drugom, iako poneko, ili možda i mnogi, u mnogome neće; ili čak možda protivno. Ali, niti su oni svijet, niti ovi drugi da mi to teško pada. Mnogo je teže položiti račun pred samim sobom; jer, i bojazan i kritika sa moje strane druge su naravi. Drugi ne mogu biti neposredni svjedoci onoga ni kako sam htio, kao ni onoga što sam snovao i dokle sam mislio doći o svojoj predesetgodišnjici. Kad prolistam te svoje upisane zabilješke i uspomene, i mete koje sam sebi postavljao, onda je moja kritika nad samim sobom oštrija i teža nego može biti i najljućeg protivnika, jer je ona osnovana na objektivnosti i nema zlobe...” (27⁴).

Čurčin je u svom tekstu objavio Meštrovićeve biografije s naglaskom na njegovim seoskim izvorima i na predratnom herojskom ciklusu, uz brojne opširnije citate samog kipara, posebno o zamisli *Vidovdanskog hrama*.

Meštrović u izboru za monografiju, od ukupno stotinjak radova, nije predstavio ni jedan iz ranog bečkog razdoblja (čak ni zagrebački *Zdenac života*), a od obilnog stvaralaštva herojskog *Vidovdanskog ciklusa* tek desetak, želeći dati i političko nacionalni i stilski pečat poslijeratnim djelima skulpture i arhitekture. Usto je secesija kao stil već bila općenito podcjenjivana. Stoga ranija londonska monografija iz 1919. umnogome može dopuniti njegovo stvaralaštvo, kao i novije fotomonografije ono europsko i američko nakon 1933. godine.

Meštrovićeve su monografije prikazali brojni dnevnički i časopisni (4945; 4762; 4767; 4783; 4761; 4964).

Inozemnim čitateljima dodan je monografiji kao separat prijevod Meštrovićevog *Predgovora* posebno na njemačkom, a posebno na engleskom jeziku (28; 292; 278).

Godine 1935. objavljeno europsko izdanje monografije zajcijelo je ono hrvatsko s priloženim engleskim prijevodom teksta.¹²⁵

Vidjeli smo da se tada planiralo i jedno zasebno francusko izdanje monografije u francuskoga izdavača Vormsa, ali ono iz praktičnih izdavačkih razloga nije uslijedilo (VII, 1. 44).

Godine 1935. izdana su i englesko i njemačko izdanje Meštrovićeve monografije. Prvo u izdanju *The University Pressa* u Oxfordu, s predgovorom H. R. Collingsa, a drugo s predgovorom J. Strzygowskoga. U oba ta izdanja mogao se, kao separat, posebno nabaviti i 1933. tiskan Meštrovićev predgovor i umetnuti u monografije (28; 31; 32; 278; 292; 5338).

IZLOŽBA U PARIZU 1933.

Najistaknutija Meštrovićeva europska likovna manifestacija nakon rata bila je njegova samostalna izložba u Parizu, od 27. veljače do 20. ožujka 1933. godine.

Početak veljače šalje u Pariz skulpture iz Zagreba i iz Bruxellesa, gdje su bile na izložbi suvremene jugoslavenske

umjetnosti prethodne godine. Izložio je ukupno 63 skulpture, od kojih 22 iz Bruxellesa, i 28 crteža, pa je ta izložba dolično i cjelovito predstavljala njegovo poratno stvaralaštvo, od cavtatskih skulptura do *Goethea* i *Povijesti Hrvata*. Sačuvane su isprave osiguranja skulptura u londonskoga Lloyda, kao i njihovi popisi s navedenim novčanim vrijednostima (X. 4. 134-137).

Pariz je, za razliku od Velike Britanije i Sjedinjenih Država, u poslijeratnom razdoblju manje poznavao Meštrovićeve skulpture. Veći broj njegovih radova na izložbi jugoslavenskih umjetnika neposredno nakon rata imao je više političko nego umjetničko značenje, a na toj su se izložbi još isticale skulpture njegovog herojskog ciklusa.

Poticaj za Meštrovićeve izložbe u Parizu dao je Raymond Warnier, lektor francuskog jezika i predstavnik kulturnih veza Francuske i Hrvatske u Zagrebu.

Francusko Ministarstvo prosvjete je još ranije predložilo Meštroviću da priredi svoju samostalnu izložbu u Parizu, što on tada nije prihvatio. Sada mu je i u vezi s političkom djelatnošću u Parizu stalo da dobije putnicu za Francusku, koju mu je jugoslavenska Vlada uskraćivala, pa je prihvatio ponudu. Francusko Ministarstvo prosvjete je obećalo snositi sve troškove izložbe, kao prijevoz skulptura, osiguranje, postavljanje izložbe i njegovo putovanje i boravak u Parizu (429¹⁹⁴, 197). U Parizu je ujedno morao utanačiti izložbu francuske umjetnosti u Zagrebu (6333¹⁸⁰).

Za Meštrovićeve izložbe u Parizu zalagao se i državni podsekretar umjetnosti Jean Mistler. Pariz je već na prethodnim Meštrovićevim izložbama u Zagrebu i Amsterdamu otkupio skulpturu *Žena s harfom* za muzej *Jeu de Paume*, zbirku radova živućih umjetnika u Louvreu (4875).

Meštrović je doputovao u Pariz oko 16. veljače da sve pripremi za izložbu.

«Putovao sam dobro - pisao je Peši iz Hotela Continentala gdje je odsjeo. - Vrijeme je jučer bilo prilično, ali danas hladno i pada snijeg.

Jučer sam bio u J(eu) d(e) Paume, gdje je već bilo oko polovinu stvari izpakovano, nešto od onih iz Brisela, a nešto zagrebačkih. Sve stvari su u materijalu i u koliko sam dosada vidio prispjele su čitave, ali ona u gipsu (studija za Francusku) se je razbila. Napravio je bio pretijesnu škrinju i hrdjavo zapakovao.

Već i radi toga je dobro što sam došao malo prije, da imamo vremena stvar popraviti. Nego dobro je i inače radi prostorijske, jer je direktor beamter [činovnik] pa se ne razumije u namještanje - iako to naravno ne misli o sebi - te bi bio kojekako smjestio, kako bi mu bilo lakše.

Prostorije nisu osobite. Bilo bi u I. katu, ali nije dosta solidno da izdrži težinu. Morati ću izložiti u prizemlju u tri povezane prostorije, koje imaju površinu jednaku krilu paviljona i kupole. Ako bude neophodno moći će proširiti. Katalog će biti, za njihove prilike i u nas dosta dobar, sa 21 reprodukcijom.

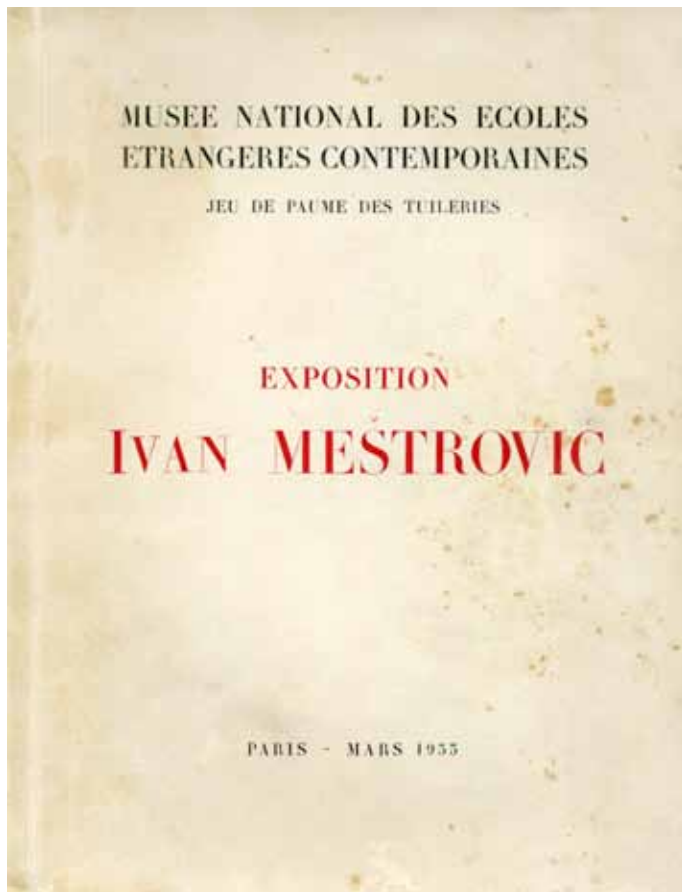
Izložbu će otvoriti ministar prosvjete. Otvorenje će biti tek 27. o. mj. jer im je on spriječen 24., a i sam direktor veli da ima više vremena.

Eto to bi bilo za sada sve što se tiče izložbe ovdje...

Po svemu izgleda da je i ovdje baš teško privredno stanje. Umjetnicima osobito ide strašno.

Izgnjaviti će me sa nekim neizbježivim večerama i recepcijama.” (X. 4. 138).

Katalog izložbe u Parizu, 1933.

Ćurčinu se javio, zajedno s Ivom Šrepelom, iz Pariza razglednicom 22. veljače:

“Dosad sam zdravo i dobro, ali se mnogo gnjavim i ne znam kako će svršiti otvorenje 27...” (VII. 1. 37).

Peši na dan otvorenja izložbe:

“...Danas u 5 sati mi se otvara izložba. Vrijeme je ružno i kišno, ali izgleda da će ipak biti dosta svijeta i interesovanja. Presa [tisak] je povoljna, naravno ne napuštajući njihov ton i prvenstvo. Namučio sam se dosta i fizički i duševno, a i stomak mi...”

Razbolio mi se je baš jutros direktor muzeja [Dezarrois] i ima 40 groznice.

Naše novine niti pratim niti se interesujem. Dosta je čovjeku kad je tamo. Naši prekomorski susjedi [Talijani] izgleda da će sada povući ralje u se...

Hoće li biti dalje izložba još za sada neznam.“ (X. 4. 141).

Pariški je tisak dobro pratio kako svečano otvorenje, tako i tijek izložbe. Likovni kritičar Guillaume Janneau pisao je uoči otvorenja izložbe u pariškom *Le Tempsu*, što su prenijele naše novine *Obzor*, *Novosti* i *L'Esprit de Belgrade*. Predstavio ga je kao francuskog đaka, pod stilskim utjecajem Rodina, Bourdellea i Bernarda.

“On je monumentalni kipar a ne tek autor više ili manje sjajnih i osjećajnih ‘komada’... Ono što je kod njega važno to je da se izražava radovima, a ne da ih pravi u stanovitoj maniri. I zbog toga je on velik... Ivan Meštrović dobro savladava kiparsko umijeće, da bi izrazio jednu lijepu i plemenitu svijest. On nije konvencionalni i isprazni govornik, već tribun koji vodi

ljude i tumač narodne duše: čovjek jedne epohe.» (4772-4774; 4776; 4991; 5014).

Drugi likovni kritičar, Paul Fierens, pisao je na dan otvorenja izložbe u pariškom listu *Journal des Débats*:

“Kipar i rodoljub jedno su. Ovdje je predstavljena karijera ovog upornog Dalmatinca kojega djelatnost objašnjava djelo, a djela njegovu djelatnost. Prvenstveno djelatnost nade, vjere i ljubavi; djelatnost zahvalnosti nakon trijumfa onog ideala kojemu je Meštrović žrtvovao smirenost svojih zrelih godina...”

Poput Bourdellea, na koga katkada moramo misliti i koji je, uostalom, u njega ulio svoju privlačnost, Meštrović je stvarao u prirodnome svjetlu i u mjeri okoline što ju je Bog stvorio. Ili točnije, on je stvorio svoju vlastitu okolinu, arhitekturu svojih hramova sjećanja, svojih kolosalnih spomenika.

...U drvu, prema našem sudu, Meštrovićeva ekspresija najbolje izražava jednom vlastitom izvedbom nijanse njegovog zanosa. Njegovo *Raspelo* iz 1917., njegove *Karijatide* i njegov *Krist* gorkih usana i izbrazdanih obraza, pouzdano se ubrajaju među njegova najbolja djela. Materijal mu je posudio od svoje ljupkosti, također od svoje čvrstoće; u mješavini slobode i usavršenosti što se zapažaju u cjelokupnom njegovom radu, kao i u njegovom nadahnuću, oslobađa se duh skulpture jednim jedinstvenim autoritetom.

Prihvatajući i časteći Meštrovića, kojemu je Rodin predvidio sjajnu sudbinu, Francuska odaje zahvalnost umjetniku koji se neprestano svojim ugledom i svojom ljubavlju zalagao za humanističke i zapadnjačke tradicije i tada kada je francuski pečat bio vrlo rijetko vidljiv u njegovim djelima.” (4748).

Jedan od ciljeva Meštrovićeve izložbe u Parizu bilo je zbližavanje dviju zemalja. “Otputovaću sretno iz Francuske - izjavio je Meštrović donekle kurtoazno, ali ujedno i iskreno - ako ostavim među vama jedno jemstvo moje ljubavi.” (4980).

S Francuskom je Meštrović, još od mladih dana, bio posebno povezan Rodinovim likom: kako osobom, tako i njegovom umjetnošću.

“Rodin, stvaralac ‘Poljupca’ - rekao je suradniku Paris Soira - bio je prvi pobornik i branilac moje umjetnosti u Francuskoj. Iako me lično nije poznao, on je sam došao k meni. Kasnije smo se sreli jednom zgodom u Italiji i zajednički smo se oduševljavali velikim majstorima iz prošlosti.” (4989).

Izložbu Ivana Meštrovića otvorio je 27. veljače 1933. francuski ministar prosvjete De Monzie. Izložbu je organizirao - u suradnji sa samim autorom - ravnatelj Muzeja suvremene inozemne umjetnosti *Jeu de Paume* André Dezarrois, ali je inicijator i glavni pokretač izložbe bio ravnatelj *Francuskog instituta* u Zagrebu Raymond Warnier, pisac većeg broja prikaza o Meštroviću i njegovoj umjetnosti u francuskom i ostalom stručnom tisku. Troškove izložbe snosila je francuska Vlada. Bio je sastavljen i počasni odbor od uglednih francuskih ravnatelja muzeja i galerija.

Radovi su bili izloženi u tri prostrane dvorane. Uoči izložbe priređen je vernisaž za novinare i likovne kritičare (4901; 4987).

“Rijetko je koji umjetnik na dan otvorenja svoje izložbe doživio tolik posjet elitne pariške publike kao Meštrović - izjavio je na povratku u Zagreb R. Warnier. - Njemu u čast bila su upriličena mnoga primanja i banketi. Jedan banket dao je francuski Institut za slavenske nauke. Tom su banketu prisustvovali francuski slavisti i profesori umjetnosti, tako prof. Sorbone Schneider Focillion, kustos Louvrea Vitry, zatim Zagrebčani-

ma dobro poznati Hautecoeur i Fournol, ministar Honnorat i dr. Sa svojim pariskim prijateljima i ja sam priredio u čast Meštrovića jedan objed, te sam tom prilikom duže razgovarao o raznim pitanjima umjetničkih i intelektualnih veza Francuske i Jugoslavije... Poslije objeda odvezao je ministar g. Honnorat g. Meštrovića i mene u 'Univerzitetski grad' gdje su podignuti već mnogi paviljoni za francuske i strane studente. S radošću smo saznali da će se u najskorije vrijeme naći sredstava i za nekoliko mjesta za studente iz Zagreba, Beograda i Ljubljane...

U petak priredilo je udruženje AFDEA veliki dejeneur, kome je pretsjedao francuski ministar prosvjete De Monzie, a prisustvovao mu je i jugoslavenski poslanik g. Spalajković, zatim maršal Francuske d'Esperey, članovi počasnog odbora, umjetnici, kritičari i brojni drugi odličnici. U pozdravnom govoru ministar de Monzie naglasio je umjetničku važnost izložbe i laskavo se izrazio o djelatnosti Meštrovića...

Meštrovićeve izložbu posjetio je i bivši pretsjednik francuske vlade g. Edouard Herriot, koji je komentirao pojedina djela s vrlo mnogo razumijevanja i zadovoljstva.» (4901; 4987; 4959; 4692; 4960; 4886).

Na svečanome ručku je održao dugi govor o Meštrovićevoj izložbi ministar prosvjete De Monzie:

«...I dopustite da vam kažem, da nas u brigama sadašnjice vaša prisutnost bodri i umiruje. Možda su to brige, koje ja samo lično osjećam i u kojima vaša prisutnost djeluje pacifički - rekao je, između ostaloga ministar De Monzie.» (4779)

Meštrovićeve je izložbu posjetio i predsjednik Republike Francuske Albert Lebrun, izrazivši «najveće udivljenje Meštrovićevoj umjetnosti» (4973; 4694).

Meštrović je prigodom svoje izložbe u Parizu darovao Francuskoj prvu skicu u bronci studije «Borac Francuske», spomenika *Zahvalnosti Francuskoj* u Beogradu (4689). Francu-

ska je Vlada pak na izložbi otkupila mramornu skulpturu *Moja Majka* (4932).

Ivan Meštrović je iz Pariza pisao Ćurčinu dva dana nakon otvorenja izložbe, 1. ožujka 1933:

„Izložba se je otvorila prekjucher. Bilo je oko 2000 ljudi. Primljena je dobro. Mnogo me zovu i gnjave. U petak de Monzi daje ručak, tako te ću tek u subotu u jutro moći krenuti u London. Nemislim se zadržavati dugo, pa se nadam da ću do 10oga biti tamo.

Cremiera sam vidio na predvernisaži, te smo se dogovorili da ćemo se sastati poslije Londona. Gledati ću da se vratim preko Njemačke i da donesem klišeje.

Kako ću sa carinom na granici to neznam. Nadam se da niko od mojih nije dobio gripu? Ovdje mi leži direktor Muzeja. Kako su vaši? Pozdravite gđu Daru, Anu i svu vašu porodicu. Kljakovića i Nazora takodjer.» (VII. 1. 65).

O Meštrovićevoj izložbi u Parizu opširno je, koliko nam je poznato uglavnom pohvalno, pisao gotovo sav pariški dnevni i stručni tisak.

«Cijeli Pariz slavi Meštrovića kao velikog kipara i jugoslavenskog nacionalnog borca,» izvještavao je žurnalistički pate-tično dopisnik beogradskog *Vremena* (4810).

Suradnik *Paris Soira* intervjuira Meštrovića, nazivajući ga “najslavnijim kiparom u Centralnoj Europi” (4989).

Ravnatelj *Muzeja Victor Hugo*, tada cijenjeni likovni kritičar Escholier, pisao je u pariškom *Journalu*:

“Ovaj zanosan majstor je čudesan kipar. Njegova Bogorodica s djetetom može se usporediti s djelima velikih egipatskih majstora, a njegov spomenik Francuskoj podsjeća i na Pobjedu iz Samotrake i na Marseillaiseu Rudea. Da se jedan umjetnik može bez umanjivanja dovinuti do takvih moćnih srodnika, dokazuje da u sebi nosi vatreni plamen genija.” (4736).

Galerija Ivana Meštrovića u Zagrebu, 1934.-1937.

Gustave Kahn, pjesnik simbolist i likovni kritičar objavio je tom prigodom u *Le Quotidien*u opširnu studiju o Meštroviću izjavivši o izložbi:

„Ova izložba pokazuje svu zamašnost njegove umjetnosti. On govori najautentičnijim jezikom velikog kipara, i to za najuzvišenije ciljeve.“ (4959; 4782).

Umjetnički kritičar novina *La Liberté* i *L'Ordre* René Chavance:

„Zahvaljujući ovoj izložbi francuska će publika odjednom u Meštroviću moći naći jednog od najrjeđih umjetnika našeg vremena, možda i svih vremena.“ (4707; 4959; 4708).

O Meštrovićevoj je izložbi opširno pisao Lollin Lavov u ruskoj publikaciji u Parizu *Rossia i Slavjanstvo* (4807), a Gabriel Perreux u *Paris Midi* (4690; 4643).

Kustos Rodinovog muzeja George Grappe pisao je o rodinovu povoljnom sudu o Meštroviću; Raymond Escholier u *Le Journalu* i beogradskoj reviji *L'Esprit de Belgrade* o zanimljivom Meštrovićevom životu (4735; 4736), Vauxcelles u *Excelsioru* o ulozi političkog života na Meštrovićevu umjetnost; Fierens u *Journal des Débats* o Meštrovićevom prijelazu „iz borbenog nacionalnog razdoblja u murnu kontemplaciju i klasičnu čistoću“. Slikar Salmon pisao je o Meštrovićevoj izložbi u tjedniku *Gringoir*; Fegol u *Semaineu* (4894; 4901).

Pierre du Colombier objavio je u *Candidu* opširnu studiju o Meštroviću uspoređujući njegove skulpture s Michelangelovima:

«Meštrović je nesumnjivo najveći religiozni kipar sadašnjice. On je jedan od rijetkih suvremenih ljudi kojima je osjećanje božanstvenog blisko. Zato i nije čudo što su se krila njegove mašte ponijela za Michelangelom. Ali, usprkos nekim opanjanjima, on je uglavnom bez štete izdržao težinu ovog opasnog uzora. Štoviše, može se reći da on asimilira Michelangela s jednom neočekivanom slobodom. U njegovim posljednjim mramornim djelima ima sjećanja na ženske mišice grobova Medicija, ali imaju jedino njihovu oblinu i širinu. Opći dojam je mnogo smireniji i sređeniji. Izgleda da Meštrović namjerava od svog velikog učitelja prihvatiti nadahnuća protivna većini onih koji su ga oponašali, a njegova zrelost, čini se, priprema nas na jednu još univerzalniju umjetnost, još oslobođeniju od uobičajenih formula.» (4810)

Opširnu ocjenu izloženih skulptura objavio je *Journal de Genève* u Ženevi:

«Zamislite teške i snažne žene - pisao je autor sastava potpisan Tz - kojih 'čari tvore usta Titana' kako bi rekao Baudelaire, podsjećajući na Kibelu. Njihove su glave malene, a gotovo uvijek gledaju sklopljenih očiju, tako tijesno sklopljenih da se pričinjaju slijepim ili ukočenim. Ali njihova su lica osvjetljena jednim dobroćudnim osmijehom koji im podaje misaonost. Neko neobično sanjarenja u tim je bujnim brižno šticećenim i izduženim tijelima. Ali nekom čudnom suprotnošću toj se tjelesnoj ukočenosti suprotstavlja gibanje ruku, zglobova savijenih prstiju, pruženih dlanova, izvrnutih jednom vještom igrom zglavaka na rukama.

Na ljudskim likovima mišičje je sjajno, sposobno da nosi svijet, divovima jedva isklesanima, nepomičnima i odvažnima poput stražara...

Nema više nikakvog akademizma.

...Ali najznačajnija skulptura, najtragičnija, jedan je Raspeti Krist nadnaravne veličine strašno mršav, od patnje produženih ruku i nogu, udubljenih bokova, stršećih rebara, ustiju

otvorenih što odaju smrtni hropac. Taj golemi drveni kostur, obješen na krakove vješala, pri svemu tome ostaje otkupitelj, kao svjedočanstvo vjere jednog velikog umjetnika.» (4891)

U isto vrijeme dok se u *Jeu de paume* u Parizu održavala Meštrovićeva izložba, u *Petit palais*u je bila postavljena Bourdelleova. Stoga su usporedbe ta dva suvremena kipara bile očite. Iako će francuski kipar uskoro u Parizu dobiti Bourdelleov muzej, a Meštrović će na to čekati još dvadesetak godina, likovni je kritičar pariškog časopisa *Les Nouvelles Litteraires* tada pisao, prikazujući Meštrovićeve skulpture na izložbi:

«...Meštrovićev položaj u Jugoslaviji takav je kao nikada ni jednog umjetnika u Francuskoj...»

A nakon prikaza života i djela Ivana Meštrovića autor zaključuje:

«To je, ukratko, život kipara kojega je slava nekada krenula iz Pariza, a koji se danas tu s bljeskom vraća.» (4706)

Dopisnik praškog *Prager Presse* Hermann Wendel posjetio je u Parizu istaknutog francuskog kipara Charlesa Despiau u njegovoj kući s atelijerom u Rue Brilat-Savarin. Despiau je bio na Meštrovićevoj izložbi u društvu predsjednika Republike Lebruna.

U razgovoru s Wendelom izjavio je Despiau:

«Pred jednom tako jakim, tako odlučnom, tako čvrstom umjetničkom voljom ja skidam kapu... Ali ipak on nije jedan od naših, nije Latin, nego Slaven... Ali najsnažnije on djeluje, kada je potpuno slavenski, kada potsjeća na ikone... A zatim osjeća se [u njegovim radovima] strast...»

Jest, Meštrović je rođeni kipar, samouki umjetnik!

On je veliki umjetnik. (*Er ist ein grosser Künstler!*)“ (4904; 4905; 4726; 4727)

Ipak nisu svi sudovi o Meštrovićevoj izložbi u Parizu 1933. bili u cjelini pohvalni jer je bilo i onih kritičkih, iako za mnoge znamo tek prema šturim bibliografskim podacima.

Tako je likovni kritičar *Paris Midia* Groc izjavio: „Vrlo velik kod Jugoslavena, Meštrović je mnogo manji kod nas.“ (4810).

François Fosca, kritičar u listu *Je suis partout*: „Daleko od toga da bude originalan, ovaj Jugoslaven pripada školi koja je cvjetala između 1910. i 1914. god., a koja se malo posvuda nalazi u Europi. To je umjetnost formula, koja nema velike veze s prirodom, pa često dolazi do prevelike rječitosti, do manirizma, do praznog romantizma.“ (4810; 4750).

Walter René Fuerst je u reviji *Das Blaue Heft*, koja je usporo izlazila u Beču, Parizu i Berlinu, opširnije pisao o Meštrovićevoj pariškoj izložbi i o njegovoj umjetnosti uopće. Navodi ga kao srpskog umjetnika koji je, usprkos utjecaju Franza Metznera, uspio u skulpturi ostvariti jedan svoj “nacionalni dalmatinski tip” i postati predstavnik slavenskog pokreta. On u njegovim radovima vidi “stil ikona pravoslavne biblije”, isticanje nacionalizma i religije. Njegove *Bogorodice* uspoređuje s onima Jana Tooropa i Fernanda Khnopfa, dok se Meštrovićeva *Psiha* oslanja na Michelangelove *Robove*. Na njegovoj se pariškoj izložbi očituju dvije opasnosti: miješanje umjetničke sinteze i stilizacije i utjecaj nacionalne problematike (4754).

Najopširnije i najcjelovitije prikaze Meštrovićevog života i djela prikazao je inicijator njegove pariške izložbe, dobar poznavatelj njegove umjetnosti i njegov veliki i trajni poštovatelj, Raimond Warnier. On je u pariškoj umjetničkoj reviji *Revue de l' Art Ancien et Moderne* objavio studiju *Kipar Ivan Meštrović i njegovo djelo*. U tom je pregledu na osamnaest stranica veli-

kog formata, bogato ilustriranom reprodukcijama skulptura, Warnier opisivao i ocjenjivao sva razdoblja Meštrovićevoga stvaranja, od ranog bečkog, preko pariškog do suvremenog, osvrćući se i na njegovo političko djelovanje u ratnim godinama, na arhitekturu neizvedenog *Vidovdanskog hrama*, mauzoleja u *Cavtatu* i *Otavicama*, pa i na njegovu studiju o Michelangelu. On uočava i obrazlaže Meštrovićev tematski i stilski prijelaz od nacionalne secesijske skulpture do univerzalne s religioznim i uženacionalnim sadržajima (4899). Gotovo identičan Warnierov tekst objavljen je i kao predgovor kataloga Meštrovićeve izložbe u Parizu (4897).

Raimond Warnier je još prethodne 1932. godine objavio nekoliko prikaza o Meštroviću, o izložbi u Zagrebu i uoči izložbe u Parizu, naročito u praškoj publikaciji *L'Europe centrale* (4581-4585), a u povodu pariške izložbe također u praškoj *L'Europe centrale* i *Prager Presse* (4898; 4903), u briselskoj *Le Flambeau* (4900) i zagrebačkom *Morgenblattu* (4902). Ujedno je u nekoliko francuskih gradova i u Bruxellesu održao niz predavanja «Duž Save i Jadrana» i jednu konferencu u *Društvu slavista* u Parizu (5022).

O izložbi Ivana Meštrovića u Parizu objavili su u pariškom tisku još vrlo mnogo prikaza i kritika C. Cezan, Louis Vauxcelles, Assia Rubinstein, Louis Roubaud, Gaston Poulain, Gabriel Perreux, Guy Mounereau, Camille Mauclair, Jacques Guenne, Charles Fegdal, Lucien Farnoux-Reynaud, Raymond Cogniat i drugi (4705; 4712; 4746; 4747; 4760; 4826; 4828; 4843; 4852; 4873; 4894). Također nepotpisani izvjestitelji pariških dnevnika, tjednika i časopisa: *L'Ami du peuple*, *L'Art et les artistes*, *Art et decoration*, *L'Avenir*, *Comoedia*, *L'Ere nouvelle*, *Le Journal*, *Le Petit Parisien*, *Paris soir*, *Le Temps*, *L'Intransigeant*, *Le Petit journal*, *Journal des débats*, *Excelsior*, *L'Oeuvre*, *Revue de l'art ancien et moderne*, *Bulletin de Musée de France*, *Beaux-arts*, *La Liberté*, *Volonté*, *Jugoslovenske pariske novine* i dr. (4866; 4915; 4916; 4926; 4928; 4929; 4939; 4941-4943; 4944; 4948; 4957; 4958; 4966-4972; 4986; 4999; 5003; 5044-5048). Također i neke inozemne novine: *Nieuwe Rotterdamsche*, *New York Herald* i dr. (5019; 5055).

Dakako da je i domaći tisak obilno izvještavao o Meštrovićevoj pariškoj izložbi, prenoseći najčešće pohvalne sudove francuskih kritičara. Tako Ivo Šrepel u *Jutarnjem listu*, Krešimir Kovačić u *Novostima*, Ivan Esih u *Obzoru* (4737; 4792; 4887; 4886) uz brojne izvještaje anonimnih autora u zagrebačkim listovima *Novostima*, *Jutarnjem listu*, *Obzoru*, *Morgenblattu*, splitskoj *Jadranskoj pošti*, beogradskom *Vremenu* i dr. (4694; 4811; 4864; 4875; 4931; 4988; 4990; 4994; 5008; 5009; 5025).

Meštrovićevu izložbu u Parizu 1933. god. popratio je bogato opremljeni katalog. Iz njega doznajemo da je izložbu, pod pokroviteljstvom ministra prosvjete M. A. de Monziea organizirao kustos Muzeja strane suvremene umjetnosti M. André Dezarois, uz sudjelovanje francuskog udruženja za razvitak i razmjenu umjetnosti. Uvod kataloga napisao je sam Dezarois, ističući Ivana Meštrovića kao «zaista najslavnijeg kipara Središnje Europe».

«Rodin ga je otkrio - pisao je između ostaloga Dezarois - vidio je u njemu izvanredan talent i savjetovao ga je; sjećam se srdačnog uzbuđenja kojim je govorio o njemu kasnije, tijekom rata, kada je Meštrović u izgnanstvu služio domovini žarkom strašću. Bourdelle mi je izjavio, nakon Rodinove smrti, da je Meštrović bio jedini koji im je izvan Francuske obojici bio na časti.» (4728).

André Dezarois je u katalogu izložbe objavio još dva duža teksta: *Biografske podatke o Ivanu Meštroviću i njegovom djelu* i *Pogled na Meštrovićevo djelo*, uglavnom pretisak svoje duge studije o Meštroviću iz *Revue de l'art ancien et moderne* (545⁹⁻¹⁹).

Katalogu su pridodani i kraće *Bibliografske crtice* o najvažnijoj literaturi o Meštroviću na engleskom, srpsko-hrvatsko, francuskom i njemačkom jeziku, zatim popis *Javnih spomenika, Muzeja koji posjeduju Meštrovićeva djela* (ne navodeći poimenice sama djela, nego njihov broj u pojedinom posjedu), *Ranije izložbe*, od bečke 1903. do zagrebačke 1932, *Katalog izloženih djela*, ukupno 63 stranice i 28 crteža i, konačno, 24 u bakrotisku odlično reproduciranih istaknutih Meštrovićevih skulptura, nastalih od *Umjetnikove majke* 1910. do *Povijesti Hrvata* 1932. godine (545).

I ta je Meštrovićeva izložba u Parizu, uz ostale njegove veze s Francuskom na političkom, kulturnom i umjetničkom polju, kao i njegov *Spomenik Zahvalnosti Francuskoj*, pridonijela najvišem priznanju kojim ga je Francuska počastila, ordenom *Legije časti* (6725⁹⁴).

Nakon otvorenja izložbe u Parizu skoknuo je Meštrović na nekoliko dana u London da obavi neke poslove.

«Ja sam preksinoć stigao ovamo - pisao je 6. ožujka iz Bailey's Hotela Peši u Zagreb. - Jučer, pošto je bila nedjelja, pustio sam Bossona na miru, te sam se vidio samo s Gjurićem i još sa nekim prijateljima... Prema tomu ću se vratiti u Pariz u srijedu, gdje ću ostati dva ili tri dana, prema potrebi...

Ovdje je jučer bilo krasno vrijeme, a danas opet kiša. Preko kanala bilo ljuljanje, ali sam dobro prošao...

Nadam se da ću tamo [u Zagrebu] biti prije 15oga.» (X. 4. 142).

I Ćurčinu se javio: «Preksinoć sam stigao ovamo. Svi pitaju za vas i pozdravljaju vas mnogo. Danas sam sa Gjurićem. Sutra na večer ili preksutra u jutro se vraćam u Paris...» (VII. 1. 64)

U *Uspomenama* veli da je u Londonu posjetio «starog prijatelja» E. W. Seton-Watsona, a onda s njim i H. Wickham Steeda. Sastao se i s Arthurom Evansom, a razgovori su bili isključivo politički.» (429²⁰²).

*

Osim na samostalnoj izložbi u Parizu Ivan Meštrović je 1933. izlagao i na skupnim izložbama u Chicagu, Saarbrückenu i Metz, a zatim i na samostalnoj izložbi u Pragu.

O izložbi *A Century of Progress Exhibition* u Chicagu nema podataka, osim spomena u *Chicago Tribuneu* u veljači te godine (4913).

Jugoslavenska grafička izložba bila je od travnja do lipnja postavljena u njemačkom Saarbrückenu u Državnom muzeju, a organizator je bio Tomislav Krizman. Sudjelovala su 52 jugoslavenska slikara, među njima i Meštrović, zacijelo crtežima. Uz grafike izloženi su i folklorni eksponati (4910; 4796-4798; 4997).

Zanimanje za obje izložbe bilo je - prema podacima što ih je objavio Tomislav Krizman u zagrebačkom *Jutarnjem listu* - veoma živo, a otkup, unatoč tadašnjoj svjetskoj krizi, također dobar. Od 30 otkupljenih grafičkih radova najviše ih je bilo Meštrovićevih: 6 crteža (4798).

*

Te je 1933. godine Ivan Meštrović postavljao stalnu izložbu svojih skulptura, «Galeriju Meštrović», u neorenesansnoj palači u Ilici 12, što ju je ranije kupio i uredio. Ranije je u njoj bilo sjedište *Dalmatinskog skupa* i prostorije nekih privrednih ustanova, ali se unajmljivanje sve slabije isplatilo, pa je Meštrović odlučio da u prostorijama prvoga kata trajno izloži svoje najistaknutije skulpture (X. 4. 159, 160). Podove prednjih prostorija trebalo je pojačati željeznim traverzama da bi se u njih mogle smjestiti teške kamene skulpture, dok su u stražnjim sobama izložene manje lakše i drvene skulpture (4909).

Prvotna je zamisao bila da se Umjetnički paviljon na Trgu kralja Tomislava namijeni stalnoj izložbi njegovih skulptura, a da se sagradi novi paviljon za izložbe u Zagrebu, ali kako za to nije bilo sredstava, a stari paviljon je stalno ugošćivao razne likovne izložbe, to je Meštrović u svojoj zgradi postavio stalnu izložbu svojih radova.

Ustrojen je *Odbor Galerije Meštrović* s uglednim zagrebačkim javnim djelatnicima: inž. J. Aljinović, Vl. Andrašević, dr. A. Bazala, dr. N. Ćurčin, dr. A. Dežman, Joza Kljaković, Petar Meštrović, Vladimir Nazor, dr. I. Politeo i dr. S. Rittig.

Svečano otvorenje za uzvanike obavljeno je 4. studenoga 1933, a javnosti je galerija otvorena sutradan, s radnim vremenom od 10-13 i od 15-17 sati, uz ulaznicu od 5, odnosno za djecu i đake 2 dinara. Taj je prihod bio namijenjen pokrivanju troškova održavanja galerije, dok je višak Meštrović namijenio *Hrvatskom društvu umjetnosti "Strossmayer"* za siromašne umjetnike (4884; IV. 24).

U pet prostorija bilo je izloženo 48 skulptura u mramoru, kamenu, bronci i drvu i 25 crteža. U galeriji se nalazio i ured za pružanje informacija posjetiteljima, prodaju fotografija i razglednica Meštrovićevih djela. Objavljen je i afiširan i plakat Galerije Meštrović s reprodukcijom *Povijesti Hrvata* (4909; 5012).

Sutradan po otvorenju posjetila je galeriju kraljica Marija, na povratku s Bleda, u pratnji bana dr. Perovića. Galerijom su je proveli Meštrović i Kljaković (429²¹⁵; 5006; 5007; 5040; 5041).

Objavljen je i skromni katalog Galerije s popisom radova. Iz njega doznajemo da su u njoj bile izložene najistaknutije Meštrovićev skulpture, poput onih u drvu *Raspelo*, *Veseli anđeli*, *Žalosni anđeli*, *Glava Krista*, *Napastovanje*, *Blagovijest*, *Bogorodica s anđelima*, *Karijatida* i druge; u kamenu *Kontemplacija*, *Bogorodica s djecom*, *Psiha*, *Ženski torzo*, *Bogorodica s djetetom*, *Djevojka s violinom* i druge, u bronci *Žena u molitvi*, *Mati i dijete*, *Michelangelo*, *Plesačica*, *Oplakivanje*, *Porodenje*, *Vestalinka* i dr. (IV/23).

Ivo Šrepele je predstavio novootvorenu Galeriju Meštrović u *Jutarnjem listu* (4884), a Ivo Franić u *Narodnim novinama* (4752).

U *Hrvatskoj reviji* sljedeće godine objavio je Ivo Šrepele opširniji opis Galerije i u njoj izloženih skulptura, uz fotografije interijera izložbenih dvorana (5132), a Mato Hanžeković u *Novoj Danici* (5096).

Galerija Ivana Meštrovića u Zagrebu, 1934.-1937.

Kada je Meštrović sagradio palaču u Splitu, na Mejama, namijenivši neke prostorije stanovanju, neke atelijerima, a neke izlaganju svojih skulptura, zatvorio je javnosti 1938. Galeriju u Ilici i veći dio skulptura iz nje odlučio je prenijeti u splitsku palaču (5670; 5671).

Ipak su skulpture još neko vrijeme ostale u Zagrebu, čak i uz omogućene posjete, dok 1940. nisu prenesene u Split (5928).

IZLOŽBA U PRAGU 1933.

Mladi Ivan Meštrović je prvi put izložio nekoliko skulptura na izložbi hrvatskih umjetnika, kao gostiju češkog društva «Manesa» u Pragu 1903. godine.

Nakon rata nekoliko se godina pripremala u Pragu zajednička izložba Meštrovića i Vidovića, koja je trebala biti održana 1923. Međutim, ta izložba ipak tada nije održana. Razlog je bio u protivljenju izrazito slavenski raspoloženih čeških domoljuba umjetničkog društva «Manesa», koji su Meštroviću - poznavajući njegove predratne skulpture *Vidovdanskog ciklusa* - zamjerali da je bio pod utjecajem njemačkog kipara Metznera, što «nema ništa zajedničko sa slavenskim osjećajem» (2637; 2683; 4817).¹²⁶

Meštrovićeva reprezentativna izložba priređena je u Pragu, od svibnja do srpnja 1933, potaknuta osobito njegovom kolektivnom izložbom u Zagrebu 1932.

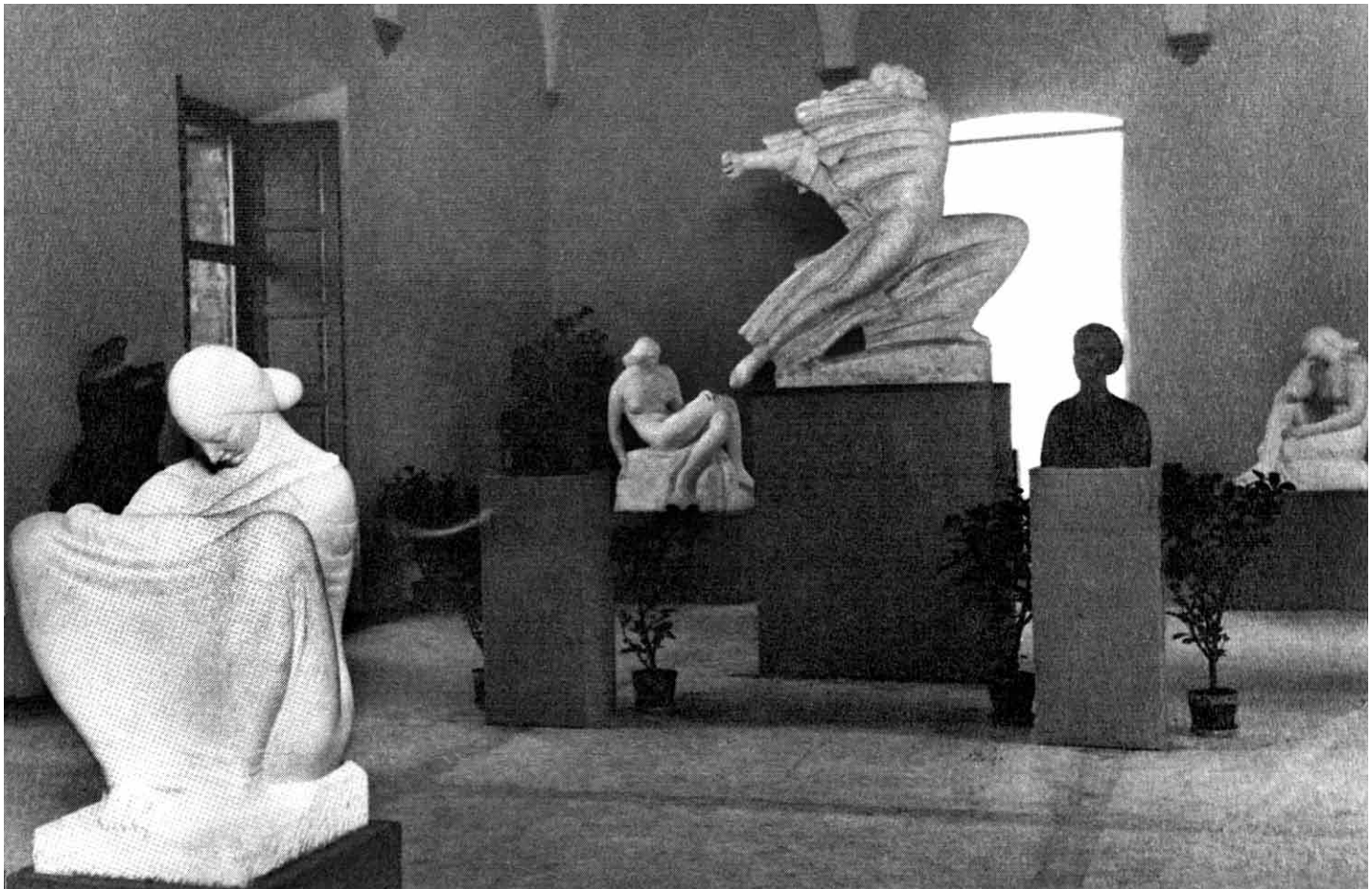
O Meštrovićevoj izložbi u Pragu objavljeno je u čehoslovačkom i našem tisku mnoštvo napisa - od kojih su mnogi imali domoljubno-politički sveslavenski karakter - a najopširniji je izvještaj A. St. Mágra o izložbi objavljen u Čurčinovoj *Novoj Evropi* (4817⁴⁵⁻⁵¹).

Inicijativa za Meštrovićevo izložbu u Pragu potekla je od uredništva *Prager Presse*, koji je i inače često objavljivao obavijesti o Meštroviću, o njegovim izložbama i djelima. Tijekom izložbe 1932. povelili su se pregovori uredništva *Prager Presse* i *Nove Evrope* da bi se zagrebačka izložba prenijela u Prag. Tada se u Pragu pripremao veliki *Sokolski slet*, ali uprava *Sokol* - valjda opet iz političkih razloga kao i 1923. - nije prihvatila izložbu u okviru svojih priredaba. Jednako ni dva umjetnička društva s kojima se pregovaralo.

Meštrović je 1932. bio u Pragu i dogovorio sa Stanislavom Mágrom, jednim od urednika *Prager Presse*, da se izložba ipak održi sljedeće 1933. godine, jer je prethodno trebala biti u Parizu. Ministarstvo vanjskih poslova je obećalo novčanu pomoć, pa je izložba utanačena.

U Pragu se sastavio radni *Odbor* za Meštrovićevo izložbu od suradnika *Prager Presse* prof. Pečirka, slikara Františka Kupke i Meštrovićevog bibliografa Stanislava Mágra, dok se počasni odbor sastojao od brojnih uglednih političkih, znanstvenih i umjetničkih praških djelatnika. Pokroviteljstva izložbe prihvatio se sam predsjednik Čehoslovačke Republike T. G. Masaryk. Glavni komesar izložbe, na kome je ležala gotovo sva organizacija, bio je ravnatelj tiska u Ministarstvu vanjskih poslova Emil Purghart.

Meštrovićeva izložba u Pragu, 1933.

Meštrović u veljači 1933. piše iz Pariza Peši da još ne zna hoće li biti izložba u Pragu ili neće (X. 4. 138).

Tražio se prostor u kojemu bi se moglo reprezentativno izložiti mnoštvo Meštrovićevih skulptura i pronašlo ga se u dvorcu *Belvedere* s jednim dijelom *Kraljevskog vrta*, istaknutoj renesansnoj palači nedaleko Hradčana, građenoj u 16. stoljeću. Dijelu brončanih skulptura namijenjen je vrt palače, a ostalima dvorane.

Problemi su bili s odabirom radova za izložbu. Naime, praški su organizatori htjeli da Meštrović izloži ne samo radove s pariške izložbe, nego i dio ranijih iz herojske secesijske faze *Vidovdanskog ciklusa*, što on nije namjeravao, kako iz političko-ideoloških razloga tako i zbog poteškoća u vezi s njihovom posudbom iz Beograda, gdje su se nalazili.

«Česi insistiraju da popune kolekciju sa nekim stvarima iz Beograda i Zagreba, pa i u gipsu - pisao je u proljeće 1933 Peši iz Splita. - Danas sam njihovom poslaniku poslao dvije alternative za popunjenje, jednu opsežniju, a jednu manju. Vidjeti ću na što će se odlučiti. Oni hoće da izdadu velik katalog, koji bi bio ko jedna monografija, pa traže velik broj fotografija. One iz Pariza vele da su im male i slabe.

Ja ću još o toj stvari promisliti i sačekati na koju će od alternativa pristati, pa ću onda ili sam doći tamo [u Zagreb] ili ti pisati da potražiš fotografije, neke dadeš kopirati i t. d.

...Ići ćeš svakako u Prag, ili prije mene, pa da ja dodjem 2 dana prije otvorenja, ili ćemo poći zajedno 8 dana prije otvorenja.» (X. 4. 145).

Također Peši u travnju:

«Česki poslanik mi još ništa nije javio na koju su alternativu pristali za popunjenje kolekcije. Oni su naime tražili da je popune sa stvarima iz Beogradskog muzeja, sa onim velikim gipsom iz paviljona (u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu tada su bili gipsani modeli velikih spomenika *Grguru Ninskome* i *Indijancima*, D. K.) i sa još ponekim iz ateliera. Skidanje gipsova u paviljonu, rezanje škrinja, pakovanje i t. d. po Bubnjevom bi koštalo preko 40.000 din. Osim toga to više nije ni moguće zbog vremena, jer bi za tu operaciju što u Zagrebu što u Pragu trebalo bez transporta mjesec dana, što je sada već i vremeniski nemoguće, pošto izložbu hoće otvoriti 15. idućeg mjeseca...

Ono što bi se uzelo od Rittiga, iz Banovine i iz Jugosl. akademije obaviti će Bujanj bez tebe. Ako bude išao koji gips iz ateliera to ću ti javiti, mada to Bujanj može i bez tebe. Samo bi Alois [poslužitelj] morao biti prisutan.

Po I. alternativu su iz ateliera bile predviđene ove stvari: obe Karijatide u gipsu, Hrvatska povijest, veliki gipsovi Ivan i Luka, desno i lijevo od vrata u atelier i Raspeće, otavičko, i to na zidu u holu. Po II. samo H(rvatska) povijest, te Ivan i Luka.

...Osim toga bi htjeli da uredi jedan ugao sa većim fotografijama od stvari koje neće biti izložene i bibliografiju. Ja im ne mogu pružiti ni jedno ni drugo. Ako bi Čurčin mogao i htio, možda bi mogao nešto skucati za ovu potonju želju. Pitaj ga!

Ako Grgur i Indijanci ne idu, kao što izgleda da neće, onda bih treba bar jako uveličane fotografije izložiti...» (X. 4. 148).

Zatim opet Peši:

„Javio mi je danas, napokon, česki poslanik iz B(eogra) da, da su pristali na moju II. alternativu i to bez ijednog gipsa. Tako ti nemaš nikakva posla sa stvarima. Ići će samo biste iz Banovine, iz Akademije i od Rittiga (portreti *Bauera*, *Stro-*

ssmayera, *Rittiga*, *Bulića*, *Becića*, *Nazora*, D. K.). Bubnju sam danas pisao i opisao što treba učiniti. Iz B(eogra)da idu samo tri stvari: Otac, Mati i Sjećanje.

Gledaj dakle samo da fotografije pronadješ i doneseš ova-mo, pa ćemo vidjeti što treba ponijeti u Prag, odnosno poslati odavde za katalog. Dobro će biti ako doneseš i katalog. Šrepel bi mogao pisati direktoru Dezarroi(su) da nam još pošalje 12-20 kataloga.» (X. 4. 149).

U vezi s posudbom skulptura predviđenih iz Beograda prvom, opširnijom alternativom, Meštrović se dopisivao u travnju 1933. i s Milanom Kašaninom, činovnikom Umjetničkog odjela Ministarstva prosvjete i kustosom Muzeja suvremene umjetnosti i ravnateljem Muzeja princa Pavla u Beogradu. Iz Splita je Meštrović 1. travnja 1933. pisao Kašaninu:

«Kako sam vam rekao, moja kolekcija će biti prenešena iz Pariza u Prag. Česi mi već po treći put pišu da se pariška kolekcija popuni još sa nekim radovima, između kojih bi došli i neki iz tamošnjeg muzeja. Ja sam ih spočetka odgovarao i upozorio kako je to vezano sa teškoćama i troškom. Oni međutim insistiraju dalje. Jučer sam dobio pismo od njihova poslanika tamo u istom smislu. Ja sam mu danas odgovorio i uputio ga na naše Ministarstvo u koliko se tiče stvari iz muzeja. Dao sam mu dvije alternative. Po prvoj bi došli slijedeći radovi u obzir:

1. 'Moja majka', mramor; 2) 'Moj otac', bronza; 3) 'Sjećanje', mramor; 4) 'Udovica', mramor; 5) 'Udovice', mramor; 6) 'Udovica sa djetetom', mramor; 7) 'Miloš', sadra; 8) 'Srđa Zlopogleđa', sadra; 9) 'Glava Kraljevića Marka', sadra.

U drugoj alternativu sam preporučio samo stvari od 1-3. Mislim da je ova druga bolja jer tamo [u Beogradu] ne bi nastala praznina. Moram vam reći, da je meni lično neugodno da se stvari diraju i izmiču sa njihova mjesta. Pogotovu me je strah za gipsane stvari, koje se mogu lako razbiti, a onda od njih nema ništa, jer su unikati. Međutim činite kako znate.» (8452¹⁷³⁻¹⁷⁴)

Ponovno iz Splita na Uskrs 1933. (pogrešno, 1934):

«Kako mi pišu iz Češkog ministarstva, oni su pristali na II. variantu u pogledu popunjenja moje kolekcije sa stvarima iz vašega muzeja. Po drugoj varijanti, kako sam vam pisao u zadnjem pismu, radi se samo o 3 stvari koje bi im vi posudili iz muzeja i to: 'Moja majka', 'Moj otac' i 'Sjećanje'. Nadam se da je Čehoslovačko poslanstvo to pitanje već sa vama uredilo, odnosno sa ministarstvom vašim preko vas. Biti će valjda uređeno i što se tiče pakovanja i osiguranja. Ja se nadam da će biti nekoga u Beogradu, ko će moći izvršiti propisnu ambalažu na način da se stvarima ništa ne desi. Oni moje druge stvari osiguravaju samo protiv totalnog gubitka, što je mnogo jeftinije nego za svaki risk. Ako je propisno i dobro zapakovano, drugo se ništa ne može ni desiti. Ali to je stvar ministarstva pod kojima će uslovima posuditi stvari, kao i to u kojoj će visini tražiti da bude osiguranje. Ja sa moje strane držim da 'Majka' treba da bude osigurana bar za 500.000 dinara, 'Sjećanje' za 1.000.000, a 'Otac' za 200.000.

Hoćete li biti ljubazni pa mi javiti što je u pitanju ovih stvari svršeno, jer me oni iz Praga pitaju, a ja ne znam što ja mogu u stvari uraditi osim onoga što sam učinio dosada, t. j. da vama kao Direktor pišem da bi bio za to da im se ove 3 stvari posude.

Ako tamo ne bi bilo sigurna ambalažera, onda bi se mogli obratiti na Franu Bujanja u Zagrebu Ilica 85, da on dođe u B(eogra)d i izvrši posao.» (8452¹⁷⁵⁻¹⁷⁶)

I još jednom o tome, iz Splita 22. IV. 1933. (pogrešno 1934!):

“Što se tiče onih stvari što bi trebale ići u Prag, ja sam vam rekao u ranijem pismu svoje intimno osjećanje koje se stvarno razlikuje od vašega, ali to je stvar Čeha i naših nadležnih, pa neka urade kako znaju, meni će svakako biti pravo.” (8452¹⁷⁶⁻¹⁷⁷)

Iz sačuvane isprave Generalnog konzulata Čehoslovačke Republike u Zagrebu vidimo da je Ministarstvo vanjskih poslova u Pragu osiguralo 9 skulptura za izložbu u Pragu. To su poprsja *kralja Aleksandra, kraljice Marije, nadbiskupa Bauera, Autoportret, dr. Rittiga, F. Bulića, V. Becića, V. Nazora i gđe B.* (X. 4. 150).

Pripreme za Meštrovićevu izložbu u Pragu bile su obimne i svestrane. Raimond Warnier je u travnju održao u Pragu, prije postave izložbe, informativno predavanje o Ivanu Meštroviću i njegovoj umjetnosti (4695; 5023).

Meštrovićeva je izložba u Pragu bila predviđena u vrijeme zasjedanja konferencije država *Male antante* u Pragu (4993).

Za tu Meštrovićevu izložbu tiskan je katalog na češkom jeziku, a drugi na francuskom, njemačkom i engleskom (543; 544).

Izložena je 71 skulptura i 26 crteža.

U češkom izdanju su uz nazive skulptura, uz materijale od kojih su izvedene, navedena i mjesta i godine izvedaba (544).

Ujedno je objavljena monografija Františka Táboorskýa, u izdanju *Orbisa* u Pragu, na 24 stranice s 25 tabla ilustracija (25; 4711; 4965). Táboorský je bio jedan od prvih čeških likovnih kritičara koji su u toj zemlji pisali o Meštroviću (4738; 4817⁴⁸; 4846; 4924; 4930; 4956).

Nešto je ranije, 1927. godine, u češkom prijevodu bila objavljena i opširna studija Branka Lazarevića *Tri najveće jugoslavenske vrednote*, koja je, u prijevodu gđe Mareš, bila objavljena i na poljskome (4737).

Meštrović je bio nazočan otvorenju izložbe u Pragu. *Prager Presse* je izvijestila 15. svibnja 1933:

«Ivan Meštrović stigao je danas iz Zagreba u Prag i bio je na stanici pozdravljen od suradnika na izložbi...» (4947).

Dopisnica bez datuma, kojom se Meštrović javio bratu u Zagreb odnosi se zacijelo na njegov dolazak u Prag na otvorenje izložbe: «Putovali smo dobro, ovdje su nas dočekali i sve u redu. Sutra će biti žiri za Žiškin spomenik, a prekosutra ćemo posvetiti Pragu. Nedjelja će morat biti, izgleda, za sokol (?). Sve su organizirali... Odsjeli smo u «Hotel Wilson». (X. 4. 154).

Izložba je u «Belvederu», dvorcu kraljice Ane, svečano otvorena 18. svibnja, a trajala je puna dva mjeseca, do 16. srpnja 1933. Na otvorenju su govorili ministar Kamil Krofta, poslanik jugoslavenske Vlade dr. Prvislav Grisogono o radu i osobi Meštrovićevoj; zatim ministar prosvjete dr. Ivan Derer u ime predsjednika Republike Masaryka (4801; 4802; 4808; 4816; 4992; IV. 26).

Govor ministra prosvjete Ivana Derera objavljen je u cijelosti u *Prager Presse* (4723; 4923; 4952), a prenesen i u našim novinama (4688; 4724; 4725; 5059). Također govor ministra Kamila Krofte (4801; 4802).

O Meštroviću i njegovoj izložbi desetak prikaza i članaka objavio je Antonin Stanislav Mágr (30; 4812-4820). On je autor i *Bibliografije o Meštroviću* (29; 4821; 4919). Također ostali autori u čehoslovačkom i drugom inozemnom tisku: Čeněk

Chyský, J. Cincík, Oscar Walter Cisek, Jaroslav Čapek, Pierre De Quirielle, Paul Eisner, M. Hekter, Nikolaj Jelenev, D. Krno, slikar František Kubka, Matija Murko, više napisa J. Pečírka, H. Ripka, Oskar Schürer, K. Tondl, V. Volavka i dr. (4709; 4710; 4711; 4713; 4721; 4734; 4764; 4778; 4800; 4803; 4832; 4838; 4869; 4879; 4890; 4896); a od naših autora u domaćem i čehoslovačkom tisku: naročito Ivan Esih, zatim Petar Knoll, Dušan Prohaska i dr. (4740; 4743; 4744; 4790; 4859). Također mnogi anonimni izvjestitelji u čehoslovačkom tisku (4755; 4834; 4865; 4892; 4946; 4955; 5052; 5054); u američkom (4975) i jugoslavenskom (4691; 4780; 4808; 4876; 4912; 4979; 4981; 5013; 5033; 5034; 5035; 5058). Ukupno je o Meštrovićevoj izložbi u čehoslovačkim dnevnim novinama objavljeno oko pedeset prikaza i oko stopedeset kraćih izvješća, a u časopisima 25 članaka, 40 kraćih bilježaka i oko 100 reprodukcija izloženih skulptura (4817⁴⁹).

Da je zanimanje za izložbu bilo veliko dokazuje i posjet oko 50.000 Pražana. Prihod od ulaznica za izložbu bio je namijenjen otkupu jedne skulpture za neku javnu zbirku u Pragu. Ministarstvo vanjskih poslova otkupilo je studiju *Grgura Ninskoga*, Ministarstvo prosvjete više crteža, a drugi posjetitelji studiju za *Sv. Pavla, Ufanje* i reljef *Bogorodice* u drvu. I monografija Františka Táboorskýa bila je tijekom izložbe rasprodana (4817⁵⁰; 5053). Problem je nastao kada je navodno bila otkupljena *Žena bez ruku*, koja je već bila vlasništvo kćeri pokojne Meštrovićeve prijateljice Ružene (X. 4. 162, 163).

Sam Meštrović, međutim, nije bio zadovoljan financijskim rezultatom praške izložbe, unatoč pretjeranoj publicistici i reklamama (X. 4. 162).

Još tijekom izložbe posjetio je Meštrović ponovno Prag, na proputovanju za Berlin.

«Sinoć smo stigli ovamo i, pošto ću vidjeti onog g(ospodina) prije podne, krećemo popodne za B(erlin)...» (X. 4. 153).

*

Nakon samostalne izložbe u Pragu izlagao je Meštrović sljedeće 1934. godine na *Prvoj izložbi zagrebačkih umjetnika* u svibnju 1934. u Umjetničkom paviljonu (546). Na ulazu u izložbu, u atriju paviljona, bila je postavljena najnovija Meštrovićeva skulptura *Materinstvo* (5143), a u ostalom postavu skulptura *Bogorodice* (5134). Tim je radovima, pisao je izvjestitelj *Obzora*, Meštrović «dao obilježje čitavoj izložbi» (5162).

I na *Drugoj izložbi zagrebačkih umjetnika* u svibnju 1935. izložio je Meštrović portrete *Ante Trumbića* i *Gđe P.* (*Ade Pavičić*) (5255). Na toj su izložbi prvi put kipari nadmašili slikare. Uz Meštrovića izlagali su Augustinčić, Juhn, Kerdić, Cota, Radauš, Turkalj, Bohutinski, Matijević, Antunac i mladi Lozica (5311). Čak je primijećeno da su se oslobađali do tada prevladavajućeg Meštrovićevog utjecaja (5225). Uz Meštrovića istaknuo se posebno njegov raniji učenik i suradnik Antun Augustinčić (5277).

O izložbi su opširno pisali S. Batušić, J. Bobek, K. Dobida, I. Franić, V. Kušan, M. Šeper, I. Šrepel i dr. (5225; 5231; 5245; 5255; 5277; 5310; 5311; 5324; 5344).

Spomenimo Meštrovićevo sudjelovanje i na *Trećoj izložbi zagrebačkih umjetnika*, u svibnju i lipnju 1936. s dvije skulpture, *U molitvi* i *Portret kćerke* (551). O izložbi su pisali I. Šrepel, J. Draganić, V. Kušan, M. Šeper i Lj. Babić (5400; 5402; 5421; 5422; 5437; 5443; 5461).

Ljubo Babić je opovrgavao mišljenje da kiparstvo dominira nad slikarstvom u hrvatskoj umjetnosti, dodajući:

«...naravno da je nesumnjivo da izvanredna darovitost Ivana Meštrovića otskače od svih kipara i da je svakako dominantna. Ne samo po svojim izlošcima, već i po tome što se Meštrovićev utjecaj osjeća na drugim kiparima. Ovaj puta Meštrović izlaže možda svoju najljepšu portretnu glavu. Dok je 'Molitva' više ilustrativna, glava djeteta realizira osjećaj u svakom pre-gibu oblika. Kao da tu glavu nije modelirala majstorska ruka, već da ju je stvorila brižna očeva ruka mazeći svaki pram, svaki uvojak i svaki i najmanji dijelak te drage i nježne glave. A opet i taj nježni izraz, te ispupčene usnice i lijepo modelirani nos, sve je čvrsto i izrazito modelirano u najjednostavnijim i zbitim oblicima. Sve je to kao istrgnuto iz života, te dalje živi svojim posebnim životom. Smirenost je oblika na toj dječjoj glavi takva kao na onim glavama rane renesanse, iz kojih živi mladost i život kroz stoljeća. Sasvim drugačije nego Meštrović prilazi obliku Frano Kršinić. Isto majstor spretan i vješt oteo se rekbi Meštrovićevom utjecaju... U sjeni Meštrovića pod njegovim direktnim utjecajem je Lozica, pa i Antunac.» (5401)

IZLOŽBE 1935: MÜNCHEN, BERLIN, BEČ, GRAZ

Nakon 1932. u Zagrebu, 1933. u Parizu i Pragu, organizirana je velika Meštrovićeva izložba u Njemačkoj i Austriji: u Münchenu, Berlinu, Beču i Grazu.

U siječnju 1935. posjetili su Meštrovića u Zagrebu dr. M. Čabrian u ime *Društva prijatelja Njemačke* u Zagrebu i dr. W. Thierfelder, generalni tajnik Njemačke akademije u Münchenu i upitali ga:

“1. Konvenira li Vam, da bi se izložba u Münchenu priredila u martu, a ona u Berlinu u aprilu;

2. koliko bi prostorija i u kojim dimenzijama bilo za to potrebno i

3. koliki bi mogli biti predvidno troškovi pakovanja Vaših umjetničkih radova i prenosa do Münchena.” (X. 4. 171)

Dvadesetak dana zatim primio je Meštrović pismo K. Haushofera koji mu u ime Njemačke akademije u Münchenu (*Akademie zur wissenschaftlicher Erforschung und zur Pflege des Deutschtums - Deutsche Akademie - München*) predlaže izložbu u Münchenu u izložbenim dvoranama *Minhenskog društva (Münchener Kunstverein)* u ožujku te 1935. godine. Ujedno ga pozivaju da bude gost na otvorenju izložbe:

„München će biti ponosan jednog od najpoznatijih živućih kipara pozdraviti među svojim gradskim zidinama.”

Govorilo se i o mogućoj izložbi u Berlinu (X. 4. 172).

Uslijedila je obilna prepiska Meštrovića s dr. Čabrianom i dr. Thierfelderom oko utanačivanja tehničkih i organizacijskih podataka o izložbi, prvo u Münchenu, a zatim eventualno i u Berlinu. Dogovaralo se o transportu. Prof. Karl Schäfer je zamoljen da napiše uvodni tekst kataloga minhenske izložbe. Govorilo se i o Meštrovićevoj monografiji iz 1933. na njemačkom jeziku.

Tehnički su problemi iskrsnuli oko slanja teških skulptura poput *Raspela* i *Buđenja*, pa se predlaže isključiti te skulpture iz izložbe.

Predsjednik Njemačke akademije K. Haushofer zamolio je Meštrovića da prihvati članstvo dopisnog člana te Akademije (X. 4. 180).

I *Društvo prijatelja Njemačke* u Zagrebu počašćeno je, kako javlja njegov predsjednik dr. Čabrian, Meštrovićevim pristupom u redove kulturnih radnika *Društva* (X. 4. 187).

U prilogu mu šalje *Pravila Društva prijatelja Njemačke*, kojemu je bila svrha, između ostaloga: “5. da posreduje između naših prosvjetnih, socijalno-političkih, ekonomskih i znanstvenih ustanova i onih u Njemačkoj, i nastoji između njih uspostaviti saradnju, odnosno izmjenu rezultata svojih radova; 6. da promiče kod nas poznavanje njemačkog jezika, literature i kulture.” (X. 4. 199)

Posredničke usluge u Zagrebu obavlja *Društvo prijatelja Njemačke* u Zagrebu. Prijenos otvorenja prenosit će i zagrebačka Radio stanica.

Desetak dana prije otvorenja izložbe Meštrović je, posredstvom *Društva prijatelja Njemačke*, pozvan da prisustvuje otvorenju izložbe. Na otvorenju će govoriti bavarski ministar predsjednik, pa posebno mole da bude njihov gost (X. 4. 191, 192).

Nekoliko dana uoči otvorenja izložbe, 12. travnja, pisao je Meštrović Njemačkoj akademiji u Münchenu u vezi s pozivom na otvorenje da, nažalost, već neko vrijeme boluje od upale noge pa mora ležati u krevetu, stoga mu je putovanje u München nemoguće. Zahvaljuje na pozivu, a zamjenjivat će ga brat koji je organizirao i njegove izložbe u Americi, Londonu i Parizu (X. 4. 193).

Izložba je odgođena od 6. prvo za 15, a zatim za 17. travnja. Toga dana predsjednik Akademije Haushofer brzojavom izvješćuje Meštrovića da je izložba u Münchenu otvorena uz sjajan posjet, pa mu čestita i želi skoro ozdravljenje (X. 4. 195).

Meštrovićeva izložba u Münchenu plod je suradnje *Njemačke akademije* u Münchenu, *Društva njemačkih umjetnika* u Münchenu i *Društva prijatelja Njemačke* u Zagrebu. Trebala je biti otvorena u ožujku 1935. u palači Maximilianeum (5368; 5369), ali je održana od 17. travnja do 12. svibnja u dvije dvorane prizemlja i četiri prvoga kata minhenskog *Umjetničkog društva (Münchener Kunstverein)*. Najavljivana je i u njemačkim i našim novinama (5321; 5343; 5345; 5354). Postav izložbe obavio je stručnjak za opremu umjetničkih izložaba, dvorski savjetnik Pixis. Teške kamene skulpture bile su smještene u prizemnim dvoranama.

U počasnom odboru Meštrovićeve izložbe bili su, na čelu s bavarskim ministrom predsjednikom Ludwigom Siebertom, direktor Umjetničke akademije dr. G. Bestelmeyer, vršitelj dužnosti ministra prosvjete dr. E. Boepple, direktor Bavarskog narodnog muzeja dr. H. Bucheit, načelnik Münchena K. Fiehler, predsjednik Njemačke akademije dr. K. Haushofer, predsjednik *Münchener Kunstvereina* dr. L. von Knözinger, predsjednik Državne umjetničke komore E. Hönig i dr.

Izložbu je, ispred preko 150 uzvanika, otvorio bavarski ministar predsjednik Siebert. Nakon izvedbe Dvorčakove sonate govorio je potpredsjednik Njemačke akademije, sveuč. prof. A. S. Majer. Za njim bavarski ministar predsjednik Sieber.

“Predstavnik jedne mlade kulture, koja nastoji oko svog napretka, predočuje nam plodove svog umjetničkog stvaranja, koji su pred kulturnim forumom s ove i one strane oceana već odavno našli jedinstveno priznanje i zadivljenje” - izjavio je, između ostaloga, ministar predsjednik Siebert.

Sam Meštrović nije bio nazočan svečanom otvorenju svoje izložbe u Münchenu, navodno spriječen bolešću - ukoliko nije postojao neki drugi razlog njegovog izostanka. On je priređivačima izložbe uputio opširno pismo, što ga je tajnik Njemačke akademije dr. Thierfelder pročitao na otvorenju:

“Iako se držim one vašega velikog Goethea, ‘Umjetnik treba da stvara a ne da govori’, ipak smatram za svoju dužnost da istaknem da ni moje kao ni mog naroda duhovne veze sa velikim Njemačkim narodom nisu od jučer i da su pače kulturne tekovine kao i one svih velikih naroda bile i jesu opći svjetionik za sve.

Kao što sam rekao u predgovoru moje knjige, koji je bio namijenjen isključivo javnosti moje zemlje, ja sam još u početku svoga nastojanja na umjetničkom polju nailazio i na prijem i na razumijevanje u zemljama njemačkog jezika i narodnosti. To je bilo najviše kroz vaše publikacije. U Reichu sam izlagao rijetko i malo, i to u Münchenu i Drezdenu. Neposredno uoči samoga rata bila je pripremana moja kolektivna izložba u Berlinu, ali su je nažalost događaji omeli i odgodili. I možda je ovo u mnogo čemu i za mene i za našu publiku zgodnije danas nego je moglo biti onda, jer se danas znade tko sam i otkuda sam, pošto i moj narod imade danas svoju teritoriju, gdje se sam upravlja i gdje je njegov jezik i karakter suveren.

München je i kod nas bio poznat kao kulturni centar u Njemačkoj, gdje se je najviše gajila umjetnost i smisao za lijepo. I zato nije možda samo slučaj da evo i ja dolazim sa većom skupinom svojih radova u Njemačku preko Münchena. Za ovaj fakat imam da zahvalim u prvome redu Njemačkoj akademiji, kojoj sam zahvalan za ovu inicijativu ne toliko za to što mi je mila ideja međusobnog poznavanja među narodima, a međusobno poznavanje stvara razumijevanje, a razumijevanje opet sporazumijevanje i harmoniju među ljudima i narodima. Tako će se konačno doći do uvjerenja da je ono najbolje u svima a ne u pojedincima, da u svima narodima imade hrđavih ljudi, ali da nema hrđavih naroda kao cjelina, jer cjeline ne mogu da žive bez truda i znoja, bez veze sa Bogom i prirodom, bez težnje za čistim i višim.

I zaista - bez protezanja na sebe lično - ko je podesniji za ovo međusobno upoznavanje nego što su umjetnici, ko je u stanju da bolje vidi i osjeti osobine drugih, a ko je ujedno uporniji da zadrži svoje individualno. Pored vaših filozofa, i možda više nego oni, vaši su muzičari napravili cio svijet domovinom vašega duha, koji je ujedno opći duh, i donijeli jedno veliko objavljeno svijetu i dali mu jednu duševnu hranu, do njih nikad poznatu u toj mjeri, baš kao stari Grci u skulpturi ili Talijani u slikarstvu, a ako je išta pristupačno svakom ljudskom srcu to je muzika. Kad je ljudski rod u nevolji svađe i međusobnog klanja, kao što smo ga bili skoro doživjeli, kad jedan narod zatvori granice drugome, prekine sve razgovore do onih puščanih i topovskih, ovi besjednici duha šibaju zlu savjest na obe strane fronta i upiru prstom da su na obe strane ljudi i braća i da sve što se poništi, ništi se za sve.

I ovu gestu Njemačke akademije, kao čisto nacionalne njemačke ustanove, ja više smatram kao pažnju prema mom narodu nego prema meni lično, ona znači da se naši nacionalizmi ne isključuju nego da se dopunjuju, da svako hoće da zadrži svoje u užem smislu, a da nam je zajedničko ono što je šire, opće i važnije. Zajedničkog porijekla, često ukrštavani kroz vjekove, sa granicama na istoku i jugu Sloveni i Germani su upućeni među se, baš kao što su to i sa svojom romanskom braćom, da se upoznaju, da se uvažavaju i razumiju u intere-

su pojedinačnom i općem, u interesu napretka i kulture naše Evrope, za čim svi težimo, svaki prema svojoj sposobnosti i snazi.

Ja ću biti sretan ako će ovaj moj skromni nastup u Njemačkoj doprinijeti jedan mali kamenčak za bolje međusobno poznavanje između Nijemaca i Južnih Slovena. Zahvaljujući vam još jednom, g. pretsjedniče na vašem gostoprimstvu, ja se klanjam pred velikim duhovima vašega naroda, koji su zadužili cijelo čovječanstvo.” (307: 5247; 5248; 5370)

Na otvorenju je komorni kvartet odsvirao jednu Beethove novu skladbu (F-dur kvartet).

Osim plakata, objavljen je i ilustrirani katalog izložbe s opširnim uvodnim tekstom Karla Schaefera (550). Tom je prigodom pripremljeno i navedeno njemačko izdanje Meštrovićeve monografije iz 1933, s predgovorom Josepfa Strzygowskoga (32).

U predgovoru kataloga Schaefer iznosi biografiju kiparevu i govori o njegovim djelima općenito (5301).

Meštrović se na minhenskoj izložbi predstavio sa 60 skulptura i 30 crteža, od *Glave Kristove* u drvetu iz 1910. do *Odmaranja u kamenu* iz 1932. (550¹³⁻¹⁴).

O Meštrovićevoj izložbi u Münchenu pisali su pohvalno u našem tisku M. Ćurčin, E. Katić, S. Vareš (5237; 5276; 5317). Njemački nam prikazi nisu poznati, osim Huberta Wilma i K. Haushofera u pismu Ivanu Meštroviću (5270; 5271; 5272; 5320).

Politička je situacija u Europi tada, 1935, već bila zategnuta. Nationalsocijalizam zahvatio je maha i naglo se razvijao u Njemačkoj. Kritičar u njemačkom *Prager Presseu*, koji je izlazio u Pragu, pobija navodno prijateljstvo njemačkog i jugoslavenskog naroda, isticano na ovoj izložbi, u predgovoru kataloga i u Meštrovićevoj poruci. On ističe da je veći dio izloženih Meštrovićevih skulptura religioznog sadržaja, a suvremena njemačka idologija kritizira religiju (5377; 5384; 5385)

Nakon svečanog otvorenja izložbe, 20. svibnja 1935, predsjednik Njemačke akademije u Münchenu Haushofer pisao je opširno Meštroviću u Zagreb:

“München, 20. maja 1935

Velepoštovani Majstore!

Iskreno žalimo što ste bili zapriječeni bolešću da lično prisustvujete triumfalnom pohodu Vaše izložbe u Njemačkoj.

Iako smo u Vašem lijepom pismu primili jedan dokument promišljene i srdačne kulturnopolitičke veze i saopštili ga našoj javnosti, ipak mi je ostala i preko toga jedna dužnost: da Vam na tom duhovnom rukovanju lično uzvratim.

Izvjerno je da imadete pravo kad mislite da Vaša kolektivna izložba u Berlinu i Münchenu ide preko čisto umjetničkog više danas, nego što bi to bilo moguće prije rata. Možda da za vrijeme rata rasvijetljeni etnički korijen doprinosi da se može jasnije razabrati baš onaj duboki metafizički zvuk u Vašoj umjetnosti.

Konačno i prema Schopenhaueru, koji nije imao pretjerano dobro mišljenje o ljudima, proizlazi da je vjera u metafiziku zajedničko dobro svih dobrih ljudi.

Vi ste ispravno uočili da je ovaj postupak Njemačke Akademije podjednako i nedjeljivo namijenjen Vašoj ličnosti kao i Vašem narodu. Ali za sigurno iz Vaše umjetnosti, sa najviših mističnih ravnina duše Jugoslavenskog naroda, proizvire jedan stepen u susret razumijevanju naše kao što je rijetko slu-

čaj sa umjetnosti koja je duboko zasadjena u svoje rodjeno tlo kao što je Vaša, pa se ipak penje u visine najplemenitijeg čovječanskog i općeg.

I dok mi naučenjaci mislimo da smo objasnili sve što se dade objasniti, dotle nam ostaje, prema Goetheovoj, skrušeno poštovanje za ono što je u umjetnosti a što je objašnjenju nedokučivo.

Zahvaljujući se Vama kao izvanrednom nosiocu neprotumačivog stvaranja na gostovanju Vaših djela kod nas, ja se bilježim i t. d.

K. Haushofer

Predsjednik Njemačke Akademije." (X. 4. 196)

Još zapaženija od minhenske bila je izložba Ivana Meštrovića u Berlinu u predvorju *Reichstaga (Wandelhalle)* od 1. do 30. lipnja iste 1935. godine.

Meštrović je uoči rata pripremao izložbu u Berlinu, ali je rat to osujetio (5237).

Meštrovićevu su izložbu u Berlinu pokrenuli *Udruženje berlinskih umjetnika (Der Bildhauer Künstler)* i Njemačka akademija u Münchenu (*Deutsche Akademie München*), a posredstvom *Društva prijatelja Njemačke* u Zagrebu i njegovog predstavnika dr. Miroslava Čabriana.

Već su u prvim pregovorima *Društva prijatelja Njemačke* u Zagrebu i Ivana Meštrovića bile dogovorene dvije izložbe u Njemačkoj: u Münchenu, a po mogućnosti i u Berlinu (X. 4. 171, 175, 172, 178).

Tajnik Njemačke akademije u Münchenu W. Thierfelder javio je 1. srpnja Meštroviću da oni ne mogu snositi troškove prijenosa skulptura iz Münchena u Berlin (X. 4. 198). Ne znamo kako je to riješeno, ali je Meštrovićeva izložba u Berlinu ipak otvorena. Berlinski ju je tisak posebno naglasio, ne samo stoga što je to bila prva Meštrovićeva izložba u Berlinu, nego što joj je dan i istaknuti službeni, čak i politički značaj. Nije propušteno u svakoj najavi istaknuti da se izložba priređuje u palači Parlamenta (*Reichstaga*) i da je pokroviteljstvo preuzeo ministar predsjednik Hermann Göring (5264; 5266). Počasno predsjedništvo izložbe tvorili su ministar Reicha Joseph Göbels i ministar vanjskih poslova Konstantin von Neurath (5319). I pozivnica *Društva berlinskih umjetnika* i minhenske Njemačke akademije jamčila je svečano otvorenje izložbe pod pokroviteljstvom ministra predsjednika Hermanna Göringa. Na otvorenju su bile prisutne najuglednije političke ličnosti Berlina. Nijemci su istaknuli da je "Meštrović srednjeg rasta, pun temperamenta. Oči askete i proroka. Fizionomija potsjeća na kasnog Nietzschea. Odlično govori njemački" (5316).

O Meštroviću i njegovoj umjetnosti govorio je na otvorenju izložbe predsjedavajući *Društva berlinskih umjetnika*, slikar, prof. Carl Langhammer, nazvavši ga „najvećim kiparom svih vremena“ (*den grössten Bildhauer aller Zeiten*) (5328). Govorio je i jugoslavenski poslanik Ž. Balugđić. Pročitano je i pismo odustnoga Meštrovića.

Otvorenju Meštrovićeve izložbe u Berlinu prisustvovalo je, navodno, preko tisuću uzvanika, a sljedećih je dana zanimanje za izložbu bilo veliko, osobito njemačkih umjetnika (5237).

O izložbi su pisali Heinz Grunert u berlinskim novinama *Völkischer Beobachteru* i *Berliner Zeitungu* (5263; 5264), Waldemar Rakint u *Osteuropi*, Franz Thierfelder u *Deutsche Allgemeine Zeitungu*, Raimond Warnier u *Angriff Berlinu* i drugi

u *Tagblattu* (5263; 5264; 5266; 5274; 5298; 5316; 5319; 5328). Također u našem tisku Milan Ćurčin u *Novoj Evropi*, Đ. Teodorović u beogradskoj *Pravdi* i drugi izvjestitelji u zagrebačkim *Novostima*, *Obzoru*, *Večeri* i dr. (5219; 5237; 5315; 5345; 5354; 5382).

Uvodni tekst dobro opremljenog kataloga izložbe napisao je prof. Karl Schaeffer, autor predgovora i minhenske izložbe (549). Postav izložbe u Berlinu bio je jednak kao prethodni u Münchenu: 60 skulptura i 30 crteža.

Međutim je Meštrovićeva izložba u Berlinu, prijestolnici nove nacionalsocijalističke Njemačke, imala i još jednu alarmantnu pozadinu za koju je tada malo tko znao.

Vidjeli smo da Meštrović nije bio nazočan ni na otvorenju svoje izložbe u Münchenu, opravdavajući se bolešću, što nije bilo potpuno uvjerljivo (X. 4. 193).

Meštrovićeve izložbe u Hitlerovoj Njemačkoj trebale su biti vidan korak uspostavljanju veza - ne samo kulturnih, nego i političkih - s Jugoslavijom, koja je još od ratnih godina bila uvijek usmjerena više frankofilski i anglofilski nego germanofilski. U navedenom pismu Njemačke akademije Meštroviću naglašena je ta težnja: posredstvom kulture i umjetnosti svrstati Jugoslaviju u svoju ideološku i političku zonu (X. 4. 196). Zagrebačko *Društvo prijatelja Njemačke* imalo je isti cilj (X. 4. 199). O tom željenom prijateljstvu Njemačke i Jugoslavije pisalo se, po diktatu, i u svim njemačkim prikazima Meštrovićeve izložbe (5263).

„Ta umjetnička izložba - pisano je i u našim novinama, u zagrebačkim *Novostima* - predstavlja prvi korak i pokušaj Trećeg Reicha da prekine s dosadašnjom osamljenošću i da na području umjetnosti opet prihvati vezu s umjetnošću drugih naroda... Njemačka teži za tim, da opet izadje iz svoje izolovanosti, pa je laskavo po nas, da je upravo naš Meštrović onaj umjetnik s kojim se započelo u tom pravcu.“ (5219)

Ivanu Meštroviću je, međutim, tada već bilo poznato političko stanje u Trećem Reichu. God. 1933. uspostavljen je u Njemačkoj *Reichskulturkammer*, državni odjel za kulturu i umjetnost, pod predsjedništvom Josepha Göbelsa, koji je počeo provoditi najstroži nadzor u svim umjetničkim područjima, pretvarajući ih u političku propagandu. Uslijedilo je uklanjanje nepoćudnih, a posebno židovskih, umjetnika sa svih položaja, osobito profesorskih. Tada emigriraju iz Njemačke mnogi književnici, kao i umjetnici Otto Dix, Paul Klee, Oscar Kokoschka, Käthe Kollwitz, Ludvig Mies van der Rohe i mnogi drugi, a sljedeće 1936. godine priređena je u Münchenu, usporedo s izložbom *Velika njemačka umjetnička izložba* i druga *Izopaćena umjetnost (Entartete Kunst)*, na kojoj su se našli na udaru gotovo svi naprednije usmjereni slikari i kipari.¹²⁷

Uoči izložbe u Berlinu posjetio je Meštrovića u njegovom ateljeru jedan pruski general s Hitlerovom porukom da bi želio s njim razgovarati o ujedinjavanju europske kulture, pa da stoga dođe u Berlin. Meštrović je to odbio.

„Ja sam - odgovorio je Meštrović, prema kasnijem pisanju Trumana Moorea - mali čovjek u malom ateljeu u maloj provinciji, ali ne želim da se rukujem s ubojicom.“ (7147)

I Laurence Schmeckebier spominje u svojoj monografiji o Meštroviću 1959. da je Hitler poručio jugoslavenskom veleposlaniku u Berlinu da će osobno otvoriti Meštrovićevu izložbu u *Reichstagu*, ako tom otvorenju bude nazočan i sam autor. Meštrović se opravdao da ne može za tu svrhu doći u Berlin (46³⁶).

Hitler, međutim, nije zaboravio tu Meštrovićeovu uvredu. Kada je 1942. neki Meštrovićev njemački prijatelj obavijestio Führera da je Meštrović u ustaškom zatvoru, Hitler je odgovorio: "Znam. Ali on je naš protivnik; on je uvijek bio protiv nas. Pred nekoliko godina kada sam ga pozvao na izložbu u Berlin, odbio je doći. Ja ne bih želio da ga se oslobodi iz zatvora, ali ja također ne želim preuzeti odgovornost naređujući njegovo kažnjavanje." (6596 ³⁰³)

*

Nakon Berlina nije bilo odlučeno gdje će se još postaviti Meštrovićeova izložba. Skulpture su vraćene u Zagreb, a prodaja nije bila gotovo nikakva.

Iz Splita je tog ljeta pisao Meštrović bratu u Zagreb da raspakuje skulpture i vidi ima li što štete. «Nikad više pretenzija - pisao je - i veće štete nego ovaj put sa Švabama. Baš su se iskazali.» (X. 4. 203)

Bilo je planova, ili barem želja, da Meštrovićeova izložba nakon Berlina krene i u još neke sjeveroeuropske gradove, ali to nije konačno dogovoreno ni ostvareno. Čak ni gostovanje u Austriji nije bilo utanačeno do posljednjeg časa.

«Kako znadeš - pisao je Meštrović Peši iz Splita u srpnju 1935. - prije nego sam pošao [iz Zagreba] pisao sam sekretaru Deutsche Akademie Thirfelderu, da stvari ne idu u Skandinaviju nego da ih vrate u Zagreb, ako ne idu u Beč. Strzygowskom sam pisao ako svrši [izložba] u Beču, da se na vrijeme obrati na Thirfeldera. Pripazi dakle na poštu ako što dođe iz Beča, Münchena ili Berlina, pa mi javi. Stavi se u vezu i sa Čabrijanom, pa neka im on odgovori, i Ćurčin. Reci Čabrijanu da mi je žao što ga nisam vidio jer sam morao iznenada oputovati u Hercegovinu.» (X. 4. 201)

Još uoči izložbe u Münchenu, u veljači 1935, pisao je jugoslavenski poslanik u Berlinu Meštroviću:

"Danski pisac i novinar g. C. E. Hansen, Kopenhagen, Gjentoft, Skovvej 21, obratio se Kralj(evskom) poslanstvu s molbom, da bi se priredila jedna izložba Vaših radova i u Kopenhagenu.

Imenovani radi već preko 10 godina... na unapređenju dansko-jugoslavenskih kulturnih i privrednih odnosa. G. Hansen priređuje sada jednu izložbu u Kopenhagenu pod naslovom 'Konig Alexander-Gedächtnis-Ausstellung' [u povodu ubistva kralja 1934.].» (X. 4. 177)

Sljedećeg mjeseca dobiva Meštrović ponovno obavijesti od Jugoslavenskog poslanstva u Berlinu, iz kojih se može zaključiti da je bio pripravan izlagati u Danskoj, pa i u Švedskoj:

"Potvrđujem sa zahvalnošću prijem Vašeg pisma od 9. o. mj. i radujem se, da će sada Njemačka, Danska i Švedska imati priliku da vide radove našeg velikog majstora Meštrovića.

G. C. E. Hansen javio je Kralj(evskom) poslanstvu da je već u vezi s Vama...» (X. 4. 181).

U članku tajnika Njemačke akademije u Münchenu, objavljenom u *Deutsche Allgemeine Zeitungu* u povodu otvorenja izložbe u Berlinu, ovaj opisuje posjet Meštrovićeovom domu u jesen 1934, kad mu je rekao da ljeti 1935. priprema izložbu u Helsinforsu (Helsingor, Danska, poznat iz Shakespeareovog *Hamleta*). Tom je prigodom govoreno i o eventualnim izložbama u Münchenu i Berlinu.

U travnju 1935. obratilo se *Švedsko-jugoslavensko društvo* u Zagrebu *Dansko-jugoslavenskom, Norveško-jugoslaven-*

skom i Švedsko-jugoslavenskom društvu u Kopenhagenu, Oslu i Stokholmu da porade na tome da se Meštrovićeova izložba postavi i u tim glavnim gradovima nordijskih zemalja (X. 4. 190).

U jednom izvještaju s otvorenja Meštrovićeove izložbe u Berlinu spomenuto je da ona zatim putuje u Finsku (5330), a jedna obavijest u splitskom dnevniku *Novo doba* govori o planiranoj Meštrovićeovoj izložbi u Budimpešti (5367).

Prager Presse je u studenome 1935. obavijestio da se 1. prosinca otvara izložba kipara Ivana Meštrovića u Varšavi i da će tom prigodom poljski sveučilišni profesor dr. Vojislav Mole, koji je već objavio monografiju o Meštroviću (34) održati o njemu predavanje u Varšavi (5358). O toj izložbi nemamo nikakvih podataka i zacijelo nije ni održana.

U zagrebačkom dnevniku *Večeri* pak objavljeno je da će Meštrovićeova izložba nakon Münchena i Berlina biti poslana u Moskvu i Lenjingrad (5354).

Bilo je, dakle, više planova i pregovora, ali su se ostvarili jedino oni o izlaganju u Austriji: u Beču i Grazu.

*

Meštrovićeova je izložba nakon Münchena i Berlina postavljena od 11. listopada do 18. studenoga 1935. u Beču u izložbenom paviljonu umjetničkog društva "Hagebund" (5363; 5364). Inicijativu za izložbu u Beču preuzeo je *Austrijski savez za kulturu* u Beču, a gotovo sve pripreme oko izložbe obavila je gospođa Jolan Jacobi, potpredsjednica *Kulturnog društva* (5238).

Goste je na otvorenju izložbe pozdravio predsjednik *Kulturbunda* barun Löwenthal podsjećajući na Meštrovićeovo školovanje u Beču, u koji je grad on "došao takorekuć kao dječak, a sav zanat je izučio u Beču te iz njega otišao kao gotov majstor" (5238), a uvodnim govorom otvorio ju je državni tajnik dr. Hans Pertner:

"Ova je izložba umjetnički događaj prvog reda za umjetnički život Beča - rekao je. Upoznaje nas s jednim knezom iz carstva lijepih umjetnosti. Mi se možemo utoliko više veseliti da se ova izložba otvara u Beču, što su Beč i njegova visoka umjetnička škola imali veliku važnost za umjetnički razvoj majstora, pošto je on kao učenik Hellmera i Königa ovdje proveo svoje godine učenja i jer je on u ovoj jedinstvenoj atmosferi ovog grada primio toliko pobuda i poticaja za njegov stvaralački duh. Ova izložba znak je one velike snage umjetnosti koja vezuje i spaja narode; ona označuje i važnu misiju baš u današnjim vremenima."

Sam Meštrović nije bio nazočan ni na ovoj izložbi, pa je u njegovo ime prisutne pozdravio dr. Ćurčin, a Strzygowski je pročitao Meštrovićeovo pismo upućeno predsjedniku umjetničkog društva "Hagebunda", koje je i ugostilo njegovu izložbu. U njemu zahvaljuje Bečanima i državnom kancelaru (dr. Kurtu v. Schuschnigggu, koji je bio u počasnom odboru izložbe) na gostoprimstvu, izražavajući zadovoljstvo što su duhovne veze ove dvije države nepomućene i srdačne. Istaknuo je svoja ugodna sjećanja na Beč i Bečane, na koje ga podsjećaju najljepši dojmovi njegove mladosti, dojmovi umjetničke i humane prirode. Nigdje na svijetu nije našao toliko priproste srdačnosti koliko u Beču, koji sliči odraslom čovjeku s djetinjom dušom.

"Dolazeći sada opet sa jednim dijelom svoga nastojanja u Vaš grad - veli Meštrović - dolazim sa osjećajem duboke har-

nosti za sve ono što mi je on pružio i sa iskrenom željom: da bi kulturne veze koje su postojale između naših naroda ne samo ostale nego da bi se još više produbile.

Sada, kada su svi drugi računi između nas završeni, duhovne veze mogu biti nepomućenije i srdačnije, a kako je duh jedino prava stvarnost, tako su i duhovne veze među ljudima i narodima jedina stvarna i trajna veza.

Vaš grad i narod je po svome položaju i po vezama iz prošlosti duhovna spojnica između njemačkog i slavenskog, pa zato mogu imati obe naše zemlje blagotvornu ulogu među našim rasama i uopće među rasama Evrope.

Ako će i ovaj moj skromni nastup, koji ste Vi ljubazno omogućili, bar malo doprinijeti boljem upoznavanju i harmoniji među nama ja ću biti sretan.” (305)

Umjetničku su akademiju na izložbi zastupali rektor Holzmeister i prorektor Behrens, a prisustvovali su brojni predstavnici umjetničkog, književnog i publicističkog života Beča (5362; 5365).

Meštrović je tada pisao u Beč:

“U Beču sam najprvo otvorio oči za lijepo; ovdje sam prvi put zakoraknuo stazom traženja izraza onoga što sam htio reći.” (5300)

Objavljen je dobro opremljeni katalog izložbe s većim brojem reprodukcija. Predgovor je napisao Josef Strzygowski podsjećajući na nekadašnju austrijsku Dalmaciju, Meštrovićev uži zavičaj (5309). Katalogu je dodana i jedna pjesma, sonet Paule von Preradović *Andeo mrtvih (Die Engel der Toten)* o Meštrovićevom mauzoleju u Cavtatu, iz zbirke *Dalmatinski soneti*. Također izbor *Misli i ispovijedi* Ivana Meštrovića, uglavnom tekst iz monografije 1933.

«Ako naše stoljeće - veli Meštrović - nadmašuje tehnikom sva ostala stoljeća, misli se da to mora i umjetnošću. Umjetnost ipak - jednako kao i ljudska misao, ne vole i ne poznaju prekide i pukotine; ima mnogo različitih shvaćanja, ali samo jedna misao.

Ljudi našega stoljeća kukaju zbog beznačajnih nijansa nepremostivih prepreka. Prolazne, materijalne stvari podižu, umjesto vječnih, duhovnih kao idole i ideale.

Čovjek upada u sve veću grešku: Sveučilišta i kazališta podizana su u stilovima hramova, a sada dolazi doba da banke i burze postaju jedini naši hramovi. Što će pri tome umjetnik sa svojom umjetnošću? On, kojemu duh i pogled moraju biti usmjereni vječnosti?» (304)

Bečki je tisak, kao i likovna kritika, bio vrlo blagonaklon Meštroviću i njegovoj izložbi. Pri tome je igrao ulogu i stanoviti sentimentalni podatak da se Meštrović školovao i razvio u njihovom gradu.

«Umjetnik se ispoljuje diktatorskom gestom kao zapovjednička, vladalačka narav - pisao je Armin Friedmann u *Neues Wiener Tagblattu*. - Ima nešto kiklopskog u njegovoj naravi. Ispunjen je neiscrpivom energijom koja traži oduška, koja se snažno uzdiže, nerijetko gotovo nasilno, u nadrazmjerno, naddimenzionalno, koja se uzdiže u vrtoglavu veličanstvenost. Njegovi ljudi strše poput klisura. Čovjek, jedno brdo, ima korijen duboko u zemlji i diže se u oblake. Što se ovdje stvara od kamena, uvijek ima u sebi nečega od samotne veličine i napregnute težnje u visinu. Ali na putu krajnjim vrhovima kao da se ova stvorenja iznenada nečeg sjete, ustave se preplašena u zamahu silovitih pokreta i uzbuđenja, pa kamen, koji je već

bio dobio ljudski lik, postaje opet kamen... To se zbiva ipak uvijek tek sa one strane ljudskog mjerila i ljudskog razmjera. Tada život i naravi postaju simboli, prispodoba sama sebe, pojmovi vlastitog bića. Apstrakcija se bez vlastite gordosti ne luči od stvarnosti i mogućnosti... Ponekad podsjeća na Nijemca Josipa Metznera, koji se je usudio da učini nešto sličnog: ljudski lik kao dio gradnje, stiliziran i uvećan, u čisto arhitektonskoj funkciji. (Spomenik bitke naroda u Leipzigu). Metzner nije rekao svoju posljednju riječ. Smrt ga je pokosila na putu. Meštroviću je bilo suđeno da se umjetnički izživi. Danas je ondje, gdje je prije njega stao njegov učitelj Rodin...

Na bečkoj umjetničkoj akademiji nisu doista profesori znali što da započnu sa čudnovatim mladićem, ništa manje nego on s njima. Nisu se međusobno razumjeli. I oni i on govorili su iz osnova drugačiji jezik. Samo je Hellmer naslućivao veličinu koja će se pojaviti. Upućivalo se Meštrovića na antiku, na stare Helene, a on je od rođenja imao više helenskog u duši i krvi, negoli mu je moglo pružiti deset muzeja ispraznih bezizražajnih kopija iz gipsa. Bio je potpuno suvišan trud da se mladog Grka iz razdoblja prije Perikla u gimnaziji nauči Grčki. Što će mu nepravilni glagoli na ‚mi‘, njemu koji je grčki mislio i osjećao. Raniji Grci, primitivci, i kasniji Bizantinci bili su Meštrovićevi učitelji. Bio je dovoljno vidovit, da upozna što im je zajedničko i da ih u svojoj umjetnosti poveže preko stoljeća u savršeno jedinstvo. Ali ne sa mozgom i mozganjem, nego sa srcem koje osjeća i sa jakom rukom.

...A on sam priznaje: ‚Neki misle da je naše doba dalo umjetnosti novi sadržaj, a drugi, da je prošlo doba pravog stvaranja. Ne dijelim ni jedno ni drugo mišljenje, jer po mom mišljenju stvorio je Bog još nešto novoga i poslije sedmog dana.‘ (5256)

Max Roden je u svom prikazu o Meštroviću i njegovoj umjetnosti u bečkome Volks-Zeitungu zaključio:

«Meštrovićevi moral (Ethos) i strast (Pathos) veliki su, čisti i pravi. Bez njih njegovo djelo ne bi postalo ono što jest. I tako se njegovo umjetničko carstvo širi prema jednoj lijepoj i dubokoj čovječnosti, a njegova volja za stvaranjem usmjerava se službi čovječanstva.» (5300)

Hans Ankwic-Kleehoven opisuje u Wiener Zeitungu Meštrovićeve nauke, stvaralačke početke i kasnija izlaganja u Beču:

«Može se s punim pravom reći da ga Bečani još od predratnog vremena imaju u najboljem sjećanju i s pravim prijateljstvom i velikim zanimanjem pozdravljaju njegovu ponovnu pojavu...

Michelangelo i Rodin, Minne i Maillol, Lehbruck i Barlach njemu su u pojedinostima postali učitelji, ali ni u jednome od njih nije se izgubio; u cjelini je uvijek ostao on sam. Njegov nečuveni temperament - često se moglo govoriti o njegovom ‚bijesu‘ - njegov čudesni osjećaj za ritam, njegova urođena južnoslavenska melankolija, praćena dubokim shvaćanjem svega čisto ljudskog, uvijek su pobjedonosno stajali iznad svih stranih utjecaja i davali njegovom stvaralaštvu jedan sasvim izvorni izraz... Njegovi se radovi u ovom vremenu mogu nazvati klasičnima, ali nikada ih se ne može smatrati akademskima. Jedan topli dah piri iz tih studenih kamenova koji nas prate i ruju u dubini, jedan dah genijalnosti koji posjet ovoj izložbi pretvara u rijedak doživljaj.» (5220)

Nižu se brojni pohvalni prikazi izložbe u bečkim novinama (5339-5341; 5352; 5397), pa i u umjetničkim časopisima u ostalim zemljama, kao A. Harta u pariškom *Le Journal des*

beaux-arts i Wolfganga Schneditza u američkom izdanju *London Studija* (5269; 5428). Dakako da su i naše novine obilno izvještavale o bečkoj izložbi: zagrebačka *Obzor*, Robert Breuer u *Morgenblattu*, Milan Ćurčin u *Novoj Evropi* (5234; 5238; 5365); ljubljanska *Glas naroda* (5390) i splitske *Novo doba* i *Jadranski dnevnik* (5362-5364).

*

Posljednji postav Meštrovićeve izložbe bio je u austrijskom Grazu, pod arkadama renesansne palače, povijesnog Landhaushofa, od 25. studenog do 27. prosinca 1935. god., pod pokroviteljstvom guvernera Štajerske dr. Stepana. Organizatori izložbe su bili štajerski *Kunstgewerbeverein*, mjesno likovno udruženje *Secesija*, uz posebnu pomoć i suradnju izdavača i knjižara Eduarda Jacklea, ravnatelja poznate mjesne knjižare A. Kienreich, koji je i potaknuo inicijativu za prijenos Meštrovićeve izložbe iz Beča u Graz. Podršku su pružili državni konzervator Walter von Semetkanski, Njemačka akademija u Münchenu, *Austrijski kulturni savez* i *Akcijski odbor* na čelu s drom. R. Grafom.

Na svečanom otvorenju izložbe u Grazu izredalo se govorima više uglednih stručnjaka. Tako je arhitekt Hofer govorio o Meštrovićevoj arhitekturi, dr. von Semetkanski o zaštiti spomenika, docent dr. Werner Hager iz Heidelberga o odnosu umjetnika i njemačkog duha, muzejski ravnatelj dr. Wolfbauer o djelovanju osobnosti prema suvremenosti, voditelj izložbe (Robert Graf) o polaritetu sjevernjačkog i južnjačkog, sveuč. prof. Mate o nacionalnim, nadnacionalnim i osobnim umjetnikovim izvorima, dr. Graf Condenhove o umjetnikovoj umjetnosti u odnosu na stilove (5429).

Meštrovićev liberalni prijatelj i suradnik, pjesnik Milan Ćurčin, u prikazu Meštrovićevih izložaba u Beču i Grazu razlikuje politički prijem izložbe u Hitlerovoj Njemačkoj i kulturni u Austriji:

“...mora se priznati, da sada osiromašena i tako reducirana i mala Republika u našem susjedstvu [nakon raspada Austro-Ugarske] mnogo dostojnije reprezentira veliku njemačku kulturu nego današnja Njemačka, u kojoj se o kulturi samo mnogo govori, dok je sve zanimanje usredotočeno na politiku i političku propagandu. Umjetnici žive danas, doduše, loše na cijelome svijetu; ali se ne osjećaju svuda jednako potišteni, i ne postupa se prema njima svuda na isti način. Dok ih, na primjer, u Njemačkoj takorekuć puštaju da umiru od gladi, a uz to im još birokratski naređuju što trebaju činiti, u Austriji su umjetnost i umjetnici stalno predmetom opće pažnje i poštovanja i službenih čimbenika i širokih krugova. Ali, i u Njemačkoj su, kao i u Austriji, umjetnici danas prvi među onima koji spašavaju čast evropskoj kulturi i koji čuvaju solidarno i predano sve međunarodne kulturne vrijednosti i tekovine. To se najbolje vidjelo povodom ovih Meštrovićevih izložbi: sa kolikim su neprikrivenim divljenjem i jednodušnom srdačnošću njemački umjetnici dočekali svoga velikog jugoslavenskog druga.” (5238)

Robert Graf, koji je bio na čelu akcijskog odbora za organizaciju Meštrovićeve izložbe u Grazu, napisao je dva opširnija pregleda izložbe koje su i u nas objavili zagrebački *Morgenblatt* i *Obzor*, mariborski *Mariborer Zeitung* i splitski *Jadranski dnevnik* (5259-5262; 5411; 5412).

“Rijetko sam kada tolikim veseljem preuzeo zadaću - veli on - kao ovu da surađujem u ovoj izložbi koja u tolikoj mjeri nadmašuje obične izložbe. Radi se o djelima genijalnog kipa-

ra koja u veličanstvenom izražaju stvaraju duhovne vrednote. Gledati i uživiti se, zaći u se i obogaćen bogodanim darom - to je utisak ovih djela...

Posjetilac neće osjetiti harmoniju, jedinstvenost svakog djela ovog umjetnika, koji se u svom razvitku od svoje ‘Sturm und Drang’ periode iznaša kao dramatičar sve većom snagom koja zadivljuje: tu se izmjenjuje mirno sa nemirnim, nordijsko sa južnjačkim; tjelesnu snagu i barbarsku bahatost izmjenjuje stvaralačko, patničko duhovno junaštvo.” (5261)

U drugom prikazu Meštrovićeve izložbe pisao je Robert Graf, među ostalim:

“Sretnom zamisli izabrano se kao mjesto za izložbu arkadno dvorište ‘Landhaus’ u Grazu, sagrađenog u 16. stoljeću...

Može se reći da ‘Landhaus’ u Grazu, kroz sva stoljeća svo- ga opstanka još nije bio ukrašen takovim nakitom i još nika- da nije stvorio svojom gradnjom tako jedinstvenu simfoniju.” (5412)

O Meštrovićevoj izložbi u Grazu pisao je Wolfgang Scne- ditz u *Grazer Tagespostu*, Erika Schüssler u zagrebačkom *Morgenblattu* (5302; 5430), a Julius Franz Schütz je na zagrebač- kom radiju održao predavanje o izložbi (5429; 5446). Schütz, austrijski pisac iz Graza, prijateljevao je s Meštrovićev još od 1930, kada je Meštrović sa zagrebačkim PEN-klubom posjetio Graz, a zatim su se sastali na proslavi Goetheovog dana 1936. u Zagrebu.

Još tijekom izložbe posjetili su Meštrović i Ćurčin Graz i izložbu u Landhaushofu, zajedno sa organizatorima izložbe, koji su gostu priredili svečani banket u hotelu “Erzherzog Jo- hann” (5429).

*

Na još jednoj izložbi u inozemstvu sudjelovao je Ivan Meštrović te 1935. godine, ali samo crtežima. U New Yorku, u organizaciji *A College Art Association*, izloženi su radovi iz dviju privatnih njujorških zbirki: 36 crteža Gaudier-Brzeske u vlasništvu Dan Fellows Platta i 30 crteža Ivana Meštrovića, u vlasništvu Artura Nikolorića, obojice kipara, a ne slikara.

Henri Gaudier, koji se po svome zaštitniku nazivao Gaudi- er-Brzeska (1891-1915), bio je talentirani francuski kipar češ- koga podrijetla koji je mlad poginuo u ratu 1915. god., ali je i svojim još mladenačkim radovima stekao šire svjetsko prizna- nje. God. 1956. priređena mu je u Orléansu komemorativna izložba.

Od Ivana Meštrovića izloženi su crteži nastali uglavnom u vrijeme njegovog boravka u Americi, u New Yorku 1925, kada ih je Artur Nikolorić zacijelo kupio na izložbi. Predstavljali su pretežno ženske likove i aktove i biblijske motive.

Objavljen je i katalog izložbe (547), sa 7 reprodukcija Me- štrovićevih crteža i kraćim biografskim tekstom o Meštroviću Dana Fellowsa Platta, u kojemu je pisac dao i svoju ocjenu Me- štrovićeve umjetnosti:

“Crteži na ovoj izložbi spadaju među umjetnikove kasni- je radove. Izgleda da je želio da se izrazi sa smirenim mani- rizmom što pokazuju svi ovi radovi. Naprotiv, mi možemo u američkim muzejima vidjeti brojna njegova kiparska djela. Posebno se možemo diviti dvama velikim indijanskim konja- nicima nasuprot jezeru u Chicagu. Oni su silni, ali zacijelo nisu Indijanci kakovima ih mi shvaćamo. No izgleda da je sposoban da stvara tradiciju po svom vlastitom gledanju - snažnu, neza- boravnu.” (5254)

Prema jednoj američkoj novinskoj obavijesti možemo zaključiti da je izložba Gaudiera-Brzeske i Meštrovića bila sljedeće 1936. postavljena i u Museum of Fine Arts u državi Massachusetts, vjerojatno u Bostonu (5447), a možda i u još kojem američkom gradu.

Navedimo još Meštrovićevo izlaganje u Veneciji 1938.

Na *XXI. biennaleu* Meštrovićevo izlaganje nije posebno paženo. Bilo je to prvo izlaganje Kraljevine Jugoslavije na *Biennaleu*, u vlastitom paviljonu, istaknutoj građevini. Izložena su djela slikara Ljube Babića, Vladimira Becića, Petra Dobrovića, Mateja Jame, Mile Milunovića, a od kipara Ivana Meštrovića, Tome Rosandića i Sretena Stojanovića. Komesar izložbe bio je Milan Kašanin (9928¹⁸⁴).

U prikazima toga *Biennalea* Meštrovićeva su djela tek usput spomenuta (5568; 5576; 5589; 5591; 5616; 5648; 5649; 5653; 5655; 5656), dok Giuseppe Marchiori u pregledu *Biennalea* u *Emporiumu* govori o slikarima Dobroviću i Milunoviću, a Meštrovića ni ne spominje; tek što donosi reprodukciju njegove izložene skulpture *Portreta princa Pavla* (5603).

Meštrovićeva izložba bila je, nakon Graza 1935, predviđena i u Budimpešti, ali nije priređena.

God. 1939. objavljena je u Budimpešti publikacija *Herojsko kiparstvo*. Pet djela Ivana Meštrovića s opširnom studijom o Meštroviću, iz koje se ne može zaključiti da se radilo o izložbi tih Meštrovićevih skulptura, nego o manjoj monografiji, izvratku iz knjige „Razmatranja o umjetničkim djelima u vili Stavropulos u Grignanu kod Trsta“ (558).

MEŠTROVIĆEV SPLITSKI DOM

Ljeti 1932. već je bila sagrađena prva trećina palače na Mejama, kao prva faza gradnje, ali na način da se u njoj može stanovati. Ona je obuhvaćala istočno krilo i mali dio trijema s terasom. Fotografiska dokumentacija o toj prvoj djelomičnoj gradnji nije nam poznata, nego samo u ilustracijama članka Stanislava Mágra u ilustrativnom prilogu *Prager Presse*, uz opis Mágrova posjeta Meštroviću ljeti ili pred jesen 1933. godine. Tada je već bio izgrađen i južni ogradni zid s dva ulazna paviljona-kule, po projektu splitskog arhitekta Fabijana Kaliterne. Pristup od ulaza u vrt do palače već je prije gradnje Meštrović zasadio alejom čempresa, ali ih je kasnije uklonio; vjerojatno jer su zaklanjali pogled na palaču u pristupu njoj (4815).

Čim je taj dio kuće bio osposobljen za stanovanje Meštrović je zvao u goste Čurčina s obitelji i brata Pešu, koji su i inače stanovali u Zagrebu s njim u Mletačkoj ulici (VII. 1. 34). Meštrovićeva je obitelj sa Čurčinom bila intimno povezana, djeca pogotovo.

“Dragi Čurčija! - pisao je Meštrović iz Splita 12. rujna kumu, kojega je tako zvao. - Baš nam je žao svima što vi i Iva nedolazite sutra. Tvrtko se već pripravljao da ide pred njega, jer veli mora dočekati prijatelja. Kad smo mu kazali da nećete doći pokunjio se. Vrijeme je divno i još jako toplo te su se [djeca] mogli zajedno kupati...” (VII. 1. 35).

Sljedeće 1933. o uskršnjim praznicima Meštrovići su opet u Splitu i piše Čurčinu:

“Kakvo je to pitanje, možete li doći, kad znadete da će

nam biti samo milo da dođete. Tvrtku bi bilo naročito milije kad bi i njegov prijatelj Ivica došao... Pešo isto dolazi... jer i mama hoće da ga vidi.” (VII. 1. 39)

U siječnju 1934. dariva Meštrović novoosnovanoj Galeriji umjetnina u Splitu, nakon ranijeg darivanja svojih skulptura, dva Kršinićeva djela u bronci: ženski akt i portret Meštrovića (5212).

Književnik i urednik kulturne rubrike *Novog doba* Ćiro Čičin Šain žali se da u Splitu, unatoč velikog broja dalmatinskih kipara (Meštrovića, Rosandića, Deškovića, Kršinića, Penića, Palavičinića), nema javnih spomenika, pa ni skulptura na novom groblju (5067).

Ljeti 1932. (?) pisao je Meštrović iz Splita Čurčinovoj obitelji u Zagreb:

„...Vi ste nam uvijek dobro došli i pozivamo Vas u vrijeme boravka u Splitu na našu skromnu koštu. Žao nam je što vas ne možemo pozvati na stan jer kako znadete nemamo nego jednu sobu. Da ste jedno ili dvoje i to bi išlo. Kod Šilera [pansion na Mejama, danas vila “Dalmacija”] ima sobâ, samo mi morate javiti dan dolaska, jer i ovu godinu imade više gostiju.” (VII. 1. 60). Meštrović je tada imao sagrađen tek istočni manji dio kuće.

Ljeti 1934. pita Meštrović Čurčinove zašto ne dolaze u Split. Oni odlaze na izlet na Hvar (VII. 1. 46). Peši piše o velikim troškovima za gradnju, odnosno dogradnju kuće. Jedva mu ostaje za život:

“Ja sam ponovo nahlađen. Tućem u drvu ili se inače oznojim, pa se onda u večer nahladim, jer je često vjetrovito.

Drugi su svi dobro uključiv Mater i svi te pozdravljaju.” (X. 4. 164)

“Morati ćeš još para donijeti ili poslati - piše mu malo zatim - jer imam mnogo plaćanja... Za meštre ovdje i one u selu što rade skale za Glavicu. I tetki treba krov i grednik da popravimo jer njoj i staroj curi voda i puše vitar.” (X. 4. 165)

Toga je ljeta posjetio Meštrovića u njegovom splitskom domu i danski slikar i kipar Johannes Kragh. U Kopenhagenu je, na molbu *Dansko-jugoslavenskog društva*, zatim održao predavanje o Meštroviću, praćeno koncertom danskog skladatelja i pijanista Hermana Koppela (5085).

U jesen piše:

“Ovdje je široka ekvinocijska jugovina i nevrijeme pa bih htio pobjeći i mislio sam putovati već u utorak.

Htio sam likvidirati Marasovića [građ. poduzetnika] i one popove [za kupljeno zemljište na Mejama].” (X. 4. 168)

Te se 1934. godine Meštrović sa obitelji dugo zadržao u Splitu, od proljeća do jeseni. Tada se dopisuje s ravnateljem beogradskog Muzeja moderne umjetnosti Milanom Kašanićem u vezi sa slanjem skulptura iz Beograda na izložbu u Prag.

“Ja neću propustiti kad budem došao u Beograd a da ne navratim do Vas - pisao je u rujnu Kašaniću - što sam, u ostalom, i do sada radio, pa ćemo se moći porazgovoriti i biti će mi milo ako Vam koje moje mišljenje bude moglo poslužiti u Vašem radu pri razmještanju stvari [u novom muzeju].

Mislio sam doći tamo već polovinom ovog mjeseca, ali me je nažalost teška bolest moje majke, koja se nalazi ovdje kod mene, zadržala. Koliko će još trajati, to je u Božjoj ruci.

Svakako, čim budem mogao doći ću tamo.” (8452¹⁷⁷⁻¹⁷⁸)

Ljeti 1935. piše Peši iz Splita da je bio u Jablanici radi granita za Avalu.

«U selu još nisam bio, ali ću skoro poći.

Mi smo svi zdravo osim Marte...» (X. 4. 201)

U srpnju:

«O(lga) i djeca su otišli prošlog petka na selo. Ja radim kao obično.» (X. 4. 202)

Malo zatim:

„Bili smo pred par dana kod Bake i Marka...

I mi smo svi dobro osim Marte. Ona još uvijek kašlje. Sutra idemo na dva dana u Dubrovnik i Cavtat...

Olga misla sa Martom krenuti 25oga u Gorski Kotar, pa bi bilo poželjno da ti dotle dođeš, jer ja inače ne bih mogao ništa raditi, ako bih se morao svaki dan ići kupati sa njima.» (X. 4. 203)

U kolovozu:

„Ovdje je sada opet vrlo toplo. Samo Tvrtko leži sa anginom a i engleskinja nam se je razbolila...

Mi ćemo doći tamo [u Zagreb] ili 5oga ili 8oga ovog mjeseca. Htio bih vidjeti bar tri kamena osvojljena [za karijatide *Avale*]. Danas smo jedva prvi uspravili na drešajbi [postolju za skulpturu u radu]. Desetoga sam obećao doći na Avalu.» (X. 4. 204)

Tada je Ivan Meštrović izrazio svoje mišljenje o jednom splitskom javnom spomeniku koje mu danas nije na čast.

Suradnik splitskog *Jadranskog dnevnika* razgovarao je s njim o namjeravanom postavljanju spomenika kralju Alek-

sandru u Splitu. Kao i svaki, i kasniji, politički režim i taj je na najistaknutijem položaju na rivi, na mjestu velike ukrasne fontane, želio vidjeti spomenik tadašnjem vladaru ili barem tadašnjoj vlasti, usporedo s odgovarajućim mijenama naziva splitske obale.

Splitska se fontana površno pridavala isključivo nekadašnjim splitskim autonomašima s Antunom Bajamontijem na čelu, što nije bilo točno, jer su za njezino podizanje pridonijeli i splitski Hrvati narodnjaci. Još je veća zabluda bila da je snop pruća u ruci lika na vrhu fontane fašistički simbol, iako u doba podizanja fontane fašizam još nije bio ni začet. Usto treba priznati da je gotovo cijelo dvadeseto stoljeće, sve do šezdesetih godina, a u nas i do sedamdesetih, na arhitekturu i skulpturu devetnaestog stoljeća, smatrajući je nekreativnim kopijama onih prošlostoljetnih, gledala s potpunim omalovažavanjem, pa i prezirom.^{127a}

Stoga je na pitanje što misli o fontani na splitskoj obali, za koju se dr. Smodlaka zalagao da se ne sruši, kako su predlagali jugoslavenski nacionalisti, izjavio:

“Nisam Splitsčanin, iako ga stvarno volim koliko ma koji od vas, pa neću da vam je diram, ako vam je lipa neka vam stoji...

Ona ne spada u Italiju [da se tamo vrati] jer Italija ima u ljepoti što u nikog nema. Ona spada u periferiju rđavog talijanskog uticaja iz doba najgore dekadanse italskog kamenorezbarstva. Za mene je ne bi mogao opravdati ni genijalni genije sa fašističkim znakovima koga dr. Smodlaka spominje na njoj. Šteta što se taj genije ne okreće prema vjetru kao pijevac na

Gradnja palače Meštrović u Splitu, 1931.

krovu, kao što to i mnogi ljudi rade. Ni u jednom slučaju ne bih želio, a to neće, nadam se, ni biti, da naš narodni spomenik bude 'u istom redu' sa ovom 'monumentalnom česmom' kakvom je eto prozvaše". (306; 5304; 5355)

Vjerojatno je Meštrović priželjkivao svoj spomenik kralju Aleksandru vidjeti na tom istaknutom položaju - kao što je *Grgura Ninskog* smjelo postavio u antički Peristil (10406).

Splitska fontana ipak je srušena za socijalističke vlasti, iako se radilo o istaknutom spomeniku od urbanističkog, ali i od kiparskog značaja.

Te je 1935. godine snimljen i domaći dokumentarni film "Kod Meštrovića u Dalmaciji" koji, koliko nam je poznato, nije sačuvan. Redatelj je bio Marijan Mikac, a snimatelj S. Tagac.

"Prema sudu stručnih krugova film 'Kod Meštrovića u Dalmaciji' je najuspjeliji domaći film. Skorih dana bit će javno prikazivan u zemlji i inozemstvu", pisao je zagrebački *Jutarnji list*. Marijan Mikac namjeravao je snimiti i jedan dugometražni film o Meštroviću, dužine 2500 m (5349).

O uskršnjim praznicima, u travnju 1936, Meštrović je opet u Splitu i piše Peši o dječjim bolestima. Marta je bila vrlo osjetljivog zdravlja i često je bolovala.

"Inače su vremena prekrasna i po cijeli dan sadimo neka stabalca." (VII. 1. 48)

Na sam Uskrs 1936:

"Projektovano putovanje ima smisla za Kljaku i za popa [Kljakovića i Rittiga], a za mene manje, nu kad sam im obećao ići ću na par dana. Ako bude moguće htio bih i ženu povesti da vidi Firencu i Rim..."

Ovo što sam oko kuće i uz more petljao tek se sada primiče kraju. Ometale su ih kiše pa su bili zakasnili, a to je meni opet oduzimalo vrijeme da skoro ništa nisam mogao raditi." (X. 4. 49)

Toga je ljeta opet pisao iz Splita Ćurčinu o obiteljskim prilikama i neprilikama: "Ja bih Vas zvao da dođete ovamo, ali nam u utorak dolazi Strzygowskica sa kćeri i ostaje 14 dana. Stari uzeo šalu za zbilju i kuje dok je vruće. Ako vam konvenira dođite oko desetog jula. Uostalom prema vašim prilikama..." (VII. 1. 51)

Da bi mogao izvoditi velike skulpture karijatida za *Spomenik neznanom junaku* na Avali, Meštrović je južno od svoga vrta, pod cestom, nad morem, sagradio improvizirani prostraniji atelijer. U njemu se prenosilo u crni jablanički granit osam golemih karijatida što ih je Meštrović modelirao u glini i u Zagrebu dao odliti u gipsu. Četiri karijatide isklesali su u granitu, prema njegovim gipsanim modelima iste veličine, a uz pomoć oko dvadeset klesara-tehničara, mladi Meštrovićevi učenici a zatim suradnici Grgo Antunac i Ivan Lozica. Poznavajući Dujma Penića, kipara vrlo vještog u obradi kamena, koji se vratio iz Amerike i Pariza u Split, želio je da mu i on iskleše u granitu još dvije karijatide. Penić nije htio prihvatiti taj posao tehničkog prenošenja Meštrovićevog djela, kao i zbog stovitih zamjerki Meštroviću, koji je imao određeni monopol u izvođenju javnih spomenika, a on u domovini nije dobivao narudžaba. Međutim su ga upozorili da mora prihvatiti taj posao ako želi djelovati u Splitu, pa se i on pridružio Antuncu i Lozici u Meštrovićevom atelijeru na Mejama. Osim dvije karijatide u granitu, prenio mu je u mramor *Povijest Hrvata* i poprsje *kralja Aleksandra*. Ali na tom je poslu doživio od svojih kolega razočaranja koja su ga potakla na odluku da napusti Split i preseli se u Zagreb (5425; 5462; 8719⁴⁷).

Meštrovićevu nedovršenu palaču i atelijer na Mejama slikovito je opisao splitski slikar i grafičar, ravnatelj novosnovane Galerije umjetnina Anđeo Uvodić u splitskom *Jadranskom dnevniku* toga ljeta 1936:

„Kada je otrag više godina odlučio da u Mejama zida svoj novi dom, obradovao je uži krug odanih mu prijatelja, ali su se naročito veselili plemeniti Splitsani koji su se time smatrali počašćeni i sa ponosom isticali kako će se tu, u našem gradu, nastaniti proslavljeni naš kipar Ivan Meštrović. I, zaista, kroz kratko vrijeme njegov ateljer postaje mjestom hodočašća brojnih njegovih štovatelja, koji ga sa zanosom znatiželjno prate u njegovom plodnom radu.

Nedovršena zgrada, okružena čvrstim bedemom, ogledava se u bistroj modrini male morske uvale, u kojoj val zapluskiva izgrizeno grebenje ili prebire i nanosi pijesak, da ga zatim prospe preko sitnog žala. U pozadini penju se marjanske vlake zasade vinovom lozom, maslinom i smokvom, tamnim čempresom, alojem i gusto obraslim grmljem, dok se čistim i kao kristal prozirnim vazduhom prosuo omamni miris kadulje, ružmarina i kao zlato uprav sada procvjetale brnistre...

S lijeve strane preko puta, odmah uz more, podigao je Meštrović privremeno prostranu radionicu, u kojoj vrsni majstori i njihovi pomoćnici i šegrti, marljivo prenose sa modela u gipsu na goleme gromade tvrdog granita stroge oblike orijaških karijatida, što se tu između drvenih skela u nizu poredaše, obasjane mirnim svjetlom sa pocakljenih okvira na krovu..." (5440).

Idućeg ljeta, 1937. godine, posjetio je Ivana Meštrovića u njegovom domu na Mejama rumunjski kralj Karol II. Zacijelo su se tada dogovarali o konjaničkim spomenicima rumunjskim kraljevima što će ih Meštrović koju godinu zatim izvesti (5551).

U veljači 1938. Meštrović je u Splitu, odakle se poštankom dopisnicom javlja sinu Mati u Zagreb: „Dragi Mate! Ovdje je jako lijepo, ali je u jutru i u večer zima. U vrtu sadim i presađujem pa sam cio dan prid kućom na suncu..." Po potpisanim na dopisnici upoznajemo tadašnje Meštrovićevo društvo u Splitu, prijatelje koji su ga posjećivali u novom domu: inž. Dane Matošić, Guido Tartaglia, Emer Tartaglia, Krešo Meštrović, stric Marko, Joza Kljaković.

Iako nije bio čovjek od širega društva, pogotovo ne onog kavansko-umjetničkoga, u užem društvu svojih prijatelja rado se sastajao u Splitu u kavani Hotela Bellevue i zajedno s njima provodio ugodne sate.

„Ivan Meštrović je uživao u splitskim čakulama – pisao je kasnije Bogdan Radica – kao i svi mi, slatko se umio nasmijati splitskoj duhovitosti..." (10823¹⁴⁵).

U travnju javljaju se Ivan i Olga Meštrović razglednicom iz Splita i Ćurčinu u Zagreb: "Vrijeme nas baš ne služi. Danas je prvi lijepi dan." (VII. 1. 55)

Na drugoj razglednici Ćurčinu potpisani su, osim Meštra, Ivo i Emerik Tartaglia, inž. Machiedo, Joza Kljaković i inž. Dane Matošić (VII. 1. 74).

Toga je ljeta, 1938, predsjednik Vlade i ministar vanjskih poslova Milan Stojadinović, na proputovanju kroz Split, posjetio Meštrovića u njegovom splitskom domu.

Kada se deset godina kasnije, nakon rata 1948, vodila namještena rasprava protiv bivšeg bana Primorske banovine dr. Iva Tartaglije, on je u svoju obranu izjavio:

“- Ja sam se tog dana kad je Stojadinović došao u Split nalazio na objedu kod Meštrovića, kada je neko došao k nama i saopćio nam da će Stojadinović posjetiti Meštrovića. Ja sam saopćio Meštroviću da želim otići, ali međutim on me je zamolio da ostanem i ostao sam.

- Što ste razgovarali sa Stojadinovićem?

- Ja, kao i Meštrović, ismjeivali smo njegovu politiku i uvađanje fašizma.” (6245).

Sljedeće 1939. godine umro je u umobolnici u Vrapču kipar Branko Dešković. Iako su se davno razišli, još u Parizu u vrijeme rata, a Dešković je Meštrovića smatrao svojim sudbonosnim neprijateljem koji ga je i fizički i moralno upropastio, ipak je Meštrović sudjelovao u akciji što ju je Ivo Tartaglia potaknuo da se sakupe Deškovićeva djela i priredi posmrtna izložba u Galićevom salonu, da bi se tako barem posmrtno vrednovalo, pa i rehabilitiralo, Deškovićovo stvaralaštvo (8594 ⁴⁴).

Tada je mladi povjesničar umjetnosti Cvito Fisković bio zadužen za posmrtnu Deškovićevu izložbu. On mi je 1974. govorio o Meštrovićevom doprinosu toj izložbi:

«Nemajući nikakvih sredstava za Deškovićevu izložbu u početku prikupljanja njegovih djela i pripremanja za nju koje sam bio poduzeo samoinicijativno a na poticaj nekoliko prijatelja, pomislio sam na pomoć Meštrovića, a tim više što mi je ondašnja uprava Banske ispostave u Splitu odbila molbu za tu materijalnu pomoć. Razgovarajući o tome u Galićevom salonu sred Marmontove ulice mnogi su me umjetnici odvrćali od toga tvrdeći da se Meštrović oduvijek neprijateljski odnosio prema Deškoviću i smetao njegovom razvoju. To mi

je izgledalo nevjerojatno, jer mi je Meštar ranije pozitivno pričao o Branku, pa sam ga stoga posjetio u njegovoj vili na Mejama i zamolio ga za pomoć. On je pozdravio zauzimanje za tu izložbu i izvadio dvije hiljadarke iz novčanika, a to je onda bio vrijedan dinarski doprinos. Rekao mi je da treba svakako izložiti i okupiti Deškovićeve male bronce i bio je uvjeren da će im se svak diviti. Pitao sam ga zatim komu da položim račun za svotu koju mi je dao za nabavu materijala i prijenos djela. On se nasmijao i odgovorio mi je: ‘Meni ne, sebi ili zapravo pokojnom Branku Deškoviću.’» (8594 ^{135-136, bilj. 293}).

Drugi dio Meštrovićeve palače na Mejama gradio se od 1936. do 1940, ali je istočni dio bio osposobljen za stanovanje. S drugim dijelom palača se utrostručila prostorom i omogućila obitelji Meštrović i njihovim čestim gostima ne samo udobno stanovanje, nego i izložbeni postav brojnih skulptura, posebno onih velikih i teških mramornih.

Razradu Meštrovićeve skice istočnog dijela palače obavio je građevni poduzetnik Marin Marasović, kao i samu izvedbu. Zapadni dio palače projektirao je, na temelju Meštrovićevih skica, arh. Harold Bilinić, a gradnju je opet izvodio Marin Marasović (9615 ¹³⁷).

Ljeti 1939. zapadni dio palače još se dovršavao, kako sam Meštrović piše Ćurčinu, između ostaloga:

«Na mojoj kući je više posla za izvesti nego sam mislio, pa moram po vazdan da sam im za leđima.» (VII. 1. 70)

Splitski poštari i pisac-samouk Ivo Kovačić, kojemu sam napisao predgovor objavljenoj knjizi splitskih pučkih sjećanja

Karijatide – Meštrovićeva galerija (blagavaonica), Split

«Smij i suze starega Splita», imao je u rukopisu još takvih za-
bilježenih sjećanja o životu i ljudima u Splitu između dva rata.
Jedan neobjavljeni rukopis, tada u vlasništvu autora, pisan
oko 1968, «Librić za razne napisane priče iz staroga Splita i
drugo» imao je i poglavlje pod naslovom «Kako se stvarala re-
portaža o Ivanu Meštroviću. Dijalog između mene i moje žene
o kiparu Ivanu Meštroviću». Tu su Meštrović i njegov dom na
Mejama viđeni očima jednog priprostog pučkog poštara.

«...Ali meni je mnogo toga poznato, jer sam punih 11 godi-
na dolazio i po dva puta dnevno ko pismonoša...

Na prvi pogled izgleda mrk i zlovoljan, a govori jako malo.
Nasmijana sam ga vidio samo jednom u 11 godina. I svojom
fizionomijom više odbiva, nego što privlači. Ali to se pričinja
na prvi pogled, kako već rekoh, ali to je ipak duša od čovjeka,
jer sam ga ja u svojih 11 godina imao prigode dobro upoznati.

Bilo mi je žao čuti pričati o njemu da je škrtac... Ali uvjerio
sam se na svoje oči da ono ne odgovara istini... (Kada mu je s
poštom donosio novac, ne bi ni prebrojio velike svote koje su
stizale).

...jer imao je običaj 3-4 puta mjesečno izaći u grad i poći
do prijatelja ili do kafane Belevue...

U stan išlo se je sa zapadne strane. Ulazilo se kroz ,kono-
bu' i da si vidila i začudila bi se kako je Meštrović uredio svoje
stanovanje, kako da kažem bogato al ipak sve je potsjećalo na
seljačko...

Da bogato al sve u duhu seljačkom, jer je time htio nagla-
siti svoje seljačko porijeklo. Da to istakne nabavio je razni se-
ljački alat i opremu rasporedio ga po širokoj konobi...

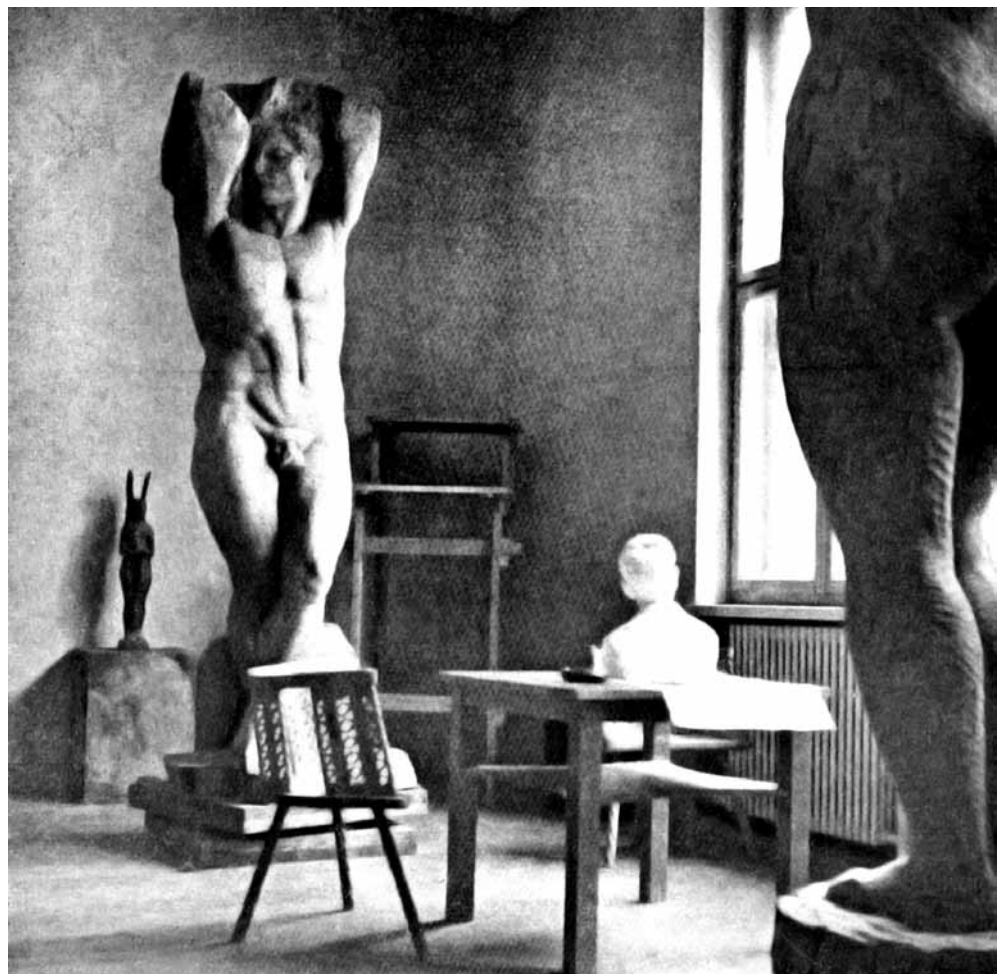
Pošto nikada nisam pisao o Meštroviću nisam zabiježio
ništa al ostalo mi je sve u pameti. Kako jur rekoh ulazilo se sa
zapadne strane kroz široka dvokrilna vrata kao kakvog maga-
zina. Kad bi tako ušao upao bi u široko neosičeno (?) prizemlje
kojemu sam već dao naziv ,konoba', popločano u seljačkom
stilu ,grezo' i po toj prostranoj konobi vidio si svega što te pot-
sjeća na seosku kuću. Vidi se ambar za žito, do ambara vari-
ćak, pa sita i rešeta, desno od ambara žrvanj i kilar, pa grablje,
vile, pumpe za polivanje, sumporače.

A ča je to kilar?

Stara vaga - balanca za mjerenje! [kantar]

Ne manjka ni kopanja, pa komin i peka za kruh, pa jedna
velika seljačka škrinja od orahova drva sa ornamentima po
njoj... Tamo po kominu trinoge sa bakrama, a iz nape visu i ko-
moštre. Na zidu solnica i skancija sa starim zemljanim tanju-
rima i od keramike. Tamo dublje vide se bačva, nike kace, ma-
štili, dižice (?), pa mašklini, motike, kosiri sa dugim dršcima.
Vide se i vučije sa konopima u kojima su žene donosile vodu za
piće. O zidu visu napuvane mišine, kudilja obavita vunom od
koje domačice il pastirice prave klupka vune, jer vide se i klup-
ka. Tu je i plug, jaram, telik (?) i razni lanci, vide se razna pripre-
dala i kolovrat - pa jedan napuvan miščić u kojemu su nožem
izrezuckane diple javorove, koje je sam Meštrović dok je bio
mlado čobanče izrezuckao rupicama i ornirao ih narodnim
šarama i motivima. Vidim i neke arave (?) od kozje kostrijeti,
grabovu metlu i neke bančice na tri noge, pa na kaminu još u
opolcu, ožeg, guba, kremen i slame za potpaljivanje u granje i
suhog drva za oganj i još štošta šta mi ne može sve sad pasti na
pamet...

Atelijer u palači Meštrović u Splitu, 1941.

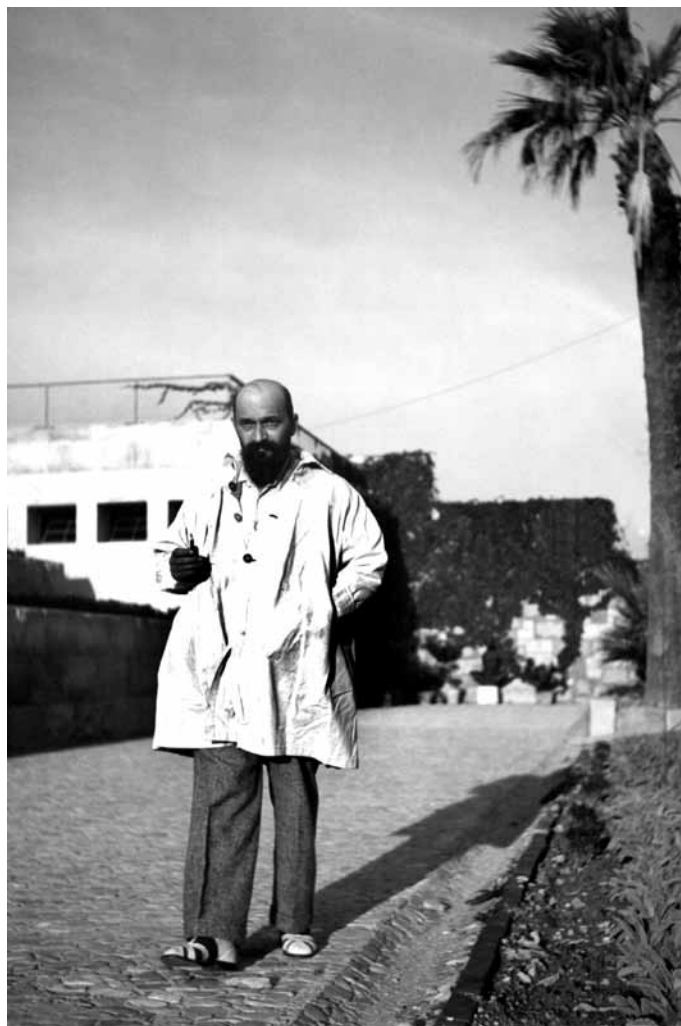

U sjevernom ćošku uza zid počimala je skala ozdol do gori, sve u jednom pravcu - sve do poda [kata]. Na zaokretu na dnu skale u jednoj ponarici bio je postavljen Sveti Ivan Krstitelj, pred kojim je gorilo vječito kandilo, a gore nad skalama, ne bih rada lagati, kip u uljenoj boji, možda oca (?), a možda... i majke - al u ona doba vidio sam mu majku na dva načina istesanu u kipu i u originalu. Živila je s njima u dvorcu i nosila se u drniškoj nošnji sa bijelom maramom na glavi. I, kako već rekoh par puta, sve te to potsjećalo na seljačku al dobrostojeću kuću. Njegova mater i umrla je u dvorcu, al kašnje nego sam ja prestao biti njegov pismonoša, dakle iza 1935. godine...”

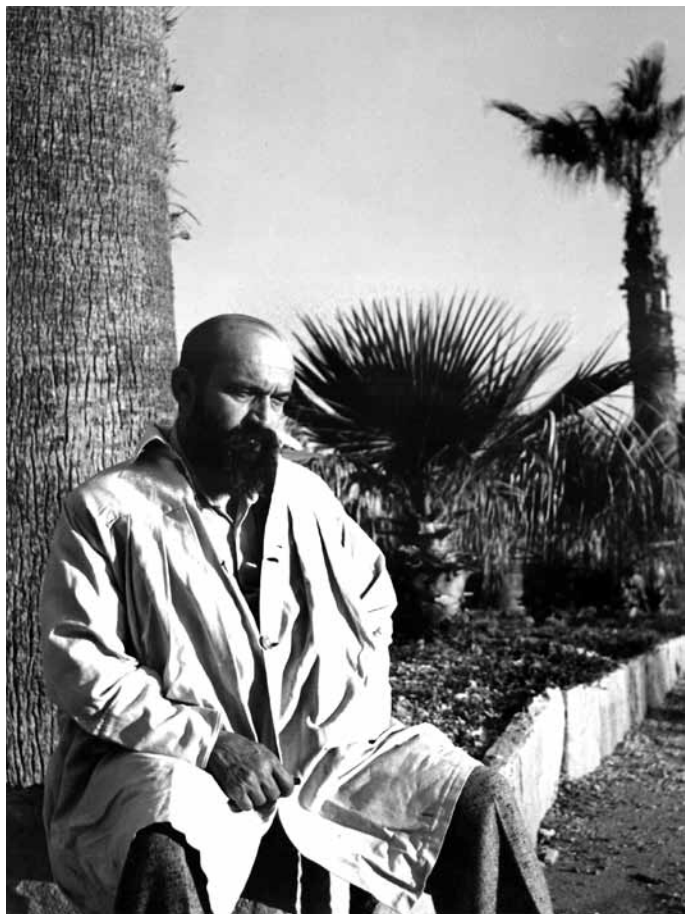
Ivo Kovačić, dakle, opisuje tek prvi istočni dio Meštrovićeve palače, jer je gradnja drugog dijela započela tek 1936. godine. On veli da se prvi dio kuće gradio od 1924. do 1934, kada se on razbolio i više nije nosio poštu. To je u kontradikciji da mu je on donosio poštu punih 11 godina, osim ako mu ranije nije donosio poštu u kućicu koja je na zemljištu bila privremeno podignuta.

“Nekoji ogromni blokovi mramora stizali su čak iz Grčke i teškom mukom i snalažljivošću bili su s obale dovaljani do ateljea, jer nikakva kola, pa ni specijalna s jakim osovinama i niskim kolima sa širokim šinama nisu mogla podnijeti težinu bloka, pa su ih morali skinuti i na starinski način gurati s horuk na ‘rodule’ pedalj po pedalj, uz velike troškove, do ateljea, do kojega su i pomoću čekrka penjali. [Radilo se tada o karijatidama za Avalu, *Povijest Hrvata* za Bijeli dvor na Dedinju i spomenik rumunjskom državniku *Bratianu*].

Meštrović u parku palače u Splitu, 1939.

Meštrović u parku palače u Splitu, 1939.

...jer, usput rečeno, taj Meštrovićev ateljer bio je umjetnička škola za mnoge njegove đake, koji su, učeći, usput klesali spomenute kipove. Koliko me pamet ne vara u to vrime đaci umjetnici kojima sam i pisma donosio na lice mjesta zvali su se Grga Antunac od Šibenika, Andrija Krstulović, pa Lozica, kojeg su talijanski fašisti strijeljali u Korčuli, i ostali, a bilo je i nekoliko klesara koji su imali zadatak skinuti sa bloka prvi sloj...

Ja sam se zadovoljavao (gledati) kako se ispod dljeta klesara preobražava kamen u čovjeka, djevojku ili konja, pa ih premještaju u atelje da ih glade ili vidama sličnim svrdlima dube rupice po uzorcima (modelima) koje bi Meštrović napravio od bijeloga gipsa, a kad bi i đaci umjetnici dali ‘drugu ruku’, tad bi ‘treću ruku’, tj. završnu, isklesao sam Meštrović. Najviše bi se Meštrović pozabavio oko očiju, vjeđa, bora i nokata - dok u onaj kip kojeg je klesao Dujam Penić, splitski kipar, nikada se nije pačao, već kada bi ga Penić završio, onakav se otpremao, a to hoće reći da je i on bio vrijedan umjetnik kipar.

A dok su đaci-umjetnici, klesari i ostali u ateljeru klesali, ateljer je odzvanjao od raznih dljeta... Meštrović je u zasebnoj prostoriji pravio nacрте i razne odljeve, ili bi tukao drvenim batom u dljeto i tesao iz dva panja *Adama* i *Evu* u nadnaravnoj veličini. Iako su pravljени oko godine 1930-1932, oni su ostali sve onako nedovršeni.¹²⁸

Godinu dana, pa i više, iza kako su mi promijenili rejon [dostave pošte] sa Meja na Spinut i to baš užezin Svetoga Ivana (odnio je čestitke Meštroviću).

Njega i nekoliko njegovih prijatelja i drugova po zvanju našem u dvorištu. Poznao sam i dr. Ivu Tartagliju. Upravo su zapalili na dvoru oganj po starinskom splitskom običaju, pa ga preskaču i čujem kako pri tome govore

Od Ivana do Ivana

Od vode do vode

Da me noge ne bole...

Bili su veseli i razdragani kao školska djeca. U mraku pri odrazu svjetla od gorućeg ognja poznao me je i pitao za zdravlje...

A kad je primio telegrame, potpisao i pročitao od koga su, tad i ja, kao 'treći' Ivan preskočim oganj..." (XVI. 55).

Kovačić je nakon rata poslao Meštroviću u Ameriku svoj tekst, a ovaj mu je 6. srpnja 1956. odgovorio:

"U spomenutom dialogu imade stvari koje nisu tačne i koje ste unijeli možda po pričanju drugih, a možda ponešto prema onoj licencija poetica. No ništa ne mari, jer i onako ih nećete štampati..." (XII. 17).

Meštrović je o uskršnjim, božićnim i ljetnim praznicima otkada je sagradio prvi dio, a pogotovo i drugi dio palače na Mejama, dolazio iz Zagreba u Split s obitelji, osobito ljeti radi kupanja. Rjeđe je, na proputovanjima ili nadzirući radove palače u Splitu i mauzoleja u Otavicama, dolazio sam i katkada s bratom Pešom, s Kljakovićem, Bilinićem ili Čurčinom.

Njegova se kći Marica mnogo kasnije sjećala tih obiteljskih boravaka u Splitu, u novosagrađenoj palači. Ona, rođena 1927, bila je tada još djevojčica, pa se i njezina sjećanja odnose prvenstveno na dječje igre i kupanja u uvalici pod putom, nego na očev kiparski rad i na gradnju kuće i nedalekog Kašteleta, tim više što je Meštrović svoj rad strogo dijelio od obiteljskog života, pa u njemu nije ničim sudjelovala čak ni supruga Olga - za razliku od ranije uske suradnje s Ružom.

"- Kuća se dugo gradila, dio po dio. Sve je nacрте dao moj otac [i H. Bilinić], a radove je predvodio Marin Marasović. Kuća je napokon bila gotova 1939. Iste je godine završeno i uređenje Kašteleta [1938-1941], kome je moj otac dodao atrij sa zapadne strane.

- Često ste tu boravili?

- Svakog ljeta, a koji put i preko božićnih i uskršnjih praznika. Dolazili smo iz Zagreba, gdje smo inače živjeli, moj tata i mama Olga, sestra Marta rođena 1923. godine, braća Tvrtko i Mate, rođeni 1925. i 1930. i ja, dvije godine mlađa od Tvrtka. U Splitu smo bili mnogo slobodniji nego u zagrebačkom Gornjem gradu, a osobito smo obožavali more. Tada je na Mejama bilo još samo nekoliko vila pored naše kuće, pa je obala ispod nje bila 'naš teritorij'.

Otac je u Splitu, kao i uvijek, mnogo radio, primao prijatelje. U taj njegov krug mi djeca nismo ulazili. Imao je tri ateljea: u istočnom dijelu kuće jedan za crtanje i rezbarenje, u vrtu za izradu skulptura, a malo podalje od kuće, u posebnoj zgradi prostran atelje za izradu karijatida za spomenik Neznanom junaku na Avali. Ali, iako nam nije bilo dopušteno da ga smetamo u radu u tim ateljeima, bio je često s nama. Ujutro bi sjeo u slamnati naslonjač pod trijemom na ulazu u zgradu, a mi djeca potrčali bismo u dno vrta da mu nabereмо smokava za doručak. Ponekad bi oko podneva došao do nas na plažu i kupao se u moru. Ali samo na leđima, jer druge načine plivanja nije znao...» (8839)

I u drugom intervjuu zagrebačkom *Svijetu* 1991. sjećala se Marica Meštrović tih splitskih boravaka, mnogo ugodnijih od onih u Zagrebu:

"Zato je Split bio prava sloboda. Mogli smo ići na more sami, verati se po Marjanu, skitati po Mejama. Otac bi se na našoj plaži pojavio tek u najtoplijim danima, pred ručak, sav znoj od rada u ateljeu da se, kako bi Splitsani rekli, 'toća.'" (10212⁷)

Galerija Meštrović
(blagavaonica)

“Kao dijete od šest-sedam godina - sjećala se Marica Meštrović u drugom napisu u *Vjesniku* 1988. - vrtjela sam se mnogo u donjem atelijeru ispod Galerije gdje sada radi Andrija Krstulović. Sjećam se kad su klesali karijatide za Avalu, najljepši od svih mladića u ono doba (naravno svi su bili lijepi i mladi) bio je Ivo Lozica. Bilo mi je zabranjeno smetati, jer je letjelo kamenje uokolo, ali ja bih ipak zalutala, onda bi mi Lozica pjevao: ‘Marice, dušo, Marice srce’...” (9940)

U još jednom razgovoru s urednicom *Vjesnika* 1983. godine:

“Oh, život u Splitu ostavio je na mene dublji dojam nego onaj u Zagrebu. Zato, jer je uvijek bio povezan s igrama i boravkom u slobodi. Kuća je bila prekrasna, pored plaže, vrt, širina - to je bilo nešto sasvim drugo nego na zagrebačkom Gornjem gradu koji je za nas djecu bio kao zlatni kavez. U Split bi često cijela obitelj odlazila o Božiću i Uskrsu i, dakako, preko ljeta. Kuća se dosta dugo gradila, no čim je bilo dovršeno jedno krilo već smo tamo stanovali. Kuću u Splitu tata je gradio za sebe, arhitektonski ju je koncipirao kao muzej koji će ostaviti narodu pa nije bila jako funkcionalna za kućanstvo. Ali ostala mi je u najljepšem sjećanju. Tamo smo se mogli i s tatom više družiti.” (9297)

Marica je bila očeva mezimica i on joj se sa svojih čestih putovanja, ili iz Splita kada je tu bio sam, javljao razglednicama.

Tako iz Splita ljeti 1933. u Pörschach am Wörthersee, gdje je ona ljetovala s majkom, Martom i Tvrtkom:

“Ima i u našem vinogradu već po malo grozja. Kad vi dođete već će biti potpuno zrelo.”

A iste jeseni iz Splita u Zagreb:

“Ne bi bilo dobro da ste došli jer... kiša i danas pada, pa se ne bi mogli kupati, a ovdje je dosadno kad pada kiša. Ja ću skoro doći.” (XII. 2. 1)

Također više razglednica toga proljeća i ljeta u Pörschach. Iz Pariza 24. II:

„...još desetak dana, pa ću doći tamo [u Zagreb], a onda ćemo nadam se u Split.”

Iz Londona 7. III:

«Ovdje gdje sam sada nije zime, ali je magla i malo kiše... Nadam se da ću biti tamo do 7 dana.»

Iz Praga 25. V:

«Ja ću se skoro vratiti sa stričekom [Pešom] tamo, možda u ponedjeljak ili utorak, pa ćemo opet svi u Split.»

Iz Splita 20. VIII:

«I ovdje je popustila vrućina, iako kiše nije bilo nikuda, ali se još kupa. Meni je žao što se vi ne možete kupati. Ja bih najviše volio da mogu k vama, no pošto mnogo poslova nisam svršio, to mi još nije moguće. Mislim da ću moći poći do 5-6 dana. Sa kućom ide sporo i moram svaki dan ići na lice mjesta inače slabo.» (XII. 2. 2).

Iz Kotora sa slikom katedrale 11. VIII. 1936:

„...i tebi evo šaljem jednu crkvu iz Kotora, jer su ti to ipak najljepše građevine.” (XII. 2. 3).

Ljeto 1939. proveli su Meštrovićevi u Splitu u kući koja je već sva bila useljiva, iako su se u njoj još uvijek obavljali završni radovi. Bilo je to posljednje mirno ljeto, premda je rat u Europi već bio na vratima. Pokvarile su im ga donekle brige sa članovima obitelji iz sela, poput onih s nećakom Petrom.

Meštrović je bio i u Otavicama, kako je pisao Peši u Zagreb (X. 4. 208).

Toga ljeta putuje Meštrović s bratom Petrom i kumom Tartaglijom Švicarskom i Italijom, šaljući kući razglednice iz Züricha, Geneve, Venecije i Milana (I. 4. 1).

OBNOVA CRKVE SV. MARKA U ZAGREBU

Stvaralaštvo Ivana Meštrovića najuže je povezano i uz arhitekturu, iako je arhitekturu doživljavao i oblikovao prvenstveno kao kipar a ne kao arhitekt, posvećujući pažnju više volumenu građevine, nego njezinom prostoru, dok je sam prostor podređivao skulpturama u njemu.

Takve su bile samo projektirane, kao i izvedene građevine o kojima smo već govorili, poput *Vidovdanskog hrama*, *Račićevog mauzoleja*, *obiteljskog mauzoleja* i *crkve u Trnju*. Tako su zamišljene i ostale građevine za koje je on redovito izvodio skice, a nacрте je razrađivao najčešće njegov suradnik Harold Bilinić: *interijer Sv. Marka* u Zagrebu, *most u Zemunu*, *Spomenik neznanom junaku* na Avali, *Umjetnički paviljon* u Zagrebu, *crkva u Sušaku*, *Kaštelet* u Splitu i, konačno, *Njegošev mauzolej* na Lovćenu.

O Meštroviću arhitektu pisali su opširnije Josef Strzygowski (12; 35), Žarko Vidović (50), Ana Deanović (9598), Stanko Piplović (9213) i autor ovog djela (9727).

Udio Ivana Meštrovića u opremi unutrašnjosti restaurirane *crkve Sv. Marka* u Zagrebu kiparskog je značaja. Meštrović svojim skulpturama i Kljaković svojim freskama, dali su toj gotičkoj crkvi najuočljiviji biljeg.

Joza Kljaković (1888-1969), ili Joža, kako ga je Meštrović zvao, bio je malo mlađi od njega. Školovao se u Pragu kod Vlaha Bukovca i u Rimu na Istituto delle Belle Arti, a zatim u Ženevi kod F. Holdera (10538). Meštrović je s Kljakovićem namjeravao opremiti zagrebačku crkvu Sv. Blaža, prvi drvenim reljefima *Života Kristova*, a drugi freskama. Meštrović je, još iz pariškog razdoblja, bio prijatelj slikara Marcela Lenoira, koji je bio pronašao neku posebnu tehniku freskoslikarstva, pa je Kljakovića uputio njemu u Pariz da se izvežba u toj tehnici. Budući da je taj plan propao, Kljaković je s Meštrovićem uspješno surađivao na unutarnjoj opremi crkve Sv. Marka.

Meštrović i Kljaković su bili sličnih nazora o umjetnosti: obojica vrlo kritični u ocjeni suvremenih likovnih pravaca što su težili nefiguraciji i ostalim avangardnim izrazima.

U povodu Kljakovićeve izložbe u Buenos Airesu 1948. napisao je Meštrović u katalogu izložbe:

«Kljakovića nisu zanimali nikakvi ‘izmi’, nikakva spoljašnjost, nikakva verbalnost, nema namještene apstraktnosti ni afektiranog umjetničkog kreda... Od fizičkog, historijskog ili legendarnog herojstva prelazi na duhovno... Kljakoviću je po njegovu nagnuću najbliža puna renesansa zato što ona donosi puninu oblika i točnost crteža, jer, po njegovu gledanju, formu ne mogu nadomjestiti nikakvi tonovi ni tonaliteti... To gledanje mu je prešlo u krv rasvjetom i sastavom njegova rodnog kraja, Dalmatinske Hrvatske, gdje se sve ocrta oštro i jasno...» (10458⁹¹⁷).

Prvotna crkva Sv. Marka stradala je u provali Turaka 1242. godine, pa je nakon toga podignuta sadašnja. Gradili su je mletački majstori, koji su tada boravili u Zagrebu u Mletačkoj

ulici (u kojoj se Meštrović nastanio). Crkva je građena u romaničkom stilu s podsjećanjem na onu Sv. Marka u Veneciji. Posvećena je sv. Marku Evanđelisti. U 14. st. crkva je obnovljena i malo povećana u gotičkom stilu. Tijekom stoljeća stradala je od požara i potresa, pa je u 18. st. bilo odlučeno da se poruši, što je spriječio car Josip II. pri posjetu Zagrebu.

Gotiziranje crkve u 14. stoljeću nije obavljeno u sjeveroeuropskom, nego u talijanskom toskanskom duhu, ostavljajući pune zidove namijenjene freskama i skulpturama.

U vrijeme pseudohistorijskih restauracija 19. stoljeća restaurirali su arhitekti Friedrich Schmidt i Hermann Bollé 1876-1882. romaničko-gotičku crkvu u neogotičkom stilu, oduzevši joj raniju izvornost, a ispunivši je standardnim tirolskim ukrasima i skulpturama, zatrpavši i ranije kripe pod crkvom.

Župnik crkve Sv. Marka od 1916. godine, dr. Svetozar Rittig se zauzeo za konzervaciju i restauraciju crkve. Prvim radovima osigurana je sama građevina, posebno katakombe na kojima je počivala. Zatim je uklonjena žbuka s kamenih zidova i stupova, uklonjeni su pseudogotički prozori koji su mistično zatamnivali cijeli prostor (5640⁶⁴⁻⁶⁸). Zidove crkve oslikali su freskama Joza Kljaković i Ljubo Babić. Sve je to obavljeno od 1928. do 1936. godine (5654³⁵⁻³⁶).

Joza Kljaković u uspomenu govori o svom bitnom stručnom i umjetničkom udjelu u obnovi crkve Sv. Marka.

“Neko vrijeme iza moga dolaska u Zagreb profesor Babić je, u zajednici sa mnom, uglavio sa monsignorom Rittigom, da u njegovoj župnoj crkvi - staroj crkvi sv. Marka - naslikamo četiri freske iz života Isusova.

...Ja sam kasnije tu crkvu restaurirao, odstranivši sve nevaljalo, što su vjekovi naplavili i po mogućnosti vratio njenu arhitekturu u prvotno njeno izvorno stanje. Očistio sam od žbuke masivne kamene stupove i kamena rebra svodova, jednostavne i lijepe profilacije. Sagradio sam novi kor i pregradio orgulje. Napravio sam novu kamenu propovjedaonicu primitive arhitekture romaničko-gotske, karakteristične za arhitekturu izvornu, koju sam u crkvi našao. Crkvu sam očistio od tirolskih svetaca i zamijenio sam djelomično i tirolski oslikana stakla s alabastrom. Uskrisio sam ponovo kapelu sv. Fabijana i Sebastijana, zaštitnike grada Zagreba, i u njoj sam sagradio krstionicu. U crkvi je ostalo samo staro kamenje, Meštrovićevi kipovi, moje freske i ništa više. I da nije tako naglo rat počeo, bio bih i vanjsku arhitekturu crkve, koliko bih mogao, vratio u prvobitno njeno izvorno stanje.“ (6333¹⁶⁴⁻¹⁶⁵; 10295¹⁷⁴⁻¹⁷⁵).

Babić u tehnici fresko-slikarstva nije bio vješt, pa je svoje freske otukao i naslikao tri velika uljena platna (10295¹⁷⁵⁻¹⁷⁸).

Meštrovićeve skulpture daju bitni pečat unutrašnjosti crkve Sv. Marka, premda on nije taj prostor sam projektirao za svoje skulpture. Svoje je radove besplatno darovao crkvi Sv. Marka. Meštrovićeva je zamisao novih oltara i propovjedaonice, za koje je konačne nacрте izveo Kljaković.

Glavna Meštrovićeva skulptura u crkvi Sv. Marka bilo je veliko drveno *Raspelo* što ga je izradio u vrijeme rata u emigraciji. Međutim, iako se radilo o jednom od njegovih najboljih i najupečatljivijih djela u cijelom njegovom stvaralaštvu, široki slojevi vjernika, pogotovo pobožne žene iz Zagreba i okolice, bili su užasnuti gotičkim naturalizmom Kristova lika, pa je bio primoran da ga nakon nekog vremena zamijeni jednim realistički izvedenim *Raspelom*, a prvo je namijenio crkvi u splitskom Kašteletu, gdje i danas dominira cijelim tim jedinstvenim prostorom.

Jozo Kljaković

Na pobočnom oltaru postavljena je Meštrovićeva *Pietà* u vosku, kasnije prelivena u broncu, manje *Raspelo* i terracotta *Majka Božja Žalosna*, koju će kasnije također prelići u broncu.

Do glavnog oltara je reljef *Sv. Marka*; na propovjedaonici orao. Reproduciran je u kamenu i u najstariji grb grada Zagreba. Također je Meštrovićev rad kamena stolica.

Na oltaru kapele Utjelovljenja Meštrovićeva je pozlačena skulptura *Hrvatske Bogorodice*.

U postolju oltara te kapele su reljefi *Anđeli svirači* i *Slavopoj anđela*, a na postolju glavnoga oltara reljef *Mrtvoga Krista*.

Do ulaza u kapelu Sv. Fabijana i Sebastijana Meštrovićevi su kameni reljefi *Navještenje*, *Marijino rođenje* i *Prikazanje u hramu*, a u krstionici reljef *Isusova krštenja* (709; 5640; 5654; 8819).

Obnovljena je crkva posvećena uoči Božića 1937 godine (5550a).

Pokretač i daljnji voditelj restauracije crkve Sv. Marka bio je župnik te crkve monsignor dr. Svetozar Rittig. Njegova kulturna i umjetnička izobrazba pridonijela je obnovi crkve u što vjernijem obliku i angažiranju dvojice istaknutih hrvatskih umjetnika: najboljeg kipara Meštrovića i najboljeg fresko-slikara Kljakovića. On je bio oduševljen rezultatom obnove i unutrašnje opreme crkve umjetninama, a to je oduševljenje izrazio i arhitekt rimske Umjetničke akademije Piacentini, koji je izjavio “da se način obnove vodi potpuno prema pogledima suvremenih stručnjaka da se spasi i otkrije što je staro i veliko, a da se novi građevni elementi saobraze sa starim arhitektonskim vrijednostima” (5547).

Ali mišljenje ostalog svećenstva, a pogotovo širokog puka, nije bilo tako pohvalno, dapače uglavnom vrlo kritično. Pobožni je puk izgubio onu teatralnu malograđansku kićenost, sa šarenim oltarima, svijećnjacima, ornamentiranim zidovima i stupovima i sl., i u novoj se crkvi više osjećao kao u nekom umjetničkom muzeju, nego u bogomolji.

Stoga su sljedeće, 1938, godine uslijedile usmene i pismene kritike, čak i intelektualnih crkvenih predstavnika, koje su Rittig i drugi opet pobijali, pa se razvila obilna polemika o restauraciji crkve Sv. Marka, koja je s estetskog područja prešla i na teološko.

“Dok župnik Sv. Marka dr. Svetozar Rittig, koji je dao provesti tu restauraciju, upravo ponosno piše o kipovima Ivana Meštrovića i slikama Joze Kljaković, velik dio crkvenih krugova nije zadovoljan napose s kipovima Ivana Meštrovića”, pisao je zagrebački *Hrvatski dnevnik* (5677).

O historijatu i metodama restauracije crkve Sv. Marka opširno je pisao sam Rittig u *Katoličkom listu*, opravdavajući restauraciju i Meštrovićeve i Kljakovićeve umjetnine u crkvi.

U vrijeme Bolléove restauracije 1876-1882. zidove unutrašnjosti crkve oslikao je tehnikom tempere Ferdo Quiquerez. Ne samo da on nije bio sposoban izvesti tako velike dekorativne kompozicije, nego su one zbog tehnike tempere a ne freska vrlo brzo propadale i ljuštile se sa zidova. Stoga je župnik Rittig, savjetujući se s konzervatorom Đurom Szabom (ogorčenim kritičarem Bolléovih pseudohistorijskih obnova), Ivanom Meštrovićem i Jozom Kljakovićem i predstavnicima

Hrvatskog društva umjetnosti, ustrojio “Građevni odbor za restauraciju crkve sv. Marka”. Osim kanonika Radičevića i Barlea, Gradsko je poglavarstvo delegiralo arhitekta prof. Bruna Bauera, inače zaduženog za očuvanje povijesnih dijelova Zagreba. Inž. Šefček bio je zadužen za građevno-tehničke radove restauracije, a Joza Kljaković za arhitektonsku i likovnu restauraciju. Meštrović je obećao izvesti sve skulpture u crkvi. Poštivani su, veli Rittig, svi liturgijski propisi objavljeni 1883. u vrijeme Bolléove restauracije.

Ranija načela restauracije povijesne arhitekture Bolléova razdoblja zamijenjeni su suvremenima: “čuvaj i spasi svoju starinu, a ono što je već zub vremena istrošio i ne možeš očuvati, obrazuj novim umjetničkim vrijednostima i saobrazi sa starinom”.

S postojećom obnovom bili su zadovoljni zagrebački stručnjaci poput arheologa Hoffilera i arhitekta Eda Schöna, koji je posljednji izjavio “da restauracija sv. Marka spada među najuspjelije restauracije, koje su posljednjih godina izvedene u Evropi”.

Zamjerano je što za restauraciju nije raspisan natječaj, nego se oprema crkve izravno povjerila Kljakoviću i Meštroviću.

Potanki izvještaj o izvedenim radovima 1936. i 1937. podnio je građevni savjetnik inž. K. Šefček, iz kojega se vidjelo da je crkva i građevno i opremom bila u vrlo lošem, dapače statički u kritičnom stanju. Naročito je veliki potres 1880. veoma oštetio crkvu.

Radikalni konzervacijski radovi su otkrili i povijest gradnje crkve Sv. Marka u romaničkom i gotičkom razdoblju. Ustanovljeno je da je Bollé mnoge povijesne vrijednosti uklonio iz crkve i razdao kojekuda, nadoknativši ih lošim zamjenama.

«Građevni je odbor usvajao redom Kljakovićeve prijedloge... - pisao je Rittig. - Na uređenje svetišta i kapela odlučno je utjecao rektor Meštrović. Pri obrazovanju i postavi oltara u crkvi obojica likovnih umjetnika slijedila su uzore rimskih bazilika. U svakoj kršćanskoj crkvi vjerski, a tako i arhitektonski centar je glavni oltar. On treba da bude jednostavna trpezica i na njem Raspeta Spasitelj, Kralj cijeloga prostora. Sve lađe, svi građevni elementi treba da prema Njemu kreću i teže kao svoje arhitektonskom središtu, ishodnoj i završnoj točki cijeloga sakralnoga prostora. Tako je bilo u drevnim crkvama, tako je određeno liturgijskim propisima, tako je Građevni odbor težio provesti u obnovljenoj crkvi sv. Marka.

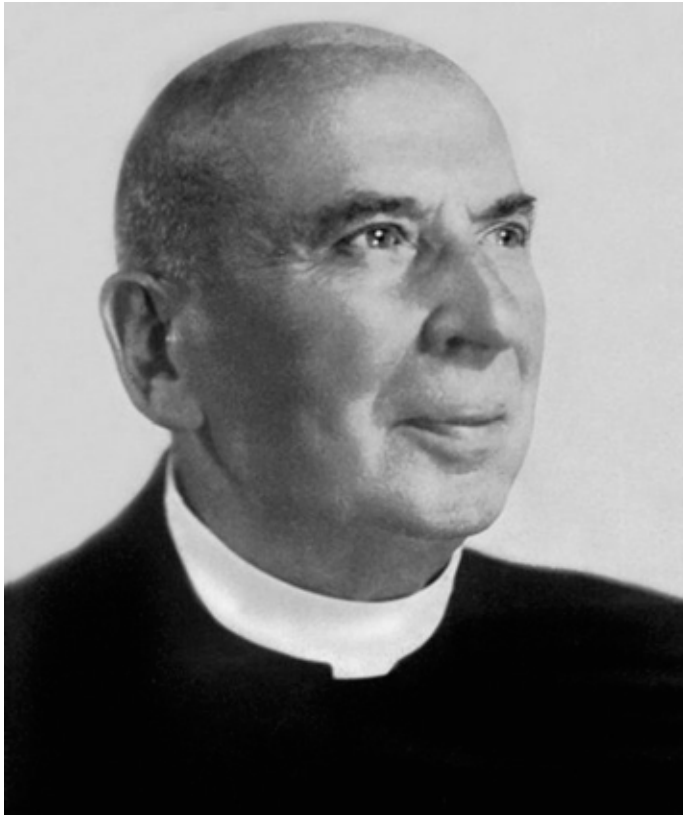
Rektor Meštrović je veliki oltar zamislio kao kopiju staroga hrvatskoga ikonostasa u kapeli sv. Martina na splitskim mirima iz 9. stoljeća. Tako je i svu kamenu ornamentiku na nalednoj oltarskoj ploči i pričesnoj ogradi izveo u starohrvatskim motivima, križevima i pleterima. Svi su oltari izvedeni primitivno i jednostavno, kako su bili i u drevnim kršćanskim crkvama. Sveti čin je na njima glavno, a ne ditirambi često praznoga nakića...

Sve građevine, pa i crkvene, prazno djeluju na čovječju dušu, ako nisu ukrašene likovnim umotvorima. Studena je ona crkva, u kojoj nikada pobožna pjesma ne ozvanja i nijedna je sveta slika ili kip ne resi. U svim zemljama i u svim vremenima bilo je ljudi, koji su se opirali novim umjetničkim idejama i strujama. U obnovljenu crkvu sv. Marka unesli su svoje radove Meštrović i Kljaković, ljudi koji su i doma i u tuđini najjači predstavnici naše likovne umjetnosti. I oni su doživjeli sudbinu, što ju je doživio veliki Michelangelo i toliki drugi njihovi

Ivo Režek-Kljaković, *Bog Meštrović*, 1934.

Monsignor Svetozar Rittig

prethodnici. Mnogi katolici prigovaraju, da nemaju ispravnoga kršćanskoga shvaćanja i crkvenoga osjećanja, a zaboravljaju na veliku religioznost i način, kako iskazuju umjetnici svoje vjerovanje u viši svijet. Hoće li čovjek da ispravno raščini Meštrovićev umjetnički genij, treba da prođe njegova djela, pa će zapaziti, kako on svoje najsublimnije inspiracije prima iz duhovnih kršćanskih sfera i kako se najradije vraća na Bogospasiteljsku ideju i kako ovo njegovo vjerovanje sačinjava glavni elemenat njegove mislene duše. U ovim vizijama je njegova duša pravo doma, kako je Michelangelova bila, kada je slikala strop Sikstinske kapele...

U skladu s crkvenim naredbama i ovim gledištima katoličkih esteta ja sam naše umjetničke prvake zamolio za suradnju u crkvi sv. Marka. Meštrović u svim svojim djelima, profanim i crkvenim, ide svojim putem i traži nove forme i izraze za svoja unutrašnja gledanja. Ne čini kompromisa s ukusom publike i kuša se približiti historijskoj i vječnoj stvarnosti... U Meštrovićevim djelima imade traga kongenijalnosti s Michelangelom i on sve svoje Madonne prikazuje u veličajnim iskonskim ljudskim formama kao Majku Bogo-čovjeka i Pramajku čitavoga čovječanstva... Ako i jesu izrazi Meštrovićeve umjetnosti mnogim ljudima nastrani i egzotični, ne znam bi li koji stručnjak mogao ustvrditi da on u svojim djelima prelazi okvir onoga ekspresionizma što ga već imade u staroj kršćanskoj ikonografiji i historiji crkvene umjetnosti..." (5627).

Živa polemika oko obnove crkve Sv. Marka, naročito u vezi s Meštrovićevim skulpturama, a posebno ekspresionističkim *Raspelom*, podijelila je Zagrepčane u dva tabora: za i protiv. Usljedile su i u tisku kritike i obrane, u kojima su sudjelovali Rittig, Meštrović, Kljaković, Wolf, Šrepel, Padovan, Šegvić i drugi (5610; 5638).

Glavne zamjerke i kritike sa crkvene strane opširno je u *Katoličkom listu* iznosio svećenik Augustin Wolf. On je hvalio opću građevinsku obnovu crkve, ali kritizira Meštrovićeve skulpture u njoj, posebno *Raspelo* i *Bogorodicu*, zbog kojih su "uzbunjene duše katoličkih vjernika u Zagrebu". Nije govorio o umjetničkoj strani skulptura nego o religioznoj, citirajući brojne crkvene pisce, stare i suvremene, u vezi s pojedinim dogmama. Bila je to kritika moderne umjetnosti uopće i zalaganje za tradiciju. On citira njemačkog kardinala Faulhabera koji veli "Prvi i najviši zakon crkvene umjetnosti glasi: Drži se crkvene tradicije... Slika u crkvi nije dosta da djeluje samo umjetnički i da se sviđa umjetniku, nego valja da bude prožeta duhom tradicije i da djeluje dušebrižnički... Crkvena umjetnost novoga doba traži nove oblike izražavanja svoga duha, a da danas nije našla novoga stila...

Ali religiozni karakter se ne može građevini naknadno izvana priljepiti kao marke. Taj karakter mora da izraste iz dogme liturgije.

Majstori, što grade kuću Božju, moraju biti ispunjeni duhom Božjim. Crkveni umjetnik mora biti religiozan karakter... Nema crkvene umjetnosti bez crkvenih umjetnika... Majstor Ludwig Seitz [slikar fresaka u đakovačkoj katedrali] prije je obavio duhovne vježbe, nego što je slikao njemačku kapelicu u Loretu...

Likovne umjetnosti, slikarstvo i kiparstvo, moraju iz vjere crpiti život i rad."

Kanon crkvenog Codexa 1279. izričito je propisivao da mjesni crkveni Ordinarij mora odobriti svako djelo u crkvi.

Wolf kritizira Ćurčinovo i Šrepelovo branjenje Meštrovićevih skulptura u crkvi Sv. Marka.

Isus je na križu umro da oslobodi ljudski rod od grijeha. „A kada križ toga ne govori, nego ima da prikaže bol i nevolju roda ljudskoga, onda takav križ nije križ naših katoličkih crkava, jer se protivi temeljnoj istini sv. vjere...

Križ g. Meštrovića ne govori onaj svima vjernicima poznati jezik!... A ako taj križ to nije, ako ga vjernici ne razumiju, nego je više 'kamen smutnje', ako to mi drugi smrtnici ne razumijemo, onda taj križ ne spada u crkvu nego u salon onih, koji razumiju! U crkvu pak spada ono, što svi razumiju ili će vrlo lako razumjeti.

I svećenik dr. Kniewald je slično govorio o Meštrovićevom *Raspelu*:

„A Raspeće?... I koji su se nad Meštrovićevim Madonama sablaznili, prozvali su ovo Raspeće jednom strahotom, nakazom i sramotom. Dr. Kršnjavi je posve ozbiljno dokazivao, da to nije čovjek, nego majmun na križu. A i obožavatelji se Meštrovićevi ne slažu. Jedni proglašuju ovo Raspeće potpuno saglasnim sa sv. Pismom, religijski i umjetnički dubokim i prirodnim, a drugi izjavljuju, da to nije Krist, nego čovječanstvo razapeto u mukama.

A Meštrović?

Meštrović je htio da prikaže Krista, Krista ispaćenog, izmučenog, Krista razapetog - Raspeće. I kad mu probija čavlina žilu kucavicu i neprirodno savija i gotovo lomi golijeni, tada hoće da prikaže samo Raspeće, samo muku i bol, samo potencirano razapinjanje, raspeće svake žilice, raspeće svake kosti, raspeće svake mišice, raspeće svakog nerva. I što je htio, to je prikazao. Prikazao je adekvatno sve, što je imao u duši i što je htio da reče. Ali Krista, Krista-Boga razapeta, našega Krista, Krista katoličke vjere nije prikazao i nije

ga mogao prikazati, jer ga nama u duši. Tu je prikazana religija živaca modernog čovjeka. Meštrović je njezin interpret.' (2571¹⁷⁶).

Ako se već od ovog Meštrovićevog križa odvrćamo povrijeđeni i potišteni - nastavlja Wolf - , a ne potaknuti i dizani, to se od kipa tobože *Majke Božje* odvrćamo s gorčinom do dna povrijeđene duše...

G. Ivo Šrepel prikazuje ovu tobože Majku božju od g. Meštrovića tako, da je odmah svakome jasno, tko to čita, da g. Meštrović uopće ne prikazuje Majku Božju. Ako su vjernici i malo dvojili, da li u svojoj 'purgerskoj' predrasudi pravo sude, to ih prikaz g. Ive Šrepela potpuno oslobađa te sumnje i utvrđuje u sudu, da takva 'Majka Božja' nije Majka Božja, kako uistinu jest i kako Crkva uči. Gosp. Šrepel kaže: ' To je seljačka, rustikalna Madona, to je hrvatska predodžba o Majci Božjoj, to je sublimirano materinstvo majke-lavice i majke-ptičice, to je praiskonski i božanski princip obnavljanja čovječanstva'

Gosp. Šrepel se trudi, da s Majke Božje skine ili bolje strgne svu vrhunarnost, sve, što je više od ove zemlje. On hoće Majku Božju da učini običnom ženom današnjeg vremena...

Nije li to najgrublje poganstvo, panteizam? Zar to hoće g. Meštrović da kaže sa svojom tobože Majkom Božjom? Nije li to hotimična profurtimašena psovka na Boga i Majku Božju i svetu Crkvu?...

Priznajemo li dakle Meštrovića kršćanskim umjetnikom i očekujemo li poput Dra Rittiga od Meštrovića renesansu, preporod hrvatske crkvene umjetnosti? Ne. Zasad još ne...»

Pošto je prethodno bilo najavljeno da će Meštrovićeve skulpture *Raspela* i *Bogorodice* privremeno biti postavljene u crkvi, Wolf i istomišljeni svećenici zahtijevaju da se oni uklone iz crkve Sv. Marka (5651).

Wolfovim kritikama Meštrovićeve religiozne skulpture pridružio se i splitski, inače ugledni svećenik i povjesničar Kerubin Šegvić. On u Meštrovićevom *Kristu* vidi običan židovski lik, dakle ne sina Božjega. Pogotovo kipovi i slike na oltaru moraju biti odraz svetosti.

«Može jedno slikarsko ili kiparsko djelo biti umjetnički savršeno, kao što su n. pr. po sudu kompetentnih djela Ivana Meštrovića, ali za to ne moraju spadati na oltar, da ih svećenik kadi, da pred njima služi Misu i moli Ruzarij.

Crkva ne brani slikanje i vajanje svetih, ali samo pod uvjetom, da te slike i kipovi pobuđuju u dušama vjernika pobožnost. Ako toga ne pobuđuju, onda ih Crkva ne dozvoljava.

A da li jedan kip ili jedna slika pobuđuje u gledaocima čuvstva vjerske pobožnosti, o tomu ne odlučuju racionalisti, književnici, pa ni sam autor slike ili kipa, nego odlučuju vjernici, kojima je namijenjena.

Vjernici, kad idu u crkvu, da se pomole, ne idu da se dive umjetninama. Za to se ide u galeriju slika. Ako oni vide na oltaru sliku, ili kip, koji ih sablaznjuje, onda ta slika, ili kip, spadaju u galeriju slika, a ne na oltar...

Za to je uvreda nanesena našim katoličkim vjernicima, koji su se sablaznili nad nekim slikama u crkvi sv. Marka, pa su u jednom novinskom podlistku izloženi preziru i tretirani uvredljivim riječima...

O crkvenoj umjetnosti najkompetentniji su suci: Crkva i njezini vjernici. Njih ne može zamijeniti ni dvadeset akademija ovoga svijeta.» (5637)

U vezi s Meštrovićevim skulpturama u crkvi Sv. Marka - a

donekle i Kljakovićevim fresakama - razvila se vrlo živa i bučna polemika, uglavnom o umjetnikovoj slobodi prikazivanja svetačkih likova. U obranu Meštrovićeve umjetnosti i njegove religiozne umjetnosti pisali su u više navrata najviše Ivo Šrepel u *Hrvatskom kolu* i *Obzoru* (5641; 5642) i Ante Padovan u *Hrvatskoj straži* i u rimskom časopisu *L'illustrazione Vaticana* (5611-5615). Augustin Wolf je odgovarao Padovanu (5652). Javili su se i inozemni autori Johan März, što je prenijela katolička *Nedjelja* (5605), Alfred Hadelt u zagrebačkom *Morgenblattu* (5582), a osobito Nijemac Georg Scholz u kelnskom *Feuerreiteru* (5630), čiji su pohvalni prikaz Meštrovićevih skulptura u Sv. Marku preuzele naše novine *Morgenblatt*, *Hrvatska straža* i *Jutarnji list* (5629; 5631; 5632; 5697). Također ostale naše novine, poput splitskog *Novog doba* i zagrebačkih *Novosti* i *Vjesnika župe sv. Marka* (5514; 5570; 5610; 5677).

Te su polemike potakle i raspravljanje o Meštrovićevoj religioznoj umjetnosti općenito, o čemu je pisao Branko Mašić (5606).

Sljedeće 1939. godine još su sve Meštrovićeve skulpture bile u crkvi Sv. Marka (5819), ali je ljeti 1940. Meštrović svoje veliko ekspresionističko *Raspelo*, pod pritiskom javnosti, sam uklonio iz crkve i zamijenio ga drugim realistički izvedenim, dok je prvo namijenio crkvi u obnovljenom Kašteletu u Splitu (5916; 5917).

Stara crkva Sv. Marka na zagrebačkom Gornjem gradu, očišćena od suvišnih ukrasa a obogaćena brojnim Meštrovićevim skulpturama i Kljakovićevim freskama, danas predstavlja prvorazredan povijesni i umjetnički spomenik, a njezina se unutrašnjost doživljava cjelovito i veoma dojmljivo.

SPORNI KONJANICI NA BEOGRADSKOME MOSTU

Mnogo više kritika i žučljive polemike doživio je Ivan Meštrović 1934. godine sa svojim konjanicima na Zemunskom mostu, zvanom *Most kralja Aleksandra*.

Most koji je spajao Beograd sa Zemunom, gradom koji do Prvog svjetskog rata nije bio u Kraljevini Srbiji nego u Austro-Ugarskoj, bio je prvi viseći, lančani most u Jugoslaviji. Srednji je otvor bio dužine 261 m, piloni su visoki 37,10 m, a kolnik širok 12 m, s dvostrukom tramvajskom prugom i pješačkim pločnikom od po 3 m sa svake strane. Konstrukciju mosta gradila je njemačka tvrtka Gutenhoffnungshütte, a koštao je 180 milijuna dinara. Osim veze Beograda sa Zemunom, taj je most bio važan za željezničku vezu Istoka i Zapada, Orijent-ekspressom Pariza sa Carigradom (4918; 5215).

U *Uspomenama* Ivan Meštrović piše o začetku svog sudjelovanja na kiparskoj opremi tog reprezentativnog mosta, po narudžbi kralja Aleksandra:

«Ja sam u Zagrebu počeo izrađivati model [za spomenik Neznamom junaku na Avali], a on se živo zanimao kada će biti gotov, pozvao me k sebi [1933]. Pala mu je bila na pamet i jedna druga ideja, a to je bilo da se dekorira most između Beograda i Zemuna, čija se gradnja baš dovršavala. Arhitektonski most je bio građen u 'bizantinskom' stilu, ali, usto, još i vrlo bijedno. Bio je zapravo imitacija bizantike, a planove je bio izradio ruski arhitekt Krasnov, činovnik u ministarstvu građevina (9598³²).

Kad sam vidio plan mosta, rekao sam kralju da ja za tu arhitekturu nisam u stanju izraditi nikakvu skulpturu, te da ta ar-

hitektura ne bi podnijela nikakvu monumentalnu skulptursku dekoraciju. Osim toga da je ta arhitektura protivna od onoga, što se može nazvati monumentalnim, i da se čudim kako su mogli doći na ideju, da prave most u stilu nazovibizantinske crkve...

Pokušao sam zatim da mu objasnim kako ja ne mogu nešto svoga učiniti, što bi se moglo uskladiti s tim stilom mosta, na kojem, uostalom, u osnovi nisu ni predviđene nikakve skulpturske dekoracije. Međutim, on je insistirao da bar pokušam, pa ma to zahtijevalo i neke promjene na samoj arhitekturi, i makar to iziskivalo i posebne troškove. Na kraju sam popustio i obećao da ću pokušati, ali da ne jamčim da ću uspjeti, ili da će se od svega toga moći napraviti nešto monumentalno. Kralj je tim bio zadovoljan.

Ministarstvo građevina mi je poslalo planove, i ja sam počeo praviti skice, jednu za drugom, ali ni s jednom nisam bio zadovoljan. Poslao sam njemu i ministarstvu građevina nacrt na papiru. On je bio oduševljen i tražio je, da i od toga napravim skicu u sadri, pa makar u sasvim malim dimenzijama.

Ja sam to i učinio i konačno poslao i model za Avalu i model za ovaj most...

Kad smo stigli [u Beograd] sutradan izjutra, odveo me kralj u nuzgrednu zgradu na Dedinju, da vidim kako je smjestio projekte [za most i Avalu], a smjestio ih je bio u dvije različite zgrade. To je opravdao time jer da je pozvao neke ministre, da im pokaže projekt za dekoraciju mosta i provede »agitaciju«, da se nađu sredstva za izvedbu...

Točno u podne dođao je ministar građevina Stjepan Srkulj, ministar vanjskih poslova Bogoljub Jeftić i Milorad Gjorgjević, ministar financija. Kralj ih je odmah pozvao, da dođu da vide modele. Najprije ih je poveo da vide model mosta. Kralj im je tumačio kako je došao na ideju da se most skulptorski dekorira, a onda im je tumačio sam model i grupe s jedne i druge strane mosta.

- Na ovoj strani je umjetnik zamislio dvije statue na konjima, i to Cara Dušana i Kralja Petra, a na drugoj strani Kralja Tomislava i Kralja Tvrtka. Što vi kažete na to, gospodo ministri?

Jednoglasni je odgovor bio:

- Vrlo lijepo.

Zatim nas je kralj sve pozvao na ručak, na kojem nije bilo drugih, osim spomenutih i kraljice. Kralj je bio raspoložen i nastojao animirati društvo, a onda je nakon malo vremena rekao:

- Vidjeli ste projekte i vidio sam da su vam se sviđjeli. Onaj za vojnike [Avala] je moja stvar, ali za ovaj most trebam i vašu pomoć, gospodine ministre financija. Hoće li se moći naći para, gospodine ministre financija?

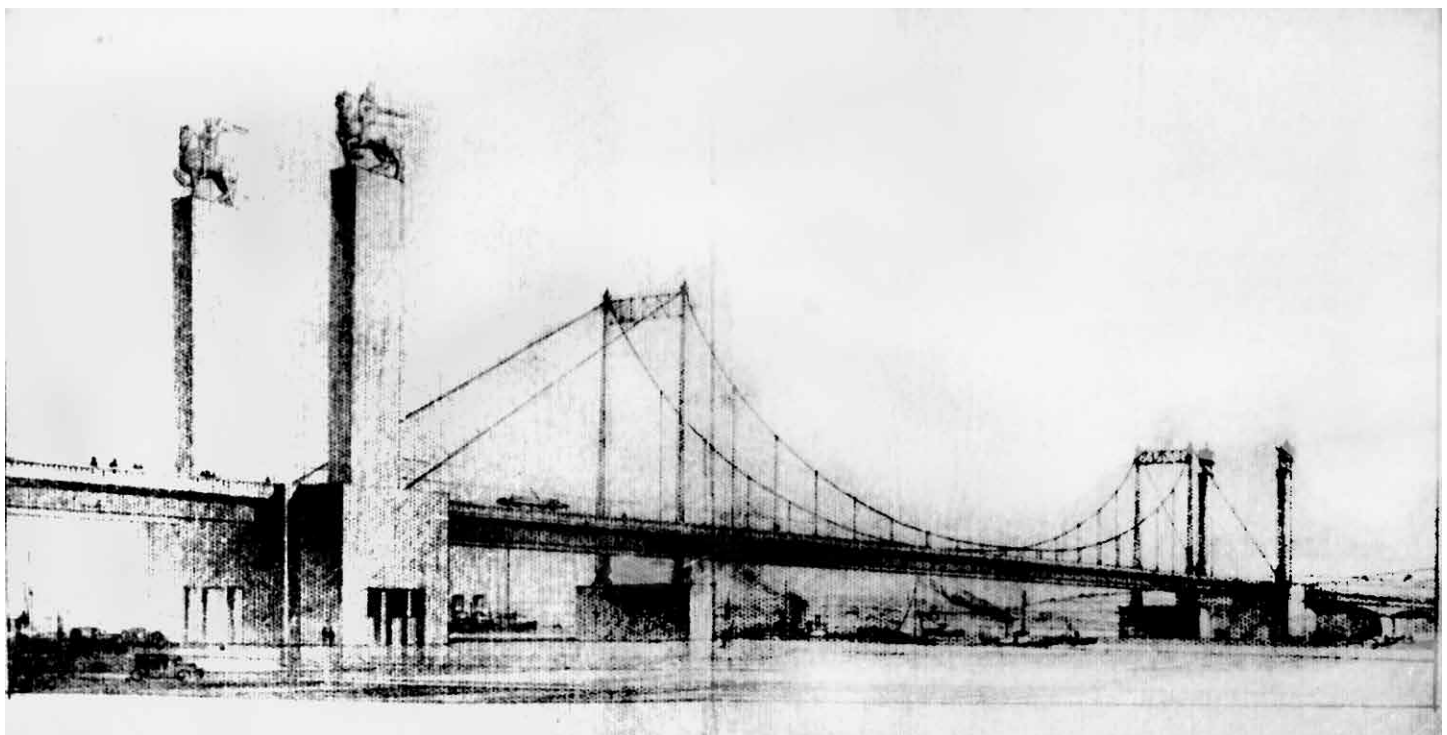
- Hoće, kad vi naredite - bio je odgovor.» (429²¹⁵⁻²¹⁶).

Zbog nedovoljne širine mosta Meštrović nije mogao postaviti konjanike jedne naprama drugima, nego međusobno usporedio, a zbog niskih i premasivnih pilona podigao je svakoga na dva visoka stupa s kapitelima i podnožjem skulptura (27^{cxv}).

Čim je javnost u Beogradu, stručna i ona šira, bila upoznata kako s odlukom da Meštrović ukrasi most, tako i s njegovim projektom skulptura, podigla se čitava hajka na njega i njegov projekt. Razlozi protivljenja bili su donekle estetske naravi, donekle ekonomske, ali i šovinističko nacionalističke. Sam je Meštrović zapisao kraljevu primjedbu u vezi s posljednjim razlogom:

„Kad sam sutradan bio kod kralja, koji me je pozvao radi zemunskog mosta, pripovijedao mi je kako se od strane ministarstva »izmotavaju« da neće imati novaca, a ima, »naravno ispod glasa«, i prigovara kipovima Tvrtka i Tomislava na mostu. Odgovorio sam mu, da, što se mene tiče, neću žaliti, ako projekt propadne, jer ionako arhitektonski nije sretno rješenje. On je insistirao, da će se projekat usprkos svemu provesti.» (429¹⁹⁹).

Skica Konjanika sa zemunskim mostom, 1934.

Ivo Režek – *Gradila se jedna ćuprija*, 1934.

Sam je Meštrović obrazložio svoju skulptorsku intervenciju na već dovršenom mostu, kojemu su inženjerski i pseudohistorijski udjeli već dali osnovni pečat:

„Htio sam da visinom i volumenom odvratim pažnju gledalaca od onih gvozdениh nakarada, koje nisu nakarade zato što su gvozdene već zato što su ružne. Htio sam da za posmatrača bar iz daljine, oni stubovi sa mnoštvom detalja, djeluju samo kao podnožje... Ne govoreći ni o sebi ni o ovome slučaju, nego načelno, oni kanda ne znaju da su baš najljepši primjeri u arhitekturi izrađeni od skulptora i da je čista umjetnička strana u arhitekturi tako usko vezana uz plastičnost za koju baš skulptor mora da ima najistančaniji osjećaj. Koliko je teško zamisliti modernu konstrukciju bez inženjera, tako je teško zamisliti da jedan inženjer sazida nešto lijepo bez arhitekta ili drugog umjetnika sa plastičnim osjećanjima... Inženjeri su baš u moderno vrijeme upropastili arhitekturu u njenoj estetskoj strani.“ (50²⁴⁹; 599¹⁸; 9598³²)

Kritiku Meštrovićeve kiparske intervencije na *Zemunskom mostu* pokrenulo je prvo *Društvo likovnih umjetnika* u Beogradu. O tome se raspravljalo i na godišnjoj skupštini *Kluba arhitekata*, a 9. veljače 1934. sazvali su beogradski inženjeri i arhitekti u auditoriju Tehničkog fakulteta sastanak s raspravom o toj temi.

Beogradski arhitekt Dragiša Brašovan podnio je na tom sastanku referat o *Zemunskom mostu*, usporedivši taj most s onim sličnim u Kölnu:

“Projektant rukovođen novim principom da je konstrukcija sama po sebi lijepa, nije smatrao potrebnim - ili nije znao - dati joj i estetsku formu proporcije, ritam pojedinih nosivih dijelova bez njihove cizelacije i markiranja...

Jednom riječju, željeznoj konstrukciji nedostaje plemenit arhitektonski izraz. Osjeća se pomanjkanje suradnje arhitekta i njegova pomoć u sređivanju i očitovanju zgodnih konstruktivnih elemenata. Mišljenja sam da se most ovakve vrste može riješiti estetski na bazi štednje, ili po načelu današnjeg shvaćanja za moderne mostove, a to znači: skladne oblike bez upotrebe dekorativnih dijelova.

Nosive stupove izradio je francuski biro *Batignol*, nezavisno, nevezano i nimalo skladno. Kod arhitektonskih stupova na obali primjećuje se treća nezavisna radnja. Ovaj posao od strane Ministarstva građevina, po naređenju pokojnog ministra građevina Savkovića, dodijeljen je arhitektu g. Krasnovu, koji je izradio arhitekturu obalnih stupova. Izbor romansko-bizantinskog stila potpuno je nezadovoljavajući. Nonsens je podvući ispod jedne savremene željezne konstrukcije stupove sa srednjovjekovnom arhitektonskom obradom...” (5194)

Završetak mosta predviđen je ukrasom lavova s manastira Dečana, a francuska firma *Batignol* pozvala je neke beogradske umjetnike da izrade projekte skulptorskog ukrasa mosta, što su oni učinili, ali je to zanemareno nakon što je izvedba povjerena Meštroviću (5121).

Arhitekt Brašovan smatra da je bilo nužno raspisivanje natječaja za izvedbu koja državu košta oko 180 milijuna dinara, ali da će i tada “jedna smjela arhitektonsko-skulptorska koncepcija moći spasiti situaciju.

Dovoljno bi bilo - nastavlja Brašovan - da se na završnim postamentima postave eventualno manje dekorativne skulpture, tim prije što profani elementi željezne konstrukcije ne trpe skulpture velikih razmjera. Meštrović je, međutim, obratno shvatio stvar. On je bez obzira na konačni oblik mosta nakalemio nezavisnu arhitekturu. Projektirana visina Meštrovićeve skulpture s dvojnim stupovima iznosila bi s postamentom 45 metara od razine ulice do vrha konjanika...”

Meštrovićeve bi skulptorska kompozicija “zgnječila” dekorativne elemente na mostu. Ona bi bila tek ukras mostu. Konjanički spomenici na visokim stupovima ostavljaju dojam nesigurnosti. Meštrovićevo je rješenje “previše kapriciozno”. To bi rješenje suzilo i pješачku stazu sa zemunske strane. Usto bi zbog težine stupovi i statički bili preopterećeni.

Brašovan je na kraju zaključio «da je Meštrovićev projekt neizvediv iz estetskih i komunikacijskih razloga».

U raspravi je rečeno da se sve radi prije regulacije ulica za prilaz mostu. Stevan Šujica smatra da je «smiješno da jedan skulptor vodi glavnu riječ kod ukrasa mosta».

Inženjeri i arhitekti su se suglasili da je prvo potrebno provesti urbanističke predradnje i u to uložiti 20 milijuna dinara namijenjenih kiparskom ukrašavanju *Zemunskog mosta* (5194).

Prema izjavi Dragiše Brašovana svi su arhitekti zauzeli negativan stav prema Meštrovićevom projektu skulptura na mostu (5121).

I beogradski članovi *Udruženja jugoslavenskih likovnih umjetnika* koji su prvi kritizirali Meštrovićevu opremu *Zemunskog mosta*, sastali su se ponovno 3. ožujka 1934. i raspravljali o Meštrovićevim skulpturama na tome mostu. I na ovom je sastanku glavnu kritiku iznio arhitekt Dragiša Brašovan.

Spominjala se i “doživotna renta” koju država daje Meštroviću, iako se znalo da se ne radi o renti, nego o otkupu djela, koja su otplaćena tek početnom svotom.

Kipar Sreten Stojanović i većina drugih kritizirala je narudžbu bez natječaja.

Dr. Branko Popović, slikar, likovni kritičar i profesor povijesti umjetnosti na Tehničkom fakultetu u Beogradu oštro je kritizirao Meštrovićev projekt. Stupovi sa skulpturama su previsoki.

„Nije ovdje u pitanju integralna kritika niti akcija koja ide na to da krnji ugled g. Meštrovića - zaključio je Branko Popović. - Mi kao cjelinja ne bismo imali ništa protiv njegova rada. Mi imamo interesa da umjetnike podižemo. Ali jedno treba istaknuti - činjenicu da g. Meštrović dolazi do poslova izbjegavajući umjetničke forume. Mi protestiramo prvo zato što mu se posao daje bez natječaja, a drugo što je antiskulpturalan, antiarhitektonski. Prisiljeni smo zbog toga da ga objektivno i savjesno kritiziramo. Ovaj njegov projekt je neprostudiran, nezreo, on sam ide na štetu g. Meštrovića...» (5121). Zaključak beogradskih umjetnika je glasilo: «Udruženje likovnih umjetnika u Beogradu odlučno ostaje na stanovištu da sve javne umjetničke objekte u državi treba dodjeljivati u rad samo putem javnog natječaja, jer samo slobodna javna utakmica svih zainteresiranih umjetnika može osigurati postizanje umjetnički najboljeg rješenja postavljenog zadatka...» (5210). Te su kritike našle bučnog i senzacionalističkog odjeka u čitavom jugoslavenskom, a pogotovo beogradskom tisku (5111; 5148; 5149; 5164; 5165; 5168; 5169; 5192; 5208).

Na godišnjoj skupštini beogradske sekcije *Udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekata* 8. ožujka 1934. ponovno se žučno raspravljalo o *Zemunskom mostu*. Na kraju je objavljen *Memorandum* o estetskom, tehničko-komunikativnom i financijskom gledištu dovršenja mosta. Estetsko gledište je glasilo:

„Izgrađeni most svojim osnovnim linijama čini dojam primjetnog nesklada u pogledu jedinstva stila, zbog vjerojatno nedostatka dovoljne suradnje između projekatata željezne konstrukcije i arhitekture obalnih stupova. Prema tome, još manje se sada smije dopustiti jedna nova aplikacija u vidu skulptura, na postamentu, koji stilski djeluje da se ide još više u raskorak u smislu gore spomenutog osnovnog tretiranja. Osim toga Meštrovićevi stupovi i figure na njima, premda projektirani kao dekoracija, idu za tim da konkuriraju i da umanje vrijednost nosivih željeznih portala na mostu. Na taj način su ornamentalni elementi nelogični, jer stoje u bitnoj kontradikciji s jednostavnom i jasnom statičkom crtom mostovne konstrukcije koja visi na dominirajućim željeznim portalima. S gledišta moderne funkcionalne arhitekture, kojoj svakako pripada i arhitektura ove željezne konstrukcije, ta ideja konkurencije potpuno je umjetnički neispravna. Željezna konstrukcija ovakva, kakva je, isključuje svaku dekoraciju koja bi išla za tim da umanje vrijednost njezine logične funkcije. Nasuprot ovome svakako bi se željelo jedno novo rješenje prilaza mostu koje bi svojom arhitekturom bilo stilski vezano za most, te bi se time djelovalo da izrađeni stupovi pripadnu samo donjoj, Karadorđevoj ulici.“ (5071; 5114; 5146; 5176; 5187; 5191; 5197; 5213)

Prof. Branko Popović je pisao u nekoliko navrata u beogradskim dnevnicima *Pravda* i *Politika* o Meštrovićevim konjanicima na *Zemunskom mostu*. U opširnom, stručno i dobro obrazloženom tekstu, pod naslovom „Zašto je nemoguće izvesti Meštrovićev dekorativni projekt za Zemunski most“, Popović između ostaloga veli:

„Problem koji je Meštrović trebao riješiti nije lak. Glavna poteškoća dolazi odatle što je most građen bez završnog

projekta, te projektant dekoracije nema potrebne određene direktive. A most je uglavnom izgrađen. Njegov sadašnji već konačni oblik u svakom slučaju davati će prevladavajući značaj cijeloj građevini i izražavati njezinu konstruktivnu bitnost i funkcionalnost. Tu dekoracija, pravilno shvaćena, ne bi mogla učiniti nekih korjenitih promjena. Međutim, sadašnji oblik mosta je heterogen, a djelomično i ružan. Po čemu i zašto? Pitanje njegove izgradnje od početka nije bilo postavljeno na pravilnu osnovu. Gradnji ovako značajnog objekta, najskupocjenijeg možda od svih u prijestolnici (oko 180.000.000), moralo je prethoditi njegovo konačno rješenje u cjelini. Svi urbanistički, građevinski, arhitektonski i plastički problemi, koji ovdje dolaze u pitanje, morali su biti rješavani usporedo i povezano. U njegov završni oblik morala bi se sliti sva glavna rješenja: namjene, položaja, konstrukcije, izraza i ljepote. Završni oblik jednog tehničkog objekta postiže se najprije projektom...

Svakako, ukrašavanje ovakvog mosta, njegovo formalno završavanje, predstavlja kompleksan, težak problem. Pokušalo se i ovaj problem riješiti na isti način na koji je most do sada izgrađivan, naime, jednostavnim pozivom jednog umjetnika da to učini. Bez prethodno prostudiranoga i jasno postavljenoga zadatka, bez stručnog kriterija i kontinuiteta u poslu, bez natječaja. To je bio očekivani rizik nakon tolikog lošeg iskustva. Meštrović je primio na sebe glavni dio rizika i pokušao riješiti problem. Da li je uspio?

Meštrovićev se projekt sastoji od četiri para dvojnih stupova s kraljevskim konjaničkim figurama postavljenim odozgo, na svakom po jedna. Ovi dvojni stupovi su raspoređeni na proširenja pilona, po jedna grupa na svako, uzvodno i nizvodno. Prema tome element kompozicije, i u isto vrijeme prva invencija projektantova, jest jedna grupa dvojnih stupova s konjaničkom figurom odozgo. S gledišta arhitektonskog i plastičkog ovako zamišljena grupa ne može predstavljati primjer dobrog rješenja. I na dva golemo stupa od 2 m u promjeru i 22 m visine, s 3 m međusobnog razmaka, vezanim zajedničkim abakusom, postavljena je konjanička figura visoka 10 m. Ogromni konj i konjanik na stupovima između kojih zjapirupa od 3 m širine i 22 m visine. Da li nam ovakav prizor može izazvati ugodno osjećanje i dojam prirodnog, sigurnog, statičkog? Da li njegova eventualna dinamičnost ide u prilog dojmu koji na nas treba proizvesti pilon kao cjelina, ovaj bitno statički element mosta? Da li ovakva zamisao krije u sebi elemente monumentalnoga i plastičkoga? Ima, istina, komemorativnih i nadgrobnih spomenika sačinjenih samo od jednog stupa i jedne figure, ljudske ili životinjske na njemu. Ima među ovima dosta i takvih koji služe kao primjer ljepote plastičkog jedinstva, arhitektonske jednostavnosti i elementarnosti. Ali nema primjera da se to isto postiglo s dva stupa i golemom rupom između njih, koju treba još premostiti konjem i konjanikom, na visini od 22 m. To ni Meštrović nije postigao. Toga ovdje nema već u zamisli. Kada bi ova kombinacija bila ostvarena na nekom zatvorenom trgu, možda bi, zbog bliskog zaleđa, izgledala manje neprirodna, manje probušena. A Meštrović je postavljala na mostni pilon visok 13 m. Ona bi se prema tome projektirala na nebu, njezina bi rupa postala očiglednijom i pokazivala bi, za vječita vremena, da se prazninom, kada ona ne formira prostor, ne dade postići dojam monumentalnoga, da ona ide na uštrb plastičke uvjerljivosti djela...

U vezi s mostom i mostovskom arhitekturom Meštrovićev projekt pokazuje punu mjeru neopravdane smjelosti. On postavlja spomenute grupe na pilonska proširenja koja su

bila određena za druge funkcije mosta. Time grupe dobivaju razdvojene, po dvije rijekom, a ove međusobno opet širinom pilona. Ovakvo razdvojene grupe gube svaki ritmički odnos, uslijed čega postaje neopravdana njihova istovjetnost koju ne opravdava ni razlika u nazivima... Do kolike nepodudarnosti bi došli sitni arhitektonski oblici pilona, koji nosi, i golema, usto probušena pa ipak preteška plastika Meštrovićeva, koja ništa ne nosi. Još treba imati na umu da piloni nose djelimično i željeznu konstrukciju mosta, dok Meštrovićeva kompozicija treba biti samo plastički ukras...

Meštrovićevi dvojni stupovi s konjanicima trebalo bi da svojom visinom i volumenom odvrte pozornost gledatelja od neukusnih željeznih portala i da tako umanje njihovu impresivnu vrijednost u ukupnom izgledu mosta. Tu leži osnovna zabluda ovoga projekta. Njime ukras postaje nelogičan, jer dolazi u punu suprotnost s jasnom statičkom linijom mostovske konstrukcije koja visi na dominantnim željeznim portalima. S gledišta dobre arhitekture, pogotovo suvremene, koja se rukovodi na prvom mjestu obzirima funkcije i građevinske logike, ova ideja poništavanja vrijednosti glavnog konstruktivnog elementa umjetnički se ne dâ opravdati... U ovome slučaju ona dovodi u pitanje i osnovni element mosta kao konstrukcije - jednostavnost i elastičnost njegove velike linije, jer je prekida..." (5115; 5116; 5147).

Na prethodne kritike arhitekata, inženjera i likovnih umjetnika sam je Ivan Meštrović reagirao u interviewu Nikoli Škrgiću u beogradskoj *Pravdi*.

„Blizu je pameti - rekao je između ostaloga - da su u načelu među prvima pozvani umjetnici da daju svoj sud o umjetničkim stvarima. Isto tako i umjetnička udruženja formalno, ali stvarno ne, jer su udruženja vrlo često klike za međusobno pomaganje. Ponavljam da bi bili u prvom redu zvanj umjetnici, ukoliko su na visini i ukoliko su nezavisni i svjesni svoje odgovornosti i zadatka. Međutim, oni se samo diskvalificiraju, ako nisu na visini svoga zadatka, bilo to iz nedostatka pravog umjetničkog kriterija, bilo iz nesamostalnog gledanja i prosuđivanja, bilo pak da brkaju materijalne ili koje druge razloge sa čisto umjetničkim razlozima... Očigledno je, dakle, da je za moga prijatelja profesora Branka Popovića i za njegovu ‚savjesnu i objektivnu kritičnost‘ bilo sve što se u nas sazidalo i izmodeliralo i ‚skulptorski i arhitektonski‘ nego što su moje skice za Zemunski most... Prema izvještaju ‚Pravde‘ rekao je, da je meni ponuđeno za izradu maketa i za pripreme radove pola milijuna dinara. Drugi dan je poslao uredništvu ‚Pravde‘ ispravku gdje kaže: ‚Nisam kazao da je g. Meštroviću ponuđeno... već sam kazao što je za ove poslove uopće predviđeno... Onda je mogao znati, da meni za maketu nije ništa ponuđeno ni dato...

Meni su Fidiasova djela, ukoliko su sačuvana, poznata, a manje me je zanimalo, kako je dolazilo do narudžaba...

I arhitekti imaju pravo u načelu da se zanimaju, da kažu svoje mišljenje, i da kritiziraju što se nije unaprijed na sve mislilo i jedinstveno rješavalo, nego ‚na komadiće‘. Samo što pada u oči i kod njih i kod likovnih umjetnika, da nisu vidjeli prije da je most ružan, da stupovi nisu u skladu s modernim željeznim mostom, nego tek sada, kad su došli u pitanje moji ‚Konjanici‘. Izgleda da je to tek sada i odjednom postalo ružno i neskladno... Sve što je istakao glavni govornik te skupštine... o ljepoti mosta, u cjelini i u dijelovima, kao i načina rada ‚na komadiće‘, sve sam to i ja kazao nadležnima kad sam prošlog ljeta bio pitan za mišljenje. Ili možda misli on, ili netko drugi s

te skupštine, da sam smatrao za zgodan zadatak da vezujem svoj rad s onim što je dosada urađeno? Izgleda da je njemu poznato sve to, kao i razlozi koji su me vodili da nabacim u ovim obrisima ukras mosta. Da, htio sam da visinom i volumenom odvratim pozornost gledatelja od onih željeznih nakarada, koje nisu nakarade zato što su željezne, nego zato što su ružne. Htio sam da za posmatrača, bar iz daljine, oni stupovi s mnoštvom detalja ne djeluju nego samo kao podnožja...

Neka mi dopuste pročelnici od oba udruženja da im kažem da u svim njihovim argumentima ima demagoškog više nego stručnog, jer su prilagođeni da svrate pozornost baš na neke stvari koje laicima padaju u oči i izgledaju važne.

Još je žalosnije shvaćanje o strancima. U duhovnim stvarima nema stranaca ni granica za ljude od duha. Svakome je prvo njegovo, ali kuda bi došli s ograničenjima samo na svoje?...» (5091; 5130; 5184).

Meštrovićev rukopis pitanja i odgovora toga interviewa sačuvan je među ostalim pismima i spisima brata Petra (X. 5. 14).

Branko Popović je svoj kritički stav prema ovom Meštrovićevim projektu opravdao u interviewu Mihajlu Petrovu u *Politici*, a u vezi s Meštrovićevim stavljanjem u navodne znakove u svojoj izjavi „moj prijatelj Branko Popović“:

“Od 1904, kada sam u našoj zemlji prvi i među prvima uopće pisao o velikoj darovitosti Meštrovićevoj, pa sve do ovog slučaja, mnogo puta sam pisao i govorio u našoj stranoj javnosti o umjetničkim vrijednostima njegovim. Priznajem da sam se do sada redovno više zadržavao na pozitivnim odlikama njegove umjetnosti. Ovo je prvi slučaj, povodom njegova projekta za most, što sam iznio svoje iscrpno potpuno objektivno mišljenje. I to ga je eto odmah pobudilo da kaže jednu onako neosnovanu optužbu. Takav je uostalom i cijeli ovaj njegov mučni odgovor. Ja na to ne mogu ništa više reći, nego da je za njega, prijatelja Meštrovića, svaka nepovoljna kritika njegova djela tendenciozna i nepozvana, da upotrijebim njegove riječi. Čini mi se da tu leži i odgonetka za njegovu netrpeljivost prema svakom kompetentnom sudu.” (5114; 5179).

U polemici za i protiv Meštrovića u povodu dovršenja *Zemunskog mosta* javljali su se i ostali, stručni i nestručni, dobronamjerni i nedobronamjerni. Beograđani su odreda bili protiv, a Zagrepčani za Meštrovića.

U vezi s neprilikama koje su nastale pisao je Meštrović ministru građevina Marku Kožulu te 1934. godine:

“...Vaše pismo od 26 prošlog mjeseca sam primio. Vi mi iznosite stajalište i želju g. Predsjednika Vlade Jevtića u pitanju izrade Kraljevskih konjanika za Zemunski most, pa sam dužan da Vam na to odgovorim i ujedno da ponovno skrenem pažnju na moju situaciju u koju me je to pitanje dovelo i na moje stajalište poslije svega toga.

Kao što je poznato Vašem predšasniku, g. Jevtiću, a sada eto i Vama, ja sam osnovu za te radove pravio po želji Blaženopočivšeg Kralja, a isto tako sam bio dao i svoj pristanak da skulpture izradim u definitivnim srazmjerima poglavito zato da udovoljim želji pokojnog Kralja.

Obzirom na naše finansijske prilike honorar koji sam tražio za Kraljevske figure na konjima bio je ¼ od onoga što sam tražio i dobivao na strani. Ministar građevina je još i na takvoj sumi snizio za 35 %, a uslove isplate je odredjivao g. Ministar finansija, a niti nisu bili povoljni za mene. Ja sam bio i na to pristao. Ti pregovori su trajali ravno godinu dana. Ministarski

savjet je napokon bio u julu ili augustu prošle godine donio riješnje da se ugovor samnom potpiše, nu do potpisa nije došlo sve do kraja prošle godine. Medjutim sam ja bio sa raznih strana napadan kroz čitavu godinu dana tako, kao da se je taj finansijski izdatak imao učiniti lih radi mene. Sa zvanične strane se te napadaje ne samo da nije zabranilo – što bi u našim prilikama bilo normalno – nego se nije dalo ni objašnjenje za javnost, da ja taj posao nisam tražio, da se za njega nisam oti- maio i da tu moja ličnost nije ulazila sem u toliko što se je našlo da sam u stanju da taj posao izvedem, a inicijativu i odluku da su donijeli drugi faktori.

Eto poradi svega ovoga sam bio prisiljen da 15. XII. prošle godine uputim ono pismo Vašemu predšasniku da od poruč- bine odustane a mene da riješi moralne obaveze. Pošto on po toj stvari nije ništa uradio, ponovio sam to isto i vama 15. I. o. g.

Svrćajući na sve ovo Vašu i g. Predsjednika Vlade pažnju, kao objašnjenje moga koraka, ja Vam na Vaše posljednje pi- smo mogu odgovoriti ovo:

Ako bi iko respektovao Kraljevu želju i htio joj udovoljiti, kako za života tako i poslije Njegove smrti, to sam ja, ali ćete mi i Vi [i] g. Predsjednik Vlade dopustiti da imadem jednu prirodnu dužnost prema samome sebi, a ta je da ne dopustim da me se bez razloga napada i kleveta. Zato ja smatram za logič- no i opravdano da vi, kao resorni Ministar dadete, ma u kojoj formi, objašnjenje pred javnosti kako je cijelo pitanje teklo i u komu se stadiju danas nalazi.

Držim da je to opravdano istini za ljubav da uradite u sva- kom slučaju, ostala Kr. vlada pri tome da se spomenici izvode ili ne, a ja ću poslije toga, budite g. Ministre uvjereni, postupiti lojalno i dosljedno kao i uvijek...” (X. 5. 12).

Uoči dovršetka radova na *Zemunskom mostu*, u kolovozu 1934, bilo je ipak odlučeno da se izvedu i postave Meštrovićevi konjanici. Rad na njima i postavljanju trajao bi osam godina, a koštao bi 25 milijuna dinara (5189).

Međutim, otpor arhitekata i umjetnika trajao je i dalje, zahtijevajući da most ostane takav kakav jest, bez skulptura. Tako je inž. Šabo Jelić, u ime “moderne tehničke arhitekture” predlagao: “Ostavimo konstrukciju Zemunskog mosta ovako golu, kakvu ju je radio tehnički genij i čist račun statike. Kon- strukcija je savršeno lijepa, jer sve što je tehnički ispravno mora biti lijepo. U njoj, poduprt zakovcima mehanike, pulzira život energije. Svaki organ mosta stalno je napregnut, da ispu- ni funkciju koju mu je u organizmu mosta odredio inženjer.” (5216).

I kipar Marin Studin, inače suprug Meštrovićeve sestre Bire, izrazito se odbojno odnosio prema Meštroviću. U povodu puštanja u promet *Zemunskog mosta kralja Aleksandra* 7. pro- sinca 1934. izjavio je beogradskoj *Štampi*:

“Danas govoriti o g. Ivanu Meštroviću miropomazanom umjetniku ‘velikom darovatelju’ i ozakonjenom svećeniku u hramu jugoslavenske umjetnosti, stvar je veoma teška i ve- oma riskantna u očima našeg malograđanskog čovjeka, za kojega je svaki novi rad g. Meštrovića jedno objavljenje više i nešto nepovredivo. Govoriti o njemu i njegovom radu na na- čin, koji nije uobičajen kod nas, tj. više kritički - znači stvoriti nepremostivi jaz između sebe i sve one prosječne publike koja ne zna gledati svojim rođenim očima i ne zna misliti svojom glavom. Tako riskirate svu dobronamjernost u interesu jedne opće dobre stvari. I u svakom i najmanjem pokušaju, gdje se

u njemu i njegovom radu malo kritičnije govori, ovakva pu- blica gleda preko narodnog oskrnavljenja. Neki čak misle da bez njega ne bi ni sunce sijalo u ovoj našoj umjetnički otužnoj atmosferi. A da nisu kod nas umjetničke prilike tako jadne i nezdrave, kao što jesu, ne bi ni došlo do toga da se g. Meštro- viću izravno povjeri izrada tih ukrasnih figura na zemunskom mostu, a ni do tako nezadovoljavajućih rezultata...

Što se tiče njegove plastike u velikim dimenzijama, du- boko sam uvjeren, da je daleko od stilskog sklada koji svako umjetničko djelo čini velikim, da ne govorim o rješavanju u širokim prostorima koje on savršeno ne osjeća. Jedinostvenost stila tih glomaznih i teških figura - teških i preteških a da bi bili savršeno lijepi, toliko je rastrgana, da bi trebalo biti jasno i svakom običnom mirnom građaninu koji je daleko od sve- ga ovoga. G. Meštrović nas nije mogao uvjeriti da može riješiti skulpture u velikim dimenzijama i širokim prostorima, što naj- očitije svjedoče dva njegova po dimenzijama najveća spome- nika ‘Grgur Ninski’ i ‘Spomenik zahvalnosti Francuskoj’...

Jedan umjetnik s onolikom aureolom s kojom ga je oba- vila nacija, i kad sjaj te zlatne aureole zasjenjuje rastrganost doživljavanja njegovog vlastitog djela, sumnjam da bi mogao sa sličnim kreacijama on sam da zasjeni sve ‘pogreške’ koje su učinjene na zemunskom mostu...

Dakle, kako vidimo: poslije ‘Grgura Ninskoga’ opet jedno veliki djelo koje g. Meštrović velikodušno ‘poklanja’ naciji. E, pa da mi nismo jedna sretna nacija? A 25.000.000 dinara? Ma, to je samo za ‘troškove’ kako se evo govori i piše! Sretna zemlja Jugoslavija kad imamo tako velikodušne i tako široko- grudne sinove, koji se čak odriču i svoga honorara za rad od ‘osam godina’, kako bi te proslavili ‘za vjekove’ a koji rade ‘na zanos budućih generacija?’ (5128)

Ne možemo se, u vezi s tim Studinovim kritikama, ne pod- sjetiti na spomenik s temom NOBa u Kaštelima, koji je on obli- kovao visokim stupom i preglomaznim konjaničkim likom na njemu, mnogo manje statičkom i likovnom kompozicijom od Meštrovićevih konjanika na dvostrukim stupovima.

Meštrovićev prijatelj još iz mladih dana, kojemu je on i otvorio put u europsku umjetnost, Toma Rosandić, također je odgovorio na anketu beogradske *Štampe* o Meštrovićevim konjanicima:

„Zemunski most je od željeza, pa mu ne bi dobro prista- jao ni beton ni mramor. Pošto je tako strogo konstruktivan, ja mislim da mu ne bi dobro pristajala ni skulptura, pa ma od kakvog bila materijala. Kad Beograd hoće i kad se toliko za- nima za svoje ukrašavanje, ima mnogo i mnogo mjesta koja bi se mogla izvanredno ukrasiti arhitektonski, kiparski i slikar- ski, jer svega toga, od početka do kraja, u našoj prijestolnici nema. Ovakav kakav je i kakvog smo ga dobili iz ruku tehničar- a, ljudi koji gledaju na most sasvim stručnim očima i ukusom, novi most ne traži nikakvo ukrašavanje, a 25.000.000 dinara su veliki novac, veoma veliki. Za tu milijunsku svotu mogli bi se urediti i mnogo bolje ukrasiti prilazi, da barem oni odgovaraju umjetničkim željama. To bi se moglo i kiparski i arhitektonski zanimljivo izvršiti i doista predstavljati veliku umjetničku vri- jednost... Drugi prijedlog, isto tako velik i značajan, goleme umjetničke i nacionalne vrijednosti bio bi, da se novac upo- trijebi za podizanje veličanstvenog spomenika Kralju Petru I. Oslobodiocu. Napokon, taj novac mogao bi se upotrijebiti i za osnivanje jednog fonda iz kojeg bi se čitavih pedeset go- dina uzdržavale i odgajale mnoge naše umjetničke genera- cije, koje bi nesumnjivo izbacile i velike zapažene talente. To

bi bilo izvanredno djelo, od presudnog značenja za razvitak i napredak naše umjetnosti. Svaka para koja bi se utrošila na ukrašavanje samog mosta, pošto je već gotov i sagrađen, bila bi uzalud bačena, a sam most u umjetničkom smislu ne bi pod milim Bogom ništa dobio.“ (5124; 5196)

Slično je mišljenje iznio i drugi beogradski kipar, porijeklom Dalmatinac, Petar Pallavicini (5117).

Protiv Meštrovićevih spomenika na Zemunskom mostu izrazili su se arhitekti Bogdan Popović, Dragiša Brašovan i Branko Popović, pjesnik Rade Drainac i kipari Toma Rosandić, Petar Pallavicini, Risto Stijović i Marin Studin (9512).

Sve to, ili još i što drugo, imalo je za posljedicu da je konačno ipak odlučeno ne postavljati skulpture na Zemunski most.

Nakon toga je pisao Đurđe Bošković, beogradski arhitekt i povjesničar umjetnosti u *Srpskom književnom glasniku*:

«Kakva sreća što su napokon i Meštrovićevi konjanici konačno otplovili niz Savu! Ne zato što Meštrović ne bi bio odličan umjetnik, što svaki od njih ne bi bio napose zrelo umjetničko djelo, ili što bi nas nešto skuplje koštalo. Ne. Jednostavno zato, što nikakva skulptura ne ide uz ovako sjajno postavljenu željeznu konstrukciju. Dolazi se zaista do čudnih zaključaka kada se pomisli, da je nedavno klub inženjera i arhitekata na jednoj svojoj sjednici izglasao rezoluciju, u kojoj se kaže, da ‘samo jedno smjelo arhitektonsko-kiparsko rješenje može spasiti zemunski most’. Kako se može, međutim, zaboraviti, da su baš Meštrovićevi konjanici jedno od najsmjelijih mogućih arhitektonsko-kiparskih rješenja? Vidjeli su pak na kakav su prijem i kod stručnjaka i javnosti naišli. Ustrajati na potrebi kiparskih, ili svejedno kakvih i koliko smjelih arhitektonsko-kiparskih radova, na mostu, isto je što i tražiti da se na njegovim čeličnim nosačima izrade freske ili mozaik. Ovakav kakav je, most je lijep i, kao što mu se ne smije oduzeti ni jedna zakovica, tako mu ne treba dodati ni jedan kamen. Sreća zaista, što se ni s njega, ni s veće visine ne vidi bizantinska obrada njegovih kamenih pilona...» (5348).

Neki su hrvatski publicisti, poput Milana Ćurčina u *Novoj Evropi* i Iva Franića u *Narodnim novinama*, Meštrovića i njegov projekt branili, ali ti su bili u manjini (5071; 5091).

Reagirajući na sve te bučne polemike Meštrović je izjavitelju beogradskog *Vremena* izjavio:

«Pravo da vam rekнем, ovo mi sve izgleda kao mlaćenje prazne slame. Meni je svejedno hoće li se ove četiri figure postaviti ili ne. Ja sam bio pozvan da predam moju ponudu. Ja sam podnio nacрте i o njima se rješavalo. Niti sam pokušavao naturiti ove svoje radove, niti sam ja ma što činio da bi oni bili primljeni...» (5174; 5211).

Međutim, Meštroviću ipak nije moglo biti svejedno hoće li dobiti tu narudžbu ili ne, čak i bez obzira na materijalnu dobit ili ne, jer se radilo o četiri goleme, čak po deset metara visoke konjaničke skulpture. O njegovoj zainteresiranosti čak 1939. godine za izvedbu te narudžbe svjedoči i Milan Kašanin u svojim *Susretima i pismima*:

„...I ranije, njemu u našoj državi i našem društvu mnogo što nije valjalo, naročito kako su se ta država i to društvo odnosili prema njemu. Često zabrinut, rijetko vedar, nikad nasmijan, sad je bio u velikoj mjeri i neraspoložen. Tužio se na teškoće na koje godinama nailazi njegov projekt o podizanju na Savskom mostu bronzanih figura na krilatim konjima - kralja Tomislava, cara Dušana, kralja Tvrtka i kralja Petra I. Meni nije

bilo nepoznato mišljenje onih koji su o podizanju tih figura odlučivali. Jedan od razloga koji je govorio protiv postavljanja Meštrovićevih figura na Savskom mostu bio je taj što su se za taj novac mogle sagrađiti u Beogradu i zgrada Opere i zgrada Umjetničke akademije. Iako je vidio da nema znaka po kojem bi mogao zaključiti da će se prihvatiti njegova ideja, Meštrović je sve do izbivanja rata [1941] insistirao na njezinom prihvaćanju. Uporan u zahtjevima i ustrajan u zamislima, nalazio je neprijatelja u svakome tko se s njim ne slaže.” (8452¹⁵⁷).

Miroslav Krleža pak u svojem sarkastičnom, do krajnosti kritičnom odnosu prema Meštroviću kao čovjeku i karakteru, zapisao je u svom dnevniku 1943. godine, u vrijeme NDH:

„...to je Dunav, tamo je Ratno ostrvo, to su novi mostovi beogradski, ali bez Mešrocija [Meštrovića], hvala bogu! Branko Popović se usprotivio da se po planu Ivana Meštrovića, kao dekorativni detalj na ulazu na most s obje strane podignu spomenici kraljeva, na novom beogradskom mostu ispod Kalemegdana, od Karadorđeve na drugu obalu Save, gdje je stajala austrijska karaula. Branko se usprotivio principijelno, iz ‘stilskih razloga’, a dosadio mu je, ne samo njemu nego čitavoj beogradskoj čaršijskoj grupi, ovaj majstor pumpator kraljevskih srbijanskih fondova, i to s pravom. Torpedovali su ga. Odonda Majstor Genije spava, jer je Maestrovo nadahnuće tromo, treba ga probuditi, a bez teže valute to ne ide.“ (8599³³).

Treba reći da je Krleža o nekadašnjem svom prijatelju i suradniku to pisao nakon što se Meštrović jedva izvukao iz ustaškog zatvora i emigrirao, ne zbog «valute», nego zbog humanističkih i političkih načela, jer je u NDH, kao i u kasnijoj FNRJ, gdje je pozivan, mogao biti obasut velikim državnim narudžbama.

Tako Meštrovićevi spomenici na Zemunskom mostu nikada nisu bili izvedeni (9512).

SPOMENIK NEZNANOM JUNAKU NA AVALI

Spomenici neznanim palim borcima imaju svoj prauzor u pariškom slavoluku *Arc de Triomphe*. Na grobu tog neznanog vojnika (*soldat inconnu*) gori vječni plamen i tu odaju počasti svim neznanim borcima palima za domovinu, kako njegovi zemljaci, tako službeno i gosti iz drugih zemalja.

U Sjedinjenim Američkim Državama podignut je takav spomenik neznanom vojniku (*Unknown Soldier*) na Nacionalnom groblju Arlington. U Velikoj Britaniji je grob ratnika (*Unknown Warrior*) u povijesnoj Westminsterskoj opatiji, a u londonskom Whitehallu je i počasna grobnica bez pokojnika. U Moskvi je takva spomen-grobnica nepoznatima palima u Drugom svjetskom ratu podignuta u Aleksandrovskom parku uz zidine Kremlja (71⁴⁻⁵).

Na vrhu Avale, brda 20 km udaljenog od Beograda, Nijemci su pokopali nepoznatog srpskog vojnika palog u obrani Beograda 1915. u Prvom svjetskom ratu i postavili mu križ s natpisom (*Ein unbekannter serbischer Soldat*).

Položaj na Avali je još prehistorijski lokalitet. U IV. st. prije Krista spominje ga grčki zemljopisac Timogen kao Anguron. U rimsko doba bilo je tu naselje, kasnije zvano Žrnovo. Turci su mu dali naziv Avala, od *hevala*, što znači *visoko mjesto*. Turski hajdučki zapovjednik utvrde Porča napadao je i pljačkao u XV. st. okolne stanovnike, pa ga je ubio srpski despot, u pjesmi poznat kao Zmaj Ognjeni Vuk (71¹¹⁻¹²; 7716).

Već tada, a osobito u kasnijim, politički obojenim napadima na Meštrovića, optuživalo ga se da je radi njegovog spomenika porušen «jedan od najčjuvenijih starih gradova Srbije», i da ga je vojska morala tri godine rušiti, što su pretjerane tvrdnje (7870¹⁴⁸). Ipak je činjenica da su ostaci gradine bili obimni (što se vidi i na fotografiji prije rušenja) i da su prigodom njezinog rušenja nađeni i temelji rimske građevine, koji su također uništeni. Meštrovićevom projektu se od početka prigovaralo da veoma slični mauzoleju perzijskog vladara Kira iz VI. st. prije Krista (7¹³, sl. str. 12, 14).

Kralj Aleksandar je nešto kasnije u vezi s tom srušenom gradinom, a nakon kritiziranja rušenja povijesnog spomenika u *Pravdi* i Meštrovićeve gradnje na tom položaju, pričao Meštroviću:

«Jeste li vidjeli? O toj neznatnoj ruševini nije nitko vodio računa, niti ima bilo kakve arhitektonske ili povijesne važnosti. A sad, kad treba da se na tom mjestu podigne jedan spomenik, koji će, nadam se, imati jedno i drugo, sad su oni odjednom otkrili historijski spomenik. Onaj napad je u prvom redu na mene, jer oni znadu čija je zamisao i tko će je financirati. Eto, takva vam je ova sredina u svemu. Ali ja ću jednoga dana narediti, da se ona gomila digne dinamitom u zrak, pa da se onda kopaju temelji ovom spomeniku.»

Na tom su se položaju, na vrhu Avale, za ruševine stare gradine «Porče od Avale», vodile borbe još 1515. godine. Provizorni grobni spomenik podigli su seljaci već 1916, a spomenutu kamenu piramidu s križem i natpisom PALIM JUNACIMA 1921. god. (71⁶⁻⁷; I. 23. 88; 7715).

S vrha se pruža jedinstven pogled na okolicu, na Dunav i Savu i na Beograd. U blizini su 1931. podignuti hotel i planinarska kuća (71; 5609³⁸⁷⁻³⁸⁸).

Odluka o podizanju reprezentativnijeg spomenika Neznamom junaku, umjesto dotadašnjeg skromnoga, donesena je još 1921. godine. Umjetničko odjeljenje Ministarstva prosvjete raspisalo je tada natječaj za dramu, operu, pjesmu i kiparski projekt:

«Kiparski projekt. Tema: spomenik nepoznatom Junaku. Spomenik se zamišlja na slobodnom i otvorenom prostoru. Maksimalna visina spomenika zajedno sa postamentom 8 metara. Model u gipsu koji se podnosi na natječaj treba biti izrađen u omjeru 1:10 zajedno s postamentom. Nagrada 10.000 dinara.» (2552).

U studenome 1921, u prisutnosti predsjednika Skupštine dra. I. Ribara, izvršeno je iskapanje ostataka nepoznatog vojnika na Avali (8137).

Iduće 1922. godine odlučeno je da se spomenik podigne na tome mjestu na Avali, gdje je već bio pokopan nepoznati srpski vojnik. Predsjednik Odbora za podizanje spomenika bio je dr. Ivan Ribar (2606). Ali dugo nije došlo do ostvarenja te zamisli.

Tek je 1933. kralj Aleksandar odlučio svojom inicijativom i svojim novcem podignuti *Spomenik neznamom junaku* na Avali.

Naredba ministra vojske i mornarice od 21. ožujka 1934. glasila je: „Njegovo Veličanstvo Kralj odlučio je da o svom trošku, uz pomoć vojske, podigne na Avali nov, veličanstven spomenik Neznamom Junaku.“ (5181-5183; 5199; 5609³⁸⁶).

Kralj je odlučio izvedbu spomenika povjeriti Ivanu Meštroviću, kojega je smatrao najboljim kiparom u Jugoslaviji.

Sam Meštrović opisuje u *Uspomenama* tu kraljevu namjeru:

„Kralj me je pod jesen [1933] pozvao k sebi. Ovaj puta u ‘umjetničkom’ poslu. Pipovijedao mi je kako su, po uzoru Francuske, svi počeli odavati počast grobu ‘Neznamog junaka’ i kako kod nas sve strane delegacije nose vijence na podronak Avale, gdje su seljaci podigli jednu neuglednu ‘krstaču’ i nazvali ‘Grobom Neznamog vojnika’, jer je tu nađen skelet nekog pokopanog vojnika koji je imao srpske cipele. Njega da je sram pred strancima radi tako bijednog groba, a osim toga, da je i vrijeme da se oduži palim vojnicima. Poslije toga je apelirao na me, da napravim jednu osnovu za dostojan grob ‘Neznamom junaku’, koji će biti spomenik svim palim vojnicima.

Ja sam otišao na Avalu, pregledao teren, koga sam i od prije poznao, i napravio dvije skice u crtežu te mu ih odnio, kada su bile gotove. Njemu su se obje sviđale, a sporazumno smo izabrali onu, koja je bila manja i jednostavnija i za izvedbu jeftinija. Odlučili smo da od ove napravimo plastičan model u sadri, prije nego bi se napravio proračun za izvedbu i donijela konačna odluka, da se gradi. (Kralj je tada zamišljao, da će se graditi iz proračuna ministarstva vojske).

Ja sam u Zagrebu počeo izrađivati model, a on se živo zanimao kada će biti gotov.”

Meštrović je izradio model i poslao ga kralju, koji je njime bio zadovoljan. Međutim je predsjednik Vlade i ministar vojske Petar Živković odbio iz vojnog kredita financirati gradnju spomenika.

Tako je kralj sam financirao gradnju, a vojska ju je izvodila (429²¹⁴⁻²²⁰). Posredovanjem upravnika Dvora sklopio je s Meštrovićem ugovor o gradnji *Spomenika neznamom junaku* na Avali koji glasi:

„Gospodinu Ivanu Meštroviću
kiparu

Zagreb

Na osnovi naših vodećih pregovora Uprava dvora Nj. V. kralja zaključuje danas sa Vama sljedeći sporazum za izradu spomenika Neznamom Junaku na Avali:

Čl. 1

Spomenik se ima izraditi točno prema ideji i priloženim planovima g. Meštrovića. Rok izrade spomenika predviđa se tri godine.

Čl. 2

G. Meštrović daje blagovremeno sve planove, crteže i profile i u cjelokupnom poslu je nadzorni organ, kako u arhitektonskom, tako i u umjetničkom pogledu.

Čl. 3

G. Meštrović će izraditi gipsane modele svih osam predviđenih karijatida i dostaviti ih blagovremeno Upravi Dvora na odobrenje, a zatim on vodi nadzor i predlaže Upravi Dvora stručne majstore i visinu njihove nagrade za izradu istih u kamenu, koji će mu Uprava Dvora blagovremeno staviti na raspolaganje. Mjesto gdje će se ove karijatide izrađivati u kamenu odrediti će se po sporazumu, kada tome bude vrijeme.

Čl. 4

G. Meštrović kao nadzorni organ cjelokupnog posla obilaziti će sve radove po potrebi osobno, ako bude smatrao potrebnim, može imati i svog stalnog organa za nadzor ovoga posla. Po potrebi na poziv Uprave Dvora Gospodin Meštrović će dolaziti radi sporazuma o radovima.

Rad na karijatidama za Avalu, 1938.

Čl. 5

Uprava Dvora radi cijeli spomenik u svojoj režiji i daje sav potreban materijal, alat, kao i stručnu i običnu radnu snagu.

U slučaju da Uprava Dvora iz bilo kojih razloga ne bude mogla dati na vrijeme kamen za karijatide ili završiti posao u predviđenom roku g. Meštrović nema prava tražiti nikakve naknade za ovo zakašnjenje.

Čl. 6

Na gradilištu će Uprava Dvora voditi građevinski dnevnik u koji će se unositi svi podaci o tijeku radova, prijemu planova i eventualne primjedbe, koje g. Meštrović prilikom posjeta građevini bude iznio.

Čl. 7

Eventualne izmjene u priloženim planovima bilo sa strane Uprave Dvora bilo sa strane g. Meštrovića mogu se činiti samo po uzajamnim sporazumima.

Čl. 8

Na ime honorara za sav rad predviđen u ovome sporazumu g. Meštrović će primiti od Uprave Dvora svotu od dinara 3.000.000.- koja će se isplatiti u ratama na sljedeći način:

a) 1/3 ukupne svote (dinara 1.000.000.-) isplatiti će se g. Meštroviću čim ovaj sporazum bude s obje strane potpisan i početak posla odlučan, kada g. Meštrović počinje i rad na modelima karijatida:

b) 1/3 ukupne svote (dinara 1.000.000.-) isplatiti će se g. Meštroviću kada svih osam modela karijatida u gipsu budu izrađeni i odobreni od strane Uprave Dvora;

v) 1/2 od posljednje trećine ukupne svote (dinara 500.000.-) isplatiti će se g. Meštroviću kada svih osam karijatida budu izrađene u kamenu i primljene od strane Uprave Dvora;

g) ostatak u dinarima 500.000.- isplatiti će se g. Meštroviću kada cjelokupni posao na izradi spomenika bude završen.

Čl. 9

U slučaju nesporazuma oko tumačenja odredaba ovog sporazuma obje strane se obvezuju da prime arbitražu jedne stručne komisije od tri člana, s tim da svaka strana izabere jednog stručnjaka, a ova dvojica trećeg člana komisije. Odluka ove stručne komisije obvezatan je za obje strane. Honorar članovima komisije isplatiti će strana, koja ne bude u pravu.

Čl. 10

Ovaj sporazum sastavljen je u dva ravnoglasna primjerka, od kojih svaka sporazumna strana zadržava po jedan.

9 siječanj 1934

Upravnik Dvora

u Zagrebu

Artiljerijski brigadni general

(M. P.)

Voj. Vu-

kovići

s. r.

Primam k znanju ovaj sporazum i obvezujem se da ću ga se u svemu pridržavati

9 siječnja 1934 godine

u Zagrebu

I. Meštrović s. r.“

Meštrović je odmah pristupio poslu i spomenik na Avali se gradio od 1934-1938. godine.

Na Avali je vojska izvela pripreme radove: rušenje staroga grada, bušenje više bunara za vodu potrebnu za gradnju i povezivanje s dunavskim vodovodom, izgradnja pristupnih putova, organiziranje vojne radne snage i smještaj ljudstva i materijala. Rekognosciranje staroga grada uoči rušenja i uvid na terenu obavio je inženjerski kapetan Robert M. Murko, koji je 1938. objavio opširan izvještaj o podizanju Spomenika neznanom junaku na Avali 1934-1938. (5609).

Radovima gradnje rukovodio je inženjerski pukovnik Stevan Živanović. On je dio arhivske građe koju je posjedovao, kao i obilnu prepisku s Meštrovićem tijekom gradnje darovao nakon rata Galeriji Meštrović u Splitu (I. 23. 1-88). Osim prepiske s Meštrovićem, Živanovićeva arhivska građa sadrži:

I. Građenje spomenika „Neznanom junaku“ na Avali, rukopis od 40 strojem tipkanih stranica istog teksta kao u Živanovićevoj knjižici *Spomenik neznanom junaku na Avali*, objavljenoj u Beogradu 1968. (71).

II. Opis pojedinih radnih operacija pri izgradnji spomenika. Kopija strojem pisanog teksta od 70 stranica. Odnosi se samo na građevinske, a ne i na kiparske radove.

III. Pregled troškova, 10 stranica.

IV. O jablaničkom granitu *gabro*, materijalu za gradnju, 21 stranica.

Također fotografije raznih faza gradnje spomenika.

Posebno Živanovićev *Plan radova i situacija na terenu* (18 stranica).

Stevan Živanović je opširni opis „Izgradnja spomenika Neznanom junaku na Avali“ objavio u stručnom časopisu *Naše građevinarstvo* (7786), a iste godine u zasebnoj knjižici „Spomenik neznanom junaku na Avali“ (71).

Meštrovićev je projekt predviđao reprezentativan pristup spomeniku stepenicama do vrha brijega, stepenasto podnožje mauzoleja, koje se sužava prema vrhu, građevinu u obliku

prošupljenog antičkog sarkofaga s po četiri karijatide sa svake strane ulaza, dvije i dvije jedne naprama drugima.

Meštrović se obvezao urediti i okoliš spomenika.

U sastavu o drugom Meštrovićevom projektu za neizvedeni spomenik kralju Aleksandru nakon njegove pogibije izvještavao je pukovnik Živanović:

„1) U travnju 1934. godine, po naređenju Blaženopočivšeg Kralja započet je rad na podizanju spomenika Neznamom Junaku na Avali, po projektu kipara g-na Ivana Meštrovića.

U početku predviđena je izrada samog spomenika.

2) Kada je rad već bio otpočet, g. Meštrović je dostavio Upravi Dvora Nj. V. Kralja skicu uređenja okolice spomenika Neznamom Junaku na Avali (prilog Br. 1). [Navedeni prilozi ne postoje uz ovu kopiju].

Po ovom projektu na drugom vrhu masiva Avale predviđena je motka visine oko 12 m. s državnom zastavom. Motka je utvrđena u kamenom postolju. Smisao ovog projekta je u tome, da se na dane državnih praznika i velikih svečanosti istakne državna zastava pored spomenika Neznamom Junaku.

3) Po inicijativi potpisanog [pukovnika Živanovića] u 1934. godini pristupljeno je izradi detaljnijih projekata za uređenje okoline spomenika. Skice ovog uređenja bile su gotove 28. lipnja 1934. godine, kada je položen kamen temeljac za novi spomenik od strane Blaženopočivšeg Kralja, koji je prilikom ove svečanosti pregledao predložene Mu skice. Po ovim projektnim skicama, na drugom vrhu Avale, bio je predviđen obe-

lisk s odgovarajućim natpisima - datumima važnijih bitaka i značajnijih događaja za vrijeme prošlih ratova za oslobođenje i ujedinjenje našeg naroda (Prilog br. 2 i 3).

Blaženopočivši Kralj u načelu je odobrio predložene skice, kao idejne, s tim da će konačnu odluku donijeti kasnije, nakon savjetovanja s g. Meštrovićem.

4) Uslijed smrti Blaženopočivšeg Kralja do ovog savjetovanja i konačne odluke po prednjem nije došlo. Tek poslije smrti Kraljeve, potpisani [Živanović] je došao u prigodu, da o postojećem projektu obavijesti g. Meštrovića.

G. Meštrović pristao je načelno na izradu obeliska na drugom vrhu masiva Avale, ali je izradio za ovo svoj projekt. (Prilog Br. 4 i 5).

5) Po tome pitanju izvijestio je g. Meštrović Dvor, no tamo cijeli projekt o obelisku nije primljen, po saznanju iz razloga štednje i smanjivanja i inače velikih izdataka. Poslije toga sve je vraćeno na osnovni projekt, za koji je izrađen i potreban detalj. (Prilog Br. 6). (I. 23. 87).”

Rušenje gradine *Porče od Avale* obavljeno je spektakularno. Kralj Aleksandar je ne samo proveo ono što je rekao Meštroviću da će narediti da se ostaci utvrde lagumom dignu u zrak, nego je osobno to obavio. On je 18. travnja 1934. bio nazočan rušenju, a njegov sinovac knez Aleksandar je, uz zvuke trube koja je svirala „paljbu“, uključio stroj za paljenje dinamita pod gradinom. Za rušenje je upotrijebljeno 964 kg. kamnolitita i 564 kg ekrazita. Dalje se kopalo do žive stijene Avale, na kojoj su građeni temelji spomenika.

Kralj je 28. lipnja 1934. položio kamen temeljac za spomenik, postavljen na visini od 506 m nadmorske visine. Na srebrnom čekiću kojim je kralj udario kamen temeljac bilo je ugravirano: „Njegovo Veličanstvo kralj Jugoslavije Aleksandar I Karagjorgjević blagoizvoleo je položiti ovim čekićem prvi kamen-temeljac spomenika Neznamom Junaku na Avali - Na Vidovdan 28./15. juna 1934 godine. U staklenu posudu, uzidanu u temelje, stavljena je povelja s natpisom:

„Vo imja Oca i Sina i Svjatago Duha

Mi

Aleksandar I

Kralj Jugoslavije

položismo na Vidovdan 28./15. juna 1934 godine kamen-temeljac spomenika Srpskom Neznamom Junaku poginulom u ratovima 1912 do 1918 godine za oslobođenje i ujedinjenje Južnih Slovenâ.

Ovaj spomenik kao Svoju zadužbinu podižemo po projektu skulptora Ivana Meštrovića za večan pomen izginulim ratnim drugovima i za svetao primer budućim pokolenjima jugoslovenskim. Amin.

U našem prestonom gradu Beogradu

leta gospodnjega 1934 na Vidovdan.

Aleksandar, s. r.“

(71²⁰⁻²¹; 5609³⁹⁰)

Glavni problem na koji su u početku naišli izvođači bio je izbor kamena za spomenik - kako za građevinu, tako i za likove karijatida.

Kralj je želio da bude izveden od domaćeg ružičasto-crvenog kamena granitnog sastava, sijenita, ali nalazišta toga kamena bila su rijetka i u nas i u inozemstvu. Kralj je poslao geologe da ga traže i ispituju po planinama u Jugoslaviji. U po-

Meštrović u atelijeru s karijatidom za spomenik na Avali, 1938.

četku je bio odabran kamenolom kod sela Tande u istočnoj Srbiji, ali tu se nisu mogli izvaditi dovoljno veliki kameni blokovi, a i struktura toga kamena nije bila dovoljno čista. Stručna ispitivanja toga kamena obavili su geolozi, zagrebački sveuč. prof. dr. Ivan Tučan i beogradski dr. Milan Luković, koji su potvrdili nepodobnost korištenja toga kamena. Ni šira stručna komisija koja je zatim odabrana nije mogla dati bolji izvještaj, ali je predložila kamen iz drugih domaćih kamenoloma: granitni gabro kod Jablanice u dolini Neretve, granit u Jošaničkoj Banji i u Arandelovcu i eruptivni kamen s Pohorja kod Maribora. Najpogodniji je, prema sudu geologa Tučana i Lukovića, bio jablanički gabro. Gabro je dubinska eruptivna stijena, veoma čvrst i pogodan za gradnju i nadgrobne spomenike. Postoji gabrogranit i gabroporfirit. U Jablanici su potvrđene obilne kamene mase toga granita, u kamenolomu Luise Müller na lijevoj obali Neretve. On je od tamnosive do svijetlocrne boje, pa se odustalo od sijenita iz Tande i odlučilo graditi od gabra iz Jablanice. Dobra cesta i obližnja željeznička pruga također su pridonijeli izboru toga nalazišta. Kamen je bio otporan na atmosferilije i pogodan za glačanje. Pošto je 9. listopada 1934. kralj Aleksandar bio ubijen u Marseilleu, odluku o izboru jablaničkog gabra za gradnju donio je knez-namjesnik Pavle.

Kamenolomi jablaničkog gabra nalaze se između Prozora i Jablanice, a ta kamena nalazišta, prostranstva 17 km², presijeca dolina Neretve. U blizini je hidroelektrana Jablanica. Taj je "granit" bio poznat i cijenjen još u devetnaestom stoljeću, a količine su mu veoma velike. Zbog svoje čvrstoće i postojanosti vrlo se mnogo i uspješno koristi u građevinarstvu, arhitekturi i kiparstvu. Njegova je eksploatacija laka jer se pojavljuje na samoj površini tla. Osim spomenika *Neznanom junaku* na Avali, Meštrović je od njega gradio *Njegošev mauzolej* na Lovćenu, a u svijetu je korišten pri gradnji Opere u Beču, spomenika pred palačom *Organizacije ujedinjenih naroda* u New Yorku, zgrade pravosuđa u Budimpešti, velikog hotela u Jalti, željezničke postaje u Sarajevu i jedne bankovne zgrade u Zagrebu (8770).

Eksploatacija kamena u Jablanici započela je 12. travnja 1935, a prvi je blok, veličine 4 kvadratna metra i težine preko 12 tona, otpremljen na gradilište 1. srpnja iste godine.

Pristupni putovi na Avali morali su biti solidno izvedeni jer su kameni blokovi prosječno težili 7-8 tona, a najveći i do 15 tona. Kamen se utovarivao na vlak u Bosanskom Brodu i Mladenovcu, a posljednja istovarna željeznička postaja bila je u Ripnju. Za dalji prijenos korišteni su veliki vojni traktori, plijen srpske vojske u minulom ratu. Ukupno se moralo prevesti oko 3.000 tona kamenih blokova.

Na gradilištu, na prostranom zaravanku vrha Avale, izgrađene su dvije radionice: jedna za klesanje blokova kamena, a druga za glačanje i poliranje. Za podizanje blokova na građevinu napravljena je posebna uspinjača. Četiri pokretne vojne električne centrale proizvodile su potrebnu energiju za sve radove.

Svi radovi, bez vađenja i prijenosa kamena, koštali bi u režiji neke građevinske tvrtke 45 milijuna dinara, ali je to, besplatnim radom vojske, zajedno s 3 milijuna Meštrovićevog honorara, konačno stajalo samo 25 milijuna dinara.

Betonski radovi temelja i stepenastog postolja mauzoleja dovršeni su u listopadu 1934, a gradnja je nastavljena početkom 1935. godine, kada je odlučeno da se gradi od jablaničkog kamena.

Karijatide za Avalu u atelijeru u Splitu, 1938.

U travnju 1935. počelo je vađenje blokova kamena u Jablanici. Ukupno je građevnih blokova za karijatide, ploča za pristupe i lomljenog kamena upotrijebljeno gotovo 4.000 kubičnih metara (71²²⁻³⁵; 5609³⁹¹⁻³⁹⁵).

Meštrović u *Uspomenama* opisuje neprilike s dr. Todorovićem koji im je htio prodati kamen iz svog kamenoloma. Kada je Meštrović vidio to dopremljeno kamenje ustanovio je da ne odgovara namjeni. Neki im je njemački geolog tvrdio da neće naći kamene blokove potrebne veličine, pa je predlagao da se kamen drobi, miješa sa cementom i tako prave umjetni blokovi u kalupima.

Meštrović se, shvatljivo, nije s tim složio, pa je rekao ministru Iliji Šumenkoviću:

- Ja shvaćam da ni Srkulj [ministar] ni vi ništa ne razumijete od umjetnosti, ali me čudi da kao izobraženi ljudi ne znate razlikovati umjetan od pravog kamena. Vi svi lažite kralju kako hoćete, ali ja mu lagati neću. Baš, naprotiv, reći ću mu, da se to ne smije nikako učiniti, jer da to ne bi bilo dostojno ni njega, kao ni onih, kojima on taj spomenik podiže (429²²⁶).

Nakon kraljeve smrti opisuje Meštrović svoj razgovor s knezom Pavlom. Uvidilo se da je potrošeno preko deset milijuna dinara na početak vađenja kamena iz Todorovićeve kamenoloma, a da taj uopće ne odgovara. Sporazumjeli su se da se uzme kamen iz Jablanice, što je Meštrović već od početka predlagao, a da će se za sve poslove gradnje brinuti inženjerski pukovnik Živanović, „jedan izvanredno vrijedan i čestit čovjek, Srbin iz Temišvara“.

„Eto, jedino o toj stvari smo našli u kasi [pokojnog kralja] jasne upute. Ostavio je pismo, da vam se u to nitko ne miješa, pa je čak i pare ostavio za dovršenje toga posla.“ (429²⁴³⁻²⁴⁴).

Preписка od 77 pisama, od 7. svibnja 1934. do 19. listopada 1938, Meštrovića i voditelja izgradnje *Spomenika neznanom junaku* pukovnika Stevana Živanovića pruža nam obilje podataka o gradnji i opremi te istaknute građevine.

Iz prvog pisma doznajemo da se građevinski poduzetnik Marin Marasović, koji gradi i Meštrovićevu palaču u Splitu, želi natjecati za izvođenje spomenika na Avali (I. 23. 2).

Iz Zagreba 17. svibnja 1934. Meštrović piše Živanoviću o svojoj prvotnoj namjeri da na Avali kleše karijatide za spomenik:

„Ležao sam nekoliko dana, a i još mi nije dobro, pa sam za to zakasnio odgovorom na Vaš upit u pitanju barake za klesanje kariatida. Moje je mišljenje da je najpogodnije da se klesanje vrši na Avali, jer nam to pruža najviše sigurnosti da se neće ništa desiti pri prenošenju. Prema tome baraku možete gore sagraditi..

Mišljenja sam još uvijek da bi i ostalo kamenje trebalo izradjivati gore [a ne u kamenolomu], jer je skoro isključeno da se gotovo kamenje može prenašati iz veće daljine a da se ništa ne ošteti...” (I. 23. 3).

Iz Zagreba 7. lipnja, na povratku iz Beograda. Boluje od gripe i zapaljenja uha:

„Milo mi je čuti, da je Vaš posao normalno napredovao. Pošto imate pravac kao i visinske kote i pošto ste u tome poslu vještiji i stručniji nego ja, to mislim da nije potrebno da ja sada radi toga dolazim (došao bih inače vrlo rado, ali mi još uvijek nije dobro sa uhom, pa me ljekar tjera da što prije odem u Split, na more). Verovatno ste Vi sa podzidama terase već u poslu, a možda ste i temelje za sam objekt već iskopali. Ja ne znam kakve instrukcije imate sa strane Uprave Dvora u pogledu temelja...” Natječaj za postavljanje spomenika još nije bio raspisan. “Sva je stvar u tome hoće li se kamen dobiti ili ga se neće dobiti skoro, bar donje blokove i karijatide. Ja sam, nažalost, još uvijek skeptičan, a ni iz Uprave mi ništa ne javljaju u tom pogledu...” (I. 23. 4)

Malo zatim mu iz Splita preporuča da betonski temelji barake u kojoj će se klesati karijatide moraju biti čvrsti (3. 23. 5).

Također iz Splita 3. kolovoza: “...Taj kamen mi najviše zadaje brige.” (3. 23. 6).

2. travnja sljedeće, 1935, godine šalje Meštrović iz Zagreba Živanoviću dimenzije pojedinih karijatida kako bi mogli pripremiti kamene blokove odgovarajućih veličina. (I. 23. 25).

12. travnja mu piše, također iz Zagreba:

“Vaše pismo me je obradovalo, što je konačno kamen poručen. Čvrsto se nadam da ću uskoro dobiti prva dva komada za karijatide. Što se tiče sadrenih modela I. i II. karijatide, koji se nalaze na Avali, njihova otprema nije tako hitna, jer imadem ovdje dovršene modele u gipsu od 5 drugih figura, koje ću poslati odavde u Split, a te dvije ćemo moći otpremiti i docnije...

O onoj kućici [za čuvara na Avali] sam razmišljao i o položaju gdje bi ju bilo najzgodnije smjestiti blizu sadanjenog spomenika, gdje će se oni putevi spajati s glavnom alejom...Meni se čini da će biti najbolje da se ovaj objekat tretira kao šumska kućica i da bude po nekim elementima sličan seljačkim kućama u Srbiji. Zidovi mogu biti od opeke ili miješani, pa jednostavno ožbukani. Krov da bude visok i po mogućnosti od krupnog ševara ili trstike. Ako to nije moguće, onda iz impregniranih drvenih daščica. Zidje treba da spolja izgleda nisko prema visokom krovu sa širokom strehom... Ja, razumije se, nisam vješt za ovakve stvari kao ni za nutarnji raspored, nego će Vam taj nacrt možda moći napraviti onaj Vaš Rus arhitekt, a vi mi ga onda pošaljite...” Priložen je tehnički nacrt “Situacija zgrade za vijence i čuvara”, bez potpisa, od nekog stručnjaka (I. 23. 26).

3. svibnja 1935. piše Meštrović iz Splita pukovniku Živanoviću, opet u vezi s problemom odabira kamena. U međuvremenu je odlučeno da se karijatide ne klešu na Avali nego u Splitu, u za tu svrhu izgrađenom atelijeru, tj. baraci:

“...O granitu ne čujem ništa. Je li onaj poduzetnik koji je dobio posao vadjenja već šta uradio oko vadjenja blokova za kariatide?

Ja sam se morao pred 14 dana podvrći jednoj maloj operaciji na nozi, pa sam poslije toga došao na nekoliko dana ovamo, dok mi zaraste. Sad mi je već dobro... U Zagreb se vraćam idućeg tjedna pa ako je potrebno moći ću doći i do Beograda. Do Jablanice neću moći sada poći, jer neznam dali su uopće što izvadili. Čim budem obaviješten, da su prvi blokovi izvadjeni i protesani, pošao bih ili jedan od mojih stručnih ljudi da vidim komade, pre nego ih se bude slalo ovamo...

Sada dolazi pitanje barake, u kojoj će se klesati kariatide. Teren imadem svoj za koji ne treba nikakve kirije, u blizini je moje kuće i što je glavno uz samu cestu, gdje je najlakše blokove istovariti, a osim toga je najlakše uvesti vodu i rasvjetu, koja će klesarima biti potrebna za rad, kod jesenskih i zimskih dana.

Osim razloga, što će mi klesari ovdje biti neprestano pred očima, važno je i to, što im je ovdje lakše raditi pošto je blaža klima... Posao će trajati najmanje dvije godine i vrlo je naporan, pa treba uzvati, da im baraka mora biti dosta solidna.

Ja sam dao napraviti nacrt i troškovnik, kojega Vam prilazem...” Pismu su priloženi troškovnici i nacrt izrade barake, prijevoza kamena i gotovih karijatida (I. 23. 7).

Koji dan zatim, 8. svibnja, piše pukovnik Živanović iz Beograda Meštroviću o odluci da se kamen vadi u Jablanici. Upravnik Dvora se složio s Meštrovićevim prijedlogom da se baraka za klesanje izgradi na njegovom zemljištu u Splitu. Čekaju ga u Beogradu radi pripremnih radova na Avali (I. 23. 8).

Iz sljedećeg Meštrovićevog pisma, 15. svibnja, doznajemo da je on predložio da terasa za spomenik bude popločana kockama, a padine brežuljka zasadene travom, radi učvršćivanja terena. Prilaz da bude kamenim stepenicama i kamenim pločnikom (I. 23. 9).

18. svibnja sugerira Meštrović drugo rješenje za odvod vode s terase oko spomenika i nastavlja:

«Ja neprestano radim na Karijatidama, pa ću do 5. idućeg mj. biti i sa posljednjim modelom gotov. Hoće li nam preduzimač kamena... do 1. jula dati prve komade?» (I. 23. 27).

Zatim 16. lipnja:

«Šaljem Vam skicu za rasvjetna tijela duž aleje. Ovaj nacrt mi se čini da će najviše biti u karakteru, a najlakši je za izvesti. Baklje bi poslije učinili od bronzine i aplicirali ih na stupove. Na samom platou oko spomenika ne bi zidali stupove nego ćemo i stalke za baklje izraditi od bronzine. Vama je za sada dosta da znadete na koja mjesta dolaze svijeće. Duž ostalih putova može doći kao i duž aleje, samo nešto jednostavnije...» (I. 23. 28).

U pismu 19. lipnja piše Živanović da je primio Meštrovićeve planove za osvjetljenje oko spomenika i idejne skice za montažu velikih kamenova. To će proučiti i prihvatiti. Odustalo se od reflektorskog osvjetljenja samog spomenika, pošto je bolji Meštrovićev prijedlog brončanih baklji.

Poduzetnik Marasović je u Splitu već počeo graditi radionicu za karijatide (I. 23. 10).

Meštrović je u srpnju te 1935. godine bio u Jablanici da bude nazočan vađenju i obradi kamena, kako je pisao Peši iz Splita u Zagreb:

„Bio sam u Jablanici. Izvadili su mi tri komada za kariatide i 2 će stići do 14og ovamo. Bilo je potrebno da idem i vidim. Kamenje je dobro i mislim da će sve izvaditi. Most im je gotov preko koga će kamenje prebaciti preko Neretve.

Išao sam sa Bogdanom preko Imockog, Širokog brijega i Mostara. Upotrebio sam priliku, te sam se sutradan vratio preko Prozora, Bugojna, Kupreskih vrata na Livno-Sinj-Split. Bilo je vrlo interesantno.” (X. 4. 201).

U ljeto te 1935. godine Meštrović je u zagrebačkom ateljeru već dovršio kariatide, koje mu je ljevač Bubanj iz Umjetničke akademije odlio u gipsu i one su bile pripravne da se pošalju u Split, gdje će biti preklesane u kamenu. Iz Splita piše Meštrović 18. srpnja Peši u Zagreb:

“Pisao sam pukovniku Živanoviću (on vodi gradnju na Avali) da pošalje na tebe jednu besplatnu kartu za Wagon [tetretni vagon] za Split. To je za šiljanje kariatida. Kad budeš dobio tu kartu, onda zovi Bubnja, neka kariatide upakuje u Wagonu i pošalje ovamo. On znade kako, a Bilinić će mu reći koje.

Već su izvadili kamenje za 5 kariatida, a za tri će stići kroz 3-4 dana ovamo.» (X. 4. 203).

Iz toga vidimo da na izvedbi spomenika za Avalu radi stalni Meštrovićev suradnik arh. Harold Bilinić. On je, prema Meštrovićevim skicama, razradio izvedbene projekte cijele građevine, a zacijelo i uređenja okoliša.

Dovršivši modeliranje kariatida, podsjeća Meštrović naručitelje na obvezu isplate dijela autorskog honorara:

«Upravniku Dvora Njegovog Veličanstva Kralja.

Veleštovani gospodine Upravniče!

Pošto sam ovih dana osam modela Kariatida za spomenik neznanom junaku na Avali izmodelovao i izlio u sadri, to Vas molim da učinite shodno kako bi mi se isplatila druga trećina honorara za moj posao, to još Din. 1.000.000.- slovom jedan milion dinara - prema članu 8. ugovora između Uprave Dvora Nj. Veličanstva Kralja i mene. U prilogu priklapam fotografije svih osam kariatida snimljenih po dovršenim modelima u sadri...

Zagreb, 8. juna 1935.“ (X. 4. 197).

Pukovnik Živanović je pisao 9. srpnja Meštroviću u Split:

„Prvi blokovi već su počeli da pristižu na Avalu i danas se nalaze četiri od ovih blokova na obradi u našoj klesarskoj radionici... Pretovar i izvlačenje na Avalu ovih blokova išlo je hvala Bogu bez naročitih teškoća.

Upravnik Dvora referirao je N. Kr. Vis. Knezu Namjesniku za obelisk [koji je Meštrović namjeravao podignuti na drugom vrhu, sa spomen-natpisima], ali ga Knez Namjesnik - i pored povoljnog mišljenja o samom projektu obeliska - nije odobrio, sa obrazloženjem, da osim samoga spomenika nikakav drugi objekt od većeg značaja ne smije biti na vrhu Avale. Prema tome svi natpisi i ostali uređaji u koliko bi bili neophodno potrebni trebaju doći u unutrašnjost samog spomenika...

Modele kariatida br. 1 i 2 spakovali smo i otposlali za Split...

Prijenos kariatida u Splitu i postavljanje i skidanje njihovo u Vašu radionicu, ustupljeno je rješenjem Upravnika Dvora g. Marasoviću...» (I. 23. 11).

15. kolovoza šalje Meštrović iz Splita Živanoviću ugovor s majstorima za klesanje kariatida.

«Sa prvog bloka je već toliko skinuta gruba masa da ćemo ga već idućeg tjedna moći osoviti na drešajbu i g. Lozica će početi svoj posao. Na drugom bloku se radi i već je u jednoj trećini dignuta masa...

Rado pristajem na predlog da i postamenat bude poliran kao i gornji dio spomenika. Za stepenice je pak praktičan razlog da budu štokovane...

Prilažem Vam konačni nacrt za smještanje knjige za upisivanje, te krsta na spomeniku...” (I. 23. 29).

Krajem ljeta te 1935. već se počinje raditi na klesanju kariatida u novosagrađenom ateljeru do palače na Mejama. 24. kolovoza pisao je Meštrović iz Splita Peši u Zagreb:

“...Mi ćemo doći tamo ili 5oga ili 8oga ovog mjeseca [?]. Htio bih vidjeti bar tri kamena osovljena. Danas smo jedva prvi ispravili na drešajbi [postolju za rad na skulpturama]. Desetoga sam obećao doći na Avalu. Bio mi je preksinoć pukovnik koji vodi gradnju.“ (X. 4. 204).

Meštrović povremeno putuje u Beograd da prati radove na izvođenju građevine na Avali, i nakon što je knez Pavle zamijenio pokojnoga kralja Aleksandra.

„Kneza nisam duže viđao, - pisao je u *Uspomenama* - osim jednom ili dva puta, kada sam dolazio na Avalu, da vidim kako napreduje posao.” (429²⁴⁸).

Živanović piše Meštroviću 7. kolovoza 1935. da je upravnik Dvora odobrio predviđenih 150.000 din. za modeliranje svake kariatide. Primio je Meštrovićeve nacрте za postavu natpisâ u mauzoleju, što je prosljedio na daljnje odobrenje.

“Naši poslovi na Avali - nastavlja pukovnik - hvala Bogu dobro napreduju.

U ponedjeljak je izvršena proba s postavljanjem najvećeg uglovnog kamena na temelju spomenika. Proba je hvala Bogu dobro uspjela i po svemu izgleda da će naš sistem sa tankim željeznim pločicama biti vrlo koristan i ekonomičan, pošto upotrebene trake nisu po završenoj probi pokazale nikakve deformacije...”

Meštrović je, naime, za postament spomenika predlagao samo brušenje granitnih površina. Međutim, stručnjak kame-norezac iz Beograda Bertot je, nakon pregleda, izjavio da jablanički granit nakon samog brušenja ostavlja slab dojam, pa ga je potrebno još fino polirati; osim postolja i sam mauzolej, dok stepenice neće brusiti, da bi se razlikovale od građevine i da se izbjegne skliskost. (I. 23. 12).

20. kolovoza šalje Meštrović Živanoviću ugovore s Dujmovićem i Roguljićem - klesarima finih radova - za klesanje četvrte kariatide (I. 23. 30), a 28. kolovoza mu javlja da su stigla ostala dva bloka granita za kariatide (I. 23. 31).

Nakon što je posjetio Meštrovića u Splitu, pukovnik Živanović mu piše 29. kolovoza iz Beograda u vezi s postavljanjem plinskih svjetiljki na terasi oko spomenika. Izvješćuje ga da radovi na Avali dobro napreduju i da ga očekuju da ih dođe pregledati (I. 23. 13).

4. rujna javlja Meštrović da će preraditi nacrt za vrata, prema dogovoru. Problem se pojavio s venom u kamenu kariatide koju kleše Lozica, pa moraju taj blok kamena baciti i naručiti drugi (I. 23. 32).

Iz sljedećeg Živanovićevog pisma 6. rujna opet doznajemo da ga je Meštrović izvijestio o grešci na bloku kamena za prvu kariatidu, koja je zamijećena pri klesanju. Stoga je naredio vađenje i otpremu novog kamena za prvu kariatidu, kao i otpremu blokova za četvrtu, sedmu i osmu kariatidu. Njega čekaju na Avali (I. 23. 14).

Za rad na osam golemih karijatida, što je izvodila čitava grupa klesara i kipara, bila je nedovoljna od opeka sagrađena prizemnica na Mejama, pa je odobrena dogradnja druge drvene barake. Drveni kostur za nju izrađen je u vojnoj radionici na Avali, a baraku je montirao Marin Marasović (I. 23. 15).

Nakon dovršenih radova srušena je ta dodatna drvena baraka, ali je prva radionica, solidnije izgrađena, do danas sačuvana. U njoj je Meštrović i dalje izvodio veće radove, a nakon njegovog odlaska i smrti njegov učenik i suradnik kipar Andrija Krstulović, koji je u njoj modelirao i klesao veliku figuru *Njegoša* za mauzolej na Lovčenu.

Krajem rujna piše Živanović o podmirivanju honorara kiparima Lozici i Antuncu, koji su klesali karijatide, i Marasoviću za montiranje dodatne radionice. Kamen za ostale karijatide on preuzima, zajedno s geologom prof. Lukovićem u Jablanici. Meštrović se zanima da i za svoje privatne radove dobije toga kamena, što mu je obećano po istoj cijeni kao za Avalu (I. 23. 16, 33).

Iz sljedećeg Živanovićevog pisma, u listopadu 1935, doznajemo da Marasović gradi drugu baraku do prve; da su blokovi za četiri posljednje karijatide u kamenolomu olakšani skidanjem suvišnog kamena. Od Meštrovića traži plan uređenja okoline spomenika na Avali i nacrt «ploče sa krstom» (I. 23. 17).

Zatim ga izvještava da je knez Pavle 22. listopada pregledao radove na Avali i bio zadovoljan svime, osim neke primjedbe u vezi sa stepenicama. Marasoviću je poslan kostur za drugu baraku (I. 23. 18).

21. listopada šalje Meštrović Marasovićev račun za podizanje druge barake-radionice. Karijatide se rade. Prilaže i skicu za nasade oko spomenika i za pristupnu aleju i nastavlja:

„Vrlo mi je žao što N. V. Knez nije bio zadovoljan sa spomenikom. Možda se dade još šta popraviti bez velika troška? Ako mislite ja bih još došao tamo.

Oblik za znak na poklopcu groba Neznanog junaka poslati ću Vam kroz dan-dva“ (I. 23. 34).

Sutradan mu šalje skicu za znak na poklopcu groba (I. 23. 35).

27. listopada izvještava Živanović Meštrovića da je primio njegov nacrt nadgrobne ploče s križem. Pitanja u vezi s plinskom rasvjetom riješit će u Zagrebu. U Jablanici rad je na kamenu za ostale karijatide dovršen, pa može poslati nekoga da ga pregleda i preuzme (I. 23. 19).

Malo zatim izvještava ga da je poslan honorar za Lozicu i Antunca; da je kamen za četiri posljednje karijatide u Jablanici iskopan i spreman za otpremu; na Avali je postavljen prvi red podnožja (I. 23. 20).

2. studenoga javlja Meštrović da je poslao Lozicu u Jablanicu da s profesorom Lukovićem vidi pripremljene blokove kamena (I. 23. 36).

Nedugo zatim odlazi i Pešo u Jablanicu da vidi kada će blokovi kamena krenuti za Split (I. 23. 37).

25. studenoga obavještava Meštrović pukovnika da su blokovi za karijatide stigli u Split, ali u Jablanici nisu dovoljno olakšani od suvišnog kamena, pa klesari traže veći honorar za svoj posao (I. 23. 38).

Sljedećim pismom 26. studenoga javlja Živanović Meštroviću da je primio ugovor Grassija, koji obrađuje karijatidu Slovenkinju. Nastao je i nesporazum zbog prevelikog Grassijevog predračuna, koji je tvrdio da mu u Jablanici nisu skinuli do-

voljno suvišnog kamena s bloka, pa je morao više raditi na klesanju. Pukovnik veli da su u Jablanici blokovi olakšani prema šablonama što ih je izradio kipar Lozica, pa je Grassijev zahtjev pretjeran. Otac i sin, Zefferino i Pino Grassi, bili su fini splitski klesari, koji su izvodili radove i na Rosandićevom mauzoleju u Supetru, ali je Meštrovićeve karijatide za Avalu klesao Pino Grassi, prema jednim podacima Slovenku, a prema drugima i Dalmatinku i Makedonku, jer je njegov otac Zefferino tada već bio mrtav.

Javlja mu da je djelomično montirana i druga stepenica podnožja spomenika sa 113 kamenova.

Međutim, tada su, 26. studenoga, zbog hladnoće i financijskih problema radovi na Avali privremeno prekinuti, da se nastave u travnju sljedeće 1936. godine (I. 23. 21; 90).

Marin Marasović pak piše 24. studenoga Meštroviću u Zagreb da Grassi počima s radom, ali da su blokovi kamena premalo olakšani. Sutradan će doći i punkteri [za punktiranje površine gipsanih modela radi označavanja na kamenom bloku] (I. 23. 22).

8. prosinca Živanović javlja da Grassiju šalje 8.000 dinara i da s prof. Lukovićem odlazi u Jablanicu radi preuzimanja kamena (I. 23. 23).

28. prosinca javlja Meštrović da će sklopiti ugovore s Lozicom, Antuncem i Penićem za daljnje tri karijatide (I. 23. 40).

A iz Živanovićevog pisma Meštroviću 31. prosinca 1935. doznajemo da kamenim blokovima skida višak (“olakšava” ih) klesar Vladimir Simić, prvo u Jablanici, a zatim u Splitu, pod nadzorom kipara Lozice. Također da očekuje ugovore kipara Antunca, Lozice i Penića, koji Meštroviću u Splitu klešu karijatide (I. 23. 24).

I splitski je dnevnik *Novo doba* izvještavao o radovima za Avalu u Splitu. Tako obavještava da je 24. srpnja stigao parobrodom iz Metkovića golemi blok jablaničkog granita. Posebnim kolima, koja je vukao parni valjak, odvezen je na Meje (5334).

Iz navedenih i sljedećih pisama vidimo da su kiparske radove na klesanju karijatida prema Meštrovićevim modelima iste veličine klesali Dujam Penić, koji se vratio iz Pariza i boravio u Splitu od 1932. do 1936, nezadovoljan tim podređenim nestvaralačkim radom u Meštrovićevom atelijeru, ali i - kako veli - nekolegijalnošću mladih kolega, bivših Meštrovićevih učenika Antunca i Lozice, koji su mu, navodno, čak podvaljivali u poslu (8719⁴⁷).

Iako je zbog hladnoće rad na Avali zastao, u Meštrovićevom atelijeru na Mejama on je u punom jeku. Udarci čekićima kiparâ i klesarâ po tvrdom granitu odzvanjaju tada još tihim i neizgrađenim Mejama.

Meštrović šalje 8. siječnja 1936. Živanoviću ugovore za Lozicu, Antunca i Penića.

“S poslom i progresom na karijatidama sam potpuno zadovoljan - veli. - Klesari za olakšanje su se latili posla, pa će možda u obećanom vremenu izvršiti svoj posao, a onda neka majstori nastave prema ovim pogodbama.

Držim da će ovaj posao ići uporedo sa onim na Avali i da neće niko na nikoga čekati.” (I. 23. 41).

U odsustvu Živanovića piše Meštrović 21. siječnja upravniku Dvora:

“Lozica, Antunac i Penić misle oko prvog februara početi sa punktiranjem na daljim trima karijatidama, prema ugovoru koji ste odobrili.” (I. 23. 43).

Iz daljnjih Živanovićevih pisama doznajemo da beogradsko kamenoklesarsko poduzeće Evgenija Đ. Lavčevića priprema blokove granita i otprema u Split (I. 23. 44, 45).

Meštrović 24. veljače šalje Živanoviću račune majstorâ za svih osam karijatida.

10. ožujka, vjerojatno o uskršnjim praznicima, Meštrović javlja Živanoviću:

«Pred nekoliko dana sam došao u Split i ostati ću bar mjesec i po dana. Rad na karijatidama vrlo dobro napredovao i vrlo sam zadovoljan sa učinjenim poslom. Tri statue će biti gotove kroz dva mjeseca. Dujmović i Rogulić [fini klesari] su nešto zaostali sa četvrtom, jer su imali manje pomagača [običnih klesara], ali će i oni biti gotovi do 1. juna. Grasi [Pino G., kipar i fini klesar] je gotov sa punktiranjem te ide dalje u svršavanje. Sa njima ćemo morati napraviti drugi dio ugovora koji će se odnositi na svršavanje, pošto smo mu sa prvim ugovorom dali samo punktiranje. Posljednje tri su takodjer dosta naprijed u prvoj etapi posla jer na svakoj rade po četvorica. Mislim da ćemo sa ovim tempom biti do kraja jeseni sa svih osam gotovi.

Sa kamenom sam zadovoljan jer je zdrav i jednolik i dolazi vrlo lijepo do izražaja kad ga se obrusi.

Milo mi je da ćete prvog maja nastaviti posao na Avali.»

Meštrović u pismu ponovno spominje prijedlog podizanja spomenika kralju Aleksandru na Avali, što ga je knez Pavle odbacio:

“Pošto je g. general Marić postao Ministar vojni, mislim da je lakše pokrenuti kod njega misao, da se pokojnom Kralju ujedno učini spomenik na Avali. Hoćete li mi Vi govoriti, pa mi javite njegovu mišljenje. Ja ću otići do njega kad dodjem tamo, ali sada nema izgleda da ću skoro dolaziti.

Ovdje je jedan mladić klesar koji od decembra radi sa Antuncom. On ga vrlo hvali, ali mi reče da je za idući četvrtak pozvan u Sinj na vojnu dužnost.” [Stjepan Vučetić, s Hvara] (I. 23. 47).

Pukovnik mu odgovara:

“...slobodan sam izvijestiti Vas, da ideja za podizanje spomenika Blaženopočivšem Viteškom Kralju Aleksandru I Ujedinitelju, na Avali, na najvišem mjestu nije usvojena. Ovo iz razloga što se ne želi da na Avali osim novog spomenika Neznanog Junaka bude još neki drugi predmet, koji bi na sebe privlačio pozornost.

Pošto je od strane oficira zamisao za podizanje spomenika primljena sa oduševljenjem, to će se to pitanje i dalje proučavati sa zadatkom, da se pronađe prikladno mjesto na kojemu bi se mogao spomenik podignuti.” (I. 23. 48).

Meštrović je ustrajan u svojoj zamisli, pa 10. svibnja piše Živanoviću, prije nego je dobio njegov navedeni negativan odgovor:

“Dok sam bio u Splitu, počeo sam praviti skicu za spomenik (?) pokojnom Kralju za Avalu i sada ću nastaviti studiju, pa se nadam da ću moći donijeti i fotografiju skice...” (I. 23. 49).

U proljeće 1936. nastavljeni su radovi na podizanju mauzoleja na Avali.

“Kod nas na Avali poslovi hvala Bogu dobro napreduju - piše Živanović Meštroviću 16. lipnja. - Polovina drugog reda obložena je, a ja se nadam da će do konca ovog mjeseca biti obložen cijeli drugi red.” (I. 23. 52).

I Meštrović je zadovoljan radom u Splitu:

„...Na karijatidama se radi i dotjeruje tako, te će krajem augusta biti sve gotovo“ - piše 21. lipnja iz Splita pukovniku u Beograd (I. 23. 53).

Živanović mu koji dan zatim javlja o Lukovićevom pregledu kamena u Jablanici. Veli da se klesanje kamena na Avali radi nešto sporije jer je zaposleno tek 40 vojnika, manje nego prošle godine. Od njega očekuje varijantu stupa za zastavu i detalj nadgrobne ploče s kolotovima.

„Naš je vojnik pristupio izradi modela spomenika u minijaturi i za Vojni muzej, te Vas stoga prema Vašem ljubaznom obećanju molim za podatke - dimenzije karijatida, ukoliko ste uspjeli postići dogovor s Vašim kiparima.“ (I. 23. 54).

Reprezentativna maketa čitavog spomenika na Avali, izrađena od istog crnog granita, poslana je nakon rata Galeriji Meštrović u Splitu, gdje se i danas nalazi.

Meštrović mu zatim šalje nacrt varijante za stup za zastavu i račune Dujmovića i Roguljića. Za navedenu maketu Meštrovićevi su kipari u Splitu morali izraditi umanjene karijatide:

„Majstori su se malo nećkali za karijatide ali će u zadnju pristati, samo ni sam neznam kako će ići sa tako sitnim figuricama u ovom materijalu [granitu]. Kušati će svakako. Oblik će, u najboljem slučaju biti tek u glavnim crtama. Najbolje će biti da mi pošaljete visine figurica prema mjerilu u kome se model želi.“ (I. 23. 55).

Živanović mu odgovara da je primio nacrt varijante stupa za zastavu, pa je već naručio kamen za njega.

„Vrlo sam Vam zahvalan - nastavlja - na Vašem zauzimanju za izradu karijatida za model spomenika. Mi smo predvidjeli omjer 1:10, kao što je Vaš model koji se nalazi na Avali.“ (I. 23. 56).

Iz toga pisma vidimo da je na Avali cijelo vrijeme izgradnje bio Meštrovićev model spomenika, izveden u gipsu, veličine jedne desetine građevine.

Istoga srpnja Meštrović šalje račun Pina Grassija za izvedenu karijatidu *Dalmatinke* (I. 23. 57).

Ujedno mu šalje nacрте za preoblikovano stepenište prilaza spomeniku. Nastojat će doći u Beograd 16. srpnja, ili u kolovozu bude li prethodno morao putovati u Crnu Goru, vjerojatno radi predviđenog spomenika kralju Aleksandru.

Sredinom srpnja javlja pukovnik Meštroviću da posao na Avali dobro napreduje, pa su već završili drugu stepenicu podnožja, a započeli treću. I pitanje radne snage je riješeno jer već imaju zaposlenih oko 50 civilnih klesara, a dobit će još 100 vojnika klesara (I. 23. 59).

Meštrović mu šalje konačne obračune Antunca i Lozice za druge dvije karijatide i mjesečni obračun za Penića [koji je vjerojatno bio isplaćivan mjesečno, a ne po ugovorenom poslu, kao druga dvojica kipara] (I. 23. 60).

29. kolovoza šalje mu Meštrović iz Splita nacrt ručica nadgrobne ploče Neznanog junaka.

“Ja ću biti ovde do 7. septembra, a zatim idem u Zagreb. Prve dvije karijatide će biti spakovane dok sam ja još ovde, da vidim način pakovanja...”

Za one male karijatide - za skicu - nemamo kamena, pa Vas molim da ga nabavite i pošaljete ovamo na g. Lozicu. Dimenzije su potrebne slijedeće: 60 x 20 x 15 cm. Kamen mora biti zdrav...» (I. 23. 61).

Tako doznajemo da je mladi kipar Ivan Lozica autor karijatida na granitnoj maketi spomenika Neznanom junaku, tada

namijenjenoj Vojnom muzeju u Beogradu, kasnije u Galeriji Meštrović u Splitu.

1. listopada šalje Živanović Lozici kamen za malene karijatide makete spomenika, honorar Peniću (I. 23. 62).

Marin Marasović, odnosno «Tehnička poslovница i građevno poduzeće ing. F(eliks) Šperac i grad(itelj) M. Marasović» pakuju 13. listopada gotove prve karijatide (I. 23. 63).

28. studenoga obavještava Marasović Živanovića da je otpremio karijatidu *Bosanku*, zatim će slijediti *Makedonka* i *Slovenka* i ostale. Priložen je „Opis uporabe naprava za dizanje karijatida“ (I. 23. 64).

Meštrović se 17. studenoga žali Živanoviću da na skici koju mu je poslao raspored karijatida u mauzoleju nije kako ga je on predvidio, pa mu šalje plan postavljanja karijatida (I. 23. 65).

U kolovozu te 1936. godine piše R. Stefanović u beogradskoj *Politici* da su karijatide u Meštrovićevom splitskom ateljeru već gotove (5434). Do 11. prosinca sve su karijatide prevezene na Avalu i smještene u klesarsku baraku, gdje su čekale završetak zime (5609³⁹⁵).

Staklena vrata mauzoleja nije bilo moguće izvesti prema Meštrovićevom projektu jer se stakla te veličine ne izrađuju. Predlažu da se izvedu u tri komada a ne u jednome (I. 23. 66).

Meštrović se stoga obratio raznim proizvođačima u drugim zemljama i rečeno mu je da se od 1933. izrađuju stakla te veličine (I. 23. 67).

Svršetkom zimskih hladnoća, počelo je 7. travnja 1937. postavljanje karijatida u mauzolej, a završeno 13. travnja (5609³⁹⁵).

Meštrović iz Zagreba šalje 25. svibnja 1937. pukovniku Živanoviću nacrt natpisa za spomenik *Neznanom junaku*; oblik i razmještaj klinova u unutrašnjosti za vješanje vijenaca; nacrt svjetiljke uljanice. U toj posudi, pozlaćenoj i patiniranoj kao staro zlato, gorio je fitilj s vječnim plamenom. Natpis će biti na jednoj strani spomenika, a godina na drugoj. Budući da je na građevini natpis *Neznanom junaku*, preporuča ništa ne pisati na nadgrobnoj ploči, jer je spomenik simbolične a ne osobne naravi.

Male karijatide za maketu za Vojni muzej spakovao je Meštrovićev čuvar u splitskoj palači Novaković i čekaju otpremu (I. 23. 69).

Pukovnik Živanović piše 28. lipnja 1937. Meštroviću da su primili orla za stup za zastavu na drugom vrhu Avale. Ulaz u mauzolej izvodi se prema Meštrovićevim uputama.

«Rad, hvala Bogu, ovdje dobro napreduje - veli dalje. - Danas se završava rad na postavljanju dvanaestog reda. Kapiteli su također već postavljeni i učvršćeni na glavama karijatida.» (I. 23. 71).

Postavljanje posljednjeg bloka na spomenik dovršeno je 30. kolovoza, pa su uklonjene skele (5609³⁹⁵).

Ipak je odlučeno da se i na nadgrobnoj ploči ukleše natpis prema Meštrovićevom nacrtu.

Spomenik neznanom junaku na Avali

«Križ nisam mogao izostaviti - piše Živanović Meštroviću 2. listopada 1937. - jer narod ovdje ne bi mogao razumjeti njegovo izostavljanje, te bi bilo vrlo nepovoljnih mišljenja i kritika, ako grob Neznanog junaka ne bi imao obelježje kršćansko.

U slučaju da Vi g. rektore ne bi ovo prihvatili, razumije se, da ćemo natpis izraditi u svemu po Vašoj odluci...» (I. 23. 72).

Deset dana zatim odgovara Meštrović pukovniku:

«Iz Splita sam se vratio tek prekjuče i zatekao Vaše pismo od 2. oktobra o. g. sa prijedlogom za natpis i krst na ploči Neznanog Vojnika.

Kao što sam Vam ranije govorio, po mom nahodjenju nije trebalo ništa bit na ploči: ni natpis ni krst, u toliko prije što je nad glavnim ulazom na samom spomeniku natpis tko je podigao i komu. Dabome i to je simbolički, jer spomenik nije podignut ovom jednom Neznanom Vojniku, koga su slučajno našli, nego svim neznanim i znanim ratnicima, koji su pali u prošlom ratu.

Medjutim, ja sam svijestan da sadržaj napisa ne spada u moju kompetenciju, pošto nije isključivo estetska stvar, pa zato neću ni da nametnem svoje gledanje.

Onaj duguljasti krst latinske forme, kao i raspored slova, učinio mi se banalan, pa Vam šaljem jedan drugi prijedlog sa grčkim krstom i drugačijim rasporedom slova, tako da neće moći tamošnji narod ni nitko ništa prigovarati.» (I. 23. 73).

10. prosinca rasformiran je *Avalski odred* nakon završetka radova na samom spomeniku, ali je tijekom zime manja skupina vojnika pripremala kamen za posljednje dodatne radove uređenja okoliša i obližnje terase koji su nastavljeni 4. travnja, a završeni 1. rujna 1938. (5609³⁹⁵).

Pukovnik je fotografski dokumentirao sve faze rada na spomeniku i fotografije poslao Meštroviću, a dio njih je objavljen u njegovoj knjižici o *Spomeniku Neznanom junaku* na Avali (I. 23. 71; 74).

Meštrović je, na kraju, dao Živanoviću podatke i za spomen-knjigu u koju će se potpisivati ugledni posjetioци spomenika *Neznanom junaku*:

«Knjiga, po mome mišljenju, treba da bude po svojoj spo-ljašnjosti sasvim jednostavna, sa koricama od čvrste teleće kože, po mogućnosti u naravnoj boji, a listovi od pergamene. Spolja ne bi trebalo nikakvog ornamentalnog ukrasa, nego samo isti natpis koji i na ulazu u spomenik, sa istim karakterom slova... Ova i ovakva knjiga mogla bi služiti samo za odlič-nike i strane delegacije, a za obične posjete druga iste veličine i oblika sa običnim papirom.» (I. 23. 75).

Pitanje natpisa i križa na nadgrobnoj ploči i nadalje je ne-riješeno:

«Danas sam primio pismo od g. Predsednika Vlade - piše Meštrović iz Zagreba pukovniku Živanoviću - u komu se vraća na pitanje graviranja krsta u spomeniku Neznanog Junaka na Avali i upozorava me da je Nj. Kr. Visočanstvo Knez-Namesnik dao svoju suglasnost toj ideji.

Prema tome, ja bih Vas molio da uzmete onaj nacrt, koji sam Vam bio jednoč poslao, pa da prema njemu dadete ugra-virati krst na ploči koja leži nad kosturom Nepoznatog Vojni-ka.» (I. 23. 76).

A pukovnik mu piše:

«Izrada krsta prema Vašem ranije dostavljenom nacrtu odmah je uzeta u rad. U tome nacrtu iznad krsta stavljen je natpis «Neznani vojnik», a ispod krsta godišnjica «1912-1918.»

Kako ste u Vašem posljednjem pismu izvolili naglasiti, da se radi samo krst, to Vas molim za obavještenje, da li se Vaš nalog odnosi samo na krst ili se pored toga krsta ima izraditi natpis, koji se na tom nacrtu nalazi.» (I. 23. 77).

Meštrović mu 19. listopada 1938, u posljednjem pismu ove obilne prepiske, odgovara:

«Vrlo poštovani g. Pukovniče!

Kad sam Vam zadnji put pisao u pitanju urezivanja krsta na poklopcu rake, ja sam uistinu mislio samo krst, ali su u mom nacrtu, koliko se sjećam, svi krakovi krsta jednaki, pa sam valjda baš zbog toga onda bio predvidio gore natpis, a dole godinu. Međutim sada ne bih bio nikako za natpis, jer je već natpis nad samim ulazom, pa ga ne treba ponavljati. Godinu ipak možete dati urezati ispod krsta, ako Vam se čini da će to dekorativno bolje djelovati...

I. Meštrović.“ (I. 23. 78).

Spomenik *Neznanom junaku* sastoji se od 948 blokova granita s ukupnom kubaturom od 975 m³. Svaka karijatida je visoka 4 metra, a teška od 9.000 do 10.000 kg. Izrađene su od monolitnih blokova. Predstavljaju: Šumadinku, Crnogorku, Hrvaticu, Slovenku, Vojvodanku (Banačanku), Južnosrbijanku (Makedonku), Bosanku i Dalmatinku. U unutrašnjosti je ukrašeni pult za smještaj knjige posjetitelja. Na zidovima su brončani klinovi za vješanje vijenaca.

Na pročelju je uklesan natpis: *Aleksandar I - kralj Jugoslavije - Neznanom Junaku*, a na začelju godina *MCMXXXVIII*.

Sve su vidljive površine kamena, izvana i iznutra, polirane. Visina postolja iznosi 6 metara, a mauzoleja 8,25 m, ukupna visina je 14, 25 m. Nadmorska visina njegove najviše točke je 521,25 m.

Na obližnjem nižem vrhu Avale načinjena je, od kamena srušene gradine, ovalna terasa širine 45 m, dužine 75 m.

Do spomenika vodi pristupni put širine 6 metara, popločan kamenim pločama, s kamenim stupovima od jablaničkog gabra s obje strane što nose rasvjetne baklje. Meštrović je želio da se u svjetiljke što oponašaju baklje uvede plinska rasvjeta, ali to nije bilo moguće provesti.

U središtu 220 m udaljene terase (rondele) postavljeno je postolje za stup zastave s brončanim dvoglavim orlom na vrhu željeznog stupa (5609³⁹⁶⁻³⁹⁹).

Prijenos kostiju nepoznatog vojnika i posvećenje spomenika obavljeno je svečano na Vidovdan 28. lipnja 1938. god., uz nazočnost vojske i naroda. U mauzoleju su postavljene dvije knjige - jedna za ugledne goste, jedna za redovite posjetitelje - prema Meštrovićevoj zamisli, i dva nalivpera (što je nestalo u Drugom svjetskom ratu).

Do kraja rujna 1938. završeno je uređenje okolice.

U borbi za Beograd 1941. oštećen je spomenik *Neznanom junaku* topništvom, ali je zadržao cjelovitost i stabilnost (71³⁹⁻⁵⁸).

Atmosferske prilike, kiše, snijeg i smog obližnjeg velegrada ipak su s vremenom ugrozile mauzolej, pa je Zavod za zaštitu spomenika u Beogradu 1967. zaključio da je nužna hitna tehnička zaštita spomenika. Osobitu je opasnost predstavljalo prodiranje vode kroz spojnice kamena na krovištu, pa je zaštita i uslijedila (7713; 7714).

Shvatljivo je da su najveću pozornost javnosti privlačile Meštrovićeve karijatide za spomenik *Neznanom junaku* na Avali.

Klesane su na Mejama u posebno sagrađenim radionicama od srpnja 1935. do studenoga 1936. Meštrović je odlučio da se klešu u Splitu jer je tu sve češće boravio, pa je rad na njima mogao imati pod nadzorom. Troškovi izrade karijatida (s gradnjom radionica i prijevozima) koštali su 1.500.000 dinara (71³⁶⁻³⁸).

Meštrović je samo u osnovnim crtama stilizirao narodne nošnje tadašnjih jugoslavenskih pokrajina (5404). Prema podatku Ljubice Luković Petrović, Meštrović je na karijatidama prikazao lik Anđe Petrović, u koju je pred rat bio zaljubljen, iako lica svih osam karijatida nisu istovjetna (8648⁷¹).

Čim su 1936. bile isklesane u kamenu pisalo se o njima i objavljivalo njihove reprodukcije u dnevnom tisku i u stručnim časopisima.

Tako S. C. Copeland objavljuje ljeti 1936. duži opis spomenika *Neznanom junaku* s fotografijama poprsja karijatida u splitskom časopisu *Jugoslavenski turizam* (5404).

Opširni opis karijatida u radionicama na Mejama objavio je u isto vrijeme i splitski slikar i ravnatelj Umjetničke galerije Anđeo Uvodić u *Jadranskom dnevniku* (5440).

O Meštrovićevim karijatidama pisao je u jesen iste 1936. godine mladi splitski povjesničar umjetnosti Cvito Fisković u zagrebačkom *Obzoru*:

«U prostranom atelijeru, koji je Ivan Meštrović sagrađio kraj svoje vile u Splitu na Mejama, izložene su karijatide za spomenik *Neznanom junaku* na Avali. To posljednje veliko djelo Ivana Meštrovića nedavno je dovršeno i pred mjesec dana skinute su drvene ograde, koje su okruživale kipove. Osam ženskih karijatida u narodnoj nošnji predstavljaju osam pokrajina: Dalmaciju, Hrvatsku, Bosnu, Crnu Goru, Šumadiju, Banat, Makedoniju i Sloveniju. Izradjene su u tamnosivom granitu iz Jablanice kraj Mostara. Na klesanju tih velikih granitnih blokova visokih četiri metra radilo je prema jednakim gipsanim modelima kroz čitavu godinu dana neprekidno preko trideset klesara, brusača i puntera. Rad je nadzirao sam Meštrović, dok su izvedbom rukovodili akademski kipari Grga Antunac, Ivo Lozica, Dujam Penić, Šime Dujmović i klesar Gross [Pino Grassi]. Rad na karijatidama bio je zbog oporosti i tvrdoće materijala veoma težak, osobito pri izradi detalja procedura izvedbe bila je komplicirana i spora; nakon klesanja prešlo se na brušenje s karbundumom, a zatim na poliranje već gotovih kipova sa sastavinom cinaša, sumpora i kamene kiseline, nakon čega su kipovi dobili sjaj, a materijal svoju pravu tamnosivu boju.

Meštrovićeve karijatide predstavljaju jedno od najmonumentalnijih djela što su stvorena u našoj skulpturi. Dok su njegove prve karijatide izradjene pred dvadeset osam godina za Vidovdanski hram mnogo manjih dimenzija još uvijek pod uplivom Secesije u svojoj ornamentici i pune mladenačke rječitosti, koja hoće da sugerira gledaoca, ove karijatide su zrelo zaokruženo djelo suvremenog umjetnika. Kao kod većine onodobnih Meštrovićevih djela, psihičko stanje je kod prvih naglašeno u nešto traženom i forsiranom izrazu i grčevitom stavu, dok je kod drugih sve podređeno klasičnom izrazu, punije u formi i mirne u svojoj monumentalnosti. Ovih osam karijatida pokazuju velikog skulptora, koji lako svladava materijal, smiono zahvaća velike dimenzije i velikog umjetnika, čiji se lični pečat ovdje jasno ispoljuje. Premda su karijatide zapravo dio jedne grobnice, ipak nisu shvaćene potpuno dekorativno. Velike plohe i volumeni čine od njih punu i zaokruženu plastiku, u kojoj su svi detalji uskladjeni i podređeni cjelini. Konstruktivnost je provedena strogo i čvrsto, statički momenti

naglašeni.» (5410; 5460).

Meštrovićeve radionice na Mejama posjećuje i već gotove karijatide opisuje u beogradskoj *Pravdi* i M. Simić, iako on spominje i „kararski mramor“ (5433). Također dopisnik splitskog *Jadranskog dnevnika* (5462).

Hrvatski književnik Ante Tresić Pavičić je, posjetivši Meštrovića na Mejama, pisao više literarno nego povijesno-umjetnički o dogotovljenim karijatidama, što je uz reprodukcije Banaćanke (Vojvođanke) i Bosanke objavljeno 1938. u svesku *Nove Evrope* posvećenom spomeniku *Neznanom junaku* na Avali (5645).

Inače je o dovršenom spomeniku na Avali pisano mnogo. Uz razne novinske izvještaje (5198; 5427; 5451; 5527; 5831), o njemu su opširnije pisali Ratimir Stefanović, R. Đermanović, Bogdan Popović, Josef Pavliček, Ivan Zdravković i drugi (5434; 5718; 5765; 5766; 5773; 5891).

Rekli smo da je Ivan Meštrović, na poticaj vojnog časništva, izradio projekte i za spomenik poginulom kralju Aleksandru.

„...Ovaj spomenik - piše pukovnik Stevan Živanović u rukopisnom *Istorijatu projekta za podizanje spomenika Blaženopočivšem Viteškom Kralju Aleksandru I Ujedinitelju na Avali* - zamišljen je da se izradi u vidu visoke stojne figure (sav od jablaničkog kamena), ukupne visine zajedno sa postoljem 10-12 metara, licem okrenutim ka mauzoleju *Neznanog Junaka*, a na mjestu gdje je po osnovnom projektu predviđena motka sa zastavom (Prilog 7). [Ne postoji u kopiji izvještaja u Galeriji Meštrović u Splitu].

Po neobaveznim razgovorima, vođenima s g. Meštrovićem izlazi, da ovakav spomenik kao što je naprijed predviđen, ako se radi od jablaničkog kamena i u režiji Avalske odreda [vojske], ne bi trebao da košta više od 500.000 dinara. Ako se podizanje spomenika u načelu odobri, potpisani bi u sporazumu sa g. Meštrovićem sastavio detaljan proračun.

Izvršenje ovoga rada, za slučaj odobrenja, moglo bi da bude na taj način, da se odredi odbor koji bi prikupio priloge, rukovao prikupljenim sredstvima i vršio izdatke za izgradnju spomenika po spomenutom proračunu, a pod nadzorom lica koje odredi gospodin Ministar vojske i mornarice. Trajanje cijelog posla na podizanju spomenika bilo bi oko 14-18 mjeseci (bez obzira na zimske mjesece), računajući tu i projektiranje, izradu gipsanog modela, vađenje potrebnog kamena iz rudnika, prijevoz, klesarsku i glačarsku obradu i napokon samo montiranje spomenika. Od važnosti je, da se naročito u pogledu vađenja kamena i njegovog prijevoza blagovremeno done se odluka, kako bi se moglo koristiti pogodnosti i povlastice koje uživa Uprava Dvora za ove poslove, a što znatno utječe na izračun gore navedene cijene.

25 travnja 1936 godine	Rukovoditelj radova
Beograd	inženjerski pukovnik
	Stevan Živanović.”

U dodatku je kasnije dopisano da je knez Pavle odbio ovaj prijedlog.

U prilogu je pregled predviđenih novčanih priloga vojnih osoba i državnih ustanova do potrebne svote od 500.830 din (I. 23. 87).

Drugi dio

VI.

**PREDRATNA I RATNA DOGAĐANJA
1936.-1942.**

DOM LIKOVNIH UMJETNOSTI U ZAGREBU

Likovni je život u Zagrebu nakon Prvoga svjetskog rata postao sve življi. Tome je pridonijela i Umjetnička akademija, osobito dolaskom Meštrovića i istaknutih slikara i kipara za nastavnike. To se odrazilo i na izložbenom polju, u skupnim i samostalnim izložbama zagrebačkih i ostalih domaćih i stranih likovnih umjetnika.

Zagreb je tad imao stari Umjetnički paviljon na Trgu Kralja Tomislava, prenesen i ponovno montiran s Milenijske izložbe u Budimpešti 1896., otvoren velikom izložbom Hrvatskog salona 1898. godine. Paviljon je bio vrlo solidne željezne konstrukcije, ali je nakon trideset godina već bio u trošnom stanju.

Najaktivniji izložbama, ali premalen izložbenim prostorom bio je privatni Salon Ulrich u Ilici i kraće vrijeme Salon Bašić, a katkada su se likovne izložbe priređivale i u Zagrebačkom zboru, Glazbenom zavodu i Umjetničkoj akademiji.

Stoga se potreba novog prostranijeg i suvremenijeg Umjetničkog salona sve više nametala. Pokrenulo ju je i osobito podržavalo Hrvatsko društvo umjetnosti "Strossmayer", a pogotovo kada je predsjednikom toga društva postao Ivan Meštrović, rektor Akademije likovnih umjetnosti.

Obveza gradnje novog Umjetničkog salona i poticanja umjetničkog života u Zagrebu bila je i bana novoustrojene Savske banovine, ali on tome nije mnogo pridonio.

Hrvatsko društvo umjetnosti pokrenulo je sakupljanje doprinosa, odaziv je bio dobar, pa kada je 1930. sakupljeno 800.000 dinara raspisan je natječaj za gradnju novog Umjetničkog paviljona (130¹²).

Međutim, još je jedan poticaj bio napuštanju starog Umjetničkog salona i gradnji novoga. Zgrada starog paviljona statički je bila solidna i mogla se obnoviti, a ne srušiti kako je bilo predviđeno. Umjesto da je se sruši, odlučeno je da se u nju trajno smjeste i izlože Meštrovićevi monumentalni spomenici *Grguru Ninskom* i *Indijancima*, tj. njihovi gipsani modeli.

Naime, Meštrović je te velike modele darovao gradu Zagrebu. Pogotovo mu je bilo stalo da monumentalni konjanički likovi *Indijanaca*, postavljeni u Americi, budu pristupačni i domaćoj javnosti. Stoga je usporedo sa zagovaranjem gradnje novog Umjetničkog salona podržavao zamisao nekih zagrebačkih krugova za te goleme skulpture, koje ni rastavljene nije mogao pohraniti u svom atelijeru, da se stari Umjetnički paviljon namijeni njima. Iako je među umjetnicima bilo i protivnika zatvaranju jedinog većeg izložbenog salona u gradu i njegovu pretvaranju, koji je do tada služio svim umjetnicima, u isključivu galeriju Meštrovićevih radova, prva je zamisao prevladala, pa je potkraj 1929. gipsani kolos *Grgura Ninskoga* montiran u središnjoj dvorani, a dva indijanska konjanika u bočnim prostorijama. Iako samo tri skulpture, svojom su veličinom ispunili čitav paviljon (3956).

Ali ni potreba izlaganja i drugih umjetnika nije se mogla lišiti svog tradicionalnog izložbenog prostora, pa su goleme Meštrovićeve skulpture u Umjetničkom paviljonu uglavnom bile prekrivene, a na slobodnim prostorima i zidovima ipak se izlagalo (4595). Nakon izgradnje novog Umjetničkog paviljona, stari će biti namijenjen stalnoj izložbi većeg broja samo Meštrovićevih skulptura (4662; 4684).

Rješenje je nađeno u umješno i sretno provedenoj jednoj drugoj javnoj akciji.

Krajem 1927. sastavljen je u Zagrebu akcijski odbor za podizanje spomenika Kralju Petru I. u Zagrebu. Odbor je pozvao građane Zagreba i ostalih gradova da sudjeluju u doprinosu toj zamisli. Kritična politička situacija, nastala tada nakon ubojstva Stjepana Radića, odgodila je tu državopolitičku akciju.¹²⁹

1930. je odlučeno da se gradi novi Umjetnički salon.

Društvo hrvatskih umjetnika predložilo je da se novi Umjetnički salon sagradi na prostoru iza zgrade «Kola», ispred Sveučilišne knjižnice. Izrada projekta zgrade na toj lokaciji povjerena je zagrebačkom arhitektu Dragutinu Ibleru, a predviđeno je da će gradnja koštati milijun i pol dinara. Gradnji paviljona namjeravalo se odmah pristupiti (4252). Prema drugim podacima *Društvo*, u oskudici sredstava, nije raspisalo javni natječaj, nego je pozvalo samo četvoricu mlađih arhitekata da predlože svoje projekte, više uz počasni nego stvarni honorar. Ostali arhitekti iz cijele Jugoslavije mogu poslati svoje projekte, ali bez osiguranog honorara. U žiri za ocjenu projekata bili su izabrani rektor Umjetničke akademije Ivan Meštrović, arh. Lav Kalda i arh. Ivan Zemljak, a kao njihov zamjenik arh. Franjo Galić (4251; 4340).

God. 1930. ozakonjena je u Beogradu «*Zaklada kralja Petra I. Velikog Oslobođioca*», pa je zagrebački odbor povjerio Ivanu Meštroviću da izradi konjanički spomenik kralju Petru I. On je nato predložio odboru da se umjesto spomenika podigne *Dom likovne umjetnosti* i nazove imenom kralja Petra I., a sam se ponudio da će izraditi skice doma i spomen-ploče kralja Petra na njemu. Gradski zastupnik dr. Lujo Thaller podnio je 14. listopada 1932. skupštini Gradskog zastupstva taj prijedlog, zavještajući za tu svrhu cijeli svoj imetak. *Društvo umjetnosti* i Općina su prihvatili taj prijedlog i osnovali zakladu „Dom likovne umjetnosti Kralja Petra I. Velikog Oslobođioca“, a Općina je za podizanje doma dodijelila središnji dio Trga kralja Petra - položaj kasnije gradnje Doma, jer je prostor iza „Kola“ bio namijenjen gradnji sveučilišta (4595; 4667; 4684; 5021; 5151; 9602). 15. prosinca 1933. osnovana je zaklada koja je prikupljala daljnja sredstva, a koja je glasila:

„ZAKLADNICA

I.

1. Općina slob. i kr. glavnoga grada Zagreba,
2. Odbor za podizanje spomenika Kralju Petru Velikom oslobođiocu u Zagrebu,
3. Hrvatsko društvo umjetnosti „Strossmayer“ u Zagrebu osnivaju Zakladu sa sjedištem u Zagrebu, kojoj je ime „Dom likovne umjetnosti Kralja Petra Velikog Oslobođioca“.

II.

Svrha je Zaklade, da se u Zagrebu podigne i uzdržava reprezentativna zgrada, koja će služiti kao hram likovne umjetnosti uopće a naše nacionalne napose

III.

Svrha Zaklade polučuje se time, da se u Domu:

a) priređuju izložbe djela svih grana likovnih umjetnosti, u prvom redu umjetnika Jugoslavenskih, bez obzira na njihov umjetnički smjer i umjetničko njihovo naziranje;

b) priređuju popularna i znanstvena predavanja o domaćoj i stranoj likovnoj umjetnosti i umjetnicima:

c) svim likovnim umjetnicima omogućiti, da u određenim prostorijama Doma podržavaju svoja sijela i drže sastanke za promicanje svojih strukovnih interesa.

IV.

Imovinu Zaklade čine:

1. gradilište na Trgu Kralja Petra Velikog Oslobodioca, koje daje Općina slob. i kr. glavnoga grada Zagreba a sastoji od kat. čest. broj 234412 u površini od 546 čhv = 1946 m² upis. u zem. knj. ul. br. 28 k. o. grad Zagreb.

2. gotovina od Din 2.615.066,30 slovima dva milijuna šestopetnaest tisuća šesdesetšest dinara i 30 para, koju daje Odbor...» (130^{18, 37-38})

Gradsko zastupstvo je prihvatilo zakladnicu 14. studenoga 1933. (130³⁸⁻³⁹).

Meštrovićev prijatelj Frano Kršinić kasnije je, u jednom interviewu živo opisao traženje sredstava za gradnju *Doma umjetnosti*. Nakon što je zagrebački načelnik Stjepan Srkulj Meštrovića, Kljakovića i Kršinića bezobrazno odbio, izjavivši da su umjetnici « nužno zlo za Zagreb, kao što je Trešnjevka nužno zlo za Zagreb », odlučili su tražiti sredstva u prijestolnici, u Beogradu, koji je odlučio financirati podizanje spomenika kralju Petru Oslobodiocu u Zagrebu na položaju kasnijega *Doma umjetnosti*.

« ...Jednoga dana kažu mi – pričao je Kršinić – ‘Znate li, koliko su u Beogradu dobili za Paviljon, tri milijuna !’ To mi kaže Meštrović. I nastavi: ‘Morat će i nama dati isto toliko.’ I mi dobijemo tri i po milijuna, ali ne za Paviljon već za spomenik. I onda Meštrović veli: ‘Što da ja radim nekakvu kobilu u Zagrebu, idemo mi Paviljon na tom mjestu napraviti!’ Tada je ban bio Šilović. Onda smo se svi sastali i ubrzo se skupilo 6,5 milijuna. Onda su Rittig i Erber došli do novaca i skupili smo sve...» (9242).

Meštrović je izradio skice Doma likovnih umjetnosti, a razradili su ih inženjeri i arhitekti Zemljak, Ibler, Horvat i Bilinić (130¹²⁻¹³). Kuratorij zaklade je pregledao Meštrovićeve skice Doma i u cijelosti ih odobrio (5152). Ministar prosvjete Kraljevine Jugoslavije Ilija Šumeković također je odobrio osnivanje i statut Doma likovne umjetnosti u Zagrebu (130¹³).

Tako je odlučeno da se Dom likovne umjetnosti gradi na novom terenu, prema zamisli Ivana Meštrovića (5150-5152; 5186; 5209).

A tada se u krugovima zagrebačkih inženjera i arhitekata podigla čitava bura negodovanja i protesta. Oni su se bunili da je idejni projekt Doma izravno povjeren Meštroviću, umjesto da je proveden javni natječaj.

Udruženje zagrebačkih inžinira i arhitekata poslalo je gradonačelniku dr. Krbeku predstavku:

«Udruženje jugosl. inžinira i arhitekata, sekcija Zagreb, saznaje da su za gradnju Umjetničkog doma Kralja Petra u Zagrebu izradjeni nacrti po osnovi našeg uvaženog kipara Ivana Meštrovića.

Ne ulazeći u pitanje neospornih zasluga našeg velikog kipara umjetnika, udruženje jug. inž. i arh. stoji na stanovištu da Umj. dom prema današnjem napretku tehnike treba prvenstveno da zadovolji potrebe izložbenih prostorija i da reprezentira visoki tehnički niveau naše arhitektonske sredine.

Svaka javna građevina trebala bi biti plod javnog natječaja u kome mogu sudjelovati svi zato pozvani stručnjaci te uspjeh kojeg prosudjuje jury sastavljen većinom od stručnjaka.

Dosele izradjena osnova može poslužiti samo kao predosnova za sastav raspisanog programa, akoprem držimo da bi ovaj raspisani program morao biti redigiran po jednom širem krugu stručnjaka i interesiranih korporacija.

Molimo stoga kuratorij za podizanje Umjetničkog doma Kralja Petra da obustavi izvedenje doma po sastavljenoj predosnovi i da pristupi javnom natječaju, na kojem će sudjelovati za to pozvani svi stručnjaci...» (5156).

I Inženjerska komora u Zagrebu uputila je predstavku ministru građevina dr. Srkulju, zahtijevajući da se izvedba planova povjeri kojem ovlaštenom inženjeru, a ne gradskom građevnom odsjeku (5144).

Hrvatsko društvo umjetnosti i *Društvo za podizanje spomenika* odgovaraju da se u ovom slučaju ne radi o narudžbi projekata za javnu ustanovu, državnu, banovinsku ili općinsku, nego ga naručuju navedena društva, pa nisu zakonom obavezni raspisati javni natječaj (5153). Načelnik dr. Ivo Krbek je izjavio da se ne radi samo o zgradi s praktičnom namjenom, nego o javnom spomeniku s likom kralja Petra. Osim toga ranije su već bila raspisana dva natječaja za gradnju Umjetničkog paviljona, ali bez uspjeha (5150).

Inženjeri i arhitekti pak izjavljuju:

«Nije nam namjera da se na ovom mjestu upustimo u kritiku osnove kipara g. Ivana Meštrovića, te da objašnjavamo da li ta osnova pretpostavlja ‘najbolju i najsnažniju ideju i jedino moguće rješenje regulacije trga’. Izgradnja ovoga paviljona, u vezi sa regulacijom trga Kralja Petra, po svojoj prirodi je vrlo delikatno arhitektonsko i urbanističko pitanje, čije rješenje bi najbolje objasnio sam natječaj, koji bi dao pouzdano više desetaka različitih ideja o rješenju ovoga problema...» (5144; 5157; 5214).

Meštrović se nije ni usudio sam rješavati sva tehnička inženjerska i arhitektonska pitanja Doma, nego je okupio tada najbolje zagrebačke arhitekate mlađe generacije, u prvom redu svog stalnog suradnika Bilinića, zatim Iblera, Horvata, Zemljaka, Kavurića, Molnara i Kaldu, a kao izvoditelja građevnog poduzetnika iz Splita Marina Marasovića, koji se posljednji mogao brinuti i za nabavu i obradu bračkog kamena od kojega se Dom gradio (9598²⁵).

U srpnju te 1934. godine pisao je Meštrović iz Splita bratu Peši u Zagreb:

«Otidji Biliniću pa mu reci da mi piše jeli svršio posao za Umj. Dom.» (X. 4. 164).

U kolovozu 1934. iskopani su temelji za Dom, za koji je predviđeno da bude izgrađen do 1. listopada 1935. (130¹³), ali je zbog nedostatka novca produženo do kraja 1938. godine.

Meštrović je u svome projektu - kojega su se u osnovi držali arhitekti koji su ga tehnički razradili - zamislio kružnu građevinu postavljenu u središtu novoosnovanog trga, sa sjecištem ulica sa svih strana, a s glavnim usmjerenjem preko ulice Franje Račkoga na središte grada i vizuru katedrale. Pri tome se dokazao i kao odličan urbanist, riješivši sretno jedan od najljepših zagrebačkih trgova, do tada neoblikovani prostor isprekrižan s tri unakrsna puta. O dilemi između dva rješenja smještaja Doma pisao je svom glavnom suradniku Haroldu Biliniću:

«Ni po varijanti 2 ne bi objekt bio potpuno smješten u sredinu prostora, a pogled iz obje ulice, Zvonimirove i pogotovo Boškovićeve bio bi mnogo nepovoljniji nego što je u prvoj alternativni. Nešto je povoljnije iz Račkoga ulice, što je udaljeniji,

ali ga se zato baca suviše udesno, ka zgradi Akademije i stvaraju se dvije asimetrije što po prvoj varijanti nije slučaj. Meni se dakle čini da bi mogli ostati na prvoj alternativni jer se tako najmanje zapaža i nepravilnost. Iz Račkoga ulice neće se primijetiti da je prostor s protivne strane širi, iz Zvonimirove ulice neće se primijetiti da je prostor s druge strane uži. Jedino sa trotoara Akademijine zgrade i sa suprotne strane, no to je manje zlo nego iz ulice sa veće udaljenosti. Kod reguliranja trga dade se tome doskočiti ako se nasade sa stablima postave na jednakoj udaljenosti od centralnog objekta. Širina one male ulice što ide prema Zboru može se povući kroz cijeli trg na strani Zvonimirove ulice.»

Vidi se da je Meštrović veliku pažnju posvećivao prostornom smještaju svojih građevina i spomenika i urbanističkom rješavanju tih okoliša.

Pri regulaciji trga nije se, međutim, u cijelosti poštivalo njegove sugestije (9598²⁵).

U regulaciji okolnih prometnica surađivao je s Meštrovićem inž. Maksimilijan Vukelić (9213^{914, bilj. 3}), a radove je izvodio inž. Stanko Kliska (130⁴⁹).

1934. započela je priprema gradnje Doma likovne umjetnosti. Veliki blokovi kamena dovoženi su 1935. s Brača u Zagreb na lice mjesta (5223). Sama gradnja započela je 1936, a oteгла se duže nego je bilo predviđeno zbog pomanjkanja sredstava (5788¹⁷). Odbor, kuratorij, brinuo se o nabavljanju novca za gradnju, utječući se gradskim, banovinskim i državnim institucijama, o čemu postoje brojni zapisnici njegovih zasjedanja. Pročelnik kuratorija bio je predsjednik Gradske općine Rudolf Erber (130³⁹⁻⁶⁶).

Arhitekt Harold Bilinić dobio je 1. ožujka 1935. privremeno namještenje za tehničke i administrativne poslove u gradnji Doma (130³⁹; 9609).

Glavni građevinski savjetnik i nadzornik radova bio je inž. Ivan Zemljak (130⁴¹; 9213⁹⁰⁵). On je, nakon potpunog dovršetka gradnje 1939. u *Grđevinskom vjesniku* objavio opširan izvještaj o gradnji Doma likovnih umjetnosti u Zagrebu (5788).

Ljeti 1935. zanima se Meštrović iz Splita, pišući Biliniću, o gradnji (9213⁹⁰⁵).

Za nabavu i klesarsku obradu bračkog kamena bilo je zaduženo građevinsko poduzeće inž. Feliksa Šperca i poduzetnika Marina Marasovića iz Splita, s kojima je Meštrović i inače surađivao. Kolaudaciju tih radova obavio je, u ime kuratorija gradnje, inž. Ivan Marjanović, banovinski savjetnik u mirovini (130⁴¹⁻⁴⁴).

U početku je u razradi projekta Doma bio zaposlen i arh. Lavoslav Horvat, ali mu je to zaduženje obustavljeno krajem 1935. godine (130⁴¹).

Vanjski zidovi cijelog Doma bili su građeni od bijelog bračkog kamena, kojega je upotrebjeno 2.500 tona. Krovnište Doma je bilo projektirano vodoravno, ali je projekt 1936. izmijenjen izvedbom velike kalote, koju je projektirao arh. Zvonimir Kavurić (10118).

Gradnju Doma vodio je sam Meštrović, u suradnji s Jozom Kljakovićem i uz stručno sudjelovanje inž. Zemljaka i arhitekta Iblera, Horvata i Bilinića (5566⁴⁰⁵).

Sama građevina je dovršena u prosincu 1935, kada je obavljena kolaudacija tih radova u nazočnosti kraljevskog namjesnika dra. Iva Perovića, gradonačelnika, načelnika banske uprave i stručnjaka. Daljnje je radove trebalo obaviti u unu-

trašnosti zgrade i na okolnom terenu, što je moralo biti gotovo u ljeto 1936, kada će ukupni troškovi iznositi oko 6.300.000 dinara (5327).

Nadzor i administraciju radova preuzeo je ljeti 1936. graditelj Stjepan Kralj, nakon Bilinića i Horvata (130^{47,50}). Staklarske radove izvodio je Ivan Marinković (130⁵⁴).

Dovršenje unutrašnjosti i okolice otegli su se, opet zbog nedostatka sredstava (5510).

Na sastanku kuratorija 14. prosinca 1937, kojemu su, osim ostalih, prisustvovali i Ivan Meštrović i Joza Kljaković, voditelj radova inž. Ivan Zemljak izvijestio je da su radovi i u unutrašnjosti Doma dovršeni (osim parketa središnje dvorane i uređaja centralnog grijanja), pa se prostorije mogu predati uporabi. Zgrada je osigurana u "Croatie" (130⁵⁶⁻⁵⁷). Na sljedećoj sjednici 15. prosinca 1937, na kojoj su bili nazočni i ban Savske banovine dr. Viktor Ružić i načelnik financijskog odjeljenja Banske uprave Adolf Mošinsky, uz inž. Zemljaka i Meštrovića, rješavalo se pitanje novčanih sredstava za potpuno dovršenje Doma, za što je bilo potrebno još 1.000.000 dinara. Na toj je sjednici zaključeno da se popravi i stari Umjetnički paviljon, koji je tada bio u derutnom stanju.

Nato je Banska uprava početkom 1938. odobrila dodatna sredstva za potpuno osposobljavanje Doma za namijenjene mu djelatnosti (130⁵⁹). Sredstva su ipak sporo stizala pa su posljednje svote odobrene tek u proljeće te 1938. godine (130⁶⁰⁻⁶⁴).

Još pri dovršavanju predlagali su izlaganje u novom Domu *Klub likovnih umjetnika* i *Fotoklub Zagreb* (130⁶²⁻⁶³).

Tada je, 1937, Ivo Sučić u *Jutarnjem listu* opširno pisao o Domu likovnih umjetnosti, kojega se dovršenje i otvorenje očekivalo:

«Polovinom ove godine Zagreb će, nadajmo se, zabilježiti jedan važan i značajni kulturni događaj. To će biti otvorenje novog Doma likovnih umjetnika na trgu Kralja Petra.

Ta divna, velika i monumentalna građevina, ta 'Bijela kuća' Zagreba, predstavlja jedno remek-djelo, koje se ne smije ocjenjivati samo sa gledišta arhitektonskog, već sa gledišta, da je osnovne nacрте izradio naš veliki majstor-kipar Ivan Meštrović...

Možda je ovo naše vrijeme još i suviše sićušno, a da bi mogli ocijeniti monumentalnost novog Doma likovnih umjetnosti, a nesumnjivo je vremenski razmak takav, da iz ove perspektive nismo u stanju dati konačan sud. Pa ipak ta će 'Bijela kuća' ostati kroz vijekove trajan spomenik jednog velikog stvaralačkog genija, a i naše epohe u kojoj on živi.

Medjutim bez obzira na umjetničku vrijednost tog Doma, potrebno je istaći jedno:

Dom likovnih umjetnosti na idealan je način, skladno i sukladno riješio ono što su mnogi stručnjaci pogriješili i pokvarili.

Jedna ogromna ploha trga, za koju se nije znalo što bi se s njome, kako da se to riješi, dobila je palaču trajne vrijednosti. Potreba takvog hrama umjetnosti bila je neodgodiva i velika, u toliko veća, što se već davno osjećalo, da je potrebno stvoriti nešto, što će dati nov impuls, nove mogućnosti razvitku Zagreba kao likovnog centra države, koji taj svoj naziv ne nosi od jučer, već po tradiciji od dalekih, prošlih vremena...

Činjenica, da se Meštrović nastanio u Zagrebu i da tu djeluje, djelovala je apsolutno povoljno na razvitak našeg kipar-

stva, a među slikarima imademo takovih čijim se radovima često dive i povoljno ih ocjenjuju i najstroži kritičari i poznavaci iz inozemstva, kad prođu kroz Modernu galeriju. Čim budu završeni radovi oko novog doma nastojat će Društvo umjetnosti da opet dade inicijativu i za izlaganje hrv. umjetnika u većim grupama u inozemstvu, jer su naši umjetnici i u Londonu i u Philadelphiji i u Barceloni pokazali da mirne duše njihovi radovi mogu stajati uz bok reprezentativnim djelima savremenih umjetnika...

U interviewu sa autorom napisao izjavio je Ivan Šrepel, tajnik *Hrv. društva umjetnosti*:

- Kao što je poznato, odavna se osjećala potreba da Zagreb dobije jedan dom umjetnosti, koji će biti žarište i ognjište sviju nastojanja hrv. umjetnika.

Najpozvanije je bilo Hrv. društvo umjetnosti 'Strossmayer' da ostvari taj Umjetnički dom jer su u njemu udruženi i umjetnici i prijatelji umjetnosti, bez obzira na grupe i orijentacije. Prvobitno je bilo zamišljeno da Hrv. društvo umjetnosti sagradi jedan skromni novi umjetnički paviljon, jer se u starom već vrlo teško izlaže radi njegove trošnosti, visokih troškova na adaptaciji prigodom svake izložbe i nemogućnosti loženja u zimsko doba.

Došlo se međutim na sretnu ideju, da se prilozima, koje je sakupilo Društvo umjetnosti priklopi i novac sakupljen za spomenik Kralju Petru u Zagrebu, pa je tako mogao biti ostvaren reprezentativni dom po zamisli kipara Ivana Meštrovića. Dom je danas već zatvoren, zidarski su radovi završeni, električni uređaj se upravo sada radi, a isto tako i uređenje za grijanje, pa će dom biti gotov polovicom 1937, ako se nekako nabavi svota od 600.000 dinara, koja još fali za unutrašnji uređaj. Prostorije Doma su po svojoj površini više nego dvostruko veće od onih u današnjem Umjet. paviljonu. Društvo umjetnosti dobit će u domu svoje prostorije, gdje će moći mnogo bolje razvijati svoju aktivnost.» (5513).

1938. godine dovršena je gradnja Doma (5665), nakon što su Banska uprava i zagrebačka Općina odobrile novčanu pomoć za dovršenje (5663).

27. veljače 1939. sastavio je i objavio kuratorij Doma «Pravilnik Doma likovnih umjetnosti kralja Petra I. Velikog Oslobođioca na trgu kralja Petra u Zagrebu:

Član I.

Kuratorij Doma likovnih umjetnosti Kralja Petra I. Velikog Oslobođioca u Zagrebu povjerava upravu Doma u administrativnom, financijskom i umjetničkom pogledu 'Hrvatskom društvu umjetnosti' u Zagrebu.

Član II.

'Hrvatsko društvo umjetnosti' podnosi o cjelokupnome poslovanju godišnji izvještaj Kuratoriju Doma kao vrhovnom upravnom organu.

Član III.

Ovaj Dom imade da služi umjetnosti uopće, a hrvatskoj napose. Služit će toj svrsi umjetničkim izložbama domaćih i stranih umjetnika, priredbama i predavanjima.

Član IV.

Svi hrvatski umjetnici, bilo pojedinci bilo grupe, kao i oni koji svojim radom gravitiraju k Zagrebu kao centru hrvatske likovne kulture, izlagat će besplatno, ali i u vlastitoj režiji u Domu. Ostali likovni umjetnici prema slobodnim i raspoloživim terminima, a prema odlukama 'Hrvatskog društva umjetnosti'. Ulaznice će ubirati 'Hrvatsko društvo umjetnosti' isključivo od onih izložaba, koje ono priređuje o svom trošku.

Član V.

Društvo isključuje svaku razliku između umjetničkih uverenja i pravaca, no u svakom slučaju morat će radom za izložbu u ovom Domu biti na umjetničkoj visini. U spornom slučaju 'Hrvatsko društvo umjetnosti' odredit će odbor od tri člana likovnih umjetnika za svaki konkretan slučaj.

Meštrović u zagrebačkom domu, oko 1935.

Član VI.

U koliko Dom ne bi bio angažiran za gore navedene umjetničke svrhe, moći će ga 'Hrvatsko društvo umjetnosti' iznajmiti za druge svrhe, ali sa prioritonom onih, koji će imati bliže veze sa umjetnošću. Ni u kojem slučaju društvo ga neće iznajmiti za priredbe, koje ne bi bile dostojne svrhe Doma. Prihod od tih priredaba služiti će za pokriće administrativnih troškova, pogona Doma i za pomaganje umjetnosti.

Član VII.

'Hrvatsko društvo umjetnosti' kao domaćin raspolaže i društvenim prostorijama, koje se nalaze u polukatu, a koje će po mogućnosti stavljati na raspoloženje u slobodnom vremenu umjetničkim grupama i organizacijama Zagreba, uz uvjet da se podvrgavaju kućnom redu.

Član VIII.

Radi provođenja cijelog ovog pravilnika 'Hrvatsko društvo umjetnosti' propisat će posebni obvezatni kućni red Doma.

Član IX.

Eventualne žalbe, koje bi pojedina lica pokretala protiv uprave Doma, rješavat će Kuratorij Doma.

Sastavljeno i potpisano u Zagrebu, dana 27. veljače 1939.

Kuratorij Doma likovnih umjetnosti Kralja Petra:

Za Općinu grada Zagreba, predsjednik općine:

Dr. Teodor Peičić, s. r.

Za 'Hrvatsko društvo umjetnosti':

Ivan Meštrović, s. r.

Za Odbor za podizanje spomenika Kralju Petru u Zagrebu: Rudolf Ebner, s. r.» (130⁶⁴⁻⁶⁵).

U blagajničkom izvještaju 16. svibnja 1939. navedeno je da, nakon podmirenja svih troškova, gradnja Doma iznosi 7.630.200 din (130⁶⁵).

Nacrti i fotografije Doma objavljeni su u radnjama I. Zemljaka (5788), A. Deanović (9598), R. Ivančevića (9917) i T. Hruškovca (130).

U sačuvanom spisu „Dom likovne umjetnosti Kralja Petra Velikog Oslobodioca“, napisanom 1940, iznesen je opširan historijat gradnje Doma, od odluke o gradnji 1933. do likvidiranja zgrade 1940. godine (130⁶⁶⁻⁶⁹).

Usporedo s dovršavanjem gradnje Doma likovne umjetnosti odlučila je Općina da se, po želji gradskih vijećnika i prema planu Gradskog poglavarstva, popravi i osposobi stari Umjetnički paviljon. U njemu bi se u prizemnom (sa sjevera podzemnom) dijelu smjestili ili Gradska knjižnica ili Gradski muzej, a u gornjim izložbenim prostorijama Meštrovićeve skulpture, ili bi se svi prostori Umjetničkog paviljona, „prema želji jednog dijela vijećnika udesili za stalnu izložbu Meštrovićevih djela“ (5700).

U jesen 1938. odlučeno je da se novi Dom likovne umjetnosti otvori 1. prosinca te godine velikom izložbom *Pola vijeka hrvatske umjetnosti*, a da se stari paviljon restaurira (5664). Nakon te izložbe pripremala se i druga reprezentativna izložba hrvatske religiozne umjetnosti, za što se pripremao materijal, čak odlijevali bogumilski stećci i islamski spomenici, ali je rat spriječio njezino ostvarenje (366¹²; 367³²⁸).

1. prosinca, na dan Ujedinjenja, posvećen je dovršeni Dom likovne umjetnosti u nazočnosti Ivana Meštrovića te uglednih uzvanika. Posvećenje je, poslije mise zahvalnice, obavio zagrebački nadbiskup dr. Alojzije Stepinac, koji je održao i prigodni govor, a uz njega je govorio Miroslav Kulmer, prvi predsjednik

odbora za nesuđeno podizanje spomenika Kralju Petru I, predajući Dom na čuvanje predsjedniku Gradske općine dr. Teodoru Peičiću (5601).

18. prosinca 1938. svečano je u novom Domu likovnih umjetnosti otvorena velika revijalna izložba *Pola vijeka hrvatske umjetnosti*, „najveći kulturni događaj na koji Zagreb kao metropola hrvatskog naroda može biti ponosan: - pisao je *Jutarnji list* - prvo što je Meštrović taj dom projektirao i prema njegovoj je zamisli sagradjen, te je time svom narodu dao najveći i najljepši spomenik“ (5679).

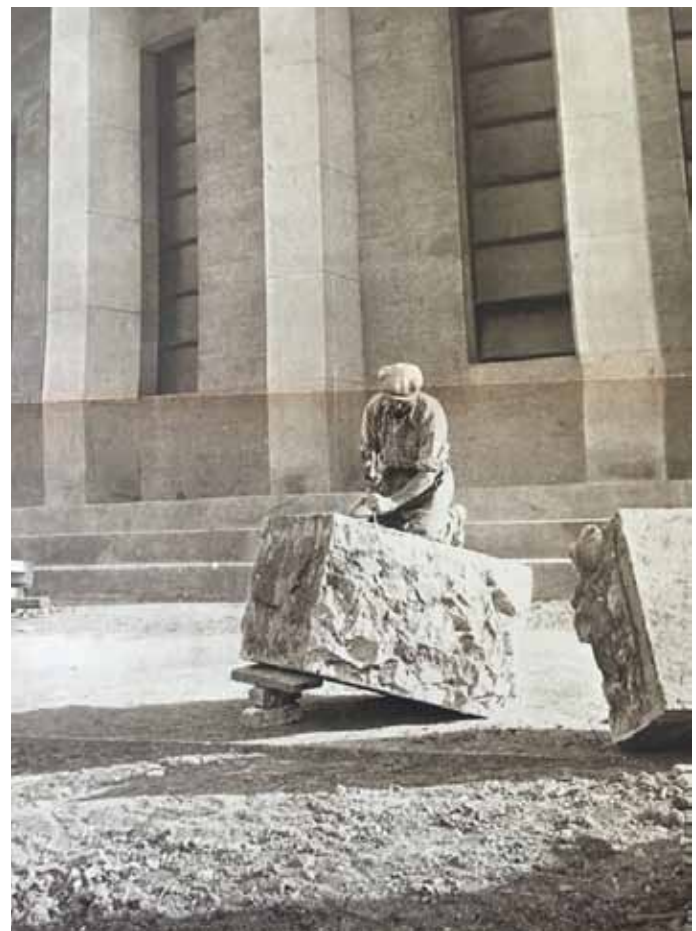
Tom je prigodom izdan i bogati katalog s uvodom jednog od potpredsjednika Društva dr. Iva Tartaglije, izvještajem o izložbi člana *Društva* Đure Tiljka i člankom o Društvu tajnika dr. Iva Šrepela. Katalog je ilustriran velikim brojem reprodukcija svih izlagača i njihovim biografskim podacima. Katalog su uredili Tomislav Krizman, Ivo Šrepel i Dragutin Tadijanović. Tiskano je 5000 primjeraka kataloga, koja je naklada, prema izjavi Ivana Meštrovića, rasprodana, pa se dotiskala druga naklada (130¹⁴⁰).

Izlagalo je 103 slikara i grafičara, 24 kipara i 32 arhitekta, ukupno 159 autora 525 radova. Bila je to, dakle, velika smotra cijele hrvatske - ne samo zagrebačke - umjetnosti, unatoč apstinenciji nekih umjetnika (5566⁴⁰⁴).

Izložbu je posjetilo 25.000 ljudi. Otkupljena je većina radova, a sam je Meštrović kupio slika i skulptura u vrijednosti 38.500 din (5709).

Ivan Meštrović se, iako začetnik gradnje Doma umjetnosti, njegov autor i promicatelj navedene izložbe, predstavio samo

Brački klesar obrađuje kamen za Umjetnički dom, 1938.

s tri skulpture ranijeg razdoblja. Bile su to brončana *Pietà* iz 1914, mramor *Mati zavjetuje dijete* iz 1927. i mramor *Povijest Hrvata* iz 1932. (552).

Izložba je trajala od 18. prosinca 1938. do 31. siječnja 1939. god.

Svečanom su otvaranju izložbe *Pola vijeka hrvatske umjetnosti*, ujedno za javnost i Doma likovnih umjetnosti, bili nazočni brojni uzvanici: nadbiskup Stepinac, rektor Sveučilišta dr. Živković, predsjednik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dr. Bazala, gradski podnačelnik Kaufman, dr. Rittig, dr. Tartaglia, sam Meštrović i drugi.

Nakon govora predsjednika *Hrvatskog društva umjetnosti* dr. I. Krbeka izložbu je otvorio dr. Vlatko Maček, koji je u Meštrovićevoj pratnji razgledao izložbu (130¹⁴⁰⁻¹⁴³; 5566; 5679; 5693).

O izložbi *Pola vijeka hrvatske umjetnosti* pisano je u našem tisku mnogo. Hvalilo se, ali i kritiziralo novi paviljon i Meštrovićevu ulogu u njegovom podizanju i u organizaciji izložbe.

Kipar i arhitekt Frane Cota pisao je opširno o izložbi i umjetničkim prilikama u Hrvatskoj:

“Meštrović gradi velebn dom likovne umjetnosti i gradi ga tamo, gdje je najzgodnije. Meštrovićev pronicavi i dalekovidni duh vidi, da je današnji Zagreb drugi nego li pred pedeset godina, da je pravi centar tamo gdje se diže novi grad. On nije kriv, što je trg nepravilan i okićen kućama većinom bez invencije. Kad se je paviljon otvorio, publika je uvidila, da je riješenje dobro i da je paviljon za velike izložbe podesan. Okrugli tlocrt dava dobru razdiobu i omogućuje svakom izlagaču

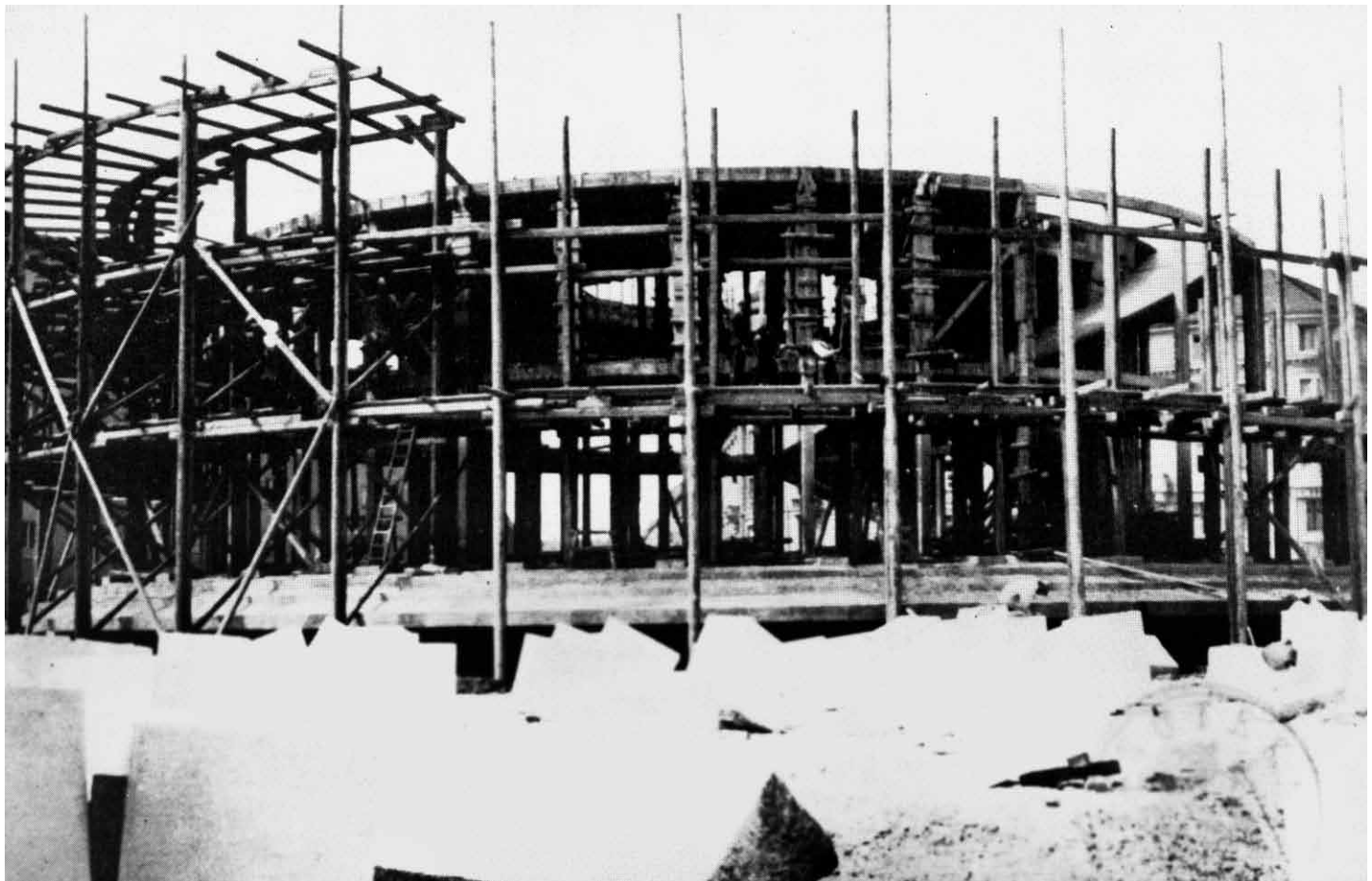
dobro mjesto, rasvjeta je savršena i nikom ne može biti krivo. Zanatki je izvedeno prvoklasno, prigovoriti je tlocrtu samo u nekim neznatnim stvarima... U arkadama vanjskog prstena moguće bi se dalo na zidove postaviti portrete umrlih poznatih umjetnika onako kao glave donatora na apsidi stolne crkve u Šibeniku...” (5712).

O izložbi *Pola vijeka hrvatske umjetnosti*, spominjući i Meštrovićeve izložene skulpture, pisali su Ivo Šrepel, Ivo Krbek, Oton Ambrož, Milan Katić, Pjer Križanić, Ivo Tartaglia, Božidar Borko, Ivo Cepelić, Edo Čalić, Ivan Esih, Dagmar Gulić, Verena Manč-Han, Marija Hanžeković, Vladislav Kušan, Ivo Ladika, Zlatko Milković, Josip Restek, Mirko Šeper, Danilo Viher, Većeslav Vilder i drugi nepotpisani autori (5556; 5583; 5590-5594; 5601; 5643; 5662-5664; 5668; 5669; 5674; 5678; 5681; 5691-5693; 5714; 5720; 5731; 5732; 5736; 5739; 5742; 5746; 5747; 5750; 5759; 5769; 5779; 5784; 5793; 5821; 5825).

Ivan Meštrović je u povodu izložbe, kojoj je mnogo pridonio, ne toliko s tek tri svoje skulpture, nego njezinom organizacijom i željom da se cjelovito i dolično predstavi novija hrvatska umjetnost koja je u inozemstvu bila vrlo malo poznata, a i u tadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji često podcjenjivana i prešućivana, u razgovoru s autorom *Hrvatskog dnevnika* dao opširnu izjavu o suvremenoj hrvatskoj umjetnosti i njezinim problemima, istaknuvši tom prigodom i značajnu pionirsku ulogu kipara Ivana Rendića, na kojega su svi bili zaboravili:

“Izložba ‘Pola vijeka hrvatske umjetnosti’ - razlagao je u nevezanom razgovoru majstor Ivan Meštrović - kao što joj i sam naziv kaže, imala je da nam pruži preglednu sliku onoga, što je kroz posljednjih pedeset godina stvoreno kod nas na po-

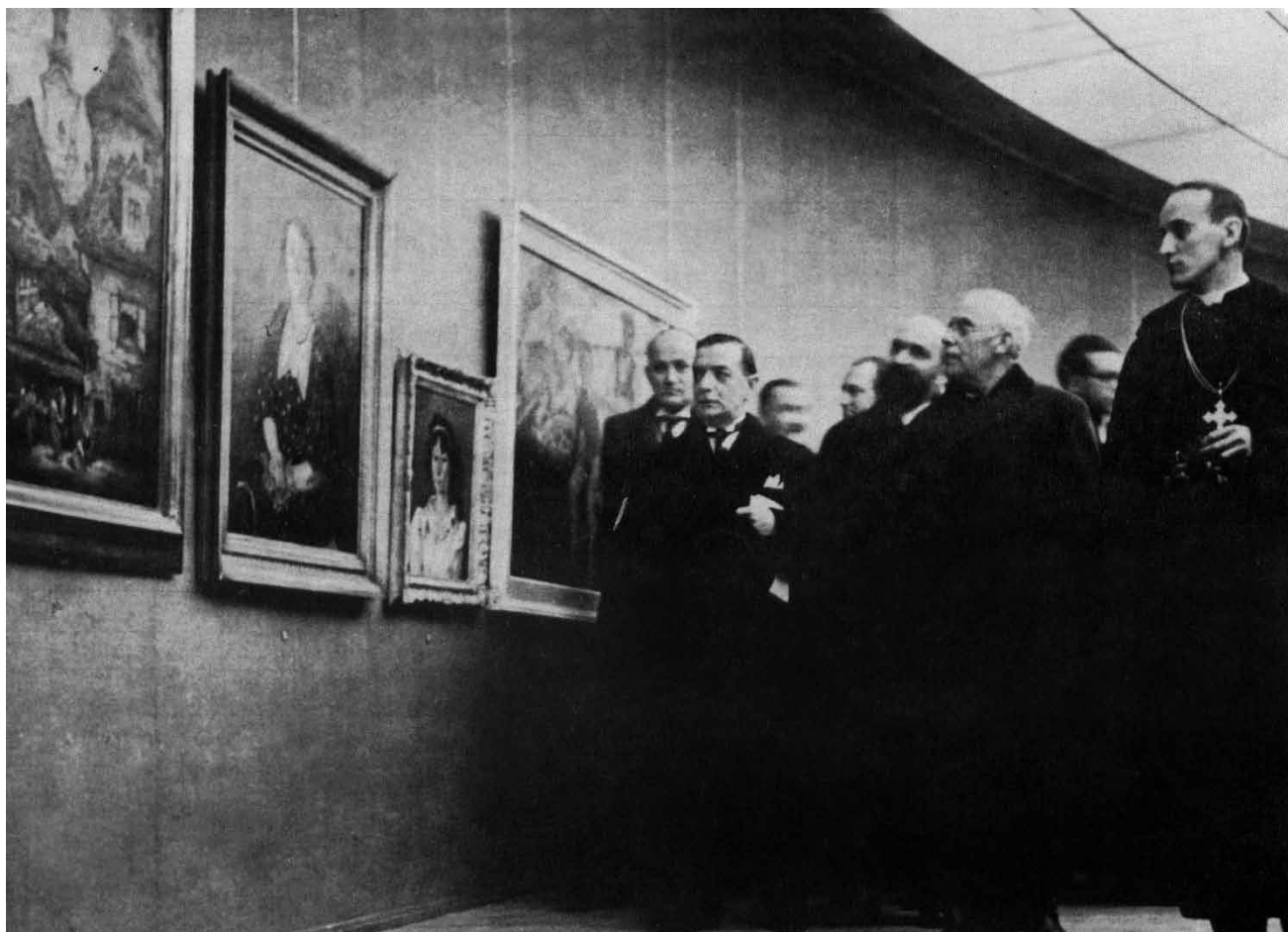
Umjetnički dom u gradnji

dručju likovnih umjetnosti. U glavnom je taj cilj i postignut, a u koliko ta slika nije potpuna, krivnja je u nedovoljnom vremenu, tehničkim i drugim poteškoćama. Naša umjetnost sigurno nije prva u Europi, ali nije ni posljednja. Ona je u stalnom i neprekidnom razvitku. I kakva je da je ova naša izložba, ona nam prikazuje uspinjanje i raspinjanje naših likovnih umjetnika. Poznavalac na prvi pogled vidi, koliko je netko naučio, koliko je propustio, a koliko je opet stvorio, gdje tko već kazano ponovio, a gdje je nešto nova dodao, ili sasvim samostalno rekao. Svakako treba s iskrenim priznanjem i poštivanjem pratiti nastojanja naših umjetnika tim više, što većina njih radi u vrlo teškim prilikama. Umjetnik nije tvorničar, koji šalje na tržište velike zalihe robe, a i ono, što stvara, nije nažalost još u tolikoj mjeri traženo, da bi se mogli stvoriti potrebni materijalni uvjeti za nesmetan i intenzivan rad. Mi bi želili, da ova izložba pobudi što veće zanimanje za hrvatsku umjetnost i za hrvatske umjetnike. Prijatelji umjetnosti treba da znadu, da ne može biti umjetnosti bez umjetnika i da stvaranje bez poticaja zakržlja ko biljka bez vode. Drago nam je, što je posjet izložbi do sada vrlo dobar. Prodano je preko 5000 kataloga, tako da će se morati ponovo štampati. Ali zanimanje za našu umjetnost i za naše umjetnike ne bi smjelo time prestati, jer su i umjetnici važan faktor u izgradnji naše narodne kulture. Treba svijesno ići za tim, da se što jače manifestiramo u umjetničkom stvaranju, jer se narodi ne cijene samo po materijalnim nego i po duhovnim vrednotama, uzevši na dugo vrijeme, više po posljednjim nego po prvim. Postoje doduše različita mišljenja o tome, koja je umjetnost narodna, ali jedno je izvan svake sumnje: umjetnik, kao pripadnik jedne narodne zajednice, nosi u sebi njezine posebne oznake, i zato je on uvijek nacionalan, kad je potpuno svoj. Ako pogledate djela svijui velikih umjetnika, moći

ćete po njima zaključiti, kojemu narodu pripada njihov tvorac. El Greco je mogao i dalje otići nego u Španjolsku, uvijek bi mu se poznalo porijeklo. Svakako jedno stoji, da se umjetnički rad ne sastoji u imitiranju, pa ni onoga, što se kod nas smatra narodnom umjetnošću. Čak ni prirode; i u prirodu treba gledati kroz svoju prirodu, očima svoga duha. Umjetnost je u stvaranju, a ne u imitiranju. Osim toga nije potpuno samoniklo ni sve ono, što u narodu postoji. Tako naprimjer u narodnom vezivu možete naći tragove raznih utjecaja. Nije dakle izvorno naše ni sve ono, što se naziva narodnim rukotvorinama. Umjetnički je rad uvjetovan mnogim faktorima. Nisu posljednji faktor ni prilike, u kojima se radi, kao ni potrebe, kojima se ima udovoljiti. Uzmite kao primjer samo naše primorske gradove. Nisu primorske ulice uske samo zato, što se to nekome prohtjelo. Primorje ima dosta sunca i zato njegovi građani podižući svoje kuće nisu ni osjećali potrebu širokih ulica. Uske ulice zaštićuju ih od sunca i od vjetrova. Što je potrebno za Hamburg, nije potrebno za naše dalmatinske gradove. Naročito je građevna umjetnost usko vezana uz dnevne praktične potrebe. Premda se kod nas opaža i kvantitativni i kvalitativni porast umjetnika, ipak smo mi još daleko od toga, da bismo u umjetnosti dali svoju posljednju riječ. Trebat će još mnogo rada i natjecanja naših umjetnika, ali će isto tako trebati još mnogo više zanimanja naše javnosti. Sigurno je, da i na ovoj izložbi ima stvari, koje ne mogu podnijeti najstrože estetsko mjerilo, ali ipak je sve ono, što je izloženo, sastavni dio naše kulture. Zar može i smije netko podcjenjivati napore jednog Ivana Rendića, koji je stekao velike zasluge za stvaranje naše kiparske umjetnosti? Naša je kiparska umjetnost nakon Rendića znatno pokročila naprijed, ali je Rendić ipak obavio pionirski posao i potakao žedju za kiparstvo. Kad to vrijedi za Rendića u kiparstvu, još

Otvorenje izložbe *Pola vijeka hrvatske umjetnosti*, Zagreb, 1938. (Meštrović, Maček i nadbiskup Stepinac).

više treba istaknuti zasluge Mašića, Bukovca, Medovića, Kovačevića i Crnčića u slikarstvu, ili Kovačića u arhitekturi. Kao što ni velike književnosti ne nastaju preko noći, jer najprije trebaju doći generacije, koje će stvarati književni jezik i krčiti šikare, isto tako ne smijemo poricati zasluge prvih pionira naše likovne umjetnosti, to više, što su oni radili čak i u težim prilikama nego današnji umjetnici. Nama je drago, što je na ovoj izložbi zastupano toliko hrvatskih umjetnika, jer ako se cijeli narod u određenim časovima može naći zajedno, onda držim, da se i naši umjetnici mogu takodjer okupiti. Zajedničkim istupom oni se ne odriču svojih posebnosti; sve posebnosti su iz istog korjena, pa zato treba i da se vrate i izgube u općem. I još nešto, a ovo mi se čini u ovakvoj prilici jedne kulturne manifestacije važnim da se kaže: umjetnost ne stvaraju samo umjetnici, nego čitav narod, njegova čežnja za kulturom i njegova ljubav i volja da je izgradi. Ljubav i volja su snaga, koja nadje i mogućnost.“ (130¹⁴³⁻¹⁴⁴; 5750; 5821).

Međutim, unatoč neobično velikom uspjehu te hrvatske umjetničke manifestacije, ipak nikada nije bilo ni jedne Meštrovićeve javne djelatnosti koja uz pohvale - najčešće i pretjerane - nije izazvala ujedno i kritike i žučljive napade. Među umjetnicima su i u nas tada postojale dvije ideološki i estetski suprotne struje: jedna l'art-pour-l'artistička, uglavnom sljedbenica impresionističkog ili sezansovskog slikarstva, a druga angažirana, politički na ljevici, okupljena uglavnom u likovnoj grupi "Zemlje". Ali su zavisti zbog privilegiranih državnih narudžaba, ideološko-politička zamjeranja i osobni animoziteti prema Meštroviću uvećavali i zaoštravali te sukobe (5687).

Iako je na izložbi *Pola vijeka hrvatske umjetnosti* sudjelovalo čak 180 slikara, kipara i arhitekata; čak veliki broj iz Dalmacije, što u Zagrebu prije nije bilo često; čak i znatan broj talentiranih umjetnika mlađe generacije, ipak su demonstrativno odbili sudjelovati na izložbi pozvani slikari Ljubo Babić, Marta Erlich, Nevenka Đorđević, Krsto Hegedušić, Željko Hegedušić, Edo Kovačević, Jerolim Miše, Vilim Svečnjak, Ernest Tomašević, Kamilo Tompa, Fedor Vaić i kipari Antun Augustinčić, Dragutin (?) Filipović, Robert Frangeš-Mihanović, Vanja Radauš i Toma Rosandić. Većina njih bila je potaknuta socijalnim stajalištem, ali neki, poput Babića, Mišea, Augustinčića, Frangeša i Rosandića bez sumnje osobnom odbojnošću prema Meštroviću (130¹³⁹).

Još 1937. Krsto Hegedušić, pišući u lijevo usmjerenom časopisu *Ars 37* o likovnom grupiranju u Hrvatskoj, nije mogao - nakon kritiziranja ranog Meštrovićevog južnoslavenskog nacionalizma - a da se, barem u bilješci članka, ne zakači o Meštrovića i njegov stari i novi paviljon. Hegedušić veli da je stari paviljon konstruktivno vrlo solidan i nastavlja:

“Zidanjem Doma Kralja Petra ili novog paviljona, postojanje staroga je došlo u pitanje. Stari paviljon bi se imao srušiti - kao bespredmetan i ruševan, da bi se učinilo mjesto za Meštrovićev monumenat. Iz tog razloga grad ga pušta namjerice da propada - da bi se vremenom učinila potreba njegovog uklanjanja što jasnijom. Međutim paviljon ovakav kakav jeste uz izvjesne troškove oko moderniziranja fasade i rasvjete; uklanjanjem staklenog krova i secesionističkog kiča sa fasade i iz unutrašnjosti, kao i uklanjanjem onih gipsanih modela Indijanskih jahača i Grgura Ninskog - taj stari paviljon bi mogao još sto godina služiti za umjetničke izložbe, kao što je i dosada služio. Pogotovo za slikarske izložbe bio bi bolji i efikasniji od novoga koji je građen po Meštrovićevoj zamisli i gdje se vodila prvenstveno briga za izlaganje plastike a ne slika.” (5489¹¹¹).

Meštrovićev novi Dom ima obilato zidnih površina za izlaganje slika, a Hegedušićev prijedlog da se historijski stilski pečat starog paviljona „modernizira“ i uništi nije nimalo za pohvalu.

Manja skupina slikara i kipara okupljena oko Babića i Hegedušića započela je 1938. javnu polemiku s Meštrovićevim istomišljenicima. Prigovarali su što je Općina potrošila za gradnju Doma oko 10 milijuna dinara, pa nije ostalo za otkupe radova zagrebačkih umjetnika. Tri goleme Meštrovićeve skulpture u starom paviljonu onemogućavaju (u stvari otežavaju!) izlaganja u njemu. Upravljanje novosagrađenim Domom povjereno je *Hrvatskom društvu umjetnosti* „Strossmayer“, kojim rukovodi „Meštrovićeva grupa“ i sl. (5698).

Odgovarajući na polemički članak o tom sporu u beogradskoj *Politici* (5698), Ivo Krbek i Ivo Šrepelel u istoj novini tvrde da novim izložbenim domom upravlja *Hrvatsko društvo umjetnosti* u kojemu svi članovi imaju ista prava. Na izložbu su svi bili pozvani. Vlasnik Doma je zagrebačka Općina i ona je odlučila sagraditi ga sredstvima kojima je bilo predviđeno podizanje spomenika kralju Petru I. Nacrti su izričito traženi od Meštrovića, koji ih je izveo besplatno. Upravu Doma vodi kuratorij od tri člana, i kojemu je samo jedan član HDUa i on, prema Pravilniku, štiti interese umjetnikâ (5592).

Pokušalo se uoči izložbe postići sporazum obje grupe i izlaganje svih umjetnika, ali bez uspjeha. Slikar Vilim Svečnjak je novinaru zagrebačke *Nove riječi* (Većeslava Vildera) izložio razlog odbijanja suradnje Babićeve i Hegedušićeve grupe: Sukob između njih i Meštrovića je još od prije. Sada je to protest protiv «politike koju g. Meštrović i njegovi drugovi provode već dvadeset godina». Za umjetnost i umjetnike malo se daje, a

Izložba *Pola vijeka hrvatske umjetnosti*, Zagreb, 1938.-1939.

M. Šimunić – Kipar Ivan Meštrović i Dom hrvatskih likovnih umjetnosti, 1938.

pri svim otkupima i narudžbama favoriziraju se isti pojedinci koji se nalaze «u krugu posvećenih oko g. Meštrovića». Sada Meštrović «tretira hrvatske umjetnike kao običan kor statista, koji će - uvijek kad to zatreba - statirati njegovim svečanim predstavama». «Paviljon je - veli Svečnjak - izgrađen bez pitanja i bez odobrenja nas hrvatskih umjetnika. To je lično djelo g. Meštrovića, rezultat njegovih ličnih ambicija i veza i stoji deset milijuna dinara! A nama hrvatskim umjetnicima ne treba 'belog mermera', već kruha i sredstava za rad. Ovaj dom - po mišljenju arhitekata - neuspjelo je djelo i ne će moći u potpunosti odgovarati svrsi, jer je nepodesan za manje izložbe.» Stari paviljon, u kojemu su «smješteni sadreni konji g. Meštrovića» oduzet je umjetnicima, pa ih se time prisiljava da idu «pod kapu g. Meštrovića» (5601).

Spomenimo usput da je u toj malenoj skupini koja je napadala Meštrovića bio Toma Rosandić, ne samo njegov današnji prijatelj, kojega je Meštrović doveo u Beč i omogućio mu izlaganja u inozemstvu, preporučio ga za zamašnu izvedbu *Petrinovićevo mauzoleja* na Braču, nego koji je rano zauvijek napustio Hrvatsku i u Beogradu dobivao javne narudžbe i položaj rektora Umjetničke akademije. Drugi član te skupine bio je nekadašnji Meštrovićev đak i suradnik kipar Augustinčić, koji se u vrijeme NDH, a pogotovo u kasnijem socijalističkom razdoblju, vrlo nekarakterno ponio prema Meštroviću, sprečavajući njegov povratak u domovinu. Treći član, slikar Svečnjak, također je u prvom socrealističkom razdoblju, na čelu umjetnika u Rijeci, toliko diktatorski djelovao, da je kao posljedica njegove djelatnosti uslijedilo samoubojstvo kipar-drvoresbara Petra Mitrovića.

U obranu Meštrovića i *Hrvatskog društva umjetnosti* nastupio je osobito Milan Ćurčin u *Novoj Evropi*. Nakon što je iznio historijat gradnje Doma likovnih umjetnosti odgovorio je na Svečnjakove kritike Meštrovića i novog Doma.

Dom ima 350 tekućih metara izložbenog prostora, odlično je osvijetljen, ima centralno grijanje, pa će svi umjetnici moći besplatno održavati i po 2-3 izložbe istodobno. Odgovarajući na napad Vilima Svečnjaka Ćurčin veli:

«Ako je novi Dom Likovne Umjetnosti 'lično djelo g. Meštrovića, rezultat njegovih ličnih ambicija i veza', onda neka su blagoslovljene te ambicije i te veze koje zgradu koja stoji deset milijuna donose hrvatskim umjetnicima - na dar.» Ćurčin krivi vlasnika *Nove riječi* u kojoj je Svečnjak objavio navedeni napad na Meštrovića, Većeslava Vildera, predstavnika klerikalne političke struje u Hrvatskoj.

«Ako ima stvarne podloge u onome što kaže g. Svečnjak - veli Ćurčin - da 'većina hrvatskih umjetnika stalno zapostavljena životari u najvećoj neimaštini i bijedi', onda su pouzdano 'Hrvatsko Društvo Umjetnosti' i 'krug posvećenih' oko g. Meštrovića oni koji - u cijelom ovom našem društvu - najviše nastoje da tu neimaštinu i bijedu uklone ili ublaže...» (5566).

Kritizirani je Većeslav Vilder odgovorio Ćurčinu u svojoj *Novoj riječi* obrazlažući izostanak nekih umjetnika s izložbe i stanje u Hrvatskom društvu umjetnosti, nazivajući Ćurčina «dvorskim mešтром ceremonija u kući gospodina Meštrovića» (5785).

I Vilim Svečnjak mu je sljedeće godine odgovorio u zagrebačkom časopisu *Izraz*. Izložba, po Svečnjaku, samo nazivom predstavlja pola stoljeća hrvatske umjetnosti. Ćurčin se tobože bori protiv navale reakcije i fašizma (koji se tada širi Europom). O otkupima umjetnina u Zagrebu, veli, odlučivao je triumvirat Meštrović, Kljaković i Krizman. Oni će diskreditirati pred javnošću svakog mladog umjetnika koji se usudi iznijeti svoje mišljenje. Svečnjakova obrana nikako nije na visini i uglavnom je napad na Ćurčina, «jednog pančevca u Zagrebu» (5778).

Ćurčinov odgovor u *Novoj Evropi* Većeslavu Vilderu, vlasniku i izdavaču *Nove riječi* i prvaku Samostalno-demokratske stranke, svodi se na tumačenje pojma demokracije i slobode diskusije u tisku; zatim na činjenicu da se samo 17 umjetnika suprotstavilo 159oricu sudionika, pa se ne radi o «čitavoj jednoj grupi, u kojoj su okupljena gotovo najistaknutija imena hrvatskih slikara, kipara i arhitekata», nego o pojedincima.

«Meštroviću - veli Ćurčin - nude tri milijuna da izradi statuu Kralja Petra na konju u Zagrebu; on predlaže da se Spomenik Kralju Petru, umjesto u obliku kipa, podigne kao Dom Likovne Umjetnosti u Zagrebu, i ujedno uzima na sebe da izradi skicu za Dom i nacrt za spomen-ploču Kralju Petru u tom Domu, - sve besplatno. I kad - nakon više godina mukotrpnog rada i svakovrsnih teškoća, prebrođenih sretno poglavito zaslugom i s pomoću Meštrovića, - Dom stoji gotov u svem svom sjaju, i otvara se na veselje umjetnika i udivljenje Zagreba i cijele zemlje, dolazi g. Većeslav Vilder i osjeća potrebu da se - zamisli! Zamisli se - nad čim? Zar nad tim što je, u ovoj našoj sretnoj Jugoslaviji - gdje su tisuće milijuna i milijarde narodnog novca utrošene na zgrade i palače... napokon i Zagreb dobio jedan reprezentativan Dom za Likovne Umjetnosti? Ili zar nad tim, što se Meštrović odrekao milijunâ za sebe u korist svojih drugova, te što danas stoji njihov Dom na mjestu gdje bi inače stajali jedan kralj i jedan kraljevski konj?»

U vezi s navodnim "dvorskim mešтром ceremonija u kući gospodina Meštrovića", Ćurčin objašnjava svoj odnos prema Meštroviću:

"Moj lični odnos prema Meštroviću vrlo je jednostavan i čist. Mi smo stari prijatelji, još iz đlačkog doba. U Svjetskom ratu, radeći na nacionalnoj propagandi, ukazala mi se mogućnost da u inozemstvu (osobito u Velikoj Britaniji) doprinesem uspjehu naše narodne stvari ističući ideju: da naš seljak nije samo odličan vojnik, nego da je obdaren i najvišim duhovnim svojstvima, kako to najbolje dokazuje primjer Meštrovića. Utoliko mi je lakše padalo da pišem i govorim o umjetniku Meštroviću, što sam se slagao s Meštrovićem čovjekom; zapravo, da nisam u njemu našao i poznao čovjeka, teško da bi sve divljenje za njegovu umjetnost učinilo da naš odnos postane tako trajan i srdačan. I tako je ostalo do danas. Poslije Rata, nitko mi nije više pomogao, kod 'Nove Evrope', nego Meštrović. Pritom sam, kraj sve njegove nadmoćne ličnosti, ostao uvijek svoj i nezavisan, u svakom pogledu. Možda se to Meštroviću na meni najviše i sviđalo. Svakako - ako je ovoj kratkoj osobnoj ispovijesti potrebno još što dodati - , mogu reći, da smo nas dvojica i u materijalnom pogledu uvijek ostali nezavisni jedan od drugoga...

Da kažemo još koju riječ i o legendi pod nazivom 'Meštrovićeva grupa'... pripisujući joj neku magičnu 'djelatnost, koja zasijeca u sve kulturne likovne ustanove u Zagrebu', i to u negativnom smislu: djelatnost kobnu i 'ubitačnu za svaki normalni razvitak', 'politiku koju g. Meštrović i njegovi drugovi provode već dvadeset godina' itd.... 'grupa Meštrović' ne postoji... Meštrović ne želi pripadati ikakvoj grupi, nego nastoji - ukoliko dospijeva sudjelovati u javnim ustanovama i akcijama - poduprijeti šire krugove svojih drugova, odnosno pokrete kolektivne suradnje u korist umjetnosti i umjetnikâ. U tim pokretima i ustanovama Meštrović igra - naravno - ulogu koja mu pripada, i koja mu se jednodušno nudi, te njegova snažna ličnost čini možda dojam na one koji nisu u blizini, ili koji se - iz svojih razloga i interesa - klone ovakvih zajedničkih akcija, da oko njega postoji neka 'grupa', neki 'glavni akteri' koji 'vode naš likovni život', te čija imena, uvijek ista, 'izbacuje kolo našeg likovnog života'...

'Hrvatsko Društvo Umjetnosti' - koje je već godinama središte 'djelatnosti koja zasijeca u sve kulturne likovne ustanove u Zagrebu', te čijim su radom i zaslugom uglavnom postali i Moderna Galerija i Dom Likovne Umjetnosti, - i nije udruženje umjetnika, nego društvo prijateljâ umjetnosti, u kojem je svaki član 'akter', a 'glavni akteri' su - kao u svakom društvu - oni koji u njemu najviše rade, te koji daju i drugima najviše podstreka na rad. U tome Društvu Meštrović sudjeluje kao prijatelj umjetnosti, pa članovi Društva i Upravnog Odbora - koji su sretni da je među njima - najbolje znaju koliko ga košta (i moralno i materijalno) to prijateljstvo za umjetnost i za umjetnike..." (5716).

O izložbi *Pola vijeka hrvatske umjetnosti*, o Domu likovnih umjetnosti i, neizbježno, o Domu i o Ivanu Meštroviću i njegovim skulpturama oglasio se, vrlo opširno, stručno i pristrano, i slikar, ujedno povjesničar umjetnosti i likovni kritičar Ljubo Babić u Krležinom *Pečatu*, ne mogući ni tom prigodom ne izraziti svoju odbojnost prema nekadašnjem svom prijatelju i zaštitniku. On kritizira svako primanje tuđih utjecaja, od onih bečke secesije do novijih pariških.

«Arhajska stilizacija - veli Babić ciljajući na Meštrovićeve skulpture - isto tako kao i pariska moda znače neinvenciozno

kruženje na jednom mjestu, circulus vitiosus našeg likovnog pogona, a nisu nikakav napredak. Ako je taj fatalni začarani krug diktirao graditelju Doma Likovnih Umjetnika tlocrt same gradnje, tada je taj tlocrt već sam po sebi pun duboke i mistične simbolike, koja točno odgovara našem sadašnjem stanju...

Takvim pustim mislima uputio sam se smjerom nadsvođenog potoka Medveščaka u skupocjeni Dom Likovnih Umjetnika. Nisam ni dopustio da se zamislim, što bi se bilo sve moglo za deset milijuna izvesti u korist razvitka umjetnosti kod nas, nisam htio imaginirati kakvi bi sve prostori mogli nastati iz takove sume, a kamoli izračunavati kolike bi se naše darovitosti mogle uputiti pravilnom i punom razvitku za tu istu sumu; sve sam to u mislima odgurnuo od sebe, htio sam samo da mi taj kameni Dom od plemenitog materijala progovori sam svojim dimenzijama, svojim proporcijama i svojim arhitektonskim dražima...

Zgrada nesumnjivo uvjetuje jaku podnicu, a te nema. Nasuti teren ne može biti ta potrebna podnica! Prikraćeni cilindrični oblik zario se naime svojom težinom u dovezenu zemlju, te izgleda kao da je ukopan. Ponovila se ista pogreška kao kod burze. U svojoj dvotrećinskoj visini proparan je kameni cilindar podjednako šupljinama. Tako je nastao vanjski visoki prazni hodnik, jedna vrst kolonade, sastavljene od kamenih, jednakih i jednostavnih potpornjaka. Slobodnom prostoru između potpornjaka odgovaraju visoki uski prozori na nutarnjoj oblino. Očita je vanjska dekorativna svrha, a ne diktat ili funkcionalnost samog unutrašnjeg prostora. Graditelj je dakle gradio i formirao unutarnje prostore prema vanjskom dekorativnom izgledu, a nije uobličio građevinu prema potrebi i prema njenoj namjeni. Takav se način gradnje upravo dijametralno kosi s osnovnim načelima svake savremene gradnje. Dekorativni stupovi vanjske kolonade drže gornju trećinu valjka čitave zgrade. Ta je trećina prazna, nad njom je istaknuti rub; taj prazni dio valjka, na kojemu je valjda bio na početku zamišljen dekorativni reljef, teško pritiskuje stupove, tako da iz daljine izgledaju slabi i gotovo gracilni. Iz čitave silhouette Doma viri staklena kupola svojom gornjom kalotom, tako da umjesto ravne i mirne linije krova završava valjak zgrade sasvim neorganično. Čini se da je ta kupola naknadno pridodana. Stoga se zgrada ponajbolje doimlje s one točke, sa koje se staklena kupola uopće ne vidi.

Što se čovjek više približuje zgradi, doimlje se krajnji stupovi kao da se ruše. Zašto? Razlog je tomu vrlo jednostavan: oni su naime postavljeni točno u vertikali, a ne stoje onako, kako bi ih svaki graditelj postavio izvan vertikale, kao što su naprimjer ugaoni stupovi Partenona. To se osnovno pravilo nalazi u svakom, pa i najobičnijem graditeljskom priručniku.

U Dom se ulazi kroz ogromne okovane dveri u uski, visoki, razvedeni i neskladni prostor vestibila. U stvari to monumentalno predvorje je zapravo uski isječak kruga, koji je sav oploćen mramorom. Graditelj je nastojao polučiti monumentalni dojam, više velikim dimenzijama i teškim skupocjenim a plemenitim materijalom, nego skladnim i uravnoteženim odnosima realiziranog prostora. Doista je lijep početni uspon otvorenog stubišta s lijeva i s desna; sretno su u onom detalju odabrane i boje mramora... Vjetrobrana nema, ulazi se direktno iz vana, tako da je vestibil i uz najbolje grijanje za zimskih dana hladan. Na sredini predvorja nalaze se isto takve dveri u glavni prostor. Tamo vlada polutama i čovjek se ne može za zimskih dana oteti dojmu da ulazi u mauzolej. Iz polutame tek svijetle bijele silhouette mramornih kipova, dok su se izgubile

tamne bronzne i drvene skulpture, prislunjene uz tamno obojenu stijenu. U prvi mah se uopće doimlju kao da nisu plastike. Direktno svijetlo središnjeg prostora odozgo osvjetljuje samo gornje dijelove kipova. U takvom svijetlu većina oblika, koji su u vertikalnim plohama, a nisu od kamena, ne mogu pokazati svoju modelaciju. Visina središnjeg prostora je visina dvaju katova, a širina nije velika, ona se još manjom čini, kad se omjeri prazna visoka šupljina. Kipovi naravnih omjera djeluju u tom prostoru još sitnije, da ne pominjem male bronzne i još manje reljefe ili medalje. U visini od dva sprata ističe se sasvim neočekivano prsten balkona, koji lebdeći šupljinom baca tamnu sjenu po tamno presvučenom zidu. Čini se da je i taj prsten balkona naknadno umetnut i prilijepljen na oblu stijenu, da se bar donekle iskoristi prazna i neiskorištena kubatura tog ogromnog, praznog prostora, koji ničemu ne služi, a ponajmanje za svaku izložbenu dvoranu. Za sunčanih dana je u tom glavnom prostoru još nesretnija rasvjeta, u punom se suncu pače projicira mrežotina staklene kalote točno po stijenama; po prostoru bilježi sunce doba dana i godine. U neku se ruku ostvarila velika sunčana ura, a ne prikladni izložbeni prostor. Svakako se savjetuje posjetiocu Doma neka ne gleda u vis spram titrave mreže stakla, da ga ne spopadne vrtoglavica ili da ne osjeti prve simptome nelagodnosti, koja bi se prilično točno mogla odrediti kao neka naročita vrsta morske bolesti. Nesumnjivo je, da je bila kod gradnje Doma Likovnih Umjetnosti velika nepoznanica današnja visoka razvijena znanost, koja se zove inače muzeografija, a uči na temelju iskustva od tisuće muzeja i izložbenih prostorija, kako se ostvaruje svijetlo, prostor i raspored pogodnih izložaba. Zato je ispala takva kupola, takav balkon, takvo osvjetljenje i takav nesklad u odnosima centralnog prostora...»

Nadalje Babić kritizira predstavljanje suvremene hrvatske arhitekture fotografijama a ne nacrtima, a kritizira i predstavljene arhitekture, a ne i one koji su stekli slavu u svijetu. Nisu prikazana napredna ostvarenja naše arhitekture.

«Kao što je djelimično i nesistematski prikazano razdoblje od pedeset godina u graditeljstvu, isto je tako fragmentaran i površan izbor kiparstva. Mjesto vremenskih faza i najboljih galerijskih stvari trajne vrijednosti, priređivači izložili su nam radove, do kojih su slučajno došli s jednom jedinom katalogskom pretenzijom da pojedino ime bude zastupano, a ne da nam prikažu najznačajnija djela pojedinih faza...»

I, dakako, glavna je Babićeva kritika i u skulpturi bila upearena protiv Ivana Meštrovića:

«U sred sredine čitavog doma, usred svih kružnica, koje se ponavljaju u raznim veličinama i dolje i gore u prostoru, postavljena je figura stilizirane žene u mramoru što drži pred sobom na koljenu ploču sa glagolskim rezama, a nazvao ju je autor 'Povijest Hrvata'. Simbolička stilizirana figura htjela se centralnim postavom još posebno istaknuti, valjda kao znak čitave priredbe Hrvatskog Društva Umjetnosti, a ujedno i autor Ivan Meštrović, graditelj Doma Likovnih Umjetnika kao os i glavna točka oko koje se čitavi razvitak likovne naše prošlosti i sadašnjosti u krugu vrti. Međutim, da je taj kameni lik bio postavljen izvan središta, bio bi bolje osvjetljen, a za postavljanje svakog umjetničkog djela to je odlučno. Tako su isto i oni izloženi Meštrovićevi reljefi trebali biti postavljeni kraj stijene, a ne u središtu ili izvan njega, oni su svuda i onako među ovom kolekcijom kipova na prvom mjestu. To je nesumnjivo. I ne postoji to prvenstvo samo zbog plemenitog materijala kipova ili neke naročite majstorije modeliranja ili zbog sadržaja, zbog

nekog izraza duševnosti. To prvenstvo jest u onom što se ne da opisati ili izreći, a to je darovitost, što zrači iz pojedinih oblika I. Meštrovića, bili oni nenaravni i do izopačenosti stilizirani. Kada Meštrović tom svojom neobičnom darovitošću kombinira, i svijesno proračunano ilustrira osjećanja, onda izilazi prazna manira na granici neukusa, ali kad on gotovo nesvijesno zahvaća blato ili kamen bez nekih ilustriranja ili patetičnih simboliziranja, tada se to blato ili kamen diktatom same darovitosti pretvara u drugu prirodu, u umjetnost.

Stilizirani simbol 'Povijest Hrvata' je više manira i vještina, nego čista kiparska pretvorba u novu prirodu; isto tako i mali reljef sa djetetom. Taj je stiliziran i sasvim nenaravnih oblika, ali po neki detalji, kao ruka na tom reljefu, pretvoreni su darovitošću u muzikalan sklad. Nedvornomno jest, da je svakoj maniri, svakoj preuzetoj stilizaciji suprotnost čisto zrenje. Ono jedino ostvaruje novo originalno i trajno u likovnom svijetu. Ali je isto tako nesumnjivo da i nenaravne stilizacije mogu biti izražajne, kad su ponesene darovitošću. Bilo bi ludo nijekati taj fakat. Druga je stvar nijekati imitaciju tih i takovih nenaravnih stilizacija po onima, koji takvim imitiranjem prekrivaju svoju nedarovitost, te postavljaju te imitacije kao neku osebitost, kao neki naročiti naš stil. To se događalo ne samo u našem kiparstvu, nego i u slikarstvu. Naravno da je takvo imitiranje, kao što je uopće svako imitiranje, beznačajno i štetno.

Unatrag nekoliko godina bile su čitave generacije zaražene tim meštrovićijanzmom, danas to više nije tako. Postoje još samo pojedinačni slučajevi kao opomena i zastrašujući primjer tog likovnog nedorazuma za sve buduće generacije.

Barokna prenapetost i patetični način, te dvije značajke Meštrovićevog izražavanja vidljive su i kod njegove 'Piete'. Lijepo modelirana muška glava i ruka, shematska prsa i nepomireni oblici donjeg dijela skulpture, da ne pominjem maniriranu ruku majke, utvrđuju još više naš sud kako je glavna oznaka Meštrovićeva stvaranja: disharmonija. No uza sve to taj je reljef ipak plod intuicije i neobičnog dara. Svrnemo li pogled na čas spram Palavičinijeve ili Kršinićeve skulpture, očito vidimo da takove sile tamo nema, ni u jednom ni u drugom, ali zapažamo vješti posao i ukusno modeliranje kod Kršinića...

Manjka najjači predstavnik naše mlade skulpture, a to je A. Augustinčić. Njemu se priključuju Radauš i Filipović, koji također nisu zastupani... Manjkaju Toma Rosandić i M. Studin...

Kaos i prava šarena anarhija čekaju nas među slikarima na drugom podu...

Slikarima i grafičarima rezerviran je drugi kat, oni su potpuno odijeljeno smješteni. Početni lijepi ulaz stubišta u prvom spratu te vodi kroz rupe u prstenasti koridor drugog kata. Te rupe su obrubljene čudnom drvenom ogradom i doimlju se kao veliki izlazi iz poda staromodne palube. U stvari se taj prostor čini kao couloir ili promenoir pred ložama drugog kata kazališta. U tom se koridoru, zbog obline zidova, ne može prići direktno iz veće daljine ni jednoj slici, krivina zidnih ploha kao da sili posjetioca, da što prije prosljedi dalje. Isključeno je svako postavljanje bilo koje slike tako, da distanca između slike i gledaoca bude veća od osam metara. Zbog toga je i nemoguće u tom prostoru izlagati ma kakvu sliku, karton ili panneau, koji je širi od četiri metra, a viši od tri. Ni krivina, ni distanca, a ni doprema ne omogućuju takvo izlaganje. Na drugi se sprat sve slike nose rukama. Prema tome je prostor podesan samo za izlaganje manjih štafelajskih slika. Sve ono što se je moglo izlagati u starom paviljonu, ovdje se u tom prostoru ne može.

Tu i tamo postavljeni su poprečno paraventi, no oni ne dijele prostor kao potrebne cezure, ni ne stvaraju pojedine odjele, uvećavajući u sadašnjem sastavu zbrku i nemar u čitavom rasporedu. Niski dvostruki stakleni krov propušta zimi mekano i blago svjetlo sa sjeverne obline zida, dok su one konveksne u blagoj polutami... Rasvjeta je, dakle nesumnjivo nejednaka, ni za dlaku bolja od one u starom paviljonu...

Ta je proslava imala biti, barem je čitavo vrijeme tako reklamirano, 'jubilara', 'retrospektivna', 'reprezentativna izložba hrvatskih umjetnika'. Ona je sve prije nego to. U tom koridoru je naime ostvaren potpuni kaos: i to od običnog kiča i diletantizma preko polovičnih realizacija sve tamo od rijetkih, najboljih i najizrazitijih slika naše prošlosti i sadašnjosti. Sav taj kaos, sve te slike jedna do druge u neprekinutom nizu vise na jednoličnoj, ravnoj donjoj liniji. Ta linija ujedno je valjda jedina veza i jedini sistem tog 'pometenija'. Bez sistema, bez ikakve veze s bilo kakvim afinitetom, bez obzira na vrijeme, na smjer, na važnost, a ponajviše na kvalitet poredana su ta platna duž obliha zidova, tako da su se i one vrijedne slike prošlih i sadašnjih slikara utopile u tom šarenom, nemirnom i kaotičnom filmu...

... U ponekim slučajevima naši likovni talenti bili su bolji, nego što su to bili slikari i kipari susjednih zemalja. To se na ovoj izložbi u retrospektivnom njezinom dijelu ne vidi. Naprotiv, cijeli se izbor čini kao da ga je proveo neki zlobnik, jer je u većini slučajeva mrtvih i živih, odabrano upravo ono što je manje vrijedno, šta više, kod nekih mrtvih slikara izloženo je isključivo ono, što je najlošije...

Pozivi na sudjelovanje u ovoj priredbi poslani su u glavnom svima, što su u ovoj zemlji držali ili drže kroz čitavi život ili samo katkada kist ili dljeto. Prema tom pozivu svaki slikar ili kipar odabrao je svoja tri platna ili skulpture, za koje je on sam mislio da su najbolji. Naročito imenovani odbor imao je na taj način skupljene stvari smjestiti i objesiti. Tako se došlo do ovakve neodgovorne 'reprezentacije' hrvatske umjetnosti... (5704).

Opširna kritika Ljube Babića kako Doma likovnih umjetnika, tako izložbe *Pola vijeka hrvatske umjetnosti*, a pogotovo Meštrovićevih skulptura na izložbi, pisana je stručno i znalčki, ali s dobrom dozom ne samo pristranosti, nego i podvaljivanja. Bilo je to reagiranje ne samo Babića, nego i skupine koja je bojkotirala Dom i izložbu, a tekst kritike zacijelo je blagoslovio i Miroslav Krleža.

Babić počinje s golemom cijenom Doma, iako znajući da taj novac inače ne bi dobili zagrebački umjetnici jer bi bio potrošen drugdje, a velikim dijelom za konjanički spomenik kralju Petru I. Reprezentativni i prostrani Dom je pak namijenjen umjetnicima i nikome drugome.

On posprdno govori o kamenu, o plemenitom materijalu, a kada su, i on i Krleža, spominjali ranije Meštrovićeve skulpture, uvijek su im jednako posprdno prišivali naznaku *gipsanih kipova*. On stupove Doma naziva tek *potpornjacima*. Daje pouku o potrebi nakošenja posljednjeg stupa, što je u ovom slučaju besmisleno, jer ovako u krugu poredani stupovi nemaju ni prvog ni posljednjeg, poput onih pravokutnih antičkih hramova. On ističe nefunkcionalnost cijeloga Doma, a kritizira staklenu kupolu koja ima svrhu osvjetljavanja unutrašnjosti, istaknuto ostvarenje i u okvirima tadašnje svjetske arhitekture. Što se tiče nedovoljnog ili nepogodnog svjetla u unutrašnjosti (što je činjenica), tome se lako doskoči usmjerenom umjetnom rasvjetom. Upravo je bezobrazno podvaljivanje tvrdnjom da

će onaj tko gleda u visinu u nadsvjetlo kupole dobiti morskou bolest, a kako bi se osjećao netko tko bi htio izravno gledati u neki reflektor umjetne rasvjete. On središnji prostor kritizira nepogodnim za izlaganje zbog njegove širine i visine, a glavni nu izložbenog prostora na kružnim galerijama zbog preuskog prostora, iako je osam metara dovoljno za razgledanje slika, a sam spominje i poprečne paravane, na kojima se i velike slike mogu promatrati iz velike daljine. Govoreći o nefunkcionalnosti rasporeda unutarnjeg prostora, on ostavlja čitatelju dojam da je to isključivo Meštrovićevo djelo, ne spominjući arhitekta i građevinare koji su projektirali i razradili taj raspored (5788).

Govoreći posebno o Meštroviću hvali tek njegov prirodni talenat, vrednujući samo ono što on stvara «nesvijesno», a odbacuje sve njegove skulpture koje nose neku ideju, ili stilizaciju, zaboravljajući da je i sam u ranijoj fazi u svojim slikama naglašavao i nacionalističku i socijalističku idejnost, a primjenjivao kritizirani stil bečke secesije.

Izbor radova i njihovo izlaganje predstavlja kaotičnim, iako je to bila, uza sve nedostatke i greške, prva - i vjerojatno do danas posljednja - revijalna izložba cjelokupne hrvatske umjetnosti (osim suzdržanih). A Dom likovnih umjetnika u Zagrebu bio je, uvjeren sam, ne samo najistaknutiji i najprostraniji umjetnički salon u cijeloj bivšoj Jugoslaviji, nego i ravan najistaknutijima u Europi, pogotovo i kao arhitektonsko ostvarenje.

Ni Krleža nije bio objektivniji u osudi Meštrovićevog Doma:

«Vidite ovu zgradu? - govorio je 1974. svom biografu Enešu Čengiću. - Savršeno je glupo postavljena, zatvorila je vidike prema starom gradu. Arhitektonski ju je riješio Meštrović u spomen kralju Petru I Oslobodiocu.» (9558¹⁷⁷).

Zgrada je mogla zatvoriti pogled prema starom gradu jedino iz izrazito odbojno građene Zvonimirove ulice, ali je zauzvrat sama sobom otvorila jedan novi zanimljiv i sadržajan pogled. A što se tiče podvaljivanja da ju je Meštrović podigao u spomen kralju Petru I. Osloboditelju, to je neumjesno, jer je dobro znao da je Meštrović predložio njezinu gradnju baš umjesto već odlučene i od Zagreba prihvaćene namjere podizanja toga spomenika, koji bi Meštroviću bio obilno plaćen, dok Dom to nije bio.

Drugom je prigodom Krleža rekao Čengiću:

«Ulica Socijalističke revolucije, prije Zvonimirove, njegovo je djelo (arhitekta Vjekoslava Heinzela). Bio sam bijesan i digao glas što se na tako posve otvorenim prostorima grade tako uske, takozvane bulevarske trake. Zatim je došao M, načinio paviljon u kojem je danas Muzej revolucije i zatvorio prostor.» (10059¹⁰⁷)

*

Ideja Meštrovića i njegovih suradnika da Dom likovnih umjetnika bude stalni i živi prostor izlaganja svih, a prvenstveno zagrebačkih umjetnika, počela se ostvarivati odmah nakon te prve reprezentativne izložbe.

U svibnju i lipnju iste 1940. godine priređena je u njemu *Prva godišnja izložba hrvatskih umjetnika*. Taj su Dom počeli zvati Meštrovićev paviljon, kako ga naziva i Ivan Esih prikazujući izložbu u *Jutarnjem listu* (5847). O mogućnosti izlaganja velikog broja ne samo zagrebačkih umjetnika, nego i hrvatskih iz ostalih krajeva, dokazuje broj od 72 slikara i 20 kipara, sa 424 izložena rada (5853). Sam je Meštrović tada izložio spomeničku skulpturu *Ruđera Boškovića*, još u gipsu, namijenjenu Du-

brovniku - koja tamo nije nikada stigla; zatim studiju *Pobjede* za spomenik *Zahvalnosti Francuskoj* u Beogradu i jednu malenu bronzu *Ispraćaj* (5884).

O *Prvoj godišnjoj izložbi hrvatskih umjetnika* i Meštrovićevim radovima na njoj pisali su Franjo Deak, Ivan Esih, Verena Han Manč, Milan Katić, Josip Restek, Ivo Šrepel i Josip Velebit (5842; 5847; 5848; 5853; 5881; 5884; 5886; 5899).

U Domu likovnih umjetnika pripremala se također velika izložba hrvatske religiozne umjetnosti, ali ratne prilike i gubitak Doma nisu omogućile njezino ostvarenje (366¹²).

*

Ako je Ivan Meštrović, po sudu nekih zagrebačkih umjetnika, bio kriv za gradnju Doma likovnih umjetnika, sigurno nije bio kriv za daljnje njegove prenamjene, s kojima su ga baš ti isti umjetnici izgubili, jer nakon *Prve godišnje izložbe hrvatskih umjetnika* u njemu više od pola stoljeća nisu mogli izlagati zato što je politika postala važnija od umjetnosti.

Stvaranjem NDH hrvatska je istočna granica bila na Drini. Ustaška Hrvatska je imala podršku u Hercegovcima i bosanskim Hrvatima. Da bi pridobio i bosanske muslimane, kojih je bilo i u Zagrebu, Pavelić je odlučio da im u Zagrebu podigne džamiju, koju tu nisu imali.

I prije je bilo nastojanja gradnje džamije u Zagrebu. Još su 1895. *Braća hrvatskog zmaja* sakupili novca za gradnju džamije, ali gradnja nije uslijedila. Dr. Ivo Pilar je potaknuo 1920. akciju i osnovao odbor za gradnju džamije, ali Općina nije ustupila predviđeni teren, pa je i ta akcija propala. Također ni ponovljena nastojanja 1937. da se džamija podigne u Zelengaju, što je zagovaralo *Društvo Zagrepčana*.

Poglavnik dr. Ante Pavelić je osobno pokrenuo akciju za gradnju džamije u Zagrebu. Ponovno se mislilo graditi je u Zelengaju (gdje bi ona bila u navodno bosanskom šumovitom

okolišu), za što su napravljeni i projekti. Brigu su vodili *Društvo za poljepšavanje grada Zagreba* i *Odbor za gradnju džamije*. Projekat je načinio arh. Zvonimir Požgaj, u suradnji s muslimanskim slikarem Omerom Mujadžićem.

Ustanovljeno je, međutim, da bi u Zelengaju džamija bila predaleko od središta grada, a usto bi se morao porušiti i urediti cijeli Radnički dol, što bi mnogo koštalo, pa se od te lokacije odustalo (130¹⁶⁶⁻¹⁶⁷; 6010).

Tada je Pavelić osobno odlučio da se za džamiju pregradi Dom likovnih umjetnika na tadašnjem Trgu N. Arhitekt Požgaj je pošao u Sarajevo da prouči vanjsko i unutrašnje oblikovanje džamije. Tvrdilo se da će biti jedna od najljepših na svijetu, a u nju će moći stati tisuću vjernika.

Zagrebački gradonačelnik Ivan Werner preuzeo je ključeve Doma hrvatskih umjetnika, a njima naredio da ga u tri dana potpuno isprazne. Za projektiranje minareta pozvano je nekoliko sarajevskih muslimanskih inženjera.

Preuređenje Doma u džamiju povjereno je arhitektima Zvonimiru Požgaju, koji je bio načinio projekte za džamiju u Zelengaju, i Stjepanu Planiću.

Inž. Požgaj je predlagao tradicionalni oblik džamije s jednim minaretom, dok je inž. Planić predvidio tri minareta, dosljedno okruglom obliku zgrade, i bazen s vodom pred ulazom (*šedrvan* - bunar).

Ministarstvo prometa i javnih radova prihvatilo je Planićev plan i povjerilo mu izradu detaljnog projekta preuređenja Umjetničkog paviljona. Oprema unutrašnjosti povjerena je inž. Požgaju. Građevne radove je preuzelo poduzeće inž. Z. Franječića.

Osim što su unutrašnji zidovi ukrašeni orijentalnom ornamentikom od mramornih opločenja, zgrada se nije mijenjala. Tek je sačasto nadsvjetlo kupole zamijenjeno "slijepom ku-

Umjetnički dom
pregrađen u džamiju, 1943.

polom” s ostakljenim vijencem za stropnu rasvjetu. Pobočne lađe su otvorene, a galerija podržana mramornim stupovima da se dobije više prostora za vjernike. U zidovima su izrađene ornamentirane niše, također radi bolje akustike. U ukrašavanju se, uz obveznu muslimansku, primijenila i “starohrvatska” ornamentika. Zidovi su ukrašeni i kuranskim izrekama, što ih je u reljefnom gipsu izveo dobar kaligraf Muhamed Mujagić. Rasvjetu je pojačavao golemi središnji svijećnjak od kovanog željeza sa 140 svijeća. Nacrte za obilnu pleternu ornamentiku zidova i mirhaba izradilo je 13 hrvatskih kipara pod vodstvom Joze Turkalja: Bohutinski, Matijević, Perić, Ivanković, Jean, Papić, Radauš, Lozica, Penić, Loboda, Štigler i Bril, a prvotno su bili predviđeni i Augustinčić i Antunac. Bazen s vodoskokom pred džamijom izrađen je od bračkog kamena.

Glavnu izvana vidljivu promjenu bivšega Doma likovnih umjetnika predstavljala su tri 45 metara visoka minareta.

U proljeće 1943. dovršeni su radovi na džamiji, a 18. kolovoza 1944. svečano je otvorena uazočnosti poglavnika Pavelića (130¹⁶⁶⁻¹⁷²; 6010; 9609; 10200).

«Po svojoj umjetničkoj vrijednosti zagrebačka džamija i po svom smještaju i po svojoj izgradnji, a napose po samom osnivaču velikom hrvatskom umjetniku Meštroviću zauzima bez sumnje jedno od prvih mjesta u arhitektonskoj umjetnosti. S te strane ona nije vrijedni posjed i neprocjenjivo blago samo Hrvata muslimanske vjeroispoviesti, nego i cijelog zagrebačkog građanstva, čija je sklonost za ljepotu i umjetnost obće poznata i to ne samo kod nas, nego i u inozemstvu» - pisao je u *Hrvatskom narodu* o «Poglavnikovoj džamiji» Abdulatif Dizdarević (130¹⁷¹).

Reprodukcije vanjštine i unutrašnjosti džamije objavljene su u *Hrvatskom krugovalu* 1944.¹³⁰ i u *Dokumentima* 1990. (130⁷²⁻⁷⁸).

Nakon dovršenja obnove Meštrovićevog paviljona objavljena je 1943. spomen-knjiga „Džamija u Zagrebu u spomen otvorenja“. U njoj, između ostalih priloga, pišu arh. Zvonimir Požgaj i arh. Stjepan Planić o svojim zahvatima (130¹⁵²⁻¹⁵⁴; 6108).

Zanimljiv je, i na prvi mah začuđujući, stav Ivana Meštrovića prema pregradnji Doma hrvatskih umjetnika u džamiju. Kada je to 1941. bilo odlučeno, on se protivio toj odluci, ali je kasnije, kako je izjavio 1953. u jednom razgovoru s iseljenim hrvatskim književnicima, čak povlačivao. *Croatia Press* Karla Mirtha u emigraciji objavila je i dio toga opširnoga razgovora:

“Pitanje: Kakva je bila sudbina Vašeg Umjetničkog Doma na trgu ‘N’, kasnije trgu Kulina Bana koji je, dakako, sada [1953] opet prekršten?

Odgovor: To je dulja pripovijest, ali ću ju gledati skratiti. Ta je zgrada bila svojina ‘Hrvatskog Društva Umjetnosti’, a imala je služiti povremenim izložbama naših i stranih umjetnika i biti sjelo društva i njegovog ureda. Toj svrsi je i služila sve dok nije došao rat. U njoj je bila priredjena pregledna i velika izložba ‘Pola vijeka hrvatske umjetnosti’, a spremala se retrospektivna izložba religiozne umjetnosti sa cijelog našeg narodnog područja. Ova izložba je bila obuhvatala ne samo kršćansko nego i predkršćansko razdoblje kao i bogumilske stečke te islamske spomenike na našem području. U tu je svrhu društvo bilo napravilo otiske od svih značajnijih stečaka po Bosni i Hercegovini. Ovi su, ako se ne varam bili pred dvije godine izloženi u Parizu gdje su svratili najveću pažnju na našu do tada nepoznatu stvaralačku sposobnost u razdoblju poslije pada Bosne pod Osmanlije.

Za vrijeme Pavelićeva režima Umjetnički Dom je bio pretvoren u Islamsku Bogomolju. Iako sam kao predsjednik kuratorija protestirao radi otimanja društvenog posjeda, imao sam

Unutrašnjost
Meštrovićevog paviljona
pretvorena u džamiju

inače osjećaj da je to bila jedna pametna i umjesna gesta koju je 'Poglavnik' napravio, jer oko milijun Hrvata Islamske vjere imali su pravo da u glavnom gradu imaju svoju vidnu i uglednu bogomolju. Mislio sam da je to sa općeg narodnog gledišta važnije od naših umjetničkih potreba.

Čuo sam da je spomenuta zgrada opet preobličena, to jest da više nije Džamija. kakvoj svrsi je opet privedena nije mi poznato. Što se mene tiče, da sam vlasnik zgrade, ja bih je od sveg srca poklonio Islamskoj braći za njihovu Bogomolju." (66⁶⁵, bilj. 10¹⁴; 119¹⁴; 366¹²⁻¹³; 367³²⁸; 9160¹⁶⁶).

Ivan Meštrović, kršćanin, nije dogmatski shvaćao religiju, nego je bio vrlo tolerantan prema drugim religijama, a prema bosanskim muslimanima pokazivao je posebne sklonosti (7103; 7193).

Socijalističko-komunistički režim, nedugo nakon završetka Drugog svjetskog rata, dokinuo je muslimansku džamiju i srušio minarete 1949. godine. Dom je u jesen 1949. preuređen u Muzej revolucije naroda Hrvatske, a u njemu su 1949. i 1951. priređene dvije izložbe (130¹⁵⁶).

Kontroverzni Miroslav Krleža izrazio se poslije o rušenju minareta džamije:

"Nije ih trebalo rušiti, jer su najveći dio bogomolja širom svijeta gradili moćnici, silnici, pa ako hoćete i krvnici, a oni su nestali, ali su graniti ostali. No eto, nekima je smetala. Zagrepčanima svakako nije." (9558¹⁷⁷; 9594¹⁷⁷).

Za potrebe Muzeja revolucije načinjene su na i u nekadšnjem Domu likovnih umjetnika, a zatim džamiji, nove preinake. Osim što su uklonjeni svi vjerski ukrasi u unutrašnjosti, zatvoren je prvotni svjetlarnik na kupoli krova.

Ipak Dom predviđen za izložbe nije odgovarao muzejskoj namjeni.

„Meštrović je projektirao zgradu za potrebe *likovne izložbene* djelatnosti. Ne ulazeći u problematiku da li bi i danas odgovarao svojoj svrsi kada bi ga se dovelo u prvobitno stanje, konstatiramo da ni u svom izvornom obliku ni sa svojim preinakama *ne odgovara suvremeno koncipiranom muzeju*. Stoga je svaki arhitektonski zahvat unutar zgrade unaprijed osuđen na neuspjeh. Toga je bila svjesna i radna grupa koja je elaborirala problematiku muzejske djelatnosti zagrebačkog područja, na temelju koje je Gradska konferencija SKH i USIL kulture grada Zagreba sprovedla javnu raspravu 1980. godine. Javna rasprava je usvojila zaključak *Muzejskog savjeta Hrvatske*, da se izgradi nova zgrada Muzeja revolucije naroda Hrvatske, koji se trebao unijeti u naredni plan gradnje kapitalnih objekata kulture u SR Hrvatskoj.“ (D. Ivanuša, 130¹⁵⁶).

O spomeničkoj vrijednosti Doma umjetnosti, analizirajući Meštrovićevu arhitekturu, pisala je Ana Deanović 1986. god.:

„Zgrada je često pregrađivana, prostor oko nje mijenjan, nisu poštivane umjetničke vrijednosti Doma, a i one su prošle brojne kritike i negativne ocjene. Unatoč svemu, prema mojem mišljenju, Dom umjetnosti značajan je spomenik našeg graditeljstva. Nastao je u stvaralačkoj suradnji brojnih stručnjaka: kamenara, graditelja, klesara, kipara i inženjera, pa je već i takva suradnja značajan moment u razvoju našeg graditeljstva. Sudjelujući na toj nesvakidašnjoj gradnji mnogi su ponijeli dragocjena iskustva koja su unaprijedila naše obrte, vrednovanje građe i njezinu značajku primjenu. Razboritost rasporeda prostorija, tehnička dostignuća i krajnje jednostavna forma valjka u profinjenom likovnom izrazu daju toj palači, izuzetnom zaključnom spomeniku u našem kratkom razdo-

blju ekspresionizma, osobito značenje na prekretnici prema arhitekturi funkcionalizma. Posljednja u raskoši kamenog materijala, ta je građevina i prva u smionoj betonskoj konstrukciji, razapetoj snagom i maštom kipara, znanjem i odvažnosti inženjera. Corbusierova misao da je ‚arhitektura stvar plastičnog oblikovanja‘ našla je i u tom djelu čistog geometrijskog oblika potvrdu, a dokazala mu suvremenost.“ (9598²⁷⁻²⁸).

Nakon što je Muzej revolucije zaključio da Meštrovićev Dom ne udovoljava njegovim muzeološkim zahtjevima, počeli su se javljati glasovi za njegovo vraćanje prvotnoj izložbenoj svrsi.

„Jedino pitanje pred kojim se danas (1988) nalaze povjesničari umjetnosti u Hrvatskoj, kritičari i teoretičari arhitekture, konzervatori i zagrebačka kulturna javnost jest: kada će se *Meštrovićev Dom likovnih umjetnosti rekonstruirati u prvobitni oblik*, i kada će biti vraćen izvornoj izložbenoj namjeni? Ako smo iole svjesni vrijednosti toga spomenika, njegova značenja u Meštrovićevu opusu i doprinosa hrvatskoj arhitekturi između dva rata - a možemo slobodno reći i mjesta koje zauzima u evropskoj arhitekturi svoga doba - tome bismo morali pristupiti što prije. Zaključujući razgovor o ovom arhitektonskom spomeniku, nastalom kao rezultat modernog timskeg rada zagrebačkih arhitekata H. Bilinića i D. Iblera, lijepom ‚zajedničkom djelu što je po mnogo čemu izuzetno u razvoju hrvatskog graditeljstva‘ (A. Deanović) - čini mi se da je njegova obnova jedino što možemo i moramo učiniti. Samo bismo time i tako dokazali da zaslužujemo vrijednosti dara koji nam je u dvostrukom smislu poklonio Meštrović - i kao zamisao umjesto režimske skulpture i kao arhitektonski projekt - i da razumijemo značenje toga izložbenog prostora i arhitektonskog djela u hrvatskoj i evropskoj povijesti arhitekture. Budući da smo kao suvremenici suodgovorni za njegovu degradaciju, dužnost nam je da ponovo uspostavimo prvobitnu prostornu organizaciju, izvorno dostojanstvo i sklad toga umjetničkog paviljona što ga je Meštrović zamislio, a ekipa visokokvalitetnih, odgovornih i izrazito kreativnih zagrebačkih arhitekata realizirala. Dom likovnih umjetnosti jednako tako dostojno prezentira arhitekturu tridesetih godina i naše 20. stojeće, kao što Umjetnički paviljon na Strossmayerovu trgu obilježava prošlo“ - pisao je Radovan Ivančević (130¹⁵⁹; 9917⁷³⁻⁷⁴).

Posljednji (?) čin burne nesretne sudbine Meštrovićevog Doma umjetnosti odigravao se 1990. i 1991. godine, kada je dokinut samo politički opravdan Muzej revolucije naroda Hrvatske. Tada se, ne poštujući njegovu prvotnu namjenu, opet željelo tu zgradu koristiti u druge aktualne namjene, to jest kao politički spomenik. Naime, kada je 1990. bivši Trg kralja Petra I., Trg N, Trg Kulina bana i Trg žrtava fašizma preimenovan u Trg hrvatskih velikana, predloženo je na političkom vrhu da se prvotni Dom umjetnosti pretvori u *Hrvatski panteon*, naime da u njemu budu predstavljeni velikani hrvatske prošlosti.

Zatim je predsjednik dr. Franjo Tuđman donekle ispravio raniji prijedlog, namjenjujući Domu ipak nacionalno-memorijalni, a ne izložbeni značaj:

„... Željeli smo prenamjenu sadašnjeg Muzeja revolucije u Hrvatski panteon, ali u tom smislu da bude Dom hrvatske kulture, hrvatske umjetnosti, da čovjek koji dođe u Zagreb na jednome mjestu može vidjeti lice toga naroda. Mislim da je to povijesno, kulturno i umjetnički momentalno važnija zadaća nego da osiguramo izložbeni prostor za povremene izložbe, bez obzira koliko one bile važne. Mislim da ovim prostorom možemo pomiriti i stalni postav hrvatske kulture i prostor za

aktualne izložbe, na jednome mjestu dati povijest hrvatskog naroda kroz ličnosti prikazane umjetnički.“ (10126).

Međutim, stalni muzejski postav i stalni izložbeni ne mogu se pomiriti u istom prostoru, pa je shvatljivo mnogostrano reagiranje stručnjaka: i arhitekata i likovnih umjetnika i povjesničara umjetnosti.

Radovan Ivančević je u *Vjesniku* opisao povijest Doma s naslovom *Destrukcija ili restauracija?*, i s podnaslovom: *Dom likovnih umjetnosti, najsnažniji urbanistički simbol Zagreba između dva rata, u opasnosti je da poslije dviju promašenih prenamjena (džamija, muzej) doživi i treću* (10075). Podržali su ga Damir Margetić člankom u *Vjesniku: Panteon ili Dom likovnjaka* (10101), Maja Razović u tjedniku *Danas*, citirajući iste izjave Antuna Karavanića, Tonka Maroevića i Radovana Ivančevića (10126), Snježana Pavičić u stručnom muzeološkom časopisu *Informatica museologica* (10113).

U prosincu 1990. i siječnju 1991. postavilo je *Hrvatsko društvo likovnih umjetnika* u Zagrebu u ispražnjenim prostorijama Doma informativnu izložbu historijata projekata, gradnje i prvotne i kasnijih namjena Doma (10255), ali ni tada se umjetnici i muzealci nisu mogli saglasiti s političarima (10213). Suprotna gledišta u vezi s namjenom Doma zaoštrili su se osobito između predsjednika Franje Tuđmana i povjesničara umjetnosti Radovana Ivančevića, koji je zastupao i mišljenje *Hrvatskog društva likovnih umjetnika* (10201). Uslijedili su polemički napisi Marine Baričević, Zlatka Galla, N. Godri-

kan-Videca, Gordane Grgas, Radovana Ivančevića, Dare Janeković, Sanje Kapetanović, Đurđe Knežević, Dubravke Peić, Dolores Ivanuše, Snježane Pavičić, Nataše Mataušić, Dubravke Vidošević, Gabrijela Kosa, Igora Mandića, Eduarda Miličevića, Midhata Muradbegovića, Spomenke Nikitović, Darka Pavičića, Sofije Pavičić, Tomislava Premerla, Maje Razović, Mirjane Šigir, Tomislava Šole, Franje Tuđmana, Hinka Živkovića, Željke Čorak, Ljiljane Domić, Antuna Karavanića, Iva Maroevića, Tonka Vulića i drugih (10045; 10068; 10070; 10073; 10076; 10083; 10086; 10090-10095; 10100; 10104; 10106; 10107; 10109; 10111; 10112; 10114; 10118; 10123-10125; 10131; 10134; 10135; 10137-10139; 10142; 10143; 10149; 10150; 10151; 10169; 10171; 10172; 10196; 10210; 10237; 10287).

Vrlo koristan rezultat onih koji su se zalagali za prvotnu namjenu Meštrovićevog Doma likovnih umjetnosti bio je zbornik - u povodu spomenute izložbe historijata zgrade - *Dokumenti - Argumenti*, što ga je iscrpnim podacima ispunio slikar i publicist Tomislav Hruškovec, s historijatom i dokumentacijom Doma od 1930. do 1990. godine (130).

Konačno su razlozi za vraćanje zgrade prvotnoj namjeni prevagnuli, pa su se u Meštrovićevom Domu likovnih umjetnosti opet počele priređivati likovne izložbe, a 2002. je započela potpuna obnova unutrašnjosti, pri čemu je uklanjanje nekih dekorativnih ostataka muslimanske džamije izazvalo polemike (10819a, b).

Meštrovićev paviljon, 2019.

Položaj Biskupije kod Knina od povijesnog je značaja. Po pučkoj tradiciji tu je, kod „pet crkva v Kosovi“, bio ubijen kralj Zvonimir. Arheološki nalazi potvrđuju ranosrednjovjekovno postojanje više crkava na tome mjestu. Danas se prvorazredni nalazi ulomaka kamenog crkvenog namještaja, među kojima i dio oltarne pregrade s reljefom Bogorodice, kamena tranzena također s Bogorodicom s djetetom, jednim svecem i starohrvatskim dostojanstvenikom, kao i grobni nakit s toga položaja čuvaju u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.

Zamisao gradnje crkve potječe još od 1903. kako bi se tom gradnjom ublažilo ubojstvo kralja Zvonimira.

Ponovno je gvardijan kninskog samostana fra Bernardin Topić 1933. potaknuo pitanje gradnje spomen-crkve u Biskupiji. Dalje se za to zalagao fra Ivan Menđušić, pa je skicu buduće crkve izradio arhitekt Stjepan Podhorski. On je u Kninu sastavio odbor za prikupljanje doprinosa za gradnju crkve, ali je pri tome nailazio na mnoge poteškoće, a prilozi su se slabo ubirali.

U Zagrebu je fra Menđušić naišao na bolji prijem, naročito kod *Braće hrvatskog zmaja*, a posebno kod dr. Svetozara Rittiga. On ga je povezao s Ivanom Meštrovićem, koji je upravo tada obnavljao crkvu Sv. Marka.

Meštroviću se svidio fra Ivan Menđušić, pučki fratar iz Pokrovnika nedaleko Otavica, koji je s guslama sakupljao priloge za crkvu, pjevajući po narodnu dugu pjesmu „Obnovimo zadužbinu drevnu“, što ju je sam sastavio i objavio pod pseudonimom „Starac Prokop“. Dio stihova posvetio je Meštroviću: „Dični sine kršne Dalmacije..“, koje je zatim uglazbio Božidar Širola za muški četveroglasni zbor (127⁹⁰⁻⁹¹; 5289).

Zagrebački nadbiskup Antun Bauer prihvatio se pokroviteljstva za gradnju crkve, a zainteresirao se za to i tadašnji koadjutor Alojzije Stepinac.

U Splitu se gradnji crkve na tom arheološki bogatom položaju protivio don Frane Bulić, ali je Meštrović uspio nagovoriti bivšeg bana Ivu Tartagliju i konzervatora Ljubu Karamana. Sam je s Karamanom obišao položaj Biskupije.

Tajnik odbora fra Stanko Petrov sastavio je pravila „Društva za gradnju zavjetne crkve Sv. Marije u Biskupiji kod Knina“.

Meštrović je još prije, zajedno s fra Lujom Marunom, maštao o gradnji velebnog hrama na Lopuškoj glavici ili na Kapitulju kod Knina, u kojemu bi bili kipovi hrvatskih vladara, za što je obećao besplatno izvesti kip kralja Zvonimira. Trebala je to biti nadoknada za neizvedeni *Vidovdanski hram*, ali s izrazito hrvatskim obilježjem.

Nacrtr arh. Stjepana Podhorskoga predstavljao je veliku crkvenu građevinu, sličnu Kovačićevoj Sv. Duha u Zagrebu. Međutim, bilo je mišljenja da tu, u Biskupiji, koja je tada brojila oko 1500 duša, većinom pravoslavaca Srba i tek desetak katoličkih hrvatskih obitelji, s tridesetak obiteljskih grobnica, nije poželjno graditi tako veliku i nametljivu crkvu.

Meštrović je raditi skice nove crkve da bi ostvario umjetničko djelo „skromno, čedno i ukusno“. Njegov suradnik na obnovi crkve Sv. Marka Joza Kljaković obećao je besplatno izvesti freske u crkvi.

Doprinosi za spomen-crkvu u Biskupiji sakupljeni su od 1933. godine, a kamen temeljac postavljen je 5. kolovoza 1937, označivši tako početak gradnje. Svečanosti postavljanja

kamena temeljca bio je prisutan i Meštrović, zatim nadglednik radova splitski arhitekt Ante Barač, književnici Marin Bego i Ilija Despot, sudac Krsto Meštrović, članovi *Odbora*, franjevački redovnici, kao i katoličko, ali i dio srpskog stanovništva Biskupije. Fra Petar Grabić je pozdravio u prigodnom govoru Ivana Meštrovića koji ne radi samo zbog zemaljske slave, nego želi služiti i nadzemaljskim idealima, pa kao dobrotvor podiže spomen-crkvu u Biskupiji.

Govorio je i bivši glavar sela Biskupije pravoslavac Stevan Prijic pozdravljajući „braću Hrvate“ i hvaleći Meštrovića.

U temelje buduće crkve zazidan je i spomen-spis, koji između ostaloga spominje i „Ivana Meštrovića, slavnog umjetnika i glavnog dobročinitelja ove crkve“ (127; 5619).

Ljeti 1937. Meštrović je načinio idejnu skicu za crkvu „Naše gospe“ u Biskupiji; također za oltar s kipom *Majke Božje* u „petropoljskoj narodnoj nošnji“ (5543). Osim projekta Meštrović crkvi daruje i skulpturu za oltar. I ovoga su se puta u Zagrebu pojavile kritike na Meštrovićevo predstavljanje Bogorodice kao seljanke u narodnoj nošnji.

Iste je godine započela gradnja, koju je Meštrović predujmio s 25.000 dinara, a zatim i darovao 90.000 dinara (5635; 7456). Osnovan je odbor za gradnju na čelu kojega je bio Meštrović, a gradnju je nadzirao predsjednik lokalnog odbora fra Bernardin Topić.

Meštrovićeve nacrti za crkvu u Biskupiji, kao i računi i prepiska s izvodiocima čuvaju se u arhivu Atelijera Meštrović u Zagrebu (9213⁸⁹⁷).

Radovi gradnje su bili otežani nestašicom novca. Fra Menđušić je zbog bolesti morao prekinuti svoja putovanja radi sabiranja milodara i prodavanja knjižice s njegovom prigodnom pjesmom. *Odbor za gradnju crkve* proširen je većim brojem uglednih i bogatijih osoba, a pozivi za doprinose slani su raznim ustanovama i osobama. *Odbor* je tiskao i dopisnice sa slikama crkve, a kasnije i s Kljakovićevim freskama. Prodavana je i prigodna značka što ju je izradio slikar Frano Šimunović. Nepoznati Splićanin, zapisan tek s N. N. priložio je 125.000 dinara. Sam je Meštrović obilazio državne i privatne ustanove i imućnije građane. Pisao je 11. siječnja 1938. da žali što splitski biskup nije priložio za nabavu najmanjeg zvona za crkvu, dok su zagrebački i sarajevski nadbiskupi obećali platiti druga dva veća. Meštrović je na taj način želio simbolički predstaviti tri najveća hrvatska središta, što su Stepinac i sarajevski nadbiskup Šarić odmah prihvatili, ali ne i splitski biskup Bonefačić. Posljednji je priložio tek tisuću dinara, što mu je Meštrović zamjerao, pa je za to zvono doprinio i šibenski biskup Mileta. Prigovarao je da je bogati splitski veletrgovac Jakov Čulić dao samo koliko Ivo Tartaglia i Ante Trumbić, pa njegov dar ne bi ni trebalo primiti.

Do 1940. godine sabrano je ukupno oko 460 tisuća dinara, a utrošeno nešto manje.

Meštrović se inače protivio slanju poziva za milodare i objavljivanju imena darovatelja želeći, kako je pisao *Odboru* 9. studenoga 1937, da «način akcije oko ostvarenja tog malog i skromnog spomenika bude isto tako skroman i što manje bučan, a to će odgovoriti i našem pravom karakteru i načinu u radu. Ako ne bude ništa, hvala Bogu. Oni neće biti krivi, nego mi; koji su počeli, ti moraju i dovršiti.» Na Topićevu molbu ipak se obratio Vladku Mačeku da bi organizirao sabirnu akciju među članovima *Hrvatske seljačke stranke* u Splitu i Šibeniku, ali je to malo pomoglo, pa u pismu veli: «Crkvice će bit dovršena s njima ili bez njih.»

Meštrović i njegovi prijatelji su doprinijeli s polovinom potrebne svote, s oko 200.000 din, a Meštrovićevim zalaganjem veliki su dio dale i državne vlasti. Nadglednik radova fra Bernardin Topić pisao je 4. travnja 1938. Meštroviću: «Da ne bi vaše srdačne desnice i obilate pomoći od gosp. Lucijana (inž. Lucijan Stella, predstavnik Primorske banovine, D. K.), doživjelo bi se razočaranje u ovome poduzeću...»

U jesen 1937. započeta je gradnja spomen-crkve u Biskupiji. Seljaci katolici još su prije obećali da će svaki muškarac besplatno raditi deset dana. Obični kamen za gradnju nabavljen je također prije iz okolice.

Početne je radove vodio inž. Herman Nežić. Početak gradnje omogućilo je zalaganje inž. Lucijana Stelle iz državnih izvora. Za nadzornika gradnje postavljen je zatim arh. Ante Barač iz Splita.

Na dan posvete kamena temeljca sklopljena je «Zajednička pogodba» s poduzetnikom Dujom Grizeljom i dva njegova suradnika.

Meštrović je bio predvidio da će se prilozima sakupiti 7.000 din, sam će dati 25.000, od Banske uprave će se dobiti 45.000, od državnog fonda javnih radova, a od kuluka 10.000, ali su prihodi stizali manji, a troškovi su se na kraju učestvovali. Troškove je uvećao otežani prijevoz građevnog materijala kolima i kamionima po vrlo lošem putu. Da radovi ne zastanu, poslao je sam Meštrović 50.000 din, a klesar Jurjević iz Splita ugradio je Meštrovićev reljef *Krista* na pročelju crkve.

Crkva je bila pokrivena u studenome 1937, a svaki je radnik, po starom običaju, dobio po rubac i košulju. Poslovima poduzetnika Grizelja općenito nisu bili zadovoljni.

Drvena je vrata crkve, prema Meštrovićevu nacrtu, izradio drvodjelac Petar Vidović. Kamene ploče za popločanje crkve nabavljene su u Splitskoj na otoku Braču, a isplatio ih je Meštrovićev brat Petar. Klesarske radnje oltara i pregrade izvođene su u splitskoj radionici Pave Bilinića, što je također isplatio

Meštrović. Tabernakul za oltar od pozlaćene kovine izrađen je u Zagrebu troškom Svetozara Rittiga.

Tri zvona su odlivena 1938. u tvrtki Kvirina Lebiša u Zagrebu. Na njima su natpisi darovatelja zagrebačkog nadbiskupa i hrvatskog metropolita Alojzija Stepinca, vrhbosanskog nadbiskupa i metropolita Ivana Šarića i splitskog biskupa Kvirina Klementa Bonefačića; također ljevača Kvirina Lebiša.

Tako je gradnja zavjetne crkve završena u proljeće 1938. Meštrović je kasnije uvidio svoju pogrešku što je gradnju povjerio seoskim majstorima koji su zaboravili staru dobru tradiciju građenja. „A njihov ukus - pisao je - on je kao gumeni opanci od Bate mjesto starih provrtenih.“ Nadglednika Grizelja - koji je predlagao fugiranje zidova cementom, što on nije dopustio - ocijenio je: „On nalazi da su gumeni opanci ne samo sigurniji nego i lipši. Neka ga voda nosi...“

Zavjetna crkva Naše Gospe, sagrađena nad ostacima starohrvatske bazilike Sv. Marije, podsjeća na nevelike ranoromaničke crkve u Dalmaciji. Krov je prvotno tradicionalno bio pokriven kamenim pločama, ali je poslije zamijenjen crepovima.

Meštrović je besplatno izradio idejni nacrt građevine. Reljef *Krista* na pročelju isklesao je, prema Meštrovićevom gipsanom modelu, njegov učenik i suradnik Andrija Krstulović. Kip *Naše Gospe* u stiliziranoj drniško-kninskoj nošnji, s djetetom Isusom koji ispisuje «knjigu života», isklesao je, prema Meštrovićevom modelu, splitski kipar Dujam Penić.

Nad kamenom pregradom, na dva stupa, je timpanon s natpisom:

U SLAVU SVEMOGUĆEGA BOGA STVORITELJA NEBA I ZEMLJE KOME SVE ŽIVI - A NA USPOMENU SVOME DOBROM KRALJU ZVONIMIRU KOJI VLADAŠE MLXXV - NA TLU NJEGOVE ZADUŽBINE CRKVU NAŠOJ GOSPI HRVATSKI NAROD SAZDA I OBNOVI MCMXXXVIII.

Crkva u Biskupiji

Straga crkve, izvana na apsidi, ugrađen je veliki kamen s motivom bogumilskih stećaka.

Freske u crkvi oslikao je Meštrovićev prijatelj i suradnik Joza Kljaković od 23. kolovoza do 16. rujna 1938. Nad oltarom je naslikao dva anđela koji drže otvorenu knjigu s natpisom ZDRAVO MARIJO MILOSTI PUNA. Pod njima s jedne strane klečućeg seljaka i dječaka, a s druge seljakinju s djevojčicom, u narodnim nošnjama toga kraja. Iznad ulaznih vrata je velika freska «Saborovanje Zvonimirovo». Kljakoviću su u izvođenju tih fresaka pomagali njegovi učenici s Umjetničke akademije, među kojima i mladi Frano Šimunović.

Pobočne zidove namjeravao je Kljaković oslikati nakon posvete, ali su ga okolnosti spriječile u tome, a kada je to htio obaviti 1941, onemogućio ga je rat.

Prema Meštrovićevim nacrtima su načinjeni kandilo i kalež u tvrtki «Helios».

Posveta spomen-crkve «kralja Zvonimira», kako su je najčešće zvali, obavljeno je 18. rujna 1938. godine. Proglas uoči svečanosti sastavio je fra Stanko Petrov, pa je, umnožen u 150 primjeraka, poslan po cijeloj Hrvatskoj.

Izaslanstvo *Odbora* posjetilo je u Zagrebu dr. Vladka Mačeka, ali nije bilo pripušteno k njemu, a on je na posvećenje crkve poslao svog zamjenika Milutina Mayera. Bili su nazočni predstavnici HSSa, *Matice hrvatske*, *Braće hrvatskog zmaja*, hrvatskih skauta, *Jadranske straže*, kulturnih i vjerskih društava, neki sveučilišni profesori i mnoštvo naroda.

Osobito je srdačno bio dočekan nadbiskup Stepinac, iako je nedavno bio operiran. Splitski biskup Bonefačić nije bio nazočan, nego je obećao darovati crkvi glagoljski misal.

Posvetu crkve *Naše Gospe* obavio je biskup Mileta. On je naglasio da je to zapravo crkva Ivana Meštrovića jer je za nju najviše pridonio. Nakon posvete zvona pročitao je Ivo Tartaglia poslanicu Ivana Meštrovića, koji, navodno, zbog bolesti nije mogao doći.

Glagoljašku je misu služio biskup Pušić, a svečani govor održao je biskup Stepinac, koji je i blagoslovio Meštrovićev kip *Naše Gospe*.

Zatim je u šumi iznad crkve priređen banket za 140 osoba, na kojemu je predstavnik HSSa Paško Kaliterna održao politički intoniran govor, a nakon njega još više politički Edo Bulat, pa je tako i ta proslava iskorištena za političku propagandu, što je ozlojedilo glavne pokretače i nositelje gradnje.

Dr. Ante Trumbić (koji je malo zatim umro) uputio je pismenu poruku:

“Odsutan tijelom učestvujem dušom i srcem današnjem velebnom slavlju kojim hrvatski narod sa svojim episkopatom na čelu posvećuje spomen-crkvu na tlu historijske Zvonimirove biskupije, djelo zamišljeno, izrađeno i poklonjeno od njegova seljačkoga sina, našeg proslavljenog velikog kipara Ivana Meštrovića.

Slava uspomeni naše najsjajnije narodne prošlosti, brat-ski pozdrav svima učesnicima.

Dr Ante Trumbić.”

Fra Stanko Petrov je tom prigodom sastavio i u splitskom *Jadranskom dnevniku* i *Gospi Sinjskoj* objavio naivnu pjesmu „Ivanu Meštroviću“, završavajući kiticom:

„A za tvoja djela draga,
Za Tvog srca zanos zlati
- Uvijek dobra, uvijek blaga -
Naša Gospa nek Ti plati!“ (5618).

Međutim, zbog te hvale Meštrovića doživio je oštre kritike, posebno od „jednog uglednog splitskog svećenika“ (možda biskupa Bonefačića?), zamjerajući Meštrovićev drugi crkveno nepriznati brak.

Završivši svoj rad *Odbor* je 4. listopada 1938. predao crkvu *Naše Gospe* franjevačkom samostanu Sv. Ante u Kninu i poslao zahvalnice Meštroviću, Kljakoviću, Stepincu i Mendušiću.

Meštrovićevu poslanicu pročitao je ban Primorske banovine dr. Ivo Tartaglia. Taj njegov nastup izazvao je reakcije hrvatskih političkih predstavnika kritizirajući ga da se on, kao istaknuti predstavnik bivšeg beogradskog režima, želi prilagoditi

Jozo Kljaković
– Freska u crkvi u Biskupiji, 1938.

novim političkim prilikama. Tom je prigodom spomenut i neki sastanak na Mejama u istom cilju, zacijelo u Meštrovićevom domu (5694).

Meštrović je često znao pisati, pa i govoriti, u patetičnom biblijskom stilu, a poslanica koju je uputio proslavi posvećenja crkve *Naše Gospe* u Biskupiji predstavlja krajnji domet te biblijske teatralnosti. On, koji nikada nije bio dogmatski vjernik, sljedbenik katekizma, propovijeda ovom prigodom kao s oltara, ali ujedno i kao humanist u teškim vremenima čovječanstva (127⁶³⁻⁶⁵; 329; 333-336; 348; 351).

Meštrovićeva izvorna, strojem pisana, poslanica nalazi se među arhivskom ostavštinom dr. I. Tartaglije u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu (V. 10).

Drugo pismo uputio je Meštrović provincijalu fra Petru Grabiću:

«Visoko Poštovani Oče provincijale! Znam, da će ovo moje pismo iznenaditi i Vas i ostalu braću franjevece. Meni je neobično žao, što ne mogu doći sutra u Knin i biti i u osobi sa Vama prilikom posvete Naše Gospe u Biskupiji, prilikom čina, koga smo svi tako željno očekivali. Vi znadete, da ima sila, koja je jača od nas i kojoj se valja pokoriti. Potkan sam, kao i svi Vi, od slabog tkiva, koje sam preko njegove snage upotrebljavao, da su se na njemu napravili uzlovi, napukle mnoge žice, da duhovno brdo zapinje.

Hvala budi Bogu, ono što je bilo na meni i na Kljakoviću, to je učinjeno, koliko su i kako sredstva i vrijeme dopuštali, a sada je stvar Vaših svećenika da obavite sveti čin i bogomolju predate narodu, komu je i namijenjena. Taj čin će biti obavljen onako, kako će biti i Bogu i narodu najmilije dolaskom našega Prvosvećenika Zagrebačkog Nadbiskupa, komu neka je čast i hvala, što nam se je poslije teške bolesti tako srdačno i požrtvovno odazvao. Sve drugo ćete Vi domaćini, naš Presvijetli biskup Šibenski i Vi, Oče Provincijale, uz pomoć naših franjevaca najbolje obaviti i urediti.

U dokaz da sam srcem i dušom s Vama i ostalom braćom, poslao sam nekoliko riječi, svojih misli i osjećaja prijatelju Dr Tartagli-u, da ih tom prilikom mjesto mene pročita, što ćete mu, molim Vas, dopustiti.

Molim Vas, da mi pozdravite svu našu braću franjevece, a osobito fra Bernardina, koji se toliko trudio, a Vi primite izraz osobitog poštovanja

I. Meštrović

Zagreb, subota, 17. rujna 1938.»

O povijesti gradnje i posveti «Zvonimirove crkve» u Biskupiji pisao je, često opširno, čitav tadašnji hrvatski tisak, dajući im često i izrazito politički, barem nacionalistički, pečat (5289; 5505; 5521; 5543; 5602; 5617-5619; 5634; 5635; 5688; 5694; 5701; 5702; 5751).

Međutim, Meštrovićeva je spomen-crkva u Biskupiji imala i svoju daljnju tragičnu sudbinu. Podignuta u selu s većinom pravoslavnim srpskim stanovništvom, a označena istaknutim povijesnim hrvatskim nabojem, bila je meta napada u dva posljednja rata.

Početak Drugog svjetskog rata, 1941. godine, u strahu od četnika iselila se katolička manjina iz Biskupije. Uoči Božića te godine upali su četnici preko krova u crkvu, polomili skulpturu *Bogorodice* i otukli Kljakovićeve freske *Zvonimirovog saborovanja* i oštetili reljef *Krista* na pročelju (6013). U blizini je bio štab četničkog vojvode popa Đuića, kojega su četnici i Talijani nazivali „Duca di Dinara“ (7312).

U interviewu s Meštrovićem u Americi 1953. spomenuo je on i svoje u ratu uništene ili oštećene spomenike u domovini, među ostalima:

„U Biskupiji kod Knina stradala je skromna crkvića ‚Naša Gospa‘, koju smo prije rata podigli na uspomenu Dmitra Zvonimira. Razbijen je nad ulazom u crkvicu reljef koji je predstavljao ‚Isusa Pastira‘, a u unutrašnjosti kip ‚Gospe sa Djetetom‘ te pregrada (ikonostas) sa posvetom. Hoće li Vlada N. R. Hrvatske ovu crkvicu restaurirati nije mi poznato, ali držim da hoće.“ (366¹²).

Glas sv. Antuna u Buenos Airesu objavio je iste godine stanje opustošene crkve u Biskupiji, što je prenijela i emigrantska *Hrvatska revija* u broju posvećenom 70. obljetnici Ivana Meštrovića:

Crkva Naše Gospe
– Biskupija kraj Knina

„Oltar je većim dijelom okrnjen. Marijin kip leži na tlu razbijen u tri komada. Arhitrav nije porušen, ali je oštećen, sve su slike u crkvi zamrčene ili premazane. Svim slikama i likovima, svetačkim i nesvetačkim, oči su probijene ili probušene. Probušena su i zvona. Ona tako zvana sakristija, koja se je nalazila s desne strane vrata u unutrašnjosti, djelomično je razvaljena. Stepence u zvoniku porušene i nema ih. Betonske ploče djelomično razvaljene. Vrata - jedina velika - odnesena. Stakla iz prozora nestala. Dan i noć crkva je otvorena i zja. U njoj se nalaze izmetine ljudske i životinjske i jedan kup slame. Ivica unutra i izvana djelomično oštećena. Krov probijen i propušta vodu. Cisterna, koja je iskopana uz crkvu, puna je kamenja. Isusov kip nad glavnim vratima užasno je iznakažen i nagrdjen. Nitko se ne brine, da se crkva popravi.” (7312).

To je ipak bilo ranije stanje u crkvi jer je 1956. tadašnji kninski župnik i gvardijan o. Damjan Grgat donekle popravio crkvu, postavio nova vrata i prozore i od tada se u njoj održavala služba Božja. U Meštrovićeva i Kljakovićeve umjetnička djela nije dirao, pa se 1961. tadašnji kninski župnik fra Jerko Grcić obratio samom Meštroviću za savjet, a on je odgovorio 7. listopada 1961. iz Amerike:

“Dragi fra Topiću! Novom župniku, koji je došao iza Vas, a koji me preko Vas pita, da li mislim, da bi crkvicu trebalo obojatisati iznutra i na taj način prikriti u njoj oštećene predmete umjetničkog značaja, moj odgovor bi bio Vama, a preko Vas i novom župniku, da u umjetničke stvari ne dirate, nego da ih pustite u stanju u kojem ih je sudbina snašla i da ostanu tako čekajući dan, kad će bit obnovljeni. Pošto ste menzu (oltar) zakrpali, moći će župnik čitati misu uz skromne svjećice i raspelo, što je dovoljno za službu Božju. Prvi kršćani su zadovoljavali svoje vjerske osjećaje u skromnim kutevima i spiljama... Bilo mi je obećano (kad je bio u posjetu u Hrvatskoj u godini 1959., op. Č.) iz konzervatorskog ureda, da će sve biti popravljeno, što - kako vidimo - još nije uradjeno. Valjda će i za to doći vrijeme, a dotle pustite da čeka...” (7371).

1966. uputio je šibenski biskup Josip Arnerić u *Glasi koncila* poziv za obnovu spomen-crkve u Biskupiji, kao “zahtjev naše vjerske i nacionalne svijesti”. Sakupljenim novcem iz domovine i inozemstva popravljeno je krov, postavljen novi pod i postavljen *Gospin kip*, ali ne više u kamenu, nego odliven u bronzi. *Glava Gospina* s polomljene mramorne skulpture čuva se u muzejskoj zbirci franjevačkog samostana u Visovcu.

Svečanost obnove crkve proslavljena je 25. rujna 1966. u povodu 900. obljetnice grada Šibenika. Tom je prigodom ponovno pročitana Meštrovićeva poslanica iz 1938.

Daljnja obnova crkve poduzeta je 1978. u povodu proslave 900. obljetnice gradnje Zvonimirove bazilike i 40. obljetnice spomen-crkve. Crkva je naknadno bila znatno oštećena i potresom. Zalaganjem šibenskog biskupa Arnerića i fra Vice Lucića prišlo se radikalnoj obnovi crkve. Kljakovićeve freske je trebao restaurirati slikar Bruno Bulić, ali je to zbog njegove bolesti obavio restaurator Regionalnog konzervatorskog zavoda u Splitu Filip Dobrošević. Pozlatu brončane kopije Meštrovićeve Bogorodice obavio je besplatno kipar Ante Starčević. Tiskan je i prigodni *Vodič* fra J. A. Solda i niz razglednica.

U rujnu 1978. održana je u obnovljenoj crkvi u Biskupiji svečanost 900. obljetnice stare Zvonimirove bazilike Svete Marije, uz sudjelovanje većeg broja hrvatskih biskupa i brojnih vjernika.

U prigodi 50. obljetnice posvete Meštrovićeve spomen-crkve *Naše Gospe* 18. rujna 1988. godine održana je ponovno

svečanost u Biskupiji (9943), a u rujnu sljedeće 1989. godine ponovno se u Biskupiji slavila 900. obljetnica smrti kralja Zvonimira, koja je, uz vjerski, bez sumnje imala i nacionalni domoljubni značaj (10011).

U prigodi 50. obljetnice posvete Meštrovićeve crkve *Naše Gospe* objavljena je monografija fra Josipa Ante Solda o Biskupiji s iscrpnim podacima o njezinom podizanju i daljnjoj sudbini (127).

Međutim, ni nadalje nije bio suđen mir toj Zvonimirovoj i Meštrovićevoj crkvi u Biskupiji.

I u posljednjem srpsko-hrvatskom ratu četnici su 1991. ponovno minirali vrata crkve u Biskupiji (10173).

*

Iste 1938. godine, dok se gradila spomen-crkva u Biskupiji, Ivan Meštrović je radio projekte za novu crkvu, posvećenu sv. *Ćirilu i Metodu* u Sušaku. S Meštrovićem je na tom projektu sudjelovao arhitekt Lavoslav Horvat. Pismo sušačkog župnika Martina Bubnja 14. veljače 1940. u Atelijeru Meštrović govori o tom Meštrovićevom projektu (9591¹⁶²).

Mladi sušački arhitekt Zdenko Kolacio prikazao je u mjesnom listu *Primorje* (poslije pretiskan i u zagrebačkom *Obzoru*) Meštrovićev projekt 1940. godine:

“Na zemljištu zvanom ‘Škarževo’ [Derenčinovo] usred Sušaka zamišljena gradnja crkve.

- Osnovu župske crkve Sv. Ćirila i Metoda izradio je naš veliki umjetnik g. Ivan Meštrović, koji se je rado odazvao da jedan dio svoje divne umjetnosti dade i našem gradu, a mi bi sa ponosom pored Meštrovićeve župne crkve čuvali i koji rad finog dljetja genijalnog umjetnika.

Projekt crkve na temelju regulatornog plana.

Bazilika. Visok plosnati toranj s urezanim otvorima za niz zvona. Župni dvor. Podignuta crkvena terasa. Bazilika sa tri lađe.

- Umjetnička koncepcija kompleksa je potpuno suvremena, dok arhitektura ima diskretne reminiscencije na povijest crkvenog graditeljstva u našim krajevima.

- U otvorenom crkvenom predvorju, nad vratima glavnog ulaza, nalazio bi se reljef Krista u sjedećem stavu, dok bi sa strane bile sjedeće figure Sv. Ćirila i Metoda.

Srednja lađa s polukružnim svetištem. Oltar s reljefom 12 apostola.

Pored crkve mala kapelica, služiti će i kao krstionica.

Trideset metara visok toranj. Krist na križu.

Građevni materijal grubo obrađeni kastavski kamen sa stupovima s reljefima i ostalim detaljima iz bijelog (vjerojatno bračkog) kamena.” (5857; 5909).

O tom Meštrovićevom projektu sušačke župske crkve pisala je zagrebačka *Večer* i splitsko *Novo doba* (5903; 5908).

Sušak, odijeljen nakon Prvog svjetskog rata od Rijeke, nije uopće imao župsku crkvu, osim samostanske kapele Sv. Križa.

Meštrovićev projekt, sličan onome crkve u Biskupiji, nadahnjivao se ranosrednjovjekovnom hrvatskom arhitekturom.

Natječaj za novu župsku crkvu Sv. Ćirila i Metoda, na istaknutom položaju pored mora u Sušaku, bio je raspisan još 1931. godine. Odazvali su se mnogi arhitekti, među kojima su se isticali radovi Jurja Denclera, Alfreda Albinija i zajednički

rad Josipa Pičmana i Josipa Seissela. Izbor projekta i gradnja crkve tada nisu uslijedili.

Kada je 1938-1939. izrađena nova regulacijska osnova Sušaka odlučeno je da se iznad željezničkog nadvožnjaka, u Kumičićevoj ulici, podigne župska crkva po idejnom projektu Ivana Meštrovića, koji je u tu svrhu u više navrata dolazio u Sušak (8558⁸³).

Međutim je skori rat omeo ostvarenje i tog projekta. Tek su među Meštrovićevim nacrtima u Atelijeru Meštrović u Zagrebu ostale skice koje bi se mogle odnositi na tu zamišljenu gradnju.

KAŠTELET NA MEJAMA

Kaštelet je bio utvrđeni ladanjski dvor splitske obitelji Capogrosso. Prije je najčešće zvan *Castel Capogrosso*, a u puku i *Kaštilac*. Vladimir Nazor ga u jednoj svojoj pripovijetki pogrešno zove eremitaža, zbog jednog osamljenika koji je poput pustinjaka živio u njemu. Ivan Meštrović ga je, obnovivši ga i dograđivši ga, do smrti zvao *Crikvine*, zahtijevajući uporno da ga tako i drugi zovu, ne poštujući njegovu raniju tradiciju. Smatrao je, zbog stare i nove crkvice u njemu, da je *crikvine* naziv za položaj s više crkava, umjesto za ruševnu crkvu (poput *manastirine*, *gradina* i sl.).

Obitelj se Capogrosso doselila u Split iz Italije, baveći se unosnom trgovinom između Mletačke Republike - kojoj je tada i Dalmacija pripadala - i Turske. Obogativši se, gradila je kuće u Splitu i utvrđeni dvor na imanju na Mejama podno Marjana za obranu tih imanja od zalijetanja Turaka. Tako imućna ušla je i u Gradsko vijeće. Kada se Saba, kći splitskog pjesnika Jerolima Kavanjina, 1709. udala za Nikolu Capogrossa, spojile su se te obje obitelji i otada prezivale Capogrosso-Kavanjin. Sam Jerolim Kavanjin, dakle, nije svoju „velepjesan“ *Bogastvo i uboštvo* spjevao u tom *Kašteletu*, nego u ljetnikovcu na Braču.

Capogrossov *Kaštelet* sagrađen je u vrijeme opasnosti od Turaka s kopna i gusara s mora oko 1513. godine i ima skromne značajke renesansne arhitekture.

Stari se *Kaštelet* sastojao od odvojene kule do puta, koja je branila pristup što je kroz samu kulu vodio do visokim zidom ograđenog sklopa zgrada. U njemu su bile dvije kule, renesansna crkvice i manje gospodarske zgrade sa cisternom za vodu.

Ekonomskim propadanjem obitelji Capogrosso-Kavanjin, prestankom karavanske i brodske trgovine s Turcima, naročito tijekom 18. stoljeća, zapušten je i obiteljski *Kaštelet*, služeći povremeno u razne druge svrhe, poput lazareta za okužene, štavljenje koža i bojenje tkanina. U 19. stoljeću obitelj Capogrosso djelomično je popravila *Kaštelet*, naročito 1883. kada je obnovljena crkvice i vraćena funkciji. U 20. stoljeću je dalje propadao i pretvorio se gotovo u ruševinu.

„Od drevnog Kaštilca Capogrosso - pisao je 1940. splitski *Hrvatski glasnik* - koji se dizao nad morem na jednom jedinstvenom položaju naših Meja, ostalo je žalibože vrlo malo. Ostali su: slabi ostaci ogradnih zidina starog Kaštilca, koje su u zadnje doba hotimično rušene, da bi se njihov patinirani kamen upotrebio za izgradnju nekog nakaznog pristupa na more; ostaci južne kule do mora, koja je u zadnje vrijeme bila neukusno nadograđena i udešena za bijedno stanovanje;

ostaci sjeveroistočne kule, koja je bila skoro sasvim porušena i sačuvana crkvice, koja potječe iz poznijih vremena i koja je nedavno bila ‚obnovljena‘ vrlo nestručno i neukusno.“ (5926).

Kada je muška loza obitelji Capogrosso-Kavanjin izumrla, a posljednje se kćeri udale u Italiji, prodat je *Kaštelet* s okolnim zemljištem splitskom graditelju Eduardu Žagaru, koji je taj teren namjeravao parcelirati i prodati za izgradnju. Konzervator Ljubo Karaman usprotivio se toj parcelaciji i izgradnji, zalažući se za očuvanje spomeničke vrijednosti starog kašteleta, povezujući ga pogotovo - netočno - uz pjesnika Jerolima Kavanjina (5680).

„Dvorac junaka i pjesnika, dvorac pun divnih uspomena stići će sudbina, kojoj je izmakao za strašnih turskih ratova - skandalizirao se Ante Belas u splitskom *Jadranskom dnevniku*. - Neće ga porušiti topovi nego će ga mašklini raskopati. Temelje mu prekopati, beton će zamijeniti kamen. Na ruševinama obrambenog kaštelca, u kojemu su se oštrili mačevi i šiljila gušća pera, podignut će se moderni dvorci i zamesti će se trag starom dvorcu i njegovoj crkvisi.“ (5558).

Tadašnje stanje Kašteleta, uoči Meštrovićevih rušenja, izmjenjena i dograđena, fotografirao je inž. Doris Žagar u dvadesetak snimaka. (Iz posuđenih negativa izradio sam fotografije za Galeriju Meštrović i za sebe).

Tada je 1939. Ivan Meštrović, koji je upravo dovršio gradnju velike, tek nekoliko stotina metara od *Kašteleta* udaljene palače, kupio od obitelji Žagar *Kaštelet* i zemlju od mora do glavnog puta.

Međutim, ni Meštrović nije namjeravao sačuvati stari *Kaštelet* u potpunosti i konzervirati i obnoviti po zahtjevima zaštite spomenika. Njegov odnos prema povijesnim spomenicima nije uvijek bio ispravan, što se naročito vidjelo pri postavljanju golemog kipa *Grgura Ninskoga* na antički Peristil, pri projektiranju Banske palače do same Dioklecijanove palače, ili u negiranju svake vrijednosti fontane na obali. On je u prvom redu htio povijesnu građevinu, iako s patinom i privlačnošću prošlosti, prilagoditi svojim zamislima i potrebama: prvenstveno izlaganju svojih skulptura, i da ujedno, nedaleko velike i reprezentativne palače, ima slikovitu i intimniju vilu, u kojoj ipak nije namjeravao stanovati.

Kulturna javnost u gradu pozdravila je Meštrovićevu kupnju, očekujući da će se tako stari i poluruševni *Kaštelet* sačuvati i obnoviti, a ujedno obogatiti Meštrovićevim djelima. „Stari dvorac se pregrađuje u hram umjetnosti“, pisao je kulturni splitski publicist Ante Belas u *Hrvatskom glasniku* (5836).

Prema podacima iz sačuvanog arhiva građevnog poduzetnika Marina Marasovića, koji je vodio radove obnove i dogradnje *Kašteleta*, kao prije i palače na Mejama, koju su dokumentaciju zatim njegovi nasljednici darovali Galeriji Meštrović, prvi troškovnici su načinjeni potkraj 1939. godine, ali su radovi započeli u proljeće 1940. Oni su obuhvaćali rušenje pristupne obrambene kule do glavnog puta, rušenje starog bunara, rušenje ogradnog zida južne kule i uklanjanje starog pločnika u dvorištu, zatim izgradnju novih viših ogradnih zidova, za koje je dodatni kamen obradio Marin Roguljić iz Splita (I. 28. 1, 2, 3).

Meštrović je želio da *Kaštelet* zadrži staru patinu, pa je kamenom tih porušениh dijelova, kao i kamenom trošnih ogradnih zidova (naročito onih u zapadnom dijelu) popravljao, nadozidao ili gradio novo, tako da je danas prilično teško razlikovati staro od novoga. Stare ogradne zidove oba dijela *Kašteleta* porušio je i obnovio, s betonskim temeljima, i u većoj

visini. Gradsko mu je poglavarstvo predbacilo da to izvodi bez građevne dozvole, pa je nju naknadno zatražio 25. XI. 1940. (I. 28. 4, 5).

Zatim je nadozidao južnu kulu do današnje visine, da ujedno bude zvonik nove predviđene crkve. Obnovio je renesansnu crkvicu načinivši novi krov, pod, žbukanje unutrašnjih zidova.

Između južne kule i sjevernog zida *Kašteleta* sagradio je novu crkvu tlocrta oko 5 x 20 m, sa zidovima visokim 6 m i otvorenim krovom.

Zapadno dvorište je popločao starim pločama, s bunarom i krunom bunara u sredini, a sa svih strana opkolio ga je prostranim trijemom sa 24 dorska stupa od bračkoga kamena, pokrivenim otvorenim krovom sa starim kupama kanalicama.

U istočnom je dvorištu obnovio ugaonu kulu, ali samo prizemno, a od nje do crkvice dogradio je malenu prizemnicu širine same crkvice. Od crkvice do nove crkve načinio je trijem. Tu su se nalazila glavna vrata *Kašteleta*, a druga su bila također na prvotnom položaju, vodeći u trijem zapadnoga dvorišta.

U molbi Gradskom poglavarstvu za obnovu "Kaštilca" Meštrović navodi: "Zatvorena prostorija (nove crkve) služila je za smještenje drvenih skulptura, dok će se trijem upotrebiti za smještenje gipsanih modela." (I. 28. 2).

U kratkom opisu radova priloženom molbi za građevnu dozvolu Meštrović (odnosno građevni poduzetnik Marasović) vrlo sumarno navodi te radove, nastojeći postići dojam da će se vršiti uglavnom samo obnova zidova i popravci starog *Kaštilca*. Uopće se ne spominje rušenje pristupne kule, a nova crkva tek kao "zatvorena prostorija".

«Rekonstrukcija zidina u 'Kaštilcu'.

Na postojećim zidovima dozidati će se sa istočne strane za cca 1 m zidovi i pokriti krovom na dvije vode. Zidovi će biti iz starog postojećeg kamena. Krov pokriven kupama kanalicama također starima.

Trijem u preostalom dijelu prostora biće na kamenim stupovima popločan i pokriven također starim kanalicama. U sredini dvorišta, koje će biti popločano starim pločnikom, biće postavljen stari bunar.

Svi ovi radovi izvešće se uglavnom od starih postojećih materijala, te će se za izvedenje ovih radova utrošiti din 120.000.- Split, 8. juna 1940." (I. 28. 2).

Radovi su se, inače, obavljali bez pristupa javnosti. Meštrović je bio vrlo škrt u davanju podataka o njima, bilo novinarima, bilo građanima, a izvođači radova pogotovo.

"Gospodin Meštrović vrlo nerado, čak nikako ne voli da govori o svojim namjerama i osnovama" - pisao je novinar splitskog *Hrvatskog glasnika*, ne mogavši dobiti podatke o radovima u *Kašteletu*. «Prema nama novinarima vrlo je uslužan i ljubazan, ali o svojim namjerama šuti kao - riba. Graditelji i poduzetnici ga u tom slijede i nikako neće da odaju tajne svog poslodavca.» (5926).

Gradsko je poglavarstvo predbacivalo Meštroviću, dopisom 29. studenoga 1940, da ogradne zidove radi bez građevne dozvole, pa on 25. istog mjeseca (vjerojatno antitadirano) podnosi molbu za «izgradnju ogradnih zidova *Kaštilca*» (I. 28. 5, 6).

Međutim, ni 17. siječnja sljedeće 1941. godine nije još do-

bio građevnu dozvolu, navodno zbog neplaćene takse (I. 28. 7).

Ni Konzervatorski zavod u Splitu, s Ljubom Karamanom na čelu, nije odobravao tako radikalnu obnovu *Kašteleta*, s rušenjima staroga i gradnjama novoga (cijelog zapadnog dvorišta s trijemom i crkvom).

Radovi su se otegli i u proljeće 1941, kada talijanska vojska okupira Split. Vojnici su se čak smjestili pod trijemom pred crkvicom *Kašteleta*, kako doznajemo iz pisama Meštrovićevih suradnika njemu u Zagreb 28. svibnja 1941. Neki oficiri, pišu mu, zanimali su se za njegova djela (I. 28. 9). Talijanska splitska Općina tražila je čak da plati 8.050 dinara za, vjerojatno od prijašnje Općine, ustupljenog 115 m² rabljenog pločnika (I. 28. 8).

Najduže su trajali radovi na trijemu zapadnog dvorišta, tj. klesanje 28 velikih kamenih stupova s kapitelima što su izvodili Meštrovićevi pomoćnici i klesari. Ti su se stupovi klesali u susjednoj šumici još u lipnju 1941, ali su brački klesari zbog nestašice hrane odlazili kući obrađivati polja (I. 28. 10).

Manje prostorije u južnoj kuli, dvije prizemne i jednu na katu, namjeravao je Meštrović iskoristiti kao svoj radni kabinet i čuvarev stan.

U novu crkvu *Sv. Križa*, kako ju je nazvao, smjestio je Meštrović već toga ljeta 1940. god., u visokoj apsidnoj niši, veliko drveno *Raspelo*, koje s krovnog prozora iznad sebe dobiva odlično svjetlo. O tom smo *Raspelu* govorili i u vezi s njegovom izradom u Švicarskoj 1916. i u vezi s neuspjelim postavom u crkvi *Sv. Marka* u Zagrebu, odakle ga je bio prisiljen ukloniti baš tada, 1940. godine.

U nišu, koja je bila na istočnom zidu, nasuprot ulaznih vrata, postavio je Meštrović drvenu skulpturu *Bogorodice s djetetom*, koja je poslije, kada su zidovi ispunjeni drvenim reljefima, bila uklonjena (5836; 5943).

U navedenom članku A. Belasa navodi se da će oltar crkve «kamenom ogradom biti odijeljen od ostalog dijela crkve». Na jedinom sačuvanom nacrtu obnove zapadnog dijela *Kašteleta* s dvorištem i trijemovima i crkvom, u pročeljima i presjecima (u Galeriji Meštrović) ucrtana je na južnom dijelu crkve, umjesto današnje oltarne niše, oltarna pregrada koja podsjeća na srednjovjekovne pluteje. Sastojala bi se od dva po 3 metra visoka kamena jonska stupa s lukom nad njima.

Međutim, Meštrović je ubrzo odustao od te oltarne pregrade, vjerojatno zato što bi ona donekle sprečavala pogled na veliku drvenu skulpturu *Raspela*, ili bi odvrćala glavnu pozornost od njega.

Kipar Andrija Krstulović, koji je sudjelovao u svim tim radovima, nije se sjećao te Meštrovićeve namjere. Kapiteli te oltarske pregrade, namijenjene novoj, a zatim možda staroj crkvici, isklesani u kamenu, danas su vlasništvo Jagice Samokovlija, a gipsani model Galerije Meštrović. Sva četiri kapitela su istovjetna, a na njima je Meštrović modelirao glave svoje četvero djece u tadašnjem uzrastu.

Meštrović ipak nije odustao od zamisli oltarne pregrade, pa je odlučio jednu drugu sličnu, ali znatno manju, postaviti pred oltar u renesansnoj crkvici, dajući joj tako gotovo rano-romanički («starohrvatski») ugođaj. Ta je crkvice obnovljena u proljeće 1941. Osim što je porušen stari, a načinjen novi krov, načinjena su četiri kamena stupa i kapitela s arhitravima i kamenim vijencem što su trebali doći nad njima; crkvici je dozidan zvonik na preslicu (nije nam poznato što je od prvotnoga

postojalo i kakav je bio). Stupovi i kapiteli s arhitravima iskle-
sani su 1941, ali nisu postavljeni (I. 28. 2, 3). Ležali su i nakon
rata u kapelici, a uklonjeni kada je Općina otkupila istočni dio
Kašteleta. Tom je prigodom odnesen i kameni stol u vrtu, koji
se sastojao od dva gotičko-renesansna stara kapitela i jedna-
ko stare profilirane ploče na njima, što ih je, zacijelo, mnogo
prije obitelj Capogrosso donijela iz neke svoje splitske zgrade.

Građevne radove obnove i dogradnje *Kašteleta* vodio je
splitski građevni poduzetnik Marin Marasović, kao i njegove
palače na Mejama, dok je građevne projekte prema Meštrovi-
ćevim skicama i sugestijama radio njegov stalni stručni surad-
nik arh. Harold Bilinić, kako je i sam potvrdio u jednom razgo-
voru s novinarkom *Slobodne Dalmacije* Nikicom Marinkovićem
(8195).

O *Kašteletu* i Meštrovićevim djelima u njemu pisao sam u
nekoliko izdanja.

Suradujući u svim izdanjima kataloga Galerije Meštrović,
napisao sam tekst posebnog kataloga *Kašteleta* 1969. god.
(694), a mnogo kasnije prilog o reljefima u *Kašteletu Das Leben
Christi* za hrvatsko-njemački časopis *Smotra - Rundschau*
(10473^{65-69, sl.}).

Ako Meštrović nije imao zadovoljstvo duže boraviti u no-
vosagrađenoj palači na Mejama, još manje se mogao koristiti
blagodatima *Kašteleta* ili *Crikvina*, jer je obnova dovršena na-
kon njegova bijega iz Splita u Zagreb 1941, i to ne u potpunosti.

Ipak, iako obnova *Kašteleta* nije bila dovršena, Meštrović
i njegova obitelj obilazili su ga 1940. i 1941, on da nadgleda
radove u njemu, a oni da uživaju u toj slikovitoj osamljenosti i
kupanju na hridinama pod njim.

Tako se i mlađa kći Marica u svojim autobiografskim crti-
cama sjeća obilaska *Kašteleta* u djetinjstvu. Ona ga je posjeći-
vala i prvu godinu rata, kad joj je otac već bio u Zagrebu:

«A često, prije nego bi zora zbrisala zvijezde s blijedih i
umornih lica, odlazila sam u Crikvine, odnosno Kaštelet, kako
Splićani nazivaju taj nekadašnji renesansni ljetnikovac obitelji
Capogrosso-Kavanjin, nedaleko od Galerije i našega negdaš-
njeg doma. Zidine i crkveni zvonik ponositi nadvisuju hridine
duž obale, a da se do njih dođe treba prijeći dubok drvored
zakriljen oleandrima; u samotnom trijemu kamena gustijerna
uživa gustu sjenu stoljetnih borova.

I uvijek mi se činilo da ću svakog časa susresti Antonija,
starčica-invalida, koji je u mom djetinjstvu bio čuvar ovog
mjestu. Da bih ga izbjegla, u ono sam vrijeme tražila ključeve
od ulaza, i dok sam otvarala drvena vrata svaki sam put imala
dojam da ulazim u nenastanjeni grad. U to vrijeme moj otac u
tom prostoru još nije bio smjestio drvene reljefe s prizorima iz
Isusova života, pa su Crikvine resili crkveni zidovi i lijepi trijem
sa stupovima.

U Crikvinama sam kao djevojčica provodila svakodnevno
nekoliko sati, a kako su drugi članovi obitelji rijetko dolazili na
ovo mjesto, ja sam ga na neki sasvim osoben način smatrala
gradom, svojim gradom. U maloj uvali ispod zidina Crikvina
sašaptavahu se svi mirisi zemlje i mora, prema kojima je i vje-
tar bio obziran, dok je more šumjelo i mrmorilo smirujući se u
plićacima između hridina; u Crikvinama ne bijaše drugih gla-
sova.» (10312¹⁰²⁻¹⁰³).

Gradeći crkvu u Kašteletu Meštrović je imao pred očima
postavljanje svojih drvenih reljefa *Života Kristova*, koje je u ne-
koliko navrata izrađivao i želio dopuniti čitavim ciklusom. Ti

reljefi su mu postali životni cilj i nije se smirio dok ih u Americi
nije dovršio. Tako je u crkvi *Sv. Križa u Kašteletu* ostavio svoju
umjetničku oporuku, svoju Giottovu kapelu ili Michelangelovu
Sikstinu.

Olga Meštrović je pisala iz Splita u jesen 1941. (? bez da-
tuma), na njemačkom, prijateljici Elisi Bratianu u Bukureštu,
supruzi rumunjskog državnika Bratianua, kojemu je Meštrović
1938. izradio poprsje:

«Prošlih godina radio je on [Meštrović] na šest velikih dr-
venih reljefa biblijskog sadržaja, kojima je nastojao popuniti
značajni ciklus svojih radova u drvu (njemu pripada i poznato
veliko Raspelo, Bogorodica s djetetom u drvu i otprilike dva-
deset reljefa i punih svetačkih skulptura). To je zaista jedno
veoma zanimljivo djelo, što se rijetko događa, da jedan kipar
dospije izvesti tako mnogo radova prvorazrednom majstor-
skom tehnikom. U jednom starom samostanu nedaleko Spli-
ta on je u prošlim godinama sagradio jednu kapelu sa starim
kamenjem, s prostranim atrijem (dvorištem), gdje namjerava
izložiti - u kapeli drvene radove, u atriju svoje gipsane modele.
To je jedan krasan dio zemlje u božanstvenoj tišini, s prekra-
snim pogledom na more i na brda oko Splita...» (I. 4. 129).

Neposredno nakon rata, kada sam razgledao Meštroviće-
ve radove u splitskoj palači, zamolio me Milan Ćurčin (koji je
tada u njoj stanovao), da detaljno fotografiram stanje *Kaštele-
ta*, jer je to Meštrović iz Amerike tražio, budući da nije ni vidio
posljednje radove njegove obnove početkom rata.

Živeći i radeći nakon rata u Americi, Meštrović je stalno bio
obuzet željom da upotpuni ciklus drvenih reljefa *Života Kristo-
va* i postavi ga u crkvici u *Kašteletu*. Stoga je 1949. završavajući
ciklus, pisao Marinu Marasoviću da mu pošalje tlocrt i dimen-
zije crkvice:

«... Na kraju sam sa mojim ciklusom reljefa za Crikvine, a
bit će ih 28, pa bih želio skicirati raspored.» (II. 3; 8806).

Do tada izvedeni drveni reljefi namijenjeni *Kašteletu* bili
su izloženi 1949. u Metropolitan Museumu u New Yorku, o
čemu će još biti govora. Cijeli je ciklus dovršio u Americi 1953.
godine.

«Darovnim ugovorom» 1952. godine darovao je Meštrović
svome narodu, između ostaloga, i *Kaštelet (Crikvine)* s *Raspe-
lom* i 28 drvenih reljefa *Života Kristova*, koje će poslati iz Ame-
rike. Vlada Narodne Republike Hrvatske se obvezala «adap-
tirati, izolirati od vlage i urediti crkvicu u Splitu, na posjedu
zvanom Crikvine, kako bi se u nju mogli smjestiti, kad stignu u
zemlju, drveni reljefi iz života Isusa Nazarenca i drveno raspe-
lo». Također je zahtijevao služenje mise na staroslavenskom
jeziku (I. 24).

Reljefi su stigli 1954. godine i postavljeni u crkvu u poseb-
no izrađenu drvenu konstrukciju, a prema rasporedu što ga je
odredio sam Meštrović. Tada sam o tome pisao u *Slobodnoj
Dalmaciji* (6477). O smještaju reljefa pisao je Meštrović i Andriji
Krstuloviću (9785⁵⁰¹).

«Kad je Meštrović tamo negdje 1954. dovršio i zadnji od
trideset [28] velikih drvoreza, koji prikazuju prizore iz Kristo-
vog života - pisao je 1962. njegov američki znanac Karlo Mirth
u uspomenu na njega - i kad su ti drvorezi konačno bili
smješteni u kapeli Sv. Križa u Splitu onako, kako je on to zami-
slio i namijenio, ispunilo ga je to velikim zadovoljstvom. Izgle-
dalo mi je, kao da je upravo u tom vidio ispunjenje nekog svog
zavjeta, kojeg je sam sebi dao, možda još kao dječak, kad je po
prvi put počeo rezbariti raspela iz drva idući za svojim stadom.

Ta zbirka drvoreza bila mu je intimno jedan od najdražih ciklusa. Iako on nije rado govorio o kvalitetama svojih umjetničkih djela, rekavši obično, da su najbolja ona, koja još nije ostvario i koja će, možda, ostati neostvorena, činilo mi se, da je bio posebno zadovoljan s umjetničkim dostignućem ovoga ciklusa.” (55⁴⁵¹).

Slijedili su problemi oko posvete crkve, ometane od političkih vlasti. Crkvu *Sv. Križa u Kašteletu* je ipak 7. ožujka 1955. posvetio splitski biskup dr. Frane Franić, održavši dugu prigodnu propovijed, a pjesnik Jeronim Korner je recitirao svoje stihove o Meštroviću i njegovim reljefima u crkvi (6515; 6551).

Jeronim Korner je dvadeset godina zatim objavio u Mariboru knjigu *Nebo s trideset zvijezda* s biografskim i pjesničkim tekstovima o Ivanu Meštroviću (prenoseći moje tekstove o Meštroviću i *Kašteletu*) i s pjesmama na teme svakog reljefa u crkvi.

“Kiparu, tvoja kapela blizu mora jest mali Emaus, u kojem su vječna duhovna gozba: tvojih dvadesetdevet umjetnina...” (97).

Izložbenu opremu Galerije Meštrović i *Kašteleta* obavio je Konzervatorski zavod za Dalmaciju, pod čijom su upravom bile darovane zgrade i umjetnine, a zatim je *Kaštelet*, u sklopu Galerije Meštrović, postao općinska galerijska ustanova.

Ivan Meštrović je darovnicom darovao i namijenio Galeriji Meštrović samo zapadni, novoizgrađeni dio *Kašteleta*, s novom crkvom, dok je istočni dio već prije bio ustupio bratu Petru (Peši). Općina je poslije otkupila i taj dio s namjerom da i njega osposobi za izlaganje skulptura.

Pejzažni arhitekt Smiljan Klaić je 1963. izradio hortikulturni projekt priobalnog pojasa Meja, predvidjevši pred *Kašteletom* ružičnjak, ali taj nije ostvaren, kao srećom ni projekt preuređenja *Kašteleta* arh. Harolda Bilinića iste godine, s dogradnjom manje stambene zgrade istočno do *Kašteleta* i podizanja lože nad sjeveroistočnom kulom (I. 30).

Uza sva moja nastojanja, kao ravnatelj Galerije Meštrović (1980-1984), nisu se uspjela osigurati sredstva za odljevanje u bronzu nekih Meštrovićevih skulptura da ih se postavi u trijem zapadnog dvorišta, za saniranje vrlo oštećene renesansne kapele i postavljanje Meštrovićeve *Bogorodice s djecom* na oltar (on je prvotno bio tu namijenio “Crnu Bogorodicu”, danas u Americi) i dva reljefa. Uspjelo se tek konzervirati drveno *Raspelo* i sve reljefe, kao i sanirati vlagu u crkvi i obnoviti njezino otvoreno krovništvo.

U zapadnom i istočnom dvorištu održano je više dramskih, opernih i koncertnih priredaba *Splitskog ljeta*, ali se u tim prigodama znatno oštećivao, a često i degradirao *Kaštelet*, pa se to obustavilo, što je izazvalo bučne reakcije splitskog Kazališta i dijela javnosti (9695; 9767).

Uklapanjem Galerije Meštrović u *Fundaciju Ivana Meštrovića*, poduzeti su daljnji radovi sanacije *Kašteleta*, naročito suvremene obnove krova crkvice.

Promatran s arhitektonsko-estetskog i kulturno-povijesnog gledišta, *Kapogrosov Kaštelet* je predstavljao zanimljivu i tipičnu poljsku i ladanjsku fortifikacijsku građevinu, skladno i slikovito oblikovanu i postavljenu u mediteranski krajolik.

Meštrovićeve zahvati svakako su oduzeli spomeničku izvornost građevinskog sklopa, pogotovo njegovog zapadnog dijela, ali su oblikovali jedan novi građevinski sklop, koji je stilski u skladu s Meštrovićevim shvaćanjem historicističke

arhitekture. Tu su prisutni antički trijemovi, srednjovjekovni klaustar, također tradicionalni crkveni eksterijer i interijer, ali sve zajedno tvori tipičnu Meštrovićevu koncepciju arhitekture, koja je u cjelini privlačna, a u novijoj revalorizaciji tradicionalnih elemenata u postmodernoj arhitekturi postaje posebno zanimljiva.

Monografski povijesni i povijesno-umjetnički pregled *Kapogrosov i Meštrovićev Kaštelet* u Splitu pročitao sam na savjetovanju o Ivanu Meštroviću, u povodu proslave stote obljetnice rođenja 1983. u Zagrebu, a objavljen je 1987. u *Prilozima povijesti umjetnosti u Dalmaciji* (9731).

JAVNI SPOMENICI, II.

Ivan Meštrović je u razdoblju između dva rata, smatran vrlo istaknutim kiparem, izradio desetak javnih spomenika u Kraljevini Jugoslaviji i u inozemstvu. Osim već navedenih *Strossmayeru* u Zagrebu, *Grguru Ninskome* u Splitu i *Varaždinu*, *Zahvalnosti Francuskoj* u Beogradu, *Indijancima* u Chicagu, izvesti će do 1941. još spomenike *Ruđeru Boškoviću*, *kralju Aleksandru*, *Jonu Bratianuu* i kraljevima *Karlu* i *Ferdinandu* u Rumunjskoj, *Svetozaru Miletiću* u Novom Sadu i *Anti Trumbiću* u Splitu. Neki od tih naručenih spomenika većih dimenzija imali su za posljedicu više kiparsku rutinu, pa čak i stilsku maniru, nego stvaralačku izvornost i svježinu.

*

U Meštroviću je davno tinjala zamisao da izradi spomenik velikom dubrovačkom matematičaru, fizičaru, astronomu i filozofu *Ruđeru Boškoviću* (1711-1787), kojega se grob nalazi u crkvi S. Maria Podone u Milanu, a spomen-ploča, što ju je još Dubrovačka Republika postavila, u dubrovačkoj stolnoj crkvi.

Dubrovački publicist dr. Ernest Katić obratio se 1932. Ivanu Meštroviću svojom pjesmom u kojoj mu je rekao da *Ruđer Bošković* još nema zasluženog spomenika. Meštrović mu je 15. VI. 1932. odgovorio da je *Bošković* sam sebi podigao spomenik, kojega mu ne može nitko ni porušiti ni uveličati, a da on ne bježi od toga da mu izradi statuu, ali ne može je sam i ostvariti, a možda će pored toga doći vrijeme i mogućnost, koju on neće zatezati.

God. 1937. još je netko molio u Meštrovića bistu *Ruđera Boškovića* koju je on obećao načiniti, pa mu se, doznajući to, opet obratio Ernest Katić.

Meštrović nije imao najbolje mišljenje o onom gosparskom građanskom Dubrovniku - koji mora da mu se zamjerio nakon rata kada je zidao *Račićev mauzolej*, zbog čega je i odustao trajno se naseliti u Dubrovniku, kako je u početku namjeravao. Stoga mu je bio bliži onaj pučki Dubrovnik doseljenika iz seoske okolice, odakle je, sa sela, i sam potjecao. Stoga nas ne čudi njegova sklonost „seoskom narodu Dubrovnika“ u pismu Ernestu Katiću 24. siječnja 1937:

„Ja ću bistu Ruđi Boškoviću svakako jednog dana učiniti...

Ja volim seoski narod Dubrovnika kao da sam iz njega nikao. Za mene kulturni dio prošlosti i puk sačinjavaju Dubrovnik, a taj Dubrovnik ja volim kao nešto što mi je najmilije u našem narodu.

Što se tiče *Rugjera* i njegove veličine, tu nemate što da me upozoravate, jer sam kazao još 15 godina unazad da se

tom mišlju nosim već 20 godina i da ću je ostvariti bude li Bog dopustio... do sada me je dobar instinkt sačuvao da nijesam pokušao da ostvarujem nikakvim načinom koji ne bi bio dostojan Rugjera, ni zrna iz kojeg je nikao. Spomenik Rugjeru Boškoviću podići će hrvatski narod, izradit ću ga ja besplatno, a narod će dati ono malo što bude trebalo da se izradi u permanentnom materijalu. Dakle postaviti će ga hrvatski puk kao svome velikom sinu u svome gradu. Eto tako ja zamišljam spomenik Rugjeru u Dubrovniku i nikako drugačije. Vi i svaki drugi brat možete pomoć ovu namisao i ja ću Vam biti haran stvari radi. Ja mislim da Rugjerov spomenik treba podići gore povrh skala, pred crkvom reda kome je pripadao i bez koga, možda, ne bi nikada postao ono što je postao. - Vaš Meštrović.“ (5494; 5519; 5530; 5938).

Akciju za podizanje spomenika u Dubrovniku preuzelo je 1939. PHD „Gundulić“ (5798).

Meštrović je u proljeće 1940. modelirao spomenik *Ruđeru Boškoviću*. Predstavnici Dubrovnika posjetili su krajem veljače 1940. Meštrovića u Zagrebu, koji ih je izvijestio da je već započeo modelirati spomenik „velikom sinu Dubrovnika i čitavog hrvatskog naroda Ruđeru Boškoviću“. Svoj rad dat će besplatno, a ostali bi morali podmiriti troškove nabave jablaničkog granita, u kojemu je zamislio konačni spomenik, i ostale radove klesanja i dr. Spomenik će biti veličine *Strossmayerovog* u Zagrebu, a predviđa ga na poljani pred jezuitskom crkvom, ali će točno mjesto odrediti kada u tu svrhu posjeti Dubrovnik. Tada će, ujedno, s „dobrotvorom“ Božom Bancem razmotriti mogućnost korištenja tvrđave Lovrijenac u „umjetničke svrhe“. Otkrivanje spomenika predviđeno je u jesen iste 1940. godine (5921).

U ožujku, za uskršnjih praznika, Meštrović je bio u Dubrovniku. Zajedno s mjesnim mjerodavnim čimbenicima odlučio je da se spomenik postavi ispred isusovačke crkve. Od Općine je dobio tehničke podatke radi konačne veličine spomenika koji bi do jeseni bio dovršen i zatim otkriven. Postojale spomenika obećali su nabaviti o svom trošku „Hrvati Dubrovnika i Boškovićeve Hercegovine, odakle on vuče lozu i nosi svoje slavno prezime“ (5922; 5923).

Posjetivši toga proljeća njegov zagrebački atelijer, njemački publicist H. H. Stuckenschmidt spominje u svom putopisu po Balkanu i *Boškovićev spomenik* u njemu (5883).

U svibnju 1940. izložio je Meštrović gipsani model spomenika *Boškoviću* na *Prvoj godišnjoj izložbi hrvatskih umjetnika* (554; 5899; 5938).

Ali bile su to već ratne godine u Europi, a sljedeće i u nas, pa je Meštrovićev spomenik *Ruđeru Boškoviću* ostao u njegovom zagrebačkom atelijeru u gipsu. A poslije rata, u socijalističkoj Jugoslaviji svi su bili previše zauzeti podizanjem spomenika s temama NOBe, pa Boškovićev spomenik u Dubrovniku nije dolazio na red.

1956. odliven je ipak Meštrovićev spomenik *Ruđeru Boškoviću* i postavljen, ali ne u Dubrovniku nego u Zagrebu, no ni tu na javnom mjestu, nego u strogo ograđenom parku Instituta „Ruđer Bošković“ (125³⁰³; 6638; 7508; 9684).

Poprsje spomenika *Ruđeru Boškoviću* odliveno je s gipsanog modela 1953. Meštrovićevim odobrenjem, a na molbu don Nika Lukovića za crkvu u Prčnju u Boki Kotorskoj, gdje su se već nalazili *Strossmayerovo* i *Njogoševo poprsje* (8023).

Prije izrade spomenika *Boškoviću* u konačnoj veličini, modelirao ga je Meštrović kao umanjenu studiju. Osim gipsanog

modela i brončanog odljeva, ta je studija odlivena u bronzu 1968. za Privrednu komoru grada Zagreba, a izložena je na izložbi Meštrovićevih skulptura i grafika u Osijeku 1970. (598).

Ista je studija izložena na velikoj retrospektivnoj izložbi Ivana Meštrovića 1987. u Milanu, uz obećanje Jugoslavije da će gradu Milanu, u kojemu je Ruđer Bošković djelovao i umro, darovati Meštrovićev spomenik u konačnoj veličini, koji će biti postavljen nasuprot Planetarija (9725; 9807).

Od prijedloga da se spomenik *Ruđeru Boškoviću* postavi u Zagrebu na trgu pred Burzom privremeno se odustalo zbog troškova (9956; 10753).

*

Poprsje *kralja Aleksandra* radio je Meštrović dva puta, 1929. i 1936. God. 1936. izvodi veliki konjanički spomenik pokojnoga kralja Aleksandra za Cetinje (5458), koji je trebao biti dovršen krajem ožujka 1937. (5540), ali je dovršen i odliven ljeti 1938. Kralj, na konju koji se propinje, zamahuje sabljom (5639; 5684). Slikar Kljaković ga je hvalio kao jednog od najljepših konjaničkih spomenika na svijetu - u čemu je, bez sumnje, pretjerivao (7113³¹⁶). Malena maketa somenika nalazi se u Galeriji Meštrović u Splitu, a dijelovi gipsanog modela konja u Gliptoteci u Zagrebu.

U Atelijeru Meštrović u Zagrebu postoji i gipsana skulptura stojećeg lika *kralja Aleksandra* sa sokolom u ruci, vjerojatno jedna od varijanti studija za spomenik u Cetinju, a u Galeriji Meštrović u Splitu gipsana skica stojećeg kraljevog lika, lijevom rukom oslonjenom na štap (ili mač).

Bilo je predviđeno da Meštrović izradi Spomenik kralju Aleksandru u Sušaku. Njega je kao autora predlagao predsjednik *Odbora za podignuće spomenika* Gjuro Ružić, ali se tajnik *Odbora* Petar Mitrović zalagao za natječaj, na kojemu je prihvaćen Kršinićev spomenik (XII. 16).

*

Udovica rumunjskog državnika, osnivača liberalne stranke, ministra i člana i predsjednika Vlade u vrijeme pariške *Mirovne konferencije*, Jona Bratianua ml. (1864-1927) naručila je u Meštrovića spomenik svom pokojnom suprugu. U jesen 1935. bila je u Zagrebu da u Meštrovićevom atelijeru vidi skicu (5356). Spomenik je trebao biti podignut pred knjižnicom u Bukureštu, koju je Bratianu ostavio rumunjskom narodu (5359). Po smrti Jona C. Bratianua ml. odlučili su njegova udovica i braća da se cijela nepokretna imovina Jona Bratianua ml. i njegovog oca, istaknutog rumunjskog revolucionara iz 1848. i političara, Jona Bratianua st., upotrijebi za kulturne namjene. Njegova je kuća, zajedno sa 40.000 knjiga pretvorena u javnu knjižnicu, a privatni park u javni, gdje će se postaviti spomenik (5537; 5539). Predsjednik odbora za podizanje spomenika bio je predsjednik rumunjskog Senata dr. Aleksandar Lapedatu (5482; 5539; 5541; 5546).

U splitskom Meštrovićevom atelijeru nasuprot palače u gradnji, klesan je 1936. i 1937, u jednakom granitu kao i karijatile za Avalu, i spomenik *Bratianuu* (5458; 5462).

Rumunjski su umjetnici na svome kongresu 16. prosinca 1936 protestirali što je Meštroviću a ne njima povjerena izrada Bratianuova spomenika (5454).

U srpnju 1937. otputovao je Meštrović u Bukurešt, kako izvještava tamošnji dnevnik *Dimineatsa*, da nadgleda određivanje položaja i postavu postolja za spomenik *Jonu Bratianuu*

(5478; 5549; 5550). Urbanistički projekt trga na kojemu će biti postavljen spomenik izradio je rumunjski arhitekt i urbanist Teodoru Lapedatu (5482; 5538).

Spomenik *Bratianuu* isklesao je u jablaničkom granitu Meštrovićev đak i suradnik, mladi kipar Ivan Lozica uz pomoć šest klesara, pod Meštrovićevim nadzorom. Granitni je spomenik bio tri metra visok, a isto toliko širok. Bratianu je prikazan sjedeći, podupirući se desnom rukom o naslonjač, a u lijevoj držeći knjigu. U istom je atelijeru na Mejama klesar Jurjević u granitu izradio i postolje za spomenik.

Također je od granita izvedeno i Meštrovićevo *poprsje Jona Bratianua*, koje je zatim postavljeno u svečanoj dvorani za sastanke u navedenoj knjižnici u Bukureštu (5485).

Spomenik Bratianuu svečano je otkriven 24. studenoga 1937, na desetu obljetnicu njegove smrti. Prema pisanju rumunjskog tiska bilo je to „udivljenja vrijedno djelo“ („opera admirabila“) (5481; 5482; 5541; 5682).

Spomenik Jonu Bratianuu u Bukureštu zacijelo je u socijalističkom režimu Rumunjske uklonjen, jer ga autorica opširne rumunjske monografije Meštrovića Eleonora Costescu 1978. uopće ne spominje (101). Naime, Bratianu je kao ministar progonio radnički pokret, ugušivši u krvi seljački ustanak, pobivši 11.000 seljaka. U vanjskoj je politici bio nositelj imperijalističke politike rumunjske buržoazije, s pretenzijama na bugarske i jugoslavenske krajeve.¹³¹

Spomenik Bratianuu, dok se još nalazio, upravo dovršen, u Meštrovićevom atelijeru na Mejama, među karijatidama za Avalu, opisao je opširno mladi splitski povjesničar umjetnosti Cvito Fisković, smatrajući ga najuspjelijim monumentalnim djelom Ivana Meštrovića:

„Svakako je jedan od najjačih spomenika sjedeće figure u našoj umjetnosti, u kojoj je taj temat bio dosad osrednje tretiran. Ivan Rendić već se je sa svojim spomenikom Niku Dubokoviću u Jelsi upustio u to rješavanje, ali on nije bio dorastao zahtjevima monumentalne plastike zbog toga, što je cjelinu žrtvovao realistički obrađenim detaljima. Palavicinijev spomenik Baltazaru Bogišiću u Cavtatu odveć je stiliziran i neizrazit u svojoj masivnosti, pa i Meštrovićev Štrosmajer u Zagrebu nešto je forsiran u stavu i konturama. Uporedi li se s poznatim spomenicima u svijetu, na kojima je čovječji lik prikazan sjedeći, Meštrovićev spomenik Bratianu ne će pred njima zaostati. Monumentalniji je i čvršće komponiran od Rodinova spomenika Goethe-u i Kundmann-ova spomenika Schubertu u Beču. Tome je sigurno doprinio i materijal, jablanički granit, koji je prisilio majstora, da se odrekne dinamičke kretnje i podredi svoje djelo čistoj monumentalnosti.“ (5728).

Skica *spomenika Bratianuu* odlivena je poslije u bronzu i nalazi se u Atelijeru Meštrović u Zagrebu, kao i njezin gipsani model. Gipsani model *poprsja Bratianua* je u Galeriji Meštrović u Splitu.

Spomenimo da je Meštrović tom prigodom, 1936. ili 1937, portretirao i *udovicu Bratianua*, koje se gipsani model također nalazi u Galeriji Meštrović, a brončani odljev zacijelo u nekom privatnom posjedu u Rumunjskoj.

*

Spomenik Svetozaru Miletiću u Novom Sadu

Ivan Meštrović je 1930. izradio *poprsje srpskog političara Svetozara Miletića* (1826-1901) i darovao ga *Matici srpskoj* u Novom Sadu (4312).

1938. odlučila je *Matica srpska* podignuti i javni spomenik Svetozaru Miletiću u Novom Sadu i obratila se Ivanu Meštroviću posredovanjem svojega predsjednika dr. Aleksandra Moća. Meštrović je prihvatio ponudu i u kolovozu 1938. započeo radom (5683). U svibnju 1939. je Antolić lijevao spomenik u ljevaonici Umjetničke akademije u Zagrebu (5811; 5812).

Svečano otkrivanje spomenika pred općinskom zgradom u Novom Sadu obavljeno je 1. listopada 1939. u nazočnosti državnih i mjesnih uglednika. Pozdravni je govor održao dr. Aleksandar Moć, predsjednik *Odbora za podizanje spomenika Svetozaru Miletiću*, ujedno i predsjednik *Matice srpske*. Govorio je i predsjednik Vlade Dragiša Cvetković (5762; 5768; 5823; 5830).

Meštrović je Miletića prikazao kao govornika, zamahnute desne ruke.

J. Popović mu je u beogradskom časopisu *Umetnost i kritika* prigovorio da ga je ostvario bez zanosa, rutinski - što je uglavnom točno (5767).

Spomenik je postavljen u skladu s regulacijskim planom Novog Sada što ga je tada radio inž. arh. Juraj Neidhardt. On se 16. ožujka 1939. obratio Meštroviću pismom, moleći ga za njegovo mišljenje o projektu regulacije. Nije poznato što mu je Meštrović odgovorio, ali je u pismu dr. Alekandru Moću rekao da je sporazuman s Neidhardtovim projektom (II; 9591¹⁶²). Spomenik je efektno postavljen pred Gradskom kućom, nasuprot katedrali (50²²⁷; 9598²⁹; 9615¹⁴¹).

Nakon 1945. bio je *spomenik Miletiću* u Novom Sadu uklonjen, ali nedugo zatim opet postavljen (366¹²; 367³²⁸).

*

Ivan Meštrović je 1939. izradio poprsje bunjevačkog hrvatskog pjesnika *Antuna Evetovića* „Miroljuba“, rodom iz današnje Mađarske. To je poprsje bilo otkriveno 20. kolovoza 1936. u Subotici, ali je u ratu 1941-1945. uklonjeno (5342). Nije poznato gdje se danas nalazi. Podatke je Galeriji Meštrović pružio Stojan Vujičić iz Budimpešte 1984. godine (I. 18. 14; 5342; 5448).

*

Poprsje svog dobrog, iako starijeg prijatelja i političkog suborca *dr. Ante Trumbića* (1864-1938) izradio je Meštrović 1935. godine, ili nešto ranije, jer ga je te godine izložio na *Dru- goj izložbi zagrebačkih umjetnika* u Zagrebu (5311).

Odmah po Trumbićevoj smrti 1938. radio je Meštrović njegov nadgrobni spomenik. Skica ležećeg lika, oslonjene glave na desnu ruku, nad poklopcem sarkofaga - što podsjeća na etrurske nadgrobne spomenike - nalazi se u Galeriji Meštrović, u kombinaciji gline i gipsa. Spomenik je prema Meštrovićevom modelu klesao Andrija Krstulović.

Spomenik Anti Trumbiću u klastru franjevačkog samostana konventualaca na splitskoj obali, panteonu velikih Splitska, Tome Arhidakona, Marka Marulića, Ivana Lukačića, svečano je otkriven 19. studenoga 1939, u organizaciji Hrvatske seljačke stranke, koja je cijeloj svečanosti dala izrazito aktualno-politički pečat.

U kazalištu je priređena komemoracija, s Meštrovićevim *poprsjem Trumbića* na pozornici. *Hrvatsko pjevačko društvo* otpjevalo je «Evo kako umire pravednik» od Gallusa, a dr. don Lovre Katić održao je govor.

U franjevačkom klastru govor je održao Jakov Čulić, predsjednik *Odbora za sahranu i podizanje spomenika*, a nadgrobni spomenik je otkrio izaslanik dr. Vladka Mačeka inž. August Košutić. Društvo *Tomislav* je otpjevalo «Lijepu našu».

Meštrović zbog bolesti, kako je naglašeno, nije mogao biti nazočan otkrivanju nadgrobnog spomenika, pa se u brzojavu Jakovu Čuliću, žaleći što ne može prisustvovati, pridružio osjećajima pijeteta naroda. Odbor mu je brzojavno odgovorio s izrazima «divljenja i zahvalnosti» (5816; 5829).

I gvardijan samostana o. Augustin Ceola uputio je autoru spomenika pismo kojim se zahvaljuje na djelu, koje «ukrašuje i obogaćuje ovaj naš sredovječni samostanski kloštar» (5824).

Prikaz Meštrovićevog nadgrobnog spomenika *Anti Trumbiću* objavili su Filip Marušić i Cvito Fisković (5729; 5861).

Zajedljivi Miroslav Krleža, pišući kritički i s omalovažavanjem o Anti Trumbiću i njegovom domoljubnom i političkom djelovanju, nije mogao a da ga i posmrtno ne bocne, usmjerujući i tom prigodom svoju strelicu ne samo prema Trumbiću, nego i prema Meštroviću, završavajući u svom *Dnevniku* 1977. poruku Trumbiću:

«Na kraju pomilovat će te Vladko Maček i pokloniti ti jedan HSS-mandat da te s njim pokopaju kao hrvatskog narodnog zastupnika, a ovjekovječit će te pred pokoljenjima Ivan Meštrović kao madame Récamier, kako u fratarskoj crkvi dremuckaš na mramornoj dormijeri.» (8521, 5²³⁶; 8591, ²³⁶; 9558²³¹, bilj.; 9594²³¹, bilj.).

*

Međunarodni ugled Ivana Meštrovića omogućio mu je i istaknutu narudžbu konjaničkih spomenika rumunjskim kraljevima *Karolu (Carolu) I. i Ferdinandu I.* Rumunji su visoko ocijenili Meštrovića već pri izvedbi spomenika *Bratianuu*, ali o narudžbi Meštroviću za spomenike bivšim vladarima mislilo

Spomenik Kralju Carolu u Bukureštu

Kralj Ferdinand

se i prije. Pri tome izboru potrebno je uzeti u obzir i zalaganje jugoslavenskog kralja Aleksandra, koji je Meštrovićevo kiparstvo veoma cijenio. On je preporučio rumunjskom kralju Karolu II. Meštrovića kao autora spomenika svom ocu i djedu, a utjecaj kralja Aleksandra na rumunjskom dvoru bio je velik i zbog najužih rodbinskih veza, jer je kraljica Marija bila rumunjska princeza (91¹⁰⁸; 8452).

Natječaj za monumentalne spomenike ujediniteljima Rumunjske *Karolu I.* i *Ferdinandu I.* na velikom Trgu pobjede nije u dva navrata urodio plodom, pa se Vlada 1937. obratila Meštroviću, a on je prihvatio ponudu. Ta je narudžba bila Meštroviću privlačna zbog daljnjeg međunarodnog ugleda, ali i zbog velikog predviđenog honorara od milijun švicarskih franaka (9134¹¹⁹). Prema novinskoj vijesti u zagrebačkoj *Večeri* honorar je iznosio 35 milijuna dinara (5553), a na temelju Meštrovićevog pisma K. St. Pavloviću 530 tisuća švicarskih franaka, zbog čega ga je ovaj kritizirao kao pohlepna na novac (8029⁷³).

Meštrović je u kolovozu 1937. otputovao u Bukurešt radi postavljanja *Bratianuova* spomenika, zajedno s predsjednikom rumunjske vlade Aleksandrom Lapedatuom, gdje je zacijelo već pregovarao o mogućoj narudžbi spomenika kraljevima, ali ugovor tada još nije bio potpisan (429²⁵⁶; 5506; 5549). Bukureštanski dnevnik *Dimineatsa* pisao je o tom Meštrovićevom posjetu prijestolnici, demantirajući ujedno napise u rumunjskom tisku o narudžbi Meštroviću, jer će on o tome tek razgovarati s ministrom lamandijem (5478).

Međutim, splitski *Novo doba* i *Jadranski dnevnik*, zagrebački *Jutarnji list*, praški *Prager Presse* i budimpeštanski *Lupta* tada opširno pišu o spomenicima rumunjskim kraljevima, izvedba kojih je povjerena Meštroviću, što je on i prihvatio, već izradio skice i predložio ih rumunjskoj Vladi, a ova ih je odobrila i sklopila s njim ugovor.

Spomenik kralju *Karolu I.* trebao je biti podignut pred kraljevom palačom, izliven u bronzu, visok 6 m, a s postoljem preko 12 m. Spomenik *Ferdinandu I.* na velikom Trgu pobjede, koji će se urbanistički prilagoditi spomeniku, visine 5 m, na granitnom postolju od 10 m, a pred njim četiri simbolične skulpture *Pobjede (Nike)*, svaka visoka 4 m, na stupovima visine 13 metara (5485; 5516; 5531; 5537-5539; 5541; 5546).

Rumunjski kralj Karol II. posjetio je u kolovozu 1937. Me-

štrovića u njegovom splitskom atelijeru i tu zacijelo vidio i odobrio skice spomenika svome ocu i djedu (5551).

U siječnju 1939. dovršio je Meštrović prvi konjanički spomenik, *Karola I.* Rumunjska ga je komisija preuzela u Zagrebu, gdje je dan na lijevanje u ljevaonicu Umjetničke akademije, pod rukovodstvom ljevača Antolića, modelara Frane Bubnja i cizelera Blaža Klemara. Radilo se dan i noć, pa je čitavo lijevanje i cizeliranje obavljeno u tri mjeseca (5808). Krajem travnja odliven je i nakon Meštrovićeva pregleda vlakom otpremljen u Bukurešt, gdje su ga Bubanj i Klemar sa suradnicima ponovno sastavili i izgladili spojeve (5741; 5786; 5787).

10. svibnja 1939. na obljetnicu njegova krunjenja, otkriven je u Bukureštu Meštrovićev spomenik pokojnom rumunjskom kralju *Karolu I.* (5814). O tome je spomeniku opširno pisao i naš i rumunjski tisak (5719; 5764; 5809; 5810; 5815).

Nakon spomenika *Karolu I.*, počeo je Meštrović modelirati konjanički spomenik *Ferdinandu I.* U travnju 1939. već se taj spomenik lijevao u Zagrebu (5741). U prosincu iste godine putuje Meštrović u Bukurešt u vezi s urbanističkim projektom Trga Viktorije, gdje su trebala biti postavljena oba spomenika (5805).

Regulaciju trga, zajedno s Meštrovićem, provodio je njegov stalni suradnik Harold Bilinić (8195). Prema tom regulacijskom planu pretvaralo se jedno križanje ulica u kružni trg. U vezi s tim pisao je Meštrović Ministarstvu u Bukureštu:

“Pokušavajući naći prihvatljivo rješenje kojim bi se uvelo malo reda i uspostavila relativna harmonija u ovo kaotično stanje koje čini slijevanje ulica i avenija na imaginarni još ne postojeći trg, dolazio sam uvijek samo na jedno rješenje i to: treba dati prostoru gdje će spomenik biti podignut kružni oblik.” (9598³²⁻³³).

“Umjesto predloženog promjera od 100 m - piše Ana De-anović, na temelju sačuvanih planova u Meštrovićevoj ostavštini u Atelijeru Meštrović u Zagrebu, u studiji ‘Meštrovićevi prostori’ - Meštrović predviđa raspon od 300 metara i smještanje spomenika u os avenije. Okvir spomenika ne bi bio kulisa nego snažni prstenasti sklop građevina utilitarne namjene (državna administracija, općine itd.). Međutim, zalazi Meštrović još dublje u gradsko tkivo. Osim ovako nastala kružnog trga, zamišlja i novu široku ulicu koja bi kružila oko trga iza prestenastih zgrada. Zadatak ulice posve je suvremeno zamišljen: ona treba prihvaćati sav veliki promet vozila koja se slijevaju prema trgu; trg sa svojim sadržajem predstavlja samostalnu jedinicu, koja se za priredbe može posve zatvoriti za promet bez veće štete za njegov tok. Druga varijanta varira taj koncept u manjem formatu trga. Treća varijanta, zaokružavajući kružnu ulicu, predviđa prolaz trgom u dva polukruga u određenoj udaljenosti od spomenika. Zgrade koje okružuju takav trg mogle bi biti stambene, ali izgrađene u zadanoj visini. Meštrović predviđa dvojni spomenik za kralja *Karla* i kralja *Ferdinanda*, te predlaže više varijanti, ne tako bitnih za njegovo shvaćanje prostora koje se dosad očitovale zamahom pravog urbanista. Ipak, od cijelog koncepta Meštrović je uspio ostvariti tek brončani kip kralja *Karla*. Bile su tu već četrdesete godine i nije bio trenutak za ostvarenje kolosalnog i patetičnog spomenika, kako ga je isrctavao Bilinić te predočivali modeli.» (9598³³).

U Zagrebu se, u siječnju 1940, dovršavala i druga velika konjanička skulptura, kralja *Ferdinanda* (5855). Ljevači su, zajedno s Meštrovićem, u trupu golemog somenika, kada je bio odliven i spojen u Akademijinom dvorištu, priredili malu gozbu (9291). Zatim je spomenik rastavljen i otpremljen u Buku-

rešt, gdje su ga opet zagrebački majstori sastavili (5911; 5914).

I o ovom je spomeniku pisano u našem i inozemnom tisku (5910). Tako je švicarski *National Zeitung* u Baselu objavio članak pod naslovom *Der Reiter in die Ewigkeit (Jahač u vječnost)* (5838; 5839; 5897; 5913).

Studije s reljefnim prikazima rumunjskih kraljeva na konjima čuvaju se u Muzeju Drniške krajine u Drnišu (713⁶⁶).

Umanjene gipsane konjaničke skulpture su u zagrebačkoj Gliptoteci, kao i modeli četiri *Nike* koje su, odlivene u bronzu, bile predviđene podno postolja spomenika kralju *Ferdinandu*. Jednu od tih *Pobjeda* izložio je Meštrović na *Prvoj godišnjoj izložbi hrvatskih umjetnika* u Zagrebu 1940. godine (554). Jedna od tih, 4,20 m visokih *Nika*, bila je 1981. predložena da se odlije i postavi u Zadru kao javni spomenik (9724).

Zbog rata koji je uslijedio spomenik kralju *Ferdinandu* nije ni postavljen u Bukureštu, a nakon rata, u socijalističkoj Rumunjskoj, kada je i kralj Karol II. pobjegao iz Rumunjske, uklonjen je i onaj kralja *Karola I.* (9496⁴⁶).

Prema nekim podacima Meštrovićeve skulpture rumunjskih kraljeva bile su tada uništene, a prema drugima samo uklonjene s položaja i pohranjene (654³⁰). Prema podacima Meštrovićevog sina Mate i kiparevog biografa L. Schmeckebie-
ra, Rusi su ih 1945. uklonili i odnijeli u Sovjetski Savez (46³⁴; 9134¹¹⁹).

Radeći na konjaničkim spomenicima *Karolu I.* i *Ferdinandu I.* izradio je Meštrović prethodno 1937. god. njihova poprsja, koja se u gipsanim modelima danas nalaze u Galeriji Meštrović u Splitu (5506).

Spomenici rumunjskim kraljevima pribavili su Meštroviću u toj zemlji veliki ugled, pa je u proljeće 1940. bio izabran članom Rumunjske akademije znanosti (5905).

*

1937. bilo je predviđeno da Ivan Meštrović izradi spomenik poljskom maršalu i političaru *Jósefu Pilsudskom* (1867-

Carol I – Kralj Rumunjske

1935). Antun Augustinčić je već 1937. bio izradio spomenik Pilsudskome za Katowice, a s Meštrovićem, koji je u proljeće 1939. bio u Poljskoj, pregovaralo se izravno o spomeniku za Varšavu. Sam je Meštrović tada dao izjavu varšavskom *Dobry Wieczor*:

„Nadam se da ću moći ostvariti plan o monumentalnom kipu velikog narodnog junaka Poljske, maršala Pilsudskog. Pošto sam u društvu s predsjednikom grada Varšave, g. Starzinskim, posjetio trg, na kojemu treba da se podigne ovaj spomenik, zamišljam podizanje snažnoga kipa maršala Pilsudskog na konju. Ako se moj projekt prihvati, ove godine ću još jednom doći u Varšavu.“ (5806).

Za taj spomenik, kao i onaj u Katovicama, bio je raspisan natječaj, na koji su se odazvali kipari Dunikovski, Whuk, Kun i Szcepkowski. Meštrović je izradio projekt i skicu na poziv *Od-*

Spomenik Kralju Carolu, Bukurešt, 1940.

bora za podizanje spomenika. Ljeti 1939. još nije bilo odlučeno kome će se povjeriti izrada spomenika (5832). Prostorni projekt smještaja spomenika izradio je Meštrović opet u suradnji s arh. Haroldom Bilinićem (8195). Nacrti toga projekta nalaze se u Atelijeru Meštrović (9615¹⁴³).

Nacrte i skice za spomenik *Pilsudskome* radio je Meštrović od 1937. do 1939. Trebao je biti podignut na novooblikovanom trgu izvan grada, na kraju Avenije Pilsudski. U tri od pet Meštrovićevih varijanti okoliša spomenika bio bi on usklađen s predviđenim slavolukom, a u dvije s kolonadama (9615¹⁴¹). Krajem lipnja 1939. Godine Meštrović se spremao poslati u Varšavu više sadrenih modela, između ostalog, "Makete Maršala na konju" u omjerima 1:10 i 1:20 (10474 a).

Izbijanje rata 1939., u kojemu je Poljska bila jedna od prvih žrtava, prekinuo je daljnji Meštrovićev rad na tom spomeniku. Socijalistička Poljska nakon rata imala je potpuno odbojan stav prema uspomeni na maršala Pilsudskog zbog njegove protusocijalističke i prohitlerovske politike, pa nisu podignuti ni Augustinčićev već izvedeni, ni Meštrovićev tek u skicama izvedeni spomenik. Gipsani modeli Meštrovićevih skica nalaze se u zagrebačkoj Glijptoteci, a jedna skica u Zbirci Bauer? u Vukovaru, te sadreni modeli u Varšavi.

*

Ministarstvo inozemnih poslova pregovaralo je s Meštrovićem 1935. o izvedbi istaknutog spomeničkog reljefa, kao doprinosa Kraljevine Jugoslavije, na zgradi *Društva naroda* u Ženevi. U vezi s tim projektom Meštroviću se obratio Ivo Andrić, književnik i tada diplomatski službenik u Ženevi, u veljači 1935. Meštrović je izrazio sumnju da će se ta ideja moći ostvariti zbog velikih izdataka što ih je predviđao.

Navest ću Meštrovićev opis radova i troškova kao primjer njegovih radova na većim javnim spomenicima što ih je tih godina izvodio:

"Poštovani gospodine Andriću!

Vaše pismo od 26. II. o. g. sam primio, a i g. Vukičević (Velja Vukičević, ministar predsjednik, ministar unutarnjih poslova, ministar građevina i narodni poslanik, D. K.) je bio prekjučer ovdje, te smo se razgovarali o pitanju skulpture za zgradu "Društva naroda".

Izgleda, nažalost, da se ta ideja neće moći ostvariti, jer sredstva koja bi prema onom što mi g. Vukičević reče naša Država stavila za tu svrhu na raspoloženje nemogu biti dovoljna za provadjeanje ovako velike skulpture.

To što bi relief morao biti izveden u kamenu još komplikuje i povećava izdatke. Ljevanjem u bronzi reprodukuje se mehanički ono što izmodelujem, dok za klesanje u kamenu treba uzeti najbolje sile i to moje djake koji su godinama radili kod mene. Okolnost što bi građevna uprava dala badava kamen ne umanjuje – u našem slučaju – izdatke, jer je klesarima dva i tri puta skuplji život u Švajcarskoj nego što je kod nas.

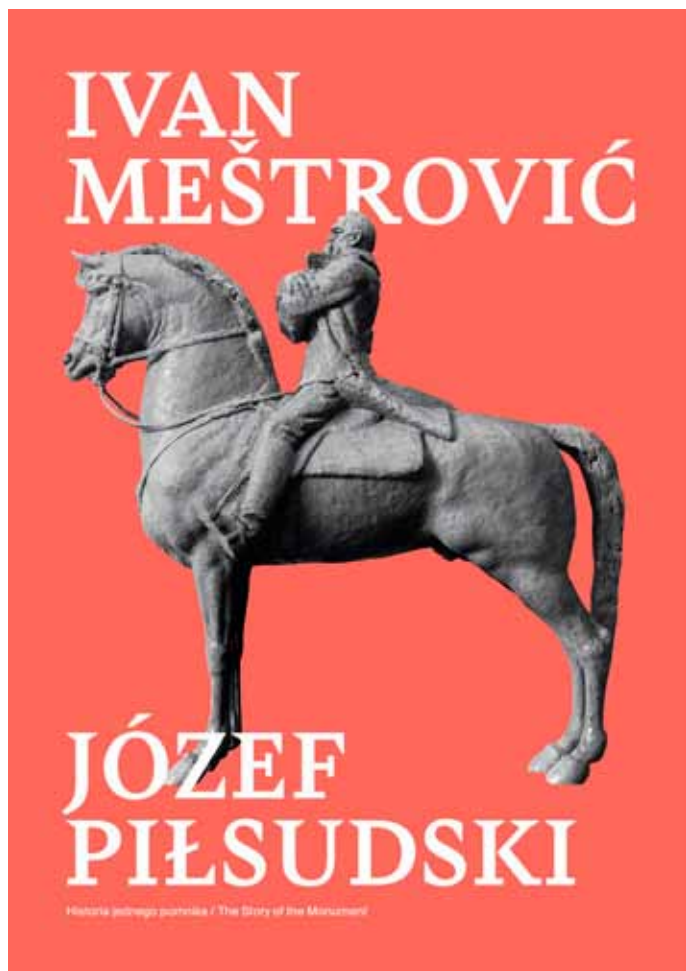
Relief bi, po mome mišljenju, morao biti dosta dubok i, obzirom na to što bi ga se promatralo iz neposredne blizine, morao bi biti precizno izradjen do u posljednji detalj.

Da bi dobili jasniju predočbu o zamašaju posla, navest ću vam neke podatke.

Za modelovanje ovako velikog reliefa, sa preko 20 figura od cirka 2 m. visine, potrebno bi mi bilo kroz dvije godine, a za njegovo izvajanje u kamen potrebno bi bilo četvorici majstora bar 18 mjeseci. Ako uzmemo da bi ovim ljudima bila mjesečna plata 100 š. frs., a toliko bi im se moralo platiti, jer im je za go život potrebno po 700 frs – onda bi samo klesanje stajalo preko milion i osamdeset (?) naših din. Da ja svoj honorar za modelovanje snizim na ¼ od običnog honorara, morao bi računati 2 miliona dinara, da ništa ne računam za nadziranje i korekturu u kamenu ni za putovanje i boravak u Ženevi, koje će biti više nego jedan put. To znači da bi za taj posao trebali, jedno s drugim, tri miliona naših dinara.

Projekt spomenika Pilsudskom u Varšavi.

Katalog Jozef Pilsudski, 2018.

Moguće je da je i ta suma za naše financijske prilike zamašna, ali sam uvjeren da bi Francuze i Italijane stajalo tri i četiri puta toliko.

Uštediti bi se dalo nešto (oko 300.000 din) ako bi se relief i u kamenu izradio kod nas, pa ga se gotova transportovalo u Švajcarsku. U tome bi slučaju uzeli i naš kamen i cijele pare bi ostale u našoj zemlji osim transporta od naše granice do Ženeve.

Ti bi izdatci onda izgledali ovako:

Moj honorar za modelovanje reliefa u def(initivnoj) veličini, lijevanje u sadri i cjelokupni nadzor

Din 2.000.000

za klesanje u kamenu	“	400.000
za kamen	“	100.000
za baraku u kojoj bi se klesalo	“	30.000
za pakovanje i transport od Splita do Ženeve	„	125.000
za put i boravak od 1 mjeseca dvojice majstora, koji bi prisustvovali kod slaganja reliefa na licu mjesta i korigovali sljubnice	„	45.000

Iznesavši Vam sve ovo, u glavnim detaljima, molim vas da predočite našim nadležnima da je na mojoj strani najbolja volja i da bih ja kao i oni bio rad da u neku ruku udarimo naš biljeg na ovu međunarodnu ustanovu, te da sam u tome vidu i želji išao do krajnje granice što je moguće sa moje strane za taj cilj.

Primite, poštovani g. Andriću, i ovom prilikom uvjerenje o mom osobitom poštovanju.“ (X. 5. 11).

KRLEŽA I MEŠTROVIĆ

O Miroslavu Krleži (1893-1981) napisano je mnogo knjiga, ali bi se samo o njegovom odnosu prema Ivanu Meštroviću mogla napisati cijela knjiga. Tu je temu obradio u jednoj studiji tek Tonko Maroević 1982. godine (8889). Bio je deset godina mlađi od Meštrovića. U početku, ako i nisu bili prisni prijatelji, barem su dobro surađivali. Krleža je priznavao da su Meštrović i njegova nacionalistička umjetnost prije Prvog svjetskog rata jako utjecali na njegovu izgradnju, kao i na gotovo svu tadašnju mladež. A zatim su se razili, ideološki, ali i kao ljudi. Meštrović nadalje nije podnosio Krležu; ne znamo je li o tome u krugu prijatelja i znanaca govorio, ali u objavljenim tekstovima ne govori o njemu, čak namjerno izbjegava govoriti o njemu. U obimnim *Uspomenama* opisuje ili spominje oko 300 svojih suvremenika, ali među njima ni jednom Miroslava Krležu.

Krleža se pak gotovo u svakom svom tekstu očese o Meštrovića: i u književnim, i u feljtonskim i u kritičkim napisima; i u političkim i u likovno-umjetničkim sastavima.

Krleža je priznavao veliki Meštrovićev talenat, ali je oštro kritizirao sadržaj i ideološku poruku njegovih nacionalističkih i religioznih skulptura, poštujući ga prvenstveno kao majstora, ali ne i kao mislioca. Osobno je prema njemu gajio ne samo odbojnost, nego doslovno i mržnju. Međutim, značajno je da je uza sve to bio opsjednut Meštrovićem i njegovim djelom. Nije ga se mogao osloboditi ni u napisima ni u svakodnevnom životu, pa čak ni u snovima. Ta je odbojnost bila mnogo dublja od ideološke i likovne, pa i političke kritike, kako ćemo vidjeti iz brojnih njegovih objavljenih tekstova koji će najbolje ilustrirati tu Krležinu ne samo kritiku i odbojnost prema Meštroviću, nego i njegovu opsjednutost Meštrovićevim likom i djelom, kojih se nije mogao do smrti osloboditi. Možda bi i psihijatar tu mogao pružiti neka objašnjenja.

Registrirao sam preko pedeset napisa i knjiga u kojima se govori o Meštroviću u Krležinom opusu od 1918. do 1987.

*

Miroslav Krleža je bio izraziti primjer politički socijalno angažiranog književnika, od rane mladosti pa do smrti. U gimnazijskim klupama zanosio se, kao i većina njegovih sudrugova, romantičnim viđenjem i patetičnim kazališnim proživljavanjem hrvatske povijesti:

“Iz toga vremena, kada smo osjećali našu Hrvatsku kao udovicu Zrinjsku Katarinu... i kada smo bili duboko svjesni te strašne katastrofe da je u Bečkom Novom Mjestu potekla nevina mučenička krv, i da je varkom odsječena glava hrvatskog suvereniteta...”, pisao je poslije, 1924. godine u jednom kazališnom prikazu (8884⁷⁰).

A zatim ga je zanjela, opet kao i većinu njegovih sudrugova, Vojnovićeva i Meštrovićeva južnoslavenska ideologija:

“I ja sam bezazleno podlegao Vojnovićevim fanfaronatama... Sve je to porušio veoma surovo, iznenada i odjednom: Ivan Meštrović. On nam je otvorio vratolomne vertikale u nedogled prkosne monumentalnosti...” (8201^{71, 75}; 8884⁷⁰).

U slobodnoj Srbiji gledali su spas iz austrougarskog zagrljaja, a u Beogradu Pijemont nove samostalne i velike južnoslavenske države.

Miroslav Krleža

“Za naše mladenački usijane mozgove blistaše Beograd magičnom svjetlošću pijemonteškog svjetionika na otoku Utopiji, u onim teškim, tmurnim noćima dugotrajnih brodoloma, od bosanske aneksije (1908), pak sve do albanskog sloma (1915), mnogo je zanesenjaka sanjalo o Beogradu kao o maksimali južnoslavenskog narodnog i socijalnog spasenja...”

Jedno poetsko pokoljenje ‘Nejunačkom vremenu uprkos’ sniva o blistavim apoteozama, uz tihi šum starih beogradskih lipa na Vračaru...

Trokutni sistem ovog idiličnog pogleda na svijet u smislu Meštrovićevog Vidovdanskog Misterija: baza Narod, a na vrhuncu piramide Kralj. Narod - Sinteza Narodnog Jedinstva. Svi su problemi riješeni. Amen. Za tu idilu srednjoškolci bili su spremni umrijeti, a bude li potrebno i čovjeka zaklati...” (8184b 403-405; 8521, 1 295, 297).

U kasnijim zapisima *Davni dani (Prije trideset godina, 1917-1947)* sjećao se Krleža tog mladenačkog političkog i ideološkog zanosa, svog i ostale mladeći:

“U toj opereti krcatoj nimfama, trubadurima, goblenima, fontanama, platanama, bosketima, rondima, kaminima, perunikama, ružama i angelusima, na tom blagoslovljenom ostrvu sreće, sanja, slutnja, ljubavi, pregaranja i slatkog umiranja u pastoralima uz cvrkut ptica i svirku dvojnica, u tom začaranom perivoju punom gosparske, vlasteoske, lukijernarske i čiopske salonske retorike, u tom slabo naslikanom lirskom parku bilo je bezbrojno mnogo lirskih aleja, a jedna, naročito liriska, vodila je do bijelog mramornog hrama u pozadini, gdje se u sjeni borova i pinija isticala čitava šuma kipova. To je bio Vidovdanski Hram i u njemu kao krv rumeno palucalo je kandilo kraljevskoga mesijanizma za kuću Karađorđevića. U borbi protiv materijalizma u umjetnosti i u umjetničkom stvaranju pojedini adepti ovoga rojalističkoga mesijanizma propovijede-

dali su svoju rasnu, anarhoindividualnu, idealističku estetiku...” (6563a 379-380).

I dalje:

“...Ime Ivana Meštrovića bilo je na dnevnom redu svih političkih i književnih razgovora tada već punih sedam godina. Od svoje zagrebačke izložbe, kada se pojavio godine 1910 s fragmentima Vidovdanskoga Hrama, pa preko Rima i Beograda, Meštrović je fascinirao ovaj naš provincijalni malograđanski ambijent više svojim političkim uspjesima nego svojim darom. O njemu se govorilo kao o proroku jednoga mesijanizma, ne obraćajući nikakve pažnje umjetničkoj problematici njegova djela, o kojoj uostalom, ogroman broj ljudi, koji se njime oduševljavao nije imao ni pojma. Za nas, Za moje pokoljenje meštrovićijanaca, fantasta, pod dojmom samoga rata Meštrovićeva politička uloga postajala je sve manje fascinantnom i ja sam u listu ovoga svoga marksističkog partnera objavio jedan feuilleton o političkom značenju Meštrovićeve simbolike, ali ga je cenzura brisala...” (6563a 393-394).

O tadašnjoj Krležinoj jugoslavenskoj orijentaciji svjedoče i dva njegova ilegalna putovanja u Srbiju, 1912. i 1913. godine (10704).

Sam Krleža opisuje tu svoju predratnu generaciju govoreći o Branku Gavelli:

“Od naivnog simpatizera politike Hrvatsko-srpske koalicije, kao romantično raspoloženi jugoslavenstvujući omladinac iz davnih dana, kada se dramatika Ive Vojnovića s Meštrovićevom secesionističkom kosovskom i vidovdanskom skulpturom smatrala kod nas političkim programom...” (8521, 2 303).

O političkoj promjenjivosti te hrvatske generacije početka stoljeća, što umnogome obrazlaže i opravdava i tadašnje Meštrovićevo traženje ideološko-političkog izlaza iz predratne opće krize, svjedoči i Krleža svojim tadašnjim mladenačkim neopredjeljenjem, ili prevrtljivim političkim opredjeljenjem, na što je korisno upozoriti sve one koji i danas kritiziraju tadašnje Meštrovićevo jugoslavensko političko opredjeljenje:

“Uvijek mi je neugodno - pisao je Krleža 1924. - zapitaju li me (u inostranstvu) koje sam narodnosti. Jer doista! Koje sam ja zapravo narodnosti? U pučkoj školi, kada smo razbijali kolodvorska stakla, vikali banu mađarskome fuj i bili junaci kao Stjepko Gregorijanac iz ‘Zlatareva zlata’, onda sam bio Hrvat, starčevićanac, kvaternikovac, intransigentni pristaša hrvatskog maksimalističkog programa. Samohrvat. Svehrvat. Poslije, u vrijeme Riječke rezolucije... bili smo nagodbenjaci u interesu Srbo-Hrvata... Postali smo liberalci, kozmopoliti, naprednjaci, indiferentni u narodnome smislu i čitali smo ‘Zvono’ Milčeka Marjanovića, nazvanog Hercen.

Bili smo Jugoslaveni u užem smislu, tj. u tzv. kulturnom smislu, tj. svaki je od nas vukao za sobom na špagi sadrenog Šarca Marka Kraljevića u reprezentativne svrhe kipara Meštrovića i našega naroda... Bili smo Srbi, osvetnici Kosova, ili Panslaveni, te smo o Slavenstvu govorili kao o organskoj cjelini... Za vrijeme Austrije nismo priznavali Hrvate i nismo htjeli da znamo za te frankovačke crno-žute izrode i lagali smo u inozemstvu da smo Srbi... No, onda smo doživjeli i taj Pijemont i danas - naravno - nismo više Pijemontezi... Što smo sada? [1924] Austrija je propala, dakle Austrijanci više nismo. Srbi nismo jer čemu da lažemo da jesmo kad nismo! Jugoslaveni nismo, jer ako je jugoslavenstvo ono što hoće vojvoda Stepa Stepanović ili jedan od jugoslavenskih monopolista Jurina

Demetrović, tko pametan može da je danas s njim zajedno Jugoslaven? Preostaje nam dakle da pospemo glavu pepelom i da se vratimo pod okrilje tog nevjerojatnog i popljuvanog hrvatstva, kome Stipica Radić drži jednu te istu pijanu zdravicu već trideset godina.» (8521, 2⁶⁴⁷⁻⁶⁴⁸).

Miroslav Krleža se poslije donekle ograđivao od svog tadašnjeg vojničevskog i meštovićevskog jugoslavenstva: „I ja sam tada bio Jugović, ali drugog tipa.“ (9558²³⁸).

Meštovićeve radove i nacionalne ideje upoznao je mladi gimnazijalac Krleža vrlo rano, još 1906. (8201^{71, 75}; 8884⁷⁰). A zatim je, kao i ostala mladež, fanatično bio njima zanesen:

„O tome kako smo mi (oko 1910-12) maštali o Ivanu Meštoviću nije rečeno ništa stvarno, jer nema takve fantazije koja bi mogla danas pojmiti hermetički smisao naših slobodarskih nadahnuća u vezi s njegovim imenom. Pojava Meštovićeve skulpture za nas bila je divlji poklič za slobodom. Vjerujući da su dani Austrije odbrojani, Meštovićevo geslo ‚Nejunačkom vremenu uprkos‘ za nas je značilo beskompromisnu negaciju svega u što smo bili uvjereni da je na samrti...“ (8521, 3²⁰⁸⁻²⁰⁹).

1927. godine pisao je o tom svom predratnom zanosu Meštovićem:

„Meni se u to doba, 1912-1913, počeo u glavi pušiti Meštovićev kliše nacionalističke ideje, i dva Hrvata na jednom peštanskom elitnom plesu, mi smo još dugo razgovarali o tom pitanju. On je stajao na principu da je za nas kao narod najbolje da nestanemo. Njegov nacionalistički nihilizam ja sam pobijao Meštovićem i njegovom ‚genijalnošću‘. Nikakav drugi argumenat osim Meštovićeve genijalnosti nije mi te peštanske noći pao napamet, a Meštovićeva genijalnost spadala je doista u ozbiljne političke parole onih dana.“ (8400a⁶⁴; 6603⁷⁷).

Također 1924, u knjizi *Deset krvavih godina*, priznavao je Krleža bitan udio Meštovića na njegovo mlado pokoljenje:

„... pošto smo u sjeni estetskog simbolizma Ivana Meštovića proživjeli dobar dio našeg političkog djetinjstva, i pošto je on svojim teorijama fascinirao naše pokoljenje.“ (8400⁹⁸).

Mnogo poslije, 1967. godine, u romanu *Zastave* pripovjedački opisuje i analizira i duhovnu i političku klimu tih godina uoči samog Prvog svjetskog rata. Tu post festum jedan od likova romana zauzima kritičan stav prema Meštoviću, njegovoj političkoj ideologiji i umjetnosti, a posebno prema teatralnom glorifikatoru Meštovićeve vidovdanske skulpture Dimitriju Mitrinoviću, braneći čak austrijsku državotvornu politiku. Izrugujući se toj meštovićevskoj predratnoj južnoslavenskoj ideologiji, kao da zaboravlja da je i on bio jedan od mnogobrojnih njezinih poklonika. Također Krleža ne veli, što je bez sumnje znao, da se i Meštović već tada razočarao u južnoslavenskoj, prosrpskoj ideologiji nakon ratova u kojima su srpski osloboditelji u „Južnoj Srbiji“ pokazali svoju crnu stranu obraza prema Makedoncima, Albancima i Bugarima:

„... austrokratizam nije takva glupost kao što vi mislite, razumiješ li, austrokratizam iz hrvatske perspektive u tom slučaju nerazmjerno je manje fantom od Slavoserbije, jer dosta mi je već tih svetosavskih kolača i Meštovićevog bečkog gipsa!“ (7688, II²⁵).

U poglavlju iste druge knjige *Zastava*, pod naslovom „Nejunačkom vremenu u prkos“:

„Slučajno se desilo da je istoga dana esteta, kritik i po svoje ugledu svestrano poznati apologet Meštovićeva Genija, Mitar Mitrović, na proputovanju iz Münchena za Beograd, bio

najavio pod patetičnim naslovom ‚Nejunačkom vremenu u prkos‘ u Klubu hrvatske peštanske akademске Omladine predavanje o simboličnom značenju skulpture Ivana Meštovića... (7688, II¹⁴⁴⁻¹⁴⁵).

Mitar Mitrović, od rođenja lukava glumčina i trbuhozborac, više od toga, opsjenar u najsvakodnevnijem smislu ove riječi, nanjušivši darom svojim masnu političku kobasicu, kako se u Pojavi Velikog Neimara i Proroka Ivana javila nadasve unosna i rentabilna konjunktura koja će moćnom i tajanstvenom Pojavom svog arhimandritstva poravnati staze i bogaze svih srbijanskih dispozicionih fondova, odlučio se da odigra historijsku ulogu Jovana Krstitelja i da krene ispred našeg rasnog Mesije, štampajući o Meštovićevoj skulpturi feljtone po evropskoj štampi, pa kad je već riskirao da se u feljtonima poigravao svjetovima i vjekovima, nije mu bilo teško da čitavu našu narodnu historiju razvrsta u tri osnovne faze: prvu, Predvidovdansku, od Kosova do Kumanova, ovu Današnju, našu Vidovdansku, u znak Vidovdanskog hrama Ivana Meštovića, do budućeg Narodnog Ujedinjenja, i Onu, koja dolazi, Postvidovdansku - usque ad finem, ad maiorem Dei gloriam, kada će čitavome svijetu biti jasno da Gesta Dei per Jugoslavenos nije nikakva fraza, pošto ju je Ivan Meštović u kamenu ovjekovječio svojom vidovitom skulpturom.“ (7688, II¹⁶⁰).

I dalje Metikoš, lice Krležinog romana, veli na tom omladinskom sastanku u Budimpešti:

„... nemam pojma o skulpturi, možda je Meštović doista veliko ime, ne osjećam se pozvanim da to prosudim, meni lično je onanizam njegovih udovica neukusna glupost bez veze sa bilo kakvom simbolikom, pa i kosovskom, ali to zaista nije važno, važno je da se ne laže o nekim nepostojećim vječnim artistskim ‚valeurima‘ kojih nema, govoreći o politici, koja je tu pred našim očima krvava, dramatska, o Bregalnici [1913], o Makedoniji treba govoriti bez estetskih parola i feljtona, kolege, jer ono dolje u Makedoniji, ono nije nikakva bečka secesionistička moda ni Meštovićeva skulptura, nego surovo osvajanje tuđih zemalja i naroda, i sve, što se ovdje govori o Meštoviću i o njegovoj skulpturi, samo je dokaz za ogromnu zbrku u našim glavama i pogledima...“ (7688, II¹⁷⁹⁻¹⁸⁰).

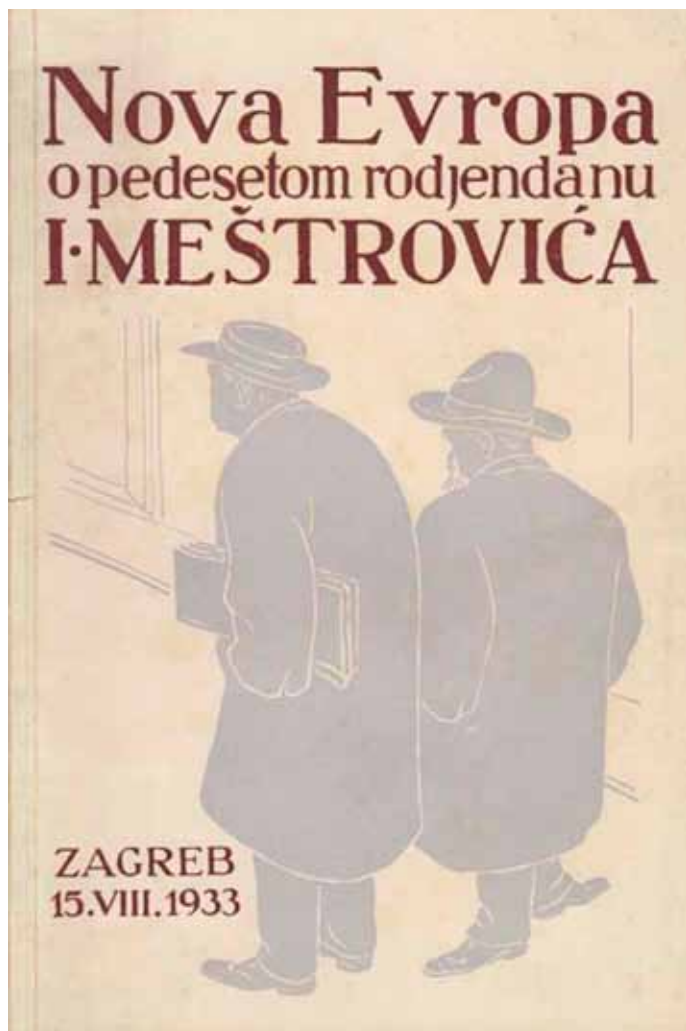
„Da, da, njegov bečki vidovdanski gips, to je ‚sinteza vjekova‘, kao što čitamo dnevno, bečka secesionistička ‚sinteza‘, nema što, a naročito pak danas, u Makedoniji, prekrasna dekoracija za onaj pakao ondje, ne, ne, prestao sam vjerovati u ove dekoracije...“ (7688, II²⁹⁹).

Miroslav Krleža je imao sreću da u vrijeme kada je bio oduševljen južnoslavensvom i Meštovićem nije o njemu objavio ni retka, ali je ipak bio pošten da, bar u nekim autobiografskim tekstovima, ne zataji to svoje ranije oduševljenje.

Krležino razočaranje u južnoslavenskoj političkoj ideologiji i u Srbiji kao Pijemontu jugoslavenstva desilo se nakon nimalo privlačne uloge Srbije u Balkanskim ratovima, kada počima i Meštovićevo razočaranje u vlastite ranije ideale. Ali ranije Meštovićeve skulpture koje su glorificirale vidovdanski mit bile su i dalje prisutne; dapače su sve više postajale predmet zasebnih i državnih slavljenja.

Tako je i Krležin izravni susret s Meštovićevim skulpturama *Kosovskog ciklusa*, a pogotovo s velikom maketom *Vidovdanskog hrama* na mletačkome *Biennaleu* 1914. bio presudan u njegovom političkom razočaranju, koje je za sobom - nedovoljno opravdano i neuvjerljivo obrazloženo - povuklo i razočaranje u Meštovićeve skulpture toga ciklusa.

Naslovnica časopisa *Nova Evropa* – M. Krleža i I. Meštrović

U kasnijem razgovoru s Enesom Čengićem pričao je sam Krleža o svom prvom susretu s Meštrovićevim djelom te 1914. godine. Neobično je pri tome da sedamnaestogodišnji Krleža nije vidio kiparev *Kosovski ciklus* na velikoj izložbi 1910. u Zagrebu, koju je posjetio cijeli grad i o kojoj je tako mnogo bilo pisano - hvaljeno i napadano; pogotovo što sam više puta spominje da je i prije bio oduševljen Meštrovićem i njegovim skulpturama *Kosovskog ciklusa*:

„Godine 1914. posjetio sam XI venecijanski Biennale i tamo sam vidio drvenu maketu Meštrovićevog Vidovdanskog hrama. Bio sam dvadesetogodišnjak i u to vrijeme meni se to nije dopadalo.“ (9558¹⁴⁰; 10059¹⁴⁰).

Drugi put Krleža piše o tom svom razočaranju Meštrovićem u Veneciji 1914: kada je ugledao Bourdelleovog *Herakla*, bio je uvjeren da je to Meštrovićeva skulptura (8348, XXIV, 884). Pod tim je dojmom Krleža napisao prvu kritiku Meštrovićeve skulpture i predao je uredniku zagrebačkog *Savremenika*, ali je nisu tiskali (8348, XI/12, 334-335; 8889¹²⁸⁻¹²⁹).

U svojim memoarskim *Davnim danima* pisao je Miroslav Krleža o tom svom prvom revoltu protiv Meštrovića i njegovih kosovskih skulptura, a u povodu izložbe u Veneciji. Vidimo da Krležinoj osudi do tada obožavanog Meštrovića nije bio povod estetske naravi, nego razočaranje u prosrpskoj i jugoslavenškoj politici u vrijeme Balkanskih ratova, jer je iste te skulpture Meštrović bio izložio i 1910. u Zagrebu:

“Kasnoga proljeća godine 1914, kada se je na mletačkom Biennalu pojavio Ivan Meštrović u ulozi Proroka sa Vidovdanskim hramom, u izlogu kavane ‘Pariz’ prisutni: dr. Lujo Thaler,

dr. Đuro Szabo, Juraj Demetrović i Zofka Kveder Jelovšekova. Tema razgovora: Mesijanstvo Ivana Meštrovića. Da li je Ivan Meštrović prorok dinarske rase, vidovdanski žrec, neka vrsta našeg rasnog nadčovjeka pred kojim je pokleknula čitava Evropa? Misli, način i teme Koste Strajnića, Mitra Mitrinovića, Ive Vojnovića, Milana Marjanovića, Andrije Milčinovića, Račkoga, Dragana Prohaske itd. Svi su unisono protivu Čerine, protivu Vihora, kao suviše glasne, revolver-žurnalističke galame.

Moje teze u razgovoru s tim adeptima čudne estetske sekte, traju već nekoliko mjeseci, a glase kao negacija ove zbrkane retorike. Negacija ne posve mehanička, ali dosljedna i postojana: da tu nema rasne ideologije ni ideja, ni vidovdanskog misterija, ni mesijanstva, nego da se radi u prvom redu o bečkoj Secesiji i to, na žalost, sasvim običnoj i sasvim banalnoj Secesiji, a zatim o Metzneru u prvom redu i o Bourdelleu. Diskusije traju gotovo svakog dana kod crne kave. Dosadila mi je ta provincijalna fetišistička brbljarija i tako sam jednog dana donio svoj mefistofelski đavolski stroj, i postavio ga na stol kavane Pariz. Iz jednog broja njemačkih nekakvih ilustracija i nekih kataloga, montirao sam u jednoj mapi na kartone detalje Metznerovih heroja, udovica, junaka, u gestovima patetičnim onog monstruoznog spomenika, podignutog u slavu bitke kod Leipziga godine 1813.

Demonstrirajući na kartonima, pitam gospodu: što je u ovim stvarima rasno, jer sam taj svoj preparat bio montirao kao snimke velikog proročkog vidovdanskog hrama Meštrovićevog u detaljima. Stvar je bila dobro kaširana. Domobranski nadporučnik Branko Knežević, pjesnik i moj prijatelj iz djetinjstva, ne znajući o čemu se radi, montirao je te Metznerove figure u neku vrstu albuma savršeno. On se kao cacheur u to razumio, bio je neka vrsta talenta za takve stvari.

Lujo i Zofka, Đuro i Juro unisono: patos, melankolija, emfaza bola, grčeviti zamah, volja za rasnom pobjedom, arhaizirani ilirski praslavenski tipovi, rasna dinamika, duboka bol nad vjekovnim porazima, vjera u nacionalno uskrsnuće, rasna, genijalna inspiracija, prkos potlačene južnoslovenske rase obasjane Lazarskim nimbusom, kosovsko mlijeko (a to je upravo ono mlijeko, koje mi Zagorci nismo sisali), misterij ove tragedije, koja znamenuje naše političko i kulturno Uskrsnuće itd. itd.

Pustio sam gospodu da me pljuskom poetskih dokaza, ad oculos, dobro zavitlavaju. Sve nas, kod tog kavanskog stola, ponio je iskreni zanos ovog dokaznog postupka, jer tu nije bilo nikakve mogućnosti uzmaka. Čitav répertoire kobnih zabluda duha i ukusa, in statu nascendi a nažalost i političkih programa.

I kada se sve to svršilo po principu, po starom generalskom austrijskom principu; ‘Die Herren bitte aussprechen lassen’, došlo je do obrata. Onda sam ja otvorio svoj špil sa vlastitih šesnaest asova. Tableau! - Naime, sve bi to, što su gospoda tako lijepo ‘odkrasnosloвила’, kakkbirekli, štimalo, priznajem, samo jedna stvar ne štima, a ta je, na žalost, elementarna: ne radi se o Ivana Meštrovića Vidovdanskome hramu, nego o spomeniku Leipciške Pobjede, od Metznera. Nije to, nažalost, Vidovdanski Hram, nego ‘Völker-schlacht Denkmal’!...

Gospoda mi nijesu povjerovala, dakako, a onda su se, ne znam zašto, svi korporativno uvrijedili, i što je najžalosnije: ostali su da dalje dosljedno deru svoju kozu...” (6563 a¹³²⁻¹³⁵; 8801¹⁵; 8889¹³¹⁻¹³²).

Krležina kavanska burgija te 1914. godine doima se efektno i izvanredno uspješno. Moramo, međutim, uzeti u obzir da

je pri tome važnu ulogu igrala Krležina odbojnost prema secesiji općenito, kao stilu koji je tada već i u Beču predstavljao prošlost, a ni Meštrović tada nije više u tom stilu stvarao. Raniji utjecaj svjetski vrednovane secesije, posebno one bečke, pa i Metznerove u skulpturama spomenika *Bitke naroda* u Leipzigu, nije bio za osudu, čak ni kada su Meštrovićeve herojske skulpture *Kosovskog ciklusa* u mnogome stilski sličile onim Metznerovima na spomenutom spomeniku. Ujedno, nije baš uvjerljivo da bar povjesničar umjetnosti Kosta Strajnić, koji je malo zatim, u vrijeme rata, napisao monografiju o Meštroviću, nije razlikovao Metznerove skulpture od onih Meštrovićevih.

U vrijeme rata, 1916, Krleža zapisuje u *Dnevnik*, ali ne objavljuje:

«Trebalo bi napisati povijest da se objasni kako dolazi do takvih halucinantnih gluposti, da se vjeruje, kako je Meštrovićev Vidovdanski Hram nešto što nam može pomoći u ovom kulturnom i političkom brodolomu.» (6563 a¹⁴⁶; 8889¹³⁰).

Miroslav Krleža ne priznaje čak ni Meštrovićev politički doprinos u *Jugoslavenskom odboru* u tim ratnim godinama, ne smatrajući ga ikakvim političarom (9558²³⁸). Znamo pak da Meštrovićeva uloga u *Jugoslavenskom odboru* nije bila izrazito politička, ali je njegov tadašnji ugled kao umjetnika bio presudniji od djelatnosti ostalih političara.

I u Krležinim Zastavama postoji dijalog kritičara i branitelja Meštrovićeve političke propagande u emigraciji u vrijeme Prvog svjetskog rata:

«... a što ste se, do vraga, oborili baš na Meštrovića - veli njegov branitelj, - naš Meštrović je atrapa, naš Meštroci je dekoracija, nije on nikakav politički sadržaj, to je istina, primitivac, čovjek u opancima, pastir, a što, kao da veliki majstori renesanse nisu bili primitivci, istina je, car Lazar, bijeli orlovi, vidovdanski barjaci sve su to simboli, zgodne slike, nije ni to sve baš tako na odmet, gosparu moj, politička propaganda...

- Politička - veli kritičar - , nema sumnje, to nitko ne poriče, samo se pitamo za račun čijeg džepa...» (7688²⁹⁸⁻²⁹⁹).

Krleža djelatnost Meštrovića i ostalih u *Jugoslavenskom odboru* navodi kao masonsku djelatnost, spominjući kasnije u *Dnevniku* kako je Meštrovićeva prijateljica Adela Milčinović 1915. bila veza zagrebačkih masona i Meštrovića u Rimu (8599¹⁰³).

Ne spominje, međutim, pri tome da su se Meštrović, Trumbić i ostali Dalmoši tada borili da nakon rata čitava hrvatska Dalmacija ne pripadne Italiji, kako je tada, 26. travnja 1915, već bilo dogovoreno među saveznicima Londonskim ugovorom, u čemu su uglavnom i uspjeli.

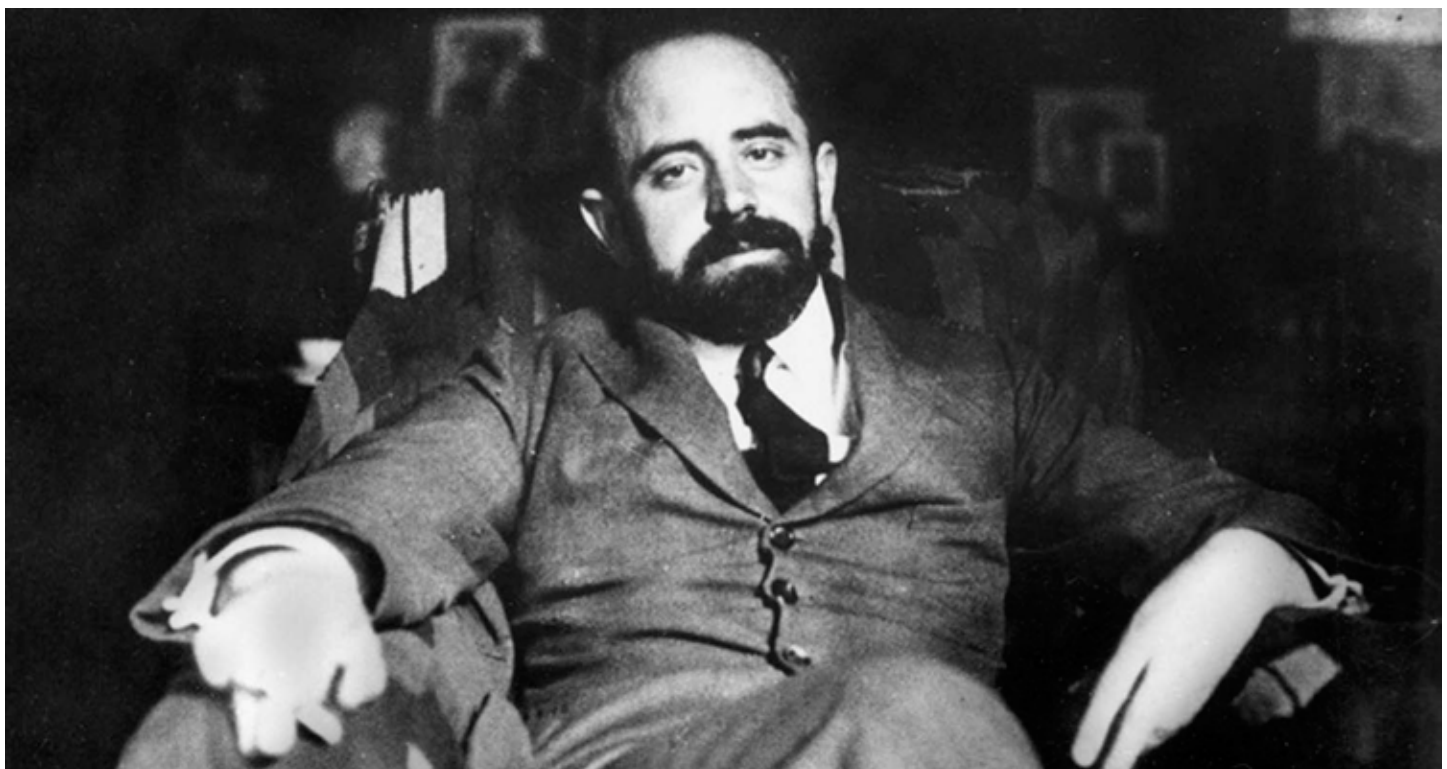
Možda je mladi Miroslav Krleža ponešto i zavidan Ivanu Meštroviću, koji je svojom velikom izložbom 1915. u Londonu pobrao svjetska priznanja i hvale postizujući tako da se ove egzotične ali potpuno nepoznate balkanske zemlje prvi put spominju u suvremenim europskim krugovima.

U *Dnevniku* zapisuje 6. svibnja 1916. godine:

«Ponosimo se da smo bili 'Predstraža Evrope', a da li je pri tome doista tako, to je pitanje. Biti ili ne biti 'Predstraža Evrope', šta to znači? Koliko li te nesretne Evrope ima danas među nama?

'Mi smo Evropa', 'mi hoćemo da budemo Evropa', 'mi smo oduvijek bili i ostali Zapadna Evropa', to se čuje na svakom koraku, a pitanje je to što je - 'Evropa'? Svi se jednoglasno (u štampi) slažu da je Ivan Meštrović 'naša legitimacija pred Evropom'. 'On je Evropa u nama', i on je pred Evropom 'Mesija našeg probuđenog jugobalkanizma'. To je 'ono' što mi doprinosimo kao svoj 'rasni' (sto posto bečki, secesionistički) 'doprinos Evropi' i 'čitavom svijetu' (po citatima iz 'Die Kunst' i 'Pester Lloyd') što se danas iz Londona rastelalilo kao inspiracija 'protunjemačke genijalnosti'. A pitamo se: kakva je to Evropa, i što mi imamo od te 'Evrope', a što 'Evropa' ima od nas?» (6563A 148; 8597¹⁵²).

Miroslav Krleža

A desetak dana zatim opet zapisuje u *Dnevnik*:

«Bio sam na Kosovu...

Iz velike historijske sintetične, alegorijske distance, koju obično krivotvore pjesnici, apologeti, ideolozi, 'himnopoјci', sve se to briše do neegzistentnosti istine. Ostaje nad svime isključivo samo Meštrovićeva arhitektonska parafraza Svetoga Duje splitskog, sa karijatidama na konfizerijski način, kao mramorni spomenik i svjedočanstvo pred Gospodinom da je tako bilo kako bilo nije.» (8597, I 76).

Nakon što je 1916. izravno doživio Galiciju i sva ostala ratna klanja, a 1917. posredno i Oktobarsku revoluciju, zapisuje Krleža, ogorčen svim time, u *Dnevniku* ljeti 1917:

«Puca se po Nevskom, ozbiljno, a mi za utjehu imamo Ivana Meštrovića s njegovim mikenskim paripom u mom vagonu za Kapelu Batrinu. Mi imamo našeg Proroka (vidovdanskog) pred anglosaskom elitom, nama je budućnost osigurana - Ivan Meštrović brine brigu o našoj narodnoj budućnosti.» (8348, XXIII³⁰²).

Zimi iste 1917. godine zapisuje, pišući o slikarstvu Ljube Babića:

«Od nacionalne propagande (Narodna pjesma, Kosovski ciklus), dakle od secesionističke bečke zbrke do Kraljevića Marka, Mirka Račkoga, Meštrovića i Roksandića [Rosandića!] do časopisa F. Marca i V. Kandinskoga 'Der blaue Reiter', dalek je put. Ciklus svojih kosovskih Udovica, o kojima je Strzygowski napisao panegirik (1913), ostavio je svijesno kao zabludu ukusa, kao shemu koja nema veze s umjetnošću. Eventualno sa politikom.» (8597, I²⁹⁹).

I u *Hrvatskoj rapsodiji*, koju 1917. objavljuje u *Savremenuku*, kritizira Krleža Ivana Meštrovića i Ivu Vojnovića. Bio je to prvi objavljeni Krležin tekst o Meštroviću (2160 a; 2524 a)

I dalje iste 1917. godine, s već izrazitih komunističkih ideoloških stajališta, Krleža s prezirom govori o Meštrovićevoj ideologiji - koja je za Meštrovića već predstavljala prošlost, a da to Krleža zacijelo nije ni znao:

"... A poslije rata ne će odlučivati nikakav proletarijat, ni Marx, ni Lenjin! Antanta znači pobjedu narodnosti i nacionalizma na svim linijama, a ne Internacionale! I zato su proroci ovoga rata Ivo Vojnović i Ivan Meštrović, a nikakav Lenjin! Tako stvari stoje, ako želite znati, molim lijepo!" (8597, I⁴²⁰).

Krleža tada govori o «gnjevu Meštrovićevog Marka», a mnogo kasnije to objašnjava u *Zapisima sa Tržića*:

« 'Gnjevi Kraljevića Marka', to je početak neke umišljene, neodgojene i prepotentne drskosti bezimernih nesposobnjaka, mulaca (u glavu) budućih političkih jugokarijerista koji se smatraju rodoljubima, odabranicima koji će na osnovi stečenog političkog kredita odigrati ulogu samozvanaca političara, ujedinitelja, oslobodilaca, dalekovidnih proroka i vidovnjaka, poklonika Vidovdana, deseterca, guslara, kojima je Rasni Usud dodijelio uvaženi poziv da kao narodni voždovi dovedu naše narode do 'Obećane Zemlje', bez političkog mandata...» (9739¹⁶).

U proljeće 1918, dok je rat još trajao, objavio je Miroslav Krleža u zagrebačkom *Obzoru* feljton *Priviđenja*:

«Tri priviđenja prijete nad ovim nečim što se zove Jugoslavenstvo. Tri priviđenja dave nas već stoljeća duga i krvava. Ta tri priviđenja kao tri bolesna plamena bukta i kao tri ponora zijevaju u ovoj tmuni koja se zove tmina jugoslavenska. Lazar. Miloš. Marko.

Značajno je da je narod naš na usta onih bezimernih slijepih guslara ogromnu krizu lazarsku, krizu svih svjetlonoša, krizu svjetla i tmine, izrazio u jednom jedinom pjevanju od četrdeset stihova, dok je djelo Miloša tek nabacio, a Marka opjevao u pjesmama zanosnim i beskrajnim.

Desperatni lazarski zamah u Ništa samo je skiciran. Milošev gest nabačen, a Markov vječni kompromis, koji podmuklo preživljava sve katastrofe, ovjekovječen je epopejom, natopljenom krvi i dimom.

A suvremeni svjetlonoše naši koji su srknuli nadahnuće iz knjiga starostavnih, kako oni rješavaju ta tri problema, ta tri značajna priviđenja naša?

Meštrović je kombinirao Miloša i Marka u jednu figuru i stvorio borca prkosnog, smionog i bojovnog. Tog borca kultivira kod nas jedna jaka sekta estetskih heroja, koji Meštrovića prikazuju kao profeta koji kandžijom plamenom bičuje svoj Narod i koji hoće da tu gomilu žena trudnih, dječurlije, volova, poluljudi i mnogih zamršenih problema, da sve to dakle ponesu sa sobom u inspiraciji jednoj u zemlju obećanu. Ta je sekta podosta fanatizirana, i tko ne vjeruje da je Meštrović kao stup plamena izrastao da svijetli, da je poput ludog sunca zaplesao plesove još nikad neviđene, taj čovjek nije za ove fanatike čovjek nadaren, on je izrod. Ti su fanatici, naime, kao svi fanatici i, kao što to na ovoj kugli u sektama obično biva, jadni polutani koji važe samo kao stado. I stado je, dakle, katkad izvjesilo stijeg i uzdignulo prašinu nebotičnu i valja se drumom koji nekamo narode vodi do kulture...

Stado nikad ne govori o sebi, jer svaki pojedinac u stadu imade obilježje ništice, a veličinu broja nosi cifra prva. I zato sve ništice u stadu uvijek nastoje prvu cifru dignuti što više. Tako i njima vrijednost raste.

I tako je za Meštrovića rečeno patetički sve što jadni mozak može da izmisli. On je barbarin (kažu) koji se rodio na golim vrletima i nikada se nije ogriješio na plamenim zrakama civilizacije. On je titan, polubog, lučonoša, on je razdraženi borac koji prkosnim mišicama trga stoljetne verige. On (vele za njega) ulazi u nas kao požar, on nas ruši i razara, on nas preporuča i zanosi - on je sila neznana i nitko od nas ne zna otkuda je došao ni kamo ide. On je i polet i grč, i zemlja i nebo, početak i svršetak, on je naprosto Sve.

Matoš je onda bio umro, a Meštrović je izložio u Veneciji. Zrak je već onda bio nabijen munjinom svega onoga što je imalo doći; nad Barrèsovu se mrtvu Veneciju, opjevanu od Musseta do Machara, nad mrtvi se grad na lagunama, dakle, već nadvijali crni oblaci dima sa balkanskih brda. Na onoj drugoj obali Jadrana bilo je već onda planulo. Bijela ona gomila kamenja u polusvijetlu kubeta Internacionale, sve one plešuće žene koje trpe od plesa, a moraju da plešu, i one karijatide, i orlovi, i lavovi asirski, i matere, i udovice, i dojenčad, i pobjednici, sve je ono djelovalo silno.

Bilo je jasno da tu bjesovi muče jedno srce, srce Preteče. O, koliki su se duhovi patili u takvim bolovima, svi oni preteče u slutnjama Asira, Babilona, Helade, Rima i Bizanta. U onom kamenju osjećala se onda balkanska Slutnja, Slutnja doista jednog novog Objavljenja.

'U Judeji očekivanje se popelo k vrhuncu. Osjećalo se da se rađa nešto Silno i da se bliži Nepoznato' - tako crta Renan raspoloženje u Judeji prije dolaska Sina Čovječjeg.

A i u Balkanskoj Judeji popelo se onih posljednjih dana očekivanje k vrhuncu, i kod nas u balkanskoj Judeji osjećalo

se da se bliži Nepoznato. Pa zar je čudo bilo da je napaćena duša čula u onom bijesu kipove gdje šapću: 'I posla Bog čovjeka, po imenu Ivana' (I., I, 6).

I onda je došlo Nepoznato.

Da! poslao nam je bog Johanaana, ali nam je poslao i Salomu koja je svečano odsjekla glavu tom Johanaanu. I sad krvari tijelo Preteče, iz bezbroj rana puši se krv u mlazovima i lokvama, a Njega, Svjetlonoše, Njega koji bi rekao riječ, onu Riječ za kojom svi mi vapijemo, Njega nema.

A sekta, ta jadna sekta ne vidi da je glava Preteče odsječena.

Meštrović sam to je osjetio. I on se od kombiniranog problema Miloša i Marka okrenuo spram Lazara. On u Lazara traži rješenje i stvara Hristove.

Drugi heroj jugoslavenskog Parnasa, Nazor, napisao je pjesmu 'Pravi glas'...

Meštrović i Nazor popeli su se do Omame oblika. Njihovi su oblici Da i Ne. Da i Ne su relacije. Relacije su smrtno. A smrtno relacije, kao Lazar, Marko i Miloš umiru.

Ali oblik, koji se protegnuo do besmrtnih međa, oblik koji je nad vječnim isprepletanjem, oblik koji pjeva i pleše u ritmu nadstvarnog plesa, taj je oblik besmrtni. Do takve besmrtnosti oblika, a to je ono Novo - Meštrović i Nazor nijesu se popeli.

Oni nijesu naglasili, da je Narod, sa svojim značajkama, problem - Ja!

...

I, eto padaju Preteče, a osjeća se gdje ide Silni.

On će zasjati nad zvjezdanim mlazovima u sintetičnoj omami svih kaotičnih količina. On će biti plamen i sve će Staro u njemu planuti.

On će biti veliki žrec novoga oblika, i sve Meštrovićeve i Nazorove krize tek su kuknjave za njim i prva zvonjava na Požar.

A nije li Požar planuo?

I nije li u Požaru izgorjela tradicija jedna i prošlost jedna?

I nije li sada jutro blagdanje kad se u bijelom svijetlu pršuju crna priviđenja Lazara i Marka i Miloša? Crna priviđenja krvavih tmina?

Dan je, ljudi. Dan je." (2222; 8598⁴¹⁷⁻⁴²²).

Značajno je u ovom Krležinom napisu nekoliko činjenica: on ga piše i objavljuje u *Obzoru*, najistaknutijim zagrebačkim novinama pred sam kraj rata, ali još uvijek u Austro-Ugarskoj Carevini i Kraljevini, koja tada i socijalističke ideje Oktobarske revolucije smatra manje opasnim od rušenja carevine i stvaranja samostalne države južnih Slavena. Dapače, Krleža već tada, 1918, neposredno nakon revolucije 1917. u Rusiji, komunizam, u liku «Silnoga», koja će srušiti sve meštrovićevske i nazorovske zablude (br. bibl. knjige 2002.?).

Krleža se izruguje patetičnosti i teatralnosti «Meštrovićeve» ideologije, a sam 1918. zapada u jednako apstraktnu patetičnost i teatralnost kada prorokuje dolazak Silnoga koji će srušiti sve staro i donijeti ispaćenim i obmanutim ljudima svjetlo. Umjesto realističnog komunizma radničke klase, Krležin je komunizam ujedno odraz revolucionarne ruske mistike.^{131a}

A taj Silni nije nitko drugi nego Lenjin Oktobarske revolucije, ideolog i vođa komunizma, koji će poredak samo u vlastitoj zemlji pobiti milijune ljudi.

Krleža i sam govori o Meštrovićevom razočaranju Kraljevi-

ćem Markom i prilaženju caru Lazaru, odnosno Kristu, ali ga i dalje smatra glavnim krivcem za sve teatralne istupe njegovih glorifikatora, poput Dimitrija Mitrinovića, kao i onih koji na toj ideologiji žele praviti karijeru.

Konačno, Krleža nikada (do tada) nije govorio o umjetnosti kipara Meštrovića, navodeći tek nazive tih skulptura i pridajući im isključivo političko-ideološko značenje. On, dapače, ta djela, već tada priznata u svijetu i u nas, ni ne naziva skulpturama, ni umjetninama, nego posprdno «gipsovima» i «kamenjem», a sva se estetska i povijesnoumjetnička ocjena svodi na «bečka Secesija».

Miroslav Krleža je zajedno s Augustom Cesarcem, te 1919. godine, pokrenuo lijevo usmjereni časopis *Plamen*, koji je s petnaestim brojem državna vlast zabranila zbog članka *Eppur si muove*. U prvom broju časopisa, 1. siječnja 1919. objavio je Krleža pamfletski esej *Hrvatska književna laž*, kritizirajući mit-sku svijest u kojem se god obliku ona pojavljivala, pa i u onome Meštrovićevoga nacionalizma:

«Ne obmanjujmo se dakle otrovima koji se isparuju iz književne grobnice pod našim nogama. Nismo ni mrtve mumije ni prazne glave, nismo ni uskrslе mrtvačke utvare vjerujući u dogme realigioznih tradicija i nećemo mi da stiliziramo jednu dekorativnu laž u Meštrovićevu Sfingu, pred kojom danas naš književni plebs kleči, paleći tamjan i metanišući joj u desetercima.» (2334; 7687¹¹¹; 8889¹³⁰).

Krleža je kritiku Meštrovićeve skulpture kao oponašanja bečke secesije i Franza Metznera prvi put jasno iznio 1919. god.:

«Nikako mi ne ide u glavu ovaj meštrovićevski sistem: kako se boriti protiv germanskog utjecaja (upravo supremacije) sa protuturskim simbolima, koji nijesu drugo nego parafraza pangermanske romantike à la Metzner.» (6563¹⁶⁰; 8889¹³²).

Iako kritizira Meštrovićevu vidovdansku ideologiju, Krleža kritizira i hrvatske nacionaliste koji smatraju da Hrvati i Srbi nisu jedan narod. On je, uz to što je socijalist, i dalje jugoslavenski unitarist. On, dapače, tada piše ekavicom, a katkada čak i ćirilicom (9747³⁰⁸).

U kritičkom prikazu *Šeste izložbe Hrvatskog proljetnog salona* 1919. Krleža prihvaća sud Moše Pijade da je Meštrović skulptorska sila ali nije "nacionalni izraz našeg problema" (2333²⁴⁶).

Naime, tada je, 1919, srpski slikar i likovni kritičar Moša S. Pijade (1890-1957) objavio u beogradskoj *Slobodnoj reči* (a nastavak u zagrebačkim *Ilustrovanim novostima*) dugi esej *Ivan Meštrović i težnje za stilom u našoj umetnosti*. Pijade je, kao komunist, bio Krležin ideološki istomišljenik, a kao likovnog kritičara socijalnog usmjerenja cijenio ga je i stoga što je i sam bio slikar. Pijadine likovne kritike sabrao je Lazar Trifunović i objavio 1963. u izdanju *Srpske književne zadruge* (7405a).

Do Prvog svjetskog rata Pijadi, pariškome đaku, uzorom u slikarstvu bili su francuski impresionisti, pogotovo Cézanne, da se nakon rata, dosljedno marksističkoj ideologiji, žestoko obori na njih: "Za mlade slikare Cézanne je u današnje vrijeme opasan isto onako kao što su to nekada bili Nitsche i Tolstoj za mlade ljude." (7405 a¹⁷).

U dugom analitičkom prikazu *Jugoslavenske izložbe* 1912. u Beogradu Moša Pijade piše opširnije i o Meštroviću, izlagaču na toj izložbi, ali vrlo pohvalno o njegovim skulpturama:

"To je kipar koji je u nas najviše hvaljen i najviše kuđen - ni o jednom se umjetniku dotada nije toliko govorilo.

Prema onima koji Meštrovića proglašavaju genijem, danas je već mali broj onih koji se upuštaju u avanturu da to poriču. Ali koji su to, koji anonimno, preko izvjesnih listova, grde umjetnost Ivana Meštrovića, sa jednom glupavom nadom da će sokačko-amalskim izrazima, kojima kipte njihove pristrasne 'kritike', uništiti tvorca 'Sjećanja'?... On ima genija i onoga dara, koji bez svake sumnje nije daleko, kada se bude potpuno sredio, kada će svako njegovo djelo biti na visini njegovih sadašnjih remekdjela, kao što su 'Sjećanje', 'Moja majka', onoga će se dana moći reći: on je genije." (7405⁷²⁻⁷³; 7405 a⁷¹⁻⁷⁴). On se tada zalaže i za podizanje Meštrovićevog *Vidovdanskog hrama* na Kosovu (7406; 7405¹¹²).

Međutim, nakon rata Moša Pijade - kao i Miroslav Krleža - potpuno mijenja svoj sud o Ivanu Meštroviću i njegovoj umjetnosti, kritizirajući najviše njegovu likovnu stilizaciju koju su drugi tada - a ne sam Meštrović - proglašavali jugoslavenskim nacionalnim stilom. U vrlo dugoj analitičkoj, ali i polemičkoj, studiji *Ivan Meštrović i težnje za stilom u našoj umjetnosti* - koja je presudno utjecala i na Krležinu promjenu suda o Meštroviću - Pijade kritizira Meštrovićevu zamisao *Vidovdanskog hrama*.

Moša Pijade ističe tri suvremene težnje za stilom u srpskoj umjetnosti: srpsko-bizantinsku, onu folklornu koju propagira slikar Dragutin Inkiostri i Meštrovićevu. On prve dvije smatra neprimjerenima u suvremenoj umjetnosti, a za Meštrovićevu veli:

"Umjesto da se pouči neuspjehom oba ranija pokreta, on je - kasnije praćen čitavom grupom - učinio jedan korak dalje od istine.

Njegov se stil ne oslanja na tradiciju, bar ne na našu; on potrebu tradicije potpuno poriče. Njegov stil se začeo, rodio i razvio u njegovom atelijeru i pred nas je iznijet kao svršen čin. Meštrović je protiv srpsko-bizantinske tradicije, koju smatra mrtvom stranom, on bi htio stvarati izvan te i izvan svake tradicije; on hoće novu umjetnost.

Meštrovićeva stilizacija jest nova, ali samo za našu umjetnost. U europskoj umjetnosti ona je poznata mnogo prije Meštrovića; njegova stilizacija potječe iz bečke Secesije. Odatle je došla ta umjetnost, koja se srpskoj i jugoslavenskoj umjetnosti nudi kao njezin najviši i najnacionalniji izraz.

Meštrovićeva zabluda pri 'izgradnji' novoga stila sastoji se iz više zabluda u snop vezanih. Njima je s jedne strane izvor u oskudnoj umjetničkoj inteligenciji pokretača, a s druge njegovom oskudnom osjećanju našeg rasnog karaktera. Ovo je važnije.

On je potpuno bez osjećanja prema srpsko-bizantinskoj tradiciji; on ima za nju samo preziranje, ali u isto vrijeme on je baš zbog toga nesposoban da razumije narodnu pjesmu, jer je ona sva srpsko-bizantinska. Njemu sve to izgleda previše pravoslavno; on hoće 'novu religiju'... on je nacionalist, ali hrvatski, on je regiozan, ali je katolik. Njegova najbolja djela su skroz gotička." (2361; 7404¹²²).

«... Jer nije iz tog europskog (uže srednje-europskog) me-teža proizišla samo vanjska forma, stilizacija Meštrovićeve skulpture, nego njegova umjetnost i svojim misaonim životom potpuno tamo pripada...

Ničim, dakle, vanjskom formom niti misaonim životom ne pripada Meštrovićeva stilska umjetnost našoj sredini, našem narodu. Naprotiv je ona samo jedna od bezbrojnih pojava moderne europske umjetnosti. Njen uži izvor je moderni Beč, baš onaj isti Beč protiv koga se u političkoj borbi Meštroviće-

va skulptura iznosi kao simbol narodnog oslobođenja... Svi su oni, i Meštrović s njima, samo beznačajni lični momenti u tra-gičnoj borbi za novu estetiku.» (7404¹²³).

Zatim o Meštrovićevim seoskim izvorima:

«U tom pastirstvu leži naprotiv uvjet Meštrovićevog najvećeg manjka, koji ne može nikako dovesti u ravnotežu ni njegov snažni talenat ni njegovo veliko stečeno znanje. Oskudno obrazovanje, razvijanje bez temelja i u skokovima, osvetilo se dalmatinskom pastiru, koji se odao umjetnosti u carstvujućemu gradu. To je ono što je sputalo njegov snažni talenat u okove bezuvjetnog modernizma, ono što mu je u cijelom jednom važnom razdoblju stvaranja oduzelo vlast nad vlastitim osjećajima i vlastitim očima, i učinilo ga robom tuđih i tuđinskih koncepcija. On je podlegao tamo gdje podliježu samo slabi talenti ili slabi intelekti.» (7404¹²⁴).

«... U takvoj nestalnoj, uvijek gušćoj atmosferi [u Beču], a pored toga i kao đak jednoga od važnih modernista, Franza Metznera, Meštrović je, iako u njemu ima osnova za snažnu individualnost, samo uslijed nedovoljne kulture morao podleći utjecaju škole i cijele okoline. Usprkos radovima iz prvoga vremena poslije školovanja, koji se odlikuju mladenačkom svježinom i istinitim osjećanjem prirode, i koji su pobudili najljepše nade u kritici (Hevesi), Meštrović je unaprijed bio osuđen da svoje sposobnosti istroši na štetu svoga talenta u službi velikoj zabludi ovoga centra umjetnosti bez tradicije. Ono njegovo djelo, koje se nas najviše tiče, fragmenti i Hram, stvorio je on u onom razdoblju svoga stvaranja kada je pod utjecajima Beča bio najudaljeniji od istine." (7404¹²⁵).

Mora se uzeti u obzir da je Moša Pijade bio pariški đak i da je negirao minhensku i bečku umjetnost, pogotovo onu secesijsku.

«Pariz, - veli on dalje - kolijevka i središte moderne umjetnosti, nepresušni duševni izvor otvoren cijelome čovječanstvu, odgojio je sve što je u svjetskoj umjetnosti bilo dobroga u prošlom i ovom stoljeću... Za Meštrovića Pariz nije bio to čistilište ni ta škola. Pariz mu nije dao ništa jer se nije sagnuo da uzme. Ničiji primjer u francuskoj umjetnosti nije ga mogao uputiti u stilizaciju i mentalitet kosovskih fragmenata. Dvije zvijezde i jedno sunce francuske skulpture Maillol i Bourdelle i Rodin nisu bili moćni savladati već u Beču savladanoga Meštrovića. U cijelom Parizu nije njegovoj stilizaciji bilo ničega srodnog.» (7404¹²⁸).

O problematičnom uspjehu Meštrovićevih skulptura u pariškom *Salonu* 1909. godine:

„Političke prilike bile su od odlučnog utjecaja na dobar prijem. Dojam koji je svijet dobio iz tih skulptura, koje su mu pokazivane kao najčistiji izraz naše nacionalne kulture, naše duše, bio je da smo mi mlada, barbarska nacija, komadić Azije u Europi.

... Meštrović je htio da ovo njegovo djelo postane jednom impozantnom, određenom i karakternom cjelinom: on je svoje kipove krstio imenima iz naše kosovske pjesme, koja svakako nemaju ni najudaljenijih veza s bečkim stilskim pokretom i mentalitetom Lajpciškog spomenika [*Bitke naroda*]. Meštrovićevo vidovdansko djelo jest umjetnost u kojoj forma rađa sadržinu, obrnuto prirodi umjetnosti." (7404¹³⁰⁻¹³¹).

Meštrovićev navodni neuspjeh na izložbi "Secesije" u Beču 1910. Pijade obrazlaže:

«... Jedan od razloga, što Bečani nisu poznali svoga umjetnika, leži u tome što je Meštrovićevim skulpturama sada ne-

dostajao jedan element, koji ima svaki i najradikalniji bečki umjetnik: malo ukusa, dobrote (ili dobroćudnosti). Metzner je bio kipar koji stilizira, Meštrović je stilizator koji kleše. Najsilnija pokretna snaga u njemu, njegova bezgranična ambicija, dovela ga je do pretenzije da stvori ne djelo u kojemu ima stila, nego stil, i to stil za cijelu jednu naciju. Za takvu slavu bio je pristao da u svome djelu uguši svaki glas umjetničke ličnosti, i najmanji svoj instinkt je uspio potčiniti 'općoj stvari'. On je htio uzurpirati. To je ono što je Bečane iznenadilo." (7404¹³²⁻¹³³).

«... Stil njegovog vidovdanskog djela je jedinjenje svih onih egzotičnosti bečkog modernog umjetničkog tržišta, asirizma, Egipta, antike, gotike, Rodina, Metznera, jednom riječi moderni Beč. Na takav se melanž mogao odlučiti samo umjetnik koji nije imao solidnu umjetničku kulturu, koji je duševno bio izvan tradicije, koji je stajao kao tuđinac prema narodnoj duši, koji je vjerovao da se umjetnost može receptima praviti kao kalodont, te je tako strpao sve proizvode bečke umjetničke industrije u jednu vreću, kao one rogove iz poslovice.

Njegov je recept: pozajmice iz raznih stilova, naročito arhajskih, paralelizam, i pojednostavnjivanje oblikâ, stilizacija radi nje same...

Meštrovićeve ulazne karijatide daju gledatelju od prvog pogleda dojam pun nelagodnosti i neke jezovitosti, a taj se dojam pred Sfigom još više pojačava... Kad sam ih prvi put gledao, a onda sam Meštrovića drugačije cijenio, - tj. onda sam htio da mi se sviđi - zabilježio sam u katalog svoj dojam ovako: 'Gledatelj nosi sa ove izložbe dojam nečeg velikog, ali ono vas ne zagrijava...

Ako u tim ukočenim ženama, kojima na glavi leži teret svodova, ali koji one kao da ničim ne osjećaju, ima sjenke od unutarnjeg života onda je samo perverznost, koju mirne poze i hotimična vanjska mirnoća treba prikriti...

Meštrovićeva Sfinga daje stvarno odvratno dojam: ona je nabijena perverznošću. Ona je svakako još najinteligentnije shvaćena od onih dviju karijatida koje sam prije opisao... Teško Sfingi u našem podneblju: ona je zgrčena, kržljava i nakažna kao neka tropska biljka koja nije u svojoj postojbini." (7404¹³³⁻¹³⁵).

«Neka ga proklamiraju tko hoće najvećim umjetnikom svih vijekova - veli između ostaloga Pijade - i neka bi to priznao cijeli svijet (što se bez ikakve osnove najpompozije i tvrdi od strane Meštrovićevih agitatora), protiv svega toga ne bismo imali ništa reći niti mu možemo zavidjeti na toj brzo prolaznoj slavi. Ali proglašavati pred stranim svijetom, koji nas tako malo poznaje, Meštrovićevu umjetnost kao čist izraz srpske, jugoslavenske i slavenske duše, uspoređivati ova nekulturna čudovišta s našom uzvišenom narodnom etikom, stvarati kod stranaca pa i kod samog našeg svijeta silom uvjerenje da je to naše, to je ono protiv čega ćemo dotle protestirati, dokle god to ponižavajuće uvjerenje ne uklonimo sa svijeta i dokle god svijetu ne pokažemo i objasnimo da je srpska duša nešto sasvim drugo, da srpska umjetnost ima sasvim drugo lice i drugu dušu, da srpski narod ima sasvim drugačiju i veliku umjetnost.» (7404¹³⁶).

Ponavlja se i sve češća tvrdnja da je Srbija pridonijela Meštrovićevoj popularnosti u svijetu, a ne obratno:

«Reklama koja je Meštroviću činjena, propaganda koja je za njega vođena kod nas i u inozemstvu bile su goleme i uglavnom padaju na teret Ministarstva prosvjete. Ali može to Ministarstvo pustiti umjetnike antimeštrovićevce da poumiru od

gladi, ono ipak nikad neće uspjeti u srpskoj umjetnosti zavesti eru meštrovićizma.» (7404¹³⁸).

I o Meštrovićevoj preobrazbi:

«Meštrović je, nakon nekoliko godina uvidio svoju zabludu. On je, izgleda, pronašao izvor razlike njegovog i našeg shvaćanja, sjetio se da je katolik i samim tim se okrenuo gotici. Njegovo posljednje djelo, čisto religiozna skulptura u katoličkom duhu i gotičkom stilu, nije mene ni najmanje mogla iznenaditi: još mnogo prije meni je bilo jasno da je Meštrović osjećajima skroz gotičar. Mnogi njegovi kipovi izvan vidovdanskih fragmenata nose taj katolički osjećaj i gotički stil...

Tim putem može Meštrović stvoriti velika djela i neka mu sreća pomogne da on bude onaj kojega je Rodin tako želio za spas gotike. Ali s tim je i svršen san o srbizmu Meštrovićevog vidovdanskog djela..." (7404¹³⁸⁻¹³⁹).

Naveo sam opširnije kritiku Moše Pijade jer nju je Miroslav Krleža već tada potpuno usvojio i na njoj izgradio svoj kritički stav o Meštrovićevoj umjetnosti. U vrlo obimnom Krležinom književnom i esejskom opusu likovna umjetnost zauzima razmjerno malo prostora, a usto su njegovi sudovi o umjetnosti i umjetnicima vrlo pristrani i često problematični.

Da je Krleži ta kritika Meštrovića bila tada i nadalje putokazom, to i sam potvrđuje napisom što ga je iste 1919. godine objavio u zagrebačkom *Plamenu*, pod naslovom *Hrvatska književna laž* i u kritici *Šeste izložbe Hrvatskog proljetnog salona*, u kojemu prihvaća Pijadin sud da se "Meštrovićevu kiparsku snagu ne može tumačiti kao nacionalni izraz našega umjetničkoga problema" (2333²⁴⁶; 2334; 2361¹⁴⁷; 6603²⁸²).

Nekoliko godina zatim, 1926, piše Krleža u *Obzoru* članak o Moši Pijadi, osuđenom na dvanaest godina zatvora:

"Svaka narodna umjetnost treba da je tradicionalna - ponavlja Krleža Pijadinu tvrdnju. - Meštrović je antitradicionalista. Meštrović je katolik, Hrvat, bečki secesionista, te nema sa bizantijskom bazom narodnog karaktera nikakve veze.

Secesija bečka nastala je u kaosu evropejske stilizacije, što se opet javila kao protutežnja na kulminaciju naturalizma...

Meštrovićev eksperiment oživotvorenja našeg nacionalnog stila vezan je na centralnu Evropu, a nikako ne spada u red nadprirodnih pojava (K. Strajnić). Meštrović je potekao iz Beča, iz onog istog Beča, protiv koga se Meštrovićeva skulptura u političkoj borbi iznosi kao simbol nacionalnog oslobođenja. Meštrović kao pastir ('kao Giotto') postaje đakom Bečke Secesije i Franza Metznera, podleže utjecaju svoga učitelja i kao pandan spomeniku Leipciške Bitke Naroda, konstruira svoj Vidovdanski Hram... Meštrović se je postepeno preko raznih klingerijanskih literarnih fabula razvio do toga, da čitavu svoju kiparsku konstrukciju podredi arhitekturi...

To Vidovdansko Djelo (Rim 1911, London 1915) daje dojam mladoga stranca, koji je odnekud doneo svoju nerazvijenu ličnost, svoja stranputna egzotična shvaćanja, što djeluje neprijatno. Kao secesionista, Meštrović je radikalizirao secesionistički pokret i stao ljeviije od samih pokretača, pa i svoga meštra, Metznera...

Može se pred Meštrovićevim skulpturama htjeti da se one čovjeku svide. Sve to fascinirano htjenje i onda kada se hoće, djeluje kao veličina bez topline. Samo točnom analizom može se doći do zaključka da kod Meštrovića otuđuje ovaj tuđinski eklekticism i to miješanje stilova djeluje kao neko primitivno barbarsko stanje. Da je ta formula prikazivana na zapadu kao izraz naše nacionalne kulture i da je Vidovdansko djelo naišlo

na dobar prijem, za to su od odlučnog utjecaja bile političke prilike...

Ovu studiju pisao je Moša Pijade za vrijeme rata..." (2361¹⁴⁷⁻¹⁴⁹, 3281).

Spomenimo da je 1919. *Društvo hrvatskih književnika* donijelo odluku o zajedničkom pismu latinice i ćirilice u Kraljevini SHS, pa su neki hrvatski pisci, a među njima i Miroslav Krleža, August Cesarec, Antun Branko Šimić i Gustav Krklec pisali i ekavicom, što su kasnije, razočarani u diktaturi režima, napustili (9747^{328, bilj. 5}; 10704).¹³² Krleža tada, 1919, postaje i član Komunističke partije (9559⁴).

U tom razočaranju u novoj monarhiji, u kojoj je, po Krležinom sudu, i Meštrović izraziti eksponent, svjedočio je Krleža razgovorom dvaju likova svojih *Zastava*, Kamila Emericija i profesora Erdéleya.

"... A ova politika, kojoj vi pjevate danas ditirambe, što me zaista iznenađuje, to je politika sitnih rojalističkih izmečara, političkih varalica koje vi proglašavate 'genijima'! Ovaj vaš gospodin Maestro [Meštrović] i rojalistički prorok, koji vas je pozvao na ručak kod 'Srpskog Kralja', on je, vidite, politikant i majstor baš ovog istog ciganskog driblinga o kome govorim, on je politikant lažne megalomanije, politikant katastrofe, u jednu riječ, on je oličenje svega što smo negirali u vašim Barjaticima, ako smo uopće nešto ozbiljno negirali, u Pešti ili u Beču. I pazite, molim vas, proričem vam ponovo, kao što je propala bečka, peštanska ili bilo kakva druga megalomanija, ni ova rojalistička nema bolje šanse." (7688, IV³⁷).

I poslije se u *Zastavama* Krleža vraća Meštroviću i njegovim zanešenjacima, poput Ane u tom romanu:

"... iznad Klimta u slikarstvu Ana se nije uspjela uzvisiti, i po kanonima bečkog secesionističkog ukusa javio se kod nje afinitet spram Meštrovićeve, nažalost, isto tako bečke skulpture, koju je Kamilo u prvoj fazi svog romantičnog zanosa smatrao istinitim otjelotvorenjem rasnog južnoslovenskog 'karaktera'. Paradoksalno je, ali je tako bilo, da je jedino, što je od ove 'rasnočiste' južnoslovenske nacionalne simbolike Ana mogla donekle pojmiti, bila bečka secesionistička tajna Vidovdanskog Misterija, a na ovim krivim i lažnim premisama došlo je tada do Anine odluke da organizira u Pešti Meštrovićevu kolektivnu izložbu, što je veoma ozbiljno i metodički bila uzela u ruke po planu, i da nije Jolanda pala s konja, ta bi se šuma divljih kipova bila pojavila pred peštanskim snobovima kao 'rasna prijetnja dekadentnoj Pešti' baš nekako u predvečerje Sarajevskog atentata. U ono vrijeme kada se Ana počela ozbiljno baviti idejom Vidovdanskog Hrama, da ipak nekako osvoji Kamilove likovne simpatije, u ono vrijeme tragične anabaze Frana Supila, u predvečerje Bregalnice, Kamilo, u svojim intimnim mislima, spram svega tog mutnog romantizma bio je već temeljito distanciran i njegove negativne sumnje javljale su se sve intenzivnije iz dana u dan. Da Meštrović u svojoj skulpturi glupo laže, da se kod Meštrovićeve artistske mizanscene radi o običnom fraziranju i simulatstvu, to Kamilu, što se skulptorske fakture tiče, nije bilo tako jasno, kao što je vidovito saznao da je lirska proza arhimandrita Nikolaja Velimirovića, na primjer, odvratna krivotvorina i nebovapijuća intelektualna drskost...

...kako se sve to jezivo podudara sa Meštrovićevom političkom mistifikacijom, kako je čitava igra tim profetskim nacionalnim kosovskim blefom fanfaronata i bezobrazluk najgore sorte, kako ovo luckasto izvrtnje svega što se zove evropski intelektualno-moralni nonkonformizam predstavlja zapravo

prevaru i kriminal i kako su obadva primitivca, i pastir i kaluđer, najobičnije varalice koje kao prave šeret-budale opsjedaju prostu i neuku svjetinu najbanalnijom dinastičarskom propagandom, kako je čitava ta rabota smjesa od bečko-peštanske secesionističke glupe feljtonistike..." (7688, III⁸⁵⁻⁸⁶).

I na kraju još jedna osuda u *Zastavama*:

"- Oprostite, pa i vama toliko dragi i 'genijalni' Meštrović, i on je najtipičnija centralna Evropa, Secesija, made in Wien, Oestereich-Ungarn in wort und Bild." (7688, III¹⁸⁹).

Ni u drugom onovremenom svom kraćem romanu *Tri kavalira gospodjice Melanije* „Staromodnoj pripovijesti iz vremena kad je umirala hrvatska moderna“, objavljenom 1920, ne može Miroslav Krleža a da ne govori o zanesenosti i razočaranosti Meštrovićem (2457a⁵⁰).

O osobnom poznanstvu s Meštrovićem pričao je mnogo kasnije sam Krleža:

"Meštrovića sam upoznao 1920, pošto se vratio u domovinu. Dok je uređivao zgradu u Mletačkoj stanovao je kod obitelji Stjepana Miletića, u Jurjevskoj 29. Jednog me dana pozvao da ga posjetim, jer me želio upoznati.

Rekao je da prati moj rad, pričao mi je o svom gledanju na političke prilike kod nas. Tada nisam htio razgovarati s njim o svojim gledanjima na sve to što se događalo, jer je prisustvovao i grof Bombelles, pa nisam želio prekidati razgovor konvencionalno-prijateljski.

Poslije toga Meštrović je često k meni dolazio, ja sam k njemu išao vrlo rijetko. Želio je i stalno me nagovarao da pokrenem likovnu reviju koju bih ja uređivao, a on financirao. Međutim, nisam bio tome sklon jer bi ta revija u stvari bila njegov propagandni medij, njegovo glasilo." (9558¹⁶⁵; 9594¹⁶⁵).

Bilo je to prije Krležinih žestokih napada na Meštrovića, posebno prije Krležinog eseja *Ivan Meštrović vjeruje u Boga* 1924. godine i pristajanja uz oštre kritike Moše Pijade 1926, iako je Krleža već 1921, u eseju o Petru Dobroviću, otvoreno pisao o Meštrovićevom ranijem oponašanju Metznera i suvremenom gotičkom eklektizmu:

"Feudalnoturski deseterac, Metzner i secesija, to je trebala biti narodna umjetnost, i od svega u petnaest godina ništa. Meštrović je pošao svojim eklekticizmom u gotiku i dalje, a ostalo se sve rasplinulo. Mnogo vike ni za što!" (2524b; 8889¹³²).

Ipak se Krleža tada još katkada i pozitivno izražavao o Meštroviću, kao 1921. godine:

"Od svijetu najtalentiraniji, Meštrović je ostao pojavom za sebe i što on znači kao pokretač smjera najbolje su dokazali njegovi epigoni i sljedbenici u publicistici i književnosti (Rosandić, Rački, Krizman, Studin, Vojnović, Mitrinović, Strajnić, Nazor, Marjanović, Prohaska, Čerina i mnogi drugi)." (7384⁶¹⁸).

Meštrovićev zategnuti odnos s Krležom nastavljen je nakon objavljivanja Krležine knjige *Deset krvavih godina i drugi politički eseji* 1924.

Pišući sa svog socijalističkog stajališta o tragičnom liku Frana Supila u vrijeme rata (*Slom Frana Supila*) u *Književniku* 1925, Krležu opet svrbi Meštrović:

"Ne znam kakva bi pamet bila potrebna, da čovjek stoji u ovakvim lažima i u ovakvoj krvi, pak da deklamira o desetercu i o tome kako Meštrovićeve figure od gipsa znače realizaciju vidovdanske religije! Jedno je sigurno: Frano Supilo, kolikogod je bio nacionalni romantik do posljednjeg trena svoga života i

kolikogod nije nikada otkrio tu jednostavnu istinu da su samo socijalne teze svjetla u današnjoj tmuni, on je ipak imao toliko pameti da ne laže sam sebi: on nije mogao hrvatskim domobranima po ruskim zarobljeničkim logorima da deklamira, da će naše probleme riješiti gipsštukatura Meštrovićevih kipova i tako je logično istupio iz jugoslavenskoga odbora i ostao sam. Onda je već bio preslab da otpočne iznova: to je već bilo umiranje.” (3604; 6603¹⁶³).

Činjenica je, međutim, da se Supilo nije razočarao u Meštrovićevim “gipsštukurama”, nego u dvoličnoj i šovinističkoj politici Nikole Pašića i srpskih političara.

U eseju *O jedinstvenim zastavama našeg vremena*, objavljenom u *Književnoj republici* te 1924. godine, kritizira Krleža Meštrovićevu nacionalističku ideologiju (2735).

Ivan Meštrović – Kip V. I. Lenjina

Međutim, Meštrović još uvijek 1924. na Krležin nagovor modelira poprsje *Lenjina*.

Krleža 1926, nakon povratka iz Sovjetskog Saveza, u više napisa ubaci po koju strelicu protiv Meštrovićeve južnoslavenske ideologije, protiv bečke secesije i sl.

U članku *Nekoliko riječi o malogradanskom historizmu uopće*, objavljenom u *Književnoj republici*, spominje ranije Meštrovićevo političko djelovanje:

“Meštrović na svim kontinentima vrši srpsku propagandu za slavu bijele brade Nikole Pašića.” (3282; 6603¹¹⁵).

Također u napisima o *Grafičkoj izložbi šestorice* i *Izletu u Rusiju* (3279; 3280).

Za razlaz među njima bio je presudan Krležin napis o Moši Pijadi, u kojemu je u potpunosti prihvatio Pijadinu žestoku kritiku skulptura Meštrovićevog *Kosovskog ciklusa*, u *Obzoru* 1926. i u *Književnoj republici* sljedeće 1927.

O oprečnosti svjetonazora, političkih, društvenih i umjetničkih gledanja, ta dva najistaknutija hrvatska stvaraoca svjedoči i jedno Krležino sjećanje iz tih dana. Zategnutost među njima tada je otvoreno planula:

“Meštrović je 1927. boravio u Egiptu. Nakon povratka pozvao je nas nekoliko prijatelja na večeru, a kasnije smo se gadno napili i posvađali. Naime, mi smo očekivali da od njega čujemo mnogo toga o Egiptu i egipatskoj skulpturi. Počeo je svoju priču:

‘Egipatska skulptura ima svoju dušu...’

‘Jesi li ti nas ovdje pozvao da nam kažeš da egipatska skulptura ima dušu? To znaju i djeca u osnovnoj školi!’ razljutio sam se.

Što sam se s njim više družio, uviđao sam da on zapravo nije intelektualnac, ali kao umjetnik je bio mnogo, mnogo veći nego što mi o njemu danas [1974] znamo i pišemo.

Tako je 1928. došlo do moga teksta *Ivan Meštrović vjeruje u Boga*. Pisao sam preoštro. Ne znam zašto sam ga dohvatio baš s te strane.” (9558¹⁶⁵; 9594¹⁶⁵).

Nakon tog potpunog razlaza oborio se Krleža najžešće na Meštrovića, iznoseći u javnost sve ono što se dugo u njemu nakupljalo, dajući time oduška i svojoj netrpeljivosti prema Meštroviću. Ta je osuda, dakako, bila uvjetovana i ideološkim, tada još vrlo radikalnim, socijalističkim, zapravo marksističkim, Krležinim nazorima.

Krležina opširna kritika (koja ispunja čak 28 stranica u *Sabranim djelima*) najoštrije šiba Meštrovićevu “idealističku” nacionalističku ideologiju, ali još više njegovo vjersko opredjeljenje, iako ono nije nikada bilo dogmatsko, nego vrlo sveobuhvatno i vrlo tolerantno prema drugim vjeroispovijestima. Ona je pridonijela konačnom prekidu osobnih veza Meštrovića i Krleže. Kod prvoga je izazvala odbojnost i prezir, a kod drugoga s vremenom stanoviti osjećaj krivnje, koju je poslije pokušavao na više načina ukloniti djelomičnim ispravcima tadašnjih tvrdnji.

U tom napisu Krleža obilno citira objavljene izjave i tekstove samog Meštrovića, kao i domaćih i inozemnih autora koji su pisali o Meštrovićevoj umjetnosti naglašavajući udio religije u njegovim djelima.

Krležin napis objavljen je 1928. u *Književniku* pod naslovom *O Ivanu Meštroviću* (3603), a zatim u zbirci eseja *Deset krvavih godina* 1937. (5498a; 5499) i ponovno u *Deset krvavih godina i drugi politički eseji* 1957. (6603). Povod toj kritici pru-

žio je Meštrović esejem o Michelangelu u *Novoj Evropi* 1926. godine (246).

Krleža citira Meštrovića koji je još 1905. pisao u bečkoj reviji *Die Kunst* "da je svaka religija dala život jednoj posebno umjetnosti i ta je umjetnost potpuno ovisila od religije. Takva je religiozna umjetnost stvarala djela, koja su sasvim odgovarala zahtjevima što ih je od umjetnosti tražila dotična religija".

God. 1915. tumači Meštrović zamisao *Kosovskog hrama* "kao hram religije krajnjeg požrtvovanja". Meštrović smatra svetogrđem, citira ga Krleža, "ako se pomisli da duša i duhovno ne postoji... naša djela na zemlji nisu drugo do otisci krila naše duše, koja iako nisu vjekovječna, ali ni otisci besmrtnog bića".

Objašnjavajući svoj *Kosovski hram* 1915. godine, Meštrović govori o "carstvu nebeskom, kao jedinom vječnom carstvu".

"On se, veli Krleža, izražava jednostavno, kapelanski, više od toga, pučki, kao da prepisuje svoje teze iz nekog pobožnog kalendara..."

I dalje ga navodi:

"Nijedna religija ne zaostaje za drugom i svaka je od njih samo različita riječ jedne te iste vjere sa istim ciljem i istom težnjom ka Bogu, ka najvišoj mudrosti i najvišem skladu."

"Promatrajući čitav taj religioznoestetski napor Ivana Meštrovića - veli Krleža - čovjek se logično pita: taj gips, to drvo, ta bronca, sav taj kiparski materijal, zar doista nema nikakve druge svrhe, nego da fiksira spiralno usavršavajuće gibanje jedne pobožne i vjerujuće duše, duše religiozne, koja ima krila i koja leti ravno spram boga?"

To pitanje nije tako jednostavno, a pošto smo u sjeni estetskog simbolizma Ivana Meštrovića proživjeli dobar dio našeg političkog djetinjstva, i pošto je on svojim teorijama fascinirao naše pokoljenje, on pred nama svojim dvosmislenim estetskim teorijama razastire čitavu jednu malu lepezu sudbonosnih pitanja tako, da neizvjesnost njegovih programatskih tekstova raste u nama do nemira. Njegova umjetnička pobožnost satkana je od sasvim prolaznih, taštih, suviše zemaljskih i ljudskih elemenata, banalna politička gnjavaža s jedne strane, a s druge svjedočanstvo za relativno bezazlenu neupućenost, kada je riječ o posljednjim pitanjima boga ili vječnosti. Jer ako vječnost kao pojava doista nije pusta staromodna izmišljotina provincijalnih kapelana svih liturgijskih perioda ljudske misli da bog doista postoji, i ako doista ima takvih 'krilatih' ljudi koji mogu letimice ili nehotice da vide boga, šta se onda zbiva s nama neznabošcima koji nismo krilati i koji nemamo nažalost takve duše, koja bi bila 'otisak besmrtnosti'?

Ivan Meštrović već više od dvadeset godina (u štampi) uporito tvrdi da on lično boga vidi pa kada to objavljuje u novinama, bit će da to 'bogoviđenje' nije isključivo njegova privatna stvar, jer kao religiozni epifanista, on ne može da i nama ne prizna pravo da i mi kažemo koju u svoju korist, kao prononsirani neznabošci, o kojima čovjek govori sa višim prezirom, kao o *ignorantskoj masi*, kao o *novoj demokratiji*, koja je nova poplava svijeta varvarstvom koje lako prima materijalističku civilizaciju, a ubija duhovnu kulturu, niveliše, a ne podiže.

Pitanje ima li boga ili ga nema, spada s jedne strane, ako se uzme ozbiljno, u dirljivo naivne i neuke beletrističke motive sedamdesetih godina prošloga stoljeća, a po ideološkoj formulaciji, po zaista ne pretjerano originalnom načinu, kako to religiozno pitanje rješava Meštrović ideološki, njegova posljednja propovijed u 'Novoj Evropi' toliko je izazovna, da bi bilo smiješno ostaviti je bez odgovora...

Ivan Meštrović je doista, udivljenja vrijednom gestom Proroka, osnovao jednu čitavu malu religiju, religiju Vidovdanskog Misterija, a jedan od najbrbljavijih glagoljaša te nove naše suvremene religije, propovjednik Milan Marjanović, razglagoljao se o tome poslovnom pitanju na način kako on to već umije:

Tip jugoslavenske rase jeste Marko Kraljević, a simbol našega života jeste Kosovo. Mane tipa Marko izazivlju Kosovo, a tragedje Kosova djelovanje Marka. Tursko doba je okajavanje grijeha predašnjeg života naroda. To je 1. Inicijacija. 2. Inicijacija je veliki rat; simbol kušnje jeste Albanija: exodus naroda. I Albanija je kazan i okajanje. Treća kušnja dolazi. Vidovdanski Misterij - misterij rasne klervoajanse. Duhovni nacionalizam. Četvrta epoha naše evolucije - Ivan Meštrović sa stvaranjem Države i Vidovdanskim Hramom.

(M. Marjanović, Vidovdanski Misterij)."

Kritizirajući Meštrovićeve mističnu kosovsku ideju, Krleža navodi i druge, naše i inozemne pisce, koji su glorificirali Meštrovića i zapadali u još simboličnije i mističnije tumačenje njegove skulpture: Dimitrija Mitrovića, Milovana Gjurica, Ljubomira Micića, Svetozara Rittiga, Roberta Cecila, Ernsta Collingasa i Jamesa Blakea.

„O čemu se radi u tom takozvanom religioznom problemu Ivana Meštrovića? Radi se o Meštrovićevim kipovima i o tumačenju tih Meštrovićevih kipova. Jedno je jasno: najprije su nastali kipovi, a onda su došli ljudi da protumače te kipe svojim riječima. U konkretnom slučaju: najprije je talenat Ivana Meštrovića stvorio umjetninu, a onda su stigli religiozno nadahnuti adepti i stali tumačiti neki 'simbolično-religiozni' smisao tih Meštrovićevih kipova. Jedno dakle treba da nam je jasno: kipovi mogu da postoje i bez ikakve interpretacije. Interpretacija je verbalna, sporedna i savršeno ovisna od subjekta koji je uzeo na sebe da o njima govori. U ovome slučaju sporedan nam je potpuno i subjekt samoga Ivana Meštrovića, kao tumača svojih vlastitih kipova! Jer ako ikome, to bi njemu mogli toplo da preporučimo Schopenhauerov savjet, da je najbolje prepustiti umjetninama da ostanu na pristojnu distancu od publike i da govore za sebe same!

Uzmimo za predmet našeg razmatanja mramorni torzo žene poznat pod imenom 'Sjećanje'. (Torzo Vukosave Miloša Obilića. Fragment Vidovdanskog Hrama. Sada vlasništvo Narodnoga muzeja u Beogradu).

Promatrajući tu kamenu materiju, osjeća se, kako se bude slike mira i reda. Iz tog ženskog lika što se okamenjen sagnuo u bolnoj gesti sjećanja, iz tog mramornog torza izbija jaka i sugestivna harmonija ljepote. Ta figura polomljenih ruku i nogu, taj mramorni masivni blok tako jednostavno potvrđuje Michelangelovu tezu, kako se dobri kipovi mogu skotrljati niz strminu bez opasnosti da bi se ikoji dio odlomio. Promatrajući to mirno melankolično žensko tijelo, simetričnu savijenost sagnutog stava i svu bogatu modelaciju tjelesne ljepote, čovjek jasno i jednostavno osjeća, kako kiparstvo nije i ne može biti ništa drugo, nego kameno ostvarenje nekih tjelesnih pojava u prostoru.

Taj ženski Torzo govori veoma uvjerljivo, kako kiparstvo nema druge svrhe, nego da jasnoćom svoga izraza i reljefnošću svojih obrisa okameni jedno izvjesno tijelo, i da euklidovskim elementima dubljine, visine i širine odredi jedno tjelesno stanje u prostoru. Doista! Taj kameni akt divan je dokaz, kako je žensko tijelo mekoćom svoga tkiva, savitljivošću svojih ploha i pregibima zglobova jedno beskrajno bogatstvo forme, i

kako ima pod rukom umjetničkom trenutaka, kada ona taj neizmjerni elemenat ljepotâ umije da zaustavi u jednom stavu, u jednoj sagnutoj gesti, melankoličnoj i nijemoj, kao što samo mogu biti pokreti dubokih i jakih unutarnjih potresa. Anatomija tih leđa riješena je mekano; plosnate lopatice s oblim pojasučenim deltoidima, obrisi rebara pravilno priljubljeni tektonici zdrava tijela, ovalno savijena linija hrptenice, polomljenost bolnog profila sa širokom, snažnom modelacijom bokova, sve to je savršena kamena pjesma puna zanosa za ljepotu ljudskog tijela. Taj kip stoji u prostoru jedinstveno cjelovit, stopostotno zaobljen, zatvoren kao logična rečenica u kojoj je svaka riječ na svome mjestu.

Svaka umjetnost ostvaruje životne podatke unutar mogućnosti svoga izražajnog materijala i svoje vlastite tehnike; plastika tako svojim trodimenzionalnim svojstvima ispunja prostor. Ta kamena figura Ivana Meštrovića, doista, dostojno je ispunila jedan prazan prostor i promatrajući je, možemo je - mirne duše usporediti s najboljim kamenim likovima kiparstva uopće. To nago žensko tijelo zaronilo je u svojoj žalosti u mekanu prozornost mramora, ono u fluidnom unutarnjem osvjetljenju toga plemenitog materijala stoji kao bogati motiv, dostojan da se okameni kao svjedočanstvo bezvremenog i izvanvremenog bola i da se iskleše za dokaz vidne vještine, koja je bol savladala superiornom objektivacijom i virtuosnom nadarenošću. Ljepota ovoga tijela, patetika ove žalosti, tjelesnost ove pojave, sve je to riješeno savršeno. Krug je zatvoren. Problematike tu nikakve nema. Sve je mirno i tiho. Rađa se harmonija gledanja. Osjećaj plastike je tu materijalan, tjelesan. Masivnost ove kamene građe je neprobojna. Žalost tog patosa, ta grčevita unakrštenost nogu, ta bolnoprignuta glava u poludesnom pregibu naklona, ta konstruktivna cjelina u odnosu između vertikale potkoljenice i obline bokova, svi ti detalji transponirani su u bezvremeno i stalno, kao što su bezvremeni svi posljednji događaji u tragedijama. Osjećaj za kompoziciju je pravilan, jasnoća plana je geometrijska, slikovitost sugestivna, vještina kojom je sve to ostvareno potpuna. Sve o svemu: sve je to remek-djelo velikoga talenta i dokaz kako kiparstvo nije i ne može biti ništa drugo, nego okamenjivanje nekih tjelesnih pojava.

O tome kipu mogla bi se napisati knjiga i beskrajnom masom dokaza utvrditi, kako u toj figuri nema - savršeno ničeg religioznog u onom smislu u kome religioznost tumači sam Ivan Meštrović, kao pseudoreligiozan tumač svojih vlastitih nereligioznih umjetnina. U tome kipu nema još ničeg spekulativnog, ni dekorativnog. Sve ono ornamentalno, stilizirano prenamaganje motiva i izvještačenih tema, sve ono namješteno transcendentalno, tzv. religiozno i raso, kosovsko, vidovdansko i vidovito neukusno, čulno ekstatično i ratno propagandističko, sve to što se u okviru Meštrovićeve, političkim i umjetničkim obratima bogate karijere, kasnije pretvorilo u propagandističku retoriku, u ovom kipu još nije bilo bi program, ni agitatorski plakat, ni naivna politika. To je bila lirski tiha i uzvišena melankolija u početku stvaranja, mramor čist, neoskrvnut i klasično jednostavan!

Po nekoj tragičnoj sudbini suvremenih naših kulturnih napa, dogodilo se upravo obratno od ovog Hildebrandtovog citata: talenat Ivana Meštrovića, mjesto da se oduhovi zakonitošću reda i harmonije, zanio se samovoljom pretjeranog (a onda suvremenog) tzv. modernizma, prenemaganjem duhovitosti i ličnom kapricioznošću stvaralačkog haosa, uvjerenja i načela, i tako je Meštrovićevo stvaralaštvo još na početku odmah izgubilo svoje zdrave slutnje i iz čistih nagona prebaci-

lo se u konstruktivnu, namještenu, smiješnu i lažljivu, arhitektonski, programatski i propagandistički obzidanu, državotvornu, vidovdanski-pseudoreligioznu i ratnu propagandu! Rat i religija nikada i ni pod kojim uslovom ne idu zajedno. Ratujuće religije su antireligiozne.

Naravno da su svi naši snobovi i nezalice, piskarala i provincijalni politikanti odmah shvatili o čemu se radi: oni su veoma vješto naslutili da je verbalna političko-tendenciozna interpretacija Meštrovićeve umjetnosti upravo ono, što se kod toga posla može najbolje iskoristiti, i tako je kod nas, kroz dvadeset godina, ispisana ogromna masa hartije, kako je religioznost Meštrovićevih kipova vidovdanska, vidovita i raso srpska. I tako se dogodilo da je Meštrović dekorirao jednu smiješnu balkansku državotvornu megalomaniju svojim figurama od gipsa i da je Lord Rober Cecil zbog Meštrovićevih kipova prokleo barbarsku i materijalističku njemačku kulturu, objavivši: *Gesta Dei per Jugoslavennos!*»

Krleža tako prihvaća sud Moše Pijade da su dobre one Meštrovićeve skulpture koje ne izražavaju neku «nelikovnu» ideju, pozivajući se pri tome i na teoriju njemačkog povjesničara umjetnosti Hansa Hildebrandta (*Problemi forme*).

Krleža ne vrednuje secesiju kao stil, pogotovo ne onu bečku, pa Meštrovićevo školovanje i rani boravak u Beču smatra više štetnim nego korisnim. Imajmo, međutim, pri tome na umu da je tada, u cijelom međuratnom razdoblju, secesija bila obezvrijeđena i omalovažavana, pa ta Krležina osuda stila nije bila osamljena.

«... U raznim fazama svoga razvoja, u momentima čiste i neoskrvnute inspiracije, Meštrović je davao svojim djelima mirne i jasne definicije kiparstva, kao trodimenzionalnog okamenjivanja materijalnih pojava u prostoru. Mnogim svojim djelima, on je dokazao kako to kiparsko utjelovljenje tjelesnog ne može imati i nema druge svrhe nego da se prolazno zaustavi, da se pokretno okameni i da se tjelesno utjelovi u materiji, da se jedan tjelesan oblik objektivira u svom prolaznom stanju. On je svladao problematiku kiparstva lakoćom i nagonom nadarena čovjeka i u mnogim njegovim kipovima (od kojih sam uzeo 'Sjećanje' samo kao primjer), problematika je kiparstva zatvorena jednostavnošću formule, kojom se konstatuje da su dvaput dva četiri.

Paralelno s geometrijskom jasnoćom Ivan Meštrović je od svoga početka volio magle, mutne i nejasne interpretacije, i svom mutnom polutminom nejasnog biblijskog rječnika (kojom je napisao svoj posljednji sastavak o Michel-Angelu), on je volio da ovije svoje kipove florovima. To je u njemu bila, a to je i ostala tipična bečka secesionistička 'religioznost', produkt bečko-kavanske spekulativnosti, više slične konvertitskim burgijama Hermanna Bahra, nego bilo čemu što je u historiji ljudske misli bilo doista religiozno.

... Dakle tako je to bilo! Od torza jednog bezimenog ženskog lika [*Sjećanje*] nastala je Vukosava, od Vukosave ciklusi udovica, od ciklusa udovica Vidovdanski Hram, a od Vidovdanskog Hrama po principima Vidovdanskog Misterija - Vidovdanski Ustav. Neznatan razlog, ogromne posljedice. Od jedne riječi nastala je lavina, od jedne secesionističke fraze religiozni sistemi, Vidovdanski Misterij, sedmerostruki porez, Marjanovićeve Inicijacije Tipa Marko, i tako Meštrović u svome početku, mjesto da vodi, on se povodi u vidovdansko! Da on o svemu tome nije baš nikada preduboko razmišljao, nema sumnje, rječito govore njegovi pismeni sastavi i njegove religioznomisaone meditacije za posljednjih deset-petnaest godina...

A zatim: treba već jedamput zapitati Ivana Meštrovića, vjeruje li on doista u tog i takvog vidovdanskog Boga o kome toliko govori i piše već više od dvadeset godina?...

Gospod je dakle ono što hoće da bude! Prvi i posljednji! To je Gospodin Bog po Ivanu Meštroviću! Meštrović je mogao reći: ja sam onaj koji sam htio biti, to jest ja sam rasnovidovdanski propagandista, koji sam to htio biti pak sam to i postao, a bit ću ovo što jesam, naime poklonik političkih ideologija protivnik interesima naroda svoga kome propovijedam Vidovdanskog Boga...

Oko tih kabalističkih tekstova Ivana Meštrovića, oko njegovih kipova, anđela, svetaca, bogougodnika i isposnika, oko te mase drveta, bronce i kamena, uvijek se povija mutna, ledena, misteriozna šutnja. Pitanja bez odgovora! Ti hramovi, te grobnice, ti tornjevi, kupole, oltari i krstovi i svetokruzi, ti heruvimi i biskupi, kraljevi i prinčevi, sve te koncepcije i svi ti graditeljski snovi, svi ti dokumenti ogromnog napora u slavu božju, sve je to krivo sazdano, ledeno i prazno, kao što su prazne kulise po pozornicama poslije predstave. Strahovito teatralno prazne su te fraze Ivana Meštrovića preštampane iz pučkog katekizma o bogu, i neizrecivo su prazne te graditeljske koncepcije Ivana Meštrovića, kao kuće u kojima ne stanuje nitko!.

Ja već godinama lutam po graditeljskom i metafizičkom vakuumu Ivana Meštrovića u tmimi neizvjesnosti i u nemiru iskrenog poštovanja i simpatije za njegov talenat, zaludu tragajući za odgovorom. Odgovora tu prosto nema...“ (6603²⁹²³⁻³²²).

Krležina dugačka analiza Meštrovićeve ideologije, umjetnosti i vjere pisana je znalački, ali s izrazito pristranog stajališta marksistički orijentiranog intelektualca; usto s nedovoljno poznavanja likovne umjetnosti.

Teže mu možemo vjerovati kad veli da Meštroviću prilazi s «poštivanjem i simpatijom». On cijeni i vrednuje dio Meštrovićevih skulptura, ali samo one bez sadržajne ili idejne poruke. On se izruguje Meštrovićevom idealističkom stajalištu koje ga sputava u stvaralaštvu, a sam je sputan jednako obuhvatljivim socijalističkim stajalištem. On od Meštrovića zahtijeva djela bez društvene poruke, dakle l'art-pour-l'artistička djela, poput onih većine impresionističkih umjetnika, ili kasnijih nefigurativnih, a sam je u stvaralaštvu duboko angažiran. Svaka njegova pjesma, svaka literarna ili esejska proza prožeta je društvenom porukom, protestom, buntom, kritikom. On, koji je u domaćoj i inozemnoj književnosti cijenio i opisivao izrazito socijalno orijentirane književnike i umjetnike (među njima osobito djelatnike socijalno orijentirane grupe «Zemlja» i hlebinske naivce), uskraćuje Meštroviću tu angažiranost, tu umjetnost s porukama, ne poštujući Meštrovićev idealizam kao svoj materijalizam.

Stoga i pitanje «vjere u Boga» postaje suvišno i apsurdno. Netko vjeruje, a netko ne vjeruje u Boga, bez obzira što Meštrovićeva religija nije bila ona iz katekizma, kako Krleža veli, nego mnogo šira i nadasve tolerantna.

Istina je da su Meštrovićeve pisane poruke bile teatralne, u biblijskome stilu, bez misaone dubine. Takav je bio njegov način izražavanja, vjerojatno pod još dječakim čitanjem Biblije, a zatim i stoga što je, obrađujući kasnije biblijske motive, stalno imao pred sobom *N o v i z a v j e t*. Međutim, ako je Meštrovićev pisani stil bio teatralan i patetičan, kićen frazama koje nisu uvijek bile dovoljno proživljene ni promišljene, ima li pravo da ih kritizira baš Krleža, čiji je stil pisanja također bio vrlo teatralan, težeći efektima koji će djelovati dojmljivo na

«malograđane»? Bilo je i drugih, u svijetu poznatih i priznatih književnika patetičnog, gotovo biblijskog stila, koji su baš po tome stilu bili prepoznatljivi i cijenjeni, a ne osuđivani, poput Walta Whitmana npr., da ne spominjem druge.

Što se tiče ispraznosti Meštrovićevih simbola, koje Krleža doživljava poput kulisa bez sadržaja, oni su Krleži morali biti isprazni, kao što su Meštroviću zacijelo bili oni iz *Komunističkog manifesta*.

Ako Miroslav Krleža nije mogao shvatiti dva glavna pokretača nacionalista uoči i u vrijeme Prvog svjetskog rata: snažnu južnoslavensku zajednicu koja će se moći lakše oduprijeti germanskim, latinskim, turskim i mađarskim političkim apetitima i izravnu opasnost talijanskog svojatanja hrvatske Dalmacije, nije mogao shvatiti ni taj poletni idealistički nacionalni zanos kojemu je mladi Meštrović bio jedan od čelnika i kojemu je nastojao pridonijeti svojim likovnim stvaralaštvom.

Međutim, Krleža iskrivljuje činjenice kada veli da Meštrović već dvadeset godina govori i piše o tom jugoslavenskom unitarizmu, kada je vrlo dobro znao da je taj Meštrovićev nacionalni zanos trajao samo do rata i da mu se punih deset godina do te Krležine kritike (1918-1928) Meštrović, razočaran u njegovom političkom ostvarenju, otvoreno suprotstavljao, zanoseći se idejom uže hrvatske samosvojnosti. Time i većina Krležinih kritika, tada i kasnije, postaje neosnovana i pogrešna. Stoga Krleža i nastavlja vjeru u Kosovo kao vjeru u Boga, neobrazloženo stapajući te dvije u jednu.

Druga Krležina greška - a teško se oteti dojmu da nije i podvala - jest što on poistovjećuje Meštrovićeve glasnogovornike, pa i one koji su mu se plitko dodvoravali glorificirajući ga, ili koristeći se njime u svoje političke ili konformističke svrhe. Meštrović ne može odgovarati ni za predratne napise pune fraza i isprazne patetike raznih Mitrinovića i sličnih (iako su mu, vjerojatno, često i godile u stanovitom vlastitom samoljublju), a pogotovo se nije mogao slagati s onim politički obojenim napisima koji su slaveći njegov *Kosovski ciklus*, *Vidovdanski hram* i jugoslavensku ideologiju i nakon rata, nakon njegovog razočaranja u svemu tome, nastavili tu rabotu.

Ivan Meštrović nije «shvatio neozbiljnost» svog ranijeg vjerovanja, pa ga stoga napustio i prešao u drugo «religiozno» vjerovanje, kako veli Krleža, nego se u njemu razočarao nakon unitarističkih iskustava u zajedničkoj državi kojom je rukovodila beogradska čaršija.

Stoga sva ova obimna i inteligentno pisana Krležina kritika Meštrovića i njegove umjetnosti pati od jednostranosti, pa i netočnosti, a u mnogome od patetične težnje za efektima, istim onim «praznim» efektima koje je Krleža na gotovo trideset stranica teksta obrazlagao. Napisom *Ivan Meštrović vjeruje u boga* prekinut je svaki daljnji osobni odnos između Meštrovića i Krleže (9092). Sam je Krleža izjavio S. Ferrariju u razgovoru 1980. da je «bio u Meštrovićevoj milosti sve dok nije protiv njega napisao političko-kulturni pamflet optužujući ga kao slugu režima» (8869a¹¹⁰; 8889¹³⁴).

Krležina je kritika Meštrovićeve «vjere u Boga» izazvala reakcije Meštrovićevih poklonika, ali najviše vjernika i klerikalnih krugova. Osim Branka Mašića, teatralnog Meštrovićevog člankopisca u zagrebačkim *Novostima*, reagirao je u *Hrvatskoj prosvjeti* i književni kritičar Ljubomir Maraković (potpisujući se samo s Lj. M.) (3962). Na Mašićevu obranu Meštrovića reagirao je V. Dragin, kritizirajući Mašićevu izjavu da je Meštroviću za stvaranje potreban «olimpijski mir» (3923).

Mnogo se ozbiljnije i stručnije založio u obranu Meštrovića nakon Krležine porazne kritike Raymond Warnier, ravnatelj *Francuskog instituta* u Zagrebu, dugim napisom *Mechtrovitch, Michel-Ange et Krleja* u praškoj reviji *L'Europe centrale* 1930. godine.

Slaveći Michelangela Meštrović je govorio i o suvremenoj dekadenciji, ujedno i o demokraciji.

«To je bilo dovoljno - veli Raymond Warnier - da izazove Krležu, jer je čitavo njegovo djelo bilo tek protest protiv prijestolja i oltara, protiv države, domovine, nacionalnog zanosa, protiv dogma i vjere. On samo sa sarkazmom govori o vjerskim i patriotskim Meštrovićevim shvaćanjima. On u Meštrovićevim mramorima neće vidjeti ništa do utjelovljenja jednog ogađenog ideala, dok će umjetnička kritika biti tek u drugom planu, ili će prije biti zaglušena tim neestetskim dokazima. Ova zbrka piščevih gledišta bez sumnje mnogo ograničava njegovo iznašanje prigovora.»

Warnier opovrgava Krležine tvrdnje da je Meštrović tek sljedbenik secesije i Metznera, a teorije njemačkog povjesničara umjetnosti Hildebrandta, na koje se Krleža poziva, ne smatra jedino mjerodavnima. Pogrešno je sve utjecaje na Meštrovićevu skulpturu svesti tek na bečku secesiju.

A onoga Boga, kojega Krleža kritizira u Meštrovićevim djelima, Warnier jednako vidi i u Michelangelovoj *Sikstinskoj kapeli*. To što Krleža ne vjeruje u Boga, to je njegov osobni problem.

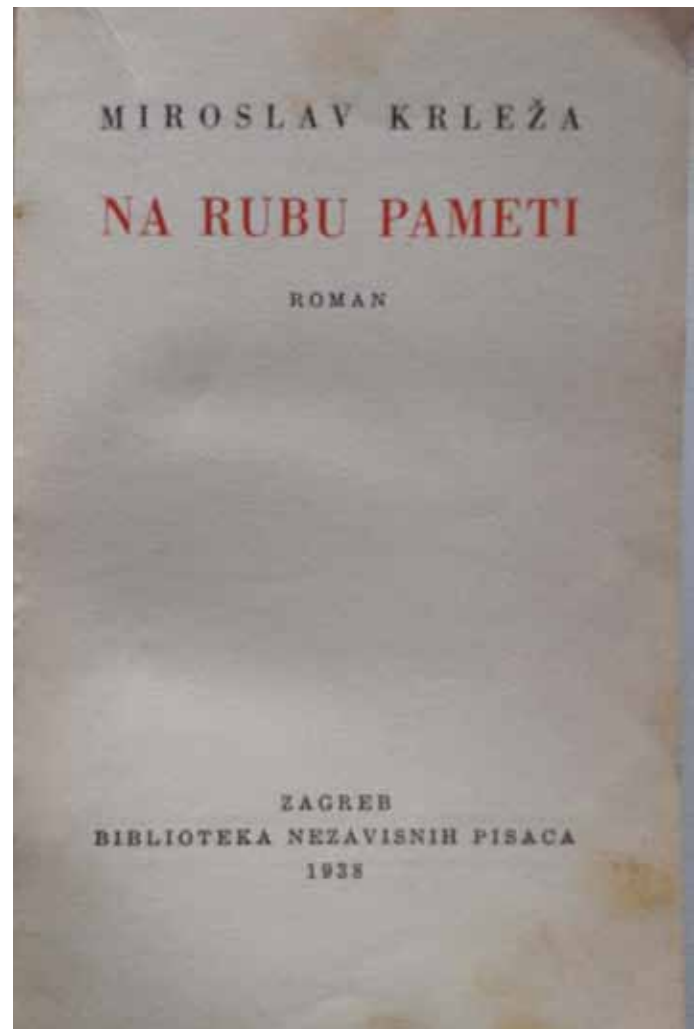
«Pustimo dakle Meštroviću njegovog kršćanskog Boga, njegove stilizirane Bogorodice, njegove duboko ljudske apostoile i sve likove kojima on izražava onaj ideal što ga svaki umjetnik slobodno može gajiti u željenom obliku.

Sve u svemu, Meštrovićev se idealizam suprotstavlja Krležinom realizmu i ta se dva shvaćanja mogu u beskraj suprotstavljati bez ikakve međusobne veze. Međutim, Meštrović se diči stvaralaštvom što ima njegov osobni biljeg, koje je odraz njegovih osećaja i vjerovanja, a u tome je savršeno dosljedan samome sebi. Može li se to reći za Krležu, koji propovijeda da je umjetnikovo poslanje da što je moguće točnije oponaša stvarnost, ne dodavajući niti mijenjajući išta, ali koji ipak, u čitavoj toj prepirci, sve svoje sposobnosti ulaže u strastveno opovrgavanje Meštrovića na temelju svojih vlastitih uvjerenja? Jer on nikako ne uzima u obzir objektivnost, nepristranost. Tako, želeći mnogo dokazati, ne dokazuje ništa. Jer, konačno, ima li Krleža pravo da svoje tvrdnje oslanja na vlastiti svjetonazor, zašto Meštroviću osporava da svoje skulpture oblikuje prema svojim najdubljim uvjerenjima?» (4226; 4298).

Raymond Warnier je te iste 1930. godine objavio duži napis *Meštrović i njegovi novi radovi* u pariškoj umjetničkoj reviji *Gazette des Beaux-Arts* (4225), a zatim i nekoliko napisa o novom Meštrovićevom spomeniku *Zahvalnosti Francuskoj* (4222-4224).

Krležin sud o likovnoj umjetnosti bio je prilično kontradiktoran. Dok Meštroviću predbacuje angažiranost njegovih skulptura, smatrajući je ujedno romantičnom, ostalim hrvatskim slikarima, tada zanesenima francuskim impresionistima i Cézanneom, predbacuje l'art-pour-l'artizam i neangažiranost. U opširnom predgovoru *Podravske motive* Krste Hegedušića piše o tome, u duhu *zemljaša*:

«... Kod nas Karas i Kikerec znače početnu bidermajersku šemu, a poslije kiča epohe presvijetloga Kršnjavoga, poslije secesionističke konfuzije, Meštrović predstavlja kod nas po svojim temama tipičnu romantiku u odnosu na naše stvar-

Prvo izdanje romana *Na rubu pameti*

nosti. Slikari (našeg) francuskog impresionizma suzili su svoj vidokrug do stolova, do tih života, do riba i zlatnih ribica i pelargonija i do figuralnog rješavanja, koje u glavnom ne prelazi kompozicije od dva ljudska lika u jednom okviru. Ta naša impresionistička tema malograđanskih intérieures pretežno je lirika tople sobe, slikana u sobi ili u sunčanom vrtu, za malograđansku sobu i njenu dekoraciju, kod nas kao i po čitavome svijetu.»

Svrstavajući ovoga puta i Meštrovića u te neangažirane estete, optužujući ih za nezainteresiranost prema krvavoj zbilji u svijetu, pisao je Krleža u istome tekstu :

«Taj jednodimenzionalni preraphaelitski ukras ili alegorija John Keatsa, ta wildeovska, gobelinska, zlatnoprotkana apstrakcija stajala je posred evropske barutane i klaonice kao uzvišeni kip od slonove kosti, jedan od bezbrojnih metafizičkih monograma, kojima nas je bog zapečatio u znamen 'našeg božanskog podrijetla' (Thomas Mann, R. Tagore, I. Meštrović), i poslao u grobnice i mrtvačke škrinje kao junake međunarodne epopeje, pretvorivši nas u idealističke šengajste i plave čarape i l'art pour l'artiste.»¹³³

U drugom napisu te 1933. godine Miroslav Krleža naziva Meštrovića «kraljevskim stipendistom», iako je Meštrović svaki dinar što je dobio, pa i onaj od kralja Aleksandra za Avalu i drugo, uzvratio odgovarajućim djelom (8521, 5¹²⁴).

S Krležom je tada, 1934, u *Novoj Evropi* polemizirao i Milan Ćurčin (5073).

1938. objavio je Miroslav Krleža dva romana u kojima ni ovoga puta nije mogao izbjeći omalovažavanje i kritiku Ivana Meštrovića, *Na rubu pameti* i *Banket u Blitvi*.

U romanu *Na rubu pameti* opisuje Krleža svjetski, pariški, nametljivi lik Dizdara-Barjaktarevića, tip sumnjivih aktivnosti. On priča:

« - Ah da! U Parizu? U Parizu sam bio dvije-tri godine. Upoznao sam Stravinskog!...

... I Picasso me je pozivao k sebi: on se neobično interesira za naše freske. Obećao sam Picassu, da ću mu napisati principijelan predgovor za njegovu kolektivnu izložbu u New Yorku. Bio sam na čaju kod Lhotea. A propos Lhotea, među nama, ali sasvim među nama: u cercleu oko Lhotea ne drže ništa do Meštrovića. Znae kako: Meštrović je naša vrijednost! A što mi uopće imamo? Malo Njegoša, malo narodne pjesme i Meštrovića! I htio sam da mu pomognem, bilo mi je žao čovjeka, pa kažem ja Picassu: e, moj dragi maestro, polagano, ne ćete vi ovako o našem majstoru, ali oni nikako ne će da popuste. I ne će, i ne će! Kažu: gdje je on - molim vas - od Bourdellea? Sada jeste to: nije ni Bourdelle baš mačji kašalj, ali opet... I tako sam, vidite s Meštrovićem nagrabusio.“ (5596; 6481^{244, 245})

U romanu *Banket u Blitvi*, objavljenom prvi put u dvije knjige 1938. i 1939, a zatim ponovno 1953. i 1964, prikazao je Krleža Meštrovića u liku kipara i političkog ideologa Romana Rajevskog. Sam je Krleža priznao Enesu Čengiću da je Rajevski Meštrović “kao impresija” (9558²⁷⁵; 9594²⁷⁵; 10059²⁷⁵).

Krležin roman *Banket u Blitvi* je literarni opis društvenog, političkog i umjetničkog stanja u Jugoslaviji (koju u romanu naziva Blitva, Beograd Beauregard, a Zagreb Blato Blitvinsko) dvadesetih i tridesetih godina. Dešifriranje likova u romanu nije sam Krleža dao, pa ono nije ni pouzdano. Osim Meštrovića u liku Romana Rajevskog (što je Krleža donekle potvrdio) kralj Aleksandar se skriva u liku pukovnika Kristijana Barutanskog, kardinal Stepinac u liku kardinala Armstronga, Stjepan Radić je Mužikovski, dok je sam autor Miroslav Krleža svoje misli, svoja uvjerenja, svoja gledanja i sudove o Meštroviću, njegovoj politici i njegovoj umjetnosti stavio u usta Olafa Knutsona, ali ipak ne predstavljajući samog sebe nego, bez sumnje, kipara Antuna Augustinčića, Meštrovićevog đaka i pomoćnika, koji se prema svom učitelju odnosio jednako kritički, a kasnije i izrazito odbojno poput Krleže. U jednom dijelu teksta pak poistovjećuje Krleža Knutsona s Milanom Marjanovićem, koji prati Meštrovića na njegovu američku turneju. Nепреpoznatljiv je lik nekog političara u romanu nazvanog Niels Nielsen, kao i Sigismunda Larsena (5595; 5743; 6411; 7499a; 8400).

Da je Ivan Meštrović bio u potpunosti predložak za lik Rajevskoga, a ne samo njegova inspiracija, kako je kasnije kazao Krleža, dokazuje cijeli tekst romana. “A što vi mene toliko gnjavite, da li Rajevski vjeruje u Boga ili ne? Što će vam to? Ili zar vi spadate u one ljude, koji u posljednje vrijeme tvrde, da Rajevski nema dara?” - veli se na jednome mjestu (8400¹⁵²).

Već u Prologu ocrtava Krleža Meštrovića i njegovog literarnog inspiratora Ivu Vojnovića:

“Kao u stihovima Andrije Waldemara (najvećeg romantičnog epigona novije blitvanske književnosti), blitvinska epopeja kretala se u oblacima blitvinske Walhalle, a ta romantična ‘historiografska’ opera traje još i danas u heroiziranim likovima najvećeg, i u evropskom inostranstvu i u obim Amerikama podjednako slavjenog slikara, kipara i političkog ideologa Romana Rajevskog.” (5595¹⁸).

Zatim kako kralj Aleksandar (Barutanski) priprema u Beogradu (Beauregardu) banket u počast Meštrovića (Rajevskoga):

“On sjedi na Beauregardu u svojoj radnoj sobi i prelistava popis gostiju za veliki svečani banket, što će ga dati On, pukovnik Barutanski, u čast novoizabranoga Gospodina Predsjednika Republike, počasnog predsjednika blitvinske Akademije znanosti i umjetnosti, člana četrdeset i sedam najuglednijih evropskih i američkih kulturnih ustanova, blitvinskog delegata na mirovnoj konferenciji u Parizu i blitvinskog potpisnika mira u Blatu Blitvinskom [Zagrebu?] godine Sedamnaeste, i u Versaillesu godine Devetnaeste, akademskog kipara, gospodina Romana Rajevskog. Gospodin Roman Rajevski preuzet će predstavništvo suvereniteta Republike iz diplomatskih i drugih nekih manje važnih međunarodnih razloga, a Barutanski ostat će na Beauregardu kao neka vrsta Lordprotektora Blitve u ulozi vrhovnog Inspektora Armade, a zapravo sve će se odvijati dalje pod istim okolnostima kao i dosada, dok se za dvije-tri godine ne stvore uslovi za eventualni manevar da se blitvinska lađa vrati u parlamentarizam. Vladat će se i pod Rajevskim onako kao i dosada: strijeljanjem i banketima. Građani Blitve su marva. I marvom se vlada po starim oprobanim marvogojskim principima... Marva spada pod jaram, a kada je upregnuta, onda, logično, vuče... Sredstva, da bi se marva prisilila na tegljenje, bezgranična su, a najbolje je marvi dati nekoliko banketa godišnje, jer građani su se pomamili za svečanim banketima kao krave za solju...” (5595⁴⁹).

Pismo doktora Nielsa Nielsena pukovniku Barutanskom - kralju Aleksandru:

«...za dvadeset hiljada blitvinskih leja Vaši plaćenici spremni su da unovče ne samo svoju savjest, nego i svoje žene, a ova Vaša gospoda ministri... i oni Vaši... akademici (Roman Rajevski), u jednu riječ, čitava ta Vaša mračna kompanija ne radi drugo nego trguje pod blitvinskom državnom zastavom, kao da je blitvinski suverenitet Vaše trgovačko dioničarsko društvo, a Vi jedini, patentirani dioničari toga poduzeća. I dok se je pod vladavinom Mužikovskog [Radića, ukoliko ne Franje Josipa?] samo kralo, pod Vašom tiranijom krade se i ubija...” (5595^{63, 64}).

Aludiranje na Meštrovićevo povjerenje u kralja Aleksandra:

«... Roman Rajevski misli, da ćete Vi budućim pokoljenjima izgledati kao vojskovođa, koji je sa svojim legijama stvorio Blitvu, koji nas je izveo na obalu morsku i koji nam je kao Kolumbo poklonio sve elemente našeg suvremenog, stvarnog, blitvinskog života...” (5595⁶⁶).

Pismo Nielsena Rajevskom:

„Danas poslije podne, u velikoj dvorani blitvinske Akademije znanosti i umjetnosti, proglasit će Vas, Romane Rajevski, najviši predstavnici blitvinskoga društva službenim kandidatom na mjesto predsjednika Republike Blitve. Kako nema nikakve sumnje da ste Vi pristali na taj izbor kao predmet u rukama Kristijana Barutanskog, stvarnoga samodržca blitvinskog, a kako je isto tako svima nama poznato, da je taj čovjek svojim državničkim udarom u prosincu dvadeset i pete godine uzeo vlast u svoje ruke, pošto je ubio predsjednika parlamenta profesora Sandersena i predsjednika parlamentarne demokratske vlade Mužikovskog [Stjepana Radića], to me Vaša odluka (da ste se odlučili primiti tu najvišu blitvinsku čast iz ruku ubojice) rješava svakog, pa i najmanjeg obzira, što sam ga osjećao

spram Vašega Dara i Vašega imena. Osjećam potrebu da Vam kažem u lice nekoliko otvorenih iskrenih riječi...

Po trideset i treći put započeo je Nielsen da koncipira tu svoju proklamaciju, to svoje otvoreno pismo Romanu Rajevskom..." (5595⁸⁶).

O posmrtnoj izložbi Sigismunda Larsena u Akademiji blitvinskoj:

„... Kao tajanstveni znamen hiperborejske i panbaltičke [sveslavenske] misije svima tako mile Blitve, stajala je u vestibulu Akademije (u liku tajanstvene kalifornijske gospođice Dolores) Zlatna Blitva kao lovorom ovjenčana Pallas Athena, što ju je akademiji poklonio njen prvi predsjednik, genijalni kipar Roman Rajevski, koji je večeras osvanuo ovdje u zlatno-opšivenom akademijском fraku, sa svim ordenima, igrajući kod dočeka Visoke Pokroviteljice [kraljice Marije] ulogu kućedomačina ovog besmrtnog doma.” (5595¹³⁴).

Razgovor Nielsena i Knutsona [Krlježe?]:

“ - Dopustit ćete mi: Larsen i Rajevski, to su u najmanju ruku dva potpuno odvojena i raznovrsna potencijala.

- Nisu to nikakva dva potencijala, nego je Larsen ingeniorna inspiracija pravoga stvaraoca, pravoga pjesnika, vidovitog, genijalnog, stopostotno iskrenog umjetnika, a ono što radi Rajevski, to je blef! Ja ne razumijem, kako je to, da nitko od vas ne shvaća, da je to, što radi Rajevski, najobičnija, najbezobraznija prevara! Ja se vama čudim, Nielsen! Vi vidite, na primjer, jasno, da je Barutanski prevara, da je Barutanski bezobrazluk, da je Barutanski umorstvo!... A ipak! Barutanski je još uvijek samo politika! Obična, svakodnevna, glupa ili kriminalna (svejedno) politika! Vi nemate pojma, do kojeg je stupnja sve ovo, što radi Barutanski poštenije, muževnije, da, ako hoćete, i pozitivnije nego ono, što stvara Rajevski! Jer: politika je kurva po zanimanju, a umjetnost prestaje biti umjetnošću onoga dana, čim je legla bez ljubavi!

- Ovo o politici nikako ne stoji. Politika je isto tako idelna vještina, kao i umjetnost! A pitanje Rajevskog talenta jedno je otvoreno pitanje! Ali ipak, on je, vidite, i u inostranstvu pobudio ogromnu pažnju...

- Kakav talenat? Nije tu sada riječ o talentu, koji je pobudio pažnju, nego o mistifikaciji! Tko je pobudio pažnju u inostranstvu? Rajevski? Idite, molim vas! Ja se vama čudim, da se vi kao relativno inteligentan čovjek izražavate na tako primitivan način... Kakvu je pažnju pobudio Rajevski u inostranstvu? Pažnju kao ‚umjetnik‘? Kao slikar? Kao kipar? Ne! On je primljen u inostranstvu kao političar, a ne kao slikar. On je bio predstavnik Blitve u Parizu, on će, eto, sada biti izabran za predsjednika Republike, i sve one stare milijunaške američanske usidjelice, koje su doputovale u Blitvu da se daju portretirati od jednog predsjednika Republike, i koje će mu za svaki portret platiti hiljadu funti, one će, dakako, u ovom našem zakutku blitvanskom biti vama (i vama sličnima) nesumnjiv dokaz, da Rajevski, i u inostranstvu pobuđuje ogromnu pažnju. Da je Barutanski slikar, on bi svoje slike prodavao danas isto tako engleskim starim frajlama kao i Rajevski, i kakav bi to bio dokaz za unutrašnju vrijednost Barutanskih slika? Vi, bogami, govorite o tome kao najprosječniji filistar! Svi vi političari pojma nemate da se u umjetničkom stvaranju u prvome redu radi o moralu. Rajevski je nemoralna svinja, a Barutanski ne simulira katoličkog trećoreca! - [Meštrović je bio franjevački trećoredac].

- Znači: vi odričete pravo jednom umjetniku da se bavi politikom?

- Ne, gospodine moj! To nisam rekao... Ja odričem pravo jednom umjetniku da postizava bilo kakav prividno umjetnički uspjeh političkim sredstvima! Jer Rajevski u inozemstvu, Rajevski u inozemnoj štampi, Rajevski u predgovorima svojih kataloga pred inozemnom publikom, to je prije svega propaganda za blitvansko poduzeće gospodina Barutanskoga! Rajevski je potpisao mir u Blatu Blitvinskom, Rajevski je bio predsjednik prve blitvinske Konstituante, Rajevski je bio ekspert Blitve na pariškoj konferenciji ambasadora godine osamnaeste, Rajevski je kandidat za predsjednika Republike, Rajevski je najintimniji prijatelj diktatora Blitve Barutanskoga, Rajevski podiže spomenik Barutanskome, Rajevski je sagradio crkvu svetoga Pavla Blitvinskoga, Rajevski je portretirao Svetoga Oca Papu, Rajevski igra mah-jong [kineski domino] kod kardinala Armstronga [Stepinca], Rajevski je predsjednik prve blitvinske akademije, i tako dalje, i tako dalje, i kada ljudi pristupaju Rajevskome kao umjetniku, oni - pristupajući Rajevskom kao umjetniku - pristupaju zapravo Rajevskome kao političkom hazarderu, kartašu, kao političkom asu, kao čovjeku, koji ima Beauregard u svome malom džepu i koji sjedi nad Blitvom kao neka vrsta nadčovjeka! Ljudi se ne klanjaju Rajevskome kao umjetniku (jer ljude uopće umjetnost kao takva ne zanima), nego zato, što misle da će preko tog našeg narodnog blitvinskog genija potpisati povoljne trgovačke ugovore s Beauregardom. Sva ta bagra međunarodnih trgovačkih putnika, što dolazi u Blitvu da proda podmornice ili parne plugove ili šivaće strojeve, ide tome gospodinu Rajevskome na poklonstvo...

- Vi se, dakle u pitanju umjetnosti Rajevskoga ne snalazite? U to se vi, gospodine doktore Nielsenu, ne razumijete? Prekrasno! A oni, nekakvi protestantski crkveni dostojanstvenici [Rittig?], koji se dive Rajevskovim protureformatorskim, navodno sto posto katoličkim anđelima, ti se protestantski i luteranski bogoslovi u ta pitanja razumiju, dakako, to im se mora priznati! Ovim našim provincijalnim blitvinskim ministrima, koji poznaju zapadnoevropsku civilizaciju samo sa stanovišta američanskih krema za brijanje ili ove ili one marke prezervativa, tim kravama pred bubnjem, tima se mizerijama mora priznati, da iskreno shvaćaju, o čemu se radi u umjetnosti Romana Rajevskoga, kad promatrajući konja za konjanički kip Kristijana Barutanskog izjavljuju: dakle majstore, vi ste nadvisili samoga sebe! Magnifique!...

... Ako je važno razračunati se s Barutanskim, a vi mislite da jeste i ja se s vama slažem isto tako i mislim da imate pravo, za mene, kao za artista, kao za umjetnika, kao za čovjeka, koji drži do čistoće stvaralačkog morala, za mene je onda, logično, nerazmjerno važnije da se razračunam s Rajevskim!... Jer, evo, u čemu leži stvar! Barutanski i Rajevski predstavljaju jednu te istu pojavu, jedan te isti pojam podjednako: današnju zbrkanu beauregardovsku Blitvu! To su samo dva simbola Blitve!...

... Ja i onako živim u sjeni Majstora Rajevskoga već skoro dva decenija, pa kada prolazimo ulicom, iza nas se širi šapat, psst, evo Rajevski prolazi, a netko se od vremena na vrijeme sjeti da priupita: tko je ono - boga vam - s njim, pak se tako čuje na ustima puka: ono je Olaf Knutson... Tko? Olaf Knutson... A tko je taj Olaf Knutson?... Čitao sam neki dan u ‚Tigdende‘, da Rajevski predstavlja zapravo ‚sintezu narodnog blitvanskog mitosa‘! On je, kaže ‚Tigdende‘: ‚Mesija, Prorok i Pobjednik i blitvanska narodna sinteza‘! On je utjelovljenje blitvanske duše! Anđeo čuvar blitvanske rase!

- A ja? Tko sam ja? Ja sam čovjek bez nekih naročitih spo-

sobnosti, ali, vidite, meni se to gadi! Rajevski je mene zgazio, ja to znam, ja sam danas poderana krpa, nitko i ništa, a Rajevski je doista pobijedio kao 'blitvanska sinteza', upravo kao 'sinteza narodnog blitvanskog mitosa'! Ja sam neka vrsta livriranog sluga u njegovoj kući, i ja znam: taj me čovjek mrzi do toga stupnja, da bi me mogao dati ubiti, jer taj prevejani i premudri, u sebe uvučeni gospodin Prorok, koji se je zaogrnuo dostojanstvenim plaštom grandseigneurske šutnje, taj vrlo dobro zna, da sam imao čast da ga prozrem i da mu otkrijem karte! Svući bi trebalo toga lopova, razanalizirati bi ga trebalo do one posljednje njegove bezidejne golotinje, i onda bi se pokazalo, da na njemu nema ničega do onog bijednog, zlatom opšivenog, neukusnog akademskog fraka, što ga je za samoga sebe pred ogledalom komponirao...

... Tako: dvije-tri predsjedničke doze, srebrne tabakjere, čajevi, primanja, soareje i mala Dolores kao Blitva, to je sve! Pod svim tim nema nikakvog unutrašnjeg valeura! Nema snage! Sve, samo tako, na površini; odraz, odjek, oponašanje, kopija, prepisano, plagijat, ništa, mélange, najodvratniji mélange... Taj glupan veže svakoga jutro svoju kravatu pred ogledalom više od pola sata, a staklo na njegovim naočarima uvijek blista tako blistavo prazno, da čovjek nikada ne zna, svjetluca li zapravo to prazno staklo - tako prazno - ili taj prazni pogled? Žena njegova, gospođa Silva [Olga], to je najobičnija ulična lažljivka, a vjerujte mi, doktore, to je tako škrto kućanstvo, da se kod njih jede ispod svake kritike! Sve je u tom otmjenom domu namješteno krivo, sve je nelogično, pretjerano, neinteligentno, iskrivljeno, sve mi se pričinja u posljednje vrijeme suviše stilizovano po beauregardovskom protokolu...

... A u čemu se, molim vas, taj 'kipar' razlikuje, na primjer od mene? On pravilno i dobro modelira? A ja ne? Takvih pravilnih i sigurnih modelatora, kao što je on ili kao što sam ja, ima na hiljade po svijetu; dobro modelirati ne predstavlja savršeno nikakvo naročito svojstvo; to je kao puniti ptice ili crtati pokućstvo, a to što je on izbio iznad nas ostalih nekoliko hiljada modelatora, preparatora punjenih ptica ili dnevničara crtača, to nije izbio zato, što je bolji modelator, nego što se karta i što ima sreće sa kartama!...

.. A znate li, što bi trebalo učiniti s njime, kada bi čovjek imao karaktera? Trebalo bi ga ubiti kao psa! I eto, kad smo prije godinu dana putovali na slavnu njegovu američku turneju, onda je na lađi bio takav jedan dramatski jasan momenat, kada sam ga trebao ubiti, a to nisam učinio, jer nemam karaktera, jer sam gnjida, jer nisam čovjek... Ja ne znam, da li se vi sjećate one Rajevskove turneje od New Yorka do San Francisca i po južnoameričkim republikama, njegova trijumfa u Rio de Janeiru, na primjer?... Dakako, ja kao Sancho Panza tog našeg 'sintetičnog narodnog proroka', tog rasnog Genija štampao sam u parobrodarskom listu članak o Rajevskome: tko je, kako putuje na svoju triumfalnu turneju, kako njegove slike, njegove kompozicije predstavljaju blitvansku epopeju, kako je on neka vrsta proroka, jer je u svojim slikama još u davnim i nestalim predratnim danima prorekao propast velike kurve nad kurvama i Babilona nad Babilonima, Humije [Austro-Ugarske Monarhije] i tako likovima svojih legendarnih junaka ovjekovječio naše vjekovne blitvanske žrtve, naše rodoljubne napore, naše hiljadugodišnje ideale, takorekavši, ostvario blitvanski san naših pokoljenja, kako je on neimar naših ideala, duša naša golubinja i orlovska u jednom mramornom snu, i tako dalje, i tako dalje, već kao što piše o njemu u katalogima, u monografijama, u jednu riječ: u historiji...

I na Oceanu guta knjige! (I to, distingvirajmo dobro, čovjek koji nije u životu pročitao tri knjige!)...» (5595¹⁵²⁻¹⁶³).

U poglavlju *Triumf Rajevskoga* opisuje Krleža svojim osobnim baroknim stilom prijem u kneževom dvoru gdje će Rajevskoga predložiti Barutanskome za predsjednika Republike; opisuje šareno diplomatsko i snobovsko društvo, domaće i strano, elitu Beauregarda. Tu je i veliki reljef u orahovom drvetu s prikazom *Marijina uzašašća*. Jedan od uzvanika, Jules Fleury, pita drugoga, maestra Vanini-Schiavonea, da li Rajevski doista vjeruje u Boga? Ako ne vjeruje, kako može stvarati nabožne motive? Vanini pak smatra, ako se do sada i moglo kritizirati Rajevskoga, sada se više ne smije jer je on prestao biti samo umjetnik, nego je postao najviši dostojanstvenik Blitve. Zatim analiziraju spomenuti reljef, hvale ga i kude. Dolaskom Rajevskoga, hvale njegovo vrhunsko djelo. Zatim su pošli u umjetnikov atelijer gdje su se divili golemoj skulpturi Barutanskoga na konju.

Profesor Gyelsehlis drži povijesni govor o velikom trenutku imenovanja Rajevskoga predsjednikom Republike.

"Sluša Olaf Knutson profesora Gyelsehlisa, tupo osjećajući samo uvijek jedno te isto: kako se je rodio kao sluga, kako živi kao sluga i kako će umrijeti kao sluga! Eto, tu pokraj njega stoji njegov poslodavac Rajevski! Okružen grofovima i lordovima stoji pred Knutsonovim konjanikom i očekuje poslanstvo Staleža i Redova, da mu predaju Adresu i da ga proglase suverenom. Rajevski se rodio kao blitvinski prorok, Rajevski je portretirao papu, Rajevski je objedovao s kraljevima, Rajevski će i sam postati danas kraljevima ravan!..."

A Olaf Knutson i dalje će neumorno modelirati, tesati kamen, mijesiti ovo ljepljivo, mokro blato, on će pomalo životariti u sjeni Rajevskove veličine..."

I dalje razmišljanje Olafa Knutsona:

"... A u svemu tome zaboravili su Blitvu!... Gdje je Blitva? Kamo to putuje naša jadna, krvava Blitva? Eto, čuje se s ulice udar srebrnih fanfara, dolazi eskadrona, donosi Adresu Staleža i Redova, viču gomile, a on, Olaf Knutson, stoji ovdje kao sluga i čuva glinenog Barutanskog i omata ga mokrim krpama, dok ne dođe dan, da taj kriminalni tip bude odliven u broncu i da kao bronca nadživi vjekove..." (5595¹⁶⁸⁻¹⁸⁷).

U daljnjem odvijanju romana Knutson ubija Rajevskoga (5595²⁵⁴), a zatim baca bombu u njegov atelijer, pod spomenik Barutanskoga (5595²⁶³).

Pod izlikom romana i nazivajući protagoniste drugim imenima, iskali je Krleža sve što mu je dugo ležalo na srcu u vezi s Meštrovićem i njegovim istomišljenicima. Licentia poetica dopustila mu je slobodnije izražavanje, pa i izmišljanje nekih stvari, ali je ipak pretjerao u mjeri nazivajući Rajevskoga-Meštrovića «nemoralnom svinjom», «političkim hazarderom», «lopovom», «glupanom», čovjekom kojega bi «trebalo ubiti kao psa», a njegovu ženu neukusno «najobičnijom uličnom lažljivkom».

Uvjeren sam da bi psihoanalitička analiza mogla dokazati stanovite traume u autorovoj psihi u odnosu na Meštrovića, koje je on «praznio» u ovome romanu.

S drugog pak gledišta, nije na odmet vidjeti i tamnije strane velikih ljudi, koji nam se redovito opisuju samo njihovim vrednotama, pa čak i na ovako pretjeran i karikiran način; jer i u ovom Krležinom moru nedobronamjernih objeda ima i ponešto istine.

Drugi svjetski rat i uspostavljanje NDH pogodili su i Meštrovića i Krležu. Prvi je dopao zatvora i emigrirao, a drugi je živio u Zagrebu u strahu od ustaša i partizana, ne mogavši se odlučiti ni za jednu ni za drugu stranu, iako su mu ustaše nudili zamamne položaje intendanta kazališta i predsjedništvo Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, a komunisti su ga zvali da im se pridruži u šumi (9982^{17. X. 1969, 62}). Krleža se sklonio u Vranešićev sanatorij, dok ga je Dido Kvaternik nastojao likvidirati, jednako kao što je pokušao i Meštrovića (9594^{215, 216}).

Govoreći o Meštroviću u vrijeme Drugog svjetskog rata, Krleža vrlo površno i netočno veli, iako je bolje bio upoznat sa činjenicama:

«Ne znam što mu je bilo da 1941. napusti Split. Pavelić ga je uhapsio, a onda mu 1942. dao vizu da ide na venecijanski Biennale predstavljati hrvatsku skulpturu. Papa mu je osigurao vizu za Švicarsku, odakle je 1947. otišao u Ameriku.» (9594¹⁶⁶).

Krleža skriva činjenice da je Meštrović napustio Split upozoren da će ga Talijani uhititi; također da ga Pavelić nije tek iz ljubavi oslobodio zatvora i dao mu vizu za Biennale, nego pod pritiskom inozemnih utjecajnih osoba, a ne može da ne spomene da mu je Papa osigurao vizu za Švicarsku. Što se odlaska u Ameriku tiče, Krleža na drugom mjestu (7550a) govori o Meštrovićevoj „ekonomskoj“, a ne političkoj emigraciji.

Međutim, ni u tim ratnim godinama Krleža ne može a da se ne očese o odsutnog Meštrovića. U dnevniku 1942, pišući o Plečniku, veli: „I Meštrović i Plečnik su produkti bečke secesionističke škole.“ (8348).

Krležina ocjena djela Jožeta Plečnika, kao i Meštrovićeve, općenito je kao secesijska, bila negativna (9622²³⁷).

Kada su ratne opasnosti prošle, Miroslav Krleža je u socijalističkoj Jugoslaviji, unatoč nekim zamjerkama u prošlosti, bio ugledan i cijenjen književnik, osobito zaslužan za ustrojstvo *Leksikografskog zavoda*, u kojemu je omogućio život i rad mnogim od režima nepoželjnim osobama. Ali antagonizam prema odsutnome Meštroviću trajao je i dalje i iskazivao se u brojnim Krležinim napisima, posebno onima autobiografskog karaktera ili opisivanja i analize predratnog društva i politike. Premda Meštrović u čitavom međuratnom, a pogotovo poratnom razdoblju, nije imao nikakve veze s davnom jugoslavenskom ideologijom, dapače ju je sve oštrije osuđivao, Krleža je i tada često u njemu gledao vidovdanskog kipara i glasnogovornika, naglašavajući pogotovo njegovu prisnu vezu s kraljem Aleksandrom i navodno odobravajući kraljevu šestojanuarsku diktaturu, što ovo posljednje, u stvari, nije bila istina.

Ta je Krležina duboko usađena netrpeljivost prema Meštroviću doživjela vrhunac u predstavljanju Meštrovića u *Enciklopediji Jugoslavije*, što iznenađuje poznavajući njegovu ozbiljnost, savjesnost i moguću objektivnost u objavljivanju tekstova za sva enciklopedijska izdanja, koje je sve tekstove obvezno prečitavao, dopunjavao, ispravljao i odobravao.

Za šesti svezak *Enciklopedije Jugoslavije*, objavljen 1965. godine, naručen mi je članak o Ivanu Meštroviću, budući da sam se i do tada više od ikoga drugoga u nas bavio njegovom umjetnošću. Napisao sam enciklopedijski sažet, ali ipak dovoljno opširan članak o Meštrovićevom životu i djelu i popratio obilnom dokumentacijom popisa djela, izložaba i bibliografije. Bio sam iznenađen kada sam u objavljenom svesku vidio moju dokumentaciju, ali sasvim drugi prethodni tekst o Meštroviću. Za razliku od uobičajenih enciklopedijskih tekstova, s konkretnim podacima, bez osobnih kritičnih primje-

daba, cijeli objavljeni tekst bio je više pristrano pisani esej o Meštroviću, nego leksikonski napis. U njemu se spominje, između ostaloga, da je Meštroviću iskazana „naročita počast“ da portretira kralja Petra I; da je u Rimu 1911. „kosovskom simbolikom privukao interes evropske umjetničke javnosti“ (a ne umjetnošću izloženih djela); da u Chicagu ostvaruje „veliki dekorativni ansambl Indijanaca“; u Zagrebu spomenik kralja Petra - kao Dom likovnih umjetnosti. Tekst nadalje kritički spominje Meštrovićeve secesiju i razne utjecaje na nju:

„Meštrovićev pokušaj da secesionističku eklektičku likovnu formulu pretvori u takozvani autohtoni, rasni, vidovdanski, arhajski ‚jugoslavenski likovni stil‘ samo je jedna od varijanata sličnih neonacionalističkih pokušaja u raznim evropskim likovnim sredinama od Danske do Španije. Meštrovićeva skulptura i arhitektonska ‚vidovdanska‘ misao nastala je u sjeni Metznerove atletske pangermanske skulpture, Angladine španske dramatike i finske epike (*Kalevala*), pa je kao romantičan simbol jugoslavenskog nacionalnog likovno originalnog stila najizravniji izdanak bečkih i Münchenskih estetskih teorija.“

Krležina politička ocjena Ivana Meštrovića nije samo osobno Krležino mišljenje, nego je metodološki neprimjerena jednom enciklopedijskom izdanju:

„Kada se govori o Meštrovićevoj političkoj aktivnosti - a u nizu svojih političkopropagandnih i programatskih izjava i objavljenja M. se volio prikazivati, prije svega, u ulozi političkog proroka - treba da se naglasi kako je u emigraciji 1914-18, za teških političkih borbi u principijelnom pitanju budućeg državnog ujedinjenja koje je Frano Supilo vodio u okviru Jugoslavenskog odbora za federalizam, ostao dosljedno pasivan, kao što nije slijedio ni Antu Trumbića, kad je ovaj glasao protiv Vidovdanskog ustava (1921). Šestojanuarsku diktaturu (1929) pozdravio je, međutim, na čelu poklonstvene bakljade kralju, sa lampionom u ruci, da bi najzad kao ekonomski emigrant, pod zaštitom stranog suvereniteta, memoarima dokazao kako nije umio da se snalazi u prostoru i vremenu naše savremene političke i društvene problematike.“

Nakon što veli da su Meštrovićeve skulpture vrijedna umjetnička djela kada ne odražavaju neku propagandističku programatsku ideju, opet se Krleža vraća na predratnu vidovdansku skulpturu, na „glasnika kosovske osvete“, na slavopojke lorda Roberta Cecila 1915, na parišku likovnu kritiku Meštrovićevih djela 1919. i 1925, završavajući ponovno da „za prvih pet decenija ovoga stoljeća u svjetskim razmjerima nema tako mnogo kiparski savršeno obrađenog mramora ni bronce...“, priznavajući tako Meštroviću u prvom redu majstorstvo, a ne i stvaralaštvo (7550a).

Kritizirajući 1959. vojsku hrvatskog kneza Domagoja, očito je da Krleža zapravo kritizira Meštrovićev reljef *Domagojevi strijelci* (6745a), „kada (on) koketira sa klerikalnim pojmom bojovne domagojevštine“ (8347b²³⁵), a da ne govorimo o njegovom više efektinom i teatranom nego uvjerljivom podcjenjivanju cijele hrvatske povijesti, koja je „laž i hiljadugodišnja slavna sramota“ i da je „osjećati za hrvatstvo pokvarenost“, što mu je već i Ante Tresić Pavičić bio otvoreno zamjerio (66¹²²).

Krležina odbojnost prema Meštroviću otvoreno se očitala kada je Meštrović 1959. posjetio domovinu, prešavši tolerantno preko mnogih prethodnih visokih i niskih udaraca, između ostalih i onih vrlo neugodnih Miroslava Krleže. Krleža tada nije bio među onima koji su Meštrovića dočekali na za-

grebačkom kolodvoru (10058⁶³). Sam govori o tom nesuđenom susretu u razgovoru s Enesom Čengićem:

„Kad je ovdje dolazio 1959. poručio mi je po Mati Ujeviću da bi želio da me vidi i da ga posjetim u hotelu ‚Esplanade‘.

‚Pozdravite Meštrovića i recite mu: Kad bih ja došao u Ameriku, posjetio bih ga u njegovom domu, prema tome, neka izvoli...‘, odgovorio sam.

Nije došao. Želio je da se vidimo na ručku što ga je Mate Ujević za njega priredio u svome domu.

Međutim bio sam već zakazao da gledam s redateljem Pogačićem i Ivom Vrhovcem, tada direktorom ‚Jadran filma‘, jednu projekciju, jer je Pogačić namjeravao filmovati moga *Filipa Latinovicza*. Nisam otišao, nisam zapravo želio, ali sam mu na dar poslao nekoliko svezaka Enciklopedije što su dotada bili izišli.“ (9558¹⁶⁶; 10059¹⁶⁶).

Na Čengićev upit zašto je izbjegao da se tada sastane s Meštrovićem, Krleža više ne spominje projekciju filma (koja se lako mogla dogoditi), nego druge razloge. Izbjegao ga je jer je loše „učinio i rekao o ovoj zemlji“. Čudi se da ga je i Tito ugoštio na Brijunima.

„Za vrijeme osmodnevnog boravka u Zagrebu, pričao sam Vam, Meštrović je u nekoliko navrata po Mati Ujeviću poručivao da me želi vidjeti. I nije me vidio, jer osim toga što sam tih dana bio jako zauzet, ja to nisam ni želio, ali sam ja njega ipak vidio, i to je bio čudan slučaj.

Meštrović je tih dana odsjeo u ‚Esplanadi‘. Posljednjeg dana boravka posjetio je Ujevića u *Leksikografskom zavodu* i molio je da i ja budem prisutan. Našao sam razloga da izbjegnem susret, no predvečer sjedim na terasi hotela, a pomoli se Meštrović u Matinoj pratnji. Ide ravno prema meni, ali ne gleda u mene. Mati dadoh diskretan znak da ne želim pozdrav i on prođe a da me nije ni zapazio.

Kad se iz Jugoslavije uputio u Ameriku i prolazio kroz Pariz, dao je najcrnju izjavu o nekim našim ljudima, poznatim političkim ličnostima. Išao je dotle da kaže da mu je Tito rekao kako nema vlast u svojim rukama i kako će nekako ići dok je on živ, ali da se boji što će biti kad on ode. Davati takve izjave to je slično samo onome koji logično ne misli, jer kakav bi šef države bio koji bi se na takav način jadao, i to nikome drugome nego Ivanu Meštroviću.

Usprkos svemu tome o Meštrovićevoj umjetnosti imam visoko mišljenje, ali o tome sam Vam već govorio.“ (9558^{166, 22}; 9594^{116, 220}; 10059^{166, 220}).

Jednako kontradiktorno gledište o Meštrovićevim djelima izrazio je Krleža 1966. u anketi koju su Lazar Trifunović, Milutin Mijanović i drugi Beograđani pokrenuli tražeći negativna mišljenja o namjeravanom podizanju Meštrovićevog mauzoleja Petru Petroviću Njegošu na Lovćenu.

«Ako je riječ o tome da se Meštrovićev mauzolej sa Njegoševim spomenikom podigne na Lovćenu, - odazvao se Krleža dopisu Milutina Mijanovića - moje je subjektivno mišljenje beskompromisno negativno. Već po negativnom iskustvu s Avalom suviše je dokazivati nešto što je samo po sebi jasno da se monumentalnost takvih spomenika u nerazmjeru sa naravnom veličinom ambijenta - jezivo gubi. To, što bi trebalo da djeluje veličanstveno, na vrhu brda, pretvara se iz perspektive u jedva primjetljivu sitnu konturu nečega što samo po sebi, arhitektonski, u vezi s ambijentom gubi svaki efekat. Isti je slučaj s Pobjednikom na Kalemegdanu.

Vi kažete kako nemate namjere da ‘pokrećete pitanje Meštrovićeve umjetnosti, jer to ovom prilikom ne bi bilo umjestno, a ja se pitam kada po Vašem mišljenju nastupaju takve prilike, koje uslovljuju ‘umjesnost pokretanja’ takvih pitanja, kad me pozivate istodobno da dam svoje mišljenje o ‘podobnosti postavljanja ovoga projekta’!

O Meštroviću, kao kiparu, oduvijek sam imao superlativno mišljenje (što je, uostalom, za vrijednost njegova djela zaista sporedno), no jedna je stvar dobra skulptura, a druga - dobar spomenik. U ovom stvarnom slučaju Njegoš je karikatura i kao spomenik i kao statua...» (8278)

Krležino mišljenje o spomeniku u širokoj prirodnoj okolini je točno i ono se može odnositi na *Pobjednika* na Kalemegdanu, ali ne i na spomenik na Avali, kao ni na ovaj *Njegošu* na Lovćenu, jer oba predstavljaju kubične arhitekture u prostoru, dok se skulpture u njima doživljavaju ne iz daljine, koja bi im oduzela monumentalnost, nego iz neposredne blizine. Teško se složiti i s Krležinim sudom da je *Njegoš* karikatura - i kao statua.

1967. i 1968. objavljuje Miroslav Krleža svoj roman u pet svezaka *Zastave*. Opisujući hrvatsko društvo uoči, u vrijeme i nakon Prvog svjetskog rata, vraća se često i na Meštrovića, na njegov politički i umjetnički lik i na njegov krug, posebno na Dimitrija Mitrinovića, kojega u romanu naziva Mitar Mitrović. Te sam opise već naveo u ranijem tekstu (7688; 7754a).

Da Ivan Meštrović ostaje Krležina podsvesna opsesija i nakon odlaska iz Zagreba, pa čak i nakon smrti, najbolje dokazuje to što Krleža često sanja o njemu, a zatim sam zapisuje te snove - možda ne bi li ih se tako oslobodio.

Tako 20. svibnja ratne 1943. godine opširno zapisuje u dnevnik jedan san u kojemu se, između ostalih, pojavljuje i Meštrović.

„Hodam, hodam i hodam. Pretproljeće. Snijeg kopni. Talasaju se čokoladne brazde, nad kišom opranim masnim oranicama čavke. Penjem se strmim vinogradskim putem do vile Ivana Meštrovića na proplanku oko Velikog Poganca na putu za Dugu Rijeku.“

Dolazi pred neki samostan, a vratar mu veli:

„Gle, gle, i ti se javljaš između drugih mizerija na poklonstvo kod Velikog Meštra! I ti si dogurao do našeg predsoblja, na koljenima, bravo, drago mi je! Ova svinjska njuška izgleda da je upućena u sve moje najintimnije tajne. Nitkovu je jasno da sam se pojavio u Canossi, prijavivši se za audijenciju pognute glave, dakako, jer imam da skrušeno molim za milost koju može udijeliti samo njegov Šef...

... Pitam ga, da li smo to stigli u kabinet gospodina ministra? ‚Ne‘, odgovara mi on suhoparno, ‚to je tek prvo predsoblje, to je tek prvo predsoblje na Mostu koji spaja dvije zgrade, a preko mosta prelazi se u papučama! Tko nema papučice, ski-da cipele, stupa bos, no, on će meni milostivo dati papučice, i tako prolazim u drvenim nanulama dugim mostom, a na kraju našli smo se, sišavši ponovno stepenicama u prizemlje, usred velike dvorane. Čekaju nas čudna ženska bića, to su dvorske gospođe oko Meštrove supruge, koja tu veze zlatnoprotkane brokatne tapiserije i koja, kad je čula da stižemo, ne će nas, dakako, počastiti svojom prisutnošću. Slijedim đavolskog šambelana na ulazu u Meštrov kabinet. Sjedeći kod ogromnog hrastovog stola, Meštar nas prima kao što se već primaju sumnjivi intelektualci, s prezrivo naglašenim nepovjerenjem, moglo bi se reći, sa neprikrivenom antipatijom. Gola hrastova da-

ska, na njoj mnogo flaša, bit će konjak, a možda i nije, možda je rum!... I sad sam se tek snašao. Tu smo, u našoj domaćoj krčmetini, na nivou dalmatinske briškuletine. Stojim pred zagonetnim čovjekom i vidim, nije to On, nije to Onaj kome se spremam pod svaku cijenu na poklonstvo, i, eto, sada sam konačno stigao, stojim pred novom zagonetkom, a to je trenutak kad treba da se kaže sve, bez obzira sve, da se jedamput otvoreno kaže kako stvari stoje, pa da čuje, kad se već upustio u tu pustolovinu da vara svijet, a sve to nema smisla kad je Ovo netko drugi, međutim, i ovaj drugi je Majstor, i taj se razumije u sve vrste mrtvačkog driblinga. Osjećam, kako moje riječi padaju u prazno. Majstor gladi nervozno svoju crnu asirsku bradu i štiti kao zaliven. Ja govorim i govorim da sam nesretan, da sam se uslijed svog glupog temperamenta zapleo, da sam prekinuo sa čitavim nizom svojih znanaca i prijatelja, da sam potpuno osamljen, da se radi o Vasekovoju glavi, govorim o tome kako je stvar delikatna, jer je u pitanju Vasekova glava, govorim mrkom Majstoru kako se i naš odnos, koji je nema sumnje podrovan, zgrušao kao venozna krv, bože moj, dogodilo se sve to bez naše volje, znam, sve je to u vezi s Bogom i uslijed toga što ja u Boga ne vjerujem, ali ne umijem se izraziti izravno, mislim da ne treba likvidirati sve bezbožnike, jer je to nemoguće, a imalo bi i negativni politički efekat, a s time ipak treba računati, i tako brbljam, osjećajući kako ovaj gospodin neće da me razumije. Glupo je što svaljujem svu krivnju na neko Treće Lice, jer ovo biće tu preda mnom zapravo je oličjenje tog Trećeg Lica, on je ona ‚Osoba‘, koja skida glave, on je taj koji mi je odbio pozdrav, kad sam mu se poklonio skinuvši šešir poslije svog ateističkog pamfleta koji se ticao, nema sumnje, izravno njega lično. Znam, on je lično uvrijeđen zbog svoga Boga, on igra principijelnog fideista, a ja sam svoj pamflet napisao u njegovom interesu, jer nije dobro što on vjeruje u Boga, a sad sam došao da ga molim, bez obzira na to što se o tome može misliti, da pomiluje Vaseka, Vasek je potpuno nevin, Vasek ne može odgovarati za moje eskapade. Govorim kako je žalosno da načelna razmimoilaženja ljudi prenose na lično polje! Javno iznošenje fakata stvar je principa, pa kad se ove stvari njeguju tako nepismeno kao kod nas, šta će nam onda sloboda misli, a ona spada među stečena prava. Čovjek me sluša pasivno i sve to traje dugo. Maestro igra kao da ga se čitava moja priča ne tiče baš ništa, i kao da on nije ono Treće Lice o kome govorim, da samo takva primitivna i neobrazovana lica, takve sebeljubljive i utvorljive blune, igrajući povrijeđenu veličinu, mogu reagirati tako glupavo. Dobru sam mu lekciju očitao, mislim, a istodobno mi je jasno da je glupo što sam uopće govorio. Čovjek prelazi preko mojih riječi, kao da ništa nisam rekao, neiskrena kreatura! Pogostio me svojim smrdljivim rumom, dao je onoj babi od klozeta moje marke za objed, ali je isto tako svojoj ženi zapovjedio da ne bude prisutna, kako bi naglasio da mi nije otvorio svoja vrata kao privatno lice. Tako smo se zaputili u proljetno blato...“ (8348⁶⁴⁰⁻⁶⁴⁵).

Bile su to ratne godine u Zagrebu, pune neizvjesnosti i straha - pogotovo Krleži, kada se nevoljko antišambrialo moleći milost za nekoga u osoba koje se preziralo.

Ali i poslije rata, i poslije smrti Meštrovićeve, progone i dalje Krležu takvi meštrovićevski snovi.

21. siječnja 1968. zapisuje Miroslav Krleža u dnevnik:

“Jutarnje sunce nad kućom Ivana Meštrovića iznad Mletačke i Demetrove...” (8600³²⁴).

A mjesec dana zatim sanja:

“Iz dubokog sna: Ivan Meštrović. Stanujemo u istoj kući.

Da li je to Miletićeva u Jurjevskoj, ili ona u Mletačkoj, ili ona na Rokovcu... ne znam, ali svakako živimo pod istim krovom. Glupo. Prolazimo jedan pokraj drugoga, abnormalno što se nisam odlučio da ga pozdravim, a to već dugo traje, ovaj naš prekid diplomatskih relacija. Onaj susret na Trgu bana Jelačića neku noć, ono je bio Ivan! ‘Kako ga nisam prepoznao? Javio mi se prvi, skinuo mi je šešir...’

U zbrkanoj relaciji, s nelagodnim osjećajem neodređene krivnje, pristupam mu tiho, a on prčka nešto po trokrilnom ormaru, utonuo sav u ormar, i ja mu se javljam veoma učtivo a on pasivno jedva da mi je pružio dva prsta. Sastaje se sa jednim bezimenim piskaralom, fakinom, koji se usudio da o njemu, međunarodnoj priznatoj veličini, naškraba ono što je naškrabao, a to je bio unebovapijući skandal, a sad mu dolazi na poklonjenje, sav posut pepelom.

Onaj moj, recimo, esej o čovjeku ‘koji vjeruje u Boga’ (a on u Boga još uvijek podjednako vjeruje i o tome isto tako neuko i nerazumljivo piše) stoji između nas kao staro rimsko upozorenje za nepoželjne goste - cave canem, čuvaj se bijesna pseta, a i ja sam se razbjescio što se ponizujem zapravo suviše, nisam u dobroj formi. Našli smo se na pretvorljivom nivou, zbrkani podjednako od svojih skrivenih misli, tu smo kakvi smo, nemamo kud, pa sad šta da se radi, pričamo koješta i sve priglupe, na kraju stigao sam kao gost, što mogu, odazvao sam se pozivu, a on priča kako mu je žao što ne ćemo biti sami, kako mu je drago da sam se opametio, kako je vezan čitavom svojom čergom punom ženskadije, kako je na sve strane dužan, a ljudi misle da je gavan i tako... ‘Vlaj sa Svilaje, ima svoj harem, a laže da nema para’, mislim, a govorim s njim s podsvijesnim osjećajem - ne znam ni sam zašto ‘nečiste savjesti’, pa ipak, možda ipak nije trebalo da se na čovjeka oborim onako grubo, možda ipak nije bilo mudro primiti njegov poziv na objed, pojaviti se tu u njegovom babinjaku? A tu se našlo poprilično dama u poodmaklim godinama, a jedna među njima je gospođa Ruža iz Ljubeščice. Provirio sam kroz uzana vratašca, ružičasto tapetirana, kao kroz garderobijerski ormar prepun svilenog ženskog rublja, a sada vidim da tu između gospođa, osim Ruže, sjedi i Desanka Štampar. Otvorio sam mekano pojastučena vrata od garderobe, pardon, našao sam se u salonu između dama iz zabune, pa, opet, bjež, natrag, i tako vrludam kroz dugi mračni koridor kao ćopavi golub sa nelagodnim osjećajem sasvim stanjene paučinaste svijesti o gomili grubih nespornazuma. Jasno mi je zašto je tome tako i iz kojih je razloga sve to nastalo, a ipak stidim se što sam riskirao da pristupim ovom omalenom tamnopotom dustabanliji, koji se smuca u crnom kaftanu, sa crnom bradom kao čudotvorni rabin, koji govori polutiho, jedva čujno, a opet tako mudro da nije rekao ništa...” (8348⁶⁴⁰⁻⁶⁴⁴, 8600^{354, 355}).

Dva dana zatim razmišlja o toj svojoj opsesiji Meštroviće-
vim likom i zapisuje u dnevnik 27. veljače 1968:

„U vezi s nedavnim snom o Ivanu Meštroviću. Zašto sam toliko obuzet njegovom pojavom? To traje pedeset godina i više, još od ‚Hrvatske rapsodije‘, još od Pešte 1912.

Njegova parola ‚Nejunačkom vremenu u prkos‘ planula je kao vrisak trube. Nije bilo baš posvema jasno što se ovom čarolijom htjelo reći, ali je odjeknula u dimu požara i baruta uz topovsku grmljavinu kao proročanstvo. Razvijorivši se, ostala je da se vije ispred čitavog jednog omladinskog pokoljenja kao barjak.

Fantom njegove pojave prati me u stopu, a u posljednje vrijeme javlja mi se u mislima i u snu, a i ono neku noć javio

mi se na Trgu bana Jelačića, pošto mi je prije četrdeset i više godina odbio pozdrav zbog mog eseja da vjeruje u Boga. Motivi ovog mog davnog eseja bili su načelno politički, upereni protiv jednog rojalističkog menedžera izravno, licem u lice, a glasina, lansirana iz njegove pratnje, da sam ja onaj ‚pamflet‘ napisao iz pigmejske zavisti, kao bezimeno škrabalo, koje zaviđa njegovoj slavi, kojoj zvone sva zvona sa svih tornjeva, lišena je svake uvjerljivosti.

Na čemu bih mu bio mogao zavidati? Na onom nečem sasvim ispraznom i fiktivnom što se zove ‚Slava‘? Njegova karijera bila je praćena krivim potezima pa i blamažom, a svojim politikantstvom on je kompromitirao čistoću svog umjetničkog profila, i to je godinama bilo postojanim izvorom mojih energija. Ne znam da li je ikad imao vjernijeg poklonika svoga dara. Bio sam mu i ostao zahvalan za ljepotu koja je zračila iz njegovih mramora, u onoj čuđestvenoj galeriji kipova u koju smo se za naših dječaćkih depresija sklanjali kao pod okrilje sigurne kolonade. Minulo je odonda mnogo godina, prošli smo kroz mnoge klance jadikovce, pa kad se prvi put vratio doma, na izlet, kao iseljenik, poručio mi je da bi želio da me vidi, ali se nisam sreo s njim. Kakvog bi smisla bilo imalo da smo se sreli kao dva jarca na hrvatskom brvnu? Žalozna priča.“ (8600^{354, 355, 358, 359}).

I kasnije, 1978, sanja Krleža Meštrovića i priča Čengiću o tim snima i o umjetniku kojemu s godinama sve više priznaje veličinu, pa i u onim djelima koje je ranije podcjenjivao:

„Gledam sinoć na televiziji Njegošev mauzolej - okrenu se Krleža svojim mislima. - Njegova autora u posljednje vrijeme sanjam. Javlja mi se Meštrović i s njim vodim dijalog. Nema što, klasa je u međunarodnim razmjerima, a ono što je ostavio kao da je planski radio.

U Zagrebu on ima kuću, atelje i galeriju i tko dođe u Zagreb može da sretne autentičnog Meštrovića, da vidi gdje je živio i gdje je tako reći počeo. Za obnovu crkve Sv. Marka radi skulpture Pietà, Bogorodica, Sv. Marko i Raspelo. Zatim radi Strossmayera, Medulića i Ruđera Boškovića, pa Povijest Hrvata i Zdenac života pred Kazalištem, i drugo.

U Beogradu na najistaknutijem mjestu na Kalemegdanu ima Pobjednika, te Spomenik zahvalnosti Francuskoj i Neznanom junaku na Avali. U centru Splita sjedi s Markom Marulićem i Grgurom Ninskim. Tamo je njegov Kaštelet i njegova galerija, u Cavtatu je Račićev mauzolej, na Lovčenu Njegošev, a u Otavicama je napravio svoj mauzolej. U Biskupiji je sagradio memorijalnu crkvu kralja Dmitra Zvonimira kojeg su, prema jednoj pretpostavci, tu na Kninskom polju ubili nezadovoljni Hrvati.

Dakle, na svim punktovima koji su ga zanimali, Meštrović je nešto ostavio.

- A što hoće Meštrović kad Vam se javlja u snu?

- Da razgovaramo o svačemu. Uostalom, on je jedno vrijeme bio moja tema. I, ako hoćete, on je u stvari naša tema.

- Kakav je bio kao sugovornik?

- Prije svega, on nije vladao jezikom. Govorio je onim svojim takozvanim dalmatinsko-zagorskim dijalektom. Meštrović je imao osjećaj za formu na drukčiji, svoj način, za formu sasvim originalnu...

- Je li Meštrović želio napraviti Vaš portret u svoje vrijeme?

- Bio bi ga on pravio da sam ja dopustio. Želio je to još dok je prema mojoj narudžbi radio Lenjina za ‚Književnu republiku...‘ (9558¹⁰²; 9594¹⁰²; 10059¹⁰²).

A o svojim snovima o Meštroviću:

„ - Imao sam do prije nekoliko godina dok sam to još radio [bilježio snove] svoj sistem. Znao sam noću, čim se probudim, zabilježiti sitne detalje, a kasnije bih se pri pisanju prisjetio cijelog sna. San je kao paučina, vrlo tanak, i lako se zaboravlja. Neke bih snove zapisivao i ujutro, kad sam se već razbudio. Sinoć sam baš sanjao Meštrovića. Razgovarali smo prijateljski. Bio je mnogo viši nego što jest i bio je bez brade. Pojavio se kao priviđenje.“ (9558¹⁴⁷; 9597¹⁴⁷; 10059¹⁴⁷).

Već sam rekao da je sedamdesetih godina Miroslav Krleža svoj sud o Meštrovićevim djelima temeljito ispravio i veoma proširio krug vrlo vrijednih djela, pa čak vrednovao i radove nastale pod utjecajem bečke secesije, koju je prije ogorčeno kritizirao. Tako je 1973. zapisao, nakon što je vidio teatralni golemi Augustinčićev spomenik *Matiji Gupcu* u Gornjoj Stubici i nakon što je usporedio ta dva u razno doba slavljena kipara:

«Na stranu Meštrovićeva politika o kojoj sam u svoje vrijeme rekao sve što sam imao reći, ali Meštrović još nije dobio pravo umjetničko mjesto kod nas. Jasno bi i nedvosmisleno trebalo reći da je bio najizrazitiji i najkvalitetniji predstavnik bečke secesije, umjetnik velikog stila i poteza, kakvog nismo imali i pitanje je hoćemo li ga uopće imati. To se jednom rađa.» (9558¹⁴⁰; 9559⁵).

Jednako iste 1973. godine:

„Danas se tek može sagledati sva Meštrovićeva veličina. Njega bi trebalo oprati od političkog blata pa da zablista u svom svojem sjaju, oprati od njegovog političkog angažmana, od njegove proze i drugih tekstova. Jer, bilo kako bilo, Meštrović je među najistaknutijim predstavnicima moderne skulpture, ne samo u nas, nego i mnogo šire.“ (9594¹⁶⁶).

1981, uoči smrti, govori Krleža čak o našem neispunjenom dugu Meštroviću, on koji ga je ranije smatrao štetnim i opasnim po zajednicu.

„Sami nesporazumi. Eto, slikar Vaništa mi neki dan ovdje priča da me kći kipara Ivana Meštrovića - Marica, koja već duže boravi u Jugoslaviji - želi posjetiti. Rekao sam neka dođe kada želi, volio bih je vidjeti. Ne znam zašto tu damu, koja ima sada više od pedeset godina, ne bi negdje ovdje postavili za kustos. Možda bi to bilo stanovito vraćanje duga prema Meštroviću...“ (9420³¹⁵; 10059³¹⁵).

Ne znam je li do tog sastanka došlo jer je malo zatim Miroslav Krleža umro.

Tako su se na kraju Krleža i Meštrović približili, ne kao ljudi, ali kao umjetnici i stvaraoci i obojica dali veliki prilog hrvatskoj kulturi.

Jedan pisac i novinar, Dragan Bubić, zapisao je još 1922. da Krležina snaga ima premca samo u Meštroviću čiji je Krist rađen na isti način kao i Hrvatski bog Mars (2559).

*

Odnos Miroslava Krleže i Ivana Meštrovića bio je vrlo složen i raznolik tijekom vremena. Temperamenti i stvaralačke snage bili su im srodni, ali ambijentalna i društvena stajališta dijametralno oprečna. Približili su se (ne osobno, nego idejama) kada su ta stajališta postala manje važna.

„Meštrović nije umjetnik Krležine ‚krvne grupe‘ - zaključivao je kasnije Tonko Maroević - i to manje mu je mogao poslužiti kao ‚svjetionik‘ (u baudelaireovskom smislu - za razliku, recimo, od Breughela, Goye ili Grosza), ali je književnik nepo-

grešivom intuicijom osjetio da se kipar bavi problemom koji je i njega naročito zaokupljao: kako izraziti specifičnosti malog balkanskog naroda, kako nadoknaditi famozno zaostajanje za Europom, kako kompenzirati nedostatke ambijenta i pretvoriti ih čak u vrlinu i prednost. Kao primjer relativnog uspjeha u svjetskim razmjerima i kao 'ostvarena sudbina' Meštrović je nakon prvog svjetskog rata postao izazovom čitavoj sredini, a time i mjerom njezinih mogućnosti. Već kao takav nije mogao izmaknuti Krležinoj pažnji, jer su njega privlačile gotovo sve društvene teme a pogotovo kolektivne mode i opsesije. Međutim, razlozi atrakcije i repulzije bili su čak znatno dublji, i dvosmisleni 'zagrljaj' dvojice velikana razvio se s vremenom u odnos pravih životnih antipoda.“ (8889¹²⁸).

Krleža je u prvom redu bio ogorčen Meštrovićevim ranijim južnoslavenskim nacionalističkim, a kasnije religioznim uvjerenjem, kao i dodvoravanjem Dvoru. Što je pak Meštrović zamjerao Krleži, to ne znamo, jer o tome nije ostavio svjedočanstvo; čak ni jednom rečenicom u *Uspomenama*. Da ga je Krleža ipak gadno žljao, o tome nema sumnje.

Krležina kritika Meštrovića, pogotovo ona ranija, izrazito je klasna. On je od 1919. član Partije i kolikogod se suprotstavljao nekim partijskim dogmama, ipak je društvene pojave promatrao i sudio s marksističkog stajališta. To će ublažiti tek nakon vlastitih iskustava Sovjetskog Saveza i Socijalističke Jugoslavije. Usto je bio «stopostotni ateist», zbog čega je «permanentno imao kler protiv sebe» (9559). Zanimljivo je da Krleža, koji je opisao i analizirao na stotine svojih suvremenika, nije gotovo ni spomenuo Alojzija Stepinca, koji je, bez sumnje, odigrao istaknutu ulogu u Hrvatskoj Krležinog vremena. Prisustvujući čak njegovom suđenju, on, koji se oštro izrugivao svim ideološkim i političkim farsama, uopće ne kritizira to «suđenje» (9559).

Ja sam bio nazočan suđenju jednoga dana (gdje su nas, državne namještenike, kolektivno dovodili) i uvjerio sam se da se nije radilo ni o kakvom suđenju, nego o insceniranoj političkoj predstavi.

Meštrović pak nije podnosio komuniste. Krleža je to na sebi dobro osjećao, pa veli: «Što se pak tiče njegova nacionalizma, prije svega on je bio antikomunist, od početka do kraja svoga života.» (9558²³⁵).

Krleža je Meštrovića prvenstveno kritizirao kao političara, smatrajući na tom polju njegovu djelatnost štetnom.

„Kad pišem negativno o Meštroviću, ne pišem o njegovoj skulpturi nego o njegovoj politici. Meštrovića gledam politički i stavljam u prostor - on i mi!“ (9596¹⁵⁸).

Kada mu Enes Čengić primjećuje da bi Meštrovićeve memoare trebalo priključiti kao priručnik za čitanje njegovih knjiga, on oštro reagira:

“ - Ali bi i Meštrovićevim memoarima valjalo napisati određene komentare. Na Meštrovićeve memoare trebalo bi napisati knjigu kao *Anti-Dühring*, ako se države stvaraju na način kao što Meštrović misli da se stvaraju. I tko je taj Meštrović i tko je on i kako je on stvarao i stvara državu?“

Krleža je tvrdio da je npr. Frano Supilo istupio iz *Jugoslavenskog odbora* jer se nije slagao s Meštrovićevom prosrpskom politikom (8521, 5. 123). Na Čengićevu primjedbu da Meštrović piše kako su Supilovi odnosi s predsjednikom srpske Vlade Nikolom Pašićem bili čak dobri, Krleža ne popušta: „ - Onako kako sam ja opisao Supila u Nišu, tako je bilo, bez obzira što Meštrović govori ili piše.“ (9558¹⁰²).

Krležini sudovi o hrvatskoj politici, a i književnosti, bili su inače vrlo kritični i pristrani.

„... ja mogu što god hoću pisati o Hrvatima, - izjavio je on Čengiću - o našem takozvanom preporodu, koji je također blijeda slika onoga što se dešava kod Mađara, Čeha i Slovaka, mogu napisati da u hrvatskoj poeziji osim nekoliko Kranjčevićevih pjesama i Nazorove lirike nisam ništa našao...“ (9559).

Krležina književna i esejistička djela prožeta su historiografijom; ona se bez nje ne mogu ni zamisliti. Pa ipak on nije bio objektivni povjesničar.

Istaknuti povjesničar novije hrvatske povijesti Bogdan Krizman, koji se kritički osvrnuo i na Meštrovićeve *Uspomene*, zanimljivo je Krleži vrijednost povjesničara:

„Ja Krležu cijenim, visoko ga cijenim kao književnika... Ali Krležine historijske ocjene često mi izgledaju pretjerane i neodržive, kao što je neodrživa i ta njegova teza [da su raspad Austro-Ugarske i stvaranje Jugoslavije bili u interesu velikih sila]. Jugoslaviju, jugoslovensku državu velike sile u prvom svjetskom ratu... Krleža, dakle... u tim svojim historijskim ocjenama zna nevjerojatno pretjerati, pogotovu kad govori o sudbonosnim pitanjima naše nacije. On, recimo, obožava Franja Supilu, mrzi Svetozara Pribičevića, podsmijava se Stjepanu Radiću. Zar objektivni čovjek smije tako postupati? U ocjeni historijskih ličnosti ne smijemo ići za našim simpatijama ili antipatijama, ne smijemo dozvoliti da nas one zavedu na krivi put... Ne možemo se zanositi fulminantno, retorički i osvajački, kako je to Krleža često činio. Jer ako zadete malo ispod tih fraza i te njegove Nijagare riječi vidjećete da stvari izgledaju drukčije. A zašto? Zato što je Krleža zanemarivao faktografiju.

Njemu ona nedostaje. A u historiji - ako nemate faktografiju, nemate ni dobre zaključke.»¹³⁴

O Meštrovićevom prijatelju i političkom suradniku Anti Trumbiću, iznimno savjesnom, požrtvovnom i poštenom političaru, Krležin je sud bio porazan. Zacijelo je pri tome stanovitu ulogu, kao i u vezi s Meštrovićem, imao Krležin, možda podsvjesni, antidalmatinski, panonsko-antimediteranski kompleks.

1974. godine, kada je povijest već mnogo znala o Trumbićevom političkom djelovanju, koji se ogorčeno borio da Dalmaciju sačuva od talijanskih pretenzija, Krleža je govorio:

„O Anti Trumbiću, koji nikad nije završio ni jedan svoj posao s uspjehom. Da skupi šarenu družbu dalmatinske stranačke čeljadi u jedno, i da to svoje stado povede u Beč, ni to mu nije pošlo za rukom: sve je to bio jalov napor iznad njegove snage...“

Da u svojoj antibečkoj politici do 1914. postigne bilo što što bi pojačalo šanse ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, nije uspio ostvariti, a od 1914. počinje serija blamaža, neuspjeha i poraza sve do Krfa. Od Krfa Trumbićeva kalvarija produžuje se do Ženeve, batine poprimile su prijeteće razmjere... Federalistička grupa, kojoj je bio na čelu kao politički mrtvac sve do šestoga januara 1919, zapravo je neka vrsta turobnog opijela nad odrom njegove političke karijere, da bi se na kraju našao u Canossi pred Hrvatskom Seljačkom Strankom. Poslije toga nije bilo više drugog izlaza nego tragična i jalova smrt, u predvečerje Drugog svjetskog rata.

... U očima svog naroda ostat ćeš omražena figura 'kompromitiranog unitarca', takoreći plaćenika, a na Dvoru omražen kao neprijatelj dinastije, separatist, znači neka vrsta hrvatskog veleizdajnika.“ (9594, V. 231, bilj.).

Sasvim je drugačiji zaključak povjesničara Iva Petrinovića u njegovoj opsežnoj analitičkoj monografiji o Anti Trumbiću:

„...vjeran svojim bitnim političkim načelima, on je ostao na jasnim i čvrstim temeljima svoje politike: nužan je otpor režimu-diktaturi, parcijalnim ustupcima i suradnjom s režimom ne može se ništa postići, platforma Punctacija mora biti osnova za pregovore s režimom i opozicijom, a politika pasivnog otpora sredstvo borbe ako ti pregovori ne uspiju. Takav je i čovjek i političar Trumbić ostao do svršetka svoga života.“ (9623a⁴²²).

Međutim, o tom istom Trumbiću pisao je Krleža 1967:

“...u galeriji naših političara od Četrdesetosme pa sve do šestog januara Trumbićev lik predstavlja kapetana našeg političkog broda koji nije izgubio dostojanstvo ni pošto je potonuo.” (9623a⁴²²).

Te kontroverzne Krležine sudove o našoj povijesti i politici navodim u vezi s njegovim kritikama Meštrovićeve politike.

U vezi s tim pitanjem navest ćemo nekoliko podataka kako je Krleža sudio i pisao o drugim istaknutim ličnostima svojega doba.

U hrvatskoj književnosti priznaje vrijednost jedino nekoliko pjesama Kranjčevića i Nazora. Tinu Ujeviću posvećuje samo jednom nekoliko riječi u razgovoru s Čengićem:

“O Ujeviću sam Vam pisao u nekoliko navrata. Ponavljam, ne može se negirati da tu nema poezije i da tu nema jedna ili dvije, možda i tri žice na tamburi, ali uzeti Tina Ujevića kao ne znam kako velikog pjesnika, ja neću o tome javno da progovorim jer zaista zadnjih namjera nemam, znači ipak nemati kriterija.” (9595¹⁸⁶).

O Stjepanu Radiću nije imao dobro mišljenje, a ni o Vladku Mačeku. Ipak sa zadovoljstvom navodi jedan sud posljednjega o Meštroviću 1931. u razgovoru s Krležom u Stubičkim Toplicama, govoreći o našoj umjetnosti:

“Je, kaj, ja si nemrem pomoći, to kaj [slikar Vladimir] Kirin dela, to je meni lepo, a Meštrovića ne razumem, to su prosim, fakini! Kaj je to vama lepo? Prosim... Saki kak zna. De gustibus! Prosim, ak je to kaj Meštrović dela ‘lepo’, prosim, al’ ja nis joppec, prosim lepo, kaj ne, ne dam se vleči za nos, a to pak ne...”

Inače je o njemu zapisao:

“O Mačeku nisam nikada imao visoko mišljenje. Za mene je bio i ostao dobroćudni advokat, ne baš jako mudar i vidoovit.” (9594¹⁸⁴).

Krležin umjetnički krug tvorili su ranije grupa *Zemlja* i posebno Ljubo Babić i Krsto Hegedušić, a kasnije Radauš i Augustinčić.

Franjo Kršinić bio je jedan od osnivača umjetničke, socijalno usmjerene grupe *Zemlja*, ali je brzo istupio iz nje ne slažući se s njihovim idejama ni s njihovim «svinjarijama», kako je rekao.

Meštrović se nije htio priključiti *Zemlji*, u kojoj je glavnu riječ vodio Krsto Hegedušić. Ipak su Hegedušić i Augustinčić pošli Meštroviću da ne bude protiv njih, nego da im pomogne. Meštrović se zaista založio da im se kupe neke slike na izložbi.

«Nije bio on [Meštrović] protiv ‘Zemlje’, ne, to nije, - veli Kršinić - nego oni nisu Meštrovića voljeli, je li? Nitko ga nije volio, niti ga je volio Krleža, niti ga je volio Babić, pa onda i ova, ovi mladi neki... To su hrvatska posla, to je kod nas... mora se odmah netko naći koji je protiv nečeg korisnog... on je mogao samo koristiti Zagrebu i sredini u kojoj se nalazio... nikako šteti.”

Na pitanje zašto se Meštrović nije slagao s Hegedušićem, Kršinić je rekao:

« - Ja mislim da je Hegedušić išao putem Krleže. Oni su bili skupa, Krleža i Hegedušić. Ja mislim... a i Babić... pa su jedno vrijeme forsirali kao ravnotežu Becića, je li? Ne možeš ti Becića kao ravnotežu Meštroviću! Možeš ti Meštrovića voljeti ili ne voljeti, ili voljeti Becića ili ne voljeti. Ali, to je ipak razlika!... Dugo su ga forsirali, ali to nije išlo. To je bila grupa Babić, Becić, Miše, onda Krleža, Hegedušić, to je opet bila druga grupa, ali držali su skupa, je li?...“ (8873²⁵).

O odvajanju umjetnika okupljenih u *Zemlji* od ostalih koji su izlagali u novom Meštrovićevom Domu umjetnosti pisao je sam Krleža:

«Doista, tu na početku počivaju davni, zaboravljeni dani ‘Zemlje’, kada se raspala u pobuni protiv mog desnog, da, upravo proturevolucionarno kompromitantnog Predgovora ‘Podravske motivima’ [Krste Hegedušića]. Pobuniše se pravovjerni naši harkovci [Zdenko Stržić: Projekt kazališta u Harkovu] protiv idealističke kuge i kolere moga hvalospjeva likovno i politički lijevo angažiranom slikarstvu Krste Hegedušića i, odmetnuvši se u znak protesta, odoše pod okrilje spomenika kralja Petra Prvoga Oslobođioca, s Ivanom Meštrovićem na čelu.” (9595²¹⁸).

Dobar poznavatelj likovnih prilika u Zagrebu, povjesničar umjetnosti Vid Mihić pisao je 1983. o tome:

«Meštrovića, ipak, mnogi nisu voljeli. Među njima bio je i Miroslav Krleža. On, koji je pisao hvalospjeve Dobroviću, Babiću, Mišeu i Hegedušiću i u njima je gledao veličine, u Meštroviću je gledao samo svog takmaca. Zato u svim njegovim pohvalama ima i zamjerki. Koliko ima kritičnosti, toliko ima i zajedljivog zakeranja. Nije trpio sjene... U Ljubi Babiću našao je partnera i zajedno su ga ljubomorno grizli, zajedno su ismišljali Grgura Ninskog...» (9135⁵⁸⁵⁻⁵⁸⁶).

Sam je Krleža napisao za Ljubu Babića da ga „trajno nervira Meštrović“ (6563a; 8889¹³⁰).

Jozo Kljaković je slikao u crkvi Sv. Marka u Zagrebu freske, a Ljubo Babić uljene zidne slike. Prethodno je Babić izveo tri freske, ali nije s njima uspio, pa je naslikao uljene slike i došao u sukob s Rittigom.

„Krleža... - piše Kljaković u svojim memoarima *U suvremenoj kaosu* 1952. - bio je prijatelj i moj i Babićev. Drugovanje s njima nije na mene djelovalo, kako je Krleža želio, niti sam ja djelovao na Krležu, kako sam mislio djelovati. Mi smo dva sasvim oprečna karaktera, različitog odgoja i različitih pogleda na svijet...”

Taj Krleža i takav Krleža, nakon Babićeve afere u Markovoj crkvi, jednom mi je rekao: „Babić me već dugo vremena nagovara, da napadnem Meštrovića. Međutim, ja sam odlučio mjesto Meštrovića, na šesnaest stranica napasti Babića. On je jedna odvratna ništarija. I molio me je da ga upoznam s Meštrovićem. Upoznao sam ih, ali se nisu mogli nikako jedan drugome približiti. To se je poznanstvo razvrglo tiho samo od sebe. I kada se je Krleža, kasnije, sa mnom razišao, nije napao na šesnaest stranica Babića, nego je napao Meštrovića. Napao ga je člankom Moše Pijade, koga je prenio s ćirilice u podlistak ‘Obzora’, i dao mu svoj komentar. Prilično jadno.“ (6333¹⁶⁷; 10295¹⁷⁷⁻¹⁷⁸).

O Babićevoj povrijeđenoj slikarskoj ambiciji - naročito u odnosu s Meštrovićem - sam je Krleža zapisao:

“...jer Babić nije bio priznat kao slikar. Bio je duboko ranjen zbog toga i takav je otišao na onaj svijet.” (9596¹⁹⁶).

Slikar Mirko Rački bio je prisran Meštrovićev prijatelj, još od bečkih studentskih dana, a zatim se razočarao u njegovom ponašanju i otada ga je nemilice kritizirao i neprilično napadao. O tim Račkijevim kritikama Meštrovića i Krležu je razgovarao sa Čengićem 1978. nakon Čengićevog intervjua s Račkim:

“... Kad Mirko Rački uspoređuje sebe s Meštrovićem i njihove uloge kakve su bile, i kad kaže za Meštrovića da je njemu u vrijeme stvaranja Kraljevine SHS sjekira pala u med, a njemu - Račkom - u drek, to nema nikakvog smisla. Rački je to sigurno rekao, ali on je to rekao na neodgovoran način spram sebe...”

Rački i Meštrović su dva kapaciteta. Meštrović nije učinio materijalno ništa naročito. Postigao je svoju karijeru onako kako ju je postigao, politikom ili ne. Ali Meštrović je ipak nešto drugo nego Rački. Kad usporedite ono što znači Rački i ono što znači Meštrović to su dvije kvalitete. Ja govorim ovdje o svjedočanstvima, jer je to neugodno za Račkoga. Uostalom ne želim devaluirati ni Račkoga. Rački nije netaleantiran slikar, načinio je nekoliko poetskih stvari trajne vrijednosti, ima lijepih lirskih motiva, ali uspoređivati sebe s Meštrovićem ipak je neukusno.” (9596¹⁰⁵⁻¹⁰⁶).

O kiparu Antunu Augustinčiću, kao mlađem i nadobudnijem Meštrovićevom takmacu, imao je Krležu u početku dobro mišljenje, ali se s vremenom razočarao u njegovoj skulpturi. Predratni konjanički spomenik maršalu *Pilsudskome* za Poljsku bio je umjetnički vrhunac Augustinčićev, a državni naručeni spomenici u Batinoj Skeli, Adis Abebi i New Yorku manira, osim *Titovog* spomenika u Kumrovcu.

1979. pričao je Krležu Čengiću:

«No vratimo se Augustinčiću. Bez sumnje je bio talentiran, imao je modelatorsku vještinu u rukama, imao je osjećaj takta, opipa za materiju, da, znao je modelirati, ali proporcije njegovih glava i njegovih tijela nikad nisu iste, glave male...»

Ni jednu pametnu riječ u vezi sa skulpturom nisam od Augustinčića čuo, a dugo sam vremena slušao što priča. Isto kao Meštrović. Meštrović nije o skulpturi konkretno znao reći ništa, a napisao je *Razgovore s Michelangelom* gdje je govorio o bogu, o vječnosti i anđelima i ne znam sve o čemu, a o skulpturi nije znao da kaže ništa.” (9596¹⁹⁵⁻¹⁹⁶).

Kipara Vanju Radauša, koji je nakon Drugog svjetskog rata dugo vedrio i oblačio u likovnom životu Zagreba, Krležu je cijenio tek kao grafičara:

“Najinteresantniji od svih nešto mlađih bio je Radauš, ali on je opet bio sve drugo više nego skulptor, iako kao takav važi, Radauš je zapravo izvrstan grafičar i njegove skulpture nacrtane kao crtež mnogo su bolje nego recimo one iz ‘Panopticum croaticum’. Da su to crteži, mali crteži, bili bi izvanredni.” (9596¹⁹⁶)

“Krležu nije volio Meštrovića kao čovjeka, - pričao je kasnije Frano Kršinić koji je obojicu dobro poznavao - ali u stvaralaštvu imaju dodirnih točaka Meštrović i on. I Krležu sipa kao iz vulkana. To teče samo kao rijeka, kulja, isto je tako i s Meštrovićem.” (10058⁶⁴).

O srodnostima, unatoč očiglednim suprotnostima Meštrovića i Krleže, pisao je publicist Bogdan Radica u svojim sjećanjima *Živjeti nedoživjeti*, I, u emigraciji 1982:

“Dekadenciju Zapada on [Krležu] je gledao sa suprotnog

stanovišta obožavatelja baroka i barbara. Dok je slom Zapada gledao iz barokne perspektive, on je sam bio zapadnjački ispunjen simpatičnim nostalgijama. Kad je tu deklinaciju Zapada gledao sa stanovišta barbara i periferije, on je bio ne samo ekstreman, nego i netočan. Njegove analize suvremene europske književnosti, umjetnosti i filozofije pokazivale su vrlo često nepoznavanje predmeta i osjećanje sklopa inferiornosti, što je tipična oznaka barbara. Dok se je ustvari smijao panslavenskim panacejama, on je ipak gledao na rusku revoluciju i na Lenjina, kao da je Zapadu htio kazati: i Slaveni su u stanju da se miču i da pomiču povijest. U tome je i on bio sličan Ivanu Meštroviću, koji se također više puta ekstremnim formama dizao uglavnom protiv Zapada ne zato, što nije imao smisla za profinjenu osjećajnost i savršenstvo oblika, nego zato, što je htio da prkosi Zapadu i Zapadnjacima. Začudo, dok je Krležu to protuslovlje uočavao kod Meštrovića, nije ga uočavao kod sebe i kod svojeg stvaralačkog djela. U suštini, na isti način kako je Meštrović znao da se pobuni iz oblika umjetnosti, da se utopi u dekorativnost, izgubivši proporciju za mjeru i u Krležinoj poeziji, u njegovim romanima i u njegovim kazališnim djelima, koja su vrlo često sve čovječansko i lirsko pretvarala u površno i izvanjsko.” (8899¹⁰²).

Osim što je Krležu Meštroviću zamjerao nacionalističku politiku koja je završila diktaturom, spiritualnu vezu s vjerom, a u umjetnosti ovisnost o bečkoj secesiji, on je s vremenom zamrzio Meštrovića i osobno, tražeći u njemu mane na svim područjima. “Seljake ne čitam”, rekao je Krležu Čengiću kad ga je pitao je li pročitao njegove pripovijetke (10059¹⁹⁷).

Miroslava Krležu kao da progoni jedan mediteransko-dalmatinski i dinarski kompleks, kako u vezi s Meštrovićem, tako i ostalim osobama iz Dalmacije o kojima piše:

“...njemačka romantika stvara od političke megalomanije dinaroida čitavu jednu komičnu kozmogoniju, koja u secesionističkoj varijanti Meštrovićevoj postaje karikaturom.” (8521, 2⁶³⁸).

“Postoji ogromna masa idealističke dosadne kontrarevolucionarne retorike - pisao je 1952 - koja se njeguje sistematski, ne predstavljajući nego megalomansku varijantu provincijalnih šovinizama, na podlozi uzajamne negacije pravoslavno-katoličke. Teza o Dinaridima, na primjer, takva je jedna kontrarevolucionarna teza, koja kao groznica trese našim svijestima već više od šezdeset godina, a koja je za posljednjih pet decenija prošla mnogobrojne faze nezdravog i razornog fatalnog djelovanja, od Jovana Cvijića i Ivana Meštrovića do Dvornikovićeve ‘Karakterologije.’” (8521, 5¹⁸⁰).

O odnosu Krleže i Meštrovića pisao je, u povodu objavljivanja *Krležijane*, 1998. Tonko Maroević. (10626a²⁵).

Ali ni Meštrović nije Krležu volio, no ipak ga je smatrao “autentičnim talentom” (9496⁴⁶⁹). Kada je 1959. posjetio domovinu, raspitivao se za nove Krležine tekstove (94⁴⁹; 6756; 8439).

Pa ipak, bila su to dva najveća stvaraoca dvadesetoga stoljeća u Hrvatskoj. Njihove svade će se zaboraviti, ali će njihova djela ostati.

MEŠTROVIĆ U POLITIČKOM ŽIVOTU IZMEĐU DVA RATA

Pitanje koje je o Ivanu Meštroviću neprestano ponavljano, naročito dvadesetih godina, i koje je bilo temeljno u brojnim i bučnim polemikama i napadima na njega, bilo je pitanje njegovog etničkog porijekla i nacionalnog opredjeljenja.

U predratnim godinama, kada je veći dio hrvatske omladine bio zagrijan za političko združenje sa Srbijom, ni Meštrović nije bio toliko osjetljiv ako bi ga novinari ili likovni kritičari, pogotovo inozemni, nazvali Srbinom. Moramo imati na umu da je Srbija, kao država, bila barem donekle poznata u svijetu, dok za Hrvatsku, koja stoljećima nije imala svoju državnost, a tada je bila tek dio Austro-Ugarske, gotovo nitko u svijetu nije ni znao. Stoga je i Meštrović, radi političkih uvjerenja i ciljeva, uoči rata katkada nastupao u okrilju Srbije.

Međutim, već u vrijeme Balkanskih ratova, a pogotovo u sukobima sa srpskim političarima tijekom rata, Meštrović je postao vrlo osjetljiv što ga i dalje smatraju Srbinom, a ne Hrvatom, i oštro je reagirao na to. U Beogradu su pak mnogi smatrali da je baš kao Srbin postigao svjetsku slavu, a ne svojom umjetnošću i reagirali su na to njegovo odricanje srpstva i izjašnjavanje Hrvatom. Te će kritike prestati tek početkom tridesetih, kada je već svima postalo jasno da on sa suvremenom Srbijom nema nikakve osobne veze, dapače prema srpskoj politici u okviru Jugoslavije zauzima vrlo kritičan stav.

Pišući 1923. o Ivanu Meštroviću u bečkom časopisu *Die Wage* Max Ermers ga u predratnom razdoblju naziva „srpskim vulkanom“, a zatim veli da je „Srbiju izabrao kao drugu svoju domovinu“ (2627). U katalogu *Jugoslavenske izložbe* u Nizozemskoj, sastavljenom u službenom Beogradu, šovinistički se navodi: „Ivan Meštrović, rođen od dalmatinskih roditelja u Srbiji danas opet predobivenoj“, smatrajući Krajinu Srbijom (2670).

Naročita je bila zbrka oko Meštrovićeve etničke pripadnosti u američkom tisku prigodom njegovog izlaganja 1924-1928, tamo gdje za Hrvatsku nisu nikada ni čuli, jer su doseljeni Hrvati prije rata smatrani austrijskim državljanima, a zatim Jugoslavenima ili još češće Srbima.

Tako ga u *New York Magazine*, u povodu njegove izložbe u Brooklyn Museumu u New Yorku, ispravno nazivaju „Jugoslaven od hrvatskih roditelja“ (2868), ali *Literary Digest* piše tom prigodom o njemu pod naslovom *Mestrovic, the Serb* (2811), a Harold Temperley ga, pod naslovom također *Serbian Sculptor*, u tekstu naziva „jugoslavenski kiparom“ (3017). *Washington Star* navodio ga je kao „the great Serbian Sculptor“ (3115); *Chicago Tribune* kao „a Serb by Nationality“ (2997); filadelfijski *Eve. Public Ledger* „Great Serbian Sculptor“ (3069); *Town & Country* u New Yorku „the Serbian Sculptor“ (3043), ali *Herald Examiner* u Chicagu „Jugo-Slav Sculptor“ (2932); *American Weekly* piše o „srpskom pastiru“, pod naslovom „Neobična Bogorodica Srbina uzbuđuje američke umjetnike“ (3389); *The World* u New Yorku govori o „velikom srpskom kiparu“. Rijetki ga zovu „Jugo-Slav Sculptor“ ili pak „hrvatskim umjetnikom“ kao *Times Union* u Rochesteru (3064), *Woodstock Weekly* (2922), *Philadelphia Inquirer* (2901).

Hrvatski glasnik, listi hrvatskih iseljenika u Chicagu, zamjera mu što dopušta da ga spominju kao srpskog umjetnika, ali ujedno vele „da je Meštrović Hrvat, ali isto toliko da voli Srbe kao i Hrvate, i sve što je srpsko drži da je i hrvatsko, a što hrvatsko da je i srpsko, sve i sam sebe“ (2936).

Samog je Meštrovića, za boravka i izlaganja u Americi, vrijeđalo to pogrešno njegovo nazivanje, koje je u nekim krugovima tamošnjih hrvatskih doseljenika izazvalo predbacivanja, pa je u nekoliko navrata javno i pismeno opovrgavao takve izjave. Na banketu *Američko-jugoslavenskog društva* u New Yorku, u povodu njegove izložbe u tom gradu 1925, u govoru što ga je tom prigodom održao, izričito je istaknuo svoje hrvatsko seljačko porijeklo (3168), a na banketu u povodu izložbe u Chicagu, osim što se smatra Jugoslavenom i Hrvatom, kritizira režim u Jugoslaviji, što mu je zatim u Beogradu bilo veoma zamjereno (3244).

I u povodu Meštrovićeve i Ružine izložbe u Južnoj Americi 1928. odreda ga u tisku spominju kao srpskog kipara. Tako listovi *Razon* (3650) i *Prensa* (3712) u Buenos Airesu i *El Plata* (3663) i *El Ideal* (3593) u urugvajskom Montevideu. Jugoslavenski ministar u Buenos Airesu, Hrvat dr. Ivo Grisogono, uputio je uredništvu lista *La Nacion* Meštrovićev dopis u kojemu kipar veli «iako je žarko za jugoslavensku stranku ujedinjenja, mora naglasiti da pripada hrvatskoj grani kraljevine» (3649).

Sam je Meštrović u pismu bratu Petru iz New Yorka pisao da ga je neki novinar u interviewu s njim naveo u naslovu članka kao srpskog kipara, zbog čega su ga hrvatski listovi u SAD napali (X. 4. 95).

Više godina poslije ta je tema, je li Meštrović Hrvat ili Srbin, sišla s novinskih stupaca jer je već svima u Jugoslaviji postalo jasno što je. Sve dok srpski pjesnik Jovan Dučić, do tada dobar Meštrovićev prijatelj, nije 1932. ponovno pokrenuo to pitanje u napisu objavljenom u beogradskoj *Politici* pod naslovom: «Srpska mistika i Meštrović» (4507).

U tom opširnom, više poetski nego znanstveno intoniranim sastavu, istaknuti srpski pjesnik prvo govori o vizionarstvu srpskog naroda, uspoređujući srpsku vjeru u nacionalnoj epopeji s onom grčkom u Homerovom epu; zatim kako ta duboka srpska mistika postaje osjećaj i strast, nalazeći odraza u umjetnosti, povezujući poeziju i religiju. Treći i četvrti odjeli govore o Meštroviću koji je «kao rasni čovjek, osjetio našu mistiku» ali je «iz nacionalne mistike otišao zatim u vjersku katoličku mistiku, gdje je doista dao krupna djela (mauzolej u Cavtatu), odvojivši se od onoga po čemu je možda bio najviše osoban». On tu katoličku tradiciju tumači zbog crnogorskih i hercegovačkih iseljenika prema zapadu, gdje su bili pokatoličeni, ali su tradicijom ostali vezani uz raniji zavičaj. O toj tradiciji guslali su samo Srbi, ali ne i katolici. O Dalmaciji govori kao o primorju Bosne i Hercegovine, srpskih zemalja.

Prema tome, veli, «tako i duša umjetnika Meštrovića čuva u sebi golemi depozit snage poezije naših zajedničkih predaka», koji je porijeklom iz «klasičnog starosrbijanskog kraja puna nemanjićkih tradicija», nalazeći mu srodstvo sa srpskim kraljem Urošem Drugim. Dalje govori o mitu a ne povijesnoj ulozi Kraljevića Marka, odraženom i u Meštrovićevoj skulpturi.

Opisujući u petom odjelu Meštrovića kao «slikara karaktera», veli: «Njegova su lica dalmatinska, ali su položaji njegovih tijela, i pogledi i izrazi, gotovo uvijek mitski.» (275³⁴²⁻³⁴³; 4507; 9235²⁸², bilj. 4).

Jovan Dučić je Meštrovića već prethodne 1931. godine, na kongresu *PEN-kluba* u Haagu, uvjeravao u njegovo srpsko nemanjićko porijeklo, dokazujući mu da su se njegovi preci zvali Gavrilović a ne Gabrilović, i da su bili iz Trebinja u Hercegovini a ne iz Fojnice u Bosni, kako je Meštrović smatrao po obiteljskoj tradiciji (8452¹⁵⁵⁻¹⁵⁶).

Smatrajući da je to njegovo posrbljivanje prevršilo sve mjere, Meštrović je u *Novoj Evropi* odgovorio napisom «Srpska mistika» Jovana Dučića:

«Moj prijatelj Ivan Dučić ispjevao mi je opet jednu pjesmu, u beogradskoj 'Pravdi'. Dao mi je nekoliko kolajna, kako to dolikuje širokoj pjesničkoj i bratskoj duši; čak mi je pronašao i srodnost s nekakom kraljevskom lozom.

Kaže Dučić: 'U našeg čovjeka svaka misao se odmah obrće u osjećanje i postaje strašću.' Ovo je kazano vidovitom objektivnošću, - samo, mjesto kao kritiku na našu manu, on to iznosi u vrlinu. Niko našem narodu i našem čovjeku ne može odreći osjećajnost, a ne može ni sposobnost da misli; samo što mu, nažalost, misao (možda prije nego što je shvati i do kraja razmisli) postaje osjećajnost i strast, a kad je osjećajnost pod strašću - prestaje misao... Dučić govori baš kao da čitav jedan narod može i treba da žive zato da bude nekomu predmetom za pjesmu ili za figuru, bez obzira kakvu.»

Svoje obiteljsko porijeklo Ivan Meštrović poznaje prema djedovom pričanju: da su starinom iz Fojnice, pa su se, preko Duvanjskog polja, preselili u Petrovo polje u Dalmaciji, a drugo prezime Gabrilović dobili su po nekoj Gabrilović iz Županjca, koju je oženio njegov pradjed - ali ne Gavrilović, a Hrvati katolici vele «Gabriel» a ne «Gavrilo».

«Dučićeva se teorija ovdje u neku ruku poklapa - veli dalje Meštrović - sa nazorima Ante Starčevića, koji je u većem i čistijem dijelu Srbijanaca gledao čiste Hrvate, samo što su grčke vjere...

Iako nisam nikada bio 'starčevićanac', i meni je bilo i jeste jedino od značaja u narodnom pogledu rasno a ne konfesionalno, a u religioznom pogledu - čovječno i čovječansko, bez obzira na katoličko, pravoslavno, protestantsko, ili muslimansko, ili čak i budističko. Vidim u svim religijama, u onome što im je suština, istovjetnost, i posvuda je božanska istina jedna. Između katoličanstva i pravoslavlja ne vidim i ne osjećam razlike, niti sam joj davao mjesta u svojoj duši. Da to nije tako sa Dučićem, i sa mnogim pravoslavnim Srbima, to sam nažalost imao prilike da se osvjedočim, pa mi je zato često njihov nacionalizam, uz izvanredne odlike istrajnosti i požrtvovnog fanatizma, izgledao više sličan ideologiji kakve konfesionalne skupine nego višem nekom nacionalizmu...

Ne treba da kažem da ne žalim, niti se stidim, što pripadam katoličkoj konfesiji. Ali nesamo da ne gledam kroz njenu prizmu na naše narodne stvari, već isto tako ni na religijsko...

Oslobodimo se - zaključuje Meštrović - robovanja tuđinu; ali treba još da se oslobodimo i našeg unutarnjeg neprijatelja, a taj je - inat i naše netrpeljive navike...» (275).

Na Dučićevu tezu osvrnuo se u hrvatskoj reviji i Filip Lukas, dokazujući da je ikavica čakavskog, odnosno hrvatskog porijekla, pa su ikavci gotovo svi muslimani i katolici, premda različite vjere, dok su pravoslavni u Dalmatinskoj zagori svi odreda ijekavci (4542).

Dok i nadalje prišivanje Meštroviću srpskog entiteta možemo shvatiti - ali ne i opravdati - u nekih inozemnih, inače istaknutih znanstvenika, poput povjesničara umjetnosti Louisa Reaua koji u svojoj obimnoj *Povijesti umjetnosti* kao jedini primjer slikarstva u Jugoslaviji 1932. godini navodi *Krunisanje cara* Dušana Pavla Jovanovića, a dalje veli: «Nu pravi istinski monument Srbije redivive nije podigao slikar, već kipar, kojega su oduševljeni poklonici krstili, ne bez pretjerivanja, 'najvećim živućim kiparom' i 'jugoslavenskim Michelangelom', a

koji je u svakom slučaju jedini srpski umjetnik evropske reputacije. Taj je skulptor Ivan Meštrović» (4485), teško je zamisliti pamflete poput ovoga, objavljenog 1936. u *Balkanu* urednika, beogradskog publicista, Krste Cicvarića pod naslovom *Meštrović - Trumbić*, jednim izrazito «balkanskim» rječnikom:

«Ivan Meštrović, koji je od naših narodnih junaka napravio nakaze, pomoću Srbije sebi stvorio slavu i digao Srpskom narodu pare, povodom 70-godišnjice dra Ante Trumbića, izradio je bistu ove moralne nakaze.

... Ovaj pravi majstor s mora jedan je prototip nevaljalstva i samo jedna bolesna generacija, kad se izgubi svaki pojam časti, u njemu može naći predmet obožavanja.

I. M., sve dokle ga nije Srbija, Srpski narod, prihvatio, dotle nije predstavljao ništa, niti bi ikada bio ovo što je danas. Njemu je Narodna Skupština Kraljevine Srbije odredila pomoć, a pri tome je obilno potpomognut iz dispozicionog fonda, jer se smatralo, bar se tako predstavljao, da je Srbin (Hrvat samo, kako je govorio, samo radi formalnosti)...

Čovjek mora da se gadi, kad se spustilo dotle, da su se zaboravile sve uvrede, svi postupci prema našem Srpskom narodu od strane Meštrovića. Gadno i stidno! Bacila se svaka čast, za koju se borila naša nacija.

Stidi se, današnja generacija, koja si tako uradila!" (5444; 5457a).

Mišljenje o vlastitoj etničkoj pripadnosti izložio je Ivan Meštrović čak osobno i kralju Aleksandru 1929, koristeći se povjerenjem što ga je kralj imao u njega, usudivši se čak kritizirati i kraljevu izjavu:

" - Bože sačuvaj da bih se ja usudio s kraljem svadati, - rekao mu je u razgovoru - ali, kad tražite da vam iskreno govorim, ja držim da je to moja podanička dužnost da vam kažem što mislim, ne polažući kod toga važnost na svoje mišljenje. I sad mi dopustite da vam odgovorim redom. Na vašu primjedbu da sam ipak Hrvat, moram reći da jesam; ali, iako je to tako, ja nisam ni rječju, iako sam slabo rječit, ni djelom pravio razlike između Hrvata i Srba. Nisam svoje hrvatstvo nijekao, a nisam ga ni isticao, ali, kad bih ga i isticao, što nisam, meni je više dozvoljeno kao samo običnom građaninu nego vama kralju. Vi ste malo prije rekli, kad ste govorili o Srbima, i o njihovom stanovištu: 'I ja sam Srbin.' To svak znade da ste to porijeklom. To vi možete i biti i ostati kao Aleksandar Karađorđević, - ali - ne kao kralj. Vi ste kralj Srba, Hrvata i Slovenaca, pa s vašega položaja ne možete govoriti: 'Mi Srbi', kad vaš kraljevski plural mora da podrazumijeva sve troje...» (429¹⁸⁹).

*

Meštrović nije bio političar, niti je imao sposobnosti dobrog političara, ali je ipak duboko zagazio u politiku, prvo kao domoljub u želji da se domovina oslobodi od tuđe vlasti i da se spriječe nove agresije, a drugo kao istaknuta osoba, u domovini i u svijetu priznati umjetnik, koji je svojim ugledom često mogao postići više od drugih profesionalnih političara. Sam je tvrdio da je umjetnik i da izbjegava politiku, ali se ipak vrlo često namjerno upuštao u nju s ambicijama da se i na tom polju istakne. Osobito mu je godilo povjerenje koje su mu iskazivale istaknute svjetske političke ličnosti. Što se objektivnosti njegovih političkih prosudbi tiče, kako su one do Prvog rata bile previše subjektivne i "jugoslavenski" jednostrane, tako su i one u razdoblju između dva rata bile jednako subjektivne

i "hrvatski" jednostrane, a pogotovo one u emigraciji nakon Drugog svjetskog rata kada je pisao svoje *Uspomene*.

Pa ipak Meštrović, hotimice ili nehotice, sudionik u mnogim odlučnim zbivanjima hrvatske povijesti također u međuratnom razdoblju i svjedok izjava mnogih domaćih i svjetskih ličnosti presudnih u političkim zbivanjima, ne može biti mioiden ni u političkoj povijesti Kraljevine Jugoslavije, a posebno Hrvatske.

Budući da je sam Meštrović objavio vrlo opširno svoje *Uspomene na političke ljude i događaje*, nećemo u ovoj monografiji tako iscrpno govoriti o tome, ali ipak toliko koliko to može biti važno za što potpuniji prikaz njegovog društvenog i umjetničkog, javnog i privatnog lika.

*

Sklopanje primirja 1918. godine omogućilo je ujedno i stvaranje Države Slovenaca, Hrvata i Srba, čemu su saveznici bili skloni. Sada osim *Jugoslavenskog odbora* odluke donosi i novoustrojeno *Narodno vijeće Države SHS* sa predsjednikom Antonom Korošcem. Međutim, sukob Trumbića i Pašića oko ustrojstva nove države postao je još kritičniji.

Na konferenciji u Ženevi u studenome 1918. Pašić ne želi priznati *Jugoslavenski odbor*. Na temelju zaključka konferencije i *Narodnog vijeća* u Zagrebu dogovoreno je ujedinjenje u Državu Srba, Hrvata i Slovenaca.

Jugoslavenski odbor igra sve manju ulogu, pa je Ivan Meštrović bio zadovoljan da se može povući iz aktivnog političkog djelovanja, u kojemu je bio sve više razočaran zbog neslaganja sa srpskim zahtjevima. Na poprištu je ostao Ante Trumbić, koji se u Parizu ogorčeno borio protiv presizanja Srba, koji su sebe smatrali osloboditeljima Hrvatske, s jedne strane, a namjere Talijana da na temelju *Londonskog ugovora* pripoje Istru i Dalmaciju, s druge strane.

Aleksandar I. proglasio je 1. prosinca 1918. kraljevinu SHS, a Trumbić je imenovan ministrom vanjskih poslova, ali je i dalje ostao u Parizu da se kod savezničkih predstavnika, uoči *Mirovne konferencije*, bori za Dalmaciju, pogotovo nakon što je D'Annunzio prepadom zauzeo Rijeku. Podršku je imao najviše u slobodarskim načelima američkog predsjednika Wilsona, koji nije priznavao *Londonski ugovor*.

Ivan Meštrović je 1919. bio u Parizu i nije izravno sudjelovao na zasjedanjima *Mirovne konferencije*, ali je ostao u vezi s Trumbićem. Iz Pariza je pratio burna i presudna zbivanja u domovini, još s optimizmom, kako je iz Pariza pisao bratu Petru u Glasgow:

"Naše stvari u zemlji idu hvala Bogu, dosta dobro, skupština se lijepo drži i radi složno. Naša sudbina i budućnost je u glavnom u našim rukama, a sreća je u slozi, koja će se pored svih teškoća držati [?]." (X. 4. 48).

Konačno je odlučeno da se Italija i Kraljevina SHS same dogovore o granicama, što je uslijedilo u jesen 1920. u talijanskom ljetovalištu Santa Margherita di Rapallo, gdje je, nakon ogorčenih suprotstavljanja Trumbića i talijanskog ministra Carla Sforze, potpisan *Rapalski ugovor* kojim je Kraljevina SHS izgubila Istru, Rijeku, Zadar i nekoliko otoka, ali je uspjela sačuvati Dalmaciju.

"Znao sam, predviđao sam, bio sam uvjeren, da će Rapalski ugovor izazvati bolan i težak utisak u cijelom narodu. Kad ne bi bilo tako, bilo bi žalosno..." izjavio je Ante Trumbić, i sam razočaran i umoran od borbe, zahvalivši se nakon toga na mi-

nistarskom položaju i odbivši odlikovanje Sv. Save I. stupnja, kojim ga je kralj Aleksandar odlikovao (429¹¹⁵⁻¹¹⁶; 9623a¹⁷¹⁻²¹⁷).

Ivan Meštrović nije oslobođenje svoje zemlje dočekao onako kako ga je zamišljao i za kakvo se oslobođenje zalagao i borio. Beogradska je politika bila šovinistička i agresivna, ne priznajući Hrvatima ona politička i teritorijalna prava kao sama sebi, a potpuno zanijekavši politička prava Crnoj Gori i Makedoniji, čak uz agresivne namjere prema Mađarskoj, Bugarskoj i Albaniji.

"S druge strane - pisao je Meštrović u *Uspomenama* - razvijao se kult 'oslobodilaštva'. Svaki Srbijanac, svaki tko je natakao šajkaču na glavu, isprsavao se kao 'oslobodilac'. Šajkača je tako bila postala kao neka umnožena kruna 'oslobodioca'. A Hrvati su opet tvrdili, da ih nitko nije oslobodio, nego da su se sami otresli Austrijanaca i Mađara. A da su Austrijanci i Mađžari bili smalaksali, to se ima zahvaliti francuskim, engleskim i američkim udarcima, a nadasve Wilsonovim principima. Takav govor i takvo mišljenje smatralo se izdajom i svetogrđem nove dogme i nove nauke o 'oslobodiocima.'" (429¹²⁹).

Ivan Meštrović je i dalje bio pristalica ideje zajedničke Jugoslavije, ali zasnovane na demokratskim i za sve narode ravnopravnim načelima. Bio je razočaran i revoltiran tek na autoritativne režimske primjene - ili neprimjene - tih načela.

Deset godina nakon ujedinjenja izjavio je dopisniku beogradske *Pravde*:

"Prvi decembar donio nam je ujedinjenje koje se kao princip pokazalo dobrim. Političari kroz sve ovo vrijeme, na žalost, pokazali su se kao i na drugim stranama, sa malo rezultata. Dužnost je sviju da rade na tome, da se narodno jedinstvo održi i učvrsti. U tome smislu trebalo bi da se vodi politika." (3618).

Nova država SHS nije Hrvatima ipak pružila ono što je većina - osim pravaša - očekivala. Bili su u njoj narodi različiti tradicijom, vjerom, političkim težnjama. Nova ih država nije ni priznavala narodima, nego samo plemenima. Uvjerjenje Srba da su oslobodioci ostalih plemena, monarhijsko ustrojstvo sa srpskom dinastijom na čelu, prevladavanje srpskih predstavnika u Vladi i srpskog državnog činovništva, kao i oružništva (dok je hrvatska vojska bila raspuštena), težnje srpskih radikala za proširenjem Srbije, sve je to ubrzo izazvalo negodovanje i otpore u Hrvatskoj, koja se politički počela okupljati oko Stjepana Radića i njegove *Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS)*. Usto je i komunistička partija Jugoslavije 1920. raspuštena.

Ustavotvorna skupština donijela je 28. lipnja 1921. tzv. *Vidovdanski ustav* koji je bio unitaristički, centralistički, priznavajući samo tri plemena, a podijelivši državu na oblasti.

Zatim je raspuštena i Radićeva stranka *HRSS*, a on zatim ožen.

Na izborima 1925. dobila je njegova stranka 24 % glasova. Zatim se Radić sporazumio s Dvorom, priznao Vidovdanski ustav, iz naziva stranke uklonio naziv "republikanska" i udružio se s predstavnikom hrvatskih Srba Svetozarom Pribičevićem, vođom *Samostalne demokratske stranke*, stvorivši tako 1927. *Seljačko-demokratsku koaliciju* za borbu protiv državnog centralizma.

Atentat na Stjepana Radića u beogradskoj Skupštini 20. lipnja 1928. zaoštrio je čitavu političku situaciju, pa su uslijedile demonstracije, štrajkovi i drugi otpori vlastima. Kralj Aleksandar je na to 6. siječnja 1929. ukinuo Ustav, raspustio

Skupštinu i zaveo apsolutističku vladavinu. Država Jugoslavija podijeljena je na banovine, koje nisu priznavale tradicionalnu političku teritorijalnost.

Malo zatim, 1931, Dvor je bio prisiljen vratiti tzv. oktobrirani ustav.¹³⁵

Meštrovićeve neprilike s Vladom u Beogradu nastale su nakon rata i zbog neplaćanja obveznoga godišnjeg iznosa kao otkupnine skulptura *Kosovskog ciklusa*, kao i njihovog doličnog smještaja i izlaganja javnosti. Te će se kipareve žalbe, nikada uslišane ni zadovoljene, otegnuti godinama. A ipak će se u srpskoj javnosti zlonamjerno proturati glasina kako Vlada stalno stipendira Meštrovića.

1920. pisao je Meštrović Milanu Ćurčinu iz Zagreba u Beograd:

“Moja stvar sa Ministarstvom prosvete još nije svršena. G. Nušić, koji je tu skoro bio na povratku iz Praga, rekao mi je da je kredit odobren, pa da nekog ovlastim da predigne pare. Ja sam mu kazao da ćete to biti Vi, i zamolio sam ga da u toj stvari smatra Vas kao da sam ja tamo. Za svaki slučaj šaljem Vam punomoć, koja će nadam se biti dovoljna da možete s njim stvar svršiti... Za ubuduće bih želio, i držim da je opravdano, da mi se renta isplaćuje u godišnjim, ili bar polugodišnjim obrocima unapred, i to da bude siguran i tačan način, da netrebam čekati ni moljakati. Inače, milije mi je da se pogodba pokvari, koju i onako mnogi tumače kako mi se te pare poklanjaju, ma da u stvari, prema sadanjoj vrijednosti novca nisu drugo nego postotci na uloženi kapital. Vi to uostalom sve već znadete. Ne zamjerite mi što spominjem ‘mnoge’, ali oni su Vam posvuda, i u kuhinji i za trpezom, a ja neću (kad nisam ni ranije ni sada na istom poslu) da sjedam sa njima za istu trpezu. Pristajem na istu, pa čak i na manju porciju, ali samo u svom ćošku, gdje netrebam disati njihov vazduh.

Što je s mojim predlogom za smeštanje stvari ne znam niti sam dobio ikog odgovora...” (VII. 1. 2).

Iako Meštrović više nije aktivno angažiran u politici, kao istaknuta društvena ličnost, a i kao nedavni član *Jugoslavenske odbora* i dalje Trumbićev prijatelj i suradnik, imao je mnogo prigoda da se sastaje s djelatnim političarima, i u Zagrebu i u Beogradu, i da s njima raspravlja o aktualnim političkim prilikama. Dapače, on tim razgovorima u svojim *Uspomnama na političke ljude i događaje* posvećuje i previše pažnje, iako su ti razgovori bili tek svjedočanstva o postojećim političkim prilikama, ali ničim nisu mogli utjecati na samu politiku. Tako 1919. razgovara s Milanom Pribičevićem koji je tada bio na čelu srpske vojne misije u Zagrebu; 1920. s Ivanom Lorkovićem, političarom i publicistom, osnivačem *Hrvatske zajednice*, pridružene Radićevoj stranci HRSS; sa Svetozarom Pribičevićem, vođom *Hrvatsko-srpske koalicije* i *Samostalne demokratske stranke*, kasnijim višekratnim ministrom, koji mu je predložio da bude nositelj zagrebačke liste za Ustavotvornu skupštinu, što je on odbio:

“ - Ali ja nisam političar, niti hoću da se bavim politikom. Vi znate, da sam se zahvalio i na članstvu u Privremenom narodnom predstavništvu. Ja imam svoj posao i neću da se bavim nego umjetnošću.

- A kako ste radili vani, u Jugoslavenskom odboru?

- Ono nije bila politika, bar ne ono što sam ja radio, nego samo patriotizam, pa i to sam radio samo kao umjetnik.

- Sada nije vrijeme za ukrase, sad se zida državna zgrada, pa moramo svi nositi kamenje za nju, a poslije ćemo je ukrašavati

kad bude ozidana, i tu ćete, kad vrijeme dođe da se ukraše, vi biti prvi.

- Ne, ja nisam za to. A zar vi mislite, da je za narod važniji onaj posao koji će otpasti na jednoga od njih četiri stotine u Skupštini, nego ovo što ja radim?

- Svaka čast, ali ovo je sada najvažnije, nama treba vaše ime...” (429¹²¹⁻¹²⁶).

Nadalje Meštrović opisuje svoje tadašnje razgovore sa Stojanom Protićem 1920. godine, srpskim političarom i vođom Radikalne stranke, također kasnijim ministrom; s Milenom Vesnićem, ranijim poslanikom Kraljevine Srbije u Rimu, gdje se Meštrović već s njime sastajao, a tada ministrom i predsjednikom Vlade; s Ljubom Jovanovićem-Patkom, političarom i povjesničarom, osnivačem *Srpske književne zadruge*, malo zatim predsjednikom Narodne skupštine, koji mu je predložio da se preseli u Beograd, gdje će mu darovati «neku zgodnu zgradu», kao i još nešto:

« - A što će biti s Kosovskim hramom? Gospodin Pašić imao je jednu ideju i rekao mi je, da ja prije govorim s vama. Ono je bilo prije ovih ratova i uspjeha. To je bila idealistička stvar, kao neki mitos, a sad su ti naši sni postali stvarnost. Oni velikani, ili figure, izgrađeni su kroz vjekove u narodnoj pjesmi i mašti, a sad su ovi događaji izbacili figure koje su te narodne sne ostvarile. Zato gospodin Pašić misli, a i ja s njime, da bi Hram trebalo modificirati i podići ga ovdje u Beogradu, recimo na Kalemegdanu gdje bi ga se vidjelo iz cijele one srijemske i banatske ravnice. To bi trebao biti naš Panthéon, u koji bi došli svi naši veliki ljudi iz ove sadašnje epopeje, počam od vojvode Putnika, pa dalje. Vojnički i politički velikani, a, razumije se, onda i drugi, ukoliko to zaslužuju. Mogli bi se, u nekom odjeljku, smjestiti i Kosovski fragmenti i nekako povezati. To je vaša, umjetnička stvar. Ali ovi sadašnji bi trebalo da se izrade kakovi jesu, onako kako ih je cijeli svijet vidio i poznao, pa da tako ostanu za potomstvo. I Perikla je pravio Fidija, ko li, ja ne znam, onakva kakav je bio u ono vrijeme. Sad bi to bilo nešto poput francuskog Panthéona, ili poput njemačke Walhalle, to je stvar, kako sam rekao, umjetnika.

Ja sam Ljubu gledao - veli Meštrović - malo manje zaprepašten nego što sam gledao Stojana [Protića] kad mi je pripovijedao o Pribičevićevoj ekspediciji [vojnoj ekspediciji protiv Hrvata]. Kušao sam mu objasniti da je ono, što sam ja namjeravao prikazati s Hramom, sasvim nešto drugo, nego neka pobjeda na Kajmakčalanu, ili Putnikova šajkača i epolete, ili francuski topovi i diplomatski kaput, nos i brada; da je za događaje i djelo, kao i za pojedine ljude, potrebna vremenska perspektiva, koja tu onda odredi prave dimenzije, već prema tomu kakve su posljedice bile njihova rada i kakve im odlike i značenje istka narodna duša. Neke figure sasvim iščeznu, a neke ostanu, tako rekuć gole i dobiju natprirodne dimenzije. One onda dobiju općeljudsko značenje, a ne neko specifično, ovoga ili onoga plemena [naroda]. Specifičan im je akcenat, a ne pravo i dublje značenje, jer je ono povezano s ljudskim rodom i njegovom sudbinom i bivstvovanjem. Sofoklove su drame grčke po tom što su pisane grčkim jezikom i što se u Grčkoj odigravaju, ali su općeljudske jer rješavaju i tretiraju općeljudske probleme, tragediju čovjeka u svijetu, pa, ako hoćete, i u svemiru. Zašto se naša narodna pjesma ne može usporediti s Homerovim eposom? Ne samo zato što nema onako izrađenu umjetničku formu i cjelinu, nego zato što nema centralnu ideju, ne učestvuju u njoj božanske sile. Tako sam, po prilici, razlagao Ljubi i završio, da ja ne bih bio sposoban da radim

po toj Pašićevoj i njegovoj koncepciji, i, kad bih se dao na to, da to ne bi bio ništa drugo nego zanat, vanjska ilustracija bez inspiracije...” (429¹²⁹⁻¹³⁶).

Razgovarao je 1921. Ivan Meštrović o aktualnim političkim problemima s Juricom Demetrovićem, tada pokrajinskim namjesnikom u Hrvatskoj, koji mu je predlagao da pođe u Beograd i utječe na kralja Aleksandra da obuzda žandarmeriju i vojsku koja je maltretirala seljaštvo u Hrvatskoj prigodom popisa stoke (429¹³⁶⁻¹³⁷).

Meštrović opisuje i svoj posjet Eduardu Benešu, čehoslovačkom ministru vanjskih poslova u Pragu i Tomašu Garrigueu Masaryku, prvom predsjedniku Čehoslovačke Republike u Lányu, gdje je i portretirao Masaryka (429¹⁵¹⁻¹⁵⁸).

Prigodom jednog posjeta Stefi Račić u Dubrovniku, bila je prisutna i Pava Račić, kći Nikole Pašića, koja je upozorila Meštrovića da “postoji jedna lista na kojoj je zabilježeno nekoliko tisuća Hrvata kojima treba da padne glava, pa da će tako biti riješeno hrvatsko pitanje. Tu su Radić, Trumbić i toliki drugi, koji potpiruju nezadovoljstvo.

- Tu si i ti. Ja sam listu vidjela, ali ću ja voditi o tebi računa i na vrijeme ću te obavijestiti.” (429¹⁴⁸⁻¹⁴⁹).

Uoči Meštrovićevog odlaska u Ameriku 1924. pozvao ga je Ljuba Davidović, koji je upravo bio postao predsjednik Vlade. Želio je Meštrovićevim posredovanjem izgladiti odnose sa Stjepanom Radićem. Bio je pripravan «dati Hrvatima što je god moguće to jest sve što ne bi slabilo državu».

Meštrović je na to reagirao, podsmjehujući se:

« - Da vam kažem, čika Ljubo, zašto sam se smješkao. Vi morate nastojati da prema Hrvatima promijenite način razgovora. Kad vi kažete: ‘Dat ćemo Hrvatima’, to Hrvate ne samo smeta, nego i vrijeđa, vrijeđa čak i mene, za koga znate da sam

za jedinstvo. Što vi imate dati, ili ne dati? Hrvati ne traže od vas ništa što nije njihovo i na što nemaju pravo. Ako nam je živjeti u istoj kući, onda treba da je sporazumno i uredimo i da svak ima što mu pripada...» (429¹⁶¹⁻¹⁶²).

Zatim je Meštrovića i Ćurčina pozvao «na kavu i razgovor» Jovan Jovanović-Pižon, političar i povjesničar, raniji poslanik u Beču, Londonu i Washingtonu, zatim predsjednik *Zemljoradničke stranke*, a tada jedan od vođa *Udružene opozicije* protiv diktatorskog režima. Meštrović ga je poznavao još iz ratnih godina u Londonu.

Pričali su o prijatnij grupi oficira, predvođenih Petrom Živkovićem, kralju Aleksandru da će ga ubiti kao Aleksandra Obrenovića ne zatraži li ostavku Ljube Davidovića. Zatim o Milanu Gavriloviću koji je izjavio da Radića treba ubiti jer je «preča država od Radića... Preča je država i od svih Hrvata! Krv, krv mora pasti, da se vidi ko je jači, Hrvati ili država» (429¹⁶³⁻¹⁶⁴).

Po političkom je opredjeljenju Ivan Meštrović bio najbliži Radićevoj *Hrvatskoj seljačkoj stranci*, iako je Stjepanu Radiću mnogo toga predbacivao; pogotovo kao građanin i intelektualac nije mogao prihvatiti seljački, ruralni karakter te stranke.

«Sa Stjepanom Radićem vidio sam se svega tri puta - piše u *Uspomenama*. Jednom kod Trumbića, drugi put kad mi je pred moj odlazak u Ameriku ujesen 1924. bio poručio da bi se želio sa mnom vidjeti i razgovarati, a treći put sam s njim razgovarao upravo u vrijeme kad se Radić bio vratio iz Rusije. Koliko god je njegov pokret meni bio simpatičan, i koliko god sam ja bio uvjeren da je njegov stav u Narodnom vijeću 1918, prije ujedinjenja, bio jedino ispravan i u skladu s osjećajima hrvatskog naroda, toliko ga nisam volio radi njegovih često demagogijom protkanih govora i zbog rječnika koji je tu i tamo upotrebljavao, jer je to bio rječnik nekog seljaka krčmara, a ne političkog narodnog prvaka.

Meštrović portretira Masaryka u Pragu

Kod prvog susreta u Trumbićevu stanu malo smo se sukobili, kad mi je počeo predbacivati moju ulogu u Jugoslavenskom odboru, a kasnije, kako sam indiferentan prema Seljačkoj stranci. Kad sam mu odgovorio, da držim da mu je Trumbić objasnio našu situaciju za vrijeme rata u inozemstvu, da su Hrvati u vanjskom svijetu bili gotovo potpuno nepoznati, i dodao, da je on, Radić, i suviše pametan a da ne bi razumio da nismo mogli drukčije niti raditi niti postupati nego što smo postupali, on se počeo ljutiti i vrijeđati i u zvijezde kovati seljački narod. Ne poznavajući njegovu narav, ja sam mu odgovorio:

- Gospodine Radiću, i Trumbić i ja smo seljački sinovi, ali ne živimo u selu pa da nam govorite kao onima na selu.

- Znam, ali ste se pogospodili - doviknuo je svojim polupromuklim, polupištećim glasom.

- Hoćete, po svom običaju, da kažete da smo pokvarena gospoda.

- Pa da, možete i tako uzeti.

- Dobro, gospodine Radiću, ja sam orao i okopavao kukuruz sve do svoje četrnaeste godine, a vi me, eto ubrajate u pokvarenu gospodu i pretpostavljate da imam manje osjećaja za seljake, za svoje rođake, nego što imaju slabi fiškali i drugi, koje ste oko sebe okupili, te koji povlađuju vama i vašoj nauci. Istina je, da sam izuo opanke i obuo cipele, ali, od tada hodam u cipelama, ne skidam ih, kad dođem na periferiju grada, da za selo obujem opanke, kao što - kako sam čuo - Vi radite...

Kada je čuo da polazim u Ameriku, poručio mi je da dođem k njemu, da bi me želio vidjeti. Dočekao me je vrlo ljubazno i zamolio da prenesem njegovu poruku da bi se među iseljenicima sakupljao novac za Stranku.» (429¹⁶⁰⁻¹⁶¹).

Beograd je bio uvrijeđen što se Meštrović nije naselio u prijestolnici, a njegove otvorene, sve oštrije, zamjerke službe-

noj politici izazvale su ne samo negodovanje nego i napade i mržnju koja je napisima u tisku širena u narodu. Tako je od prvog domoljuba postajao gotovo državni neprijatelj.

Ivan Meštrović nije ni u Americi bio pošteđen političkih borbi i podvaljivanja. I tamo su se suprotstavljale dvije oprečne struje: jedna je bila radikalno jugoslavenska, koja je surađivala s radikalnim Srbima i s orjunaškom organizacijom, a druga hrvatska, koja je zahtijevala ravnopravne odnose u novoj državi. Među tim drugima najbrojniji su bili pristalice Radićeve *Hrvatske republikanske seljačke stranke*, koja je upravo bila raspuštena i pretvorena u HSS. Ekstremni jugoslavenski nacionalisti u Sjevernoj i Južnoj Americi bili su ujedno i najbogatiji iseljenici Baburica, Petrinović, Mitrović, Svilokos i dr. Oni su u domovini i novčano pomagali četničku organizaciju Orjune i poticali blaćenje likova i politike Ante Trumbića i Stjepana Radića.

Mitrović je tako od jednih dočekan kao oporbeni junak, a od drugih kao „izdajica otadžbine“.

„Ivan Meštrović, jedan od najistaknutijih boraca za naše ujedinjenje, tvorac kosovskog hrama, veličatelj predratne Srbije, ustaje neodvisno na obranu svog hrvatskog naroda, - pisala je dubrovačka *Slobodna riječ* u povodu napada na Meštrovića u Americi. - Svijet će se morati pitati, da li bi i ovaj čovjek mogao da bude ubrojen među antidržavne elemente?!“

Isti list donosi i izjavu od ranije zagovornika ujedinjenja južnoslavenskih naroda, inače Meštrovićevog poštovatelja i prijatelja, s kojim se on, bez sumnje, tada sastao u Americi i pričao o prilikama u Kraljevini SHS, britanskog povjesničara dr. Seton Watsona na jednom javnom zboru u Chicagu.

„Što se tiče Jugoslavije - osjećam se vrlo nesretnim. Najbolje ću, možda izreći svoj osjećaj rumunskog biskupa Shago-

Meštrović s prijateljima u Pragu

na: Flere possim, juvare non - plakao bih ali ne mogu pomoći. U Jugoslaviji kreću stvari sa zla na gore... Šta više, u Jugoslaviji se stavlja zapreke na put onima koji nastoje da se dođe do čiste uprave. Da nema samouprave najbolji je dokaz nedavni raspust Hrvatske Seljačke Republikanske Stranke. Zemlja bez istinske samouprave i čiste uprave ne može da izgradi ni svoj ekonomski napredak, ostajući bez moralnog i materijalnog kredita u svijetu.“ (3067).

Veliku političku buku, među iseljenicima i u domovini, kao i napade i pohvale, izazvao je govor Ivana Meštrovića na banketu što ga je njemu u čast priredilo *Američko-jugoslavensko društvo* (*The American-Yugoslav Society*) 16. siječnja 1925. u New Yorku.

Na Meštrovićev je govor, objavljen u *Jutarnjem listu*, odmah reagirala zagrebačka *Riječ*, glasilo Pribičevićeve srpske Samostalne demokratske stranke napisom s naslovom *Kad umetnici polemiziraju*.

„G. I. Meštrović je veliki kipar. Mislimo da je stoga za njega najbolje kad bi ‚politizovao‘ samo svojim umjetničkim djelima, dakle radeći posao koji zna i umije, a kad bi se okanio agitacije riječima, kad bi se okanio stranačke i strančarske politike, koja nije za njega i koja čini samo manjim nego što je. U interesu svoje umjetnosti on bi trebao prepustiti drugima onu oblast javnoga rada u koju se ne razumije. Kad je G. Meštrović ‚politizirao‘ samo svojim djelima, on je uživao simpatije u čitavom narodu, i čitav ga je narod slavio i prigrlilo. Ali čim je - a ne na svoju sreću - osjetio potrebu ući u domaće klikaške svade, on je proigrao mnogo od onih simpatija kojima je bio dočekivan... Ne znamo pod čijim utjecajima on u povodu svoje izložbe u Njujorku, na velikom banketu što mu ga je priredilo Američko-jugoslavensko Društvo, u nekoj zabludi misli da će koristiti, ako ne državi a to bar tendencijama grupe kojoj pripada, ako malo kleveće našu državu... Usko plemensko raspoloženje karakterizira ovu fazu politike G. Meštrovića... Pravo jedinstvo? Zar se ono postizava tako da se kleveće naša država u kojoj je to jedinstvo izraženo?... Fatalno je da i ovako veliki umjetnik nije u našim partajskim nadmetanjima mogao sačuvati jasnoću pogleda, nego je i on klonuo pod težinom momentalnih nadaća... Tragično je za njega, što je spustio široku zastavu jugoslavenstva, koja obuhvaća sve dijelove našega naroda, i što je visoko uzdigao zastavu plemenske [hrvatske] ideologije, koja izlučuje čitave dijelove našega naroda iz njegova srca. Nekad čovjek čitavog naroda, danas nije politički niti jednoga čitavoga plemena... Njegova se umjetnička djela i njegovi politički debiji isključuju...“ (2910¹³¹; 3103).

Iz Amerike se Meštrović 1925. dopisivao s Milanom Ćurčinom s kojim je, kao sa srpskim pjesnikom i publicistom, koji je vrlo kritički promatrao i osuđivao beogradsku režimsku politiku i stoga bio posebno napadan baš od svojih sunarodnjaka, često raspravljao o aktualnim političkim prilikama u zemlji. Meštrović se s Ćurčinom dopisivao ekavicom (nedosljedno) i ćirilicom.

Ćurčin je Meštrovićev govor u New Yorku pohvalno komentirao u *Novoj Evropi* člankom s naslovom *Politika i umetnost*, napisavši između ostaloga:

«... Naša se politika ne samo srozala na najprljaviji i najsuroviji zanat, nego je postala povodom i predmetom patološke pohote za čašću i vlašću na jednoj strani, a najodvratnije spekulacije i pohlepe za novcem i lakim životom na drugoj... Ljudi na ministarskim stolicama pljačkaju državu gdje god mogu, i dijele javno zvanja i položaje među svoje pristaše i plaćenike;

a njihovi doglavnici, počevši od načelnika i velikih župana pa do običnih carinika i podvornika, postupaju s narodom i sa strankama kao sa stokom, ucjenjuju službeno i poluslužbeno, ili divljački udaraju, uz asistenciju neodgovornih oružanih rulja, na mirne građane: narodne poslanike. Plijeni se i proganja tisak, i onaj ‚najdržavotvorniji‘ i najlojalniji, ako se usudi pisati protiv režima i njegovih zloupotreba, dok se partajskom režimskom tisku pušta da nekažnjivo napiše svaku laž i svaku klevetu, da napadne svaku privatnu i javnu ustanovu, ako joj nisu po ćudi, pa čak i na same državne sudove. Čovjek bi najradije okrenuo glavu i činio se slijep i gluhi za sve što se radi i događa, kad bi samo mogao. I kad bi mu savjest dopustila...»

Reagirajući na kritike Pribičevićeve *Riječi* nastavio je Ćurčin:

„... Zar Jugoslavenu nije slobodno spomenuti svoje hrvatsko seljačko porijeklo?... Ili, napokon, ako današnja vlast u Jugoslaviji nije proglasila članove HRSS-a, dakle golemu većinu hrvatskih seljaka, boljševicima i boljševičkim saveznicima, zašto im je onda raspustila stranku i pozatvarala vođe?..“

Meštrović, kome - uz jedinog srpskog vojnika-seljaka u ratovima - pripada lavlji dio zasluge da se u kulturnom svijetu uopće zna za Srbiju i za jugoslavenstvo, nema prava govoriti o jugoslavenskoj politici, - a tko ima?

...nastalo je vrijeme da i ovako veliki umjetnik, kraj sve svoje želje poslije Rata da se povuče iz dnevne galame i posveti umjetnosti, ne može eto da sačuva mirnoću i da javno ne osudi ludosti i bezakonja današnjega režima u Jugoslaviji!...

Meštrović ima pravo kad kaže (u jednom pismu našem uredniku): ‚Narod će preživjeti i nas i njihovu silu, ostati čitav i nerazdijeljen, i sjećat će ih se s gnušanjem i sramom. Naučit će jedino to, da svaki sebe sam oslobađa...‘ (2910).

Splićanin Živko Vekarić je napisao u vezi s tim člankom, također u *Novoj Evropi*:

„... Piše mi, naime prijatelj iz Udruženih Država, kako naša vlada teško šteti naš narod u Americi proglašujući pristaše HRSS-a boljševicima, te otpuštaju naše radnike kao njima toliko zaborane ‚Reds‘ (‚crvene‘). Tako što nije činila ni Austrija protiv svojih podanika, pa je eto Meštrović zacijelo htio pomoći tim našim jadnicima u tuđini, i obraniti ih od vlastite im narodne vlade. Možda će Kosovki Hram, uslijed toga, biti gurnut još malo dublje u podrum, ali će umjetnikova riječ ublažiti srdžbu mnogih ‚poniženih i uvrijeđenih‘...“ (3024).

Popularni beogradski glumac Radoje Marković u časopisu *Raskrsnica* sipao je otrov na Meštrovića, a u povodu domaćeg i inozemnog pisanja o izložbama u Americi, gdje se on buni da ga se predstavlja kao srpskog umjetnika:

„Meštrovićev život nam pruža dva savršeno različita lica, jedno veliko, ogromno, izražaj njegovog talenta, drugo sitno malograđansko, balkansko lice njegovog života kao čovjeka. Koliko je ovo drugo naškodilo onom prvom u očima ljudi koji su sa zanimanjem, čak i s ljubavlju pratili njegov život! Njegovo ophođenje u životu izazvalo je revolt mnogih ljudi, revolt koji je išao do gađenja i koji je mnoge dovodio dotle da mu poreknu umjetničku vrijednost.

Cijeli njegov život, koji se sad sigurno neće promijeniti, pokazuje kod njega vrlo razvijen afektivni a vrlo skučen intelektualni život... Meštrović nije ništa izmislio, on je samo osjetio i možda ponegdje kombinirao. Kao dokaz njegove intelektualne relativne slabosti mogu nam poslužiti sve one, već skoro svima poznate spletke, njegovi sitni računi, koji, zahvaljujući

njegovom talentu, rađaju bogatim plodovima... Po svome privatnom životu on se najviše približava tipu malograđanskog čifte, neke vrste ratnog bogataša, koji je uslijed svoje nekulture pretjerano svijestan svoga značaja. Spremajući spletku on simulira iskrenost i kao svaki balkanac kiti se slobodoumljem. Brza promjena uvjerenja i osjećaja bilo kao plod špekulacije, ili kao posljedica utjecaja sredine ili ličnosti s kojima radi, pa čak i vrlo vjerojatan utjecaj žene, koji bi sam za sebe mogao objasniti i pojednostavniti cijeli njegov slučaj, pokazuje slabu ili ne formiranu intelektualnu individu...

Napuštanje srpskih motiva sa završetkom Kosovskog Hrama, mržnja prema Srbiji koju je dijelom pokazao, moraju se pripisati utjecaju okoline i težnjom europeizaciji, što još jednom pokazuje neformiranu intelektualnu individu i prevlast sirove gigantske afektivne prirode. Generacijama mora se vršiti pretapanje i brušenje bića i naroda da bi se došlo do jednog izvjesnog tipa. Meštrović je od seljačića postao poznat Europi, živio na Zapadu i bio tamo cijenjen, ali pokraj sve težnje i želje da bude zapadnjak on je ostao sirov i baš zato njegova umjetnička snaga prekoračuje sve škole i njegova 'ljepota', stvorena u eri rađanja naroda, nije ništa drugo do slika grube životne snage...

Meštrović je u govoru [u Americi] koji smo već spomenuli govorio o ljepoti koja je univerzalna, baš ondje gdje je ono što je on dao sve samo ne ljepota. Gruba životna snaga i čista senzualnost koja traži puti, koja miriše na krv i znoj, gdje je sve blisko životinji osim osjećanja, same proporcije te snage, sve je nerazumljivo čak i odvratno sredini koja više ne poznaje prirodu, i koja traži da se priroda pokori njenim željama...

Amerika je rekoh primila Meštrovića s preudbjeđenjem, a ispratiće ga s razočaranjem...

Čovjek koji je dao snagu Kosova i bol Jugoslavenstva biti će očaran Amerikom čija se veličina ogleda u oblakoderima. Od uvijek je civilizacija i materijalno blagostanje mamila barbare ali njihovo civiliziranje je predstavljalo smrt njihove snage. Meštrovićevo je doba spontane i snažne kreacije prošlo. On sad više neće biti onaj snažni stvaralac Kosovskog Hrama. Ruka sama vodi sad njegovo stvaranje i to novim putevima moderne umjetnosti...

Mi smo već rekli što se može očekivati od Meštrovića kao čovjeka i mislimo da bi bilo dobro što više izlagati Meštrovićeve radove u inozemstvu ali ne i Meštrovića kojemu bi mnogo bolje činilo da se godinu dvije dana osvježi baš na samom Kosovu." (2965).

I drugi beogradski list *Pokret* savjetovao je Meštroviću, povodom njegovog govora u New Yorku, da ostavi politiku jer se „u oblasti politike snalazi teško i malo oštromno“ (3234).

Uredništvo *Ljetopisa Matice srpske* u Novom Sadu pozvalo je 1927. na suradnju u jubilarnom broju *Ljetopisa*. Odazvao se i Ivan Meštrović obećavši im, umjesto pisanog priloga, načiniti poprsje Svetozara Miletića. Odlomak njegovog opširnog popratnog pisma o Misiji Vojvodine objavio je *Ljetopis* istoga ljeta. U tom je pismu govorio o kulturnoj ulozi Vojvodine u Srbiji i o njezinoj mnogonacionalnoj politici i kulturi:

«Sa Vojvođanima (dosle samo Srbima) vežu me još od moje mladosti tople i stalne prijateljske veze i u njima sam našao blagu i iskrenu braću. Isto tako mi ulijeva veliko poštovanje prema Vojvodini vaša uloga - počam od Dositeja pa sve do vaše grupe u Matici - koju ste imali u Srpstvu, pa prema tome i u Jugoslovenstvu, u držanju narodne svijesti i u podizanju

naše prosvjete. Specijalno je velika vaša uloga u Srbiji, koja je prema okolnostima bila predestinirana za naš Piemont, a Vojvodina ju je osposobila da to postane. Možete dakle razumjeti sa kojom se ljubavi i interesovanjem odnosim prema vašem nastojanju. Vaša je vjera uporedo sa onom Gaja, Štrosmajera i drugih Hrvata pobijedila u pitanju ujedinjenja i oslobođenja od tuđe vlasti, pa će pobijediti, uvjeren sam, i u pitanju opšteg duhovnog ujedinjenja i oslobođenja. Vama uloga nije prestala...

Vi znadete bolje od mene: još od pradavnih vremena broj nije odlučivao. On to neće ni u buduće, bar u kulturnim vrijednostima. Kako je mala - brojem - bila Grčka, a kako je velika, i uvijek će ostati velika po onome što je dala...

Materijalna i spoljašnja kultura mogu se zidati po napred smišljenom programu, ali prave kulturne vrijednosti ni po programu, ni dekretom. To se dešava po nekom nepoznatom zakonu. Kažu da materijalno blagostanje i civilizacija idu uporedo sa kulturom i da ova potonja dolazi samo poslije prve. To je samo donekle tačno, ukoliko blagostanje pruža kulturi mogućnost za razvitak u većim dimenzijama, ali u svojoj biti i u svojoj jezgri kultura je unutarnja potreba čovječanstva. I usuprot pomenute tvrdnje zvaničnih teoretičara, historija nam je pokazala da je upravo veliko blagostanje dovelo do degeneracije kulture i do propasti naroda.

Zar i naše vrijeme nije pokazalo da je to tako? Jer kad bi predratno blagostanje Evrope i njena ondašnja i sadašnja materialna kultura bila u razmjeri sa duhovnom, koliko bi sadašnje čovječanstvo moralo imati većih pjesnika od Danta i Šekspira, umjetnika od Mikelangela i Lionarda i t. d.! Da i ne spominjemo malu Grčku čije bogastvo nije bilo ni hiljaditi dio onoga koje imade Njujork. Umjesto onakvih ljudi i viših čovjekoljubivih ideja, donijela nam je materijalna kultura svjetski rat, a današnje pridizanje, ako bude nastavljeno pod ovim znakom, koji nas danomice smeta, donijet će drugi još katastrofalniji.

Mi nemamo još ni materialne ni duhovne kulture, pa bi nam bilo toliko lakše otpočeti ekvilibriran posao, kad bi samo imali sposobnost da, gladni i goli, kao što smo u svakom pogledu, pođemo samo za materialnim bogastvom i za spoljašnjom kulturom, misleći da ćemo tako prestići naprednije od sebe. Međutim, pođemo li tim putem, mi ćemo ih prestići samo na putu njihove propasti, ako nastave ići u nju, a ako se trgnu i počnu odbacivati zlo od sebe, biti ćemo i mi odbačeni s onim što je rđavo kod njih, kao što se guba odbacuje. To spriječiti i poraditi da ne bude tako, meni se čini, neće biti moguće služeći se uobičajenim metodama, to se sjeme neće posijati ni sa katedra naših Univerziteta ni iz sredine naših Akademija, ni zakonima koji će izaći iz naše Skupštine na bazi 'općega prava glasa', ni jednim brzim i oficijelnim putem, nego daleko od svega toga: istinskom ljubavi, uz veliki samoprijegor pojedinaca i skupina, bez nagrada u titulima ili u novcu, i čak možda bez unutrašnjeg zadovoljstva, da će oni, koji se daju na taj posao, vidjeti plodove rada i dokončan posao...

Počevši od cilja naših nastojanja, mi smo najprije ljudi, pa onda Jugosloveni, pa onda Srbi ili Hrvati, zatim Vojvođani, Bosanci, Srbijanci, Hrvaćani i t. d. ... Svi mi posvuda, pa i vi u Vojvodini, treba ne samo da održimo svoja kulturna žarišta, nego da ih i pojačamo.

Ta žarišta, ako budu zaista kulturna, biti će za ujedinjavanje a ne za razjedinjavanje. Da svako i najmanje naše žarište bude za našu cjelinu ono, što su svi zajedno u velikoj kulturnoj

zajednici naroda. Prava velika žarišta nisu drugo, nego ujedinjena mala žarišta u višem cilju okupljenih duhovnih energija. Ništiti i priječiti mala, znači onemogućavati velika.

Takvo jedno uže kulturno žarište treba da ima i Vojvodina, okupivši ponajprije pravoslavne Srbe i bunjevačke Hrvate, pa onda Slovake, a napokon i Mađare i Nemce. S jedne strane je to osobito težak i delikatan zadatak, a sa druge lak, pošto ste vi najbogatija oblast i možda ponajpitomija, a uz to, koliko su god jezici različiti, toliko su vam običaji i temperament slični. Vi bi tako mogli stvoriti jednu kulturnu jedinicu u toliko interesantniju, u koliko spolja raznorodnu, pa bi ona bila mali model kakva treba da bude cjelina, i dobar primjer za snošljivost među raznorodnim susjedima. Mi ni za pravdu, ni za čovječnost ne bismo učinili ništa, ako bismo prema našim inorodnim građanima upotrebljavali ista sredstva, koja su njihovi vlastodršci u njihovo ime upotrebljavali prema nama. Svaka naša tekovina treba da je i njihova, a njihovo zadovoljstvo da bude i naše.» (249).

Meštrovićev sud o političkim prilikama u zemlji i dalje je kritičan. Iz Italije pisao je Ćurčinu u jesen 1928:

«Što se tamo kod nas dešava slabo što čujem, jedino što tal[ijanske] novine donesu. Izgleda uvijek isti cirkus...» (VII. 1. 24).

Nije se sustezao ni u Beogradu izraziti svoje negodovanje, kao novinaru *Vremena*, te 1928:

“Niti sam ovu kašu skuha, niti ću je jesti. Ja smatram da se svaki kulturni čovjek i nacionalista mora gnušati izvjesnih stvari, isto tako kao što smatram da je to žalosno što se dešava i da svi mi treba da smo žalosni radi toga što smo bili indirektni ili direktni saučesnici, ili labavi posmatračti te situacije. Ona nas nikako ne prikazuje u svijetlu napretka i stišavanja poslijeratne groznice, iako to stišavanje, odnosno njegovu mjeru, stranci smatraju kao izraz kulture pojedinog naroda. U svijetu se misli da smo mi u neprestanom borbenom stanju, i to je ono što nas boli kad se nađemo u stranom društvu. Mi, ako prelazimo preko toga, ili se pravimo nevjeste, izgledamo kao veći krivci. A baš nam se neće da o tome govorimo, i kad govorimo kažemo da je to sitnica. Teško vjeruju ljudi da je to sitnica, a ja vam kažem da sam ubijeden, da to mora brzo proći i da baš u tome leži forma te stvari, ne sukoba, forma sitnice. Žalim duboko što je taj problem postao problem masa. Na kome je krivica? To, vidite, niti smije kulturni čovjek da sudi, niti treba da ispituje mane ostalih grešnika. A vi znate ko su ti stalni grešnici.

Imam vjere, kao i uvijek, imam nade da će se to morati završiti ubrzo i povoljno po onaj duh, koji su generacije prije gajile i dizale...“ (3567).

Unatoč otvorenoj žestokoj kritici režimske politike, Meštrović je uvijek sačuvao poštovanje, pa i osobnu simpatiju prema kralju Aleksandru. Vjerovao je da su krivi beogradski političari, dvorske dodvorice i čaršija, a da im se ni kralj ne može suprotstaviti. Prijateljstvo s kraljem zacijelo je Meštroviću godilo, a i kralj je držao do prijateljstva sa u svijetu proslavljenim umjetnikom, iako s umjetnošću nije imao nikakve veze. Meštrović se usto nadao da će preko kralja moći djelovati na ispravljanje krivih koraka srpske politike u odnosu na Hrvatsku, dok je kralj Aleksandar opet mislio da Meštrovićevim posredstvom može djelovati na radikalniju hrvatsku politiku. O kralju Aleksandru napisao je Meštrović u starijim godinama, u Americi, i istoimenu dramu.

Meštrović je nekoliko puta portretirao pojedine članove kraljevske obitelji. I te 1928. portretirao je kralja i kraljicu u Beogradu.

Međutim je kralj već sljedeće 1929. godine otkrio i svoju negativnu stranu, koju ni Meštrović nije očekivao: ukinuo je Ustav i uveo diktaturu.

Tome je koraku prethodio savez Radićeve *Hrvatske seljačke stranke* s Pribičevićevom *Samostalnom demokratskom strankom* u zajedničkom otporu centralizmu, kao i opće zategnuto stanje u Hrvatskoj nakon atentata na Stjepana Radića 20. lipnja 1928. u beogradskoj Skupštini, izazvavši bučne demonstracije diljem cijele Hrvatske.

Kralj Aleksandar je tako zaveo 6. siječnja 1929. apsolutističku vladavinu, tzv. „šestojanuarsku diktaturu“. Država SHS proglašena je Jugoslavijom i podijeljena na banovine.

„Nastupio je čas kada između naroda i kralja ne može i ne sme više biti posrednika“ bila je poruka kralja Aleksandra u proklamaciji „Mome dragom narodu“. Za predsjednika Vlade postavljen je general Petar Živković. Bio je to dvorski puč, posljedice kojega su najteže osjetili baš Hrvati.

O Ivanu Meštroviću se pisalo - a Krleža je to naglašavao - da je pozdravio „šestojanuarsku diktaturu“ kralja Aleksandra. Potrebno je detaljnije razmotriti raspoložive podatke u vezi s tim.

Meštrović nije pripadao ni jednoj političkoj stranci, ali je uvjerenjem bio *liberal* (9258¹⁰⁸). Stoga mu je svaka diktatura, pa i ona njegovog „prijatelja“ kralja Aleksandra, bila strana i odbojna.

I krug Meštrovićevih prijatelja u Zagrebu, s kojima se svakodnevno sastajao i raspravljao, bio je demokratskih liberalnih, ujedno frankofilskih i anglofilskih uvjerenja.

Odmah nakon ukidanja Ustava, 26. siječnja 1929, najuži zagrebački suradnici *Nove Evrope* - koja će od tada redovito biti na udaru cenzure - okupljeni u „Radno kolo“, objavili su u *Novoj Evropi* svoj protestni proglas pod naslovom *Novo stanje*.

„Čega smo je bojali, nismo se ubojali: dva dana pred pravoslavni Božić dobili smo Vladu, sa generalom na čelu. I više nego to: dobili smo Kraljev Manifest, kojim se objavljuje, da je Ustav stavljen van snage i da se zavodi vanustavno stanje u zemlji...“

Stoga smo mi, koji smo za ustav i za parlamentarizam, t. j. za demokraciju, iz načela i u svakoj prilici, sasvim utučeni, kao što je prirodno, jer su sve naše političke lijepe nade, sve želje i svi snovi u vezi sa narodom i sa državom, za koje smo radili i otkad pamtimo i kojima smo posvetili cijeli svoj život, prekinuti jednim udarcem i, za dogledno vrijeme, pokopani...“

Mi dobro znamo, koliko je pokvaren i propao bio dosadašnji režim u Jugoslaviji, i kako su zagrdile bile u svakom pogledu naše političke stranke i Narodna Skupština, brukajući nas i pred svijetom i pred nama samima. Možda nitko nije jasnije od nas uviđao i iznosio zlo stanje u kojem se zemlja nalazi, niti otvorenije i s više razloga kritizirao nenačelno i nekvalificirano držanje većine profesionalnih političara i njihovih prišepetlja. Naša opozicija, da ne kažemo naša odvratnost, prema politici koja se kod nas vodila, i od strane vlade i od strane opozicije, išla je tako daleko da smo, iako uvjereni demokrati i ljudi od akcije, ostali tijekom ovih godina stranački neopredijeljeni, stojeći postrani, kao javni radnici i neutralci, i nastojeći tek posredno i protiv struje utjecati na javni život u smislu naših ideja i naših uvjerenja.

... Mi ne žalimo za režimom i za njegovim predstavnicima, - daleko im lijepa kuća; ali žalimo za ustavnim stanjem, i znamo zašto žalimo.

Vidovdanski Ustav nije bio naš ideal, od samog svog začetka. Donesen u odsutnosti većine hrvatskih i slovenskih predstavnika, on je oduvijek smatran jednostranom tvorevinom srpskih stranaka, i još dok se otezao rad oko donošenja njegova mi smo s najvećim nepovjerenjem govorili o političarima koji su mu kumovali.

... Uvidjeli smo, da treba markirati liniju, pa preurediti državu; i prije svega, ukloniti Vidovdanski Ustav. I nismo ni za časak oklijevali to kazati, i odmah iznijeti svoje mišljenje kako i na koji način treba to učiniti. Ali, naravno, mi nismo ni pomišljali ni željeli uništenje Ustava općenito; mi smo predlagali samo reviziju, kakvu predviđa i sam Ustav...

Međutim, na našu veliku žalost, došlo je nešto sasvim drugo, i mi demokrati, pravi i iskreni demokrati, koji smo svoj vijek proveli vjerujući u slobodu i sladeći [?] svome narodu, i kad je bio pod tuđinom i otkad je u svojoj državi, stojimo danas posramljeni pred sobom i postidjeni pred inozemstvom, što nam je naš ideal srušen i što ga nismo umjeli obraniti...

Sve u svemu: vjerujući duboko u politički smisao i zdravu ustavnu svijest našeg naroda, koje je on pokazao i potvrdio u tolikim prigodama i iskušenjima svoga povijesnog razvitka, mi ostajemo i dalje vjerni idealima naših otaca i naših djedova koji su i položili temelje ovoj našoj nacionalnoj državi; i ostajemo vjerni našim vlastitim idealima i idejama, koje su nas - zajedno sa cijelim predratnim i ratnim pokoljenjem - vodile pri izgrađivanju i dograđivanju ovih temelja, a koje nisu uspjeli pokolebati ili ukaljati ni sve neprilike i nedaće za posljednjih deset godina. Pri svemu tome, mi ćemo strpljivo podnositi sve promjene novoga stanja, sudjelujući i sami u ovome 'periodu teškoga rada' i pozivajući i druge da to čine, uvjereni da ćemo tako najbolje pomoći Kralju da izvrši 'ovo djelo hitnoga spasa', pa da se čim prije, imajući sav narod za sobom, vrati političkim sredstvima koja su u tradicijama Njegova Oca, blaženopočivšeg kralja Petra, a koja su ostala i Njegov ideal

Zagrebački članovi Radnog Kola 'Nove Evrope': Ivan Meštrović, Dr. Laza Popović, Dr. Ivo Politeo, Dr. Ivo Belin, M. Čurčin." (254).

U dodatku je objavljen citat iz knjige Johna Stuarta "O slobodi" u prijevodu književnika Petra Kara-Đorđevića, kasnijega kralja Srbije, iz 1867. godine.

Autor napisa bez sumnje je glavni urednik *Nove Evrope*, što se vidi i iz ekavicom pisanog proglasa. Dr. Laza Popović je bio istaknuti zagrebački liječnik i sveučilišni profesor; dr. Ivo Politeo pravnik i publicist, zagrebački gradski zastupnik, branitelj Josipa Broza Tita u procesu 1928. godine; dr. Ivo Belin, profesor Ekonomske više škole u Zagrebu, pisac ekonomskih rasprava, a kasnije viceguverner Narodne banke u Beogradu.

Stanovita suzdržanost proglasa shvatljiva je s obzirom da je on javno objavljen u vrijeme diktature, kada sloboda tiska više nije ni postojala. Kritike hrvatskih opozicijskih stranaka odnosile su se na pojedine njihove političare, ali i na neke stranke koje su rušile sve postojeće da bi stvorile nešto što potpisnicima, kao liberalnim demokratima nije odgovaralo, npr. na radikalnu unitarističku organizaciju „Orjune“, na radikalne Hrvate frankovce i na Komunističku partiju koja je ilegalno djelovala.

Odmah nakon objavljivanja navedenog proglasa uslijedila je policijska zabrana većeg njegovog dijela:

„Odredba

Br.: I. 382/29.

Kr. Državno Odvjetništvo u Zagrebu zabranjuje, temeljem čl. 19. Zakona o štampi, u savezu sa čl. 3. Zakona o izmjenama i dopunama toga zakona, prodavanje i rasturivanje broja 2. 'Nove Evrope' od 26. I. 1929. radi stavaka iz člana pod naslovom 'Novo stanje' na strani 1, i to:...

Kr. Državno Odvjetništvo

U Zagrebu, dne 25./I. 1929. Kr. državni odvjetnik

Dr. Žilić v. r.»

Zabrana se odnosila na trećinu objavljenog napisa. Redarstvo je zaplijenilo sve raspoložive brojeve *Nove Evrope* u uredništvu i po knjižarama. Redakcija *Nove Evrope* je stoga bila prisiljena da nadalje ne objavljuje "kritiku političkih prilika i vladajućih ličnosti" kao do tada (4001).

Ali time još nije bilo sve gotovo: Kraljevsko državno odvjetništvo u Zagrebu pokrenulo je tužbu protiv Ivana Meštrovića i ostalih supotpisnika proglasa "radi prestupa protivu časti uvredom i klevetom označenim u članovima 52 i 54 Zakona o štampi, ... budući da sadržaj ovih pasusa tvori objektivni učin gornjeg prestupljenja, jer se njime nanaša uvreda i kleveta Ministarskom Savjetu naše Kraljevine kao javnom nadležstvu." Ministarstvo unutrašnjih Dela dalo je privolu na ovu tužbu (4002).

Kraljevski sudbeni stol u Zagrebu donio je zaključak da "ima mesta da se tuženi stave pod sud", ali su se tuženi žalili Kraljevskom banskom stolu u Zagrebu, pa je taj 11. travnja 1929. donio Zaključak da "inkriminirani tekst u navedenom napisu ne sadržava uopće nikakvih pogrdnih izraza ili riječi, niti izraza preziranja ili omalovažavanja koje bi se mogle odnositi na Ministarski Savjet naše Kraljevine, a niti se navodi nešto što bi časti i dobrom imenu i društvenom ugledu istog moglo nauditi", pa zaključuje "da nema mjesta stavljanju pod sud istih". Žalbu na tužbu Državnog odvjetnika sastavio je i podnio dr. Ivo Politeo (4001).

O tom proglasu, zabrani i oslobađanju od tužbe pisao je Meštrović i u *Uspomenama* (429¹⁸³⁻¹⁸⁴), a zatim je spomenuo i poruku dr. Mate Drinkovića, liječnika i političara, a tada ministra u novoj Vladi Petra Živkovića:

«Drinković je svakog drugog dana dolazio u Zagreb i vraćao se u Beograd. Kad je Drinković prvi put nakon objave naše izjave stigao u Zagreb, donio nam je poruku od kralja i Živkovića, da se oni na našu izjavu ljute i da će nas sve pozatvarati. Mi smo Drinkoviću odgovorili da, kad kralj i njegova vlada tako gledaju na građanske slobode i na našu izjavu, to znači, da smo imali pravo onakvu izjavu objaviti.

Kod svog slijedećeg dolaska u Zagreb Drinković mi je donio kraljevu poruku, kako bi on želio da mu dođem na razgovor, a da bismo mogli mirno i duže nesmetano razgovarati, da bi on želio da mu tom prilikom napravim jednu bistu, jer bi to, valjda trajalo nekoliko dana. Ja nisam bio oduševljen ovim prijedlogom, ali sam, na kraju, pristao, a i Trumbić me nagovarao da pođem, kad me zove...

Kad sam pošao kralju, ljubazno me primio, ali je ljubaznost, vidjelo se, bila namještena. Nakon konvencionalnih pitanja, kako sam i što radim, počeo je:

- A što radi vaš Čurčin? Zar on ne vidi da ovo nije Engleska i da se ovdje ne može kao kod njih...? Zatvorit ću ja njega. Pred sud će on.

- Ako je tako, onda moramo pred sud svi koji smo s njime potpisali izjavu.

- To ne mora biti. Ako neke od vas neću zatvoriti, a neću, na primjer, vas, a druge hoću, što tko tomu može? On izdaje časopis... On je odgovoran... On je onu izjavu i sastavio...

- Da, sastavio jest on, ali smo i mi ostali supotpisali. On nam je izjavu pročitao, a mi smo se, uz manje primjedbe, s njom složili i potpisali...

Zatim smo prešli na posao. On je sjedio mirno i kod tog prvog poziranja nismo mnogo razgovarali. Pitao je, kako se njegov korak dojmio u Zagrebu i da li je iznenadio.

- Nije toliko iznenadio, koliko je svijet znatiželjan da vidi, kako će dalje ići - odgovorio sam...

Zadržao me je taj dan na ručku, ali se nije govorilo o politici, jer je i kraljica bila prisutna.

Slijedećeg jutra je odmah spočetka naglasio, da bismo trebali drugačije razgovarati i bez suzdržljivosti, bez okolišanja i bez uvijanja misli.

- Govorite mi otvoreno i bez obzira na to, da li mislite, hoće li mi se svidjeti ili neće. Ja to vama dopuštam, jer... Ja sam vas jučer pitao, što drugi misle o mom koraku, a danas vas pitam, što vi mislite i želim da mi kažete iskreno i otvoreno.

- Ja nisam političar, pa se ne mogu i ne znam izražavati njihovim terminima, nego ću vam odgovoriti kako mogu. Na prvi mah me se teško dojmilo, da kralj ukida Ustav, pa kakav bio da bio, a, s druge strane, bila mi je simpatična vaša hrabrost, da ste uzeli tako tešku odgovornost na sebe. Vaš bi korak mogao donijeti ozdravljenje, a ne uspije vam, moglo bi se dogoditi i obratno. Svejedno mi se činilo i čini, ako to nije samo dobra želja, da ćete uspjeti. No, uza sve to, imam i jednu zebnju.

- A u čemu je ta zebnja? - prekine me kralj.

- U ekipi koju ste izabrali da provodi vaše odluke. Ona mi izgleda kao kad bi netko htio da uvede kršćanstvo, pa uzeo hodže za taj apostolat.

Na to se kralj nasmijao.

- Misлите na radikale. Uzeo sam što mi se našlo pri ruci i što će me, držim, slušati, a ako me ne bi slušali, lako ću ih zamijeniti. Od Hrvata sam uzeo isto tako, kako se našlo i što su mi Milivoj Dežman i Toni Schlegel savjetovali...

- A kako vi ocjenjujete smrt pokojnog Radića? - upitao me iznenada.

- Misлите li, Veličanstvo, ubojstvo pokojnoga Radića? Ja mislim, da ste kroz Radićevo ubojstvo veću bitku izgubili nego ste je s Kumanovskom dobili."

Nadalje je kralj obrazlagao Meštroviću situaciju u vezi s atentatom na Radića.

Nakon Radićeve smrti postao je aktualan njegov nasljednik Vladko Maček, koji je, prema kraljevoj primjedbi, tražio Boku Kotorsku i Srijem sa Zemunom, pa bi tako hrvatska oblast graničila s Beogradom.

" - Ako mi dopustite - odgovorio je Meštrović - da vam kažem svoje nekompetentno mišljenje, onda ću vam ga reći otvoreno. Zahtjev dra Mačeka ja ne bih zvao smjelošću nego iskrenim tumačenjem zahtjeva ogromne većine, najmanje devedeset postotaka, Hrvata. S druge strane, ne vidim ni zla ni opasnosti kad bi hrvatska oblast i graničila s Beogradom, koji je zajednička prijestolnica. Pa mislio tko što mu drago, ipak su Hrvatska i Hrvati, uz Srbe i Srbiju, glavni stup države. Sve dru-

go su detalji, može biti i važni detalji, ali ipak samo detalji." (429¹⁸⁴⁻¹⁹⁰).

Najviše kritike doživio je Ivan Meštrović sudjelujući u deputaciji kralju nakon ukidanja Ustava, iste 1929. godine (7550a).

O toj spornoj „Poklonstvenoj deputaciji“, kako je i sam Meštrović naziva u navodnicima, pisao je on u *Uspomenama*:

“Mate Drinković je nastavio dolaziti svake sedmice u Zagreb. Najčešće bismo se viđali kod župnika dra Svetozara Rittiga, tada najviđenijeg člana zagrebačkog vijeća. Mate je donosio kraljeve poruke koje su glasile, da bi kralj želio da dođe u širi izravni dodir s Hrvatima nepolitičarima. Jednoga dana je Mate donio poruku, da kralj želi razgovarati s Rittigom, koji je poslije nekoliko dana otišao u Beograd, imao duži razgovor s kraljem, i vratio se očaran njegovom ljubaznosti i dobrom voljom. Kralj mu je izlagao svoje poteškoće, s kojima se ima boriti sa Srbima, koji da bi htjeli poduzeti radikalne mjere prema Hrvatima. Na koncu je kralj rekao Rittigu:

- Dovedite mi četrdeset, ili dvadeset, viđenijih Hrvata u audijenciju, da mogu pokazati Srbijancima da i Hrvati hoće ovu državu, pa da tako kod njih razbijem pritisak za poduzimanje nasilnih mjera.

Rittig mu je obećao, da će, kad se vrati u Zagreb, razgovarati s nekim prijateljima i poslati ili donijeti odgovor. On je zaista i pozvao nekolicinu od nas. Najprije trojicu četvoricu, a onda, poslije, desetak.

Na prvom sastanku su bili: Trumbić, Dežman, Drinković, sazivač i ja. [Milivoj Dežman, 1873-1940, bio je istaknuti zagrebački liječnik, književnik, publicist, ideolog hrvatske *Moderne*, urednik *Vijenca* i dugogodišnji urednik najpoznatijeg hrvatskog dnevnika *Obzora*, 1903-1940]. Dežman se odmah izjasnio za tu ideju i toplo ju pozdravio, a isto tako, razumije se, i Drinković, koji je, vjerojatno, u tom pogledu služio kao kraljev instrument. Trumbić je bio skeptičan, da bi moglo biti kakve koristi od tog koraka, ali je u zadnju rekao:

- Pokušajte.

On sam u to nije htio ulaziti. Meni je na samu rekao:

- Pođi i ti, kad si s njime u dobre, pa ćete vidjeti. Niste ni onako nikakvi politički faktor. To ne može nikoga vezati, niti kompromitirati hrvatski stav. Može biti... Vrag bi ga znao. On je inteligentan, a bilo bi u njegovom vlastitom interesu, ako i on nije samo velikosrpski instrument.

Rittig je zatim sazvao širi krug prijatelja, i zaključilo se u načelu da bi mogla u Beograd poći neka veća deputacija, ali uz uvjet da dade pred kraljem jednu deklaraciju o stanovištu Hrvata, te da se isto tako jedna deklaracija dade i za javnost. Poslije toga je Rittig opet otišao u Beograd i o tom razgovarao s kraljem, pa čak i sa Živkovićem, koji nisu imali ništa protiv toga, samo ako deputacija dođe. Nakon toga, povodom kraljeva rođendana, 17. XII. 1929, je iz Zagreba pošla jedna dosta brojna deputacija. Režimske novine pisale su mnogo o toj deputaciji, kao takovoj, i o njenom značenju, a nazvali su je „poklonstvenom deputacijom“. Stanovište koje je delegacija tom prilikom zauzela i iznijela, novine su jedva, kratko, zabilježile.

Tu deklaraciju, ili sastavak, napisao je dr Rittig, a bila je u duhu političkog programa hrvatskih federalista. Što ta deklaracija nije bila objavljena, Živković je opravdavao time, da bi to moglo izazvati Srbe, pa da bi oni mogli početi slati deputacije, i iznositi svoje protivno stanovište. Ta „poklonstvena deputacija“ predstavljala je neki mali uspjeh za režim, a fijasko za

članove deputacije. Monsignor Rittig je i dalje ostao kao neka veza između kralja i tih Hrvata, koji su učestvovali u deputaciji, a kasnije je upriličio da kralj i kraljica dođu u Zagreb i da se dosta nezadovoljni vrte natrag u Beograd. Doček je bio ‚mršav‘, a usto je policija otkrila neku ‚bombu‘ iza pravoslavne crkve, i drugu ispod mostića kod Brezovice, posjeda zagrebačkog Nadbiskupa, koga je kralj imao tamo posjetiti.“ (429¹⁹⁰⁻¹⁹¹).

Glavni organizator i „predvodnik“ deputacije, dakle, nije bio Meštrović, nego Rittig. Cilj deputacije pak nije bio klanjanje i dodvoravanje kralju i šestojanuarskoj diktaturi, nego pokušaj pregovaranja u korist hrvatskih interesa, čemu je bila namijenjena i hrvatska deklaracija koju su izaslanici predali kralju, a koja nije bila objavljena, pa je javnost vjerovala da se radi isključivo o „poklonstvenoj deputaciji“.

Bogdan Radica je nešto drugačije prikazao Trumbićev stav prema povjerenju Meštrovića i njegovog kruga u kralja Aleksandra:

„Bio je strašno ljut na sve one hrvatske političare, posebno iz Dalmacije, koji su surađivali s Beogradom, dok je najveća većina hrvatskog naroda bila u opoziciji. Ljutio se često i na samog Meštrovića, za koga je, napose u godinama između 1929 i 1935, znao reći, da je i suviše puzav i blagonaklon prema Aleksandru.“ (9211; 9496¹⁰⁻¹¹; 9623a³¹³⁻³³⁷).

Joza Kljaković u svojim memoarima koje je pisao u političkoj emigraciji u Americi, tada s ustaškog hrvatskog stajališta, objašnjava i tu „poklonstvenu deputaciju“ i ulogu Ivana Meštrovića - koji njega prvenstveno zanima - u njoj:

„Tome kralju su iza Radićeve smrti dr. Rittig i Meštrović vodili deputaciju hrvatskih gradova, da mu se poklone, i time da očuvaju Hrvate od daljnog ubijanja i Hrvatsku od daljnog pljačkanja i ekonomskog uništavanja. I Meštrović i Rittig su vjerovali u kralja, kao što je vjerovao i Radić. Mislili su da je interes i njegov da smiri zemlju, ako je misli čuvati za sebe i svoje potomke. Oni nisu vjerovali da kralj Aleksandar misli silom vladati, a po potrebi i bajunetama. Kada sam izrazio sumnju u kraljevu dobronamjernost, onda su mi dokazivali i Meštrović i Rittig da je kralj jedno, a drugo beogradska čaršija i kraljevi ministri. Ja sam bio uvjeren, da sve što se radi u dogaću u zemlji, da se događa s kraljevim znanjem ili po kraljevoj volji. Ministri su bili neke vrste njegove sluge, koje je on uzimao u službu i otpuštao bez otkaza, kada je htio. Hrvati su vjerovali u ono što je on govorio, a nikada se nisu sjetili, da je on balkanac i bizantinac. Zaboravili su, da je Karađorđe brata objesio, a da je Miloš kumu, Karađorđu, glavu odsjekao i posoljenu Sultanu poslao.“

Uoči polaska poklonstvene deputacije u Beograd bio sam kod Meštrovića, kada je došao dr. Rittig, da s njime dogovori posljednje pripreme za odlazak. Ja sam ih upozorio da iz tih deputacija Hrvati ne će imati nikakve koristi, nego samo jednu moralnu štetu. Međutim, oni su ustrajali na svome stanovištu, da će to pomoći hrvatskom narodu.

Deputacija je sutradan otputovala za Beograd na ‚zborovanje‘. Kralju je izjavila svoju vjernost i izrazila svoje skromne želje. Kralj se je zahvalio i obećao, da će svoje suverene osjećaje usmjeriti prema skromnim željama Hrvata. Nekoliko dana iza te deputacije, mjesto da bude udovoljeno skromnim željama Hrvata, bili su dr Maček i drugi prvaci Radićeve Seljačke Stranke zatvoreni.“ (6333¹⁷⁹⁻¹⁸⁰; 10295¹⁸⁸⁻¹⁸⁹).

I Vladko Maček je u svojim *Memoarima* pisao o tim zbivanjima i «insceniranim poklonstvenim deputacijama» iz raznih

krajeva cijele države (10309a⁸⁷).

I Mačeku je kralj Aleksandar, kad ga je 5. siječnja 1929. posjetio, izjavio:

«Budite mirni. I ja vidim da ovako stvar dalje ne ide, pa ću uzeti ja osobno stvar u ruke i nadam se da ćemo moći sve sporove srediti.»

«Svrha diktature bila je - nastavlja Maček - što je kralj Aleksandar držao da će pod diktaturom moći od triju naroda - slovenskog, hrvatskog i srpskog - od kojih svaki ima svoju posebno izraženu narodnu svijest, stvoriti jedan jedinstveni jugoslavenski narod.»

Ali mjere su bile radikalne, veli Maček, koji je i sam dopao zatvora:

«Među prvim diktatorskim zakonima doneseno je pooštrenje ionako već drakonskog zakona o zaštiti države, zatim Zakon o kreiranju centralnog suda za zaštitu države u Beogradu, bez ikakove prizivne instancije, i naravno uredbu o raspuštu sviju stranaka, pa tako i HSS.» (10309a⁸⁵⁻⁸⁶).

Diktatura je urodila terorom. U Zagrebu je 1931. ubijen profesor dr. Milan Šufflay, 1932. napadnut je književnik Mile Budak, a ubojstvom se prijetilo Mačeku i Trumbiću.

«Trumbić nije bio dobra zdravlja, - pisao je Meštrović u *Uspomenu* - a ovo ga je još više dotuklo. Izlazio je vrlo malo, i to samo u grad s kojim prijateljem. Tu i tamo bi navratio ili on k meni, ili ja k njemu, pa bih ga izvezao ili do Šestina ili iza Mirogoja, gdje bismo se prošetali, a nakon toga bih ga ja odvezao kući.“ (429¹⁹³⁻¹⁹⁴).

Meštrović je ljeti 1930. posjetio kralja Aleksandra na Bledu, gdje je intervenirao da se kralj zauzme da se spriječi namjeravani atentat na Trumbića. Meštrović je upozorio i bana Savske banovine Ivu Perovića na mogućnost atentata na Trumbića i da mu se odobri nošenje oružja (9983³⁶).

Ante Trumbić je u svojim bilješkama opisao tadašnji Meštrovićev politički nazor na postojeće stanje i njegovu zamjerku hrvatskim oporbenim političarima da nemaju određeni program.

«Meštrović se ‘tuži na srpsku najezdu i na nesposobnost političkog zagrebačkog ambijenta, naročito onog kajkavskog elementa. Prigovara što se nije ništa do sada formuliralo od strane nezavisnih Hrvata, drži da je to potrebno da se učini’. Smatrao je da je i najradikalniji program bolji nego nikakav; pasivnost nije moguća na dulji rok. Bio je za to da se prihvati program konfederacije (‘konkretan program, makar i sa konfederacijom’) - Slovenija, Hrvatska, Bosna-Hercegovina, Srbija - kao opća orijentacija, dok bi se pitanje konkretnog uređenja i pitanje razgraničenja ostavilo za naknadna utanačenja. Dodao je da će ‘oni u Beogradu na to pobjesniti na prvi mah, ali to ništa ne smeta. Valjda će drugi čas biti mirniji, pa valjda početi i razgovarati. Čuvajući načelo samostalnosti Hrvatske, ipak bi se time kazalo da se hoće ovu državu makar i u formi saveza. Svi će Hrvati biti zadovoljni u duši, pa i oni koji idu sa režimom, jer je svima dodijalo i vide da se ovako ništa ne može postići i da svaki dan prilike kreću na gore. Što je također važno, u stranom svijetu znat će se na čemu smo, a sigurno da će nas i uzeti u obranu’. Kod nepostojanja određenog programa čini se da su opravdani inače tendenciozni prigovori iz Beograda da Hrvati nemaju programa i da se ne zna kakvi su njihovi zahtjevi te prigovori da su Hrvati protiv države i da stoga postojeća politika koncentracije vlasti u Beogradu ima opravdanje. A taj prigovor - da Hrvati ne znaju što hoće - često se kao točan

prihvata u inozemstvu. Zato je potrebno, smatrao je Meštrović, da se prihvati konfederalistička koncepcija, ne samo kao ideja, već i kao program koji u međunarodnom pogledu ne traži rušenje postojeće države, što se inače u inozemstvu ne bi ni odobravalo, jer bi to izazvalo šire komplikacije. 'Time će se stvar okrenuti. Kad se ne ruši državu, svak će lako uviditi, što se već i sada zna da su se Srbijanci nametnuli i da ne vladaju niti upravljaju nego dominiraju i nameću svoju samovolju, iskorišćuju materijalno Prečane...' Stoga on jako insistira na tome da se jedanput kaže što treba."

Meštrović je predlagao Trumbiću da taj program sugerira Mačeku. Predlagao mu je da se on sastane s kraljem i da mu otvoreno kaže da osuđuje postojeći režim "i svu ovu politiku" i da osobno ne želi nikakvu političku ulogu, ali da konfederacija jedino može osigurati opstanak države "na kojoj bazi da bi se, po mojem mnijenju mogla država stabilizirati i konsolidirati".

Kralj Aleksandar je ispravio svoje ranije loše mišljenje o Trumbićevoj politici, ali je životna opasnost za Trumbića bila sve veća, pa mu je Meštrović predlagao da se skloni u inozemstvo. To bi omogućilo ne samo Trumbićevu sigurnost i mogućnost liječenja, nego i "ako dođe do odlučna časa pozvani faktori na strani imat će s kime da razgovaraju", a tako bi se spriječilo da se u inozemstvu nametne Svetozar Pribićević kao predstavnik srpske opozicije, "najopasniji od svih emigranata", koji bi mogao "jako naškoditi".

"Ti ćeš nastaviti - govorio je Meštrović Trumbiću, nagovarajući ga da djeluje u inozemstvu - radom Jug[oslavenskog] odbora, koji je išao za tim da se Srbi, Hrvati i Slovenci ujedine u jednoj državi na temelju slobode i ravnopravnosti, tako da bi svi mogli naći bolje uvjete sigurnosti, prosvjete, blagostanja i napretka nego li prije rata, razdvojeni u više država i većinom pod tuđom vlasti. Ali iskustvo ovih 13 godina od osnutka zajednice, dokazalo je da Srbijanci neće ni da čuju za ravnopravnost nego nametnuše svoju hegemoniju i od nje ne odustaju, tako da su stvorili jedno stanje koje je nepodnošljivo i koje će dovesti do rasula i teških borba koje će ugroziti i opći mir. Stoga silom prilika i krivnjom Srbijanaca Hrvati moraju tražiti svoju državu da sačuvaju svoju egzistenciju. To treba postići mirnim sredstvima, dotično da jači faktori to nametnu Srbiji. Da se ne remeti međunarodni red više nego je potrebno, moći će se očuvati stanovita veza između Hrvatske i Srbije, ali na bazi samostalne i slobodne volje svake strane."

Trumbić je zatim pošao na liječenje u Karlove Vary i bio u prepisci sa čehoslovačkim predsjednikom Benešom, ali nije poznato je li što inače u inozemstvu poduzeo dosljedno Meštrovićevim savjetima.

Tada je u engleskom *Manchester Guardianu* objavljen razgovor Baileya i R. J. Daviesa s Trumbićem, kojima je on navodno izjavio da bi bio čas da Hrvatska napusti savez s Jugoslavijom i stupi u savez s Austrijom, našto su kralj Aleksandar i srpski političari najoštrije reagirali. Jednako su Trumbića zbog toga kritizirale zagrebačke *Novosti* člankom *Dvoličnost dra Trumbića*, našto je Meštrović predlagao Trumbiću da ih tuži, a da se *Manchester Guardianu* pošalje demanti, koji bi sadržavao i zahtjev da se Hrvatskoj dade "autonomija". Na saslušanje u policiji u Splitu Trumbić je izjavio da nije razgovarao ni s kakvim dopisnikom navedenog lista (9983³⁷⁻⁴⁴).

Jedan od glavnih razloga Meštrovićeve predratne politike južnoslavenske zajednice naroda bio je opravdani strah od talijanske agresije na istočnu obalu Jadrana. Premda je na *Mirovnoj konferenciji* poništen *Londonski ugovor*, pa se Italija

morala zadovoljiti samo Istrom i malim dijelom primorskih gradova i otoka, njezine aspiracije nisu ni nakon toga bile ugašene, nego su tinjale kao stalna prijetnja, koju su s mnogo većim strahom osjećali Dalmatinci poput Meštrovića nego Panonci poput Krleže.

Čak i 1932. godine, četrnaest godina nakon rata, radila je talijanska diplomacija na tome planu. Tako je tada Benito Mussolini, tada još predsjednik talijanske Vlade, dao jednom francuskom listu izjavu: "Vjerujem da pitanja koja nas dijele nisu nerješiva. Očigledno, stvar Jadrana stvar je vrlo važna, i mislim da francusko-jugoslavenski savez nije doprinio poboljšanju naših odnosa."

Na tu političku izazovnu izjavu reagirala je skupina od 26 najuglednijih, najviše hrvatskih, ali i nekoliko srpskih i slovenskih znanstvenika, književnika, umjetnika i javnih društvenih djelatnika, među kojima, uz Franu Bulića, Josipa Plečnika, Tomu Rosandića, Izidora Cankara, Vladimira Nazora i drugih, i Ivan Meštrović napisom *Jadransko pitanje. Otporuka g. Mussoliniju, u Novo Evropi*. Tekst članka pouzdano je Meštrovićev, jer je on potpisan posljednji i jer odaje njegovo stajalište o tom političkom pitanju, a u sadržaju na naslovnoj stranici navedeni su kao autori I. Meštrović i drugovi. U toj se izjavi veli da je već *Rapalski ugovor* bio neugodna prisila za naš narod.

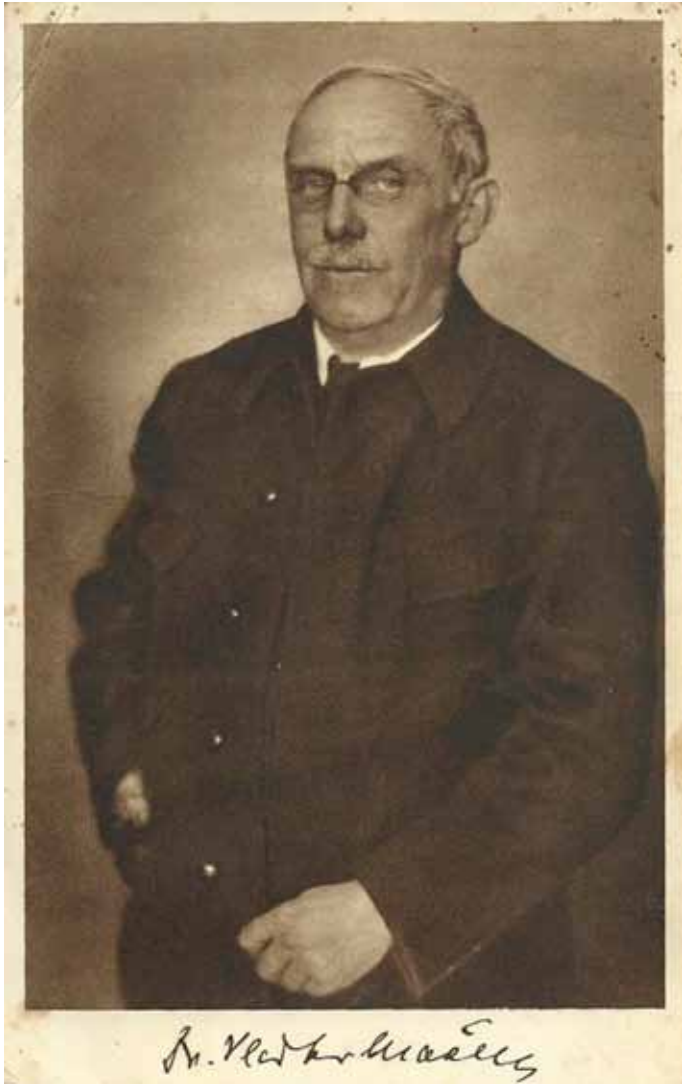
"Ali, tko poznaje političku teoriju g. Mussolinija (sila mjesto prava), taj zna unaprijed u čiju korist i na čiju štetu on pokreće 'jadransko pitanje', i čega radi francusko-jugoslavensko prijateljstvo muti njemu talijansko-francuske odnose... Postupak, procesi i presude protiv Hrvata i Slovenaca u Istri i Goričkoj [strijeljanje Vladimira Gortana i dr.], uza sve one manifestacije i prijetnje talijanskih društava i organizacija, te sad ova izjava sa najnadležnijeg mjesta današnje Italije, ne mogu ostaviti nikoga u sumnji u koju se svrhu poteže i izaziva Jadransko Pitanje..."

Mi koji ovo pišemo i potpisujemo ne sudjelujemo u dnevnoj politici ni na kojoj strani, iako budnim okom pratimo..."

Neka stoga g. Mussolini saslušaj našu iskrenu i otvorenu riječ. Mi smo - u svojoj skromnosti i pomirljivosti - odlučno riješili, da budemo svoji na svom, da branimo jugoslavensku zastavu u Dalmaciji, kamo su Hrvati došli još prije više od tisuću godina i gdje mislimo vječno ostati. Jugoslaveni neće ničijeg gospodstva, pa ni civilizacije, ako se za njom krije gubljenje slobode, toga najvećeg blaga i ideala čovječanstva; u tom osjećanju i uvjerenju samo ih još više utvrđuje današnji očajni položaj njihovih sunarodnika u Istri i Goričkoj. I tu, neka bi svatko bio načisto, nema ni plemenskih ni vjerskih ni partijskih razlika među nama. A mi koji ovo potpisujemo tek smo krik iz duše cijele ove naše zemlje s jednog kraja na drugi." (266; 4632).

U nastavku je objavljen prijevod članka Benedetta Crocea *O slobodi*, pretiskan iz američkog časopisa *Foreign Affairs* (266⁴⁸⁵⁻⁴⁹¹).

Psihoza straha pred prekomorskom opasnošću na Jadranu bila je stalno prisutna dvadesetih i tridesetih godina, osobito u Dalmaciji, gdje su domoljubnoj ideji obrane Jadrana djelatno pridonosili mnogi javni radnici, od Jurja Biankinija i Vladimira Nazora do Rikarda Katalinića Jeretova i Viktora Cara Emina. Ogledalo te straže na Jadranu bio je u cijeloj zemlji raširen, a na tome je planu djelovao i vrlo reprezentativni časopis *Jadranska straža*, glasilo istoimenog domoljubnog društva.

Vladko Maček

Na napis Meštrovića i njegovih istomišljenika u *Novoj Evropi* odgovorio je ugledni zadarski povjesničar, talijanski iredentist, Oscar Randi u časopisu *La Vita Italiana*, donoseći prijevod cijelog njihovog članka, a zatim kritiku da se “iz ove otporuke izvija jak miris masonerije” i da je ona potekla iz lože *Velikog Orijenta* (4561a).

Na taj je napis opet odgovorio Milan Ćurčin u *Novoj Evropi*, poričući da su masoni, pogotovo ne on, Meštrović i Nazor, niti su ikada imali veze s nekom masonskom ložom, a *Nova Evropa* je uvijek zahtijevala otvorenu i javnu borbu, a ne zakulisnu. Randi u kritici govori “fašističkim jezikom” (4720).

I članovi *PEN-kluba* na sastanku u Budimpešti u siječnju 1932. osudili su fašističke i nacističke postupke u Italiji i Njemačkoj. Potpisnici su bili Bernard Shaw, H. G. Wells, Romain Rolland, Paul Valery, George Duhamel, Jules Romain, a iz Jugoslavije Ivan Meštrović, Vladimir Nazor, Bogdan Popović, Izidora Sekulić i Oton Župančić (4596). Na sastanku *PEN-kluba* sljedeće 1933. u Dubrovniku ta će optužba biti još izraženija.

1933. godine pokrenuli su Ivan Meštrović i Ivo Tartaglia akciju da više istaknutih osoba potpiše protest protiv talijanskih aspiracija na ovu obalu. Nagovarali su i don Franu Bulića da potpiše taj protest, ali se on, zbog loših odnosa s Tartaglijom, branio da je već star i neaktivan u politici (9670¹³⁶).

Radićeva i Pribićevićeva *Seljačka demokratska koalicija* i neke manje oporbene političke grupe prečanskih Srba objavili su 7. studenoga 1932. tzv. “Zagrebačke punktacije”, rezoluciju u kojoj se zahtijeva primjena demokracije, narodnog suvereniteta, povratak na stanje iz 1918. i preuređenje države koje bi isključilo hegemonističku vladavinu, osudu šestojanuarske diktature i određivanje seljaštva kao temelja nacije. Rezoluciju je formulirao Ante Trumbić. Meštrović je nagovarao Trumbića da se na tu izjavu sakupe tisuće potpisa, ali da se doda opstojnost monarhije i državne cjeline, pa će onda svi potpisati, od nadbiskupa nadalje. Tada bi se potpisao i Meštrović, a tisuće potpisnika ne bi se moglo sudski goniti. Trumbić je bio uvjerenja da bi se ljudi bojali potpisati, od straha pred progonima, jer je režimski tisak oštro osuđivao takav istup. Ban je Perović prenio Meštroviću poruku iz Beograda da bi se tako država izložila pred Talijanima, koji bi se koristili prigodom da je prikažu u lošem svjetlu. Meštrović je pak bio mišljenja da svijet zamjera Jugoslaviji baš takvu politiku, i da će njezina izmjena biti dobro prihvaćena. Meštrović je pričao Trumbiću “da u Beogradu nema glave i ne znaju što bi radili. U prvi mah su pobjesnili, pa su dali paljbu kroz novine. Sada su se izdušili, vide protivni efekt, pa su obustavili paljbu novinarsku i ne znaju što bi.” (9623a³⁴¹⁻³⁶³; 9670⁹⁻¹⁴⁷; 9983⁷⁰⁻⁷⁹).

Rezolucija je proglašena antidržavnom, a Sud za zaštitu države osudio je predsjednika HSS Vladka Mačeka na 3 godine robije. Maček je, kao i Meštrović, zastupao politiku federalističkog uređenja Jugoslavije i sporazuma Hrvatskog sabora i Srpske skupštine (9670⁹⁻¹⁴⁷).

Nakon Mačekova suđenja dao je Meštrović jedan intervju novinaru Louisu Roubaudu pariškog *Petit Parisiena*, koji je predstavljao protuoptužbu na optužbu i osudu dr. Mačeka. U dužem članku pod naslovom *Kako g. Ivan Meštrović, istaknuti jugoslavenski umjetnik shvaća srpsko-hrvatsko ujedinjenje* francuski novinar veli da je posvuda u Jugoslaviji vidio njegove spomenike i da je posvuda čuo kako se njegovo ime izgovara nekim religioznim poštovanjem. U Parizu je posjetio njegovu izložbu u Jeu de Paume. Kao «nacionalnog kipara» pitao ga je za njegov sud o unutrašnjim i vanjskim problemima njegove zemlje. Meštrović je srdačno dočekao kraljevinu a lojalno prihvatio dinastiju, postavši i kraljev prijatelj. Nasilni kraljev udar prihvaćen je u početku kao rješenje da se spriječi prevlast Srbije nad Hrvatskom u Skupštini.

Meštrović je izjavio da su oni željeli jedinstvo sa Srbijom da bi bili jači.

O Mačeku u zatvoru:

«Mačeka nisam vidio tri godine. Ne slažem se s njegovim metodama unutrašnjeg uređenja države... Ali se slažem s osnovnom Mačekovom idejom potpune jednakosti dviju glavnih grana, srpske i hrvatske.

Smatram g. Mačeka poštenim čovjekom i dobrim državljaninom. Žalim mjere koje su poduzete protiv njega, jer smatram da on nije nikada ugrozio integritet Države.

Ne predviđevši modalitete jedne jugoslavenske federacije, smatram da Hrvatska neće moći disati ni živjeti po svojim pravima i željama, ako ne postigne autonomiju...» (280; 429²⁰⁷⁻²⁰⁸; 4873).

Na povratku iz Pariza javljeno mu je da je kralj strašno ljut na njega. Stoga je oputovao u Beograd i zatražio audijenciju. Kralj ga je ljubazno primio i čestitao mu na uspjehu samostalne izložbe u Parizu. Meštrović mu je rekao da proces protiv dr.

Mačeka smatra velikom pogreškom:

„Da, Veličanstvo, ja mislim, da on nije kriv ni prema državi, jer on drži da, kad bi se ispunilo ono što on predlaže, da bi to osiguralo i učvrstilo državu. Kad je dr. Maček pred sudom izjavio, da on nije protiv državne zajednice kao takve, nego da je za njezino preuređenje, onda ga je sud trebao osloboditi, a ne osuditi. To bi onda u inozemstvu odjeknulo kao opovrgnuće protivničkih tvrdnja, da je ova država na slabim nogama. Osuda dra. Mačka potkrepljuje protivničke tvrdnje.“

Na kraju razgovora kralj je predložio Meštroviću da mu on napiše sastav Vlade koja bi bila dobra.

„To ne mogu - odgovorio je on. - To je vaša stvar. Nemojte, molim vas, krivo shvatiti što sam vam govorio. Niti ja imam političkih ambicija, niti mislim da bih za to imao sposobnosti. Govorio sam vam samo zato, što ovoj našoj zemlji i narodu želim dobro i što sam, pa iako sam samo običan građanin, i ja zabrinut za njenu budućnost.“

Kralj je bio zadovoljan razgovorom i pozvao ga da opet dođe k njemu (429²⁰⁸⁻²¹³).

Posjetivši iste 1933. godine Zagreb, kada je na njega pripreman atentat, opet je prijateljski razgovarao s Meštrovićem (429²²⁶⁻²³²).

Te 1933. godine posjetio je Meštrović Vladka Mačeka u zatvoru u Mitrovici i prenio mu od kralja Aleksandra prijedlog rješenja hrvatskog pitanja. Maček je nato odgovorio: „Neću ni pogledati te papire dok je kralj na slobodi, a ja u zatvoru. Kad budemo obojica na slobodi, tada možemo razgovarati.“ (10612a).

Te je godine još jednom Ivan Meštrović bio kampanjski napadnut zbog izjave mađarskom novinaru Imreu Barču, objavljene u budimpeštanskom listu *Az Est* pod naslovom *Politička razočaranja* (286). Ta je kampanja protiv Meštrovića dobila najšire razmjere i izazvala reagiranja desetak srpskih i hrvatskih listova.

Senator Milan Popović (u javnosti nepoznata ličnost, koji je zacijelo bio glasnogovornik nekih drugih istaknutijih ličnosti stranke) govorio je 28. ožujka 1933. u beogradskom Parlamentu o stranom tisku koji napada jugoslavensko državno uređenje, a informacije dobiva od naših političkih iseljenika, prvenstveno od Svetozara Pribičevića, koji je u emigraciji objavio knjigu *Diktatura kralja Aleksandra*. U londonskom *Timesu* kritizirali su jugoslavensku unutrašnju politiku istaknuti engleski politički djelatnici i povjesničari Watson, Steed i Evans (4925).

„Ja mogu lično samo žaliti - rekao je dalje Popović u Senatu - što engleski tisak ne informira o našim prilikama svestrano i što prima vijesti od ljudi koji su lično neraspoloženi protiv današnjeg režima. Jedan od tih informatora engleske javnosti jest i naš veliki umjetnik Ivan Meštrović, za kojega smo svi držali da je uvjereni Jugoslaven i da svojim značajnim ličnim kvalitetama služi napretku i konsolidaciji naše državne i nacionalne jugoslavenske misli. Izgleda, međutim, da je i g. Meštrović evoluirao i postao federalist, pa čak i republikanac. U jednom intervjuu objavljenom 7. ožujka u mađarskom listu *„Az Ešt“* gosp. Meštrović prekida s nacionalizmom i prelazi u kozmopolite, tvrdeći da će za kratko vrijeme neodgodivo i neizostavno doći do internacionalne zajednice. On traži da se svakom narodu zagwarantira njegovo individualno pravo i od riječi do riječi veli:

‘Hrvatski narod hoće da bude hrvatski a to nije mogao postati u okviru monarhije. Zato se borim za hrvatstvo, dakle za

slobodu moje šire porodice. Hoćemo da budemo isto tako slobodni kao što su Mađari ili Austrijanci. Sve dotle dok se vrijeđaju plemenske osjetljivosti jednog naroda od strane drugog, neće biti mira. Mi dunavske države smo kao svađalačka loša porodica. Braća se neprekidno svađaju i jedan zavidi drugome, umjesto da zajednički radimo za opći napredak. Krajnje ludilo nacionalista potpuno je zaslijepilo vodeće političare koji od fraza nisu u stanju vidjeti istinu. Dok su dunavski narodi bili zatvoreni u jednoj jedinoj zajedničkoj sobi, razumljivo je da pate i da se nerviraju zbog te zagušljive atmosfere. Ali sad svatko od njih može imati svoju malu ćeliju, gdje može živjeti samostalno i razvijati svoj individualitet i držati svetkovine kakve oni hoće i slaviti onoga koga hoće, Mađari Košuta, a Hrvati Jelačića!’

Eto, gospodo, kako naš slavni umjetnik Meštrović predstavlja sebi Jugoslaviju i Jugoslavenstvo, kad traži male ćelije i posebne individualitete na štetu i umjesto jedne velike Jugoslavenske države. Nije nikakvo čudo, kada engleski tisak dobijajući informacije o Jugoslaviji od ovakvih naših ljudi, donosi zaključak i predlaže onakav sporazum kakav je objavljen u ‘Timesu.’” (288; 4925; 5024).

Ivan Meštrović je na to iz Splita 28. ožujka uputio pismo Milanu Popoviću u kojemu veli da je u *Jutarnjem listu* pročitao njegov napad u vezi s interviewom *Az Estu*, pa mu odgovara sljedeće:

“1. Za svoje jugoslovenstvo i ljubav prema jugoslavenskoj državi ne tražim ni od koga legitimaciju, pa ni od Vas, gospodine Senatore. Da mi to nije potrebno dokazao sam svojom prošlosti, dokazujem svojom sadašnjosti, a uvjeren sam da ću možda uspješnije od Vas dokazati i u budućnosti, u koliko mi je Bog bude dao.

2. Republikanac nisam bio niti sam sada, ne samo zato što sam lično odan našem Kralju, već i radi toga, što držim da je Kraljeva ličnost potrebna da drži na okupu našu državnu cjelinu i da bude pravedan starješina i sudija za sve članove i dijelove iz kojih je ona sastavljena.

3. Federalista takodjer nisam, osim ako Vi smatrate federalistima sve one državljane, koji misle da u ovoj državi treba da budu Srbi i Hrvati ravnopravni ne samo po ministarskim izjavama već i u čitavom državnom i narodnom životu. Ako bi se ta ravnopravnost mogla postići i zagarantovati jedino u ‘federalizmu’, onda bi i ja bio federalista, jer držim da ovoj državi nema ni opstanka, a kamo li napretka ako u njoj nisu ravnopravni i zadovoljni oni iz kojih ona sastoji i jer sam uvjeren da bi ovakovi ‘federalisti’ bili daleko bolji Jugoslaveni i čuvari Jugoslavije od onih, koji iz plemenskih ili ličnih egoističnih motiva izazivaju razdor i nezadovoljstvo u narodu i potkopavaju temelje naše državne cjeline.”

Nije mu poznato što je *Az Est* pisao, pa ga moli da mu pošalje prijevod članka i zapisnik sjednice Senata (288; 5024).

Milan Popović je poslao Meštroviću svoj prijevod spornog članka iz *Az Esta*, od kojega je u Senatu naveo samo poglavlje pod naslovom *Politička razočaranja*. Poslao mu je i svoj govor, prema stenografskim zapisima.

“Meni je stvarno veoma žao - pisao mu je dalje - što je to tako i što se jedan Ivan Meštrović, koga mi svi podjednako i bez razlike visoko cijenimo, ne samo kao našeg najsajnijeg predstavnika jugoslavenske umjetnosti, nego i kao uvjerenog Jugoslavena, preko mađarskih listova deklarira kao pristalica Hrvatstva i nacionalnih individualiteta i sada, kada svi mi

radimo, da se te plemenske posebnosti i razlike medju nama uklone. Nisam ja kriv što je to Vaše mišljenje tamo i na tako vidan način objavljeno.” (288; 5024).

Meštrović je na to otpisao Popoviću da *Az Est* nije točno prenio njegove izjave, ali i iz tih se ne može zaključiti da je on federalist i republikanac. Netočna je tvrdnja da on obavještava englesku javnost o političkoj situaciji u Jugoslaviji. Nadalje on potanko ispravlja mađarski tekst svojih izjava. Pod Monarhijom jasno je da je mislio na ,bivšu Austro-Ugarsku monarhiju, a ne na Kraljevinu Jugoslaviju. ,Spreman sam da vjerujem, da ste sve ono što ste kazali u Senatu na moju adresu, kazali bez zle namjere, pa Vam stoga pišem otvoreno i opširno u uvjerenju, da ćete nakon ovoga htjeti i znati - ne samo radi mene već i radi same stvari - sa istog mjesta, sa kojeg ste mi nanijeli ovu nepravdu, istu i reparirati i da ćete biti tako ljubazni pa me o tome izvijestiti.“ (288; 5024).

Senator Popović odgovorio je Meštroviću 25. travnja da je potrebno da se njegovi ispravci mađarskog teksta i njegov politički stav javno objave u istom mađarskom listu i u našim novinama (288; 5024).

U pismu iz Splita 12. travnja pita Meštrović Ćurčina:

„Znate li, molim Vas, ko je to Milan Popović, senator? Vele da je iz Novog Sada. Možete li mi reći od koje godine Gospodnje je Jugosloven. Očešao se je žestoko o mene u Senatu i iznio razne netočne stvari, te sam u prepisci s njime. Vidjeste li vi taj ,AS EST‘, gdje je donio razgovor sa mnom. Ako ga imate dobro bi bilo da ga ponesete sa sobom, ako podjete ovamo, pa da tačno vidimo što je on tamo metnuo u usta i da li je baš sve toliko iskrivio kao što je G. Popović iznio u Senatu. „ (VII. 1. 38).

Meštrović je nakon te prepiske smatrao da nema više što s Popovićem raspravljati, pa je pisao predsjedniku Senata dr. Paveliću, koji ga je prethodno bio posjetio i razgovarao s njim o tome sporu, dostavivši mu prijepise svojih i Popovićevih pisma, s tvrdnjom da njegov razgovor s novinarkom *Az Est* Popović nije ispravno prenio, niti je iz njega mogao zaključiti da je on republikanac, federalist i informator engleskih izvjestitelja. Meštrović pobija stavku po stavku Popovićevih optužaba. Zamolio je senatora Popovića da mu pošalje *Az Est* s navedenim člankom, da ga demantira, ako ga ne nađe točnim, ali ovaj to nije učinio, nego je izjavio da Meštrović neće dati demanti (288; 5024).

Na sljedećoj sjednici Skupštine, 29. srpnja 1933, ponovno je nastupio senator Popović. Rekao je da mu je Meštrović još jednom pisao, objasnivši mu svoj stav iznesen u tom listu.

«Meštrović je u svom pismu kazao, - rekao je dalje Popović u Skupštini - da ja s ovog mjesta donesem korekciju u pogledu njegove jugoslavenske orijentacije. Naravno da sam to bio voljan učiniti, pa sam to kazao u svom pismu, moleći da kaže da je integralni Jugosloven i da kažem da on nije misli na to, da hrvatski narod ne može biti slobodan u okviru monarhije.

Ja sam gospodo senatori, voljan izvršiti tu korekciju i molim Meštrovića da ne upravlja predstavke senatu, jer na to nije nadležan ni senat ni Meštrović da daje ispravke, nego da upravi jedan demanti kad se već bavi ovim pitanjima, da upravi demanti istom listu u kojem je izašla ova njegova izjava, u kojoj se povlače one riječi koje su napisane. To će biti najbolje svjedočanstvo njegove integralne jugoslavenske orijentacije i ja ću onda ovu izjavu pročitati u senatu i dati ću mu na taj način potpunu satisfakciju. (Živo odobravanje: Tako je). A ja,

gospodo, ne mogu dozvoliti da netko bude u Splitu federalista, a u Beogradu unitarista.»

Za obranu Meštrovićevog domoljublja zauzeo se srpski senator Jovo Banjanin, nekada član *Jugoslavenskog odbora*, a tada član *Jugoslavenske radikalne zajednice*, ali su drugi i njega napali.

I predsjednik Skupštine dr. Pavelić uzeo je u obranu Meštrovića tvrdnjom da strani novinari često iskrivljuju izjave intervjuiranih (5031).

Meštrović nije bio zadovoljan djelomičnom obranom predsjednika Skupštine Pavelića, pa je smatrao nužnim, kako je pisao Ćurčinu iz Splita istoga ljeta, savjetovavši se prethodno s odvjetnikom Ivom Tartaglijom, svojim prijateljem, da objavi oba svoja i oba Popovićeva pisma (VII. 1. 41). Tekstove pisama je poslao beogradskoj *Politici* i zagrebačkim dnevnicima *Obzoru*, *Jutarnjem listu* i *Novostima*, koji su ih u cijelosti objavili (279; 281; 287; 288; 4934).

Još jednom je taj spor pretresan u jugoslavenskim novinama u rujnu iste 1933. godine kada je u zagrebačkoj unitarističkoj *Jugoslovenskoj reči*, glasilu *Jugoslavenske akcije*, objavljen veoma opširan napis *Skulptor Ivan Meštrović i senator Milan L. Popović*. 1913-1933. U njemu se opisuje Meštrovićevo rodoljubno i političko djelovanje od studentskih dana u Beču pa nadalje. Sastav je ispunjen jugoslavenskom nacionalističkom patetikom, a potpisan je pseudonimom *Integralni*. On ne donosi ništa novoga u tom sporu (4770). Autor veli da je ta kampanja štetna po državu, da su Popovićeve optužbe neistinite i inscenirane (4769; 4770; 4951). Članak je zatim pretiskan u zagrebačkom *Obzoru* (4951) i beogradskoj *Pravdi* (4771).

Na taj je napis odgovorio Milan Popović u beogradskoj *Pravdi* i zagrebačkoj *Jugoslovenskoj reči* (4849; 4850).

Ivan Meštrović je 1933. otputovao u Pariz da postavi svoju izložbu, da dogovori izložbu francuske umjetnosti u Zagrebu, ali i da u Francuskoj i Velikoj Britaniji poradi nešto da bi saveznici djelovali da se kritične političke prilike u Hrvatskoj poboljšaju s jedne strane, a s druge da upozori na opasnost talijanske agresije na Dalmaciju.

Međutim su francuski državnici i političari još od ratnih godina bili toliko skloni Srbiji a neskloni Hrvatima, da se nisu htjeli miješati u srpsko-hrvatske sporove. Usto su imali i svojih vanjsko političkih briga, a da bi uočavali agresivne težnje talijanskog fašizma koji je još bio u početnom razvoju i nije dovoljno alarmirao europsku javnost.

«Tim povodom je razgovarao s vodećim ličnostima francuske politike - sjećao se Joza Kljaković u svojim memoarima. - Oni su ga savjetovali, da mi Hrvati odustanemo od svoje fikсне ideje ‘vraćanja na devetsto osamnaestu godinu’ nego da uđemo u realnu politiku i da parlamentarnim putem pokušamo promijeniti ustav u svoju korist. Oni će nas u tom pokušaju pomagati. Ovaj preokret francuske politike prema nama, mislim da je nastao zato, što je Beograd poljuljao zemlje ‘Male Antante’ [Čehoslovačka, Jugoslavija, Rumunjska] i što je pomalo očijukao s totalitarcima. Meštrović je iz Pariza otišao u London, i u Londonu su mu savjetovali isto i obećali svoju pomoć.

Na temelju Meštrovićevog izvješća, dr. Maček je pristao dati interview u tom smislu za obje savezničke vlade. Ja sam taj interview od dra Mačeka dobio, a Meštrović ga je dostavio vladama Engleske i Francuske.” (6333¹⁸⁰⁻¹⁸¹, 10295¹⁹⁰).

I Meštrović u *Uspomenama* opisuje posjet Parizu i Londonu i svoje političke intervencije:

«Odmah po dolasku u Pariz u ožujku 1933. posjetio sam Edouarda Heriota. Vođa radikal-socijalista, bio je tijekom 1932. predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova pa je, stoga, i izvan vlade igrao jednu od glavnih uloga u političkom životu Francuske. On me je primio u svom radnom kabinetu u Narodnoj skupštini. Bio je srdačan i ležeran, te mi je, čim sam sjeo, preko svoje lule rekao:

- Ja znam, zašto dolazite. Talijanske svinje hoće vašu Dalmaciju.

...

Zatim mi je rekao da jugoslavenska situacija nije nimalo ružičasta, ni iznutra, ni izvana. Oborio se na kralja i diktaturu najoštrijim riječima kritike.

- Oni su u Beogradu izludili od megalomanije, a mi imamo drugoga posla nego da vas branimo od Talijana. Dva puta smo spriječili da vas napadnu, a ne znam, dokle ćemo to htjeti i moći, jer se Hitler i njegov nacizam toliko osnažio, da je to nama deset puta veća briga nego jugoslavensko-talijanski spor. Recite ovo vašem ‚Aleksandru Velikom‘ i recite mu, da imamo prečega posla nego da vas štitimo od Talijana. Neka on riješi srpsko-hrvatsko pitanje, pa će se Talijani predomišljati da vas čak samo napadnu. Bez toga, Mussolini misli da se može ušetati.“

I poznati francuski pjesnik i diplomat Marie René Alexis Saint-Léger, poznatiji kao književnik pod imenom Saint-John Perse (dobitnik Nobelove nagrade za književnost 1960), primio je Meštrovića na Quai d’Orsayu i slično mu rekao:

“... Vaš je kralj nevjerovatno samosvjestan. Ali, s druge strane, znamo da je on jedini među Srbima koji hoće Jugoslaviju. Inače su svi Srbi megalomani i hoće svoju Veliku Srbiju. Međutim, nas ne interesira ni Srbija, ni Hrvatska, nas interesira Jugoslavija, zato smo je i pomogli stvoriti.”

Kralj je obećao Hrvatima četiri mjesta u vladi, a hrvatskoj samoupravu, kazao mu je Léger i želio čuti njegovo mišljenje.

- Odgovorio sam mu, - veli Meštrović - da će se to njemu, kao Francuzu, s obzirom na to kako je njihova zemlja organizirana, možda činiti mnogo, ali da ja ne vjerujem da će to Hrvate zadovoljiti. Osim toga treba vidjeti, kolika bi i kakva bila ta samouprava i koliko bi se poštivale kompetencije te samouprave.

Léger je slegao ramenima i odgovorio:

- Imate pravo. To je Balkan...” (429¹⁹⁹⁻²⁰¹).

U Londonu je Meštrović posjetio svoje dobre znance i prijatelje, povjesničara i publicistu Roberta Williama Seton-Watsona, koji je pisao pod pseudonimom *Scotus Viator*, publicistu Henryja Wickhama Steeda, autora knjige *Habsburška Monarhija* i poznatog arheologa Arthura Johna Evansa. Posljednji im je donio obavijest iz Foreign Officea da su tri broda s fašistima i municijom upućena iz Italije u Zadar da dadu oružje hrvatskim ustašama te da zajedno prodru na jugoslavensko područje. Poznato je da je Francuskoj stalo da umiri i zadovolji Italiju, pa bi joj stoga mogla prepustiti Dalmaciju.

U Londonu je Meštrović razgovarao i s Janom Masarykom, čehoslovačkim poslanikom u Velikoj Britaniji.

Vrativši se u Pariz sastao se sa Svetozarom Pribićevićem, koji je upravo objavio knjigu *La Dictature du Roi Alexandre* i koji se teško razočarao u službenoj srpskoj politici, predlažu-

ći da se i svi Srbi prečani ujedine s Hrvatima u otporu srpskoj hegemoniji i da traže konfederativnu republiku. Zamjerio je Meštroviću posjete kralju:

“ - Kakve koristi mogu imati od toga Hrvati, ili itko? - pitao je. - On je mali balkanski satrap i Bizantinac, a vi ste umjetnik i slobodan čovjek.

Kad sam mu odgovorio, da ja ne idem kralju radi kakve politike, niti se namećem da mu uopće dođem, nego da se odazivam kad me on pozove, onda se počeo smješhati.

- To je ipak njegova politika, a ne neko interesiranje za umjetnost i umjetnika.” (429²⁰⁴⁻²⁰⁷).

Sljedeće 1934. godine doputovao je iznenada kralj Aleksandar u Zagreb, na proputovanju iz Bleda u Beograd, i pozvao Ivana Meštrovića na razgovor i na večeru s njim i kraljicom. Žalio mu se da se osjeća sam, da ne vjeruje okolini koja mu laska ali gura svoje.

„ - Znam da je jedini glavni i ozbiljni problem rješenje pitanja između Hrvata i Srba - rekao mu je kralj. - Usprkos poteškoćama s Talijanima, u vanjskim poslovima mogu zabilježiti potpuni uspjeh, ali u unutarnjima, moram priznati, doživio sam potpun neuspjeh. Ali šta da radim?

- Treba provesti jednakost između Hrvata i Srba, tako reći, počam od ovih, što vas pred vratima čuvaju. Jedan, jedan - odgovorio sam.

Na to je kralj rekao tišim, ali odlučnijim glasom:

- Ali kako to provesti, prijatelju moj? Šta bi na to čaršija, a što vojni i drugi krugovi? Ja znam da je Beograd, sa svim onim što on predstavlja, veća smetnja konsolidaciji države nego što su Hrvati i njihov takozvani separatizam i sva druga pitanja zajedno. Jednoga ću dana morati raspraviti račune s Beogradom... Budući da sam preuzeo odgovornost za vođenje državnih poslova, ja svakodnevno pratim držanje Hrvata i došao sam do zaključka, da oni nisu protiv države, već da su protiv ovakvog tipa države.

Razgovor je trajao - pisao je Meštrović u *Uspomenama* - puna četiri sata i kralj se barem četiri puta navraćao na dra Mačeka diveći se njegovoj karakternosti i odvažnosti.”

Meštrović ga je, u vezi s nedavnim pokušajem atentata ustaše Petra Oreba u Zagrebu, upozorio da se čuva.

“ - Hvala vam. Nitko mi nije govorio tako, ali vjerujem da jest tako. Ja, među nama rečeno, imam predosjećaj, da ću biti ubijen; kad, kako, i od koga, to ne znam. Po svoj prilici će biti talijanski prsti posrijedi...”

Istakao je zatim, kako uz predosjećaj ima i dokaza, kao onaj s Orebom, da se negdje to snuje, pa ga je to, kao i njegova prethodna putovanja u Sofiju i Pariz, potaklo, da si tu mogućnost predoči, pa zato, da je sada na Bledu skicirao oporuku, o kojoj je htio i pred kraljicom govoriti. Izvadio je zatim iz džepa jedan plavi papir, pisan olovkom. Nije mi ga čitao, a niti dao da ga čitam.

- Ovo je samo skica, koju treba da u čisto preprišem - rekao je. - Radi se još o tom, da označim osobe za Regenciju. Jedna osoba mora biti od obitelji, a to može biti samo Pavle, te još dvije, jedan Srbin i jedan Hrvat. Hoćete li se vi primiti, recimo, kao Hrvat?

- Hvala vam na povjerenju, Veličanstvo, ali vam ja za to nemam ni osobnih ni političkih kvalifikacija, a uzelo bi se na ovoj strani, kao što ste i sami rekli, kao Hrvata, da se samo reče. To mora biti neka izrazita hrvatska politička ličnost.

- Opet ista pjesma s vama. Vi biste sigurno predložili Trumbića, ili možda čak Mačeka?

- Sasvim tako. I to bolje Mačeka nego Trumbića...

Tako je završio ovaj dio razgovora, a onda je kralj prešao na pitanje svog puta u Francusku, za koji da ga neprestano urgiraju, i koji da mora učiniti odmah poslije svog puta u Sofiju. Naglasio je, kako znade, da je Francuzima cilj, da ga izmire s Mussolinijem, i to po mogućnosti na naš račun.

- Ali to im neće uspjeti, pa lijepo da me dočekaju kao tri sultana od Maroka. Ne dam, dok sam živ, ni pedlja naše zemlje, ne dam ni jedne, kako vi Dalmatinci kažete, sike na kojoj se galebovi odmaraju.

Izvadio je zatim iz džepa jednu cedulju, pa je čitao kao neki svoj program i stanovište:

- S Italijom sam spreman i želim da uspostavim dobre, pa čak i prijateljske, odnose uz slijedeće: Prvo, da Musolini izjavi u talijanskom parlamentu, da je Dalmacija jugoslavenska zemlja, te da Italija nema nikakvih pretenzija na tu pokrajinu...»

Kada je Meštrović krenuo, pozvao ga je kralj opet natrag:

« - Ja sam stvorio svoj plan, ali mi vi morate dati časnu riječ, da ovo nećete nikome kazati. Ja sada idem u Bugarsku, a onda u Francusku. Dr Maček mora biti na slobodi prije no što se vratim i nogom stupim na našu zemlju. Molim vas da se pobrinete za prvi sastanak između mene i dra Mačeka i da taj sastanak bude u vašoj kući. Ja ću s njime riješiti hrvatsko-srpski problem. Na povratku iz Francuske doći ću u Zagreb preko Splita. Uvjeren sam, da Srbi iz Srbije ne oskudijevaju na zdravu razumu, ali im nedostaje dobra volja za rješenje ovoga problema. Ja ću podijeliti zemlju na dvije polovine: srpsku i hrvatsku. Ova druga obuhvatit će Savsku, Primorsku i Vrbasku banovinu, pokrajinu Baranju i hrvatski dio pokrajine Bačke sa Suboticom. Neke korekture će biti učinjene u Srijemu, ali se u Hrvatsku neće uključiti Zemun, koji je preko puta Beograda, a koji dr Maček također traži - rekao je kralj smiješeći se. - Hrvatska će imati svoj vlastiti parlamenat i slat će svoje predstavnike na sastanke zajedničke delegacije, koja će se baviti zajedničkim poslovima.

To je bio posljednji put, što sam vidio kralja Aleksandra.»

Prije odlaska u Francusku kralj je poručio Meštroviću iz Beograda, da bi se sastali, ako nije zaposlen radom. Meštrović je odgovorio da radi, ali će ipak doći ako treba. Kralj Aleksandar mu je na to poručio da samo radi, a da će se vidjeti kad se vrati iz Francuske (429²³²⁻²³⁷).

Možda je poglavlje o posljednjem Meštrovićevom razgovoru s kraljem Aleksandrom malo dramski dotjerano (kao što će Meštrović kasnije i napisati dramu o kralju Aleksandru), ali nemamo razloga za sumnju o bitnim iznesenim točkama toga razgovora u kojemu je najvažnija ostala kraljeva namjera da nakon povratka ustroji federativno državno uređenje između Srbije i Hrvatske, a zanimljiv je i prijedlog Meštroviću - u koji također nema razloga sumnjati, jer je kralj Aleksandar imao u njega veliko povjerenje, veće nego i u koga drugoga Hrvata - da mu je predložio da bude hrvatski član namjesništva u slučaju njegove smrti.

Malo zatim, 9. listopada 1934, kralj Aleksandar bio je ubijen u Marseillesu.

Meštrović je sutradan nakon te vijesti pošao dr. Mačeku, koji je bio pritvoren u bolnici Časnih sestara milosrdnica na Vinogradskoj cesti, i pripovjedio mu je svoj posljednji razgovor s kraljem.

«On je imal kvalitete, - okarakterizirao je Maček pokojnoga kralja - ali do zla Boga glupe i pokvarene savetnike.» (429²³⁷⁻²⁴⁰).

O kraljevom naslućivanju smrti što ga je saopćio Meštroviću, pisao je Ćurčin u uvodniku *Nove Evrope* odmah po vijesti o atentatu, ali nije spomenuta kraljeva neostvorena namjera konfederacijskog ustrojstva države (5069).

Ivan Meštrović se nakon kraljeve smrti sastao u Beogradu s knezom Pavlom u vezi s podizanjem spomenika *Neznanom junaku* na Avali:

«Poslije toga - pisao je Meštrović u *Uspomenama* - knez je prešao na svoju situaciju i ispovijedio se, kako je slab, da bi najvolio pobjeći i sve ostaviti, kako ga u Beogradu svi mrze i kako su neiskreni i prosti, da mu se zgdilo, te da je među njima nesretan. Kad sam ga hrabrio i govorio da mora izdržati, kako radi zemlje, tako i radi svoje i kraljeve djece, odgovorio je:

- Ako me svi pomognete, ja ću svoje slabe sile uložiti i mogu vam obećati, da se s Dedinja neće više posloovati.» (429²⁴³⁻²⁴⁴).

Meštrović je u *Uspomenama* iznio i svoje tumačenje *Zagrebačkog memoranduma*, koji je tada uslijedio:

«Poslije nekog vremena knez me je opet pozvao da razgovaramo o unutarnjoj politici i apelirao, da mu pomognem. Ja sam mu odgovorio da se ne želim baviti politikom, ali da ću, inače, drage volje uraditi, što budem mogao.

Iznio sam svoje mišljenje, da je krajnje vrijeme da se mijenjaju metode i utre put konačnom sporazumu Hrvata i Srba, jer je, na kraju, to uvjet za opstanak države. On se slagao s tim mišljenjem, ali je isticao bojazan da će se Srbi oduprijeti radikalnim izmjenama, pa da će tu morati postupati polako, iako bi vanjska situacija možda iziskivala da se postupa brzo. Pitao me što mislim, koji bi trebao da bude prvi korak. Odgovorio sam, da bi prvi korak, čini mi se, trebao biti, da se povrati zakonitost i da se puste na slobodu politički zatvorenici, a u prvom redu dr Maček.

Pripovijedao sam mu zatim, kako jedna veća skupina intelektualaca namjerava da namjesništvu, a u prvom redu njemu, podnese memorandum. U njemu smo istakli, da je većina naroda za državu, ali protiv tadašnje organizacije države. Protestirali smo protiv nezakonja u zemlji. Pravda treba biti jednako primijenjena prema svima. Protestirali smo protiv cenzure i sprečavanja političke organizacije građana. Tražili smo, nadalje, da se dra Mačeka pusti na slobodu te proglasi amnestija svih političkih krivaca. Tražili smo, da se održe izbori s tajnim glasanjem. Kad je memorandum bio gotov u studenom 1934, pročitali smo ga pred malo širim krugom i zaključili, da ga potpišemo nas oko trideset sedam i da ga pošaljemo.

Prvi su potpisali nadbiskup Antun Bauer i nadbiskup koadjutor Stepinac, a onda ja, i tako redom. Radi tajnosti, potpisnici su dolazili u moju kuću...

Odlučeno je, da memorandum u Beograd odnesu i prvom namjesniku predaju dr A. Bazala, predsjednik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, i dr Ivo Tartaglia, bivši ban Primorske banovine. Oni su čekali u Beogradu tri dana, da ih knez primi. Međutim, do audijencije nije došlo, nego im je četvrti dan (sredinom studenoga) odgovoreno, da će ih primiti ministar Dvora Antić. On ih je primio hladno, nije im ponudio ni da sjednu, i upitao ih, što žele. Oni su mu odgovorili da od njega ništa ne žele, nego da su došli kao izaslanici hrvatskih

intelektualaca, da predadu knezu jedan njihov memorandum, a budući da ih knez nije mogao primiti da mu memorandum osobno uruče, da ga ostavljaju njemu, kao ministru Dvora, s time da ga on preda knezu...

Sljedećih dana nastala je strahovita paljba u režimskim novinama u Beogradu i u provinciji, kako na sam memorandum, tako i na njegove potpisnike. Huckalo se čak na tvorne napade, a jedan je predsjednik suda, na jednoj 'patriotskoj' skupštini, javno rekao da nas sve treba zatvoriti i izvesti pred sud.

I sam knez se kanda bio uplašio, pa preko mjesec dana nije nikoga od nas zvao i pravio se, kao da mu memorandum nije bio ni najavljen. Nekako, kad se galama stišala, pozvala me je kraljica i zamolila me, da kao prijatelj pokojnog kralja načinim bistu mladoga Petra, koja da će se onda umnožiti za urede. Ja sam pristao, ali uz uvjet da radim bez honorara. Nakon nekoliko dana poslao sam materijal iz Zagreba i došao ponovno u Beograd, da napravim bistu. Kraljica me primila ljubazno, kao uvijek i dogovorili smo se da ću bistu početi raditi slijedeći dan, ali da će mi vrijeme biti javljeno.»

Knez Pavle ga je pozvao na ručak, a zatim mu je rekao:

„- Hoću da malo razgovaramo o našim stvarima. Vi mislite da sam se ja ljutio zbog onog memoranduma. Ni najmanje. Ja znam da ste vi to radili u najboljoj namjeri, ali sam ja imao poteškoća. Bilo ih je koji su govorili, da sam ja to naručio. Vi znate ovu sredinu...

Pavle se uvijek držao intimnije sa mnom nego što je bio slučaj s Aleksandrom, povjeravao na poteškoće radi bolesti, kao i materijalne neprilike... Uza sve to, nismo se pravo razumjeli, niti sam bio na čisto koliko je iskren. Poprimio je bio u Engleskoj nešto snobovskoga i imao je neke gotovo ženske karakteristike. Ukratko, nije pristajao u našu sredinu...» (429²⁴⁴⁻²⁴⁷).

Potpuni tekst *Memoranduma* predan početkom prosinca 1934. objavljen je u srpnju 1935. u Ćurčinovoj *Novoj Evropi*.

„U času kad, gospodo Kr. Namjesnici, preuzimate vršenje kraljevske vlasti iz ruku Onoga, koji je ispunjenju svoje Vladarske misije, svojih dalekosežnih osnova, posvetio sve brojne odlike svoje jake ličnosti i konačno žrtvovao svoj život - u tome teškome času smatramo svojom građanskom dužnošću, da Vam saopćimo stanje većega dijela naroda i njegovo raspoloženje. Jer svaka državna vlast treba da prema tome stanju postupa i da s tim raspoloženjem računa. Kad bi sve ono što se o tome stanju i raspoloženju smije javno govoriti i pisati, kao i ono što se o njemu tajno došaptava, bilo istina, onda bi i ovaj naš korak bio suvišan. Ali čini ga naročito potrebnim i diže ga do građanske dužnosti baš ta okolnost, da je sve ono daleko od istine. Svi čestiti elementi valja da uklone pogibelj, koja dolazi od naivnog i zlonamjernog prikrivanja istine, od dodvoravanja, koje se napose u zadnje doba razmahalo do krajnjih granica neukusnosti i insinucija.

Vodjeni tom željom za danas toli potrebnom istinom, a u duhu riječi Louis-a XIV: 'Istina je uvijek dobro primljena, kad mi se donosi s poštovanjem i bez strasti,' - slobodni smo pristupiti Vam, gospodo Kr. Namjesnici, s ovim prikazom istine i svega onoga što, po našem uvjerenju, iz nje slijedi.

Prva i glavna neistina, od koje potječu skoro sve zablude i svi grijesi, jest: da ima dosta Jugoslavena, naročito medju Hrvatima, koji su proti državi. Kad bi uopće mogli doći u obzir oni rijetki pojedinci, za koje bi ta tvrdnja mogla iznimno vrijediti

kao istinita, onda bi trebalo ispitati uzroke i motive te iznimne pojave. Jedan od glavnih uzroka jest, bez sumnje, fatalno zamjenjivanje države s državnim uredjenjem.

Gornjoj neistini valja suprotstaviti najkategoričnije kao osnovnu istinu, da smo svi za ovu državu. Na toj istini i na toj volji, i baš zato jer je hoće, osniva se pravo i sloboda svakog građanina da izrazi svoje misli o državnome uredjenju, i da prema tim mislima i radi. Relativno vječna država jest svrha, prema kojoj se baš u interesu njezina održanja ima udešavati promjenjivo sredstvo državnog uredjenja.

Ovaj čas - u najužem smislu riječi - nije podesan da se kaže kakvo se pozitivno državno uredjenje hoće. Ali ovaj čas je skrajnji da se otvoreno reče, da ogromna većina naroda neće današnje stanje. Ovaj čas zato je nepodesan da se raspravlja o pozitivnom državnom uredjenju, jer ima nešto što je još preče i hitnije, a to je provedba zakonitosti. Simptomatično je za sadanje stanje, da građani moraju istom da žele i traže ono što je u svakoj državi najelementarnije, što se samo od sebe razumijeva. Mnogi, ma i najniži, organ vlasti smatra se pozvanim da samovoljno tumači i primjenjuje zakon, na način koji vrlo često znači njegovu krajnju zloupotrebu i kršenje. Država je puna takvih zloupotreba, i jedva ima građana koji ih nije na sebi iskusio. Valja, dakle, u prvome redu zajamčiti punu zakonitost, pa makar i sadanjih strogih zakona da se postepeno prijedje njihovu ublažavanju. Valja tu zakonitost primijeniti jednako prema svim građanima bez razlike. Nemoguće je podnijeti cenzuru, koja je u sadanjoj praksi dosegla vrhunac besmislenosti, nedosljednosti, štetnosti, i protuzakonitosti, hoće li se pomoći istini do pobjede. Valja ublažiti propise o udruženjima i zborovima, isključivši iz njih monopol samo jedne stranke i jednog principa. Za svaku državu dovoljan je princip državni kao uslov za prava udruživanja i zborovanja. Valja zajamčiti nezavisnost sudova e da oni postanu doista izražaj zakonske pravde. Valja pojačati sankcije zakonitosti uprave, ispod koje je u praksi izmaklo čvrsto tlo zakonitosti. S tim u vezi valja naročito naglasiti svim ogranima vlasti, da je ekonomska bijeda ogromnog broja pučanstva tolika da je nesamo suvišno nego upravo pogibeljno povećavati ju policajnim šikanama i tako građane izazivati i ogorčavati. Valja, iako ne možda odmah ukinuti, a ono bar pokusno suspendirati djelatnost Državnog Suda za Zaštitu Države, koji svojim brojnim i strogim osudama izazivlje neosporno štetan i pogibeljan dojam kao da država radja samo protivnike države, dok uistinu protuzakonske prilike radjaju protivnike tih prilika.

S obzirom na faktično stanje, mnogo je ono što građani hoće i traže, ali s obzirom na ono što bi imalo doći samo po sebi i biti *conditio sine qua non* svake države, to je upravo ništa.

Kao prvi vidljivi i najutjecajni dokaz da je državna politika pošla opisanim pravcem čiste zakonitosti, trebalo bi ponajprije:

1) Pustiti na slobodu Dra. Vladimira Mačeka, ili, tačnije, odobriti da izvrši svoje na zakonu osnovano pravo na uslovni otpust. Analogno postupiti i prema ostalim političkim krivcima, ukoliko ima za to zakonskih uslova.

2) Podijeliti što opsežniju amnestiju, koje nije bilo već godinama.

3) Povratiti slobodu kretanja svima koji su iz političkih razloga konfinirani.

4) Vojska, žandarmerija, i policija dovoljni su, po našem

uvjerenju, da osiguraju mir i poredak u državi, te smatramo nepotrebnim i opasnim da druge organizacije preuzimlju njihovu ulogu.

5) Promijeniti zakon o seoskim i gradskim općinama u dijelu o javnome načinu glasovanja, da se ovo pretvori u tajno, i provesti što prije zakonom ionako predviđene općinske i gradske izbore. Takvi slobodni izbori potvrdili bi našu tvrdnju o neistinama koje se šire, i otkrili bi pravo raspoloženje naroda. Oni bi to učinili bez uzbudjenja, i bili bi priprava resp. indicij za državne izbore, za koje i sami priznajemo da bi u sadanjemu času bili prerani i pogibeljni.

6) Na najviše položaje u državi, kao naprimjer na one banova, postaviti lica, koja bi svojim radom i karakterom bila jamstvo da će se ispuniti sve predložene mjere i dobre zamisli Kr. Namjesništva.

To bi otprilike bilo ono što nam se čini neophodno potrebnim za prvi čas, da se umiri narod, da se srede donekle prilike, i da se povrati u narodu vjera da će one postepeno krenuti na bolje. Valja pripremiti teren za danas toliko potrebnu koncentraciju svih narodnih snaga. I za nas jednako vrijedi ono što je nedavno izjavio Baldwin: 'Sa strepnjom pomišljam, šta bi značila jedna slaba britanska vlada u sadanjoj evropskoj situaciji.'

Na ovome memorandumu nema mnogo potpisa, ali razlozi su tome samo tehničke prirode. Potreba brze akcije, uz predostrožnost policije, koja spriječava dobronamjernim građanima da se slobodno posavjetuju o vlastitom dobru, t. j. o dobru države, nijesu dozvolili da saberemo više potpisa. Ali mi potpisani jamčimo časnom riječju, da je svako od nas konsultovao desetak i desetak ispravnih građana raznih profesija, istaknutih javnih radnika raznih političkih pravaca, koji se svi, obaviješteni o ovome memorandumu, potpuno saglasili s njegovim sadržajem. Kad bi nam se dala mogućnost mirne i nesmetane akcije u tome pravcu, mi bismo na ovome memorandumu sabrali hiljade i hiljade potpisa, koji bi bili istinski izražaj prave narodne volje. Uvjereni smo da bi ovaj memorandum dobio odobrenje plebiscita kao minimum onoga što u ovome kritičnome času valja bez odlaganja učiniti za interes Države, Kralja i Naroda."

Zagrebački memorandum su potpisali nadbiskup dr. Antun Bauer, nadbiskup-koadjutor dr. Alojzije Stepinac, župnik dr. Svetozar Rittig, odvjetnik dr. Ivo Politeo, prof. dr. Ferdo Šišić, dr. Milan Ćurčin, prof. dr. Albert Bazala, prof. i rektor Sveučilišta dr. Đuro Stipetić, bivši ban dr. Ivo Tartaglia, Ivan Meštrović, urednik *Obzora* dr. Milivoj Dežman, prof. i bivši načelnik Zagreba dr. Ivo Krbek, slikar i prof. Joza Kljaković, prof. dr. Petar Knoll i drugi, ukupno 39 istaknutih intelektualaca iz Zagreba, Splita, Osijeka, Varaždina i Sušaka (313).

U Beogradu je skupina od četrdesetak srpskih intelektualaca, predvođenih Slobodanom Jovanovićem, sveučilišnim profesorom prava i jednim od osnivača i urednika *Srpskog književnog glasnika*, Božidarom Markovićem, pravnikom i političarom, članom *Demokratske stranke* i Vladimirom Markovićem, pravnikom, također predala princu Pavlu u prosincu 1934. *Memoare beogradskih intelektualaca* u kojima se, između ostaloga, veli:

"Mi pozdravljamo memorandum grupe intelektualaca u Zagrebu, koja je, potvrđujući da je ogromna većina Hrvata za ovu državu, iako nije za sadašnje političko stanje, došla do istog zaključka da je u sadašnje vrijeme koncentracija narodnih snaga prijeko potrebna. To nas utvrđuje u uvjerenju da svi dijelovi našega naroda podjednako uviđaju da je danas više

nego ikada u slozi spas..." (313²⁰⁵).

Nastanak i tekst *Zagrebačkog memoranduma* različito su tumačeni. Zoran D. Nenezić u svojoj povijesti masona u Jugoslaviji navodi Dragutina Šaju koji veli - navodno na temelju onoga što mu je rekao mason Ferdo Šišić - da *Memorandum* nije nastao kako to Meštrović opisuje, nego da je Meštrović bio u princa Pavla radi dovršenja Savskog mosta, pa ga je savjetovao kakvu politiku treba voditi, a ovaj mu je rekao da to napiše. Kako Meštrović nije znao sam to napisati, učinili su to njegovi drugovi u *Novoj Evropi*, Ćurčin, Rittig i drugi (9945⁴²³⁻⁴²⁴).

Ivan Mužić pak u knjizi *Masoni u Hrvatskoj 1918-1967*, veli da su masoni dr. Ivo Belin, Pavle Ostović i dr. Ivo Tartaglia bili pozivani na odgovornost u svojim ložama zato što su potpisali *Zagrebački memorandum*, kojega su sastavili Meštrović, Ćurčin i Rittig, ali su se oni pozivali na statut masona koji omogućava braći slobodu političkog opredjeljenja (10366¹⁸⁰).

Prema podacima mađarskog konzula Görgya Szabóa u Državnom arhivu u Budimpešti, što ih je djelomično objavio Đorđe Zelmanović, akciju za *Memorandum* pokrenuo je Ivan Meštrović, a sastavio ga je dr. Ivo Politeo. Szabó dalje navodi da su mnogi potpisnici *Memoranduma*, kao Meštrović, Rittig, Švrljuga, Mažuranić i Krbek, bili povjerljivi savjetnici kralja Aleksandra i bili u stalnom dodiru s francuskim poslanikom u Beogradu. Dr. Tartaglia je danima uzalud čekao s *Memorandumom* u Beogradu jer ga je knez Pavle izbjegavao preuzeti nakon što je saznao njegov sadržaj (9966⁶⁸).

Hrvatski publicist i povjesničar Josip Horvat u svojoj knjizi uspomena *Živjeti u Hrvatskoj* također drugačije od Meštrovića tumači nastanak *Memoranduma*:

"U času kad je zamišljen imao je poslužiti kao uporište za rasplet državne krize. Ideja je nikla od regenta princa Pavla. On je stvarno naručio iz Zagreba manifestaciju koja bi mu poslužila kod vlade kao argument za inicijativu rješavanja hrvatskog pitanja. Princ Pavle je saopćio svoju ideju Ivanu Meštroviću, koji je okupio mali krug svojih znanaca i poklonika. Na sastancima bijaše izrađen memorandum podastrijet regentu, koji nije imao ni toliko vlasti da onemogućiti zapljenu toga memoranduma u novinstvu." (9445³²³⁻³²⁴).

Podaci Josipa Horvata nisu pouzdani i više se temelje na zagrebačkim pričanjima nego na izvorima, već i zbog toga što se *Memorandum* u navedenom zagrebačkom krugu pripremao još uoči smrti kralja Aleksandra, a knezu Pavlu je predan neposredno nakon njegovog preuzimanja namjesništva. Osim toga malo je vjerojatno da su nadbiskup Ante Bauer i još neki ugledni potpisnici *Memoranduma* bili tek "Meštrovićevi znanci i poklonici".

Dr. Ivo Politeto, koji je zacijelo i formulirao *Memorandum*, pisao je kasnije o tome:

"Zagrebački Memorandum koncipiran je posljednjih dana mjeseca oktobra 1934, konačno redigiran i potpisan četvrtog i petog novembra, a predat polovicom novembra 1934. Ali ideja o njemu nikla je mnogo ranije, i to - što treba naglasiti - još za života pokojnog Kralja. Jednom prilikom, koja sa politikom nema nikakve veze, sastalo se u Zagrebu (početkom septembra 1934) nekoliko intelektualaca (iz Zagreba i Beograda), koji u razgovoru predoše i na raspravljanje o tadašnjem političkom stanju. Konstatujući općenito da je ono nesnosno, za narod nadasve štetno, a za državu pogibeljno, oni su se složili u tome da valja nešto učiniti. Nešto pozitivno..."

Bio je, dakle krajnji čas da se prijeđe na akciju, da se učini nešto što bi spriječilo daljnji štetni razvoj prilika i što bi se suprotstavilo kao brana katastrofalnom prodiranju opće laži i lažnog parlamentarizma. Ali što? Reakcionarni propisi, izvedeni od policije, sprječavali su svaku - makako idealnu, ne-sebičnu, dobronamjernu, te državi sklonu i korisnu akciju, a ipak, odgovor treba naći.”

Taj je odgovor “proizašao iz uvažavanja dviju neospornih činjenica: 1. da je Kralj ne samo po Ustavu nego i po snazi svoje ličnosti, stvarno najodlučniji faktor u državi, i 2. da se pred Kraljem u mnogome tajila istina. Imala se je, dakle, prikazati Kralju puna i prava istina o stanju i sredstvima, ona istina koju je on sam tražio i htio, a iza koje bi sigurno povukao konzekvencije da mu je ona uvjerljivo prikazivana. Zato je zaključeno da se pokrene akcija po čitavoj državi, da bi se prikupila deputacija od kojih 200-300 nekompromitiranih ličnosti, koja bi Kralju, bilo neposredno bilo u vidu memoranduma, iskreno prikazala stanje stvari i raspoloženje u narodu. Sve da takav prikaz istine i ne bi imao trenutnog uspjeha, pouzdano je da bi učinio dobro, o tome su donosioci zaključaka bili duboko uvjereni. U svakom slučaju, bili su svi svijesni da se time odužuju svojoj savjesti, jer im ova nije dopuštala da i dalje ostanu skrštenih ruku; učinili bi time ono najmanje što su morali, i ono najviše što su u onim prilikama mogli učiniti”. (9983⁹⁰⁻⁹¹),

U Meštrovićevom krugu je i ranije bila zamisao o takvoj akciji istaknutih osoba. Ante Trumbić u svojim zabilježkama navodi da su u kolovozu 1933. Ivo Tartaglia i don Frane Bulić najavili dolazak u Zagreb, “da se radi o ideji jednog apela koji bi potpisali stotinjak najuglednijih ličnosti, na čelu sa don Franom”, a u sporazumu s Mačekom i Trumbićem. Prema Meštroviću to je bila Tartagliina zamisao, ali ju je on odbacio kao neučinkovitu, a tada se navodno za nju zalagao don Frane Bulić. Trumbić piše da se Meštrović “ovo vraća na onu svoju raniju ideju, za zajednički istup na bazi minimalnog programa, za koju je, po njegovom kazivanju, i Grga Anđelinović!”

Trumbić se tada složio s Meštrovićem, pa zamisao nije ostvarena. Zatim su glavni pokretači *Memoranduma* bili Meštrović i Tartaglia. I Josip Horvat u *Hrvatskom panoptikumu* govori: “Jedan je od glavnih pokretača akcije bio Ivan Meštrović, tvrdeći kako je kralj uvidio da je pogriješio i da namjerava iz temelja promijeniti režim.” (9983⁹²⁻⁹³).

Pripremanje *Memoranduma* nastavljeno je i nakon kraljeve smrti, sada prvenstveno knezu Pavlu. Trumbić nije bio uvjeren da će se time nešto postići; bio je skloniji i apstiniranju na izborima. U rujnu 1932. zabilježio je razgovor s Meštrovićem:

“Opet se Meštrović povraća na staru ideju od strane Anđelinovića: da bi se svi Hrvati imali složiti u jednom minimalnom programu, pa sa nadbiskupom na čelu predati te zahtjeve kralju...” (9983⁹⁴).

Zatim: “M(eštrović) postavlja dilemu: Ili pomoći namjesništvu da sredi ili će propasti država. Dijelit će Srbijanci s Italijom, Mađarskom i Austrijom. Francuzi će blagosloviti. Njegova je osnova vidi se ova: Da pomažemo Pavlu pr(otiv) srbijan(skih) stranaka i time spasimo državu!... Zatim je prešao, u nastavku jučerašnjeg našeg razgovora, kazivati dalje u smislu stišavanja i uvjeravanja kako Pavle, a s njim i Perović, imaju najbolje namjere da nešto učine, pa zato da im valja pomoći.”

Sam je Trumbić odbio Meštrovićev savjet da se sastane s knezom Pavlom, obrazloživši to time što se Maček nalazi u zatoru.

Meštrović: “Ja bih posjetio Mačka?” Trumbić: “Bit će zapaženo.” Meštrović: “Hoće.” Trumbić: “S druge strane, kako niko ne smije k njemu može (on) posumnjati u te. Ne znam kako te poznaje?” Meštrović: “Neće posumnjat, ima u me povjerenja.” (9983⁹⁵).

Zagrebački je memorandum izazvao oštre reakcije i napade u srpskim krugovima. Protivnici su tvrdili da potpisnici nisu političke ličnosti, nego laici u politici, pa ne znače mnogo.

Neki su potpisnici *Memoranduma* javno odgovorili na te napade, iako cenzura u početku nije dopustila objavljivanje njihovih napisa, ali je dopušteno nakon Meštrovićevih intervencija u predsjednika Vlade Uzunovića i ministra vanjskih poslova Lazića.

Rektor zagrebačkog Sveučilišta inž. Đuro Stipetić branio se od tih napada:

“... Ja vjerujem u ispravnost i patriotizam jednoga Ivana Meštrovića, pa kad je on našao za shodno i potrebno, da od mene zatraži potpis na akt, kojem je cilj spas državne zajednice koja je u opasnosti - mislio sam da mi je sveta dužnost priključiti se toj akciji.” (9983¹²⁴).

U vezi sa zatočenim Mačekom Meštrović, koji se u kralja i kneza zalagao za njegovo oslobađanje, rekao je Trumbiću:

“Prvo je da se pusti Mačeka na slobodu. Kad to bude postaviti će mu se straža, koju on odredi da ga čuva. Imenovat će se banom u Zagrebu samo onoga protiv koga on ne bi imao prigovora.” Meštroviću je rečeno da bude u vezi s Mačekom.

Oslobođenju Mačeka iz zatvora pridonio je i *Memorandum*.

Stav Meštrovića i dijela potpisnika *Memoranduma* bio je da na izborima podrže Mačekovu *Hrvatsku seljačku stranku*. Meštrović je predlagao, ako državni teror onemogućiti nastup zajedničke oporbene liste *Hrvatske seljačke stranke, Demokratske stranke* i *Zemljoradničke stranke*, da se istupi zajedničkim protestom koji bi potpisale sve tri stranke. Međutim, Meštrović je Trumbiću tvrdio da Maček nema oko sebe dovoljno sposobnih ljudi, pa mu se iz krugova intelektualaca mora u tome pomoći.

U jednoj kasnijoj predstavi namjesnicima Meštrović i dio potpisnika naveli su da *Memorandum* nije bio namijenjen javnosti, nego samo kao interni spis za namjesnike.

U početku se pomišljalo da zagrebački i beogradski intelektualci podnesu zajednički memorandum, u vezi s čime je Meštrović bio pozvao srpskog političara i publicistu, člana bivšeg *Jugoslavenskog odbora*, Nikolu Stojanovića u Zagreb da se s njim dogovori, ali se od toga odustalo (9983¹¹⁻¹¹³).

*

Nakon što je Meštrović sagradio prvi dio palače na Mejama, svakog je ljeta i o uskrsnim i božićnim praznicima boravio i radio u Splitu. Tu je bio u svakodnevnom dodiru sa splitskim prijateljima i znancima, ali i u neizbježnim suprotstavljanjima s nekima. Tako je 1935. izbio oštar sukob između njega i dr. Josipa Smodlake, koji je našao odraza u bučnoj polemici u mjesnim novinama.

Josip Smodlaka (1869-1956) bio je odvjetnik i istaknuti hrvatski političar. U početku pravaš i od 1901. zastupnik u Dalmatinskom saboru. God 1905. osnovao je *Hrvatsku demokratsku stranku* i u Splitu pokrenuo list *Sloboda*, zalažući se za napredak dalmatinskih seljaka, a protiv kolonatskih i

feudalno-crkvenih velikih posjeda. Djelatan u okviru hrvatsko-srpske koalicije; od 1910. poslanik u Carevinskom vijeću, kritizirajući austrijsku upravu u Dalmaciji. Od 1918. pristalica ujedinjenja, a kao član delegacije *Narodnoga vijeća* sudjelovao je i na *Mirovnoj konferenciji* u Parizu. U sukobima centralista i federalista zauzimao je srednju liniju, nastupajući izvan stranaka. God. 1936. predlagao je hrvatsko-srpski sporazum ustrojstvom četiri autonomne pokrajine: srpske, hrvatske, slovenske i dinarske, koja bi posljednja predstavljala Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru. U vrijeme fašističke okupacije Dalmacije 1941. priključio se partizanima i bio na više istaknutih položaja.

Spor Meštrovića i Smoldake bio je potaknut namjeravnim položajem Meštrovićevog predviđenog «Narodnog spomenika» ili «Kraljevog kamena» na malom mulu splitske obale.

Smoldaka se jednim napisom u splitskom dnevniku *Nova doba*, u siječnju 1935, zalagao da se taj spomenik postavi na mjesto starih lazareta, kao i *Banovinska palača*. Ujedno se protivio rušenju ukrasne fontane na obali, za koju su i Meštrović i Rosandić izjavili da nema nikakvu umjetničku vrijednost, nego da predstavlja običan klesarski rad, a usto ima i fašističko obilježje (5306; 5374). Ta je Meštrovićeva pogrešna izjava o navodnom fašističkom simbolu na fontani izazvala namjere radikalnih nacionalista da je sruše (306; 5355).

I Smoldaka i Meštrović bili su istog mišljenja da se *Banovina* i «Narodni spomenik» podignu na položaju starih lazareta, ali Smoldaka osporava Meštroviću da je on prije njega to predlagao. Također mu zamjera što predlaže rušenje *Monumentalne česme*, na kojoj on vidi fašistički simbol postavljen prije početka fašizma. Međutim, zamjerke Smoldake i Meštrovića prešle su sa spomeničkog na političko polje, iako su prije i na tom polju dobro surađivali, želeći državu s ravnopravnim Srbima i Hrvatima. Smoldaka sada zamjera Meštroviću njegove političke ambicije:

«Kakav će sud potomstvo izreći o g. Meštroviću kao političaru, to ne znam, jer on je još dosta mlad, pa su pred njim još mnoge neispisane stranice. Ali u ovaj čas kazat će mu svi ljudi kritičnog duha da je politika koja izbija iz njegovih riječi mutna, nejasna. A ja, kao njegov nekadanji drug, nadodatu da mu ni društvo nije najsretnije složeno, jer najbolji u njemu, to su ljudi koji nisu za politiku, koji nisu u stanju da daju pravac, pa se daju voditi od slabijih elemenata. Meni je čudno da g. Meštrović, koji hoće da spasava narod, ne uvidja kako je nemoguće voditi narodnu politiku s ljudima koji hoće da u isto vrijeme sjede na dva stoca, i koji su kadri da sutra, kako smo vidjeli, ogorčeno napadnu što su do jučer obožavali, a da prekосуtra, kako ćemo vidjeti i kako već vidimo, to isto opet uznose do nebesa. To je ona politika koja se okreće sa svakim vjetrom, koju g. Meštrović osuđuje, a koju on ne može da vidi, jer se nalazi u njezinom vrtlogu...» (5304; 5383).

Meštrović i Tartaglia odgovorili su Smoldaki vrlo opširno u splitskom *Jadranskom dnevniku*. Meštrovića je pogodio Smoldakin savjet da se okani politike i bavi «samo spomenicima». On pak Smoldaki predbacuje da se kao političar bavi spomenicima.

«Ako profesionalni političari - veli Meštrović - i advokati mogu da raspravljaju stručno o spomenicima, i da svoje mišljenje o tome smatraju vrlo važnim i nepogrešivim, valjda će biti dopušteno i nama umjetnicima, koji volimo ovu našu zemlju i pratimo što se u njoj i oko nje radi, da imamo svoje

mišljenje o politici i javnim stvarima, pa da ga pogdjekad - povučeni za jezik - i kažemo!

Smoldaki je pred trideset godina mladi Meštrović bio dobar da potpiše proglas u njegovoj Slobodi, kao supokretač Hrvatske demokratske stranke, a danas mu je nezreo...

Dr. Smoldaka pravi aluziju na neku akciju, pa mi zamjera društvo. Nebježeći ni od kakve odgovornosti, a ono što uradim, napominjem mu da se nisam nikada stavljao u ulogu vodje, pa ni glavnog predlagača, već uvijek druga ili sumišljenika; ali kad me već i za to Dr. Smoldaka kritizira, pitam ja njega, što sam učinio i u čemu sam učestvovao što bi se kosilo sa onim načelima koja smo sebi postavili pred trideset godina, ili ovim njegovim i mojim još i današnjim vjerovanjima? Ja sam se u svojoj struci privikao uvijek raditi, i kad je bilo lijepo vrijeme i kad je bilo ružno, pa sam zato stekao naviku da i druge ljude prosudjujem prema tome koliko su ustrajni u svom glavnom životnom zadatku...

G. Dr. Smoldaka u svome predbacivanju ističe, da on nije išao ni poslije rata u 'elastične stranke', i da ga nisu mogli odvratiti ni skrenuti sa njegova puta ni unakrsni napadaji ni ministarske lisnice, koje su mu nudjene. Šta ja imadem posla sa time kad nisam nikada ni jednoj stranci pripadao poslije njegove predratne, a da unakrsne napadaje i ne pominjem. Nisam valjda ja kriv ni moje društvo što g. Dr. Smoldaka nije ministrovao iako je to bila želja svih nas - jer smo ga smatrali sposobnijim od većine onih te ministrovaše...

Mi mu i danas želimo da bude ministar, jer bi to njemu više pristajalo nego ovo što se ko dokon pop bavi pitanjem premještenja spomenika...

I napokon, Dr. Smoldaka sam daje sliku svog političkoga talenta, kad zameće kavgu 'u srid zime kad joj vrime nije' umjesto da se svi složimo, ne važući ko je više pogriješio.» (303; 312).

I Meštrovićev prijatelj i suradnik dr. Ivo Tartaglia osvrnuo se na Smoldakine kritike splitskih spomenika, koje je on uglavnom inicirao i smještao, prema Meštrovićevim sugestijama, oštrim člankom *Jedna žrtva megalomanije* (5312)

Smoldaka odmah odgovara Meštroviću, tvrdeći da je on rasturio po Splitu neki pamflet protiv njega. Vraća se na sporni položaj *Grgura Ninskoga*, kritizirajući ga u vezi s tim ostalim spomenicima na velike zarade, što je uvjetovalo i njegove političke stavove:

«Kad čovjek mora da se preporučuje imaocima vlasti za svoje lične potrebe, ne može da se kod njih uspješno zalaže i do kraja izlaže za prava naroda. Kod umjetnika, koji dobivaju narudžbe od političkih faktora, postoji i ta opasnost, da mijesaju politiku sa svojim umjetničkim pothvatima, pokvare ne samo narodne poslove, već i svoj rad...

Prosto je g. Meštroviću kao i svakome drugome, da izražava svoje mišljenje o političkim prilikama, ali mu se ne može odobriti da preuzimlje ulogu nekog narodnog vodje, kako on to voli da čini od nekog doba, pa evo i u najnovije vrijeme okupljajući Preke, Krbeke i Tartalje oko svoje zastave. Ja mislim da i ovdje g. Meštrović podliježe nerazboritim savjetima svojih dvorjana, koji bi rada da se po ljestvama njegova čuvenog imena popnu na visinu kojoj sami nisu dorasli.» (5305).

I Milan Ćurčin se našao pogođen Smoldakinom kritikom da je on «Meštrovićev štitonoša», a *Nova Evropa* njegova «reklamna revija», pa je odvratio na napade u toj reviji (5240; 5394). Smoldaka mu opet odgovara u *Novom dobu* (5308). Ćur-

čin nato objavljuje u *Novoj Evropi* čitav historijat te polemike u koju se, kritikom Smodlake, uvukao i dr. Tresić Pavičić (5240). Polemika je konačno stigla i do sudske tužbe (5239; 5240).

I u Smodlakinim predbacivanjima Meštroviću zacijelo ima i nešto istine, ali nas njegova politička nedosljednost ne može mnogo uvjeravati, znajući da je od stračevićanca pravaša postao jugoslavenski unitarist; da je u Kraljevini Jugoslaviji bio poslanik u Vatikanu, a u vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata prišao komunističkom režimu i navelike ga hvalio.

Boraveći posljednjih predratnih godina u Splitu, u novo-sagrađenom domu na Mejama, Meštrović je neminovno bio živo prisutan i u kulturnim djelatnostima u gradu.

Imenovan je predsjednikom društva «Za stari Split», s dugom tradicijom, dok je tajnik društva bio mladi konzervator Ljubo Karaman.

Meštrović 12. IX. 1939. s njim potpisuje dopis Gradskom poglavarstvu da se uz porušene zgrade do Mletačkog kaštela na obali (zvanog *Hrvojeva kula*) ne grade nove, nego ostavi taj srednjovjekovni kaštel izoliran i bolje vidljiv. Zgrada je pred kaštelom ipak sagrađena – a srušena je tek nakon Drugog svjetskog rata.

Postoji i koncept Meštrovićeva rukopisa u vezi s tadašnjim namjeravanim iskapanjima i čišćenjima podruma Dioklecijaneve palače, također u ime društva «Za stari Split».

*

1937. godina je bila obilježena jednim prijedlogom *Nacrta ustava zagrebačkih intelektualaca*. U njemu je osobito djelovao pravnik dr. Ivo Politeo, kao i u *Zagrebačkom memorandumu*. Taj prijedlog, tiskan kao rukopis, nije bio objavljen, nego je dostavljen nadležnim čimbenicima i političarima. To je i bio razlog da je podigao veliku buku u javnosti. Prethodio mu je jedan “kompromisni” prijedlog za nacrt novog ustava 1936, kada je pitanje sporazuma i novog državnog uređenja bilo aktualno, a sastavili su ga uglavnom isti zagrebački intelektualci u suradnji s nekim beogradskima. I on je bio predan odgovornim političkim čimbenicima, ali nije bio poznat javnosti.

Milan Ćurčin je u *Novoj Evropi* objasnio načela prijedloga novog Ustava, što su ga potpisali uglavnom glavni potpisnici i *Memoranduma*: dr. Albert Bazala, dr. Milan Ćurčin, dr. Milivoj Dežman, Joza Kljaković, dr. Ivan Krbek, Ivan Meštrović, Pavle Ostović, dr. Ivo Politeo i dr. Ivo Tartaglia. Politeo ih označava kao “najužu grupu memorandumša”. Meštrović je, međutim, rekao Trumbiću “da bi, kad bi trebalo, bilo na tisuće potpisnika” (9983¹⁵⁰).

Prijedlog *Nacrta ustava* predan je prvo knezu namjesniku Pavlu i dvojici namjesnika, beogradskim istomišljenicima suradnicima, a zatim vođama političkih stranaka i istaknutijim javnim djelatnicima, da bi poslužio “kao podloga za razgovore i pregovore za opći narodni sporazum”. Pobjeda *Udružene opozicije* na izborima 1935. bila je potpora tih zahtjeva. Iako su Vladko Maček i njegova HSS stranka dobili većinu opozicijskih glasova (600.000), on se ipak ogradio od nacrtu ustava navodnom izjavom da “ovakav kakav je, ovaj se prijedlog ne može uzeti kao podloga za razgovore i pregovore političkih predstavnika”. Srpska demokratska *Samouprava* također je kritizirala *Nacrt ustava*, napadajući i ocrnjujući posebno Meštrovića kao potpisnika: “Neka on kleše i dalje kao što je i dosada klešao i radi čega je zahvalna otadžbina njega već dovoljno nagradila.” (5473).

“Na ovaj korak - veli se između ostaloga u *Nacrtu* - potiču nas poglavito dva razloga: prvi je, teška i nejasna vanjska situacija, koja zabrinjuje i mnogo veće i spremnije države nego što je naša; a drugi je, što smo prožeti iskrenom željom da se odnosi između Hrvata i Srba (kao i između Srbijanaca i ‘prečana’) ne kvare još više, jer smo uvjereni, da na njihovoj slozi i bratstvu treba da počiva ova država, i da je to jedina garancija za sigurnu budućnost jednih i drugih...”

Uzrok nezdravih prilika u Jugoslaviji leži, prije svega, u službenoj politici koja se postojano provodila od postanka ove države. Ustavi iz godine 1921. i 1931. nisu drugo nego emanacija ove politike, politike hegemonije jednog kraja nad svima ostalima. Tom su politikom u prvom redu pogođeni Hrvati, - ona kao da je protiv njih i bila posebice uperena...”

Prva točka *Prijedloga za nacrt ustava* glasila je:

“Sve funkcije državne vlasti (zakonodavna, sudska i upravna) pripadaju kako državnoj zajednici tako i pojedinim banovinama. Kralj vrši izvršnu vlast u banovinama isključivo preko Bana, a banovinske zakone sankcionira samo uz prema-potpis bana. Ustav ima propisati zajednička vrhovna načela, naročito politička i građanska prava kojima se jednako vežu i Država i banovine.

U vršenju svoje autonomne nadležnosti, banovine su slobodne od svakog nadzora i utjecaja državnih organa; za prekoračenje nadležnosti sudi im Ustavno Sudište.”

Nacrt predlaže reorganizaciju banovina: Srpska oblast (predratna Srbija i Crna Gora), Hrvatska oblast (predratni teritorij Banovine Hrvatske, Dalmacija i Međimurje), Slovenačka oblast, Bosna i Hercegovina. Vojvodinu se preporuča izdvojiti kao posebnu oblast Hrvata i Srba. Težnje Crne Gore i Južne Srbije (Makedonije i Kosova) smatraju se internim srpskim pitanjem, pa se Srbima ostavlja rješenje (9477⁵⁴⁴⁻⁵⁴⁹).

Tadašnji podaci Ante Trumbića, u njegovom sačuvanom arhivu, osvjetljavaju također akciju prijedloga *Nacrta ustava* i Meštrovićevog udjela u njemu. Prema Meštrovićevim obavještenjima Trumbiću dr. Ivo Politeo se u vrijeme kongresa pravnik u Beogradu bio sastao s predsjednikom Vlade, ministrom vanjskih poslova i čelnikom *Jugoslavenske radikalne zajednice* Milanom Stojadinovićem, zagovarateljem centralističke politike, koji mu je u razgovoru izjavio da njegova Vlada želi sporazum s Hrvatima, pa da to prenese Mačeku; također da bi se sastao s Mačekom, ali tajno, negdje u Srijemu. Meštrović je također rekao Trumbiću da je Stojadinović Politeu nudio položaj bana Savske banovine, ali taj bi to prihvati samo kad bi se i Maček s time složio, jer Maček u toj banovini ima 95 % pristalica, a u cijeloj državi 4-5 milijuna. Meštrovićevo je mišljenje bilo da je Stojadinović lukavo “opčarao” Politea, a da je sve rekao sporazumno s knezom Pavlom, pa Mačeku ne preporuča razgovore sa Stojadinovićem.

Meštrović je Trumbiću rekao svoje mišljenje da spomenuti *Nacrt* ipak neće “dovesti do konačnog uspjeha, naime do takova ustava, nego ima da se pripravi nešto po čemu bi se vidilo da i Hrvati hoće ovu državu i da ima mogućnost da se dođe do uređenja države iako na novoj bazi”.

Slobodanu Jovanoviću, beogradskom sveučilišnom profesoru, Meštrović je ovako obrazložio svoj stav pri tome: “*sabor* sa zakonodavnom moći za banovinsko područje, *samostalna banska vlast* (bana izabire sabor a kraljev ukaz premapotpisuje sam ban), *financ. samostalnost*, samostalna *žandarmerija* (unutarnji poslovi), *delegacija za zajednički parlament*”.

Daljnijim sporazumijevanjem postignut je, prema Trumbiću, kompromisni prijedlog u pogledu razgraničenja kompetencija, ali nije u najdelikatnijem i najspornijem pitanju teritorijalnog razgraničenja.

Potpisnici *Nacrta* su poslali knezu Pavlu Ćurčina, kao Srbina, da mu ga preda, dok je Meštrović predao *Nacrt* ministru vojske i mornarice generalu Mariću, koji je u vezi s njim zauzeo rezerviran stav.

Inicijativu *Nacrta ustava* svi su prvenstveno pridavali Meštroviću. Beogradska je *Samouprava* pisala, kritizirajući ga:

«Meštrovićev projekt ima samo najpesimističniji odjek.» Potpisnike pak naziva «političkim usidjelicama, koje se prozvaše intelektualcima», «samozvanim beogradskim i zagrebačkim intelektualcima», «besposlenom gospodom iz Zagreba i Beograda», «kabinetskim ustavoborcima» (9983^{149-153, 159-163}).

Ivan Meštrović u *Uspomenama* spominje svoj razgovor s Milanom Stojadinovićem o *Nacrtu* na njegovom brodu u Splitu i zatim u vlaku iz Beograda u Zagreb 1936. godine, što se moralo zbiti tek 1937, nakon dostavljanja *Nacrta ustava* (429²⁴⁸⁻²⁵³; 9983^{160, bilj 99}).

Razgovor s Ivanom Meštrovićem spominje i Stojadinović u svojoj knjizi *Ni rat ni pakt* 1963. godine, opisujući putovanje po Dalmaciji:

«U Splitu sam razgovarao s Meštrovićem, čija je kiparska slava bila prešla okvire Jugoslavije. Međutim, on je volio politizirati, ali s daleko manje uspjeha nego u kiparstvu. On je pripadao jednom malom i beznačajnom krugu zagrebačkih intelektualaca, koji su željeli igrati određenu političku ulogu u našem javnom životu. Njihove ideje bile su često naivne, redovito konfuzne. Spomenuta grupa došla je samo jednom do izražaja za vrijeme šestojanuarskog režima, kada je dr. Bazala, profesor Sveučilišta, postao ministar. Inače njihova pojava je ostala nezapažena.» (7414⁴⁸⁹).

Meštrovićev sud o predsjedniku Vlade Milanu Stojadinoviću bio je još negativniji. Kada se 1948. pred Okružnim sudom u Splitu vodila namještena rasprava protiv dr. Iva Tartaglije, on je izjavio:

«Ja sam se tog dana kada je Stojadinović stigao u Split [1938] nalazio na objedu kod Meštrovića, kada je netko došao k nama i saopćio nam da će Stojadinović posjetiti Meštrovića...»

Ja, kao i Meštrović, ismijavali smo njegovu politiku i uvađanje fašizma.» (6245).

*

Patriotski i politički stav Ivana Meštrovića te 1938. godine, godine uoči početka Drugog svjetskog rata, kada je talijanski fašizam pokazivao sve otvorenije i opasnije namjere da obnovi Rimsko Carstvo i pripoji Dalmaciju Italiji, napisao je on predgovor reprezentativnoj fotomonografiji *Naš Jadran*, objavljenoj u Splitu u organizaciji *Jadranske straže*, a osobito poticajem njezinog predsjednika dr. Iva Tartaglije.

Naslov Meštrovićevog priloga imao je simbolično upozorenje: *Stražimo stražu*, a objavljen je zatim u nekoliko naših listova (330; 331); također u vrijeme rata, nakon sloma fašističke Italije, 1944. u zagrebačkim izdanjima *Neue Ordnung*, iako je Meštrović tada već bio u političkoj emigraciji (355; 356).

«Kao narod Sredozemnog mora i Sredozemlja, mi Hrvati

kroz više od dvanaest vjekova stražimo stražu na svome Jadranu, česti Sredozemnog mora. Stražimo usprkos vremen-skim nepogodama, koje nam prouzrokuju naše gole planine i vrleti, kao i protiv historijskih nepogoda, što smo na prolazu stranim političkim i kulturnim prohtjevima i strujanjima...

I ma koliko da nam je teška sudbina, mi mislimo da nas je ona odlikovala davši nam u dužnost jednu veliku zadaću: da budemo sudionici i suradnici na Sredozemnom moru, kolijevci jedne velike i neprekidne civilizacije, rasadniku svekolike evropske kulture...

I na taj način, kao mediteranski narod i član te kulturne porodice na vedrom i sunčanom Sredozemlju i ogranak velikog slavenskog debla, mi smo u isto vrijeme i kopča između naroda slavenskog Juga i Sjevera i ostalih naroda na Sredozemnom moru...

Eto za taj cilj mi stražimo stražu, bez prijetnje ikome, bez straha od ikoga, jer se duhovni život ne može ni sabljom presjeći, ni iz puške ubiti.

Ko god nam dođe, svakoga ćemo rado primiti za prijatelja, za brata, samo za gospodara nikoga!» (337).

Godine 1939. bio je europski rat na pomolu. Knezu Pavlu je bilo stalo da u tim kritičnim vremenima država bude konsolidirana, pa su 26. kolovoza 1939. predsjednik Vlade Dragiša Cvetković i vođa većinske hrvatske stranke HSS Vladko Maček potpisali *Sporazum* kojim je uspostavljena Banovina Hrvatska s mnogo širim političkim i teritorijalnim ustupcima nego se to ranije moglo ostvariti.

Koliko nam je poznato, Ivan Meštrović u tim razgovorima nije javno sudjelovao. On o tom *Sporazumu* uopće ni ne govori u svojim *Uspomenama*. Ipak je surađivao s Vladkom Mačekom, savjetujući ga u kritičnim pitanjima, premda im politički nazori nisu u svemu bili istovjetni.

Iako je nije u potpunosti odobravao, Meštrović je ipak sa svojim političkim uvjerenjima bio najbliži stranci HSS. Nakon osnivanja Banovine Hrvatske, nalazimo ga tako 28. studenoga 1939. na ručku kod bana Šubašića, zajedno s Krnjevićem, Košutićem, Kljakovićem i drugima. (9982^{3. VII. 1990}).

Robert William Seton-Watson uputio je tada Meštroviću opširno pismo u vezi s kritičnom svjetskom situacijom, na koje mu je Meštrović odgovorio. Seton-Watson je s Meštrovićevim odgovorom upoznao sir Ormea Sargenta u britanskom Foreign Officeu:

«To je pismo Ivana Meštrovića kipara, napisano kao odgovor na moje vrlo dugačko pismo u kojem sam pokušao dati ocjenu o nedavnim događajima iz londonske perspektive što je trebalo prenijeti Mačeku. Moram dodati da je Meštrović, zahvaljujući svom jedinstvenom položaju u Jugoslaviji i kao seljak s odličnim razumijevanjem seljačke psihologije, jedan od najbližih Mačkovih savjetnika: čak je i Stojadinović prošlog ljeta kad sam boravio kod Meštrovića u Splitu, pa i ponovno kasnije, pokušao da ga upotrijebi kao posrednika - naravno ne s mnogo uspjeha jer je Stojadinović tada već svugdje budio najdublje nepovjerenje.» (8437⁹³).

A Meštrović je o Mačeku pisao Seton-Watsonu, između ostaloga:

«Maček još uživa puno povjerenje cijelog hrvatskog naroda i zadobija sve više i više povjerenja srpskih masa.» (8437⁹⁴).

U jednom pismu bratu Peši iz Zagreba 1. svibnja 1939. spominje:

Knez Pavle Karađorđević

“Ovi naši, hvala Bogu, napraviše neki sporazum, a sada ostaje da se vidi kako će ga provesti.” (X. 4. 207).

Radikalni Hrvati nisu bili zadovoljni onim što im je sporazumom priznato, a radikalni Srbi još manje. Međutim, on je ipak bio najjači udarac beogradskoj centralističkoj politici; čak i prvi korak za daljnje postupno federalističko ustrojstvo države - do čega, zbog nesretnih ratnih neprilika - nije došlo.

Nakon sklapanja sporazuma bio je Meštrović prisutan na večeri što ju je u Zagrebu priredio knez Pavle, a na kojoj su bili nazočni i Maček, nadbiskup Stepinac, ban Šubašić i nekoliko zastupnika HSS stranke, a od Srba predsjednik Vlade Dragiša Cvetković, te ministri vojske general Milan Nedić i vanjskih poslova Aleksandar Cincar-Marković.

Knez je tom prigodom rekao Meštroviću da mu je susret s Hitlerom i Göringom bio osobito mučan, ali im se nije mogao suprotstaviti, znajući da su Francuzi i Englezi slabi i da im ne bi mogli pomoći:

“Na ovo nisam znao što da mu odgovorim, - zapisao je Meštrović - nego sam rekao da ga razumijem, ali da ne vjerujem, da nas Nijemci neće u zadnju pregaziti, povijali se mi ili ne povijali.” (429²⁵⁵).

Na jednoj večeri sa srpskim akademikima u Beogradu nakon sporazuma, na kojoj je i Meštrović bio prisutan, ti najistaknutiji beogradski intelektualci najoštrije su optuživali Hrvate, prijeteći da bi oni morali sebi pripojiti prečanske Srbe, a Hrvate pustiti svojoj sudbini. Meštrović je reagirao na optužbe Slobodana Jovanovića, poznatog pravника, političara i pisca, ideologa radikalnog *Srpskog kluba*, naročito djelatnog nakon sporazuma:

“... A kad me tjerate, ja ću vam reći gdje je, uglavnom, intelektualna krivnja i gdje je rasadnik šovinizma: u vašoj Akademiji ‘s čistom naukom’. Vaši akademici pišu, a vi to štampate, kako je Hrvate, ukoliko ih ima u Bosni i Hercegovini, ‘importirala Austrija’. I vi biste htjeli, da to naša djeca prime i vjeruju u povijest kao istinitu, i da to rade, uza sve grobove svojih pradjedova, koji datiraju davno prije nego je tamo doprlo pravoslavno pučanstvo. Dakle, vi intelektualci i vaša Akademija nauka glavni ste rasadnici šovinizma, drugi vas, neuki samo slijede, jer vas drže za svjetionik.” (429²⁵⁶⁻²⁵⁸).

Ne možemo a da se pri tome ne sjetimo *Memoranduma beogradskih akademika* koji je umnogome pridonio srpskoj agresiji na Hrvatsku 1991. godine.

*

Boraveći posljednjih predratnih godina u Splitu, u novo-sagrađenom domu na Mejama, Meštrović je neminovno bio živo prisutan i u kulturnim djelatnostima u gradu.

Imenovan je predsjednikom društva “Za stari Split”, s dugom tradicijom, dok je tajnik društva bio mladi konzervator Ljubo Karaman.

Meštrović 12. IX. 1939. s njim potpisuje dopis Gradskom poglavarstvu da se uz porušene zgrade do Mletačkog kaštela na obali (zване *Hrvojeva kula*) ne grade nove, nego ostavi taj srednjovjekovni kaštel izoliran i bolje vidljiv. Zgrada je ipak sagrađena pred kaštelom, a srušena je tek nakon Drugog svjetskog rata.

Postoji i koncept Meštrovićeva rukopisa u vezi s tadašnjim namjeranim iskapanjima i čišćenjem podruma Dioklecijaneve palače, također u ime društva “Za stari Split”.

U Europi je 1940. godine rat, a u Jugoslaviji još nije. Meštrović prati burna zbivanja, bojeći se najviše talijanske invazije. U svibnju piše iz Splita bratu Petru:

“Čujem da su naši prekomorski - kad bi bili samo prekomorski - susjedi povukli svoje heroje sa naše granice, a mi isto tako. S druge strane njihove - čujem da je odluka donešena da oni ulaze u prvoj polovini juna, nu da u nas neće dirati osim ako se solidarišemo sa Grcima, čijih ‘par otoka’, vele, da moraju zauzeti. Možda će im dogodjaji i na zapadu još pružiti razloga za razmišljanje.” (X. 4. 211).

A u drugom pismu, također iz Splita:

«Ovdje ko i tamo [u Zagrebu?] šire priče o ev[entualnom] ratu. Kao i tamo, samo, mora se priznati, manje glupo nego tamo... Sinoć su bile malo utješljivije vijesti. Ako uspiju da ih zaustave dok provedu preduzete mjere s ovu i onu stranu kanala, onda se nadam da će minuti opasnost katastrofe.” (X. 4. 213).

Ivan Meštrović, inače, stalno ima neke veze s Englezima, što će ga uskoro skupo stajati. I sada, kada je rat u Europi već u tijeku, na ručku je kod njega, u Zagrebu, engleski poslanik Ronald Campbell, koji je zaželio da u Meštrovićevom domu razgovara s Mačekom. Meštrović mu je to poručio i Maček je došao u pratnji stranačkih prvaka dr. Jurja Krnjevića i inž. Augusta Košutića, dok je uz Campbella bio nazočan britanski konzul u Zagrebu Thomas C. Rapp. Razgovaralo se o koracima koje će Jugoslavija zauzeti u europskom sukobu. Maček je bio mišljenja da je vojna spremnost Jugoslavije za rat vrlo slaba. Na primjedbu da je njegov narod hrabar, Maček je odgovorio:

„To je istina, ali sama hrabrost ne odlučuje, goloruk čovjek se ne može braniti od tenkova, niti se puškom može oduprijeti topovima. Nas bi njemačka mašina pregazila za par dana. Zato je bolje, i za nas i za vas, da mi ostanemo neutralni. Pregažena Jugoslavija bi bila za vas neuspjeh, a za Nijemce uspjeh. Kao neutralna, Jugoslavija bi za Nijemce uvijek predstavljala neku opasnost, jer oni znaju, kao i vi, na kojoj je strani naše srce...» (429²⁶²⁻²⁶³).

Ali i drugoj je strani odgovaralo da pokuša držati vezu s Meštrovićem, samo što je to, s političke strane, bilo bezuspješno.

„Kako su mi često u prolazu, ili pri kakvom posjetu u Zagrebu, navraćali francuski i engleski poslanici, - piše u *Uspomenama* - to je sada počeo činiti i njemački poslanik [Victor] von Herren. On je bio u dva navrata s gospođom. Oboje su vrlo simpatični...

Von Herren mi je rekao, kao u povjerenju, da je on ambasador Reicha, ali da nije nacist, niti se slaže s Hitlerovom politikom...» Međutim je Meštrović, kad je razgovor sveo na politiku, rekao da je on umjetnik, pa na događaje reagira kao čovjek, a ne kao političar (429²⁶³⁻²⁶⁴).

Kraljevina Jugoslavija je ipak 25. ožujka 1941. pristupila *Trojnom paktu*, a vojska je 26/27. ožujka izvršila vojni udar i preuzela vlast s maloljetnim kraljem Petrom II. na čelu. Maček je bio za priznavanje *Trojnog pakta*.

Meštrović se uoči potpisivanja ugovora s pristupanju Jugoslavije *Trojnom paktu* sastao s Mačekom u njegovom stanu i pitao ga hoće li doći do potpisivanja.

„Sigurno da hoće. Tako su odlučili. Što se tu može, kad je takva situacija. I onda, što mi tu možemo, mi smo samo u kolima kojima upravljaju oni, u njihovim je rukama vojska, vanjska politika, i sve, a mi smo samo prisutni. Bu kak bu.

- Ta nećete ići i vi na potpisivanje? - pitao sam ga.

- O ne. Htjeli su i naši, a to žele i Nijemci, ali ja ne idem, da me i četiri vola vuku.“ (429²⁶⁴).

Sava Kosanović, tajnik srpske *Samostalne demokratske stranke*, zvao je Meštrovića da dođe u Beograd i utječe na kneza Pavla da ne potpisuje ugovor protiv kojega su svi srpski časnici; da nagovori i Mačeka neka pođe u Beograd i djeluje u tom smislu.

Nagovoren, Meštrović je napisao pismo knezu Pavlu:

«Ja sam pismo uistinu napisao - veli Meštrović. - U pismu sam rekao da razumijem njegovu tešku i odgovornu situaciju, kao i opasnost za cijelu zemlju, pa da zato razumijem i težinu odluke, pa bila ona u jednom ili drugom pravcu. Istakao sam našu moralnu obavezu prema Saveznicima, koji su pomogli da se država stvori. Znam da i on to mišljenje o moralnoj obavezi sa mnom dijeli. Istakao sam, kako nam saveznički narodi ne bi nikada oprostili, a još manje bi nas sutra branili od naših imperijalističkih susjeda. Na kraju sam rekao da razumijem naše kolebanje, kao slabijih, samo da je pitanje, hoće li nam to kolebanje spasiti glavu, ili samo nanijeti sramotu. Napokon sam rekao, da je moje osobno uvjerenje da, ako je Hitler u sebi donio odluku da nas pregazi, on će to konačno i učiniti, pa dočekali ga mi na granici s cvijećem ili s puškama. On će to učiniti ne samo kao velikonijemac, nego i kao dojučerašnji Austrijanac, da kazni sarajevske ubojice.»

Pismo je trebao Ćurčin odnijeti u Beograd knezu, ali knez je otputovao u Sloveniju i nije bio voljan primiti Meštrovićevo pismo (429²⁶⁵⁻²⁶⁶).

Beogradski je puč Meštrovića zatekao u Splitu zbog smrti majke.

„Sjedili smo obično do kasno uveče, razgovarali i pratili radio vijesti - bilježi u *Uspomenama*. - Najednom smo, poslije puča, čuli govor srpskog patrijarha. To je bio govor u kojem je bio sažet sav šovinizam srpstva i pravoslavlja, koje da je jedino

Polaganje prisege
Vladka Mačeka
za vladu generala
Dušana Simovića,
ožujak 1941.

održalo 'zavjetnu misao', jedino koje je stvorilo državu i jedino koje će je braniti i obraniti. Saslušavši taj govor, svi smo se zgedali bez riječi. Ja sam i nehotice prvi prozborio:

- Ovo je početak propasti, njen prvi čin. Ovaj i ovakav govor ubojitije je oružje od svih njemačkih topova i tenkova; njega će slijediti rasulo Jugoslavije i tragedija njenih naroda." (429²⁶⁷).

Hitler je 6. travnja s njemačkom, talijanskom, bugarskom i mađarskom vojskom napao Jugoslaviju, koja je već 17. travnja kapitulirala, nakon što su kralj i vlada pobjegli u inozemstvo.

U Zagrebu je pukovnik Slavko Kvaternik u ime ustaškog vođe Ante Pavelića 10. travnja 1941. proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku.

Vladko Maček je pozvao «sav hrvatski narod da se novoj vlasti pokorava», da bi sačuvao stranku za kritičan čas kraja rata. Prilike su se, međutim, odvijale drugačije, pa se hrvatski narod, silom prilika, polarizirao s jedne strane na one koji su prišli, ili druge koji su tek podnosili novi režim, i na one koji su se priključili partizanima i tako htjeli ili ne htjeli, stvorili uvjete za buduću komunističku režim. Njemačku ponudu da bude na čelu NDH odbio je. Poglavnik NDH dr. Ante Pavelić temeljio je svu politiku na hrvatskoj državi, surađujući pri tome ideološki i politički sa svojim zaštitnicima, Hitlerovim Reichom i Mussolinijevom Italijom. Svi jugoslavenski, demokratski prosaveznički i komunistički podanici, kao i Srbi i Židovi, bili su u NDH nepoželjni i proganjani. Proganjani su i masoni, a katolička Crkva je tolerirana. Italija je dobila veći dio Dalmacije, kao ustupak za pomaganje i dovođenje ustaša na vlast, a usto je Hrvatskoj bio namijenjen kralj iz Italije.

RATNE NEVOLJE

U proljeće, o uskrsnim praznicima 1940, kada je rat već zahvatio ostalu Europu, Ivan Meštrović je u Splitu s obitelji.

Međutim, njega, a i mnoge druge u Hrvatskoj, kao da više brine budućnost novog stanja nakon uspostavljanja Banovine Hrvatske, koje je u Hrvatskoj prihvaćeno s odobravanjem, a u Srbiji s negodovanjem.

«Mi smo doputovali dobro - pisao je u ožujku bratu Peši. - Ovdje sve misli da je teško što nam predstoji, ali da je lakše nego ono što bi nam predstojalo kad bi bili pustili da ide kako su bili počeli vjerovati onima kojima nije za vjerovati. Ljudi su više zabrinuti za našu slogu nego za drugo. Nelagodnost i zabrinutost dolazi otud, što još ne znaju kakvo je stanovište Beograda u pogledu Banovine i hoće li M[aček] moći da učestvuje u vladi. O tomu su svemu morali biti na obe strane odmah na čistu, međutim kao i uvijek, naši misle da će kola događaja čekati na nas...» (I. 4. 2).

Inače Meštrović uživa u sagrađenoj kući i zauzet je uređenjem parka oko nje.

U svibnju te 1940. godine opet se sprema u Split, gdje sve češće navraća. Ratna ga psihoza brine, pa pomišlja da djecu, kada završi školska nastava, pošalje u Švicarsku, kamo iz Zagreba piše bratu Petru u Ženevu:

«Vrijeme je jako ružno, oblačno i vlažno, kako ovdje tako i u Splitu. Djeca će ovih dana poslati svoje stvari u Split, pa možda i sami krenuti prije ferija dolje. Ferije im ove godine počinju, kako su jučer u školi rekli, već 6. juna. Kad bi bio siguran da će tamo biti mirno poslao bi ih tamo, što bi oni željeli. Radi te neizvjesnosti, pitanje je bi li i putnicu dobili. Ako bi išli morala bi ih Olga otpratiti, a možda i ja, da vidim gdje su i kako su smješteni. Informirati ću se hoće li to ići. Ako ne, onda neka

Milan Kašanić
i knez Pavle

idu sa materom u Split, bez obzira hoće li biti velika vrućina ili ne.» (X. 4. 209).

A koji dan zatim:

«Djecu ću poslati u Split za ljeto, jer im je tamo najzgodnije. Treba sve sa drugima dijeliti, pa što bude.

Večeras putujem u B[eograd], a nadam se da ću se vratiti u nedjelju.

Moje posljednje bronce idu sutra za Bukurešt.» (X. 4. 210).

«Vrijeme je baš prekrasno, sve svježije, zeleno i toplo», pisao je u svibnju 1940. bratu u Zagreb (X. 4. 213).

Milan Ćurčin sa ženom i sinom mu je u gostima, pa obje obitelji toga ljeta obilaze Sinj, Vrliku, Knin i, dakako, Biskupiju, i posjećuju njegovu rodbinu na selu, s kojom ima mnoge brige (X. 4. 214).

Za božićne praznike 1940. obitelj Meštrović je opet u Splitu. Blagovaonica u palači je već potpuno opremljena, s tradicionalnim kaminom s ognjištem i velikim hrastovim stolom s mnogo stolica za goste, izrađenih po Meštrovićevom nacrtu. Tu se sada okuplja društvo njegovih prijatelja. Razgovor je, naravno, u tim kritičnim ratnim danima uglavnom o politici i tijeku rata u Europi, ali ga Meštrović svodi i na općeljudska razmišljanja, potaknuta baš tim nehumanim i besmislenim ratom, koji je već brojio na stotine tisuća žrtava. Od tih je razgovora, stvarnih i imaginarnih, Ivan Meštrović sastavio cijelu knjigu «Božićni razgovori», koja je objavljena 1945. u Zürichu, u njemačkom prijevodu njegovog prijatelja dr. A. Lichta, koji je knjizi dao naslov «Dennoch will ich hoffen» (*Ipak se nadam*), uz podnaslov «Ein Weihnachtsgespräch» (*Božićni razgovor*).

Badnjak je Meštrović slavio po tradicionalnim običajima njegova zavičaja, Dalmatinske zagore. Trupac drva gorio je u kaminu, a na stolu je stajala posuda s izniklom pšenicom i božićna svijeća u njoj. Tada je bio ošteti ruku i nije mogao raditi u ateljeru, pa je bilježio te razgovore tijekom deset dana i svoja razmišljanja, pritisnut teškim položajem cijelog čovječanstva u ratu.

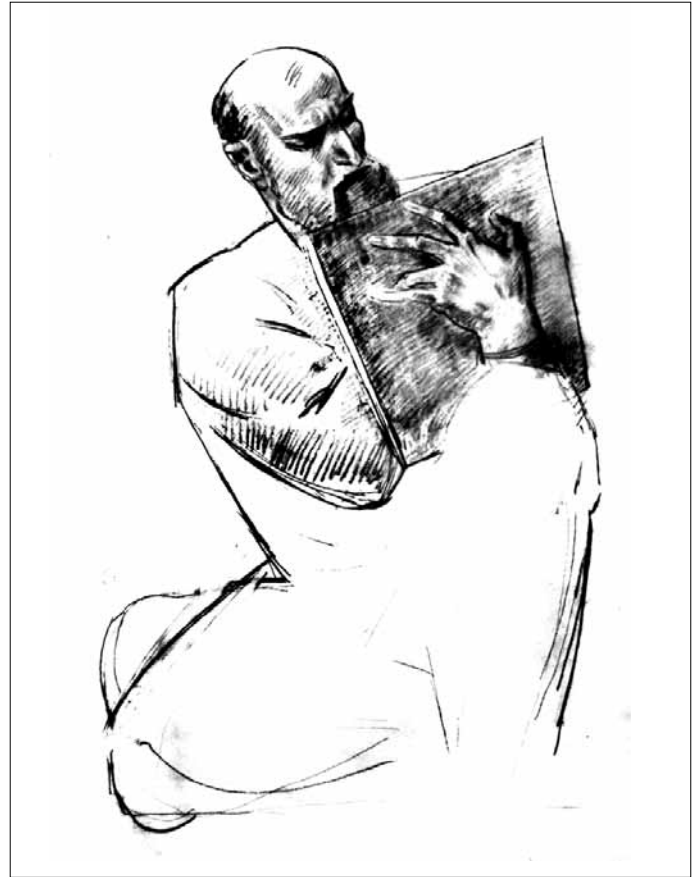
Osim supruge Olge i djece Tvrтка, Marte, Marice i Mate, u tim su razgovorima sudjelovali i njegovi splitski prijatelji, koje ne spominje imenima, nego tek kao goste. Poslije, u Americi, sam je Meštrović otkrio imena gostiju u *Razgovorima* književniku Antunu Nizeteu, koji je u *Hrvatskoj reviji* 1962. pisao o njemu kao piscu. Bili su to brat mu ing. Petar (Pešo), slikar Joza Kljaković, dr. Ivo Tartaglia, inž. Dane Matošić i Milan Ćurčin. Za gosta kojega zove «Sanjarem» Nizeteo misli da je Ćurčin (7150⁴¹⁶, bilj. 12),¹³⁶ premda je vjerojatnije da je Meštrović u tom liku predstavio samoga sebe, iako se on u početku navodi i kao domaćin, tim više što jednom veli da i on pravi kipove, a rječnik i način razmišljanja Sanjara ujedno su i Meštrovićevi kako ih poznajemo iz drugih njegovih tekstova. To je i mišljenje autora prikaza i znatnoga dijela izvornog teksta Meštrovićevih *Božićnih razgovora* Ante Kadića u *Hrvatskoj reviji*.¹³⁷

Unatoč spoznaji opće tragedije prisutni ipak vjeruju da će dobro u čovječanstvu pobijediti, temeljeći se osobito na kršćanskim načelima.

Rukopis je u posjedu obitelji Meštrović, a kopija rukopisa u Galeriji Meštrović u Splitu (I. 31).

Joza Kljaković spominje u svojim memoarima da mu je Meštrović čitao te *Razgovore* godinu zatim, 1941:

«... To su bili dijalozi između nas nekolicine njegovih prijatelja, to su bila naša mudrovanja o svim problemima života.

Ivan Meštrović – Autoportret, crtež, 1941.

On je ta mudrovanja kroz svoje naočale donio, dobro komponirao i interesantno prikazao. S tim našim razgovorima on je prikazao problematiku današnjeg vremena, dekadenciju europske civilizacije i duhovno opadanje europskog čovjeka. To su problemi, koji od prvog svjetskog rata sve intelektualce europske interesiraju. To su problemi, o kojima će se još mnogo pisati, jer propadanje i eventualno smrt oblika jedne od najvećih civilizacija svijeta nije svakodnevna pojava, niti obična stvar.» (6333²⁰⁰).

Hrvatska revija Vinka Nikolića u inozemstvu je objavila 1951, 1956. i 1983. ulomke iz *Božićnih razgovora* (358; 391; 451).

Meštrović započinje svoje *Božićne razgovore* ambijentom svoga doma u kojemu su se oni odvijali:

«SPLIT - BOŽIĆ 1940.

Oveća duguljasta soba za blagovanje. - U dnu sobe ognjište sa 'badnjacima' oko kojih je plamsala vatra od starih lozovih panja. - Oko vatre po pločniku razastrta slama. Uokolo dvije klupe i nekoliko stolaca. - Po sredini sobe dugačak jednostavan stol za blagovanje a u sredini jedna posuda napunjena pšenicom u kojoj je usadjena velika 'božićna svijeća'. - Za stolom domaćin, domaćica, domaćinov brat, četvero djece - dvije curice i dva dječaka -, te tri gosta.

Domaćica: O, Bože moj! - eto opet Božić; kod nas se još ništa nije desilo, ali svejedno, Bože mi oprosti, čovjek nema veselja.

Prvi gost: Imadete pravo, zasad je sve u redu, ima svega; štoviše, svijet troši ko lud, više nego ikada, smije se, cereka se, al opet se vidi neki prikriveni strah, kao da svaki misli: ko zna što će li od mene sutra biti.

Drugi gost: Da, da, koliko su god nesvjesni, ipak kao da u podsvijesti osjećaju, da je cijeli svijet jedan raštrkani komšiluk, i da može požar sve zahvatiti.»

Djeca postavljaju naivno pitanja o Božiću, o ratu i miru, o dobrim i zločestim ljudima, a odrasli im odgovaraju:

«Ml(adi) dječak: A zašto ložimo badnjak, sipljemo žito na njih (orig: ulje) i polijevamo ih vinom?»

Drugi gost: To ti je da se sjetimo svojih starih, djeda, babe, pradjeda i šukundjeda, onih koji su osnovali - porodicu, pa župu, pa banovinu, pa kraljevinu. Da im pokažemo da smo u duhu s njima, da držimo istu vatru na ognjištu. Pšenicu i vina im dajemo da pokažemo da im iz duše vraćamo od njihovih truda, i napokon da smo sjeme njihova sjemena, krv njihove krvi.

St(ariji) dječak: Stari poganski običaj, žrtva kućnim bogovima.

Drugi gost: Da, biti će stari običaj, ja nisam rekao da je kršćanski.»

Zatim slijede opširna moralistička razmišljanja djece i odraslih, o kojima će još biti riječi (XVII. 1; l. 31 ¹⁻⁵).

U proljeće sljedeće 1941. godine Meštrovići su iz Zagreba došli u Split i u Otavice na pogreb njegove majke. Očekujući uskrсне praznike, zadržali su se duže. S njima je došao i Milan Ćurčin kao njihov gost. Tu ih je zadesio i rat.

Nijemci i Talijani objavili su Jugoslaviji rat 6. travnja. Toga su dana talijanski zrakoplovi bacili bombe na Split. Nastala je opća panika i bijeg stanovništva iz središta grada na periferiju i u okolna polja. U Meštrovićevu su se palaču na Mejama sklonili njihov kum Ivo Tartaglia sa ženom i prijatelj Dane Matošić.

10. travnja proglasio je Slavko Kvaternik Nezavisnu Državu Hrvatsku, pa su ustaše preuzeli vlast i u Splitu. Po nalogu Ede Bulata, nekada vatrenog jugoslavenskog nacionalista i orjunaša, a tada predstavnika ustaške vlasti, uhićeni su u Meštrovićevom domu Tartaglia i Matošić, kao i brojni drugi građani, a pripovijedalo se, sjeća se Meštrović, da je Edo Bulat bijesan i da prijete da će "zatvoriti i mene i mog srpskog prijatelja dra Milana Ćurčina".

Dva dana zatim stigao je iz Zagreba engleski konzul Rapp, zajedno s Meštrovićevim prijateljem, publicistom Pavlom Ostovićem, s porukom engleskog poslanika Campbella da ga konzul poveže svojim automobilom u Hercegnovi, gdje će se ukrcati na englesku podmornicu i izbjeći iz zemlje prije njemačke i talijanske okupacije.

Meštrović pak nije htio ostaviti obitelj u neizvjesnosti, kao ni svoga gosta Ćurčina, koji je bio u još većoj opasnosti od njega. Englezi su prethodno bili planirali da će u kritičnom času u splitsku luku uploviti jedna njihova krstarica i evakuirati Meštrovića s obitelji i ugroženim prijateljima, ali su ih brzi događaji preduhitrili u pothvatu.

Ustaška euforija u Splitu bila je vrlo kratka jer je malo zatim talijanska vojska ušla u grad. Bulat i splitski frankovci dočekali su ih svečano, očekujući da će proslijediti dalje, ali su oni u Splitu i u većem dijelu Dalmacije ostali. Sa zgrade Banovine koji dan zatim skinuta je hrvatska zastava, a izvješena talijanska.

Sada su Talijani počeli zatvarati ljude i vršiti pretrese u potrazi za oružjem. Jedne noći, o ponoći, pretresali su i Meštrovićev dom, istjeravši ukućane u vrt.

Sutradan je Meštrovića posjetio jedan talijanski pričuvni

pukovnik, s izlikom da vidi njegove skulpture, a u stvari da ga upozori na opasnost koja mu prijete od fašista u Splitu.

"Dan dva poslije toga došao mi je tajnik biskupa Bonifačića [Kvirina Klementa Bonefačića], rekavši da ga je biskup poslao da mi kaže, kako ga je pozvao talijanski general i pokazao mu listu splitskih građana, koji će biti deportirani u Italiju. Bilo ih je u taj mah 40 na listi, između kojih je bilo moje ime na prvom mjestu. Bonifačić se začudio, rekavši generalu da će to zlo djelovati na građanstvo, i uopće u okupiranoj provinciji. Za moj slučaj je rekao generalu, da ja nisam politička ličnost, da sam poznat, voljen, itd. General je odgovorio biskupu:

- Može biti, ali to ne mijenja činjenicu da je on bio jedna od glavnih ličnosti, koje su omele da u prvom svjetskom ratu nismo dobili Dalmaciju, pa ćete razumjeti odluku naše vlade...

Sljedećih dana, po svu noć su bili telefonski nazivi, s najgadnijim izazovima i uvredama. Dotični nikada nisu kazali svoje ime, a psovke su bile na hrvatskom jeziku. Ja sam prestao ići na telefon, te bi išao prijatelj Ćurčin, kako ne bi naše žene ili djeca čuli bezobrazne psovke.»

o I tadašnji tajnik biskupa Bonefačić, Urban Krizomali, pišući o biskupovom zalaganju za spašavanje Splićana u vrijeme talijanske okupacije, veli da se biskup, u prvom službenom posjetu Talijanskom general-zapovjedniku Zingalesu založio za Meštrovića „koji bi kao anglofil navodno mogao biti interniran... a Ivanu Meštroviću omogućio udaljiti se iz Splita i poći u Zagreb“. (10621 ¹⁵).

Pukovnik Gornik ga je također upozorio da bi morao otići iz Splita jer mu se loše sprema. Zatim je uslijedio jedan neugodan posjet:

„ - Mi smo od fašističke policije, a došao sam da pregledam kuću, bi li bilo prikladno za našeg providura... To je jedno, a drugo, da vas ispitam, što vi radite u talijanskom Splitu, kako ste se i zašto ovdje našli i kako to, da niste otišli u vašu hrvatsku zemlju, ili još ne vjerujete da je Dalmacija postala Italija i ostatak će za vazda.

- Ja sam ovdje u svojoj kući, to ćete vi znati, kad ste od policije.

- Ovo je bila vaša kuća, ali vi niste ovdje rođen, već negdje u Hrvatskoj, gdje inače i živite, pa zašto niste tamo, ovdje više nema mjesta Hrvatima... i recite mi, kako ste se baš sada, za vrijeme rata, našli ovdje, a ne tamo u Zagrebu, na vašoj nekoj Akademiji, gdje ste namješten?

- Pa rekao sam, da je ovo moja kuća, gdje svake godine boravim gotovo šest mjeseci.

- Ali nećete da odgovorite, zašto ste se našli baš u ovo doba, dok vam škola radi. Zašto ste u ovo vrijeme došli u Split?

- Došao sam na sprovod svoje majke.

- Čestitam vama i njoj što je umrla!

- Ja poznam Talijane kao pristojne ljude i nisam nikad čuo, da nekome čestitaju kad mu mati umre...

Nekoliko dana poslije toga mi je došao jedan drugi pukovnik, rekavši da je stigao dan prije iz Rima, te da ima nešto kazati u strogom povjerenju. To „strog povjerenje“ se sastojalo u tomu, da mi Papini poručuje da je saznao pouzdano, da fašisti imadu loše namjere prema meni i da mi savjetuje, da što prije napustim Split, te da odem u Zagreb ili u Italiju, gdje misli da mi se neće ništa dogoditi. Pukovnik je to govorio najozbiljnije, doznavši da zna istu stvar i iz Kvirinala, te da mi se i odanle isto preporuča.

Meni se u Zagreb nije išlo, u Italiju još manje, pa sam pukovniku rekao da ću još promisliti. Koji dan poslije toga, na telefon se iz Zagreba oglasi:

- Ovdje Mile Budak. Kako ste, dragi Meštre?

- Evo onako, kako ste vi otuda udesili.

- Znamo kako vam je pri srcu, ali o tom više kad se vidimo. Za sad samo mogu kazati, da je neophodno da se što prije udaljite iz Splita. Saznali smo pouzdano, da vam zlo spremaju. Šaljem jednog vašeg prijatelja k vama. On će biti sutra tamo, pa dođite s njime odmah u Zagreb, a onda ćemo vidjeti što će biti dalje.

- Vidjet ću.

- Nemate što vidjeti, nego se ne šalite glavom." (429²⁷¹⁻²⁷⁹).

Mile Budak, u početku ministar Bogoštolja i nastave, a zatim i doglavnik, nastojao je i kasnije pomoći Meštroviću i spasiti ga od zatvora i moguće likvidacije, pogotovo zato što je Meštrović ranije otvoreno ustao u njegovu obranu, osuđujući

Mile Budak

jugoslavensku policiju da stoji iza atentata pokušaja ubojstva Budaka željeznom polugom po glavi, krajem tridesetih godina.

Prema jednom nedokumentiranom podatku:

„Papini mu je tom prilikom pisao izražavajući mu svoje nepomućeno prijateljstvo, i to je prijateljstvo djelom dokazao, upozoravajući ga na opasnost da bude uhapšen i deportiran u koncentracioni logor zajedno s nekolicinom drugih viđenih ličnosti.“ (9240⁶).

I kći Marica navela je u jednom interviewu Vojku Mirkoviću da je Papini opomenuo Meštrovića da mu prijete zatočenje (8839).

Prema drugom, također nedokumentiranom podatku, papa Pio XII. upozorio je Meštrovića na opasnost (8851).

Bio je još jedan osobni uzrok fašističke opasnosti za Meštrovića. Meštrović se bio zamjerio Mussoliniju dok je taj još bio novinar, prije preuzimanja vlasti, kada je odbio njegov poziv da ga posjeti, zbog čega je morao i napustiti Italiju (8436).

Ivan Meštrović rodio se 15. kolovoza, na blagdan Velike Gospe, pa je obitelj toga dana slavila njegov rođendan. I te ratne godine sjetila ga se njegova i Ćurčinova obitelj i proslavila rođendan, ne uz pečenog janjca, kao obično, ali ipak uz pečenog jarca što mu ga je brat Marko donio sa sela. Pjesnik Milan Ćurčin sastavio je prigodom tog njegovog pedesetosmog rođendana pjesmu „za kućnu uporabu“:

„I Marko i Olga, Marta i Marija,
I Tvrtko i Mate i Tomo i Trpe
Stariji Ćurčini, i Niko i Ivica,
A i svi ostali, veliki i mali
današnju su Gospu jedva dočekali,
Da bi željam svojim riječ i izraz dali,
Dragom slavljenu u glas čestitali... (I. 18. 2).

Još uvijek u Splitu, 5. rujna 1941, pisao je Meštrović bratu Peši u Zagreb. Obitelj još uvijek ne osjeća veliku ratnu oskudicu, iako je opskrba hranom nešto teža. Problem mu je brat Marko, alkoholičar, koji je sa sela došao k njemu, sa ženom i bolesnim djetetom. I Meštrović ima smetnje s bubrežima, pa se mora pridržavati dijete. Traži da mu pošalje dlijeta za rad u drvu, „da su mi tu ako bih produžio boravak i mogao nešto raditi“. Novaca ima još malo jer je isplatio građevinskog poduzetnika Marina Marasovića i kupio na selu zemlju bratu Marku. Pismo mu šalje po Nevenu Šegviću. Željeznička pruga od Splita do Zagreba ne radi, nego pošta ide preko Rijeke i to vrlo sporo i nesigurno. «Kod mene sve na istom, samo što je porasla nervoza sa djecom, a osobito sa materom im, radi škole. Ovde se još nezna da li će se tu [u Splitu] otvoriti na našem jeziku, a tamo [u Zagreb] opet neznam što bi se išlo, i hoće li biti zasigurno otvorene škole. Sa živčanim namirnicama je sve teže, da nećemo imati ni dosta kruha, a kamoli masti i drugog. Iz sela nedadu pronijeti, a ako bi se koja malenkost i pronijela, više košta put i gosti [rodbina koja će je donijeti]. Ugljena nema nimalo, drva isto...

Očekivao sam tebe i Jozu [Kljakovića], da saznam kako je tamo sa svim mojim pitanjima i školom, pa da se prema tome ravnam. Nu vas nijednog nema, niti se javljate. Danas sam Jozi brzojavio... Ako bi mi zimovali tu, najvolio bih da si i ti tu, ako ti nije nezgodno, radi tvojih posala...»

Joza Kljaković je svratio u Split na putu iz Zagreba u Rim, gdje je imao obaviti neku narudžbu fresaka u Zavodu sv. Jeronima.

«U Splitu sam ostao još nekoliko dana - piše Kljaković u svojim uspomjenama. - Meštrović je bio nemiran i prilično utučen. Nije mogao ništa raditi, niti je znao naći izlaza iz te neugodne situacije. Čitao mi je jedan svoj odulji sastavak za vrijeme boravka u Splitu [*Božićne razgovore*]...

Razumio sam Meštrovića, da tu nije mogao mnogo raditi, razumio sam da mu je tu bilo teško živjeti. Zato sam mu predložio, da ide sa mnom u Rim. Istina, i tamo su Talijani, ali tamo su oni doma, tamo nisu zavojevači, niti imaju pozu pobjedioaca. Ako nam tamo bude nesnosno živjeti, maknut ćemo se u koju drugu zemlju.

Kada sam se vraćao u Zagreb, putovao je sa mnom i Meštrović, da u Zagrebu pribavi putnicu i vizu za Italiju.» (6333²⁰⁰⁻201).

Ne znamo što bi bilo s Meštrovićem da je ostao u Splitu. Zacijelo bi bio odveden u neki logor u Italiji kao i ostali viđeniji ljudi iz Splita i iz ostale Dalmacije. Stoga nas čudi kasnija Krležina naivna primjedba u razgovoru s Enesom Čengićem:

„Ne znam što mu je bilo da 1941. napusti Split.“ (9594¹⁶⁶).

Ivan Meštrović je zajedno s Jozom Kljakovićem 5. listopada 1941. otputovao iz Splita u Zagreb. Sutradan je iz Zagreba brzojavio Olgi: „Stigli zdravo, pozdrav. Ivan“ (I. 4. 3).

Nakon Meštrovićeva odlaska ostala je njegova obitelj i dalje godinu dana u Splitu, gdje će provesti dio rata, sa svim ratnim nedaćama, iako materijalno nešto bolje osigurana nego najveći dio ostaloga građanstva koje je, pogotovo nakon sloma Italije, doslovno gladovalo.

Najteža briga ipak im je bila vijest o Meštrovićevom uhićenju.

„Možete zamisliti kako nam je bilo užasno kada smo čuli da je tata u zatvoru na Savskoj cesti - pričala je poslije mlađa kći Marica. - Zatim smo počeli oskudijevati u hrani, a ogrjeva tokom te strašne zime uopće nismo imali. Svi smo dobili ozeblina. Od njih su mi krvarile ruke i noge. Od gladi nas je spasio stric Marko koji je iz Otavica doveo konje i zaorao park oko kuće i mamino zemljište, tu, malo podalje. Kada je pšenica rodila, vršila se na podu garaže (8839).

„Istom što smo stigli u Zagreb, odmah je Budak pozvao Kljakovića - piše Meštrović u *Uspomenama* - da mu priča moje raspoloženje, te da čuje može li očekivati našu, ne političku, već kulturnu suradnju, pri čemu će on kao ministar prosvjete sve učiniti, što bude u njegovoj moći, a u tome da, drži, neće biti nikakve zapreke od strane Pavelića. Kljaković mu je rekao da je skeptičan, jer da sam ja jako utučen zbog talijanske okupacije Dalmacije i ostaloga. Budak je zatim htio da se vidi sa mnom u četiri oka. Kad smo se sastali počeo je:

- Znam da se vi ne slažete s ovim što smo uradili, ali se nije moglo drugo. Ja sam vas pozvao, da vam spasim glavu od fašista, jer i vi ste moju spasavali, pa milo za drago... Hoćete li da vodite Akademiju kao i do sada, te da nastavite zidanje zavjetne crkve u Trnju?

Kad sam rekao da neću i ne mogu ni jedno ni drugo, pokušao me je uvjeriti da taj posao ne bi imao značaj suradnje s ustaškim režimom, nego bih prosto nastavio svoj rad na kulturnom polju bez obzira na politiku, a vlada bi po svojoj dužnosti skrbila za sredstva, da se taj rad nastavi.

Odbijajući njegove prijedloge i iznoseći svoje osjećaje i uvjerenje, da su oni na krivom putu, koji će biti fatalan za Hrvatsku i Hrvate, prešli smo i zapali u politiku, pri čemu sam Budaku sasvim otvoreno govorio, da su oni talijanska i njemačka igračka...

Nato mi je Budak rekao:

- Hoćete li k poglavniku?

- Neću, a i što bih? Vi tjerate svoje, a meni je da se negdje u nijemi kut sklonim.

Budak me tužno pogledao:

- Vidim ja da vi ne vjerujete u pobjedu Osovine.

- Kad bih u to vjerovao, ne biste me vi sklonuli da dođem ovamo, skončao bih sam u Splitu.

Budak umalo te ne zaplaka.

- Pa što bih mogao ja učiniti, da se sklonite i smirite, gdje i kako?

- Pomozite mi da iziđem u Švicarsku.

- Sumnjam da će to ići, odnosno, da bi Nijemci i Talijani dali vizu. Ali je moguće, da bi dali za Italiju ili Austriju, pa da odete u neko pogranično mjesto prema Švicarskoj, a onda u zgodnom času, kad vam se pruži prilika, predite granicu. Govorit ću s Lorkovićem, da vam dade putnicu, vama i Kljakoviću.

To je Budak i uradio i Lorković mu je obećao, da će urediti skoro i brzo. Međutim se stvar otezala iz dana u dan, pa sam počeo gubiti nadu da ću uopće dobiti putnicu.

Za to vrijeme mi je Budak poručio po Kljakoviću, da bi želio opet sa mnom govoriti, da bi on došao k meni, ali da misli, da bi mu se zamjerilo. Ja sam otporučio, da ću ja doći k njemu u Prosvjetu, uz uvjet da nas neće ustaše prekidati, kao posljednji put. On je otporučio, da će urediti da nas se ne prekida. Pošao sam. Ovaj put je Budak naglasio, da želi duže razgovarati. Ja sam odgovorio da sam mu na raspolaganju, ali da ja sa svoje strane nemam drugo da mu kažem, nego da ga pitam, što je s mojom putnicom. Ogovorio mi je, da prema onome što je od Lorkovića čuo, neću moći dobiti putnicu, osim ako se navede da idem u Rim da nešto izradim za Zavod sv. Jeronima, kao i Kljaković, te je predložio, da oba poslije razgovora navratimo k Lorkoviću, da se dogovorimo što se može učiniti. Poslije toga je Budak prešao na politiku...

Zatim mi je počeo spuštenim glasom govoriti, kako je on samo zato, da postoji i da se održi NDH, pa pomogli tomu Nijemci, Englezi, ili sam crni vrag...

Pošli smo na čas k Lorkoviću, radi putnice. Ovaj je bio ljubazan, ali hladan. Obećao je da će mi dati putnicu, naglašujući da to u ovim prilikama ne zavisi samo od njega. U politiku se nije diralo, nego je pri kraju rekao:

- Znam da vi ne odobravate ovo što smo uradili... No svejedno... Vi to osuđujete valjda zato, što ne vjerujete u pobjedu Osovine, jel' te?

- Da, ja ne vjerujem upobjedu Osovine, a još bih se manje slagao, kad bih vjerovao, jer bi nam tada bilo još gore...

Sutradan sam se vidio s nadbiskupom Stepincem, koji se strašno oborio na Pavelića i na ustaše, i to poglavito radi terora koji vrše, oponašajući fašiste. Tom prilikom mi je rekao, da ga je posjetio španjolski poslanik, te da mu je rekao da će i mene posjetiti. Govorili smo tada i o mojoj putnici i eventualnom bijegu, i on je, Stepinac, spomenuo, ne bi li tu španjolski

poslanik mogao što pomoći, naravno pod jednim valjanom razlogom. Nakon razgovora o jednoj valjanoj izlici, sporazumjeli smo se, da bi bilo najzgodnije da Španjolci zatraže, da se u Madridu priredi jedna izložba religioznih stvari, a mene da pozovu da je namjestim. Nadbiskup je sutradan otišao Španjolcu i povjerljivo mu sugerirao ovu osnovu. Poslanik je rado ideju prihvatio i obećao da će šifriranim brzojavom javiti Francu, i preporučiti ideju. Rekao je da je uvjeren, da će to prihvatiti i da ću biti pozvan u Madrid. Poslanik je to meni ponovio, kad me je posjetio, rekavši da je brzojav već poslan i da ću, vjerojatno, za koji dan dobiti poziv, po svojoj prilici preko njega.

Već je bilo prošlo petnaest dana, što sam čekao tu nesretnu putnicu od Lorkovića, a jedan Dalmatinac, činovnik u Lorkovićevu uredu, pričao mi je, da se na tome radi i da će se stvar skoro urediti.

Na nekoj večeri kod jedne znanice sreo sam se s nekim pukovnikom Sertićem (Tomislav Sertić, zapovjednik Ustaške vojnice, D. K.), koji me je upitao, jesam li već dobio putnicu. Rekao sam mu da nisam. On je učinio grimasu i udario šakom o stol, rekavši:

- Dido...

Ja nisam znao, tko je taj 'Dido', ali mi je domaćica prišapnula: 'Mladi Kvaternik'.

Ta mi je dama sutradan predvečer donijela putnicu i pozdrav od Sertića. Pripovijedala mi je, da je Sertić otišao sam na policiju i naredio činovniku, da mi smjesta ispiše putnicu, s vizom za izlaz. Sutradan mi je, međutim, došao jedan Lorkovićev činovnik, da mu vratim putnicu, jer da ju mora Lorković poslati na Njemačko poslanstvo itd., da dadu vize. Da je to Lorković uradio, pripovjedio mi je njegov činovnik, Dalmatinac, koji je to dobio u zadaću.

Moja se putnica nalazila kod Lorkovića, navodno zato, da se postigne njemačka i talijanska viza za mene. Radilo se sada poglavito o talijanskoj vizi i o mom putu u Rim, zajedno s Kljakovićem, koji je već imao vizu i trebao poći u Rim da napravi neke freske na Zavodu sv. Jeronima, te me je čekao da pođemo zajedno. Pošto je Budaku izgledalo, da ću jedino tako moći dobiti vizu, motiv mog putovanja je bio tako naveden, kao da i ja idem u Rim s istom svrhom, da nešto izradim za Sv. Jeronima. Ja sam to i namjeravao, imajući nadu da ću možda kroz to vrijeme moći dobiti vatikansku putnicu, da iziđem u Švicarsku ili u koju drugu neutralnu zemlju. Međutim, Lorkovićev tajnik dr. [Petar] Digović, kojega je Lorković upućivao na njemačko i talijansko poslanstvo, nije mogao stvar završiti, jer se davanje odgađalo od danas na sutra." (429²⁷⁹⁻²⁸²).

Stanje koje je Meštrović zatekao u Paveličevoj NDH najbolje je opisao njegov prijatelj Joza Kljaković:

"Ja sam u toj Paveličevoj državi u početku vršio sve funkcije u kojima me je zatekao prevrat. Ali, nakon kratkog vremena preuzeli su od mene Hrvatsko Autorsko Društvo i postavili komesara. Oduzeli mi pro-rektorstvo Akademije. Iz Enciklopedije Hrvatske me istisnuli i Babića uvukli na moje mjesto. Izbacili me iz Akademije Znanosti i Umjetnosti. Porušili sve što smo Meštrović i ja kroz godine ostvarili. Modernu Galeriju su zatvorili, a njenu zgradu dali u vlasništvo talijanskom poslanstvu, iako je u toj zgradi ležao na odru Stjepan Radić. Iz Umjetničkog Paviljona su nas izbacili i paviljon pretvorili u džamiju. Crkvu Kristu Kralju, koju nisam mogao nastaviti graditi, jer nisam kamen iz Dalmacije mogao dopremiti, naredili su da gradim. Na svakom koraku osjećao sam neko neprijateljstvo protiv insti-

tucija, koje smo mi podigli, a često i protiv sebe. Nisam mogao razumjeti, kakova je to Država Hrvatska, koja je te hrvatske kulturne institucije dala porušiti.

Išao sam dru Budaku, ministru prosvjete, koga sam poznavao iz Pen Kluba, i njemu sam se tužio, iznijevši mu te nerazumljive činjenice.

- Ja Vas savjetujem, Kljakoviću, da šutite, - rekao mi je dr. Budak...

Desetak dana prije one večeri bio sam kod dra Rittiga i on mi je čitao jedno pismo, koje je bio napisao za Pavelića. U tom pismu on je govorio o Uskrsnuću Države Hrvatske i o Božijoj Providnosti, koja je poslala Pavelića...

Nikad u životu nisam imao takav osjećaj nelagodnosti prema ljudima, kao u to vrijeme formiranja i organiziranja te države. Neki čudnovati ljudi su izmigoljili na površinu, poznati i nepoznati, zvani i nezvani. Otpuštali su rektore i profesore lakše nego sluškinje u normalno vrijeme. Na Sveučilištu je vladao Sveučilišni Ustaški Stožer; kod mene na Akademiji isto. Naređeno je da se ispita arijevsko porijeklo svih državnih činovnika. Da se predaju policiji sva odlikovanja srpska i jugoslavenska. Kod mene na Akademiji profesor Ljubo Babić je nastupio, povodom predavanja odlikovanja, s velikim patriotskim tiradama i popratio to jednim neukusnim pismom policiji. To pismo i drugi njegovi nelijepi ispadi doprinijeli su, da je postao ustaški dvorski slikar...

Teror ustaški postajao je svakim danom sve jači. Ti fanatici, koji su postali gospodari naših života, izgubili su bili svaki kriterij, pravni i moralni, i provodili jednu strahovladu nad pučanstvom. Tamnice su bile pune i logori puni uhićenika. Na ulicama su ljude hapsili, noću su ljude iz kreveta izvlačili i u zatvore odvodili. Nitko nije znao zašto ni zbog česa je bio lišen slobode, često i života..." (6333¹⁹²⁻¹⁹⁵; 10295²⁰⁴⁻²⁰⁷).

Napomenimo, u vezi s Kljakovićevim kritikama ustaškog režima u Zagrebu, da je on bio mnogo radikalnijeg hrvatskog nacionalističkog uvjerenja od Meštrovića, i da je kasnije u emigraciji djelovao čak u ustaškim krugovima, pa su stoga njegove primjedbe još uvjerljivije.

Kljaković je imao putovnicu i vizu za Italiju, ali je čekao da ih i Meštrović dobije, pa da zajedno otputuju.

Ivanu Meštroviću je ponuđeno da ponovno bude rektor Likovne akademije, ali on to nije htio prihvatiti nadajući se odlasku iz NDH (9554²⁵²). Ipak je kao profesor obavio ispите za upis studenata, ali je ujedno zatražio dopust navodeći bolest očiju, kako je pisao Olgi iz Zagreba u Split (I. 4. 5).

O općim i svojim prilikama u Zagrebu pisao je Olgi 23. listopada 1941, razočaran u svemu:

"Meni je već davno dosta ovdješnjeg boravka, a sad mi je - pošto se je toliko otešlo - pogotovu. Teško mi je bez Čvrljice [sina Mate], koji je još mali i bez Tebe što si, znam, u neugodnu stanju. Tek sam pred 2 dana dobio odsustvo i bolovanje na 12 mj. Sad moram da uredim pasoše, najprije sa našima, a onda sa Nijemcima i Talijanima. To je sve dugo, nu nadam se da ću to nekako skratiti. Neuspje li mi kroz 4-5 dana da sve svršim, onda ću doći tamo, a pasoše čekati. Već sam, za svaki slučaj, zatražio propusnicu za Split. Za otići i djecu smjestiti u školu ići će bez daljnijega. Kako u Italiju, tako i u Nemačku (Austriju)... [?] Neću da si još odlučujem, nego ću još promisliti dan dva, a kroz to ću se još informirati kod Nijemaca i Talijana. U Austriju bi bilo za djecu lakše sa jezikom, a u Italiji bi možda bilo lakše inače. Definitivno se neću odlučiti prije nego dodjem tamo, a i

ti medjutim promisli, bez savjetovanja sa ikim.

Ovdje će se izgleda doskora škole sasvim zatvoriti, jer im trebaju prostorije, a bojim se u Splitu isto...”

S Meštrovićem su njegova starija kći Marta i brat Petar, a domaćica im je ženina sestra Sida Kesterčanek.

“Kum [Tartaglia] mi je trebao po nekom sa dvije riječi javiti je li onaj T[alijan] rekao da će spomenike micati. Ovdje su uvjerali da neće. Možda bi mogao brzojaviti. Ako se miču, neću dolaziti, a ako ne gledati ću da dodjem.” (I. 6).

Meštrović se brinuo da će Talijani ukloniti njegove splitske spomenike: *Grgura Ninskoga*, *Marka Marulića* i *Luku Botića*. Demontirali su i uskladištili ipak samo *Grgura Ninskoga*.

Par dana poslije piše Olgi:

«Moja i Martina propusnica za Split je u redu, samo čekam vizu na pasošima za Italiju i Njemačku, što će uslijediti za koji dan, a onda ćemo se uputiti tamo. Kroz to vrijeme ću sabrati informacije gdje bi bilo podesnije ovo troje starije djece dati u institut, pa ćemo se pritom odlučiti hoćemo li u Italiju ili u Beč. Iz Beča su mi ponudili mjesto na um[jetničkoj] Akademiji dok traje rat. Ja sam to obzirom na zdravlje za sad odklonio...» (I. 8).¹³⁸

O tom posljednjem pisao je Meštrović i u *Uspomenama*. Njemački bečki namjesnik Baldur von Schirach poručio mu je da dok traje rat bude na čelu Umjetničke akademije, u kojoj je jednom i sam bio đak, ali je on odbio s izlikom da su mu živci uslijed svih zbivanja toliko rastrojeni da ne može voditi ni zagrebačku akademiju, a pogotovo bečku.

Namjera Baldura von Schiracha navodno je bila da odvede Meštrovića iz Zagreba, pa mu je ponudio još dvije mogućnosti: da priredi svoju izložbu u Beču, gdje bi skulpture ostale do kraja rata, ili da načini jedan veliki javni spomenik u Beču. Za oba izbora nudi mu na raspolaganje vilu i atelijer u Beču. Prvu je ponudu odbio obrazlažući da su njegove skulpture već bile izložene u Austriji i Njemačkoj, a većina se radova sada nalazi u Splitu, okupiranom od Talijana. Spomenik o kojemu je riječ, iako bi predstavljao nekog kulturnog, a ne političkog velikana, poput Beethovena, izradio bi rado nekom drugom prilikom, ali sada nije u stanju izvesti ga. Na koncu mu je ponuđeno da mu se vila i atelijer stavljaju u Beču na raspolaganje, bez obzira na ikakvu obvezu. I to je odbio rekavši, ako bi napustio Zagreb, da bi radije odabrao neko malo mjesto u Koroškoj ili sjevernoj Italiji.

Nekoliko dana zatim, spremajući se s Martom na put u Split, piše Olgi:

“Ne znam hoće li ova karta stići prije nas, nego za svaki slučaj da ti se javim. Izgleda da ću sve moje stvari u glavnom urediti kroz 2-3 dana, a onda krenuti tamo.

Inače je ovdje prilično zahladilo - jutros smo imali prvi snijeg - pa bi i mi voljeli, bar ja, da se što prije uputimo tamo...” (I. 7).

Ali putovnice ni vize ne stižu, pa Meštrović odgađa odlazak u Split. Trećega studenoga piše Olgi:

“... Čudim se da već deset dana nisi ništa od mene primila, a ja sam ti pisao svaki drugi dan kartu ili pismo. Tvoju nestrpljivost i umor razumijem, ali se i ti trebaš domišljati da ne stojim tu ni što mi je milo ni što sam indiferentan. Sa odsustvom sam petljao ravno 20 dana, a sada ritam za Njem[ačku], Italiju i Španiju. Osim toga ja imam okapanja za kuću, pa za atelier i zemljište na Josipovcu. Pošao sam zato ovamo da stvar sre-

dim i osiguram koliko je moguće, pa sam htio dotjerati do kraja. Danas su mi obećali donijeti pasoše sa vizama, ali ih evo još nema. Da sam ih jučer dobio, bili bi jutros otputovali tamo. Medjutim ništa, iako su obećali tri put, pa što mogu? Poslije ovog tvog pisma (od 2.) odlučio sam se da uopće ne dolazim tamo, te sam ti danas brzojavio da vi svi četvero dodjete sa Lamerovima ovamo. Ti mene kao da nerazumiješ. I ja hoću da djeca što prije podju u školu, a to i radi njih i radi tebe, pa i radi mene. Ovdje je sa školama kao i tamo: sad su svaki treći dan, a za koje vrijeme će ih u opće zatvoriti.

Ja opet neću i ne mogu da je neko ovdje a neko ondje, a i materijalno je nemoguće. Njih ćemo dati u institute, a nastojaćemo ostat nedaleko od njih sami. Ti ćeš se onda moći odmoriti, pa ako hoćeš i čisto sama, samo u istoj zemlji u kojoj budemo i svi...

Po cijeli dan ili bježim za ove stvari, ili otvaram vrata. Vrijeme je gadno, magla i zima...” (I. 9).

Dva dana zatim:

«... Ja vidim da je isključeno da bi tamo [u Splitu] mogli zimovati kad škole nema, a vidim i uvidjam i to, da ti ne možeš izdržati, pa sam se riješio, kako sam ti uostalom već i pisao, da svo troje starije djece dademo u institute. Čim budeš došla ovamo, moći ćeš na 14 dana otići na Sljeme [u sanatorij], a zatim ćemo na put u Italiju ili Nem[ačku] da njih smjestimo u školu, a mi da petljamo, kako se bude dalo...” (I. 10).

Pukovnik Tomislav Sertić, organizator i zapovjednik Ustaške vojnice, posjetio je Meštrovića da bi čuo njegovo mišljenje o “ustaškom podvigu”, njegovo mišljenje tko će pobijediti i što čeka Hrvatsku u jednom ili drugom slučaju. Kakvo bilo njegovo mišljenje, želi ga čuti iskreno, a to neće imati nikakvih posljedica. Meštrović mu je odgovorio da on s ustaškim podvigom nema veze te neće snositi ni zasluge ni krivice za bilo kakav ishod.

“Dobro, gospodine Sertiću, - odgovorio mu je Meštrović - kad me dirate u glavni živac, ja ću vam reći svoje mišljenje, pa ma kakve posljedice uslijedile. Poslije svih doživljaja, ja vas razumijem da hoćete svoju potpunu slobodu, koju vi vidite jedino u svojoj nezavisnoj državi, no ja vas pitam, hoće li ta država biti uistinu slobodna i nezavisna. Po ovim konturama, koje se ocrtavaju, izgleda da neće. Vi ste rekli da biste se udružili i s crnim vragom, a zar ne vidite da ste se udružili s dva, a ne samo s jednim? Oni su vas već uhvatili za grlo i sjeli vam na grudi.

- To i mi osjećamo - prekide me - ali vi nastavite.

- Što ću nastaviti, zar da plaćem s vama od stida i bola? Pitate, što će biti od nas poslije pobjede jednih ili drugih. Naša je propast u jednom i drugom slučaju. Pobijedi li Osovina, postat ćemo vazali i kolonija talijanske politike, ili plijen koji će oni podijeliti, uzevši jedni cijelo Primorje, a drugi Posavinu. Pobijede li oni drugi, tretirat će nas kao neprijatelje i puštiti velikosrbe da kroje Veliku Srbiju. Osim toga, zar se ovako pravi slobodna država? Zar ne vidite da nitko ne smije disati, svi moraju strepiti od nekih bijednih bašibozuka, obučenih u neke talijanske uniforme, a za čiji račun? Jučer mi, na primjer, nisu dali prijeći preko Markova trga, jer da se na njemu nalazi poglavnikov dvor, jutros nisu dali prijeći preko Kipnog trga, jer da se poglavnikova kćerka nije vratila sa Sljemena. Zar tako vi zamišljate slobodu u ‘svojoj državi’? Zar ne vidite, da okupator gura Srbe na Hrvate, a Hrvate na Srbe, da se trijebe međuse kao crni i žuti mravi.

- Vidimo, vidimo, mnogi od nas. Zato sam i došao k vama,

da čujem što vi mislite i što bi trebalo raditi. Talijanska okupacija Dalmacije će nas stajati glave. Svi se u duši bunimo, a srca se ledene. Gonjenje pravoslavaca je potpuno bezumna stvar. To će istrijebiti trećinu njezina pučanstva, te što će nam Hrvatska bez gotovo trećine pučanstva, što li cijela zemlja, kad nestane naroda. Pođite, molim vas, k poglavniku i recite mu, što mislite.

- Ne mogu ja to, g. pukovniče.

- Možete, gosp. profesore, on se, čuo sam, nadao, da ćete mu doći kad ste se vratili iz Splita.

- Ne mogu i neću da ulazim u tu stvar, koja mi se čini da je krivo započeta. On to, čini se, smatra svojom i ustaškom stvari, u koju se nitko ne smije miješati...

Poslije mog zatvora sam čuo, da su bili zvani k poglavniku da kažu, što su radili kod mene i o čemu je bio razgovor. Što su pripovijedili Paveliću, to ne znam, ali sudeći po Čudinovu iskazu pri 'istrazi' protiv mene, izgleda da su sav razgovor pripovijedili.» (429²⁸⁴⁻²⁸⁷).

Spomenimo da je Tomislav Sertić, kao general domobranstva, 1944. postao zapovjednik Glavnostožernog ureda Ministarstva oružanih snaga, a 1945. smaknut je kao "ratni zločinac". (429³⁸²).

Kolikogod bio hrvatski rodoljub, Meštrović je o ustaškom pokretu i novostvorenoj kvislinškoj NDH imao vrlo loše mišljenje. Kada je 1942. stigao u Zagreb primijetio je:

"Čudno je da su svi ustaški 'prvoborci' bili redom iz onih krajeva za koje braća Srbi vele da su 'čisto srpski'. I zaista... nekoga vraga imade u tom istine. Tako, kad su me Talijani iz okupiranog Splita uputili u Zagreb – valjda im je bilo milije da me tamo zatvori Poglavnik, nego da me oni gone na Lipare, kao što su učinili s velikim brojem Hrvata – i kad sam stigao i prvi put vidio ustaše na Jelačićevom trgu, uskliknuo sam drugu: 'Vidi vraga, da nemaju onaj 'U' na kapi i talijanske uniforme, ja bih se zakleo da su svi od reda Srbi, od onih što ureduju u

Glavnjači.' I nisu samo oni pod puškom tako izgledali, nego i oni 'glavni' u civilu i kad bi ih bio, prije toga, neko sreo u Beogradu, ne bi mu ni nakraj pameti došlo da su Hrvati...» (358a; 10789).

Sam Pavelić pak imao je o Ivanu Meštroviću jednako loše mišljenje. Predbacivao mu je u svojim memoarima *Doživljaji* njegovo nekadašnje sudjelovanje u *Jugoslavenskom odboru*, zbog čega je, po Pavelićevom sudu, bio jedan od glavnih krivaca za gubitak hrvatske državnosti (10632; 10697).

U USTAŠKOM ZATVORU

Najteže i najdramatičnije razdoblje svog, inače zbivanjima ispunjenog, života, doživio je Ivan Meštrović pri kraju 1941. i početkom 1942. godine u Zagrebu. Tim kritičnim događajima posvećuje i nekoliko poglavlja u svojim *Uspomenama na političke ljude i događaje*.

Od dolaska s Kljakovićem u Zagreb 6. listopada 1941. Meštrović je svakodnevno bio zauzet nastojanjem da dobije hrvatsku putovnicu i talijansku, austrijsku ili švicarsku vizu. One su mu stalno obećavane, ali uvijek nekim višim silama uskraćivane.

Već je samo traženje putovnice od ustaških vlasti bilo skopčano s rizikom uhićenja (9901²¹²⁻²¹³). Pa kada je zalaganjem pukovnika Sertića dobio putovnicu, malo zatim su je, i on i Kljaković, morali vratiti, tobože zbog neke "omaške" koju treba ispraviti.

"Sutradan, kad sam htio izići iz kuće u kojoj sam bio sam, dočekao me jedan agent i rekao mi, da ima nalog da mi saopći da ne smijem izlaziti iz kuće. Ja sam se začudio i stao se s njim prepirati," zapisao je Meštrović u *Uspomenama* o početku svog kućnog pritvora.

Meštrović u atelijeru u Zagrebu, 1942. (posveta na fotografiji: *Svojoj Olgi Tata*)

Pokušaj da se žali ministru Mladenu Lorkoviću nije uspio.

“Agent me dopratio do mojih vrata, rekavši:

- Izvolite u kuću i razumjeli ste da ne smijete izlaziti, a ja treba da pazim, ali ću stajati na drugoj strani ulice, da ne upada u oči, dok ne dobijem zamjenu.

Iz kuće sam pokušao telefonirati, no telefon mi je bio iskopčan. Sjeo sam da čitam, dok mi ne naiđe ženina sestra [Sida Kesterčanek], ili netko drugi. Ona je poslije jednog sata došla da me pita da li što trebam. Pri tom mi je rekla začuđenih očiju: ‘Jedan stari policajac stoji preko puta i, kad sam izvadila ključ da otvorim vrata, pitao me, tko sam i komu idem. Ja sam ga bijelo pogledala i ušla, bez da sam kaj rekla. Kaj ovi vrugi misle s vama...’

Malo zatim je policajac kucao na prozor. Svast ga je pitala što hoće.

- Moram videti gospona v lice, tak mi je narejeno. Prosim ih lepe, da bi se gospon pokazal čez oblok...

Predvečer je bio drugi stražar pred mojom kućom. Zahvaljujući upozorenju dobroćudnog kajkavca policajca, moja je peć preko noći progutala hrpe papira i pisama, među kojima je bilo vrijednih uspomena i dragocjenih dokumenata.

Točno u osam izjutra stigla je u kolima ustaška policija i saopćila mi, da sam uhićen i da moram poći s njima. Upala su trojica, a četvrti je ostao u kolima. Istovremeno su došli moj brat i dr. [Mirko] Lamer. Ovaj potonji je koji dan prije toga urekao sa mnom sastanak, a to zato, jer je imao poći ‘službeno’ u Švicarsku, te se ponudio da mi ponese koje pismo za prijatelje u inozemstvu. Uzalud se Lamer legitimirao kao državni tajnik, nisu mu dopustili da sa mnom govori. Dopustili su njemu i mome bratu da mogu biti svjedoci, da nije ništa ukradeno što ne bi bilo ‘sumnjivo’...

Dvojica agenata su počeli iz prizemlja pretraživati, rekavši bratu i Lameru da se ne kreću po kući prije nego sve pretraže, a onaj koji mi je saopćio da me mora odmah odvesti, upozorio

me da uzmem što toplije robe sa sobom, jer ‘tko zna’... Sestra moje žene je brzo donijela nov krzneni kaput. Policajac mi je nato rekao:

- Nemojte nov i skup kaput uzimati, jer to za ovu priliku nije zgodno, uzmite stariji, te nešto cigareta i kakvu knjigu...

Iz susjedstva su gledali kako sjedam u policijska kola. U kolima je šofer bio odijeljen zatvorenim staklom i moj pratilac mi je odmah počeo ispod glasa govoriti...

Pitao me usput za djecu i svako je znao po imenu. Kad sam ga pitao, kako to, odgovorio mi je da ne samo što poznaje djecu, nego i sve njihove guvernante, te je dobivao naloge da im udvara, kako bi mogao uz njih sjediti i čuti, što djeca govore, ne bi li tako saznao što se u kući govori.

- Na vas tajna policija pazi još otkako ste došli iz Dubrovnika i nastanili se u Zagrebu. Jedan je agent cijelo vrijeme stanovao nasuprot vaše kuće, a zadaća mu je bila da prati, tko k vama dolazi, koliko se tko zadržao, itd.

Kad smo došli na ‘Savsku cestu’, tako su zvali onu kaznioticu, uveo me službujućem policijskom činovniku, rekavši mu moje ime...

Tu ponosi ustaša me uveo u treću ćeliju od kraja. Jedna neugodna tamna prostorija, s visoko postavljenim prozorčićem, na kojem je staklo bilo polupano, zidovi sivi i prljavi, a pod od betona, s velikim mrljama od krvi, te na par mjesta nešto slame, koja je također bila prljava i krvava. To je bilo sve, osim jedne odlomljene noge od stolice. Za čas se pojavio upravitelj u posebnoj uniformi. Visok, mrkoput čovjek s upalim želucem i klempavim ušima, koja su izgledala kao krila od šišmiša. Bit će mu bilo oko trideset godina. Pogled mu je bio ni prijazan ni osoran, kretanje, ono što kažu ‘službeno’. Zvao se dr. Majcenić. Kad je ušao u ćeliju i pogledao u mene u njoj, zovnuo je jednog ustašu:

- A jesam li naredio, da se za ovog čovjeka očisti ćelija i stavi bolja slamnjača?

Adolf Hitler i Ante Pavelić, Berchtesgaden, 1941.

- Za koga je i dobra je - primijetio je tuponosi Mijo od Imotškoga, koji je stajao iza ustaše s kojim je upravitelj govorio...

- Ima li koja druga ćelija? - upitao je upravitelj službujućeg ustašu.

- Nema, gospodine upravitelju, nego ova prazna, ili ova do nje, al u njoj su trojica i jedan se dere kao jarac kad mu kožu gule. Druge su pune ko šipak, ta znate koliko ih je dotjerano - uzvratilo je ustaša s Mijanim narječjem.

- Onda donesi vode i operi ovaj pod, odnesi ovu slametinu i donesi neku slamnjaču.

Upravitelj je stajao dok je ovaj metlom, zamačući je u vodu, prao pod i iznio onu slamu. Zatim je službujući dovukao neku slamu, opšivenu grubim, rijetkim vrećama, na kojima su se vidjele krvave mrlje i na više mjesta se prosipala zgnječena slama, vukući je preko još mokra poda do uza zid. Kad me ovako meblirao, povukao se on i njegov pomoćnik, a ključar je izvana okrenuo ključem.

Pljesniva vlaga i zima, a ja se neispavan šćućurio na onu slamnjaču u mom starom kaputu, te puši cigaretu za cigaretom, a bio sam turio u džep kutiju od sto komada. Stražar od vremena do vremena pogleda po dužnosti kroz rupicu na vratima...»

U podne mu je ključar, neki Vid ispod Velebita, donio ručak koji nije jeo.

«Iziđe Vid na prstima iz ćelije i zaključa vrata. Ja opet čučnuo na moju slamnjaču, izvukao iz džepa neku francusku knjigu i kušam da čitam. Ide teško, jer svjetlo nema nego šest svijeća. U sedam sati Vid i to ugasi, dovikujući mi kroz one rupice da je takav propis. U mraku, a hladnoća struji kroz razbijen prozor, osjećam umor, al me zima tresse i neće san na oči, gadi mi se pružiti na prljavu slamnjaču. Napokon sam sjeo na jedan kraj slamnjače, naslonio leđa o zid i stežući kabanicu oko sebe, pokušao zaspati. Minutu dvije, pa me trgne zima, ili buka na hodniku. Čujem dvojake korake, zvuk obične obuće i onaj krupniji od ustaških čizama s vojničkim koracanjem. Ne znam, jesu li ljude dovodili u uze, ili ih odvodili, jer mi se činilo koracanje hodnikom sad u jednom, a sad u drugom pravcu. Bit će tako i bilo, da su jedne odvodili, a druge dovodili...» (429²⁸⁷⁻²⁹²).

U Zagrebu su tada vršena brojna uhićenja. Ministar izbjegličke jugoslavenske vlade u Bernu dr. Nikola Moscatello, brzojavio je tada u London:

“U Zagrebu osim organa javne bezbednosti, organi Gestapa i Kulturbunda vrše neposredno i samostalno hapšenja. Teror vrlo veliki, ali duh otpora postepeno jača.

Od 40 ljudi uglednih, koji su bili uhapšeni početkom novembra u Zagrebu, dosad oslobođeni samo Švrljuga i Poduje; Meštrović i Kljaković su u zatvoru na Sava-cesti u Zagrebu, dok [Ivo] Belin i ostali u Staroj Gradiški. Doznaje se da Maček zatvoren u nepoznatoj vili u Tuškancu, pod stražom i potpuno izolovan. [Maček je tada bio zatvoren u Jasenovcu].” (9901²⁷)

I Miroslav Krleža je bio nešto ranije uhićen i zatvoren u Petrinjskoj ulici, ali je pušten zalaganjem nekih tada utjecajnih prijatelja, osobito dr. Đure Vranešića, koji ga je povremeno sklanjao u svoj sanatorij, ali je stalno bio pod prismotrom (8884²⁹⁸⁻²⁹⁹). Krležu je štitio i Mile Budak (10152).

Meštrovićevu zlu sudbinu dijelio je i njegov najbolji prijatelj Joza Kljaković. I on u svojim objavljenim uspomjenama piše kako su mu, kao i Meštroviću, naložili da vrati putovnicu. I

Ante Pavelić

njega su izolirali u kućnom pritvoru, sa stražom pred vratima, a sutradan mu izvršili pretres stana i odveli ga u zatvor, u ćeliju koja nije bila ništa bolja od one Meštrovićeve.

„Ja sam dobio recidivu gripe i prilično visoku temperaturu... Drugi dan moga ‚gostovanja‘ u zatvoru doznao sam od jednog ustaše, koji je popisivao ljude za liječnički pregled, da se Meštrović nalazi dvije ćelije dalje od mene...

Iz ćelija podruma često se je čulo zapomaganje. Skoro svake večeri prozivali su na našem hodniku ljude, koji su bili određeni za strijeljanje ili za logore. To je bilo najgore, jer nikada niste bili sigurni, da neće i vaše ime biti prozvano.“ (6333²⁰¹⁻²⁰³; 10295²¹²⁻²¹⁴).

Brat Petar pisao je Olgi u Split da je Meštrović uhićen 8. studenoga 1941. s Kljakovićem, optužen da je htio otići u Englesku ili Ameriku (l. 4. 175).

I Sida Kesterčanek, domaćica u Meštrovićevom domu, pisala je sestri Olgi u Split 11. studenoga da je Meštrović uhićen (l. 5. 1).

Kasnije je Meštrović doznao da je njegov prijatelj, državni tajnik Mirko Lamer odmah po uhićenju telefonirao njemačkom poslaniku u NDH Siegfridu von Kascheu, ali mu je ovaj odgovorio da je to interna hrvatska stvar, pa se ne želi miješati. Zatim je Lamer pošao Paveliću, a kad ga on nije htio primiti, ministru Lorkoviću, koji mu je rekao:

“Znam, ali ne mogu ništa uraditi. To je učinjeno po poglavnikovoj odluci i naređenju, i tu se ne smije nitko miješati, što i vama savjetujem da ne radite, jer možete stradati. On će biti noćas likvidiran, a da ne bude sam, i Kljaković s njime.”

General Glaise von Horstenau, opunomoćeni njemački general u NDH, pošao je na dan uhićenja posjetiti Meštrovića u njegovom domu, gdje je doznao da je odveden. Intervenirao je kod poslanika Kaschea, ali ga je ovaj upozorio da se ne miješa "u stvari koje na nj ne spadaju". Zatim je pošao do Eugena-Dide Kvaternika, sina Pavelićevog zamjenika Slavka Kvaternika, koji je bio na čelu ustaške Nadzorne službe i Ravnateljstva za javni red i sigurnost, najmoćnije osobe u ustaškoj policiji. On mu je također odgovorio da je to "hrvatska stvar i da će Hrvati postupiti sa svojim veleizdajnicima kako im se čini da treba" (429²⁹²⁻²⁹³).

Sin Joze Kljakovića, Krunoslav, doznajući da su Meštrović i otac mu uhićeni, pošao je njemačkom poslaniku Siegfridu Kascheu, objasnivši mu da su Meštrović i Kljaković školovani u Beču i u Europi, pa ih se mora smatrati Europljanima; stoga su i Nijemci odgovorni za njihovu sudbinu. Kasche je, prema izvaji Krunoslava Kljakovića, telefonski intervenirao i, prema njegovom sudu, njemačko je zalaganje spriječilo da Meštrović i Kljaković budu odmah likvidirani (10296⁵¹⁷⁻⁵¹⁸).

Da je tada likvidiranje svih za režim nepoćudnih ljudi bila svakodnevna masovna pojava dokazuje i izvještaj jednog preživjelog iz Jasenovca, Vojislava Prnjatovića, da je prosinca 1941. i siječnja 1942. "pobijeno u tom logoru 3-4.000 novo pri- došlih zatočenika".¹³⁹

Nakon izlaska iz zatvora pričao je Meštroviću Petar Blašković, pomoćnik vojskovođe Kvaternika, da je uzalud protestirao Kvaterniku zbog uhićenja Mačeka i Meštrovića, ali da je Kvaternik sutradan sazvao u Sabornici oko dvije stotine časnika i tu im održao teatralni govor. Rekao je da imaju protivnike; da su već zatvorili dr. Mačeka i Ivana Meštrovića, te da će oni biti obješeni; također da je jedan viši časnik intervenirao za njih, ali da će biti strijeljani i oni koji za izdajnike budu interve- nirali (429³¹³).

„Sve ovo nisam znao - nastavio je Meštrović svoja razmišljanja u zatvoru, - jer se odigralo nakon mog uhićenja i nagi- njao sam mišljenju, da je tu neki nesporazumak, ili nečija in- triga, što će se valjda objasniti, jer Budak neće mirovati nakon onoga što je meni a i drugima govorio, da bi učinio za mene. Pri tom mi se predočavala moja jasna impresija iz razgovora s Budakom, da on Pavelića ne voli i da postoji neki prikriveni antagonizam između njih.

S druge sam strane mislio, da Pavelić neće imati mržnje na mene, čak i ako su mu Sertić i Čudina pripovijedali što sam govorio o njegovoj politici. Mislio sam: ta on će razumjeti da tako mora reagirati svaki Hrvat a pogotovo onaj, koji je iz Dal- macije. Ne može me mrziti čak ni ako mu je Budak pripovje- dio, da sam rekao neka se Pavelić ubije, ako ne može spasiti Dalmaciju. Sjetio sam se, kako je Budak nato problijedio i spu- štenim glasom rekao: ‚Polako, ovdje i zidovi slušaju, mogle bi nam glave otići. Glavni ustaški stan može i Pavelića staviti pred zid.‘ Što mu je to ‚Ustaški stan‘ i tko u njemu drma? - pitao sam se. Je li to mladi Kvaternik, o kojem nisam dobro slušao? On, koji se hvali da je organizirao atentat na Aleksandra. Moguće, moguće, pomislio sam, da on može i nadalje biti Mussolinijev instrument, jer je zapravo Mussolini ubio Aleksandra. Sjetivši se dobivenih informacija od dra Ullmanna, kakve je granice Mussolini diktirao, bilo mi je vjerojatno, pa ma kako da nisam politička ličnost, da može željeti da me nestane, a zgodnije mu je da to učine Hrvati na svome čovjeku nego da to urade tali- janski fašisti. Eto, takve su mi se stvorile pomisli u toj hladnoj probdjevnoj i neugodnoj noći, te sam žalio što nisam ostao u Splitu, da me Talijani deportiraju ili što bilo...

Bio sam siguran, da je i Kljaković zatvoren, ali kako sazna- ti...

Drugoga su me dana spopali bolovi u kuku i u lijevoj nozi, da se nisam mogao micati ni osloniti na dotičnu nogu. Bolovi su bili tako jaki, da sam zaboravio na prljavštinu slamnjače, legao sam zguren na nju i zamotavao se kaputom, ne bi li se mjesto, gdje me je boljelo, zagrijala i bolovi jenjali. Sve je bilo uzaludno, grčevi mi nisu jenjavali i rezalo me od kuka pa do gležnja i stopala, kroz cijelu nogu, a usto me probadalo ispod rebara, da nisam mogao disati. Uzalud sam ključara molio da kaže upravitelju, da imam strašne bolove i da bih želio liječni- ka. Sad je bio drugi ključar, neki glup i primitivan mlad Liča- nin, koji mi je odgovorio, da on ne smije pokazati ni da govori sa zatvorenicima. Tako je išlo dan za danom...

Ni te noći nisam, dakako, mogao spavati, koliko od bolova u nozi, toliko od uzrujavanja. Najuzbudljivije je bilo kasno u noći prozivanje imena u dvorištu i promukli odziv prozvanih: ‚Ovdje.‘ Većina imena su bila srpska i po koje tipično hrvatsko. Slušajući to i ono ‚vodi‘ nakon izredanih imena, spopadao me bijes i tuga nad sudbinom tih ljudi, a i onih koji to izvode, da bih bio najvolio da padne bomba nasred te nesretne kuće i da je raznese zajedno sa mnom.

Negdje poslije ponoći čujem u susjednoj ćeliji promuklo i teško ječanje:

- O Meštre moj!

Zidovi su debeli pa se ne razabire glas, ali mi se činilo da je Kljakovićev. Najednom je glas zamukao i ja sam vidio svoga druga Jozu dokončana, gdje je stradao zbog mene. Čekao me da se izvučemo zajedno, umjesto da je pošao sam u Rim, kad je mogao. Neizmjeran me bol pritiskao u grudima i ja sam u polusnu do jutra skladao posmrtnu zanosnu odu drugu...

Navečer se opet mijenjala straža i jasno sam razabrao, kako jedan drugom kaže:

- Neće mu vala, noćas pomoći Mile [Stančević, ustaški duž- nosnik].

Moje su se uši napele i dovukao sam se bliže vrata, da bo- lje čujem razgovor na hodniku...

- Sa bradonjom će ići lako, al onaj slikar je mlađi i žustar.

- Pusti kraju, najprije čekić u glavu, pa je onda naš.

Sad mi je bilo jasno o čemu se radi, i nema nego se sabrati. Otpor ne bi pomogao, nego možda mir i dostojanstvo. Svjesno dostojanstvo, svakako, i dostojna poruka koja će se saznati, ta oni će je nekom od svojih ipak povjeriti, pomislio sam..."

U osam sati su trebali doći po Meštrovića.

„Vrata se opet zatvoriše i okrenu se ključ. Dakle, osam mi- nuta još će raditi ova moja mašina što se zove mozak, pomislio sam u sebi, a taj rok joj dao neki zlikovac, čiji je mozak jedva iznad onog gorile, te on očito misli da je predestiniran za veli- ke stvari..."

A Bog, gdje je on i što je njegova volja i što ova zbivanja znače u djelovanju te njegove volje? Znače li uopće nešto, ili baš ništa?

Kroz cigle sekunde su mi se postavljala ova pitanja. Bila su bez odgovora, ali mi je podsvijest govorila, da i odgovori negdje postoje, te da u svemiru postoje i razlozi i svrha. Da po- stoji Bog, pa ma se njegovo bivstvo ne podudaralo s nijednom njegovom predstavom o njemu. To me je umirilo i u tili čas mi dalo snagu, da ni najmanjeg straha ni tjeskobe nisam osjećao za fizički život. Štoviše, da i fizičkim nestajanjem ne prestaje

moje bivstvovanje. Makar naoko prepušten nekom zločestom biću i ovim njegovim instrumentima, koji će nakon nekoliko minuta opet otvoriti vrata moje ćelije i ne znam šta učiniti sa mnom, vidio sam i njihov konac, za koji sam bio uvjeren da će biti bijedan i žalostan. Ne može čovjek, koji ovakve momente ne doživi, zamisliti s kojom brzinom tada naš mozak i svijest rade, te kojom munjevitom brzinom izvlači i reda slike iz cijelog nam života, doživljenog stvarno, i onog koji je postojao u predodžbama za budućnost. U takvim nastupima nasilne životne prekretnice, prekidanja njegove fizičke životne niti, čovjeku dođu pred oči njegova djeca, žena, rođaci i prijatelji, pa i čitav njegov narod, od koga ga se odsijeca, ali svejedno nema osjećaj da poslije toga neće biti s njima, naprotiv, čak možda više nego prije toga.

Eto, takvi su bili moji osjećaji u tim minutama čekanja. Međutim, uza sve osjećanje da je to, što je prethodilo, neizbježno, bila je negdje u meni neka ćelija koja je sadržavala ili šaptala mogućnost preokreta, usprkos kratkom vremenu za to. Moje su se ruke automatski digle na molitvu, koja je bila više traženje dodira sa Svemogućim, nego što drugo. U tom času nisam više vidio svod svoje ćelije, nego veliki sivi mrak, na kojem se u sredini pojavila jedna točka, slična sitnoj zvijezdi. Kroza me je nešto prostrujalo i ja sam toga časa stekao uvjerenje, da sam uhvatio vezu sa Svesilom, te sam sjeo na moju slamnjaču mirno.

Najednom sam čuo:

- Otrči na telefon!

Trka po hodniku. Nakon malo vremena, koraci natrag i glas:

- Pomilovao ga poglavnik, a tri minute falilo.

Opet telefon i za kratko čujem:

- Čaću mu njegova, u tri minute tri pomilovanja. Pomilovali ga i poglavnik i Hitler i Mussolini...

Kako bilo, ja sam tu noć, koja je bila šesta u zatvoru, bar duševno mirnije prošao...“ (429²⁹³⁻²⁹⁷).

Te najsudbonosnije tenutke u svome životu opisao je Ivan Meštrović znatno kasnije, ali vjerojatno vjerodostojno. Jedino je problematično njegovo pričanje da njegov tamničar veli da su ga odjednom pomilovali poglavnik, Hitler i Mussolini.

Sutradan je Meštrović odveden na preslušanje (iako bi bilo shvatljivo da ono prethodi egzekuciji). Ispitala su ga dvojica u građanskom odijelu i jedan uniformirani ustaša.

“Optuženi ste, da ste htjeli poći u Švicarsku, a poslije u Rim, odatle ste mislili poći u Španjolsku, a iz Španjolske k Englezima i da ste na neki način poduzimali korake u tom pravcu. Je li točno?

- Točno je da bih ja bio najvolio poći u Švicarsku, kao neutralnu zemlju, ali mi je rečeno kod gosp. Lorkovića, da za to nemogu dobiti vizu, pa sam zbog toga tražio vizu za Rim, gdje sam namjeravao izraditi neke skulpture za Zavod sv. Jeronima, i ništa drugo...

Sudac me zatim pita, jesam li imao kakav sukob s kolegom na Akademiji, te da li me netko ili neki mrze.

- Možda je koji na vas ljubomoran, radi vašeg položaja rektora?

- To ne vjerujem, jer ja taj položaj nisam želio, nego su me oni molili da budem s njima i da obnašam tu čast. Oni znadu da ja do te časti ništa ne držim i da mi je to samo gubitak vremena, te da čak ne uzimam svoju plaću, nego sam je uvijek ostavljao za one čiji je budžet oskudan.

- Ali može biti profesionalne ljubomore. Sumnjate li na koga, u slučaju da je prijava došla od strane kojeg umjetnika? - pitao je opet sudac.

- Ne sumnjam ni u koga, niti bi jedan umjetnik mogao biti takav podlac, da podnosi lažne tajne pritužbe...

Sudac je nato zatražio, da dođe Kljaković, koji je, nakon što smo se srdačno pozdravili, odgovarao sucu na pitanja, zašto nije prije otputovao, i je li mu bilo poznato da sam imao kakove druge namjere, a ne samo da radim na Zavodu sv. Jeronima. Kljaković je odgovorio, da mu nije poznato, ali da ne vjeruje da bih mu ja, kao starom kolegi i prijatelju išta zatajio.

- Pa vi ste samo i zato zatvoreni, jer ste morali znati da on ima namjeru da pobjegne i da mu olakšate, čekali ste na njega - dobacio je onaj od drugog stola.

Na ovo je Kljaković planuo i napravio tiradu u moju obranu, kako oni, ustaše, u svom fanatizmu ne znaju što rade, i kako sam ja, uz ostalo, veći patriot i više volim Hrvatsku nego svi oni.

I tako se između ovoga i Kljakovića razvila prepirka i politička diskusija, kao da su negdje u kavani. Ovaj je tvrdio, da je razumljivo da oni moraju oštrije goniti Hrvate koji su za Srbe, nego same Srbe, jer je kod Srba razumljivo da tjeraju svoje, a koji Hrvati drže za njih, ti izdaju svoje...» (429²⁹⁷⁻²⁹⁹).

I Jozo Kljaković je opisao prvo preslušavanje njega samoga, a zatim ono skupa s Meštrovićem:

“Sudac me je upitao, da li znam, zbog čega sam optužen i zatvoren. Kazao sam mu, da ne znam, i uistinu nisam znao.

- Optuženi ste, da ste htjeli s Meštrovićem, preko Španjolske otići u Englesku, i tamo s drom [Juirom] Krnjićem [prvakom HSSa u emigraciji] raditi protiv Nezavisne Države Hrvatske i sila Osovine. Šta imate kazati u svoju obranu?”

Kljaković je odbio takvu optužbu. Zatim su ga pitali o njegovim odnosima s Krnjićem, Mačekom, Budakom, Čirom Čudinom i kiparima Kršinićem i Augustinčićem.

“I kada sam potpisivao svoj iskaz, vidio sam na stolu suca iskaze u smislu naše optužnice, odnosno našeg bijega u Englesku od gg. Kršinića, Augustinčića, Budaka i Čudine.“

Međutim, zacijelo je Kljaković vidio zapisnike izjava navedenih osoba, koje su bile preslušavane, ali nije mogao pročitati u svima njima da ga optužuju za navedeni bijeg i suradnju s neprijateljem.

„Istoga dana pred večer ponovo sam bio predveden sucu istražitelju - nastavlja Kljaković svoja sjećanja. - Bio sam suočen s Meštrovićem i još su mi neka pitanja bila postavljena. Meštrović je izgledao slabo i kao da je ova četiri dana četiri godine proživio. Dobio je zapaljenje živca ili neke vene u zglobu desne noge i jedva je hodao. Sigurno sam i ja slabo izgledao, jer me je Meštrović upitao uz put, dok su nas vraćali u ćelije, da li su me maltretirali.

- Fizički nisu, ali duševno da, - šapnuo sam mu.

- Vi možda i ne znate sve, rekao je on.”

Kljaković dalje veli da su sutradan bili odvedeni liječniku, koji im je odobrio hranu iz kuće i zatvorsku bolnicu. Iste noći da su Meštrovića preselili u bolničku sobu, a njega ostavili u njegovoj ćeliji, jer do daljnjeg preslušavanja da nisu smjeli biti zajedno (6333²⁰⁴; 10295²¹⁵⁻²¹⁶).

Meštrović pak veli da su odmah zajedno smješteni:

„... Sutradan su dovukli još jednu slamnjaču u moju ćeliju i dopratili Kljakovića. Bilo nam je ipak malo lakše, jer smo

Slavko Kvaternik

mogli razgovarati, ukoliko su bolovi dopuštali, meni u nozi i leđima, a Kljaki u vilici od zubi. On je mislio da će nas skoro pustiti, u što ja nisam vjerovao. Svakoga dana je Kljaković govorio ključaru, da reče upravitelju da nam dovede liječnika, ali liječnik nije dolazio.“

Jednog jutra ih je posjetio svećenik s izlikom da ih ispovjedi.

„ - Ne tražim ja vas, profesore, ni za kakovu ispovijed, nego me poslao nadbiskup Stepinac, da vam saopćim da on radi sve što može, da vas izvuče. Pisao je u Vatikan i dva puta govorio sa starim Kvaternikom, koji mu je obećao da će vas posjetiti i nastojati, da vas se pusti, ili bar premjesti iz tamnice...“

Vojskovođa Slavko Kvaternik je krenuo da ih posjeti, ali ga je njegov sin Dido predusreo i odvratio od posjeta.

„Već je mjesec dana što smo u tamnici, - nastavlja Meštrović - ali nismo mogli dobiti liječnika, iako je Kljakoviću lice bilo otečeno, a ja se nisam mogao maknuti od bolova u leđima i cijeloj lijevoj nozi. Nismo tijekom više dana imali ni onu mizernu rasvjetu od šest svijeća...“

Prolazili su dani i sedmice, a naša je situacija ostala ista, cijelo vrijeme u polumraku, u vlažnoj ćeliji s betonskim podom, svaki na poderanoj vreći, ispunjenoj s nešto slame, oštre poput one što se baca pod blago u štali, i visoko postavljenim prozorčićem kroz koji je strujila hladnoća i razređivala dim od cigareta u našoj maloj ćeliji. Tu i tamo bi po noći čuli šum zrakoplova, koji bi preletio iznad kaznionice. Bili su to njemački zrakoplovi koji su polazili na Istok. Uzdisali smo: samo da je engleski i da baci bombu na tamnicu i na nas, te učini kraj sra-

moti i poniženju koje smo do u dno duše osjećali. Međutim, nismo osjećali nikakve mržnje prema tim nesretnim primitivcima, ustaškim organima, koji su hrapavo i surovo obavljali svoju službu, dovodeći i izvodeći, većinom po noći, zatvorenike, pri čemu se iz njihovih međusobnih razgovora osjećalo njihovo unutarnje nezadovoljstvo. Umjesto mržnje, u njima sam gledao skorašnje kosture, što mi je povećavalo moje žalosno raspoloženje. Bili su od reda kršni, koštunjavi momci, naše gorštačke pasmine. Očito je i mnogi među njima osjećao stid i u svojoj primitivnoj podsvijesti slutio konačnu lošu sudbinu, svoju osobnu a i stvari za koju se je digao.

Neka mala promjena je nastupila kada su nas na prijedlog liječnika, koji je također bio ustaša, prebacili u jednu veću sobu u prvom katu, koju su oni zvali bolnicom, te dopustili da uzimamo neke lijekove po liječničkoj uputi, koje nam je jedan ustaša ‚apotekar‘ davao preko volje i uz teške prikore. U toj je bolnici bilo dvanaest ljudi na nekim slamnjačama, od kojih je bila samo još jedna prazna, te su, kad su nas uveli, kazali da ju jedan od nas može uzeti, a za drugog da će jednu negdje pronaći i donijeti...

Prostorija je bila nešto zagrijana i opazili smo da ima tekuću vodu, a i neki zastor ispred posude gdje su ljudi obavljali nuždu. Meni i mome drugu kada je nešto olakšalo kad smo vidjeli, da ćemo se moći malo oprati...

Sutradan su mene i Kljakovića obavijestili, da ćemo moći dobivati hranu od kuće, jer da smo mnogo oslabili. Tako smo nas dvojica došli u neku malo topliju zaklonicu i dobivali hranu od kuće, koju nismo mogli ni pojesti, nego smo je dijelili s drugima...

Za vrijeme našeg prebivanja u toj ‚bolnici‘, koje nije bilo dulje od desetak dana, došao nam je upravitelj Majcenić i prvi puta nas u blagom tonu obavijestio, da će nas poglavnik pustiti, ako napišemo da smo za NDH i osuđujemo Krnjevića i Šubašića [Ivan Šubašić, ban 1939-41. i poslije predsjednik izbjegličke vlade]. Poveo je u tu svrhu Kljakovića u svoju pisarnicu i sugerirao mu je, kako imade glasiti to pismo poglavniku, na osnovi kojega je on obećao da će nas pustiti iz zatvora. Kljaković bi morao pismo napisati svojom rukom, a ja sam trebao potpisati kao prvi. Ja sam to odbio, a Majcenić je izjavio, da ću sam biti kriv svojoj sudbini, jer da mi je glava u rukama poglavnika...”

Porječkavši se s jednim ustašom, opet su bili bačeni u samicu.

“Našli smo se opet u ćeliji bez prozora, gdje smo bili prije, kvrcili se od studeni u kaputima i čekali, što će biti dalje. Promjene nije bilo nikakve, dok nas jedno jutro rano ne poče gušiti dim, koji je sukljao iz hodnika, ispod vrata ćelije. Na hodniku smo slušali ustaše, kako bježe i viču ‘pogušismo se’. Kljaković je vikao kroz rupicu od vrata da nam se otvori, jer da se gušimo, ali nije dobio odgovora...”

Za nekoliko minuta su odvalili vrata velikom željeznom polugom i izveli nas na hodnik, gdje je još dim gušio. Meni je pozlilo od dima, da se nisam mogao držati na nogama, nu ovi su donijeli nosiljku sa sobom i iznijeli me u prvi kat u neku sobu, koju su oni čuvali za tuberkulozne. Bila je potpuno prazna, prljava od krvi, ali dosta prostrana za dvojicu. Sutradan su nam je oprali i donijeli jedan mali stolić i dvije sjedalice...” (429-307).

Boravak u ćeliji, nakon odlaska iz bolničke sobe, opisao je i Kljaković:

„U jutro sam molio ključara da me odvede ravnatelju. Ravnatelj mi je rekao, da ne može ništa promijeniti, jer ima takvo naređenje, ali je rekao ključaru, da nam očisti ćeliju. Dok sam sa njime razgovarao, gledao sam u jednu knjigu, koja je ležala na njegovom stolu. Knjiga je nosila naslov ‚Persephona‘, od nekog grčkog klasika, prevedena na francuski. Moj interes za knjigu primijetio je ravnatelj i upitao me je:

- Hoćete li tu knjigu? - Knjigu sam uzeo i zahvalio mu. Još sam ga molio, da nam dozvoli uzeti nešto papira i olovaka za crtanje. Pristao je na to i rekao ključaru da nam to nabavi.

Živjeli smo u toj hladnoj ćeliji dvadesetak dana. Ja sam u tom slabom svjetlu crtao cijeli dan, a Meštrović je prevodio Persephonu na hrvatski i svaki čas nalazio analogiju između grčke religije i kršćanstva. Tu mi je Meštrović pričao, šćućuren uza me na jednoj slamarici, tiho, skoro u svoju bradu, stvari, što je prvih dana čuo i doživio od ustaša...

Jelo su nam donosili iz kuće, jedanput dnevno. Nikad nam nisu dostavili u određeno vrijeme. Često ustaše nisu htjeli primiti hranu za nas, dok ravnatelj nije ponovo naredio.

Jedne večeri nastala je neka vika i gužva pred vratima naše ćelije. Jedan je čovjek vikao da nije kriv, a istovremeno su se čuli neki mukli udarci, jauci i psovke. Izgleda da Meštrović nije spavao, iako je bilo već dosta kasno, jer sam u polumraku vidio da je sjeo na svoj ležaj. I ja sam bio budan.

- Šta se to, Joža, događa? - pitao me je tiho.

- Lezite i mirujte, to nekoga tuku.

Meštrović se nije mogao smiriti. Njegovi su nervi bili preosjetljivi, on nije više gospodario s njima. Najednom je dobio napadaj i onesvijestio se je. Prišao sam k njemu i osjetio sam, kako se trza rukama i nogama. Nisam znao kako ću mu pomoći. Čekao sam neko vrijeme dok se je smirilo pred vratima, i onda sam kucao i zamolio stražara, da pozove dežurnog činovnika i liječnika, jer je Meštroviću jako zlo. Dežurni ustaša je došao, ali liječnika nije bilo. Stavljao sam mu mokre obloge na glavu, drugo nisam znao ni mogao učiniti. Za dobrih pola sata on je došao k svijesti, ali je imao jaku glavobolju.”

I Kljaković zatim opisuje požar u hodniku zatvora, ali i opis Meštrovićeve živčane krize, koju on ne spominje:

“Meštrović je postao nemiran i bojao se je, da ne izgorimo u toj ćeliji ili da nas dim ne zaguši. Ja sam dokazivao, da se ne može dogoditi ni jedno ni drugo. Nisam ga mogao uvjeriti, on je počeo drhtati, i onesvijestio se. Kucao sam na vrata i zvao ustaše, koji su kroz hodnik protrkivali. Jedan je prišao k vratima ćelije, da čuje što hoću. Rekao sam mu, neka javi odmah ravnatelju, da je Meštroviću zlo i da leži u nesvijesti. Za kratko vrijeme došao je ravnatelj s doktorom. Meštrović je ležao na podu, na jednoj slamarici, i trzao je nogama i rukama. Doktor je konstatirao nervni napadaj. Ravnatelj je naredio, da ga se odnese u bolničku sobu; meni je također naredio, da idem s njime. Na hodniku je bilo manje dima, vatrogasci su skoro ugasili zapaljeni dimnjak.

Meštrovića su odnijeli u bolničku sobu, u kojoj smo već stanovali, nekoliko dana, u početku našeg tamnovanja. Soba je bila ista, ali stanovnici su bili drugi, novi. Onesviještenog Meštrovića su plegli na jedan krevet, a ja sam sjeo pokraj njega. Malo pomalo on je prilazio k svijesti, i čim je mogao govoriti, upitao me je, da li ga je tko udario ili je ružno pao, jer je imao jake bolove i stiskanje u glavi.

- Nije ni jedno ni drugo, Meštre, to su nervne pojave, kaže doktor. Ne bojte se.

Tu smo čekali, dok ne isprazne žensko odjeljenje bolnice, u koje su odredili nas useliti. To je odjeljenje bilo na kraju hodnika, tako da nitko nije trebao prolaziti mimo te naše nove nastambe. Oni nisu željeli, da nas tko vidi i susretne u zatvoru.

Oko tri sata poslije podne uredili su tu prostoriju i nas uselili u nju. Bila je to dosta ugodna soba, s visoko postavljenim prozorom, koji je imao ugrađenu tešku željeznu rešetku. U jednom uglu sobe bila je ograđena, ne previše čistim zastorom, posuda za vršenje nužde. Soba je imala i peć, koju su, po neki put i naložili. Bili smo sretni, što smo izišli iz ćelije i iz prizemlja.

U toj sobi smo proboravili skoro dva mjeseca. Crtali smo cijeli dan, a u večer je Meštrović čitao meni Bibliju.“

I Kljaković zatim opisuje posjet svećenika s porukama nadbiskupa Stepinca. Rekao im je da su se za njih zauzeli maršal Kvaternik i pukovnik Sabljak, a da su za njihov zatvor krivi neki kolege i studenti iz Sveučilišta (6333²⁰⁷⁻²¹⁰; 10295²¹⁸⁻²²¹).

Boravak u podnošljivijoj sobi opisuje i Meštrović u *Uspomenama*, ali on veli da su tu crtali, a ne spominje i ranije u ćeliji, poput Kljakovića:

«Sad nam je postalo nešto snošljivije. Soba je bila pomalo zagrijana, ali nas je ubijala dosada, zureći samo u zid. Francusku knjigu sam bio već nekoliko puta pročitao. Kljaković se žalio ustaškoj kontroli na dosadu, dok mu jednog dana ne doneše par listova papira za crtanje, jer da mu je upravitelj dopustio da za njegovu kancelariju napravi kojeg kotarskog serdara u dalmatinskoj odori. Za mene nije bilo nikakve dozvole, ali mi se jedan poručnik smilovao i prokrijumčario nekoliko listova kancelarijskog papira i olovku. Sad sam i ja bio nečim zabav-

Eugen Dido Kvaternik

ljen. Prevodio sam iz svoje francuske knjige jednu religioznu staru grčku dramu, zvanu 'Demetra', koju su u staro vrijeme predstavljali u delfijskom Demetrinom hramu. Iza ovoga sam, isto tako olovkom, napisao 'Michelangelovi i moji imaginarni razgovori'. Prestao sam s pisanjem, kad mi je poručnik Zagorac počeo krijumčariti papir za pakovanje i kredu. Tada sam prekinuo s mojim pokušajima i crtao sam po čitav dan, u čemu sam nalazio veliku duševnu olakšicu. Učinio sam nekih dvadesetak crteža, između kojih i nekoliko varijanti 'Pietà', koju sam kasnije izradio u Rimu (moja velika Pieta). Sad sam i bolje spavao i u ustašama sam, ukoliko sam ih viđao ili slušao, gledao žalosne ljudske strojeve...

Pred Božić došao upravitelj i Kljaković ga je pitao, hoćemo li biti za Božić pušteni kući. Ovaj mu je odgovorio, da bi njega pustio za dan Božića kući, s tim da se drugi dan opet vrati u tamnicu. Kljaković mu je rekao, neka pusti i mene s njime u njegovu kuću, jer u mojoj da nema nikoga, jer su mu žena i djeca u okupiranom Splitu, a ionako će biti stražar pred mojom kućom.

- Jest, ali njega ne smijem pustiti, tako mi je naredeno.

Kljaković je odgovorio, da neće ni on bez mene. Upravitelj je nato slegnuo ramenima i izišao.

Na Badnji dan nam nije donesena hrana, i mi smo to tumačili da je post. Međutim nam ni na Božić nisu uručili hranu. Mi to nismo uzeli tragično, nego smo čitav dan crtali. Jozo neke serdare, a ja obitelj uz badnjak, gdje im anđeo svira božićnu pjesmu. Drugi dan Božića ključar odškrinuo vrata i rekao nam ispod glasa, kako žali, što dva dana nismo dobili hranu, dodavajući da nam je od kuće donesena, samo da nisu dali da nam se uruči...

Početak ožujka [?] došao je upravitelj u našu ćeliju i saopćio Kljakoviću da će sutra biti pušten.

- A Meštar?

- On ne.

- Pa neće ni njegovo pitanje vječno trajati. Ostavite nas zajedno, da zajedno i izidemo.

- E, to ne mogu, jer ja ne odlučujem, a njegov je slučaj teži.

Sutradan je došao i rekao nam, da je krivo razumio i da imade predvesti mene, a ne njega, rekavši da će me on odvesti na Glavni ustaški stan u šest sati navečer, te da spremim svoju prtljagu. Kad je izišao, Kljakoviću su došle suze i bilo ga je strah, da se više nećemo vidjeti.»

Meštovića su odveli ravnatelju ustaškog redarstva Jozi Rukavini, koji je uzalud čekao najavljenog Didu Kvaternika.

«Rukavina se okrene prema meni, - nastavlja Meštović - pa će opet:

- Nema njega nikako, a vi idite kući.

- A kako?

- Pa kako znadete. Idite ravno i zatvorite se, nemojte prelaziti praga da izidete, jer će vas ubiti, imade nas svakojakih. Vi ćete biti u kućnom zatvoru i toga se držite, vidjeli ili ne vidjeli stražara pred kućom

Tako sam pošao kući.» (429³⁰⁷⁻³¹²).

I Kljaković opisuje Božić i te posljednje Meštovićeve dane u zatvoru, dočim je on ostao duže:

„Pred sam Badnjak dobili smo vijest od dra Lamera, da ćemo biti na Badnji dan pušteni iz zatvora. Uistinu, na Badnjak je bilo pušteno mnogo uznika iz zatvora, ali nas dvojica nismo bili pušteni...

Osvanuo je dan Božića. U tamnici je taj dan bilo mirnije nego obično. Izgleda, da je bilo mnogo manje uznika u zatvoru. Nismo čuli ni ključeve po hodnicima otvarati ćelije i ljude nekuda odvoditi. Bila je jaka zima, i ja sam zamolio stražara, da reče ključaru da nam malo nalože peć, Božić je, a zima je. Ne sjećam se sada, da li su nam naložili peć ili nisu. Meštović je dovršavao jedan crtež, koji je dan prije predvečer počeo crtati. Taj crtež je predstavljao 'Našu Gospu sa Sinčićem' kako sjedi uz badnjak, a jedan anđeo joj svira violinu. Crtež je posvetio svojoj ženi. Ja sam crtao neke kompozicije iz života seljaka i ribara moga kraja. Imao sam jaku predodžbu doživljaja svoga djetinjstva, kao da je to jučer bilo. Radeći i pomalo razgovarajući dočekali smo dva sata poslije podne. Očekivali smo ručak iz kuće, ali ga još nije bilo. U tri sata još nije bilo ručka. Ja sam pozvao ključara i pitao ga, kako to da danas još nemamo ručka. On mi je odgovorio, da danas ne primaju hranu ni za koga...

Nije velika nesreća jedan dan gladovati. Ali je simptomatično, da u svojoj zemlji i, navodno, u svojoj državi, koju se je očekivalo nekoliko stotina godina, dvojici njenih priznatih umjetnika ne daju narodne vlasti u tamnici na Božić hranu. Kakovi su to Hrvati, koji upravljaju Hrvatskom? Oni ne znaju, šta hrvatskom narodu i cijelom zapadnom kršćanstvu znači Porodenje Isusovo. Oni zaboravljaju koliko je hrvatski narod pjesama spjevao tome velikome danu. Oni ne znaju, da je to dan ljubavi i praštanja, da je to dan pomirbe. Oni ne znaju ništa, oni ne vide ništa, oni su se utopili u krvi mržnje, mjesto da su se uzdigli u osjećaju ljubavi. To nisu Hrvati...

Polovicom siječnja došao je ravnatelj u našu sobu i saopćio nam je, da će kao sutradan jedan od nas biti pušten na slobodu, i nadodao je još, da on radi na tome, da budemo obojica pušteni zajedno, jer smo zajedno bili i zatvoreni.

Meštović je bio mišljenja, da taj 'jedan' koji će biti pušten, jesam ja, jer ja nisam tražio ni imao vizu za Španjolsku. On je mislio najgore o svojoj situaciji i u predvečer je počeo pisati oporuku u formi pisama. Pisao je pismo svojoj ženi, svakom djetetu posebno, i bratu Peši također. Ta je pisma pisao sabrano i mirno, kao da piše obične stvari svakidašnjeg života. Tu sam vidio, koliko ima snagu volje uz sve razrovane živce i kako još uvijek može gospodariti sobom. Slab je bio samo u onim momentima, kada je iznenada stajao pred prisilnom smrću, ili kada je ta misao zavladała s njime. U tim pismima djeci, među ostalim pisao je: ma šta se dogodilo s njime, oni ne smiju smatrati za to odgovornim hrvatski narod kome i sami pripadaju. Kada je svršio pisma, predao ih je meni, da ih sutradan, ako izađem iz zatvora, ponesem sobom. Ja sam mu rekao, da namjeravam svojevoljno ostatu u zatvoru, dok ne bude i on pušten na slobodu.

Sutradan u deset sati došao je ponovno ravnatelj i saopćio nam, da se Meštović pušta, dočim ja da ostajem do daljnje naredbe u zatvoru. Nadodao je, da on ide ponovno na ustaško redarstvo tražiti, da se i mene pusti. Meštović je otklonio da izađe sam iz zatvora, nego da će čekati dok budem i ja pušten. Za svaki slučaj, ja sam Meštoviću vratio njegovu oporuku, računajući, da će on morati otići. Očekivajući rješenje moje stvari, dočekali smo večer. Oko sedam sati došao je ravnatelj u sobu i rekao strogo Meštoviću, da mora smjesta ići, a ja da ostajem. Svoje stvari neka ostavi u zatvoru. Dao nam je četvrt sata, da se oprostimo. On će lično za četvrt sata doći da povede Meštovića.

- Kamo me vodite? - upitao je Meštović.

- Na ustaško redarstvo, kasnije ne znam kamo - odgovorio je ravnatelj, i izišao iz sobe.

Način, na koji je ravnatelj govorio i cijela postava ovog Meštrovićevog puštanja, nije bila ugodna. Meštrović se je uznemirio i ponovo je svoju oporuku predao meni. Ni meni nije bilo ovo ponašanje, kojim je ravnatelj tretirao Meštrovića, ugodno. Kraj svega što mi je bilo teško, ja sam Meštrovića hrabrio, iako u tom momentu ni sam nisam bio hrabar. Molio sam ga, kada bude na slobodi, neka onda i za mene poradi da se oslobodim zatvora, jer sam i ja na kraju snaga.

Nakon četvrt sata nije došao ravnatelj po Meštrovića, nego je poslao jednoga, nama nepoznatoga ustašu. Ovaj je njega odveo, a ja sam ostao sam. Neizvjesnost, u koju je Meštrović otišao, mene je mučila. Bio sam nemiran i neprestano sam hodao po sobi. Dozvaao sam ključara i molio ga, ako je ravnatelj još u zgradi, da ga molim neka me primi. Ravnatelj me je primio i upitao što želim.

- Kažite mi, molim Vas, kamo je Meštrović odveden?

- Na ustaško redarstvo i zatim u kućni zatvor.»

Kljaković je i dalje ostao u zatvoru bolujući na očima iz nervnih razloga.

«Moje puštanje na slobodu - nastavio je on u uspomenama - nije brzo uslijedilo, kako mi je liječnik rekao. Ja sam u toj sobi proboravio još skoro mjesec i pol dana, i doživio sam još nekoliko napadaja na oči.»

Pušten je iz zatvora krajem veljače u kućni pritvor, kao i Meštrović.

«Jedan dan su mi rekli, da je Meštrović primljen od Pavelića u audijenciju. Meštrović je tražio audijenciju zbog mene, ali Pavelić ga nije primio, dok ja nisam iz zatvora bio pušten.» (6333²¹⁰⁻²¹⁹; 10295²²¹⁻²³⁰).

Pogrešni su podaci o vremenu što ga je Meštrović proveo u zatvoru. Prema obiteljskim pismima sam utvrdio da je uhićen 8. studenoga 1941. (I. 4. 132), a oslobođen 13. siječnja 1942. (I. 4. 18), ne računa li se raniji i kasniji kućni pritvor. U zatvoru na Savskoj cesti je, dakle, proveo 67 dana, malo više od dva mjeseca.

U svojim *Uspomenama* sam Meštrović piše da su početkom ožujka još obojica bili u zatvoru, a tada je već dva mjeseca bio kod kuće (429³¹¹). Kljaković točnije navodi da je Meštrović otpušten *polovicom siječnja* (10295²²⁵). Zacijelo prema kasnijim Meštrovićevim podacima Laurence Schmeckerbier navodi u monografiji o njemu da je u zatvoru proveo četiri i pol mjeseca (46^{38, 51}), a Karlo Mirth, u povodu Meštrovićeve smrti, također (7141²³). Ljubo Boban je pisao da je Meštrović pušten iz zatvora polovicom mjeseca veljače (9554⁴⁸).

O Meštroviću u zatvoru pričao je i Šibenčanin publicist Jure Miliša, koji je bio uhićen malo nakon uspostave NDH, a nakon mučenja bio je u zatvorskoj bolnici na Savskoj cesti, kada su tu dospjeli Meštrović i Kljaković.

„Meštrović je donešen na nosiljkama. Blijed, teško je disao. Uplašio se. Oslabilo mu srce, ionako slabo. Zapalila se ćelija u kojoj je životario. Kljaković, koga je često imenom zvao, stalno je kraj njega bdio. Kad se počeo oporavljati i spazio mene, poslao mi je po Jozi mnogo cigareta i dnevno dalje slao. Sigurno je ranije čuo za moje hapšenje i okolnosti pod kojima sam saslušan...» (9604).

Vidjeli smo da je Meštrović u zatvoru crtao, a crtežima i zamišljao svoje buduće skulpture što će ih izvesti kada bude na

slobodi. Tako je rekao Kljakoviću, kad mu je ovaj primijetio da je nešto govorio u snu:

«Zaspao sam s jednom novom kombinacijom za 'Pietà' i u snu sam je vidio. Ako izadjemo, Jožina, odavde živi, izradit ću je u mramoru!» Bit će to njegova velika i poznata *Rimska Pietà* (7114¹¹).

*

O Meštrovićevim zatvorskim danima i njihovim većim i manjim nedaćama svjedoče i njegova pisma obitelji i ženinoj sestri Sidi Kesterčanek, koja je boravila u njegovom zagrebačkom domu, donosila mu hranu i odjeću i odnosila pisma upućena ženi i djeci u Splitu. Ona je tako, nemajući ipak izravan pristup njemu, bila jedina njegova veza s vanjskim svijetom.

Kada mu je bilo dopušteno da prima hranu iz kuće, pisao je Sidi, oko 17. studenoga, olovkom na komadiću papira:

“Draga teta Sida.

Nemojte previše razbijati glavu za jelo i neka je nešto što nije oštro radi bubrega. Pošto ovdje [u domu u Zagrebu] nemamo ništa u kući - ni hrane ni ogrijeva - to je bolje da javite Olgi da još ostane dolje sa ono troje djece. Moju Martu [koja je u Zagrebu] mi pozdravite i Pešu.

Hvala vam na trudu oko...

Vaš šogor.» (I. 4. 11).

Koji dan zatim, također na papiriću, kao i sljedeće poruke:

“Rublje sam primio... Pozdravite mi moju malu Martu i recite da sam dobro. Neka pazi da se ne nahladi.

Je li se Olga javila i kako je ona i djeca?” (I. 4. 12).

A supruzi Olgi 26. studenoga, koje donekle ponavlja, 1. prosinca, uz pisamce Sidi:

“Draga Olga,

Vaše pisamce od 20. ovog mjeseca primio. Drago mi je da je tebi bolje i da je Marko uzorao to zemlje. Nadam se da još nešto imate u kući za život, a možda će Marko što donijeti sa sela. Sa mojim bubrezima nije gore. Sida mi pravi dietsku kašu. Žao mi je što se muči, nu što ću kad ti nisi ovdje. Za Martu ću se manje brinuti kad stigne k tebi.

Nastoj da se što manje mučiš jer si potrebna djeci. I ja na te mnogo mislim i šaljem mnogo pusa.

Tvoj Ivan.

Dragi Tvrtko!

Ti ćeš tati najveće veselje učinit ako budeš učio i pazio na mamu.

Voli te tvoj tata.

Draga Marice i Mate!

Ja sam uvjeren da ćete biti dobri i da ćete učiti kod kuće puno, puno pusa Vaš tata.“ (I. 4. 17).

Kćerki Marti, koja je otputovala u Split, poslao je papirić početkom prosinca:

„Draga moja Marta,

... Pazite na mamu, da je puno ne ljutite i ne mučite. Tvrtko neka uči, kao svi vi. Slušajte mamu i strica [Pešu].

Puno pozdrava svima

tata.” (I. 4. 15).

Sida je pisala Olgi u Split, šaljući joj pisma po raznim osobama koje su putovale, a adresirana na dr. Iva Tartagliju. Neka

od tih pisama nisu sačuvana u izvornicima, ali ih je Olga prepisivala u svojoj bilježnici koju je vodila od Meštrovićeva odlaska iz Splita 5. listopada 1941, tijekom njegova zatočeništva i nakon oslobođenja do 10. travnja 1942.

Prvu obavijest o uhićenju poslala je Sida Olgi 11. studenoga:

“Marta danas ruča sa stričekom [Pešom], jer je Vaš tatica u nedjelju oko podne iznenada morao u pratnji autom otputovati. Neznamo kuda, ali se nadamo, da će se skoro vratiti, koliko čujemo. Na polasku (je) dao pozdraviti Matu i sve. Tebi će se sigurno s puta javiti.” (I. 5. 1).

Nemamo pismo u kojemu joj javlja da je u zatvoru na Savskoj cesti. Sljedeće piše 13. studenoga:

“Danas sam mogla tatici odnijeti ručak, tamo je, gdje sam Ti pisala, ali je dobio bolju toplu sobu (bolesničku). Sutra ću opet odnijeti ručak, ali se nadamo da će opet skoro biti doma.” (I. 5. 1).

Sutradan, 14. studenoga:

«I danas sam mogla odnijeti ručak. Promjene inače nema, a baš mi je jako žao da nemam nikakvog kontakta, osim što dadem da se preda jedlo. Nadamo se vrlo skoro samo dobrom.» (I. 5. 1).

15. studenoga:

«Jutros sam primila brzoglas i Tvoj list za V[ašeg] tat[icu], kojeg ali predati ne mogu. Danas smo mu poslali madrac (Tvoj) i još 1 štepdeku te veš i objed. Sutra ću mu moći odnijeti uz objed i cigarete.» (I. 5. 1)

16. studenoga:

“Bila sam i danas odnijeti ručak, a smjela sam i cigarete predati. Vaš t[atica] i Klj[aković] su skupa u istoj bolesničkoj sobi. - Čujem ali, da se Lam[er] jako zauzima, a pošto je Vaš tatica nešto bolestan, možda će ga prenijeti u bolnicu, a kasnije veli gđa L[amer] izgleda da će biti interniran ili kao gos. Krbek koji je vani u vinogradu, nesmiye dalje, a Vaš tatica bi bio tu u svojem stanu ili u kojoj drugoj kući interniran, to se još nezna, a da bi bio skupa sa familijom u tom slučaju bi onda vi svi došli simo, takve su kombinacije. Kako sam ti rekla ja ću Ti svaki dan pisati dok god se stvar ne riješi. Mladi Kljak[ović] [Krešo] mi je rekao da je njihovo preslušavanje svršeno. Još ima drva za 8 dana, a ugljena nešto više, pak se ne može po volji kuriti, već se mora šparati, jer dok g. Gaš[parović?] ne nabavi druga drva, za svaki slučaj mora biti nešto rezervi, u koliko bi Vaš tatica bio tu u svojoj kući interniran i došao van iz Sav[ske] ceste.” (I. 5. 1)

17. studenoga:

“Kad sam donesla iza 1 sat ručak rekao mi je službujući da mi [je] otposlao poštom pismo V. T. [Vaš Tatica] i to ću sutra primiti i o tome Ti javiti. Sada idem kupiti 6 rupčića jer ih Vaš T[atica] treba i te će sutra dobiti uz drugo.” (I. 5. 1).

Bez datuma:

“Molim Te pošalji veš za Vašeg T[aticu] i to predaj odma[h] kod gosp. T[artagije]... Inače ništa novo u pog [edu] V[ašeg] T[aticu] ali u Split bez dvojbe neće moći poći, dok ga smatraju da je htio pobjeći.” (I. 5. 1)

19. studenoga:

“U subotu ujutro putuje Krešo [Meštrović] u Split i uzme sobom Martu... Nadamo se da će skoro biti bolje.” (I. 5. 1).

20. studenoga:

“... Danas sam čula da su Vaš tata i Kljaković premješteni iz bolesn[ičke] sobe u sobu br. 16. Sada da li je to dobar znak ili loš, to ćemo sutra čuti, jer se [za] stričeka i Klj[akovića] svi jako interesiraju sa svih strana da što položaj poboljšaju. Tatica je sporazuman da Marta ide k Tebi i ona će doći u nedjelju sa Kresom.” (I. 4. 131).

Tri dana zatim:

“Draga Olga! Nadam se da je Marta sretno stigla. Meni je danas uspjelo predati 1 dcl vina, to mi je drago, jer teško nađem priliku... Popitala sam se za njega prigodice danas, bolestan nije (hvala Bogu). Budi tako dobra pa mi javi kakav kolač V[aš] tata voli osim Vanil kipf[le]?” (I. 4. 133)

Sutradan, 24. studenoga piše opširno:

«... Kada sam danas ručak odnijela, dobila sam od službujućeg cedulju, koju mi je poslao Vaš tata i iz koje vidim da mu straža niti Tvoj, niti Mate, niti Peše, ni Marte ... redka nisu predali, već bacili u peć, mjesto predali službujućem da vidi, ili bar vratili meni, da znadem. Vaš tata [je u] brigi, što je s Tobom i djecom, kako mi piše, a i radi Marte pita, što je s njom.

Mi smo to sve pisali, ali mu nisu dali ništa... Već jučer me pitao jedan tamo da li si Ti došla i jesi li tu? što me čudilo. Međutim pričaju, da mjerodavni imaju negdje ili tu ili u Gracu internirati cijelu familiju skupa. (Možda su se zato popitali da li si Ti tu). I to bi navodno imalo bit kuća, gdje bi V[aš] tat[ica] mogao raditi. Za Dr. Mač[eka] vele da je u Rogaš[koj] Slat[ini] interniran sa familijom... Striček čini sve što može, da dobije koji glas od V[ašeg] Tat[ice], pak će i sutra tražit vezu.

Ja mu nosim ručak, sama idem tramvajem, a osim toga dođem koji put skupa sa službujućim, a taj čini mi se je tamo jedina osoba, koja ima obzira na V[ašeg] taticu...

Draga Olga! Živi u nadi, da se svakim danom za jedan dan skraćuje vrijeme koje V[aš] tat[a] mora žrtvovati i da će možda ipak skoro doći dan, kada ćete biti opet skupa.

Kljak[ović] i V[aš] tat[ica] svaki su dobili po jedan blok i rišu, te mi je službujući pokazao sliku, kako Isusa polažu u grob koju mu je V[aš] tat[ica] poklonio, ali veli službujući, vidi se da je V[aš] tat[ica] jako nervozan (po risanju). Meni ga je jako žao da se odlučio doći simo i to sada tako skupo plaća...” (I. 4. 134).

Četiri dana zatim:

“... Mi se nadamo da će Vaš tatica možda već sutra biti vani, u tom slučaju poslat ću ti kratak brzoglas ‘opet sve dobro’...”

Pritisak je iz vana a i Nijemci se čude kako striček veli, da Vaš tatica nije doma, a i novine vanjske javljaju da je već na slobodi...” (I. 4. 135).

U sljedećem pismu Olgi 2. prosinca Sida više nema nade da će Meštrović skoro izaći iz zatvora, jer to ovisi o Didi Kvaterniku, kojega su svi znali po zlu:

“... Tu u tom zavodu nije šef... [?], već Eugen Kvaternik i to sada posve drugačije ide. Ni govora o posjetima izvana... Danas sam čula da [su] V[aš] tat[ica] i Kljak[ović] došli u II [kat] u bolesničku sobu br. 3 (to je mislim bolje za njih), imaju više svjetla i zraka sigurno.

... U opće striček [Pešo] je jako dobar čovjek i uvijek pripravan doći u susret. Sada se ali i on boji za sebe i veli svaki dan da je pripravan da se i njemu slično dogodi kao sada V[ašem] tat[ici].” (I. 4. 138).

Petar Meštrović pisao je 5. prosinca Sidi:

«Krešo je bio kod Ivana i Joze. Kaže da su dobro obzirom

na prilike. Što se tiče hrane nisu zaželjeli ništa novoga, pa izgleda da su zadovoljni.

Zaželjeli su debelog pak-papira, bojadisane kreu i ravnalo sa trokutom za crtanje da im lakše vrijeme prođe.

Ja sam kupio 10 araka pak-papira za njih te sam ostavio na stolu bojadisane krede, gumu, trokut, ravnalo i čavlice u kutiji šibica - koje bi Vam Novaković mogao pomoći odnijeti..." (I. 4. 139).

Sida je pisala Olgi 18. prosinca posljednje sačuvano pismo o Meštroviću u zatvoru:

"... Jučer je V[ašeg] tat[icu] po prvi put posjetio Pešo, a bio je i Krešo. Pešo se s njim razgovarao oko 3/4 h. Veli da V[aš] tat[ica] ne izgleda zlo. Mi se nadamo da će ovih dana izaći. Nije ti to tako glatka stvar, kako Ti misliš, jer Ti se još svašta našlo, čime ga terete, ili kako se bolje veli, teretiti žele." (I. 4. 144).

Daljnja pisma Side Kesterčanek Olgi nisu sačuvana, ni njezina izvorna, ni prepisana u Olginoj bilježnici.

Olga je zapisala 10. siječnja 1942:

«Vijesti iz Z[agreba] nemam od 29. XII. kada mi je Sida pisala... Danas bio ovdje Dr. [Jakša] Račić, pročitao pismo za namjesnika u Z[adru] [guvernera Giuseppea Bastianinija]. Prijatelj Poduje traže da bude interniran ovdje..." (I. 5. 1).

Također 15. siječnja:

«Došle dvije Sidine karte od 10. I. S[ida] nada se, da ćemo se doskora u Splitu vidjeti sa I[vanom].»

I konačno je 16. siječnja Olga dobila Meštrovićev brzojav, poslan 15. siječnja:

"Vratio se kući. sve vas pozdravlja. tata." (I. 5. 1).

I rođak Krešo Meštrović pisao je sutradan po oslobođanju, 14. siječnja, iz Zagreba Olgi u Split:

"Vi znate dobro da su nam često sa više strana obećavali i datume spominjali, no nažalost ti su datumi prolazili ali njega nije bilo vani, tako [smo] i Pešo i ja postali skeptici i više ništa sigurna nismo mogli vjerovati, pa radi toga eto ni Vama nismo mogli a ni smjeli ništa da javimo. Znali smo opet koliko trpite, pa smo što više izbjegavali da povređujemo tu ranu. Inače smo sa naše strane činili sve, što je moguće u našoj moći bilo i to kako sami, tako i preko drugih.

Jučer je doduše bio '13', ali ipak za nas sviju sretan i veselo dan. Jučer je naime poslije podne naš Ivan došao u svoju kuću, o čemu ste i Vi već obaviješteni..." (I. 4. 149).

Bilo je dana kada se Ivan Meštrović ipak nadao da će biti oslobođen iz zatvora, pomišljajući na mnoge utjecajne osobe koje su to nastojale postići, ali je bilo i dana kada je, videći i slušajući sve oko sebe, gubio svaku nadu i očekivao ono najgore – likvidaciju, kao i tisuće drugih ljudi, režimu nepodesnih.

I u tim beznadnim danima ostajao je na dostojanstvu i na visini čovjeka: oca obitelji i rodoljuba. Tada, u prosincu 1941, napisao je u ćeliji savskog zatvora oproštajna pisma ženi, djeci i braći, koja su ujedno bila i njegova moralna oporuka. Pisma su im morala biti predana tek pošto bude objavljena njegova smrt. Izlišavši ipak konačno iz zatvora nije ta pisma nikome pokazao, pa ih je Mate Meštrović po očevoj smrti našao među ostalom pismenom ostavštinom i pohranio u sefu jedne banke u New Yorku.

God. 2002. ustupio ih je novinaru tjednika *Globus*, koji ih je objavio.

Ta Meštrovićeva pisma iskazuju njegove intimnije i humanije značajke. Patrijarhalan po ruralnoj tradiciji, a stalno zau-

zet radom i društvenim obvezama, nije imao mnogo vremena da se posvećuje obitelji, pa se, osim ranije Ruži, a kasnije s bratom Pešom, ostalim članovima obitelji malo povjeravao, osobito ne ženi i kćerkama, smatrajući da su žene namijenjene kućanstvu i odgoju djece, a ne javnom i stručnom životu i radu.

U tim zatočeničkim oproštajnim pismima kao da žali što do tada nije obitelji posvetio više pažnje i roditeljske topline. Ljubav prema njima uvijek je u njemu bila živa, ali je nije običavao iskazivati. To je u ovim pismima htio nadoknaditi. U tim pismima najiskrenije, – sada bez ikakve ranije česte namještenne proročke patetike – suočavajući se sa smrću iskazuje svoja najintimnija uvjerenja o zagrobnom životu i o Bogu, ne onom dogmatskom, nego duhovnom kome ide, a ujedno i o svojoj ljubavi prema domovini Hrvatskoj, u kojoj sada više nema ni poze ni patetike, ni biblijsko-nacionalističke blagolagoljivosti.

Pismo supruzi Olgi:

«Draga moja Olga!

Ti znaš da sam slab na srcu, a da su mi nervi potpuno razoreni, pa za svaki slučaj, hoću da ti uputim par riječi, makar i na brzu ruku.

To činim ne samo iz ljubavi prema tebi, već iz jednog dubokog osjećaja dužnosti koja graniči sa harnosti i za sve što si učinila za mene, a pogotovo za našu djecu.

Možda ni ljubav, a još manje ovaj drugi osjećaj, nisam u dovoljnoj mjeri pokazivao, a ti si se bila već navikla, a i upoznala mene, da ja više cijenim i osjećam nego što pokazujem riječima. Dakle ako se ne bi više vidjeli hoću da ti kažem sljedeće: otići ću u brizi za tebe i za našu djecu, s velikom ljubavi za vas i to znam da ćeš znati, ali ni to ne bi bilo dosta. Hoću da znadeš da ću otići i sa osjećajem priznanja i harnosti prema tebi, za sav trud i muku za našu djecu, koju si mi iz ljubavi i rodila i mučila se s njima i oko njih. Otići ću sa svjedočenjem da ćeš to i ubuduće raditi, do posljednjega daha. Otići ću i u nadi da će te moja djeca, čim stanu na razum, znati cijeniti, te ti ljubav sa ljubavi vratiti i u tebi poštovati i majku i ženu njihova oca.

U meni će biti tuga, da ti ne mogu i fizički pomoći u tom poslu oko naše djece, ali sam uvjeren da ću ti duhovno pomagati možda više nego za života. Ti ćeš biti razabrala da ja vjerujem u Boga, koji je duh, a vjerujem da sam i ja u tome duhu i sa njime, pa ću prema tome biti vazda i sa tobom i sa njima. Znam da ćeš u mojoj braći imati iskrene pomagače, prema njihovoj mogućnosti. Znam da su me volili kao što i ja njih voljah i da će tu ljubav prenijeti i na moju djecu za koju znadu da ih ljubim.

Ti znadeš kako sam ja mislio o stvarima, i znadeš koliko sam volio svoj hrvatski narod i njegovu Hrvatsku pa te zato molim da nastojiš da to i moja djeca rade, i da ih nitko od toga ne odvrati sa nikakvim argumentima, jer je narod otac a domovina majka koje treba voljeti, pa ma kakvi bili, voljeti u toliko više u koliko su skromni, mali, siromašni.

Za drugo će se sve Bog pobrinuti i čuvati našu djecu, da idu pravim putem, da budu od koristi sebi i braći ljudima.

Mnogo te vazda ljubi u duhu

Tvoj Ivan

Budi skromna i srčana, a Bog će ti pomoći!"

Pismo kćeri Marti:

„Draga moja ;arta!

Kao mami i ostalima hoću za svaki slučaj da ti ostavim dvije riječi. To u toliko prije, što si ti moje najstarije dijete i što vjerujem da si i pametno dijete, koje može i mami i svima biti od pomoći, a bivajući s njima od pomoći bit ćeš i sebi, jer je najbolja pomoć i sebi ako se svojim najbližim ukaže ljubav, briga i pomoć.

Mamu slušaj, jer će ti ona uvijek savjetovati što bude mislila da je za tebe najbolje a buduću si žensko, to će biti možda i bolje nego što bih ti ja znao savjetovati. Ja ti mogu samo reći da ljubav ne smije biti zainteresirana. Ne daj je onima koji je traže iz interesa, i nemoj ju ni dati iz interesa.

Ljubav se ne zamjenjuje ni za što drugo nego za ljubav. I svoju ličnost i svoju imovinu drži za sebe i u svojoj vlasti.

Na braću gledaj kao na braću, pa kakvi se činili uvijek su braća i uvijek bliži od tuđina.

Neka je Bog s tobom, a kad on bude, i sreća će te pratiti koju ti tvoj tata od srca želi i toplo te ljubi.

Tata.”

Pismo sinu Tvrtku, s kojim je očev odnos uvijek bio otežan:

«Dragi Tvrtko,

Ti ćeš se jamačno sjećati što sam ti jednom prilikom govorio pred dvije godine kad bijah slab, da se može desiti da na tebe prije vremena padne briga oko majke, brata i sestara. Ja ti to, sine, nisam želio, nego da ti mladost ugodnije sprovedeš, ali eto kad sudbina tako htjede. Vjerujem međutim, kad je tako, da će ti biti najgudonija zabava ta dužnost. To zasad dok nisi punoljetan nećeš formalno obavljati nego stric Petar i mama, ali u stvari, u srcu i glavi, volji i odluci, moraš već da i ti to breme ponesesh. Mjesto da ti pišem dugo i obrazlažem zašto i kako, ja ti kažem samo to da se je tvoj otac najviše radovao kad si se ti rodio i da tvoj otac vjeruje da ćeš ga ti shvatiti i rado ponijeti svoju dužnost.

Tvoj otac voljaše i poštivaše svoju majku;

Tvoj otac voljaše i štitičашe svoju majku i sestre;

Tvoj otac radijaše neumorno svoj posao;

Tvoj otac voljaše svoj hrvatski narod i hrvatsku domovinu i željaše joj nezavisnost;

Tvoj otac bijaše prijatelj braći ljudima;

Tvoj otac vjeruje da ćeš i ti sve to raditi.

Vi bijaste mali, a ja suviše zaposlen da bih se mogao sa vama baviti, a vi mene upoznati, nu vi ćete me skoro upoznati čim stanete na jači razum, a upoznat ćete me iz onoga što sam radio. Ne iz onog što vam drugi budu pričali nego iz onog što sam učinio svojom rukom ili zabilježio svojom rukom.

O ljubavi prema vama, djeci svojoj suviše je da vam govorim kao i o kucaju svoga srca. Kucaj srca prestaje, ali ljubav roditelja ostaje.

Dužnost ti je i to da čuvaš zdravlje i čistoću srca pa da i sam radaš.

Neka ti je, dragi sine, Bog na pomoći.

Ljubi te tvoj

Tata

Budi ljubazan i dobar sa svojom majkom i stricem Pešom, jer ti je to dužnost i jer te oni vole. Brata i sestre ljubi i štiti.”

Pismo mlađoj kćeri Marici:

“Draga moja Marica!

I ako znam da ćeš biti vrijedna i sposobna za rad, i da ćeš se, možda, najlakše od svijetu, snaći u svakim prilikama koje život može nametnuti, ipak se za tebe najviše bojim, tako dugo dok ne staneš na zreo razum i ne postaneš žena i mati.

Inače vjerujem da ćeš svoju mamu voljeti i biti joj od pomoći, da ćeš svoju braću i sestru voljeti i da te nitko neće moći protiv njih zavesti. Tvoja mama to zaslužuje, jer se je rijetko koja toliko mučila i starala oko svoje djece kao ona oko vas.

Inače, dijete moje, znaj da druge sreće na svijetu nema do poštene i iskrene ljubavi i do vršenja svoje dužnosti prema svome rodu i narodu.

Neka te Bog prati, čuva i štiti i dade ti pravu sreću kako on može i kako ti tvoj tata želi.

Ljubi te od srca tvoj Tata.»

Pismo sinu, malom Mati:

«Dragi moj slatki Mate!

Ni tebi kao ni mami, bratu i sestrama ne mogu dugo pisati jer nisam ni sabran niti imam vremena. U ostalom, sve što sam sa osjećajem radio bila su pisma vama, koja ćete razumjeti i čitati gledajući stvari. To ćete pismo razumjeti nešto skoro, a nešto kad podrastete.

Ti si tati bio najveće veselje i ostaješ mu najveća nada, da ćeš i sam dati od sebe i iz sebe za se, za svoju rodbinu i za braću ljude. Hoće li to biti nastavak onoga što je tata davao to ja ne znam, i suviše te volim da bih te na to silio. Radi ti ono, što ti bude milo srcu i da je ono što će ti iz srca ići. Samo znaj da onaj posao za koji se budeš riješio iziskava koliko mara toliko i vjere u uspjeh i strpljenja.

Nemoj kraj duševnog rada, i rada uopće, zaboraviti na odgoj i zdravlje tijela, jer će ti zdravo i jako tijelo davati više snage i hrabrosti.

Poštuj i voli svoju mamu, voli svoje sestre, a ljubi i slaži se sa svojim bratom, jer je bez brata čovjek kao bez ruke a bez bratske ljubavi kao bez zraka. Svoje čuvaj ali isto bratovo, jer dok jedan ima imat ćete oboje.

Vaš striček će vas voljeti i pomoći vam savjetom svojski i iskreno, a vi u njemu gledajte brata svoga tate. Nitko vam osim mame neće biti bliži.

Neka te, sine, Bog prati i čuva kao što će i duh tvoga tate uvijek biti uza te.

Ljubi te neizmjerno

Tvoj tata.»

Pismo bratu Petru, s kojim je i do tada najviše i najprisnije saobraćao:

„Dragi moj brate Pešo!

Tebi je poznato moje zdravstveno stanje pa hoću, za svaki slučaj, da ti ostavim par riječi, ma koliko da su suviše i na brzu ruku.

Ti mene znadeš ne samo kakav bijah izvana nego kakav bijah iznutri – a to je jedino što u istinu bijah – pa ne treba da ti objašnjavam ni sebe ni svoj slučaj. Znadeš koliko sam duševno trpio kroz svih dvadeset godina, a znadeš i to koliko sam se radovao da smo se otresli one more i stupili da stojimo slobodno i nezavisno. Ali što da tebi o tome govorim ti samo zato da znadeš da se u meni nije ništa promijenilo u tom pogledu.

Drugo je što me nuka da ti pišem a to je briga za djecu i Olgu. Znađem da je i to suviše i da ćeš ti za njih učiniti sve što budeš mogao, nu moram ti reći da imam osjećaj da te nisam

toliko zadužio da bi ti toliki teret laka srca navalio, kad sticaj prilika ne bi to diktirao, jer ja stvarno nikoga nemam osim tebe tko bi mi djeci pomogao, pokraj Olge, dok budu veći i razumniji. Ako te dakle nisam toliko zadužio, kod braće se ne mjeri.

Ti znaš kakve su moje prilike bile i koliko sam bio zauzet svojim radom. A da sam te u srcu volio više nego ikoga to mi daje pred samim sobom kuraž, da to od tebe tražim. Ako ćeš mi to učiniti, potrebno je da u prvom redu čuvaš sebe da bi bio u stanju pomoći njima. Znadeš koliko ih volim sve, a znadeš i kako i zašto svakog drugačije, pa ćeš nastojati da svako od njih i sačuva to svoje drugačije. U moja dva dječaka ćeš vidjeti mene sa dvije strane, u mlađem možda, ako bude zdrav, i boljeg od mene. Bar bih mu to želio.

Hvala ti unaprijed. Ljubi te u duhu vazda
S tobom Tvoj brat Ivan“

Konačno i kratko oproštajno pismo najmlađem bratu Marku:

„Dragi moj Marko!

U slučaju da se ne bi vidjeli, šaljem ti svoj bratski zbogom, želeći ti i tvojoj djeci svako dobro i svaki blagoslov Božji.

Znadem ja, a znade i moja žena Olga, da ti nju i moju djecu voliš. Ni ona ni oni neće tražiti nikakvu pomoć od tebe, nego samo ljubav, koju ćeš im koliko možeš pružiti onako od srca kao i ja tebi.

Ljubi te Tvoj brat Ivan“. (10825).

*

O razlozima zbog kojih su Ivan Meštrović i Joza Kljaković zatvoreni i gotovo likvidirani, mnogo se pričalo, pretpostavljalo, nagađalo i tvrdilo, a da iza svega toga ipak ne postoje pouzdani i provjereni izvori. Čini se da je bilo više razloga. Pretpostavka da je poticaj za uhićenje došao od Talijana ili Nijemaca, mislim da nema obrazloženja, nego je odluka o zatvaranju i strijeljanju potekla od samog poglavnika Pavelića, uz podršku i provođenje Eugena-Dide Kvaternika.

Sam Meštrović, opisujući svoje zatočeništvo, veli da je njegovo uvjerenje bilo da je nekom zabunom zatvoren, što je teže vjerovati, jer je mogao znati barem približno za što ga sve tereće.

Kljaković je kasnije pričao Bogdanu Radici „da su bili bačeni u tamnicu po izričitoj nalogu samog Pavelića“ (9496³⁸⁴). Njegov sin dr. Krunoslav Kljaković pretpostavlja da je njihovo uhićenje bilo u vezi s akcijama protiv komunista, koji su bili infiltrirani čak i u ustaški pokret, ali to je malo vjerojatno (10296⁵¹⁹⁻⁵²⁰).

Je li razlog uhićenja bila tek Meštrovićeva izjava Budaku, koja je mogla doći do poglavnika, da se Pavelić trebao ubiti, a ne potpisati predaju Dalmacije Talijanima? To ne bi bio dovoljan razlog za uhićenje i namjeru likvidiranja u svijetu tako poznate ličnosti kakav je bio Meštrović, znajući da će kulturna javnost zapadnih zemalja negativno reagirati.

Krleža je to pitanje riješio jednostavno retorički:

„Pavelić ga je uhapsio, a onda mu 1942. dao vizu da ide na venecijanski Biennale predstavljati hrvatsku skulpturu.“ (9558¹⁶⁶)

Izvjestitelji jugoslavenske Vlade u Londonu Jovo Banjanin i Grga Anđelinović dali su 17. IV. 1942. sljedeće podatke:

„Do hapšenja došlo je zato, što je s nekoliko prijatelja na jednoj večeri bilo govora o tome da treba za svaki slučaj da

pođe netko od Hrvata u inostranstvo i u kontakt sa saveznicima, pa da bi trebao da pođe Meštrović u London. Koja je bila prava namjera ne zna se, ali je stvar tako preko posrednika koji su imali veze sa Pavelićem, njemu prikazana u cilju da dade Meštroviću i nekoj drugoj dvojici propustne papire. Stvar nije bila držana u naročitoj tajnosti i Pavelić je navodno morao da uhapsi Meštrovića i druge, jer - tako da je rekao - ,da se ne smije dati kompromitirati sa puštanjem tih ljudi u London‘. Tako lud da nije. Tako stvar prikazuje informator, jer da se tako prepričava u krugovima ustaškim.“ (9554⁴⁵⁰).

Međutim, poznavajući kasniji Pavelićev odlučni stav u kažnjavanju smrću Lorkovića i Vokića, kada su u još kritičnijem času po ishod rata htjeli osigurati odstupnicu prema saveznicima, ne vjerujemo da je Pavelić tada mogao kovati i takve planove rezervnog pregovaranja sa saveznicima.

Prema navedenom izvješću J. Banjanina i G. Anđelinovića, Pavelić je tada, 1942, čak bio i popustljiv u nekim kritičnim pitanjima, pa je to moglo utjecati i na konačno Meštrovićevo oslobođanje:

„Pavelić se u posljednje vrijeme trudi da stekne popularnost kao čovjek i vođa, - vele oni - koji je iznad svih pljački i krvološtva. Voli se pokazivati među sirotinjom, djecom, majkama, radnicima; naglašava humane osjećaje; dao je u nekoliko slučajeva objaviti kako su strijeljani neki ustaše, jer su prekoračili djelokrug, jer su neovlašteno silom otimali imovinu ili ubili ljude. Sada je pustio veći dio uglednih masona i rotarijanaca koji su bili u Novoj Gradiški, gdje se je s njima dosta pristojno postupalo, a njegovi ljudi razglašuju, da se je postupalo najobzrivije i sa Mačekom i sa Meštrovićem, Kljakovićem i drugim intelektualcima, čak da mu se je Meštrović i naročito zahvalio.“ (9554⁴⁴⁹).

Prema zabilješki Olge Meštrović 13. siječnja 1942. provincijal fratara Gralić joj je rekao da je Pavelić izjavio svome kapelanu i pred tridesetoricom drugih ljudi, da je Meštrovića morao dati zatvoriti. On je mišljenja da su ga Nijemci dali zatvoriti (I. 5. 1).

Glavni i presudni zlotvor u slučaju Meštrovića i mnogih drugih žrtava koji su platili glavom u prvom razdoblju ustaškog režima bio je Eugen-Dido Kvaternik. On je u represalijama prema neprijateljima i kritičarima režima bio mnogo radikalniji i neumoljiviji.

I Miroslav Krleža je zbog Dide Kvaternika gotovo zaglavio:

„U Vranešićev sanatorij sam se smjestio potkraj ljeta 1941. kad su me poslije ponoći ljudi Dide Kvaternika htjeli kidnapirati. Dido je radio na tome da me bez zatvora i suda likvidira za svoj vlastiti račun, kao što je to već radio na Savskome mostu.“ (9594²¹⁵⁻²¹⁶).

Dida Kvaternika bojao se čak i poglavnik, kojemu se Kvaternik suprotstavljao i gonio ga na progone kada je ovaj htio da se barem donekle ogradi od njih, jer je Dido više od Pavelića upravljao ustaškim aparatom i bio je odgovoran za mnogobrojne žrtve. Bio je osoran ne samo prema Paveliću, nego i prema svojem ocu Eugenu, a majka ga se zbog njegovih «zvjerstava» ne samo odrekla, nego se zbog njega i ubila (9554^{155, 158}).

Zanimljivo je da Dido u svojim memoarima, u kojima objašnjava kako je namjeravao spasiti Hrvatsku od propasti suprotstavljajući se postojećoj ustaškoj politici, i u kojima govori o mnogim osobama, uopće ne spominje Meštrovića, iako je taj bio zacijelo najistaknutija njegova žrtva (8879²⁵¹).

Stoga je u najmanju ruku neumjesno da se u suvremenom dnevnom tisku, u splitskoj *Slobodnoj Dalmaciji*, 1995. objavljuju opširni njegovi memoari, pod naslovom «Moj razlaz sa Antom Pavelićem», u kojima Dido veliča vlastitu političku ulogu, predstavlja se kao savjest Hrvatske i piše o «Sramoti Jase novca». ¹⁴⁰

Postoje u vezi s Meštovićevim uhićenjem i razlozima uhićenja i neki vrlo neugodni podaci koji bacaju tešku sjenu na njegove akademske i umjetničke kolege, iako u tome može biti i neprovjerenih ogovaranja.

Vidjeli smo da se na Meštovićevom preslušavanju spominju i njegovi kolege, osobito kipar Augustinčić. I Kljaković je sumnjao na Augustinčića (10295 ^{215, 224}).

Urednik emigrantske *Hrvatske revije* Vinko Nikolić, u bilješci uz članak Mate Meštovića o svome ocu, piše 1983. godine:

“Navodimo ovdje jednu novu verziju o uhićenju Ivana Meštovića godine 1941, a koju smo upravo dobili iz Zagreba. Verzija glasi: Nakon puštanja iz zatvora, bio je Meštović pozvan Budaku, koji mu se izvinio, pored ostalog i ovim riječima: ‘Morali smo to učiniti, nakon što smo primili ovo pismo, i preda mu pismo, koje su Antun Augustinčić i Ljubo Babić bili uputili dru Paveliću, a u kome se Meštovića denuncira kao Jugoslavena i opasna za državu. To je pismo Meštović pokazao Kršiniću, prilikom svojeg zadnjeg boravka u Hrvatskoj [1959]. Ur(edništvo).’ (9133 ⁶⁴⁵).

Pitanje je ipak, uza sav profesionalni jal među umjetnicima, naročito posebne skupine zagrebačkih umjetnika prema Meštoviću i njegovom suradniku Kljakoviću, da ustaško redarstvo nije znalo bolje od navedenih sve o Meštovićevom jugoslavenstvu i djelovanju “opasnom po državu”.

I svećenik koji ih je, poslan iz Nadbiskupije, posjetio u zatvoru rekao im je, kako piše Kljaković, “da su naš zatvor skrivile neke naše kolege i studenti Sveučilišta [Umjetničke akademije].” (10295 ²²¹).

Međutim, većina je profesora i studenata cijenila i poštovala Meštovića, a mnogi su mu bili i zahvalni što ih je doveo na Akademiju, poticao na rad, a svoju rektorsku plaću ostavljao kolegama s manjim primanjima ili za pomoć siromašnim studentima.

Prema obavijestima što ih je dobila Olga Meštović i njegovi su kolege s Akademije posredovali u Poglavnika za njegovo oslobađanje. Pavelić je tom prigodom iznio i svoje optužbe prema Meštoviću, zbog kojih je uhićen:

“Jedini autentični iskaz koji postoji u ovoj stvari, - zapisala je Olga 10. siječnja 1942. u svojoj bilježnici u kojoj je zapisivala sve što je bilo u vezi s Meštovićevim zatočenjem - to je odgovor Poglavnika Dr. Ante Pavelića, koji je dao umjetnicima, profesorima Umjetničke Akademije i ostalima kad su bili kod njega i zamolili ga, da se puste iz zatvora njihova dva najuglednija druga Meštović i Kljaković. Tada je Poglavnik rekao od prilike ovo: Meštović, kojega on kao umjetnika koji je proslavio u svijetu hrvatsko ime visoko cijeni, ‘tera politiku’ pa mu je poručio, po jednom njegovom dobrom znancu, a to je potvrdio i Dr. Budak - da treba nekoga poslati u Englesku, da bi radio za interese Hrvatskog naroda za slučaj, da Njemačka neće dobiti rat; da je naime on, Meštović uvjerenja, da Njemačka neće dobiti rat, već da će ovaj, u najboljem slučaju ispasti neodlučno, ‘remi’, pak da mu se i sam stavlja u tu svrhu na raspolaganje. Medjutim da je on, Poglavnik, mišljenja, da

onaj koji ‘tera politiku’ treba da uzme i odgovornost i da izađe na Jelačićev trg, kao on; pa budući da je stoposto uvjeren u pobjedu Nijemaca i svojih saveznika, i budući da hoće da im ostane do kraja vjeran, to je morao dati zatvoriti Meštovića, da bi onemogućio svaki dodir sa inozemstvom i neprijateljem, a uz njega i Kljakovića, koji isto misli što i Meštović.” (I. 5. 1).

Ova je verzija, da je Meštović sam ponudio svoje tajno posredovanje kod saveznika za slučaj gubitka rata, uvjerljivija od one prije navedene, da je to bilo učinjeno sporazumno s Pavelićem.

Tražeci razloge Meštovićevog i Kljakovićevog zatvaranja neminovno stižemo i do pitanja: jesu li oni zatočeni kao članovi masonske organizacije, poput ostalih istaknutih masona u isto vrijeme?

Vidjeli smo ranije da je Meštovićevo članstvo u organizaciji slobodnih zidara sporno. Iako je većina ljudi govoreći o njemu smatrala da je bio mason, nema dokaza da je bio, ali je činjenica da je s njima imao najuže veze i da je s njima surađivao u političkim, kulturnim i karitativnim djelatnostima.

Uoči rata, u proljeće 1941, objavljena je knjižica Mirka Glojnarića *Masonerija u Hrvatskoj*, u kojoj se i Ivan Meštović navodi kao član zagrebačke masonske lože, što je on sudskim procesom, koji se otegao i u vrijeme NDH 1942. godine, pobio. Pouzdano je da nije bio ni član splitske lože *Pravde*, ali su njoj pripadali njegovi najbolji prijatelji u Splitu, poput Iva Tartaglije, starješine te lože Mihovila Abramića, djelatnog člana Dane Matošića i drugih.

Profašistička ustaška vlast u NDH, poput one u nacionalsocijalističkoj Njemačkoj, progonila je Židove i masone, gotovo ih poistovjećujući. I ranije je smatrala da je šestojanuarska diktatura kralja Aleksandra bila djelo masonske *Velike lože*, a također i puč u Beogradu 1941. U Zagrebu i Beogradu su priređene propagandne antimasonske izložbe 1941, a Glojnarićeva knjiga je dobro došla novoj vlasti kao putokaz u progonu članova hrvatskih masonskih loža.

I u Beogradu i u Zagrebu su u studenome 1941. provedena masovna uhićenja članova tamošnjih loža, ali je zatim većina puštena iz zatvora, a progoni su usmjereni protiv komunista. U Zagrebu su među prvima uhićeni kao masoni istaknuti javni djelatnici Andrija Štampar, Ivan Meštović, Hinko Krizman, Stanko Švrljuga i drugi. Neki od njih su iz savskog zatvora bili prebačeni u logore Jasenovac i Staru Gradišku, među njima Josip Badalić, Grga Novak, Ante Bovan, Franjo Tućan, Marko Kostrenčić, Mirko Deanović, Nikola Fink, Krešimir Baranović, Mirko Breier, Dušan Plavšić, Radoslav Horvat. Prema njima je postupak ipak bio mnogo bolji nego prema ostalim zatvorenicima, jer nisu bili prisiljeni raditi, nisu tućeni, a većina ih je bila puštena tijekom 1942. godine. Taj su blaži postupak mogli zahvaliti moćnim zagovornicima u zemlji i inozemstvu, pa i među Nijemcima. Također i tome što su ranije masonskim ložama (*Libertas*) pripadali i neki u NDH istaknuti funkcioneri, kao Slavko i Eugen Kvaternik, Košak, Kralj, Puk, Benak, Sabljak, Balej i drugi, a i mnogi njemački, poput generala Horstenaue (9477 ⁴⁸⁰⁻⁴⁹⁰). Za zagrebačke slobodne zidare su se osobito zauzimali maršal Slavko Kvaternik i ministar Mile Budak (9945 ⁴⁸⁴).

Hrvatski su masoni bili optuživani, preslušavani i progonjeni ne samo zbog članstva u ložama, nego i kao antifašistički osumnjičeni engleski simpatizeri, izvjestitelji i doušnici. Te su političke veze jugoslavenski masoni održavali posredstvom britanskih masona. Stoga je britansko poslanstvo dobilo iz

Londona 17. travnja 1941. poruku da se “radi budućeg britanskog utjecaja u Jugoslaviji učini sve što se može da iz Jugoslavije iziđu sljedeća lica: episkop Irinej, Đorđević, Dragan Miličević, M. Čurčin, profesor Vladeta Popović, Nikola Stojanović, Sl. Jovanović, Meštrović, bivši ministar Milojević, Košutić, Nikolaj Velimirović i Ilija Jukić”. Svi su oni, osim Košutića, bili slobodni zidari (9945⁴⁶⁸).

Međutim, baš su se tim vezama hrvatskih masona s Englezima ujedno htjeli koristiti neki predstavnici ustaškog režima, za slučaj da saveznici pobijede sile osovine, pa da tako Hrvatska nakon rata ne bude među pobijeđenima, kako smo vidjeli i u neuspjelim kombinacijama s Meštrovićem (9477⁴⁹²).

Neki su pak zagrebački slobodni zidari još od predratnih dana bili u dobrim vezama s onima njemačkima, što im je pomoglo u kritičnim časovima, naročito samom Meštroviću, kojemu je i ta veza pomogla za emigraciju iz NDH 1942. godine (9945^{487-488, 495}).

Nijemci su, međutim, bili ti koji su istraživali veze hrvatskih slobodnih zidara s britanskom diplomacijom i obavještavali ustašku vlast o tome (9477⁴⁹²⁻⁴⁹³).

Dr. Milan Ivšić, sveučilišni profesor gospodarstva i teologije, podnio je 14. srpnja 1941. poglavniku Anti Paveliću opširan izvještaj o prošlosti i aktualnom stanju slobodnog zidarstva u Jugoslaviji, a posebno u Hrvatskoj, s popisom loža i njihovih članova. U zagrebačkoj loži *Pravednost* on navodi i Ivana Meštrovića i Jozu Kljakovića, iako su oni u tužbi što su je pokrenuli protiv Glojnarica i njegove knjige o masonima u Hrvatskoj dokazali da nisu bili članovi masonske lože (10366¹³⁵⁻¹³⁶).

Na kraju, govoreći o stvarnim i nestvarnim razlozima Meštrovićeva uhićenja i gotovo likvidiranja, navedimo u cijelosti jedan oduži sastavak u njegovu obranu i pobijanju tih optužbi. Sastavak je šapirografom bio umnožen u veći broj primjeraka i zacijelo odaslan raznim ustanovama i osobama, odlučujućima u tom slučaju, ili onima koji su mogli svojim položajem ili ugledom pomoći. Po svemu izgleda da je tekst napisan u Splitu, pa pretpostavljam da ga je sastavio dr. Ivo Tartaglia, dobar Meštrovićev prijatelj, kao odvjetnik pravni stručnjak, a usto i iskusan državno-politički djelatnik. U Tartaglijinoj ostavštini, danas malim dijelom u Znanstvenoj i sveučilišnoj knjižnici u Splitu, nalazi se i jedan primjerak toga sastava, a drugi u Galeriji Meštrović, među obiteljskom prepiskom (I. 5. 2).

Napis je u stvari spoj od dva sastava iste namjene, u kojima se neki pasusi ponavljaju.

“Povodom glasina koje su se širile prilikom hapšenja Ivana MEŠTROVIĆA (novembra 1941) u Zagrebu.

I. Da je htio «pobjeći» u inozemstvo (neprijateljsko), te da je zato tražio putnice.

Meštrović je početkom školske godine 1941/2, (u listopadu) pošao iz Splita u Zagreb, da se javi na dužnost kao rektor Umjetničke Akademije i da ujedno od Ministarstva Nastave zatraži godišnje odsustvo, zbog narušenog zdravlja (liječnička svjedožba). U Zagreb mu je javljeno, da u Splitu nisu otvorene srednje škole, u koje su upisani njegova dva sina i dvije kćeri, pa je tražio putnice da bi djecu odveo u Italiju ili Njemačku i tamo ih smjestio u kakav institut. Lično se je interesirao kod nadležnih vlasti, za koje se zemlje mogu dobiti putnice, uvjeren da se ove mogu dobiti za zemlje sa kojima je Hrvatska u savezu ili u ugovornom stanju. Kad je saznao da se viza ne može dobiti za Švicarsku (za koju se zemlju naročito raspiti-

vala njegova žena, znajući da su tamo najbolji zavodi za odgoj djece, te da je tamo najveći izbor i zdravlja klima). Odustao je od traženja vize za Švicarsku, pa se je ograničio na ITALIJU I NJEMAČKU, interesirao se kod talijanskog i njemačkog po[slanstva] za zavode i škole u njihovim zemljama. Putnice i vize tražio je ne lično, već po svome rođaku Kreši Meštroviću sudiji.

Razlozi da svoju djecu dade u škole u inozemstvo, sasvim su individualne i familijarne prirode (godine i sklonost djece, prilike u kući, zdravlje njegovo i njegove žene, pored već gore navedenog razloga da su u Splitu ostale škole zatvorene). Da nije bilo, niti moglo biti, kakve namjere za “bjegstvo”, svjedoče - uza sve ostalo - i pisma upućena iz Zagreba u Split njegovoj obitelji i prijateljima, iz dana neposredno pred uhićenjem, ali kada još nije mogao ni slutiti da će mu se takova šta desiti. U ostalom, za “bjegstvo” u inozemstvo usred ratnog doba kod čovjeka kakav je Meštrović, nisu postojale, niti postoje, materijalne ili moralne mogućnosti ili pred dispozicije: njemu je sad 58 godina, slaboga je zdravlja, ima ženu i četvero nezbrihane djece, uz brojnu drugu obitelj za koju se poglavito on stara, sve što ima i što je kroz decenije s mukom zaradio nalazi se u zemlji, odnosno u Hrvatskoj i u Splitu, isto su mu tako i svi radovi (u koliko su njegova svojina) dovršeni i još nedovršeni - ovdje, pa bi rizikovao da sve izgubi ako bi “pobjegovao”. Ali, tko poznaje čovjeka Meštrovića taj dobro zna da se misao o bjegstvu nikad nebi mogla roditi u njegovoj glavi, jer se tome protivio cijeli njegov način mišljenja i osjećanja. Uostalom on je imao i mogućnosti i ponuda da napusti zemlju, već kad je započeo bio rat u Evropi, i to pod veoma povoljnim prilikama uvjetima, i glatko ih je odbio.

II. Da je podržavao nedozvoljene veze s inozemstvom (neprijateljskim).

Tako već od početka ovoga rata, Meštrović je živio sasvim povučeno, takoreći odvojen od ljudi i gotovo ne mičući se iz kuće, gdje je mirno i predano radio svoj umjetnički posao, i ne malo uradio. Najveći dio vremena (od početka rata u Hrvatskoj) boravio je u Splitu, gdje je jedan dio svoje velike kuće na Mejama dao za stanovanje svome starom prijatelju Dru. Čurčinu, koji se - sa svojom obitelji - našao kod njega u gostima (za Uskrs) kad je izbio rat. Osim nekoliko splitskih prijatelja, u kuću mu nitko nije dolazio, niti je on iz nje izlazio. Da razgledaju njegove umjetničke radove, ili samu kuću, navraćali su - kao ranije - poneki ugledni stranci, među njima ponajviše talijanski časnici i službenici (arhitekti, inženjeri, umjetnici). Pošte iz inozemstva bilo je mnogo manje nego prije rata, a sve stoji na uvidu vlastima. Jedan poznati njemački pisac i kritičar umjetnosti (G. Pohl) ponudio mu je da izda u Berlinu mapu njegovih radova i s njim se nalazi još u pregovorima. Iz Švicarske je došao jednom upit njegove dobre znanice, kiparice Malvine Hoffman iz New Yorka, preko Crvenog Križa, gdje pita za zdravlje njegovo i njegova dva prijatelja Dra. Čurčina i Dra. Štampara (našto je Meštrović odgovorio telegramom s nekoliko riječi) na pripislatom formularu.

Budući da Meštrović nikada nije učestvovao u dnevnoj i partijskoj politici niti je bio začlanjen u kakvom političkom udruženju ili pokretu, to nije ni prije rata održavao, niti mogao održavati, bilo kakove političke ili sumnjive veze s inostranstvom, a još manje za vrijeme rata! Svaka ovakva pomisao daleko je od njega, te je iz temelja neosnovana. Tako je potpuno izmišljena i počiva na lažnim izvještajima, glasina,

III. Da je bio mason ili čak “šef masona”

Poznat je proces protiv Mirka Glonjarića, koji je - u svojoj knjizi "Masonerija u Hrvatskoj" - u listama masona iznio, pored drugih masona, i ime Ivana Meštrovića. Taj proces je vođen na tužbu Meštrovića i tridesetak drugih uglednih intelektualaca iz Zagreba. I ako je Glojnarčić, na prvoj instanci, oslobođen - usljed nedostataka dokaza da je iznio lažne liste - na samom procesu jasno je dokazano svjedocima, da Meštrović nikad nije bio mason niti član bilo kakve lože ni u tu ni u inozemstvu. Prema tome je potpuno neosnovano.

IV. Da je Dr. P. mogao dati zatvoriti Meštrovića (iz razloga pod I.-II.)

Izjava što ju je Dr. P. dao, pred tridesetoricom umjetnika, većinom profesora Umjetničke Akademije u Zagrebu, kad su ovi bili kod njega i zamolili ga da se puste iz zatvora dva najuglednija druga, Meštrović i Kljaković, glasila je od prilike ovako: Meštrović i Kljaković kojega on, Poglavnik, cijeni kao umjetnika koji je u svijetu proslavio hrvatsko ime, «tjera politiku», pa mu je poručio - po jednom zajedničkom znancu, a to je potvrdio i Dr. Budak, - da bi trebalo nekoga pouzdanoga poslati u Englesku, koji bi tamo nakon ishoda rata zastupao interese Hrvatske, jer rat - po njegovu mišljenju - u najboljem slučaju za osovinu, može ispasti neodlučan («remi»); pa da mu se Meštrović i sam stavio u tu svrhu na raspolaganje. Međutim je on, Poglavnik, mišljenja, da onaj koji hoće da tjera politiku treba da uzme i odgovornost i izađe na Jelačićev trg, kao on; pa budući da je stopostotno uvjeren u odlučnu pobjedu Njemaca i njihovih saveznika, i budući da hoće da im ostane do kraja vjeran, to je dao zatvoriti Meštrovića - i Kljakovića, koji je istog mišljenja kao i Meštrović - da bi onemogućio svaki dodir i vezu s inozemstvom i neprijateljem... Isključeno je, kako je već gore izneseno, da bi Meštrović ikome mogao ponuditi da on pođe u ovo ratno vrijeme na daleki put, pogotovo kad se nikad sam nije bavio aktivno politikom. Ako je u četiri oka, ili u uskom privatnom krugu, izrazio mišljenje o mogućnostima ishoda rata i šansama ratujućih stranaka to tek nije nikakav grijeh, jer je misliti svakome dopušteno, ako to čini za svoj račun, u dobroj namjeri i iz ljubavi prema svome narodu i svojoj zemlji. A šta je Meštrović sve učinio dosada da dokaže svoju ljubav i privrženost za svoj narod i koje su njegove zasluge u tom pogledu, je li potrebno o tome gubiti riječi! Ponajrječitije govori o tome njegova Posljednja Volja (napisana 1940) koja doduše nije napisana za javnost i ne bi imala da se objavi za njegova života, ali koja se - ako baš ustreba - može i otvoriti i ranije, da posluži kao najpouzdaniji dokaz i dokumenat njegova ličnog uvjerenja. Dok je Meštrović nastojao da što bolje odgovori svojoj dužnosti u Zagrebu, kao rektor Umjetničke akademije, te je pošao iz Splita da traži godišnje odsustvo radi narušenog zdravlja, a onda odmah zatražio putnice za Italiju, kamo je bio namjerio poći sa obitelji, da bi dao djecu u školu i ondje sproveo zimu, talijanske vlasti u Splitu upisale su mu u krivicu, što je išao u Zagreb, i što nije tražio «kontakta» s njima dok je bio u Splitu. Koliko su ovi prigovori neopravdani, uočiti će lako svatko iz sljedećih napomena.

V. Da Meštrović nije tražio dodira sa vlastima u Splitu.

Meštrović je, po svojoj prirodi, čovjek plah i rezerviran, porijeklom seljak (iz Dalmatinske Zagore), on ne mari za forme i konvencionalnosti. Cijelog svog vijeka nije posjećivao vlasti niti s njima «tražio dodira» ili protekcije. Ali je svoje građanske dužnosti vršio s najvećom točnošću, tražeći i od drugih, a poimence od članova svoje obitelji, da tako čine. Ako su ga vlasti i oni koji vladaju pozivali, odazvao bi se uvijek pozivu; a svakoga koji bi njega potražio i interesirao se za njegove radove, bez

iznimke - bio to kralj ili seljak - primao je srdačno i s najvećim zadovoljstvom. Tko god ga je želio posjetiti, mogao je doći u svako vrijeme, vrata su mu bila uvijek otvorena. Isto tako držao se prema talijanskim vlastima u Splitu, koje - kao privatni čovjek - nije imao naročitog razloga tražiti ili posjećivati. Uostalom, za sve vrijeme svoga boravka u Splitu, od početka rata, nije nikada ni dobio kakav poziv (kao drugi), pa se nije mogao odazvati sve da je i htio, jer bi se to s pravom moglo smatrati nametanjem. Međutim, k njemu su dolazili, da vide njegove radove i kuću - kako je to gore rečeno - razni ugledni stranci, a među ovima naročito talijanski časnici i viši zvaničnici, koje je lično primao ako je bio u Splitu ili kod kuće, ili ih je dočekivala Gdja. Meštrović ili koji njihov prisutni prijatelj, a svi su oni uvijek zadovoljni i počašćeni odlazili iz njegove kuće, pa se nekoji i ponovno navraćali.

Umjetnik Meštrović ne bi uradio ono što je uradio, kad bi išao u posjete i stalno pozivao goste, ili «tražio kontakt» sa vlastima i uglednim licima na vlasti, sve kad bi to i bilo u njegovoj prirodi ili kad bi imao vremena i koristi otuda. On radi prosječno još i sada, kad mu je blizu 60 godina, po osam i deset sati na dan, i to intenzivno, sav predan svome poslu, koji ga inspiriše, te koji mu ne dozvoljava da živi normalnim i redovitim životom, kao ostali ljudi: ne prekida često rad ni kad je vrijeme objedu ili kad ga zovu obiteljske i roditeljske dužnosti (u ovome treba tražiti jedan od glavnih razloga i njegove namjere, da svoju djecu odvede u internate, budući da ne dospjeva da ih kod kuće odgaja onako kako bi htio i kako bi trebalo). U ovome treba naravno tražiti i uzroke što Meštrović ne ide, niti može ići, da lično svršava poslove oko plaćanja poreza, prikupljanje najma itd., već mora da šalje svoje mlade, ili da zamoli svoje prijatelje da mu u tome pomognu. Ovamo spadaju i pripreme za putovanje i što je time u vezi, pa je stoga potpuno neosnovan i smiješan prigovor,

VI. Da Meštrović nije išao lično tražiti propusnicu za Zagreb

U ovoj stvari zamolio je svoga starog prijatelja, uglednog splitskog liječnika i javnog radnika, G. Dr. Jakšu Račića, da bi mu što prije isposlovaio propusnicu za Zagreb, jer se njegovu drugu, slikaru Joži Kljakoviću koji je bio kod njega u gostima, žurilo natrag u Zagreb, da odanle čim prije otputuje u Rim, gdje je imao - prema porudbini Hrvatske vlade - da naslika freske na zavodu Sv. Jeronima. Meštrović je uobičajio, da uvijek ide na put s nekim, a ne sam, bilo putovanje kraće ili duže (čak u Ameriku poveo je sa sobom brata). U ovom slučaju, on je imao još i taj razlog da pođe zajedno sa Kljakovićem, što su obojica tražili odsustvo, kao nastavnici Umjetničke Akademije, te što je Meštrović još tada pomišljao na mogućnost da pođe sa Kljakovićem u Rim. Znajući, da Dr. Račić ima ugleda i uticaja kod vlasti koje daju propusnice, obratio se njemu, da bi stvar što prije bila u redu, a onda je još i G. Machiedo išao u Kvesturu i Prefekturu, da propusnicu donese.

Ne može dakle biti govora o tome, da bi Meštrović namjerno izbjegavao dodir sa talijanskim vlastima, pa da je i zato slao za propusnicu «slugu» - kako je to u Splitu govoreno - a isto takove i isto tako neopravdane su zamjerke, od strane nekih talijanskih nadležnih:

VII. Zašto je Meštrović uopće išao iz Splita u Zagreb?

Na ovo pitanje odgovoreno je uglavnom već pod I. U stvari, Meštrović je išao u Zagreb još krajem proljeća 1941, kad je već otpočeo bio rat, čim su se uspostavile željezničke veze između Splita i Zagreba.

Išao je na poziv svoga resornog Ministra (Budaka, tada Ministra Nastave), kao rektor Umjetničke Akademije, da preuzme dužnost i otvori školu pod novim režimom. Kasnije, za raspust, vratio se opet u Split, kao svake godine, da tu provede, skupa sa svojom obitelji, ljeto, i da nastavi započete radove (na Crkvinama, dvije crkvice i atrij, u koje je namjeravao da smjesti svoje skulpture u drvu i sadri). Na početku nove školske godine (u oktobru) imao je onda ponovo da ide u Zagreb, na svoju dužnost, samo što je ovaj put odlučio - iz gore navedenih razloga - da traži godišnje odsustvo, pošto u Zagrebu posvršava svoje privatne poslove. On naime posjeduje i u Zagrebu dvije kuće i zemlje, a i dobar dio njegovih radova (koji su u njegovu posjedu) nalaze se tamo. Bilo je baš tada govora u Zagrebu, da nove vlasti namjeravaju učiniti prolaz, tj. ulicu, iz Mletačke u Basaričekovu, dakle upravo kroz Meštrovićevu kuću (Mletačka 8) i njegov atelier, u kojemu je smješten velik dio njegovih skulptura i poimence drvenih reliefa što ih je prošle godine dovršio i koji spadaju među najvrijednije i njemu najmilije radove. Kako je, vrlo kratko vrijeme prije toga Umjetnički Paviljon u Zagrebu (podignut i sagrađen po zamisli i planovima Ivana Meštrovića, i ponajviše njegovim nastojanjem) morao biti ispražnjen u 24 sata, da bi se od njega načinila Đamija s minaretima, postojala je opravdana bojazan da se isto ili slično moglo desiti i sa kućom Meštrovićevom u Mletačkoj ulici u Gornjem gradu, pa je već i radi toga razumljivo, da Meštrović pohita u Zagreb, da mu ne bi kuću i atelier ispraznili obični radnici i majstori, koji ne mogu znati vrijednost djela u njima. U ostalom, isto onako kako se Meštrović nije smatrao izbjeglicom ili strancem u Splitu gdje je - u blizni svoga užeg zavičaja (Drniš-Otavice) provodio ljeto i praznike već od petnaest i više godina, i gdje ima svoje velike kuće i zemlje, isto tako je bio kod kuće i u Zagrebu, gdje je - pored svoje redovite dužnosti - imao kuće i imanje, odakle mu je žena i njezina porodica, i gdje su mu djeca išla u školu. Nezgodno je - za Hrvate i Hrvatsku - i postaviti pitanje, zašto Meštrović ide u Zagreb i kakova posla ima tamo, kao što bi bilo čudno pitati što traži Dalmatinac u Splitu, danas je cijelom kulturnom svijetu jasno i razumljivo, da je ne samo ime Meštrovića, ponos svim Hrvatima, a napose njegovoj užoj domovini Dalmaciji, već da se i za Dalmaciju i Hrvate u svijetu danas zna najviše po imenu Ivana Meštrovića, a ima i krajeva, u kojima se i za njih zna samo po njegovu imenu. Ako je iko a ono je, prije sviju i više nego drugi, Ivan Meštrović proslavio ime hrvatsko. To danas zna svaki Hrvat, a zna i svaki kulturni Talijan, da Dalmatince i ne spominjemo.

Iako u vrijeme rata prvo mjesto pripada vojniku, ne smije se zaboraviti ni na umjetnika - svaki vojnik kulturnih naroda, u časovima odmora, govori s ponosom i zadovoljstvom o velikim vrijednostima svoga naroda i svoga kraja, - da li se može zamjeriti Hrvat u Dalmatincu ako i on to čini kad je u pitanju Ivan Meštrović.

Po općem mišljenju najveći živi svjetski umjetnik, veliki sin Hrvatskoga Naroda, Ivan Meštrović, sjedi u zatvoru u Zagrebu evo već treći mjesec, a da nitko ne zna, niti se može domisliti, zašto. Kolaju doduše razni glasovi, ali svi neosnovani i neozbiljni, koji se lako daju razbiti. Najviše se govorilo, na početku, da se "uplitaio u politiku", te da je tražio putnicu za inozemstvo, s namjerom da "pobjegne"! Tko zna Meštrovića lično, taj će se začuditi ovakvim glasinama. Prije svega, Meštrović n i k a d a nije uzimao učešća u dnevnoj politici (za vrijeme Svjetskoga Rata, kao član Jugoslavenskog odbora, držao se također u pozadini); a za dvadeset godina, u bivšoj Jugoslaviji, nalazio se stalno po strani, nesklon režimima, po-

svećujući sve svoje snage i svoje vrijeme svom umjetničkom radu, te učestvujući isključivo samo u kulturnim pokretima i u pokušajima neutralnih javnih radnika da koriste narodu i Hrvatskoj, v a n s t r a n a č k e p o l i t i k e. Kad je izbio ovaj rat, on se još povukao i - takoreći - nije izlazio iz kuće, dovršavajući marljivo svoje započete radove, i u Zagrebu i u Splitu, kamo je pošao pred rat u Hrvatskoj, da - kao svake godine - provede Uskrs u krugu svoje obitelji (ima ženu i četvero nezbrinute djece). Kao rektor Umjetničke Akademije, išao je u Zagreb da se javi na dužnost, a poslije školskog raspusta, u listopadu ove godine, vratio se ponova u Zagreb, da - zbog narušena zdravlja (liječnička svjedočba izdata u Splitu početkom listopada) - traži godišnji dopust i da uredi putnicu za sebe i za svoju djecu, koju je namjeravao odvesti u Italiju u zavode, kad je vidio da u Splitu škole nisu proradile. U Zagrebu je dobio traženi dopust od Ministra Nastave i pripremio je putnice, ali je tada zatvoren i do sada nije pušten iz zatvora. U isto vrijeme zatvoren je i njegov prijatelj i drug Joža Kljaković, slikar, koji se bio spremio da skupa sa Meštrovićem podje u Italiju, budući da je dobio poručbinu od hrvatske Vlade, da naslika freske na Zavodu Sv. Jeronima u Rimu (te su u tu svrhu već i pošla u Rim tri njegova učenika i pomoćnika).

Da je Meštrović namjeravao poći u Italiju, da bi tamo smjestio svoju djecu u školu, i da je sve uredio bio baš u tu i ni u kakovu drugu svrhu, to svjedoče njegova pisma i upućena njegovoj obitelji i njegovim prijateljima neposredno prije uhićenja, dok - naravno - nije mogao ni slutiti što će ga zadesiti. Evo pojedinih mjesta iz nekih od tih pisama, koja ne dopuštaju nikakovu sumnju o njegovim namjerama sa putnicom:

[Navode se pisma Meštrovića Olgi od 23.X, 2, 5. XI. 1941, koja smo već naveli].

Medjutim, tko poznaje Meštrovića, njegov rad i njegov način mišljenja, mora a limine odbiti svaku pomisao na nekakovo «bjegstvo» u neprijateljske zemlje, ne samo zato što to ne bi bilo fizički moguće u njegovim godinama i s njegovim narušenim zdravljem, i zato što je tako odan svojoj obitelji da ne bi ni za što na svijetu rizikovao da im se što desi pri ovakvoj ratnoj avanturi, a da mu kod kuće propadne sve što je kroz cijeli svoj vijek uradio i zaradio, već poglavito zato što to nipošto ne bi odgovaralo duhu i načinu mišljenja Ivana Meštrovića. Njemu su toliko puta bila nudjena sjajna mjesta u inozemstvu (na akademijama, za gradnje crkava i spomenika, i drugo), pa nikada nije htio napuštati svoju zemlju i prilagoditi se tuđoj sredini; sem toga, on je skrupulozno točan u izvršivanju svih građanskih dužnosti i ne bi ništa učinio, niti drugim dopustio da učine, što se kosi sa društvenim redom i naredbama vlasti. Godine i bolest još su potencirale ovu njegovu nervoznu opreznost, tako da je njegova bliža okolica to često imala prilike da osjeti (što se također vidi iz njegovih pisama obitelji i prijateljima). Ne može se učiniti veća nepravda nego misliti i reći, da bi Ivan Meštrović u ratu namjeravao «bježati» iz svoje zemlje...

Treba znati i imati u vidu, t k o j e Ivan Meštrović, i šta je on dosada bio svomu narodu i Hrvatskoj; šta je on sve za njih učinio i čime ih je zadužio, i bez obzira što je u cijelom svijetu proslavio hrvatsko ime, te što se u mnogim zemljama i zna za Hrvatsku samo po njemu. Ljubav za svoju zemlju i svoj narod pokazivao je on i na razne vidljive načine, darujući mnoge svoje radove i spomenike hrvatskim gradovima, te gradeći crkve i galerije, ukrašene svojim skulpturama, i trošeći veći dio svoje zarade, koju je stekao u inozemstvu (od zarade u tuzemstvu ne bi mogao ni raditi ni živjeti), na zgrade i spomenike u čast

i slavu narodnih junaka i narodnih svetinja. Koliko je on materijalno pomogao svojim drugovima-umjetnicima, a koliko tek, moralno i materijalno mladjoj generaciji umjetnika, koju je odgojio i koja čini širom svijeta čast svome narodu i njegovoj kulturi! Što da se kaže o njegovim brojnim izložbama kod kuće i u svijetu i poimence u Zagrebu, da drugo i ne spominjemo!

Tko može vjerovati da taj i takav čovjek, koji radi - još i u svojoj 58. godini - po deset i više sati na dan, pomišlja na bjegstvo i na napuštanje svega što je s tolikom ljubavlju i s tolikim trudom uspio učiniti kroz kratki ljudski vijek; da taj i takav čovjek, koji je više nego itko - možda kroz stoljeća - proslavio svoj narod i svoju zemlju, hoće i može učiniti nešto protiv njih ili na njihovu štetu? Ako je još tko u zabludi, treba mu otvoriti oči i objasniti mu stvar, a ispovijest o njegovu životnom cilju, osjećajima i ljubavi za svoj narod, može se naći izložena u njegovoj Posljednjoj Volji (napisanoj 1940), koja doduše nije javna ni poznata, ali koja se - ako baš treba - može otvoriti. Sveta je dakle dužnost svakoga od nas da učini sve što može, da se ovakom narodnom geniju ne slamaju krila, da se ne sprječava - pa možda čak i za navjek uništi - moć i mogućnost njegova stvaranja, tako plodna za cijeli ljudski rod. Čovjek tolike vrijednosti i vrline, ako po mišljenju onih koji danas vode državu ipak ne treba da bude na slobodi u svojoj zemlji, zaslužuje bar da mu se dade sloboda i život sa svojom obitelji, bilo u Zagrebu i u Hrvatskoj ili u kojoj od zemalja saveznika.» (I. 5. 2).

Nikada se neće u potpunosti doznati tko se sve zalagao za Meštrovićevo oslobađanje, a pogotovo za sprečavanje izvršenja smrtno kazne u posljednji čas. Razni izvori i razne osobe spominju različite utjecajne osobe i državne institucije. Pouzdano je da su intervencije potjecale iz raznih strana, pa su neke bile odlučnije i uspješnije, a neke beskorisne. «Svi se jako interesiraju sa svih strana», pisala je Sida svojoj sestri Olgi Meštrović dok je kipar bio u zatvoru.

Navedimo neke od tih intervencija ili barem pokušaja intervencija.

U izvještaju S. Jakšekovića iz Züricha, kamo je bio poslan od NDH, predstavnicima HSSa u Londonu 17. prosinca 1943, kada je već i Meštrović stigao iz Rima u Švicarsku, veli se: “Meštrović je oslobođen i to, kažu, na intervenciju Nijemaca.” (9554¹⁴²).

Službena nacistička Njemačka zacijelo mu nije bila sklon. Hitler sigurno nije zaboravio kada je prije rata po jednom pruskom generalu poručio Meštroviću da dođe k njemu da bi razgovarali o sjedinjavanju europske kulture, a Meštrović mu je otporučio: «Ja sam jedan malen čovjek u malenom studiju u malenoj pokrajini. Ali ne želim da se rukujem s ubojicom» (*with a murderer*).

Kada je Meštrović bio uhićen jedan je njemački general, Meštrovićev poštovatelj (zacijelo Glaise von Horstenau), obavijestio Hitlera da Meštrovića drže u zatvoru, on (također frustrirani umjetnik) je odgovorio: “Znadem. Ali on je bio protiv nas i uvijek je odbijao pozive na naše izložbe. Ja neću pridonijeti njegovom oslobađanju, ali ja neću ni snositi odgovornost za njegovu egzekuciju.” (8870³²).

Jedan vrlo utjecajan Hitlerov osobni povjerenik, Edmund Weesenmayer, posjetio je Meštrovića nakon oslobađanja, dok je još bio u kućnom pritvoru, hvalio je njegove skulpture i pričao mu kako je pred rat vidio spomenik *Grguru Ninskome* u Splitu i ponio fotografiju spomenika Hitleru, kojemu se skulptura vrlo dopala. “On imade visoko mišljenje o vašoj umjet-

nosti, iako znade da ste vi ideološki protivnik”, rekao je taj njemački visoki funkcioner Meštroviću (429³¹⁵).

Nijemac koji se najviše zauzeo za Meštrovićevo oslobađanje bio je bez sumnje Edmund Glaise von Horstenau, njemački general, tada oponumocieni njemački general u Zagrebu. Čim je Meštrović bio uhićen, Glaise von Horstenau je obavijestio sveučilišni profesor Mirko Lamer, tada državni tajnik u NDH, a poslije izbjeglica kao protivnik režima, profesor na američkom sveučilištu i šef odjela FAO Ujedinjenih naroda u Rimu (8879²⁵²).

Kada je njemačka znanstvena publikacija *Südost-Forschungen* 1965. pisala o Meštrovićevim *Uspomenama* također je navela: “Doslovce u zadnji čas, uglavnom ga je spasio zahvat njemačkog generala u Hrvatskoj, v. Glaise-Horstenau.” (7580).

I kiparev nećak Tomo Meštrović smatra da je brat Petar poznao “njemačkog generala, zamjenika zapovjednika grada Zagreba”, koji je ranije, kao rudarski stručnjak, radio u istoj tvrtki kao i Petar. Taj mu je predložio suradnju s njemačkim vlastima, što je Petar odbio. General mu je nato odgovorio: ‘Vi s nama nećete imati problema, ali hoćete sa svojim!’ ”

“Kad je izgledalo – veli Tomo Meštrović – da će se ustaše 1942. oglušiti čak i na molbe iz Vatikana, Petar je uz pomoć tog njemačkog generala i visokih domobranskih časnika spasio brata Ivana od sigurne smrti.” (10795).

Glaise von Horstenau, Austrijanac, bio je od 1941. do 1944. opunomoćeni njemački general u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Posmrtno je ostavio dnevnik što opisuju život tog visokog njemačkog dužnosnika izuzetnog značaja. Pavelića je smatrao “slavičnim fiškalom”, odgovornog i za atentat na kralja Aleksandra i za dogovor s Mussolijem o predaji Dalmacije i imenovanju talijanskog kneza za hrvatskoga kralja. Mrzio je pruski militarizam, a posebno njemački nacizam. Kao “njemački general u Zagrebu” uzalud se pokušavao suprotstaviti ustaškim progona Židova i pravoslavaca.

Kada je Meštrović bio zatvoren pokušao ga je spasiti.

«Uložio sam prosvjed – veli u svom dnevniku – ne poznavajući ga osobno. Potom se pridružio i Kasche [njemački veleposlanik u Agramu Siegfried Kasche]. U tom smo slučaju uz mogli upoznati istinoljubivost hrvatskih nadležstava i državnog poglavara.

Kadgod bismo mi razgovarali s Poglavnikom o Meštroviću, dobili bismo svagda drugu, ranijoj točno suprotnu obavijest o njegovoj tobožnjoj krivici. Kad nam konačno pođe za rukom osloboditi ovog umjetnika, iskoristio sam prvi slobodni trenutak da ga posjetim u njegovu domu gdje je bio konfiniran. Kad nam se posrećilo potpuno ga osloboditi, pozvao sam ga k sebi na kavu.

Meštrović, koji je uz pomoć bečkih mecena obrazovan od pastira za umjetnika, pripadao je u posljednjem ratu jugoslavenskoj emigraciji u Londonu. Pitao sam ga sada kako si on zamišlja suživot Srba i Hrvata na uzanom prostoru, te sam, sa svojim staroautrijskim idealima, bio bezmalo razočaran čuvši da njemu takvo što izgleda nemoguće? Ovo je mišljenje potkrijepio različitim svakodnevnim doživljajima iz njegova sjeverno-dalmatinskog zavičaja. Na moje inzistiranje pustile su vlasti i druge intelektualce.» (10573).

Nakon rata general Edmund Glaise von Horstenau dospio je u savezničko zarobljeništvo, gdje je izvršio samoubojstvo (10639a⁷¹⁸).

U jednom kraćem osvrtu na Meštrovićev život, a u povodu izložbe njegovih radova u Berlinu 1983, frankfurtski *Allgemeine Zeitung* je pisao da je Meštrović bio oslobođen intervencijom Mussolinija i Vatikana. Međutim, teško je vjerovati da bi se Mussolini zauzeo za njega, znajući koliko ga je Meštrović podcjenjivao; jedino ukoliko na nagovor Vatikana ili Papinija nije ipak nečim intervenirao (9300).

Uloga Vatikana pak zacijelo je bila vrlo važna pri Meštrovićevom oslobađanju iz zatvora, ali još mnogo važnija za dobivanje dopuštenja za izlazak iz zemlje i odlazak u Italiju. Ipak, zalaganjem zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca, Vatikan, odnosno papa Pio XII, intervenirao je kod ustaških vlasti za Meštrovićevo oslobađanje. I to je bio razlog Meštrovićevoj daljnjoj trajnoj zahvalnosti nadbiskupu Stepincu (9479⁴⁻⁵).

Iako se nadbiskup Stepinac zdušno založio u Vatikanu za oslobađanje velikog hrvatskog kipara i dobrog svog prijatelja Meštrovića, za što mu je ovaj bio do smrti zahvalan, a i inače ga je veoma poštivao i cijenio, istini za volju mora se reći da Stepinac tada nije bio toliko zdušan prema svim ostalim logorašima. Komuniste i masone je mrzio, a Židovima nije bio sklon. Iz njegovog pisma poglavniku Paveliću 21.srpnja 1941. doznajemo da ga upozorava “da se nečovječno postupa s nearijevcima prigodom deportacije u sabirne logore, a i u samim logorima”, ne dižući glas protiv samih logora, nego zbog nehumanog postupka s logorašima.^{140a}

U predgovoru kataloga Meštrovićeve američke izložbe u Notre Dame 1974, a na temelju njegovih podataka, izričito se navodi:

“Nakon dugih pregovaranja, Vatikan je uspio omogućiti njegovo oslobađanje.” (605¹²).

Dvadeset dana nakon Meštrovićeva uhićenja obratila se njegova supruga Olga iz Splita nadbiskupu Alojziju Stepincu opširnomo molbom za posredovanje:

“Preuzvišeni gospodine Nadbiskupe!

Slobodna sam kao žena Ivana Meštrovića obratiti se na Vas sa par redaka. Kroz 20 godina našeg zajedničkog života bila sam u svojoj kući samo majka i žena i nikada se nisam uplitala u javni život svoga muža. Danas kada je njemu, izgleda mi samo nepoznavanjem njega i života mu, nanesena teška

bol time, što ga se drži već 3 sedmice dana u zatvoru metropole Hrvatske, slobodna sam Preuzvišeni gospodine poslati Vam ovo pismo.

Ivan Meštrović je pravi Hrvat, čovjek besprijekornog značaja i velik umjetnik. Čovjek koji je kroz čitav život činio samo ono, što je bilo na diku, ponos, čast i korist hrvatskog naroda. Iz njegovih sam ustiju kroz čitavo vrijeme našeg zajedničkog života čula, koliko ljubi hrvatski narod, i što mu znači njegova sreća. Njegov je to rad i potvrđivao. To je ali ostalo nepoznato onima, koji ga možda nijesu pravo poznavali. Po njemu se diljem širokog svijeta znalo o našoj domovini; tu zemlju i te ljude, bliže mu i dalje, potpomagao je na svakom koraku. Dizao je crkvice i školu o svome trošku, jedino na slavu Boga i svog naroda. A i za slučaj svoje smrti mislio je na tu dragu mu zemlju, namijenivši joj skoro sve svoje umjetničke tvorevine, da joj se oduži kao njezin vrli i zahvalni sin. U toj zemlji... bude otkinut od svoje kuće, svoje obitelji, svojih djela. On kome je nebeski svod bio strop kuće, a gore rodnog mu kraja zidovi, našao se sada između 4 uzana zida. Da stvara i radi potreban mu je prostor i sloboda jer će ovako da propadne. Njegove ruke, koje su od dana u dan stvarale umjetnička djela sve veće vrijednosti, kome pri stvaranju više nije bilo pitanje bilo koji materijal, jer je svaki suvereno svladavao, te ruke skrštene stoje. Bog mu je dao pravu umjetničku dušu i božansku iskrnu da stvara, a proći će možda par decenija i više da se nađe majstor njemu ravan. Čini mi se da je za njegov rad nenadoknadivo vrijeme, koje tamo u duševnoj mucu prolazi.

Koliko je dobar katolik, ne trebam da napomenem, i koliko je učinio za crkvenu umjetnost. U posljednje vrijeme kao da mu je duša tražila smirenje u Bogu posvetio se sasama biblijskim motivima i izradio 6 drvenih reliefa, koji se bez sumnje mogu mjeriti sa prvoklasnim djelima te vrste. Da njega kao umjetnika ne može za sada nitko nadomjestiti, to će bez sumnje potvrditi i pokoljenja...

Kada ne bih željela slobodu njegovu zbog njega, sebe i naše djece, morala bih da je želim zbog naroda našega... Ivan Meštrović nije nikada i ništa radio na štetu svoje zemlje i svoga naroda, već uvijek samo na njenu čast i slavu. Oduzimanjem njegove slobode, oduzimanjem mogućnosti da radi to je najveće zlo i šteta učinjena njegovom narodu.

Ante Pavelić
i Glaise Von Horstenau

Nadbiskup Alojzije Stepinac

Preuzvišeni gospodine Nadbiskupe, oprostite mojoj slobodi, da Vam šaljem ovo pismo, no uvjeren sam da pravo ocjenjujete Ivana Meštrovića i da ćete učiniti što budete mogli, da mu se vrati sloboda.

Poštuje Vas uz veliku zahvalnost

Olga Meštrović

Split 29. XI 1941.“ (I. 4. 136).

Poznato je da se za Meštrovićevo oslobađanje naročito zauzeo i njegov raniji talijanski poznanik i prijatelj, istaknuti talijanski književnik Giovanni Papini.

Milan Ćurčin je u prosincu 1941, posredstvom nekog Bruna Ferratija, koji se tada nalazio u Splitu, obavijestio Papinija o Meštrovićevom zatočenju i on je odgovorio da se zauzeo i intervenirao kod najodgovornije osobe, vjerojatno kod Mussolinija (I. 4. 145).

Pismo što ga je 17. siječnja 1942. Bruno Ferrati napisao nije poslao jer je Meštrović nekoliko dana prije već izišao iz zatvora:

“Ekselencijo, Giovanni Pap[ini], dozvola koju sam se nadao dobiti sredinom ovoga mjeseca [u Splitu] još mi nije izdana. Bojim se da ću morati čekati još nekoliko sedmica da budem mogao doći u Firenzu i imati zadovoljstvo i čast da vas vidim i s vama govorim u korist našeg prijatelja, za kojega se Vi zanimete s tolikom brigom i ljubaznošću. Njegova me je supruga toliko plačući molila - još jučer - da Vam pišem i da Vam

rečem da joj još nije stigla nikakva obavijest o stanju njenoga muža. Preporuča se Vašoj ekscelenciji, moleći ponovno Vaše zauzimanje.

Veoma sam ožalošćen beznadnim stanjem ove dobre obitelji koja sa strepnjom očekuje povratak svoga supruga...” (I. 5. 1).

Sačuvan je i prijepis pisma iz Splita Milana Ćurčina Papiniju, od 7. veljače 1942, kojim mu zahvaljuje na zalaganju za Meštrovića i moli ga da intervenira da bi Meštrović mogao doći u Firenzu (talijanski):

“Poštovani gospodine P[apini]!

Koristim se povratkom gospodina arhitekta Ferratija u Italiju da bih Vam izručio svoje pozdrave, izraze svoga najdubljeg poštovanja i svoju najiskreniju zahvalnost za sve ono što ste učinili da bi naš zajednički prijatelj, veliki umjetnik M[eštrović] bio pušten na slobodu. Bez sumnje je zasluga Vašeg autoritativnog zagovora, da je Majstor danas opet u svome domu u Zagrebu i da se može posvetiti svojoj umjetnosti. Ipak mu za sada, kako se čini, nije dopušteno napuštati stan, ali piše da je uglavnom dobro, pošto može crtati i baviti se onim radovima što ih jedan kipar može obavljati i izvan svoga atelijera. Mi bismo dakako više voljeli ako bi mogao doći ovdje u Split, gdje je također njegova obitelj i gdje bi mu vlasti mogle osigurati mir, toliko potreban njegovom radu. Ili još bolje ako bi se mogla ostvariti njegova želja (što ju je izrazio još prije nego je bio zatočen), to jest da pođe u Italiju, gdje bi u još većem miru mogao raditi, u susjedstvu i saobraćaju sa svojim talijanskim prijateljima.

Vjerujem da bi on vrlo rado došao u Firenzu, povevši i svoju obitelj, s namjerom da svoju djecu smjesti u škole ili u zavode toga grada. Toga je mišljenja i supruga, gospođa M[eštrović], koja bi tom prilikom bila najsretnija da Vas osobno vidi i da vam može izraziti sve svoje divljenje i najdublju zahvalnost. Ona me moli da Vam to kažem u ovom pismu i da Vam i u njezino ime uputim molbu ako biste poradili sve što možete, koristeći se svim vašim utjecajem i vašom moćnom riječi da bi njezin suprug stekao mogućnost i odobrenje da dođe u Firenzu, u taj grad tako drag umjetnicima i svim obrazovanim osobama. Tada ćete moći od samog majstora čuti o dubokoj zabludi koja je ... [?] zamaglivala pogled svima onima koji su mu htjeli oduzeti osobnu slobodu i uvjerit ćete se da je s Vaše strane bilo lijepo, plemenito i ispravno da ste se zauzeli za našeg umjetnika.

Ako biste mogli još to učiniti, dični i poštovani gospodine P[apini], da bi M[eštrović] mogao doći u Firenzu, bili bismo Vam neizmerno zahvalni i harni, čitava obitelj i svi prijatelji koji se u Vama divimo i uvijek ćemo se diviti velikanu suvremene kulture i umjetniku svjetskoga glasa, kao što je i naš M[eštrović] kome ste posvetili Vašu pomoć...” (I. 5. 1).

Za Meštrovića se zauzeo i španjolski poslanik Vicente Gonzales Arnao, predlažući mu da, uz odobrenje generala Franca, priredi izložbu u Madridu, i tako isposluje putovnicu za izlazak iz NDH, ali nije uspio.

Također i maršal Henry Petain, tada predsjednik francuske kolaboracionističke vlade u Vichy, jer je Meštrović bio nosilac najvišeg francuskog odlikovanja Legije časti (10825).

Olga Meštrović se, obraćajući se za pomoć svim osobama na istaknutim položajima od kojih se nadala da se mogu založiti za oslobađanje muža joj, obratila i talijanskom guverneru Dalmacije Giuseppeu Bastianiniju, fašisti koji je kasnije sudje-

lovao u uroti protiv Mussolinija. On se, međutim, nije nimalo htio zauzeti za čovjeka koji se u više navrata iskazao protivnikom talijanske politike, a pogotovo fašizma. Bastianinijev je tajnik 13. siječnja 1942. (na dan Meštrovićeva izlaska iz zatvora) odgovorio dr. Jakši Račiću, koji mu je u Olgino ime 1. siječnja 1942. uputio molbu (talijanski):

“Poštovani gospodine.

G[uverner Bastianini] je upoznat s pismom što ste mu ga uputili, u kojemu ga obavještavate o zatvoru u kojemu se u Zagrebu nalazi kipar I[van] M[eštrović] i kojim ga molite da posreduje njemu u korist.

G[uverner] ne vidi kako bi mogao poduzeti takav korak prema jednoj stranoj vladi i ne smatra se u tome ovlašten.

M[eštrović] je vrlo dobro poznat kao kipar, ali su Guverneru i dalmatinskim vlastima posve nepoznati njegova osobna djelatnost pa ni boravište prije uhićenja. Dapače, ne proizlazi da je gosp. I[van] M[eštrović] ikada dalmatinskim vlastima iskazao svoju pripadnost gradu Splitu, niti je od dana pripajanja ovoga grada Italiji, ikad pokazao da se smatra podanikom Njegovog Veličanstva Kralja i Cara.

Guverner stoga u ovom času ne bi mogao prihvatiti Vašu želju, premda visoko cijeni osjećaj koji Vas je potakao i koji on s Vama dijeli...” (I. 5. 1; I. 4. 148).

Nekom drugom predstavniku talijanske vlasti Olga se također obratila za intervenciju, i to 15. siječnja, ne znajući da je Meštrović već dva dana prije izišao iz zatvora, moleći ga također za posredovanje, a savjetuju joj da se čak obrati i talijanskom kralju Emanuelu, koji će shvatiti Meštrovićev doprinos svjetskoj umjetnosti (I. 5. 1).

Nije poznato kojem se to talijanskom dužnosniku Olga obratila. Budući da veli da nije imala priliku da otpošalje pismo, zacijelo se radi o osobi u Zagrebu; možda talijanskom ambasadoru ili poslaniku u Zagrebu.

Iz pisma se može zaključiti da je Pavelić još sredinom prosinca 1941. namjeravao osloboditi Meštrovića, ali je nešto drugo ili netko drugi priječio tu Poglavnikovu namjeru.

U Zagrebu su, u vrijeme Meštrovićeva zatočenja, na zauzimanju raznih utjecajnih osoba najviše radili i neprestano trčali od jednoga do drugoga, od ustanove do ustanove, Meštrovićev brat Petar, koji je tada i stanovao u njegovoj kući i rođak sudac Krešimir (Krešo) Meštrović, tada kao državni činovnik, kojemu je posljednjemu, kao pripadniku ustaške organizacije, više vrata bilo otvoreno nego bratu Petru.

Pešo je pisao 1. prosinca 1941. Olgi iz Zagreba u Split o tim njihovim uzaludnim intervencijama:

“Ivanov položaj se još nije promijenio, premda me sa svih strana uvjeravaju da će svaki čas bit na slobodi, pa čak se i neki nadležni čude da još nije izišao, jer su, vele vjerovali da je već davno kod kuće. Na oko su svi za to, ali još zapinje na vrhu. Zauzumlju se veliki i mali, strani i domaći, pa mislim da ne može dugo trajat. Tata Vam poručuje da za sada nikako ne dolazite ovamo...”

Pitanje Č[určina] je doista delikatno i nezgodno, ali ono nije stvarno doprinijelo ovoj nesreći, premda to poneki t. zv. ‘upućeni’ tvrde...

Vaše duševno stanje mi je potpuno razumljivo, ali se moramo čuvati očajavanja i zlih slutnji...

Upravo sam doznao, da su Ivana i Jožu opet premjestili u bolničku sobu i da se s njima pažljivo postupa.” (I. 4. 137).

I Krešo Meštrović je pisao slično Olgi 16. prosinca 1941:

«... Vaša, kao i sviju nas ovdje, jedina i glavna je briga - Ivan. Pešo i ja činimo sve što možemo, kako sami, tako i preko drugih, pa ukoliko nismo mogli još uspjeti, to je izvan naše moći. Teta Sida brineći se za opskrbu, čini sa svoje strane mnogo, da mu barem sa te strane olakša život.

Kao što vam je poznato, ja sam nakon moga povratka iz Splita uspio, da dođem k njemu. Dosta dugo sam se zadržao i mnogo toga pričao o Vama, kući i djeci. Za njega je to bilo veliko olakšanje i smirenje, a naročito kad je saznao da se je i Martica povratila, da ste tako skupa i da ne oskudijevate. Naravno, da su ga sve potankosti o malom Mati osobito zanimala i veselile...

Imamo sigurnih uvjerenja da će biti pušten prvo Božića. Kad bi i za sami Božić tamo ostao, to bi na njega još više djelovalo...

Vi morate, Olga, imati dovoljno snage da sve ove peripetije stoički podnesete, jer o tome ovisi i Vaše zdravlje koje može doći u pitanje. To Vi morate nastojati i radi njega i radi same sebe i radi Vašeg kao i njegovog najvećeg blaga i radosti - radi Vaše drage djece...» (I. 4. 143).

Više smo puta spomenuli posebno zauzimanje Mirka Lamera, sveučilišnog profesora i državnog tajnika u NDH, koji je uspješno posredovao kod njemačkog generala Glaise-Horstenaua (8879²⁵²). Olgino pismo nakon Meštrovićevog oslobođenja, 7. veljače 1942, zacijelo je bilo upućeno Lamerovoj supruzi, inače njezinoj prijateljici, zahvaljujući joj na trudu njezina supruga što ga je uložio u brojna posredovanja (I. 5. 1).

Mirko Lamer je, posredstvom Krešimira Meštrovića, uputio 12. prosinca 1941. pismo u kojemu joj je javio:

“Jučer sam bio kod P[avelića] moliti ga da Vas primi. Međutim veli, da to nije nužno, rekavši mi da će za najkraće vrijeme biti pušten van, na taj način da se ne će moći udaljavati iz zemlje.

U nadi da će ta stvar biti doskora izvršena, nadam se, da ćete biti doskora u mogućnosti da budete zajedno...” (I. 4. 141).

Nastojeći spasiti oca, a ujedno i Meštrovića, obilazio je utjecajne osobe i ustanove i Kljakovićev sin Krunoslav. On je pošao i do njemačkog poslanika u NDH Siegfrida Kaschea. Doznajući to javio mu se Mile Budak, tada ministar u Vladi NDH, zamjerivši mu što nije došao k njemu radi oca, nego njemačkom poslaniku. Prema podacima Krunoslava Kljakovića Kascheova intervencija je navodno spasila Meštrovića i Kljakovića od smrti u presudnom času (10296⁵¹⁸).

U ZAGREBU NAKON ZATVORA

Nakon izlaska iz zatvora 13. siječnja 1942. Ivan Meštrović je bio u kućnom pritvoru do 12. ožujka 1942.

“Kod kuće mi je bila ženina sestra koja se brinula da stan bude ugrijan, te za životne namirnice - pisao je Meštrović u *Us-pomenama*. - Sad sam se mogao oprati i odmoriti se u ugodnom krevetu. Pronašao sam u podrumu ostatke od dasaka, koje su mi pretekle od prijašnjih reljefa, pa sam počeo po cijeli dan rezati.“ (429³¹³).

Iako je Meštrović bio pušten iz zatvora, Kljaković nije, nego je tamo ostao do kraja veljače. Vjerojatno su intervencije za Meštrovićevo oslobađanje bile utjecajnije. Stoga je prva Meštrovićeva briga na djelomičnoj slobodi bila da posreduje i za Kljakovićevo oslobađanje. Radi toga je zatražio prijem kod Pavelića, ali ga on tada nije primio. Kljaković je iz zatvora prešao u kućni pritvor navodno na intervenciju nekog istaknutog Nijemca, dr. Emptinga, s kojim je stupio u vezu dr. Borčić. Kljaković je pismeno svjedočio za njega na Nürnberškom procesu (6333²¹⁹; 10295²²⁹).

Dva mjeseca u kućnom pritvoru iskoristio je Meštrović za rad. Zbog velike hladnoće koja je te godine bila osobito jaka, nije mogao raditi s glinom u atelijeru, nego je radio u drvu u stanu kojega je bar donekle mogao grijati.

Meštrovićev boravak i rad u Zagrebu, od izlaska iz zatvora, pa do odlaska u inozemstvo oko pet mjeseci poslije, možemo pratiti iz pisama što ih je svakodnevno pisao Olgi, a katkada i djeci, u Split; također iz Sidinih pisama Olgi, iz Olginih pisama i onih Kreše Meštrovića. Meštrović pisma Olgi u Split nije slao poštom jer su vrlo dugo putovala preko Rijeke, pošto je željeznička pruga Zagreb-Split bila srušena, a zacijelo i da izbjegne nepoželjne preglede cenzora. Slao ih je po brojnim znancima koji su putovali iz Zagreba u Split: po Marušiću, Dubokoviću, Jelovcu, Giuniju, Jurasu, Jelaski i drugima. Olga je pisma u Zagreb često slala preko Omiša - koji je bio u NDH - a neka izravno iz Splita.

Sutradan po izlasku iz zatvora, 14. siječnja 1942, poslao je Meštrović Olgi brzoglav:

„Vratio se kući. Sve pozdravljam. Tata.“ (I. 4. 20).

Istoga je dana napisao i opširnije pismo:

„Draga Olga!

Ja sam od sinoć u našoj kući. Sida i Pešo su me dočekali i malo kuću zagrijali. Vremena su bila, kako sam čuo (a zadnji mjesec dana i vidio kroz prozor) vrlo lijepa i lijepo je i sada, samo što je snijeg zapao i što je hladno, danas je na p. 14 gradi zime. Prvi mjesec dana sam poboljšavao i imao pored ostalog i gripu, no ne u velikoj mjeri, a zadnjih 20 dana sam bio skoro potpuno dobro. Imali smo veliku sobu, sa dosta svjetla i ogrjeva i obzira. Većina dana mi je prolazila u crtanju, te sam napravio 10-15 crteža. Bio sam napravio za vas za Božić naše tamošnje ognjište, ali ga nisam mogao poslati. Sad sam taj papir priljepio na dasku pa ću ga ovdje spremiti, a vama poslati fotografiju. Sida me je jako dobro hranila, te sam se svaki dan grizao što se toliko oko mene muči. Izgleda da su se ona i Pešo kroz cijelo vrijeme bavili povas dan oko mene i trčkarali da nabave ovo i ono. Inače me je najviše mučila briga za vas, a osobito za tebe i Martu, jer sam znao da vas dvije najviše mislite na mene, a možda i Tvrtko, dok M[arica] i M[ate] počimaju imati i drugih misli pa su lakše podnosili. U materijalnom pogledu sam znao da će Pešo učiniti sve što može i koliko se daje u ovim prilikama, pa i Marta, u svom okviru. Matinu galiju sam dobio i od svih vas po neku cedulju, a neke sam sad zatekao kući. Biti će te i vi primili po koji put moje pozdrave. Neznam koliko ću vremena morat ostat u kući nu mislim da to neće bogzna kako dugo trajati. Svakako mi je neusporedivo lakše i bolje u kući nego tamo, a moći ću i ponešto raditi i kretati se po kući. Do sada mi nije hladno i nekako spetljamo. Kljaković je nekom omaškom još tamo, ali mu se nadam svakog dana da će doći kući. Mnogo lakše smo prolazili što smo bili zajedno i ja sam ga htio čekati da zajedno i kući podjemo, nu to nije bilo moguće, jer je tamo bilo potpisano da idem van. Bilo mi je žao

da on ostaje sam ali su me uvjerovali da će i njegovo biti potpisano za dan-dva. Inače svi kažu da neizgledam loše, samo što čovjek ne može imati boju kao kad je na zraku. Spavam dosta dobro. Sida je tu, a i Novaković dodje preko noći. Sa hranom ide još uvijek dosta dobro i relativno bez teškoća.

Za vas se, naravno, brinem a osobito za tebe, da se previše ne grizeš i da vam što ne uzfali. Nadam se da ćeš se sada smiriti kad si čula da sam kod kuće, a gladni da nećete biti. Inače mi nije stalo da, u ovim prilikama, djeca nemadu baš sve što bi htjeli, nego samo da nisu gladni i da im nije previše zima... Glavno je da se pomognete kako možete i da sve to ne uzimaš tragično, jer je velikoj većini gore nego nama. Ja, kako rekoh, ne mogu nikud iz kuće, a najmanje tamo, a dok ova hladnoća, prometne teškoće i nestašica traje ne treba ni vi da otuda iz svoje kuće mičete. Ne treba ni da vam kažem koliko sam željan da vas vidim i kako bi mi bilo ugodnije da ste samnom, ali u ovim prilikama ne mogu riskirati ni vas ni vaše zdravlje za to i da tebe dovedem ovdje još u veće brige i teškoće za život... Za gorivo u kuhinji neka ti narežu one grede što su u garaži, a možeš dati i iznad kuće posjeći svaki drugi borić. Ti znaš da sam ih i onako htio prorijediti.“ (I. 4. 18).

I Sida je obavijestila Olgu 17. siječnja o Meštrovićevom dolasku kući:

„Draga Olga! Kako će Ti biti poznato od brzoglav koji vam je V[aš] tat[ica] poslao, on je sada kod kuće. Pisati će Ti list čim će biti prva prilika da ga dobiješ kratkim putem. Za sada neznam niti da li u opće pošta u Spl[it] ide, dok su vlakovi obustavljeni. U Spl[it] predbjegno ne može ići, jer je vezan na svoj stari... [?]“ (I. 4. 150).

Također sutradan:

«Vaš tatica Vam danas piše, pak i ja priključujem ove redke koje će Ti gosp. inž. Marušić donijeti... On se pomalo oporavlja, jer iza više od 2 mjes[eca] neprestanog sobnog zraka i bez kretanja bilo bi čudo da dobro izgleda, jer to je nemoguće. Striček [Petar] dolazi svaki dan na večeru, i svašta dobrog nabavlja za okrepu. On je uopće uzor od stričeka... Tu je već 8 d[ana] snijeg i dosta hladno. Mi u kući ložimo da nije zima, iako smo dosta knap sa gorivom, ali ga očekujemo svaki dan da će doći, jer je Gašp. [Đuro Gašparac] naručio. Ja sam sada tu gore cio dan, da nije V[aš] tat[ica] sam, ako bi tko zvonio, a i spavam gore u Tvojim sobi...“ (I. 4. 151).

Meštrović piše 22. I. 1942:

“Reče mi Pešo da ima izgleda da će opet netko poći u Split, pa sam pribavio fotografije od crteža, koji sam načinio baš na Božić pri postu, za tebe i Matu. Original vam ne mogu poslati jer je velik preko 1 metar i Pešo ga je dao naljepiti na dasku. U oči Božića sam vam bio učinio olovkom isti motiv u malenom sa našim kaminom i karijatidama tamo, pa sam ga nekom dao da vam ga pošalje, nu čini mi se da se je izgubio. Hvala Bogu. Mene je tješilo kad sam čuo da ste ipak za Božić imali što vam je potrebno i da je stric Marko mislio na vas. To sam znao da će misliti, ali sam se bojao da se ne desi kao sa mojim crtežom. On bi sigurno češće mislio na vas i došao vas obići da ga hoće da propuste. I ovo dvoje, Pešo i Sida, su mnogo na mene mislili i radili sve što su mogli. Pešo se je bio sav osušio i gore od mene izgledao. Sad se malo primirio. Večeramo svako večer svi troje zajedno.

Čudim se da moji dečki nisu ložili badnjake. Biti će ih ženske omele. Mogli su valjda naći dva komada čempresa ili odsjeći dva bora. To će im bit did Mate zamjerio. Ove godine su

bili zbunjeni, a drugi put će oni to već obaviti, bio tata ne bio, zato su oni tu, da svoje čuvaju i svoju nastavljaju, pa kako je da je...

Da li si stizala da što čitaš, ili bar s nekim od njih listaš ono knjiga o umj(etnosti)? Večeri su duge ali se nemaš gdje zadržavati kad je hladno.

Eto, moja slatka kokice, danas sam ti dosta naškrabao, te te puštam do iduće prilike. Čuvaj se, nemoj se žalostiti ni srditi, a ja se nadam da će konačno biti sve dobro i da ćemo se opet vidjeti i biti zadovoljni. Primi, sa svim pilićima, puno slatkih pusa

vaš tata.”

Pismu je priložena fotografija Meštovića u zagrebačkom atelijeru, pred drvenom skulpturom *Bogorodice s djetetom*. Na poledini: «Svojoj Olgi Tata» (I. 4. 31).

Dopisnica Olgi, 24. I. 1942:

«... Ja sam uvijek u kući i pomalo crtam koliko mi svjetlo i prostor dopušta... Sa zdravljem nekako petljam, nije gore nego ljetos... J[oža] još nije došao kući, pa nas to sve grize, jer nije ni on dobro sa zdravljem...» (I. 4. 22).

Sinu Mati, 25. I. 1942:

“Dragi moj Čvrljice!

... Je li pšenica iznikla što si orao sa stricom Markom? Na tvoju sam priču znatiželjan. Ja nemam s čim atelije grijati, pa radim u sobi crteže. Imaš li plastelina i što radiš?...» (I. 4. 23).

Dopisnica prijatelju dr. Jakši Račiću, koji ga je u Splitu liječio, 28. I. 1942:

«... Ja imam one iste teškoće kao i ljetos tamo, poglavito nervi i mjehur, nu nije neizdrživo. Malo zagrijem sobu pa sjedim u kući i ponešto radim. Kod nas ovdje ove godine oštra zima, a čujem da je i tamo više nego obično...» (I. 4. 24).

Dopisnica Olgi, 29. I. 1942:

“... Ja sam još uvijek u kući. Mnogo ne žalim, jer je i onako zima. Ne radim još ništa jer nemam s čime u drvu, a atelier ne mogu grijati...” (I. 4. 25).

Dopisnica sinu Mati, 1. II. 1942:

“... Ovdje danas pada novi snijeg, iako stari nije okopnio. Ulice su bile očišćene, te sad gledam kroz prozor kako se opet pokrivaju sa bijelim plahtama. U našim dvorištima, naravno još leži. Vrapci su se zavukli u rupe a golubovi kucaju na prozor, da im što damo, dok onaj naš stari kos čuči u čošku kod ateliera i pati hoćemo li što i za njega ostaviti... Ja danas počeo jedan mali relief u drvu. Tako se ugrijem kad tučem. Inače sam dobro.” (I. 4. 26).

Istoga dana dopisnica Olgi, 1. II. 1942:

“... Joža još nije došao kući, ali mu se nadamo skoro. Ja sam danas, po prvi put, počeo raditi malo u drvu, u holu...” (I. 4. 27).

I Sida isto javlja Olgi, 2. II. 1942:

“... V[aš] tat[ica] počeo marljivo raditi na drvu tu u halli...” (I. 4. 152).

Dopisnica Tvrtku, 2. II. 1942:

„... Ja sam dobro i sad radim pomalo u drvetu u ovim rasutim komadima što su mi proljetos pretekli.“ (I. 4. 28).

Pismo Olgi, 3. II. 1942:

„... Ja sam u glavnom dobro i nešto pomalo radim. Smeta me što Joža još nije došao kući, a smeta me svaki čas i njegova

žena, kao da ja tu nešto mogu. Ja još ne smijem izlaziti. Kako će dugo trajati to niko ne zna. Hvala Bogu, čovjek se privikne. Glavno mi je da ste vi dobro i da vam ništa ne fali. Ti kuću i djecu ne puštaj i ne mičite se, osim da ti ja izričito pišem, što za sad nikako neću. Kako je da je, za sad je relativno najbolje tako.» (I. 4. 30).

Dopisnica Olgi, II. 1942. (?):

«... Ja još ne izlazim, nu sad sam se već navikao. Po nešto malo prčkam, ali mi ne ide od ruke. Ti znaš da mi je teško kad sam u tijesnu...» (I. 4. 32).

Dopisnica Sidi Olgi, 5. II. 1942:

„... Vaš tat[ica] marljivo radi 1 relief u drvu, ali koliko vidim ne osjeća se sa zdravljem najbolje.

... Ja mislim da bi bilo dobro da si Ti pribaviš propus[nicu] za Zagreb da ju imaš jer V[aš] tat[ica] mi se ne vidi, je tužan bez tebe i djece pak kada će ići opet iz Spl[ita] vlakovi, ne bi li ga došli malo pogledati Ti i Mate...” (I. 4. 154).

Dopisnica sinu Mati, 6. II. 1942:

“Dragi Tatin Mali!

Čujem da si vrijedan, da učiš za školu, da pišeš, a uz to da radiš i tvoj stari posao. Ja mislim da ti imaš pravo da bi najbolje bilo, čim malo otopli, poći u Otavice, te svršiti ono što još nije gotovo. Mi bi to naravno radili zajedno, ako se dotle malo izvježbaš. Ovdje je lijepo dok snijeg pada, jer je sve čisto i svijetlo. Ja pomalo radim i nekako se prolazim, te bi bilo sve u redu preko dana, ali je u podne i naveče nezgodno, kad mi nema nikoga da sjedne...” (I. 4. 34).

Pisma su, poštom i po osobama, slabo išla, pa su neka ostala neposlana kao i ono Olgino od 6. II. 1942:

Olga je 7. veljače pisala suprugu Mirka Lamera:

“Draga moja prijateljice...Već ima mjesec dana, odkako se I[van] vratio kući. Da mi je to veliko olakšanje, ne treba ni da kažem, i koliko sam zahvalna gosp. Dr. L[ameru] za svaki trud, koji je za tu stvar uložio. Čujem, na žalost, da ne smije da izlazi, pak ne znam, zašto su još te mjere na snazi. Kako mi pišu iz Z[agreba] nemaju nego samo malo drva i ugljena, da se I[van] cijeli dan mora da nalazi u onoj maloj tamnoj sobi gdje smo običavali ručati. Tamo ne može ni da radi, a ni da se najmanje kreće, jer nema prostora, a sve ostalo je hladno. Najžalije mi je da kraj te zime nijesu u stanju da lože njegov atelier, jer to je jedino mjesto, gdje će moći da nađe utjehe i smirenje za sva ona razočaranja koja je doživio...”

Prijatelji I[vana], bliži i dalji, stalno vode o njemu računa, kako mu je, i (sa svih strana) žele mu osigurati mir i mogućnost rada, da dođe ovamo. A on ništa o tome ni ne spominje, tako da ne znam, ima li uopće te mogućnosti, što bi bilo vrlo važno za mene da znam, i da li on to sam želi, ili ne. A ako ostane tamo, onda bi mu se ipak moralo izraditi slobodu kretanja bar po Z[agreb] ili H[rvatskoj], kako je bilo rečeno, jer na trajno ne može da živi u onoj tužnoj kući brz vrta, zraka i sunca. Ako pak to ne misle dozvoliti, trebao bi mu brat potražiti neku vilu ili stan na drugom mjestu, gdje može bar da pođe na zrak i vidi sunce i nebo. Njegovi prijatelji su ovdje vodili računa o svima glasinama, koje su se širile povodom njegovog hapšenja i sastavili ovaj kratki memorandum dokazavši koliko bazira na nepoznavanju njega i njegovog životnog rada...”

Danas baš čujem, da je I[van] slabo sa zdravljem i osjeća teške bolove u bubrezima i bolove u zubima, što je sigurno u vezi. Mislim pisati u Z[agreb] da svakako konsultiraju ljekare,

jer sam više nego uvjeren, da je to vrijeme njegovog zatočenja imalo i imati će sigurno posljedice za njega. Djeca su zdrava, samo meni je više nego teško sa njima u to teško vrijeme, sama bez zaštite i bez njihova oca.” (I. 5. 1).

Dopisnica Olgi, 8. II. 1942:

“... Drago mi je što sva djeca idu u školu, da im vrijeme ne proteče uzalud. Žao mi je što se mučite sa zimom. I ovdje i danas pada snijeg, a već je 5. nedjelja što je pokrio zemlju, a još nije nijednom kopnio.

Sa mojim zdravljem je više manje uvijek isto. Ne mogu reći da je gore, ali nije ni bolje. Sida i Pešo me paze, čine baš sve moguće, pa ću izgurati, nadam se. Imam malu gripu, pa mi se nos i uši javljaju i slegao mi se katar na bronhije. Naravno da bi mi more činilo dobro, nu za sada ne može biti ni govora da bi mogao doći...

Matina je ideja dobra, da bi trebao kapelu u selu svršiti, nu to se ne može dok ne otopli, jer bi se smrzed, a ni žbuka za freske ne bi hvatala. I u proljeću je pitanje, jer treba velike skele, a sad drva nema i t. d. Treba čekati, pa kako prilike dopuste...” (I. 4. 36).

Dopisnica Olgi, 9. II. 1942:

“... Kod nas snijeg ne prestaje, tako da se skoro ni izlaziti ne može. Tako je i Sidi lakše izdržati skoro neprestano u kući. Za naložiti još imamo a i hrane pronadju nešto ona a nešto Pešo. Uza sve tješjenje koje dolazi sa tvoje strane, ja sam ipak u brizi da li vi imate dosta za jesti. Reci mi iskreno! Uzmi za princip da učiniš sve izdatke samo da oni ne gladuju. Ništa nije skupo, samo ako ima, i ja volim da oni i jedno zemljište pojedu nego da gladuju. Oni rastu i [sada su u ?] dobu za fizičko razvijanje, pa im treba pružiti, dok god može najnužnije i obilatu hranu. Ja u to doba nisam imao, pa mi se osvećuje kroz cjeo život, a bilo bi i gore da sam bio gradsko dijete...” (I. 4. 37).

Pismo Olgi, 10. II. 1942:

“... Moje je stanje uvijek isto, a sada, po najnovijem nahodjenju ljekara, sa strogom dietom može poći na bolje ili da se opet pogorša kao što je i bilo. Ti znadeš kako je meni teško držati se lječničkih propisa, ali mi je teško i biti vječno bolestan, pa ću nastojati da nadjem srednji put. Svakako sa nervima mi je mnogo bolje, pa bilo što bilo lakše ću snositi i bolovanje kad je sa nervima bolje.

Čujem da svi četvero djece idu u školu što je bolje i za njih i za tebe...”

Bilješka na margini pisma:

“Danas je umrla nesretna R[uža] poslije dugih i teških muka. Biti će sahrana sutra.» (I. 4. 38).

Ruža je stanovala u susjednoj kući koju joj je on rastavom ostavio. Postojao je izravni pristup jedne kuće u drugu. Meštović ju je često posjećivao. U pismima Olgi ne spominju je ni on ni Sida, jer je Olga uvijek ostala ljubomorna na nju i teško je podnosila Meštovićevu održavanje prijateljskih veza s njom. U tim danima, kada je bio osuđen na kućni pritvor, a prije nego je Ruža morala u bolnicu, zacijelo ju je češće posjećivao, o čemu nemamo podataka.

Dopisnica Mati, 11. II. 1942:

«... Ovdje je zapao toliki snijeg da ga ima preko metar na našem krovu. U vrtiću u dvorištu gdje su oni mali žbunovi, iz početka je bilo ko da se bijeli psi igraju, kašnje je postalo ko medonje, a sad je bogme ko veliki slonovi da su legli jedan prema drugomu. Naš kos je još živ i zbija se pod strehu od ate-

liera i pazi hoćemo li mu što ostaviti na papiru na velikom snijegu. Mi ga se, naravno, sjetimo svaki dan, a on onda stidljivo dodje po svoju papicu, ako je vrapci prije ne ždroknu. U tom slučaju ponovimo koju mrvicu za njega. Ja radim u holu nešto u drvetu i tako mi prolazi vrijeme. Vrlo često mislim na vas...” (I. 4. 39).

Dopisnica Olgi, 12. II. 1942:

«Primio sam ovu knjigu o Michelangelu i Tvoje pismo... Jadan Michelangelo - odnosno jadni oni. - Sve u kinematografskom stilu! Svi su se amerikanizirali. Kad ove stvari vidim, osjećam da sam učinio grijeh što onu moju studiju nisam nastavio i svršio. Možda ću ipak sada, ako budem imao mira... Ja kljucam moje drvo, a drugo sve po starom. K[ljaković] se još nije vratio kući i čujem da mu je loše sa zdravljem...” (I. 4. 40).

Pismo Krešimira Meštovića Olgi, 12. II. 1942:

“... O njemu nema smisla da Vam pričam, jer ste i onako sa njime u stalnom kontaktu. On Vam svakako neumorno radi, a najviše u drvu. Tamo u ‚panzionu‘ također je učinio mnogo prekrasnih crteža pretežno religijsko-crkvenih motiva. Nisam ga pitao, ali mi se čini da je mnogo čitao Sveto pismo koje ste mu po meni poslali. (To mu je uostalom bila i jedina lektira koja je bila dozvoljena).

Ja Pešu viđam češće, dok sam kod Ivana bio u sve tri puta, a to zato, jer ne želim da ga smetam u radu, pa i ta tri puta došao bih vazda pred večer u sumrak, kad prestane sa radom, jer radi samo pred danjim svijetlom. On je dosta smiren, ali vidim da mu mnogo fali obitelj, a teško mu je što je još tamo ostao Joža, a nezna se kad će doći. On još ne može izlaziti, ali ima nade da će uskoro moći da slobodno izlazi. Pešo inače dolazi dnevno k njemu i skupa večeravaju, tako mu barem prikraćuje vrijeme.

Teta Sida se mnogo brine oko njega i Ivan se mnogo hvali sa njezinom pažnjom, pa čak ju i žali, jer misli da odviše radi. Ja međutim mislim da ona to sve radi sa veseljem i želi da samo njemu bude što bolje. Viko također za sada gore spava, jer je nezgodno u onako velikoj kući da bude on sam.

Usprkos velike zime oni za sada imaju dosta ogrijeva. Ivan radi u halu, jer mu je tamo toplije, ima više svijetla i nije vlažno, dok piše u jedaćoj sobi, u koju je dao donijeti pisaći stol, a jedaća soba krasno se loži i jako je topla...” (I. 4. 158).

Dopisnica Olgi, 14. II. 1942:

“... Opet imam sa mjehurom teškoće. Izlaziti ne mogu ni radi zime ni inače. Kad popusti zima, valjda će se sve popraviti. Sida i Pešo čine sve oko mene što mogu. Inače još uvijek po malo radim, te tu bar imam neko gibanje i neki razgovor sa Čvrljom [sinom Matom] i vama svima. Naravno je da bih vas volio vidjeti, nu za sada o tome ne može biti govora dok su ovakve prometne prilike...” (I. 4. 41).

Dopisnica Side Olgi, 16. II. 1942:

«... Ne izlazi iz sobe, jer se vani još više prehladi, pošto je postao osjetljiv na tolikih dana u sobi dok je bio vani. Marljivo radi već treću figuru u drvu...” (I. 4. 159).

Dopisnica Mati, 18. II. 1942:

“... Joža se je danas napokon vratio kući. Čuli smo da mu je otac bio na umoru...” (I. 4. 42).

Dopisnica Olgi, 19. II. 1942:

«... Sa mojim zdravljem je uvijek jednako. Ljekar me tješi i izriče nadu da će skoro krenuti na bolje. Ja sam oguglao i snosim. Kad ne ležim, onda nešto u drvu kljucam. Srećom mi

ostalo par komada od onih reljefa što sam ih radio proljetos. Sad ne bih mogao ništa dobiti radi snijega, koji još ne kopni. U našem dvorištu je u sredini stog koji seže do visine stupova. Sa gorivom i hranom izlazimo do sada. Ide teško, ali ipak ide..." (I. 4. 43).

Dopisnica Olgi, 20. II. 1942:

"... Sa mojim zdravljem je uvijek isto. Čuvam se međjutim i sjedim u kući. Valjda će zima, bar u ovoj oštrini ko što je bila dosada, prestati. Snijeg se pomalo počima topiti, ali ne naglo, što je i bolje, da ne bi bilo poplave. Valjda će i vozovi skoro proraditi, te će pošta ići brže, da se ne osjećamo tako odsječeni jedni od drugih. Kako vi izlazite sa hranom? Mi dosada petljamo..." (I. 4. 44).

Pismo Olgi, 21. II. 1942:

"... Izgleda da se vrijeme približava da okrene na jugo, pa će se onda, nadajmo se, bar koliko toliko, uspostaviti pruga i pošta, a valjda će i ljudi početi putovati..."

"...Primio sam od Uvodičke vijest da joj je muž umro [slikar Andeo Uvodić, Meštrovčić prijatelj u Splitu]. Žao mi je njega i nje, jer su dobar svijet. I Stanković [Nikola Stanković, pomorski časnik u Splitu, zapovjednik II. Pomorske obalske komande u Kraljevini Jugoslaviji] se je prekjučer srušio od kapi pred kućom... Fabjanu [Kaliterni] pišem par riječi. Račiću [dr. Jakši] isto. Joža se je vratio kući pred 3 dana. Prilično je oslabio, ali će se, nadam se, ubrzo oporaviti. Pošto ni jedan ne možemo izlaziti, to ga još nisam vidio. Bio je, priča, još bolje tetošen od kad je bio sam. Sad počima raditi, a radio je i tamo. U neku ruku za njega je bilo bolje, što je imao vremena da razmišlja. Meni je to bilo suvišno, ali što ćemo, kad po neki put dodje i što ne treba.

Kako sam ti, čini mi se, pisao, ja sam tamo bio počeo na veliko crtati zadnjih dana ‚boravka‘, ali nažalost na najslabijem ‚pakpapiću‘, te mi se je sada sve skvrčilo. Nije ni kreda ni fiksativ bio dobar. Svejedno, glavno je da mi je vrijeme prolazilo. Od kad sam kod kuće, prestao sam crtati, jer bi mi bilo zima u holu. U drvu kad kljucam nije zima. Naravno da ni drveta ne mogu sada dobiti, nego sam nešto rezao u onim komadima što su mi proljetos pretekli. Kad se otopi snijeg, valjda ću moći dobiti koju dasku od trgovca drvom.

Tri stvari sam već izrezao, a sad radim četvrtu. To je jedan andeo - fakinčić za Čvrlju [Matu]. Imade frulicu. Tako će i Mato, ako uspijemo da na proljeće budemo mogli u Otavicama raditi. Hoće li mi Joža moći pomoći to neznam. Hoćemo li moći i imati od česa napraviti skele i to je pitanje. Trebalo bi mnogo greda i dasaka, pogotovu radi mojih vrtoglavica i neugodnosti nad praznim prostorom." (I. 4. 45).

Dodatak pismu, 25. II. 1942:

"... Po neki put mi neki dodju, a drugi se opet boje zaraze [kompromitiranja]. Dakle u tom sam pogledu bolje nego ikada, jer mi sve vrijeme ostave za mene..."

Nisi mi pisala kako funkcionira pokućstvo u sobi ognjišta. Je li što popucalo? Eto, sad bar imaš ormare - kad bi imala što metnuti u njih..." (I. 4. 46).

Olgi, 23. II. 1942:

"... Primio sam obavijest da je siromah Uvodić umro. Dobar je bio, a žena mu isto. Drago mi je što si dala priloga za nju, jer je ostala bez igdje ičesa.

Nisam znao da je Joži umro otac. Vjerojatno ne znaju još ni oni... ja ih ne vidjam, jer ni ja ni on ne izlazimo, a ni telefoni nam ne rade.

Ovdje je zima počela popuštati i počima se snijeg topiti. Ogrjeva još uvijek imamo po nešto. Samnom je još uvijek isto, ni bolje ni gore. Pored drugih malih i većih sekatura imam još i sa zubima muku. Vjerojatno je da imam na više mjesta rupe, nu izići do ljekara ne mogu, a on mi ne može kod kuće plombirati. Valjda neće ni ovo moje stanje vječno trajati. Nemojte se, molim te, ništa gristi za me, jer će sve opet dobro biti čim otople. Ti znaš da mi je uvijek bolje kad počne sunce i dugi dani.

Živim sad momački, odnosno fratarski. Opatica Sida se muči koliko godj može i dosada u tom pogledu ide sve dobro. Žao mi je što se muči, ali ti nju znadeš da se ne može sa nikakvom djevojkom sporazumjeti, pa puštam neka čini kako misli. Pešo pomogne malo što se tiče jela, a Novaković u kući. Jučer su svi imali izlaz, a ja dobio generala Glaisea Horstena u posjete. Prošlo se je ko u kući gdje nema žene.

I ja sam mišljenja da bi bilo najbolje da svršim fresko u našoj crkvi u Otavicama. Samo je pitanje hoće li prilike dozvoliti. Vidit će se dok počne biti toplije i dok saobraćaj preko Like proradi.

Mati reci da ću mu te njegove crteže koje želi napraviti, nu momentano ne mogu jer su mi teške i umorne ruke buduć da nešto u drvetu režem. Čim dovršim i malo počinem, učinit ću mu i poslati..." (I. 4. 47).

Olgi, 26. II. 1942:

"... Iznenadilo me je da je opet tamo [u Splitu] pao snijeg. Sad ga sigurno više nema, jer se i ovdje, po prvi put, ozbiljno topi i južno je vrijeme. Sida veli da je silna vlaga i hladno vani. Ja to ne vidim, jer ne izlazim..."

Hoću li vas ikada moći doći vidjeti tamo ili u Otavicama, to ćemo vidjeti. Možeš misliti da sam i ja željan vas vidjeti kao i vi mene, nu treba čekati dok prilike dozvole..." (I. 4. 48).

Pismu Olgi od 2. III. 1942. prilaže isprave da poduzmu oza-konjenje braka, što im je omogućeno nakon Ružine smrti.

"Inače kod mene ništa nova. Još neznam kad ću moći početi izlaziti. Sad sam se već priviko, ali mi fali zrak. Valjda će uskoro biti bolje, bar se tako nadam.

Jučer su mi bili neki Tal[ijani] i jedan mi je donio pozdrav od Papinija. Rekao mi je da su čuli da sam djecu namjeravao odvest u institut. Pričao mi je da ima osim Firenze i u Rimu kod ... institut sa francuskim i drugim jezicima kao nastavnim. Obećao je da će mi poslati sve podatke i cijene. Svakako do kraja školske godine djeca neka ostanu gdje su. Naravno je da ni poslije ne bi nikud išli kuda ne bi mogli i mi dvoje, da su nam blizu.

Martina i Maričina ideja da me dodju paziti su i preglupe i ... Neka one samo uče i budu tu gdje si ti. Kaži im da ja to preporučujem. Kad maturiraju i budu punoljetne neka rade što budu željele i kako izaberu tako će im biti, a dotle imaju slušati nas... Ti znaš da ni ja neću smetati da se odluče po svom nagnuću, ali to mora biti promišljeno, decentno, pametno i defintivno.

Pred pet-šest dana mi je bio onaj nj[emački] general [Edmund von Glaise-Horstenaus] da vidi mene i stvari i da vidi kako sam sa zdravljem. Izgleda mi simpatičan čovjek i reče da će se opet vratiti kad dodje s puta. On je mislim historičar, pa nije suhoparan i zanima se za umjetnost.

Inače radim moja drva. Za koji dan ću fotografirati pa ću vam idućom prilikom poslati. Mome Mati kaži da mu nisam još stigao učiniti Indijanca na konju i sa strijelom, ali sam zato

učinio jednog strijelca na kamenu. Pošto je velik, šaljem mu samo fotografiju.

Jožu nisam vidio ima mjesec i pol dana. Ona isto više ne dolazi od kada je on kod kuće..." (I. 4. 50).

Sida Olgi, 3. III. 1942:

„V[aš] t[at]ica osjeća se sa zdravljem ne najbolje... Morao bi i k zubaru, a ne može. Neki dan su mu iskopčali telefon, pak sada se niti njime ako treba ne može služiti..." (I. 4. 162).

Olgi, 6. III. 1942:

“Već je četvrti dan da od vas nismo primili poštu... Meni je sa gripom bolje, ali još ne izlazim. Prihvatio sam se opet drva, pa pomalo ključam i tako mi vrijeme prolazi..." (I. 4. 51).

Olgi, 7. III. 1942:

“... Već je brzo pet mjeseci što vas nisam vidio, pa mi je teško. Valjda ću čim otopli moći u selo, pa ćete doći do mene..." (I. 4. 53).

Meštrović se nadao sastati s obitelji u Otavicama, jer su one bile u NDH, a Split u Italiji.

Olgi, 8. III. 1942:

“... Ja još ne izlazim. Joža je počeo ići na zrak. On je brže ozdravio..." (I. 4. 54).

Olgi, 10. III. 1942:

“... Imade već 11 dana da nisam od tebe primio nikakvih vijesti, pa me to već prilično zabrinjava...

Koristim se dobrotom g. Jelovca da vas obidje i da ti preda ovo pismo i 17 fotografija od crteža i kipova koje sam izradio za ovo vrijeme od kada se ne vidjamo. Matin Angjeo sa frulicom nije uspio na fotografiji pa ću ga još jedanput slikati i poslati mu idućom prilikom. Nisi mi nikad javila jesi li primila fotografiju od Gospe uz badnjak..." (I. 4. 57).

Sutradan je Meštrović dobio iz Splita obavijest o smrti Ćurčinovog sina Nika, koji je već godinu dana s roditeljima živio u njegovom domu na Mejama i bio već kao član njihove obitelji.

Olgi, 11. III. 1942:

“Bio sam cijelo zadnje vrijeme nemiran i imao sam osjećaj da se u našoj kući tamo nešto dešava... Danas sam primio tvoj odgovor, koji mi je donio užasnu vijest, da je siroma[h] Niko umro. To me je iznenadilo, osupnulo i užasno potreslo. Žao mi je siromašnog dječaka da u tim godinama umrije, a njegove nesretne roditelje tek koliko žalim! Upravo se ne mogu snaći, već se tresem nad njihovom nesrećom. Koliko su se trudili, mučili i brinuli, i kojom revnosti punih devetnaest godina, a sad dodje smrt pa im sve preturi i utuče oboje nesretnika do groba. Znadem dijete od rođenja, pa sam imao osjećaj kao da mi je bliski rod, te mi ga je upravo užasno žao i boli me srce. Da sam ga bar mogao pogladiti, kao dok je bio mali. Boli me što sam bio sa njime zadnjeg ljeta dosta kratak i tvrd, tretirajući ga kao da je odrastao. Siroma[h] Niko i mene upravo ucivilo!

Znadem koliko ti je teško u ovo vrijeme, a znadem da [si] i sama dirnuta ovom njihovom nesrećom, nu svejedno molim tebe i djecu da budete nježni i obzirni prema nesretnim roditeljima i njihovoj strašnoj tragediji.

Samnom je dosad uvijek isto, ali radim i imam vas [sav] red i sve što mi treba u kući, pa ne bi bilo nikakve teškoće kad bi samo vas mogao vidjeti kod sebe. To međutim za sad ne može nikako biti, pa se valja zadovoljiti sa ovim kako jeste. Ako ikako bude moguće, nastojati ću da kada otopli podjem u Otavice, da radim onaj fresko u crkvi, pa ćete moći dolaziti k meni da se vidimo...

Nesretni čika Ć[určin] će biti imao ... velike nesreće i troškove, te ako mu ustreba para, ti digni u banci pa mu posudi..." (I. 4. 59).

Tako je Ivan Meštrović proveo mjesec dana, do 12. ožujka, u kućnom pritvoru. Taj mu je prisilni kućni boravak još bio otežan iznimno jakom zimom te godine, oskudicom ogrjeva, slabim zdravljem i brigom za obitelj od koje je dugo bio odvojen. Njegova kuća u Mletačkoj ulici nije bila ugodna za zimski boravak. Stara barokna kuća imala je nevelike prozore i u njoj je uvijek bio polumrak, osobito u prizemnim prostorijama, a usto je, kao sve gornjogradske stare kuće, uvijek bila i pomalo vlažna. Događeni je atelijer bio prostraniji i svjetliji, ali se zbog oskudice goriva njime nije mogao koristiti.

Ipak je gotovo nevjerojatno da je Meštrović u tom kratkotrajnom kućnom pritvoru i nakon njega, od izlaska iz zatvora 13. siječnja do odlaska u Italiju 20. lipnja, dakle u pet mjeseci izradio u tvrdom orahovom drvu čak deset skulptura, od kojih neke velike, kako sam navodi u popisu skulptura što su zatim bile otpremljene u Ameriku (I. 4. 255).

Tada su ga posjećivali, osim brata Petra, samo neki rijetki prijatelji, jer su se drugi bojali sastajanja s njime. Posjet nje-mačkog opunomoćenog generala u NDH Edmunda von Glaise-Horstenaua, što ga spominje u pismu Olgi, a koji je svojim zalaganjem pridonio njegovom oslobođenju iz zatvora, opisuje Meštrović i u svojim *Uspomenama*. General je došao vidjeti je li Meštrović već slobodan, kako su mu rekli, i negodovao je što je još u kućnom pritvoru. Glaise-Horstenau je kao tumač bio prisutan razgovoru Hitlera i Mussolinija kada su pregovarali o granicama buduće NDH s Italijom i Njemačkom. Pavelić je prihvatio to krnjenje Hrvatske i potpisao u Rimu; također da talijanski princ Duca di Spoleto bude hrvatski kralj.

General je poslije nekoliko dana opet navratio i izvijestio ga da će ga ustaše osloboditi pritvora, a kasnije, kada je mogao izlaziti, poveo ga je u svoju vilu u Tuškancu gdje su nastavili razgovore (429³¹⁷⁻³²¹).

Meštrovića su tada posjetila i dva izaslanika talijanskog poslanika u NDH Raffaella Casertana, koji mu je poručio da ga Mussolini poziva u Rim, a on će mu izdati putovnicu:

“ - Duce vas poznaje i osobno, - rekli su mu - pa bi htio da vas stavi u sigurnost, a bile bi time i osigurane vaše stvari koje ovi barbari ne razumiju, te su u stanju da sve razbiju. Ta jednu crkvicu kod Knina su vam razbili četnici. Pokazao im je Bastianini u Zadru fotografiju, a imade on fotografiju i od kapelice u vašem selu, koju će oni razrušiti ako ju ne zaštitimo mi, zato promislite, uzmite našu putnicu i dodite sa mnom u Rim, ta rekao sam vam kako mi je i Duce naglasio, da se osobno poznajete.

- To je lijepo od njega, ali vam ja kažem da nikada neću putovati s talijanskom putnicom. To će Duce razumjeti.

...

- Saopćit ću Duceu da ste otklonili njegov poziv, a on će, vjerojatno, reći, neka vas Bog čuva.

- Recite vi njemu u tom slučaju, da i njega Bog čuva.” (429³¹⁶⁻³¹⁷).

*

Ivan Meštrović je oslobođen kućnog pritvora 12. ožujka 1942. Nakon toga je još tri i pol mjeseca boravio u Zagrebu, prije konačnog odlaska u emigraciju.

I te njegove dane možemo dobro upoznati zahvaljujući međusobnom dopisivanju Meštrovića, Olge i Side.

Pismo Olgi, 12. III. 1942. (bez datuma, "četvrtak večer"):

"... Danas mi je napokon javljeno da mogu slobodno izlaziti, Joža isto. Budući je danas bilo maglovito i hladno, to nisam ni pokušavao. Čim malo razvedri poći ću k zubaru i okulistu, jer mi se je i sa očima pogoršalo. Drvo mnogo oči zamara, pogotovu kad su dani tmurni.

Ja sam slutio da tebi nije dobro sa zdravljem. Čuvaj se, molim te..." (I. 4. 58). Istog dana dopisnica Side Olgi:

"... Od danas je V[aš] t[atrica] slobodan, a daljnje namjere njegove ne znam, osim što vidim da si želi vas. Od kako se stvar uredila, vidim da je mirniji, ali biti će svakako potrebno da nastojite ničim ga ozvoloviti, jer su mu živci još vrlo osjetljivi iza svega što je pretrpio i uz to se neizmjereno znao svladavati i u tom mu se divim kako je jak." (I. 4. 1963).

Istoga dana pisala je kći Marta nekoj svojoj prijateljici u Rim, govoreći o svome ocu, radi cenzure, kao o svojoj sestri (talijanski):

"... Moja prijateljica, o kojoj sam ti pisala, teško je bolesna već više od dva mjeseca. Sada je već duže vremena stalno zatvorena u našoj kući u Zagrebu, iz koje ne smije nikako izlaziti; stoga je vrlo utučena, jer je naš stan star, bez sunca, a njoj bi baš to bilo mnogo potrebno. Tužna je također jer je uvijek sama, daleko od nas, a nama je otežano sada ići u Zagreb zbog snijega, škole; zatim nisu ni prilike da se kreće na put. Moja sestra toliko voli našu lijepu kuću u Splitu, koja ima lijepi park, kojim je ona voljela šetati..." (I. 5. 1).

Dopisnica Olgi, 15. III. 1942:

"... Iz svega vidim da tebi nije dobro sa zdravljem, pa me to zabrinjuje više od svega... Sa kombinacijom na Josipovcu ne može ništa biti, jer je tamo već radna omladina Ustaške mladeži... Kako sam ti pisao, meni je sa zdravljem bolje te izlazim na šetnju ima 3-4 dana..." (I. 4. 61).

Olga je predlagala da dođe s djecom u Zagreb kad im završi škola u Splitu, pa da borave na Josipovcu, gdje je Meštrović bio sagradio prostrani drveni atelijer s jednom ili dvije sobice. Međutim, dok je on bio u zatvoru kao državni neprijatelj, organizacija *Ustaške mladeži* zaposjela je taj atelijer za potrebe "Časnih radnih akcija", a tom je prigodom razbila velike gipsane Meštrovićeve modele u njemu, ali ih, tako oštećene, ipak nije izbacila iz atelijera.

Druga dopisnica istoga dana:

"... Ja sam jučer prije i poslije podne malo bio u šetnji do Jurjevskog [groblja], svega sat i pol. Moram s početka po malo, jer mi se noge umore, koje su se odvikle hodanju... Inače pomalo radim. Danas ću počinuti, jer imam posjete..." (I. 4. 62).

Olga je 17. III. pisala opširno o Meštrovićevoj situaciji nekom Hunziokeru u Njemačkoj: da je bio dva mjeseca u bolnici („Krankenhaus“); da se vratio kući, ali još ne smije izlaziti; da je kuća u Zagrebu tamna, vlažna i nezdrava; da je bolestan, da mu prijatelji pomažu koliko mogu; da živi u Zagrebu potpuno sam; da mu je jedina radost u radu, kojim se bavi koliko mu bolest dopušta; da radi u drvu, i nastavlja (njemački):

„... Prošlih je godina marljivo radio na šest velikih reljefa u drvetu biblijskog sadržaja; njima želi dopuniti svoj značajan ciklus u drvetu (kojemu pripada i poznato Raspelo, jedna Bogorodica u drvetu i dvadeset plitkih i oblih reljefa, također

Svetog pisma. To je neobično zanimljivo umjetničko ostvarenje, bez primjera da se jedan kipar toga prihvati. Prošlih je godina u Splitu sagradio (u blizini kuće) crkvu s dograđenim prostranim atrijem. Nažalost je zbog potpuno neočekivane bolesti [!] i ostalih kočenja bio prekinut u svojim zamislima. Sunčana kuća u Splitu je tiha i tužna i čeka, zajedno sa suprugom i djecom, njegov povratak.

Djeca sada ovdje pohađaju školu i ovdje će završiti školsku godinu.

Gosp. dr. Č[určin] je pred početak rata došao k nama u Split sa cijelom svojom obitelji i još je uvijek ovdje..." (I. 5. 1).

Dopisnica Olgi, 19. III. 1942:

"... Mislim da sam ti javio da je radionica na Josipovcu zauzeta, pa tvoje kombinacije otpadaju. Radi daljnjeg školovanja djece ćemo razmisliti i dogovoriti se. Ja imam namjeru da ovog proljeća i ljeta dovršim onaj fresko u našoj crkvi u Otavicama. Izgleda da tu neće biti smetnje. Ako svakako hoćeš da dodješ na 10 dana ovamo, to možeš, ali uzmi i Matu sa sobom, jer je on najmanji pa se za njega najviše bojim da ostane bez tebe. Kad bi lička pruga proradila sve bi bilo lakše, ovako sada svi su putevi otežani..." (I. 4. 64).

Meštrović se tada pripremao, kako ćemo vidjeti, za izlaganje na *Biennaleu* u Veneciji.

Pismo Olgi, 22. III. 1942:

"... Stric Pešo bi imao kroz kratko vrijeme doći tamo da odabere moje drvene stvari i još po neki mramor i bronzu za izložbu u Veneciji. Tom prilikom će urediti za pakovanje tih stvari. Talijanski prijatelji, a i drugi, bi htjeli da iza Venecije prirede opsežniju izložbu mojih radova u Milanu i u Rimu. Koliki će biti opseg te izložbe još neznam, jer će 10-15 sasvim još nepoznatih mojih radova biti izloženo u Beču i Berlinu. Guverner Beča kao da je to opet tražio, ali još nije udešeno u detaljima.

Ako ti i Mate ne bi došli prije, mogli bi onda sa stricom Pešom, što bi vam bilo lakše radi dosadna i komplicirana putovanja. Ako prometne prilike ne bi dopustile da u skoro proljeće podjem u Otavice, moći ćemo se svi vidjeti u Veneciji, jer bi ja bar pred izložbu morao poći onamo da stvari namjestim. Za jesen, odnosno iduću školsku godinu, za djecu ćemo se dogovoriti. Internata imade u Italiji sa stranim nastavnim jezicima u Rimu i u blizini. Cijenu još neznam, ali mislim da će biti jeftinije nego drugdje.

Meni je sa zdravljem skoro potpuno dobro, izlazim pomalo svaki dan na šetnju, a pokraj toga idem i zubaru... Za Josipovac sam ti pisao da se je uselila ustaška radna omladina, pa prema tome ne može biti govora o onoj tvojoj kombinaciji za ljetovanje. U opće bi ljetovanje ovdje bilo nemoguće sa zagrebačkom sparinom..." (I. 4. 67).

Dopisnica Olgi, 24. III. 1942:

"... Drago mi je da su djeca sva dobro. Ovdje danas imamo prvi sunčani dan koji malo liči proljeću, iako je dosta svjež, jer je na Sljemenu snijeg, pa je Pešo došao po mene te smo se odvezli do vile Weiss, a odatle se vratili pješke doma. To je meni taman dosta bilo. Zubaru idem svaki drugi dan... On veli da su nervi doprinijeli oboljenju. Sa siromahom Jožom je gore; on po neki put po deset časa ne vidi ništa..." (I. 4. 68).

Dopisnica Olgi, 26. III. 1942:

„... Ovdje je počelo ima nekoliko dana biti lijepo vrijeme, te je sva prilika da će skoro stabla propupati i trava rasti... Ti znaš da meni većina vremena prolazi u poslu. J[oža] je počeo

izlaziti kad i ja. Mali V[anja] Šrepel [nećak Vanje Šrepela] putuje sutra tamo. O tom ću ti poslati svoje mišljenje po njemu..." (I. 4. 69).

Vanja Šrepel i Meštrovićeva kći Marta bili su zaljubljeni i namjeravali su se vjenčati. Meštrović se tome u početku protivio, jer je Marta bila premlada i tada nije još ni maturirala.

Pismo Olgi, 27. III. 1942:

"Mladi V[anja] Šrepel putuje tamo, pa se koristim prilikom da ti po njemu pošaljem par riječi... On je pred dva dana bio kod mene - a najavljavao se je ima više dana, samo sam ja bio uvijek zauzet - te je pitao da li mi je pravo da on ide s obzirom na cilj njegova puta. Pri tome je naglasio da će meni biti poznato da se on i Marta vole i t. d. Ja sam mu rekao da je sasvim korektno da pita, kad već s tom namjerom ide da se sa Martom vidi... Govorio sam mu da ja ne mogu imati ništa ni protiv ni za, buduć ga ja ne poznajem dovoljno i buduć nisam o tom govorio s Martom..."

Vidim iz tvoje karte od 17. da ti još nisi znala da ja izlazim. Neznam od kada si čula da Joža izlazi? Nama je bilo saopćeno isti dan. Istina je da su njega ,manje teretili', a mene ,više', međutim je on duže sjedio.

Nije točno što misliš da bi bilo bolje da smo bili svi tu, ili da sam i ja ostao dolje. Da smo bili svi tu, bili bi se svi napatili od zime i od nestašice na hrani, a da sam ja ostao dolje, bili bi tko zna što izmislili. Ja najviše volim da sam vršio svoju dužnost i sa čistom savjesti, a da su me teškoće snašle hvala Bogu, bilo i prošlo. Obzirom na školu, kuću i svakidani život, najbolje je da vi ostanete još tamo, a ja ću nastojati da dodjem u selo, pa da se vidimo tamo, ili možda u Veneciji. Jedino ako to ne bi išlo, iz nepredvidivih razloga - mislim još ovog proljeća - ili ako bi ti bila bolesna, onda bi ti došla sa Martom na koji dan ovamo. Za jesen i novu godinu ćemo nastojati da budemo svi zajedno, pa ma gdje bilo. I meni je teško tako dugo bez vas, ali šta ćemo kad je moralo biti..."

Pešo bi morao doći tamo da zapakuje stvari za izložbu u Veneciji. To mora biti najkasnije do polovice aprila. Hoće li do tle, ili do maja, proraditi Lička pruga, to neka Bog znade. Ja ne bih htio drugače slati nego željeznicom..."

Ja uvijek moja drvca glodjem, nu sad sam već pri posljednjem komadiću drva što sam imao, a drugo se ne može nikako dobiti. Početi ću opet crtati, da mi vrijeme prodje.

Ovdje su ima nekoliko dana počeli lijepi dani; danas je bilo upravo prekrasno.

U kući sve funkcionira da ne može bolje. Sidi dodje 2-3 puta u tjednu Štefina bedinera. Izgleda da njoj tako najbolje godi, jer ti nju znaš kako je pedantna, štedljiva i t. d. Pešo nabavi dosta toga, a i znanci ponešto nabave i donesu. Štefa [Šrepel] često ode u Koprivnicu, pa donese i za nas po malo mesa..." (I. 4. 70).

Dopisnica sinu Mati, 30. III. 1942:

"Dragi moj Čvrljice!

Preksutra putuje prof Juras tamo, pa ću ti po njemu poslati 2 knjige od Karla Maya... Od tvoga angjela sam ti poslao po jednom gospodinu drugu fotografiju, samo ni ova nije osobito uspjela. Da li na mamu pazite?... Drago mi je da si se primirio i da čekaš da se vidimo u Otavicama..." (I. 4. 72).

Pismo Olgi, 31. III. 1942:

"... Mi smo ovdje dobro... Iza osam dana lijepa vremena, jučer nam je i noćas pao novi snijeg. To je već aprilsko vrijeme,

koje se mijenja. Ja sad idem svaki dan zubaru... Kod okuliste još nisam stigao da odem..."

O mom kretanju iz Z[agreba] i našem vidjenju ne mogu ti još ništa reći dok željeznica preko Like ne proradi. Tada bih ev[entualno] pošao u Otavice, pa bi se mogli tamo vidjeti. O tome ovisi i Pešin dolazak (t. j. termin) da stvari zapakuje za izložbu u Veneciji, jer bih ja htio da idu željeznicom. Budući je izložba u maju on bi ipak morao doći tamo između 15. i 20. aprila. Hoće li moje stvari ići poslije u Milano i Rim, to će se tek vidjeti. Pitanje je tek u prepiski, jer bi u tom slučaju trebalo povećati kolekciju. Za Njemačku spremaju naši isto skupnu izložbu, gdje bi pošlo i mojih desetak stvari, naravno novijih i tamo još nepoznatih. O ovim stvarima ne trebaš nikom govoriti, da se izbjegnju proizvoljni komentari besposlena svijeta.

Ja inače uvijek pomalo radim, dotjerujem moja drva i pomalo crtam. Naravno da mi je teško bez vas, ali kad za sad nemože biti drugčije. Glavno je da smo svi zdravi - ako smo svi zdravi?..." (I. 4. 74).

Dopisnica Olgi, Uskrs 1942:

"... Već mi je dosta teško bez tebe i vas uopće. Preko pola godine je što vas nisam vidio, a sve to bez potrebe i razloga. Imali smo danas posjete: Zaunerovi, Kljako[vić], Kršinić, Krešo [Meštrović], Jakov i kap. Erni... Inače je vrijeme kao u aprilu. Bio sam malo šetati do atelieria na Josipovcu, pa navratio Joži. Njemu je još uvijek slabo sa očima..." (I. 4. 75).

Dopisnica Olgi, 8. IV. 1942:

"... Inače radim pomalo, a Pešo me izvuče tu i tamo po jedan sat na Jurjevsko i Cmrok. Ti znaš da ja nisam nikada imao vremena za šetnju, a sad mi se i nemili... Problem je kako će se stvari otuda prenijeti za izložbu u V[eneciji]. Možda će ipak željeznica proraditi..." (I. 4. 76).

Dopisnica Olgi, 10. IV. 1942:

"... Ovdje lijepo i počelo je biti toplo, pa pomalo izlazim na šetnju, po jedan sat dnevno. Inače pomalo radim. Joža, siromah, ne može, jer mu još uvijek nije dobro s očima... Čim željeznica proradi, gledati ću da se sa vama vidim, pa bilo to u Drnišu ili gdje drugdje na našem zemljištu..." (I. 4. 78).

Meštrović u pismima i dopisnicama što ih svakodnevno šalje, poštom ili po osobama koje putuju u Split, ponavlja neke opise i poruke, jer nije siguran kada će ih njegovi u Splitu dobiti, i da li će ih uopće dobiti.

Dopisnica sinu Mati, 11. IV. 1942:

"... Puno mi faljše strica Marka, te se bojim da on tebi sve previše pravi po volji. Na pr. ja mislim da je još prerano da ti 'vrapca' [konja] dovede, jer neznam sa čime ćeš ga hraniti, kad trave još neće biti dosta, a drugo ništa nemaš? Ovdje je sada isto lijepo vrijeme, pa se trava počela buditi i stabla pupoljiti..." (I. 4. 79).

Meštrović je i inače sinu Mati pokazivao osobitu sklonost; prvo što je inače više pažnje iskazivao sinovima, kao muškim članovima obitelji, nego kćerima; zatim što mu je Mate bio najmlađe dijete i očevo miljenik, dok je nešto stariji Tvrtko bio teže naravi i nije uspostavljao dodir s roditeljima.

Dopisnica Side Olgi, 11. IV. 1942:

"... Inače marljivo radi u hallu na drvu, a i obično ide svaki dan po podne sa stričekom P[ešom] u šetnju prema Cmroku." (I. 4. 1967).

Dopisnica Olgi, 12. IV. 1942:

"... Danas sam sreću Matu Goretu [?], te mi reče da su neki

vozovi preko Like prošli. Ako to bude tako, onda bih ja nastojao da doskora podjem u Otavice, te bi vam se javio da dodjete u Drniš. Ako bi ja mogao raditi na svome fresku u crkvi [mauzoleju] te tako ostao duže, onda bi mogli dolaziti k meni na mahove.” (I. 4. 80).

Dopisnica Olgi, 20. IV. 1942:

“... Ja namjeravam, ako ikako bude moguće, ići u prvoj polovini maja u selo, te se nadam sa vama vidjeti. Neznam hoću li dobiti drva za skele u crkvi.” (I. 4. 83).

Odgovarajući na Olgino žaljenje da joj je teško samoj s djecom i ostalima u kući:

Dopisnica Olgi, 23. IV. 1942:

“... Stric Pešo je htio iza nedjelje tamo, da zapakuje stvari i da vas obidje, nu sad opet ne može. Kako će dugo trajati? Ja znam da je tebi teško, ali mi vjeruj da nije ni meni lakše. Ti imaš pravo da se osjećaš tamo izolirana i bez svojih, nu meni je slično bez vas. Što se još ne tužim, činim samo da je tebi lakše. Ovdje zapravo nemam nikog nego njih dvoje. Da P[ešo] tu sjedi ko privezan, to čini radi mene, a i to mi je neugodno i leži mi na savjesti, da se neko žrtvuje za mene...” (I. 4. 85).

Dopisnica Olgi, 26. IV. 1942:

“... Za Pešu i [Iva] Šrepela (strica) su tražili službeno da mogu poći tamo i otpremiti stvari za izložbu u Veneciju. Hoće li moći putovati i kada, to će se još vidjeti. Imade li tamo dasaka za napraviti škrinje za upakovati stvari i to je pitanje. Eto kako to ide a vrijeme bježi...”

Ovdje je cijeli ovaj mjesec gore sa svijetlom nego prošlih mjeseci, jer je uvijek kišno i oblačno. Nemam ni drva više, niti ga mogu dobiti, pa sam opet nervozan i imam glavobolje. Već mi je opet jako teško. Mislio sam da ću u selo da ono radim u crkvi, a sad vidim da je i to u pitanju, radi prometnih teškoća...” (I. 4. 86).

Dopisnica Olgi, 28. IV. 1942:

“... Ja potpuno shvaćam tvoje teškoće koje su u većem dijelu iste kao i moje, ali što ćemo kad je zasad tako i kad ne može biti bolje. Da smo bar svi zajedno. Mislio sam da ćemo biti skoro, ali eto prometne neprilike ometaju. Još se uvijek nadam da će nam uspjeti tokom idućeg mjeseca, pa bilo to na jedan ili drugi način... Ovdje je vrijeme kišno i oblačno, pa nemam ni prave volje ni dovoljno svijetla da radim. Medjutim uvijek nešto prčkam...” (I. 4. 87).

Dopisnica Olgi, 5. V. 1942:

„... Jučer sam dobio pismo od Šjor Marina [Marasovića, građevinskog poduzetnika u Splitu] iz Drniša, a to je od 28. IV. On mi piše da si mislila da ću doći u selo. To sam i ja mislio, da nije željeznica prestala, a ima i drugih teškoća gore. Sad ću vidjeti hoće li opet skoro pruga proraditi. Pešo i Šrepel će poći prekosutra tamo, po svoj prilici preko Trsta. Od njih ćeš čuti više kako mi ovdje živimo i kako meni prolazi vrijeme. Već mi je jako, jako teško bez vas...” (I. 4. 88).

Olga ima problema ne samo s djecom - posebno s Tvrtkom - nego i sa Ćurčinovima koji su u njihovoj kući već godinu dana. Milan Ćurčin sa ženom i dva sina - od kojih je jedan tu umro - nije se vraćao u Zagreb od straha da će ga ustaše, kao Srbina, uhititi.

Pismo Olgi, 11. V. 1942:

“Već dugo vremena se Pešo sprema tamo, a ima osam dana dan na dan da se neke formalnosti svrše koje su u vezi sa putom, nu sve ide ‘danas sutra’. Evo se napokon nada da će

sutra krenuti, pa hoću par riječi da ti po njemu pošaljem. Bio sam odavna bez vijesti od vas, te sam se brinuo što je. Sad mi je tvoje pismo objasnilo... I ja sam odavno mišljenja da je najzgodnije da Pešo govori s tobom u pitanju dječjeg školovanja, pa i kuće i stvari, kad ja za sad ne mogu. Od njega ćeš čuti kako ja mislim, ukoliko se danas u opće dade misliti. On ti neće sigurno uveličati teškoće, ali ćeš ih vidjeti kolike su. Znam koliko ti je bilo teško ranije kroz ovih sedam mjeseci, a koliko ti je i još, nu pored svega je to bilo lakše nego bi bilo na drugome mjestu, gdje ti možda misliš da bi bilo lakše. Sa dječjom školom si vidim izgurala kako se je najbolje moglo. [Problemi sa Tvrtkovim školovanjem, ispitima i ponašanjem]. Radi pitanja kuće i stvari izvidite dok je Pešo tamo. Samu i praznu se ne bi moglo ostaviti i to sa njima [Ćurčinovima] je bila dobra solucija da je [on] drugačiji. Medjutim ako ga se je moglo trpiti blizu dok se je tamo, još bi bilo lakše ako se nije tamo. Druga je stvar ako oni ne bi htjeli biti u kući i preko zime. Tu bi stvar bila ozbiljnija, jer bi se moglo desiti da sva dosadašnja muka bude uzaludna, pošto bi kuća u najmanju ruku bila upropašćena, u slučaju da je rekviriraju...”

Pišu mi djeca da pšenica jako lijepo raste, što obećaje da je može biti duplo od onog što je bilo ječma, a to bi i odgovaralo za površinu koja je zasijana. To je dobro za svaki slučaj, a slučajeve je teško danas predvidjeti...

Te drvene stvari neću moći slati u Veneciju radi teškoća transporta. Nego ću poslati ove odavde. Kad bih ja ostao ovdje, Pešo bi ostao kod djece 2 nedjelje, a da ti dodješ ovamo, no buduć ću još po svoj prilici oko 21. ovog morati radi izložbe u V[eneciju], to ćeš onda sa njima dogovoriti kako ćemo se i gdje vidjeti. To naravno u slučaju da idem u Veneciju. Ako idem u V[eneciju] skočio bih i do Rima, da vidim kakove su prostorije gdje mi predlažu da izložim, koliko bi stvari trebalo poslati i t. d....” Dalje o nesporazumima sa Ćurčinom (I. 4. 89).

Sljedeće sačuvano Meštrovićevo pismo Olgi od 24. VI. 1942. je iz Venecije, a od VII. mjeseca iz Rima.

Osim obiteljske prepiske, i drugi izvori nam govore o Meštrovićevom životu i radu u Zagrebu nakon oslobođanja iz kućnog pritvora do odlaska.

Njegov prijatelj i suradnik Joza Kljaković posjetio ga je čim mu je ukinuta zabrana kretanja.

“Prvi posjet sam učinio Meštroviću. Našao sam ga prilično oporavljena. Radio je u komadima drvenih ploča neke reliefe. Dosta je toga napravio, od kako je bio pušten iz zatvora. Pitao me je, kako je s očima i što radim...”

- Moguće je da bi mogli naći sada izlaz, - rekao mi je Meštrović, - šef za umjetnost, gospodin Kirin, predložio mi je, da izložim na Biennalu u Veneciji. Ja sam pristao, ali pod uslovom, da sam aranžiram svoje stvari na izložbi. Mislim da će Kirin i Vas zvati na tu izložbu, onda i Vi postavite iste uslove.” (6333²¹⁹⁻²²⁰; 10295²³⁰).

Meštrović je sada nagovaran da opet preuzme dužnost rektora Umjetničke akademije. Tu mu je službeno poruku prenio Mirko Puk. Ujedno da priredi samostalnu izložbu u Njemačkoj i Italiji, što je on oboje - prema informacijama otpravnik poslova msgr. dra. Nikole Moscatella - odbio (9901²⁹).

Prema nekim izjavama Ivan Meštrović je nakon izlaska iz kućnog pritvora samoinicijativno pošao u posjet Paveliću, pozdravio uzdignutom desnicom, a nakon posjeta izjavio da potpisuje sve što Pavelić reče ili učini. Zatim da je sudjelovao na «fašističko-ustaškoj» izložbi u Veneciji (9554¹⁴²). Taj je tajni

izvještaj S. Jakšekovića predstavnicima HSSa u Londonu potkraj 1943. prilično pristran. I tajni izvještaj fra Dominika Mandića M. Šuteju u Rimu, u lipnju 1942, spominje da Krleža i Meštrović surađuju u ustaškim novinama «milom ili silom» (9554²⁰⁶).

Moramo uzeti u obzir tadašnju Meštrovićeve kritičnu situaciju u Zagrebu i strah da se ne ponovi sve ono što je prošao i što se još gore moglo dogoditi; ujedno njegovu namjeru da pobjegne iz NDH. Stoga je zacijelo bio prisiljen i na stanovita ponižavanja pred onima o kojima je bespomoćno ovisio. Osim toga, u iscrpnoj bibliografiji o Meštroviću, kao i njegovih objavljenih tekstova, nisam pronašao ni jedan njegov članak koji bi bio objavljen u tadašnjem režimskom tisku. Nakon njegovog odlaska objavljen je u zagrebačkim *Novostima* jedan napis u kojemu on govori o svojoj umjetnosti, iste godine u rimskoj reviji *Parallelo* prijevod ulomka njegove studije o Michelangelu, a 1944, nakon pada Italije, objavljen je u zagrebačkim novinama na njemačkom jeziku *Neue Ordnung* i reviji namijenjenoj inozemstvu *Croatia*, bez njegovog znanja, prijevod njegovog predgovora monografiji *Naš Jadran* iz 1938. godine.

Da je sam Meštrović u *Uspomenama* mimošao neke pojedinosti svog posjeta Paveliću, to je i shvatljivo, a nije bitno za te kratke razgovore.

Nakon oslobođenja iz kućnog pritvora pozvao ga je Poglavljenik na razgovor. On se sustezao poći, ali je ipak shvatio da ne može odbiti poziv.

«Kod ulaza u salon - piše Meštrović - dočekao me je Pavelić s vrlo ljubaznim licem i uljudnošću koja me podsjećala na onu kralja Aleksandra, da se nije razabiralo, je li iskren ili namješten.

Tek što smo sjeli, počeo je:

- Hvala Bogu, ne izgledate loše - tukući prstom o drveni stol - a siguran sam, da ćete razumjeti situaciju i da nećete biti ljuti za ovo, što vam se desilo. Tomu su krivi vaši prijatelji, a osobito onaj jezičavi Kljaković, koji su pričali kako oštro osuđujete ovo što smo uradili, a, osim toga, Nijemci su uhvatili šifrirani brzopjav ovdašnjeg španjolskog poslanika, iz kojega se razumjelo da želite pobjeći u Španjolsku i onda ćete razumjeti... Ako ste htjeli pobjeći k Englezima, trebalo je to diskretnije izvesti i ne povjeravati se nikomu.

- Nisam ja ništa htio, a istina je da bih se rado uklonio od kuće, da ne gledam što se u njoj događa, gdje ne može čovjek slobodno ni na ulicu.

- Ja vas razumijem, da ste i kao Hrvat i kao Dalmatinac bijesni i žalosni radi Dalmacije, al, što sam mogao, kad mi je Mussolini zaprijetio da će uzeti sve do Karlovca. Žalostan sam i bijesan i ja, ali sam stiskao zube i pristao u nevolji, samo da zadržimo i sredimo ovo, a onda ćemo baciti Talijane u more.

Ja sam šutio i smješkao se, kao da sumnjam. Nato je on napravio tiradu od preko jednog sata, na način kao da sam ja sudac, a on krivac. Iznio mi je kakvo je bilo njegovo žrtvovanje u emigraciji...

- Ja ne znam, ali držim, da niste trebali pristati...

- Znam, jer ste Mili [Budaku] kazali, da sam se prije trebao ubiti. Al to nije gledište. Koji puta čovjek počini stvari koje su mu teže od samoubojstva, ali ih počini zbog važnije stvari. Bolja je ikakva nego nikakva Hrvatska, rekao bi Starčević.

- Ali kakva Hrvatska može postojati bez Dalmacije i bez pučanstva koje se smatra srpskim i koje se trijebi?...

Nisu prošla ni dva dana, a [Lojz] Ivanković mi je opet došao, da me poglavnik zove u Tuškanac. Opet je vrlo važno, ali uljudno, zapovjedao kao što se dolikuje lakajima. Došli smo u Tuškanac u jednu židovsku vilu i kad sam ušao, našao sam u predsoblju ministre: Lorkovića, Ratkovića i Balena, poglavnikova župana. Kad sam upitao Pavelića, što želi od mene, rekao mi je da ga traže članovi odbora, da otkrije spomenik hrvatskom kralju Tomislavu, djelo pok. kipara Frangeša, ali da mnogi ljudi 'uključiv one, koje ste vidjeli u predsoblju', rekao je, nisu uvjereni u umjetničke kvalitete spomenika, te da su mu savjetovali da traži moje mišljenje. Ja sam odgovorio, da skulpturu nisam vidio, ali, pošto je kolega Frangeš mrtav, da ja neću da dajem svoje mišljenje o spomeniku.

...

U Frangešovu atelieru smo uz skulpturu kralja na konju zatekli članove *Odbora*, te Frangešova sina, kao domaćina, jer je atelier bio uz kuću pokojnog mu oca, te njegovu ženu i još jednu žensku osobu. Predsjednik odbora se postavio u službenu pozu i stao čitati govor poglavniku za ovu prigodu. Govor je bio u tipično hrvatskom nazdravičarskom tonu, pun patriotskog zanosa...

...

Članovi odbora su uporno molili da se spomenik skoro postavi, te da ga poglavnik otkrije, i to zbog, ne sjećam se, kakva datuma, tumačeći da je sve gotovo, te samo treba izmijeniti jedan od dva reljefa koji dolaze na postolje spomenika, nu da zato neće trebati više od mjesec dana.

- A kakav je to reljef? - upitao je Pavelić.

- To je reljef koji prikazuje hrvatskog kralja gdje miri bugarskog kneza sa srpskim, što ne bi bilo zgodno za naš spomenik... (429³²¹⁻³²⁵).

Sljedeći ulomak, koji baca lošu sjenu na Augustinčićev moralni lik, izostavljen je iz drugog izdanja Meštrovićevih *Uspomena*, objavljenih u Zagrebu 1969., a nalazi se u prvom izdanju objavljenom u Buenos Airesu 1961. i u trećem izdanju objavljenom u Zagrebu 1993. godine.

Na Pavelićev upit tko će napraviti tu izmjenju, odgovoreno je:

«To nam je obećao Augustinčić i rekao je da može. On će izmodelirati drugi motiv, a ovoga će se prosto stopiti i iz iste bronce saliti novi, je li g. Augustinčiću?

- Mogu i jamčim da će biti na vrijeme.

- Koji Vas vrug gura unutra bez potrebe? - rekao sam mu prilikom izlaza iz atelieru.

- Pa zašto ne, to je moja profesija - uzvratio mi je Augustinčić. (416³⁶⁴⁻³⁶⁶; 472³²³).

I Kljaković bilježi što mu je Meštrović rekao o posjetu Poglavljeniku:

«O svojoj audijenciji kod Pavelića Meštrović mi je pričao dosta opširno. Uočio je i on, da ga je Pavelić primio onda, kad sam ja izišao iz zatvora. Za Pavelića mi je rekao, da je on neke vrste naš Trumbić, po svojoj advokatskoj pameti i po svojem političkom udesu. [Meštrović tu aludira na Trumbićevo prisilno popuštanje Talijanima na *Rapalskom dogovoru*].

- Šta vam je rekao, zašto smo bili zatvoreni.

- Nije ništa, u početku je bio jako rezerviran, a kad sam ga zamolio da mi dozvoli pušiti, pala mu je mrena s očiju i počeo je otvoreno govoriti. Rekao mi je, da za mnoge stvari nije on kriv, rat je i revolucija je. Hrvatska se je morala ostvariti, jer to

je bio imperativ cijelog hrvatskog naroda, a takva se prilika ne dešava svaki dan. I ako Bog dade, da pobijedi Osovina, Hrvatska ostaje.

- Jadna nam majka!

- Šutite, Kljako, ne govorite nikome ništa, pogotovo nemojte govoriti rđavo o Osovini, izgubit ćete glavu." (6333²²⁰; 10295²³⁰⁻²³¹).

Konačno je Meštrović dobio putovnicu za Italiju, sa zadatkom sudjelovanja na mletačkom *Biennaleu* i rada u Zavodu sv. Jeronima u Rimu.

Sam je Meštrović kasnije pričao sinu Mati o svom posjetu Paveliću, što nije zapisao u *Uspomenama*:

Uvjet da mu Pavelić odobri putovnicu bio je da izloži svoje radove u hrvatskom paviljonu na *Biennaleu* u Veneciji te 1942. godine. Prema podacima slikara i grafičara Vladimira Kirina, koji je imao zaduženje da Meštrovića prati u Veneciju, došlo je do svađe između Pavelića i Dide Kvaternika, koji nije htio da se Meštroviću odobri izlazak iz NDH (10825).

Iz podataka u sačuvanim pismima, kao ni iz onih u Meštrovićevim i Kljakovićevim autobiografijama, ne znamo kojega dana je on otputovao iz Zagreba u Italiju, jer ni jedan ni drugi nisu navodili datume.

XXIII. biennale u Veneciji otvoren je 23. lipnja 1942. Meštrović 24. lipnja piše Olgi da sutradan iz Venecije odlazi u Rim. Znamo da je morao poći u Veneciju barem nekoliko dana prije otvaranja da postavi svoje skulpture, pa je stoga njegov odlazak iz Zagreba, koji će potrajati sedamnaest godina, mogao uslijediti oko 20. lipnja 1942. ili koji dan prije.

«Dva dana poslije 'inspekcije' Tomislavova spomenika - zapisao je Meštrović u *Uspomenama* - došao mi je Vladimir Kirin i saopćio mi, da je putnica, s kojom sam prije nego su me zatvorili trebao putovati u Rim, pronađena i da mogu putovati u Italiju, a da bi mi on savjetovao da to učinim što prije, jer 'tko zna'. On me je imao pratiti do Venecije, a onda do Rima. Pripovijedio mi je, koliko je morao trčati radi te putnice.

- Najprije me poglavnik poslao k Didi Kvaterniku, da dade vizu i zatraži onu od talijanskog poslanstva. Vratio sam se Paveliću i rekao mu, da je Kvaternik uskratio vizu s nepovoljnim primjedbama na Pavelićevu adresu. Nato mi je Pavelić dao pismo za Didu, u kojem je bilo napisano da mu naređuje, da smjesta stavi vizu na putnicu. Trčao sam opet u Glavni ustaški stan i Didi uručio pismo. Ovaj je pročitao i preda mnomo pismo poderao i bacio u koš, rekavši: 'Neka on naređuje svojoj ženi, a ne meni. Ja vizu neću nikada dati jednom izdajici, neka mu je dade on.' Vratio sam se opet na Markov trg i rekao poglavniku, što je bilo. On je malko stisao zube, uzeo putnicu i potpisao ju. Evo je kod mene i ja bih vam savjetovao, da sutra ili prekosutra krenemo, jer tko će znati..." (429³²⁵).

U vezi s razgovorom Meštrovića i Pavelića postoji jedan podatak, koji je zacijelo pogrešna informacija. Predsjedništvo izbjegličke Jugoslavenske vlade u Švicarskoj uputilo je posredstvom svog Ministarstva vanjskih poslova uputu svim svojim poslanstvima u Ankari, Bernu, Lisabonu, Washingtonu i konzulatima u Marseillesu i Istanbulu da „General [Draž] Mihajlović javlja da uskoro treba da pođe u inostranstvo Meštrović sa porukama od Pavelića" i da se prati i izvještava o njegovom kretanju (9901⁷⁴, bilj.).

Prije odlaska posjetio je Ivan Meštrović nadbiskupa Alojzija Stepinca da ga pozdravi. Taj mu je pričao kako mu domaći

Vladimir Kirin

ustaše i Nijemci prijete, grdeći ustaše, Pavelića i mladog Kvaternika (429³²⁵⁻³²⁶).

Tko je ovoga puta posredovao da se Meštroviću odobri izlazak iz zemlje također nije pouzdano. Čini se da je pri tome bio najvažniji zagovor Vatikana, posredstvom baš nadbiskupa Stepinca. Mletački *Biennale* i rimski Sv. Jeronim bili su svakako tek izlike da se Meštroviću i Kljakoviću odobri odlazak iz NDH, u koju se, bilo je jasno, više neće vratiti.

Prema podacima novinara Milana Ilinića, koji je 1993. iz Münchena pisao o Mili Budaku braneći ga od optužaba, veli da je Budak kao ministar Bogoštovlja i nastave štitio kipara Ivana Meštrovića i da je ovaj s putovnicom, koju je po njegovom nalogu potpisao Zvonko Polić, otišao u Italiju (10346).

S Meštrovićem i Kljakovićem putovao je, po službenom nalogu, slikar i grafičar Vladimir Kirin, tada savjetnik ministra Budaka za umjetnička pitanja u Ministarstvu prosvjete. Do koje je granice on bio zadužen da ih nadzire, nije poznato. Međutim, to bi bilo od učinka jedino da su se oni nakon obavljenih poslova u Veneciji i Rimu vratili u NDH.

Na putu do granice - veli Meštrović - bio je nemiran, a odlanulo mu je tek kada su došli u Italiju:

“ - Hvala Bogu, sad sam miran - rekao je. Znadete li da sam se na svakoj postaji bojao, da će nas Didina policija skinuti s vlaka. Vi ne znate kakav je on, i da imade veću vlast nego poglavnik”. (429³²⁶).

Ivan Meštrović je više od pola godine živio u Zagrebu odvojen od obitelji, ali je u mislima i brigama stalno bio s njom. I u kritičnim položajima u kojima se nalazio, više se brinuo o ženi i djeci nego o sebi. Čak ih nije htio ni dovoljno obavještavati o najtežem stanju u zatvoru, a kasnije o bolestima što su ga mučile, da oni ne budu previše zabrinuti za njega. Njegovo je shvaćanje obitelji bilo gotovo ruralno tradicionalno, ali se jednako nije iskazivalo u vanjskim izjavama i očitovanjima nježnosti i osjećajnosti kao u gradskih obitelji, pogotovo ne prema ženskim članovima obitelji. Jedino je prema najmlađem sinu Mati iskazivao posebnu nježnost i prisnost.

Supruga Olga i djeca Marta, Tvrтко, Marica i Mate boravili su u to vrijeme u netom dovršenoj i još nepotpuno opremljenoj palači na Mejama. Inače prostrana i reprezentativna palača, u ratnim godinama, osobito sa slabim mogućnostima grijanja velikih prostorija uvedenim centralnim grijanjem, nije bila ugodna za boravak u zimskom razdoblju, a te zime 1941. na 1942. hladnoća je bila iznimno jaka.

Društvo obitelji Milana Ćurčina, koja je s njima boravila u istoj zgradi, s jedne je strane taj boravak činila ugodnijim, posebno djeci koja su imala društvo Ćurčinova dva sina u saobraćanju i igri, ali je ta zajednica dviju obitelji morala s vremenom doživljavati i krize, koje su se pretvorile čak u netrpeljivost i međusobna predbacivanja.

Oskudica hrane i odjeće i ostalih životnih potreba pogodila je i Meštrovićevu obitelj, ali ipak ne toliko teško kao veći dio ostalih obitelji u gradu, jer je Olga imala na raspolaganju novca na banci i posuđivanjem u kuma dr. Iva Tartaglije, a i stric Marko je sa sela donosio nešto hrane; usto je preorao prostor pred palačom, namijenjen parku, i zapadno, također njihovo zemljište, i zasadio ga najnužnijim povrćem, krumpirom i žitaricama.

Veću je brigu imala Olga odgajajući sama, bez očevog autoriteta, troje djece, koja su usto imala i neprilika u talijanskoj fašističkoj organiziranoj školi, kojoj su se liberalno odgojena djeca teško prilagođavala.

Redovite dječje bolesti ne bi bile posebno zabrinjavajuće, koliko Martina prirodna boležljivost, a posebno krizno stanje starijega sina Tvrտka. Bili su svjesni da se u Tvrտku iskazuju znakovi nasljednih psihičkih poremećenosti u obitelji Meštrović, od kojih je bolovalo više članova, pa i sam kiparev otac i stric. Tvrտko i njegovo ponašanje već u tim mladenačkim godinama bili su najveća briga roditeljima, a poslije će završiti onim najtragičnijim. Ipak se izbjegavalo o tome govoriti, čak i u vlastitoj obitelji, a pogotovo izvan nje.

Olgi Meštrović su pomagali, naročito u opskrbi, a i u ostalim brigama, savjetima i posredovanjima i mnogi Meštrovićevi prijatelji u Splitu, naročito dr. Ivo Tartaglia, dr. Jakša Račić, koji je bio i njihov kućni liječnik, ravnatelj Arheološkog muzeja Mihovil Abramić, a i ostali znanci koje je povezivalo ranije slobodnozidarsko bratstvo, bez obzira je li Ivan Meštrović bio njihov pravi član ili tek suradnik. U jednom pismu 1. ožujka 1942. zahvaljuje Meštrović Abramiću na zanimanju za njegovo zdravlje i brizi za njegovu obitelj u Splitu (9690⁵⁰⁹).

Dok nije buknuo rat i u Jugoslaviji, u proljeće 1941, premda je već dvije godine trajao u Europi, obitelj Meštrović je u upravo dovršenoj palači na Mejama ugodno živjela. Kuća se opremala, vrt se uređivao i zasađivao, obližnji Kaštelet se pre-

građivao. Meštrovićeva je prostrana blagovaonica s tradicionalnim ognjištem bila sijelo splitskih prijatelja.

Posebno su uživala djeca, pogotovo o školskim praznicima, a ljeti najviše jer su pod kućom imali vlastitu uvalu za kupanje. Nakon školske stege i sumorne kuće bez vrta u Zagrebu, život pod Marjanom predstavljao im je raj (10212⁷).

U početku rata još nisu nastupile velike poteškoće. Počele su tek u jesen oskudicom hrane i ogrjeva, problemima s nastavom i vijestima o Meštrovićevom uhićenju.

Sin Tvrտko je predstavljao najveći problem u obitelji. Iz jednog vrlo opširnog pisma (na punih 15 stranica) mladog splitskog privatnog instruktora Frane Sulića, nakon što mu je otkazana ta dužnost, doznajemo i neke inače manje poznate prilike u obitelji, iako je pismo pisano s ogorčenjem i vrlo pristrano. Sulić je bio ambiciozan mladi splitski intelektualac, autor članaka i eseja u zagrebačkim časopisima *Hrvatskoj smotri* i *Omladini* 1938. i 1939, predsjednik novoosnovanog pravaški usmjerenog splitskog akademskog društva *Ante Trumbić*.

Privatno je podučavao Martu i Tvrտka dok bi bili u Splitu, posljednjega od prvog do četvrtog razreda gimnazije, jer je u školi inače hramao. On tvrdi da su roditelji od Tvrտka previše očekivali i zahtijevali, primjenjivali prema njemu strogi odgoj umjesto pokazivali više razumijevanja. Tvrտko se u četvrtom razredu, u pubertetu, kretao u sumnjivom društvu loše splitske mladeži. Njegovi roditelji pak, umjesto da vide sinovljeve grijehe, kritizirali su njegova instruktora. Predbacivane su mu čak i neke spekulativne namjere prema Marti, a sumnjičen je i kao komunist, iako je bio u izrazito frankovačkom društvu.

U toj je povrijeđenosti i ogorčenju u pismu Olgi Meštrović izlio i ono što je u njemu tinjalo protiv samog Meštrovića, a što nije bilo njegovo usamljeno mišljenje, ni u Splitu ni u Zagrebu:

«Klevete Vašega gospodina muža na račun moga karaktera takodjer su donekle razumljive. Poznata je stvar da Vaš gospodin muž za svakoga onoga tko mu se ropski ne ulagiva i u ponašanju i u idejama ili tko mu se jednom u nečemu zamjerio da za takve ima izobilje pogrđnih naziva. Onda mu je svatko kreten, idiot, lopov, nekarakter, materijalist itd. To sam čuo na vrlo mnogo mjesta, no nisam mogao vjerovati, dok evo nisam i sam iskusio. Ta osobina Vašega gospodina muža poznata je - čini mi se - u cijeloj hrvatskoj javnosti. Otuda možda tolika mržnja mnogih krugova prema Vašem gospodinu mužu.“ (l. 4. 128).

Slične izjave o Meštroviću i Tvrտku stavlja književnik Ivan Raos, koji je gimnazijske dane, do rata 1941, proveo u Splitu, u svome autobiografskom romanu *Vječno žalosni smijeh*, u usta mladom Petru Meštroviću - "Prijatelju", sinovcu kipara Meštrovića, svome bohemskom prijatelju:

“Moj stric je moja propast. Ako hoću da sačuvam sebe, svoje Ja, svoju ličnost, moram raditi sve suprotno od onoga što on radi. On je umjetnik, ja kartaš; on je suzdržljiv, ja mangup; on sluga božji, ja đavolji; on okružen bogatim protuhama, ja siromašnim; on papučar, ja ciničan nasilnik; on... - nizao bi tako dok nas obojicu ne bi zamorio...”

Sve što čini, divno čini, pa i ono s jadnim Tvrտkom, starijim kiparovim sinom. Momče zašlo u pubertet, pa mu ojačalo vino. A stari se Meštrović boji da mu poroci ne obvladaju sinom, te mu ne da ni prebijene pare, već njegov džeparac daje Prijatelju da on upravi kako najbolje umije.”

O Meštrovićevim je kćerkama također posprdnno govorio (7557^{610, 714}).

To je bilo uoči rata, a u dvije prve ratne godine Olgine po-teškoće sa sinom Tvrtkom postale su još mnogo teže.

U jednom pismu, 6. veljače 1942, što ga nije uspjela po-slati Meštroviću, koji je već bio u kućnom pritvoru, pisala je Olga o stanju u Splitu i u kući na Mejama. Piše mu da je upra-vo njihov prijatelj slikar Anđeo Uvodić umro od srca; da Milan Ćurčin piše nešto u vezi s *Povijesti Kristove*.

“Mi smo inače uglavnom dobro, samo mi Tvrtko, kao uvi-jek, a naročito od kada nema škole, zadaje najozbiljnije brige. Kako znadeš imade 2-3 nedjelje da idu u školu. Na žalost od jučer Tvrtko više ne može da ide. Kako je uvijek i apsolutno do sada bio bezrazložno nediscipliniran, tako je i dalje. Protivio se da pozdravi direktora talijanski, i valjda se kod toga ponio malo previše uljudno, da su mi (što je najblaža forma) poručili da ga izvadim odmah iz škole, jer svaki se izgred daleko strože kažnjava... Grozno je da smo te njegove godine baš dočekali u ratno vrijeme, kada ne možemo da upotrebimo onaj jedini lijek za njega, a to je zavod, lijek zbog kojega si ti stradao, a možda ćemo jošte i ostali...

Vremena su teška i za samca, a kamoli za jednu mamu sa četvero djece tih godina u tuđoj zemlji... Ti ih jošte uvijek gledaš kroz šarenu prizmu djetinjstva, a zaboravljaš da su od 17 i 18 god[ina], da imadu svoje poglede na život u svakom pogledu, da moje poznavanje bolje života, koje ih želi spasiti od mnoge neprilike čak i u današnje vrijeme velike nesreće za njih, oni gledaju sa kritikom, možda malo prezirom predba-civajuć mi da ih ne razumijem, da nisam patriota i t. d. A ja sa užasom gledam na jaz, koji se otvara između nas, t. j. između njih i mene, jer gledam njihovoj propasti u oči, i hoću da ih obranim a ne mogu, niti mi više dostaje snaga. Ti možeš pisati i govoriti što god hoćeš, bilo je od prvog početka učinjeno to-liko propusta za njihov odgoj, da sada ne razumiju ništa, a niti to išta može da pomogne...” [Pismo je nedovršeno]. (I. 4. 156).

Istog dana piše Olga još jedno pismo, ali je vjerojatno i to neposlano. Također ga izvještava o Tvrtkovom isključenju iz škole i nastavlja:

“Ja Tebi želim, da vrijeme popusti i da možeš da radiš u svome atelieru, gdje imaš dosta svijetla i mjesta. To je najbo-lje, da Ti ostane Tvoja jedina i najveća ljubav, jer ovo sve drugo je samo beskrajno razočaranje. - Naša je ljubav spram djece uvijek bila manje više pretjerana, a niti su je, niti će je, razu-mjeti ni cijeliti. Oni imadu sada svoj život i gledaju ga svojim očima, a mi smo im dobri, u koliko ih ne smetamo, ali da nam pomažu ili nas štede...” (I. 4. 155).

I od opširnog pisma jednoj prijateljici, vjerojatno supruzi prof. Mirka Lamera, 7. veljače 1942, sačuvala je Olga Meštrović koncept. Osim već navedenih podataka o Meštrovićevoj zloj sudbini u Zagrebu, pisala joj je i o svojim obiteljskim brigama u Splitu:

“Mi smo uvijek ovdje, i djeci je počela škola... I naši su poš-li također. No slušati njihova razlaganja pri povratku iz škole, koliko li je to teško za jednu mamu, bez muža, koji bi ih bolje mirio, i možda ih uvjerio, da se moraju snaći i pokoravati. Sa djecom od 8-10 g[odina] je to laglje, ali što to znači za djecu od 16. i 18. g[odina]. Tvrtko od dva dana više u školu ne može poći. Nije pozdravio kako se od njega tražilo. Savjetovalo mi se odmah da ga izvadim iz škole (najblaža forma); u drugim slučajevima se takav neposluš kažnjava u zatvoru i čitava obi-telj odgovara za prestup djeteta. A ja se pitam, što ću sada da radim sa njime. Dijete koje kraj svojih nagnuća već gotovo go-dinu dana luta okolo bez nadzora, a sada i bez te moje jedine nade škole...

U Z[agreb] se vratiti ne mogu, jer dok im oca ne puštaju da se slobodno kreće jošte uvijek ga smatraju krivcem, koji mora da stoji pod nadzorom. Pa kako mogu onda ja da dođem sa djecom tamo gdje mi se proganja muž; pa kako će onda da mi tamo štite djecu i mene. - Ovdje sam tuđinka, tamo bi me mož-da proganjali također, pak gdje je onda mjesto gdje se mogu skloniti sa mojom djecom...” (I. 5. 1).

Meštrović iz Zagreba kao da ne piše Olgi mnogo o njezinim problemima s djecom, pogotovo s Tvrtkom, nego se više brine o njihovom preživljavanju u ratnoj oskudici. Tako u dopisnici 7. veljače 1942:

“Čim stigneš posjecite suvišne boriće, pa ćeš tako imati drva za kuhinju i malo za kamin. Gdje ti je kupus, kad nestane, najbolje je da zasadiš krumpir i razno zelje. Ječam ne treba kad smo pšenicu posijali. Iznad kuće posadi priručno zelja i t. d., a preko zida uglavnom ono što treba manje zalijevati: blitvu, spanjak, luk, fažol i slično. Treba se držati uz to malo naše zemlje, jer će ona i trud izgleda biti jedina koja će ishra-niti. Čim malo otopli, bilo bi dobro i na tvom zemljištu [šumici južno od puta] prorijediti boriće, da može biti trave između, pa nabaviti 2 koze ili malu kravicu. Travu iz vrta nedajte ove godine nikomu nego je spremite u stožice pa će trebati. I meni se čini da ti za kola [kola s konjskom zapregom] nude malo, jedva polovinu što smo mi dali, nu to prepuštam tebi hoćeš li ih držati ili prodati...” (I. 4. 35).

U tim porukama kao da je opet prokolala njegova krv se-ljaka koji se bori za fizički opstanak.

U pismu Olgi 21. veljače 1942. između ostaloga, brineći se za Tvrtku:

«I ja volim što djeca idu u školu, da im vrijeme ne prolazi badava. M[ati] i Marici reci da nije potrebno da pišu o našim familijarnim stvarima, ni prilikama, njihovim znancima. Obzi-rom na prilike, bilo bi bolje da ti uvedeš, da ti pisma pokazuju, jer znadeš Maričinu fantaziju pa može ispasti što godj nezgod-no.

Nisi mi jasno javila jesu li naranče bile pokrivene. Kad je bila takva zima strah me je da su stradale i ako ste ih pokrili. Hoćeš li dobiti što sjemena za povrće? Zasadi koliko god mo-žeš. Neka i djeca pomažu i rade, jer oni to već mogu!...” (I. 4. 45).

Osim Olgi najčešće piše svome mezimcu malome Mati, Čvrljici, kako ga je nazivao:

“Dragi tatin Mali!

... A da li što crtaš? Nadam se da ćeš još nešto plastelina imati? Ni ovdje ga nema, a niti ga se može poslati. Dok otopli, moći ćeš i u glini raditi. Samo ni nje nema mnogo te moraš štediti i raditi dolje u atelieru, da ne uprljaš kuću...” (I. 4. 42).

Svome malome Čvrljici piše Meštrović i 22. ožujka 1942:

“... Ti i mama se najčešće sjećate mene... vidim da ti je dogustilo kad se i svoga konjica ‘Vrapca’ za ovo ljeto odričeš. Mislim i kažem za ovo ljeto, jer se ni ti nisi svog konja odreko nego samo za ovo ljeto, je li tako? Ti znaš da će ti ga stric Marko čuvati za poslije, ako ti u glavu šune da ga dovedeš. Što mi se tužiš da je pšenica negdje gusto a negdje rijetko nikla, tu ja ni-šta nisam kriv, jer ja nisam ni sijao ni branao, već ti sa stricem Markom. Ako si ti mnogo učestvovao, onda je i razumljivo, jer nikomu ne može poći po prvi put sve za rukom. Iduće godine ćeš već bolje uraditi.

Jesi li ikad primio sliku od strijelca što sam ti poslao? A je li mama primila slike od drugih stvari što sam bio poslao? Javi

mi što ti se najviše sviđa. Danas ti šaljem sliku od tvog Angjela - fakinčića sa frulom, pa mi javi da li ti se dopada. On je u drvu baš tako nekako visok kao što si ti, samo se nadam da si jači..." (I. 4. 66).

Međutim, zanimljiv je nedatirani koncept jednog pisma maloga Mate:

"Dragi tata!

Ja ne ću druge zime čuvat tvoj muzej; jer ne kanim krepat od zime..." (I. 4. 175).

Nakon Meštovićeve oslobođanja iz kućnog pritvora napisala mu je Olga 28. ožujka 1942. opširno pismo, ali mu ga vjerojatno nije poslala, valjda nije našla nekoga da mu ga osobno odnese:

"Dragi naš tatiče! ...Često mi dođe želja, da ti napišem sve, što sam kroz ovo pola godine prošla, moje brige i moje muke, a onda opet mislim možda je bolje da i ne pišem. Ti si bio miran, vjerujući da je sve dobro, a uglavnom je sve i dobro bilo, i do sada dobro prošlo. A da je i sve posve zlo bilo, ne bih bila imala duše, da Ti u onome Tvome stanju nove boli zadajem. Bila sam tvrda spram sebe i spram djece, i nisam uvažavala nikakve ni moje ni njihove nelagodnosti, sa odgovorom "tati je daleko gore". - Bilo nam je vrlo, vrlo zima, mi smo ložili tek u januaru, i to zbog štednje samo pola dana, a svi smo imali ruke pune ozeblina. Marica same otvorene rane po rukama, no sada je sve to prošlo... Ta kuća je vrlo teška zbog ogromnog prostora za zimovanje uopće..."

Naši sustanari su se stvorili kod nas bez da si me jednom riječi pitao, i ja sam ih morala da primim i s njima živim... Dok si Ti već tamo u tami sjedio, on [Ćurčin] je uživao sunce na terasi vrlo dobro disponiran, naravno uljudan, ali nije ništa činio, dok ga nisam podsjetila, da je došlo vrijeme, da Ti vrati milo za drago... Predstavljao se kao Tvoj sekretar. Ja znadem, da Te vrlo i iskreno cijeni, poštuje i obožava Tvoj rad, ali ne vidim, kraj toga ipak razlog, da u mome privatnom životu mi se nametne... Uopće upoznala sam Tvoje znance i prijatelje vrlo dobro. Samo ih nisam više analizirala kao prije, nego ih praktičnijim očima gledala. Promatrala sam ih, kako su neki... spremni na usluge, ali računajući unapred sa stotrukum protuuslugom... kolike li komedije. Toga je bilo dosta i kod drugih... Mnogo bih mogla o tome pisati, ali čemu, nije važno. Sigurno ću i ovo pismo da bacim u korpu ili ostavim neotposlano, jer nisam svjesna nijesu li ta pisma i slična posljedica kakvog mog fizičkog raspoloženja ili jugovine... 20 godina sam nosila, trpjela, bila često ponižavana, dolazila na mjesto iza žene, rodbine, braće, djece, sve mi je to bilo grozno teško. Bez ikakvog prava izgrđena, ali to sam mogla biti od Tebe. Ali od djece neću više da to budem, ako budem živa... Mi svi živimo od dana do dana, a mjesta za planove nema. Često mi se čini, da se tako skoro ni vidjeti ne ćemo, a koji put mi se čini i nikada više. Nitko od nas nezna, gdje i što ga sutra čeka. Moj odlazak u Otavice, da si Ti eventualno tamo, mogao bi uslijediti na dan dva, dulje ne. Ja ne bih željela ni sama, a ni sa djecom da živim u onome ambijentu... O sastanku drugdje, teško će biti moguće. Putevi su loši, putuje se teško, ne može se putovati... Ti si slobodan, to mi je bila najveća i najteža briga, nadam se da se neće ništa zla više da opetuje, ma da se bojim, jer smo bili tako posve odijeljeni 6 mjeseci, bez ikakvog kontakta, da mnogo toga ne znaš, što bi ti moglo da posluži i bude dalje na korist, da ne bude Tebi na štetu... " (I. 4. 166).

Upozoren na sve Olgine brige zbog Tvrтка, pisao mu je otac izravno 22. ožujka 1942, ali obraćajući mu se s visine, au-

toritativno, kao glava obitelji, a ne s razumijevanjem, kao prijatelj:

«Dragi moj sinko!

Ti mi se najmanje od sviju javljaš. Ja ne zaključujem iz toga da najmanje misliš na me i uvjeren sam da ćeš znati da mi je najmilije ako tako ... [?] da se čuvaš i da marljivo radiš. Ti znaš da ja na vas sve mislim ali ponajviše na te. Mislim: da li uči, da li čita, da li ga još što zanima i da li to radi. Mislim i zato što si previše i prebrzo izrastao, pa treba da mnogo jedeš i da se treniraš u poslu, i nadješ veselje i zadovoljstvo u njemu, što je i za zdravlje najbolje. Mislim konačno i zato, što još nisi dovoljno izrastao da bi mogao na sve zrelo gledati, a nisi više tako mali, da bi mogao sa igrom sve zaboraviti što nije ugodno ni lijepo.

Sad ste imali teške dane sa nesrećom smrću Nike. Siromašni Ćurčino. Nesretni Ivo ostao sam ko prst, a nemati brata gore je nego nemati ruke. To braća osjete kad narastu i sjete se one narodne poslovice: „nema brata što nerodi majka“. I ja sam to sada pogotovu osjetio sa stricom Pešom, koji mi je više pomogao nego svi prijatelji i znanci skupa.

Ti bi mogao, kad ti dodije učiti, nešto crtati ili modelirati. Uzimaš li, gledaš li i čitaš li one moje knjige dolje? Ja bih volio da se ti uputiš i upoznaš sa mojim stvarima, da ti ne budu kao tuđe. Poslije će te jako smetati i stiditi ćeš se ako drugi budu više upućeni i upoznati sa stvarima i pitanjima više od tebe koji si se sa stvarima rodio. Porazdijeli si vrijeme pa radi jedno i drugo. Dobro će ti biti ako i u vrtu što radiš ili pomažeš. Pazi i štedi mamu...» (I. 4. 66).

Drugi problem roditelja bio je s kćerkom Martom. 1939. godine bila je u konviktu *Villa Pacis* u Rimu, odakle je pisala roditeljima. 1941. godine bila je u Splitu s obitelji, a zatim u Zagrebu, dok Vanja Šrepel još studira. Početkom 1942. putuje u Split i tu je Vanja posjećuje u travnju i kolovožu.

Mladi se žele vjenčati, na što stari negoduju, ali konačno pristaju. Početkom rujna 1942. Marta i Vanja su vjenčani, ali žive u hotelu jer nemaju stana. Obilna prepiska Marte s Vanjom i ostalim članovima obitelji Šrepel nalazi se u arhivu Galerije Meštovića u Splitu (I. 4. 130). Međutim, Marta je uvijek bila osjetljivog i slabog zdravlja, što će joj poslije biti sudbonosno, pa je mlada umrla u Americi.

Ni Olga nije dobroga zdravlja, povremeno pobolijeva, uglavnom nervno, pa je više puta boravila u lječilištima. Duga muževa odustnost, daleko od vlastite rodbine i brige oko djece samo su pogoršavale njezino labavo živčano stanje. Meštoviću je pisala 10. travnja 1942. iz Splita. Pošto je prva Meštovićeve supruga Ruža umrla, Olga ga sada potiče da riješe pitanje braka i ozakonjenja djece, jer za Ružina života to nisu mogli.

«Dragi Ivane! ... Ti znađeš u kakvom razdraženom duševnom stanju sam bila u jesen dok si nas ostavio, a i kroz zimu nije moglo biti razloga da se to moje stanje popravi, već naprotiv bilo je dosta razloga da se i pogorša... A nalazim da je taj naš šestomjesečni rastanak toliko dug, a toliko se toga promijenilo, da kroz pisma svakako ne možemo da diskutiramo o mnogim aktualnim pitanjima, jer se ne možeš ti od tamo prenijeti u prilike i promjene ovdje, koje su vrlo velike, ili odanle stvarati zaključke i slati Tvoje odredbe.

... Međutim, Ti čini samo ono, što smo dužni učiniti za djeću da nose Tvoje ime na koje imadu pravo i imadu materijalno osiguranje sa Tvoje strane. Ako to možeš drugim putem da to urediš, onda ova procedura ne bi više bila nikako potrebna.

Ti ćeš sigurno moći i bez toga, da im osiguraš budućnost, da mogu bez tuđe milosti i zajednice sa djecom da živim, koju ne želim da smetam, a to je sve što te molim. Željela bih i prije Tvoga sastanka sa djecom da ih bar kroz pisma bolje upoznaš i najbolje je, da sa njima direktno vodiš korespondenciju...

... Osjećam se posve usamljeno u Splitu. Prekasno sam ovamo došla da bih mogla tražiti prijateljstva, a i vrlo sam skeptična kada je govor o prijateljstvu, a na žalost od svoga roda nikoga nemam. Kao što uživaš u blagodati da imadeš brata, a možeš s njime da dijeliš svoje brige i žalosti, tako si i ja želim da budem zajedno sa svojom braćom, koja su mi najbliža, pak kakva bila.» (I. 5. 1).

Ovo je posljednji zapis u Olginoj splitskoj bilježnici.

Meštrović je zabrinut i za Olgino i Tvrtkovo zdravlje.

Dopisnica Olgi, 15. IV. 1942:

«Danas mi je došla gđa Dežman, koja kaže da te je vidila pred 8 dana. Nije me baš razveselila kad mi je pričala u kakvom su stanju fizičkom i duševnom...» (Dalje o problemima sa Tvrtkom (I. 4. 81).

Dopisnica Tvrtku, 15, IV. 1942:

«... Vremena su teška pa su i svi ljudi abnormalniji i kod mnogih dolaze više zle nego dobre strane do izraza...» (I. 4. 82).

Dopisnica Olgi, 20. IV. 1942:

«...stvar mi postaje sumnjiva, u toliko više što znam da ti nisi sa zdravljem dobro, a Tvrtko opet psihološki nije dobro...» (I. 4. 83).

U pismu Tvrtku 9. V. 1942. Meštrović odgovara na njegova dva pisma u kojima se Tvrtko žalio na Ćurčina. Meštrović to opravdava njegovom starošću i jadom zbog gubitka sina:

«...mora da znaš kakav treba da si i da budeš kao sin onoga čiji si. Da činiš svoj posao savjesno, marljivo i do kraja, da se obuzdaš, da se kloneš bedastih i nevaljalih čina, da se kloneš bedastih, nevaljalih i zlobnih ljudi i kad te slučaj mimo tvoje volje i želje natjera da si sa takvima, onda da si svjestan da su takvi, da sve od njih slušaš sa nepovjerenjem i rezervom. Takvi ljudi kad vide da im ne nasjedaš, okaniti će te se i tražiti drugu žrtvu. To ne znači da su svi ljudi takvi, ali je jedan dosta veliki dio. Zloba i zluradost je većini prirodjena, bez da to često i sami znadu. Sve ćeš to naučiti kroz iskustvo i radi se o tomu da te ta škola ne košta mnogo, ili da je ne platiš toliko da ti više ne ostane ništa. Tvoja i mamina ideja da dodješ ovamo je baš ono što neću i tako rekuć sva dosadašnja muka bi bila uzalud. Stric P[ešo] će vam objasniti moje stanovište koliko bude mogao...» (I. 4. 90).

VI. EMIGRACIJA. ITALIJA. ŠVICARSKA

1942-1947.

BIENNALE U VENECIJI

Meštrovićevo izlaganje na mletačkom *XXIII. Biennaleu*, kao predstavnika ustaškog režima na fašističkoj smotri, različito je odjeknulo i različito je suđeno. Iako protivnik tadašnje hrvatske politike i bivši politički zatočenik, ustaškom je režimu ipak dobro došao nastup u svijetu, a pogotovo u Italiji, uglednog umjetnika na toj svjetskoj izložbi, na kojoj je Hrvatska prvi put samostalno nastupila. Osim izlaganja radova već pokojnih hrvatskih slikara Josipa Račića, Miroslava Kraljevića i Jurja Plančića, umjetnici poput Slavka Šohaja, Bruna Bulića, Josipa Crnoborija, Iva Režeka, Antuna Mezdjića, Antuna Motike, Slavka Kopača i Antuna Augustinčića, nisu mogli svratiti osobitu pozornost inozemne javnosti na hrvatsko sudjelovanje. Uz Meštrovića se na *Biennaleu* isticao tek Emanuel Vidović, kojega je naš tisak spominjao među našim izlagačima, iako su njegovi radovi poslani kao sudjelovanje «talijanske Dalmacije».

Sudjelovanje Meštrovića na izložbi s izrazitim fašističkim pečatom osuđivali su pak demokratski domaći i inozemni krugovi, smatrajući to njegovom suradnjom s hrvatskim ustaškim i talijanskim fašističkim režimom. Pogotovo mu je zamjereno što je osobno proveo kroz svoju izložbenu dvoranu talijanskoga kralja, u vrijeme kada je Italija okupirala Dalmaciju.

Milan Grol, politički emigrant, predsjednik srpske Demokratske stranke, u svom *Londonskom dnevniku 1941-1945.* govori o razočaranju demokratskih krugova tim Meštrovićevim činom.

«U podne - bilježi 22. srpnja 1942. u Londonu - ručali, kao obično [Većeslav] Vilder, [Božidar] Vlajić i ja. Razgovor o Meštroviću, koji učestvovao u izložbi u Veneciji, i provodio talijanskoga kralja kroz svoj paviljon. Vlajić s razlogom uzbuđen ovim. Tko ostaje u Hrvatskoj od imena - ako Meštrović ide s Pavelićem?... Velikosrbi kliknuće od radosti zbog ovog Meštrovićevog skandala, duboko nemoralnog. Jer to je pljuvanje i na njegovu ideologiju nacionalnu i na ono što je kao umjetnik radio. Je li to sve bilo laž?»

Ako ovo sad laže da bi se preko Italije izvukao, i to će mu teško biti sprati s imena.»

A 24. kolovoza:

«... Slučaj Meštrovićev zabrinjavajući je. Kakva mora biti atmosfera u inteligenciji hrvatskoj, da on, Meštrović, učini te gadosti i da otvara izložbu u Veneciji, čini počast kralju talijanskom, pokoritelju Dalmacije, i prema izvještaju Juretićevom - ide u posjet Paveliću?»

Ne smijemo se obeshrabriti svim tim, ali moramo imati na umu sve to.»

3. listopada 1944. pišući o Sibi Miličiću veli da on i Meštrović misle «da je Pavelićeva Hrvatska stvarnost i da treba računati s njom», iako je Meštrović tada već bio u političkoj emigraciji (10072^{161, 174, 644}).

Mora se, međutim, uzeti u obzir da je to bio jedini način da Meštrović izbjegne iz NDH i da je on na taj način, ne namjeravajući se više vratiti u Hrvatsku, zapravo prevario one koji su

ga poslali da na izložbi reprezentira hrvatsku umjetnost, iako su oni mogli računati s takvim ishodom.

Drugo: on je smatrao da hrvatska umjetnost ostaje hrvatska umjetnost, bez obzira na postojeća politička uređenja, i da ju je korisno predstaviti Europi.

Što se tiče vođenja talijanskoga kralja na izložbi, Meštrović ga je poznao mnogo prije i nije mogao odbiti kraljevu želju da ga vidi, a kralj je tada bio više prisilna figura nego stvarni predstavnik Mussolinijeve fašističke Italije.

Stoga nikako ne stoji zlonamjerna osuda srpskog emigranta Branka Miljuša u pamfletu o Meštroviću, objavljenom u Windsoru (Kanada) 1970:

“Slabosti njegovog karaktera pokazale su se već u vrijeme ‘Nezavisne Države Hrvatske’, kada je prihvatio Pavelićev režim krvi i nasilja.” (91²⁶⁻²⁷).

Ili:

“A kad je ta Jugoslavija, 1941. godine, zapala u tešku krizu i Meštroviću izgledalo da joj nema uskrsnuća, on se bacio u naručje krvave ‘Nezavisne države Hrvatske’, u kojoj je nastavio svoju karijeru. Postao je saradnik ustaškog tiska i priređivao ustaške izložbe u Zagrebu i u inozemstvu.” (91²⁹).

Alija Konjuhović pak u istom Miljuševom zborniku pamfleta čak veli, potpuno netočno, da je Meštrović tada izradio “poprsje Ante Pavelića, dok su padale milijunske nevine žrtve od ustaškog noža i sjekire”, a sam Miljuš još zlonamjernije: “Kao nekada Kraljevu, on je sad prihvatio izvesti Pavelićevo poprsje i poprsja još nekih ustaških zločinaca.” (91^{129,136}).

Sam Meštrović kao da nerado u *Uspomenama* govori o svom sudjelovanju na tom *Biennaleu* u odjelu NDH i tek usput spominje susret s talijanskim kraljem:

“Sutradan po dolasku u Veneciju došao mi je tajnik talijanskog ministra financija Volpia i saopćio mi, da se nađem kao slučajno pred rumunjskim paviljonom na Biennalu u 10 sati, jer da će kralj otvoriti izložbu, a da me želi vidjeti, te da je u ovakvim prilikama to moguće jedino na taj način.

Ja sam se našao pred paviljonom i kad je kralj naišao s pratnjom, opazio me i mimo ceremonijala prišao i rukovao se, te me zamolio da ga provedem kroz izložbu. Kad smo ušli u paviljon, Volpi je bio iza kralja i držao u stanovitoj udaljenosti pratnju, a Viktor Emanuel, koji je ponešto mucao, počeo me pitati kako sam i govoriti kako mu je bilo krivo kad je čuo, da sam zatvoren i da je prije mjesec i pol dana osobno pisao Paveliću radi mene.

- A kako je u Hrvatskoj i kakav je poglavnik?

- Možete si domišljati, da nije dobro.

- E da, kamuflirana dvostruka okupacija, a poglavnik razbojnik kao i Duce. Možete misliti kako mi je pri srcu, jer se to sve dešava mimo moje želje i volje - završio je kralj.

Poznao sam kralja još iz 1911. i bio je srdačan, kad sam ga dva tri puta vidio, pri čemu bi mi po koju riječ kazao na našem jeziku, onako sitan i skroman, ali mi je ovaj puta izgledao još sitniji, jedna kukavna lutka koju miču pomoću konopca.” (429-326).

I Kljaković je pisao u svojim memoarima o tom Meštrovićevom izlaganju na mletačkoj izložbi:

“Na Biennalu je sudjelovala Nezavisna Država Hrvatska. Sudjelovala je na način, kako sve totalitarne države sudjeluju. Šef za umjetnost je odredio, tko će izlagati i koliko će izlagati. Meštrović je izlagao svoje drvene reljefe i dva brončana Evan-

đelista. Pustili su ga u Veneciju, da sam aranžira svoje odjelje-nje. Od slikara su pokupili što su htjeli. Nosili su i moje dvije stvari, koje su bile privatno vlasništvo, za dva centra modernog slikarskog odjeljenja. Mene nisu pustili u Veneciju. Meštrović mi je na odlasku rekao, da će poraditi u Italiji, da i mene puste u Rim. Ja sam ostao kod kuće, nastavio slikati i čekao povoljne vijesti od Meštrovića. Te vijesti čekao sam preko godinu dana. Meštrović se je upinjao, ali nije mogao ništa učiniti...” (6333²²¹; 10295²³¹⁻²³²).

Organizator hrvatskog odjeljenja mletačkog *Biennalea* bio je slikar Vladimir Kirin, s kojim je Meštrović i doputovao u Veneciju. Dogovorno s njim Meštrović je izložio dva velika reljefa u bronci, evanđeliste *Luku i Ivana*, i drvene reljefe ciklusa *Života Kristovog: Bijeg u Egipat, Isus među mudracima, Lazarevo uskrsnuće, Krist i grešnica, Razgovor na gori i U Getsemanskom vrtu*, radove izvedene posljednjih godina. Shvatljivo je da je on među izloščima hrvatskih umjetnika privukao posebnu pozornost, tim više što tada na mletačkom *Biennaleu* nisu predstavljani radovi avangardnih umjetnika, kao što će uslijediti nakon rata. Osim toga, tada su izlagale samo zemlje kruga Osovine (9928^{32,44,189,201}).

I u Hrvatskoj i u Italiji pisano je razmjerno mnogo o sudjelovanju umjetnika iz NDH na mletačkom *Biennaleu*, ali bila je to više politička obzirnost, pa i politička propaganda, nego likovna kritika. O izložbi je redovito izvještavao novinar *Nove Hrvatske* Milan Katić (5976; 5978-5984), zatim pjesnik i likovni kritičar Vladimir Kušan u zagrebačkom *Neue Ordnung* (5986; 5987), iz Rima u *Hrvatskom narodu* Ivo Lendić (5994) i povjesničar umjetnosti Ivo Šrepel u zagrebačkim časopisima *Croatia* i *Prosvjetni život* (6007; 6008) kao i anonimni izvjestitelji u zagrebačkim novinama *Za dom, Nova Hrvatska, Nedjeljne vijesti* i *Neue Ordnung* (6014-6016; 6019; 6020; 6022).

Od talijanskih likovnih kritičara i publicista pisali su o hrvatskim izlagačima, pa i o Meštrovićevim radovima A. G. u rimskom *Tempu* (5965a), Arrigo Angiolini u listu *Il Lavoro*, Giuseppe Avon Caffi u *Il Regime Fascista* (5973), Arturo Lancelotti u hrvatskoj reviji *Rivista italo-croata - Hrvatsko-talijanska smotra* (5997a), Libero de Libero u mletačkoj *Documento Biennale di Venezia* (5995-5997), Giuseppe Polvara u *Arte cristiana*, „Radius“ u milanskom *Corriere della sera* (6004), Pippo Rizzo u časopisu *Quadrivio* (6005), Carlo Tridenti u *Il giornale d' Italia* (6009) i drugi.

Talijanski se pjesnik i likovni kritičar Libero de Libero, urednik časopisa *Parallelo*, u prigodnoj publikaciji *Biennalea Documento* opširnije osvrnuo na Meštrovićeve skulpture:

„Ivan Meštrović je već u povijesti europske umjetnosti u ovom prvom dijelu stoljeća i njegovo ime poziva na jedno lijepo poglavlje o kiparstvu. Njegova se slava očuvala neoskvrnjena do naših dana po dosljednosti i vjeri, koja se nije nikad plašila poziva mode. Izgleda dapače, da je vrijeme usamilo umjetnikovu ličnost na planini, da bi uveličalo njeno djelovanje. Jer Meštrovićeva se umjetnost sva usukala u osjećaj svetosti, koja provaljuje u srce materije, da joj dadne nebeski drhtaj i ljudsku sudbinu - zemaljsku patnju. Ja ne znam tko je u posljednjem stoljeću bolje od njega metnuo u likove, koji su uzeti iz evanđelja, kršćanski drhtaj?...”

Zato je bilo čudesno njegovo rođenje u Europi, koja se onda lomila između sjetilne kronike i pustolovina misli, zato je minuli naraštaj gledao u njega kao u duhovnog učitelja. Danas njegova slava traje izvan svakih konvencionalnosti i njegovo je prisustvo na ovoj izložbi poruka. Nisam upoznao ni jednog

umjetnika, koji nosi svoju veličinu u očima kao Meštrović.“ (De Liberov prikaz hrvatskih umjetnika objavljen je u prijevodu i u *Hrvatskoj reviji* (5997).

Još je opširnije o Meštrovićevim skulpturama izloženima na mletačkome *Biennaleu* pisao D. Giuseppe Polvara u milanskom časopisu *Arte cristiana*, uz ilustracije svih radova:

„Mnogo godina se već Ivan Meštrović ne pojavljuje među nama, tako da su njegovo ime i njegova veličina bili skoro zaboravljeni.

Pred trideset godina bio je idol mladim studentima umjetnosti, oduševljenih njegovim moćnim predstavljanjem: i svi su ga u svojim školskim kompozicijama oponašali...

Bio je grandiozniji, ispravljam se, pretjerano grandiozniji od Michelangela, a kada je obrađivao teme iz Evanđelja, obrađivao ih je jednom epskom vizijom, pa i onda kada se radilo o skromnim pojavama.

Meštrović se ne zna potčiniti i postati skroman. Tu riječ, skromnost, ovdje ne navodimo u općem moralnom smislu, već tek da označimo sitnicu. Meštrović ne zna da bude malen

a njegova mu je veličina (*grandezza*) u nekim djelima štetna. Imamo utisak da on ne bi znao govoriti djeci, kao što možda nisu znali govoriti ni Dante ni Michelangelo...“ (6002^{159,160}).

U pregledu djela hrvatskih izlagača na mletačkom *Biennaleu* 1942. pisao je i Ivo Šrepel u hrvatskoj reprezentativnoj kulturno-propagandnoj reviji *Croatia*, opisujući posebno Meštrovićeve skulpture izložene u središnjem prostoru hrvatskog paviljona.

Prema sudu autora napisa hrvatski je paviljon izazvao osobitu pozornost i jedan je od najzanimljivijih s umjetničkog gledišta na toj međunarodnoj izložbi (6007).

Krleža je i taj Meštrovićev nastup u Veneciji zajedljivo komentirao:

„Dogodilo se da se Ivan Meštrović pojavio u pratnji Njegova Veličanstva Kralja Italije i Cara Etiopije na XXI [!] venecijanskom *Biennaleu* i to je objavila štampa kao naročitu pobjedu naše kulture u svijetu.“ (8348⁸⁸⁴).

O Meštrovićevom boravku i izlaganju u Veneciji postoje u Atelijeru Meštrović u Zagrebu fotografije, dar njegovog nećaka kipara Silvestra Meštrovića (II. 4. 1).

*

Meštrović i Ivo Šrepel u Veneciji, 1942.

Ivan Meštrović je 25. lipnja 1942. otputovao iz Venecije u Rim da dogovori radove za Zavod sv. Jeronima. On u Zagrebu još uvijek nije smatran emigrantom, barem ne službeno i javno. Stoga se i hrvatski tisak - kad više nije u zatvoru kao državni neprijatelj - diči njime i piše o njemu; posebno o izlaganju na mletačkom *Biennaleu* i na zajedničkoj revijalnoj izložbi hrvatskih umjetnika u Zagrebu.

II. izložba hrvatskih umjetnika (računajući one u NDH) održana je u studenome i prosincu i to ponovno u starom Umjetničkom paviljonu, jer se novi Meštrovićev pregrađivao u džamiju, kao što je već opisano (5985; 6000; 6010; 6012; 6017). U tu su svrhu Meštrovićeve gipsane modele velikih skulptura, poput *Indijanaca*, *Grgura Ninskog* i drugi koji su tu bili smješteni očekujući da se stari paviljon nakon izgradnje novoga pretvori u Meštrovićevu galeriju, preneseni u njegov prostrani atelijer na Josipovcu, s obrazloženjem da će u njemu biti postavljena stalna Meštrovićeva izložba, ali su tu, u revoltu ustaške mladeži, mnogi stradali (6025).

Na zagrebačkoj izložbi Meštrović je bio predstavljen *Glavom žene za Povijest Hrvata* i drvenim reljefima ciklusa *Života Kristova: Propovijed na Gori, Bijeg u Egipat, Isus među mudracima, Lazarevo uskrsnuće, Isus i grešnica, Molitva u Getsemanjskom vrtu, Žene pod križem* i jednom *Bogorodicom*.

Na toj su revijalnoj likovnoj smotri - koja je također dobila političko obilježje, a otvorio ju je ministar prosvjete - osim Meštrovića izlagali Babić, Becić, Augustinčić, Kljaković, Tartaglia i drugi. Meštrovića se dapače ističe kao simbola preporodnog nacionalnog duha u NDH:

„... Taj je duh, koji probudjen hrvatskim nacionalizmom traži i svoj ravnomjerni izraz u slikarstvu i kiparstvu, a središnja pojava je opet Meštrović, kako se to jasno razabire iz sadanje izložbe, gdje su njegovi najnoviji radovi upravo simbolički postavljeni u središnju dvoranu staroga Umjetničkoga paviljona“ - pisao je književnik Zlatko Milković u službenom glasilu ustaškog režima *Hrvatskom narodu*. Kao da se isticanjem Meštrovića htjelo zataškati njegovo nedavno proganjanje.

Isti autor u nastavku u istom dnevniku, izlažući o nacionalnom i individualnom:

„...pa sve do Meštrovića, gdje se ta umjetnost diže na toj izložbi do svojega maksimuma i gdje se izložbene prostori je pretvaraju u hram, ne samo u hram pun religije, zanosa i stvaralačkog oduševljenja, kakvo možemo naći samo kod najvećih umjetnika. I zato moguće nije suvišna i pretjerana bila izjava jednog talijanskog majstora, koji je diveći se Meštroviću na Biennalu, rekao, da ga mogu na svijetu oduševiti samo tri velika kipara, a to je Fidija, Michelangelo i Meštrović.“

Također u trećem nastavku prikaza zagrebačke izložbe navodeći Poglavnikov govor 24. srpnja te 1942. o skrbi Vlade za umjetničko stvaranje u Hrvatskoj, dalje Milković nastavlja:

„Dolazi Meštrović sa svojim kipovima i reprezentira Hrvatsku u inozemstvu. O nama se počinje govoriti kao o nadarenom narodu...“

I u daljnjem četvrtom nastavku feljtona:

„Afirmaciju hrvatske umjetnosti ne samo kod nas, nego i u inozemstvu možemo poistovjetiti s imenom Ivana Meštrovića, najvećeg skulptora naših dana i najvećeg suvremenog hrvatskog umjetnika. Da je tome doista tako, ne trebamo ništa drugo, nego pogledati veliku središnju dvoranu u Umjetničkom paviljonu...“

... Samo Augustinčićevo poprsje Poglavnika karakterističan je akcenat u toj dvorani nove hrvatske umjetnosti.“ (5998).

Meštrović, kojemu su neki predbacivali da se ulagivao Paveliću nakon izlaska iz zatvora, ipak nije načinio njegovo poprsje poput Augustinčića. Talijanski je kralj, prema pisanju Vinka Nikolića, „izrazio svoje divljenje nad Augustinčićevom bistom hrvatskog suverena“ (7625⁵⁷⁻⁵⁸).

Da se nova hrvatska vlast koristila Meštrovićem za svoju kulturno-političku propagandu, svjedoči i govor ministra prosvjete dr. Mile Starčevića, koji je na otvorenju izložbe u Zagrebu s temom «Ustaška država i kulturno-prosvjetna djelatnost» između ostaloga naglasio:

«Meštrović, Augustinčić i Kljaković čine (uz ostale) da će ovo razdoblje hrvatskog stvaralaštva u poviesti likovne umi-

etnosti i glasbe morati nazvati zlatnim vremenom, danas su već svietska vrijednost po kojoj hrvatski narod dobiva posebno mjesto u europskoj zajednici naroda.» (6006a).

O izložbi hrvatskih umjetnika pisali su u zagrebačkom tisku Milan Katić, Vladislav Kušan, Zlatko Milković, Ante Padovan i drugi (5966; 5968; 5975; 5977; 5989; 5999; 6001; 6006; 6006a; 6011; 6021).

Ujedno su vršene velike pripreme za izložbe hrvatskih umjetnika u Berlinu, Münchenu i Beču (6026). Vidjeli smo pak da je načelnik Beča još u proljeće te 1942. predlagao Meštrovićeve izložbe u Beču i Berlinu, ali do tih izložaba, kao samostalnih, nije došlo, jednako kao ni onih u Milanu i Rimu (I. 4. 67).

U RIMU

Ivan Meštrović je iz Venecije doputovao u Rim 25. lipnja 1942. i tu ostao do ljeta 1943, kada se preselio u Švicarsku.

O dolasku u Rim i ponovnom pozivu Mussolinija piše sam Meštrović u *Uspomenama*:

«Otputovali smo Kirin i ja u Rim i odsjeli u jednom boljem hotelu, u Via Ludovici. Drugi dan mi je ujutro došao onaj isti Mussolinijev ‘komesar za kulturnu propagandu’ koji je bio kod mene u Zagrebu, s porukom od Ducea, da mu dođem u ‘Palazzo Venezia’. Ja sam odgovorio da se ne mogu odazvati. Međutim me je isti čovjek sljedećeg jutra nazvao na telefon i tražio da dođem u njegov ured, koji nije bio daleko od mog hotela. Kad sam došao, rekao mi je, da Mussolini nije vjerovao da sam otklonio njegov poziv, nego da mu je predbacio, da mi tu njegovu poruku nije uljudno saopćio, te da mu naređuje da mu donese odgovor od mene na pismo da neću da se odazovem. Pružio mi je jedan list papira, da napišem svoj odgovor. Prošlo mi je kroz glavu, da je to zastrašivanje, ali sam pomislio: napisat ću mu, jer volim da me zatvore u Rimu, nego u Zagrebu, i napisao sam:

U Veneciji na Bijenalu, 1942.

‘Vi ćete, Duce, razumjeti, zašto se ne mogu odazvati Vašem pozivu, iza kako ste anektirali moju zemlju.’

Moram pošteno priznati, da nisam osjetio nikakvih posljedica iza ovakvog odgovora, osim što sam primjećivao da me uvijek netko prati. Pošao sam iz hotela u Zavod sv. Jeronima i zamolio rektora, monsinjora Magjerca, da se informira, bi li mi dali da se nastanim na Vatikanskom tlu. Odgovoreno mi je sa da, ali da je kod njih tijesno i da savjetuju, da se nastanim kod njega u Zavodu, gdje ću moći nešto i raditi a Zavod je smatran kao vatikansko tlo, pa me neće nitko smetati. Tako smo i uradili. Magjerec mi je dao velike sobe, gdje sam u jednoj spavao, a u drugoj radio, mogao sam se po cijelom Zavodu kretati...

Trebalo je da zatražim audijenciju kod Pape, da mu se zahvalim što je intervenirao za mene. Audijenciju sam dobio brzo i Papa me očinski primio i nakratko sa mnom sjeo u sobu do dvorane za audijencije. Pitao me je kako sam, te kako je u Hrvatskoj i jesam li se viđao s nadbiskupom Stepincem. Kad sam mu ukratko rekao, da nije dobro, podigao je oči i rekao:

- Što ćemo, sine, živimo u teško doba, gdje nacizam i fašizam haraju zemlje i narode, kao nekada Huni. Nadam se da će Amerika spasiti situaciju i da će doći do pravde, reda i kršćanskog mira.” (429³²⁶⁻³²⁷).

U knjizi sabranih pamfleta o Meštroviću srpskih ekstremno nacionalističkih emigranata Branko Miljuš i dalje pridaje Meštroviću proustašku ulogu tvrdeći:

„Meštrović je koristio svoj boravak 1942. u Rimu da brani Pavelićevu politiku u NDH, u kojoj se potocima lila krv Srba pravoslavnih i Židova.“

I zatim:

„Mi znamo i za njegovu misiju u Rimu za vrijeme krvave, Nezavisne države Hrvatske.“ (91^{29,51}).

U obilnim izvorima raznih osoba i raznih političkih stranaka, nisam našao ni jedan koji bi govorio ni o kakvoj Meštrovićevoj izjavi u prilog ustaškog ili fašističkog režima, niti o nekakvoj njegovoj političkoj posredničkoj ulozi u Rimu.

Meštrović je volio Rim, njegov mediteranski ambijent i otvorene ljude u njemu, njegove umjetničke spomenike, a tu je ranije stekao i mnoge znance i prijatelje. Ali taj ratni fašistički Rim nije više bio onaj raniji, ugodniji, otvoreniji i veseliji. Neimaština, glad i diktatura ostavili su traga na čitavom društvu. Stoga se Meštrović povukao u svoj provizorni atelijer i družio se uglavnom sa svećenicima i gostima Zavoda sv. Jeronima. Na nekadašnji život u Rimu podsjećali su ga samo sastanci u obitelji Signorelli, prijateljavanje s Papinijem i ljubav s Ruženom Zatkovom Kvoščinski.

U Rimu se sreo i sa svojim prijateljem i prisnim suradnikom iz vremena prije, u vrijeme i nakon Prvog svjetskog rata i pratiocem na američkim turnejama, Milanom Marjanovićem. On je bio razočaran zbog njegovog sudjelovanja na mletačkoj izložbi, pa mu se u početku u Rimu nije ni javljao, ali je najposlije ipak uvidio Meštrovićeve razloge toga izlaganja. Našao ga je „mnogo obeshrabljenog, utučenog i dosta bolesnog“.

„Upotrebio je priliku izložbe u Veneciji da izađe, sa Kljakovićem, i da ostane u Rimu opravdanjem da će raditi na nekim poslovima za *Lateransku krstionicu* i grobnicu *Solinskih mučenika* i fresaka ili mozaika za zgradu Svetojerolimskog zavoda. U stvari je htio dobiti svoju familiju iz Splita u Rim, pa prijeći u Švicarsku...“, izjavio je Marjanović kasnije, vjerojatno 1945. Milan Marjanović je zatim bio uhićen i utamničen u Rimu, pa nije više sretao Meštrovića (954⁴¹⁷⁻⁴¹⁸).

O Meštrovićevom životu u Rimu, brigama, bolestima, radu, o brigama za rasutu obitelj i drugo, doznajemo iz njegovih pisama Olgi u Split, od srpnja do studenoga 1942, prije njezinog dolaska.

Došavši u Rim Meštrović pregovara za svoju izložbu u Rimu i Milanu, koje su mu bile obećane, a zatim namjerava otputovati k svojim u Split, još ne spominjući namjeravane radove u Zavodu sv. Jeronima.

Meštrovićeve predviđene izložbe u Rimu i Milanu, u jeseni 1942. god., ipak nisu bile održane. On u svojim *Uspomenama* ništa ne govori o tome, osim da je odbio da se na Mussolinijev poziv sastane s njime.

Talijanske su vlasti, iako fašističke, bile voljne odobriti i pomoći Meštrovićevo sasmostalno izlaganje u Rimu i Milanu, posebno zbog dobrih odnosa s Nezavisnom Državom Hrvatskom, zbog ugleda što ga je Meštrović u svijetu uživao, a i zbog toga što su na mletačkom *Biennaleu*, u hrvatskom paviljonu, između ostalih hrvatskih izlagača bila istaknuta i u talijanskom tisku hvaljena baš njegova djela.

Ali tada je guverner Dalmacije Giuseppe Bastianini, fanatični fašist, pokrenuo čitavu lavinu prepiske talijanskih ministarstava i drugih nadležnih ustanova u Rimu o Meštroviću i njegovom izlaganju u Italiji. Sedamnaest isprava najviših talijanskih državnih ustanova, od kojih većina označenih kao povjerljive, od lipnja do listopada 1942, sačuvanih u Središnjem državnom arhivu u Rimu, svjedoče o važnosti što ju je tadašnja talijanska Vlada posvetila problemu pohvale ili osude Meštrovića kao umjetnika i kao bivšeg političkog djelatnika.

Guverner anektirane Dalmacije Giuseppe Bastianini pisao je 26. lipnja 1942. iz Zadra državnom podsekretaru pri Predsjedništvu ministarskog savjeta u Rimu Luigiju Russu:

„Dragi Russo,

Čuo sam, ne znam od koga, da bi se u Rimu priredila izložba kipara Meštrovića da bi mu se priuštilo zadovoljstvo uspjeha u Prijestolnici. Nitko me nije pitao bi li jedna takva inicijativa politički bila shodna s obzirom na odjeke što bi uslijedili u Splitu gdje je Meštrović dobro poznat kao neprijatelj Italije i gdje se on nakon naše okupacije ponašao kao podmukli i podli neprijatelj.

Počastiti u Rimu jednog takvog tipa, starog masona i prototalijana, štoviše antifašista, predstavljalo bi pljusku ugledu Italije u Dalmaciji. On nije samo autor kipa Grgura, već je i onaj koji je razmetljivo, otkada je Italija došla u Dalmaciju, iskazao da ignorira zakone i autoritet što ih je Italija ovdje provela i tako, sa svojom braćom masonima, razvio najpodmukliju propagandu protiv Italije, i sa svojom masonskom braćom odobravao zločinstva splitskih komunista.

U Rimu takav ne može biti počašćen! Molim te da govoriš s Duceom.

Bastianini” (XXIV-1)

Nekoliko dana zatim, 2. srpnja, vjerojatno ni ne znajući za Bastianinijevo upozorenje, uputilo je Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Italije Prefekturama u Splitu, Veneciji i Rimu sljedeći povjerljivi izvještaj:

« ‘Nakon mnogih neizvjesnosti hrvatske su vlasti odobrile putovnicu za Italiju veoma poznatom kiparu svjetske slave Meštroviću, koji odlazi u Veneciju i Rim, gdje će izložiti’ svoja djela i onda otići u Split gdje mu žive supruga i djeca i gdje bi se nastanio čim bude moguće i gdje će u svojoj vili sakupiti

sve svoje umjetničko stvaralaštvo, prošlo, sadašnje i buduće. Smatra se da Meštrovićev boravak u Splitu, s obzirom na veoma veliko poštovanje koje tu uživa i ponos tog stanovništva da ga tu ima, može biti korisno ciljevima talijanske propagande u Dalmaciji.

Bilo bi poželjno ukazati mu moguće obzire, ali oprezno da se ne izazove još veća sumnja hrvatske vlade.

O ovome se obavještavate, s molbom da se u spomenutom smislu pobrinete i to potvrdite. Za šefa policije (potpisan nečitljiv).“ (XXIV-2).

Nekoliko dana nakon ove preporuke obavijestio je Luigi Russo, u ime Predsjedništva Ministarskog savjeta, guvernera Dalmacije Bastianinija u Zadru, da je to Predsjedništvo „uputilo potrebne upute da bi se izbjegla moguća izložba u Rimu djela gorespomenutog kipara na temelju tvojih obavijesti što si ih podnio o njegovom političkom držanju“. (XXIV-3)

Nato je Predsjedništvo Ministarskog savjeta uputilo povjerljivi brzojav Ministarstvu korporacija, Ministarstvu za kulturu, Predsjedništvu Fašističke udruge zanatlija i umjetnika i prefektu Rima u vezi s pripremanom Meštrovićevom izložbom u Rimu: “Budući da je iz vjerodostojnog izvora Meštrović označen kao protufašist i prototalijan, moli se da se spomenuta izložba ne održi.” (XXIV- 4, 5).

10. srpnja te 1942, ili fašističke XX. godine, obavještava guverner Dalmacije Bastianini pročelnika Fašističkog udruženja zanatlija i umjetnika, Cornelija di Marzija, opširno o svojim informacijama o Meštroviću, zalažući se ustrajno da se planirane izložbe u Rimu i Milanu ne dopuste, naglašavajući prava Italije na Dalmaciju, a kritizirajući i svojatajući neizravno ta prava od Hrvata. Piše u vezi s izlaganjem hrvatskih umjetnika na *Biennaleu* u Veneciji i prigodnog predavanja Ive Šrepela o hrvatskoj umjetnosti. Njegovo pismo svjedoči o djelovanju izrazitog iredentista i fašista.

„Zara, 10. srpnja 1942 XX

Dragi di Marzio,

Ovamo u Zadar stigla je vijest da je u Veneciji održano predavanje, na poticaj i u prostorijama Konfederacije zanatlija i umjetnika, doktora Šrepela, ravnatelja Galerije u Zagrebu i komesara hrvatskog paviljona na *Biennaleu*.

Taj je gospodin, pozvan da govori o hrvatskoj umjetnosti, izlažući slušateljstvu dvije trećine predavanja o dalmatinskoj umjetnosti, predstavljajući kao hrvatska djela spomenike najčišćeg talijanstva, kao što su katedrale u Zadru i Šibeniku, posljednjom trećinom predavanja predstavio je niz Meštrovićevih djela.

Ne krijem ti da je slučaj izazvao znatnu galamu ne samo u venecijanskoj sredini, nego čak, i ponajviše, u dalmatinskoj, jer to nastojanje s hrvatske strane, da Hrvatskoj pripiše sve kulturne i umjetničke tragove koje smo mi ostavili na ovim obalama, nije novo.

Više sam se puta morao oprijeti takvom nastojanju, nika-ko zbog polemičkog duha, koliko radi utvrđivanja stvarne istine, da se ne bi dopustili svojevolumni ispadi u našu umjetnost onih koji u umjetnosti nemaju nikakve tradicije.

Dobro sam svjestan, ako službena politika nalaže kulturne dodire, obilježene suradnjom i srdačnošću, to ne znači da fašistička Italija, koja ima puno pravo da bude učiteljica kulturne tradicije, mora primiti i prihvatiti poduke, koje su, na kraju krajeva, pravi povijesni falsifikati i očiti prototalijanski stavovi.

A pošto se radi o Meštroviću, opisujem ti njegovo dojučerašnje držanje. Zaboravivši koliko duguje Italiji zbog zaštite koju mu je pružila u vrijeme prošlog rata, on je u prošlosti iskazao izrazite jugoslavenske i prototalijanske osjećaje, koji su se čak bučno odrazili i u njegovim spomenicima. Zaista nije potrebno da te podsjećam na kip Grgura Ninskoga, postavljeno-og u proturimsku svrhu na Peristol u Splitu, biskupa Berislavića s protumletačkom svrhom u ložu u Trogiru, nakon rušenja mletačkih lavova, portret kralja Petra koji je u prototalijansku svrhu zamijenio kip sv. Vlaha na dubrovačkim vratima.

Taj stav – uostalom sasvim sukladan vezama između Meštrovića i jugoslavenskih i međunarodnih masonskih krugova – imao je kao logičnu posljedicu njegov stav pred talijanskim vlastima, zauzet nakon naše okupacije, s kojima umjetnik nikad nije htio doći u izravni dodir.

Budući da mi je također poznato da se na Meštrovića, usprkos takvim njegovim jasnim i nedvojbenim stavovima, sada ukazuje kao na nastavljača mediteranske umjetničke tradicije, pa prema tome latinske, dočim joj je on, zapravo, u svojim djelima uvijek želio proturječiti, želim ti izraziti svoje mišljenje o njemu, da bi ti o njemu bio potpuno obaviješten, i u vezi s tom rimskom izložbom, za koju mi kažu da bi je tvoje Udruženje moralo organizirati.

Ne želim propustiti ovu prigodu da ti obratim pozornost na shodnost da, s obzirom na živost hrvatskih nastojanja, shvaćajući njihovu potrebu, ali ne odobravajući način izvođenja, bude barem uspostavljena određena ravnoteža inicijativom koju bi tvoje Udruženje trebalo poduzeti istom onom auditoriju koji je možda neprikladno vjerovao da je katedrala u Šibeniku hrvatska.

Bilo bi nepotrebno na takvom predavanju voditi sterilne polemike, nego bi bilo dovoljno obilno opisati naše lijepe mletačke spomenike u Dalmaciji, jer je svakom dobrom znalcu dovoljno malo riječi koje će se o tome kazati.

Siguran sam da ćeš ti prvi shvatiti ova moja uvjerenja i da ćeš proučiti moj prijedlog što ga ovaj slučaj zahtijeva. Ako bi se predavanje moglo organizirati prije nego se zatvori izložba mletačkog *Biennalea*, bilo bi još bolje; u tom slučaju ti spominjem ime profesora Creme [Luigi Crema], komesara za umjetnosti u Dalmaciji, veoma upućenog u ta pitanja, sada u Zadru, koji bi mogao uspješno održati to predavanje.

Zahvalan ako me obavijestiš što se toga tiče, šaljem ti mnogo srdačnih pozdrava

F° Bastianini.” (XXIV-6).

Tjedan kasnije, 17. srpnja, šalje Cornelio di Marzio, predsjednik Udruženja umjetnika, izvještaj državnom podsekretaru Luigiju Russu:

“Promemorija za ekselenciju Russa

Primio sam, Ekselencijo, Vaš brzojav u vezi s političkim djelovanjem hrvatskog kipara Ivana Meštrovića i o uputnosti ili ne poticanja njegove umjetničke izložbe u Rimu i u Milanu.

Čast mi je iznijeti sljedeće sudove za procjene koje će Vaša Ekselencija provesti u osjetljivom i značajnom slučaju.

1) – Kipar Ivan Meštrović, Dalmatinac iz okolice Splita, otkriven je umjetničkom međunarodnom svijetu izložbom u Rimu 1911, te je kipareva slava stoga gotovo isključivo stečena u Italiji. On se, zapravo, stalno izjašnjava Mediterancem.

2) – O političkoj Meštrovićevoj prošlosti nisam sakupio podatke niti imam obavijesti. Znam jedino da je on nedavno bio

spašen iz jednog koncentracijskog logora i, možda, od smrti, izravnim zalaganjem DUCEA i našeg ministra vanjskih poslova grofa Galeazza Ciana. Ako je to utjecanje bilo izvršeno na hrvatske vlasti (taj je čin već svima poznat) ne možemo ni istraživati prošlost koja je time bila ispravljena. Uostalom, budući da sam upozorio na neke vidove pretpostavljenog Meštrovićevog djelovanja u vezi s Italijom, dobio sam odgovore naglašenog političkog značaja.

3) – Nemajući išta više primijetiti u pogledu Meštrovićevog ne umjetničkog, nego političkog djelovanja, prije njegovog oslobađanja iz hrvatskog koncentracijskog logora, znam da je od toga dana uvijek izražavao više nego povoljna, oduševljena, mišljenja o Italiji i o DUCEU, toliko da je molio audijenciju kod DUCEA, da mu zahvali i izrazi svoje osjećaje.

4) – Zatražio je, osim toga, da njegovi sinovi i kćeri mogu biti primljeni u Italiji u neki odgojni zavod u Rimu i Firenci.

5) – Zatražio je da izložba talijanskih umjetnika bude upućena, u zamjenu, u Zagreb, da bi se na nas privukla pozornost hrvatskih umjetničkih krugova.

6) – Imao je čast da gotovo cijeli hrvatski paviljon na nedavnom Biennaleu u Veneciji bude ispunjen njegovim radovima.

7) – Našavši se u Italiji, u Veneciji, u Firenci, u Rimu, Ivan Meštrović se susreo i bio primljen od akademikâ, umjetnikâ, fašista s kojima je imao razgovore i susrete, obilježene najiskrenijom srdačnošću.

8) – S obzirom na kiparevu ličnost, usluge što ih je dobio od nas, njegov sadašnji stav, izražena mu obećanja, povoljan odjek koji bi bio u Europi, formalne obveze preuzete za njegovu izložbu u Rimu, ne samo da vjerujem da je potrebno napraviti takvu izložbu, nego da bi bilo vrlo korisno potaknuti je, ne želimo li neuljudnošću odbiti jednu tako važnu ličnost, koja je pružila mnogo istaknutih dokaza privrženosti i poštovanja za Mussolinijevu Italiju. Ukoliko se ne želi sa žaljenjem zaključiti da je fašistička Italija oslobodila Ivana Meštrovića, da bi zatim od njega stvorila neprijatelja.

Na kraju prilažem jedan poznati talijanski književni časopis u kojemu je čitav list posvećen Meštroviću i u kojemu je već najavljena njegova izložba u Rimu.

Svakako, Ekselencijo, ostajem u očekivanju Vaših naređenja, kao uvijek

Cornelio di Marzio.” (XXIV-7).

U vezi s ovim dopisom predstavnika talijanskih umjetnika, bez sumnje sklonog Meštroviću kao u svijetu, a ranije naročito u Italiji, poznatog kipara, potrebna su neka objašnjenja.

U tadašnjoj Italiji, a pogotovo ratnoj, fašizam je bio obavezan za svakoga i nikakvo drugačije javno izražavanje mišljenja nije bilo ni zamislivo. Druga je stvar da većina Talijana s fašističkom iskaznicom i značkom nije bila fašističkih uvjerenja, ali to je brižljivo krila. Meštrović je, bez sumnje, tada u Rimu dolazio u dodir i s pristalicama fašističke doktrine i vjerojatno katkada glavom potvrđivao njihove izjave, a svoja uvjerenja zadržavao za sebe. Nije se smio ničim zamjeriti tadašnjem talijanskom režimu, jer je upravo pobjegao iz onog ustaškog koji mu je radio o glavi, a nije bilo nikakvog izgleda da bi sebe i obitelj mogao skloniti u neku savezničku zemlju, kako je namjeravao, a tada ni u neutralnu Švicarsku. Stoga je pokoja njegova izjava mogla biti donekle preko volje dodvoravajuća, ali spominjano njegovo oduševljenje Italijom odnosilo se stvarno na Italiju kao prisnu mu mediteransku zemlju i na Talijane, čiji mu je

mentalitet, kao Mediterancu, i zbog brojnih prijateljstava sklopljenih ranije u toj zemji, bilo privlačan. Njegove su se otvorene hvale odnosile na Italiju općenito, ali ne na njezin tadašnji fašistički režim.

Naveo sam sve iz raznih izvora poznate nam intervencije za njegovo spašavanje iz ustaškog zatvora: i hrvatske i njemačke i talijanske, ali od Talijana su se za njega zauzeli tek Papa i prijatelj mu Papini. Nigdje nije spomenuta neka intervencija Mussolinija ni grofa Ciana. Pogotovo nema nikakvog spomena da bi došavši u Italiju zatražio prijam u Mussolinija da mu se zahvali. Kad bi to i bilo, shvatljivo bi bilo da to prešuti u svojim *Uspomenama*, ali bi u tom slučaju bilo krajnje krivotvorenje istine da izričito piše kako je pismeno odbio Duceov poziv da se susretnu, nego bi o tome šutio. Kasnije će i njegov ogorčeni politički neprijatelj, dalmatinski guverner Bastianini, koji je sakupljao sve podatke o Meštroviću, reći da o tom susretu nije nikada ništa čuo.

Slučaj Meštrovićeva boravka u Italiji i njegovih predviđenih izložaba, međutim, odvijao se vrlo intenzivno i dalje pri najvišim talijanskim državnim i stranačkim institucijama, iako s uvijek „strogo povjerljivim“ dopisima.

Tako Luigi Russo, podsekretar Predsjedništva državnog ministarskog savjeta, „žurno i povjerljivo“ piše 24. srpnja guverneru Dalmacije Bastianiniju u Zadru, prilažući mu i već navedenu Promemoriju predsjednika Udruženja umjetnika Di Marzija.

„Kao što sam ti već javio u mom prošlom pismu od 8. ovog mjeseca, nakon tvojih obavijesti o političkom opredjeljenju kipara Ivana Meštrovića, uputio sam u ime ovog Predsjedništva potrebne odredbe, da se izbjegne eventualna izložba djelâ spomenutog kipara u Rimu.

Osim toga Predsjednik Fašističke konfederacije zanatlija i umjetnika [Di Marzio] dostavio je promemoriju od koje smatram shodnim da ti pošaljem kopiju, moleći te da mi dadeš nekoliko točnijih podataka u pogledu Meštrovića.“ (XXIV-8).

Guverner Bastianini šalje mu nato još oširniji izvještaj o Meštroviću, ocrnjujući ga i dalje kao neprijatelja talijanskog fašističkog režima, ali ne dokazujući to ničim osim ponovljenih Meštrovićevih ranijih hrvatskih „protutalijanskih“ spomenika.

„Zadar, 31. srpnja 1942 – XX

Guverner Dalmacije

Dragi Russo,

primio sam tvoje pismo od 24. srpnja o Ivanu Meštroviću i vidim da je pitanje, suprotno nego sam pretpostavljao, još uvijek na procjeni.

Ti mi tražiš još točnijih podataka o Meštroviću. Ne mogu nego ti ponoviti da sadašnji Meštrovićev stav u pogledu Italije svakako nije jednak onome što ga je imao u svom rodnom gradu [Splitu!] u trenutku talijanske aneksije. Kao što sam ti već pisao, Meštrović se brižljivo... držao na drugoj strani; otkako je ovdje [u Splitu] stalno je izbjegavao bilo kakav dodir s talijanskim vlastima, držeći se na nekoj vrsti duhovnog i materijalnog Aventina [na visini]. On nije nikada prekinuo svoje protutalijansko masonsko djelovanje i samo u poštivanju njegove umjetnosti ja sam ga poštedio mjera koje bih normalno bio morao poduzeti prema njemu.

Pročitao sam Di Marzijevu promemoriju i želim iznijeti dvije primjedbe.

Dopusti mi da ti kažem što se tiče ‚mediteranstva‘ Meštrovića i njegovih talijanskih umjetničkih izvora, u najmanju je ruku na-

ivno. Ti znaš da je Meštrović autor onog slavnog kipa ninskog Biskupa postavljenog na Dioklecijanovom Peristilu u Splitu protiv neizbrisivih znakova romanstva, koji je izazvao ruganje i polemiku. Vjerujem da to nije moglo biti učinjeno bez punog kiparevog suglasja i smatram da je samo taj podatak dovoljan da ukaže kako su u Meštroviću slabo ukorijenjeni mediteranski i latinski utjecaji. Tko je vidio ružnoću koja je u suprotnosti s našim klasičnim linijama, pokoreni i ugroženih od mračnog predstavnika slavenstva, u monumentalnim proporcijama, neće nikada ni izdaleka moći tvrditi da je Meštrović u umjetnosti... čak sin Rima.

Di Marzio osim toga tvrdi da je Meštrović posredstvom našeg aktivnog zauzimanja bio oslobođen iz ustačkog zatvora. To mi je nepoznat podatak i bilo bi mi veoma drago da mi se objasni. Ne mogu ni pomisliti da se jedno takvo zauzimanje uistinu dogodilo, guverner Dalmacije bi bio obaviješten ili bi barem to morao biti, budući da se radi o splitskoj osobi koja je, na kraju krajeva, ipak pod nadležštvom Dalmatinske vlade.

Kao što vidiš, Di Marzjiova promemorija mi nije uvjerljiva i ne može me potaknuti da povučem svoje gledište, točno i određeno, o tom pitanju.

Može mi se, možda, prigovoriti zbog nepopustljivosti, ali smatram da pred jednim pasivnim stavom, štoviše i neprijateljskim prema nama, nije uputno iskazivati ljubaznosti i hvale.

Oprosti mnogo zbog duljine, no zaista bih ovim mojim pismom želio zaključiti razmjenu, previše živu razmjenu prepiske na koju me Meštrovićev slučaj prisilio i nakon što sam, nadam se, razjasnio svoje mišljenje, no prepustiti da drugi procijene što je najbolje učiniti putem tih uvjerenja koja nisu samo moja osobna, nego su i točne činjenice.

Veoma srdačno
Bastianini.“ (XXIV-9).

Kontroverzni sudovi o Meštrovićevom ranijem umjetničkom i političkom djelovanju došli su do izražaja u još jednom pitanju. Za svako je putovanje, odnosno boravak u Italiji stranih državljana, bilo potrebno odobrenje Ureda Ministarstva vanjskih poslova. Stoga je Meštrović upravo tada zatražio dozvolu da, zajedno s dva svoja prijatelja, redovnika, otputuje u lječilište Montecatini, radi liječenja i oporavka. To se Ministarstvo, uslijed zamršenog pitanja povjerenja ili nepovjerenja Meštroviću, našlo u neprilici. Stoga je 5. kolovoza te 1942. godine, ili XX. godine fašističke ere, uputilo pismo Uredu Ministarstva vanjskih poslova, a s njime upoznalo i Predsjedništvo Ministarskog savjeta, Ministarstvo unutarnjih poslova i Ministarstvo obrazovanja, naglasivši da je ono „najpovjerljivije i žurno“:

„Od ovog se Ministarstva traži podrška da kipar Meštrović dobije dozvolu kratkog boravka u Montecatini Termama.

Dok se za sada obavlja postupak zatraženog zauzimanja, u vezi s povjerljivim brzojavom br. 49396 od 7. srpnja od Predsjedništva Ministarskog vijeća, smatra se shodnim iznijeti sljedeća mišljenja: Meštrović je jedan od najvećih svjetskih umjetnika; neovisno od okolnosti da je Hrvatska država koja ulazi u talijansko savezništvo, ovo Ministarstvo smatra da je krajnje potrebno i hitno da se u vezi s Meštrovićevom osobom primijeni jedinstveno pravilo: što znači, utanačiti treba li ga tretirati kao nekoga koga se može „preobratiti“ (zadobiti) ili ga se treba tretirati kao protufašistu i protutalijana.

Slijedom toga moli se Ministarstvo vanjskih poslova, ako se slaže s gore iznesenim mišljenjem, da utanači jednake upute za sve.“ Uz pečat VINCERE (XXIV-10).

U vezi s Meštrovićevim odlaskom na liječenje u Montecatini Terme, Ministarstvo kulture brzojavno je obavijestilo Predsjedništvo Ministarskog savjeta, Ministarstvo unutarnjih poslova i Ministarstvo obrazovanja 12. kolovoza:

„Ovo Ministarstvo, pridržavajući obrazloženo mišljenje o političkoj ličnosti hrvatskog kipara Meštrovića, na temelju posljednjih točnijih podataka što ih je zatražilo od Kraljevskog poslanstva u Zagrebu i od Dalmatinske vlade, izražava mišljenje da se ništa ne protivi dopuštenju spomenutome za kratak boravak u Montecatini Termama. Meštrović je već neko vrijeme u Italiji, a boravio je u Veneciji i u Rimu. Svakako, i u mjestu Montecatini mogao bi biti podvrgnut nenametljivom nadzoru.

D’Azeta.“ (XXIV-11).

Vidimo dakle, da su talijanske fašističke vlasti budno, iako „nenametljivo“, pratile Meštrovićev boravak u Italiji.

To dokazuje i sljedeći dopis rimske Prefekture, istoga dana, u kojemu se navodi da je nedavno stigao u Rim i da boravi u Hotelu Excelsioru.

U istom se dopisu navodi da je Udruženju umjetnika stigao dopis Vladinog komesara iz Splita, kojim se preporuča povoljno rješenje molbe za izlaganje Meštrovićevih djela u Galleria di Roma, ali da o tome odluči Predsjedništvo Ministarskog vijeća (XXIV-12).

Prateći Meštrovićevo kretanje Ministarstvo unutarnjih poslova telefonski je obavijestilo već navedena ministarstva: „Hrvatski kipar Meštrović Giovanni otputovao 1. tekućega za Montecatini, Hospicij Sv. Antuna, po vlastitom zahtjevu. Odobreno je da tu, zbog liječenja, boravi petnaest dana.“ (XXIV-12)

9. rujna 1942, XX. god. fašizma, Ured Predsjedništva Ministarskog savjeta uputilo je Mussoliniju opis aktualnog Meštrovićeva slučaja:

“BILJEŠKA ZA DUCEA.

Guverner Dalmacije mišljenja je shodnosti da se u Rimu izbjegne izložba djela kipara Meštrovića iz Splita, jer se smatra da je protivna talijanskim uvjerenjima.

U vezi s tim zanimala su se nadležna Ministarstva nacionalnog odgoja i narodne kulture, kao i Fašistička federacija zanatlija i umjetnika.

Međutim je predsjednik spomenute Federacije privukao pozornost ovih Ureda na činjenicu da bi Meštrović nedavno bio oslobođen zatvora nametnutog od hrvatskih vlasti nakon izravnog zalaganja DUCEA. Nakon oslobođenja izgleda da je izrazio oduševljena uvjerenja o Italiji i o DUCEu, od kojega da je zatražio audijenciju da bi mu zahvalio. Osim toga da je zatražio da bi njegova djeca mogla biti primljena u jedan odgojni zavod u Italiji i da u Zagrebu bude priređena izložba talijanskih umjetnika, da bi se na našu zemlju privukla pozornost hrvatskih umjetničkih krugova.

U tom pogledu spomenuti predsjednik smatra prikladnim da Meštroviću, čijim djelima je bio ispunjen gotovo čitav hrvatski paviljon na nedavnom Biennaleu u Veneciji, ne bude sada zabranjena izložba u Rimu, izložba već najavljena i stoga očekivana u talijanskim umjetničkim krugovima, koji bi bili neugodno pogođeni eventualnom zabranom.

Međutim, guverner Dalmacije ustraje u svom zahtjevu, izjavljujući da mu nije ništa poznato u potvrdu nekog izravnog DUCEOVOG zalaganja za oslobađanje spomenutog kipara od zatvora.

Ima se čast o tome izvijestiti DUCEA, uz molbu da izvoli obzna-

niti može li se udovoljiti onome što spomenuti guverner traži.” (XXIV-15).

Ministarstvo vanjskih poslova je postupilo oprezno, obavijestivši nadležne vladine ustanove 15. listopada:

“Ovo Ministarstvo, procijenivši razne vidove umjetničke i političke osobnosti hrvatskog kipara Meštrovića i upoznato s činjenicom da je spomenuti nedavno iskazao namjeru da obnovi neke veze s našom vlasti u Dalmaciji, smatra da bi bilo prikladno s velikom pozornošću pratiti Meštrovićevo vladanje kako će se ubuduće ponašati prema nama. Na osnovu tih daljnjih ishoda bit će moguće odlučiti konačni stav kako se prema njemu ponašati.” (XXIV-16).

U jednom nedatiranom dopisu Predsjedništva Ministarskog savjeta predsjedniku Udruženja umjetnika navodi se “da je od više vlasti odobreno da kipar Ivan Meštrović može održati izložbu svojih djela u Rimu” (XXIV-17).

Iako za to nemamo pismene potvrde, čini se da je konačnu odluku o zabrani priređivanja Meštrovićeve izložbe u Rimu i Milanu ipak donio sam Mussolini, zacijelo uvrijeđen Meštrovićevim pismenim odbijanjem da se s njim sastane, u stvari da pođe njemu na poklonstvo i time prizna Duceovu fašističku i političku nadležnost ne samo nad Italijom, nego i nad Italiji pripojenom Dalmacijom.

Stoga će Meštrović ljeti sljedeće 1943. godine, nakon godine dana boravka i rada u Rimu, ipak napustiti Italiju, dobivši vizu za Švicarsku.

Vratimo se njegovom životu u Rimu 1942. godine. U pismima Olgi tek usput spominje namjeravanu izložbu u Rimu i Milanu.

Dopisnicom iz Rima 1. srpnja 1942. Meštrović javlja Olgi:

“Ja sam još ovdje dok se ne objasne sve stvari u vezi sa izložbom ovdje i u Milanu. Postalo je već jako vruće i dosta se mučim sa toplim odijelima. Kad svršim pitanje izložbe, poći ću tamo, ali još neznam hoću li preko Venecije, ili ću dobiti mjesta na avionu preko Ancone.

Kako ste vi svi? Je li djeci završila škola?...“ (I. 4. 92).

Nakon dviju razglednica Olgi i Mati 6. srpnja s reprodukcijama Raffaellovih slika, pisao je Olgi iz Albergo Exelsior, 17. srpnja 1942. Brine se ako bi Olga s djecom došla u Italiju, da bi kuća na Mejama sa skulpturama u njoj i Kaštelet bili prepušteni nemilosti.

„Ljubezni g. F. mi je danas donio tvoje vijesti, da ste svi zdravi, da su sva djeca dobro završila ovu školsku godinu, da ste žito poželi i t. d. Ja sam vam se odavde javio nekoliko puta nu od vas nisam primio vijesti poslije nego si mi javila da si dobro stigla u Split. I baš jutros, kad sam htio da ti telegrafiram, javi mi se ovaj ljubezni gospodin. On mi nije precizno znao reći je li Tvrтко položio ispit, a ti znaš da mi je on najveća briga, da se ne bi sa njime obistinilo što drugi proriču, nego ono što ja želim i čemu se nadam. Imao sam želju i nadu da ću doći tamo - a to sam ti i pisao - ne za drugo nego da vidim djecu i tebe, nu ovo se otegnu. Koliko će se još otegnuti i da li ću doći to neznam. Bilo mi je još u Veneciji rečeno da bi se vidio sa g. M. i uredio pitanje mojih stvari tamo, a poglavito kuće. Medjutim taj gosp. je otišao na put baš kad sam stigao ovamo. Kada će se vratiti to se još ne zna, a ne bi bilo zgodno da odem kad mu je bilo rečeno da ću ga potražiti.

Prijatelji mi savjetuju da uopće ne idem tamo, pogotovu prije nego što se vidim sa tim gospodinom. Dakle, sačekati ću, vidjeti i onda se odlučiti.

Ako bi se odlučio da ostanem ovdje, morao bi naći atelier, da mogu nešto raditi, jer ovako bez posla, ne bih mogao izdržati. Kroz znance bih ipak našao neki atelier. Kad bih pitanje kuće osigurao, ja bih najvolio da svi dodjete ovamo i u tom slučaju bih uzео i neki mali stan. To medjutim ne bi ni u jednom slučaju došlo u obzir prije polovine septembra. Za školovanje djece bi se našao neki izlaz, a mogli bi učiti i privatno sa našim knjigama. Prof[esora] (naših franjevaca) ima dosta. Nu kako rekoх, za to još ima vremena.

Ovdje mi [je] strašno dosadno u maloj hotelskoj sobi, a sparina je strašna, da nisam u stanju ni da mislim, a kamoli da nešto radim. I onda sam strašno željan djece, koju tako dugo nisam vidio, a i bez tebe je teško. Nego se moram prilagoditi kako se da. Inače moji znanci i prijatelji su ljubazni kao uvijek, osobito Signorellievi. Kćeri su se razudale sve, pa me zovu ne samo njih dvoje starih, nego i zetovi. Svi su jako simpatici. Jože [Kljakovića] još uvijek nema, iako je odavde učinjeno sve što se je dalo. Možda će ipak doći. Za Danu [vjerojatno Matošića] sam se odmah interesirao i bilo mi je rečeno da će izići, nu dosad nije. Što je sa kumom [Tartaglijom]? Nada li se ovamo? Kad bih imao društvo, pošao bih u Fiuggi, da bar bubrege očistim.

Inače je ovdje više nego dva puta skuplje nego u Veneciji, pa ću se preseliti [iz hotela] ako budem još ostao.

Pričao mi je g. F. kako Marica hoće k meni. Ako ostanem ovdje, volim da bude i ona samnom nego niko. U Firenzi bi i meni bilo simpatičnije, ali je ovdje zgodnije iz mnogo drugih razloga. Prema tome bi bila i Marica u tom slučaju ovdje, a škola bi se našla slična. To sve, naravno, zavisi o mnogo čemu još...

Pozdravi mi Ćurčinove i kuma, a isto tako Fabiana [Kaliternu] i Dra Račića...

Pozdravi svima od Papinijevih i Signorellijevih!” (I. 4. 95).

Nakon još jedne razglednice iz Vatikana, pisao je Meštrović Olgi 26. srpnja iz Hotela Exelsiora:

“...nadam se da ćeš danas biti primila moje vijesti, poslani ti po g. F., gdje ti javljam razlog moga dužeg zadržavanja ovdje. Pokraj svega toga neznam, na žalost, hoću li u opće moći doći do vas tamo ikada. Ako bi ovih dana što sam saznao u tom pogledu, bilo pozitivno, ili negativno, javiti ću ti.

... Medjutim nije isključeno da budemo i svi tu - u koliko bi se na siguran način dalo urediti pitanje kuće tamo i pitanje sredstava za život ovdje.”

O Martinoj želji da se uda:

“Što se mene tiče, stvar stoji ovako. Koliko god mi je teško da nas tako brzo ostavi, još mlada i neiskusna, toliko vidim uz već spomenute uslove da je najbolje da ide kud je srce i volja nosi. Ako je spremna da ostavi naše gnijezdo i da pravi svoje, neka je sreća prati. To je i zakon prirode, koji je u njezinu slučaju bolje da se izvrši prije nego poslije.”

O mogućoj materijalnoj pomoći:

“Ja gotovine u Ž[enevi] više nemam, a nema ni Pešo, komu smo i onako dužni preko pola miliuna. Ali kako rekoх, ono najnužnije se mora nabaviti, a kad vrijeme dodje ona će svoje što je ide dobiti...

Ja inače ništa ne radim niti se može od sparine. Sekatura sa zdravljem nemam osobitih. Tu i tamo bubrezi smetaju. Ako ne budem mogao tamo do prvoga, onda ću poći na dvije nedjelje u Monte Catino kod Firenze. Imam i društvo, dva naša

fratra. Biti će mi znatno jeftinije nego ovdje, a zatim kad se vratim, uzeo bih ovdje skromniji i jeftiniji hotel, ili pension. Što ćemo kad mora biti tako...» (I. 4. 97).

Iz Rima 28. srpnja, spremajući se u Monte Catino:

“... Kako znadeš, ja uvijek ljeti imam teškoća sa probavom, te, mjesto da ovdje stojim, odlučio sam da podjem u Monte Catino na nekih 14 dana. To će mi dobro činiti, a stajat će me manje život nego ovdje. Imati ću neko malo društvo, doduše popova, ali su zgodni, a vidjeti ću i prijatelja Papinija [u Firenzi]. On siroma[h] skoro ništa ne vidi, a žena mu je bolesna. Dakle svak ima nevolja. Ostao bih do 15og augusta, a zatim bi se vratio ovamo, te bi, ili došao na kratko vrijeme tamo k vama i uzeo Maricu sa sobom, ili, ako ne bi bilo zgodno, pisao vama, da je ti dopratiš k meni. Medjutim bi volio vidjeti i Martu...” (I. 4. 98).

Dva dana zatim pisao je Marici o njezinom dolasku u Rim, preporučujući joj da što bolje nauči talijanski. Priložio je i pismo Mati, pitajući za njihovu žetvu žita na Mejama, za konja “Vrapca” i dr. (I. 4. 99).

O svojim obiteljskim brigama u Splitu pisala je Olga Peši, koji je raspolagao njegovim novcem, u Zagreb 4. kolovoza 1942:

“... Kako ste mi svi najavljivali, da će Ivan doći ovamo, do danas nije došao. Koliko god to želim da se nađe sa nama i u svojoj kući, isto toliko ne želim da dođe, jer znadem da imade tamo daleko više mira nego bi mogao imati ovdje. Splitski prijatelji i drugovi uvijek su isti, uvijek priče i ćakule!...

Ovdje je skupljina svaki dan veća, troškovi oko izdržavanja djece i toga velikog imanja, za danas ogromno[g]... Dala sam za školu 1.500 lir, Tvrtkove instrukcije 1.700, taxe za školu 1.500, radnici oko žetve preko 1.000, kupila sam dva praseta, koje pokušavam hraniti, 2400, za njih hrana, sjeme za repu, gnoj za polje, plaće radnicima, nešto zaliha, tj. nabavke hrane, to je sve strašno. Ja ne znam, kako će to dalje moći da ide. Tartag[lia] k tome svaki puta trese glavom, da može teško dobiti i te pare u banci, pak se sama pitam, ako to jedan mjesec uskrate, kako ću. [Prodala bi nešto zemlje na Mejama, ali to teško ide]. Marica će svakako u jesen u Italiju; tamo su zavodi vrlo jeftini, ali bi trebalo oko 15.000 da je tamo odvedem i deponiram za 1 školsku godinu. A sada dolazi na red pitanje Marte. I[vanu] sam o tome pisala. Ona bi se htjela udati u jesen i dobiti garsonjeru u Illici u našoj kući, te tamo stanovati, a jesti kod Vanjinih roditelja. Naravno da misli uz to učiti kao privatistica za maturu, a on svršiti svoj posljednji ispit. [Stan, namještaj, rublje i ostala oprema za njih]. Vrlo mi je teško i žao, da hoće tako brzo da se riješi na tu ozbiljnu stvar, ni neznam koliko bi vrijedilo da joj se brani s obzirom na mnoge okolnosti današnjeg shvaćanja i današnjeg vremena...” (X. 4. 221).

Iz lječilišta Montecatinija (Pistoia), Ospizio Antoniano, pisao je 5. kolovoza Meštović Olgi da Kljakovića, navodno, ne puštaju u Rim dok se Meštović ne vrati u Zagreb:

“...a Joža valjda računa da će poći u Rim. Neko reče da ne želi da potonji ide, dok ja ne bi došao u Z[agreb]. Neznam kakvu bi vezu to imalo. Meni se opet neće onamo, a nemam ni razloga da idem kad vi niste onamo i kad mi u kući ništa nema. Kako sam ti već pisao, ja ću ovdje ostati do 16. o. mj., a onda se vraćam u Rim, te ću stanovati u Zavodu sv. Jerolima, za koji sam već pred 6 godina obećao nešto badava učiniti, što ću sada, nadam se, i ispuniti.

Novaca sam potrošio dosta, ali ću odsele znatno manje.

Imati ću još za ovaj i idući mjesec, a dotle ću naći načina da dobijem po malo i za dalje iz onog što znaš gdje imam. Najteže mi je za vas tamo. Zar kum ne može da Jakov dava i dalje koliko vam je potrebno mjesečno?... Ako je potrebno, ja nemam ništa proti da se prodade 1000 m², pa da se od toga živi. Mislim da je bolje da se proda od toga što je bilo Bulatovo, nego od onog tvog kod Crikvina...

Sve mi se više čini da ću ja ostati u Rimu sa Maricom. Naravno da bih najvolio da dodjete svi četvero... Najteže je radi kuće i stvari, jer kuća ne bi smjela u nijednom slučaju ostati prazna, bar kako mi dosad izgleda, a čika Ćurčin mi je pisao da on ne kani da u našoj kući zimuje...” (I. 4. 100).

I drugo pismo iz Montecatinija, Ospizio St. Antonio, 10. kolovoza 1942:

„... Ovdje ostajem do 16. o. mj. a onda se vraćam u Rim. Pijem vodu za crijeva i bubrege. Kupelji ne uzimam, jer bi bilo previše jedno i drugo u isto vrijeme... Vidjeti ću kad se vratim u Rim je li još vruće. Mislio sam da ću moći nešto bilježiti, t. j. pisati, ali baš nisam raspoložen dok traje kura, a i fratri me uvijek tjeraju na šetnju...” (I. 4. 101).

Pismu je priložena fotografija Meštovića, fra Karla Balića i još jednog fratra kako piju ljekovitu vodu na izvoru.

I opet iz Montecatinija, 15. kolovoza:

«... Današnji dan sam proveo sa ona dva fratra, a i sa nekoliko ovdašnjih talijanskih fratara, koji su svi od reda dobri. Znam da ste vi svi mislili na mene, a mislio sam i ja na vas. Glavno mi je da ste svi zdravi, a drugo će se sve preturati.

I ja mislim da je najbolje da ti u septembru dopratiš Maricu u Rim, i da Matu uzmeš sobom. Hoće li Marica kod opatica na stan i koštu, ili će samnom, to ću vidjeti sada kad se budem vratio u Rim. Ja ću jesti u gostionici, a samo stanovati u sv. Jerolima... Ako se bude moglo urediti da i svi dodjete, onda bih uzeo mali stan ili u zgradi sv. Jerolima, ili kod Signorellijeva zeta...

Prekosutra putujem u Asizi, gdje ću ostati 5-6 dana, a stanovati ću kod franciskana. Tamo su oni znameniti freski od Giotta iz života sv. Frane.

Mislio sam da ću ovdje moći nešto bar pisati, ali nisam mogao. Malo kura, a malo šetnja sa fratrima su me omeli. Pokušao sam naškrabati neku sakralnu dramu, Izis i Oziris, pandan onom prevodu u zatvoru o Persefoni i Dionizosu.” (I. 4. 102).

Razglednicom se 17. kolovoza javio Olgi iz Assisija, iz samostana Santa Maria degli Angeli:

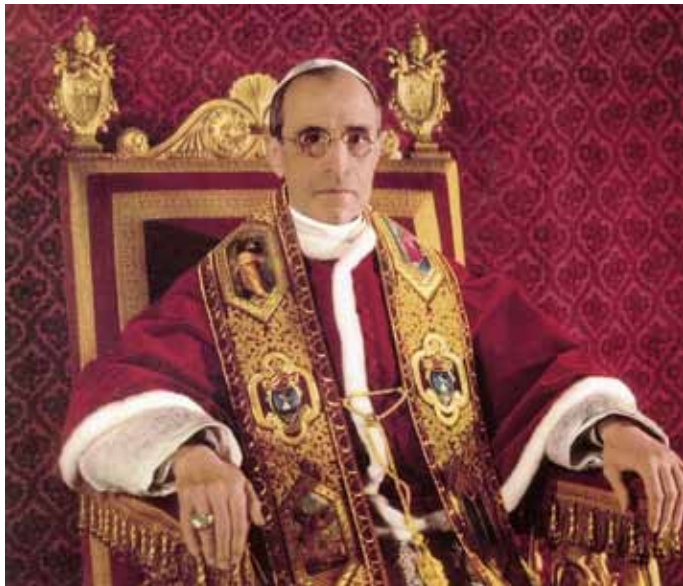
«Stigao danas u ovo simpatično mjesto sv. Frane. Odsjeo kod male braće u manastiru koji se nalazi u sklopu ove crkve. Ostati ću 2-3 dana...

Franjine ‘Cvjetice’ možete naći u mom ormaru u radnoj sobi.» (I. 4. 103).

Razglednicom Duoma i Giottovih slika javio se, osim Olgi, također Mati i Marti (I. 4. 104, 105).

Još uvijek iz Assisija, iz franjevačkog samostana, 18. kolovoza 1942:

«Evo me ovdje u Asiz[ij]u ima 5 dana, gdje sam gost kod franjevačke male braće, medju kojima se osjećam jako dobro, baš tako kao da sam u Sinju, Kninu ili u Makarskoj. Sva je razlika da su talijanski fratri još mekši i pitomiji, zadržavajući svu čednost i jednostavnost. Jedan krasan red ljuckog i kršćanskog bratstva. Assisi je u jednom krasnom kraju Italije, gdje produhovljenost nije pobjegla od prirode, niti je priroda

Papa Pio XII

ostala tudja produhovljenosti. Upravo sam se ova dva dana nauživao, zaboravio sve osim djece i tebe. Kad znaš koliko sam puta crtao sv. Franju i s[ve]tu Chiaru, može[š] si misliti kako mi je danas bilo lijepo prije podne gledati hram posvećen sv. Franji sa divnim freskama Cimabue i Giotta, pa čak i tijelo sv. Chiare, a poslije pola sata, i tako rekuć na par koraka, seljake u polju sa kukuruzom i voćem i djecom. Baš kao da bih ovaj hram prenio u koje naše selo. Osjećao sam se još zadovoljniji nego moji fratri, jer sam bio sa oba elementa i osjećao njihovu povezanost i nedjeljivost.

Idući od bazilike sv. Franje do crkve sv. Klare, nakon rastanka sa vrlo zanimljivim fratrom i vrlo simpatičnim i inteligentnim gradonačelnikom, naišao sam na skoro intaktnu fasadu starog poganskog hrama pretvorena u crkvu, sa nenadmašivim stupovima, požalio sam velikog Goeth[e]a koji je rekao da je to sve što je vidio u Assis[i]u. Ovaj njegov sud je dokaz, da, uza svu svoju veličinu, nije vidio, nije mogao čuti, a u donjoj crkvi sv. Frane u prostom žargonu, tako rekuć u 'čavrljanju', govore o vječnim stvarima, možda čak, ako ne i ozbiljnije, a ono iskrenije nego na Olimpu. Govori čak Čimabue, čiji je Olimp bio djedovina, a ne nordijske šume. Tišina, red i ozbiljnost u ovom malom gradiću me je oduševila. Mjesto ili gradić je po prilici kao Sinj po stavnovništvu. Nadam se da ćete i vi svi vidjeti jednog dana ovo mjesto.

Ostajem još dan-dva, a onda idem u Perugiu, gdje ću ostati također dan-dva, a onda se vraćam u Rim, gdje ću valjda zateći vijesti od vas...

Sa zdravljem sam prilično i pazi me jedan bivši pitomac od fra Petar [?], inače odličan franjevački naučenjak..." (I. 4. 106).

Sveti Franjo je svojim likom, svojim životom i svojim "Cvjetičima" odavna privlačio Meštrovića i kao čovjeka i kao umjetnika, pa je bio tema većeg broja njegovih crteža i skulptura. Najviše se tom svecu približio ovim posjetom Assisiju, a franjevačkim fratrima uopće ovim druženjem s njima, kao i sljedećim u Zavodu sv. Jeronima.

Po povratku u Rim je, dakle, Meštrović boravio i radio u hrvatskom Zavodu sv. Jeronima.

S franjevcem Dominikom Mandićem Meštrovića je vezivalo poznanstvo, a zatim prijateljstvo od 1928. pa sve do smrti

1962. godine. Često se s njim sastajao u Rimu 1942. i 1943, iako on nije boravio u samostanu Sv. Jeronima, nego u drugom franjevačkom u Via Merulana.

Meštrović je doputovao u Italiju bez sredstava sa dulji boravak, pa mu je o. Mandić osigurao kredit u njihovom Generalnom ekonomatu, kojim je on za boravka i rada u Rimu 1942. i 1943. plaćao troškove života, ali i rada: kiparski materijal, pomoćnike, lijevanja i drugo. Meštrović je taj novac kasnije uredno vratio.

S fra Karlom Balićem i o. Dominikom Mandićem pošao je Meštrović u Montecatini, gdje je u njihovom ugodnom društvu proveo petnaest dana, prvo u franjevačkom gostinju Sv. Ante, a zatim u Cortoni, nakon čega se o. Mandić vratio u Rim, a Meštrović je s Balićem posjetio, kako smo vidjeli, i Assisi, gdje su se zadržali još nekoliko dana, stanujući i blagujući u franjevačkom samostanu. O. Mandić je darovao Meštroviću bogato ilustriranu knjigu biskupa Facchettiija o sv. Franji Asiškome, koja je i dalje mogla nadahnjivati kipara za skulpture i crteže toga sveca (7130³⁸⁸⁻³⁸⁹).

Zavod sv. Jeronima bio je ujedno sastajalište ne samo svećenika, nego i ostalih Hrvata u Rimu, s kojima je i Meštrović tada održavao vezu. Sam opisuje svoj boravak u tom samostanu:

"U Zavodu je bilo desetak mladih svećenika, koji su studirali, te dva tri starija, zatim rektor Magjerec i nuncij Felice. Živjeli smo svi kao jedna obitelj. Hrana je bila oskudna i loša po kvaliteti, ponajviše loši krumpir, s vrlo malo masti, koju je Magjerec dobivao od svojih roditelja iz Podravine...

Poslije onoga što sam prošao kod kuće, u Zavodu sam se osjećao kao u zaklonici. Mogao sam raditi u svojoj sobi, pa čak i modelirati neke manje stvari.

Za četiri velika reljefa, koje sam radio za pročelje Zavoda, te za veliku Pieta unajmio sam od jednog kolege na Pinciu atelier i svakog dana radio. U dodir s Talijanima nisam dolazio, osim što bi me po koji stari prijatelj došao posjetiti, a i to rijetko i diskretno. Bili su oprezni što govore i kao da ih je stid. Od naših izvan Zavoda nisam viđao nikoga, izuzev nekoliko omladinaca koji su bili namješteni na hrvatskom poslanstvu i počeli mi dolaziti, a najčešće Nizeteo [Antun N., književnik, kulturni ataše NDH u Rimu], Lendić [Ivo L., književnik] i Cihlar, koji je bio najmlađi među njima i najljupkije mi se priklanjao, jer je znao da sam bio prijatelj njegova oca [književnika Milutina Cihlara-Nehajeva], kojemu je, uostalom, vrlo sličio i podsjećao me na njega iz đačkih nam vremena u Beču. Dakako, da su svi bili hrvatski nacionalisti i, dosljedno, protivnici ustaštuka, s čijim se metodama nisu slagali i oštro ih osuđivali..." (429³²⁸).

U Rimu je Meštrović 1942. upoznao i profesora romanističke Krstu Spalatina, s kojim je do smrti prijateljevao boraveći u Americi (9259⁵⁹).

Dosta vremena nakon Meštrovića, početkom 1943, stigao je u Rim i Joza Kljaković, kojemu je bilo odobreno da pođe izvoditi mozaike u Zavodu sv. Jeronima.

„Kada sam stigao u Rim, - opisuje on - Meštrović mi je rekao, da sam pušten u Italiju na intervenciju Sv. Oca Pape, kome je on prikazao moj slučaj kada ga je portretirao. U Rimu sam živio skromno i mirno s Meštrovićem u zgradi Zavoda sv. Jeronima. U to vrijeme Meštrović je modelirao stigmatizaciju sv. Franje za oltar nove franjevačke crkve, koju je gradio Otac dr. Dominik Mandić, generalni definator i generalni ekonom reda Male Braće. Taj hrvatski uvaženi redovnik, pokazao je ne-

obuzdanu agilnost i veliku organizacijsku sposobnost. On je u najtežim danima, koje je čovječanstvo proživljavalo, sagrađio svome redu novu generalsku kuriju i uz nju velebnu crkvu - dostojan prilog Vječnom Gradu - nastavljajući kao skromni fratar graditeljsku aktivnost svoga sunarodnjaka Siksta V. Ja sam započeo raditi študije za mozaike koje sam trebao izvesti na pročelju zgrade Zavoda. Sižeji su bili historijsko-liturgijski. Cijeli dan sam radio, a u večer diskutirao sa svećenicima, kojih je bio pun zavod, o stvarima teološkim, koje nisam pravo razumio ja, i o umjetničkim, koje nisu razumjeli oni...

Još sam u Zavodu upoznao dvojicu naših istaknutih redovnika, koji zapremaju vidne položaje u naučnoj hijerarhiji Papinih Univerza: O. Stjepana Sakača, profesora Rusicuma, vrijednog istraživača i historičara hrvatskog, koji je dokazao hrvatsko porijeklo Pape Siksta V. i otkrio ugovor između Pape Agatona i Hrvata god. 680. Drugi je O. dr. Karlo Balić, koji danas [1952], među naučenjacima katoličkog svijeta, zauzima svojim znanjem i svojim originalnim idejama jedno vidno mjesto. To je Hrvat koji nastavlja tradiciju Marka Marulića, Ruđera Boškovića i drugih...

Upoznao sam putem Meštrovića nekoliko mladih intelektualaca hrvatskih, koji su bili dodijeljeni hrvatskom poslanstvu u Rimu. To su bili dva lektora hrvatskog jezika, jedan na rimskoj univerzi, drugi na milanskoj: [Krst]o Spalatin i [lingvist Petar] Guberina, dva pjesnika: [Ivo] Lendić i [Antun] Nizeteo i dva publicista Wurster i Cihlar. Jednoga dana neki od ovih mladića su upriličili večeru s nekoliko intelektualaca talijanskih, i pozvali su Meštrovića i mene na tu večeru. Sastanak je bio ugovoren u stanu mome i Meštrovića. Talijanski gosti su bili Emilio Cecchi, Libero de Libero, Leonardo Sinisgalli, Luigi Salvini [talijanski književnici] i još jedan gospodin, kojega sam ime zaboravio...

U razgovoru za večerom smo konstatirali, da nitko od njih nije fašista, a da svi nose fašistički znak... Cecchi je bio urednik 'La Civiltà', a Libero de Libero izdavao je 'Parallelo'. Revija 'Parallelo' je bila luksuzno opremljena, ali ne s pretjerano velikim ukusom. Tu reviju je Država Hrvatska financirala, a Libero je u njoj vršio propagandu djelima svojih prijatelja, jalovih modernista talijanskih. Večera je bila dobra, razgovor politički nije bio iskren, niti je kulturni bio interesantan. Mnogo se govorilo o filologiji." (6333²³¹⁻²³³, 10295²⁴⁴⁻²⁴⁶).

U svom atelijeru na Pinciju Meštrović je još slobodnije mogao primati prijatelje i s njima razgovarati o politici i umjetnosti. Jedan od njih, mladi hrvatski pjesnik Antun Nizeteo priča o je kasnije Vinku Nikoliću:

«Što se tiče Meštrovića, on je u Rimu radio preko svojih starih prijateljstava i veza. On je živio u Sv. Jeronimu, ali je imao jedan atelier blizu Pincija i tu običavao primati neke posjete, koji, iako su bili politički, izgledali su, u atmosferi atelieru, kao slučajni i umjetnički... Meštrović je uvijek obavješćivao Perića [Stjepo Perić, oponuomećeni ministar i poslanik NDH u Rimu], potpuno slobodno, rodoljubno i prijateljski, i to izravno ili preko Sineka, s čijim je ocem, Nehajevom, bio prijatelj. Radeći i u Vatikanu, Meštrović je imao prilike sretati i diplomatske predstavnike velevlasti, Velike Britanije, SAD, pa i drugih... Meni je vrlo žao, što naš veliki Meštar nije iznio mnogo više gradiva o tim vremenima u svojim 'Uspomenama'. I bio je uvijek tako točno informiran o svemu, i o prilikama u domovini i o onima u svijetu. Kad sam se od njega rastao u Rimu, u kolovožu 1943., nekoliko dana prije rođendana mu, bio je vrlo tmuran, a i zabrinut osobito nad sudbinom Dalmatinske Hrvatske.

'Isto je tako bilo prije trideset godina ovdje u Rimu! - rekao je sjetno. Ali sam onda imao živu nadu, da ćemo se vratiti kući, a sada, kako izgleda, nema nade!...?..."

Antun Nizeteo je surađivao s De Liberom u izdavanju časopisa *Parallelo*, u kojemu su surađivali G. Ungaretti, E. Cecchi, Tin Ujević, Tadijanović i sam Meštrović (7625⁵¹⁻⁵²).

Nakon povratka iz Montecatinija i Assisija Ivan Meštrović opet redovito piše Olgi, izvještavajući je o svome životu i radu u Rimu, o planovima obitelji za budućnost, zanimajući se uvijek i o njihovom životu u Splitu.

Tako 25. kolovoza 1942, iz Zavoda sv. Jeronima u Via Tomacelli 132:

«Jučer sam se povratio u Rim i zatekao 4-5 tvojih pisama i jedno Matino... Za zdravljem sam prilično, iako sam izgubio 9 kg od kako smo se vidjeli, nu to ništa ne smeta. Nemam Sidike [Side Kesterčanek] da na me pazi, a ne bi ni njoj pomoglo. Vručina je i ovdje popustila, pa se nadam da ću moći početi raditi, makar za rad i samo na papiru. Da, ponesite mi moja drva za modeliranje, bar nekoliko, kad podjete ovamo. To neka Mate misli. Sad ću znatno manje trošiti, ali još uvijek dosta. Hranim se vani, a ovdje samo stanujem i imam gdje crtati.»

Savjetuje u vezi s Martinom udajom:

«U kući i Mletačkoj neću da stanuju i to iz više razloga. Prvo što neću da je Sida dvori - a niti bi htjela, a drugo što treba da se nauči sama dvoriti, raditi i brinuti se za svoje stvari, i treće što principijelno neću da udata stanuje u roditeljskoj kući, odnosno stanu... Kad si je riješila da ide od nas, onda treba da ide za mužem i da se priljubi njegovoj familiji. To ide tako... Dok mi nešto imamo, ona neće biti ni gladna ni gola, ali skromno i prilikama primjereno... Za dolazak vas sviju ovamo neznam još ništa pouzdano reći... Č[ika] Č[určin] bi bolje činio da se ne brine za me ni moje duševno raspoloženje. Niti sam ja Wagner (a ne bih želio ni biti), a još manje on Nitsche. Popovi će na mene uticati koliko i on: što bliže to dalje...» (I. 4. 107).

Zatim 26. kolovoza 1942:

«Jučer sam ti pisao radi Marte i Marice i poslao svoj pristanak da se Marta može vjenčati...

Jutros sam bio na Monte Mario [konvikt] radi Marice. Vidio sam sve i ispitao sve, pa sam više zadovoljan, nego sam očekivao. Mjesto (položaj) prekrasan i zdrav. Za hranu su me uvjerali da neće biti gladna, a i ja se nadam da neće po onom što su mi rekli. Svakako ja ću o tome voditi brigu. Vidjeti ću je najmanje svaku nedjelju jedamput, a telefonirati će mi moći svaki dan. Meni su one žene jako simpatične i inteligentne, a da imaju svoja pravila, kojih se moraju držati, to je naravno...

Ovdje nije nenasna vručina, ali se ipak ne osjećam najbolje i užasno sam sam, sam u svakom smislu. Nadam se da ću skoro početi bar crtati. Ovih dana sam utucao vrijeme nekim pisanjem...» (I. 4. 108).

29. kolovoza, u očekivanju obitelji:

«Čekam tvoje vijesti da mi javiš jesi li dobila propusnicu i za Matu i koga dana po prilici možete stići ovamo, da bih mogao rezervirati sobe u nekom pensionu. Naravno da bih volio i Tvrtka vidjeti, ali se bojim da bi to teže išlo kad se još nismo odlučili da bi svi ostali ovdje. Prvo se je teško odlučiti radi kuće i stvari, a drugo što jako, jako teško radi životnih namirnica. Nema sumnje da bi djeca daleko, daleko dalje imala manje hrane nego tamo u Splitu gdje imate bar svoj kruh i zelenje. Oni su još u najkritičnijim godinama razvoja pa mi je teško ri-

skirati. Za Maricu samu će mi koji prijatelj štogodj ispomoći...

Meni je jako dosadno i nezgodno samom, za sad nema druge. Nisam dobro sa želudcem i crijevima i ne mogu da jedem ni ovo malo što ima. Izgubio sam pet šest kila. Tješim se da su to posljednje kure. Veselim se što ću bar vas troje skoro vidjeti i što će mi poslije bar Marica biti blizu. Vrućina ponešto popušta, ali je još uvijek toplo, jer još nije pala kiša koja će dokončat ljeto. Ovih dana ću početi raditi u koliko se bude dalo. Mislim učiniti relief za ovu zgradu. Naravno badava. Što će biti sa projektovanim izložbama još neznam, nu malo mi je stalo. Hoće li mi oni u Zagrebu produžiti odsustvo ni to neznam, nu i tu mi je malo stalo; ne želim se vratiti onamo sam, da se smrzavam i sjedim u jednoj sobi, a ona nesretna Sida da po cio dan misli što će mi dati jesti. Moram reći da me je ona i Pešo spasila prošle zime i proljeća..." (I. 4. 109).

Pismo Olgi 2. rujna 1942:

"... Ti si pisala da misliš da ćete moći biti tu oko 15. rujna, nu pitanje je hoće li Martino vjenčanje ići tako brzo. Ja neću nikako da ide u Z[agreb] prije nego se vjenča..."

Sa mojim zdravljem je nešto bolje. Liječio me je stari prijatelj Signorelli. Stara je i kćeri joj još do 15. na ladanju..." (I. 4. 110).

Sutradan, 3. rujna:

"... Ovdje još uvijek traje sparina, pa mi se slabo daje raditi. Baš sam počeo praviti neke skice na papiru, za sv. Jeru, a uz to čitam i njegovu biografiju i djela. Zgodan svetac. U tadašnjoj pomodnosti - jer svako vrijeme ima svoju nesvjesnu pomodnost - otiš[a]o u svece, inače je mogao biti veliki književnik. Rodio se na Grahovu iznad Knina i tek sa 18 g[odina] počeo učiti i to vrlo ozbiljno, a moj [sin Tvrtko] sa 17 neće, t. j. misli da ne treba i da sve zna. Učio je stare grčke i rimske klasičke koji u njegovo doba zanesenog kršćanstva nisu bili u modi, ali su mu bili dobri drugovi sve do smrti i pomogli mu da bolje od drugih razumije stari i novi zavjet. On barbarin prvi prevodi sa hebrejskog na latinski Stari zavjet. Nu što se sve tebe tiče, kad ti je puna glava dnevnih briga sa kućom i djecom.

[O Martinom smještaju u Zagrebu]. Reci joj da može uzeti 2-3 uramljena crteža da dekoriše sobu i onu Madonu sa djetetom što sam radio prošle zime, relief u drvu u babinu kostimu. To joj, za sad, poklanjam..." (I. 4. 111).

Na trećem katu Zavoda sv. Jeronima piše 7. rujna Olgi:

"... I meni ako možeš donesi jedno tamno odijelo, jedne cipele, jedan džemper, 2 košulje i jednu radnu kabanicu, te drva za modeliranje..."

Pismu je priložena i potvrda adresirana Župnom uredu sv. Križa u Splitu, da je sporazuman vjenčanju kćeri Marte s Vanjom Šrepelom (I. 4. 112).

Olga, Marica i Mato krenuli su krajem rujna ili početkom listopada, u Rim, tamo se zadržali vrlo kratko, a onda se Olga i Mato opet vratili u Split, a Marica ostala u Rimu (8839).

Nakon Olgina odlaska, pisao joj je Meštrović 11. listopada 1942. u Split:

"... Iza kako ste otišli ovdje je bilo malo kiše kroz dva dana, od širokog [južine], pa sam se bojao da će biti nemirno more. Od jučer je opet lijepo i toplo, kao kad ste bili tu, pa se sad nadam da će biti ovako i tamo i da ćete lijepo putovati. Jutros sam točno išao po Maricu, doveo je k sebi i oboje smo omastili bradu onom tuninom. Sad ona sjedi u mojoj radnoj sobi i piše pisma, a ja ovo par riječi vama... Dakle sve u punom redu sa

Maricom. Žao mi je da nisam isto učinio i sa dječacima...

Ja sam dobro sa zdravljem; počeo sam malo modelirati, samo mi je malo (prilično!) neobično bez vas... Sutra idem pogledati atelier kod jednog znanca, gdje ću moći ev[entualno] raditi veliki relief..." (I. 4. 113).

Malo zatim, 14. listopada, piše u vezi s Martinim poboljšavanjem i njezinim smještajem u Zagrebu.

"Ja sam malo počeo modelirati, za sad ovdje u predsoblju i naravno male stvari. Joža mi je poručio da mu ne dadu vizu dok se ja ne vratim u Z[agreb], ali mi poručuje da to ne činim. Sa njegovim očima još uvijek slabo. Moju ostavku [u Umjetničkoj akademiji] nisu uvažili. Sada će je, uslijed promjena, još manje uvažiti. Poručili su mi ali da će Jožu pustiti da dodje..."

Ja sam sa zdravljem dobro i ne mičem se od posla dok ne svršim ove reliefe." (I. 4. 114).

Malome Mati pisao je 17. listopada:

"... Mogu misliti da ste bili umorni od puta, nu sad ćete se opet, nadam se, oporaviti kod kuće... Ne trebaš biti ljubomoran na popa za Jeru [sv. Jeronima], a tebi ću napraviti nešto manjega. To dabome neće biti Kentaur. To bi ti mogao učiniti po svom Vrapcu, jer Kentaur ima donje tijelo konjsko, a odmah imaš model, a za gornje učini sebe, pa eto ti silnog Kentaura..." (I. 4. 115).

Olgi 19. listopada:

"... Ja sam prilično i radim nešto u zemlji [glini]. Očekujem da mi neko javi za atelier gdje ću početi veliki relief prije nego bude hladno. To je neka mala luknja kod nekog siromaha. Moram i to, jer se ovdje ne da raditi u sadri. [O problemima s Tvrtkovim ponašanjem]. Gledaj da i za nj dobiješ propusnicu pa dodjite svi pred Božić. Možda ću ga moći ovdje metnuti u školu..."

Ovdje je još uvijek lijepo vrijeme, ali znatno hladnije. Jučer se nije moglo kod Marice. Ovdje je došao dr. Hin i mlađji Zoković i donio mi pismo od Kirigina, pa ću po njemu pisati da mi Sida pošalje odijelo, kaput i cipele. Atelier će mi na Josipovcu isprazniti ustaše, te će tamo smjestiti one gipse koji su već unutra, ona tri velika što su bili u starom umj[etničkom] paviljonu, te sve što je bilo u modernoj galeriji. Daleko su dotjerali, ne treba još nego da podmetnu šibicu. Neka bude i to ako mora biti, samo da me puste na miru sva naša bagaža onamo, tamo i gdje god ih ima..." (I. 4. 116).

I Marica je iz Rima, iz konvikta "Villa Pacis" na Monte Mariju, pisala majci, od 19. X. - 21. XI. 1942. Otac je redovito posjećuje.

"... Inače tata je bio u nedjelju. Dobro je. Iznajmio je neki atelje, pa se sprema da radi naveliko..." (I. 4. 171).

25. listopada:

"... Ja sam ujutro sve okrpala tati. Iskefala odijela, uredila ormare, on mi je čitao neke svoje 'inšpiracije'. Poslije smo izašli na ručak. Sad spava u drugoj sobi, jer je vrlo umoran, pošto kaže da je jučer dugo pis[a]o." (I. 4. 172).

31. listopada Marica javlja da je proglašena najboljom učenicom u školi i najboljom pitomicom u Zavodu (I. 4. 173).

5. studenoga:

"... Danas sam ujutro telefonirala tati. Pošto radi u onom ateljeu koji je vlažan, prehladio se, pa kašlje... To me strašno žalosti, ali pošto još samo tri dana ima da radi u tom ateljeu, tješimo se da će mu onda proći... Baš grozno, kraj svojih divnih ateljea, spao na ovako šta." (I. 4. 174).

21. studenoga piše da je otac posjećuje nedjeljom, pa za jedno izlaze. Piše o Marti koja se sprema na udaju i o brigama obitelji s Tvrtkom zbog njegove nesređenosti (l. 4. 176).

Meštrović i nadalje obavještava Olgu o svom životu i radu u Rimu. U pismu 21. listopada 1942. zabrinut je i žalostan zbog Tvrtkova ponašanja u Splitu.

„... Već odavna nisam raspoložen za nikakav rad, a sad pogotovo. Nije čas za kukanje, jer mi to ne da ni dužnost ni osjećaj, ma koliko da je izmiješan gorčinom... Ne vidim drugog izlaza, nego da ostanemo pri onom i da svi dodjete ovamo. Jesi li bila da tražiš i za njega propusnicu?... Da ti olakšam situaciju i da spasim njega, ako je moguće, možeš ga i odmah poslati k meni - ako mu dadu propusnicu i ako bi imao sa kime doći... Njemu reci da sam slab i da hoću da je kod mene... Marica je dobro i ništa joj ne fali...

Što će kumu [dru. Tartagliji] crtež od Jere? Ako hoćeš, daj mu jedan ili posudi, ako mu lično pravi veselje - inače za koga?...

Stvari iz Mletaka su stigle u Z[agreb] i izgleda da će ih nositi na izložbu u Njemačku. Prema tome bi za sad [izložba] ovdje otpala. Ja se odavde ne mičem, ni u Z[agreb] ni u Njem[ačku], pogotovu kad i vas očekujem ovamo.” (l. 4. 117).

Ponovno o problemima s Tvrtkom u pismu 26. listopada. Želi ga dati u neku talijansku školu da se izvuče iz sredine koja na njega loše djeluje (l. 4. 118).

“... Ova tvoja pisma mi nisu baš ništa umanjila brige, - pisao je Olgi 29. listopada - Martina uzrujavanja za stan [u Zagrebu], Ćurčinova selidba iz kuće [u Splitu] i tvoje bojazni za T[vrta]ka...

I ja s tobom razumijem Ćurčinove razloge da prije zime napušta kuću, međutim moram reći da mi je jako neugodno i to u oba slučaja, i ako dodjete ovamo i kad bi morali ostati tamo. Kako taj problem riješiti i koga useliti tu ne mogu biti pametan. Svakako bi morao biti netko ko je po svemu siguran u svakom pogledu...

Ja nisam gladan, a Marica još manje... Nadbiskup [Stepinac] mi je pisao da nema nikako izgleda da bi Joža došao ovamo. On sam mi isto po Stelli poručuje, da nema izgleda dok sam ja izvan Z[agreba], ali mi nipošto ne savjetuje da se vraćam.

Ovdje su ima dva tri dana počele jesenje kiše. Ja [sam] počeo jučer veliki reljef. Atelier je daleko ko do Bos..., ali je nesgodno radi kiša. Što ću, kad sam počeo, valja dovršiti. Inače sam učinio 2 biste i 2 skice. To je sve...” (l. 4. 119).

1. studenoga 1942.

“Danas sam bio kod Marice i upravo sam se povratio pa hoću da ti se sa par riječi javim. Ona je dobro... Zadovoljna je i vesela, da me je baš razvedrila. Dobila je svoju uniformu pa izgleda mali vražić, ozbiljno, - još su joj objesili neku medalju, u znak priznanja, kao najboljoj učenicu, i vidio sam da joj se to sviđa. Inače je sestre jako hvale...

Vremena su ovdje već kišna, ali se ipak sunce pojavi, zgrije i razveseli. Pred koji dan sam počeo u velikom Sv. Jerolima. Neko mi je ponudio atelier kod Pincio. Malo je vlažan, pa ću pobjeći čim dovršim ovaj relief. Dapače sam se malo prehladio, ali ništa ozbiljno. Kad bih imao od vas dobre vijesti, sve bi bilo u redu... Za sredstva mislim da ću moći petljati ovako ko i do sada. Ja kako znaš trošim malo za sebe, samo ove stvari oko rada koštaju dosta: ilovača, svaki komadić drva, sadra i t. d. Jednu glavu izliti košta 500 lira. Učinio sam do sada 2 biste i 2 skice. Inače ovdje imam priličan red i mir, a jelo onako ko i u

hotelu kad smo bili, samo nemam voća. Mate će reći da bi on pronašao, ali sad ne bi ni on. Nu ipak se pomalo nadje, nabave mi opatice...” (l. 4. 120).

7. studenoga pisao je sinu Mati:

«... Fotografije od sv. Jere nisu gotove da ti pošaljem, nu nadam se da će biti idućeg tjedna, pa ću ti poslati. Baš sad veliki relief dovršavam u zemlji, koga sam počeo pred desetak dana. Više mi vremena ode dok nadjem zemlju i koji komadić drveta za kostur nego za modeliranje. Jedan mali atelier sam podnajmio od jednog kipara, te sada tu radim. To ti je na Pinću [Pinciju], malo dalje od Piazzes del popolo. Mjesto je lijepo, ali je atelier ružan, mali i vlažan, a još je k tomu zatrpan tuđim stvarima, pa mi nije baš ugodan. Inače mi je dobro da sam svaki dan prisiljen ići dva puta tamo i natrag, te se tako prošetam. Vrijeme je počelo biti kišno i hladnije, pa sam se malo nahladio te kašljem, nu nije ništa teže, a i to će proći čim opet bude sunca. Da ste mi vas troje ovdje bilo bi mi lijepo. Nadam se da ćete svi dobiti propustnice i doći k meni pred Božić. I ja i Marica smo počeli brojiti dane kad ćete doći... Zaželio sam se i naše kuće i Crikvina, nu to su mrtve stvari, a meni je glavno da vas vidim, a to drugo ću viditi, nadam se, na proljeće, ili u ljetu...” (l. 4. 121).

14. studenoga Olgi:

„... Nisam ti pisao nekoliko dana jer sam radio i htio svršiti Jeru, što mi je jučer i uspelo, a u večer sam umoran ili me neko zadržava. Kad modeliram onda nisam za ništa drugo. Sad vidim kako se dva posla ne mogu najedanput raditi. Mati danas šaljem fotografiju od reliefa koju sam mu obećao... Kum mi je javio da ti je nešto para položio na račun pa ćeš opet u tom pogledu biti bez brige. Ja još imam od onog što sam imao kad ste vi pošli. Za život i pušenje ne trošim više od 2000 [lira], ali je ovaj moj posao skup: zemlja, drvo, model, ljevanje. Atelier isto plaćam 1000 mjesečno. Volim nego primati usluge. Tako sve plaćam i tako sam najzadovoljniji... Danas sam imao ugodan dan: neko mi je donio iz Zagreba pisma od Peše, Side i Marte, te zimski kaput i još jedno odijelo, cipele i još jednu zimsku pidžamu. Tako sad imam sve što mi treba. Poslala mi je kćer kutiju kolačića i šogorica [Sida] jednu... Po Joži koji dolazi poslati će mi [Ivo Šrepel] jedan pršutić i neke fotografije koje sam tražio. Inače mi donosioc pisma priča da u Z[agrebu] nije ništa u redu i da još uvijek prave gluposti...” (l. 4. 122).

17. studenoga:

“... Vrijeme je ovdje lijepo iako već dosta hladno, nu ne plašim se kad sam dobio zimski kaput i cipele. Jučer sam se malo nahladio u atelieru i imam malo groznice, nu proći će pošto sam ostao u krevetu. Marti, Sidi i Peši sam pisao po nekom slikaru koji se vratio u Zagreb. Joža još nije stigao i ako mi je Pešo javio da su mu papiri svi u redu i da bi imao stići svaki dan. Drago mi je da će se maknuti iz onog ambijenta, gdje je, kažu jako propao...

Dok sam ovo jučer na večer pisao došli su mi razni ljudi te su mi smetali do kasno na večer.

[O brigama zbog Tvrtkovog druženja s ološem]. Ne pišeš mi ništa ima li izgleda da ćeš za njega dobiti propusnicu. Ako ne bi mogli doći svi, a ono neka dodje on, ili sa nekim popom koji putuje, ili sa nekim Talijanom ko bi ovamo išao. Ako ne bi išlo drugačije, onda ću ja doći po njega, jer što mogu raditi nego sve pokušati, da ga izvučem. Volio bih naravno da svi troje dodjete, ma da je teško sa putovanjem. Ovdje isto zima i nema se i ne može se ložiti. Dok ovo pišem, sjedim u sobi u kaputu i tresem se, jer nema nego 9 gradi u sobi...” (l. 4. 123).

20. studenoga:

«Marica i ja smo dobro. Vrijeme je hladno ali opet vedro, pa se sa suncem snosi. Ja sam počeo drugi relief, te se nadam da ću ga dovršiti do 5. XII. ako ne počnu one vječne kiše. U tom slučaju ne bih mogao u atelier zalaziti jer je slab i vlažan. Imade neka mala pećica, ali nemam drva. Onomadne sam dobio 100 kg, pa po dva tri komadića naložim. Eto do 5 tjedana je Božić, a još neznam hoću li vas vidjeti...» (I. 4. 124).

Dva dana zatim opet o brigama zbog Tvrka.

«Kad bi samo došli k meni, pa što bilo da bilo... Nas smo oboje dobro i bili bi jako zadovoljni, kad se ne bi brinuli za vas. Vrijeme je prekrasno i ako je dosta hladno...» (I. 4. 125).

24. studenoga:

«... Sve je to teže sa poštom za Z[agreb], a i inače je sve teže onamo [u Zagrebu]. Sad bi čak htjeli čuti mišljenje, kao da mišljenja mogu mijenjati izvršena djela. Joža još nije došao i ne mogu razumjeti uzrok kad mu je sve bilo uredjeno još pred 14 dana...»

Drago mi je da si ti i za T[vrtka] dobila propustnicu, pa se tako nadam da ću vas sve troje vidjeti ako vam bude moguće putovati... Za T[vrtka] i vas uopće me više zabrinjuje prisustvo zeta St[udina] i njegovih prijatelja, više nego sve drugo tamo. To malo drži na umu.

Jesi li sa Ć[určinom] uredila da ostane tu? Ja bih volio da ne idu iz kuće, jer kad ste do sad izdržali, možete i ovo dalje. Stisnite se nekako na zapadnoj strani.

... Meni je isto ovdje hladno i dok ovo pišem sjedim u sobi u kaputu... Ja sam miran i relativno dobro sa zdravljem. Prvi relief su mi danas prenijeli iz atelier a ovamo [u Sv. Jeronima] u jednu dvoranu, a sa drugim sam tako daleko da ću ga idući tjedan lijevati u gipsu...» (I. 4. 126).

I posljednje pismo Olgi iz Rima u Split, 27. studenoga 1942:

«... Razumijem ja tebe da putovanje ne ovisi o tebi već o prilikama. To sam i ja mislio i u tome i jeste stvar da mi je teško ako ne bi došli, a teško mi je reći: 'dodjite'. Vidim koliko ti je teško s Tvrtkom i koliko je opasno po njegovo zdravlje ako nastavi s tim životom, a s druge mi je strane teško da riskiram radi njega svo troje. Tu je dilema. Inače kad bi ovamo došli sve bi se udesilo. Možda ćete vi tamo bolje moći prosuditi da li možete bez opasnosti putovati i u koje vrijeme... Za stanovanje ću se interesirati već sutra, pa ću ti javiti. Istina je da je sve prepuno, ali se, nadam se, može ipak nešto naći. Da bi pošli trećega mislim da ne dolazi u obzir, jer se ja i vi lakše možemo još koji mjesec pritrpiti jedni bez drugih nego da vas svih troje riskiram. Sad ti je jasno... Hvala ti što si mi poslala instrumente i ... za modeliranje... Od jučer smo počeli grijati i dotjeramo do 14 gradi...» (I. 4. 127).

Pred Božić 1942. stigla je Olga s djecom u Rim (7130³⁸⁹),¹⁴¹ Meštrović je tada napustio Zavod sv. Jeronima i smjestio se s obitelji u Hotelu Eden, gdje su nedugo boravili, do odlaska u Švicarsku ljeti 1943. godine (8766³⁰⁷; 8839).

O daljnjem Meštrovićevom boravku, zajedno s obitelji, u Rimu doznajemo nešto iz sačuvanih pisama što ih je tada slao bratu Peši.

Iz Hotela Eden u Via Tomacelli 132 pisao je bratu 26. veljače 1943:

«Danas putuje dr. Lacković u Zagreb, pa hoću da ti se javim po njemu kao i zadnji put. Pišem olovkom, jer sam nešto

nahladjen pa sam u krevetu... Bilo je pismo od mene za te i od Olge za Martu. Priložio sam ti bio i fotografiju zadnje moje 'piete' koju sam taman bio dovršio, a čini mi se i od 'Jerolima' i Lava XIII. Sad (ovih dana) sam dovršio i treći relief (kao pandan Jerolima) Sista V. koji je podigao crkvu svecu i udario temelje zavodu za 'Ilirce', i koji je sam bio iz naših krajeva. Ostaje mi još sadašnji Papa, koji će biti pandan Lavu XIII. i kad to dovršim, onda sam gotov sa Jerolimskim zavodom i mojim obećanjem. Istina da su se iz jedne figure rodile dvije, a iz dvije četiri, nu nesmeta. Smeta jedino to što sam imao i više materijalnih izdataka, [ipak] ja nisam htio ništa primiti ni za rad, ni za modele, ljevanje u gipsu, atelier i ogrijev, što ipak iznosi dvajestinu hiljada lira, ali eto u slavu Boga.

... Savjetnik Pavlović, po kome sam ti pisao... Donio mi je tvoje pismo o događajima u Otavicama. Bio mi je pisao o tome i Tartaglia i Ć[určin], ali je od oboga bilo ublaženo, jer je bio srpski izvor...»

Dalje o ratnim nedaćama obitelji na selu, o kojima smo ranije govorili.

«... Olgu i djecu nepuštam da idu natrag gdje [je] potpuna zbrka pojmova, ideja, namjera i t. d., a uzto dobronamjerni 'branitelji' povećavaju teškoće. Do 7. III. imadu svi dozvolu boravka ovdje, a mislim da će nam svima bez daljnjega i produžiti.

Inače se nadam da ću kroz idući mjesec moći svršiti i bistu i relief Papin, a zatim ću već... [?], pa neću moći ni modelirati u mojoj maloj rupi gdje radim, koja nema ni prozora ni zahoda ni ničega. Nije mi ni stalo, jer kad bi nešto i učinio... bio bi samo trošak i balast. Nadao sam se da ćemo ev[entualno] moći u proljeće ili ljeto u Split, nu to izgleda isključeno, jer se sve više komplikuju stvari i može se proširiti ono što se u Zagori dešava. Dječaci uče (sad je i stariji prionuo), pa će moći kad se bude pružila prilika negdje ispite položiti, a za sad je glavno da nauče. Gdje ćemo ljeto provesti, to je teško znati, svakako bi bilo ovdje neizdrživo sa sparnom vrućinom. Sa hranom biva sve teže, sve gore i sve skuplje. Najbolje bi bilo negdje u Gstad [Švicarska]. Možda ni to nije isključeno. Kako bi bilo fino kad bi striček [Ivo Šrepeš] još prije nas bio tamo! Zima je bila blaga, a sad, već ko proljeće ovdje. Marta je htjela sa guvegljom ovamo, nu baš je odgovaramo od toga i savjetujemo da idu u Slovačku. Šta će biti sa svim mojim stvarima u kući i atelieru tamo nek Bog zna. Nu ti se na to neobaziri. Najbolje je da Sida sjedi u kući. One [skulpture] što su se iz Venecije vratile tu su. U Njemačku je išlo samo 5 komada? Kada se vraćaju? Koji mjesec je izložba u Beču. Nisam ni malo ni za ove u Splitu siguran. Ona... [Ćurčin] čuva ali komplikuje i nehotice povećava protivnika, 'snireći [?] naravno sa svojim. Sad hoće da otjera [Ljubu] Leontića [koji također boravi u Meštrovićevoj palači na Mejama] i veli 'on ili on', a švače [?] cjelo postaje sve više srp[sko]-čivutsko mjesto susretanja. Sad mu se učinilo da ni za [Andriju] Krstulovića nije bio dosta dobar atelier ispod ceste, koji je daleko bolji nego gdje ja ovdje radim, pa ga je preselio u onaj u vrtu. Gadna... koja pravi usluge i kombinacije na tudji račun.

Pisao sam Tartagli da proda ono Olgino zemljište kraj tvoga na Crikvinama... Riješili smo se na taj korak, jer i onako se nezna ko će to ugrabiti u Splitu... Dakle nemaj brige za mene nego se pobrini za sebe...» (X. 4. 223).

Olga je 4. lipnja 1943. pisala iz Rima Peši u Zagreb:

„... Joža je srećno stigao na zadovoljstvo svoga prijatelja. Lanjska sudbina ih je mnogo povezala i drago mi je da su za-

jedno, no nedaog Bog više kao lani. Mi smo uglavnom dobro, sa raznim peripetijama sa djecom, kao što je često slučaj gdje ima djece. Marica je marljiva, Mate malo prepotentan, a sa Tvrtkom, iako bolje nego u Splitu, ipak ide teško...

[O Marti u Zagrebu]. Ova djeca ovdje se ne odriču ničega, žive u hotelu, ma da institut bi stajao ne za svakog 4.500 lir. već najviše 1000 lir., no Ivan tako želi, pak neka se Marta dok možemo ne odriče ničega..." (X. 4. 224).

Peši je i Meštrović pisao 9. srpnja šaljući novac po dr. Periću za njega i Martu:

«Ovdje je strahovito sparno te nisam u stanju da nešto ozbiljnijeg radim, a Olga i djeca su očajni. Otići negdje u brda u Italiji skopčano [je] sa mnogo poteškoća, nu uspelo mi je urediti da podjemo u Gestad [Gstad], gdje sam već bivao, pa se nadam da ćemo biti onamo kroz 2-3 dana.

Ovdje sam inače svršio sve modele za Jerolima, te će se ovih dana početi klesati u kamenu. Ako budu prilike dopuštale, došao bih sam u jesen da korigiram i da se do Božića postave.

Djecu ću gledat nekako da smjestim u institute, a nas dvoje ćemo se smjestiti u neki pension ili mali stan...

Ovdje sam nekako bio spetljao za život, te mi je čak i preteklo nekih 135.000 lira, koje sam spremio kod oca dra Mandića, što mi može poslužiti ako se vratim ili tebi ako bi ovamo došao.

Po nikome mi se odavna ne javljaš, pa neznam što je s tobom i imade[te] li ti i Marta sredstava. Onaj mali trgovac Pučar bi htio da uzme 2 skice za Evangeliste i nudi 200.000 kuna. To nije puno, ali buduć da je dobar i pošten čovjek, to mu možeš dati i za tu svotu, a on neka plati napose lijevanje u bronzi. To neka udesi sa Kršinićem. Mislim da će mu izliti za 50.000 obe. Sadre onda spremi opet na tavan. Pare uzmi ti ako ti trebaju, a ako ne podaj Marti 100.000 kuna, da se ne plaši da će ostat bez sredstava...

Jesu li ti povratili onaj uski dugački relief što je Kirin htio kupiti?

Jesu li ikad stigla ona dva velika drvena reliefa iz Berlina u Zagreb?...“ (X. 4. 229).

Peši je Meštrović pisao ponovo sutradan. Brine o obitelji na selu:

«... Gore [su] na Josipovcu drugi, [u] Ilici drugi, a tako i na Mejama i 'Crikvinama', a toliko naših se gore [na selu] muče.

U velike me ljuti da su se ona dva velika drvena reliefa izgubila, koji su ujedno i najbolji od svijuu... Podbodi Kirina da traga!

Ako stvari budu išle na izložbu u Švajcarsku, morati će udesiti da ih netko prati. Ne vidim da išta može biti valjana ako ti ne odeš prije tamo, pa ne vidiš i dogovoriš gdje i kako. Ako to Kirin neće i ne može da udesi, onda ja ne mogu dati stvari.

... Ja i ako bi bio u Švajcarskoj neću i ne mogu da se bavim izložbom, nego da to činiš ti..." (X. 4. 225).

Iz Rima je Meštrović 23. lipnja 1943. pisao i svom učeniku i suradniku na Mejama, Andriji Krstuloviću, kojemu je prepustio atelijer južno od palače da radi u njemu. Potiče ga na rad i traži da mu pošalje fotografije svojih radova. On je u Rimu u „manjem i gorem ateliju nego je četvrtina onog ispod ceste“, a „do tak[v]e radionice treba da svaki dan pješačim dva puta ko Vi od grada na Meje“. Savjetuje Krstuloviću da prihvati Kršinićev poziv da pođe u Zagreb na Umjetničku akademiju. Dodaje kako će Tvrtko poći maturirati u Sušaku (9785⁴⁹⁹).

O raznim svojim susretima s nekim istaknutijim osobama i svojim, uglavnom političkim, razgovorima s njima, pisao je sam Meštrović u svojim *Uspomenama*, govoreći tek usput o onom što bi nas najviše zanimalo, o svom kiparskom radu.

Tako je u obitelji svojih ranijih rimskih prijatelja Signorellijevih pričao s mužem njihove kćeri, načelnikom u fašističkom Ministarstvu prosvjete, Volpicelijem, kojega je Mussolini bio poslao u Dalmaciju da ispita koliko u Splitu i Šibeniku ima autentičnih talijanskih obitelji. Pregledavši matične knjige ovaj je ustanovio da ih je bilo svega nekoliko, što je Mussolinija razbjesnilo, pa mu je rekao da će ipak sve Hrvate protjerati i naseliti Talijane. Volpicelli je upozorio Meštrovića da je njegov sin Tvrtko načinio težak izgred u školi sa slikama kralja i Mussolinija, što ga je moglo stajati života, pa je on upozorio majku da ga povuče iz škole, ali Meštroviću savjetuje da cijelu obitelj pozove k sebi u Rim, s izlikom božićnog posjeta, što je on i učinio (429³³⁰).

Meštrović opisuje i česte susrete sa Stijepom Perićem, poslanikom NDH u Rimu, kojega je poznao još iz Dubrovnika, a kojega je Pavelić namjeravao imenovati predsjednikom Vlade. Meštrović mu je savjetovao da prethodno razgovara sa zatočnim Vladkom Mačekom. Zatim je uslijedila protuustaška akcija Vokića i Lorkovića (429³³⁰⁻³³³).

«Kratko nakon mog dolaska u Rim. - piše Meštrović u *Uspomenama* - jedna mala skupina ljudi, koji su se bavili perom i bili prijatelji Papinijevih, ili već tada pokojnog pjesnika Giovanni Cena, među njima i učenjak i akademik [književnik Emilio] Cecchi, pozvali su me na jednu intimnu večericu. Bili su vrlo srdačni prema meni, kao prema nekom tko je imao težak smrtni slučaj u obitelji. Cecchi je čak spomenuo, uz pristajanje drugih, da zna kako mi je teško čak i sjediti s njima, nakon što je Italija anektirala Dalmaciju, izričući nadu da će je vratiti Hrvatskoj, kad se budu prijateljski uredili odnosi između nje i Italije, te Italija bude sigurna da joj nitko jači neće sjesti na istočnu obalu Jadrana. Ovu sažalnicu sam uzeo kao ton pristojnosti, kao što je očito i bila. Ali sam prije odlaska u Švicarsku, o čemu im, naravno, nisam govorio, pozvao tu grupicu na večeru u svoj hotel. Htio sam da im ne ostanem dužan. Bilo je to u hotelu 'Eden', komu je bio vlasnik Švicarac i gdje sam preporukom jednog drugog Švicarca dobio stan s obitelji. U hotelu je bilo dosta njemačkih zrakoplovnih i pomorskih časnika, od ponekih i žene. Ponašali su se vrlo mirno i pristojno i često im se s lica čitala premorenost. Razgovaralo se, naravno, o politici, a prisutni su od reda kritizirali Ducea i fašistički režim.» (429³³³⁻³³⁴).

26. svibnja 1943. došao je u Rim nadbiskup Stepinac u službeni posjet Papi, da mu iznese optužbe na nacističke, fašističke i ustaške zločine. Jedna kopija tih svjedočenja bila je poslana Rooseveltovom predstavniku u Vatikanu Myronu Tayloru. Među tim svjedočanstvima bilo je i maltretiranje Meštrovića, s kojim se sastao u Rimu (8835⁹⁹⁻¹⁰⁰).

I u *Uspomenama* opisuje Meštrović svoj susret s Alojzijem Stepincom u Rimu:

„Malo prije nego sam uspio otići u Švicarsku, boravio je u Rimu na vrlo kratko vrijeme nadbiskup Stepinac. Stigao je zrakoplovom i povjerio mi razlog svog dolaska, a taj je bio, da je Papi donio sve dokumente o zlodjelima počinjenim od nacista i fašista na našem području, uključujući okupiranu Dalmaciju. On je bio potajice poslao svim župnicima poruku da mu isto tako povjerljivo pošalju podatke. Odazvalo ih se 85 posto, i on je sve te izvještaje stavio u torbicu za spise, te doletio u Rim da ih preda Papi...

Stepinac je ovaj puta bio vrlo uzrujan i ispričao mi je, kako su mu nacisti prije osam dana strijeljali rođenog brata zbog suradnje s partizanima. Istakao je, kako su okupatori sve okrutniji i prilike u Hrvatskoj sve žalosnije, čemu su najvećim dijelom krive borbe između četnika i ustaša, koji su jednako okrutni, što je dovelo do neviđene mržnje između Hrvata i Srba...“ (429³³⁴⁻³³⁶).

„Nešto poslije boravka nadbiskupa Stepinca, koji je bio došao na nekoliko dana u Rim, došao je i Papin izaslanik [u NDH], benediktinac, opat [Ramiro] Marcone, i također odsjeo u Zavodu sv. Jeronima. Za večerom smo sjedili jedan do drugoga. Pričao mi je o svojim dvjema intervencijama koje je učinio kod Pavelića po želji Vatikana, da me pusti iz tamnice. Prvi put da se je Pavelić držao dosta kruto, odgovorivši da me tere te teške stvari i da se mora još izviditi. Pošto nisam bio pušten, on je, po uputama iz Rima, opet pošao k Paveliću i rekao mi da je to posebna želja Sv. Oca, da me se oslobodi iz zatvora i pusti da odem u Rim, gdje treba da izvedem neki rad u Zavodu Sv. Jeronima. Ovaj put da je Pavelić bio pristupačniji i odgovorio da će udovoljiti želji Sv. Oca...

Marcone je nastavio svoj argument sa mnom, tvrdeći da svi Hrvati mrze Talijane, pa čak i svi ustaše, osim Pavelića. Uzvratilo sam da to nije točno i da nitko od Italiji susjednih naroda ne cijeni talijansku kulturu više nego Hrvati, a da mrze talijansku politiku, sasvim je naravno, nakon što si je Italija poslije prvog svjetskog rata prisvojila cijelu Istru u kojoj Hrvati sačinjavaju dvije trećine pučanstva, a sada anektirala Dalmaciju, u kojoj nema više od jedan posto Talijana, te vrše teror nad narodom...“ (429³²⁸⁻³²⁹).

*

Iako u vrlo nepovoljnim mogućnostima života i rada, Ivan Meštrović je za jednogodišnjeg boravka u Rimu 1942-1943. izradio više istaknutih skulptura.

Veoma opširan opis Meštrovićeva boravka i rada u Rimu objavio je mladi hrvatski književnik Ivo Lendić u zagrebačkom ustaškom kulturno-političkom tjedniku *Spremnost*, u božićnom broju 1942. godine. Zacijelo se radilo i o tome da se pobiju neki glasovi da je Meštrović politički emigrant, nego da samo privremeno boravi i radi u Rimu.

„Još nam je svima pred očima njegov dostojanstveni lik, - pisao je Lendić - razborit nastup, srdačnost, kojom je primao svakoga: bilo novinara, bilo književnika, bilo umjetnika, bilo diplomatu. Velik je i po onoj njegovoj jednostavnosti i po pomanjkanju poze, jer mu ta ne treba, da naglasi vriednost sebe i kao ličnosti i kao umjetnika. Kao ličnost osvaja svojom ozbiljnošću i dubokim ljudskim osjećajem, koji se osjeti odmah nakon prvih izmjena misli, a kao umjetnik je dovoljno poznat celom svijetu...

I došao je u Rim - najprije se radilo o jednoj možebitoj velikoj izložbi Meštrovićevih radova u Vječnom gradu, tom klasičnom tlu, gdje je Michelangelo klesao i slikao svoja najzamašnija djela baš odprilike u životnoj dobi, u kojoj se sada nalazi i naš Meštrović. Je li to možda pisano u zvjezdama svima velikim kiparima na svijetu, da moraju doći u Vječni grad? I ostao je u Rimu, jer je trebalo umjetnički dovršiti veliki hrvatski narodni spomenik - zavod Sv. Jeronima. Naš zavod - za kojega je na novoj zgradi, jer su stare zgrade srušene, da uzmogne doći na vidjelo okrugla grobnica cara Augusta, - uklesano na posebnoj ploči izpod kamenih grbova svih pokrajina, u kojima žive Hrvati, da je dika hrvatskog naroda - ugovorom

obavezan, da u stanovitom vremenskom razmaku umjetnički dovrši svoju novu zgradu. Ugovor ističe baš u ovo vrijeme. Velike plohe u zakrivljenim svodovima, koji se nalaze na vrhu pročelja veličajne nove zavodske zgrade, sagrađene klasičnom rimskom opekrom, budući da se gradila baš u vrijeme, kad se iz počasti prema uspomeni cara Augusta nije smjelo u Rimu graditi nijedna zgrada, nego u stilu gradjevina gradjenih opekrom na starorimski način, gledaju još uvijek prazne i sliepe na grobnicu velikog cara, koji je osigurao svijetu mir...

Okolne zgrade oko trga, gdje se nalazi okrugla grobnica cara Augusta i gdje glavni arhitektonski masiv predstavlja baš zgrada hrvatskog zavoda Sv. Jeronima, već su i umjetnički dovršene, urešene raznobojnim slikarijama i mozaicima, još čekaju i zjaju s praznim plohami kao s mrtvim zjenama... Čekaju na najboljeg hrvatskog fresko-slikara Jozu Kljakovića, za kojega je određeno, da ih oslika...

Druge je umjetnine, sve u savezu s dovršenjem zavodske zgrade, trebalo postaviti u prolazu, koji veže trg, na kojem se nalazi grobnica cara Augusta s pokrajnom ulicom, od koje ga dieli zavod sv. Jeronima. Široki se prolaz s kolonadama nalazi dakle u prizemlju zgrade. Ove su pak umjetnine, za razliku od onih na plohami na vrhu pročelja, imale biti kiparski radovi...

Meštrović je shvatio položaj i zavoda, koji je vezan posebnim ugovorom prema gradskim vlastima, i važnosti, koju ovaj zavod znači za ugled hrvatskog naroda u Rimu, te stoga nije dozvolio, da se dulje vremena na njega navaljuje. Popustio je i ostao u Rimu, te se marljivo dao na posao.

Uselio se u zavod sv. Jeronima, gdje je mjesecima živio i hranio se gotovo kao redovnik skupa s našim svećenicima, i to sve do pred neki dan, kad je preselio u hotel. U jednom je stanu u zavodskoj zgradi - u drugom katu, ako se ne varam [III] - uredio i radionicu. Radio je i šutio. Marljivo radio i marljivo šutio. S riedkima je dolazio u dodir - i to uglavnom s nama Hrvatima - ali nije o svojim radovima ništa govorio ni nama, koje je on uvijek tako rado primao i prima, i s kojima je uvijek razgovarao intimno i ljudski.

Iz ovih sam razgovora, kojima je u povjerenju počastio nas mladje, tek upoznao, kako u tom za naše prilike i prevelikom umjetniku i čovjeku nije veliko i pošteno hrvatsko srce za svoj hrvatski narod... Mi ga nismo ni pitali što radi, jer znamo za njegovu osjetljivost, kao što nam je takodjer poznato, da nerado govori o sebi i svom radu...

... Idemo ravno u zavod sv. Jeronima.

U radionici, a to je običan gradski stan - ne smije se zabraviti, da su u prizemlju zavoda sv. Jeronima dućani, a u prvom katu stanovi za iznajmljivanje i da se od prihoda, koji se dobivaju od stanarine, izdržava zavod - bilo je više kiparskih radova. Tu i tamo je bilo vidjeti porazbacanog alata i nekoliko posuda vode.

Uz zidove radionice, na kojemu se nalaze vrata, stajao je pričvršćen izradjen visoki relief Pape Lava XIII., koji je posebno zaslužan za hrvatski zavod sv. Jeronima u Rimu...

Na drugoj strani radionice stajao je lik sv. Jeronima. Lik pustinjaka i askete. Lik ovog žestokog Dalmatinca dao je Meštroviću mogućnost, da slobodno razmahne svojom stvaralačkom voljom i snagom...

Siksto V. je osnivač crkve sv. Jeronima, stoga mu je Meštrović posvetio poprsje... To je zapravo studija lica toga najvećega i najzanimljivijega Pape renesansnog doba, koji je u pet godina svoga vladanja toliko toga mahnito srušio, posagradio,

izmienio po Rimu, kao da je vladao pet stotina godina, a ne pet. Energija, koja je resila toga pogrbljenog papu, tražila je zaista dinamičnu ruku jednog Meštrovića...

Rastao sam se od Majstora, zahvalan i potresen. U doba sveopćeg rušenja, kad je nametnut Europi i svietu jedan od najvećih ratova u poviesti - on stvara, stvara sa strašću za konstruktivnost i za čast hrvatskoga naroda. Ostavlja tragove svoga hrvatskoga stvaralačkog genija i hrvatske rase u Vječnom Gradu, gdje su ih ostavili Michelangelo, Raffaello, Tizian i drugi. A u Rimu se stvara za vječnost. Cielu hrvatski narod mora biti zahvalan Meštroviću za ove nove plemenite i uzvišene darove njegovu stvaralačkog duha." (5993).

Taj je opširni prikaz o Meštrovićevim djelima u Rimu morao izazvati veliku pozornost u tadašnjoj Hrvatskoj, ali bez sumnje malo zatim još veću vijest da se Meštrović ne vraća u NDH, nego je emigrirao u Švicarsku.

Meštrović je 1942. u Rimu portretirao i papu *Pija XII.* (46⁵⁸; 6122). Usto je načinio i više crteža, među kojima i jedan kao studiju za veliku *Rimsku Pietà*, koju će izraditi na povratku iz Švicarske u Rim 1946. godine (8766³⁰⁷).

Meštrovićevi reljefi u rimskom Zavodu sv. Jeronima, pogotovo lik *Sv. Jeronima*, kojega se gipsani model danas nalazi u konkatedrali Sv. Petra u Splitu, snažna su Meštrovićeva djela, među boljima u njegovom kasnom stvaralaštvu. Stoga je potpuno zlonamjerna i šovinistički primitivna ocjena srpskog emigranta Josifa Majznera u minhenskoj *Iskri* 1969. koji, između ostaloga, u tom pamfletu piše:

«... Preplašen ličnim neprijateljstvom Pavelića prema njemu, jer je Pavelić vidio u njemu osobu sposobnu da svoj autoritet stavi u službu ma kome, gdje bude vidio mogućnost za svoju ličnu korist, Meštrović se našao u neizvjesnosti. U šumu mu se nije išlo. Jedini izlaz bio je Vatikan, da u njemu sačeka, kao nekad u bezopasnom Londonu, kraj rata. Ali tamo nije bio Julije II. Doduše, ni on nije bio Michelangelo, ali je ipak dočekan kao rijetko tko. Uspomena na Meštrovića, dok je bio Gavrilović [Meštrović-Gabrilović], bila je i pored više od tri protekla desetljeća velika. Ali poslije poprsja i figure Papine, njegov je ugled pao. Uspio je pored tih spomenutih skulptura, koje ne bi ni diletant potpisao, da dobije izradu jedne male kopije s dva reljefa, negdje za leđima crkve svetoga Jeronima.» (7870¹⁴⁸⁻¹⁴⁹).

*

Meštrovićeva su djela tada, 1942. i 1943. godine, izložena i na nekoliko skupnih izložaba, ali bez njegovog osobnog sudjelovanja u odabiru i postavljanju tih radova.

Navodni uspjeh izlaganja hrvatskih umjetnika na mletačkom *Biennaleu* 1942, a u stvari namjera da se umjetnošću čini politička propaganda u inozemstvu, potakla je vlast u NDH da predvidi slične smotre hrvatske likovne umjetnosti u glavnim gradovima zemalja Osovine i njezinih satelita; u Berlinu, Beču, Sofiji i Bratislavi. Dakako da su glavni adut za takvu umjetničku propagandu bila baš djela Meštrovića kojega - kako je pisalo tim povodom režimsko glasilo *Hrvatski narod* - „danas i najveći stručnjaci smatraju jednim od najboljih kipara svijeta“ (5975).

Prema podacima u Atelijeru Meštrović u Zagrebu, Meštrovićevi su radovi bili izloženi i na propagandnoj državnoj izložbi *Hrvatska kroz vjekove*, otvorenoj 10. listopada 1942. u Veneciji, u Palači Giustiniani (I. 20).

Izložba hrvatske umjetnosti u Berlinu, u Pruskoj umjetničkoj akademiji, bila je priredena od 28. siječnja do 28. veljače 1943, vrlo reprezentativno postavljena i svečano najavljivana i prikazivana, iako je pri svemu službeni političko-propagandni pečat bio prisutan. Hrvatska je vlada, kao organizator izložbe, izdala i jednako reprezentativan katalog, s opširnim uvodnim historijatom hrvatske likovne umjetnosti. O Meštroviću je pisano u superlativu:

„Ivan Meštrović se razvio u umjetničku osobnost najvećeg formata, koji svojim stvaralaštvom zanosi do čuđenja čitav kulturni svijet. On predstavlja motive u drvetu kao što netko drugi nije u stanju modelirati poput velikih majstora prošlosti, pojačava dojam do najvišega stupnja. On je jednako velik u svim materijalima: pjeva u mramoru, grmi i huči u bronci, a kamenu udahnjuje živu dušu, utiskujući u njih neprolazne simbole. Njegovi nenadmašeni spomenici veličaju Hrvate po cijelome svijetu: usto nam on pruža priliku da sami sebe podsjetimo, da se nađemo, da se prepoznamo i pomognemo.“ (6145¹³).

Na hrvatskoj izložbi u Berlinu izloženo je osam Meštrovićevih skulptura, šest bronca i dva drvena reljefa, uglavnom religioznog sadržaja: *Pietà*, *Evangelist Ivan*, *Evangelist Luka*, *Nadbiskup A. Bauer*, *Goethe*, *Žena iz Posavine*, *Krist i grešnica* i *Lazarevo uskrsnuće* (6145³⁰).

Shvatljivo je da je o toj reprezentativnoj izložbi, organiziranoj u suradnji hrvatske Vlade i Pruske akademije umjetnosti, obilno izvještavano, u našem i njemačkom tisku. Izložba je obuhvaćala čak 460 slikarskih i kiparskih radova suvremenih hrvatskih umjetnika, ali je isticano da im je Ivan Meštrović na čelu. Dakako da su na svečanom otvorenju izložbe bili nazočni brojni uglednici i predstavnici osovinskih i satelitskih država, od njemačkih i japanskih do slovačkih. Izložbu je u ime hrvatske Vlade otvorio doglavnik dr. Mile Budak, uz nazočnost organizatora izložbe pročelnika Vlade Vladimira Kirina. Koncertom na klaviru pridonijela je otvorenju izložbe Melita Lorković. Govorili su predstavnik Pruske akademije prof. dr. Amersdorffer i Mile Budak, koji je «naglasio zahvalnost Providnosti što nam je dala velikog Führera njemačkog naroda koji svojim genijalnim sposobnostima ima jednak osjećaj za materijalne i za duhovne potrebe čovječanstva. A mi Hrvati moramo posebno zahvaliti Providnosti što je našem narodu dala u osobi Poglavnika čovjeka koji je uskrisio Nezavisnu Državu Hrvatsku, a također danas u velikim i najodgovornijim radovima za izgradnju hrvatske države u ratu, omogućuje s velikim razumijevanjem našim umjetnicima da ovom izložbom pokažu našim saveznicima i prijateljima duboki sadržaj hrvatske narodne duše...» (6139).

Brojni su napisi u našem tisku o berlinskoj izložbi, a u svima je posebno istaknut Meštrovićev doprinos. O izložbi je u *Spremnosti* i *Novoj Hrvatskoj* pisao Vladislav Kušan (6062; 6063), a ostali su prikazi objavljeni u *Novoj Hrvatskoj*, *Hrvatskom narodu*, *Nedjeljnim viestima* i *Gospodarstvu* (6047; 6109; 6111; 6118; 6138; 6139). Prikazi izložbe u njemačkom tisku bili su još obilniji, ali ipak više službeno kurtoazni nego kritički i stručni.

Dr. Hans Jenkner je u *Angriffu* pisao o izložbi stereotipno. Theo Fürstenau je u *Deutsche allgemeine Zeitungu* isticao izvornost hrvatske umjetnosti; da raspolaže čak jačom životnom snagom od Francuza [?]. Wilhelm Westecker u *Berliner Börsenzeitungu* također oslobađa hrvatske umjetnike od stranih utjecaja. Hans Zeeck u *Berliner Nachtausgabenu*

ističe kolorit hrvatskog slikarstva. Felix A. Dargel u *Berliner Lokalanzeigeru* veli da „hrvatska umjetnost predstavlja posvema vlastiti zvuk u velikoj simfoniji naroda Europe“. Dopi- snik *Revelar Zeitung*a govori o darovitosti hrvatskog naroda iz kojega su uvijek proizlazili najveći umjetnici. „Najvažniji, čije stvaralačvo i cjelokupna umjetnička osoba daje biljeg sadašnjim nastojanjima je veliki hrvatski kipar Ivan Meštrović - piše autor - ponos hrvatske zemlje, kipar veličanstvenih djela, umjetnička ličnost najvećeg formata...“. Augusta von Oertzen u berlinskom *Neukölnische Zeitungu* govori o Meštrovićevom značenju za hrvatsko kiparstvo. Friedrich Märker je pisao u *Münchener Zeitungu*; F. A. Dargel u *Berliner illustrierte Nachtausgabenu*; Gertrude Haupt u *Berliner Morgenpostu*; Greta Daeglau u *Steglitzer Anzeigeru*; Hans Zeeck u *Berliner Volkszeituneu*; Wilhelm Westecker u *Berliner Bössenzeitungu*; Agatha v. Hausberger u zagrebačkoj *Spremnosti*; Reich von Rohrwig u zagrebačkom *Neue Ordnungu*; Fritz Hellwag u *Kunst für alle*; W. Schneditz u *Westdeutscher Beobachteru* i brojni drugi (6039-6041; 6045; 6058; 6079; 6109; 6113; 6130).

Njemački likovni kritičar E. B. Sugg-Bellini opširno je prikazao hrvatsku izložbu, ističući na njoj Meštrovićeve skulpture: „Danas je to markantna, snažna ličnost, koja u dvjema velikim brončanim plastikama evangelista Ivana i Luke jednako jasno dolazi do isražaja, kao u drvenim reliefima *Krista i preljubnice* i *Uskrsnuća Lazarova*. Nikome ne može izbjeći čar osebujne plosnatosti ovih reliefa i plastika, koji osim iskonske životne snage pune napetosti, koja se izražava osobito u Goetheovoj brončanoj glavi, kao i u Posavki, ujedno označuje znanje i mjeru, te sigurno vladanje intenzivnim oblikovanjem prostora...“ (6085; 6087).

I Elfriede Ferber je u *Kölnische Zeitungu* objavila opširniji članak o izložbi, u kojemu također naglašava: „Medju kiparima ističe se u jedinstvenoj veličini velika ličnost majstora Ivana Meštrovića.“ (6087).

Iz Berlina je *Izložba hrvatske umjetnosti* prenesena u Beč, gdje je u Umjetničkom domu održana tijekom travnja i svibnja te 1943. godine. I o njoj je pisano u domaćem i njemačkom tisku (6046; 6105; 6107; 6138). L. Springschitz je u bečkom *Neues Wiener Tagblattu* pisao o hrvatskoj umjetnosti u povodu izložbe u Beču (6083).

Nakon toga je izložba održana u Bratislavi u Slovačkom muzeju, od 3. lipnja do 5. srpnja. Prikazana je u više naših novina (6082; 6119; 6120; 6133; 6144), a u praškom *Der neue Tag* je o njoj pisala Herta Hollmatz (6043). Ivo Šrepel, ravnatelj Umjetničke galerije u Zagrebu, održao je tom prigodom u Bratislavi predavanje o Ivanu Meštroviću (6096; 6099).

Zatim je izložba prenesena u München, gdje je održana u kolovozu. O istaknutim hrvatskim kiparima, posebno o Meštroviću, pisao je u minhenskom listu *Stimmen aus dem Südsten* E. Drabert (6034).

U Zagrebu je u Umjetničkom paviljonu od 19-31. listopada 1943. priređena *III. izložba hrvatskih umjetnika*. Na tim su godišnjim izložbama sudjelovali samo umjetnici iz sjeverne Hrvatske jer su ostali bili pod talijanskom okupacijom. Međutim, dosta je dalmatinskih i primorskih umjetnika bilo u Zagrebu i tako ipak izlagalo. Na toj je izložbi Meštrović bio zastupljen s nekoliko drvenih reljefa ciklusa *Života Kristova* namijenjenih Kašteletu u Splitu i novijim crtežima. O izložbi su pisali Ivo Šrepel, Vladislav Kušan, Mato Hanžeković, Josef Bobek i drugi (6032; 6037; 6058; 6059; 6091). O izlaganju Meštrovićevih radova u Zagrebu i inozemstvu, u njegovoj odsutnosti, kao i o infor-

macijama o Meštroviću i sl. brinuo se likovni kritičar i ravnatelj Moderne galerije 1940-1944, ujedno njegov dobar prijatelj Ivo Šrepel. On je, uz Vladislava Kušana, bio jedini likovni kritičar koji je u tim ratnim godinama pisao stručno o Meštroviću.

Ivo Šrepel je najviše pridonio i objavljivanju dvaju reprezentativnih izdanja, s reprodukcijama u bakrotisku, o hrvatskoj umjetnosti i Meštroviću.

U Splitu je 1938, u organizaciji *Jadranske straže*, objavljena reprezentativna fotomonografija *Naš Jadran*.

Kao sljedeće slično izdanje *Biblioteke Arhiva za propagandu Jadrana* pripremala se slična fotomonografija o likovnoj umjetnosti na Jadranu. Građu je prikupio i organizirao izdanje Drago Mađer, predgovor je napisao povjesničar umjetnosti Cvito Fisković, a surađivali su prijedlozima za izbor umjetnika koji će biti zastupljeni i njihovih radova Ivan Meštrović, Joza Kljaković i Ljubo Babić. Međutim je početak rata omeo taj projekt, pa je Drago Mađer prenio sakupljeni fotografski materijal u Zagreb i *Hrvatski izdavački bibliografski zavod* je 1943. objavio reprezentativnu fotomonografiju, u kojoj su bila predstavljena 83 hrvatska slikara i kipara s 216 na tablama bakropisa otisnutih djela, od Vjekoslava Karasa do mlađe generacije umjetnika, poput Kaštelančića i Lozice. Knjiga je tiskana u Italiji. Predgovor o novijoj hrvatskoj umjetnosti i kratke biografije umjetnika napisao je Ivo Šrepel. U bakrotisku je reproducirano jedanaest Meštrovićevih istaknutijih skulptura. Njegova biografija donosi kratke ali obilne podatke o životu, djelima i izložbama (6098).

Tada se pripremala i velika Meštrovićeva izložba religioznih radova, ali nije održana zbog njegove odsutnosti, a pogotovo zbog konačnog iseljenja u Švicarsku. Ipak je 1944. u izdanju istog *Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda*, a tiskom Ljudske tiskarne u Ljubljani, objavljena reprezentativna fotomonografija *Religiozna umjetnost Ivana Meštrovića*, kao prva knjiga kola *Suvremena hrvatska umjetnost*, koje slomom NDH nije nastavljeno (40). U njoj su, na 80 bakropisnih tabla predstavljeni Meštrovićevi crteži i skulpture religiozne tematike od ranih *Bogorodica* do rimskog reljefa *Sv. Jeronima*. Predgovor i ovoga izdanja *Religiozna umjetnost Ivana Meštrovića*, napisao je Ivo Šrepel, opisujući istaknutije skulpture i Meštrovićeve ideje i tekstove u vezi s religijom i religioznom umjetnosti (6098).

Spomenimo da je Ivo Šrepel, stric Meštrovićevog zeta Vane Šrepela, od 1933. do 1943. objavio čak preko 25 napisa o Meštroviću, a samo 1943. godine deset. Međutim, njegovi su napisi bili, iako stručni, ipak više hvale, čak i panegirici, nego kritički i likovno analitički. Slični su bili i drugi brojni članci pjesnika i likovnog kritičara Vladislava Kušana.

Godine 1943. u službenoj se organizaciji pripremala samostalna izložba Meštrovićevih skulptura u inozemstvu, pogotovo što je te godine, u povodu njegove šezdesete obljetnice života, i europski tisak mnogo pisao o njemu. Prva je izložba trebala biti postavljena u Švicarskoj, zatim u Španjolskoj i Švedskoj (6050; 6123). Do tih izložbi ipak nije došlo, jer je krajem te godine bilo jasno da se Meštrović ne vraća u domovinu, nego je postao politički emigrant, pa se ni NDH više nije mogla u inozemstvu dičiti njime.

Spomenimo da su Meštrovićevi radovi od travnja do rujna te 1943. godine bili još na jednoj izložbi, ali s kojom on osobno nije imao nikakve veze, niti je bio upoznat s njom. Naime, u Splitu je toga ljeta u stanu kipara Marina Studina priređena tzv. *Illegalna izložba*, na ustuk izložbi što su je Talijani organizirali u

Splitu i kojoj se odazvalo tek nekoliko splitskih umjetnika. Budući je Studin bio Meštrovićev zet, muž sestre mu Bire, imao je u stanu nekoliko Meštrovićevih crteža, koji su tako postali dio te ilegalne izložbe. Meštrovićevi crteži, kao i nekoliko crteža Tomislava Krizmana i Mirka Račkoga, morali su poslužiti kao kamuflaža: ako bi talijanske vlasti otkrile tu protestnu izložbu, njima bi se pokušalo dokazati da su svi radovi tek oprema Studinova stana i atelijera (8510).

*

Na Veliku Gospu, 15. kolovoza 1944. navršio je Ivan Meštrović 60 godina života, pa se ta obljetnica tada, kada ga se još moglo smatrati gastarbajterom a ne političkim izbjeglicom, proslavila ne samo u Hrvatskoj, nego i u mnogim inozemnim kulturnim središtima u kojima je Meštrović bio istaknuti umjetnik.

Vladislav Kušan pisao je u povodu te obljetnice u *Hrvatskom narodu* i u *Hrvatskoj reviji*.

«Meštrović, veliki kipar, graditelj, grafičar i učitelj - završava Kušan prvi članak - preporodio je i pomladio hrvatsko kiparstvo. Pojavom te ličnosti, koja umjetničkim djelom nadmašuje sve, što se kod nas na likovnom području stvorilo, a među najistaknutijim kiparima sadašnjice zauzima prvo mjesto, dobiva hrvatska umjetnost svjetsko značenje.» (6054).

O skulpturi Ivana Meštrovića pisao je tim povodom Vladislav Kušan opširno i u *Hrvatskom narodu*, analizirajući je prema sadržajnim ciklusima (6061).

Cijelu malu studiju o Meštroviću i njegovoj umjetnosti objavio je Kušan u *Hrvatskoj reviji* kao pripremu za namjeravanu monografsku obradu Ivana Meštrovića koja, vjerojatno zbog daljnjeg kiparevog izgnanstva, nije bila duže vremena poželjna, a ni Vladislav Kušan, kao književnik i povjesničar umjetnosti koji je bio vrlo djelatna u NDH, nije bio poželjan u novoj socijalističkoj Jugoslaviji.

Kušanove su ocjene Meštrovićeve umjetnosti ponešto jednoobrazne i hipertrofirane u vrednovanju, ali on mu je ipak, za razliku od mnogobrojnih drugih novinara, feljtonista, pjesnika i člankopisaca, prilazio i kao pjesnik, ali i kao povjesničar umjetnosti, a tih posljednjih je bilo malo (6052⁴²³). Zanimljivo je da Ljubo Babić, zacijelo najkompetentniji povjesničar hrvatske umjetnosti u međuratnom razdoblju, nakon razlaza s Meštrovićem nakon posljednjeg članka o njegovoj izložbi 1932. godine, nije napisao ni jedan prikaz o njemu, njegovim izložbama i njegovoj umjetnosti, osim što ga nije mogao izbjeći u općim pregledima novije hrvatske umjetnosti, pišući i tada o njegovoj umjetnosti vrlo rezervirano.

Ivo Šrepele je i tom prigodom pisao o Meštroviću, jednako stručno, ali i jednako u hvalospjevu (6049; 6095).

Pjesnik Zlatko Milković pokušao je u *Hrvatskom ženskom listu* sistematizirati razdoblja Meštrovićevog stvaralaštva, prepuštajući i njemu samome da govori o sebi, ali završavajući jednako slavljenički:

«U Ivanu Meštroviću hrvatski je narod dobio najvećega svojeg umjetnika, koji je hrvatsko ime pronio diljem cijeloga svijeta. Njegovi kipovi poznati su na svim kontinentima svijeta, on je danas priznato najbolji kipar svijeta, on je najtraženiji umjetnik i sva najvažnija djela daju se njemu u izradu. Mala i samostalna Hrvatska ponosna je na svoga sina, koji joj pronoši slavu svijetom i koji je vidljivi svjedok neumrle snage i vječnoga hrvatskog Genija koji ne umire nikada, koji se uzpeo do

najveće svoje pobjede baš onda, kada je bio najviše tlačen i potiskivan, baš onda, kada se svim snagama pokušalo ubiti hrvatski duh. Ali on se u liku ovoga umjetnika dignuo visoko u nedohvatne visine i slomio lance okova. Duh je onaj, koji se ne može pobijediti. To je snaga, koja neprestano izvire iz duše naroda. To je snaga, koja radja uvijek novim snagama i koja nam govori o duši naroda, koja se ne može uništiti.» (6065).

U pregledu *Slikarstvo i kiparstvo kod Hrvata u 20. stoljeću* u enciklopedijskom dvotomnom zborniku *Naša domovina*, objavljenom 1943, Zdenka Munk, kao i ostali hrvatski povjesničari umjetnosti i umjetnici koji su pisali o Meštroviću sve do osamdesetih godina, osuđuje njegovo ranije secesijsko vidovdansko stvaralaštvo, smatrajući ga programnim i propagandnim, a manje umjetničkim:

«Na kiparskom području Meštrović je shvatio, da ga secesija i Metznerova škola ne mogu povezati s dobrim i vrijednim iskustvom kiparstva... No Meštroviću se ne može poreći sintetska originalnost, koju je umio izgraditi napustivši nesretno razdoblje vidovdanskog mita. Ono, što je u njegovu djelu ostalo kao najjače, svakako su radovi, kad Meštrović umjetnik ne žrtvuje materiju za volju bilo koje ideje, kad se od njega (i on sam od sebe) ne traži monumentalnost pod svaku cijenu.» (6068⁷¹¹⁻⁷¹²).

Ivo Šrepele je, uz nekoliko prigodnih članaka o slavjeniku Meštroviću (6090; 6095; 6097), objavio u božićnom prilogu zagrebačkog dnevnika *Nove Hrvatske* opširnu studiju *Religiozna umjetnost Ivana Meštrovića*, daljnju razradu predgovornog teksta navedene istoimene slikovne monografije.

Autor u toj analizi pravilno uočava:

«Majstor uobče voli izražavanje u isticanju bitnoga, a uklanjanju svega sporednog i nevažnog, voli sintezu, koja usredotočuje pažnju na jezgru i najdublji smisao. Primjer su za to i drveni reljefi 'Isus i Samaritanka' i 'Napastovanje'...

... Čudesno je, da je Meštrović iza kosovske dinamike, iza dramatičke gotske askeze, iza bujnosti i prirodnosti helenski realističkih mramora, iza monumentalnosti tvrdih i u izražaju kondenziranih i sintetičkih spomenika, našao u sebi toliko naivne lirike, toliko djetinjne nježnosti, toliko finoće i mekoće, toliko rosne svježine i kristalne čistoće, toliko franjevačke umiljate i jednostavne pobožnosti, da je mogao tako genialno ostvariti mauzolej u Cavtatu!...

... Iz majstorova stvaranja izbija i struji čvrsta vjera u bolju budućnost čovječanstva, koje će, preporodjeno žrtvama i ljubavlju, napokon naći put k 'najvišoj mudrosti i najvišem skladu'. Kao što se kao dječak verao oštrim laticama Svilaje da ugleda plavetnilo neba i mora, tako svojim radovima opominje hrvatski narod, da ne sustane ni onda kad su staze trnovite jer će se na kraju otvoriti široki vidici i ukazat će se jedna slika, tko je grišan, a tko pravedan, tko je sijao ljubav i milosrdje, a tko smrt i uništenje. A dotle: sursum corda!» (6100).

Recimo još da je Ivo Šrepele ubijen u lepoglavskom logoru u ožujku 1945. godine. (Lik. enc. II³³¹).

O *Životnom putu Ivana Meštrovića* i o *Mladosti Ivana Meštrovića* pisao je te godine i mladi hrvatski književnik Ivan Raos (6077; 6078).

Nikola Šabić je u *Hrvatskoj mladosti* objavio veoma opširan napis *Naš Meštrović*. On je odlazio na kipareve izvore, u Otavice, razgovarao s njegovom majkom, koja je rado govorila o počecima svog slavnog sina. Njegovi opisi su prisni, lirski, asocirajući umjetnikovo djetinjstvo:

„... Jedna djevojčica bere cvieće po ledini i pokazuje prstom na kuću u kojoj je živio Ivan Meštrović, a vjetar se javlja u vrhovima visokih jablana. Brieg s grobnicom Meštrovićeve obitelji izrastao je nad sanjivim selom. Kućice, pokrivene pločom i nizki slamnati krovovi čuvaju stara ognjišta, oko kojih se pjeva o junačtvu. U kućicama su stari hambari. Po livadi muče bredja krava i hržu domaći konji. Ovi su časovi radjali brončane konjanike...“ (6089).

Navedimo još napise u zagrebačkoj periodici: Josefa Bobeka u *Deutsche Zeitung in Kroatien*, Stanka Gašparovića u *Prosvjetnom životu*, Milana Katića u *Novoj Hrvatskoj*, kao i nepotpisane prigodne članke u *Gospodarstvu*, *Hrvatskom listu*, *Hrvatskom poštaru*, u petrinjskoj *Hrvatskoj zemlji* (6031; 6035; 6049; 6050; 6115; 6116; 6136; 6141).

Zagrebački njemački list *Neue Ordnung* objavio je dugi, bogato ilustrirani sastav potpisan «Cronicus», također u povodu kipareve šezdesete obljetnice života. To je pregled života i rada Meštrovićeve (6033).

Split je nakon kapitulacije Italije 1943. pripojen NDH. Dnevnik *Novo doba* skandalizira se nad «barbarima sa Apenina» - donedavnim saveznicima i pokroviteljima, koji su uklonili Meštrovićevog *Grgura Ninskoga* s Peristila, ne znajući još gdje se tada nalazio (6104). Splitski pak kroničar malih gradskih zbivanja Ljubo Prijatelj-Filos objavio je prigodni članak u povodu Meštrovićevog jubileja, sjećajući ga se iz kavane Bellevue, u razgovoru s prijateljima (6076).

I inozemni je tisak sudjelovao u Meštrovićevoj obljetnici. Gustav Künstler ocrtao je u bečkom *Wiener Tagblattu* njegov umjetnički profil, podsjetivši na njegov rani boravak u Beču (6051). Wolfgang Schneditz je u *Westdeutscher Beobachteru* pisao o Meštroviću istim povodom (6080), a Heinz Grunert u praškom njemačkom listu *Der neue Tag* (6036). Kraće prigodne prikaze objavili su *Frankfurter Zeitung*, bukureštanski *Porunca Vremii* i drugi (6117; 6121; 6131).

Danski autor Kay P. Nielsen objavio je te 1943. godine u Kopenhagenu zasebnu manju monografiju *Hrvatski kipar Ivan Meštrović (Den Kroatiske Billedhugger Ivan Meštrović)*, u ograničenom, djelomično numeriranom izdanju, obogaćenu ilustracijama kiparevih skulptura religiozne tematike (39), koje su izdanje prikazale i zagrebačke novine *Nova Hrvatska* i *Hrvatski list* (6071; 6072). U toj malenoj monografiji autor ukratko prati život i djelo Ivana Meštrovića

U ŠVICARSKOJ

U ljeto 1943, uoči sloma fašističke Italije, njemačke okupacije i teških dana koji će uslijediti u Italiji, Meštrović je vidio da mu daljnji život s obitelji u Rimu nije siguran, pa je uspio dobiti vizu za Švicarsku (605¹²). Nju mu je, prema svemu sudeći - a tako veli i Krleža koji je uvijek bio o svemu informiran - osigurao Vatikan, odnosno papa Pio XII (9558¹⁶⁶). I njegova kći Marica veli „moj otac je preko švicarske ambasade pri Vatikanu dobio za sve nas ulazne vize za Švicarsku. Tamo smo krenuli u ljeto 1943...“ (8839).

Sam je Meštrović u *Uspomenama* pisao o tom odlasku iz Italije u Švicarsku, odlučan da se više ne vraća u NDH:

„Kad mi je obitelj prispjela u Rim, počeo sam tražiti mogućnost, ne bih li se s njom na neki način mogao prebaciti u Švicarsku. Kad sam bio ono prešao u Veneciju upoznao sam

se s jednim Švicarcem dopisnikom glavnih švicarskih novina iz Rima, kojem je bio poznat moj slučaj, i ovaj me je upoznao sa švicarskim poslanikom, te mu nabacio ideju da mi pomogne, da prijedem u Švicarsku. To međutim nije bilo izvedeno bez talijanske izlazne vize. Moralo je to pitanje biti odgođeno za zgodniji čas. Budući mi je sad bila čitava obitelj uza me (osim starije kćerke, udate u Zagrebu) i reljefi za Zavod dogotovljeni, bio je čas pokušati otići iz Rima, računajući na naklonost Švicaraca, da mi pri tom pomognu. To međutim nije bilo tako jednostavno, jer su švicarski propisi uvjetovali nekoliko stvari, putnicu zemlje iz koje se potječe; odobrenje švicarske federalne vlade; švicarskog kantona, gdje se dotični želi nastaniti, te talijansku dozvolu za izlaz. Putnicu sam imao ja, i to jedino za Italiju. Obitelj mi nije imala nikakve putnice. Trebalo je, dakle za njih dobiti hrvatske putnice, a na moju dopisati i švicarsku vizu. Poslanik Perić dao bi mi to bez daljnjega, ali to nije smio od Košakove sestre [Vladimir Košak, ministar u NDH], koja je stanovala u poslanstvu, bila ‘oberposlanik’ i pratila sve. Bilo je potrebno također da on ili njegov zamjenik dobiju na talijanskom ministarstvu vanjskih poslova dozvolu za moj izlazak. Kad je Nijemcima i Talijanima počelo u Africi ići loše i saveznički zrakoplovi letjeti nad Rimom, učinio nam se pogodan čas. Perićev je savjetnik uhvatio priliku, kad ‘bella biondina’, Košakova sestra nije bila u poslanstvu, napravio je putnice za moju obitelj, odnio ih pet minuta prije nego se ured ministarstva vanjskih poslova zatvara i dobio vizu za prijelaz iz Italije.

Pola sata poslije toga došao je činovnik Švicarskog poslanstva u moj hotel, uzeo putnice i nakon jedan sat mi ih vratio vizirane za Švicarsku. Morali smo se na vrat na nos spakovati i iste večeri na vlak. U deset ujutro već smo bili u Švicarskoj, bez ikakvih poteškoća. Tek što sam se s obitelji smjestio u jedan mali hotel u Gstaadu, nazvao me moj švicarski znanac Hunzinger, činovnik u Ministarstvu vanjskih poslova, rekavši mi da je sretan što sam toga jutra prešao u Švicarsku, te da će me sutradan posjetiti u mom hotelu i razgovarati detaljnije, a za sada mi na telefonu može reći samo toliko da se čuvam dodira s Pavelićevim predstavnikom u Zürichu, a isto tako s jugoslavenskim poslanikom Jurišićem u Bernu.”

U Gstaadu se Meštrović vrlo kratko zadržao i malo je zatim prešao u Lausannu. To je vjerojatno uslijedilo krajem ljeta 1943. Iz Rima je Meštrović pisao bratu Peši još 10. srpnja, a iz Lausanne 12. studenoga, nakon kraćeg boravka u Gstaadu i već smješten u Lausanni.

U *Uspomenama* Meštrović općenito ne bilježi datume, čak i redosljed nekih zbivanja prepliće. O boravku u Lausanni piše:

«Nakon kraćeg vremena, sišao sam s obitelji iz Gstaada u Lausannu i odsjeo u jednom hotelu, kojemu je bio suvlasnik jedan švicarski pukovnik, a formalno ga je vodila njegova žena. Bili su pristojni ljudi, ali beskrajno škrti, hotel i pansion vrlo skup, po osobi tisuću franaka mjesečno, a jelo oskudno tako da smo bili više gladni nego siti, no tomu smo se bili već privikli u Rimu. U Švicarskoj sam u banci imao nešto novaca, ali nisam mogao dizati nego po dvije tisuće mjesečno. Razliku mi je u prvo vrijeme posuđivao moj švicarski znanac, dok nije odobreno da mogu sa svog računa dizati više, ali striktno toliko, koliko sam morao plaćati za hotel i ništa više. Takve su, navodno, bile mjere sa svim strancima koji su se nastanili u Švicarskoj. Jedan kolega, Švicarac, znajući koliko trošim za hotel, predložio mi je da uzmem privatni stan, gdje bih sve zajedno trošio za polovicu manje nego u hotelu. On mi je čak i prona-

šao stan s više soba, od kojih sam jednu mogao upotrijebiti kao atelier, za rad u drvetu. Kad je ugovor s vlasnikom bio gotov, redarstvo me obavijestilo, da ne mogu useliti, jer da strancima nije dopušteno uzeti privatni stan. Isti švicarski kolega je mislio da je moj hotelijer tu imao svoje prste, da ne bi izgubio sigurnoga gosta. Isti mi je čovjek pronašao slikarski atelier, gdje sam mogao raditi u drvetu, i tako sam prestao dangubiti, nego sam svaki dan išao na posao, ostajući, naravno, s obitelji i nadalje u istom hotelu. Za moj rad sam morao izjaviti, da ništa neću prodavati u Švicarskoj. Ova im je mjera bila čudna, ali mi je bilo svejedno, jer ionako nisam imao namjere što prodati ili zaraditi u Švicarskoj. Sa svojim zemljacima nisam imao niti sam tražio kakve veze. Odmah nakon mog dolaska u Lausannu, bio mi je poručio poslanik Jurišić, da bi želio da ga posjetim u Bernu, a kad sam otporučio da ne mogu, ponudio je da bi on došao k meni, u Lausannu. Ja sam i to otklonio, i kasnije me pustio na miru.» (429³³⁷⁻³³⁸).

Iako je Meštrović uvijek naglašavao kako ga politika ne zanima, opisujući svoj dvogodišnji boravak u Švicarskoj, on u *Uspomenama* piše o događajima i svojim susretima samo u vezi s političkim pitanjima, a svom umjetničkom radu, nažalost baš ništa, pa to moramo potražiti u drugim izvorima. O životu s obitelji, svojim pobolijevanjima, ratnoj oskudici i nešto o radu na drvenim reljefima, slikama na platnu i o pisanju, neke nam podatke pružaju njegova brojna sačuvana pisma bratu Peši u Zagreb krajem 1943. i tijekom čitavih godina 1944. i 1945.

Iz Hotela Carton u Lausanni pisao mu je 12. studenoga 1943. neka se brine za Martu u Zagrebu; neka on uzme njegova odijela. Pita za brata Marka u Otavicama, kojemu dr. Tartaglia, u njegovo ime, nešto šalje:

“... Pisao mi je iz Splita [Tartaglia] da je sad sve dobro, ali da su proveli u našoj kući tri nedjelje. Bilo ih je 20 na hrani, a 50 na spavanju. Možeš mislit kako će izgledat poslije toga...”

Mi smo sad svi dobro i ja nešto radim. Našao sam ugodan atelierčić.» (X. 4. 226).

Split je te jeseni proživio teška saveznička bombardiranja. Glavar građanske uprave Splita - koji je tada bio u NDH - dr. Bruno Nardelli brzojavio je tada “ministru za oslobođene krajeve” Edu Bulatu da obavijesti Meštrovića u Švicarskoj, da i on “podigne svoj glas i uloži svoj autoritet kod Crvenog križa” (6106).

Ustaško *Novo doba* u Splitu pak, pišući o američkom bombardiranju grada, *Zvjerski pokolj najvećih razmjera*, predbacuje Meštroviću u inozemstvu njegovo nezalaganje za domovinu: «Čovjekoljubac Ivan Meštrović tjera visoku politiku...» (6168).

U sljedećem pismu iz Lausanne 23. studenoga javlja Meštrović Peši da su svi dobro, a 6. prosinca da je zadovoljan da Marta stanuje s muževljevom obitelji.

«Mi smo svi dobro i ja pomalo radim u drvetu, samo su dani kratki, magloviti i vlažni, a oči jako popustile.» (X. 4. 227, 228).

Poštanskom dopisnicom iz Lausanne obavještava Pešu 21. prosinca 1943:

«... Meni zadnje vrijeme nije dobro. Imam nesvjesticu i pritiske u glavi, pa se bojim da ne bi zlo svršilo... Nadam se da ćemo se još vidjeti. Od Jože sam dobio upit preko Crvenog križa da mu javim što je sa ženom i sinom. Popitaj se pa mi javi da mu mogu odgovoriti preko Crv. Križa. On je uvijek u sv. Jerolima. Danas idemo na 20 dana u brda u Villar[s]. To je svega sat i pol od Lausanne.» (X. 4. 230).

U planinskom Villarsu odsjeli su 23. prosinca u pensionu “Chalet volets vert” (Švicarska kuća sa zelenim kapcima), odakle se Meštrović javlja dopisnicom Peši u Zagreb na sam Božić:

“Prekjučer smo došli ovamo da provedemo Božić i N[ovu] G[odinu]... i ostajemo do 20. I. Ove godine je do sada malo snijega...” (X. 4. 231).

Još uvijek iz Villarsa 3. siječnja 1944:

“... Znam odavna da su Split, Šibenik i Gruž stradali, a osobito Split. Dobio sam pisma od Fabiana [Kaliterne] i od kuma. Svi su se zbili u moju kuću. Cijela porodica Kaliterna, Tartaglia-Machiedo, familija Krstulović, te Bira i Danica sa djecom. Stanje je očajno i žrtava mnogo a neznaju zašto. [Dalje o teškom stanju sestara Bire i Danice].

... Mi smo svi sad dobro, samo što je Olga kost i koža. Ostajemo ovdje ... do 19.og. pa se vraćamo u Lausannu, na staru adresu. Ja sam prilično ostario, ali nisam pesimista. Svjeta će nam mnogo propasti, ali nam neće biti gospodari oni koji su mislili, a nadam se ni niko...” (X. 4. 232).

Iz Lausanne 31. siječnja 1944:

“... Ja sam se sa dječacima vratio u Lausannu pred četrnajst dana, a Olga sa Maricom pred osam. Gore u Villarsu smo prošli dobro prema ovomu kako se žive u hotelu. Imali smo mali šale [planinska kućica] i Olga je bila kuharica, a Marica sobarica, te smo se svi prilično oporavili. Sad moramo opet tegliti hotelski život sve do Uskrsa. Vrlo se loše žive u hotelima, a gule do kože. Drugačije nije dozvoljeno strancima, a pogotovu ovakima za koje se nezna imadu li domovine ili ne.

Inače sam opet nastavio svoj posao u drvu i već radim na trećem reljefu koji je pri kraju. Tebi smo se nadali i radovali se da ćeš nas na koji dan doći posjetiti, ali na žalost uzalud...”

U vezi s izložbom hrvatskih umjetnika koja je bila predviđena u Švicarskoj:

„A što to i kako Kirin petlja? Ovi [Švicarci] ‘zvanično’ neće ništa sa ‘službene strane’ prihvatiti, ali se privatno i osobno dade sve udesiti ako dodjete na lice mjesta. Ako je dakle do suštine, a ne do vanjštine, onda se može. Drugi svi rade, a mi ništa. Imali su Rumunji, Finci, a sad Madžari izložbu u Bernu. Koji su upućeni, znadu da mi stojimo na tom polju iznad svih pomenutih, samo što, silom prilika, moramo drugačije raditi, da bi ipak došli do izražaja.

Treba da dodjete i da sve na licu mjesta uredite i poslovno dogovorite. Ja osobno niti hoću niti je prilika. Možete sobom donijeti što više fotografskih snimaka od stvari sviju umjetnika koji bi došli u obzir. Jedna izdavačka kuća u Zürichu hoće da izda moju monografiju, pa je moguće da bi ih mogao nagovoriti da izdadu i jedan pregled hrv[atске] umjetnosti uopće. To bi bilo dobro već i za to što štampaju na dva jezika, njemačkom i engleskom...” (X. 4. 233).

Olga piše Peši 11. veljače o obiteljskim brigama, ali - više od Meštrovića - i o njegovom radu:

„... Mi smo dobro, iako moramo da gledamo na sve što izdamo, jer je hotel za nas petero, vrlo skup, a onda školovanje, nešto za obuču i t. d. Ivan je već napravio 3 krasna reljefa (Magdalenu na 2, žene pred Isusovim grobom treći), a sada radi na najvećem četvrtom ulaz Isusov u Jerusalem. Drvo je suho i lijepo, atelier ima dobro svjetlo i nije hladan, jer nije velik, pak je skoro cijeli dan tamo zaposlen. Malo koga vidamo, a vrijeme prolazi. Mislimo mnogo na sve naše u Splitu i žalosni smo zbog njih...” (X. 4. 234).

Mjesec dana zatim, 5. ožujka 1944, ponovno se Olga javlja dopisnicom Peši iz Lausanne:

„... Jučer smo primili pismo od Marte, gdje nam piše kako je bilo teško onih dana za bombardiranja [Zagreba]... Sirota Marta vidim da je vrlo zaplašena, pak me to žalosti, a tim više jer joj stalno lupa srce... Dragi Pešo, ja doista neznam, odakle Vi financirate nju, tetu Sidu i d. sl. [?], ali Vas molim da joj dade koliko joj treba, pa valjda će se već jednom urediti pitanje [osigurnine] izgorjelih reliefa, da bude u tom pogledu Vama laglje, a ja da budem mirna za nju. Ivan se ... brine i za te silne stvari koje su u kući i na tavanu u Ilici. Zar ne bi bilo ipak mogućnosti da se sklone u podrum ili naš ili na Kaptolu, jer podrumi su donekle sigurniji od vatre i nade može postojati da se iz podruma bar štogod izvuče i ispod ruševina, a ovako ako bi nastavili [bombardiranjem] skoro nema nikakve mogućnosti da ne izgore i ne propadnu. Takav srećan slučaj ne bi mogao postojati da baš Ilica 10 i Mletačka ne budu oštećene. Mi se brinemo i žalostimo zbog vas sviju. Ovde opet hladno, ali ne kao kod vas, jer bar nam lože donekle hotel...» (X. 4. 235).

Meštrović je 20. ožujka pisao Peši:

“... Marta je bila javila da ste svi dobro prošli onu neugodnu posjetu iz zraka, a Olga je saznala od sestre da se je sad preselila u Zelengaj...

Oni mi se iz Splita tu i tamo jave, te sam bio upućen kako o nanešenim štetama gradu, tako i o stanju u kući. Znam da ih je masa na stanu - zvanih i nezvanih. Možda je sreća što je čikica [Čurčin] tamo, jer da nema njega, teško bi poslije išta našao. Tartagli sam još krajem ljeta pisao i poslao ček i formalnu garanciju, da onim dvjema [sestrama] da za moj račun što im je najvažnije. On mi je potvrdio prijem pisma i javio da to čini...

... Kad bi se moglo privatno stanovati išlo bi lakše, ali oni hoće da se živi u hotelu, i tako im se indirektno plaća zrak. Dosađ ipak ide. Dobro si učinio što si napravio odljeve od onih stvarčica, ali nije bilo baš neophodno da mi to [novac] šalješ ovamo... Neznam koja je to figurica...

Madžari su imali izložbu u Bernu, a sada u Zürichu. Malo ih je ovdje koji se nešto razumiju u umjetnost, nu i oni koji nešto znadu, uzprkos toga što znadu da smo mi interesantniji nego Madžari i njih oni više privlače iz drugih razloga. Sve će se popraviti sa vremenom i sa strpljenjem.

Što se tiče oštete za izgorjele reliefe, kako sam ti već bio pisao, ja ne želim da mi se išta šalje ovamo, nego neka sve tebi tu isplate, da možeš sve tamošnje nužde začepiti... [Dva drvena reljefa su izgorjela na povratku sa izložbe u Berlinu, za što Meštrović zahtijeva osigurninu (4992^{31,54})].

Znam da tebi nije stalo da dodješ ovamo, ali bi bilo dobro radi tvojih posala sa Švicarcima, a mogao bi nešto i za izložbu učiniti...

Jesi li drva spremio kod Nadbiskupa? Kod njega u podrumu bar ne bi izgorjela kao u Mletačkoj!

Ja sam, ima dva tri dana, u krevetu. Imam gripu, ali dosta blagu. Inače sam cijelo vrijeme bio prilično i radio sam u drvetu. Već sam pred koji dan bio pri kraju sa četvrtim reliefom. Sad ću morat prestat, jer ni drveta nema. Cijela orahovina, čak i kod neutralaca, otišla na puške!

Od Jože ne mogu ništa primiti pa neznam ni jeli preživio sve bombardmane u Rimu. U novinama je bilo da je crkva Sv. Jerolima pogodjena. Nadam se da Joži nije ništa bilo, kao ni onim mojim stvarima koje sam ondje spremio...

Olga je baš dobila obavijest od općine da nemaju ništa protiv toga da uzmemo priv[atni] stan, samo bi to još imala odobriti policija za strance. Vidjet ćemo. Bila je našla lijep stan od 7 soba sa pokućstvom i svime i dosta jeftino. Mogli bi biti svi zajedno ako bi i ti došao.” (X. 4. 236).

Uskrsne praznike proveli su Meštrovićevi opet u Villarsu, odakle se dopisnicom javljaju Peši 5. travnja 1944:

“... od gripe prizdravio i došli ovamo u brda preko uskrsnih ferija, koje traju do 17. ovdje...Živimo dosta jeftinije i znatno bolje... Bili našli lijep stan, ali nedadu da se stanuje privatno. Svejedno. I to će proći...” (X. 4. 237).

Sutradan iz Villarsa:

“... Meni je gripa prošla, pa smo došli ovdje u brda, gdje je i bolje i jeftinije, da neko vrijeme provedemo. Ostati ćemo do 17. o. mj.

... Od onog gospodina, što je uzeo one stvarčice, nisam dobio drugo nego jedno pismo. To je sporedno jer sad nekako izlazimo kraju od kako su mi povišili kvotu [na banci]. Meni je pravo da je Markova [bratova] Marta u kući, a isto tako da ćeš ih smjestiti dolje u Ilicu... Pare od osigurnine mi ne šalji ovamo nego ih upotrebi tamo zašto je najnužnije, pa bilo to i sklonište za stvari. G. B. će ti objasniti zašto...” (X. 4. 238).

Dopisnicom iz Villarsa 13. travnja poručuje Peši da Marti dade stan i namještaj u njihovoj kući u Ilici, a novca Sidi.

“Vidim da su vas jučer posjetili iz zraka i to izgleda da je jače bilo, pa smo uznemireni u brizi za vas tamo...” (X. 4. 239).

Olga Peši iz Lausanne 15. svibnja:

“... Mi životarimo, kao i svi danas manje više. Imamo svakojakih briga i nije nam lako. Ivan radi hvala Bogu, i mada nikuda ne ide nego u atelier i hotel, opet ne može svima da ugodi - i da budu sa njime zadovoljni. Djeca rastu i naročito Mate, pak je teško da ih se nahrani u Hotelu...” (X. 4. 240).

Meštrovićevo pismo Peši iz istog Carton Hotela u Lausanni, 11. lipnja:

“... Za knjigu religiozne umjetnosti imam nešto fotografija, ali nije sve kompletno, pa zato nestrpljivo čekam onaj material što sam ga bio dao [Mati] Ujeviću [u *Hrvatskom izdavačkom bibliografskom zavodu*] za onu knjigu. Osobito mi neke stvari fale, kao na pr. Gospa iz Biskupije, sa oltarskim okvirom i sama, Krist nad vratima u Biskupiji, vel[ika] drvena Madona, te ona pozlaćena, što se nalazi u holu u Splitu, te napokon one cavtatske stvari od kojih baš ništa ovdje nemam, a u toj kolekciji će biti bar 3-4. Kada bi izdavač htio da knjiga bude gotova prije Božića, to bi nam morao vas material predati do kraja ovog mjeseca. Gledaj dakle svakako da mi te fotografije stignu prvom prilikom, koja će izgleda biti skoro. Meni, kako znaš, nije stalo do te knjige radi mene, nego onako - može nečem poslužiti...

Dobro si učinio da si opet dao nešto odljeti, pa ako se može unovčiti, radije nego oskudjevati...

Mi smo ovdje inače svi dosta dobro i uvijek u hotelu.

Ja ključam dnevno na mome drvetu i pri kraju sam sa petim reliefom... Djeci u školi sad već ide dobro... Marica isto. Ona je sada na tri nedjelje na radnoj službi kod nekog seljaka vinogradara, koji ju izgleda dobro hrani, ali i tjera na posao. Tvrtko će isto morati poslije ispita na mjesec dana na radnu službu. On se znatno popravio u svojim navikama, iako ne baš potpuno...” (X. 4. 241).

Ljeti je obitelj opet u Villarsu, u Chalet la Grangette (Kućica sušara), odakle se javljaju Peši 25. srpnja 1944:

“... da znadeš da smo mi u glavnom dobro. To što ti je Ujević rekao da je onaj material za knjigu religiozne umjetnosti otišao, možda je istina, sa njegove strane, ali ja taj material nisam primio, niti nikakve obavijesti o tomu. Od Nizetea mi je donio [prof. Borozan] jedno pismo, ali nema ni riječi o tome materialu, što on ne bi, uvjeren sam, zaboravio kad bi što znao o tome. Izvidi dakle gdje je to zapelo. Kako sam ti pisao, najviše mi je stalo do onih stvari od kojih nemam nikakve slike, a osobito onih iz Biskupije, već obzirom i na sudbinu crkvice [koju su četnici oštetili]...”

Kum mi je pisao i opisao o bombardiranju i stradanju Splita 3. prošlog mjeseca. Veli da je u gradu stradalo mnogo stotina svijeta i 40 % kuća, ali se bojimo da nisu i kasnije stradali, jer je bilo na radiju da je Split opet tučen. Da je Birina i D[aničina] kuća stradala, to je razumljivo kod ovog procenta. Biti će kako i sa ostalima i popraviti će se kad i ostalo.

[O stradalim članovima obitelji na selu i njihovim nevoljama].

Šaljem fotografije od prva četiri reliefa što sam izradio ovdje, a posljednja dva nisam još ni fotografirao. To su uostalom oni motivi što su izgorjeli, samo malo drugčiji. Prilažem i fotografiju od nas...” (X. 4. 242).

Također iz Villarsa 28. kolovoza 1944:

„... Evo je i kolovoz pri kraju i mi ćemo kroz desetak dana morati opet u grad radi dječjih škola. Ovdje je bilo dakako bolje, pa se nije gladovalo a trošilo se manje. Sada kanimo u Ženevu, ako nam dopuste. Lausanne nam je dosta iz više razloga... Kako po svemu izgleda ovo [rat] ne može više dugo trajati. Hoćete li se svi vi znati snaći u najkritičnijem, to me brine...” (X. 4. 243).

Krajem rujna ili početkom listopada 1944. preselili su se Meštrovići iz Lausanne u Ženevu. Smjestili su se u “Hotel de la Résidence”, gdje im je bilo preskupo i nešto manje neudobno nego u ranijem hotelu, a usto Meštrović nije mogao raditi u drvu. Zalaganjem ravnatelja ženevskog redarstva, brata jednog Meštrovićevog kolege, odobreno im je da stanuju u privatnom stanu, pa su 1. studenoga unajmili udoban stan uz jezero, nasuprot palače Lige naroda, na Quai Gustave Ador 46, u kući zvanoj Maison royale i u koji su uselili 1. prosinca (429³⁴⁴⁻³⁴⁵). Međutim, u Ženevi nije uspio naći atelijer za rad.

Iz Ženeve, iz Holeta de la Résidence, javio se Meštrović 10. listopada 1944. prijatelju i kolegi s Umjetničke akademije Tomislavu Krizmanu u Zagreb:

„Nemam doduše ateliera (niti ga se može dobiti) ali mi je inače ugodnije. Ja bi se vrlo rado spakovao i došo tamo, ali još ne primaju prtljagu, pa se valja strpiti. Možeš li mi poslati naziv onih boja što sam upotrebljavao u Splitu i koje se odmah suše. Sjećaš li se? Buduć nemam ateliera kušati ću prčkati u hotelskoj sobi. Šta ti radiš? Meni ide slabo sa očima pa teško mogu raditi...” (XII. 7).

Još iz hotela u Ženevi javio se Meštrović dopisnicom bratu 11. listopada 1944:

«... Mi smo ovdje svi dobro [u]glavnom osim Toto [Tvrtko]. Sa njime je pokora za nas i za njega...

Ovdje nemam ateliera, kao ni izgled da ću ga naći, a inače nam je ovdje mnogo ugodnije i bolje. Valjda će i ovome potucanju doći kraj... Marica je ostala u Lausanni na istoj školi i vrlo je zadovoljna i marljiva. Znadeš li što o Marku?» (X. 4. 244).

Dopisnica 25. listopada:

«... Marta piše kako vas napadaju iz zraka te o svojim smetnjama na srcu. Žao nam je, ali što se tu može. Nadajmo se da će nevolji biti skoro kraj...

Ja još nemam ovdje radionice, nego nešto slikam na drvu, ko ono u svoje vrijeme u Splitu. To je jedino moguće u hotelskoj sobi. Marica i Mate su jako vrijedni i ide im dobro. Onaj stariji nešto između ‘genialnosti’ i ludosti. Mogao bi biti kad ne bi bio abnormalan. Sad nakanio da hoće ko ono ti u njegovim godinama. Pustiću ga, jer ne mogu više ovako, pa što bude da bude...” (X. 4. 245).

Dopisnica 2. studenoga:

“... Mi smo dobro, ali ne i zadovoljni. Brinemo se za vas tamo, a i stvari [skulpture] u Splitu i t. d... Ovdje još nije hladno, ali je jako vlažno. Atelier još nemam, pa radim nešto u sobi.” (X. 4. 246).

Dopisnica 24. studenoga, iz novoga stana:

“... Drago mi je da Z[agreb] nije bombardiran, a nadajmo se da neće ni biti. Marta se je izgleda umirila... Vidimo da im svima davaš i pitam se i čudim od kuda. Ako je u S[plitu] sve ostalo na mjestu, biti ću zadovoljan...

Mi smo od prvog našli stan, pa ćemo se preselit iz hotela. Mnogo nećemo uštediti, ali ćemo, nadam se, biti manje gladni. Skupoća strahovita za strance...” (X. 4. 247).

Dopisnica 6. prosinca:

“Mi smo se preselili 1. u privatni stan. Biti će nam izgleda mnogo ugodnije nego po hotelima, a možda i jeftinije. Marica je u Lozani, ovaj stariji [Tvrtko] stanuje posebno...” (X. 4. 248).

Dopisnica 21. prosinca:

„... Mi smo prilično, obzirom na ovu vlagu i maglu. U stanu nam je bolje i ugodnije, samo je malo hladno, a ogrijev je jako ograničen, nu izgurati će se. Evo je treći Božić od kada se ne vidimo ni s tobom ni sa Martom...” (X. 4. 249).

Zimske su praznike proveli u planinskom predjelu kantona Valaisa, istočno od Ženeve, do naselja Montane i Vermala, odakle su se dopisnicom 9. siječnja 1945. javili Peši:

“... Mi smo ovdje, nas troje, od nove godine i ostajemo još 8 dana. Stariji je ostao u Genevi, jer se ‘zaposlio’, a Marica u Lausanni. Sa njime je mentor [?], sad ide nekom kiparu u priv[atnu] školu, te samo usput na neka predavanja na univerzi. Malo će iz svega biti šta...” (X. 4. 250).

Od početka 1945. godine počet će i Meštrovićeva bolest na nogama, flebitis, upala vena što stvara ugruške, trombe u žilama. Bolest će ga prikovati uz krevet i onesposobiti u fizičkom radu, pa će se posvetiti pisanju.

Olga je iz Ženeve pisala Peši 13. veljače:

“... Siromah Ivan leži već 5. nedjelju od flebit, sada ima siromah na obadvije noge. Tako je baš pravi invalid, koji si ne može ništa da učini, već mora da nepomično leži. Tako sam uvijek zaposlena oko njega i pazim da usljed ležanja ne dođe do upale pluća. No nadam se ipak da će dobro proći, jer su mu pluća zdrava. I ljekar se nada da će prebroditi. Možete misliti moje brige i moju žalost gledajući da takovog. Mnogo i uvijek spominje Vas, toliko si siromah želi da Vas vidi, kao i Martu. Djeca ko djeca. Previše razmaženi, i Tvrtko nam stalno pravi brige. Ne znam kako je to čudo u njegovoj pameti...” (X. 4. 251).

Meštrović je 18. veljače pisao Peši, između ostaloga:

„...samo mi nije drago da je neizvjesno što je s Kumom i Čikicom, pa se bojim za njih, a u tom slučaju i za stvari.

... Sad mi je već bolje, ali sam još nepomično u krevetu. Za dva-tri dana se navršuje 6 tjedana što sam ovako, pa me uvijek ravaju da ću onda moć početi da se bar malo mičem, a nakon nedjelju-dvije i pomalo izlaziti. Za rad i stajanje neću još biti za dugo sposoban...“ (X. 4. 252).

I posljednje Meštrovićevo pismo iz Ženeve što ga je Petar sačuvao, od 27. veljače 1945:

„... Kako sam ti onomadne pisao na jednoj karti, ja sam već 6 nedjelja neprestano u krevetu. Imam neku upalu (infekciju) žila na obe noge te sam cijelo vrijeme morao nepomično ležati u krevetu. Sad mi je malo bolje i počeo sam se u sobi na par minuta dizati iz kreveta, ali temperaturu još uvijek imam. Valjda ću se izvući, ali ovo dugo traje. Meni je ova bolest nepoznata (flebit), a ovdje kažu da je česta... Da bi bilo kompletnije, jučer su nam javili iz Lausanne da su u nedjelju u noći morali Maricu odnijeti na kliniku i operirati je na slijepom crijevu. Na sreću je operacija uspjela, pa smo se umirili... [Položio je kauciju da Pešo i Marta mogu doći u posjet u Švicarsku, ali ne zna hoće li dobiti izlazne dozvole]...“

Ipak se nadam da ću vas još vidjeti ovako ili onako, skoro ili kasnije, pa vas oboje pozdravljam i grlim

Tvoj Ivan.” (X. 4. 253).

U Ženevi je Meštrović boravio više od godinu i pol, sve do odlaska u Rim, u svibnju 1946. godine, ali je dobar dio toga razdoblja bolovao, provevši u krevetu ili u sobi u naslonjaču. Rad na skulpturama bio mu je stoga onemogućen, pa i onaj u drvu. Stoga se bavio crtanjem i pisanjem.

U pismu svojoj kumi Adeli Milčinović, supruzi Andrije Milčinovića, s kojim je prijateljevao u mlađim danima, 25. rujna 1945. pisao je, između ostaloga:

“... Posljednjih mjeseci zatvora u Zagrebu učinio sam dvjestak crteža na kartonu, a isto u internaciji u Rimu i par skulptura, te lane ovdje pet šest drvenih reliefa. Ni ovdje nisam mogao naći ni atelier, ni išto što mi treba. Iza nove godine sam se razbolio i odležao 4 i pol mjeseca nepomično u krevetu, a od tog vremena se samo vučem - zapravo ne živim. Ateliera nemam nego radim u sobi i to ne skulpturu nego nešto slikam. Ne mogu stajati nego radim većinom sjedeći. Ta moja bolest se zove flebitis, a to je infekcija u venama... Slabo imam nade da ću se izliječiti, pogotovu u ovoj klimi gdje je hladno, vlažno i nema joda...” (8766³⁰⁸).

Iz pisama Peši vidjeli smo da je Ivan Meštrović za boravka u Švicarskoj, i u Lausanni i u Ženevi, neprestano radio na drvenim reljefima, sve dok ga bolest nije prikovala za krevet.

U Lausanni je izradio sedam velikih reljefa *Života Kristova* za crkvicu u Kašteletu: *Poklon mudraca, Krist i preljubnica, Uskrснуće Lazarovo, Krist kod Marije i Magdalene, Ulazak u Jeruzalem, Resurrexit i Noli me tangere*, a zatim je radio uljene slike na drvu, većinom većih formata, danas uglavnom u Galeriji Meštrović u Splitu. To su: *Božićna pjesma, Pietà, Sv. Jeronim, Jobovo dokazivanje, Posljednja večera, Stigmatizacija sv. Franje, Kalvarija, Rođenje Venere*. Također je crtao.

U pismu Adeli Milčinović 26. studenoga 1945. sam je naveo što je radio:

“... Dok sam bio konfiniran u Rimu izradio sam bio tamo 8 radova plastičnih i nešto crteža, a od kako sam ovdje 6 reliefa u drvu i desetak većih uljenih slika. Sve su religiozni sadržaji iz Biblije. Imam jednu Posljednju večeru koja je 4 x 2 metra. Sve je slikano na tankim daskama. Sada baš radim jednu Kalvariju iste veličine kao Večera... Šaljem Vam jednu moju knjižicu Bo-

žićni razgovori koja je izašla lani o Božiću, original je naravno hrvatski. Tako sličnih stvari sam dok sam ležao, još nabacao na papir i rad u skici.» (8766³⁰⁸).

Spriječen u radu na skulpturama, pogotovo dok je ležao u krevetu, prije nego je mogao slikati, Meštrović se mnogo bavio pisanjem. Dotjerivao je i dopunjavao *Razgovore s Michelangelom*. Još prije, u Villarsu, u kolovozu i rujnu 1944, pisao je svoju biografsko-refleksivnu knjigu koju je bio započeo u Splitu krajem 1940, *Božićne razgovore*. Tu je knjigu tada u Ženevi preveo njegov prijatelj dr. A. Licht, pa ju je švicarski nakladnik Raschler objavio u Zürichu 1945. pod naslovom *Dennoch will ich hoffen (Ipak se želim još nadati)*.

*

Ivan Meštrović je poslušao savjet koji je dobio kada je 1943. odlazio iz Italije u Švicarsku, da izbjegava službene i osobne dodire s predstavnicima NDH i onima jugoslavenske izbjegličke Vlade u Londonu. Ipak, kao hrvatski domoljub, liberalni demokrat, a ujedno i anglofil i frankofil, nije mogao - a često ni htio - da barem donekle sudjeluje u političkom životu koji je u tim ratnim godinama bio u neutralnoj Švicarskoj vrlo živ, složen i zakulisan - u čemu on nije bio ni dovoljno vješt. Stanovite političke veze održavao je sa sljedbenicima hrvatske Mačekove stranke HSSa i s osobama povezanim s britanskom i američkom politikom. Krajem rata i nastupom komunističke Jugoslavije zatekao se u posebno složenoj situaciji, u dilemi konačne odluke i političkog opredjeljenja.

Meštrovićevo boravak u Švicarskoj bolje su pratili i Hrvati u NDH i oni u izbjeglištvu, i Jugoslaveni i Srbi, jer se radilo o u svijetu poznatoj osobi, koja je mogla biti i utjecajna angažira li se uz nekoga, nego što je on sam bio u politici.

O Meštrovićevoj političkoj djelatnosti, o kojoj ni on sam u svojim “političkim uspomena” ne piše, više doznajemo iz arhiva izbjegličke vlade, pristaša HSSa i unitarističkog jugoslavenstva u ratnim godinama, što ih je objavio Ljubo Boban 1985. i 1988. godine.

S. Jakšeković, koji se kao predstavnik NDH našao krajem 1943. u Zürichu, izvijestio je tajno emigrantske političare HSSa u Londonu 17. prosinca 1943. o Meštrovićevom dolasku u Švicarsku:

“Koncem 1943. stigao je u Švicarsku Ivan Meštrović iz Rima. Došao je ovamo sa hrvatskom putovnicom i prilikom dolaska izjavio, da će se prema jugoslavenskom poslanstvu držati jako rezervirano. Razgovarao sam jednom s Meštrovićem, dočim je Dr. Juretić vrlo često odlazio k njemu. Držao sam da bi se Meštrovićevo ime dalo možda iskoristiti za našu stvar, ali sam tu stvar promatrao polazeći sa stanovišta da Meštrović nije nikakav političar i osim toga, da on nije nikad nastupio energično za hrvatsku stvar. U najnovijoj našoj povijesti poslije stvaranja ustaške Hrvatske imade nekoliko momenata, koji bacaju čudno svjetlo na držanje ovog velikog umjetnika. On je bio od ustaškog režima u samom početku pritvoren. Bilo je i mnogo drugih, koji su bili uhapšeni. Meštrović je oslobođen i to, kažu, na intervenciju Nijemaca. Činjenica je, da je iz pritvora išao u audijenciju Paveliću, postoje fotografije, kako pozdravlja uzdignutom desnicom i povodom odnosno poslije audijencije kod Pavelića je izjavio, da potpisuje bez daljnega sve, što Pavelić reče ili učini. Nakon toga je sudjelovao sa svojim radovima i prisustvovao lično na jednoj fašističko-ustaškoj izložbi u Veneciji i onda konačno dobio dozvolu, da ode u Rim, gdje je u zavodu sv. Jeronima radio na dva djela za ukras toga

Allen Dulles

zavoda. U Rimu je podržavao vrlo intimne odnose sa tamošnjim Pavelićevim poslanikom Drom Perićem. - Poslije dolaska u Švicarsku izjavio je, da uskoro dolazi iz Zagreba u Švicarsku jedan prijatelj u vrlo važnoj misiji. I stigao je nakon kraćeg vremena Digović, o kojem je već opširno javljeno. Ja sam se naravno distancirao od Digovića, a i Juretiću sam preporučio oprez. No to nije koristilo i on je, kako mi po svemu izgleda, ispričao Meštroviju, a ovaj Digoviću, čitav naš rad ovdje i čak angažirao savjetnika jug(oslavenskog) poslanstva u Bernu Dra Dragutinovića, da uvede Meštrovica k prominentnim predstavnicima Amerikanaca i Engleza. No meni je bilo sumnjivo, da nama Digović nije dao nikakvog materijala za naše u Londonu i Americi. - Moje sumnje dobile su potvrdu, kad mi je uz znatne novčane žrtve uspjelo dobiti u ruke jednu poruku, koju su Meštrovic i Digović zajedno uputili u Zagreb Lorkoviću, Periću, Cabasu i Hondlu. To je bilo koncem studenoga 1943. (U toj poruci se Meštrovica naziva mešтром). Uvodno javljaju Meštrovic i Digović, da je saradnja njih dvojice potpuna i intimna. Ali svoj intimni krug nisu proširili. Imali su namjeru, da prime u svoj krug Dra Juretića, ali su odustali od toga, jer ga smatraju potpuno nepouzdanim čovjekom. Uvjerili su se o tome, jer je i ono malo, što je čuo od meštra na sve strane razglasio. Osim toga je to neiskren čovjek, koji užasno intrigira. No unatoč svemu meštar podržava veze s njime i do sada im je Dr Juretić dobro poslužio. U prvom redu su dobili tim putem priličan uvod u rad Dra Jakšekovića. Osim toga je Juretić upoznao meštra sa savjetnikom jug. poslanstva Drom Dragutinovićem, koji je meštra nekoliko puta posjetio u Lausanni. Dr. Dragutinović je doveo meštra u vezu sa specijalnim Rooseveltovim izaslanikom u Bernu Dullesom, a pomogao je, da meštar dođe u pismenu vezu sa svojim prijateljima u Londonu. Meštar je bio kod Dullesa na večeri [Allen Welsh Dulles, američki diplomat, šef obavještajne službe u Švicarskoj], a sa svojim engleskim prijateljima (Watsonom i Steedom) uzimljenio je pomoću Dra Dragutinovića listove. - Na temelju razgovora sa Dullesom i pismenog odgovora iz Londona poručuju Meštrovic i Digović specijalno Lorkoviću, da Saveznici njegov (Lorkovićev) rad posebno odobravaju i garantiraju mu, da mu se ništa neće dogoditi. (Pošto je meni od Dragutinovića poznat razgovor Meštrovic sa Dullesom i sadržaj lista iz Londona, ova poruka je mistifikacija najgore vrsti). - Dalje javljaju da je Digović dovršio svoju knjigu o Dalmaciji i da je prošla švicarsku cenzuru. Predgovor je napisao meštar, a knjiga će biti posvećena Wilsonu [američkom predsjedniku], Evansu [arheologu], Steedu i Se-

ton-Watsonu. Posebno će biti štampan kraći izvod iz knjige na engleskom, a meštrov predgovor izići će u posebnoj brošurici. U jednom poglavlju knjige napada se i Pavelića, ali je na izričiti zahtjev meštra izostavljen svaki i najmanji napadaj na Nijemce. - Obojica naglašavaju neophodnu potrebu osnivanja hrvatskog komiteta u Švicarskoj. Radi toga je potrebno, da smjesta dođe u Švicarsku meštrov brat Ing. Pero. Isto tako neka što prije dođu u Švicarsku Pavle Ostović [nakon rata pisac knjige *The Truth about Yugoslavia*] i Milovan Zoričić radi njihovih dobrih veza sa Englezima. Lorković i Perić neka im urede pitanje putnica, da se njihov dolazak ne oteže. Isto tako je potrebno da dođe u Švicarsku Dr. Draganović, kad nije mogao otputovati u Madrid. Meštar će upotrijebiti Juretića, da intervenira kod friburškog biskupa Bessona, ako bi Švicarci pravili smetnje Draganoviću u pitanju vizuma. - Krležu neka nastoje svakako nagovoriti, da ide u Moskvu. - Obojica spremaju i daljnje publikacije i to 'Tragedija Jugoslavije' i brošuru o Istri, koju je napisao Ivo Mihovilović. Preporučuju dalje, da August Mišetić [član predsjedništva HSS, sudjelovao u uroti Lorković-Vokić, a zatim izbjegao] izruči njemu i Mačeku pozdrave od Meštra, jer da ne bi bilo pametno, da se pojavi bilo kakovo neraspoloženje Mačekovaca. - Obojica će dati u švicarskoj štampi letke, koji će biti potpisani po meštru. Perić neka bira pouzdane ljude za diplomatske kurire u Švicarsku, da se mogu po njima ovi letci poslati. - Osim toga Meštrovic i Digović traže, da Cabas ide smjesta njemačkom generalu u Zagrebu Glaise-Horstenau i da s njim govori radi opreme domobranaca, a Lorković neka uspostavi najuže odnošaje sa generalom Prpićem. Potrebno je, da Lorković i drugovi imaju domobranstvo u svojim rukama, a ne možda da dođe pod kontrolu Mačekovih ljudi. Ili čak partizana. Lorković neka im pošalje novaca, jer ih nužno trebaju. Na koncu preporučuju, da se počne izdaleka sa plasiranjem ideje o Meštroviju kao predsjedniku buduće hrvatske republike." (9554¹⁴²⁻¹⁴⁴).

Iz ovog opširnog tajnog izvještaja vidi se da je Meštrovic u Švicarskoj ipak bio angažiran u političkim djelatnostima, sa ciljem uspostavljanja Hrvatske nakon rata, bilo samostalne republike, bilo u konfederativnom uređenju Jugoslavije, ali ne ni ustaške, ni jugoslavensko-unitarističke, a ni komunističke.

Ondašnji ministar u Vladi NDH, koji će prisustvovati sjednici na kojoj su osuđeni Lorković i Vokić, smatrao je - kako veli Ivo Košutić u knjizi *Hrvatsko domobranstvo u drugome svjetskom ratu* (Zagreb 1993) - da je i Ivan Meštrovic znao za pripremani puč i da je baš on prenosio obavijesti o puču Englezima, s kojima je bio u stalnoj vezi (10409⁵⁴).

I Vinko Nikolić je poslije u emigraciji pisao da je Meštrovic cijelo vrijeme boravka u Švicarskoj, tj. 1943-1945, bio u "trajnoj i intenzivnoj vezi sa Perićem i Mladenom Lorkovićem, i to uvijek preko povjerljivog Zvonka Cihlara, koji tada, glavni tajnik Ministarstva vanjskih poslova Hrvatske, vrši i najpovjerljiviju kurirsko-diplomatsku službu, da bi jednu od tih svojih posljednjih misija platio životom" (7625⁵²).

Njegovi dodiri s predstavnicima jugoslavenske izbjegličke vlade u Bernu opravdani su time što su saveznici, a pogotovo Amerika, postupno napuštali Dražu Mihajlovića i kraljevsku izbjegličku vladu i prilazili partizanima, pa je Meštrovic veze s Amerikancima i Englezima u Švicarskoj mogao uspostaviti jedino preko toga jugoslavenskog poslanstva.

Iz izvještaja se jasnije očitavaju pripreme puča Lorkovića i Vokića, tj. tajna akcija da Hrvatska napusti Sile osovine i priđe saveznicima. Nema, međutim, ni jednog podatka da bi ta akci-

ja uspostavljanja veza sa saveznicima bila sukladna Pavelićevim namjerama, što dokazuje i kasnije strijeljanje Lorkovića i Vokića.

Zanimljivo je, konačno, da je kao predsjednik buduće demokratske Hrvatske republike bio predložen baš Ivan Meštrović, kao osoba velikog ugleda i dovoljno nepristran i ne-kompromitiran, za razliku od političkih predstavnika raznih stranaka.

O istoj se Meštrovićevoj i Digovićevoj političkoj djelatnosti u Švicarskoj govori i u izvještaju istoga Stjepana Jakšekovića Ivanu Šubašiću, bivšemu banu Banovine Hrvatske, 20. veljače 1944:

“Ustaški tabor u Zagrebu rascjepkao se je na nekoliko skupina, koje se s jedne strane međusobno bore za vlast, a s druge strane šalju svoje emisare u inozemstvo i to naročito u neutralno inozemstvo da hvataju veze sa saveznicima. Spomenuta je grupa Lorković, Perić, Cabas. Njihovi pretstavnici u Švicarskoj su Meštrović i Digović. Ova grupa vrijedi kao osobito germanofilska i nastoji tući užu okolinu Pavelićevu, koju čine tako zvani ustaški pukovnici, četvorica na čelu sa zapovjednikom Pavelićeve tjelesne straže Moškovim...” (9901a²⁶⁷).

U tajnom izvještaju Stjepana Jakšekovića iz Züricha nekom prijatelju (Jurju Krnjeviću, jednom od prvaka Hrvatske seljačke stranke) 4. travnja 1944. iznose se gotovo isti podaci kao i u onom ranijem o političkoj djelatnosti Meštrovića i Digovića u Švicarskoj, međutim, iz njega se dobiva dojam kao da oni djeluju u korist ustaške Vlade, a ne konspirativne politike opozicije.

“... Titovci, kako se sami zovu, vrlo su dobro organizirani. Izdaju svoj list ovdje [u Zürichu]. Vodstvo je u rukama Srba, koji se prema Hrvatima čudno ponašaju pa se dobiva dojam, da se malo razlikuju od ovdašnjih Dražinovaca. Zato su k njima od Hrvata pristupili samo neki i to karijeristi, koji misle, da ta karta sigurno dobiva, ali odlučne riječi nemaju. Napadi na našu stranku [HSS] redovita su pojava i sa ove strane. - Kao specijalnu grupu treba spomenuti Meštrovića i Digovića. Digović je izdao knjigu o Dalmaciji i posvetio istu Wilsonu, Evansu, Steedu i Watsonu. Ovdje je općenito poznato, tko je Digović, znade se da je knjiga naručena i plaćena od stanovitih krugova i to danas u Zagrebu vladajućih krugova. Prije nekoliko mjeseci bio sam se domogao jedne povjerljive poruke, koju su ova dvojica slala svojim prijateljima u Zgbu i to Lorkoviću, Periću, Cabasu i Hondlu.”

Meštrović kleše rimsku *Pietu*, Rim, 1943.

Dalje navodi prije iznesene podatke iz Meštrovićeve i Digovićeve poruke i nastavlja:

“Sada se je ovoj dvojici pridružio i Lamer Mirko, koji još uvijek prima iz Zgba plaću državnog tajnika, a od kapitulacije Italije ne izigrava više luđaka. Tendencija je ove trojke spašavati sebe i svoje prijatelje bilo kojim sredstvima. Čuje se, da bi ovamo za šefa delegacije imao doći Cabas. To je želja ove trojice te se očekuje, da će onda započeti još jaču akciju na štetu naše zadruga [HSS] i pokušati uspostaviti direktni kontakt sa tutorom i protektorom [Englezima i Amerikancima] mimo novinara [Jurja Krnjevića] i na štetu zadruga. Lamer i Digović htjeli su već 1942. u ljeto otići, kad su naime bili sa jednom delegacijom u Madridu novinaru, ali je ovaj odbio da ih primi i zapriječio njihov dolazak poručivši im, da ne želi ni čuti za njih, poznate petokolonaše. Meš(trović) i onako naziva novinara balavcem...” (9901b²⁶⁸⁻²⁷²).

Ivanko Farolfi, član vodstva HSSa u Zagrebu, izvijestio je Stjepana Jakšekovića 18. lipnja 1944, između ostaloga:

“... Sa Meštrovićem treba svakako uspostaviti vezu radi paraliziranja utjecaja nezgodnih ljudi, koje Vi spominjete. Time će se spriječiti eventualni nezgodni postupci i djelatnosti. Treba imati u vidu, da je on veliki narodni kapital pa se ne može dozvoliti, da ga bilo tko upotrijebi za stranačke ili osobne interese. Njegovu veliku popularnost i autoritet u svijetu treba pametno upotrijebiti isključivo u korist velikih narodnih interesa. To je tim lakše, što on i sam želi i hoće baš u tom pravcu djelovati.

“... Interesira nas što Vam javlja novinar [Krnjević] u pitanju poruke Meštrović-Digović Lorkoviću.” (9901b²⁸⁷⁻²⁸⁸).

Ivanu Šubašiću poslao je Stjepan Jakšeković 12. studenoga 1944. izvještaj o djelovanju Meštrovića i drugova u Švicarskoj:

“... Što se tiče Meštrovića, Lamera, Digovića i ostalih iz te grupe, to bih htio naglasiti da je čitav daljnji rad ove grupe u svemu potvrdio moje informacije, koje sam poslao Dru Krnjeviću još 17. XII. 1943. u listu preko Lisabona, a primitak kojeg

mi je potvrđen preko radija Londona dne 24. I 1944. pod brojem 23. Danas prilažem još izrezak iz zagrebačke ‘Nove hrvatske’, iz kojeg se vidi, da je Meštrović u inozemstvu sa znanjem vlade u Zagrebu. Inače Meštrovićevi napadaji osobito na Tebe i Krnjevića ne prestaju i to tako prostački, da čovjek dobiva dojam da je on izgubio kompas. Kako se rat približava kraju, tako se i Lamer pomalo pravi žrtvom. Dugo je bio ovdje kao državni tajnik i sveuč. profesor. Izigravao je luđaka i sjedio u jednom sanatoriju za živčane bolesti u Tersinu, u južnoj Švicarskoj. Kad je Musolini kapitulirao, naglo je ozdravio i izišao iz sanatorija... Inače su ga vlasti kroz čitavo vrijeme (mislim ustaške) opskrbljivale novcem. Ne samo novcem, nego je dobivao sanduke šećera i Gavrilovićevu salamu iz Zagreba.” (9901b³⁰¹⁻³⁰⁶).

Meštrovićevi prostački napadi na Šubašića i Krnjevića nisu mi poznati. Što se tiče napisao o Meštroviću u zagrebačkim ustaškim listovima, činjenica je da ga je režim, iako je znao da je Meštrović politički emigrant, radije javnosti prikazivao kao tek privremeno odsutnog, nego kao protivnika režima.

Hrvatski publicist i povjesničar Josip Horvat u svom ratnom dnevniku 1943-1945. *Preživjeti u Zagrebu* također je zabilježio 20. siječnja 1944:

«[Ivo] Hühn mi priča da bi htjeli politički aktivirati Meštrovića u Švicarskoj. Ne vjerujem u uspjeh.»

A 13. ožujka 1944:

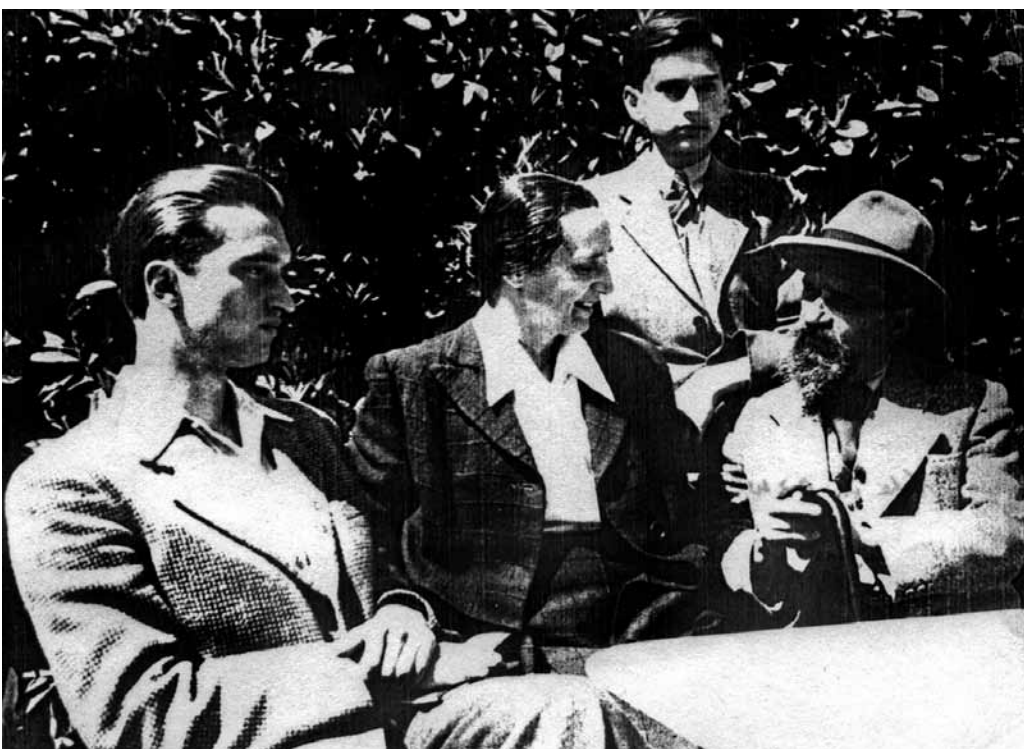
“... [Ivo] Sučić ... priča novu fantaziju: da je uhvaćen radiogram Meštrovića et consortes, kojim da protestiraju protiv bombardiranja Zagreba; kompleksi želja rastu uporedo s panikom.”

5. kolovoza:

“... [Olinko] Delorko veli prema vijestima iz Švicarske da Meštrović tvrdi da Englezi hoće konfederativnu Jugoslaviju; Srbi će na to teško pristati. U Švicarskoj da postoji neki hrvatski odbor.”

25. siječnja 1945:

“... Sinek [Zvonko Cihlar] se vratio iz Švicarske gdje mniju

Ivan, Olga, Tvrtko i Mate Meštrović u Švicarskoj, 1944.

da je ovdašnja situacija stabilizirana barem do ožujka. Stari [Vinko] Krišković da bi htio kući, a Meštrović da je nezadovoljan svime.” (9992^{49, 70, 137, 192}).

O kritiziranoj suradnji s Petrom Digovićem, profesorom Ekonomskog fakulteta, sam je Meštrović zabilježio u *Uspomenama*:

«Nakon nekoliko mjeseci [nakon dolaska u Švicarsku] došao mi je profesor Digović, jedan od prijašnjih Lorkovićevih tajnika, te donio opsežan rukopis o Dalmaciji, što je poslije izišlo u knjizi ‘La Dalmatie’. Digović me podsjetio, kako sam mu u Zagrebu govorio prije nego su me zatvorili, kako bi bilo dobro da se nađe nekoliko ljudi, koji bi u potajici spremali materijal u obranu naše Dalmacije, pa to jednog dana objavili u neutralnoj Švicarskoj. On je to i radio, te kad je osjetio da je i Lorković počeo sumnjati u njemačku pobjedu, pokazao mu je materijal, a ovaj da ga je pustio da to iznese i uputio ga k meni, da zajedno pročitamo, skratimo ili proširimo, već kako se meni čini. Njegov, Digovićev, trošak za put i boravak, te za tiskanje knjige obećao je podmiriti jedan Dalmatinac. Sad je Digović morao često dolaziti u moj atelier, gdje smo rukopis čitali i povezivali tekst, a onda ga je on prevodio na francuski jezik. Mučio se i uložio mnogo truda, ali je pri tomu morao pronaći nekog švicarskog Francuza, koji bi mu jezik ispravljao, a isto tako i jednu tiskaru, koja bi to uz povoljne uvjete tiskala. To je oduzelo dosta vremena i valjda se doznalo, tako da je primijetio da ga netko prati, kad bi dolazio k meni.

Kad je Digović sve završio, te stvar imala ući u tisak, u dva do tri navrata cenzura je [a ne Meštrović, kako su izvještavali] zabranila neke stavke. Nije se smjelo spominjati Hitlera ni Mussolinija, pa čak ni bilo čime povrijediti Pavelića, jer da je i on poglavar jedne države. Objavljena je knjiga bila nepovoljno kritizirana u novinama ‘Basler Nachrichten’ i nazvana ustaškom propagandom, plaćenom od ustaša. Samo uredništvo nije za to bilo krivo i, kako se je kasnije utvrdilo, članak je napisao neki Jančiković, tobožnji član HSS, a preveo mu ga jedan Slovenac, član samog uredništva, koji je više godina živio u Švicarskoj i postao njen državljanin.” (429³³⁸).

U Hrvatskoj, dok je Italija bila saveznik NDH, nije bilo moguće objaviti nikakvu knjigu koja bi dokazivala hrvatstvo Dalmacije, a pogotovo kritizirala aktualno pripojenje Dalmacije Italiji. Nakon kapitulacije Italije to je učinjeno i sa službene hrvatske strane. Tako je 1944. preveden na francuski i objavljen raniji pregled povijesti Dalmacije Ljube Karamana (*La Dalmatie à travers les âges*), a iste godine objavljena i *Prošlost Dalmacije* Grge Novaka, premda je on malo ranije bio izišao iz logora. U tom se smislu mora ocjenjivati i stav NDH prema Digovićevoj Dalmaciji, pogotovo stav već disidenta Mladena Lorkovića, koji je stvarno mogao (pod tobožnjom firmom nekog «Dalmatinca») i financirati izdanje, ali vjerojatno više tajno nego službeno u ime Vlade NDH.

Knjiga Pere Digovića *La Dalmatie et les problemes de l’Adriatique*, s Meštrovićevim pismom-predgovorom (*lettre-préface*) na francuskom jeziku objavljena je u Lausanni 1944. u izdanju *Librarie de l’Université - F. Rouge & Cie S. A.* Meštrović je opširni predgovor, od šest stranica, napisao u travnju 1943, dakle još prije kapitulacije fašističke Italije u rujnu te godine.

«Predragi prijatelju, - započeo je Meštrović svoj predgovor - nema koristi da vam kažem koliko sam bio sretan čitati vašu knjigu, u kojoj ste strpljivo sakupili povijesne, diplomatske, književne i ekonomske najprikladnije dokumente da bi svijet upoznali s istinom o našoj malenoj domovini, dalmatinskoj

Hrvatskoj, ili kako je u inozemstvu zovu, Dalmacijom. Odajem vam tim više priznanje znajući da su okolnosti vaš posao učinile još težim i delikatnijim.

Također znam da bi vi radije bili jedan od onih anonimnih boraca u našim planinama i šumama, koji svoj život izlažu u neravnomjernoj i okrutnoj, ali slavnoj borbi protiv onih koji su osvojili našu obalu i naše zemlje. Svijet ne zna ništa, ili gotovo ništa, o tim herojima; ali oni, oni znaju zašto umiru, a Bog zna za njih. Povijest će ih možda jednoga dana ukratko navesti kao predstavnike jedne ili druge ideologije; u stvarnosti oni danas slijede primjere svojih predaka koji su se uvijek borili za nacionalnu opstojnost, za svoju zemlju, za slobodu...

Ali, dragi profesore, budući je vaša knjiga ujedno i moja, vi me ponešto zbunjujete zahtjevom da je predstavim javnosti kao predstavu jedne skulpture: *Povijest Hrvatske*. Ali pošto je skulptura moj prirodni jezik i pošto taj ženski lik uobličava dušu našega naroda, naše zemlje Dalmacije, kolijevku hrvatske Države, ja to moram prihvatiti. Jer tu je zaista, u Dalmaciji, rođena naša Država, tu se ustrojila; odatle se raširila i razvila. Ta zemlja čuva neuništiva sva svoja blaga, iako bez života u svojoj kamenoj monumentalnosti, ipak su vrlo živa u narodu koji je uvijek tu nastavao, i koji je, budući je najbolje osjećao i shvaćao poslanje hrvatskog naroda, imao samo jednu težnju: slobodno živjeti u miru...

Među svim nijansama ljubavi, u trima je sadržan razvijeni stupanj: ljubav, odanost, obožavanje; ljubav koju se gaji prema svojoj majci, odanost koju se iskazuje prema domovini i, vrhunski stupanj, obožavanje koje se upravlja Bogu. U našem su egu ujedno tri nijanse: osobni ego, narodni ego i, vrhunski oblik, ego što ga se može zvati humanim. Do naših dana većina ljudi, čini se, nije stigla prijeći drugi stupanj i uzdignuti se do najvišega, da zaboravi na sama sebe misleći samo na čovječanstvo. U općem zlu što se oborilo na svijet, u kojemu nisu moralna i duhovna uništenja manje strašna od materijalnih ruševina, nisu najnesretniji oni zaslijepljeni mržnjom prema neprijateljima, nego prije oni koji, oslobođeni svake mržnje, vide zla koja obasipaju čovječanstvo i koji pate zbog njih i zajedno s njima.

Kako bih, dakle, u takvim okolnostima, mogao naći riječi što priliče društvu u vremenima u kojima živimo?

Doživio sam nesmiljenu bol da svoju očinsku kuću vidim izgorenu sa svim što je bilo u njoj; moja je bol uza sve to još veća na pomisao o našoj opustošenoj i premlaćenoj domovini, ali ona je nemjerljiva prema onome što je zahvatilo suvremeni svijet. Čini se da se pred sveopćim bolom svaki osobni bol ublažava, čak prestaje i iščezava. I kako bi bilo, kad ne bi bilo tako? Zar ta opća patnja nije protkana svim osobnim patnjama, u vremenu u kojemu strahote što se sramotno zbivaju svakoga dana nadilaze najgore strahote pakla? U njemu se muče osuđene duše; ondje se masakriraju bića od mesa i krvi, žene i nevina djeca, koja se muče i živa pale. Zar nije ta divlja stvarnost ona što je slikano u Apokalipsi, u tim najtamnijim i najtragičnijim slikama, a oni koji su je željeli zar nisu ti koje predstavljamo poput čudovišnih zvijeri koje vode paklene čete zadužene da unište čovječanstvo? A pravda se skriva. Ona se skriva poput žene koja je spremna roditi onoga koji će povesti svijet Bogu i miru. Ali koliko još patnji, koliko suza, prije nego tamo stignemo!

U ovoj strašnoj oluji mi ne možemo biti pošteđeni, kao što ne možemo biti spašeni ni u času kada će to vrijeme doći. Varamo se oni koji vjeruju da će jedni moći biti spašeni, a drugi iz-

gubljeni. Nijedan narod, nijedna nacija nisu konačno potpuno ni prokleti ni izabrani; ili će svi biti spašeni ili svi kreću kraju i propasti...

Zar će se vječno održati načelo prava jačega i dopustiti narodu koji raspolaže većim bogatstvom, a time i višim stupnjem življenja da se proglašava razvijenijim od drugoga, sve do onog časa kada on bude degenerirao i gledao kako protiv njega ustaju oni narodi koje je on bio podjarmio. Zar doista nema humanijih i dostojnijih rješenja?

Istaknimo da prema famoznim 'povijesnim pravima' gotovo ni jedan europski narod ne bi mogao biti nezavisan. Stoga se pitamo hoće li i dalje zakon vladanja uvijek biti zakon jačega umjesto zakona života što ga je Stvoritelj dao svim stvaranjima. Svi se osvajači, umjesto da isprave svoje osvajačke zakone, koriste i ravnaju pojmom: 'zakon'. Tada savjest čovječanstva, bilo pod pritiscima okolnosti, bilo zbog slabog poznavanja istine, završava da se potčinjava najnepravdnijim pothvatima. Kad se, uslijed raznih zapletenih zbivanja katastrofa sruči na jednu zemlju, većina ostalih, bez mnogo muke, prigušuje svoje osjećaje srdžbe i zadovoljava se govoreći: 'To me se ne tiče, to je tako daleko.' Takav je često bio slučaj, a također posebno za našu nesretnu malenu zemlju, za Dalmaciju. Eto zašto vaša knjiga, dragi zemljače, dolazi u pravi čas i ima prvorazredno značenje, jer svako ljudsko biće teži pobjedi pravde i istine.

Vi nam govorite o jednom kraju u kojemu Bog nije u izobilju rasuo plodnost tla, nego prirodne ljepote, sunce, brda, otoke, duge obale oplakivane Mediteranom, onim Mediteranom koji je po toj obali vidio rađanje i razvijanje najljepših postojećih civilizacija.

Dalmacija, predmet naše duboke ljubavi, ali ujedno naših najtežih uzdaha; ljubavi, jer smo tu rođeni; uzdaha, jer o njejoj sudbini ovisi budućnost hrvatskog naroda.»

O sudbini Dalmacije nakon Prvog svjetskog rata:

«... Prema tome, nesreća hrvatskoga naroda nije samo u tome što se zemljopisno nalazi na raskršću svih imperijalizama, dolazili oni s istoka ili zapada, nego i u činjenici svoje rasne pripadnosti i svoje kulturne opredijeljenosti.

Sada je cijelo pitanje u tome da se zna da li će se ostaviti da postoje povodi suparništva, nezadovoljstva, klice budućih ratova, ili se odlučilo stvoriti trajno djelo. Iako smo mi puni nade, uspomene i iskustva prošlosti ne ostavljaju nas na miru i nemamo povjerenja u prepredenosti kojima se tako dobro znaju služiti neke vojničke i političke strategije. Prošlost nas je naučila, kao i druge malene narode, da je savjest diplomata često vrlo elastična. Ali nas je također naučila da u narodima postoji savjest i da su državnici savjesniji u donošenju mjera pri kojima će postati odgovorniji pred svojim narodima.

Možda vaša knjiga neće mnogo novoga poučiti državnike; ali je potrebno i dobro da narodi i javnost općenito budu ispravno obaviješteni i da poznaju pravo stanje Dalmacije...

Vi ste u vašoj knjizi sabrali mišljenja raznih ljudi koji - uz neke iznimke - nisu uvijek objektivni ili dovoljno obdareni kritičkim duhom; ali činjenice su te koje jesu i njih se ne može prikrivati samovoljnim zaključivanjima.

Ne znajući još hoće li se naš slabi glas čuti i naše zakonite žalbe razmatrati, mi glasno i čvrsto izjavljujemo da nitko nema pravo da određuje budućnost naše zemlje protiv volje hrvatskog naroda. Naša je snaga u tome da mi zahtijevamo pravdu ne prema nekom nama posebnom pravu, nego prema pravu

na nepomućeni i potpuni život svakog ljudskog stvora, svih skupina pojedinaca, svih naroda...

Nijedan mir nije trajan bez pravde: pravda za sve, pravda za pojedince, pravda među staležima, pravda među rasama, pravda među narodima, koliki god bili njihov broj i njihova snaga. Ne smije se odsada trpjeti da jedni mogu prevladati nad drugima. Svrha pravde je da uspostavi sklad, jedinstvo u čovječnosti, čovječnost kojom upravlja veliko Jedinstvo, Bog. To što mi tražimo, to čemu se mi nadamo, to je pravo na život, sloboda misli, pravedna dioba dobara, najzad, jednakost za sve, u pravu kao i u dužnostima prema velikoj čovječanskoj obitelji.

Travanj 1943. IVAN MEŠTROVIĆ.“ (354⁹⁻¹⁴).

To je Meštrović pisao na svoj uobičajeni, pomalo biblijski način - (Josip Horvat zapisuje tada u Zagrebu da je Meštrovićev predgovor ovoga puta garniran, umjesto narodnom pjesmom, Apokalipsom - 9992) - dok je još gotovo cijela Dalmacija bila u talijanskim rukama, a knjiga je objavljena kada je NDH nakon sloma Italije vratila te krajeve, ali još ne i Istru. Bila je opravdana bojazan da će nakon završetka rata, i nakon pobjede - u koju je Meštrović bio uvjeren - saveznici trgovati sa zemljama i narodima, što se i dogodilo nagodbama između Rusa i zapadnih saveznika.

Na samom početku svoga predgovora Meštrović pohvalno spominje borbe u šumama i planinama koji su pružili otpor okupatorima. Tada, u prvoj polovini 1943. godine, on još nema potpuno jasnu sliku partizanskog pokreta i njegove pripadnosti komunističkoj ideologiji. On o ustanicima piše epski, u stilu legendi o hajducima i ustanicima svoga zavičaja u prošlosti.

Ivan Meštrović je, kako sam navodi u *Uspomenama*, o partizanima prvi put potanje čuo od jednog Kineza, delegata u *Ligi naroda* u Ženevi 1944. godine.

«Tako smo mi Kinezi uhvatili jedan japanski izvještaj o Jugoslaviji, u kojem se kaže da su partizani važan vojnički čimbenik u Jugoslaviji, mnogo važniji nego se obično uzima. Imaju za vođu Tita, kojemu je pravo ime Josip Broz. On je vrlo smion i neobično sposoban gerilski zapovjednik. Od ovog Kineza sam prvi put čuo za Broza i Kardelja.» (429³⁴⁵).

U drugom izdanju *Uspomena*, 1969, izostavljen je nastavak te rečenice: "... a za Pijadu nisam znao, da li je identičan s vrlo lošim slikarom Pijadom, koji je u beogradskoj 'Pravdi' svojedobno pisao naručene i plaćene napadaje protiv mene." (416³⁸⁹; 472³⁴⁴).

Meštrović u *Uspomenama* ne spominje svoje sudjelovanje u Lorkovićevoj akciji prijelaza Hrvatske saveznicima, ali piše o nekim susretima s raznim političarima koji bi mogli imati i veze s navedenom akcijom, odnosno s njegovim posredovanjem u njoj.

U *Uspomenama* Meštrović opisuje razgovor s Rooseveltovim izaslanikom, šefom američke obavještajne službe u Bernu Allenom Welshom Dullesom, koji je želio američkim Hrvatima prenijeti Meštrovićevo objašnjenje o sukobu Hrvata i Srba. Na Dullesovo pitanje kako je narod u Hrvatskoj primio NDH, Meštrović mu je odgovorio da bi većina naroda bila za nezavisnu državu, ali ne za ustašku. On je mišljenja da bi se saveznici morali iskrcati u Dalmaciji i narod bi ih, zajedno s domobranima, i dijelom ustaša nezadovoljnih talijanskom aneksijom Dalmacije, dočekalo kao osloboditelje. U Zagrebu bi trebalo uspostaviti hrvatsku vladu pod predsjedništvom dr. Mačeka, a u Beogradu srpsku. Saveznici bi morali ostati u zemlji do slobodnih

izbora na kojima bi se narod u Hrvatskoj i u Srbiji izjasnio hoće li zajednicu i kakav oblik vladavine.

Dulles je Meštrovićev odgovor dostavio Washingtonu, ali je jugoslavenska Vlada u Londonu doznala za njega i proglasila ga izdajnikom, jer je predlagao stranu okupaciju.

Zatim Meštrović u *Uspomenama* spominje članak nekog Stakića u ženevskom listu *La Suisse*, pod naslovom *Tri hrvatske vrijednosti: Maček, Stepinac, Meštrović*, u kojemu je kleveštao svu trojicu kao suradnike Osovine.

U Lausanni je primio pismo njemačkog generala Glaise von Horstenaua iz Zagreba, u kojemu ga je izvještavao o vrlo lošem stanju u NDH i o uspjesima partizanske gerilske borbe.

U pismu dr. Ullmannu, koji je Meštroviću donio poruku, napisao je Edmund von Glaise Horstenau:

«Čuo sam da se Meštrović nalazi u Švicarskoj, pa te molim da ga potražiš i da mu izručiš moje pozdrave i radovanje, što je izmakao iz Italije gdje se sigurno nije dobro osjećao. Kaži mi, a to kažem i Tebi, da sam cijelo vrijeme nastojao, da spasavam ljude, ali mi, na žalost, nije ni desetina uspjela, pa me ipak oni preko kanala nazivaju 'ratnim zločincem'.» Iako je sudjelovao u zavjeri protiv Hitlera, proglašen je nakon rata ratnim zločincem, pa je počinio samoubojstvo.

Iz Lausanne je Meštrović saobraćao sa Eduardom Benešom, predsjednikom čehoslovačke Vlade u Londonu, sa svojim engleskim prijateljem Robertom Williamom Seton-Watsonom i jednim od prvaka HSSa u Londonu, Jurjem Krnjevićem.

Ante Vokić, tada ministar oružanih snaga u NDH, poručio je Meštroviću 1944. da je organizirana pobuna protiv Nijemaca i da će borbu započeti čim saveznici obećaju pomoć.

Kada su Rusi 1945. već ušli u Beograd, došao je Meštroviću mladi Cihlar s Pavelićevom porukom, koji je Meštrovića pitao za mišljenje kada će partizani stići do Zagreba. Ovaj je odgovorio da ga čudi što to Pavelić njega pita, jer on to niti zna, niti je sudjelovao u njihovom ustaškom pothvatu, pa može jedino žaliti dosadašnje i buduće žrtve.

Potkraj rata, uoči savezničke konferencije u Potsdamu, Meštrović je pošao u Bern da posjeti Dullesa i da ga informira o hrvatskim problemima nakon rata. Zatekao je samo njegovog nasljednika, Trumanovog povjerenika Joycea, koji mu je rekao da je u Beogradu razgovarao s Titom, koji je na njega ostavio dobar dojam, rekavši da će u Jugoslaviji provesti izборе.

Joyce je upitao Meštrovića pripada li Mačekovoj stranci, našto je on odgovorio da ne pripada nikakvoj stranci, jer je htio ostati slobodan, ali je «kao i Maček demokratskog mišljenja i protiv svake diktature» (429³³⁸⁻³⁵⁰).

Kada je rat završio Meštrović se ipak nije iz Švicarske vraćao kući. Kao što nije vjerovao Talijanima ni ustašama, nije imao povjerenja ni u Titove komuniste. Marta je bila u Zagrebu i kasnije će s mužem pobjeći u inozemstvo. Marica se u kolovozu 1945. udala za Šimu Pelicarića i s njim otišla u Rim. Tvrtko će se jedini vratiti u Zagreb.

Kljaković je bilježio u svojoj autobiografiji:

«Iza svršetka rata ja sam uspostavio vezu s Meštrovićem, koji se još uvijek nalazio u Švicarskoj. Pisao mi je, da je bio teško bolestan i da nije mogao mnogo raditi. Pošto je kod kuće bila situacija mutna i teška, to je i on odlučio, da pričekava neko vrijeme vani u svijetu, dok se prilike u zemlji ne konsolidiraju. Predložio mi je, da napravimo izložbu u New Yorku, kako bi barem osigurali materijalnu stranu života u inozemstvu...

Da nisam bio u Bariju i upoznao partizane iz bliza, po svojoj prilici bih se vratio u domovinu, kako sam prije bio odlučio.

Meštrović je mislio, da se s partizanima može naći neki modum vivendi. Zato je nastojao da dra Mačeka nagovori, neka se pokuša sporazumjeti s Titom. Meni je pisao, da odem dru Smodlaku, koji je onda bio Titov ambasador u Rimu, i da s njime govorim o tome. Smodlaka me primio u palači hrvatskog poslanstva, koju je Tito naslijedio od Pavelića. Moj razgovor s drom Smodlakom svršio je onako, kako sam predmnijevao. Ja sam išao k njemu s malo vjere u uspjeh i nisam znao postaviti osnove za eventualni sporazum. One u stvari nisu ni postojale.

- Odgovorite Meštroviću, - Smodlaka mi je rekao, - da komunisti, kad zauzmu vlast, ni s kim je ne dijele, pogotovo je neće dijeliti s onim, koga smatraju glavnim svojim neprijateljem. Drugo, javite mu, da se ja ne uplićem u našu unutarnju politiku. Ja sam pokušao u nekim stvarima intervenirati, ali nisam nikada uspio. Danas nastojim, koliko mogu, koristiti svojoj zemlji u vanjskoj politici. Zato sada zapremam ovo mjesto. Ja sam već u godinama, a nije ni Meštrović više mlad, neka ostavi da mlađi rješavaju ta pitanja. Došlo je vrijeme gdje mi stariji nemamo više riječi. Kad dođu u naše godine današnji vlastodršci, možda će onda drugačije misliti i raditi...» (6333²⁷⁹⁻²⁸⁰, 10295²⁹¹⁻²⁹³).

Sličan je sud o Meštroviću imao i Vladimir Nazor, tada partizanski pjesnik, koji se više nije divio svome prijatelju Meštroviću kao nekada kada ga je ovaj portretirao.

Kljaković je potkraj rata posjetio Nazora u jednoj vili nedaleko Barija, gdje su ga partizani smjestili i - izolirali. Čuvala ga je - zapravo nadzirala - jedna borbena partizanka, kojoj je on čak i pjesme pjevao. I Kljakoviću je čitao svoje pjesme iz NOBe. Kritizirao je jako Meštrovića "da nije ni jednu izjavu dao za njih, a izlagao je za Pavelića na Biennalu"; Krležu također "da se je zaklonio za skut raznih Vranešića, Budaka i Babića, i misli na gotovo sjesti".

"Ovaj posjet Nazoru - veli Kljaković - razjasnio mi je mnoge stvari. Nazor mi nije mnogo rekao, ali ja sam mnogo razumio. On nije čak bio ni svjestan onoga što govori. - Nazor nije više živio. To je bio živi mrtvac, i njega je samo urođena želja za stvaranjem još na životu držala. Ja sam se oprostio s njime istim osjećajem, kao da se opraštam od mrtva Nazora. Samo jedan moment sam bio zbunjen, onda kada sam vidio suzu, koja mu je niz staračko lice spuznula." (10295²⁷⁴).

Takva bi sudbina očekivala i Meštrovića da se vratio u domovinu i postao „narodni umjetnik“, poput talentirane ruske kiparice Vere Muhine na primjer.

Meštrovićeva vjera u moguću suradnju s novom vlašću u Jugoslaviji temeljila se na njihovom obećanju slobodnih izbora na kojima će se narod opredijeliti za vladavinu koju želi i o federativnom uređenju države, u kojoj svaka republika, pa i Hrvatska, ima samostalnost do te mjere da može, ako želi, i izići iz federacije i osamostaliti se. Međutim, izbori su bili namješteni, a federacija je ostala samo u nazivu FNRJ.

Nakon vijesti iz domovine o zločinima partizanskih osloboditelja nad izbjeglicama iz bivše NDH, Meštrović je mijenjao svoje mišljenje o mogućem sporazumu s komunistima u Jugoslaviji.

Poglavlje u *Uspomenama Partizanska zločinstva u Hrvatskoj* izostavljeno je u drugom izdanju 1969. i u trećemu 1993 (429; 472).

„Nekoliko dana, iza kako su partizani ušli u Zagreb, došao mi je odonud glasnik, jedan moj dobar znanac, koji je bio u podzemnoj organizaciji i kroz cijelo vrijeme radio za partizane, pa je bio i pristaša komunizma. I on je bio moralno utučen... Peti ili šesti dan su bili opet pozvani ne samo oni, nego i masa drugih, njih preko 16.000, i na periferiji gurnuti u logor ograđen žicom, odakle su po noći nestajali u pravcu Sljemena. Tu su bili dovedeni do rupa majdana kamena, gdje su bili svi pobijeni maljem u zatiljak, te bačeni i zatrpani u rupe. Dakle poput poljskih časnika u Katynu. Ovo je samo isječak iz slike 'trećeg oslobođenja' nesretne Hrvatske, dok čitava obuhvaća Srijem, istočnu Slavoniju i tako dalje, gdje su četnički partizani poubijali hrvatski živalj, a kruna je toj slici Bleiburg, gdje je bilo pobijeno sve, što su 'oslobodioci' uhvatili u uniformi ili u civilu, muško i žensko, ukratko sve, što je 'dični Poglavnik' naveo, da ide u susret Englezima, pod njihovu zaštitu, a koji su se pokazali toliko 'humani', da su ih sve izručili partizanima kao ovce, a ovi ih prihvatili kao vuci obezglavljene ovce u toru. Isto se dogodilo i s Pavelićevom vladom, sa starim predsjednikom Mandićem, koji nije ničiji život imao na duši, i s drugima. Vagon s ovim ljudima je imao preći u Italiju, gdje bi im sudili Saveznici, t. j. onima, koji su bili krivi, ali je, umjesto toga, jedan britanski časnik prikopčao dotični vagon za vlak, koji je išao za Ljubljanu, i tako ih izručio partizanima...

Poglavnik je zagonetnim načinom umaknuo, da dalje 'usrećuje' Hrvate, a svu svoju 'pokretnu imovinu' ostavio je u Bleiburgu, da iskupi njegovu 'junačku glavu', koja je 'mislila za sve'.

Kad je u Zagrebu bilo naredjeno da se masovno napusti grad, moja je starija kćerka s mužem pobjegla u Sloveniju, teško se probila do Soče i s mužem preplivala rijeku Soču. Jedan kanadski svećenik, kada je čuo kako se zovu, prihvatio ih je, te im prenio odijelo, da se obuku, i pomogao im, da predju u kraj blizu švicarske granice i meni javio, gdje se nalaze. Trebalo je mjesec dana, dok mi je uspjelo, da im netko prokrijumčari malo novca za život i kasnije, da ih prevede u Švicarsku. Došla je bolesna i iznemogla, da se više nikada nije oporavila.“ (416³⁹²⁻³⁹³).

Pod dojmovima tih obavijesti shvatljivo je da je Meštrović odustao od namjere da se vrati u domovinu. Kasnije mu se zacijelo ništa ne bi dogodilo, ali u to prvo vrijeme partizanske vlasti, vjerojatno bi i on izgubio glavu.

Meštrovićev sin Mate Meštrović 1966, tada već sveučilišni profesor u New Yorku, pričao je o tome Vinku Nikoliću, književniku i uredniku emigrantske *Hrvatske revije* i autoru dokumentarne knjige *Pred vratima domovine*, o toj očevoj dilemi nakon završetka rata:

«Moj je otac bio oprezan i skoro sumnjičav čovjek, i on je stvarao zaključke polako, oprezno i nakon duga razmišljanja. U prvim godinama svog izbjeglištva iza Drugog svjetskog rata, Meštrović je sumnjao da, ako bi on posjetio Jugoslaviju, da bi ga vlasti mogle spriječiti, da nakon toga napusti zemlju. U takvim prilikama on bi se našao pred dvije alternative, naime, da ili bude zatvoren, ili da služi režimu, što on nije želio učiniti. On je držao da su komunističke vlasti znale za njegova nastojanja, da pomogne Lorkovića i Vokića, da Hrvatsku prebaci prije svršetka rata s njemačke na savezničku stranu. U stvari, Vokićevi i Lorkovićeви izaslanici došli su ga posjetiti u Švicarsku s prijedlogom, da on (Meštrović) bude proglašen šefom hrvatske države, a da sâm puč bude izvršen u njegovo ime. Otac je otklonio ovaj prijedlog i savjetovao je predstavnike Vokića i

Lorkovića, da se stave u dodir s drom Vladkom Mačekom, izabranim vodjom hrvatskog naroda, i da njega proglase šefom hrvatske države. Otac je ipak pokušao uvjeriti američku vladu, posredstvom njenog predstavnika u Švicarskoj gosp. Allena Dullesa, da bi Saveznici morali iskrcati vojsku u Hrvatskoj i prihvatiti suradnju hrvatske narodne vojske (Domobrana pod generalom Vokićem). Otac je mislio, da bi takav američki potez spriječio komunističko preuzimanje vlasti i da bi sačuvao hrvatsku suverenost. Iz toga nije bilo ništa. Otac je sumnjao, da su komunisti znali bar dio tih stvari, i da bi, logično, bilo ludo od njega, da ide u Hrvatsku, pa makar i samo u posjet.“ (7625³⁷¹⁻³⁷²).

Tito je zatim ipak pozvao Meštrovića, shvaćajući koliko bi njegov ugled režimu pomogao u svijetu, bez obzira na njegovo nekomunističko uvjerenje, kao što je nešto ranije bio slučaj i s Vladimirom Nazorom.

«Budući da sam bio još slab na nogama i inače, - piše dalje Meštrović u *Uspomenama* - poslije teškog flebitisa, nakanio sam poći u Rim, gdje je blaža klima, a Saveznici su već bili tamo. Još nisam imao nikakve putnice, te sam poslije sporazuma Tito-Šubašić pisao na jugoslavensko poslanstvo u Bern, da mi pošalju putnicu za mene i za obitelj, no Ristić [jugoslavenski poslanik] je to odbio. Malo poslije toga došao je neki dr Nikola Nikolić, kao Titov izaslanik za razne stvari u Švicarskoj. Došao je k meni i izručio mi poruku od Tita, da se vratim kući. Ja u principu nisam odbijao poziv, ali bolestan nisam mogao pomišljati, da mogu skoro krenuti na put. Osim toga, imao sam dosta stvari koje sam izradio, a i prtljage, koje se nakupilo tijekom godina, pa nisam bio u stanju, da to sve brzo sredim. Uz to, htio sam da se bolje obavijestim o pravom stanju kod kuće. Uza sve ovo, moje je zdravstveno stanje bilo takvo, da u sebi nisam bio siguran, hoću li preživjeti i, naravno, da sam želio imati nekoga uza se, uz bespomoćnu ženu i nedoraslu djecu, te sam spomenuo Nikoliću, da bih želio, da brat iz Zagreba dođe k meni, a možda i prijatelj [Pavle] Ostović. Nikolić je mislio da će to ići bez poteškoća i obećao da će to urediti. Prije svog povratka tražio je pismenu potvrdu mojih liječnika o mome stanju, očito da dokaže da nisam u stanju da putujem. Kad se ubrzo opet vratio u Ženevu, došao me pohoditi i naširoko mi pričao o Titovim vrlinama, njegovoj humanosti i blagim plavim očima. Pričao mi je, da je bio s njime u gorama, kao njegov drug i liječnik...

Nikolić je često odlazio kući i vraćao se u Švicarsku, a taj put, kad je pošao, došao mi je i tražio da mu napišem pismo za Tita, da može pružiti dokaz, da je zalazio k meni, što bi ujedno bio dokaz da nisam protiv njih. Ja sam mu dao jedno pismo, u kojem sam napisao, da politika nije moj zanat, te da ne znam, što bih mu mogao reći kad bih se odazvao njegovu pozivu da se vratim, osim to, da je bolje, da ih sto krivih i protivnih izbjegne kazni, nego trojica pravednih da pogine, jer će ovi mrtvi biti opasniji protivnici nego stotina krivih, koji umaknu.

Kad se Nikolić opet vratio, pričao mi je da se Titu moje pismo svidjelo i da me vidi u drugom svjetlu, nego su mu prikazivali. Ovaj put je donio propagandni materijal o našoj zemlji za izložbu. Izložbu je namjestio s [Franom] Meneghellom Dinčićem i još nekim. Na izložbu su pozvali ženevsko društvo i, dakako, švicarske novinare u prvom redu. Moja su djeca navela, da pođemo na izložbu te sam im morao udovoljiti. Izložbu je imao otvoriti jugoslavenski poslanik Ristić. Da bih izbjegao ceremoniju otvaranja, pošao sam kasnije... Prolazeći kroz nju i videći izložene stvari, spopao me užas, pa sam gledao da što

prije izadem. Izlošci su bili uvećane fotografije svih mogućih jezovitih prizora: velike hrpe razmrcvarenih leševa, iznakaženih pojedinaca, skupine poubijanih žena i djece, hrpe mrtve, izglednije i gole djece. Velike skupine polumrtve, gladu ispijene djece, iz čijih lubanja slabo vire već zamrle oči. Bilo je čak scena uhvaćenih pri samom činu zlodjela, kao gdje jednog drže, drugi mu rasparao grudi i vadi mu srce, ili kako četnik koljenom pritiska srbijanskog seljaka, gurajući mu unazad lijevom rukom glavu, a desnom zamahuje nožem, da ga zakolje, te se pri tom drži ponosno, kao da čini veliko djelo, dok uokolo stoje njemački vojnici i smješkuju se.

Sličnim prizorima je bila ispunjena cijela dvorana, pa nisam mogao gledati, nego sam nakon malo vremena izišao. Nikolić je primijetio užasavanje na mom licu i pošao za mnom.

- Što ste ovo nosili i zar vas još drži groznica ludila? Zar da u svijetu utvrdite mišljenje, da smo barbari! Ta gotovo sve ove slike su mogli vidjeti u četničkim, ustaškim i vašim publikacijama, samo što su počinitelji i žrtve bili pod raznim imenima, već prema tome, tko koga optužuje. Stranac neće razlikovati ni četnike, ni ustaše, ni partizane, nego će izvući zaključak: svi su iz iste zemlje, iste su krvi i jednaki razbojnici."

Meštrovićeva brata i Pavla Ostovića, koji su krenuli Meštroviću u Švicarsku, su zatvorili i pušteni su nakon intervencija. Pešo je zatim poručio bratu da se nikako ne vraća u Jugoslaviju i zato je opet bio zatvoren i odležao deset mjeseci.

"... Međutim je jedan komunist na višem položaju našao načina, da mi javi, što zapravo režim misli da sa mnom radi, ako se vratim - zabilježio je Meštrović. - Dali bi mi položaj kao Rusi Maksimu Gorkom, što bi značilo da bih bio upregnut u njihovu spregu, uz potpuni posluš, bud kao ministar prosvjete, bud kao predsjednik Jugoslavenske akademije. Zato mi ovaj izvjestitelj poručuje, da se ne vraćam, jer zna da se ja ne bih htio povijati. Odgovorio sam stoga da namjeravam otići u Rim." (429³⁵⁰⁻³⁵³).

Ivan Meštrović je najoštrije osuđivao ustaški režim, ali je naglašavao da za njihova zla nije odgovoran čitav hrvatski narod, kako se nakon rata u inozemstvu smatralo. Nakon rata protivio se uskraćivanju pomoći Amerike Jugoslaviji. U jednom pismu Bogdanu Radici iz Rima 1946. pisao je:

„... Medjutim i onda kad bi za događaje bila stopostotna krivica na strani režima [socijalističkoga] kod nas, meni se čini da bi sa ljudskog gledišta bila velika nepravda da se ovom narodu koji je u ratu pridonio najveće žrtve, uskrati pomoć, u toliko više, što to ne bi pogadjalo režim nego narod. Meni se čini da svaki naš čovjek i u svakoj prilici treba u privatnom i javnom razgovoru da to ima na umu i da obuzdava svoj temperament kako ne bi škodio i onom što brani, kao što smo to na žalost često puta do sada radili."

A o bivšem ustaškom režimu:

«...ustaše su jedna u našem narodu i njegovoj psihi neorganska pojava, balkanski mentalitet, a možda dobrim dijelom i rasni upljudak.» (9229¹⁹⁶).

U Zagrebu su se o Meštrovićevom povratku ili nepovratku, kao i obično, širile svakojake glasine. U tome su posebno bili djelatni njegovi kolege umjetnici, pri čemu su i ranija odbojnost ili zavist igrali vodeću ulogu.

Zanimljivo je da je Jerolim Miše, kojega je Meštrović doveo za profesora na Umjetničku akademiju, u svibnju 1944. bio napisao za mjesječnik *Vienac* članak o Kršiniću, kritizirajući usput "zakukuljeno" Meštrovića, zbog čega ga urednik Mate Ujević

nije htio objaviti (9992¹⁰¹). Vanja Radauš je u svibnju pričao da je Meštrović s Kljakovićem u Londonu, ali da on "nikad nije bio politički talenat" (9992²³²). Ljubo Babić, koji odavno nije podnosio Meštrovića, pričao je Josipu Horvatu "da se Meštrović želi vratiti u Zagreb, ali pod uvjetom da mu se najprije priredi izložbu u Moskvi. U Engleskoj da ga ne fermaju." (9992²⁶¹).

U RIMU

Tada, odmah po završetku rata, partizani su na vlasti u Jugoslaviji, ali sve do izbora nije potpuno jasno kakav će stav zauzeti. Mnogi istaknuti intelektualci u emigraciji su u nedoumici da li se vratiti u domovinu ili ne. Jedni ih zovu i obećavaju im sigurnost, a drugi ih odgovaraju od povratka.

Nakon povratka Miloša Crnjanskog iz Londona u Beograd, zapisuje Bogdan Radica 1945:

"Što se sve nije pronalazilo Meštroviću, samo da mu se onemogući povratak kući?" (9496²⁶⁶).

Javna je tajna da je Augustinčić poručio Meštroviću da se ne vraća, jer će stradati, iako mu je Tito poručivao da dođe i da će dobiti službene narudžbe, koje je izvodio Augustinčić, poput golemog spomenika Rusima u Batinoj Skeli, spomenika u Adis Abebi, spomenika do palače Ujedinjenih naroda u New Yorku, spomenika *Titu* u Kumrovcu i Velenju, *Seljačkoj buni* u Gornjoj Stubici i drugih.

«Najviše me iznenađuje - pisao je dalje Radica - da je istog mišljenja [kao Miloš Žanko] i kipar Augustinčić, koji ide za tim, da među Hrvatima on zauzme negdašnji položaj Meštrovića. Kod svakog razgovora napada Meštrovića, što me jako smeta. Posebno kad znam, što je Meštrović učinio za Augustinčića i svu tu generaciju...

Augustinčić mi tumači kako je on morao, po nalogu Partije, praviti bistu poglavnika Pavelića, da bi mogao operirati u podzemlju...

... Jasno je da je razgovor zahvatio i Meštrovića. Pitao me je i on, da li sam ga vidio. Morao sam neprestano razjašnjavati da sam ja ravno iz New Yorka preko Londona stigao u Beograd. Augustinčić mi povjerava, kao da bih ja trebao obavijestiti Meštrovića, da se ne vraća, jer da se ne bi najbolje proveo. Imam dojam, da bi mu Meštrovićev povratak omeo plan, da i on igra ulogu prvog dvorskog kipara, kao što je Meštrović igrao u bivšoj Jugoslaviji. Međutim, politička vrhuška na čelu s Titom traži Meštrovića. Tako mi je nekoliko puta rečeno. Sam Tito mi je kod prvog sastanka kazao: - Gdje je Meštrović? Što ga niste doveli? - Umjetnik 'svjetskog glasa' kao Meštrović bio bi im potrebniji od nepoznatog Augustinčića.» (9496^{304, 345-346}).

Zacijelo po Titovom nalogu sam je Augustinčić morao dovesti Meštrovića iz Švicarske prije nego je ovaj pošao u Rim. Taj je ulomak Meštrovićevih *Uspomena* također izostavljen u drugom izdanju 1969. godine:

„Putovati k meni - piše Meštrović - i pomoći mi na putu trebao je moj bivši djak Augustinčić, koji je u užem krugu rekao, da neće biti na mene protegnuta ‚zabrana rada‘. Osim toga mi je isti u svojstvu rektora Akademije poručio preko prijatelja Krizmana, da će mi ‚čak dati i posla‘. Odgovorio sam, da Augustinčić neće doživjeti, da meni daje posla, i otišao u Rim.“ (416³⁹⁹⁻⁴⁰⁰, 472³⁵³).

Bilo ih je koji su se nastojali prilagoditi novoj ideologiji

shvaćajući je, barem u početku, optimistički, poput Meštrovićevog prijatelja i suradnika Milana Ćurčina, koji je i neko vrijeme nakon završetka rata boravio u kiparevoj palači na Mejama.

„Kao i uvijek - veli Radica - Ćurčin traži i u komunizmu ono, što bi objektivno moglo biti pozitivno. Komunizam nije za njega u suštini zlo, ako se pravilno pretvori u stvarnost. Trebalo bi, razumije se, prestati s progonima, slanjem ljudi u logore i ubijanjem. Smatra, da je neophodno potrebno otvoriti vrata zemlje zapadnim demokracijama. Zato smatra, da bi Meštrović trebao da se što prije vrati u zemlju, jer bi njegovo prisustvo moglo poboljšati mnoge stvari. Kad ja u to sumnjam i kao dokaz tome dodajem sve ovo, što mi je Augustinčić govorio protiv Meštrovića, on se iznenađuje, i kao da pada s neba.“ (9496³¹¹).

Drugi Meštrovićev prijatelj, Svetozar Rittig, iako svećenik, cijelog se daljnjeg života kompromisno nastojao prilagoditi novom komunističkom poretku i postao glavni predstavnik svećenstva u suradnji s Titovim režimom. Rittig je preporučao Radici, kada u Rimu dođe u vezu s Meštrovićem i Kljakovićem, da ih uvjeri da je potrebno da se vrate kući jer svojim autoritativnim prisustvom mogu spriječiti neke negativne pojave (9496³²⁸).

Čak je i Bogdan Radica odmah nakon rata pokušao surađivati s novom vlašću, ali je ubrzo odustao od toga i emigrirao.

Moramo imati na umu još jednu činjenicu: bivši unitaristički, jugoslavenski orijentirani javni djelatnici, često su pristajali uz novu vlast jer je ona podržavala cjelovitu Jugoslaviju, za razliku od hrvatskih težnja za hrvatskom autonomijom, ili čak odcjepljenjem. Sjećam se da je Ćiro Ćičin-Šain, ravnatelj Muzeja grada Splita, u kojemu sam nakon rata radio, književnik i publicist, bivši istaknuti jugoslavenski nacionalist, govorio: „Ja sam za Tita, jer je Tito za Jugoslaviju.“

U Rimu su Kljaković i Radica u proljeće 1946. očekivali Meštrovićev dolazak iz Švicarske. Kljaković mu priča o Meštrovićevom teškom podnošenju zatvora na Savskoj cesti:

„U povjerenju mi [Kljaković] kaže, - nastavlja Radica - da mu Meštrović piše, da bi trebalo raditi na sporazumu između Tita i Mačeka...“

Konačno, stigao je u Rim Meštrović. Otišli smo mu Kljaković i ja u posjete. Zadnji sam ga put vidio 1940., pred polazak [Radičin] za Ameriku. Nije mnogo ostario. Sav je obrastao u bradu, koja je mnogo posjedila. Vrlo je blag. Bole ga noge. Polagano hoda. Gđa Meštrović ga ne pušta od sebe. Meštrović je sit izbjeglištva. On je čovjek svoje grude. Voli da je sa svojom zemljom, i kad ona strada, i kad trpi. Međutim, i kod njega pitanje njegova povratka u zemlju postaje uistinu zagonetno. I Meštrović se sada više osjeća zapadnjakom, Hrvatom, više nego li istočnjakom, Slavenom i Jugoslavenom. Prvo veče ostajemo zajedno. Raspitkuje se za sve: napose za stanje u Zagrebu i u Splitu... Glavno pitanje iskršava: - da li Meštrović treba da se vraća? Kljaković stoji na stanovištu, da se ne vraća. To mu uvijek i naglašava. Ljuti se na Ćurčina, koji neprestano traži, da se Meštar vrati. Ja sam mišljenja, da se ne vraća, jer bi imao protiv sebe sve mlađe kipare i slikare, osim Kršinića. Glavnu bi opoziciju protiv njega vodio, razumije se, Augustinčić, koji ima ambicije, da u komunističkom sistemu zauzme visoko mjesto Meštrovića. Meštrović se uvukao u se, i kao da ne želi viđati nikoga od hrvatskih izbjeglica. Dugo se nećkao da primi Pernara i ostale Haesesovce. Kljaković ne prestaje da ga uvjerava, da je potrebno da ih primi, i mene muči, da nagovorim Meštrovi-

ća, da ih primi. Meštrović je donio odluku da se ne vraća kući. Ostat će u Rimu.

Uspio sam uvjeriti prof. Murraya, privremenog direktora Američke Akademije, da mu se ustupi jedan atelier na Američkoj Akademiji na Gianicolu. Murray i njegova žena odmah su prihvatili ideju. Izjavljuju, da će biti jako počašćeni. Stari mi Murray reče: - To će nešto značiti u analima Američke Akademije.

Stvar je uspjela. Zadovoljan sam, jer Meštar to zaslužuje. Nije mi drago da luta po rimskim atelierima. U tom ambijentu bit će mu najbolje. Tim više što je Akademija uglavnom prazna. U vrtu borovi i čempresi. Kao na splitskim Mejama, samo bez mora. Gđa Meštrović presretna, isto tako i Meštrović zadovoljan. To će biti i put za Meštrovićevo useljenje u Sjedinjene Države. Malvina Hoffman, poznata američka kiparica i Meštrovićev đak, koja živi u New Yorku, kad je čula, da je Meštrović u Akademiji, alarmirala je svu američku ambasadu, da za njega sve učine, i da ga svakako prebace u Ameriku, ako se ne bude vraćao kući...

Ali vratimo se zadnjim rimskim razgovorima s Meštrovićem. Bilo u Hotelu Esperiju, bilo u Američkoj Akademiji, bilo u Sor Egista na Piazzu Navoni. U pitanju je politički sporazum u emigraciji. Kljaković napada i mene i Meštrovića, da ne radimo dovoljno na izmirenju HSSovaca i ustaša. Rekoh: stvar je beskorisna, osim toga i nepolitička. Meštrović se slaže sa mnom. On drži da treba prihvatiti izvjesne pozitivne strane revolucije, koja se izvodi u zemlji. Hrvatska se emigracija mora pročititi. Mi ne možemo biti na istoj barikadi, na kojoj se nalaze ustaše, koji su i ponajviše odgovorni za nemoguće stanje, u kojem se danas nalazi sav hrvatski narod, i onaj kod kuće, i onaj u slobodi! Ali i Kljaković napušta svoju poziciju i hvata se s ustašama u koštac. Diskusije, koje se među nama vode o tome, da li komunizam treba razbijati silom, ili demokratskom politikom, neprekidne su i bez rezultata. Moje je mišljenje, da jake demokracije, kao što su Amerika i zapadna Evropa, mogu suzbijati komunizam demokratskim načelima, obranom ljudskih prava, jer se one neće služiti nikakvom silom, da suzbiju komunizam, pa kad bismo to i mi predlagali! Meštrović se sa mnom slaže. Kljaković i Vida [Viktor Vida, hrvatski pjesnik u emigraciji] su mišljenja, da se samo silom može suzbijati komunizam. Iako Meštrović ne vjeruje u demokraciju, on ipak smatra, da je demokracija jedina brana protiv komunističkog totalitarizma...

Meštrović prekida ovakve diskusije, dozivajući u pamet svoje pariške uspomene iz Prvog rata...

Jasno je da Meštrović ne će nikako da ulazi u zapleteni ćor-sokak emigracije...“ (9496^{384-385, 388-389}).

Za tog nedugog boravka u Rimu Meštrović je stanovao u Via della Conciliazione, gotovo do Trga sv. Petra, a radio u atelieru do Američke akademije na Monte Gianicolu.

Možemo pretpostaviti koliko je bilo teško Meštroviću, nakon ratnih godina emigrantskih skitnja, nastaviti neizvjesnost i sve poteškoće daljnjeg iseljeničtva, s njeizvjesnostima mogućnosti rada i narudžaba, znajući da ga ne samo u Zagrebu čeka vlastiti dom s atelierima u Mletačkoj i na Josipovcu, nego još privlačnija palača u Splitu s tri udobna atelierja: za glinu, kamen i drvo.

O svom kraćem boravku u Rimu, od svibnja 1946. do siječnja 1947, i o društvu u kojemu su se vodili navedeni razgovori sam je Meštrović pisao u *Uspomenama* vrlo kratko - a dio toga teksta usto je i izostavljen u drugom izdanju:

«U Rimu je ovaj puta bila grobna tišina, bez onog prijašnjeg živog gestikuliranja o pobjedama. Jedino su davali života musavi dječaci, koji su trgovali cigaretama što su im poklanjali američki vojnici, te velika galama brzih motornih kola poljskih vojnika, koji su jurili strelovitom brzinom, bez obzira na prolaznike. Talijani su ih se bojali kao žive vatre, ali ih nisu mrzili, jer su u njima gledali srodnike po vjeri, a još više junake koji su osvojili Montecassino i tukli se do posljednjega, dok ga nisu zauzeli...

Naša kolonija u Rimu nije bila velika, - nastavlja Meštrović u cenzuriranom dijelu teksta - dvanaestak svećenika, dosta izbjeglica, čiji se broj dnevno povećavao, i nešto partizanskih izaslanika. Protiv partizana nije bilo mržnje, čak ni kod svećenika, i svi su bili mišljenja, da su partizani, makar vodjeni komunistima, manje zlo nego četnici. Oni ubijaju odrasle Hrvate, koji su protivna mišljenja njihovom, dok bi četnici trijebili i žene i djecu, kao što se pokazalo, da im je program. Mišljenje se je počelo i o partizanima mijenjati pri dolasku novih izbjeglica, koji su svojim očima vidjeli razne njihove okrutnosti, kad su zagospodarili zemljom.» (416⁴⁰⁰⁻⁴⁰¹; 472³⁵³⁻³⁵⁴).

Došavši u Rim Meštrović je najsrdačnije bio dočekan od njegovih ranijih dobrih prijatelja Signorellijevih (8766³⁰⁸). Sredstva za život je imao još od ranijih honorara za dva spomenika rumunjskim vladarima Karlu I. i Ferdinandu (9133⁶⁴⁵).

Meštrović je sam došao u Rim jer je Olga ostala u Švicarskoj sa sinovima do kraja školske godine, a zatim su i oni troje došli k njemu. Mlađa kći Marica već se 1945. bila udala i živjela je u Rimu, pa je do majčina dolaska bila domaćicom i ocu i suprugu. Marta, iako teško bolesna, otputovala je zatim sa suprugom u Buenos Aires. Tvrtko se kasnije nastanio i zaposlio u Zagrebu (8839).

U Rimu Meštrović nije htio sinove Tvrтка i Matu upisati u talijansku školu, nego je zamolio svog mlađeg prijatelja Krstu Spalatina da ih privatno podučava. Spalatin je bio lektor hrvatskog jezika na rimskom državnom sveučilištu s vrlo malom plaćom, pa mu je honorar za poduku Meštrovićevih sinova vrlo dobro došao (9259⁵⁹⁻⁶⁰).

U tom, razmjerno kratkom, boravku u Rimu od oko osam mjeseci, izradio je Ivan Meštrović veći broj skulptura, od kojih neke nadnaravne veličine: *Autora apokalipse*, *Pesefonu*, *Vapaj*, *Atlantidu*, *Veselu mladost*, *Prometeja*, *Joba*, *Majku i dijete*, *Studiju žene*, *reljef sv. Franje* i veliku grupu *Pietà*. Kasnije je iz Amerike odobrio da se gipsani modeli tih skulptura prenesu iz Rima u Split, gdje su, uglavnom odliveni u bronci, izloženi u Galeriji Meštrović. Neke od tih skulptura nastale su pod utjecajem ratnih iskustava, na temelju crteža načinjenih u ustaškom zatvoru, poput potresnog lika *Joba* ili *Persefone* pod utjecajem literature o Persefoni koju je čitao u zatvoru. Velika *Rimska pietà* oblikovana je pod ponovnim dojmom doživljaja Michelangelovih skulptura u Rimu. *Stigmatizacija sv. Franje* plod je Meštrovićevog približavanja tome svecu u Zavodu sv. Jeronima i na hodočašću s franjevcima u Assisi.

Veliku grupnu skulpturu, zvanu *Rimska pietà*, započeo je Meštrović još 1942. u vrijeme ranijeg boravka u Rimu, prije odlaska u Švicarsku, a sada ju je u ustupljenom atelijeru na Gianicolu nastavio i dovršio. Prenesena u kararski mramor, bila je devet godina počasno izložena u njujorškom Metropolitan Museumu, a zatim postavljena u crkvi Sveučilišta Notre Dame u Americi. Meštrović je želio da mu je njegov najbolji đak i kasniji suradnik Andrija Krstulović dođe klesati u mramoru, ali se on nije mogao odazvati njegovom pozivu u Rim. O Miche-

langelovom utjecaju na stvaranje skulpture svjedoči i Meštrovićevo pismo Krstuloviću, u kojemu veli da bi mogao «ovdje mnogo naučiti, ako ne od sadašnjosti, a ono od prošlosti». To je ujedno dokaz da Meštrović tada više nije imao dodira - ni stvarnih ni duhovnih - sa suvremenim talijanskim kiparima, cijeneći više umjetnost prošlosti nego onu modernu.

U istom piše da bi, ako dođe u Rim, mogao prenijeti u kamen još jedan njegov veliki reljef (450 x 250 cm), a jednog drugog neće dospjeti sam ni izmodelirati, pa bi to on mogao obaviti. Ti bi reljefi, veli, bili namijenjeni kapeli salonitanskih mučenika u krstionici rimske crkve Sv. Ivana Lateranskog. Međutim, zbog skorog odlaska u Ameriku, Meštrović ih nije dospio izraditi (9785⁴⁹⁹).

O nastanku velikog reljefa *Stigmatizacija sv. Franje* ili *Rane sv. Franje* pisao je opširno sam naručitelj toga rada o. Dominik Mandić. On se s Meštrovićem upoznao davno prije, 1928. godine, ali se s njim svakodnevno družio u Zavodu sv. Jeronima. O. Mandić je 1942. počeo u Rimu, u blizini Vatikana, graditi franjevačku Generalnu kuriju uz koju je bila predviđena i crkva, pa je molio Meštrovića da tu crkvu ukrasi nekim svojim djelom. Zatim je s o. Balićem i o. Mandićem bio na oporavku u Montecatiniju i u posjetu crkvi Sv. Franje u Assisiju, gdje su ga lik i djelo toga skromnog sveca još bolje nadahnuli za reljef što ga je zamislio za navedenu crkvu. Odlazak u Švicarsku nije tada omogućio izvedbu te zamisli.

Kad se Meštrović 1946. vratio u Rim franjevačka je crkva na Gelsominu već bila pod krovom. Iako je već u Švicarskoj načinio nekoliko nacrti za to djelo, konačni je nacrt izradio tada u Rimu, a o. Mandić mu je katkada pozirao za lik sv. Franje, sugerirajući mu i neke pojedinosti prikazanog motiva. Model u gipsu izradio je Meštrović u atelijeru na Gianicolu u rujnu 1946. Arhitektu nove crkve Giovanni Muziju svidio se Meštrovićev reljef. U obližnjem kamenarskom poduzeću S. A. Montecatini izabrali su zelenkasti mramor iz Val di Roya. Krajem rujna 1946. načinjen je gipsani otisak reljefa i Meštrović ga je darovao franjevačkom redu u znak zahvalnosti za svu pomoć što su mu je pružili u Rimu, a hrvatskom narodu općenito. Pošto se željeni zeleni mramor nije mogao naći, Meštrović je predložio izvedbu u crnom belgijskom mramoru, ali pošto se nije mogao dobiti mramor takve veličine, odlučeno je da se izvede u dva dijela. Kako kipar Krstulović nije mogao dobiti putovnicu za dolazak u Rim klesati reljef, to je obavio jedan francuski kipar. Reljef u mramoru dogotovljen je 1950, a 1951. sastavljen čitav oltar u novosagrađenoj crkvi. Osim Meštrovića, na ukrašavanju te crkve radilo je 25 umjetnika, u sporazumu s arhitektom Muzijem (7130).

Iz Rima, Via della Conciliazione 44, poslao je Meštrović svom prijatelju Tomislavu Krizmanu 4. kolovoza 1946. opširno pismo, u kojemu mu je opisao svoj rad i svoje gledište u vezi s domovinom.

«Sa mojim zdravljem još uvijek nije dobro ali zadnja 2 mjeseca znatno bolje. Noge su mi se toliko oporavile, da ipak mogu ponešto hodati i stajati. Ljeto i toplina mi, kanda, pogoduje, te suhi zrak i znojenje, a uz to činim i neke kure kod starog mi liječnika, koga poznajem već trijest godina. Imao sam kroz mjesec dana vrtoglavicu i slabost, nu i to je jenjalo. Raditi smijem samo dopodne i to 2 i ½ do 3 sata. To zato što nesmijem i nemogu stajati, nu ja dotjeram i do 4 i ½ i pet sati po neki put. Izmislio sam si neku sjedalicu, pa se dižem i spuštam i tako prčkam. Imam strah da će mi se opet povratiti kad zahlađi, pa hoću da aprofitiram dok mi je malo bolje.

Možeš misliti da sam željan nešto raditi nakon tolikih godina, gdje nisam mogao ništa u svom poslu. Sad sam u stanju kao da nanovo počimam zanat. Ne razumijem tvoju 'molbu', koju si mi veliš pisao, da ne idem ovamo. Ja, kako znadeš, nisam mogao nikad po ničijoj komandi živjeti i raditi, nego jedino po svojoj unutarnjoj potrebi. To mi je sada, pod stare dane, još više dužnost i potreba jer znam da neću moći dugo.

Ovdje sam bio nekoliko stvari započeo i kamen naba-vio, pa sam htio da te stvari dovršim, jer započeto nebih tio da ostane nedovršeno bar koliko je to u mojoj moći. Radim u mramoru na onoj velikoj pieti od četiri figure, upola je posao prevaljen, a sad imam još nekoliko mjeseci da klešem i dovršim sam. Stalo mi je do ove stvari a i kamen mi se je svidjao, nakon toliko drva. Imam opet, napokon, dobar atelier i potpu-ni mir, nikoga nevidjam, s nikim se nesastajem nego iz stana u radionu i iz radione u stan. Društvo mi je moja Marica, koja mi kuha, i sad Mate, koji je došao k meni na ferije, pa me u atelieru pomiče. Gledam da sve zaboravim osim posla, pa se nadam da će mi, bar ponešto, poći za rukom. Moj rad mi je bio cijelog vijeka jedino pravo zadovoljstvo, a drugo neka ide mimo mene, neka rade i odgovaraju drugi koji drže da su zato pozvani.

Sa Martom nije nikako dobro i još uvijek leži. Mati joj je kod nje, ali će opet ovih dana doći na mjesec dana k meni. Što će sa njome biti i kad ćemo se moći svi pokupiti kući to neka Bog zna. Nadajmo se najboljem, a sad imam da svršim zapo-četo, i još ponešto, koliko i dokle mi moje stanje dopusti.

I ja sam čuo da se onaj moj ludov [Tvrtko] bio nešto smi-rio. Recidivi su još nažalost neizlječivi, nu nadajmo se da će jednom prestati.

Drago mi je da se je Galerija opet uspostavila. A gdje je sada? Akademija, Paviljon, sve to me zanima kao nekoga iz publike. Neka rade kako znadu i misle, a rezultat će se vidjeti. Želim im samo uspjeh. Kuća, stvari, i tako redom, me zanima kao i publiku. Radjeno je sve sa teškom mukom i naporom, a za ljude i narod, a šta će ljudi i narod činiti, kako će razumjeti i primiti, to je njihova stvar i odgovornost. Ja nastojim da još što učinim, bez obzira kuda će šta i kako svršiti. To držim da nam je dužnost i funkcija.

Grli te tvoj Ivan...“ (XII. 9).

Meštroviću je život i rad u Italiji, posebno u Rimu, odgo-varao, kako zbog njegovog južnjačkog mediteranskog tem-peramenta, tako zbog tradicije ranijih boravaka i zbog života i rada u okruženju antičke i renesansne umjetnosti koje je tada najviše cijenio i volio. Međutim, materijalna strana života u Italiji, osiromašenoj dugotrajnim ratom, nije mu bila osigu-rana, a imao je na leđima svoju užu obitelj i onu širu, braće, sestara i rodbine na selu. Stoga mu je pogodio poziv da ba-rem privremeno pođe u Ameriku, iako mu život i umjetnost u Sjedinjenim Državama nisu nikada bili privlačni, dapače su ga odbijali.

Još je u Ženevi dobio pisma s pozivom da se doseli u Sje-dinjene Države od svoje ranije prijateljice, donekle i učenice, tada popularne kiparice, Malvine Hoffman i odvjetnika Artura Nikolorića, s kojim je poslovno surađivao u vrijeme predratnih američkih turneja. Ti su se pozivi za boravka u Rimu ponovili. U Ameriku je odlučio otići donekle preko volje, ali tamo bora-viti i raditi tek toliko dugo dok se prilike u Jugoslaviji srede i dok se materijalno opskrbi za doglednu budućnost.

Meštrovića je u Ameriku privlačila i izložba svojih i Kljako-vićevih radova koju su dugo zajednički planirali. Sada mu je bilo predloženo da samostalno izlaže u Metropolitan Museu-mu, kao prvi živući kipar kojega predstavljaju u tom najista-knutijem američkom muzeju (9133⁶⁴⁵⁻⁶⁴⁶).

U vezi s tim planovima pisao je 5. rujna 1946. iz Rima prijatelju Bogdanu Radici da je tada bolje na nogama. Nekoliko je dana s obitelji bio na Capriju, gdje se sunčao i kupao. «Nadam se da će moja velika Pietà biti do decembra gotova u mramoru, pa možda još i po koja manja stvar, tako da bih imao, u slučaju neke izložbe tamo, sa onim drvenim stvarima iz Švicarske, oko dvadeset skulptura i desetak slika. Kljaković će imati do tada valjda trideset četrdeset slika, tako da bi mogli zajedno napra-viti dosta ozbiljnu izložbu, što ne bi ni u kojem pogledu ško-dilo. To se pitanje, izgleda mi, slabo miče sa mrtve točke. Baš očekujem od gospodje Hoffman i dr. Nikolorića neće li mi što pozitivnijega u tome pitanju javiti. Nezgoda je što sam sve svo-je nekadašnje veze sa raznim muzejima zapustio, a i davno je od toga, pa više ne znam ko je živ, a ko mrtav. Uostalom cijelu prepisku u svoje vrijeme je vodio moj brat i podržavao veze, a on je na žalost još uvijek u Mitrovačkoj tamnici. Bojim se da će to pitanje izložbe dosta teško ići i biti manjkava, bez jednoga makar dobrovoljnoga 'impresaria', što je teško naći, pogotovo ovako par distance, a i ljudi su, ko što je naravno, zauzeti svo-jim poslom. Kad bi se tako netko našao i pokušao da obnovi veze bar sa glavnim muzejima i Art institutima gdje su bivale moje izložbe pred dvadeset godina (a bile su na nekih dvade-set mjesta), to bi onda mnogo olakšalo pitanje troškova oko transporta, a i uspjeh bi bio sigurniji. Koliko se sjećam najviše su interesa pokazali, onda, Brooklin [New York], Chicago, Ro-chester, Buffalo i Los Angeles, a među direktorima pomenutih muzeja najviše su entuzijazma pokazali g. g. Harshe, direktor čikaškog muzeja i Goudier, predsjednik trusta Art Instituta u Buffalu. Nu na kraju, ako se ostvari izložba u New Yorku, bar jedan dio od ovih starih veza će se obnoviti, iako imam osjećaj da je iza ovoga rata mnogo manje interesovanja za umjetnost nego što ga je bilo iza prošloga, ali vjerujem da još uvijek ima-de jedan krug ljudi od vrijednosti i uticaja, koji nisu promijenili shvatanje o mjerilima ni o značenju duhovnih napora, pa ma na kom polju i ma od kud dolazila.

Iz onoga što mi pišete o Vašem razgovoru sa izdavačem A. A. Knopfom u vezi sa eventualnim izdanjem moje knjige o Michelangelu, vidim da ste ostali pri svojoj ranijoj ideji da se izda jedno popularno izdanje, pa makar ilustrirano, za širu pu-bliku...»

Meštrović misli na jedno luksuzno ograničeno izdanje ka-snije. Tada u Rimu njegov rukopis prevodi na engleski Krsto Spalatin zajedno s jednom Engleskinjom (9229¹⁹³⁻¹⁹⁵).

Svoje *Uspomene na političke ljude i događaje* Ivan Meštro-vić završava kratkim pasusom:

«U Rimu sam dobio veliki atelier u Američkoj akademiji na Gianicolo i dovršio, što sam namjeravao, te poslao u New York, da ubrzo zatim i sam s obitelji odem u Ameriku. Moji su mi, naime, prijatelji iz Amerike poručili da dođem u Ameriku, gdje će 'Američka akademija znanosti i umjetnosti' prirediti moju izložbu. Tu sugestiju sam prihvatio i ubrzo u Rimu dovršio ve-liku skulpturu 'Pietà' i još nekoliko stvari za izložbu, i onda ot-putovao u Ameriku, da se tamo nastanim.» (429³⁵³).

Bilo je to u siječnju 1947. godine.

VII. AMERIKA

1947-1962.

IZLOŽBA U NEW YORKU

Ivan Meštrović se nerado odlučio poći u Ameriku. Odlučujući je bio poziv kiparice Malvine Hoffman, koja je nagovorila ravnatelja Metropolitan Museum of Art Myrona Taylora da mu priredi samostalnu izložbu u tom muzeju na Manhattanu, a Williama P. Tolleya, upravnika Univerziteta u Syracusi da mu ponudi službu profesora kiparstva. Malvina je prethodno razgovarala sa Sveučilištem u New Yorku, ali tu nije bilo slobodnog profesorskog mjesta. Također s predstavnikom Columbia univerziteta, ali joj je ponuđeno da tu predaje povijest umjetnosti, a ne kiparstvo. Sveučilište u Syracusi ga je objeručke prihvatilo, otvorivši posebno radi njega odjel za kiparstvo (9181⁹³⁷).

Meštrović tijekom rata nije prodao ni jedan rad, a kapital u švicarskoj banci od milijun zlatnih švicarskih franaka honorara za spomenike rumunjskih vladara bio je pri kraju, pa je morao misliti na daljnje izvore prihoda, a izlaganje u tako renomiranom muzeju kao što je Metropolitan u New Yorku jamčilo mu je ne samo neki otkup, nego i ugled na američkom tržištu za daljnju prodaju radova. I dalje je pomišljao da će taj njegov boravak i rad u Americi biti privremen, jer nije mogao pomisliti da se nikada neće moći koristiti privlačnom palačom koju je tek sagradio u Splitu i uživati u njoj (9134¹¹⁹⁻¹²⁰).

Međutim, političko se stanje u domovini nije mijenjalo, a usto je Olga bila toliko potresena svime što je proživjela tijekom četiri ratne godine u Hrvatskoj, da je nadalje bila gotovo opsjednuta strahom i odbojnošću prema komunističkom režimu, kojega nije vidjela boljim od minulih talijanskog fašističkog i ustaškog, pa nikako nije željela da se s obitelji vrati kući (9134¹²⁶).

Ako se zbog odbojnog režima ne bude mogao ili htio vratiti u Jugoslaviju, Meštrović je tada pomišljao da se nakon nužnog boravka u Americi naseli u Italiji ili u Španjolskoj, koje su ga sredine više privlačile od Sjedinjenih Država i koje je bio zadržao u lošoj uspomeni još iz predratnih boravaka (9133⁶⁴⁶; 9134¹²⁰).

Namjeravana zajednička izložba s Kljakovićem nije ostvarena. Došavši u Ameriku javio mu je da nema nade za tu izložbu, jer Amerikance više ne zanima tradicionalna figurativna likovna umjetnost, "da su danas u modi najekstremniji i najluđi Francuzi i da su oni osvojili tržište ukoliko ono još postoji" (10295²⁹²).

Iako pozvan, dobro primljen, poštovan, pa i čašćen, Meštrović u Americi više nije imao onaj ugled i nije bio toliko tražen kao u međuratnom razdoblju u domovini i u Europi. Pišući kasnije o njemu u svojim *Susretima i pismima* beogradski povjesničar umjetnosti i ravnatelj Muzeja princa Pavla i Muzeja savremene umetnosti Milan Kašanin pisao je u poglavlju o Meštroviću:

"I kao čovjek i kao umjetnik, Ivan Meštrović je, do Drugog svjetskog rata, imao sve razloge da bude sretan. Imao je u Zagrebu kuću s atelijerom u aristokratskom Gornjem gradu u

Mletačkoj ulici 10, gdje je stanovao i radio, i vlastitu Galeriju u Ilici 12, u kojoj je izlagao. I imao je u Splitu, pod Marjanom, na obali mora ljetnikovac s peristilom, terasama i pristaništem, gdje je primao strane goste i gdje se odmarao. I podigao sebi i obitelji mauzolej u Otavicama, kao što su činila vlastela u doba Mlečića. I gledao po trgovima, crkvama, grobnicama, muzejima i zbirkama na stotine svojih skulptura pred kojima su zastajali milijuni ljudi. Nijedan naš umjetnik nije stekao veću slavu ili veće imanje.

S Drugim svjetskim ratom, kao gromom, sve je to izgubio. Našavši se u izgnanstvu, ostao je bez domovine, bez aureola, bez bogatstva, i gledao na svoje oči, i na svoj užas, kako dolazi nova umjetnost, savršeno drukčija od njegove. On, koji se dotada u svemu i uvijek snalazio i svakome se nametnuo, nije imao sada kome. Bez narudžaba, bez pohvala, bez moćnih prijatelja, bez mogućnosti preorijentiranja, prestao je biti predmet pokloničke okoline, naroda, dinastija, svjetskog društva. Naviknut da mu se dive i da ga slave, nije mogao podnijeti da bude neprimijećen i odbačen. Odlučio je da se za svoju nesreću osveti. Kome?" (8452¹⁶⁷).

U tom, iz beogradske perspektive pisanom odlomku, Kašanin zaključuje da se Meštrović, zbog svega toga što ga je zadesilo, u svojim *Uspomenama* svetio - Srbima.

Ivan Meštrović je sa suprugom Olgom i sinom Matom krenuo iz Europe 27. prosinca 1946, a doputovao u Ameriku 13. siječnja 1947. (605¹²). Ni s tim putovanjem nije imao sreće jer je brod zapao u orkansku oluju, pa je dva i pol dana kasnio s dolaskom (9181⁹³⁷). Doputovavši u New York nisu Meštrovićevi odmah krenuli u Syracusu - vjerojatno im se tamo uređivao stan - nego su petnaestak dana stanovali kod starog prijatelja Artura Nikolorića u Englewoodu, naselju u blizini New Yorka, gotovo njegovom predgrađu, odakle je Meštar pisao bratu Peši 27. siječnja 1947, ali navevši i svoju skoru adresu Syracuse, 201 Marshall Street:

„Dragi Pešo!

Nadao sam se i želio da ćeš možda doći pred Božić do nas, da se nakon toliko vremena i toliko nevolje vidimo. Pomišljao sam da bi mogao u međuvremenu, dok bi ti bio sa Olgom i djetecom, otići na par dana kući prije puta ovamo. Nu kako ti nisi stigao, a ja imao do zadnjeg dana posla sa mojim stvarima, ta namisao je otpala i mi smo krenuli na put 27. XII.

Imali smo vrlo težak put. Kroz svih 9 dana smo bili u oluji dan i noć. Olgi i Mati je bilo kroz cijelo vrijeme hrgjavo, a ja sam morao izigravati bolničara. Naravno da je, čim smo došli na kopno, opet bilo sve dobro. Ovdje su nas dočekali stari prijatelji vrlo ljubazno i srdačno. Ti znadeš kako ja te stvari nevolim, ali nije bilo kud kamo. Morao sam istoga dana prisustvovati večeri koju je priredila Akademija i društvo am[eričkih] književnika i umjetnika. Prošlo je dobro. Kroz ovih desetak dana što smo ovdje mogao sam se bar preko noći odmoriti ovdje u Englewoodu kod prijatelja Nikolorića, a do tri dana idemo u Syracusu, gdje imam malu kućicu i pored nje atelier. To i ako je u sklopu univerziteta ipak je prostorno odvojeno i nadam se da ću moći mirno raditi čim prodju neizbježive formalnosti upoznavanja. Oni su kreirali sekciju za kiparstvo, ali ne kane da mi previše vremena oduzmu nego toliko dok napravim izbor među njihovim ... mladim kiparima, te da ih pomalo uputim da nastave sa djacima. Preko toga ja nemam ni vremena ni volje ni snage.

Kroz ovo vrijeme što sam ovdje radilo se je o pitanju moje izložbe i izdavanju knjige o Michelangelu. Sa knjigom

će se, bo[j]im se, još zavući radi teškoća oko prevoda, jer je teško naći prevodioca koji bi bio u stanju da iz našega pretoči na engleski, a za izložbu je već stvar svršena. Priredit će se u Metropolitan Muzeju. Priređivači će biti njihova Akademija i centralno udruženje umjetnika. To je prvi put što lome pravila, da se od nekog živog umj[etnika] priredjuje izložba u njihovu 'Louvru'. Prosto se pitam jesam li živ. Izložba bi imala ići, poslije N. Y., još u 10 gradova, kao ono pred 20 god. Tko će svu tu korespondenciju voditi i držati prosto neznam. Zadnji put si ti to obavljao pa nije išlo lako, a sad mi to fali, jer strani ljudi nit znadu pravo namjestiti niti poznaju moj stil i ukus. Šteta što je kolek[cij]a malena, nema nego ... [valjda 6] reliefa u drvu, 15 komada u bronzu i kamenu i 9 slika i nešto crteža. Da je bilo moguće povećati broj stvari sa onim što sam kroz zadnjih 10 godina radio tamo, onda bih se mogao nadati da bi utisak bio ko prije 20 god., ako ne i veći. Kad [bi] bilo bolje komunikacije, i kad bi se kod nas shvatilo od koga bi to kulturnog značaja bilo za nas ovdje, onda bi se to moglo još i učiniti. Stvari iz Rima moći će stići prije kraja februara, a otvorenje izložbe nije vezano ni na kakav datum, pa bi se moglo pričekati dok bi stvari otuda stigle. Takva kolekcija bi mogla ići odavde do St. Francisca [i] po svim većim gradovima. Naravno da bi morala imati samo umjetnički i kulturni karakter.

Američki umjetnički i kulturni krugovi su upravo žedni za takvim stvarima poslije duševne šturosti koja im se servira iz Evrope. Govori sa popom [Rittigom] pa neka on vidi dali se može što učiniti.

Sa zdravljem mi nije još uvijek dobro ali se nadam da ću nekako vući. Kušati ću sa ovdašnjim ljekarima koji kao da su familiarni sa ovom bolesti.

...

Listu eventualnih stvari ću poslati tebi ili Svetozaru [Rittigu].” (X. 4. 254).

Peši iz Syracuse 12. veljače 1947:

“Mislim da sam ti se javio iz N. Y. nakon što smo bili stigli ovamo, a sad ti se, evo, javljam iz našeg donekle stalnog boravišta Syracuse. Došli smo imade 10 dana i već smo se snašli. Imam stan u zasebnoj kućici (5 soba i t. d.) a svoj atelier u istoj ulici preko puta. Velik je ko taj u Zagrebu, a osim toga imade odjeljenje za klesanje, malu kancelariju i sve potrebne nuzprostorije. Podučavanje na univerzitetu me neće mnogo teretiti (svega par sati na tjedan) a za djake ću imati već svršene umjetnike, koji treba da se sprema da preuzmu nastavu na kiparskom odjelu. Ostati ću po volji, valjda 2 semestra, dok mi se štampa knjiga i dok budu trajale izložbe. Toliko sam im obećao, a sa njihove strane je obaveza koliko god budem htio.

One stvari iz Ženeve su mi stigle pred 12 dana a one druge iz Rima će stići 29. o. mj. Početi ću sa izložbom u Metropolitan muzeju, a onda će poći u Washington i još u 10 većih gradova, koji su dosad tražili. Uglavnom oni gdje su izložbe bile pred 20 godina. Neki od direktora su živi i pitaju za te. Onomadne sam ručao kod Goodyera. On te mnogo pozdravlja. Sad je direktor modernog muzeja. Naš Harske je umro, siroma! U medjuvremenu su sazidali veliki muzej u Washingtonu, za koji kažu da je najljepši i najveći u Americi. Tamo će prenijeti moju izložbu iz N. Y. Šteta da imam malo stvari ovaj put, svega 20 skulptura, 9 slika i oko 20 crteža. Neko od naših ovdje je došao na dobru ideju: da se kolekcija poveća sa nekim od posljednjih stvari iz domovine. To bi dakako bilo dobro, ako bude tehnički izvedivo. Za svaki slučaj ti šaljem listu stvari koje bi došle u obzir, a ti ih, ako do tog dodje, spakuj i pošalji. Teškoća će ti biti, što su

jedne u Splitu a druge u Zagrebu. Ti ćeš jedini znati šta je šta prema naslovima na listi. Kako vidiš, uzeo sam u obzir samo laglje stvari koje se lako transportuju i bez velika rizika. Svako ko bi se škrinje morale presvući sa nečim nepromočivim (one gdje je drvo i crteži) jer to traži društvo za osiguranje. Osiguracija bi se platila ovdje, a ako je moguće i transport. Ako ne a ti mi brzojavi da ti pošaljem za transport i ev[entualno] pakovanje.

Morao bi mi pisati kada i kako bi stvari pošle i priložiti listu, kako bi ih mogao na vrijeme osigurati.

Ovo pošiljanje i povećanje kolekcije je vezano s time da li bi ti mogao i htio doći, pa da se baviš sa predstojećim izložbama kao i pred 20 godina. Meni je teško da te opet angažiram i da ti namećem trud i oduzimam vrijeme, ali ti znadeš, iz iskustva koliko će biti prepiske, putovanja i t. dalje, što ja apsolutno nisam u stanju da sam radim, a drugom nikom taj posao nebih mogao povjeriti. Daklen ako si riješen i ako bi pošiljka bila tehnički provediva, onda mi piši ili brzojavi, isto tako mi javi što bih ja morao, sa svoje strane, uraditi u vezi sa transportom i tvojim putom.

Mate se je upisao na univerzu za neke predmete a za dva (englesko-američka literatura i am[erička] povijest) će neko vrijeme ići u gimnaziju...

[Prilog. Popis]:

Iz Zagreba:

1. "Bijeg u Egipt" -	relief u drvu
2. "Isus medju mudracima"	“ “
3. «Besjeda na gori»	« «
4. «U Gecemanu»	« «
5. «Magdalena pod križom»	
- stvari radjene u
6. «Žena pod križom» (stojeća)	
7. «Žena pod križom» (glava sa rukama)	kuć-
nom zatvoru	
8. «Žena pod križom»	« « «
9. „Madona sa djetetom“	” ”
10. „Madona sa djetetom“	” ”

Iz Splita

11. «Blagovijest»	« «
12. «Isus i Samarićanka»	« «
13. "Gospa sa djetetom" - okrugla grupa u drvu	
14-15. "Muški nosači" - okrugle figure u drvu	
16. "Andjeo svira na violinu", relief u drvu	
17. "Porodjenje" - relief u bronzi	
18. "Pieta"	“ “
19 Studija za madonu sa djetetom - bronza	
20. Studija za kiklopa - skica u bronzi	
21. Madona sa djetetom - crni mramor	
20-30 crteža koje moj brat izabere.» (X. 4. 255).	

Iz Syracuse 19. travnja 1947. Petru Meštoviću u Zagreb, u Tkalčićevoj ul. 1:

„Sinoć sam se vratio iz N. Y. C. pa ti hoću da ti potvrdim primitak pisma od 29. p. mj. U N. Y. sam bio radi otvorenja izložbe, koja je bila 10. o. mj. u Metropolitan muzeju. Bili su samnom i Olga i Mate. Mate je imao 8 dana uskrasnih praznika pa je tako mogao i on doći sa nama. Stvari su razmještene odlično u naj-

većoj i glavnoj dvorani, samo svijetlo nije odlično, kako je to već u salama gradjenim u klasičnom stilu. Prisustvovala im je sva kulturna elita New Yorka, a došlo je i nekoliko direktora drugih muzeja. Bilo je preko 6.000 osoba [na] samom otvorenju. Naša je kolonija u N. Y. mala, i ja malo koga poznajem, ali ih je bilo dvajestak stvarno, bez razlike na njihova mišljenja, među kojima i naš konzul u N. Y. i poslanik u Washingtonu, koga sam bio pozvao. Izložba je primljena odlično, a ostati će otvorena do u jun, a zatim će poći u nekoliko gradova. Kojim redom još nije definitivno utvrđeno, ali je Washington uključen, gdje će biti u novom velikom Nacionalnom muzeju. Znadeš da su mnogi gradovi važni koliko i New York, pa bi bilo dobro da je kolekcija mogla biti pojačana i da si je ti mogao pratiti, kad ja nemogu, nu što se može kad nema shvatanja ni volje - i ako se danas ovdje može govoriti o našoj zemlji samo u ovoj formi.

Mnogi ljudi, direktori muzeja, sa kojim si bio povodom izložaba u vezi, nisu više na položajima ili su pomrli, nu svejedno su se javili njihovi nasljednici da bi željeli izložbu. Harskea je naslijedio ondašnji mu zamjenik, Miss Herdle je još u Rochesteru i žele izložbu, kao i Chicago, Buffalo, Detroit, Boston i t. d. Siroma Dr Brinton kao i Crowninshield su mrtvi, isto tako i Cipari, Lorando, Taft, French i mnogi drugi. Frader i Manskif su živi i vrlo srdačni. Osobito ima dosta mlađih, koji se smatraju u neku ruku mojim djacima, i učinili bi neznam šta sa svoje strane. Stari Hoover je još živ ali nisam imao prilike da ga vidim. Stari direktor Metropolitan muzeja je umrla, a sad je neki Taylor, relativno mlad čovjek i vrlo napredan.

Od Čurčina nisam primio pismo ima evo četvrti mjesec, niti znadem što je uradio. Isto tako neznam kako se moja kuća i sve drugo u Splitu tretira, koliko su i kak[v]i porezi, popravci tako dalje. Sve što sam o tome čuo nije mi dovoljno jasno, i često je protuslov[no]. Sve ono je, kako znadeš, započet program, pa ma koliko da sam dosta izveo, nije još kompletiran. Ja, s moje strane, imam namjeru i želju da to sve kompletiram čim mi prilike budu dozvolile. Ako se to smatra ko moje nepobitno vlasništvo, onda ću se ja i dalje brinuti da sve i izdržavam, a ako nije tako, onda neka bude što bude. Ni u jednom slučaju ne bi bilo pravedno da me se tereti sa porezima za stvar od koje ništa nemam i koja služi kulturnoj svrhi. Dozvolu da se Crikvine uzmu za svrhe ljetnog teatra sam odbio, jer se to kosi sa svrhom kojoj su namjenjene, a ta je likovne umjetnosti, t. j. onom što sam ja na tom polju učinio.

Ovdje je, u Syracuzi, klima dosta oštra, ali za njihovo podneblje nije najgora. Stan i atelier su mi dobri i dobro grijani. Bila je pred mjesec dana epidemija gripe, pa je i nas troje zahvatila, nu prošli smo je dobro. Sa mojim nogama je sada dobro. Liječili su me penicilinom i raznim prirodnim vitaminima. Tako, da Dr. pred nekoliko dana u N. Y. nije više našao tragova od flebita. Sa Olginom žilom nije dobro i morati će se operirati.

Da, Mate se je prilično protegao i po tome kanda ima nešto od ujaka, ali nipočem drugom. Ipak je najuspjeliji od sviju i već mi je sada mnogo od koristi, pomaže i meni i materi, a u školi ipak stiže. Dapače me je često strah za njega, jer je preambiciozan i htio bi sve brzo i najbolje.

Moja knjiga o Michelangelu se prevadja, ali je ogroman posao sa klišejima, rasporedom i štampanjem, da će trebati još namanje 10 mjeseci dok bude gotova. Izdavač bi htio da izda i jednu [knjigu] od mojih radova, isto tako velikog formata i sa 150 slika. Neke su mi fotografije slabe, a od nekih stvari u opće nemam.

..., ni niko mi ništa nejavlja o Marku. Nadam se da je živ i zdrav. Za toga nesretnog Tvrtka čujemo i previše od Side. Posljednji bi pokušaj bio da ode k svojoj puci pa da se ožene, ako uopće može biti ikakva izgleda da ga iko dovede k pameti. Nebude li to išlo, da ode k njoj, onda nema druge nego ga strpat u odgovarajuću bolnicu, pa ili će ga se izvući ili će svisnuti. Tako vidim da dalje neide i da je posljednja katastrofa neizbježna.

Pop mi se ništa nejavlja. Pozdravi njega, Kršinića, Zečića, Krešu [Meštrovića], Gašparca i t. d. a tebe od srca grli tvoj Ivan a

isto tako Olga i Mate

P. S.

U međjuvremenu sam primio pismo od popa gdje mi javlja da se je pitanje pošiljanja nekih mojih stvari za pojačanje kolekcij[e] u principu riješilo kao i to da ih ti pratiš i vodiš brigu oko izložaba ovdje. On veli da će to potrajati nekoliko nedjelja dok se formalnosti svrše, nu ako bi ti sa stvarima stigao do kraja maja, još bi bilo na vrijeme za sve ostale gradove, počam od Washingtona.

Bojim se da sa am[eričkom] vizom, iz poznatih razloga, neće ići lako. Morati ćeš tražiti ko vizitor i navesti da ideš k meni u posjetu i ujedno da ćeš voditi brigu o organiziranju mojih izložaba koje će se održavati po raznim većim gradovima Amerike. Osiguraciju i transport (ladjom) bi ja platio ovdje, a za transport željeznicom te tvoj put, bi mi morao ti ili pop javiti okruglo pa da pošaljem brzojavno. [O organizaciji prijevoza].

Ja sada opet marljivo radim, što sa djacima a što za sebe, i prilično se dobro osjećam...» (X. 4. 256).

Ovo je posljednje pismo u arhivu Tome Meštrovića u Splitu.

Syracusa, gdje se Meštrović nastanio u državi New York, gotovo je na obali Ontario jezera, do kanadske granice. Odatle je pisao i svojoj davnoj prijateljici, književnici Adeli Milčinović:

«... Ovdje smo se smjestili dosta dobro, imamo svoju posebnu kućicu, pa smo mirni, a imam i radionicu, odmah preko puta, u kojoj ću raditi i imati školu, kažem imati jer nije bio atelier gotov i početi ću tek u ponedjeljak. Radionicu su mi lijepo udesili a kakovi će biti učenici i hoću li imati materijala za rad to ću tek vidjeti...» (8766³⁰⁹).

Iz Syracuse je 15. travnja 1947. pisao svom prijatelju Tomislavu Krizmanu u Zagrebu, spominjući veliku reprezentativnu izložbu *Slikarstvo i kiparstvo naroda Jugoslavije* koja je u jesen 1946. bila postavljena u Beogradu, početkom 1947. u Zagrebu, a zatim u Ljubljani i u inozemstvu:

«...Ja ti slabo što pratim, jer sam zauzet svojim poslom i brigama. Sa zdravljem mi je mnogo bolje i počeo sam opet ozbiljno raditi, tako da se prijatelji netrebaju bojati da ću zahiriti, a isto tako se oni drugi netrebaju radovati da ću prestati. Vanka [Maksimilijan Vanka, slikar u Americi] mi se javio jučer... Moja izložba će ići još u 10 gradova poslije N Y. Olga i Mate te pozdravljaju, a grli tvoj Ivan.

Pozdravi Kršinića, Tartalju i sve druge!» (IV. 12).

U jesen iste 1947. pisao je i Petar Meštrović iz Syracuse Tomislavu Krizmanu, odgovarajući na Krizmanovo pismo Meštroviću. Pešo je jedva uspio dobiti isprave za odlazak u Ameriku.

«...Ja sam iz Zagreba u New York stigao u roku od 20 dana... U New Yorku me je dočekao Mate, koji je već izrastao i prilično samostalan. Drugoga dana sam već bio u Syracusi sa Ivanom

i Olgom i zatekao ih u dobrom zdravlju i prilično zadovoljne. Ivan radi kao i obično od jutra do mraka, a imade dobar atelier odmah preko puta u kojemu ima i školu 3 sata dnevno sa 9 djaka. Inače njegove stvari cirkuliraju po raznim gradovima za izložbe i tako vrijeme prolazi.

Ja sam, naravski, dobro kao i uvijek i imam po malo posla sa izložbama iako se je Amerika dosta promijenila kroz ovih dvadeset godina. Ivan mi reče, da namjerava posjetiti Jugoslaviju na ljeto za vrijeme praznika pa će te se tamo vidjet za koji mjesec..." (IV. 11).

Shvatljivo je da je Meštrović u Americi saobraćao i prijateljevao više s našim ljudima, nego s Amerikancima, iako je izbjegavao zalaženje u političku djelatnost koja je upravo bujala među političkim emigrantima svih stranaka, od krajnje jugoslavenske i srpske četničke, do krajnje hrvatske ustaške. Ne ulazeći u politiku, pratio je sa zanimanjem posebno kulturni život hrvatskog iseljeničtva, ali i vijesti iz domovine. Suradio je u nekim od hrvatskih glasila, kao u *Hrvatskom glasu*, a osobitim je zanimanjem pratio Nikolićevu *Hrvatsku reviju*, koja je često izvještavala o njemu i njegovim radovima, kao i šapi-

rografirani *Croatia Press* Karla Mirtha, koji je poput kroničara bilježio sve što je bilo u vezi s Meštrovićevim životom i radom u Americi (9227⁹).

U društvu, kad bi ga posjetili, recitirao bi narodne pjesme, koje je mnoge pamtio iz djetinjstva, junačke kao i "ženske" ljubavne, Kačićeve ili stihove franjevac iz XVII. stoljeća (9133⁶⁴⁸).

Prijateljevao je i dopisivao se s Bogdanom Radicom, Nadom i Stankom Vujicom, Antom Nizeteom, o. Dominikom Mandićem, o. Hijacintom Eterovićem, Jozom Podujom, Karlom Mirthom, Johnom Prepolcem i drugima (7142⁴⁵⁷; 9134¹²³).

*

Izložba skulptura u Metropolitan Museumu na Manhattanu (*The Sculpture of Ivan Meštrović*) bila je velika počast hrvatskom kiparu, jer je to bilo prvi put da taj najugledniji američki muzej u svom sedamdesetpetogodišnjem trajanju priređuje samostalnu izložbu ("one man show") nekom još živućem umjetniku (46⁵¹). Održana je pod pokroviteljstvom *American Academy of Arts and Letters* i *National Institute of Arts and*

Metropolitan Museum, New York

Letters. Kod ravnatelja Metropolitan Museuma Francisa H. Taylora posredovali su za Meštrovićevu izložbu predsjednik navedene Akademije i Društva Douglas Moore i Walter Damosch. Board of Trustees Metropolitan Museuma odobrio je izložbu, iako je to bila iznimka izlaganja živog umjetnika, jer su Akademija i Društvo plaćali troškove izložbe, a jedna od galerija, Morgan Wing, bila je zbog preuređenja Muzeja prazna (10633¹⁰¹, bilj. 6). Starijoj generaciji bio je Meštrović poznat po brojnim izložbama dvadesetih godina u mnogim američkim gradovima, a u New Yorku s nekoliko izlaganja. Mlađa ga generacija nije poznavala. Stoga je otvorenje izložbe bilo vrlo dobro posjećeno, ali uglavnom od starije generacije.

Meštrovićeva izložba u Metropolitanu otvorena je 10. travnja, a trajala je do 1. lipnja 1947. Na njoj je izložio 46 skulptura i 24 crteža; od skulptura 23 u drvu, pet u mramoru i 19 u bronci. Osim skulptura iz Švicarske i iz Rima, iz Zagreba i Splita uspio je dobiti sve skulpture što ih je naručio bratu Petru. Glavninu izložaka i najveću pozornost izazvali su reljefi ciklusa *Života Kristova*, njih 13 do tada izvedenih.

Izložbu je popratio katalog s opširnijim uvodnim tekstom (nepotpisanog autora), s Meštrovićevom biografijom. Neobično je da u popisu izloženih radova nema velike mramorne grupe skulpture *Rimske pietà*. Možda je stigla u posljednji čas, kada je katalog već bio tiskan.

«Djela na ovoj izložbi - završava taj predgovor - načinjena su tijekom i nakon nedavnog rata. Ovo je prva kolektivna izložba Meštrovićevih skulptura koja se može vidjeti u ovoj zemlji nakon niza izložaba od prije četvrt stoljeća otprilike. Ovu su izložbu priredili Američka akademija umjetnosti i književnosti i Nacionalni institut umjetnosti i književnosti. Postavljena je u Morganovom krilu Metropolitananskog umjetničkog muzeja, s posebnom naznakom muzejske prakse da ne priređuje samostalno izložbe živućim umjetnicima. Ove će skulpture i crteži biti izloženi širom zemlje, počevši u Washingtonu, pružajući američkoj javnosti, a poseno mladim umjetnicima prigodu da se upoznaju s novijim djelima jednog od najslavnijih europskih kipara naših dana.» (561).

Meštrovićeva je izložba u široj njujorškoj javnosti, i u službenim novinama i tjednicima pobudila veliku pozornost i brojne pohvale, ali u stručnim publikacijama i umjetničkim rubrikama i kritike, kao odveć tradicionalna i konzervativna. Lijevo orijentirani likovni kritičari vidjeli su u njoj i protukomunističku propagandu, čemu su pridonijeli gotovo isključivo religiozni motivi izloženih skulptura i crteža (9133⁶⁴⁶).

U Meštrovićevoj je američkoj monografiji (1959) Laurence Schmeckebier, ravnatelj School of Art na Syracuse University, pisao da je izložba u Metropolitanu prihvaćena općenito skoro oduševljeno, a ono skoro da se odnosi na neke suvremene američke kritičare koji su u Meštroviću gledali stranca i konzervativca (46⁴²).

„Meštrović je zadržao mnogo od svoje ranije snage i moći“, pisao je Carlyle Burrows u bostonskom *Christian Science Monitoru*. - ... Najimpresivniji je lik Joba u kojemu je Meštrović obilno pružio osjećajnu snagu više nego i u jednom svojem drugom djelu, postižući realizmom čudesni osjećaj duševne i fizičke muke.“ (46⁴²; 6179).

Edward Alden Jewell je u *New York Timesu* u dva navrata opširno pisao o Meštroviću. I on posebno ističe *Joba*, kojega se nastajanje može pratiti od skice na papiru i male brončane studije do konačne izvedbe u bronci. U drugom prikazu Jewell ističe i skulpture *Atlantida* i *Zaklinjanje Persefone*. Velika mra-

morna grupa *Pietà*, iako snažna, u izradi je više konvencionalna.

“Unatoč mnogim općim utjecajima (koji su asimilirani a nikada površno primjenjivani) Meštrovićeva je skulptura izrazito individualna i izrazito ‘prirodna’” (46⁴²; 6191; 6192).

Margaret Cresson, likovna kritičarka, je u *New York Timesu* opširno pisala o Meštrovićevoj izložbi između ostaloga:

“Iako sjajno potkovan u anatomiji, njegova se djela nikada ne mogu nazvati akademskima. Jer on je toliko izvoran i toliko univerzalan. On je ispunjen snagom, dapače žestinom, ali tu je uvijek prisutan i jedan stupanj dostojanstva i redovito jedna ustrajna klasična ravnoteža...”

On je suvremen jer su njegova djela svježija i raznolikija, ne spadajući u kategorije, ali nije modernist jer ne teži efektima. On se ne trudi izraziti vrijeme u kojemu živi. Dapače, u vrijeme rata, kada je njegova zavičajna Jugoslavija bila podjarmljena neprijateljima, on se uvijek obraćao religioznoj umjetnosti.” (46⁴²; 6183).

Autoru koji je u *Timesu* prikazao njegovu izložbu pod naslovom *Čovjek prošlosti (Man of the Past)* Meštrović je kazivao da svoje biblijske skulpture radije izvodi u drvenim reljefima jer je drvo «življe od kamena». Također: ‘Nijedno umjetničko djelo ne može živjeti bez barem daleke religiozne koncepcije.’ A u vezi s tradicijom izjavio je: ‘Bez prošlosti ne može biti budućnosti.’» (6206).

U prikazu izložbe u *Newsweeku*, *Meštrović u Metu*, autor ističe da je osobito Artur Nikolorić nagovorio Meštrovića da dođe u Ameriku i izlaže u Metropolitanu, ali nije imao mnogo uspjeha u američkim javnim ustanovama da jamče njegovo putovanje u Sjedinjene Države. Da Metropolitan Museum odustane od svoje tradicije neizlaganja živućih umjetnika pridonijeli su Nacionalni institut umjetnosti i književnosti i Američka akademija umjetnosti i književnosti. Svoju veliku grupnu skulpturu *Pietà* Meštrović je, veli pisac, izveo u samih 16 dana (6214).

Pisac prikaza Alonzo Lansford u *Art Digestu*, pod naslovom *Meštrović, živući kipar, počašćen u Metu*, veli čak malo pretjerano, znajući sud zastupnika novije, uglavnom nefigurativne umjetnosti u Americi:

«Naročito je značajno da je on gotovo jednodušno poštivan od američkih kipara svih pravaca kao jedan od najvećih živućih kipara... Iako općenito govoreći Meštrović pripada istoj klasi umjetnika kao i Rodin, teško ga je točnije odrediti jer iako se ne koristi modernim načinom izražavanja, on je tako snažan i univerzalan, da bi ga teško bilo svrstati među pripadnike određene škole. Možda je to dokaz njegove veličine. Njegovo bavljenje biblijskim motivima i univerzalnim temama stvara osjećaj veličanstvenosti i dubine.» (6193-6194; 9181⁹⁴⁰).

Popularni londonski tjednik *The Illustrated London News* prikazao je njujoršku izložbu s devet reprodukcija izloženih skulptura, ističući da je Meštrović opisan kao «mistik snage, žestine, dostojanstva i dubine... najveći kipar religioznih sadržaja nakon Renesanse.» (6211).

Drugi poznati londonski umjetnički mjesečnik *The Studio* objavio je opis Meštrovićeve izložbe iz pera Christophera E. Fremantlea. Podsjećajući na Rodinovu pohvalu mladog Meštrovića kao «najvećeg fenomena među kiparima», autor nastavlja:

«...sada u zrelih godinama on također zadržava plemenitost seoske tradicije. Stanley Casson je primijetio vrlo proro-

Malvina Hoffman

čanski [1928. godine] da Meštrović udružuje skrivenu tradiciju prirodnih izvorišta s neobičnim spojem heroizma i barbarstva, što je duh Balkana. Jedna gotovo vulkanska sila zaista isijava iz skoro klasičnih oblika *Joba*, iz velike mramorne *Pietà* i manje *Majke i djeteta*, premda raniji naginju više renesansi, a kasniji Bizantu. To neobično prihvaćanje i moć asimilacije, uz njegovu osobnu sigurnost i snagu, opravdava Rodinov proročanski sud.» (6186).

Istaknuti američki ilustrirani tjednik *Life* kratko je prikazao izložbu uz reprodukcije skulptura *Pietà*, *Majke i djeteta*, skice *Vestalinke* i *Atlantide*, za koju posljednju je navedena i novčana vrijednost od 12.000 dolara (6213).

Bilo je, kao što sam rekao, i kritičnijih prikaza izložbe. Kritizirajući sud Margaret Cresson da je Meštrović suvremeni kipar, Warren Cheney u *The New York Timesu* predbacuje Metropolitanu Muzeumu što je Meštrovićevim izlaganje iznevjeroj tradiciju predstavljanja samo pokojnih umjetnika (6180).

Autor prikaza Meštrovićeve izložbe u *New Yorkeru* smatra Meštrovića odličnim zanatlijom, s izvanrednim poznavanjem materijala u kojemu radi (6222).

Alfred M. Frankfurter pak u *Art Newsu* piše između ostaloga:

„Danas, kada su granice skulpture razvijene u najčišće suvremene vrednote - takvih ljudi kao što su Brancusi, Despiau, Lipchitz i Moore - čudan spoj akademizma i eklektizma u Meštrovića izaziva pitanja o razlici tekućeg njegovog vrednovanja ovom izložbom kao izvorištem stalno rastuće fame i općenitog prihvaćanja tijekom više od dvadeset posljednjih godina.“ U velikoj *Pietà* autor vidi Michelangela, a više cijeni skulpture bez izravnijih utjecaja poput *Vesele mladosti* i *Atlantide*, dok su drveni reljefi, po njegovom sudu, tek pučka tradicija Istočne Europe. Meštrovićeva religiozna umjetnost spada u suvremeno nastojanje populariziranja kršćanstva, poput Renanova *Života Kristova* ili Sienkiewiczova *Quo vadisa*.“ (6185).

Shvatljivo je da je crkveni tisak, inače nesklon avangardnim ostvarenjima u umjetnosti, bio veoma sklon Meštrovićevoj figurativnoj skulpturi s prevladavajućim religioznim motivima. Tako je i kiparica Malvina Hoffman u sakralnom časopisu *Liturgical Arts* objavila duži prikaz o Ivanu Meštroviću i njegovoj skulpturi pod naslovom *Narod bez vizije propada*, u svesku gotovo cijelom posvećenom Meštrovićevim radovima religiozne tematike. Malvina Hoffman je upoznala Meštrovića nakon Prvog svjetskog rata kada je sa Crvenim križem putovala Jugoslavijom; zatim kada je dvadesetih godina bio u Americi. U časopisu je reproduciran i Meštrovićev lik što ga je ona modelirala i dala odliti u broncu.

Stajalište je kiparice Malvine Hoffman da religiozna umjetnost mora biti pristupačna širem puku, dakle figurativna.

„Civilizacija se temelji na onome iz čega je nastala, a najbolji pokazatelji usmjerenja umjetnosti i kulture odražavaju snagu religioznog osjećaja i umjetničkog izraza. Meštrović je svjestan da je Crkva danas zaboravila da mora biti poput vječnog svjetla koje će u kiparstvu biti izraz duhovnih ideja.“ (6189).

U povodu Meštrovićeve izložbe u New Yorku objavila je i Jasna Pervan Kotroman u londonskom *Apollu* duži ilustrirani prikaz o Meštroviću i njegovoj palači u Splitu, kao i o njegovim drvenim reljefima *Života Kristova*. Navodi i njegovu izjavu, kada ga je ranije bila posjetila: „Jest, usprkos svim olujama, kršćanska je religija još uvijek najveće umjetnikovo nadahnuće.“ (6199).

Meštrovićeve izložbe u Metropolitanu prikazali su zatim Robert M. Coates u *New Yorkeru* i u *The Art Gallery* (6181; 6182), Emily Genauer u *New York World-Telegramu* (6188), Alexander Horne u *Promenade* (6190), Henry McBride u *New York Sunu* (6197), Pearl McCarthy u *Globe & Mail* u Torontu (6198), Marion Summers u *Daily Workeru* (6201). Također nepotpisani autori prikaza izložbe u njujorškim novinama i ča-

sopisima: *Pictures on Exhibit*, *Art News*, *Arts Magazine* (6204), *Life* (6205; 6210), *Metropolitan Museum* (6209), *The Art Digest* (6219), *Liturgical Arts* (6221), *Survey Geographic* (6223), *America* (6224), *New York Herald Tribune* (6225); jednako i američki izvjestitelji londonskog tiska: *The Nation* (6218), *Studio* (6203), *The Illustrated London News* (6211).

Ipak, unatoč općenitog velikog uspjeha Meštrovićev izložbe u New Yorku - izuzme li se nekoliko negativnih kritika - na izložbi nije otkupljeno ni jedno djelo, a Metropolitan Museum nije ni poslije imao u svojoj stalnoj postavi Meštrovićevih skulptura.

Meštrović se nadao da će se naći neki bogati mecena koji će veliku mramornu *Pietà* otkupiti za Metropolitan Museum, ali to se nije dogodilo. *Pietà* je godinama bila pohranjena u Metropolitanu, a tek 1962, nakon Meštrovićeve smrti, otkupljena je za crkvu sveučilišta Notre Dame (9134 ¹²¹).

Njegov sin Mate je poslije to nastojao objasniti Vinku Nikoliću:

“Da, moj je otac imao individualnu izložbu u ‘Metropolitan Museum of Art’, najvažnijem i najuglednijem muzeju u SAD, i to odmah nakon svog dolaska u Ameriku, 1947. U to je doba moj otac dobio zaista impresivnu reklamu u štampi, koja je

sva, uz nekoliko iznimaka, bila vrlo laskava. Na temelju toga - i to je ono, što Vi zaista pitate - kako to, da Meštrovićeva umjetnost danas ne dobiva više onoliko javnog priznanja, kao što to objektivno zaslužuje. Jedan od razloga je taj, što Meštroviću nije bilo stalo, da učini ono, što u SAD umjetnici moraju učiniti, da zadobiju javne simpatije. U ovoj zemlji umjetnik mora slijediti cocktail-sku liniju, mora potrošiti mnogo svoga vremena upoznavanjem bogatih ljudi, direktora muzeja, trgovaca umjetninama i novinara. U isto vrijeme umjetnik mora pribaviti službu profesionalnih agenata za publicitet, koji će svoje vrijeme provesti praveći propagandu za njega. Naravno, ovi propagandisti, ljudi koji imaju mnogo uspjeha u tom poslu, moraju biti dobro plaćeni. Tako se priča za Picassovog agenta u Parizu, da je po starom ugovoru dobivao polovicu zarade od prodaje Picassovih slika. U SAD agenti dobivaju obično jednu trećinu prodajne cijene jednog kipa ili slike. Mome ocu nikada nije bilo stalo, da svoju umjetničku reputaciju na ovaj način diže. Što se tiče cocktailskih zabava, smatrao ih je potpunim gubitkom vremena.

Drugi razlog za opadanje Meštrovićeve umjetničke popularnosti ležao je u tome, da se je on protivio tome, da svoju umjetničku viziju prilagodi promjenjivim ukusima vremena. Ustvari, on nije znao, što da radi s apstraktnim ekspresionizmom, ‘pop’ i ‘op’ umjetnostima i drugima takozvanim suvremenim oblicima umjetnosti, koje ustvari tvrde, da je sve umjetnost, jer ne postoji objektivni kriterij za savršenstvo u umjetnosti. I još više, teme Meštrovićevih skulptura - majčinska ljubav spram svog djeteta, izražena u brojnim Madonama, ljudska žrtva i uskrsnuće, personificirana u figuri Krista, i tako dalje - strani su duhu vremena, koje je karakterizirano konfuzijom, relativizmom, strahom, samouništenjem i obožavanjem novca i seksusa. Meštrovićeva umjetnost stajala je u potpunoj protivnosti spram vladajućeg smjera u američkoj i uopće zapadnoj umjetnosti nakon Drugog svjetskog rata. I, da dodamo, umjetnički kritičari i pisci umjetničkih knjiga vole gledati umjetnika u izrazima smjerova i škola, i nalaze izvanredno teškim, da Meštrovića smjeste u bilo koji od ‘smjerova’ umjetnosti dvadesetog stoljeća. On jednostavno nikuda ne spada. Tako ga nekoji ignoriraju, dok drugi misle, da je on jednostavno imitator Renesanse, koji je živio nekoliko stoljeća prekasno.” (7625 ³⁷⁴⁻³⁷⁵).

Navedimo da je Ivan Meštrović u povodu izložbe u New Yorku imenovan počasnim članom *Instituta za umjetnost i književnost*.

Ivan Meštrović nije u Americi ostao godinu dvije kako je namjeravao, nego gotovo šesnaest godina, a te su godine, zbog upravo navedenih razloga - kako veli njegov američki biograf Laurence Schmeckebier - za njega bile “dramatične i frustrirajuće” (*dramatic and frustrating*) (9239 ⁵¹).

Mate Meštrović veli da su nakon njujorške slijedile Meštrovićeve samostalne izložbe - vjerojatno istih radova - u Clevelandu, Daytonu, Bostonu i Washingtonu (9134 ¹²¹). O njima, nažalost, imamo samo najšturije podatke.

Meštrovićeva izložba u Washingtonu održana je u studenome i prosincu iste 1947. godine u Corcoran Gallery of Art. O njoj je pisao njujorški *Arts Magazine* (6220). U Daytonu je izložba priređena krajem prosinca 1947. i u siječnju 1948. u Art Institute. Obilno ju je prikazao dejtonski tisak: Betty A. Dietz u *The Dayton Daily Newsu* (6184; 6228; 6229), Merab Eberle u *The Dayton Herald* i *Dayton Journalu* (6230; 6231), Mary Heyduck u *The Dayton Herald* (6233).

Ivan Meštrović - Malvina Hoffman

SVEUČILIŠTE U SYRACUSI

Periodična publikacija Sveučilišta u Syracuse *College Art Journal* objavila je u jesen 1946. godine, još prije Meštrovićevog dolaska u Ameriku:

«Norman Rice, upravitelj Syracuse University, School of Art, objavljuje imenovanje poznatog jugoslavenskog kipara Ivana Meštrovića za profesora kiparstva rano u prosincu. Meštrović je nadaleko poznat po grobnoj kapeli u Cavtatu u Dalmaciji i kolosalnoj figuri biskupa Grgura Ninskoga na peristilu Dioklecijanove palače u Splitu. Diplomirani (*graduate*) studenti bit će odmah primljeni na njegov studij, a formalna organizacija odjela vjerojatno će biti obavljena svršetkom semestra 1947. godine.» (6176).

Rektor (*chancellor*) sveučilišta u Syracuse William P. Tolley je poslije izjavio u vezi s preporukom Malvine Hoffman da prime Meštrovića za profesora:

«Mi smo bili spremni da ga dovedemo u Sjedinjene Države. On je bio jedan od istinskih divova i tako će ga budućnost cijeliti. Njegovo nadahnuće kao učitelja, njegova srdačnost sa studentima i prijateljstvo, i njegovo vrlo istaknuto poštenje obogatili su naš život do neuobičajenog stupnja.»

W. Tolley poslao je Meštroviću brzojav: „Imenovani ste profesorom kiparstva na Syracuse University sa nastupom u kolovozu 1947. Platit ćemo sve troškove dolaska u Sjedinjene Države za Vas i Vašu obitelj.“ (10590⁷). Isti je obavijestio Malvini Hoffman da će Meštrović imati „mogućnost da podučava, ali mu želimo ostaviti mnogo slobodnog vremena za njegov stvaralački rad“ (10590⁷).

Meštrović je u Syracuseu portretirao Tolleya, pa je to poprje ostalo dio sveučilišne zbirke (7062), a postali su i dobri prijatelji (10590⁹).

Meštrović je stigao u New York brodom *SS America* 13. siječnja 1947. Potkraj siječnja stigao je u Syracuse, a počeo je predavati u kolovozu 1947, ali je već u proljeće počeo raditi, u još neuređenom atelijeru. Tada mu je Malviona Hoffman poslala jedan blok kamena. Nekoliko tjedana zatim, kad je posjetila Syracuseu, izjavila je:

“Mogli ste ga vidjeti, sa prašinom kamena ili drva što leti preko njegova ramena... Poslala sam mu komad mramora, misleći kada dođem u Syracuseu da će početi raditi u njemu. Kada sam stigla mramor je već postao žena s lirom, čitav dovršen u nekoliko tjedana... Nije radio sa sintetičnim materijalima ni s električnim oruđem.“ (10590¹⁰⁻¹¹).

Čim je, još 1947. god., završio tu veliku kamenu skulpturu, *Hrvatsku rapsodiju*, odmah ju je Sveučilište otkupilo za 5.000 \$.

Najprije se smjestio u jednom malom ljetnikovcu (ladanjskoj kući – *cottage*) na sjevernoj granici Sveučilišnog *campusa*, u Marshall Street 201. Preo puta je jedno spremište za kola (neki vele i staja) pretvoreno u atelijer za rad i podučavanje. Uskoro joj je dograđena manja građevina.

Godinu kasnije preselila se obitelj Meštrović u bolju sličnu kuću istočno od *campusa*, u Livingstone Avenue 817, pet minuta hoda od atelijera.

Zatim je na zemljištu blizu njegovog novog doma Sveučilište opremilo posebnu građevinu da mu služi za atelijer. Meštrović se koristio dvama atelijerima za rad (10590⁸; 10633^{107, bilj.}). Tek se 1953. smjestio u novu dovršenu građevinu Women's Building (10590¹¹).

Samo nekoliko tjedana nakon što je stigao u Syracuse, u još nedotjeranom kolnom spremištu, Meštrović se ipak pismeno zahvalio rektoru Sveučilišta Tolleyu na prijemu i smještaju:

«Teško mi je da izrazim svoje duboko priznanje za sve što ste mi Vi i Vaša ustanova pružili, i za toplu gostoljubivost koju ste mi iskazali. Naročito sam ustrašen jer sam posljednjih nekoliko godina proveo u ratom razorernoj Europi. Uvjeravam Vas da mi to pruža zraku nade i razlog da ne budem u potpunom beznadu o budućnosti čovječanstva.» (10590⁸).

Obavijest o Meštrovićevom nastupu na Sveučilištu u Syracuseu objavila je i njujorška umjetnička publikacija *The Art News* (6202).

Meštrović je na tom Sveučilištu imao status izvanrednog profesora kipara (*artist in residence*), a svi su ga zvali *professorom* ili *maestrom* (8568).

Meštrovićevim stvaralaštvom i onim njegovih završenih studenata obogatilo se Sveučilište u Syracuseu brojnim skulpturama.

David Tatham u napisu o Meštroviću u Syracuseu navodi imena 29 među još brojnijim njegovim studentima. Među njima je tek jedan bio imenom našega porijekla, Theodore Golubic (10590^{9, bilj.}).

Iako je nakon ratnih lutanja i strahovanja našao siguran dom i smiren posao, uvjeti rada nisu u Syracuseu bili Meštroviću najbolji. Inače je i u Zagrebu bio više kipar stvaralac nego nastavnik pedagog, pa se i sada želio što više posvetiti radu. Tu se s izrazito američkim okruženjem nije mogao suživiti.

„Fakultetske zgrade su goleme i neodređene arhitekture - pisala je poslije njegova kći Marica - vrlo različite. Neke podsjećaju - ili bi htjele podsjećati na renesansne palače ili srednjovjekovne dvorce, ili izgledaju kao da ih je crtao Le Corbusier. Razlog je takve stilske raznolikosti činjenica da te zgrade nije podizala država, jer su sveučilišta u Americi institucije koje gotovo redovito zavise od privatnih kompanija, pa zahvaljujući širokogrudnim prinosima kraljeva automobila ili nafte, koji na taj način žele ovjekovječiti svoj arhitektonski ukus, traže za uzvrat samo spomen-ploču s njihovim imenom na pročelju.“ (10312¹²⁶).

I sin Mate veli da Meštrović nije nikada bio zadovoljan svojim atelijerom u Syracuseu, pa je to i bio glavni razlog da je poslije prešao u Notre Dame sveučilište (9133⁶⁴⁷).

Joseph O'Connor, koji je bio Meštrovićev učenik u Notre Dame sveučilištu, gdje je i diplomirao 1959, a zatim u nekoliko navrata pisao o Meštroviću, također veli da mu atelijer u Syracuseu nije odgovarao jer mu nije omogućavao izradu skulptura velikih dimenzija koje je on želio raditi (9180).

„U određenom smislu Sveučilište u Syracuseu je imalo više uspjeha u odnosu prema Meštroviću nego ga je imao Meštrović u prilagođavanju američkim studentima koje je imao podučavati - pisao je O'Connor o Meštroviću u Americi, u povodu stote obljetnice kiparevog rođenja. - On je uvijek oklijevao javno ocijeniti rad drugih kipara. Osobito je bio neodlučan kad je trebalo dati kritički sud o radu studenata kiparstva. Mrzio je davati ocjene - kao što to biva s većinom nastavnika - a osobito je mrzio dati lošu ocjenu. Sveučilište je stoga trebalo formirati posebnu komisiju jer meštar gotovo nije mogao dati nekome lošu ocjenu. Nije htio u učeniku zatrti zametak kreativnog impulsa.

Meštrović nije imao velik broj studenata. Nije ih imao ni kad je napustio to Sveučilište i otišao 1955. godine u Notre

Dame. Njegovi razredi su bili malobrojni, ali je u njima vladao duh starog kontinenta koji je Meštrovića svugdje okruživao. On je bio meštar, a oni su bili naučnici. Metode su mu bile tradicionalne. Bio je kipar u svojoj mladosti i ostao je kiparom do smrti. Nije se koristio novim materijalima, nisu ga zanimali 'konfekcijski', 'stvoreni materijali', plastika ili stakloplastika. Upotrebljavao je drvo, kamen i broncu, kao što je to uvijek činio

Podučavao je zanat kipara. Nije podučavao imaginaciju i stvaralaštvo. Vjerovao je da netko to ima u sebi ili nema. Nije mnogo govorio o estetici i teoriji, o prostoru i volumenu. Nije predavao o tome što treba uraditi nego je pokazivao kako se radi. Katkada je bio isuviše uslužan... Ako netko nije znao napraviti drvenu armaturu, on mu je pokazao. Ako nije znao ravno pilati, on bi uzeo pilu.

Jedan student koji je također podučavao crtanje na nivou kolegija, priča kako je u Meštrovićevoj klasi vladao izvanredni stručni duh, što znači da tamo nije bilo ničega akademskog.

Čak je i u razredu Meštrović bivao kipar, a ne nastavnik kiparstva. Studenti koji su s njime dugo radili i bili voljni uložiti trud, imali su prilike pomagati mu u izradi njegovih djela. Gradili su armature, miješali glinu, lijevali modele i slično. Ima mnogo kostolomnog posla kad se rade kipovi velikih dimenzija pa su studenti brzo shvatili kakvo su ozbiljno i fizički naporno zanimanje izabrali.

Meštrović je imao ogromnu radnu energiju, čak i u starosti, a studenti su osjećali strahopoštovanje prema njegovoj sposobnosti da kleše satima. On nije osobito vodio računa o tome da li ga studenti promatraju dok je nešto radio, ali unatoč očitij otvorenosti, bio je zatvoren čovjek koji nije želio da netko nepozvan zaviruje u njegov rad dok stvara. Međutim, nekoliko njegovih studenata mi je reklo kako su ga kradomice promatrali dok bi otkrili kako drži bat, koji se prst stavlja na gornju, a koji s donje strane dlijeta, nadajući se da će otkriti tajnu njegove izdržljivosti.

Radio je na vrlo čudnim mjestima. Jedan njegov student u Syracusi se sjeća kako je čavlina pribio komad drva dug dvadesetak centimetara na okvir vrata svog ureda gdje je i izrezbario malu figuru. Radio je s čudnovatim materijalima. Njegovi crteži su se našli čak na jelovnicima restorana, na poledini omotnica za pisma, na zalutalom komadiću papira. Kolala je priča o tome kako je izrezbario nekoliko plitkih reljefa na odbačenoj ploči škriļca koja je jednom služila kao zahodska pregrada u jednoj od zgrada na području Sveučilišta u Syracusi. Drugi se student sjeća da ga je jednom promatrao kako radi na nečemu što je izgledalo kao odbačeni nadgrobni kamen; riječ 'majka' još je uvijek stajala urezana pri dnu kamena kad ga je počeo obrađivati.

Radio je čak i kad nije imao narudžaba. Radio je za darove ili dobrovoljne priloge. Podijelio je veliki broj skulptura. Norman Rice, koji je napustio Sveučilište u Syracusi godinu prije Meštrovića, kaže da ga je jednog dana Meštrović pozvao i ponudio mu da mu napravi poprsje kao dar na odlasku. Meštrović je vrlo brzo napravio poprsje u glini. Zatim je zamolio Ricea da li bi mogao svratiti i sutradan da bi izradio još jedan model. Rice je opet navratio, a Meštrović je u međuvremenu napravio i treći model, po sjećanju, noću. Poredao je sva tri i upitao ga: 'Koji vam se najviše sviđa?' Rice je izabrao jedan i Meštrović je dao izraditi gipsani odljev koji mu je uručio...

Meštrović je bio krajnje neuobražen. Ali zbog svoje goleme popularnosti i snage, neke izvanredne sigurnosti koju je širio

oko sebe, - bio je u isto vrijeme ličnost koja je mogla uplašiti. Dekani i rektor Sveučilišta pristupali su mu sa strahopoštovanjem. A to je meštru pričinjalo teškoće u radu sa studentima, remetilo mu je običaj da neposredno radi na umjetničkom djelu svojih učenika. Neki njegov student je ispričao ovu priču. Bio je već pripremio skice za figuru, ali mu se nije svidjela linija vrata pa ju je izmijenio. Sutradan student to izbriše i ponovno nacrtu prvobitnu liniju. Meštrović uđe, i opet nacrtu novu liniju. Student je tvrdio da se nije plašio, ali da je ipak ostavio meštrovu rješenje.

Neki drugi student se prisjeća kako se Meštrović običavao šetati uokolo dok su oni radili u glini prema živom modelu sve dok ne bi naišao na nešto što bi ga zainteresiralo. Tada bi se zaustavio i odmah počeo raditi na modelu. U većini slučajeva to je bilo edukativno. Divno je bilo gledati njegove ruke kako se kreću po glini. Međutim, neke je to moglo povrijediti. Jednom kad se Meštrović odmakao poslije nego je dugo radio na portretu učenika u glini, on se obrecnuo: 'Potpišite! Vaš je!'

Ishod je često bio takav da su učenici prihvaćali da rade na meštrov način. Jedan njegov student se sjeća prvog dana kad je ušao u kućicu koja je služila kao Meštrovićeva razredna prostorija u Syracusi. Začudio ga je veliki broj meštrovih skulptura koje je tamo vidio. Međutim, uskoro je, dakako, otkrio da to uopće nisu bile Meštrovićeve skulpture. Bili su to radovi u glini njegovih učenika, svi u Meštrovićevom stilu.

Najjači među njegovim učenicima mogli su se oduprijeti njegovu stilu iako su učili njegov zanat. A to je bilo ono što je on tražio od njih. Nije namjerno želio stvarati male Meštroviće iako je njegov način poduke vodio tome. Studentica, koja se snažno oduprla njegovu radu na modelima u glini, ali koja je ostala njegova velika obožavateljka, govorila je s dozom podsmijeha da je od njega naučila kako treba biti poštena, istinit prema sebi, kako naći svoj vlastiti stil i ustrajati u njemu bez obzira na stilove koji su vladali toga trenutka ili na ono što je tržište ili ... meštar tražio. Neki drugi čovjek čije je crteže Meštrović mijenjao, tvrdio je da mu je ovaj rijetko naturivao svoj način rada. Štoviše, isticao je on, Meštrović je prihvaćao gotovo sve što su njegovi učenici željeli pokušati. Nažalost, često je ono što su oni htjeli uraditi bilo u njegovom stilu." (9180; 9181⁹³⁷⁻⁹³⁹).

Jednu negativnu sliku Meštrovićevog položaja u tom američkom sveučilištu pružio je njegov bivši tamošnji student, Richard Elman, u napisu u njujorškom *Commonwealtu*, s vrlo sarkastičnom kritikom američkog malograđanskog mentaliteta na nekim američkim sveučilištima. Iz toga napisa uočavamo da je taj američki zaklon Meštroviću bio tek nužno pribježište u nevolji, a ne zaslužena nagrada za sav životni rad i djela što ih je pružio cijelome svijetu. Odlaskom na drugo sveučilište, Notre Dame u South Bendu, situacija će se znatno promijeniti. Donosim stoga, u prijevodu, u cijelosti taj članak, kritiku tadašnjih Meštrovićevih domaćina:

"Na Sveučilištu u Syracusi, gdje je trebao proboraviti osam i pol godina, Ivana Meštrovića je poštovao cijeli sveučilišni kolektiv kao i većina studenata, ako ni iz kojeg drugog razloga, a ono kao koristan dodatak društvene kampanje koju je provodila ta ustanova. Uz samosvjesno strahopoštovanje, oduševljavao nas je opori, strani, prizvuk njegovog imena kao i njegova egzotična, gotovo konspirativna pojava. Ako je [sveučilište] Cornell imalo Nabokova, mi smo imali Meštrovića, govorilo se, jer su ostvarenja malo značila u uspoređenju s reputacijom. Da je itko ikada zastao na sveučilišnom dvorištu da

bi ocijenio teške oblike u kamenu, drvu ili metalu koje je uobličila njegova mašta, taj čin bi djelovao suvišan automatskoj reputaciji koju je kipar, izgleda, već posjedovao. Mislim da je, shvaćajući ovo, Meštrović igrao svoju ulogu 'čuvane ličnosti' uvjerljivo ali nerado; to za njega nije više predstavljalo nikakvu novinu, a on sam je već stario i imao još mnogo toga za uraditi.

Nakon bijega iz Jugoslavije, on je došao u Syracuseu iz potrebe. Običan je mit priča o mladom diplomantu koji se 'in extremis' našao na jednom konzulatu SAD u inozemstvu i izradio da ga Syracuseu primi u službu. To je bilo prije njegovog one-man showa u Metropolitan Museumu, a kada je Sveučilište ponovno počelo otkrivati koga ima u svojoj sredini, Meštrović je smjesta stekao status glavnog institucionalnog totema kojeg bi se moglo usporediti sa crnačkim kapitenom ragbi momčadi ili Predsjednikom škole, čija je najveća zasluga do danas podizanje brojnih sandučastih građevina od opeka i stakla. U jednoj od ovih čudnih građevina - Umjetničkom centru Joe i Emily Lowe, nazvanom tako u čast svojih donatora, koji su svoje bogatstvo stekli na 'lilipipima' - uzorci Meštrovićevog rada su se povremeno mogli vidjeti, iako je umjetnik više volio držati svoje studije u trošnoj staji visoke tavanice koja se nalazila na suprotnom kraju sveučilišnog kompleksa.

Vrlo se jasno sjećam tog mjesta gdje je Meštrović radio. Izgledalo je kao posljednja sramota i izgon za ovog velikog čovjeka. Nesumnjivo, pribavljajući Meštroviću staru staju, sveučilišni autoriteti su sebi mogli čestitati na uspjehu u ispunjavanju hira tog Istočnoeuropca da ga se ostavi na miru. Kasnije, kada su shvatili da su imali posla sa čovjekom koji je stanovao u palačama i bio jedan od najcjenjenijih građana Jugoslavije, ova nova spoznaja se odlično uklopila u planove Sveučilišta o sakupljanju novca. Diplomanti su bili zavedeni putem Alumni Newsa sa svojim ilustriranim napisima o umjetniku pri radu; tisak je bio informiran; od Meštrovića je zatraženo da smisli medalju za nekakvu studentsku književnu nagradu; ulizicama 'apstrakcija', umjetničkoj školi oblika kutije za cigare, bilo je, pak, pripomenuto da pokažu više poštovanja prema starom 'filistincu' koji je pokazao otvoren prezir prema njihovom umjetničkom programu. U međuvremenu, svatko se vratio svome svakodnevnom poslu sakupljanja sportskih stipendija i talenata za mandate u administrativnim tijelima, kao da je starčevo prisustvo u Syracuseu bilo identično prisustvu Profesora X, poznatog ornitologa, ili Profesora Y, čija najnovija knjiga je svom autoru pribavila Guggenheimovu nagradu.

Meštrovićev atelier u Syracuseu, 1947.-1955.

Tada sam bio student, te sam sa svima ostalima dijelio krivicu zbog zanemarivanja i bešćutnosti prema Meštroviću. Štoviše, sada sam uvjeren da je on podsticao plitkost našeg poštovanja, pronalazeći osamu u svome pretvaranju, znajući da je ovo tražilo manje od njega, nego da je morao davati sveučilišnoj zajednici pravog i cijelog sebe. Ako je nekada i bio slavljn i karizmatična ličnost, izgledalo je da sada više voli tajnovitost. Obično je bio nekomunikativan, ponekad čak neprijazan. Dok smo mi istim tonom ćaskali o korejskom ratu, Elizabethi Taylor, Faulkneru, McCarthyu i Meštroviću, on je klesao kamene i drvene likove takvih golemih proporcija da su jedva stajali u maloj otrcanoj staji u stražnjem dvorištu zgrade ekskluzivnog ženskog kluba.

Tih dana sam često sretao Meštrovića i bivao fasciniran njegovim fizičkim izgledom. U svojoj nevinosti, mislio sam da on liči na Lenjina; nisam bio svjestan da je njegov egzil bio upečen protiv tiranije jednog od Lenjinovih sljedbenika - maršala Tita. Sve čega sam bio svjestan bio je njegov mirni oštri pogled s isturenim usnama te čvrsta snaga njegovog niskog, zdepastog lika. Imao je široku lubanju, visoko čelo i fini nos. Brada mu je bila čvrsta, nakostriješena, magnetična; naglašavala je a ne krila njegove obraze. Običavao je nositi malu beretku i teški šal prljave boje i uvijek je izgledalo da u džepovima svog ogrtača nosi masu glomaznih predmeta. Često sam ga vidao kako se probija kroz turobne gradske ulice zasute snijegom, ili pored ružičnjaka u parku Thornden; povremeno bih krado-mice promatrao kako žvače loše hamburgere u nekoj od studentskih krčmi. Obično je bivao sam i izgledao nepristupačno. Tada mi se činilo, a čini mi se to i sada, da je nalikovao nekim od svojih vlastitih kipova - svom Mojsiju, na primjer, ili vatrenom gerilcu koji se odmara na jednom od njegovih impresivnih hrvatskih bas-reljefa.

Jednom mi se pružila prilika da sjednem do njega za vrijeme nekog sveučilišnog sastanka takozvanih mladih intelektualaca, kada je pristao da bude počasni gost i da razgovara sa studentima o umjetnosti. Skupu je predsjedavao kapelan, liberalac koji se, izgleda, najviše bavio neformalnim razgovorima sa raznim miješanim skupinama o predbračnom seksu. Prisjećam se, sa ponovnim osjećajem srama, zamuckivanja i zbunjenosti u daljnjem razvoju događaja do kojeg je došlo kada je predstavnik studenata zapitao gosta da li je oduvijek želio postati kipar, i kao dječak. Meštrović je promumljao neki nečujni odgovor. Tada je kapelan privukao našu pozornost preuzevši na sebe tumačenje studentima Meštrovićeve primjedbe, razvijajući usput nekakvu sentimentalnu lekciju o suvremenoj kršćanskoj umjetnosti. Sjećam se izraza nevjerovatne odvratnosti kojeg je kipar tada pokazao kao i srama koji sam osjetio što sam bio sudionik te patvorine.

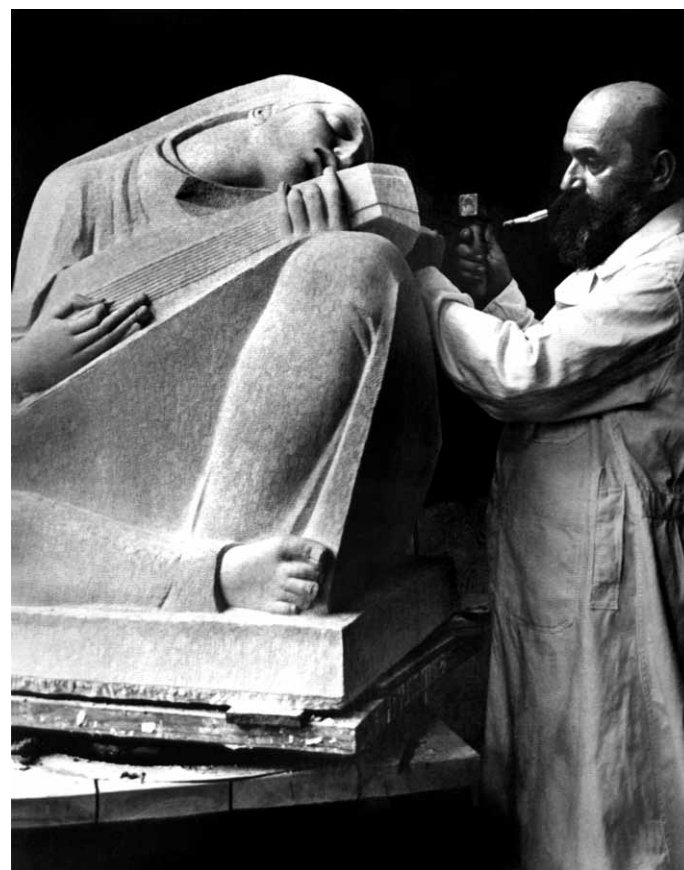
Jer ako je studentovo pitanje i izgledalo suviše ili glupo, ono što je uslijedilo bilo je uvreda tom plemenitom kameno-rezaču iz Hrvatske koji je svoje umijeće stekao od svog oca - seljaka. Dok su moje mlade kolege raspravljale s umjetnikom o svojim stručnim i emocionalnim problemima, bio sam svjestan velike doze seljačke jednostavnosti i snage koja se još uvijek krila u tom čovjeku; nakon promatranja herojskog niza figura na kojima je radio, bio sam također svjestan da su Meštrovićeve jednostavnost i oslobođenost kuknjave imale jači ugriz nego sofistika intelektualna od koje je bio sažaljvan. Bilo mi je teško zuriti u njegove velike tamne oči, priznavajući da ne možemo shvatiti bit njegovog vjerovanja, jer smo se toliko udaljili od njega.

Jednom se okrenuo nekom mladiću prilično taštog izgleda i primijetio da bi on bio odličan model za Sv. Ivana, ali da je previše debeo. 'Volim vidjeti više kostiju', reče Meštrović. Tada sam se sjetio da sam baš dan prije toga vidio u Sveučilišnom muzeju brončanu Pietà koja je izražavala gestu divlje odanosti Marije dok glavom i prsima sakriva pogubljenog Krista. Ja, koji nisam volio razmišljati o sebi kao o nekom otuđenom Židovu, shvatio sam na trenutak smisao značenja kršćanskog mita, kršćanske misterije, pa ipak, znao sam, kad bi Meštrović prozborio o kršćanskom mitu ili otuđenim Židovima, taj snažni, jednostavni čovjek bi se narugao mojim frazama i intelektualnim pretenzijama. Ili, što bi bilo još gore od ovoga, gledao bi tiho u mene ne rekavši ništa.

Diplomirao sam one iste godine kada je i on trebao krenuti za Notre Dame na položaj kipara sa svim počastima i mnogo slobodnog vremena na raspolaganju. To je bilo vrijeme problema na Sveučilištu. Svi stariji su bili pod utjecajem hladnoratovske nervoze, a vladalo je i neko posebno nezadovoljstvo, mislim, među nekima od nas, da je naše zanimanje - instinkti prema učenju i spoznavanju - bilo prevareno i da su nam sveučilišni birokrati umjesto njega davali titule.

Kada su studenti doznali da Meštrović odlazi, započeo je spontani pokret s ciljem da se isposluje da Sveučilište otkupi neko njegovo djelo kao uspomenu na njegovo prisustvo ovdje. Koliko se sjećam, školsko činovništvo je prilično nevoljko dopustilo mojim drugovima da pošalju Meštroviću delegaciju koja bi, raspoložujući dijelom razrednog novca, pregovarala s njim. Složio se da da Syracuse svega nekoliko malih i manje važnih stvari. Mislim da na karakter tog čovjeka, kao i našu glu-

Meštrović kleše *Hrvatsku rapsodiju*, Syracuse, 1947.

post, ukazuje i to što je on odlučio prodati a mi pristali otkupiti jednu ponešto nespretnu, pogansku figuru boginje Persefone iz bronce - neku vrst lošeg kompromisa između Maillola i Rodina. Vjerojatno je shvatio da smo svi mi bili više zainteresirani za njegovo ime nego za ljubav kojom je bio u stanju transformirati kamen i metal u svoj izraz. Također je moguće da je shvatio da bi neobične izdužene deformacije izraza što ga je predstavljao veći dio njegovog životnog djela, bile potpuno neshvatljive paganima poput nas.» (7076).

Meštrovićevi odbojni dojmovi što ih je bio stekao u ranijim predratnim boravcima u Americi, sada su se potvrdili i još uvećali.

Ublažimo te oštre sudove Richarda Elmana kratkim opisom Meštrovićevog boravka na Sveučilištu u Syracuseu njegovog biografa Laurencea Schmeckebiera, ali uočavajući ipak da je ta lijepa, bogato ilustrirana monografija objavljena u izdanju tog istog Sveučilišta.

«Nevjerojatno nadahnjujuća i značajna povijest njegovog uspjeha u prethodnim desetljećima brzo je prihvaćena. Njegova bivša garaža za seoska kola u krugu (kampusu) Sveučilišta Syracuse postala je živo središte mnogih djelatnosti i tako nastavila minule godine u Zagrebu i Splitu. Diplomirane studente iz svih krajeva zemlje privlačilo je da uče u 'Profesora', kako su ga zvali. Svećenici, nastavnici, ravnatelji muzeja, arhitekti i njegovi europski domoljubi dolazili su mu, ne samo zbog priznatog njegovog ugleda po srdačnoj gostoljubivosti, nego i zbog toga što su se s njim htjeli savjetovati o mnogim planovima ili pothvatima...» (46⁴³).

Meštrović u Syracuseu, oko 1950.

Manje kritičan je i opis Meštrovićevog rada na Sveučilištu u Syracuseu jednoga od njegovih studenata koji je naslijedio njegov atelijer u sveučilišnom kampusu, slikara Franka Goodnowa, što ga je 1975. pričao novinarki Nedi Ritz kada je posjetila Syracuseu, američki provincijski grad od oko dvjesto tisuća stanovnika. Sjećanje na Meštrovićev boravak i rad na tom Sveučilištu, gdje su njegovo ime čitali *Ajvan Mestrovik*, bilo je još živo. Prema sudu toga slikara imala je Syracuse u vrijeme Meštrovićevog dolaska "ugled značajnog američkog sveučilišnog centra". Meštrović je imao u nas zvanu "majstorsku radionicu".

"Meštrovića smo zvali maestro - pričao je njegov bivši student Goodnow - i on je za američke studente i profesore predstavljao pravi europski pojam, tip umjetničkog učitelja, tip jednog Michelangela. Studenti iz raznih krajeva Sjedinjenih Američkih Država dolazili su u njegovu radionicu jer ih je njegov vehementni stil privlačio. No Meštrović je primao samo studente koji su radili kao on. Zapravo je svojim autoritetom i djelom tako utjecao na njih da su se njegovi đaci odmah mogli prepoznati.

Meštrović je bio poznat u Syracuseu kao umjetnik izvanredne stvaralačke energije, koji je mogao raditi zapanjujuće dugo i mnogo. Tako iz tog vremena postoji i anegdota o njemu. Bio je strastven pušač, pušio cigaretu za cigaretom i jednom se uzbuđeno obratio studentu koji je pokraj njega radio, osjetivši miris paljevine 'Što to gori?' upitao je i ne zamjećujući da se od cigarete zapravo malko zapalila njegova gusta brada, na koju je bio potpuno zaboravio zanesen radom.

Meštrović je dva do tri dana radio na figuri čovječe veličine... Nama se činilo da na fakultetu imamo Michelangela i bili smo zbog toga sretni i ponosni, to više što je Meštrović u ono vrijeme bio jedina ličnost internacionalnog ugleda na Sveučilištu u Syracuseu..."

I profesor Dwyer, koji je u doba Meštrovićeva boravka u Syracuseu bio mladi nastavnik, pričao je sa sličnim oduševljenjem o njemu. Susretao ga je na sjednicama fakultetskog vijeća kojima je Meštrović prisustvovao iako nije bio obvezan. Najviše ga je zadivljavalo Meštrovićev smisao za velike volumene. Radeći osam metara visoku skulpturu za pročelje klinike Mayo u Minnesoti, nije imao tako visok atelijer, pa ju je izradio u dva odijeljena komada, a zatim savršeno spojio (8568).

Tijekom tih osam godina, u nevelikom i neprikladnom si-rakuškom atelijeru, Meštrović je ipak izradio veći broj skulptura. Znatno ih je broj i ostao - darovanjem ili kupnjom - u krugu Sveučilišta Syracuse. To Sveučilište ima svoje umjetničke zbirke i galeriju Lowe Art Gallery, ali se čak 25 Meštrovićevih skulptura i 17 crteža ne nalazi u njihovom stalnom postavu nego drugdje unutar sveučilišnog kruga ili u spremištima Galerije.

Danas Sveučilište u Syracuseu u svom Arhivu posjeduje brojne knjige, članke, pisma, fotografije, kataloge izložaba i drugo o Meštroviću i njegovim djelima (XIX. 17).

Nasuprot sveučilišne Galerije u slobodnom je prostoru brončana skulptura *Persefone* iz 1945. i još tri skulpture koje je Sveučilište otkupilo 1955. pred njegov odlazak, *Job, Bogorodica s djetetom* i *Hrvatska rapsodija* (7062). Kasnije je, 1962, Sveučilište otkupilo od kipareve obitelji još tri skulpture: *Anđeo s violinom*, *Magdalena pod križem* i *Bogorodica s djetetom i Elizabetom*, a 1964. od Meštrovićeva brata Petra jedanaest radova: *Autoportret* 1915, *Djevojka čita*, *Magdalena pod križem*, *Arhanđeo Gabrijel*, *Petar Meštrović*, *Izida i Horus*, *Guslar*, *Djevojke s glazbalima*, *Žene plaču*, *Djevojka s harfom* i *Seljan-ka pleše*. Pojedinačno su otkupljene skica *Vestalinke* i *Portret*

Malvine Hoffman, a darovane *Persefona* i *Sokrat s učenicima*. Ostale skulpture u posjedu Syracuse Suceučilišta su *Zgrčena žena*, studija *Kiklopa*, studija *Joba*, *Moleća žena* i 17 crteža. Inventirala ih je i popratila fotografijama Jelena Uskoković 1983. godine (9299; 10322; 10590²⁰).

Iako u potištenom iseljničkom raspoloženju, a ujedno utučen smrću kćeri Marte i bolešću sina Tvrtka, iako u skućenom atelijeru, iako zauzet nastavničkim obvezama, iako već u šezdesetim godinama života, Meštrović je u osam i pol godina boravka i rada u Syracusi izradio neobično veliki broj skulptura, ukupno oko stotinu.

Za njegov muzej u Snite Museumu Sveučilišta Notre Dame otkupljene su kasnije, uglavnom od njegove udovice, skulpture izrađene još u Syracusi: *Kentaur*, *Ikar*, studija za *spomenik Židovima*, *Sjedeći lik*, *Bogorodica s djetetom*, *Evangelist Ivan*, *poprsje B. A. Moreaua*, *Djevojka sa čelom I, II*, *Evangelist Luka*, *Ženski akt*, *Ikarov pad*, *Povratak izgubljenog sina* i *Sv. Kristofor*. Galerija u Baton Rougeu je otkupila radove iz toga razdoblja: *Narod u emigraciji*, *Prorok Jeremija*, *Hranjenje bolesnika*, *Krist i djeca*, *portret Olge Meštrović*, *reljef Sv. Antun*, *Ivan Krstitelj*, *Povratak izgubljenog sina*, *Krist s djecom* i *Uplakane žene*. U drugim sjeveroameričkim gradovima, na javnim mjestima, u crkvama i galerijama nalaze se također radovi iz sirakuškog razdoblja stvaranja: *Prorok Jeremija* (Cleveland), *Čovjek i sloboda* (Rochester), *Žena tuguje* (Rock Creek), *Hranjenje bolesnika* (New York), *Raspelo* (Hamilton), *Baldahin oltara* (Washington), *Božićna pjesma* (Wichita), *Hrvatska majka* (Lowell), *Kar-*

dinal Stepinac (New York), *portret E. Casea* (Hamilton), *Kardinal Spellman* (White Plains), *Djevojke s glazbalima* (Lowell), *Sv. Jeronim* (Washington i Detroit), *Nikola Tesla* (Niagara Falls), *Spomenik Lopeza Grajalesa* (Florida), *Slijepi Homer* (Wichita). U Europi su *Sv. Ante* (Oxford, Vel. Brit.), *Vatroslav Jagić* (Beč), a *Spomenik kardinalu Stepincu* u Melbournu (Australija).

Spomenimo da je Meštrović tada radio i studije za spomenik *Američki memorijal šest milijuna europskih Židova* u New Yorku, kojega nije izveo, a darovao je državi Izrael *Mojsijevo poprsje* (46⁴³⁻⁴⁴; 387; 6343). Brojne skice i modeli za taj veliki spomenik nalaze se u Snite Museumu Sveučilišta Notre Dame, gdje je 1991-1992. bila priređena i njihova izložba (10633¹⁰⁷, bilj.).

Potrebno je posebno naglasiti Meštrovićevo domoljublje u izvođenju brojnih skulptura i javnih spomenika za domovinu, odreda njegovih darova, na molbe raznih udruženja, crkva ili pojedinaca. Za te radove nije tražio naknadu, ostavljajući naručiteljima tek trošak prijevoza, odlijevanja u broncu i postavljanja.

Meštrovićeve darovi domovini su: *Kardinal Stepinac* i *Nikola Tesla* u Zagrebu, *Majka i dijete* u Šibeniku, *Majka i dijete*, *Nikola Tesla*, *Žena tuguje* i *Ivan Krstitelj* u Splitu, *Ivan Krstitelj* u Trogiru, *Celestin Medović* u Kuni na Pelješcu, *Nikola Adžija*, *Bogorodica s djetetom* i *Majka i dijete* Drnišu, *Jaganjac Božji* u Vrpolju, *Kačić Miošić* u Bristu i Zaostrogu; također *Džemaludin Čaušević* u Visokom, *Nadežda Petrović* u Čačku i *Sv. Ante* u Beogradu i Bugojnu (8766).

Skulptura Persefone pred zgradom Sveučilišta u Syracuseu

Meštrović u svečanoj profesorskoj odori u Syracuseu

U vezi s tim darovima postoje brojna Meštrovićeva pisma i pisma molitelja Meštroviću, u kojima se očituje njegova ljubav prema zavičaju i domovini.

Na molbu župnika dr. Eduarda Žilića izradio je Meštrović skulpturu *Sv. Ante* za katoličku crkvu istoimenoga sveca što ju je 1936. projektirao Meštrovićev prijatelj, istaknuti slovenski arhitekt Jože Plečnik. Meštrović je još prije rata bio obećao nadbiskupu u Beogradu da će izraditi kip sv. Ante Padovanskog i darovati ga crkvi. Rat ga je u tome spriječio (6531). U vezi s tom molbom pisao je Meštrović Žiliću 1954:

“...Kako i sami znadete, ja sam prilično u godinama, a uz to sam vrlo okupiran podučavanjem i mojim privatnim radovima od kojih su većinom istoga značaja i karaktera kao i taj koga Vi želite za Vašu crkvu. Medjutim uz prkos svega ja ću se Vašoj želji odazvati i nadam se ispuniti je, ako me zdravlje posluži. Pisao sam prijatelju Plečniku da mi kao autor Vašega Svetišta pošalje detaljnije podatke, koje veličine treba da bude kip i u kome materijalu treba da bude definitivno izveden. Bude li u kamenu ili u bronzi u oba slučaja će biti najuputnije i najjeftinije da se izvede tamo, a ja bi Vam kip dogotovljen u sadri poslao o Vašem trošku na adresu koju mi budete označili. Za moj rad ne tražim nikakove nagrade, ali transport morate snositi Vi kao i izdatke oko reprodukcija u permanentnom materijalu.

Plečnikova crkvice izgleda u istinu vrlo lijepo i ja sam sretan što sam Vašeg predšasnika uputio da mu Plečnik izradi osnovu; to je bio najbolji izbor, jer je čovjek dao ne samo svoju vještinu, nego i dio svoje duše.

Želeći Vam da Vam Bog pomogne da bi do kraja dovršili i unutrašnjost Vašeg Svetišta i uspješno vršili svoju misiju...

P. S.: Molim Vas da ovaj moj odaziv Vašoj želji ne davate u javnost, jer me sa svih strana iz naše zemlje traže za slične usluge, koje ja na žalost ne mogu sve da ispunim.” (XVIII. 14).

Zatim je pisao nadbiskupu:

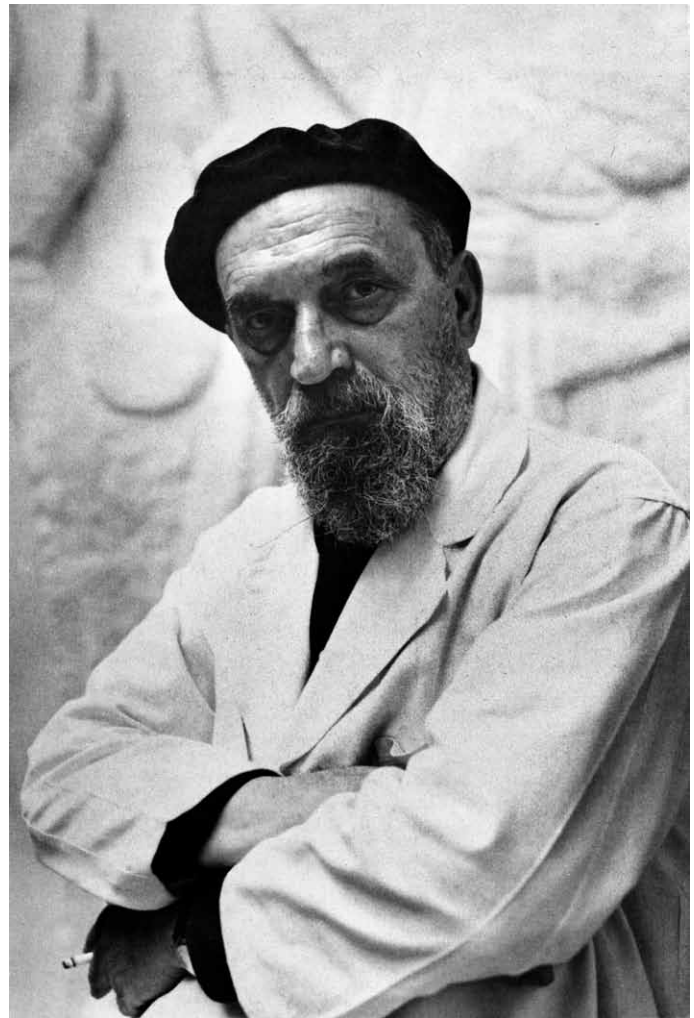
“Započeo sam odmah radom na kipovima [*Sv. Antuna* za Beograd i *Sv. Ivana* za Split] i završio ih tek nedavno...” (6531).

U drugom pismu 1. lipnja 1955. župniku crkve *Sv. Ante* Meštrović piše o nekim problemima sa carinom i otpremom dogotovljenog kipa. Preporuča mu da ga dadu na lijevanje u lijevaonicu Umjetničke akademije u Zagrebu, iako oni žele u Beogradu (XVIII. 33).

Narodni muzej iz Čačka, rodnog mjesta davne Meštrovićeve prijateljice Nadežde Petrović, molio je Meštrovića za spomenik toj istaknutoj slikarici. Iz pisma Muzeja Meštroviću 20. lipnja 1954. zaključuje se da je izrada skulpture pri kraju, da je Meštrović izradio i nacrt za postolje poprsja, a lijevat će se u Umjetničkoj akademiji u Zagrebu (XVIII. 15).

5. svibnja 1955. piše Meštrović u Čačak da je spomenik pokojnoj *Nadeždi Petrović* već odliven u broncu u Zagrebu, da im šalje nacrt postolja, što ga moraju izraditi od kamena, najbolje od jablaničkog granita “koji se dobro uskladjuje sa bronzom”. Za klesanje postolja preporuča im klesarsku radionicu Lovre Bilinića u Zagrebu, Ilica 157 A (XVIII. 31).

Lovri Biliniću, koji se upravo vratio iz Amerike, poslao je Meštrović nacrt postolja za poprsje i pita za njegovoga rođaka Harolda Bilinića, koji mu se ne javlja (XVIII. 32). Lovre Bilinić mu je odgovorio da će izraditi postolje. Harold Bilinić je slabo sa živcima, pa mu se stoga vjerojatno ne javlja, ali je to obećao (XVIII. 34).

Meštrović, Syracuse, oko 1949.

Odbor za podizanje spomenika slikaru *Mati Celestinu Medoviću* u rodnoj Kuni na Pelješcu obratio se Meštroviću s molbom da bude autor toga spomenika. On se odazvao želji i 3. svibnja im javlja da je dovršio figuru u gipsu i moli ih da se što prije otpremi jer uskoro seli iz Syracuse. Poslat će im i nacrt za postolje.

Iz Kune mu zahvaljuju na daru. Kip će se lijevati u Zagrebu, pod nadzorom Kršinića i Postružnika, a smještaj i izvedbu nadzirati će arhitekti Galić ili Seisel (6600; 6612).

„Na tom velikom daru - pišu predsjednik i tajnik Odbora - u ime ovog Odbora, kao i čitavog naroda Medovićevog rodnog kraja izražavamo Vam naš topli ‚Hvala!‘ S ovim što ste još jednom pokazali da danas, kao što ste i uvijek, volite našu dragu Hrvatsku, i da ste uvijek srcem i dušom vezani za ovu zemlju i njezinu slavnu prošlost...” (XVIII. 27-29).

Za bečko Sveučilište izradio je Meštrović poprsje istaknutog filologa *Vatroslava Jagića* koji je na njemu djelovao, i darovao im ga, gdje se i danas nalazi (6473).

Daljnje skulpture i spomenike namijenjene domovini izvesti će Meštrović u Sveučilištu Notre Dame.

Usporedo s kipom *Sv. Ante* za Beograd izradio je Meštrović, na molbu splitskoga biskupa Franića, i kip *Sv. Ivana Krstitelja* za krstionicu, stari hram Dioklecijanove palače, i otpremio ga zajedno s prvim u Zagreb na lijevanje. To su bili među posljednjim radovima u Syracusi pred odlazak u South Bend (6531).

Meštrovićev predratni prijatelj, gvardijan franjevačkog samostana u Zaostrogu, molio je Meštrovića da im izradi spo-

menik fra Andrije Kačića Miošića, narodnog epskog pjesnika kojega je pjesmarica bila prva lektira mladog pastira Ivana Meštrovića.

Meštrović je kao dječak 1899. godine spjevao i napisao, u narodnom desetercu, pjesmu o Andriji Kačiću Miošiću ("Vilo moja pivatmi pomaži...") od 476 stihova (9453). Izdanju Kačićevog *Razgovora ugodnog* 1955. u Buenos Airesu napisao je Meštrović *Uvod* (6522). Sada se Starcu Milovanu odužio jednim od najljepših svojih spomenika.

Godine 1954. pripremala se proslava 250. obljetnice rođenja Andrije Kačića Miošića, pa je gvardijan franjevačkog samostana u Zaostrogu, istaknuti povjesničar dr. fra Karlo Jurišić potaknuo zamisao da mu se u rodnom Bristu podigne dostojan spomenik, pošto je u Zagrebu i Makarskoj već postojao Rendićev spomenik, a u Zaostrogu poprsje istoga kipara. U siječnju 1953. uputio je molbu Ivanu Meštroviću u Syracusu da im izradi *Kačićev spomenik*.

Sljedećega je mjeseca Meštrović pisao svome prijatelju fra Petru Grabiću, bivšem franjevačkom provincijalu, koji je bio preporučio fra Jurišićevu molbu:

"Onim našim u Zaostrogu ću odgovoriti, makar me njihovo, inače simpatično pismo, nije zateklo horna. Ja ću im udovoljiti, dašta ću od njih, koliko, kada, i kako budem mogao."

4. ožujka 1953. Meštrović odgovara fra Karlu Jurišiću, gvardijanu Kačićeva samostana u Zaostrogu:

"Poštovani fra Karlo, braćo i prijatelji!

Primio sam vaše pismo od 15. siječnja u vezi sa 250. godišnjicom rođenja našega 'Starca Milovana'. Vaša nakana da prigodom toga jubileja podignete makar i skromni spomenik Kačiću u njegovom rodnom mjestu Bristu vrlo me je obradovala, koliko radi pieteta prema našem značajnom narodnom pjesniku, toliko radi toga što vi i vaš red održavate svoju tradiciju da se brinete oko narodnih duhovnih vrednota. Otvoreno rečeno, meni se čini logično da ste se u vezi s vašom zamisli obratili na mene, ali vam moram reći da ste me s druge strane gurnuli u brigu - pokraj tolikih, kojih mi je već puna torba i uprtnice se otegle i otanjile. Pokraj svega toga ja ću se vašoj želji odazvati i, ako Bog dopusti, svoje obećanje izvršiti. U kom opsegu i kako to ću tek promisliti i u svoje vrijeme vas obavijestiti. Međutim bih vas molio da mi pošaljete koju fotografiju sela i mjesta na koje bi mogao doći spomenik.

Vaše pismo me je veselilo i radi toga, što me je vratilo u djetinjsko milovansko sjećanje - što je naravno kad nam se godine počnu približavati ponovno djetinjstvu. Tako se ali približavamo kraljevstvu za koje je Učitelj rekao da je dječije. Dvjesto pedeset godina je otkada je Milovan došao, a slabo se je što promijenilo u njegovu patničkom narodu i kad bi se ustao nebi se Preradovo obećanje moglo ispuniti, da bi mu mogli dati vina do Stambula, a jedva i do Karina. Usprkos svega toga, imade nešto što je utješljivo i što se nije promijenilo, a to su naša vilinska brda, naše sinje plavo more i naša čedna primitivna ali jaka duša, koju ništa ni nitko neće slomiti. Neka Bog sačuva to naše bogatstvo u siromaštvu i da niko osim Njega ne vidi suze naše.

Uz srdačne pozdrave i poštovanje

I. Meštrović."

Fra Karlo Jurišić piše nato Meštroviću 28. travnja, pitajući ga podatke o njegovoj dječjačkoj pjesmi o Kačiću i o ulozi franjevacu u njegovoj mladosti i kasnije.

7. svibnja Meštrović mu odgovara:

"Ja sam odmah čim mi je bilo sa zdravljem bolje počeo da radim na kipu Starca Milovana i baš sam ga ovih dana završio i sad se ljeva u sadri."

Meštrović 30. svibnja opširno odgovara na Jurišićevu pitanje, da je sadržaj za svoju dječjačku pjesmu uzeo iz predgovora Kačićeve pjesmarice za životopisom autora, a da je ta pjesmarica, uz Bibliju, bila sva biblioteka njegova oca; da ga je iz nje otac naučio čitati i pisati. Traženi prilog za "Kačićev zbornik" neka bude sam njegov spomenik. Zatim mu piše o svojim mladenačkim dodirima s franjevcima u zavičaju. Svetoga Franje Asiškoga načinio je nekoliko skulptura i u slikama, a nedavno sv. Antu Padovanskog. A u postscriptumu:

"Ako Vam smijem što sugerirati u vezi s Vašom spomenicom, koju kanite izdati, bilo bi to, da se objektivno osvijetli Kačićeva ličnost dijeleći njegovu stvarnu pjesničku vrijednost ili talenat od njegove popularnosti koju je sve do danas imao u narodnim seljačkim ili poluseljačkim slojevima. Za ono u čemu se mi danas ne bi složili s duhom njegovih pjesama, kao na primjer mržnje prema Muhamedanstvu, velikog dodvoravanja 'Privedrome Duždu Mletačkome', treba objasniti s njegovim vremenom i prilikama i shvatanju, u komu je onda narod živio u našim krajevima. Isto tako povijesne netočnosti po slabim ili netočnim povijesnim podatcima. Pod njegovim 'Slovinskim' i 'Slovinjani', pokraj njegovih širokih pogleda da se ima podrazumijevati u većini slučajeva Hrvate i hrvatski. Pokraj njegova pjesništva i epskog zanosa treba istaknuti njegovu intimnu vezu s njegovim Redom i Osnivačem Reda. Ne znam koga će opsega biti ta Vaša spomenica, ali bi možda bilo umjesno, ukoliko se i red Franjevaca dotiče, da donesete prijevod *Franjine pjesme Suncu*."

Kip je u sadri već gotov, te čim se riješi pitanje lijevanja u bronci moći će ga s jednim našim brodom poslati u domovinu.

U studenome 1953. stigao je *Kačićev kip* u Split brodom "Slovenija", zajedno s *Njegošem* i drugim skulpturama, i priremeno je pohranjen u Galeriji Meštrović.

U Chicagu je tada, 1954, u izdanju Stanislava Borića, objavljena *Kačićeva pjesmarica* da bi se sakupila sredstva za lijevanje spomenika u Bristu, kojoj je Meštrović napisao opširan *Uvod*, iz kojega navodimo nekoliko ulomaka:

"Ovoj rukoveti Kačićevih pjesama ne treba predgovora, jer svaki naš čovjek, seljak i radnik, ovdje kao i u Domovini, poznaje Kačićeve pjesme i njihov ugođaj za srca našega puka. Tek djeca rođena ovdje [u Americi] saznat će ovim povodom, da su im se roditelji iz Kačićeve 'Pjesmarice' naučili čitati, kao što je to i slučaj pisca ovih redaka.

Mi se Starcu Milovanu odužujemo skromno i ubogo baš, kao što je i on bio skroman i išao ubogom stazom. To je njegova i naša sudbina - - -

Da je bio njegov život i sredina drugačija od one Osnivača njegova Reda, razumjet će i shvatiti oni, koji sebi predoče njegovo vrijeme i prilike, u kojima je Starac živio u rastrganoj i podjarmljenoj Domovini. Shvatit će, kakvu je strunu morao nategnuti na svoje gusle, kakvu pjesmu slagati, da mu se rod ne razide, da se na njegovu ognjištu oganj ne ugasi, i da se ne odrekne svoje samosvojnosti i svog jezika. Nije mogao kao sv. Franjo sve nazivati braćom, iako je to u duši osjećao i tomu se zemanu nadao. - - -

Bilo je kod Hrvata boljih pjesnika prije i poslije Kačića, ali ničije gusle nisu mogle ući u naše kolibe do skromnih ognji-

šta ni putovati u torbi za stadom po našim planinama kao one Starca Milovana; ničija pjesma održati živu dušu siromašnog naroda 'roda viteškoga' i duhovno povezati naše banovine.

Kačić obuhvaća u svojoj pjesmi sve, što je 'roda slovin-skoga', ali, kada opjevava naše junake i 'slovinške tužne banovine', vidi u njima 'plemenitu Hrvatsku Državu', od čijih je glavnih plemena bio i sam odvjetak. - - -

Pored svih Milovanovih nada, da mu je 'prah otresti pa među nas doći', ne bi nam u dvoru našao veselja, ali bi vidio, da smo još tu i da se pored svih muka i nevolja koracalo dalje, da su nam još uvijek njegove gusle drage i da su pored njih nove izdijlane. - - -

Naš je put, Starče, dugačak kao onaj od prvog do šestog dana, kad se Gospodu htjede stvoriti čovjeka. Mrak na svom putu smo najbolje mi osjetili i stramputice uočili, ali nam Bog vid sačuva za nadolazeći dan.

Asiškog Siromaha siromaštvo ne trebamo tražiti, jer ga u obilju imamo kraj svojih ognjišta, tek ga u skromnosti, blagosti i poslušnosti treba da slijedimo. Vatru ne trebamo tražiti od drugih, jer ćemo je ponijeti sa svoga ognjišta i vratiti je suncu, koje je posvuda posija, pa i na naše hrastove. - - -

Syracuse, New York

19. ožujka 1954.

IVAN MEŠTROVIĆ"

30. lipnja 1953. pisao je Meštrović svome suradniku arhitektu Haroldu Biliniću, između ostaloga:

Studentski list, Syracuse University

“Za Brist u Makarskome primorju, sam izradio sjedeću figuru *Kačića*, koja je nešto iznad naravne veličine. Za njihov skromni milje i prilike dovoljno. Kip će biti izljevan u bronci a malo podnožje bi trebalo biti iz kamena iz Jablanice. Prilažem vam skicu pa upitajte vašeg rođaka [klesara Lovru Bilinića u Zagrebu], ili nekog u Zagrebu, imade li na skladištu kamena potrebnih dimenzija i po koju bi najjeftiniju cijenu mogao izraditi i postaviti postolje. Fratri i Briščani nemaju sredstava. Neznam dali vam je poznata crkvice u Bristu i njezina okolina? Prilažem jednu sugestiju na kojem mjestu bi se mogao postaviti kip, a vi ako budete imali vremena i prilike pogledajte mjesto, pa mi javite što vam se čini. Osjenčeni zidić bi trebalo nadzidati, kao neku pozadinu. Visinu postojećih zidova pod B. i C. neznam. Cijela visina spomenika bi bila 2,35. - - -” (9213⁹⁰⁹).

Dva iseljenika, S. Borić iz Garya (SAD) i Ante Miošić Paškalić iz Ellersliea (Novi Zeland), podrijetlom iz Brista, priložili su potrebni novac za spomenik.

6. veljače 1958. poslan je gipsani model *Kačića* na lijevanje u ljevaonicu Umjetničke akademije u Zagrebu, gdje je pod nadzorom ravnatelja ljevaonice J. Kroflina i profesora Frane Kršinića, 9. listopada 1958. odliven. 12. ožujka 1959. stigao je spomenik u Split i privremeno postavljen u dvorištu samostana Gospe od Zdravlja.

1959. odliven je u istoj ljevaonici u Zagrebu gipsani odljev za Galeriju Meštrović u Splitu, a gipsani model pohranjen je u samostanu u Zaostrogu (6849).

Postolje od trogirskog kamena isklesao je kamenoklesar Ante Perišin iz Kaštel Kambelovca i prevezen je, zajedno sa spomenikom, u Brist 25. rujna 1960.

30. rujna 1960, na blagdan sv. Jeronima, posvetio je spomenik u Bristu zaostroški gvardijan fra Ćiro Vrcan, bez svečane proslave.

Na proslavi 200. obljetnice Kačićeve smrti, 18. prosinca 1960, poslana je zahvalnica najzaslužnijima za spomenik Andriji Kačiću Miošiću u Bristu: Ivanu Meštroviću, Stanku Boriću i Anti Miošiću (6910; 6911; 6918; 9256; 9453³³⁴⁻³⁴⁵).

Meštrović je tada u Syracusi, a zatim i u South Bendu, bio veoma zauzet spomenikom i mauzolejem *P. P. Njegoša*, o čemu će još biti riječi.

Kako vidimo, Ivan je Meštrović u sirakuškom razdoblju vrlo mnogo radio i izveo veliki broj skulptura, ali je, kako tvrde, materijalno ipak loše prolazio. Proforska je plaća bila minimalna; Crkva, njegov glavni naručitelj, kao i muzeji i galerije, bili su loši platiše, uvijek oskudijevajući u novcu, a mnoge je skulpture, posebno sve one za domovinu, radio besplatno. Novac iz Švicarske, prenesen na Chase Bank u New Yorku, topio se.

Tito je u nekoliko navrata ponudio da otkupi neke Meštrovićeve skulpture, uključujući veliku mramornu *Pietà*. Unatoč zamamnim ponudama Meštrović je sve odbio, a za domovinu je radio besplatno, uključujući i monumentalni *mauzolej Petra Petrovića Njegoša* (9134¹²²). Iako je radio jednako plodno kao i u Europi, rad mu nije bio ni približno honoriran kao ranije.

Jedan od razloga njegovom skromnom materijalnom učinku bio je u njegovom, tada u Americi tradicionalnom, stilu rada, jer su galerije i bogati kolekcionari kupovali, i skupo plaćali, djela avangardnih, naročito nefigurativnih umjetnika, a crkvene ustanove, koje su u izboru bile konzervativnije, bili su slabi kupci.

Drugi razlog, još presudniji, bio je u tome što Meštrović tada nije imao menadžera koji bi se brinuo za njegovo izlaganje, pregovaranje, propagiranje, saobraćaj s novinarima, galerijama, muzejima i mogućim kupcima. U razdoblju pred prvi rat taj je posao uspješno obavljala vrlo poduzetna Ruža; u međuratnom razdoblju, naročito u američkim gostovanjima, njegov brat Petar, koji mu je bio i tajnikom; sada sam nije bio u stanju promicati vlastita djela, a taj posao nije htio povjeriti profesionalnim galeristima, koji su, po njegovom mišljenju, tražili veliki postotak od prodanih radova.

A radio je bez prestanka i neumorno, živeći prilično izoliran od društvenog, a pogotovo gradskog života, na periferiji provincijskog američkog grada Syracuse. Svi koji su ga poznavali divili su se toj radnoj ustrajnosti i fizičkoj izdržljivosti, pogotovo radu u tvrdom drvu, a katkada i u još tvrđem kamenu. Pa i rad s glinom - premda su mu u tome katkada pomagali učenici - bio je fizički naporan jer je često izvodio skulpture vrlo velikih dimenzija.

Jedan novinar *Time Magazina*, posjetivši ga 1953. u Syracuse, pisao je o tom njegovom radu u članku pod naslovom *Život počinje u 70oj*:

“Kada je kipar Ivan Meštrović jednom upitan kako troši svoje slobodno vrijeme, pogledao je smeteno na čas, a tada je izlanuo jedan značajan odgovor. ‘Radeći’, reče, vrati se natrag poslu u ruci. - - - Prošlog tjedna, blizu 70og rođendana i još uvijek u snazi, sijedi stari kipar izjavio je da vrijeme nije otupilo ni njegovu energiju, ni njegovo umjetničko stvaralaštvo.

Tri puta tjedno on napušta svoj dom u Syracuse, da bi predavao na Syracuse Univerzitetu. Ostatak vremena on ispunja u francuskoj kapi i bijeloj radnoj bluzi, pušeci duge cigarete i radeći bijesno čitavu vojsku statua. [*Jagić, Sv. Antun, Njegoš*].

Takav teret rada bio bi više nego dostatan za veći broj kipara. Ali Meštrović ima i druge i uvijek veće projekte. Mayo Clinic u Rochesteru, Minn., pitala ga je da ukrasi pročelje njezine nove dijagnostičke zgrade, i Meštrović je odgovorio tipičnim herkulskim djelom. To je čestito izvedena figura, namijenjena lijevanju u bronci, mladog čovjeka koji se propinje prema nebu - 28 fita [cca 840 cm] od nožnih do ručnih prstiju. Meštrović naziva statuu *Čovjek i sloboda (Man and Freedom)*, iskazujući njezinim gracioznim, klasičnim stavom filozofiju što ga je vodila radeći to djelo. On veli: ‘Skulptura i umjetnost moraju općenito doprinositi ljudskoj civilizaciji, ljudskom progresu i duhovnom razvitku čovječanstva. Prema mome mišljenju, apstraktno je u umjetnosti samo parola. Svaka se velika umjetnost mora izraziti unutar granica oblika. Kao što se misao umjetnika mora izraziti u obliku, tako mora majstorstvo umjetnika biti podložno disciplini poštene izvedbe.’ - - -” (6441).

Prirodni i urbani okoliš u kojemu su Meštrovićevi živjeli bio je potpuno oprečan njegovom mediteranskom, pa čak i onom starozagrebačkom ambijentu u Gornjem gradu. U njemu se nelagodno snalazio i nikako mu se nije mogao prilagoditi.

Taj je novi životni okoliš opisala njegova kći Marica kada ga je prvi put posjetila:

“Nedaleko od američke Syracuse nalazi se i Rim! Skromne male drvene vile rasute po brežuljcima, a u sredini četvrtaste kućerine, mnoštvo zidova od cementa i opeke prekritih reklamnim plakatima i velikim raznobojnim slovima koja se gase i pale, pojavljuju i nestaju, krećući se hitro poput ljudi na pločniku u nadmetanju s automobilima. Nostalgija za rodnim

krajem daje ime ovom provincijskom gradu, gdje su imena i prezimena jedino naslijeđe ‘starog svijeta’, koje očevi ostavljaju novim generacijama. Ovdje povijest ne pričaju palače i fontane, nego stabla i jezera skrivena u sirakuškim šumama. - - -

Moji roditelji stanuju u naselju ‘Brijeg’, kako se jednostavno zove Sveučilišni grad u Syracuse.

‘Brijeg’ je samosvojan svijet, pravi pravcati grad s dućanima, restoranima, kinematografima i brojnim malim vilama, koje su gotovo sve jednake, okružene šumama i parkovima, gdje žive studenti i profesori. - - -” (10312¹²⁴⁻¹²⁵).

Meštrović je često bio u dilemi da li se vratiti u domovinu, u Zagreb i u Split, gdje su ga čekala oba doma, prijatelji, pogodniji rad i narudžbe, ali je uvijek odustajao od te namjere.

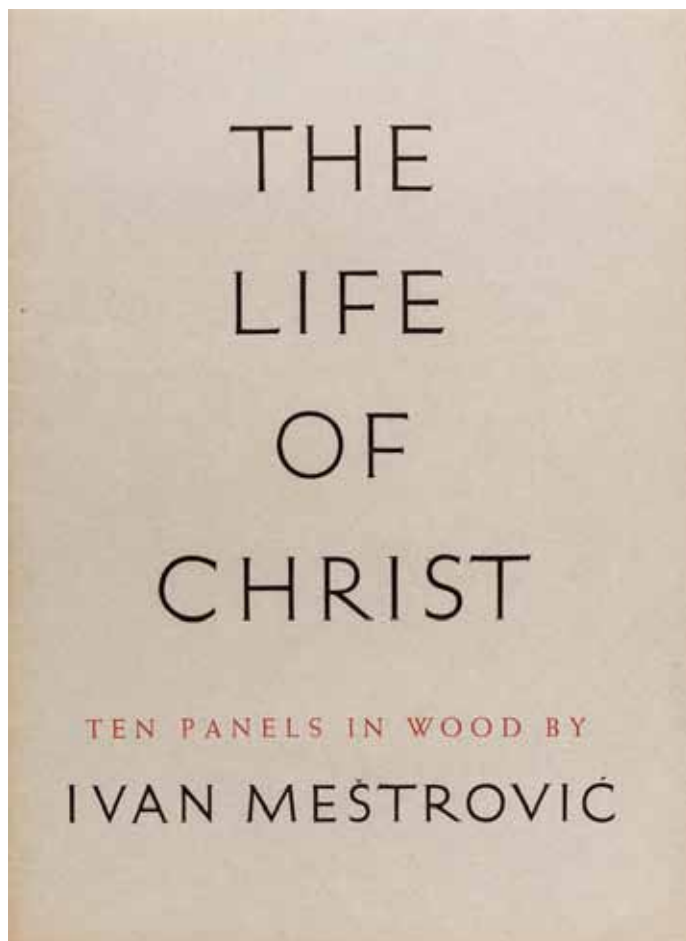
“- - - Ja nisam nikada rekao, da se ne vraćam, - pisao je 1952. Bogdanu Radici - ali isto tako nisam rekao, ni kad se vraćam. Ja to ni sam ne znam, jer to ne ovisi o meni, nego o prilikama.” (9496⁴⁷³).

Drugom je prigodom rekao da će ostati u Sjedinjenim Državama „do povratka slobode u Jugoslaviji“ (7062).

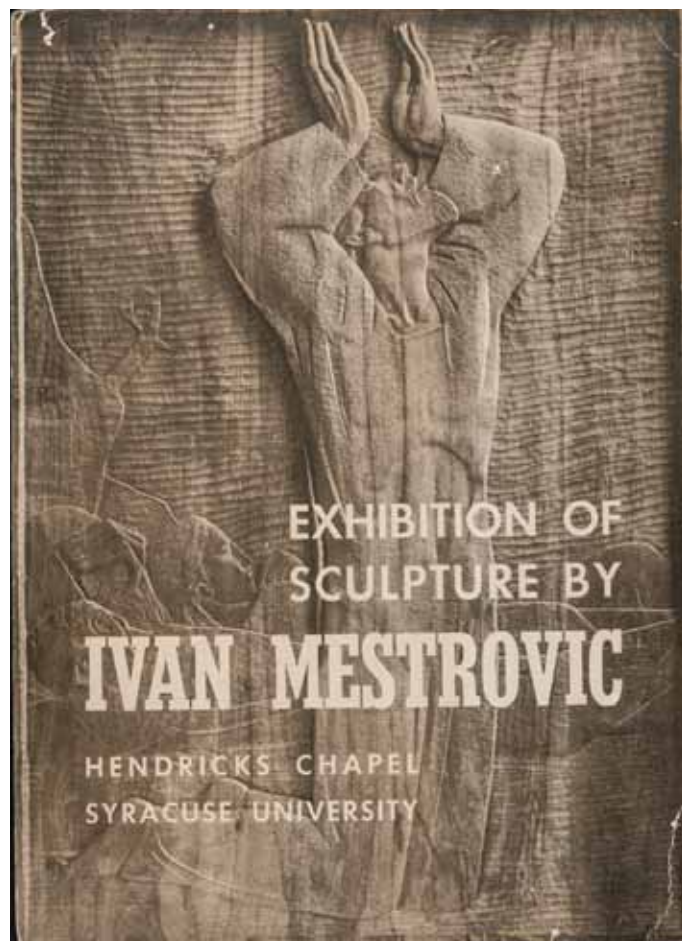
U pismu tadašnjem ambasadoru FNRJ u Washingtonu, otprije svom dobrom znanцу, Savi N. Kosanoviću, koji mu je zacijelo prenio poruku jugoslavenske Vlade ili osobnu Titovu da se vrati u Jugoslaviju, odgovorio je iz New Yorka opširnim pismom 18. siječnja 1947:

Meštrović u atelijeru s kćerkom Maricom i unukom Ivanom, Syracuse, 1949.

Mapa *The life of Christ*

Katalog izložbe na Syracuse University

„Dragi g. Kosanoviću! Vaše pismo od 13. o. mj. sam primio sinoć, pa hoću da vam odgovorim. Sa vama mi se neda diplomatizirati, a kakva me je Bog dao, nebih to mogao sve kad bih i htio. Vaše pismo sadrži dvije ideje. Jedna je ukor ili žaljenje, što nisam otišao kući prije nego sam se uputio u strani svijet, a druga je kako treba da se vladam, kad se je već tako desilo. Uvjeran sam da je s vaše strane jedan i drugi ‚lajtmotiv‘ iskren i dobronamjeran, ali sam prisiljen da vam na jedan i drugi odgovorim. Želio bih da budem što kraći, da vas mnogo ne zadržim. Odgovoriti ću više kao Savici Kosanoviću, koga sam nazivao ‚Pastor‘, nego kao ambasadoru Jugoslavije.

Prvo, što se tiče moga puta kući, mogu vam reći da je bila moja želja i namjera još pred dvije godine da se vratim svojoj kući, ali me je u tom spriječila jedna nemila bolest od koje sam u dva navrata odležao prvih sedam i po mjeseci nepomično u krevetu. Ostalo vrijeme sam se samo vukao, što je naravno zavljučilo moj povratak kući. Pored toga sam imao i teško bolesnu kćer kod sebe i druge familijarne teškoće. U takvoj situaciji se je desila još jedna za mene teška neprilika koja me je smutila. Moj brat, koji je bio pošao k meni u Švajcarsku da mi pomogne da sredim svoje familijarne i profesionalne stvari i olakša mi put, bio je zadržan na granici, vraćen u Beograd i zatvoren zamalo godinu dana. Taj fakat, dakako, nije mogao pobuditi u meni želju da se vratim i u onako razorenu kuću [domovinu], kojoj ja, da sam i zdrav ne bi bio ništa u stanju pomoći, bud stoga što je ona imala hitnijih poslova nego je ovaj moj, bud zato što sam imao osjećaj da sam u svakom pogledu suvišan, nesavremen i izvan događaja za koje niti sam kriv ni zaslužan.

U međuvremenu su mi stizala pisma i poruke, koje su bile stalno pomiješane ljubaznostima i ujedno prijetnjama kao: ‘Želi se da dođete i budete dočekan... ali to mora biti skoro, odmah, inače će biti neznodnih posljedica.’

To je bio tenor jednih, dok su drugi pisali: ‘neće vam se ništa desiti, odgovorni faktori nemaju ništa protiv vas i t. d.’ Ni u ljubaznostima kao ni u oštrim opomenama nije bio pogođen ton koji bi odgovarao momu temperamentu, jer kako me počasti ne privlače tako me isto prijetnje ne straše. Prosto mi je, da tako kažem, ta nova tehnika u postupku sa ljudima strana i nerazumljiva. Iz tog natezanja, kroz pisma i poruke, sam vidio, da imade ljudi i prijatelja koji su iskreno željeli da me opet vide ‘u zemlji’, (kako je zvanični izraz za pribivanje u domovini) a isto tako da imade i onih koji bi mi bukvalno željeli da sam u zemlji, pa makar to ni ne rekli otvoreno. Ja sam, u sebi, opet držao, da čak ni za ove potonje neće biti nikakve štete ako još ostanem na zemlji, pa sam se riješio da idem u svijet, koji me je zvao, očekivao i želio i to ne kao suvišno staro gvožđe nego kao ono koje je još upotrebljivo. Riješio sam se da, makar bolestan i u 65 godini, pođem u svijet i da po treći put počnem sa deset golih prsta iznova izbiti sebi i djeci komad svagdanjeg kruha. Dakle nešto slično kao oni naši ‘Amerikanci’, koje kod kuće opljačkaju pa se onda ponovo upućuju praznom torbom u svijet, sa željom da se opet vrate kući ako im prilike i sudbina dopuste. Kao i oni rađe i to, nego čekati da mi neko nešto pruži, ko od milosti, od onog što ni njegovo nije. Uoči Božića mi je pisao naš Čurčin da bi mi brat došao na par dana kod mene u Rim, te sam načas pomislio da je i to moguće i bijah se riješio da prije nego krenem ovamo, odem na nekoliko dana kući.

Međutim mi brat nije stigao i tako je moja namjera posjete kući otpala.

Ovo moje objašnjenje prvog pitanja ispada dugo, ali ću sa drugim biti kraći. Dok sam vam na vašem upozorenju s jedne strane haran, dotle mi se čini, i to vam moram reći, da je bilo suvišno, štaviše mi se čini, da i niste dovoljno, u prošlosti, pratili moj rad u vanjskom svijetu, ili ako ga nećemo nazvati 'radom' a ono izbjavanjem, ili boravkom, u vanjskom svijetu. Po mom uvjerenju to moje pribivanje u inozemstvu nije nikada bilo ni na štetu ni na sramotu ni mome narodu ni njegovoj zemlji, bez obzira kakve je režime imao i kako sam se ja prema njima intimno odnosio. Zato sam uvjeren da ni ovoga puta neće biti drugačije. Istina je da je bilo mojih sunarodnjaka, onih uz režim ili onih u opoziciji, koji su mi zamjerali pa čak me i osuđivali, ali vi znadete kako su i režim i opozicija prolazni a narodi i njihov stvarni duh su vječni, ukoliko je išta na svijetu vječno." (9091)

Sam Tito mu je 1949. po Milovanu Đilasu poručio da se vrati.

Bogdan Radica, koji je u Americi često posjećivao Meštrovica i prijateljevao s njim, pa ga je dobro poznao, pisao je u svojoj autobiografiji *Živjeti - nedoživjeti*, II, objavljenoj 1984. u emigraciji:

«Prvi znakovi, da bi se Meštrovic mogao ipak vratiti u domovinu postali su konkretniji, kad se je u studenome 1949. sastao s Milovanom Đilasom. Do tog sastanka nije došlo traženjem Meštrovica, nego Đilasa. Sava Kosanović, koji je tada bio ambasador u Washingtonu, saopćio je Meštrovicu, da bi se Đilas svakako želio s njim sastati. Meštrovic se skanjiva. Boji se negativne reakcije emigracije i zločestih jezičina. Kosanović ipak uspijeva. Do sastanka dolazi 18. studenoga 1949, u Henry Hudson Hotelu. Meštrovic me ne obavještava, nego tek poslije sastanka. Đilas u ime Tita i Politbureau izražava Meštrovicu, 'velikoj živućoj ličnosti', želju, da se vrati kući, jer - 'Vama je mesto u domovini, a ne u izgnanstvu'. Đilas ističe, kako će s Meštrovicom postupati kao sa članom vlade, sa svima počastima i privilegijama. Mogao bi preuzeti i vodstvo cijelog umjetničkog života u Jugoslaviji. Vlada bi otkupila 'Pietà' za 160.000 dolara. ---»

[Prema pisanju Dinka Jonića, Tito je profesor Medicinskog fakulteta u Sarajevu, Hrvatu, Nikoli Nikoliću, osobi velikog njegovog povjerenja, povjerio misiju da privoli Meštrovica da se vrati. Na povratku iz Amerike Nikolić je dospio na Goli otok].^{141a}

"Meštrovic, uvijek prema njegovu kazivanju meni, odbija te sve ponude, kazavši:

Sve, što mi vi nudite, je sjajno, ali kako bih ja mogao živjeti u režimu, gdje sam ja sretan i imam sve privilegije, dok sav ostali narod i moji najbliži prijatelji žive u strahu, žalosti i bijedi? - Što se pak tiče inkognito puta, Meštrovic kaže, da će on doći inkognito, kad se Tito vrati inkognito iz Moskve!?

Kao i uvijek s Meštrovicom, razgovor je silazio u dubine. Meštrovic reče, da on vjeruje u Boga, a ne u historički materijalizam; i da su to problemi, koji su kod njega zauvijek riješeni. Isticao je, da će on opet vidjeti svoju rodnu grud - 'kad u njoj budu vladali plemenitiji i širi ljudi!' Meštrovic savjetuje Đilasu, da bi on kao pisac trebao češće čitati Bibliju. Đilas je odgovorio, da je on materijalist i komunist, i sve što bi on mogao čitati, to je Apostola Pavla. Prelazeći na sukob Staljin-Tito, Đilas tvrdi, da će se jugoslavenski komunisti odupirati Staljinu i Moskvi. Prekid sa Staljinom je definitivn.

Bogdan Radica

- 'Mi smo siti Rusa' - ističe Đilas...

Meštrovic je zgrabio kano gladan ovu priliku, da pred Đilasom napadne i Tita i Partiju, što progone Stepinca, što ga drže u tamnici... Đilas je na sve to odgovarao hladno. S početka je istakao, da su oni pružili Stepincu slobodu pod uvjetom da napusti zemlju, i da pođe u Rim.

I zatim je kazao ovo:

- Da pošteno kažem svu istinu, ja mislim, i to ne samo ja, nego i drugi u vodstvu, da je Stepinac jedan inteligentan čovjek, čvrst karakter, koga je nemoguće slomiti. On je bio zaista pravedan i nepravedno osuđen, ali koliko se je puta desilo u istoriji, da su bili pravedni ljudi osuđeni iz političke nužde! Izlazak Stepinca mogao bi biti ovaj: Kad bi se Stepinac odijelio od Vatikana i proglasio samostalnu hrvatsku katoličku crkvu, mi bismo ga digli u nebesa!

- Vi biste ga 'digli' - odgovorio je Meštrovic - i onda mu izvukli dasku ispod nogu, pa bi udario u ledinu. I od njega i od njegovih sljedbenika ne bi ništa ostalo.

Netom se saznalo za ovaj sastanak između Meštrovica i Đilasa, New Yorkom su letjele senzacionalne fraze, kao ova: 'Tito is trying to have Meštrovic back.' (Tito nastoji dobiti Meštrovica natrag).

Upitan od De Witt Poolea, predsjednika Narodnog Odbora za Slobodnu Evropu, inače mojeg prijatelja, što je na stvari, odgovorih, da je sve moguće.

- Uostalom, dodah, Vi Meštrovicu ne posvećujete nikakve pažnje. Da je Meštrovic u Rusiji, bio bi najpopularniji kipar svijeta. Vi preko njega prelazite kao da Meštrovic pripada prošlosti. - Poole se složio.

I pored svih naših napora, Meštrović je ipak primljen, 11. lipnja 1956. u Institute of Arts and Letters, što znači Američku Akademiju. Ali s Meštrovićevim posjetom zemlji nije još uvijek bilo sve gotovo.“ (9496⁴⁷⁹⁻⁴⁸¹)

Treće izdanje Meštrovićevih *Uspomena na političke ljude i događaje* (Zagreb 1993) dopunjeno je Meštrovićevim autobiografskim zapisima iz ostavštine, nastavkom ranijih izdanja. U njima je sam Meštrović opširnije opisao svoj sastanak i razgovor s Đilasom 1949, kojim je i završena dopuna njegovih *Uspomena*.

Osim podataka o tome sastanku, što ih je Bogdan Radica zapisao, Meštrović opširnije navodi razgovor.

„...Kad smo u gostionici [restoranu hotela] sjeli da večeramo, ja sam se malo nastavio šaliti, što je Đilas iz pristojnosti primao, ali je zamolio da prijedemo na ozbiljan razgovor, radi kojega je i došao. Najprije je istaknuo da su oni na vladinim sjednicama bar deset puta raspravljali o mojem slučaju, te da sada ima formalan nalog od vlade, a posebno od maršala, da govori sa mnom i da mi postavi neka pitanja, te iznese neke prijedloge. Pri tom je izvadio iz džepa papir s bilješkama pitanja i prijedloga, naglasivši da me moli da na sve odgovorim iskreno i otvoreno, a on da će meni isto tako odgovoriti na svako moje pitanje i objasniti mi zašto je njima stalo da se vratim.

Prvo, navodno Titovo, pitanje je bilo: zašto se ne želim za stalno vratiti kući, kad mi se jamči da ću imati cijelu svoju kuću i radionicu, te raditi što me je volja, a uz to će mi se, meni i obitelji, pružiti sve što nam treba, pa čak i auto.

Drugo, zašto sam odbio da dođem makar na kratko, gdje ću se slobodno kretati, vidjeti sve svoje prijatelje, pa čak i one koji su u zatvoru, te izići iz zemlje, kad mi se bude htjelo.

Moj odgovor: ‘Maršal Tito je odveć pametan, a nadam se i toliko suptilan, da će razumjeti kako ja ne mogu primiti da imam svu udobnost, dok bi moja okolina bila gladna i gola. Tu sam ja, gospodine Đilase, čini mi se, više socijalist nego vi i vaš maršal Tito. Toliko na prvo pitanje, a na drugo je sličan odgovor: što bi moji prijatelji imali od toga da ih vidim, kako oni koji nisu formalno utamničeni, tako i oni koji su u tamnici, isto tako bez krivice kao i ja. Bilo bi im zaista čudno da se ja slobodno šetam, a oni su utamničeni. To mi ni savjest ni ponos ne bi dopustili.’

- Na pitanje vašega povratka i na jedan prijedlog ste mi odgovorili, a sada da vam iznesem druga naša dva prijedloga - kazao je Đilas, gledajući u pribilješku - prvo, u vašoj kući u Splitu ima, kažu, oko stotinu stvari, a ima ih toliko i u vašoj kući u Zagrebu, a bit će ih još po zemlji, pa je vlada odlučila ponuditi vam da sami napravite nacrt za muzej, u gradu i mjestu koje i gdje odaberete, vlada će ga sagraditi i zvat će se vašim muzejom.

- To je lijepo od vaše vlade, ali ja to ne mogu prihvatiti, niti je potrebno, prvo što neću da budem nikome obvezan, a drugo, što moje stvari u Splitu imaju već svoj okvir, a to je moja kuća i kolika jest da jest, bit će dovoljna za ono što je u njoj. Ja sam u tom smislu još prije rata načinio oporuku i pohranio je kod zagrebačkoga nadbiskupa i bit će da vam je bila u rukama prilikom premetačine nadbiskupova dvora. Uostalom, nedavno sam preko Mons. Rittiga tu svoju odluku dostavio vladi Republike Hrvatske.

- Ima još jedan prijedlog, nastavio je Đilas. Vi imate jednu veliku skulpturu u mramoru, zvanu Pietà, koja se nalazi tu u muzeju Metropolitan. Ja sam bio kod direktora i pitao ga da

li je na prodaju, te koja joj je cijena. On mi je kazao da je na prodaju i da joj je cijena sto pedeset tisuća dolara. Ja sam to javio u Beograd i ovlašten sam da vam dadem ček na tu sumu, da skulpturu mogu podignuti i poslati je kući. Pristajete li?

- Kako to gospodine Đilase, pa Pietà je vjerska stvar, a vi ste protiv vjere. To bi za vas bilo protuslovno.

- Mi je ne bismo postavili u crkvu, nego u muzej, kao umjetničko djelo.

- Ne pristajem, gospodine Đilase, stvar prikazuje Krista, a dosta je bilo da su ga jednom prodali. - - -” (472³⁶⁰⁻³⁶²).

Iako se nije bavio politikom kao nekada, Ivan Meštrović je i tada, u Syracusi, bio često u prigodama da, usmeno ili tiskom, iznosi svoja mišljenja o političkoj situaciji u Jugoslaviji, kritizirajući prvenstveno postojeći komunistički režim, ali bez, među emigrantima često fanatične, mržnje i ratobornosti.

Tako je njegovo gledanje na te prilike došlo do izražaja u *Uvodu* knjige njegovog prijatelja Pavla Ostovića *Istina o Jugoslaviji (The Truth about Yugoslavia)*, objavljenoj u New Yorku 1952. (361). Ostović je neko vrijeme boravio u Syracusi i Meštrović je s njime redigirao opsežni tekst u obranu Hrvatske u prošlosti i sadašnjosti, koji je zapremao čitavih 300 stranica knjige. Kako izdavač, *Roy Publishers*, nije htio riskirati tom politički smionom knjigom, Meštrović, njegov brat Petar i još tri hrvatska prijatelja dali su novac za njezino objavljivanje (9134¹²²⁻¹²³). Mate Meštrović veli da je Meštrović tada, iz svojih skromnih sredstava, isplaćivao plaću Pavlu Ostoviću koji je u to vrijeme, uz Meštrovićeve savjete i upute, pisao knjigu *The Truth about Yugoslavia* (9133⁶⁴⁷). Meštrovićeva je uloga, dakle, bila veća u toj knjizi od samog *Uvoda* i njezinog pregleda.

„Kada Meštrović nije radio na kipovima ili kad nije pisao, onda je govorio o jugoslavenskoj politici - sjećao se njegov sin Mate. - On se najviše veselio, kada bi ga došao posjetiti koji sunarodnjak iz Jugoslavije. Prilikom svojih posjeta New Yorku i Washingtonu, on bi se također nalazio s jugoslavenskim državnim predstavnicima. U takvim se prilikama osjećao raspoložen i bio je srdačan. Znao je satima govoriti o prošlosti, o kralju Aleksandru, srpskom vođi Nikoli Pašiću, o hrvatskim vođama Supilu i Trumbiću, o politici jugoslavenskog ujedinjenja u vrijeme Prvog svjetskog rata te o nagomilanim sukobima između Hrvata i Srba u razdoblju između dva rata. O svemu tome riječ je u njegovim *Uspomenama na političke ljude i događaje*. Često je pripovijedao iste doživljaje, upotrebljavajući gotovo iste riječi. Njegovi hrvatski - a ponekad i srpski - slušatelji slušali su ga pažljivo.“ (9133⁶⁴⁷⁻⁶⁴⁸).

Ostovićeva i Meštrovićeva knjiga o Jugoslaviji naišla je na veliki odjek ne samo u Americi, nego čak i u Jugoslaviji. O njoj su u SADu pisali u *New York Timesu*, *New York Herald Tribuneu*, *American Historical Reviewu* i dr., a u Jugoslaviji je u *Narodnom listu* prikazao Jakša Ravlić [? Dr J. R.], ističući njezino nesumnjivo značenje - unatoč što su joj autori politički emigranti - jer je “čitavoj poslijeratnoj političkoj emigraciji rekla istinu u brk i izrekla joj nadgrobno slovo”. Meštrovićev je predgovor pridonio njezinoj popularnosti i podržala je “one Amerikance koji se zalažu za iskrenu i svestranu pomoć našoj zemlji” (6342).

Pavle D. Ostović je bio 1916-1918. tajnik *Jugoslavenskog odbora* i pridonio je idealnoj zamisli ostvarenja zajednice Hrvata i Srba. Kasnije se, kao i Meštrović, razočarao u novostvorenoj državi.

Njegovo političko uvjerenje, što ga je opširno iznio u navedenoj knjizi, oblikovano je u odgovoru Vinku Nikoliću; a ono je

umnogome bilo i Meštrovićevo političko uvjerenje:

„- Ako mislite, da sam ja nacionalistički integralistički Jugoslaven, varate se. Ja sam Hrvat, uvijek bio i ostajem. Moje jugoslavenstvo ima samo državno značenje, pripadanje jugoslavenskoj zajednici. A što se Jugoslavije tiče, eto ona postoji sada, a postoji ustvari već skoro 50 godina. Nije Jugoslavija ničim dokazala nemogućnost svoga postojanja, ali su njeni međuratni režimi dokazali, da oni nisu bili u stanju, da je postave na zdrave temelje. Bili su nemogući režimi, a ne Jugoslavija. - - -“ (7625²⁷⁶⁻²⁷⁷).

O knjizi Ostovića i Meštrovića opširnije je pisao Bogdan Radica u svojim memoarima (1984):

«Uskoro je objavljena i knjiga Pavla Ostovića pod značajnim naslovom 'The Truth about Jugoslavia' (Istina o Jugoslaviji), koja je uglavnom zadovoljila ne samo Meštrovića, koji joj je napisao i predgovor, nego i veliki broj hrvatske objektivne inteligencije, čak iz nacionalističkih krugova. I u tome slučaju, kao i kasnije u izdanju Mačekove knjige i opet sam morao igrati glavnu ulogu oko izdanja knjige, odnosno oko traženja nakladnika. Kako je Free Europa, uslijed intriga i srpskih i hrvatskih izbjeglica, odbila, da se u pitanju izdavanja knjige miješa, odnosno ne daje nikakve ni materijalne ni moralne potpore, iako su dva američka čitatelja pronašla knjigu više nego zanimljivom i potrebnom, Meštrović me je zamolio da pronađem nakladnika. Stvar nije išla lako, ali ipak pronašao sam poljskog izdavača, Roy Publishing house, Marijana Kistera, koji je, razumije se uz naplatu, pristao knjigu izdati. - - -

Ostovićevo knjiga je konačno unijela svjetla napose u rad Hrvata za vrijeme Prvog svjetskog rata, kod stvaranja Jugoslavije, za koje se vrlo malo ili ništa nije znalo i kako je idealizam hrvatskih Jugoslavena bio na jedan grub i nepošten način iznevjeren od strane velikosrpskih političara. Sve prevare, koje su načinjene Hrvatima u prvoj i do stanovite mjere u drugoj Jugoslaviji, bile su raskrinkane tako, da je za Hrvate Jugoslavija značila duboko razočaranje. Ali u Meštrovićevu predgovoru, kao i u Ostovićevoj tezi, bilo je ipak naglašeno, da bi sadašnja Jugoslavija mogla riješiti izvor svih sukoba, ne samo hrvatsko, nego i svako drugo nacionalno pitanje. Titova politika oslobođenja od Moskve bila je posebno istaknuta, kao mogućnost, da se Jugoslavija oslobodi svakog, i to ne samo sovjetskog, nego i velikosrpskog hegemonizma. Taj momenat Maček nije nikako ne samo prihvatio, nego je i radikalno odbio, i što je najteže, Maček je bio mišljenja, da je time Meštrović sebi otvorio put definitivnog vraćanja u Jugoslaviju od čega se, kako se zna, ostvario samo jedan posjet. Tek, ova je knjiga rastvorila dubok jaz između Meštrovića i Mačeka, koji se više nikad nije izgadio bilo kakvim, pa ni mojim nastojanjem. Maček je uvijek ostajao na istom stanovištu, koje mi je napisao u jednom od svojih pisama, od 8. 3. '51., povodom Meštrovićevo potpisane potpisa Philadelphijske deklaracije:

‘Što se tiče Meštrovića, njegov stav me nije začudio, iako me forma izjave vrlo iznenadila. Uzeo je stanovište službene američke politike protiv svijetu polit. predstavnika iz Jugoslavije, bez razlike narodnosti, dlake i pasmine. Osobno imam barem zadovoljštinu, da se je potvrdila ispravnost mog mišljenja, da umjetnost i politika ne idu zajedno. Jedan Rodin nije sigurno bio manji od Meštrovića, pa ipak nije nikom palo na pamet, da ga npr. kandidira za francuski parlament.’

Nema sumnje, da nitko od nas nije mogao prihvatiti taj Meštrović-Ostovićevo realizam u odnosu na Titovu politiku prema Staljinu, koju američka službena politika i sada još uvijek

smatra svojim velikim međunarodnim uspjehom. Međutim, ako su Meštar i Ostović smatrali, da će im to otvoriti vrata povratka u domovinu, i jedan su i drugi umrli, Meštar u South Bendu, Indiana, USA, a Pavle Ostović u Montrealu, u Kanadi, jer im Tito, ni komunisti kod kuće nisu bili ni zahvalni, ni velikodušni za ono što su napisali. Svakako, u najboljoj namjeri, jer su i Meštrović i Ostović pa i ja bili mišljenja, da bi svaki povratak na predratnu Jugoslaviju pod vodstvom sadašnjih izbjeglica Fotića, Gavrilovića, Adama Pribičevića i ostalih, bio gori od komunističkog režima!?

U isto vrijeme, kad je Meštrović mene sve više nagovarao, da se posvetimo isključivo kulturnim akcijama u emigraciji, jer se s Mačekom nije dalo na političkom planu ništa učiniti, pao je ne toliko s neba, koliko iz Argentine, dr. Dragutin Kamber. - - - Bilo mi je jasno, da je Kamber napustio Buenos Aires, jer je tamo došao u otvoreni sukob s ustaškim političkim vodstvom, o kojemu je imao sasvim negativno mišljenje. Duboko me je iznenadilo, da su koliko Maček, toliko i Meštrović bili vrlo zadovoljni, što se je Kamber konačno iselio u Kanadu, jer su očekivali da će on kazati svu istinu o Poglavniku i o politici u njegovoj državi. Koliko Maček, toliko i Meštrović bili su mišljenja, da je potrebno prekinuti u vođenju hrvatske politike 'svako vezivanje hrvatske stvari s Ustašima i Pavelićem', jer je 'samo škodilo za našu stvar' (Meštrović, 7. svibnja 1953).» (9496⁴⁸¹⁻⁴⁸⁴).

Radica su zatim ustaše napali što je primio Kambera.

«Sav ozlojeđen, - nastavlja Radica - Meštrović mi je pisao: 'Mi ne bi smjeli ostati skrštenih ruku na sve te klevete, čija je tendencija difamirati sve Hrvate - - -' (7. XII. '50) Dok je Meštrović izišao javno u obranu Kambera, dotle je Maček smatrao, da se mi ne smijemo 'politički vezivati' s Kamberom, ali sve ono, što će Kamber napisati, treba tiskati, jer to će pridonijeti 'potpunom raskrinkavanju ustaša i Pavelića, koje on najbolje poznaje'!» (9496⁴⁸⁴).

Meštrovićev donekle kompromisan stav prema socijalističkoj Jugoslaviji temeljio se na nekoliko činjenica:

Kolikogod hrvatski raspoložen, Meštrović se vrlo rijetko izjašnjavao za samostalnu Hrvatsku, nego je rješenje vidio u zaista federalističkom ustrojstvu zajedničke države ravnopravnih naroda, sa širokim autonomijama. Usto se bojao povratka ustaša na vlast, koje je smatrao ideološki jednako negativnima kao i komuniste.

1951. godine uputio je Meštrović opširno pismo predsjedniku francuske Nacionalne skupštine (*Assemblée Nationale*) u Parizu Edouardu Herriotu, u kojemu obrazlaže svoj tadašnji sud o kritičnoj političkoj situaciji u FNR Jugoslaviji. Poznawali su se još od Meštrovićeve izložbe 1933. u Parizu. Obojica su već tada uočavali slabost versajske Jugoslavije. Druga je opasnost tada prijetila od Mussolinijeve Italije i Meštrović je prenio kralju Herriotovu poruku da su Francuzi više zabrinuti opasnošću od Hitlera, a da bi se mogli brinuti i onom od Mussolinija.

Meštrović govori o dilemi: komunistička vlada ili ona kralja Petra iz Londona :

«Zaista, ja nemam ništa zajedničkoga sa komunističkim 'drugovima' niti s njihovim režimom. Kada bi bilo tako, ne bih živio u Sjedinjenim državama. Ipak smatram da oni u aktualnim okolnostima predstavljaju jedinu mogućnost opstanka za državu Južnih Slavena. Kralj, njegov krug, i loši ostaci prošlosti nisu ništa naučili. Oni ostaju nepopravljivi. Tako bi oni, nakon povratka, ponovo vršili iste greške. To bi bio povratak građanskom ratu, a za posljedicu bi imao konačni raspad.

Što se pak tiče sadašnjeg komunističkog režima, kolikogod on bio sa ideološkog gledanja istovjetan moskovskom režimu, on je ipak prisiljen da surađuje sa Zapadom i, dosljedno, mora voditi računa – u stanovitoj mjeri – o mišljenjima Zapada. S druge pak strane, Zapad, promatrajući sadašnju situaciju, ima sve interese da vidi jednu Jugoslaviju snažnu i sređenu.

...Kolikogod ovi komunisti predstavljaju manjinu u zemlji, kojih je režim čak režim sile, oni su ipak dokrajčili nacionalni sukob koji je rastavljao narode što tvore Jugoslaviju.

Takovo poboljšanje, međutim, ne priječi da srpsko-hrvatski problem ostaje glavna točka konsolidacije jugoslavenske države. Sjećanje na krvave sukobe tijekom posljednjeg rata između srpskih ekstremista – kojima je bio cilj da zadrže moć – i hrvatskih ekstremista, kojima je cilj bio osamostaljenje – ostaju svakome u sjećanju. Te su borbe bile užasne.

Uz ostalo, problemi vjerskih pitanja i dalje su aktualni kolikogod je režim nesklon svim religijama. Čini se da se pravoslavna Crkva okoristila prilikama, dok je katolička Crkva ostala u opoziciji.

Socijalne reforme, konačno – kolikogod su prenale i doktrinarne – možda nailaze na manje otpora nego što se pretpostavlja. Narod, doista, te reforme smatra, do neke mjere, pravednima.

Glavni problem komunističke Jugoslavije (uostaom isti kao i kraljevske Jugoslavije) jest i ostaje problem odnosa dvaju glavnih naroda; naime Srba i Hrvata.

Da budem jasniji, dozvolite mi da nadodam da je podjela Jugoslavije u šest federalnih republika više manje opravdana; kolikogod se na prvom mjestu nastojalo da se udovolji srpskim ambicijama. Tako Republika Srbija uključuje autonomne teritorije Vojvodine i Kosmeta gdje su Srbi u manjini. Drugi ustupak srpskim ambicijama je izbor Beograda kao prijestolnice.

Zaključujući po pismima što ih primam i susretima sa Jugoslavenima u emigraciji, čini mi se da bi se hrvatska opozicija smirila kada bi se za glavni grad izabralo drugo mjesto izvan Beograda, to jest kada bi se u nekom dijelu zemlje osnovao federalni odio, kao što je Washington D. C. ...

Druga mjera doprinosu unutrašnjeg mira u jugoslavenskoj državi bilo bi pripajanje Bosne-Hercegovine Republici Hrvatskoj; bilo hrvatsko-bosanskim sjedinjenjem, bilo da Bosna-Hercegovina postane autonomna zajednica u Hrvatskoj Republici poput Vojvodine u Srbiji. Bosna-Hercegovina ima većinu muslimana i katolika Hrvata. Ona tvori integralni dio Hrvatske sa geografskog, povijesnog, nacionalnog i ekonomskog gledišta..." (XII. 6).

Relativno blagu Meštrovićevu osudu komunističke federacije možemo shvatiti uzimajući u obzir tadašnje proklamacije širokih autonomija pojedinih republika – čak do slobode njihovih emancipacija i izlaska iz te federacije.

Meštrović se, osim toga, stravično bojao daljnjih krvavih sukoba između Srba i Hrvata, kojima je malo ranije bio svjedokom.

Unatoč osobnoj sklonosti bosanskim Muslimanima – što je više puta posvjedočio – tu je pokrajinu ipak želio vidjeti pripojenu Hrvatskoj, u bilo kojem obliku.

Kasnijim saznanjima i iskustvima, njegovi su se sudovi o komunističkoj FNR Jugoslaviji donekle promijenili.

U emigraciji je nastao pravi politički kaos sa svađama među pojedinim strankama i unutar tih stranaka. Ustaški izbjeglice bili su ne samo najbučniji, nego su na ostale pravili jaki pritisak, pun prijetnji, smatrajući sebe stvoriteljima hrvatske države. Većina je hrvatskih emigranata pak bila privržena Rooseveltovoj politici koja je tražila način nekog sporazumjevanja s režimom nove Jugoslavije. Mora se imati na umu da je Titov otpor Staljinu i radikalnom internacionalnom komunizmu i Kominterni pozitivno odjeknuo u svim demokratskim zemljama, pa i u Sjedinjenim Državama. Stari se iseljenici, za razliku od poratnih, nikada nisu mogli potpuno odreći već tradicionalnog jugoslavenstva, pogotovo što na svojoj koži, izvan Jugoslavije, nisu bili pogođeni i njegovim negativnim pojavama.

Nadalje – kako će se vidjeti i iz Meštrovićevih pisama Radici – on je Tita smatrao uspješnim državljaninom, ne samo zbog općenito priznatog mu udjela u otporu fašističkim okupatorima, nego što je smatrao i da je on uspio spriječiti otvoreni krvavi bratoubilački sukob koji je bio na pomolu između Srba, Hrvata i Muslimana nakon rata – a što su zbivanja u kasnijem srpsko-hrvatsko-bošnjačkom ratu potvrdila. Tito je, po Meštrovićevu mišljenju, uspio zauzdati i velikosrpski šovinizam stvaranjem federativnog uređenja države, koji je, barem po ustavu, svim narodima u njoj jamčio jednaka prava – znajući tek donekle da je to *federativno* bilo više na papiru, nego u stvarnosti. Ono je, prema prvom Ustavu omogućavalo čak odcjepljenje pojedine narodne republike od državne cjeline.

Da je Meštrovićev stanoviti kompromis u odnosu na FNRJ bio uvjetovan tek njegovom željom da se vrati u domovinu, to je mogao lako ostvariti, nakon višekratnih poziva režimskih vlasti, što nije učinio.

Razočaran svađama političkih emigranata, Meštrović je odlučio raditi na kulturnom polju među iseljeništvom, na kojemu će uspješnije moći surađivati i oni različitih političkih nazora (7142⁴⁵⁴). Pogotovo je stoga pozdravio pojavu časopisa *Hrvatske revije*, koju je uspješno uređivao pjesnik i publicist Vinko Nikolić. Taj zaslužni kulturni djelatnik, koji je kao mladi pjesnik pjevao ustaškoj državi i Poglavniku, nakon proživljenih razočaranja postao je u emigraciji uspješna kopča među kulturnim iseljenicima raznih političkih usmjerenja, smatrajući da svi na kulturnom i umjetničkom polju mogu najbolje pridonijeti domovini Hrvatskoj. On je u nakladi *Hrvatske revije* objavio čak i Meštrovićeve uspomene, u kojima autor pohvalno govori o svom nekadašnjem jugoslavenstvu i u kojima najoštrije osuđuje Pavelićev ustaški režim.

«Pokretanje 'Hrvatske revije' – pisao je kasnije Bogdan Radica – ostavilo je na sve nas dubok dojam. Mislim na Meštrovića u prvome redu, zatim i na Mačeka, na mene posebno. Bio je to jedan od onih podhvata, koji je u sumornu razdvojenost političke emigracije unio zadovoljstva, nade i alternative. Znači, nećemo se samo i isključivo ganjati sitnim i tračavim izbjegličkim sukobljavanjima, nego ćemo moći začu u sebe i posvetiti se nečemu, što ipak mora imati intenzivne veze kroz stvaranje s ljudskim dostojanstvom. Teška i znojna politička ili iseljena ekonomska emigracija rasla je u intelektualnu, kulturnu i nacionalnu dijasporu. Kako je ustvari 'Hrvatska revija' bila djelo Vinka Nikolića, koga ja nisam poznao, prvi kontakti i dopisivanja s Nikolićem uvjerali su me, da je to jedan od onih pothvata, koji će morati ne samo trajati, nego i ostaviti dubokih tragova u hrvatskoj dijaspori. Ono što me je duboko pozitivno iznenadilo, nije bilo samo veliko zadovolj-

stvo Meštrovića, pa i Mačeka, kao i njihov odaziv, da u Reviji surađuju, nego i sve inteligencije, koja je upravo očekivala, da se oslobodi od mnoštva novina svih mogućih grupa i grupacija, i da na stranicama Revije, pod inteligentnim i ustrajnim uredništvom Nikolića, ostvari zrelije i uspjelije plodove svojeg književnog, kritičkog, filozofskog, povijesnog i mnogostrukog razmišljanja, stvaranja i pisanja. 'Hrvatska revija' je i pridonijela povijesnoj činjenici, da smo i mi mogli dignuti malo poviše glavu, i kazati svijetu, da smo u stanju učiniti ono, što su učinili i intelektualci svih naroda jugo-istočne i srednje Evrope. I što je najznačajnije, Revija se nije uzdržavala novcem nikakvih 'Slobodnih Europa', nego naporima hrvatske inteligencije. Više puta, kad god bi se pojavio novi svezak, razgovarali smo s Meštrovićem, i obojica smo znali izraziti duboko iznenađenje nad otpornošću Nikolića i općenito hrvatske inteligencije, koja se nije spustila na razinu beskućnika ili trgovaca, nego je uz svoj materijalan rad za vlastito održanje osjećala, da mora i svojem vlastitom životu dati onaj isti ili sličan stil, koji bi bila izgrađivala kod kuće. Tako je inteligencija u svojim duhovnim i intelektualnim naporima zasjenila izlišnu jalovost štetočinske politike.

Kako se u grad New York sjatio relativno ogroman broj inteligencije, kod iste se pojavila misao, da u novoj postojbini oblikuju ne više jedno od mnogobrojnih društava političke ili kulturne vrsti, nego Hrvatsku Akademiju u Americi. Ništa manje nego The Croatian Academy of America. Kumovali su Clement S. Mihanovich, profesor St. Louis University u Saint Louis, Missouri, rođen u Americi, i Walter J. Reevo, profesor na Fordham sveučilištu. Kod samog osnivanja Akademije vrlo su aktivni bili ing. Karlo Mirth, koji je u Evropi izdavao i 'Croatia Press', bilten ispunjen ogromnim materijalom provjerenih vijesti iz zemlje, i bio jedan od prvih, koji mi se javio još iz logora; inteligentan organizator, neumoran u radu, a za razliku od mnogih sadašnjih djelatnika, skroman i odgovoran.

...Ogromna je zasluga Akademije u New Yorku što izdaje Journal od Croatian Studies, koji zalazi u svaku znanstvenu ustanovu, koja se bavi problemima našeg svijeta. Urednici Mirth i [Jere] Jareb pokazali su kod izdavanja spomenutog časopisa ne samo znanstvenu spremnost, nego i značajnu ustrajnost... « (9496^{481-484, 519-522}).

Nikolićeva *Hrvatska revija* i Mirthov *Croatia Press* biti će dragocjeni zbog brojnih podataka i obavijesti o Meštrovićevom životu i radu u Americi, a *Croatian Studies Hrvatske akademije u Americi* posvetit će 1983, u povodu stote obljetnice Ivana Meštrovića, cijeli obimni svezak, s radovima desetak istaknutih hrvatskih i američkih autora o njemu (114). Sam je Meštrović svojim napisima surađivao u sve tri publikacije; u posljednjoj znanstvenoj sa studijama o Michelangelu i o religioznoj umjetnosti.

O Meštrovićevoj pomirbenoj djelatnosti među političkim iseljenicima pisao je Vinko Nikolić 1967:

"Bilo je to vrijeme, kad je otpočela u SAD pristizati nova hrvatska inteligencija, a koju treba dijeliti na dva dijela: onu političku, koju je vodio pokojni Vladko Maček, i onu nepolitičku, koju je duhovno vodio Ivan Meštrović. Meštrović, sjećajući se svojeg iskustva iz Prvog svjetskog rata, htio je da se stvori jedan opći nacionalni Hrvatski odbor. Tome odboru trebao je biti predsjednik sam Maček, dva potpredsjednika Meštrović i fra Dominik Mandić. Ja i moj prijatelj dr. Ante Smith-Pavelić, na koje se Meštrović obratio, da se odbor organizira i stavi na jake financijske temelje, trebali smo izvršiti to djelo. Maček

je odbio, dajući nam sav svoj moralni blagoslov, ali kazavši, da on ostaje predsjednik HSS-a, i da želi svaku akciju voditi u okviru svoje stranke. Maček nije nikome puštao iz ruku svoju političku ulogu. On je vjerovao da će sa srpskom emigracijom moći ostvariti 'sporazum', ali je to, što se više približavao kraju, sumnjao, da će Srbi na to pristati. - - -

- - - Moram priznati jedno, da je tu pokojni Ivan Meštrović pridonio mnogo, da se ne svadjamo, i da prestanu polemike. Ali, veliki doprinos tome dala je sama Amerika: njena sredina, njena politička i ekonomska sloboda. Hrvatska inteligencija je polagano uspjela uključiti se u američki život; radila je i mučila se pod najtežim uvjetima, materijalno čak i rukama, da se konačno popne na visoki, pa čak i univerzitetski niveau američkog javnog života. - - -" (7696⁴⁵⁴⁻⁴⁵⁵).

Navedimo da je Meštrović bio jedan od počasnih aktivnih članova *Hrvatske bratske zajednice*, najmasovnijeg i najdjelatnijeg udruženja hrvatskih iseljenika u Americi, koja je, između ostaloga, od 1933. do 1997. stipendirala čak preko 5500 studenata iz iseljeničkih obitelji (10559).

Smrt njegova prijatelja Iva Tartaglije, u zatvoru u Lepoglavi, posebno je bolno dirnula Meštrovića u Americi. S njim je prijateljevao; on ga je, kao pravnik, često savjetovao u pitanjima koja su kiparu bila strana; on se u teškim ratnim godinama brinuo, moralno i materijalno, o njegovoj obitelji u Splitu; on je pridonosio nastojanjima da se Meštrović oslobodi iz ustaškog zatvora. Bio je liberal, umjereni jugoslaven, ali su ga komunisti sudili, kao i mnoge ugledne i bogatije građane, da bi im mogli konfiscirati imovinu. Njegova umjetnička zbirka i knjižnica djelomično su dospjeli u Gradski muzej, Galeriju umjetnina i Gradsku biblioteku, ali su dragocjeni srebrni svijećnjaci i ostalo materijalne vrijednosti prethodno opljačkani.

Jedna od optužbi dr. Tartaglije bila je da je „kategorički odbio poslužiti komunističkim vlastodršcima te dovesti Ivana Meštrovića iz Amerike u tadašnju Jugoslaviju“ (A. Kudrjavcev).

Umro je u logoru od upale pluća, nakon jednog prisilnog tuširanja hladnom vodom (10622³¹²).

I drugog Meštrovićevog suradnika i prijatelja, autora brojnih pohvalnih napisa o njegovim djelima, ujedno i oca njegovog zeta, dr. Iva Šrepela, ravnatelja Moderne galerije u Zagrebu u vrijeme rata, uhitio je najprije Gestapo zbog sakupljanja pomoći za partizane, a zatim su ga komunisti 1949. poslali u Lepoglavu kao „fašističkog kolaboranta“, gdje je umro od tifusa.^{141b}

O Meštrovićevom političkom, ali i intelektualnom, društvenom životu govore nam i njegova brojna pisma Bogdanu Radici iz Syracuse i South Benda u New York, od 1948. do 1961. Navedimo nešto iz onih prvih:

Iz Syracuse mu piše nedugo po dolasku, 2. veljače 1948:

„- - - I ja sam zato da ne napadate ni Jugoslaviju ni Srbe. Konstatirajte da su u prošlosti jedini Hrvati bili za Jugoslaviju, jugoslavenstvo, i toga da se trebaju stiditi da su šire gledali, sad su se razočarali i povratili na svoju užu realnost, koja ne isključuje suradnju sa bližim i daljim, ali kao potpuno suveren i slobodan narod. Nije možda nužno ni da se kom(unizam) previše napada, nego da se prosto konstatuje svjetska i naša situacija, te da se pozove sve H(rvate) na okup, da se slože i porade onako kako će najsigurnije doći do svoje slobode. Do toga naravski ne mogu doći ni putem fašizma ni putem komunizma. To su iskusili svi oni koji su bili u tim zabludama, pa svoju zabludu uvidjaju, mogu pristupiti u opće kolo. Umjere-

nost i stvarno gledanje nama može samo koristiti i pred drugima će najbolje izgledati. - - -“ (9229¹⁹⁷⁻¹⁹⁸).

U pismu 21. veljače 1948. piše o Mačeku u emigraciji i o pomoći njemu. Također o zatvaranju dr. Tartaglije, koji je kao načelnik mnogo učinio za Split, a kao ban za Primorsku bavinu. Osnovao je pred 40 godina demokratsku stranku; bio je pristalica agrarne reforme i kao primjer darovao seljacima svoje imanje u Konjskom, u Dalmatinskoj zagori; bio je ljubitelj umjetnosti, a svoju zbirku umjetnina s kućom namjeravao je ostaviti gradu i narodu.

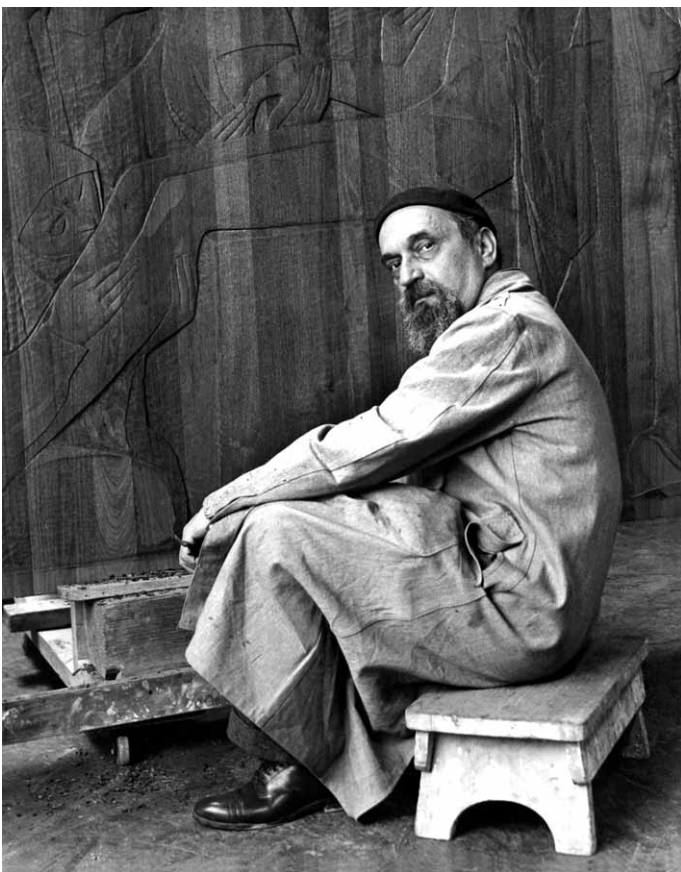
„Na jednu izložbu - veli Meštrović - u Chicagu sam i sâm pomišljao, nu izgleda da je Art Institut kroz cijelu godinu zauzet. Ja nemam nikakva menagera. - - -“ (9229¹⁹⁹).

U sljedećim pismima 2, 8. i 19. ožujka 1948. piše Radici ponovno o Tartagli u zatvoru; o politici Hrvatske seljačke stranke i Mačeka i o nekom duljem članku što mu ga je poslao za Uskrs (9229¹⁹⁹).

U pismu 17. travnja 1948. kritizira iseljenički tisak *Danicu* i argentinsku *Hrvatsku*.

„Ne bi bilo jada, dapače, ni što je jedan duh, ni što su odlučno radikalni, kad ne bi dizali do iznad koljena mantiju, da se jasno vide ustaški papci i sva krv, glupost i divljaštvo. Neće ona ustaška bagra, što je izbjegla u Argentinu, da se pokrije kostreti i pospe pepelom, nego si prisvaja pravo da vodi. Usprikos toga treba raditi i to u istom pravcu: za slogu, otrježnjavajući pomalo radikalne da su opasni i sramotni barjaci Kvaternika i com(panije), a one druge da se kane iluzija da se može naći sporazum sa onima koji ne žele da smo živi. Za takav rad je Maček najpogodniji kao glavna figura.“

Meštrović u atelieru, Syracuse, 1950.

Dalje veli da iz kuće slabo prima vijesti; da mu je brat naglo umro na selu, gdje vlada glad; da je Tartaglia u najstrožem zatvoru. Kći Marica i muž joj Šime [Pelicarić] na putu su za Argentinu, a Marta idućeg mjeseca kreće za Čile.

U sljedećem pismu o četnicima i o kralju Petru u Americi.

U pismu nakon toga da je Tartaglia optužen zbog kolaboracije s Talijanima, a bio je zatočen na Liparima; da treba raditi na njegovom oslobađanju. Tvrtko da je s nekom Francuskinjom iz Zagreba pošao u Pariz (9229²⁰³⁻²⁰⁶).

19. svibnja 1948. piše da će Maček doći u New York, i dalje:

„Jedina bi naša nada bila evropska konfederacija, u kojoj bi svaki narod, bez obzira na broj, imao svoju državicu, svoj kanton.“

Moja je knjiga [monografija N. L. Ricea i H. H. Hilberryja, objavljena 1948. u Syracusi] gotova već odavna... Vrlo je lijepa. Tvrdi da je najmonumentalnija od svega što je te vrste izdano u ovoj zemlji. Oni bi htjeli izdati i onu o M[ichelangelu ?]. Ja sam im rekao da ću im dati čim se ova raspača, što će izgleda brzo ići. - - -» (9229²⁰⁶⁻²⁰⁷).

1. lipnja 1948:

„- - - Primio sam i ja pismo od Kljake [Kljakovića] sa onim njegovim napisom. Izgleda da su mu dojadile ustaške kaponje u Argentinu i da mu dolazi pred oči njihov sanatorij [zatvor] u komu smo boravili. Po ovom bi izgledalo da je i Pog[avnik] tamo, ili da negdje iz blizine diktira. Nije ovo, i sve ostalo 'čudesno', kako Joža veli, nego sablažnjivo.“ (9229²⁰⁷).

U sljedećih jedanaest pisama, od 14. lipnja do 3. prosinca 1948, Meštrović kritizira djelovanje kralja Petra u New Yorku; šalje o. Silviju Grubišiću, uredniku *Danice*, neki članak da se objavi bez potpisa; kritizira Pavelića; piše o Mačeku; predlaže osnivanje jednog „Kulturnog saveza“; za eventualnu suradnju s masonima predlaže Pavla Ostovića (9229²⁰⁷⁻²¹⁵).

Nakon razdora u hrvatskoj emigraciji i odvajanja ustaša od ostalih demokratski opredijeljenih Hrvata, Ivan Meštrović i Bogdan Radica preuzeli su inicijativu i pošli u Washington da dr. Mačeku predlože vodstvo hrvatske emigracije (10321).

Međutim, Maček je izbjegavao suradnju s Meštrovićem i s njegovim istomišljenicima, Bogdanom Radicom, Pavlom Ostovićem i dr.

Pišući u iseljeničkoj *Hrvatskoj reviji* 1976. o Vladku Mačeku, Bogdan Radica je između ostaloga svjedočio:

„Ali Maček nije samo odbijao suradnju na političkom planu s nacionalističkom inteligencijom. On na tome planu nije htio ni suradnju s Ivanom Meštrovićem. Odnosi između Mačeka i Meštrovića nisu nikada bili iskreni. Maček je živio u uvjerenju, da bi Meštrović mogao prije ili kasnije naći načina, da se sporazumije s Titom, što ga nije posebno smetalo. Ono što ga je smetalo, to je, da bi Meštrović, svojim autoritetom, mogao uvjeriti američke krugove u njihovu pozitivnu politiku podupiranja Tita protiv Staljina. Zato mu je, s jedne strane, bilo drago, što je Meštrović povukao svoj potpis s Deklaracije izbjeglih vođa iza željezne zavjese, objavljene 1951. u Philadelphiji, jer nije volio imati Meštrovića kao partnera u svojim političkim odnosima sa srbijanskim političarima u izgnanstvu, s kojima Meštrović nije htio imati nikakvih veza. Nama ostalima, međutim, bilo je do toga, da i Meštrović bude među potpisnicima Deklaracije zbog ugleda, koji je imao u svijetu i posebno u domovini. S osobitim nepovjerenjem gledao je na objavljiva-

nje knjige Pavla Ostovića, *The Truth about Yugoslavia (Istina o Jugoslaviji)*, New York, 1952., kojoj je Ivan Meštrović napisao predgovor. Iako je knjiga razgolićavala velikosrpske planove protivu Hrvata za vrijeme i između dva rata, Maček do toga nije mnogo držao. On je u njoj vidio tek Meštrovića, koji se kroz tu knjigu deklarirao, da je za službenu američku politiku podupiranja Tita; i tako htio da se uvuče 'u sklapanje nekih sporazuma između Washingtona i Tita'.

Rijetko sam kada vidio Mačeka uzrujana i srdita koliko zbog te Ostovićeve knjige...

Ali gdje je već u samom začetku Mačekova boravka u Sjedinjenim Državama bilo jasno, da Maček ne želi nikakvu političku suradnju ni s Meštrovićem, ni s jednim dijelom manje izložene hrvatske inteligencije u izgnanstvu, bilo je to u slučaju eventualnog oblikovanja jednog hrvatskog političkog odbora, kojemu su trebali stajati na čelu Vladko Maček, Ivan Meštrović i O. Dominik Mandić. Zamisao je bila Meštrovićeva, koji je meni i Dru Anti S. Paveliću [ne Poglavniku !] o tome odmah u početku svojeg dolaska u New York govorio. Za stvaranje takvog odbora postojala su tada prilično povoljna raspoloženja.“ (8567⁴¹⁷⁻⁴¹⁸)

Radici u New Yorku piše 26. siječnja sljedeće 1949. godine:

„I meni je žao što nisam bliže. Bila bi mogućnost da dođem na tamošnju univerzu, ali mi se to neće iz nekoliko razloga. Prvo što bi mi plata bila ista, a stanovi skuplji. Drugo bi me u tom Babilonu više smetali i oduzimali mi, kojekako, vremena, a ovdje sam se i na atelier privikao.“ (9229²¹⁶).

U sljedećem pismu 12. veljače veli da Kljaković moli pomoć, bolestan na očima, predlažući da se koja njegova slika proda bogatim Amerikancima (9229²¹⁷).

U pismu 24. svibnja 1949:

„Moja izložba [1950. u Syracuse University] nema daljega značaja. Univerza ima jubilarnu godinu, pa im je i to ušlo u program. Izgledati će dosta dobro i doći će svijeta i sa drugih univerza. Mene lično to samo plaši, jer se bojim da će me gnjaviti sa daljnim 'doktoratima' h(onoris) c(ausa).“

Javljujući da je Tartaglia umro u zatvoru u Lepoglavi:

„Možete misliti kako me je utukla ta vijest.

Marica će nama u prvoj polovici juna sa bebama i ostati 2-3 mjeseca. To je utješno, ali nije sa starijom mi kćeri. Dobili smo telegram da večeras stiže sa djetetom u Montreal. Imade kamen u žuci i mora biti operirana. Boji se da neće preživjeti, pa je htjela da nas vidi i da preda dijete materi. Žaloso. Žena mi je otišla prošle noći u Montreal, a ja ću isto morati do koji dan.“ (9229²¹⁹).

Naime, Marti Meštrović nije odobren ulazak u Sjedinjene Države zbog njezine bolesti, pa boravi u Kanadi, u Montrealu, da bude što bliže roditeljima koji je tako mogu povremeno posjećivati.

14. lipnja piše Radici iz Montreala:

«Ja sam evo opet u Montrealu, gdje mi je žena već 2 nedjelje uz bolesnu kćerku Martu i njezino djetete. Operirana je pred 4 dana na jednoj vrlo teškoj operaciji, koja mora biti ponovljena 27. ov. mj. Izgledi u ozdravljenje su minimalni. Ja se vraćam prekosutra u Syracuse, a 26. moram opet ovamo. Možete misliti kako je ženi i meni, gledajući dijete na umoru.» (9229²¹⁰).

Iz ljetovališta Grove Beach u Clintonu piše Meštrović Radici toga ljeta, 19. srpnja 1949:

Antun Augustinčić

«- - - Mi smo se ovdje nekako snašli. Mjesto je lijepo i kućica prostrana i na samu moru. Vrućine nema. Djeci sjajno prija, osobito maloj od sirote Marte. Marica se oporavlja, a i mojoj ženi je bolje, usprkos da imade mnogo posla sa troje djece, osobito s Maričinom većom malom, koja je vrlo živa i temperamentna. Sa Martom je mrvicu bolje, ali uvijek kritično. Ne može, jasnica, ni da živi ni da umre, nego se stalno muči.» (9229²²⁰⁻²²¹).

Nekoliko dana zatim, 27. srpnja, iz Clintona:

«Sa Martom momentalno jednako, ali ne slutim dobro. Morat ću poći u Kanadu na dan dva da govorim s ljekarima, koji su izgleda digli ruke. - - - (9229²²²).

Sljedećeg mjeseca, 16. kolovoza:

«- - - Vratio sam se prekučer. Sutra moram na 3-4 dana opet u Montreal radi Marte. Tako sam, kako vidite, ko zmija na trnu. - - -

Iz Kanade se namjeravam vratiti 22. ov. mj., ali već 25. moram opet u Pittsfield radi predavanja, koja su zakazana za 27, 28 i 29. Mora se živjeti. - - -» (9229²²³).

Meštrović je, jedne ili više godina, održavao ljetni tečaj skulpture u Pittsfieldu, u Umjetničkoj školi Berkshire Museuma. Zamoljen je 1947. godine, a u navedenom pismu spominje 1949. godinu. Nemamo drugih podataka o tom njegovom pedagoškom radu u Pittsfieldu.

Margaret French Cresson, koja je vrlo pohvalno pisala o Meštrovićevoj izložbi u Metropolitan Museumu 1947, uputila mu je 30. travnja 1947. pismo u Syracuse:

«Kao opunomoćenica (staratelj) Berkshire Museuma u Pittsfieldu zadužena sam da vas upitam o Vašem raspoloženju

za voditelja odjela skulpture u Art School ovdje ovog ljeta od 30. juna do 10. augusta. Ovu školu izdržava bostonska Museum School of Fine Arts. Direktor g. Russell Smith će stupiti s Vama u dodir. Pittsfield je udaljen 14 milja od mog doma u Stockbridgeu, gdje će Vam moj vlastiti atelijer biti na usluzi. Muzej će osigurati plaću na Vaše potpuno zadovoljstvo. Ovo je prekrasan dio pokrajine i ja ću naći smještaj sa ishranom za Vašu obitelj i sve što Vas može usrećiti i pružiti Vam udobnost. Nadam se da ćete biti slobodni da prihvatite.” (XVIII. 12).

Kći Marta, udana Šrepel, umrla je u Montrealu 14. rujna 1949. u 24. godini života, ostavivši šestomjesečnu kćerku koju će Meštrović i Olga uzeti k sebi i odgajati kao svoje dijete. Pišući malo zatim Marinu Marasoviću u Split o kćerinoj smrti veli:

„Eto tako vam je život, zagonetan i nerazumljiv.“ (8766³⁰⁹).

2. studenoga 1949. piše Radici da nije vidio svoju izjavu *Timesu* (vjerojatno Aline Louckheim. 6251).

5. studenoga Radici:

“- - - Ja moje familijarne i druge nevolje gledam da zaboravim u radu. Radim isključivo u drvu i kamenu, što je fizički prilično zamorno, a usto me djeca ometaju da po noći ljudski odpočinem. Tu se za sad ne može drugačije.” (9229²²⁵).

Iz sljedećega pisma, 15. srpnja 1950, o svom putovanju Kalifornijom i dvodnevnom predavanju što ga je održao u Lenoxu, odakle je i pisao Radici:

«Povratio sam se sa Matom pred koji dan sa puta po Kaliforniji. Vas profit je bio da smo vidjeli kako je velika i kakva je Amerika. - - -

Ovdje sam imao dva dana na predavanju, a danas se vraćam u Syracuse, gdje ostajem do 27. ov. mj. - - -» (9229²²⁶).

Na samom kraju 1949. pisao je Meštrović iz Syracuse i prijatelju Tomislavu Krizmanu u domovini:

”Dragi moj Tomica!

Hvala ti na tvom lijepom i toplom pismu povodom smrti moje sirote Marte kao i povodom Božića, koji nam, kao što si i sam predosjetio nije bio nimalo ugodan. Nije nam bio nijedan od kako je bio počeo zadnji nesretni rat, ali je ovaj zadnji bio najžalosniji. Prvi sam proveo, kako se sjećaš, u fašističkom zatvoru, drugi u bolesti bud mene bud djece. Što ćemo to je sudbina ljuckog života. Treba ovaj život uzeti kao prolazan, košto i jeste, i sve podnositi ravnodušnim mirom, t. j. sabranosti duha...

Pored drugih bližih koji su nam sada fizički daleko, spominjali smo za Božić i tebe. Mate se je sjetio pa kazao: ‘da smo sad u Zagrebu došao bi nam i Tomica da nas vidi i da se sa tatom trkne sa čašicom rakije ili vina’. Eto tako se djeca sjećaju ljudi i krajeva u domovini i svi u nadi da će svi to opet skoro vidjeti...

I ja se nadam zajedno sa djecom da ćemo se skoro opet vidjeti, pa ma to bile i dječje nade. Za velike poručbine se ne trzam i prepuštam ih drugu Augustinčiću. On to neće doživjeti da meni ‘poručbine’ dijeli.

A kako si mi ti moj stari Dečec i što radiš? Ja sam fizički dobro i pored svega duševno miran i uvijek na poslu te sam i po metričkim mjerama učinio više nego ma koji drug tamo ili ovdje...” (IV. 13).

6. ožujka 1951. piše Meštrović Bogdanu Radici da ga je srpski emigrantski list *Srbobran* oštro napao, a posebno Jovan Dučić. Piše i o svome predgovoru Ostovićevoj knjizi *The Truth about Yugoslavia* (9229⁴⁵⁷⁻⁴⁵⁹).

Sljedeće 1952. godine, 30. siječnja:

“... Znam šta nećete. Nećete Tita, a neću ga ni ja, ali moram priznati da se on ispoljio kao najkрупniji Hrvat, pa htio on to ili ne htio. Možda ćete reći to je lako, jer i malo stablo odskače u sitnu grmu. Iskreno govoreći, ne bih znao reći s kime ga nadomjestiti, a da se ne izazove novo klanje bez ikakva rješenja. - - -

Što Vam sestra piše, to se čulo već nekoliko puta, pa će se čuti još koji put. Ja nisam nikada rekao da se ne vraćam, ali isto tako nisam rekao ni kad se vraćam. - - - Osim toga, moj je zadatak, pa ma koliko bio neznatan, u odnosu prema narodu, drugačiji nego Vas mnogih ostalih. Treba neke stvari činiti, plasirati, i osigurati, koje treba da nadžive režime ovakve ili onakve.” (9229⁴⁶²).

A 7. veljače:

“- - - Kad upotrijebim riječ narod, ili zemlja, Vi znadete o čemu se radi, i to nema nikakve veze s ovim ili onim režimom, koji dolaze i prolaze. Ja sam na neke stvari mislio u tom pravcu i učiniti ću ih, no sad neću o tome govoriti, to ćete već čuti kad bude dokrajčeno. Osim toga mislim, da je korisno, da se podržava izvjestan kontakt sa znancima i prijateljima kod kuće, jer se i tu može nešto pomoći, ako ne mnogo, a ono ipak. Osim toga držim da bi morali mi svi pratiti što se kod kuće radi, specijalno na kulturnom polju. - - -” (9229⁴⁶⁴).

2. svibnja 1952. napisao je Meštrović pismo Vladku Mačeku:

“- - - I koliko god se ne slagao s kom(unističkom) doktrinom, osvjedočio sam se, da se i pored ideologije može biti dobar Hrvat. To me je još više uvjerilo da svaki Hrvat ima pravo i dužnost da kaže svoje mišljenje bez obzira na stranačku pripadnost. Jer kud bi došli, kad bi od stranke učinili crkvu, a od političkog programa dogmu? - - -” (9229^{465, 469}).

I toga ljeta 1952. Meštrovićevi ljetuju u Clintonu, odakle se on 30. srpnja javlja Radici:

“- - -Kulturnom radu, kako vani, tako i kod kuće, treba posvetiti važnost i poticati ga, jer je on potreban, baš ko što je potrebno orati, ako se hoće naći ljetina.” (9229⁴⁷¹).

Na povratku u Syracuse, 12. rujna 1952:

«- - - I mi smo ovog puta dobro prošli na moru; stanovali smo u onoj istoj kući gdje ste i Vi lani bili kod nas, ali smo se, budući da je bilo po drugi put, osjećali više domaći, a vrijeme nas je poslužilo. Nije bilo kiša ni oluja, pa smo tri četvrtine ovog boravka izrabili za sunčanje i kupanje. Vratili smo se ima tri nedjelje i ja sam počeo pomalo raditi svoje stvari, a do koji dan će mi početi i škola.» (9229⁴⁷²).

U siječnju 1952. pisao je Meštrović pet Krizmanu, koji je mao poteškoća sa zdravljem :

“...Ti ne kažeš što je bilo, ali pretpostavljam da će biti samo neki znak da više nisi u prvom cvitu mladosti, a Ti znaš koliko neka stabla, pogotovo bor izdrži zelen i kad mu se donje lišće počne truniti. Dakle, nedaj se. Ja se nadam da ćemo se još vidjeti iako Ti tvrdiš da smo počeli stariti (vrag je star) i popiti još po koju čašicu. Kad će to biti ja ti neznam reći, jer u današnje vrijeme svi imamo teškoća i teškoćica, koje nas diraju mimo naše volje. Nadam se da tome ne će biti dugo, jer, kako kažeš, moramo malo voditi računa da nam još nije dalek put.

Istina je da sam svoju davnu namjeru priveo kraju i poklonio ono što imam u Mletačkoj ulici, kao i sve u Splitu, hr-

vatskom narodu, u koji su uključeni i umjetnici. Ti i Udruženje glede zemljišta na Josipovcu došli ste malo prekasno, jer sam ja ono zemljište bio davno poklonio svojim kćerima, Marti i Marici, a sada, pošto nema Marte, njezinoj malo. Prema tome nemogu dvaput isto poklanjati. Žao mi je dakle što nemogu vašoj želji udovoljiti. Međutim mi je drago da se služite atelierom i da tako ne leži badava. Da ne bih trebao pisati i udruženju, molim Te da im ovo saopštiš i da im, kao predsjednik, stvar objasniš, te da im izručiš moje pozdrave i najljepše želje...“ (IV. 14).

Prostrani drveni atelijer na Josipovcu, u kojemu je Meštrović radio konjaničke spomenike za Bukurešt, izgorio je 1952. godine (10701⁹⁵).

Iz godine dana zatim, 1953, sačuvana su u Krizmanovoj ostavštini, danas u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti, još četiri pisma što ih je Meštrović iz Syracuse uputio Krizmanu.

„Našoj, već staroj, gardi – pisao je – primiče se naravski kraj ko što je bilo i sa onima prije nas. Pa neka. Ja sam poslije one teže bolesti u Švajcarskoj, pred sedam godina, cijelo vrijeme bio dobro. Medjutim zadnje vrijeme, imade 8 nedjelja, nije mi dobro sa zdravljem, nu nadam se da ću i ovo preturiti... Ti znadeš kakav je Tvrtko koju i koliko mi je brige zadavao. Napokon se je popravio i ima već godina dana da ne pije i da se je normalizirao, pa sam bio umiren, u toliko više što su mi i mnogi javljali da se je preporodio, da radi. Usprkos toga svejedno ga prati teška sudbina za koju neznam jeli kriv on ili to što mi je sin. Ima godina dana da se je oženio, što je, čini mi se, bilo dobro za njegovu psihičko stanje i imala bi mu žena ovih dana roditi. Živio je preko 10 mjeseci sa ženom u nekom stanu u komu su bile još dvije familije, bolesne i svakojake, bez kupaonice i kuhinje, u jednoj sobici. Ja sam u svoje vrijeme poslao punomoć upravitelju kuće da to u moje ime zatraži. On je to i uradio i sud je to pravo Tvrtku priznao, nu on, neznam iz kojih razloga, svejedno nije stan dobio nego mu je obećan jedan drugi od 2 sobe, koji ali nije gotov i on je morao ostati u istoj rupi, dok nije morao i nju napustiti zbog tučnjave nekih sustanara, manira sa dna života. Čim je iz te rupe izišao i ženu odveo njezinoj materi, u strahu da ne pobaci, ta rupa je bila zapečaćena i sada se nalazi kod njezinih siromašnih roditelja u jednom podrumskom stančiću od dvije sobe i kuhinje njih devetoro...“

Moli prijatelja da se založi kod Hinka Krizmana, ministra u Vladi NRH, zacijelo Tomislavljevog rođaka, da se zauzme i pomogne Tvrtku (IV. 16).

A mjesec dana zatim piše prijatelju Krizmanu:

„...Baš mi je jučer Tvrtko pisao da je napokon dobio stan i da se ovih dana seli u njega. Tako mi je jedna briga manje, a manja mi je već godinu dana od kako se je oslobodio svojih loših navika. Svi mi pišu da je sad potpuno u redu a nadam se da će tako i ostati...“

Ja sam bio nekoliko vremena bolestan od gripe i to je ostavilo nekih tragova, ali se nadam da će opet biti sve dobro. Inače radim prilično mnogo i tako se živi i petlja dalje.

Da, ja sam promijenio adresu i sada imam udobniji stan. [Ranija Meštrovićeva adresa u Syracusi bila je Marshall Street 201, a nova Livingston Avenue 817].

Meni je milo da me uvjeravaš da poneki ministri nemaju ništa protiv mene i dapače da o meni dobro misle. Nisam, me-

djutim, ni povredjen ni žalostan da neki ‚kipari‘ nemisle, t. j. ne govore, dobro o meni. U toliko bolje jer nevaljalci govore dobro samo o jednacim sebi. Usprkos toga neka im Bog da sve dobro a meni njihovo mišljenje neće moći ni pomoći ni škoditi...“ (IV. 17).

Istog ljeta, odgovarajući „svom starom drugu“ Krizmanu na rođendanskoj čestitici :

„...Nisam mislio ni želio da doživem ove godine, ali sad, kad su tu, treba ih snositi ko i one dosada. Glavno je da me još dosta toga zanima i da mogu da radim...“ (IV. 18).

I posljednje Meštrovićevo pismo sačuvano u Krizmanovoj ostavštini, iz Syracuse 6. studenoga 1953:

«...Tužiš se da ti o sebi ništa ne pišem, a što bi ti i pisao. Radim uvijek kao obično i ne zapažam niti vodim brigu o ‚fazama‘. To će činiti drugi koji su dokoni Podučavanje mi oduzima mnogo vremena, što nije sa umjetničke točke gledišta ekonomski za moje godine. Imadeš pravo da je ova sredina sasvim druga nego je Evropa. Njihova je industrija ogromna ali mene ne interesira, osim što me njezima buka smeta kad odem u New York. Što se tiče naše struke kompletan je dezert...» (IV. 19).

Sljedeće pismo Bogdanu Radici iz Syracuse je tek 4. travnja 1954:

„- - - Ja sam pozvan od Assumption Collegea, koji mi podjeljuje neko odlikovanje i bit ću to veče samo njihov gost, a u ponedjeljak se vraćam u Syracuseu. - - -“

- - - Sugerirali su mi da mogu, ako hoću, da kažem par riječi za naše na hrvatskom jeziku. Ja sam to otklonio, i to iz više razloga. Prvo što nisam nikad ja govorio, a drugo što neću da se ova moja posjeta pretvori u političku manifestaciju, što rado prepuštam drugima.

Vi znadete, da ja ne pripadam ni popovskoj ni Radićevoj grupi, niti se dadem od nijedne zakapariti. Što dobro rade jedni ili drugi, rado im priznajem, a što mi se čini da nije dobro, naravno kritiziram. Što nije dobro, to je u prvom redu to, što se ne slažu, i ne rade zajedno bar u glavnoj stvari.» (9229⁴⁷⁶⁻⁴⁷⁷).

U posljednjem pismu Bogdanu Radici iz Syracuse pisao je Meštrović 19. lipnja 1955, između ostaloga:

“- - - Kako će Tito svršiti da će svršiti, i slagali se mi s njime, ili ne, on je ipak najznačajnija pol(itička) ličnost, što su je do sada Hrvati dali, a bez sumnje i od svih srpskih. - - -“

Žao nam je što ove godine nećete na more. Mi namjeravamo svakako bar 2-3 nedjelje u junu, pa ako to bude Clinton (ista kuća gdje smo bili pred 3 godine) nadam se da ćete moći doći bar na jedan tjedan k nama. - - -“ (9229⁴⁷⁷).

Sa Bogdanom Radicom Meštrović je najsrdačnije prijateljevao i sporazumijevao se u političkim i kulturnim pitanjima, jer su obojica bili jednakih liberalnih političkih nazora, a kulturno iznad većine ostalih hrvatskih emigranata s kojima su se sastajali ili surađivali. Sa Radičinima je i ljetovao u St. Jamesu na Long Islandu, gdje mu je jednog ljeta čitao svoje književne rukopise, među kojima i *Ludog Milu*, tumačeći mu ruralnu sredinu u kojoj se te pripovijetke odvijaju.

Meštrović je sa ženom i sinom Matom nekoliko dana proveo i u Radičinom domu u New Yorku (9496⁴⁷³⁻⁴⁷⁴), a na Long Islandu su 1954. zajedno proslavili i pedeseti rođendan Bogdana Radice.

Bogdan Radica je bio vrlo kulturni i djelatan Splitsanin, suradnik *Obzora* i *Nove Evrope*, prevoditelj s talijanskog i španjolskog, pisac istaknutih eseja, putopisa i uspomena. Oženiv-

ši se kćerkom talijanskog povjesničara i publicista Guglielma Ferrera ušao je u krug svjetskih književnika i znanstvenika, sastajući se s njima u svojoj vili u Fiesolama kraj Firenze. Pred rat 1940. istaknuo se knjigom *Agonija Evrope*, a u emigraciji djelima *Sredozemni povratak* (1971) i povijesno-memoarskim knjigama *Hrvatska 1945.* (1945, 1974) i *Živjeti - nedoživjeti* (1983), u kojima mnogo govori i o svojim susretima i suradnji s Meštrovićem, kako na političkom, tako i na kulturnom polju (114²¹⁶).

Bio je jedan od najdjelatnijih i najkulturnijih američkih političkih iseljenika, emigriravši nakon što se odmah po ustroju Titove Jugoslavije razočarao u njoj.

Jozo Kljaković je dao njegov portret u svojoj knjizi uspomena na ratne i poratne dane:

“Drugi moj zemljak, koji je skoro svaki dan dolazio k meni u atelier, bio je Bogdan Radica. Radica je najpoznatiji naš publicista i danas [1952] u Americi najveći borac protiv komunizma. On je, kao i mnogi Hrvati, za vrijeme rata nasjeo ‘velikoj laži’ Staljinovoj i Titovoj. Kada je iz bliza vidio i osjetio tu laž, on se je izvukao iz Jugoslavije, došao u Italiju i iz Italije prešao u sjevernu Ameriku. U Americi je razvio djelatnost veliku i pokazao energiju neobuzdanu pravog Sredozemca, koji brani čovjeka i njegovo dostojanstvo od barbara Istoka. On to radi svom dušom i srcem svojim, s jednim uvjerenjem kršćanina i jednom violencijom Splićanina.” (10295²⁹⁴⁻²⁹⁵).

Kada je Ivan Meštrović 1962. umro Bogdan Radica je održao govor i objavio ga u *Hrvatskoj reviji*, jedan od najljepših nekrologa u nizu mnogih tada objavljenih u iseljeničkom tisku.:

“Kad je 16. siječnja ov. g. Ivan Meštrović ispustio svoj veliki duh, mi smo u izbjegloj Hrvatskoj osjetili duboku prazninu i tešku bol. S Ivanom Meštrovićem mnogi je od nas ne samo živio i razgovarao u ovoj mukotrpnoj emigraciji, nego i sanjao o planovima, koji su se trebali ostvariti. Iako Ivan Meštrović nije uzimao aktivnog udjela u političkoj borbi emigracije, njegovo je prisustvo u njoj bilo dovoljno, da hrvatskom exodusu daje onaj duhovni značaj, koji svaka emigracija treba, kako bi se istakla i pred vanjskim svijetom i pred svojim vlastitim narodom kod kuće. Mnoge i mnoge emigracije bile bi sretno, da su u svojoj sredini imale takvog jednog pojedinca. Mi Hrvati i u tome nismo uvijek bili svijesni te važne i upravo značajne povijesne činjenice, tako da i danas ostajemo pod utjecajem onoga, što nismo izvršili prema njemu, dok je bio živ.

Ivan Meštrović je, kao rijetko koji od naših potpunih ljudi, bio uvijek svijestan činjenice, da svaki narod - veliki i mali, napose mali - ukoliko želi, da se održi u povijesti i kroz povijest, mora doprinijeti svoj obol na žrtvenik kulturne zajednice naroda. Taj ne mora biti u obliku velikih materijalnih sredstava, kao što je to redovno slučaj velikih naroda, nego u vrjednotama duha, čestoput materijalno nevidljivima, a duhovno jačima i snažnijima, nego što ih ijedna materija može izraziti. - - -

Kao čovjek, Meštrović bijaše jednostavan i čedan; i najveća mu je radost bila, da može u izgnanstvu provesti poneko večer u društvu naših ljudi, koji su ga rado slušali i gutali svaku njegovu riječ. Riječ mu je bila teška, kao i oni narodni stihovi, koje je znao izricati naizust iz svojeg velikog pamćenja; glas tih i dubok. Iako mu je ova zemlja [SAD] bila blaga, on se dobro osjećao samo s ljudima svoje krvi i svojega soja. To i samo to ga je ponukalo, da posjeti svoju zemlju, prije no što će umrijeti, da u nju konačno i legne. - - - “ (7179^{486, 492}).

NAGRADE I POČASTI

Da je Amerika cijenila boravak i djelovanje Ivana Meštrovića u svojoj sredini dokazuje i počast kad je predsjednik Sjedinjenih Država Eisenhower u Bijeloj kući, osobno njemu i još dvadesetorici između 50.000 budućih američkih građana čestitao američko državljanstvo, koje je dano na svečanosti 9. studenoga 1954. (119¹⁸; 6465; 6494; 6531; 7142⁴⁵³).

Želeći dokazati da se on, prihvaćajući američko državljanstvo time ne odriče svoga hrvatstva, dao je izjavu publicistu Owenu Crumbu u *Associated Pressu*, prenesenu zatim i u *Croatia Pressu*:

“Ja sam počašćen i povrh svega sretan, što postajem građaninom ove velike i slobodne zemlje - zemlje, čija veličina se ne sastoji samo u njezinom geografskom prostranstvu i izvorišta materijalnog bogatstva, nego i u njezinom okrijepljujućem duhu slobode, koji daje dostojanstvo ljudskom biću, život demokratskom obliku vladavine i nadu čovječanstvu.

Ja tražim državljanstvo iz čvrstog uvjerenja i kao rezultat duboke želje, da postanem Amerikancem, da čineći to ne moram isključiti ljubav prema hrvatskom narodu, u kom sam ugledao svijet i kome dugujem svu svoju inspiraciju.” (6501; 6505; 7142⁴⁵²⁻⁴⁵³).

Iako suvremeni američki povjesničari umjetnosti i likovni kritičari nisu osobito isticali tadašnju Meštrovićevu skulpturu, koja je imala malo veze s modernim likovnim strujanjima u Sjedinjenim Državama, on je bio općenito cijenjen i hvaljen kao umjetnik koji je već dobio istaknuto mjesto u europskoj umjetnosti dvadesetoga stoljeća, ali također i kao pojam umjetnika-borca protiv totalitarnog komunističkog sustava. Naročito ga je više američkih sveučilišta častilo počasnim članstvom.

Najistaknutija američka znanstvena i umjetnička ustanova *Američka akademija umjetnosti i književnosti* (*American Academy of Arts and Letters*) i *Nacionalni institut za umjetnost i književnost* dodijelili su 29. travnja 1953. kiparu Ivanu Meštroviću godišnju nagradu za zasluge i 1000 dolara. Obrazloženje nagrade dao je predsjednik *Akademije* Paul Manship, opisavši Meštrovića kao “mistika energije, sile i dubine” i “najvećim kiparom religioznih sadržaja nakon renesanse” (119¹²⁻¹³; 6430; 6432). Nagradu Meštroviću objavili su, osim rijetkih domaćih listova (*Ljubljanski poročevalec* i *novosadski Dnevnik*, 6447; 6461) i brojni ugledni američki listovi, kao *Art Digest*, *New York Herald Tribune*, *New York Times*, *Time*, *Newsweek*, *Syracuse Post Standard*, *Syracuse University Alumni News* (6403; 6422; 6431; 6432; 6457; 6459; 6460), kao i glasnik američkih Hrvata *Croatia Press* (6429⁹; 6430¹). Istom je prigodom *Akademija* nagradila i poznatog američkog arhitekta Franka Lloyda Wrighta (6403).

Američka akademija umjetnosti i književnosti i *Nacionalni institut za umjetnost i književnost* izabrali su 23. svibnja 1956. sedam novih članova i podijelili im zlatne medalje, koje se dodjeljuju svakih deset godina. Među njima je bio i Ivan Meštrović. Tom je prigodom na svečanoj priredbi američki kipar Walter Hancock istaknuo Meštrovićevo značenje za generaciju mladih američkih kipara. Spomenuo je, kada se htjelo što bolje izvesti neki teški kiparski zadatak, da se u njegovoj mladosti običavalo reći: Učinimo to na Meštrovićev način.

Četiri godine poslije, 2. prosinca 1960, izabrala je *Američka akademija umjetnosti i književnosti* kipara Ivana Meštrovića jednim od svojih 50 članova (6932-6934; 7013; 7015; 7016;

7141²⁴; 7142⁴⁶⁵; 9029⁹).

Američki institut arhitekata (*American Institute of Architects*), sa sjedištem u Mineapolisu, počastilo je Ivana Meštrovića *Medaljom lijepih umjetnosti*, koja mu je predana na posebnoj svečanosti 20. kolovoza 1955. Tu medalju daje *Američki institut arhitekata* od 1919. godine istaknutim umjetnicima, osim arhitektima. Do tada su je dobili Leopold Stokovski, Diego Rivera, John Singer Sargent, Karl Mils, John Marin i Eduard Stajhen.

Medalja s natpisom "Medalja lijepih umjetnosti Ivanu Meštroviću za izvanredne uspjehe u kiparstvu" popraćena je diplomom s tekstom:

"Američki institut arhitekata dodjeljuje vam, Ivane Meštroviću, ovu umjetničku medalju i pozdravlja vas kao majstora kiparstva.

Počev od Vašeg djetinjstva kada ste bili pastir u dalmatinskim planinama, pa do Vaših zrelih postignuća u Europi i Americi, Vi ste se uvijek čvrsto pridržavali uvjerenja da je umjetnost najdublji izraz čovjekove duhovne prirode. Ne zaboravljajući nikada pouke stečene u prošlosti, s dubokim poštovanjem za integritet materije, vi ste stalno težili jednostavnijem, neposrednijem obliku izražavanja - obliku koji je razumljiv ljudima svih rasa, ili vjera, svih doba.

Ako se smatra da ova medalja odaje Vama čast, Institut je duboko svjestan činjenice da ste Vi, primajući tu medalju, nama ukazali najveću čast." (6534; 6538; 9591¹⁶³).

Počasne diplome dodijelila su Meštroviću i američka sveučilišta *Columbia* (1955), *Colgate* (1953), *Notre Dame* (1955), *Marguerite* (1955) i *Ohio Wesleyan University* (1950) (46^{45, 5 p.}; 119²⁰⁻²¹; 6520; 6546; 6573; 6582; 6725⁹⁷; 7141²⁴; 8870³²; 9029⁸⁻⁹; 9258¹⁰⁹; XVIII. 97).

Dojela počasnog doktorata *honoris causa* na *Sveučilištu Notre Dame* 5. lipnja 1955. Ivanu Meštroviću i još nekolicini uglednih Amerikanaca održana je na kraju školske godine uz nazočnost deset tisuća profesora, đачkih roditelja, prijatelja i studenata. U obrazloženju nagrađivanja Meštrovića naglašeno je da je on poznati svjetski kipar religioznih motiva, «isto kao i suvremeni patriot, kojega su skulpture često oblikovale težnje i tradicije naroda njegove rodne Hrvatske» (6520; 6546¹¹⁻¹²).

Dojela naslova doktora prava na *Sveučilištu Marguerite* 8. lipnja iste godine bilo je popraćeno riječima:

«Ivan Meštrović, rodoljub, kojega je genij epskom snagom izrazio nepokoriv duh njegove ljubljene Hrvatske. - - - Tiranin nije mogao osvojiti njega, kojega je za nas pridobila sloboda američkog državljanstva. Njegova duboka težnja Bogu potaknula je u njegovom plodnom geniju zapanjujuća djela snage, dubokog poštovanja i samosvijesti. Trajnost, životnost i monumentalno dostojanstvo njegovog djela s pravom su mu pribavili prvenstvo najvećeg religioznog kipara svih vremena. Zbog toga jer on izražava bit klasičnog duha s istaknutom jasnoćom, izvanrednim sjajem i začuđujućom raznolikošću oblika, zaslužio je naslov doktora prava *honoris causa*. - - - » (6520; 6546¹²).

I *Columbia University* u New Yorku priredila je u povodu završetka 202. školske godine 5. lipnja 1956. svečanu promociju na kojoj je Meštroviću dodijeljen počasni doktorat. Podpredsjednik Sveučilišta je u prigodnom govoru naglasio:

« - - - Njegovo će djelo biti besmrtno, jer ono izražava ljudske osjećaje uklesane u mramor, granit i drvo. Pred nama je potpuni majstor kiparskog unijeća, koji svoj izraz postiže jed-

nakom lakoćom u svakom sredstvu. Amerika je danas njegov dom, a bratska sveučilišta Syracuse i Notre Dame smatraju ga svojim. Gospodine predsjedniče, Columbia ima danas čast da mu iskaže priznanje za njegov doprinos umjetnosti, koja je istovremeno plemenita i silovita, umjetnosti koja je univerzalna po svojoj privlačnoj snazi.»

Predsjednik *Columbia univerziteta* dr. Graysom Kirk je Meštroviću uputio ove riječi:

«Vi ste nas uzdigli u jedan od najherojskijih oblika umjetničkog izražaja čovjeka. Vi ste u trajnom kamenu i drvu izrazili neprolazne misli koje će nadahnjivati buduće generacije, kao što nas sada nadahnjuju. Columbia Vas s ponosom pozdravlja i želi Vam dobrodošlicu u krugu svojih posebno istaknutih počasnih pitomaca.» (6566; 6572²⁵⁻²⁶; 6573).

Kršćansku nagradu za kulturu (Christian Culture Award Medal) dodijelilo je 1954. Meštroviću kanadsko sveučilište *Assumption College* u Ontariju. Rektor toga Sveučilišta o. J. Stanley Murphy uputio je tom prigodom Meštroviću pismo u kojemu ga obavještava da ga je *Odbor* jednoglasno izabrao kao dobitnika te nagrade za 1954. godinu. Ona se daje osobi koja je pridonijela kršćanskim načelima i jedinstvena je u Kanadi. Mole ga da im bude gost u školi (XVIII. 13).

Meštrović je opširnim pismom odgovorio da prihvaća nagradu koja potvrđuje smisao njegovih djela religioznog sadržaja, obrazlažući iscrpno odnos svoje umjetnosti prema vjeri. On je, veli, oduvijek bio uvjerenja da skulptura mora odražavati nacionalne i ideološke ideje sredine kojoj umjetnik pripada. Predaja nagrade u Ontariju bila je vrlo svečana, a o tome su izvijestili kanadski i ostali listovi, poput *The Windsor Daily Star* (6491), *The Canadian Register* (6490) i drugih (6503). Taj je Meštrovićev tekst objavljen u njujorškom *Croatia Pressu* (377³; 6496; 6498; 6502), u zborniku posvećenom Meštroviću *Journal of Croatian Studies* pod naslovom *O religioznoj umjetnosti (On religious Art)* (447).

Govoreći o priznanjima, počastima i nagradama spomenimo i one, ranije i kasnije, dobivene u europskim zemljama.

Ivan Meštrović je bio počasni član *Akademija znanosti i umjetnosti* u Zagrebu, Beogradu, Edinburghu, Pragu, Münchenu, Beču, Bukureštu, Bruxellesu i rimske *Accademia nazionale di S. Luca* (XVIII. 36; 8527³⁵³; 9115; 9690⁵¹⁶). Bečka *Umjetnička akademija* imenovala ga je 1952. svojim počasnim članom (6278; 6305-6309; 6312-6315), a 1959. počasnim građaninom Sveučilišta (*civium honorarium*) (6351; 6355; 6363), a 1961. odlikovan je *Diplomom za znanost i umjetnost* Republike Austrije (9690^{518, 527-528}). Bio je nosilac francuskog odlikovanja *Legije časti* i britanskog *Križa sv. Jurja* (10602).

Bečka Akademija likovnih umjetnosti predala je 1952. Meštrovićevim zavičajnim Otavicama svečanu ispravu s tekstom:

"Siromašno planinsko selo Otavice – općina Drniš – dalo je čovječanstvu IVANA MEŠTROVIĆA najbogatijeg umjetničkog genija svoga doba, čijim se vajarskim djelima divimo kao neprolaznim tvorevinama slobodnog junačkog srca. Hvala tihom selu u sivom kršu za kolijevku Velikana, čiju će slavu dijeliti s njime do vijeka. Ponosni smo što je Ivan bio naš đak i što će nam ostati drag prijatelj do sutona svog života.

Ovo selu Otavicama kao svjedočanstvo vjerne privrženosti.

Akademija likovnih umjetnosti
Beč, 29 lipnja 1952. god.

Dr. Robert Eigenberger

Rektor." (XVI. 56).

Posebne počasti odane su Ivanu Meštroviću u proslavi njegovog sedamdesetog rođendana 1953, dok je još bio u Syracusi. Tom je prigodom u inozemnom tisku objavljeno mnogo prikaza njegova života i rada (6446), međutim u našem jedva da je obljetnica i spomenuta. Meštrović je još bio tabu tema u FNR Jugoslaviji. Kada sam se 1950, prvi nakon rata, u jednom pregledu hrvatske moderne plastike u stručnom časopisu *Urbanizam i arhitektura* usudio pohvalno pisati, izbačen sam iz Gliptoteke Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, po nalogu pročelnika Odjela za likovne umjetnosti kipara Vanje Radauša (6265).

O Meštroviću i njegovom kiparstvu objavljeno je u nas od 1945. do te 1953. tek nekoliko novinskih članaka, nasuprot stotinjak u inozemnom, pogotovo američkom tisku. God. 1951. nekoliko kraćih napisa Otta Bihaljija Merina (6280-6283); 1952. tri novinska članka Nikole Adžije (6318), Iva Brauta (6322) i Josipa Depola (6329), a obljetničke 1953. Zvonimira Buljevića (6398) i tri u povodu sedamdesete obljetnice: duži napis Ivana Čurčina u zagrebačkoj *Arhitekturi Meštrović u Americi* (6402), članak u ljubljanskom *Poročevalecu* (6461) i moj *Školovanje i prva djela Ivana Meštrovića u Splitu* u splitskoj *Slobodnoj Dalmaciji* (6409). Nešto je više obavijesti bilo o *Njegoševom mauzoleju* i dvjema galerijama Meštrovićevih skulptura u osnivanju, a u vezi s njegovom *Darovnicom*.

Američki je tisak dostojnije počastio Meštrovićevu sedamdesetu obljetnicu: *Newsweek* (6431), *The New York Times* (6432), *Time* (6441), *New York Herald Tribune* (6459), *Art Digest* (6460), *Syracuse Post Standard* (6457); također naš emigrantski tisak: *Naš tjednik* u Beču (6437), a pogotovo *Hrvatska revija* i *Croatia Press* (6446; 6455; 6456).

Afirmaciji Meštrovića i njegove umjetnosti u Beču, a s time i u Austriji i Njemačkoj, pridonio je Rudolf Sieber, prevoditelj njegovih *Razgovora s Michelangelom* (383) i autor više napisa o njemu. On je tom prigodom pisao o Meštroviću u bečkom tisku *Die Kunst, Arbeiter Zeitungu* i *Österreichs Wirtschaft* (6423-6425). Rudolf Sieber je osobito poradio oko počasti bečke Umjetničke akademije Meštroviću, a o svemu tome se dopisivao s ravnateljem Arheološkog muzeja u Splitu Mihovinom Abramićem, Meštrovićevim predratnim prijateljem, čija se prepiska i čuva u tom muzeju (9690).

Kao motto svoga prikaza o Meštrovićevom životu i djelu citirao je Rudolf Sieber austrijskog povjesničara umjetnosti Josefa Strzygowskoga:

„Kad bi bila utemeljena Nobelova nagrada za umjetnost, kao prvoga bih mogao predložiti majstora Meštrovića.“ (6423).

Joža Kljaković je u povodu prijateljeve sedamdesete obljetnice života pisao u iseljeničkoj *Hrvatskoj reviji* o svojim prvim dječaćkim susretima s Meštrovićevim skulpturama, o susretu s njim 1905. kada je došao u Split u vezi s podizanjem spomenika *Luki Botiću*, i početku suradnje na izložbi *Medulića* 1910. u Zagrebu.

Nekoliko hrvatskih književnika u emigraciji razgovaralo je s Meštrovićem u povodu njegove sedamdesete obljetnice i postavilo mu mnoga pitanja, na koja je on spremno opširno odgovarao. Pošto ti odgovori ocrtavaju njegov tadašnji politički i umjetnički stav, donosim ih gotovo u cijelosti, kako su bili objavljeni u Mirthovom biltenu *Croatia Pressu* pod naslovom *Interview sa Ivanom Meštrovićem prigodom njegove 70-godišnjice* (366) i u Nikolićevoj *Hrvatskoj reviji* pod naslovom *Ivan Meštrović govori...* (367):

„Pitanje: Kako se osjećate navršujući Vašu sedamdesetu godišnjicu?

Odgovor: Pravo da vam kažem ja je osjećam više u brojkama i na sijedoj bradi u zrcalu nego fizički i u duševnom raspoloženju. Sjećam se da su mi kad su bili u mojim godinama djed i otac govorili: ‘Kud prodjoše godine i vijek.’ A to se i ja evo pitam, govoreći u običnom smislu brzog prolaženja vremena. Ni najmanje me ne smeta što nanizane godine navješćuju da kraj ne može biti daleko, jer živovanje i onako nema puno privlačivosti i čovjek ga žive kao po nekoj dužnosti. Jedino me po neki put peče pitanje: ‘Pa što si postigao uopće, a napose od onoga što si snovao i htio? Koliko je krivice na tebi samomu, a koliko na prilikama da si tek po koju sitnicu ostvario od onoga što si htio.’ To pitanje mi je zakucalo na vrata kad sam navršio četrdesetu, ali sam se tada tješio da još ima vremena da se propušteno nadoknadi. U pedesetoj me je ovo pitanje ozbiljnije mučilo, sa šezdesetom sam došao do uvjerenja da se brda ne dadu ramenom prevaliti, a u sedamdesetoj, evo, osjećam rezignaciju i moja nutarnja volja se tješi sama u sebi. ‘Čini još što možeš i koliko možeš, jer kraj nije daleko, a da bi se bavio osnovama za koje ti i onako ne bi doteklo vremena da ih ostvariš.’

Pored svega toga, razbor mi kaže da se ne trebam mnogo tužiti na svoje zgode i nezgode, jer su ih možda ništa manje od mene imali svi meni slični u prošlosti. Ne mogu i ne ću da se tužim na svijet, ali bih zatajio istinu kad ne bih rekao da i umjetnik, pa kakav bio, snosi cijelog svog vijeka sudbinu svoga podrijetla i svoga položaja u svijetu. I najbolja maćuha svom Milutinu dava polutinu. Umjetnik je po prirodi svoga poziva i onako stranac, pa bilo to u tuđini ili u rodjenoj zemlji i mora da se snadje sa svojom sudbinom i da svoj ‘chez soi’ traži i izgradi sam u sebi. Medjutim moram da priznam da sam u životu imao jednu neprocjenjivu poputbinu, a ta je siromaštvo. Siromaštvo uže i šire, porodično i narodno. Prvo mi je koristilo da se nikada nisam bojao neimućva, jer sam umovao da nikada ne mogu doći na manje nešto nego sa čime sam počeo, a drugo me je guralo da ustrajem i radim dalje kako bi se bar na mom polju to neimućvo popravilo. Tako mi je uvijek bio prisutan osjećaj koga sam u sebi šaptao bez riječi. ‘Ti si mi od svijetu veća i draža moja siromašna, mala domovino.’ Tom osjećaju imam najviše da zahvalim ako sam po nešto vrijednosti učinio, jer ma koliko da su sudbina i prilike nosile moje malo stalce po drugim krajevima i stranim zemljama, njegove su žilice uvijek živjele od ono malo grude, koja se je nakupila oko njih od zemlje gdje je izniklo.

Pitanje: Jeste li obaviješteni da li je mnogo od Vaših radova stradalo za vrijeme rata u domovini?

Odgovor: Pa jesam prilično. Po onom što sam saznao, a obzirom na prilike koje su vladale kod nas, relativno nije bilo prevelike štete. U Beogradu kanda je sve ostalo netaknuto. U Vojvodini je bio maknut spomenik Miletiću, ali nije uništen, jer vidim da je opet uspostavljen. U Splitu su Talijani bili demontirali i makli kipove Grgura Ninskog i Luke Botića, a u Trogiru Berislavića. Da li su Berislavić i Botić uspostavljeni još ne znam, a za Grgura Ninskog čujem da se još natežu da li da ga uspostave na njegovo staro mjesto. Ovdje bi se moglo reći, ‘Hrvatska posla’, a to zato jer svaki od nas znade sve i svaki ima drugo mišljenje. U zbirci u mojoj bivšoj kući u Splitu nije ništa usfalilo i sve je na svojem mjestu. U Biskupiji kod Knina stradala je skromna crkva ‘Naša Gospa’, koju smo prije rata podigli na uspomenu Dmitra Zvonimira. Razbijen je nad ulazom u crkvi-

cu reljef koji je predstavljao 'Isusa Pastira', a u unutrašnjosti kip 'Gospe sa Djetetom', te pregrada (ikonostas) sa posvetom. Hoće li Vlada N. R. Hrvatske ovu crkvicu restaurirati nije mi poznato, ali držim da hoće.

U koliko sam dosad obaviješten, gorje su prošle stvari u Zagrebu. Da li su stvari, od kojih priličan broj fale, uništene ili pokradene, za sad se još nije ustanovilo. Saznao sam kao pouzdano, da su neki kipovi, koji su se zatekli u mome velikom atelieru na Josipovcu bili razbijeni od Ustaške mladeži za vrijeme mog zatvora...

Pitanje: Možete li nam nešto reći o osnovi Židovskog spomenika u New Yorku, kakva je bila zamisao, i hoće li se ta osnova ostvariti?

Odgovor: Vi me previše pitate kad hoćete da znadete hoće li se spomenik ostvariti. Osnova je bila gotova i odobrena od svih nadležstava, to jest od odbora za podignuće spomenika, od umjetničkog odbora za područje grada New Yorka i od glavnog komesariata za umjetnost u cijeloj državi. No kad se je imalo pristupiti izvedbi nastupila je kriza u samom odboru pokretača i pitanje izvedbe jest zbog toga 'odloženo'. Hoće li ga oživjeti i spomenik ostvariti, ja ne znam, niti sam se dalje zanimao, jer sam moralno bio zamoren sa ovim pitanjem. Bio sam izradio generalnu skicu (za arhitektonski dio sa odborovim arhitektom Mr. Mendelsohnom) i nekoliko studija u velikom mjerilu, ali baš kad se je trebalo početi rad na izvedbi spomenika, nastupio je sukob iz meni nepoznatih razloga.

Spomenik je bio zamišljen na jednoj univerzalnoj bazi, to jest spomenik je imao biti svim palim žrtvama u zadnjem ratu, a u prvom redu Židovima, čije su žrtve bile srazmjerno najveće i koji su bili na najokrutniji način ubijani.

Centar spomenika bio je jedan obelisk (u koji se imalo urezati 'Deset Zapovijedi Božjih', kao moralni stožer cijelog uljudjenog čovječanstva). Osim ovog nadpisa imale su doći i neke kitice iz 'Propovijedi na Gori'.

U likovnim prikazama imao je doći kao glavna figura Mojzije, koji jakom gestom upućuje čovječanstvo na razumijevanje i posluš propisa. U dugačkom reliefu iza ove figure nizalo se je mnoštvo, koje je imalo predstavljati čovječanstvo i likove svih naroda i religija te duhovnih velikana, koji su kroz vjekove stremili ka moralnom idealu čovječanstva.

Pitanje: Što kažete na vrijeme i krize na sve strane u svijetu, i koji su po Vašem mišljenju glavni uzroci?

Odgovor: Na to bi vam teško odgovorio i netko tko se je specifično bavio historijom čovječanstva. I on bi morao da napiše čitave sveske knjiga i možda ne bi dao valjano objašnjenje. Uzročnici, kako se meni vidi, nisu ni krupniji ni neznatniji akteri u ovoj dramu ni oni koje mi držimo za zle ni oni koje smatramo da su bolji, nego valjda vremenski ciklus u kojem živimo.

Pitanje: Jeste li čitali Marksa i što mislite o njegovom naučavanju?

Odgovor: Jesam ali letimično. Ja sam zauzet svojim poslom i kako znadete svaki posao iziskuje čitava čovjeka, čitav njegov vijek. To je naročito istina u umjetničkoj struci, za koju je rekao Goethe: 'Die Kunst lang und das Leben ist kurz.' Tako ja nisam stigao ni da pročitam knjige i proučim teorije važnije i bliže mojoj struci, kamoli Marksovih.

Svakako, on je po mom mišljenju krupna historijska ličnost. U njegovoj teoriji su istina, poluistina i neistina vješto pomiješane i mnogim ljudima je teško da ih razluče. Čini mi se

da je Marx najjači kada kritizira kapitalizam kakav je postojao u devetnaestom vijeku, gdje se je bezdušno eksploatiralo siromašnu klasu. Danas takav kapitalizam nigdje ne postoji.

Marxovu teoriju o radu (theory of labor) ja bih smatrao za poluistinu. On tvrdi da kapitalista uzima jedan dio vrijednosti izvršenog radnikova rada, koji bi trebao da pripada u cjelini radniku. Medjutim, pušta iz vida da poslodavac treba da uloži kapital i da uzme cijeli rizik za funkcioniranje kao i sav trošak oko popravka i poboljšanja poduzeća, i uloži svu svoju vještinu u posao. Ali pustimo to pitanje stručnjacima.

Marxizam je temeljen na jednoj filozofskoj teoriji historije, koja tvrdi da ekonomski faktori određuju političko, religiozno i kulturno uređenje društva. Svakako i meni se čini da je ekonomski faktor važan u svakoj zajednici, ali da je on jedini faktor u razvitku jednog društva, to nije istina. Isto tako nije istina da je ekonomski faktor bio u svakom vremenu isto toliko važan koliko je danas.

Ali najnevjerovatnije je način na koji Marx misli da će se doći do kolektivnog komunističkog raja. On kanda tu nije vodio računa o psihologiji čovjeka. Ja sam uvjeren da ljudi koji drže u svojim rukama svu političku i ekonomsku vlast se ne će svojevrijem odreći te vlasti kao ni njihovi predšasnici. Dalje da će država kao instrument opresija jedne klase nad drugom nestati to nije vjerovatno. Svakako dosadašnji komunistički pokušaji nisu pokazali da idu u tom smjeru. Kod njih je superkapitalizam, gdje je država postala svemoćni i jedini kapitalista, a partija jedina vlast. Isto onako, i još kruće, oni su zamijenili omraženu buržusku klasu kao što je ova prije njih bila zamijenila vlastelu. Ja takodjer smatram da se ne smije ni jedna doktrina uzeti kao savršena i nepogrešiva i da se mora izbjeći idolatrija pojedinaca. Tu je dakako uključen i Marx i njegova teorija, a pogotovo oni koji to od sebe grade pomoću njegove 'magične' teorije.

Pitanje: Spomenuli ste riječ sloboda. Jedno od Vaših najnovijih djela posvećeno je 'Čovjeku i Slobodi'. Može li biti uopće umjetnosti bez slobode?

Ivan Meštrović (medalja) – Vanja Radauš

Odgovor: Principijelno ne. Jer sve što je stvoreno ili što je u neprekidnom nastajanju, od svog prvog začetka teži ka slobodi. Prema tome i sve čovjekove težnje smjeraju prema slobodi. Bez toga su kao biljke u hladu bez sunca ili one na vjetrometini, koje ili vjetar istragne ili im deblo zakržiža čvorugama i iskrivi se na jednu stranu.

Skulptura spomenutog naslova bila je tražena i poručena od jedne institucije, i bila se je između mene i pročelnika dotične institucije razvila poduža korespondencija. Ja sam najprije tvrdio da je to vrlo težak i kompliciran predmet i molio ga da mi objasni kako oni zamišljaju da se može valjano prilaziti pojam slobode i da li oni misle da je igdje čovjek potpuno slobodan. Oni su bili malo u neprilici pa su tražili od mene da im kažem kako ja zamišljam slobodna čovjeka bez obzira kako ću ga u skulpturi kao u alegoriji predstaviti. Odgovorio sam da sam ja u ovom slučaju zainteresiran samo u tom kako bi taj pojam u skulpturi prikazao. Rekao sam kako su majstori u prošlosti predstavljali oslobodjena čovjeka, a to je obično bilo sa rastrganim lancima, koji su ga fizički sputavali. Medjutim kad se čovjek fizički oslobodi on još nije slobodan, jer mu treba mogućnosti za izdržavanje života. No čak ni tada nije slobodan, jer mu treba sloboda mišljenja i sloboda duhovnog izražavanja i izživljavanja. Pa čak ni tada nije potpuno slobodan, ako ne potrga one lance, koji ga u nutrašnjosti sama njega sputavaju, svoje mane, opačine i zle nagone. To bi se poprilično svelo na ono staro grčko 'Upoznaj samoga sebe' ili biblijsko 'Carstvo je nebesko u nama samima'.

U ovoj figuri nisam mogao izraziti slobodna čovjeka nego samo njegovu težnju za slobodom.

Kao i mnogi drugi treba da se i mi Hrvati malo zamislimo kad govorimo o svojoj žudnji za slobodom i da vidimo koliko je dugačak i tegoban put do prave i pune slobode.

Pitanje: Kritika je često istakla da ste protiv tako zvane abstraktne umjetnosti. Što ta zapravo znači?

Odgovor: Dobro je da ste formulirali upit sa 'šta ta znači'. Tako mi olakšavate odgovor, koji bi bio: ne znam kao ni vi. Iako sam već u godinama, nisam nikako protivnik novom traženju, a još manje realizacijama koje se ne drže nekih osveštenih pravila, samo u ovom slučaju ne vidim ni iskrenog traženja ni realizacija koje bi bile spomena vrijedne. O ovoj temi bi se dalo mnogo raspravljati, ali ona spada više u područje psihopatološke analize, nego na polje likovnog nastojanja. Karakteristična je, možda za naše vrijeme koje u svojoj duhovnoj konvulziji ili nemoći izvrcē sve pojmove o vrednotama. Bolje da budem kratak, jer i rječitiji od mene kod oduljih objašnjenja lako zapadnu u protuslovlje. Kod mene bi se to moglo još lakše dogoditi, zato što nisam u principu protiv novoga - dapače mislim da gdje nema prinove nema ni stvaralaštva. Medjutim se ne bih mogao upustiti u raspravu o likovnoj realizaciji, recimo u skulpturi, gdje je komadić iskrivljenog željeza obješen o strop o žici sa ceduljom 'stremljenje', ili što god dotičnom umjetniku padne na pamet, ili malo uprljana platna, kao da je netko očistio četku, podpisanom sa 'koloristički ugodjaj'. Ili opet ravnalom povučene crte u četvorinama, trokutima ili nepravilnim kružnicama sa naslovom 'svemir'. Ova posljednja slika bi mogla zanimati obožavatelje Einsteinove teorije relativnosti, iako smo svi mi uvjereni da su Einsteinovi predci koji su razmišljali bili na čistu sa time da je sve što čovjek vidi ili misli, sa njegove točke, relativno, ali su intuitivali da apsolutno nije i ne može biti relativno, pa su mu dali ime 'Ono što jeste'.

Ovo o čemu govorimo nema veze s naukom osim ako i na-

uka po neki puta bulazni ili njezina otkrića i brojke ne mogu da objasne 'ono što jeste'. U likovnoj umjetnosti - ako ono o čemu smo započeli govoriti uopće spada u likovnu umjetnost - tako zvani apstraktni hoće da u nju unesu nešto što nema veze sa njezinim načinom izražavanja. Neki stari majstori iz prošlosti rekli bi kad bi vidjeli ove 'realizacije': Netaletrane neznalice. Medjutim i u takvom sudu bi bilo samo pola istine, kojoj bi trebalo dodati: vremenska patologija i švindl, koji neprestano traži slogane i slogani postaju 'škole'. Poslije pola tuceta 'izama' iznašli su 'abstraktno'. To zvuči dublje, mističnije, nešto što se, bajagi, uspoređuje s metafizikom.

Pitanje: Sjećamo se da ste jednom istakli da je umjetnost zaljubljenost u vječnost. Znači li to, da su izvori umjetničkog nadahnuća kao i religioznog osjećaja konačno istovjetni?

Odgovor: Tako ja mislim.

Pitanje: Naš učenjak prof. Krišković napisao je u svom predsmrtnom spisu 'Narod Hrvatske' ove riječi: 'Jedan pogled u povijest čovječanstva dostaje za spoznaju, da narodi, koji primaju i uzvraćaju kulturna dobra, ne umiru. A povijest Hrvata dokazuje da i oni spadaju takvim narodima. U ovo naše doba dali su svjetskoj kulturi Strossmayera, Meštrovića, Bulića, Jagića, Nikolu Teslu, Milku Trninu.' Kako je Vaše mišljenje o tome pitanju gospodine profesore?

Odgovor: Ja se slažem sa Kriškovićevim mišljenjem da i mi spadamo među te narode iako ne držim da nabrojena naša imena možemo ubrojiti među najveća imena svijeta, osim možda Teslu u njegovoj struci, ili u prošlosti Rudjera Boškovića.

Pitanje: Prema tome nema ni 'velikih' ni 'malih' naroda - kako ste Vi negdje ranije ustvrdili. Ili?

Odgovor: Ja sam toga mišljenja i danas. Kao što se ne mjeri veličina čovjeka po njegovu uzrastu ili bogatstvu, tako ni veličina naroda po njegovu broju ili fizičkoj snazi, nego po tome koliko se on kao kolektiv ili koliki se broj njegovih članova umno i duhovno digao u visinu u usporedbi s drugima. Takvi su narodi neumrlji, bar u historiji čovječanstva. Da bi i fizički dugo živjeli kao nacija potreban im je pored navedenog, dakako, i biološki potencijal.

Pitanje: Pola stoljeća Vašeg javnog rodoljubnog rada ističe Vašu zabrinutost nad hrvatskim narodom. Kako gledate u budućnost našeg naroda?

Odgovor: Svi smo mi zabrinuti, samo bi bilo bolje da na to gledamo stojički i pustimo melankoličnu zabrinutost. Što mislim o narodnoj budućnosti? Ona će mu biti onakva, kakve i kolike budu njegove duhovne i moralne sposobnosti, njegova ustrajnost u radu i njegova vjera u sebe i svoj ideal. Njegova je jezgra zdrava i imade bez sumnje duhovne preduvjete, a pamet, duh i volja će stvoriti i ostale preduvjete za njegov obstanak.

Pitanje: Da li imadete povodom Vašeg goda što poručiti Hrvatima kod kuće i u tudjini?

Odgovor: Ne volim docirati i mogao bih poručiti samo ono što svakog dana preporučam samom sebi: Vjeruj u Boga i u sebe, ne kloni ni u najtežim neprilikama, radi koliko možeš više, pa kakvo polje Tvoga rada bilo, jer je sve što pozitivno uradiš dobro za tebe samoga, za tvoju djecu i za zajednicu kojoj pripadaš. Konačno doprinesi ostvarenju tvog ideala, fizičku i duševnu slobodu.

Nije ni jedno zlo samo za zlo, kao ni jedno dobro potpuno za dobro, kaže narodna poslovice.

Pitanje: Bi li imali što reći ili poručiti našim umjetnicima od kojih su većina mlađji od Vas?

Odgovor: Sa mojim drugovima umjetnicima mogu govoriti sa manje suzdržavanja, pogotovo kad sam kako i sami kažete od velike većine stariji. U umjetničkom stvaralaštvu ne smije biti predrasuda prema raznim školama, ne smije biti predrasuda radi nečijeg političkog ili ideološkog uvjerenja i sve što se stvori kod kuće ili u inozemstvu, a ima umjetničku vrijednost, doprinos je našoj kulturnoj baštini. Ako itko to književnici i umjetnici mogu razumjeti razna duševna stanja i cijeliti svaki iskren izražaj pa makar ne bio u skladu sa njegovim intimnim pogledima.

Za stvaralački rad odnosno stvaralačku neaktivnost ne bi se smio ni jedan umjetnik ispričavati sa teškoćama ili oskudicom. Ako se bez materijalnih sredstava ne mogu praviti monumentalne skulpture ili velike slike, svaki tko imade nagon da nešto kaže moći će to izraziti i u manjem formatu i u skromnijem materijalu. Duhovni format ne mjeri se po metrima, niti mu je rodilište u velikim i udobno uredjenim ateljerima. Uvjeren sam da prilike kod nas u zemlji za umjetnike nisu teže nego što su bile pred pedeset godina kada je moja generacija odpočela stvaralačku borbu.

Ponavljam, a pogotovo za mlađji naraštaj, da ne može biti opravdanja za nerad. U umjetnosti nema uspješnih ostvarenja bez inspiracije i nutarnjeg nagona, ali ga nema ni bez muke i napora.“ (366; 367).

MEŠTROVIĆ I STEPINAC

Ivana Meštrovića nije s Alojzijem Stepincem vezivalo samo njegovo kršćansko poštivanje nadbiskupa, nego uvjerenje u njegovo poštenje i domoljublje, a posebno i osobno prijateljstvo od prije rata.

Zagrebački nadbiskup i kardinal Alojzije Stepinac (1898-1960) bio je u mladosti, kao i Meštrović, jugoslavenskog usmjerenja, čak i solunski dobrovoljac, a kasnije se priklonio radikalnijoj hrvatskoj politici, nastojeći ipak, naročito u NDH, crkvu voditi odvojeno od države, ograđujući se od ustaškog fašizma, kao i od partizanskog komunizma. Bio je u hrvatskom narodu karizmatička ličnost, naročito nakon namještenih procesa zbog pokrštavanja pravoslavaca i suradnje s ustašama, progona, zatvaranja i izolacije u Krašiću.

Vidjeli smo da je posredovao za oslobađanje Meštrovića iz zatvora i za odobrenje izlaska iz zemlje. Stepinac je u svibnju 1943. službeno posjetio Vatikan, gdje se sastao i s Meštrovićem, povjerivši mu da nosi svjedočanstva o nacističkim i fašističkim zločinima u Hrvatskoj (8835).

Stepinac je u ožujku 1944. pisao Meštroviću u Švicarsku da posreduje gdje može da se spriječe angloamerička bombardiranja u Dalmaciji, Bosni-Hercegovini, a tada i u Zagrebu.

„Učinite i vi sa svoje strane što možete da ove kulturne sramote nestane, i da se spasi od rušenja barem ostatak naše domovine – reliquiae reliquiarum. Ja sam sa svoje strane učinio što sam mogao na više strana. Možda se ipak ganu kamena srca vodećih krugova, te se prestane sa ubijanjem nevinih ljudi...“

A u srpnju iste godine moli ga da iz inozemstva pomogne domovini koliko može:

„...Ne zaboravite naše drage Hrvatske. Teško trpi. Kleveću ju i ogovaraju, a što je još gore, razaraju od reda svi. I kad čovjek kaže istinu svima, jao i pomagaj. Medjutim vjerujem u pravdu Božju. Kažnjava nas, jer smo zaslužili...“ (10647).

Na politički režiranom procesu, koji je u Zagrebu trajao više dana, uz mnogobrojno dovođeno građanstvo “po frontovskoj i sindikalnoj liniji”, osuđen je zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac 11. listopada 1946. na 16 godina zatvora zato što je 1941. čestitao Slavku Kvaterniku uspostavu NDH; što su katoličke organizacije surađivale s ustašama i što je svakog 10. travnja, dana uspostave NDH, služio svečanu misu; što je bio na čelu odbora za prevodenje Srba na katoličku vjeru; što je odobrio molitvenik “Hrvatski vojnik” (9085⁵⁶).

Bogdan Radica je 1948. i 1949. držao u Sjedinjenim Državama niz protestnih predavanja o zatočenom nadbiskupu Stepincu. “Najbolje podatke o Stepincu - veli - dobijao sam od Meštrovića i Mačeka, bolje, humanije i istinskije od mnogih svećenika, koji su ga poznavali.” (9496⁴¹⁰).

I Meštrović je posredovao u mnogih istaknutih ličnosti, zalažući se za oslobađanje Stepinca. Tako je sa Lackovićem - kako piše Radici 1949. - poslao brzojave toga sadržaja Papi, predsjedniku Trumanu i Ujedinjenim narodima (9229²¹⁷). Kasnije je posredovao i u predsjednika Eisenhowera i u State Departmentu, da oni utječu na Beograd, što su oni i radili (9133⁶⁴⁸).

U prosincu 1951. Stepinac je pušten iz zatvora u Lepoglavi i izoliran u župnom dvoru rodnoga sela Krašića, gdje je ostao, pod prismotrom, do smrti. Godinu dana poslije, 11. siječnja 1953, imenovao ga je Papa kardinalom. Nekoliko dana po Stepinčevom izlasku iz zatvora, 11. prosinca 1952, objavio je Meštrović u *The Syracuse Herald Journalu* opširan napis o Stepinčevom slučaju:

“Nadbiskup Stepinac ostao je dosljedan u svojim djelima i svom vjerovanju. Javno i privatno, on je govorio istinu o svom vlastitom uvjerenju i u obranu uvjerenja hrvatskog naroda. To su pokazale njegove izjave na zagrebačkom procesu. Režim ga je osudio zbog toga, što se je kardinal Stepinac poistovjetio s uvjerenjem i težnjama hrvatskog naroda, usprkos činjenice, što su oni znali, da je on nevin od zločina, koji mu se pripisuju.

Uzalud se tješe oni, koji su mu oduzeli slobodu izjavljujući, da je povijest puna primjera pravednih ljudi, koji su bili osudjeni iz ‘političke nužde’. Oni neće time nikoga uvjeriti, da su takve osude u prošlosti bile humane, niti će citiranjem slučajeva ‘političke nužde’ u sadašnjosti današnji režim dobiti u očima naroda.

Šef sadašnje jugoslavenske vlade je sam izjavio - držim nerazumno - da srpski elementi u sadašnjoj Jugoslaviji i njihov kler se protive oslobodjenju Kardinala. Ta opozicija je stvarni razlog, da se prelat i dalje nalazi u zatvoru. Što onda ostaje od parole ‘bratstva i jedinstva’? - - -

Stepinčev slučaj pokazuje, da su hrabriji oni, koji vjeruju u besmrtni život. Stepinac i oni slični njemu vjeruju, da se pravi život ne može ni sputati ni razoriti. Stoga, tu je borba između dvije nejednake sile, jedne prolazne i druge vječne. - - - “ (119¹⁰⁻¹¹; 6448; 7142⁴⁴⁸⁻⁴⁴⁹).

Doznajući o kompliciranoj krvnoj bolesti nadbiskupa Stepinca, Meštrović se obratio američkom kardinalu Spellmanu i drugim crkvenim predstavnicima da porade kod američke vlade da se Stepincu pošalju liječnici specijalisti i potrebni lijekovi. Pisao je i maršalu Titu apelirajući da mu omogući liječenje.

Tito mu je odgovorio da su Stepincu poslana tri liječnika, ali je on odbio liječničku pomoć, jer da želi biti mučenikom. Meštrović je nato u istom sirakuškom dnevniku objavio napis u kojemu je rekao da Stepinac nema povjerenja u liječnike koje mu vlasti šalju, a želja za smrću je protivna kršćanskom naučavanju.

“Tito, izgleda, očekuje skoro smrt Kardinala. On, izgleda, ne shvaća, ako Stepinac umre, da će mu biti opasnijim protivnikom, nego dok je živ.” (119¹¹⁻¹²; 7142⁴⁴⁹⁻⁴⁵⁰).

Meštrović je uspio u svome djelovanju da dva američka liječnika specijalista pođu pregledati kardinala Stepinca u Krašiću. Oni su zacijelo preporučili da mora poći u Ameriku na temeljito liječenje, što je obradovalo Meštrovića, pa mu on šalje brzojav:

„Sretan sam da ćete doći ovamo na liječenje, jer Vašu bolest mogu samo ovdje izliječiti. Do skorog viđenja!“

Međutim, Stepinac je odbio otići iz Hrvatske, pa ni u Ameriku na liječenje (8835²⁴³).

Stepinac je tada operiran u samom župnom dvoru u Krašiću, bez svih potrebnih kirurških pomagala (6870⁷).

1956. objavio je Meštrović u iseljeničkoj *Hrvatskoj reviji* napis pod naslovom *Stepinac - duhovni Heroj, Nekoliko refleksija o Stepincu, povodom desetgodišnjice njegove osude*, koji je i u Hrvatskoj potajno širen kao letak, a prikazao ga je tisak obje Amerike i Europe: sjevernoamerički *The Croatian Courier* i *Croatia Press*; argentinski *Freie Presse*; čileanski *Il Diario Ilustrado* i *Hrvatske novine*; njemačke *Hrvatska država* i *Hrvatska zora* (6632).

“ - - - Jedna teška godišnjica za Stepinca, ali isto tako slavna za njega, a sramotna za one, koji su ga osudili. Ova osuda spada na stranicu nesretnih poteza režima, koji mogu biti fatalni po nj. Ona je sramotna jer je bio osuđen jedan pravedan čovjek, u čiju ispravnost, kako u vjerskom tako i u nacionanom pogledu, nitko u hrvatskom narodu nije sumnjao, - - - pa ni oni, koji su ga osudili.”

O Đilasovoj izjavi Meštroviću da je Stepinac pravedno osuđen:

“Laž je, da je za vrijeme ustaša bio pasivan. Pisac ovih re-daka nije za vrijeme ustaša nikog sreo u Zagrebu, koji bi više osuđivao njihova zlodjela nego Stepinac. To su oni znali i zato su ga mrzili.“

Također o prijetnjama ustaša i Nijemaca Stepincu i o njegovim dokumentima Vatikanu o zločinima okupatora (389).

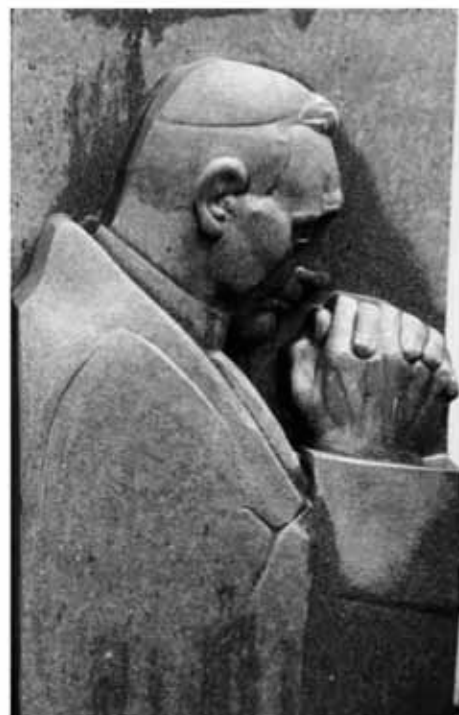
Početkom 1957. spremio se predsjednik Eisenhower primiti u posjet predsjednika Tita. Meštrović je u vezi s tim službenim posjetom napisao opširno pismo ravnatelju Američke obavještajne službe (CIA) i zamolio svog prijatelja Christophera Spalatina da mu ga prevede, uz popratno pismo:

„Molim Vas da mi prevedete na engleski priloženo pismo, koje mislim uputiti g. Dullesu. Znam, kad je već Titova posjeta utvrđena, da moje pismo neće imati efekta, ali ću se odužiti svojoj savjesti. Naročito pazite da majstorski prevedete sugestiju da uslov posjete bude puštanje Stepinca prije Titova dolaska ovamo. To bi siguran sam, olakšalo i Amerikancima, a i Tito bi bio u tom slučaju sigurniji.“

Pismo je glasilo:

“Nadam se da nećete biti iznenađeni ovim mojim pismom. Pišem vam u svojstvu građanina ove zemlje i u svojstvu svoga porijekla iz Hrvatske (Jugoslavija) čija mi sudbina, odnosno sudbina njenog nesrećnog naroda nije indiferentna. Oba ova fakta daju mi slobodu i osjećaj dužnosti da vam uputim ove retke povodom vijesti da će današnji šef Jugoslavije Josip Broz Tito biti službeno primljen u Washingtonu, D. C. Ne pretendirajući da sam kompetentan dati svoj sud, da li je to u interesu Amerike ili ne, da prima šefa jedne oštro komunističke diktature, koja vlada grubom silom protiv volje 90 % pučanstva Jugoslavije, čije su nade upućene u slobodarsku Ameriku. Po mojim pouzdanim informacijama, Amerika je u Jugoslaviji najpopularnija, i to kod svih njezinih naroda, pa čak i kod većeg dijela samih komunista. Ovo ilustrira narodne osjećaje i raspoloženje.

Portreti kardinala, s lijeva: Alojzije Stepinac, Stefan Wyszyński (Poljska), Jozsef Mindszenty (Mađarska) – spomenik u Miamiu

Na moj upit mome upućenu i pouzdanom informatoru, kako bi se narod i vojska držali u slučaju sukoba između Istoka i Zapada, odgovoreno mi je kategorički. 'U slučaju da bi se Titov režim opredijelio da se bori na strani komunista, nastao bi još brži kolaps nego što je bio onaj za vrijeme drugog rata. Naprotiv, ako bi se opredijelio da bude na strani Amerike, svi bi to prihvatili bez razlike narodnosti i vjere, jednako Srbi kao i Hrvati, jer su svima uperene oči u Ameriku.' Dakle, u tome pogledu američka pomoć bila je pozitivna. Kroz tu pomoć su održavani ne samo fizički nego i moralno. Da će prijem nosioca diktature u ovoj zemlji taj duh u velike oslabiti, o tome ne može biti sumnje, kao ni o tom da će režim iskoristiti taj fakat u pogledu lomljenja narodne otpornosti.

Između svih ograničenja sloboda u svakom pogledu najteže se doimlje naroda progon religije, koji je najkrući protiv katoličke crkve i njezina svećenstva. Kao simbol ove okrutne nepravde postao je kardinal Stepinac, nadbiskup zagrebački, koji je radi toga najpopularniji čovjek u narodu, i za koga su meni priznali vodeći komunisti da je nepravedno osuđen. Uzevši ovu činjenicu, koja je svemu svijetu poznata, nameće se pomisao koliko će biti razočaranje i koliko će biti smanjena nada jugoslavenskih naroda u Ameriku, ako Tito bude primljen od njezina Predsjednika. To se može sa 100 % ustvrditi za Hrvate u Evropi kao i za ove u ovoj zemlji. Kako ćete biti informirani, i za sve katolike i za sve slobodoljubive građane ove zemlje. Nameće se pitanje nije li uputno za Ameriku, pa i za samog Tita, da preduvjet njegovoj posjeti Washingtonu bude puštanje na slobodu kardinala Stepinca, njegovo povraćanje na njegovo dostojanstvo i prestanak proganjanja katoličke crkve. Ja sam uvjeren da će naš Predsjednik Eisenhower, pored eventualnog političkog oportuniteta, imati pred očima duh Jeffersona, Lincolna i drugih velikih muževa ove zemlje koji su je zavjetovali da budu branik ljudskih sloboda i dostojanstva." (9258¹¹³⁻¹¹⁴; 9259⁶³⁻⁶⁴).

Primivši od Krste Spalatina prijevod, pisao mu je 31. siječnja 1957:

«Pismo sam otposlao, pa što Bog da. Naravno da ovo ne će promijeniti njihove odluke, ali će im možda prouzrokovati da promisle o uslovu koji sam im sugerirao, u toliko više što vidim da su dobili dosta protesta u vezi sa posjetom gosp. T(ita). Kako sam vam pričao, on je bio ljubezan, t. j. gosp. D(ulles), kad sam mu ono bio pisao o Stepinčevu oboljenju i učinio je što je mogao, da mu se pruži pomoć.» (9258¹¹⁴; 9259⁶⁴⁻⁶⁵).

Međutim, dok je Ivan Meštrović smatrao da bi i s komunistima, a posebno s Titom, u Jugoslaviji bio moguć neki sporazum, ako bi se oni odijelili od Sovjetskog Saveza, a prišli zapadnim zemljama, Alojzije Stepinac je bio najžešći protivnik komunizma, ali i liberala, poput slobodnih zidara i sl. I iz Krašića uputio je kardinal Stepinac Meštroviću nekoliko pisama po tajnim posrednicima, žaleći se na opće i svoje osobne progone komunističkih vlasti, želeći da preko njega ostali svijet upozna s komunističkim režimom u Jugoslaviji.

„Mi se ne čudimo ovdje tom postupku UDBE, jer to joj je glavna zadaća: mučiti ljude dan i noć špijuniranjem, beskrajnim ispitivanjem, globama, zatvorima, terorom, koji nema primjera u povijesti civilizirane Evrope, osim kod nacizma. Već iz toga možete zaključiti, da je apsolutno nemoguće, da ikada predobiju srca ljudi za ovaj monstruozi sistem. Ja vjerojatno ne ću doživjeti slom komunizma u svijetu, radi skrhanog zdravlja. Ali sam apsolutno siguran u taj slom. Štoga se gradi protiv naravi, kako ju je Bog stvorio i ustanovio, mora se sru-

šiti unutarnjom nuždom. Moglo bi se i ovdje reći, što kaže Isus u Evandjelju: ‚Svaki nasad, kojeg nije zasadio Otac moj nebeski, iskorijenit će se!‘ A budući da komunizam negira i ruglu izvrgava Boga, sigurno je da ga nije zasadio Bog, nego sotona. Sotona je izgubio bitku na Kalvariji, pa sam siguran, da će je izgubiti i na Kalvariji mističnog Krista, a to je Crkva, koja danas prolazi svoju Golgotu.

Vi ćete razumjeti, kako je teško u tim okolnostima ljubiti krvavog i bezdušnog progonitelja. Ali mi to ipak moramo i hoćemo, jer je zapovijed Kristova. Po čemu bismo inače bili bolji od naših mučitelja? Zato često stavljam svećenicima na srce, da se ne dadu zavesti jadima i nevoljama, nego da se rado i usrdno mole za neprijatelje. Osveta ne pripada nama nego Bogu. A On neka im se osveti kao Otac, koji prima radosno na trag izgubljenog sina.

Imao bih Vam mnogo toga pisati, ali, kako rekoh, vrlo je teško s poštom. Njihovom se ne služim, jer sam ustanovio, da pisma prema prilikama mijenjaju, brišu, nadomeću, iskrivljuju.

Medjutim, Bogu hvala, nismo ni najmanje malodušni. ‚Ako je Bog s nama, veli sveti Pavao, ‚tko će protiv nas?‘ Naš siromašni narod preboljet će i ovo zlo i odahnuti opet u miru i slobodi.“ (7135⁵⁰¹).

Posjetivši Jugoslaviju, u srpnju 1959. - o čemu će još biti riječi - stari Meštrović je kao uvjet tog posjeta tražio da može posjetiti i nadbiskupa Stepinca (8870³⁴).

Njegov susret sa Stepincem samo je spomenut u jugoslavenskom tisku, ali su mu hrvatski emigrantski listovi posvetili više pažnje. Tako je *Nova Hrvatska*, koja je izlazila u Londonu, objavila interview s Meštrovićem na povratku iz domovine, u kojemu govori i o posjetu Stepincu u Krašiću (6803).

Najopširniji izvještaj o tom susretu Meštrovića i Stepinca, uglavnom na temelju podataka Olge Meštrović, objavili su u *Hrvatskoj reviji* (Buenos Aires) 1962. Ante Smith Pavelić i Bogdan Radica:

“Rano prije podne, u petak 11. srpnja [1959], Meštar i gospodja Olga sjeli su u automobil i rekli šoferu, da ih vozi u Krašić. Putem ih nitko nije zaustavio i nigdje nisu naišli na patrole ili straže. Bilo je očito, da ih vlastodršci nisu htjeli zaustavljati na tom putu. U Krašiću su se uputili ravno prema skromnom župnom dvoru. Pred dvorom je stajao milicionar, koji ih je pozdravio i, okrenuvši im ledja, propustio u kuću. Odmah na ulazu naišli su na župnika i jednu časnu sestru, a kad su ušli u predsoblje, došao im je u susret kardinal Stepinac, koji ih je zagrlio i s njima se izljubio. Bio je ganut nad neočekivanim posjetom. Potom ih je uveo u malu sobu u prizemlju, istovremeno ured župnika i soba za primanje i jelo. Meštar je bio iznenadjen mršavim i nezdravim izgledom Kardinala, koji je ipak bio raspoložen, miran i staložen. Nakon prvih konvencionalnih riječi, Kardinal je zapitao: ‘Da li sada mislite, da je moje držanje ispravno?’, na što je Meštar odgovorio potvrdno. Ovaj uvodni razgovor imao je posebno značenje. Kad je, naime, Meštrović u svoje vrijeme intervenirao kod maršala Tita u korist kardinala Stepinca, on je, pod utjecajem razgovora s kardinalom Spellmanom, preporučio kardinalu Stepincu, da donekle ublaži svoje držanje u nadi, da bi to možda moglo olakšati i njegov osobni položaj i položaj Crkve u Jugoslaviji. Meštar je znao, koliko kardinal duševno i fizički trpi i htio mu je na svaki način pomoći, ali je ovaj ostao dosljedno uporan i krut. Sada, na početku ovog sastanka, Kardinal je htio znati, da li je Meštar ostao na svome stanovištu, koje mu je sugerirao, ili odobrava

njegovo dosljedno nepomirljivo držanje. Meštrov odgovor bilo je odobrenje Kardinalovog stanovišta.

Kratko iza toga objašnjenja, donijele su časne sestre na brzinu spremljeni skromni ručak, za vrijeme kojeg je, uglavnom, govorio Meštar, dok je Kardinal izlaganja pratio s velikim zanimanjem.

Meštar je Kardinalu najprije pričao, što je sve poduzimao, da mu pomogne; kako je razgovarao sa stranim ličnostima i s pojedinim jugoslavenskim vlastodržcima, kad su ga posjećivali, i kako je pismeno intervenirao i kod maršala Tita. Posebno je evocirao jedan razgovor s Milanom Djilasom, tada još jednim od stožera komunističkog režima, kad je ovaj došao u Sjedinjene Države, kao delegat na skupštini Ujedinjenih Nacija. Djilas je tada rekao Meštru, kako jugoslavenski komunisti ne osudjuju Kardinalovo hrvatstvo, ali da ne mogu trpjeti njegovu privrženost rimskom Papi: 'Kad bi se on odijelio od Vatikana i proglasio samostalnu hrvatsku Crkvu, mi bismo ga digli do nebesa,' na što mu je Meštar odgovorio: 'Vi biste ga 'digli', i onda mu izvukli dasku ispod nogu, da bi udario o ledinu i od njega i njegovih sljedbenika ne bi ništa ostalo.' Meštar je nadalje pripovijedao, kako mu je jednom, dok je još radio na sveučilištu u Syracuse, došao Vladimir Popović, tadašnji ambasador u Washingtonu, i nagovarao ga, da se vrati u Jugoslaviju: da ga poziva osobno Tito i da mu uz poštenu riječ obećava, da će mu vlada dati sve privilegije ministra, vratiti mu sve kuće i kipove i dati mu stalnu putnicu, da može izaći iz zemlje, ili se u nju vraćati kadgod zaželi. Meštar je to odlučno odbio rekavši, da ne bi mogao živjeti u zemlji u milosti i obilju, dok mu prijatelji stradavaju u nevolji i po zatvorima. Naveo je kao primjer slučaj svoga prijatelja, bivšeg bana dra Ive Tartaglie, za kojeg je pisao osobno maršalu Titu, moleći ga, da Tartagliu pusti na slobodu. Tito je obećao, da će biti pušten, ali je njegova naredba došla prekasno, jer je Tartaglia već bio naprasno umro u zatvoru. Ni kasnija Meštrova intervencija, da se mrtvo tijelo 'pomilovanog' Tartaglie prenese iz kaznioničkog groblja u obiteljsku grobnicu u Splitu, nije uspjela. Vlastodršci su naredili, da mrtvaci ostaju na robiji, dok ne ispune godine, na koje su osudjeni! Konačno je Meštar prikazao Kardinalu stanje u Americi i raspoloženje tamošnje javnosti prema Jugoslaviji, zbog čega Tito ne će dobiti poziv, da službeno posjeti Sjedinjene Države, dok se on, Stepinac, bude nalazio u Krašiću. Govorio mu je o velikom ugledu, koji uživa među Amerikancima, a pogotovo u dobro organiziranim katoličkim krugovima, koji su u znak divljenja za njegovo držanje neke škole nazvali Stepinčevim imenom.

Kardinal je sve to slušao s velikim zanimanjem i gledao u Meštra, - kako je kasnije pričala gospodja Olga - s pažnjom i ljubavlju. A kad je s male seoske crkve zazvonilo Podne, Kardinal je prekinuo razgovor, prišao k prozoru i tiho se molio. Meštrovicićevima se je učinilo, kao da se u tom času Kardinalovo lice svo preobrazilo; imali su utisak, da pred sobom gledaju živoga sveca.

Po završenoj molitvi, razgovor je nastavljen. Kardinal je sada bio veseliji, čak se i šalio, iako se vidjelo, da ima bolove u nogama. Rekao je, da ga nikakve tjelesne muke ne mogu pokolebati u njegovim odlukama i da će se oduprijeti svim prijetnjama i izazovima svojih progonitelja. Pokazao je Meštru još svježiju ranu na ruci i pripovijedao, kako mu je nedavno, za vrijeme, dok mu je uručivao neki sudski poziv, jedan milicionar namjerno stavio goruću cigaretu na šaku i opržio ga s očitom namjerom, da ga povrijedi i izazove. Sličnih slučajeva

bilo je više, ali je Kardinal preko svega prelazio stoički. 'Krist nas je učio, da moramo opraštati,' rekao je, 'jer je opraštanje dio ljubavi medju ljudima, i stoga se molim za njih. Ta i oni su krv naše krvi i ljudi, ali zavedena i podivljala braća!' Tužio se, kako se poslije operacije teško kreće i kako neprekidno ima bolove u nozi, ali se pohvalno izrazio o liječnicima, koji da su brižno činili sve, što im je u skućenim okolnostima bilo moguće, samo da mu pomognu. Govorio je, kako udbaši i milicioneri s liječnicima silovito postupaju; kako su čak i nekog stranog liječnika do kože pretresali svaki put, kad bi po stručnom poslu dolazio u Krašić. Najgore je, rekao je Kardinal, što nema stalnog liječničkog nadzora, koji bi mu u njegovoj bolesti bio prijeko potreban, ali je ipak osjećao, da, usprkos svih životnih tegoba, lakše snosi zatočenje na selu, nego u svom Dvoru u Zagrebu, jer je na selu bliži zemlji i nebu. Kardinal je nadalje govorio Meštru, kako je odsječen od svijeta, i kako ne zna, šta se ondje događa, ali da ipak od vremena na vrijeme saznaje za krupnija zbivanja. Bio je uvjeren u konačni slom komunizma zbog njegovog bezboštva, bezdušja i materijalizma, a ne zbog snage slobodnog svijeta. Interesirao se je i za djelatnost hrvatske emigracije, ali samo uzgredno, pa je Meštar stekao utisak, da Kardinal više vjeruje u snagu i otpornost naroda u zemlji, za kojeg se neprekidno molio, da ostane privržen vjeri svojih predaka.

Došlo je vrijeme rastanka. Dolazak neočekivanih posjetilaca u Krašić proćuo se je po selu, pa se pred crkvom okupilo dosta znatiželjnog svijeta, da ih vide. Kad su Meštrovicić polazili, Kardinal ih je dopratio do automobila, blagoslovio ih i s njima se izljubio. Dugo je gledao za autom, koji je odmicao, dok je Meštar ponio uvjerenje, da će neslomljivi Kardinal, usprkos svoje teške krvne bolesti, poživjeti još mnogo godina i da će, bio živ ili mrtav, ostati trajni simbol vjere, otpornosti i borbenosti hrvatskog naroda. Meštra je ipak najviše radovalo, što je probio obruč režimskog nasilja oko Kardinala." (7199³²⁰⁻³²³).

Nakon Meštrovicićeva sastanka sa Stepincem, a prije Titova posjeta Americi, 16. rujna 1959, izjavio je predsjednik Vlade Federativne Republike Hrvatske Vladimir Bakarić stranim novinarima da će Vlada dopustiti Stepincu da, "po isteku kazne, preuzme svoju dužnost zagrebačkog nadbiskupa, ukoliko ne učini neki novi prestup". Vlada je spremna i da dopusti Stepincu da pođe u inozemstvo i da se više ne vrati, što bi za nju bilo najsretnije rješenje. Kazna je Stepincu isticala tek za tri godine. Na tu su službenu izjavu bez sumnje utjecali Meštrovicićev posjet Stepincu, o kojemu je pisao inozemni tisak, kao i pripremani Titov posjet Sjedinjenim Državama (6870).

Ti su državni problemi u vezi s kardinalom Alojzijem Stepincem prestali njegovom neočekivanom smrću 10. veljače 1960. u Krašiću. (Kasnije je spominjana i sumnja da je bio otrovan).

«Iste večeri nazvao sam Meštrovicića telefonom u South Bend - sjećao se kasnije Karlo Mirth. - Njega se je Stepinčeva smrt duboko dojmila. Rekao mi je, da, kad je Stepinca vidio pred pola godine da je izgledao izvanredno dobro i da gotovo ne može vjerovati, da mu je svršetak mogao doći tako brzo. Istina je, rekao mi je, da ga je i sâm Stepinac upozorio, da njegov izgled može varati jer je bolest, od koje je trpio, vrlo podmukla. S obzirom na postupak jugoslavenskih vlasti, pitao sam ga, ne misli li, bi li što trebalo poduzeti. Uputiti kakav protest ili što slično?

Meštrovicić mi je odgovorio, da se vlasti sigurno boje, da bi se okupilo pola Hrvatske na Stepinčevu sprovodu u Zagrebu i da bi ta masa svijeta, sve kad bi i sačuvala grobnu tišinu i savr-

šen mir, po svom broju bila velika osuda režimskog postupka sa Stepincem i samog režima, i da on drži, da je režim odlučan, da pod svaku cijenu i svim sredstvima osujeti svaku takvu manifestaciju. Osim toga, može biti da se boje, da ne nastanu prave demonstracije. Što se tiče sahrane, sve ako i ne dozvole, da se Stepinac pokopa u Katedrali, nitko neće moći spriječiti narodu za sva vremena, da ne dolazi na njegov grob u Krašić. Možda bi i Stepincu osobno bilo draže, da bude pokopan među svojim seljacima. Nije li i Starčević bio zaželio, da ga pokopaju u Šestinama? Naravno, drugi razlozi i Stepinčev položaj u hijerarhiji mogu zahtijevati drugačije.” (119³⁵; 7142⁴⁶³).

Meštrović je poslao brzojav sažaljenja župniku Vranekoviću u Krašiću, da će uspomena na kardinala Stepinca ostati vječna u hrvatskom narodu (8835²⁶⁹). Također nadbiskupu Šeperu u Zagrebu (7142⁴⁶³). O Stepincu je govorio u jednom intervjuu američkoj publikaciji *The Catholic Newspapers* i časopisu američkih Hrvata *Našoj Nadi* (405; 409; 6938), a u *Hrvatskoj je reviji* objavio duži prilog: *Stepinac - simbol hrvatske neslomljivosti*.

Stepinac se, piše Meštrović, u vrijeme rata u Rimu njemu žalio na njemačka, ustaška i četnička zlodjela u Hrvatskoj, donijevši sobom njemačka i ustaška pisma kao svjedočenja toga. «Mi znademo, da ste vi naš zakleti neprijatelj - stajalo je u jednim i drugim pismima, - ali vam stavljamo do znanja, ako ustrajete, da vam neće pomoći ni rimski crveni pojas, i da ćemo vas na ulici ubiti kao psa...»

«Ja se Stepincu nisam mogao odužiti, - nastavlja Meštrović - da ga izbavim iz komunističke tamnice, kao što je on mene, preko Pape, izvukao iz ustaške. Tokom samoga procesa poručio sam jugoslavenskoj vladi preko njezina poslanika Ristića u Parizu, da će Stepinac odnijeti pobjedu kod kuće i u vanjskom svijetu, jer će se saznati, da je pravedan, pa ma kako i na koliko ga njihovi sudovi osudili. - - -»

Zatim je opisao svoj posjet Stepincu u Krašiću:

«- - Kardinal je bio vrlo dobro raspoložen, i nakon nekoliko radosnih riječi uveo me je u jednu ovelu sobu, rekavši: ‘Ovo Vam je župni ured, i sada, evo, kardinalov ured, salon i trpezarija! Uskoro smo sjeli za ručak, koga su na brzu ruku prigotovile časne sestre. Pošto je bio petak, imali smo malih ribica, malo sira, krašičkog vina i kruha, kojeg su časne sestre ispekle. Bile su tri Bosanke, koje su sadile povrće u vrtu i brinule se oko skromnog gospodarstva. Ostali smo zajedno puna četiri sata za stolom u razgovoru o našim narodnim stvarima. Kardinal je bio dobro raspoložen i kroz čitav razgovor nije ni jednom riječi pokazao gorčine ili mržnje prema svojim protivnicima. ‘Što ćemo, živimo u periodu neugodnih povijesnih zbivanja, a bilo je sličnih više manje u povijesti jadnog čovječanstva.’ - - -»

Rastali smo se, ali nisam imao osjećaj da je to naš posljednji susretaj, kao ni predviđanje, koliko će još trajati njegovo zatočenje. Ni on niti ja nismo ni jednom riječi dotakli pitanje njegova ‘pomilovanja’ ni povratka na stolicu Zagrebačke nadbiskupije. - - -» (410).

Dva tjedna nakon Stepinčeve smrti prenijeli su Karlu Mirthu njegovi prijatelji poruku Zagrebačke nadbiskupije da bi Meštrović izradio nadgrobni spomenik Stepincu, pokopanom u katedrali.

Mirth se iz New Yorka tom molbom obratio Meštroviću u pismima 29. veljače i 6. ožujka, a Meštrović mu je odgovorio 20. ožujka 1960. iz South Benda:

«Primio sam oba vaša pisma, ali vam nisam odgovorio jer niti meni, a izgleda ni vama nisu stigli najavljeni prilozima u vezi sa željom i namjerom, da se podigne spomenik kardinalu Stepincu u zagrebačkoj katedrali. Ta namjera je sasvim umjesna, a da ju Šeper nije mogao pokrenuti, sasvim je razumljivo obzirom na stanje u kome se nalazi crkva i svećenstvo, a meni se nije mogao obratiti iza telegrama koga sam mu poslao prilikom Stepinčeve smrti, u kome sam izrekao nadu, da će on i hrvatsko svećenstvo sljediti Stepinčev primjer. Taj telegram su sigurno vlasti najprije pročitale.

Razumije se, da sam ja usprkos velikog posla pripravan da napravim Stepincu spomenik, koji bi se postavio u katedrali i koji bi odgovarao i njegovoj skromnosti i odlučnosti u vjerskom i narodnom duhu i stavu. Spomenik bi ja izradio u sadri badava, ali troškove oko bronze i postavljanja kao i prevoza u Zagreb trebao bi snositi ‘narod’, u ovom slučaju Američki Hrvati, jer oni kod kuće nemaju ništa. Ta će stvar morati biti udešena na jedan ozbiljan i dostojanstven način, a ne smije poteći ni od Šepera, ni mene, jer ne bi izgledala spontana ni opće narodna. Mislím da to treba dogovoriti sa nekolicinom ozbiljnih ovdašnjih Hrvata pa tek kad se bude sigurno da je ostvarenje moguće dati u javnost kroz našu štampu. Treba da cjela stvar imade formu kao da je spontana ideja Američkih Hrvata, a ne neke grupe ili kružoka. Ti inicijatori ili odbor, bez da reklamiraju sami sebe, obratili bi se na mene da spomenik izradim, što bi ja onda prihvatio. Držim, da u ovom slučaju ne bi bilo umjesno da ima propagandističku formu, jer sam čin bi govorio sam za sebe. Tako bi se u ostalom izbjegao ev. sukob sa vlasti i ako bi one razumjele značaj stvari. - - -» (119³⁸).

U svibnju je Meštrović dobio nekoliko Stepinčevih fotografija, njegovu posmrtnu masku i njegovu devizu «In Te, Domine, speravi», a u lipnju je odgovorio Mirthu da mu jedna od poslanih fotografija odgovara, ali da on ima u srcu njegov lik. Problem nije u skulpturi, nego u izvedbi u konačnom materijalu i transportu, napominjući ponovno da izrada i postavljanje spomenika ne bi smjeli imati politički provokativan pečat.

Tako je i bilo: nenametljivi nadgrobni spomenik u zagrebačkoj katedrali postavljen je gotovo neprimjetno.

SVEUČILIŠTE NOTRE DAME

Potkraj boravka i rada u Syracusi Meštrović je dobio narudžbu da izvede veoma veliku skulpturu *Čovjek i Sloboda* za Mayo Clinic u Rochesteru. Zbog premalog i nepogodnog atelijera morao je skulpturu modelirati u tri dijela. Njegovom zahtjevu da se atelijer poveća nije moglo biti udovoljeno zbog oskudnih sredstava Sveučilišta.

Tada mu je uslijedio poziv Notre Dame Sveučilišta u South Bendu, gdje su mu obećali sagraditi pogodan atelijer, što je on prihvatio.

27. studenoga 1954. napisao je pismo kancelaru Sveučilišta u Syracusi Williamu Pearsonu Tolleyu :

«Gosp. Norman Rice... vas je zacijelo obavijestio da napuštam službu profesora Sveučilišta Syracuse da je preuzmem u Sveučilištu Notre Dame krajem lipnja sljedeće godine. Zbog toga sam veoma žalostan, pogotovo zbog mnogih svojih prijatelja. Taj sam korak morao učiniti zbog dvostruko boljih uvjeta rada i primanja. Oni će mi sagraditi privatni atelijer uz drugi odgovarajući za školsku pouku. S poštovanjem i zadovoljstvom izražavam toplu hvalu Sveučilištu Syracuse a posebno njegovom osoblju za ljubezan poziv da predajem na vašem Sveučilištu koje mi je omogućilo da doprinesem svome pozivu minulih godina u svojoj usvojenoj domovini... Nadam se i zaista vjerujem da će odsjek kiparstva primiti zaslužnog nasljednika i da će napredovati, uz vaše sudjelovanje.» (10590¹⁹).

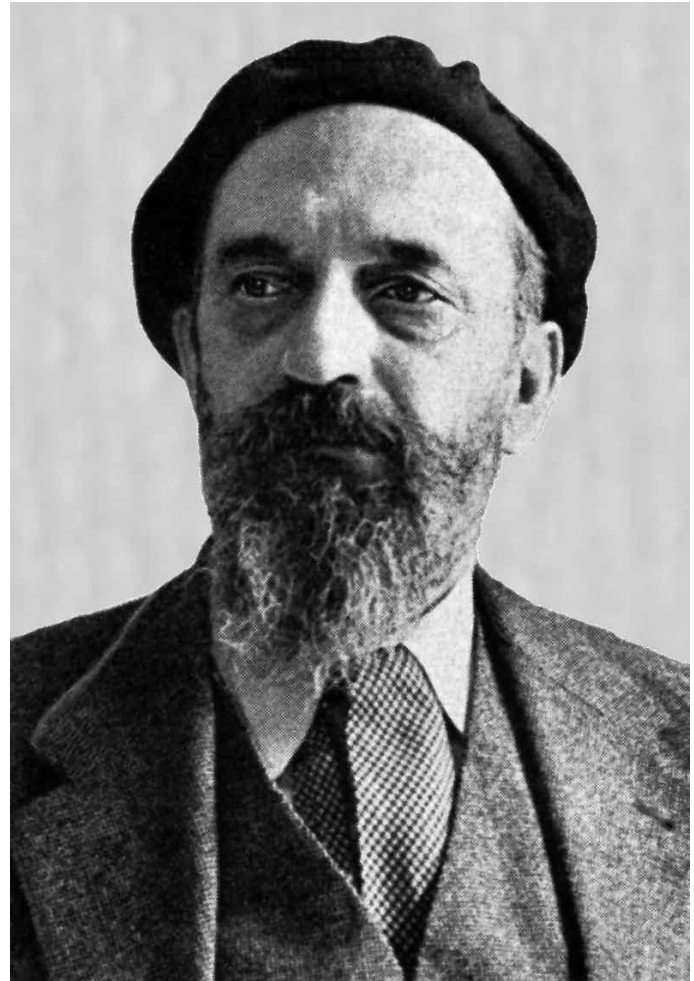
Sljedeće godine, 14. rujna 1955, pisao je Meštrović Tolleyu iz Notre Dame :

«Dobro sam, pripremajući se za drugu stranicu svoga boravka u ovoj zemji. Prva je bila ugodna na Sveučilištu Syracuse... Uvijek ću je se sjećati.» (10590²⁰).

Sveučilište Notre Dame, najveće katoličko sveučilište u Sjedinjenim Državama, s 5.000 studenata, nalazi se u neposrednoj blizini grada South Benda, u državi Indiana, nedaleko Chicaga. Tu je Ivan Meštrović proveo sedam posljednjih godina života i rada. To mu je Sveučilište dodijelilo počasnu nagradu 1954, dok je još predavao u Syracusi. Tom je prigodom ravnatelj Sveučilišta Notre Dame, otac Theodore Hesburgh, ponudio Meštroviću ako hoće doći predavati na njihovom sveučilištu i to religioznu umjetnost «na školi u kojoj je ona vrlo cijenjena». I ravnatelj Notre Dame Art Gallery, Anthony J. Lauck, uputio mu je pismo, nudeći mu bolje uvjete života u ugodnoj atmosferi, pogodnijoj za rad (8475). Meštrović je prihvatio ponudu i 6. rujna 1955. preselio se iz Syracuse u South Bend, odnosno Note Dame. Sveučilište Notre Dame odmah ga je, 5. lipnja 1955, počastilo doktoratom likovnih umjetnosti, a u studenome iste godine priredilo je i njegovu izložbu (119²⁰,²¹). U tome je Sveučilištu Meštrović imao status «*artist-in-residence*» (10633¹⁰²).

Mnogo kasnije, 1974. godine, u katalogu velike izložbe Meštrovićevih radova u Sveučilištu Notre Dame, pisao je ravnatelj Umjetničke galerije toga Sveučilišta, svećenik Anthony J. Lauck, o svom susretu s Meštrovićem i pozivu da iz Sveučilišta Syracuse prijeđe na katoličko Sveučilište Notre Dame, odnosno u obližnje mjesto South Bend.

«Kada sam prvi put sreo Ivana Meštrovića mene su impresionirale njegove prodorne crne oči koje su virile iza istaknutih lijepo oblikovanih obrva, uredni brkovi i brada, orlovski nos i snažne, lijepo urezane crte lica, i naravno, crna bereta koju je posvuda nosio. Bio je lijep čovjek čak i u svojim kasnijim godinama.

Ivan Meštrović u Americi

Meštrović je bio manji od prosječnog čovjeka, sa snažnim plećatim tijelom, što se je podudaralo sa spomenicima koje je stvarao. Bio je urođeni pušač Pall Malla cijelo vrijeme što sam ga poznao. Uvijek prisutan cigaršpic štitio mu je bradu i brkove. Umjetnik je imao dubok mekan glas, zanimao se za svoje goste i postavljao im je više pitanja nego oni njemu. Bio je ugodan, jednostavan i ponekad šaljiv.

Kao student kiparstva poznao sam djela Ivana Meštrovića i divio sam im se. Dijelio sam njegovo zanimanje za biblijske sadržaje. Čak je i njegov omiljeni medij, tamna orahovina, bila i moj favorit.”

Otac Lauck osobno je upoznao Meštrovića 1948. kada mu je došao u Syracusu predložiti da za novi oltar crkve Sv. Križa načini kip Sv. Josipa, što nije ostvareno.

“Sljedećeg ljeta pozvao me je Meštrović da s njim radim u Syracusi – sjeća se dalje A. J. Lauck. – Imao sam neobičnu povlasticu da s njime dijelim atelijer. Iako je majstor toga ljeta bio više nego obično odsutan – jer je njegova kći Marta bila smrtno bolesna u jednoj kanadskoj bolnici – dobro sam ga upoznao. Naučio sam mnogo od njegove pouke i od njegovog osobnog rada, što se stalno odvijalo u vremenima između posjeta Kanadi.

Meštrović je volio stvarati biblijske i religiozne skulpture. Činilo se da one istinski zvone pod njegovom rukom. Bilo je kao da dijeli njihov način života i misli. Dok sam ga posjećivao spomenuo je da se nadao načiniti kip za sirakuški campus. Ubrzo je došlo odobrenje, ali da to mora biti Sokratov lik. Mislim da sam osjetio njegovo razočaranje u odabiru lika. Toliko

sam želio da dođe u Notre Dame da sam ga zamolio da li bi htio ondje podučavati i raditi. Činilo mi se da bi Meštrović živio u prirodnijoj i prikladnijoj atmosferi, u religioznom okruženju koje bi bilo pogodnije za njegov smjer rada. To sam mu sve naveo u pismu. Odmah je odgovorio i nedugo zatim došao je u Notre Dame živjeti, raditi i podučavati..." (8456⁵).

Provincijskim ambijentom u Syracusi Meštrović nije bio zadovoljan, pogotovo s neprikladnim atelijerom, a u Notre Dame su mu obećali sagraditi novi atelijer, što su odmah 1955. obavili.

Sam grad South Bend nije pružao mnogo kulturnih doživljaja, ali je zato imao nogometni stadion za 60.000 gledatelja. Olga Meštrović se žalila, po pričanju sina Tvrtka, da je u Zagrebu bilo mnogo više kulturnih događaja nego u South Bendu, gdje je postojala samo jedna koncertna dvorana i četiri kinematografa. Međutim, sam je Meštrović imao vrlo malo veze sa suvremenim američkim životom, pa i onim kulturnim i umjetničkim. Najveći dio dana je radio i podučavao u školi, a što se literature tiče, pratio je časopise i novine što su ih izdavali američki Hrvati, a koje mu je slao urednik *Hrvatske revije* Vinko Nikolić (6656).

Atelijer je bio dugačka prostrana prizemnica, visokog ostakljenog krovišta, a natkritim trijemom povezana s ostalim zgradama sveučilišnog campusa (6596³⁰²). Atelijer ili studio, kako su ga zvali, bio je podijeljen u dva dijela. U prvome je Meštrović podučavao studente koji su tu radili, a drugi je bio namijenjen samo njegovom radu (7147). Projektirao ga je voditelj arhitektonskog odjela Sveučilišta Frank Montana, a Meštrović je s tim bio vrlo zadovoljan. Postojao je i jedan bogatiji projekt arhitekta Ellerbea, ali Meštroviću je ovaj bolje odgovarao. Gradnju Meštrovićevog studija omogućio je Ignatius A. O'Shaughnessy, u blizini *O'Shaughnessy Halla* (8475).

Olga Meštrović je od tada vozila svakog jutra u devet sati svoga muža u studio, jer on nije nikada vozio automobil; za ručak je dolazila po njega i odvezla bi ga kući, a zatim ga opet vraćala u studio, gdje bi radio dok bi god bilo danjega svjetla. Kada ga je jedan publicist, Edward Fischer, upitao kada bi se mogli naći za interview, odgovorio mu je: "Sutra imam danje svjetlo do 4.30 sati. Nakon toga." (8870).

Ivanu Meštroviću je na sveučilištu Notre Dame bilo bolje nego u Syracusi, ali je i to sveučilište dobilo na ugledu njegovim imenom, a i djelovanjem.

"Magnetično prisustvo 'Maestra' osjećalo se dugo i nakon njegove smrti - pisao je kasnije direktor The Snite Museuma pri Sveučilištu Notre Dame Dean A. Porter, koji nije ni poznao Meštrovića za života. - Kada je Meštrović stigao na Sveučilište imao je 72 godine i bio je naročito dobroga zdravlja. U kratkom je razmaku od sedam godina već postao legendom. - - - Jedan je, danas zaslužni, profesor (Edward Fischer) pisao: 'Ja vjerujem ako će jedan profesor Sveučilišta Notre Dame iz 20. stoljeća biti pamćen do tisuću godina, to će biti Ivan Meštrović.'

Meštrović je odabrao pogodno mjesto da provede svoje posljednje godine, o čemu je rekao časnom ocu Theodoru M. Hesburghu: 'Ja sam američki građanin i želim ostati u Americi, ali svoje preostale godine želim posvetiti religioznoj umjetnosti da bi ona bila više cijenjena.'

Meštrović je tijekom tih godina postavio umjetnost u fokus na Notre Dame. On je uveo kvalitetnu umjetnost kakva nije bila viđena posljednjih 113 godina na kampusu sveučilišta, od njegova osnutka. - - -" (9217⁶⁵⁻⁶⁶).

"Meštrović je ostavio slavnu uspomenu na sve one koji su ga poznavali na Sveučilištu Notre Dame - pisao je u predgovoru njegove posmrtno izložbe na istom sveučilištu Dean A. Porter. - Rijetko je jedan čovjek stekao toliko poštivanja i tako mnogo doprinio Sveučilištu. Umjetnost je Notre Dame bila više aristokratska zabava, nego aktivno bavljenje. Meštrović je promijenio to stanje. On je donio na Notre Dame životnost natora oblikovanja u raznim materijalima. Njegova se energija nije iscrpljivala podmaklim godinama.

Njegov je radni dan počimao u 9 sati ujutro. Gospođa Meštrović bi ga vozila do studija i jedan dugi iscrpljujući dan bi počeo. Meštrović je iz Syracuse poveo četiri asistenta. Njegov je studio bio podijeljen u dva dijela: jedan za njegove djelatnosti i drugi za studente. Bio je pogodan za izvođenje njegovih radova. Studenti i asistenti tvorili su dio njegovog 'ateljiera'. Oni su mu pomagali miješajući glinu, uklanjajući višak od kamena, ili pripremajući gips za eventualno lijevanje u bronci. Meštrović je pogodio studentima koji su se željeli baviti bilo kojom tehnikom skulpture, bilo u gipsu, glini, bronci, drvu ili kamenu. On je bio čovjek koji im je odgovarao. On je želio raditi na šest do osam skulptura u isto vrijeme, zadržavajući svoje asistente zauzetima čitav dan. Oko podneva su Meštrović i njegovi asistenti doručkovali ili ručali i odmarali se. Sat i pol zatim vodila je gospođa Meštrović 'Maestra' natrag na Sveučilište i rad se nastavljao dok ne bi svjetlo pogodno skulpturi oslabilo. Njemu je dan uvijek bio jednako dug, ali asistenti bi obično odšetali iscrpljeni.

Meštrović je uživao u radu i obično bi navodio uzrečicu: 'Jedini put da se postane umjetnik je u radu.' Kada su ga pitali kako provodi slobodno vrijeme, on bi izlanuo uvijek isti odgovor: 'Radeći!' Usprkos njegovome nastojanju da se radi, Meštrović je bio zabrinut nedostatkom potpune zaokupljenosti studenata. 'Rad. Ja sam na njega naviknuo. Moji su studenti željeli raditi po koji sat. Dva, tri sata dnevno. Ništa se na taj način ne postizava.' Njegovi su kolege uspoređivali njegov atelijer s radionicom mukotrpnog, teško zaposlenog zanatlije u potpunoj talijanskoj tradiciji 'botteghe'. Studenti su ubrzo stekli jedan osjećaj potrebe *stvaralačkog rada*.

Pisci običavaju isticati svoju obvezu prema radu i to iz shvatljivih razloga. Meštrović često ističe potrebu rada i u svojim razgovorima i u brojnim monumentalnim projektima što ih je za života poduzeo. U 1953. godini, u kasnim godinama za jednog kipara, Meštrović je izjavio: 'Ja sam u sedamdesetoj i ovako tješim samoga sebe: Radi dokle god možeš i koliko god možeš, sve do svog posljednjeg radnog dana koji već nije daleko.' Gospođa Meštrović je govorila da je prva 'Maestra' želja, kada bi došli u neki grad, bila da potraži pogodan prostor za rad.

Meštrović je brižno planirao svoje radno vrijeme i bio je vrlo ljubomoran na ono vrijeme što mu ga je život oduzimao. Stoga ne iznenađuje da je Meštrović poduzeo neke od svojih najambicioznijih i najiscrpljujućih projekata pedesetih godina, kada je prešao sedamdesetu godinu života. - - -" (605¹⁴⁻¹⁵).

Meštrovićevi su studenti, njih pet kipara, pričali Vladislavu Grgureku kada je posjetio njegov atelijer na Sveučilištu Notre Dame:

"Znate, nas veoma zadivljuje majstorova radna energija. Mi smo nekada umorni od posla, ali profesor ne popušta, i jasno, i mi moramo nastaviti rad. A nama je neugodno, što mi mladi kažemo, da smo umorni, kad se na njemu ne opažaju ni najmanji tragovi umora. Nije rijedak slučaj, da radimo i u

nedjelju. Inače, on je uvijek dobre volje i veoma često na hrvatskom jeziku citira narodne pjesme u desetercu. Upravo se čudimo, koliko toga narodnog blaga zna napamet.»

Na rastanku mu je sam Meštrović rekao:

«Dobro se osjećam, ali mislim, da imam još malo vremena pred sobom.» (6598).

Meštrović je volio raditi, ali nije volio pričati o svome radu ni o umjetnosti. Manji razlog tome je bilo njegovo nešto teže saobraćanje na engleskom jeziku. O tome svjedoči i zgoda kada je jedna skupina «prijatelja Sveučilišta» posjetila njegov atelijer, pa ga je jedna od dama zamolila da im priča o skulpturi *Pietà*, izvedenoj u glini, za Floridu, a on joj je odgovorio: „Ja sam upravo potrošio šest mjeseci govoreći vam o ovoj skulpturi!“ (XVIII. 50 a).

Ravnatelj Umjetničke galerije pri Sveučilištu Notre Dame A. J. Lauck opširno je kasnije opisao Meštrovićevo nastavničko i stvaralačko djelovanje u toj sredini:

„Kipar takve slave zacijelo je impresionirao svoje studente. Godinama su ga nazivali ‘Maestrom’. Bila je to zaista neka vrsta obožavanja heroja. On je podučavao kako je i radio, jer su njegovo znanje i vještina također postali njegov vlastiti osobni stil. Maestrovu podučavanje nije bilo tek verbalno. Osobno je radio na studentskim crtežima ili u glini, drvu ili kamenu. Svako je, uz tako osoban i jedinstven stil poput njegovog, bio siguran da će na studentskim radovima ostaviti trag vlastite ruke. Neki su studenti žalili zbog toga. Ja sam mislio da će studenti više dobiti nego izgubiti od iskustva Ivana Meštrovića, studirajući u njega. Ako bi se imali osobno izraziti, nekim osobnim značajkama koje bi pridali onim majstorovim, mogli bi eventualno naći vlastiti put da to iskažu.

Svojoj vlastitoj skulpturi Meštrović je bio neobično predan...

Kada je Meštrović bio zauzet radom, cigareta bi na kraju cigaršpica ponekad izgorjela do samog kraja... Često sam se bojao da će mu zapaliti bradu. Katkada i prste.

Jedan od njegovih omiljenih studenata bio je Michel Skop. Kada je Michel jednog dana radio u studiju, majstor ga je pozvao iz druge sobe. ‘Mišo, dođi ovamo. Pogledaj naokolo i vidi što gori. Mirišem da nešto gori.’ Nakon što je posvuda gledao gdje bi mogao biti neki dim, ili vatra, Skop je uočio da je nešto cigaretnog pepela palo i opržilo kiparevu bradu...

Jednog sam dana promatrao umjetnika dok je rezbario jedan od svojih velikih reljefa u orahovini. Opazio sam da njegov zamah – udarac drvenoga bata u desnoj ruci po dlijetu u lijevoj ruci – podrhtava nekim neredovitim kretanjem... Izgledalo je kao da je zglob njegove ruke nekada bio povrijeđen i ja sam mu to spomenuo. Rekao mi je da su oba njegova zgloba bila povrijeđena prigodom jednog pada u atelijeru... Obje podlaktice bile su oštećene. Djelomično zbog toga što je obližnji pokrajinski liječnik slabo povezao i skrpio njegove ruke, pa zbog toga nije više nikada mogao imati potpunu slobodu i lakoću pokreta da upravlja batom. Činilo mi se da je udarac batom malo ‘grčevit’. Je li ova očita smetnja u zamahu bila štetna po njegovo klesanje? Uopće nije. Pri važnim skulpturama njegova je kontrola ivice dlijeta bila besprijekorna. Njegova izdržljivost bila je jaka, ustrajnost fenomenalna. Iako je bio nekoliko desetljeća stariji od mene, primijetio sam da je pri radu bio postojaniji i ritam njegova udaranja i klesanja bio je stalniji i manje isprekidan od moga.“ (8456⁵⁻⁶).

Ivan Meštrović i *Jakovljevi zdenac*

Meštrovićevo radno danje u njegovom studiju na kampusu Sveučilišta opisala je Dennis Howard 1958. godine u američkoj katoličkoj reviji *The Sign*:

„U prostranom studiju na kampusu Sveučilišta Notre Dame može se vidjeti jednog starijeg čovjeka kako radi čekićem, dlijetom i nožem. Na glavi mu je iznošena francuska kapa, bradat je, a u ruci cigareta. Do njega šalice upravo proključale kave, što ju je nalio jedan od mladića, koji su došli učiti u Ivana Meštrovića, najvećeg živućeg kipara.

Neposredno do njegovog osobnog atelijera njegovi studenti mirno pričaju, dok zauzimlju svoja mjesta i dok sređuju svoj pribor za rad toga dana. Uskoro stiže djevojka, koja će im poslužiti kao model. Kada je spremna, jedan student ulazi u Meštrovićevo studio i veli mu ‘Profesore, model je spreman.’ Majstor klimne glavom, završi što je upravo radio, i izađe. Prekine tišinu nekom vedrom primjedbom i svi započnu radom. On malo govori dok obilazi studente, ukazujući ovdje što treba promijeniti, potičući ondje što treba ispraviti na figuri. Ima li modelu dati neku uputu rijetko se kada sam njemu obraća. Umjesto toga obično veli kojemu studentu: ‘Recite joj da podigne lijevu ruku... Zamolite je da stane uspravno.’ Tako Ivanu Meštroviću započinje jedan tipičan dan. - - -

No kakav je kao čovjek ovaj divovski umjetnik?

Prvim se susretom on doima kao prijazan, ali povučen čovjek. Malo govori, ali kada govori onda ispriča neku zgodu iz prošlosti ili istakne neku misao, koja je odraz njegove razboritosti. Kada radi, radi energičnije i nemirnije od mnogih mladića. Osvježen cigaretama i kavom, što mu je studenti donose ne pitajući ga, on može raditi na pola tuceta skulptura odjednom.» (6660; 6706).

Ravnatelj Sveučilišta Notre Dame ovako je opisao tadašnji lik starog Meštrovića u *Art Journalu*:

„Umjetnik je bio malen, zdepast čovjek, lijepa lica, koščate građe, prodornih crnih očiju i potpuno crne brade. Crna je bereta toliko bila s njim, danju i noću, u atelijeru i u kući, da je postala nedjeljivi dio predodžbe o njemu. Predstavljao je produhovljenu pojavu. I u kući i u društvu bio je jednako snažan, učen, bogat duhom. Djeca su ga, čini se, voljela. - - -

Profesor je bio među studentima plemenit i srdačan. Njegove su kritike bile blage i uvjerljive, nikada osorne. Nije nikada zauzimao ulogu proroka. Premda je više volio biti povučen, za svoj rad, ipak je bio srdačan s posjetiocima, često vrlo zainteresiranima njime. - - -

Utjecaj što ga je Ivan Meštrović izvršio u Notre Damu izvanredan je. On je mnogo doprinio obogaćenju i širenju zanosa za umjetnost među nastavnicima i studentima.“ (7124).

Ivan Meštrović je bio šef kiparskog odjela na Sveučilištu Notre Dame. Iako su mu mogućnosti rada i stvaralaštva bile znatno bolje nego u Syracuseu, jer je ovo Sveučilište bilo uglednije i veće, ipak je to bilo katoličko sveučilište i kao takvo u osnovi konzervativno i sputano stanovitim pravilima, što je moglo samo donekle ometati Meštrovića u radu, budući da se on već duže vremena bio posvetio pretežno religioznoj skulpturi.

Na tom isusovačkom sveučilištu, npr., nije bilo dopušteno slikati ili modelirati akt, uobičajen na svim likovnim školama, nego su muški i ženski modeli pozirali u kupaćim kostimima. Kada je Meštroviću to rečeno reagirao je: „Što mislite? Nisam ja trgovac samo muškom robom, ja sam došao da slikam i jedne i druge.“ Zatim je akt bio donekle dopušten, ali je poziranje bilo vrlo tajnovito (XVIII. 50 a; 6656).

Jedan od Meštrovićevih suradnika na Sveučilištu Notre Dame bio je Hrvat Josip Turkalj. Rođen 1924. u Rakovici, studirao je Umjetničku akademiju u Zagrebu, a zatim, kao politički emigrant, na Accademia di belle arti u Italiji, nagrađen 1953. na izložbi talijanskih akademija u Milanu, a od siječnja 1957.

učenik i pomoćnik u Notre Dame, gdje ga je nakon smrti 1962. naslijedio na čelu kiparskog odjela. Njegov pet metara visoki *Mojsije* postavljen je pred knjižnicom toga Sveučilišta. Nakon Sveučilišta Notre Dame podučavao je na Akademiji Gilmour do umirovljenja (10602^{XIV}; 10610).

Drugi Meštrovićev učenik bio je kipar Theodor Golubić, rođen u Americi, ali hrvatskih roditelja iz Međimurja, koji je završio slikarstvo na Miami Sveučilištu, ali ga je privukao Meštrović, pa je postao njegovim učenikom i istakao se svojim radovima (7625²⁴⁰⁻²⁴¹).

Meštrovićev student na Notre Dame bio je i američki kipar J. D. Mooney, koji je kasnije bio poznat po svojim «svjetlećim skulpturama». On je dokaz da Meštrović nije svoje studente silio da rade njegovim stilom, nego im je u tome puštao potpunu slobodu. Učio ih je prvenstveno dobrom zanatu, ustrajnom i savjesnom radu.

«Meštrovića smatram jednim od najvećih kipara našega stoljeća - pričao je J. D. Mooney prigodom izložbe *Američka kultura: pogled na sedamdesete godine*, u Zagrebu 1979. - i sretan sam što sam imao priliku biti njegovim đakom. Od nje ga se imalo što naučiti. Ipak, najviše se sjećam njegove želje i volje za rad. - - - Radne su navike najveći dobitak koji sam stekao radeći s njim. Kao kipar koji je imao potpuno poseban stil i način rada, on na mene kao kipar nije utjecao, osim što me je naučio da je crtež osnova za svaki ozbiljni skulptorski rad. To mi je i do danas ostalo, pa crtanje za mene predstavlja pravi odmor.»

Jakovljevi zdenac,
Notre Dame University

Na pitanje je li Meštrović utjecao na američko kiparstvo, Mooney je odgovorio: «Ne, on nije ostavio traga ni posebne škole za sobom, jer se američka skulptura razvijala najviše pod utjecajem apstrakcije, a Meštrovića ne karakterizira apstrakcija.» (8736).

Ipak je i tada Meštroviću njegov samostalni stvaralački rad bio mnogo važniji od pedagoškoga, koji ga ni u Zagrebu, ni u Syracusi, pa ni tada na Notre Dame nije u potpunosti privlačio. Svome prijatelju, svećeniku Dragutinu (Charlesu) Kamberu, koji mu se žalio na poslove kojima je okupiran u svojoj župi, pisao je 1957. iz Notre Dame:

«- - I ja trošim veći dio svoga vremena na sličan posao, u kome ne nalazim veliko zadovoljstvo ni veliku hasnu, bilo za sebe, bilo za druge. Ipak jedan dio vremena ispunjam stvarima, koje me zanimaju, dakle ukratko 6-8 sati dnevno regularnog, recimo profesionalnog posla, a uveče, kad sam već prilično umoran, moram da se bavim odgovorima na pisma znanih i nezvanih ljudi. Inače ne mogu da se tužim na okolinu, koja me malo zanima, i čiji ste duh, izgleda mi, dobro sami proniknuli. Olakšavajuća je okolnost za mene, što sam gotovo potpuno autonoman i slobodan od svih njihovih regula i propisa.» (10370³⁰⁰).

Da je i među Meštrovićevim studentima kiparstva, među kojima je bilo redovnika, svećenika i redovnica, često prevladavao tipično američki, donekle površni duh u izobrazbi, pogotovo umjetničkoj, govori i njegova izjava o njima Vladislavu Gregureku, koji ga je posjetio 1957. godine.

“Brzina i dinamika suvremenog života povukla je mlade ljude za sobom. Tako mnogi moji đaci nemaju ni upornosti ni vremena, da se unose u probleme umjetnosti onako, kao što bih ja to želio.” (6598).

Religiozna umjetnost u dvadesetom stoljeću općenito nije bila na visini one u minulim stoljećima i rijetko je pokušavala pratiti suvremene likovne tokove. U Americi, napućenoj uglavnom došljacima, u crkvenoj je arhitekturi još u dvadesetom stoljeću bila prisutna arhitektura povijesnih stilova, najviše pseudogotička, a same su crkve bile prepune kiparskog i slikarskog kiča. Rukovodioci uglednog katoličkog sveučilišta Notre Dame su se nadali, Meštrovićevom pomoći, podignuti suvremenu crkvenu umjetnost na nešto viši stupanj. Meštroviću sve te crkvene narudžbe - a druge gotovo da nije ni imao - nisu mogle pružati stvaralački užitek u radu kao religiozni motivi koje je sam birao i obrađivao, najčešće kao simbole nekih općenitijih i širih ideja. Usto su crkveni naručitelji postavljali uvjete koji su ga vrlo često kočili u slobodi vlastitih zamisli oblikovanja.

Kada je sin Tvrtko 1958, u posjetu roditeljima, pitao majku zašto otac radi samo svece, ona mu je odgovorila:

“Radi ono, što naručuju, a radio bi i druge stvari, da ih ovdje traže.” (6656).

Od dolaska na Notre Dame Meštrović je za to sveučilište izradio više istaknutih skulptura smještenih u vrtu campusa, u sveučilišnom Soane Museumu, u kojemu je posebno krilo zgrade posvećeno samo njegovim skulpturama, i u ostalim sveučilišnim zgradama. Za blagovaonicu Sveučilišta dovršio je 1957. veliki drveni reljef *Posljednje večere*, kompozicijski sličan slici u njegovoj splitskoj palači. Na uspomenu jednog dječaka, poginulog u automobilskoj nesreći, izradio je *Mladog Krista* koji podučava; za novosagrađenu Lewis Hall izradio je 1958. brončanu *Bogorodicu s djetetom*. Njegov najistaknutiji

dar Sveučilištu je *Jakovljević zdenac* s grupom *Krista i Samari-tanke* iz 1957, u crnom mramoru i bronci, u dvorištu campusa.

Ipak je najistaknutija Meštrovićeva skulptura velika *Pietà*, izvedena u gipsu u Rimu i zatim klesana u mramoru, njegov dar sveučilišnoj crkvi *Srca Isusova (Sacred Heart)*, a koja je do tada bila pohranjena u Metropolitan Museumu u New Yorku nakon izložbe 1947. godine. Meštrović se, kako smo vidjeli, nije htio odazvati Titovoj ponudi od 150.000 funti, nego ju je darovao Sveučilištu Notre Dame, a gipsani model Galeriji Meštrović u Splitu. Da bi se ta velika grupa, isklesana u kararskom mramoru, mogla postaviti na oltar crkve u Notre Dame, moralo se srušiti dio crkvenog zida da bi je se unijelo. Na velikoj posmrtnoj izložbi Meštrovićevih radova na Sveučilištu Notre Dame 1974. godine bila su izložena čak 44 njegova rada vlasništva Sveučilišta (605⁵³⁻⁵⁶).

Meštrovićevo stvaralaštvo u razdoblju boravka i rada na Sveučilištu Notre Dame bilo je vrlo plodno. Znademo za oko 100 skulptura izvedenih u tih sedam godina, od 1955. do 1962.

Navedimo neka od tih djela:

Pietà, Florida; *Pod Raspelom*, Rochester; *Bogorodica s djetetom*, Vatikan; *Djevojka s glazbalima*, Syracuse; *Marija kraljica svemira*, Washington; *Nikola Tesla*, Beč; *Raspelo*, *Josip drvodjelac* i *Bogorodica s djetetom*, Winnetka; *Papa Pio XII*, St. Louis; *Otac Judge*, Silver Spring; *Sv. Andrija*, Honolulu; *Martin Kukučín*, Oregon, Bratislava, Argentina; *Raspelo*, Miami; *Bacač kamena*, Teaneek; *Mate Meršić*, Frakanava (Austrija); *Izbjeglička majka*, Milwaukee. Također poprsja: *Autoportret*, Pittsburgh; *L. Barzin*, *F. C. Morgan*, St. Louis; *Otac Bishop*, Glendale; *Antonin Dvoržak*, New York; *O'Neil*, Fort Wain. U galerijskoj zbirci Notre Dame, osim navedenih, nalaze se još skulpture: *Mislilac (N. Tesla)*, *Raspelo*, *Ivan Krstitelj*, *Mojsije*, *Otac Sorin*, *Obitelj*, *Majka se oprašta od kćeri*, *Posljednji autoportret*, *Otac tužan zbog smrti sina*, *Otac se oprašta od sina*, *Odisej*, *Otac A. Shaugnessy* i druge. Većina Meštrovićevih skulptura u posjedu Notre Dame ostala je po njegovoj smrti u gipsanim modelima, pa je nakon toga odlivena u broncu (9217⁶⁷). Umjetnička galerija Baton Rouge (SAD) ima više njegovih skulptura, među kojima *Josip drvodjelac*, *Raspelo* i dvije *Pietà*. U obiteljskoj zbirci u Americi također je veći broj skulptura, među kojima iz toga razdoblja *Prorok*, *Narikače*, *Slijepi Homer*, *Posjet*, *Pietà*, *Izbjeglička majka*, *Sv. Pavle*.

Navedimo da se Ivan Meštrović u tim starim godinama rodoljubno odazivao molbama iz domovine za svetačke skulpture ili poprsja i spomenike istaknutim ličnostima, šaljući uvijek gipsane modele tih skulptura na dar. Tako je svom užem zavičaju, Drništu, darovao *Vrelo života*, fontanu što ju je u mladim godinama isklesao u belgijskom granitu za ukras vestibula obitelji Wittgenstein u Beču. Kada je doznao da je nasljednici njegovih bečkih mecena prodaju radi rušenja palače kod Schiller Platza, otkupio ju je za 3.000 dolara, pa je postavljena u drniškom parku, za kojega je arh. Slavko Mihoh projektirao stubište i terasu. Fontana je svečano otkrivena 25. kolovoza 1957. (6507; 6539; 6542; 6545; 6570; 6576; 6585; 6591; 6605; 6609; 6610; 6637; 7294).

Drnišu je Meštrović darovao i skulpturu *Bogorodice*, koju je hvarski kipar i klesar Šime Dujmović prenio u kamen, pa je postavljena u župnu crkvu (7027). Također veliki reljef *Orača*, kojega je mladi kipar iz Dalmatinske zagore Mate Čvrljak, svršeni đak Škole za primijenjene umjetnosti u Splitu, isklesao u segetskom kamenu (7019; 7145). Za muzej u kući Nikole Adžije izradio je portret *Božidara Adžije* i *Filipa Marušića*.

Poticajem profesora dra. A. Šercera darovao je Meštrović Zagrebu skulpturu *Majka i dijete*, koja je postavljena pred zgradu Higijenskog zavoda. Na molbu dra. Jure Lukinovića 1953. Meštrović je odobrio da se načini još jedan odljev, da bi se postavio pred splitsko Rodilište.

“Drago mi je bilo čuti da ste uspjeli da Split dobije novo i savremeno uređeno rodilište - pisao je Meštrović dr. Lukinoviću, - i bilo mi je milo ići vama na ruku za odljev kipa ‘Majka i dijete’, koji ćete integrirati s vašom ustanovom. Kako znadete, mene svaki napredak Splita, pa ma na kom polju bio, vrlo veseli.» (XII. 3. 1-3).

Skulpturu *Srce Isusovo* (1956) darovao je Meštrović Selcima na Braču i svetištu Veprincu. Kip u crkvi Sv. Ćirila i Metoda u Selcima saliven je od sakupljenih čahura iz Drugog svjetskog rata. Kopiju kipa, za pročelje crkve, isklesao je kipar Paško Čule (8364⁹¹).

God. 1956. izradio je Meštrović spomenik *Mili Gojsalić*, legendarnoj poljičkoj junakinji koja je digla u zrak turski logor, poginuvši i sama pri tome. Poljičani su Meštrovića imenovali počasnim članom *Društva Poljičana*. Spomenik na grebenu, između Gata i Omiša, gdje je bio turski logor, predviđen je s likom Mile Gojsalić, reljefima s prikazima zbivanja i stihovima Jure Kaštelana, ali je konačno postavljen samo lik junakinje (6576; 6616; 6635; 6744).

Spomenik svome prijatelju, znanstveniku *Nikoli Tesli*, darovao je Ivan Meštrović Beču, gdje je otkriven u lipnju 1952. u Tehničkom muzeju (6339; 6369; 6378; 6385; 6386; 6389-6391). Drugi odljev *Teslinog spomenika* načinjen je 1958. za Institut Ruđer Bošković u Zagrebu (6668). U parku toga Instituta već se nalazio Meštrovićev spomenik *Ruđeru Boškoviću*, pa je predlagano da se oba postave na neko javno mjesto u gradu, a ne u zatvorenom institutskom, javnosti nepristupačnom, parku (6638).

Kazališni redatelj i pisac Marko Fotez obratio se 1957. Ivanu Meštroviću molbom da bi ostvario davnu želju Dubrovčana da u svome gradu podignu spomenik renesansnom komediografu Marinu Držiću. Meštrović mu je odgovorio pismom:

“- - Marin Držić bi uistinu zaslužio da imade spomenik u Dubrovniku, i pravo je da tu ideju propagirate. Međutim, osim mene, koji sam prilično u godinama i okupiran poslovima, držim da bi bilo pravo da taj spomenik izradi netko drugi od hrvatskih kipara, kojih hvala Bogu ima priličan broj sposobnih. Ovo nemojte uzeti kao neko apsolutno otklanjanje s moje strane; utoliko više, što uvelike cijenim Dubrovnik i njegovu kulturnu prošlost u hrvatskom narodu. Bez obzira na to, da bih ja spomenik izradio badava, domislit ćete se, da bi za naše prilike bio znatan izdatak za izvođenje spomenika u permanentnom materijalu. Zato dobro promislite i odvagajte može li se to ostvariti...”

Putujući u Ameriku, Fotez je krajem 1957. posjetio Meštrovića u South Bendu.

“- - Hoću da izradim i taj spomenik - rekao mu je Meštar. - No, s Dubrovnikom imam loše iskustvo. Čujem da model *Boškoviću*, koji sam ja poklonio Dubrovniku, još uvijek neizveden leži u nekoj šupi. Pošaljite mi garanciju, da će Držić u određenom roku biti izveden i postavljen - i ja ću spomenik izraditi s radošću i ponosom.” (6622; 6597).

Odbor za proslavu 450. obljetnice rođenja Marina Držića predložio je Meštroviću da izradi njegov spomenik i da sam odredi položaj spomenika u Dubrovniku. Držićevu sliku nema ju da mu je pošalju (6657).

Meštrović je odmah, već u travnju iste godine izradio spomenik *Držiću* i poslao Odboru njegovu fotografiju. Za postolje Meštrović je predložio sivi jablanički granit ili brački kamen (6698; 6699). Za položaj spomenika predložio je jedan od širih dubrovačkih trgova, jer će s postamentom biti viši od tri metra. Odbor je predlagao autoru da se postavi u niši Kneževa dvora, ili u atriju Kazališta. Članovi Odbora su kritizirali što je Držić prikazan u svećeničkom odijelu, a bio se raspopio i ne pripada nabožnoj književnosti (6680).

U srpnju te 1958. godine stigao je u luku Ploče Meštrovićev gipsani model spomenika *Držiću*, s namjerom da se u Zagrebu odlije u broncu, a zatim postavi u Dubrovniku (6703).

Međutim, dubrovačke neprilike s tim spomenikom, kao i s onim *Boškoviću*, i dalje su trajale, pa je tek 1980. postavljen, i to ne u povijesnom Dubrovniku, nego u turističkom Babinom Kuku, pred Hotelom Dubrava, nakon što je desetak godina proboravio u dvorištu, a zatim u podrumu, Umjetničke galerije. Inicijativu i za tu postavu dao je ravnatelj turističkog kompleksa Toma Vlahutin (8777).

List dubrovačke omladine *Laus* pisao je:

„Dubrovnik će, jednog dana, morati da podigne spomenik Tomu Vlahutinu, zato što je iz podruma izvukao spomenik Marina Držića.“ (8776). Pa ipak je *Držić* prošao s Dubrovčanima bolje od svog sumještanina *Boškovića*, koji nije dobio ni taj turistički privlačan položaj, nego se nalazi iza zatvorenih vrata vrta zagrebačkog Instituta.

O spomeniku *Jurju Dalmatincu* u Šibeniku još će biti govora.

Za zavjetnu crkvu u Trnju, u Zagrebu, što ju je projektirao još 1925, izradio je 1961. skulpturu *Krista Kralja* za glavni oltar (7134³³⁷), koja je tek 1979. odlivena u Zagrebu u broncu (9354^{70, 167}).

God. 1958. obećao je Meštrović slikaru Bartulu Petriću novoosnovanoj Galeriji u Starom Gradu darovati poprsje *Petra Hektorovića*, ranije predviđeno kao javni spomenik pred Hektorovićeve Tvrdaljem, gdje je postavljeno pjesnikovo poprsje što ga je izradio Ivan Mirković (6708; 9785⁵⁰²). Plančićevoj galeriji u Starom Gradu darovao je Meštrović i dvije uljene slike Jurja Plančića iz svoje splitske palače (7061).

U vezi s Hektorovićeve poprsjem pisao je Meštrović 1957. Mirkoviću:

„Meni je drago da je Hektorović dobio spomenik što mi nije bilo poznato, a vama čestitam na ovom lijepom i krepkom radu. Veseli me također činjenica da naša skulptura lijepo napreduje i da se čini mi se ne trebamo stidjeti uspoređujući je s najboljom kod drugih evropskih naroda.“ (8789).

Jedan brončani odljev Meštrovićeva poprsja *Petra Hektorovića* nalazi se u Galeriji Meštrović u Splitu, a drugi je bio namijenjen spomen-zbirci Marka Marulića u Nečujmu na Šolti.

Stojeći lik *Sv. Ivana Krstitelja*, izrađenog 1954. u Syracuse, odliven u broncu 1959, postavljen je, kao Meštrovićev dar, 1960. u splitsku Krstionicu, antički hram Dioklecijanove palače. Zatim je odliven za crkvu Sv. Ivana Krstitelja u Vrpolju i crkvu istoga sveca u Trogiru (46⁶³; 6949).

Poprsje *Marka Marulića*, dio splitskog spomenika, Meštrović je 1959. odobrio da se odlije za zavičajnu zbirku Marka Marulića u Nečujmu (6719), za trgovački brod „Marko Marulić“, porinut 1959, i za dvoranu Muzeja grada Splita u Papalićevoj palači, u kojoj su se okupljali splitski renesansni humanisti oko Marka Marulića i Dmine Papalića. Pismenu dozvolu za po-

sljednje lijevanje dobio sam 1962, kao upravitelj Muzeja grada Splita, izravno od Ivana Meštrovića, kojega sam, pred samu njegovu smrt, zamolio da nam to dopusti (7296).

Muzeju u Iloku, u kojem se gradu mnogi prezivaju Meštrović, odobrio je Meštar lijevanje glave *Grgura Ninskoga* i reljefa *Petra Berislavića* (6661). Posebno je darivao svoje skulpture ili odobravao lijevanja muzejima u slavonskom Vrpolju i u Drnišu, o kojima će još biti riječi.

Neki su Meštrovićevi darovi bili namijenjeni i inozemnim ustanovama, društvima i crkvama.

ŽIVOT I RAD U NOTRE DAME

Život Ivana Meštrovića u South Bendu odvijao se gotovo isključivo na obližnjem sveučilištu Notre Dame, bilo sa studentima, bilo u njegovome atelijeru. U druga je mjesta malo putovao; katkada u New York, gdje bi se sastajao s prijateljima, nekoliko puta da održi koje predavanje na drugim sveučilištima; katkada u neki grad u vezi s kojom narudžbom, ili ponekog ljeta na ljetovanje u neko primorsko mjesto.

U kući, u zelenoj okolici South Benda, provodio je večeri i nedjelje, pišući uspomene i prozne sastave, odgovarajući na brojna pisma ustanova i osoba, iz Amerike i domovine. Neka od tih objavljenih pisama pomoći će nam da sagledamo njegov tadašnji život i rad, iako nisam uspio dobiti uvid u golemu količinu od navodno 16.000 pisama Meštrovićeve američke prepiske, danas u njegovih nasljednika.

Meštrovićev dom u South Bendu opisao je Vinko Nikolić, posjetivši ga nedugo nakon kipareve smrti, 1965. godine. U njemu je ostala udovica Olga, s Meštrovićevim uspomenama i djelima.

«Niska jednokatnica usred krasnoga predjela, punog cvijeća i zelenih nasada bila je dugogodišnje boravište velikog Meštra. Njegov je dom u cjelini i danas ostao netaknut. U nj smo mi ušli kao u crkvu, pijetotom prema Meštru i njegovoj udovici, koja sada časno čuva uspomene na svog velikog muža. Tu je, dakle, on živio i mi svi ulazimo skoro na prstima, da ne povrijedimo tišinu ovog grobnički tihog doma. On je napustio taj dom poslije toliko godina pred samu smrt, ali čovjek ima osjećaj, kao da je gospodar ovoga doma tu prisutan i sada, kao da je izišao samo na trenutak, tu pred sama vrata, da će se svakoga časa vratiti. Njegov pisaći stol, svi njegovi predmeti, ostaše nedirnuti na svome mjestu, jer on je tu prisutan. Svaka sitnica govori o njemu. Mnoga su tu njegova umjetnička djela. Eto, tu i ono posljednje, bolno Meštrovićevo djelo, 'Očev plač za sinom', njegov posljednji zbogom za svojim nesretnim Tvrtkom. - - - Ova je sinova tragedija sigurno ubrzala konac ovog ojadjenog oca.

Obilazim ove prostorije, kao da su pune neke mistike. Ne osjećaš se u stanu. To je više galerija, možda čak jedno svetište, u kojem jedna draga udovica kao vestalinka čuva svetinje, s nekim dubokim pijetotom. Takvo je raspoloženje ovdje, da se čovjek ne usudi glasnije govoriti. Na prstima sam obišao čitavu kuću, prošao kroz sve sobe, da se zagledam u mnoge fotografije iz Majstorovih velikih dana i pogledam njegova mnoga djela, posebno nedovršena, koja do sada nisam imao priliku vidjeti." (7625²³⁹⁻²⁴⁰).

Sa Notre Dame University, Fine Art Department, pisao je odmah po preseljenju u listopadu 1955. splitskom svećeniku i publicistu Ćirilu Petešiću, koji ga je pitao neke podatke o djeli-ma u domovini:

«Tekar danas stižem, da vam odgovorim na vaše pismo od 8. kolovoza o. g. Kako si možete misliti vrlo sam okupiran poslom a usto sam imao briga i posla oko preseljenja iz Syracuse u Notre Dame gdje ću odsle predavati t. j. podučavati.

Vaše me je pismo uvelike zanimalo pa i radovalo što vidim da ste ispravno shvatili duh mojih nastojanja u prikazima iz života Isusova kao i moju želju da pružim malo duhovne hrane koja je toliko potrebna danas u cjelom svijetu, a pogotovo kod nas. - - - « (XVIII. 35).

Meštrović je te 1955. godine pregovarao s turskom Vladom u vezi s gradnjom veličanstvenog mosta preko Bospora u Istambul, koji spaja Europu i Aziju, a on je bio u planu vjerojatno za izradu plastičnog ili arhitektonskog ukrasa toga mosta, nakon iskustva sa Zemunskim mostom - ali daljnje podatke o Meštrovićevom sudjelovanju u tome pothvatu nemamo (6518). Nešto kasnije, 1957. godine, bio je u prepisci s Ministarstvom prosvjete, Upravom za umjetnosti, Republike Turske za izradu spomenika sultanu Muhamedu Osvajaču, predviđenom da se podigne u Istambul, a u vezi s uljepšavanjem grada što se upravo provodilo, ali ni o tome nema daljnjih podataka (XVIII. 38).

Prema podacima Karla Mirtha, Meštrović je tih godina više puta na godinu dolazio u New York. God. 1956. da primi zlatnu medalju za kiparstvo od Američke akademije umjetnosti i književnosti i počasni doktorat od njujorškog Columbia sveučilišta. Tu je rado bio u društvu hrvatskih prijatelja.

«Od 1956., kad sam preselio iz Clevelanda u New York - pisao je Karlo Mirth u *Hrvatskoj reviji* 1962. u povodu Meštrovićeve smrti - Meštrović bi se svaki put, kad bi došao u ovaj grad, javio telefonom, da ugovorimo sastanak. On bi obično nastojao porasporediti svoje poslove i ostale sastanke tako, da bi za nas ostalo jedno poslije podne, i ja bih onda s njim na samo ostao do kasno navečer. Kojiput bi odsjeo kod sina Mate, ali najredovitije bi boravio u hotelu Barbizon Plaza, na južnoj strani newyorškog Central Parka, jednom od najljepših predjela Manhattana. Tu mu je bilo najprikladnije za sastanke i poslove, koje bi imao posvršavati. Dani, kad bih se sastajao s Meštrovićem, bili su za mene pravi blagdan. Ostavio bih obično ured i došao u hotel oko 4 sata poslije podne, i tu bismo započeli s razgovorom. Kasnije bi se spustili u restaurant ispod hotela i tu ostali do kojih deset, jedanaest sati u noći. Drugim zgodama odšetali bismo do Macario's, malog talijanskog restoranta u 58. ulici, u neposrednoj blizini hotela. Meštrović je imao visoki krvni tlak i morao je paziti na jela, koja uzimlje. Znajući, kako se njegova obitelj brine za njegovo zdravlje, ja bih ga podsjetio na to, ali bi on odmahnuo rukom i rekao:

'Ne jedi ovo, ne jedi ono, a što mi još ostaje?'

Jedno od njegovih omiljenih predjela bile su oštrige, a kad bi bili kod Macario's-a, onda jedan od onih talijanskih 'antipasta'. I razumije se, Meštroviću omiljelo crveno vino nije uzmanjkalo ni uz jedan obrok.

Tih godina Meštrović bi dolazio po više puta godišnje u New York. Tako je 1956. bio u svibnju i u lipnju i kasnije u još nekoliko navrata. Na 23. svibnja mu je 'The American Academy of Arts and Letters' podijelila zlatnu medalju za kiparstvo. Tom istom zgodom je Aaron Copland dobio zlatnu medalju za mu-

ziku. Početkom lipnja, kao što već rekoah, Columbia mu je podijelila počasni doktorat.

Svaki razgovor s Meštrovićem bio je za mene duhovno i intelektualno osvježeno i jedinstveni užitak. Meštrović je volio pripovijedati. Svoj bi govor protkao anegdotom, humorom i s po kojom finom notom ironije. Obično bismo pretresali novosti od zadnjeg sastanka. Budući da sam čuvao strogu diskreciju i nisam nikad nepovlasno upotrijebio informacije, koje sam saznao od njega, Meštrović mi je to honorirao i povjeravao više stvari. 'Dobro je da budete informirani' - govorio bi mi. Nije, međutim, nikada nastojao utjecati na stvaranje mojih sudova. Dapače, volio je čuti komentar različit, pa i protivan njegovom. Dok mi je u prvim susretima dobrim dijelom pričao zgrade iz političke prošlosti, uglavnom mnoge od onih koje će kasnije objaviti u svojim memoarima 'Uspomene na političke ljude i događaje', a te bi često pričao, kad bi se našao u društvu u širim skupovima, u ovim sastancima u četiri oka govorili bismo uglavnom o suvremenim temama. Razgovor bi se najviše kretao oko najnovijeg razvoja u Jugoslaviji, a zatim o ljudima i događajima u hrvatskoj emigraciji. Manjim dijelom dodirnuli bismo srpsku, slovensku i makedonsku emigraciju. Govorili bismo također i o američkim prilikama.

Za mene su bili posebno zanimljivi dodiri, poruke i pisma, koja je Meštrović dobivao iz Jugoslavije. Ne manje zanimljivi su bili njegovi razgovori s raznim ličnostima u Americi, iz kojih bi mi on ispričao po koju pojedinost. Na drugoj strani Meštrović se je vrlo mnogo zanimao za razvoj prilika u emigraciji. Zanimala su ga politička zbivanja, ali još mnogo više kulturni rad. Kad bi se u kojem hrvatskom emigrantskom listu pojavilo neko novo ime, on bi me odmah pitao, što znam o tom čovjeku. Iako je i sam održavao prilično razgranate veze s mnogim kulturnim i javnim radnicima u hrvatskoj emigraciji, on je želio da dobije što potpuniju i točniju sliku, te mi je upravljao mnogoga pitanja u tom pravcu.

Bili su zanimljivi razgovori o srpskoj emigraciji. Kako pritim najvažnije srpske emigrantske listove, mogao sam Meštroviću pružiti podataka o radu srpske emigracije. Protivno tvrdnjama nekih srpskih listova u emigraciji, da Meštrović 'mrzi Srbe', Meštroviću je pojam mržnje bio stran, a ako šta, on je Srbe samo duboko sažaljevaao. Kad bi ne samo 'Srbo-brani' američki i kanadski, nego i takvi listovi kao 'Naša Reč', koji sebe smatraju vrhuncem srpskog demokratskog izražaja, pisali istovremeno o Jugoslaviji i ujedno slavili Dražu Mihajlovića i četnike kao neke 'neimare demokratije', onda je Meštrović primijetio, da za takvu 'demokratiju' i Jugoslaviju, ako ikad nadju ikoga od Hrvata, onda to može biti samo ili neka ambiciozna budala ili politička vucibatina. - - -

Dok su mnogi Meštrovićevi prijatelji iz mladosti ostali u svojim stavovima dogmatični ili fanatični, Meštrović je živio s vremenom, uživljavao se u položaj novih generacija, u njihove razloge i u njihovu orijentaciju.

Meštrović bi mi pripovijedao o svojim razgovorima s newyorškim kardinalom Spellmanom i s floridskim nadbiskupom Josephom Hurleyem, koji je bio papinski nuncij u Jugoslaviji u vrijeme, kad je nadbiskup Stepinac bio osuđen na robiju. Hurley je duboko cijenio Stepinca i to mu je bila važna dodirna točka s Meštrovićem. Kratko vrijeme prije Meštrovićeve smrti, Hurley mu je bio predložio, da bi njih dvojica zajednički napisali knjigu o Stepincu. Meštrović, koji nije imao vremena i kome su snage počele malaksati, nije se mogao prihvatiti tog pothvata. Bečki kardinal Franziskus König, kad je bio u Sjedi-

njenim Državama - bilo je to prije Stepinčeve smrti i Königove automobilske nesreće na putu na Stepinčev sprovod - posjetio je također Meštrovića u South Bendu. Isto tako posjetio ga je kardinal Pietro Gregorio Agagianian, koji stalno boravi u Rimu, a posjećivao ga je i čikaški nadbiskup kardinal Albert Gregory Mayer. Meštrovićevi razgovori s ovim kardinalima i bivšim nuncijem Hurleyem bili su vrlo zanimljivi. U njima je bila u više navrata dodirnuti problematika hrvatskog naroda. - - -

Veze između Hurleya i Meštrovića došle su do izražaja i u međusobnim posjetima. Bivši Nuncij posjećivao je Meštrovića u South Bendu u više navrata. Između ostalog, on je došao k njemu odmah po Meštrovićevu povratku s puta u Hrvatsku 1959., a bio je kod njega i dan, dva prije, nego što ga je udarila kap. Meštrović je također bio kod nadbiskupa Hurleya u Floridi nekoliko puta, i spremao se, da kod njega sprovede veljaču 1962. i za neko vrijeme sivi zimski ambijenat South Benda zamijeni s južnjačkim podnebljem. Smrt ga je pretekla. Tako je nadbiskup Hurley došao u siječnju u South Bend, da isprati svog mrtvog hrvatskog prijatelja na njegovom posljednjem putu.

Meštrović je održavao veze i s mnogim drugim Amerikanima, kao i s ljudima iz međunarodnih krugova. Evropa ga nije nikada zaboravila. U Austriji, posebno u Beču, mnogi su se zanimali za njegov rad u Americi. - - -

Zanimljivi su bili sudovi i gledišta Meštrovića o Hrvatima u emigraciji, s kojima je podržavao veze. Dr. Vladimira Mačeka smatrao je čovjekom izvanrednog značaja i poštenja, ali je bio kritičan prema njegovom političkom radu, ili, bolje reći, onom što je Meštrović smatrao pomanjkanjem akcije. S druge strane, dr. Maček prigodom jedne od mojih prvih posjeta njemu u Washingtonu, mi je rekao: 'Meštrović uvijek govori, da se ne bavi politikom, ali se uvijek u nju miješa.' Od zgrade s našim ljudima, Meštrović bi mi rekao, na primjer, po koju s Kamberom, s kojim se je rado vidjao. Ili bi mi spomenuo, kako bi ga povodom njegovih izjava, Pavle Ostović prekoravao: 'Zaboga, Meštre, kako ste mogli to učiniti! Vi ne smijete zaboraviti, da ste Vi arhitekt Jugoslavije!' I tako redom. Među tim hrvatskim Meštrovićevim vezama u Sjedinjenim Državama ja bih, da spomenem samo nekoliko, naveo: Bogdana Radicu, Nadu [rođ. Kesterčanek] i Stanka Vujicu, Antu Nizetea, O. dr. Dominika Mandića, O. Hijacinta Eterovića te u Americi rođenog Johna Prepolca. Svi će oni imati svojih zanimljivih uspomena na Meštrovića.» (7142⁴⁵³⁻⁴⁵⁷).

Ivana Meštrovića je u godinama 1954. do 1960. u više navrata u South Bendu posjećivao o. Karlo Balić, franjevac konventualac, znanstveni radnik, profesor filozofije na rimskim teološkim fakultetima, s kojim je Meštrović prijateljevaao u vrijeme poslijeratnog boravka u Rimu. S tim učenim franjevcem, proučavateljem Dunsca Scotusa i mariologom, autorom oko 500 znanstvenih radova, Meštrović je rado i dugo raspravljao. Obojica potekla iz naroda, obojica udaljeni od zavičaja i domovine, obojica skloni refleksiji, Meštrović i Balić su imali mnogo zajedničkoga. Njihova raspravljanja o religiji ipak nisu postigla da Meštrović, uvjereni katolik, postane i pobožni vjernik (8666^{126, 194, 263}).

Dobar Meštrovićev prijatelj toga doba u Americi, s kojim se dopisivao od 1954. do pred smrt 1961, bio je i svećenik dr. Dragutin Kamber, rodnom Sinjanin, koji je u vrijeme Meštrovićeve iseljeničtva, kao politički emigrant, bio župnik u Lynchu (Nebraska), Detroitu, a zatim u Torontu u Kanadi. Kamber se prvi put sreo s Meštrovićem u Zagrebu 1937, sakupljajući priloge

za gradnju *Hrvatskog katoličkog doma* u bosanskom Doboju, gdje je župnikovao. Zatim ga je sreo u Zavodu sv. Jeronima u Rimu na blagdan toga dalmatinskog sveca. Treći put, na Meštrovićev poziv u Syracusi, da pregleda rukopis knjige *Istina o Jugoslaviji*, koju je Meštrović pripremao s Pavlom Ostovićem. Tom je prigodom nekoliko dana bio Meštrovićev gost, a otada su se i počeli dopisivati.

“Ja mislim - veli Dragutin Kamber - da se Meštrovićev ljudski lik nigdje toliko ne vidi, kao u njegovim pismima prijatelju. Isto tako u pismima se vidi njegova ljubav prema svom hrvatskom narodu. Iz njih se vidi i njegova potreba za prijateljstvom, za zajedništvom sličnih duša, kao i njegovo nastojanje da prijatelju pomogne savjetom i inače, a da od prijatelja podnese i po koji dobronamjerni žalac. - - -

Ja sam svoje prijateljstvo prema Meštroviću osjetio kao magnetizam duše koja privlači, i ja bih mu bio prijatelj, da on i nije bio onako slavno ime. - - -

Ali ipak osjećao sam uz svog dragog Meštra uvijek i jednu nepravilnost. On je bio kršćanin, kraj njegova uzglavlja je većinom stajala Biblija, a napose Novi Zavjet, on je volio Isusa, on je sav bio opkoljen biblijskim svijetom, pa je - kako sam vidio - s obzirom na Crkvu i katoličke dogme imao stanovite rezervacije. Ipak poštivao je Crkvu, volio je svećenike i uživao je u njihovom društvu, cijenio je socijalnu i kulturnu vrijednost katolicizma vrlo visoko, i naprosto: smatrao se je katolikom. Podizao je crkve, klesao divne Madone i Raspela, - ali nije htio da sam sebe prekriži, i da klekne u ispovijedaonicu i pred pričesnu klupu. Iskreno govoreći smetalo me je to. - - -

Konačno, kad sam opazio da signali smrti počimaju da se pokazuju na putu Meštrovićeva života, ja sam počeo s njime jasnije i otvorenije govoriti. - - -

Kad sam se posljednji put u prosincu 1961., seleći iz Nebraske za Toronto zaustavio kod njega u South Bendu, Bože moj, sjećam se kao danas: posjetio sam ga u studiu. On se junačio i radio i kroz hladni zimski vjetar prešao je do moga auta. Otišli smo njegovoj kući. On je bio telefonirao da ću ja biti na ručku i prijazna gđa Olga dočekala nas je sa crvenikom i poprženom džigericom. Ja sam se dignuo i prekrstio se. I gđa Olga se prekrstila. Kako je Meštar stajao ne križajući se, ja sam mu blago jednu ruku stavio na rame, a palcem druge ruke načinio sam uz smiješak križ na njegovom čelu i rekao mu: ‘Dozvolite mi slobodu, Meštre, da Vas prekrižim.’ On me je pogledao, lagano se nasmiješio i odšutio. - - -

Pošao sam mu na sprovod po zimi i mećavi. Nas nekoliko svećenika zakasnili smo da ga vidimo. Stigli smo poslije zaдушnica. Obaviješten sam da je umro prilično naglo, ali ne naprasno. Ostalo mu je nekoliko sati svijesti. Došao je iz blizine svećenik i dao mu sv. pomast. Meštar nije mogao tada govoriti. Ali zadnje što je prošaptao bilo je: ‘O Bože moj!’ - - -

Jer on je imao vjeru i to veliku, nježnu, proćućenu i duboku. - - - A ako nije vjerovao baš sve dogme, kako veli u jednom pismu, on ih nije baš sve ni poznavao. On nije imao, kako se čini, od najmlađih dana jedan sistematski vjerski odgoj, koji bi rastao s njime i proširivao njegov duh i kulturu. - - -”

Meštrovićeva pisma Dragutinu - Karlu (Charlesu) Kambe-ru, kojega naziva Mijatom, objavio je Ratko Perić iz Mostara u *Hrvatskoj reviji* (10370²⁹⁰⁻²⁹⁵).

Prvo pismo Charlesu Kambe-ru uputio je Ivan Meštrović iz Syracuse 14. svibnja 1954. u vezi sa skulpturom *Bogorodice* koju mu je obećao izraditi za novu crkvu koju je taj podizao.

„Našim fratrima u Washingtonu izradio sam velikog sv. Jeronima u sjedećem stavu, i već je otišao u lijevaonicu. Za naše

Meštrović i Joseph P. Hurley

muslimane u Engleskoj napravio sam rahmetli Čauševića, pa ću im ga poslati, a oni neka rade, kako znadu.“

Meštrovića sve više zabrinjava psihičko stanje sina Tvrtka u Zagrebu, koji mu izmiče iz njegovoga shvaćanja i ne zna ga ocijeniti genijalnošću ili ludilom.

Drugim pismom 9. prosinca 1955. javlja Meštrović Kamberu da mu šalje Tvrtkova pisma „kao na neku psihoanalizu“ (10370²⁹⁶⁻²⁹⁷).

U veljači 1956. pisao je Meštrović svome „kumu Mijatu“:

„- - - Znadem, da niste imali vremena da napravite psihoanalizu moga starijeg dječaka, a nema ni smisla da se gnjavite još i s tim. On međutim nastavlja u istom pravcu i sad više, sad manje prodire kroz maglu. Najviše ga zanima Nazarenčeva figura. Tvrdi, da je njegova nauka najviše i Ničea uznemiravala, i da je cijeli ‚Zaratustra‘ ustvari bezuspješna polemika s Kristom.

O sebi nemam ništa osobito da vam pišem. Radim mnogo i previše sam se obteretio poslom koji moram raditi, a dobrim dijelom i što ne bih morao, pa me to zamara, a pomalo i godine, dakako. Gura me nešto, da im još ponešto stvorim. Veliku ‚Pietà‘ za Floridu sam bio svršio, ali nisam bio zadovoljan pa sad radim na drugoj, koja je u većem dijelu izrađena. Iz ‚staroga kraja‘ me neprestano gnjave tražeći nešto, pa kad nemaju mnogo u paketima [hranu i odjeću], traže u križevima. Kroz zadnje godine sam im morao izraditi 10-12 stvari, a to me više stoji nego paketić, ali što mogu. Inače sam ovdje prilično zadovoljan, a nadam se i oni sa mnom. Doduše malo klanjam, ali se svejedno Bogu molim, koji će, nadam se, i pomoći.

Javite se malo, kad stignete, kako ste, te primite pozdrave od moje žene, a osobito od vašeg Kuma

MEŠTRA.“ (10370²⁹⁷⁻²⁹⁸).

U ožujku iste godine piše mu Meštrović:

“- - - I ja se vas mnogo češće sjećam nego što vam pišem. Vi ćete to razumjeti, jer sam uvijek u velikom poslu, a naročito se taj u zadnje vrijeme nagomilao. Kada po prilici mislite završiti vašu knjigu o Islamu i kada i kako namjeravate da pođe u štampu?

Vidim, da naš Eterović još muku muči oko izdanja svoje knjige i već po treći put zapomaže za pretplatnike. Žao mi je, zbog same stvari, a i zbog njega sama, jer je, sudeći po svemu, vrijedan i trijezan čovjek. Onomadne sam govorio s Fra Mandićem o toj stvari, i on je imao lijepih riječi za Fra Hijacinta [Eterovića], ali nije ništa obećao, da mu se pomogne. [F. H. Eterović - C. Spalatin: *Croatia: Land, People, Culture*. I. Toronto 1964. S Meštrovićevim predgovorom. 7477].

Od moga starijeg sina iz Zagreba imadem sve povoljnije vijesti i njegovo duševno stanje se pomalo smiruje i razbistrava, iako mislim, da će to još dulje potrajati, dok njegove vode budu sasvim bistre.

Kad sam vam bio poslao one njegove zamršene pokušaje - koji su predstavljali malu iznenadno uzetu fotografiju njegove psihe - priložio sam vam bio i jedan pokušaj njegovog oca pod naslovom ‚Izis i Horus‘, ali mi niste nikada potvrdili prijem, kao ni to, jeste li stigli da malo zavirite. Stvar je bila na brzu ruku nabačena (svega u par večeri) pred više od sedam godina i dakako ostala kao diletantski pokušaj. Razumljivo mi je, da ćete vi imati ozbiljnijih prigovora, ne samo, recimo, književne prirode nego i ‚idejne‘, pa mi zato valjda niste ni spomenuli prije. Stvar je bila nabačena u Montecatini, a povod joj je bila dis-

Meštrović u New Yorku, 1953.

kusija s Fra Karlom Balićem i O Mandićem o Duns Scotusovoj teoriji o Bezgrešnom začecu Djevice Marije.

Obradovat ćete me, ako mi se opet tu i tamo javite, da čujem, kako ste i kako živite.

Mi smo ovih dana veseli, jer nam je došao mlađi sin u goste. Svršio je vojničku dužnost, oženio se, i ovih dana ide u New York da brani svoju doktorsku tezu, a onda će tražiti neko nastavničko mjesto. - - -“ (10370²⁹⁸).

U rujnu iste godine:

“- - - Ljetos sam bio prilično nategao svoje već pohabane živce te sam krajem ljetnog semestra bio pošao sa ženom i malom unučicom (to je ono dijete od pok. mi kćeri) na par tjedana na more. Nije mi to bio baš pravi odmor - daleka vožnja i obilgatne posjete - ali je ipak bilo nešto. Kad sam se povratio ovamo, bacio sam se opet na posao, da dovršim neku skulpturu za katedralu u Washingtonu, a međutim mi je počela i škola, pa opet ide kô u mlinici. Eto tako vam je sa mnom. Povrh svega mi najviše zanovijetaju naši iz ‚staroga kraja‘: uvijek neke prošnje i želje, da učinim ovo i ono.

Drago mi je, da je Eterović bio kod vas, i da ste se lijepo razumjeli. Ja ga osobno ne poznajem, ali mi se čini, da je profinjena duša i pravi čovjek za svoj poziv. Bio je navratio ovdje početkom mjeseca, ali se ja baš nisam bio povratio. Ostavio je vijest da će se povratiti, ali ga, evo, nema. Veselit će me, naiđe li i malo ostane, da se bolje upoznamo. Razgovarao sam s fra Mandićem o njemu. I on imade lijepo mišljenje o E(teroviću), ali je gluh na ono uho, da mu pomogne za izdanje knjige. Da, bio mi je M(andić) par dana gost, pa smo si pričali. Vidim, da i on piše. Posudio je od mene dvajestak knjiga novijih izdanja J(ugoslavenske) Akademije. Reče mi, da mu ovih dana izlazi njegov oveci dokumentarni prikaz o porijeklu crnovlaha, koju je štampao u južnoj Americi, gdje je mnogo jeftinije. Za svoja izdanja ne može se pohvaliti materijalnim uspjehom - što je naravno - ali veli, da ide. Vjerujem, jer on, kako je spretan, za to naći će izlaz. Hercegovački fratri gledaju na sve kroz svoj specijalni kut, koji ostaje isti, ali je njihova upornost hvalevrijedna i tvrda ko bristova gužva.

Jeste li vi završili vašu knjigu o Islamu? - - - Vjerujem, da vam se ne mili pisati za naše novine, ali što možemo, kad smo taki. Vidio sam onaj vaš sud o Titu, i potpuno se slažem. On je bez sumnje krupnija pojava kod nas - u negativnom i u pozitivnom smislu. Vješt je i hrabar igrač, kakvih nismo imali. Pitanje je hoćemo li se znati pozitivnim koristiti, i imati snage da negativno odstranimo. Čini mi se, da mu je ova posljednja igra nametnuta, i da će to biti jedna od najtežih, što je imao. Hoće li se znati i moći izvući, to je veliko pitanje. Ako ne uspije dolazi pad. Teško je mišu između medveda i zmijske.

Hesburgh se je vratio sa svog puta oko svijeta i donio nam poruke od naše kćeri, koju je potražio u Buenos Airesu. - - -» (10370²⁹⁹⁻³⁰⁰).

U pismima svome učeniku i pomoćniku u Splitu kiparu Andriji Krstuloviću pisao je te 1956. godine da se iz Syracuse preselio u Notre Dame i da je dovršio modele karijatida za *Njegošev mauzolej*. Zanimao se za svoje nekadašnje studente Josipa Turkalja i [Augustina] Filipovića, koji su tada bili u Americi. Zanima ga Krstulovićovo napredovanje na klesanju skulpture Njegoša (9785⁵⁰¹⁻⁵⁰²).

Bogdanu Radici je pisao u rujnu 1956, između ostaloga:

«Vjerujem Vam da je Californija lijepa, ali gdi Vam je ona naša vegetacija, smokve, masline, smilje i ostalo, a da i ne govorimo o našem divnom plavom Jadranu u kome se ogledaju naše plavo-sive klisure. Onoga više nema u Evropi, a kamo li u Americi.» (9229⁴⁷⁸).

Sljedeće, 1957. godine, ponovno piše Krstuloviću u vezi s radom na *Njegoševoj* skulpturi, *Teslinoj*, na karijatidama. Drnišu je darovao reljef *Orača* i kip *Bogorodice s djetetom*, za koje bi volio da se izvedu u kamenu, a ne u bronci. Raduje ga da je Krstuloviću povjerena izvedba velikog spomenika *Palom pomorcu* u Splitu (9785⁵⁰²).

U veljači iste godine piše i Kamberu o prezauzetosti svojim i sveučilišnim radom. Javlja mu da su se zauzeli za Kamberov željeni premještaj sa službom.

«Kako ste vidjeli - nastavlja - s Titovim dolaskom u Washington je ispalo malo ćoravo za nj i za gosp. Dullesa, koji je, izgleda prilično bio za to. Dobio je pljusak protesta sa sviju strana. Za naš svijet kod kuće, bit će ovaj fakat prilično olakšanje.

Ne znam, hoće li mi ovaj put gosp. Dulles nešto odgovoriti na moje pismo, u kome sam mu sugerirao, da postavi uslov posjeti puštanje Stepinca i slobode Crkvi.

Mi smo u priličnom zdravlju i u našem uobičajenom poslu. - - -» (10370³⁰⁰⁻³⁰¹).

Toga ljeta ga je posjetio u njegovom domu u South Bendu Vladislav Grgurek, koji je pratio folklorni zbor narodnih pjesama i plesova Hrvatske *Lado*, gostujući u Americi. Pitao ga je namjerava li posjetiti Jugoslaviju.

«Pa, čovjek namjerava - rekao je profesor Meštrović - samo je pitanje, kada će se to ostvariti. - - -

Njegove veze sa 'starim krajem' veoma su žive. Tako je veliki umjetnik i prošle godine poslao na poklon neke svoje radove. U Poljice je poslao skulpturu narodne junakinje *Mile Gojslalića*, Institutu 'Ruđer Bošković' u Zagrebu portret *Rudera Boškovića* i *Nikole Tesle*, a u Drniš jedan reljef i bistu [reljef] orača. - - -

Njegova mi je gospođa rekla - - -:

„Profesor radi od 9 do 12 i poslije podne od 3 do 6. Ujutro ima predavanja na sveučilištu, a navečer pregleda poštu, tako da njegov radni dan dugo traje. A treba da znate da ima povišen tlak i da voli piti mnogo kave. I ja i njegovi suradnici uvijek vodimo zbog toga borbu s njime. Uspijevamo jedino, da mu u kavu stavimo što manje šećera.' - - -

Od suradnika sam doznao da je majstor dao za izložbu u 'Notre Dame' dosta novih radova, od kojih i reljef u mramoru 'Koncert na mandolini' i 'Proroka'. Također je nedavno napravio 'Svetog Andriju' za Honolulu.

Meštrović sa studentima na sveučilištu Notre Dame, 1955.-1961.

Profesor me primio u svojoj radnoj sobi. - - -

‘Nedavno sam završio radove za katedralu u Washingtonu i reljef za crkvu u Rochesteru. A upravo se u poslu nalazi reljef u drvu ‘Posljednja večera’ koji ste vidjeli u ateljeu.’ - - - (6598).

U veljači 1958. pisao je Meštrović prijatelju Kamberu:

“- - Što vam se nisam javljao već tako dugo, nije da sam vas zaboravio, da pače često mislim na vas, nego što sam vrlo zaposlen, a ni zdravlje mi nije zadnjih mjeseci baš perfektno, pa se u podsvijesti pobojavam da svoju neornost ne bih prenio na druge. Imade nekoliko mjeseci, da imam visoki tlak, pa i to valjda doprinosi izvjesnom neraspoloženju. Pored toga ni noge me ne služe najbolje, no to je osim godina valjda uzrok prevelikog stajanja na tvrdu tlu, kao što je ono u mom ateljeu. Uza sve to odupirem se i prilično držim tempo u mome radu. Ne znam, jesam li vam pisao, da je moj mlađi sin bio prošlog ljeta na dvije nedjelje u Jugoslaviji i vidio se s mojim prijateljima, koji su još u zatvoru. Vidio je dosta svećenika, između kojih i splitskog biskupa, beogradskog nadbiskupa, te zamjenike Stepinčeve i Šarićeve. Stepinca nije mogao posjetiti, i rečeno mu je bilo, da bi to mogao postići samo preko Tita. Netko je bio udesio da ga ovaj primi, na Brijunima, nu moj Mate ko mala jogunica, mjesto toga sjeo na lađu i otišao u Veneciju. Spomenuti biskupi su mi preko njega dali prikaz o svojoj situaciji. Osobno ih ne šikaniraju, ali ispod žita čine sve moguće njima i Crkvi, da im oteščaju život. Mate je napisao kratak prikaz u katoličkoj reviji ‘America’, što ćete biti čitali.

Pred mjesec dana nam je došao i najstariji sin u posjetu, koga već 12 godina nismo vidjeli, pa smo se njegovu dolasku radovali. Ostat će još mjesec i po dana kod nas. Njegovo je prikazivanje slično Matinu, samo ne toliko pesimistično, jer je imao prilike da vidi i mnoge pozitivne strane, a valjda se je malo i privikao na prilike.

Drago mi je, što vam se moj prikaz o pokojnom Supilu sviđio. Ja nisam bio zadovoljan radi njegove nepotpunosti. Nisam bio namjeravao da pišem nego me je u zadnju Nikolić urgirao i napisao sam ono u zadnji čas i na brzu ruku. Možda ovo upotpunjuje ono, što sam ranije u istoj reviji napisao ‘Kako je došlo do Krfske deklaracije’, u čemu je bila glavna zasluga Supilova.

Kad ovo govorimo, moram spomenuti, da me preko Mate Nikolić snubi da bih mu dao svoje memoare. Ja se nećam, jer ih - kako sam jednom pričao - nisam ponovo čitao, ni stilistički izgadio. Na to bih se eventualno odlučio uz uslov, kad bi se Mijat [Kamber] mogao i htio odlučiti da ih pročita, stilski malo dotjera i napravi bolji raspored u prikazivanju događaja. Kako sam Vam jednom pričao, ove uspomene nisu pisane s namjerom da se štampaju, nego toliko da se netko kasnije njima posluži u prikazivanju historijskih događaja i lica, koja su bili akteri u razdoblju dva rata.

Možda ćete jednog dana na nekoliko dana naići u ovaj kraj, pa ćemo moći cijeli materijal proći i vidjeti, da li se dadu upotrebiti i kako.

Jeste li, dragi Mijate, u veliku poslu i da ste dovršili vašu knjigu o Islamu? Ona Eterovićeva knjiga, oko koje se je siromah mučio, izgleda da će napokon ugledati svjetlo. On će vas biti o tome obavijestio. Nisam u stanju da u tančine pratim strujanje i djelovanje u našoj emigraciji, a niti si prisvajam kompetenciju da kažem svoje mišljenje, što bi i kako trebalo raditi. Svako je svakom normalnom mozgu jasno, da bi trebalo da se sva naša emigracija poveže i poradi u istom pravcu, za konačni cilj u kome smo, čini mi se, svi složni. To nažalost izgleda da neće moći poteći od ‘zakonitog predstavništva’, koje je u najmanju ruku potpuno anemično. Razumije da neće moći da poteče ni od ‘Poglavnika’ i njegove okoline. Prema tome, izgleda mi, da

Floridska *Pieta*, Miami

je jedini put, da se nađe jedan skup ljudi bez ćoravih i trulih legitimacija, a koji bi bili spremni da se žrtvuju i da rade bez ikakvih ličnih ambicija i straha od kritike. - - -“ (10370³⁰¹⁻³⁰²).

U svibnju iste 1958. godine također Kamberu:

“Primio sam vaše pismo par dana prije mog odlaska u New York, a onda u Floridu, taj moj put je bio zamišljen da će trajati svega pet ili šest dana, ali se nažalost produžio na čitav mjesec dana, pa sam tako evo zakasnio sa svojim odgovorom.

- - -

A sad u kratko, da vam pripovijedam zašto se moj povratak u South Bend otegao. Floridski me je nadbiskup i moju ženu pozvao u goste za otkriće spomenika, koji sam bio već prije tri godine izradio. Taj je postavljen u St. Augustinu u Floridi. Na sam dan otkrića, i to baš za vrijeme ceremonije, meni je pozlilo, da su me morali prenijeti u bolnicu i iste noći operirati na slijepom crijevu, gdje sam morao skoro dvije nedjelje i poslije ostati pri moru jednu nedjelju dana. Operacija je uspjela, samo me je prilično oslabila, što je izgleda redovan slučaj. Pred šest dana smo se vratili u South Bend i pokušavam malo raditi, ali nemam još pravog elana, koji će se valjda vratiti, jer često i staro drvo prozeleni.

Hvala vam na vašoj pripravnosti da pročitate moje uspomene i da mi pomognete vašim primjedbama, savjetom i sugestijama, koje osjećam da su mi potrebne, što ćete i sami primijetiti, kad budete čitali rukopis, koji je bio tek u grubo nabačen bez pomišljanja da ga dadem u štampu. Nabačen je bio za to da se s vremenom netko može poslužiti faktima, od kojih su mnogi nepoznati, i istinito zabilježeni onako, kako su bili, bez tendencije i mogu reći ‚ni po babu, ni po stričevima‘. Da bi sada bio sklon da te uspomene objelodanim uz izvjesno pročešljanje potiče me na to, što su neki ‚a la‘ pokojni Marjanović, te lani Dr. Mandić (6565), pisali tobožnju historiju Jugoslavenskog Odbora i događaja za vrijeme prvog rata i njihovim uzrocima. Poslije rata, krivo, nepotpuno i uvijek u podrepaškom tonu. Kad sam ovog posljednjeg, iza kako mi je poslao svoju knjigu (izdanu od ‚Jugoslavenske Akademije‘ u Zagrebu) ukorio i upozorio na mnoge netočne stvari i izostavljanje nekih važnijih istina, odgovorio mi je, da priznaje, da je to uradio zbog tendencije ‚sloge i jedinstva‘, moleći me, da mu pošaljem neka fakta iz moga zapamćenja, koja bi on onda upotrebio eventualno u drugom izdanju svoje knjige. Uvjeravao me je da su stručnjaci skratili njegov rukopis ali da nije bilo nikakve cenzure. Čak kad bi(h) mu vjerovao da nije bilo cenzure, očita je njegova rođena cenzura da izbjegne da kaže nezgodne stvari za braću i da im se dodvori. Ja mu na ovo nisam uopće odgovorio, a još manje da bih bio pripravan dati moje krpice u isto brdo prljavog veša. Navodeći ovu dvojicu Hrvata, koji uostalom nisu jedini, htio sam da vam opravdam, da nisam protivnik da se moje uspomene štampaju bez obzira hoće li kome biti milo ili ne. - - -

Kako sam vam u ranijem pismu rekao, meni je teško oduzimati od vašeg vremena, koje možete pametnije upotrebiti, ali ću se poslužiti vašom ljubaznošću, te vam šaljem prvi i veći dio mojih uspomena u rukopisu, a vi ćete mi ih vratiti iza kako budete stigli da ih pročitate i dadete mi vaše primjedbe. Uzmite pritom do znanja, da ja ni na kakve primjedbe, pa makar bile i oštrije, neću biti osjetljiv, a vi se nećete, držim, snebivati nad nedostacima, jer znadete, da je moj zanat dljeto, a ne pero, u kome manjka vještina, koju moj kum Mijat posjeduje u velikoj mjeri. - - -“ (10370³⁰³⁻³⁰⁴).

Objavljeno je i sedam pisama što ih je Kamber 1958. poslao Meštroviću. On je pregledao prvi i drugi dio Meštrovićevih *Uspomena*, izvršio male ispravke, a rukopis stilski dotjerao. Nalazi tekst vrlo zanimljivim, ali mu prigovara što je zanemarena kronologija zbivanja, jer nisu navođene godine. Meštrović tada nije namjeravao opisivati i zbivanja 1941-1945. (10370³⁰⁴⁻³⁰⁹).

Ivan Meštrović je 1958. izradio kip za spomenik *Jurju Dalmatincu* u Šibeniku (6687). Kao i obično, kada se radilo o javnim spomenicima u urbanom ili pejzažnom prostoru, surađivao je s arh. Haraldom Bilinićem, kojemu je pisao te jeseni u Zagreb:

«Dragi Biliniću

Primio sam vaše pismo sa planovima okoline crkve Sv. Jarkova [u Šibeniku], što mi dava bolji pregled onog miljea, koji mi je u pamćenju bio prilično izbljedio. Potpuno se slažem sa mjestom, na koje ste označili, da će doći Jurjev kip. Jedino nisam siguran, hoće li dobro stajati na visoku stubu, kao što vi predviđate. Nisam siguran da se visoko postavljeni kip ne bi suviše skraćivao na tome relativno uskom prostoru, gdje ga se ne bi moglo posmatrati sa potrebne daljine.

Pošto sam kroz cjelo zadnje ljeto imao teškoća sa zdravljem, a osjećao potrebu i tako reći dužnost da nešto za Šibenik činim, čim mi je bilo bolje dao sam se na modeliranje kipa i tu skoro sam ga izlio u sadri. Dakle prije nego sam od vas dobio plan. Svejedno mislim, da će odgovarati, jer mu je visina svega 2 m 20 cm. Ovih dana ću napraviti fotografiju pa vam je poslati, a vi onda študirajte, kakav će piedestal i koje visine najbolje odgovarati, pa ćete mi poslati vašu sugestiju. Ja držim da podnožje treba da je po formi bar donekle usklađeno sa okolinom. Uz fotografiju ću vam priložiti jednu aproksimativnu skicu, kako mi se čini, da bi mogao postamenat odgovarati.

Drago mi je, da je Krstulović sa karijatidom [za *Njegošev mauzolej*] gotov, i da će preko zime odtaljati i drugu i tako se otresti prilično teška i nezabavna posla, kao što je klesanje u granitu. Neznam jesam li mu u samom početku rada naglasio da karijatide treba da budu brušene da bi došla do izražaja struktura kamena, ali nipošto usvitlane. Na to ću ga ovih dana upozoriti. Slažem se s vama da ostali stupovi treba da ostanu grubi, da prave dojam kao da su blokovi pripremljeni da se u njima isklešu figure, pa da su slučajno ostali nedovršeni.

Dobro je, da su nabavljeni komadi istoga granita i za arhitrave, pa će sve skupa izgledati jače i harmoničnije.

Žao mi je čuti, da preko ljeta nije ništa rađeno i to valjda zbog pomanjkanja sredstava, ali se nadam, da će agilni drug Jovičević i njegovi Crnogorci gurati da se stvar izvede i dovrši, kako treba, što će nadam se između ostalog biti i jedna atrakcija za turiste- - -“ (9213⁹¹⁰⁻⁹¹¹).

U drugom pismu Biliniću iste godine:¹⁴²

„Primio sam vaše pismo od 3. o. m. zajedno sa fotografijama maketa za podnožje Jurjeva kipa, pa vam evo odmah odgovaram. Meni se čini da je druga varijanta podnožja pogodnija kako ste je na crtežu sa dimenzijama nabacili. Ona je i jača i bolje odgovara za podnožje ovog kipa. Slažem se sa vama, da obrada bude više rustična, kao da je zavrnut i nedovršen stup. Dobro će biti, ako bude kamen nešto tamniji nego onaj koji sam upotrebio za karijatide uz kamin kuće u Splitu. Bude li ga se moglo i malo patinirati stajati će dobro, jer će se više asimilirati starom kamenu na crkvi i okolišu.

Žao mi je da je gradnja na Lovćenu zapela. To je očito iz financijskih razloga, jer su izdaci za malu i siromašnu Crnu Goru znatni. Ja sam se nadao, da će im središnja vlada priteći u pomoć da se spomenik izvede. Trošak oko podizanja za ta- mošnje prilike nije neznatan, ali se nadam da će se kroz vrije- me isplatiti kroz turizam bude li moguć ne odveć težak prilaz. Nadam se, kad se je toliko do sada učinilo, da će Crnogorcima uspjeti da završe spomenik svome najvećem čovjeku.“

Dalje piše o splitskoj Galeriji Meštrović. Također o molbi porečko-pulskog biskupa Nežića koji ga moli da mu napravi nacrt za jednu crkvu kod Pazina. On će „iz ljubavi prema našoj Istri“ načiniti idejnu skicu i skulpturu za crkvu, besplatno, a neka Bilinić dalje razradi nacrt. Biskup mu je odgovorio da pri- staje i čeka nacrt (9213⁹¹²⁻⁹¹³). Meštrović to zacijelo nije dospio obaviti zbog putovanja u Jugoslaviju sljedeće godine, udar- cem smrću sina i skore vlastite smrti.

U veljači 1959. dovršio je Meštrović spomenik *Jurju Dal- matincu* i otpremio ga u domovinu (6722; 6727; 6862). Neki su Šibenčani bili protiv postavljanja Meštrovićevog spomenika pred katedralom (6735). Spomenik je u svibnju 1960. odliven u Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu. Duže vremena če- kao je u dvorištu Akademije (6907), dok ga u svibnju 1961. nisu preuzeli predstavnici šibenske Općine (7032; 7033).

Nakon završetka prve etape konzerviranja šibenske kate- drale, u studenome 1961. uređen je i prostor za spomenik *Jur- ju Dalmatincu* (6979), koji je malo zatim i otkriven. Tom sam prigodom objavio napis o Jurju Dalmatincu, graditelju šiben- ske katedrale (6970).

Osim spomenika *Jurju Dalmatincu* Meštrović je šibenskoj bolnici 1959. darovao i skulpturu *Majka i dijete* (6713; 6737; 6848; 6963).

Meštroviću su se obratili i Gradišćanski Hrvati iz austrij- ske pokrajine Burgenland da im izradi nadgrobni spomenik njihovog pjesnika *Mate Meršića Miloradića* u Frakanavi. Tada se, 1958. i 1959, dopisivao sa Zvonkom Bezićem u Beču, sinom prof. Ante Bežića koji ga je podučavao u Splitu kada je sa sela bio došao na nauk u Bilinićevu klesarsku radionicu.

„- - - Meni je poznat broj i čestitost naših Burgenlandskih Hrvata, koji su znali održati svoje narodno hrvatsko obilježje i svoj jezik, na čemu neka im je čast. Ja bi za njih i njihovu novu postojbinu vrlo rado nešto učinio, ali dragi moj Zvonko, kako ćeš znati po sebi, ja sam već u godinama i ne mogu da radim sa nekadašnjom žestinom, a osim toga sam vrlo zaposlen, kako sa svojom školom, tako i privatnim poslovima, koje radim za svoje i svoje porodice uzdržavanje. Osim toga, kako ćeš biti čuo, radio sam i radim mnoge stvari za našu staru domovinu i to razumije se badava. Ne bi mi vjerovao, kad bi ti rekao, koliko sam stvari učinio i poslao kući kroz ovih 10 godina, što sam ovdje. Ta moja podatnost me staje mnogo truda i vremena, jer svako malo me traži sad ovaj sad onaj grad ili institucija da im nešto učinim. Usprkos svega toga ja se ne bih htio oglušiti Bur- genlandskim Hrvatima, samo neznam pravo što i kako. Pisao mi je neki Dr. Sieber iz Beča o želji Burg[enlandskih] Hrvata i navodio ime nekog njihova pjesnika, čiju bi oni bistu želje- li imati. To ne bi bilo teško i ako dotičnog pjesnika odnosno njegova djela ne poznajem, i držim da će njegova vrijednost biti u tome, što je svojim pisanjem podržavao ljubav za ma- terinsku rječ med[j]u njima. Dr. Sieberu nisam još odgovorio, ali namjeravam da mu pišem, da se oni iz Burgenlanda obrate na moga bivšeg đaka [Marijana] Matijevića, koji također živi u Austriji, da im on izradi bistu dotičnog pjesnika. Kad je rječ

o tome, da se nekim djelom afirmiše Hrvatska kultura, onda mi je došao na pamet glasoviti muzičar Hajden (Hajdin), kako vele da mu je bilo originalno prezime. Ja sam u nekom engle- skom djelu o njemu čitao da je bio porjeklom Hrvat čiji su se roditelji ili djed naselili tamo iz Hrvatske. - - - Ispostavi li se, da je Hajden bio Hrvatskog porjeklom, ja ću za Burgenlandane izraditi njegov kip. - - -”

U veljači sljedeće 1959. godine odgovara Meštrović na Bežićevu pismo. Ideja Haydnovog spomenika je odbačena jer je austrijska vlada nije prihvatila. Za Miloradićev nadgrobni spomenik Meštrović preporuča Matijevića i Andriju Krstulovi- ća. Od predsjednika *Hrvatskog kulturnog društva* u Gradišću I. Horvata dobio je knjigu Miloradićevih pjesama i vrlo ga je zanimalo njihovo hrvatsko narječje s mnogo arhaizama (7696; 8955⁹³⁴⁻⁹³⁶).

Meštrović je ipak te 1959. godine izradio *Miloradićevo po- psje* koje se danas nalazi na slikovitom seoskom groblju u Frakanavi.

Meštrovićev lik te 1959. godine prikazao je u ulju na platnu slikar Gustav Likan. Bio je osobito prisutan u likovnom živo- tu Zagreba u vrijeme NDH, kada se potpisivao i prezimenom Haueise, a zatim je 1945. emigrirao u Buenos Aires. U Americi se družio s Meštrovićem, a kiparev portret darovao je Titu kad je posjetio Ameriku, pa ga je ovaj predao Galeriji Meštrović u Splitu. Umro je u Sjedinjenim Državama 1996. god.

Vidjeli smo da je Tvrtko Meštrović u proljeće 1958. posje- tio roditelje u Americi i kod njih se zadržao nekoliko mjeseci. Njih je susret sa sinom, nakon dugih godina što ga nisu vidjeli, svakako obradovao; ali iako su tada sebe i druge uvjeravali u zdravstveni i psihički oporavak, i dalje su bili suočeni s njego- vom tragedijom, i svojom u vezi s njim.

Ivan, Olga i Mate Meštrović, oko 1955.

Josip Turkalj – Portret Ivana Meštrovića, 1957.

O problemima što ih je Olga Meštrović imala sa srednjoškolcem Tvrtkom u ratnim godinama u Splitu, o njegovom lošem društvu i (nasljednoj) sklonosti piću već smo govorili.

Za razliku od ostalih članova obitelji koji se, emigriravši, nisu vratili u domovinu, on se vratio i živio u Zagrebu, zaposlivši se u republičkom Odjelu za štampu.

Na liječenju u duševnoj bolnici u Vrapču upoznao je jednu mladu pacijenticu. Otac je 1946. negodovao na vijesti da se ženi, ali i na žalbe Side Kesterčanek na Tvrtkovu nemoguću narav (X. 4. 254, 256). Tvrtko Meštrović je od oca naslijedio dio njegovog talenta, ali od djeda i negativne darove. Sam se pokušavao baviti kiparstvom pohađajući u Švicarskoj i neke stručne škole, ali nije imao ni marljivosti ni sredenosti za ustrajni rad, pa je i uspjeh izostao. Uspješniji je bio u bavljenju poezijom. Nisu mi poznati njegovi sastavi, koje su neki hvalili, pa stoga navedimo tek jednu pjesmu objavljenu 1962. u svesku *Hrvatske revije* posvećenoj Meštroviću. Ona, iako izbjeglog sina, ipak svjedoči o njegovoj privrženosti slavnome ocu, ali je ujedno i sinovljevanjem nemirni i rastrgani portret:

SVOME OCU

Prisutnost Tvoja budi u meni nemir
što ionako u krvi mojoj tinja;
a u Tvojim plamti stvaralaštvo razbuktalim plamom.

Al' ni Ti, ni ja, zaista nismo krivi
što ti si ja, a ja sam Ti
i što smo jedan pored drugog živi,
bolesni, zdravi, pravi i krivi!

Jer Ti si Sve, a ja sam dio Tebe;
i zato ja u Tebi prepoznajem sebe.
Dok Ti u meni krv svojih raspoznaješ predja,
prokletu, hajdučku i bez etičkih medja.

Stihiju oštro Ti prepozna oko,
što probija brane ko oblake soko.

A ja bih htio u krvi svojoj smirenje
jer moja vatra stvaralaštvom ne gori,
već demonskom me destruktivnošću mori.

Nit' u sebi mira nose
podneblja u kojim živim
pa zašto da zbog toga
tebe ili sebe krivim?
Nek bude što biti mora!
Duša je mirna, tek srce strepi.
Kliče ko ranjen soko
u pustoš života stepi.“ (7136)

Pjesnikinja Nada Kesterčanek-Vujica, rođakinja Olgina, a i sama politički emigrant, pisala je 1962. o članovima Meštrovićeve obitelji, pa i o Tvrtku:

„Tvrtko je jedini ostao u Zagrebu, na ognjištu svojih predja, kako mi on jednom reče. On je nekoliko puta bio u Americi, da posjeti svoje roditelje, i sjećam se, da sam kod njih s velikim žarom čitala njegove pjesme i filozofske rasprave, koje im je u pismima slao. On je bio nemiran duh, koji je tražio odgovore na mnoga pitanja, i prerano je tragično završio u svom lutanju.“ (7109).

Povjesničar književnosti Miroslav Kravar bio je Tvrtku profesor u Splitu u vrijeme talijanske okupacije, a zatim se pedesetih godina u Zagrebu susretao s njime. Tvrtko se tada oženio i često posjećivao Kravara. Pričao je o ocu i pokazivao mu pisma u kojima ga je otac zvao k sebi. „--- iznosio mi svoje dvojbe i nemire - pisao je kasnije Kravar. - Bilo je vidljivo da kao običan mladi čovjek trpi od kompleksa, da ne kažem - sindroma očinske slave.“ Tvrtko je tada dao Kravaru na uvid očevo rukopisne drame *Kambus*, kojemu se kasnije zameo trag (9612; 9613).

Tvrtko je u Zagrebu, kao i ranije u Splitu, bio u neprikladnom društvu bohema i kavanskih tipova koji su na njega loše djelovali. Pričali su mi, nakon rata, da je s njima iz kuće u Mletačkoj odnosio, zajedno s tim drugovima, manje očeve skulpture i prodavao.

Dolazeći u Split svojatao je pravo na korištenje očeve palače na Mejama, iako je nju Meštrović već darovnicom namijenio javnoj galeriji. Tu je došao u sukob s tadašnjim rukovoditeljem Galerije Meštrović, dr. Cvitom Fiskovićem, pa ga je tužio nadležnim ustanovama i osobama da mu on ne dopušta da odnosi namještaj iz Galerije (XIX. 6).

U vezi s Fiskovićevom žalbom na takvo ponašanje, Meštrović mu je 1955. odgovorio nastojeći ublažiti optužbe:

“--- Bit ćete primijetili da je Tvrtko malo nastran, a usto se dade od drugih uplivosati. ---

On inače nije zloban niti zločest.” (XIX. 7).

Svetozar Rittig pisao je 6. ožujka 1955. iz Zagreba Meštroviću da će sutradan biti posvećena njegova kapela u Crikvina (Kašteletu), pa je on, po savjetu dr. Mihovila Abramića, uputio na tu posvetu Tvrtko kao predstavnika obitelji.

“Ovom prilikom nekoliko riječi o Vašem sinu - nastavio je Rittig u pismu. - Ako ikom, to je Ocu i Majci praštati djetetu i strpljiv biti. On se sigurno mnogo 'spokorio'. Eto, ne pije, radi,

Meštrović dovršava skulpturu *Čovjek i sloboda*

u namještenju je. Uči i polazi ispite. Znam da je bliza rodbina sa njegovom današnjom drugaricom [suprugom] nezadovoljna. Možda što nije 'standergemäss' [prema staležu]? Sve treba zaboraviti, kada se sin vrati na pravi put kako uči knjiga nad knjigama. - - - " (XVIII. 25).

Meštrović u sljedećem pismu Rittigu brani Tvrtku:

"Tvrtko je sigurno bio u brizi pod porodom djeteta. Međutim mi je javio da je i to sretno prošlo i da je dobio drugog sinčića. - - - Kad je riječ o Tvrtku, čudi me da mi ponovno spominješ da roditelji moraju biti sa djecom strpljivi kad je to prirodna pojava sa kojom svi normalni ljudi moraju računati. To i ja činim i činio sam u okviru svojih mogućnosti. Ja sam daleko od toga da bi njegovu ženu smatrao nedostojnom radi njezinog jednostavnog porijekla. Meni je stvarno milije da je uzeo jednu našu priprostu hrvatsku djevojku nego ma kakovu strankinju, pa bilo ma kakovog roda. Porjeklo ne daje osobama kvalifikaciju, nego njihova osobna vrijednost. Ja Teresu ne poznajem pa je ne mogu ocijeniti; meni je sve pravo u koliko je on sa njome sretan i ona s njime. Istina je, da je jednom prilikom u pismu rekla više nego što je trebala, no ja sam preko toga prešao poznajući naš svijet i njegov temperamenat. - - - Izgleda da se on sve više normalizira, i da će biti sve bolje s njime. - - - " (XVIII. 30).

Vidjeli smo da zabrinuti otac šalje sinovljevo pismo čak na "psihoanalizu" Kamberu, javljajući mu usput da o njemu ima sve ugodnije vijesti i da se "njegovo duševno stanje pomalo smiruje" (10370²⁹⁷⁻²⁹⁸).

Početkom siječnja 1958. došao je Tvrtko opet u posjet roditeljima i ostao u South Bendu gotovo tri mjeseca. O njegovom tadašnjem boravku s roditeljima nemam podataka, ali mi je poznato da su roditelji kasnije, kada se ubio, sebi predbacivali što nisu više nastojali da ga zadrže kod sebe, nego su ga pustili da se vrati u Zagreb. Meštrović je svakako bio uzbuđen dolaskom sina, a i ranije je, 1954, pod istim dojmom načinio skulpturu s znakovitim nazivom *Povratak rasipnog sina*.

Na povratku iz Amerike Tvrtko je dopisniku zagrebačkog *Narodnog lista* D. Kaštelanu govorio o svom susretu s roditeljima nakon trinaest godina. Pričao je o očevom radu, kao kipa-

ra, profesora i kao pisca *Uspomena* i pripovjedaka iz zavičajne Zagore. S ocem je tom prigodom putovao Amerikom; bili su u Chicagu gdje su vidjeli *Indijance*. Njegov se otac upravo spremao posjetiti domovinu, ali ga je u tome spriječila operacija u Floridi, pa je to putovanje odgodio za sljedeću 1959. godinu (6656).

U proljeće 1959. pisao je Dragutin Kamber Meštroviću između ostaloga:

«Tvrtko mi je dvaput pisao. On je zvijezda lotalica, ali pomalo se ipak (izgleda) prihvaća za tvrdo tlo, iako još uvijek somnambulistički lunja. Dobro je što ima ženu, koja je pamet-

Meštrović kleše

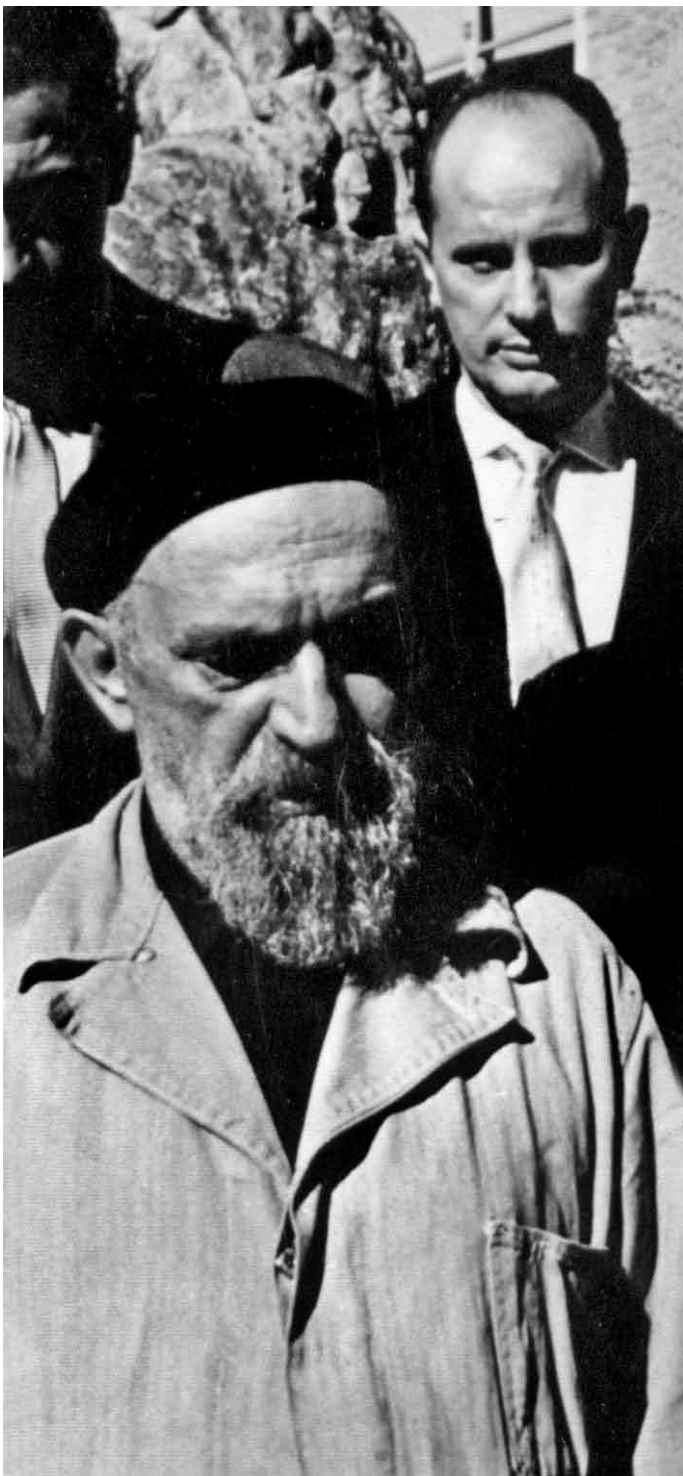
nija, stalnija i bolje orijentirana nego on. Tu je jedna od ponajvećih nada, da neće završiti kao neki suludi bohem.» (10370³⁰⁹).

Meštrović se 1959. odlučio posjetiti domovinu. Kao da je osjećao da mu se bliži kraj, pa nije mogao odoljeti želji koja je u njemu bila živa punih sedamnaest godina. Sada je već bio star, pritisak režima je nešto popustio, a zacijelo je dobio i neka jamstva za sigurnost u Jugoslaviji.

Dragutin Kamber se, u pismu 25. lipnja, ipak pobjava zbog tog njegovog puta.

«Idete dakle u Jugoslaviju. Well - po zakonu Tito ne priznaje američkog državljanstva, pa ako vas silom htjedne zadržati, ni sama Amerika *po zakonu* ne može pomoći. Doduše

Meštrović, 1957.

vi ste veliko ime i to bi bilo krupna afera, - ali meni nešto pada na pamet, da vam i to napomenem, jer me i najudaljenija pogibao za vas u mislima smeta.“

Kamber, osim toga, piše o svojoj bolesti koja ga je spriječila da dovrši pregled drugog dijela Meštrovićevih *Uspomena*, pa preporuča da bi bilo najbolje da rukopis pošalje Vinku Nikoliću, tj. uredništvu *Hrvatske revije* u Buenos Airesu. „Ja bih samo malo jezično ovdje ondje (kao u prvom dijelu) štogod dotjerao.“ (10370³¹⁰).

Bogdanu Radici pisao je Meštrović uoči putovanja, 5. svibnja:

„Mate će Vam biti pričao da se i mi spremamo ovih praznika u Evropu, a za Vas i gdju Ninu [Nina Ferrero, žena Bogdana Radice] znademo, da se spremate u Rusiju. Vaš će put biti bez sumnje interesantniji, a naš samo toliko, da utažimo želju, da nakon toliko godina opet vidimo kako izgleda naša stara Evropa. Dakako nećemo moći mnogo putovati ni izrgavati se velikom štrapacu u vrućim mjesecima i našim godinama. - - -“ (9229⁴⁸³).

Uoči putovanja, u siječnju 1959, odgovorio je Ivan Meštrović na pitanja nekog nepoznatog nam dnevnika, tjednika ili časopisa iz domovine, obrazlažući opširnije svoja gledišta na suvremeni život i umjetnost, posebno u američkim prilikama, koje je tada bolje poznao od onih u domovini. Postavljena pitanja nisu nam poznata, ali ih možemo pretpostaviti prema njegovim odgovorima. Nije nam poznato niti je li ta anketa uopće objavljena, jer je donosim na temelju rukopisa u arhivu Sveučilišta Notre Dame:

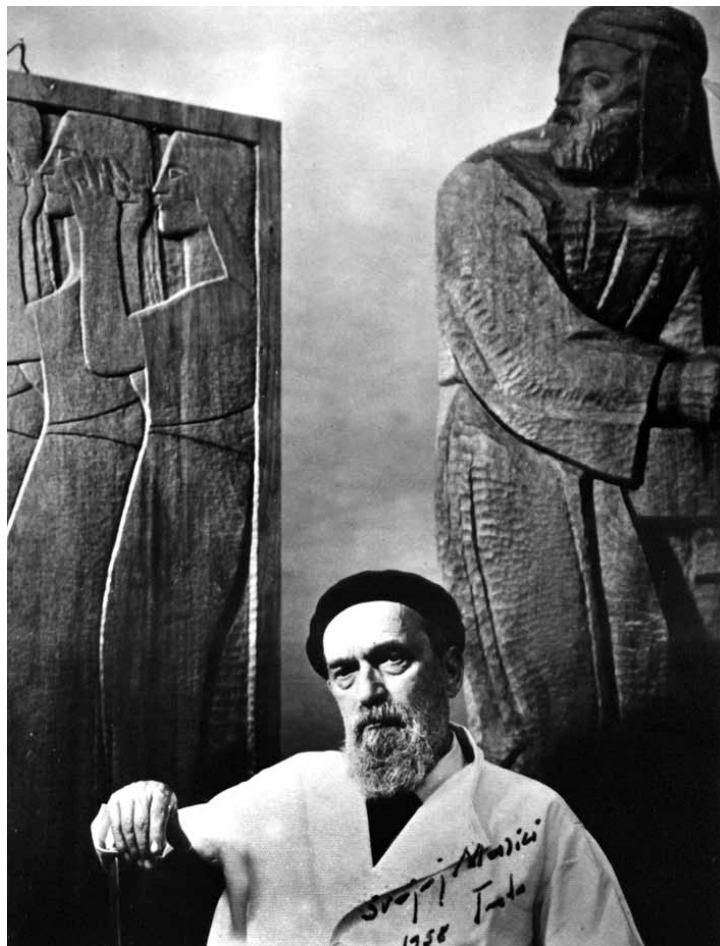
„Štovana gospodo,
25. I. 1959.

Primio sam vaše pismo od 15. I. o. g. pa vam reda radi odgovoram, ma koliko da ne volim, niti mi je u običaju da dajem interviewe, a to zato jer je po mom mišljenju važnije raditi, nego govoriti. To je, čini mi se, tačno za svako polje ljudske djelatnosti, a pogotovo za umjetničku djelatnost. Tu je njemački pjesnik Goethe imao pravo, kad je umjetnicima preporučio da stvaraju, a ne da pričaju. Kroz vjekove se je pokazalo, da oni umjetnici, koji su imali nešto da kažu, da su to učinili kroz svoja djela i nisu se bavili kritikama i teorijama. Oni koji nisu osjećali da imadu snage da sami stvaraju, otišli su u kritičare i teoretičare.

Budući da ste mi uži zemljaci i čini se mladji publicisti, hoću da vašoj želji udovoljim i odgovorim na vaša pitanja, u nadi da neću pasti u gore navedenu grešku. Svako od postavljenih pitanja je kompleksno i iziskivalo bi posebnu studiju, zašto ja nemam vremena ni pretenzije i biti ću što kraći. Ići ću redosljedom pitanja, kako ste ih postavili.

1. Prvo pitanje je najteže, ako čovjek neće da bude pesimista, a optimizam, kako stvari stoje, bio bi zaista neopravdan. Govoriti o duhovno-intelektualnim prilikama našeg vremena, bilo bi isto kao snimati krajolik kroz dim i maglu. Jedino je sigurno, da život neće umrijeti, a kroz kakove će se teškoće probijati, to nitko ne može reći. Duhovni i intelektualni život je u velikoj krizi. Ljudi od duha povlače se u se, a oni od misli isto; ostaju u skloništima kao uplašena bića za vrijeme potresa ili drugog kataklizma. To ne znači da je duh obamro, misao prestala. Skupljaju snage, koje će bez sumnje progovoriti i preći na djelo. Medjutim ni ovi nisu izvan svoje sredine ni zbivanja u njoj. Slijepi su koji ne vide veliku historijsku prekretnicu u našem vremenu, koje iziskuje reviziju dosadašnjih vrednota.

Pametna revizija neće brisati one vrednote, koje treba da ostanu za vazda i koje su vjekovi i iskustvo ozakonili.

2. Na Zapadu nema umjetničke misli. Imade izvjesnih emocija, no i te su konfuzne, plitke i mutave. Ono što se nameće sa mrvicama talenta, upada u žonglerstvo i izvještaju i namjernu interesantnost, u hijeroglif neke doktrine koja nije formulirana. Doduše u znaku protesta protiv preživjelog načina izražavanja, ali ne ide u dubine, nego u nemoći oponaša nomadske forme ljudskih skupina, koje su tek pokušavale da hodaju na dvije noge i da se izražavaju mutavim gestama. Ljudi i ono malo što znadu, hoće da zamijene s neznanjem da bi bili interesantni. Zapad kao da se je preživio, ili u najmanju ruku izmorio, što se očito vidi, kad se uspoređi sadašnjica s njegovom prošlosti. Medjutim imade u Evropi oaza, koje nisu istrošene i iz kojih će se progovoriti. U likovnoj umjetnosti osjećajnost je neograničena, ali jezik za izražavanje ostaje isti, a to su linije i forme, u kojima imade razlike u akcentima, ali je osnovni zakon isti. Umjetnost i književnost nisu izvan života, nego su u njemu i njegova emanacija, pa pjevala mu ili protestirala iz njega, njegova su stvarnost, jasna ili nebulozna. Život imade svoje plime i osjeke i njegove nevidljive moći stvaraju historiju, te čovječje dizanje i padanje u kolektivnom i pojedinačnom životu. Život (u općem smislu) stvara historiju čovječanstva, a ne pojedinci, kako se to često pogrešno misli.

3. „Suvremenim“ se zaista mogu nazivati oni, koji rade na način kako je izneseno pod br. 2. Izrazitih predstavnika nema ju, jer su im epigoni tako brojni, da se više ne razlikuju između sebe, a gdje je uniformnost, tu nema individualnosti. Čovjekova sudbina je borba za goli materijalni život. Ona varira u formama, ali je u suštini ista. Između upregnutog radnika u rudniku i onog u nekom naučnom zavodu (istraživačkom) u stvari nema razlike. Prvome su upregnuti mišići i pluća, a drugom intelekt i duša.

4. Moj dodir sa likovnim životom u Jugoslaviji je ograničen, ali ga pratim koliko mi prilike dopuštaju i mogu kazati da me u velike zadovoljava sa svojom kvalitetom, te se nadam da su mu perspektive izvrsne, ne bude li ometan većim neznodama.

5. Sve mi se više utvrđuje uvjerenje da je naš narod neobično talentiran za umjetničko stvaranje i budu li se njegovi talenti produbljavali u znanju i sretnom spajanju osjećaja sa znanjem, moći će se naša umjetnost izjednačiti sa najboljim u Evropi. Ona već sada, usprkos malih materijalnih mogućnosti, ne zaostaje ni za jednom. Ona već sada imade nešto specifično, a to će još više dobiti u budućnosti, budu li njezini pregaoci radili iz sebe, ne povodeći se za gorim od sebe. Naravno je da naše specifično nosi obilježje supstrata povezano sa geografskim ostatcima onih, koji su tu živjeli prije nas.

6. Ja neću da naše najbolje kipare svodim na broj trojice, niti ih mogu proširiti na desetinu, ali u stvari se nadam da će se najbolji tek roditi. U Evropi su najbolji pomrli, dok kod nas nije taj slučaj, jer ih u prošlosti nismo imali, koje bi se moglo tako nazvati.

[7.-9.]

10. Koliko sam informiran, s Galerijom u Splitu je sve u redu i čuvana je s pomnjom. Ostaje još pitanje iseljenja nekih stanova, kako bi Galerija dobila karakter i oblik jedne male kulturne ustanove, čemu je jedino i namijenjena.

[11.-15.]

Vama i vašim čitateljima, bila bi moja poruka: Oplodimo tupu materiju duhom, a naše siromaštvo bogatstvom duha i našu malu zemlju veličinom, t. j. općim vrednotama. Ostani mo tvrdi i postojani kao Mosor, čije postojanje svi gromovi ne mogu promijeniti. Nek naša poduzetnost ne bude nagla, ali sigurna i postojana.” (XVIII. 43).

POSJET DOMOVINI

Ako je Ivan Meštrović u mladim godinama, prije Prvog svjetskog rata, mogao živjeti i stvarati izvan domovine, koju je ipak neprestano pohodio, u starijim mu je godinama dugo izgnanstvo bilo vrlo teško, pogotovo što su ga tu čekala dva doma i pogodniji poslovi nego vani. Tijekom tih sedamnaest godina egzila stalno je želio vratiti se kući, ali ga je komunistički režim odbijao od te namjere.

Još je 1952. iz Syracuse pisao prijatelju Kljakoviću da se sporazumio s jugoslavenskim vlastima da se obojica vrata u domovinu "da ono što još možemo izraditi, izradimo doma i da dočekamo smrt na dalmatinskom suncu" (7114¹¹).

Kljaković se bojao komunizma više od njega i odgovarao ga je od toga. Meštrović mu je otpisao «da će on ipak, kad za njega bude najpovoljniji čas došao, otići u domovinu» (7114¹²).

Taj je čas došao tek 1959. godine.

Mate Meštrović je obrazlagao očevu konačnu odluku da tada posjeti domovinu:

«Ja mislim, da je otac odlučio 1959. posjetiti Hrvatsku iz dva razloga. On je već više godina bio bolestan, i ja mislim da je osjećao, da mu smrt više nije bila daleko, pa je želio još jednom prije nego li umre vidjeti svoju rodnu zemlju. U isto vrijeme je osjećao, da bi za njega bilo nemoguće posjetiti domovinu, a ne posjetiti Stepinca. Bojao se je, da bi mu komunisti mogli uskratiti dozvolu za ovaj posjet. Ja mislim, da se je većina njegovih sumnja u tome pitanju rasprišila nakon jednog razgovora, kojeg sam ja vodio s jug. generalnim konzulom u New Yorku, Lazarom Lilićem u jugoslavenskom Generalnom konzulatu na Petoj Aveniji broj 816. To se je dogodilo uoči mog odlaska u Jugoslaviju, kamo sam išao s mojom suprugom i mojim prijateljem Gilbertom M. Grosvenorom od *National Geographic* sa svrhom sakupljanja gradiva i snimanja fotografija za neki članak u tom časopisu. Gospodin Lilić, koji je poznavao osobno moga oca i uvijek bio vrlo srdačan, opet je počeo urgirati, da moj otac posjeti Jugoslaviju, pa makar na nekoliko dana. Ja sam mu rekao, da će za mog oca biti nemoguće, da podje na takovo putovanje, a da ne posjeti Stepinca. Na to je Lilić odgovorio: 'Mogu da Vam kažem, da sam ovlašten od Izvršnog Veća, da izjavim, da Meštrović može u Jugoslaviji posjetiti kogagod on želi, uključiv i Stepinca.' Onu istu večer nazvao sam telefonski moga oca u South Bendu i iznio mu razgovor, koji sam vodio s Lilićem. Medjutim, očevu zdravlje bilo je i nadalje nesigurno, i sve do zadnjeg časa je izgledalo, da neće biti u stanju poći na ovo putovanje. No, on se je ipak odlučio, otputovavši iz New Yorka 25. lipnja 1959.» (7625³⁷²⁻³⁷³).

Olga Meštrović se uvijek protivila povratku u domovinu: prvo, što se kao revna katolkinja bojala komunista više nego njezin muž; drugo, što nikada nije zaboravila godine nesigurnosti i straha što ih je provela u Splitu u vrijeme rata, dok je Meštar bio u zatvoru, pa se bojala da se to ponovi; treće, što je bila u strahu zbog njegovog slabog zdravlja i staračkih godina. Ipak je na koncu popustila, videći koliko on pati s neispunjenom željom da bar još jednom vidi domovinu i zavičaj.

Bilo je odlučeno da putuju u lipnju prethodne 1958. godine i već su bili kupili putne karte, ali su ih u tome spriječili njegova bolest i operacija slijepog crijeva (6656; 6688; XVIII. 39).

"Nisam mu mogla odbiti želju, da u podmaklim godinama još jednom posjeti rodnu zemlju i vidi ono nekoliko pre-

ostalih prijatelja," govorila je Olga Meštrović o svom suprugu Bogdanu Radici. Bila je protiv toga putovanja zbog Meštrovićevog slabog zdravlja, a i jer se bojala napora i uzbuđenja zbog onoga što će u domovini naći i vidjeti. Ipak je na koncu popustila pred njegovom nostalgijom; boljelo ju je kad bi ga gledala kako poslije večere sjedeći i sâm sebi na glas sriče narodne pjesme, što ih je u mladosti naučio u roditeljskoj kući. A kad mu je sin Mate prenio poruku da Izvršno vijeće pristaje da u Jugoslaviji može posjetiti koga želi, pa i kardinala Alojzija Stepinca u Krašiću, Meštar se odlučio na put u zemlju koju je nekad zvao svojom. (7199³¹⁹; 9496⁵³¹).

Meštrovićeva najava da nakon 17 godina izgnanstva dolazi u socijalističku Jugoslaviju izazvala je uzbunu, kako u Jugoslaviji, tako i među američkim političkim emigrantima. U Jugoslaviji nisu znali kakav odnos zauzeti prema velikom kiparu, ali koji se u mnogo navrata vrlo kritički izjašnjavao o komunističkom režimu u Jugoslaviji, pa je odlučeno da mu se ne posvećuje posebna pozornost, nego da ga se službeno ignorira; politički su emigranti u njegovom putovanju vidjeli popuštanje komunističkom Titovom režimu. Jugoslavenske su novine tek kratkim bilješkama najavljivale njegov dolazak, ne komentirajući ga (6609; 6691; 6797; 6798; 6824). Tek je beogradska *Duga* objavila tom prigodom njegovu biografiju (6728).

Ivan i Olga Meštrović i unučica mu Olga Šeper, kći pokojne kćeri Marte, otputovali su, po Matinom navođenju 25., a po Mirthovom 23. lipnja 1959. iz New Yorka brodom u Le Havre, gdje su stigli 29. lipnja, a odatke u Pariz. Tu su se zadržali do 2. srpnja, a zatim, preko Švicarske i Italije, vlakom su stigli u Zagreb 3. srpnja na večer. (7199³¹⁹; 9496⁵³¹⁻⁵³²).

Iako su domaće novine javile da ga se u Zagrebu očekuje 4. srpnja (6822), doznali su u Zagrebu njegovi prijatelji, i oni koji su željeli doznati, za njegov dolazak i dočekali ga na kolodvoru. Šture novinske vijesti o dolasku glasile su:

U beogradskoj *Borbi*:

"Ivan Meštrović doputovao u Zagreb

Zagreb 3. juli

Noćas je simplonom iz Pariza stigao u Zagreb jugoslovenski vajar Ivan Meštrović u dvomesečnu posetu.

Na glavnom kolodvoru Meštrovića su dočekali pretstavnicu Udruženja likovnih umetnika Hrvatske, predsjednik Udruženja prijatelja umetnosti Hrvatske dr. Ivan Ribar, više profesora Likovne akademije u Zagrebu, zatim rođaci, prijatelji i veći broj likovnih umetnika.

Vajar Meštrović doputovao je u našu zemlju sa svojom suprugom Olgom i dvanaestogodišnjom unukom Olgom." (94⁴⁸; 6799).

U splitskoj *Slobodnoj Dalmaciji* još šturije:

"Na zagrebačkoj željezničkoj stanici Meštrovića su dočekali, pored članova porodice, više kulturnih i javnih radnika Zagreba - - -" (6833).

Karlo Myrth je kasnije pisao da se pred kolodvorom sponatano sakupilo mnoštvo ljudi i pozdravilo ga poklicima: "Živio Meštrović! Živjela Hrvatska!"

Radica je bio umjereniji u opisu Meštrovićevog dočeka:

"Pri dolasku na kolodvoru u Zagrebu našlo se nekoliko Meštrovićevih osobnih prijatelja i Meštrov sin Tvrtko, dok mu je sin Mate, koji boravi u New Yorku, sutradan stigao iz Splita. Meštrovićevi su se smjestili u Hotel Esplanade, jer je obiteljska

kuća u Gornjem Gradu bila u neredu, zapuštena, prekrivena prašinom i zaboravom.” (9496⁵³²).

Meštrovićeva kuća u Mletačkoj ulici već je dobila galerijsku namjenu i nije bila pogodna za stanovanje. Svetozar Rittig je ponudio Meštrovićevima da odsjednu kod njega, ali su se radije smjestili u hotelu.

Povjesničar umjetnosti i likovni kritičar Matko Peić ponešto je pretjerao 1983. u opisu svečanog dočeka i službenog Meštrovićevog prijema u Zagrebu:

“ - - Svjetski slavan kipar Ivan Meštrović dočekan je s poštovanjem i svim počastima koje pripadaju veličini njegova genija. Na zagrebačkom Glavnom kolodvoru priređen je svečan doček. S umjetničke strane zaželjeli su mu dobrodošlicu njegovi kolege, učenici, prijatelji, suradnici: Ljubo Babić, Frano Kršinić, Antun Augustinčić, Vanja Radauš...

Iz dana u dan nizala su se oficijelna primanja i intimni susreti, od ljudi iz političkog vrha do delegacija Udruženja likovnih umjetnika Hrvatske - - -” (9209).

Mnogo točnije, iscrpnije i živopisnije opisao je 1990. Meštrovićev dolazak u Zagreb publicist Enes Čengić, sjećajući se razgovora 1980. godine o tome sa Franom Kršinićem:

“ - - Dugo se nagađalo hoće li ili neće doći, a onda je procurila vijest da će svakako posjetiti Jugoslaviju, i sastati se s Titom.

Javljeno mi je iz ureda za informiranje da mogu prisustvovati dočeku na zagrebačkom kolodvoru oko deset sati navečer [kao novinar], ali da o tome ništa ne pišem.

U štampi je sutradan objavljena samo kratka notica da je Ivan Meštrović doputovao u Zagreb.

Omanja skupina u kojoj su bili dr. Ivan Ribar, Cata Dujšin-Ribar, Frano Kršinić i druge ličnosti okupila se na prvom peronu zajedno s televizijskom ekipom koja je tek bila startala u Zagrebu, da dočeka i pozdravi Meštra koji, eto, poslije dugog odbijanja da kontaktira s novim režimom ipak stiže u stari kraj.

Na stanici saznajemo da je pred gosta na granicu otišao da ga tamo dočeka nadbiskup Franjo Šeper.

Uzalud smo čekali na prvom peronu gdje redovito stiže i gdje je najavljen taj međunarodni vlak. Iz nama nepoznatih razloga, možda zbog mjera sigurnosti, stao je na treći ili peti peron. No ubrzo su se Meštrović i pratnja našli na platou ispred kolodvora.

Prvi mu je prišao Kršinić. Srdačan susret starih znanaca, a potom ga pozdravlja Cata Dujšin. - - -”

Zatim je Kršinić pričao:

“Sjećam se, sjećam se dobro tog našeg susreta, - priča barba Frano - prijateljski me uhvatio ispod ruke i tako smo krenuli prema ‘Esplanadi’ gdje je odsjeo.

Dogovorili smo se da ćemo se vidjeti sutradan. Izašao sam pred njega da ga dočekam, no ne vodim ga u atelje nego u zbornicu da mu pokažem kako smo sagradili novu zgradu i sve ostalo, a on se protivio:

‘Htio sam vidjeti vaš atelje!’

‘Slušajte Meštre, želio sam da se prije svega upoznate sa svim kolegama, zatim da vam se malo pohvalimo, da smo za ovo vrijeme dobili novu zgradu i da danas nije više kao u vremenu kad smo od vaše rektorske plaće kupovali ugljen i module plaćali.’

Josip Broz Tito i Ivan Meštrović

Mene su - nastavljajući Kršinić - pred Meštrovićev dolazak zvali iz Ministarstva kulture: Što učiniti i kakav program boravka organizirati Meštroviću. Ljeto u Zagrebu, nije bilo nekih ljudi s kojima bih se oko toga dogovorio - nije bilo Bakarića, bio je čini mi se u Belgiji, Blažević je bio ne znam gdje - te kažem ministru Žanku koji me nazvao:

‘Slušajte, ne možemo se telefonski dogovoriti, radije se sastanimo.’

‘U redu, poslat ću vam kola, ovdje je Anica Magašić, pa ćemo sve utanačiti.’

Predložio sam im da Meštrović bude gost grada Zagreba kome je on poklonio svoj muzej na Gornjem gradu, da mu stave na raspolaganje vozača i automobil i da sve to bude na visokom nivou. Složili su se, ali su na koncu rekli da to sve zapravo ionako ide preko monsignora Svetozara Rittiga a ne preko Izvršnog vijeća, jer Rittig je manje-više domaćin, kao akademik i Meštrovićev prijatelj.

Na prvom ručku kod Rittiga bilo nas je desetak, no Rittig nije bio govorljiv, bio je već star.

Pitao sam Meštra što sad radi u Americi?

‘Nema više velikih poslova,’ požalio se, ‘godine me pritišću. Poslije sedamdesete kipar teško može nešto veliko ostvariti, nema više snage. Jer ako hoćeš nešto pošteno načiniti, onda to treba da ima muda, da ih ima ili da ih nema. S mojim poslom je gotovo.’

Za Meštrovićeva boravka gradonačelnik Veco Holjevac ga je vodio da poslije toliko godina ponovno obiđe Zagreb. Kasnije mi je Veco pričao:

‘Znate, Frano, što mi je rekao Meštrović?’

‘Ne znam, otkud bih znao?’

‘Rekao mi je da se u njegovoj galeriji ubuduće ništa ne radi bez vaše suglasnosti. Ima povjerenja u vas!’

Nota bene, nikad me nisu pozvali da vidim što se zapravo tamo radi.

Poslije toga pitam Meštra:

‘Recite mi, kako vam izgleda naš gradonačelnik Holjevac?’

‘Vrlo simpatično, drago mi je da smo se upoznali, obrazovan je i poznaje stvari. A kakav je čovjek Bakarić?’

‘Vidjet ćete.’

Tražio je audijenciju kod njega, no Bakarić se nije bio vratio s puta, a Meštar je produžio na Brione, te do susreta nije došlo.“ (10058).

Sam je Kršinić, u razgovoru sa svojim biografima Jakovom Sedlarom i Borisom Grbinom, u nultom broju stručnih novina *Likum* 1983. godine, koje su odmah nakon tog broja zabranjene (mislim baš zbog toga članka o Kršiniću),¹⁴³ nešto drugačije opisao taj doček i prijem, govoreći o mnoštvu naroda na dočeku:

“Da, Meštrović je tada bio zadnji put. Bio je vrlo zakopčan. Jednoga dana su me pozvali Magašićka i Žanko i rekli mi da Meštrović dolazi u Zagreb. Pitali su što da čine. Ja sam rekao: ‘A brate dragi, što da činite, on je poklonio ono gore u Mletačkoj, pa Split, treba mu dati sve na raspolaganje, da bude gost grada Zagreba, da mu auto stavite na raspolaganje, on će sigurno htjeti ići Stepincu.’ A oni meni:

‘E to je ono što mi nećemo,’ a ja im kažem: ‘Hoćete ili nećete, on će uzeti američkog ambasadora pod ruku pa će ići s njim tamo. Ne možete vi Meštrovića ni u čemu spriječiti da ne ide Stepincu, a on mu je dao i svoj testamenat da mu ga Stepinac čuva.’ Zna, Stepinac vam je bio prije rata netko, a sada je nitko, ali oni su prijatelji. Tu se ništa ne može. Još sam im rekao: ‘Čujte, sada nema u Zagrebu ni Blaževića, bio je tada u Beogradu, Bakarić je bio u Belgiji, pa neka sve ide preko Rittiga.’ Sve su to prihvatili, a Rittig je bio jedno službeno lice. I onda kada je Meštrović došao, Veco Holjevac ga je na kraju proveo kroz Zagreb, pokazao mu je sve što je sagrađeno. I oni su se

našli na liniji hrvatstva. Ovo su mi i Meštrović i Holjevac rekli. Ja sam ga odveo na Akademiju i pokazao mu novi dio koji je sagrađen.

Inače, bio je čudan njegov dolazak. Vlak kojim je došao uvijek je dolazio na prvi perom, a taj dan su ga stavili na treći. Ti boga, što se skakalo preko tračnica. Bio je i stari Ribar, pa je sve psovao. Inače, bila je masa ljudi. Ja sam ga uzeo ispod ruke i iz gomile odveo u ‘Esplanade’ - - - « (9242).

Meštrovićeva želja da se u domovini sastane sa starim prijateljima jedva da mu se ispunila. Jedni su već bili mrtvi, drugi u političkom iseljeništvu, a treći odsutni iz Zagreba. Odmah po dolasku posjetio je Svetozara Rittiga i Milana Ćurčina, ali je obojicu našao u žalosnom stanju. Rittig je bio uzet, jedva se kretao i s mukom govorio, a Ćurčin je već godinu dana bio bolestan u krevetu. Meštrović je kasnije Radici opisao kako je zatekao Ćurčina, tog nekada tako energičnog i borbenog pjesnika i kulturnog djelatnika:

«Imadem da Vam saopćim jednu neugodnu stvar, a to je o zdravstvenom stanju našeg siromašnog Ćurčina. On preko godinu dana leži u krevetu potpuno iznuren i isušen i tek neko vrijeme može razgovarati suvislo, pa se onda izgubi. Doktori mi vele, da imade sklerozu u mozgu i da nema izgleda, da će se ikada pridići. Možete misliti, da mi ga je bilo žao vidjeti u takvom stanju, jer je on bio i ostao čestit čovjek i radio je i mislio, kako je najbolje mogao.” (7199³²⁰).

Meštrović je u Zagrebu posjetio predsjednika Sabora dr. Zlatana Sremca i ministra prosvjete Miloša Žanka. Želio je posjetiti i predsjednika Vlade dr. Vladimira Bakarića, ali je on tada bio na ljetovanju.

Veco Holjevac (gradonačelnik Zagreba), Ivan i Tvrtko Meštrović, Zagreb, 1959.

Iako u takvom stanju, Svetozar Rittig je priredio u Meštrovićevu čast ručak, koji je trebao zamijeniti neodržani službeni prijem i ručak. Od službenih uglednika bili su nazočni gradonačelnik Većeslav Holjevac sa suprugom, književnik Gustav Krklec, kipar Frano Kršinić i još neki. Pozivu se nije odazvao Ivan Krajačić, šef UDBAe za Hrvatsku, izjavivši da se ne želi sastati s Meštrovićem.

„Na pitanje Sremca, da li će posjetiti maršala Tita, Meštar je odgovorio, da to ne misli učiniti, ali da ne bi odbio poziv za posjet, ako bi takav uslijedio. Meštrović je smatrao, da ne bi bilo oportuno odbiti takav poziv, nakon što je posjetio kardinala Stepinca.

Neposredno iza tog razgovora uslijedio je poziv Meštrovićevima da dodju na Brione kao gosti maršala Tita, i oni su to prihvatili.“ (7199³²⁴).

Na blagdan američke nezavisnosti, 4. srpnja, Meštrović je, kao američki državljanin, prisustvovao primanju kod američkog generalnog konzula u Zagrebu Douglasa Martina. Konzul mu je tom prigodom rekao da je čuo da je jugoslavenskom tisku naloženo da pišu suzdržano o Meštroviću, a da će se kasnije odlučiti hoće li mu se dati veći publicitet.

Službenom prijemu u Američkom konzulatu bili su nazočni i novinari zagrebačkih i beogradskih listova, ali, po uputi, nisu izvijestili o njemu, osim Borisa Pogačnika, dopisnika slovenskog *Dela* koji je objavio poduži izvještaj o tom prijemu. Talijanski konzul je hvalio skulpture što ih je vidio u njegovoj splitskoj galeriji. Meštrović je govorio o svojoj monografiji koja je upravo bila objavljena u Americi [Laurencea Schmeckebeiera, u Syracusi], s kojom nije bio zadovoljan zbog lošijih reprodukcija (6761; 6861; 7199³²⁰).

Nekoliko dana zatim američki je konzul u Meštrovićevu čast priredio večeru, kojoj su prisustvovali francuski i talijanski konzul i austrijski trgovački ataše (7199³²⁰).

Svi su ti brojni susreti, službeni i privatni razgovori i uzbuđenja djelovali psihički na Meštrovića, pa je bio prisiljen prileći i ne izlaziti nekoliko dana iz svog hotelskog apartmana (9496⁸¹).

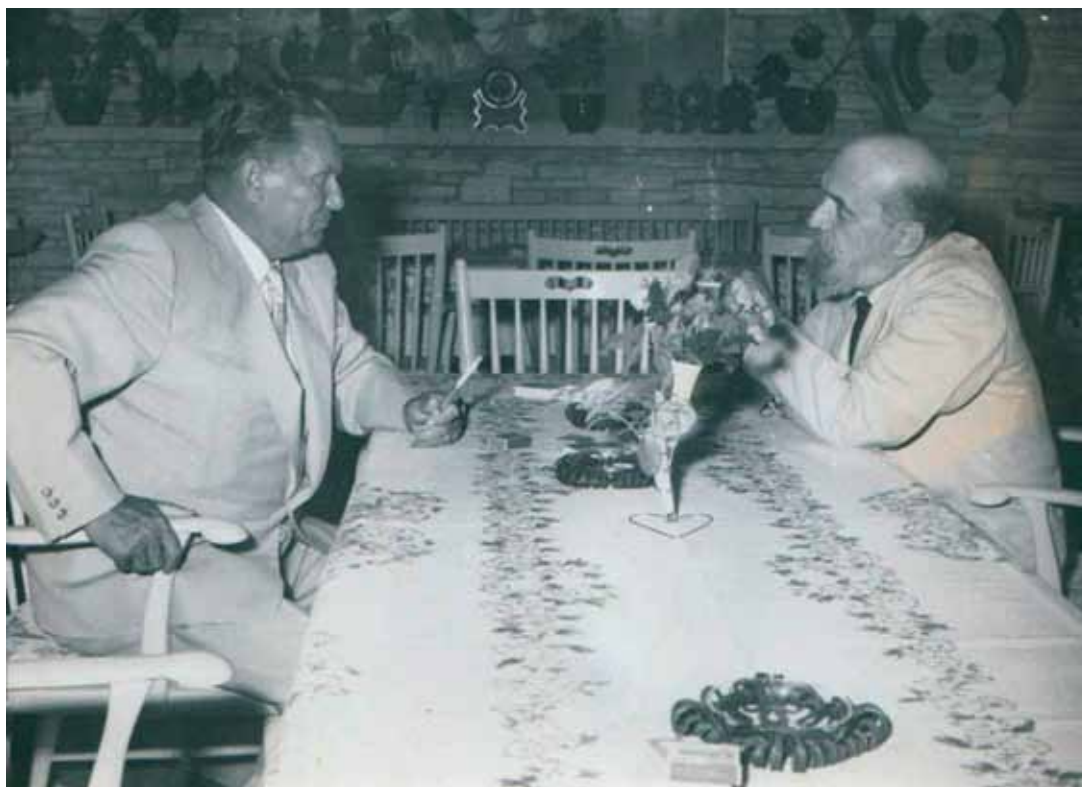
11. srpnja pošli su Ivan i Olga Meštrović Rittigovim autom - kojega mu je zacijelo hrvatska Vlada stavila na raspolaganje - u Krašić posjetiti nadbiskupa Alojzija Stepinca. Ni na putu ni u Krašiću nitko ih nije ustavljao, jer su već bile dane takve upute.

O tom smo susretu već govorili u poglavlju o Meštroviću i Stepincu. O njemu su, na temelju Meštrovićeva pričanja, opširnije izvijestili Bogdan Radica u svojim memoarima i Karlo Myrth u biltenu *Croatia Press* (6847; 7199³²⁰⁻³²³; 9496⁵³²⁻⁵³⁴).

Meštrovićev posjet nadbiskupu Stepincu izazvao je zabunu u redakcijama dnevnih listova. Zacijelo je naloženo da se o tome ne piše, jer je o tom posjetu sav tisak u Jugoslaviji šutio, dočim su izvještaji o posjetu Titu bili brojni i opširni. Prvi izvještaj o sastanku Meštrovića i Stepinca objavila je Myrthova emigrantska *Croatia Press*, a na temelju njega pisale su i druge inozemne novine. Sam Meštrović odbijao je, dok se nalazio u domovini, davati takve izjave koje bi mogle imati političku narav, premda su ga novinari na to navodili (6861).

U više napisa o Miroslavu Krleži, naročito u razgovorima Enesa Čengića s njim, postavljalo se pitanje zašto se Krleža nije sastao s Meštrovićem prigodom kipareva posjeta Zagrebu. Meštrović je želio taj sastanak, nastojeći prijeći preko svih nesuglasica i sporova među njima u prošlosti, ali Krleža je i ovog puta bio tvrdoglaviji i izbjegavao je taj susret.

Josip Broz Tito i Ivan Meštrović na Brijunima, 1959.

Mate Ujević

Meštrovic je nekoliko puta po Mati Ujeviću poručio Krleži da bi ga želio vidjeti, a ovaj se nije odazvao, nego mu je samo poslao na dar nekoliko svezaka Enciklopedije (9558¹⁶⁶).

Na Čengićevo pitanje zašto je izbjegao susret s Meštrovicom, Krleža je odgovorio:

«- Da, ja sam izbjegao, a da sam bio na Titovu mjestu, ne bih mu nikad ni ruku pružio poslije svega što je učinio i rekao o ovoj zemlji, a kamoli ga pozvao da na Brionima bude gostom. Napose on je pretjerao onim besmislicama što ih je napisao u svojim memoarima. No, Tito je valjda imao razloga, i to je svakako njegova stvar.» (9558²²⁰; 9594²²⁰).

Ivan Meštrovic je u Zagrebu nastojao upoznati i mlade umjetnike, pa su mu u Umjetničkoj akademiji predstavili i profesore i đake, a poručio je i Matku Peiću, koji je među prvima pisao o njemu u novoj Jugoslaviji i Peić ga je posjetio u Tvrtkovom stanu :

«Želio sam vas vidjeti. Zanimalo me kako izgledate kao čovjek. Moja djeca su mi slala vaše članke koje ste pisali o meni (*Narodni list, Otkrića* - opaska M. P.). Drago mi je da ste, vidim, mladi i zdravi. U mojem rodnom kraju mnogi ljudi imaju vaše prezime...» (9209).

O sastanku Meštrovica i maršala Tita na Brijunima ima mnogo izvještaja, ali kritične teme razgovora «u četiri oka» iznio je sam Meštrovic nakon odlaska iz Jugoslavije, donekle da opravda svoj posjet Titu, zbog kojega mu se u inozemstvu mnogo zamjeralo, ali i da posvjedoči da sam Tito, po njegovom uvjerenju, nije toliko negativan političar kako ga se prikazuje, nego da ima i pozitivnih strana, posebno u pitanjima odnosa Hrvata i Srba. Prema kasnijem kazivanju njegovog sina Mate, koji je pratio oca na Brijune, ali nije sudjelovao u razgovorima, Meštrovic je Tita smatrao «najznačajnijim državnikom kojega je Hrvatska ikad iznjedrila. Vjerovao je da je Tito štiti hrvatske interese i dda nije dopustio srpsku prevagu koja bi i njega ugrozila» (10825).

Meštrovicovom sastanku s Titom prethodio je malo ranije posjet njegova sina Mate Maršalu, također na Brijunima (7625³⁷³).

Tito inače o Meštrovicu nije imao dobro mišljenje. Sovjetskom fizičaru Pjotru Kapici, koji je hvalio Meštrovicova djela, rekao je jednom „da mu je Meštrovic tuđ čovjek, zato što se neprijateljski i oštro izražava o društvenom uređenju koje se

uspostavlja u Jugoslaviji. Pored toga on je religiozan i druži se s rimskim papom itd.“ (9946).

Na putu za Brijune zadržali su se Meštrovicovi kratko u Opatiji, odakle su 25. srpnja 1959. stigli na Brione, gdje su bili smješteni u posebni hotel za počasne goste.

„Odmah po dolasku, Meštrovicovi su bili pozvani na večeru u Titovoj vili u počast belgijske kraljice-majke Elizabete, kojoj su, osim njih i domaćina, maršala Tita i njegove supruge, prisustvovali i Edvard Kardelj sa suprugom. Za večerom se vodio nezanimljiv razgovor, ali ta prilika, a i kasniji razgovori, kojima su, uz ostale, prisustvovali Koča Popović i ambasadori Dobrivoje Vidić i Leo Mates, pružili su Meštru mogućnost, da upozna atmosferu, koja je vladala oko Maršala. Posebno je zapazio, kako su svi komunistički glavešine, koje je susreo, osim, možda Kardelja, upravo servilni pred Titom, a kako on, Tito, po svom držanju i nastupu visoko odskače iznad svoje okoline. Nikad mu nitko nije protuslovio“- pisao je Radica na temelju Meštrovicova pričanja po povratku u Ameriku (9496⁵³⁶).

28. srpnja primio je Tito Meštrovica “i zadržao se s njim u razgovoru”.

Zatim su Meštrovic, Olga i Mate bili gosti na ručku u Tita, a bio je nazočan i generalni tajnik Predsjednika Republike Leo Mates (6876; 6877; 6881).

Meštrovic se namjeravao sa ženom Olgom i sinom Matom zadržati na Brionima tek jedno jutro, a ostao je čak osam dana. U isto je vrijeme, kad i Meštrovic, doputovala na Brione u posjet Titu i belgijska kraljica Elizabeta. Zanimljivo je da se u opširnijem izvještaju jugoslavenske novinske agencije Tanjug spominju svi prisutni, a tek na kraju, kao posljednji, Ivan Meštrovic. S kraljicom je bio belgijski ambasador Robert Rotschild, a kao službeni predstavnici SFR Jugoslavije, na kraljičinom dočeku i prijemu s koncertom pijanistice Dubravke Tomšić u Bijeloj vili, državni tajnik za inozemne poslove Koča Popović sa suprugom, general-pukovnik Milan Žeželj, tajnica Savjeta za znanost i kulturu NR Hrvatske Anica Magašić, šef protokola Predsjednika Republike Zdenko Štambuk, potpredsjednik Saveznog izvršnog vijeća Eduard Kardelj sa suprugom, predsjednik Narodne Republike Srbije Ivan Veselinov sa suprugom, članovi Saveznog izvršnog vijeća Veljko Zeković i Kostjo Popivoda, državni podtajnik za inozemne poslove Veljko Mićunović sa suprugom “i druge jugoslovenske ličnosti”. I na kraju izvještaja u Beogradskoj *Borbi*: “Na prijemu je također bio poznati vajar Ivan Meštrovic sa suprugom, koji boravi u našoj zemlji.” (6880). Belgijska je kraljica otputovala s Briona 2. kolovoza (6836). Najkraće obavijesti, bez ikakvih opisa i komentara o Meštrovicovom posjetu Titu, donijele su gotovo sve jugoslavenske novine, u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu, Skopju, Novom Sadu i dr. (6757; 6872; 6876; 6878; 6879; 6882; 6897).

“U toku boravka na Brionima - bilježi Bogdan Radica - Meštar je imao tri dulja razgovora nasamo s Titom. Pri prvom sastanku, pričao je kasnije Meštar, Tito je bio vrlo rezerviran i oštro ga je promatrao, kao da želi prodrijeti u njegove misli. Za vrijeme drugog razgovora bio je razgovorljiv i opiširan, a u trećem otvoren i, možda, iskren.

U početku prvog razgovora govorilo se o Meštrovicovom kiparstvu. Tito je kazao, da mu je poznata Schmeckebierova knjiga (koju je 1959 izdala Syracuse University Press) i da je iz te knjige saznao mnogo novih momenata iz Meštrovicova života i vidio njegova najnovija djela. Na Meštrovicovu primjedbu, da su reprodukcije u ovoj knjizi većinom slabe, Tito je ustvr-

dio, da one ipak daju dobar uvid u sadašnji, po njegovu mišljenju najjači, period njegovog stvaralačkog rada, koji mu se posebno sviđa.

Potom je razgovor proširio na razne teme, pa je tim povodom Tito zamolio Meštra, da govori slobodno i otvoreno, jer da želi sve čuti, a osobito ono, što ne saznaje iz službenih i ostalih vrela. Meštroviću je to bilo drago i on je, po običaju, pričao svoje uspomene, većinom o ljudima i događajima iz vremena prve Jugoslavije. Tita je to zanimalo, a osobito ga je iznenadilo, kad je čuo, kako se je kralj Aleksandar u jednom času zagrijao za ideju preuređenja Jugoslavije na dualističkoj osnovi i kako je to mislio provesti po svom povratku iz Francuske.

I Tito se u razgovoru vraćao svojim doživljajima, pa je tako brzo iskrslilo i ime Staljina. Tito je oštro kritizirao njegovu okrutnost i rekao je, da je teško kazati tko je odgovoran za smrt ovog ili onog čovjeka, ali da je sigurno, da je Staljin dao pobiti milijune ljudi.”

U daljnjem razgovoru Tito je kritizirao Staljina i Đilasa, a u slučaju kardinala Stepinca rekao je da poštuje njegov karakter i hrabrost, ali da nije mogao izmijeniti svoje uvjerenje o njemu, kao što ni Stepinac nije mogao izmijeniti svoje držanje.

“Mnogo se govorilo i o položaju Hrvata u komunističkoj Jugoslaviji - piše Radica, po Meštrovićevom kazivanju. - Meštar se tužio, kako se hrvatsko ime i hrvatski interesi trajno potiskuju i kako se čak i u službenim jugoslavenskim publikacijama Istra i Dalmacija spominju odijeljeno od Hrvatske, kao da to nisu dijelovi iste zemlje. Rekao je, kako se zna za nastojanja, da se Bosna umjetno posrbi, ali da Hrvati ne bi nikad pristali, da ona postane dio Srbije; u krajnjem slučaju bi prihvatili, da Bosna i Hercegovina budu posebna pokrajina, u kojoj bi Hrvati i Srbi uživali jednaka prava. ‘Ovi i slični primjери i pokušaji pokazuju,’ nastavio je Meštar, ‘da i među srpskim komunistima ima velikih šovenata,’ na što je Tito izjavio najprije na francuskom: ‘à qui le dites vous’, a onda hrvatski: ‘Znam, da su mnogi srpski komunisti u duši četnici.’ Nastavljajući ovaj razgovor, Tito je primijetio, da četnici nisu bolji od ustaša, ali je Meštar odgovorio, da su ustaše branili vlastiti teritorij, dok su se četnici borili u hrvatskim zemljama. Tito se složio s ovom argumentacijom. Rekao je, nadalje, da Srbi neće prevladati u Jugoslaviji, dok je on živ, i da će upotrijebiti i druga sredstva, ako se to ne bi moglo postići potporom naroda. U vezi s tim je istaknuo, da je glavni razlog, što Hrvati nemaju u režimu onog brojčanog sudjelovanja i zastupanja, na koja bi imali pravo, u njima samima, to jest u njihovom negativnom i rezerviranom

Spomenik heroini Mili Gojsalić, Zakučac kraj Omiša

držanju prema režimu. Tito se žalio, kako Hrvati ne žele primiti položaje u državnoj službi, a pogotovo u miliciji, UDBI ili vojsci, i kako izbjegavaju ulaziti čak u diplomaciju i Komunističku Partiju. Njihovo držanje očituje se u bježanju iz zemlje: 'Većina bjeGUNaca su Hrvati, koji to ipak čine više iz privrednih razloga nego iz političkih pobuda.'

Treći, posljednji sastanak Tita s Mešтром trajao je preko dva sata i održan je na terasi Titove vile. Kad su njih dvojica izašli na terasu, Tito je zaključao vrata, koja vode iz zgrade, tako da su mogli biti sami i nesmetani. Meštar je rekao Titu, da ga smatra najznačajnijom političkom ličnošću, koju su bilo Hrvati, bilo Srbi do sada imali, pa je dodao, kako je dobro da se Tito nastanio na Brionima, jer to pokazuje Talijanima, da je Istra naša. Ovi komplimenti su Tita očito obradovali i on ih je uzvratio Meštru s riječima:

'Vi ste mnogo zadužili čitav naš narod, a samo budale mogu negirati Vaše zasluge.' Pozvao je Meštra da se vrati u Jugoslaviju, ondje trajno nastani i da čitavo ljeto provodi kod njega na Brionima, jer bi ga htio češće vidjeti i s njim razgovarati. Meštar je odgovorio, da to ne može učiniti, jer je američki državljanin, ali je Tito kazao, da to ne bi bila zapreka i da bi on mogao i u slučaju povratka zadržati američko državljanstvo, ako bi to smatrao oportunim.

Ostali dio razgovora bio je posvećen uglavnom hrvatskim problemima. [O barskoj željeznici i luki Ploče]. 'Potrebe Bosne i njen oslon na Dalmaciju zahtijevaju da se izgradi željeznica od Sarajeva na Split,' rekao je Meštar, na što je Tito obećao, da će se ta pruga izgraditi i da će prvi radovi početi već u toku slijedeće godine. Za vrijeme tog razgovora Tito je davao utisak, da shvaća važnost povezivanja Bosne i Dalmacije, pa se u jednom času malo uzdigao sa stolca i rekao Meštru: 'Vjerujte mi, ja nisam manje Hrvat od vas.' - - -

Meštar je ostao na Brionima dulje nego je namjeravao, jer se je, kao prije toga u Zagrebu, loše osjećao. Patio je od pritiska na srce i zbog toga se teško kretao. Vidjelo se, da je posjet domovini za njega predstavljao veliki napor. Ipak se odlučio nastaviti svoj put.» (7142⁴⁶⁰⁻⁴⁶², 7199³²⁴⁻³²⁸; 9496⁵³⁶⁻⁵³⁹).

Antonio Pitamitz je u talijanskom časopisu *Storia* 1984. objavio članak o pokolju Hrvata 1945, a splitska *Slobodna Dalmacija* ga je 2001. objavila u prijevodu. Taj je podatak dao Meštrović hrvatskim emigrantskim novinama u Parizu 1959. na povratku iz domovine.

Ivan i Tvrtko Meštrović sa splitskim domaćinima.

“Na pitanje hrvatskog kipara zašto su hrvatski vojnici izloženi masovnim pogubljenjima, Tito je odgovorio: ‘Morali smo to učiniti da bi zadovoljili Srbe.’ Đilas je, međutim, rekao ‘da nitko ne zna da li je Tito ili ne izdao neposredno naređenje. Ali je sigurno da je bio zagovornik radikalnog rješenja zbog pragmatičnih razloga, beš kao što su i Britanci iz pragmatičnih razloga bili skloni povratku izbjeglica.’ “ (10807).

Mati Meštroviću prenio je otac nešto od svojih razgovora s Titom. Tito je Meštroviću, između ostaloga navodno rekao da se “zbog nekih nepopravljivih srpskih šovinista i megalomana osjeća sve nesigurniji u Beogradu”, pa sve više vremena provodi na Brijunima, gdje ga čuvaju mornaričke jedinice, koje se sastoje uglavnom od Hrvata (10825).

O tim razgovorima javnost u Jugoslaviji nije uopće bila obaviještena, a Bogdan Radica ih je, prema ranijim Meštrovićevim kazivanjima, objavio u povodu njegove smrti u emigrantskoj *Hrvatskoj reviji* posvećenoj Meštroviću 1962. godine, u članku o Meštrovićevom pohodu Hrvatskoj, zajedno s Antom Smith-Pavelićem (7199), a zatim u svojoj autobiografiji *Živjeti nedoživjeti*, II, objavljenoj u Münchenu-Barceloni 1984. (9496), a donekle ih je objavio i Karlo Myrth u napisu *Iz uspomena na Meštrovića* u istom svesku *Hrvatske revije*, tiskanom i kao posebno izdanje (7142).

U napisu o Meštrovićevim dojmovima iz Hrvatske objavljeno je u njujorškom hrvatskom biltenu *Croatia Press*:

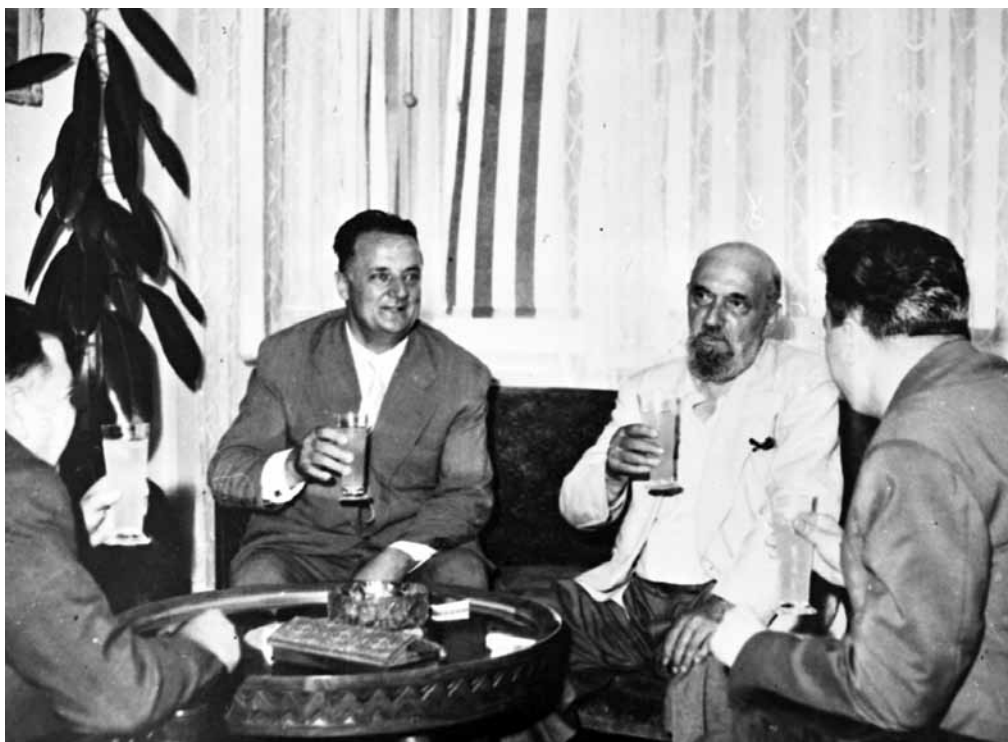
“O Titu je Meštrović i prije odlaska u Jugoslaviju imao mišljenje da je vrlo sposoban političar. Osobni dodir još više ga je u to uvjerio. Smatra da nema nikoga drugoga u Komunističkoj partiji Jugoslavije tko bi se po tim sposobnostima i iz daleka mogao s Titom usporediti.” (6850).

Po povratku u South Bend pisao je o tome 1960. prijatelju Dragutinu Kamberu, koji mu je predbacivao njegovu pozitivnu ocjenu Tita:

“- - nije laskavo za mene, da mislite da me je Tito mogao namotati na svoje komunističko vreteno, a ni ja njega na antikomunističko. Te stvari u našim razgovorima nismo ni spominjali, niti je to bila svrha mogega viđenja s njime. Naši su se razgovori kretali poglavito oko položaja Hrvata u bivšoj i današnjoj Jugoslaviji, koji se nije mnogo izmijenio. U tim razgovorima je veći dio zauzimalo pitanje Bosne, njezino povezivanje željeznicom s Dalmacijom i pridizanjem mogućnosti života narodu na našim otocima, koji su gotovo opustjeli od odrasle muške snage, koja bježi na sve strane u prvom redu radi komadića kruha. Istini za ljubav moram reći da su nam se pogledi slagali u pogledu uzroka, zašto je tome tako. Hoće li kakve hasne biti od našeg susretaja, to ne znam, ali sam uvjeren da neće biti ni kakove štete, kako bi mogli pomisliti oci na Drexel-Boulevardu. Stekao sam uvjerenje, da je onaj čovjek iz Kumrovca vrlo sposoban i da je pored svega i usprkos svemu Hrvat.” (10370³¹⁷).

Odlazeći s Brijuna zadržao se Meštrović kraće vrijeme u Rijeci. Tu ga je dočekaio Eduard Jardas, predsjednik mjesnog Narodnog odbora, ranije komunistički agitator u Kanadi, i pokazivao mu lučka i industrijska postrojenja u gradu. On se Meštroviću žalio na Srbe koji su preplavili Rijeku i koji nastoje preuzeti sve vodeće položaje u upravi i privredi, a Meštrović mu je preporučio da budu “odlučni u obrani hrvatskih probitaka, makar bili i komunisti, jer oni sada drže vlast i jedino oni imaju mogućnosti nešto u tom pravcu učiniti” (9496⁵³⁹⁻⁵⁴⁰).

Meštrović sa splitskim komunističkim prvakom Vickom Krstulovićem i njegovim sinom Maksom, Split, 1959.

Iz Rijeke su Meštrovići pošli u Veliki Lošinj. Na povratku je Meštrović pričao kako je uživao u sada hrvatskom Lošinj i kako je tu s Matom Ujevićem jeo friganu ribu (7142⁴⁶³). U Velikom Lošinj su ljetovali Šeperovi, obitelj supruga pokojne Marte, i sada su Meštrovići pošli k njima i zadržali se u njih nekoliko dana, tim više što je s njima bila i Martina kći Olga, koja je inače živjela s djedom i bakom u Americi. U Lošinj je 8. kolovoza s Meštrovićem razgovarao dopisnik beogradske *Politike* Stevo Ostojić. Taj zanimljivi interview, objavljen u *Politici* pod naslovom *Ponovo u svom kraju. Susret s Ivanom Meštrovićem*, objavljivan je i navođen zatim više puta (6756; 6861; 9184; 9142²⁸⁷). Zanimanje za Meštrovića naglo je poraslo nakon njegovog susreta s Titom. Viceadmiral u Puli Ljubo Truta čak je stavio novinaru Ostojiću na raspolaganje školski brod da nađe Meštrovića u Lošinj. Shvatljivo je da je dopisnik službene režimske novine i svojim pitanjima i prenošenjem Meštrovićevih odgovora i izjava, htio naglasiti, čak uveličati, njegovo zadovoljstvo viđenjem i doživljajem nove Jugoslavije, uz brojne pohvale napretka u njoj. Također je jasno da Meštrović nije na Ostojićeva pitanja odgovarao srpskom ekavicom.

“Bilo je već poodmaklo podne. Veliki umjetnik kao da nije osjećao proticanje vremena. Poslije toliko godina odsutnosti, premalo mu je i tri sata da kaže što želi, da iznese svoje dojmove.

Sjedio je ispod rascvjetalih oleandara, u toplom, šarolikom pejzažu sunčanog Mediterana. Tako sam i želio susret sa Ivanom Meštrovićem: u prirodnoj scenografiji stijena i mora,

pinija i kaktusa. Svaka izgovorena riječ obojila je ovde misao toplinom osjećaja. Čuveni kipar govorio je u istom ambijentu iz kojeg su iznikle i nastale njegove statue.

Iz svog atelijera u South Bendu, kraj Chicaga, prije mjesec i pol dana, krenuo je na veliki put da posjeti svoju zemlju, od koje ga nije odvajala samo nepregledna pučina Oceana. Došao je na sastanak sa svojim starim prijateljima, rodbinom, sinom. A vidio je domovinu.

Ta neprekinuta žudnja izbijala je u svakom trenutku ovog našeg susreta. Prvi dodir s novom Jugoslavijom ispunio ga je radošću. On ne krije reči zadovoljstva što je taj susret potvrdio njegovu nadu da naša stvarnost nije onakva kakvu je ponegdje prikazuju.

- Čujem da se dosad mnogo izgradilo i da su mnoge stvari u toku. A zemlja je bila porušena... Saznao sam da se i u Makedoniji dosta uradilo. To je vrijedan narod...

- Bude li mira u svijetu, kroz par desetljeća prestati će da nas ubrajaju u Balkan... Mislim u lošem smislu te riječi...

U njegovom govoru osjetilo se žaljenje što ne može obaći sve krajeve.

Sijedog umjetnika, koji će 15. kolovoza navršiti 76 godina, ne napušta optimizam. Obnavlja se i hrani snažna vitalnost, bistrina duha, zanos stvaraoca.

Za vrijeme Meštrovićevog boravka u Sjedinjenim Američkim Državama pojavila se kod nas generacija mladih kipara.

Ivan Meštrović, Vicko Krstulović
i Cvito Fisković u šetnji Splitom.

Pitao sam ga što misli o stremljenjima u suvremenoj jugoslavenskoj umjetnosti - na osnovu eksponata koje je vidio u zagrebačkim galerijama.

- Razvoj mladih umjetnika pratio sam kroz reprodukcije u časopisu 'Jugoslavija'. Već ranije imao sam prilike izjaviti da sam sretan što vidim tako značajan napredak mladih. Njima je pružena šansa i oni je znadu iskoristiti. Uvijek su tražili neke nove puteve, pa... neka to i nastave... Bakić je interesantan, talentiran. Nažalost, bio je tek nekoliko mjeseci moj đak, došao je taj nesretni rat...

Ipak, jedno ime stavlja iznad svih, kad govori o mladim umjetnicima. To je pokojni Lozica.

- Bio je izuzetno darovit! Nije realizirao mnogo, ali ono što je učinio značajno je po dimenzijama. Sjećam se dobro njegovog dolaska u Zagreb... seljačić sa Korčule imao je tada tek petnaest godina i nije ispunjavao uvjete za prijem na Akademiju. Dopustio sam mu ipak da radi... Pitajte Kršinića - njegovog prvog učitelja - iz istog su mjesta, o tome kako je znao lijepo klesati!

Tragična smrt Lozice naročito je potresla Meštrovića.

- Znao sam da je komunist, kao i za neke druge. Pomagao sam mu da se prikrije. No, Talijani su ga uhvatili i strijeljali - pred ocem. Obuzima me užas kad se toga sjetim. A zamislite, dvojica njegovih drugova ponudila su da umru umjesto njega.

Pričao je anegdote o svojim suvremenicima. O neobjašnjivom fenomenu koji je čuo iz usta Nikole Tesle: da se ovaj znanstvenik mogao potpuno izolirati od bliže okoline i 'primati' zvuke, pa i slike iz velike daljine - bez ikakvih aparata.

Zanimao se kako se rješava pitanje jezika i pravopisa kod nas. Raspitivao se za nove Krležine tekstove.

Dok govori oči mu svjetlucaju živim, plavkastim sjajem. Nemirnih pokreta, čini se da vibrira na strunama životnog toka. Puši mnogo. 'Virđiniju' - ovu našu. Prihvatio je i moju 'Hercegovinu'. Kad dugo govori zamara se. Slabo srce. Ali, on kao da na to ne obraća pažnju. Tim veća briga za suprugu Olgu, sina Tvrтка i unuku Olgicu Šrepel.

Razgovor se prenio na teren današnje umjetnosti u Sjedinjenim Američkim Državama.

- Suvremena umjetnost u Americi - to je, vjerujte, velika zabuna! Prave se jeftine, ekstremne stvari... Doduše i takva djela mogu imati duha, ali ova takvo nešto zaista nemaju... Amerika, sa svojim Ustavom, koji za nju predstavlja svetinju, i sa dolarima - veliki konglomerat u kojemu nitko ne glode, a podnosi se svašta...

Zamolio sam ga da ipak izdvoji neka imena. Reagirao je brzo i pomalo oštro.

- Imaju nekoliko imena, no to je po vrijednosti mnogo ispod našeg Kršinića i drugih naših kipara, čija je škola nadmoćna pred ostalima. Ta naša skulptura bolja je od onoga što Francuzi danas stvaraju, iako imaju veća materijalna sredstva. U trci za novcem u zapadnom svijetu autori se ne mogu koncentrirati na svoju umjetnost, pa tako i vidniji rezultati izostaju.

U posljednje vrijeme izradio je više javnih spomenika za Jugoslaviju. Najznačajniji je, bez sumnje, *mauzolej Njegoša* na Lovćenu.

- Ako budem živ nastojati ću doći na njegovo otvaranje iduće godine.

Upitao sam da li će posjetiti Dubrovnik da se konačno dogovori o postavljanju njegovog spomenika *Marinu Držiću*.

- To je stvar grada Dubrovnika, odnosno tog odbora - ne znam kako već nazivate! Nije mi jasno zašto još nije uređeno.

Obradovao se kada sam mu pokazao reportažu u 'Politici' o vraćanju makete 'Kosovskog hrama', izgubljene poslije Svjetske izložbe u Filadelfiji 1926. godine. I zažalio što ne može prisustvovati njezinom prenošenju u Narodni muzej u Beogradu. Dan odlaska iz Jugoslavije, 16. kolovoza, približio se. A on još treba obići nekoliko mjesta: Split, pa zavičaj Otavice.

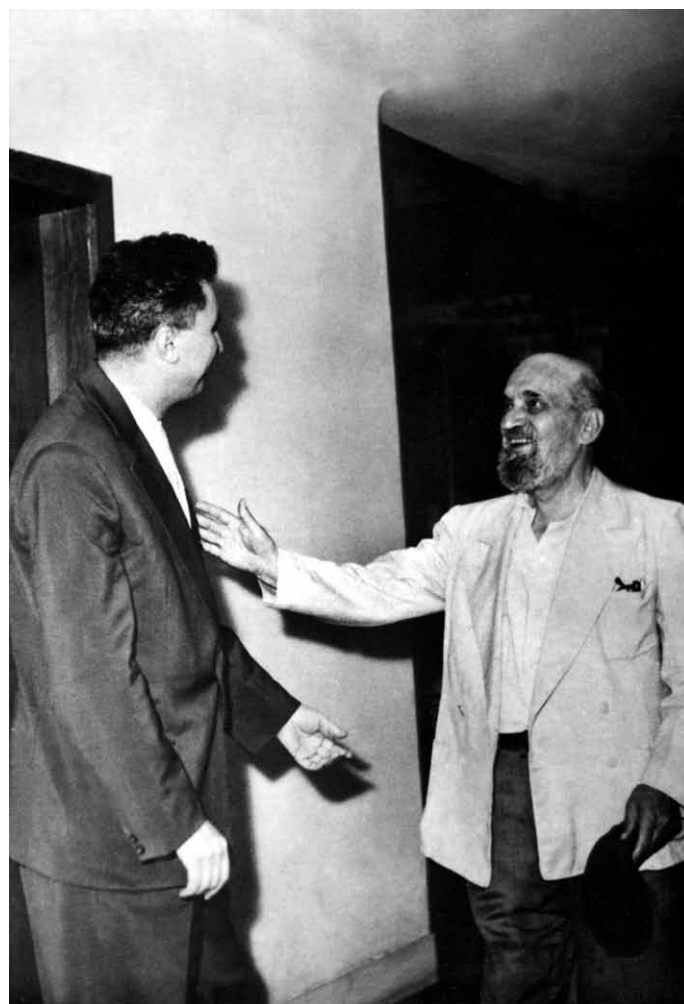
Najznačajniji dojam za vrijeme njegovog dosadašnjeg boravka u Jugoslaviji Meštrović je ponio sa Briona. Viđenja i razgovori s predsjednikom Titom otvorili su mu nove vidike. Ličnost Tita impresionirala ga je duboko.

Ni godine, ni bilo što drugo, nisu ga mogli otuđiti, otrgnuti od izvora njegovog nadahnuća, tih jednostavnih ljudi, njihove, njegove domovine. Kao Ante, čija je snaga zračila iz Majke-zemlje, i Meštrovićeva se snaga radala na rodnom tlu, u zavičaju dinarskih gorštaka." (6756).

Iz Malog Lošinja krenuli su Ivan Meštrović, Olga, Tvrтко i mala Olga Šeper motornim brodom Maribor za Split.

Meštrović i splitski predsjednik općine Rade Dumanić, 1959.

Na gatu u splitskoj luci dočekali su ih 9. kolovoza predsjednik Narodnog odbora općine Rade Dumanić, tajnik Leonard Karli, konzervator akademik dr. Cvito Fisković, skupina likovnih umjetnika s Andrijom Krstulovićem, rodbina i prijatelji (6821; 6825; 6855; 6900).

Ni u Splitu nisu Meštrovićevi mogli odsjesti u vlastitoj kući, jer je u njezinom većem dijelu već bila postavljena Galerija Meštrović, a u jednom dijelu su stanovali namještenici galerije. Stoga je Meštroviću ponuđeno da se sa obitelji smjesti u vili na Mejama, nekada splitskog industrijalca Marina Ferića, u kojoj je tada stanovao i Vicko Krstulović. Ta je vila u blizini Meštrovićeve palače, pa je on često odlazio u nju i tu se zadržavao.

U Splitu mu je Općina priredila prijem na kojemu je upoznao splitskog komunističkog prvaka Vicka Krstulovića. Želio se sastati i sa splitsko-makarskim biskupom Franićem, s kojim se već dopisivao, ali je taj upravo obilazio neretvansku krajinu (6856).

“Nestrpljivo očekujem da vidim Galeriju, Kaštelet i čitav grad - ovaj bokunić naše zemlje i Splitskane, da vidim kakvi su danas. Ne znam što me ovdje pod Marjanom ne interesira - rekao je dopisniku sarajevskog *Oslobođenja* Brunu Tomiću. - Šteta što nemam vremena. Rado bih posjetio cijelu zemlju. Nadam se da će biti ipak prilike. Iduće godine ću nastojati da dođem ponovo u Jugoslaviju.» (6771).

10. kolovoza pošao je Meštrović, u pratnji Vicka Krstulovića i sina Tvrtka u obilazak grada. Razgledali su očišćeni dio podruma Dioklecijanove palače, u kojoj je upravo izlagao svoje radove mladi slikar Maksim Krstulović, sin Vicka Krstulovića. Sa saniranjem Dioklecijanove palače i starog dijela grada upoznali su Meštrovića arh. Bude Prvan, ravnatelj Urbanističkog zavoda, Tomo Marasović, povjesničar umjetnosti i arh. Neven Šegvić, profesor na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu. U podrumima je razgledao i izložbu Arheološkog muzeja. Na Katalinića brigu obišli su *Spomenik palom pomorcu*, rad Andrije Krstulovića.

O novom smještaju spomenika *Grguru Ninskome* pred Zlatnim vratima je rekao:

«Iz fotografija sam i ranije znao gdje je smješten. Neću ulaziti u to da li je to najbolje rješenje. Zlu je sudbinu imao bijedni Grgur. Kao da Splitskani ne daju 'Vlaju' da uđe u grad.» (6771).

Sutradan je posjetio svoju Galeriju i Kaštelet, kao i svoj bivši atelijer u kojemu je Andrija Krstulović dovršavao klesanje karijatida u granitu za *Njegošev mauzolej* na Lovčenu. Bio je vrlo zadovoljan dojmovima iz Galerije, a zatim se sam zadržao dva sata sa svojim skulpturama u njoj (6804; 6813).

Kasnije je posjetio i razgledao Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, tada na zapadnoj strani splitske luke, i Pomorski muzej u Palači Milesi (6818).

Meštrović je u Splitu rado sretao još žive stare prijatelje i poznanike, ali ga je radovalo što su ga sa zanimanjem i poštivanjem pozdravljali i nepoznati mu građani na ulici. Pri posjetu katedrali dočekao ga je njegov stari prijatelj kanonik don Herkulan Luger u svečanom ornatu i uveo ga u crkvu, gdje je odslužen *Te Deum* (9496⁵⁴⁰).

Posjetio je i crkvu Gospe od Zdravlja - za projektiranje koje je on pred rat bio preporučio arhitekta Lavoslava Horvata, koji ju je i izveo - sada da vidi dovršenu veliku zidnu fresku *Krista Kralja*. Autoru, dubrovačkom slikaru Ivi Dulčiću je odlanulo kada je Meštrović izjavio: „Dobro je, lijepo je!“ (10079).

Shvatljivo je da je Meštrovića ipak najviše zanimala Galerija, plod njegove darovnice.

„Meštrović je često odlazio u svoju vilu, koju je zajedno sa svojim radovima poklonio hrvatskom narodu - pisao je Bogdan Radica. - Bio je zadovoljan s uređenjem galerije, koja je bila u vili, i odavao je priznanje ravnatelju, profesoru dr. Cviti Fiskoviću, što je izložbu umjetnina izveo s mnogo razumijevanja i vještine. To ga je navelo, da je kasnije, za vrijeme posjeta Rodinovog muzeja u Parizu, rekao, da je rasporedaj radova bolje izveden u njegovu muzeju u Splitu, nego u Rodinovom

Meštrović u Otavicama, 1959.

u Parizu, jer da su skulpture u splitskom muzeju postavljene na takav način, da ih posjetilac može obilaziti i promatrati sa svih strana, a i sobe da nisu pretrpane pa je pregled izloženih radova bolji...“ (9496⁵⁴⁰).

Zadovoljan uređenjem Galerije, Meštrović je svoju *Darovicu* proširio većim brojem gipsanih modela skulptura što ih je uoči odlaska u Ameriku bio izradio u Rimu (I. 9).

Meštrovićev dolazak u Split iskoristili su i Crnogorci radi dogovora u vezi sa *spomenikom Njegošu* na Lovćenu, na kojemu su radovi bili privremeno obustavljeni zbog urušavanja postolja za mauzolej. To je bilo jedino Meštrovićevo razočaranje tih dana (9496⁹⁹⁻¹⁰¹). Možda je to bio razlog da je Meštrović odustao od ranije namjere da putuje i u Cetinje (6856). U Splitu su ga posjetili tajnik Savjeta za kulturu i umjetnost NR Crne Gore Vuko Radović i član Savjeta Mihailo Vušković. Skulptura *Njegoša* već je bila otpremljena, a Andrija Krstulović je na Mejama dovršavao karijatide za mauzolej (6888; 6891).

Kako je nakon posjeta Titu na Brionima i službeno zanimanje za Meštrovića poraslo, više ga je novinara i u Splitu intervjuiralo, pitajući ga o njegovom životu i radu, ali najviše o njegovim dojmovima tijekom posjeta domovini.

Dopisnik beogradske *Borbe*, službenog glasila Saveza komunista FNRJ, Dušan Vojvodić ga je posjetio na Mejama. Meštrović mu je rekao da ne govori o sebi i o svojim radovima, jer nije zbog toga došao.

„Htio sam čuti svoj jezik i vidjeti zavičaj.“

Mora se vratiti, rekao je, jer ga čekaju na Sveučilištu, a i radovi. Ako mu zdravlje dopusti, svakako će doći opet kada bude gotov *spomenik Njegošu*.

«Andrija je to dobro reproducirao. Materijal je tvrd, mora da je oko toga bilo muke. Ali on to dobro zna raditi i njegov posao prelazi okvire reproduktivnoga.»

Razgovor su nastavili u atelijeru, pred karijatidama za Lovćen.

Na pitanje o jugoslavenskim kiparima pohvalio je zagrebačke kipare kojih je atelijere posjetio, a u Beogradu je Stijović «jedan od boljih». Među srpskim slikarima istaknuo je Lubarđu i Čelebonovića.

«Razgovori zamaraју Ivana Meštrovića. Srce mu je slabo. Još se oporavlja od velikog puta na koji je krenuo preko volje liječnika.» (6659; 6861).

Osim interviewâ *Slobodnoj Dalmaciji* (6757) i *Radioteleviziji Beograd*, Jug Grizelj je objavio u beogradskoj *Mladosti* opširne razgovore što ih je u tri navrata vodio s Meštrovićem u njegovoj palači na Mejama. Govorilo se o njegovoj prošlosti, o njegovom gledanju na umjetnost, o njegovom radu i zdravlju. Na pitanje misli li da njegovo bogato životno stvaralaštvo predstavlja jednu zaokruženu cjelinu, odgovorio je:

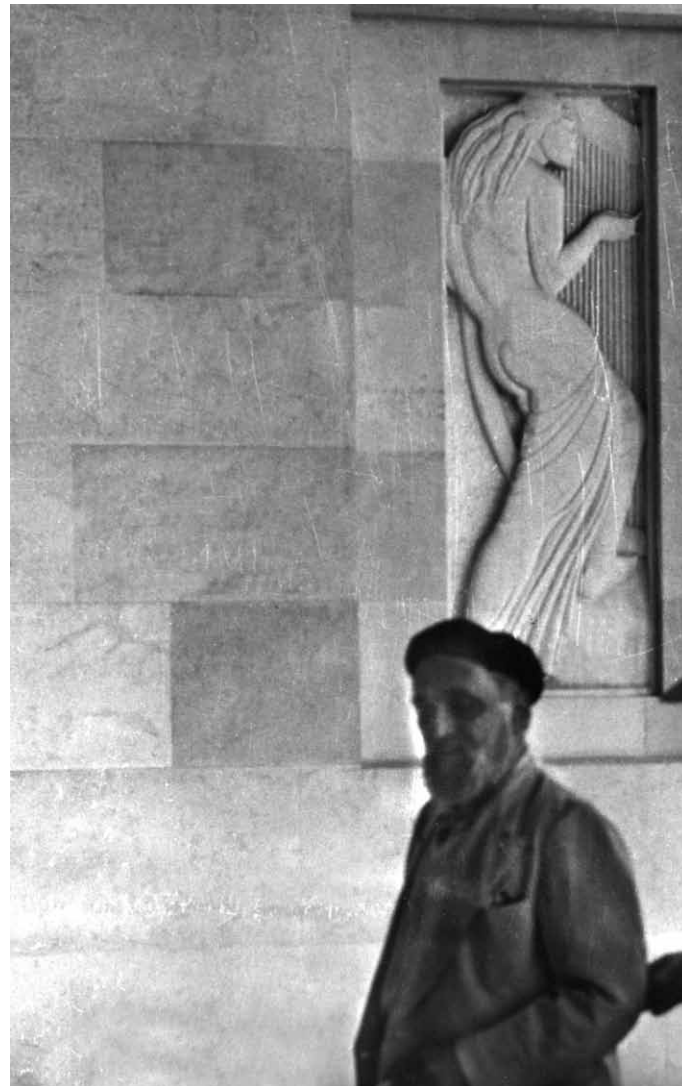
«Nažalost: ne. Život je prekratak za tako nešto.»

O njegovom stvaranju po narodnim i duhovnim motivima?

«Nisam često razmišljao o tome. To su stvari o kojima se toliko ne misli. One se osjećaju, u nama su. Svaki čovjek je dio nečega, nastavak nečega, posljedica nečega.»

O popularnosti njegove skulpture?

«Možda je to radi toga što se nikad nisam trudio da svojim skulpturama kažem nešto što svi ne bi mogli razumjeti, nešto što svima ne bi bilo blisko.»

Meštrović za vrijeme posjeta Galeriji Meštrović, 1959.

O darivanju skulptura domovini?

«Ovo je moja domovina. I zato tu nema ničeg čudnog. Da li ću se vratiti? Ako mi srce bude u redu idućeg ljeta, a nadam se da hoće.»

A pušenje?

«Da, cigarete. Izgleda da će te cigarete kao najvažniji element ući u moju umjetničku biografiju. Sudeći po interesiranju i brizi koju svi posvećuju tim prokletim cigaretama... Da, ako budem sposoban da putujem idućeg ljeta, ja vjerujem da ću doći, a onda, eto, mislim da bih... mislim da bih ostao. - - - « (6734).

U vrijeme boravka u Splitu uručio mu je fra Petar Grabić diplomu kojom ga franjevački red imenuje subratom-confraterom *Provincije Presvetog Otkupitelja* (9255).

U Splitu, u svojoj palači-galeriji, 15. kolovoza 1959, na Veliku Gospu, proslavio je Meštrović svoj sedamdesetšesti rođendan, u krugu rodbine i prijatelja. Dolazili su čestitari i čestitke, i službeni i prijateljski; čak mu je i predsjednik Sabora NR Hrvatske dr. Vladimir Bakarić poslao brzozavnu čestitku (6800; 6815-6817; 6827; 6844).

Povjesničar umjetnosti i konzervator dr. Cvito Fisković objavio je, u povodu Meštrovićeva rođendana, u splitskoj *Slobodnoj Dalmaciji* opširniji napis o njegovoj umjetnosti, povezujući je s tradicijom skulpture u Dalmaciji:

„ --- Sve su to veze, koje povezuju velikog majstora sa svojim krajem.

Stoga on nastavlja klesati svoja djela u korčulanskom, bračkom i segetskom kamenu kao i bezbroj starih graditelja i kipara od 9. do našeg stoljeća. On i postavlja svoja djela kraj njihovih. U Trogiru sučelice Gojkovićeve i Bokanićeve zvonika diže se spomenik Berislaviću, simbolu našeg otpora protiv dvostrukog neprijatelja. Naprama Dubrovniku, toj velikoj i ingenioznoj urbanističkoj i arhitektonsko-skulptorskoj zamisli naših graditelja, diže vrh Cavtata Račićev mauzolej, a u Splitu postavlja spomenik Grguru Ninskomu, Maruliću i Botiću, u kojima se odražavaju tri kulturna i borbena razvoja ovoga grada, koji Hektorović nazva ‚čestitim‘.

Meštrović se stoga ne dijeli od svoje zemlje. On unosi u skulpturu fizionomije našeg seljaka, prvi monumentalno tretira narodnu nošnju, portretira naše istaknute ljude i povijesne prizore. Poklanja hrvatskom narodu svoj dom u Zagrebu i u Splitu. Njegova splitska kuća, pored starohrvatskih reljefa i crkvice, romaničkih reljefa Buvine i Radovanovih učenika, te gotičkih kipova Jurja Dalmatinca, svjedoči naše vjekovno umjetničko stvaranje u središnjem gradu Jadrana. Grad Dioklecijanove palače i solinskih starokršćanskih spomenika dobio je tim novi značajni spomenik usklađen s lijepim marjanskim krajolikom.“ (6732).

Iz Splita je Ivan Meštrović 13. kolovoza posjetio i Trogir, ali ga je posebno privukao susret s užim krajem svoga djetinjstva, sa zavičajnim Otavicama.

U Drnišu su ga dočekali predstavnici mjesnih vlasti i prijatelji, s Ninom (Nikolom) Adžijom koji je bio među prvima u organiziranju pomoći Meštrovićevom školovanju. Razgledao je javne spomenike što ih je darovao Drnišu: *Vrelo života* i reljef *Orača*. U hotelu mu je priređen ručak, a zatim je s Nikolom Adžijom razgovarao o uređenju manje galerije u njegovoj kući, za koju je Meštrović obećao darovati neke radove. Adžija, koji je i pretjerao u razglašavanju svoje presudne uloge u otkrivanju Meštrovićevog talenta, stalno ga je molio za radove namijenjene toj galeriji, koju je Meštrović u šali nazvao „senilnosti dvaju staraca“ (6714; 6739; 6770; 6857).

Radovalo ga je kad je vidio da su sva djeca dobro odjevena, što ga je podsjetilo na vlastito djetinjstvo kad su išli bosonogi.

Zatim je posjetio Otavice, gdje je zatekao još vrlo malo članova svoje šire obitelji, a i ti su još živjeli primitivnim životom zagorskog sela. Obišao je obiteljski mauzolej i vidio popravke na njemu, a s rođacima se dogovorio o mogućnosti njihovog ukapanja podno mauzoleja (6714; 6739; 6770; 6857; 7199³³⁰; 9496⁵⁴¹).

Otputovavši iz Splita 20. kolovoza, Meštrovići su se još četiri dana zadržali u Opatiji. Tu se sreo s nekoliko starih prijatelja, a posjetio ga je i književnik Viktor Car Emin (6769; 6776; 6811; 6856¹²).

Odlazeći 21. kolovoza iz Rijeke obećao je da će doći i sljedeće godine (6773; 6809; 6819; 6820).

Zadržavši se dva-tri dana u Zagrebu, otputovao je Ivan Meštrović, sa suprugom i malom Olgom, vlakom u Pariz, da zatim prosljedi u Ameriku (6802; 6806; 6807; 6809; 6810; 6842).

U Parizu ga je dočekao Ante Smith-Pavelić s još nekim izbjeglim Hrvatima. On je, zajedno s Bogdanom Radicom, kasnije zapisao Meštrovićeve dojmove koje je opširno iznio njima i suradnicima *Nove Hrvatske* koja je izlazila u Londonu:

“Meštrović je bio uvjeren, da će Jugoslavija za Titova života sačuvati svoju nezavisnost od Moskve, a vjerovao je, da će i poslije Titove smrti, po svoj prilici, tako ostati, jer bi u slučaju povratka pod Moskvu mnogi komunistički glavešine izgubili svoje položaje, a možda i glave. ‘A nitko od njih to ne želi’ - rekao je Meštar sa smiješkom, - ‘predobro im je, vlast je slatka, pa su se osalovili i uživaju. Najteže je starijim generacijama, koje izumiru u mucu i nevolji, dok se mladež, koja ne zna, kako je prije bilo, uživila u nove prilike i uzjogunila, jer ju je Tito oslobodio od roditeljske stege. Pa ipak ta mladež nije ni komunistička ni protukomunistička, ona živi u bespuću i neizvjesnosti; kod mnogih ima i snažnih osjećaja hrvatstva i vjere, ali ti osjećaji izražavaju se drukčije, - rekao je Meštar, - nego kod starijih generacija. Stoga je Jugoslavija danas kao lonac, u kojem se kuha čorba, za koju nitko ne zna, kakva će biti, pogotovo kad poodrastu novi naraštaji.’

Meštrovićeve su ostali u Parizu nekoliko dana, jer je trebalo da se odmore prije daljnjeg puta. Meštar se je sve teže kretao, a kad bi hodao, počesto bi zastajkivao i hvatao dah. Vidjelo se, da mu je srce slabo. Pa ipak je htio obići neke muzeje, kojih se sjećao iz davno odmaklih godina.

Prvi posjet bio je tek novo preuređenom muzeju impresionista Jeu de Paume, gdje je 1934. održana izložba Meštrovićevih radova. Volio je impresioniste i tumačio, kako je to posljednja velika epoha slikarstva; sve što je došlo poslije toga, je neiskreno, izvještačeno i prepuno komercijalnog duha. Najdulje se zadržavao pred platnima Cezanne-a i Monet-a; prvog je smatrao najvećim, a drugog najblažim u toj školi slikarstva, i govorio je, kako će Cezanne preživjeti Picassa, kao što će se Monet-a ljudi dulje sjećati nego Salvatore Dali-a.

Onda je otišao u Louvre, gdje je htio vidjeti samo tri skulpture: Veneru s Milosa, Pobjedu sa Samotrake i kip boginje Here, koji je resio njezin hram na Samosu. Baš kad je došao do ulaznih vrata muzeja, silazila je niz stubište skupina od tridesetak ljudi, većinom mladića i djevojaka, razuzdanih i bučnih. Prolazili su pokraj Meštra, i nitko od njih nije slutio, da prolaze pokraj najvećeg umjetničkog genija svog naroda. Meštar ih je slušao kako s omalovažavanjem i nerazumijevanjem govore o onom, što su vidjeli u muzeju, i u pola glasa, tužno je rekao: ‘Dosta sam se nagledao primitivizma i prostote u mojoj zemlji, a sada me, eto, sve to slijedi i u Parizu!’ Ušavši u Louvre, Meštar se najprije htio pokloniti ‘milostivoj gospi’ s Milosa, dok kipu Pobjede nije mogao prići, jer je stajao na vrhu visokog stubišta, na koje se nije mogao popeti. Zastao je na podnožju, promatrao to besmrtno djelo, i onda pošao ka kipu Here, Zeusove supruge, djelu nepoznatog kipara iz 6. stoljeća prije Krista, za koje reče, da mu je od svih starogrčkih najmilije. Dugo je promatrao taj kip, koji se svojom jednostavnošću i profinjenom skladnošću ističe izmedju svih ostalih radova, obilazio je i pomno promatrao taj mramorni monolit, u kojem je naravni portret žene eteričkom stilizacijom pretvoren u prekrasni lik boginje. Vidjelo se, da Meštar želi u pameti osvježiti svaku liniju te skulpture, u kojoj je, po svoj prilici, našao nadahnuća za mnoga svoja djela.

Slijedećeg dana Meštar je posjetio muzej Auguste Rodina, koji je smješten na lijevoj obali Seine, u nekadašnjoj rezidenciji njegovog učitelja i osobnog prijatelja. Bio je razdragan, kad je ušao najprije u vrt, pun radova ovog slavnog francuskog kipara, a onda u muzej, u kuću, koju je nekad toliko dobro poznavao. Sve ga je podsjećalo na dane s Rodinom i Bourdellom u radu, u veselju i razgovoru. Svaka soba podsjećala ga je na

neki događaj, i on je o tom opširno govorio: kako bi se Rodin ljutio na lošu večeru, ili kako je Bourdell žalio, što nije oženio svoju prijateljicu; podsjećalo ga je na rasprave o umjetnosti i klesarstvu, o vinu i religiji, o ženama ili filozofiji. S teškim srcem rastao se od tog doma, a kad je saznao da je Bourdellova udovica još živa, odmah je otišao na Montmartre, gdje je u njegovoj kući sada otvoren muzej, i posjetio je. Ona i on bili su ganuti neočekivanim susretom nakon mnogo desetljeća...

Poslije ručka Meštar bi se odmarao i onda bi se polako odšetao od svog hotela do kavane Select na Champs Ellysées, gdje ga je redovito iščekivalo malo društvo pariskih Hrvata. Osjećao se kao preporodjen u kavanskoj atmosferi, koja mu je toliko nedostajala u Americi, a bio je i sretan, što je našao ljude, pred kojima može slobodno i otvoreno govoriti. Svi su ga slušali pažljivo, bez daha i prekida. Govorio je o svojim uspomena na ljude i događaje, o umjetnosti malo, o svom putu po Hrvatskoj skoro ništa. Bio je neumoran u pričanju, i kad bi mu netko rekao, da je vrijeme večeri, on bi mahnuo rukom i nastavio razgovor, kadikad do ponoći. Vidjelo se, da želi iskaliti dušu i srce i mladima ispričati što više od onog, što je iskusio i kroz život naučio. Onda je jednom netko primijetio, da bi sve to trebalo zapisati, na što nas je Meštar iznenadio izjavom, da je svoje uspomene već napisao prema sačuvanim neposrednim bilješkama još pri kraju rata, kad je zbog bolesti odležao skoro godinu dana u Ženevi. 'Trebalo objaviti,' opet je dobio netko, ali se Meštar skanjivao. Ipak navaljivanja nisu prestala, i on je, konačno, pristao, da svoj rukopis pošalje uredniku 'Hrvatske revije', da ga objavi u svojoj Knjižnici.

Svemu ima kraj, pa tako i Meštrovom putu po Evropi. Jednog ljetnog popodneva ispratismo ga na kolodvor St. Lazare, odakle je otišao u Le Havre i ondje se ukrcao u ladju, koja ga je odvezla njegovoj novoj domovini Americi. Pri rastanku, nitko nije ni slutio, da je to naš posljednji susretaj s našim dragim Meštrovom, kome smo se divili kao geniju i voljeli ga kao čovjeka. I da će ga uskoro mrtva provesti na posljednje počivalište u njegovu ljubljenu Hrvatsku...

Sada nam je ostala samo najdraža uspomena, da nas je besmrtni Meštar počastio svojim prijateljstvom." (7199³³⁰⁻³³², 9496⁵⁴²⁻⁵⁴⁴).

U Parizu je hrvatska dijaspora uručila Meštroviću peticiju s nekoliko tisuća potpisa, da je preda američkom Predsjedniku, u kojoj se izjavljivalo da hrvatski narod neće priznati dugove što ih čini Tito, a koji su već tada iznosili četiri milijarde dolara (10452).

U New York su Meštrovićevi stigli brodom Queen Mary 1. rujna, a 3. rujna 1959. već su bili u svome američkom domu u South Bendu. U njujorškoj luci Meštrovića su dočekali snaha Jane i Karlo Myrth. Također i neki iz jugoslavenskog konzulata, a i dopisnici glavnih njujorških novina *New York Timesa*, *New York Herald Tribunea* i časopisa *Time*, radoznali o njegovim dojmovima iz Titove Jugoslavije. Meštrović je najviše govorio o sastanku sa Stepincem, a onaj s Titom je gotovo prešutio (6893; 7142⁴⁵⁹⁻⁴⁶⁰). U New Yorku je posjetio i kardinala Spellmana, izvijestivši ga o Alojziju Stepincu, i još neke ličnosti.

Prije odlaska iz New Yorka o svojim je dojmovima iz staroga kraja pričao uredniku *Croatia Pressa* Karlu Myrthu, u hotelu Barbizon Plaza. On je u tome biltenu, na engleskom i hrvatskom jeziku, u nekoliko članaka opisao Meštrovićev boravak u Jugoslaviji, naročito o posjetu Stepincu (6784; 6831; 6847; 6850; 6856; 6857; 6861; 6871).

Iako se Ivan Meštrović uvjerio da je socijalno, privredno, a donekle i društveno-političko stanje u Jugoslaviji bolje nego je ranije držao, a i općenito nepovoljno mišljenje o Titu je donekle ispravio, cijeneći ga kao državnika koji se usudio oduprijeti moćnom Sovjetskom Savezu i spriječiti bratoubilački rat Srba i Hrvata, on je svoje zamjerke i kritike, shvatljivo, mnogo otvorenije i oštrije iznio u izjavama u inozemstvu, hrvatskim i stranim prijateljima i novinarima, nego za boravka u Jugoslaviji. Unatoč tome mnogi radikalniji Hrvati u egzilu su mu općenito zamjerali posjet komunističkoj Titovoj Jugoslaviji.

Najviše pozornosti u inozemstvu, a buke u Jugoslaviji, izazvao je njegov opširni interview dopisnicima *Nove Hrvatske* nakon dolaska u Pariz. Jugoslavenski službeni bilten *Tanjuga* prenio je te vrlo kritičke Meštrovićeve primjedbe o režimu u Jugoslaviji, nakon čega se službena klima prema njemu u domovini opet zaoštrila.

"Oni koji su na vlasti nemaju nikakve veze sa komunizmom - kaže prof. Meštrović. - Mnogi stari komunisti su progonjeni kao informbiroovci i to na najokrutniji način."

Meštrović je potvrdio da ga u Zagrebu, na kolodvoru, nisu dočekali ni Krleža ni Augustinčić.

"Iz Zagreba je prof. Meštrović - izvještava list - ponio dosta loše dojmove. Grad je, kaže on, siv i mrtav, bez nekog života, koji bi čovjek u njemu očekivao. Mnogi stari su otišli ili su se povukli. Na vodećim položajima je golem broj Srba. Ovu rečenicu je prof. Meštrović naglasio tijekom razgovora nekoliko puta. Osim toga on je u Zagrebu poboljšavao, tako da nije imao prilike sresti mnoge ljude i s njima razgovarati."

Zatim je pričao o posjetu kardinalu Stepincu koji mu je dobro izgledao.

«Ja sam vidio - rekao je on - samo ono što je izvana, a po njihovim uglovima nisam zavirivao. Našao sam otprilike ono što sam očekivao.' O općim prilikama - dodaje list - on je rekao da nije onako kako se komunisti u propagandi hvale, ali nije ni onako crno kako se neki put misli. 'Narod je još uvijek pun nade i optimizma.'

Iznoseći svoj sud o političkim problemima u Hrvatskoj - podvlači list - prof. Meštrović je oštro naglasio da je osnovni problem isti kao i ranije - tj. odnosi između Srba i Hrvata. On tvrdi, da je antagonizam u tim odnosima nevjerojatno velik i da čak u komunističkoj partiji dominiraju sukobi nacionalnog karaktera. - - -

U razgovoru s visokim hrvatskim komunistima - piše list - prof. Meštrović je čuo da su Srbi - komunisti 'pod kožom' gotovo svi četnici. Oni znaju samo to da su ustaše klali Srbe, a to što su Srbi klali Hrvate smatra se dozvoljenim 'zbog obrane države'.

Prof. Meštrović zaključio je ovo zanimljivo izlaganje - dodaje list - uvjerenjem da Hrvati i Srbi nikada neće moći živjeti zajedno. To su dva svijeta, ili kako Njegoš veli, 'Dvije čorbe se nikada ne miješaju.'

Za vrijeme boravka u domovini - nastavlja list - prof. Meštrovića nije posjetio ni jedan Srbin iz Hrvatske.

List pod podnaslovom 'Laži komunističkog tiska' izvještava da je Meštrović bio obaviješten o izjavama u jugoslavenskom tisku, koje on nikada nije dao. 'On je primijetio - dodaje list - s primjetnim superiornim mirom: 'Znam, pisali su svašta, naročito 'Politika', neprestano su me salijetali.' - - - (6803).

Stanovite suprotnosti u Meštrovićevim izjavama novinarima u Jugoslaviji i novinarima u inozemstvu na prvi mah odaju

prevrtljivost mišljenja. Moramo, međutim, uzeti u obzir nekoliko činjenica: Meštrović je u mnogim prigodama u domovini bio gostom državnih i lokalnih predstavnika vlasti i nije im mogao, a ni htio, skresati u brk sve što bi htio, iako je s Titom, kako smo vidjeli, govorio otvoreno. Drugo, poznavajući prilike u jugoslavenskom režimu podložnoj žurnalistici, uvjeren sam da je istinita njegova tvrdnja da su njegove izjave katkada dotjerivali i dopunjali, pa i mijenjali. Treće, Tanjug je iz Meštrovićevih izjava emigrantskoj *Novoj Hrvatskoj* izdvojio ono što je smatrao kritičnim i politički negativnim po Meštrovića, ali ne i ono drugo, prihvatljivije i u socijalističkoj Jugoslaviji. Tako jugoslavenski listovi nisu izvještavali o Meštrovićevom posjetu Stepincu i istaknutim crkvenim osobama, iako je on u interviewima novinarima govorio i o tome (6861¹⁸). I jedan Miroslav Krleža je, prema takvim Meštrovićevim izjavama u Parizu, mogao dobiti dojam o njegovoj izdajničkoj ulozi prema domovini.

Međutim, sam je Meštrović, vrativši se u Sjedinjene Države, pričao suradniku časopisa katoličkog sveučilišta *Notre Dame magazine* Edwardu Fischeru vrlo objektivno o svojim dojmovima iz socijalističke - ili komunističke, kako su općenito u Americi govorili - zemlje:

“Kada se Meštrović vratio u Notre Dame - pisao je Fischer - bilo je jasno da je odbojnost [prema režimu] ohladila. On se dojmio blažim prema jugoslavenskoj vladavini. ‘Bio sam vrlo srdačno primljen usprkos mojim ranijim napadima na Titov režim,’ podsjećao je. ‘Uvijek sam držao da je Tito sposoban čovjek a sada sam se u to i uvjerio. Nije tako savršen kako bi vi željeli, ali u drugu ruku nije tako loš kako vele kritičari. Istina je negdje u sredini.’” (8870³⁵).

Po povratku u Notre Dame pisao je o tome i Bogdanu Radici:

« --- Ja nisam mnogo vidio i ograničio sam se isključivo na naše krajeve i utisci su mi pomiješani; niti su prilike tako dobre i ružičaste kao što režim želi da ih prikaže, niti tako rdjave kao što ih opozicija prikazuje. Inače su dvije dominantne figure, iako s oprečnom ideologijom, a to su Stepinac i Tito. Imao sam sa obojicom podulji razgovor. --- » (9229⁴⁸⁴).

Jednako u pismu emigrantu svećeniku Karlu Kamberu:

“O onome, što sam kroz kratko vrijeme vidio u našem kraju, mislim da sam vam iza povratka nešto natuknuo. Pored teških i neugodnih stvari, imade dosta toga, što je utješno. Naša zemlja izgleda kao jedno stablo, na kome su mnoge grane polomljene i isječene, ali iz koga raste novo pruće, koje će svakom gradu i vjetru odoljeti. Mogu vam reći, da sam osjetio, da je u stvari hrvatska svijest jača nego ikada i da je volja jaka da je se održi i to, na moje začuđenje, bez obzira, kojoj ideologiji formalno pripadala --- ” (10370³¹²).

Sljedeće godine, na 77. Meštrovićev rođendan, priređen je banket njemu u čast, na kojemu je njegov sin Mate pročitao očev prigodni govor u kojemu je, između ostaloga, rekao:

“Prošlog ljeta sam rođendan sproveo u domovini ispod naših surih brda i kraj plavog mora, medju našim zemljacima, koji su na domu. Bilo je to na Veliku Gospojinu te smo pošli u crkvicu na mom bivšem posjedu, gdje nam je svećenik otpjevao misu na starohrvatskom jeziku, a mnoštvo prisutnih se toplo i iskreno molilo, kao i kroz prošle vjekove, tvrdo vjerujući u Boga i u svoju budućnost. Taj sveti čin odigrao se je u kapelici ispunjenoj prizorima iz života Isusova, čije je tijelo visjelo na križu nad oltarom. Zato smo crkvicu i okrstili ‘Sveti Križ’. Tu sam crkvicu i sadržaj poklonio svom narodu, a u slavu Velikog

Učitelja, koji je preko križa pobijedio. Uvjeren sam da će i naš narod preko križa iznijeti pobjedu.

Taj lanjski dan mi je ostao u ugodnoj uspomeni, jer sam osjećao, da se nalazim medju svojim i da njihove narodne i vjerske osjećaje ništa nije promijenilo vrijeme i patnje. ---

Današnji dan u vašem društvu podsjeća me na onaj lanjske godine u staroj domovini, jer sam opet medju svojim, pa ma da smo daleko od zemlje rođenja. Mi smo u duhu s njome, a ona živi u našim srcima. U ovoj sretnoj zemlji našli smo rada i mira, i nitko ne smeta našu ni osobnu ni osjećajnu slobodu te smo joj se zato priljubili i odani smo joj.

Znađem, da bi željeli čuti, što sam vidio lanjske godine u Starom Kraju i o životu u njemu, no pošto sam bio kratko vrijeme i nisam obišao nego jedan dio naše zemlje, ne mogu dati potpun sud i bit ću kratak. Ne bih želio biti neobjektivan ni prema onima, koji se žale na stanje, u kome žive, ni prema ljudima na vlasti, koji tvrde, da čine što najbolje mogu. Fakat je, da stariji građanski svijet danas kuburi u crnoj bijedi s mizernim penzijama, koje ne dotiču ni za najskromniju ishranu, a kamo li najnužniju odjeću - žive u tijesnim sobicama starih kuća, od kojih su mnoge već u ruševnom stanju. Taj svijet, naravski, nije zadovoljan i gleda sve crno. Taj sloj ljudi pristaše režima nazivaju ‘reakcija’, a oni sami sebe kandidatima za groblje.

Mladji i jači svijet, koji je brojno veći, bori se i radi, i nije ni gladan ni gol. Ni ti nisu zadovoljni, i dosta glasno gundjaju, ali nisu očajni i nije im ubijena nada u bolju budućnost. Seljaci su se najmanje izmijenili. Ostali su čvrsti na svome ognjištu i njivi, koju obraduju kao i prije, i činilo mi se je bolje nego prije, a iz svoje nastambine izradjuju novu i bolju. Najteže je u primorju i po otocima. Ostali su pusti, bez odrasle mladosti, koja se je odselila po svijetu više iz pomanjkanja uslova za život na svome domu nego iz ideoloških razloga. Istini za ljubav, današnja uprava izgradila je mnogo više puteva, škola i bolnica, nego što se je učinilo kroz prošlih pedeset godina. Za djecu se mnogo čini skloništima i obdaništima o društvenom trošku. Podignuto je dosta tvornica, dobrih brodogradilišta, i t. d., ali to još nije dovoljno, da se znatno podigne standard života.

Uza sve to, naš svijet, koliko sam vidio, oskudijeva manje nego u prošlim vremenima. Progon Crkve kao da nešto jenjava. Da se Hrvati osjećaju još uvijek zapostavljeni, to se kod svijeta vidi, ali sam isto tako vidio, da nikad ranije nisu bili toliko svijesni svoje narodnosti ni u sebi odlučniji, da brane svoju individualnost i da sami budu gospodari u svojoj kući i urede je po svome nahodjenju. Nisam prorok, ali vjerujem, da će im to i uspjeti.” (420).

Američki i ostali komentari Meštrovićeva posjeta Titovoj Jugoslaviji bili su različiti, ovisno o ideološkoj usmjerenosti pojedinog lista.

New York Times je pisao o Meštrovićevom posjetu kardinalu Stepincu. *New York Tribune* o Meštrovićevoj izjavi da se jugoslavenski komunisti i nekomunisti protive svakoj dominaciji Sovjetskog Saveza. Također o Stepincu i Titu. Časopis *Time* također o Meštrovićevom susretu sa Stepincem. Tako i katolički časopis *America*. Čilenski list *El Diario Ilustrado* o Meštrovićevom dočeku u Zagrebu i o posjetima Stepincu i Titu. Minhenski *Volksbote* također o tim posjetima, ali i tome kako je jugoslavenski režim činio propagandu s Meštrovićevim djelima s jedne strane, dok je s druge zatvarao studente koji su širili Meštrovićeve izjave nepovoljne po komunističku Jugoslaviju (6784; 6831; 6892).

Spomenimo da je u vrijeme Meštrovićeva boravka u Hrvatskoj jedna vijest pobudila osobito zanimanje: da su u Americi pronađene velika drvena maketa *Vidovdanskog hrama* i skulptura *Bista gospođe*, djela koja su još 1926. bila poslana na međunarodnu izložbu u Philadelphiji, a nakon izložbe im se zameo trag. Tada ih je jugoslavenski konzul u New Yorku, uz Meštrovićevu pomoć, pronašao u robnim skladištima njujorške luke, pa su brodom "Trepča" otpremljene u Jugoslaviju i pohranjene u Narodnom muzeju u Beogradu, kojemu su pripadale zajedno s ostalim skulpturama *Vidovdanskog ciklusa* (6738; 6764; 6767; 6830; 6835; 6851; 6884-6886).

IZLOŽBE

Nakon istaknute izložbe Meštrovićevih radova u Metropolitan Museumu u New Yorku 1947, koja je obišla još nekoliko američkih gradova - Washington, Dayton, Cleveland i Boston - sam Meštrović više nije priređivao svoje samostalne izložbe. Desetak izložaba njegovih djela priredili su američki instituti i sveučilišta, a u domovini su njegovi radovi do smrti 1962. vrlo rijetko izlagani na nekim skupnim izložbama.

Izložba na kojoj se htjelo, ali se nije moglo, prešutjeti Ivana Meštrovića, bila je reprezentativna smotra jugoslavenske umjetnosti, koja je od 1946. do 1948. obilazila glavne gradove zemalja istočnog bloka: *Slikarstvo i vajarstvo (kiparstvo) naroda Jugoslavije XIX i XX veka (stoljeća)*.

U Beogradu je priređena tijekom listopada 1946. godine, uz veliku političku i kulturnu propagandu. U odabiru su istaknuti umjetnici socijalnog usmjerenja, a pogotovo sudionici NOBe. U predgovoru kataloga izložbe u Zagrebu 1947. pisalo je, između ostaloga:

"Pri odabiru radova gledalo se da se iz svake od tih 'škola' uzmu oni, koji su karakteristični za određenu epohu ili određenu naciju - i oni koji su po kvaliteti najbolji, tj. koji imaju trajne umjetničke vrijednosti. Težilo se da se dobije, sa ograničenim brojem slika i skulptura, jedan što je moguće vjerniji presjek kroz povijest naše umjetnosti, bez obzira da li se sa stanovišta naučne estetike i kritike - ovaj ili onaj pravac mora osuditi, ili se može odobriti i preporučiti. Kao posljedica takvog suda pri odabiranju, mi na izložbi pored djela koja su izraz čistih i zdravih realističkih shvaćanja vidimo i takva, koja ne izlaze iz okvira umjetničkog formalizma. Ova posljednja izložena su, kao što sam rekao, da bi se dobila što potpunija slika razvoja naše umjetnosti." (562⁴⁻⁵).

Dosljedno tome načelu izloženo je 11 slika i grafika Đorđa Andrejevića Kuna, 16 Božidara Jakca, 7 Ismeta Mujezinovića, 7 skulptura Antuna Augustinčića, 8 Vanje Radauša itd., dočim je na beogradskoj, zagrebačkoj i ljubljanskoj izložbi izloženo samo šest Meštrovićevih skulptura, a na toj retrospektivi jugoslavenske umjetnosti u inozemstvu je i taj broj Meštrovićevih radova znatno smanjen. O izložbi u Beogradu pisao je Oto Bihalji-Merin, osvrnuvši se kratko i na Meštrovića (6172).

U Zagrebu je izložba priređena u Modernoj galeriji i Umjetničkom paviljonu u siječnju 1947. (562), Grgo Gamulin je u prikazu izložbe u *Hrvatskom kolu* Meštrovića spomenuo uglavnom kao začetnika hrvatske skulpture, naglasivši suvremenike, pogotovo neizostavnog Augustinčića:

"Novija skulptura u Hrvatskoj, izrastavši na tragovima umjetnosti Ivana Meštrovića, dala je cio niz kipara, koji su ubrzo

potražili vlastite putove i znali osloboditi se utjecaja snažne umjetničke individualnosti Ivana Meštrovića. Monumentalnu tematiku, a donekle i likovno shvaćanje Meštrovićevo nastavio je Antun Augustinčić." (6187).

Autor drugog prikaza također:

"Snažnu međunarodnu afirmaciju postiglo je u razdoblju od prvog svjetskog rata do danas naše kiparstvo. U sjeni besmrtnih Meštrovićevih likova heroja, 'Majke' i ženskih aktova, razvili su se u Hrvatskoj Kršinić i Augustinčić, a u Srbiji Rosandić. Za njima slijede mlađi Antunac, Radauš i neprežaljeni Lozica." (6196).

U Ljubljani je izložba priređena u ožujku i travnju 1947. u Narodnoj galeriji (532), a zatim je prenesena u Lenjingrad i Moskvu u srpnju i kolovozu (533) i u Bratislavu u studenome i prosincu iste godine.

Sljedeće 1948. godine postavljena je u Pragu, u siječnju i veljači u društvu *Manes* (565); zatim u ožujku u Narodnom muzeju u Varšavi, u Narodnom muzeju i u Krakovu. Nakon toga iste godine u Budimpešti.

Zanimljivo je da je kao simbol *Jugoslavenske izložbe* u Lenjingradu (vjerojatno na plakatu!) uzet, kako Krleža zapisuje 1967, Meštrovićev *Kraljević Marko*, što je, kako on kaže, "bilo nadasve duhovito" (8597²²⁵).

Nakon velike izložbe u *Metropolitan Museumu* 1947. god., u New Yorku je u siječnju 1949. u *Manhattan Gallery*, na izložbi suvremene crkvene umjetnosti, izložena i Meštrovićeva *Bogorodica s djetetom*. U opširnom prikazu izložbe Aline B. Loachheim u *New York Timesu* Meštrović je samo spomenut, ali je reproducirana samo njegova izložena skulptura (6251), kao i u nepotpisanom prikazu izložbe u njujorškom časopisu *Time*, u kojemu autor naglašava da je "Meštrovićeva ukočena ali moćna Bogorodica sa djetetom vjerojatno najbolja skulptura na izložbi" (6262).

Ljeti iste godine izložene su tri Meštrovićeve skulpture na izložbi *Umjetnici od slave i obećanja (Artists of Fame and Promise)* u Leicester Galleries u Londonu: zagrebačka skica *Kraljevića Marka, Kraljević Marko* (vjerojatno *Glava*) i *Krist u molitvi*. Likovni kritičar uglednog londonskog umjetničkog časopisa *Apollo* Perspex izabrao je Meštrovićevu skicu *Kraljevića Marka* kao "umjetninu mjeseca" (*Work of Art of the Month*), posvetivši Meštrovićevim radovima osobitu pozornost:

"Ova Meštrovićeva brončana skulptura, iako tipično djelo velikoga kipara, naročito je važna i zahtijeva pozornost. Smjelost zamisli, vještina kojom konj i konjanik tvore jednu cjelinu..., čvrstoća oblika koja ipak ne povređuje prirodne proporcije, to ovu skulpturu čini remekdjelom. Mi u Londonu nemamo često mogućnost vidjeti ova značajna djela kipara Meštrovićeva ugleda, i samo radi toga vrijedi posjetiti izložbu." (6253).

Spomenimo tek usput izložbu fotografija dvojice majstora naše fotografije, Toše Dabca i Marijana Szaboa *Hrvatsko kiparstvo XIX. i XX. stoljeća* u umjetničkoj fotografiji, koja je 1949. priređena najprije u Rijeci, a zatim je obašla Pulu, Rašu, Labin, Pazin, Rovinj, Poreč i Opatiju.

Ljeti 1950. priredilo je Sveučilište u Syracusi izložbu 26 njegovih drvenih reljefa *Života Kristovog*, uglavnom onih s prethodne njujorške izložbe u *Metropolitan Museumu*. Izložba je bila postavljena u *Hendricks Chapel*, na kampusu Sveučilišta. Izdan je i katalog *Exhibition of Twenty-five Panels*, s predgovorom N. L. Ricea, jednoga od autora kasnije sirakuške

monografije o Meštroviću. Riceov je predgovor, shvatljivo za katoličko sveučilište, posebno naglasio presudni udio vjere u Meštrovićevim skulpturama. Prema Meštrovićevoj izjavi - veli Rice - autor još neće ove reljefe slati u svoju sada komunističku domovinu (567).

Izložba je, prema jednoj obavijesti, imala veliki odjek u sjeveroameričkom novinstvu (6270; 6272; 6273).

Druga gostujuća američka izložba od 30 Meštrovićevih crteža *Ivan Meštrović. 30 Drawings* priređena je kao prodajna izložba u organizaciji Umjetničkog muzeja Roswella (SAD), prvo u tom muzeju u Roswellu, a zatim u Umjetničkom muzeju u Houstonu, u Umjetničkom muzeju u Dallasu, a 1951. u Teksaškom tehničkom muzeju u Lubbocku i u *Western College* u El Passu. Objavljen je zajednički katalog s opširnijim predgovorom Thomasa M. Messera i Paula Horgana iz *Roswell Museuma* i biografijom autora (568). Izloženi crteži su bili biblijskih, ali i profanih sadržaja.

U predgovoru toga kataloga autori govore o ulozi crteža u kiparevom stvaralaštvu. Izloženi crteži su pripremni radovi za skulpture. I ovi autori ističu religiozne motive, ali i one materinstva; navode izvod iz Meštrovićeve švicarske knjige *Dennoch will ich hoffen*; naglašavaju Meštrovićevu vezu s velikim djelima iz prošlosti. Navode i Meštrovićevu skromnu izjavu «crtež nije moj posao», završavajući uvodni tekst:

«To nisu crteži u uobičajenom smislu, jer nas se oni doimlju više od samih crteža, kao produhovljene i snažne skulpture koje pretkazuju. Svaki od ovih crteža je moćna i neodvojiva cjelina, koja stvara harmoniju što otkriva duhovni domet Ivana Meštrovića kroz snagu i nježnost, iskrenost i ljupkost, mudrost i nevinost u slavljenju života.»

O izložbi je pisao *Art Digest* (6277).

Iste 1950. godine (?) bila je priređena u Umjetničkom odjelu *Colgate University* u Hamiltonu *Izložba skulptura Ivana Meštrovića (Sculpture by Ivan Mestrovic)*, postavljena u *Lawrence Hall Gallery*. Izloženo je devet skulptura, većinom religioznog sadržaja. Objavljen je i katalog s kraćim uvodnim tekstom u kojemu se naglašava da se tri skulpture izlažu prvi put (566).

U Umjetničkoj galeriji *Munson-Williams - Proctor Institutea* u Utici (država New York) otvorena je 29. siječnja 1951. izložba *Šest kipara (Six Sculptors)*: Ivan Meštrović, William Zorach, Jose de Creeft, Theodore Roszak, Seymor Lipton i Leo Amino, koja je željela naglasiti postojanje, vitalnost i raznolikost suvremene američke skulpture. Radovi izlagača bili su različitih stilova: od realizma do apstrakcije. Bila su izložena četiri Meštrovićeva rada, iz njegovoga vlasništva: bronca *Očaji* i tri drvene skulpture: *Raspelo, Ana i Marija* i *Božićna pjesma*. Objavljen je i skromniji katalog (568). Izložba je prikazana u biltenu Instituta (570).

U ožujku 1951. izlagao je Ivan Meštrović, samostalno ili zajednički, u *Museum School* u Bostonu. Dorothy Adlow je pisala u katoličkom *Christian Science Monitoru*:

„Ovaj kipar odražava u svojim djelima životnu spoznaju, a njihovim temama osobno shvaćanje nestalnosti i osjećajnosti.“ (46⁴³; 6279).

Samostalna izložba Meštrovićevih skulptura (*An Exhibition of Sculpture by Ivan Mestrovic*) priređena je 1951. u Nacionalnoj galeriji Kanade u Ottawi. Bila je to veća i reprezentativnija izložba Meštrovićevih radova: 11 skulptura u drvu, bronci, kamenu, različitog sadržaja, i 25 drvenih reljefa ciklusa *Života*

Kristovog. Povod za tu izložbu bio je veliki reljef u mramoru *Kanadska četa (The Canadian Phalanx)*, ratni spomenik kanadskim vojnicima poginulima u Prvom svjetskom ratu, što ga je Meštrović izveo još 1918. godine, postavljen u parku nasuprot Nacionalne galerije. Taj reljef i Meštrovićev boravak u Syracusi blizu kanadske granice, potakli su Nacionalnu galeriju - kako u kratkom uvodu kataloga objašnjava njezin ravnatelj H. O. McCurry - da prirede Meštrovićevu izložbu. U prigodnom je katalogu, uz kiparevu biografiju, pretiskan predgovor Normana Ricea iz izložbe 1950. u Syracusi (569; 6288; 6304). O izložbi je pisala kanadska novina *Le Drost* u Ottawi (6302).

Prema naslovima nekih novinskih članaka (kojima ne raspolažemo) vjerojatno je sljedeće 1952. godine priređena Meštrovićeva (vjerojatno ista) izložba u kanadskom gradu Torontu (6337; 6338).

Izložba njegovih skulptura i crteža priređena je ljeti 1954. u Argentini, u Buenos Airesu, u organizaciji *Slovenske kulturne akcije*, u *Deklevovi dvorani (Ivan Meštrović. Razstava kipov in risb)*. Izloženo je devet skulptura i osamnaest crteža, različitih sadržaja. Otvorenje izložbe je uveličano prigodnim programom. Nakon pozdrava predsjednika društva Rudea Jurčeca, o Meštroviću i Slovencima govorio je tajnik društva M. Marolt, a zatim je kipareva kći Marica Meštrović-Peliciarić, nastanjena u Buenos Airesu, čitala odlomke iz očevih prozaičkih tekstova, a zatim i otvorila izložbu. Objavljen je i prigodni katalog (572).

O izložbi je pisao Vinko Nikolić u emigrantskoj *Hrvatskoj reviji* (6483), također argentinska publikacija *Criterion*, a prikazana je i u posebnom izdanju *Glasa slovenske kulturne akcije* (6483; 6492; 6495; 8689).

Spomenimo da je nekoliko Meštrovićevih radova izloženo ljeti te 1954. godine u Zadru u sklopu djela iz Moderne galerije Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

Syracuse University, School of Art, College of Fine Arts, na kojemu je Meštrović tada predavao, priredio je za Božić 1954. prigodnu *Izložbu crteža suvremenih kipara (Drawings by Modern Sculptors)*, među kojima su izloženi i Meštrovićevi crteži. Predgovor kataloga je napisao Laurence Schmeckebier, autor monografije o Meštroviću (571; 6486). Otvorenje izložbe je bilo popraćeno Corellijevim *Božićnim koncertom* (Pozivnica u Galeriji Meštrović, Split).

Posljednja Meštrovićeva izložba na Sveučilištu u Syracusi priređena je u siječnju 1955. pred njegov odlazak u South Bend. Bila je to izložba novonabavljenih umjetnina Sveučilišta (*New Acquisitions*) djela Rouaulta, Grosza, Chagalla i Meštrovića. Poseban odjel izložbe tvorila je zbirka nabavljenih Meštrovićevih skulptura i crteža (*Sculptures and Drawings by Ivan Meštrović*) u *Museum of Fine Arts* Sveučilišta. Predgovor katalogu izložbe *New Acquisitions* napisao je opet ravnatelj *School of Art* Laurence Schmeckebier (574; 6527). Glavninu izložbe tvorila su nabavljena Meštrovićeva djela, skulpture i crteži, među kojima *Bogorodica s djetetom* od crnog mramora (onixa), *Job, Persefona* i dr.

O izložbi je pisano u biltenu *Syracuse Museum of Fine Arts* (6548-6550), *Arts Digestu* (6547) i u hrvatskom *Croatia Pressu* u Clevelandu (6537). Ravnateljica Muzeja Anne W. Olmsted prikazala je Meštrovićevu izložbu u *The Syracuse Post Standardu*, ocjenjujući je “veličanstvenom”, obrazlažući takvu ocjenu “jer ta opširna retrospektivna kolekcija pruža rijetku priliku za studiranje radova najvećeg živućeg kipara. - - - Onih nekoliko Madona krasne su u svojoj jednostavnosti, stvorene bez ikakve primjese sentimentalnosti. Kad iznosi snažne tragedije, kao u

kamenu reljefu 'Hrvatske majke na bijegu', ili u 'Narikačama' i 'Skidanju Isusa s križa' u drvu, zadivljuje nas prisutnost duboke emocije, do koje se došlo razumijevanjem i isključivanjem nepotrebnih pojedinosti." (6521; 6523; 6537).

Prema nekim nedovoljnim podacima Meštrovićeva su djela bila izložena i na jednoj skupnoj izložbi u St. Louisu (SAD) u proljeće 1955. Također nemamo detaljnih podataka o Meštrovićevoj izložbi u Muzeju suvremenih stranih škola u Parizu (*Exposition Ivan Meštrović, Musée National des écoles étrangères contemporaines*) u ožujku 1955. (l. 20).

Sveučilište Notre Dame kod South Benda bilo je oduševljeno dolaskom Ivana Meštrovića 1955. i još je iste godine priredilo izložbu od čak 71 njegovog djela, uključujući i veliku mramornu *Rimsku Pietà*, postavljenu u crkvi Sacred Heart na kampusu Sveučilišta. Izložba je bila uključena u *Umjetnički festival Sveučilišta Notre Dame (Festival of the Arts University of Notre Dame, featuring the Sculpture of Mestrovic)*. Postavljena je u sveučilišnoj Umjetničkoj galeriji (O'Shaughnessy Hall Galleries) od studenoga 1955. do siječnja 1956.

Umjetnički festival je sadržavao: svečani prijem Ivana i Olge Meštrović; izložbu Meštrovićeve skulpture; filmove o Rodinu i Eisensteinov film *Krstarica Potemkin*; predavanje Petera Watta *Kršćanska skulptura*; koncert *Umjetničkog kvarteta*; panel diskusiju o Ben Jonsonu i elizabetijanskoj drami; predstavu Ben Jonsona *Alkemist* (6533).

Opširni predgovor u katalogu izložbe, koji je pretiskan u prigodnom izdanju *Umjetničkog festivala*, nije potpisan. U njemu je iznesen kiparev životopis, posebno emigracija iz komunističke Jugoslavije, veza Meštrovića i Stepinca, završavajući s obrazloženjem dodjele medalje *Američkog instituta arhitekata* o Meštrovićevoj umjetnosti. "Meštrovićeva je skulptura, pouzdano, suvremena, ali ona je također usko povezana s klasičnom i predklasičnom skulpturom", - rečeno je između ostaloga u predgovoru kataloga izložbe (573; 6536).

U prigodnom je izdanju posebno opisana izložba Meštrovićevih radova u okviru ostalih priredaba festivala. Izložbu je postavio prof. R. N. Krakusin, Meštrovićev prijatelj sa Colgate sveučilišta, uz pomoć tri diplomirana Meštrovićeva studenta: Mikea Skopa, Teda Golubića i Alfa Svendsona (6533).

U luteranskoj crkvi u Rochesteru (*Trinity Lutheran Church, Rochester, Minn.*) izložen je - točnije javno i svečano otkriven - 9. prosinca 1956. veliki reljef *Raspela* s likovima pod njim. U kamenu ga je isklesao kipar Anthony Caponi, po Meštrovićevom gipsanom modelu. Tom je prigodom izdan i letak-katalog, s osnovnim podacima o Meštroviću koji je, kako se tu veli, pobjegao od komunizma Istočne Europe da bi živio i stvarao kao slobodan čovjek (575; 6583).

Izložbu devet Meštrovićevih skulptura i jednog crteža priredio je *Colgate University* u Hamiltonu, državi New York, u *Lawrence Hall Gallery*, 1956, ili možda 1955. godine. Bili su to noviji radovi u kamenu, drvu, bronci i gipsu.

Predgovor kataloga izložbe, vjerojatno njegovog znanca i prijatelja na tome Sveučilištu prof. R. N. Krakusina, slavopojka je Meštrovića i njegove kršćanske umjetnosti. Ipak ću ga navesti da se vidi koliko su tada, ali gotovo isključivo u crkvenim krugovima, cijenili Meštrovića.

"Nema nakon Michelangela kipara koji na nas može djelovati tako moćnom snagom - tako mnogo fizičkom kao i psihičkom snagom - što izbija iz skulpture ljudskog lika. Poput Michelangela, Meštrović je sposoban u svome djelu ostva-

rivati ne samo potpuno majstorstvo i snagu, nego također duboku, impresivnu i nadahnjujuću humanost. S potpunim shvaćanjem čovječjeg dostojanstva, on usmjerava pozornost radije na duhovne, nego na fizičke ili površinske izgledne lika ili portreta. Meštrović se danas uzdiže poput diva među umjetnicima, kipar koji svjesno prilazi čovjeku s pravim povijesnim osjećajem onoga što je u čovjeku najhumanije. S velikim pouzdanjem, izvornošću i maštovitošću Meštrović potvrđuje svoju vjeru u narod i u njegove duhovne vrijednosti.

Meštrović je gotovo osamljen u svojoj brizi za čovjeka u vremenu kada znanstvena, intelektualna i estetska razmišljanja teže k prevladavju u umjetnosti. Poput diva prošlosti, Meštrović je jedinstven u svome djelu. Njegove skulpture ne teže da iznenađuju, nego da uvjeravaju.» (576; 6581).

Spomenimo i nekoliko izložaba s Meštrovićevim radovima u domovini, gdje su one tada bile toliko rijetke, koliko one u Americi česte.

Na Cetinju su ljeti 1957. bili izloženi projekti i makete Harolda Bilinića, rađeni prema Meštrovićevim skicama i uputama, za *Njogošev mauzolej* na Lovčenu.

Na monografskoj izložbi slika Vlaho Bukovca 1957. u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu, izložen je i Meštrovićev *portret Bukovca*.

Narodni muzej u Beogradu, posjednik velikog broja Meštrovićevih skulptura, posebno onih *Kosovskog ciklusa*, pripremao je i najavio do kraja 1957. prirediti veliku izložbu Ivana Meštrovića, ali ona nije uslijedila - bez sumnje zbog protumeštrovićevske kampanje, osobito u vezi s *Njogoševim mauzolejem* (6625).

Meštrović vjerojatno nije izlagao ni na jednoj američkoj izložbi koja se te 1957. godine pripremala. Naime, *Američka umjetnička federacija (American Federation of Art)* obratila mu se da pošalje fotografije svojih djela, od kojih bi komisija izabrala skulpture za izložbu s temom *Bog i čovjek u umjetnosti, religioznih djela posljednjih deset godina* (XVIII. 37).

Sveučilište u Syracusi, koje je posjedovalo veći broj njegovih radova, priredilo je u siječnju i veljači 1958, u povodu 75. obljetnice toga Sveučilišta, izložbu Meštrovićevih novijih skulptura i slika Merlina Pollocka. Tekst predgovora kataloga (bez popisa izloženih radova) izvadak je iz Schmeckeberove sirakuške monografije Ivana Meštrovića (577; 6675).

Iste godine bio je Meštrović prisutan i na izložbi moderne umjetnosti u Budimpešti ranom skulpturom, u njihovom posjedu, *Majke i djeteta* (578; 6644).

U Splitu, u novopostavljenoj Galeriji Meštrović priređena je u kolovozu i rujnu 1958, a u povodu 75. obljetnice njegovog rođenja, *Izložba Meštrovićeve nepoznate grafike i plastike*. Izloženo je 25 crteža iz obiteljske kolekcije pohranjene u Galeriji Meštrović i desetak manjih studija skulptura, uglavnom u gipsu. Zanimanje za tu prvu, iako skromnu, Meštrovićevu izložbu u Splitu bilo je znatno, pa je ona morala biti produžena (6690; 6705; 6710). Izložbu je u *Vijestima muzejsko-konzervatorskih radnika* prikazala Nevenka Bezić (6720).

1960. izloženo je nekoliko Meštrovićevih skulptura na dvije skupne izložbe u Hrvatskoj. U podrumima Dioklecijanove palače postavljena je u ljetu i jeseni velika i reprezentativna izložba *2000 godina skulpture u Dalmaciji*, od antičke do suvremene. Izložbom je dominiralo nekoliko reprezentativnih skulptura iz Galerije Meštrović, među kojima i *Psiha*, koja se vrlo efektно uklopila u antički prostor. Umjesto kataloga objavljen

je *Vodič kroz zapadni dio podruma Dioklecijanove palače i izložbu «2000 godina skulpture u Dalmaciji»* (580).

U Dubrovniku je u proljeće iste godine priređena *Izložba zbirke Koste Strajnića*, koji je posjedovao više radova iz Meštrovićeve rane faze. Izložbu je u splitskoj *Slobodnoj Dalmaciji* prikazao Feđa Šehović (6921).

U Americi je 1960. godine, u *Scripts Collegeu* u Claremon-tu priređena reprezentativna izložba skulptura od Rodina do suvremenih kipara (*Representative Sculpture since Rodin*), na kojoj je bio zastupljen i Meštrović (579).

Sljedeće 1961. godine nalazimo nekoliko njegovih skulptura na domaćim skupnim izložbama: na *I. Trijenalu likovnih umetnosti* na Beogradskom sajmu, uz katalog s uvodnim tekstom slikara Alekse Čelebonovića (581) i na revijalnoj jubilarnoj izložbi *60 godina slikarstva i kiparstva u Hrvatskoj* u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu, skulpturama *Melodija* i *Miloš Obilić*. Pregledne tekstove novije hrvatske umjetnosti potpisali su A. Simić Bulat, V. Novak, D. Baričević, M. Meštrović, V. Tartaglia-Kelemen i R. Putar (582; 6955; 6988; 6993; 6997; 7001). O izložbi je pisano u dnevnim novinama (7008; 7034).

1962. godine, uoči Meštrovićeve smrti, izloženo je nekoliko njegovih radova još na nekim izložbama u domovini.

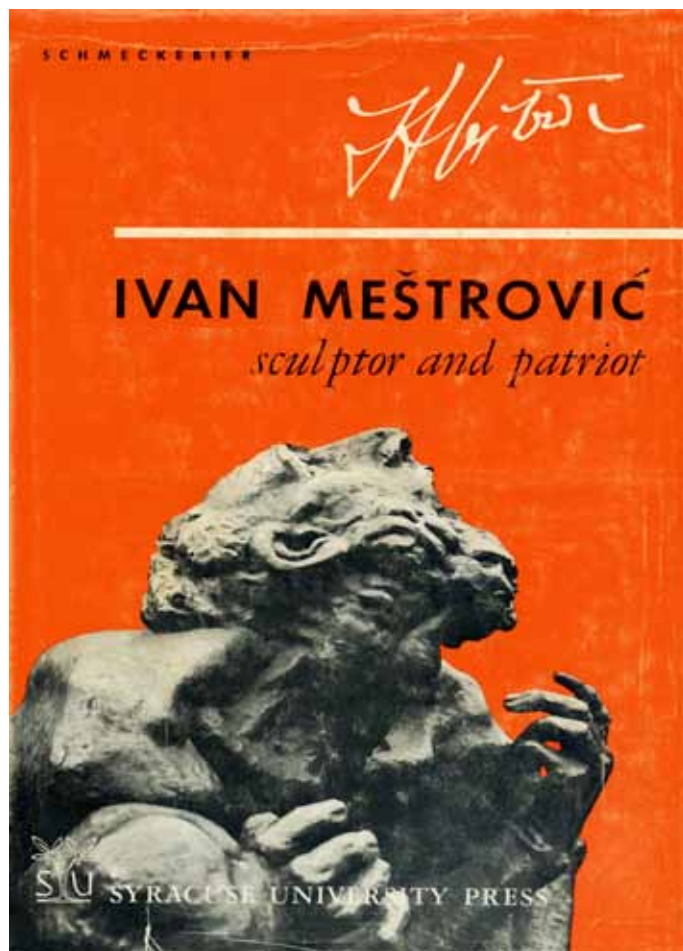
Najznačajnija je bila retrospektivna izložba *Društva hrvatskih umjetnika «Medulić» 1908-1916.* u Modernoj galeriji JAZU. Meštroviću je, kao glavnom pokretaču i sudioniku u društvu *Medulić* posvećena najveća pozornost. U monografski obrađenom katalogu izložbe Vesne Novak-Oštrić, pod uredništvom slikara Marina Tartaglije, dan je povijesno-umjetnički pregled *Društva*, s katalogom izložaba na kojima su članovi *Društva* sudjelovali i bibliografijom izložaba *Društva* i samih članova. Rani Meštrović je bio predstavljen s 24 skulpture od 1904-1914. iz beogradskih, ljubljanskih, zagrebačkih i splitskih galerija i muzeja (583; 7151). U prikazima izložbe obvezno se govorilo i o značajnoj Meštrovićevoj ulozi u *Meduliću* (Ž. Sabol, B. Kelemen, R. Putar. 7108; 7170; 7192).

U siječnju i veljači iste godine u Mariboru je, u Studijskoj knjižnici, priređena Meštrovićeve izložba fotografijama njegovih radova i člancima o njemu (7283), a na izložbi plaketa i medalja u studenome u Vukovaru je bilo predstavljeno i nekoliko njegovih radova te vrste.

S nekoliko skulptura bio je Meštrović zastupljen i na revijalnoj *Izložbi suvremene jugoslavenske umjetnosti* u Beirutu, u veljači iste 1962. godine.

U povodu smrti priredilo je Sveučilište Notre Dame komemorativnu Meštrovićeve izložbu.

O posmrtnim izložbama koje će zaredati u nas i u svijetu govoriti ćemo kasnije.

Naslovnica monografije *Sculptor and patriot*

O MEŠTROVIĆU U AMERICI

Iako nam osobna Meštrovićeve arhivska građa iz poratnog američkog razdoblja nije bila pristupačna, razni drugi arhivski i tiskani podaci i oni iz njegovih objavljenih prepiski s prijateljima pružaju nam dovoljno građe da možemo ocrtati njegov lik i djelovanje od 1947. do smrti 1962.¹⁴⁴ Osim onoga što smo već rekli, navodimo još neke podatke za bolje upoznavanje njegovog iseljeničkog djelovanja.

Olga Meštrović, za razliku od Ruže ranije, bila je odvojena od Meštrovićevog stvaralačkog života. Ona mu je vodila domaćinstvo, snosila svu brigu o djeci, brinula se za njegovo zdravlje, u Americi ga je, kako smo vidjeli, čak i vozila na posao, ali njegov atelijer nije bilo i njezino područje.

O Meštru je Olga uvijek govorila da je neumoran u radu, pa je i za obitelj imao malo vremena.

“Čitavog života želila sam da se jednog dana povuče i da malo ljenčarimo, ali moj suprug veli ne!

On nema drugog interesa osim svoga rada - nema hobija, nema praznika. Tako je bilo oduvijek. Dok smo bili u Rimu, Ženevi, Parizu ili Londonu, prva misao mu je bila da nađe atelijer i nešto gline ili kamena. Nema mnogo potrebe za novcem. Poklonio je 30 komada (skulptura) naravne veličine za Jugoslaviju. Tako mnogo radova! Nadam se da oni to cijene. Ali on znade da nema straha od siromaštva, jer nikada ne može biti toliko siromašan, kao što je bio kao dječak.“ (7147)

Ivan Meštrović je bio malenoga rasta i to mu je stvaralo stanoviti kompleks. Stoga je redovito nosio šešir, osim kada je

radio u atelijeru francusku kapu, a i bujna crna brada morala je nadomjestiti manji rast. Olga je pak bila vrlo visoka, znatno viša od njega. Možda je, poput malenog talijanskog kralja, birajući visoku ženu mislio i na svoje potomke.

Mnogi koji su ga opisivali ističu njegov impresivni lik i prodorni pogled. Općenito ne govoreći mnogo, pogotovo o svojim djelima i o umjetnosti, a u Americi i zbog stanovite nesigurnosti u engleskom jeziku, kojega u starijim godinama nije mogao tako brzo svladati kao u mladima njemački, talijanski i francuski, djelovao je još ozbiljnije, izazivajući opće poštovanje.

Pjesnikinja Nada Kesterčanek, nećaka Olgina, koja je također bila u političkoj emigraciji, pisala je u povodu njegove smrti 1962. u *Hrvatskoj reviji* o svojim uspomena na Meštrovića. Ona ga je, kao član obitelji često posjećivala, intimno i dobro poznavala, pogotovo u Americi, gdje je s mužem Stankom Vujicom stanovala u Wilkes Barre.

«Meštar nije sa ženom volio raspravljati politiku - pisala je - (premda mu je to bio najdraži predmet razgovora), a o svojoj umjetnosti malo je kad s kim razgovarao. Sa Stankom bi znao sjediti sate i sate, do u kasnu noć, pa uz čašicu vina i mnoge cigarete prepričavati svoje uspomene i doživljaje. Stanko kaže, da je uglavnom sve ono, što je objavljeno u Meštrovićevim memoarima, usmeno čuo upravo onako, kako je napisano. I ako bi, zaboravljajući, koji događaj ponovio, uvijek bi ga ispričao na isti način. Volio je raspravljati i raspredati sa svojim zemljacima. Imao je silnu želju, da se izrazi, i svaki mu je gost dobro došao. Jedino u društvu Amerikanaca ili bilo kojih stranaca, on se osjećao usiljeno - dok bi među našim svijetom onako iskreno otvorio svoje srce i samo svoje uspomene, šale i dosjetke. On je samo tijelom živio u Beču, Londonu, Parizu, Ženevi, Rimu, Syracusi, South Bendu, dok su korijen njegova bitka i sva njegova duša, osjećaji i nadahnuća bili čvrsto povezani s rodnom grudom.

Sjećam se, kad nas je 1954. posjetio moj tata u Americi, pa smo putovali s Meštrovićevima malo po Americi. Tetak Ivan nije gledao američki pejzaž, njega nisu zanimali lokalni suvremeni događaji ovdje, on je živio u prošlosti, u svojoj ljubljenoj Hrvatskoj, sa svojim junacima narodnih pjesama, sa svojim znancima i sunarodnjacima. Kad smo jednom drugom zгодom vozili tetu i tetka iz New Yorka u Washington i natrag (u vezi s njegovim kipovima na crkvi u Washingtonu), Meštar je cijelim putem recitirao narodne pjesme, kao da je sjedio na kršu svoje Dinare. Mi smo stali, da napunimo kola benzinom, ali Meštar sve to nije ni zapazio. Ni pejzaža, niti naše zastajanje. Živio je u svom svijetu.

Sjediti i slušati ga, kako govori, bio je uvijek veliki i nezaboravni događaj. Mnogi su izdaleka dolazili, da bi to mogli iskusiti. On je bio u prvom redu čovjek, pun razumijevanja za druge, ravnajući se u životu prema načelima, u koje je vjerovao. Naoko nizak, s tamnom bradom i brkovima i francuskom kapom, skroman u svojim dnevnim životnim zahtjevima, on je bio čovjek gigantskog duha i genijske veličine. - - - Njegov lik kao čovjeka, oca, supruga, brata i djeda, ima razne oblike, ali svi će se složiti u jednom: on je bio vrlo osjećajan čovjek, koji je mnogo patio i imao razumijevanja za patnje drugoga, za patnje cijelog čovječanstva. - - -

Meštar, premda nakon prvog napada kapi, još se dobro držao. Odlazio je svaki dan u svoj atelier, gdje je klesao u kamenu ili drvu, stvarajući sve do zadnjeg dana. Nije volio oslanjati se na štap, ići doktoru na redovite preglede, uzimati lije-

kove - sve to nekako nije dolikovalo njegovoj muškosti. Teta se upravo bila vratila kući s teške operacije slomljenog kuka, pa mu je kroz to vrijeme činio društvo njegov mlađji brat Pešo. Svoju ženu Olgu je ovjekovječio u mnogim svojim kipovima i crtežima, pogotovo iz ranije epohe. Kad bi ona trpjela i tužila se, i njegov bi dan bio zagorčen. Olga mu je bila ne samo vjerna životna drugarica, nego posljednjih godina i tajnica. On je nastojao, da na svako pismo odgovori, mnogo i mnogo je pomagao novčano, preporukom i savjetom, a za uzvrat nije nikad ništa tražio.

Meštar će mi ostati u sjećanju kao žilav i otporan, jake volje i željan, da bude snažan i sličan svojim junacima. Prema svima iz obitelji, s kojima je došao u doticaj, bio je nježan i osjećajan. Meni je bio kao drugi otac.» (7109).

Kao i većina naših iseljenika prve generacije u Americi, Meštrović se nije mogao prilagoditi novoj sredini ni potpuno uklopiti u novi život. On je bio poput onih starih Splićana u San Pedru - kako je pisao Bogdan Radica - koji su sve slobodno vrijeme, a kad su pošli u mirovinu po cijeli dan, sjedili u luci na porporeli, gledali more i pričali o zavičaju. Druga generacija iseljenika već se aklimatizirala, a treća više nije znala ni riječi hrvatski.

Nakon nekoliko godina provedenih u Ameici, kada je počeo gubiti raniju nadu u povratak, pisao je Meštrović svojim prijateljima u domovini:

«Proroka Jonu progutala je riba, jer nije vršio svoje pozvanje. Ja sam pošao u tuđinu, da mogu vršiti svoje pozvanje, a ipak se sada i ja nalazim u želucu ove velike ribe...» (6343).

Odlikovanje Republike Austrije

D U P L I K A T

Der
Bundespräsident
der Republik Österreich

hat auf Antrag des Bundesministers für
Unterricht und auf Vorschlag der Bundesregierung
in Anerkennung besonders hochstehender schöpferischer
Leistungen auf dem Gebiete der Kunst
mit Entschliebung vom
29. März 1961
Herrn
Ivan Mestrovic
Bildhauer
das
Österreichische Ehrenzeichen
für Wissenschaft und Kunst
verliehen, was hiemit bezeugt wird

Wien, am 29. März 1961

Der Kabinettsdirektor
und Leiter der
Österreichischen Ehrenzeichenkanzlei

Meštrovićev američki prijatelj Krsto Spalatin veli, sjećajući se 1983. na Meštrovića:

«Bez obzira na jugoslavensku ili nejugoslavensku orijentaciju, Meštrović je uvijek, za cijeloga života, duboko osjećao svoju povezanost sa svojim hrvatskim narodom. Od svih sunarodnjaka koje sam sreo u 40 godina svog iseljeničkog života, Meštrović je najviše trpio što nije mogao živjeti među Hrvatima u domovini.» (9259⁶⁵⁻⁶⁶).

Posebno ga je Split oduvijek privlačio, pa je stoga i palaču tu sagradio.

«Jako mi fali naš Split i naš svijet, no što ćemo protiv sudbine - pisao je 1956. svom splitskom prijatelju kanoniku don Herkulanu Lugeru. - Jona je bio nekoliko dana u utrobi ribe, a ja evo više godina. Možda će i mene riba jednom izbaciti u naš kraj, jer i nju, ma koliko bila velika tjeraju valovi, koje pokreće jača sila.» (441).

O duhovnoj povezanosti Meštrovića s domovinom, koja je povezanost godinama ipak blijedila, govorio je i njegov sin Mate:

«Jest, i to je postajalo za njega sve teže, što je duže bio udaljen od zemlje, jer su se sve više prekidal ti kontakti, ti izvori nadahnuća.» (7872).

Stoga Meštrovića nije nikada u tom dobrovoljnom izgnanstvu napuštala želja da se vrati u domovinu. Još je 1952. pisao vozaču koji ga je pred rat vozio iz Splita u Drniš i Otavice:

«Mi se ozbiljno nadamo, da ćemo se opet vidjeti u našoj, dragoj nam zemlji i povesti se po Zagori i po Kotarima s našim Bogdanom.» (6344).

A nakon posjeta domovini 1959. želja da se za stalno vrati potpuno ga je obuzela.

«Moram li se vratiti? Ako mi srce bude sljedećeg ljeta bolje i dozvoli mi kako se nadam da će se popraviti, vratit ću se, tada mislim zauvijek,» odgovorio je na pitanje novinara (7237).

Meštroviću su drugi politički emigranti predbacivali da ne osuđuje dovoljno oštro komunistički režim u domovini. On je pak u Hrvatskoj vidio prvo domovinu, a tek zatim politički režim, koji je prolazan. Stoga je smatrao da se ni u tim prilikama ne smiju prekidati sve veze s domovinom i svojim narodom.

«Kad upotrijebim riječ narod, ili zemlja - pisao je 1952. Bogdanu Radici iz Syracuse - Vi znadete o čemu se radi i to nema nikakve veze s ovim ili onim režimom, koji dolaze i prolaze. Ja sam na neke stvari mislio u tom pravcu i učinit ću ih, no sad neću o tome govoriti, to ćete već čuti kad bude dokrajčeno. Osim toga mislim, da je korisno, da se podržava kontakt sa znancima i prijateljima kod kuće, jer se i tu može nešto pomoći, ako ne mnogo, a ono ipak. Osim toga držim da bi morali mi svi pratiti što se kod kuće radi, specijalno na kulturnom polju.» (9229⁴⁶⁴). (Ponavlja se!)

Ta spoznaja da se možda nikada više neće moći vratiti u domovinu nije toliko pogađala ekonomske emigrante, koji su pobjegli iz domovine zbog bijednog života u njoj, a u novoj su zemlji stekli bolje uvjete života, nego one političke, koje nije bijeda istjerala iz zavičaja, posebno intelektualce, književnike i umjetnike, kojima su korijeni stvaralačkog nadahnuća uvijek ostali u domovini.

«To sam konkretno u našem slučaju osjećao kod Ivana Meštrovića, koji se nikada nije mogao pomiriti s činjenicom, da posljednji dio svojeg života, do same smrti, živi daleko od svoje zemlje» - pisao je Radica u svojim memoarima (8899²⁹⁸).

Jedan od načina Meštrovićeve duhovne povezanosti s domovinom bilo je njegovo neprestano govorenje narodnih pjesama, tih pučkih junačkih ili lirskih deseteraca iz njegovog zagorskog zavičaja. Govorio ih je u društvu prijatelja, a govorio ih je naglas i kad bi bio sam. Po svjedočenju njegovog sina Mate, on je znao napamet na tisuće stihova narodnih pjesama (9133⁶⁴⁸; 9134¹²³).

I Olga je kasnije pričala da je Meštar znao ne samo narodne pjesme, nego i Njegoševe, Kranjčevićeve i druge, kojima bi, kada je imao vremena, zabavljao svoju djecu umećući svoje improvizacije, ako bi zaboravio koji stih (7711).

Ivana Meštrovića je i znanstveno zanimala narodna pjesma njegovoga zavičaja. Stjepanu Banoviću, koji mu je 1955. poslao dvije svoje rasprave o našim narodnim pjesmama, pisao je raspravljajući opširno o njihovom porijeklu. On je bio uvjerenja da mnoge pjesme o Kraljeviću Marku nisu nastale u Makedoniji, zavičaju Kraljevića Marka, ni u južnoj Srbiji, jer ih Vuk Karadžić tamo nije uopće zabilježio, nego u zapadnim i južnim krajevima, gdje su ih doseljenici oblikovali prema lokalnoj tradiciji. Osim utjecaja Homerovih epova, izvori su tih pjesama bili i na ovome terenu, pogotovo pjesme o Smiljanić Iliji i Janković Stojanu, a i na Duvanjskom polju, odakle potječu i Meštrovićeve djedovi (XVIII. 24).

*

Ivan Meštrović je nakon rata dugo bio tabu tema u Jugoslaviji, ili barem nepoželjna tema, pa je do njegove smrti 1962. objavljeno vrlo malo novinskih članaka o njemu, a tek 1961. prva fotomonografija. Međutim, Sveučilište u Syracuse objavilo je dvije monografije o njemu i jednu mapu.

Prva monografija većeg reprezentativnog formata, s obiljem reprodukcija, objavljena je u izdanju Syracuse University Pressa 1948. godine: *The Sculpture of Ivan Meštrović*.

Kraći predgovor s podacima o izdanju napisao je N. L. Rice. Objasnio je da je podatke pružio sam Ivan Meštrović, zatim njegov brat Petar. Koristili su se podacima iz monografije 1933. u izdanju *Nove Evrope*, a pomogli su kiparica Malvina Hoffman i još nekoliko suradnika sa Sveučilišta.

U *Uvodu* je Norman L. Rice dao opći sud o Meštrovićevoj umjetnosti. Između ostaloga:

«Postoji sasvim jasan utjecaj predklasične i klasične skulpture u djelu ovog modernog majstora. Tu se ne pokušava odbaciti prošlost radi ljubavi prema nekakvim trenutačnim pomodnim pravcima. No ako je prošlost prisutna u njegovoj skulpturi, u njoj ima i elemenata budućnosti: velika Meštrovićeva djela imaju izvanvremenski značaj, koji ne ovisi o stilu naslijeđenu iz prošlosti, ili o suvremenoj modi, da bi iskazao svoju pravu umjetničku snagu.» (42⁵).

Opširnu Meštrovićeovu biografiju napisao je Harry H. Hilberry, a on je vjerojatno autor i sljedećeg poglavlja o Meštrovićevoj arhitekturi. Autor prati Meštrovićev život od seljačica u Otavicama do dolaska u Ameriku, ali opširno do 1918, a dalje tek u nekoliko redaka.

U poglavlju *Arhitektonski projekti i ostali zajednički radovi* opisuje *Kosovski hram*, drvoreze s biblijskim temama, mauzoleje u *Cavtatu*, *Otavicama* i na *Avali*, crkvu u *Biskupiji* i crkvicu u Splitu u *Kašteletu*.

Bibliografiju radova o Meštroviću sastavila je Estelle S. Hilberry (42).

Vlastoručno potpisanu monografiju darovao je Meštrović 1952. Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (6335).

Drugu monografiju, manje reprezentativnu, ali bogatiju podacima i ilustracijama, također u izdanju *Syracuse University Pressa* 1959. napisao je Laurence Schmeckebier. I njemu su podacima i savjetima pomogli sam Meštrović, sin mu Mate, a za fotografski prilog Branko Novaković iz *Jugoslavenskog informativnog centra* u New Yorku; fotografijama novijih radova također mnoge američke ustanove i pojedinci. Navedena je i osnovna ranija literatura o Meštroviću.

U biografiji su na pedesetak stranica prikazani život i djelo umjetnika, raspolažući uglavnom s već poznatim objavljenim podacima, ali i s nekima dobivenima od samog autora. Zanimljiviji su nam kratki noviji podaci iz vremena Meštrovićevog života i rada u Americi do 1955. godine. Knjizi je priložena i kratka kronologija umjetnikova života i rada, kao i opis u knjizi objavljenih 200 reprodukcija njegovih djela. Sam Meštrović nije bio zadovoljan tehničkom kvalitetom reprodukcija, iako one jednom takvom informativnom, a ne reprezentativnom izdanju, dobro odgovaraju. I među njima bile su nam dulje vremena dragocjene one skulptura izvedenih u Americi, o kojima inače tada nismo imali dovoljno podataka ni ilustracija.

Schmeckebierova monografija *Ivan Meštrović kipar i patriot (Ivan Meštrović sculptor and patriot)* ostaje značajan prilog u inače golemoj kiparevoj bibliografiji (46).

Obje monografije o Meštroviću objavljene u Syracusi analizirao je i prikazao Branko Kadić 1962. u *Hrvatskoj reviji* u povodu kipareve smrti (7099).

U nas je o Schmeckebierovoj monografiji kratko izvjestio Ivan Esih u *Politici* iste 1959. godine objavljivanja (6731), a u Americi je bila oglašena u *Croatia Pressu* (6417).

Sveučilište u Syracusi iskazalo se još jednim reprezentativnim izdanjem Meštrovićevih radova, objavljenom vjerojatno 1953. (jer nije datirano). To je mapa vrlo velikog formata (38,5 x 28 cm) *Život Kristov (The Life of Christ. Ten Panels in Wood by Ivan Meštrović)*, s kraćim uvodnim tekstom i reprodukcijama 10 drvenih reljefa, prethodno izloženih u New Yorku (43; 6417).

Osvrt na Meštrovićevu mapu objavio je u *Hrvatskoj reviji* književnik Antun Bonifačić. On je i taj Meštrovićev religiozni ciklus gledao prvenstveno domoljubno, strašću političkog emigranta:

“I svi ti likovi od Krista do Jude nose hrvatska lica! Nose naša prkosna čela, naša buntovna lica, naše plamene poglede, naše zgrčene šake, sklopljene ruke naših matera i svetačke kretnje naših heroja, mučenika i svetaca.” (6284).

Kao prva poslijeratna knjiga o Meštroviću izašla je u izdanju Galerije Meštrović u Splitu 1959: *Počeci Ivana Meštrovića*. Ja sam u njoj obradio dolazak i rad mladog Meštrovića u klesarsku radionicu Pavla Bilinića i njegov odlazak na Akademiju u Beč, a dr. Kruno Prijatelj Meštrovićeve rane skulpture sa sela i crteže iz Splita (45).

1961. objavljena je u Sarajevu doktorska radnja Žarka Vidovića: *Meštrović i savremeni sukob skulptora s arhitektom*. Bila je to prva opsežnija studija o Meštrovićevoj umjetnosti. Vidović je vrlo kritički pristupio Meštrovićevom opusu. Dokazivao je da Meštrović prilazi skulpturi arhitektonski i linearno, racionalno i spekulativno, a ne plastički. Meštrovićeva arhitektonska djela su išla na štetu njega kao kipara.

“Takvo mehaničko shvaćanje arhitekture kao oblika, ili

skulptorske kompozicije kao geometrije (površine, stupa, ili kubusa ili dimenzije) - zaključuje Vidović - smetalo je ne samo stvaralačkom procesu, nego i prostornom odnosu izrađene skulpture, njenoj prezentaciji. Prostornom (a to znači stvarno arhitektonskom) shvaćanju forme Meštrović je najbliži onda kad čitav svoj rad oslobađa arhitektonskih pretenzija, tj. kad ne veže skulpturu za konstrukciju i kad, oslobodivši se racionalnog šablona i predračuna, ostvaruje autonomiju plastike još u toku stvaralačkog procesa.” (50).

Bilo je to ocjenjivanje Meštrovićevog opusa slično Krležinom: Meštrović je dobar kada radi spontano skulpturu, bez idejnih, stilskih ili arhitektonskih zamisli, a loš je u svakoj stilizaciji i u prilagođavanju skulpture spomeničkom ili građevnom ambijentu. Vidović, kao ni ranije Pijade ni Krleža, nije osjetio ni poznavao vrijednosti secesijske ili art-déco stilizacije u načelu, pa ni u Meštrovićevim uspješnim stiliziranim skulpturama ili skulptorsko-arhitektonskim cjelinama. Treba, međutim, priznati da je to još bilo vrijeme kada secesija kao stil u nas još nije bila općenito vrednovana, a za sljedeći art-déco stil još se nije ni znalo.

Prva reprezentativna fotomonografija Ivana Meštrovića - nakon one predratne 1933. - objavljena je u Zagrebu 1961. u izdanju *Matice hrvatske*, a u opremi Ivana Picelja (u ruskom, njemačkom, engleskom i francuskom prijevodu 1961. i 1962.), s tekstom povjesničara umjetnosti Željka Gruma i fotografijama renomiranog fotografa Toše Dabca. Privlačnost monografije - koje je drugo dopunjeno izdanje objavljeno 1969. - prvenstveno je bilo u velikom broju odličnih reprodukcija i u činjenici da je to bilo prvo opsežnije izdanje o Meštrovićevim djelima u nas, jer su ona dva inozemna bila nedostupna domaćoj javnosti. Nedostatak slikovnog materijala bio je u tome što je on predstavljao samo skulpture do rata, tek uz tri rimskog razdoblja, a ni jednu američku (47; 48; 51-53; 73-77).

Autor uvodnog teksta, Željko Grum, iznio je kraći Meštrovićev životopis, ali samo do odlaska u Italiju, potpuno prešućujući posljednje američko doba života i stvaranja, jer politički nije bilo poželjno o tome govoriti. Grum je u tekstu ipak vrednovao i skulpture *Vidovdanskog ciklusa* i one religioznih sadržaja.

“Razapet između Beča, Pariza i naše sredine - zaključio je autor svoj uvodni pregled monografije - Ivan Meštrović se trudio s golemim stvaralačkim potencijalom i nepresušnim izvorima energije da prebaci mostove iz zaostalosti u moderan likovni izraz. On je uspio probiti barijere, asimilirati tuđa iskustva i tradiciju i kreirati svoj stil. Ali nije uvijek mogao izbjeći pritisku okoline koja je snagom svoje učmalosti težila konzerviranju misli, dok su se u Evropi rađale ideje i nov odnos prema plastičkoj slici svijeta. U čestoj orijentaciji prema prošlosti, opijajući se ljepotom starih harmonija, Meštrović je, unutar ovih pozicija, izrazio maksimum, te se viši domet teško može zamisliti. U tom smislu, u sintetiziranju i prevladavanju umjetničkih fenomena, treba vidjeti bitnu karakteristiku njegova talenta i područje inspiracije. On kao da zatvara neka velika minula razdoblja, njegova je umjetnost moćan i nervozan pogled unatrag. Ovdje, na rubu Sredozemlja, prošlost nekako osobito snažno i intenzivno traje, štoviše, ona traje u nama i preko nas sa svojim mitovima, tragedijama i ljepotom, pa se samo preko nje i može spoznati smisao umjetnosti Ivana Meštrovića.” (73^{xxxv-xxxvi}).

Oštru kritiku teksta ove monografije objavio je Borislav Maruna 1962. u iseljeničkoj *Hrvatskoj reviji*, zamjerajući auto-

ru, između ostaloga, da ne spominje Meštrovića kao Hrvata (7131).

Sam je Meštrović znao da se priprema ta monografija u Hrvatskoj, ali je nije dospio vidjeti jer je malo nakon njezinog izlaženja umro (7131⁴⁹⁹).

Kritiku Grumovog teksta objavio je i suradnik splitske *Slobodne Dalmacije*, smatrajući ga oskudnim za Meštrovića i njegovo djelo (7068).

Objavljivanje prve potpunije, a ujedno reprezentativnije monografije o Ivanu Meštroviću jedva je primijećeno u našoj javnosti - u kojoj je on nakon rata bio prisilno prešućivan. Spomenula ju je, koliko mi je poznato, što bi se najmanje očekivalo - tek beogradska *Borba* (7273).

Tu je društvenu odsutnost Meštrovića, potaknutu tek njegovom smrću i skandalima oko pokopa, opisao Veno Zlamalik u jednom stručnom prilogu, u kojemu govori i o spomenutoj Grumovoj knjizi:

“Djelo je, začudo, primljeno dosta hladno u našoj javnosti i ostalo je do danas [1962] bez preciznijeg komentara. Premda se radilo o izdanju kojemu obzirom na sadržaj, interpretaciju materije, kvalitet umjetničkih reprodukcija i umjetničku opremu, u cjelini i detaljima gotovo nema zamjerke, bilo ga je teško otkriti u izlozima zagrebačkih knjižara u kojima se, tek tu i tamo, pojavio po koji primjerak ove divne knjige sramežljivo uklopljen u prenatrpane aranžmane. Bilo je potrebno da našu kritičarsku elitu i likovne kroničare potrese tragična vijest o iznenadnoj smrti umjetnika kojem je djelo posvećeno, pa da

obilato posegne za građom i mislima ove zaista vrijedne i jedinstvene publikacije i da joj se u izlozima knjižara, u javnim bibliotekama i srodnim ustanovama posveti onoliko pažnje i prostora koliko je, i bez ove tragične okolnosti, zaista bila zaslužila (7216).

Zanimljiva je i kasnija izjava Josipa Tomića bibliotekaru Živku Stričiću, da se jedan od glavnih članova likovnog odbora za izdavanje Meštrovićeve monografije opirao tome izdanju “jer da Meštrović nije tako veliki umjetnik da bi zaslužio poveću knjigu” (8847).

MEŠTROVIĆEVA DAROVNICA

Ivan Meštrović je tridesetih godina, uoči rata, napisao oporuku i pohranio je kod zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca na Kaptolu.

Kada ga je Milovan Đilas posjetio u Americi i ponudio mu, u Titovo ime, da će mu u domovini sagraditi galeriju za skulpture, odgovorio mu je da to nije potrebno jer je “u tom smislu još prije rata načinio oporuku”, a tu odluku je preko Rittiga već dostavio Vladi Republike Hrvatske (472³⁶¹).

7. prosinca 1951. uputio je Meštrović pismo predsjedniku Vlade NR Hrvatske dru. Vladimiru Bakariću:

“Dosljedno mojoj odluci, koju sam stvorio davno prije Drugog svjetskog rata, da većinu svojih značajnijih umjetnič-

Kaštelet Crikvine – Split

kih djela, koja su još moje vlasništvo, ostavim narodu i zemlji Hrvatske, iz koje sam i sâm nikao, odlučio sam da se to sada u djelo provede. Budući da je danas vlada NR Hrvatske nosilac vlasti i interesa hrvatskog naroda, to joj preko Vas stavljam prijedlog za ostvarenje ove namisli.”

Vlada NR Hrvatske prihvatila je Meštrovićevu ponudu, pa su ugovor o *Darovnici* potpisali Ivan Meštrović i dr. Miloš Žanko, ministar predsjednik Savjeta za prosvjetu, nauku i kulturu NR Hrvatske u ime Vlade NR Hrvatske.

Iako se radilo o značajnoj i vrijednoj darovnici, jugoslavenski je tisak to vrlo oskudno objavio (6356-6358; 6360), a tu je vijest prenijela i emigrantska *Hrvatska revija* (6357).

Na molbu njegova prijatelja slikara Tomislava Krizmana da zemljište i atelijer na Josipovcu daruje umjetnicima, gdje oni već i rade, Meštrović mu je odgovorio 8. siječnja 1952, između ostaloga da je to već darovao svojim kćerima.

Na molbu njegova prijatelja slikara Tomislava Krizmana da zemljište i atelijer na Josipovcu daruje umjetnicima, gdje oni već i rade, Meštrović mu je odgovorio 8. siječnja 1952, između ostaloga:

“Istina je da sam svoju davnu namjeru priveo kraju i poklonio ono što imam u Mletačkoj ulici, kao i sve u Splitu, hrvatskom narodu, u koji su uključeni i umjetnici Ti i Udruženje [likovnih umjetnika] glede zemljišta na Josipovcu došli ste malo prekasno, jer sam ja ono zemljište bio davno poklonio svojim kćerima, Marti i Marici, a sada, pošto nema Marte, njezinoj maloj. Prema tome ne mogu dvaput isto poklanjati. Žao mi je dakle što ne mogu Vašoj želji udovoljiti. Medjutim mi je

drago da se služite atelierom i da tako ne leži badava. - - - (IV. 14).

Darovnica Ivana Meštrovića u cijelosti glasi (u kopiji):

“Gospodin Ivan Meštrović, akademski kipar, kao darovatelj i gospodin Dr. Miloš Žanko, ministar-predsjednik Savjeta za prosvjetu, nauku i kulturu u zastupanju Vlade narodne Republike Hrvatske, kao daroprimac, a na temelju punomoći Predsjednika Vlade Narodne Republike Hrvatske broj 1043-1952. od 26. I 1952. sklapaju slijedeći

DAROVNI UGOVOR

I.

Gospodin Ivan Meštrović pk. Mate daruje, a gospodin Dr. Miloš Žanko u ime Vlade Narodne Republike Hrvatske prima s naslova darovanja slijedeće:

a) umjetnička djela Ivana Meštrovića, navedena u prilozi-ma s oznakama I. Popis, II. Popis i III. Popis, koji su sastavni dio ovog ugovora;

b) nekretnine kat. čest. br. 153 i 154 upisane u zem. knj. ul. br. 345 K. O. grad Zagreb, u Zagrebu u Mletačkoj ulici br. 8, koje se sastoje od stambene zgrade, atrijske, atelierne i dvorišta;

c) nekretnine čest. zem. biće 1 - br. 8156/1, 8157/2, 8161 i 8162, biće 2 - br. 8139/1, 8158 i 8159 te biće 4 - br. 8155 upisane u zemlj. knj. ul. 192 K. O. u Splitu na Slavenskom šetalištu, koje se sastoje od glavne zgrade, atelierne, stambene kućice za čuvara i ograđenog zemljišta oko tih objekata;

Kaštelet Crikvine – Split

d) polovinu nekretnina bića 1 - čest. zem. br. 7689, 7690, 7691, 7693, 7694/1, 7694/2, 7695/1, 7695/2 i 7695/3 i čest. zgr. br. 38, 39, 40 i 41 upisanih u zemlj. knj. ul. br. 7768 K. O. u Splitu na Mejama, zvanih Crikvine, koje se sastoje od polunatkrive-nog klaustera, crkvice i okolnog zemljišta;

e) nekretnine u Otavicama, koje se sastoje od crkvice i ograđenog zemljišta oko nje.

II.

Darovatelj postavlja, a daroprimac prihvaća slijedeće uvjete, pod kojima se vrši ovo darovanje, te se daroprimac obavezuje:

a) da će umjetnička djela spomenuta pod I. a) ovog ugovora smjestiti u Zagrebu i Splitu u muzeje, koji će sačinjavati samostalnu odjeljenu cjelinu darovateljevih radova i to onako, kako je to naznačeno u priloženim popisima tih djela.

Daroprimac će se brinuti oko stručnog smještaja o čuvanju navedenih djela i ne će ni pod kojim vidom dozvoliti njihovo plastično kopiranje, te se obavezuje, da ih neće ni pod kakvim uvjetima otudjiti niti trajno iznijeti iz spomenutih muzeja.

Daroprimac će o svom trošku izvršiti odliv u bronzi darovateljevih djela, navedenih u priloženom popisu I. i to onih pod rednim brojevima 38, 39, i 40;

b) da će zgrada u Zagrebu i Mletačkoj ulici br. 8 služiti za privremeni smještaj muzeja darovateljevih umjetnina. Ukoliko i kada daroprimac nađe podesnije prostorije za smještaj ovog muzeja te kad ovaj bude uređen i stvari u nj smještene, on može slobodno raspolagati sa spomenutom zgradom;

c) da će darovani objekti u Splitu na Slavenskom šetalištu služiti kao stalni muzej darovateljevih umjetnina time, da će unutrašnji raspored tih objekata ostati onakav kako ga je uređio darovatelj.

Ukoliko bi se tokom vremena ukazala potreba za racionalnijim kućnim rasporedom tog muzeja, daroprimac je ovlašten izvesti ga u dogovoru s Jugoslavenskom akademijom znanosti i umjetnosti u Zagrebu;

d) da će o svom trošku adaptirati, izolirati od vlage i uređiti crkvicu u Splitu, na posjedu zvanom Crikvine, kako bi se u nju mogli smjestiti, kad stignu u zemlju, drveni reljefi iz života Isusa Nazarenca i drveno raspeće.

Daroprimac je dužan dozvoliti katoličkim svećenicima ili redovnicima, da svakog blagdana mogu u crkvici služiti misu i to samo na staroslavenskom jeziku;

e) da će dozvoliti svećenicima one župne crkve na čijem području nalazi crkvica u Otavicama, da svakog blagdana mogu u njoj služiti misu, ali samo na staroslavenskom jeziku;

Nadzor nad crkvicom daroprimac će povjeriti nadležnom župniku uz primjerenu nagradu, ali pod uvjetom, da župnik neće smjeti unositi i stalno namjestiti u crkvici bilo kakvo pokućstvo ili slike ili što drugo osim onog što je potrebno za služenje mise.

Daroprimac se obavezuje, da u kripticu ispod crkvice budu pokopani darovateljevi roditelji, njegova braća Marko i Petar, sestre Manda udata Piuk, Bira udata Studin i Danica udata Škrivanić, te sam darovatelj i njegova žena Olga rođena Kesterčanek, kao i djeca Marta, Tvrtko, Marica i Mate.

Ukoliko bude dozvoljavao prostor i ako estetski izgled ne bi bio narušen kakvim upadljivim obilježjima, na zemljištu

Atelier Meštrović u Zagrebu

oko crkvice moći će se pokapati i ostali darovateljevi rođaci i suseljani.

III.

Daroprimac je dužan sve predmete ovog darovanja čuvati i uzdržavati. U tu svrhu postaviti će o svom trošku čuvara u muzejima spomenutim pod II. b) i II. c) i crkvici pod II. d) ovog ugovora i poduzeti potrebno da ovi muzeji budu pristupačni građanstvu.

IV.

Daroprimac se obavezuje, da će umjetnička djela spomenuta pod I a) ovog Ugovora, koja se sada nalaze izvan zemlje o svom trošku uskovati [!] i prevesti u zemlju i to u dogovoru s darovateljem.

V.

Darovatelj će po svom povratku u domovinu odlučiti, da li će [u] unaprijed spomenute muzeje uključiti i druga svoja umjetnička djela, slike i crteže.

VI.

Daroprimac se obavezuje, da će na podesnom i suhom mjestu čuvati sve ostale darovateljeve stvari, koje se nalaze u darovanim objektima uključujući i one, koje je darovatelj svojedobno posudio Modernoj Galeriji u Splitu i to sve dotle, dok on s ovim stvarima drugačije ne raspoloži.

VII.

Darovatelj i daroprimac ustanovljavaju, da su pokušavo, cilima i druge kućne stvari, koje se sada nalaze u darovanim objektima u Splitu i Zagrebu, vlasništvo darovateljeve supruge Olge rođene Kesterčanek te će ona bilo preko svog punomoćnika s njima raspoložiti. Dok ta raspoložba ne uslijedi, dužan je daroprimac ove stvari čuvati u odnosnim objektima i o njima voditi brigu.

VIII.

Darovatelj ovlašćuje daroprimca, da bez njegova daljnjeg učešća zatraži i postigne uknjižbu prava vlasništva na nekretninama koje su predmet ovog darovanja.

IX.

Sve troškove, koji se odnose na provedbu ovog darovnog ugovora, snositi će daroprimac.

X.

Ovaj ugovor postaje pravomoćan, kada ga potpišu darovatelj i daroprimac, a sastavljen je u tri primjerka, i to po jedan za darovatelja i daroprimca, dok će se treći predati na čuvanje Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

U Zagrebu, 31. siječnja 1952.

Za daroprimca:

(Dr. M. Žanko)

Darovatelj:

Dr. M. Žanko, s. r. (M.P.) (Ivan Meštrović) (I. 24).

Potrebno je naglasiti da je Meštrovićeva *Darovnica* obuhvaćala samo dio skulptura danas u palači na Mejama i u kući u Zagrebu, ali je taj popis ipak obuhvaćao većinu konačno izvedenih radova u kamenu, bronci i drvu, a malo gipsane modele. Galeriji u Splitu bile su *Darovnicom* namijenjene ukupno

70 skulptura u mramoru, kamenu, bronci, drvu, uključivši tek tri u gipsu, kao i 28 drvenih reljefa za crkvicu u Kašteletu. Meštrović je kasnije u više navrata dopunjavao *Darovnicu* poklonima drugih radova, bilo onih iz Rima ili iz Amerike, bilo odobrenjima da se klešu ili lijevaju neki modeli pohranjeni u objema galerijama.

Što je potaknulo Ivana Meštrovića da svoju veoma bogatu likovnu ostavštinu, uključivši dva doma i obiteljski mauzolej, daruje narodu? Bilo je nekoliko razloga toj presudnoj odluci.

Prva i najpresudnija bila je njegova želja da se najistaknutija njegova djela - koja su u njegovom posjedu - sačuvaju i budu trajno pristupačna javnosti. Znao je za vrlo mnogo slučajeva kako se djela i velikih umjetnika raspu nakon njihove smrti, pa većina tih završava u javnosti nepristupačnim privatnim posjedima, a manji dio u muzejima i galerijama, ali ne na okupu, nego rasuti diljem svijeta. Želja da svojim djelima nadživi fizičku smrt prisutna je u svakog umjetnika. Znao je da se umjetnika može potpuno doživjeti i ispravno vrednovati samo uvidom u veći broj njegovih radova, a ne u pojedinačna djela. Ta je namjera potakla mnoge stvaraoce da umjetničku ostavštinu daruju zajednici, obvezavši je na čuvanje i predstavljanje u cjelini.

Drugo presudno bilo je pitanje dobrog očuvanja i doličnog predstavljanja umjetničke ostavštine. Da je ona i ostala u obitelji, pa i kao djelomična cjelina, njegovi bi nasljednici imali s njom trajnu brigu i trošak oko uzdržavanja, konzervacija, prostora za izlaganje i sl.

Treće, Meštrović je bio uvjeren da bi njegovi bliži i daljnji, tadašnji i kasniji, obiteljski nasljednici prodavali pojedina njegova djela, a to je ovim činom uspio spriječiti, ostavivši udovici, sinu i kćeri nekretnine i sredstva za život u Americi, u Zagrebu i u Splitu.

Četvrto, nakon što je vidio da se neće moći vratiti, živjeti i djelovati u domovini, nije više bio vezan uz oba doma, u Splitu i Zagrebu, a znajući socijalističku praksu nacionalizacije posjedâ i kuća, bio je siguran da će i njegova oba doma biti nacionalizirana i privedena stanovanju ili nekoj drugoj svrsi, pogotovo što je sva njegova uža obitelj bila u političkoj emigraciji, osim sina Tvrta, u kojega nije mogao imati povjerenja da će se brinuti o čuvanju njegove baštine.

Peti, istaknuti, razlog bila je njegova želja da umjetničku ostavštinu daruje svom hrvatskom narodu i na taj način vidno i trajno potvrdi i zapečati svoju pripadnost njemu. Bio je uvjeren da će po Hrvatsku nepovoljan režim morati, prije ili kasnije, završiti, a hrvatski narod će ostati, pa i njegova baština namijenjena njemu.

Šesto, Meštrović je znao da će jedino kao javna galerijska ustanova njegova umjetnička baština biti propagirana u domovini i u inozemstvu, domaćim i stranim posjetima objema galerijama i mauzoleju u Otavicama, izložbama, katalogima i raznim propagandnim materijalom, što bi sve u privatnom obiteljskom posjedu bilo nemoguće.

Međutim, iskusan kakav je bio u sličnim pitanjima očuvanja i predstavljanja njegovih javnih spomenika, pogotovo skulptura *Kosovskog ciklusa* u Narodnom muzeju u Beogradu, koje su većim dijelom završile u podrumu, sastavio je precizan darovni ugovor kojim je htio izbjeći sve moguće neželjene posljedice. Iako Republika, koja je brigu održavanja splitske galerije prepustila gradu Splitu, pa ni sam Split, nisu u svemu najstrože poštivali sve točke ugovora, posebno u vezi sa sigurno

nim održavanjem zgrada i umjetnina u njima, ipak su ga u biti poštivali, pa je splitska Galerija Meštrović bila jedna od najprivlačnijih i najposjećenijih muzejsko-galerijskih ustanova u zemlji, pogotovo što se tiče inozemnih posjetitelja.

Drugi umjetnici i drugi kolekcionari donatori nisu bili te sreće: bogata zbirka starih slika zagrebačkog kolekcionara Benka Horvata, zajedno s izložbenim prostorom, rasturena je ubrzo nakon njegove smrti, a prostor korišten u druge svrhe. Kljakovićeva darovnica slika i kuće u Zagrebu također nije ostvarena kao željena memorijalna galerija ili zbirka. Namjeravani darovi glavnine radova kipara Dušana Džamonje Zagrebu ili Frane Šimunovića Sinju, nisu ostvareni zbog nerazumijevanja društvene sredine koja bi njima bila obogaćena. Galerija Emanuela Vidovića, koja bi za Split i za cijelu Hrvatsku bila jednako privlačna kao i Meštrovićeva, otvorena je tek 2006. god. kraj Srebrenih vrata Dioklecijanove palače u Splitu. A takvih primjera ima mnogo.

Meštrović je imao i osobnog negativnog iskustva sa svojom privatnom galerijom u vlastitoj zgradi u Illici, u Zagrebu, koja je bila kratkog vijeka. Također je vidio da neće biti ništa od namjere da se, nakon gradnje novog Doma umjetnosti - koji je i u ustaškom i u socijalističkom režimu dobio nove politički uvjetovane namjene - stari Umjetnički paviljon posveti trajnom izlaganju njegovih djela.

Sve su to bili vrlo trijezni, dalekovidni i opravdani razlozi Meštrovićeve vrijedne i obilne donacije, koju nije požalio jer je, posjetivši Zagreb, Split i Otavice 1959, bio zadovoljan njihovim održavanjem i predstavljanjem (10698⁵³⁻⁵⁸).

*

Kao galeriju svojih radova Ivan Meštrović je predvidio prvenstveno palaču u Splitu na Mejama. Ona je, za razliku od kuće u Zagrebu u Mletačkoj ulici, bila prostrana, reprezentativna, vrlo pogodno smještena, a usto gradeći je predviđao ju je - kao i susjedni Kaštelet-Crikvine - za stanovanje, ali i za izlaganje svojih najistaknutijih radova, većih mramornih skulptura u palači, a *Raspela* i reljefa *Života Kristovog* u Kašteletu. Vidjeli smo, dapače, da ona baš zbog svoje reprezentativnosti i prevelikih prostorija nije ni bila osobito udobna ni intimna za stanovanje. U njoj kao da je Meštar glavnu pažnju posvetio radnim atelijerima i izložbenim prostorima.

U prvim poslijeratnim godinama, do 1952, Meštrovićeva je palača na Mejama bila prenapučena nekim članovima njegove daljnje obitelji, Čurčinovom obitelji, zatim obitelji arheologa Stjepana Gunjače, kasnije kustosa Galerije Davora Domančića. Skulpture i predmeti što su se nalazili u palači više su bili podložni oštećivanju, pa i nestajanju - poput kiparskog alata i dr. - nego očuvanju, a pogotovo ne doličnom izlaganju. Glavna briga nadležnog konzervatora dr. Cvite Fiskovića bila je kako isprazniti galeriju od brojnih njezinih stanara i tako sačuvati zgradu i umjetnine u njoj. To je brinulo i udaljenog Meštrovića.

Muzej hrvatskih starina - kasnije nazvan Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - preselio je njegov ravnatelj dr. Stipe Gunjača u vrijeme rata u Sinj. Nakon rata bio je 1947. smješten u kliškoj tvrđavi. Zatim je odlučeno da ga se postavi u starom dijelu grada, unutar Dioklecijanove palače. Dok se taj prostor uređivao, muzejski su kameni arheološki spomenici pohranjeni u Meštrovićevom Kašteletu, a ostali u podrumu njegove palače na Mejama. Meštrović je sam namjeravao, kako je pisao dr. Abramiću, predložiti da se starohrvatski spomenici privremeno smjeste u Crikvine. Kada je lokacija muzeja u starom gradu otpala, smješten je muzej u prizemnice na za-

padnoj obali u splitskoj luci, a kada se tu gradió Hotel Marjan, sagrađen je novi Muzej hrvatskih arheoloških spomenika na Mejama, nedaleko Galerije Meštrović (6516; 8549¹¹; 9690⁵¹⁰).

U siječnju 1949. pisao je Meštrović Abramiću:

“O smještaju hrv. starina na Crikvinama su mi pisali Dr. Ritig, Čurčin i Gušić [dr. Branko Gušić, liječnik, akademik], ali svi tako, da nemam prave slike. Sad mi je Vaše pismo unijelo malo svijetlosti, jer velite da se ‘provizorno uređuje lapidarij hrv. starina’. Velite, dalje, da se prave planovi za definitivni muzej ‘u blizini’, nu ne spominjete točno gdje. Meni bi bilo milo kad bi bio u blizini, jer je duhovno povezano, samo ako predmeti ne bi stradali, kao što Vi i Kaliterna [Fabijan Kaliterna, arhitekt] mislite, radi blizine mora. Ne bi li se predmeti mogli nečim impregnirati da im slani zrak ne škodi? Ako se muzej ne bi zidao na Mejama, možda bi se mogao u polju kod one crkvice sv. Troj[ica], tako da se i nju urami da bude sastavni dio. Kod planova će trebati paziti da budu u skladu sa starinama, otmena i ukusna primitivnost. Zide skromno i rustično, po prilici kao sv. Troj[ica] ili moje Crikvine, a razdioba praktična i dobro svijetlo. Bilo bi lijepo kad bi se moglo čak pločom pokriti. Marasović bi objekt dobro ozidaó, ali bi plan možda najbolje učinio Bilinić. Treba stvari posvetiti najveću pažnju. Ne radi se o luksusu nego o ukusu.” (9690⁵²²).

Kada je Meštrović darovnicom 1952. Palaču i Kaštelet namijenio Galeriji Meštrović, u rujnu i kolovožu iste godine su i kameni spomenici, knjižnica i klesarska radionica Muzeja preneseni u podrum Palače, s time da se Meštrović složio (9690⁵¹⁰⁻⁵¹¹).

Dr. Cvito Fisković, ravnatelj Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju, pod čijom su nadležnosti Meštrovićeva palača i Kaštelet, dopisivao se 1951-1954. s Meštrovićem u vezi sa stanjem i održavanjem tih zgrada, ali najviše o problemima Meštrovićevih rođaka, a kasnije i Tvrtka, koji su smatrali da se mogu koristiti palačom kada im ustreba za boravak ili tek prenoćenje.

«Ja razumijem - pisao je Meštrović Fiskoviću 11. travnja 1951. - iako Vi možda sve ne kažete, koliko ste morali imati muka i eventualne neugodnosti da sve ostane na svom mjestu neoštećeno i neodstranjeno, zato Vas i dalje molim i ovlašćujem da vodite brigu bilo direktno, bilo, ukoliko ste zapriječeni, kroz nekoga punog Vašeg povjerenja, kao što mi kažete da je ing. Morović...

Mali Tomo [Meštrovićev sinovac] je dobričina, kao što ste i sami rekli, ja ću mu ponovno pisati da ostane pri onomu kako sam mu ranije pisao, njemu i Vama, to jest, da može stanovati, ali da se ne petlja ni u što i ne uzima odgovornost, koja mu nije data.”

10. rujna 1952, nakon što je Meštrović darovnicom poklonio Palaču i Kaštelet:

“Uzimljem na znanje da će se za Slavku i Boška [vozača] spremi stan, pa da će se skoro useliti u svoj novi stan, a to isto vrijedi i za Tomu, tako da će odgovorni imati čistu situaciju bez ikakvih obzira prema rodbini.” (I. 8. 1, 2).

Prostorija kod ulaza u vrt Palače korištena je vrlo dugo kao garaža automobila Konzervatorskog zavoda. Tomo Meštrović je sebi uredio stan u istočnoj polovici Kašteleta, što ga je Meštrović dao bratu Petru, a ovaj po smrti ostavio nećaku Tomi Meštroviću.

26. kolovoza 1953. u vezi s neprilikama s Tvrtkom:

“Saznao sam, odnosno naslutio, da ste opet imali nekih

malih smetnja sa članovima moje porodice. Ako je tako, onda mi je žao, ali šta ja mogu iz ove daljine, - a Vi, nadam se, da ste to uzeli s mirom i potrebitom širinom, razumijevajući našu sredinu i njen mentalitet, kao i izvjesnu abnormalnost, koja je posljedica preživjelih događaja. Ja sam uvjeren da ustvari oko moje Galerije postupate kako najbolje mislite da je u interesu te Institucije.» (I. 8. 3).

Meštrovićevom *Darovnicom* 1952. osnovana je Galerija Meštrović, u sklopu koje je bio i susjedni Kaštelet, iako su obje zgrade bile još pune stanara, pa je počelo njihovo iseljavanje, što je išlo vrlo sporo i trajalo godinama. Ljeti je te godine počelo, na inicijativu Savjeta za prosvjetu i kulturu NR Hrvatske, a u organizaciji Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju, uređenje Galerije Meštrović na Mejama (6344; 6392), a 9. rujna 1952. nova je Galerija svečano otvorena javnosti. Otvorio ju je dr. Cvito Fisković u ime Savjeta za prosvjetu i kulturu NR Hrvatske, a u nazočnosti predsjednika Prezidijuma Sabora NR Hrvatske Vicka Krstulovića, gradonačelnika Paška Ninčevića, predstavnika kulturnih i umjetničkih društava, likovnih umjetnika, a otvorenju je prisustvovao i devedesetogodišnji Meštrovićev poslodavac 1900, splitski klesar Pave Bilinić (6324; 6352-6354; 6373-6375; 6383; 6384; 6388; 6392).

Meštrović se i nakon *Darovnice*, pogotovo nakon otvorenja, još više brinuo o galeriji svojih radova u Splitu. Tijekom 1953. dovršio je u Americi posljednje drvene reljefe *Života Kristovog* i poslao ih u Split da se postave u crkvi u Kašteletu.

«Svi drveni reljefi već su na putu za Split - pisao je Abramiću 15. listopada 1953. - i biti će tamo kroz nedjelju-dvije, da ih se postavi u Crikvinama za koje mi je pisao g. Fisković da su spremne da ih prime.» (9690⁵¹²).

A 10. rujna iste godine, nakon što ga je kći Marica Pelicarić, posjetivši Split, izvijestila o stanju Galerije i Kašteleta, pisao je Cviti Fiskoviću:

«Moja kćerka mi je pričala kako je Galerija dobro smještena i držana u redu, kako sam i predviđao, i hvalila mi se je kako ste je ljubazno susretali. Naravno, da bi, obzirom na instituciju bilo poželjno da nema drugih stanara osim kustosa i, naravno, čuvara na ulazu.» (I. 8. 4).

Postav Galerije Meštrović mogao je biti obavljen samo u dijelu palače, jer su u njoj još stanovale obitelji Gunjača i Domančić, osim vratara u ulaznom paviljonu, a s rodbinom je i dalje bilo problema.

«Kao što sam Vam u više navrata pisao, sa poklonjenom zgradom za Galeriju raspolaže NR Hrvatska, - pisao je Meštrović Fiskoviću 10. svibnja 1954. - odnosno oni koji su od nje postavljeni da vode brigu, u ovom slučaju Vi, a ne ja ni nitko drugi. Prema tomu Vi radite kako nalazite za zgodno, bez obzira na rodbinu ili koga drugog. Ja se potpuno slažem sa Vama - što sam još iz početka bio sugerirao, da radi galerijskog karaktera zgrade nije podesno da itko u njoj stanuje osim kustosa. To dakako vrijedi i za mog sinovca i za njegovu ženu. Ja sam mu to tu skoro i ponovio da ja tu nemam nikakve kompetencije i da se mora pokoriti odredbama uprave.» (I. 8. 5).

Galerija Meštrović je ubrzo postala istaknuta muzejsko-galerijska ustanova i stekla ugled u cijeloj zemlji. O njoj su vrlo pohvalno pisali Danilo Čović 1952. u zagrebačkom *Vjesniku u srijedu* (6324); Josip Bobek u bečkoj *Die Presse* i E. F. u *Ljubljanskom dnevniku* 1953, Ivan Družijanić 1954. u beogradskoj *Politici* (6469).

Problemi održavanja Galerije Meštrović i Kašteleta nastat

će 1954, a trajat će sve do 1969. korištenjem tih zgrada i njihovog parka, odnosno dvorišta, za pozornice *Splitskih ljetnih priredaba*, koje su započele te 1954. godine. Park Galerije Meštrović bio bi nakon takvih priredaba upropašten, a u klaustu, kasnije i u istočnom dijelu vrta Kašteleta, uništavao se trijem, pomicala kruna zdenca i velika skulptura *Glasnika apokalipse* i drugo (6667⁶¹).

Nakon postavljanja drvenih reljefa *Života Kristovog* i velikog drvenog *Raspela*, Meštrovićeva crkva Sv. Križa, kako ju je on nazvao zbog tog *Raspela* nad oltarom, privedena je, dosljedno *Darovnom ugovoru*, i vjerskoj funkciji.

Ta namjena crkvice u Kašteletu, koju je politička vlast nerado progutala, provedena je zalaganjem Svetozara Rittiga i splitskog biskupa Frane Franića, s kojim je posljednjim Meštrović stupio ne samo u službene, nego i u prijateljske odnose.

Rittig je opširno pisao Meštroviću 6. ožujka 1955, između ostaloga:

«Dragi prijatelju Ivane!

Tvoje pismo od 9. II. mnogo me utješilo, jer je izbrisalo mnogo neugodnih dojmova, što je Tvoje američko državljanstvo prouzročilo i kod Tvojih prijatelja. Utješilo me što mi pišeš da sigurno dolaziš u Evropu g. 1956., pa da bi se mogli tada susresti. Ovih dana se zbiše neke stvari, koje me prinuđiše da Ti pišem i zamolim Te da nam pomogneš svojim savjetom.

Prvo, dogodilo se ono, što si mi nagovijestio u svojem zadnjem pismu kako si se lično obratio (zacijelo) na nekog visokog faktora za posredovanje neka bi se po zahtjevno zakladama posvetila kapela u Crikvinama. Juče primih vijest od prijatelja Abramića da bih poslao Tvrta na svečanost koja će se sutra 7/III obaviti. Čestitam Ti na uspjehu. --- Vidim kako je od Tebe bilo mudro što si stavio ovaj zahtjev posvete u svoju zakladnicu, jer će tako Tvoj divni monumenat i klastrum biti ne mrtva umjetnost nego živi osjećaj i molitva vjernoga naroda, misao i utjeha duševnog čovjeka. Ti mi pisa da bih pošao tom prilikom u Split i udario boravište u Tvom stanu, koji Ti je vazda za obitelj rezerviran. I ja bih to bio učinio da nemam na leđima 80 teških ljeta i više, a ovako sam pozvao Tvrta i ponukao ga da on podje tamo, jer se pristoji da zastupa pri svečanom činu svoga oca. ---»

Dopisano 8. III. 55:

«Sinoć je bio kod mene Tvrta sa svojom drugaricom i priča mi da je učestvovao na posvećenju Crikvina 6/III u nedjelju. Vrijeme je bilo južno. Posvećenje je obavio novi biskup iz Kaštela Dr Franić i služio službu za nakanu zakladatelja dabročinitelja velikog umjetnika. Sama crkva bila je puna ljudi. Prisutni bili tvoji stari prijatelji Luger, Dr. Abramić, Marasović; Slavka i muž su učinili zakusku. Svečanost je protekla u redu i tako je tvoja želja ispunjena. --- « (XVIII. 25).

Meštrović mu je odgovorio 18. travnja:

«Javili su mi da je crkva sv. Križa na Crikvinama blagoslovljena i odslužena prva misa. Pišu mi da je usprkos lošeg vremena bilo dosta svijeta i da je skromna svečanost ljepo i mirno prošla. Možeš misliti da me je ta vijest obradovala, jer je tako ova mala zadužbina privedena svojoj svrsi i namjeni. Izgleda da je bilo izvjesnih teškoća da se dozvoli, da se blagoslov obavi, ali je i to hvala Bogu prebrođeno, kao što ćete i druga pitanja, nadam se, preći i prebrođiti, sa strpljenjem i dobrom voljom. --- « (XVIII. 30).

Svećeniku crkve Sv. Frane na obali, pod čiju je nadležnost spadala i crkva u Kašteletu, Ćirilu Petešiću, pisao je Meštro-

vić iz South Benda, kamo se upravo bio preselio, 11. rujna 1955:

« - - - Što se tiče izvjesnih i jednostavnih akomodacija unutar same kapele pisao sam već poodavno gosp. M. Marasoviću da u dogovoru sa novim upraviteljem pronadje jedno podesno rješenje u pogledu klupa i jednog saga, pa sada očekujem njegov prijedlog. Svjećnjaci koje sam mislio za Otavice neka za sada ostanu u Splitu u kapelici. - - -

U pogledu one druge male kapelice [*Gospe od dobrog sa-vjeta*] koja je vlasništvo moga brata neznam vam za sada ništa reći prije nego budem govorio sa njime i čuo njegove namjere.” (XVIII. 35).

I Galeriji Meštrović je sljedeće 1956. godine pisao da se u crkvi postave klupe:

“Milo mi je što ste odlučili postaviti klupice u crkvi na Crikvinama, što će biti ugodnije kako posjetiocima tako i svijetu kad dodje slušati misu. Klupe treba da su jednostavne i u starom primitivnom obliku poput ovih u malim kapelama. Buduć je crkva uska, mislim da će biti podesno da se za obične dane postave uzduž po sredini, tako da se posjetioci mogu sjesti i promatrati reljefe u izvjesnom o[d]stojanju. Za vrijeme službe u crkvi mogu se postaviti poprjeko, tako da oni koji prisustvuju misi mogu biti okrenuti prema oltaru.” (I. 10. 2).

O posveti Meštrovićeve crkvice u Kašteletu opširno je pisao emigrantski tisak, *Mirthova Croatia Press* (6551), *Nikolićeva Hrvatska revija* (6515) i *njujorški časopis America* (6543). U *Hrvatskoj reviji* je objavljena prigodna propovijed splitskog biskupa dr. Frane Franića, koji je o njoj govorio kao o domu moderne kršćanske umjetnosti. Franićeva je propovijed objavljena i u *Službenom vjesniku biskupije splitsko-makarske*, pod naslovom *Krist i umjetnost* (6514).

Tom je prigodom pjesnik svećenik Jeronim Korner recitirao svoje pjesme. Mnogo kasnije, 1975. godine, objavit će on u Mariboru knjigu pjesama *Nebo s trideset zvijezda*, o Meštrovićevoj crkvi u Kašteletu, s pjesmom *Prva misa u kapeli Svetog Križa* i pjesmama o svakom reljefu *Života Kristovog* (97).

Uskoro se Republika Hrvatska oslobodila brige i izdataka za novu Galeriju Meštrović prepustivši je u nadležnost grada Splita. Grad se dičio svojom privlačnom galerijom, naročito zbog brojnih stranih posjeta i pohvala, ali su njegova sredstva bila oskudnija, a briga za kulturne ustanove u gradu općenito mala. Meštrović je u tome vidio boljitak, zamišljajući gradsku Općinu Split kao onu nekadašnju u doba načelnikovanja dr. Iva Tartaglije. U tom je smislu i pisao novom ravnatelju Galerije Meštrović Josipu Smrkiniću:

«Drago mi je da je moja galerija prešla pod nadležnost Sa-vjeta za prosvjetu i kulturu Narodnog odbora grada Splita - - - držim da je bila srećna i umjesna ideja, da odsle bude galerija pod brigom i nadzorom Narodnog odbora grada Splita, koji će joj uvjeren sam posvetiti punu brigu i toplinu, koja je i mene rukovodila, da tu svoju skromnu uspomenu - - - ostavim u Splitu.» (I. 9; 7200).

23. travnja 1956. pisao je ravnatelju:

«Isto tako mi je milo da ste riješili da vrt ispred galerije popločate, što će sam pristup uljepšati i ujedno biti lakše za održavanje. Da pločnik bude iz pravilnih ploča i sa travicom između sljubnica držim da će dobro izgledati. Poželjno bi bilo da popločanje bude od većih ploča.» (I. 9).

Istog je ljeta pisao:

«Drago mi je što ste se odlučili da se prostor pred galeri-

jom poploča, kako je ranije bilo predviđeno, a ja ranije nisam dospio da to učinim, jer je naišao rat.

Klupice za Crikvine neće mnogo stajati, pa će se i to urediti. - - - Nemam ništa protiv toga da od stvari [skulptura] napravite razglednice, da ih zainteresirani mogu kupiti. - - - Što se tiče održavanja vrta i sličnih stvari, to je potpuno u vašoj kompetenciji i vi radite kako nadjete da je najpodesnije.” (I. 10. 3).

Meštrović je obećao da će prvotnu *Darovnicu* s vremenom dopunjavati daljnjim darovima, bilo dozvolama za lijevanje gipsanih modela koji su već u Galeriji, a nisu obuhvaćeni *Darovnicom*, bilo skulpturama što će ih dalje slati iz inozemstva.

U pismu 1955. odobrio je Galeriji da se neki radovi, koji su još pohranjeni u gipsu, postupno i prema mogućnostima izvedu u trajnom materijalu, u kamenu i bronci (I. 6. 1; I. 10. 1). Pri prijenosu u kamen pomišljao je prvenstveno na svog suradnika kipara Andriju Krstulovića.

God. 1956. darovao je Meštrović Galeriji veliku kamenu skulpturu *Autor Apokalipse* i gipsani model *Persefone*:

« - - - Taj kip, stojeća 'Persefona', od koje ćete sliku naći reprodukovanu u mojoj knjizi. Ova stvar će odgovarati i po veličini i po sižeju toj figuri koju imate [*Daleki akordi*]. Originalni model od ove stvari ostao je iza mene u Rimu pohranjen i trebalo bi ga izliti u Rimu ili Zagrebu - - -

Ovom prilikom mogu vas obavijestiti, da je iza moga odlaska iz Rima ostala jedna velika figura u kamenu (travertino) - - - Siže je 'Autor Apokalipse' [*Sv. Ivan Evanđelist*]. Reprodukovana je također u mojoj knjizi. Ja bi želio da i ovaj kip dodje u Split i da bude sastavni dio moje darovnice.” (I. 9; I. 12. 1).

U sljedećim pismima Galeriji zanima se za dopremu te dvije skulpture iz Rima (I. 12. 2-4).

“Na moje veliko iznenadjenje - pisao je u veljači 1958. - saznao sam da moje dvije skulpture (*Autor Apokalipse*, kamen, i *Persefona*, sadra), koje sam poklonio Galeriji nisu još pridignute iz Rima. Ja sam vam bio u svoje vrijeme pisao gdje se nalaze i poslao autorizaciju da ih vi, ili koga odredite, pridignete. Medjutim sam dobio pismo od jednog vlasnika klesarske radnje, gdje je veliki kameni kip pohranjen još od mog odlaska iz Rima. Dotično pismo vam prilažem, kako bi vidili da sam u dužnosti da dotičnu skulpturu pridignem, koja ljudima kod kojih je spremljena uistinu smeta i zaprema im prostor. Zato vas ovim molim da mi javite, hoćete li biti u mogućnosti da kip koji je u pitanju prenesete u Split. Ako vam to bud iz kojeg razloga nije moguće, a vi budete tako ljubazni, pa me obavijestite, kako bi stvar mogao u neko skladište u Rimu pohraniti.»

A malo zatim:

« - - - u pitanju prenosa onih mojih dviju skulptura iz Rima u Split čudno mi je da Talijani prave teškoće za izvoz, kad se ne radi ni o kakovim antikama. Medjutim mislim, da će to biti samo neka administrativna formalnost, koju će netko od ambasade moći bez daljnega skoro urediti.» (I. 12. 5, 6).

Za skulpturu *Persefone* javio je 1956. Galeriji:

«Što se tiče 'Persefone', Quariglieri e Sansone, kod kojih sam bio ostavio kamenu skulpturu [*Autora Apokalipse*], nisu vam mogli dati podatke o modelu ove stvari. Ja sam je spremio kod franjevaca u njihovom novom skladištu u sklopu novoga im samostana iza Vatikana. Za ovu stvar prilažem vam pismo na Dr. Balića, bivšeg rektora franjevačke univerze, a našeg zemljaka i mog dobrog prijatelja. Ako imade ključ od spremišta znati će on i navedite da se model pomenute skul-

pture izruči onome koga vi odredite da ju pridigne. To ćete vi, razumije se, učiniti kad vam bude moguće i zgodno.” (I. 13. 2).

Obje skulpture, golema kamena *Autora Apokalipse* i gipsani model *Perzefone*, stigle su u Split tek potkraj 1958. godine, i popunile inventar Galerije Meštrović. Prva je postavljena u klausturu Kašteleta, a druga poslana na lijevanje, da je se postavi u vrt pred Galerijom (6684; 6685; 6696; 6697; 6701).

«Drago mi je da je 'Persefona' odljevena u bronzu i da vam je stigla u Split. Nadam se, da će biti dobar pendant 'Dalekim akordima',» pisao je Meštrović ravnatelju Smrkiniću 4. svibnja 1959. (I. 11. 9).

Do tada je u parku, nasuprot stubištu palače, u njegovom središtu, bila skulptura *Daleki akordi*, koja je postala gotovo prepoznatljivim znakom Galerije Meštrović. Nabavom brončanog odljeva *Perzefone* pomaknuta je ona lijevo, a desno je, kao protuteža, postavljena *Perzefona*. Manju skulpturu *Plesačice* predložio je da postave negdje u vrtu (I. 10. 2).

U Meštrovićevoj se palači našlo dosta klišeja i fotonegativa (velikih staklenih ploča) kiparevih skulptura, kao i knjige njegove biblioteke - manje obilne od one u Zagrebu. Meštrović je odobrio da se sve to unese u inventar Galerije (I. 11. 1).

Posjet Galeriji Meštrović bio je vrlo dobar. Dok je u drugim splitskim muzejsko-galerijskim ustanovama brojio 2-5.000 posjetitelja na godinu, Galeriju Meštrović je već 1956. godine posjetilo preko 17.000 osoba, a taj je broj iz godine u godinu stalno rastao. Stoga je Galerija 1957. objavila i svoj prvi katalog, iako je teško namakla sredstva za njega (678; 6595; 6753).

„Da sa katalogom ide sporo, krivo mi je, ali je donekle razumljivo, no svejedno držim da ćete i to pitanje privesti kraju“ - pisao je Meštrović u lipnju 1956. (I. 11. 3).

Uvod u katalogu napisao je ravnatelj Galerije Josip Smrkinić, a predgovor s tekstom o Ivanu Meštroviću i opremu kataloga povjerio je Smrkiniću meni, savjetujući se i inače uvijek samnom o svim važnijim problemima, budući da sam već dugo proučavao Meštrovićevu umjetnost i bio dovoljno upoznat s njom. U turističkom višejezičnom izdanju *Muzeji i galerije*, 1961, napisao sam također prilog o Galeriji Meštrović u Splitu (6966-6969).

Galerija Meštrović imala je tada, 1957, 89 izloženih radova u palači i 29 u Kašteletu.

U knjizi *Put k Meštroviću*, objavljenoj 1965. u Buenos Airesu, opisao je Zlatko Tomičić i posjet Galeriji Meštrović u Splitu i djela izložena u njoj 1958. godine (66⁹⁷⁻¹¹³; 7006).

Dolaskom u Split ljeti 1959. Meštrović se najradije zadržavao u Galeriji, iako nije mogao u njoj stanovati, kao što smo već vidjeli. Bio je zadovoljan njezinim postavom i reprezentativnošću i obećao je daljnje poklone za popunjenje njezinog izložbenog postava Ravnatelj Smrkinić je iskoristio tu prigodu da mu među pohranjenim skulpturama navede one koje bi naknadnim darovanjem pridonijele Galeriji (6771; 6778; 6813).

„O onim stvarima, koje ste na listi obilježili križićima, a za koje sam vam rekao da će moći biti priključene darovnici, pisat ću vam drugom zgodom, kad budem imao više vremena“ - pisao je ravnatelju Smrkiniću po povratku u Ameriku, u prosincu iste godine (I. 6. 5).

U prosincu 1959. pisao je Meštrović Smrkiniću:

“Primio sam vaše pismo od 19 listopada, i evo vam na brzu ruku odgovaram u pitanju mojih sadrenih modela, koji su ostali u Rimu i koje sam vam obećao, da ih možete prenijeti u

Split i postaviti u zbirku mojih sadrenih stvari u vezi sa Galerijom.

Ako se ne varam vi imate popis tih sadrenih modela, koji će vam poslužiti kod verifikacije kad budu stigle. - - -

Koliko se sjećam, vi ste željeli, da i sadreni model *Autora Apokalipse* bude dopremljen u Split. Ja sam Samsonu bio pisao, da vam model izruči, kad god to zatražite. Ovom prilikom vam spominjem, da je sadreni original moje velike *Piete*, koju sam izveo u mramoru ostao kod Zavoda sv. Jeronima u Rimu, i da je smješten u jednom malom vestibulu crkve sv. Jeronima, pa sam pomislio, ne bi li bilo pametnije, da se i ovaj model prenese u Split. Ja ću kad budem opet došao tamo ili inače, rasporediti sa tim modelom kao i sa onim drugima, koji će vam stići iz Rima, kako mi se učini da je najprikladnije. - - - “ (I. 11. 10).

A u proljeće 1960:

«Nakon što sam dobio vaš telegram, ja sam bio Sv. Jeronimskom zavodu u Rimu [javio], da vam izruče 'Pietu'. Međutim sam jučer primio pismo od starješine, da će skulpturu izručiti, ali me vruće moli, da dozvolim da učini jedan odljev u sadri, koji bi trajno ostao u zavodu. Ja sam mu odgovorio da to iznimno dozvoljavam za zavod. Za to će mu trebati izvjesno vrijeme, što će možda prouzrokovati izvjesno zakašnjenje pri transportu 'Piete'.”

Sljedećega proljeća stigle su iz Rima 23 Meštrovićeve skulpture, gipsani modeli što ih je bio izradio uoči odlaska u Ameriku. Tri od njih je darovao Galeriji, *Atlantidu*, *Veselu mladost* i *Joba*, dok su ostale, u autorovom vlasništvu, pohranjene u Galeriji. Među njima je bio i model velike grupne skulpture *Pietà* koja je, izvedena u mramoru, postavljena u crkvi Sveučilišta Notre Dame (I. 6. 7; 6920; 6925).

Ujedno je odobrio da se dadu klesati u kamenu dvije ranije skulpture, od koje prve je gipsani model bio pohranjen u splitskoj Galeriji umjetnina: *Udovice* i *Andele svirače*. Budući da Andrija Krstulović nije mogao prihvatiti taj posao, zauzet klesanjem za *Njegošev mauzolej*, prenošenje tih skulptura u kamen povjereno je splitskom kiparu Radoslavu Duhoviću.

29. svibnja 1960. pisao je Meštrović Smrkiniću:

„Tek danas stižem da vam odgovorim na vaše pismo od 28 travnja. Hvala vam na obavijesti da su moji modeli, koji su bili pohranjeni kod Franjevaca u Rimu stigli u Split, i nadam se u potpunom redu. Vi ćete za sada te modele smjestiti, kako vam se nadje najzgodnije, a drugom prilikom kad budem došao tamo viditi ćemo, gdje i kako će ih se smjestiti, i koje zaslužuju, da ih se permanentno izloži. Međutim držim, da neće biti uputno, da stvari u gipsu izložite u samoj kući, gdje su rasporedjene stvari u permanentnom materijalu. Nekolicina od njih moći će biti smještena u ateljeru u vrtu, pa makar bile i gušće razmještene, a poslije ako se galerija proširi moći će biti adekvatno izložene.“ (I. 11. 12).

13. studenoga 1960:

„Iz vašeg posljednjeg pisma razabirem, da ste dobili kredit za ljevanje 'Ciklopa' (u bronzi) i klesanje reljefa 'Anđeli svirači' u kamenu (segetska). Te su stvari, kako znadete obuhvaćene u mojoj darovnici, i time je izvedba ovih dviju stvari u permanentnom materijalu kompletna, a njihove gipsane modele ćete spremi i sačuvati, kao sastavni dio darovnice.

Nadalje vidim, da namjeravate tražiti kredit za klesanje 'Udovica' čiji se gips nalazi u Modernoj galeriji u Splitu i unjeti ih u sastavni dio izvršene moje darovnice, kao što sam još iz početka mislio i odlučio.

„Atlantida‘ i ‚Vesela Mladost‘ je učinjena iza moje darovnice, a od svake je bio po jedan primjerak izljeven u bronzi i nalazi se ovdje u mojoj svojini. Pošto ste vi sadrene originale ovih dviju stvari primili iz Rima, i kako ste mi pisali dali pomutnjom bez prethodnog pitanja izliti u bronzi, to neka ostane tako kao proširenje moje darovnice. Kad i ove stvari budete smjestili u Galeriji u Splitu, moći ćete u vašem generalnom popisu ove dvije stvari, kao i Joba nadodati u Darovnicu.“ (I. 11. 14).

Tom je prigodom pisao Galeriji Meštrović ljeti 1960. godine:

„Namjeravao sam bio ovoga ljeta doći tamo, te imati prilike da vam u vezi sa mojim tamo pohranjenim stvarima, onima koje nisu u darovnici, kao i gipsanim modelima, koji su dopremljeni iz Rima, razgovaram i kažem svoje mišljenje i namjere. Međutim se nisam osjećao dobro i liječnik mi je savjetovao, da ne idem na tako daleki put.

No hoću da spomenem, tek reda i moga običaja radi, da nisam nikada pravio duplikate, jer se tako u neku ruku smanjuje vrijednost stvari. Toga radi sam u svojoj darovnici tražio od republičke vlade, da ne smije praviti nikakove replike niti stvari udaljiti iz zbirke u Splitu i Zagrebu. U tome je bio još jedan razlog, a taj je da oni koji budu željeli vidjeti stvari dodju na lice mjesta gdje se stvari nalaze.“ (I. 6. 6; I. 11. 13).

Inače je Meštrović bio zadovoljan postavom i djelatnošću njegove Galerije u Splitu:

„Galerija je lijepo uređena. Ponešto se još da popraviti, ali mi se i to što sam vidio dopada,“ rekao je kada ju je posjetio 1959. (6775).

Iako su sredstva za održavanje Meštrovićeve galerije i Kašteleta bila oskudna, karakteristična splitska megalomanija došla je i ovdje do izražaja. Predloženo je, naime, da se Galerija Meštrović mnogostruko proširi gradnjom hangarskih paviljona do zgrade, u kojima bi se okupili gotovo svi Meštrovićevi radovi u zemlji, ali u gipsanim odljevima. Tako bi Galerija Meštrović, u kojoj su izloženi probrani radovi u mramoru, kamenu, bronci i drvu, a osobito su privlačne skulpture u parku, postala odbojna gipsoteka pretrpana skulpturama, koja bi mogla zanimati rijetkog stručnjaka, ali ne i redovitog posjetitelja. Kasnije, kada je otkupljen i istočni dio Kašteleta, izrađeni su projekti za dogradnju stana u njemu, za što su postojali određeni osobni interesi. Projekt proširenja Galerije povjeren je arhitektu Haroldu Biliniću, ali ga je Meštrović prihvaćao sa sumnjom, smatrajući da je prvo potrebno dotjerati ono što postoji, a tek zatim misliti na daljnje zahvate, o kojima se nije htio izjasniti, ali iz pisma ravnatelju Smrkiniću znamo da nije želio vidjeti svoje skulpture izložene u gipsu, nego u konačnim materijalima.

Sam je pisao Biliniću 13. veljače 1960:

„Primio sam vaše pismo od 15 sječnja o. g. Hvala na izvještaju o stanju stvari u vezi sa namjeranim proširenjem moje galerije. Ja sam predviđao da će biti teškoća sa vlasnicima zemljišta, a da i ne govorimo o izdacima sa kojima bi izvedba toga projekta bila skopčana. Meni je razumljivo, da ljudi nedadu svoja zemljišta bez ikakove oštete. Moram napomenuti, da je ovaj kompleks na zapadnoj strani poklonjenoga u polovici vlasništvo moje žene, kao i prilično velika parcela ispod ceste u susjedstvu sa kompleksom Crikvina. Ali bez obzira na to ni ja ne bi bio voljan da to bez ikakve oštete ustupim. Kako znadete usprkos moga poklona u Splitu i u Zagrebu oduzeli su mi obe velike kuće u Zagrebu i izgleda zemljište na Josipovcu. Ja za poklonjeno nisam tražio niti ću ikakvu rekompensaciju tra-

žiti, ali za oteto sigurno hoću, što mi i zakon dopušta. Ostavimo ovo po strani i meni se čini, da je vaša nova sugestija bolja od prve, jer bi bilo bolje povezano sa galerijom i vrtom, i dozvoljavalo bi, da se napravi i stan za upravitelja, te da matična zgrada bude posvećena isključivo izloščima, osim ev. jedne sobe koja bi bila kancelarija upraviteljeva. Pored svih ovih osnova meni se čini, da bi bila dužnost narodne vlasti, da ponajprije do kraja uredi galeriju i vrt oko nje, te da iseli stanare iz galerije.“ (9213⁹¹¹).

Meštrović je predviđao srediti sva pitanja oko proširenja *Darovnice* namjeranim dolaskom u Split 1960. godine, ali ga je bolest u tome spriječila, pa je vlasništvo znatnog dijela obećanih skulptura ostalo neizvjesno. One su se i dalje vodile kao pohrana.

O naknadnim dopunama Meštrovićevih radova Galeriji Meštrović u Splitu pisao sam 1999. u *Muzeologiji* (10650).

13. studenoga pisao je ravnatelju Smrkiniću:

«Oprostite, što vam na vaša pisma od 11. listopada i 2. studenoga tek danas odgovaram, no razlog je taj što sam bio bolestan i djelomično u bolnici, a i sada mi nije potpuno dobro.» (I. 9).

Zatim 28. siječnja 1961:

«Primio sam vaše pismo od 15 prosinca, na koje vam tek danas sa par riječi mogu odgovoriti. Kako ste čuli bio sam sa zdravljem slabo. Da na vrijeme svršavam moju korespondenciju, nije mi bilo moguće.»

Usljedila je i tragična smrt sina Tvrtka, pa je 20. listopada 1961. odgovorio na pismo:

«Hvala vam na vašoj sućuti, koju ste nam poslali prilikom nenadane smrti našeg dragog i nezaboravnog sina, koji nas je prerano ostavio. Primite najljepše pozdrave od nas teško uciviljenih roditelja.»

O Novoj godini primila je Galerija njegovu čestitku, a malo zatim obavijest o smrti (I. 9).

*

Darovnicom 1952. Ivan Meštrović je darovao i svoju kuću u Zagrebu, u Mletačkoj 8, namijenivši je „za privremeni smještaj muzeja darovateljevih umjetnina“ nadajući se, vjerojatno, da će Domu umjetnosti jednom biti vraćena osnovna izložbena namjena, a stari Umjetnički paviljon da će se, prema ranijoj zamisli, pretvoriti u stalnu izložbu njegovih skulptura.

Stanje u Meštrovićevoj kući u Mletačkoj bilo je u prvim poratnim godinama loše. Tvrtko i njegovo društvo nisu mogli jamčiti ni sigurnost skulptura, pogotovo onih malih, koje su bile izložene oštećivanju i odnošenju. Gradska uprava je još 1949. pristupila inventiranju i popisivanju skulptura u stambenoj zgradi i atelijeru, knjiga i ostaloga. U tome sam sudjelovao kao kustos gradske ustanove, Gipsoteke.

Nakon toga, prije *Darovnice*, u studenome 1951, otvoren je javnosti atelijer s privremenim postavom skulptura (6298; 6299; 6579).

Početkom 1958. započelo se preuređivanjem zgrade i atelijera, na temelju *Darovnice*, u stalni postav Meštrovićevih umjetnina, nazvanu Meštrovićev atelje.¹⁴⁵

Krajem studenoga 1958. izglasala su oba Vijeća NO Zagreba preuzimanje Ateljea Meštrović, koji je sljedeće 1959. godine dan na upravljanje Gradskoj galeriji suvremene umjetnosti u Zagrebu. Tada je u zgradi i atelijeru bilo 219 skulptura, 9 slika, 69 crteža i skica, preko 1000 arhitektonskih nacrti, 105 kutija

prepiske i 63 slike i 9 skulptura drugih autora, zatim 927 knjiga, časopisa, kataloga, novina i dr. (6683).

God. 1961. i 1962. preuređivane su Meštrovićeva kuća i atelijer, u kojima je on proveo 20 godina života i rada, za novi galerijski postav Ateljea Meštrović. Autor restauracije bio je arh. Miro Begović. Meštrović je prigodom posjeta Zagrebu 1959. i zatim u prepisci koja je slijedila, odobrio plan postave i uređenje galerije. Za kustosa Ateljea Meštrović postavljena je Vesna Barbić, koja je njime rukovodila daljnjih 25 godina (7047; 7063; 7065; 7090; 7291; 7356-7358 ; 10657 ; 10663).

*

Vrlo mnogo Meštrovićevih skulptura, gipsanih modela i odljeva, nalazilo se već tada u zagrebačkoj gradskoj ustanovi Gipsoteci, koja će se, kada je 1949. preuzme Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, nazvati Gliptotekom. Njezin neobično poduzetni ravnatelj dr. Antun Bauer sakupio je Meštrovićeve gipsane modele odasvud, posebno iz umjetnikova atelijera na Josipovcu. Mnogi gipsani modeli, osobito oni velikih skulptura, bili su znatno oštećeni, pa ih je preparator Medvjed neprestano popravljao, a često manjkave komade i dopunjavao. Ti postupci nisu uvijek bili ni konzervatorski, ni restauratorski, a u svakom slučaju presmionici.

Osim toga u Gipsoteci su se odlijevale u gipsu i Meštrovićeve skulpture raznih izvora, vrlo često i u više kopija, a sve bez ikakvog autorovog odobrenja. Neke od tih kopija zamjenjivane su za skulpture drugih kipara, a neke su tvorile dio bogate umjetničke Bauerove zbirke, koju je on kasnije darovao Vukovaru i tu je u ratu doživjela neizvjesnu sudbinu.

Modeli i gipsani odljevi su bili izloženi u neprivačnim prostorijama Gipsoteke, nekadašnje tvornice kože, tvoreći najistaknutiji i najzanimljiviji dio galerijskog postava.

Kao kustos od 1945-1949. bio sam zadužen za zbirku suvremene domaće plastike u Gipsoteci i za Arhiv suvremene umjetnosti. God. 1949. objavljen je, kao interno izdanje, moj *Vodič kroz zbirku savremene domaće plastike* u Gipsoteci, s opisom Meštrovićevih skulptura (6249³¹⁻³⁶).

1983. u Gliptoteci je bilo inventirano preko 250 Meštrovićevih skulptura (III.2). Većina njih bile su vlasništvo obitelji Meštrović ili drugih ustanova, ali je Gliptoteka načelno svaku skulpturu koju bi vraćala vlasniku prethodno odlila za svoju ustanovu (10701).

*

Narodni je muzej u Beogradu imao bogatu zbirku ranih Meštrovićevih skulptura *Vidovdanskog ciklusa*, koje nikada nisu bile isplaćene autoru, dosljedno ugovoru. Tijekom 1962. godine Narodni je muzej, pod ravnateljstvom akademika Viljka Petrovića, odljevao u bronci sve Meštrovićeve skulpture, ne samo gipsane modele, nego i one izrađene u kamenu, navodno radi zaštite skulptura. Međutim, te su kopije zatim rasute kojekuda, većinom u Galeriji Jovan Popović u Opovu (599; 7275; 7297).

*

Dio Meštrovićeve *Darovnice* tvorio je i mauzolej obitelji Meštrović u Otavicama, kojega on nije htio zvati mauzolejem, nego crkvicom. U jesen 1955. bio je Meštrović obaviješten da će šibenski biskup, čijoj su diocezi spadale Otavice, posvetiti tu crkvicu-mauzolej (XVIII. 35).

SMRT

Na povratku iz Hrvatske u Ameriku Ivan Meštrović je imao 76 godina. Iako ga je putovanje umorilo, općenito se osjećao «duševno i tjelesno osvježen i ojačan», kako veli Dragutin (Karlo) Mirth, koji se tada s njime družio (7142⁴⁶³).

A tada ga je zadesilo nekoliko fizičkih i psihičkih udaraca.

Prvi je bila neočekivana vijest o smrti Alojzija Stepinca 10. veljače 1960, kojega je prethodne godine bio našao u dobrom zdravlju (7142⁴⁶³).

Meštrović je namjeravao i toga ljeta posjetiti domovinu, kako je mnogima bio obećao, ali je u proljeće odlučio dva ljetna mjeseca provesti u Španjolskoj, na Mallorci. Je li ga na promjenu plana puta potakla Stepinčeva smrt ili što drugo, nije poznato. S Mirthom se dogovarao o tom putovanju, zauzimajući se za neko tiho mjesto, koje bi mu moglo dočarati Jadransku obalu. Putovao bi brodom, jer nikada nije htio putovati zrakoplovom. Međutim, na pregledu u renomiranoj američkoj bolnici Mayo Clinic liječnici su mu savjetovali da ne putuje, pa je odustao od Španjolske.

Nije se usudio putovati ni u Europu, nego je na nekoliko tjedana pošao na Bahamske otoke, kod Floride. Ali to ga ljetovanje nije odmorilo. Smetala mu je vlažna tropska klima, a fizički se i inače osjećao loše.

«Glas mu je bio umoran i tih - veli Mirth, koji je bio s njime uoči i nakon toga ljetovanja. - U oba navrata govorio mi je o svom djetinjstvu, o zgodama, koje je doživio kao bosonogi dječak trčeći po proplancima; o svojim rođacima, pričama, legendama i vjerovanjima, s kojima se živjelo i umiralo u njegovom selu. Glas mu je bio postao toliko tih, da sam se ja posve primaknuo k njemu, da ga čujem i, usprkos toga, mogao sam razabrati samo jedan mali dio. To je bilo po prvi put, da sam vidio, kako njegove snage vidljivo jenjavaju.

Neka dva mjeseca kasnije, početkom listopada 1960., doći će vijest iz South Benda, da je Meštrovića pogodila kap, koja mu je kao posljedicu donijela poteškoće vida, govora i djelomičnu uzetost. No iza tog udarca, on će se u relativno kratko vrijeme upravo čudesno oporaviti i nastaviti svojim radom u ateljeu i podučavanjem na Notre Dame University.

U 1960. godini Meštrović će dobiti dva priznanja za svoj umjetnički rad u Sjedinjenim Državama, tada 2. prosinca 1960., naime, objavljen je njegov izbor za člana *The American Academy of Arts and Letters*. Broj članova Akademije je ograničen na 50. - - - " (7142⁴⁶⁵).

11. travnja iste godine izabralo ga je londonsko *Kraljevsko društvo za unapređenje umjetnosti, obrta i trgovine* članom *Benjamina Franklina* (XVIII. 48).

Govoreći o Meštrovićevim posljednjim godinama, pisao je njegov sin Mate:

„Već je više godina Meštrovićevo zdravlje opadalo. Patio je od krvnog tlaka, djelomične gluhoće, okrećenja arterija, bolesnog srca, od staračkih bolesti otežanih neprestanim radom i potpunim nemarom prema vlastitim fizičkim mogućnostima.“

U listopadu 1960, za doručkom, osjetio je slabost i šalica kave mu je ispala iz ruke. Udarila ga je kap, pa je odveden u bolnicu. Imao je smetnje s kretanjama i govorom, ali je zadržao vedrinu i radost.

„Meštrović je prihvaćao život s dubokim pomirenjem sa sudbinom. U siromaštvu svoje mladosti naučio je da su tuga, patnja, pa čak i smrt neizbježni sastojci života.

Od kapi je ostao gotovo slijep, ali je kasnije vidio, osim u popodnevnj polutama. Ipak je počeo ponovno odlaziti u atelier; u početku samo sjediti kod svojih skulptura, a zatim i modelirati.“

Posljednjih godina života Meštrović se dopisivao sa svećenikom Dragutinom Kamberom, kojega je zvao Mijat Tomić. Tako mu, između ostaloga, piše 15. prosinca 1959, nakon povratka iz domovine:

„Ni ja se sa zdravljem ne mogu pohvaliti, a i žena ima teškoća s nogom, ali hramljući i petljajući guramo dalje i evo očekujemo Božićne svece, koji su nam pred pragom i za koje očekujemo da će mi brat i sin Mate doći, i bar nas time malo obradovati.“

A na sam Božić piše mu o svojim dojmovima iz domovine i nastavlja:

„Sa zdravljem se ne mogu pohvaliti, ali ni ništa naročito potužiti. Radim svakog dana i prilično jednakim tempom. Što se tiče mojih ‘Uspomena’, ja mislim da je vaš prijedlog podasan, da stvar pošaljem Nikoliću, i da on najgrublje griješke izgadi, kad mu je to već zanat. Prvi dio mu šaljem već sada, a drugi ću mu poslati, čim mi ga pošaljete.“

Za Božić su mi došli brat i sin sa snahom i unučetom, pa ga provodimo koliko je moguće po našem domaćem običaju, sjećajući se ostale rodbine i prijatelja - - - «

U sljedećem pismu Kamber izvještava Meštrovića da je Maria Dorfer završila tipkanje rukopisa *Uspomena* u tri primjerka i o svojim bolestima, a Meštrović mu odgovara 22. svibnja 1960, uz ostalo:

“Držim, da ste učinili dobro, što ste se primili da u Clevelandu održite zadušnicu za Bleiburške žrtve i da održite i besjedu njihovoj uspomeni, ne štedeći ni one, koji su skrivili, da su tamo dospjeli, ni njihove krvožedne dželate. Glavni krivac je otišao Bogu na istinu, a i dželati će prije ili poslije platiti svoje zlodjelo.“

- - - Imao bih naime 28. biti u New Yorku i zadržati se po svoj prilici jednu nedjelju dana u vezi s jednom većom naručbom za Inter Church Center u New Yorku.”

Nakon sastanka s Meštrovićem Kamber mu piše:

„Ali razgovor s vama donekle me je i ražalostio. Opazio sam, da je na Vas Tito djelovao više nego sam ja mislio da će. Kao da vas je ponešto udaljio, t. j. još više povećao distancu između vas i Crkve, pa čak između vas i Evandjelja i Kršćanstva. Ili se možda varam. Dragi moj Meštre, Tito i komunizam proći će, kao i mnogi drugi huragani, ostavit će koje zlo i poneke dobre tragove, a Krist će to sve nadživjeti. Pisao sam i ja Nikoliću u B[ueno]s Airesu, da se marljivo dade na posao oko vaših uspomena.“

Na povratku sa Bahama pisao mu je Meštrović 25. srpnja 1960:

„Ja nisam zaboravio da sam vam obećao jedno malo raspeće, nu pošto sam koji dan iza vaše posjete otputovao, nisam to mogao odmah učiniti. Kako je spomenuto raspeće iz bijele sadre, to mu moram dati neku patinu i zamijeniti križ na kome sam ga izmodelirao u malo bolje drvo, kako bi sve skupa decentnije izgledalo, pa će ovaj posao biti završen kroz dva tri dana. Ja ću stvar zapakovati i poslati vam, a vi ga postavite gdje nadete da će najzgodnije stajati.“

Nadalje se Meštrović brani od optužbe da popušta Titovom komunizmu.

„ - - - U toj stvari vam mogu reći, da niti sam sa toga sastanka ni dalje ni bliže Crkvi ni njenoj misiji, nego što sam bio prije. Ništa na ovome svijetu nije vječno, ali će Kristove zasade ostati vječne, usprkos često rdavih vojnika, koji tobože te zasade i istine brane. Mnogi su slični glumcima iz provincijskog kazališta.“

Nakon udarca kapi Kamber nagovara Meštrovića da ga svećenik Dominik Mandić, njegov prijatelj, ispovjedi, pričesti i dade mu posljednju pomast.

„Od Vas se traži samo jedan mali prijateljski razgovor s ispovjednikom (drom Mandićem), u kojem ćete iskreno priznati, da se je i u vaš život (kao i u život svakog od nas) potkrala po koja moralna pogreška, po koja prašina, za koju biste voljeli da je nije bilo i koja nije dostojna djeteta Božjeg - - -

Evo, dragi moj Meštre, ovo je posve dosta za vašu pripravu, da primite ove katoličke sakramente po vjeri svojih otaca - - -

Nikakvi vam formulari molitava nisu potrebni - ni ‘oče naš’, ni ‘vjerovanje’, ni prije ispovijedi i pričesti, pa ni poslije. Vi s Bogom, u ime molitve, razgovarajte mirno iznutra u svojim osobnim formulama i izrazima. Pustite samo o. Mandića neka on moli, a vi ga - koliko možete bez umaranja - u mislima pratite.“

Meštrović mu otpisuje 28. listopada 1960:

„Dragi Mijate,

Hvala vam na sjećanju i ljubaznom pismu i vašoj brizi oko mene. Već je odavno, što ste mi pisali, a ja evo s ovom bolesti prirodnom prirodom ne odgovorih vam, iako vas se inače dnevno sjećam. Ja sam nekoliko dana iza vaše posjete krenuo iz bolnice i preselio se kući, gdje mi je, razumije se, mnogo ugodnije i prijatnije biti sa svojima. Inače se sa mnom od izlaza iz bolnice nije ništa desilo naročito, ni nažalost nikakva naročita napretka, ali na gore ni u jednom slučaju. Liječnik veli, da mi je znatno bolje i ja sam sklon da mu vjerujem, iako je taj napredak vrlo spor. Zadnjih dana skoro svaki dan idem dva puta do ateljera, pa makar da nisam u stanju ništa raditi ili đacima korigirati, nego samo toliko da me želja mine i sve očekujem i nadam se da će mi se razbistriti u glavi i u tijelu, jer je jedno i drugo u nekoj maloj omaglici, a nadasve u viđenju i stalnom stajanju ili hodanju, o čemu me liječnik uvjerava da je u vezi s cirkulacijom krvi, i da će mi čim se oporavim, biti bolje i da ću moći raditi, ako ne odmah u moći i obsegu moje navike, ali da će se i to ispraviti i dotjerati. Nijedan od organa nije mi bio uzet, jer nikakav centralni poremećaj nije uslijedio. To su dakle vijesti u našim novinama malo pretjerale u predviđanju neke ozbiljnije kapi. To može, naravno, doći, ali liječnici to ne očekuju a niti ja sam, nego predviđam da ću i to preturiti i prekrpati.

Što se mene tiče, to mi je uistinu svejedno, ali kako znadete imao bih volje i dužnosti da još mnogo sredim i zakrпам u svojoj bližoj i daljoj porodici. Međutim to je sve, kao i ostalo, u božjim rukama. Ne znamo u čemu je i zašto ono što mi zovemo saznani život, baš ko ni ono što zovemo nepoznati, a niti ćemo možda ikad saznati. Hvala vama i tolikim mojim prijateljima oko brige o mojoj duši. Ta briga me je često zanimala u mom radu i nastojanju, koliko je to uopće dano i moguće jednom smrtnom čovjeku. Međutim, briga i sudbina moje duše nije me nikada uznemiravala i nešto mi je šaptalo iz moje podsvijesti, da ima onaj koji je sve to udesio i odredio. Zašto opet i kako, to jedini on znade. Tko je i što je taj, to samo on znade i drugi nitko. Svako tumačenje je tek ljudsko i proizvoljno, a to ljudsko je

proizvoljno i uzeti kao apsolutnu istinu, i čini mi se da je makar nehotično svetogrđe prema onome, koji jedini jest. Naše kršćanstvo u kome smo se rodili i kome smo odani, čini mi se da je najbliže onome što jest i što bi trebalo biti, i ono obuhvaća sve opće i sve ljudsko pa ma kako se nazivalo, jer uključuje svu mudrost i svu ljubav, i tko ga se bude držao, nema straha za njegovu dušu.

Eto, za danas, dragi Mijate, samo ovo par slabih riječi za koje nije ni ora ni momenat, pa bili mi u rastanku ili pred rastankom ovoga što mi zovemo ljudski svijet.

U nadi da ćemo se opet vidjeti, ja vas srdačno pozdravljam.

Vaš Meštrović.“

Meštrovićeva „ispovijed“ prijatelju ocu Dragutinu Kamberu, iznesena uoči smrti koju je očekivao, od bitne je važnosti za shvaćanje i tumačenje Meštrovićevog odnosa prema vjeri općenito, posebno prema kršćanstvu, a napose prema katoličkim dogmama. Taj je odnos važan za tumačenje njegovoga pristupa religioznim temama u umjetnosti, njega kao najkršćanskijega od svih kipara novijega doba. On je vjerovao u Tvorca svijeta, u nekoga tko upravlja zakonima svemira, tko je istina i dobro. On je bio u dubokoj kršćanskoj tradiciji, smatrajući ujedno kršćanstvo najboljom od svih vjera. Ali on nije priznavao Crkvu kao posrednika između Boga i čovjeka, nije vjerovao u crkvene dogme ni u katekizam, dapače, imao je i zamjerki svećenicima kao božjim glasnicima, iako je s njima bio u najboljim, čak i prijateljskim odnosima, posebno s franjevačkim redovnicima.

Ocu Kamberu je pisao 13. ožujka 1961:

„Držim --- da nećete upisati u grijeh sebi da ste prijateljevali i držim prijateljujete s čovjekom u kome nisu udomaćene ni usađene baš sve katoličke dogme, ali koji usprkos svega toga drži da je opravdano da se naziva Kristovom Crkvom,

mada joj stepenice nisu tako visoke, da ih se može identificirati sa samim Kristom, koji neizmerno stoji iznad njih. Milo mi je da dopuštate da sam vrlo često, mogao bih reći, gotovo poglavito u mislima s Kristom, čovjekom koga su nazvali Bogom, i ako ikakav čovjek taj naslov zaslužuje, to ga zaslužuje Isus iz Nazareta, kome ću ja svojim smrtnim životom ostati vazdan odan, a što će biti s posmrtnim životom, i ima li ga, to ostaje u rukama Njegovog Oca, koji je Otac ne samo Njemu, nego svemu živome, od maloga mrava. Sin sve ljude smatra braćom, skromne i krupne, on je očito smatrao i one mislioce, ko što su bili na pr. Buddha ili Sokrates i autor Veda, kojima je njihov Brahma tumačio da će svi ljudi doći do njega, makar da su mu bliži oni, koji se savršeniše uspinju k njemu. A zanimljivo je da su ona dvojica spomenutih mislioca ispovjedili pred svoju smrt, govoreći s učenicima o besmrtnom životu iza groba, gotovo identično, govoreći da im je njihovo glavno nastojanje bilo govoriti istinu, te da se i njima istinski ispovijedaju, da ne znadu ima li ga, ili ga nema, pa da zato ne mogu tvrditi ni jedno ni drugo. Svejedno se može razumjeti da su se nadali da ga ima.

I kako bi drugačije bilo, kad je Bogu sve za uvijek živo.

Slično vašim opomenama imao sam davno, prije moje današnje bolesti od nekih prijatelja, koji su se posvetili svećeničkom zvanju i spominjali mi, zapravo upirali prstom na moju dužnu tajnu prema Bogu. Ja sam se obično branio, da ne želim posrednika između sebe i Boga, kao ni u narodnim stvarima između sebe i Domovine. Sjećam se da smo pred više od dvadeset godina doticali taj predmet, pokojni Stepinac i ja, i da me je, prema onome što je čuo od drugih popova, nazvao panteistom, ne praveći mi pri tome nikakve zamjerke, rekao je da su nam duše usprkos toga slične. Izgleda da je o tome bio s vremenom još više osvjedočen, što su njegove suze i zagrljaj potvrđivali, prilikom našeg zadnjeg sretanja i oproštaja. ---

Ivan Meštrović na odru u South Bendu, 1962.

Vidim da ste bili obaviješteni o mom fizičkom stanju, pa i od mog sina Tvrтка. Zdravlje još nije perfektno, ali ide pomalo naprijed, pa makar i sporo.

Kako ste čuli, Tvrтко je preko dva mjeseca ovdje kod nas i to mi je u mojoj nezgodi davalo utjehe, a isto tako jedan njegov mali sinčić, koji je također s nama. Nema mu nego šest godina, ali je vrlo pametno dijete. Pored moje nezgode, došla je nezgoda i na moju ženu, pred dva-tri dana slomila je nogu u kuku, nalazi se u bolnici, a ne znamo kako dugo će morat ostanuti. A Tvrтко bi se imao vratiti oko Uskrsa u stari kraj, pa i njemu i nama teško pada, da ja i žena ko dva invalida moramo ostanuti sami.

Ostanite zdravo, dragi prijatelju, i primite srdačne pozdrave.

Vaš Meštrovčić.“

Odgovarajući 16. ožujka 1961. na Meštrovčićevo pismo, Kamber sa svog vjerskog gledišta raspravlja o Budi, o Muhamedu i dr., a zatim dodaje u vezi s Tvrtkom, s kojim je također bio u dopisivanju:

„Ja na vašem mjestu ne bih dao Tvrtku da se vraća u Jugoslaviju. Stradat će. On je i bez toga stradalnik - ali u Jugoslaviji će konačno zaglaviti. Ako bi ostao tu negdje u USA, ja sve mislim, da bi se pomalo umirio i sredio. Možda je od mene preuzetno i bezobrazno da se u takve stvari miješam, ali to mi se otima da kažem, jer ne mogu prešutjeti. Opet vas molim, oprostite mi i ovu opasku.“ (10370³¹¹⁻³²⁸).

Tvrтко je, kako tvrdi njegov rođak Tomo Meštrovčić, pošao u Ameriku tražeći zaštitu roditelja, ali oni ga nisu prihvatili i zadržali, nego otpremili natrag, na što se na povratku žalio Tomi (10795⁶¹).

Meštrovčić je zadnje godine svoga života, predosjećajući skorbu smrt, zacijelo razmišljao o posljednjim pitanjima smrti i zagrobnog života o kojima je raspravljao s Dragutinom Kam-

berom, ali se, bez sumnje, s grizodušjem i samopredbacivanjem sjećao Kamberovog savjeta da zadrži Tvrтка u Americi jer će, vrati li se u Jugoslaviju, stradati. Tada ga je, nakon vlastite bolesti, ženinog udesa, pogodila i treća najteža nesreća, koja mu je zagorčala zadnju godinu života i umnogome ubrzala njegov kraj: tragična smrt sina Tvrтка, najteži udarac u inače burnom životu, nakon gubitka kćeri Marte.

26. rujna 1961, dakle nedugo nakon povratka u Zagreb, Tvrтко je nađen obješen. Njegova smrt nije potpuno objašnjena, a obitelj nije vjerovala da se on sam ubio. Sinu Mati je rekao da je obaviješten iz Beograda da postoji sumnja da je Tvrтко podmuklo ubijen.

Meštrovčić je sebe u jednom pismu prikazao kao stablo kojemu su dvije grane odlomljene: Marta i Tvrтко (7133¹³; 9134¹²⁶). Tada se, pod tim psihičkim pritiskom, prihvatio modeliranja posljednjih potresnih skulptura: posljednjega *Autoportreta*, uplakanoga oca, *Starog oca tužnog zbog smrti sina*, *Otac se oprašta od sina u zagrljaju*, *Majka se nježnim poljupcem oprašta od preminule kćeri* i neposredno pred smrt skulpture *Pietà*.

Na vijest o Tvrtkovoj smrti pisao mu je Kamber 4. studenoga 1961:

“Čuo sam za Tvrтка, što se je dogodilo... Duboko me je potreslo. On je meni mnogo pisao kad je bivao ovdje u USA. kadikad čak i po 2 puta a dan. On je bio velika - i vrlo smetena duša. Na mahove bi odavao odbljesak očeva genija, a onda bi zastranio, goropadio se i lutao. Ipak u toj je duši bila stalna ogromna težnja za dobrom, za Bogom, za svetim i za vječnim i jedna nepomirljiva pobuna protiv zla. On je to zlo osuđivao i u sebi i izvan sebe. Bio je nemilosrdno iskren u priznavanju svojih slabosti i pogrješaka. Nalazio se je u vrtlogu, s kojim se nije mogao izmiriti. - - - “ (10370³³²).

Kćeri Marici Meštrovčić je pisao da dođe s djecom što prije, jer on tu tragediju neće preživjeti. Ona je sljedeće godine opisala njegov kraj:

Meštrovčićeva pogrebna povorka

«Stigli smo iz B[ueno]s Airesa u South Bend na Staru Godinu i svi zajedno dočekali Novu, ne sluteći, da je zadnji oproštaj od tate i dobrog, nezaboravnog djeda tako bliz. U ovih zadnjih godinu dana, što se nismo vidjeli, činilo mi se, da je moj otac dosta oslabio i ostario, ali to se činilo samo na momente. Kad bi stavio kaput, da podje u atelier, ili se iz njega vraćao, izgledao je dvadeset godina mlađji. Često bi rekao: 'Kad radim, zaboravim, da sam već star.' Mojoj majci je par dana pred smrt kazao: 'Obećao sam sebi, da ću raditi do svog posljednjeg dana.' Održao je riječ.

Šesnaestog siječnja ujutro se digao kao obično, ali se tužio, da su mu noge teške, i majka i ja smo ga molile, neka ne ide u atelier, to više, što je jutro bilo užasno hladno. On je samo odmahnuo rukom, i otišao. Pratio ga je njegov brat Pešo. Već poslije jednog sata su se vratili. Tata je rekao, da se dobro ne osjeća, i da ga samo pustimo da otpočine. Dosta je mirno spavao, skoro dva sata. Kad smo ušli u sobu, da ga upitamo, da li što treba, imao je već poteškoće u govoru. Odmah je bio pozvan liječnik, ali je taj došao tekar oko šest sati uvečer. Tatin redoviti liječnik bio je na bolovanju, pa je došao njegov zamjenik, jedan mladi, skroz neodgovoran i nesavjestan liječnik, koji ga je pregledao i uvjeravao nas, da se, istina, radi o drugom napadu kapi, ali, kako ga je 'liječnička mudrost' godinu dana prije toga spasila od najgorega, da će to i ovog puta učiniti. Naime, moj otac je imao prvi napad kapi u listopadu 1960.

Naravno, trebalo ga je odmah prevesti u bolnicu, no ta sama činjenica nije nas zabrinjavala, jer u Americi se i jača prehlada liječi u bolnici. Toliko je liječnik uvjeravao, da stvar nije ozbiljna, da je mojoj majci savjetovao, da ga ne prati u bolnicu, s obzirom, da je tu večer bilo -37 C. i užasna poledica (a ona još uvijek hoda sa dva štapa, pošto je pred par mjeseci slomila kuk). Tako sam tatu pratila samo ja. U bolnici ga je opet dr. Engels površno pregledao, dao na brzu ruku upute jednoj mlađoj i neiskusnoj bolničarki (kako smo se poslije mogli uvjeriti) i žurno otišao, jer je bio negdje pozvan na večeru. Bolesniku su davali kisik, ali poslije 1 sata mi se pričiniilo, da se njegovo stanje pogoršava, makar da su bolničarke tvrdile obratno. Kada je mama nazvala rekla sam joj (govorila sam iz sobe, pred tatom, koji je sve čuo i pratio, a nisam htjela da mamu preplašim), da mi se čini, da bi bilo ipak bolje, da odmah dodje, jer da tata hoće nešto reći, a ja ga ne mogu nikako razumjeti, a to će ona sigurno uspjeti. Mamu je prepoznao, kad je poslije par minuta došla, a nepuni sat poslije je već sve bilo gotovo. Nismo imali vremena, da dozovemo kojeg drugog liječnika, ni mogućnosti, jer su svi bili na večeri... Tako je umro bez njihove pomoći, sam, pred očima moje majke i mene, u bolničkoj sobi u South Bendu... Bilo je 9,27 sati [poslije podne], u utorak, 16. siječnja 1962.

Zadnjih trenutaka se je mučio. Čuli smo kako je dvaput rekao: 'O Bože moj! O Bože moj!' To su mu bile zadnje riječi, a poslije toga, kad ga je ostavila svijest, sigurno se vratio u svoj zavičaj i možda nije bio svijestan, da tako daleko od njega umire. Izraz lica mu se odmah ublažio. Izgledao je kao da spava. - - - (7132⁹⁸⁻⁹⁹, I. 18. 6).

Nije htio posljednju pomast ni isповijed. Dok je još bio pri svijesti rekao je „Ako je ovo kraj, neka dođe brzo.“ (7132; 9064³³⁴).

U petak 19. siječnja održane su zadušnice u crkvi Sacred Heart pri Sveučilištu Notre Dame. Misu je služio rektor Sveučilišta o. Hesburgh, a prigodni govor o pokojniku izrekao je biskup Andrej Grutka iz Garya, podrijetlom Slovak. Na oltaru je

bila velika Meštrovićeva mramorna *Pietà* (7062; 7132¹⁰⁰; 7353).

Nekoliko tjedana zatim pijanist Theodor Lettvin, koji je bio gost u Meštrovićevom domu, a vidio je njegova djela i u Jugoslaviji, održao je u South Bendu klavirski koncert u čast pokojnoga umjetnika, svirajući Rahmanjinove varijacije na Paganinijeve teme (7195; 7196).

Hrvatska akademija u Americi (*The Croatian Academy of America*) održala je u New Yorku, u iseljeničkoj crkvi Sv. Ćirila i Metoda, komemoraciju i misu za pokojnoga Ivana Meštrovića 29. travnja 1962, uz prisustvo njegovoga brata i sina. Prigodni govor je izrekao predsjednik Akademije Karlo Mirth. Zatim je Bogdan Radica održao govor o Meštroviću čovjeku, rodoljubu i umjetniku (7143; 7274).

“Umro je kao izagnanik - završio je Radica svoj vrlo opširni govor - u tuđoj zemlji, pa su u njegovoj viziji života i smrti morale lebjeti one riječi velikog Pape Grgura VII, koje lebde i pred nama izbjeglicama današnje tragedije: - - -

“Volio sam pravdu, a mrzio bezakonje, i zbog toga umirem u progonstvu.” (7179⁴⁸⁶⁻⁴⁹²).

Svečane zadušnice za Ivana Meštrovića održane su i u glavnom iseljeničkom središtu, u Buenos Airesu. Organizirao ih je urednik *Hrvatske revije* Vinko Nikolić, koji je tiskao i razaslao osmrtnicu. Misu je služio o. Ivan Kalajzić (7333).

Tom je prigodom došlo i do jednog neugodnog ispada. Pred crkvom je dijeljen letak koji je prisutne na zadušnicama nazivao «jugoslavenskim upljuvcima», jer bi jednako tako prisustvovali zadušnicama za Aleksandra Karađorđevića ili za maršala Tita (7112; 7304).

Međutim, neprilike oko preminulog Ivana Meštrovića tek će uslijediti i ocrniti jugoslavenski režim pred svijetom.

Poštujući očevu želju da bude pokopan u domovini i zavičaju, Mate i Marica Meštrović su se obratili jugoslavenskoj ambasadi u Washingtonu za odobrenje prijenosa lijesa u Otavice. Odgovoreno je da neće biti nikakvih poteškoća; dapače će ustrojiti odbor koji će se brinuti oko pogreba. Rečeno im je da se udovoljava njihovoj molbi da lijes bude dva dana izložen u crkvi Sv. Marka u Zagrebu, dva dana u crkvi Sv. Križa u Kašteletu u Splitu, a zatim prevezen i pokopan u obiteljskom mauzoleju u Otavicama. Sve crkvene obrede morat će sami organizirati. Obitelj se dogovorila sa šibenskim, splitskim i zagrebačkim biskupima da održe mise zadušnice; u Zagrebu, u Sv. Marka čak pontifikalnu misu, po odobrenju Vatikana.

Kada su Mate i Marica stigli u Pariz, javljeno im je da je lijes već krenuo iz Münchena u Zagreb posebnim zrakoplovom. Javljeno im je iz Ministarstva vanjskih poslova da crkvene vlasti ne odobravaju izlaganje lijesa u crkvi Sv. Marka, iako je to Vatikan bio odobrio.

Kada su zrakoplovom iz Pariza stigli u Zagreb dočekao ih je odbor za sprovod i rekli im da je lijes “zbog ružnog vremena” odmah otpremljen u Drniš i da istu večer mogu i oni krenuti, a da je u Zagrebu bio dočekan sa svim počastima. Nastala je bučna svađa između tajnika Izvršnog vijeća Sabora Jure Ivezića i Meštrovićeve djece, koja su ga napala zbog prijekare, jer je bilo dogovoreno da se lijes izloži u Zagrebu i u Splitu (7132⁹⁹⁻¹⁰⁰).

U Zagrebu je Župni ured Sv. Marka bio objavio osmrtnicu, izloživši je u svim gradskim crkvama, pa se očekivao vrlo veliki broj sudionika na pontifikalnim zadušnicama u župnoj crkvi Sv. Marka 23. siječnja, gdje je lijes trebao biti izložen cijeloga dana (IV. 27).

Javnost je iz službenih izvora pak bila drugačije obaviještena, kao da je sve najbolje obavljeno. Beogradska je *Politika*, pod naslovom *Telo Ivana Meštrovića ispraćeno iz Zagreba za Otavice*, pisala o službenom dočeku lijesa u Zagrebu, u nazočnosti tajnika Izvršnog vijeća hrvatskog Sabora Jure Ivezića, predsjednice Savjeta za kulturu Hrvatske Anice Magašić, predsjednika Narodnog odbora grada Zagreba Marka Blaževića, članova Jugoslavenske akademije na čelu s potpredsjednikom Franom Kogojem, tajnikom Matice iseljenika Hrvatske Tomom Nikšićem, američkim konzulom u Zagrebu Merilom Whiteom i generalnim konzulom Velike Britanije J. Juddom.

„Pošto su položeni vijenci, posmrtni ostaci Ivana Meštrovića preneseni su u specijalni vlak, koji je zbog vremenskih nepogoda na ličkoj pruzi odmah krenuo za Drniš. Iz ovog mjesta bit će preneseni u Otavice i sahranjeni u obiteljskom mauzoleju.“ (7190).

I drugi su listovi jednako izvijestili, na temelju službene izjave *Tanjuga* (7257; 7300; 7313; 7316; 7318-7323; 7337; 7341). Jednaka su bila i više ili manje iskrena službena saučesća. Tako je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu objavila brzojav saučesća obitelji Meštrović, žaleći svog „počasnog člana“, jer pravim članom nije bio nikada ni izabran (7135; 7224; 7268; 7325; 7326; 7334; 7355). Srpska akademija nauka i umjetnosti održala je komemorativnu sjednicu u spomen na svog preminulog člana Ivana Meštrovića (7127).

Dekan Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu Vanja Radauš također je uputio obitelji izraze saučesća (7155; 7175; 7176). „Budite uvjereni da ćemo sačuvati svijetlu uspomenu na velikoj pokojnika“, rekao je isti onaj Radauš koji je u svojstvu tajnika VII. Likovnog odjela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti ispsovao urednika čaopisa *Urbanizam i arhitektura* arh. Nevena Šegvića i ravnatelja Akademijine Gliptoteke dr. Antuna Bauera, s nalogom da me izbace iz službe u Gliptoteci i ne prime više ni u jednu Akademijinu muzejsku ustanovu, samo zato jer sam u radu, objavljenom u spomenutom stručnom časopisu, „previše pohvalno“ pisao o Meštrovićevoj umjetnosti, a po njegovom sudu ne dovoljno pohvalno o njegovoj i Augustinčićevoj skulpturi (6265).¹⁴⁶

I Tito je brzojavno izrazio saučesće kiparevoj udovici (7055).

Također ostale ustanove (7155; 7267; 7327).

Inače, kako veli Marica Meštrović, jedinu crnu zastavu vidjela je na Američkom konzulatu u Zagrebu, uz nekoliko Meštrovićevih slika u izlogu (7132).

Drugi dio ove tragične predstave zbio se na pogrebu u Meštrovićevo zavičajju, u Drništu i u Otavicama.

U posljednjem pismu sinovcu Tomi Meštroviću u Splitu, a i inače obitelji u Americi, Meštrović je izrazio želju da ga pokopaju u obiteljskom mauzoleju u Otavicama (7155; 7355; 7360).

Prema službenim izvještajima, objavljenima u jugoslavenskim dnevnicima, Meštrovićev je pogreb obavljen u najboljem redu, kako je i zaslužio veliki jugoslavenski umjetnik. Govorilo se o žalosti u Dalmaciji za Ivanom Meštrovićem, o zastavama na pola koplja na ustanovama i sl. (7355; 7360).

U Drnišu je sastavljen *Odbor za sahranu Ivana Meštrovića*, na čelu s gradonačelnikom, a u kojemu je bio i Božidar Adžija, jedan od članova odbora koji je otkrio talenat mladog Meštrovića i poslao ga na školovanje (7060; 7205; 7313; 7336; 7337).

Posmrtna ostatke svoga velikoga sina dočekao je Drniš 23. siječnja ozbiljno i svečano, bez ometanja s bilo koje strane. Li-

jes je sutradan bio izložen u crkvi do 13 sati, gdje su ga cijelo jutro pohađali mještani i seljaci iz okolice, navodno oko 3000 naroda. Šibenski biskup Josip Arnerić, pod čiju dijecezu spadaju Drniš i Otavice, održao je svečane zadušnice, uz koncelebraciju petorice svećenika i četrnaestorice franjevac, jer je Meštrović bio subrat (konfrater) njihove franjevačke provincije (7095; 7096; 7132 7337).

I pogreb u Otavicama protekao je, prema službenim vijestima, dolično velikom umjetniku.

„Posmrtni ostaci Ivana Meštrovića stigli su sinoć kasno iz Zagreba na drnišku željezničku stanicu. Po želji Ivana Meštrovića koju je izrazio prilikom posjeta bili su izloženi u njegovoj rodnoj kući u Otavicama. Nešto poslije 16 sati posmrtna povorka krenula je od pokojnikove rodne [ne rodne, nego obiteljske] kuće prema mauzoleju gdje se već nalaze sahranjeni posmrtni ostaci najuže rodbine Ivana Meštrovića. Lijes s posmrtnim ostacima prenijeli su do mjesta sahrane mještani iz Otavica u narodnim nošnjama. Posmrtni ostaci Ivana Meštrovića položeni su zatim u grobnicu koja se nalazi odmah do ulaznih vrata mauzoleja.

- - - Posljednjem oproštaju na brežuljku kraj sela Otavica prisustvovali su osim najuže pokojnikove rodbine, sina Mate i kćerke Marice, predsjednik Matice iseljenika Hrvatske Vicko Krstulović, član Izvršnog odbora Matice iseljenika Hrvatske Drago Gizdić. Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti zastupao je generalni sekretar dr. Miroslav Karšulin, Slovenačku akademiju nauka i Srpsku akademiju nauka dr. Cvito Fisković, a Akademiju likovnih umjetnosti iz Zagreba prof. Marino Tartaglia. Sahrani su prisustvovali i potpredsjednik NO kotara Šibenik Špiro Strunović, predsjednici NO općina Split i Drniš Rade Dumanić i Smilja Reljić, članovi Savjeta Meštrovićeve galerije u Splitu i Akademije likovnih umjetnosti te predstavnici raznih drugih ustanova i institucija.”

I to je cijeli izvještaj, kako u beogradskim *Političari* i *Borbi*, tako u zagrebačkim *Vjesniku* i *Večernjem listu*, u splitskoj *Slobodnoj Dalmaciji* (7122; 7129; 7155; 7206; 7272; 7342).

Čak ni fra Karlo Jurišić u crkvenom *Vjesniku Franjevačke provincije Presv. Otkupitelja u Dalmaciji* nije mogao objaviti potpuniji izvještaj:

„Poslije podne 4-5 s. bio je sprovod u Otavicama od rodne kuće do Mauzoleja na Paraćevoj glavici, a vodio ga je splitsko-makarski biskup Dr. Frano Franić, koji je s vrata mauzoleja održao jedini govor na tom historijskom sprovodu.

Braća Franjevci dostojno su se odužili svome velikome subratu. Iz bliza i iz daleka 16 naše braće svećenika, tako, da je uz 2-3000 naroda, predstavnika vlasti i kulturnih ustanova, dva biskupa i 5 svjetovnih svećenika naša grupa bila najbrojnija.“ (7094-7096).

Izvještaji kipareve djece, Mate i Marice, a zatim i inozemnog tiska, bili su drugačiji.

Mate Meštrović je pričao da su osim njega i sestre Marice na sprovodu bili nazočni još neki članovi obitelji: Meštrovićeva sestra Bira Studin, rođak Krešo i daljnja rodbina iz Otavica. U kući je iz transportnog sanduka izvađen lijes, a u drugoj su sobi narikače naricale za pokojnikom (I. 18. 6; 7315). Marica Meštrović je objavila svoje viđenje očevooga pogreba u napisu *Posljednji ovozemni put mojega oca u Hrvatskoj reviji* 1962:

“Već je bilo preko podneva, a dani su kratki u to godišnje doba. Trebalo je lijes poslije mise [u Drnišu] prenijeti furgonom do Otavica i bar na pola sata, po običaju onih krajeva,

Skulptura *Povijest Hrvata* ispred zgrade Sveučilišta u Zagrebu

izložiti u roditeljskoj kući, a onda odatle krenuti u povorci do mauzoleja. Lijes su nosili na ramenima osam kršnih mladića, svi članovi obitelji u lijepim narodnim nošnjama. Povorku su predvodili biskupi Msgr. Franić i Msgr. Arnerić. Krasno zimsko popodne i crvene dalmatinske kapice su me jedine mogle malo obodriti. Dug je to bio uspon po strašnom blatu, u koje smo upadali do gležanja, a jadni seljaci su trčali preko brežuljaka i njiva, bezglavo kao ovce, da stignu do kapelice.

Na vratima mauzoleja, biskup Msgr. Franić je održao govor, u kojemu je par puta istakao, da je Meštrović veliki Hrvat i katolik, pa je pozvao narod, neka ne izgubi vjeru u Boga i besmrtni život. Krupan, kakav je, s mitrom na glavi, zanesen svojim riječima, izgledao je kao Grgur Ninski. Taj govor se komunistima, koji su bili došli iz Splita i okolice, nije svidio, i netom je biskup završio, počeli su vikati: 'Tako narod ne misli! Fašistička huljo! Zločinci!' Narod je njima na ovo uzvratio: 'Tko vas je zvao?' Nastala je gužva, a mi smo ušli u mauzolej. Tamo je biskup Franić izmolio zadnje molitve. - - -

Kako je već bio pao mrak, moj se brat slijedećeg dana vratio u Otavice, da zazidaju kriptu. Do tada su naši rođjaci držali stražu kraj lijesa u mauzoleju. S Matom su tu bili vlč. Joseph Papin, profesor s Notre Dame University i vlč. Pisonić, tajnik zagrebačkog Nadbiskupa.

Taj vlč. Papin bio je poslan kao predstavnik Notre Dame University, ali je na sprovod stigao prekasno. Njega su proglasili 'vatikanskim špijunom', dok su brata i mene okrivili, da smo došli, da zajedno s 'popovima' huckamo narod protiv režima.

Poslije nekoliko sati krenuli smo u Split i tamo ostali, da prisustvujemo misi zadušnici u crkvi Gospe od Zdravlja. Bilo je toliko vjernika (preko 4.000), da nismo mogli ući u crkvu. Posmrtni govor je održao Preč. Mladen Alajbeg.» (7132).

Međutim, Meštrovićeva kći nije navela još nešto, tj. da u Otavicama i okolici ima mnogo i srpskih seljačkih obitelji i da su i oni pravili nered na pogrebu. Sudionici pogreba su mi pričali da su biskupa Franića, dok je držao govor s vrata mauzoleja, seljaci napali kamenjem, pa se morao skloniti u mauzolej.

Navedeni opis gospođe Marice objavljen je iste 1962. godine u iseljeničkoj *Hrvatskoj reviji*, u Buenos Airesu, a izaslanik američkog sveučilišta Notre Dame o. Joseph Pupin dao je nakon povratka u Ameriku izjavu *New York Herald Tribuneu*, kojemu je rekao da je jugoslavenska vlada blokirala posmrtni obred Ivana Meštrovića, kipara svjetskoga glasa; da je čitav pogreb bio, po sudu obitelji, uvredljiv i da su seljaci, koji su pokušali spriječiti komunističke izgrede na sahrani, bili uhićeni. Dodana je i izjava Mate Meštrovića da su "na pogrebu njegova oca komunistički službeni predstavnici pokušali začepiti usta biskupu koji je obavljao službu i da sve izneseno pokazuje 'vjerske slobode' u Jugoslaviji".

Ubrzo su se javili i drugi inozemni listovi, prenoseći skandalozni pogreb kipara Ivana Meštrovića; tako *New York Times* (*Spriječen Meštrovićev obred*), njujorška *America* (*Tito se boji mrtvoga*), bečki *Neues Österreich* (*Sukob na Meštrovićevom pokopu*) i *Die Presse* (*Komunisti omeli Meštrovićev pogreb*), salcburški *Salzburger Nachrichten* i iseljenička *Studia Croatica* u Buenos Airesu (*Tito sprječava posmrtnu počast Ivana Meštrovića*); također *Associated Press*, *Reuter* i drugi (7121; 7278; 7282; 7328; 7332; 7338; 7339; 7359).

Veliki štovatelj Meštrovića, koji je u više navrata pisao o njemu, dr. Sieber, poslao je Galeriji Meštrović isječke iz navedene dvije bečke novine uz popratno pismo, u kojemu je, između ostaloga, rekao:

"Taj članak je vrlo porazno djelovao na ovdašnju javnost; razni ljudi htjeli su sudjelovati na sprovodu, ali to nije funkcioniralo, jer kada se ovdje za njega saznalo, sprovod je već bio prošao." (l. 32).

U vezi s tim inozemnim kritikama novinarka zagrebačkog *Vjesnika* Neda Krmpotić "službeno" je reagirala napisom *Šćarenje preko groba* optužujući da se Meštrovićeva smrt koristi za političku propagandu, navodeći izjave i crkvenih lica da nije bilo ometanja pogreba (7121).

Dr. Mate Meštrović je reagirao na taj članak, što je objavio u nekoliko inozemnih listova i u iseljeničkoj *Hrvatskoj reviji*, navodeći, kao dokaz progona crkve u komunističkoj Jugoslaviji, pismo kardinala Stepinca njegovom ocu 1959. god. (7135).

Čak je i razočarani komunistički otpadnik Milovan Đilas pisao, u vezi s tim pogrebom, Mati Meštroviću:

"U pogledu svega onog, što se desilo oko sahrane Vašeg oca, meni se čini, da je bezrazložni strah igrao jaču ulogu od zle volje. Naime, ja držim, da Vas diplomati nisu prevarili, obećavajući, da će sve biti u redu, nego su mimo njih djelovali i drugi čimbenici po svome. A ovi su se uplašili, da svećane mise ne budu povod nečem drugom. Za taj strah, po mom mišljenju, nije bilo razloga. Ali onaj, koji se boji, ne misli logički i teško bi mu nešto bilo dokazati. - - - " (7135⁵⁰³, 7625³⁷⁰⁻³⁷¹).

Činjenica je da su neki Hrvati htjeli politički iskoristiti Meštrovićev pogreb, a pogotovo neki crkveni krugovi, ali sve bi ostalo na pojedinačnom klicanju Meštroviću i Hrvatskoj ili na obilnom isticanju Meštrovićevog kršćanstva. Režimske su se vlasti i previše bojale tih nepolitičkih demonstracija, pod plaštem Crkve i umjetnosti, pa su reagirale oštro i glupo, nanijevši time mnogo više štete nego koristi, posebno u inozemstvu.

Stanovitu promjenu odnosa vlasti prema Meštroviću izazvale su zacijelo njegove *Uspomene na političke ljude i događaje*. Iako objavljene u inozemstvu i nepristupačne domaćoj javnosti (čitao sam ih kriomice donesene iz vani i posuđene uz veliki rizik), iako su u prvom inozemnom izdanju završavale s početkom socijalističkog režima u Jugoslaviji i iako su najotvorenije opisivale i osuđivale ustaški režim, Srbi su ih dočekali s ogorčenjem, a blajburški zločin je bio najteža optužba Titovog komunizma.

Obavijest o smrti Ivana Meštrovića objavljena je, uz kraće biografske podatke, u vrlo brojnim domaćim i inozemnim dnevnicima, tjednicima i časopisima. U bibliografiji sam registrirao oko 160 obavijesti i dužih potpisanih napisa objavljenih u povodu Meštrovićeve smrti, a bilo ih je, dakako, još mnogo više.

Kraće članke, obavijesti i nekrologe, uz one već navedene, objavili su gotovo svi listovi u Jugoslaviji (7235-7238; 7250; 7253; 7256-7258; 7307; 7309; 7340; 7343; 7345; 7347; 7352; 7361). Također sjeveroamerički, argentinski, njemački, austrijski, švicarski, britanski i drugi listovi (7144; 7227-7229; 7233; 7240-7247; 7249; 7252; 7255; 7260-7264; 7271; 7277; 7279; 7284; 7290; 7301; 7311; 7329; 7335; 7431-7433).

Opširnije prikaze o Ivanu Meštroviću i njegovoj umjetnosti objavili su u jugoslavenskom tisku Josip Depolo, Josip Kirigin, Gustav Krklec, Bogdan Pogačnik, Božidar Gagro, Matko Peić, Veljko Petrović, France Stelè, Stane Mikuš, Žarko Vidović, Miodrag Kolarić, Katarina Ambrozić i drugi (7042; 7069; 7072-7074; 7081; 7085; 7110; 7111; 7116; 7120; 7137-7139; 7152; 7163; 7164; 7168; 7172; 7174; 7184; 7202; 7209; 7211; 7220). Veliki broj stručnih prikaza o Ivanu Meštroviću objavljeno je u inozemnim novinama i časopisima: A. Lauck u *Art Journalu* (New York), G. A. Geyer u *Daily Newsu* (Chicago), B. Radica u *Journal of Central European Affairs* (Boulder) i u *Hrvatskom glasniku* (Chicago), R. G. Case u *Syracuse Herald*, A. F. Jones u *Syracuse Herald Journalu*, R. Birdsell u *South Bend Tribune*, K. Mirth u *Croatia Pressu* (New York), P. Ostović u *Zajedničaru* (Pittsburgh), J. B. Frati i B. Kadić u *Studia croatica* (Buenos Aires), V. Nikolić, F. Perše i J. Kljaković u *Hrvatskoj reviji* (Buenos Aires), A. Radić u *ABC* (Madrid), S. Krešić u *Le Droit* (Ottawa), R. Sieber u *Kunst ins Volk* (Beč) i *Österreichs Wirtschaftu* (Beč), F. Vyncke u *La lampe verte* (Bruxelles), V. Guzzi u *Tempu* (Rim) (7040; 7053; 7062; 7079; 7080; 7084; 7086; 7087; 7093; 7102; 7114; 7119; 7125; 7140; 7141; 7148; 7149; 7154; 7165; 7173; 7178; 7182; 7183; 7188; 7197; 7198; 7214; 7219; 7221; 7314).

Ja sam neposredno nakon Meštrovićeve smrti objavio u *Slobodnoj Dalmaciji* članak *Ivan Meštrović i naša umjetnost* (7106), a za splitski časopis *Mogućnosti* opsežnu studiju *Umjetnost Ivana Meštrovića* (7107), međutim s objavljivanjem toga napisa uredništvo je otezalo dok nije vidjelo da i drugi objavljuju napise o Meštroviću. U tom sam radu revalorizirao s jedne strane Meštrovićev secesijski stil, koji je do tada bio omalovažavan, a s druge skulpture *Kosovskog ciklusa* koje se, iz političkih razloga, općenito izbjegavalo. Tu sam studiju, dopunjenu ilustracijama, iste 1962. godine, o svom trošku, objavio kao zasebnu brošuru (54).

Činjenica je da istaknuti ljudi žive i poslije vlastite smrti, pogotovo njihova djela – pozitivna i negativna. Ali dok će sjećanje na nekog istaknutog političkog ili društvenog djelatnika s vremenom ipak blijediti, istaknuti stvaralac, bilo književnik, bilo skladatelj, bilo likovni umjetnik, i dalje je prisutan u javnom kulturnom i umjetničkom životu svoje uže i šire sredine, naročito svojim djelima “koja ne umiru” (*Non omnis moriar*, Horacije), nego postaju živi dio regionalne, nacionalne ili svjetske kulturne baštine.

Tako je i Ivan Meštrović, posebno svojom umjetničkom ostavštinom, ostao živo prisutan na društvenoj, a pogotovo na umjetničkoj pozornici svoga naroda, a, nažalost, mnogo manje na onoj svjetskoj.

Brojna su pitanja Meštrovićeva života i djela još neriješena, pa tako doprinose i još uvijek aktualnom razmatranju i raspravljanju u našoj sredini o njemu i njegovom djelu.

VIII.

I NAKON SMRTI MEŠTROVIĆ

1962. - 2002.

OBITELJ

Ivan Meštrović je bio atavistički patrijarhalan što se tiče obitelji. U tome se očitovala njegova ruralna dalmatinsko-zagorska tradicija. Život i brak bez obitelji, bez nasljednika, nije mogao zamisliti. To je i bio glavni razlog da je napustio Ružu Klein i zasnovao obitelj s Olgom Kesterčanek. Međutim, baš je na tome polju doživio teške tragedije. Marta je umrla mlada, Tvrtko je bio više na muku nego na radost roditeljima, a na kraju je i on mlad skončao život. Kći Marica živjela je daleko od obitelji, a ni sin Mate nije živio s roditeljima, iako ne daleko, ali, kao i oni, u prisilnoj emigraciji. S dvije sestre, Birom i Danicom, imao je samo brige. Majku je veoma poštovao i volio, ali je vrlo malo proveo s njom, a otac mu je također zadavao brige. O ostaloj rodbini sa sela da i ne govorimo.

Radosti obiteljskog života, inače usamljenih supružnika, pridonosila je osobito mala Olgica, kći pokojne Marte, koju su djed i baka uzeli k sebi i odgojili.

Olga mu je bila najvjerniji drug. Iako je vrlo malo sudjelovala u njegovom umjetničkom radu - za razliku od Ruže - ona je držala tri stupa njegove obitelji i njegovog doma, a i jedno i drugo se vrlo često ljuljalo. Ona mu je omogućavala normalan i udoban život, a taj je bio preduvjet njegovom plodnom i smirenom radu, čak i u čestim olujama koje su ih zahvaćale u domovini i u inozemstvu.

Pogotovo u posljednjim godinama, iako i sama invalid, vozila je Meštra dva puta na dan na posao i pomagala mu u obavljanju obimne prepiske koju je uvijek ažurno vodio.

Nakon muževljeve smrti brinula se o njegovoj golemoj umjetničkoj ostavštini, kako u vlastitom domu, tako u oba američka sveučilišta i u splitskoj i zagrebačkoj galeriji. Dok sam bio ravnatelj Galerije Meštrović u Splitu s njom sam se dopisivao u vezi s autorskim pravima pri lijevanju skulptura i očuvanju skulptura i crteža u njihovom vlasništvu, a u pohrani u Galeriji, nailazeći uvijek u nje na razumno i širokogrudno shvaćanje.

Sama više sklona Crkvi i vjerskom životu nego njezin suprug, poslije njegove je smrti ostala u uskoj suradnji sa svećeničkim licima katoličkog Notre Dame sveučilišta (čak i previše podložna njihovoj brizi, ali i sugestijama), pa je Snite Museumu toga Sveučilišta darovala brojne skulpture i crteže, a oni su u tom muzeju umjetnina cijelo jedno krilo zgrade posvetili Meštrovićevim skulpturama.

Svoje je posljednje godine posvetila isključivo uspomeni i očuvanju djela Ivana Meštrovića. Bila je zadovoljna što se u povodu stote obljetnice 1983. osobito mnogo govorilo i pisalo o njemu, vrednujući njegovo stvaralaštvo, i u domovini i u ostalome svijetu.

Obitelj Meštrović s obitelji Marasović na ljetnom odmoru u Splitu, oko 1931.

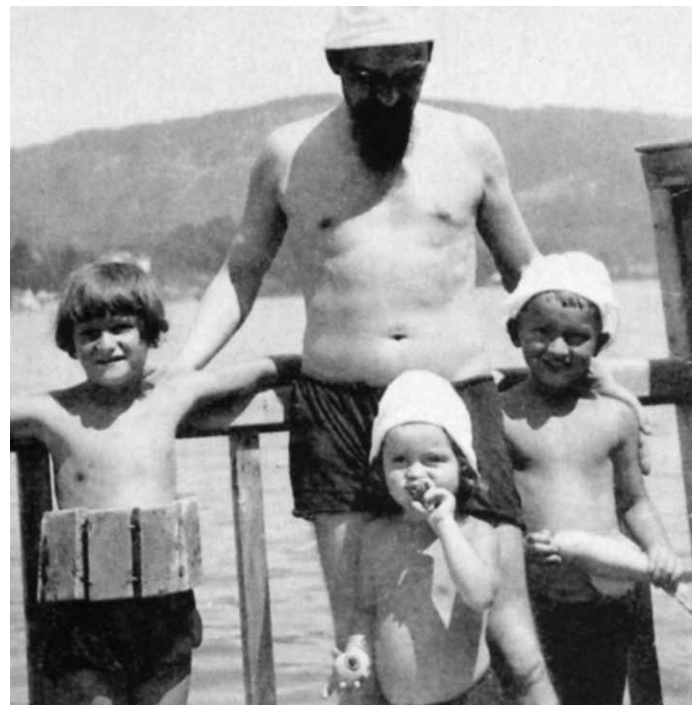
Marta, Marica i Tvrtko, 1930.

Marica Meštrović u Galeriji Meštrović

Ivan, Olga i Mate Meštrović

Ivan Meštrović s Martom, Maricom i Tvrtkom, 1930.

«Gospođa Olga malo govori, ali u njenim očima i pokretima ruke ima toliko topline i sreće, što je, eto, i ona pridonijela, da bi se lik njenog Ivana, kao čovjeka i umjetnika, opet nametnuo Hrvatima i strancima,» pisao je Ante Kadić nakon posjeta domu Meštrovićevih u South Bendu (9064).

Umrla je 1984. god. i pokopana u obiteljskom mauzoleju u Otavicama, na vratima kojega je Meštrović prikazao u bronci i njezin lik.

Sin Mate (rođ. 1930), u Americi zvan Matthew, napustio je domovinu 1942, a 1947. došao je s roditeljima u Sjedinjene Države. Diplomirao je povijest na Columbia University u New Yorku, posvetivši se novijoj povijesti istočnoeuropskih naroda. Neko je vrijeme bio u vojnoj službi, zatim se bavio žurnalistikom u istaknutom njujorškom *Timeu*, zatim je predavao suvremenu europsku povijest i političke znanosti u *Fairleigh Dickinson* sveučilištu u New Jerseyu, gdje je živio i oženio se

Tvrтко Meštrović

Amerikankom. Autor je dviju stručnih knjiga i većeg broja radova s područja historiografije i politike. Kao nacionalist bio je djelatna u hrvatskom emigrantskom političkom životu i kao predsjednik *Izvršnog odbora Hrvatskog narodnog vijeća*, najistaknutijeg emigrantskog političkog udruženja, nazivanog „Hrvatskom vladom u izbjeglištvu“ (114²¹⁴⁻²¹⁵; 7625³⁷⁷⁻³⁷⁸).

Podacima je pomogao L. Schmeckeberu u sastavljanju američke monografije 1959. (XVIII. 44), a pregledao je i dotjerao očeve *Uspomene*. Korisni su njegovi podaci o ocu, njegovu životu i radu.

Marica Meštrović-Pelarić

Hrvatsku je posjetio 1957, kada se sastao i s Titom u vezi sa člankom za *National Geographic Magazine*, zatim češće do 1971, a nakon toga je u jugoslavenskom tisku često optuživan kao proustaški ideolog.¹⁴⁷ Vratio se u domovinu nakon uspostavljanja nezavisne Hrvatske i izabran je u Hrvatski sabor (10062; 10102).¹⁴⁸

Meštrovićeva mlađa kći Marica (1927) provela je djetinjstvo u Zagrebu, u Gornjem Gradu, a praznike u Splitu, na Mejama. God. 1942. pošla je u Rim ocu, a 1945, udavši se za Šimu Pelarića, kipara-keramičara, odselila se u Argentinu, u

Rumjana i Mate Meštrović doniraju gradu Varšavi portret Josefa Pilsudskog

Ivan, Olga i Tvrtko Meštrović

Ivan Meštrović – sin Tvrtko

Ivan Meštrović – kćer Marta

Buenos Aires, gdje se bavila publicistikom i prevodjenjem. Tu je, osim pripovijesti na talijanskom i španjolskom jeziku po časopisima, objavila knjigu uspomena s putovanja *Povratak u Evropu*, a 1992. u Zagrebu svoje dojmove o gradovima u kojima je boravila, *Suze i zvijezde gradova* (10312). Drugi put se udala za Antonija Krstulovića. U oba je braka imala četvero djece. Studirala je teologiju i postala benediktinka trećoretkinja (8852; 8974; 9048; 9297; 9707; 9761; 9940; 10212; 10242; 10361).

Marica Meštrović se, dolazeći u Jugoslaviju, a zatim u Hrvatsku, naročito brinula o očevim djelima, posebno o zgradama i skulpturama darovanima *Darovnicom*. Podigla je veliku buku oko ugroženosti darovanih očevih djela i isposlovala da Vlada osnuje *Fundaciju Ivana Meštrovića* sa sjedištem u Zagrebu, u kojoj je ona bila odlučujući član. To je izazvalo i sukobe sa stručnjacima i polemike u tisku (8837; 9940; 9955; 9958; 9961; 9997; 10132; 10244; 10360; 10385; 10393; 10394; 10631).

Mlađi kiparev brat Petar (Pešo) Meštrović (1894-1967) bio je uvijek Meštrova desna ruka, pomažući mu posebno u administrativnim i menadžerskim poslovima, za koje sam Meštrović nije imao ni smisla ni sklonosti. Sam kipar ga je osobito volio, kao člana najuže obitelji, a njemu se jedino u svemu povjeravao, više nego ikome drugome u obitelji. U ratnim i prvim poratnim godinama novčano je pomagao Meštrovića i obitelj, pa je ovaj prepisao na njega istočnu polovicu Kašteleta u Splitu. Ovaj je poslije smrti 1967. ostavio sinovcu Tomi Meštroviću, a od njega ga je otkupila splitska Općina, osiguravši mu zemljište za gradnju kuće na Mejama, i pripojivši je zapadnom dijelu Kašteleta.

Tomo Meštrović je od strica naslijedio pisma mladog Meštrovića iz Beča ocu, kao i brojna pisma bratu Peši u vezi s raznim izložbama, ostalim poslovima, ali i s mnogim kiparevim razmišljanjima, političkim problemima i intimnijim ispovijestima (9472).

GALERIJA MEŠTROVIĆ U SPLITU

Proširenjem *Daravnice* novim Meštrovićevim poklonima gipsanih modela iz Rima, koji su u Zagrebu odliveni u bronci, Galerija Meštrović je mogla 1963. i 1964. popuniti svoje izložbene dvorane i postav skulptura u parku palače. Također dvjema skulpturama što ih je kipar Radoslav Duhović prenio u kamen, *Udovicama* i *Anđelima sviračima* (7529; 7543; 7573; 7581). U dvorište Kašteleta postavljena je velika kamena skulptura *Autora Apokalipse* (7367; 7368; 7468; 7542).

O desetogodišnjici postojanja Galerija Meštrović u Splitu je 1965. brojila čak preko pedeset tisuća posjetitelja, čime se ni jedna druga muzejsko-galerijska ustanova nije mogla pohvaliti (7475; 7553; 7579; 7737). Osobito su bili brojni posjetitelji iz inozemstva, privučeni Meštrovićevim imenom, ali redovito oduševljeni njegovim skulpturama u mramoru, kamenu, bronci i drvu, a posebno privlačnim mediteranskim parkom sa skulpturama u njemu. «Predvidite u Splitu posjet Galeriji Ivana Meštrovića, snažnim skulpturama jednog od vodećih umjetnika modernih vremena,» pisao je H. P. Koenig u putopisu dalmatinskom obalom (7684). Tada je Split posjetila i supruga Ernsta Hemingwaya i čim je došla, krenula je u Meštrovićevu galeriju (7711).

Obogaćena velikim brojem novih skulptura, Galerija je preuređena 1966. god. (7602). Sljedeće 1967. godine izdala je Galerija Meštrović svoj novi trojezični katalog, kojemu je ravnatelj Galerije Josip Smrkinić napisao kratki uvod, a ja Meštrovićevu biografiju (689; 7683; 7705). Te je godine došla u posjet Splitu i Meštrovićeva udovica Olga. Po cijeli bi dan sjedila u Galeriji ili pod njezinim trijemom i sjećala se dana koje je tu provodila sa suprugom. «Vidite, ovdje smo, kod ovoga kamina, provodili večer,» pričala je novinaru koji ju je tada intervjuirao (7711).

Iz zapadnog krila palače iselila se 1968. obitelj povjesničara Stipe Gunjače, pa se galerijski postav moglo proširiti i na te prostorije (7774).

Međutim, za razliku od uredne i privlačne Meštrovićeve palače, obližnji je Kaštelet, Meštrovićeve *Crikvine*, bio u lošem stanju, posebno zbog stanara u njemu koje se nije moglo iseliti, a koji su ljeti dvorište Kašteleta čak iznajmljivali turistima za postavljanje šatora. I grom je tada udario u krov crkvice i oštetio ga, pa su tako i reljefi u njoj bili ugroženi (7913). Sljedeće 1970. obavljani su u Kašteletu najnužniji popravci (8041).

U suradnji s izdavačem *Spektrom* iz Zagreba objavila je Galerija Meštrović 1969. dva reprezentativna šestojezična kataloga: Galerije i Kašteleta, s fotografijama Milana Babića

Galerija Meštrović u Splitu

i Toše Dabca, i ovog puta s predgovorom ravnatelja Galerije Josipa Smrkinića i mojim tekstom o Meštroviću i o Kašteletu, a u tisku ljubljanskoga *Dela* (693; 694; 7859; 7859a; 7908; 7962; 8003). Nova izdanja kataloga Galerije Meštrović s tekstovima istih autora objavljena su 1974. i 1978. (699; 706; 8657; 8680).

Dobrom suradnjom s turističkim organizacijama Galerija Meštrović je tada stekla do 90.000 posjetitelja na godinu (8461; 8651; 8726).

Godine 1979. ja sam preuzeo ravnateljstvo Galerije Meštrović i rukovodio njome do 1984. godine. U Galeriji, nakon umirovljenja Josipa Smrkinića, već više godina nije bilo ni ravnatelja, ni stručnog kustosa. Posao ravnatelja obavljala je tajnica Mejra Palir. U odnosu na posjetitelje Galerija je odlično djelovala, jer su izložbene dvorane i park bili dobro održavani, ali ostali muzeološki rad nije se odvijao, jer nije bilo ni jednog stručnjaka. Gipsani modeli u podrumima bili su u najkritičnijem stanju, nagomilani i oštećivani; atelijer je prokišnjavao; stručni katalog radova nije rađen; reljefi su u Kašteletu bili podložni crvotočini i vlazi s krova koji je također prokišnjavao; izložene skulpture nisu se dopunjale, ni kupovinom ni lijevanjem.

Budući da se u nas najčešće radi kampanjski, odlučio sam se iskoristiti jubilej stote obljetnice rođenja Ivana Meštrovića 1983. da bi se dobila sredstva za ono najpotrebnije saniranje

zgrada i djela u njima. U tom smislu sam načinio program rada za sljedeće četiri godine, tražeći sredstva od općinskih i republičkih institucija, uz ona što ih je sama Galerija ostvarivala brojnim posjetima, kojih se brojka popela gotovo do stotinu tisuća, od kojih se više od polovice odnosilo na strance (l. 21. 1).

Međutim, iako je na temelju prijedloga Galerije imenovan Republički komitet za proslavu stote obljetnice, nije se u republičkim okvirima ništa poduzelo, a novčana sredstva su dobivana samo od gradske uprave. Tek je u veljači 1983. partijski Komitet razaslao internu okružnicu u kojoj je rečeno da je Ivan Meštrović veliki jugoslavenski, u svijetu poznati, kipar i da se moraju organizirati odgovarajuće jubilarne manifestacije, pa se tek tada, za mnoge radove prekasno, otvorila i republička blagajna.

Galerija Meštrović je od 1980. do 1983. obavila mnoge radove na saniranju zgrada i skulptura, na nabavi novih izložaka i na promicanju Meštrovića i njegovih djela (8798; 8814; 8842; 8863; 8901; 9237; 9572).

Da se spriječi daljnje prokišnjavaње i vlaženje izvršeni su popravci nad trijemom palače, nad atelijerom u vrtu, nad ulaznim paviljonom, krov nad crkvicom u Kašteletu. Uređen je park u istočnom dijelu Kašteleta sadnjom novih stabala. U crkvi Kašteleta impregnirane su krovne grede protiv požara,

a svi su reljefi konzervirani voskom protiv crvotočine. Obustavljeno je neprimjereno korištenje Kašteleta za *Ljetne priredbe*, pri čemu se on i oštećivao i degradirao (9695; 9767). U podrumskim su prostorijama izrađene police i postavljeni ormari za urednu i sigurnu pohranu gipsanih modela, Galerijinih i onih u pohrani (9274; 9473; 9564).

Glavna briga posvećena je umnažanju izloženih skulptura. U stalnom dogovaranju s kiparevom udovicom Galerija je dala odliti u bronci veći broj pohranjenih gipsanih modela, od kojih su neki propadali (l. 15. 1-7, 17). Također gipsane modele *Vidovanskog ciklusa* pohranjene i izložene u Galeriji umjetnica. Od Meštrovićeve je obitelji otkupljeno nekoliko skulptura u mramoru i bronci, a nekoliko i od privatnih vlasnika. Odliven je dio malih gipsanih skica, naročito podložnih oštećivanju. Ukupno je kupljeno ili odliveno u bronci 35 skulptura, a zatim je izvršena dopuna i djelomična preraspodjela izložbenog postava Galerije. Predviđeno dodatno postavljanje još skulptura u parku samo je djelomično ostvareno. Skulptura *Vestalke* postavljena je na stubištu pred Palačom, kao vizualni simbol i logotip Galerije Meštrović (kasnije bezrazložno uklonjena) (8768; 8775; 8779; 8787; 8803; 8891; 8946; 9149).

Posebna je pažnja posvećena Meštrovićevim crtežima u vlasništvu obitelji, a u pohrani u Galeriji, koji su, smotani, bili podložni oštećivanju i propadanju. Dogovorno s udovicom, a u suradnji s kćerkom Maricom Meštrović, izvršena je podjela oko 750 crteža, tako da su dvije trećine nasljednici darovali Galeriji, a za jednu trećinu Galerija je isposlovala izveznu dozvolu, pa je većina njih pohranjena u *Snite Museumu* Sveučilišta Notre Dame. Svi su crteži konzervirani i stručno pohranjeni (8821; 8827; 8838; 8858; 8919).

Fotografirane su sve skulpture i svi crteži u tri primjerka: jedan za Galeriju, jedan poslan Atelijeru Meštrović u Zagrebu, a jedan *Snite Museumu* u SAD, radi sigurnosti. Ažurirani su inventari i stručni katalozi skulptura i crteža; sređena i katalogizirana obilna arhivska građa, posebno ona obiteljska, hame-roteka, fototeka i drugo.

Posebna je propaganda provedena uoči jubilarne godine: izrađivani su suveniri umanjenih Meštrovićevih skulptura, a radi suzbijanja nekontroliranog kiča imenovana je stručna komisija, s kiparom Andrijom Krstulovićem, koja je odobravala ili odbijala predlagane suvenire. Galerija je sama izradila i financirala plakat Galerije Meštrović, izradila seriju razglednica, albume dijapozitiva, a 1983. objavila je novi *Katalog Galerije Meštrović*, s kolorreprodukcijama izloženih radova i petojezičnim tekstom i mojim podacima o Ivanu Meštroviću, Galeriji i Kašteletu (712; 8920; 8947).

Zbog nedostatka sredstava nisu mogli biti izvedeni ostali predviđeni radovi u Galeriji Meštrović, za koje se uzalud obraćalo gradskim i republičkim nadležnim forumima: obnova električne instalacije i rasvjete, alarmni uređaj, osposobljavanje recepcije u ulaznom paviljonu, uređenje lijevog paviljona u vrtu za dvoranu uvodnih predavanja, filmova i sl., postava skulptura pod trijemom Kašteleta, proširenje parka zapadno od Galerije i povećanje broja skulptura na otvorenom.

Galerija je uposlila jednog kustosa, Barbaru Kovačić, koja je i dalje, nakon mog odlaska, a bez stručnog ravnatelja, pridonosila stručnom radu u ustanovi.

Galerija Meštrović u Splitu

Galerija Meštrović i ja kao ravnatelj najaktivnije smo sudjelovali u proslavi jubileja Ivana Meštrovića 1983. u Splitu, Zagrebu i inozemstvu (I. 21. 2; 8951; 9301).

Općenito je mišljenje da se Galerija Meštrović sastoji od Meštrovićevih skulptura poklonjenih *Darovnicom*. *Darovnica* je sadržavala 70 skulptura, uključivši reljefe u Kašteletu. Kasnije je dopunjena s još desetak skulptura. Međutim, nakon mog odlaska iz Galerije, skulptura u vlasništvu Galerije - gotovo sve izložene - bilo je ukupno 190, dakle 120 naknadno nabavljenih otkupima i odljevima (s odobrenjem obitelji) i usto 137 pohranjenih gipsanih skulptura vlasništva obitelji Meštrović (I. 1; I. 3; 10650).

Nakon mog odlaska iz Galerije Meštrović, ravnatelj je bila Sofija Đirlić, a kustos Barbara Kovačić.

Nastavljeni su radovi na sanaciji zgrade i skulptura u Galeriji (9473; 9564; 9953), a u crkvi u Kašteletu izvršena je obnova krovništa sigurnijim sustavom zaštite, umjesto ranijeg otvorenog krovništa, kako ga je Meštrović bio zamislio i izveo (9658; 9899; 9912; 9918).

Iako je Galerija Meštrović bila najreprezentativnija i najbolje posjećena muzejsko-galerijska ustanova u gradu, a radovi obavljeni posljednjih godina zaštitili su kako zgradu, tako i skulpture, slike i crteže u njoj i u Kašteletu, pa je sigurnosno stanje u njoj bilo mnogo bolje nego i u jednoj takvoj gradskoj ustanovi (osim novosagrađenog Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika), Meštrovićeva je kći Marica 1986. i dalje alarmirala gradske, a posebno republičke nadležne institucije da se ne poštuje kipareva darovnica i da su zgrade u Zagrebu, Splitu i

Otavicama i umjetnine u njima najkritičnije ugrožene. Stoga je u Zagrebu imenovana radna skupina stručnjaka i kipara sa zadatkom da predloži plan rješenja toga problema (9621; 9908; 9922; 9923; 9926; 9929; 9940; 9952; 9955; 9958; 9961; 9963; 9997).

Zanimljivo je da je Marica Meštrović, u razgovoru s dopisnikom *Slobodne Dalmacije* Vojkom Mirkovićem ranije, 1981. godine, bila izjavila: «I Atelje u Zagrebu i Galerija u Splitu prekrasno su vođeni. To perfektno funkcionira. Naravno, uvijek je premalo sredstava da se sve bitne stvari uredi.» (8839).

Te su žalbe i neprestane intervencije Marice Meštrović imale za posljedicu usredotočenje upravljanja sva tri sadržaja *Darovnice*, splitske i zagrebačke galerije i mauzoleja u Otavicama, pod zajedničku republičku upravu sa sjedištem u Zagrebu. Tako je 10. srpnja 1991. osnovana *Fundacija Ivana Meštrovića*, u kojoj je ona bila odlučujući sudionik. U Splitu su uzalud protestirali da tako Galerija Meštrović, kojoj je Meštrović namijenio glavnu ulogu okupljanja, proučavanja i predstavljanja njegovih djela, administrativno postaje podružnica zagrebačke središnjice (10049; 10050; 10052; 10069; 10097; 10122; 10132; 10524). Ravnateljicom Fundacije Ivana Meštrovića imenovana je Marina Baričević, ali je ubrzo, došavši u sukob s Maricom Meštrović, napustila taj položaj. Ranije je Galeriju Meštrović napustila i kustos Barbara Kovačić zbog neslaganja s upravom. Za ravnatelja Fundacije postavljen je zatim povjesničar umjetnosti Guido Quien (10163; 10178; 10188; 10244; 10246; 10360; 10361; 10502).

Galerija Meštrović u Splitu

Tada je započela temeljita i svestrana obnova Galerije Meštrović, predviđajući obaviti one zahvate koje ranije uprave zbog pomanjkanja sredstava nisu dospjele obaviti (rasvjeta, osiguranja i sl.), ali brzopleto negirajući i ono što je ranije bilo dobro učinjeno. Velika sredstva za te radove obećavale su privredne ustanove, ali su se ona slabo ili nikako ostvarivala, pa su se radovi otegli godinama, a tijekom cijelog tog vremena Galerija je ostala zatvorena posjetiteljima (10110; 10177; 10178; 10230; 10265; 10270; 10282; 10340; 10341; 10372; 10419; 10551a).

Projekte reorganizacije i novog izložbenog postava Galerije Meštrović načinio je 1991. arhitekt Ivan Prtenjak (1939), koji je od 1968. živio i djelovao u vlastitom projektnom poduzeću u Bruxellesu, projektirajući seriju manjih naselja socijalnih ustanova u Belgiji i niz turističkih objekata i naselja u Tunisu i Saudijskoj Arabiji. U nas je djelovao na dubrovačkom području preuredivši unutrašnjost dubrovačke katedrale i muzeja u dominikanskom samostanu. Osim na novoj postavi Galerije u Splitu, obnovio je Muzej za umjetnost i obrt u Zagrebu.¹⁴⁹

Čini se, međutim, da taj sposobni i hvaljeni arhitekt ipak nije do tada bolje poznao Meštrovićevo stvaralaštvo, pa se u galerijskom postavu njegovih radova nije prilagodio stilskim razvojnim fazama njegova kiparstva, nego je postav rješavao isključivo s estetskog i ambijentalnog stanovišta, što bi u predstavljanju djela nekog drugog umjetnika možda i bilo dobro, ali ne Meštrovića. Osim toga, rušeni su i unutarnji zidovi prostorija u palači, koje je prostorije oblikovao sam Meštrović (a tehnički razradio arh. Bilinić); usto su uklonjene Meštrovićeve radna soba i obiteljski stilski salon, pa je Meštrovićeve palača, koja je imala prvenstveno stambene i radne, a zatim i izlož-

bene značajke, pretvorena u isključivo izložbenu građevinu. Time se, jednako kao i ranije u Meštrovićevom zagrebačkom domu, poništio svaki intimni značaj kipareva doma, svaki izravni intimni doživljaj njegova života i rada u njemu.

Gubitak memorijalnog biljega obnovljene Galerije Meštrović, brisanje kiparevog života u njoj (ili namjene svoga života u njoj) kritizirao je i povjesničar umjetnosti i konzervator Ivo Maroević u *Muzeologiji* 1999. posvećenoj Meštrovićevim prostorima i djelima u njima.

“...U kontekstu teme svoga izlaganja želio bih podsjetiti da je i Galerija Meštrović u Splitu i stambena zgrada, i atelije, i izložbeni prostor istodobno. U svim je dosadašnjim postavama, pa i u ovome, poštovana reprezentativna prostorija u zapadnom krilu koja je nosila dio memorijalnog koncepta prema umjetnikovoj osobi [blagovaonica, D. K.]. Sav je ostali prostor koncipiran kao izložbeni i ne teži uspostaviti odnos prema zgradi kao dijelu umjetnikova životnog prostora. To je model kojim se jedan sloj značenja zanemaruje i ostvaruje na metaforičkoj razini jedne prostorije...” (10664).

Daljnje preuređenje Galerije Meštrović obavljano je prema Prtenjakovim projektima. Neko je vrijeme obnovu zgrade vodio splitski arhitekt Vjekoslav Ivanišević, a zatim arhitekt Vinko Peračić, koji je, na temelju Prtenjakovog idejnog projekta, razradio sami galerijski postav (10708; 10723).

God. 1996. započela je temeljita obnova izložbenog postava Galerije Meštrović (10520; 10551a; 10560). Arhitekta galerijskog postava Vinka Peračića usmeno sam upozorio na stručne probleme u vezi s postavom, a kada sam iz novina doznao da se provode pogrešni koraci, pismeno sam Fundaciju, Galeriju

Atelier Meštrović u Zagrebu.

Meštrović i arhitekta Peračića upozorio na te probleme (uklanjanje *Vestalke* pred Galerijom; izlaganje gipsanih skulptura u izložbenim dvoranama; nepoštivanje vremenske i stilske kronologije izlaganja).¹⁵⁰ Zatim sam i u tisku iznio svoje zamjerke pregradnjama i novom postavu skulptura Galerije Meštrović (10645). Kada su Meštrovićevi nasljednici prodali Meštrovićev atelijer pod cestom jednom ugostiteljskom poduzeću, a zemljište zapadno od Galerije, na kojemu se predviđalo njezino proširenje, privatnoj izgradnji, uslijedile su polemike Zlatka Galla, Zvonka Makovića, Marice Baričević, Darka Vukorepa s Maricom Meštrović (10605; 10608; 10629; 10630; 10634; 10641; 10642; 10644; 10650; 10654; 10661; 10666; 10752).

Neposredna okolica Galerije Meštrović, susjedno zemljište, na koje smo namjeravali proširiti park Galerije sa skulpturama na otvorenome i sagraditi nenametljivu zgradu da se Palača potpuno oslobodi od administrativnih sadržaja, obitelj Meštrović je prodala, pa je tu, do Galerije podignuta nametljiva zgrada. Jednako je prodan Meštrovićev atelijer južno od Galerije Meštrović, za namjene ugostiteljstva, umjesto da posluži kao dependansa kiparevih skulptura. Ni Kaštelet nije ostao pošteđen od okolnog nagrdivanja i problema vlasništva njegovog istočnog dijela (10650; 19654; 10777; 10792; 10793; 17999).

Uvjeren sam da je sve to što se zbivalo posljednjih desetak godina oko Galerije Meštrović - osim ratnih neprilika - više od moglo nego pomoglo Galeriji i samom Meštroviću.

Korisno djelo Fundacije Ivana Meštrovića bilo je izdanje *Građa za bibliografiju Ivana Meštrovića od 1899. do 1993*, Zagreb 1993, što su je pod rukovodstvom Marine Baričević sastavile Jasna Ivančić i Sanja Kreković-Štefanović (135).

U *Prilozima povijesti umjetnosti u Dalmaciji* (Split 1986-1987) objavio sam radnju *Kapogrosov i Meštrovićev Kaštelet u Splitu* (9731), a u *Muzeologiji* napis *Dopune Meštrovićevih radova u Galeriji Meštrović u Splitu* (Zagreb 1999) (10698).

Historijat Galerije Meštrović objavila je Jasminka Babić u *Kulturnoj baštini* (Split 1999) (10654).

O Meštrovićevim djelima u zbirkama, muzejima i galerijama održan je 1999. Okrugli stol, a referati, među kojima i o novom postavu Galerije Meštrović u Splitu, objavljeni su u zagrebačkoj "Muzeologiji" (10767).

ATELIJER MEŠTROVIĆ U ZAGREBU

Atelijer Meštrović u Zagrebu obnavljao se od 1961. do 1963. (7388; 7423; 7424; 7428; 7442; 7460; 7462). Otvoren je javnosti 6. listopada 1963. (7363; 7394; 7397; 7409; 7444; 7453; 7463). Uređenje zgrade obavio je arh. Miroslav Begović (koji je za to dobio Nagradu grada Zagreba), a autori muzejskog postava su kustos i ravnateljica Atelijera Vesna Barbić i slikar Edo Kovačević (7487; 10611). Atelijer je tada sadržavao 44 skulpture, 2 crteža i oko 2000 arhitektonskih nacрта (7446). Izložbeni dio kuće u Mletačkoj zauzimao je samo prizemlje i susjedni atelijer, dok se prvi kat tek pripremao za postav (7398; 7437; 7461). O Atelijeru Meštrović pisali su opširnije Vesna Barbić, Elena Cvetkova, Josip Depolo i Sena Gvozdanović (7365; 7364; 7369; 7373; 7378). Kao i splitski, ni zagrebački Meštrovićev dom pretvaranjem u isključivo galerijske izložbene prostore nije sačuvao ambijent kipareva boravka i rada u njemu (10713).¹⁵¹

Postav Ateliera Meštrović u Zagrebu

Spomen galerija Ivana Meštrovića u rodnom Vrpolju

LASM Baton Rouge, Ivan Meštrović Gallery.

Ta je Meštrovićeva galerijska ustanova u Zagrebu naišla na veliko zanimanje građana i drugih posjetitelja (7464; 7471; 7517; 7524-7526; 7568).

Ponovna obnova i uređenje prvoga kata Atelijera Meštrović u Zagrebu počeli su 1966. a završeni 1969. god. (7663) i nastavljeni 1968. (7744; 7770; 7782; 7801; 7811; 7939; 7952; 7953; 7967). O novom postavu Atelijera Meštrović pisali su Vesna Barbić, Tomislav Hruškovec i A. Ungaro (7781; 7846; 7849; 7850; 8108). Međutim, ni Meštrovićev suradnik Harold Bilinić nije bio zadovoljan tim preuređenjima Meštrovićeva doma. Bilinić je s pravom predbacivao projektantima nove galerijske ustanove što nisu poštovali koncepciju Meštrovićeva doma i atelijera, pa se izgubio dojam njegovoga boravka i rada u tim prostorijama. Arh. Begović se branio da je on od Meštrovićeva radnog atelijera načinio moderni izložbeni prostor prema zahtjevima suvremene muzeologije, a *Darovnica* je omogućavala i pregradnje (7756).

Arhitektonske projekte posljednjega preuređenja Meštrovićeva atelijera u Zagrebu proveo je arh. Vojtjeh Delfin (7939; 7849), pa je novo otvorenje uslijedilo u travnju 1969. (7952; 7953; 7967; 7850). Tada je Atelijer Meštrović obogaćen s još 40 skulptura. U gornjim su prostorijama, sada otvorenima javnosti, došle do izražaja i Kljakovićeve stropne freske u nekadašnjoj Meštrovićevoj spavaćoj sobi (7846).

Po treći put se obnavljao Atelijer Meštrović 1980. godine, kada je ponovno otvoren posjetiteljima (8772; 9203).

U prigodi Meštrovićeva jubileja sudjelovao je skulpturama na drugim izložbama i vlastitom prigodnom izložbom (10738).

Međutim, ako je Meštrovićeva palača u Splitu bila građena i za stanovanje i za galerijsko izlaganje skulptura, ona u Zagrebu je bila isključivo stambena zgrada i teže ju je bilo prilagoditi galerijskoj namjeni. Izložene skulpture još su nekako našle svoja mjesta u omanjim sobama, ali je podrumsko skladište gipsanih modela i studija bilo ne samo krajnje oskudno i nepregledno, nego i vlažno (9499; 9923; 9961). Tek je 1990. i 1991. obavljena radikalnija sanacija Atelijera Meštrović (10055; 10216).

Osnivanjem *Fundacije Ivana Meštrovića* zagrebačkom se Atelijeru Meštrović daje središnja uloga u okupljanju, proučavanju i predstavljanju Meštrovićevih djela, kako je objasnila tadašnja ravnateljica *Fundacije* Marina Baričević:

“Zagrebački ‘Atelje Meštrović’ vidim kao skorašnji opći punkt za upoznavanje Meštrovićeva svekolikog umjetničkog i kulturnog djela. Trebao bi to biti spomen-dom, atelje, moderno muzejsko-dokumentarno središte. S iscrpnim podacima o svemu što je stvorio Ivan Meštrović u Hrvatskoj, Jugoslaviji i svijetu. S arhivom dokumenata, korespondencijom, raznim arhitektonskim nacrtima (originali ili kopije), skicama, zbirkom publikacija, od knjiga do časopisa te kopijama kiparevih tekstova u novinama, časopisima, ali i tadanjih kritičara o Meštrovićevoj umjetnosti. S fototekom, dijatekom, filmotekom... Jasno da se tu moraju naći za kupnju razglednice kiparevih djela, monografije i knjige, setovi dijapozitiva...” (10050).

Djela Ivana Meštrovića, Snite Museum of Art – Notre Dame University

Gotovo sve to je već davno i sam Meštrović predvidio - ali u palači na Mejama koju je u tu svrhu i gradio.

U ratu je 1991. godine i Atelijer Meštrović bio oštećen prigodom bombardiranja Zagreba (10221; 10231; 10243).

Atelijer Meštrović je objavio tri izdanja svoga kataloga, 1963, 1967. i 1973. godine, s predgovorom dugogodišnje ravnateljice Vesne Barbić, koja u posljednjem katalogu opširnije dokumentira Meštrovićeve skulpture u Atelijeru Meštrović (584; 682-684; 698; 7366; 7667; 8380). U Atelijeru Meštrović nalazilo se, izloženo ili uskladišteno, prema Knjizi inventara, 300 Meštrovićevih skulptura u raznim materijalima i oko 1000 arhitektonskih crteža Meštrovićevih građevina i spomenika, raznih crteža Meštrovićevih građevina i spomenika, raznih arhitekata, većinom Harolda Bilinića (II. 2; II. 3. 1).

U Atelijeru Meštrović čuva se i obimna Meštrovićeva prepiska međuratnog razdoblja, kao i nekoliko rukopisnih sastava: *Počeci Ivana Meštrovića* Nikole Adžije, *Sjećanja na Ivana Meštrovića* Marina Marasovića, *Sjećanja na Ivana Meštrovića* Grge Antunca, *O suradnji s Ivanom Meštrovićem* Vanje Radauša. Arhivska građa u Atelijeru Meštrović (osim nacрта, inventara i dijela hemeroteke) nije mi bila dostupna da se njome koristim za ovu biografiju.

OSTALI MUZEJI I GALERIJE: ZAGREB, BEOGRAD, VRPOLJE, DRNIŠ

Najviše Meštrovićevih skulptura nalazi se u Gliptoteci Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. To su uglavnom gipsani modeli vlasništva obitelji Meštrović, donekle naknadni gipsani odljevi i tek nekoliko skulptura u bronci. Ranije su se nalazili u Meštrovićevom atelijeru na Josipovcu ili u drugim skladištima, a zatim su okupljeni i izloženi u zgrada-ma nekadašnje tvornice koža, u Medvedgradskoj 2.. U Inventarskoj knjizi Gliptoteke JAZU 1987. popisano je 220 skulptura u pohrani, 34 skulpture vlasništva Gliptoteke (odlivenih i otkupljenih) i još 20 skulptura izvan inventara (III. 1; 10701).

Prvi postav Meštrovićevih skulptura u tadašnjoj Gipsoteci obavljen je, pod rukovodstvom dr. Antuna Bauera, nedugo nakon rata (6249). Zatim je izložbeni postav dopunjan i mijenjan.

1977. postavljena je u Gliptoteci izložba *Kiparsko stvaralaštvo u Hrvatskoj 1897-1918.* s Meštrovićevim skulpturama; također u Beogradu (622), izložba *Ivan Meštrović u jubilarnoj 1983. godini* (637; 10701).

Akademici Augustinčić i Radauš neprestano su kritizirali Meštrovića u Gliptotekinom postavu (8819a).

Narodni muzej u Beogradu nije nabavljao Meštrovićeve skulpture osim onih pedesetak ranih što ih je imao od nikada isplaćenog *Kosovskog ciklusa* i nekoliko portreta istaknutih osoba, žena i djece. Za ravnatelja Lazara Trifunovića, inače vrsnog povjesničara umjetnosti, nakon 1962, Meštrovićevo je djelo, i ono u Narodnom muzeju, bilo općenito podcijenjeno i omalovaženo, pa je većina skulptura završila u podrumu muzeja (7528; 7548; 7897; 7899; 7901; 7918).

Narodni je muzej 1971. priredio izložbu 28 Meštrovićevih skulptura iz svoje pohrane u selu Oповu, dvadesetak kilometara udaljenom od Beograda, odlivši tom prigodom neke gipsane modele u broncu. Izložbu je organizirala i napisala katalog Vera Ristić, najbolji poznavatelj i zagovaratelj Meštrovićeve

umjetnosti u Srbiji (599). Međutim, s obrazloženjem da su sve Meštrovićeve skulpture *Vidovdanskog ciklusa*, koje nisu mogle biti izložene u stalnom postavu Narodnog muzeja, postavljene u parku Galerije Jovan Popović u Oповu. Tu su skulpture *Andeo Smrti*, *Glava Miloša Obilića*, *Mala sfinga*, *Rob* i još neke, dok je *Velika sfinga*, u kararskom mramoru, postavljena u Arandelovcu (8295; 8570; 8611).

Trifunovićev odbojni sud o Meštrovićevoj umjetnosti došao je do punog izražaja u bučnoj kampanji koju je poveo protiv Meštrovićevog mauzoleja Njegoša na Lovčenu.

U Muzeju savremene umetnosti u Beogradu je Meštrovićeva *Velika udovica* izvedena u mramoru (686¹⁴³).

Moderna galerija u Zagrebu posjeduje 26 Meštrovićevih djela, od kojih je 16 posuđeno Gliptoteci HAZU. Dio njih uključen je u stalni postav Galerije (10763).

Spomen galerija Ivana Meštrovića u Vrpolju

Iako se Ivan Meštrović samo rodio u selu Vrpolju, južno od Đakova, u Slavoniji, dok su mu roditelji 1883. tu bili kraće vrijeme na radu, pa za života nije nikada ni bio u Vrpolju, Vrpoljani su, ponosni na njega, sačuvali taj spomen njegovoga rođenja i podigli mu, za svoje malo mjesto, reprezentativnu galeriju.

Vrpoljani Antun Knežević i Joza Gol potakli su zamisao da se u njihovome mjestu podigne „Dom Ivana Meštrovića“. Knežević je o tome u Zagrebu razgovarao i s Meštrovićem, koji se zanimao za svoje rodno mjesto.

Učitelj Josip Gol je, s kulturnim mještanima, potaknuo 1957. osnivanje društva za podizanje Meštrovićevog spomen-muzeja u Vrpolju. To je društvo, s dr. Ivom Tomašićem na čelu, sprovelo više kulturnih djelatnosti u selu.

Društvo „Ivan Meštrović“ uspostavilo je vezu s kiparem u Americi i izvještavalo ga o svome djelovanju:

„Do 15. VIII 1958, Vaše 75. godišnjice rođenja, namjeravamo na najljepšem mjestu trga Vašega imena sagraditi ukusnu zgradu za Vaš Muzej. - - - Uljudno Vas molimo, da odredite galerijama i gipsotekama s područja NR Hrvatske neka nam odstupe neke kopije i crteže Vaših djela - - - „

Osim mjesnog trga i Osnovnu su školu nazvali njegovim imenom.

Privremeni smještaj Meštrovićevog muzeja bio je u Domu kulture, a tada su Vrpoljani počeli prikupljati Meštrovićeva djela za njegov muzej.

Meštrović im je pisao 6. travnja 1957:

„ - - - Mene zanima vaše kulturno nastojanje i vaše namjere bez obzira da ih vežete sa mojim imenom, kao što me zanima svako prosvjetno nastojanje u našoj Hrvatskoj. Kad budete izgradili Dom kulture u Vrpolju, ja vam obećajem dati koje moje djelo i koji crtež za vaš Muzej. Ja neću biti u stanju, da vam dadem ikakove podatke o svome djelovanju, jer ih nisam sabirao, no to ćete vi sami s vremenom sabrati.

Milo mi je čuti, da imade u tome kraju priličan broj porodica iz Dalmatinske Hrvatske, koje se amalgamiraju i nadam se pojačavaju naš tamošnji elemenat urođenika, sa kojim u ostalom govore istim narječjem. - - - „

Meštrović im je opet pisao u jesen 1961, nedugo prije smrti, rekavši da je Atelijeru Meštrović bio rekao da im pošalju nešto za novi muzej. Prethodno im je još 1958. odobrio da odliju skulpturu *Majke i djeteta* iz Atelijera Meštrović u Zagrebu.

Tek je 1967. ponovno pokrenuto nastojanje podizanja Meštrovićevog muzeja u Vrpolju. Dvije godine zatim porušena je

stara poštanska zgrada da se na tom položaju sagradi muzej. Sakupljena su sredstva za lijevanje Meštrovićevog poklona, skulpture *Majke i djeteta*, koja je postavljena kao prvi javni spomenik u mjestu. Daljnja odobrenja za lijevanje skulptura namijenjenih Meštrovićevom muzeju poslala im je njegova udovica (7691; 7707; 7722; 7752; 7755; 7760; 7761; 7772; 7777; 7790; 7793; 7802; 7804; 8872; 10675).

God. 1968. započeta je gradnja Galerije Ivan Meštrović u Vrpolju, koja je reprezentativna građevina izazvala opću pozornost. "Selo gradi galeriju", pisali su u zagrebačkom *Vjesniku* M. Predragović i M. Meštrović (7873; 7887), a o tom nesvakidašnjem pothvatu izvještavale su i druge novine u zemlji (7838; 7895; 7922; 7931; 7943; 8031-8034; 8050). Galerija je dovršena 1971. (8141; 8142; 8160-8162; 8251). Svečano otvorenje *Spomen-galerije Ivana Meštrovića* obavljeno je 3. lipnja 1972, pod pokroviteljstvom predsjednika Sabora SR Hrvatske, književnika Mirka Božića. Predsjednik društva bio je slikar Predrag Gol. Kršinićeva skulptura Ivana Meštrovića (*Kipar*) postavljena je pred galerijom (8329; 8334-8336; 8339; 8342; 8343; 8351-8353; 8355-8359; 8361; 8362; 8373; 8374; 8377; 8386; 8393; 8432).

„Ta nova, veličanstvena zgrada, sazidana u duhu Meštrovićeva arhitektonskog sloga na glavnom vrpoljskom raskršću, pojavljuje se iznenada u pejzažu razvučenog slavonskog sela kao nešto čudno, gotovo neuvjerljivo, - pisao je Vladimir Maleković. - I ne smeta toliko što je smirena, gotovo klasična arhitektura galerije nepomirljiva s baroknom crkvom sv. Ivana, što je Mediteran neusklađen s Panonijom, nego iznenađuje i imponira volja i akcija koja je prethodila tom djelu, neprimjerljiva našem zamišljanju pokrajine, njene kulturne živosti i mogućnosti.“ (8353).

Spomen galeriju Ivana Meštrovića u Vrpolju projektirao je arhitekt Rudolf Varga u stilu što asocira klasičnu arhitekturu, ali i onu Meštrovićevu klasicističku sa stupovima ili stubovima poput *Palače u Splitu* ili *Paviljona u Zagrebu*. Još je izravniji utjecaj Horvatove crkve *Gospe od Zdravlja* u Splitu. Gradnja u bijelom kamenu još više podsjeća na Meštrovićeve građevine. Odlijevanjem i posudbom od Atelijera Meštrović i Gliptoteke mogla je Galerija u suvremeno riješenom izložbenom prostoru predstaviti 22 Meštrovićeve skulpture, uglavnom u gipsu, a nekoliko odlivenih u bronci, od ranih radova *Vidovdanskog ciklusa* do novijih.

Djela Ivana Meštrovića , Snite Museum of Art – Notre Dame University

Svoje su radove Galeriji darovali i drugi hrvatski kipari: Frano Kršinić, Vanja Radauš, Andrija Krstulović, Ivan Mirković (8872).

Galerija Ivan Meštrović u Vrpolju izdala je 1972. i katalog s tekstovima Vesne Barbić, Nenada Gola i Ane Adamec (697; 8328; 8330; 8331; 8338); 1982. drugo izdanje kataloga (711b; 8860; 8861; 8872); 1990. treće izdanje s tekstovima N. Gola, V. Barbić i M. Ančića (719; 10043; 10044; 10071). U povodu stote obljetnice rođenja 1983. objavila je, u zajednici sa Slavonskim Brodom, monografiju *Meštrović*, s tekstovima Zvonka Makovića i Nenada Gola (116).

Galerija Ivan Meštrović djelovala je i nadalje na kulturnom i prosvjetnom polju Vrpolja, popunjavajući zbirku Meštrovićevih skulptura (8538; 8593; 8673; 8773; 8816; 8824; 8865; 8867; 8878; 8886; 8894; 8911; 8986; 9035; 9036; 9111; 9112; 9123; 9269; 9336; 9385; 9551; 9884).

To je slavonsko selo osim skulptura u Galeriji postavilo pred Osnovnu školu Meštrovićevu skulpturu *Konjic*, a u auli škole njegov *Autoportret*; u crkvi u kojoj je Ivan Meštrović bio kršten, postavljen je 1974. Meštrovićev kip *Sv. Ivana Krstitelja*, također reljefi *Jaganjac Božji* nad vratima svetohraništa i *Duh sveti* nad krstionicom (9443).

Neumorni i uporni Nikola Adžija (1875-1972) sabrao je, obračunajući se Meštroviću za života, a zatim njegovim nasljednicima, veći broj kiparevih radova (9066). God. 1960. darovao je svoju kuću u Drnišu Općini, pa je u njoj smješten *Muzej Drniške krajine*, osnovan 1971. Osim predmeta iz prošlosti Drniške krajine, etnografske zbirke, zbirke revolucionara dr. Božidara Adžije i umjetnina lokalnih slikara i kipara, sadržavao je i zbirku skulptura i slika Ivana Meštrovića.

Meštrović je 1959. prigodom boravka u Zagrebu namijenio 17 gipsanih skulptura i 9 slika drniškom muzeju. God. 1983. izdan je reprezentativni katalog Meštrovićevih radova u Drnišu i Otavicama, u kojemu je opisano 36 Meštrovićevih skulptura i slika u Drnišu i u Muzeju Drniške Krajine, uključivši i javne spomenike, poput fontane *Vrelo života*, reljefa *Orači*, *Gospu Petropoljsku* i *Majku s djetetom* (713).

O Meštrovićevim darovima Drnišu pisali su Slobodan Grubač (7479-7482), Branko Vukšić (9313), Vladimir Mojaš (7763; 8368; 8602; 9168), Vojko Mirković (7621; 7762), Joško Zaninović (10761) i drugi (7789; 8653; 8930; 9540).

Kada sam 1981. izrazio bojazan zbog raspršenosti Meštrovićevih skulptura u većem broju kopija u Meštrovićevim galerijama, izazvao sam polemiku u dnevnom tisku (8832; 8875).

Muzej Drniške Krajine svojom je Meštrovićevom zbirkom djelatno sudjelovao u općoj proslavi stote obljetnice rođenja 1983, kako u Drnišu, Biogradu, Koprivnici, Kninu, tako i u Zagrebu (644; 646).

O sudbini drniških Meštrovićevih umjetnina u posljednjem ratu još će biti riječi.

U *Darovnicu* Ivana Meštrovića bio je uključen i njegov obiteljski mauzolej, kojega on nije htio zvati mauzolejem, nego crkvicom Sv. Spasitelja ili Sv. Otkupitelja. O njoj smo već govorili, a nakon kipareve smrti nije se ni mijenjala ni dopunjala, osim što ju je trebalo održavati i povremeno popravljati, jer zidarski radovi kao da nisu u svemu bili najsolidnije izvedeni, pogotovo što nije bila prekrivena krovom od crepova, nego golom kamenom kupolom. Nakon radova na saniranju mauzoleja 1952. godine, ponovno je bila nužna sanacija 1966, a zatim i 1977. do 1979. zbog vlaženja kriptе, koju je proveo

Restauratorski zavod Hrvatske, postavivši tom prigodom i rasvjetu duž stepeništa koje vodi mauzoleju (7620; 7678; 7734; 8705-8707; 8713; 8716). Meštrović nije dospio ukrasiti kupolu mauzoleja freskama ili mozaikom, kako je namjeravao, ali je u zagrebačkom atelijeru ostavio jedan drveni segment kupole oslikan crtežem namjeravane freske ili mozaika. Stoga je taj ulomak, predradnja namjeravanoj izvedbi, postavljen montažno pod kupolu da svjedoči o autorovoj zamisli (7879; 8749).

Mauzolej je uređivan u prigodi proslave stote obljetnice Meštrovićevog rođenja 1983, kojom je prigodom objavljen i katalog-vodič, zajedno s drniškim radovima (713; 9202).

Godine 1987. Mauzolej je bio oštećen u potresu, pa su štete tijekom sljedeće 1988. godine popravljene (9806; 9846; 9920; 9973; 10736).

O zloj sudbini Meštrovićevog mauzoleja u Otavicama još ćemo govoriti.

Spomenimo i muzej u Iloku, osnovan 1953, kojemu je Meštrović, na poticaj svoga imenjaka Josipa Meštrovića, darovao skulpture *Bana Berislavića* i *Glavu Grgura Ninskoga* (7410; 8405; 8421; 8945; 9426).

U Sjedinjenim Američkim Državama tri su zbirke imale veći broj Meštrovićevih skulptura i crteža: u Syracusi, Baton Rougeu i Notre Dame.

Sveučilište u Syracusi, na kojemu je Ivan Meštrović djelovao, posjedovalo je već za njegova boravka više skulptura. Zatim je, nakon njegovog odlaska, neke gipsane modele odlilo u broncu, a neke nabavilo. Nedugo nakon njegove smrti, 1964. godine, Sveučilište je nabavilo 14 Meštrovićevih skulptura i 4 crteža, pa je ukupno posjedovalo 21 skulpturu i 19 crteža, te je postavilo posebnu muzejsku zbirku Meštrovićevih skulptura, crteža i pisama (7527; 7534; 7540; 7541; 7544; 9299; 9548; 10322). Danas zbirka Sveučilišta u Syracusi posjeduje 30 Meštrovićevih skulptura i 18 crteža. Skulpture su postavljene u raznim sveučilišnim zgradama i na otvorenim prostorima (10633¹⁰⁴). O Meštrovićevim djelima u Syracusi pisala je Jelena Usković (10322).

Louisiana Arts and Science Center u sjeveroameričkom gradu Baton Rouge posebno je bogat Meštrovićevim radovima. Neka djela darivala je kipareva udovica, a druga su kupovali ili lijevali u broncu. Ustanova je u dvorište postavila brončanu skulpturu *Krista i djece*, a u ulaznom foyeru drvenu *Krista i sv. Josipa*. *Louisiana Arts Science Center* posjeduje 25 Meštrovićevih skulptura u bronci i gipsu i 19 crteža (10633¹⁰⁵).

Katolička dijeceza (biskupija) u Baton Rougeu imala je veliko, 427 cm visoko, drveno *Raspelo* u katedrali i još tri skulpture, židovski hram *Mojsijevu glavu*, a gradska zbirka (*Collection of the City of Baton Rouge*) četiri brončana Meštrovićeva rada (XX).

O Meštrovićevim su djelima u Baton Rougeu pisale u mjesnim novinama Shirley Benton i Kathleen Orillion (8436; 9183).

Najbogatija zbirka Meštrovićevih radova, uz onu u obiteljskoj kući, je u Sveučilištu Notre Dame u South Bendu. Veći je dio radova otkupljen od Olge Meštrović nakon kipareve smrti, a dio je od nje dobiven na dar. U sveučilišnoj umjetničkoj galeriji, *Snite Museum of Art*, izložene su Meštrovićeve skulpture na koje je Sveučilište Notre Dame bilo ponosno. Uz brojna djela Sveučilište posjeduje i bogatu arhivsku građu u vezi s Me-

štrovićem i njegovim radovima u svijetu, za koje je ravnatelj Galerije Dean A. Porter sakupljao podatke (XVIII. 10-101).

Arhiv Sveučilišta Notre Dame pohranio je nakon smrti Ivana Meštrovića i golemu njegovu osobnu arhivsku građu, koja je sređena i popisana u 20 kutija.

I. dio sadrži prepisku, poslana i primljena pisma, tekstove o njegovoj umjetnosti: prepisku s naručiteljima djela, upute za lijevanje i prijevoz skulptura, podatke o izložbama i raznim publikacijama te primljene počasti, nagrade, priznanja i sl. Zatim su pisma političke naravi o Jugoslaviji, Drugom svjetskom ratu, o nadbiskupu Stepincu i sl. Manji se dio građe odnosi na ranije razdoblje, od 1923-1962, posebno o predratnim Meštrovićevim posjetima Americi 1925. do 1927, dok se veći dio građe odnosi na razdoblje 1943-1962. Autor znatnog dijela tih pisama je Petar Meštrović, tada kipar tajnik.

II. dio sadrži arhivsku građu u vezi s narudžbama radova, dopise o projektima izvedenih i neizvedenih radova, arhitektonske nacрте i sl., od 1924-1961. godine

III. dio su osobna pisma i isprave od 1930. do 1960. god., Meštrovićevi i njemu poslani; također njegovi rukopisi poezije, književne proze, dvije knjige o Michelangelu, sastavi o Meštroviću te kopije brojnih isprava.

IV. dio nije pristupačan i nije u popisu, a odnosi se na obiteljsku prepisku, najviše Olgina pisma i njoj upućena.

Iz golemog popisa te arhivske građe u Notre Dame vidi se s kojim je ustanovama i kojim osobama Meštrović pismeno saobraćao od 1923. do smrti 1962. godine. To su gotovo sve američke znanstvene, sveučilišne, društvene i političke ustanove i osobe javnog djelovanja, većinom Amerikanci, manje naši iseljenici, a najmanje osobe iz Jugoslavije s kojima je bio u prepisci.

Upravo iznenađuje golema količina te prepiske koja, po popisu Notre Dame Sveučilišta, iznosi 2.120 pisama, isprava, dokumenata i sl., uz mnogo obiteljskih pisama koja nisu u ovom popisu Sveučilišta.

Da bismo dobili barem osnovni pregled s kim je Meštrović u Americi pismeno saobraćao, manje 1923-1938, a uglavnom 1943-1962, navest ću ustanove i osobe što se u popisu Interneta spominju.

Najbrojnije su crkve, samostani i ostale crkvene ustanove i društva u Americi, što je i shvatljivo s obzirom da je u Meštrovićevu radu općenito prevladavala religiozna skulptura, da je njegov figurativni likovni zraz posebno odgovarao crkvenim naručiteljima i da je djelovao na katoličkom Sveučilištu.

Bio je u prepisci sa crkvama u domovini, za koje je i izvodio skulpture; tako za crkvu Krista Kralja u zagrebačkom Trnju, franjevački samostan u Zaostrogu, za krstionicu Sv. Ivana u Splitu, za svetište Gospe od Veprinca kod Makarske, za zagrebačku katedralu, za bratovštinu Sv. Jeronima u Splitu, za Hrvatski franjevački komisarijat. Brojnija je prepiska s ostalim crkvama i samostanima: Westminsterka katedrala, katedrala u Portlandu, luteranska crkva u Tessenju, Sv. Augustin u Floridi, Sv. Bernard u Detroitu, Sv. Srce u Pennsylvaniji, samostan Sv. Mihajla u Mahnomenu, karmelićanki u Terre Haute (Ind.); talijanske crkve i ustanove: Međunarodni kongres katoličke umjetnosti u Rimu, svetište u Assisiju, udruga Pro civitate christiana, Zavod sv. Jeronima, Zavod Propaganda fide u Rimu, Pro civitate christiana u Assisiju, Katolička zajednica talijanskih umjetnika. Ostale crkvene udruge i škole u Americi: Nacionalni savjet Kristovih crkava, Indijansko misionarsko udru-

ženje, Zapadno-filadelfijska katolička visoka škola, Udruženje liturgijske umjetnosti, Udruga crkvene umjetnosti dijeceze u Cincinnatiju, Škola Sv. Marije, Škola Naše Gospe u Marylandu, Sjemenište Mount Saint Mary u Norwoodu, Nacionalni savjet katoličkih žena, Biskupska škola Josephinum, Prezbiterijanski odbor kršćanske nastave, Škola Saint Joseph u Emmitsburgu, Škola Saint Joseph za djevojke u New Yorku, Škola St. Joseph u Menomneuu, Seminar Saint Mary u Baltimoreu, Hram Brith Rodesk u Rochesteru, Centar međucrkvne komisije, židovski The Tempel u Clevelandu, Američko katoličko Sveučilište i dr.

Obilnu je prepisku Meštrović vodio s američkim i nekim europskim sveučilištima, od kojih su ga neka imenovala počasnim članom. To su sveučilišta Georgije, Illinois, Pittsburgha, Notre Dame, St. Louisa, Toronto, New Yorka, Washingtona, Californije (Berkeley), Indiane (Bloomington), Syracuse, Washburna, Pennsylvanije, Ohija, Ontarija, Yale, Harvard, koledži Trinity u Cambridgeu, New Yorku, Alverno College i dr. Visoka škola Nadbiskup Stepinac, također Sveučilište u Zagrebu i u Beču.

Dopisivao se i sa znanstvenim i sveučilišnim institutima: Institute of Contemporary Art, National Institute of Arts & Letters, American Federation of Arts, American Institute of Architects, International Fine Arts Council, Institute for Research in Biography; National Arts Foundation, Dayton Art Institute, Art Center New York, The Carnegie Institute, European Studies Center, Munson Williams Proctor Institute, National Council for U. S. Art; Racine Art Foundary; Mission Council Literature Department, Milwaukee Art Institute; Alverno College Art, zatim s Austrijskom nacionalnom knjižnicom, Centrom za kršćanske studije u Assisiju, Hrvatskim povijesnim institutom u Chicagu, Institutom „Ruder Bošković“ u Zagrebu (I. Supek), Nacionalnom knjižnicom u Zadru, Dubrovačkim ljetnim festivalom, Japanskim savjetom protiv atomske i hidrogenske bombe i dr.; s umjetničkim i drugim akademijama: Međunarodna akademija u Beču, Umjetnička akademija u Zagrebu, Royal Scottish Academy, National Academy of Design, National Academy of Science, Pennsylvania Academy of Fine Arts, Memphis Academy of Art, Gilmore Academy, Buffalo Fine Arts Academy, American Academy of Arts and Letters, American Academy in Rome i dr., Hrvatska katolička akademija, Hrvatska akademija u Americi, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Akademija Sv. Luke u Rimu, Kraljevska akademija u Belgiji i dr. U popisu Meštrovićeve prepiske u Notre Dame su i brojni američki i drugi muzeji i umjetničke galerije: Syracuse Museum of Fine Arts, Philadelphia Museum of Art, Museum of Fine Arts Boston, Los Angeles Museum, Denver Art Museum, Berkshire Museum, Mint Museum of Art, Metropolitan Museum New York, Smith Museum, Evansville Museum of Art & Science, Worcester Art Museum, American Museum of Natural History, zatim muzeji u Grazu, Jeruzalemu, Toledu, Antwerpenu, Sarajevu, Rijeci, Novom Sadu, Skoplju, Iloku, Prištini; također galerije umjetnina: Corcoran Gallery of Art Washington, Ferargil Gallery, Feigl Gallery, Lowe Art Gallery, National Gallery of Art, St. Paul Gallery, Saturday Gallery Winfield, Sheldon Swope Art Gallery, Bertelli Curnard Gallery New York, Albright Art Gallery, The Argents Galleries, Brooks Memorial Art Gallery, National Gallery of Canada, Tate Gallery London; zatim Galerija Meštrović u Splitu, Atelijer Meštrović u Zagrebu, umjetničke galerije u Sarajevu, Vrpolju, Starom Gradu i dr.

Veoma su brojna američka i druga udruženja, politička, kulturna, karitativna i umjetnička s kojima se Meštrović dopi-

sivao i s mnogima djelatno surađivao, osobito s onim našima u Americi i domovini: National Sculpture Society, Water Color Club, National Geographic Society, Architectural League of New York, Palette Art Company, The National Arts Club, MacDowell Club of New York, Broadcast Music Co., Cooperstown Art Association, Americans for Intellectual Freedom, Art Society Indianapolis, War Memorial Committee (Otawa, Kanada), Church Architectural Guild of America, Sculptors Society of Canada, Medallion Art Company, National Arts Club, National Association of Women Artists, Painters and Sculptors Society New Jersey, Philadelphia Water Color Club, Rochester Art Club, Saint Louis Artist's Guild, Sculptures Associates, Sculptor's Society of Canada, Društvo umjetnika Secesije u Beču, Društvo rumunjske umjetnosti, Royal Society of Art London, Hrvatska bratska zajednica, Društvo "Hrvatskog dana", Hrvatski akademski klub Cleveland, Društvo jugoslavenskih Židova u SAD, Hrvatska katolička udruga, Hrvatsko umjetničko društvo, Društvo „Tamburica“, Društvo američkih Hrvata „Ante Starčević“ u New Yorku, Pjevačko društvo „Zora“, Američko društvo sveučilišnih profesora, Američki hrvatski akademski klub u Clevelandu, Hrvatsko dobrotvorno društvo San Francisco, Jugoslav Society of Great Britain, Kanadski hrvatski klub, Hrvatski Caritas, Hrvatski kulturni klub Gradišće u Austriji, Hrvatska zajednica u Španjolskoj, Hrvatska radnička zajednica u Francuskoj, Makedonska rodoljubna organizacija USA i Kanade, Pjevačko društvo američkih Hrvata, Slovensko kulturno društvo u Buenos Airesu, Poljičko kulturno društvo, Filatelističko društvo Hrvatske, Društvo inženjera i tehničara u Splitu, Društvo „Meje“ u Splitu, Jugosl.-čilensko društvo, Hrvatska seljačka stranka, Hrvatski nacionalni komitet u Münchenu (B. Jelić), Društvo „Juraj Dalmatinac“ u Šibeniku, Društvo za spomenik Celestinu Medoviću u Kuni, Društvo za 450. god. Marina Držića, Društvo za čuvanje spomenika u Kninu, Društvo bivših jugosl. zatvorenika, Društvo Hrvata u Belgiji, Argentinski hrvatski kulturni klub, Društvo izbjeglica u Švicarskoj.

U političkom i umjetničkom djelovanju saobraćao je i s mnogim državnim i ostalim službenim ustanovama: US State Department, New York State Secretary to the Governor, US Bureau of the Census, US Information Agency „Voice of America“, National Council of the Art & Government, US Dept. Justice Immigration & Naturalization Powers; s brojnim veleposlanstvima i konzulatima u Chicagu, New Yorku, Washingtonu, u Kanadi, Francuskoj, Libanonu, Austriji, Belgiji; s Općinama u Zagrebu (V. Holjevac), Splitu, Šibeniku, Kninu, Drnišu-Otavicama; s ministarstvima u Beogradu (V. Bakarić), Zagrebu (M. Žanko), Salzburgu i dr.

O Meštroviću se i u posljednjem njegovom američkom razdoblju pisalo, i u domaćem i stranom tisku, pa je i shvatljiva njegova prepiska s raznim uredništvima dnevnih listova i ostalih publikacija. Tako se navode: Catholic Press, The Catholic Standard, Columbia University Press, Spirit Magazine, Art and Decoration Magazine, American National Catholic Weekly, Associated Press, Catholic art Quarterly, Catholic Digest (A. Cevasco), Sign Magazine (New Jersey), Syracuse Herald Journal, Syracuse University Press, Three Lions, Times Herald, Times Picayune (New Orleans), Today National Catholic Magazine, Vanity Fair, The Chicago Daily, International Who's Who, Mark Twain Journal, Motive Magazine, National Sculpture Review, New York Times, Orion Press, Pantheon Books, Religious Heritage of America, Veritas Verlag, Encyclopaedia Britannica, The Irish Press (Dublin), El Norte (Meksiko), Yugoslav Books (New York), Croatian Bulletin, Croatian World, Croatian Youth,

Danica, Studia Croatica Magazine, Slobodna riječ (Buenos Aires), Vijesti (Buenos Aires), Croatian Courier, Glasnik Sv. Antuna (Buenos Aires), Nova Hrvatska (London, J. Kušan), Seljačka sloga, Serbian Perspektive, L'Echo de Belgrade (Francuska) i dr.

Da konačno spomenemo i neke privredne, obrtničke, industrijske i trgovinske firme s kojima je Meštrović u Americi saobraćao, uglavnom zbog nabave materijala potrebnog za rad: Tennessee Marble Co., Georgia Marble Company, Globe Marble & Granite Corp., Granite Corp. of America, Indiana Limestone Comp., Milwaukee Marble Co., Modern Art Foundry, Onondaga Printing comp., Pan-American Photographic Service.

U doba kada još nije bilo kompjutera ni interneta (koje konzervativni Meštrović zacijelo ne bi ni prihvatio, premda je veći do njegovih pisama otipkan pisačim strojem, dok su ona pisana rukom karakteristična njegovim odsječenim – rekli bismo kiparskom rukom pisanim – slovima). Meštrović je vodio vrlo obimnu prepisku, službenu, stručnu i osobnu. Od više stotina osoba s kojima se iz Amerike dopisivao navedimo tek one istaknutije u njegovu životu i radu: Mihovil Abramić, Louis Adamić, Nikola Adžija, Mladen Alajbeg, Katarina Ambrozić, Franjo Antolić, Andrija Artuković, Ljubo Babić, Vladimir Bakarić, Karlo Balić, Vesna Barbić, Vladimir Becić, Edvard Beneš, Harold Bilinić, Pavao Bilinić, Ivo Bogdan, Antun Bonifačić, Frano Bubanj, Izidor Cankar, Winston Churchill, Ante Ciliga, Milan Ćurčin i obitelj, Libero De Libero, Josip Depolo, Pero Digović, Davor Domančić, Cata Dujšin, Dušan Džamonja, Milovan Đilas, Hijacint Eterović, Cvito Fisković, Vinko Foretić, Marko Fotez, nadbiskup Frane Franić, Grgo Gamulin, Maksim Gaspari, Prvislav Grisogono, Stipe Gunjača, Josip Ham, Malvina Hoffman, Vane Ivanović, Branko Jelić, Karlo Jurišić, Ante Kadić, Fabijan Kaliterna, Karlo Kamber, Đorđe Karađorđević, Rikard Katalinić-Jeretov, Duško Kečkemet, Ivo Kerdić, Vladimir Kirin, Lora Klier, Joža Kljaković, Dragutin Kniewald, Jeronim Korner, Josip Kosor, Ivo Krbek, Tomislav Krizman, Frano Kršinić, Andrija Krstulović, Vicko Krstulović, Zvonimir Kulundžić, Jakša Kušan, Anthony Lauck, Gustav Likan, Camilla Lucerna, Herkulan Luger, Vladko Maček, Dominik Mandić, Marin Marasović, Milan Marjanović, Alice Massaryk, Jan Massaryk, Frans Masereel, Thomas McCormick, Mirjana Matić-Haller, Petar Meštrović, Adela Milčinović, Kosta Milutinović, Ivan Mirković, Dinko Morović, Vjekoslav Maštrović, Vladimir Nazor, Vinko Nikolić, Artur Nikolorić, Antun Nizeteo, Pavle Ostović, Giovanni Papini, Ante Smith-Pavelić, Frano Petrinović, V. Pexider-Srića, Joža Plečnik, Jozo Poduje, Vladimir Popović, Kruno Prijatelj, Zvonimir Pučar, Mihajlo Pupin, Bogdan Radica, Olga Resnevic-Signorelli, Svetozar Rittig, Ana Roje, Toma Rosandić, Laurence Schmeckebier, Rudolf Sieber, kard. Francis Spellman, Krsto Spalatin, nadb. Alojzije Stepinac, Ivo Supek, Edo Šen, nadb. Franjo Šeper, Andrija Štampar, Ivan Šubašić, Ivo Tartaglia, Marin Tartaglia, Oskar Tartaglia, Nikola Tesla, Đuro Tiljak, Josip Broz Tito, William Tolley, Ante Tresić-Pavičić, predsjed. Harry Truman, Ante i Nelly Trumbić, Josip , Mate Ujević, Maximilian Vanka, Žarko Vidović, Vinko Vitezica, Boris Vižintin, Raymond Warnier, Miloš Žanko.

Meštrovićev arhiv u Notre Dame posjeduje i njegove rukopise *Michelangela*, *Razgovore s Michelangelom*, *Vatra i pepeo*, *Horus* i ostale kraće rukopise umjetničkog i političkog sadržaja; također popis njegovih radova u Americi, Splitu i Zagrebu, napise i pjesme o njemu, počasne diplome raznih sveučilišta i akademija (XVIII. 104).

Umjetnička galerija Sveučilišta Notre Dame priredila je 1974. veliku izložbu Meštrovićevih radova na kojoj je izložila 44 rada u vlastitom posjedu i 22 rada posuđena od drugih američkih ustanova ili od Meštrovićeve obitelji (605; 8566).

U *Snite Museumu* Meštrovićeva je zbirka bila najprivlačnija, iako su izlagana djela od grčke do moderne francuske umjetnosti (8844; 8870). U toj je umjetničkoj galeriji 1978. otvorena posebna dvorana s Meštrovićevim radovima (*The Meštrović Gallery*) (10633¹⁰⁴).

Posebna je pažnja posvećena uspomeni na Ivana Meštrovića u povodu stote obljetnice rođenja 1983. godine. Prethodne 1982. održan je simpozij o Meštroviću na njujorškome *Columbia sveučilištu* (na koji sam bio pozvan, ali zbog političkih neprilika i poteškoća u zemlji nisam pošao).

Glavna proslava Meštrovićeva jubileja priređena je u Sveučilištu Notre Dame. Njegov je atelijer preuređen i pretvoren u modernu privlačnu izložbenu dvoranu, s velikim brojem njegovih skulptura. Muzej u Notre Dame bio je 1981. obogaćen s 239 izloženih Meštrovićevih crteža, vlasništva obitelji, koje je kći Marica donijela iz Splita nakon podjele s Galerijom Meštrović.

Organizator Meštrovićeve proslave i galerijske postave bio je ravnatelj *Snite Museuma* Dean Porter, a svojim su prilozima u znanstvenom dijelu proslave sudjelovali o. Flanigan, govoreći o kiparevim religioznim djelima, i mladi profesor Joseph O'Connor. Ante Kadić je prikazao Meštrovića kao književnika, a sin Mate Meštrović je govorio o očevom životu i radu (8998; 9064; 9216; 9337; 9360)

FUNDACIJA IVANA MEŠTROVIĆA

Darovnim ugovorom 1952. predao je Ivan Meštrović Vladi NR Hrvatske Palaču i Kaštelet u Splitu, Mauzolej u Otavicama i stambenu zgradu u Mletačkoj ul. u Zagrebu, uz dio skulptura, prema popisu. Galerija Meštrović u Splitu i Atelijer Meštrović u Zagrebu kasnije su prešli pod gradske uprave. Lokalpatriotizam je donekle pridonosio takvim pripadnostima, ali su sredstva za održavanje i daljnje razvijanje zgrada i umjetnina redovito bila nedostatna.

Ni Ivan Meštrović ni supruga Olga nisu kritizirali stanje i djelovanje tih ustanova, osim manjih primjedaba. Međutim, kći Marica, koja je nakon očeve i majčine smrti preuzela brigu o poštovanju *Darovnice*, sve je češće i oštrije upozoravala na negativne posljedice održavanja očeve ostavštine, tvrdeći da se ne poštuju obveze primaoca u *Darovnici*. Neke od tih zamjerki bile su uvjetovane nedovoljnim novčanim sredstvima onih koji su se o njima brinuli; zagrebački Atelijer i pomanjkanjem i neprikladnošću prostora, pogotovo onog spremištva; mnogome i nedovoljnim (a u splitskoj Galeriji neko vrijeme nikakvim) stručnim kadrovima u njima. Ipak, obje te ustanove spadale su među najprivlačnije i najposjećenije u zemlji.

Neprestane višegodišnje žalbe Marice Meštrović Jugoslavenskoj akademiji i Vladi SR Hrvatske urodile su odlukom o prihvaćanju njezinog prijedloga ustrojstva centralizirane republičke ustanove *Fundacije Ivana Meštrovića*, koja je objedinjavala splitsku Galeriju Meštrović, zagrebački Atelijer Meštrović i Mauzolej u Otavicama.

Izvršno vijeće Hrvatskog sabora sastavilo je, na temelju informacija, uputa i zahtjeva Marice Meštrović, *Prijedlog* i Nacrt zakona o "*Donaciji Ivana Meštrovića*", koji je prihvaćen na sastanku Sabora u travnju iste 1990. godine. Prethodno su se s tim *Prijedlogom* suglasili i predstavnici Izvršnih vijeća Skupština Zagreba, Splita i Drniša, na čijim su se područjima nalazili sadržaji *Darovnice*.

U obrazloženju se pogrešno govori o oko tisuću umjetnina poklonjenih *Darovnicom*, a dalje se obrazlaže potrebno osnivanje *Fundacije*:

"Različit organizacioni status donacije, njeno financiranje iz triju izvora, nedovoljni stručni i radni kontakti ustanova koji njome upravljaju, neujednačeno postupanje u pogledu zaštite, čuvanja i prezentiranja donacije i neujednačeni stručni kriteriji, nedostatak jedinstvenog i cjelovitog programa zaštite, izučavanja i prezentiranja donacije kao cjeline, trajni nedostatak potrebnih sredstava i za najnužnije potrebe u vezi s njezinim čuvanjem, održavanjem i prezentiranjem, rezultirali su, blago rečeno, nezadovoljavajućim stanjem umjetnina i objekata i tretmanom donacije koji nije u skladu s Darovnim ugovorom.

Nezadovoljna zatečenim stanjem umjetnina i objekata koji čine donaciju, nasljednica pokojnog Ivana Meštrovića, njegova kćerka Marica Meštrović, zatražila je od Izvršnog vijeća Sabora da se poduzmu potrebne mjere za sređivanje tog stanja, naglasivši da bi Republika trebala da preuzme svoje obaveze koje proizlaze iz Darovnog ugovora iz 1952."

Nadalje se prihvaća prijedlog Marice Meštrović da sjedište *Fundacije Ivana Meštrovića*, kako je nazvala tu zakladu, bude u Zagrebu, pa u tu svrhu treba, osim saniranja zgrade Atelijera u Mletačkoj 8, još iseliti stanare iz susjedne zgrade Mletačka 10 i osigurati sredstva za adaptaciju te zgrade za administrativno sjedište *Fundacije*, uz zapošljavanje još nekoliko činovnika i ravnatelja *Fundacije* (10154).

Odluka o osnivanju *Fundacije Ivana Meštrovića* sa sjedištem u Zagrebu izazvala je u Splitu uzbunu jer je rečeno da će se sva Meštrovićeva djela objediniti na jednome mjestu - u Zagrebu (10097).

Nakon burne rasprave što su je izazvali splitski delegati u republičkom Saboru, izmijenjena je odluka, tako da sjedište *Fundacije* bude u Splitu (10122). Međutim, rasprave o sjedištu *Fundacije* i dalje su se vodile na mjerodavnim položajima i u dnevnim listovima. Split je bio protiv toga da Galerija Meštrović postane tek podružnica zagrebačke ustanove, a stručnjaci Galerija grada Zagreba su se protivili da se Atelijer Meštrović izdvoji iz njihove zajednice (10049; 10052; 10069; 10077; 10078; 10132; 10133; 10145; 10152).

"Na izričit zahtjev Marije Meštrović, kćerke velikog umjetnika Ivana Meštrovića, - službeno je izviješteno u veljači 1991. - Vlada je uputila u hitnu saborsku proceduru prijedlog za donošenje zakona o 'Fundaciji Ivana Meštrovića' [ne znam zašto ne 'Zakladi?']. Njezinim osnivanjem osigurat će se jedinstveni organizacijski, stručni i financijski uvjeti za zaštitu, čuvanje, održavanje i dolično prezentiranje Meštrovićeve donacije koja je dislocirana na tri mjesta. Umjesto triju organizacija u Zagrebu, Splitu i Otavicama, *Fundacija* će imati sjedište u Zagrebu i preuzeti objekte donacije i brigu o njima, a sredstva za njezinu djelatnost osigurat će Republika. Nasljednica Marija Meštrović bit će doživotni član Upravnog odbora, a dobiva i pravo da se ne suglasi s imenovanjem članova Upravnog odbora, odnosno

Arhitekt Harold Bilinić

direktora Fundacije.” (10244; 10246). Na taj je način Marica Meštrović dobila presudnu ulogu u ustrojstvu i djelovanju *Fundacije*, iako nije imala odgovarajuće kvalifikacije za obavljanje te odgovorne dužnosti.

Tajnica za kulturu splitske Općine dr. Nada Ružić podržala je tu odluku, tvrdeći neispravno da se “centrom donacije u Zagrebu samo izvršava Meštrovićeva volja” (10188), što nije točno jer je Ivan Meštrović kao sjedište svoje *Darovnice* predvidio svoju splitsku palaču, a kuću u Zagrebu samo kao privremeno spremište skulptura, do eventualnog smještaja u pogodnijim muzejskim prostorijama.

U veljači 1991. prihvaćen je u Hrvatskom saboru *Zakon o Fundaciji Ivana Meštrovića* (10208; 10224; 10232; 10245; 10256).

Za ravnateljicu *Fundacije* postavljena je Marina Baričević i s mnogo poleta započela mnoge akcije u sva tri objekta (10155; 10160; 10163; 10198; 10230; 10262; 10265; 10271; 10311; 10330; 10436; 10437; 10502; 10524).

Međutim, samovolja Marice Meštrović i njezino odlučivanje u bitnim i o stručnim pitanjima Meštrovićevih galerija i spomenika imalo je kao posljedicu otvorene i žučljive sukobe, kako s ravnateljicom *Fundacije* Marinom Baričević, tako i s likovnim kritičarima Zvonkom Makovićem i Zlatkom Gallom, koji joj, iako je kći Meštrovićeva, nisu mogli odobriti konačne odluke u stručnom radu muzejsko-galerijskih ustanova (10333; 10360; 10380; 10385; 10393; 10394; 10453; 10489; 10490; 10524; 10540; 10545; 10547; 10551a; 10672; 10676; 10685; 10689; 10710; 10719; 10729; 10741; 10755; 10756).

Za ravnatelja *Fundacije* postavljen je 1994. povjesničar umjetnosti Guido Quien (10501).

SPORNI MAUZOLEJ P. P. NJEGOŠA NA LOVCĒNU

Ivan Meštrović je od mladih godina bio zagrijan *Gorskim vijencem* crnogorskog pjesnika, vladike i kneza. Ti su stihovi i njihovi sadržaji bili bliski junačkim narodnim pjesmama koje je od djetinjstva nosio u sebi, a i u Hrvatskoj općenito popularna Mažuranićeva *Smrt Smailage Čengića* približila je Hrvatima, pa i Meštrovića, slobodoljubivom i borbenom crnogorskom narodu. Posebno je Meštrovića Njegoš privlačio kao mislilac, ne naučenjački nego pučki tip mislioca. Stoga je, kako je sam rekao u starosti, četrdeset godina nosio njegov lik u sebi (4497; 6559).

Vidjeli smo da je Meštrović prve projekte za *Njegošev mauzolej* u Crnoj Gori izradio tridesetih godina, zajedno s Bilinićem, po narudžbi kralja Aleksandra, ali izvedba nije uslijedila zbog novčanih - a zacijelo i nekih drugih - poteškoća. Kralj Aleksandar je tada, 1925, obnovio staru kapelu. Već su se tada javile kritike da će Meštrovićev mauzolej oskvrniti vladičino počivalište, iako ni obnovljena kapela nije bila istovjetna staroj, a nosila je i pečat kralja obnovitelja (2909; 3187; 5131; 5540; X. 4. 49). Taj je mauzolej također bio zamišljen na vrhu Lovćena, ali u zamisli drugačiji i nešto skromnije izvedbe od kasnije izvedenoga (27^{c VIII}).

U povodu stote obljetnice smrti Petra Petrovića Njegoša 1951. ustrojen je u Crnoj Gori *Odbor za proslavu vladike i pjesnika*. Tom je prigodom pokrenuto i pitanje podizanja njegovoga spomenika na Cetinju, pred zgradom Biljardom. Iako su se natječaju odazvali priznatiji srpski, hrvatski i slovenski kipari Sreten Stojanović, Vojin Bakić, Vanja Radauš i Lojze Dolinar, rezultati natječaja nisu zadovoljili. Predloženi su radovi bili ostvareni kao stereotipni figuralni spomenici socrealističkog obilježja (94³⁷⁻⁴⁰).

Odbor se zatim obratio izravno kiparu Ivanu Meštroviću.

Jugoslavenski ambasador u Sjedinjenim Američkim Državama Vladimir Popović pisao mu je iz Washingtona 2. veljače 1952:

«Poštovani gospodine Meštroviću,

Kao što Vam je poznato, prošle godine u cijeloj Jugoslaviji i prvenstveno u Crnoj Gori, bila je svečano proslavljena stogodišnjica smrti vladike Petra Petrovića Njegoša. Da bi se ovaj značajni datum još vidnije obilježio, crnogorska vlada odlučila je da podigne Njegošu spomenik, koji će biti dostojan njegovog značaja i mjesta u našoj kulturnoj i političkoj historiji.

Na osnovu konsultovanja sa vladom Narodne Republike Crne Gore, uzimam slobodu da Vas zamolim, da se Vi primite tog plemenitog posla. Mislim, da nije potrebno da Vam objašnjavam što nas rukovodi da se na Vas obratim. - - -

Ja znam da ste Vi mnogo zauzeti umjetničkim stvaranjem i radom na univerzitetu, ali, kada se radi o spomeniku u slavu Njegoša, ponavljam, uzimam slobodu da Vas zamolim da razmislite i da me obavijestite o svojoj odluci, kako bi mogao dalje po ovoj stvari postupiti. - - - « (365a; 8313³⁶).

Meštrović je sa zadovoljstvom prihvatio ponudu i 6. travnja 1952. odgovorio ambasadoru Popoviću:

«Istina je da sam zauzet svojim poslovima, ali, kad je riječ o Njegošu, ja se neću i ne mogu oglušiti, jer bih se oglušio onomu što je jednako inspiriralo Njegoša kao i mene: pravda, sloboda, i dostojanstvo čovjeka i naroda.

Kako će Vam biti poznato, ja sam se pred više od petnaest

godina bavio problemom spomenika Njegošu. Zamišljao sam ga tada na Lovćenu, u formi jednog malog hrama s Njegoševom figurom u nutrini zdanja. Mjesto je bilo ono isto gdje je jedna kapelica Njegošu u spomen. Ta je ideja propala, jer da su se navodno protivili crkveni krugovi, jer da im nije izgledala dosta pravoslavna. Tom prilikom sam bio napravio jedno njegovo poprsje i poklonio jedno Jugoslavenskoj Akademiji Znanosti i Umjetnosti u Zagrebu, a jedan se primjerak nalazi kod kralja Aleksandra na Dedinju. Ovo samo toliko i usput da Vam predočim koliko me je lik i značenje Njegoševo zanimalo.

Sad su prilike izmijenjene, pa će se, po svojoj prilici, tražiti i drugo mjesto i rješenje, ma da i danas imam osjećaj da bi spomenik trebao biti, da tako kažem osamljen i izdvojen iz svagdašnjice, kao što se je i on bio izdvojio.

Veseli me da se, eto, i danas cijene trajne vrijednosti i čestitam Crnogorskoj Republici što se ponosi svojim najvećim sinom, koji je ponos i svima nama ostalima.

Molim Vas da javite Vladi Republike Crne Gore moj principijelan pristanak, te da ih zamolite da mi jave gdje oni namjeravaju podignuti spomenik, u kom opsegu, i kako ga zamišljaju ostvariti. --- « (365a; 8313⁴¹).

Vladimir Popović je 9. travnja 1952. zahvalio Meštoviću na prihvaćanju ponude i prosljedio njegovo pismo crnogorskoj Vladi (8313⁴¹). Predsjednik Vlade NR Crne Gore Blažo Jovanović pisao je Meštoviću iz Titograda u Syracuseu 21. svibnja 1952:

«Mi smo sa zadovoljstvom primili vijest od našeg Ambadora druga Popovića da ste prihvatili našu ponudu da radite spomenik Njegošu.

Znajući od ranije koliko Vi cijenate Njegoša i kako gledate na njegovo cjelokupno stvaranje, Vaša odluka u potpunosti je potvrdila naše očekivanje. ---

Spomenik Njegošu mi zamišljamo u vidu divnog i veličanstvenog mauzoleja koji bi kao veliko umjetničko djelo bio izrađen u duhu onoga što je najviše inspirisalo Njegoša: 'pravda, sloboda i dostojanstvo čovjeka i naroda' - kako Vi to lijepo rekoste u uvodu Vašeg pisma drugu Popoviću. Taj mauzolej postavili bi na vrhu Lovćena, tamo gdje je sada kapelica.

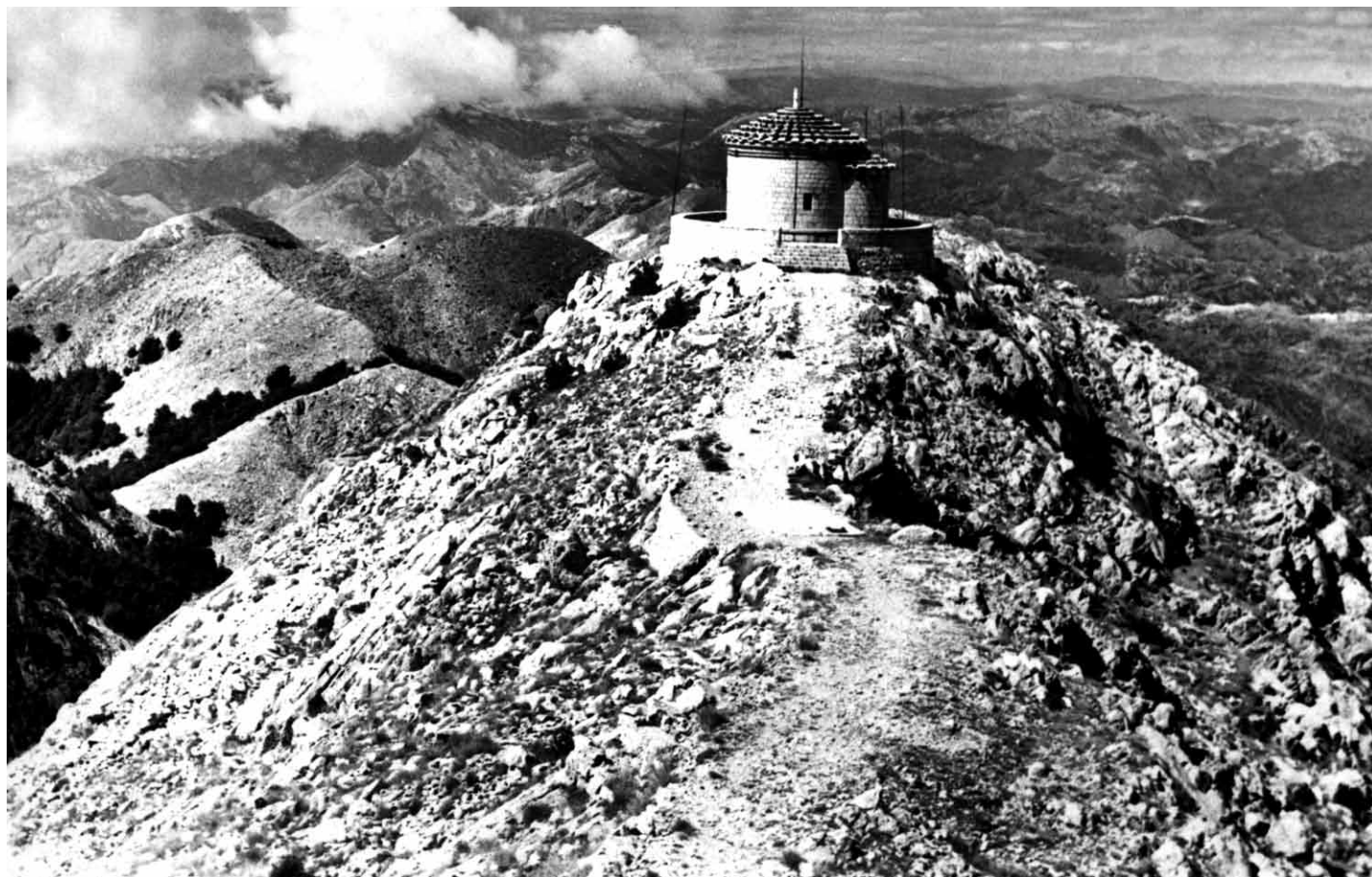
Mi smatramo da bi takvom spomeniku kao velikom umjetničkom djelu u slavu Njegoša, najbolje odgovarali motivi iz Njegoševih i narodnih epika, a ne crkveno-religiozni motivi.

Prema tome, neki od osnovnih elemenata Vaše ranije koncepcije poslužili bi za stvaranje spomenika: spomenik bi bio mauzolej, i bio bi zbilja osamljen na vrhu Lovćena, gdje je sam Njegoš izabrao sebi mjesto koje mu i odgovara.

Ukoliko bi Vi imali da nam saopštite još nešto o osnovnoj koncepciji spomenika, kao i o svima pitanjima u vezi rada na spomeniku, molimo da nam pišete.» (365a; 8313).

«Kako ste Vi imali dobru intuiciju da ću se ja rado odazvati da načinim spomenik Njegošu, - pisao je Meštović predsjedniku Vlade NR Crne Gore B. Jovanoviću - tako se i ja, vidim, nisam prevario da ćete Vi prihvatiti moje sugestije da spomenik treba da bude osamljen, kao što je i on bio osamljen od običnog, svakidašnjeg. Da me ne razumijete krivo, on se nije osamljivao što bi bio indiferentan prema malom i svagdašnjem, nego što je želio da se i to malo i svagdašnje podigne u veću visinu.

Njegoševa kapela na Lovćenu

Nije meni ni onda, kao ni sada, lebdio pred očima vladika Rade, ni vladalac Crne Gore, već pjesnik Njegoš, koji je svojim intelektom i pjesničkim darom sakupio i dao umjetničku formu vijencu filozofije i duhovnosti naroda Crne Gore. Ja sam ga tada zamišljao sa orlom - a čini mi se da ću i sada ostati pri tome - koji se diže u visine i s visine osmatra, jer 'Oro gnijezdo vrh timora vije...' kako to reče njegov duhovni drug Mažuranić na hrvatskoj strani.

Vi se, vidim, slažete, da spomenik bude u formi mauzoleja, kao što sam ga i ja prvi put zamišljao, a njegova bi figura bila centar i jedini ukras građevine iznutra. Koliko se sjećam, tada sam bio na ulazu metnuo u obliku sfinga osnove, što mi se je činilo kao podesno da se podvuče brdski karakter sredine u kojoj je nikao. Da li to treba da se ponovi i na ovom projektu, to za sada, ne mogu reći, jer će to ovisiti o karakteru arhitekture. Ne mislim da bi bilo podesno da se, osim njega, išta figuralnoga pravi u samoj nutrini, jer bi to narušavalo njegovu osamljenost, a s druge strane, jer nikakve ilustracije iz njegova djela, ili iz narodnih pjesama, ne može da pretstavi viziju jednog čovjeka njegova formata, koja nadilazi i samo djelo koje je ostvario.

Mislim da će Vam iz ovoga što sam iznio biti jasna idejna strana spomenika kako ga ja sada zamišljam.

Što se izvedenja same osnove tiče imade dva načina:

Jedan da raspišete natječaj za samu građevinu, koja će, dakako, morati voditi računa o prostoru na komu bi se podigla, jer, koliko se sjećam, to malo gumno (plateau) na komu je sadašnja kapelica i na koje bi došao ovaj veći spomenik vrlo je malih razmjera i ne može se mnogo proširiti.

Drugi bi način bio da ja ponovno učinim osnovu, što sam ja pripravan, bez osobnog honorara, ali uz slijedeći uslov:

Da mi se pošalje ovamo arhitekt Harold Bilinić, koji je upoznat s mojim načinom rada, a on da mi donese potrebite podatke o veličini i formi terena, o mogućnosti da li se vanjski dio građevine može izvesti iz kamena koji bi se lomio na samom Lovćenu, što bi znatno smanjilo troškove, i konačno da mi donese planove moje ranije osnove, ako bi se ti planovi našli u mojoj kući u Splitu ili u Zagrebu. On bi mi bio potreban zato da izradi tehničke pripreme nacрте po mom uputstvu i pod mojim nadzorom, jer je ovaj posao, pored umjetničke koncepcije, tehničke naravi, a ja sam preopterećen drugim poslovima. Njemu bi trebalo povjeriti, u koliko bi se osnova prihvatila, nadzor nad gradnjom na Lovćenu.

Već u ovoj skici bila bi označena i sama figura Njegoša i njene razmjere, a ja bih veliku figuru u sadri izradio tek onda kad osnova bude prihvaćena. Honorara ne bih tražio nikakva osim 'kriške sira il' pleće od ovna'. Taj moj posao bi bio, kako Francuzi kažu, 'homage' pjesniku i narodu koji ga je rodio. Samo lijevanje modela u sadri (gipsu), pakovanje i prevoz u zemlju, to biste, razumije se, morali snositi Vi, ali to ne bi bilo mnogo, jer bi se model mogao prevesti našim brodom za badava. Sama figura bi bila u kamenu, koji bih izabrao u skladu s kamenom od koga bi bila građevina. Po svoj prilici bi došao u obzir ili jablanički granit, ili kamen iz Segeta kod Trogira. Samo klesanje kipa, prema mom modelu, povjerili bi kiparu Krstuloviću, koji je već za me radio.

Morao bih također imati podatke koliki bi se komadi kamena - to jest najveća težina jednog komada - mogli dopremiti na Lovćen. Predviđam, ovako od oka, da bi kip bio težak oko dvadesetpet tona u jablaničkom, a sedamnaest tona u segetskom kamenu.

Mislim da su Vam ova obavještenja dovoljna za Vaše daljnje odluke.» (365a⁴¹⁻⁴²; 6334; 8313).

Predsjednik crnogorske Vlade Blažo Jovanović je nato pisao Meštroviću 30. kolovoza 1952:

„Poslije Vašeg pisma od 8. juna smatram da smo potpuno saglasni u pogledu idejne strane spomenika Njegošu.

Što se tiče izvođenja same osnove, naša je želja, i smatramo da je to najbolje rješenje, da to bude u cjelini Vaše djelo. - Zato smo mi, prema Vašem pismu, odmah angažovali arhitektu Bilinića koji se odazvao i primio našu ponudu da za čitavo vrijeme izgradnje spomenika radi u Crnoj Gori. Bilinić je ovdje izvršio sve pregradnje i on će ovih dana sa potrebnim materijalom krenuti k Vama.

Drug Bilinić je uzeo na sebe da Vas detaljno upozna sa svim pitanjima koja se tiču izgradnje spomenika.

Kipar Krstulović se također primio da radi kip, prema Vašem modelu.

Mogu Vam reći da je Vaš odziv da radite spomenik Njegošu primljen u našoj javnosti sa velikim interesovanjem, pogotovu ovdje u Crnoj Gori. Naši ljudi shvataju da se radi o stvaranju jednog novog velikog umjetničkog djela, pa je ovo njihovo interesovanje sasvim prirodno.” (365a⁴³; 8313).

Meštrović je pisao Jovanoviću 9. rujna 1952:

«Primio sam Vaše pismo od 30. VIII. iz koga vidim da ste moju drugu sugestiju u cijelosti prihvatili, to jest da cijeli spomenik bude prema mojoj koncepciji.

Arhitekt Bilinić stigao je 26. kolovoza i odmah se prihvatio posla pod mojim nadzorom i po mojim uputama. Ovaj posao oko projekta nadam se da će biti svršen u roku koji sam predvidio u mom ranijem pismu, te da će on onda s planovima moći krenuti na put kući. Sav materijal koji sam tražio da mi je potreban za izradnju projekta on mi je donio.

Krstulović mi je pisao, da je pristao na moje traženje, koje ste mu saopštili, da on kleše kip.

Drago mi je da su Crnogorci ispravno shvatili moj pristanak da izradim spomenik i da tako i sa svoje strane odam poštu našem velikom pjesniku.” (365a⁴³; 8313).

Vijest da će Meštrović graditi Njegošev spomenik na Lovćenu brzo se proširila, komentirala i hvalila, ali i kudila u tisku Crne Gore i Srbije (6266; 6359; 6361; 6380; 6393; 8284). Istaknuta srpska književnica Isidora Sekulić kritizirala je već 1951. Meštrovićev portret Njegoša, kao uljepšan, bez značajka Njegoševa karaktera i duhovne snage (6296; 8253).

Arhitektu Haroldu Biliniću pisao je Meštrović iz Syracuse 30. lipnja iste 1952. godine:

„Napokon sam primio i od vas vijesti. Bio mi je pisao par riječi šior Marin [Marasović] da ste bili u Crnoj Gori i da su vas ljubazno primili, kako je bilo i za očekivati, ali su izravne vijesti uvijek ugodnije.

Drago mi je da je sve u redu stiglo i tako je vaša zadaća u ovom stadiju povoljno završena. Meni se još nisu javili kako im se osnova sviđa ni što kane, dalje, pa prema tomu nemam ni ja što da im pišem.

Njegošev kip sam odlučio da izradim još ovog ljeta u definitivnoj veličini. Tako ću ja sa svoje strane izvršiti ono što sam odlučio, a oni neka čine kako znadu i kako mogu. Kip ću poslati vjerojatno već u septembru tako da bude u oktobru već u Splitu. Ako se riješi da ga se iskleše, mogu kamen u Jablanici odmah naručiti, tako da im bude u oktobru prevezen u Split u

onu moju baraku ispod ceste, a Krstulović će moći početi kle-
sati čim je sve tamo.“ (9213⁹⁰⁹).

Njujorški dopisnik zagrebačkog *Vjesnika* I. Žic posjetio je u siječnju te 1953. godine Meštrovića u njegovom atelijeru u Syracusi, zanimajući se za predviđeni *Njegošev spomenik*. Tu su već bili nacrti i model budućeg mauzoleja, što ih je, prema Meštovićevim uputama, izradio arhitekt Bilinić.

“Prva faza posla približava se kraju - pisao je I. Žic. - Nacrti će biti potpuno izrađeni do kraja siječnja, zajedno s modelom mauzoleja i modelom figura, (i) poslani u zemlju. Nakon dogovora početak će rad na ostvarenju ove velike zamisli. To nije posao ni lak ni kratkotrajan. On će sigurno trajati nekoliko godina. - - - Sadrenu figuru Njegoša i orla izradit će Meštrović u Sirakuzi (jedna studija Njegoševe glave već je u radu) a po tom modelu će jedan njegov stari saradnik iz Splita isklesati figure iz jablaničkog granita.

Na naše pitanje, Meštrović je izjavio da bi želio vidjeti svoje djelo završeno na Lovćenu. Nadajmo se da ništa neće spriječiti ostvarenje ove želje. A što se nagrade tiče, kipar se poslužio pjesnikovim stihom.

“Honorara ne tražim nikakvog - kaže - osim krišku sira i pleće od ovna...” (6427).

I dopisnik beogradske *Borbe* posjetio je u isto vrijeme Meštrovića u Syracusi:

« - - - Meštrović je zatim izjavio da mu je bilo drago što ga je Vlada Crne Gore pozvala da napravi spomenik potpuno mu prepuštajući da sam odredi kako će izgledati cijelo djelo. Kao mladić volio je Njegoša, oduševljavali su ga njegovi stihovi, jer iz njih izvire narodni duh, smatra ga najvećom figurom naše literature pored Mažuranića. - - -

Spomenik će stajati na mjestu na kome se danas nalazi Njegošev grob, na vrhu Lovćena. Cijeli je projekt prilagođen prirodnom položaju i pošto je teren uzak, zato će i spomenik, za razliku od sadašnjeg, biti niska pačetrovina, koja će se uskladiti s prirodnom linijom Lovćena, da bi mu silueta harmonično djelovala s konfiguracijom tla i glavicom Lovćena. Njegova dužina će iznositi 37, a širina 15 metara.

Cijeli spomenik bit će od kamena, a umjetnik je zamislio da to bude onaj lokalni, sivi otporni crnogorski krečnjak. Izrađen iz takvog kamena neće odudarati ni po boji od svoje okoline. Unutrašnjost mauzoleja bit će izvedena iz granita kao i sama Njegoševa statua. - - -

Projekt je pri kraju. Meštrović je na njemu radio mjesecima i krajem siječnja ponijet će ga inž. Bilinić (koji, kako to kaže Meštrović, od cijele Amerike nije vidio drugo do rada na projektu) u Crnu Goru da bi njezina vlada odlučila što i kako da se radi.

Cijeli taj veliki posao Meštrović je obavio besplatno. - - - « (6418; 8227).

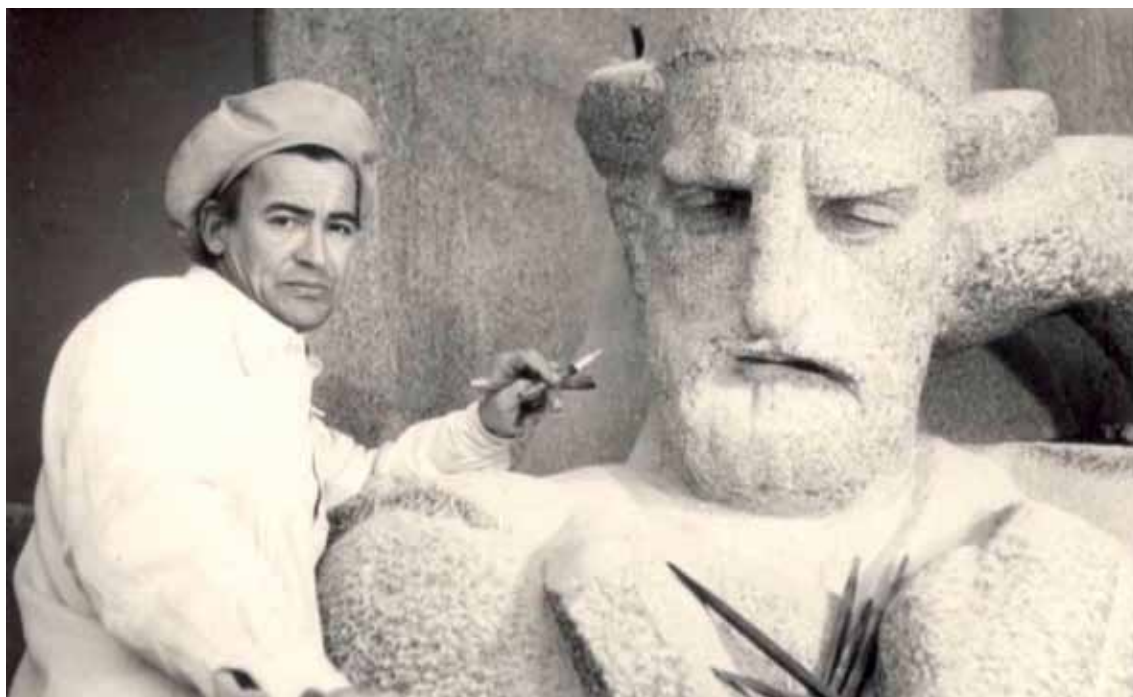
Meštovićev lik P. P. Njegoša, iako još u glini i gipsu, vidjeli su i američki, kanadski i francuski publicisti i pohvalno pisali o njemu, tvrdeći da će to biti «grandiozno djelo, prava poema u kamenu» (6393).

U srpnju 1953. pisao je predsjednik Savjeta za prosvjetu NR Crne Gore Milo Jovičević iz Cetinja Meštoviću:

«Prije dva mjeseca došao je od vas inženjer Bilinić i detaljno nas upoznao sa projektima Njegoševog spomenika.

Mi smo željeli da sa nacrtima upoznamo neposredno jedan širi krug naših javnih radnika, ne samo iz Crne Gore, nego i iz Beograda i drugih krajeva, zato su nacrti i makete smješteni u Njegoševoj restauriranoj ‘Biljardi’ i tamo ih mogu vidjeti svi gosti koji posjećuju Cetinje, a ovih, naročito sada za vrijeme ljeta, ima priličan broj.

Andrija Krstulović
kleše skulpturu P. P. Njegoša

Mogu vam, ne samo u svoje ime, odmah reći da smo sa projektima veoma zadovoljni, kako sa osnovnom koncepcijom, tako i sa čitavom njenom obradom. Dosada je priličan broj naših ljudi vidio projekte i mogu vam bez pretjerivanja reći da je utisak kod svih bio isto kao i kod nas.

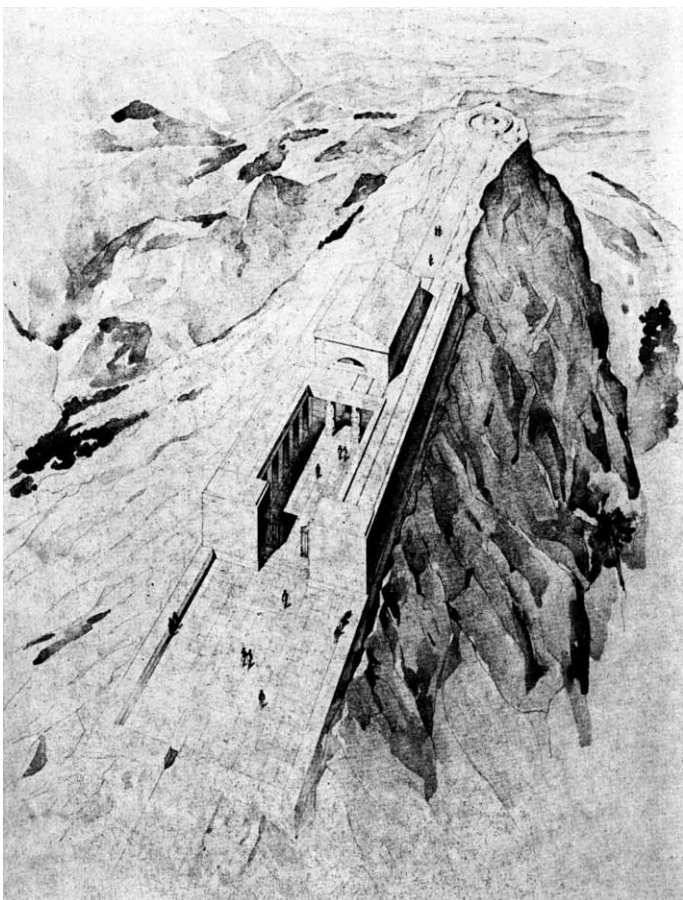
Sa izgradnjom spomenika na Lovćenu neće moći ići onako brzo kao što mi želimo i kako smo to u početku zamišljali. Naši ekonomski uvjeti u Crnoj Gori diktiraju nam da radove te vrste donekle usporimo. Iako je s vaše strane učinjeno sve što je bilo moguće da materijalni izdaci za spomenik budu što manji, na čemu smo vam veoma zahvalni, oni su ipak za nas osjetni. No taj moment ni u kojem slučaju ne dovodi u pitanje samu izgradnju spomenika. Mi sada gradimo put od Ivanovih Korita do vrha planine, u dužini od šest km. To je prvo što se mora učiniti, i to će biti završeno ove godine. Ostale radove izvodićemo dalje postupno. Želja je svih nas ovamo da se spomenik što prije podigne, a naše materijalne mogućnosti u dvije tri naredne godine biti će znatno bolje, te čvrsto vjerujemo da sve to neće trajati tako dugo.

Iako ovdje imamo osnovnu skicu Njegoševe figure, s velikim zanimanjem očekujemo da vidimo figuru u konačnoj veličini. Prema onome što smo čuli od inž. Bilinića, vjerujemo da će ona biti uskoro završena.“ (365a⁴³; 8313).

Meštrović mu je otpisao 9. kolovoza 1953:

„Milo mi je da vam se je osnova za Njegošev spomenik dopala, što posvjedočuje da su naši osjećaji i pogledi na duševnu uzdignutost ovog našeg velikog čovjeka jednaki.

Skica Njegoševog mauzoleja na Lovćenu – arhitekt Harold Bilinić

Ma koliko da sam praveći osnovu vodio računa da se poslužimo sa materijalom koji će se u većem dijelu naći u nedalekoj blizini Lovćena ipak sam bio svjestan obzirom na teško pristupačan položaj da će spomenik dosta stajati. Zato mi je razumljivo da vam je teško pristupiti odmah cijelom izvađanju spomenika, pogotovo ako N. R. Crna Gora ima da snosi iz svoja budžeta sama sve troškove, koji su za njen opseg i ekonomske prilike znatni. Makar svjestan da Crna Gora pripada onim našim krajevima koji su svjesni da se ne živi samo od kruha nego i od duha, ipak sam mislio da će joj biti teško da sama podnese materijalne troškove te da će joj u ostvarenju ovog spomenika pomoći i ostala zajednica, buduć je Njegoševo ime općeg nacionalnog značenja pa makar da se spomenik podiže u njegovoj Crnoj Gori kao što je i prirodno.

Što se tiče kipa u definitivnoj veličini, mogu vas obavijestiti da cijelo ljeto radim na njemu i da će biti gotov u sadri do kraja Septembra i tako će moje obećanje biti izvršeno, što mi je jako na srcu ležalo. Ovim će biti osigurano da spomenik možete izvesti čim i kako vam budu dozvoljavale vaše ekonomske prilike.

U vezi sa ovim, moram vas zamoliti i upozoriti da je potrebno da se već u drugoj polovini Septembra dadu Ambasadi u Washingtonu, ili konzulatu u New Yorku instrukcije, da vodi brigu oko odašiljanja kipa u domovinu, i materijalnih izdataka oko toga. Materijalni izdatci bi bili: ljevanje kipa u sadri, njegovo pakovanje u sanduke, prenos od Syracuse do New Yorka, odnosno do našeg broda koji će sanduke prenijeti u našu zemlju. Držim da je najzgodnije da se kip pošalje odmah u Split i smjesti u moju bivšu radionicu, gdje će ga Krstulović i onako morati isklesati u granitu. Ovom prilikom moram vas upozoriti da će klesanje, obzirom na veličinu kipa i tvrdog materijala u kome će biti izveden - trajati najmanje dvije godine, pa bi zato bilo dobro da se što prije poruči ovaj neobično velik komad kamena u Jablanici, što će po svoj prilici sa njegovim dopremanjem u Split iziskivati više mjeseci. Prema poslu izvađanja cijele građevine, pitanje kipa je jedan, iako znatan, dio troška cijelog spomenika, pa bi bilo uputno da se k ovome poslu u dogledno vrijeme pristupi. Klesanje kipa je i onako paralelni posao sa zidanjem građevine.“ (365a⁴³⁻⁴⁴; 8313).

Jugoslavenski ambasador u Washingtonu Vladimir Popović, inače Meštrovićev dobar američki znanac, pisao je 9. rujna 1953. Meštroviću da će osigurati prijenos skulpture kako je predložio (365a⁴⁴; 8313).

Meštrović mu je odmah odgovorio, između ostaloga:

“Ja sam figuru izmodelirao u definitivnoj veličini i baš se sad okončava ljevanje u sadri. Buduć je figura velika (zauzima polovicu moje radionice) to bi želio da je što prije zapakujem i pošaljem, kako bi dobio prostora za daljnje radove koje treba da doskora otpočnem. S tog razloga bi vas molio da mi se skoro javi glede troškova za pakovanje i prevoz do luke u New Yorku kao i datum kada najskorija naša lađa iz New Yorka kreće za naše luke. ---

Kako znadete, ja spomenik, tj. moj trud i rad poklanjam, ali efektivne troškove za materijal, radnike oko ljevanja, te pakovanje i transport nisam u stanju da podnesem. Zato će biti, držim, najzgodnije da se vama odobri kredit za pokriće ovih izdataka. ---

Pošiljka bi mogla krenuti iz Syracuse početkom drugoga tjedna --- “ (365a⁴⁴; 8313).

Mjesec dana zatim, 5. listopada 1953. obavijestio je Meštrović ambasadora Vladimira Popovića:

“Kako ćete biti čuli od gospodina Govorušića Njegoševa figura je otplovila u domovinu. Istom su pošiljkom poslali za Split i drveni reljefi, dio moje darovnice, te manja figura Kačića, isto za javnu svrhu. Poslao sam sve zajedno jer bi inače prevoz koštao duplo.

Prilažem vam račune za ljevanje Njegoševe figure u gipsu, koji sam račun podmirio ja, te račune za pakovanje, prevoz od Syracuse do New Yorka te osiguraciju od Syracuse do New Yorka. Iznos za ljevanje ćete poslati meni a druge ćete podmiriti izravno firmi.

Istovremeno vam šaljem par fotografija od dogotovljene Njegoševe figure. - - -”

(365a⁴⁵; 8313).

Meštrović je 11. listopada 1953. pisao i Biliniću, između ostaloga:

“Pred desetak dana krenula je velika Njegoševa figura zajedno sa drvenim reljefima za Split, i vjerojatno će stići malo iza kako budete dobili ovo moje pismo.

Njegoša sam poslao u Split predmjevajući da će ga u svoje vrijeme Krstulović u Splitu i klesati. Njih sam na Cetinju o tome obavijestio i oni su sporazumni - - -

U koliko bi se Crnogorska Vlada riješila da već sada poruči u Jablanici kamen, - što bi bilo pametno i poželjno, - neka Krstulović sa vama prema velikoj figuri napravi malu šablonu da se prema njoj kamen već u majdanu prokleše kako bi se smanjila težina.” (9213⁹⁰⁹⁻⁹¹⁰).

Te su 1953. godine radovi na pripremi terena za spomenik na Lovćenu započeli gradnjom prilaznog puta do Lovćena, ali su iste godine i prekinuti zbog pomanjkanja sredstava i nastavljeni tek petnaest godina kasnije, 1968. godine, zbog čega Meštrović nije doživio dovršetak spomenika. Bilinić je, međutim, i dalje, od 1956-1960, radio na razradi izvedbenog projekta mauzoleja, a Krstulović je u Splitu klesao *Njegoša* i *karijatide* za mauzolej.

Bilinić je kasnije pričao (1971):

“Meštrović nikada nije bio na Lovćenu. Prije 18 godina otputovao sam Meštroviću u Ameriku sa snimkom lokaliteta. Dobile smo se dopisivali. Vratio sam se s idejnim nacrtom. Počelo se raditi, ali kako nije bilo dovoljno para, realizacija se odugovlačila.

Andrija Krstulović je nakon završetka studija na zagrebačkoj Likovnoj akademiji, u Meštrovićevoj klasi, 1934. do rata stalno surađivao s Meštrovićem, prenoseći u kamen njegove skulpture. U njega je Meštrović imao najviše povjerenja, a on se toliko podredio Meštrovićevom stilu i načinu rada da je to štetilo njegovom osobnom kiparskom razvitku.» (10292a).

Andrija Krstulović je želio taj zamašni posao *Njegoševe figure* i dvije *karijatide*, velikih dimenzija i u tvrdom materijalu granita, raditi u Splitu, u nekadašnjem Meštrovićevom ateljeru na Mejama, gdje je pred rat klesao i karijatide za Avalu. Stoga je napustio profesorsku službu na Likovnoj akademiji u Zagrebu, vratio se u Split, i prihvatio posla koji je trajao više godina. Za taj je rad okupio cijelu ekipu klesara i drugih pomagača.

Iz Jablanice je dopremljen golemi blok granita, težak 45 toma. Da bi ga se željeznicom prevezlo do Metkovića, moralo se čak proširiti jedan tunel. Njegoša je klesao od 1954-1957.

godine, a karijatide dvije sljedeće godine, pa ih je i Meštrović, posjetivši Split 1959. zatekao gotove (7878).

Krstulović je, s predsjednikom *Odbora za podizanje spomenika*, Milom Jovićevićem, bio u Jablanici radi izbora bloka granita. Meštrović mu je u pismu 18. kolovoza 1954. sugerirao da *Njegoš i orao* nad njim budu od jednog komada kamena. U sljedećem pismu, 21. studenoga iste godine, pisao mu je u Beč, gdje je Krstulović nabavljao alat za klesanje tvrdoga granita. Radovao se da se Krstulović iz Zagreba opet vratio u Split, gdje će naći mir s obitelji.

18. veljače 1955. pisao je Milan Jovićević sa Cetinja Meštroviću:

«Ovih dana konačno nam je uspjelo da blok iz Jablanice prebacimo u Split - naravno s dosta muke. - - -

Sada će u Splitu početi obrada, a na Lovćenu ćemo ovoga proljeća otvoriti prve radove na podizanju mauzoleja. Kao što vidite, ne ide stvar naročito brzo, ali ipak ide. Takve su naše prilike i mogućnosti za sada. Imademo prilično teškoća sa nabavkom alata za klesanje, jer sve moramo kupiti iz inozemstva za devize. U jednom ranijem pismu rekao sam vam nešto o karijatidama, a vi ste zatražili neke fotografije [folklorne odjeće Crnogorki]. Sada sam prikupio nešto materijala kojim nisam osobito zadovoljan. - - - Jednostavno pogibosmo tražeći po čitavoj Crnoj Gori posljednje ostatke naše umiruće klasike, i kao što ćete vidjeti, morali smo se uglavnom orijentirati na neke arhivarije.” (365a; 8313).

Meštrović mu odgovara 25. ožujka:

“Milo mi je da rad oko spomenika Njegošu kreće naprijed. Javili su mi da je bilo prilično teškoća (koje sam uostalom predvidio) oko prenosa velikog bloka za samu figuru. Na sreću sve je prebrođeno i iz Splita su mi javili da je Krstulović već počeo klesati. To će biti tvrd orah ali sam uvjeren da će se klesanje povoljno izvršiti.

Znadem da je težak i komplikovan posao izvesti put do na vrh Lovćena, ali će se i to, uvjeren sam, izvesti sa dobrom voljom koja vam, siguran sam, neće usfaliti, makar polako i u srazmjeri sa mogućnostima.

Hvala vam na poslanim fotografijama pa i ako nisu najpodesnije moći će mi poslužiti. To neće biti karijatide kao one na Avali nego više u reljefu i na oko onako kako naši seljaci kažu ‘zateslačene’ a to zato da bi se približio našem primitivnom arhaizmu što držim da će odgovarati onome mjestu. Biti će vam Bilinić objasnio da će te figure biti urezane samo na ona dva stupa kod ulaza u Mauzolej, i zadržati će uglavnom oblik ostalih jednostavnih stupova. Biti će Bilinić također svratio pažnju da su svi stupovi zamišljeni u jednom komadu, a obzirom na njihovu veličinu najlakše će ih biti dobiti sa Brača i to po mogućnosti iz onog malo tamnijeg kamena koji je ljepši i otporniji ledu.

Budući se krajem školske godine preseljavam na jednu drugu Univerzu to ću modele za kariatide izraditi na jesen ili početkom zime pa ih onda odpremiti u domovinu što će još uvijek biti na vrijeme.” (364a⁴⁶; 8313).

„Ja sam dugo pregledao kamen - veli Andrija Krstulović. - Po šabloni, koju sam donio sobom rezao se kamen, da bi se što više rasteretio. Na kraju je obrezani blok bio težak 40 tona - - -

Najčudnije je pri tome, da se tako teškim spomenikom mora postupati pažljivo, kao da se radi o najkrhkijoj stvari, jer je poliran granit neobično osjetljiv. I najmanje oštećenje na polituri ne može se više odstraniti.“ (6555).

U pismu Krstuloviću 27. lipnja sljedeće 1955. godine Meštrovića veseli da klesanje u Splitu dobro napreduje i daje mu upute za stupove predvorja mauzoleja, preporučujući brački kamen. Modele karijatida izradit će u jeseni i zimi, a poslat će ih sljedećega proljeća.

U siječnju 1956. javlja se Meštrović Krstuloviću iz South Benda, zadovoljan što klesanje *Njogoša* napreduje. Modeli karijatida su gotovi i poslat će ih u Split.

U listopadu te godine i dalje se zanima za rad na *Njogošu*. Zanima ga kada će stići blokovi granita za karijatide, koje je već izmodelirao, ali u polovičnoj veličini, s time da ih Krstulović u granitu udvostruči (9785⁵⁰¹⁻⁵⁰²).

Krstulović je radio na Njogoševoj skulpturi s tri klesarska majstora i dva pomagača. Od donesenog kamena odlomili su još 12 tona otpada (6554; 6558; 6559).

O svom odnosu prema Meštroviću Krstulović je rekao:

«Surađivao sam s njim još u Akademiji. Naši dodiri nisu nikada bili isključivo poslovne prirode. Imali su pečat intimnosti, što je i prirodno, jer je to odnos učitelja prema učeniku. Mislim, da je normalno, što mi je povjerio realizaciju *Njogoša*, nakon naše prisne suradnje.» (6525; 6560; 6561; 6567).

Meštrović je u travnju 1957. pisao Krstuloviću da svakako mora polirati *Njogoševu* skulpturu kako bi više došao do izražaja kvalitet materijala. Podsjeća ga na polirane karijadite na Avali. «Ono je dovoljno, - veli - ne reflektira mnogo, a kamen izgleda kao čelik.» Za karijatide sugerira brački kamen, poput onoga karijatida uz ognjište u kući. Ako bi ih klesali u granitu, onda taj mora biti nešto svjetliji od onoga *Njogoša* (9785⁵⁰²).

Nakon 26 mjeseci rada bilo je u srpnju 1957. dovršeno klesanje *Njogoševe* skulpture, visoke 3,60 m, a teške oko 28 tona. Radoznavim Splićanima bio je dopušten pristup atelijeru i razgledanje *Njogoša* prije otpreme (6567; 6607; 6615; 6620; 6621).

18. kolovoza prenesen je *Njogošev* kip iz atelijera na Mejama u splitsku luku, odakle je plovećom dizalicom prevezen u Budvu i odatle na Cetinje, gdje se, do prijenosa na Lovćen, nalazio u dvorištu Državnog muzeja (6590; 6593; 6601; 6606; 6617; 6619; 6624; 6626-6628; 6630; 6634). Tijekom toga ljeta priređena je na Cetinju, u dvorani Biljarde, izložba maketa i tehničkih planova *Njogoševa mauzoleja*.

Na Lovćenu je započelo miniranje i bušenje 120 metara dugog tunela kojim će se stizati na sam vrh.

U splitskom je atelijeru Krstulović s pomoćnicima u studenome te 1957. godine već klesao karijatide za Lovćen (6615).

26. veljače 1958. pisao je Meštrović Krstuloviću da ga raduje što posao na karijatidama dobro napreduje, iako je imao neprilika s rukom, a 6. studenoga ga upozorava da karijatide «treba da budu fino obrušene kako bi materijal došao do izražaja, ali ne i usvjetlane kao *Njogoš*, koji je u zatvorenom prostoru i centar cijeloga zdanja» (9785⁵⁰²).

Istoga je dana Meštrović pisao i Biliniću, između ostaloga:

«Drago mi je, da je Krstulović sa karijatidom gotov, i da će preko zime odtaljati i drugu i tako se otresti prilično teška i nezabavna posla, kao što je klesanje u granitu. - - - Slažem se sa vama da ostali stupovi treba da ostanu grubi, da prave dojam kao da su blokovi pripremljeni da se u njima isklešu figure, pa da su slučajno ostali nedovršeni.

Dobro je, da su nabavljeni komadi istoga granita i za arhitrave, pa će sve skupa izgledati jače i harmoničnije.

Žao mi je čuti, da preko ljeta nije ništa rađeno i to valjda zbog pomanjkanja srdstava, ali se nadam, da će agilni Jovičić i njegovi Crnogorci gurati da se stvar izvede i dovrši, kako treba, što će nadam se između ostalog biti i jedna atrakcija za turiste.» (9213⁹¹⁰⁻⁹¹¹).

9. kolovoza mu je opet pisao, uz ostalo:

„Žao mi je da je gradnja na Lovćenu zapela. To je očito iz financijskih razloga, jer su izdaci za malu i siromašnu Crnu Goru znatni. Ja sam se nadao da će im središnja vlada priteći u pomoć da se spomenik izvede. Trošak oko podizanja za takvošnje prilike nije neznatan, ali se nadam da će se kroz vrijeme isplatiti kroz turizam bude li moguć ne odveć težak prilaz. Nadam se, kad se je toliko do sada učinilo, da će Crnogorcima uspjeti da završe spomenik svome najvećem čovjeku. „ (9213⁹¹²).¹⁵²

Te je 1958. na Lovćen stigao granit za gradnju Mauzoleja. Blokovi su se prevozili iz Jablanice, preko Nikšića i Titograda, do Ivanovih korita na Lovćenu. Granit je bio namijenjen unutrašnjoj gradnji, dok je vanjska obloga zidova od kamena s Lovćena (6650).

U svibnju 1959. obje su karijatide bile u Meštrovićevom atelijeru na Mejama isklesane u granitu i spremne za otpremu; visoke preko 5 metara i teške po 18 tona (6752; 6782; 6894).

Na Lovćen je već dopremljeno granitno kamenje za Mauzolej, a tunel s 372 stepenice, do vrha Lovćena, još se bušio (6774).

U studenome 1959. dopremljene su granitne karijatide iz Splita na Cetinje, gdje su bile privremeno smještene u jednu dašćaru (6774; 6779; 6787; 6832; 6866; 6951). Od atelijera na Mejama do zapadne splitske obale dovučene su skulpture, upakovane u sanduke, hrastovim saonicama. Tu su utovarene na ploveću dizalicu „Veli Jože” i prevezene u Budvu, a odatle su posebnim kamionom odvezene na Cetinje (7878).

Toga je ljeta Meštrović posjetio i Split i obećao da će, bude li živ, sljedeće godine - kada se očekivalo dovršenje Mauzoleja - doći na svečano otvorenje (6861¹⁵). Radom Andrije Krstulovića bio je vrlo zadovoljan (6782).

Brojni su novinari s Meštrovićem tada razgovarali i o Njogoševom mauzoleju (6863; 6887; 6889-6891).

Po povratku u Ameriku, 13. veljače 1960, pisao je Meštrović Biliniću, između ostaloga:

„Drago mi je da ste izradili elaborat za zidanje Njogoševa mauzoleja na Lovćenu, te da ste ga predali crnogorskim vlastima, koje će nadajmo se skoro pristupiti izvedbi objekta. Drago mi je, da su karijatide gotove i prenesene na Cetinje.“ (9213⁹¹¹).

A tada je docent beogradskog Univerziteta, povjesničar umjetnosti, dr. Lazar Trifunović potaknuo hajku na Ivana Meštrovića i njegov *Mauzolej Njogoša*. 1962. godine postat će Trifunović ravnateljem Narodnog muzeja u Beogradu i reorganizirat će njegov postav s otvorenjem 1966. god., u kojemu će do tada prevladavajuća i u muzeju najprivlačnija djela Meštrovićevog *Kosovskog ciklusa* uglavnom završiti u podrumu. Naime, Lazar Trifunović je iz Narodnog muzeja uklonio *Odjeljenje jugoslavenske skulpture XX. vijeka*, u kojemu se prvenstveno isticao Meštrovićev opus. On je svojom stručnom i utjecajnom kritikom pokrenuo lavinu koja se sručila na *Mauzolej* i njegove, uglavnom crnogorske, branitelje.

Otpor prema Meštroviću, vidjeli smo, bio je u Beogradu prisutan i u cijelom međuratnom razdoblju, a Meštrovićevom poslijeratnom odsutnošću nije više toliko dolazio do izražaja. Međutim, pojavom inozemnog izdanja njegovih *Uspomena na političke ljude i događaje* 1961. godine i srpskom emigrantskom hajkom u vezi s time, rasplamsali su se napadi na Meštrovića u Srbiji, prvenstveno u Beogradu među umjetnicima i intelektualcima, dočim su Crnogorci uglavnom podržavali gradnju *Njegoševog mauzoleja* na Lovćenu. Pri tome je dolazio do izražaja i od 1918. nadalje tinjajući otpor dijela Crnogoraca srpskoj političkoj hegemoniji, od ukidanja crnogorske državne samostalnosti; također crkveni otpor, jer crnogorska Crkva ranije nije ovisila o srpskoj, nego je bila samostalna (autokefalna); čak je i Njegoš bio ujedno državni i crkveni poglavar Crne Gore.

Lazar Trifunović je 1961. u beogradskom tjedniku *Danas* objavio opširan napis *Mit o Meštroviću. Povodom jedne knjige i jednog spomenika*. Knjiga koju Trifunović kritizira je te godine u Sarajevu objavljena Žarka Vidovića *Meštrović i sukob skulptora s arhitektom*, o kojoj ćemo još govoriti. Vidović u Meštrovićevim djelima kao negativno vidi prevladavanje racionalnog nad spontanom, obarajući se posebno na Meštrovićevu arhitekturu. Vidović je u istom tjedniku odgovorio na Trifunovićevu kritiku (7011).

Trifunovićeva kritika Meštrovićeve umjetnosti općenito, a posebno *Njegoševog mauzoleja*, bila je presudnija, naišavši na vrlo širok odjek, kako podrškama, tako i suprotstavljanjima.

„Nezavisno od svih drugih razloga, - tumačio je Trifunović - stoji kao pitanje: da li ovakva pseudomonumentalna arhitektura okićena secesionističkom dekoracijom i proistekla iz starih srednjoeuropskih teorija, može biti danas, poslije svih iskustava, tako vrijedna da je treba staviti kao spomenik Njegošu. Sigurno je da ne može, jer je takva koncepcija arhitekture i skulpture davno prijeđena i mrtva likovna ideja, koja ni u vrijeme svog cvjetanja nije mogla oploditi nijedno djelo visokog i održivog kvaliteta. Okićena pseudomonumentalnost srednje Europe, koju je Meštrović tako divno naslijedio, predstavljala je u razvoju europske umjetnosti našega stoljeća reakciju progresivnim tijekovima kiparstva i arhitekture. Nije slučajno što su ovakvu umjetnost podržavale i dalje razvile zemlje (na primjer, nacistička Njemačka) koje su, s jedne strane, imale ambicija da glorificiraju svoju političku diktaturu, a s druge koje su bile protiv svega što je u europskoj umjetnosti napredno i avangardno, dakle slobodno. Otuda je i u staroj Jugoslaviji cvjetala pseudomonumentalnost, bez obzira koliko je bila zakrpljena idejom o „nacionalnom stilu“.

Ponikao kao nastavak secesionističkih shvaćanja, Meštrovićev projekt spomenika Njegošu je obnova jedne stare i konzervativne ideje, koja je potpuno protivna duhu i suštini naše umjetnosti danas i koja je u potpunoj suprotnosti sa suvremenim shvaćanjem umjetničkog djela. Ali, ovaj projekt nije prijeđen samo likovno i estetski, nego i sadržajno i idejno. Zanimljiv kao mauzolej s karijatidama i sumnjivim simbolima, on predstavlja uskrsnuće religiozne koncepcije i „nacionalnog stila“.

Mauzolej Petra Petrovića Njegoša na Lovćenu

Dalje Trifunović kritizira Meštrovićevu pojavu uoči Prvog svjetskog rata i njegov tadašnji secesijski stil s monumentalnim isticanjem nacionalne heroike, pozivajući se na „našu naprednu kritiku, teoriju i umjetnost: Matoš, M. Pijade, Dobrović, Crnjanski, Krleža, Drainac“, koja je vrlo rano osudila tu „demaogogiju“. Međutim, ne veli da je sva ta kritika uslijedila nakon rata, dakle post festum, kada je i sam Meštrović prešao i napustio svoj raniji secesijski stil i rodoljubnu tematiku. Trifunović upada u istu grešku kao i ostali Meštrovićevi poslijeratni kritičari: da kritizira već minulu Meštrovićevu secesiju u vremenu kada je secesija općenito, u cijelome svijetu, bila podcijenjena i kritizirana, ne sluteći da će ona ne mnogo zatim opet biti u svijetu, a zatim i u nas, revalorizirana.

„Spomenik Njegošu - nastavlja Trifunović - kao nastavak ranijih Meštrovićevih koncepcija dovodi sam sebe pod znak pitanja. Zašto i čemu dizati takav spomenik? S likovne strane on predstavlja čisti anakronizam (povampirenu Secesiju), a sa sadržajne - glorifikaciju ideja koje su ovoj zemlji i ovom društvu veoma, veoma strane. Stavljati na pjesnikov grob, koji je postao simbol slobode, mramorni secesionistički bunker koji će pridržavati karijatide, te ,nositeljice germanskih arhitektonskih tereta, znači iznevjeriti sve ideje i misli koje je Njegoš nosio. Iako je bio gospodar Crne Gore, Njegoš je prije svega bio pjesnik i filozof, humanist i čovjek, i njegov grob ne bi smjela pritiskati jedna mauzolejska arhitektura koja je krasila i krasila grobove tirana i diktatora. Da li treba zbog te starinske, prašnjave, monstuozne kvaziumjetnosti narušiti siluetu Lovćena! Zar sam Lovćen sa svojom skromnom kapelom nije najbolji spomenik pjesniku!

Mauzolej na Lovćenu

Na kraju bih želio upozoriti na ovo: javni spomenik nije određen samo ličnošću kojoj se podiže: on je u navećoj mjeri i svjedočanstvo o ljudima koji ga dižu, o njihovim shvaćanjima i težnjama. Spomenik ide u budućnost da obilježi i prenese poruku tih ljudi. Meštrovićev projekt je i likovno i sadržajno u potpunosti suprotnosti sa svim idejama koje su u ovome društvu rođene. Neće li njegovo postavljanje predstavljati veliki falsifikat nas samih? Podignuti ovaj spomenik znači, za mene, iznevjeriti sve napredno u našoj kulturi i umjetnosti, znači iznevjeriti humane tekovine koje smo tako teško stekli. Značilo bi obnovu jednog lažnog mita, kojemu nije mjesto u životu, nego u muzeju da tamo sačeka ocjenu povijesti.“ (7009; 8266).

Začuđuje od Lazara Trifunovića, inače vrsnog povjesničara umjetnosti, površnost u toj kritici, ukoliko to nije - što se čini vjerojatnijim - jedan preudicirani antagonizam prema Meštroviću općenito. On govori o secesijskom *Mauzoleju*, iako na njemu uopće nema secesijskih elemenata. On govori o prošlim secesijskim simbolima u *Njegoševom mauzoleju*, iako je baš taj mauzolej, za razliku od onog mnogo ranijeg Račićevog, uopće bez simboličnih prikaza, osim orla nad Njegošem, koji je najuže vezan uz samog pjesnika i opravdanje podizanja njegovog mauzoleja na brdu, gdje „oro gnijezdo vije“. On govori o karijatidama kao simbolima germanske, a ne klasične grčke arhitekture. Njegov članak prati šest reprezentativnih ilustracija od kojih su dvije skulpture iz secesijskog razdoblja prije Prvog svjetskog rata, a tri iz Račićevog mauzoleja, oblikovanog neposredno nakon rata u art-déco stilu, dakle stare 50 i 40 godina. Kao reprodukcija predstavljen je Bilinićev perspektivni tehnički nacrt mauzoleja, na kojem nacrtu dominiraju pločnici obiju terasa, podređujući sam mauzolej, dok na ono najvrednije, Meštrovićevu skulpturu *Njegoša*, Trifunović uopće ne upozorava čitatelje. Još više začuđuje Trifunovićeve glorifikacije suvremene socijalističke arhitekture i skulpture, koja je tada još uvijek bila u režimskim socrealističkim okvirima, a koju on naziva humanom i avangardnom. To je, sjetimo se, ona socijalistička umjetnost koja je po diktatu jednoga Moše Pijade - kojega on navodi kao naprednog kritičara Meštrovićeve umjetnosti - odbija skulptorski tada najnaprednije djelo, Bakićev spomenik *Marxu i Engelsu* za Beograd, jer nije bilo naturalistički izvedeno, a podržava monumentalni kič *Spomenika sovjetskoj armiji* na Batinoj skeli državnog kipara Antuna Augustinčića. On tek usput spominje navodno nagrdivanje Lovćena Meštrovićevim mauzolejem, što će zatim postati jedan od najčešćih aduta kritike.

Zatim se, od 1961. do 1971, zaredalo oko stotinu polemičkih napisa, uglavnom u srpskom i crnogorskom tisku, od kojih su neki polazili s političkih, neki sa crkvenih, neki s likovnumjetničkih stanovišta, ali koji su najčešće, više ili manje ozbiljno i pismeno, ponavljali iste argumente protiv i za Meštrovića, protiv i za *Njegošev mauzolej* općenito i protiv i za položaj mauzoleja na Jezerskom vrhu Lovćena.

Glavnina kritika se odnosila na položaj *Mauzoleja* koji će narušiti siluetu Lovćena, a usto porušiti raniju kapelu, pa se predlagao položaj na Cetinju.

Sam je Meštrović odlučno bio za taj položaj. O tome je 1952. pisao Cviti Fiskoviću:

“Što se mene tiče, stvar vam stoji ovako: kako onda kad su me Crnogorci pitali da li bi spomenik učinio, tako i sada mislim da spomenik Njegošu ne spada ni u Cetinje, ni u Podgoricu [Titograd] i ni u jedno drugo profano mjesto - nego baš na Lovćen. Bez obzira na sve, usprkos gromu i oluji, jer ‘oro gnjez-

do...? On se izdvojio od ostalih svojih zemljaka i bio u mislima i djelu izvan i iznad ostalih, pa treba da i u spomeniku bude izdvojen. Oni su se sa mnom složili i sad upravo izrađujem projekt. Što se tiče opasnosti od gromova, držim da će se to uz današnju tehniku moći osigurati... Sad sam vam objasnio zašto baš Lovćen, a ako tko pomišlja na turiste, specijalno na strance, popet će se i na Lovćen. - - - “

Cvito Fisković je već tada reagirao drugačije:

«Možda je i sama pomisao ‘spomenik vrh gore’ pomalo teatralno - ja sam lično mišljenja da bi spomenik trebalo postaviti u Cetinju ili u samom pjesnikovom zavičaju - Njegušima. Smatram da Lovćen sa svojim krajolikom ne odgovara spomeniku, a vrlo je važno uklopiti spomenik u ambijent. To je tim osjetljivije, što će se vaše dijete za stalno i čvrsto povezati s Njegoševim perom - pa bi bila šteta da okvir novog spomenika bude forsiran.» (7626).

Aleksa Brajović se iste 1961. godine suprotstavio Trifunovićevoj kritici naglašavajući da je Meštrović priznati umjetnik; da mauzolej radi pjesniku a ne vladaru; da postojeća kapela nije izvorna, nego nova s amblemima kralja Aleksandra; da je Lovćen već tada mnogo posjećivan unatoč teškom pristupu; da su radije za Meštrovićevo djelo nego za neko modernističko; da je lovćenski vrh prirodni pijedestal spomenika (6957).

U napisima koji su od 1961. do 1966. uslijedili podržali su Trifunovićeve kritike da se Meštrovićev mauzolej, ili samo Njegošev spomenik, postavi na Cetinje, a ne na Lovćen T. Đukić, D. Tukić, Dušan Kostić, D. Leko, Jefto Milović, Zoran Markuš i kipar Risto Stijović (6961 ; 7382; 7386; 7390; 7392; 7413; 8181; 8190; 8210; 8255).

U obranu Meštrovićeve zamisli i smještaja na Lovćenu javili su se Dušan Đurović, V. Čaković i Hrvati Vid Mihičić i Vinko Vitezica (7374; 7376; 7391; 7518; 7520; 8124).

Republički sekretarijat za prosvjetu i kulturu SR Crne Gore imenovao je 1965. *Komisiju za reorganizaciju muzeja na Cetinju* koja je, uz stanje cetinjskih muzeja, imala zadatak razmotriti i pitanje smještaja *Mauzoleja*, odnosno Meštrovićeva spomenika, jer su radovi na Lovćenu upravo zastali zbog pomanjkanja novca. Kako se prvenstveni zadatak komisije odnosio na muzejske i galerijske ustanove, i sastav stručnjaka u komisiji je odgovarao toj struci.

Predsjednik komisije bio je dr. Lazar Trifunović, tada direktor Narodnog muzeja u Beogradu, a članovi arh. Aleksandar Deroko, arh. Vojislav Korać, Đorđe Mano Zisi, dr. Miodrag Popović, Mihajlo Vunjak, dr. Golub Dobrašinović, dr. Pavle Mijović, dr. Niko Martinović, Ljubo Kapisoda, Milutin Mijanović, Veljko Đurić, Miroslav Luketić, uglavnom beogradski muzealci, konzervatori, arhitekti i bibliotekari.

Komisija je u veljači 1966. zaključila i predložila da se na Lovćenu ne podiže *Njegošev mauzolej* prema Meštrovićevom projektu, obrazlažući to sljedećim:

«1. Prirodna konfiguracija Lovćena, koja je ušla u grb Crne Gore, toliko je impozantna i sama po sebi spomenik da se na njoj ne može umjetnički održati ništa što bi se takmičilo sa prirodom. Meštrovićev projekt predviđa izmjenu siluete i čitavog terena Lovćena i to u jednom negativnom smislu koji bi grubo narušio izgled jednog od najljepših predjela u našoj zemlji.

2. Meštrovićev projekt mauzoleja-hrama po svom sadržaju nije primjereno simbolizirao Njegoša i njegovo djelo, jer je paradna, hladna i reprezentativna arhitektura i figura u sjedećem položaju s orlom, više istakla Njegoša kao gospodara

i vladara nego kao pjesnika i simbola slobode. Na tom planu Meštrovićev projekt je potpuno u suprotnosti s onim što Njegošev grob i Lovćen znače u tradiciji i svijesti naših naroda.

3. S estetsko-likovne strane Meštrovićev projekt predstavlja tipično djelo bečke secesije koju su već u godinama Prvog svjetskog rata prešla druga i napredna umjetnička shvaćanja. Prihvatiti danas ovaj projekt značilo bi negirati sve napredno što se u našoj i svjetskoj umjetnosti dogodilo u posljednjih 50 godina. Nikako ne bi trebalo izgubiti iz vida da Njegošev spomenik podiže današnja generacija slobodnih ljudi, čija su idejno-estetska i teorijsko-umjetnička shvaćanja suprotna shvaćanjima koje afirmira Meštrovićev projekt.»

Na prijedlog te komisije uprava Muzeja Cetinja raspisala je među jugoslavenskim povjesničarima umjetnosti, likovnim kritičarima i umjetnicima anketu o Meštrovićevom projektu. Upućena je tridesetorici stručnjaka, od kojih se sedmorica nisu odazvala, trojica su podržala mauzolej na Lovćenu (dr. Grgo Gamulin, Vanja Radauš, dr. Sida Marjanović), sedmorica protiv gradnje na Lovćenu, a eventualno za mauzolej ili spomenik na Cetinju (Miroslav Krleža, dr. Cvito Fisković, dr. Kruno Prijatelj, Oto Bihalji-Merin, Risto Stijović, Milo Manović i dr. Luc Menaše). Na traženje Uprave Muzeja Cetinja, svoja su mišljenja dostavili još i kulturni radnici Crne Gore, i to za izvođenje Meštrovićevog projekta šestorica (Miloš Vušković, Savo Vukmanović, Jovan Vukmanović, Marko Borozan, Luka Vujović i Čedo Vuković), a protiv trojica (Jovan Ivović, Aco Prijijć i Milutin Plamenac).

Komisija je predložila da se Meštrovićevu skulpturu *P. P. Njegoša* podigne negdje na Cetinju kao spomenik, a eventualno i kao arhitektura, što će posljednje ovisiti o podobnosti lokacije.

Naknadno su Komisiji stigli odgovori Aleksandra Zarina, Ljubomira Durkovića i Franceta Stelèa protiv izvođenja na Lovćenu.

Komisija je predložila da se Meštrovićev Njegoš kao skulptura postavi na Cetinju na platou iznad samostana ili na otvorenom prostoru Doma slobode (129⁵⁹⁻⁶⁰).

U odgovoru navedene ankete Miroslav Krleža se izrazio beskompromisno protiv Meštrovićevog mauzoleja, koji je “karikatura i kao spomenik i kao statua”, iako o Meštroviću kao kiparu ima vrlo dobro mišljenje.

Kipar Vanja Radauš je bio mišljenja da je *spomenik Njegošu* karakterističan za Meštrovićevo shvaćanje arhitekture i skulpture, a on je veliki kipar, pa je predlagao gradnju.

Dr. Kruno Prijatelj, ravnatelj Galerije umjetnina u Splitu, bio je mišljenja “da se, radi čuvanja prekrasnog prirodnog ambijenta i stare kapele na Lovćenu, na samom Lovćenu sačuva današnja situacija, a da se sam Meštrovićev spomenik Njegošu postavi na doličnom mjestu u samom gradu Cetinju”.

Profesor ljubljanskog sveučilišta dr. Luc Menaše je smatrao da je kapela na Lovćenu prvorazredan spomenik, a Meštrovićev nije toliko značajan, da bi se prvi porušio.

Oto Bihalji-Merin, koji je među prvima poslije rata pisao o Meštroviću, bio je također protiv rušenja kapele, a Meštrovićev mauzolej smatra predimenzioniranim i preteškim za taj položaj, a prikladnijim za neki drugi, na Cetinju ili drugdje.

Kipar Risto Stijović je tvrdio da se spomenici podižu tamo gdje su ljudima blizu, a ne na teško pristupačnom Lovćenu, koje brdo bi ta gradnja pokvarila.

Dr. Cvito Fisković, ravnatelj Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju, pod čijim su nadzorom bili Galerija Meštrović u Splitu i Meštrovićev mauzolej u Otavicama, bio je protiv izmjenne vrha Lovćena, dok mu se sama građevina mauzoleja “čini odveć mistična i zatvorena prema ljepoti i prostranosti okolnog, slikovitog pejzaža”. On je to pisao i Meštroviću, ali Meštar “nije bio čedan pri izboru postavljanja svojih spomenika, pa smo s njim i njegovim sumišljenicima imali teških okapanja”, misleći u prvom redu na postavljanje *Grgura Ninskoga* u Splitu.

Slikar Milo Milunović je predlagao da se Meštrovićev spomenik uklopi u Dom slobode na Cetinju.

Dr. Grga Gamulin je kritizirao *spomenik Njegošu*, ali je smatrao da će se arhitektura mauzoleja dobro uklopiti u taj mediteranski okoliš, pa predlaže gradnju na Lovćenu.

Profesor Univerziteta u Ljubljani France Stelè je smatrao da Meštrovićev projekt treba ostvariti, ali na nekoj drugoj lokaciji (8278).

Nakon toga se, te 1966. godine, razbuktao polemika protivnika i pristalica gradnje mauzoleja na Lovćenu. Prvi su uglavnom bili protiv nagrđivanja Lovćena, protiv rušenja kapele kao spomenika, protiv monumentalnosti mauzoleja, protiv Meštrovićeve historicističke i zastarjele umjetnosti, kritizirajući ipak općenito više mauzolej nego samu skulpturu, koju bi se moglo postaviti na Cetinju. Pisali su protiv mauzoleja na Lovćenu, najviše u titogradskoj *Pobjedi*, ali i u beogradskim novinama: Aleksandar Zarin, Milo Milinović, Ivo Pejović, Niko Martinović, Komnen Bulatović, Risto Kovijanić, Miodrag B. Šijaković, Jevrem Jovović, Božo Mihailović, Petar J. Martinović, Stevan Roca i mitropolit Danilo (7587; 7593; 7596; 7604; 7606; 7612; 7616; 7626; 7631; 7640).

U prilog izgradnje mauzoleja na Lovćenu pisali su: Savo J. Orović, A. Nešić, Mihailo Vicković, Kosta Čakić, Danilo Knežević, Vlado Aleksić, Sreten Perović, Ratimir Popović, Harold Bilinić, Stručni kolegij cetinjskih muzeja i crnogorski pjesnici Radoslav Ratković, Petar Đuranović, Jevrem Brković i Dragutin Vujanović (7582; 7596; 7610; 7623; 7627; 7632; 7633; 7638; 7646; 7661).

Sljedeće dvije godine polemika je jenjala, a 9. prosinca 1968. donijela je Opštinska skupština Cetinja Odluku o podizanju Njegoševog mauzoleja po projektu i izradi Ivana Meštrovića na Lovćenu (7746; 7747; 7808).

Tom je prigodom imenovan inicijativni odbor za podizanje *Mauzoleja*, sastavljen uglavnom od Crnogoraca, koji je Skupštini Općine imao predložiti *Odbor za podizanje Njegoševog mauzoleja* u kojemu će biti predstavnici javnog, kulturnog i političkog života Jugoslavije (7747; 7893; 7824; 7892; 7914; 7933; 7936; 7946; 7948; 7950).

U srpnju 1969. prihvatila je Skupština općine Cetinja predloženi *Odbor* za izgradnju mauzoleja, u koji su imenovani arh. Harold Bilinić, slovenski književnik Matej Bor, filmski režiser Veljko Bulajić, predsjednik slovenske Akademije znanosti i umjetnosti dr. Josip Vidmar, direktor cetinjskih muzeja Stanislav Vujošević, filmski režiser Dušan Vukotić, prof. dr. Grgo Gamulin, predsjednik Srpske akademije nauka i umjetnosti Veljko Gligorić, književnik Oskar Davičo, potpredsjednik Savezne skupštine Peko Dapčević, publicist dr. Vladimir Dedijer, predsjednik Akademije nauka i umjetnosti BiH dr. Branislav Đurđev, predsjednik Izvršnog vijeća Crne Gore Vidoje Žarković, književnik Jure Kaštelan, predsjednik makedonske Akade-

mije nauka i umjetnosti Blažo Koneski, kipar Andrija Krstulović, predsjednik Odbora za spoljne poslove Savezne skupštine Veljko Mićunović, predsjednik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dr. Grga Novak, kipar Vanja Radauš, književnik Čamil Sijarić, slikar Gabrijel Stupica, predsjednik Skupštine općine Cetinje Petar Tomanović, književnik Branko Čopić, skladatelj Nikola Hercigonja, književnik Dobriša Cesarić, književnik Aco Šopov i drugi (7892). Članstvo u *Odboru* su odbili slikari Peđa Milosavljević i Petar Lubarda (7824; 7867; 7876; 7936; 7948).

Prva sjednica *Odbora* uslijedila je u kolovozu iste 1969. godine. Na njoj je zaključeno i objavljeno:

“Kako sadašnja kapela nije autentična i kako po svojim umjetničkim i drugim vrijednostima ne odgovara Njegoševom značaju, sadašnji naraštaji imaju pravo i dužnost da se svom velikanu oduže podizanjem ljepšeg i dostojnijeg spomenika.

Na traženje vlade NR CG, Ivan Meštrović je izradio figuru Njegoša i projekt mauzoleja, a u znak poštovanja prema Njegošu nije prihvatio nikakvu nagradu za svoj rad. Projektirajući mauzolej Njegošu, autor je poštovao konfiguraciju i ambijent lovćenskog Jezerskog vrha. Osnova mauzoleja nalaziti će se na istoj visini na kojoj se nalazi osnova sadašnje kapele. Mauzolej će izvana biti zidan lovćenskim kamenom, a načinom gradnje i oblikom činiti će jedinstvo s prirodnim izgledom Lovćena.

Odbor je donio odluku da preporuči nadležnim ustanovama da se sadašnja kapela u cjelini prenese na odgovarajuće mjesto.

U proteklom periodu, sredstvima Republike Crne Gore nabavljen je i dopremljen cjelokupni materijal za mauzolej, te figura Njegoša i karijatide, što predstavlja više od polovice ukupnih potrebnih radova za njegovo dovršenje.

Skupština općine Cetinje dala je inicijativu da se dovršenje izgradnje mauzoleja obezbijedi organiziranjem široke akcije prikupljanja dobrovoljnih priloga. U novcu i materijalu dosad je prikupljeno priloga u iznosu od oko 8 milijuna novih dinara. Predračun troškova za dovršenje izgradnje mauzoleja iznosi oko 15 milijuna novih dinara - - - “ (7819; 7834; 7947; 7960; 7961; 7963).

U međuvremenu se zaoštrio sukob između cetinjske Općine i Svetog arhijerejskog sabora, koji se suprotstavio rušenju kapele na Lovćenu (7825; 7826; 7862; 7882; 7894; 7900; 7909; 7946; 7958; 7960). Spor je završio pred Ustavnim sudom Jugoslavije, koji je presudio u korist podizanja mauzoleja (8016; 8017; 8060; 8077; 8078; 8090; 8096; 8099; 8291; 94^{134-135, 162-176}). Otpor Crkve je izazivao i demonstracije cetinjskih studenata (7891).

Sukob mišljenja mogao je imati i dramatičnije posljedice. Na željezničkom kolodvoru u Hamburgu srpski su emigranti podmetnuli dinamit, koji je srećom pravovremeno otkriven, a zaprijetili su da će dignuti u zrak sve jugoslavenske konzulate u Njemačkoj ako Tito ne zabrani rušenje kapele na Lovćenu (7937; 7954; 7957).

Još jednom su se protiv gradnje mauzoleja i rušenja kapele na Lovćenu izjasnili slikari Peđa Milosavljević i Petar Lubarda (7867; 7876), a alarmiran je i inozemni tisak, pa su o tom “kulturnom skandalu” pisali pariški *Le Monde*, *Le Figaro*, *Combat*, švicarski *Tribune de Genève*, londonski *The Sunday Times* i njemački *Frankfurter Allgemeine* (94¹¹²). Među istaknutim inozemnim književnicima svoj su prilog u obranu Njegoša i Lovće-

na pružili Jean Casson i André Malraux, zacijelo ni ne znajući točno o čemu se radi (94¹⁹⁴⁻¹⁹⁵). Protivnici gradnje na Lovćenu vršili su, naime, u inozemstvu razvijenu kampanju protiv Meštrovića i mauzoleja (7984). Vladimir Dedijer je reagirao na tu kampanju u inozemstvu (7985).

Nakon što je odlučena i nastavljena gradnja mauzoleja na Lovćenu, razmahala se opet polemika pristalica za gradnju i protiv nje 1969. 1970. i 1971. godine. Lazar Trifunović je u beogradskom *NINu* objavio opširnu *Poslanicu cetinjskim odbornicima*, iznoseći iste argumente protiv gradnje, osporavajući Cetinjanina stručnost i društveno pravo odlučivanja, alarmirajući ponovno javnost.

“Na Lovćenu neće biti Njegošev već Meštrovićev mauzolej posvećen Njegošu - tvrdio je - i morate biti svjesni da tamo podižete biljeg Meštroviću i našem vremenu. Trenutak je da postavim i središnje pitanje svih ovih rasprava: da li Meštrovićev mauzolej izražava naše vrijeme i duh naše likovne umjetnosti.” (7917; 8268).

Odbornici cetinjske skupštine su, u istome *NINu*, pobili njegove optužbe da narudžbi u Meštrovića nije prethodio širi, ali neuspjeli, natječaj; također da se mauzolej gradi prema starom predratnom Meštrovićevom projektu; također da su projekti novog mauzoleja bili pristupačni javnosti (7885).

U ponovnom odgovoru Trifunović konačno svodi svoju kritiku na ono bitno: na njegovu općenitu kritiku Meštrovićeve umjetnosti.

“Bit problema koji sam postavio nalazi se u idejno-umjetničkoj i estetskoj vrijednosti Meštrovićevog mauzoleja.” (7915; 8267).

Protiv izgradnje mauzoleja na Lovćenu, a eventualno za postavljenje samog *Njegoševog kipa* na Cetinju, pisali su tada Gojko Đogo, Jovan Dujović, Đorđe Lazarević, Komnen Bećirović, Niko M. Jovičević, Slobodan Đinović, Zoran Gluščević, Dragan Nedeljković, Lazar Ćurčić, Bora Glišić, Radmilo Vučić, Lazar Vujaklija, Radovan Vojvodić, Radovan Lalić, Slobodan Vitanović, Drago Tović, Dragan M. Jeremić, Živorad Stojković, Dejan Medaković, Vojislav Korač, Mihailo Burić, Luka Marić, Stanko Korać, Dragutin Gostuški, Žarko Vidović, Dušan Baranin, Pavle Ivić, Miroslav Pantelić, Berislav M. Nikolić, mitropolit Danilo (7818; 7827; 7830; 7831; 7833; 7835; 7836; 7842; 7843; 7855; 7864; 7924; 7925; 7946; 8047; 8107; 8110; 8138; 8154; 8179; 8180; 8188; 8194; 8202; 8207; 8208; 8214; 8256; 8273).

Zajednički se 1969. u *Politici* izjasnio protiv gradnje 31 javni radnik:

«Kao ljudi kojima je likovna umjetnost poziv i opredjeljenje, potpisnici ovog pisma smatraju svojom obavezom upoznati našu javnost s razlozima zbog kojih su protiv izvođenja mauzoleja na Lovćenu prema projektu Ivana Meštrovića. - - -

Ne osporavajući veličinu Meštrovićevog stvaralaštva, potrebno je reći da je projekt za mauzolej na Lovćenu svojom zakašnjelom formom idejno vezan za umjetnički davno prijedenu epohu, koja je suprotna duhu i životnim tijekovima naše suvremene umjetnosti. - - -

Zbog svega ovoga smatramo da predloženi projekt mauzoleja na Lovćenu ne treba izvoditi, jer on krši amanet pjesnika, ruši jedno staro ostvarenje, uništava prirodnu ljepotu ovog predjela i sam kao djelo ne može izdržati strogi umjetnički sud.»

Potpisnici su beogradski arhitekti, povjesničari umjetnosti, ravnatelji muzeja, slikari i kipari: arh. Ivan Antić, Stojan

Aralica, arh. Bogdan Bogdanović, dr. Pavle Vasić, Nedeljko Gvozdrenović, dr. Dinko Davidov, arh. Aleksandar Deroko, Veljko Đurić, dr. Vojislav J. Đurić, Aleksandar Zarin, Miodrag Jovanović, dr. Miodrag Kolarić, dr. Vojislav Korać, arh. Branislav Kojić, dr. Jovanka Maksimović, arh. Stanka Mandić, Svetislav Mandić, dr. Dejan Medaković, dr. Radmila Mihailović, Mirjana Mihać, Miodrag Protić, dr. Svetozar Radojčić, Mila Rajković, Ljubica Sokić, Mladen Srbinović, Momčilo Stevanović, Risto Stijović, dr. Anka Stojaković, Gojko Subotić, Ivan Tabaković, dr. Lazar Trifunović. Ugledne beogradske stručnjake i znanstvenike bez sumnje je okupio posljednji potpisani Lazar Trifunović (7959; 8315).

Sljedeće 1970. godine javilo se i 20 intelektualaca rodom iz Crne Gore, koji su se pridružili beogradskim javnim radnicima. Među njima književnik Mihailo Lalić, slikar Petar Lubarda i kipar Risto Stijović (8309).

Hajka na Meštrovićev mauzolej organizirana je po cijeloj Srbiji. U Novom Sadu je 161 student Sveučilišta potpisao protestno pismo, objavljeno u njihovom časopisu *Indeks*, protiv gradnje na Lovćenu (8035; 8080; 8087).

Jedan od najustrajnijih protivnika Meštrovićevog mauzoleja bio je istaknuti srpski slikar Peđa Milosavljević. U pismima cetinjskom *Odboru* 1969. i 1978. navodio je Meštrovićev navodno promašeni mauzolej na Avali, gdje je također uništen raniji spomenik, egipatski uzor mauzoleja; Njegošev je mauzolej smatrao amaterskom arhitekturom i „poganskom tvorevinom“; pravo mjesto bi mu bilo u Hrvatskoj, a ne u Srbiji i Crnoj Gori; u Zagrebu bi se našlo nekoliko velikih suvremenih kipara, s većim međunarodnim ugledom od Meštrovića.

„Ova povijesna odgovornost, kao i Njegoševa kletva, pada na sve pjesnikove potomke.“ (7876; 8207-8209).

Pismom potpore *Odboru* za izgradnju mauzoleja obratio se Vladimir Dedijer, a izgradnju je obrazlagao i predsjednik *Odbora* Veljko Milatović u razgovoru s novinarima (7978; 7985; 7986; 8021).

Njegošev su mauzolej na Lovćenu u bučnoj novinskoj polemici branili Svetozar Durutović, Bogdan Pajović, Milan Marović, Vlado Mićunović, Radoje Radojević, Jovanka Nedić-Šotra, Sav. Marković, M. Bošnjak, Vladimir Maleković i Bogdan Radica, kao i seljani Njegoševog naselja Njeguša, među kojima je dnevnik *Pobjeda* proveo anketu (7633; 7821; 7833; 7874; 7883; 7896; 7897; 7899; 8019; 8193).

U jesen 1971. opremili su Lazar Trifunović, Dejan Medaković i Živorad Stojković svezak 27/28 beogradskog umjetničkog časopisa *Umetnost*, kojemu je glavni urednik bio Lazar Trifunović, sa stotinama tekstovnih i slikovnih priloga u vezi sa starom kapelom i novim *Njegoševim mauzolejem* na Lovćenu. Objavljena je cijela obimna antologija ranijih svjedočanstava i napisao o Njegoševom grobu na Lovćenu i gotovo sva polemika, novinske vijesti, službene isprave, pisma i sl. raznih autora i ustanova od 1959. do 1971, s radovima prvog neuspjelog natječaja, projektima mauzoleja Meštrovića i Bilinića, fotografijama stare kapele i građevnih radova novoga mauzoleja, a s dijelovima *Sudbina Lovćena*, *Sumrak Lovćena* i *Lament za jednog pesnika*. Taj je alarmantni svezak *Umetnosti* uskoro bio zabranjen i povučen iz raspačavanja (94).¹⁵³

U trećem dijelu zbornika *Lamento pour un poète* (Njegošu) objavljeni su svi prilozima umjetnika i književnika sa zadanom temom Njegoša i uništenju Lovćena. Slike su objavili: Petar Lubarda, Mića Popović, Bata Mihailović, Radomir Miro Glavurčić,

Dušan Otašević i Milić Stanković; skulpturu: Ivan Tabaković; stihove: Vasko Popa, Skender Kulenović, Stevan Raičković, Mladen Srbinović, Branko V. Radičević, Risto Tošović, Miodrag Pavlović, Dušan Kostić, Matija Bečković, Boško Bogetić, Slobodan Rakitić, Branko Petrović, Ivan V. Lalić, Milan Komnenić, Milorad Pavić, Ljubomir Simović i Miomir V. Vojvodić; prozu: Antonije Isaković, Meša Selimović, Dobrica Kostić, Dušan Kostić, Milan Kašanin, Ljubinka Jovanović, Borislav Mihajlović Mihiz, Dragoslav Mihailović, Miodrag Bulatović i Jovan Hristić (94²³⁵⁻²⁶⁸).

U doba početaka nacionalističke euforije u Srbiji objavljeno je 1989. u Beogradu potpuno fototipsko izdanje tog obimnog sveska *Umetnosti* iz 1971. godine, a u izdanju *Eparhije banatske* u Vršcu, *Glasa crkve* u Šapcu i *Zadužbine Kosovo* u Beogradu, pod naslovom: *Sumrak Lovćena. Dokumenti i priloge o sudbini Njegoševe kapele na Lovćenu 1845-1971.* (129). Sljedeće 1990. godine je, dapače, objavljeno još jedno reprint izdanje istog zbornika (131).

Otpor protiv gradnje Meštrovićevog mauzoleja Njegošu na Lovćenu imao je, dakle, dublje korijene, koji sa samim spomenikom nisu imali izravne veze. Tu je bio prisutan antagonizam Srba i Crnogoraca; zatim otpor Srpske pravoslavne crkve s jedne strane prema zapretanim crnogorskim težnjama za nekadašnjom autonomnom Crkvom, kao i prema Meštroviću katoliku koji gradi mauzolej vladiki; zatim općeniti otpor Srba (ne Crnogoraca) prema Meštroviću kao umjetniku Hrvatu, ali i nekih političkih krugova prema Meštroviću protivniku komunizma; zatim zavisti srpskih, kao i hrvatskih, umjetnika prema Meštroviću. Lazar Trifunović, potaknut prvotno estetskim činjenicama, potpalio je vatru koja se razbuktala do neviđenih razmjera i poprimila krajnje kritične odraze. Upravo začuđuje otpor većine srpskih, i dijela hrvatskih, istaknutih stručnjaka i umjetnika protiv Meštrovićevog projekta, iako su Cetinjani navodili da su se brojni među tim protivnicima što su potpisivali Trifunovićeve proteste, ranije izrazili u prilog mauzoleja.

Jedan od glavnih aduta protivnika Meštrovićevog i Bilinićevog projekta bio je da je to historicistička (pogrešno govoreći secesijska) građevina, u doba općenito prihvaćene moderne funkcionalističke arhitekture. Nitko od njih nije znao, ili nije spominjao, da se baš tada u svijetu rađao novi stil postmoderne arhitekture, u odnosu na koji su Meštrovićeve asocijacije klasicizma bile vrlo blage.

Vratimo se, međutim, gradnji mauzoleja na Lovćenu.

Nakon duže stanke i nakon burnih napada ipak je u proljeće 1970. godine nastavljena izgradnja mauzoleja, odobrena od *Odbora za izgradnju* pod predsjedništvom Veljka Milatovića na Cetinju, nakon što su geološke analize vrha Lovćena dokazale da može podnijeti gradnju (8061; 8082; 8312). Tada je dovršena gradnja pristupnog tunela i platforme za mauzolej. Stara je kapela uklonjena i prepuštena Upravi muzeja na Cetinju da nađe položaj za njezino premještanje (8046; 8061; 8206).

Da bi se mogla nastaviti gradnja mauzoleja bilo je potrebno još šest milijuna dinara, pa je pokrenuto sakupljanje doprinosa u cijeloj državi. Ono je naišlo na vrlo dobar odaziv, ne samo u Crnoj Gori, nego i u ostalim republikama, u privrednim, društvenim i kulturnim organizacijama, školama, pa i pojedincima, posebno među umjetnicima, koji su prilagali slike i skulpture (8344; 8419; 8497). Posebno se prilozima odazvala Hrvatska, u kojoj je bio ustrojen odbor za pomoć izgradnji *Njegoševog mauzoleja* (G. Gamulin, V. Bulajić, P. Budak, S. Siki-

rica, Z. Komarica) (7375; 8086; 8128; 8144; 8350; 8367; 8412; 8444; 8481; 8485; 8497; 8498; 8505), ali i Srbija (8088; 8092), pa i Bosna i Hercegovina, Kosovo i Slovenija (8079; 8375).

U proljeće 1971. trebala je započeti gradnja samog mauzoleja. Građevinski su radovi povjereni poduzeću „Jadrankamen“ iz Pučišća na Braču, gdje se klesalo i 450 stepenica za uspon u tunelu. Korišten je brački tamni kamen (*rasotica*), ali i lovcenski bijeli, jablanički crni granit i crveni boksit iz Boke Kotorske. Radove je nadgledao arh. Bilinić (8120; 8246; 8262). Zbog loših vremenskih prilika radovi su te godine kasnili (8289; 8302; 8332).

U ljeto 1972. prenesen je sarkofag s Njegoševim posmrtnim ostacima iz Cetinja, gdje je bio privremeno pohranjen, u novu kriptu mauzoleja na Lovćenu, nakon što je stara kapela uklonjena (8375).

U rujnu 1972. prenesena je golema granitna *Njegoševa* skulptura sa Cetinja na vrh Lovćena (8376). Kamen se obrađivao u Pučišćima i Selcima na Braču, a kao poslovođa radio je na ugrađivanju kamena Mate Fabijanović iz Splitske, sa 14 svojih klesara (8406; 8407; 8416).

Krajem 1973. mauzolej je bio pod krovom (8382; 8388; 8391; 8392), a početkom 1974. obavljani su završni radovi (8444; 8445; 8481). Dovršenje dugo građenog, mnogo hvaljenog, ali i mnogo osporavanog, *Njegoševog mauzoleja* odjeknulo je cijelom Jugoslavijom (8445; 8446; 8464; 8479; 8480; 8483; 8496; 8591).

Ivan Meštrović je već dvanaest godina bio mrtav i glavninu tereta gradnje mauzoleja imao je na svojim leđima već ostarjeli njegov suradnik, arhitekt Harold Bilinić.

«Teško je gledati sve ovo, a ne biti pored začetnika ideje - rekao je Bilinić pred završenim djelom. - Jer, Meštrović je s toliko oduševljenja prihvatio poziv crnogorske vlade. Sjećam se trenutka kada je uzeo olovku i zaželio da što brže načini ono što je jedan narod tražio, što mu je bilo potrebno.» (8450; 8460).

Svečano otvorenje mauzoleja Petra Petrovića Njegoša na Lovćenu obavljeno je 28. srpnja 1974. u nazočnosti 500 uzvanika iz cijele Jugoslavije (8440; 8441; 8443; 8470; 8478; 8501-8503; 8506).

Novčane priloge za izgradnju mauzoleja dalo je oko 800 radnih ustanova i oko 150 građana, a oko 250 umjetnika darovalo je svoje radove u akciji *Umjetnici Njegošu*; Jugoslavenska je akademija budućoj Njegoševoj spomen-knjižnici darovala svoja izdanja. *Odbor* je najzaslužnijim darovateljima predao spomen-medalju koju je izradio Vanja Radauš (8447; 8462; 8476).

Posjet *Njegoševom mauzoleju* od samog je početka bio neobično velik; također inozemnih turista, kako je i Meštrović predviđao (8442; 8500). God. 1977. objavljen je i šestojezični vodič *Njegoševog mauzoleja* (703).

Iako prvorazredna kulturna i turistička privlačnost, *Njegošev* je *mauzolej*, mijenjajući staratelje (Zavod za zaštitu spomenika, Montenegroturist, Muzeji Cetinje), bio sve zapušteniji, oštećivan olujama i gromovima, a 1979. potresom, a da se o njegovom održavanju nije mnogo brinulo (9497; 10046).

Unatoč golemom posjetu mauzoleja i vrlo dobrom dojmu što ga je on ostavljao na gotovo svakog posjetitelja, kampanja nekadašnjih srpskih protivnika mauzoleja na Lovćenu, iako nekoliko godina zapretana, ipak je tinjala, a ponovno se razbuktala usporedo s općom nacionalističkom euforijom u

Srbiji. Aleksandar Drašković alarmira javnost o razoriteljima Lovćena u beogradskom *NINu* (9986), a pravoslavna Crkva tiška još dva izdanja *Sumraka Lovćena*, 1989. i 1990. (129; 131; 10016).

Međutim, tek je 1989. i 1990. buknuo ponovni otvoreni napad na Meštrovićev mauzolej Njegoša. Prethodno su i Njegoš i Meštrović povezani s masonskim organizacijama, navodno zbog trokuta, simbola slobodnih zidara, uklesanom na jednom od kamenih blokova mauzoleja (9945).

Tada su crnogorski intelektualci koji su živjeli u Beogradu čak poticali zamisao da se Meštrovićev mauzolej na Lovćenu ukloni, što znači poruši. Književnik Komnen Bećirević je na mitingu na Ivanovim Koritima, gdje su se nalazili ostaci ranije Njegoševe kapele, tvrdio da je mauzolej na Lovćenu građen u slavu Tita, i dalje:

«... nije Crna Gora toliko siromašna bar prirodom i poviješću da bi morala vječito trpjeti kao tobožnji ukras, tisuće tona grdila i prokletstva na svom najsvetijem i najsvjetlijem visu na koji ih je izbacila antisrpska aždaja.»

«... narod koji je u stanju sagraditi najveći pravoslavni hram na zemlji, hram Svetog Save na Vračaru, sposoban je obnoviti i Njegoševu crkvu na Lovćenu i sam vrh Lovćena, ma koliko ovaj bio oštećen.» (10119).

U *Glasi Crkve*, iz Šapca, poticao je Komnen Bećirović rušenje mauzoleja, tvrdeći da su «ljeta 1972. naši Neroni i naše Sinan-paše, na jad i žalost crnogorskog i svekolikog srpskog naroda, a na čuđenje civiliziranog svijeta, srušili jednu od najvećih svjetskih svetinja».

«Antisrpsko bjesnilo» rastočilo je Lovćen, sve se činilo da «zadrti Hrvat i katolik» Ivan Meštrović može podignuti faraonsku grobnicu koja na vrhu Lovćena djeluje «tuđinski i nemušto».

Završavajući: «Neka Lovćen bude opet srpski i Njegošev.» (10051; 10105).

Milovan Danojlić je 1990. pisao u beogradskoj *Politici*, pod naslovom *Delo đavolovih učenika*:

«Što čovjek duže razmišlja o Mauzoleju na Lovćenu, biva ubjeđeniji da je onako nešto jedino Đavolu moglo pasti na pamet. Samo je on, s poganim uživanjem, mogao pogaziti teški amanet našeg najvećeg pjesnika, i sladostrasno narušiti okruženje koje su Bog, Priroda i Čovjek blagoslovili. Jedino se on smio drznuti da omalovaži na stotine ljudi od znanja, duha i ukusa, koji su deset godina vapili da se odustane od svetogrđa. A kako bi Đavao odustao od sknavljenja, kad je to ono za čim, u životu, najviše žudi!» (10061).

Rušenje mauzoleja na Lovćenu poticali su književnici Aleksandar Drašković, Antonije Isaković, Miodrag Bulatović, a najviše Dobrica Ćosić, koji je upravo tada, 1990, dobio nacionalnu godišnju *Njegoševu nagradu*. On je podržao novoosnovani *Odbor za podizanje Njegoševe kapele*, tj. za rušenje Meštrovićevog mauzoleja. Čak je novčanu nagradu priložio u tu svrhu (10056; 10120). Drugi bučni zagovaratelj rušenja bio je Aleksandar Drašković (9986). Srpska narodna stranka u Crnoj Gori osnovala je 1990. *Pokretački odbor za povratak kapele*, u suradnji sa crkvenim uglednicima i članovima *Udruženja književnika* (10046; 10057; 10116; 10119; 10121; 10153; 10215).

Bilo je jasno da je kampanja protiv Meštrovićevog mauzoleja imala i drugu ozbiljniju pozadinu: ona je bila uperena protiv crnogorskih težnji za državnom samostalnošću, koju im je Srbija ukinula u namjeri proširenja Srbije na sve krajeve gdje

Ivan Meštrović – Sv. Antun u crkvi Sv. Ante Padovanskog u Beogradu

žive Srbi, kao i na one u Hrvatskoj. Dosljedno tome organizirani su u srpnju 1990. *Dani srpske kulture* u Kninskoj krajini na kojima su bili nazočni Antonije Isaković, Miodrag Bulatović i još desetak srpskih književnika, a na kojima je Isaković čitao svoju pjesmu *Ne diraj u grob*, pa je za tu političku manifestaciju korištena i kampanja protiv Meštrovićevog mauzoleja, u samom kiparevom zavičaju (10089).

Glasovi u obranu Meštrovićevog mauzoleja jedva su se u Srbiji čuli, poput onog kompromisnog Vladislava Vlahovića, da na Lovćenu budu i kapela i mauzolej (10146), ali su u Hrvatskoj bili brojniji u obrani Meštrovića i njegovoj mauzoleja (10056; 10063; 10064; 10223; 10238; 10249).

Ali najžešći prosvjedi protiv barbarskog rušenja mauzoleja bili su u samoj Crnoj Gori. Branitelji *Njegoševog mauzoleja*, pisci, sveučilišni profesori, znanstvenici, ali i radnici, studenti i đaci, organizirali su u jesen 1990. *Lovćensku stražu*, u kojoj su se izmjenjivali čuvajući mauzolej od mogućih rušitelja. Prvi je na straži bio njezin osnivač pjesnik Jevrem Brković, inače najistaknutiji crnogorski kritičar Miloševićeve šovinističke agresivne politike (10063; 10238).

Tada sam u zagrebačkom časopisu *Danas* objavio napis *Mauzolej meda i žuči*, s historijatom *Meštrovićevog mauzoleja*, pobijanjem optužaba i upozorenjem na moguće njegovo uništenje, s prijedlogom, ako ga se ipak ukloni, da ga se preseli na neku hrvatsku planinu (10197).

Na kraju je Njegošev i Meštrovićev mauzolej na Lovćenu ipak preživio rat.

POSMRTNE IZLOŽBE

Za života je Ivan Meštrović imao više izložaba svojih radova u inozemstvu nego u domovini. U prvim godinama nakon smrti nije bilo njegovih izložaba u Jugoslaviji, a zaredale su od 1969, kao i one gostujuće u inozemstvu. U povodu proslave stote obljetnice rođenja 1983. priredit će se brojne i velike izložbe Meštrovićevih radova u domovini i u inozemstvu.

U *Klubu mađarskih umjetnika* u Budimpešti priređena je ljeti 1963. izložba fotografija skulptura Ivana Meštrovića, Tome Rosandića i Riste Stijovića. Izložbu je otvorio Žigmund Kišfaludi, koji je s Meštrovićem drugovao još u Beču i Rimu (584; 7435).

Na izložbi *Medalja u Hrvatskoj*, priređenoj 1964. u Zagrebu i 1965. u Splitu, izložene su i Meštrovićeve medalje *Dositeja Obradovića*, *Petra I.*, *Streljačkog saveza* i *PEN kluba* (585; 586; 7523).

Iste godine je Radničko sveučilište u Splitu organiziralo pokretnu izložbu fotografija Meštrovićevih skulptura u splitskim privrednim ustanovama: Lučkom pretovaru, Vodovodu, Tehnogradnji, Lavčeviću, Preradi, Prometu, Cestaru, Bobisu i Centru za kulturu Škole za opće obrazovanje radnika.

U Syracuseu je u jesen 1964. priređena izložba Meštrovićevih skulptura na Sveučilištu u kojemu je ranije predavao, u *Lowe Art Centeru*.

Na međunarodnoj izložbi kiparstva u Ateni, na Akropoli (*Panathenées de la Sculpture Mondiale*), u jesen 1965, izložene su također i Meštrovićeve skulpture. Izložba je popraćena katalogom s tekstovima T. P. Spetepesa, G. Machiorija i D. Chevaliera (587; 7559; 7577).

Spomenimo te godine i retrospektivni *Memorijal I. jugoslavenske umjetničke izložbe 1904.* u Čačku, s ranim i Meštrovićevim skulpturama.

God. 1966. izloženi su Meštrovićevi crteži na izložbi *Jugoslavenski crtež 20. veka* i akvareli iz zbirke Muzeja savremene umjetnosti u Beogradu, a nekoliko skulptura na izložbi *Zbirke Bauer IV.* u Vukovaru. U Bukureštu je bio zastupljen na izložbi *Jugoslavenska tapiserija i skulptura*. O izložbi je pisala Eleonora Costescu, koja će 1978. objaviti i monografiju Ivana Meštrovića na rumunjskome (101; 7590).

U New Yorku su ljeti 1966. *Ujedinjeni američki Hrvati (United American Croats)* priredili su u Hotelu Commodore izložbu *Hrvatsko slikarstvo i skulptura XIX. i XX. stoljeća*. Između 94 izložena rada hrvatskih umjetnika od Meštrovića do Lackovića, najviše je bilo Meštrovićevih radova, ukupno 13 skulptura i crteža, najviše vlasništva obitelji Meštrović. Objavljen je i katalog s predgovorima Mira Gala i Jeromea Colicha (588; 7599; 7649; 7682).

1967. priređena je gostujuća izložba *Poslijeratna hrvatska umjetnost* u Zagrebu, Beogradu, Sarajevu, Dubrovniku i Ljubljani, na kojoj je izložen i Meštrovićev *Job* (589; 7690; 7783), a *Zbirka Bauer I. i II.* u Osijeku.

1968. izložena je Meštrovićeva bista *Marka Marulića* na *I. trijenalu svjetske umjetnosti* u New Delhiju u Indiji. Predgovor kataloga napisao je A. Bassin (591; 7669; 7676; 7719; 7733).

Atelijer Meštrović priredio je *Izložbu skulptura i mape grafika Ivana Meštrovića* u Zorin domu u Karlovcu (7750; 7791; 7792; 7805).

U Beogradu je Meštrović bio prisutan, kao dopisni član Srpske akademije nauka, na izložbi *Umetnici XX. veka. Akademici* (592).

Prvu veću izložbu skulptura Ivana Meštrovića u inozemstvu priredio je Atelijer Meštrović, uz nekoliko skulptura iz Galerije Meštrović u Splitu po izboru Josipa Smrkinića, u Parizu od lipnja do listopada 1969, u kapeli i parku Rodinovog muzeja (*Musée Rodin*), u suradnji s tim muzejem (590) kao zamjenu za Rodinovu izložbu 1968. u Zagrebu. Izložbu su postavili ravnateljica Rodinovog muzeja Cecile Goldscheider i kustosica Edith Lionne. Predgovore kataloga napisali su Cecile Goldscheider i Vesna Barbić (594; 7817; 7844). Bilo je izloženo 45 reprezentativnih Meštrovićevih skulptura od *Laokona* *mojih dana* do *Joba* i *Atlantide* i 5 crteža. Svečano otvorenje izložbe bilo je 26. lipnja. U našim su novinama o izložbi pisali Božidar Gagro i Tomislav Hruškovec (7840; 7848), a u francuskom su tisku Meštrovićevu izložbu prikazali i vrednovali P. M. Grand u pariškom *Le Mondeu*, Maguy Furhance u *Nice-Matinu*, opširan prikaz izložbe objavljen je i u reviji *Le Nouvelles littéraires*, a u londonskom časopisu *Connoisseur* pisao je o njoj Gerald Schurr (7839; 7852; 7856; 7906; 7940; 8071).

“Usprkos ekspresionističkom krik, kao u Jobu, Meštrović u stvari oblikuje skulpturu u kojoj se jedna uzburkana misao izražava vrlo jednostavnim sredstvima smišljeno usredotočenima na ljudsko tijelo,” pisao je P. M. Grand (7845).

U napisu s naslovom *Za vječnost* pisao je kritičar pariške *Le Nouvelles littéraires* o Meštroviću vezanom za Rodina, ali ne i njegovom učeniku, nego bližem Bourdelleu, stvarajući od svojih skulptura simbole, “dajući im izvjestan pečat vanvremenske vječnosti” (7932).

Veliki francuski poštovatelj Meštrovićeve umjetnosti Raymond Warnier, napisao je u povodu pariške izložbe opširan prikaz Meštrovićeve skulpture u portugalskom časopisu *Colóquio*, ilustriran istaknutijim djelima (8054).

Iste 1969. priređena je Meštrovićeva izložba u Budimpešti, u središnjoj dvorani Umjetničkog muzeja (*Szèpmüveszeti muzeum*) (593). Otvorili su je predsjednik *Saveza likovnih umjetnika Mađarske* József Somogyi i ravnateljica Atelijera Meštrović Vesna Barbić (7851; 7938; 7964; 8075; 8091; 8094).

Izložba je sljedeće 1970. prenesena u Rumunjsku i Čehoslovačku. U Bukureštu je priređena u siječnju i veljači u *Sala Dalles*, u organizaciji Državnog komiteta za kulturu i umjetnost, u suradnji s Atelijerom Meštrović (7942; 7976; 7997; 8058; 8059; 8075; 8095). Objavljen je i lijepo opremljen katalog s tekstom Vesne Barbić (7976). Zatim je postavljena u rumunjskom gradu Cluju (7998).

U Čehoslovačkoj je izložba iste godine priređena u Pragu i Olomoucu; u Pragu ju je u Narodnoj galeriji otvorio zamjenik ravnatelja Narodne galerije dr. Ladislav Kesner, koji je u časopisu *Socijalistička Čehoslovačka*, na hrvatsko-srpskom jeziku, objavio opširan prikaz Meštrovićeve skulpture (8010). U Olomoucu je izložba postavljena u *Dumu umění* (7972; 7979; 8010; 8057; 8064; 8068; 8075; 8081; 8095; 8101). Obje su izložbe popraćene katalogima (595; 597; 7972).

Kratke novinske vijesti, uz te izložbe, spominju i izložbu u Beču, ali za nju nismo našli pouzdanijih podataka (8075; 8091; 8095).

U Osijeku je, u Likovnom salonu, a u organizaciji Narodnog sveučilišta, iste 1970. godine priređena gostujuća izložba Atelijera Meštrović *Meštrovićeve skulpture i grafike*. Izložba

se sastojala od gipsanih odljeva skulptura, što je i kritizirano (7973; 7991; 7992; 8004; 8072). Izdan je i katalog (598).

Meštrovićeva su djela izložena i na izložbi *Skulptura 19. stoljeća i Secesije* u Hrvatskoj u zagrebačkoj Gliptoteci (7969).

U Splitu, u Salonu *Matice hrvatske* postavio sam, sa slikarom Antom Kaštelančićem, u veljači i ožujku 1971. izložbu litografija iz mape rađenih prema crtežima iz 1922. godine, u vlasništvu obitelji pokojne Ruže Meštrović, uz prigodni katalog s kraćim predgovorom (601; 8172; 8174; 8213; 8219; 8260). Izložbu je u *Slobodnoj Dalmaciji* prikazao Andro Filipić:

„Meštrović, taj čudesni eklektik bogodane ruke i ovim crtežima potvrđuje onu spoznaju poznatu po njegovim skulptorskim radovima, da ga prije svega interesira spomenički karakter onoga što stvara. Jer monumentalnost postignuta arhitektonskim sredstvima je osnovna značajka poimanja skulpturalnog. ---

Svi ovi crteži, od kojih neki nikada nisu ni dobili svoj skulptorski završetak, nose sve značajke njegova opusa, te kao takvi predstavljaju dokument, kako se ideja razvijala do konačne realizacije.“ (8143).

Gipsane modele i brončane odljeve Meštrovićevih skulptura ranog razdoblja izložio je Narodni muzej iz Beograda u Galeriji Jovana Popovića u nedalekom selu Opovu, gdje će mnoge od njih ostati trajno. Izloženo je 28 skulptura, a objavljen je i katalog s predgovorom Vere Ristić i citatima tekstova raznih autora o Meštroviću, od 1911. do 1970, Katarine Ambrozić, Dejana Medakovića, Milana Čurčina, Pere Slijepčevića, Žarka Vidovića i samog Ivana Meštrovića (599; 8250; 8282; 8295; 8296; 8318; 8896).

Velika reprezentativna izložba *Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas* priređena je u Parizu u ožujku i travnju 1971. godine, uz bučnu reklamu s jugoslavenske, a manju s francuske strane. Meštrović je bio predstavljen skulpturom *Miloš Obilić* iz zagrebačkog Atelijera. Izložba je zatim prenesena u Sarajevo, u Skadarliju, gdje je trajala od kolovoza do studenoga 1971. O izložbi su pisali Katarina Ambrozić, Božidar Gagro, Sena Gvozdanović, Muhamed Karamehmedović, Sida Marjanović, Tomislav Premerl, Miodrag B. Protić, Radovan Ivančević, Zoran Lakić i France Stelè (600; 602; 8106; 8146; 8155; 8168; 8196; 8237; 8239; 8340; 8349; 8363). Izložba je potaknula objavljivanje serije reprezentativnih i bogato ilustriranih monografija *Umetnost na tlu Jugoslavije* 1982, u kojoj je, u svesku *Skulptura XX veka*, s tekstom Miodraga B. Protića, obilnije zastupljen i Ivan Meštrović (8897).

Na izložbi u Montrealu 1972. *Čovjek i njegov svijet* bila je i Meštrovićeva skulptura *Daleki akordi*, ali postavljena više vašarski pred turističkim paviljonom, nego izložbeno (8372; 8424).

U povodu 90. obljetnice rođenja priređena je u ljeto 1973. u Galeriji Meštrović u Splitu izložba četrdeset Meštrovićevih nepoznatih crteža, što sam ja odabrao i postavio (8387; 8413; 8422; 8423; 8431). O tim sam crtežima pisao u *Slobodnoj Dalmaciji* (8394).

U Karlovcu, u *Koranskom parku skulpture*, izloženo je 10 Meštrovićevih skulptura iz fundusa Atelijera Meštrović u Zagrebu u organizaciji *Kulturnog centra Radničkog sveučilišta* u Karlovcu (8379; 8402).

U Americi je u San Diegu te 1973. bilo izloženo nekoliko Meštrovićevih skulptura na izložbi američke skulpture iz *Fine Arts Gallery* (603).

Prema nekim podacima priređene su 1973. izložbe Meštrovićevih radova u Dubrovniku i Iloku.

Na izložbi *Plakat u Hrvatskoj do 1941.* u Zagrebu 1974. izložen je Meštrovićev i Račkijev plakat njihove izložbe 1910. u Zagrebu (610).

U Zagrebu je u Gliptoteci Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti priređena *Izložba kiparskog stvaralaštva. Lik žene u djelima kiparâ*, na kojoj je izloženo čak 28 Meštrovićevih skulptura s motivima žena. Katalog s tekstom obradila je Ana Adamec (606).

U istoj je ustanovi 1974. priređena izložba stalnog postava *Kiparstvo Hrvatske XIX. i XX. stoljeća* u Gliptoteci (8434) s pregledom hrvatske skulpture Ane Adamec u katalogu (609a).

U Vinkovcima je, u Likovnom salonu, izloženo 17 radova navodno vlasništva mjesne Galerije umjetnosti.

Putujuća izložba beogradskog Narodnog muzeja izložila je 17 radova Ivana Meštrovića u bronci 1974. u Vinkovcima, Županji i Našicama (607; 608; 8466; 8473), a 1976. u Zrenjaninu (8564).

U Splitu je, u suradnji Galerije Meštrović, i Radničkog sveučilišta, organizirana gostujuća izložba *Manji kiparski radovi Ivana Meštrovića*, s jednodnevnim izlaganjem u tvornicama “Partizan”, “Prvoborac”, “10 kolovoz”, “Antiša Vučićić” i “Jadranska željezara” (8459).

Te je 1974. u Beču na izložbi umjetnina iz Galerije Likovne akademije (*Gemäldegalerie der Akademie der bildenden Künste in Wien*) izložen i rani školski rad *Prva ljubav* i kasniji *Autoportret* (604; 8451; 8465).

Na Sveučilištu Notre Dame, priređena je od travnja do lipnja 1974. u sveučilišnoj *Art Gallery, O’Shaughnessy Hall*, velika komemorativna izložba *Ivan Meštrović. Godine na Notre Dame (The Notre Dame Years)*. Izložene su 44 skulpture vlasništva Sveučilišta, koje će zatim tvoriti zaseban dio sveučilišne Galerije umjetnina, i 22 posuđene iz Sveučilišta u Syracusi ili od obitelji Meštrović. Izdan je reprezentativan, bogato ilustriran i dokumentiran katalog, s tekstovima Anthonya J. Laucka, Deana A. Portera, Stevena Alana Bennetta i Dona Vogla (605; 8435; 8456; 8467). Autori su evocirali Meštrovićev boravak i rad u Syracusi i Notre Dame. O izložbi je pisala Katy Sullivan u sveučilišnom listu *The Scholastic* (8475).

U SAD, u Westonu, na izložbi medalja društva *The Society of Medalists* izložena je i Meštrovićeva medalja *Sokrat i učenici* (609).

God. 1975. Muzej savremene umetnosti u Beogradu priredio je izložbu *Jugoslavenska skulptura 1870-1950*, na kojoj je bilo izloženo i Meštrovićevih skulptura (8896). Izdan je katalog s tekstovima M. B. Protića, B. Gagra, Š. Čopić i M. Pušića (612; 8514; 8526)

Pokretna izložba Atelijera Meštrović postavljena je te godine u Koprivnici, u tvornici “Podravke” (611; 8537), a ona beogradskog Narodnog muzeja u Studentskom gradu u Beogradu (8896), sljedeće 1976. i u Vrbasu i Zrenjaninu (613; 8541; 8564; 8896).

Atelijer Meštrović priredio je 1976. dvije gostujuće izložbe, u Zadru i Šibeniku. U Zadru je izložba postavljena u Modernoj galeriji. Bilo je izloženo 30 skulptura u kamenu, bronci, drvu i gipsu i 10 litografija. Katalog s predgovorom i podacima o Meštroviću i izloženim djelima napisala je Vesna Barbić (615; 8504; 8545; 8550).

U Šibeniku je izložba postavljena u atriju i na prvom katu Kneževe palače (8548; 8574; 8577). Predgovor kataloga napisala je kustos Muzeja grada Šibenika Ksenija Kalauz, a podatke o Meštroviću i izložbama Vesna Barbić (616; 8544; 8553).

Pokretne izložbe postavio je Atelijer Meštrović u Zagrebu: jednu 1976. u Institutu Nikola Tesla, druge 1977. u Pošti, "Elektri", "Tvornici parnih kotlova", "Slovenijalesu" i Zagreb-centru, a jednu u Kumrovcu (614; 617-619; 8580-8583; 8616; 8623; 8624; 8626; 8630).

Meštrović je 1976. bio prisutan i na dvije izložbe: *Izbor Hrvatske Moderne* u Slavonskoj Požegi i izložbi *88 portreta* Galerije jugoslavenskog portreta iz Tuzle u Zagrebu.

Putujuća izložba Ivana Meštrovića beogradskog Narodnog muzeja obišla je 1977. Zemun (8606; 8610; 8896), Pirot (8587; 8606; 8625), Kuršumliju (8606; 8608), a 1978. Leskovac (8612; 8896), Šabac (8896), Vranje (8696; 8697; 8896), Smederevo (8896), Novi Pazar (8697; 8896), Bajinu Baštu (8896). Izdan je zajednički katalog s predgovorima Vere Ristić i Vladimira Popovića (620).

Zagrebačka je Gliptoteka postavila u svojim prostorijama od kraja 1977. do veljače 1978. izložbu *Kiparsko stvaralaštvo u Hrvatskoj 1897-1911.* (8632). Izložbu je u proljeće 1978. prenijela u Narodni muzej u Beogradu s dobro opremljenim katalogom, uz tekst Ane Adamec (622; 8632; 8896).

Veliki je publicitet u slovenskim novinama posvećen izložbi Meštrovićevih radova u Kulturnom centru u Velenju te jeseni (8636; 8637; 8650; 8652; 8662; 8664; 8665; 8671; 8674; 8690-8693; 8698; 8700; 8701). Objavljen je i katalog s mojim predgovorom (623). Galerija Meštrović je pak darovala zbirci skulptura na otvorenome međunarodnih umjetnika u Slovenj Gradecu skulpturu *Perzefone* (8702; 8752; 8755).

Izložba Meštrovićevih radova, u suradnji s Atelijerom Meštrović, priređena je 1978. u Bjelovaru (624; 8638; 8654).

Nekoliko Meštrovićevih skulptura bilo je tada na *Izložbi umjetničkih djela iz vlasništva građana i radnih organizacija* u Novoj Gradiški, a njegovo poprsje *Mihajla Pupina* na izložbi *Mihajlo Pupin prijatelj umetnosti* u Zrenjaninu (625).

Spomenimo da su toga ljeta Meštrovićeve kamene skulpture tvorile scenografiju predstave *Kamen i stih. Meštrović & Ujević* u splitskom Kašteletu, u kojoj sam sudjelovao kao komentator (8647; 8688; 8694).

1980. bilo je Meštrovićevih skulptura na više izložaba: u Zagrebu u Gliptoteci na izložbi *Kiparsko stvaralaštvo «Proljetnog salona» i «Lade»* (8786); plakete na *Memorijalu Ive Kerdića* u Zagrebu i Osijeku što ju je priredio Vinko Zlamalik (627; 8783; 8804); također izložba *Djeca i igre u slikama i skulpturama iz fundusa Galerije u Splitu* (626); u Beogradu na izložbi *Umetnici članovi SANU* (629; 8782; 8788). Te su godine izložene skulpture Ivana Meštrovića, Frane Kršinića i Antuna Augustinčića na izložbi *Giganti skulpturi* u Kijevu u Ukrajini (628; 8767).

Sljedeće 1981. izložene su u Beogradu Meštrovićeve medalje iz Narodnog muzeja na izložbi *Medalje i plakete*, u organizaciji Srpskog numizmatičkog društva (630); također rani radovi Meštrovića i Račkoga na prijelomu stoljeća u Galeriji Politeo u Starom Gradu na Hvaru (8846).

God. 1982. u Beogradu je u Ambasadi Venezuele priređena prigodna izložba Meštrovićevih studija i maketa neizvedenog spomenika Simonu Bolívaru *Bolívar y Meštrović* (631; 8904; 8905). U Americi, u South Bendu, izloženi su Meštrovićevi crteži *Mestrovic Drawings* (8871).

STOTA OBLJETNICA ROĐENJA 1983.

Nakon odobrenja političkih vlasti, gotovo u posljednji čas, da se Meštrovićev stoti jubilej ipak službeno proslavi, vršene su pripreme raznih manifestacija. Samoinicijativno su se za tu obljetnicu pripremale Galerija Meštrović u Splitu i Muzej Drniške krajine u Drnišu.

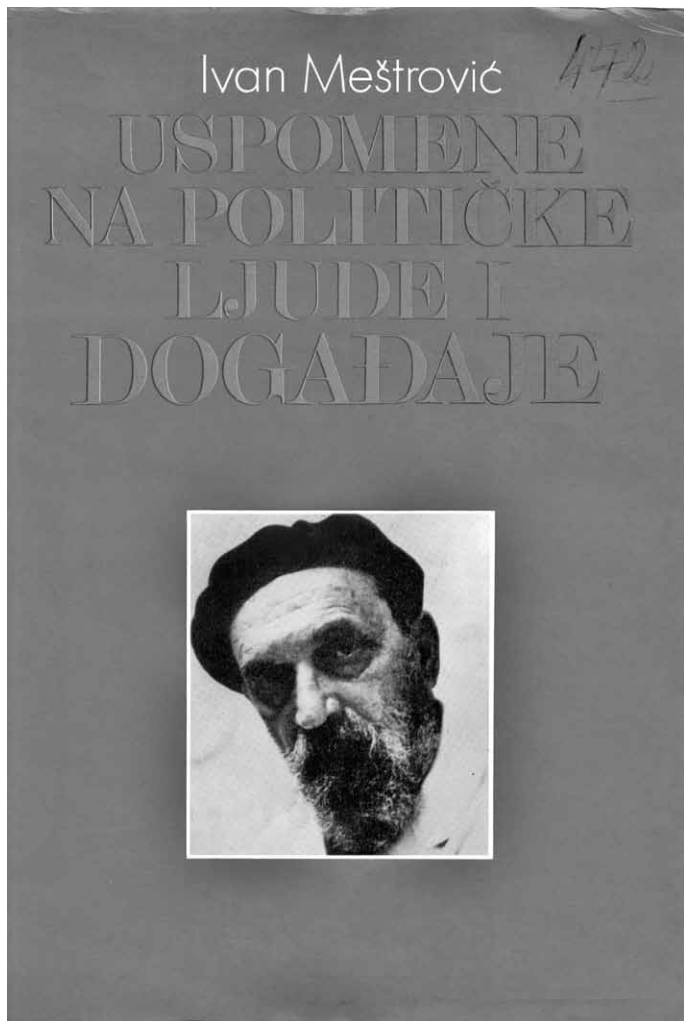
Osobno sam, kao ravnatelj Galerije Meštrović, iz iskustva znao da se za redovite korisne djelatnosti kulturnih ustanova vrlo teško mogu dobiti potrebna novčana sredstva, ali da se državne i gradske blagajne obilnije otvaraju u prigodama svečanih manifestacija, pa sam mnoge zahvate uređenja, saniranja i obnove Galerije Meštrović uskladio s tim jubilejem, pripremajući za to teren u javnosti već dvije prethodne godine. U dnevniku *Slobodna Dalmacija* već sam 1981. iznio plan proslave i prethodnih radova u Galeriji (8826), a sljedeće 1982. pisao sam o Meštroviću u splitskom i zagrebačkom tisku (8880; 8882).

Posebni senzacionalistički publicitet Meštrovićevom jubileju dali su Drnišani (8764; 8820; 8828-8830; 8834; 8840). Na takvo prigodničarsko djelovanje i na nastojanje da se Meštrovićeve skulpture, pa i u brojnim odljevima, okupljaju čak u četiri galerije njegovih djela - u Splitu, Zagrebu, Drnišu i Vrpolju - reagirao sam u jednom interviewu, težeći za radnom i konstruktivnom, a ne bučnom malograđanskom proslavom, savjetom da se radije zapuštenom mauzoleju u Otavicama posveti više pažnje (8827), što je izazvalo oštre napadaje Drnišana (8853; 8875).

1982. i početkom 1983. godine su se i u Zagrebu, iako rjeđe i sa stanovitim obzirima, nagoviještale pripreme proslave stote obljetnice Meštrovićevog rođenja (8833; 8885; 8892; 8900; 8912; 9295; 9406).

14. veljače 1983. ustrojio se, na inicijativu Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu, *Organizacioni odbor za obilježavanje 100-godišnjice rođenja najvećeg hrvatskog i jugoslavenskog kipara Ivana Meštrovića*, i utvrdio dvije središnje akcije: u Zagrebu i Splitu znanstveni simpozij pri Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u suradnji sa Srpskom akademijom nauka i umjetnosti i Crnogorskom akademijom nauka, te reprezentativnu izložbu djela u Muzejskom prostoru na Jezuitskom trgu u Zagrebu (9296). Manje izložbe i druge manifestacije predviđene su u Zagrebu, Splitu, Drnišu i Vrpolju (8975; 9049; 9175; 9289; 9404). Galerija Meštrović u Splitu obnavljala je izložbeni postav, na stubište pred pročeljem palače postavila skulpturu *Vestalinke* kao vizualni znak Galerije, pripremala izložbu u Splitu i u drugim mjestima, surađivala na fotomonografiji o Meštroviću i dr. (8951). Slično se pripremala i Meštrovićeva galerija u Vrpolju (9036).

U proslavu stote obljetnice rođenja Ivana Meštrovića uključile su se znanstvene, društvene, muzejsko-galerijske i ostale ustanove u zemlji i inozemstvu raznim manifestacijama: izložbama, predavanjima, napisima o Meštroviću u dnevnom i drugom tisku, radijskim i televizijskim emisijama, dokumentarnim filmom, monografijama i sl. (8938; 8993; 9187; 9370; 9403; 9407). O Meštroviću i njegovoj umjetnosti pisali su stručnjaci i nestručnjaci: Matko Peić, Andro Vid Mihičić, Tonko Maroević, Andrija Mohorovičić, Josip Depolo; Vojko Mirković, Karlo Jurišić, Ivica Mlivončić i drugi (8939; 8958; 8959; 8997; 9058; 9125; 9126; 9135; 9158; 9164; 9166; 9205; 9218; 9310; 9501). Interviewima o svome ocu pridonijela je i Marica Meštrović (9048). Beogradske su novine također izvještavale o proslavi (9290).

Naslovnica Meštrovićevih političkih memoara

Međutim, kao i u sličnim manifestacijama, o Meštrovićevoj se umjetnosti govorilo uglavnom prigodničarski, a manje znanstveno, analitički i kritički, osim rjeđih iznimaka (9119).

U Muzejskom centru je održan ciklus predavanja o Meštroviću (8936).

Orguljaš Željko Marasović priredio je koncert kompozicija nadahnutih Meštrovićevim djelima (9519).

Hrvatska je televizija priredila program posvećen Meštroviću u kojemu su sudjelovali L. Horvat, A. Krstulović. B. Gagro, S. Sikirica, V. Ristić, V. Barbić, D. Kečkemet (8992; 9109; 9136; 9287; 9288; 9352).

U povodu jubileja iskovala je zlatarna "Majdanpek" i dala u promet i prigodne zlatnike i srebrnjake što su ih oblikovali kipari Vojin Bakić, Stipe Sikirica, Šime Vulas i Damir Mataušić. Na zlatnicima i srebrnjacima su prikazani *Povijest Hrvata*, *Djevojka s lutnjom*, *Marija Magdalena*, *Autoportret I. Meštrovića*, *Indijanac*. Kasnije je iskovan i zlatnik-srebrnjak s *Mauzolejem* u Otavicama i glavom *Majke*. Zlatnik i srebrnjak s likom Meštrovićevog *Pobjednika* izdan je u povodu UNCTAD-a. Zlatnici su promovirani u Narodnom muzeju u Beogradu (9369; 9416-9419; 9972^{21-25, 31}).

«Jadran film» je snimio i dokumentarni film o Meštroviću, kojemu je prethodila prilična galama.¹⁵⁴

Poznato nam je da je za Meštrovićeva života snimljeno tek nekoliko dokumentarnih filmova: «Meštrović – Indijanci» 1928. Milana Marjanovića u produkciji *Škole narodnog zdravlja*

«A. Štampar», s naknadno snimljenim komentarem Radovana Ivančevića; «Izložba Ivana Meštrovića u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu» 1932; «Kamen sebi diže spomenik» Mihovila Pansinija 1958; «Ivan Meštrović» 1062. Šime Šimatovića; «O djelu Ivana Meštrovića» 1986. Antuna Vrdoljaka i amaterski filmovi Lea Radnića «Meštrović» 1960. i Ivana Martinisa «Egzaltacija materije» 1960. (10338; 10367).

U Splitu sam, osim dvije izložbe, o kojima će još biti riječi, i obnove u Galeriji Meštrović u povodu jubileja, objavio nekoliko napisa o Meštroviću u dnevnicima *Vjesnik*, *Slobodna Dalmacija* i u tjedniku *Danas* (9070; 9072; 9079-9081), u *Slobodnoj Dalmaciji* seriju od 50 feljtona *Život i djelo Ivana Meštrovića* (9084) i dao nekoliko intervjua (9071; 9156; 9301; 9432).

U Splitu su u Društvu prijatelja kulturne baštine održana tri predavanja (8982), a splitski mjesečnik *Mogućnosti* posvetio je jedan svezak napisima o Meštroviću autora T. Maroevića, A. Duplančića, M. Ivaniševića, I. A. Solda, S. Piplovića, M. Mušića, K. Prijatelja, N. Bezić-Božanić, J. O'Connora i I. Petrinovića (9211).

Meštrovićev đak i suradnik kipar Andrija Krstulović izradio je maketu za spomenik Meštroviću, koji nije nikada izveden (9220).

Istom je prigodom filatelističko društvo *Split* izdalo dopisnicu i poštansku marku sa skulpturom *Pobjednika* na Kalemegdanu (9105; 9377).

Meštrovićeva obljetnica rođenja proslavljena je raznim manifestacijama i objavljenim napisima i u drugim gradovima Hrvatske; također i u Ljubljani napisima u tisku, osim izložbe u Cankarjevom domu (9022; 9090; 9170; 9204; 9386), a najmanje u Beogradu.

Najviše je izvještaja o Meštrovićevoj proslavi stizalo iz Drniša gdje je ta slava pobudila pravo domoljubno oduševljenje. Osnovan je *Odbor za proslavu* koji je organizirao više manifestacija: odliveno je u broncu 10 gipsanih modela iz Muzeja Drniške krajine i restaurirane slike; u Muzeju, u dogradnji muzejske zgrade što ju je darovao Nikola Adžija, postavljena je zbirka Meštrovićevih skulptura i slika; na zgradi kina postavljen je veliki Meštrovićev reljef *Orači*, što ga je izveo u kamenu kipar Mate Čvrljak. Dovršena je djelomična sanacija *Mauzoleja* u Otavicama i asfaltiran put do njega. Tiskan je reprezentativni katalog *Meštrović. Drniš-Otavice* s tekstovima Vesne Barbić i Jordanke Jalić i fotografijama Ante Zubovića. Svečanost je održana 13. kolovoza 1983, na kojoj sam govorio o životu i djelu Ivana Meštrovića (713; 8923; 8929; 8930; 9009; 9151; 9162; 9163; 9165; 9167; 9168; 9210; 9317; 9383; 9384; 9709). Posebno ćemo spomenuti izložbu drniškog muzeja u Kninu i dio simpozija o Meštroviću u Drnišu.

I rodno Vrpolje pridružilo se slavi jubileja. U tom je muzeju otvorena *Spomen-galerija Ivana Meštrovića*, a skulptura *Konjića* postavljena je u parku pred osnovnom školom. U Galeriji je postavljena izložba Meštrovićevih crteža iz fundusa Galerije Meštrović u Splitu (9120; 9123; 9276; 9336; 9384; 9385).

I u inozemstvu je obilježen Meštrovićev jubilej, posebno među našim iseljenicima, ili u mjestima u kojima je Meštrović djelovao. *Iseljenički kalendar* i *Matica*, časopis Matice iseljenika Hrvatske objavili su tom prigodom više napisao o Meštroviću (8925; 8967; 9023; 9026; 9051; 9074; 9249; 9250; 9273; 9284; 9365; 9409).

I u Beču su se sjetili njegova jubileja i podsjetili na njegove bečke dane. Na kući u kojoj je stanovao otkrivena je spomen-

Ivan Meštrović

1883-1962

izložba
u povodu 100-godišnjice rođenja
6. 10. 1983-6. 2. 1984.

Muzejski prostor
Zagreb
Jezuitski trg 4

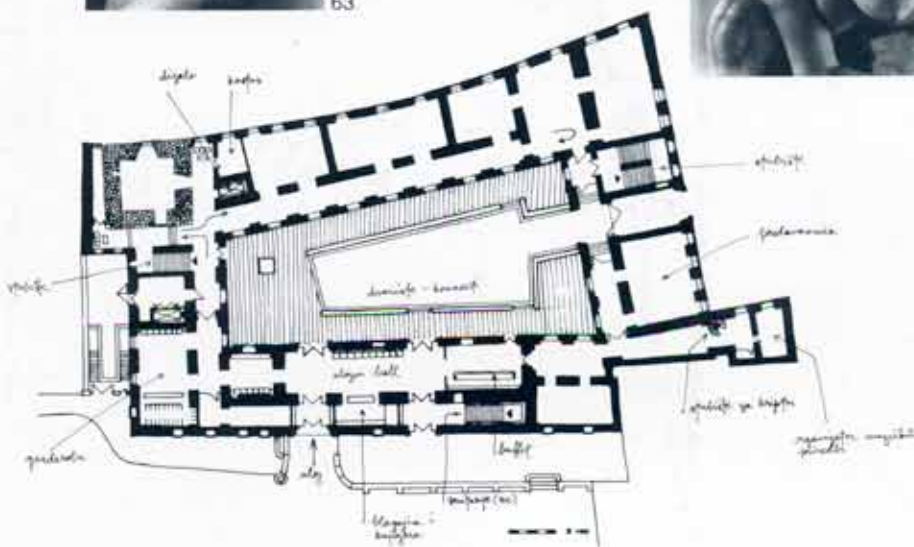
63

69

8

prizemlje

Reprezentativna izložba Ivana Meštrovića, organizirana u povodu 100-godišnjice njegova rođenja, izuzetna je prilika da posjetioци prvi put na jednom mjestu vide najbolja djela toga velikog hrvatskog i jugoslavenskog kipara, i steknu neposredan uvid u opseg i raznolikost njegova opusa. Za ljubitelje umjetnosti bit će to neponovljiv doživljaj, a za povjesničare umjetnosti i likovne kritičare izazov da još jednom provjere dosadašnje ocjene značenja Meštrovićeva stvaralačkog doprinosa našoj umjetnosti XX stoljeća.

85

38

97

37

ploča s dvojezičnim natpisom, rad Tomasa Rešetarića (8934; 9010). O njegovom bečkom boravku pisali su *Wiener Zeitung*, *Pannonia*, *Die Presse* (9033; 9060; 9115; 9362), a posebno *Glasnik Gradišćanskih Hrvata*, *Hrvatske novine* i gradišćanski listić *Radost*, podsjećajući i na Meštrovićev nadgrobni spomenik pjesniku *Miloradiću Meršiću* u Frakanavi (8934; 9010; 9076; 9391).

U Njemačkoj su u povodu jubileja pisali *Frankfurter allgemeine Zeitung* (9300; 9357); *Schweriner Volkzeitung* (9399); također hrvatski iseljenički *Kroatische Berichte* u Mainzu (9001; 9275).

Giacomo Scotti podsjetio je u napisu u *Vjesniku* o Meštrovićevim vezama s Italijom (9240).

U Parizu je na radiju Ksenija Grisogono govorila o Meštroviću, a ja sam, na poziv hrvatsko-francuskog kulturnog društva *Matitsa (Matica)* u Parizu održao predavanje o Meštrovićevoj umjetnosti (9340).

Rana Meštrovićeva skulptura u Muzeju likovne umjetnosti u Budimpešti *Majčina briga* bila je povod da se o njegovoj obljetnici piše i u Budimpešti: u tjedniku južnih Slavena u Mađarskoj *Narodne novine* (9307; 9341); *Nepozabadsag, Magyar Hirlap, Nepszava* i *Magyar Nemzet* (9038; 9186; 9318).

Proslavu Meštrovićevog jubileja u Švicarskoj organizirala je *Hrvatska kulturna zajednica* (8985). Svoje priloge proslavi dao sam napisima u njihovom glasilu i predavanjima na svečanim akademijama u Zürichu, Schaffhausenu i Bernu, uz koncert na harfi Rajke Dobronić (9074; 9150; 9395 i katalog proslave).

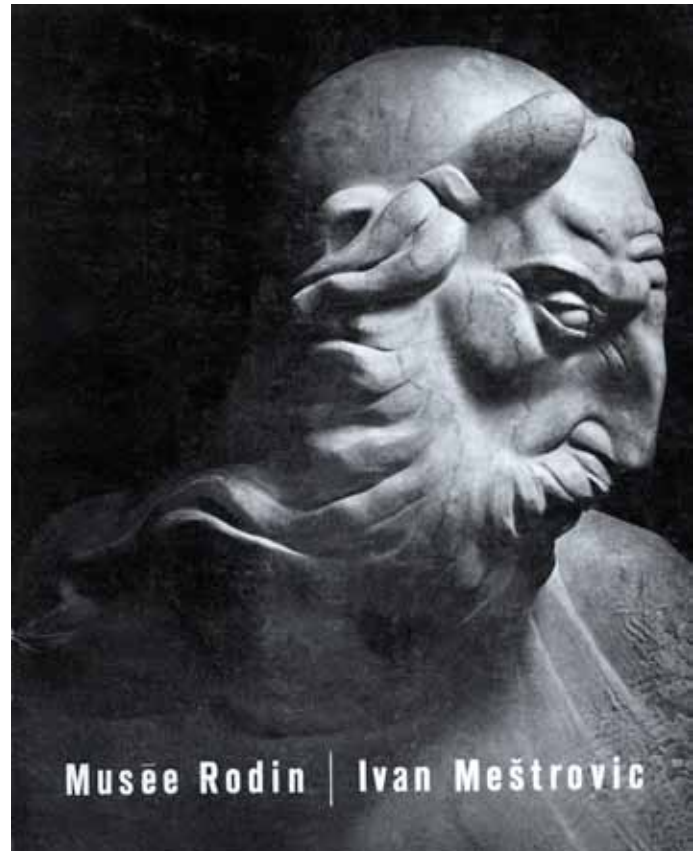
U Londonu je, i pohvalno i kritički, o Meštrovićevim proslavama u Jugoslaviji pisala emigrantska *Nova Hrvatska* (9378).

U Americi su ga dolično komemorirali njegovi kolege i bivši studenti na Sveučilištu Notre Dame u South Bendu. Prethodne 1982. godine obilježili su dvadesetu obljetnicu smrti, a sada su priredili izložbu njegovih crteža što ih je Marica Meštrović donijela iz Splita. Na proslavi su o Meštroviću i njegovoj umjetnosti govorili ravnatelj muzeja Dean Porter, kipar i profesor pater Flaningan, mladi profesor O'Connor; o Meštrovićevim književnim radovima Ante Kadić, a o očevom životu i sin Mate (9064; 9216; 9337; 9360).

U Chicagu je jubilej Meštrovićeva rođenja potaknuo temeljiti popravak *Indijanaca*, na kojima je vrijeme, zbog lošije tehnologije lijevanja, ostavilo tragove svojih zubi (9003; 9004).

Hrvatska je akademija u Americi (Croatian Academy of America) u New Yorku priredila znanstveni simpozij o Meštroviću, koji su referati objavljeni u njezinom godišnjaku *Journal of Croatian Studies*, značajnom doprinosu za proučavanje Meštrovićeva života i djela (114; 9239; 9376; 9583). Tu su prilozi: Meštrovićevi sastavi o Michelangelu, o religioznoj umjetnosti i pjesma *Razgovor starca Milovana*; Michaela Mulmixa o Meštroviću u Beču; Laurencea Schmeckebera o Meštroviću u Americi; Deana A. Portera o novim podacima o Meštroviću; Ante Kadića o Meštrovićevom literarnom djelu; Josepha O'Connora o neobjavljenom Meštrovićevom romanu *Vatra i pepeo*; Bogdana Radice o Meštrovićevoj političkoj ulozi u stvaranju Jugoslavije 1918; Christophera Spalatina sjećanje na Meštrovića; sina Mate o Meštroviću u Americi; pjesma May Lewis o Meštroviću; Karla Mirtha o Meštroviću u Americi; Kathleen Orillion o Meštrovićevim djelima u Baton Rougeu i još neki prilozi (114).

155

Katalog izložbe u muzeju Rodin u Parizu

Emigrantska *Hrvatska revija* posvetila je dva sveska Meštrovićevom jubileju s priložima Bogdana Radice, Ante Kadića, Đura Grlice, Mate Meštrovića i drugih (9029; 9064; 9133).

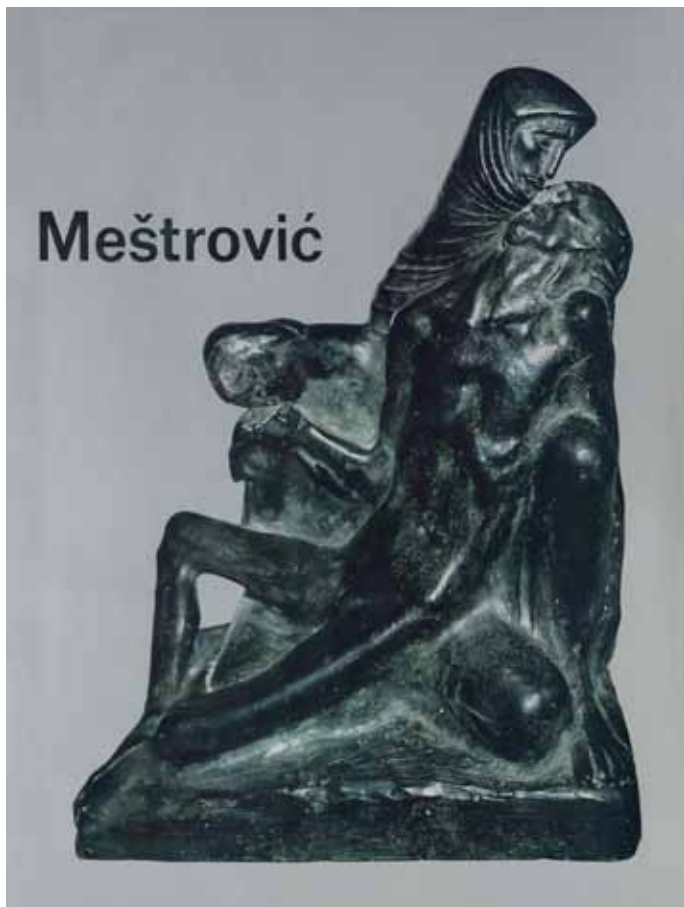
U Buenos Airesu je tom prigodom o Meštroviću u *La Prensa Revista* pisala Julia Castaveda (8969), a Marica Meštrović je održala predavanje o svome ocu (9334).

*

Stota obljetnica rođenja Ivana Meštrovića 1983. bila je povod velikom broju izložaba njegovih radova u zemlji i inozemstvu. Te godine je priređeno dvadesetak njegovih samostalnih izložaba, sa središnjom u Muzejskom prostoru u Zagrebu.

Prostrana zgrada bivšeg isusovačkog samostana, obnovljena da primi Mimarinu zbirku umjetnina - od čega se naknadno odustalo - namijenjena je izložbama. Velika jubilara izložba skulptura Ivana Meštrovića reprezentativno je smještena u brojnim njezinim prostorijama, prema projektu likovnog postava Mladena Pejakovića (9096). Problem su za neke skulpture bili tek niski stropovi prostorija (9129).

Posebna se pažnja posvećivala pripremanju glavne izložbe u Zagrebu, koja je najavljuvana u cijelom tisku (8921; 9098; 9179a; 9198; 9281; 9294). Odluku o organizaciji izložbe dobio je *Savjet Muzeja MTM 13*. siječnja 1983, s v. d. ravnateljem Antom Sorićem na čelu, koji je izložbu i popratne manifestacije propagandno i marketinški vrlo dobro organizirao.

Naslovnica monografije *Meštrović*, autora Duška Kečkemeta

Osim *Odbora za obilježavanje 100-godišnjice rođenja Ivana Meštrovića*, koji se sastojao od uglednijih kipara, povjesničara umjetnosti, arhitekata, književnika i dr., ustrojen je i *Organizacijski odbor* u sastavu: kipari Vojin Bakić, Stipe Sikirica, Šime Vulas, povjesničari umjetnosti - muzejski djelatnici Vesna Barbić, Božo Bek, Duško Kečkemet, Vera Ristić, v. d. ravnatelj Ante Sorić i suradnici iste ustanove kustosi Lada Ratković i Bruno Šeper. Suradivale su i posudile skulpture za izložbu muzejsko-galerijske ustanove Atelijer Meštrović, Kabinet grafike JAZU, Moderna galerija iz Zagreba, Galerija Meštrović, Muzej grada Splita i Galerija umjetnina iz Splita, Muzej Drniške krajine iz Drniša, Muzej suvremene umetnosti i Narodni muzej iz Beograda, Umjetnička galerija iz Dubrovnika. Nužne restauracije skulptura za izložbu obavio je Restauratorski zavod Hrvatske, pod vodstvom arh. kipara Nesta Orčića (641; 9302).

Izložba *Ivan Meštrović 1883-1962* najavljena je od 6. X. 1983. do 6. II. 1984, ali je produžena zbog velikog zanimanja javnosti, ne samo iz Zagreba, nego i organiziranih skupnih posjeta iz cijele zemlje, a i zbog međunarodnih zimskih Olimpijskih igara u Sarajevu, do 18. III 1984. Tijekom tih pet i pol mjeseci posjetilo ju je 130.000 posjetitelja, kojih je katkada bilo i do 2000 dnevno (9032; 9491; 9465; 9550; 9544; 9547).

Osim žive promičbe u dnevnim listovima, tiskan je prospekt izložbe i efektni plakat (9282; 9322; 9392; 9393; 9500).

Izloženo je ukupno 108 skulptura, 129 crteža i fotografije *Njegoševog mauzoleja* (641). Ipak, zbog tehničkih poteškoća, mnoge skulpture izvedene u kamenu i mramoru nisu mogle biti dopremljene i izložene; također - što je osobito nedostajalo izložbi - skulpture iz Amerike.

Svečano otvorenje izložbe obavljeno je 6. listopada 1983. u nazočnosti istaknutih uzvanika (8931; 8972; 9195; 9316; 9367; 9389). Izložbu je otvorio predsjednik Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu Božidar Gagro, ujedno i predsjednik *Odbora za obilježavanje stogodišnjice rođenja Ivana Meštrovića*.

„Trebalo se znati postaviti - rekao je između ostaloga - prema Meštrovićevoj ulozi u razvoju Moderne hrvatske i jugoslavenske skulpture, prikazati ga kao integrativan faktor njezina razvoja u prvoj polovini 20. stoljeća i uspostaviti sasvim konkretne tipološke, stilske i vrijednosne relacije prema drugima i drugačijim kiparskim pojavama i orijentacijama, u vremenu u kojem je Meštrović djelovao.“ (9195).

O izložbi je opširnije izvještavala novinarka Sineva Pasini (9192; 9195; 9482; 9483). Međutim, dok su izvještaji i komentari novinara bili u svemu najpohvalniji, nekoliko je povjesničara umjetnosti kritiziralo odabir i izlaganje Meštrovićevih skulptura, zauzimajući općenito kritičan stav prema većem dijelu Meštrovićevog stvaralaštva.

Tako je Zvonko Maković u članku *Poticaj za drukčiji govor* u zagrebačkom tjedniku *Danas* kritizirao općenite „hvalospjeve“ Meštrovićevog stvaralaštva i „nekritičnog“ izlaganja njegovih radova:

„Poteban je, dakle, sistematski, znanstveno utemeljen rad koji bi ovaj i te kako zahvalan opus postavio na pravo mjesto kako u nacionalnoj, tako eventualno i općoj povijesti umjetnosti.“ Njegovo je mišljenje bilo da Meštrovićeva umjetnost može tek „eventualno“ sudjelovati u općoj umjetnosti.

Jednaka je bila i njegova kritika moga predgovora kataloga izložbe:

„Sretno doba, koje sam u prvoj rečenici spomenuo, mimo je autora izložbe, a pogotovo autora teksta u katalogu Duška Kečkemeta koji po koji već puta pokazuje kako se panegiricima bez pokrića Meštroviću samo šteti.“

„Svakako da je za takav pristup nužno posjedovati potpuno drukčiji znanstveni instrumentarij i kompleksnu znanstvenu obradu koju Meštrovićevo djelo u nas još uvijek nema...“ (9116).

Nešto je blaža kritika bila povjesničara umjetnosti Božidara Gagra:

„Pa ipak, određena sjena lebdi nad njegovom cjelokupnom pojavom. Tome je možda ponajprije razlog što se u masi svega što je o Meštroviću govoreno i pisano nalazi najviše prigodnog, improviziranog i pristranog. Čak i danas, kad s vremenskom distancom, koja se mjeri ne samo prema datumu njegove smrti nego prema vrhuncima njegova stvaralačkog i javnog angažiranja na našoj domaćoj i međunarodnoj sceni, nezaobilazno nameće sustavan i kritički pristup njegovoj pojavi, tome se i dalje pristupa improvizirano i s neraščišćenim preduvjerenjima.“ (9015).

I jedan i drugi su malo zatim objavili fotomonografije o Meštroviću (116; 125).

Treći kritičar izložbe, a umnogome i Meštrovićeve umjetnosti, bio je Zlatko Gall.

„Izložba u muzejskom prostoru napravljena je s premalo sluha na novije događaje u umjetnosti pa je tako izbor i interpretacija djela prilično konvencionalan.“

Nije se pokazalo Meštrovića iz aspekta našeg vremena, išlo se previše u širinu a premalo u dubinu. Izložba tako pro-

pušta priliku da postavi neka bitna pitanja a ne daje ni neki odgovor. Jer, ovakva izložba mogla se organizirati i prije dva-deset godina. Rezultat bi, naime, bio isti.” (9020).

I mišljenje Vladimira Malekovića bilo je da je “malo tko prihvatio izazov da o Meštru progovori sustavno i kritički” (9119).

Veselka Tenžeru je začudila stručna nezainteresiranost za izložbu:

“Računali smo, istina, kako će senzibilitet što ga je oblikovala postmoderna omogućiti nova čitanja njegova opusa, prije svega onoga u znaku secesije, ali to se, barem zasad, nije zbililo. Unatoč dvama ili trima vrijednim napisima, može se bez pretjerivanja utvrditi stanovita ravnodušnost kritike i stručne javnosti općenito prema njegovoj, dosad najvećoj, izložbi.” (9286).

Skulpture su krajem travnja 1984. vraćene muzejima i galerijama (9543), ali je nakon izložbe ipak ostao njezin katalog kao trajnije svjedočenje o Meštroviću i njegovim djelima (641).

Reprezentativnom katalogu izložbe urednika Bože Beka predgovor je napisao Božidar Gagro, uvodni tekst je moj, a kronološki podaci o Meštroviću Vesne Barbić, Bruna Šepera i moji; fotografije su Nenada Gattina, Aleksandra Karollya, Vinka Nikolića i Toše i Pere Dabca, dok je oprema kataloga i plakata izložbe Ivana Picelja. Katalog je dobar prilog upoznavanju Meštrovićeve skulpture i donekle života, osobito obiljem kvalitetnih reprodukcija. Katalog je tiskan i na engleskom jeziku (647).

Radnoj grupi izložbe Boži Beku, Vesni Barbić, Dušku Kečkemetu, Mladenu Pejakoviću i Ivanu Picelju dodijeljena je 8. svibnja 1984, na prigodnoj svečanosti, godišnja *Nagrada grada Zagreba* (9522; 9524).

Zagrebačka izložba opusa Ivana Meštrovića imala je nekoliko problema koji svi nisu mogli biti riješeni i koji su ograničavali željenu zamisao izložbe.

Prvo, bila je to ipak jubilarna i komemorativna, a ne strogo kritička izložba, pa je reprezentacija bila presudnija od same kritičnosti. Drugo, izložba je bila i prosvjetno-popularnog značaja, namijenjena najširim slojevima cijele zemlje, prvi takav prikaz cjelokupnog Meštrovićevog stvaralaštva, pa su morala biti prikazana i neka djela onih razdoblja i onih sadržaja koja nisu antologijska u njegovom cjelokupnom opusu. Treće, moralo se barem donekle računati i na šire slojeve, s obzirom na nacionalnu veličinu Ivana Meštrovića, naročito u delikatnom pitanju hrvatskog nacionalizma, pa su neke skulpture rodoljubne tematike dobile prednost. Konačno, u odboru za odabir radova bila su i tri kipara koji su ipak, dajući prednost formi, pogotovo onoj realistički oblikovanoj, donekle podcijenili idejne i stilske elemente, uzimajući u obzir da odbojnost prema secesiji i prema „vidovdanskoj“ ideologiji još nije bila u potpunosti prevladana. Ja sam predložio nešto drugačiji izbor, s nekim skulpturama koje sam smatrao manje stereotipnima i likovno suvremenije oblikovanim, ali sam se morao podrediti odabiru većine stručnih članova žirija.

Osim toga, nedostatak izložbe bio je i u tome što nije mogao biti predstavljen odabir iz cjelokupnog Meštrovićevog opusa, jer su neka djela predstavljala poteškoću dopreme, pogotovo one teške mramorne skulpture *Kosovskog ciklusa* iz Beograda; kao i gotovo potpuno pomanjkanje kasnijih američkih skulptura, među kojima je moralo biti predstavljeno nekoliko.

Međutim, unatoč tim nedostacima, smatram da je jubilarna izložba Ivana Meštrovića 1983. u Zagrebu postigla cilj i u prvom redu popularizirala u širim slojevima, naročito u mlađim generacijama, Meštrovićeve skulpturu, okupivši ipak veći dio njegovih značajnih radova.

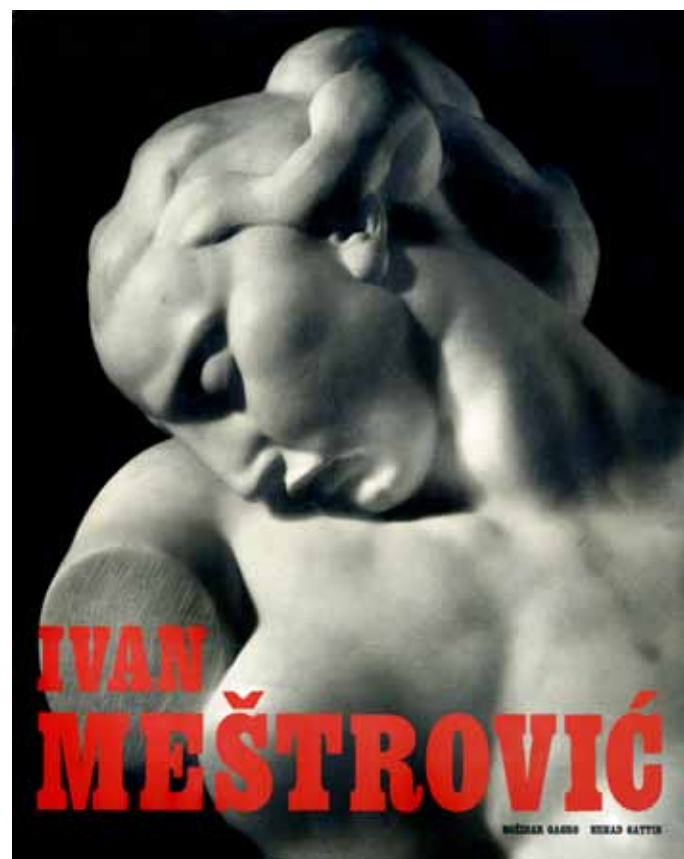
Nakon primanja nagrada izjavio sam novinarima, između ostaloga:

„Bilo je teško zauzeti stav u toj prezentaciji. Imali smo i dosta materijalnih teškoća, nismo mogli dobiti za izložbu sva Meštrovićeva djela koja smo željeli i koja su izvan domovine. Meštrovićevo stvaralaštvo bilo je vezano uz humanističke poticaje i u razdoblju u kojem je umjetnost težila apstrakciji, njemu je ljudski lik ostao glavno nadahnuće. Nije tada bio dovoljno shvaćen i priznat. Opća revalorizacija humanističkih principa - vraćanje figuraciji i tradicionalnim elementima u arhitekturi, pogodovala je, kasnije, ispravnom vrednovanju njegova opusa...“ (9522).

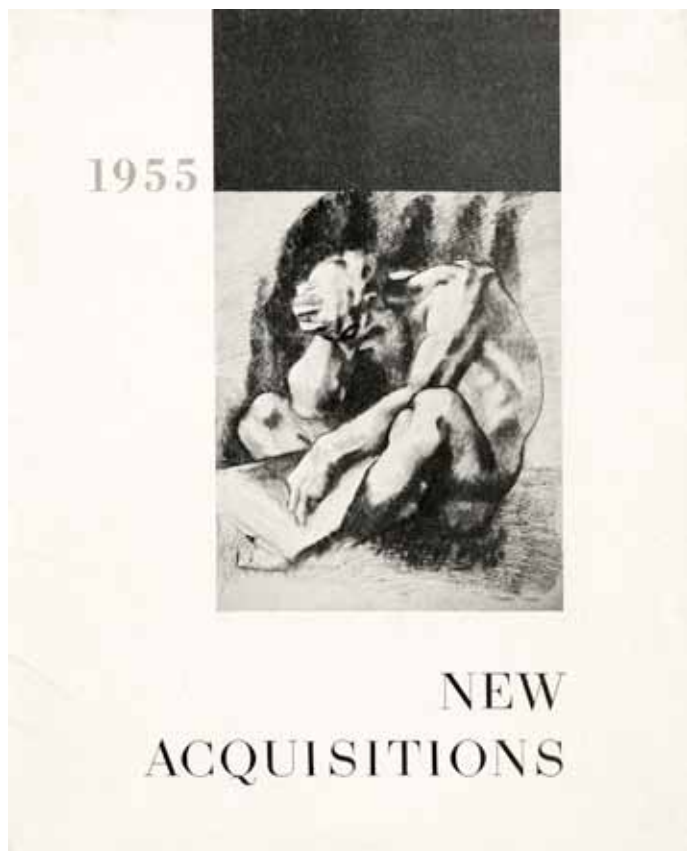
Retrospektivna izložba Ivana Meštrovića u Zagrebu imala je u Muzejskom prostoru još nekoliko popratnih manjih izložaba.

Prva od njih bila je “Ivan Meštrović. Vrpolje - Otavice - Drniš”, od 19. X-20. XI. 1983. Uz izložbu je obavljena i promocija prigodnih medalja, zlatnika i srebrnjaka (8922; 9280). Na toj su izložbi prikazani Meštrovićevi dječjački radovi, rukopisi pjesama, slike i bronce iz zavičajnog Muzeja Drniške krajine. Katalog je pripremila Margarita Sveštarov, a izložbu su postavili Margaret Rismondo Hikec i Margarita Sveštarov (644). Ta je izložba sljedeće godine prenesena u Crikvenicu (9635) i u Sarajevo, u povodu održavanja 14. zimskih olimpijskih igara (9430).

Naslovnica monografije *Ivan Meštrović*, autora Božidara Gagre i Nenada Gattina

Katalog izložbe *New Acquisitions*

Druga popratna izložba, otvorena u Muzejskom prostoru istog dana, predstavljala je «Medalje Ivana Meštrovića». Bilo je izloženo 11 Meštrovićevih medalja i plaketa, od medalje *Dositeja Obradovića* iz 1911. do medalje *Kongresa PEN-a* u Dubrovniku 1933. Usto i nekoliko popratnih radova, u vezi s tim sadržajem, drugih autora. Autor izložbe i prigodnog kataloga bio je Tugomir Lukšić (645).

Treća popratna izložba u Muzejskom prostoru bila je *Ivan Meštrović u privatnim zbirkama*. Vlasnici Meštrovićevih skulptura pozvani su da njima sudjeluju na izložbi. Odaziv je bio brojan. Izložba je otvorena 24. studenoga 1983, u postavu kustosa Bruna Šepera. Izloženo je 40 skulptura u bronci i gipsu, desetak crteža (9007; 9191). Objavljen je i informativni katalog sa slikama svih eksponata i predgovorom Bruna Šepera (643).

Izložba u New Yorku, 1966.

Sljedeća popratna izložba bila je *Ivan Meštrović na poštanskim markama*, otvorena 5. prosinca 1983, kojom su prigodom promovirane prigodne marke, omotnice i razglednice (638; 9193).

Posljednja prigodna izložba u Muzejskom prostoru imala je temu *Meštrović u karikaturi i likovnoj kritici do 2. svjetskog rata*, od 31. prosinca 1983. do 6. veljače 1984. Otvorena je uoči ponoćne priredbe i zabave u Muzejskom centru (9549), koje je novogodišnje slavlje bilo i kritizirano kao profanacija umjetnosti.¹⁵⁶ Meštrovićevi spomenici i njihova postavljanja na javna mjesta izazivali su uvijek polemike i kritike, što se obilno odražavalo i na satiričnim napisima i karikaturama (9484; 9517). Umjesto uobičajenog kataloga izložbe objavljeno je tobožnje izdanje zagrebačkog satiričkog lista *Koprive*, s tekstovima autorâ izložbe Anđele Horvat i Margarite Šimat i reprodukcijama brojnih karikatura Meštrovića i njegovih radova (648). Izložba je u proljeće sljedeće godine prenesena i u Spomen-galeriju Ivana Meštrovića u Vrpolju.

Gliptoteka JAZU u Zagrebu u povodu jubileja priredila je izložbu *Skulpture Ivana Meštrovića*, od 15. kolovoza do 1. studenoga 1983. Izložbu je, po koncepciji Ane Adamec, postavio Josip Stošić. Bile su izložene većinom secesijske Meštrovićeve skulpture. Izložbu je otvorio potpredsjednik JAZU Andro Mohorovičić (9279; 9333; 9345; 9349; 9350). Objavljen je katalog izložbe s opširnim tekstom Ane Adamec (637; 8933). Prikaze izložbe pisali su Elena Cvetkova, Antonio Rubbi, Josip Škunca, Ivo Tomljanović i Branko Vukšić (8970; 9236; 9278; 9279; 9290; 9312).

Galerija Meštrović je priredila dvije izložbe u jubilarnoj 1983. godini.

U splitskoj *Galeriji Alfa* otvorena je 15. rujna izložba ranih crteža izabranih iz velikog zbira kiparevih crteža u Galeriji Meštrović. Tih 25 crteža olovkom, tušem i pastelom bili su značajni ne samo zbog svog izrazito secesijskog stila, nego i zbog svoje iznimne i istaknute crtačke, tj. slikarske, a ne kiparske vrijednosti (634; 9040). Prikaze izložbe pisali su Vojko Mirković i Gordana Benić (8949; 9145). Objavljen je katalog s mojim predgovorom (634; 9075; 9078).

Druga je izložba sadržavala Meštrovićeve studije: 30 malih brončanih skulptura i 40 crteža iz fundusa Galerije Meštrović u Splitu. Otvorena je u Umjetničkom salonu u Splitu 15. kolovoza 1983. Na otvorenju je bila nazočna kipareva kći Marica, a uz gusle je svoju pjesmu o Ivanu Meštroviću pjevao narodni

guslar iz Drniša Mile Krajina (9152; 9285; 9371; 9400; 9405). O izložbi su pisali Gordana Benić u *Slobodnoj Dalmaciji*, Vojko Mirković u *Vjesniku* i O. Bosnić u *Politici* (8950; 8965).

Dogovoreno je da se izložba postavi i u Ljubljani, Osijeku i Slavanskom Brodu, pa je objavljen zajednički katalog s dvojezičnim mojim tekstom u suradnji Galerije Meštrović u Splitu i Cankarjevog doma u Ljubljani (635; 9077).

U Ljubljani je izložba postavljena u Cankarjevom domu i otvorena 24. ožujka 1983, nakon čega je upriličen i okrugli stol na temu „Meštrovićeva umjetnost danas“, što sam ga vodio (9148). Na otvorenju izložbe je govorio i Sergej Dolenc, ravnatelj programskog odjeljenja Cankarjeva doma (9012; 9348).

Izložba je trebala biti postavljena i u Slavanskom Brodu, ali je tu lokalna organizacija zatajila, a bila je u Galeriji likovnih umjetnosti u Osijeku, otvorena 26. travnja sljedeće 1984. godine (635; 9425; 9460).

U Spomen-galeriji Ivana Meštrovića u Vrpolju postavljena je u lipnju 1983. izložba Meštrovićevih crteža iz fundusa Galerije Meštrović u Splitu. Izložena su 24 crteža nastala u Americi 1925-1926. (8983; 9113; 9347). Objavljen je i katalog s mojim predgovorom i kronologijom Meštrovićeva života i rada (636; 9068). Opširniji prikaz izložbe napisao je u *Vjesniku* Vladimir Maleković (9120).

U Zagrebu je u Atelijeru Meštrović u povodu jubileja priređena izložba *Nepoznati Meštrović*. Izložene su njegove skulpture iz skladišta, nabavljene posljednjih godina; također crteži, izbor iz prepiske i fotografije Nine Vranića. Objavljen je i katalog s tekstom Vesne Barbić (650; 9030; 9059; 9375; 9414).

Muzej Drniške krajine u Drnišu priredio je izložbu *Zbirka Nikole Adžije*, uz katalog s tekstom Vesne Barbić.

Isti je Muzej opremio pokretnu izložbu Meštrovićevih skulptura, slika i fotografija i s njom gostovao u Kninu, Biogradu i Koprivnici.

Retrospektivna izložba I. Meštrovića otvorena je 28. svibnja 1983. u kninskoj tvrđavi, u suradnji Muzeja Drniške krajine i Muzeja Kninske krajine. Izloženo je tridesetak skulptura i slika. Objavljen je i katalog s predgovorom Petra Živkovića, ravnatelja Muzeja Kninske krajine. O izložbi su pisali A. Matković i N. Gol, sjećajući se ranije Meštrovićeve zamisli Starohrvatskog muzeja i njegovog atelijera u kninskoj tvrđavi (651; 8928; 9025; 9128; 9167; 9325).

Zatim je Muzej Drniške krajine gostovao s 19 skulptura, 7 slika i 1 crtežem u Biogradu, u lipnju i srpnju 1983. (8924; 9014).

Konačno, i u Koprivnici, u tvornici «Podravke», studenoga i prosinca te 1983. godine, u organizaciji «Podravke» i «Drnišplasta», a inicijativom slikara Vjekoslava Hrupeca. Izložba je sadržavala 13 skulptura, 6 slika i 5 fotografija. Objavljen je i katalog (639; 8978; 8979; 9041; 9232).

Narodni muzej u Beogradu također je priredio izložbu Meštrovićevih radova iz svoga fundusa. Izloženo je 90 skulptura u mramoru, bronci, gipsu, crteža i litografija, rađenih od 1905. do 1956, ali uglavnom predratnih *Vidovdanskog ciklusa*. Organizator izložbe bila je Vera Ristić, a autor predgovora kataloga ravnatelj Muzeja Jevta Jevtović, koji je Meštrovićevim skulpturama u Narodnom muzeju posvetio znatno više pažnje od svog prethodnika Lazara Trifunovića (649; 9055).

Izložbu fotografija Aleksandra Kukeca priredila je *Matica iseljenika Hrvatske* pod nazivom *Ivan Meštrović u Americi*, u

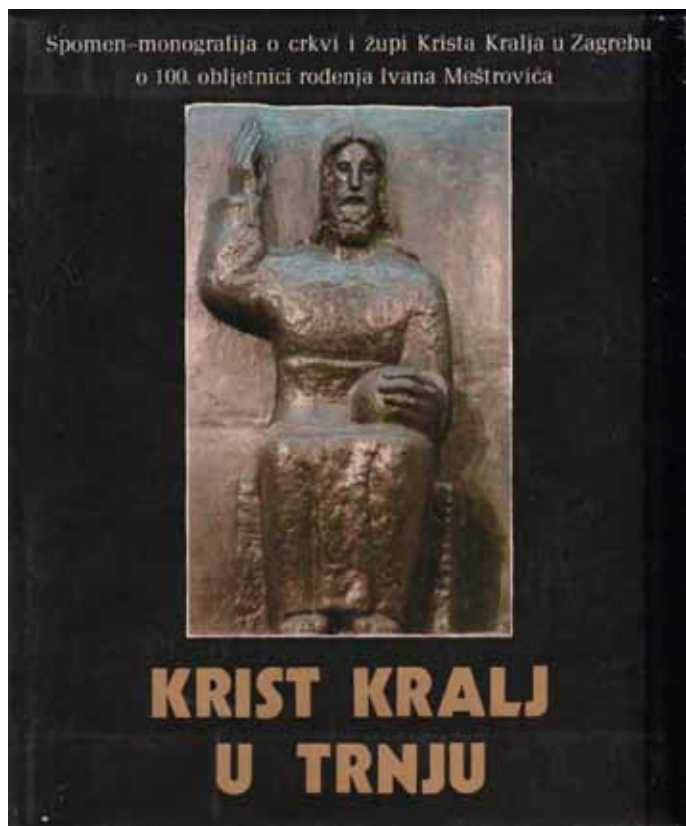
Katalog izložbe u Pragu, 1970.

Americi i Australiji, u središtima naših iseljenika: Aucklandu, Melbourneu, Sydneyu, Buenos Airesu, Minneapolisu, Philadelphiji, Pittsburghu i Torontu. Bilo je izloženo 40 fotografija Meštrovićevih skulptura iz svih razdoblja stvaranja, ali sve u američkim posjedima (9335; 9361). Objavljen je zajednički katalog s predgovorom Aleksandra Kukeca (642; 9097).

Ista je izložba postavljena i u Matici iseljenika hrvatske u Zagrebu (642; 9270; 9321; 9342; 9346). Zatim i u Rijeci, u Pomorskom muzeju. Uvodnu riječ održao je ravnatelj Moderne galerije Boris Vižintin. Uz te fotografije izložene su i četiri Meštrovićeve skulpture iz riječkih posjeda: tri iz Moderne galerije, a jedna privatnog vlasništva (8987-8989; 9137-9139; 9304; 9324). Iz Rijeke je izložba fotografija preseljena u Pulu, u Dom JNA, gdje su joj također dodani jedna Meštrovićeva skulptura i jedan crtež (9110). Sljedeće 1984. godine postavljena je izložba fotografija *Ivan Meštrović u Americi* u Labinu, Rovinju i Poreču (9424; 9446; 9495), a zatim i u foyeru Koncertne dvorane *Vatroslav Lisinski* u Zagrebu, uz koncert na orguljama Željka Marasovića s improvizacijama na teme Meštrovićevih skulptura *Grgur Ninski, Povijest Hrvata, Zdenac života...* (9519).

Iste jubilarne 1983. godine priređena je izložba Ivana Meštrovića (*Exposition Ivan Meštrović 1883-1962*) u Jugoslavenskom kulturno-informativnom centru u Parizu. Izložbu je otvorio predsjednik Republičkog komiteta za prosvjetu i kulturu Božidar Gagro predavanjem *Ivan Meštrović i evropska skulptura dvadesetog stoljeća*. Izložba se sastojala od 7 manjih skulptura, 8 crteža i 150 fotografija Toše Dabca. Organizirala ju

Spomen monografija, 1983.

je Lada Ratković u ime Muzejskog centra u Zagrebu. Objavljen je i katalog-plakat s opširnom kronologijom Meštrovićeva života i rada (633).

Spomenimo i nekoliko Meštrovićevih skulptura u zbirci Bauer izloženoj u Centru za kulturu u Vukovaru od siječnja do lipnja 1983. (652), a zatim u studenome i prosincu izložbu Ivana Meštrovića iz *Zbirke Bauer* i Galerije umjetnina u Galeriji u izlogu NAME u Vukovaru.

Velika retrospektivna komemorativna izložba Meštrovićevih crteža priređena je od travnja do kolovoza 1983. u *Snite Museum of Art* na Sveučilištu Notre Dame u South Bendu. Sadržavala je 91 eksponat crteža i litografija, uglavnom iz obiteljskog vlasništva, dobivenih podjelom između Galerije Meštrović u Splitu i obitelji. Objavljen je i bogato opremljeni katalog izložbe *Ivan Meštrović. 1883-1962. A Centennial Exhibition. A Survey of Drawings and Prints primarily from the Meštrović Family Collection*, s uvodnim tekstovima ravnatelja *Snite Museum of Art* Deana A. Portera i profesora na *University of Notre Dame* Jamesa F. Flanigana (640; 9013; 9215; 9216). Usporedo s izložbom održan je i prigodni seminar s predavanjima Deana Portera, Ante Kadića, Jamesa Flanigana, Josepha O'Connora, Mate Meštrovića, Johna Matthiasa i Vladete Vučkovića (Prigodni program).

Ista je izložba, uz isti katalog, zatim od rujna do prosinca 1983. održana u Baton Rougeu, u *Louisiana Arts and Science Center* (640).

*

U okviru stote obljetnice rođenja Ivana Meštrovića organizirala je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti *Znanstveni skup* svog počasnog člana Ivana Meštrovića.¹⁵⁷ (8968; 9053; 9196; 9293; 9420).

Nakon uvodnih riječi predsjednika JAZU Jakova Sirotkovića i potpredsjednika Andre Mohorovičića, govorila je Marića Meštrović o očevim pismima upućenima njoj. Slijedila su izlaganja: D. Kečkemet: *Meštrovićevo djelo u suvremenoj umjetnosti*; B. Gagro: *Meštrović i secesija*; A. Deanović: *Meštrović i arhitektura*; V. Barbić: *O neobjavljenom arhivskom materijalu u Ateljeru Meštrović* i *Projekt spomenika Simonu Bolivaru*; V. Zlamalik: *Medaljski rad Ivana Meštrovića*; T. Čubelić: *Narodna poezija u herojskim koncepcijama i likovnom djelu Ivana Meštrovića*; J. Uskoković: *Meštrovićeva djela iz kolekcije Univerziteta u Syracuse, N. Y. SAD*; M. Peić: *Simetrija, proporcija i ritam u djelima Ivana Meštrovića*; T. Maroević: *Kipar kao junak svojega doba*; A. Adamec: *Secesija i secesijsko u skulpturi Ivana Meštrovića*; A. Duplančić: *Podaci o Ivanu Meštroviću i njegovim djelima i korespondenciji Mihovila Abramića*; K. Prijatelj: *Pisma Ivana Meštrovića svom učeniku i suradniku kiparu Andriji Krstuloviću*; D. Kečkemet: *Kapogrosov i Meštrovićev Kaštelet u Splitu*; D. Domančić: *O postavljanju Galerije Meštrović u Splitu nakon kiparove darovnice 1952. godine*; J. O'Connor: *Meštrović's unpublished memoirs*; I. Čizmić: *Meštrovićeve izložbe, stvaralaštvo i djelovanje među našim iseljenicima u SAD 1924/28.*; Lj. Antić: *Ivan Meštrović i naši iseljenici u Južnoj Americi za vrijeme Prvog svjetskog rata*; R. Tomić: *Drniš u doba Ivana Meštrovića i dr. Filip Marušić*; J. Jalić: *Osnivanje i razvoj Zbirke Meštrovićevih radova u Muzeju Drniške krajine*; A. Soldo: *Meštrovićeva spomen-crkva u Biskupiji kod Knina*; S. Piplović: *Njegošev mauzolej na Lovćenu*; M. Klemenčić: *Meštrovićevi kontakti sa Slovencima...* (8926; 9046; 9050; 9052; 9054; 9197; 9200; 9214; 9420).

Međutim, veća je korist znanstvenih skupova u objavljanju njihovih izlaganja, pogotovo što se ona na samim skupovima nužno krata. To je u ovom slučaju izostavljeno, unatoč obećanom zborniku radova, pa su tek pojedini svoja izlaganja uspjeli objaviti u raznim publikacijama. U tom je pogledu ovaj *Znanstveni skup* promašio svrhu.

Sutradan, 21. listopada, nastavljen je *Znanstveni skup* o Ivanu Meštroviću u Drnišu sa četiri referata. Ponovio sam kraće i popularnije svoj referat o Meštroviću u suvremenoj umjetnosti; Marica Meštrović je govorila o očevim pismima; Radoslav Tomić o Drnišu u Meštrovićevo doba i Jordanka Jalić o Meštrovićevoj zbirci u Muzeju Drniške krajine (9147; 9420).

22. listopada održavao se *Znanstveni skup* u Splitu, u dvorani Muzeja revolucije. Ponavljani su izvještaji Marice Meštrović, Ane Adamec, Tonka Maroevića, Krune Prijatelja, Vesne Barbić, Davora Domančića, Ante Solda i moje o Meštroviću u suvremenoj umjetnosti (8948; 8952; 8954; 9159; 9429).

Osim *Znanstvenog skupa* održan je, u zatvorenom krugu povjesničara umjetnosti, krajem prosinca u Zagrebu *Okrugli stol* s temom *Stilsko-teoretske pretpostavke velikog djela Ivana Meštrovića*, što ga je organiziralo *Društvo povjesničara umjetnosti*, na kojemu se pokušavalo odrediti Meštrovićevo mjesto u okviru suvremene umjetnosti u svijetu.

“Zaklinjanjem u genijalno i uz očešavanje o najveće autoritete svjetske povijesti umjetnosti gradimo još jednu jako čudnu građevinu u našoj povijesti”, naglasio je Ive Šimat Banov. Radovan Ivančević je govorio o velikom rasponu kvalitete Meštrovićevog djela. Tonko Maroević je primijetio da u suvremenim svjetskim pregledima umjetnosti Meštrović nije ni spomenut i da se njegova djela ne mogu vidjeti ni u jednom suvremenom muzejskom postavu izvan naše zemlje, tek ga se usput spominje u vezi sa secesijskim stilom. Grgo Gamulin je pokušao stilski sistematizirati Meštrovićevo stvaralaštvo:

simbolizam, suvremeno postrodenovskoj skulpturi s početka stoljeća, priklanjanje religioznoj inspiraciji i “secesionističkom ekspresionizmu” i (nakon Prvog svjetskog rata) razdoblje “izvan stila”. “I tada se - kaže G. Gamulin - očituje veličina našeg kipara. Demitologizirajući sam sebe, on kleše i modelira velika djela. Izvan stilova. U tom spašavanju sebe i skulpture protiv vremena i protiv stilova, na periferiji Evrope, usred naše povijesti i sudbine - to je ono što sinkronična povijest umjetnosti nije (do sada) mogla shvatiti ni prihvatiti.” I Zlatko Posavac je smatrao apsurdnom veličanje Meštrovića u nas, a ignoriranje u svijetu (9201). Osobno nisam bio u mogućnosti prisustvovati *Okruglom stolu*.

Krajem siječnja je i u Muzejskom prostoru održan *Okrugli stol* s izlaganjima na temu “Mogućnosti suvremene valorizacije Meštrovića”. Izlagala su tri povjesničara umjetnosti, Mario De Micheli, Tonko Maroević i Zvonko Maković. Talijanski sveučilišni profesor i autor većeg broja knjiga i više izložaba s

područja likovnih umjetnosti De Micheli branio je Meštrovićev eklektizam kao nešto što u načelu ne mora biti negativno, jer je i Picasso bio eklektičar. Meštrović nije razdvojio duh od materije i u tome je njegova modernost. “Umjetnost nije utrka brzina, nego ustrajnost. Moj problem, naime, nije koliko će Meštrovićeva djela izdržati usporedbu s Mooreovim djelima, nego koliko će Mooreova djela izdržati usporedbu s Meštrovićevim.”

Maroević je dokazivao da je Meštrović u Beču bio kipar europske vrijednosti, ali je umjetnost stavio u službu malog naroda i tu izgubio na svjetskoj veličini.

Maković pak, ne slažući se s De Michelijem, smatra da je Meštrovićeva umjetnost hibridna i eklektična, da besprincipijelno spaja nespojive nazore i da je nedosljedna u uvjerenjima. Danas je zanimljiv zbog aktualiziranja eklekticizma (9201; 9429; 9433; 9435; 9436; 9449; 9513; 9515).

Plakat izložbe u Parizu, 1983.

**IZLOŽBE: BERLIN, ZÜRICH, BEČ, MILANO,
MOSKVA, LENJINGRAD, KIJEV**

Jubilej 1983. pobudio je opće zanimanje za Ivana Meštrovića, pa su i sljedećih nekoliko godina uslijedile izložbe njegovih radova, u zemlji i u inozemstvu.

U povodu 14. zimskih Olimpijskih igara u Sarajevu u veljači 1984. postavljena je u Muzeju olimpijskih igara izložba s manjim izborom skulptura zagrebačke izložbe u Muzejskom prostoru, s popratnom izložbom *Drniš-Otavice*, i prigodnih zlatnika i srebrnjaka s Meštrovićevim motivima (9430; 9504; 9528; 9537; 9538; 9545).

U Zagrebu je u Muzejskom prostoru i 1984. postavljena jedna izložba u vezi s Meštrovićevim jubilejem: *Meštrović - mit koji traje*. Govorila je o odjeku Meštrovića u javnim glasilima:

1. *Meštrovićevi stilistički izvori i odrednice s fotografijama* N. Ilijića; 2. *Meštrović u likovnoj kritici nakon 1945*; 3. *Meštrović danas* (9466).

U Galeriji Srpske akademije nauka i umjetnosti u Beogradu postavljena je ljeti 1984. retrospektivna jubilarna izložba Ivana Meštrovića. Izbor radova obavila je Ana Adamec. Izloženo je 46 radova pretežno rane faze. Tom je prigodom objavljen i katalog iste autorice s opširnim tekstom i brojnim reprodukcijama (654; 9421; 9422; 9454; 9539; 9546).

Beogradski likovni kritičar Đorđe Kadrijević pisao je u *NINu* pred tim, Beograđanima nedovoljno poznatim, kasnijim Meštrovićem:

“Izložba Meštrovićevih skulptura u galeriji SANU, iako samo skromna selekcija iz njegovog ogromnog opusa, zgodna je prilika da se upitamo: nije li već došlo vrijeme da djela našeg najslavnijeg kipara osmotrimo bez opterećenja odijumom ideja koje ona izazivaju? Nije riječ o tome da se ‘Udovice’, ‘Kraljević Marko’ ili ‘Srđa Zlopogleda’ posmatraju mimo ideje koja su nadahnule njihov nastanak. Radi se o nečem drugom - da se ta djela ne vrednuju jednako kao te ideje...”

Oslobođene balasta idejne konceptualizacije i mističnog prostora vidovdanske legende nabijenog teškom atmosferom nekadašnjih polemika, ti kameni junaci kao da se pojavljuju pred našim očima u nekom novom izgledu. I kao da vremenom postaje manje važno pitanje Meštrovićeve uporne odanosti secesiji - čudan gest za umjetnika koji je dočekao drugu polovinu ovog stoljeća - i manje ‘smeta’ njegova sklonost prema religioznim temama - znak navodne retardacije duha jednog Mooreovog suvremenika...

Ali lišavajući tu skulpturu uske zavisnosti od ideologije njenog tvorca, moramo se pred njom uzdržati i od predrasuda vlastitih idejno-estetskih nazora. Što bi značilo izvući Meštrovića iz koncepta secesije i vidovdanskog romantizma, da bismo ga zatim maliciozno zagnjurili u pličak banalnih murovskih opservacija i brankuzijevske spekulacije? Doista, Meštrović nije imao veličanstvenih Mooreovih vizija organskog ustrojstva živoga svijeta, niti Brancusijevog afiniteta prema životu ‘čiste’ površine forme. Pa ipak, oblici njegove ‘Velike udovice’ upravo snagom osjećanja organske prirode živog oblika ne zaostaju za onim Mooreovim ukoliko ih ne premašuju, a njegova moć oživljavanja forme bez sumnje nadmašuje Brancusijevu...” (9454).

O *Beogradu i Ivanu Meštroviću* pisao je opširno u povodu te izložbe u *NINu* i Radovan Popović (9492).

Izbor skulptura Ivana Meštrovića iz Narodnog muzeja u Beogradu postavljen je u proljeće te 1984. godine u Zenici (9480), a u jesen u okviru *Remek-djela nacionalne srpske kulture* u Moskvi.¹⁵⁸

Na 41. *Venecijanskom biennaleu* 1984. priređena je u *Palazzo Grassi* posebna tematska izložba *Umjetnosti u Beču (Le arti a Vienna)*. Na tu je izložbu Republika Hrvatska trebala poslati i nekoliko Meštrovićevih radova secesijskog stila, budući da je Meštrovićeva skulptura bila istaknuta u Beču na početku stoljeća. Iz Zagreba je odlučeno da se pošalju samo tri skulpture iz Galerije Meštrović u Splitu (*Moja majka, studija Marka Kraljevića i Ruža Meštrović*). Ja sam predložio drugi i nešto širi izbor, ali nisam dobivao odgovora. Tako se vrijeme oteglo, a kad sam htio poslati one koje su u Zagrebu odlučili, nisu odobrili prijevoz autom, nego se morala čekati brodska veza, koja nije bila česta. Skulpture su zakasnile na otvorenje izložbe i postavljene su u uglu kod ulaza, neprimjećivane od posjetilaca, iako je jedna reprodukcija Meštrovićevog *Kraljevića Marka* bila objavljena u obilnom katalogu izložbe. Intervenirao sam u Veneciji kod organizatora izložbe prof. Maurizija Calvesija, ali nisam postigao da ih postave u izložbene dvorane. Tako je na izložbi dominirala Metznerova skulptura, znatno lošija od one Meštrovićeve (655; 9427; 9438; 9468; 9508; 9518; 9534; 9744; 9909).

U Americi je 1984. u Syracusu u Umjetničkoj galeriji priređena zapažena izložba Meštrovićevih radova (*The Art of Ivan Meštrović*) (656; 9431; 9505).

Na Sveučilištu Notre Dame, priređena je potkraj 1984. izložba Meštrovićevih radova s božićnim temama, a sljedeće godine još jedna izložba s ozborom djela iz *Snite Museuma* (9565; 9566).

Na izložbi *Autoportret u hrvatskom kiparstvu od Moderne do danas*, priređene u studenome i prosincu 1985. u Galeriji Karas u Zagrebu, a zatim u ožujku i travnju 1986. u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, bilo je izloženo i pet Meštrovićevih autoportreta, od 1915. do 1955, iz Atelijera Meštrović i Galerije Meštrović.

God. 1986. priređena je u Strossmayerovoj galeriji u Zagrebu izložba *Slikari i kipari članovi razreda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, na kojoj je bio zastupljen i Meštrović.

1987. godina je bila važna za ponovno vrednovanje Meštrovićeve umjetnosti u Europi, iako je tek djelomično postignuto ono što se očekivalo. Bila je to godina velikih retrospektivnih i antologijskih izložaba priređenih u suradnji s inozemnim galerijskim ustanovama u Beču, Berlinu, Zürichu i Milanu. Svaka od njih pokrenula je brojne prikaze i kritike Meštrovićeve umjetnosti, od stručnih pohvalnih ili kritičnih do uobičajenih informativnih ili kurtoaznih.

Situacija za ponovno predstavljanje Meštrovićevih djela zapadnoj Europi, osamdeset godina nakon oduševljenog njegovog prijema u toj sredini i pedeset godina nakon umjerenijeg ali uglavnom općeg priznanja njegove umjetničke veličine u okviru svjetskoga kiparstva, ali i nakon zaborava i podcjenjivanja koje je uslijedilo u poslijeratnom razdoblju. Opći pokret postmoderne, kritički stav prema avangardnoj, posebno nefigurativnoj umjetnosti, i revalorizacija tradicije i humanoga u suvremenoj likovnoj umjetnosti, pogodovali su ponovnom predstavljanju Meštrovića Europi. Međutim, pri tome su učinjene i neke muzeološke metodološke greške koje su omogućile uspjehu tog predstavljanja.

Nisam sudjelovao u organiziranju tih izložaba, niti bio savjetovan, ali bih bio predložio drugačiji nastup na suvremenu europsku likovnu pozornicu, vrlo delikatnu i podložnu raznim, često ne samo likovnim, čimbenicima. Naime, izložbe u Zagrebu, Beču, Berlinu, Zürichu i Milanu morale su biti svaka donekle drugačije koncipirane, s drugačijim odabirom radova i drugačijim predstavljanjem.

Zagrebačka izložba 1983. bila je namijenjena najširim hrvatskim slojevima i rehabilitaciji Meštrovića u vlastitoj domovini i to u trenutku kada se moralo naglasiti njegovu nacionalnu domoljubnu ideju u radovima, pa su radi toga stavljena u drugi plan stilska secesijska djela, kao i "vidovdanska" zbog odbojnog političkog pečata; donekle i religiozni motivi zbog postojeće političko-društvene situacije. Ta je izložba, uz neke kompromise široj publici i "čistoj likovnosti", opravdala svoju organizaciju.

Nacionalni motivi i simboli, naš patriotizam i sl., u inozemstvu nisu imali dovoljno opravdanja, pogotovo što su tamo izložbe bile namijenjene stručnijoj publici nego u nas. Stoga je svakoj inozemnoj sredini u odabiru izloženih radova trebalo prići djelima za koja će te sredine pokazati više razumijevanja i prijemljivosti. U Beču i Milanu naglasak je morao biti baš na ranijim secesijskim radovima kojima je svojedobno Meštrović i bio poznat, pa i glorificiran u tim sredinama. U Berlinu i Zürichu pak, u sredinama ravnodušnim tim tradicijskim smjernicama, trebali su se naglasiti radovi likovno čišćeg i modernijeg usmjerenja, čak i oni sa stanovitim elementima moderne skulpture, kao i tada u tim sredinama već afirmirane postmoderne.

Grgo Gamulin je 1988. smatrao te Meštrovićeve izložbe promašenima jer nisu istakle ono što je bitno i europski vrijedno u Meštrovićevom djelu, a predstavile su radove koji su štetni za njegovu valorizaciju. On je pola izloženih skulptura smatrao suvišnima (9914).

Povod Meštrovićevoj izložbi u Berlinu 1987. bila je gostujuća izložba remek-djela Nacionalne galerije iz Zapadne Berlina u Beogradu i Zagrebu 1985. godine, na koju je njome uzvraćeno. 1986. vođeni su pregovori ravnatelja Galerijâ grada Zagreba Marijana Susovskog s ravnateljima umjetničkih muzeja u Berlinu, Zürichu i Beču, a predviđalo se da bi izložba nakon toga mogla biti postavljena i u Italiji, Mađarskoj, Istočnoj Njemačkoj i SSSR. Glavninu skulptura dale su Galerija Meštrović u Splitu i Atelijer Meštrović u Zagrebu. Skulpture su pretihodno čišćene i po potrebi konzervirane (9590; 9592; 9616; 9617; 9624; 9626; 9632; 9644-9646).

Organizaciju izložbe preuzele su Galerije grada Zagreba, a izbor djela obavili su Vesna Barbić, Marijan Susovski i Božo Bek, ali je u izboru bio presudan udio ravnateljâ berlinskog, ciriškog i bečkog muzeja, dr. Dietera Honischa, dr. Felixa Baumanna i dr. Dietera Rontea. Zajednički stav organizatora izložbe bio je da se izbjegnu ideološka i teatralna djela, a izaberu ona izrazito likovna. Stoga je za izložbu načinjen i gipsani odljev zagrebačkog *Zdenca života*, a neka ranija djela, sačuvana u gipsu, odlivena su za tu prigodu u broncu (*Timor Dei*, *Strast*, *Lav N. Tolstoj*). Od američkih djela izložena je samo kamena skulptura *Žena tuguje* iz 1953, dok je drugo "ostavljeno kao tema za jednu drugu cjelovitu izložbu", koja, međutim, nikada nije uslijedila (9743; 9824).

Svečano otvorenje Meštrovićeve izložbe u berlinskoj Nacionalnoj galeriji obavljeno je 28. siječnja 1987. u nazočnosti političkih i kulturnih uglednika obje zemlje. Uvodni je govor

održao ravnatelj Nacionalne galerije Dieter Honisch, naglasivši da je Meštrovićeva umjetnost predstavljena Europi u pravo vrijeme, kada se rehabilitiraju neke do tada zanemarivane ili kritizirane vrijednosti i da ona pet godina ranije ne bi mogla postići isti prijem.

"Meštrović je s vremenom zaboravljen u Europi - rekao je Honisch - zato što je ustrajao na čvrstom obliku, unutrašnjem sadržaju u vrijeme kad je sve bilo okrenuto čistoj apstrakciji. Osim toga, tome je pridonijela i njegova biografija, osobito u drugom dijelu njegova života, poslije Drugog svjetskog rata kada je živio i djelovao u Americi, pa i umro ondje, prije no što je Europa uopće počela pokazivati zanimanje za ono što se u umjetnosti događa s onu stranu Atlantika."

Predsjednik Republičkog komiteta za kulturu SR Hrvatske Božidar Gagro istaknuo je da su evropski kulturni centri još uvijek zatvoreni prema kulturnim zbivanjima periferije, pa je Meštrović "posljednji neriješeni slučaj europske povijesti kiparstva 20. stoljeća, koji svojom sudbinom upućuje na ozbiljan problem sposobnosti recepcije suvremene kritike i povijesti umjetnosti koja nije uspjela svojim metodama integrirati i pojave što iskaču iz prosječnih uhodanih shema" (9824; 9825).

Na otvorenju izložbe bila je nazočna i kipareva kći Marica (9763; 9773; 9892).

Shvatljivo je da je takva reprezentativna izložba u istaknutoj berlinskoj Nacionalnoj galeriji (*Nationalgalerie*) pobudila pozornost likovne kritike, kojoj je Meštrovićeva umjetnost bila uglavnom nepoznata.

Manfred Nillius je svoj prikaz o Meštroviću u berlinskoj novini *Die Wahrheit* naslovio *Senzualna tjelesnost i apstraktna škrtost*, smatrajući to modernim u njegovoj umjetnosti (9774). Petra Kipphoff pisala je u hamburškome *Die Zeit*: "...kao meteoriti s neke druge zvijezde doimlje nas se šezdesetak skulptura i reljefa Ivana Meštrovića, jugoslavenskog kipara koji je tek 1962. umro, a čini nam se kao da je u srodstvu s Rodinom i Barlachom i kao da mu je Michelangelo stalno pred očima..." Ona Meštrovićevu umjetnost ipak smatra "neprimjerenom našem vremenu". "Uslijed njegove sklonosti teatralnoj inscenaciji (kojom valja svakako smatrati njegove moćne hramove skulptura i mauzoleje) simbolika kojom je prožeta njegova umjetnost katkad prelazi u kliše ili namjerno zadire u neozbiljno." (9733; 9850; 9880).¹⁵⁹

"Ne mora li Meštrović danas, kao što se već i dešava, zauzeti mjesto u prvim redovima europske skulpture, poput umjetnikâ kao Giacomettija, Lehbrucka, Barlacha?" pitao se Peter Hans Göpfert u prikazu izložbe u berlinskom *Die Welt* (9708).

Heinz Ohff pisao je u berlinskom *Tagesspiegelu* kritički o Meštrovićevoj djelima:

"Unatoč mnogim utjecajima sa zapada, većina djela ostavlja na nas dojam nečeg stranog, jer mitska pozadina ostaje nepoznata onim promatračima koji nisu Hrvati ili Srbi. Meštrovićeva likovna nadarenost izvan je svake diskusije, ali je - što je možda njegova naivna prednost - ostala nekako nezgrapna, vezana na nacionalne i epske odnose, na baštinu koju može tek onaj potpuno razumjeti koji je s tom baštinom i odrastao. Velike geste, izobličena lica, formalne ekstravaganције, ne mogu biti dio univerzalnog kiparstva.

Ove skulpture također odražavaju i modne tokove desetih, dvadesetih i tridesetih godina, a predstavljaju umjetnički izraz jedne zemlje koja nije u svojoj povijesti imala sreće. One

nisu prihvaćene kao svjetska svojina, a po svoj prilici neće ni biti.” (9777).

U *Frankfurter Allegemeine Zeitungu* je Camilla Blechen, pod naslovom *Krv i svetinje*, opširno prikazala Meštrovićevu skulpturu, u kojoj ipak “frapira prekomjernost tijela” a “folkloristički protkan eklektizam iritira i ometa besproblemsku recepciju” (9669; 9680).

Još je opširnije, ali i kritičnije predstavio Meštrovićevu skulpturu na berlinskoj izložbi Thomas Deecke u stručnom časopisu *Das Kunstwerk*:

“Zašto se sada izlaže Meštrović u tri značajna europska muzeja (Berlin, Zürich, Beč)? Je li dozrelo vrijeme za tog nepriznatog umjetnika koji je stalno bio u zakašnjenju? Treba li našem vremenu novi uzori poput ovog umjetnika mitske uzvišenosti, veličanstvene veličine, nacionalnog samoprikazivanja hrvatskog naroda? Je li tako nužno potrebno predstaviti ionako kolebljivim mlađim umjetnicima neki ‘uzor’, ili taj uzor mora služiti za zastrašivanje? Mora li u ovome vremenu prikazivanje tog umjetnika čija je ‘volja za umjetnošću’ uvijek bila jača od njegove nadarenosti, te nadarenosti koja je išla od uzora do uzora: od Rodina do Thoraka, pa čak do Brancusija, i to uvijek s velikim zakašnjenjem? Što nas još (ili opet) zanima ta nacionalna patetika hrvatskog, jugoslavenskog naroda? Ne bismo li radije to ostavili po strani kao neki oblik ‘osobite slavenske Moderne’?”

Ova tri muzeja odlučila su drugačije, oni nam prikazuju tog velikog patetika...

Regionaliziranje i nacionaliziranje umjetnosti opet je u modi, internacionaliziranje svjetskog umjetničkog govora što su nam pružile šezdesete i sedamdesete godine nije više popularno kod publike; opet se gleda na ono neobično, provincija je opet postala tražena...

Očito je mnogo razloga bilo u prilog ovoj izložbi, no pravi razlog ne mogu naći. Nije dovoljan razlog ponovno otkriće dosad zanemarenog - od koga zanemarenog, zašto zanemarenog?...

Nazire se tema koja je danas opet aktualna, samozvani geniji napućuju umjetničku pozornicu, na izložbama se podižu kulturna zdanja za skulpture i slike obješene vrlo visoko; gesta, koliko god tupa i prazna, povod je stvaranju. Meštrović prikazuje bol, teatralno uzvišenu, pokazanu izdaleka, celebriranu izvan vanjskih utjecaja. Junaštvo je prikazano klišeizirano i tmurno: to su junaci smrti, svjesni svoje sudbine, koji kroče ususret svojoj skoroj pogibiji, ususret ‘providnosti’, očvrsnuti u ‘čeličnim olujama’ i ‘dozreli u muža ili ženu’, obavijeni tragedijom, zastupajući nas, slabe. Sve to djeluje izmučeno, napeto, pretjerano, pa čak i do nenamjerne komike - artificijelno...

Autor [organizacije izložbe] gotovo pretjeruje označujući autorovo djelo u kontekstu duha vremena kao avangardno.” (9686).

Izložba Meštrovićevih skulptura u privlačnoj Mies van der Roheovoj Nacionalnoj galeriji trajala je šest tjedana i privukla znatan broj posjetitelja. Zapadnonjemački se tisak na nju osvrnuo i kurtoazno i kritički, dapače više kritički nego se to očekivalo. Avangardna je umjetnost tu pustila duboko korijenje, pa je ova retrospektiva (koja se usto zaršavala Meštrovićevim odlaskom u Ameriku) djelovala pasatiistički (9745).

Povjesničar umjetnosti Ernst Busche izjavio je tim povodom Vladimiru Cvitanu:

“Bojim se da sama djela ovdje nikome nisu bila pretjerano

zanimljiva. Više kao daroviti spoj Michelangela, Rodina, Brancusija, secesije, nacionalne mitologije i patosa... Recepcija će vjerojatno biti zanimljivija u Beču; oni sigurno za njega imaju više smisla.” (9680)

U isto je vrijeme u istoj zgradi bila postavljena izložba crteža i studija Toulouse-Lautreca na koju su Berlinčani navalili, a da su rijetki zatim svratili i do Meštrovićevih dvorana (9680).

Naš je tisak uglavnom pozitivno pisao o Meštrovićevoj izložbi u Berlinu, čak i u superlativu. U *Večernjem listu* navedeno je da je izložbu posjetilo 80.000 Berlinčana (9742; 9769; 9894). Čak je zamjerenom novinaru koji je citirao i njemačke negativne kritike o izložbi (9762). Jednako su bili pohvalni prikazi u hrvatskom emigrantskom tisku, barcelonskoj *Hrvatskoj reviji* i londonskoj *Novoj Hrvatskoj* (9735; 9827).

Za Meštrovićeve izložbe u Berlinu, Zürichu i Beču izdan je luksuzno opremljen zajednički katalog, vrijedan prilog predstavljanju kiparevog djela, iako u subjektivnom izboru i bez radova američkog razdoblja (660). Moju suradnju u tom katalogu, kao ni za izložbe u inozemstvu, nitko nije zatražio.

U uvodu kataloga iznose Dieter Honisch iz Berlina, Felix Baumann iz Züricha i Dieter Ronte iz Beča, svoje uvjerenje da je Meštrović na Zapadu zaboravljen ili loše prikazan, pa je pogodan trenutak da ga se ispravno prikaže jer je njegova umjetnost europskog značaja. Drugi uvod je zagrebačkog organizatora izložbe Marijana Susovskoga.

Stručne tekstovne priloge u katalogu pisali su Vera Horvat-Pintarić: *Moć ukrasne opreme (Mach des Cesorums)*; Dieter Honisch: *O pitanju predmeta i oblika u Meštrovića (Zur Frage von Gegenstand und Form bei Meštrović)*; Vera Ristić: *Meštrović i mitos (Meštrović und der Mythos)*; Dieter Ronte: *Meštrović u Beču (Meštrović in Wien)* i Vesna Barbić: *Dokumentacija života i djela (Dokumentation zu Leben und Werk)*. Uz katalog su 63 fotografije Nenada Gattina i Vladimira Popovića (9713-9715; 9656; 9820).

Dosljedno običaju Nacionalne galerije, osim kataloga, izložbu prate i besplatni leci s tekstovima Martine Jura o Meštroviću i nacionalnom eposu i o Meštrovićevim religioznim i glazbenim motivima (9721; 9723). Ista Jura je duži opis Meštrovićeve izložbe objavila u časopisu *Berliner Museen* (9722).

Nakon Berlina ta je izložba prenesena u Zürich, gdje je trajala od 10. travnja do 17. svibnja 1987. Tu je primljena mnogo bolje nego u Berlinu, kako od šire javnosti, tako i od stručne kritike. Švicarci su se s ponosom sjećali Meštrovićevih boravaka u Švicarskoj tijekom oba svjetska rata, iako njihov stav prema njemu i prema njegovom stvaralaštvu tada nije bio gostoljubiv. Poznato nam je preko pedeset stručnih prikaza Meštrovićeve izložbe u Zürichu i jednako toliko novinskih obavijesti.

Pripremi tog prihvaćanja Meštrovića i njegove skulpture u Švicarskoj donekle su pridonijela i predavanja što sam ih održao 1983. u Zürichu, Bernu i Schaffhausenu (8984; 9074; 9106; 9107; 9150; 9355; 9356; 9372; 9381; 9382; 9395). I te 1987. godine, u povodu održavanja izložbe, pisao sam o Meštrovićevim boravcima i radu u Švicarskoj, što je bilo objavljeno u prigodnom informativnom letku na izložbi i u glasilu Hrvatske kulturne zajednice u Zürichu (9729; 9730).

Meštrovićeva izložba u Zürichu priređena je suradnjom *Umjetničkog doma (Kunsthau)* u Zürichu, Nacionalne galeriju u Berlinu i Galerije grada Zagreba (9857). U istom je *Kunsthau* u isto vrijeme održana i izložba njemačkog avangardnog slikara Gottharda Graubnera.¹⁶⁰ Na toj je izložbi primijenjen

jedan inače neuobičajeni postupak. Kao uvod u Meštrovićeve skulpture izložene su skulpture njegovih francuskih prethodnika Rodina, Bourdellea, Maillola i njemačkih Barlacha i Lehmbucka, pa se već time Meštrovića donekle svrstavalo u epigone (9668). O otvorenju izložbe i njoj samoj u Zürichu je obilno obavještavao švicarski i naš tisak (9849; 9852; 9853; 9856-9862; 9864-9867; 9869; 9871-9882; 9889; 9891; 9895). Hrvatska kulturna zajednica je objavila u povodu izložbe letak s mojim tekstom o Meštrovićevim boravcima u Švicarskoj (9730). I *Kunsthau* je objavio letak s tekstom Guida Magnaguagna o Meštroviću (9752). Isti je kritičar pisao o Meštrovićevom životu i djelu u godišnjoj publikaciji *Kunsthau Zürich* (9751).

Kritike stručnjaka bile su različite: Markus Landert je pisao o "ponovnom otkrivanju jednog epigona":

"U svojoj domovini uživa veliki ugled, ali povijest umjetnosti potpuno ignorira njegovo djelo i ne posvećuje mu niti retka. To pomanjkanje pažnje umjetničkih stručnjaka nije bez razloga: što se tiče promatranja umjetnosti na temelju objekata koji udovoljavaju kriteriju novoga, skulpture Ivana Meštrovića ne predstavljaju zanimljivo polje rada. Umjetnik se ne ističe ni na koji način kao inovator likovnog izraza ili tehnike rada. Naprotiv, njegova se djela odlikuju preuzimanjem likovnih elemenata njegovih prethodnika, što upotrebljava na konzervativan način u spomeničnoj umjetnosti..."

Povezivanje moderne, ekspresivne forme s tradicionalnim sadržajem omogućilo je Meštrovićevim djelima da brzo steknu popularnost..." (9746).

Fritz Billeter je napisao dva prikaza izložbe pod naslovom *Svjetska slava, zaborav, ponovno otkriće i Neprijatni patos* u ciriškom *Tages-Anzeigeru*.

"U Ivanu Meštroviću se nipošto ne radi o egzotično-provincijalnoj, marginalnoj pojavi - pisao je taj kritičar. - Koliko je snažno taj umjetnik ukorijenjen u široku kiparsku tradiciju kasnog 19. i početnog 20. stoljeća, pokazuje nam se već na početku izložbe. Tu su, naime, izloženi primjeri neposrednih njegovih prethodnika i suvremenika iz fundusa *Kunsthause*, u svrhu usporedbe: primjerice Francuzi Rodin, Bourdelle, Maillol, te Nijemci Barlach i Lehmbuck. Time je definirano i polje Meštrovićeva rada: osciliranje, odnosno traženje ravnoteže između renesansnog, sredozemnog i 'gotškoga', ekspresionističkoga." (9665-9668).

Vrlo pohvalnu kritiku Meštrovićevih skulptura na ciriškoj izložbi objavio je u *Landboteu* Robert Schneider pod naslovom *Patos i snažna stilizacija*. Govoreći o Meštrovićevoj odsutnosti u povijesti suvremene umjetnosti, autor je pisao:

"Glavni bi razlog mogao biti što je Meštrovićev opus usredotočen u manje poznatim muzejima u Jugoslaviji i Sjedinjenim Državama... S obzirom na količinu pseudo-umjetnosti koja nas već godinama okružuje i koja otupljuje naša čula, pitamo se, jamačno, imamo li danas dovoljno strpljenja, volje i razumijevanja za jednu umjetnost koja ne nagovješćuje nešto, nego želi pružiti nešto totalnoga, monumentalnoga, pa čak i lijepog i ujednačenoga.

Meštrovićevo životno djelo je tako bogato i raznoliko da se ovdje može spomenuti samo nekoliko njegovih vidova." (9804).

Još je opširnije o Meštrovićevoj izložbi pisao Tadeus Pfeifer u *Basler Zeitungu* pod naslovom *Čovječe, suđeno ti je da budeš polubog*. Autor najoštrije kritizira patos Meštrovićevih

skulptura, dovodeći ih u vezu čak sa skulpturama minule nacističke umjetnosti.

"Nakon posjeta bombastičnoj izložbi vječno jučerašnjega Ivana Meštrovića 'Skulpture' u Kunsthau u Zürichu, posjetitelj je prožet različitim osjećajima, nakon tuša snage, strasti, čulnosti, uobraženosti i ispraznih gesta.

Tko se može oduprijeti toj prenatrpanosti, toj pretjeranoj kićenosti - bilo zdvojno tražeći izlaz, naježen od odvratnosti, bilo padajući ničice od ekstaze? Ta situacija izazivlje tako krajnje reakcije, sve odjednom, da od žrtve pravi budalu. Da li su ljepota i grozota tako nerazdvojne suprotnosti?...

Ostavlajući po strani apstrakciju koja ga, čini se, barem što se njega osobno tiče, nikad nije suviše zanimala, od tada nastoji ujediniti realizam, naturalizam i impresionizam s vlastitom ekspresivnošću...

Kult junaštva bez premca... to je umjetnost koja teži samo totalnome, kojemu je izražen cilj neprolaznost, kojega se junačka težnja mjeri mjerilom vječnosti - na čovjeka ona se ne obazire...

Eto i krilatice: nacionalizam, žarki nacionalizam. Koliko li je malen korak do totalitarizma - umjetnost Ivana Meštrovića pruža vidljiv dokaz...

Diskusija oko Meštrovićeve izložbe u Berlinu (a tamo bi o tome morali mnogo znati) oživjela je uspomene na fašističku umjetnost... Očito neki stilovi, neke forme, vode u ekstreme gdje ništa više nije dobro: u totalitarno, gdje čovjek nestaje kao pojedinac u korist neke projekcije čovječanstva; himera. Meštrović kao da je pred sobom uvijek imao samo sliku tijela, te ga je frenetično prikazivao. O samom tijelu, o funkcijama i potrebama njegove duše ne zna gotovo ništa. On nije kadar spoznati realno tijelo...

U kiparevu srcu zacijelo je gorjela žarka vatra, ali njegove skulpture ostaju hladne. U pozama meditacije ne meditira i kamen, bronca, drvo, sadra; izražajne kretnje ostaju bez napetosti, u pozama kretanja materijal se ne kreće, on miruje. Adam i Eva, divovi od tri metra visine, ne stoje: oni su postavljeni. Sve je usmjereno na prazni efekt, na impresivnost...

Umjetnost Ivana Meštrovića nikuda ne vodi do li u neslobodu, u sputanost mišljenja... Nema inovacije. Ni u koncepciji, ni u izvedbi. Doista nije čudo što je ovog čovjeka mimoišao umjetnički razvoj njegova doba..." (9782).

Inge Sprengel Viol je pak pohvalno ocijenila izložene skulpture u napisu objavljenom pod naslovom *Ivan Meštrović - ponovno otkriće u Zürichu*, u švicarskim dnevnicima *Zuger Tagblattu*, *Luzerner Tagblattu* i *Nidwaldner Tagblattu*, odgovarajući na neki način prethodnom kritičaru:

"Razmatranje i ocjenjivanje kiparstva u 20. stoljeću - veli ona - vrlo je jednostrano primjenjivano u korist avangarde. To je razlog, uz političku i kulturnu izolaciju u koju je nakon Drugog svjetskog rata dospjela Istočna Europa, što se izgubilo ime Ivana Meštrovića iz povijesti umjetnosti..."

Ivan Meštrović nije se dao smesti primjedbama da njegova tematika potječe iz povijesti njegove hrvatske domovine; on ju je i ostvario na takav način da su se njegov narod, njegova publika, mogli s njom poistovjetiti. Meštrovićev izrazit smisao za povijest izrazio se na najmonumentalniji način u spomenicima...

Kunsthau Zürich danas pokušava ovom izložbom ponovno valorizirati Meštrovićevo djelo, u međuvremenu nestalo iz

umjetničkih rasprava, ili barem stavljeno pod znak pitanja.” (9810-9812).

Niklaus Oberholzer je u *Vaterlandu* i *Nidwaldner Volksblattu* pisao o Meštrovićevim izloženim skulpturama. U Švicarskoj je Meštrović, veli autor, gotovo nepoznat, a nakon smrti zaboravljen je i u ostalom zapadnom svijetu. «Prolazeći izložbom, Meštrović nam se predstavlja kao eklektik, skupljajući stilske elemente i služeći se njima u svome izrazu, često i maniristički. Evidentna je snažna težnja stilizaciji i dekorativnim elementima jugendstila, a mnoge njegove skulpture imaju značajke ekspresivnog, dramatičnog, gotovo neobuzdane geste. Neke djeluju akademski zadane; često prevladava formalizam, kao težnja silovitoj patetici.

Posjetilac izložbe u Zürichu u prvi se mah teško snalazi među tim skulpturama, koje u početku silno podsjećaju na Rodina, ali kasnije - u muškim aktovima - nadrastaju u svežnjeve muskulatura, kojih snaga zapravo nije uklopljena u cjelovit lik...

I ovdje valja uzeti u obzir, kao i u ostalih Meštrovićevih djela, kontekst unutar kojeg su ta djela nastala: pretpostavlja se, čak je i vrlo vjerojatno, da tu igra ulogu lokalna, tradicionalna, pučka umjetnost, koju mi, s našeg srednjoeuropskog gledišta, ne poznajemo, kao što nam je također potpuno nepoznat svijet hrvatske nacionalne mitologije. Meštrović je to nastojao povezati s naučenim akademskim rječnikom: to je veza koja tu i tamo rađa, uza svu patetiku, stranim, hladno-distanciranim rezultatima.” (9775; 9776).

Kritičarka Irene Stoll-Kern pisala je u više švicarskih novina o Meštrovićevoj izložbi u Zürichu također dosta rezervirano:

“Većinom su to teška, naduvana djela, teatralno inscenirane poze. Ta ‘uzvišena’ umjetnost često zadire u klišeiziranost. Meštrović je beskonačno udaljen od jednog drugog Istočnoeuroljanina Rumunja Brancusija. S Michelangelom kao uzorom, svojim usmjerenjem na Rodina, pod Bourdelleovim utjecajem, sličan Lehbrucku ili Barlachu, Meštrović nikad nije pripadao nekoj međunarodnoj avangardi. Njegova junačka ideologija, nadahnuta nacionalnom poviješću i epikom Balkana, zahtijevala je divovske formate i patetične geste...” (9813-9817).

Augusto Traversa je u novinama talijanskog dijela Švicarske, u *Il Dovere* i *Corriere degli Italiani*, objavio dva pohvalna prikaza o «Zaboravljenom kiparu», na kojega se «pozornost međunarodne kritike ponovno usredotočila».

«Prikazana je cjelokupna umjetnikova evolucija, od prvih djela iz 1898. godine pa do posljednjih, iz 1953: likovi nacionalnog ponosa, arhaizirajućeg simbolizma, monumentalnosti, religioznih motiva, rodoljubnih tema, portreti, realizam čovječjeg tijela, mitologija, blagost linija ženskog tijela, oporost i snaga kao svojstva muškog tijela, bol i vedrina, zdvojnost i vjera; kojeg li bogatstva motiva, koje li sigurnosti u tehnici i umjetničkom izrazu! Neočekivana izložba koja neće razočarati.» (9829; 9830).

Nesmijenu kritiku izloženih skulptura objavila je u ciriškom tjedniku *Die Weltwoche* Annemarie Monteil. Ona smatra pogrešnim povezivanje Meštrovićevog stvaralaštva s «duhom postmoderne». Kritizira predimenzioniranost i patetičnost skulptura. Čak i veliko drveno *Raspelo* ocjenjuje manirizmom kasne gotike. «Virtuoza tehnika pretvara ta snažna djela u beskrajne operne arije.» Meštrovićeve skulpture ona vidi tek kao arhitektonsku plastiku (9770).

Slični su bili i drugi napisi o izložbi u švicarskom tisku: neki pozitivni, a neki negativni - koja krajnja neujednačenost ipak iznenađuje.

Shvatljivo je da je naš tisak, u domovini i u inozemstvu, prenosio uglavnom pozitivne kritike Meštrovićeve izložbe u Berlinu i Zürichu, izbjegavajući one negativne (9742), osim rijetke iznimke (9745). Osvrćući se na inozemne napise Tonko Maroević je zaključio da je Meštrović na tim izložbama ipak otkriven i u mnogih priznat ne samo velikim umjetnikom, nego i suvremenim umjetnikom, a da su problemi bili uglavnom u neprikladnom izboru predstavljenih radova (9757).

U Beču je izložba Ivana Meštrovića svečano otvorena 4. lipnja 1987. i trajala je do 19. srpnja u Muzeju moderne umjetnosti - Muzeju 20. stoljeća. Izložbu je otvorio austrijski ministar za znanost i kulturu prof. dr. Hans Tuppy, uz jugoslavenskog ambasadora u Beču Miloša Krstića, a uvodni govor održao je ravnatelj Muzeja dr. Dieter Ronte, jedan od trojice organizatora izložaba u Berlinu, Zürichu i Beču (9742; 9883). Posljednji je čak uvjerljivo ustvrdio kako Meštrović znači pravi početak modernog kiparstva u cijelom srednjoeuropskom prostoru nekadašnje Austro-Ugarske Monarhije (9757).

Prijem Meštrovićeve izložbe u Beču bio je povoljniji nego u Berlinu i Zürichu, budući da su Bečani Meštrovića smatrali svojim učenicom i umjetnikom svoje sredine na početku stoljeća, kada je Beč bio kulturna metropola Europe.

Uspjehu izložbe 1987. donekle su pridonijele i skromnije manifestacije Meštrovićevog jubileja 1983. godine. Tada je na kući u kojoj je mladi Meštrović boravio otkrivena spomenploča (9115; 9127; 9169; 9315; 9332; 9362). Austrijski su Hrvati posebno pridonijeli propagandi Meštrovića u Beču. Na poziv Gradišćanskih Hrvata održao sam tada u Beču javno predavanje o Meštroviću (9073; 9076; 9082; 9083; 9428).

Ravnatelj Muzeja moderne umjetnosti Dieter Ronte je u zajedničkom katalogu berlinske, ciriške i bečke izložbe opširno pisao o Meštrovićevom boravku i radu u Beču i o njegovom doprinosu bečkoj umjetnosti početkom stoljeća, što je ipak bilo zaboravljeno.

“Ivan Meštrović smatra se najvećim kiparom hrvatske i jugoslavenske umjetnosti - započeo je on svoj tekst u katalogu - ali se već zaboravilo da su Meštrovićevi korijeni u Beču i da je on jedan od najvećih kipara našeg stoljeća uopće, ne samo po svom djelovanju širom svijeta nakon 1945. godine. Čak je i u samom Beču Meštrović danas gotovo nepoznat, premda je bio jedan od nosilaca ideologije bečke Secesije. Kao srednjoeuroljanin, Meštrović je takav pokretač na likovnom polju kakvog je nemoguće razumjeti bez poznavanja njegova školovanja i rada u Beču...

Meštrovića valja smatrati jednim od osnivača bečkog kiparstva... Meštrović je u bečku kiparsku školu unio jednu francusku kvalitetu koju smo danas zaboravili, ali koja ipak vrlo snažno djeluje...

Meštrović je bio idealan medij za upijanje svih tih misli Beča oko 1900, jer je iskustva stvarnosti znao pretopiti u umjetničku ekspresivnost. Bečke godine Ivana Meštrovića su stoga, s jedne strane sretna okolnost povijesti umjetnosti, a s druge strane, pogrešan potez utopijskih nada u avangardu.” (9791).

I naš i austrijski tisak izvještavali su o bečkoj izložbi (9608; 9674; 9719; 9851; 9855; 9883; 9887). Bečka je stručna kritika također bila povoljna, mnogo pohvalnija za Meštrovićeve

skulpturu od berlinske i ciriške. Tome je razlog bilo i bolje poznavanje Meštrovićevih izvora u bečkoj secesiji, premda je secesija kao stil tih osamdesetih godina bila u svijetu općenito već rehabilitirana, ali je većina europskih i američkih likovnih kritičara još uvijek ustrajno bila na stanovištima moderne.

“Za austrijsku je umjetnost Ivan Meštrović dvostruko važan - pisao je Erwin Melchart u *Kronen Zeitungu*. - Ne samo da je on proizišao iz bečke Secesije, na njemu se izgradila jedna linija figurativne austrijske skulpture preko Hanaka, Wotrube do Hrdluke.“ (9760).

Većina autora prikaza i kritika Meštrovićeve izložbe u Beču je ponavljala tvrdnju Dietera Rontea da je Meštrović jedan od značajnih začetnika bečkoga kiparstva, jer se ostale nakon njega, Ambrosija Hanaku, Wotrubu, pa ni Hrdluku, ne bi moglo shvatiti bez njegovoga djela. Tako Susanna Bichler, Maria Buchsbaum, Günther Frohmann, Helmut A. Niederle, Kristian Sottriffer, Heiner Wesemann, Oskar Wiesflecker, Jana Wisniewski i drugi (9664; 9675; 9697; 9698; 9749; 9772; 9809; 9838-9842).

Jedini je Jan Tabor u bečkome *Kurieru* kritizirao izložbu:

„Skulpture Ivana Meštrovića, čak i one ljupke ili religiozne, odlikuju se neizmjerljivo dramatičnom patetikom. Ta patetika zrači nekom intenzivnom zdvojnjošću, a istodobno i nehotičnom komikom. Teatralna gestika skulptura je odbojna, dok nas njihova očigledna, naivna otvorenost, kao i izvrsna tehnika izvedbe zadivljuju...“

U Meštrovića se radi o tome, što se on muči da pomoću svoje umjetnosti više izrazi nego što se umjetnošću može izraziti: nastojanje nacionalnog kipara koji želi svojoj zemlji, Hrvatskoj - zemlji bez klasične kiparske tradicije - stvoriti takvu tradiciju takorekuć jednim udarcem. Tradicija koja bi u isto vrijeme trebala biti klasična, suvremena i pučka. Nešto slično onome što su bili jugendstil i rani ekspresionizam...

Shvatljivo je što je Meštrović pao u zaborav. Čak je i Jugoslavija zbog svoje (uostalom vrlo nejasne) naklonosti prema fašizmu bila persona non grata do prije nekoliko godina...

Retrospektiva u Beču prije bi se mogla zmatrati upotpunjavanjem austrijske umjetničke topografije nego ponovnim otkrivanjem zaboravljenog značajnog umjetnika...“ (9828).

Već sam spomenuo da izbor skulptura nije bio dobar. Mislim da bi prijem Meštrovića u suvremenoj likovnoj sredini, koja mu prilazi bez ikakvih sentimentalnih predispozicija poput naših, bio povoljniji da su na svima trima izložbama izostale skulpture poput one pretencioznih monumentalnih dimenzija *Timor Dei*, *Adam i Eva*, ali i druge bez dovoljne likovne izražajnosti, kao *Ćiril i Metod*, *Prva želja*, dvije *Studije ruke*, *Poprse djeteta*, *Djevojka se češlja*, *Muški torzo* i *Studija Mojsija*, a poželjnije su bile one s izražajnijim skulptorskim vrednotama kao skica *Grgura Ninskoga*, skica *J. J. Strossmayera*, *Vestalinika*, reljef *Isus i Samaritanka*, ležeći *Ženski torzo* i neka američka djela.

*

Od ostalih planiranih reprezentativnih izložaba njegovih radova u inozemstvu priređena je još samo izložba u Milanu, i to uglavnom inicijativom i podrškom velikog poštovatelja Meštrovićeva djela, talijanskog likovnog kritičara Marija De Michelija. I tom je prigodom izbor skulptura bio isti - zacijelo i iz praktičnih razloga, uz nekoliko radova dodanih na zahtjev De Michelija. Ukupno su izložena 72 rada u mramoru i 9 u

bronci (9679; 9701; 9725; 9880a). Izložbu su postavili arhitekti Monestiroli i Tutucci (9915).

Izložba Ivana Meštrovića održana je od 25. rujna do 1. studenoga 1987. u milanskom Palazzo Reale, uz svečano otvorenje 24. rujna. Otvorili su je povjerenik za kulturu Milana prof. Luigi Dadda i ambasador SFRJ u Italiji Ante Skataretiko. Jugoslavenska zajednica u Italiji obećala je tom prigodom darovati gradu Milanu veliku Meštrovićevu brončanu skulpturu *Ruđera Boškovića* da se spomenik postavi ispred Planetarija (9807; 9834; 9870).

Iako je generacija Talijana koje je oduševila *Rimska izložba* 1911. uglavnom nestala, gotovo su svi prikazi i sve kritike izložbe u Milanu podsjećali na Meštrovićevu umjetničku slavu u Italiji uoči Prvog svjetskog rata. Sjetimo se da je Meštrović i u vrijeme Drugog svjetskog rata neko vrijeme boravio i radio u Rimu i da je tu imao dosta prijatelja, naročito u literarnim i umjetničkim krugovima. Stoga su i ocjene njegove izložbe 1987. u Milanu bile mnogo povoljnije od onih ranijih.

Posebno je pozitivan pečat Meštrovićevom opusu dao dobar duh milanske izložbe Mario De Micheli. Svoj sud o Meštrovićevoj veličini izrazio je De Micheli još 1983. u povodu zagrebačke jubilarne izložbe, održavši tu i jedno predavanje o njemu (8995; 9126).

Izdavač Vangelista iz Milana opremio je doličan katalog izložbe. Osim uvodnih tekstova službenog naglasaka milanskog gradonačelnika Paola Pillitterija, načelnika za kulturu Luigija Dadda i ravnatelja zagrebačke Galerije Marijana Susovskog (9683; 9783; 9819), autori opširnih tekstova su Mario De Micheli, Tonko Maroević, Gillo Dorfles, dok je Meštrovićev životopis, kronologiju života i djela i bibliografiju radova o Meštroviću sastavila Marina Gerosa (661).

«Prodorna i složena ličnost: to je Ivan Meštrović. Ne samo kipar, nego i arhitekt, pjesnik, pisac, političar, - tako je svoj tekst, pod naslovom *San u kamenu*, započeo Mario De Micheli. - ...On je u europsku kulturu ušao silovito, prepun energije i stvaralačke čistoće. Svaki susret s djelima koja pripadaju povijesti umjetnosti za njega je bio neka vrsta otkrića, prije bi se moglo reći da se radilo o sudaru, nego o susretu. Neposredno je i pažljivo proučio djela asirske, babilonske, egipatske, grčke, renesansne umjetnosti. Ostao je kao munjom pogođen, poput barbara koji je iznenada otkrio neočekivano i nepoznato bogatstvo i ljepotu. Nijedan drugi kipar s početka stoljeća nije imao moć koja bi odgovarala njegovoj. Pred njegovom izvornom snagom, svako daljnje razmatranje o uporištima, dodirnim točkama ili odjecima u njegovom djelu bilo je bespredmetno.»

O predbacivanju Meštroviću da nije moderan De Micheli je pisao:

“Radi se o mišljenjima novijeg datuma, koja potječu i od onih kritičara koji, s razlogom, cijene Meštrovića. Ali što je za Meštrovića trebalo značiti biti ‘moderan’? Možda prilagoditi se promjeni izraza na liniji ostalih iskustava avangarde? Možda početi raditi skulpture na tragu Brancusija ili Arhipenka? Martini je govorio: ‘Modernost se ne može pronaći, ona je ponovno otkrivanje duše stvari.’ I dodaje: ‘Modernost ne postoji. Ja sam tražio vječnost. Vječnost se dostiže samo onda kada je umjetnost potpuna.’ Meštrović je htio i govorio nešto slično: ‘Potrebno je biti zaljubljen u vječnost, ne bi li djelo bilo barem njena sjena...’

Bijes, strah, nemir, ljubav, osjećaje koji su u korijenu čovjekova postojanja, Meštrović je pokazao preko zaokupljenosti gorućim suvremenim problemima - djelima i događajima u vlastitoj zemlji ili europskim zbivanjima. To njegovim skulpturama daje značenje žive prisutnosti u povijesnim teškoćama, a u isto vrijeme i takvo značenje koje dotiče neke još skrivene odjeke. To je njegova aktualnost, koja nas i danas, pred nekim njegovim oblicima, potresa i ubjeđuje...» (9685).¹⁶¹

Tonko Maroević u tekstu kataloga pod naslovom *Od nacionalnog pečata do univerzalnosti* obrađuje tu temu u Meštrovićevim djelima, zaključujući «da teza o njegovoj očiglednoj neobičnoj i namjernoj perifernoj pojavi prema velikim strujama ovoga stoljeća nije potvrđena, ni zasnovana» (9755). Maroević je, inače, tada bio jedan od najuvjerljivijih branitelja Meštrovićeve umjetnosti (9447; 9756).

Poznati talijanski teoretičar i povjesničar umjetnosti Gillo Dorfles napisao je treći prilog katalogu milanske izložbe, pod naslovom *Antiherojsko Meštrovićevo usmjerenje*, posebno vrednujući one skulpture u kojima nisu prevladavale patriotске i herojske ideje, smatrajući ujedno:

«Onaj ponor koji je još prije dvadesetak godina nepremotivo dijelio njegovatelje apstraktne i nefigurativne umjetnosti od onih vezanih za vjernije prikazivanje likova, danas je izgubio razloge za svoje postojanje...» (9688).

Marina Gerosa je pisala o Meštrovićevom povratku u Italiju. «Zadivljujuća je Meštrovićeva izuzetna sposobnost - zaključivala je ona - da u jednu cjelinu stopi junačko-mitsku dimenziju i vrlo intimnu i duhovnu antijunačku dimenziju djela. To je jezgra njegove poetike, jezgra koja nastaje uslijed dinamičnog odnosa između stvarnog, mitskog i religioznog...»

Meštrovićevo djelo i dalje je živo i prisutno - zaključuje ona - jer je on stvaralačkim postupkom uspio izraziti antropološku bit čovjeka, ona je neprolazna i univerzalna osjećanja prisutna u egzistencijalnim korijenima čovjeka svih vremena.» (9705; 9915).

Navedimo usput da je Marina Gerosa, zajedno sa Silvijom Filipponi, a pod rukovodstvom njihovoga profesora Marija De Michelija, objavila kao doktorsku dizertaciju monografiju *Ivan Meštrović kipar i arhitekt* (105).

Milansku izložbu prikazalo je više talijanskih povjesničara umjetnosti i likovnih kritičara.

Luisa Somaini je u *Repubblici*, pod naslovom *Skulpture za heroja*, pisala o tradicionalnim i suvremenim utjecajima na Meštrovićevo skulpturu, osobito Rodinovim (9807).

Iznenadujući, do sada nepoznati kipar naslov je prikaza Paola Rizzija, a *Živio je progonjen, a umro izgnanik* Marine De Stasio u milanskome *L'Unità*.

«Prisustvo, borba i različiti razvoji ovih raznolikih težnji i zahtjeva - zaključila je De Stasio - čine Meštrovića složenom i osebujnom osobom, potičući izvore optuživanja zbog eklekticizma: u stvari izložba u Palazzo Reale pokazuje kako i kroz djelomično različite izraze uvijek ostaje nedirnuta ekspresivna snaga i bolna dramatika njegovoga djela, izraz jedne izmučene i buntovničke duše koja u svojoj zemlji nikada nije našla mira.» (9790).

Giuseppe Turrone je u milanskom dnevniku *Corriere della sera* pisao o *Rodinu slavenskog čara*, govoreći uglavnom o ranijoj rimskoj Meštrovićevoj slavi (9831).

Ugo Lo Rosso i Giovanni Anzani objavili su prikaze Meštrovićeve izložbe u časopisu *La Provincia*. *Mramorna epika* naslov

je prvog priloga, u kojemu citira već poznate izjave kipara Artura Martinija i kritičara Marija De Michelija (9748). *Mitovi i heroji Jugoslavije u kompleksnom Meštrovićevom kiparstvu* naslov je drugog priloga koji počinje konstatacijom:

«Izložba Ivana Meštrovića kulturni je događaj prvorazredne važnosti; pa ipak se radovi ovog slavenskog kipara sigurno ne mogu smatrati ni prijatnim ni lako čitljivim.» (9651).

Adelaide Murgia je u napisu *Kipar heroizma* u dnevniku *Il Giorno* vidjela Meštrovića kao «složenu osobnost, zadužena jednim projektom usmjerenim da ujedini klasičnu tradiciju i vlastite kulturne izvore (neprestano se borio za samostalnost slavenskih naroda) s postojanjem jednog modernizma što ga je prihvatio tijekom svog kozmopolitskog oblikovanja koji, ujedno, nije osjećao praznine ni suprotnosti apstraktne umjetnosti svojih suvremenih kipara» (9771).

Na simbolističkim izvorima. *Čar Ivana Meštrovića* naslov je prikaza izložbe Rossane Bossaglia u umjetničkom prilogu *Corriere della sera*.

«Čar kojim zrači ova prelijepa izložba, a kojemu se prepusta svaki posjetilac, kao što i inače biva s vrlo uspješnim stvarima, višeznačajan je: jer svatko na izložbi pronalazi svoje razloge da se prepusti da ga zanese. U isto nam je vrijeme privlačno pratiti izloženi put, mnoge godine ne samo u Italiji zaboravljenog umjetnika, predstavljen izvanrednim životno sjedinjenim radovima; prihvatiti, dakle, dojam snage, prisustvovanja tijelu kipara u njegovome radu, a da nam je u isto vrijeme omogućeno pratiti i povijesni slijed zbivanja.» (9672).

O *Meštroviću barbaru i klasiku* pisao je Luciano Caramel u dnevniku *Il Giornale*, ne odobravajući povezivanje Meštrovićevog stvaralaštva s posljednjim stilskim preporodom suvremene umjetnosti, ali priznaje epsku i lirsku snagu njegovih skulptura (9678).

Taj Meštrović - kakav umjetnik, naslov je prikaza milanske izložbe Vittorija Sgarbija. Govoreći o ranijem susretu talijanske javnosti s Meštrovićem, pisao je:

«Veliki jugoslavenski umjetnik je u tom smislu bio jedan od najvažnijih svjedoka modernog ukusa na samostalnom putu, ali i ne manje inovativan od onog puta avangarde...»

Zajedno žive u njegovoj neobičnoj viziji, u njegovom 'snu od kamena', Michelangelo i Arp, Picasso i Brancusi, Bourdelle i Moore. U njegovoj umjetnosti pronalazimo začetke svih značajnijih svjedoka naše skulpture od Leonarda Bistolfija do Artura Martinija, od Arriga Minerbija do Libera Andreottija, od Modiglianija do Darija Viterba. Ali ono što pripada samo Meštroviću jest sposobnost saživljavanja sa svetim, izražavanja snažnog religioznog duha, čak i u radovima herojskog sadržaja...» (9805).

Općenito uspjelu izložbu Meštrovićevoga opusa u Milanu ocijenio je dobro njezin suautor Tonko Maroević:

«Prije svega, milanska je izložba posebno dobro primljena i priređena izvan muzejsko-galerijskog rezervata (u Palazzo Reale, na glavnom gradskom trgu). Nakon iskustva s usko specijaliziranim ustanovama, Galerije grada Zagreba su, zajedno s koordinaticom Snježanom Hefti, iskušale u Milanu sasvim drugu formulu: prezentacija je povjerena dvojici uglednih agilnih militantnih kritičara sasvim različita usmjerenja, Mariju De Micheliju i Gillu Dorflesu, koji su svojim komplementarnim pristupima izazvali dinamičan odgovor i potakli prikazivače na što aktivnije odmjeravanje. Naime, dok je jedan, najkraće rečeno, isticao vrijednosti kontinuiteta i snagu primjera, dru-

gi je naglašavao elemente modernizma i specifičnosti zgodne za kompenziranje jake eklektičnosti nekih kiparevih faza.» (9756).

Opširniji pregled odjeka Meštrovićeve izložbe u Berlinu, Zürichu, Beču i Milanu, sa citatima prikaza i kritika u inozemnom tisku, objavio je Vojko Mirković u nizu od dvanaest feljtona pod naslovom *Meštrović i Evropa* u splitskoj *Slobodnoj Dalmaciji* (9941).

Tako je predstavljanje stvaralaštva Ivana Meštrovića u Europi 1987. godine različito prihvaćeno: u Berlinu i Zürichu ocjenjivane su Meštrovićeve skulpture uglavnom sa stanovišta modernih avangardnih usmjerenja likovne umjetnosti na Zapadu i u Americi, dok su u Beču i Milanu kritičari izložbe nalazili u Meštrovićevim djelima izvore vlastite novije umjetnosti i priznavali njegovo stilski i sadržajno višeznačajno stvaralaštvo, ne ocjenjujući tek sa stanovišta avangardnih rješavanja prvenstveno forme.

Bolji izbor radova i pogodnije naše obrazloženje urodili bi, vjerujem, i boljim prijemom i u prvim likovnim sredinama.

Ljeti iste 1987. godine priređena je u Rimu reprezentativna izložba *Rimska secesija (Secessione romana)*, kao *Jedanaesti rimski kvadriennale*, u Palazzo Venezia. To je bila prigoda da se sjetite Meštrovićevog izlaganja na *Prvoj izložbi rimske secesije* u Rimu 1913. (662; 9673; 9696).

Sljedeće 1988. godine priređena je u Galeriji suvremene umjetnosti u Zagrebu izložba *Venecijanski Biennale i jugoslavenska moderna umjetnost 1895-1988*. Prikazano je sudjelovanje jugoslavenskih umjetnika na mletačkim smotrama.

Istaknuto mjesto zauzeo je Ivan Meštrović, naročito samostalnom izložbom u središnjem paviljonu 1914, koja je svratila osobitu pozornost javnosti. Meštrovićeve su skulpture izlagane u Veneciji 1907, 1914, 1926, 1938. i 1942. (664; 9909; 9928; 9930).

*

Reprezentativna izložba Ivana Meštrovića krenula je nakon Italije u Sovjetski Savez: u Moskvu, Lenjingrad (Sankt Peterburg) i Kijev. Izložba se sastojala od 64 skulpture, uglavnom ranijeg postava, kojima su dodani 21 crtež i 24 dokumentarne fotografije, među kojima posljednjima obvezno i fotografija izglubljene Meštrovićeve skulpture *Lenjina* (9994; 10037).

Meštrovićeve su djela u Sovjetskom Savezu bila općenito dobro primana; zacijelo zbog prevladavajućeg realizma u njima, za razliku od ostale skulpture zapadnoga svijeta. Vera Muhina, najistaknutija sovjetska kiparica, vrlo je cijenila Meštrovićevu umjetnost. Još je 1967. Igor Konstantinovič Tupicin objavio omanju monografiju o Meštroviću (69), a u Velikoj sovjetskoj enciklopediji govori se o Meštroviću kao o jednom od najvećih suvremenih kipara. Stanovitu vezu s Rusijom, odnosno Sovjetskim Savezom, predstavljale su na izložbi skulptura *Lava Tolstoja* i fotografija skulpture *V. I. Lenjina*.

U Moskvi su Meštrovićeve djela izložena u svjetski poznatoj Tretjakovskoj galeriji na Kremaljskoj obali. Organizatori izložbe bili su Ministarstvo kulture SSSRa, državna Tretjakovska galerija i Savezno udruženje umjetnika, a s druge strane Komitet za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske. Na svečanom je otvorenju 26. svibnja 1989. govorio jugoslavenski veleposlanik u SSSR Milan Vereš (9999; 10013; 10028-10030; 10038).

U srpnju je izložba prenesena u Lenjingrad, gdje je trajala do 12. kolovoza. Bila je postavljena u velikom Ruskom muzeju, u pet izložbenih dvorana na oko 500 četvornih metara. Primjećeno je da na otvorenju izložbe nije bio nazočan ni jedan predstavnik iz Hrvatske (9980).

Konačno je izložba, od 28. kolovoza do 8. listopada 1989, postavljena i u Državnom muzeju likovne umjetnosti u Kijevu. Na otvorenju su bili najviši predstavnici Ukrajine i grada Kijeva. U mjesnim je novinama objavljeno više prikaza izložbe (9987; 9990; 10002; 10005; 10035).

Meštrovićeve izložbe u Moskvi, Lenjingradu i Kijevu imala je zajednički katalog, u kojemu je Marjan Susovski, osim uvodnog predgovora, preuzetno napisao i duži biografski tekst o Meštroviću. Kronologiju i katalog djela sastavile su Vesna Barbić, Liljana Čerina i Branka Stipančić (665; 10022; 10023).

Daljnje najavljivane izložbe u bivšoj Istočnoj Njemačkoj i u Čehoslovačkoj nisu održane zbog ratnih neprilika.

Poneka Meštrovićeve skulptura bila je i sljedećih godina izložena na tematskim skupnim izložbama, kao na izložbi *Tisuću godina hrvatske skulpture* u Muzejskom prostoru u Zagrebu ožujka i travnja 1991, gdje je bilo izloženo dvanaest njegovih skulptura, od dječjačke *Bosanca na konju* iz 1898, do *Joba* 1946. (670; 10175; 10211; 10257; 10263).

Spomenimo još jednu izložbu Fundacije Ivana Meštrovića samo njegovih radova, 1995. u Splitu i Sinju, *Studije akta*. Na njoj je izloženo 20 malenih studija u bronci i 32 crteža. Tiskan je i reprezentativni katalog s tekstovima ravnatelja Fundacije Guida Quiena i autora izložbe Bože Majstorovića (671; 10438; 10488; 10491; 10501).

Pod sam kraj stoljeća izložene su neke Meštrovićeve skulpture na skupnim tematskim izložbama *Od palače do grada* 1997. u Parizu (10561; 10598) i *Hrvati – kršćanstvo, umjetnost* 1999. u Vatikanu, a u Splitu je 1999-2000. priređena izložba *Arhitektonski nacrti Galerije Ivana Meštrovića* (10687; 10688).

RATNE I PORATNE NEPRILIKE

Rat koji je 1991. započeo u Jugoslaviji nije poštedio ni mrtvog Ivana Meštrovića, ni njegova djela, koja su uvijek bila više politizirana nego umjetnički vrednovana, pa su se i u tom križnom zbivanju našla na udaru domaćih barbara.

Iznenadni rat zatekao je čuvare Meštrovićevih djela nepripravne. Mnoštvo skulptura, kao i spomenici i mauzoleji na Avali i na Lovčenu ostali su u Srbiji i Crnoj Gori, bez daljnjeg uvida u Hrvatskoj o njima. Srbi su čak poticali rušenje Njegoševog mauzoleja.

Galerije u Splitu i Zagrebu nastojale su se zaštititi vrećama pijeska i zaštitom dijela skulptura u sanducima i drvenim oblogama. Međunarodne zastavice s oznakom kulturnog spomenika na tim zgradama bile su tek dekorativne naravi. Jednako se bezuspješno nastojalo alarmirati svjetsku javnost, koja je tada još ostajala potpuno ravnodušna (10162; 10164; 10191; 10192; 10221; 10225; 10299; 10313).

Zaštita Galerije Meštrović i Kašteleta bila je nedovoljna (10199; 10328).

Pri bombardiranju Splita s mora u listopadu 1991. pretpostavlja se da je gađana i Galerija Meštrović, jer su oko nje i Kašteleta nađene krhotine topovskih granata. Ona je bila lako vidljiva meta topovima s brodova (10161; 10185; 10199).

U bombardiranju Zagreba 7. listopada 1991. izravno su oštećeni Atelijer Meštrović i zgrada Fundacije Ivana Meštrovića u Mletačkoj ul. 8, ali su skulpture bile pravovremeno sklonjene i zaštićene (10189; 10195; 10202; 10206; 10221; 10231; 10243).

Alarmantne su vijesti, ali bez mogućnosti provjere, stizale iz krajeva pod okupacijom ustanika.

Cavtat je 1991. bombardiran topovima s mora i s kopna, pa se proširila vijest da je pogođen i Račićev mauzolej (10225; 10247; 10250).

Najteže i najmanje poznato bilo je stanje Meštrovićevih djela u Krajini. Crkva u Biskupiji, koja je i u Drugom svjetskom ratu stradala od četnika, opet je bila žrtvom. Kljakovićeve su freske i ovoga puta oštećene (10173; 10254; 10485; 10493).

Vijesti što su stizale iz Drniša i Otavica bile su najviše zabrinjavajuće. U jesen 1991. govorilo se o spaljenim Otavicama (10186; 10205; 10207; 10221), o miniranju vrata mauzoleja (10173). Meštrovićeva djela u muzeju u Drnišu nisu bila pravovremeno uklonjena i zaštićena, pa je njihova sudbina bila neizvjesna (10259; 10291; 10299; 10301; 10318; 10323; 10335; 10356; 10398; 10426; 10429). Meštrovićeva su djela iz Drniškog muzeja navodno prenesena u Knin (10297). Širile su se vijesti da se Meštrovićeve skulpture iz Drniškoga muzeja rasprodaju u Austriji i Njemačkoj (10339; 10348).

Alem Ćurin i još dva grafičara izradili su 1992. plakat s porukom *Vratite Meštrovića!* (10297; 10309).

Meštrovićeve su skulpture nestale i iz zbirke Antuna Bauera u muzeju u Vukovaru (10435; 10467; 10773).

Nakon akcije "Oluja" i ponovnog osvajanja Krajine vidjele su se posljedice i ratnoga divljanja u tome kraju.

Mauzolej u Otavicama pretrpio je velika oštećenja. Brončana su vrata rastavljena, okvir korišten kao ljestve za spuštanje u kriptu, a reljefi s obiteljskim portretima netragom nestali. Noge *Evangelistâ* i *Krista* u crkvi su odlomljene; alabastrene ploče na prozorima polomljene, oltar oštećen, monstranca odnesena, a cijeli mauzolej zagađen i ispisan srpskim simboli-

ma. Divljaci su se spustili i u kriptu i lomili lijesove, ne pogodivši onoga Ivana Meštrovića (10434; 10440-10445; 10455; 10468; 10476; 10478; 10487; 10510; 10513; 10514).

Iz Drniša su nestale skulpture *Majka i dijete* i *Sv. Roko*, a od skulpture *Sv. Antuna* ostale su samo raširene ruke. O tome je Flora Turner obavijestila i međunarodnu javnost (10513). I komisija ICOMa registrirala je štete na kulturnim spomenicima u Hrvatskoj.

Neizvjesna je bila sudbina Meštrovićevih skulptura i slika, odnesenih u nepoznato iz Muzeja Drniške krajine, koji je potpuno ispražnjen, oštećen i zagađen (10447-10451; 10474; 10475; 10478-10481; 10515; 19516; 10525; 10566).

Zatim je u kolovozu 1995. u Kninu pronađen veći dio Meštrovićevih skulptura i slika iz drniškog muzeja, sakriven pod drvima u podrumima Muzeja na kninskoj tvrđavi. Odvojeno je nađena skulptura *Mojsija*, a jednom Meštrovićevom slikom na platnu, *Ludi Mile*, bio je zatvoren jedan prozor. Tako je 1996. opet obnovljen Muzej Drniške krajine, s Meštrovićevom zbirkom skulptura i slika (10454; 10462-10466; 1'534-10536; 10541; 10542; 10677; 10712; 10718; 10739; 10740; 10746; 10773).

U travnju 1996. postavila je Fundacija Ivana Meštrovića u Palači Milesi u Splitu izložbu pod nazivom *Tragovi nasilja*, fotografija ratnih oštećenja mauzoleja u Otavicama. Tekstove kataloga napisali su G. Quien i B. Majstorović (671a; 10526; 10544; 10550).

*

Meštrović je uvijek imao više protivnika nego pristalica. Do Prvoga rata je u Zagrebu bio kritiziran i odbijan kao Dalmatinac; u vrijeme rata bio je austrougarski izdajnik; u staroj Jugoslaviji je u Srbiji bio kritiziran kao otpadnik od kosovske ideologije i kao Hrvat; od lijevih kao hrvatski nacionalist i kipar religioznih motiva; u NDH kao anglofil i protivnik ustaša; u socijalističkoj Jugoslaviji kao hrvatski nacionalistički emigrant; a u novoj samostalnoj i slobodnoj Hrvatskoj, iako već mrtav, kao nekadašnji jugoslavenski nacionalist. I službeno i neslužbeno kritizirana je njegova rana unitaristička ideologija, premda je se bio odrekao još u godinama Prvog svjetskog rata, kada se u njoj razočarao videći velikosrpske pretenzije i premda je za afirmaciju hrvatskog imena, hrvatske kulture i umjetnosti u svijetu učinio više od ijednog političara. Usto je postojala zavist većine njegovih kolega, koji su ga ne samo omalovažavali, nego mu i podvaljivali gdje god su to mogli.

U priručniku za hrvatsku vojsku I. Tolja, N. Bićanića i K. Mujčića *Za Hrvatsku* kritiziran je 1992. Meštrović zbog njegove nekadašnje jugoslavenske ideologije (10319; 10392). Tako i u više napisa (10324). U zborniku više autora *Moja Hrvatska* 1994. naveden je i Meštrović, ali s upozorenjem u vrednovanju: "Besumnje najveće ime hrvatskog kiparstva je Ivan Meštrović; ipak u pristupu njegovu opusu valja biti oprezan zbog ideološki-estetički problematične faze zadnjeg jugoslavenstva (vidovdanski ciklus, dijelovi kosovskog ciklusa)." (10392). To se gledište odrazilo i u odnosu prema njegovom djelu i promicanju njegove umjetnosti u domovini i inozemstvu. Galerija Meštrović je tako godinama bila nepristupačna javnosti zbog otegnutog uređivanja.

Karakteristični su u vezi s time i pokušaji rehabilitacije Mile Budaka, za kojega se čak tvrdilo da ga je on 1942. izvuкао iz zatvora (10346). Čak se i najgoreg ratnog zločinca, Didu Kvaternika, po kome bi Meštrović bez sumnje bio likvidiran da

nije bilo moćnih stranih intervencija, nastojalo rehabilitirati i prikazati poštenim čovjekom i rodoljubom koji nije nikome naškodilo.¹⁶²

Nepoštovanje se Meštrovića, ali i hrvatske umjetnosti općenito, odrazilo i u odluci 1990. da se *Domu umjetnosti* ne vrati njegova prvotna namjena Umjetničkog paviljona, nego da ga se namijeni panteonu hrvatskih velikana. Jednak je bio i raniji stav ustaške vlasti koja ga je pretvorila u džamiju i socijalističke koja ga je pretvorila u Muzej revolucije.

Ta je namjera, podržana od političkih moćnika, naišla na neobično velik i širok otpor ne samo likovnih djelatnika, nego i šire kulturne javnosti, pa se 1990. i 1991. razvila obilna i bučna polemika. U polemici su sudjelovali brojni umjetnici, povjesničari umjetnosti, muzealci i publicisti: Marina Baričević, Željka Čorak, Ljiljana Domić, Zlatko Gall, N. Godrikan-Videc, Gordana Grgas, Radovan Ivančević, Dubravka Ivanuša, Dara Janeković, Sanja Kapetanić, Antun Karavanić, Đurđa Knežević, Većeslav Kocijan, Gabrijel Kos, Sandra Križić, Dejan Kršić, Igor Mandić, Damir Margetić, Ivo Maršević, Nataša Mataušić, Nikica Mihaljević, Eduard Miličević, Midhat Muradbegović, Spomenka Nikitović, Darko Pavičić, Snježana Pavičić, Sofija Pavičić, Tomislav Premerl, Maja Razović, Mirjana Šigir, Tomislav Šola, Franjo Tuđman, Dubravka Vidović, Tonko Vulić, Hinko Živković i drugi (10045; 10068; 10070; 10073; 10075; 10076; 10083; 10086; 10090-10095; 10100; 10101; 10104; 10106; 10107; 10109; 10111-10114; 10118; 10123-10126; 10131; 10134; 10135; 10137-10139; 10142; 10143; 10149; 10150; 10151; 10169; 10171; 10172; 10196; 10200; 10201; 10210; 10213; 10237; 10255).

Agilni slikar i publicist Tomislav Hruškovec organizirao je, u okviru *Hrvatskog društva likovnih umjetnika Zagreba*, izložbu dokumentacije Meštrovićevog Doma likovnih umjetnosti i objavio čitavu knjigu te dokumentacije, od 1930. do 1990. godine (130).

U Zagrebu je 1999. održan *Okrugli stol: Djela Ivana Meštrovića u zbirkama, muzejima i galerijama*, s kojega su referati objavljeni u zasebnom svesku *Muzeologije* (135b; 10662; 10664; 10711; 10744; 10745; 10750; 10751; 10767).

MONOGRAFIJE I MEŠTROVIĆEVE SPORNE "USPOMENE"

Iako je o Ivanu Meštroviću i njegovoj umjetnosti napisano na tisuće sastava, nikada nije objavljena ni jedna iscrpna analitička monografija o njemu. Za kipareva života istaknuli smo londonsku monografiju 1919. god., Strajničevu kratku iste godine, Majranovićevu biografiju o Meštrovićevoj mladosti iz 1925, istaknutu monografiju *Nove Evrope* iz 1933, monografiju Meštrovićeve religiozne umjetnosti sa Šrepelovim tekstom iz 1944, američke monografije Rice - Hilberryevu 1948. i Schmeckebierovu iz 1959. i prvu poratnu fotomonografiju u nas Željka Gruma iz 1961. i 1962. godine.

Nakon Meštrovićeve smrti objavljeno je nekoliko monografija o njemu, u nas i u inozemstvu, ali gotovo sve su one bile uglavnom fotomonografije, u kojima je slikovni dio bio prvenstven, a tekst samo popratni.

Ja sam u povodu Meštrovićeve smrti 1962. objavio skromnu knjižicu *Umjetnost Ivana Meštrovića*, u stvari pretisak ese-

ja u *Mogućnostima* (54). S mojim je tekstom i s fotografijama Toše Dabca zatim 1964. objavljena malena fotomonografija beogradske *Jugoslavije* na više jezika (60-65; 7467; 7560).

Godinu zatim objavljena je u Buenos Airesu knjiga Zlatka Tomičića *Put k Meštroviću*, više kao literarni nego povjesnoumjetnički sastav (66).

U Rusiji, koja se inače zanimala za Meštrovića, objavio je Igor Tupicin 1967. malu monografiju *Ivan Meštrović* (69; 7771; 7794), a u Mađarskoj Ilona Bundev Teodorov 1968. godine (70).

Drugo izdanje Grumove fotomonografije objavili su *Matica hrvatska* i *Grafički zavod Hrvatske* 1969, također na više jezika (73-77; 83; 7823; 7965; 7981; 7982; 7993; 8150; 8151). Te je godine u Buenos Airesu objavljena, na hrvatskom jeziku, i popularnije pisana monografija Žarka Šimatova (79).

Zagrebački *Spektar* i ljubljansko *Delo* objavili su 1970. moju obimniju fotomonografiju koju su, bez mog odobrenja, neprilično nazvali *Jedinstveni put da se bude umjetnik jest raditi*. Umjesto naručenog kratkog predgovora, sastavio sam opširniji tekst, s Meštrovićevim citatima i citatima o njemu. Nekrološki redoslijed reprodukcija također je učinjen mimo moje želje. Monografija je objavljena na šest jezika (84-89), a bez moga znanja i odobrenja pretiskana je na engleskome u izdanju Londona, Sydneya i Toronta 1973. godine (95; 7823; 7965; 7981; 7982; 7993; 7995; 7999; 8002; 8015; 8037; 8089).

U Mađarskoj je bračni par G. Udvary i L. Vince objavio 1975. monografiju kompilirajući naša izdanja (98). Jednako je u Rumunjskoj objavljena obilno ilustrirana monografija Eleonore Costescu (101; 8744-8748; 8753; 8763). Radnja Silvije Filipponi i Marine Gerose *Ivan Meštrović scultore e architetto* objavljena je 1983/4. tek kao doktorska disertacija (9503; 9541).

U povodu stote obljetnice Meštrovićevega rođenja nije postojala na našem tržištu ni jedna monografija. Uzalud sam je nudio izdavačima u Splitu i Zagrebu, pa sam prihvatio ponudu beogradskog *Nolita*, uz uvjet da bude na hrvatskom jeziku i potpuno u mojoj opremi. Usto sam predložio da reprodukcije budu sve u boji, ali da izdanje ne bude luksuzno, kao u dotadašnjih monografija, nego pristupačno najširim slojevima čitalaca. Fotografije je, pod mojim nadzorom, snimao Ivo Pervan. Objavljena je na pet jezika u velikoj nakladi (108-112; 9238; 9251). Osobito je poslužila u promičbi Meštrovićeve umjetnosti u inozemstvu (9002).

Zvonko Maković je na poticaj Galerije Meštrović u Vrpolju 1984. objavio fotomonografiju *Kipar Ivan Meštrović*, zauzimajući prilično rezerviran stav prema njegovom stvaralaštvu (116; 8990; 9020; 9223; 9305; 9588).

Jugoslavenska je akademija posvetila arhitekturi Ivana Meštrovića 423. svezak *Rada* s priložima A. Deanović, I. Martinčića, M. Kumpfa i V. Barbić (123).

Najreprezentativnija Meštrovićeva monografija objavljena je 1987. u izdanju zagrebačkog *Globusa*, s uvodnim tekstom Božidara Gagre i odličnim fotografijama Nenada Gattina (125). Gagro je u tom tekstu nastojao odrediti mjesto i vrijednost Meštrovićevog djela u našoj i svjetskoj povijesti umjetnosti (9450; 9657; 9659; 9699; 9703; 9704; 9750; 9766; 9898; 9931; 9938; 9960).

Konačno, 1993, objavile su, u organizaciji Fundacije Ivana Meštrovića Jasna Ivančić i Sanja Kreković-Štefanović *Građu za bibliografiju Ivana Meštrovića* (135).

Međutim, nakon Gagrove monografije 1987. nije se pojavila nijedna druga na za Meštrovića nepovoljnom knjižarskom tržištu.

Spomenimo usput da je Meštrovićeva skulptura često bila motiv reprezentativnih kalendara kulturnih ili privrednih organizacija, s odličnim reprodukcijama njegovih djela. U nekim sam i ja sudjelovao (67; 68; 80-82; 96; 100; 104; 132; 133).

*

Nesporno je da je Ivan Meštrović odigrao istaknutu ulogu u politici jugoslavenskih naroda, a posebno hrvatskog. Tu su mu ulogu neki osporavali, neki je omalovažavali, a mnogi ga baš zbog nje kritizirali, smatrajući da se kao umjetnik nije morao baviti i politikom. Sam je Meštrović često izjavio da on nije politički djelatnik nego samo kipar, ali je ipak svjesno ulazio u politički život. Godilo mu je saobraćati s istaknutim političkim ličnostima i odlučivati o nekim bitnim političkim pitanjima, ili barem sudjelovati u tim odlučivanjima.

Najbolji dokaz koliko mu je bilo stalo do svoga udjela u krojenju novije povijesti su njegove *Uspomene na političke ljude i događaje*, dakle povijesno-politički memoari, dok umjetničke memoare - koji bi nas još više zanimali - nije ni napisao. Istina je da i u tim njegovim pred smrt objavljenim *Uspomenama* ponešto govori i o svom umjetničkom djelovanju, ali tek usput i to prvenstveno ako je ono nečim povezano uz politička zbivanja.

Potrebno je ipak ustvrditi da Ivan Meštrović nije nikada bio potpuno zaokupljen politikom. Mogli bismo čak reći da on nije bio u pravome smislu profesionalni, nego više "amaterski" političar, jer je toj društvenoj djelatnosti prilazio prvenstveno svojim uvjerenjima, nacionalnim osjećajima i općechovječanskim humanim težnjama, dok je u samoj diplomaciji bio manje potkovan i djelotvoran. On je svoju istaknutu političku ulogu u nekim razdobljima i u nekim pitanjima mogao odigrati baš stoga što je bio istaknuti, čak u svijetu poznati, umjetnik. Tim svojim ugledom on je pridonio nekim političkim ciljevima više od mnogih profesionalnih i rutiniranih političara, a on se sam tim ugledom znao i volio koristiti u mnogim prigodama.

U prvom razdoblju, do Balkanskih ratova, bio je, kao veći dio istaknutih djelatnika Hrvata iz Dalmacije, oduševljeni zagovornik jugoslavenskog udruživanja. Zatim se, tijekom svog javnog djelovanja, razočarao u srpskom shvaćanju toga unitarizma, pa je postao svjestan svoje uloge u zagovaranju hrvatske nacionalne ideje. Nakon Drugog svjetskog rata zauzeo je oštar kritički stav prema komunističkom ustrojstvu u svijetu, a posebno u Jugoslaviji, a u emigraciji je zauzeo još oštriji stav prema srpskim aspiracijama na Balkanu. Pa ipak, premda su mu i jedno i drugo predbacivali, nije nikada strančarski napadao srpski narod, nego beogradsku čaršiju i velikosrpsku politiku, a prema kralju Aleksandru je čak zadržao i nekadašnje prijateljske simpatije, kao što je znao priznati i neke dobre strane socijalističkog režima u Jugoslaviji, čak vrednovati ulogu maršala Tita, koji je uspio spriječiti sukobe i građanski rat među narodima Jugoslavije.

Međutim, njegova jugoslavenska, hrvatska i antikomunistička djelatnost bile su, tijekom cijelog njegovog života, pa i poslije smrti, stalno na udaru kritika s raznih političkih i ideoloških gledišta.

Te su se kritike, pa i najgrublji pamfleti, razmahali naročito nakon objavljivanja njegovih *Uspomena* u Americi 1961, a pogotovo u domovini 1969. godine. Prave povjesničarske analize tih *Uspomena* zapravo nije ni bilo, osim donekle one, također prilično pristrane, Bogdana Krizmana, a pamfleta i panegirika obilato.

Mnogi su Meštrovićevi prijatelji i znanci zabilježili da je on rado i često opširno pričao o političkim zbivanjima u kojima je izravno ili posredno sudjelovao, dok je o umjetnosti, pogotovo svojoj, najmanje ili nikako govorio. U starijim godinama, u Americi, počeo je zapisivati te uspomene. Sam veli da ih nije namjeravao objaviti, ali vjerujem da je ta želja u njemu ipak bila prisutna. Veli da ga je na pisanje političkih uspomena potaknula knjiga Ante Mandića *Fragmenti za Historiju Ujedinjenja*, objavljena u Zagrebu 1956, a Meštrovićevo sudjelovanje u političkom životu najizravnije je bilo baš u razdoblju pred Prvi svjetski rat i tijekom njega.

„Mnogi su me prijatelji pitali za moje uspomene - veli sam u predgovoru *Uspomena* - i, kad sam ih njima pokazao, nagovarali su me da pustim da ih se objelodani. Ja sam se protivio, dok, naposljetku, nisam pristao za ljubav onih koji su slabo ili nikako upućeni u našu povijest od zadnjih šezdeset godina. Ti će u mojim uspomenama ponešto naći, što će im dati točniju sliku naših ljudi i događaja iz onog vremena.“ (472⁵).

U dotjerivanju i povijesnom provjeravanju *Uspomena* sudjelovao je njegov sin Mate, profesor povijesti istočnoeuropskih naroda na njujorškom Sveučilištu, a za objavljivanje u izdanju *Hrvatske revije* zalagao se agilni Vinko Nikolić. U vezi s posljednjim moramo napomenuti, iako je Nikolić emigrirao kao pjesnik ustaške ideologije, a i emigrantska *Hrvatska revija* bila je umnogome odraz te ideologije - iako ne ekstremne - posljedica je Nikolićeve, a i Meštrovićeve, nastojanja suradnje svih američkih Hrvata u emigraciji, da je *Hrvatska revija* objavila (vjerojatno bez cenzuriranja) i Meštrovićeve najoštrije kritike ustaškog režima u vrijeme rata, sjećanja u kojima Meštrović nije zaniijekao svoju ranu privrženost jugoslavenskoj ideologiji, čak ni kraljevskoj kući omraženih Karađorđevića.

Meštrović je *Predgovor* svojim uspomenama potpisao 21. travnja 1961. u South Bendu, a umro je 16. siječnja 1962, tako da ih objavljene, već bolestan, nije pravo ni vidio.

Predgovor uspomena započeo je pasusom koji je u drugom izdanju u Hrvatskoj 1969. izostavljen, kao i još neki, po tadašnji režim, kritički ulomci:

„Ove moje uspomene na političke ljude i događaje približio sam neposredno u vrijeme, kad sam te ljude susretao i događaje pratio. Nekim starijim događajima sam se navraćao i dopunjavao ih novim činjenicama. Ovi su događaji mene, kao i svakog našeg čovjeka, uvelike zanimali, a često su me i sami gurali, da u njima učestvujem. Bilježeći mnoge od tih događaja, nisam imao namjere objaviti ih, nego, jednostavno, čuvati ih za svoje podsjećanje.“ (416⁵)

Iako Meštrović tu veli da je te *Uspomene* uglavnom ranije zapisivao, čitajući ih dobivamo dojam da su većinom istovremeno pisane, vjerojatno tek na temelju zabilježaka i kraćih tekstova iz ranijih razdoblja. I Meštrovićev radikalniji hrvatski nacionalistički stav u njima, kao i vrlo oštra kritika srpske politike u prošlosti, govore o njegovom tadašnjem emigrantskom uvjerenju i okruženju. Neke manje greške u zbivanjima i njihovom datiranju - koje datiranje općenito izbjegava, a katkada i griješi - također govore da je *Uspomene* pisao tada, u starijim godinama, u emigraciji.

To što *Uspomene* nije pisao ni kroničar, ni političar, ni povjesničar, ima osim negativnih i pozitivne posljedice, jer iz njih izbija osobnost autora, više rodoljuba nego političara ili povjesničara. One stoga imaju i stanovitu vrijednost memoarske književnosti.

Meštrović, kao umjetnik a ne političar, iza raznih zbivanja nije vidio njihove stvarne sadržaje i pokretače, pa ih je ocjenjivao naivno, s osobnog nestručnog gledišta.

Druga mana njegove memoarske povjesnice je u priličnoj mjeri samohvala i isticanje sebe u povijesnim zbivanjima, premda je često govorio da je želio izbjeći vlastito uplitanje u njih. Možda je u njegovom skromnom seoskom porijeku i objašnjene da je volio isticati svoje susrete i razgovore s istaknutim ličnostima, a osobito svoje osobne susrete s kraljevskom obitelji, ručkove s kraljem i sl.

Zajedljivi Miroslav Krleža, iako se i sam uplita u povijesna zbivanja, premda kao književnik, a ne političar ili povjesničar, laik u njima, oštro i netrpeljivo kritizira i omalovažava Meštrovićeva političko-povijesna sjećanja. U napomeni 1972. svojih sjećanja na Meštrovića iz 1968. zapisao je:

„Sve se nekako sentimentalno smirilo između mene i ovog ‚iseljenika‘, kad su u to pali njegovi Memoari kao novi kamen smutnje. Tugaljivo japajakanje, ovo mandarinsko masno gladenje svog političkog lakta brade, ovaj plitki politički pedalj pameti koji tu strši gotovo iz svakog drugog retka, pa zar, ljudi, koji su izdali ove Memoare, ne vide da je ta nesretna knjiga kompromitantna po njegovu političku pojavu? Zar je doista moguće da je sve to iza kulisa bilo tako neizrecivo jadno i bezidejno, da, potpuno bezumno i besmisleno.“ (8597³⁵⁹).

Pridemo li Meštrovićevim *Uspomenama* povijesno kritički, onda Krležina kritika ima donekle opravdanje, ali shvatimo li ih kao njegove osobne uspomene i kasnije, naknadno, razmišljanje o tim sjećanjima - kao što je, uostalom, bilo i Krležino zalaženje u suvremene povijesne i političke teme - onda Krležina nesmiljena kritika ne stoji.

Cijela je zamašna knjiga Meštrovićevih *Uspomena*, po mome sudu, u stvari gotovo literarno objašnjenje autorovog sudbonosnog idejno-političkog razočaranja, pa je stoga pretjerana - umnogome naivna - vjera u idealnu društvenu zajednicu Južnih Slavena, nakon teških razočaranja, imala kao posljedicu jednako pretjeranu - i umnogome jednako naivnu - kritiku tih odnosa. Shvatimo li tako tu Meštrovićevu knjigu, onda mnoge povjesničarske zamjerke gube na oštini. Međutim, uza sve te nedostatke i mane, nemoguće je ijednom povjesničaru znanstveno obrađivanje razdoblja prošlosti južnoslavenskih naroda mimoći i to djelo.

Meštrovićeve se *Uspomene*, već nakon prvog američkog izdanja 1961, nestručno hvalilo, a još više jednako nestručno kudilo: hvalio ga je uglavnom hrvatski emigrantski tisak (osim onog krajnje radikalnog), a napadao kako srpski, naročito emigrantski četnički, tako i jugoslavenski komunistički.

Jedinu opširnu stručnu političko-povjesničarsku kritiku objavio je Bogdan Krizman, pravnik i povjesničar, saveučilišni profesor na Pravnom fakultetu u Zagrebu, u *Jugoslavenskom istorijskom časopisu* u Beogradu.

Bogdan Krizman kritizira Meštrovićevo povjerenje u dobronamjernosti kralja Aleksandra. On je uvjeren da *Uspomene* nisu pisane tijekom samih zbivanja, nego kasnije u Švicarskoj i Americi. Korigira i neke usputne podatke o nekim zbivanjima i ličnostima, koje Meštrović znatno kasnije nije mogao provjeravati.

“U osnovnoj liniji kontradiktorne, Meštrovićeve su Uspomene očito - piše Krizman - prilagođene njegovoj novoj situaciji Hrvata-emigranta u Americi, u kojoj se M. poslije završetka rata bio našao. Zato i toliko naglašava ‚hrvatstvo‘, zato i pokazuje toliki obzir prema ustašama [?], grupi koja je između 1941-1945. mnoge Meštrovićeve prijatelje i drugove slala na Savsku cestu, Jasenovac i druge logore, da se više nikada ne vrate.

...Svakako - završava Krizman recenziju Meštrovićeve knjige - bilo bi bolje da su Meštroviću te i takve Uspomene na političke ljude i događaje u rukopisu i nadalje služile ‚za podsjećanje‘ i da ih u ovoj formi nije uopće objavio. To je on bio dužan prema umjetniku Ivanu Meštroviću.” (7383¹⁰⁵⁻¹¹³).

Moramo uzeti u obzir da Bogdan Krizman piše prikaz i kritiku Meštrovićevih *Uspomena* kao izraziti povjesničar socijalističkog društvenog gledišta, a usto u beogradskom povijesnom časopisu.

I u kasnijem osvrtu na Meštrovićevo političko djelovanje i na njegove *Uspomene*, govorio je Bogdan Krizman na skupu “Historija, memoarsko-publicistička i feljtonistička produkcija u svjetlu idejnih kontroverzi” u Centru centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske za idejni rad i informiranje. I tom prigodom ocjenjuje Meštrovićevo političko djelovanje kao “kibiciranje”, proglašavajući ga “prononsiranim jugoslavenski orijentiranim masonom”, smatrajući samo neke njegove tvrdnje u *Uspomenama* povijesno vjerodostojnima, dok knjiga “vrvi od mnoštva većih ili manjih omaški u tekstu”. Predbacuje mu dodvoravanje kralju Aleksandru, pažnju prema ustašama, koje naziva “izbjeglicama” i sl. (9091).

Još je prije Krizmana u *Jugoslavenskom istorijskom časopisu* Meštrovićeve *Uspomene* kritizirao beogradski sveučilišni profesor, pravni povjesničar, Dragoslav Janković, s jednakih ideoloških stanovišta, a usto i kao povrijeđeni Srbin:

“Iako vrlo zanimljivi, zaključuje on, ti novi podaci većinom nisu bitni i od većeg značaja za povijest. Osim toga, kako sami podaci, tako, i još više, tumačenja koja daje Meštrović bilo neposredno bilo posredno (kroz njihovo komponiranje, povezivanje) moraju se uzimati kritički i s mnogo opreza...” Njemu je Meštrović uvijek bio “romantičar i mistik, umjetnik koji ne razumije politiku i stvarno nema smisla ni sposobnosti za političara, mason i antikomunist. Meštrović se između dva svjetska rata sve više iščahurava u isključivog hrvatskog buržoaskog nacionalistu, antisrpski raspoloženog, iako formalno ostaje na jugoslavenskim pozicijama, da bi poslije rata te njegove sklonosti, pod jakim utjecajem katoličke Crkve i hrvatske reakcionarne političke emigracije, došle do punog izražaja...” (7436).

Međutim, ugledni europski znanstveni godišnjak koji obrađuje povijesna pitanja jugoistočne Europe, *Südost Forschungen*, drugačije je primio i ocijenio Meštrovićeve *Uspomene*. Povjesničar Balduin Sario je u njemu pisao, između ostaloga:

“Uspomene pružaju dragocjeno povijesno izvorno gradivo... Živo opisani događaji i plastično ocrtani profil političkih ličnosti zaslužili bi da budu prevedeni na jedan od svjetskih jezika, kako bi postali pristupačni široj javnosti. Budući da Meštrovićeve uspomene služe osobnom opravdanju, kako je to inače kod memoarske literature ponajviše slučaj, mora im se priznati stanovita objektivnost.” (7562; 7580).

Prvo je izdanje emigrantske *Hrvatske revije* 1961. u Buenos Airesu bilo manje pristupačno i poznato široj javnosti, po-

gotovo europskoj, pa je naišlo na odjek uglavnom tek u američkom hrvatskom, a donekle i srpskom, tisku.

Stručniji prikaz Meštrovićevih *Uspomena* Bogdana Radice bio je objavljen u Pittsburghu u iseljeničkom *Zajedničaru* i u kanadskom Winnipegu u *Hrvatskom glasu* (6994; 7181; 7223). Najviše je o njima, što je i shvatljivo, pisala *Hrvatska revija* koja ih je i objavila (7028; 7186; 7310; 7533), zatim ostala iseljenička izdanja: *Danica* u Chicagu, *Dom* u Sydneyu, *Glas* i *Bosanski pogledi* u Beču, *Hrvatska zora* u Münchenu i ostali iseljenički tisak u Buenos Airesu: *Studia Croatica*, *Hrvatska gruda*, *Hrvatska*, *Republika Hrvatska*, *Slobodna riječ*, *Svobodna Slovenija*, *Glas Slovenske kulturne akcije* (6965; 6987; 7022-7025; 7039; 7075; 7117; 7185; 7187; 7305). Srpske iseljeničke novine su pak već tada najoštrije napale Meštrovićeve *Uspomene*; tako D. R. Aćimović u *Našoj reči* u engleskom North Harrowu i drugi (7041; 7306; 7349; 7381).

Šira je javnost, u zemlji i u iseljeništvu, upoznala *Uspomene* tek drugim zagrebačkim izdanjem *Matice hrvatske* 1969. (429); one su djelomično prethodno bile objavljivane u dnevniku *Vjesniku* i mjesječniku *Izboru* (430; 431). Bila je to godina buđenja tzv. "hrvatskog proljeća" i prilične liberalizacije hrvatskih političkih ideja i djelovanja, što je i omogućilo objavljivanje *Uspomena*. Pa ipak se izdavač u predgovoru toga izdanja donekle ogradio izjavom da su memoari tek drugorazredni povijesni izvori; da su ovi Meštrovićevi vrlo subjektivni, ali da ipak ne stoji Krizmanov sud da ih Meštrović nije trebao objaviti.

Osim toga, iako su, bez sumnje, objavljeni dogovorno s Meštrovićevim sinom Matom, nasljednikom njegovih autorskih prava, ipak su priređivači i izdavači ovog drugog izdanja izvršili stanovito cenzuriranje djela, skrativši ga u nekim odlomcima, iako ne mnogo.

Ja sam tada usporedio oba izdanja i ustanovio što je u drugome izostavljeno (iako je prvo emigrantsko izdanje bilo vrlo teško dobiti na uvid, a predstavljalo je i opasnost otkrije li se njegovo ilegalno unošenje u zemlju). U kasnijem trećem domaćem izdanju ponovno su dodani cenzurirani ulomci.

Iz autorova *Predgovora* bio je izostavljen prvi pasus (416⁵). Zatim je u naslovu VI. poglavlja izostavljeno *komunistička Jugoslavija* (416³⁰⁷). Izostavljena je zgoda u kojoj Augustinčić prihvaća bez prigovora Pavelićevu uputu da na Frangeševom spomeniku kralju Tomislavu izmijeni reljef koji prikazuje pomirenje Srba i Bugara (416³⁶⁶). Izostavljen je Meštrovićev usputni negativni sud o Moši Pijadi (416³⁸⁹). Najkritičnije je bilo izostavljanje cijelog poglavlja *Partizanska zločinstva u Hrvatskoj*, opis Bleiburga i Pavelićev bijeg. U tom je poglavlju opisao i stradanje svoje kćeri Marte koja je bježala u Švicarsku, narušivši pri tome zdravlje (416^{392, 393}). Iz sljedećeg je poglavlja izostavljen pasus o izbjegličkoj koloniji u Rimu, u kojoj se zatekao i Meštrović (416⁴⁰⁰). Konačno je izostavljen i Meštrovićev *Pogovor* u kojemu autor opravdava fragmentarnost i povijesnu nesustavnost tih bilježaka (416⁴⁰³).

Tome izdanju *Matice hrvatske* 1969. dodan je prerađeni i dopunjeni *Tumač važnijih imena osoba i pojmova*, što ga je sastavio povjesničar Trpimir Macan (429³⁵⁵⁻³⁸⁸). Međutim, baš je taj *Tumač* izazvao najoštrije službene kritike jer je leksikonski i faktografski, bez izričite kritike, donio osnovne biografske podatke o Paveliću, Nediću, Kvaterniku, o HSSu i dr.

"Ne samo stručna aljkavost nego prije svega društvena neodgovornost takvih poduhvata i suviše je vidljiva - pisao je J. K. u zagrebačkom *Vjesniku*. - Ona ne služi na čast izdavaču,

a obezvređuje i napor koji je u takav izdavački posao uložen." (7853). Tu je kritiku nastojao opovrgnuti Srećko Lipovčan u opširnoj analizi Meštrovićevih *Uspomena* u *Telegramu* (7866).

Ipak je *Tumač* Meštrovićevih memoara bio službeno osuđen. Osnovna organizacija izdavačkog poduzeća *Matice hrvatske* prihvatila je kritiku, ali su se pravdali da nisu bili obaviješteni o izdavanju toga djela, jer je to radio prof. Miroslav Brandt.

"U 'tumaču' se ništa ne govori o pokoljima koji su pod Pavelićevim neposrednim vodstvom izvršeni u Jasenovcu i drugim ustaškim logorima. Isto se tako ništa ne kaže da je Budak autor parole 'Srbe na vrbe' pod kojom su masovno stradali Srbi, ali u isto vrijeme i na stotine tisuća Hrvata, itd." - objašnjavali su komunisti u *Matici hrvatskoj*, nakon čega se radilo na ispravljenom tekstu tumača za novo izdanje. Na odgovornost se pozvalo i glavnog urednika *Matice hrvatske* književnika Vlatka Pavletića (7828; 7951).

O izostavljenim tekstovima drugog izdanja pisali su u iseljeničkoj *Hrvatskoj reviji* Ante Kadić (8879), a vrlo opširno Krsto Spalatin (8569). Također Stanko Vujica u svojoj knjizi *Kroz izbjegličku prizmu* (8370).

Meštrovićeve je *Uspomene* nepristrano prikazao Nikola Pulić u *Hrvatskom književnom listu* (7889), a ja sam o njima pisao u splitskoj *Slobodnoj Dalmaciji* kao o korisnom djelu za hrvatsku historiografiju, a posebno za Meštrovićevo političko, a donekle i umjetničko, djelovanje (7860). Kraćih prikaza toga izdanja bilo je u našim i inozemnim novinama i časopisima (7829; 7868; 7912; 7926; 7929; 7935; 8006; 8841; 9947).

Malo zatim, 1971, objavljen je i slovenski prijevod J. Stabeja *Spomina* (434; 8074; 8285; 8286), uz napad slovenskog Saveza komunista (7934).

Međutim, pravu su hajku na Ivana Meštrovića i njegove *Uspomene* vodili ekstremni srpski politički iseljenici, najviše oni iz Kanade. Te pamflete, prije nego ozbiljne kritike, objavljivane nakon prvog izdanja *Uspomena* 1961, a pogotovo nakon drugoga 1969, od 1962. do 1970. sabrao je dr. Branko Miljuš i objavio na 182 dvostupačne stranice knjige 1970. u Windsoru u Kanadi, pod naslovom *Ivan Meštrović i antisrpska kleветnička propaganda*. Knjigu su izdali *Srpski narodni savez* u Pittsburghu i *Srpska narodna odbrana* u Windsoru (91).

Iako je Meštrović u *Uspomenama* bio vrlo oštar u kritici srpske politike, zacijelo baš zato što se i sam u njoj razočarao, pa je ponegdje bio i pristran, iz ovih napada srpskih četničkih emigranata izbija ne samo povrijeđenost njihovog šovinističkog shvaćanja Velike Srbije, nego i mržnja, pa i očita zloba. Zacijelo su i napisi hrvatskih ustaških emigranata obilovali sličnim šovinističkim ispadima, ali je teško i zamisliti čitavu jednu obimnu knjigu tih očitih pamfleta. Kritike su objavljivane najviše u vindsorskom *Glasu kanadskih Srba*, zatim u čikaškom *Glasniku Srpskog istorisko-kulturnog društva "Njegoš"*, u min-henskoj *Iskri*, pitsburškom *Amerikanskom Srbobranu*, torontskom *Bratstvu*, a neke izravno u Miljuševom izdanju. Tekstovi vrve ne samo nepoznavanjem ili čak krivotvorenjem stvarnih političkih zbivanja i Meštrovićevom sudjelovanju u njima, a posebno osnovnim nepoznavanjem Meštrovićeve umjetnosti, koja se potpuno obezvređuje, nego većina njih odaje nekulturu, pa i primitivizam autora, a da o krajnjem šovinizmu ni ne govorimo.

Autor zbornika Branko Miljuš već u predgovoru izražava svoj stav i svojih istomišljenika, iz kojega će se promatrati, raz-

matrati i kritizirati Meštrovićev tekst, poistovjećujući njega s ustaškim emigrantima.

“Borba, koju hrvatski ekstremni nacionalisti i vjerski fanatici uporno vode protiv srpskog naroda, zasnovana je na nižem moralnom nivou, na falsifikatima i klevetama, na mržnji koja je zahvatila dušu jednog dijela hrvatskog intelektualnog čovjeka i oduzelo mu sposobnost normalnog rasuđivanja, bacivši ga u krvave zločine kojima je teško naći primjera u povijesti civiliziranog društva.”

Autor hrvatsko proganjanje Srba opisuje od 16. stoljeća nadalje, naročito pojavom Ante Starčevića u 19. stoljeću i svotajanjem srpskih teritorija.

U prošlom je ratu u NDH, tvrdi autor, “pobijeno preko 500.000 Srba”, dakle više nego ih je ukupno bilo u Hrvatskoj.

“Protiv srpskog stanovništva na teritoriju Republike Hrvatske sprovodi se danas najbezočnija diskriminacija na svim poljima njegovog narodnog života.”

“Antisrpska i suluda kampanja hrvatskih šovinista obogaćena je prije stanovitog vremena ‘Uspomenama na političke ljude i događaje’ od Ivana Meštrovića... ‘Uspomene’ Ivana Meštrovića predstavljaju zbirku laži i falsifikata namijenjenih ekstremnoj propagandi hrvatskih nacionalista i duhovnom genocidu Srba uopće. Kao što se vidi iz priloženih odgovora srpskih intelektualaca i javnih radnika u emigraciji ‘Uspomene’ trebaju poslužiti diskreditiranju Srbije i srpskog naroda pomoću notornih falsifikata, kleveta i podmetanja najniže vrste. Cilj je uvijek isti, a sredstva nedostojna umjetnika koji je svojim djelima glorificirao srpsku prošlost i predstavljao se kao prijatelj srpskog naroda. Kao pobjesnjela zvijer Meštrović je bezočno napao srpske državnike i političare, s kojima je bio u prijateljskim vezama, Srpsku crkvu, vojsku, znanost, pa i srpsku dinastiju s kraljem Aleksandrom na čelu. Prilikom pisanja Meštrović se poslužio izmišljenim izjavama umrlih znajući da ga ovi neće moći demantirati...”

Miljuš netočno navodi objavljivanje *Uspomena* nakon Meštrovićeve smrti, što je omogućilo ustaškim izdavačima i redaktorima da dopunjavaju njegov tekst. Jednako je namjerno kriva njegova tvrdnja da je Meštrović u vrijeme NDH “prihvatio Pavelićev režim krvi i nasilja” (8022).

I u drugom članku toga zbornika Miljuš tvrdi da se Meštrović “bacio u naručje krvave ‘Nezavisne države Hrvatske’, u kojoj je nastavio svoju karijeru. Postao je saradnik ustaške štampe i priređivao ustaške izložbe u Zagrebu i inostranstvu” (91²⁹; 6665).

Prema Miljušu, Srbiji je nakon Prvog svjetskog rata bila zagarantirana čitava Bosna i Hercegovina i veliki dio Dalmacije, što je bilo povijesno opravdano (91³⁸⁻⁴⁰; 6749).

Miljuš optužuje Meštrovića zbog njegove navodne misije u korist NDH u Rimu (91⁵¹; 6751).

Vrlo je opširno Meštrovićev “Autospomenik” kritizirao 1962, a zatim pretiskao u Miljuševom zborniku 1970, Stevan K. Pavlović, bivši jugoslavenski diplomat. Po njemu “Uspomene na političke ljude i događaje nisu uspomene genijalnog umjetnika, - što je Meštrović nesumnjivo bio, - i velikog čovjeka, - što je svojim ‘zagrobnim zapisima’ dokazao da nije, - već su najružnija knjiga što je, koliko je meni poznato, napisano o jednom narodu i njegovim najistaknutijim ljudima. I to sve, naizgled, prostosrdačno ispričano”.

On pobija mnoge Meštrovićeve podatke, posebno datirane događaje i sl., ali sam griješi smatrajući, npr., da je Meštrović autor spomenika Pilsudskome, a ne Augustinčić (91^{74, 86-89, 96}; 7159). Jednako su tako mnogi srpski intelektualci mislili da su *Konji* pred Saveznom skupštinom Meštrovićeve, a ne Rosandićeve skulpture.¹⁶³

Alija Konjhodić je pisao o “Moralno-duševnoj gubavosti Ivana Meštrovića”. I on brka Meštrovića s Augustinčićem smatrajući ga autorom Pavelićeve biste (91¹²⁹; 7754).

Po Miljušu se Meštrović “odmah približio Josipu Brozu-Titu s kojim je, kao što piše Većeslav Vilda, uz pomoć Pavla D. Ostovića napravio pakt glede svojih umjetničkih radova i kuća u Jugoslaviji” (91¹³⁶; 7877).

Ti su se Meštrovićevi kritičari morali očešati i o njegove mauzoleje na Avali i Lovčenu, jer se nisu mogli pomiriti sa činjenicom da se ti istaknuti spomenici nalaze u Srbiji i Crnoj Gori.

“Meštrović je uzeo isječak nekog drugorazrednog starogrčkog hrama i prilijepio mu, vještački i neprirodno, statuu Crnogorca”, pisao je anonimni autor u *Amerikanskom Srbobranu* 1969. A za *Mauzolej Neznanog junaka*:

“Prenesena je grobnica Kira, jednog azijskog tiranina, kome je duh i pokretačka snaga našeg ratnika tuđa i mrska. To je spomenik koji podsjeća na pokorenu raj i njezine patnje, jer je bespravno roblje dizalo piramide i grobnice azijskim tiranima.” (91¹⁴²).

Josif Majzner je tvrdio da je 1906. u nekom časopisu u beogradskoj Narodnoj biblioteci čitao Meštrovićevo izjavu u kojoj veli da su njegovi preci Srbi; da su se zvali Gavrilovići; da je njegov djed kao novorođenče bio na samrti, a kako nije u tom kraju bilo pravoslavnih crkava da su ga krstili u katoličkoj, da ne bi umro nekršten.

Dalje tvrdi da je Meštrović “financiran od Kraljevine Srbije, studirao u Beču kod tada poznatog kipara Metznera, čije je radove tako imitirao da je danas teško poznati čiji je koji rad, i još tada pokazao naklonost za imitiranje i drugih tuđih djela. Preko rođakinje svoje žene Ruže Klein, Meštroviću je naručen projekt monumentalnog hrama za židovsko groblje. Mnogi kiparski detalji bili su već gotovi i sličili su na sfinge i karijatide u nekoj egipatsko-asirskoj mješavini stilova, začinjeni s otužnim linijama bečkog secesionizma, što bi se donekle podudaralo s tradicijama Židova. Posao je zastao, ali se Meštrović snašao: iskoristivši potrebu Srbije, prodao je svoj projekt hrama za židovsko groblje, s neznatnim izmjenama, Srbiji kao projekt za ‘Kosovski hram’ koji je trebao biti podignut na Terazijama u Beogradu (na mjestu gdje je kasnije postavljen vodoskok). Uz ovaj projekt prodao je i one nakazne sfinge i one rugobne karijatide. Da je imao isklesanog i jarca, koji treba da grijehe Izraelaca odnese na sebi u pustinju, i njega bi svakako utrapio. Uz to, prodaje sve što može: studiju gole starice s pundom, obješenih do pojasa grudi i mlitavog stomaka, s ćupom u ruci - kao ‘Majku Jugovića’; golemu glavu škiljavih očiju punih zloće, izlaganu prije toga kao ‘srdžba’ ili ‘pakost’ - kao ‘Srđu Zlopo-gledu’; deformiranu figuru bez ruku s potkresanim nogama, izlaganu kao ‘snaga’ - kao ‘Miloša Obilića’; jedan ‘torzo’, tijelo bez glave, ruku i nogu - kao ‘Strahinića Bana’; glavu oronulog starca - možda kao ‘svetog Savu’.

Ondašnja Srbija je imala zlata, te je ugovor s njom napravljen ‘mešetarski’ - remek djelo bankarske sposobnosti. Za svaki novi rad isplatiti će se jedan dio, - ostatak svota, koje su

išle na desetine milijuna, isplatiti će se u godišnjim ratama s visokim kamatama. Novčana osnova bio je švicarski franak u zlatu...”

Znamo, međutim, da je Meštrović za *Kosovske fragmente* trebao dobivati tek godišnje kamate od stvarne njihove vrijednosti, a i ti su mu isplaćivani samo nekoliko prvih godina, pa je Vlada njega doslovno prevarila, a ne on srpsku Vladu.

I dalje isti člankopisac u stilu “rekla-kazala”, s podacima za koje ne možemo povjerovati da su plod neznanja - jer se radi o intelektualcima, kako je Miljuš u predgovoru rekao - nego smišljene podvale političke naravi:

“I tada - veli Majzner - Ivan Meštrović, kao da mu je malo slave i zlata, pripravlja unaprijed zemljište za plasiranje u komunističkom svijetu koji očekuje. On tada pravi u mramoru monumentalne figure Marxa i Lenjina koji kao da hoće podignutom šakom smožditi taj ‘truli’ svijet koji je njemu, Meštroviću, slavu, i još važnije za njega, bogatstvo - zlato dao.

Čvrsta ruka kralja Aleksandra sprječava i ne dopušta razvoj komunizma u Kraljevini... Pred mladim kraljem i njegovom zemljom bila je budućnost i s time i široke mogućnosti za Meštrovića. S uzdahom, vjerojatno misleći na uloženi novac za mramor i rad, isklesanom Marxu i Lenjinu, gubi se trag, i on se ulagivački približava mladome kralju, a u isto vrijeme i katoličkom svećenstvu. Njegov talent naglo se gubi, pa čak i tehnička sposobnost za rad; dok za probijanje u život, za slavu i bogatstvo kod njega nema promjene. Kako je bilo uzbudljivo vidjeti slavnoga umjetnika, kako u katoličkim procesijama ide ulicama bos sa zapaljenom svijećom u ruci... Da li je to kajanje za onu raskrečenu ženu koju je utrapio zagrebačkoj Katedrali i koju je nazvao ‘Madonom’?

...Radovi su mu već kao blijede sjenke ranijih djela. Talent mu pokatkad zasvijetli da bi se vratio bar približno tehničkoj visini, ali rijetko u cijelosti (kao kod Indijanaca u Chicagu a koje mu je izvodio kipar Valdec), nego najčešće u detaljima... a zatim stvara bezbroj beznačajnih kipova na koje, zaljubljen u sebe, stavlja oblike svoga lica - usko čelo i tanak nos kopca i s izbačenom gornjom usnom. Madone i glazbenici, sveci i gole žene - svuda se vidi lik Narcisa iz Drniša...

...Preplašen osobnim neprijateljstvom Pavelića prema njemu, jer je Pavelić vidio u njemu osobu sposobnu da svoj autoritet stavi u službu ma kome, gdje bude viđao mogućnost za svoju ličnu korist, Meštrović se našao u neizvjesnosti. U šumu mu se nije išlo. Jedini izlaz bio je Vatikan, da u njemu sačeka, kao nekad u bezopasnom Londonu, kraj rata. Ali, tamo nije bio Julije II. Doduše, ni on nije bio Michelangelo, ali je ipak dočekan kao rijetko tko. Uspomena na Meštrovića, dok je bio Gavrilović, bila je i uz više od tri protekla desetljeća velika. Ali poslije poprsja i figure Papine, njegov je ugled pao. Uspio je uz te spomenute skulpture, koje ne bi ni diletant potpisao, dobiti izradu jedne male kopije s dva reljefa, negdje za leđima crkve Svetoga Jeronima... Kada je stigao u Sjedinjene Države Amerike, priredio je odmah izložbu i premda ga je kritika, kao i prije rata u Parizu, dočekala vrlo hladno, dobio je na izradu spomenik poginulim Židovima...

...Mnogi su zastupali mišljenje da impresivnost njegovih djela leži u njihovoj golemosti kao i u ljepoti samog materijala i da nije zlato iz male Srbije teklo s kojim je Meštrović mogao raditi male figure koje su kipari povećavali (u najvažnije doba Toma Rosandić) i pantografima prenosili u prozirni mramor ili odlivali u skupe metale, dojam njegovih radova ni izdaleka ne bi bio takav...

...Njegova udovica je promukla od rikanja i ta gola bedevija u ljudskom obliku, još riče, riče za mužjakom koji joj nedostaje! Njoj samo to obuzima dušu i samo joj to nedostaje... Druga udovica, ona bez ruku, misli, sjeća se, vidi joj se na licu, ali nešto sasvim površno, sudeći po gracioznoj pozi, dok se druge dvije, gole i u problematičnom zagrljaju, tješe... Zar je to duša svetinje srpske, duh uzvišenog kosovskog mita?

Ako umjetnik kroz djelo daje sebe, kakvu mu dušu možemo vidjeti kroz ono razbojničko lice Kosovke Djevojke, puno grubosti, mržnje, zloće. Da li je sebe dao i u onoj nakazi koja podsjeća na Baryevog ‘Majmuna na konju’ i koju je nazvao ‘Kraljevićem Markom’?...

Zato, kada se jednog dana bude pravila revizija svih pravih i lažnih veličina, doći će red i na njega. Zabilježiti će se: nedostatak načela, oportunitizam, plagijatorstvo, a prije svega nezasićena žeđ za zlatom.“ (91¹⁴⁴⁻¹⁵¹; 8018).

Naveo sam opširnije odlomke napisa Josifa Majznera, objavljenog 1969. u minhenskoj *Iskri*, a zatim i u Miljuševoj zbirci kritika Meštrovića i njegovih *Uspomena*, prvo jer je zanimljivo čitati sav taj zbir nevjerojatno neistinitih, upravo maštovitih, podataka, ali i zbog toga što su takvi napisi u srpskom tisku u srpskom, čak i onom inteligentnijem građanskom sloju, stvorili takve dojmove o Ivanu Meštroviću, čovjeku i umjetniku, o čemu sam se i sam uvjerio razgovarajući i s dobronamjernim ljudima.

U Meštrovićevim *Uspomenama* ima neprovjerenih podataka, jer su naknadno pisane; ima i nacionalne i ideološke pristranosti, naročito zbog vlastitog bolnog razočaranja u mladenačkim idealima, ali takve kritike one zacijelo nisu zaslužile. Ako u njima i postoji nešto šovinizma, da ga tako nazovemo, onda je taj tek sjena ovoga povampirenog.

O huškačkoj politici mržnje, koja se odrazila i na ocjeni Meštrovića, njegove umjetnosti i njegovih *Uspomena*, govore i daljnji podaci u prilogima Miljuševe knjige. Tako neki Alija Konjhođić u članku *Hajka na Srbe* navodi: “Tu politiku Zagreba platili smo sa 800 hiljada nevinih srpskih žrtava”, a da službeni Beograd dokazuje “da su katolici (Hrvati) u doba rata pobili u logorima i drugdje milijun i sedam stotina tisuća pravoslava, dakle Srba”. Znamo li danas da taj broj srpskih žrtava u Hrvatskoj u vrijeme NDH nije bio veći od 100 tisuća, onda možemo shvatiti i protumeštrovićevsku kampanju šoviniističkih kritičara (91^{152, 154}).

Božidar Purić, srpski pjesnik, savjetnik poslanstva i generalni konzul u Chicagu u vrijeme stare Jugoslavije, ponavlja već navedene tvrdnje da je Ivana Meštrovića “djed sin Gavrilovića pravoslavnog Srbina doseljenika iz Bosne”; da je “Srbija novčano pomagala njegovo školovanje kod kipara Metznera u Beču”; da na izložbu Meštrovića i “Medulića” u Zagrebu 1910. “nitko od Zagrepčana u nju nije ni privirio, ni jedan list nije je ni slovom spomenuo”; da je “Meštrović klesao u mramoru poprsja Marxa i Lenjina, u nadi da će ih Moskva otkupiti” i sl. Ta je kritika bila objavljena 1969. u *Amerikanskom Srbobranu* u Pittsburghu, a zatim u Miljuševom zborniku (91¹⁶⁴⁻¹⁶⁷; 7890).

Alija Konjhođić, pišući o “Muslimanima prema hrvatskom nacionalizmu i borbenom katolicizmu”, slično je navodio nedokumentirane zlonamjerne podatke o Meštroviću, a tisuće su američkih iseljenika to čitali, pa mnogi i povjerovali:

“Broz je morao imati veliku dozu cinične duhovitosti kad mu je povjerio, da on nije manji hrvatski patriot od njega, Meštrovića. Nije tražio da mu izradi bistu, jer su crveni kritičari

Moša Pijade i Krleža malo cijenili njegovu umjetnost. Ali mu je vratio kuću u Zagrebu, kuću i vinograd u Dalmaciji, i mnoge njegove kiparske radove.” Najzanimljiviji je podatak o “vraćenom vinogradu”.

“Meštrovićeva je knjiga, tvrdi kritičar, najnoviji pokušaj Hrvata da zamrse odnose između pravoslavnih i muslimana.” (91^{168, 173}; 8013).

A takvi su sadržajem i stilom i ostali brojni prilozi tog Miljuševog zbornika pamfleta uperenih protiv Meštrovićevih *Uspomena*: Filipa Cemovića, M. A. Fotića, Milana Gavrilovića, Omera Kajmakovića, Radoja L. Kneževića, Spasoja Šarabe, J. Tomića i M. M. Vlahovića (91; 7082; 7115; 7377; 7416; 7780; 7822; 8009; 8029; 8052)

Meštrovićeve su *Uspomene* kritizirali i neki drugi srpski političari, poput Dragiše Cvetkovića (7064), ali i hrvatski, poput Jurja Krnjevića (7385).

Međutim, ni kritike Meštrovićevih *Uspomena* u Beogradu nisu bile mnogo dobronamjernije. Tako je u tada najčitanijem srpskom tjedniku *Duga* 1983. u pet opširnih nastavaka objavljan feljton Jurice Kerblera *Ivan Meštrović - opore uspomene*. I on vrvi nenamjernim, ali i namjernim netočnostima. Autor se donekle oslanja na stručnu ocjenu i kritiku *Uspomena* Bogdana Krizmana. Kritizirajući Meštrovićevo spominjanje kralja Aleksandra, Alojzija Stepinca i “po zlu čuvenog starješinu splitske dijeceze biskupa Klementa Bonifačića” i drugih, Kerbler zaključuje:

“Takav opis i lično Meštrovićevo viđenje, naročito dokazanih mračnih uglednika prije i u vrijeme rata, naša novija povijest ne priznaje i ne poznaje.”

Netočan je podatak da je mladi Meštrović upoznao Ivana Rendića “koji mu je omogućio da stalno dolazi u njegov atelije i promatra kako on kleše svoja djela”, jer su Rendićevi atelije bili u Zagrebu i u Trstu, a ne u Splitu.

Osobito je kritizirano Meštrovićevo poštovanje nadbiskupa Stepinca.

Kerbler usporedo objavljuje i dio kritike Meštrovićeve umjetnosti Moše Pijade iz 1919, iako se ona odnosi samo na ranije razdoblje Meštrovićevoga stvaralaštva (9085).

Spomenimo i neke prikaze *Uspomena*, tog drugog izdanja, u nas: Nina Pavića, Dubravka Jelčića, Josipa Šmidta, Branka Tuđena i Vinka Srhoja (9779; 10084; 10136; 10140; 10307; 10317).

Treće hrvatsko izdanje *Uspomena* objavio je *Nakladni zavod Matice hrvatske* u Zagrebu 1993. godine (472). Ono je, u odnosu na drugo izdanje, dopunjeno izostavljenim ulomcima, ali i dopunjeno Meštrovićevim rukopisom iz ostavštine poglavljem *Ponovni boravak u Rimu i odlazak u USA*. U *Opasci nakladnika* je navedeno da je u brojnim napisima u protuhrvatskoj kampanji, posebno u Miljuševom zborniku, navedeno i nekoliko dokumentiranih ispravaka nekih podataka u Meštrovićevim *Uspomenama*, koje se posebice navode (472³⁶⁷⁻³⁶⁸). Tome izdanju nije dodan Tumač osoba i pojmova iz prva dva izdanja, nego samo *Kazalo imena* (10368).

IVAN MEŠTROVIĆ U 21. VIJEKU

Konstatirali smo već da je Meštrovićevo stvaralaštvo nedovoljno prisutno u suvremenim pregledima svjetske umjetnosti, posebno skulpture, eminentnih autora Herberta Reada, Carole Gideon-Welcker, H.H. Arnasona i drugih. Koji su razlozi tome?

Pripadnik malenog, nedovoljno poznatog naroda, nesuradnja s likovnim menadžerima i galeristima, bez kojih je objektivno teško u suvremenom svijetu postići planetarnu popularnost i slavu. Pretjerani politički i društveni angažman u prvoj fazi života: borba za oslobođenje i ujedinjenje južnoslavenskih naroda, a zatim kasnije, borba za vlastitu materijalnu egzistenciju i priznavanje ravnopravnosti hrvatskog naroda i njegovu afirmaciju u europskom i svjetskom okružju.

Meštrović se nije poput ostalih umjetnika iz provincije za boravka u svjetskim središtima umjetnosti prirodno uklopio u te sredine, poput Rumunja Brancusija ili Andaluzijca Picassa u Parizu, već je uvijek živio i djelovao zatvoren u svom ateljeu, u mislima i stvaralačkom zanosu prisutan najviše u svojoj domovini.

Ovaj naš 21. vijek, još je manje naklonjen, nego prethodni, malim narodima i izrazitim individualcima iz bliže i dalje prošlosti koji se nisu povinjavali kurentnim umjetničkim pravcima i pokretima.

Mnogobrojna priznanja, monografije objavljene u više zemalja, izložbe u prestižnim muzejima i galerijama u dvade-

setak zemalja i na tri kontinenta, istaknute javne skulpture (Ottawa, Chicago), više od tisuću napisa u novinama i umjetničkim revijama tog doba, nedvojbeno svjedoče da je Ivan Meštrović u prvom kvartalu dvadesetog vijeka, prvenstveno kao kipar, imao prvorazredan ugled u svjetskim umjetničkim krugovima.

Već tridesete godine tog vijeka, bilježe blagi pad interesa svjetske likovne javnosti za Meštrovićevom umjetnošću, koji će se nastaviti ratnim i poratnim vihorom, te će gotovo i nestati odlaskom na dva u biti konzervativna i modernoj umjetnosti ne baš pretjerano sklona američka sveučilišta (Syracuse i Notre Dame). Vrijedi spomenuti značajnu izložbu Meštrovićevih djela u Musée Rodin u Parizu, 1969., i izložbe u Pragu i Bukureštu, 1970. godine. Tek dvadestak godina poslije smrti, tadašnji službeni hrvatski kulturni radnici, započinju 1983. nekoliko vrijednih projekata vezanih za 100. godišnjicu rođenja, te se Meštrovićeve skulpture 1987. nakon više destljeća šutnje, opet dostojno predstavljaju na izložbama u europskim kulturnim metropolama, Berlinu, Zurichu, Beču i Milanu.

Početak devedesetih zla sudbina je zadesila, u prvom redu Mauzolej u Otavici, gdje su se odigrale prave orgije divljaštva, u režiji lokalne srpske vojske.

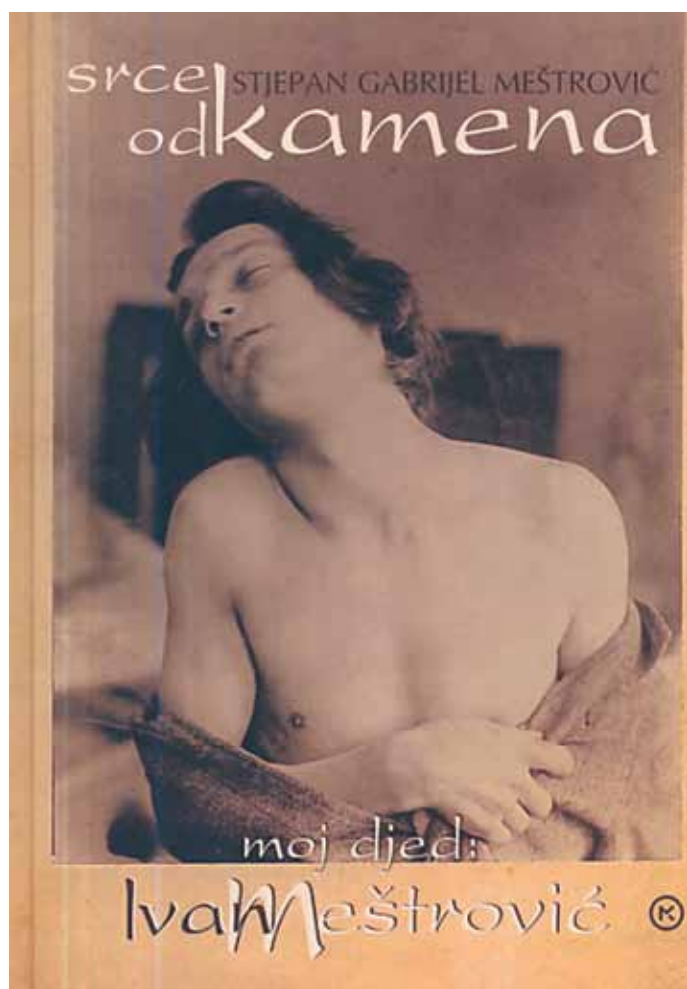
Ali, te rane učinjene na muzejima nekako su prevladane i skoro zacijeljene, ali štetan Zakon o Fundaciji Ivana Meštrovića iz 1991. godine, u prvom redu davanje nejasnih ovlasti kćeri umjetnika, Mariji Marici Meštrović, taj je zakon, bio jedan od glavnih razloga neviđenim javnim prijeporima. Silne polemike, sastanci, sudovanja, uključile su osim same obitelji Meštrović i mnoge sudionike hrvatskog kulturnog i javnog života. Taj rašomon je trajao skoro dva desetljeća, a pogubna vatra tih počesto niskih strasti nekako je ugašena, tek 2007. donošenjem zakona o Muzejima Ivana Meštrovića. Mora se tome dodati, da su se umnogome stvari stišale i dovele u red i zbog biološkog faktora, tj. podmaklih godina glavnih vinovnika, u prvom redu Marice Meštrović (1927-2023.).

Marica Meštrović (1927-2023) je, prema tvrdnjama brata Mate, devedesetih godina i početkom novog milenija dala neovlašteno na odljev najmanje 80 skulptura, među ostalim čikaške Indijance, dobila je od države stan na korištenje, koji je kasnije prodala prije odlaska u Argentinu. Članak povjesničara umjetnosti dr. Zvonka Makovića „Kipara starog kći“, (10821) objavljen u Feral Tribune tjedniku izazvao je tužbu Marice Meštrović. Kći je i dobila spor i novčanu odštetu. Njezin brat Mate je u velikom interviewu u zagrebačkom Globusu, danom uglednom književniku i novinaru Miljenku Jergoviću, naziva bezprizornom varalicom (10896). Angažmanom Mate Meštrovića kod tadašnjeg resornog ministra Bože Biškupića stvari su se koliko toliko počele dovoditi u red. Godine 2007. donosi se zakon o osnivanju Muzeja Ivana Meštrovića (10941), taj organizacijski tip je sigurno bliži izvornoj donatorovoj intenciji, nego što je bila Fundacija Meštrović.

Marica Meštrović je 2007. darovala očev portret svoje majke Olge u mramoru, Galeriji Meštrović u Splitu (10930), 2011. godine objavila je knjigu „Život i djelo Ivana Meštrovića“, (11009), te simbolički, a i doličnije nego inače, zaključila svoje „gazdovanje“ u očevim muzejima.

Meštrovićev unuk Stjepan Gabriel, sin pokojnog Tvrtka, je 2007. objavio knjigu „Srce od kamena“. (10937) Grubi pamflet protiv slavnog djela, koji je imao odjeka u našoj javnosti, inače sklonoj skandalima. On je pokrenuo u nekoliko navrata prodaju djedovih djela u njegovom vlasništvu (11028), koje su

Naslovnica knjige Srce od kamena - Stjepan Gabriel Meštrović.

remetile i stalne postave muzeja u Zagrebu i Splitu. Zadnja inicijativa je bila oko gipsanog odljeva Rimske piete (11107) . Čak je pokrenuto javno prikupljanje novca za otkup umjetnine. Mišljenja sam da je taj gipsani odljev, reprezentativan samo kad je u besprijekornom stanju. Muzeji Ivana Meštrovića su uspjeli ,uz pomoć Ministarstva kulture , ali uglavnom vlastitim sredstvima, otkupiti tu umjetninu. Dobra je stvar , da su u Muzejima Ivana Meštrovića , načinili spisak prioritarnog otkupa Meštrovićevih radova od umjetnikovih nasljednika.

Cijelo vrijeme, od smrti Olge Meštrović, najkonstruktivniji od nasljednika je bio Mate Meštrović i njegova supruga Rumjana. Pokrenute inicijative , jesu štitile njihove interese , ali su imale glavu i rep , te se činilo da im je u prvom redu stalo do valjane promocije umjetničkog djela Ivana Meštrovića (10895,10896,10903).

Četvrta nasljednica, unuka Olga Holmberg ,kćerka prarano preminule Marte Meštrović Šrepel, upadljivo je uvijek bila po strani svih obiteljskih prepucavanja i inicijativa.

Fundacijom Meštrović , a kasnije Muzejima Ivana Meštrovića ,u zadnjih tridesetak godina, rukovodili su: Marina Baričević (1991.-1994.) , Guido Quien (1994.-2003.) , Igor Maroević (2003.-2008.) , Andro Krstulović Opara (2008.-2015.) i Sandra Grčić-Budimir (2015.-).

U tzv.“ zbirki pohrane “ u Galeriji i Atelijeru Meštrović nalaze se djela u vlasništvu četvero nasljednika Ivana Meštrovića. Tu se prema evidenciji iz 2006. godine nalazilo 276 djela , moraju se tim brojkama pridodati i djela iz čuvarnice Gliptoteke HAZU , i radovi drugih umjetnika , između ostalih i portreti Meštrovića koje su napravili Vlaho Bukovac i Vladimir Becić .

Neke od tih radova sukcesivno su otkupljivani od nasljednika , npr. Meštrovićev portret od Vlaho Bukovca. Namjera je da se u okviru mogućnosti i dalje otkupljuju značajni radovi od nasljednika.

Tek 2006., nasljednici su pravomoćnim sudskim rješenjem izvršili podjelu nad umjetninama u njihovom vlasništvu . Ali , nasljednici skupno zadržavaju autorska prava i na umjetninama iz fundusa muzeja , jer se Ivan Meštrović u svojoj „Darovnici“ iz 1952. godine , nije odrekao autorskih prava na svoja djela.

Unuk Stjepan Gabriel Meštrović se bunio da je napravljena renacionalizacija Meštrovićevih djela u njihovom vlasništvu. Stvarne restrikcije sastoje se u tome , da svaku umjetninu koju nasljednici hoće uzeti iz „zbirke pohrane“ moraju prvo ponuditi državi na otkup , a druga da se umjetnine ne mogu iznositi iz zemlje, bez suglasnosti nadležne službe za zaštitu spomenika kulture.

Godine 2032. se navršava sedamdeset godina od umjetnikove smrti , tada ističe i trajanje autorskih prava. Sve muzejske kuće koje posjeduju i čuvaju Meštrovićeva djela, imati će veća prava i ovlasti za prave inicijative, ali i obilježnost da se odgovorno i zakonski ponašaju.

Devedesete godine prošloga vijeka nisu bile sretno za Meštrovića i njegovu umjetnost. Oštećeni i zatvoreni izložbeni prostori i objekti , svade i novinska prepucavanja , vjerovatno je najpozitivnije u tom razdoblju izdavanje „ Građe za bibliografiju Ivana Meštrovića od 1899. do 1993.“ (135) , od strane Fundacije Meštrović.

Izložba u Narodnom muzeju u Beogradu, 2019. god.

Ipak, mora se reći da je zadnjih desetak godina objavljeno podosta knjiga i studija vezanih uz Meštrovićev život i djelo. Prva značajna knjiga objavljena u novom mileniju je svakako knjiga Irena Kraševac „Ivan Meštrović i Secesija. Beč-München-Prag. 1900-1910.“, (10819 c) iz 2002. godine.

Radovi povjesničara umjetnosti vezanih prvo za Fundaciju, pa za Muzeje Ivana Meštrovića, u prvom redu, Ljiljane Čerine (10850, 10945, 10990, 11007, 11026), Barbare Domančić Kovačić (10978), Barbare Vujanović (11057, 11066, 11085, 11062, 11102), Dalibora Prančevića (10959, 10960, 11011, 11019, 11062, 11066, 11080, 11102), Maje Šeparović Palada (11022, 11068, 11083, 11100, 11117), Lane Majdančić (11032, 11094), Danice Plazibat (10986, 11054) i Zorane Jurić Šabić (11038, 11047, 11062, 11063, 11073, 11090, 11109, 11122), svakako su na pravi način pridonijele vraćanju Meštrovićevog djela u fokus naše, a dijelom i strane likovne javnosti.

Muzeji Ivana Meštrovića pokrenuli su likovne radionice za najmlađe i izdanja „Lako razumljiva knjiga o Ivanu Meštroviću“ (11083 i 11121), autorice Maje Šeparović Palada, s dobrim ilustracijama Stipana Tadića i Ivana Svaguše, svakako su dobrodošla novina u našoj muzeologiji i pristupu Meštrovićevom djelu i osobi.

Vrlo značajne su knjige i radnje, Irene Kraševac (10870, 10996, 11076, 11077, 11097), Sandija Bulimbašića (11037, 11045, 11059, 11086), Vinka Srhoja (10962, 11021, 11043), Morane Čale (10850, 10851), Dragice Hammer Tomić (11013, 11044, 11056) i Sabine Kaštelančić (11123).

Meštrovićevim djelom bavili su se i doajeni naše povijesti umjetnosti, Vera Horvat Pintarić (10972), Tonko Maroević (10935a, 11078, 11114), i Ive Šimat Banov (10844, 11023, 11034, 11118).

Kroz cijelu dekadu, 2009.-2020. izlazila je pentalogija Duška Kečkemeta o životu i radu Ivana Meštrovića (10975, 11074, 11110, 11124). Nakon petnaest godina obnove, otvoren je Narodni muzej u Beogradu, a 2019. je ostvarena velika izložba Meštrovićevih djela iz fundusa muzeja (11121). Izdan je i katalog autorice Verice Grujić (11108). Sveučilište

Notre Dame je 2003. konačno izdalo cjeloviti stručni katalog o Meštrovićevim radovima iz sveučilišne kolekcije (10836). Slično je učinilo i sveučilište Syracuse, 2011. godine (11010).

Ivan Meštrović, L'Expression croate (Ivan Meštrović, Hrvatska ekspresija). Meštrović se 2012., nakon 1969. opet se pojavljuje izložbom u Rodinovu muzeju u Parizu (11033a).

Izložba Meštrović i Milles, održane 2013. u Swedish Millesgarden Museum u Stockholmu i Atelieru Meštrović u Zagrebu, uz nazočnost švedskog kraljevskog para, Kralja Carl Gustafa i princeze Sivije i tadašnjeg hrvatskog predsjednika Ive Josipovića. Prijatelji i vodeći kipari svojih naroda, Carl Milles i Ivan Meštrović (11025).

Rodin u Meštrovićevu Zagrebu i Rodinova „Meditacija u Splitu“ (11051), iz 2015. godine.

Izložba „Jadranska epopeja“, 2017. u Krakovu (11081), zatim predstavljanje neotkrivenog spomenika spomenika Jozef Pilsudskom u organizaciji Narodowe Centrum Kultury iz Varšave (11103).

Knjiga „Ivan Meštrović i Česi“, (11102), iz 2018., donijela je nova saznanja o Meštrovićevim vezama s mnogim značajnim osobama iz češke kulturne i političke javnosti.

U Pragu je krajem 2022. otvorena i velika izložba Ivan Meštrović „Kipar i građanin svijeta“. Na izložbi je među izloženim Meštrovićevim djelima, 43 su iz hrvatskih zbirki, 18 djela iz čeških kolekcija, te 7 skulptura iz fundusa beogradskog Narodnog muzeja. Od ukupno 166 djela na praškoj izložbi, osim Meštrovićevih radova bili su i djela Augustea Rodina iz Musee Rodin u Parizu, te radovi čeških umjetnika iz zbirke Galerije grada Praga. (11041)

Malo je znano, da je u Japanu dvadesetih godina prošloga vijeka, podosta pisano o Meštrovićevom kiparstvu i arhitekturi.

Isao Koshimura je 2019. i 2020. svojim radnjama na temu „Ivan Meštrović i japansko društvo kipara Kozosha“, podsjetio na veze japanskih umjetnika s Meštrovićem kao kiparom i arhitektom koji je imao svjetski ugled tih godina poslije I. Svjetskog rata. (11116a i 11130).

Detalj s izložbe u Pragu, 2022. god.

Ipak bez premca, ako gledamo međunarodnu promociju djela Ivana Meštrovića, je uvrštavanje dvaju skulptura „Zdenca života“, 1905. i Starice, 1908., iz fundusa Atelijera Meštrović, na impresivnu izložbu „RODIN-LE LIVRE DU CENTENAIRE“. Izložba je održana 2017. u Grand Palaisu u Parizu, a posvećena je bila obilježavanju 100. godišnjice smrti Auguste Rodina. Osim, svojevrsne Rodinove retrospektive, izložena su djela ultimativne svjetske kiparske i umjetničke elite. Moore, Picasso, Brancusi, Gauguin, Giacometti, De Kooning, Bourdelle i drugi nebrojeni velikani.

Meštrović je reprezentativno predstavljen, na više od dvije stranice, u velikom monografskom katalogu (11077a).

Krajem 2019. godine na aukciji u Parizu, u organizaciji prestižne kuće Christie's, prodana je skulptura „Napuštena“, iz 1907. godine, za rekordan iznos od 331.000 eura (11112). Mramorna skulptura bila je u vlasništvu nasljednika Jelene Savojske, rođenjem iz crnogorske dinastije Petrović, sestre majke kralja Aleksandra Karađorđevića. Meštrović se tom prodajom, samo donekle približio svjetskom kiparskom vrhu. Moore - 28 milijuna dolara, Rodin - 21 milijun dolara, Maillol - 8,5 milijuna dolara, Lehmbruck - 1 milijun dolara, Bourdelle - 450.000 dolara. Ali nitko nije ni blizu Constantinu Brancusiju i njegovoj, „La jeune fille sophistiquée (Portrait de Nancy Cunard), 1928-1932, pomenuti rad je 2018. godine, prodan za više od 71 milijun dolara. Meštrović je oko 1915. godine, na inicijativu, silno zanimljive i moćne Maud Cunard, majke rečene Nancy Cunard, izradio nekoliko uspješnih portreta i portretnih skulptura, nje same, ali i njenog intimusa, dirigenta i osnivača Londonske filharmonije, Thomasa Beechama. M. Cunard je njegov portret u mramoru darovala Tate Gallery u Londonu.

Tijekom zadnjih dvadesetak godina (2000.-2022.) ponuđeno je više od osamdeset Meštrovićevih radova na aukcijama u Europi i SAD.

Postojao je realan interes Victoria & Albert Museum-a u Londonu, da se 2015. priredi Meštrovićeva izložba, na stotu obljetnicu znamenite „ratne izložbe“. Inicijativa uglednog povjesničara umjetnosti mlađe generacije Dalibora Prančevića, otpala je prvenstveno iz kratkovidnih političkih razloga. Izložba u V&A Museumu iz 1915., nedvojbeno je u vrijeme njenog održavanja imala snažan jugoslavenski i srpski pečat, ali, u današnjim totalno novim okolnostima, nije se smjela propustiti prilika da jedan eminentni hrvatski likovni umjetnik, nakon jednog vijeka, ponovo uđe na velika vrata, za financije i umjetnost, u jedan od najvažnijih gradova u svijetu.

Konačno je u ljeto 2023. izašla filmska adaptacija romana „Red, White & Royal Blue“ u produkciji kuće Amazon Prime, ne treba ni spominjati da se film odmah vinuo u top orbitu popularnosti. Homoseksualna priča o dvoje mladih iz najviših sfera američkog i britanskog društva dovodi u prvi plan Meštrovićevu skulpturu „Banović Strahinja“ izloženu u Victoria & Albert Museumu u Londonu. Mladi par obilazi salu sa skulpturama, pritom dajući najveću vizualnu pozornost Banović Strahinji, bez posebnog spominjanja djela. Novine i portali sa ovih prostora su i to pretvorili u trakavicu „Meštrović, Srbin ili Hrvat“ (11043a, 11044a).

Ivan Meštrović je medijski posebno živ na prostorima tzv. ex Jugoslavije. Često je tema raznih napisa, bilo afirmativnih, koja govore o njegovom djelu, npr. o izložbama, obnovi njegovih javnih spomenika, ili o političkim zavrzlamama, odnosu s Karađorđevićima, Lovčenu i Njegošu, „Hrvat ili Sr-

bin“, a počesto i o kompliciranim odnosima među njegovim nasljednicima.

Moramo istaknuti i nekoliko nesvakidašnjih televizijskih projekata. Zagrebački dokumentarist i televizijski voditelj, Robert Knjaz, u okviru serijala „Hrvatski velikani“ (2018.), jednu je cijelu epizodu posvetio Meštroviću. Simpatičan uradak, sniman u više zemalja, na prijateljski način predstavlja Meštra i njegov život i umjetnost. Dok raskošno producirana serija „Senke nad Balkanom 2“ (2019.), autora Dragana Bjelogrića, između ostalog problematizira, ne odveć faktografski točno, peripetije oko gradnje spomenika Neznamom junaku na Avali i Meštrovićeve odnose s budućim knezom namjesnikom Pavlom Karađorđevićem i srpskom društvenom i političkom elitom. Vuk Drašković, kontraverzni književnik i političar iz Srbije, zajedno s režiserom Zdravkom Šotrom, 2021., je napravio film i dramsku seriju „Aleksandar od Jugoslavije“ svojevrsnu afirmativnu biografiju kralja Aleksandra Karađorđevića. Meštrović je predstavljen kao umjetnik i čovjek od osobnog Aleksandrovog povjerenja.

Čak je ikonografija Ivana Meštrovića dosegla brojku od oko 150 evidentiranih radova (skulptura, plaketa, medalja, slika, crteža, grafika, karikatura, filatelije i multimedije). Više od četrdeset umjetnika iz zemlje i svijeta, na taj je način izrazilo poštovanje prema Meštroviću, od karikature Maksima Gasparija iz 1903. i Ive Kerdića i njegove portretne plakete 1904. godine, pa do recentnih radova današnjih likovnih i konceptualnih umjetnika. Posebna počast iskazana je Meštroviću u putovnici Republike Hrvatske, gdje je njegovo djelo „Povijest Hrvata“ prikazano, kao prva, među kulturno-povijesnim znamenitostima Hrvatske.

Veliku medijsku, pa čak i kulturno-političku pozornost, privukla je inicijativa „Chicago Monuments Project“ (11132c). Osnovano je posebno povjerenstvo koje je trebalo napraviti reviziju oko 500 javnih spomenika u Chicagu u okviru projekta „rasnog iscijeljenja i povijesne procjene“. Meštrovićevi radovi u Grant Parku, „Indijanac s kopljem“ i Indijanac sa strijelom, našli su se zbog „romantiziranog i reduciranog prikaza Indijanaca“ među 41 spomenikom o kojima se raspravljalo 2021., i kojima je prijetila eventualna krajnja mjera, uklanjanje s ulica i trgova Chicaga. Hrvatska kulturna javnost i resorna ministarstva (kulture i vanjski poslovi) ustale su u obranu izvrsnog Meštrovićevog ostvarenja (11134a), uz pregršt stručne, umjetničko-povijesne argumentacije. (11135b)

Čak i gorljivi protivnici Meštrovićevih „Indijanaca“, ne odriču kvalitetu samih skulptura. Hayley Negrin, mlada povjesničarka (University of Illinois, Chicago), u uglednom Washington Postu (11135a), ističe Meštrovićev umjetnički doprinos, ali zamjera autoru i neizravno ugovarateljima (The Art Institute of Chicago Board of Trustees), nedovoljno poznavanje indijanske povijesti i njihove osobnosti. Navodeći kao posebno važnu činjenicu, da je Chicago grad u kojem danas živi indijanska, domorodačka (Native Americans) zajednica od 65.000 ljudi. Inače je u zadnjih desetak godina uklonjeno više od 200 javnih skulptura širom SAD. Oko sto uklonjenih spomenika, vezano je za Konfederaciju i njihove ratne vođe, na 15 spomenika Španjolskom kolonijalizmu, i više od 40, drugim kontraverznim javnim osobama iz prošlosti. (11135c)

Posebno je na udaru političkih, rasnih i svakovrsnih prepucavanja, slavni Christopher Columbus, istraživač i pronalazač američkog kontinenta, ukupno je javno ili gerilski, uklonjeno, uništeno ili oštećeno najmanje 36 njegovih

spomenika, čak je skrnavljenju, jednog od njih, posvećena jedna epizoda iz 2002. godine kulturne televizijske serije Sopranos. Taj spomenik Columba u Newarku, rad Giuseppea Ciochetta konačno je i skinut je s kamenog postolja 2020, uvažavajući tadašnje narasle proteste organizacije američkih afroamerikana Black Lives Matter.

Ivan Meštrović i njegovi mnogi javni spomenici, imaju dugu, zanimljivu i nadasve problematičnu povijest.

Najveći Meštrovićev nerealizirani javni projekt je svakako Vidovdanski hram. Drvena maketa, koja se danas nalazi izložena u Kruševacu, u omjeru 1:30, iz 1913. godine, svjedoči o tom megalomanskom projektu. Dvadesetih i tridesetih godina prošloga vijeka, tu su, Konjanici za tzv. Zemunski most u Beogradu, Kraljev kamen u Splitu, zatim spomenik Maršalu Pilsudskom u Varšavi i Simon de Bolivaru za Peru.

„Spomenik Židovima“ u New Yorku, koji je radio u suradnji s arhitektom Erichom Mendelsohnom, najznačajniji je neizvedeni Meštrovićev javni projekt poslije drugog svjetskog rata.

Silne kontraverze pratile su od 1909. do samog otkrivanja 7.XI.1926., natječaje i postavljanje spomenika Josipu Jurju Strossmayeru Zagrebu.

Od 1913. do 1928. nevolje oko samog spomenika i lokacije prate „Pobjednika“, današnji ultimativni vizualni simbol grada Beograda. Kontraverze oko ovih spomenika je posebno obradio kroz mnogobrojne karikature u listu „Koprive“, ruski emigrant, talentirani crtač i karikaturist, Sergej Mironović Golovčenko (3395). Meštrović mu je bio posebno na tapetu, radi isključenja istaknutog crtača i strip umjetnika Andrije Maurovića i njega sa zagrebačke likovne akademije. Razlog je pomalo rigidan i bizaran, tadašnji studenti likovne Akademije nisu smjeli objavljivati svoje radove u komercijalnoj formi, tj. nisu smjeli zarađivati svojim likovnim radom, za vrijeme trajanja studija.

Bez premca je svakako, za i protiv „Grgura Ninskog“ na Peristilu u splitskoj Dioklecijanovoj palači. Osim bezamalo cijele splitske, hrvatske i jugoslavenske javnosti, predvođene don Franom Bulićem s jedne, a s druge strane Meštrovićem i banom Ivom Tartagliom, pera su ukrstila i mnoga imena iz europske umjetničke i kritičarske struke; Joseph Strzygowski, Werner Schurmann, Jacques Zeiller, Ernest Hebrard, Max Graf, J. Stubben, Rudolf Seiber, Pericle Ducati, Ugo Ojetti, G.B. Angelletti. Uglavnom priznajući skulptorske kvalitete „Grgura“, ali nikako se ne mireći s Peristilom kao lokacijom spomenika. Meštrović je odnio pirovu pobjedu, spomenik je pompozno otkriven na antičkom Peristilu, 29.IX.1929.

Silne kontraverze izazvao je i Spomenik Neznamom junaku na Avali, radi rušenja ostataka grada tvrđave Žrnova i malog memorijalnog obilježja iz 1915., o kojem se još uvelike piše u Srbiji, a već smo spomenuli da je snimljena i visokobužetna serija „Senke nad Balkanom 2“, koja problematizira simboliku Žrnova i samu gradnju tog mega projekta.

Grguru Ninskom, jedino po medijskoj pažnji i interesu javnosti, ovaj put primarno, crnogorskoj i srpskoj, ali i s određenim svjetskim odjekom, može parirati Mauzolej Petru Petroviću Njegošu. Prijepori su trajali od pokretanja inicijative 1952. do samoga otvora 1974. Publikacija „Sumrak Lovćena“ reizdana 1989. bila je vrhunac obnovljene kampanje, orkestrirana od vrha srpske kulturno-umjetničke i političke elite, moglo bi se ustvrditi da je Mauzolej, ostao netaknut, u prvom redu zbog ratnog ludila koje je započelo ranih devedestih. U manjem obi-

mu i donekle ublaženih stavova, polemike traju i dandanas.

Relativno su svježije polemike i neslaganja oko spomenika Nikoli Tesli u Zagrebu (10913). Teslin spomenik se nalazio u parku Instituta Ruđer Bošković, da bi se 2006. godine, povodom 150. godišnjice rođenja velikog pronalazača i znanstvenika, premjestio kraj križanja Tesline, Masarykove i Preradovićeve ulice u Zagrebu. I danas traju prijepori oko lokacije i prava na vlasništvo spomenika. (11145)

Poratnih godina 1947 i 1948. u Bukureštu su razmontirana i maknuta tri Meštrovićeva spomenika, monumentalni spomenici Kralju Ferdinandu i Kralju Carolu, i jedna od rijetkih Meštrovićevih javnih, a intimizmom prožetih skulptura, sjedeći Jon C. Bratianu. (10896a, 11120a)

U Splitu su uklonjeni, u studenom 1941. iz Peristila Dioklecijanove palače, Grgur Ninski, s Prokurativa spomenik Luki Botiću s reljefom Bijedne Mare na postamentu, sa spomenika Marku Maruliću na Voćnom trgu, talijanski okupatori 1941. uklonili su natpis „Ivan Meštrović svoje djelo poklonio“. Početkom lipnja 1941. u Dubrovniku, na Pilama, veliki kameni reljef Kralju Petru I. Ista sudbina je zadesila u srpnju 1941. i spomenik Kralju Aleksandru u Cetinju u Crnoj Gori. (11133). Spomenik Svetozaru Miletiću u Novom Sadu, razmontiran je sredinom 1941. godine. I veliki kameni reljef Bana Petra Berislavića iz trogirske gradske lože uklonjen je 1941.

Grgur Ninski je konačno vraćen i postavljen 1954. na novu poziciju, između Zlatnih Vrata Dioklecijanove Palače i Gradskog parka u Splitu, gdje se i danas nalazi. (6475, 6504)

Spomenik pjesniku Luki Botiću u Splitu, poslije drugog svjetskog rata preseljen je s Prokurativa na Marjan. Reljef Petra Berislavića vraćen je 1945. u gradsku ložu u Trogiru, a brončani tribun Svetozar Miletić, vraćen je već krajem 1944., na centralni trg u Novom Sadu.

Granitni spomenik Jon C. Bratianu je vraćen 1992., s manjim oštećenjima, postavljen je kraj biblioteke koja nosi njegovo ime u Bukureštu.

Spomenici rumunjskim vladarima Ferdinandu i Carolu i srpsko-jugoslavenskim kraljevima Petru i Aleksandru, doživjeli su trajno uklanjanje. Krajem sedamdesetih u prostorijama Galerije umjetnina u Dubrovniku, pronađen je, sakriven, veliki kameni reljef Kralja Petra I., koji se od ranih dvadesetih godina nalazio uzidan na Pilama, a kasnije je maknut i pronađen u prostorijama koje koristi kulturno-umjetničko društvo „Lindó“ u Dubrovniku (11042a).

Čak je i velika skulptura „Čovjek i sloboda“ u kolovozu 2000., premještena sa sjevernog zida Mayo Clinic u Rochesteru, ali na puno prihvatljivije mjesto, u centralni atrij, te prestižne medicinske institucije.

Veliki spomenik Ocu Lopezu u St. Augustinu na Floridi je u prisustvu autora i njegove supruge otkriven 1958. godine na zemljištu tamošnje katoličke misije, a 2011. godine premješten je na nedaleku i atraktivniju lokaciju unutar same misije, ispred monumentalnog The Great Cross (Velikog Križa), visokog oko 64 metra.

Crkva u Biskupiji je oštećena za vrijeme 2. svjetskog rata.

Za vrijeme Domovinskog rata (1991-1995) ozbiljno je oštećen i grubo vandaliziran Mauzolej u Otaviciama.

Pokazali smo da je svakovrsna sudbina pogadala Meštrovićeve javne skulpture, i to u razdoblju dužem od jed-

nog vijeka, a recentna dešavanja u Chicagu, ako je zdravog razuma, humanizma i valjane umjetničke prosudbe, mogu rezultirati jedino trajnim ostankom „Indijanaca“ u Grant parku.

Galerija Meštrović u Splitu, Atelier Meštrović u Zagrebu, Spomen galerija Ivana Meštrovića u Vrpolju, te zbirka Meštrovićevih djela unutar Muzeja Drniške krajine, nastale su uglavnom kao donacije Ivana Meštrovića, realizirane većim djelom od 1952. do autorove smrti 1962. Slično su nastale i kolekcije na sveučilištima u Syracuse i Notre Dame, te ona u Baton Rouge u Louisiani. Kolekcija iz splitske Galerije umjetnina je uglavnom potekla od konfiscirane zbirke, Meštrovićevog kuma i prijatelja, dr. Ive Tartaglije. Jedino je kroz državni otkup, i to uglavnom, većine od „43 fragmenata Vidovdanskog hrama“, nastala zbirka Narodnog muzeja u Beogradu, i to u prva dva desetljeća dvadesetog stoljeća. Narodni muzej u Beogradu je bio zatvoren za posjetitelje oko petnaest godina, ponovo je otvorio vrata 2018., a već je krajem 2019. priređena velika izložba Meštrovićevih djela iz muzejske zbirke. Najviše Meštrovićevih djela nalazi se u Gliptoteci HAZU u Zagrebu, i to uglavnom gipsanih odljevaka, pretežito u vlasništvu Meštrovićevih nasljednika. Zgrada Gliptoteke (Stara Sternova kožara) od kraja 2022. je iseljena i započelo je višegodišnja obnova te stare i u zagrebačkom potresu oštećene zgrade. Atelier Meštrović je pretrpio stanovita oštećenja u potresu koji je u ožujku 2020. pogodio Zagreb, opsežni radovi i selidba oko 350 Meštrovićevih djela na novu lokaciju započela je u travnju 2022. (11138b). Snite Museum u okviru Sveučilišta Notre Dame čuva više od 300 skulptura, crteža, lika i grafika Ivana Meštrovića. Samo je manji dio reprezentativno izložen. Dugogodišnji rektor Sveučilišta i veliki Meštrovićev podupiratelj Theodore M. Hesburgh (1917.-2015.) godinama je pokušavao napraviti samostalan Meštrovićev muzej unutar velikog sveučilišnog kampusa. (11010a)

Ivan Meštrović je nevjerojatnom brzinom, iz veoma siromašne i primitivne obitelji i sredine, današnjim rječnikom rečeno postao umjetnički celebrity. Nevjerovatne radne energije, talentiran, sve to upotpunjeno s urođenom bistrinom, u ranim dvadesetim ga je afirmiralo kao europskog, a nešto malo kasnije i svjetski priznatog kipara. To nije slučaj s nijednim likovnim umjetnikom s ovih prostora, do pojave beogradske konceptualne umjetnice Marine Abramović, a kojoj je izazivanje pozornosti i bila jedna od osnovnih umjetničkih namjera i zadaća. Imali su među likovnjacima stanovitu europsku percepciju i naš Vlaho Bukovac i srpski slikar s bečkom adresom Paja Jovanović, kasnije kipari Dušan Džamonja i Ivan Kožarić, slikar Julije Knifer, te neki drugi umjetnici. Čak i među književnicima, zlatna trojka književnosti u XX. stoljeću na ovim prostorima; Ivo Andrić, Miroslav Krleža i Miloš Crnjanski, imala je stanovitih uspjeha na europskoj literarnoj i kazališnoj sceni, koje je pomalo sve zasjenio, Andrićev Nobel iz 1961. godine, ali ipak je to daleko od Meštrove umjetničke slave. S obzirom da je bio atelijerski tip i zaista neumorni radnik, fascinantno je koliko je Meštrović imao poznanstava, usmenih i pismenih kontakata sa značajnim sudionicima njegove epohe, i to u nekadašnjoj zemlji i širom svijeta.

Iz svijeta umjetnosti i znanosti: Auguste Rodin, Antoine Bourdelle, Leonardo Bistolfi, Giovanni Prini, Giovanni Papini, Eleonora Duse, Thomas Beecham, Nikola Tesla, Mihailo Pupin, Olga Signorelli, Papa Pio XII, Kardinal Spellman, Maude Cunard, Igor Stravinski, Sergei Diaghilev, Maksim Gorki, Ezra Pound, Marguarite Yourcenar, H. D. Lawrence, William Butler Ye-

ats i James Joyce, te nepregledan zbir važnih političkih osobnosti prve polovice 20. stoljeća koja su se vrmala Balkanom. Odjek Meštrovićeve umjetnosti u biranim europskim, pa i svjetskim krugovima, bio je zaista značajan.

Meštrović, osim nekih serioznih naznaka u nekoliko skulptura, kao što su, Pieta, 1914. i Sv. Luka Evanđelist, 1915., za sigurno nije bio avangardni umjetnik, koji bi poticao i otkrivao nove spoznaje i likovne stilove, ali je u čitavom svom dugom stvaralaštvu bio prožet istaknutim vrednotama prošlih razdoblja. Umjetničko nasljeđe Egiptata, Grčke, Asirije, Perzije, pa gotika i sve do renesanse i velikog maga Michelangela, klasicizma, te Rodina u samim počecima ozbiljnog bavljenja kiparstvom.

Svi zainteresirani dionici, iz mnogih institucija gdje se nalazi glavnina Meštrovićevih djela, prvenstveno u Muzejima Ivana Meštrovića, muzejima u Drnišu i Vrpolju, Gliptoteke HAZU, Galerije umjetnina u Splitu, oni u sveučilištu Syracuse i LASM u Baton Rouge, te, brojčano i kvalitativno najznačajnijoj od američkih kolekcija, onoj Snite Museuma na sveučilištu Notre Dame, pa i nezaobilazna zbirka beogradskog Narodnog muzeja, moraju nastaviti promovirati i rasvijetljavati njegovo djelo, jer Ivan Meštrović je bio istaknuti umjetnik ne samo svog naroda i ovog podneblja, već i univerzalnih raspona, snažno prepoznat u tridestak zemalja i na četiri kontinenta.

Bio je često pretjerano hvaljen ili pretjerano kritiziran, a u okvirima glavnih tokova pisane svjetske povijesti umjetnosti gotovo i zaboravljen, njegova likovna ostvarenja – u cjelini i u izboru su nesumnjiva, pa će, uvjeren sam, i on, kao i mnogi istaknuti umjetnici dalje i bliže prošlosti, neminovno dočekati opću pozornost i zaslužno vrednovanje.

Plakat izložbe *Rodin* u Meštrovićevom Zagrebu.

(Bilješke se u tekstu navode podignutim brojem izvan zagrada)

1. Z. Tomičić, na temelju razgovora s Meštrovićevim kasnijim rođacima u Otavicama, veli da je prva Matina žena bila iz obitelji Reljanović, zvane Bajader (66⁷³), dok M. Marjanović, na temelju pričanja Ivana Meštrovića, veli da je druga žena, Marta, bila iz obitelji Gabrilović-Bajader (4180, br. 7, str. 5; VIII. 1¹⁴). F. Marušić, najbolji poznavatelj obitelji Meštrović, pisao je 1937. da je prva Matina žena Ana bila iz porodice Reljanović, zvane Bejader, što je najpouzdanije (26¹⁴).

2. D. Kečkemet: Zapisi i likovna djela Frane Pavlova, brijača i poštara iz sela Ložišća na otoku Braču. Čakavska rič, Split, 1973, br. 1, str. 101-125.

3. Rukopisi su konzervirani i laminirani u laboratoriju JAZU u Zagrebu 10. I. 1962.

4. Nikola Adžija (1875-1972). Potječe iz drniške činovničke obitelji. Otac gostioničar. Sudjelovao aktivno u političkom i kulturnom životu Drniša između dva rata i nakon Drugog rata. God. 1901. osnovao u Drnišu ogranak *Hrvatskog sokola*, a 1904. *Radničko društvo*. Od 1905. činovnik u Općini, a od 1933. načelnik Općine. 1960. darovao je kuću, skulpture i slike Ivana Meštrovića, koje je od umjetnika dobio na dar, za Meštrovićevu zbirku u Općini Drnišu, kao i knjižnicu, da se osnuje zavičajni muzej. Muzej Drniške krajine otvoren je 1971. god. N. Adžija je sakupio građu za povijest kraja i pisao o prošlosti Drniša i o počecima Ivana Meštrovića. Radovi, osim novinskih članaka o mladom Meštroviću, ostali su u rukopisima u Muzeju (I. 26. 5; 9066).

5. U jednom od tih pisama, 1967, odgovara šaljivo Meštrović iz Amerike devedesetdvo godišnjem Adžiji: „Ti na slici, koju si mi poslao, strižeš ušima kao zec, te me je začudilo da ti je sluh oslabio. Ja ću ti rado poslati one slušalice, a ti ćeš mi javiti kad budeš isprobao. Nadam se da ćeš ženu čuti kad bude ljubezne riječi govorila, a kad se obratno dogodi, onda jednostavno skini slušalice...” (7706).

I otac Nikole Adžije, gostioničar *Lokande* u Drnišu, Toma Adžija, davao je vrlo pogrešne podatke o otkriću mladog Meštrovića jednom Drnišaninu, koji ih je zatim objavio. Prema njemu König je došao u Drniš u vezi s gradnjom željeznice od Siverića do Knina i vidio je dječaka kako pasući ovce rezucka u drvu. Kad je pitao što to radi, odgovorio mu je da radi „svoje ovčice“. König mu je rekao da donese svoje radove u Adžijinu gostionicu i tu su se ugledni Drnišani složili da pomognu njegovom školovanju (9611).

6. Vladislav Laboš (1855-1924), sin pjesnika ilirca Andrije Laboša, završio je gimnaziju u Zagrebu, a bogosloviju 1878. u Beču. Do 29. godine gotovo je izgubio vid. Bio je župnik u Kaštu, rektor Grkokatoličkog sjemeništa u Zagrebu, dalmatinski vikar i župnik u Kričkama. Biskup Strossmayer i Franjo Rački predlagali su ga za križevačkog biskupa. Bio je i kućni papin prelat. Umro je u Ruskom Krsturu (7634). Podatke o V. Labošu zahvaljujem također njegovom nećaku, slikaru Zlatku Latkoviću i vrpoljskom nastavniku Eugenu Holiku (XVI. 24).

7. I na taj napis Živka Strižića reagirao je Nikola Adžija, tvrdeći da “ni Marun, ni Mišura, nemaju sveze s počecima Meštrovićevog podizanja i školovanja”. “Ja sam još jedini živući izvor, od koga, ako tko želi saznati istinu o počecima Meštrovića, može dobiti dokaze.” (7813).

8. U tome je nekoliko činjenica nejasno: prvo, sinjska je pruga izgrađena tek 1903. godine, kada je Meštrović već studirao u Beču, pa se eventualno moglo raditi o daljnjoj pomoći studiranja. Možda se radilo o drugoj pruzi, prema Siveriću i Drnišu, tim više što se postavlja pitanje, što bi mladi seljačić putovao iz Splita u Sinj. Zatim, radi se i o zaista prevelikoj svoti novca za odštetu.

Međutim, nakon što je inž. Slavko Sirišćević uputio pismo s tim podacima starom Adžiji, da provjeri te podatke, ovaj je i njemu uvrijeđen otpisao, smatrajući ih nevjerodostojnima. On posjeduje listu onih koji su pridonijeli za školovanje, među kojima nema Splićana, nego su samo Drnišani. On sumnja da je Meštrović mogao dobiti tako veliku odštetu, jer mu je, navodno, baš on, preko Biankinija, u Beču isposlovao stipendiju Zemaljskog odbora (I. 26. 3).

8a. Na prednjoj strani fotografije zapisana je godine 1896, a na poleđini “Vlasništvo M. R. Zenić...” To je vjerojatno kopija originalne fotografije. Godina 1896. je teško vjerojatna, jer se ne radi o trinaestogodišnjem dječaku, nego prije o petnaestogodišnjem (uzevši u obzir da je Meštrović bio malenog rasta i da i na drugoj fotografiji iz 1900. izgleda mlađi). Godine 1896. dječak još nije pobudio pozornost da bi ga se fotografiralo. Snimljen je možda ljeti 1899, dok je u Drnišu pohađao skraćenu osnovnu školu (6762^{34, bilj. 1}).

Manfred Makale piše u jednom dopisu iz Šibenika 1939. da je od Milana Zenića dobio tu fotografiju što ju je snimio kaptan Šime Grubišić-Rovilo (5752).

9. Tijardovići su podaci vrlo nepouzdana. On veli da je Meštrović imao četrnaest godina; da je došao u pratnji učitelja; majstora Bilinića zove Belinić. Tijardović, uostalom, tada nije imao ni pet godina jer je rođen 1895.

9a. D. Kečkemet: Restauracija zvonika splitske katedrale. Zbornik zaštite spomenika kulture, knj. VI-VIII, Beograd 1957, str. 37-76.

9b. Fotografija se nalazi u Galeriji umjetnina u Splitu, gdje je došla poklonom F. D. Marušića. K. Prijatelj, koji ju je objavio, smatra da prikazuje mladog Meštrovića u Beču krajem 1900. Mislim da je fotografiran u nekom splitskom atelijeru iste godine (već je tada obukao građansko odijelo, ali zadržao crvenkapu). Vjerojatno je snimljen radi dobijanja putničkih ili školskih isprava (6742^{34, bilj. 1}).

10. Usmeni podaci Pavla Bilinića, Emanuela Vidovića, Tome Rosandića, Harolda Bilinića, Ljube Prijatelja i Lovre Katića. Novinski članci, bilješke i oglasi: Paolo Bilinić, *La Difesa*, Split, IV/5, 20. I. 1887, str. 4; Split, 9. Lipnja. *Narod*, Split, V/68, 21. IX. 1888, str. 3; Obćinski dom. *Narod*, Split, VI/75, 8.

X. 1889, str. 3; Novi oltar. Jedinstvo, Split, 27. IX. 1898; Narodni list, Zadar, 11. I. 1902; Kipar Bilinić... Jedinstvo, Split, X/28, 7. IV. 1903, str. 3; Poljepšanje obćinskog perivoja. Jedinstvo, Split, X/55, 3. VII. 1903, str. 3; Domaće vesti. Narodni list, Zadar, XLII/75, 19. IX. 1903, str. 3; Novi mramorni oltar. Dan, Split, 30. III. 1905; Novi ôtar. Jedinstvo, Split, XII/26; 31. III. 1905, str. 2; Za domaću umjetnost. Crvena Hrvatska, Dubrovnik, 23. X. 1907; In cimitero. Il Dalmata, Split, 27. XI. 1913; Novo doba, Split, XIII/152, 3. VII. 1930, str. 5.

Većinu nacрта, izvedenih i neizvedenih oltarnih i nadgrobnih spomenika, prodao je Bilinić u starijim godinama nekom nepoznatom bračkom klesaru, da ih ovaj dalje upotrijebi. Mnogi su uništeni u Splitu za bombardiranja 1942, a preostalih 9 nacрта dao mi je stari Bilinić 1952. da ih pohranim u Muzeju grada Splita, gdje se i danas nalaze. Najljepši nacrt, projekt oltara za crkvu u jednom dalmatinskom manjem mjestu, potpisao je E. Vecchietti.

11. Dr. Emil Vecchietti. Narod, Split, 18. II. 1890; Jedinstvo, Split, 5. IX. 1899; Škola risanja... Narod, Split, 10. III. 1893; Hrvatsko kazalište u Spljetu. Dom i sviet, Zagreb, 193, str. 222; Novo hrvatsko glumište u Splitu. Vienac, Zagreb, 1893, str. 301; + Dr. Emily prof. Vecchietti. Jedinstvo, Split, 12. VI. 1901; C. Fisković: O graditeljima Josipu Sladi i Emiliju Vecchiettiju u Splitu. Kulturna baština, Split 1987, br. 17.

12. Usmeni podaci Pavla Bilinića, Ljube Prijatelja i ostalih. Poljepšanje općinskog perivoja. Jedinstvo, Split, 3. VII. 1903.

13. Isti usmeni podaci.

14. Usmeni podaci Pavla Bilinića, Emanuela Vidovića, Ljube Prijatelja, Ante Cukora i ostalih.

15. Toma Rosandić pogrešno veli da je Ferraroni došao u Bilinićevu radionicu nakon Meštrovićeva odlaska na studije u Beč, iako u istom pismu gvardijanu o. Glibotiću kaže da se veliki oltar u imotskoj župnoj crkvi, što ga je izvodio Arturo Ferraroni, radio 1900. godine, dakle dok je i Meštrović bio u Bilinića (7721).

16. Navedeni usmeni podaci.

16a. A. Cettineo: Magarčićeve ekloge. Split 1954, str. 57.

17. Gotovo su sve ranije Meštrovićeve biografije pogrešno navodile godine njegova dolaska u Split i odlaska u Beč, ili ih uopće nisu navodili. Nikola Adžija je smatrao da je to bilo 1901. godine, a odlazak u Beč 1902, dok Laurence Schmeckebier u američkoj monografiji 1959, pisanoj uglavnom prema Meštrovićevim sjećanjima, navodi kao godinu dolaska u Split 1898, odlazak u Beč 1899, a godinu primanja na bečku Akademiju 1900, umjesto 1901. (46⁴⁹).

18. Prema drugome podatku majstor je otputovao u Imotski u vezi s izradom oltara (VIII. 1⁴¹).

19. Miho Markovina je autor kipa Krista koji je do 1945. stajao na raskršću cesta u Solinu, a danas je u parku kod župne crkve. Autor je, između ostaloga, i oltara u crkvi Gospe od Uznesenja u Svinišću. (Javne zahvale. Narodni list, Zadar, 1. XI. 1899; Miho Markovina. Jedinstvo, Split, 23. X. 1900, str. 3).

20. Izložba kiparskog djela. Jedinstvo, Split, 6. I. 1900, str. 3; Djelo kipara Ivana Rendića. Isto, 9. I. 1900, str. 3; Djelo kipara Ivana Rendića. Obzor, Zagreb, 12. I. 1900.

21. Poprsje. Jedinstvo, Split, 9. II. 1900; Novo Rendićevo djelo. Obzor, Zagreb, 12. II. 1900; Ivan Rendić. Jedinstvo, Split, 2. III. 1900, str. 3.

21a. Uspomene dr. Slavana Vidovića na Emanuela Vidovića. Rukopis, Arhiv Emanuela Vidovića. Muzej grada Splita, AV 8/II.

22. Domaće vesti. Narodni list, Zadar, XL/28, 26. IV. 1901, str. 3; Domaće vesti. Isto, XL/85, 23. X. 1901, str. 3.

23. Otto Breicha, Gerhard Fritsch: Finale und Auftakt. Wien 1898-1914. Salzburg 1964; Carl Schorske: Beč krajem stoljeća. Zagreb 1997; Viktor Žmegač: Bečka Moderna. Zagreb 1998.

24. François Giroud: Alma Maler ili umetnost zavodjenja. Sarajevo 1988, str. 12.

25. Domaće vesti. Narodni list, Zadar, 2. II; 6, 13. V; 17. X; 2, 16. XII. 1903.

25a. D. J. : Seceija i "Ver Sacrum". Mladost, Beč, 1898, str. 3.

26. Domaće vesti. Narodni list, Zadar, 28. II; 7. III. 1903.

26a. Prema manje pouzdanom podatku Manfreda Makalea, mladića je na bečkom kolodvoru dočekaao Milan Zenić i smjestio u jedne češke obitelji.

26b. Nepouzdan je podatak M. Zenića da je mladi Meštrović, posredovanjem raznih zagovornika, primljen kod prof. Angelia, a kasnije u Umjetničku akademiju (5752).

26c. Königova žena Marie vjerojatno je bila mnogo mlađa od svog muža, jer su se vjenčali 1895, a 1900. se on spominje kao stari umirovjeni profesor (XII. 5).

27. König, Otto. Das geistige Wien. Künstler-und Schriftsteller-Lexikon. Wien 1890, str. 137.

28. Tekst ploče glasi:

U OVOJ KUĆI	IN DIESEM HAUS
JE ŽIVIO I	LEBTE UND
RADIO 1907	WIRKTE 1907
VELIKI	DER GROSSE
HRVATSKI	KROATISCHE
KIPAR	BILDHAUER
IVAN MEŠTROVIĆ	
1883 – 1983	
ZUR 100. WIEDERKEHR DES GEBURTSTAGES	
STIFTEN DIE KROATEN IN ÖSTERREICH	
DIESE GEDENKTAFEL. WIEN 1983 (9011).	

29. Dem Meister Ivan Meštrović dem reven Mitschöpfer, in aufrichtigen Wertschätzung, der Autor!

30. Pisma mladog Meštrovića objavljujem u izvornom obliku, tek s malim intervencijama u interpunkcijama i sl. Radi ispravnog razumijevanja. Rukopis je još dosta nevjest.

31. F. Giraud: Alma Maler ili umetnost zavodjenja. Sarajevo 1988, str. 24.

32. Nije točan podatak u jednom kratkom Meštrovićevom životopisu iz pera njegovog prijatelja Andrije Milčinića i u kasnijem interviewu slikara Mirka Račoga, da je Ivan Meštrović upoznao Ružu 1904. godine, jer postoji njegovo pismo Ruži iz studenoga 1903, iz kojega se zaključuje da se već kraće vrijeme poznaju i da su zaljubljeni (XIII. 1).

33. Meštrović je zacijelo pogrešno datirao svoje pismo 28. I, a ne 28. II, jer je ono prethodno Kršnjavijevo 12. II. 1905.

34. Zahvalan sam g. Tomi Meštroviću u Splitu, koji mi je pružio na uvid tu obilnu i za Meštrovićev život i djelo dragocjenu prepisku, koju sam tom prigodom sredio i datirao nedatirana pisma.

35. U pismu ravnateljici Atelijera Meštrović u Zagrebu, Vesni Barbić, Meštrović je iz South Benda 5. V. 1960. pisao "... taj portret sam radio još kao đak na Umjetničkoj akademiji u Beču, naravno u svom privatnom atelieru. To je bilo, ako se dobro sjećam 1902..." (9027). Međutim, to je bilo tek početkom 1904. godine, a nikako 1902.

36. Pismo nije datirano godinom, ali se odnosi na 1904. a ne 1905. godinu, zaključujući po rukopisu (osobito početnom slovu P; po tome što Meštrović 1904. piše "Presvietli" a 1905. "Presvijetli"; i po tome što se spominje upravo održana izložba Meštrović-Krizman, a ta je bila u svibnju 1904. godine. Također pisma datirana samo 6/VI i 21. VI.

37. Kršnjavijevo ili Meštrovićevo pismo pogrešno je datirano, jer je prvo datirano 16/5, a drugo, kao odgovor na njega, 15/5. 1905.

38. U pismu se spominje *Čingrijina bista*, izrađena 1906. i dr. A. Trumbića, čiju je suprugu Meštrović portetirao 1906. god.

39. Upismu se spominje reprodukcija 1905. otkrivenog spomenika Botiću u Splitu i česma *Na zdencu života*, dovršena 1906.

40. Hermann Bahr: *Dalmatinische Reise*. Berlin 1912; U dragom kraju. Zagreb 1942, str. 143-156; H. Bahr: *Dalmatinsko putovanje*. Gordogan, Zagreb, 8/20-21, IV. 1986, str. 107; Hermann Bahr: *Dalmatinsko putovanje*. Zagreb 1991, str. 89-90.

41. Giacomo Scotti u članku o Meštrovićevim vezama s Italijom 1983. piše da je on već 1905. kao student posjetio Italiju i tu se upoznao s Rodinom i da je u Rimu i Firenci ostao dva mjeseca. Za taj podatak nemamo nikakav drugi pismeni dokaz, pa možemo pretpostaviti da se to odnosi na Meštrovićev boravak u Italiji 1907. godine (9240).

42. Meštrović mnogo kasnije u *Uspomenama* piše da su oni primijetili njegovu radikalnije držanje prigodom II. Jugoslavenske izložbe u Sofiji; međutim, izložba u Sofiji je bila nakon one u Beogradu, tek 1906. *Slovenski jug* je osnovan te 1904. godine.

43. Domaće vesti. Narodni list, Zadar, 42/40, 20. V. 1903, str. 2.

44. Domaće vesti. Narodni list, Zadar, 42/50, 24. VI. 1903, str. 6.

45. Zadnje vesti. Narodni list, Zadar, 42/50, 24. VI. 1903, str. 3.

46. Dane (Matošić ?) : Značajna uspomena. Novo doba, Split, 4/70, 26. III. 1921, str. 3.

47. Domaće vesti. Narodni list, Zadar, 42/94, 25. XI. 1903, str. 2.

48. H. Bahr : *Dalmatinsko putovanje*. Zagreb 1991, str. 132-133, 148.

49. F. Giroud: *Alma Maler* ili umetnost zavođenja. Sarajevo 1988, str. 12, 22.

50. Isto, str. 15.

51. L. Schmeckeber u monografiji o Meštroviću 1959. navodi da je K. Wittgenstein, osim fontane *Na izvoru života* kupio u Meštrovića i česmu *Na zdencu života* (*At the Well of Life*), što ga je 910. kupila zagrebačka Općina, pa bi prema tome postojala dva odljeva *Zdenca života*, za što nema potvrde (46¹⁵). *Zdenac života* se ne nalazi ni u popisu Meštrovićevih skulptura u Wittgensteina 1919. god. (10690¹⁰⁶).

52. Silvije Str. Kranjčević ozdravio. Narodni list, Zadar, 46/61, 1. VIII. 1907, str. 2.

53. V. Bukovac : *Moj život*. Zagreb 1968, str. 41-51.

54. D. Kečkemet: *Vjekoslav Gangl* u Splitu. Peristil, Zagreb, XXIII/23, 1980, str. 140.

55. Domaće vesti. Narodni list, Zadar, 42/101, 19. XII. 1903, str. 3.

56. Vjerojatno je datum pogrešan jer se, prema sadržaju pisma, radi o 1. prosinca, a ne studenoga 1909.

Zahvajujem gđi Cécile Goldschneider, kustosu Musé Rodin u Parizu što mi je omogućila da pregledam prepisku Rodina i Meštrovića, kao i zbirku prekrasnih Rodinovih crteža.

57. Vlaho Bukovac : *Otvoreno pismo Presv. gosp. Izidoru Kršnjavomu* u Zagreb. *Naše jedinstvo*, Split, 13/28, 24. III. 1906, str. 1.

58. Banket Bukovcu. Narodni list, Zadar, 19. XI. 1908.

59. Medović u Splitu. Narodni list, Zadar, 23. XI. 1908.

60. A. G. Matoš : *Umjetnička izložba*. Hrvatska sloboda, Zagreb, br. 117, 20. V. 1911 ; A. G. Matoš : *Djela*, XVII, s. A. Str. 101.

61. Za Strossmayerov spomenik. Narodni list, Zadar, 45/25, 26. III. 1906, str. 4.

62. Oko datiranja izložaba u Beču i Ljubljani, na kojima je Meštrović izlagao, vlada u kasnijim pregledima Meštrovićeva života i rada potpuna pometnja.

Na 23. izložbi bečke *Secesije* otvorene 25. III. 1909. Meštrović je izložio samo četiri rada ranije stilske i sadržajne faze, dok je na 35. izložbi bečke *Secesije*, od 16. I. - ? II. 1910, izložio vrlo veliki broj novih radova *Kosovskog ciklusa* a secesijske herojske stilizacije. Sam je Meštrović u svojim kasnijim sjećanjima povezo te dvije izložbe, pa je onu značajnu, na kojoj je nastupio sa skulpturama *Kosovskog ciklusa* i o kojoj su oduševljeno pisali Arthur Roessler i Josef Strzygowski, datirao 1909, a ne 1910. Tako je naveo i L. Schmeckeber u monografiji o Meštroviću (46¹⁸), a i sam Meštrović u *Uspomenama* (429¹⁵) ; također Strzygowski u članku o Meštroviću 1924. (2766 ; 9142²³³).

Jednako je pogrešno datiranje izložbe u Ljubljani na kojoj je i Meštrović sudjelovao s *Medulićem*. Katarina Ambrozić u monografiji *Nadežde Petrović* veli da je otvorena 1910. (8634²⁸⁸, bilj. 658) ; ona je međutim, otvorena 16. X. 1909, a trajala je do 16. I. 1910 (493).

63. *Le catalogue de Musée Rodin*. Paris 1978.

64. Plakat izložbe, s Meštrovićevom ilustracijom, našao se 1969. na aukciji londonskog Christie'sa (7928).

65. *Medulićeva izložba*. Narodni list, Zadar, 14. V. 1910.

66. Za izložbu "Medulića". Narodni list, Zadar, 17. IX. 1910.
67. Izložba "Medulića". Narodni list, Zadar, 3. VIII. 1910.
68. U pismu Milčinovićima 15. XI. 1911. Meštrović bilježi svoju rimsku adresu : Via Frattina 147 (VI. 2. 21).
69. Penićeva izložena *Glava djeteta* ne spominje se u katalogu izložbe vjerojatno zato što je u posljednji čas izložena, kada je katalog već bio u Zagrebu tiskan (498 ; 8719¹⁶).
70. Prvislav Grisogono : Uspomene o Meštroviću. Predavanje na Radio Parizu, 1969. (Magnetofonska vrpca u Galeriji Meštrović, Split).
71. Sam Meštrović, a i ostali koji pišu o njemu, katkada vele *Kosovski hram*, a katkada *Vidovdanski hram*. Skulpture namijenjene njemu sam Meštrović u katalogu izložbe s Račkim 1910. naziva *Vidovdanskim fragmentima*, a u katalogu-monografiji londonske izložbe 1915. *Kosovskim fragmentima* (*Kosovo Fragments*). Inače se te skulpture nazivaju i *Kosovski ciklus*. Zamišljena memorijalna građevina naziva se *Vidovdanski hram*.
72. Projekt Skupštine je, prema objavljenim podacima, načinio beogradski arhitekt, inspektor u Ministarstvu građevina, Jovan Ilkić (1817-1917), nakon natječaja 1901, a do 1910. bio je izgrađen suteran. Prvo zasjedanje Skupštine Kraljevine Jugoslavije bilo je tek 1936. (Skupština SFRJ. Beograd 1974, str. 6.).
73. U monografiji Katarine Ambrozić o Nadeždi Petrović reproducirana je fotografija Nadežde Petrović uz Meštrovićevu skulpturu *Majke* na IV. jugoslavenskoj izložbi (8643).
74. Nikola Rusić: Novija likovna umjetnost Knina i Kninske Krajine. Knin 1987/88, str. 12-13 (Rukopis. Diplomski rad Filozofskog fakulteta, Split).
75. U članku o Meštroviću u Italiji pogrešno se navodi da je Bruno Barilli oženio poznatu srpsku slikaricu Milenu Pavlović, jer je oženio Danicu Pavlović, a Milena mu je bila kći (8765).
76. Josip Kosor: Dva susreta s Maksimom Gorkim, II. dio. Novo doba, Split, XIX/238, 10. X. 1936, str. 10.
77. J. Malešević: Oživljavanje mita. Oko, Zagreb, 4-18. VIII. 1983; Ž. Čorak: Čudo u Ljubljani. Danas, Zagreb, 2. XII. 1986, str. 31-32; Arhitekt Jože Plečnik 1872-1957. Katalog izložbe, Ljubljana 1986.
78. Pogrešan je podatak u monografiji Venecijanskih biennala da je Meštrović izložio "trideset i devet djela *Kosovskog ciklusa*". Izložio je 29 djela, izrađenih u Rimu uglavnom 1912. i 1913, s tek nekoliko ranijih portreta, a od *Kosovskog ciklusa* samo maketu *Kosovskog hrama* koju je izradio nakon *Rimske izložbe* 1911. (9928²⁷).
79. Tin Ujević: Božanski lagum. U: Eseji, rasprave i članci. III. Zagreb 1966, str. 97, 99.
80. Tin Ujević: Borba nacionalističke omladine. U: Eseji, rasprave i članci. III. Zagreb 1966, str. 87, 89.
81. Tin Ujević: Sramotno ćutanje. U: Eseji, rasprave i članci. III. Zagreb 1966, str. 64-65.
82. Tin Ujević: Slovenački preporod. U: Eseji, rasprave i članci. III. Zagreb 1966, str. 86.
83. Tin Ujević: Značenje Dalmacije. U: Eseji, rasprave i članci. III. Zagreb 1966, str. 243, 245, 249, 250, 257.
84. Smrt Majke Jugovića. Naše jedinstvo, Split, 17. II. 1906. U Beogradu je drama prikazana 21. IV. 1906.
85. M. J. Dinić: Kosovska bitka. Enciklopedija Jugoslavije. 5. Zagreb 1962, str. 335-337; G. Škrivanić: Kosovska bitka. Cetinje 1956.
86. E. Bettiza: Esilio. Milano 1996, str. 12.
87. S. Bašić: Bitka na Kosovu – književna fikcija!? Slobodna Dalmacija, Split, 15. III. 1993.
88. I. Pederin: Nitko ne zna što se zbilo. Slobodna Dalmacija, Split, 17. III. 1993, str. 30.
89. Lj. Kljakić: Zloupotreba Dalmacije. NIN, Beograd, 10. IX. 1989, str. 69.
90. V. Solitro: Documenti storici sull'Istria e la Dalmazia, I. Venezia 1844, str. 246-247; Vicko Solitro : Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji. II. Izd., Split 1989, str. 225.
- 90a. Pjesme Petra Hektorovića i Hanibala Lucića. Zagreb 1987, str. 17-19 (stihovi 523-592).
91. Jerolim Kavanjin: Poviest Vangelska (Bogatstvo i ubošto). IX. pjevanje. Zagreb 1913, str. 166.
- 91a. (D. Dukić): Zmaj, junak, vila. Antologija usmene epike iz Dalmacije. Split 1992, str. 212-224, 230-247, 344-350.
92. Maria Bobrownicka: Narkotyk mytu. Kraków 1995. M. Najbar-Agičić: Slavenofilski mit kao narkotik. Vijenac, Zagreb, IV/64, 13. VI. 1969, str. 27.
93. Ivan Pederin: Političke i vojne organizacije hrvatskog iseljništva u doba I. svjetskog rata. Hrvatska obzorja, Split, VII/1, 1999, str. 117.
94. Od prof. Mate Meštrovića dobio sam 1988. god. služno rukopis od str. 56. do svršetka, str. 138, ali ne i one ranije, od str. 1-55. Nije mi poznato koji je razlog zadržavanja prvog dijela rukopisa, iako sam ga u dva navrata molio i za taj dio. Taj sam dio mogao dopuniti iz čitavog djela objavljenog 1998. god. pod naslovom *Vatra i opeklina. Ružena, Ruža, Klara*, u obradi i redakciji Branimira Donata 1998 (472c).
- Rukopis američki autori koji su pisali o njemu, Ante Kadić i J. E. O'Connor, navode s naslovom *Vatra i pepeo* (engl. *Fire and Ashes*), dok je u redakciji Branimira Donata objavljen pod naslovom *Vatra i opeklina*. Jednako je u Donatovoj redakciji ime *Čupić*, pod kojim Meštrović navodi sebe, zamijenjeno imenom *Meštar*, pa sam i u drugom dijelu, iz kojega objavljujem izvatke, nastavio glavi lik nazivati *Meštar*, a Čudičku *Ruža*. Priređivač djela za tisak, u sporazumu s Matom Meštrovićem, proveo je u rukopisu znatnije redakcije, koje nisam mogao provjeriti jer nisam vidio taj dio rukopisa; stoga sam se oslonio na njihovu redakciju.
95. Zadržao sam u citatima drugog dijela rukopisa autorov stil pisanja i ispravio tek evidentne gramatičke greške i interpunkcije. Zbog djelomično lošeg rukopisa moguće je da je koja riječ pogrešno pročitana.
96. O tome je, govoreći o Joyceu, na jednom simpoziju 1971. referirao Ivo Vidan. Obratio mi se pismom ne bih li mogao utvrditi o kojim se djelima radi, ali to nisam mogao s pouzdanjem jer tada još nisam posjedovao katalog izložbe u Veneciji 1914. (XIII. 12).

97. Pisma iz Londona, iz Bailey's Hotela, nisu datirana (osim četiri), nego samo danima u tjednu. Ruža je mnogo kasnije na nekima dopisivala godine i mjesece, ali redovito pogrešno. Stoga postoji mogućnost da ni moj redosljed pisama, načinjen prema njihovom sadržaju, nije potpuno točan.
98. Đorđe Karadžorđević: Istina o mome životu. Beograd 1969.
99. Originalna se pisma čuvaju u *Fondazione Cini*. U knjizi *Talijanska pisma Ivanu Meštroviću*, Zagreb 1987, u bilješci na str. 7, pogrešno je navedena godina izdanja *Carteggia Papini-Signorelli* 1968, a ne 1979.
100. L. V. Südland : Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Wien 1918; L. V. Südland: Južnoslavensko pitanje. Varaždin 1990; R. W. Seton Watson: Die Südslawische Frage im Habsburg Reich. Berlin 1913; R. W. Seton Watson (Scotus Viator): German, Slaw and Magyar. London 1916; R. W. Seton Watson: The Balkans, Italy and the Adriatic. London 1915; R. W. Seton Watson (Scotus Viator): The Southern Slavs Question and the Habsburg Monarchy. London 1911; Jovan Skerlić: Današnji srbsko-hrvatski nacionalizam. Rijeka 1913.
101. I. Tijardović – A. Jelaska: Sjećanja na život i vrijeme, 16. Put u Solin. Nedjeljna Dalmacija, Split, 15. I. 1984, str. 25.
102. Branko Dešković: Zašto smo Jugosloveni. Otvoreno pismo Jugoslovena Italijanima. Paris 1918.
- 102a. Usmeni podaci Ć. Čičin Šaina (Split, 1952).
103. S izložbe. Novo doba, Split, 26. IV. 1919. str. 3.
104. Meštrovićev dopis objavljen je u navedenoj novini nedosljedno ekavicom i ijekavicom, što su vjerojatno propusti dotične novine.
105. Podatak gđice Vojnović Gipsoteci u Zagrebu 8. IX. 1949.
106. Genealoško stablo obitelji Meštrović objavljeno je u početku ove knjige.
107. Društvo Prijatelja Velike Britanije u Jugoslaviji. Nova Evropa, Zagreb XXI/3, 16. III. 1930, str. 222-224.
108. G. Gamulin: Lice i naličje. Vjesnik, Zagreb, 4. I. 1954.
109. Nova Evropa, Zagreb, knj. I, br. 13, 13. Dec. 1920.
110. Nova Evropa, Zagreb, knj. I, br. 1 (1920) – knj. XXIV, br. 3 (1941). Arhiv *Nove Evrope* i Milana Ćurčina čuva se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, među kojima i pisma i sastavi Ivana Meštrovića, ali se njime nisam mogao koristiti, jer ga je namjeravao obraditi dr. Ivo Ćurčin (9676).
111. Znanstveni skup "Nova Evropa" (1920-1941). A. Agičić, S. Leček, V. Brešić, D. Marinković. *Okolo*, Zagreb, br. 24, 29. XI. 1990, str. 38-39.
112. Suzana Leček: Put na Zapad. *Okolo*, Zagreb, br. 24. 29. XI. 1990, str. 38.
113. N. Machiedo Mladinić: Tragom najveće predratne privatne zbirke umjetnina u Dalmaciji. *Kulturna baština*, Split, 13/18, 1988, str. 115-120; *Ista*: Izgradnja Splita u desetogodišnjem periodu (1918-1928). *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb 1992, br. 2, str. 115-124 ; *Ista*: Životni put dr. Ive Tartaglie. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Zagreb, 26/1993, str. 281-288.
114. Bulić. 50 godina nakon smrti. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 79, Split 1986.
115. Vinko Brajević. *Hrvatski biografski leksikon*. 2. Zagreb 1989, str. 256-257; D. Kečkemet: Smrt Vinka Brajevića. *Telegram*, Zagreb, 24. II. 1967.
116. God. 1020. Meštrović je u Splitu, Sinju, Dubrovniku.
117. Katalog: Exhibition of recent Sculpture and Drawings by Malvina Hoffman. New York 1929. (Arhiv Atelijera Meštrović, Zagreb).
118. Jugoslavenska izložba. Novo doba, Split, 12. XII. 1921, str. 2.
119. Podaci o spomeniku Maruliću, bez navođenja izvora, su iz navedenog članka A. Duplančića.
120. Nada Klaić: Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. Zagreb 1975, str. 534.
121. Jadranska straža, Split, 7/11, 1929.
- 121a. Za spomenik Kralju Petru I. Novo doba, Split, 12. X. 1921, str. 3.
122. Kristali i sjemenke. Večernje bilješke. Rukopis u nasljednika V. Nazora, 13. V. 1934.
123. Najveći u svijetu. Slobodna Dalmacija, Split, 2. VII. 1989, str. 44.
124. Mate Meštrović pogrešno navodi godinu putovanja 1926. umjesto 1927.
125. Izdanja "Nove Evrope". *Nova Evropa*, XXXI, Sadržaj, 1938, prilog.
126. Pripremana izložba 1923. nije registrirana ni u popisu izložaba u katalogu pariške izložbe 1933. (gdje je prvo Meštrovićevo izlaganje u Pragu pogrešno navedeno 1904, a ne 1903).
127. S. Križić-Roban: Tako se stvarao Übermensch. *Start*, Zagreb, 12. XII. 1987, str. 60-61.
- 127a. D. Kečkemet: Splitska fontana. Split 1994.
128. Kovačić mora da je pomiješao svoja sjećanja ranijih posjeta nedovršenoj Meštrovićevoj palači, prije 1933, s onima kasnijima 1936. do 1941. Tako za velike drvene skulpture veli da su rađene 1930-1932, umjesto 1941.
129. Za spomenik Kralju Petru u Zagrebu. *Novo doba*, Split, 22. XI. 1929, str. 5.
130. Hrvatski krugoval, Zagreb IV/20, 24. IX. 1944.
131. Bratianu, Jon ml. (Jonel). *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*. 1. Zagreb 1964, str. 482.
- 131a. N. Batušić, Z. Kravar, V. Žmegač: *Književni protusvjetovi*. Zagreb 2001, str. 218.
132. I. Žanić: Čovjek snuje, jezik odlučuje. *Nedjeljna Dalmacija*, Split, 3. XI. 1985, str. 10.
133. K. Hegedušić : Podravski motivi. Predgovor : M. Krleža. Zagreb 1933, str. 12-13, 20.
134. B. Krizman: Istorija ne priznaje vakuume. *Intervju*, 6. VII. 1984, str. 23.
135. T. Macan: Hrvatska povijest. Zagreb 1995, str. 191-207.
136. L. Schmeckeber u monografiji o Meštroviću, objavlje-

noj 1959. u Syracusi, pogrešno navodi da su razgovori nastali nakon početka rata 1941. i talijanske okupacije Dalmacije, a povezuje ih s Meštrovićevim zatočeništvom 1942. god. (46⁴⁶).

137. Ante Kadić poslao i je iz Amerike svoj rukopis, na hrvatskom jeziku, *Meštrovićevi "Božićni razgovori"* (1940), s primjedbom da će mi ga poslati također kada bude tiskan u *Hrvatskoj reviji*. On u tom časopisu, koliko mi je poznato, nije bio objavljen (XVI. 1).

138. Pismo nosi datum 2. X. 41, što je pogrešno, jer je tada Meštrović još bio u Splitu. Pisano je otprilike oko 25. X. 1941.

139. F. Tuđman : Bespuća. Zagreb 1989, str. 317.

140. *Eugen Dido Kvaternik: Moj razlaz s Antom Pavelićem*. Slobodna Dalmacija, Split, 53/16038, 17-30. VIII. 1995. Također knjiga: *Eugen Dido Kvaternik; Sjećanja i zapazanja 1925-1945*. Zagreb 1995.

140a. M. Jergović: Stepenica za nebo. Feral Tribune, Split, 5. X. 1998, str. 18.

140b. Tekst je 1997. skinut s kompjutera fonda PRESIDENZA DEL CONSIGLIO DEI MINISTRI (P. C. M.) u Rimu. (Dobio sam ga uslugom Nenada Glavana iz Rima). Nakon toga sam kopije svih navedenih dopisa u vezi s predviđenom Meštrovićevom izložbom u Rimu i Milanu, iz Državnog arhiva u Rimu, dobio uslugom gđe Ingrid Brock iz Bamberga, kojoj se posebno zahvaljujem.

141. D. Mandić pogrešno piše da je s Meštrovićem putovao u Montecatini i Assisi u srpnju 1943. i da mu je obitelj stigla pred Božić 1943, a ne 1942. godine, kako dokazuju Meštrovićeva i Maričina pisma. V. Barbić piše da je obitelj došla u Rim 1943, misleći vjerojatno početkom te godine (8766³⁰⁷).

141a. D. Jonjić: Strava na "otoku sreće". Slobodna Dalmacija, Split, 5. X. 1955, str. 11.

141b. V. Srhoj: Zatajeni kontinuitet. Slobodna Dalmacija, Split, 23. III. 1991, str. 45.

142. Objavljeno u "Mogućnostima", pogreškom je datirano 1968, a odnosi se zacijelo na 1958. godinu.

143. Ja sam za prvi broj te likovne novine, dogovorno s jednim od urednika, slikarem Zlatkom Kauzlarićem-Atačom, napisao prilog o Meštrovićevim crtežima, ali taj nije objavljen zbog obustavljanja lista.

144. Meštrovićeva kći Marica veli da osobna njegova prepiska iz američkog razdoblja sadrži 26.000 pisama. Taj je podatak malo neobičan, jer bi to značilo preko 1700 pisama godišnje ili pet pisama svakog dana. (Interview na Hrvatskoj televiziji 6. II. 1991). U popisu Meštrovićevog arhiva od 1947-1962, danas pohranjenog u Sveučilištu Notre Dame, evidentirano je oko 10.000 pisama i ostalih dokumenata (XVIII. 104).

145. M. Z.: Muzej ili arhiv? Članak iz nenavedenih novina, 21. II. 1958, br. 206, u Arhivu za povijest umjetnosti HAZU.

146. G. Gamulin: Lice i naličje. Vjesnik, Zagreb, 4. I. 1954.

147. M. Lopušina: Dr. Milo Bošković o jugoslovenskoj emigraciji. Intervju, Beograd, 7. VI. 1985, str. 8-11; J. Popović: Od kame do bombe. Danas, Zagreb, 2. VII. 1985, str. 71-73; A. Milas: Mračne teme lažnih veličina. Vjesnik, Zagreb, 10. XI. 1985, str. 4; A. Milas : Čudna etika švedske tv. Vjesnik, Zagreb, 15. XII. 1985, str. 4; N. Pavić : Starost i jalovost novih nada. Vjesnik, Zagreb, 7. IX. 1986, str. 7; M. Marić : Večiti otpadnik. Stranputice

dr Ante Cilige. Duga, Beograd, 22. VIII. 1987. (9754); M. Galić: HSS između dvije Jugoslavije. Start, Zagreb, 3. II. 1990, str. 72-77 (10067).

148. O. R.: Demokratizacija bez euforije. Slobodna Dalmacija, Split, 7. IV. 1990, str. 2; R. Bakalović: Jugoslavija bez američke obrane. Globus, Zagreb, 21. III. 1991, str. 12-13; M. Meštrović: Plijen pripada pobjednicima. Danas, Zagreb, 26. III. 1991, str. 30-31; Isti; Bruno, Udba, Tuđman i moja "subverzivnost". Slobodna Dalmacija, Split, 20. X. 1992, str. 16-17; D. Blažević: Liberali nisu jedini koji ne ispunjavaju obećanja. Slobodna Dalmacija, Split, 17. VI. 1993, str. 6-7.

149. Ž. Č(orak): Prtenjak, Ivan. Enciklopedija hrvatske umjetnosti. II. Zagreb 1996, str. 103-104.

150.

Luka Bobovišća, 11. siječnja 1998.

Fundacija Ivana Meštrovića
Zagreb, Mletačka 10

Poštovani kolege,

Iz novina doznajem ponešto o radovima na obnovi Galerije Meštrović u Splitu. Ne želim ulaziti u kompetencije zaduženih stručnjaka za projekte i radove. Međutim, budući da iscrpno radim na Meštrovićevom životu i djelu, i budući da se je arh. Vinko Peračić jednom savjetovao samnom o izlaganju Meštrovića u Galeriji, smatram svojom obvezom da u tijeku rada iznesem neke primjedbe i time pokušam pridonijeti tom postavu Galerije Meštrović.

1. Palača Meštrović, s prvim i drugim stubištem i golim pročeljem ne ostavlja nikakav dojam galerijske zgrade, a previše stubišta djeluje čak hladno i odbojno. Zbog toga je u prvotnoj postavi nasred prostora pred zgradom bila postavljena skulptura *Daleki akordi*, koja je neko vrijeme bila i stanoviti simbol Galerije Meštrović. Zatim je ta skulptura (koja inače nije bila najpogodnija za tu namjenu, jer zbog svoje nesimetričnosti djeluje "nearhitektonski") postavljena na lijevi travnjak, a *Persefona* kao pendant na desni. Međutim, time su one izašle iz glavnog prospekta pročelja palače, tj. prvog i osnovnog pogleda na palaču i galeriju.

Želeći Galeriji Meštrović dati određeni vizualni i simbolični pečat, postavio sam pred pročelje, pred gornjim stubištem, skulpturu *Vestalinke*. Ta je skulptura odlično Meštrovićevo djelo, najkarakterističnijeg njegovog ranijeg stila. Usto je skulptura strogo simetrična, nenametljiva svojim smirenim oblicima i stoga "arhitektonski" prilagodljiva, a nije visoka da lomi linije pročelja palače. Osim toga *Vestalinke* je kao tema čuvarica doma i kao takva odgovara namjeni. Ona, svojim strogo simetričnim i zatvorenim oblicima, karakterističnim Meštrovićevim stilom i sadržajem, najpogodnija je da bude stanoviti vizualni pečat, simbol Galerije Meštrović, utjelovljujući simbolično njezin osnovni identitet (kao što je slično koncipirana skulptura *Povijesti Hrvata* postala vizualni simbol Hrvatskog sveučilišta – iako je izvedena da bude simbol Muzeja hrvatskih arheoloških starina). Većina Meštrovićevih skulptura inače bolje djeluje na otvorenome, nego u zatvorenim dvoranama, pa i *Vestalinke* mnogo gubi izložena u dvorani.

Uklanjanjem *Vestalinke* s ranijeg položaja izgubila je Galerija Meštrović jednu efektanu i karakterističnu pristupnu i glavnu vizuru, a također i jedan ključni simbol svog identiteta.

Stoga smatram da bi bilo potrebno vratiti je na raniji položaj, jer on nije bio improviziran, nego smišljen i stručno, pa i estetski, opravdan.

2. Iz dnevnih obavijesti sam doznao da postav Meštrovićevih skulptura u Galeriji neće biti kronološki, što smatram velikom muzeološkom pogreškom.

Ima kipara kod kojih kronologija radova nije najbitnija, ali ima ih koje se može ispravno doživjeti i pratiti isključivo barem približno u kronološkom postavu.

Proučavajući iscrpno i dugo Meštrovićevo stvaralaštvo došao sam do zaključka – i iznio ga u svojim radovima i monografijama o Meštroviću – da je Meštrovićevo stvaralaštvo a) najuže povezano uz njegov život i b) da su stilska razdoblja njegova stvaralaštva vremenski i stilom vrlo određena i vremenski determinirana. Površno mišljenje o retardaciji i konzervativnosti Meštrovićevih skulptura posljedica je ne promatranja i ocjenjivanja skulptura u razdoblju i stilu njihova stvaranja (pa tako secesijske skulpture – u vremenu stvaranja suvremene europske skulpture - gledano iz perspektive kasnijega razdoblja postaju anakrone i nesuvremene). Osim toga, miješanje skulptura raznih stilova djeluje na gledaoca zbunjujuće, pa i šokantno. (Tu osnovnu grešku je dizajner moje zagrebačke monografije 1970. učinio bez moga znanja, pa je s te strane ilustrativni dio bio promašen).

Kronologiju skulptura ne treba shvatiti doslovno, po godinama nastajanja, nego redoslijedom osnovnih stilskih razdoblja Meštrovićeva stvaranja: 1. rano bečko razdoblje (realizam, impresionizam, simbolizam, početak secesije, Rodin), 2. herojsko secesijsko pariško razdoblje (*Kosovski ciklus*), 3. predratno, ratno i kraće poratno razdoblje religijske skulpture (art déco), 4. realističko međuratno razdoblje s antičko-renešansnim utjecajima, monumentalna spomenička skulptura, 5. vraćanje realizmu i impresionizmu s religioznim sadržajima (rimski i američki faza). Tek se takvim postavom može pravilno i kvalitetno doživjeti Meštrovićevo stvaralaštvo.

Istina je da izložbeni prostori katkada ne omogućavaju takav idealni kronološki postav – koji bi ujedno bio i estetski. Međutim, u ranijem postavu koji sam načinio, uza sve njegove nedostatke tehničke i slične naravi, bio je postignut taj stilski kontinuitet od rane bečke dvorane do američke. Čak se i glavna prizemna dvorana s teškim mramornim skulpturama uklapala u taj redoslijed, pa smatram da se i u novom postavu, tehnički kvalitetnijem, može postići i estetski pogodan učinak, a da se drži osnovnog stilskog redoslijeda.

3. Smatrao sam da gips nije konačni materijal skulpture, nego tek međufaza do konačne izvedbe; on je u osnovi nestetski, podložan propadanju i oštećivanju. Stoga sam bio uvjeren da se u izložbenim dvoranama ne izlažu skulpture u gipsu, nego samo u konačnim materijalima: kamenu, bronci, drvu. Iz istog sam razloga, a i radi daljnjeg očuvanja skulptura, odlijevao veći broj gipsanih modela (odobrenjem autorove udovice). Istaknutije gipsane skulpture koje se iz raznih razloga ne mogu ili ne smiju lijevati (ili klesati) u konačni materijal, izložio sam u kiparevu atelijeru, kao prostoru u kojemu su skulpture još u radu. Veliku *Rimsku Pietà* također sam ostavio u atelijeru iz dva razloga: prvo, što autor ne dopušta njezino lijevanje ili klesanje, i drugo, što smatram da je ta skulptura vrlo efektna, posebno laičkim posjetiocima, ali spada među najeklektičnije Meštrovićeve skulpture, nastale pod izravnim i pre-

sudnim utjecajem Michelangela, pa s estetske strane ne predstavlja prvorazredno Meštrovićevo djelo. Ta će se skulptura u izložbenoj dvorani neugodno nametnuti ostalim skulpturama svojom golemom veličinom i bjelinom gipsa, pa smatram da je njezino premještanje iz atelijera u izložbenu dvoranu muzeološki promašaj.

Molim vas da ove moje primjedbe ne shvatite ni kao mudrovanje sa strane, ni kao upletanje u tuđe projekte i radove, nego kao dobronamjerne savjete stručnjaka, povjesničara umjetnosti i muzeologa koji se pedeset godina bavio proučavanjem umjetnosti Ivana Meštrovića i muzeologijom.

Uz pozdrav

prof. dr. Duško Kečkemet

Dostavljeno:

Fundaciji Ivana Meštrovića, Zagreb

Galeriji Meštrović, Split

Arh. Vinko Peračić, Split

151. Kao kustos Gipsoteke sudjelovao sam u galerijskom postavu Meštrovićevih skulptura u Mletačkoj 8, ali na temelju već određene namjene svih prostorija Meštrovićeva doma (10653⁹⁵).

152. Objavljeno pismo je datirano 1968, što je vjerojatno pogrešno, umjesto 1958.

153. Iako sam bio pretplatnik *Umetnosti*, nije mi taj svezak poslan, pa sam se morao njime koristiti u splitskoj Naučnoj biblioteci.

154. "Marjan-film" u Splitu odlučio je snimiti dokumentarni film o životu i umjetnosti Ivana Meštrovića. Meni je ponudeno da napišem scenarij, a Lordanu Zafranoviću režija filma. Film sam koncipirao kao odlazak Meštrovića iz zavičaja u svijet i na kraju povratak nakon smrti tome zavičaju. Nastojao sam da bude dokumentaran, ali se ipak nisam usudio prilaziti avangardnijim filmskim rješenjima, da bi film mogao biti prihvatljiv i širim slojevima, kojima je i bio namijenjen (9155; 9157). Zatim je Republička samoupravna interesna zajednica u oblasti kulture raspisala natječaj za scenarij filma o Meštroviću (9188). Moj je scenarij bio prihvaćen kao najpovoljniji, ali nije i Zafranović kao režiser, iz ideološko-političkih razloga, nego Antun Vrdoljak. On mi je predložio da svoj scenarij priložim njegovom natjecanju za režisera, što nisam smatrao doličnim u odnosu na "Marjan-film". Da bi se izbjeglo prihvaćanje Zafranovića kao redatelja, raspisan je novi natječaj, na kojemu je izabrana ponuda Vrdoljaka i njegovog scenariste (9252; 9311; 9359; 9574). Pošto je ustanovljena nepravilnost tog ponovnog natječaja, rečeno je da će se snimati oba filma o Meštroviću. Međutim, pošto se i Marica Meštrović usprotivila snimanju filma u Zafranovićevoj režiji, "Marjan-Film" je otpao iz ponovnog natječaja, pa je, uz prilične kritike, snimljen samo drugi film. O tom su skandalu pisali Mira Boglić i ostali (8963; 8964; 9364; 9462; 9555).

155. Na taj sam znanstveni skup bio pozvan, ali nisam pošao znajući kakva će me sve ispitivanja UDBE dočekati na povratku, budući da su Mate Meštrović, Bogdan Radica i još neki bili proglašeni narodnim neprijateljima.

156. J. Sinković : Spektakl ili debakl. Danas, Zagreb, 17. I. 1984, str. 57-59.

157. Bio je prilično neobičan odnos Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu prema Meštroviću. Prvo se ispitalo je li on zaista bio član JAZU i je li nakon 1945. bio izbrisan iz članstva. Ostalo se na tome da je ipak bio dopisni član (nikada pravi član, iako je cijelo međuratno razdoblje živio, predavao na Umjetničkoj akademiji i stvarao u Zagrebu). Premda sam pravovremeno upozorio predsjednika JAZU na potrebu proslave stote obljetnice, ona je odlučena tek u posljednji tren.

Nikada nisam uspio doznati zašto je u dvorani simpozija, uz pult predavača, bila postavljeno Meštrovićevo poprsje slikara Vladimira Becića, a ne autoportret Meštrovićev, jer nisam mogao zamisliti takvu zabunu da su to smatrali Meštrovićevim autoportretom.

Na kraju je bilo odlučeno da se radovi izlagani na Znanstvenom skupu nakon njega objave u izdanju Akademije. To nije nikada uslijedilo iz nepoznatih razloga, osim radova samo 2-3 sudionika skupa.

158. Moskovljani na izložbi. Slobodna Dalmacija, Split, 27. X. 1984, str. 10.

159. Prikaze Meštrovićevih izložaba u Berlinu, Beču, Zürichu i Milanu, kao i njihove prijevode, dobio sam uslugom Atelijera Meštrović u Zagrebu.

160. Letak najave izložaba I. Meštrovića i G. Graubnera Kunsthaus Zürich, 6. III. 1987.

161. Prijevodi tekstova kataloga s talijanskoga su Markite Franulić.

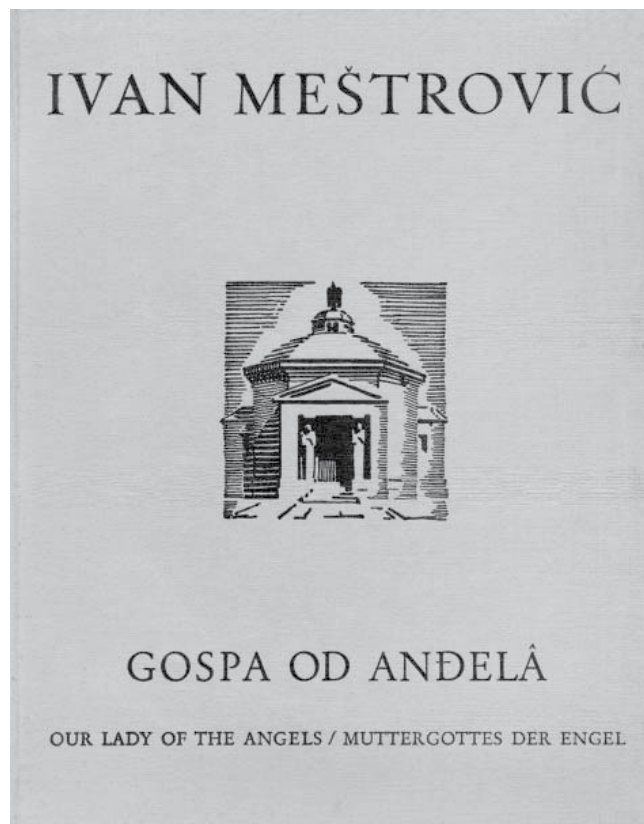
162. Eugen Dido Kvaternik: Moj razlaz s Antom Pavelićem. Slobodna Dalmacija, Split, 17-30. VIII. 1995.

163. P. Luković: Brčkale se delije. Feral Tribune, Split, 8. VI. 2002, str. 37.

I. MONOGRAFIJE, KNJIGE I OSTALA IZDANJA O IVANU MEŠTROVIĆU

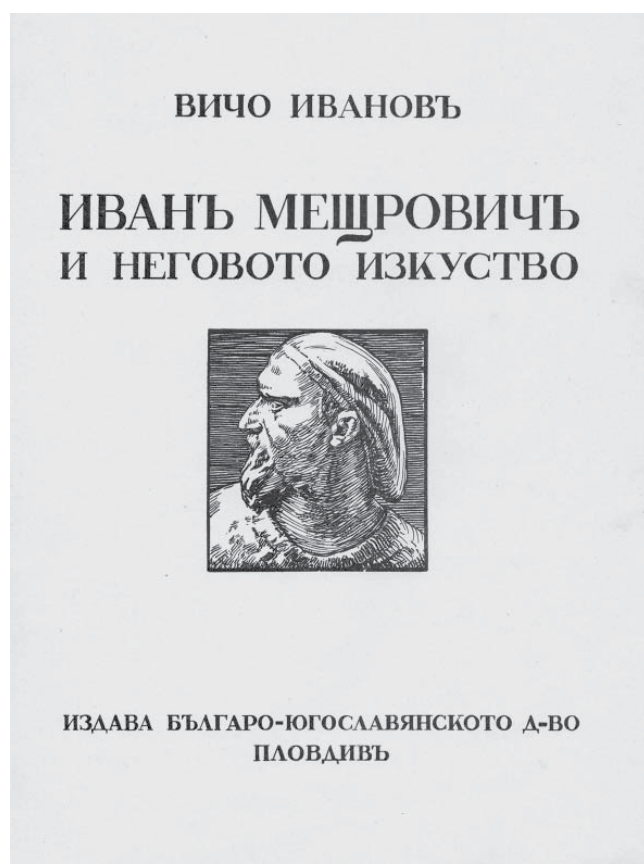
- 1 **(Sokolovskij, Lav) N. Karavajev - Šević, Milan:** *Vidovdanski hram. Kosovske pesme u kamenu. Vajarski radovi Ivana Meštrovića.* Beograd 1910.
- 2 *L'Eroica a Ivan Meštrović.* (Dvobroj revije posvećen Meštroviću. Prilozi: L. Bistolfi: Il sogno di pietra; E. Cozzani: Ivan Mestrovic; A. Amfiteatroff: Serbia e Italia; A. Cermignani: 24 ksilografije. Reprodukcije Meštrovićevih skulptura). *L'Eroica*, urednik E. Cozzani, La Spezia, 4/II/2-3, 1914.
- 3 **Marjanović, M(ilan):** *Genij Jugoslavenstva Ivan Meštrović i njegov Hram.* (Životopis, izložbe, sudovi stručnjaka, Vidovdanski hram). New York (1915).
- 4 **Marjanović, Milan:** *Ivan Meštrović, prorok i slava jugoslavenstva. Život, djela i riječi.* New York 1915.
- 5 **Ali Yusuf, Abdulah:** *Meštrović and Serbian Sculpture.* (Monografija o Meštroviću). London 1916.
- 6 **(Bone James i Murhead) J. B. M.:** *Ivan Meštrović, the Serbian Sculptor.* (Kratka monografija. Brošura). London 1917.
- 6a **Bone, James:** *Meštrović.* (Životopis i umjetnost. Pretisak iz monografije *Ivan Meštrović*, London 1919). London 1919.
- 7 **Collings, Ernst H. R.:** *Meštrović in England.* (Pretiskano iz Meštrovićeve monografije 1919. Brošura. Engl. tekst). London 1919.
- 8 **Seton Watson, Robert William:** *Meštrović and the Yugoslav Idea.* (Pretiskano iz monografije *Ivan Meštrović*). London 1919.
- 9 **Strajnić, Kosta:** *Ivan Meštrović.* (Monografija. Meštrovićev život i djela do Prvog svjetskog rata. Sa 67 reprodukcija). Beograd 1919.
- 10 *Ivan Meštrović. A Monograph.* (Autori priloga: J. Lavery, M. Čurčin, J. Bone, I. Vojnović, B. Popović, E. Collings, R. W. Seton Watson. Reprodukcije 1-68. Izdavač: Williams and Nordgate. Engl tekst). London 1919.
- 10a *Ivan Meštrović.* (Njemačko izdanje londonske monografije 1919). Izdanje „Prages Presse“, Praha 1923.
- 11 **Rabate, I. P.:** *Au sculpteur Mechtrovich.* (Monografija. Franc. tekst). Tananarive (Madagaskar), 1923.
- 12 **Strzygowski, Josef:** *Eine Grabkirche von Ivan Mestrovic.* Deutsche Kunst und Dekoration, Darmstadt, 25/52/9, 1923, str. 127-136. (Posebni broj posvećen mauzoleju Račić u Cavtatu. Postoji i posebni otisak).
- 13 *Ivan Meštrović.* Mapa s 22 originalnih crteža. (Litografije). Zagreb 1923.
- 14 *Ivan Meštrović Number.* (Članci o Meštroviću, s reprodukcijama. Izdavač Ivan Mladineo. Kolo, New York, 1924, XI-XII. mj. (Posebni broj posvećen Meštroviću).
- 15 *Meštrović pred licem sveta.* Nova Evropa, Zagreb, 10/1, 1924, str. 1-30. (Svezak posvećen Meštroviću).
- 16 **Marjanović, Milan:** *Preci i mladost Ivana Meštrovića.* (Biografija ranog Meštrovićevog razdoblja). New York, 1925.
- 17 *Ivan Mestrovic Number.* The Yugoslav Review, New York, 3/2, 1925. (Svezak posvećen Meštroviću. Autori napisa, na engl. jeziku: M. Pupin, F. Bruguere, A. Tresić Pavičić, M. Marjanović, P. Karovitch).
- 18 **Lazarević, Branko:** *Tri jkhoslovanské nejvyšši hodvotu.* (Narodna pjesma, Njegoš, Meštrović. Tekst na češkom jeziku). Praha 1927.
- 19 **Karaman, Ljubo:** *O Grguru Ninskom i Meštrovićevom spomeniku u Splitu.* (Pitanje postavljanja spomenika u Splitu. Brošura). Split 1919.
- 20 **Lazarević, Branko:** *Tri najviše jugoslovenske vrednosti. Narodna pesma - Gorski vijenac - Ivan Meštrović.* (Filozofsko-estetska analiza Meštrovićevog stvaralaštva). Beograd 1930. (Pretiskani oz: Srpski književni glasnik. Beograd, NS, 20/1-3, str. 45-74. 1, 15. I., 1. II. 1927).
- 21 **Strzygowski, Josef:** *Eine Grabkirche von Ivan Mestrovic.* (Svezak posvećen Meštrovićevom mauzoleju obitelji Račić u Cavtatu). Deutsche Kunst und Dekoration, Darmstadt, 33/4, I. 1930.
- 22 **Warnier, Raymond:** *Mechtrovich et ses oeuvres récentes.* (Pretiskano iz Gazette des Beaux-Arts, Paris 1930). Paris 1930.
- 23 *Meštrović.* Album. (20 reprodukcija). Zagreb (izdanje Knjižare Vasić) 1932.
- 24 *Meštrović. Ecce Homo!* (6 reprodukcija reljefa u drvu, u omotnici). Zagreb, Nova Evropa (oko 1932).
- 25 **Tjiborskž, František:** *Ivan Meštrović.* (Monografija. Tekst na češkom jeziku). Praha (izdavač „Orbis“) 1933.
- 26 *Ivan Meštrović.* Nova Evropa o pedesetom rodjendanu I. Meštrovića. (Svezak posvećen Meštroviću. M. Čurčin: Na pedeseti dan rodjenja Ivana Meštrovića; I. Meštrović: Nebeska čuda i Majka Zemlja, pjesma; I. Meštrović: Zagora, pjesma; F. D. Marušić: Meštrovićevi roditelji; F. D. Marušić: Na domu Meštrovićevu; M. Murko: Kod Meštrovića i njegovih; L. Plepel: Petrovopolje; P. Slijepčević: Meštrović u emigraciji; M. Pupin: Meštrović u Americi; A. St. Magr: Meštrović u Pragu; V. Nazor: Kip, pjesma; J. Milne: Sculptor prophet, pjesma; I.-P. Rabaté: Au Sculpteur Mechtrovich, pjesma; Paula Preradović: Standbild des

►
35

Grgur Ninski in Split, pjesma; I. Kozarčanin: Ruka umetnikova, pjesma; D. Šimunović: Sirotina, pripovijetka. Pretiskano iz „Nove Evrope“ 26/1933). Zagreb (Nova Evropa) 1933.

- 27 *Meštrović*. MCMXXXIII. (Monografija. Tekstovi: I. Meštrović: Mjesto predgovora; M. Čurčin: O poreklu i detinjstvu Ivana Meštrovića. 116 reprodukcija u bakrotisku. Meštrovićev uvodni tekst tiskan u obliku posebnog otiska na franc., njem., engl. jeziku). Zagreb (Nova Evropa) 1933.
- 28 *Meštrović*. With a preface by the sculptor and with a biographical note by Ernest H. R. Collings. Zagreb 1933. (engl. izdanje hrv. monografije).

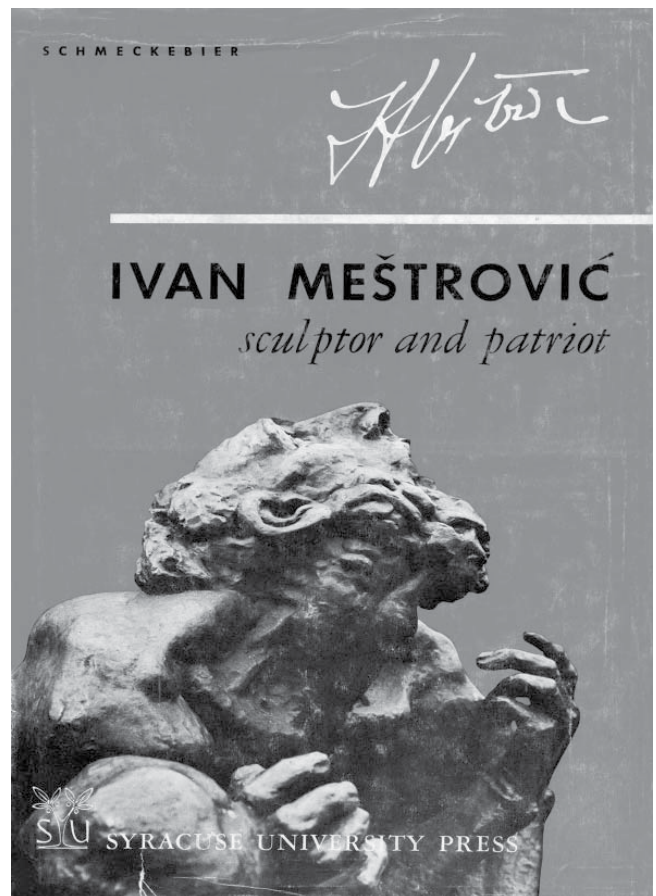

►
37

- 29 **Magr, A(ntonin) S(tanislav)**: *Meštrović. Literatur*. (Bibliografija o Meštroviću. Otisak iz „Slavischen Rundschau“. Tekst na njemačkom i na izvornim jezicima). Brün 1935.
- 30 **Magr, St(anislav) A(ntonin)**: *Meštrović, der Südslavische Bildhauer*. (Otisak iz „Slavische Rundschau“. Njem. tekst). Leipzig 1935.
- 31 *Meštrović*. By Way of a Preface. (Englesko izdanje monografije iz 1933. Predgovor E. H. R. Colings). Oxford (The University Press) 1935.
- 32 *Meštrović*. (Njemačko izdanje monografije. Tekst J. Strzygowski) Zagreb 1935.
- 33 **Strajnić, Kosta**: *Meštrović - Work*. (Bez mjesta) 1935.
- 34 **Molè, Vojeslav**: *Ivan Meštrović*. (Monografija. Poljski tekst. Sažetak na franc.) Kraków 1936.
- 35 **Strzygowski, Josef - Čurčin, Milan**: *Ivan Meštrović: Gospa od Anđelâ zadužbina porodice Račić Cavtat. A Memorial Church of the Račić Family in Cavtat. Eine Stiftungskapelle der Familie Račić in Cavtat*. (Monografija. Njem. tekst. Sažeci na engl. i hrv. 35 reprodukcija). Zagreb (Nova Evropa) 1937.
- 36 *Quelques souvenirs sur Rodin*. (Meštrovićeve uspomene na Rodina 1902-1917. Franc. tekst. Poseban otisak iz: Annales de l'Institut Français de Zagreb, 1937). Zagreb 1937.
- 37 **Ivanov, Vičo**: *Ivan Meštrović i njegovoto iskustvo*. (Monografija o životu i djelu. Izdanje Bugarsko-jugoslavenskog društva. Bugarski tekst). Plovdiv (1938).
- 38 **Stavropulos, Sokrates**: *Heroische Bildhauerkunst. Fünf Werke von Ivan Meštrović*. (Monografija). Budapest (Hungaria Verlag) 1939.
- 39 **Nielsen, Kay P.**: *Den kroatisk Billedhugger Ivan Meštrović*. (O Meštrovićevim djelima i umjetnosti. Monografija u povodu izložbe u Kopenhagenu 1943). Kjøbenhavn 1943.
- 40 *Ivan Meštrović: Religiozna umjetnost*. (Pregovor: I. Šrepel: Religiozna umjetnost Ivana Meštrovića. 80 reprodukcija u bakrotisku). Zagreb (Hrv. izdavački bibliografski zavod) 1944.
- 41 **Ivan Meštrović**: *Dennoch will ich hoffen... Ein Weihnachtsgespräch*. („Božićni razgovori“. Njemački prijevod: A. Licht). Zürich 1945.
- 42 **Rice, Norman L.; Hilberry, Harry H.; Hilberry, Estelle S.**: *The Sculpture of Ivan Meštrović*. (Monografija. Engl. tekst). Syracuse 1948.
- 43 **Ivan Meštrović**: *The Life of Christ. Ten Panels in Wood*. (Ilustracije reljefa, uz uvodni tekst na engl.). Syracuse (Syracuse University) (1953).
- 44 **Miletić, Miroslav**: *Rapsodija za violu i klavir Ivanu Meštroviću*. (Skladba). Zagreb 1958, 1988.
- 45 **Kečkemet, Duško - Prijatelj, Kruno**: *Počeci Ivana Meštrovića*. (D. Kečkemet: Ivan Meštrović i splitska radionica Pavla Blinića. K. Prijatelj: Najraniji radovi Ivana Meštrovića u Splitu. Sažeci na franc. jeziku). Split (Galerija Meštrović) 1959.
- 46 **Schmeckebier, Laurence**: *Ivan Meštrović, Sculptor and Patriot*. (Monografija. Sadržaj: Preface, Biographical Sketch, Chronology, List of Illustrations, Illustrations. 200 reprodukcija). Syracuse 1959.
- 47 **Grum, Željko**: *Ivan Meštrović*. (Fotomonografija. Fotografije: Tošo Dabac. Prvo izdanje). Zagreb (Matica hrvatska) 1961.
- 48 **Grum, Željko**: *Ivan Meštrović*. (Fotomonografija. Fotografije: Tošo Dabac. Prvo rusko izdanje). Zagreb (Matica hrvatska) 1961.
- 49 **Meštrović, Ivan**: *Uspomene na političke ljude i događaje*. (Knjižnica Hrvatske revije). Buenos Aires 1961.
- 50 **Vidović, Žarko**: *Meštrović i savremeni sukob skulptora s arhitektom*. (Analitička kritika Meštrovićeve umjetnosti, posebno graditeljske). Sarajevo 1961.

- 51 **Grum, Željko:** *Ivan Meštrović.* (Fotomonografija. Fotografije: Tošo Dabac. Prvo engl. izdanje). Zagreb (Matica hrvatska) 1962.
- 52 **Grum, Željko:** *Ivan Meštrović.* (Fotomonografija. Fotografije: Tošo Dabac. Prvo franc. izdanje). Zagreb (Matica hrvatska) 1962.
- 53 **Grum, Željko:** *Ivan Meštrović.* (Fotomonografija. Fotografije: Tošo Dabac. Prvo njem. izdanje). Zagreb (Matica hrvatska) 1962.
- 54 **Kečkemet, Duško:** *Umjetnost Ivana Meštrovića.* Split 1962. (Pretisak iz „Mogućnosti“ 1962).
- 55 **Mirth, K(arlo):** *Iz uspomena na Meštrovića...* Buenos Aires 1962. (Posebni otisak iz „Hrv. revije“ 1962).
- 56 **Pavlović, Kosta Stevan:** „Autospomenik“. *Poslednje delo Ivana Meštrovića.* (Dodatak: Milan Gavrilović: Spomenik umetnika čoveku; Radoje J. Knežević: Sumrak jednog genija). Windsor (Kanada) 1962.
- 57 *Ivan Meštrović.* (Svezak „Croatia Pressa“ posvećen Meštroviću u povodu smrti. Urednik K. Mirth. Šapirografirano. Sadržaj: The Death of Ivan Mestrovic; Ivan Meštrović - A biographical Sketch; M. Mestrovic: Recollections of the last Year of my Father's Life; Svjetsko novinstvo povodom Meštrovićeve smrti). Croatian press. Review and news bulletin, New York, 16/223-224, 1962.
- 58 *Ivan Meštrović.* (Svezak „Hrvatske revije“ posvećen Meštroviću u povodu smrti. Autori: I. Meštrović, J. Kljaković, M. Meštrović, B. Radica, Z. Tomičić, S. Vujica, D. Mandić, R. Kupareo, A. Nizeteo, K. Mirth, N. Kesterčanek i dr.). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4(48), 1962, str. 297-520.
- 59 Skulpture Ivana Meštrovića na poštanskim markama. Beograd 1963.
- 60 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović.* (Fotomonografija. Fotografije: Tošo Dabac). Beograd („Jugoslavija“) 1964.
- 61 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović.* (Fotomonografija. Engl. tekst). Photographs by Tošo Dabac. Beograd („Jugoslavija“) 1964.
- 62 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović.* (Fotomonografija. Franc. tekst). Photographies: Tošo Dabac. Beograd („Jugoslavija“) 1964.
- 63 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović.* (Fotomonografija. Njem. tekst). Fotos: Tošo Dabac. Beograd („Jugoslavija“) 1964.
- 64 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović.* (Fotomonografija. Ruski tekst). Fotografii: Tošo Dabac. Beograd („Jugoslavija“) 1964.
- 65 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović.* (Fotomonografija. Talij. tekst). Foto: Tošo Dabac. Beograd („Jugoslavija“) 1964.
- 66 **Tomčić, Zlatko:** *Put k Meštroviću.* (Posjet Otavicama, Galeriji Meštrović u Splitu i Cavtatu). Buenos Aires 1965.
- 67 *Ivan Meštrović.* (Zidni kalendar za 1966. god. Biogr. tekst i fotografije: Duško Kečkemet). Split („Publicitet“) 1965.
- 68 *Meštrović.* (Zidni kalendar za 1966. god. Fotografije: Tošo Dabac). Sisak („Željezara Sisak“) 1965.
- 69 **Tupicin, Igor Konstantinovič:** *Ivan Meštrović.* (Monografija. Bibliografija. Ruski). Moskva („Iskusstvo“) 1967.
- 70 **Bundev-Todorov, Ilona:** *Meštrović.* (Monografija?). Budapest 1968.
- 71 **Živanović, Stevan:** *Spomenik neznamom junaku na Avali. 1938-1968.* (Historijat gradnje). Beograd („Turistička štampa“) 1968.
- 72 *Life of Christ. 10 panels in wood.* (Mapa reprodukcija reljefa „Života Kristovog“ s uvodnim tekstom). Syracuse („University Press“) 1968.
- 73 **Grum, Željko:** *Ivan Meštrović.* (Fotomonografija. Fotografije: Tošo Dabac. Drugo izdanje). Zagreb (Matica hrvatska - Grafički zavod Hrvatske) 1969.
- 74 **Grum, Željko:** *Ivan Meštrović.* (Fotomonografija. Fotografije: Tošo Dabac. II. engl. izdanje) Zagreb (Matica hrvatska - Grafički zavod Hrvatske) 1969.
- 75 **Grum, Željko:** *Ivan Meštrović.* (Fotomonografija. Fotografije: Tošo Dabac. II. franc. izdanje). Zagreb (Matica hrvatska - Grafički zavod Hrvatske) 1969.
- 76 **Grum, Željko:** *Ivan Meštrović.* (Fotomonografija. Fotografije: Tošo Dabac. II. njem. izdanje). Zagreb (Matica hrvatska - Grafički zavod Hrvatske) 1969.
- 77 **Grum, Željko:** *Ivan Meštrović.* (Fotomonografija. Fotografije: Tošo Dabac. II. rusko izdanje). Zagreb (Matica hrvatska - Grafički zavod Hrvatske) 1969.
- 78 **Meštrović, Ivan:** *Uspomene na političke ljude i događaje.* Zagreb (Matica hrvatska) 1969.
- 79 **Šimat, Žarko:** *Ivan Meštrović.* (Monografija, na hrv. jeziku). Buenos Aires 1969.
- 80 *12 aktova Ivana Meštrovića.* (Zidni kalendar za 1970. god. Fotografije: Tošo Dabac). Split-Zagreb („Jugoslavenski leksikografski zavod“ - „Jugovini!“) 1969.
- 81 *Meštrović.* (Mapa 12 reprodukcija, prema zidnom kalendaru za 1970. god.) Zagreb („Energoinvest“) 1969.
- 82 *Meštrović.* (Zidni kalendar za 1970. god.). Zagreb („Energoinvest“) 1969.
- 83 **Grum, Željko:** *Ivan Meštrović.* (Fotomonografija. Fotografije: Tošo Dabac. Slovensko izdanje). Zagreb (Matica hrvatska - Grafički zavod Hrvatske) 1970.
- 84 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović.* Edinstven put' čtoby stat' hudožnikom nado rabotat'. (Fotomonografija na ruskome. Fotografije: M. Babić, T. Dabac...). Zagreb („Spektar“) 1970.
- 85 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović.* Der einzige Weg Künstler zu werden ist arbeiten. (Fotomonografija na njemačkom. Fotografije: M. Babić, T. Dabac...) Zagreb („Spektar“) 1970.
- 86 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović.* Jedini put da se bude umjetnik jest raditi. (Fotomonografija na hrvatskome. Fotografije M. Babić, T. Dabac, B. Turina, M. Pfeifer). Zagreb („Spektar“) 1970.

Meštrović

86

- 87 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović. L'unica strada per poter essere artista è quella del lavoro.* (Fotomonografija na talij. Fotografije: M. Babić, T. Dabac...). Zagreb („Spektar“) 1970.
- 88 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović. Le seul moyen de devenir artiste est de travailler.* (Fotomonografija na franc. Fotografije: M. Babić, T. Dabac...) Zagreb („Spektar“) 1970.
- 89 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović. The only way to be artist is to work.* (Fotomonografija na engl. Fotografije: M. Babić, T. Dabac...) Zagreb („Spektar“) 1970.
- 90 **Meštrović, Ivan:** *Ludi Mile. Pripovijetke* (Pripovijetke iz Dalmatinske zagore, autorovog zavičaja). Zagreb 1970.
- 91 **Miljuš, Branko:** *Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda.* (Napadaji na Meštrovića. Radovi raznih autora. Izdanje srpskih emigranata u Americi). Windsor, Kanada, 1970.
- 91a **Bundev-Teodorov, I (Iona):** *Meštrović.* II. izd. Budapest 1971.
- 92 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović* (Fotomonografija. Fotografije: Tošo Dabac. Engl. tekst) New York 1971 (?).
- 93 **Meštrović, Ivan:** *Spomini* („Uspomene na političke ljude i događaje“. Slovenski prijevod: J. Stabej). Ljubljana 1971.
- 94 *Sudbina Lovčena.* 1845-1971. (Ulomci članaka, polemika, pisama, dokumenata o spomeniku Njegošu na Lovčenu. Svezak povučen iz prodaje). Umetnost, Beograd, br. 27/28, VI-XII 1971, str. 2-274.
- 95 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Mestrovic.* (Fotomonografija. Fotografije: M. Babić, T. Dabac i dr. Engl. tekst). New York (McGraw-Hill Book Company) London - Sydney - Toronto 1973.
- 96 *1973. Ivan Meštrović.* (Zidni kalendar za 1973. god. Fotografije: Duško Kečkemet, Aljoša Krstulović). Split („Investiciono-komercijalna banka“ - „Marko Marulić“) 1972.
- 97 **Korner, Jeronim:** *Nebo s trideset zvijezda.* (Pjesnička monografija o Meštrovićevoj crkvi u Kašteletu. Proza i pjesme J. Kornera. Izvaci tekstova D. Kečkemeta. Reprodukcije reljefa). Maribor 1975.
- 98 **Udvarý, Gyöngyvér - Vincze, Lajos:** *Ivan Meštrović. Szemtől szemben.* Budapest 1975.
- 99 *Njegošev mauzolej na Lovčenu.* (Autori teksta: Pavle Đonović, Ljubomir Kapisoda, Stanislav Vujašević, Dragoje Živković. Tekstovi na srpsko, hrvatskom, engleskom, francuskom, njemačkom, talijanskom i ruskom). Cetinje 1977.
- 100 *Ivan Meštrović.* (Zidni kalendar za 1978.; manjeg i većeg formata) Zagreb („Jugobanka“) 1977.
- 101 **Costescu, Eleonora:** *Meštrović.* (Monografija o životu i djelu. Rumunjski tekst). (Bucuresti 1978.).
- 102 *Kamen i stih. Meštrović & Ujević.* Razgovaranje i prigovaranje uz poeziju i skulpturu. (Tekstovi T. Ujevića i I. Meštrovića. Tekst vodiča: D. Kečkemet. Režija: A. Jelaska). U: Katalog predstave XXIV. Splitskog ljeta, 5., 6. VIII. 1978. u Meštrovićevom Kašteletu u Splitu. Split 1978.
- 103 **Sierra, Martiniano Bracho - Silva, Azcar Marča:** *Bolivar y Mestrovic.* (Meštrovićev projekt spomenika Bolívaru i ponovna namisao podizanja). Beograd 1982.
- 104 *Ivan Meštrović. 1883-1983.* (Zidni kalendar za 1983. god. Biografski tekst na hrv. i engl. jeziku: D. Kečkemet). Split („Inventa“), Zagreb („Turistkomerc“) 1982.
- 105 **Filipponi, Silvia - Gerosa, Marina:** *Ivan Meštrović scultore e architetto.* (Doktorska dizertacija. Monografija. Život i djelo). Milano 1983/1984. (Atelijer Meštrović, Zagreb).
- 106 **Grlica, Đ(uro):** *Ivan Meštrović. Život, djelo i misao.* München, Barcelona 1983. (Posebni otisak iz „Hrvatske revije“ 33/1, 1983, str. 129).
- 107 **(Horvat, Anđela - Šimat, Margarita):** *Zaboravljeno a nekima nepoznato o Ivanu Meštroviću. Meštrović u likovnoj kritici...* (Naknadno tiskan svezak „Kopriva“ sa sakupljenim karikaturama o Meštroviću). Koprive, Zagreb (22/8, 20. II. 1925.) 1983.
- 108 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović.* (Fotomonografija. Fotografije: Ivo Pervan). Beograd („Nolit“) 1983.
- 109 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović.* (Fotomonografija. Fotografije: Ivo Pervan. Engl. tekst) Beograd („Nolit“) 1983.
- 110 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović.* (Fotomonografija. Fotografije: Ivo Pervan. Franc. tekst). Beograd („Nolit“) 1983.
- 111 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović.* (Fotomonografija. Fotografije: Ivo Pervan. Njem. tekst). Beograd („Nolit“) 1983.
- 112 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović.* (Fotomonografija. Fotografije: Ivo Pervan. Talij. tekst). Beograd („Nolit“) 1983.
- 113 *Iseljenski kalendar '83.* Matica iseljenika Hrvatske. Zagreb 1983. (Stota obljetnica rođenja Ivana Meštrovića. I. Smoljan: Jubilej velikog meštra; Opinion on Meštrović's art; I. Meštrović: Zagora; M. Peić: Ivan Meštrović; N. Gol: Meštrović i iseljenici; J. Milne: Sculptor Prophet; M. Lewis: Meštrović; V. Nazor: Kip; Ž. Stržić: Ivan Meštrović u antikvarijatu; J. Pupačić: I Beckon to You return. Reprodukcije Meštrovićevih djela s legendama).
- 114 *Ivan Meštrović Centennial. 1883-1962.* (Tekstovi: I. Meštrović, A. Nizeteo, G. M. Tatum, M. Mulnix, L. Schmeckebier, D. A. Porter, A. Kadić, I. E. O'Connor, B. Radica, C. Spalatin, M. Meštrović, M. Lewis, K. Mirth K. Orillion). Journal of Croatian studies. Annual Review of the Croatian Academy of America, New York, 24/1983. (1984).
- 115 **Adamec, Ana:** *Ivan Meštrović 1883-1962.* (Katalog izložbe s opširnim tekstom i popisom Meštrovićevih djela razdoblja 1883-1918. Engl. sažetak). Beograd (Galerija Srpske akademije nauka i umetnosti). (1984).
- 116 **Maković, Zvonko:** *Meštrović.* (Z. Maković: Kipar Ivan Meštrović; N. Gol: Meštrović i Vrpolje. Biografski podaci Ivana Meštrovića. Hrv. i engl. tekst). Vrpolje - Slavonski Brod - Čakovec 1984.
- 117 **(Meštrović, Ivan):** *Pisma Ivana Meštrovića Bogdanu Radici (1946-1961).* Barcelona 1984. Poseban otisak iz „Hrvatske revije“ 33/2 (130), VI. 1983, 193-234; 3(131) IX., str. 457-492.
- 118 *The Art of Ivan Meštrović.* Syracuse 1984.

- 119 **Mirth, Karlo:** *Meštrović in America: „Living from the Clod of Croatian Soil attached to his Roots“*. (O Meštroviću u Americi od 1947. do smrti. Separat s ilustracijama iz „Journal of Croatian Studies 1983). New York 1985.
- 120 **Nosal, Stevan:** *Der Bildhauer Ivan Meštrović. Sein Schaffen zwischen 1903 und 1918*. (Magistarski rad o ranijem Meštrovićevom djelu). Heidelberg 1985. (Atelijer Meštrović, Zagreb).
- 121 *I. Meštrović*. (svezak posvećen Ivanu Meštroviću. V. Barbić: Meštrović u Rimu - Zbirka Signorelli. Meštrović in Rome - The Signorelli Collection. Hrv., talij. i engl. tekst). Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 416, Razred za likovne umjetnosti, knj. XII, Zagreb 1985.
- 122 **Stanišić, I.:** *Skulptura i poezia. Ivan Meštrović*. (Monografija. Život i djelo. ruski. Separat: ruska literatura i zarubežnoe iskusstvo, Leningrad 1986.
- 123 *I. Meštrović*. (Svezak posvećen arhitekturi I. Meštrovića. A. Deanović: Meštrovićevi prostori; I. Martinčić: Izabrana bibliografija; M. Kumpf: Popis arhitektonskih djela i urbanističkih zahvata; V. Barbić: Meštrović i arhitekti. Engl. i njem. sažeci prvog i posljednjeg rada). Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 423, Razred za likovne umjetnosti, knj. XIII, Zagreb 1986.
- 124 *Ivan Meštrović. Žena. Kamen*. (Zidni kalendar za 1987. god. s Meštrovićevim reprodukcijama. Tekst: Mara Tonković). Split (Splitska banka) 1986.
- 125 **Gagro, Božidar - Gattin, Nenad:** Ivan Meštrović. (Fotomonografija. Tekstovi: B. Gagro: Meštrović danas; N. Gattin: Pogovor; M. Gattin: Katalog. Fotografije: N. Gattin). Zagreb („Globus“) (1987).
- 126 *Talijanska pisma Ivanu Meštroviću 1911-1921. Lettere italiane a Ivan Meštrović 1911- 1921*. (Priredila i prevela Karmen Milačić. Pisma iz Meštrovićeve ostavštine u Atelijeru Meštrović u Zagrebu, uz hrv. prijevod). Zagreb 1987.
- 127 **Soldo, Josip Ante:** *Biskupija*. U prigodi 50. obljetnice posvete spomen crkve Naše Gospe. Split 1988. (Povijesni prikaz Zvonimirova doba. Arheološka istraživanja i nalazi. Meštrović. Gradnja crkve. Posveta. Opis).
- 128 **Vaništa-Lazarević, Eva:** *Arhitektura Ivana Meštrovića na primjeru Doma likovnih umjetnosti u Zagrebu*. Magistarski rad. Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu 1989.
- 129 *Sumrak Lovčena. Dokumenti i prilozi o sudbini Njegoševe kapele na Lovčenu 1845-1971*. (Pretisak tematskog sveska „Umetnosti“, br. 27/28, VII-XII, Beograd 1971. „Sudbina Lovčena“). Beograd 1989.
- 130 **Hruškovec, Tomislav:** *Dokumenti. Argumenti. Meštrovićev Dom likovnih umjetnosti 1930-1990*. Zbornik dokumenata i izbor tekstova o izgradnji, namjeni, vlasnicima, predezbe i prenamjene. (Izložba u povodu nove namjene Doma). Zagreb 1990.
- 131 *Sumrak Lovčena. Dokumenti i prilozi o sudbini Njegoševe kapele na Lovčenu 1845-1971*. (Pretisak tematskog sveska „Umetnosti“, br. 27/28, VII-XII, Beograd 1971. „Sudbina Lovčena“. Drugo izdanje). Beograd 1990.
- 132 *Meštrović. Reljefi*. (Mali zidni kalendar za 1993. god. Reljefi „Života Kristovog“ iz Kašteleta). Zagreb („Fundacija Ivana Meštrovića“ - „Zagrebačka banka“) 1992.
- 133 *Meštrović. Reljefi*. (Veliki zidni kalendar za 1993. god. Reljefi „Života Kristovog“ iz Kašteleta). Zagreb („Fundacija Ivana Meštrovića“ - „Zagrebačka banka“) 1992.
- 134 **Meštrović, Ivan:** *Uspomene na političke ljude i događaje*. (Dopunjena izdanja iz 1961. i 1969. god.). Zagreb 1993.
- 134a **Čerina, Ljiljana:** *Ivan Meštrović*. (Postav atelijera Meštrović u Zagrebu; Život i rad I. Meštrovića; Meštrovićeva djela). CD-ROM. Izd. Fundacije Ivana Meštrovića, Zagreb 2001.
- 135 Građa za bibliografiju Ivana Meštrovića od 1899 do 1993. (Bibliografija knjiga i članaka o Meštroviću i Meštrovićevih napisa. Urednice: Jasna Ivančić, Sanja Kreković-Štefanović). Zagreb 1993.
- 135a **Meštrović, Ivan:** *Vatra i opeklina*. (Priredio Branimir Donat). Zagreb 1998.
- 135b Djela Ivana Meštrovića u zbirkama, muzejima i galerijama. (V. Zgaga, Lj. Čerina, M. Begović, I. Maroević, M. Susovski, V. Peračić, I. Slade, Lj. Dumenčić, J. Zaninović, B. Kličinović, I. Zidić, V. Barbić). Muzeologija, Zagreb, 36, 1999.
- 135c *Dani Ivana Meštrovića. I giorni di Ivan Meštrović*. (Zbornik radova u povodu manifestacije o Meštroviću u Rimu 13. XII. 2000. Pretisak radova na talij. i hrv. jeziku: D. Kečkemet, L. Planiscig, G. D. Belloni, M. Lasso, R. De Nolva, E. Cecchi, P. Rizzo, V. Guzzi, R. Bossaglia, L. Caramel, G. Turroni). Roma 2000.

RODIN

LE LIVRE
DU CENTENAIRE

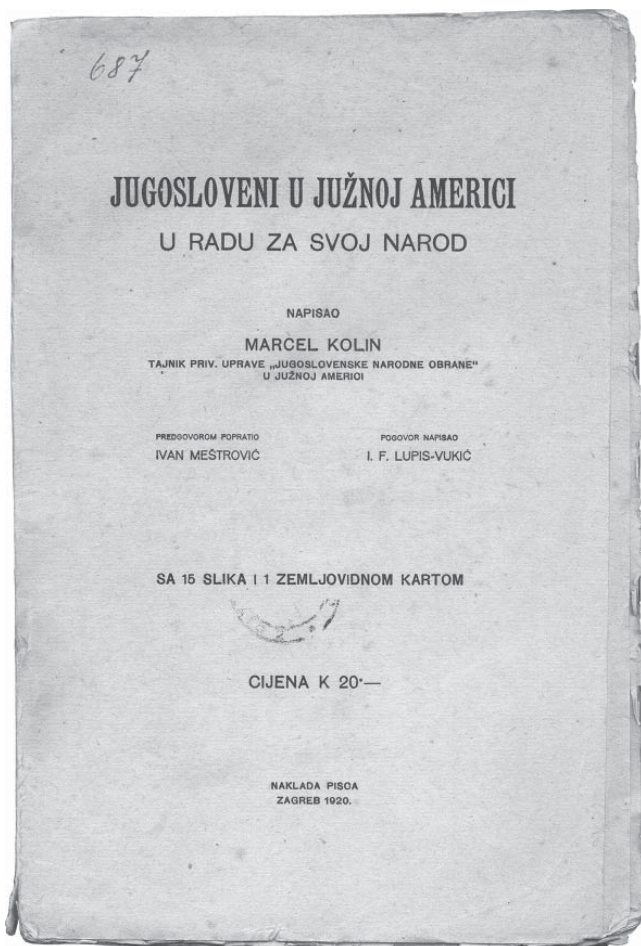

II. SASTAVI IVANA MEŠTROVIĆA

(Napisi o umjetnosti, sjećanja, literarni sastavi, izjave, polemike, citati, interviewi).

- 136 Gedanken eines Bildhauers. (Dva nastavka. Meštrović o umjetnosti) Die Kunst, Wien, god. 8, 1904, str. 2-16.
- 137 *Jezuitska sućut i Vienčeva posmrtnica*. (Polemika s Franom Ivaniševićem o djelu „Rođenje“). Pokret, Zagreb, 1/21, 4. IX. 1904, str. 2-3.
- 138 *O umjetnosti*. Pokret, Zagreb, 1/28, 23. X. 1904, str. 4.
- 139 *Misli jednog kipara*. (Meštrovićeve misli o religioznoj umjetnosti. Prevedno iz bečkog časopisa „Kunst“). Lovor, Zadar 1/3, 1. II. 1905, str. 91.
- 140 **I. M.**: *Umjetnosti i slovenska umjetnost na Jugu*. (O umjetnosti u povodu Jugoslovenske izložbe u Beogradu). Sloboda, Split, 1/3, 30. VIII. 1905, str. 2-3; 5, 13. IX. 1905, str. 2-3.
- 141 *Na obranu. Ad perpetuam memoriam*. (Polemika oko natječaja Matice hrvatske za spomenik Strossmayeru). glas Matice hrvatske, Zagreb, 1/12, 25. VI. 1906, str. 119-120.
- 142 *Priposlano gosp. dru. Anti Radiću, tajniku „Matice Hrvatske“*. (Pismo 1906. iz Beča o nepravilnostima natječaja Matice hrvatske). Pokret, Zagreb, 3/137, 16. VI. 1906, str. 4.
- 143 *Dalmatinska izložba*. (Tri Meštrovićeva pisma Matici hrvatskoj. Spor Meštrovića i O. Ivekovića u vezi s Dalmatinskom izložbom u Splitu). Glas Matice hrvatske, Zagreb, 4/7-8, 25. II. 1909, str. 60-61.
- 144 *Ivan Meštrović, kipar*. (Pismo I. Meštrovića iz Pariza u povodu natječaja za spomenik Strossmayeru). Obzor, Zagreb, 50/327, 27. XI. 1909, str. 2.
- 145 *Meštrović o svom izlaganju u srpskom odeljenju*. (Na izložbi u Rimu 1911). Novo vreme, Beograd, 2/118, 1910, str. 1.
- 146 **Meštrović, Ivan - Karajev. N. - Šević, Milan**: *Vidovdanski hram*. Kosovske pesme u kamenu. Vajarski radovi. Beograd 1910.
- 147 **Meštrović, Ivan - Rački, Mirko**: „Medulić“ i „Društvo umjetnosti“ (Polemika. Negativan stav Društva umjetnosti prema izložbi Meštrović-Rački). Obzor, Zagreb, 51/206, 29. VII. 1910.
- 148 *Molba za model*. (Satira o kritičarima Kršnjavome, Vukeliću i Ogrizoviću). Hrvatska sloboda, Zagreb, 3/276, 5. XII. 1910, str. 3. (Pretiskano: Naše jedinstvo, Split, 10. XII. 1910; A. G. Matoš: Djela, XVII, str. 67-68).
- 149 *Ivan Meštrović, dopisni član*. (Autobiografija). Godišnjak Srpske kraljevske akademije, 25/1911, str. 346-347.
- 150 *Ivan Meštrović*. (I. Meštrović o svojoj narodnosti). Die Drau, Osijek, 44/106, 10. V. 1911, str. 5.
- 151 *Jeli Meštrović Srbin ili Hrvat?* (Meštrovićeva izjava). Sloboda, Split, 7/37, 10. V. 1911, str. 2.
- 152 (Prihvatanje izlaganja u Srpskom paviljonu na Rimskoj izložbi 1911). Novo vreme, Beograd, 1911, br. 118.
- 153 *Za spas lepoga grada. Pismo Iv. Meštrovića*. (U povodu rušenja smederevske tvrđave). Štampa, Beograd, 10/233, 1911, str. 1.
- 154 **Zagorac (I. Meštrović)**: *Čudno znamenje*. (Pjesma). Naprednjak, Šibenik, 2/52, 13. XII. 1912, str. 2.
- 155 *Besede jugoslovenskega umetnika*. (Poslanica). Narodni vestnik, Duluth (SAD), 2/99, 1913.
- 156 *Gospodinu uredniku lista „Die Zeit“*. (O albanskom pitanju). Dubrovnik, Dubrovnik, 22/3, 16. I. 1913, str. 2-3.
- 157 *Gospodinu uredniku lista „Die Zeit“*. (O albanskom pitanju). Sloboda, Split, 9/10, 14. I. 1913, str. 1.
- 158 *Gosponu uredniku lista „Die Zeit“*. (O albanskom pitanju). Edinost, Trst, 38/28, 1913, str. 2; 29, str. 1-2).
- 159 *Meštrović za Jugoslovene*. (Meštrovićev članak uredniku „Die Zeit“-a, o srpskim zahtjevima). Pjemont, Beograd, 3/3, 1913, str. 1.
- 160 *Protest Ivana Meštrovića. Umjetnikovo pismo „Cajtu“ u korist Srba*. Rim, 10. I. 1913. Cetinjski vjesnik, Cetinje, 6/4, 1913, str. 2-3.
- 161 *Sochar - Politik*. (Meštrovićevo pismo listu „Die Zeit“). Besedy času, Praha, 18/9, 28. I. 1913, str. 65-66.
- 162 *Zašto je Meštrović otišao iz Austro-Ugarske*. (Izvod iz pisma I. Meštrovića u praškom „Besedy času“). Hrvatski pokret, Zagreb, 9(10)/84, 12. IV. 1913, str. 8.
- 163 *Ideja „Kosovskog hrama“*. Jadran, Buenos Aires, 1/3, 25. XI. 1915, str. 1-2.
- 164 *Ideja Kosovskog hrama*. (Meštrovićevo objašnjenje zamisli Hrama). Domovina, Punta Arenas, 7/295, 1915, str. 1, 3.
- 165 *Ideja „Kosovskog hrama“*. (Meštrovićevo objašnjenje zamisli Hrama). U: M. Marjanović: Genij Jugoslovenstva Ivan Meštrović i njegov Hram. New York, (1915), str. 25-30.
- 166 *Ivan Meštrović u Leedsu*. (Meštrovićeva poruka na Universitetu u Leedsu. O jugoslovenstvu u ratu). Domovina, Punta Arenas, 7/293, 20. XII. 1915, str. 1-2.
- 167 *Jedan politički članak Ivana Meštrovića*. (Propaganda za jugoslavensku ideologiju iz 1915). Jugoslavenska njiva, Zagreb, 3/18, 1915, str. 286-287.
- 168 (Meštrovićeva Poruka na izložbi u Leedsu). Nottingham Dayli Express, Nottingham, 17. X. 1915.
- 169 *Riječi Ivana Meštrovića*. (Govor u Leedsu 1915; članak 1914. u povodu napada na Srbiju). U: M. Marjanović: Genij jugoslovenstva Ivan Meštrović i njegov Hram. New York (1915), str. 37-46.
- 170 *The Second Half of Serbia's Last Hour*. (Meštrovićeva poruka u povodu izložbe jugoslavenskih umjetnika u Leedsu 1915). Weekly Dispatch, (?), 31. X. 1915.
- 171 *The Sorrows of my Country*. (Meštrovićeva „Poruka“ u povodu izložbe u Leedsu). Weekly Dispatch, (?), 10. X. 1915.
- 172 *Velika riječ I. Meštrovića*. (Izjava u londonskim novinama). Buenos Aires, 1/2, 18. XI. 1915, str. 2-3.
- 173 *Ideja Kosovskoga hrama*. Jugoslovenska država. Antofagasta - Valparaiso, 1/16, 1916, str. 1.
- 174 *Meštrović o jugoslovenstvu*. (O Srbiji u ratu). Jadran, Buenos Aires, 2/53-58, 2. XII. 1916, str. 30.
- 175 *Meštrović o „Kosovskom Hramu“*. (Simbolika s povijesnom podlogom). Jadran, Buenos Aires, 2/53-58, 2. XII. 1916, str. 31-32.
- 176 *Poruka Jugoslovenima Amerike*. (Poziv iseljenicima za jugoslavensku ideju). Jadran, Buenos Aires, 2/53-58, 2. XII. 1916, str. 33-34.
- 177 *Riječ Ivana Meštrovića. U odsudnom času Srbije*. (O stradanju Srbije u I. svjetskom ratu). Domovina, Punta Arenas, 8/296, 1916, str. 1.
- 178 *Uvod*. U knjizi: W. M. Zupanić: O Slovincima. New York 1916.
- 179 *Bogu. Sinu čovječjem*. (Pjesme u prozi. Inicijali I. M. ?). Savremenik, Zagreb, 14/1919, str. 101, 102.

190

- 180 *Ideja Vidovdanskog hrama. Sam Meštrović o ideji hrama. London, 1. septembra 1915.* Narodno jedinstvo, (?), 2/150, 1919, Vidovdanski prilog, str. 6.
- 181 *Sam Meštrović o ideji hrama. Ideja Vidovdanskog hrama.* (U zajedničkom članku: Vidovdanski hram Ivana Meštrovića). Savremenik, Zagreb, 14/6, 1919, str. 273-275.
- 182 *Ivan Meštrović o ideji Vidovdanskog hrama. London, 1. septembra 1915.* (Pretiskano iz „Savremenika“ objavljenog za Vidovdan 1919) Riječ Srba-Hrvata-Slovenaca, Zagreb, 1/230, 28. VI. 1919, str. 2-3.
- 183 *Jedan politički članak Ivana Meštrovića.* (U engl. novinama 1915. god. O Srbiji u ratu). Jugoslavenska njiva, Zagreb, 3/18, 30. IV. 1919, str. 286-287.
- 184 *Meštrović o bodoćih nalogah Jugoslavije.* Priopćio (Joža Glonar) -on-. Ljubljanski zvon, Ljubljana, 39/5, 1919, str. 316-317.
- 185 *Meštrović an den Regenten.* (Tekst brzjava koji je Meštrović uputio regentu Aleksandru iz Ženeve u povod akta ujedinjenja od 1. XII. 1918). Agrarier Tagblatt, Zagreb, 34/1, 1. I. 1919, str. 5.
- 186 *Nekoliko misli osnivača Jugoslavenske demokratske lige.* Novo vrijeme, Zagreb, 2/28, 4. II. 1919, str. 2.
- 187 *Ostavka Ivana Meštrovića.* Ostavka I. Meštrovića na položaj narodnog poslanika). Epoha, Beograd, 2/134, 1919, str. 2.
- 188 *Podne.* (Pjesma u prozi. Inicijali J. M. ?). Savremenik, Zagreb, 14/1919, str. 4.
- 189 *Povodom osnivanja Jugoslavenske demokratske lige. U nove vidike.* (O potrebi da svi kulturni radnici doprinesu nacionalnom i kulturnom ujedinjenju Južnih Slavena). Jugoslavenska demokratska liga, Genéve, 1/1, III. 1919, str. 3.
- 190 *Predgovor.* U: Marcel Kolin: Jugosloveni u Južnoj Americi. U radu za svoj narod. Zagreb 1920, str. 3-4.
- 191 *Zamisao Kosovskog hrama.* Nova Evropa, Zagreb, 1/13, 23. XII. 1920, str. 447-448.
- 192 *Meštrović i beogradska „Politika“.* (Meštrovićev dopis „Politici“ u vezi sa spomenikom-fontanom na Terazijama u Beogradu). Nova Evropa, Zagreb, 5/2, 11. V. 1922, str. 63.
- 193 **Ivan Meštrović:** *Ecce homo!* (6 reprodukcija drvenih reljefa. Mapa) Zagreb 1923.
- 194 *About My Art.* (Meštrovićevo objašnjenje promjene teme i stila u njegovoj umjetnosti). Kolo, New York, (?), 1924.
- 195 *Ivan Meštrović o svojoj umjetnosti.* (Pretiskani ulomci iz „Kola“ i „Jugoslav Review“, New York 1924. O Americi. O Vidovdanskom hramu. Prijelaz s nacionalnog na općečovječansko i religiozno). Letak (New York) 1924.
- 196 *Iz Meštrovićevih pesničkih prvenaca: Ujedno bratac i sestra, Pisma o Pavlu Šubiću Zrinskom, Kad umire kralj Matija...* (Uvodni tekst o Meštrovićevim pjesmama i tekstovi navedenih pjesama). Nova Evropa, Zagreb, 10/1, 1. VII. 1924, str. 20-26.
- 198 *Jugoslavenska nacionalistička etika Meštrovićeve umetnosti. Ivan Meštrović o ideji Vidovdanskog hrama.* Pobjeda, Split, 4/37, 18. IX. 1924, str. 5.
- 199 *Jugoslavenska nacionalistička etika Meštrovićeve umetnosti. Meštrović o ideji Vidovdanskog hrama.* Hrvatski glasnik, Chicago, 16/146, 13. XI. 1924, str. 3.
- 200 *A Speech from Meštrović.* (Meštrovićev govor na banketu u New Yorku 1925. u povodu izložbe). The Brooklyn Museum Quarterly, New York, 12/1925, I. mj, str. 10-14.
- 201 *Čudno znamenje.* (Pjesma). Razgovor naroda jugoslavenskoga, Split, 1/11, 16. X. 1925, str. 4.
- 202 **Dreyfuss, Albert:** *Ivan Meštrović. Titan of Sculpture.* (Meštrović o svom životu i radu). The Woodstock Weekly, Woodstock, 16. I. 1925, str. 7.
- 203 *Ivan Meštrović u Detroitu.* (Meštrovićev govor na banketu). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/15, 9. IV. 1925.
- 203a *Govor Ivana Meštrovića. Držan u New Yorku dne 16. januara 1925. na banketu „The American Yugoslav Society“ priređenom u počast Ivanu Meštroviću i R. W. Seton-Watsonu.* Hrvatski glasnik, Chicago, 17/5, 29. I. 1925, sr. 3.
- 204 *Govor Ivana Meštrovića.* Hrvatski glasnik, Chicago, 17/19, 7. V. 1925, str. 3.
- 205 *Govor Ivana Meštrovića držan u New Yorku dne 16. januara 1925. na banketu „The American-Yugoslav Society“ priređenom u počast Ivanu Meštroviću i R. W. Seton-Watsonu.* (O svojoj umjetnosti i izložbama). Obzor, Zagreb, 66/41, 11. II. 1925, str. 2.
- 206 *Govor Ivana Meštrovića. Na banketu u Chicagu 3. maja 1925.* (O sebi i o hrvatskim iseljenicima). Novo doba, Split, 8/119, 23. V. 1925, str. 2-3.
- 207 *Govor Ivana Meštrovića. Držan u New Yorku dne 16. januara 1925. na banketu „The American-Yugoslav Society“, priređenom u počast Ivanu Meštroviću i R. W. Seton-Watsonu.* Slobodna tribuna, Zagreb, 5/590, 10. II. 1925, str. 3.
- 208 *Ivan Meštrović Fundaciji Woodrowa Wilsona.* (Meštrovićevo pismo o Wilsonovim zaslugama). Novo doba, Split, 8/35, 11. II. 1925, str. 4.
- 209 *Ivan Meštrović našem iseljenom narodu.* Hrvatski glasnik, Chicago, 17/6, 5. II. 1925, str. 1.
- 210 *Ivan Meštrović o svojem notranjem razvoju.* (Odlomci iz „Kola“ u New Yorku). Dom in svet, Ljubljana, 38/1, 1. III. 1925, str. 61-63.
- 211 *Ivan Meštrović o svojoj umetnosti.* (O američkoj izložbi. Ideja Kosovskog hrama). Misao, Beograd, 7/128(3), knj. 17, 1. II. 1925, str. 237-240.
- 212 *Ivan Meštrović o svojoj umetnosti.* Narod, Sarajevo, NS, 5/12, 12. II. 1925, str. 2.
- 213 *Ivan Meštrović o svojoj umjetnosti.* Hrvatski glasnik, Chicago, 17/7, 12. II. 1925, str. 4.
- 214 *Izjave Ivana Meštrovića u New Yorku. Hrvatski seljaci nisu boljševici. Borba između dva mentaliteta.* Jutarnji list, Zagreb, 14/4659, 1925, str. 5.

- 215 *Mesto za Štrossmajerov spomenik.* (Meštrovićev dopis „Obzoru“ u polemici oko smještaja spomenika). Nova Evopa, Zagreb, 12/11, 21. IX. 1925, str. 340-342.
- 216 *Mestrovic on His Exhibition in America.* (O izložbama 1924-1925. u Americi). The Yugoslav Review, New York, 3/2, 1925, str. 13-15.
- 217 *Meštrović o našem iseljenom narodu.* (Iz časopisa „Kolo“, New York, u povodu izložbe radova u Americi). Iseljenik, Zagreb, 1/5, 1. III. 1925, str. 2-3.
- 218 *Meštrović o svojoj umjetnosti.* (Pretiskano iz njujorškog „Kola“). Novo doba, Split, 8/37, 13. II. 1925, str. 2-3.
- 219 *Meštrović o svojoj umjetnosti.* (Dopis „Kolu“ i „Yugoslav Review“ u New Yorku u povodu izložaba u SAD 1925). Večernja pošta, Sarajevo, 14. II. 1925, br. 1084, str. 4.
- 220 *Meštrović u Americi.* (O uspjehu Meštrovićevih izložaba u SAD. Odlomak iz govora održanog na banketu u Chicagu o političkim prilikama u Jugoslaviji). Banatski glasnik, Vel. Bečkerek, 8/47, 24. V. 1925, str. 2.
- 221 *Meštrović u Americi.* (Meštrovićev govor na banketu u Detroitu). Novo doba, Split, 8/118, 21. V. 1925, str. 3.
- 222 *Meštrović u Americi.* (Meštrovićev govor na banketu u Detroitu). Slobodna tribuna, Zagreb, 5/605, 25. IV. 1925, str. 6-7.
- 223 *Meštrović u Americi. Naglašuje hrvatsko seljačko prijeto.* (Meštrovićeva izjava u povodu otvorenja izložbe u New Yorku). Večernja pošta, Sarajevo, 1925/1065, str. 2.
- 224 *Meštrović u Chicagu.* (Meštrovićev govor na banketu). Slobodna tribuna, Zagreb, 5/609, 23. V. 1925, str. 6-7.
- 225 (Meštrovićev govor iseljenicima u Americi). Zajedničar, Pittsburgh, 20/ 8. IV. 1925.
- 226 *Meštrovićev spomenik Štrossmajeru u Zagrebu.* Meštrovićevo pismo upućeno Gradskom poglavarstvu u Zagrebu o mjestu gdje bi se spomenik trebao podići). Slobodna tribuna, Zagreb, 5/620, 1925, str. 6-7.
- 227 *Od pastira i Svilaje do najveće slave. Dvadesetpetgodišnjica rada Ivana Meštrovića.* (Meštrovićev govor u Detroitu, SAD). Razgovor naroda jugoslovenskoga, Split, 1/2, 28. IV. 1925, str. 1.
- 228 *Pure Art? Or „Pure Nonsense“?* (Meštrovićevo pismo u povodu ankete o kubizmu, str. 148-149). The Forum, New York, VII. 1925, str. 146-150.
- 229 *Riječ našeg velikana. Meštrović o jugoslavenstvu.* (Iz „Kola“ i „Jugoslav review“ u New Yorku. Odgovori na postavljena pitanja o njegovoj izložbi u New Yorku i o njegovu umjetničkom radu uopće). Sušački novi list, Sušak, 2/46, 17. II. 1925, str. 2.
- 231 *Uređenje trga za Strossmayerov spomenik. Umjetnik ima riječ!* (Obrazloženje Ivana Meštrovića). Obzor, Zagreb, 66/207, 4. VIII. 1925, str. 4.
- 232 *Uspjeh Meštrovićevih izložba u Americi. Otvorenje izložbe u Chicagu. Popis djela prodanih u Americi. Veliki govor I. Meštrovića na banketu.* Obzor, Zagreb, 66/135, 19. V. 1925, str. 2-3.
- 233 *Vedra riječ jednog velikana. Ivan Meštrović našem iseljenom narodu.* (Izjava u „Kolu“, jugoslavenskom muzičko-umjetničkom časopisu u New Yorku, o slozi Hrvata, Srba i Slovenaca). Sušački novi list, Sušak, 2/43, 1925, str. 2.
- 234 *Veliki umjetnik Meštrović našim iseljenicima u Americi.* (O potrebi sloge među Hrvatima, Srbima i Slovencima. Iz „Kola“ u New Yorku; poseban broj posvećen Meštroviću). Sušački novi list, Sušak, 2/61, 5. III. 1925, str. 2.
- 235 *Was sagt Meštrović zur Ausstellung des Denkmals?* (Iz pisma Meštrovića odboru za Strossmayerov spomenik u Zagrebu). Der Morgen, Zagreb, 3/764, 5. VIII. 1925, str. 5.
- 236 *Značajan članak Ivana Meštrovića.* (Meštrovićevi odgovori na pitanja revije „Kolo“ u New Yorku). Obzor, Zagreb, 66/40, 10. II. 1925, str. 2-3.
- 237 *Značajan članak Ivana Meštrovića.* (O izložbama u Americi. Pretiskano iz „Kola“ u New Yorku). Slobodna tribuna, Zagreb, 5/593, 13. II. 1925, str. 3; 594, 14. II, str. 3.
- 238 *Catalogue of Opening og Mus(eum).* (San Diego 1926).
- 239 *Čudno znamenje.* (Meštrovićeva pjesma objavljena 1912. u šibenskom „Naprednjaku“). Razgovor naroda jugoslovenskoga, Split, 2/15, 1926, str. 4.
- 240 *G. Ivan Meštrović u Novom Sadu. Veliki umjetnik priča dopisniku „Vremena“ o svojim uspjesima u Americi i susretu s Nikolom Teslom.* (Priopćio Voj. Matić). Vreme, Beograd, 6/1731, 14. X. 1926, str. 7.
- 241 *Ivan Meštrović o svojoj američkoj aktivnosti.* Novosti, Zagreb, 27. VII. 1926.
- 242 *Meštrović charakterisiert Michelangelo.* (Prijevod ulomaka iz „Nove Evrope“). Prager Presse, Praha, 18. XI. 1926.
- 243 *Meštrovićeve misli o umetnosti.* (Iz članka o Michelangelu u „Novoj Evropi“ 1926). Jutro, Ljubljana, 7/275, 28. XI. 1926, str. 11.
- 244 *Michelangelo.* (Pretiskano iz „Nove Evrope“). Obzor, Zagreb, 67/304, 10. XI. 1926, str. 5 - 310, 17. XI., str. 5.
- 245 *Michelangelo.* (O Michelangelu i njegovoj umjetnosti. Uvod u monografiju). The Slavonic Review, London, 5/14, 1926, XII. mj., str. 225-241.
- 246 *Mikelandelo.* (Uvod Meštrovićeve studije o Michelangelu. Reprodukcije Michelangelovih djela i Meštrovićeve skulpture Michelangela). Nova Evropa, Zagreb, 14/9-10, 11. XI. 1926, str. 243-256.
- 247 *Prvi decembar.* (O jugoslavenstvu. Izložbe 1925. u Americi). Naša domovina, Zagreb, 5/2-3, XII. 1926, 1. I. 1927, str. 1.
- 248 *Razgovor s Ivanom Meštrovićem.* (Meštrovićeve izjave o Kosovskom hramu, o izložbama u Americi, o Nikoli Tesli). Novo doba, Split, 9/241, 17. X. 1926, str. 7.
- 249 *Misija Vojvodine.* (Meštrovićevo pismo Odboru jubilarnog broja Letopisa Matice srpske. Općenito o Vojvodini. O kulturi Srbije i Jugoslavije). Letopis Matice srpske, Novi Sad, 101/1-3, knj. 313, VII-VIII. 1927, str. 89-92.
- 250 *O postanku umetnine.* (Iz Meštrovićeve studije o Michelangelu u „Novoj Evropi“). Dom in svet, Ljubljana, 40/7, 1. X. 1927, str. 242-244.
- 251 *Majstor kalimegdanskog „Vesnika“ u Beogradu.* (Priopćio D. A.). Vreme, Beograd, 8/2479, 16. XI. 1928, str. 3.
- 252 *Bogdan Popović i umetnost.* (Pismo B. Popoviću). Zbornik u čast Bogdana Popovića, 1929, str. 28.
- 253 *Le Symbolisme du Temple de Kosovo expliqué par I. Mechtrovitch.* Les Nouvelles Yougoslaves, 1/15, 29. VI. 1929, str. 3.
- 254 *Meštrović, Ivan; Popović, Laza; Politeo, Ivo; Belin, Ivo; Ćurčin, Milan: Novo stanje.* (Kritika Kraljeva manifesta i ukidanja ustava). Nova Evropa, Zagreb, 19/2, 26. I. 1929, str. 33-41.
- 255 *Meštrović o umjetnosti.* (U vezi s projektom Matice hrvatske da izda Povijest umjetnosti). Hrvatska revija, Zagreb, 2/2, 1929, str. 130-131.
- 256 *A. A.: Govor g. Ivana Meštrovića na banketu u čast jugoslovenskih umetnika.* Vreme, Beograd, 11. IV. 1930, str. 4.
- 257 *Junačko koljeno.* (Priopćio M. Marjanović. Uspomene). Hrvatska straža, Zagreb, 2/258, 9. XI. 1930, str. 4.
- 258 *O Vidovdanskom hramu.* U: Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva. Beograd 1930, str. 718-720.
- 259 *Meštrović i njegovi.* (Priopćio M. Marjanović. Meštrovićeve uspomene o počecima života i rada). Književne novine, Zagreb, 1/6, 1930, str. 5-6; 7, str. 5-6; 8, str. 3-4; 9, str. 5; 10, str. 3; 11, str. 3; 12, str. 3; 2/1, 1931, str. 3.
- 260 *Aus der Werkstatt Meštrovićs. Ein Gespräch mit dem Künstler.* Prager Presse, Praha, 8. VII. 1932, str. 12.

- 261 „*Hasanaginica*“. (Meštrovićeva verzija pjesme, s popratnim tekstom M. Čurčina). Nova Evropa, Zagreb, 26/3-4, 22. III. 1932, str. 119-130.
- 262 *Ivan Meštrović Jovanu Dučiću*. (Odgovor I. Meštrovića na članak J. Dučića „Srpska mistika i Meštrović“ u „Pravdi“). Slobodna tribuna, Zagreb, 12/981, 1932, str. 4.
- 263 *Ivan Meštrović o jugoslavenskom stilu i hramu sv. Save*. Hrvatska obrana, Osijek, 28/7, 13. II. 1932, str. 3.
- 264 *Izjava Ivana Meštrovića*. (Interview „Lidovim Novinama“ u Pragu. O Meštrovićevim vezama s Česima i Masarykom). Novo doba, Split, 15/155, 6. VII. 1932, str. 2.
- 265 *Izjava Ivana Meštrovića*. (O svom stavu prema jugoslavenskom pitanju. Izjava uredniku „Lidovih novina“). Slobodna tribuna, Zagreb, 12/981, 9. VII. 1932, str. 3.
- 266 „*Jadransko pitanje*“. *Otporuka g. Musoliniju*. (Reagiranje na Mussolinijevu izjavu u vezi s ugovorom uzajamne pomoći Jugoslavije i Francuske i svojatanja Dalmacije. Više potpisnika. Vjerojatno Meštrovićev tekst). Nova Evropa, Zagreb, 25/10, 26. X. 1932, str. 481-484.
- 267 „*Je crois que l'amour et les mains durcies bâtiron toujours et ne démoliron jamais...*“ *déclare l'illustre sculpteur Mechtrovitch*. (Citat Meštrovićeva predgovora katalogu izložbe u Zagrebu 1932). Comoedia, Paris, 16. VI. 1932.
- 268 *Meštrović o kulturni orientaci Jihoslovany*. (Interview potpisan: R. -L. N.). Čehoslovačko-jugoslavenska revija, Prag-Beograd, 3/8, 1932-1933, str. 275-276.
- 269 *Meštrović o našem narodnom jedinstvu*. (Meštrovićev razgovor s praškim novinarima). Slovenski narod, Maribor-Ljubljana, 65/149, 5. VII. 1932, str. 2.
- 270 *Meštrovićs Glaube*. (Prijevod predgovora kataloga izložbe u Zagrebu 1932). Prager Presse, Praha, 29. V. 1932.
- 271 *Nakon deset godina...* (Pretisak Meštrovićeva predgovora katalogu samostalne izložbe u Zagrebu 1932). Nova Evropa, Zagreb, 25/6, 26. V. 1932, prilog str. 1-2 (iza str. 336).
- 272 (Predgovor kataloga izložbe. Meštrovićev umjetnički credo). Kat.: IV. kolektivna izložba Ivana Meštrovića u Zagrebu 1932. (Zagreb 1932).
- 273 *Sahrana Ljube Nešića. G. Ivan Meštrović o Ljubi Nešiću*. (O pokojniku, Meštrovićevom znanцу). Narodne novine, Zagreb, 98/15, 20. I. 1932, str. 2.
- 274 *Sochar Meštrović o umdleckè vzàjemnosti česoslovensko-jihoslovanske*. Čehoslovačko-jugoslavenska revija, Prag-Beograd, 3/1, 1932, str. 29.
- 275 „*Srpska mistika*“ *Jovana Dučića*. (Meštrovićev odgovor Dučiću da nije Srbin nego Hrvat). Nova Evropa, Zagreb, 25/7, 26. VI. 1932, str. 337-343. Pretiskano: Sabrana dela J. Dučića, Sarajevo- Beograd 1969, str. 638-644.
- 276 „*Srpska mistika*“ *Jovana Dučića*. (Odgovor na članak J. Dučića u beogradskoj „Pravdi“ 1932). Obzor, Zagreb, 73/145, 25. VI. 1932, str. 2-3.
- 277 *Zjačajne izjave Ivana Meštrovića*. Država, Zagreb, 1/2, 10. VII. 1932, str. 4.
- 278 *By way of a preface*. (Predgovor monografiji. Separat na engleskome). Zagreb 1933.
- 279 *G. Ivan Meštrović o svojoj izjavi „Az Eštu“*. (U vezi s kritikama zbog njegove izjave budimpeštamskom listu). Politika, Beograd, 30/9082, 27. VIII. 1933, str. 4-5.
- 280 (Interview novinaru Louisu Roubaudu o srpsko-hrvatskoj krizi odnosa i osuda zatočenja v. Mačeka). Petit Parisien, Paris, 14. III. 1933, str. 1-2.
- 281 *Izjava Ivana Meštrovića. Split, 28. kolovoza 1933*. (Odgovor I. Meštrovića senatoru Milanu Popoviću na njegov napadaj u Senatu). Obzor, Zagreb, 74/197, 28. VIII. 1933, str. 5.
- 282 *Meštrović i kulturna orijentacija Jugoslavena. Za jugoslavensku organsku sintezu*. (Interview s novinarom „Lidovih noviny“). Obzor, Zagreb, 74/122, 27. V. 1933, str. 5.
- 283 *Meštrović o kulturni orientaci Jihoslovany. Vira v budoucnost jihoslovanského umdni*. (Priopćio H. Ripka. Meštrovićev interview „Lidove noviny“). Lidove noviny, Brno, 25. V. 1933.
- 284 *Mjesto predgovora*. (Predgovor monografije). Meštrović. Zagreb 1933, str. 3-8.
- 285 *Nebeska čuda, i majka zemlja. Zagora*. (Dvije Meštrovićeve pjesme). Nova Evropa, Zagreb, 26/8, 15. VIII. 1933, str. 329-333; Posebno izdanje: Nova Evropa o pedesetom rodjendanu I. Meštrovića, Zagreb, 15. VIII. 1933, str. 9-13.
- 286 „*Razgovor o politici sa Meštrovićem, velikim hrvatskim skulptorom*“. (Interview I. Meštrovića Imreu Barču o političkoj orijentaciji). Ez Est, Budapest, 7. III. 1933, str. 9.
- 287 *Povodom jedne debate u Senatu*. (Prepiska između Meštrovića i senatora Milana Popovića u povodu Meštrovićeve izjave dopisniku peštanskog lista „Az Est“). Jutarnji list, Zagreb, 22/7750, 27. VIII. 1933, str. 3-4.
- 288 *Prepiska Ivana Meštrovića i senatora Milana Popovića. Povodom jedne debate u senatu*. (U vezi s Meštrovićevom izjavom peštanskom listu „Az Est“). Novosti, Zagreb, 27/235, 27. VIII. 1933, str. 2-3.
- 289 *Razgovor s g. Ivanom Meštrovićem. Treba li Fernkornovoga Sv. Jurja smjestiti u zagrebačku katedralu?* (Meštrovićev negativan sud). Jutarnji list, Zagreb, 22/7813, 29. X. 1933, str. 6.
- 290 *Sendung und Frohe. Botschaft der Kunst*. (Prijevod iz predgovora monografiji 1933). Prager Presse, Praha, 24. XII. 1933.
- 291 *Vom Schaffen des Bildhauers*. (Prijevod Meštrovićevih tekstova). Prager Presse, Praha, 18. VI. 1933.
- 292 *Vorwort*. (Predgovor monografiji. Separat na njemačkome). Zagreb 1933.
- 293 *Zagora*. (Pjesma pretiskana iz „Nove Evrope“, uz komentar). Jutarnji list, Zagreb, 22/7738, 15. VIII. 1933, str. 3.
- 294 *Zagora*. (Pjesma). Nova Evropa, Zagreb, 26/1933, str. 11.
- 295 *Da li će se na Zemunskom mostu postaviti „Konjanici“ g. Ivana Meštrovića. G. Ivan Meštrović odgovara Udruženju jug. lik. umetnika i Udruženju arhitekata*. (Interview: Nikola Škrgić). Pravda, Beograd, 30/10547, 18. III. 1934, str. 7.
- 296 *Ivan Meštrović*. (Pretiskano dijelom iz monografije 1933. Tekst I. Meštrovića). Narodna omladina, Zagreb, 1/1, 15. III. 1934, str. 7-8.
- 297 *Ivan Meštrović o sebi i svom stvaranju*. (Predgovor iz monografije 1933). Jugoslovenska reč, Zagreb, 3/58, 6. I. 1934, str. 5.
- 298 *Meštrović don Frani Buliću*. (U povodu smrti). Jadranski dnevnik, Split, 1/114, 2. VIII. 1934, str. 2.
- 299 *Meštrovićs Abschied von Don Frane Bulić*. (Prijevod nekrologa iz „Nove Evrope“). Prager Presse, Praha, 11. X. 1934.
- 300 *Polazak u boj*. (O skulpturi propaloj u Parizu 1909. god.). Vreme, Beograd, 14/4317, 7.-9. I. 1934, prilog str. 8.
- 301 *Smrt don Frane Bulića*. Nova Evropa, Zagreb, 27/9, 26. IX. 1934, str. 336.
- 302 *Brief Meštrovićs an den Präsidenten der Deutschen Akademie*. (Pismo u povodu izložbe u München). Der Oberschlesier, Breslau, 17/8, 1935, str. 443-444.
- 303 *Dr. Smodlaka - na pravo mjesto. Oko umjetnosti i politike Dra J. Smodlake*. (Politička polemika I. Meštrovića i I. Tartaglije s J. Smodlakom). Jadranski dnevnik, Split, 2/40, 16. II. 1935, str. 9-10.
- 304 *Gedanken und Bekenntnisse*. (Meštrovićeve misli o umjetnosti. Iz monografije 1933. Tekst u katalogu izložbe). Ivan Meštrović. Ausstellung des Österreichischen Kulturbundes. Wien 1935, str. (5-7).

- 305 *Meštrović i Beč.* (Meštrovićevo pismo predsjedniku „Hagebunda“ u povodu svoje izložbe u Beču). *Jadranski dnevnik*, Split, 2/251, 26. X. 1935, str. 9.
- 306 *Meštrović i fašistički spomenik u Splitu.* (Meštrovićevo kritika splitske fontane. Pretiskano iz „Jadranskog dnevnika“). Istra, Zagreb, 7/3, 18. I. 1935, str. 4.
- 307 *Meštrović njemačkom narodu.* (Pismo predsjedniku Njemačke akademije u Münchenu u povodu izložbe). *Jadranski dnevnik*, Split, 2/110, 11. V. 1935, str. 9.
- 308 *Meštrović o umetnosti.* (Iz splitskog „Jadranskog dnevnika“. Priopćio: Guido Tagliola). *Javnost*, Beograd, 1/17, 11. V. 1935, str. 394-395; 18, 18. V. str. 423-424.
- 309 *Meštrović o umetnosti.* (Priopćio Ivan Bonačić, prema Meštrovićevom članku u „The Yugoslav Review“, New York, siječanj 1925). *Javnost*, Beograd, 1/22, 15. VI. 1935, str. 524-525.
- 310 *Mišljenje g. I. Meštrovića o predlogu dr. Smolake u pitanju postavljanja „Narodnog spomenika“.* (Polemika u vezi s podizanjem i smještajem spomenika u Splitu). *Jadranski dnevnik*, Split, 2/10, 12. I. 1935, str. 9.
- 311 *Nekoliko riječi...* *Obzor*, spomen-knjiga 1860-1935, Zagreb 1935, str. 119.
- 312 *Svak na svoje mjesto.* (Polemika Smolake-Meštrović). *Jadranski dnevnik*, Split, 2/40, 16. II. 1935, str. 10.
- 313 *Tekst Memoranduma.* (Prijedlozi namjesnicima nakon smrti kralja Aleksandra. Meštrović jedan od potpisnika). *Nova Evropa*, Zagreb, 28/7, 26. VII. 1935, str. 202-205.
- 314 *Umjetnikova ispovijest.* (Razmišljanja o sebi i o drugima). *Jadranski dnevnik*, Split, 2/94, 20. IV. 1935, str. 9.
- 315 *Meštrović Trumbiću. Stidite se današnjih generacija.* (O Meštrovićevom stavu prema Srbima). *Balkan*, 20/80, 1936, str. 1-2.
- 316 *Nekoliko riječi...* (Iz Spomen-knjige „Obzora“). *Jadranski dnevnik*, Split, 3/86, 11. IV. 1936, str. 9.
- 317 *Nekoliko riječi...* (Patriotski predgovor spomen-knjizi „Obzora“. Citat iz 1919, str. 119). *Obzor*, Spomen-knjiga 1860-1935, Zagreb 1936.
- 318 *Umetnost i priroda.* (Amerikanski srbobran, Pittsburgh, 30/6264, 1936, str. 2).
- 319 *Umetnost i priroda.* (O povezanosti Meštrovićeve umjetnosti s narodom i zavičajem). *Pravda*, Beograd, 32/11205-8, 6.-9. I. 1936, prilog str. 16.
- 320 *Erinnerungen an Rodin.* (Meštrovićeve uspomene na A. Rodina). *Prager Presse*, Praha, 27. VII. 1937, str. 6.
- 321 (Interview Ivana Meštrovića). *Le Moment*, Bucaresti, 15. III. 1937.
- 322 *Ivan Meštrović o T. G. Masaryku.* (Iz „Lidove noviny“, Brno. Nekrolog). *Primorske novine*, Sušak, 3(6)/670, 24. IX. 1937, str. 2.
- 323 *Meštrovićev oproštaj od T. G. Masaryka.* (Članak iz „Lidove noviny“. Nekrolog). *Obzor*, Zagreb, 77/218, 23. IX. 1937, str. 2.
- 324 *Meštrovićev posljednji zbogom Masaryku.* (Iz „Lidove noviny“. Nekrolog). *Jutarnji list*, Zagreb, 26/9217, 23. IX. 1937, str. 5.
- 325 (Nekrolog T. G. Masaryku). *Lidove noviny*, Brno, 19. IX. 1937.
- 326 *O postanku umetnine.* (O umjetničkom stvaralaštvu. Uvod u studiju o Michelangelu u „Novoj Evropi“). *Dom in svet*, Ljubljana, 40/7, 1937, str. 242-244.
- 327 *Quelques souvenirs sur Rodin.* (Meštrovićev uspomene na Rodina 1902-1917). *Annales de l'Institut Franais de Zagreb*, Zagreb, 1/1, IV-VI. 1937, str. 3-14. (Postoji i separat).
- 328 *Vjerujemo u Masarykove misli.* (O Masaryku u povodu smrti. Iz „Lidove noviny“). *Jadranski dnevnik*, Split, 4/222, 23. IX. 1937, str. 3.
- 329 *Dva pisma našeg umjetnika Ivana Meštrovića.* (Pisma I. Tartagliji i fra Petru Grabiću prigodom posvete obnovljene crkve „Naša Gospa“ u Biskupiji kod Knina). *Nova revija*, Makarska, 17/5, 1938, str. 563-565.
- 330 *Naš Jadran.* (Pretisak predgovora monografiji „Naš Jadran“). *Hrvatski glasnik*, Split, (?) IV. 1938.
- 331 *Naš Jadran.* (Predgovor monografiji „Naš Jadran“). *Jadranski dnevnik*, Split, 5/90, 17. IV. 1938, str. 17.
- 332 *Poruka Ivana Meštrovića.* (Pročitano prigodom posvete Zavjetne crkve kralja Zvonimira u Biskupiji 1938). *Hrvatska straža*, Zagreb, 10/212, 20. IX. 1938, str. 2.
- 333 *Poruka Ivana Meštrovića. Prigodom posvete zavjetne crkve u Biskupiji.* (Pročitana Meštrovićevo poruka). *Jutarnji list*, Zagreb, 27/9574, 21. IX. 1938, str. 12.
- 334 *Poruka Ivana Meštrovića. Prilikom posvete Zvonimirove spomen-crkve u Biskupiji kod Knina 18. IX. 1938.* (Uz tekst poruke pismo I. Meštrovića upućeno o. dr. Grabiću). *Katolik*, Šibenik, 9/42, 16. X. 1938, str. 3.
- 335 *Poruka Ivana Meštrovića. Prilikom posvete Zvonimirove spomen-crkve u Biskupiji kod Knina 18. IX. 1938.* *Nedjelja*, Zagreb, 10/37, 23. X. 1938, str. 3.
- 336 *Spomen-crkva dobrom kralju Dmitru Zvonimiru u Biskupiji. Poslanica Ivana Meštrovića.* *Jadranski dnevnik*, Split, god. 5, 20. IX. 1938, str. 3.
- 337 *Stražimo stražu.* (O čuvanju Jadrana. O mediteranskoj kulturi. Predgovor). *Naš Jadran*, Split 1938, str. 13-14.
- 338 *Četiri jugoslavenska Kosova.* (Izvod iz Meštrovićevo izlaganja o ideji Vidovdanskog hrama u Londonu 1. IX. 1915). *Jugoslovenske novine*, Beograd, 4/141, 29. VI. 1939, str. 1.
- 339 *G. Ivan Meštrović protiv promene imena Jugoslovenske akademije znanosti i umetnosti.* (Dio pisma Jugoslovenskoj akademiji). *Politika*, Beograd, 36/11329, 14. XII. 1939, str. 9; 11330, str. 6.
- 340 *Ideja Vidovdanskog hrama. Sam Meštrović o ideji hrama. London 1. septembra 1915.* *Vidici*, Beograd, 2/12-14, 25. VI. 1939, str. 332. *Vidovdanski prilog*, str. 6.
- 341 *Ivan Meštrović i promjena imena Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.* (Pismo I. Meštrovića predsjedniku Jugoslovenske akademije. Pretiskano iz „Hrvatskog dnevnika“). *Novosti*, Zagreb, 33/346, 15. XII. 1939, str. 5.
- 342 *Meštrovićev protest.* (Pismo predsjedniku Jugoslovenske akademije protiv promjene imena, objavljeno u „Hrvatskom dnevniku“). *Nova riječ*, Zagreb, 4/158, 21. XII. 1939, str. 14.
- 343 *Nekoliko uspomena na Rodina.* (Meštrovićevi susreti s Rodinom). *Hrvatski glasnik*, Split, 2/84, 8. IV. 1939, str. 13-14.
- 344 *Njoj - nepresušnom vrelu. Poruka pri posvećenju crkve našoj Gospi u Biskupiji, obnovljenoj zadužbini kralja Zvonimira...* *Hrvatski ženski list*, Zagreb, 1/5, V, 1939, str. 2-3.
- 345 *Okupljanje hrv. umjetnika.* (Izjava u vezi s izložbom „Pola vijeka hrvatske umjetnosti“). *Hrvatski dnevnik*, Zagreb, 4/978, 22. I. 1939, str. 17.
- 346 *Okupljanje hrvatskih umjetnika.* (Razgovor s I. Meštrovićem. Pretiskano iz „Hrv. dnevnika“). *Hrvatski glasnik*, Split, 2/19, 23. I. 1939, str. 3, 6.
- 347 *Pismo g. Ivana Meštrovića o promjeni imena Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti.* (Pismo upućeno Jug. akademiji u Zagrebu). *Obzor*, Zagreb, 79/285, 14. XII. 1939, str. 2.
- 348 *Poruka Ivana Meštrovića prigodom posvete zavjetne crkve u Biskupiji 1938.* *Kalendar Gospine krunice. Vrhbosna*, Sarajevo, 53/11-12, 1939, str. 277-278.
- 349 *Zašto je g. Ivan Meštrović protiv promjene imena Jugoslovenske akademije nauka.* *Jugoslovenska pošta*, Sarajevo, 11/3211, 14. XII. 1939, str. 3.

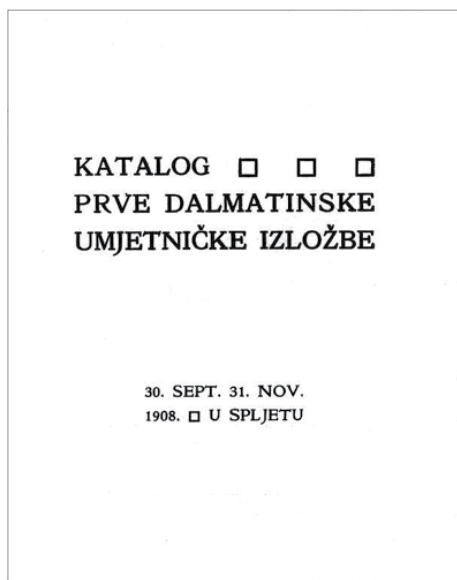
- 350 *Meštrovićeve misli o umetnosti*. (Citati o Michelangelu i umjetničkom stvaralaštvu). Umetnost, Ljubljana, 5/2, X. 1940, str. 35.
- 351 *Poruka Ivana Meštrovića hrvatskom narodu. Prigodom prošlogodišnje posvete zavjetne crkve u Biskupiji*. Kalendar Gospine krunice za god. 1940. Zagreb, VII/1940, str. 52-55.
- 352 *Ivan Meštrović o svojoj umjetnosti*. Novine, Zagreb, 3/90, 2. VIII. 1943, str. 5.
- 353 *Michelangelo*. (Talij. prijevod dijela Meštrovićeve studije o Michelangelu Antonija Miotta). Parallelo, Roma, 21/1, proljeće 1943, str. 3-8.
- 354 *Préface*. (Predgovor knjizi: P. Digović: La Dalmatie et les problèmes de l'Adriatique). Lausanne, 1944, str. 9-14.
- 355 *Wir halten Wacht*. (Prijevod predgovora monografiji „Naš Jadran“, Split 1938). Croatia, Zagreb, 6/1944, str. 7.
- 356 *Wir halten Wacht!* (Predgovor monografije „Naš Jadran“, Split 1938). Neue Ordnung, Zagreb, 3/127, 9. I. 1944.
- 357 *Dennoch will ich hoffen. Ein Weihnachtgespräch*. (Njem. prijevod „Božićnih razgovora“. Razgovori s prijateljima i moralna razmišljanja. Preveo A. Licht). Zürich 1945.
- 358 *Božićni razgovori. Šesto veče. Ulomak iz moralističkih dijaloga*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 1/4, 1951, str. 299-303.
- 359 *Iz imaginarnih Michelangelovih razgovora. V. Razgovor u Kapeli Medici; Razgovori Vittoria - Michelangelo; Razgovori Julija II. i Michelangela*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 1/3, IX. 1951, str. 205-209.
- 359a *Neugodni razgovori*. (Meštrović o ustašama i partizanima). Danica, Chicago, 18. IV. 1951, str. 3.
- 360 *97 posto hrvatskog naroda za Stepinca...* The Syracuse Herald Journal, Syracuse, USA, 11. XII. 1952. (Pretiskano u: V. Nikolić: Stepinac mu je ime. Barcelona 1978; Zagreb 1991).
- 361 *Introduction*. (Predgovor knjizi). Pavle D. Ostović: The Truth about Yugoslavia. New York 1952.
- 362 *Ivan Meštrović o Zadru*. Zadarska revija, Zadar, 1/3, 1952, str. 59.
- 363 *Mestrovic sees little hope for freedom of Cardinal Stepinac*. (Meštrović o zatočenom Stepincu). The Syracuse Herald Journal, Syracuse, 11. XII. 1952.
- 364 *Meštrović o umjetnosti, prirodi i moralu*. (Odgovori na pitanja N. Kesterčanek i R. Kuparea). Hrvatska revija, Buenos Aires, 2/1, III. 1952, str. 18.
- 365 *Njegošev mauzolej na Lovčenu*. (Meštrović o mauzoleju. Priopćio Danilo Lekić). Stvaranje, Cetinje, 7/7-8, 1952, str. 487-488.
- 365a *Preписка s Meštrovićem 1952-1955*. (U vezi s izradom spomenika-mauzoleja P. P. Njegoša na Lovčenu). Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 36-46. Pretiskano iz Umetnosti, Beograd, 1971, br. 27/28, i u II. izdanju Sumrak Lovčena, Beograd 1990.
- 366 *Interview sa Ivanom Meštrovićem prigodom njegove 70-godišnjice*. (Razgovor Karla Mirtha s američkim književnicima i javnim radnicima). Croatia Press, Cleveland (SAD), 7/123-124, 1-15. VIII. 1953, str. 10-18.
- 367 *Ivan Meštrović govori - Ivan Meštrović speaks. Interview Vinka Nikolića s Ivanom Meštrovićem prigodom njegove 70-godišnjice života*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 3/3(11), IX. 1953, str. 327-332.
- 368 *Iz Michelangelovih imaginarnih razgovora. Razgovori Vittoria - Michelangelo*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 3/1, III. 1953, 43-49.
- 369 (Meštrović o umjetnosti). Time, New York, 18. V. 1953, str. 84.
- 370 *Meštrović ustaje protiv Titovih izjava o bolesti kardinala Stepinca*. (Meštrovićeva izjava Syracuse Herald Journalu). Glasnik sv. Antuna, Buenos Aires, 8. VIII. 1953.
- 371 *Meštrovićevo pismo „Kanadskom Srbobranu“*. (Odgovor na napad u vezi s Njegoševim poprsjem). Hrvatska revija, Buenos Aires, 3/3(11), IX. 1953, str. 337-338.
- 372 *Meštrovićevo pismo „Srbobranu“*. (Odgovor „Kanadskom Srbobranu“ na napade). Croatia Press, Cleveland (SAD), 7/121-122, 1-15. VII. 1953, str. 19-23.
- 373 *Rare Blood Disease Threatens Life of Yugoslavian Cardinal*. (Meštrović o zatočenom Stepincu). Syracuse Herald Journal, Syracuse, 23. VII. 1953.
- 374 *An Interview with Mestrovic*. (Interview „United Pressa“ s Meštrovićem o aktualnim političkim problemima). Croatia press, Cleveland (SAD), 8/143, XI. 1954, str. 2-5.
- 375 *Dostojanstvo svakog čovjeka stoji i pada s kršćanstvom. Izjavio je Ivan Meštrović u svojoj prekrasnoj adresi prilikom podijeljene mu nagrade za Kršćansku kulturu u Kanadi*. Glas sv. Antuna, Buenos Aires, (?) 1954.
- 376 *Kršćanstvo brani temelje demokratskog životnog nazora*. (Meštrovićeva izjava prigodom dodjele nagrade za kršćansku kulturu u Kanadi). Hrvatska revija, Buenos Aires, 4/ 2(14), VI, 1954, str. 170-172.
- 377 *Message of Ivan Meštrović, Christian Culture Winner 1954*. Meštrovićeva poruka u povodu dobivanja nagrade Kršćanske kulture). Croatia Press, Cleveland (SAD), 8/137, V. 1954, str. 3-7.
- 378 *Meštrović o Djilasovom slučaju*. (Razgovor s Meštrovićem). Croatia Press, Cleveland (SAD), 8/134, II. 1954, str. 13-17.
- 379 *Meštrović postao američkim državljaninom*. (Prigodna Meštrovićeva izjava). Croatia Press, Cleveland (SAD), 8/143, XI. 1954, str. 6-8.
- 380 *Meštrović primio medalju Kršćanske kulture*. (Odlomak Meštrovićeve prigodne poruke). Croatia Press, Cleveland (SAD), 8/137, V. 1954, str. 19-20.
- 380a *On religious Art*. (U povodu nagrade „Christian Culture Award Assumption College“. Ontario, Canada. (Internet. Croatia net. Cronet. Com/htme/Mestrovic 3.ht ml).
- 381 *Pismo Ivana Meštrovića. 7 dana, Sarajevo, 2/47, 8. IV. 1954, str. 7.*
- 382 *Uvod*. U: A. Kačić-Miošić. (Izdanje Stanislava Borića, Chicago. Također završetak Meštrovićeve dječake pjesme o Kačiću, str. 18). Chicago 1954. Uvod pretiskan u: K. Jurišić: Meštrovićeva pjesma i spomenik Kačiću. Zbornik Kačić, Split, 16/1984, str. 344-345.
- 383 *Gespräche mit Michelangelo*. (Prijevod R. Siebera Meštrovićevog „Imaginarni razgovori s Michelangelom“). Kunst ins Volk, Wien, 6/1-4, 1955, str. 85-90; 5-8, str. 169-173; 9-12, str. 248-255; 7/1-2, 1956, str. 69-74; 3-4, str. 171-176; 5-6, str. 254-258; 8/1-4, 1957, str. 77-81; 9/1-2, 1958; 10, 1959.
- 384 *Iz pisma Ivana Meštrovića preuzv. ordinariju*. Službeni vjesnik biskupije splitsko-makarske, Split, 27. IV. 1955, br. 3, str. 5.
- 385 *Krfska Deklaracija i Hrvati. Izvadak iz Uspomena*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 5/4(20), XII. 1955, str. 421-430.
- 386 (Pomanjkanje religije u znanstvenika i umjetnika jedan od uzroka minulog rata). The Herald American, (?), 30. I. 1955.
- 387 *The Croatian Nation in its Struggle for Freedom and Independance*. (I. Meštrović jedan od dvadeset suradnika). Chicago 1955.
- 389 *Stepinac - duhovni heroj. Nekoliko refleksija o Stepincu, povodom desetogodišnjice njegove osude*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 6/3(23), IX. 1956, str. 201-206.
- 390 *Stepinac heroe espiritual. Reflexions del Xo aniversario de su condena...* Hrvatska revija, Buenos Aires, 6/3(23), IX. 1956, str. 193-200.
- 391 *Ujedinjena Europa... iz „Razgovora o Božiću 1900“*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 6/4(24), XII. 1956, str. 33-338.
- 392 *Čudno znamenje*. (Pjesma u desetercu u prigodi ulaska srpske vojske u Skopje). Braničevo, Požarevac, 3/4, XII. 1957, str. 32-37.
- 393 *Ivan Meštrović o odnosima Hrvatske i Srbije*. (Meštrovićev članak iz „Savremenika“ 1957.). Zajedničar, Pittsburgh, 21. VIII. 1957, str. 3.

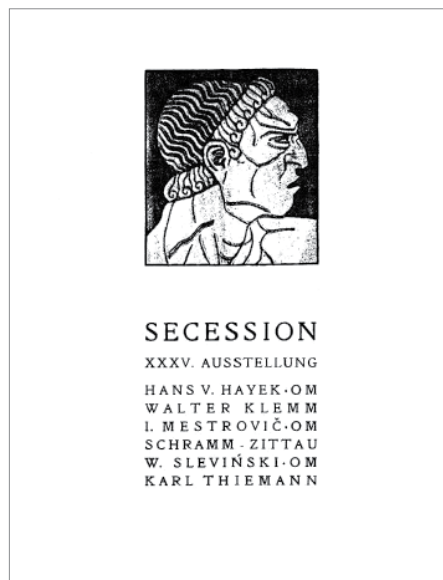
- 394 *Meštrovićevo svjedočanstvo za hrvatsku državu*. (Odgovor na anketu „Savremenika“ B. Bračarevića, Pariz, o mogućnosti srpsko-hrvatskog sporazuma). Hrvatska revija, Buenos Aires, 7/3(27), 1957, str. 288.
- 395 *Razgovor starca Milovana s narodom uoči proslave njegove godišnjice*. (U povodu 250. obljetnice Kačićeva rođenja). U: Pod tuđim nebom. (Antologija emigrantske poezije). Buenos Aires 1957.
- 396 *Uspomene na Frana Supila*. (U povodu 40. obljetnice smrti. Poznanstvo sa Supilom i zajedničko političko djelovanje u emigraciji). Hrvatska revija, Buenos Aires, 7/4(28), XII. 1957, str. 317-334.
- 397 *Za zajedničku platformu. Anketa o srpsko-hrvatskoj suradnji za demokratski sporazum za izlaz iz imobilizma*. (Meštrović za hrvatsku državnost). Savremenik, Pariz, 12. VI. 1957, br. 12.
- 398 *Kardinal Stepinac je živi simbol hrvatskog naroda...* (Meštrovićevo pismo Johnu Prepolcu). The Croatian Courier, Detroit (SAD), XII. 1958. (Pretpisano u: V. Nikolić: Stepinac mu je ime. Barcelona 1978; Zagreb 1991).
- 398a (Meštrovićevo dojmovi o susretu sa Stepincem). Croatia Press, 13/198, 199-200, 201. 1959.
- 398b (Meštrovićevo pismo Vlaha Račiću o razgovorima s Titom). Slobodna riječ, br. 45, 1959.
- 399 *Ponizujući Stepinca, uzvisili su ga*. U: Aloysius Cardinal Stepinac. Cardinal Stepinac Day Celebration, Chicago 1959. (Pretpisano u: V. Nikolić; Stepinac mu je ime. Barcelona 1978; Zagreb 1991).
- 400 *Predgovor*. (Predgovor knjizi). Ante Smith Pavelić: Ante Trumbić - Problemi hrvatsko-srpskih odnosa. München 1959, str. VII-XIII.
- 401 *Susret s domovinom ispunio me radošću. Razgovor s Ivanom Meštrovićem pred povratak u Ameriku*. Naš poznati umjetnik namjerava i iduće godine doći u Jugoslaviju. (Priopćio Č. Vandal). Novi list, Rijeka, 13/199, 26. VIII. 1959, str. 3.
- 402 *Ivan Mestrovic on Christian Art; with an Introduction by V. A. McClines*. (Meštrović o religioznoj umjetnosti). Liturgical Arts, New York, 29/1, XI. 1960, str. 2-3, sl. str. 13.
- 403 *Ivan Meštrović o Kardinalu*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 10/2-3 (38-39), VI. 1960, str. 237-238.
- 404 *Iz Michelangelovih imaginarnih razgovora*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 10/4 (40), XII. 1960, str. 503-507.
- 405 *Mestrovic interviewed about Stepinac's Letter*. (Meštrović o kardinalu Stepincu). Croatia Press, New York, 14/205-297, I. 1960, str. 15-17.
- 406 *Meštrović talk about his Impressions of the last Visit to Croatia*. Meštrović o posjetu Hrvatskoj 1959). Croatia Press, New York, 14/214, X. 1960, str. 5-6.
- 407 (Meštrovićevo izjava u povodu smrti kardinala Stepinca). Naša nada, Gary (SAD), (?) 1960.
- 408 *Pismo Meštrovića Nikoliću 22. V. 1969*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 11/1-2 (41-42) 1960, str. 95.
- 409 *Statement of Meštrović on Occasion of Stepinac's Death*. (Meštrovićevo izjava u povodu smrti kardinala Stepinca). Croatia Press, New York, 14/205-207, I. 1960, str. 33.
- 410 *Stepinac - simbol hrvatske neslomljivosti*. (Meštrović nakon posjeta Stepincu 1959). Hrvatska revija, Buenos Aires, 10/1 (37), III. 1960, str. 22-25.
- 411 *Telegram of Ivan Meštrović to the Archdiocese of Zagreb*. (Meštrovićevo brzojav u povodu smrti kardinala Stepinca). Croatia Press, New York, 14/205-207, I. 1960, str. 32.
- 412 *Testimonio de Ivan Mestrovic. Original croata publicado en „Hrvatska revija“ Buenos Aires*. Studia croatica, Buenos Aires, 1/1, VIII-X. 1960, str. 44-46.
- 413 *Meštrovićevo „Povijest Hrvata“*. Pismo Ivana Meštrovića. (Meštrovićevo pismo ureništvu „Hrv. revije“ o sudbini starohrvatskog muzeja i skulpture „Povijest Hrvata“). Hrvatska revija, Buenos Aires, 1-2/41-42, VI. 1961, str. 95.
- 414 (Nekrolog kardinalu Alojziju Stepincu). Naša nada (SAD), 17. II. 1961.
- 415 *Recuerdas de hombres y sucesos politicos*. Studia croatica, Buenos Aires, 2/4-5, 1961, str. 243-264.
- 416 *Uspomene na političke ljude i događaje*. Buenos Aires 1961.
- 417 *Jedno pismo Ivana Meštrovića*. (O Meštrovićevoj pjesmi „Čudno znamenje“. Priopćio: Voja Živković). Braničevo, Požarevac, 8/1-2, 1962, str. 127.
- 418 (Kadić, Branko) B. K.: *Posljednji interview Ivana Meštrovića*. (Meštrović Trumanu Mooreu o suvremenoj umjetnosti u svijetu). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 477-478.
- 419 **Kamber, Dragutin**: *Meštrovićevo briga za muslimane*. (Meštrovićevo pisma D. Kamberu 1954-1961). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 435-444.
- 420 *Meštrović o svom pohodu Hrvatskoj*. (O posjetu domovini 1959). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 479-480.
- 421 *Meštrovićev rukopis*. (Nekrolog kardinalu Stepincu). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 481.
- 422 *Molitva*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 303-307.
- 423 (Posljednji interview. Priopćio Truman Moore). Think Magazine, New York, III. 1962.
- 424 *Uspomene s puta po Istoku*. (S putovanja po Egiptu, Palestini i Siriji 1926). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 405-411.
- 425 Eterović, Francis H. - Spalatin Christopher: Croatia: Land, People and Culture. Part I. Toronto 1964. (Meštrovićevo predgovor: Forward).
- 426 (Kratki povijesni pregled Hrvatske. Tekstovi: Ivan Meštrović i Jere Jareb. Za prigodu „Hrvatskog dana“, New York 1964).
- 427 *Predgovor Ivana Meštrovića Zborniku hrvatske kulture*. Hrvatska revija, München, 17/3-4 (67-68), XII. 1967, str. 335-337.
- 428 *Punina oblika i točnost crteža u djelima Joze Kljakovića*. (Iz kataloga Kljakovićeve izložbe u Buenos Airesu, 1948). Kritika, Zagreb, 2/9, XI-XII. 1969, str. 760-761.
- 429 *Uspomene na političke ljude i događaje*. II. izdanje (Predgovor: Trpimir Macan: Tumač važnijih imena osoba i pojmova). Zagreb 1969.
- 430 *Uspomene na političke ljude i događaje*. (Odlomak). Izbor, Zagreb, 1969, br. 5 (60), str. 161-189.
- 431 *Uspomene na političke ljude i događaje*. 1-16. (Ulomci iz knjige koja je u tisku). Vjesnik, Zagreb, 30/8055, 22. VII. 1969, str. 12- 8070, 6. VIII. 1969, str. 8.
- 432 *Lettres d'Ivan Meštrović i Auguste Rodin*. (Meštrovićevo pisma Rodinu 1909-1914. Objavila Vesna Barbić). Annales de l'Institut francais de Zagreb, Zagreb, II. ser., 22-23/1970-1971, str. 7-14.
- 433 *Ludi Mile. Pripovijetke*. Prijevod: Sonja Wild Bičanić. Zagreb, Matica hrvatska, 1970.
- 434 *Spomini*. (Slovenski prijevod J. Stabeja „Uspomene na političke ljude i događaje“). Ljubljana 1971.
- 435 *Love in the Words and Life of Jesus*. By the Editors of Country Beautiful. Illustrated with the Art of Ivan Meštrović. Wankesha (Wiskonsin, SAD) 1973. (Meštrovićeve ilustracije teksta i biografija).
- 436 *Meštrović i Stepinac. Tri Meštrovićeve izjave*. Izjava i osmrtnice Ivana Meštrovića. U: V. Nikolić: Stepinac mu je ime. Barcelona 1978. (Reprint, Zagreb 1991).

- 437 *Meštrović ustaje protiv Titovih izjava o bolesti kardinala Stepinca.* U: V. Nikolić: *Stepinac mu je ime.* Barcelona 1978. (Pretiskano, Zagreb 1991).
- 438 *Pisma kipara Ivana Meštrovića predsjedniku Jugoslavenskog odbora Anti Trumbiću 1914-1918 godine.* (Priopćio: Zvonimir Passek). *Starine*, Zagreb. knj. 57, 1978, str. 325-342.
- 439 *Stepinac - simbol hrvatske neslomljivosti.* (U povodu smrti A. Stepinca. Pretiskano iz „Hrvatske revije“, Buenos Aires, X/1 (37), 1960, str. 22-25). U: V. Nikolić: *Stepinac mu je ime.* Barcelona 1978. (Reprint, Zagreb 1991).
- 440 *Mittelländische Kulturfamilie.* *Kroatische Berichten*, Mainz, 7/1 (34), 1982, str. 25-26.
- 441 *Dva značajna pisma Vinku Nikoliću. Don Herkulanu Lugeru.* (1948. i 1950.). *Hrvatska revija*, München-Barcelona, 33/4 (132), XII. 1983, str. 736-737.
- 442 *Iz Meštrovićevih govora iseljenicima.* (Iz „The Yugoslav Review“, New York 1925. i „Hrvatskog glasnika“, Chicago 1925.). U katalogu: Ivan Meštrović u Americi. Fotografije radova. Zagreb 1983, str. (6).
- 443 *Meštrovićevo pismo muslimanima.* *Hrvatska revija*, München-Barcelona, 33/3 (131), IX. 1983, str. 487.
- 444 *Meštrovićevo pismo „Zajedničaru“, glasilu „Hrvatske bratske zajednice“.* *Hrvatska revija*, München-Barcelona, 33/3 (131), IX. 1983, str. 488.
- 445 *Michelangelo.* (Razmišljanja o Michelangelu i njegovoj umjetnosti. Prijevod R. W. Seton-Watsona iz „Nove Evrope“ 1926.). *Journal of Croatian Studies*, New York, 24/1983, str. 7-22.
- 446 *Molitva pred smrt.* (Iz „Uspomena“). *Glas koncila*, Zagreb, 22/16 (511), 7. VIII. 1983, str. 10.
- 447 *On religious Art.* (Govor prigodom primanja „Kršćanske kulturne nagrade“ u Ontariju - Kanada 1954. Pretiskano iz „Croatia Press“, 1954). *Journal of Croatian Studies*, New York, 24/1983, str. 23-27.
- 448 *Pisma Ivana Meštrovića Bogdanu Radici.* (Pisma 1946-1961). *Hrvatska revija*, München-Barcelona, 33/2 (130), VI. 1983, str. 193-234; 3 (131), IX. str. 457-492. (Objavljeno i kao zasebna brošura).
- 449 *Razgovor s Ivanom Meštrovićem. Intervju u Parizu prije 24 godine.* *Nova Hrvatska*, London, 25/18 (324), 25. IX. 1983, str. 11-13.
- 450 *Razgovor starca Milovana s narodom uoči proslave njegove godišnjice. Conversation of old man Milovan with the people - on the eve his anniversary.* (Patriotska pjesma o suvremenim problemima. Pretiskano iz antologije emigrantske poezije „Pod tuđim nebom“, Buenos Aires 1957.). *Journal of Croatian Studies*, New York, 24/1983, str. 28-35.
- 451 *„Razgovori o Božiću 1940.“ (Split): Ulomci iz njegove istoimene knjige u rukopisu.* (Objavljeno na njem.: „Dennoch will ich hoffen“, Zürich 1945). *Hrvatska revija*, München-Barcelona, 33/4 (132), XII, 1983, str. 599-622.
- 452 *Susret genija kroz stoljeća.* (Naslov izdavača. Meštrovićevo pismo o. Karlu Jurišiću u vezi sa spomenikom Kačiću, 1953. Dio Meštrovićeve dječake pjesme o Kačiću, 1899). U: K. Jurišić: *Fra Andrija Kačić Miošić i njegovo djelo.* A. Kačić Miošić: *Razgovor ugodni naroda slovinskoga.* Split 1983, str. 23.
- 453 *Zagora.* (Pjesma o zavičaju). *Iseljenički kalendar*, 83, Zagreb 1983, str. 70-71.
- 454 *Zazovimo.* (Poslanica iz 1938. u povodu posvećenja crkve u Biskupiji). *Vjesnik Đakovačke biskupije*, Đakovo, 9/1983, br. 7-8, str. 140-141.
- 455 *Ivan Meštrović.* (Meštrovićevo pismo uz dar skulpture Krista za Selca, 1956.). *Bračka crkva*, Supetar, 6/1 (14), 1984, str. 4.
- 456 *Pisma Ivana Meštrovića Bogdanu Radici 1946-1961.* (Poseban otisak iz „Hrvatske revije“ 33/2-3, 1983). München-Barcelona 1984.
- 457 *Vilo moja pivat mi pomaži!* (Meštrovićeve dječake pjesma. Uz faksimil rukopisa). U: Karlo Jurišić: *Meštrovićeve pjesme i spomenik Kačiću.* Zbornik „Kačić“, Split, 16/1984, str. 290-317.
- 458 *Prijatelj Kruno: Pisma Ivana Meštrovića svom učeniku i suradniku kiparu Andriji Krstuloviću.* (Citati iz pisama 1938-1958). *Mogućnosti*, Split, 35/5-6, 1987, str. 497-507.
- 459 *Meštrovićeve upute konzulu.* Priredio Živko Strižić. (Meštrovićevo pismo Ivi Grisogonu 1926. u povodu izložbe u Buenos Airesu). *Vjesnik*, Zagreb, 48/14708, 27. VIII. 1988. Prilog: *Panorama subotom*, 530, str. 10-11.
- 460 *Poslanica Ivana Meštrovića.* (U prigodi posvećenja crkve Naše Gospe u Biskupiji, 1938.). U: J. A. Soldo: *Biskupija*, Split 1988, str. 62-65.
- 461 *Prepiska Ivana Meštrovića i dr Cvite Fiskovića o postavljanju spomenika Njegošu.* (Meštrovićevo pismo 1952. i Fiskovićeve odgovor. Priopćio: O. Obradović). *Umetnost*, Beograd 1974, br. 27/28, str. 64. Pretiskano: *Sumrak Lovčena*, Beograd 1989, str. 64.
- 462 *Prepiska sa Meštrovićem 1952-1955.* (Pisma Meštrovića i predstavnika Crne Gore u vezi s podizanjem Njegoševog mauzoleja). *Umetnost*, Beograd, 1971, br. 27/28, str. 36-46. Pretiskano: *Sumrak Lovčena*, Beograd 1989, str. 36-46.
- 463 *Machiedo-Mladinić, Norka: Dosad nepoznata pisma Ivana Meštrovića prijatelju Ivi Tartagliji.* *Večernji list*, Zagreb, 34/9589, 30. IV. - 2. V. 1990, str. 13; 9592, 5. V. 1990, str. 12.
- 464 *Prepiska s Meštrovićem.* (Pismo upućeno Vladimiru Pavloviću). *Intervju*, Beograd, posebno izdanje, 8. IV. 1990, str. 9-10.
- 465 *Meštrović i Stepinac. Tri Meštrovićeve izjave. Izjava i osmrtnice Ivana Meštrovića.* U: V. Nikolić: *Stepinac mu je ime.* Zagreb 1991, I, 429-432. (Reprint I. izdanja, Barcelona 1978).
- 466 *Meštrović ustaje protiv Titovih izjava o bolesti kardinala Stepinca.* (Meštrovićeve izjave u „Glasniku sv. Antuna“, Buenos Aires, 8. VIII. 1953). U: V. Nikolić: *Stepinac mu je ime*, Zagreb 1991, II, str. 98.
- 467 *Odjeci emigracije na vijest o Stepinčevoj smrti. Izjava i osmrtnice Ivana Meštrovića.* (Iz: Nada, 17. II. 1960). U: V. Nikolić: *Stepinac mu je ime.* Zagreb 1991, II, str. 49-50.
- 468 *Stepinac - duhovni heroj. Nekoliko refleksija o Stepincu, povodom desetogodišnjice njegove osude.* (Pretiskano iz I. izdanja, Barcelona 1978). U: V. Nikolić: *Stepinac mu je ime.* Zbornik uspomena, svjedočanstava i dokumenata. Zagreb 1991, I, str. 446-451.
- 469 *Stepinac - simbol hrvatske neslomljivosti.* (U povodu smrti A. Stepinca. Pretiskano iz I. izdanja, Barcelona 1978). U: V. Nikolić: *Stepinac mu je ime.* Zbornik uspomena, svjedočanstava i dokumenata. Zagreb 1991, str. 293-296.
- 470 *Tri Meštrovićeve izjave.* (O kardinalu A. Stepincu). U: V. Nikolić: *Stepinac mu je ime.* Zagreb 1991, I, str. 430-432.
- 471 *Meštrović i političari.* (Ulomci iz „Uspomena“. Feljton 1-29. Pripremio: I. Petrinović). *Slobodna Dalmacija*, Split, 49 (50)/14856, 9. IV. 1992, str. 14 - 14884, 10. V. 1992, str. 26.
- 472 *Uspomene na političke ljude i događaje.* (Dopunjena izdanja iz 1961. i 1969. god.). Zagreb 1993.
- 472a *Osvrt Ivana Meštrovića na bleiburšku tragediju.* (Iz I. izdanja „Uspomena“). U: *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda.* (Ur. V. Nikolić). Zagreb 1993, str. 395-396.
- 472b *Vatra i opeklina.* I-IV. (Ulomci Meštrovićevog autobiografskog romana. Redakcija: Branimir Donat). *Jutarnji list*, Zagreb. God. I/6, 1-13, 19, 26. IV, 3. V. 1998.
- 472c *Vatra i opeklina.* (Autobiografski roman. Priredio Branimir Donat). Zagreb 1998.
- 472d *Vatra i opeklina.* (Ulomci u nastavcima). *Vjesnik*, Zagreb, god. 60, 1999, IX-X. mj.

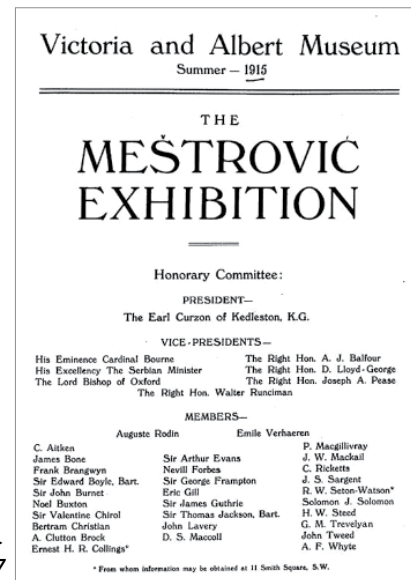
III. KATALOZI SAMOSTALNIH I SKUPNIH IZLOŽABA IVANA MEŠTROVIĆA

490

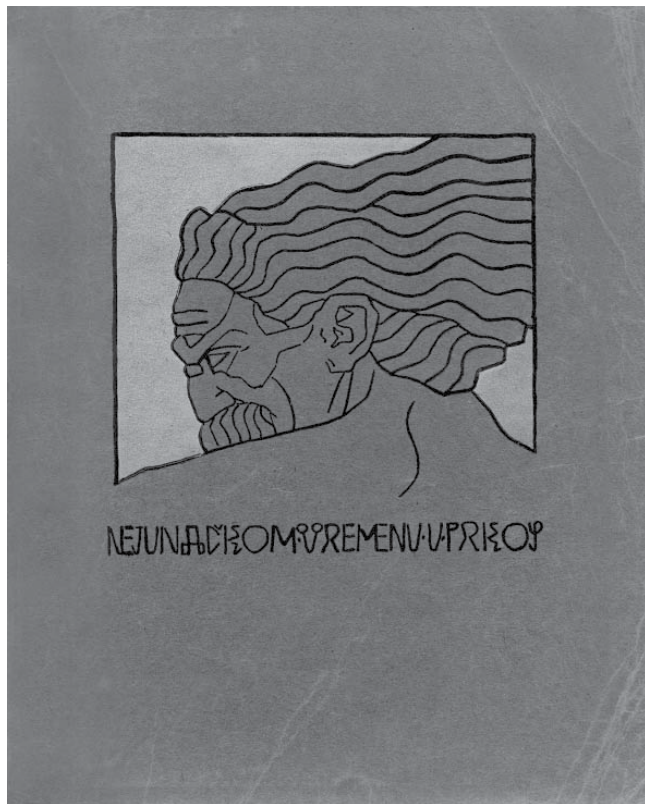
497

507

- 473 XIV. Ausstellung der Vereinigung bildender Künstler Österreichs. Secession. Wien 1902.
- 474 XVII. Ausstellung der Vereinigung bildender Künstler Österreichs. Secession. Wien März-Mai 1903.
- 474a Izložba hrvatskih umjetnika. X. izložba „Manesa“. Prag 1903.
- 475 Prva jugoslovenska umetnička izložba. Katalog. Beograd 1904.
- 476 XX. Ausstellung der Vereinigung bildender Künstler Österreichs „Secession“. Wien, März-Mai 1904.
- 478 XXIII. Ausstellung der Vereinigung bildender Künstler Österreichs. Secession. Wien, März-Mai 1905.
- 479 Katalog Jubilarne izložbe Društva umjetnosti, Zagreb 1905, II. izd.
- 480 Plastik-Ausstellung Secession. 1905. XXII. Ausstellung der Vereinigung bildender Künstler Österreichs. Secession. Wien. Jan.-Feb. 1905.
- 481 Katalog izložbe Hrvatskoga društva umjetnosti. Zagreb 1906.
- 482 XXVI. Ausstellung der Vereinigung bildender Künstler Österreichs. Secession. Wien März-Mai 1906.
- 483 XXVII. Ausstellung der Vereinigung bildender Künstler Österreichs. Secession. Wien Nov.-Dez. 1906.
- 484 Sjuz na južnoslavjanskim hudožnici „Lada“ Sofia Belgrad Zagreb Ljubljana. Sofia Avgust-Septemvri 1906.
- 485 Beograd, Narodni muzej. Jugoslovenska umetnička kolonija. Beograd 1907.
- 486 XXIX. Ausstellung der Vereinigung bildender Künstler Österreichs. Secession. Wien März-April-Mai 1907.
- 487 Offizieller Katalog der Internationalen Kunst-Ausstellung des Vereins bildender Künstler München e. V. „Secession“. München 1907.
- 488 VII. Esposizione Internazionale d'Arte della Città di Venezia 1907. Catalogo illustrato. Venezia 1907.
- 489 XXX. Ausstellung der Vereinigung bildender Künstler Österreichs. Secession. Wien 3. IV. 1908.
- 490 Katalog Prve dalmatinske umjetničke izložbe. 30. sept. 31. nov. 1908. U Spljetu.
- 491 Catalogue des ouvrages de peinture, sculpture, dessin, gravure... au Grand palais. 1. X. - 8. XI. 1909. - Paris 1909.
- 492 Katalog der XXIII Ausstellung der Vereinigung bildender Künstler Österreichs - Secession. Wien 1909.
- 493 II. Umetniška razstava v paviljonu R. Jakopiča. Hrv. um. društvo „Medulič“. (Ljubljana 1909).
- 494 X. Internationale Kunstausstellung im München Glaspalast, München 1909.
- 495 XXXV. Ausstellung der Vereinigung bildender Künstler Österreichs. Secession. Wien (1910).
- 496 Izložba Meštrović-Rački. Izdalo Društvo hrvatskih umjetnika... (Zagreb 1910). (Tekstovi: A. Milčinović: Ivan Meštrović i Mirko Rački; I. Vojnović: Akordi posvećeni Ivanu Meštroviću).
- 497 Nejunačkom vremenu u prkos. Izložba Medulića. „Ciklus Kraljevića Marka“. (Zagreb 1910). (Tekstovi narodnih pjesama).
- 498 a) Esposizione di Roma. 1911. Padiglione delle belle Arti del Regno di Serbia. (Roma 1911).
b) Izložba u Rimu 1911. Paviljon likovnih umetnika kraljevine Srbije. (Zagreb 1911).
- 499 Esposizione internazionale di Belle Arti. Guida dell'Esposizione. (Roma 1911).
- 500 Esposizione Internazionale di Roma. Catalogo della Mostra di Belle Arti. Bergamo 1911.
- 501 I Esposizione internazionale di belle arti. Torino 1910/1911. Catalogo delle opere. Torino 1910.
- 502 IV. jugoslovenska umetnička izložba. - III. izložba saveza „Lade“. Beograd 1912.
- 503 Offizieller Katalog der Internationalen Kunstausstellung. Ausstellung des Vereins „Secession“ 1913. Wien 1913.
- 504 Prima internazionale d'arte della secessione. Catalogo. Roma 1913.
- 505 Catalogo della XI esposizione internazionale d'arte della città di Venezia. Venezia 1914.
- 506 Seconda esposizione internazionale d'arte „Della Secessione“. Roma 1914. Catalogo illustrato: Roma 1914.
- 507 Exhibition of the Works of Ivan Meštrović. Victoria and Albert Museum. Summer 1915. (Tekstovi: J. Bone: Meštrović and his Art; R. W. Seton-Watson: Meštrović and the Yugoslav Idea). (London 1915).

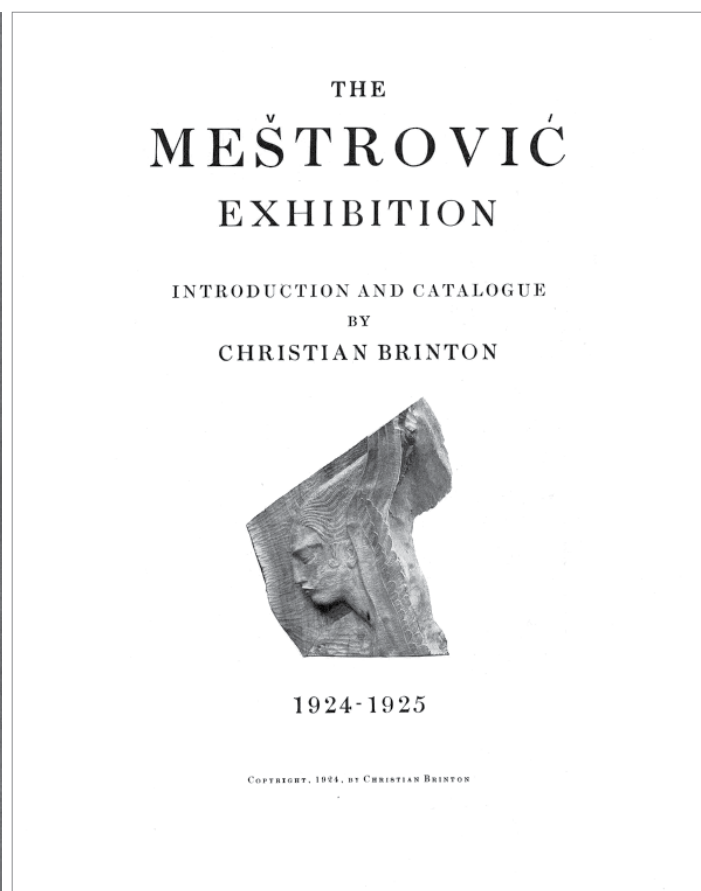
▶
497

- 508 *Exhibition of Serbo-Croatian Artists.* Grafton Gallery, London 1917. (Predg. Ch. Aitken, R. W. Seton Watson).
- 509 *City of Bradford Corporation Art Gallery. Cartwright Memorial Hall. Catalogue of the Twenty-fifth Spring Exhibition. 1918. Including important examples of modern Serbian Art and Picture contributed by Local Artists.* Bradford 1918.
- 510 *Catalogue of Exhibition of Sculpture by Mestrovic.* The Twenty One Gallery „Durham House“ Street, Adelphi, London. W. C. 2, May-June, 1919.
- 511 *Ivan Meštrović. Katalog izložbe.* Čelap i Popovac. Beograd 1919.

- 512 *Jugoslav. društvo „Medulić“. Izložba jugoslavenskih umjetnika iz Dalmacije.* Split 1919. (Predgovor: I. Tartaglia).
- 513 *Public Art Galleries, Brighton. Catalogue of an Exhibition of Serbian Art...* (Brighton 1919). (H. D. Roberts: Introduction; E. H. R. Collings: Serbian Southern Slav Art).
- 514 *Ville de Paris. Ezposition des artistes yougoslaves au Palais des beaux-arts (Petit-palais). Sous le haut patronage de La Municipalité parisienne.* (Préface: A. Michel). (Paris 1919).
- 515 *Izložba Ivana Meštrovića.* Umjetnički paviljon u Zagrebu. 20 sept - 10 okt 1920. (Zagreb 1920).
- 516 *Katalog V. Jugoslavenske umjetničke izložbe.* Beograd 1922.
- 517 *Katalog XVII izložbe Proljetnog Salona.* Umjetnički paviljon, Zagreb, 27. 5. - 1. 7. 1923. Zagreb 1923.
- 518 *Narodna galerija. Ivan Meštrović. Jakopičev paviljon.* 1923. Junij-Julij. Katalog. Ljubljana 1923.
- 519 *Vereinigung bildender Künstler. Wien Sezession 1898-1923.* Wien 1923.
- 520 *Catalogue of an Exhibition of Sculpture by Ivan Meštrović. The Fine Art Society, Ltd., 148, New Bond Street, W. 1, July, 1924 (London).*
- 521 *The Meštrović Exhibition. Introduction and catalogue by Christian Brinton. 1924-1925.* (New York 1924).
- 522 *Catalogue of an Exhibition of the Work of the Eminent Yugoslav Sculptor Ivan Mestrovic.* The Buffalo Fine Arts Academy Albright Art Gallery. Buffalo 1925.
- 523 *Katalog Jadranske izložbe u Splitu.* 25. VII.- 25. VIII. 1925. Split 1925.
- 524 *„Katalog umetničkih izložbi „Grupe nezavisnih umetnika“. Stari Bečej, Senta, Vel. Kikinda, Novi Bečej, Veliki Bečkerek.* V.-VI. 1925.
- 525 *Mestrovic Exhibition.* Chicago Art Institute Exhibition Catalogues, no 13. Chicago 1925.
- 525a *Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Moderne. Section Serbo-Croate-Slovène.* Paris 1925.

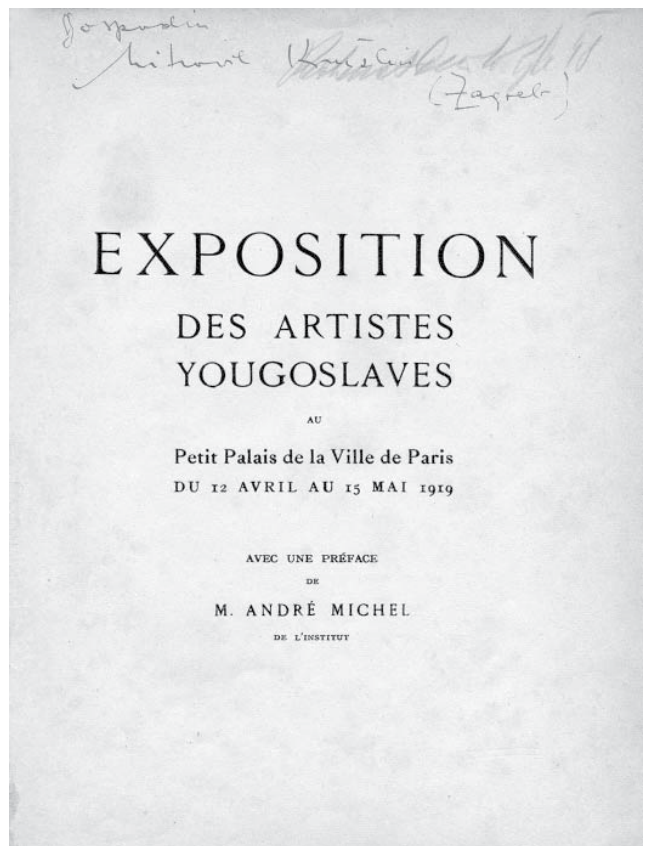

▶
521

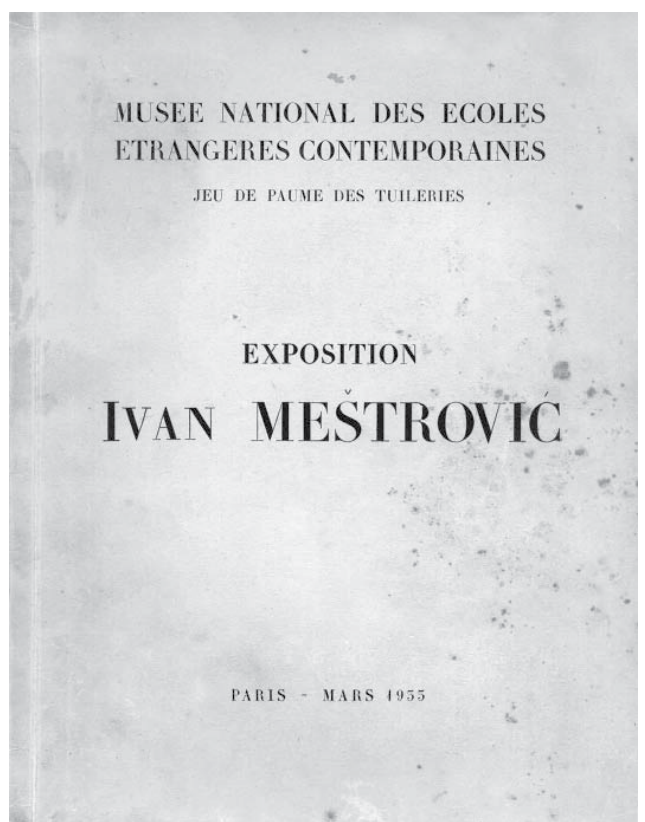

- 526 *Ausstellung jugoslavischer Graphik und Kleinplastik.* Kunsthaus Zürich 1926. Zürich 1926.
- 527 *Internationale Kunstausstellung Dresden 1926 Juni-September. Jahresschau deutscher Arbeit. Amtlicher Führer und katalog durch die Ausstellung.* Dresden 1926.
- 528 *Paintings, Sculpture and Prints in the Department of Fine-Arts Sesqui-Centennial International Exposition.* (Jugoslav Section, str. 94-95). Philadelphia 1926.
- 529 *The Jugoslav Exhibition 1926-1927.* (Predg.: C. Brinton). (New York 1926).
- 530 *Izložba starog srpskog slikarstva u Vojvodini i VI. jugoslavenska umetnička priredena o proslavi stogodišnjice Matice Srpske u Novom Sadu juna 1927.* Novi Sad 1927.
- 531 *Exposición Mestrovic (?)* Montevideo, Casa del arte. VII. 1928.
- 532 *Exposición internacional Barcelona. Arte Yugoslavo Seccion del Reno de los Serbios, Croatas y Eslovenos. (?)* (1929).
- 533 *Exposición Mestrovic.* Galerías Layetanas. Cortes, 613. Barcelona. 14-27 Diciembre 1929.
- 534 *Il proletnja izložba slikarskih i vajarskih radova jugoslovenskih umetnika.* Beograd maj-juni 1930. god. Umetnički paviljon.
- 535 *Exposición Mestrovic.* Sala Abad, Pintor sorolla, 20, Valencia. Dias 4-11 febrero 1930. Catalogo.
- 536 *National Gallery Millbank. Catalogue. Exhibition of Jugoslav Sculpture and Painting.* April 10th to May 31th, 1930. (London 1930).
- 537 *The Society of Medalists.* Weston, Connecticut (SAD), 1930.
- 538 *Kunsthaus Zürich. Internationale Ausstellung. Plastik. 25 Juli - 30. September 1931. Skulpturen in Zürich.* (Zürich 1931).
- 539 *Whitechapel Art Gallery. High Street. Whitechapel. Exhibition of Yugoslav Sculpture and Paintings.* July 1st to August 1st, 1932... (London 1931).
- 540 *Exposition d'art yougoslave contemporain. Catalogue.* 10 décembre. 28 décembre 1932. Palais Beaux-Arts Bruxelles. (Predgovor: M. Kašanin).
- 541 *Ivan Meštrović. IV. kolektivna izložba Ivana Meštrovića u Zagrebu 1932.* U Umetničkom paviljonu od 18 maja do 15 juna. (Zagreb 1932). (Predgovor: I. Meštrović).
- 542 *Tentoonstelling van Joegoslavische hedendaagsche beeldende kunst. Stedelijk Museum te amsterdam. Catalogus.* 24. sept. - 23. oct. 1932. (Predgovor: M. Kašanin).
- 543 *Ivan Meštrović. Exposition de ses oeuvres au Pavillon de la Reine Anne „Le Belvedere“ à Prague.*
Ausstellung seiner Werke im Lustschloss der Königin Anna „Belvedere“ in Prag.
Exhibition of his Works in the pavilion of the Queen Anne „Belvedere“ in Prague. Praha 19. V. - 16. VII. 1933.
- 544 *Katalog vztavy dól Ivana Meštroviće.* Praha, Letohrdek Krjlovny Anny „Belvedere“. 19. kvtna - 16. července 1933.
- 545 *Musée national des écoles étrangères contemporaines. Jeu de Paime des Tuileries. Exposition Ivan Meštrović.* Paris - Mars 1933. (Tekstovi: A. Dezarrois, R. Warnier).
- 546 *I. izložba zagrebačkih umjetnika.* Umetnički paviljon. Zagreb 1934.
- 547 *Drawings by two Sculptors. Mestrovic & Gaudier-Brzeska.* A College Art Association Exhibition. (New York 1935).
- 548 *Ivan Meštrović. Ausstellung des Österreichischen Kulturbundes.* Im Hagebund. Wien. Oktober 1935. (Tekstovi: J. Strzygowski, P. v. Preradović, I. Meštrović).
- 549 *Ivan Meštrović. Ausstellung von Bildwerken und Zeichnungen in der Wandelhalle des Reichstagsgebaudes Berlin.* 1. - 30. Juni 1935. Berlin 1935.

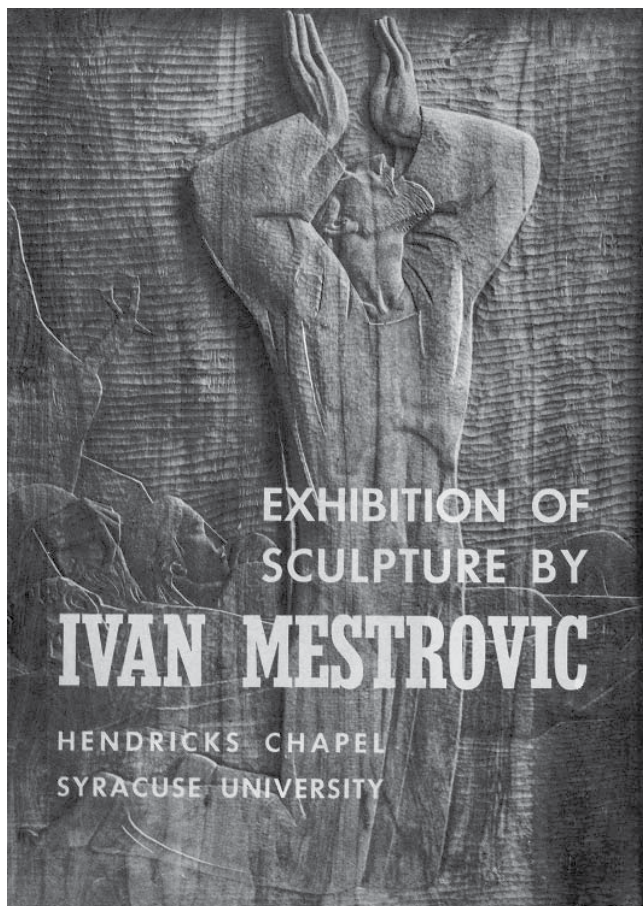
▶
514

- 550 *Ivan Meštrović. Ausstellung von Bildwerken und Zeichnungen.* Kunsverein München. Galeriestrasse 10. Erffnung: 17. April 1935. (Predg.: K. Schaefer).
- 551 *III. izložba zagrebačkih umjetnika 1936.* Umetnički paviljon. Zagreb 1936.
- 552 *Izložba. Pola vijeka hrvatske umjetnosti.* Zagreb, Dom likovnih umjetnosti, 1938.
- 554 *Prva godišnja izložba hrvatskih umjetnika. Zagreb MCMXL.* Dom likovnih umjetnosti Kralja Petra I Velikog Oslobođioca. Priredilo hrvatsko društvo umjetnosti. Zagreb 19. V. - 22. VI. 1940.
- 555 *Catalogo. XXIII. Esposizione Biennale internazionale d'arte - 1942 - XX - Seconda edizione.* Venezia 1942. (Tekst: Antonio Maraini).

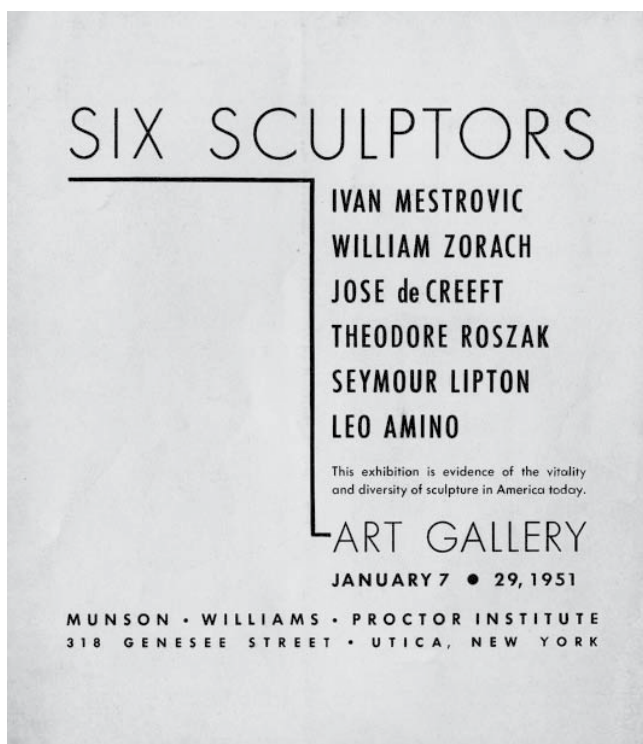
▶
545

▶
567

- 556 *Ausstellung kroatischer Kunst.* Im Künstlerhaus Wien - April - Mai 1943. Wien 1943.
- 557 *Ausstellung kroatischer Kunst.* Januar - Februar 1943. Preussische Akademie der Künste. Berlin Unter den Linden 3 (1943). (Predg.: Zum Geleit).
- 558 *III. izložba hrvatskih umjetnika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.* Hrvatska državna galerija umjetnosti. Zagreb 1943.
- 559 *Vystava chrovàtskeho umenca Slovenskè pol'nohospodàrske museum.* Bratislava 1943.
- 560 *Katalog izložbe slikarstvo i vajarstvo naroda Jugoslavije XIX i XX veka.* Beograd od 29 septembra do 29. oktobra 1946.

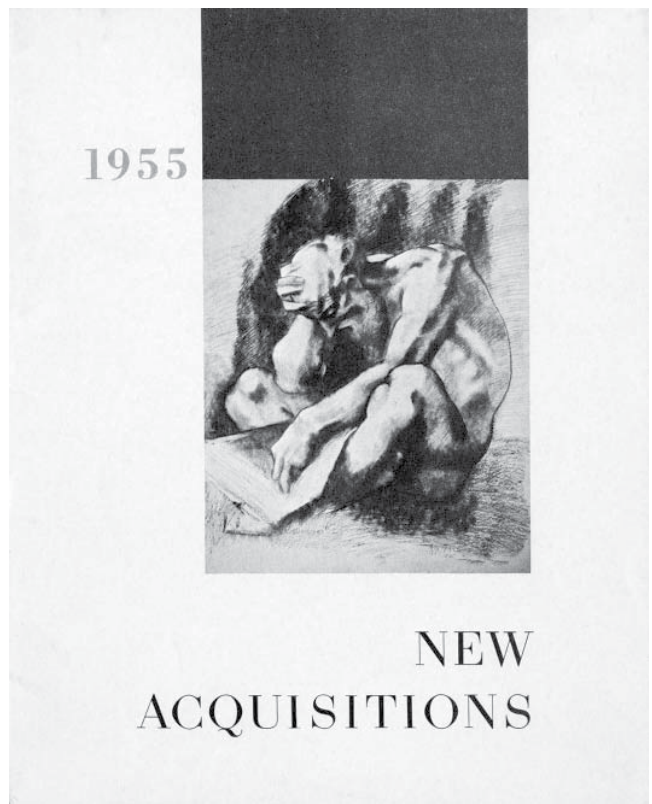

▶
570

- 561 *An Exhibition of the Works of Ivan Mestrovic.* Metropolitan Museum (New York 1947).
- 562 *Slikarstvo i kiparstvo naroda Jugoslavije XIX i XX vijeka.* Moderna galerija - Umjetnički paviljon. Zagreb. 5. I. - 1. II. 1947.
- 563 *Slikarstvo in kiparstvo narodov Jugoslavije XIX. in XX. stoljetja.* Narodna galerija, Ljubljana. Marec-april 1947.
- 564 *Vistavka živopisi i skulpturi narodov Jugoslavii XIX i XX vekov.* Moskva. 1947. Leningrad.
- 565 *Umdni nàrody Jugoslavie. Malirsti a socharstvi jugoslávskyyeh nàrody XIX. a XX. stoleti.* Praha 1948.
- 565a *University Seventy-Fifth Anniversary. 1948-1949.* Syracuse, V. 1948.
- 566 *Colgate University Department of Fine Arts Presents Sculpture by Ivan Mestrovic.* (Hamilton 1950).
- 567 *Exhibition of Twenty-five Panels.* Chapel Syracuse University. (Syracuse 1950). (Predg.: N. L. Rice).
- 568 *30 Drawings - Ivan Mestrovic. An Exhibition presented by the Roswell Museum - The Dallas Museum of Fine Arts of Houston - Texas Western College - The Museum at Texas Technological College.* 1950-1951. (Roswell 1950). (Predg.: T. M. Messer, P. Horgan).
- 569 *An Exhibition of Sculpture by Ivan Mestrovic.* Ottawa. The National Gallery of Canada. 1951. (Predg.: N. L. Rice).
- 570 *Six Sculptors. Ivan Mestrovic, William Zorach, Jose de Creeft, Theodore Roszak, Seymour Lipton, Leo Amino...* Art Gallery. Januar 7 - 29, 1951. Munson Williams Proctor Institute 318 Genesee Street Utica, New York.
- 571 *School of Art, College of Fine Arts, Syracuse University... Drawings by modern Sculptors...* (Syracuse 1954).
- 572 *Slovenska kulturna akcija... Ivan Meštrović. Razstava kipov in risb.* Buenos Aires 1954.
- 573 *Mestrovic Exhibition. O'Shaughnessy Hall Galleries.* 1955. (Notre Dame University). (Notre Dame 1955).
- 574 *1955. New Acquisitions. Lowe Center Syracuse University.* (Rouault, Grosz, Mestrovic, Chagall. Predg.: L. Schmeckebier). (Syracuse 1955).
- 575 *Reredos Sculpture.* Trinity Lutheran Church. Rochester, Minn. (1956).
- 576 *Sculpture by Mestrovic.* Colgate University. Hamilton, N. Y. (1956?).
- 577 *Meštrović. 75th anniversary exhibition.* Syracuse University. School of Art. College of Fine Arts. 1958. Syracuse 1958.
- 578 *Modern Kűlföldi Szoborgyűjtemény.* Budapest. 1958.
- 579 *Representative Sculpture since Rodin.* Claremont, Scrips College. 6. I - 13. II 1960. (?)
- 580 *Vodič kroz zapadni dio podruma Dioklecijanove palače u Splitu i izložbu "2000 godina skulpture u Dalmaciji".* Split 1960.
- 581 *I trijenale likovnih umetnosti.* Beogradski sajam. (Tekst: A. Čelebonović). Beograd 1961.
- 582 *60 godina slikarstva i kiparstva u Hrvatskoj. Jubilarna izložba.* Zagreb, III 1961. (Tekstovi: A. Simić-Bulat, V. Novak, D. Baričević, M. Meštrović, V. Tartaglia-Kelemen, R. Putar).
- 583 *Društvo hrvatski umjetnika „Medulić“. 1908-1916.* Umjetnički paviljon. 8. historijska retrospektivna izložba Moderne galerije. Zagreb 1962. (Predg.: V. Novak-Oštrić).
- 584 *Ivan Meštrović. Katalog izložbe.* (Tekst V. Barbić). Galerije grada Zagreba. Zagreb 1963. (Dio stalnog postava Atelijera Meštrović).
- 585 *Medalja u Hrvatskoj.* Split 1965. (Dodatak katalogu izložbe u Zagrebu 1964-1965).
- 586 *Medalja u Hrvatskoj.* (Zagreb 1964). (Predg.: V. Zlamalik).

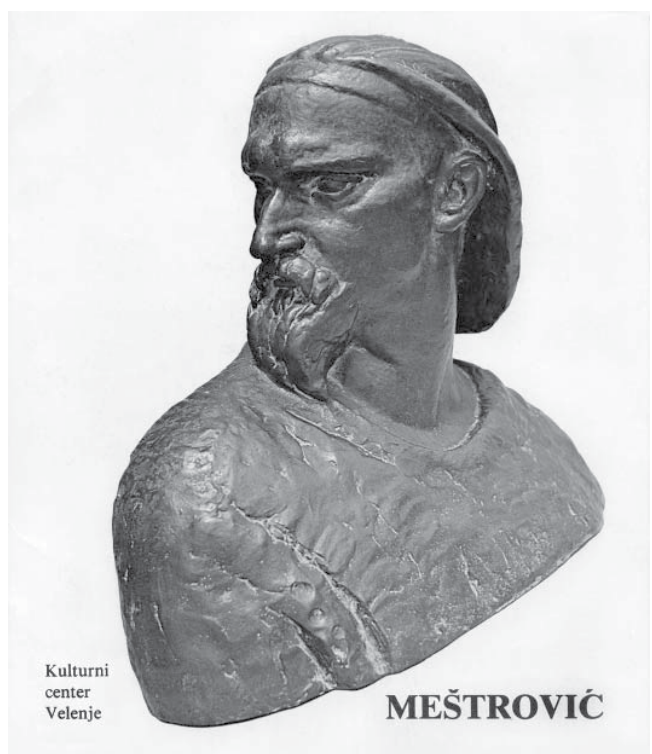

- 587 *Panathénées de la Sculpture Mondiale*, Athenes 1965. (Tekstovi: Tones P. Spetepes, Giuseppe Marchiori, Denys Chevalier).
- 588 *Croatian Paintings and Sculptures XIX, XX Century*. New York. Art Exhibition. June 18-19, 1966. Hotel Commodore. (Predg.: M. Gal, J. Colich).
- 589 *Poslijeratna hrvatska umjetnost*. Beograd 1967. (Za izložbe u Zagrebu, Beogradu, Sarajevu, Dubrovniku i Ljubljani, 1967).
- 590 *Auguste Rodin 1840-1917*. Galerije grada Zagreba. Atelijer Meštrović. Umjetnički paviljon. Zagreb 1968. (Tekst: V. Barbić).
- 591 *First Triennale India 1968*. Lalit Kala Akademi. New Delhi (1968). (Tekst: Aleksander Bassin).
- 592 *Umetnici XX veka*. Akademici. Galerija Srpske akademije nauka i umetnosti. Beograd 1968.
- 593 *Ivan Meštrović jugoszláv szobrászművész kiállítása szèpművészeli museum*. Budapest 1969. (Uvod: V. Barbić).
- 594 *Musée Rodin. Ivan Meštrović*. (Paris) 1969. (Tekstovi: C. Goldscheider, V. Barbić).
- 595 *Ivan Meštrović. Sochy*. Oblasni galerije. Dum umeni. (Olomouc, Čehosl., 1970). (Predg.: V. Barbićovj).
- 596 *Ivan Meštrović (1883-1962). Comitetul de stat pentru cultura si arta...* Ianuarie-februarie 1970. Bucuresti - Sala Dalles. (Predg.: V. Barbić),
- 597 *Ivan Meštrović. 1883-1962*. Njrodny galerije, Valdštejnjsk jkdzjrna, Zjrk 1970. (Praha). (Predg.: V. Barbić).
- 598 *Narodno sveučilište „Božidar Maslarić“ Centar za kulturu i umjetnost - Osijek. Meštrović. Skulpture - grafika*. Likovni salon - Vukovarska 31. (Osijek 1970). (Predg.: V. Barbić).
- 599 *Ivan Meštrović. Skulpture iz zbirke narodnog muzeja Beograd*. Galerija Jovan Popović Opovo. (Predg.: V. Ristić. Citati tekstova). Opovo 1971.
- 600 *L'art en Yougoslavie de la préhistoire a nos jours*. Paris 1971. (Predg.: M. B. Protić).
- 601 *Matica Hrvatska Split i Odbor za organizaciju likovnih djelatnosti Skupštine Općine Split. Izložba grafike Ivana Meštrovića*. Izložbeni salon Matice hrvatske (Narodni trg 4/I), Split, 22. II. - 22. III. 1971. (Predg.: D. Kečkemet).
- 602 *Umjetnost na tlu Jugoslavije*. Sarajevo, Skenderlija, 1971.
- 603 *American Sculpture from the Fine Arts Gallery*. San Diego 1973.
- 604 *Akademie der bildenden Künste in Wien. Werke des XIX. und XX. Jahrhunderts aus den beständen der Sammlung. Katalog der XXII. Sonderausstellung*. Wien 1974. (Tekstovi: M. Poch-Kalous, H. Hutter).
- 605 *Ivan Meštrović. The Notre Dame Years*. Art Gallery University of Notre Dame, O'Shaughnessy Hall. 28. IV. - 23. VI. 1974. (Tekstovi: A. J. Lauck, D. A. Porter, S. A. Bennett, D. Vogl).
- 606 *Izložba kiparskog stvaralaštva. Gliptoteka Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Lik žene u djelima kipara*. (Zagreb 1974). (Uvod: A. Adamec).
- 607 *Izložba skulptura Ivana Meštrovića*. Likovni salon. Vinkovci 1974. (Katalog).
- 608 *Skulpture Ivana Meštrovića*. Vinkovci, Županija, Našice. (Tekst: V. Popović). Narodni muzej, Beograd 1974.
- 609 *The Society of Medalists*. (Katalog medalja 1930-1974. Meštrovićeva medalja: Sokrat i učenici). Weston (SAD) (1974).
- 610 *Plakat u Hrvatskoj do 1941*. Zagreb 1975. (Tekst: R. Gotthardi-Škiljan).
- 611 *Izložba skulptura Ivana Meštrovića*. Podravka, Koprivnica 1975.
- 612 *Jugoslavenska skulptura 1870-1950*. Muzej savremene umetnosti, Beograd, V.-IX. 1975. (Tekst: M. B. Protić, B. Gagro, Š. Čopić, M. Pušić).
- 613 *Izložba skulptura Ivana Meštrovića*. Narodni muzej, Beograd; Dom kulture, Vrbas. Vrbas 1976.

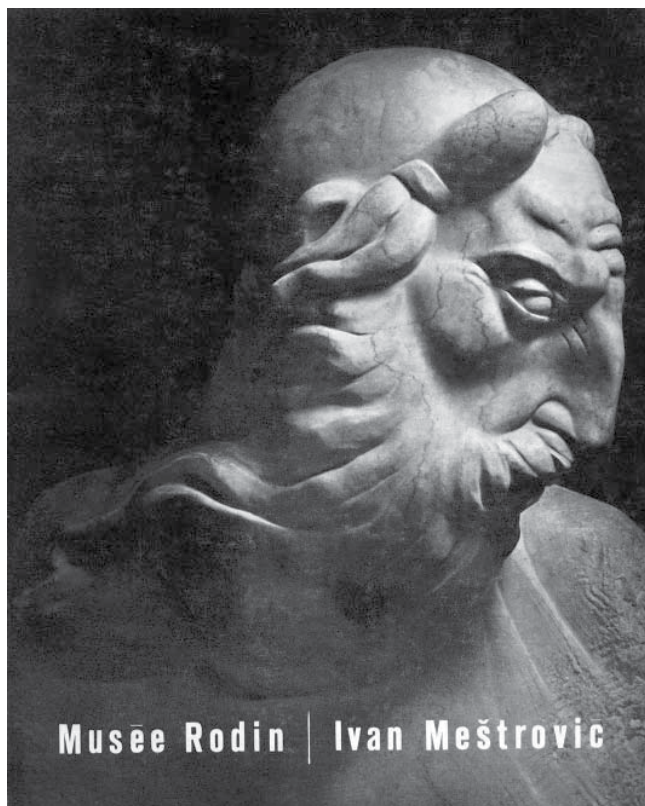

►
574

- 614 *Meštrović. Izložba skulptura „Nikola Tesla“*. Zagreb 1976. (Tekst: V. Barbić).
- 615 *Moderna galerija Narodnog muzeja Zadar. 1976. Ivan Meštrović. Izložba skulptura i litografija 1902-1942. iz zbirke Ateljea Meštrović u Zagrebu*. Zadar, Moderna galerija, 22. travnja - 16. svibnja 1976. (Predg.: V. Barbić).
- 616 *Muzej grada Šibenika - 66. povremena izložba. Ivan Meštrović. Izložba skulptura i litografija 1902-1942. iz zbirke Ateljea Meštrović u Zagrebu*. Izložbeni prostori Muzeja grada Šibenika. 1-17. lipnja 1976. (Tekstovi: K. Kalauz, V. Barbić).
- 617 *Ivan Meštrović. Izbor radova iz Ateljea Meštrović*. Izložba. Kumrovec, 1977. (Tekst: V. Barbić).
- 618 *Ivan Meštrović. Izbor radova iz Ateljea Meštrović*. Poduzeće PTT saobraćaja Zagreb. Pošta Zagreb 2. Izložba. Zagreb 1977. (Tekst: V. Barbić).

►
623

▶
594

- 619 *Ivan Meštrović. Izbor radova iz Ateljea Meštrović.* Salon Slovenijales. Zagreb 1977. (Tekst: V. Barbić).
- 620 *Ivan Meštrović (1883-1962). 10. pokretna izložba.* Narodni muzej, Beograd 1977. (Tekstovi: V. Ristić, V. Popović).
- 622 *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Gliptoteka. Kiparsko stvaralaštvo u Hrvatskoj 1897-1918.* Narodni muzej, Beograd... 1978. (Tekst: A. Adamec).
- 623 *Kulturni centar Velenje. Galerija Meštrović Split. Razstava Ivan Meštrović, kiparstvo...* (Tekstovi: D. Kečkemet, M. Palir). (Velenje 1978).
- 624 *Meštrović. Gradski muzej Bjelovar.* Bjelovar 1978. (Tekst: V. Barbić, M. Makar).

▶
634

- 625 *Mihajlo Pupin prijatelj umetnosti.* Narodni muzej Zrenjanin, Narodni muzej Beograd, Matica iseljenika Zrenjanin. Zrenjanin 1979. (Tekst: V. Popović).
- 626 *Djeca i igre u slikama i skulpturama iz fundusa Galerije.* Galerija umjetnina Split. (Split 1980). (Tekst: Marina Botić-Bego).
- 627 *Memorijal Ive Kerdića.* Zagreb 1980. (Izložbe u Zagrebu i Osijeku. Tekst: V. Zlamalik).
- 628 *SRH URSR. Dni kulturi SR Horvatü v ukrajinski RSR. Giganti skulpturi. Ivan Meštrović, Frano Kršinič, Antun Avgustinčič.* Kiev 1980. (Tekst: V. Barbić).
- 629 *Umetnici članovi SANU.* Beograd 1980. (Tekstovi: L. Trifunović, D. Mitrinović, P. Milosavljević).
- 630 *Narodni muzej Beograd. Srpsko numizmatičko društvo. Medalje i plakete. Medalje i plakete iz zbirke Narodnog muzeja i dela savremenih skulptura.* Beograd 1981. (Tekstovi: J. Jevtović, D. Popović-Gaj).
- 631 *Bolivar y Meštrović.* Ambasada Venezuele. Beograd 1982. (Tekst: Martiniano Bracho Sierra, Maria Azocór Silva).
- 632 *20. veljače Dan zaštite spomenika kulture. Izložba u Vojnopomorskom muzeju Split.* 21. II. - 10. III. 1983. Split 1983. (Tekst: S. Piplović, A. Duplančić).
- 633 *Exposition Ivan Meštrović (1883-1962) dessins - sculptures et 51 oeuvres photographies par Tošo Dabac.* Centre culturel de la R. S. F. de Yougoslavie, 123 rue Saint-Martin, 75004 Paris, novembre 1983.
- 634 *Galerija Alfa. Ivan Meštrović. Rani crteži.* Rujan/83. Prodajni centar Koteks Split. (Split 1983). (Predg.: D. Kečkemet).
- 635 *Galerija Meštrović Split. Ivan Meštrović. Studije. Študije. Izložba. Razstava.* Ljubljana, Cankarjev dom, Split, Umjetnički salon, Osijek, Galerija likovnih umjetnosti, Slavonski Brod, Likovni salon „Becić“. (Split) 1983. (Predg.: D. Kečkemet).
- 636 *Ivan Meštrović. Crteži.* Spomen-galerija Ivana Meštrovića Vrpolje. Galerija Meštrović Split. (Predg.: D. Kečkemet). Vrpolje 1983.
- 637 *Ivan Meštrović. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Gliptoteka, Zagreb, Medvedgradska 2. Izložba kiparskog stvaralaštva Ivana Meštrovića prigodom 100. obljetnice rođenja, 15. kolovoza - 1. studenoga 1983.* (Tekst: A. Adamec). (Zagreb 1983).
- 638 *Ivan Meštrović na poštanskim markama.* Zagreb, Muzejski prostor. 5. 12. 1983. (Pozivnica).
- 639 *Ivan Meštrović. Slike i skulpture.* Koprivnica, Izložbeni prostor „Podravke“. 8. XI. - 7. XII. 1983.
- 640 *Ivan Meštrović. 1883-1962. A Centennial Exhibition. A Survey of Drawings and Prints primarily from the Meštrović Family collection...* The Snite Museum of Art, University of Notre Dame... 1983. Louisiana Arts and Science Center, Baton Rouge, Louisiana... (Tekstovi: D. A. Porter, J. F. Flanigan). (Notre Dame 1983).
- 641 *Ivan Meštrović. 1883-1962. Izložba u povodu 100-godišnjice rođenja 6. 10. 1983. - 6. 2. 1984.* Muzejski prostor, Zagreb, Jezuitski trg 4. Zagreb 1983. (Tekstovi: B. Gagro, D. Kečkemet, V. Barbić, B. Šeper, L. Ratković).
- 642 *Ivan Meštrović u Americi. Fotografije radova. Ivan Meštrović in America. Photos of Meštrović's Sculptures.* (Uvod: Vanja Kukec). (Zagreb 1983).
- 643 *Ivan Meštrović u privatnim zbirkama.* 24. 11. - 20. 12. 1983. Muzejski prostor, Zagreb, Jezuitski trg 4. (Predg.: B. Šeper). (Zagreb 1983).

- 644 *Ivan Meštrović. Vrpolje - Otavice - Drniš. 19. 10. - 20. 11. 1983.* Muzejski prostor, Zagreb, Jezuitski trg 4. (Predg.: M. Sveštarov). (Zagreb 1983).
- 645 *Medalje Ivana Meštrovića. 19. 12. 1983. - 20. 1. 1984.* Muzejski prostor, Zagreb, Jezuitski trg 4. (Predg.: T. Lukšić). (Zagreb 1983).
- 646 *Meštrović. Drniš Otavice.* Zagreb 1983. (Tekst: V. Barbić, J. Jalić).
- 647 *Meštrović Ivan. 1883-1962. Centennial Exhibition.* (Engl. izdanje kataloga Meštrovićeve izložbe u Muzejskom prostoru). Zagreb 1983.
- 648 *Meštrović u karikaturi i likovnoj kritici, do 2. svjetskog rata. „Koprive“.* Zagreb, Muzejski prostor, 1983-1984. (Tekst: A. Horvat, M. Šimat).
- 649 *Ivan Meštrović 1883-1962. Povodom stogodišnjice umetnikovog rođenja.* Beograd 1983. (Predg.: J. Jevtović).
- 650 *Nepoznati Meštrović. Galerije grada Zagreba. Atelje Meštrović.* Zagreb 1983. (Tekst: V. Barbić).
- 651 *Retrospektivna izložba Ivana Meštrovića.* Knin 1983. (Predg.: P. Živković).
- 652 *Zbirka Bauer I. Vukovar, Centar za kulturu, 1. I. - 31. VI. 1983.*
- 653 *Homage / Homage to Ivan Meštrović (1883-1983).* Muzej XIV zimskih olimpijskih igara. The Museum of the XIV Olympic Winter Games. Sarajevo... Veljača, 1984. / February, 1984. (Prospekt-katalog).
- 654 *Ivan Meštrović 1883-1962. Galerija Srpske akademije nauka i umjetnosti, Beograd. Gliptoteka Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb. Beograd (1984).* (Tekst: A. Adamec).
- 655 *Le arti a Vienna. Dalla Secessione alla caduta dell'Impero Ausburgico.* La Biennale di Venezia, Venezia 1984.
- 656 *The Art of Ivan Meštrović.* April 15 - september 9, 1984. The Joe and Emily Lowe Art Gallery. Syracuse 1984.
- 656a *Don Frane Bulić. Katalog izložbe. Arheološki muzej u Splitu.* Split 1984. (Tekst: Bulić u portretima, str. 153-193. I. Meštrović, str. 181).
- 657 *Autoportret u hrvatskom kiparstvu od Moderne do danas.* Zagreb 1985, Split 1986. (Tekstovi: L. Roje Depolo, V. Mažuran-Subotić).
- 658 *S poštovanjem Titu. Izbor iz zbirke Memorijalnog centra „Josip Broz Tito“.* Muzejski prostor, Zagreb. 21. 3. - 21. 6. 1986.
- 659 *Slikari i kipari članovi razreda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Katalog izložbe.* (Opširno i skraćeno izdanje). Zagreb 1986.
- 660 *Ivan Meštrović. Skulpturen.* Nationalgalerie, Statliche Museen, Preussischer Kulturbesitz, Berlin, 29. 1. - 8. 3. 1987. Kunsthaus Zürich, 10. 4. - 17. 5. 1987. Museum moderner Kunst, Museum des 20. Jahrhunderts, Wien, 5. 6. - 19. 7. 1987. (Tekstovi: M. Susovski, V. Horvat-Pintarić, D. Honisch, V. Ristić, D. Ronte, V. Barbić, M. Jura). (Berlin 1987).
- 661 *Ivan Meštrović... Mostra di Ivan Meštrović - Milano, Palazzo Reale - 24 settembre - 1 novembre 1987.* (Tekstovi: M. Susovski, M. De Micheli, T. Maroević, G. Dorfles, M. Gerosa). (Milano 1987).
- 662 *Secessione romana 1913-1916.* (R. Bassaglia, M. Quesada, P. Spadini). Undicesima Quadriennale di Roma. Roma 1987.
- 662a *Djela Ivana Meštrovića iz Zbirke Bauer. Vrpolje 1987.*
- 663 *Neki primjeri akta kao teme u hrvatskoj umjetnosti od Bukovca do Gotovca i dalje. Galerija suvremene umjetnosti. Zagreb 12. V - 12. VI 1988.* (Tekstovi: J. Čekić, D. Matičević). (Zagreb 1988).
- 664 *Venecijanski Biennale. Jugoslavenska moderna umjetnost. 1895-1988.* (Zagreb 1988. (Tekstovi: M. Susovski, Ž. Košćević).
- 665 *Ivan Meštrović. Skulptura. Grafika.* (Lenjingrad 1989). (Predg.: M. Susovski. Katalog za izložbu u Moskvi, Lenjingradu i Kijevu).
- 666 *Katalog Zbirke vajarских radova Galerije Matice srpske.* Novi Sad 1989. (Tekst: Ratomir Kulić. O Meštroviću str. 91-92).
- 667 *Zbirka Bauer - Bauer Collection. MGC - Muzejski prostor Zagreb.* Zagreb 1989. (Tekstovi: A. Sorić, I. Špoljar, V. Zlamalik, Z. Buljan, Z. Dvojković, B. Šulc).
- 668 *Hrvatsko društvo likovnih umjetnika Zagreb. Tomislav Hruškovec: Dokumenti - argumenti.* Meštrovićev Dom likovnih umjetnosti 1930-1990. Zagreb (1990).
- 669 *Ivan Meštrović. Moses and the Jewish Memorial from the Snite Museum's Ashbough Collection.* Catalog by Rev. James F. Flanigan. Notre Dame (SAD) 1991.
- 670 *Tisuću godina hrvatske skulpture. Thousand Years of Croatian Sculpture.* MGC Muzejski prostor Zagreb. Zagreb 1991. (Tekst: A. Sorić, I. Fisković, N. Jakšić, I. Matejčić, D. Baričević, R. Tomić, T. Maroević, I. Lentić).
- 671 *Ivan Meštrović. Studije akta. Crteži i skulpture.* Split - Sinj 1995. Split 1995. (Tekstovi: G. Quien, B. Majstorović. Hrvatski i engleski).
- 671a *Tragovi nasilja. Otavice. Crkva Presvetog Otkupitelja. Grobnica obitelji Meštrović.* Split 1996. (Tekst: G. Quien, B. Majstorović).
- 671a,a *Izložba Portreti zaslužnih splitskih liječnika u prošlosti od 1946. do 1975. godine.* Split 1996. Predgovor: M. Ivanišević.
- 671b *Arhitektonski nacrti Galerije Ivana Meštrovića u Splitu.* Split 1999-2000. (Tekstovi: G. Quien, J. Babić).
- 671c *Frangeš Valdec Meštrović Augustinčić. Uvod: Ive Šimat Banov.* Galerija Antuna Augustinčića. Klanjec 2000-2001.

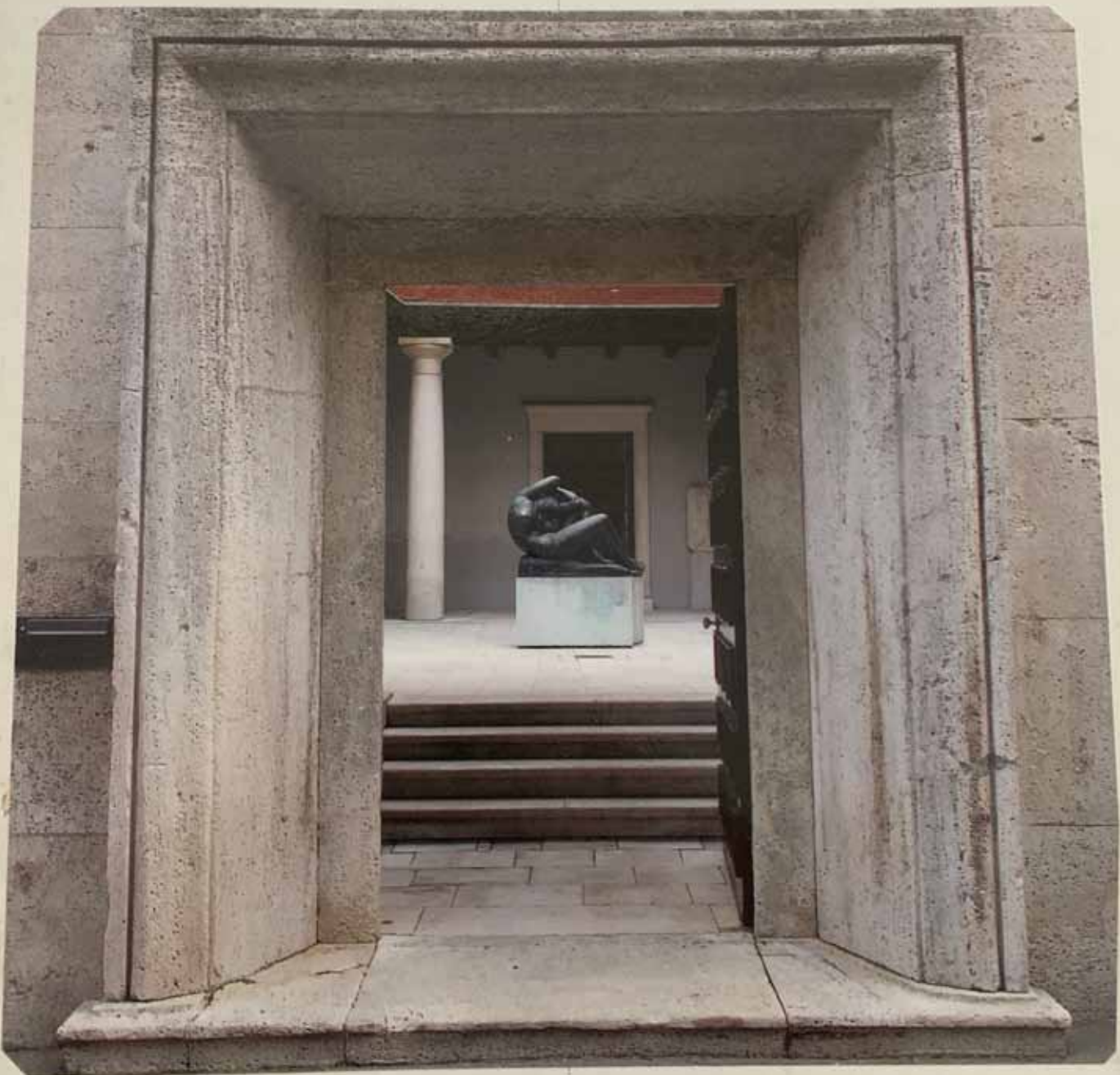

Danica Plazibat

IVAN MEŠTROVIĆ

Tragovi u vremenu i prostoru

Imprints in time and space

IV. KATALOZI MUZEJA I GALERIJA S DJELIMA IVANA MEŠTROVIĆA

- 672 *Akademijska galerija Strossmayerova*. 6. izdanje. Priredio Dr. Petar Knoll. Zagreb 1922.
- 673 *Galerija umjetnina Primorske banovine Split*. (Katalog. Prikaz rada 1931, 1932. 75 Meštrovićevih djela: skulptura, crteža, fotografija, rukopisa). Split 1932.
- 674 *Galerija Meštrović, Zagreb*, Ilica 12/I. Katalog. (48 skulptura, 30 crteža). Zagreb (1933).
- 675 *Varaždinski Muzej*. Prikazao Krešimir Filić. (Varaždin) 1943.
- 676 *Galerija Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Umjetnost XIX i XX stoljeća*. Zagreb 1948.
- 677 *Galerije Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Umjetnost XIX i XX stoljeća*. Zagreb 1851.
- 678 *Katalog Galerije Ivana Meštrovića u Splitu*. Split 1957. (Hrv., franc., engl. tekst. D. Kečkemet: Ivan Meštrović).
- 680 *A. Szépművészeti Múzeum. Modern klföldi szoborgyűjtemény*. Budapest 1958. (Katalog Muzeja moderne umjetnosti u Budimpešti. Predg.: Bacher Béla. Spomen Meštrovića. „Majka i dijete“. Kataloški podaci i reprodukcija).
- 681 *Split. Muzeji i galerije*. Split 1961. (Galerija Meštrović, Galerija umjetnina. Meštrovićevi radovi. Hrv., engl., njem., franc. i talij. izdanje).
- 682 *Ivan Meštrović. Atelje Meštrović Zagreb*. Zagreb 1963. (Tekst: V. Barbić).
- 683 *Ivan Meštrović. Katalog des Zagreber Ateliers*. Zagreb 1963. (Predg.: V. Barbić).
- 684 *Katalog Ateliéru Ivana Meštroviće v Zihyebu*. Zagreb 1963. (Predg.: V. Barbić).
- 685 *Galerija Meštrović Split. 32 dopisnice*. (Fotografije: Mladen Grčević. Omotnica). Split, Turistički biro, 1965.
- 686 *Muzej savremene umetnosti*. Beograd 1965. (Z. Tošić: Skulptura do 1941, str. 129-132. Meštrović str. 130, repr. str. 143).
- 687 *Galerija Meštrović Split. 10 dopisnica (s omotnicom)*. Beograd, Zadružna štampa, 1966.
- 688 *Atelje Meštrović. Ivan Meštrović*. Zagreb, Galerije grada Zagreba, 1967. (II. izd. Tekst: V. Barbić; fotografije: T. Dabac).
- 689 *Katalog Galerije Ivana Meštrovića u Splitu*. Split 1967. (J. Smrkinić: Predgovor; D. Kečkemet: Ivan Meštrović).
- 692 *Galerija umjetnina u Splitu*. Split 1968. (Tekst: M. Tripković, K. Prijatelj).
- 693 *Catalogue. Katalog. Catálogo. Catalogue. Catalogo. Katalog. Galerie. Galeria. Gallerie. Galleria. Galerija*. Split 1969. (Tekst J. Smrkinić i D. Kečkemet; engl., njem., španj., franc., talij., hrv. izdanje).
- 694 *Catalogue. Katalog. Catálogo. Catalogue. Catalogo. Katalog. Ivan Meštrović. Kaštelet*. Split 1969. (Tekst: D. Kečkemet; engl., njem., španj. franc., talij, hrv. izdanje).
- 695 *Galerija Meštrović Split*. Album 12 kolor reprodukcija). Zagreb, Turistkomerc, 1971. (i novija izdanja).
- 697 *Spomen galerija Ivana Meštrovića Vrpolje*. Vrpolje 1972. (N. Gol: Meštrović i Vrpolje; V. Barbić - A. Adamec: Ivan Meštrović; V. Barbić: Mapa litografija Ivana Meštrovića; Katalog radova; Nekoliko podataka o životu i radu Ivana Meštrovića; Bibliografija).
- 698 *Ivan Meštrović. Atelje Meštrović*. Zagreb, Galerije grada Zagreba, 1973. (Tekst: V. Barbić).
- 700 *Muzeji i galerije Slavonije*. Vukovar 1974. (Spomen galerija Ivana Meštrovića Vrpolje; Zbirka Bauer i Galerija umjetnina Vukovar).
- 701 *The Borgia apartment and contemporary art in the Vatican*. Complete catalogue. Florence 1974. (Meštrovićeva djela u Vatikanskom muzeju).
- 701a *Kiparstvo XIX. i XX. stoljeća u Gliptoteci*. Gliptoteka Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti Zagreb. V. 1974. (Tekst: A. Adamec).
- 702 *Catalogo del Museo de arte contemporanea de Toledo*. Toledo 1975. (O Meštroviću str. 171-173).
- 702a *Muzej savremene umetnosti*. Beograd 1975.
- 703 *Njegošev mauzolej. Njegošev mauzolej (ćirilicom). Njegoš's Mausoleum. Le mausolée de Njegoš. Das Njegoš Mausoleum. Il mausoleo di Njegoš. Mauzolej Njegoša*. Cetinje 1977. (Tekstovi: P. Donović, Lj. Kapisoda, S. Vujošević, D. Živković).
- 704 *Galerija likovnih umjetnosti. Vodič stalnog postava Galerije likovnih umjetnosti u Osijeku*. Osijek 1978. (Tekst: J. Ambruš, B. Balen, O. Švajcer).
- 706 *Katalog Galerije Meštrović*. Split 1978. (D. Kečkemet: Ivan Meštrović. Hrv., engl., njem., franc. talij. tekst).
- 707 *A Guide to The Snite Museum of Art. Univerisity of Notre Dame*. Notre Dame (1980).
- 708 *Galerija Meštrović Split. 20 color razglednica*. (s omotnicom). (Turistkomerc, Zagreb - Galerija Meštrović, Split). 1980.
- 709 *Crkva svetog Marka u Zagrebu. Kratki vodič*. Zagreb 1981. (Meštrovićeva djela u crkvi. Hrv., njem., talij., franc., engl. i ruski tekst).
- 710 *Muzeji, galerije i zbirke u SR Hrvatskoj*. Zagreb 1981. (Muzeji i galerije s Meštrovićevim djelima, str. 13, 71, 91, 100, 108).
- 711 *Porter, Dean A.: A Guide to the Snite Museum of Art, University of Notre Dame*. Notre Dame (SAD), 1981.
- 711a *Galerija Bol*. Bol 1981. (Tekst: Z. Tonković).
- 711b *Spomen galerija Ivana Meštrovića*. Vrpolje 1982. II. izdanje. (Tekstovi: N. Gol, A. Adamec, V. Barbić).
- 712 *Katalog Galerije Meštrović*. Split 1983. (D. Kečkemet: Ivan Meštrović. Hrv., engl., njem., franc. i talij. tekst).
- 713 *Meštrović. Drniš. Otavice*. (Katalog). Drniš 1983. (Tekst: V. Barbić. Uvodni Tekst: J. Jalić).
- 714 *Zmajev muzej. Muzej grada Novog Sada*. Novi Sad 1984.
- 715 *Ivan Meštrović. Galerije grada Zagreba. Atelje Meštrović*. Zagreb 1985. (Tekst: V. Barbić).
- 717 *Moderna galerija. Zagreb. Katalog*. Zagreb 1987. (Predg.: Ž. Grum).
- 719 *Spomen galerija Ivana Meštrovića Vrpolje*. Vrpolje (1990). (Tekst: A. Adamec, M. Ančić, V. Barbić).
- 719a *Galerija Ivana Meštrovića*. Split 1998. (Katalog - plan Galerije. Predg.: G. Quien).
- 719b *Ivan Meštrović, Kaštelet*. Split 1998. (Katalog - plan. Predg.: B. Majstorović).
- 719c *Ivan Meštrović. Crkva Presvetog Otkupitelja*. Split 1998. (Katalog - prospekt. Predg.: B. Majstorović).
- 719d *Atelijer Meštrović*. Zagreb 1999. (Katalog radova. Autor predgovora G. Quien, autorica kataloga Lj. Čerina).
- 719e *Ivan Meštrović. Kaštelet*. (Katalog radova. Autor predgovora Božo Majstorović. Zagreb 1998).

V. ZNANSTVENI RADOVI, PRIKAZI, KRITIKE I OBAVIJESTI O IVANU MEŠTROVIĆU I NJEGOVIH DJELIMA

1899.

- 720 *Aleksandar König*. (O rudarskoj djelatnosti Meštrovićevog mecena u Vrgorcu i pomoći Dalmatinskoj zagori). Narodni list, Zadar, 38/51, 12. IV. 1899.
- 721 *Ovih dana primili smo...* (Prva vijest o Ivanu Meštroviću). Narodni list, Zadar, 38/51, 28. VI. 1899, str. 3.

1900.

- 722 *Dalmacija i Aleksander König*. (Bečki industrijalac, Meštrovićev mecena, za gospodarski napredak Dalmacije). Narodni list, Zadar, 39/32, 28. IV. 1900, str. 2.
- 723 *G. A. König...* (Meštrovićev mecena u Dalmaciji). Jedinstvo, Split, 7/78, 25. IX. 1900, str. 3.
- 724 *G. A. König...* (Meštrovićev mecena u Dalmaciji). Jedinstvo, Split, 7/83, 12. X. 1900, str. 3.
- 725 *Mercurio e cinabro*. (A. König u Dalmaciji). Il Dalmata, Zadar, 29. IX. 1900.
- 726 *O predavanju...* (Predavanje A. Königa o napretku Dalmacije u Beču. Bilješka). Narodni list, Zadar, 39/18, 10. III. 1900, str. 3.
- 727 *Pišu nam iz Beča...* (Predavanje A. Königa o gospodarskom napretku Dalmacije). Narodni list, Zadar, 39/37, 16. V. 1900, str. 3.
- 728 *Pišu nam iz Drniša...* (Mladi Meštrović poslan na nauk u Bilinićevu klesarsku radionicu u Splitu. Bilješka). Narodni list, Zadar, 39/43, 6. VI. 1900, str. 3.
- 729 *Pišu nam iz Šibenika...* (A. König daje prilog za siromašne. Bilješka). Narodni list, Zadar, 39/60, 4. VIII. 1900, str. 3.
- 730 *Prilike mladog darovitog kipara*. (Poziv na pripomoć I. Meštroviću. Pretiskano iz „Narodnog lista“). Hrvatska domovina, Sušak, 15/132, 8. VI. 1900, str. 3.
- 731 *Sadržaj predavanja A. Königa...* (O ekonomskom napretku Dalmacije). Narodni list, Zadar, 39/35, 9. V. 1900, str. 3.
- 732 *Samouk - kipar*. (O mladom Meštroviću, šegrtu u Bilinića. Apel za pomoć). Obzor, Zagreb, 41/114, 17. V. 1900, str. 2.
- 733 *U nedjelju...* (Industrijalac iz Beča A. König u Dalmaciji. Bilj.). Narodni list, Zadar, 39/75, 26. IX. 1900, str. 3.

1901.

- 734 *Mladi Hrvat iz Dalmacije umjetnik budućnosti*. (Mladi Meštrović na Akademiji u Beču). Narodni list, Zadar, 40/98, 7. XII. 1901, str. 2.

1902.

- 735 **Bing, S.:** *LC Art nouveau*. Architectural Record, New York, sv. 12, VI. 1902.
- 736 **Rheinhardt, Paul Gustav:** *Biographien der Wiener Künstler und Schriftsteller*. I. Band. (Otto König, Meštrovićev profesor). Wien 1902, str. 142-143.

- 737 *Novi mramorni oltar u crkvi*. (Moguće Meštrovićevo sudjelovanje u izradi oltara u crkvi u Imotskome, po nacrtu Vecchiattija, u radionici Bilinića, 1900). Narodni list, Zadar, 41/95, 26. XI. 1902, str. 2.

1903.

- 738 **(Gerbič, Hugo)** Viktor Hugo: *Razstava „Društva hrvatskih umjetnika“ v Pragi*. (Meštrović na izložbi). Dom in svet, Ljubljana, 17/3, 1903, str. 183.
- 739 **Jelovšek, Vladimir:** *Umjetnici u Pragu*. (Meštrović na izložbi „Manesa“, 1903). Vienac, Zagreb, 35/23, 1903, str. 743-744.
- 740 **Jirik, F. H.:** *Vytvarne umeni*. (Izložba „Manesa“ u Pragu. Meštrović). Zvon, Praha, 1903, str. 111.
- 741 **Kršnjavi, (Izidor):** *Naša umjetnost*. (Izložba slavenskih umjetnika u Pragu). Narodne novine, Zagreb, 69/261, 14. XI. 1903, str. 1.2.
- 742 **(Marušić, Filip Davidović)** D.r. M.: *Daroviti hrvatski kipar*. (O I. Meštroviću na izložbi u Beču). Narodni list, Zadar, 42/61, 1. VIII. 1903, str. 2.
- 743 **Matoš, A(nton) G(ustav):** *Jugoslovenska umetniška razstava*. (U Beogradu 1904). Slovan, Ljubljana, 2/382-384, 1903-1904.
- 744 **P. M.:** *Ivan Meštrović-Gabrilović*. (O skulpturi „Bolesnica“ na izložbi „Secesije“ u Beču 1903). Obzor, Zagreb, 54/171, 29. VII. 1903, str. 3.
- 745 **(Plavšić, Dušan)** N. P.: *Vlaho Bukovac, „Kunst“, „Secesija“, Gustav Klimt, Antonieta Krasnikova, Krizman i Meštrović*. (O posljednjoj trojici hrvatskih umjetnika u Beču). Nada, Sarajevo, 9/24, 15. XII. 1903, str. 336.
- 746 **Zorka, H.:** *Hrvatsko društvo umjetnika u Pragu*. (Izložba u novom paviljonu „Manesa“). Brankovo kolo, Sremski Karlovci, 9/48, 27. XI. 1903, str. 1535-1536.
- 747 *X vystava spolku vytvarnih umelcu „Manes Současne chorvatske umeni“*. (Izložba „Manesa“ u Pragu). Lumir, Praha, 32/7, 1903, str. 70.
- 748 *Die kroatische Kunstausstellung in Prag*. (Meštrović na izložbi „Manesa“). Agramer Tagblatt, Zagreb, 18/259, 1903, str. 5-6.
- 749 *Domaće viesti*. (Meštrović na natječaju za spomenik kralju u Ljubljani). Narodni list, Zadar, 42/64, 12. VIII. 1903, str. 3.
- 750 *Domaće viesti*. (Meštrović na izložbi u Pragu). Narodni list, Zadar, 42/91, 14. XI. 1903, str. 3.
- 751 *Hrvatski umjetnici u Pragu*. (Meštrović na izložbi „Manesa“ 1903). Narodne novine, Zagreb, 69/263, 17. XI. 1903.
- 752 *Hrvatski umjetnici u Pragu*. (Meštrović na izložbi „Manesa“ 1903). Narodne novine, Zagreb, 69/292, 22. XII. 1903.
- 753 *Hrvatski umjetnici u Slovenskom svijetu*. (Poziv praškog društva „Manesa“ za izlaganje u Pragu). Obzor, Zagreb, 16. IX. 1903.
- 754 *Izložba hrvatske umjetnosti u Pragu*. (Meštrović na izložbi „Manesa“ 1903). Narodne novine, Zagreb, 69/246, 28. X. 1903.
- 755 *Spomenik Luke Botića*. (Sakupljanje doprinosa za spomenik. Bilj.). Obzor, Zagreb, 44/170, 28. VII. 1903, str. 2.

1904.

- 756 **A. O.:** *Beogradska umjetnička izložba.* (Meštrović na I. jugosl. umj. izložbi). Novi srbobran, Zagreb, 2/217, 1904, str. 1-2.
- 757 **Abels, Ludwig W.:** *Kroatische Künstler in Wien.* (O Meštroviću i Krizmanu u Beču). Agramer Tagblatt, Zagreb, 19/124, 1. VI. 1904, str. 6.
- 758 **Abels, Ludwig W.:** *Kroatische Künstler in Wien.* (O Meštroviću i Krizmanu u Beču). Neues Wiener Tagblatt, Wien, V. 1904.
- 759 **(Begović, Milan):** *Xeres: Kipar Meštrović.* (Obrana Meštrovića od kritike da stvara pornografiju). Obzor, Zagreb, 45/122, 30. V. 1904, str. 1-2.
- 760 **D.:** *Hrvatski umjetnici na beogradskoj izložbi.* (Čikoš, Bukovac, Medović, Bužan, Meštrović, Rendić, Frangeš). Pokret, Zagreb, 1/23, 18. IX. 1904, str. 2.
- 761 **(Dežman, Milivoj) Iv.:** *Južno-slavenska umjetnička izložba u Beogradu.* (Meštrović na izložbi 1904). Pokret, Zagreb, 1/7, 1904.
- 762 **Gaber, Ante:** *Prva jugoslovenska umetniška razstava.* (U Beogradu 1904). Dom in svet, Ljubljana, 17/11, 1904, str. 690-692; 12, str. 754-756; 18/3, 1905, str. 159-161; 5, str. 300-302.
- 763 **(Gavrilović, Andra) A. G.:** *Naknadna - Srpska izložba.* (I. jugosl. umj. izložba, Beograd 1904). Pravda, Beograd, 1/22, 1904, str. 1.
- 764 **Govekar, Fran:** *Hrvatska umetnost.* (Meštrović na I. jugosl. umj. izložbi u Beogradu). Slovan, Ljubljana, 3, 1904-05, str. 15-17, 89-90.
- 765 **Harlas, František Ž.:** *O hrvatskim umjetnicima.* (Izložba u „Manesu“, Prag 1903). Obzor, Zagreb, 45/76, 2. IV. 1904, prilog.
- 766 **(Jovanović, Paja):** *Pismo g. P. Jovanovića.* (Odgovor Odboru za priređivanje I. jugosl. umj. izložbe u Beogradu 1904). Štampa, Beograd, 3/178, 1904, str. 2.
- 767 **M.Pr.:** *Jugoslovenski salon.* (I. jugosl. umj. izložba, Beograd 1904). Pravda, Beograd, 1/9, 1904, str. 3; 15, str. 3.
- 768 **(Marušić, Filip) d. r.:** *Hrvatska umjetnička izložba u Beču.* (Izložba Meštrovića i Krizmana u Beču). Narodni list, Zadar, 43/48, 15. VI. 1904, str. 1; 49, 18. VI., str. 1.
- 769 **(Marušić, Filip) Dr.:** *Kipar Meštrović i bečke novine.* (Meštrović u bečkom „Hagenbundu“). Narodni list, Zadar, 43/86, 26. X. 1904, str. 1-2.
- 770 **(Matoš, Antun Gustav):** *Jugoslavenska izložba.* (U Beogradu 1904). Slobodna reč, Beograd, 1/190-191, 12, 13. IX. 1904. Pretiskano: Sabrana djela, XV, Zagreb s. a., str. 296-302.
- 771 **Matoš, Antun Gustav:** *Von der südslavischen Ausstellung.* (O jugosl. umj. izložbi u Beogradu). Agramer Zeitung, Zagreb, 79/226, 4. X. 1904, str. 6-7.
- 772 **Nikolajević, Božidar S.:** *Južnoslovenska umetnička izložba.* (U Beogradu 1904). Brankovo kolo, Sremski Karlovci, 10/39, 30. IX. 1904, str. 1215-1228.
- 773 **P.:** *Izložba.* (I. jugosl. umj. izložba u Beogradu 1904). Pravda, Beograd, 1/5, 1904, str. 1.
- 774 **P.:** *Svetli kulturni dani na Balkanu 1904. god.* (Izložba u Beogradu). Slovenski jug, Beograd, 2/40, 1904, str. 1-2.
- 775 **(Pavlović, Mile) M.:** *Slikarska i vajarska izložba u Beogradu.* (I. jugosl. umj. izložba u Beogradu). Zastava, Novi Sad, 39/202, 1904, str. 1.
- 776 **(Petković, Vladislav) -dis-:** *Sa Jugoslovenske umetničke izložbe.* (U Beogradu 1904). Samouprava, Beograd, 2/236, 1904, str. 2; 237, str. 2.
- 777 **Petrović, Nadežda:** *Prva jugoslovenska umetnička izložba u Beogradu.* (Meštrović na izložbi). Delo, Beograd, 9/32, sv. 3, 1904, str. 408-416; 33, sv. 1, str. 120-128.
- 778 **Plavšić, Dušan:** *Historijat osujećene umjetničke izložbe u Sarajevu i još koješta, što je s tim u savezu.* (I. jugosl. umj. izložba u Beogradu 1904). Svjetlo, ?, 20/44, 1904.
- 779 **Popović, B(ogdan):** *Prva jugoslovenska umjetnička izložba u Beogradu.* (1904). Delo, Beograd, 32/3, 1904.
- 780 **Popović, Bogdan:** *Prva Jugoslovenska umetnička izložba.* (U Beogradu 1904). Srpski književni glasnik, Beograd, 13/6, 1904, str. 463-471; 7, str. 533-547; 14/1, 1905, str. 70-77; 3, str. 225-232; 15/1, str. 48-68.
- 781 **(Regali, Josip) J. R. Sever:** *Jugoslovenska umetniška razstava v Belgradu.* (1904). Ljubljanski zvon, Ljubljana, 24/10, 1904, str. 637-638; 11, str. 686-692; 12, str. 730-746.
- 782 **Šević, Milan:** *Prva jugoslovenska umetnička izložba od 5(18) septembra do 5(18) oktobra 1904 u Beogradu.* Letopis Matice srpske, Novi Sad, 228/6, 1904, str. 136-143.
- 783 **(Šubic, Ivan) I. Š.:** *Cesarjev spomenik v Ljubljani.* (Meštrović dobio 3. nagradu za spomenik caru Franji Josipu „Potres“). Ljubljanski zvon, Ljubljana, 24/1, 1904, str. 62; 3, 157-163.
- 784 **Valtrović, Mihailo:** *Jugoslovenskim umetnicima.* (Poziv na natječaj za izradu spomenice za I. jugosl. umj. izložbu u Beogradu 1904). Štampa, Beograd, 3/192, 1904, str. 3.
- 785 **Vasić, Miloje M.:** *Jugoslovenska umetnička izložba.* (Beograd 1904). Srpski književni glasnik, Beograd, 13/2, 1904, str. 107-120.
- 786 **Ž(ivanović), M.:** *Jugoslovenska umetnička izložba.* (Beograd 1904). Nova iskra, Beograd, 6/9, 1904, str. 284.
- 787 *Die erste südslavische Kunstausstellung.* (I. jugosl. umj. izložba, Beograd 1904). Laibacher Zeitung, Ljubljana, 123/215-217, 1904.
- 788 *Die südslavische Kunst-Ausstellung.* (Jugosl. izložba u Beogradu 1904). Agramer Tagblatt, Zagreb, 19/221, 28. IX. 1904, str. 5.
- 789 *Dva mlada hrvatska umjetnika...* (Bilješka o Meštroviću i Krizmanu u Beču). Narodni list, Zadar, god. 43, 4. V. 1904.
- 790 *Duševna zajednica.* (U povodu otvorenja I. jugosl. umj. izložbe u Beogradu 1904). Samouprava, Beograd, 2/207, 1904, str. 1.
- 791 *Hrvatska izložba u Beču.* (Izložba Meštrovića i Krizmana u vlastitom atelijeru). Narodne novine, Zagreb, 70/99, 30. IV. 1904, str. (4).
- 792 *Hrvatska izložba u Beču.* (Izložba Meštrovića i Krizmana). Narodne novine, Zagreb, 70/124, 1. VI. 1904.
- 793 *Hrvatsko pripomočno društvo u Beču...* Narodne novine, Zagreb, 70/46, 26. II. 1904.
- 794 *Ivan Meštrović. Monographie mit 15 Abbildungen.* Kunst, 2/8, 1904.
- 795 *Izložba.* (I. jugosl. umj. izložba u Beogradu 1904). Opozicija, 1/23, 1904, str. 2-3.
- 796 *(Izložba Tomislava Krizmana i Ivana Meštrovića.* Pretiskano iz lista „Reichswehr“). Agramer Zeitung, Zagreb, 19/192, 24. VIII. 1904, str. 6.
- 797 *Jugoslavenska izložba u Beogradu.* (Meštrović na izložbi u Beogradu). Obzor, Zagreb, god. 45. 3. IX. 1904.
- 798 *Jugoslavenska umjetnička izložba u Beogradu.* (I. jugosl. umj. izložba u Beogradu 1904). Podravac, Virje-Đurđenovac, 12/29, 1904.
- 799 *Jugoslovenska izložba i kongres u Beogradu.* (I. jugosl. umj. izložba u Beogradu 1904). Štampa, Beograd, 3/163, 1904, str. 1.
- 800 *Jugoslovenska umetnička izložba u Beogradu.* (Štampa, Beograd, 3/196, 1904, str. 3.
- 801 *Kroatische Kunstausstellung in Wien.* (Izložba Meštrovića i Krizmana). Agramer Tagblatt, Zagreb, 19/99, 30. IV. 1904, str. 6-7.

- 802 *Nagrađeni umjetnik.* (Bilješka). Narodne novine, Zagreb, god. 70, 2. XI. 1904.
- 803 *Naš mladi a već poznati umjetnik...* (Bilješka o Meštroviću). Narodni list, Zadar, 22. VI. 1904.
- 804 *Naš umjetnik.* (Meštrović dolazi u Split. Bečke novine ga hvale. Bilj.). Jedinstvo, Split, 11/54, 5. VII. 1904, str. 2.
- 805 (O Ivanu Meštroviću). Ver sacrum, Wien, 1904.
- 806 *Odlazak Hrvata i Slovenaca u Beograd.* (Meštrović na izložbi u Beogradu 1904). Obzor, Zagreb, god. 45, 16., 19. I. 1904.
- 807 *Pri zatvaranju izložbe u Beogradu.* (I. jugosl. umj. izložba u Beogradu 1904). Novi list, Beograd, 7/290, 1904.
- 808 *I jugoslavenska umetnička izložba.* (U Beogradu 1904). Novi srbobran, Zagreb, 2/195, 1904, str. 3.
- 809 *Sa jugoslovenske izložbe.* (I. jugosl. umj. izložba u Beogradu 1904). Novi svet, 1/206, 1904, str. 2.
- 810 *Sa umetničke izložbe.* (I. jugosl. umj. izložba u Beogradu 1904). Opozicija, 1/40, 1904, str. 3.
- 811 *Slikarska izložba.* (I. jugosl. umj. izložba u Beogradu 1904). Opozicija, 1/50, 1904, str. 2-3.
- 812 *Solidarnost jugoslavenskih umetnika.* (I. jugosl. umj. izložba u Beogradu 1904). Branik, Novi Sad, 20/225, 1904.
- 813 *Spomenica I jugoslavenske umjetničke izložbe.* Obzor, Zagreb, god. 45, 28. X. 1904.
- 814 *Umjetnici.* („Neue Freie Presse“ o Meštroviću i Vidoviću. Bilj.). Jedinstvo, Split, 11/94, 22. XI. 1904, str. 2.
- 815 *Umjetnički natječaj.* (Bilješka). Narodne novine, Zagreb, god. 70, 30. VII. 1904.
- 816 *Umetnička izložba i kralj Petar. Književnički odbor i spomenica.* (I. jugosl. umj. izložba u Beogradu). Zastava, Novi Sad, 39/216, 1904, str. 1.
- 817 *Zwei kroatische Künstler.* (O izložbi Krizmana i Meštrovića u Beču. Pretiskano iz „Neues Wiener Tagblatt“). Agramer Zeitung, Zagreb, 79/108, 11. V. 1904, str. 6.
- 1905.**
- 818 **Abels, Ludwig W.:** *Probleme der Plastik.* Zur Ausstellung der Sezession. (Meštrović na izložbi Secesije u Beču). Kunstwelt, Potsdam, god. 1, 1905, str. 66-74.
- 819 **(Kosor, Josip)** JOR: *Ivan Meštrović.* Prigodom dara njegove grupe „Timor dei“ modernoj galeriji u Zagrebu. (O Meštrovićevim skulpturama. Usporedba Meštrovića i Rodina). Novi list, Rijeka, 8/151, 2. VI. 1905, str. 1-2.
- 820 **Kršnjavi, Izidor:** *Jubilarna izložba Društva umjetnosti.* (Ocjena izloženih radova mladog kipara Meštrovića u Zagrebu 1905). Narodne novine, Zagreb, 71/101, 3. V. 1905, str. 1-2; 107, 10. V., str. 2-3; 116, 20. V., str. 1-2; 124, 30. V., str. 1-2.
- 820a **Kršnjavi, Izidor ?:** *Jubilarna izložba društva umjetnosti. III.* (Meštrovićeva djela na izložbi u Zagrebu). Obzor, Zagreb, 46/107, 9. V. 1905, str. 3.
- 821 **Kršnjavi, Izidor ?:** *Kipar Ivan Meštrović u Beču izložio je u izložbi tamošnje „Secesije“ veliku grupu „Timor Dei“.* Narodne novine, Zagreb, 71/73, 30. III. 1905, str. 3.
- 822 **(Kršnjavi, Izidor):** *Kršnjavi o kiparu Meštroviću.* (Prikaz o Meštroviću u „Narodnim novinama“). Narodni list, Zadar, 44/44, 3. VI. 1905, str. 1.
- 823 **Kršnjavi, Izidor:** *Naš umjetnički podmladak.* (O kiparima Frangešu, Valdecu i Meštroviću). Narodne novine, Zagreb, god. 71, 29. VII. 1905.
- 824 **Kršnjavi, I(zidor):** *Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba. Iz mojih zapisaka.* (Pohvala mladog Meštrovića). Hrvatsko kolo, Zagreb, god. 1, 1905, str. 215-307.
- 825 **Kuzmany, Karl M.:** *Die Frühjahr-Ausstellung der wiener Sezession.* (Meštrović na izložbi „Secesije“ u Beču). Die Kunst für Alle, München, sv. 21, 1905-6.
- 826 **Levetus, A. S.:** *The 23. Exhibition of the Vienna Secession.* (Spomen Meštrovića među izlagačima). The Studio, London, god 35, 1905, str. 53-63.
- 827 **Lovrić, B(ožo):** *Ivan Meštrović.* (Prema prikazu kritičarke Zückerkandl u „Die Kunst für Alle, München“). Naše jedinstvo, Split, 12/7, 18. VII. 1905, str. 1.
- 828 **Lovrić, Božo:** *Luka Botić.* Ciklus soneta. Študija. (11. sonet: Ivan Meštrović). Samobor 1905.
- 829 **Lunaček, (Vladimir):** *Jubiläumsausstellung des Kunst-Vereines.* (Jubilarna izložba u Zagrebu 1905). Agramer Zeitung, Zagreb, 80/98, 1905, str. 1-2; 116, str. 1-2; 122, str. 1-2; 133, str. 1-2.
- 830 **(Lunaček, Vladimir) V. L.:** *Jubilarna izložba društva umjetnosti.* (Kritika izložbe u Zagrebu). Obzor, Zagreb, 46/99, 29. IV. 1905, str. (5).
- 831 **(Marušić, Davidović Filip) dr.:** *Kipar Meštrović u bečkoj „Secesiji“.* (Meštrovićeva skulptura „Timor Dei“ na izložbi u Beču). Narodni list, Zadar, 44/31, 19. IV. 1905, str. 2.
- 832 **Marušić, (Davidović Filip):** *Meštrovićev spomenik Botiću.* Pokret, Zagreb, 2/42, 18. XI. 1905, str. 1.
- 833 **(Milčinić, Adela) A. M.:** *Ivan Meštrović i Mirko Rački.* Narodne novine, Zagreb, 71/177, 4. VIII. 1905, str. 4; 178, 5. VIII. str. 3-4.
- 834 **Petrović, Nadežda:** *Hrvatska jubilarna slikarska umetnička izložba u Zagrebu.* Delo, Beograd, 10/3, knj. 35, 1905, str. 401-409; 1, knj. 36, str. 129-130.
- 835 **Ph. Marius** (pseud.): *Bečka secesija.* (Proljetna izložba u Beču). Pokret, Zagreb, 2/16, 16. IV. 1905, str. 3-4.
- 836 **Popović, Bogdan:** *Prva jugoslavenska umjetnička izložba.* (U Beogradu 1904). Srpski književni glasnik, Beograd, 15/1, 1905, str. 62-64.
- 837 **(Popović, Bogdan):** *Vajarstvo.* (I. jugosl. umj. izložba u Beogradu 1904). Dnevni list, Beograd, 1/37, 18. VII. 1905, str. 6-7; 41, 22. VII, str. 6-7; 44, 26. VII, str. 6-7; 45, 27. VII, str. 6-7.
- 838 **Popović, Branko:** *Jubilarna izložba „Društva umjetnosti“ u Zagrebu.* (Meštrović na izložbi 1905). Srpski književni glasnik, Beograd, 14/11, 1905, str. 859-866; 12, str. 948-952; 15/2, str. 141-149.
- 839 **(Salvi, E.):** *Di un monumento.* (Kritika spomenika Botiću u Splitu). Il Dalmata, Zadar, 40/88, 4. XI. 1905, str. 1.
- 840 **(Selak, Franjo) F. S.:** *Aus der Jubiläumsausstellung.* (O izložbi u Zagrebu 1905). Agramer Tagblatt, Zagreb, 20/99, 1. V. 1905, str. 3-4.
- 841 **(Stražičić, Ante) Mali:** *Moje šetnje.* (Humoristički o „Bijednoj Mari“ na spomeniku Botiću). Naše jedinstvo, Split, 12/57, 11. XI. 1905, str. 3.
- 842 **(Stražičić, Ante) Mali:** *Moje šetnje.* (Meštrović i spomenik Luki Botiću). Naše jedinstvo, Split, 12/31, 12. IX. 1905, str. 2.
- 843 **(Stražičić, Ante) Mali:** *Moje šetnje.* (O Otkrivanju spomenika Luki Botiću. Humoristički). Naše jedinstvo, Split, 12/55, 7. XI. 1905, str. 2.
- 844 **(Stražičić, Ante) Mali:** *Moje šetnje.* (Polemike oko reljefa „Bijedne Mare“ na spomeniku Botiću). Naše jedinstvo, Split, 12/54, 4. XI. 1905, str. 2.
- 845 **Tegodrag Cvjetiša, Franjo:** *Jedna izložba.* (Izložba Vidovića i Meštrovića u splitskom kazalištu). Narodni list, Zadar, 44/35, 3. V. 1905, str. 2.
- 846 **U(vodić), A(nđeo):** *Izložba slika Vidovića u restoranu opć. kazališta.* (Izložena i Meštrovićeva djela). Jedinstvo, Split, 12/33, 26. IV. 1905, str. 3.

- 847 **(Vukelić, Zvonimir)** Zyr, Z.x.: *Jubilarna izložba „Društva umjetnosti“*. (O „Društvu umjetnosti“, slikarima i kiparima). Hrvatsko pravo, Zagreb, 11/2833, 25. IV. 1905, str. 1-2; 2843, 6. V, str. 2.
- 847a **X.:** „*Dan*“ i *Botičev spomenik*. (Kritika zbog akta na spomeniku). Naše jedinstvo, Split, 12/36, 23. IX. 1905, str. 2.
- 848 **X.:** *Londonska izložba*. (Uoči austrijske izložbe 1906. Sudjeluju Bukovac, Vidović, Meštrović). Narodni list, Zadar, 44/90, 13. XI. 1905, str. 2.
- 849 **Zuckerkindl, B.:** *Die XXIII. Ausstellung der Wiener Sezession*. (Meštrović na izložbi bečke Secesije). Die Kunst für Alle, München, 20/11, 1905, str. 441-449.
- 850 *Bijedna Mare... prokleta!* (Polemike oko Spomenika Botiću u Splitu). Naše jedinstvo, Split, 12/40, 3. X. 1905, str. 3.
- 851 *Botičev spomenik*. (Bilj.) Naše jedinstvo, Split, 12/12, 29. VII. 1905, str. 2.
- 852 *Botičev spomenik*. (U Splitu). Naše jedinstvo, Split, 12/37, 26. IX. 1905, str. 2.
- 853 *Bugarski kritičari o hrvatskim umjetnicima*. (Andrej Protić o Meštrovićevim radovima na južnoslavenskoj izložbi). Prosvjeta, Zagreb, 13/1, 1905, str. 39-40.
- 854 „*Dalmata*“. (Talijanaške kritike spomenika Luki Botiću). Naše jedinstvo, Split, 12/36, 23. IX. 1905, str. 2.
- 855 „*Dalmata*“ i *Meštrović*. (Talijanaške kritike spomenika Luki Botiću). Naše jedinstvo, Split, 12/33, 16. IX. 1905, str. 2.
- 856 „*Dan*“ i *Botičev spomenik*. (Kritika akta na Meštrovićevom spomeniku). Naše jedinstvo, Split, 12/36, 23. IX. 1905, str. 2.
- 857 *Dar Meštrovićev*. („Timor Dei“ Strossmayerovoj galeriji). Novi list, Rijeka, 8/138, 20. V. 1905, str. 2.
- 858 *Di un monumento*. (Kritika podizanja Meštrovićevog spomenika Luki Botiću). Il Dalmata, Zadar, 40/73, 13. IX. 1905, str. 3.
- 859 *Djelo kipara Meštrovića*. (Poprsje M. Milića. Bilješka). Naše jedinstvo, Split, 12/25, 29. VIII. 1905, str. 2.
- 860 *Gosp. Dr. E. Salvi-u*. (Odgovor na kritiku spomenika Botiću u „Dalmati“). Naše jedinstvo, Split, 12/55, 7. XI. 1905, str. 1.
- 861 *Iz jubilarne izložbe*. (O Meštrovićevoj skulpturi „Majčina briga“). Narodne novine, Zagreb, 71/105, 8. V. 1905, str. 2.
- 862 *Iz Splita*. (Kritika „Dalmate“ Meštrovićeva spomenika Botiću. Bilj.). Narodni list, Zadar, 44/74, 18. IX. 1905, str. 3.
- 863 *Izložba društva umjetnosti*. (Jubilarna izložba u Zagrebu 1905). Novi list, Rijeka, 8/125, 16. VI. 1905, str. 2.
- 864 *Josip Kosor*. (Za pomoć piscu J. Kosoru u Drnišu, kao što se pomoglo Meštroviću. Bilj.). Narodni list, Zadar, 44/18, 4. III. 1905, str. 2-3.
- 865 *Jubilarna izložba „Društva umjetnosti“*. (U Zagrebu 1905). Pokret, Zagreb, 2/18, 19, 25, 1905.
- 866 *Jugoslavenski umjetnički savez*. (Osnatak društva „Lada“ u Sofiji). Narodni list, Zadar, 44/3, 11. I. 1905, str. 3.
- 867 *Kipar Ivan Meštrović...* (Izložio „Timor Dei“ u bečkoj Secesiji. Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 44, 5. IV. 1905.
- 868 *Kipar Meštrović o bečkoj Secesiji*. Narodni list, Zadar, 44/31, 1905.
- 869 *Kipar Meštrović u Beču*. (Meštrovićeve skulpture). Narodne novine, Zagreb, 71/73, 30. III. 1905.
- 870 *Kršnjavi o kiparu Meštroviću*. (Iz „Narodnih novina“). Narodni list, Zadar, 44/44, 30. V. 1905.
- 871 *Kupljeni radovi naših umjetnika*. (Meštrovićeva „Majčina briga“ kupljena na izložbi u Zagrebu. Bilj.). Narodni list, Zadar, 44/37, 10. V. 1905, str. 2.
- 872 *Lična vijest*. (Meštrović otputovao. Bilj.). Naše jedinstvo, Split, 12/59, 16. XI. 1905, str. 2.
- 873 *Londonska izložba*. (Najava Meštrovićeva sudjelovanja). Naše jedinstvo, Split, 12/58, 14. XI. 1905, str. 2.
- 874 *Londonska izložba*. (Dalmatinski odjel na velikoj austrijskoj izložbi u Londonu. Mogao bi izlagati i Meštrović). Narodni list, Zadar, 44/90, 13. XI. 1905, str. 2.
- 875 *Luka Botić*. (Meštrovićev spomenik u Splitu). Jeka, Zagreb, 1/7, 26. XI. 1905, str. 101-102.
- 876 *Meštrović in der Hagebund Ausstellung*. (Meštrović na bečkoj izložbi 1904). Die Kunst Welt, Wien, 1/1, 1905.
- 877 *Naš umjetnički podmladak*. (Kršnjavijeva pohvala Meštrovićevih radova). Narodne novine, Zagreb, 71/172, 29. VII. 1905, str. 2; 248, 28. X, str. 5.
- 878 *Odkriće Botičeva spomenika u Splitu*. (Opis otkrivanja). Bilj.). Narodni list, Zadar, 44/88, 6. XI. 1905, str. 3; 89, 9. XI, str. 1.
- 879 *Odkriće Botičeva spomenika*. (U Splitu. Bilj.). Dan, Split, 44/89, 9. XI. 1905.
- 880 *Otkriće Botičeva spomenika*. (U Splitu). Sloboda, Split, 1/13, 8. XI. 1905, str. 7.
- 881 *Povodom otkrića spomenika Luki Botiću u Splitu...* Narodne novine, Zagreb, 71/233, 11. X. 1905.
- 882 *Pred spomenikom Luke Botića*. (Govor V. Milića na otkriću 5. XI. 1905). Naše jedinstvo, Split, 12/55, 7. XI. 1905, str. 1.
- 883 *Prodane slike sa umjetničke izložbe*. (Car Franjo Josip kupio Meštrovićevu skulpturu „Majčina briga“). Obzor, Zagreb, 46/106, 8. V. 1905, str. 2.
- 884 *Proti Botičevu spomeniku*. (O kritikama Meštrovićevog spomenika). Naše jedinstvo, Split, 12/33, 16. IX. 1905, str. 2.
- 885 *Razne vesti iz Splita...* Spomenik Botiću izvest će Meštrović. Bilj.). Narodni list, Zadar, 44/66, 21. VIII. 1905, str. 2.
- 886 *Savez jugoslavenskih umjetnika*. (Proglas društva „Lada“). Obzor, Zagreb, god. 46, 7. I. 1905.
- 887 *Sjednica društva za promicanje gospodarskih interesa Dalmacije*. (Smrt Aleksandra Kniga, Meštrovićevog mecena). Narodni list, Zadar, 44/9, 1. II. 1905, str. 2.
- 888 *Spjlet pjesniku*. (O Luki Botiću u povodu otkrića spomenika u Splitu). Naše jedinstvo, Split, 12/54, 4. XI. 1905, str. 1.
- 889 *Spomenik Botičev*. (Protest zbog ženskog akta. Bilj.). Dan, Split, god. 44, 21. IX. 1905.
- 890 *Spomenik Botiću*. (U Splitu). Naše jedinstvo, Split, 12/19, 14. VIII. 1905, str. 2.
- 891 *Spomenik Botiću*. (Sastanak radi spomenika. Bilj.). Naše jedinstvo, Split, 12/36, 5. V. 1905, str. 2.
- 891a *Spomenik Botiću*. (Otkrit će se u Splitu). Naše jedinstvo, Split, 12/36, 21. IX. 1905, str. 3.
- 892 *Spomenik Botiću*. (Doprinosi za spomenik). Naše jedinstvo, Split, 12/44, 12. X. 1905, str. 2.
- 893 *Spomenik Botiću*. (Određen datum otkrića). Naše jedinstvo, Split, 12/45, 14. X. 1905, str. 2.
- 894 *Spomenik Botiću*. (U Splitu). Narodne novine, Zagreb, 71/248, 28. X. 1905, str. 5.
- 895 *Spomenik Botiću i vajar Meštrović* (Pohvala Meštrovića). Naše jedinstvo, Split, 12/55, 7. XI. 1905, str. 1.
- 896 *Spomenik Luki Botiću*. (Program otkrića. Bilj.). Narodni list, Zadar, 44/85, 1905, str. 2.
- 897 *Umjetnička galerija*. (Meštrovićev dar skulpture „Timor Dei“). Narodne novine, Zagreb, 71/115, 19. V. 1905, str. 3.
- 898 *Umjetnička izložba u Zagrebu*. (Izložba Društva umjetnosti). Narodni list, Zadar, 44/33, 26. IV. 1905, str. 2.

- 899 *Umjetnik kipar gosp. I. Meštrović...* (Stiže u Split radi spomenika Botiću). Narodni list, Zadar, god. 44, 10. VIII. 1905.
- 900 *Vijesti o spomeniku Botićevu.* (Trošak za spomenik. Protest zbog golog lika. Bilj.). Dan, Split, god. 44, 2. XI. 1905.
- 901 *Za Botića.* (Soneti B. Lovrića za otkriće spomenika). Naše jedinstvo, Split, 12/38, 28. IX. 1905, str. 2.
- 902 *Za Botićev spomenik...* (Zahvala načelnika. Meštrovićev honorar). Naše jedinstvo, Split, 12/75, 23. XII. 1905, str. 2.
- 903 *Za izložbu.* (Pripreme za izložbu u Londonu). Naše jedinstvo, Split, 12/8, 20. VII. 1905, str. 2.
- 904 *Za Modernu galeriju.* (Meštrović darovao skulpturu „Timor Dei“ Bilj.). Obzor, Zagreb, 46/116, 19. V. 1905, str. 2.
- 905 *Za proslavu Botićeva spomenika.* (Uoči otkrića. Bilj.). Narodni list, Zadar, 44/71, 7. IX. 1905, str. 2.
- 905a *Žalosna pojava.* (Ignoriranje pokrajinskog i hrvatskog tiska spomenika Luki Botiću). Naše jedinstvo, Split, 12/56, 9. XI. 1905, str. 3.
- 1906.**
- 906 **Arnold, Đuro - Radić, Ante:** *Refleksije o Meštrovićevu pismu.* (Kritika Meštrovićevog pisma Antunu Radiću u „Pokretu“). Glas Matice hrvatske, Zagreb, 1/12, 25. VI. 1906, str. 120.
- 907 **Artist.:** *Jugoslavenska umetniška razstava v Sofiji.* Slovan, Ljubljana, 5/2, 1906/1907, str. 51-54.
- 908 **C.:** *Naši dopisi.* (Zatvorena Meštrovićeva izložba u Splitu. Bilj.). Narodni list, Zadar, 45/7, 22. I. 1906, str. 2.
- 909 **-d-:** (Prepiska Meštrovića s upravom Matice hrvatske u vezi s pismom A. Radiću). Glas Matice hrvatske, Zagreb, 1/12, 25. VI. 1906, str. 120.
- 910 **G., S.:** *Ausstellung religiser Kunst in der Wiener Sezession. Ein Rückblick.* Der Kunstfreund, Berlin, god. 22, 1906, str. 10-12.
- 911 **Iveković, Oton:** *Druga izložba „Lade“, saveza jugoslavenskih umjetnika.* (Meštrović na izložbi u Sofiji). Glas Matice hrvatske, Zagreb, 1/13-16, 25. IX. 1906, str. 133-137.
- 912 **Iveković, Oton:** *Gospodinu Ivanu Meštroviću, kiparu u Beču.* (Kritika Meštrovićevog pisma Antunu Radiću u „Pokretu“). Hrvatsko pravo, Zagreb, 12/3176, 19. VI. 1906, str. 3.
- 913 **Iveković, Oton:** *„Lada“. Savez jugoslavenskih umjetnika.* (Uoči druge izložbe u Sofiji. Historijat „Lade“. Kritika Meštrovićeve „dalmatinske“ ideje). Glas Matice hrvatske, Zagreb, 1/12, 25. VI. 1906, str. 109-112.
- 914 **Iveković, Oton:** *Na pismo g. I. Meštrovića.* (Kritika). Glas Matice hrvatske, Zagreb, 1/12, 25. VI. 1906, str. 119-120.
- 915 **(Iveković, Oton):** *Priposlano. Gospodinu Ivanu Meštroviću, kiparu u Beču.* (Kritika Meštrovićevog pisma A. Radiću u „Pokretu“). Hrvatska, Zagreb, br. 14, 19. VI. 1906, str. 7.
- 916 **(Ivezić, Gerasim P.)** G. O. Iv: *Kroz slikarske izložbe.* (Meštrovićevo „Vrelo života“ na izložbi Secesije u Beču). Nova iskra, Beograd, 8/6, 1906, str. 190-192.
- 917 **(Kosor, Josip)** jor: *Ivan Meštrović.* (Meštrović na 25. izložbi Secesije u Beču). Pokret, Zagreb, 3/105, 7. V. 1906, str. 3; 106, 8. V, str. 2-3.
- 918 **Kosor, Josip:** *Ivan Meštrović. Impresije.* (Meštrović na izložbi u Münchenu). Pokret, Zagreb, 3/87, 14. IV. 1906, prilog.
- 919 **Kršnjavi, Izidor:** *Izložba hrvatskog društva umjetnosti.* (Meštrović među izlagačima). Hrvatska smotra, Zagreb, 1/1, 1906, str. 77-83.
- 920 **Kršnjavi, Izidor:** *Izložba hrvatskog društva umjetnosti.* (Pretiskano iz „Hrvatske smotre“). Osječki tjednik, Osijek, 1/40, 15. X. 1906, str. 1-4.
- 921 **Kuzmany, Karl M.:** *Dei Frühjahr-Ausstellung der Wiener Secession.* (Meštrović na izložbi bečke Secesije). Die Kunst für Alle, München, br. 15, 1906-1907, str. 393-405.
- 922 **Kuzmany, Karl M.:** *Dei Frühjahr-Ausstellung der Wiener Secession.* (Meštrović na izložbi bečke Secesije). Die Kunst für Alle, München, 21/17, 1. VI. 1906, str. 385-396.
- 923 **Lisičar, Matija:** *Ivan Meštrović.* (Motivi iz narodne pjesme u radovima Meštrovića i Račkoga). Hrvatska, Zagreb, br. 79, 6. IX. 1906, str. 1; br. 80, 7. IX, str. 1-2; br. 81, 10. IX, str. 1.
- 924 **Lovrić, Božo:** *Ivan Meštrović.* (Iz Münchena. Meštrović na izložbi „Secesije“). Obzor, Zagreb, 47/103, 15. IV. 1906, prilog, str. 4.
- 925 **Lovrić, Božo:** *Pismo iz Münchena.* (Meštrović na izložbi minhenske „Secesije“). Narodne novine, Zagreb, 72/133, 1906, str. 1-2.
- 926 **Lunaček, (Vladimir):** *O hrvatskoj umjetnosti* (Izložba HDU u Zagrebu 1906). Hrvatska, Zagreb, 1906, br. 75, str. 6-7; br. 76, str. 3-4; br. 78, str. 3-4; br. 80, str. 5.
- 927 **M.:** *Umjetnička izložba.* (Izložba HDU u Zagrebu 1906. Meštrovićeva djela). Obzor, Zagreb, 47/232, 2. IX. 1906, str. (8-9).
- 928 **Magjer, Rudolfo Franjin:** *Dojmovi sa umjetničke izložbe.* (Izložba HDU u Zagrebu 1906). Osječki tjednik, Osijek, 1/38, 1. X. 1906, str. 5.
- 929 **Marušić, Filip:** *Liječnički zapisi.* (O Meštrovićevoj mladosti na selu). Zagreb 1906.
- 930 **Nehajev, M(ilutin):** *Izložba hrvatskog društva umjetnosti.* (U Zagrebu). Hrvatska, Zagreb, br. 93, 24. IX. 1906, str. 1-2; br. 98, 29. IX, str. 1-4.
- 931 **Petkov, Nikola:** *Hrvatska sekcija na jugoslavenskoj izložbi u Sofiji.* (Iz „Večernje pošte“, Sofija). Sloboda, Split, 2/57, 26. IX. 1906, str. 2.
- 932 **Petkov, Nikola:** *Hrvatska sekcija na Jugoslavenskoj izložbi u Sofiji.* (Meštrovićevi radovi). Večernja pošta, Sofija, IX. 1906.
- 933 **Popović, Branko:** *Druga jugoslavenska umjetnička izložba u Sofiji.* (Meštrović na izložbi „Lade“). Srpski književni glasnik, Beograd, knj. 17/5, 1906, str. 367-373.
- 934 **(Tartaglia, Ivo)** Tag: *Meštrovićeva izložba.* (Izložba Meštrovićevih djela koja su se nalazila u Splitu). Sloboda, Split, 2/2, 24. I. 1906, str. 2-3.
- 935 **Vukelić, Zvonimir:** *Hrvatska umjetnost. K Izložbi Hrvatskog društva umjetnosti u Umjetničkom paviljonu.* (U Zagrebu). Hrvatsko pravo, Zagreb, 12/3260, 29. IX. 1906, str. 2.
- 936 *Borba protiv gluposti.* (Meštrović na južnoslavenskoj izložbi u Sofiji). Sloboda, Split, 2/73, 21. XI. 1906, str. 4.
- 937 *Bugarska kritika o hrvatskim umjetnicima.* (N. Petkov o izložbi u Sofiji). Obzor, Zagreb, 47/235, 5. IX. 1906, str. 2.
- 938 *Čingrijino poprsje...* (Meštrovićev rad izložen u Ševeljevića u Splitu. Bilj.). Sloboda, Split, 2/18, 16. V. 1906, str. 5-6.
- 939 *Dalmacija na londonskoj izložbi.* (Meštrovićeve skulpture na izložbi u Londonu). Narodni list, Zadar, 45/46, 7. VI. 1906, str. 1-2.
- 940 *D.ra Čingrijina bista.* (Meštrovićev rad izložen u Ševeljevića u Splitu). Naše jedinstvo, Split, 13/49, 12. V. 1906, str. 2.
- 941 *Druga jugoslavenska izložba u Sofiji.* (Izložba „Lade“. Meštrović). Štampa, Beograd, 5/230-242, 1906.
- 942 *Ivan Meštrović.* (Meštrović na izložbi „Secesije“). Pokret, Zagreb, 3/105-106, 1906.
- 943 *Ivan Meštrović.* (Prodaja „Zdenca života“). Pokret, Zagreb, 3/143, 23. VI. 1906, prilog, str. 4.
- 944 *Iz Splita.* (Zatvorena Meštrovićeva izložba u Splitu). Narodni list, Zadar, god. 45, 22. I. 1906.

- 945 *Izložba Meštrovićevih radnja.* (Izloženi radovi u kazalištu. Bilj.). Naše jedinstvo, Split, 13/1, I. 1906, str. 3.
- 946 *Izložba u Sofiji 1906.* (Meštrović na izložbi „Lade“). Naše jedinstvo, Split, god. 13, 1. IX, 17. XI. 1906.
- 947 *Jedan glas o jugoslovenskoj izložbi u Sofiji.* (Izložba „Lade“ Meštrović). Štampa, Beograd, 5/305, 1906, str. 3.
- 948 *Lične viesti.* (O skorij Meštrovićevoj izložbi u Beogradu. Bilj.). Narodni list, Zadar, 45/42, 23. V. 1906, str. 2.
- 949 *Londonka izložba.* (O nedoličnom smještaju Meštrovićevih skulptura. Bilj.). Narodni list, Zadar, 45/39, 14. V. 1906, str. 2.
- 950 *Londonka izložba i dalmatinska indolencija. Dopis iz Beča.* (O zakašnjelim i nekvalitetnim izlošcima Dalmacije na Austrijskoj izložbi u Londonu 1906). Narodni list, Zadar, 45/8, 1906.
- 951 *Meštrović - Poljak!* (Kritičar „Pester-Lloyda“, pišući o Meštrovićevim djelima u bečkoj „Secesiji“, veli da je Poljak). Naše jedinstvo, Split, 13/29, 27. III. 1906, str. 3.
- 952 *Meštrović šalje na londonsku izložbu.* (Neke splitske i neke nove radove. Bilj.). Sloboda, Split, 2/3, 31. I. 1906, str. 7.
- 952a *Meštrović u Dubrovniku.* (Kraći boravak. Preporuka za narudžbe. Bilj.). Crvena Hrvatska, Dubrovnik, 18. X. 1906.
- 953 *Najnovije Meštrovićevo djelo.* (Slika-triptih „Vidov Dan“ Bilj.). Narodni list, Zadar, 45/52, 28. VI. 1906, str. 3.
- 954 *Naši umjetnici.* (A. Trumbić u Meštrovićevom atelijeru u Beču). Narodni list, Zadar, 45/20, 8. III. 1906, str. 3.
- 955 *Naši umjetnici.* (Meštrovićevi radovi na izložbi „Secesije“ u Beču. Bilj.). Narodni list, Zadar, 45/22, 15. III. 1906, str. 2.
- 956 *Naši umjetnici.* (Meštrović i Vidović će osobno aranžirati izložbu u Sofiji. Bilj.) Sloboda, Split, 2/40, 6. VIII. 1906, str. 3.
- 957 *Naši umjetnici.* (Meštrović proputovao sa suprugom za Dubrovnik i Boku, pa se vraća u Beč. Bilj.). Sloboda, Split, 2/63, 17. X. 1906, str. 4.
- 958 *Naši umjetnici na sofijskoj izložbi.* (Meštrović na izložbi u Sofiji. Bilj.). Narodni list, Zadar, 45/62, 2. VIII. 1906, str. 2.
- 959 *Naši umjetnici - u tugjini.* (Na izložbi „Secesije“ u Beču. Bilj.). Sloboda, Split, 2/10. 21. III. 1906, str. 6.
- 960 *Naši umjetnici u tugjini.* (Meštrović i Vidović nisu se odazvali pozivu austrijskog diplomata na banket u Sofiji, iz solidarnosti sa Srbima i Bugarima). Sloboda, Split, 2/54, 15. IX. 1906, str. 4.
- 961 *Naši umjetnici u Zagrebu.* (Meštroviću i Vidoviću obećani atelijeri). Narodni list, Zadar, 45/75, 17. IX. 1906, str. 3.
- 961a *Neodlikovani umjetnici.* (Bukovac, Meštrović i Vidović nisu odlikovani. Bilj.). Sloboda, Split, 7. XI. 1906, str. 3.
- 962 *O mladom našem umjetniku...* (Meštrović u Beču dovršio „Na zdenču života“). Narodne novine, Zagreb, 72/35, 13. II. 1906, str. 4.
- 963 *Otvorenje jugoslavenske umjetničke izložbe.* (U Sofiji). Obzor, Zagreb, 47/232, 2. IX. 1906, str. 1.
- 964 *Refleksije o Meštrovićevu pismu.* (Kritika Meštrovićevog pisma A. Radiću u „Pokretu“). Hrvatska, Zagreb, br. 16, 21. VI. 1906, str. 6.
- 965 *Slavlje u Zagrebu.* (Meštrović na umjetničkoj izložbi u Zagrebu). Narodni list, Zadar, 45/72, 6. IX. 1906, str. 1.
- 966 *Studio Talk: Vienna.* (Meštrović na izložbi „Secesije“ u Beču). The Studio, London, sv. 38, VII. 1906.
- 967 *Umjetnička izložba.* (Hrv. društva umjetnosti u Zagrebu). Narodne novine, Zagreb, 72/202, 1. IX. 1906.
- 968 *Unser Künstler in London.* (Meštrović na međunarodnoj izložbi u Londonu). Agramer Tagblatt, Zagreb, 21/195, 27. VIII. 1906, str. 6.
- 969 *Uspjeh naših umjetnika u Sofiji.* (Meštrović na jugosl. izložbi u Sofiji). Narodni list, Zadar, 45/90, 8. XI. 1906, str. 2.
- 1907.
- 970 **-a.:** *Kako zagrebačke novine pametno šute.* (O nedodjeljivanju atelijera Meštroviću i Vidoviću u Zagrebu). Riečki novi list, Rijeka, 1/83, 22. IX. 1907, str. 1.
- 971 **D.:** *Separatizam Dalmatinaca podupiran iz Zagreba.* (Meštrović i Vidović ne mogu dobiti atelijer u Zagrebu). Sloboda, Split, 3/37, 24. VII. 1907, str. 6.
- 972 **K(isić, Vinko):** *Hrvatski umjetnici i - austrijsko podaništvo, ili još bolje: jedinstvo Hrvata na kulturnom polju.* (Za atelijere Meštrovića i Vidovića u Zagrebu). Narodni list, Zadar, 46/67, 1907.
- 973 **K(isić, Vinko):** *Iz umjetničkog svijeta.* (Podlistak. Poziv Meštroviću za izlaganje na međunarodnoj izložbi u Veneciji). Narodni list, Zadar, 46/30, 15. IV. 1907, str. 1.
- 974 **Kršnjavi, I(zidor):** *Strossmayerov spomenik.* (Predlaže položaj na Zrinjercu). Strossmayer, koledar za god. 1907., (Zagreb 1907), str. 140-142.
- 975 **Kuzmany, K(arl) M.:** *Die Frühjahrsausstellung der Wiener Sezession.* Kunst für Alle, München, 22/1907, str. 393-405.
- 976 **Kuzmany, K(arl) M.:** *Die VII. Internationale Kunst-Ausstellung der Stadt Venedig.* Kunst für Alle, München, br. 12, 1907, str. 465-480.
- 977 **(Lovrić, Božo) B. L.:** *Ivan Meštrović.* (Nova Meštrovićeva djela. Bilj.). Savremenik, Zagreb, 2/2, 1907, str. 120.
- 978 **(Lovrić, Božo) B. L.:** *Ivan Meštrović.* (Pozvan da sudjeluje na Biennaleu u Veneciji. Bilj.). Savremenik, Zagreb, 2/4, IV. 1907, str. 250.
- 979 **(Lovrić, Božo) B. L.:** *Ivan Meštrović.* (O izložbama u Veneciji i u Beču). Savremenik, Zagreb, 2/6, 1907, str. 372-373.
- 980 **(Lovrić, Božo) B. L.:** *Izložba jugoslavenske umjetničke kolonije u Beogradu.* (Otvorenje izložbe. bilj.). Savremenik, Zagreb, 2/3, 1907, str. 184.
- 981 **(Lovrić, Božo) B. L.:** *Splitski kipari.* (Novi Meštrovićevi kipovi za izložbe. Iz „Savremenika“). Naše jedinstvo, Split, 14/97, 13. VIII. 1907, str. 2.
- 982 **(Lovrić, Božo) B. L.:** *Splitski kipari.* (O Rosandiću, Karamanu i Meštroviću). Savremenik, Zagreb, 2/8, 1907, str. 507.
- 983 **(Lovrić, Božo) B. L.:** *Strana štampa o Meštroviću.* („Neue Freie Presse“ o „Vrelu života“ Bilj.). Savremenik, Zagreb, 2/9, IX. 1907. str. 571.
- 983a **Matoš, Antun Gustav:** *Intimne misli.* (Kritika Bukovca i Meštrovića). Hrvatsko pravo, Zagreb, br. 3374, 1907, str. 1. Pretiskano u: Polemike u hrvatskoj književnosti, knj. 10, Zagreb 1983.
- 984 **Matoš, Antun Gustav:** *Izložba jugoslavenske umjetničke kolonije u Beogradu.* Hrvatska smotra, Zagreb, knj. II, 1907, str. 372-373, 514-518; Djela XVI, Zagreb s. a., str. 118/129.
- 985 **Matoš, Antun Gustav:** *Izložba Jugoslovenske umjetničke kolonije u Beogradu.* Štampa, Beograd, 6/59/66, knj. II. 1907.
- 986 **Miletić, Stjepan:** *Njegov razmatranje o Strossmayerovom spomeniku.* (O položaju i izgledu Meštrovićevog spomenika). Strossmayer, koledar za god. 1907. (Zagreb 1907), br. 1, str. 137, 139-140.
- 987 **Milovanović, Milan A.:** *Izložba jugoslovenske kolonije.* (U Beogradu). Delo, Beograd, 12/2, knj. 42, 1907, str. 257-259.
- 988 **Montaldo, L.:** *La VII Esposizione internazionale d'arte a Venezia.* (Meštrović na Biennaleu). Rivista d'Italia, Roma, 10/2, 1907, str. 686-699.
- 989 **Nikolajević, Bož(idar) S.:** *Jugoslovenska kolonija.* (Meštrović na izložbi u Beogradu 1907). Srpski književni glasnik, Beograd, knj. 18/3, str. 208-212.

- 990 **Petković, Vlad(imir) R.:** *Izložba jugoslavenske umetničke kolonije u zgradi Narodnoga muzeja.* (Izlaže i Meštrović). Nova iskra, Beograd, 972, 1907, str. 62-63.
- 991 **Pica, V(ittorio):** *L'arte mondiale alla VII. Esposizione di Venezia.* (Meštrovićeva djela na mletačkom Biennaleu). Bergamo 1907.
- 992 **Popović, Otto:** *Die Eröffnung der 7. internationale Gemaldeausstellung in Venedig.* (Meštrović na mletačkom Biennaleu). Agramer Tagblatt, Zagreb, 22/101, 1907, str. 5.
- 993 **Popović, Otto:** *Die 7 Internationale Kunstausstellung in Venedig.* (Izlaže I. Meštrović). Agramer Tagblatt, Zagreb, 22/105, 1907, str. 108, 111, 117, 124.
- 994 **Rovere, A. della:** *Settima esposizione di Venezia.* (Meštrović na mletačkom Biennaleu). Arte e storia, Firenze, 26/1907, str. 84, 105-107, 133-135, 153-156.
- 995 **S. L.:** *Ivan Meštrović.* (Meštrović na mletačkoj i bečkoj izložbi). Naše jedinstvo, Split, 14/71, 13. VI. 1907, str. 2.
- 996 **Strzygowski, Josef:** *Die bildende Kunst der Gegenwart.* I. izdanje. (Mladi Meštrović u okviru svjetske umjetnosti). (?) 1907.
- 997 **Uzelac, P(etar):** *Megjunarodna izložba u Mlecima.* (Meštrovićeva djela na izložbi). Naše jedinstvo, Split, 14/73, 18. VI. 1907, str. 2.
- 998 **Wolf, A.:** *Die Plastik auf der VII. internationalen Kunstausstellung in Venedig.* Kunstchronik, Leipzig, N. s., br. 18, 1907, stupac 422-427; br. 19, stupac 6-9.
- 999 *„Fremdenblatt“ o Meštroviću.* (O Meštroviću na Biennaleu u Veneciji 1907. i o fontani za kuću Wittgenstein u Beču). Brankovo kolo, Sremski Karlovci, 13/34-35, 23. VIII. 1907, str. 1077-1078.
- 1000 *I. Meštrović: Vrelo života.* (Podlistak. Podaci o izradi. Iz „Wiener Sonn-und-Montags Zeitung“, 1907). Narodni list, Zadar, 46/65, 16. VIII. 1907, str. 1.
- 1001 *(Ivan Meštrović).* Fremdenblatt, Wien, 4. VIII. 1907.
- 1002 *Ivan Meštrović: Na zdencu života.* (Opis reprodukcije gipsanog modela). Strossmayer, koledar za god. 1907, I. (Zagreb 1907), str. 326.
- 1003 *Ivan Meštrović: (Vrelo života).* Wiener Sonn-und-Montags Zeitung, Beč, br. 31, 5. VIII. 1907.
- 1004 *Izložba jugoslavenske kolonije.* (Meštrović, Vidović, Katunarić i Krizman). Pokret, Zagreb, 4/44, 22. II. 1907, str. 2.
- 1005 *Izložba jugoslavenske kolonije u Beogradu.* (Meštrovićeva djela na izložbi). Obzor, Zagreb, 48/51, 21. II. 1907, str. (2-3).
- 1006 *Izložba jugoslavenske ujetničke kolonije.* Obzor, Zagreb, 48/30, 1907.
- 1007 *Izložba Jugoslavenske umjetničke kolonije Beograd 1907.* Naše jedinstvo, Split, god. 14, 9. II. 1907.
- 1008 *Izložba jugoslavenske umjetničke kolonije u Beogradu.* (Meštrovićevi radovi na izložbi. Bilj.). Narodni list, Zadar, 46/14, 18. II. 1907, str. 3.
- 1009 *Izložba Jugoslavenske kolonije.* (U Beogradu). Trgovinski glasnik, Beograd, 17/20, 1907, str. 3.
- 1010 *Izložba južnoslovenske umetničke kolonije.* (U Beogradu. Izlaže i Meštrović). Brankovo kolo, Sremski Karlovci, 3/7, 8. II. 1907, str. 190.
- 1011 *„L'illustrazione italiana“ o Meštroviću.* (Raffaele Barbieri o međunarodnoj izložbi u Veneciji. Bilj.). Obzor, Zagreb, 48/217, 15. VIII. 1907, str. 3.
- 1012 *Likovna umjetnost. Meštrović Ivan.* Strossmayer (Kalendar), Zagreb, 1/1907, str. 316.
- 1013 *Meštrović je dovršio zdenac „Na izvoru života“.* (Za palaču Wittgenstein u Beču). Narodne novine, Zagreb, god. 73, 6. III. 1907.
- 1014 *(Meštrović na Biennaleu u Veneciji).* Fremdenblatt, Wien, 4. VIII. 1907.
- 1015 *Meštrović na mletačkoj izložbi.* (Meštrović privlači pozornost. Bilj.). Narodni list, Zadar, 46/35, 2. V. 1907, str. 3.
- 1016 *Meštrovićev „Zdenac“.* Narodne novine, Zagreb, 73/179, 6. VIII. 1907.
- 1017 *Naši umjetnici.* (Izl. umjetničke kolonije u Beogradu. Bilj.). Naše jedinstvo, Split, 14/18, 9. II. 1907, str. 2.
- 1018 *Novi Meštrovićevi reljefi.* (Na Popovićevoj palači na Jelačićevom trgu). Obzor, Zagreb, 48/289, 26. X. 1907, str. 2.
- 1019 *Novo djelo kipara Meštrovića.* („Vrelo života“ za L. Wittgensteina u Beču). Hrvatska, Zagreb, br. 182, 9. VIII. 1907, str. 2.
- 1020 *Novo Meštrovićevo djelo.* („Vrelo života“ Bilj.). Narodni list, Zadar, 46/64, 12. VIII. 1907, str. 3.
- 1021 *O našim umjetnicima.* (P. Konjović o Meštroviću i Vidoviću na izložbi u Beogradu. Bilj.). Narodni list, Zadar, 46/20, 11. III. 1907, str. 3.
- 1022 *Vrelo života. Od Ivana Meštrovića.* (Kritika) Hrvatska rieč, Zagreb, 3/164, 31. VIII. 1907, str. 2; 170, 21. IX, str. 2; 172, 28. IX, str. 2; 174, 5. X, str. 2; 176, 12. X, str. 2; 177, 16. X, str. 2.
- 1023 *Zašto zagrebačke novine pametno šute?* (Afera uslijed postupka Frangeša i Kršnjavoga. Meštrović i Vidović nisu dobili atelijer jer su „austrijski podanici“). Obzor, Zagreb, 48/258, 25. IX. 1907, str. 2-3.
- 1024 *„Zdenac života“ Ivana Meštrovića.* (Skulptura za K. Wittgensteina u Beču. Bilj.). Obzor, Zagreb, 48/209, 7. VIII. 1907, str. 2

1908.

- 1025 **(Abels, Ludwig W.)** *Plein-Air: Ein dalmatinischer Künstler, Bildhauer Ivan Meštrović.* (Iz bečke revije „Erdgeist“). Agramer Zeitung, Zagreb, 83/34, 4. II. 1908, str. 5-6.
- 1026 **(Abels, Ludwig W.)** *Plein-Air: Ein dalmatinischer Künstler. Das Werk des Bildhauers Ivan Mestrovic.* (Pohvala mladog kipara. S ilustracijama). Erdgeist, Wien, 3/1-2, 1908, str. 25-26, 62-66.
- 1027 **(Abels, Ludwig W.)** *Plein-Air: Hrvatski umjetnik Ivan Meštrović.* Hrvatska, Zagreb, br. 29, 5. II. 1908, str. 2.
- 1028 **Alfirević, Ante:** *Prva dalmatinska umjetnička izložba u Spljetu.* (Meštrovićeva djela na izložbi). Prosvjeta, Zagreb, 16/21, 1908, str. 666-670; 22, str. 689-690.
- 1029 **Andrijašević, Niko:** *Prva dalmatinska izložba u Splitu.* Glas Matice hrvatske, Zagreb, 4/5-6, 1908-1909, str. 43-45.
- 1030 **Begović, Milan:** *Dalmatinska umjetnička izložba u Spljetu.* (O izložbi i izlagačima; posebno o Meštrovićevim radovima). Narodne novine, Zagreb, 74/299, 29. XII. 1908, str. 1-2; 300, 30. XII, str. 1-2; 75/299-300, 1909.
- 1031 **Begović, Milan:** *Die I dalmatinische Kunstausstellung in Spalato.* (O Prvoj dalmatinskoj umjetničkoj izložbi u Splitu). Erdgeist, Wien, br. 966-970, 1908.
- 1032 **Begović, M(ilan):** *Die I dalmatinische Kunstausstellung in Spalato.* Glas Matice hrvatske, Zagreb, 4/5-6, 1908, str. 48.
- 1033 **(Bulat, Gajo):** *Govor dr. Gaje Bulata izrečen pri svečanom otvorenju I.e dalmatinske umjetničke Izložbe dne 30. IX 1908.* Split i Prva dalmatinska umjetnička izložba 1908, Split 1908, str. 3-4.
- 1034 **Bulat, Gajo (ml):** *Umjetnička izložba u Splitu. Govor.* (Prva dalm. umj. izložba). Narodni list, Zadar, br. 80, 1908.
- 1035 **(Butković, Zvonimir Ilijin) Z. B. Ilijin:** *Dalmatinska umjetnička izložba u Splitu.* Zvono, Zagreb, 2/46, 21. XI. 1908, str. 717-719.
- 1036 **(Butković, Zvonimir Ilijin) Z. B. Ilijin:** *Plastika na spljetskoj izložbi.* (I. dalm. umj. izložba u Splitu). Hrvatska, Zagreb, br. 230-240, 20. X. 1908, str. 1.

- 1037 **(Butković, Zvonimir Ilijin)** Z. B. Ilijin: *Za umjetnost u Dalmaciji*. Zvono, Zagreb, 21. XI. 1908.
- 1038 **Car, Marko**: *Sa umjetničke izložbe u Spljetu*. (Utisci jednog lajika). Dubrovnik, Dubrovnik, 17/50, 10. XII. 1908, str. 2-3; 53, 31. XII. str. 2-3.
- 1039 **-gb-**: *Mnogo vike ni zašto*. (Polemika oko Prve dalm. umj. izložbe). Velebit, Split, 1/107, 1908.
- 1040 **Ilijić, Stjepko**: *Prva dalmatinska umjetnička izložba u Splitu*. Behar, Sarajevo, 9/14, 1908-1909, str. 218-219.
- 1041 **Ilijić, Stjepko**: *Un nuovo monumento a Luka Botič*. (Meštrovićev spomenik u Splitu). Nuova rassegna di letterature moderne, (?), VI, 1908.
- 1042 **Ivčević, Vicko**: *Prva dalmatinska umjetnička izložba u Splitu 1908*. (Suautori V. Mihaljević i V. Milić i dr.). Narodni list, Zadar, 47/44, 1908, str. 2.
- 1043 **Iveković, Oton**: *Splitska izložba i hrvatski umjetnici*. Na adresu splitskom „Velebitu“ i zadarskom „Narodnom listu“. (Kritika organizacije Prve dalm. umj. izložbe u Splitu). Hrvatska, Zagreb, br. 145, 25. VI. 1908, str. 1-2.
- 1044 **Iveković, Oton**: *Splitska izložba i hrvatski umjetnici*. (Pismo u ime „Lade“ Odboru I. dalm. umj. izložbe zbog separatizma). Obzor, Zagreb, 49/157, 4. VI. 1908, str. 1.
- 1045 **Iveković, Oton**: *Umjetnička izložba jugoslavenskog umjetničkog udruženja Lade*. (Meštrović na izložbi u Sofiji 1906). Kolo hrvatskih umjetnika, Zagreb, 1908, sv. 3, str. 8-9.
- 1046 **Kisić, Vinko**: *Odgovor g. Ivekoviću*. (Na članak: Splitska izložba i hrvatski umjetnici). Hrvatska, 1908). Narodni list, Zadar, 47/53, 2. VII. 1908, str. 1-2.
- 1047 **Kisić, Vinko**: *Umjetnička izložba u Splitu*. (Opis izloženih djela). Narodni list, Zadar, 47/87-90, 29. X. 1908; 2, 5, 9. XI, str. 1-2.
- 1048 **(Kisić, Vinko)** K: *Umjetnička izložba u Splitu i zagrebački prigovori*. (Odgovor na članak O. Ivekovića). Narodni list, Zadar, 47/49, 19. VI. 1908, str. 1-2.
- 1049 **(Kisić, Vinko)** K: *Umjetnička izložba u Splitu i zagrebački prigovori*. (Preneseno iz „Narodnog lista“. Odgovor na Ivekovićevu izjavu u „Obzoru“). Velebit, Split, 1/114, 22, VI, 1908, str. 3.
- 1050 **Kosor, Josip**: *O Silviju Strahimiru Kraljčeviću*. (Meštrovićev prijateljski čin). Savremenik, Zagreb, 3/12, 1908, str. 741-743.
- 1051 **K(raus), O(tto)**: *Die Zagreber und die dalmatinische Künstler*. (O razmiricama među hrvatskim umjetnicima zbog I. dalm. umj. izložbe). Agramer Tagblatt, Zagreb, 23/147, 1908, str. 2-3.
- 1052 **Kuzmany, K(arl) M.**: *Die Frühjahrsausstellung der Wiener Sezession*. (Meštrović izlaže „Zdenac života“). Die Kunst für Alle, München, 23/17, 1. VI. 1908, str. 385-396.
- 1053 **Lovrić, Božo**: *Ivan Meštrović*. (Literarni opisi pojedinih skulptura). Savremenik, Zagreb, 3/5, 1908, str. 314-315.
- 1054 **Lovrić, Božo**: *Pred ulazom izložbe*. (Izlagači i djela na izložbi u Splitu). Split i Prva dalmatinska umjetnička izložba, Split, X. 1908, str. 1-2.
- 1055 **Matoš, Antun Gustav**: *Izložbene impresije. Treća jugoslavenska umjetnička izložba saveza „LADE“ u Zagrebu*. (O Meštroviću ne govori izravno, nego uspoređujući neke druge s njim). Hrvatska smotra, Zagreb, knj. 4, 1908, str. 187-193. Pretiskano: Sabrana djela, knj. XVI, Zagreb, s. a., str. 161-175.
- 1056 **(Milić, Vicko)** V. M.: *Umjetnička izložba u Splitu*. (Odgovor na članak -gb-: Mnogo vike ni za što u „Velebitu“). Velebit, Split, 1/110, 15. VI. 1908, str. 2.
- 1057 **Milovanović, M(ilan) A.**: *Povodom prve izložbe Srpskog umjetničkog udruženja*. (U Beogradu 1907). Delo, Beograd, 1908, knj. 48, (?).
- 1058 **N. N.**: *Iz atelijera Bukovčeva*. (Meštrovićev posjet Bukovcu. Izmjenični portreti). Naše jedinstvo, Split, 15/38, 26. III. 1908, str. 2.
- 1059 **Nikolajević, Dušan S.**: (Esej o Meštroviću). Tribuna, Beograd, 1908, br. 594.
- 1060 **Odbor I° D(almatinske) U(mjetničke) I(zložbe)**: (Predgovor kataloga izložbe. O izložbi). Katalog Prve Dalmatinske umjetničke izložbe, Split 1908, str. 3-8.
- 1061 **Petravić, Ante**: *Umjetnička izložba u Spljetu i njezino kulturno značenje*. Hrvatska smotra, Zagreb, knj. IV, br. 21-22, XI-XII. 1908, str. 425-427.
- 1062 **Petrović, Nadežda**: *Umetnička izložba u Spljetu*. (Prva dalm. umj. izložba). Štampa, Beograd, 7/257, 17. IX. 1908, str. 1; 258, 18. IX, str. 1; 259, 19. IX, str. 1.
- 1063 **Sp.**: *I dalmatinska umjetnička izložba*. (U Splitu). Riečki novi list, Rijeka, 2/297, 16. XII. 1908, str. 1; 298, 17. XII. 1908, str. 1.
- 1064 **-ša**: *Otvorenje I dalmatinske umjetničke izložbe u Splitu*. Obzor, Zagreb, 49/272, 3. X. 1908, str. 1-2.
- 1065 **(Tartaglia, Ivo)** Dr.: *„Jugoslavenska“ izložba*. (Zbog političkih razloga umjetnici iz Hrvatske i Dalmacije izlučeni su s izložbe). Sloboda, Split, 4/22, 30. V. 1908, str. 3-4.
- 1066 **(Tartaglia, Ivo)** T.: *Prva dalmatinska umjetnička izložba*. (Najava izložbe. Bilj.). Sloboda, Split, 4/38, 25. X. 1908, str. 4.
- 1067 **(Wenzelides, A.)** -s.: *Umjetnička pokrajinska izložba u Splitu*. (Općenita najava izložbe. Bilj.). Savremenik, Zagreb, 3/2, 1908.
- 1067a **Bukovac i Meštrović**. Ustavnost, Zagreb, 1908, br. 50, str. 6.
- 1068 *Das Werk des Bildhauers Ivan Meštrović*. Erdgeist, Wien, 3/2, 1908, str. 1-2.
- 1069 *Die Spliter Kunstausstellung*. (Prva dalm. umj. izložba). Agramer Tagblatt, Zagreb, 23/219, 24. IX. 1908, str. 6.
- 1070 *Die I. dalmatinische Kunstausstellung in Spalato*. Erdgeist, Wien, 3/25, 28. XI. 1908, str. 966-970.
- 1071 *Dva umjetnika*. (Meštrović odlazi u Pariz. Susret s Bukovcem. Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 47, 30. III. 1908.
- 1072 *Dva umjetnika, Meštrović i Bukovac u Pragu*. (Izmjenična izrada portreta). Crvena Hrvatska, Dubrovnik, 17/26, 28. III. 1908, str. 6.
- 1073 („Erdgeist“ o Ivanu Meštroviću). Smotra dalmatinska, Zadar, 21/9, 1. II. 1908, str. 3.
- 1074 *Ivan Meštrović*. (Iz bečke revije „Der Erdgeist“ Bilj.). Agramer Tagblatt, Zagreb, 23/28, 4. II. 1908, str. 6.
- 1975 *Ivan Meštrović*. (Prikaz o Meštroviću u „Erdgeistu“ Bilj.). Smotra dalmatinska, Zadar, 21/11, 8. II. 1908, str. 1.
- 1076 *Izložba u Splitu. Glas iz Dalmacije*. (I. dalm. umj. izložba). Obzor, Zagreb, 49/162, 13. VI. 1908, str. 1.
- 1077 *Jedan dalmatinski umjetnik. Kipar Ivan Meštrović*. (Iz bečkog „Erdgeista“). Sloboda, Split, 4/18, 2. V. 1908, str. 3-4; 20, 16. V, str. 7.
- 1078 *Meštrović, Ivan*. (Kratka biografija). Strossmayer, koledar za god. 1909. (Zagreb 1908), str. 197. (Hrvatski slikari i kipari, str. 196-198).
- 1079 *Meštrović Ivan, kipar, Pariz*. (Kratka biografija uz izložene skulpture). U: Katalog Prve dalmatinske umjetničke izložbe, Split 1908, str. 21-23.
- 1079a *Meštrović u bečkoj izložbi „Secesije“*. (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 47, 16. IV. 1908.
- 1080 *Meštrović u bečkoj izložbi Secesije*. Obzor, Zagreb, 49/100, 10. IV. 1908, str. 2.
- 1081 *Meštrović u bečkoj „Secesiji“*. Obzor ilustrirani, Zagreb, 1/33, 1908, str. 15-16.
- 1082 *Naši umjetnici*. (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 47, 3. II. 1908.
- 1083 *Nove knjige. Erdgeist...* (Članak o Meštroviću u austr. časopisu). Smotra dalmatinska - La Rassegna dalmata, Zadar, 21/9, 1. II. 1908, str. 3.

- 1084 *O prvoj dalmatinskoj umjetničkoj izložbi u Spljetu*. Naše jedinstvo, Split, 15/66, 30. V. 1908, str. 3.
- 1085 *O umjetničkoj izložbi u Splitu*. (Prikaz slikarice Nadežde Petrović u beogradskoj „Štampi“. Bilj.). Narodni list, Zadar, 12. X. 1908.
- 1086 *Odbor zagrebačkih gospodja za Strossmayerov spomenik*. (Izveštaj o priložima. Bilj.) Hrvatska, Zagreb, br. 230, 8. X. 1908, str. 3.
- 1087 *Otvorenje prve dalmatinske umjetničke izložbe*. (Izveštaj. Bilj.). Sloboda, Split, 2. X. 1908, str. 5.
- 1088 *Posebno izdanje „Duje Balavca“ Split i Prva dalmatinska izložba*. Split, X. 1908.
- 1089 *Prva dalmatinska umjetnička izložba*. (Podaci o izložbi u Splitu). Brankovo kolo, Sremski Karlovci, 14/45, 6. XI. 1908, str. 730.
- 1090 *Prva dalmatinska umjetnička izložba*. (U Splitu 1908). Narodne novine, Zagreb, 74/225, 30. IX. 1908, str. 3.
- 1091 *Prva dalmatinska izložba u Splitu*. Naše jedinstvo, Split, god. 15, 17. XI, 1. XII. 1908.
- 1092 *Prva dalmatinska umjetnička izložba u Splitu*. (Najava izložbe. Bilj.). Sloboda, Split, 5/22, 30. V. 1908, str. 4.
- 1093 *Prva dalmatinska umjetnička izložba u Splitu*. (Proglas Odbora za izložbu). Narodni list, Zadar, 47/44, 1. VII. 1908, str. 2.
- 1094 *Prva dalmatinska umjetnička izložba u Spljetu 1908*. (Organizatori o ideji izložbe). Crvena Hrvatska, Dubrovnik, 17/45, 3. VI. 1908, str. 2.
- 1095 *Prva Dalmatinska umjetnička izložba u Spljetu 1908*. Narodna obrana, Osijek, 7/128, 2. VI. 1908, str. 2-3.
- 1096 *Prva dalmatinska umjetnička izložba u Spljetu 1908*. Obzor, Zagreb, 49/153, 3. VI. 1908, str. 1.
- 1097 *Sa splitske izložbe*. (I. dalm. umj. izložba). Obzor, Zagreb, 49/320, 1908, str. 1.
- 1098 *Split i Prva dalmatinska umjetnička izložba 1908*. Prvi dio. Split 1908. (Jedini broj časopisa, u prigodi izložbe. Članci B. Lovrića, G. Bulata, K. Tončića, A. Petravića, P. Senjanovića, Z. B. Ilijina).
- 1099 *U Dalmaciji...* (Predgovor kataloga izložbe. O suvremenoj umjetnosti u Dalmaciji i o izložbi). U: Katalog Prve dalmatinske umjetničke izložbe. Split 1908, str. 3-8.
- 1100 *Umetnička izložba u Rimu*. (Uoči međunarodne izložbe). Brankovo kolo, Sremski Karlovci, 14/32, 1908, str. 521.
- 1101 *Umetnička izložba u Spljetu*. (I. dalm. umj. izložba). Slovenski jug, Beograd, 6/37, 1908, str. 3.
- 1102 *Umjetničke izložbe*. (Izložba „Lade“ u Zagrebu. Nesporazumi u vezi s pravilnikom. Bilj.). Narodni list, Zadar, 47/37, 7. V. 1908, str. 3.
- 1103 *Umjetnički spor*. (U povodu I. dalm. umj. izložbe 1908. u Splitu). Obzor, Zagreb, 49/163, 14. VI. 1908, str. 1.
- 1104 *Veliki jugoslavenski skulptor Ivan Meštrović i Prva dalmatinska umjetnička izložba*. Slovenski jug, Beograd, 6/23, 1908, str. 1-3.
- 1909.**
- 1105 **Abels, L(u)dwig W.**: *Ivan Mestrovic*. (O Meštrovićevoj umjetnosti i njegovim ranim djelima). Die Kunst für Alle, München, 24/12, 15. III. 1909, str. 285-289, repr. 285-296.
- 1106 **Andrijašević, Niko**: *Prva dalmatinska izložba u Splitu*. (Prigovori iz Zagreba. Izlagači i njihova djela. Meštrovićeve skulpture.). Glas Matice hrvatske, Zagreb, 4/5-6, 25. I. 1909, str. 43-45.
- 1107 **Arnold, Đuro - Radić, Ante**: *Dodatak uprave „MH“*. (Odgovor Meštroviću. Glas Matice hrvatske, Zagreb, 4/7-8, 25. II. 1909, str. 60.
- 1108 **Baričević, Janko**: *Zagrebačke impresije*. (Spor zagrebačkih i dalmatinskih umjetnika). Hrvatska kruna, Zadar, 17/126-131, 133, 9-20. XI. 1909, str. 2 (O „Meduliću“ i Meštroviću, br. 130, 18. VI. 1909, str. 2).
- 1109 **Begović, Milan**: *Dalmatinska umjetnička izložba*, (U Splitu 1908. Nastavak prikaza iz 1908). Narodne novine, Zagreb, 75/299-300, 1909.
- 1110 **Begović, Milan**: *Studio Talk: Spalato. Dalmatian Arts Exhibition*. (Prva dalmatinska umjetnička izložba u Splitu 1908. Studio, London, III. 1909, sv. 46.
- 1111 **Car, Marko**: *Umetnička Dalmacija u Spljetu*. (Prva dalm. umj. izložba. Meštrovićeve djela). Letopis Matice srpske, Novi Sad, 85/1, 1909, knj. 253, str. 89-95; 2, knj. 254, str. 71-75.
- 1112 **„Duje Balavac“**: *I. dalmatinska umjetnička izložba*. (Satirično o Meštrovićevim skulpturama na izložbi). Duje Balavac, Split, br. 8, 1909, str. 7-8.
- 1113 **Fergusson, J. D.**: *The Autumn Salon*. (Meštrović na Jesenjem salonu u Parizu). The Art News, New York, 21. X. 1909.
- 1114 **Goujon, P.**: *Le Salon d'Automne*. (Meštrović na Jesenjem salonu u Parizu). Gazette des Beaux-arts, Paris, 1909, II, str. 237-261, 371-388.
- 1115 **Grauthoff, O.**: *Der Herbst-salon*. (Meštrović na Jesenjem salonu u Parizu). Der Cicerone, Leipzig, 1/1909, str. 765-766.
- 1116 **Grgašević, J(aša) E.**: *Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ i ljubljanska izložba*. Naše jedinstvo, Split, 16/125, 20. X. 1909, str. 2.
- 1117 **Hepp, P.**: *Reflexions sur le Salon d'automne*. (Meštrović na Jesenjem salonu u Parizu). Grande revue, Paris, 1909, (?).
- 1118 **Iveković, Oton**: *Dalmatinska izložba*. (U Splitu 1908). Glas Matice hrvatske, Zagreb, 4/7-8, 25. II. 1909, str. 60-61.
- 1119 **Katunarić, Ante**: *I. dalmatinska umjetnička izložba*. Duje Balavac, Split, 2/8, I. 1909, str. 7-8.
- 1120 **(Kisić, Vinko) K.**: *Strossmayerov spomenik*. (Polemike oko podizanja spomenika i Meštrović). Narodni list, Zadar, 48/93, 20. XI. 1909, str. 1-2.
- 1121 **(Knoll, Petar) K-I**: *Kroatische Kunstausstellung in Laibach*. (Izložba „Medulića“ u Ljubljani 1909). Agramer Tagblatt, Zagreb, 24/272, 27. XI. 1909, str. 2-3; 25/28, 5. II. 1910, str. 2-3.
- 1122 **Kobal, France**: *Razstava hrvaških umetnikov v Ljubljani*. (Izložba „Medulića“ u Ljubljani). Slovenski narod, Maribor-Ljubljana, 42/257, 1909, str. 1; 43/12, 1910, str. 1-2.
- 1123 **Kosor, Josip**: *Secesija*. (Meštrovićeve i Rosandićeve djela izložena u Beču). Narodni list, Zadar, 48/35, 1. V. 1909, str. 1-2.
- 1124 **Kosor, Josip**: *Wiener Sezession*. (Meštrović na izložbi „Secesije“ u Beču). Agramer Tagblatt, Zagreb, 24/138, 19. VI. 1909, str. 2-3.
- 1125 **Levstik, Vladimir**: *II. umetniška razstava v paviljonu R. Jakopiča: Hrvatsko umetniško društvo „Medulić“*. Ljubljanski zvon, Ljubljana, 29/12, 1909, str. 759-763.
- 1126 **Lovrić, Božo**: *Dvije izložbe*. (Proljetne izložbe „Secesije“ i „Künstlerhaus“-a u Beču. djela Meštrovića, Rosandića, Krizmana i P. Jovanovića). Letopis Matice srpske, Novi Sad, 85/4, knj. 256, 1909, str. 89-91.
- 1127 **Lovrić, Božo**: *Naši umetnici u Beču*. (Izložbe Krizmana, Jovanovića, Borellijeve). Letopis, Matice srpske, Novi Sad, 85/3, knj. 255, 1909, str. 79-81.
- 1128 **Lovrić, Božo**: *Naši umjetnici*. (Meštrović, Rosandić, Krizman i Pajo Jovanović). Smotra dalmatinska, Zadar, 22/27, 3. IV. 1909, str. 2.
- 1129 **Lovrić, Božo**: *Naši umjetnici u Beču*. (Meštrovićeve radovi u „Künstlerhausu“). Savremenik, Zagreb, 4/5, 1909, str. 284-285.
- 1130 **Lovrić, Božo**: *Pismo iz Beča. Umjetničke impresije*. (Izložba Meštrovića i Rosandića u bečkoj „Secesiji“). Narodne novine, Zagreb, 75/87, 17. IV. 1909, str. 2-3.

- 1132 **Marušić, Filip D(avidović):** *Utisci sa spljetske izložbe.* Hrvatsko kolo, Zagreb, god. 5, 1909, str. 441-445.
- 1133 **M(atoš), G(ustav) A(ntun):** *Dojmovi s umjetničke izložbe.* (O Meštroviću samo usput, uspoređujući Frangešova djela s njegovima). Hrvatska smotra, Zagreb, 5/9-10, 10. V. 1909, str. 274-277. Pretiskano: Sabrana djela, knj. XVI, Zagreb, s. a., str. 265-269.
- 1134 **M(atoš), G(ustav) A(ntun):** *Izložba Društva umjetnosti.* (Prikaz zagrebačke izložbe 1909. Secesija dalmatinskih umjetnika s Meštrovićem). Narodne novine, Zagreb, 75/114, 115, 19, 21. V. 1909. Pretiskano: Sabrana djela, knj. XVI, Zagreb, s. a., str. 268-269.
- 1135 **Matoš, Gustav Antun:** *Strossmayerov spomenik.* Hrvatska sloboda, Zagreb, 2/271, 26. XI. 1909, str. 1-2. Pretiskano: Sabrana djela, knj. XVI, str. 332-335.
- 1136 **(Milić, Vicko) V. M.:** *Još o Strossmayerovu spomeniku.* (Polemika u vezi s podizanjem spomenika u Zagrebu). Narodni list, Zadar, 48/33, 24. IV. 1909, str. 1.
- 1137 **(Milić, Vicko) V. M.:** *Još o Strossmayerovom spomeniku.* (Polemika u vezi s podizanjem spomenika). Narodni list, Zadar, 48/100, 15. XII. 1909, str. 1.
- 1138 **(Milić, Vicko) V. M.:** *Ni umjetnici ni arhitekti!* (O podizanju spomenika Strossmayeru). Narodni list, Zadar, 48/94, 24. XI. 1909, str. 1-2.
- 1139 **(Milić, Vicko) V. M.:** *Strossmayerov spomeni.* (Polemike oko podizanja spomenika). Narodni list, Zadar, 48/25, 27. III. 1909, str. 1.
- 1140 **Miomandre. Francis de:** *Le Salon d'automne.* (Meštrović i Krizman na Jesenjem salonu u Parizu). L'art et les artistes, Paris, 29. IX. 1909, str. 78-86.
- 1141 **Morice, C.:** *Le Septième Salon d'Automne.* (Meštrović na Jesenjem salonu u Parizu). Paris, br. 82, 1909, str. 145-154.
- 1142 **N.:** *I opet o separatizmu.* (Kršnjavijeva kritika dalmatinskih umjetnika). Narodni list, Zadar, 30. I. 1909.
- 1143 **Petravić, A(nte):** *Umjetnička izložba u Splitu i njezino kulturno značenje.* Hrvatska smotra, Zagreb, br. 21-24, 1909.
- 1144 **Pugel, Milan:** *„Medulić“. II. razstava v paviljonu R. Jakopiča.* (Izložba u Ljubljani). Slovenski narod, Ljubljana, 42/131, 1909, str. 1.
- 1145 **Quis:** *Hrvaška umetniška razstava v Ljubljani.* („Medulić“ 1909/10). Slovenec, Ljubljana, 37/254, 1909, str. 1-2.
- 1146 **Rambossen, Y.:** *Le Salon d'Automne.* (Meštrović na Jesenjem salonu u Parizu). L'art decoratif, Paris, 21/1909, str. 97-114.
- 1147 **S. D.:** *Naši umjetnici.* (Meštrović i Rosandić na izložbi „Secesije“ u Beču). Hrvatska, Zagreb, 4/82, 11. IV. 1909, str. 2-3.
- 1148 **Schmidt, K. E.:** *Der Herbstsalon.* (Meštrović na Jesenjem salonu u Parizu). Kunstchronik, Leipzig, god. 21, 1909, stupci 65-69.
- 1149 **Tartaglia, Ivo:** *Prva dalmatinska umjetnička izložba u Spljetu.* (Opširan prikaz izlagača i izložeka). Savremenik, Zagreb, 4/1, 1909, str. 5-13.
- 1150 **Tartaglia, Ivo:** *Prva dalmatinska izložba u Spljetu.* Život, Zagreb, br. 1, 1909, str. 5-13.
- 1151 **W(orringer), W.:** *Die Frühjahrsausstellung der Münchener Sezession.* Der Cicerone, Leipzig, god. 1, 1909, str. 230-231.
- 1152 **Wolf, G(eorg) J(acob):** *Die Frühjahrsausstellung der Münchener Sezession.* (Meštrović na minhenskoj izložbi „Secesije“). Die Kunst für Alle, München, 24/1909, str. 359-361.
- 1153 **Wolf, Georg Jacob:** *Die X. Internationale Kunstausstellung im Münchener Glaspalast.* (Repr. Meštrovićeve skulpture „Sjećanje“). Die Kunst für Alle, München, 25/3, 1. XI. 1909, str. 49-58.
- 1154 **Wolter, F.:** *Die Frühjahrsausstellung der Sezession München.* (Meštrović na minhenskoj izložbi „Secesije“). Die Christliche Kunst, München, 5/1909, str. 246-252.
- 1155 **Worringer, W.:** *Die Münchener Frühjahrsausstellung.* (Meštrović na minhenskoj izložbi „Secesije“). Kunst und Künstler, Berlin, god. 7, 1909, str. 369-370.
- 1156 *Ausstellung des kroatischen Künstlervereins „Medulić“.* (Ljubljana 1909/10). Laibacher Zeitung, Ljubljana, 128/252, 1909, str. 2268; 284, str. 2292.
- 1157 *Dalmatinische Künstler.* (Ljubljana 1909). Agramer Tagblatt, Zagreb, 24/233, 1909, str. 6.
- 1158 *Dalmatinska izložba.* (Kritika Dalmatinaca. Izjave O. Ivekovića, A. Radića, I. Meštrovića). Glas Matice hrvatske, Zagreb, 4/7-8, 25. II. 1909, str. 60-61.
- 1159 *Dalmatinska umetniška razstava v Ljubljani.* (Izložba „Medulića“). Slovenec, Ljubljana, 37/240, 1909, str. 1.
- 1160 *Die Frühjahrsausstellung der Wiener Sezession.* Die Kunst für Alle, München, 24/1909, str. 393-401.
- 1161 *„Die Kunst“ o Meštroviću.* (Članak I. Abelsa o Meštroviću). Hrvatska, Zagreb, 4/81, 10. IV. 1909, str. 2-3.
- 1162 *„Die Kunst“ o Meštroviću.* Narodni list, Zadar, 48/28, 7. IV. 1909, str. 1.
- 1163 *Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ i ljubljanska izložba.* (O izlagačima). Naše jedinstvo, Split, 16/125, 20. X. 1909, str. 2.
- 1164 *Hrvatski slikari i kipari.* (Kratke biografije umjetnika). Strossmayer, koledar za god. 1909. (Zagreb 1908), str. 196-198. (Meštrović str. 197).
- 1165 *Hrvatski umjetnici u bečkoj Secesiji.* Obzor, Zagreb, 50/84, 25. III. 1909, str. 2.
- 1166 *Hrvatski umjetnici u tudjini.* (Meštrović na VII. Jesenjem salonu u Parizu). Novosti, Zagreb, 3/271, 5. X. 1909, str. 2.
- 1167 *Ivan Meštrović.* (Meštrović član žirija Jesenjeg salona u Parizu. Bilj.). Narodni list, Zadar, 48/39, 15. V. 1909, str. 3.
- 1168 *Ivan Meštrović.* (Meštrović izlaže u bečkoj „Secesiji“. Bilj.) Narodni list, Zadar, 48/101, 18. XII. 1909, str. 3.
- 1169 *Ivan Meštrović.* Smotra dalmatinska, Zadar, 21/11, 1909, str. 1.
- 1170 *Izložba društva hrvatski umjetnika „Medulić“ u Ljubljani.* (Bilj.). Sloboda, Split, 5/38, 1. X. 1909, str. 8.
- 1171 *Izložba „Medulića“ u Ljubljani.* Hrvatska kruna, Zadar, 17/125, 6. XI. 1909, str. 3.
- 1172 *Kranjčevićev spomenik.* (Meštrovićeve studija za spomenik. Bilj.) Narodni list, Zadar, 48/96, 1. XII. 1909, str. 3.
- 1173 *„Kunst“ o Meštroviću.* (Članak L. Abelsa o Meštroviću). Narodni list, Zadar, 48/22, 17. III. 1909, str. 3.
- 1173a (Meštrović na izložbi Bečke Secesije). Prager Tagblatt, Praha, 30. I. 1909.
- 1174 *Meštrovićevi uspjesi u Parizu.* (Dopis iz Pariza. Bilj.). Narodni list, Zadar, 48/30, 14. IV. 1909, str. 3.
- 1175 *Rodin o Meštroviću.* (O Meštrovićevim radovima u pariškom Salonu). Novosti, Zagreb, 3/110, 2. IV. 1909, str. 3.
- 1176 *Rodinovo mišljenje o hrvatskom kiparu Meštroviću.* (O Meštrovićevim radovima u Salonu. Bilj.). Obzor, Zagreb, 50/111, 22. IV. 1909, str. 1.
- 1177 *Seljačko sirotče - umjetnik!* (Mladi samouk i Meštrović. Bilj.). Narodni list, Zadar, 48/48, 16. VI. 1909, str. 4.
- 1178 *Strossmayerov spomenik.* (Prijedlozi Društva inženjera i arhitekata o položaju spomenika). Hrvatska sloboda, Zagreb, 2/264, 1909.
- 1179 *Strossmayerov spomenik.* (Mišljenje društva „Medulić“, kiparâ Frangeša, Meštrovića i Valdeca). Obzor, Zagreb, god. 50, 27, 28. XI. 1909.

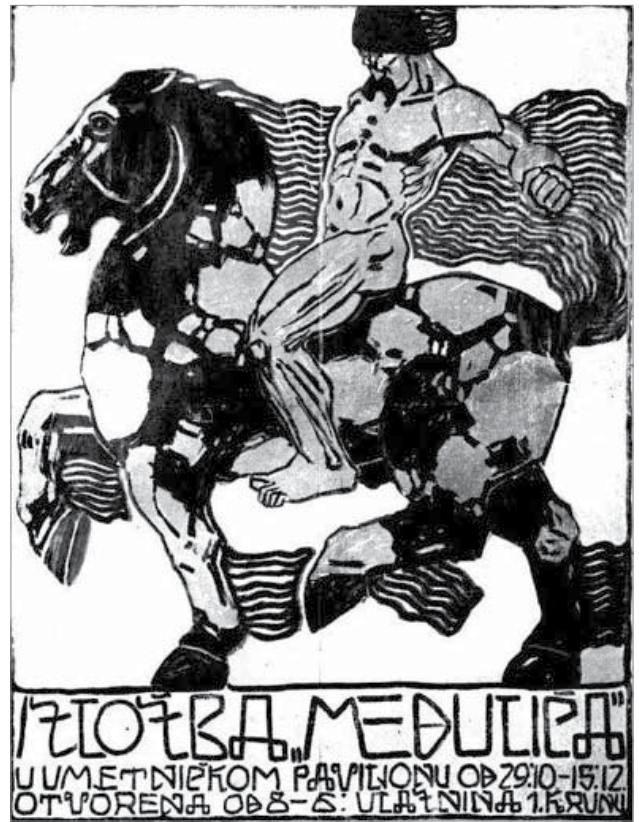
- 1180 *Strossmayerov spomenik*. (Prijedlozi Društva inženjera i arhitekata za postav). Pokret, Zagreb, 6/266, 1909, str. 1.
- 1181 *U bečkoj Secesiji*. (Meštrović i Rosandić, Bilj.). Narodni list, Zadar, 48/25, 27. III. 1909, str. 3.
- 1182 *Umjetnička izložba u Ljubljani*. („Medulić“, Ljubljana 1909/10). Sloboda, Split, 5/41, 22. X. 1909, str. 5-6.
- 1910.**
- 1184 **A. F. S.**: *Kunstaustellungen. Sezession*. (Meštrovićeva izložba u bečkoj „Secesiji“). Neue Freie Presse, Wien, 18. I. 1910.
- 1185 **A. F. S.**: *Umjetničke izložbe. Secesija*. (Meštrovićeve skulpture na bečkoj „Secesiji“). Sloboda, Split, 6/14, 4. II. 1910, str. 5.
- 1186 **Abels, Ludwig**: *Ivan Meštrović*. (Meštrović na izložbi bečke „Secesije“). Arbeiter Zeitung, Wien, 4. II. 1910.
- 1187 **Abels, Ludvik**: *Ivan Meštrović*. Beogradske novine, Beograd, 16/338, 1910, str. 4.
- 1188 **Belić, R(udi)**: *Ivan Meštrović: Izložba u Zagrebu*. (Općenito o Meštrovićevoj umjetnosti). Narodni list, Zadar, 49/43, 28. V. 1910, str. 3.
- 1189 **Benois, Aleksandr Nikolajevič**: *Ivan Meštrović*. Vidi: 1417.
- 1190 **Bervaldi, J(osip)**: *Utisci sa Meštrovićeve izložbe u bečkoj „Secesiji“*. Hrvatska kruna, Zadar, 18/43, 26. IV. 1910, str. 1-2.
- 1191 **(Blažinić, Vid K.)** V. Bl. K.: *Najnovije umjetničke izložbe*. Luč, Zagreb, 6/9-10, VI. 1910-1911, str. 432-435.
- 1192 **Bocarić, Špiro**: *Pred rimsku izložbu*. (Političko pitanje izlaganja Hrvata). Bosanska vila, Sarajevo, 25/20-22, 1910, str. 323-324.
- 1193 **B(utković) Ilijin, Z(vonimir)**: *Ciklus Kraljevića Marka. Sa „Medulićeve“ izložbe*. Narodni list, Zadar, 49/103, 1910, prilog, str. 1.
- 1194 **(Coralnik, Avram)** Cor.: *Die Medulić-Ausstellung*. (Izložba „Medulića“ u Zagrebu). Agramer Tagblatt, Zagreb, 25/260, 15. XI. 1910, str. 2-3.
- 1195 **(Čturić, Leonardo)** Ć.: *Ivan Meštrović*. (O radu Ivana Meštrovića i njegovom stavu prema Srbima i Hrvatima). Slovenski jug, Beograd, 7/16, 1910, str. 131.
- 1196 **(Čturić, Leonardo)** -ć.: *Umjetnička izložba „Medulić“*. (Izložba u Zagrebu). Hrvatski pokret, Zagreb, 7/251, 3. XI. 1910, str. 2-3.
- 1197 **(Ćurčin, Milan)** Ć.: *Izložba Ivana Meštrovića u bečkoj Secesiji*. Srpski književni glasnik, Beograd, 24/4, 16. II. 1910, str. 303-304.
- 1198 **Demetrović, Eugen**: *Izložba „Medulića“*. (U Zagrebu). Slobodna riječ, Zagreb, 9/298, 31. XII. 1910, str. 7.
- 1199 **Dešković, Branislav**: *Društvo „Medulić“*. (Smirivanje nesuglasica u društvu „Medulić“). Naše jedinstvo, Split, 17/53, 10. V. 1910, str. 2.
- 1200 **(Dešković, Branislav)**: *U društvu „Medulić“*. (Polemika s Meštrovićem). Naše jedinstvo, Split, god. 17, 8. XI. 1910, str. 2-3.
- 1201 **Dr.**: *Ivan Meštrović*. (U povodu bavljenja u Beogradu). Tribuna, Beograd, 1910, br. 23, str. 1-2.
- 1202 **E.**: *Ivan Meštrović*. (Vidovdanski hram). Sarajevski list, Sarajevo, 33/112, 1910, str. 1.
- 1203 **Fèmes Beck, Vilmos**: *Meštrović Ivàn*. Nyugat (Mađarska), 1910, br. 7, str. 377-478.
- 1204 **Fleischer, Victor**: *Die Wiener secession*. (Prikaz Meštrovićeve izložbe u „Secesiji“ u Beču). Der Cicerone, Leipzig, 1910, sv. 6.
- 1205 **Gordov, M. S.**: *Naše mizerije...* (Slučaj kipara Deškovića u vezi s izložbom društva „Medulić“). Crvena Hrvatska, Dubrovnik, 20/91, 12. XI. 1910, str. 2.
- 1206 **Hevesi, Ludwig**: *XXXV. Ausstellung der Sezession in Wien*. (Izložbe „Secesije“ u Beču). Kunstchronik, Leipzig, 1910, br. 10, stupac 266-267.
- 1207 **(Hevesi, Ludwig)**: *Ivan Mestrovic*. (Meštrović na izložbi bečke „Secesije“). Fremdenblatt, Wien, br. 15, 16. I. 1910, str. 19-20.
- 1208 **(Hevesi, Ludwig)**: *Ivan Meštrović*. (Prijevod dužeg prikaza Meštrovićeve izložbe u Beču iz bečkog „Fremdenblatta“). Sloboda, Split, 6/9, 21. I. 1910, str. 3; 10, 24. I, str. 3-4.
- 1209 **Hevesi, Ludwig**: *O Ivanu Meštroviću*. (Prikaz Meštrovića na bečkoj „Secesiji“ u „Fremdenblattu“). Obzor, Zagreb, 51/25, 26. I. 1910, str. 1.
- 1210 **Hevesi, Ludwig**: (O izložbi Ivana Meštrovića u Beču). Pester Loyd, (17/8), 22, I. 1910.
- 1212 **Ivan.:** *„Medulićeve“ izložba*. (U Zagrebu). Novosti, Zagreb, 4/296, 31. X. 1910, str. 1.
- 1214 **Kara, Lj(devit) Z.**: *Izložba „Medulića“*. (Djela Bukovca, Vidovića, Kljakovića, Krizmana, Medovića, Meštrovića, Deškovića). Novosti, Zagreb, 4/301, 5. XI. 1910, str. 3.
- 1215 **(Kara, Ljudevit Z.)** Lj. Z. K.: *Otvorenje izložbe Rački-Meštrović*. (U Zagrebu). Novosti, Zagreb, 4/118, 2. V. 1910, str. 1-2.
- 1216 **Kobal, France**: *Razstava hrvaških umetnikov v Ljubljani*. (Izložba „Medulića“ u Ljubljani). Slovenski narod, Ljubljana, 43/12, 1910, str. 1-2.
- 1217 **Kolar, Nikola**: *Osvrt na izložbu g. Ivana Meštrovića*. (U Zagrebu). Vijesti Hrvatskoga društva inženjera i arhitekata, Zagreb, 31/5, X. 1910, str. 102-109.
- 1218 **(Kršnjavi, Izidor)**: *Vom Nationalismus in der Kunst*. (Predavanje u vezi s izložbom Meštrović-Rački). Agramer Tagblatt, Zagreb, 25/286, 16. XII. 1910, str. 4-5.
- 1219 **Kuzmany, K(arl) M.**: *Die Frühjahrsausstellung der Wiener Sezession*. (Izložba „Secesije“ u Beču). Die Kunst für Alle, München, 25/1910, str. 326-328, 385-394.
- 1220 **Lang - Langen, Willy**: *Kunstaustellung des „Medulić“*. (Izložba u Zagrebu). Agramer Zeitung, Zagreb, 85/250, 3. XI. 1910, str. 2-3.
- 1221 **Lovrić, Božo**: *Ivan Meštrović*. Letopis Matice srpske, Novi Sad, 86/10, knj. 270, 1910, str. 82-85.
- 1222 **Lovrić, Božo**: *Razvitak dalmatinske umjetnosti*. Letopis Matice srpske, Novi Sad, 86/4, knj. 264, 1910, str. 77-80.
- 1223 **(Lunaček, Vladimir)** -ć.: *Izložba društva „Medulić“*. (U Zagrebu). Obzor, Zagreb, 51/302, 1. XI. 1910, str. 1; 307, 6. XI, str. 1-2; 310, 9. XI, str. 1.
- 1224 **M.**: *Srbija i Meštrović*. (O pripremama za Rimsku izložbu). Štampa, Beograd, 9/258, 1910, str. 1; 259, 1910, str. 1.
- 1225 **Matoš, A(ntun) G(ustav)**: *Iz majske košare*. (Među ostalim i o Meštroviću). Savremenik, Zagreb, 5/6, VI. 1910, str. 457-460.
- 1226 **(Matoš, Antun G(ustav))** A. G. M.: *Izložba „Medulića“*. (U Zagrebu). Hrvatska sloboda, Zagreb, 3/256, 11. XI. 1910, str. 3. Pretiskano: A. G. Matoš: Sabrana djela, knj. XVII, Zagreb, s. a., str. 59-60.
- 1227 **Matoš, Antun Gustav**: *Kritika i ostracizam*. (O HDU u Zagrebu, u povodu otpuštanja tajnika Andrije Milčinovića zbog pisanja o Meštroviću i Račkome). Hrvatska sloboda, Zagreb, 3/160, 18. VII. 1910, str. 1-2.
- 1228 **Matoš, Antun Gustav**: *Meštrović*. Hrvatska sloboda, Zagreb, 3/101, 4. V. 1910, str. 1; 102, 6. V. 1910, str. 1; 103, 7. V. 1910, str. 1. Pretiskano: Sabrana djela, XVII, Zagreb, s. a., str. 18-24.
- 1229 **Matoš, Antun Gustav**: *Povodom izložbe „Medulića“*. (Prikaz izložbe 1910. u Zagrebu). Savremenik, Zagreb, 5/11, XI. 1910, str. 803-812. Pretiskano: Sabrana djela, knj. VII, Zagreb, s. a., str. 51-62.

- 1230 **Matoš, A(nton) G(ustav):** *Umjetničke novosti.* (Nepovoljna kritika Willy Lang-Langena o Meštrovićevoj izložbi u „Agramer Zeitungu“). Hrvatska sloboda, Zagreb, 3/257, 12. XI. 1910, str. 1-2.
- 1230a **Melkus, Dragan:** *Afera Milčinović - mohamedanska umjetnost.* (Milčinović, Meštrović, Rački). Narodna obrana, Osijek, 9/168, 26. VII. 1910, str. 3.
- 1231 **Milčinović, Andrija:** *Hrvatsko umjetničko društvo „Medulić“* (Poziva domoljube na potporu. Bilj.). Savremenik, Zagreb, 5/3, 1910, str. 219.
- 1232 **(Milčinović, Andrija)** -lč: *Ivan Meštrović.* (Bečke novine o Meštroviću u Beču. Izložba u „Secesiji“). Savremenik, Zagreb, 5/2, II. 1910, str. 136-138.
- 1233 **Milčinović, A(ndrija):** *Ivan Meštrović i Mirko Rački.* *Životopisne bilješke.* Katalog: Izložba Meštrović-Rački. Zagreb 1910, str. 3-7.
- 1234 **(Milčinović, Andrija)** A. M.: *Ivan Meštrović. Životopisna crtica.* (Meštrovićev životopis). Savremenik, Zagreb, 5/5, V. 1910, 306-310 + reprodukcije 5/8, 1910, str. 556.
- 1235 **(Milčinović, Andrija)** -č: *Iz umjetničkog svijeta.* (Otkup „Zdenca života“). Savremenik, Zagreb, 5/6, VI. 1910, str. 466-467.
- 1236 **(Milčinović, Andrija)** -nov-: *Iz umjetničkog svijeta.* (Društvo „Medulić“ u Splitu. Kupljen „Zdenac života“). Savremenik, Zagreb, 5/1, I. 1910, str. 759-760.
- 1238 **Milčinović, Andrija:** *Izložba „Medulića“.* (Ciklus Kraljevića Marka: Meštrović, Rački, Krizman, Babić, Rosandić). Narodne novine, Zagreb, 76/280, 6. XII. 1910, str. 1-3.
- 1239 **(Milčinović, Andrija)** -ilč-: *Izložba Meštrović-Rački.* (U Zagrebu). Pokret, Zagreb, 7/98, 30. IV. 1910, str. 1-3.
- 1240 **Milčinović, Andrija:** *Umjetnička izložba.* (Izložba Meštrović-Rački u Zagrebu). Narodne novine, Zagreb, 76/112, 19. V. 1910, str. 12; 114, 21. V. 1910, str. 2-3; 117, 25. V. 1910, str. 1-3.
- 1241 **(Milčinović, Andrija)** -i-: *Umjetnički natječaj.* (Natječaj „Croatiae“ za ukraš zgrade). Savremenik, Zagreb, 5/6, 6. VI. 1910, str. 464.
- 1242 **Mitrinović, Dim(itrije):** *Ivan Meštrović, njegova umjetnost i njegova estetika. Povodom kolektivne izložbe u hrvatskom Umjetničkom paviljonu.* Srbobran, Zagreb, 27/98, 10. V. 1910, str. 1-2; 102, 15. V. 1910, str. 1-2.
- 1243 **Mitrinović, Dimitrije:** *Mali medaljon. Povodom izložbe Medulića. Ciklus Kraljevića Marka.* (Meštrović, Rosandić, Rački, Krizman, Babić). Hrvatski pokret, Zagreb, 7/269, 25. XI. 1910, str. 2; 270, 26. XI, str. 2-3; 272, 29. XI, str. 2.
- 1244 **Mitrinović, Dimitrije:** *Povodom Meštrovićeve izložbe.* (Izložba Meštrović-Rački u Zagrebu). Hrvatski pokret, Zagreb, 6(7)/119, 28. V. 1910.
- 1245 **Mitrinović, Dimitrije:** *Pred Medulićevom izložbom.* (Ciklus Kraljevića Marka). Hrvatski pokret, Zagreb, 6(7)/245, 26. X. 1910, str. 2.
- 1246 **Mitrinović, Dimitrije:** *Umjetnik našeg naroda Ivan Meštrović.* Slovenski jug, Beograd, 7/52, 25. XII. 1910, str. 409-411.
- 1247 **-n-:** *Portret Ivana Meštrovića...* (Snimljen u umjetničkom atelijeru M. Bogdanovićeve u Zagrebu). Savremenik, Zagreb, 5/8, 1910, str. 556, 612.
- 1248 **Pavić, Josip:** *Utisci sa „Medulićeve“ izložbe.* (U Zagrebu). Male novine, Zagreb, 1/311, 1910, str. 3; 312, str. 3; 313, str. 2.
- 1249 **Perišić, Š. S(rečko):** *Prva regionalna umjetnička izložba u Splitu.* Svačić, kalendar, Zadar, 7/1910, str. 166-171.
- 1250 **Petković, Vlad(imir) R.:** *Ivan Meštrović.* (Glorifikacija Vidovdanskog ciklusa). Delo, Beograd, 15/2, knj. 57, 1910, str. 294-300.
- 1251 **Petković, Vlad(imir) R.:** *Ivan Meštrović - refleksije pred Vidovdanskim hramom.* (Pretiskano iz „Dela“). Srbobran, Zagreb, 27/264, 9. XII. 1910, str. 1-2; 265, 11. XII, str. 1-2.
- 1252 **Petrović, Nadežda:** *Naši u francuskom Salonu u Parizu.* Dnevni list, Beograd, 1910, br. 170, str. 1.
- 1253 **Petrović, Nadežda:** *Sa Meštrovićeve izložbe.* (Izložba u Zagrebu). Dnevni list, Beograd, 28/1910, str. 1-2.
- 1254 **Ph:** *Umjetnički natječaj.* (Meštrovićev projekt za reljefe na zgradi „Croatie“ u Zagrebu). Narodne novine, Zagreb, 76/108, 13. V. 1910, str. 4.
- 1255 **Planiscig, Leone:** *Artisti contemporanei: Ivan Meštrović.* (Opširna ilustrirana studija o Meštrovićevoj skulpturi). Emporium, Bergamo, 31/185, V. 1910, str. 323-338.
- 1256 **Planiscig, Leone:** *Talijanska kritika o Meštroviću.* (U „Emporiumu“, Bergamo, 1910). Obzor, Zagreb, 51/150, 3. VI. 1910, str. 2.
- 1257 **Pugelj, Milan:** *„Medulić“. II razstava v paviljonu R. Jakopiča: dalmatinski umetniki.* (Meštrović, Dešković, Rački, Marinović, Rašica, Tišov). Slovan, Ljubljana, 8/1, 1910, str. 25-27.
- 1258 **Ritter, William:** *Autriche = Hongrie. L'art et les artistes,* Paris, br. 65, VIII. 1910, str. 231-232.
- 1259 **Rode, M.:** *Ljuveno pisamce „Pokretu“.* (Polemika u povodu Meštrovićeve izložbe u Zagrebu). Hrvatsvo, Zagreb, 7/119, 28. V. 1910, str. 2.
- 1260 **Roessler, Arthur:** *Ivan Meštrović - Wien.* (Opširno o Meštrovićevim djelima i umjetnosti, uz brojne reprodukcije). Deutsche Kunst und Dekoration, Darmstadt, 13/9, sv. 26, VI. 1910, str. 143-164.
- 1261 **Servaes, A. Franz:** *Meštrović in Wien.* (O Meštrovićevoj izložbi u Beču. Pretiskano iz „Neue Freie Presse“). Agramer Zeitung, Zagreb, 85/15, 20. I. 1910, str. 6-7.
- 1262 **Servaes, A. Franz:** (Ivan Meštrović u bečkoj „Secesiji“). Neue Freie Presse, Wien, 18. I. 1910.
- 1263 **Skurawy, Edmund:** (Ivan Meštrović u bečkoj „Secesiji“). Illustrierte Wiener Extrablatt, Wien, 23. I. 1910.
- 1264 **St. Gr.:** *Wiener Kunstbrief.* (Izložba „Secesije“ u Beču). Prager Tagblatt, Praha, 30. I. 1910.
- 1265 **Strajnić, Kosta:** *Moderna i njezine preteče. Prigodom Meštrović-Račkove izložbe.* (O modernoj umjetnosti, Meštroviću i Račkome). Zvono, Zagreb, 4/10, 21. V. 1910, str. 217-224.
- 1266 **(Strajnić, Kosta) K. S.:** *Umjetnost Ivana Meštrovića.* (Prikaz predavanja D. Mitrinovića na konferenciji „Prosvjete“ i „Njogoša“ u Zagrebu). Hrvatski pokret, Zagreb, 7/111, 18. V. 1910, str. 2-3.
- 1267 **Strzygowski, (Josef):** *Gospode, podaj nam umjetnika!* (Prevedeno iz bečkog „Die Zeit“, 18. XI. 1910. Slavljenje Meštrovića). Hrvatski pokret, Zagreb, 6(7)/265, 24. XI. 1910, str. 2-3.
- 1268 **Strzygowski, Josef:** (Ivan Meštrović). Die Zeit, Wien, 6. XI. 1910.
- 1269 **Strzygowski, Josef:** *Meštrović in der Sezession.* (Meštrovićeve izložba u bečkoj „Secesiji“). Pretiskano iz bečkog dnevnika „Die Zeit“. Agramer Tagblatt, Zagreb, 25/15, 20. I. 1910, str. 2-3.
- 1270 **Strzygowski, Josef:** *Meštrović in der Sezession.* (Meštrović na izložbi bečke „Secesije“). Die Zeit, Wien, 19. I. 1910.
- 1271 **Strzygowski, Josef:** *O Herr, einen Knstler!* (O Meštroviću u povodu izložbe 1910. u Beču). Die Zeit, Wien, 18. XI. 1910.
- 1272 **(Strzygowski, Josef)** Stigovski Jozef: *Značaj Meštrovića.* (Djelomični prijevod iz bečkog lista „Die Zeit“). Štampa, Beograd, 9/322, 1910, str. 1.
- 1273 **Syndicus:** *Umjetnički separatizam. Povodom „Medulićeve“ izložbe.* (O separatizmu Društva umjetnosti Zagreb;

povodom izložbe „Medulića“). Zvono, Zagreb, 4/24, 3. XII. 1910, str. 572-574.

- 1274 **Šević, Milan**: *Kosovske pesme u kamenu. Vajarski radovi Ivana Meštrovića*. Letopis Matice srpske, Novi Sad, 86/5, knj. 265, 1910, str. 88-94.
- 1274a **(Turić, Jure)** J. T.: *Meštrovićeva i Račkoga izložba*. (U Zagrebu). Pokret, Zagreb, br. 25, 30. I. 1910, str. 3.
- 1275 **(Turić, Jure)** Pedagog: *Meštrovićeva izložba i mladež*. Pokret, Zagreb, 7/123, 2. VI. 1910, str. 4.
- 1276 **Vojnović, Ivo**: *Akordi. Posvećeni Ivanu Meštroviću*. (Literarni sastav o Meštrovićevim skulpturama Vidovdanskog ciklusa. Predgovor kataloga). Katalog: *Izložba Meštrović-Rački*, (Zagreb 1910), str. 3-7.
- 1277 **Vojnović, Ivo**: *Akordi. Posvećeni Ivanu Meštroviću*. (Simbolično-pjesnički tekst. Sjećanje na Meštrovića). Savremenik, Zagreb, 5/5, V. 1910, str. 301-304.
- 1278 **Vukelić, Z(vonimir)**: *Galimatijaš na izložbi Jovana Meštrovića*. (Negativna kritika). Hrvatsko pravo, Zagreb, 16/4353, 28. IV. 1910, str. 1-2.
- 1279 **Vukelić, Zvonimir**: *Izložba društva „Medulić“*. (Negativna kritika izložbe i Meštrovića). Hrvatsko pravo, Zagreb, 16/4498 (53), 19. XI. 1910, str. 2-3; 4504 (59), 26. XI, str. 2-3; 4510 (65), 3. XII, str. 3; 4515 (70), 10. XII, str. 2-3.
- 1280 **ZV** (Zvonimir, Vukelić ?): *Izložba Meštrović-Rački*. (U Zagrebu 1910). Hrvatsvo, Zagreb, 7/117, 25. V. 1910, str. 1-2.
- 1281 **ZV** (Zvonimir Vukelić ?): *Pokretaši i umjetnost*. (Kritika izložbe Meštrović-Rački u Zagrebu). Hrvatsvo, Zagreb, 7/119, 28. V. 1910, str. 2.
- 1282 *Afera Milčinović*. (Otpuštanje iz službe poslovođe „Društva umjetnosti“ u Zagrebu A. Milčinovića zbog pohvalnog pisanja o Meštrovićevoj izložbi u Beču). Sloboda, Split, 6/83, 25. VII. 1910, str. 3.
- 1283 *Bečka izložba Ivana Meštrovića*. (Iz francuskih i bečkih novina). Pokret, Zagreb, 7/19, 25. I. 1910, str. 3.
- 1284 *Čestitke Meštroviću*. (Uspjeh u bečkoj „Secesiji“). Bilj.). Sloboda, Split, 6/12, 28. I. 1910, str. 3.
- 1285 *Die Eröffnung der „Medulić“-Ausstellung*. (Izložba u Zagrebu). Agramer Tagblatt, Zagreb, 25/242, 24. X. 1910, str. 6.
- 1286 *Društvo „Medulić“*. (Izbor uprave društva). Narodni list, Zadar, 25. VI. 1910.
- 1287 *Društvo „Medulić“*. (Kritika B. Rašice, Vidovića i Meštrovića). Naše jedinstvo, Split, 19. XI. 1910, str. 2-3.
- 1288 *Društvo „Medulić“*. Obzor, Zagreb, 51/168, 1910, str. 1.
- 1289 *Dva umjetnika. Interesantna otkrića o izložbi u Turinu*. (O I. Meštroviću i P. Jovanoviću). Mali žurnal, Beograd, 17/328, 1910, str. 1.
- 1290 *Ein Attentat auf die Freiheit der Kritik?* (Spor Milčinović-HDU zbog pisanja o Meštroviću i Račkome). Agramer Tagblatt, Zagreb, 25/166, 23. VII. 1910, str. 7.
- 1291 *Eröffnung der Medulić-Ausstellung*. (Izložba „Medulića“ u Zagrebu). Agramer Tagblatt, Zagreb, 25/248, 31. X. 1910, str. 6.
- 1292 *Furtimaši i umjetnost*. (Izložba Meštrović-Rački u Zagredu. Satira). Pokret, Zagreb, 7/121, 31. V. 1910, str. 2-3.
- 1293 *Gäste in der Sezession*. (Meštrović na izložbi bečke „Secesije“). Neue Wiener Tagblatt, Wien, 22. I. 1910.
- 1295 *Hrvatsko umjetničko društvo „Medulić“*. (Pravila društva osnovanog u Splitu). Narodne novine, Zagreb, 76/37, 16. II. 1910, str. 4.
- 1296 *Hrvatsko umjetničko društvo „Medulić“*. (Osnutak, pravilnik, ciljevi). Narodni list, Zadar, 19. II. 1910.
- 1297 *„Hrvatsko umjetničko društvo Medulić“... (Pravilnik društva)*. Savremenik, Zagreb, 5/3, I. 1910, str. 219.
- 1298 *Hrvatsko umjetničko društvo „Medulić“*. (Pravilnik društva). Sloboda, Split, 6/18, 14. II. 1910, str. 1-2.
- 1299 *Ivan Meštrović*. (Citat Strzygowskoga u povodu izložbe u Beču). Brankovo kolo, Sremski Karlovci, 16/48, 2. XII. 1910, str. 768.
- 1300 *Ivan Meštrović*. (Bilj.). Mali žurnal, Beograd, 17/354, 1910, str. 1.
- 1301 *Ivan Meštrović*. (Odgovor na kritiku Vukelića u „Hrv. pravu“). Naše jedinstvo, Split, 17/145, 10. XII. 1910, str. 2.
- 1302 *Ivan Meštrović*. (Bilj.). Novo vreme, Beograd, 2/105, 1910, str. 1.
- 1303 *Ivan Meštrović*. (Bilješka uz slike). Vienac, Zagreb, 1/5, 1910, str. 104, 120.
- 1304 *Ivan Meštrović*. Prager Presse, Praha, 30. I. 1910.
- 1305 *Ivan Meštrović. Prigodom izložbe u Zagrebu*. (Teatralni hvalospjev). Crvena Hrvatska, Dubrovnik, 20/47, 11. VI. 1910, str. 2-3.
- 1306 *Iz Društva umjetnosti*. (Komentar Matoševog članka o Meštroviću). Novosti, Zagreb, 27. VII. 1910.
- 1307 *Iz umjetničkog života*. (Najava Meštrovićevog sudjelovanja na izložbi u Parizu). Savremenik, Zagreb, 5/1, 1910, str. 79.
- 1308 *Izložba društva „Medulić“*. (Uoči izložbe u Zagrebu, Bilj.). Sloboda, Split, 6/86, 1. VIII. 1910, str. 3.
- 1309 (Izložba I. Meštrovića u bečkoj „Secesiji“). Wiener allgemeine Zeitung, Wien, 20. I. 1910.
- 1310 *Izložba Ivana Meštrovića*. (U Beogradu). Politika, Beograd, 8/2248, 1910, str. 1.
- 1311 *Izložba Ivana Meštrovića*. (U Zagrebu. Bilj.). Obzor, Zagreb, 51/110, 23. IV. 1910, str. 1.
- 1312 *Izložba Ivana Meštrovića u Beču*. (U bečkoj „Secesiji“). Hrvatska smotra, Zagreb, 6/3, 1910, str. 86.
- 1313 *Izložba Ivana Meštrovića u bečkoj „Secesiji“*. Le Journal, Paris, I. 1910.
- 1314 *Izložba Ivana Meštrovića u Zagrebu*. (Bilješka). Obzor, Zagreb, 51/106, 19. IV. 1910, str. 1.
- 1315 *Izložba „Medulić“ u Zagrebu*. Tribuna, Beograd, 1910/9, str. 3.
- 1316 *Izložba „Medulić“*. (U Zagrebu). Naše jedinstvo, Split, 6. XII. 1910, str. 3.

- 1317 *Izložba „Medulić“ u Zagrebu.* Crvena Hrvatska, Dubrovnik, 20/87, 29. X. 1910, str. 3.
- 1318 *Izložba „Medulića“.* (Uoči izložbe u Zagrebu. Bilj.). Sloboda, Split, 6/114, 10. X. 1910, str. 3.
- 1319 *Izložba „Medulića“.* (Najava i otvorenje izložbe u Zagrebu). Narodne novine, Zagreb, 20. VII, 24. VIII, 24. X. 1910.
- 1320 *Izložba Medulića u Zagrebu.* (Otvorenje. Bilj.). Narodni list, Zadar, 2. XI. 1910.
- 1321 *Izložba „Medulića u Zagrebu.* (Uoči otvorenja. Bilj.). Sloboda, Split, 6/121, 26. X. 1910, str. 3.
- 1322 *Izložba Meštrović-Rački.* (U Zagrebu). Hrvatska sloboda, Zagreb, 3/98, 30. IV. 1910, str. 4.
- 1323 *Izložba Meštrović-Rački.* (U Zagrebu). Narodne novine, Zagreb, 76/38, 1910, str. 5.
- 1324 *Izložba „Meštrović-Rački“.* (U Zagrebu). Narodne novine, Zagreb, 76/97, 29. IV. 1910, str. 45.
- 1325 *Izložba Meštrović-Rački.* (U Zagrebu). Narodne novine, Zagreb, 76/98, 30. IV. 1910, str. 4.
- 1326 *Izložba Meštrović-Rački.* (U Zagrebu). Novosti, Zagreb, 4/116, 30. IV. 1910, str. 2.
- 1327 *Izložba Meštrović-Rački.* (U Zagrebu). Obzor, Zagreb, 51/116, 29. IV. 1910, str. 2; 117, 30. IV, str. 2; 118, 1. V, str. 2; 121, 4. V, str. 2; 132, 15. V, str. 1-2; 143, 28. V.
- 1328 *Izložba Meštrović-Rački.* (Uspjeh izložbe u Zagrebu. Bilj.). Narodni list, Zadar, 49/36, 4. V. 1910, str. 3.
- 1329 *Izložba Meštrović-Rački... (O djelima na zagrebačkoj izložbi).* Vienac, Zagreb, 1/5, 1910, str. 110-111.
- 1330 *Izložba Meštrović-Rački. I. Mirko Rački. II. Ivan Meštrović.* Obzor, Zagreb, 51/142, 26. V. 1910, str. 1; 143, 28. V, str. 1.
- 1331 *Izložba Meštrović-Rački i naši furtimaši.* Obzor, Zagreb, 51/132, 1910, str. 2.
- 1332 *Izložba Meštrovića i Račkoga u Zagrebu... (Zatvara se. Bilj.).* Narodni list, Zadar, 29. VI. 1910.
- 1333 *Izložba umjetničkog društva „Medulić“ u Splitu 1908. i Ljubljani 1909. i 1910.* Obzor, Zagreb, 51/15, 1910, str. 2.
- 1334 (11 reprodukcija Meštrovićevih skulptura). Savremenik, Zagreb, 5/5, 1910.
- 1335 *Jugoslovenski umjetnici nastanjeni u Parizu.* (Priprema jugoslavenske izložbe). Bilj.). Sloboda, Split, 6/35, 25. III. 1910, str. 5.
- 1336 *Katalog izložbe Meštrović-Rački.* (Objava kataloga izložbe u Zagrebu 1910). Savremenik, Zagreb, 5/5, V. 1910, str. 364.
- 1337 *Katalog Meštrović-Rački.* (U Zagrebu). Obzor, Zagreb, 51/135, 19. V. 1910, str. 1.
- 1338 (Kritika o I. Meštroviću). Neue allgemeine Zeitung, Wien, 20. I. 1910.
- 1339 (Kritike nakon izložbe „Secesije“ u Beču). Der Morgen, Wien, 24. (27). I. 1910.
- 1340 *Lijep dar Akademiji. Ivan Meštrović „Guslar“ („Djed i unuk“).* Narodne novine, Zagreb, 76/238, 17. X. 1910, str. 3.
- 1341 *„Medulić“.* (Izložba u Zagrebu). Novosti, Zagreb, 4/237, 1910, str. 3.
- 1342 *Meštrović.* Katolički list, Zagreb, 61/20, 19. V. 1910, str. 161.
- 1343 *Meštrović auf der römischen Weltausstellung.* (Odbijanje sudjelovanja u austrijskom paviljonu na Rimskoj izložbi). Agramer Tagblatt, Zagreb, 25/113, 20. V. 1910, str. 5.
- 1344 *Meštrović i izložba u Rimu.* Naše jedinstvo, Split, 17/121, 15. X. 1910, str. 3.
- 1345 *Meštrović i kritičari.* (Polemika s „Hrv. pravom“ Bilj.). Naše jedinstvo, Split, 17/149, 20. XII. 1910, str. 3.
- 1346 *Meštrović Ivan i Mirko Rački. „Medulić“ i „Društvo umjetnosti“.* (Afera u vezi sa sudjelovanjem na natječaju za spomenik Strossmayeru). Obzor, Zagreb, 51/206, 1910, str. 2.
- 1347 *Meštrović Ivan; o izložbi Ivana Meštrovića u Beču.* Politika, Beograd, 8/2235, 1910, str. 1.
- 1348 *Meštrović: Izložba.* (U Zagrebu). Slobodna riječ, Zagreb, 9/132, 13. VI. 1910, str. 3-4.
- 1349 *Meštrović med nama.* (Uoči rimske izložbe 1911). Slovenski jug, Beograd, 7/18, 1910, str. 142.
- 1351 (Meštrović na izložbi „Secesije“ u Beču). Illustrierte Wiener Zeitung, Wien, 23. I. 1910.
- 1352 (Meštrović na izložbi bečke „Secesije“). Wiener allgemeine Zeitung, Wien, 20. I. 1910.
- 1353 *Meštrović-Rački.* (Izložba u Zagrebu). Agramer Tagblatt, Zagreb, 25/98, 30. IV. 1910, str. 2-3.
- 1354 *Meštrovićev „Studenac života“.* (Kupovina zagrebačke Općine). Tribuna, Beograd, 1910/17, str. 3.
- 1355 *Meštrovićev zdenac života.* (Smještaj „Zdenca života“ u Zagrebu). Narodne novine, Zagreb, 76/177, 4. VIII. 1910, str. 3; 197, 30. VIII, str. 3.
- 1356 *Meštrovićeva izložba u Beču.* (50 radova na izložbi „Secesije“ Bilj.). Narodni list, Zadar, 49/7, 22. I. 1910, str. 3.
- 1357 *Meštrovićeva izložba u Beču.* Obzor, Zagreb, 51/22, 23. I 1910, str. 1-2.
- 1358 *Meštrovićeva izložba u Zagrebu.* (Uoči izložbe. Bilj.). Narodni list, Zadar, 49/31, 16. IV. 1910, str. 3.
- 1359 *Meštrovićeva izložba u Zagrebu.* (Iz „Obzora“ Uoči izložbe). Narodni list, Zadar, 49/35, 30. IV. 1910, str. 2.
- 1360 *Meštrovićeve umjetnine u Beču.* (Meštrovićeva izložba u paviljonu „Secesije“). Hrvatske novosti, Zagreb, 2/329, 18. I. 1910, str. 2.
- 1361 *Meštrovićeve umjetnine u Beču.* (Meštrovićeva izložba u Beču). Hrvatsko pravo, Zagreb, 16/4247, 18. I. 1910, str. 6.
- 1361a *Meštrović u Zagrebu.* Novosti, Zagreb, 1910, br. 101, str. 2.
- 1362 *Ministar kod Meštrovića.* (Na izložbi u Beču. Bilj.). Narodni list, Zadar, 49/7, 22. I. 1910, str. 3
- 1363 *Naš odgovor.* (Polemika A. Milčinović - Društvo hrv. umjetnika). Novosti, Zagreb, 31. VII. 1910.
- 1364 *Našim umjetnicima u društvu „Medulić“.* (Svađe u društvu i grupašenja). Naše jedinstvo, Split, 17/133, 12. XI. 1910, str. 1.
- 1365 *Nelijepi pojav.* (U povodu pisanja A. Milčinovića o Meštroviću). Male novine, Zagreb, 1/172, 19. VII. 1910, str. 3.
- 1366 *Neue Freie Presse o Meštroviću.* (Bečka izložba „Secesije“). Novosti, Zagreb, 4/23, 24. I. 1910, str. 2.
- 1367 *Nova palača „Croatie“.* (Nagrađen Meštrovićev projekt ukrasa zgrade). Narodne novine, Zagreb, 76/106, 11. V. 1910, str. 3.
- 1369 (O I. Meštroviću). Kunstchronik, Nürnberg, 1909-1910, str. 266.
- 1370 *O Ivanu Meštroviću.* Obzor, Zagreb, 51/25, 1910, str. 1.
- 1371 (O Meštrovićevoj izložbi u bečkoj „Secesiji“). Južnij kraj, (?), br. 9920, 21. II. 1910.
- 1372 *O Meštroviću.* (Osvrt na članak J. Bervaldija o Meštrovićevim radovima izloženima na bečkoj „Secesiji“). Naše jedinstvo, Split, 30. IV. 1910.
- 1373 (O Meštroviću u povodu izložbe u Beču). Der Morgen, Beč, 27. I. 1910.
- 1374 (8 reprodukcija Meštrovićevih skulptura). Savremenik, Zagreb, 5/8, 1910.

- 1375 *15. juna o. g. obdržavana je u Splitu sjednica društva hrvatskih umjetnika „Medulić“...* (Savremenik, Zagreb, 5/10, X. 1910, str. 759.
- 1376 *Podpora umjetnosti.* (Podmirenje troškova Meštrovićeve izložbe. Bilj.). Narodni list, Zadar, 49/37, 7. V. 1910, str. 2.
- 1377 *Pripreme za izložbu „Medulića“.* (U Zagrebu. Bilj.). Sloboda, Split, 6/117, 17. X. 1910, str. 4.
- 1378 *„Prosvjetina“ konferenca o Meštroviću.* (Najava predavanja D. Mitrinovića). Pokret, Zagreb, 7/108, 13. V. 1910, str. 5.
- 1379 *Rasap Društva hrvatskih umjetnika.* (Nesuglasice Meštrovića i Društva hrvatskih umjetnika). Novosti, Zagreb, 27. VII. 1910.
- 1380 *Sa izložbe „Medulića“.* (O izložbi u Zagrebu). Sloboda, Split, 6/134, 25. XI. 1910, str. 2.
- 1381 *Sezession.* Der Morgen, Wien, 24. I. 1910.
- 1382 *Sezession.* (Ivan Mestrovic). (Meštrović na izložbi bečke „Secesije“). Wiener allgemeine Zeitung, Wien, 20. I. 1910.
- 1383 *Skupština „Medulić“.* Obzor, Zagreb, 51/157, 1910, str. 2.
- 1384 *Spomenig Bogišiću.* (Predviđen u Dubrovniku. Bilj.). Narodni list, Zadar, 49/19, 5. III. 1910, str. 3
- 1385 *Srpska narodna pesma u kamenu.* (Ruski časopis „Južni kraj“ br. 9920, 21. II. 1910. o Meštrovićevoj izložbi u bečkoj „Secesiji“). Brankovo kolo, Sremski Karlovci, 16/15, 15. IV. 1910, str. 235-237.
- 1386 *Srpska narodna pesma u kamenu.* (Ocjena Meštrovićevih radova dr. Lava Sokolovskog, pod pseudonimom N. Karavajeva. Pretiskano iz „Brankova kola“). Slovenski jug, Beograd, 7/19, 1910, str. 154-155.
- 1387 *Svjetska kritika o Meštroviću.* („Die deutsche Kunst“, „Emporium“). Hrvatska zajednica, Sarajevo, 2/51, 1910, str. 3.
- 1388 *Svjetska kritika o Meštroviću.* („Die deutsche Kunst“ i „Emporium“). Bilj.). Narodni list, Zadar, 49/45, 4. VI. 1910, str. 3.
- 1389 *Talijanska kritika o Meštroviću.* (Pretiskano iz tal. smotre „Emporium“). Obzor, Zagreb, 51/148, 150, 151, 30. VI. 1910, str. 2.
- 1390 *U društvu „Medulić“.* Naše jedinstvo, Split, 17/131, 8. XI. 1910, str. 2-3.
- 1391 *U Zagrebu borave... Ivan Meštrović i Mirko Rački.* Savremenik, Zagreb, 5/6, VI. 1910, str. 466.
- 1392 *Über die Ausstellung der Wiener Sezession.* (Meštrović na izložbi bečke „Secesije“). Wiener allgemeine Zeitung, Wien, 20. I. 1910.
- 1393 *Umetnička razstava.* („Medulić“, Ljubljana 1909/10). Dom in svet, Ljubljana, 23/1, 1910, str. 48.
- 1394 *Umjetnička izložba „Medulić“.* (U Zagrebu). Narodne novine, Zagreb, 76/244, 24. X. 1910, str. 6.
- 1395 *Umjetničko društvo „medulić u Splitu.* Novosti, Zagreb, 4/47, 17. II. 1910, str. 2.
- 1396 *U oči Medulićeve izložbe.* (Otvorit će se 22. X. Ciklus Kraljevića Marka). Narodni list, Zadar, 19. X. 1910.
- 1397 *Uoči „Medulićeve“ izložbe u Zagrebu.* Naše jedinstvo, Split, 17/116, 4. X. 1910, str. 3.
- 1398 *Vajarski radovi Ivana Meštrovića.* (Članak N. Karavajeva „Vidovdanski hram“ i M. Ševića: Kosovska pesma u kamenu). Brankovo kolo, Sremski Karlovci, 16/41, 12. X. 1910, str. 656.
- 1399 (Vidovdanski hram. Kosovske pjesme u kamenu. Vajarski radovi Ivana Meštrovića. Od M. Karavajeva /Lava Sokolovskog/ i M. Ševića. Beograd 1910.). Novo vreme, Beograd, 2/277, 1910, str. 3.
- 1400 *Wiener Kunstbrief.* (Prikaz Meštrovićeve izložbe u Beču). Prager Tagblatt, Praha, 30. I. 1910.
- 1401 *Za parišku izložbu.* Narodne novine, Zagreb, 2. IV. 1910.
- 1402 *Zatvaranje izložbe Meštrović-Rački.* Obzor, Zagreb, 25. VI. 1910, str. 1.
- 1403 *„Zdenac života“ što ga je grad Zagreb kupio od I. Meštrovića...* Savremenik, Zagreb, 5/10, X. 1910, str. 760.

1911.

- 1404 **Abels, L(udwig) W.:** *Meštrović und die Kunst.* (Iz feljtona bečkog kritičara L. W. Abelsa o Meštroviću). Agramer Tagblatt, Zagreb, 26/236, 14. X. 1911, str. 6-7.
- 1405 **Ahmed:** *Kulturni partikularizam.* (Kršnjavijev protudalmatinski stav). Sloboda, Split, 7/37, 10. V. 1911, str. 1.
- 1406 **Aleramo, Sibila:** *Die dreihundert Skulpturen des Ivan Meštrović.* (Ulomak članka objavljenog u rujanskom broju talij. revije „La Lettura“). Agramer Tagblatt, Zagreb, 26/204, 6. IX. 1911, str. 2-4.
- 1407 **Aleramo, Sibila:** *Le trecento sculture di Ivan Meštrović.* (O Meštrovićevim djelima na rimskoj izložbi 1911). La Lettura, Milano, 1911/2, str. 779-786.
- 1408 **Aleramo, Sibila:** *Trista Meštrovićevih skulptura.* (Iz milanske revije „La Lettura“ o Meštroviću na rimskoj izložbi). Trgovinski glasnik, Beograd, 21/185, 1911, str. 3-4.
- 1409 **(Aleramo, Sibila):** *Trista skulptura I. Meštrovića. Prikaz talijanske spisateljice. Otvaranje srpskog paviljona, dan čuđenja. Kosovska epopeja u kamenu. Razgovori s Meštrovićevm.* (Sibila Aleramo umilanskoj reviji „la Lettura“). Srpstvo, 2/167, 1911, str. 1.
- 1410 **Aleramo, Sibila:** *Trista skulptura Ivana Meštrovića.* (Prijevod iz milanske revije „la Lettura“ o Meštroviću na Rimskoj izložbi). Obzor, Zagreb, 52/248, 7. IX. 1911, str. 1-2.
- 1411 **Antonelli, Giuseppe:** *La pittura a Valle Giulia.* (Meštrović na Rimskoj izložbi 1911). Roma 1911, str. 129.
- 1411a **Barth, Hans:** *Die Römische Kunstausstellung.* (Kritika Meštrovićevih radova na Rimskoj izložbi). Die Kunst für Alle, München, 26/20, 15. VIII. 1911, str. 526-528.
- 1412 **Bartulović, N(iko):** *Naša umjetnička kritika.* (O umjetničkoj kritici i kritičarima općenito). Jug, Split, 1/3, 1911, str. 87-91.
- 1413 **(Bauer, Marko) mb:** *Die Kroaten im Rom.* (Meštrović na Rimskoj izložbi). Agramer Tagblatt, Zagreb, 26/87, 15. IV. 1911, str. 7.
- 1414 **Bellonci, Goffredo:** *Il trionfo delle Esposizioni. L'arte della Serbia.* (O Meštrovićevim skulpturama na Rimskoj izložbi). Il giornale d'Italia, Roma, 11. IV. 1911.
- 1415 **(Benco, Silvio):** *Još o Ivanu Meštroviću.* (Izvadak iz „il Piccolo della sera“ o Meštroviću na Rimskoj izložbi). Novosti, Zagreb, 5/120, 2. V. 1911, str. 2
- 1416 **Benedetti, Michele de:** *L'esposizione internazionale di belle arti a Roma 1911.* Roma 1911.
- 1417 **(Benois, Aleksandr Nikolajevič):** *Rus o Meštroviću.* (Članak u petrogradskoj „Riječi“). Srbobran, Zagreb, 28/118, 4. VI. 1911, str. 1-2.
- 1418 **(Benois, Aleksandr Nikolajevič)** Benoa A.: *Ruski sud o Meštroviću.* Brankovo kolo, Sremski Karlovci, 17/41, 13. X. 1911, str. 655-656.
- 1419 **(Benois, Aleksandr Nikolajevič)** Benoa A.: *Ruski glas o Meštroviću.* Narodni list, Zadar, 50/72, 9. IX. 1911, str. 1.
- 1420 **(Benois, Aleksandr Nikolajevič)** Benoa A.: (O Meštroviću upovodu Međunarodne izložbe u Rimu 1911). Ryeck, Petrograd, 1911.

- 1421 **Bone, James:** *Art at the Rome Exhibition: The New Master.* (O Meštroviću na rimskoj izložbi). Manchester Guardian, Manchester, 20/239, 20. VI. 1911.
- 1422 **Brinton, S.:** *The international art exhibition at Rom.* (Meštrović na Međunarodnoj izložbi u Rimu). The Studio, London, 1911, str. 127-135.
- 1423 **Budak, Mile N.:** *Medulićeva izložba i gosp. Mitrinović.* Mlada Hrvatska, Zagreb, 4/2, 1911, str. 42.
- 1423a **Calza, Arturo:** *Un'artista grande in una nazione piccola.* Giornale d'Italia, Roma, 12. IV. 1911, str. 3.
- 1424 **Car, Marko:** *S jubilarne izložbe u Rimu.* (Meštrovićeva djela u Srpskom paviljonu 1911). Letopis Matice srpske, Novi Sad, 87/7, knj. 279, 1911, str. 64-72.
- 1425 **Cecchi, Emilio:** *Un primitivo secessionista.* (O Meštroviću na izložbi u Rimu 1911). Il Marzocco, Firenze, 19. XI. 1911.
- 1426 **Cervesato, Arnoldo:** *Il tempio di Cossovo. L'esposizione del 1911.* (Meštrović na izložbi u Rimu 1911). L'Espositioni del 1911, Torino- Roma- Firenze.
- 1427 **Cervesato, Arnold(o):** *Kosovski hram.* (Prijevod članka A. Cervesata o Meštrovićevim radovima iz revije „L'Espositioni del 1911, Torino-Roma-Firenze“). Preporod, Split, 2/10, 1911, str. 160-162.
- 1428 **Civinini, Guelfo:** *All'Esposizione di Roma. Il Padiglione della Serbia.* (O Meštrovićevim skulpturama na rimskoj izložbi). Il Corriere della sera, Milano, 12. IV. 1911, str. 3.
- 1429 **Civinini, Guelfo:** *Srpski paviljon.* (Na Rimskoj izložbi). Odjek, Beograd, 10/76, 1911, str. 2-3.
- 1430 **Civinini, Guelfo:** *Uspjeh Hrvata u Rimu.* (Članak „Paviljon Srbije“ u „Corriere della sera“ o uspjehu Meštrovića i drugih hrvatskih i srpskih umjetnika). Obzor, Zagreb, 52/103, 14. IV. 1911, str. 1.
- 1431 **Comentator** (pseud.): *Jedan Meštrovićev uspeh.* (Na Rimskoj izložbi). Novo vreme, Beograd, 3/105, 1911, str. 1.
- 1432 **Deanović, M(irko):** *Glas Italije o našoj umjetnosti u Rimu.* O srpskom paviljonu i Meštrovićevom uspjehu na Rimskoj izložbi). Slovenski jug, Beograd, 8/23, 1911, str. 178-179.
- 1433 **Deanović, Mirko:** *Naša umjetnost u Rimu.* (Meštrović i ostali). Jug, Split, 1/5, 1911, str. 136-139.
- 1434 **(Deanović, Mirko ?)** prof. D.: *Utisci s izložbe u Rimu.* (Meštrović na Međunarodnoj izložbi 1911). Nedjeljne novosti, Zagreb, 1/1, 16. VII. 1911, str. 2; 2, 23. VII, str. 2; 3, 30. VII, str. 2.
- 1435 **Delphy, Egbert:** *Die Nationen auf der römischen Kunst Konkurrenz.* (Međunarodna izložba u Rimu 1911). Leipziger Neueste Nachrichten, Leipzig, br. 151, 1. VI. 1911.
- 1436 **Delphy, Egbert:** *Ein deutsches Urteil über Meštrović.* (Njem. kritičar o Meštrovićevim radovima. Pretiskano iz „Leipziger Neueste Nachrichten“). Agramer Tagblatt, Zagreb, 26/129, 1911, str. 5.
- 1437 **Dj. J.:** *Meštrovićev spomenik Dositeju na dalmatinskom Kosovu.* (Zajednička proslava Srba i Hrvata na dalm. Kosovu stogodišnjice Dositejeve smrti). Dnevni list, Beograd, 29/309, 1911, str. 1.
- 1438 **Et.:** *Bista g. Nikole Pašića.* (Meštrovićeva skulptura). Mali žurnal, Beograd, 18/11, 1911, str. 1.
- 1439 **Fischer, V.:** *Ivan Meštrović, südslavischer Bildhauer.* Über Land und Meer, Stuttgart, 53/42, 1911, str. 100-101.
- 1440 **g.:** *Praški „Čas“ o Ivanu Meštroviću.* (Prikaz J. Schmitta). Obzor, Zagreb, 52/233, 23. VIII. 1911, str. 2.
- 1441 **G. D.:** *Il padiglione della Serbia.* (O Meštroviću u povodu Međunarodne izložbe u Rimu). Il Messagero, Roma, 11. IV. 1911, str. 4.
- 1442 **Gebhardt, Karl:** *Ivan Meštrović. Još jedna ocena.* (Njem. kritičar u „Frankfurtskim novinama“ o našim umjetnicima na Rimskoj izložbi). Štampa, Beograd, 10/182, 1911, str. 1.
- 1443 **(Gligorić, Dimitrije) D. G.:** *Ivan Meštrović.* Đački napredak, Leskovac, 8/3, 1911-1912, str. 36-37.
- 1444 **Grgašević, Jaša:** *Über Nationalismus in der Kunst.* (O Meštrovićevom Vidovdanskom hramu). Agramer Tagblatt, Zagreb, 26/112, 16. V. 1911, str. 2-3.
- 1445 **Ivančević, Milan:** *August Rodin o umjetnosti.* *Uz Meštrovićev umjetnički rad.* Narodne novine, Zagreb, 77/128, 3. VI. 1911, str. 7-9.
- 1446 **Jovanović, N.:** *Kosovski hram u Rimu.* (Meštrovićeva djela na Rimskoj izložbi). Cetinjski vjesnik, Cetinje, 4/31, 1911, str. 2.
- 1447 **Jović, Vladimir:** *Meštrović i Dositiije Obradović.* (Spomen-medalja). Dubrovnik, Dubrovnik, 20/51, 22. XII. 1911, str. 2.
- 1448 **(Jurkas, Eustahije) E. J.-s.:** *Povodom jednog predavanja o umjetnosti.* (Kršnjavi o Meštroviću). Stekliš, Zagreb, 1/1, 1911, str. 13-14.
- 1449 **-k.-:** *Iz srpskog književnog i umjetničkog života --- Dositejev spomenik. Meštrovićevo odlikovanje.* Obzor, Zagreb, 52/356, 22. XII. 1911. str. 1.
- 1450 **Kozicki, Wl.:** *Swiatowa wystawa sztuki w Rom.* (Međunarodna izložba u Rimu). Sztuka, Warszawa, 1911, str. 93-100, 128-143.
- 1451 **Kravčenko:** (Negativna kritika Meštrovića na Rimskoj izložbi. Iz „Novoje vremje“). Branik, Novi Sad, (?) 1911.
- 1452 **Krizman, Tomislav:** *Prikaz kataloga Srpskog paviljona u Rimu.* (Srpsko-hrvatska izložba). Hrvatski pokret, Zagreb, 7/87, 15. IV. 1911, str. 2-3.
- 1453 **Kršnjavi, Izidor:** *„Az Est“ i hrvatski umjetnici. Društvo umjetnosti „Az Estu“.* Obzor, Zagreb, 52/45, 14. II. 1911, str. 2.
- 1454 **Kršnjavi, Izidor:** *O nazionalizmu u umjetnosti.* (O narodnoj umjetnosti, u vezi s izložbom Meštrovića i Račkoga). Mlada Hrvatska, Zagreb, 4/1, 1911, str. 2-7.
- 1455 **Lago, Mario:** *Artisti Serbi.* (Meštrović na Rimskoj izložbi). La Tribuna, Roma, 23. IV. 1911.
- 1456 **Lago, Mario:** *Hrvatski umjetnici u Rimu.* (Meštrović na Rimskoj izložbi. Preneseno iz rimske „Tribune“). Obzor, Zagreb, 52/113, 25. IV. 1911, str. 1.
- 1457 **Lancellotti, Arturo:** *La mostra internazionale d'arte a Valle Giulia.* (Meštrović na Rimskoj izložbi). Roma 1911.
- 1458 **Larco, Renzo:** *Sculptor Ivan Meštrović.* (O Meštroviću u povodu rimske izložbe 1911). La Vita, Roma, IV. 1911.
- 1460 **Luca, P. de:** *All'Esposizione internazionale di Torino.* (Izložba u Torinu). Emporium, Bergamo, 1911, II. polugod., str. 271-289.
- 1461 **Ljubić, P(eroslav):** *Ivan Meštrović.* Hrvatske novine, Virje-Đurđevac, 19/20, 18. V. 1911, str. 3.
- 1462 **M.:** *Izlagачi na izložbi u Rimu.* Slovenski jug, Beograd, 8/10, 1911, str. 80.
- 1463 **M.:** *Izložba „Medulića“ u Zagrebu.* (O Markovom ciklusu na izložbi). Jug, Split, 1/1, 1911, str. 26-27.
- 1464 **-M.:** *Naša kultura u Rimu.* (O izložbi u Rimu). Sloboda, Split, 7/29, 12. IV. 1911, str. 2.
- 1465 **M.:** *Naša umjetnost u Rimu 1911.* Novo vreme, Beograd, 3/48, 1911, str. 1.
- 1466 **M. Pr.:** *Predavanje o Ivanu Meštroviću.* (Predavanje D. Mitrinovića u Beogradu). Slovenski jug, Beograd, 8/2, 1911, str. 10-11.
- 1467 **M-r.:** *Ivan Meštrović.* (O predavanju J. Strzygowskog u Beču). Naše jedinstvo, Split, 18/148, 13. XII. 1911, str. 2.

- 1468 **M. S. M.:** *Jedan ruski list o Meštroviću.* (Članak „Moskovskih vjedomosti“). Dnevni list, Beograd, 29/311, 1911, str. 1-2.
- 1469 **Marangoni, Guido:** *Lesposizione Internazionale di Roma.* (O Rimskoj izložbi). Natura ed arte, Milano, (?) 1911.
- 1470 **(Marjanović, Milan) M. M.:** *Ivan Meštrović - Mirko Rački.* (Izložba u Zagrebu 1910). Zastava, Novi Sad, 46/80, 1911, str. 1-2.
- 1471 **M(arjanović, Milan):** *Izložba „Medulića“ u Zagrebu.* (Izložba 1910). Jug, Split, 1/1, I. 1911, str. 26-27.
- 1472 **M(arjanović, Milan):** *Rimska izložba i hrvatski umjetnici.* (O Meštroviću i ostalima). Jug, Split, 1/4, IV. 1911, str. 101-106.
- 1473 **Marjanović, Milan:** *Rimska izložba i hrvatski umjetnici.* (Meštrović na Rimskoj izložbi). Riečki novi list, Rijeka, 5/81, 5. IV. 1911, str. 1.
- 1474 **Marjanović, M(ilan):** *Rimska nagrada.* („Rimska nagrada“ Ivanu Meštroviću). Zvono, Zagreb, 6/8, 18. XI. 1911, str. 113-115.
- 1475 **M(arjanović), M(ilan):** *Triumf smjelosti i karaktera.* (Meštrović na međunarodnoj izložbi u Rimu). Jug, Split, 1/5, V. 1911, str. 133-135.
- 1476 **M(arjanović), M(ilan):** *Triumf smjelosti i karaktera.* (Meštrović na Rimskoj izložbi; iz „Juga“). Sloboda, Split, 7/36, 6. V. 1911, str. 2-3.
- 1477 **Matoš, A(ntun) G(ustav):** *Hrvatski odjeci.* (Meštrović i Krizman kao Srbi na Rimskoj izložbi). Hrvatska sloboda, Zagreb, 4/127, 2. VI. 1911, str. 3. Pretiskano: Sabrana djela, XVII, Zagreb, s. a., str. 105-107.
- 1478 **Matoš, A(ntun) G(ustav):** *Juriš barbara.* (Kritika M. Marjanovića i I. Meštrovića). Hrvatska sloboda, Zagreb, br. 230, 9. X. 1911. Pretiskano: Sabrana djela, XVII, Zagreb, s. a., str. 129.
- 1479 **Matoš, Antun Gustav:** *Kšeftovi.* 3. Kritika. Meštrović u Srpskom paviljonu u Rimu). Hrvatska sloboda, Zagreb, br. 177, 178, 4, 5. VIII. 1911. Pretiskano: Sabrana djela, XVII, Zagreb, s. a., str. 108-113.
- 1480 **Matoš, Antun Gustav:** *Naši umjetnici u Rimu.* (Dalm. umjetnici izlažu u Srpskom paviljonu). Savremenik, Zagreb, 6/3, III. 1911, str. 196-197. Pretiskano: Sabrana djela, knj. XVII, Zagreb, s. a., str. 85-87.
- 1481 **Matoš, A(ntun) G(ustav):** *Taj nije podlac!* (Polemika u splitkoj „Slobodi“ u vezi s Matoševim člankom o Meštroviću u „Hrvatskoj slobodi“). Hrvatska sloboda, Zagreb, 4/185, 16. VIII. 1911, str. 3. Pretiskano: Sabrana djela, knj. XVII, Zagreb, s. a., str. 113-114.
- 1482 **Matoš, Antun Gustav:** *Trogloditi.* (Kritika Meštrovićeva izlaganja u Srpskom paviljonu u Rimu). Hrvatska sloboda, Zagreb, br. 206, 208, 11, 13. IX. 1911. Pretiskano: Sabrana djela, knj. XVII, Zagreb s. a., str. 116-120.
- 1483 **Melani, Alfred:** *Some notes on the Turin international exhibition.* (Meštrović na izložbi u Torinu). The Studio, London, 1911, str. 286-293.
- 1484 **Melani, Alfred:** *Tugjinska umjetnost u Rimu. Ivan Meštrović.* (Talijanski kritičar A. Melani o Meštroviću u povodu Rimske izložbe). Preporod, Split, 2/7, 1911, str. 99-102.
- 1485 **(Meneghello-Dinčić, Virgil) BaF-Baf:** *Kraljević Marko i žabe.* (Karikatura s „Medulićeve“ izložbe u Zagrebu). Duje Balavac, Split, 1911, br. 5.
- 1486 **Milčinović, Andrija:** *Ivan Meštrović.* Politika, Beograd, 9/2503, 1911, str. 1-2.
- 1487 **Mitrinović, Dimitrije:** *Istup Hrvata u paviljonu Srbije na međunarodnoj umjetničkoj izložbi u Rimu.* (O karakteru izložbe). Jug, Split, 1/8, VIII. 1911, str. 243-248.
- 1488 **Mitrinović, Dimitrije:** *Izložba hrvatskog umjetničkog društva Medulić u Zagrebu.* (Meštrović na izložbi u Zagrebu 1910). Srpski književni glasnik, Beograd, 26/1, 1911, str. 68-75.
- 1489 **Mitrinović, Dimitrije:** *Meštrović.* (Međunarodna izložba u Rimu 1911). Bosanska vila, Sarajevo, 26/9, 15. V. 1911, str. 129-131; 10, 31. V, str. 145-148.
- 1490 **Mitrinović, Dimitrije:** *Meštrović, Rim, 1911.* Rimska izložba. Pretiskano iz „Bosanske vile“. Samouprava, Beograd, 9/135, str. 3; 139, str. 3; 140, str. 2-3, 20- 25. VI. 1911.
- 1491 **Mitrinović, Dimitrije:** *Pobjeda našeg umjetnika.* (Međunarodna izložba u Rimu). Slovenski jug, Beograd, 8/17, 23. IV. 1911, str. 129-131.
- 1492 **Mitrinović, Dimitrije:** *Reprezentacija Hrvata i Srba na međunarodnoj izložbi u Rimu.* Savremenik, Zagreb, 6/9, IX. 1911, str. 523-525; 10, X., str. 564-569.
- 1493 **Mitrinović, Dimitrije:** *Serbische Kunst auf der Internationalen Kunstausstellung in Rom.* (O Srpskom paviljonu i Meštrovićevim skulpturama na Rimskoj izložbi). Die Kunst für Alle, München, 27/3, 1. XI. 1911, str. 53-62.
- 1494 **Mitrinović, Dimitrije:** *Srbi i Hrvati na Međunarodnoj umjetničkoj izložbi u Rimu.* Srpski književni glasnik, Beograd, 26/9, 1911, str. 717-727; 10, str. 802-808; 11, str. 884-888. Pretiskano: Umetnici članovi SANU. Beograd 1980, str. 522-528.
- 1495 **Mitrinović, Dimitrije:** (Srbi na međunarodnoj izložbi u Rimu). Český svět, Praha, 8/11, 17. X. 1911.
- 1496 **Mitrinović, Dimitrije:** *Srbski umjetnici na Rimskoj izložbi.* (Članak iz Revije „Die Kunst“). Večernje novosti, Beograd, 19/297, 28. X, str. 3; 298, 29. X; 299, 30. X. 1911, str. 3.
- 1497 **(Mitrinović, Dimitrije):** *Srbski umjetnici na Međunarodnoj izložbi u Rimu.* (Preneseno iz revije „Die Kunst“). Obzor, Zagreb, 52/307, 5. XI. 1911, str. 1-2.
- 1498 **Mitrinović, Dimitrije:** *Umjetnik našeg naroda Ivan Meštrović.* (Iz „Slavenskog juga“. U povodu Vidovdanskog hrama). Sloboda, Split, 7/4, 14. I. 1911, str. 1-2.
- 1498a **Nehajev, M(ilutin):** *Vladimir Nazor.* (Nazorova pjesma posvećena Meštroviću). Savremenik, Zagreb, VI/3, 1911, str. 157-165 (161-162).
- 1499 **Nolan, Eugen:** (O Ivanu Meštroviću na rimskoj izložbi). Excelsior (?), IV-V. 1911.
- 1500 **O. F.:** *Ivan Meštrović.* (Uspjeh na svjetskim izložbama u Rimu i Torinu). Pobratim, Zagreb, 21/19, 1. VI. 1911, str. 298-299.
- 1500a **Ojetti, Ugo:** *Arte paesana e arte nazionale.* Corriere della Sera, Milano, 1911.
- 1501 **Ozzola, Leonardo:** *L'arte contemporanea all'Esposizione di Roma, 1911.* (Meštrović na Rimskoj izložbi). Roma 1911, str. 124-126.
- 1502 **Pachany, Anastazije:** *Meštrović na izložbi u Rimu.* Riečki novi list, Rijeka, 5/119, 20. V. 1911, str. 1; 120, 21. V, str. 1-2.
- 1503 **Parmačević, Stjepan:** *Meštrović - Mađar.* (Prema nekim mađarskim listovima). Hrvatski pokret, Zagreb, 7/215, 21. IX. 1911, str. 3.
- 1504 **(Parmačević, Stjepan):** *Za hrvatsko-srpsko jedinstvo.* (Osvrt na napade „Hrvatskog prava“ na Meštrovića). Hrvatski pokret, Zagreb, 7/96, 27. IV. 1911, str. 3.
- 1505 **Pollack, O.:** *Die internationale Kunstausstellung in Rom.* (Međunarodna izložba u Rimu). Zeitschrift für bildende Kunst, Leipzig, 46/1911, str. 273-296.
- 1506 **Prijatelj „Medulićevaca“:** *Dvije riječi o umjetnicima u Društvu umjetnosti.* Riečki novi list, Rijeka, 5/153, 29. VI. 1911, str. 1.
- 1507 **Rathe, Kurt:** *Österreich auf der internationalen Kunstausstellung in Rom.* (Međunarodna izložba u Rimu 1911). Die Kunst, Wien, 1911-1912/25, str. 77-78.

- 1508 **Roca, Stjepa:** *Ivan Meštrović*. (Popularno o Meštroviću). Pučki list, Split, 21/6, 30. III. 1911, str. 68-69.
- 1509 **(Rössler, Arthur)** -ss-: *Ivan Meštrović*. (O životu i umjetnosti, uz 11 reprodukcija skulptura). Bildende Künstler, Monatsschrift für Künstler und Kunstfreunde, Wien-Leipzig, 1911/1, str. 14-28.
- 1510 **Rohe, Maximilian K.:** *Wiener Ausstellung*. Die Kunst, Wien, 1911-1912/25, str. 485-498.
- 1511 **Schmitt, Julius:** (O Ivanu Meštroviću). Čas, Praha, VIII. 1911.
- 1512 **Seton-Watson R(ober) W(illiam) - Litt, D.:** *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*. (O Meštroviću). London 1911.
- 1513 **Slavko:** *Srbija u Rimu*. Srpska riječ, (?), 7/193, 1911, str. 1-2; 194, str. 1.
- 1514 **Spectator:** *Izložba Hrv. društva umjetnosti*. (Izložba zagrebačkih umjetnika na ustuk izložbi dalmatinskih). Jug, Split, 1/6, 1911, str. 181-184.
- 1515 **Strajnić, Kosta:** *Iz bečke Secesije*. (O umj. udruženju „Secesija“ i izložbama na kojima je izlagao i Meštrović). Narodne novine, Zagreb, 77/287, 14. XII. 1911, str. (1-2).
- 1516 **Strajnić, Kosta:** *Povodom umjetničke izložbe*. (U Zagrebu). Zvono, Zagreb, 5/10, V. 1911, str. 105-115.
- 1517 **Strajnić, Kosta:** *Rückblick auf die südslavische Kunstausstellung*. (O izložbi u Beogradu 1912). Neues Tagblatt, 1/234, 1911-1912, str. 5-6.
- 1518 **(Supilo, Fran) F. S.:** *Pismo iz Rima*. (O Srpskom paviljonu na Rimskoj izložbi 1911). Riečki novi list, Rijeka, 5/84, 8. IV. 1911, str. 1; 88, 13. IV, str. 1.
- 1519 **Supilo, Fran:** *Sa Rimske izložbe. Paviljon Kraljevine Srbije...* Obzor, Zagreb, 52/98, 9. IV. 1911. str. 1-2.
- 1520 **Tugenholjd, G.:** *Meždunarodna vistavka v Rime*. (Meštrović na Rimskoj izložbi). Apollon, St. Peterburg, 1911/9, str. 49-52.
- 1521 **V. B. K.:** *Najnovije umjetničke izložbe*. (Izložba Društva hrv. umjetnika u Zagrebu). Luč, Zagreb, 6/9-10, 1911, str. 432-435.
- 1522 **(Vesić, Boža):** *Ivan Meštrović*. (Pjesma). Štampa, Beograd, 10/142, 1911, str. 1.
- 1523 **Wenzelides, Arsen:** *„Smrt majke Jugovića“*. (O Vojnovičevoj drami. Meštrovićev Vidovdanski hram). Jug, Split, 1/2, 1911, str. 56-59.
- 1524 **Wolf, Georg Jacob:** *Die internationale Kunstausstellung der Münchener Secession 1911*. (Kratko o Lembruchu i Meštroviću). Die Kunst für Alle, München, 26/21, 1. VIII. 1911, str. 481-495.
- 1525 **(Zorman, Ivan) I. H. Z.:** *Mednarodna umetniška razstava v Rimu*. Veda, Gorica, 1/1911, str. 496-497.
- 1526 *Az Est i hrvatski umjetnici u društvu umjetnosti „Az Est“*. Obzor, Zagreb, 52/ 45, 14. II. 1911, str. 2.
- 1527 *„Az Est“ i hrvatski umjetnici*. (Odgovor na članak „Az Est“ o izlaganju hrv. umjetnika u Paviljonu Srbije i na pismo I. Kršnjavoga). Obzor, Zagreb, 52/47, 16. II. 1911, str. 1-2.
- 1528 *„AZ Est“ i hrvatski umjetnici*. Obzor, Zagreb, 52/59, 28. II. 1911, str. 1.
- 1529 *„Az Est“ i naši umjetnici*. Obzor, Zagreb, 52/39, 8. II. 1911, str. 1.
- 1530 *Bečka „Zeit“ o Meštroviću*. (O Srpskom paviljonu u Rimu i o Meštroviću). Obzor, Zagreb, 52/128, 10. V. 1911, str. 3.
- 1531 *Benua o Meštroviću*. (Ruski kritičar A. Benois o Meštrovićevu uspjehu na Rimskoj izložbi). Slovenski jug, Beograd, 8/34, 1911, str. 270.
- 1532 *Bilješke i osvrti*. (Kampanja protiv Meštrovića u Zagrebu). Sloboda, Split, 7/11, 8. II. 1911, str. 2.
- 1533 *Čestitke Meštroviću*. (Nagrada na Rimskoj izložbi. Bilj.). Narodni list, Zadar, 50/39, 17. V. 1911, str. 3.
- 1534 *Dalmacija - zemlja genija*. Sloboda, Split, 7/30, 15. IV. 1911, str. 3.
- 1535 *Dar Galeriji slika*. (Meštrović darovao Strossmayerovoj galeriji portret Petra Branya. Bilj.). Narodne novine, Zagreb, 77/31, 8. II. 1911, str. (4).
- 1536 *Dar galeriji slika*. (Meštrović darovao Strossmayerovoj galeriji slika portret Petra Branya. Bilj.). Obzor, Zagreb, 52/39, 8. II. 1911, str. 3.
- 1537 *Die Erfolge der Kroaten in Rom*. (Hrvati na Rimskoj izložbi). Agramer Tagblatt, Zagreb, 26/96, 27. IV. 1911, str. 6.
- 1538 *Dositejev spomenik na dalmatinskom Kosovu*. (Meštrovićeva zamisao. Bilj.). Brankovo kolo, Sremski Karlovci, 17/39, 29. IX. 1911, str. 624.
- 1539 *Dositejev spomenik u Dalmaciji*. (Meštrovićeva ponuda da izradi spomenik Dositeju Obradoviću kod Knina). Trgovinski glasnik, Beograd, 21/205, 1911, str. 4.
- 1540 *Ein deutsches Urteil über Meštrović*. Agramer Tagblatt, Zagreb, 26/129, 7. VI. 1911, str. 5.
- 1541 *Epilog umetničke izložbe u Rimu*. (Uspjeh I. Meštrovića). Dnevni list, Beograd, 29/313, 1911, str. 1; 314, str. 1.
- 1542 *Esposizione di Roma 1911. Padiglione delle belle arti del Regno di Serbia*. (Uvodni tekst kataloga o umjetnosti u Hrvatskoj i Srbiji). (Zagreb 1911), str. (2-3).
- 1543 *Francezi o Meštroviću*. (E. Nolan u „Excelsioru”). Obzor, Zagreb, 52/138, 20. V. 1911, str. 2.
- 1544 *Francuzki list o našim umjetnicima u Rimu*. („L’italie“ o Meštroviću). Narodni list, Zadar, 50/32, 22. IV. 1911, str. 3.
- 1545 *Frankovluk kod Srba*. Sloboda, Split, god. 7, 22. IV. 1911.
- 1546 *„Giornale d’Italia“ o Meštroviću u srpskom paviljonu*. Srbobran, Zagreb, 28/77, 9. IV. 1911, str. 3.
- 1547 *„Gli Artisti Serbi“*. (Rimska „Tribuna“. Izvaci iz članaka i kritika). Hrvatsko pravo, Zagreb, br.4336 (191), 6. V. 1911, str. 1.
- 1548 *Heroj našeg naroda*. (Talijanski kritičari o Meštroviću u povodu Rimske izložbe: Renzo Lanza, Belloni, Guelfo Civinini). Sloboda, Split, 7/30, 15. IV. 1911, str. 2.
- 1549 *Hrvati i Srbi na Rimskoj izložbi*. Hrvatski pokret, Zagreb, 7 (8)/50, 2. III. 1911, str. 3.
- 1550 *Hrvati na Rimskoj izložbi*. (O Meštroviću). Narodni list, Zadar, 50/33, 26. IV. 1911, str. 1-2.
- 1551 *Hrvati na Rimskoj izložbi*. (O Meštroviću). Obzor, Zagreb, 52/70, 11. III. 1911, str. 1.
- 1552 *Hrvati na Rimskoj izložbi*. Riečki novi list, Rijeka, 5/61, 12. III. 1911, str. 1.
- 1553 *Hrvati na Rimskoj izložbi*. Riečki novi list, Rijeka, 5/97, 23. IV. 1911. str. 1.
- 1554 (Hrvati na rimskoj izložbi). Slavischer Tagblatt, (?), IV. 1911.
- 1555 *Hrvati u Rimu*. Hrvatski pokret, Zagreb, 7 (8)/89, 19. IV. 1911, str. 4.
- 1556 *Hrvatski i srpski umjetnici na Rimskoj izložbi*. (Odgovor na članak: Hrvatski umjetnici - propagatori srbstva u „Hrvatskom pravu“). Hrvatski pokret, Zagreb, 7/84, 12. IV. 1911, str. 2.
- 1557 *Hrvatski - srpski - jugoslavenski*. (O posrbljivanju Meštrovića). Obzor, Zagreb, 52/321, 19. XI. 1911, str. 2.
- 1558 *Hrvatski umjetnici i izložba u Rimu*. (Kritika izlaganja u Srpskom paviljonu). Obzor, Zagreb, 52/48, 17. II. 1911, str. 2.
- 1559 *Hrvatski umjetnici na Rimskoj izložbi*. (Kritika na članak iz mađarskog lista „Az Est“). Obzor, Zagreb, 52/35, 4. II. 1911, str. 2.

- 1560 *Hrvatski umjetnici - propagatori srbstva. Izložba u Rimu. - Hrvati u paviljonu Kraljevine Srbije. - Zatajena hrvatska narodnost. - Hrvatska izgubljena pred svietom.* Hrvatsko pravo, Zagreb, 17/4613 (168), 8. IV. 1911, str. 3-4.
- 1561 „*Hrvatski umjetnici - propagatori srbstva.*“ (Odgovor na članak: Hrvatski i srpski umjetnici na rimskoj izložbi, „Hrvatski pokret“, VII/1911, br. 84). Hrvatsko pravo, Zagreb, 17/4617 (172), 13. IV. 1911, str. 4-5.
- 1562 *Hrvatski umjetnici u Rimu.* Hrvatski pokret, Zagreb, 7 (8)/86, 14. IV. 1911, str. 2.
- 1563 *Hrvatstvo i srpstvo na Međunarodnoj izložbi u Rimu.* Obzor, Zagreb, 52/125, 7. V. 1911, str. 2.
- 1564 *I Bugari nas posrbljuju!* (O članku u „Volji“ o Meštroviću na Rimskoj izložbi). Hrvatsko pravo, Zagreb, 17/4655, 30. V. 1911, str. 5.
- 1565 *Introduzione.* (O izložbi, srpskoj narodnoj poeziji, jugoslavenskim umjetnicima). Katalog: Esposizione di Roma 1911. Padiglione delle belle arti del Regno di Serbia. (Zagreb 1911), str. (3-7).
- 1566 *Ivan Meštrović.* (Reprodukcije skulptura). Die Kunst für Alle, München, 27/1911, str. 53-59.
- 1567 *Ivan Meštrović.* (Iz splitskog „Pučkog lista“. Bilj.). Hrvatske novine, Đakovo, 19/23, 8. VI. 1911, str. 3.
- 1568 (Ivan Meštrović. O Meštroviću u povodu Međunarodne izložbe u Rimu). Leipzig Neueste Nachrichten, Leipzig, IV. 1911.
- 1569 *Ivan Meštrović.* (Bilj.) Mali žurnal, Beograd, 18/7, 1911, str. 1.
- 1570 *Ivan Meštrović.* (Opširne bilješke i čestitke u povodu Rimske izložbe). Naše jedinstvo, Split, 18/45, 15. IV. 1911, str. 2.
- 1571 *Ivan Meštrović.* (Prikazi talijanskih novina o Meštroviću. Bilj.). Sloboda, Split, 7/33, 26. IV. 1911, str. 3.
- 1572 *Ivan Meštrović.* (Pohvala Rimske izložbe. Bilj.). Sloboda, Split, 7/38, 13. V. 1911, str. 3.
- 1573 *Ivan Meštrović.* (U Splitu. Bilj.). Sloboda, Split, 7/48, 17. VI. 1911, str. 3.
- 1574 *Ivan Meštrović.* (Reprodukcije skulptura). Strossmayer, koledar za god. 1912. (Zagreb 1911).
- 1575 *Iz Dalmacije.* (Priprema njemačke monografije o Meštroviću). Narodne novine, Zagreb, 77/255, 6. XI. 1911, str. (4).
- 1576 *Iz Društva hrvatskih književnika.* (Meštrovićev dar Medulićeva portreta Šibeniku). Narodne novine, Zagreb, 77/34, 11. II. 1911, str. 3.
- 1577 *Izložba u Italiji.* (O sudjelovanju Meštrovića na Rimskoj izložbi). Sapouprava, Beograd, 9/81, 1911, str. 1.
- 1578 *Izložba u Rimu.* (Uspjeh Meštrovića na Rimskoj izložbi). Novo vreme, Beograd, 3/100, 1911, str. 1.
- 1579 *Izložba u Rimu i naši umjetnici. Refleksije o našim umjetničkim prilikama.* (O napadu I. Kršnjavoga na hrvatske umjetnike u Srpskom paviljonu). Obzor, Zagreb, 52/105, 16. IV. 1911, str. 2-3.
- 1580 („Jedan od najvećih sadašnjice.“ O Meštroviću u povodu Međunarodne izložbe u Rimu 1911.). Corriere d'Italia, Roma, 11. IV. 1911.
- 1581 *Je li Meštrović Srbin ili Hrvat?* (Meštrovićeva izjava). Sloboda, Split, 7/37, 10. V. 1911, str. 2.
- 1582 *Još o Ivanu Meštroviću.* (Trščanski „Il Piccolo della sera“ o Rimskoj izložbi). Crvena Hrvatska, Dubrovnik, 21/36, 6. V. 1911, str. 2.
- 1583 *Još o Ivanu Meštroviću.* („Il Piccolo della sera“ o Meštroviću. Bilj.). Novosti, Zagreb, 5/120, 2. V. 1911, str. 2.
- 1584 *Još o Meštroviću.* (Izvaci iz talijanskih novina). Crvena Hrvatska, Dubrovnik, 21/32, 22. IV. 1911, str. 2-3.
- 1585 *Još o „srbsko-hrvatskoj“ izložbi.* (Kritika izlaganja Hrvata). Hrvatsko pravo, Zagreb, 17/4620 (175), 18. IV. 1911, str. 5.
- 1586 *Još o uspjesima izložbe kraljevine Srbije u Rimu.* Riečki novi list, Rijeka, 5/89, 14. IV. 1911, str. 1.
- 1587 *Kako se u nas radi za umjetnost? Postavljanje Meštrovićevog „Zdenca“.* (Uređenje Sveučilišnog trga). Obzor, Zagreb, 52/47, 16. II. 1911, str. 2-3.
- 1588 *Katalog srpskog paviljona u Rimu.* Esposizione di Roma: Padiglione del Regno di Serbia. Cliches e tipi della Dionička tiskara Zagabria. Croazia. Obzor, Zagreb, 52/111, 23. IV. 1911, str. 1.
- 1589 *Kipar Ivan Meštrović - već je Magjar!!!* (Kritika izlaganja u Srpskom paviljonu). Hrvatsko pravo, Zagreb, 17/4748, 22. IX. 1911, str. 4.
- 1590 *Kritika o Ivanu Meštroviću.* (Polemika sa splitskom „Slobodom“ u vezi s negativnom kritikom Rusa Kravčenka, prenesene u „Našem jedinstvu“). Naše jedinstvo, Split, 18/109, 12. IX. 1911, str. 1.
- 1591 *La Lettura...* (Bilj.). Narodni list, Zadar, 2. IX. 1911.
- 1592 *Le Esposizioni di Roma.* (Međunarodna izložba u Rimu). Bollettino d'arte di Ministero della Pubblica Istruzione, Roma, 1911, str. 154-160.
- 1592a *L'Exposition internationale des Beaux-arts.* (Srpski paviljon na Rimskoj izložbi). L'Italie, Roma, 11. IV. 1911, str. 2.
- 1593 *Majstori s mora triumfiraju u Rimu.* Riečki novi list, Rijeka, 5/115, 16. V. 1911, str. 1.
- 1594 *Međunarodna umjetnička izložba u Rimu. - Izložba umjetnosti u Rimu II.* (Strani umjetnici na izložbi). Obzor, Zagreb, 52/154, 4. VI. 1911, str. 1; 167, 18. VI. 1911, str. 1.
- 1595 *Meštrović.* (Meštrović na Rimskoj izložbi. Izvadak iz „Corriere della Sera“ o Meštroviću). Crvena Hrvatska, Dubrovnik, 21/31, 19. IV. 1911, str. 1.
- 1596 *Meštrović, Bocarić. Dva snoba.* (Kritika Meštrovićevog i Bocarićevog Kraljevića Marka). Mali žurnal, Beograd, 18/27, 1911, str. 1.
- 1597 *Meštrović dobio 10.000 dinara.* (Nagrada na Rimskoj izložbi). Pijemont, Beograd, 1/77, 1911, str. 2.
- 1598 *Meštrović dobio prvu nagradu.* (Na Međunarodnoj izložbi u Rimu. Bilj.). Brankovo kolo, Sremski Karlovci, 17/45, 11. XI. 1911, str. 720.
- 1599 *Meštrović dobio prvu nagradu.* (Na Rimskoj izložbi. Bilj.). Narodni list, Zadar, 50/92, 18. XI. 1911, str. 3.
- 1600 *Meštrović i Dositelj Obradović.* (Namjera podizanja spomenika). Dubrovnik, Dubrovnik, 20/51, 22. XII. 1911, str. 2.
- 1601 *Meštrović Ivan. The memory, My mother.* (Reprodukcije). Apollo, London, 1911/9, tab. 136, 149.
- 1602 *Meštrović je Srbin. Milije mu je ime: Srbin.* (Odgovor „Samoupravi“ u povodu Meštrovićeve izjave o nacionalnoj pripadnosti). Zanatlijski savez, Beograd, 14/88, 1911, str. 1-2.
- 1603 *Meštrović svojoj občini.* (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 50, 26. VII. 1911.
- 1604 *Meštrović' Triumph in Rom.* (Talijanska kritika o Meštroviću na Rimskoj izložbi). Agramer Tagblatt, Zagreb, 21/88, 18. IV. 1911, str. 6.
- 1605 *Meštrović u Parizu.* (Meštrović u Splitu, na putu za Pariz. Otkup „Pastira“ i „Starice“ u Italiji). Narodne novine, Zagreb, 77/256, 7. XI. 1911, str. (4).
- 1606 *Meštrović u Parizu.* Obzor, Zagreb, god. 52, 7. XI. 1911.
- 1607 *Meštrovićev Kosovski hram.* (Da se podigne na Avali). Slovenski jug, Beograd, 8/50, 1911, str. 393-394.
- 1608 *Meštrovićev „Pastir“ - vlasništvo kralja Viktora Emanuela.* (Kupljen na Rimskoj izložbi). Obzor, Zagreb, 52/324, 10. XII. 1911, str. 2.

- 1609 *Meštrovićev poklon Italiji.* (U povodu dara skulpture „Srđa Zlopogleđa“. Pretiskano iz „Odjeka“). Trgovinski glasnik, Beograd, 21/273, 1911, str. 4.
- 1610 *Meštrovićev triumf u Rimu.* (Međunarodna izložba 1911. Vojnovičeve izjave). Novosti, Zagreb, 5/109, 21. IV. 1911, str. 3.
- 1611 *Meštrovićeva djela uništena.* (U prijevozu. Bilj.). Narodni list, Zadar, 18. II. 1911.
- 1612 *Meštrovićevi darovi.* (Dar poprsja Petra Branya i Vlaha Bukovca). Savremenik, Zagreb, 6/4, 1911, str. 271.
- 1613 *Meštrovićevo odlikovanje.* (Prva nagrada za skulpturu na izložbi u Rimu). Obzor, Zagreb, 52/319, 17. XI. 1911, str. 2.
- 1614 *Meštrovićevo „Sjećanje“.* (Akcija za otkup. Bilj.). Sloboda, Split, 7/42, 27. V. 1911, str. 3.
- 1615 *Meštrovićevo „Sjećanje“.* (Akcija za otkup). Riečki novi list, Rijeka, 5/127, 30. V. 1911, str. 1-2.
- 1616 *Meštroviću.* (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 50, 10. V. 1911.
- 1616a *Na čudo s gjetićima i radi Meštrovića.* („Sloboda“ napada „Jedinstvo“ da je protiv Meštrovića). Naše jedinstvo, Split, 7. IX. 1911.
- 1617 *Nagrada Meštroviću.* (Na Rimskoj izložbi). Slovenski jug, Beograd, 8/47, 1911, str. 376.
- 1618 *Naši kipari.* (Vidovićeve karikatura Meštrovića s humorističkom legendom. Duje Balavac, Split, 4/9, 1911, str. 4.
- 1618a *Nel Cinquantenario dell'Unità d'Italia. A Valle Giulia.* (O Srpskom paviljonu na Rimskoj izložbi). Il Messagero, Roma, 24. IV. 1911, str. 4.
- 1618b *Nel Cinquantenario dell'Unità d'Italia. Nel padiglione della Serbia.* (Reprodukcija Meštrovićeve skulpture „Moj otac“). Il Messagero, Roma, 14. IV. 1911, str. 4.
- 1618c *Nel Cinquantenario dell'Unità d'Italia. Nel padiglione della Serbia.* (Reprodukcija Meštrovićeve skulpture „Srđa Zlopogleđa“). Il Messagero, Roma, 13. IV. 1911, str. 4.
- 1619 *Nemci o Ivanu Meštroviću.* (Prevedeno iz „Leipziger neueste Nachrichten“). Štampa, Beograd, 10/142, 1911, str. 3.
- 1620 *Neosnovani prekori.* (Polemike s „Riečkim novim listom“ i splitskom „Slobodom“ u vezi s pripisivanjem Meštroviću srpske narodnosti). Samouprava, Beograd, 9/85, 1911, str. 1.
- 1621 *Njemački glas o Meštroviću.* (Članak E. Delphia u „Leipziger Nachrichten“). Obzor, Zagreb, 52/166, 17. VI. 1911, str. 2.
- 1622 (O Meštroviću). Deutsche Kunst und Dekoration, Darmstadt, 26/1910-1911, (?).
- 1627 *O nacionalizmu u umjetnosti.* (Feljton J. Grgaševića u „Agramer Tagblattu“). Narodni list, Zadar, 50/43, 31. V. 1911.
- 1628 *Zagreb, 17 lipnja.* (O posrblijanju Hrvata u beogradskom tisku. I. Meštrović, R. Bošković i drugi). Obzor, Zagreb, 52/167, 18. VI. 1911, str. 2.
- 1629 *O razbijenim Meštrovićevim djelima.* (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 50, 22. II. 1911.
- 1631 *Otvaranje paviljona Kraljevine Srbije.* (Bilj.). Obzor, Zagreb, 52/98, 1911, str. 2.
- 1632 *Otvorenje paviljona Kraljevine Srbije na Rimskoj izložbi.* (Bilj.). Obzor, Zagreb, 52/100, 11. IV. 1911, str. 2.
- 1633 *Ovacije Meštroviću u pozorištu.* (Na predstvi Sokolske večeri u Beogradu). Trgovinski glasnik, Beograd, 21/263, 1911, str. 5.
- 1634 *Ovacije umjetniku.* (Meštrović u Beogradu. Bilj.) Narodni list, Zadar, 50/102, 23. XII. 1911, str. 2.
- 1635 *Pogreške službene Srbije.* (Zatajivanje nacionalnosti hrvatskim izlagačima na Rimskoj izložbi). Riečki novi list, Rijeka, 5/98, 25. IV. 1911, str. 1.
- 1636 *Poljaci o Meštroviću.* („Kurjer Poznański“ o Meštroviću). Obzor, Zagreb, 52/283, 12. X. 1911, str. 1-2.
- 1637 *Posljednja sredstva.* (Oštećenje Meštrovićevih skulptura za Rimsku izložbu na putu od Zagreba do Beograda radi pristupanja srpskim umjetnicima). Politika, Beograd, 9/2532, 1911, str. 1.
- 1638 *Posrblijanje Hrvata pred vanjskim svijetom.* (Kritika članka Dimitrija Mitrinovića u „Die Kunst für Alle“ 1911). Hrvatska, Zagreb, 18. XI. 1911, br. 16, str. 1-2.
- 1638a *Postavljanje Meštrovićevog zdenca.* („Zdenac života“ u Zagrebu). Obzor, Zagreb, 1911, br. 47, str. 2.
- 1639 *Praški „Čas“ o Ivanu Meštroviću.* Obzor, Zagreb, god. 52, 23. VIII. 1911.
- 1640 *Predavanje o Meštroviću.* (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 50, 25. I. 1911.
- 1641 *Predavanje o Viševcima.* (Predavanje Ž. O. Dačića o Narodnoj obrani, u prisustvu Meštrovića). Tribuna, Beograd, 1911/395, str. 2.
- 1642 *Promišljanja pred „Hramom Vidovdanskim“.* 19. IV. 1911. (O Meštroviću i Rimskoj izložbi). Naše jedinstvo, Split, 18/46, str. 1.
- 1643 *Rim, Talijani i Hrvati.* (50. obljetnica ujedinjenja Italije i prigodna međunarodna izložba). Pučka sloboda, Split, 5/13, 5. IV. 1911, str. 1.
- 1644 *Rimska izložba i Hrvati.* (O zatajivanju hrvatskog imena). Hrvatski pokret, Zagreb, 7 (8)/85, 13. IV. 1911, str. 2-3.
- 1645 *Rimska izložba i hrvatski umjetnici.* (Kritike i intrige u vezi s izložbom). Crvena Hrvatska, Dubrovnik, 21/30, 15. IV. 1911, str. 2.
- 1646 *Rimska izložba i hrvatski umjetnici.* (Intrige oko izložbe). Jug, Split, 1/4, 1911, str. 101.
- 1647 *Rimska izložba i hrvatski umjetnici.* Riečki novi list, Rijeka, 5/81, 5. IV. 1911, str. 1.
- 1648 *Rus o Meštroviću.* (Negativna kritika Kravčenka u „Novoe vremja“). Naše jedinstvo, Split, 18/106, 5. IX. 1911, str. 2.
- 1648a *Rus o Meštroviću.* (O kritici A. Benoisa). Naše jedinstvo, Split, 6. VII. 1911.
- 1649 *Rus o Meštroviću u petrogradskoj „Riječi“, povodom rimske izložbe 1911.* Beogradske novine, Beograd, 19. VI. 1911, br. 17.
- 1650 *Ruski sud o Meštroviću.* (Ruski kritičar A. Benois u listu „Reč“). Brankovo kolo, Sremski Karlovci, 17/41, 13. X. 1911, str. 655-656.
- 1651 *Sa Rimske izložbe. Paviljon Kraljevine Srbije.* (F. Supilo o Srpskom paviljonu). Obzor, Zagreb, 52/98, 9. IV. 1911, str. 1-2.
- 1652 *Slava naših umjetnika u Rimu.* (Meštrovićev uspjeh na Rimskoj izložbi). Pučka sloboda, Split, 5/15, 19. IV. 1911, str. 2-3.
- 1653 *Società artistica croata Medulić.* (Upravni odbor). Il nuovo schiesone spatino per l'anno 1912, Split 1911, str. 118.
- 1654 *Spljetska „Sloboda“...* (Polemika u vezi s Meštrovićem u Srpskom paviljonu na Rimskoj izložbi). Riečki novi list, Rijeka, 5/106, 5. V. 1911, str. 1.
- 1655 *Spomenik Dositeja Obradovića u Beogradu.* (Meštrović na natječaju). Hrvatski pokret, Zagreb, 7 (8)/90, 20. IV. 1911, str. 3.
- 1656 *Spomenik Dositeju Obradoviću.* (U Beogradu. Bilj.). Narodni list, Zadar, 50/9, 1. II. 1911, str. 3.
- 1657 *Spomenik Dositeju Obradoviću.* (Meštrovićeva akcija za podizanje spomenika u dalmatinskom Kosovu. Iz splitske „Slobode“). Samouprava, Beograd, 9/212, 1911, str. 1.

- 1658 *Spomenik Dositeju Obradoviću*. (Meštrovićeva ideja za podizanje spomenika). Narodne novine, Zagreb, 77/290, 18. XII. 1911, str. 5.
- 1659 *Srbska štampa o Meštroviću*. (Negiranje Meštrovićeva hrvatstva. Bilj.). Narodni list, Zadar, 50/34, 29. IV. 1911, str. 3.
- 1660 *Srbski umjetnici na izložbi u Rimu*. (Osvrt na članak Dimitrija Mitrinovića). Obzor, Zagreb, 52/307, 5. XI. 1911, str. 1-2.
- 1661 *Srbski umjetnici na izložbi u Rimu*. (Nastavak osvrt na članak D. Mitrinovića). Obzor, Zagreb, 52/310, 8. XI. 1911, str. 1-2.
- 1662 *Srpska narodna skupština podijelila je Ivanu Meštroviću...* Savremenik, Zagreb, 6/2, IX. 1911, str. 143.
- 1663 *Srpska i hrvatska slava u Rimu*. (Meštrovićevi radovi na Rimskoj izložbi). Dobrotvor, Novi Sad, 1/5, 1911, str. 5-6.
- 1664 *Srpska umetnost u Rimu*. (Međunarodna izložba 1911.). Pijemont, Beograd, 1/40, 1911, str. 1.
- 1665 *Srpski paviljon na umjetničkoj izložbi u Rimu*. Zastava, Novi Sad, 46/71, 1911, str. 2-3.
- 1667 *Srpski paviljon u Rimu i Meštrovićev uspjeh*. (Prema talijanskom tisku). Srbobran, Zagreb, 28/87, 22. IV. 1911, str. 3-4.
- 1668 *Srpski paviljon u Rimu. Priznanja Meštroviću*. Dubrovnik, Dubrovnik, 20/18, 27. IV. 1911, str. 2.
- 1669 *Srpski triumf u Rimu*. (Uspjeh Meštrovićevog „Vidovdanskog hrama“. Iz „Srpstva“). Srbobran, Zagreb, 1911/80, str. 1.
- 1670 *Srpski triumf u Rimu*. (Meštrovićeve i Rosandićeve skulpture u Srpskom paviljonu na Rimskoj izložbi). Srpstvo, Novi Sad, 2/67, 1911, str. 1.
- 1671 *Srpski uspeh u Rimu. Talijani o Meštroviću*. (Izvodi iz članaka rimskih listova o Meštrovićevim radovima). Zanatlijski savez, Beograd, 14/91, 1911, str. 1-2.
- 1672 *Strana kritika o Meštroviću*. (U povodu Rimske izložbe). Srpstvo, Novi Sad, 2/114, 1911, str. 1.
- 1673 *Supilo o svojoj akciji u Rimu*. (U vezi s Meštrovićevim izlaganjem u Srpskom paviljonu). Obzor, Zagreb, 52/128, 10. V. 1911, str. 2.
- 1674 *Svečano otvorenje srpskog paviljona u Rimu*. (Bilj.). Narodni list, Zadar, 50/33, 26. IV. 1911.
- 1675 *Šovinizam i narodno jedinstvo*. (Meštrovićeva izjava o jedinstvu srpskog i hrvatskog naroda, u povodu izlaganja u Srpskom paviljonu u Rimu). Slobodna riječ, Zagreb, 10/105, 8. V. 1911, str. 1.
- 1676 *Talijani o našoj rasi*. (U povodu izložbe u Rimu). Hrvatski pokret, Zagreb, 7 (8)/87, 15. IV. 1911, str. 2.
- 1677 *Talijanska štampa o paviljonu Srbije u Rimu*. Srpska riječ, Sarajevo, 7/78, 1911, str. 4.
- 1678 *„The Memory“, „My Mother“*. (Reprodukcije). Apollo, London, 9/1911, sl. 136, 149.
- 1679 *Tugjinska umjetnost u Rimu*. - Ivan Meštrović. (Tekst talij. kritičara A. Melania u smotri „Veritas“). Preporod, Split, 2/7, VII. 1911, str. 99-102.
- 1680 *Umjetničke nagrade Međunarodne izložbe u Rimu. Hrvat Ivan Meštrović dobio prvu nagradu*. (Meštrović je dobio jednu od deset prvih nagrada). Obzor, Zagreb, 52/321, 19. XI. 1911, str. 1.
- 1681 *Umjetnikov dar*. (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 50, 15. II. 1911.
- 1683 *Uništene Meštrovićeve radnje*. (Meštrovićeve skulpture namijenjene izložbi u Rimu, polupane. Bilj.). Narodne novine, Zagreb, 77/40, 18. II. 1911, str. (4).
- 1684 *Uspjeh srpsko-hrvat. umetnika*. Od našeg naročito dopisnika. Štampa, Beograd, 10/107, 1911, str. 1.
- 1685 *Uspjeh Hrvata u Rimu*. (Talijanske kritike o izložbi). Obzor, Zagreb, 52/103, 14. IV. 1911, str. 1.
- 1686 *Uspjeh Ivana Meštrovića u Rimu*. Srpstvo, Novi Sad, 2/67, 1911, str. 1.
- 1687 *Uspjeh naše umjetnosti u Rimu*. (Naši izlagači na Rimskoj izložbi). Narodni list, Zadar, 50/30, 15. IV. 1911, str. 1.
- 1688 *Uspjesi naših umjetnika i pisaca*. (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 50, 13. XII. 1911.
- 1689 *Varvarizam izvršen nad Meštrovićevim delima*. (Uništavanje skulptura zbog izlaganja u Srpskom paviljonu). Srpstvo, Novi Sad, 2/28, 1911, str. 1-2.
- 1690 *Veliki izlet u Italiju*. (Na Rimsku izložbu). Sloboda, Split, 7/50, 24. VI. 1911.
- 1691 *Veliki umjetnik u malom narodu*. (Članak „Giornale d'Italia“ o Meštroviću). Odjek, Beograd, 10/83, 1911, str. 1-2.
- 1692 *Veliki umjetnik u malom narodu*. (Meštrović. U povodu Rimske izložbe). Sloboda, Split, 7/31, 19. IV. 1911, str. 1.
- 1693 *Veliko djelo o Meštroviću*. (Priprema monografije u Leipzigu. Bilj.). Narodni list, Zadar, 50/87, 31. X. 1911, str. 3.
- 1694 *Za Dositejev spomenik*. (U Beogradu. Bilj.). Narodni list, Zadar, 50/38, 13. V. 1911, str. 3.
- 1695 *Za narodni hram*. (Za nabavu skulptura Vidovdanskog ciklusa). Jug, Split, 1/7, 1911, str. 212.
- 1696 *Za spomenik D. Obradoviću*. (Proglas). Narodni list, Zadar, 50/102, 23. XII. 1911, str. 2.
- 1697 *Za umjetnost u Dalmaciji*. (O Umjetničkoj akademiji u Splitu ili Dubrovniku na poticaj Meštrovića). Sloboda, Split, 7/31, 19. IV. 1911, str. 2.

1912.

- 1699 **(Bokur, Ignjat): Ivan Meštrović i njegova umetnost**. Predavanje u Rumi). Branik, Mitrovica, 28/15, 21. I. 1912; 16, 22. I. 1912.
- 1700 **(Bone, James) J. B. (?)**: „La Revue“ o Meštroviću. (Osvrt na članak Huberta Lagardellea „L'Exposition des Beaux-Arts a Rome“ u pariškoj „La Revue“). Obzor, Zagreb, 53/49, 20. II. 1912, str. 2.
- 1701 **(Bone, James) J. B.**: *The Temple of Kossovo: A Serbian Prophecy in Art*. (O Meštrovićevom Kosovskom ciklusu). The Manchester Guardian, Manchester, 20/666, 31. X. 1912.
- 1702 **Cantú, Arnaldo**: *Uno statuario barbarico. Ivan Mestrovic*. Vita d'Arte, (?), IX. 1912, str. 3-14.
- 1703 **Cecchi, Emilio**: *Note d'Arte a Valle Giulia*. (Prikaz Rimske izložbe. Opširno o Meštrovićevim skulpturama). Roma 1912.
- 1704 **Credaro, Luigi**: *Dar kipara Meštrovića Italiji*. („Srđa Zlopogleđa“ talijanskom narodu). Slobodna riječ, Zagreb, 11/3, 4. I. 1912, str. 2.
- 1705 **(Credaro, Luigi)**: *G. Meštrovićev poklon*. („Srđa Zlopogleđa“, dar talijanskom narodu. Prijevod zahvale talij. ministra Luigija Credare). Dubrovnik, Dubrovnik, 21/1, 4. I. 1912, str. 3.
- 1706 **(Davićo, Hajim S.) D. M. S.**: *Dom srpske umetnosti*. (Uspjeh srpske izložbe u Rimu. Ivan Meštrović). Trgovinski glasnik, Beograd, 22/8, 1912, str. 4.
- 1707 **dr.**: *Kakav nam spremaju kosovski hram?* (U povodu članka M. Matica istog naslova u „Glasniku pravoslavne crkve“). Pravda, Beograd, 9/147, 1912, str. 1.
- 1708 **(Ilijić, Dragutin)** Posmatrač: *Vidovdanski hram*. (Opis zamisli Vidovdanskog hrama i njegovih skulptura). Brankovo kolo, Sremski Karlovci, 18/6, 30. III. 1912, str. 176-178; 7, 15. IV. 1912, str. 207-210.

- 1709 **(Jablanović) Cortelazzo, Josip:** *Slikarstvo i kiparstvo.* (O životu i djelu Meštrovića). Narodni list, Zadar, 51/jubilarni broj, 1. III. 1912, str. 92.
- 1710 **(Jakopič, Rihard):** *IV. jugoslovenska umetniška razstava.* (Beograd 1912). Ljubljanski zvon, Ljubljana, 32/6, 1912, str. 336; 7, str. 391-392; 9, str. 499-501.
- 1711 **Jorgović, Kosta:** *Južnoslovenska umetnička izložba u Beogradu.* (1912). Žena, (?), 2/7, 1912, str. 392-404.
- 1712 **(Kveder, Zofka) Z. K. J.:** *Die vierte südslavische Kunstausstellung in Belgrad 1912.* Agramer Tagblatt, Zagreb, 27/151, 3. VII. 1912, str. 2-3.
- 1713 **Lagardelle, Hubert:** *L'Exposition des Beaux-Arts à Rome.* (Rimska izložba 1911). La Revue, Paris, 1. II. 1912.
- 1714 **(Larco, Renzo):** *Meštrović - i opet Meštrović - najveći umjetnik na Svjetskoj izložbi u Rimu.* (Studija R. Larca „Sculptura e architettura“). Preporod, Split, 3/1, I. 1912, str. 2-4.
- 1715 **Larco, Renzo:** *Sculptura e architettura.* U: *L'Esposizione Internazionale di Belle Arti.* (Međunarodna izložba u Rimu 1911). Roma 1912.
- 1716 **- li. -:** *Aus unserer Künstlerwelt.* (O radu Meštrovića i ostalih hrvatskih umjetnika i o njihovim izložbama u Zagrebu). Agramer Zeitung, Zagreb, 87/6, 9. I. 1912, str. 2-4; 7, 10. I. 1912, str. 2.
- 1717 **Lovrić, Božo:** *Umjetnik - preteča rata.* Srpski književni glasnik, Beograd, 29/11, 1. XII. 1912, str. 838-842.
- 1718 **Lovrić, Božo:** *Umjetnik - preteča rata.* (Nacionalno obilježje djela Ivana Meštrovića na Rimskoj izložbi). Zora, Beč, 3/6-8, 1912, str. 291-294.
- 1719 **MacColl, D. S.:** *„Ugliness“, „Beauty“ and Mr. Frederick Harrison.* (O Meštroviću, str. 550). Nineteenth Century and After, (?), 71, III, 1912, str. 547-556.
- 1720 **Matoš, Antun Gustav:** *Kritika ili pamflet?* (Kritika društva „Medulić“). Šport i umjetnost, Zagreb, 1/5, 5. XII. 1912, str. 9-10. Pretiskano: *Sabrana djela*, knj. XVII, Zagreb, s. a., str. 229-232.
- 1721 **Matoš, A(ntun) G(ustav):** *Umjetnost i nacionalizam.* (O nacionalizmu u umjetnosti općenito. Spominje Meštrovića). Obzor, Zagreb, 53/26, 28. I. 1912. Pretiskano: *Sabrana djela*, knj. XVII, Zagreb, s. a., str. 151-156.
- 1722 **Miše, Jerolim:** *Četvrta jugoslavenska umjetnička izložba u Beogradu.* (S posebnim osvrtom na izlagače „Medulića“ i hrv. sekcije „Lade“). Sloboda, Split, 8/57, 13. VII. 1912, str. 1-2.
- 1723 **Miše, Jerolim:** *Četvrta jugoslavenska izložba.* (U Beogradu). Zvezda, Beograd, 1/11, 10. VI. 1912, str. 700-702; 12, 25. VI. 1912, str. 757-765.
- 1724 **Mitić, Milan:** *Kakav nam spremaju kosovski hram?* Glasnik pravoslavne crkve u Kraljevini Srbiji, (?), 13/8, 15. IV. 1912, str. 118-121.
- 1725 **Mitrinović, Dimitrije:** *Pometena umjetnost.* *Povodom Četvrte jugoslavenske umjetničke izložbe.* (O izložbi i likovnim grupama). Savremenik, Zagreb, 7/11, 1912, str. 668-675.
- 1726 **Mitrinović, Dimitrije:** *Serbische Kunst auf der internationalen Kunstausstellung in Rom.* (Izložba u Rimu 1911). Die Kunst, München, 1912-1913/25, str. 53.
- 1727 **Nikolajević, Dušan S.:** (Esej o Meštroviću). Tribuna, Beograd, 1912/594.
- 1728 **-o-:** *Književne i umjetničke novosti iz Srbije. Produljenje IV umjetničke izložbe. Moralni i materijalni uspjesi izložbe.* (Beograd 1912). Obzor, Zagreb, 53/190, 1912, str. 1.
- 1729 **P. B.:** *Jugoslovenska izložba u Beogradu.* (1912). Zvezda, Beograd, 1/7, 1912, str. 441-444; 8, str. 505-508-
- 1730 **Paulović, Robert:** *Die IV. Ausstellung südslavischer Künstler in Belgrad.* (Izložba u Beogradu). Semliner Volksblatt, (?), 11/50, 23. VI. 1912, str. 2-4.
- 1731 **Petković, Vla(dimir):** *Četvrta jugoslovenska izložba umetnosti u Beogradu.* Delo, Beograd, 17/3, knj. 63, 1912, str. 446-454.
- 1732 **Petrović, Nadežda:** *Sa četvrte jugoslovenske izložbe u Beogradu.* (Glorifikacija Meštrovića). Bosanska vila, Sarajevo, 27/11-12, 30. VI. 1912, str. 178-181; 13-14, 30. VII. 1912, str. 199-200; 17-18, 30. IX, str. 249-251; 19-20, 30. X., str. 274-277; 21-22, 30. XI., str. 299.
- 1733 **Pica, Vittorio:** *L'arte mondiale a Roma nel 1911. Pittori italiani e scultori stranieri.* VII. Bergamo, 1912. (1913. ?), (str. 146, sl. 463-471).
- 1734 **(Pijade, Moša S.) M. S. P.:** *Kroz jugoslovensku izložbu.* (Pohvale Meštrovića na IV. jugosl. umj. izložbi u Beogradu 1912. U nastavcima, nedovršeno). Mali žurnal, Beograd, 19/136-141; 146-147; 149-150; 154-156; 161; 170; 175; 177-178, 1912.
- 1735 **Predić, Milan:** *Četvrta jugoslovenska umjetnička izložba.* (U Beogradu). Srpski književni glasnik, Beograd, 28/11, str. 856-862; 12, 16. VI. 1912, str. 945-951.
- 1736 **R.:** *Četvrta jugoslavenska izložba.* (U Beogradu). Sloboda, Split, 8/45, 29. VI. 1912, str. 1.
- 1737 **(Radonić, Jovan) +:** *Jedan esej o Meštroviću.* (Osvrt na članak Dušana S. Nikolajevića o Meštroviću u „Tribuni“). Brankovo kolo, Sremski Karlovci, 18/14, 30. VII. 1912, str. 444.
- 1738 **Roca, Stjepan:** *Ivan Meštrović.* Glavnije misli iz predavanja naduč. Stjepana Roce na ovogodišnjoj Svetosavskoj zabavi u Vrlici. Dubrovnik, Dubrovnik, 21/12, 21. III. 1912; 13, 28. III, str. 2.
- 1739 **(Slijepčević, Petar) P. Sl.:** *Krupnije bilješke.* Povodom Rimske izložbe na kojoj su izložena dela Ivana Meštrovića doživela ogroman uspeh, kao dela srpskog umetnika. (H. Lagarelle o Meštroviću u „La Revue“). Bosanska vila, Sarajevo, 27/10, 30. V. 1912, str. 159-160.
- 1740 **(Stanimirović, Vladimir) V. St.:** *Jugoslovenska umjetnička izložba.* (Beograd 1912.). Slovenski jug, Beograd, 9/21, 1912, str. 161-162.
- 1741 **Stelè, France:** *IV. jugoslovenska umetniška razstava.* (Beograd 1912.). Dom in svet, Ljubljana, 25/9, 1912, str. 350-351.
- 1742 **Strajnić, Kosta:** *Četvrta jugoslovenska izložba. I deo - Medulić.* (U Beogradu). Zvezda, Beograd, 1/12, 25. VI. 1912, str. 757-762.
- 1743 **Strajnić, Kosta:** *Rückblick auf die Südslavische Kunstausstellung.* (U Beogradu). Neues Tagblatt, Zagreb, 1/234, 1. IX. 1912, str. 5-6.
- 1744 **(Strajnić, Kosta) Ks:** *Sramotna reprezentacija.* (Kritika bečkog „Künstlerhausa“ zbog uvjeta „Hrv. društva umjetnosti“ u Beču). Hrvatski pokret, Zagreb, 8/32, 9. II. 1912, str. 3.
- 1745 **Trstenjak, Davorin:** *Uzgojna moć Meštrovićeve umjetnosti.* Napredak, Zagreb, 53/2, II. 1912, str. 92-93.
- 1746 *Atelier Meštrović.* (Meštrović se namjerava nastaniti u Splitu i sagraditi atelijer. Bilj.). Sloboda, Split, 8/59, 20. VII. 1912, str. 2.
- 1747 *Carentia pudoris ili Ivana Meštrovića „Zdenac života“.* (Čudoredna kritika likova na zdencu). Luč, Zagreb, 6/1, 1912-1913, str. 26-28.
- 1748 *IV jugoslavenska umjetnička izložba u Beogradu.* (Svečanost otvorenja). Obzor, Zagreb, 53/147, 30. V. 1912, str. 1.

- 1749 *Četvrta jugoslovenska izložba*. (U Beogradu. Članak u 11 nastavaka). Štampa, Beograd, 11/153-179, 1912.
- 1750 *Dar kipara Meštrovića Italiji*. („Srđa Zlopogleđa“. Zahvala talij. ministra prosvjete Luigija Credara). Slobodna riječ, Zagreb, 11/3, 1912, str. 2.
- 1750a *Djelo Meštrovića*. (Namjera podizanja spomenika Dositeju Obradoviću. Bilj.). Naše jedinstvo, Split, 17. IX. 1912.
- 1751 *Drei Kroaten Mitglieder der Belgrade Akademie der Wissenschaften*. (Ivan Meštrović, Tadija Smičiklas i Đuro Šurmin imenovani dopisnim članovima Srpske kraljevske akademije). Neues Tagblatt, Zagreb, 1/52, 22. II. 1912, str. 5.
- 1752 *Ein Kunstpavillon in Belgrade*. (Izložba u Beogradu). Agramer Tagblatt, Zagreb, 27/8, 11. I. 1912, str. 6.
- 1752a *G. I. Meštrović*. (U Splitu, putuje u Italiju). Naše jedinstvo, Split, 5. XI. 1912.
- 1753 *Ivan Meštrović*. Agramer Tagblatt, Zagreb, 27/130, 7. VI. 1912, str. 5.
- 1753a *Ivan Meštrović*. (Bilješka). Naše jedinstvo, Split, 6. VIII. 1912.
- 1754 *Ivan Meštrović*. (Bilj.). Novi Srbin, Sombor-Pančevo, 1/2, 1912-1913, str. 42-47.
- 1755 *Ivan Meštrović*. (Meštrović u Otavicama. Bilj.). Novosti, Zagreb, god. 6, 7. X. 1912.
- 1755a *Ivan Meštrović*. (Radovi u orahovini u Otavicama. Bilj.). Naše jedinstvo, Split, 3. X. 1912.
- 1756 *Ivan Meštrović*. Samostalnost, Praha, 1912/214.
- 1757 *Ivan Meštrović i sokolstvo*. (Iz praške „Samostalnosti“). Sloboda, Split, 8/67, 17. VIII. 1912, str. 1.
- 1758 *Ivan Meštrović i srpsko sokolstvo*. (Članak „Ivan Meštrović“ u praškoj „Samostalnosti“. Dar srpskog sokolstva, Meštrovićeve skulpture, češkom sokolstvu). Srbobran, Zagreb, 29/158, 26. VII. 1912, str. 3.
- 1759 *Kipar Meštrović...* (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 51, 13. I. 1912.
- 1760 *„La Revue“ o Meštroviću*. (Prikaz H. Lagardella). Obzor, Zagreb, 53/49, 20. II. 1912, str. 2.
- 1761 *Meštrović i Srđa*. (Kritika Meštrovićevih skulptura na Rimskoj izložbi). Balkan, Beograd, 1/138, 1912, str. 1.
- 1762 *Meštrović o pobjedama*. (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 51, 2. XI. 1912.
- 1763 *Meštrović obolio...* (M. obolio u Rimu i pošao u Merano. Bilj.). Obzor, Zagreb, 53/39, 10. II. 1912, str. 3.
- 1764 *Meštrović u Zagrebu i u Beogradu*. (Kritika Meštrovića zbog precijenjene skulpture). Novosti, Zagreb, 6/58, 29. II. 1912, str. 6.
- 1765 *Meštrovićev atelier*. (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 51, 24. VII. 1912.
- 1766 *Meštrovićev atelier*. (Bilj.), Narodni list, Zadar, god. 51, 3. VIII. 1912.
- 1767 *Meštrovićev atelier*. (Opis „Vidovdanskog hrama“). Narodne novine, Zagreb, 78/172, 26. VII. 1912, str. 4.
- 1768 *Meštrovićev dar Italiji*. („Srđa Zlopogleđa“. Bilj.). Obzor, Zagreb, 53/4, 5. I. 1912, str. 2.
- 1769 *Meštrovićev „Kosovski hram“*. (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 51, 19. VI. 1912.
- 1770 *Meštrovićev „Kosovski hram“*. (Iz splitske „Slobode“. Meštrović se preselio u Pariz). Obzor, Zagreb, 53/164, 16. VI. 1912, str. 2.
- 1771 *Meštrovićev „Srdja Zlopogledja“ dar Italiji*. (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 51, 13. I. 1912.
- 1772 *Meštrovićev Zdenac dovršen*. (Pripreme za postavljanje „Zdenca života“). Narodne novine, Zagreb, 78/175, 30. VII. 1912, str. 2.
- 1773 *Meštrovićevo „Sjećanje“*. (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 51, 24. II. 1912.
- 1774 *Naši umjetnici*. (Meštrović. Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 51, 20. IV. 1912.
- 1776 *Pismo iz Beograda. Meštrović, Smičiklas i Šurmin srbski akademičari...* Obzor, Zagreb, 53/52, 23. II. 1912, str. 1.
- 1777 *Srpska umetnost u Rimu*. Pijemont, Beograd, 2/40, 1912, str. 1.
- 1778 *Srpski umetnički paviljon u Rimu*. Sveti Sava (Kalendar), 1912, str. 94.
- 1779 *Srpsstvo kipara Meštrovića*. (Iz srpskih novina o Rimskoj izložbi). Hrvatski dnevnik, Sarajevo, 7/5, 1912, str. 2-3.
- 1780 *U Drnišu su...* (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 51, 26. X. 1912.
- 1781 *Umetnost - vesnik pobjede*. (Članak o Meštroviću u „Giornale d'Italia“). Mali žurnal, Beograd, 19/328, 1912, str. 3.
- 1782 *Umetnost - vesnik pobjede*. (Rimska izložba). Svjetlost, Vinkovci, 8/51, 15. XII. 1912, str. 1-2.
- 1783 *Umjetničke i književne novosti iz Srbije*. (O IV. jugosl. izložbi. Meštrovićevo „Sjećanje“). Obzor, Zagreb, 53/223, 15. VIII. 1912, str. 1.
- 1784 *Umjetnik Ivan Meštrović*. (Namjera da Skadru daruje „Zidanje Skadra“). Obzor, Zagreb, god. 53, 16. VI. 1912.
- 1785 *Umjetnik Meštrović i događaji na Balkanu*. (Meštrovićevo izjava „Narodnom listu“). Obzor, Zagreb, 53/316, 16. XI. 1912, str. 2.
- 1786 *Umjetnost i fratar*. (Anegdota o Meštroviću na selu). Sloboda, Split, 8/65, 10. VIII. 1912, str. 2.
- 1787 *Vidovdanski hram*. (Nagrada na izložbi u Rimu, 1911.). Brankovo kolo, Sremski Karlovci, 1912/6, str. 176-178.
- 1788 *Von der kroatisch-serbischen Ausstellung in Rom*. (O Rimskoj izložbi 1911.). Agramer Tagblatt, Zagreb, 27/22, 27. I. 1912, str. 6.

1913.

- 1789 **Barilli, Bruno**: *Kod Meštrovića*. (Posjet u atelijeru). Štampa, Beograd, 12/79, 1913, str. 2-3.
- 1790 **Barilli, Bruno**: *Poseta u radioni Ivana Meštrovića*. (Članak objavljen u rimskoj „Tribuni“, a pretiskan iz „Riječkog novog lista“). Branik, Novi Sad, 29/56, 1913.
- 1791 **(Bone, James) J. B.**: *Some Autumn Exhibitions*. (Meštrović na Međunarodnoj izložbi u Londonu). Spectator, 8. XI. 1913.
- 1792 **Brinton, Selwyn**: (Meštrović na izložbi „Secesije“ u Rimu). International Studio, London, 50/1913, VII, str. 155-158.
- 1793 **Cavalloni, Josip**: *Meštrović. Odlomci predavanja koje je prof. J. C. držao u „Slobodnom liceju“ na Rijeci*. (Prijevod i komentar: Anastazije Pachany). Riečki novi list, Rijeka, 7/34, 8. II. 1913, str. 1-2.
- 1794 **Collings, E. H. R.**: *Modern Sculpture*. (Letter to Editor). Evening Standard, 6. XII. 1913.
- 1795 **Collings, E. H. R.**: *Modern Sculpture*. (Letter to Editor). Sunday Times, London, 8. XII. 1913.
- 1796 **D.**: *Ivan Meštrović i Vidovdanski Hram*. (Ustupanje izrade Vidovdanskog hrama Meštroviću). Mali žurnal, Beograd, 20/308, 1913, str. 1.
- 1797 **(Galogaža, Stevan) S. G.**: *Novo Meštrovićevo delo*. (Planirani Meštrovićev vodokok na Terazijama). Hrvatski pokret, Zagreb, 9/246, 25. X. 1913, str. 7-8.
- 1798 **Klimt, Gustav**: (Ivan Meštrović ?). Neues Budapest Tagblatt, Budapest, 18. III. 1913.

- 1799 **Kuzman i Damjan:** *Inkiostri Dragutin - Medenjak, Meštrović i K^o.* (O umjetnosti D. Inkiostrija). Balkan, Beograd, 2/284, 1913, str. 1.
- 1800 **Maraini, Antonio:** *Rodin i Meštrović. Sa rimske izložbe „Secesije“. Iz rimske „Tribune“.* (Poprsje L. Bistolfija). Riečki novi list, Rijeka, 7/114, 13. V. 1913, str. 2-3.
- 1801 **Marušić D(avidović), Filip:** *Mali Ivo. Pismo Ivanu Meštroviću.* (Iz knjige „Prelomljeno granje“). Savremenik, Zagreb, 8/6, 1913, str. 348-349.
- 1802 **(Matoš, Antun Gustav):** *Cijenjeni gosp. uredniče!* (Odgovor na čl. Strajnića i Pavačića o Meštroviću i Frangešu). Narodne novine, Zagreb, 79/149, 1. VII. 1913, str. 3. Pretiskano: Sabrana djela, knj. XVII, Zagreb, s. a., str. 292-293.
- 1803 **Matoš, A(nton) G(ustav):** *Hrvatski nacionalizam.* (Srpski nacionalizam i Hrvati). Obzor, Zagreb, 29. VI. 1913, br. 175. Pretiskano: Sabrana djela, knj. XVII, Zagreb, s. a., str. 282-287.
- 1804 **Matoš, A(nton) G(ustav):** *Pjesma pobjednica.* (O srpskoj kosovskoj ideologiji). Obzor, Zagreb, 27. IV. 1913, br. 113. Pretiskano: Sabrana djela, knj. XVII, Zagreb, s. a., str. 269-276.
- 1805 **Matoš, Antun Gustav:** *Policija i umjetnost.* Polemika Matoša s K. Strajničem). Narodni list, Zadar, 52/56, 12. VII. 1913, str. 2. Pretiskano: Sabrana djela, knj. XVII, Zagreb, s. a., str. 297-299.
- 1806 **Matoš, A(nton) G(ustav):** *Slike Miroslava pl. Kraljevića.* (Usporedba Meštrović-Kraljević). Savremenik, Zagreb, 8/69, 1913. Pretiskano: Sabrana djela, knj. XVII, Zagreb, s. a., str. 232-234.
- 1807 **(Melkus, Dragan) D. M-s.:** *Književne i umjetničke bilješke.* (Između ostaloga i o Meštroviću). Narodna obrana, Osijek, 12/176, 4. VIII. 1913, str. 1.
- 1808 **Mitrinović, Dimitrije:** *Liga za umjetničku kulturu Jugoslovenstva i Balkana.* („Odbor za organizaciju umjetničkih poslova Srbije i jugoslovenstva“ i Meštrović). Delo, Beograd, 18/2, knj. 68, 1913, str. 392-399.
- 1809 **Mitrinović, D(imitrije):** *Velikan Slovanskè Plastiky Ivan Meštrović.* (Općenito o Meštroviću). Dilo, Praha, 1913, br. 6-10.
- 1810 **Mitrinović, Dimitrije:** *Za jugoslovensku filozofiju kulture. Uz Meštrovićevo odlikovanje u vojsci.* (O umjetnosti i kulturi Jugoslavena. Medalja „Ratna spomenica“). Delo, Beograd, 18/knj. 69/1, 1913, str. 76-82; 2, str. 210-223; 3, str. 403-417.
- 1811 **Nikolajević, Boža S.:** *Je li Meštrović originalan.* (O neoriginalnosti Meštrovićeve umjetnosti, posebno Vidovdanskog hrama). Štampa, Beograd, 12/327, 1913, str. 1-2.
- 1812 **Nolva, R. de:** *Ivan Meštrović et le temple de Kosovo.* (Skulpture Kosovskog hrama na Rimskoj izložbi 1911. i makleta Hrama u atelijeru u Rimu). L'Italie, Roma, VII. 1913, br. 179.
- 1813 **(Nolva, R. de):** *Ivan Meštrović i kosovski hram.* (Članak R. de Nolve „Ivan Meštrović et le temple de Kosovo“ u „L'Italie“. Meštrovićeve djela na Rimskoj izložbi). Crvena Hrvatska, Dubrovnik, 23/28, 12. VII. 1913, str. 3.
- 1814 **Pachany, A(nastazije):** *Meštrović. Odlomci predavanja, koje je profesor J. C. držao u „Slobodnom liceju“ na Rijeci.* (Odlomci predavanja Josipa Cavallonija i komentar A. Pachanya). Riečki novi list, Rijeka, 7/34, 1913.
- 1815 **Pachany, Anastazije:** *Meštrovićev Marko.* (Odlomak o „Kraljeviću Marku“ iz Predavanja u Rijeci). Naše pravice, Varaždin, 10/14, 28. III. 1913, str. 2-4.
- 1816 **Pachany, Anastazije:** *U hramu Ivana Meštrovića.* Riečki novi list, Rijeka, 7/66, 18. III. 1913, str. 1-3; 67, 19. III, str. 1.
- 1817 **Pandurović, Sima:** *Izgled Vidovdanskog hrama.* (O projektu Vidovdanskog hrama). Pravda, Beograd, 10/283, 1913, str. 1.
- 1818 **Pandurović, Sima:** *Vidovdanski hram.* (O projektu hrama). Pravda, Brograd, 10/272, 1913, str. 1.
- 1819 **Petrović, Nadežda:** *Sa četvrte jugoslovenske izložbe u Beogradu.* (1912). Štampa, Beograd, VI-VII, 1913.
- 1820 **Popović, Vlad(imir) M.:** *Vidovdanski hram Ivana Meštrovića.* Trgovinski glasnik, Beograd, 23/232, 1913, str. 1.
- 1821 **Rosić, Vojislav M.:** *Prvo za vojsku i škole. Nekoliko umesnih primedaba.* (Meštrovićeve ideje Kosovskog hrama). Straža, Beograd, 3/280, 1913, str. 1.
- 1822 **Seton Watson, Robert William:** *Die südslavische Frage in Habsburger Reiche.* Berlin 1913. (Pogl.: Anmerkungen über kroatische Musik und Kunst, str. 162-163.).
- 1823 **Strajnić, Kosta:** *Frano Pavačić.* (O odnosu R. Frangeša i I. Meštrovića). Hrvatski pokret, Zagreb, 9 (10)/145, 26. VI. 1913, str. 2.
- 1824 **Strajnić, Kosta:** *Karakter. (Izjava u povodu napada A. G. Matoša na umjetnost I. Meštrovića).* Hrvatski pokret, Zagreb, 9/150, 2. VII. 1913, str. 3.
- 1825 **(Strajnić, Kosta) K. S.:** *Meštrovićev Kraljević Marko.* (Opis skulpture na izložbi „Medulića“ u Zagrebu). Savremenik, Zagreb, 8/5, 1913, str. 332.
- 1826 **(Strajnić, Kosta) K. St.:** *Odbor za organizaciju umjetničkih poslova Srbije i Jugoslovenstva.* (O potrebi gradnje Vidovdanskog hrama). Delo, Beograd, 69/1913, str. 155-157.
- 1827 **Strajnić, Kosta:** *Portretna umjetnost.* (O portretima Meštrovića, Bukovca, P. Jovanovića, Kraljevića). Narodne novine, Zagreb, 79/297, 24. XII. 1913, Božićni prilog, str. 4-5.
- 1827a **Strajnić, Kosta:** *Umjetnost i diktatura.* (Kritika Kršnjavoga, i u vezi s Meštrovićem). Novosti, Zagreb, 1913, br. 196, 197, str. 3, 2-3.
- 1828 **Strajnić, Kosta:** *Umjetnost u Južnih Slovena. Prigodom IV. jugoslovenske izložbe u Beogradu.* Srbobran, kalendar, Zagreb, 1913, str. 99-118.
- 1830 **(Strajnić, Kosta):** *Za nacionalnu umjetnost.* Predavanje Koste Strajnića u Umjetničkom paviljonu. (U Zagrebu). Hrvatski pokret, Zagreb, 9 (10)/152, 4. VII. 1913, str. 2-3.
- 1831 **Strajnić, Kosta:** *Za našu umjetničku kulturu.* (Za Meštrovićev Vidovdanski hram. Kulturne akcije u Srbiji). Srpski književni glasnik, Beograd, 31/11-12, 1.-16. XII. 1913, str. 902-911.
- 1832 **Valić, Lj(ubiša S.):** *Kosovski hram.* Novosti, Zagreb, 21/306, 1913, str. 2; 313, str. 2.
- 1833 **(Valić, Ljubiša S.) Lj. V.:** *Meštrović.* (Nastojanje gradnje Kosovskog hrama). Novosti, Beograd, 21/320, 1913, str. 2.
- 1834 **XX:** *Naša narodna poezija.* (Odras u djelima I. Meštrovića). Sloboda, Split, 9/80, 7. IV. 1913, str. 1-2.
- 1834a **Afera Matoš-Strajnić pred sudom.** (Osuda Matoša zbog plaćene kritike Meštrovića). Novosti, Zagreb, br. 212, 7. VIII. 1913, str. 3.
- 1835 **Četvrta jugoslovenska izložba u Beogradu.** Vardar (kalendar), 8/1913, str. 69-72.
- 1835a **G. Ivan Meštrović.** (Oporavljena zdravlja; sa ženom u Splitu. Bilj.). Naše jedinstvo, Split, 2. IX. 1913.
- 1835b **G. I. Meštrović.** (Otputovao u Beograd. Načinio drveni model Kosovskog hrama, piše beogradski „Branik“. Bilj.). Naše jedinstvo, Split, 23. IX. 1913.,
- 1836 **Ivan Meštrović povratio se je iz Rima...** (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 52, 6. VIII. 1913.
- 1837 **Kosovski hram.** (Određivanje velike svote za gradnju Meštrovićevog „Kosovskog hrama“). Balkan, Beograd, 2/288, 1913, str. 1.

- 1838 *Kosovski hram*. (Predračun za gradnju). Zemljoradnička zadruha, Beograd-Smederevo, 19/22-24, 1013, str. 669-670.
- 1839 *Meštrović i Austrija. Zašto je Meštrović otišao iz Austrije*. Mali žurnal, Beograd, 20/93, 1913, str. 1.
- 1840 *Meštrovićev dar gradu Šibeniku*. (Medulićeva bista. Bilj.). Obzor, Zagreb, 54/87, 1. IV. 1913, str. 2.
- 1841 *Meštrovićevo djelo*. (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 52, 15. X. 1913.
- 1842 *Model za Kosovski hram*. (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 52, 16. VIII. 1913.
- 1843 *Nacionalizam u Dalmaciji*. (U povodu Meštrovićeva pisma bečkom „Zeit“u o suštini sukoba Austrije i Srbije. Iz sarajevskog „Naroda“). Trgovinski glasnik, Beograd, 23/21, 1913, str. 4.
- 1843a *Predavanje o suvremenoj umjetnosti*. (K. Strajnić o Meštroviću). Hrvatski pokret, Zagreb, 10. V. 1913, br. 207.
- 1914.**
- 1844 **Aitken, Charles**: *Ivan Meštrović* (O Meštroviću u povodu objavljivanja talijanske revije „L'Eroica“ posvećene njemu). Burlington Magazine for Connoisseurs, London, 26/144, 1914-1915, str. 259-260.
- 1845 **Amfiteatroff, Alessandro**: *Serbia e Italia*. (Odnosi Srbije i Italije. Spominje Meštrovića kao Srbina). L'Eroica, La Spezia, 4/2, sv. II-III, 1914, str. 83-98.
- 1846 **Angeli, Diego**: *L'Esposizioni di Venezia. La scultura*. (O Meštrovićevim skulpturama na XI. Biennaleu u Veneciji). Giornale d'Italia, Roma, 4. V. 1914, str. 3.
- 1847 **Bistolfi, Leonardo**: *Il sogno di pietra*. (O Meštrovićevoj skulpturi). L'Eroica, La Spezia, 4/2, sv. II-III, 1914, str. 33-40.
- 1848 **Borisavljević, (Milutin) Dr.**: *Meštrovićev Vidovdanski hram*. (Kritika Hrama kao arhitekture). Srpski tehnički list, 20. IV. 1914, br. 14-16, str. 113-117; 27. V., br. 17, str. 130-132.
- 1849 **Borisavljević, Milutin**: *Meštrovićev Vidovdanski hram*. (Priopćio Jaroslav Šugh). Vijesnik, Nova Gradiška, 1/6, 1. VI. 1914, str. 74-79.
- 1850 **Br. K.**: *XI. internacionalna izložba umjetnosti grada Venecije*. (Opširnije o Meštrovićevoj dvorani na Biennaleu). Obzor, Zagreb, 57 (55)/207, 29. VII. 1914, str. 2-3. Pretiskano: Venecijanski Biennale i jugoslavenska moderna umjetnost 1895-1988, Zagreb 1988, str. 91-92.
- 1850a **Bur**: *Na oprez sa hirovitim djeticima*. (Opširno o sporu Ojetti-Meštrović). Naše jedinstvo, Split, 12. V. 1914.
- 1851 **Collings, E(rnest) H. R.**: *Hero Tales and Legends of the Serbians*. (Letter to Editor). Athenaeum, 26. IX. 1914, str. 309.
- 1852 **Collings, E(rnest) H. R.**: *Homage to Ivan Meštrović*. (Bilješka s reprodukcijom crteža). Art News, New York, 31. X. 1914.
- 1853 **Collings, E(rnest) H. R.**: *Ivan Meštrović*. (Letter to Editor). New Weekly, 16. V. 1914.
- 1854 **Collings, E(rnest) H. R.**: *Ivan Meštrović*. (Letter to Editor). Observer, London, 3. V. 1914.
- 1855 **Collings, E(rnest) H. R.**: *Modern Sculpture*. (Letter to Editor). New Age, 15, 29. I. 1914.
- 1856 **Collings, E(rnest) H. R.**: *Outlines: A Book of Drawings*. (Usput o Meštrovićevoj umjetnosti). Artist, 1914.
- 1857 **Collings, E(rnest) H. R.**: *Serbia and Sculpture*. (Letter to Editor). Aberdeen Free Press, Aberdeen, 22. XII. 1914.
- 1858 **Collings, E(rnest) H. R.**: *Serbian Ideals*. (Letter to Editor). Near East, 16, 30. X. 1914.
- 1859 **Collings, E(rnest) H. R.**: *Slav Art*. (Letter to Editor). New Age, 17, 24. XII. 1914.
- 1860 **Collings, E(rnest) H. R.**: *Slav Art*. (Letter to Editor). Outlook, London, 21. XI. 1914.
- 1861 **Collings, E(rnest) H. R.**: *The Gallant Serbs*. (Letter to Editor). Daily Chronicle, 30. XII. 1914.
- 1862 **Cozzani, Ettore**: *Ivan Meštrović*. (Meštrović na Rimskoj izložbi 1911. O Meštrovićevoj skulpturi). L'Eroica, La Spezia, 4/2, sv. II-III, 1914, str. 49-66.
- 1863 **Doering, O.**: *Die XI. internationale Kunstausstellung in Venedig*. (Meštrović na izložbi u Veneciji). Die christliche Kunst, München, 11/1914, str. 87-96.
- 1864 **Goldstein, O.**: *Mažuranić i Meštrović u posjeti Srbohrvata. Banjaluka. Prilog rasnoj biologiji*. Narodno jedinstvo, Sarajevo, 1/25, 4. VII. 1914, str. 4; 26, str. 5; 27, str. 5; 28, str. 5.
- 1865 **Jakulić, M. T.**: *XI. Internacijonalna umjetnička izložba*. (Djela Meštrovića i drugih stranih umjetnika). Zastava, Split, 1/25, 1914, str. 1; 26, str. 2.
- 1866 **Kršnjavi, Izidor**: *Malo umjetničke kritike*. (Kritika izloženih djela Meštrovića i Babića). Hrvatski kritičar, Zagreb, 1/2, 8. III. 1914, str. 2.
- 1867 **Lago, Mario**: *Ivan Mestrovic*. (O Meštrovićevoj umjetnosti. Uvod u popis djela na mletačkom Biennaleu 1914.). Catalogo della Biennale di Venezia, Venezia, 1914, str. 28-29.
- 1868 **L(unaček, Vladimir)**: *Hrvatska umjetnost u godini 1913*. (Južnoslavenska ideja Meštrovićevog kruga umjetnika). Obzor, Zagreb, 54-55/1, 1. I. 1914, str. 1.
- 1869 **Lunaček, Vladimir**: *Naši najmlađi umjetnici*. Savremenik, Zagreb, 1914, br. 7, str. 431-436.
- 1870 **Lunaček, Vladimir**: *Petnaest godina Hrvatske umjetnosti*. Savremenik, Zagreb, 4/1914, str. 201-207.
- 1871 **M. T.**: „Kritičar“ *Ugo Ojetti*. (Kritika U. Ojettija u „Corrieru“ 23. IV. 1914. da je kipar Bourdelle uzor Meštroviću). Zastava, Split, 1/18, 1914, str. 1-2.
- 1872 **Miše, Jerolim**: *Ivan Meštrović*. Sloboda, Split, 10/59, 7. V. 1914, str. 1; 63, 12. V, str. 1; 93, 19. V, str. 1.
- 1873 **Mitrinović, D(imitrije)**: *Who should possess Trieste?* Outlook, London, 26. IX. 1914.
- 1874 **Nikolajević, Božidar S.**: *Zanimljiv sud o Ivanu Meštroviću*. Hrvatska prosvjeta, Zagreb, 1/1, I. 1914, str. 57-58.
- 1875 **Ojetti, U.**: *L'undecima Biennale veneziana*. (Kritika Meštrovićeve skulpture i makete Vidovdanskog hrama). Corriere della Sera, Milano, 23. IV. 1914, str. 3.
- 1876 **p.**: *Polemika o Meštroviću*. (Rasprava o Meštroviću u povodu Međunarodne izložbe u Veneciji). Obzor, Zagreb, 57 (55)/126, 8. V. 1914, str. 1.
- 1877 **Re, Emilio**: *From Abroad: Rome*. New Weekly, 9. V. 1914.
- 1878 **s.**: *Otvorenje jedanaeste izložbe umjetnosti u Mlecima*. Obzor, Zagreb, 57 (55)/113, 25. IV. 1914, str. 2.
- 1879 **S. T.**: *Meštrović*. (U povodu izlaganja u Veneciji). Književne novosti, Zagreb, 1/17, 16. V. 1914, str. 240-241.
- 1880 **Strajnić, Kosta**: *Meštrović*. (Kritike Meštrovića i afera Meštrović-Ojetti na izložbi u Veneciji). Književno novosti, Zagreb, 1/17, 16. V. 1914, str. 240-241.
- 1881 **Strajnić, Kosta**: *Za jugoslavensku umjetničku kulturu*. (Osnivanje „odбора za organizaciju jugoslovenskih umjetničkih poslova“ u Beogradu. Meštrović, Plečnik, Krizman i drugi). Književne novosti, Zagreb, 1/4, 14. II. 1914, str. 62-63; 5, 21. II, str. 78-79; 6, 28. II, str. 94-95; 8, 14. III, str. 124-125.
- 1882 **Strzygowski, Joseph**: *Hrvati u bečkoj „Secesiji“*. (Iz kritika u „Die Zeit“ 1914.). Hrvatski pokret, Zagreb, 10 (11)/31, 31. I. 1914, str. 5.

- 1883 **Strzygowski, Josef:** *Jungoesterreich in der Secession.* (Babić i Krizman na izložbi u Beču. Usporedba s Meštrovićem). Die Zeit, Wien, 24. I. 1914.
- 1884 **Šugh, Jaroslav:** *Meštrovićev Vidovdanski hram.* Kritika arhitekta Dr. Borisavljevića. Iz „Srpskog tehničkog lista“. Vijesnik, Nova Gradiška, 1/6, 1. VI. 1914, str. 74-79.
- 1885 **Tabain-Šantić, V.:** *U oči Meštrovićeve izložbe.* (Uoči splitske izložbe. Uspjesi u inozemstvu). Naše jedinstvo, Split, 21/66, 23. VII. 1914, str. 1-2.
- 1886 **Vd.:** *Izložba u Veneciji.* (Meštrovićevo sudjelovanje). Hrvatska rieč, Šibenik, 10/940, 1914, str. 1-2.
- 1887 *A Servian Modern.* (Međunarodna umjetnička izložba u Veneciji). Observer, London, 26. IV. 1914.
- 1888 *Afera Meštrović-Ojetti.* (Kritika o Rimskoj izložbi). Hrvatski pokret, Zagreb, 10 (11)/126, 9. V. 1914, str. 5.
- 1889 *Afera Meštrović-Ojetti.* (U vezi s izložbom u Veneciji). Književne novosti, Zagreb-Rijeka, 1/17, 16. V. 1914, str. 242.
- 1889a *Dr. Iljadica o aferi Meštrović-Tartaglia.* (Bilj.). Naše jedinstvo, Split, 24. III. 1914.
- 1889b *G. Ivo Meštrović.* (Prispio u Split da priredi izložbu radova. Bilj.). Naše jedinstvo, 2. VII. 1914.
- 1890 *Hrvati u bečkoj Secesiji.* Obzor, Zagreb, 57(55)/35, 5. II. 1914, str. 1.
- 1890a *I. Meštrović.* (U Veneciji dana je na izložbi najveća i čitava soba za njegov Vidovdanski hram u minijaturi. Bilj.). Naše jedinstvo, Split, 19. III. 1914.
- 1891 *Ivan Meštrović...* (Bilj. dolazi u Split da priredi izložbu). Sloboda, Split, 10/103, 1. VII. 1914, str. 3.
- 1892 *Kipar Ivan Meštrović...* (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 53, 4. VII. 1914.
- 1893 *Meštrović na mletačkoj izložbi.* (Ojettijeva usporedba Meštrović-Bourdelle). Obzor, Zagreb, 57 (55)/117, 29. IV. 1914, str. 1.
- 1894 *Meštrovićev „Leonardo Bistolfi“.* (Tal. kritičar Maraini). Savremenik, Zagreb, 9/1, I. 1914, str. 62.
- 1895 *Meštrovićeva fontana u Beogradu.* (Narudžba fontane na Terazijama u Meštrovića. Bilj.). Obzor, Zagreb, 57 (55)/113, 25. IV. 1914, str. 2.
- 1896 *Meštrovićeva izložba.* (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 53, 21. III. 1914.
- 1897 *Meštrovićeva izložba.* (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 53, 29. IV. 1914.
- 1898 *Meštrovićeva izložba.* (Namjera da izloži u Splitu. Bilj.). Obzor, Zagreb, 57 (55)/76, 18. III. 1914, str. 2.
- 1899 *Naši umjetnici...* (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 53, 8. IV. 1914.
- 1899a *Naši umjetnici.* (Meštrović će izlagati u Veneciji; iz Beograda otputovao u Veneciju. Bilj.). Naše jedinstvo, Split, 18. IV. 1914.
- 1900 *O Meštroviću.* (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 53, 24. III. 1914.
- 1901 (O I. Meštroviću). The Burlington Magazine, London, 26/1914-1915, 259/61.
- 1902 *Polemika o Meštroviću.* (Talijanski tisak o Meštrovićevoj izložbi u Veneciji). Obzor, Zagreb, 57 (55)/126, 8. V. 1914, str. 1.
- 1903 *Pripreme za Meštrovićevu izložbu.* (Postavljaju se radovi u foyeru kazališta. Bilj.). Sloboda, Split, 10/113, 13. VII. 1914, str. 3; 114, 14. VII. 1914, str. 3.
- 1904 *Sculpture at the Venice International Exhibition.* (Meštrović na mletačkom Biennaleu). Sphere, (?), 30. V. 1914.
- 1905 *Studio Talk: Venice.* Intern. Studio, London, 53/62, 1914, VIII, str. 244-249.
- 1915.
- 1907 **A Member of the Committee:** *M. Meštrović's Work.* (Pismo uredništvu). Times, London, 1. VII. 1915, str. 9.
- 1908 **A Pupil of Legros:** *The Meštrović Exhibition.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu 1915.). Saturday Review, 31. VII. 1915.
- 1909 **Aitken, C(harles):** *Notes: Ivan Meštrović.* Burlington Magazine, London, 26/144, III. 1915, str. 259-262.
- 1910 **Armfield, Maxwell:** *Ivan Meštrović: Sculptor. A Beauty That is Truly Strong.* (O Meštroviću u povodu izložbe u Londonu 1915.). Colour, London, VIII. 1915.
- 1912 **Birkhead, Alice:** *The Belgium of the East.* Ladies Pictorial, 21. VIII. 1915.
- 1913 **Bistolfi, Leonardo:** *Vidovdanski hram.* (Članak o Meštroviću preveden iz talij. časopisa „L'Eroica“ 1914.). U: M. Marjanović: Genij jugoslovenstva Ivan Meštrović i njegov Hram. New York (1915), str. 21-25.
- 1914 **Blaikie-Murdoch, W. G.:** *The Serbian National Sculptor.* (O Meštroviću i njegovoj umjetnosti). American Magazine of Art (Art and Progress), New York, god. 7, XII. 1915, str. 59-64.
- 1915 **(Bone, James) J. B.:** *A Genius Singleminded and Potent.* (O Meštroviću u povodu izložbe u Londonu 1915.). Manchester Guardian, Manchester, 25. VI. 1915.
- 1916 **Bone, James:** *Ivan Meštrović. Exhibition of the works of Ivan Meštrović* Jadran, Buenos Aires, 1915.
- 1917 **Bone, James:** *Meštrović and his Art.* (Predgovor katalogu izložbe. Patriotska i religiozna Meštrovićeva umjetnost). U katalogu: Exhibition of the Works of Ivan Meštrović, London 1915, str. (5-9).
- 1918 **(Bone, James) J. B.:** *Meštrović Exhibition.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu 1915.). Manchester Guardian, Manchester, 24. VIII. 1915.
- 1919 **Bone, James:** *Meštrović i njegova umjetnost.* Jugoslavenski glasnik, (?), 1/2, 15. VIII. 1915.
- 1920 **Bone, James:** *Od rimske do londonske izložbe.* (Članak prigodom otvorenja Meštrovićeve izložbe u Londonu 1915.). U: M. Marjanović: Genij jugoslovenstva Ivan Meštrović i njegov Hram. New York (1915), str. 10-15.
- 1921 **(Bone, James) J. B.:** *The International Society.* (U povodu izložbe u Londonu 1915.). Manchester Guardian, Manchester, 1. XI. 1915.
- 1922 **(Bone, James) J. B.:** *The Temple of Kosovo.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu 1915.). Spectator, 4/541, 10. VII. 1915, str. 41-42.
- 1923 **C. R.:** *The Soul of the Slav.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu 1915.). Near East, 2. VII. 1915.
- 1924 **(Collings, Ernest) H. R.:** *A Serbian Genius.* Universe, 28. V. 1915.
- 1925 **Collings, Ernest) H. R.:** *Arrogance and Culture.* (Letter to Editor). New Age, 7. I. 1915.
- 1926 **Collings, Ernest) H. R.:** *Ivan Meštrović: Sculptor.* Near East, 21. V. 1915.
- 1927 **Collings, Ernest H. R.:** *Ivan Meštrović: Sculptor of the Southern Slavs.* Colour, London, III. 1915, sv. 2, str. 72-75.
- 1928 **Collings, Ernest) H. R.:** *M. Meštrović's Work.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu 1915.). Times, London, 5. VII. 1915, str. 9.
- 1929 **Collings, Ernest) H. R.:** *Sculpture and Ivan Meštrović.* (Meštrović na jugoslavenskoj izložbi u Leedsu 1915.). The Quest, X. 1915.
- 1930 **Collings, Ernest) H. R.:** *Sculptur of the Ages.* (Letter to Editor). Observer, London, 31. I. 1915.

- 1931 **Collings, E(rnest) H. R.:** *The Meštrović Exhibition.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu 1915.). Saturday Review, 7. VIII. 1915.
- 1932 **Collings, E(rnest) H. R.:** *The Slavs.* (Letter to Editor). New Age, 11. II. 1915.
- 1933 **Collings, E(rnest) H. R.:** *The True Slav.* (Letter to Editor). Saturday Review, 2. I. 1915.
- 1934 **Collings, Ernest H. R.:** *Umjetnost kiparstva.* (Razvitak svjetske i Meštrovićeve umjetnosti. Prijevod iz časopisa „The Quest“). U: M. Marjanović: Genij jugoslovenstva Ivan Meštrović i njegov Hram. New York (1915), str. 31-36.
- 1935 **Collins Baker, C. H.:** *Meštrović.* (Meštrovićeve izložbe u Londonu 1915.). The Saturday Review, 3/115, 10. VII. 1915, str. 35-36.
- 1936 **Douglas, James:** *Lord Curzon's Translations.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu 1915.). Star, 5. VII. 1915.
- 1937 **E. N.:** *The World of Music: Violence and Power.* Birmingham Daily Post and Journal, Birmingham. 26. VII. 1915.
- 1938 **Gerrard, T. J.:** *Ivan Meštrović, the Serbian Sculptor.* Catholic World, New York, 101/1915, str. 721-733.
- 1939 **(Geyl, dr. Pieter):** *Servische beeldhouwkunst te Londen.* (O Meštrovićevoj umjetnost). Nieuwe Rotterdamsche Courant, Rotterdam, 6. VII. 1915.
- 1940 **(Gould, F. C.)** F. C. G.: *Drawing of John Redmond as Marko Kraljević.* (U povodu Meštrovićeve izlaganja u Leedsu 1915.). Westminster Gazette, London, 29. XI. 1915.
- 1941 **Gould, F. J.:** *Servia.* (Meštrović na jugoslavenskoj izložbi u Leedsu 1915.). Literary Guide, 1. X. 1915.
- 1942 **(Greig, James):** *Ivan Meštrović.* Morning Post, 24. VI. 1915.
- 1943 **H. G.:** *Ivan Meštrović.* (Meštrovićeve izložbe u Londonu 1915.). Academy, 14. VIII. 1915.
- 1944 **Henderson, John:** *Ivan Meštrović: Sculptor and Patriot.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu 1915.). Welsh Outlook, VIII. 1915.
- 1945 **I. L.:** *Ivan Meštrović.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu 1915.). Glasgow Herald, Glasgow, 4. VIII. 1915.
- 1946 **Image, Selwyn:** *M. Ivan Meštrović.* Letter to Editor. (Meštrovićeve izložbe u Londonu 1915.). Saturday Review, 17. VII. 1915.
- 1947 **Image, Selwyn:** *M. Meštrović's work.* Letter to Editor. (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu 1915.). The Times, London, 40/894, 30. VI. 1915, str. 9.
- 1948 **Jean-Aubry, G.:** *Un Artiste serbe: Ivan Mestrovich.* (O Meštrovićevoj umjetnosti). La Revue de Paris, 2, Paris, 2/22, 15. XI. 1915, str. 402-413.
- 1949 **Jedlowski, Josip:** *Ivan Meštrović u Leeds-u.* (Meštrovićevo pismo i poslanica). Domovina, Punta Arenas, 7/293, 1915, str. 1+3.
- 1950 **Jedlowski, Josip:** *Ivan Meštrović u Leedsu. Novi triumf jugoslovenske misli. Meštrovićeve poslanica.* Jadran, Buenos Aires, 1/5-6, 16. II. 1915, str. 3-4.
- 1951 **K.:** *Servische Kunst.* (O Meštrovićevoj umjetnosti). De Amsterdammer, Amsterdam, 28. II. 1915.
- 1951a **Kara, (Ljudevit):** *Meštrović.* Novosti, Zagreb, 1915, 9/205, str. 2.
- 1952 **Kara, Ljudevit:** *Stahl o Meštroviću.* (Fitz Stahl u „Berliner Tagblattu“ o Meštroviću na izložbi u Londonu). Novosti, Zagreb, 9/206, 25. VII. 1915, str. 3.
- 1953 **Kargačin, Ivan:** *Ivan Meštrović.* Hrvatska, Zagreb, 7. VIII. 1915, br. 1129, str. 3.
- 1953a **Konody, P. G.:** *Meštrović exhibition at South Kensington.* The Observer, 6/475, 27. VI. 1915, str. 9.
- 1954 **(Konody, P. G.):** *Second only to Rodin.* Daily Express, London, 25. VI. 1915.
- 1955 **L. W.:** *The Spiritual Message.* (O Meštroviću u povodu izložbe u Londonu 1915.). Country Life, London, 30. VI. 1915.
- 1956 **Lavery, John - Ricketts, C. - Sargent, John S.:** *M. Meštrović's Work.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu 1915.). Times, London, 2. VII. 1915, str. 9.
- 1957 **Lewis, Wyndham** (izd.): (The name of Meštrović appears among the „Blasted“). Blast, VII. 1915, br. 2, str. 92.
- 1958 **Little, James Stanley:** *Art at the Victoria and Albert Museum and elsewhere.* („Istina o Meštroviću i još o nekima drugima“). West Sussex Gazette, 22. VII. 1915, str. 6.
- 1959 **(Lloyd, A. W.)** A. W. L.: *Drawings of Lord Robert Cecil and H. J. Tehhant, in the manner of figures by Meštrović.* (U vezi s Meštrovićeve izložbom u Londonu 1915.). Punch, 7. VII. 1915, str. 33.
- 1960 **Low, Sydney** (izdavač): *The Spirit of the Allied Nations.* (?) 1915. (Između ostaloga i o Meštroviću).
- 1961 **Lunaček, Vladimir:** „Katolički list“ i Strossmayerov spomenik. Savremenik, Zagreb, 10/1-2, 1915, str. 77-78.
- 1962 **Manson, J. B.:** *M. Meštrović's work.* Times, London, 3. VII. 1915, str. 9.
- 1963 **(Marriott, Charles)** C. M.: *A Serbian Sculptor.* Evening Standard, 4. III. 1915.
- 1964 **Marriott, Charles:** *Great Serbian Sculptor.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu 1915.). Standard, 29. VI. 1915.
- 1965 **(Marriott, Charles)** C. M.: *Ivan Meštrović.* Evening Standard, 21. VI. 1915.
- 1966 **Marriott, Charles:** *Ivan Meštrović.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu 1915.). Evening Standard, 25/376, 25. VI. 1915, str. 7.
- 1967 **Marriott, Charles:** *The International Society.* (O Meštrovićevoj izložbi u Leedsu 1915.). Country Life, London, 13. XI. 1915.
- 1968 **Marriott, Charles:** *The Right to Caricature.* (U povodu Meštrovićeve izlaganja u Leedsu 1915.). Country Life, London, 20. XI. 1915.
- 1969 **Mew, Egan:** *Art Memories of Former Wars and Ancient Serbian Slaveries.* (U povodu Meštrovićeve izložbe u Londonu 1915.). Bystander, 18. VIII. 1915.
- 1970 **Mijatovich, C.:** *Ivan Meštrović: Serbian Sculptor.* Queen, London, 22. V. 1915.
- 1971 **Mitrinović, D(imitrije):** *Servische Toekomstidealen.* (O Meštrovićevoj umjetnosti). De Amsterdammer, Amsterdam, 28. II. 1915.
- 1972 **Muirhead, J(ames) F.:** *A Servian Artist.* The Nation, London, god. 101, 5. VIII. 1915, str. 169.
- 1973 **(Murry, John Middleton)** J. M. M.: *Ivan Meštrović, the Sculptor of the Southern Slavs.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu 1915.). Westminster Gazette, London, 6/881, 29. VI. 1915, str. 2.
- 1974 **(Murry, John Middleton)** J. M. M.: *Meštrović y la Preense Inglesa.* (Citati engleskog tiska o Meštroviću. Španjolski). Domovina, Punta Arenas, 7/278, 1915, str. 1; 279, str. 3.
- 1975 **N. H.-T.:** *Sculpture and Pictures.* O Meštrovićevoj izložbi u Londonu 1915.). Ladies's Pictorial, 3. VII. 1915.
- 1976 **Petrovitch, W. M.:** *Serbia, Her People, History and Aspirations.* (Između ostaloga i o Meštroviću). (London ?), 1915.
- 1977 **Phillips, Claude:** *A Slav Sculptor.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu 1915.). Daily Telegraph, London, 18/786, 28. VI. 1915, str. 7.

- 1978 **Phillips, Claude:** *Meštrovićeva izložba u Londonu. „Najsnažnija pojava u modernoj umetnosti Evrope.“* (Članak preveden iz „Daily Telegrapha“). Politika, Beograd, 12/4074, 1915, str. 1-2.
- 1979 **Pica, V(ittorio):** *Artisti contemporanei: Lo scultore del popolo Serbo.* (Život i djela I. Meštrovića. Brojne reprodukcije skulptura). Emporium, Bergamo, 42/252, XII. 1915, str. 403-420.
- 1979a **Phillips, Claude:** *Grosvenor Gallery. International Society of Sculptors, Painters & Gravers.* Daily Telegraph, 18/892, 29. X. 1915, str. 5.
- 1979b **Quex:** *Round About London.* Evening Notes, 10/500, 3. VII. 1915, str. 2.
- 1980 **Richmond, Wilfred:** *The Passion of Patience.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu 1915.). Commonwealth, New York, VIII. 1915.
- 1981 **Ross, Robert:** *A Monthly Chronicle: Meštrović.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu 1915.). Burlington Magazine for Connoisseurs, London, 27/1915, VIII, str. 205-211.
- 1982 **Rutter, Frank:** *A Serbian Sculptor.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu 1915). Sunday Times, London, 4/812, 27. VI. 1915, str. 18.
- 1983 **Rutter, Frank:** *The Meštrović's Exhibition in Leeds.* (Meštrović na izložbi jugoslavenskih umjetnika u Leedsu). Yorkshire Observer, Leeds, 13. XII. 1915.
- 1984 **(Sadler, Michael T. H.)** M. T. H. S.; *Meštrović.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu). Manchester Guardian, Manchester, 23. VIII. 1915.
- 1985 **Seton Watson, R(obert) W(illiam):** *Italy and the Southern Slavs.* (Pismo uredništvu). The Times, London, 23. IV. 1915, str. 9.
- 1986 **Seton Watson, R(obert) W(illiam):** *Meštrović and the Jugoslav Idea.* (Predgovor kataloga izložbe. Životopis. Patriotska ideja Meštrovićevih djela). U katalogu: Exhibition of the Works of Ivan Meštrović, London 1915, str. (11-14).
- 1987 **Seton Watson, R(obert) W(illiam):** *The Balkans, Italy and the Adriatic.* (Između ostaloga i o Meštroviću). (London ?) 1915.
- 1988 **-Seton Watson, R(obert) W(illiam):** *The Spirit of the Serb.* (Između ostaloga i o Meštroviću). (London ?) 1915.
- 1989 **Short, Ernest:** *The Sculptures of Meštrović.* Morning Post, 19. VII. 1915.
- 1990 **S(piemann), M. H.:** *The Serbian Sculptor.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu). Daily New and Leader, London, 26. VI. 1915.
- 1991 **Squire, J. C.:** *The Serbo-Croat Sculptor. Born to Work on a large Scale.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu). The New Statesman, 3. VII. 1915.
- 1992 **Storer, Edward:** *Ivan Meštrović: Sculptor.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu). The New Witness, 6, 1. VII. 1915, str. 207.
- 1992a **Strajnić, Kosta:** *Mlada umjetnička generacija.* (O Meštrovićevoj nacionalnoj umjetnosti). Savremenik, Zagreb, 1915, br. 11-12, str. 426-429.
- 1993 **Strajnić, Kosta:** *Umjetnost Meštrovića.* (O Meštrovićevom „Vidovdanskom hramu“). Savremenik, Zagreb, 10/3-4, 1915, str. 113-121.
- 1994 **(Travers Hyndman, Rosalind)** R. T. H.: *A Great Servian Sculptor.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu). Justice, 12. VIII. 1915.
- 1995 **Tucić, S. P.** (Pogovor D. Mitrinovića): *The Slav Nations.* (Između ostaloga i o Meštroviću). (London ?), 1915.
- 1996 **Tweed, John:** *The Meštrović Exhibition.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu). Saturday Review, 31. VII. 1915.
- 1997 **Ujević, Augustin:** *Pred Kosovskim hramom. I. Meštrović i jugoslovenska intuicija.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu). Pijemont, Beograd, 5/199, 1915, str. 1; 200, str. 1; 201, str. 1-2.
- 1998 **Ujević, Tin:** *Pred Kosovskim hramom. I. Meštrović i jugoslovenska intuicija.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu). Pokret, Zagreb, 29. VIII. 1915.
- 1999 **V. V.:** *Engleska kritika Meštrovićeve izložbe.* (Diskusija u „Timesu“). Delo, Beograd, 20/2, knj. 74, 1915, str. 91-94.
- 2000 **W. R.:** *The Meštrović Exhibition.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu). Universe, 23. VII. 1915.
- 2001 **Wallis, Whitworth:** *M. Meštrović's work.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu). The Times, London, 40/896, 2. VII. 1915, str. 9.
- 2002 **(Weaver, Lawrence)** L. W.: *Meštrović and the Spirit of Serbia.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu). Country Life, London, god. 38, 31. VII. 1915, str. 168-170.
- 2003 **(Wood, Martin T.)** T. M. W.: *Shepherd Boy Sculptor.* Daily Mail, 17. VI. 1915.
- 2004 *A Daring and Original Technique.* (O Meštroviću u povodu izložbe u Londonu). The Nation, London, 3. VII. 1915.
- 2005 *A Great Slav Sculptor.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu). Challenge, London. 3. IX. 1915.
- 2006 *A Great Slav Sculptor.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu 1915). Times, London, 26. VI. 1915, str. 11.
- 2007 *A Great Serb Sculptor.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu). Statesman, Calcutta, 5. VII. 1915.
- 2008 *A Great Serbian Sculptor.* (O Meštroviću u povodu izložbe u Londonu). Nottingham Guardian, 25. VI. 1915.
- 2009 *A Great Serbian Sculptor and Patriot.* (O Meštroviću na jugoslavenskoj izložbi u Leedsu). Yorkshire Post, Leeds, 1. X. 1915.
- 2010 *A Meštrović Statue for South Kensington.* (O Meštroviću u povodu izložbe u Londonu). Manchester Guardian, Manchester, 31. VIII. 1915.
- 2011 *A Serbian Genius.* Nottingham Guardian, Nottingham, 21. VI. 1915.
- 2012 *A Serbian Sculptor.* Nation, London, 17, 3. VII. 1915, str. 445-447.
- 2013 *A Serbian Sculptor's Exhibition.* (O Meštroviću u povodu izložbe u Londonu). Times, London, 24. VI. 1915, str. 7.
- 2014 *A Slav Sculptor.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu). Glasgow Herald, Glasgow, 19. VI. 1915.
- 2015 *A Titanic Sculptor.* (Meštrovićeva izložba u Londonu). Public Opinion 9. VII. 1915.
- 2016 *„Advanced“ Art: A Protest.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu). Academy, 3. VII. 1915.
- 2017 *Art in London: Ivan Meštrović, Sculptor.* (Meštrovićeva izložba u Londonu). Architect, 94, 2. VII. 1915, str. 15.
- 2018 *Art Notes.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu). Asiatic Review, VIII. 1915.
- 2019 *Artists and Professors. Leader.* (Izveštaj o kritici Meštrovićevih djela na izložbi u Londonu). Times, London, 5. VII. 1915, str. 9.
- 2020 *Arts and Crafts.* (Meštrovićeva izložba u Londonu). Times of India, 21. VII. 1915.
- 2021 *Autoritratto in bronzo di Ivan Mestrovic.* Cronaca delle Belle Arti, god. 2, VII. 1915, str. 15 (50).
- 2022 *Carved on the plaster: Religious pieces by the sculptor Mestrovic, of the one-man show.* (U povodu izložbe u Victoria & Albert Museum u Londonu). The Sketch Supplement, London, 7. VII. 1915, str. 6-7.

- 2023 *Culture of a Peasant Nation.* (O Meštroviću). The Literary Digest, New York, 51/159-160, 24. VII. 1915.
- 2024 (Dopis o otvorenju Meštrovićeve izložbe u Londonu u Victoria & Albert Museumu). Jugoslavenski glasnik, 1/1, 1. VIII. 1915.
- 2025 *Equestrian statue of Marko Kraljević. Current Art Topics.* Fine Arts Journal, 33/1915, IX. mj., str. 403.
- 2026 *Exhibition at South Kenstington.* Aberdeen Free Press, Aberdeen, 29. VI. 1915.
- 2027 *Exhibition of the works of Ivan Mestrovic. Victoria and Albert Museum.* Review of the Principal Acquisition During the Year 1915, London, ljetu 1915.
- 2027a *Famous Serbian Sculptor in Leeds.* The Yorkshire Observer, Leeds, 16/201, 6. X. 1915, str. 10.
- 2027b *From Shepherd Boy to Prophet and Leader.* The Daily Chronicle, 16/642, 19. VI. 1915, str. 3.
- 2028 *Fury and Purpose.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu). Weekly Cape Times, Cape Town, 6. VIII. 1915.
- 2029 (Govor R. Cecila na otvorenju izložbe I. Meštrovića u Londonu). Grazer Tagespost, Graz, 30. VI. 1915.
- 2030 *Grafton Galleries. Addition to Serbo-Croatian Exhibition of new works by Meštrović.* Times, London, 26. VI. 1915, str. 11.
- 2031 *Interview with Mestrovic.* (U vezi s izložbom u Londonu). T.P's. Weekly, 26, 24. VI. 1915, str. 77-78.
- 2032 *Ivan Meštrović.* The Academy, London, god. 89, 1915, str. 110.
- 2033 *Ivan Meštrović.* Westminster Gazette, London, 29. VI. 1915.
- 2034 *Ivan Meštrović in Leeds.* (O Meštroviću na jugoslavenskoj izložbi u Leedsu). Yorkshire Weekly Post, Leeds, 9. X. 1915.
- 2035 *Ivan Meštrović.* Report of Address at Leeds. (Izložba u Leedsu). Nottingham Daily Express, Nottingham, 17. X. 1915.
- 2036 *Ivan Meštrović u Leeds.* (Meštrovićeve izložba u Engleskoj. Meštrovićeve poruka). Domovina, Punta Arenas (Chile), 7/293, 20. XII. 1915, str. 1-2.
- 2037 (Izložba Ivana Meštrovića u Londonu). Srpske novine, Beograd, 82/222, 1915, str. 1.
- 2038 (Izveštaj o otvorenju Meštrovićeve izložbe u Londonu). Liverpool Daily Post, Liverpool, 25. VI. 1915.
- 2039 (Izveštaj o otvorenju Meštrovićeve izložbe u Londonu). Morning Post, London, 25. VI. 1915.
- 2040 (Izveštaj o otvorenju Meštrovićeve izložbe u Londonu). Times, London, 25. VI. 1915, str. 11.
- 2041 (Izveštaj o predavanju D. Mitrinovića o umjetnosti Južnih Slavena na Sveučilištu u Leedsu i Poruka Ivana Meštrovića). Manchester Guardian, 6. X. 1915.
- 2042 (Izveštaj o predavanju D. Mitrinovića o umjetnosti Južnih Slavena na Sveučilištu u Leedsu i Poruka Ivana Meštrovića). Yorkshire Post, Leeds, 6. X. 1915.
- 2043 (Izveštaj o predavanju D. Mitrinovića o umjetnosti Južnih Slavena na Sveučilištu u Leedsu i Poruka Ivana Meštrovića). Yorkshire Observer, Leeds, 6. X. 1915.
- 2044 *Jugoslavenski Odbor.* (U Londonu). Jadran, Buenos Aires, 1/2, 18. XI. 1915, str. 3.
- 2045 *Lord Cecil i Meštrović.* (Iz „Tagesposta“, Graz). Hrvatski pokret, Zagreb, 11 (12)/161, 12. VII. 1915, str. 3.
- 2046 *Mestrovic: A Sensation of London's Apathetic Art Season.* Arts and Decoration. sv. 6, XI. 1915, str. 34.
- 2047 *Mestrovic Serb Sculptor.* Art News, New York, 13/35, 1915, str. 1, 3.
- 2048 *Mestrovic Statue for the Nation.* („Banović Strahinja“ u Victoria and Albert Museumu). Globe, 3. VIII. 1915, sv. 15.
- 2048a *Mestrovic's Sculpture at the Leeds Gallery.* The Yorkshire Post, Leeds, 21/363, 9. XII. 1915, str. 9.
- 2049 *Meštrović.* Manchester Guardian, Manchester, 18. VI. 1915.
- 2050 *Meštrović.* (Vijest Fritza Stahla u berlinskom „Tagblattu“ o Meštrovićevoj izložbi u Londonu). Novosti, Zagreb, 9/200, 1915, str. 2; 205, 24. VII, str. 2.
- 2051 *Meštrović Exhibition at South Kensington.* (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu). Observer, London, 27. VI. 1915.
- 2052 *Meštrović in South Kensington.* (Meštrovićeve izložba u Londonu). Tablet, 3/921, 30. VII. 1915, str. 6..
- 2053 *Meštrović Iván horvát szobrász, szül.* (Kratki biografski podaci). Révai Nagy Lexikona, XIII. Budapest 1915, str. 661-662.
- 2054 *Meštrović's Sculpture at the Leeds Art Gallery.* Yorkshire Post, Leeds, 9. XII. 1915.
- 2055 *Meštrović y la prensa inglesa. Un gigante entre los escultores. Ivan Meštrović, el pastor serbio-croata.* (Iz „Evening News“ i „Westminster Gazette“). Domovina, Punta Arenas, 7/278, 1915.
- 2056 (Meštrovićeve izložba u Londonu). Journal of the Royal Society of Arts, London, 30. VII. 1915.
- 2057 *Meštrovićeve izložba u Londonu.* (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 54, 2. VI. 1915.
- 2058 *Meštrovićeve izložba u Londonu.* (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 54, 17. VII. 1915.
- 2059 *Meštrovićeve izložba u Londonu.* (Politički značaj izložbe prema „Timesu“). Ratni dnevnik, Solun-Kragujevac, 2/343, 1915, str. 4.
- 2060 *Meštrović.* (Bilj.). Narodni list, Zadar, god. 54, 31. III. 1915.
- 2061 *Mourning widow.* Victoria and Albert Museum Review of the principal acquisitions during the year, London, 1915, repr. 66, 67.
- 2062 *Niemci o Meštrovićevoj izložbi u Londonu.* (Bilj.) Narodni list, Zadar, god. 54, 31. VII. 1915.
- 2063 (O I. Meštroviću). American art news, New York, 13/1914-1915, br. 35, str. 1,3.
- 2064 (O I. Meštroviću). Current Opinion, 59/194-195, IX. 1915.
- 2065 (O I. Meštroviću). Emporium, Bergamo, 42/20, 1915, str. 402.
- 2066 (O I. Meštroviću). Literary Digest, New York, god. 51, 24. VI. 1915, str. 159-160.
- 2067 (O I. Meštroviću). The Burlington Magazine, London, 27/11, 1915, str. 205.
- 2068 (O izložbi u South Kensingtonu u Londonu). Science Monitor, Boston, 13. XI. 1915.
- 2069 (O Meštrovićevoj izložbi u Leedsu). Yorkshire Evening Post, Leeds, 6. X. 1915.
- 2070 (O Meštrovićevoj izložbi u Leedsu). Yorkshire Post, Leeds, 4. X. 1915.
- 2071 (O Meštrovićevoj izložbi u Leedsu). Yorkshire Observer, Leeds, 6. X. 1915.
- 2072 (Meštrovićeve izložba u Londonu u Victoria and Albert Museumu). Christian Science Monitor, Boston (SAD), 13. XI. 1915.
- 2073 (O Meštroviću u povodu izložbe u Londonu). Jugoslavenska njiva, Zagreb, 18/1915, str. 287.
- 2074 (O Meštroviću u povodu izložbe u Londonu). Morning Post, London, 25. VI. 1915.
- 2075 (O Meštroviću u povodu izložbe u Londonu). The Welsh Outlook, VIII. 1915.

- 2076 (O Meštroviću u povodu izložbe u Londonu). The Westminster Gazette, London, 29. VI. 1915.
- 2077 *Our Art Critic: A Giant among Sculptors*. (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu). Evening News, 25. VI. 1915.
- 2078 *Radovi Meštrovića*. (Bilj.). Naše jedinstvo, Split, 22/70, 27. III. 1915, str. 2.
- 2079 *Religious Reliefs by Ivan Meštrović*. Morning Post, 26. VI. 1915.
- 2079a *Report of the opening of the Meštrović Exhibition*. (Otvorenje izložbe u Londonu). Times, London, 25. VI. 1915, str. 11.
- 2080 *Sculptures by Ivan Meštrović*. (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu). Glasgow Herald, Glasgow, 26. VI. 1915.
- 2081 *Serb Art Gift*. („Banović Strahinja“ u Victoria and Albert Museum u Londonu). Pall Mall Gazette, London, 3. VIII. 1915, br. 17.
- 2082 *Serbia and its ideals*. (Govori na otvorenju Meštrovićeve izložbe u Victoria and Albert Museum u Londonu). Times, London, 40/890, 25. VI. 1915, str. 11.
- 2083 *Serbia's Rodin*. Daily Chronicle, 19. VI. 1915.
- 2084 *Shepherd Sculptor, Serbian Gift to London*. (Meštrovićev „Banović Strahinja“ u Victoria and Albert Museum u Londonu). Daily Mail, 1915, br. 18.
- 2085 *Statue by Meštrović presented to the Victoria and Albert Museum by Serbian Government*. Times, London, 31. VIII. 1915, str. 6.
- 2086 *Studio Talk: London*. (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu). Studio, London, 56/1915, VIII., str. 198-200.
- 2087 *The Art of Ivan Meštrović*. (O Meštroviću na jugoslavenskoj izložbi u Leedsu). Yorkshire Observer, Leeds, 16/256, 9. X. 1915, str. 6.
- 2088 *The Art of Ivan Meštrović*. (O Meštroviću na jugoslavenskoj izložbi u Leedsu). Yorkshire Observer, Leeds, 9. XII. 1915.
- 2089 *The Meštrović exhibition*. (Predgovor prospekta izložbe. Općenito o izložbi i Meštroviću). (London) 1915, str. (2).
- 2090 *The Meštrović Sculptures*. (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu). Pall Mall Gazette, London, 2. VII. 1915.
- 2091 *The Mystery of Meštrović*. (Meštrovićeve izložbe u Londonu). Truth, 7. VII. 1915.
- 2092 *The Royal Glasgow Institute*. (U povodu Meštrovićeve izložbe u Leedsu). Glasgow Herald, Glasgow, 30. X. 1915.
- 2093 *The Sculptures of Meštrović*. (Bilješka Ernesta Shorta „Home Counties Archaeological Society“). Morning Post, 19. VII. 1915.
- 2094 *The Slav feeling for design*. (O Meštrovićevoj izložbi u Victoria and Albert Museum u Londonu). Journal of the Royal Society of Arts, London, god. 63, 1915, str. 816-817.
- 2095 *The Temple of Kosovo*. (O Vidovdanskom hramu u povodu izložbe u Londonu). Spectator, 10. VII. 1915.
- 2096 *The Wondrous Beauty of Religious Reliefs*. (O Meštrovićevim religioznim djelima na izložbi u Londonu). Sunday Times, London, 27. VI. 1915.
- 2097 *The Works of Ivan Meštrović*. (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu). Athenaeum, 3. VII. 1915, str. 17.
- 2097a *Umjetnik Meštrović*. (Prognan iz Italije u Švicarsku nakon ulaska Italije u rat). Naše jedinstvo, Split, 26. V. 1915.
- 2098 *Un escultor servio genial*. (O Meštrovićevoj umjetnosti). Caras y Caretas, 25. XII. 1915.
- 1916.
- 2099 **Blaikie-Murdoch, W. G.**: *The Development of Sculpture in Europe*. (Kratko i o Meštroviću. Meštrović i Rodin, str. 425, repr. 423-424). Arts and Decoration, New York, 6/9. VII. 1916, str. 423-426, 447.
- 2100 **Carter, A. C. R.** (Obrada): *The Year's Art, 1916*. (Između ostaloga i o Meštroviću).
- 2101 **Cecil, Robert**: *Znameniti govor Lorda Cecilia*. (Na otvorenju Meštrovićeve izložbe u Victoria and Albert Museum u Londonu). Jadran, Buenos Aires, 2/53-58, 2. XII. 1916, str. 33.
- 2102 **Collings, E(rnest) H. R.**: *Sculpture in London*. (Letter to Editor). Sunday Times, London, 2. I. 1916.
- 2103 **Collings, E(rnest) H. R.**: *War Medals*. (Letter to Editor). Spectator, 29. VII. 1916.
- 2104 **(Donadini, Ulderiko)**: *Još jedan umjetnički kritičar! „Zdenac života“ u ratne svrhe?* (Kritika Meštrovićeve „Zdenca života“ u Hrvatskoj, 1916). Kokot, Zagreb, 1/2, 1. IX. 1916, str. 25-26,
- 2105 **(Donadini, Ulderiko)**: *Zdenac života u ratne svrhe?* Hrvatska, Zagreb, 16. VIII. 1916, br. 1468, str. 2.
- 2106 **Geyl, Pieter**: *Servische Beeldhouwkunst te London*. (Meštrovićeve izložbe u Londonu). Nieuwe Rotterdamsche Courant, Rotterdam, 6. VII. 1916.
- 2107 **Glasgow, George**: *The Prophet of Serbia's Renaissance*. (O Meštroviću u povodu izlaganja u Engleskoj 1915.). Christian Commonwealth, 12. VII. 1916.
- 2107a **(Grado-Benko, Artur)** A. Gr.: *Jedan „Savremenikov kritičar“*. (Meštrovićev kritičar K. Strajnić). Novine, Zagreb, 1916, br. 61, str. 2.
- 2108 **Groth, Chaterine D.**: (O Ivanu Meštroviću). Tidens Tegn, 27. XI. 1916.
- 2109 **„Jadran“**: *Pluma y Horca*. Jadran, Buenos Aires, 1/15, 17. II. 1916, str. 1-2.
- 2110 **Jevtić, Milan**: *Prorok nove carevine*. (O Meštroviću). Carevina. Srpski narodni kalendar, god. 1916, str. 187-207.
- 2111 **Jurković, Vinko**: *Hrvatski proljetni salon*. (Spominjanje Meštrovića). Hrvatska prosvjeta, Zagreb, 3/1-3, 1916, str. 35-37.
- 2112 **Kara, (Ljudevit)**: *Proljetni salon*. (Zagreb 1916.). Novosti, Zagreb, 10/86, 1916, str. 2; 88, str. 2; 90, str. 2.
- 2113 **Kr(klec), Gustav**: *Doprinosi iz „Proljetnog salona“*. (S izložbe mladih umjetnika, Zagreb 1916.). Novine, Zagreb, 3/75, 1916, str. 3-4.
- 2114 **Kršnjavi, Izidor**: *Hrvatski Proljetni salon. I-III*. (Zagreb 1916. Kritički o secesiji. Ne spominje Meštrovića). Narodne novine, Zagreb, 86/77-79, 4-6. 1916, str. 1-2.
- 2115 **(Leontić, Ljubo L.)** L. L. L.: *Jugoslovensko kulturno jedinstvo*. (Između ostaloga o Meštroviću i nacionalnoj umjetnosti). Jadran, Buenos Aires, 2/53-58, 2. XII. 1916, str. 28-30.
- 2116 **(Lunaček, Vladimir)** V.L.: *Hrvatski umjetnici za hrvatske junake, nemoćnike i ranjenike. Izložba u Osijeku. Proljetni salon u Zagrebu*. (O nacionalističkoj struji u hrvatskoj umjetnosti). Savremenik, Zagreb, 11/1-2, 1916, str. 123-133.
- 2117 **Lunaček, (Vladimir)**: *Proljetni hrvatski salon. I-IV*. (O Meštroviću i ostalim izlagačima). Obzor, Zagreb, 59 (57)/84, 25. III, str. 23; 87, 28. III, str. 2-3; 90, 31. III, str. 2; 95, 5. IV. 1916, str. 2-3.
- 2118 **Marjanović, Milan**: *Meštrovićeve izložbe u Londonu*. Victoria and Albert Museum. (Organizacija izložbe i otvorenje). Jadran, Buenos Aires, 2/53-58, 2. XII. 1916, str. 32-33.
- 2119 **Marjanović, Milan**: *Vidovdanski hram*. Vidovdan, (?) 1916, str. 1-6.

- 2120 **Mičić, Miće:** *Vijesti Jugoslovenskog Odbora... Ivan Meštrović...* Jadran, Buenos Aires, 1/28, 18. V. 1916, str. 5.
- 2121 **Nehajev, Milutin:** *Kroatischer Kunstfrühling Frühjahrsausstellung junger kroatischer Künstler im „Hrvatski Proljetni salon“.* Agramer Tagblatt, Zagreb, 31/104, 1916, str. 2-4.
- 2122 **-of-:** *K izložbi Proljetnog salona.* (Zagreb 1916). Narodne novine, Zagreb, 82/225, 1916, str. 1-2.
- 2123 **Pound, Ezra:** *Gaudier-Brzeska: A Memoir.* London-New York (Kritika Meštrovićeve umjetnosti) 1916, str. 151.
- 2123a **P-ro:** *Umjetnički kritičari.* (K. Strajnić brani Meštrovića). Kokot, Zagreb, 1. VIII. 1916.
- 2124 **Seton-Watson, Robert William:** *German, Slav and Magyar.* (Između ostaloga i o Meštroviću). London 1916.
- 2124a **Strajnić, Kosta:** *Izložba Jerolima Miše.* (Mišeovo oponašanje Meštrovića). Narodni list, Zadar, 1916, br. 83, str. 1.
- 2125 **Strajnić, Kosta:** *Naši „Najmlađi“.* (Hrv. proljetni salon). Narodne novine, Zagreb, 82/83, 1916, str. 5.
- 2126 **Strajnić, Kosta:** *Tomislav Krizman.* (O životu i umjetnosti T. Krizmana. Spominje i Meštrovića). Zagreb 1916.
- 2127 **Taylor, J.:** *The fifty-fourth Exhibition of the Royal Glasgow Institute of the Fine Arts.* (Spomen Meštrovića na izložbi). Intern. Studio, London, 57/1915-1916, str. 100-106.
- 2128 **Torcy, Abel (Max Blieck):** *Ivan Meštrović: an Estimate of his Art.* Yorkshire Post, Leeds, 21/405, 28. I. 1916, str. 4.
- 2129 **Will Gordon, F. R. G. S.:** *A Woman in the Balkans.* (Spominje Meštrovića). 1916.
- 2130 *A Review of the Principal Acquisitions during the Year 1915.* (Nabavljene Meštrovićeve skulpture). Victoria and Albert Museum, 1916.
- 2131 *Allies in Art.* (Spominje Meštrovića). Colour, London, 1916.
- 2132 *Ivan Meštrović.* Jadran, Buenos Aires, 1/10, 13. I. 1916, str. 2.
- 2133 *Ivan Meštrović.* Jadran, Buenos Aires, 1/37, 20. VII. 1916, str. 4.
- 2134 *Ivan Meštrović.* Slovenski jug, Beograd, br. 14, 17. VII. 1916, str. 1-2.
- 2135 *Izložbe Ivana Meštrovića u Londonu i Petrogradu.* (Priprema za izložbu u Petrogradu). Jugoslovenska država, Antofagasta-Valparaiso, 1/15, 14. V. 1916, str. 1.
- 2136 *Još jedan umjetnički kritičar.* (Kritika „Zdenca života“ u „Hrvatskoj“). Kokot, Zagreb, 1/2, 1. IX. 1916, str. 25-26.
- 2137 *Jugoslavenski odbor i engleska vlada.* Jadran, Buenos Aires, 1/20, 23. III. 1916, str. 6.
- 2138 *La palabra de Mestrovic.* Jadran, Buenos Aires, 1/10, 13. I. 1916, str. 1-2.
- 2139 *Nuestro Mestrovic y „la Prensa“.* Jadran, Buenos Aires, 1/22, 6. IV. 1916, str. 3.
- 2140 (O Ivanu Meštroviću). *La Prensa*, 29. III. 1916.
- 2141 *Serbian Art.* Bournemouth Guardian, Bournemouth (Vel. Brit.), 22. I. 1916.
- 2142 *Southern Slav Culture* (The Southern Slav Library - IV). (Između ostaloga i o Meštroviću). (?) 1916.
- 2143 *The Mancester Guardian History of the War*, Vol. IV, chap. XXVIII, (?). (Spominje se Meštrovića).
- 2144 *The sculptor's Mother; Portrait of a lady.* (Reprodukcije Meštrovićevih skulptura). Arts and Decoration, New York, 6/1916, mj. VIII, str. 424.
- 2145 *The Serbian Governement...* (Meštrovićev „Strahinić ban“ u Victoria and Albert Museumu. Bilj.). Intern. Studio, London, 57/1916, str. 28.
- 2146 *„Zdenac života“ u ratne svrhe?* (Kritika nakaznosti Meštrovićevog javnog spomenika). Hrvatska, Zagreb, 16. VIII. 1916.
- 1917.
- 2147 **Aitken, Charles** (Predgovor kataloga izložbe) Kat.: *Exhibition of Serbo-Croatian Artist*, London 1917.
- 2148 **B.:** *Štit Ivana Meštrovića.* (O Jugoslavenskom odboru). Velika Srbija, Solun, 2/497, 1917, str. 1.
- 2149 **(Bone, James) J. B.:** *Meštrović Exhibition.* (Meštrovićeve izložbe u Londonu 1915.). Manchester Guardian, Manchester, 8. XII. 1917.
- 2150 **Bone, James:** (O Meštrovićevom „Kristu“). Manchester Guardian, Manchester, 6. XII. 1917.
- 2151 **(Bone, James - Bone, Muirhead) J. B. M.:** *Ivan Meštrović, The Serbian Sculptor.* (Meštrovićeve izložbe u Londonu). Observer, London, 8. XII. 1917.
- 2152 **C. M. G.:** *Meštrović's New Works.* (O Meštroviću na izložbi srpsko-hrvatskih umjetnika u Londonu 1917.). The Queen, London, 3/705, 29. XII. 1917, str. 886.
- 2153 **Collings, E(rnest) H. R.:** *Sculpture and Carving.* (O Meštrovićevu geniju). Art and Letters, X. mj. 1917, str. 34-38.
- 2154 **Dayot, Armand:** *Quelque motes sur l'art moderne.* (Posebni broj: *La Serbie Glorieuse.* O Meštrovićevoj umjetnosti). L'Art et les Artistes, Paris, 3/1, 1917, str. 57-67.
- 2155 **Dias, B. H.:** *Art Notes: Serbo-Croatians.* (Meštrović na izložbi srpsko-hrvatskih umjetnika u Londonu 1917.). New Age, 20. XII. 1917.
- 2156 **Dučić, Jovan:** *Ivan Meštrović.* (Iz „Srpskih novina“). Jugoslovenska država, Antofagasta-Valparaiso, 2/100. 1917, str. 2.
- 2157 **Dučić, Jovan:** *Veliki srpski vajar Ivan Meštrović.* Srpske novine, Krf, 84/76, 27. VI. 1917, str. 2. Pretiskano: J. Dučić: *Jutra na Leutra - Staza pored puta.* Sabrana djela, knj. VI, Sarajevo-Beograd 1969, str. 316-317.
- 2158 **(Greig, James):** *Slav Art: Exhibition at the Grafton Galleries.* (Meštrovićeve izložbe u Londonu 1917.). Morning Post, 3. XII. 1917.
- 2159 **Holslag, Frank W.:** *Paintings at the University of Notre Dame.* Fine Arts Journal, New York, I. mj., 1917.
- 2160 **Konody, P. G.:** *Serbo-Croatian Artists at the Grafton Galleries.* (Meštrović na izložbi srpsko-hrvatskih umjetnika u Londonu 1917.). Observer, London, 6/603, 9. XII. 1917, str. 7.
- 2160a **Krleža, Miroslav:** *Hrvatska rapsodija.* (Kritika Meštrovića i Vojnovića). Savremenik, Zagreb, 1917, br. 5, str. 189-201.
- 2161 **Lunaček, Vlad(imir):** *Nesavremena savremenost. Homilija „Gričić“.* (Meštrović kao primjer naše budućnosti). Savremenik, Zagreb, 1917, br. 4, str. 78-81,
- 2162 **M. R.:** *Serbia's Claims.* The World, New York, mj. XII, 1917.
- 2163 **(Popović) Popovitch, Sava:** *The National art of Serbia.* (O jugoslavenskoj umjetnosti i Meštroviću). Cambridge Magazine, Cambridge (Vel. Brit.), 20. X. 1917.
- 2164 **Rutter, Frank:** *Serbian Art at he Grafton Galleries.* (Meštrović na izložbi srpsko-hrvatskih umjetnika u Londonu 1917.). Sunday Times, London, 9. XII. 1917.
- 2165 **Savić, V. R.:** *The Reconstruction of South-Eastern Europe.* (Spomen Meštrovića). (?) 1917.
- 2166 **Seton Watson, Robert William:** (Predgovor kataloga izložbe). Kat.: *Exhibition of Serbo-Croatian artists.* London 1917.
- 2166a **Schürer, O(skar):** *Werke von Ivan Meštrović.* Die Kunst, München, 29/1917, br. 6, str. 161-189.

- 2167 **Strajnić, Kosta:** *Naši najmladji. Predavanje Koste Strajnića.* (Rosandić, Vidović, Becić, Rački, Meštrović, Račić, Kraljević). Narodne novine, Zagreb, 83/294, 24. XII. 1917, str. 1-2.
- 2168 **Šimić, A(ntun), B(ranko):** *Impresija karikatura.* (Meštrovićeve skulpture. Uvodićeva karikatura Meštrovića). Hrvatska prosvjeta, Zagreb, 4/5-6, 1917, str. 207-210.
- 2169 **Šimić, Antun Branko:** *Namesto svih programa.* (Meštrovićeve veličina). Vijavica, Zagreb, 1. XII. 1917, str. 41-43.
- 2170 **Šimić, Antun Branko:** *Seoska literatura.* (Pohvala Meštrovića). Vijavica, Zagreb, 1. XII. 1917, str. 55-58.
- 2171 **Taylor, A. H. E.:** *The Future of the Southern Slavs.* (?) 1917. (Spomen Meštrovića).
- 2173 **Vojnović, (Ivo) J.:** *Akordi posvećeni Ivanu Meštroviću.* (O „Vidovdanskom hramu“). U Akordi, (Zagreb 1917), str. 51-59.
- 2174 **Vučetić, Mato:** *Ivan Meštrović.* (Pjesma). Srpske novine, Beograd, 84/96, 1917, str. 2.
- 2175 **Waring, L. F.:** *Serbia.* (Između ostaloga i o Meštroviću) London 1917.
- 2176 *A Serbian Sculptor: A Visit to Ivan Mestrovic in London.* Konst. (?) 6-7, 1917-1918/8-10, str. 10-12.
- 2177 *Amerikanka o Ivanu Meštroviću u norveškom listu.* Jadran, Buenos Aires, 2/69, 3. III. 1917, str. 9-10.
- 2178 *Escultor jugoslavo Juan Meštrović.* („El Mercurio“, Valparaiso, o Meštroviću). Jugoslovenska država, Antofagasta-Valparaiso, 2/109, 17 X. 1917, str. 2-3.
- 2179 *Escultor jugoslavo Juan Meštrović.* El Mercurio, Valparaiso, 17. X. 1917.
- 2180 *Ivan Mestrovic.* T. V. O., Buenos Aires, 15. IV. 1917.
- 2181 *Ivan Meštrović.* (Meštrovićeve reljefi na kući Popović u Zagrebu). Savremenik, Zagreb, 1917, str. 572.
- 2182 *Ivan Meštrović and his Art.* (U povodu izložbe srpsko-hrvatskih umjetnika u Londonu 1917.). Near East, 7. XII. 1917.
- 2183 (O I. Meštroviću). *L'art et les artistes*, Paris, 3. ratna serija, 1917-1918, br. 1, str. 57, 62, 64-67.
- 2184 (O Meštrovićevoj izložbi u Londonu). *The Queen*, London, 7. XII. 1917.
- 2185 *Pomozimo mladom umjetniku.* (Meštrovićev štićenik i pomoćnik Nikola Bodrošić). Naše jedinstvo, Split, 28. XI. 1917.
- 2186 *Reproductions: Head of Christ, Christ and the Magdalen.* Colour, London, 7/1917, XII. mj., str. 100, 118.
- 2187 *Serbo-Croatian Art.* (O Meštroviću na izložbi jugoslavenskih umjetnika u Londonu 1917.). Glasgow Herald, Glasgow, 4. XII. 1917.
- 2188 *Slavonic Art.* (Meštrović na izložbi srpsko-hrvatskih umjetnika u Londonu 1917.). National News, 9. XII. 1917.
- 2189 „T. V. O.“ *Ivan Mestrovic.* (Iz buenos-aireskog časopisa „T.V.O.“). Jugoslavija, Oruro (Bolivija), 1/11, 1917, str. 5.
- 2190 „T. V. O.“ *Ivan Meštrović.* (Iz „T. V. O.“ Buenos Aires, španjolski). Jugoslovenska država, Antofagasta-Valparaiso, 2/67, 1917, str. 3.
- 2191 *Yvan Mestrovitch - Une Cariatide, La Veuve de Guerre, la Mere de l'Artiste.* (Reprodukcije). Art et les Artistes, Paris, 22/3, 1917, str. 64-65.
- 1918.
- 2192 **Bell, Clive:** *Pot-Boilers.* (Spomen Meštrovića). Times, Literary Supplement, London, 16. V. 1918.
- 2193 **Benliure, M(ariano):** *Una Carta del Director General de Bellas Artes.* La Esfera, Madrid, 12. X. 1918.
- 2194 **(Bešević, Stevan P.)** *Petronius: Naša umetnost u Rimu.* (Meštrović, Bešević, Tartaglia, Lukić). Zabavnik, 2/17, 1918, str. 24-25.
- 2195 **Borginon, Door Jan:** *Mestrovitsj.* Wendingen, Amsterdam, 1/9, 30. IX. 1918, str. 3-9.
- 2196 **Boško, K.:** *Genij naše narodne umetnosti.* (O Meštroviću općenito). Iskra, Zagreb, 2/3, 1918, str. 21-22.
- 2197 **Chadwick, Ethel M.:** *Ivan Meštrović.* (Prikazao Vatroslav Grill). Čas, Chicago, 5/4, 1918, str. 122-126.
- 2198 **Chadwick, Ethel M.:** *Mestrovic, the Soul of Serbia: The Story of his Life as a Shepherd Boy, Sculptor and Patriot.* The Touchstone, Melbourne, god. 2, III. 1918, str. 564-573.
- 2199 **Chadwick, Ethel M.:** *The Romance of a Great Sculptor. Ivan Mechstrovitch the Shepherd-Artist.* Century, New York, god. 95, I. 1918, str. 338-345.
- 2200 **Collings, Ernest H. R.:** *Gallery of modern foreign art. Letter.* Times, London, 23. VII. 1918, str. 9.
- 2202 **Collings, E(rnest) H. R.:** *Ivan Mestrovic, the Southern Slav Sculptor.* U: C. W. Beaumont, M. T. H. Sadler: New Paths. 1918.
- 2203 **Collings, E(rnest) H. R.:** *Serbo-Croatian Art.* (Meštrović na izložbi srpsko-hrvatskih umjetnika u Engleskoj i Škotskoj 1918.). New Age, 3. I. 1918.
- 2204 **Dias, B. H.:** *Art.* (Letter to Editor). New Age, 10. I. 1918.
- 2205 **Dixon, Arthur:** *Serbian Sculpture.* (Izložba srpsko-hrvatskih umjetnika u Engleskoj. Commonwealth, New York, 1918, III.
- 2206 **Dučić, Jovan:** *Ivan Meštrović.* Jugoslavija, veliki narodni kalendar. God. 10, 1918, str. 86-88.
- 2207 **Dučić, Jovan:** *Ivan Meštrović.* (O Meštroviću umjetniku). La Patrie Serbe, Paris, 2/2, 1918, str. 66-68.
- 2208 **Dučić, Jovan:** *Veliki srpski vajar Ivan Meštrović.* (Pretiskano iz „Srpskih novina“, 1917). Ratni dnevnik, Solun-Kragujevac, 5/28, 1918, str. 111-112.
- 2209 **Francès, Josè:** *El ano artistico.* Madrid 1918. (O Meštroviću str. 311-315)
- 2210 **Francès, Josè:** *Un Gran Escultor Moderno: Viene Meštrović a Espana?* (Duži članak o Meštroviću, s reprodukcijama). La Esfera, Madrid, 5/248, 28. IX. 1918.
- 2211 **Geyl, Pieter:** *De Servische Beeldhouwer Iwan Mesjtrowietj.* (O Meštrovićevoj umjetnosti). Elsevier's Geillustreerd Maandschrift, Amsterdam, VII. 1918.
- 2212 **Geyl, Pieter:** *Ein fremdes Urteil über südslavische Künstler.* (O izložbi Meštrovića u Londonu. Iz „Nieuwe Rotterdamsche Courant“). Agramer Tagblatt, Zagreb, 33/38, 12. II. 1918, str. 3.
- 2213 **Geyl, Pieter:** *Jugoslovenska umetnost.* (Izložba Meštrovića u Londonu). Srpske novine, Beograd, 85/26, 1918, str. 3.
- 2214 **Geyl, Pieter:** *Jugoslavenska umjetnost pred stranim svijetom.* (Meštrovićeve izložbe u Londonu). Glas Slovenaca, Hrvata i Srba, Zagreb, 1/34, 13. II. 1918, str. 2.
- 2215 **Geyl, Pieter:** *Nova Meštrovićeve i Račkijeva izložba u Londonu.* Hrvatska država, Zagreb, 2/32, 12. II. 1918, str. 3.
- 2216 **Geyl, Pieter:** *Nova Meštrovićeve, Rosandićeve i Račkijeva izložba u Londonu.* Obzor, Zagreb, 59/33, 13. II. 1918, str. 2.

- 2217 **Geyl, Pieter:** *O našim umjetnicima.* (Meštrović na izložbi u Londonu). Narodni list, Zadar, 57/14, 20. II. 1918, str. 1-2.
- 2218 (**Geyl, Pieter**): *Zuid-Slavische Kunst.* (Među ostalima i o Meštroviću na izložbi u Londonu). Nieuwe Rotterdamsche Courant, Rotterdam, 25. I. 1918.
- 2219 (**Gmajner, Ivan**) A. D.: *Hrvatski umjetnici u tudjini.* (Meštrović, Rački, Dešković, Kljaković, Rosandić). Hrvatska riječ, Zagreb, 3/114, 9. V. 1918, str. 2.
- 2220 **Ibrovac, Miodrag:** *Ivan Meštrović et son Temple.* (O maketi „Vidovdanskog hrama“). La Patrie Serbe, Paris, 2/2, II. 1918, str. 57-65.
- 2221 **Kester:** *Music and Art at Bradford.* (Meštrović na izložbi srpsko-hrvatskih umjetnika u Bradfordu 1918.). Yorkshire Weekly Post, (?), 9. III. 1918.
- 2222 (**Krleža, Miroslav**) I. -ka: *Priviđenja.* (O Meštroviću i Nazoru). Obzor, Zagreb, 59/64, 21. III. 1918, str. 2.
- 2223 **Lavery, John:** *Un opinion anglaise sur Meštrović.* (Govor na konferenciji za tisak u Londonu). La Patrie Serbe, Paris, 2/2, II. 1918, str. 68-69.
- 2224 **M. P.** (Pavlović, Milivoj ?): *Une exposition yougo-slave á Gennève.* La Patrie Serbe, Paris, 2/9, 1918, 415-416.
- 2225 **Malušev, Dušan:** *Ženidba Srđe Zlopogleđe. Ivanu Meštroviću.* (Pjesma). Književni Jug, Zagreb, 1/8, knj. II, 16. X. 1918, str. 290-291.
- 2226 **Marušić, Filip D.:** *Iz života Ivana Meštrovića.* (O djetinjstvu i odlasku na nauku u Split i Beč). Književni Jug, Zagreb, 1/10-12, knj. II, 15. XII. 1918, str. 415-418.
- 2227 **Popović, Bogdan:** *L'art d'Ivan Meštrović.* (O Meštrovićevoj umjetnosti. Prijevod s engleskoga). La Patrie Serbe, Paris, 2/2, 1918, str. 49-52.
- 2228 **Popović, B(ogdan) - Ibrovac, M(iodrag) - Dučić, J(ovan):** *Meštrović et son Art.* La Patrie Serbe, Paris, 2/2, 1918.
- 2229 **Raffè, W. G.:** *An Interview with Meštrović.* (U povodu Meštrovićevih izložaba u Engleskoj i Škotskoj). Drawing, I. 1918.
- 2230 **Raffè, W. G.:** *National Religion in Art. The Work of Ivan Meštrović.* (U povodu Meštrovićevih izložaba u Engleskoj i Škotskoj 1918.), Ploughshare, London, IV. 1918.
- 2231 **Rittig, Svetozar:** *Meštrovićeva umjetnost.* Katolički list, Zagreb, 69/44, 4. XI. 1918, str. 337-339.
- 2232 **Rössler, A(rthur):** *Kritische Fragmente. Aufsätze über österreichische Neukünstler.* Wien 1918, str. 197-211.
- 2233 **„S. N.“:** *Meštrović - Rosandić.* (O izložbi u Londonu). Naše jedinstvo, Split, 25/38, 15. II. 1918, str. 2.
- 2234 **Salis, John:** *Art of To-day: The Scottish Academy and Meštrović.* (Meštrovićeve izložbe u Glasgou i Edinburghu). New Witness, 16. VIII. 1918.
- 2235 **Shanks, Edward:** *A Southern Slav Dramatist.* New Statesman, 2. III. 1918.
- 2236 (**Slijepčević**) Slepčević, **Pero:** *Umetnici u progonstvu.* (Razgovor u Rosandićevom atelijeru u Ženevi o njemu, Meštroviću i Račkome). Prosveta, almanah, Geneve, 1918, str. 176-191.
- 2237 **Smodlaka, Luka:** *Idealizam u umjetnosti. Jugoslovenska umjetnička izložba Meštrovića, Rosandića i Račkoga u Londonu.* (Iz „Jugoslovenskog svijeta“). Jugoslovenska država, Antofagasta-Valparaiso, 3/1, 1918, str. 2-4.
- 2238 **Smodlaka, Luka:** *Meštrovićeva izložba u Edinburghu.* (Iz „Jugoslovenskog svijeta“), Napred - En avant, Bizerta, 3/765, 1918, str. 3-4.
- 2239 **Stansfield, H. H.:** *Sculpture and the Sculptor's Art.* (Među ostalima i o Meštroviću). (?) 1918.
- 2240 **Strajnić, Kosta:** *Studije. Naši mladji.* (Meštrovićeva nacionalna umjetnost, str. 127). Zagreb 1918.
- 2241 **Šadr, I. D.:** *Pamjatnik mirovomu stradanju.* (O Meštroviću na Rimskoj izložbi 1911.). Tvorčestvo, Moskva (?), 1918/15.
- 2242 **Thalia How, F.:** *The Message of Meštrović.* (Meštrović na izložbi srpsko-hrvatskih umjetnika u Glasgou 1918.). Quest, 1918, IV. mj.
- 2243 **U:** *Sa Meštrovićevih izložaba.* (Engleski tisak o Meštrovićevim izložbama 1917. i 1918. u Lyonu, Londonu i Parizu). Prosveta, almanah za god. 1918, Geneve 1918, str. 192-194.
- 2244 *A Gift from Serbia to Scotland.* (Dar Srbije Škotskoj Meštrovićevog poprsja dr. Elsie Inglis). Bulletin, Glasgow, 28. V. 1918.
- 2245 *Art in Bradford.* (Meštrović na izložbi srpsko-hrvatskih umjetnika u Bradfordu 1918.). Yorkshire Observer, Leeds, 2. III. 1918.
- 2246 *Art in Bradford.* (Meštrović na izložbi srpsko-hrvatskih umjetnika u Bradfordu 1918.). Yorkshire Observer Budget, Leeds, 9. III. 1918.
- 2247 *Art Notes: A New Note in European Work.* (O Meštroviću na izložbama srpsko-hrvatske umjetnosti u Engleskoj i Škotskoj 1918.). Evening Standard, 5. I. 1918.
- 2248 *Bradford Spring Art Exhibition.* (Meštrović na izložbi srpsko-hrvatskih umjetnika u Bradfordu 1918.). Yorkshire Observer, Leeds, 4. III. 1918.
- 2249 *Bradford Spring Exhibition.* (Meštrović na izložbi srpsko-hrvatskih umjetnika u Bradfordu 1918.). Yorkshire Post, Leeds, 4. III. 1918.
- 2250 *Centre of Eternity.* (Meštrović na izložbi srpsko-hrvatskih umjetnika u Bradfordu 1918.). Saturday Westminster Gazette, London, 30. III. 1918.
- 2251 *Dr. Elsie Inglis.. Bust by M. Meštrović.* (Dar Meštrovićeve skulpture Škotskoj). Morning Post, 24. V. 1918.
- 2252 *Ein fremdes Urteil über südslavische Künstler.* (Prijevod članka iz „Nieuwe Rotterdamsche Courant“ o izložbi Meštrovića, Rosandića i Račkoga u Londonu, prenesen iz „Slovenskog naroda“). Agramer Tagblatt, Zagreb, 33/38, 1918, str. 3.
- 2253 *Exhibition of Serbo-Croat Art.* (Izložba Meštrović-Rački-Rosandić u Londonu 1917.). The Montenegrin Bulletin, Geneve, 2/2, 1918, str. 31-32.
- 2254 *Exhibition of Serbo-Croatian Artists.* (Meštrović na izložbi srpsko-hrvatskih umjetnika). Connoisseur, London, 50/1918, II. mj., str. 118-119.
- 2255 *Grafton Galleries. Addition to Serbo-Croatian Exhibition of new Works by Meštrović.* Times, London, 9. I. 1918, str. 9.
- 2256 (Ivan Meštrović). *Leterarne Tidende*, (?), III. mj., 1918.
- 2257 *Ivan Meštrović.* (Meštrović u vrijeme rata i u Švicarskoj). Zora, Split, 1/8, 28. XI. 1918, str. 2.
- 2258 *Ivan Meštrović: A Monograph.* (Najava monografije o Meštroviću). Bookman, XII. 1918.
- 2259 *Ivan Meštrović Purchase Fund.* The Connoisseur, London, 50/1918, str. 233, 239.
- 2260 *Izložba jugoslavenskih umjetnika u Ženevi.* (Meštrović radi u Rimu). Novo doba, Split, 1/86, 3. IX. 1918, str. 4.
- 2261 *Jugoslavenska umjetnost pred stranim svijetom.* (Meštrović, Rosandić i Rački na izložbi u Nizozemskoj. Iz lista „Slovenski narod“ prema „Nieuwe Rotterdamsche Courant“). Glas Slovenaca, Hrvata i Srba, Zagreb, 1/34, 1918, str. 2.
- 2262 (Jugoslavenska umjetnost. Izložba Meštrovića, Rosandića i Račkoga na austrougarskoj izložbi u Nizozemskoj 1918.). Nieuwe Rotterdamsche Courant, Rotterdam, 25. I. 1918.

- 2263 *Jugoslovenska umetnost*. (Meštrović, Rosandić i Rački na austrougarskoj izložbi u Nizozemskoj 1918, iz „Nieuwe Rotterdamsche Courant“). Srpske novine, Beograd, 85/26, 1918, str. 3.
- 2264 *Mestrovic et son art*. U: *La Patrie Serbe*. (Zbornik), Paris 1918.
- 2265 *Meštrović - Rosandić*. („N. Rotterdamsche Courant“ o jugosl. izložbi u Grafton galeriji u Londonu i o Meštroviću). *Naše jedinstvo*, Split, 25/38, 15. II. 1918, str. 2.
- 2266 *Meštrović's Sculpture*. (U povodu Meštrovićeveg izlaganja u Engleskoj i Škotskoj). *Daily Telegraph*, London, 3. I. 1918.
- 2267 *Naši umjetnici u inozemstvu*. (Meštrović izlaže u Londonu 1915. i dr.). *Narodni list*, Zadar, 57/29, 23. V. 1918, str. 1-2.
- 2268 *Neutralni listovi o južnoslavenskoj umjetnosti*. *Obzor*, Zagreb, 59/207, 15. IX. 1918, str. 2.
- 2269 *Note on late additions to Grafton Galleries Exhibition*. (O Meštrovićevom izlaganju u Londonu 1917.). *Times*, London, 9. I. 1918.
- 2270 *Note on Meštrović Fund*. *Burlington Magazine*, London, III. 1918.
- 2271 *Note on the Meštrović Fund*. *The Connoisseur*, London, god. 50, IV. 1918, str. 233, 239.
- 2272 *Nova Meštrovićeva, Rosandićeva i Račkijeva izložba u Londonu*. (1917. članak londonskog dopisnika „Nieuwe Rotterdamsche Courant“). *Hrvatska država*, Zagreb, 2/32, 1918, str. 3.
- 2273 *Nova Meštrovićeva, Rosandićeva i Račkijeva izložba u Londonu*. (1917). *Narodni list*, Zadar, 57/14, 20. II. 1918, str. 1-2.
- 2274 *Nova Meštrovićeva, Rosandićeva i Račkijeva izložba u Londonu*. (Galerija Grafton. Iz prikaza londonskog dopisnika „Nieuwe Rotterdamsche Courant“). *Obzor*, Zagreb, 59/33, 13. II. 1918, str. 2.
- 2276 *Prince George of Serbia in Edinburgh*. (Srpski princ Đorđe o Meštroviću). *Evening Dispatch*, Edinburgh, 27. V. 1918.
- 2277 *Prince George of Serbia in Edinburgh and leader on Dr. Elsie Inglis*. (Dar Srbije Škotskoj Meštrovićeveg poprsja dr. Elsie Inglis). *Scotsman*, 28. V. 1918.
- 2278 *Review of Clive Bell's Pot-Boilers*. *Times Literary supplement*, London, 16. V. 1918.
- 2279 *Royal Scottish Academy*. (Meštrović na izložbi srpsko-hrvatskih umjetnika u Glasgou 1918.). *Glasgow Herald*, Glasgow, 26. IV. 1918.
- 2280 *Royal Scottish Academy*. (Meštrović na izložbi srpsko-hrvatskih umjetnika u Glasgou 1918.). *Scotsman*, 26. IV. 1918.
- 2281 *Royal Scottisch Academy*. (Meštrović na izložbi srpsko-hrvatskih umjetnika u Glasgou 1918.). *Scotsman*, 1. VI. 1918.
- 2282 *Royal Scottisch Academy*. (Meštrović na izložbi srpsko-hrvatskih umjetnika u Glasgou 1918.). *Glasgow Citizen*, Glasgow, 13. V. 1918.
- 2283 *Serbian Collection*. (Kratki podaci o Meštrovićevom životu i umjetnosti. Tekst kataloga). *Catalogue of the Twenty-fifth Spring Exhibition*. Bradford 1918, str. 17-21.
- 2284 *Serbian Prince in Edinburgh*. (Meštrović na izložbi srpsko-hrvatske umjetnosti u Glasgou i dar Srbije Škotskoj Meštrovićeve skulpture). *Glasgow Herald*, Glasgow, 28. V. 1918.
- 2285 *Serbia's Gift to Scotland*. (Dar Srbije Škotskoj Meštrovićeve skulpture Elsie Inglis). *Manchester Guardian*, Manchester, 24. V. 1918.
- 2286 *Spring Art Exhibition*. (Izložba srpsko-hrvatske umjetnosti u Bradfordu). *Bradford Weekly Telegraph*, Bradford, 8. III. 1918.
- 2287 *The romance of a Great Sculptor, Ivan Mechtrovitch (Mestrovic) the Sheperd-Artist*. *Century*, god. 95, I. 1918, str. 338-345.
- 2288 *The Royal Scottish Academy's Exhibition*. (*Royal Scottisch Academy*). (Meštrović na izložbi srpsko-hrvatskih umjetnika u Glasgou 1918.). *Scots Pictorial*, 4. V. 1918.

1919.

- 2289 **-a.**: *Kipar Ivan Meštrović*. *Jugoslavija*, Ljubljana, 2/78, 28. III. 1919. str. 4.
- 2290 **Anonimus**: *Dve knjige Koste Strajnića*. (Ivan Meštrović, Beograd 1919). *Dan*, Beograd-Novi Sad, 1/5-6, 15. IX. 1919, str. 94-97.
- 2291 **(Bešević, Petar)** Bechevitch, Pierre **Stevan**: *Exposition des Artistes Yougoslaves au Petit Palais de la Ville de Paris. Salle Mestrovic*. (Opis izloženih djela). *La Revue de Marseille*, Marseille, 1/4, 28. IX. 1919, str. 121-123.
- 2292 **Bistolfi, Leonardo - Ivan, Meštrović - Ernest H. R. Collings i dr.**: *Vidovdanski hram Ivana Meštrovića*. (Sadržaj: Leonardo Bistolfi: Opis hrama; I. Meštrović o ideji hrama; E. H. R. Collings, James Bone i Robert Cecil: Engleski sudovi o hramu). *Savremenik*, Zagreb, 14/6, 1919, str. 272-277.
- 2293 **Bistolfi, Leonardo**: *Opis Hrama*. (U zajedničkom tekstu: Vidovdanski hram Ivana Meštrovića). *Vidovdan*, 1919, str. 16-17.
- 2294 **Bogić, G.**: *Pred Meštrovićevim krstom*. (Pjesma o Meštrovićevom „Raspelu“). *Novo doba*, Split, 2/125, 10. VI. 1919, str. 2.
- 2295 **(Bone, James)**: *Vidovdanski hram Ivana Meštrovića*. *Engleski sudovi o hramu*. *Savremenik*, Zagreb, 14/6, 1919, str. 275-277.
- 2296 **Bone, James**: *Meštrović*. (Predgovor monografije. O Meštrovićevoj nacionalnoj i religioznoj umjetnosti). U: *A Monograph*. London 1919, str. 30-38, 88. (U prijevodu objavljeno u „Novoj Evropi“, Zagreb, 10/1, 1924, str. 10-19).
- 2297 **Brinton, Christian**: *Ivan Mestrovic: Master Hero Maker, an Interpretation of the Man*. *Vanity Fair*, New York, XII. 1919.
- 2298 **Cecchi, Emilio**: *Lo scultore come profeta*. (O Meštroviću). *La Tribuna*, Roma, 19. IV. 1919.
- 2299 **(Cecil, Robert)**: *Vidovdanski hram Ivana Meštrovića*. *Savremenik*, Zagreb, 14/6, 1919, str. 276-277.
- 2300 **Cecil, Robert**: *Vidovdanski hram Ivana Meštrovića*. *Vidovdan*, 1919, str. 20-21.
- 2301 **Chavance, Renè**: (O Meštroviću i izložbi u Parizu). *La Libertè*, Paris, 12. IV. 1919.
- 2302 **Clough Young, Pauline**: *Mestrovic, Sculptor*. (Počeci „Bogorodica s djetetom“). *The Microcosmos*, Leeds (Oxhott), 5/3, 1919, str. 2-3.
- 2303 **Collings, Ernest H. R.**: *Bibliography*. U: Ivan Meštrović, *A Monograph*. London 1919, str. 68-72.
- 2304 **Collings, Ernest H. R.**: *Engleski sudovi o Hramu*. Iz engl. revije „The Quest“ 1915.). *Vidovdan*, 1919, str. 19-20.
- 2305 **Collings, Ernest H. R.**: *Ivan Mestrovic*. (Predgovor kataloga izložbe. O Meštrovićevim djelima i izložbama u Vel. Britaniji). U: *Catalogue of Exhibition of Sculpture by Mestrovic*. London 1919, str. 1-4.
- 2306 **Collings, Ernest H. R.**: *Meštrović in England*. (Predgovor monografiji. Meštrovićeve izložbe i kritike u Engleskoj, uglavnom 1915.). U: Ivan Meštrović. *A Monograph*, London 1919, str. 48-54, 89-92.

- 2307 **Collings, Ernest H. R.:** *Serbian (Southern Slav) Art.* (Predgovor kataloga izložbe. O suvremenoj jugoslavenskoj umjetnosti, posebno o Meštroviću). U: Catalogue of the Serbian Exhibition, Brighton 1919, str. 7-15.
- 2308 **Collings, Ernest H. R.:** *Umetnost skulpture.* (Iz engl. revije „The Quest“. I o Meštroviću). Obnova, Zagreb, 1/2, 6. IX. 1919, str. 15.
- 2309 **Collings, Ernest H. R.:** *Vidovdanski hram Ivana Meštrovića. Engleski sudovi o hramu.* Savremenik, Zagreb, 14/6, 1919, str. 275-277.
- 2310 **Crnjanski, Miloš:** *Miloš Obilić.* (Kritika Meštrovića i njegovih stilskih sljedbenika). Dan, Beograd-Novı Sad, 1919-1920, br. 7-8, str. 132-133.
- 2311 (**Ćorović**) Tschorovitch, **Svetozar:** *La mère.* (Sa slikom Meštrovićeve skulpture „Moja majka“). Revue Yougoslave, Paris, 1/7-8, 1919, str. 372-375.
- 2312 **Ćurčin, M(ilan):** *Prefatory Note.* (Predgovor monografiji. Glorifikacija srpstva). U: Ivan Meštrović. A Monograph. London 1919, str. V-VI, 75-76.
- 2313 **Ćurčin, M(ilan):** *The Story of an Artist.* (Meštrovićeve počeci u zavičaju i prvo školovanje u Beču). U: Ivan Meštrović. A Monograph. London 1919, str. 15-23, 77-84.
- 2314 **D. K.:** *Meštrovićeve mati i otac.* (Sudbina tih skulptura u Zemunu u vrijeme rata). Epoha, Beograd, 2/143, 1919, str. 3.
- 2315 **Delalle, Ivan:** *Talijanska kritika o Meštroviću.* (Talij. kritičari: U. Ojetti, D. Angeli i E. Cecchi o Meštroviću u povodu jugosl. izložbe u Parizu). Jadran, Split, 1/5, 7. II. 1919, str. 2.
- 2316 **Delalle, Ivan:** *Umjetnici s mora.* (Impresije i ugođaji s izložbe dalmatinskih umjetnika u Splitu). Jadran, Split, 1/52, 1919, str. 2; 53, str. 2; 54, str. 2; 55, str. 2. (O Meštroviću br. 55, 16. IV. 1919, str. 2).
- 2317 **Dobrović, Petar:** *Povodom izložbe jugoslavenskih umetnika u Parizu 1919. g.* (Kritika predratne umjetnosti koju je predstavljao Meštrović). Dan, Beograd-Novı Sad, 1/3, 1. VIII. 1919, str. 41-54.
- 2318 (**Đorić, Dušan**) D. Đ.: *Kosta Strajnić: Ivan Meštrović.* Nova zora, Vršac, 2/72, 1919, str. 1.
- 2319 **Gjurić, Miloš:** *Vidovdanska misao. Senkama kosovskih junaka.* (Kosovska simbolika i povijest). Savremenik, Zagreb, 14/6, 1919, str. 266-270.
- 2320 **Glasgow, Georg:** („Heroj kao vajar“). (Prijevod u „Savremeniku“ 1919, br. 6, str. 301). Observer, London, 6. IV. 1919.
- 2321 (**Glasgow, Georg**): *Heroj kao vajar.* (Prijevod članka iz „Observera“, travanj 1919. Meštrovićeve počeci. Kosovski hram). Savremenik, Zagreb, 14/6, 1919, str. 301.
- 2322 (**Glonar, Joža**) -on-: *Meštrović o bodoćih nalogah Jugoslavije.* Ljubljanski zvon, Ljubljana, 39/5, 1919, str. 316-317.
- 2323 **Gordon, Jan:** *The Twenty One Gallery.* (Meštrovićeve izložbe u Londonu). Observer, London, 18. V. 1919.
- 2324 **Gorenčević, Iljko:** *Die südslawische Ausstellung in Paris. Französische Blätterstimmen.* Die Drau, Osijek, 52/180, 2. IX. 1919, str. 3; 181, 3. IX, str. 3; 182, 4. IX, str. 3.
- 2325 (**Gorenčević, Iljko**) I. G.: *Jugoslavenska izložba u Parizu.* Jug, Osijek, 2/105, 7. VI. 1919, str. 2-3.
- 2326 **Gorenčević, Iljko** (Lav Grün): *Umetnost Marina Studina.* (Meštrovićev utjecaj). Plamen, Zagreb, 1/5-6, 1919, str. 199-203.
- 2327 **Havelaar, Just:** (O Meštrovićevim izložbama u Nizozemskoj). Vaderland, 23. XII. 1919.
- 2328 **Hildebrandt, Hans - Worringer, Wilhelm:** *Abstraktion und Einfölung.* 9. izdanje. München 1919.
- 2329 **Hrvat: Ivan Meštrović.** *Jugoslavenski narodni umetnik.* Naš list, Irkutsk-Tomsk-Verhneudinsk (?), 1/7, 1919, str. 2-4; 9, str. 2-4.
- 2329a **J. B. M.:** *Ivan Meštrović. The Serbian Sculptor.* Daily Herald, 3. VI. 1919, str. 8.
- 2330 **Jean-Aubry, M. G.:** (O Ivanu Meštroviću). La Revue de Paris, Paris, 15. XI. 1919.
- 2331 (**Kašanin, Milan**) M. K.: *Pismo iz Pariza.* (I o izložbi u Petit Palaisu). Jedinstvo, Novi Sad, 1/8, 1919, str. 1; 9, str. 1.
- 2332 (**Kašanin, Milan ?**) K.: *S umjetničke izložbe.* (Jugoslavenska izložba u Splitu 1919.). Novo doba, Split, 2/77, 9-12. IV. 1919, str. 2
- 2332a **Krklec, Gustav:** *Studije Koste Strajnića.* (Strajničevi napisi o Meštroviću). Savremenik, Zagreb, 1919, str. 200-201.
- 2333 **Krleža, Miroslav:** *VI. izložba Hrvatskog proletnog salona.* (Kritika Meštrovićevog „Germanskog importa“ i njegovih oponašatelja). Plamen, Zagreb, 1/12, 15. VI. 1919, str. 244-247.
- 2334 **Krleža, Miroslav:** *Hrvatska književna laž.* (Između ostaloga i o Meštroviću). Plamen, Zagreb, 1. I. 1919. (Pretiskano: Eseji, VI, Zagreb 1967).
- 2335 (**Kulundžić, Josip**) J. K.: *Heroj kao vajar.* (Članak G. Glasgova u engl. reviji „Observer“ o Meštroviću). Savremenik, Zagreb, 14/6, 1919, str. 301.
- 2336 (**Kulundžić, Josip**) J. K.: *Prva mapa Marina Studina.* (Kritika. Usporedba s Meštrovićem). Savremenik, Zagreb, 14/6, 1919, str. 302.
- 2337 **Kveder, Zofka:** *Meštrović i žene.* (Jugoslavenska žena, Zagreb, god. 3, 1919, str. 359-361).
- 2338 **L. W.:** *Ivan Meštrović: A Monograph.* (Prikaz monografije 1919.). Country Life, London, 19. VII. 1919.
- 2339 **Lavery, John:** („Nešto nova u umjetnosti - Meštrovićeve čudesa“). Sussex Daily News, Sussex (Engl.), IV. 1919.
- 2340 **Lavery, John:** *To Introduce Ivan Meštrović.* (Predgovor monografiji. Susret s Meštrovićevim skulpturama na izložbi u Rimu 1911.). U: Ivan Meštrović: A Monograph. London 1919, str. XIII-(XIV).
- 2341 **Lazarević, Branko:** *Jugoslavenski dokumenti. Pregled narodnoga pokreta u domovini i inostranstvu za vreme svetskog rata.* Zagreb 1919. (Meštrovićevo političko djelovanje, str. 25).
- 2342 **Lebesque, Ph.:** (O Meštroviću u V. jugosl. izložbi u Beogradu). La République de l'Oise, (?), 9. V. 1919.
- 2343 (**Marjanović, Milan**): *Vidovdanski hram Ivana Meštrovića.* (Opširno o Vidovdanskom hramu, Bistolfi, collings, Bone, Cecil o Hramu). Savremenik, Zagreb, 14/6, 1919, str. 272-277.
- 2344 **Marjanović, Milan:** *Vidovdanski misterij.* (O vidovdanskoj ideologiji i simbolici. Spomen Meštrovića). Savremenik, Zagreb, 14/6, 1919, str. 257-266.
- 2345 **Marjanović, Milan:** *Pobednik.* Ivanu Meštroviću. (Pjesma). Savremenik, Zagreb, 14/6, 1919, str. 271.
- 2346 **Marjanović, Milan:** *Pobednik. Ivanu Meštroviću.* (Pjesma). Vidovdan, 1919, str. 15.
- 2347 **Marriott, Charles:** *Mestrovic.* Outlook, London, 31. V. 1919.
- 2348 **Marušić, Filip) D(avidović):** *Krist našega naroda.* (O promjeni stila u Meštrovićevom djelu). Jadran, Split, 1/99, 19. VI. 1919, str. 2.
- 2349 **Michel, André:** *Préface.* (Predgovor kataloga izložbe Jugoslavenskih umjetnika. O Meštroviću i ostalim izlagačima). U: Exposition des artistes yougoslaves, (Paris 1919), str. 7-14.

- 2350 **Michel, André:** *Razstava jugoslovanskih umetnikov v Parizu.* (Opširnije o Meštroviću). Ljubljanski zvon, Ljubljana, 30/10, 1919, str. 591-598.
- 2351 **Micić, Ljubomir:** *Vidovdanski hram.* (Pjesma). Savremenik, Zagreb, 14/6, 1919, str. 277.
- 2352 **Milne, Jean:** (Pjesma bez naslova). U: Ivan Meštrović, *A Monograph.* London 1919, str. IV.
- 2353 **Monod, François:** *Ivan Mechtrovitch.* Art et decoration, Paris, sv. 36, V-VI. 1919, str. 9-10.
- 2354 **Nelle:** *Lettre ouverte à Mme S. S. à Belgrade.* (O Meštrovićevim djelima na izložbi u Parizu). La Revue de Marseille, Marseille, 1/1, 28. VI. 1919, str. 25-27.
- 2355 **Niehaus:** (O Meštrovićevim izložbama u Nizozemskoj). De Telegraaf, (?), 25. XII. 1919, 6. II. 1920.
- 2356 **Odavić, P(etar):** *Meštrovićev spomenik Pobede.* Pravda, Beograd, 1919, br. 97, str. 8.
- 2357 **Parmačević, Stjepan:** *Meštrović u otadžbini.* Riječ Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb, 1/377, 4. XII. 1919, str. 1.
- 2358 **Pavlinović, Marin:** *Kulturni pokret đaka i Krležina generacija.* (Kritika Krležine, a pohvala Meštrovićeve ideologije). Vrelo, Dubrovnik, 1/1-2, str. 27-28; 3-4, 31. XII. 1919, str. 27-29.
- 2359 **Pays, Marcel:** (O Meštrovićevoj izložbi u Parizu). Ordre Public, Paris, 4. IV. 1919.
- 2360 **Phillips, Claude:** *Mestrovic Exhibition.* Daily Telegraph, London, 25. VI. 1919.
- 2361 **Pijade, Moša S.:** *Ivan Meštrović i težnje za stilom u našoj umetnosti.* (Kritika Meštrovića i njegovog „nacionalnog stila“. Iz beogradske „Epohe“). Slobodna reč, Beograd, 1/31, 15. IV. 1919; 32, 16. IV; 40, 26. IV, str. 2; 41, 27. IV, str. 2; 44, 30. IV; 45, 1. V; 49, 6. V; 51, 8. V; 52, 9. V; 57, 14. V; Ilustrovane novosti, Zagreb, 2/18, 4. V. 1919, str. 7-11. Pretiskano: M. Pijade: O Umetnosti, Beograd 1963, str. 119-149.
- 2362 **(Politeo, Ivo) Dip.:** *Jugoslavenska umjetnička izložba u Parizu.* (Izlagači. Tekstovi M. Michela i T. Sissona). Jugoslavenska njiva, Zagreb, 3/18, 1919, str. 289-290.
- 2363 **Popović, Bogdan:** *What is Meštrović's Place in Art and who is to judge of it.* (Predgovor monografije. Analiza Meštrovićeve umjetnosti). U: Ivan Meštrović. *A Monograph.* London 1919, str. 39-47, 88. 89.
- 2364 **Popović, Bogdan:** *Exposition des Artistes Yougoslaves au Petit Palais.* (Meštrović na Jugoslavenskoj izložbi u Parizu 1919.). Revue Yougoslave, Paris, 1/11-12, IX-X. 1919, str. 521-544.
- 2365 **Popović, Bogdan:** *L'art moderne Yougoslave. Exposition des artistes yougoslaves au Petit Palais.* (Meštrović na Jugoslavenskoj izložbi u Parizu 1919.). Questiones contemporaines, Paris, 1919, br. 21.
- 2366 **(Popović) Popovitch, Branko:** *L'art moderne Yougoslave.* Paris 1919. (Separat iz „Revue yougoslave“, Paris 1919. O Jugosl. izložbi u Parizu 1919. O Meštroviću str. 8-17).
- 2367 **R. S (Schwabe):** *Exhibition of Sculpture by Mestrovic at The Twenty-One Gallery.* (Meštrovićeva izložba u Londonu). Burlington Magazine, London, 35, VI. 1919, str. 224.
- 2368 **R. S (Schwabe):** *Ivan Mestrovic: A Monographie.* (Prikaz londonske monografije o Meštroviću). Burlington, London, XI. 1919.
- 2369 **Rémond, Georges:** (Izložba jugoslavenskih umjetnika u Parizu). L'illustration, Paris, 26. IV. 1919.
- 2370 **Rémond, Georges:** *Izložba jugoslavenskih umjetnika u Parizu.* (Iz francuskog časopisa „Illustration“). Novo doba, Split, 2/106, 16. V. 1919, str. 2.
- 2371 **Res, Alojzij:** *Ivan Meštrović.* (Vsebina: Leonardo Bistolfi o Vidovdanskom hramu. Meštrović o ideji Vidovdanskega svetišča. Misli Angležev o hramu. 1. Ernest H. R. Collings. 2. James Bone. 3. Robert Cecil). Njiva, Trst, 1/14, 1919, str. 213-217.
- 2371a **R(evue) Y(ougoslave):** *Échos de la presse sur l'exposition des artistes yougoslaves.* Revue Yougoslave, Paris, 1/11-12, 1919, str. 593.
- 2372 **Roberts, Henry D.:** *Introduction.* (Predgovor kataloga izložbe. O Meštroviću, Ćurčinu, jugoslavenskoj umjetnosti). U: Catalogue of an Exhibition of Serbian Art, Brighton 1919, str. 3-4.
- 2373 **(Schneider, Artur) Dr. S.:** *Monografija o Meštroviću.* (Prikaz londonske monografije 1919.). Savremenik, Zagreb, 14/5, 1919, str. 240-242.
- 2374 **Selesković, Momčilo:** *Ivan Meštrović. Tehnika kao zakon objekta.* (O Meštrovićevoj skulpturi). Misao, London-Oxford, 1/4, sv. I-II, 1919, str. (97)-99.
- 2375 **Seton Watson, R(ober) W(illiam):** *Meštrović and the Yugoslav Idea.* U: Ivan Meštrović, *A Monograph.* London 1919, str. 55-59, 92.
- 2376 **Seton Watson, R(ober) W(illiam):** *The Sculptor - Prophet of Jugoslavia.* (O Meštrovićevoj nacionalnoj umjetnosti). The New Europe, London, 27. III. 1919.
- 2377 **Shillito, Edward:** *Ivan Mestrovic.* (O Meštroviću povodom londonske monografije 1919.). The Challenge, London, 10/261, 25. IV. 1919, str. 475, 477.
- 2378 **Sisson, Thiebault:** *Exposition des artistes yougoslaves au Petit Palais de la ville de Paris.* Le Temps, 12. IV. 1919.
- 2379 **Strajnić, Kosta:** *Marin Studin.* (Meštrovićev utjecaj). Književni jug, Zagreb, 1919.
- 2380 **(Stržič, Zdenko) Z. S. Višnjevački:** *Jugoslavenska umjetnost i Ivan Meštrović.* (Predavanje u Zagrebu). Vesna, Zagreb, 1/2, 1919, str. 22-26.
- 2381 **Subotić, Nedjeljko:** *Jugoslavenska umjetnička izložba u Splitu.* (Izloženi radovi Meštrovića i splitskih umjetnika). Hrvatska prosvjeta, Zagreb, 6/3-4, 1919, str. 122-124.
- 2382 **Tartaglia, Ivo:** (Predgovor kataloga. Na hrvatskom i francuskom jeziku. Suvremena umjetnost u Dalmaciji. Spomen Meštrovića). U: Izložba jugoslavenskih umjetnika iz Dalmacije. Split 1919, str. 7-10, 11-14.
- 2383 **Tokin, Boško:** *Izložba jugoslovenskih umetnika u Parizu.* (O Meštroviću i ostalim izlagačima). Plamen, Zagreb, 1/13, 1919, str. 24-29.
- 2384 **(Tokin) Tokine, B(oško):** *Un grand sculpteur: Yvan Mechtrovitch.* (O Meštrovićevim djelima: Kosovski hram i dr.). Mercure de France, Paris, sv. 133/42, 16. V. 1919, str. 337-342.
- 2385 **Tussenbroek, Otto van:** (O Meštrovićevoj izložbi u Rotterdamu). Nieuwe Rotterdamsche Courant, Rotterdam, 20. XII. 1919.
- 2386 **Vavpotič, Ivan:** *Jugoslovanska umetniška razstava v Parizu.* Slovenski narod, Maribor-Ljubljana, 52/99, 28. IV. 1919, str. 2.
- 2387 **(Vilović, Đuro) Đa. Va.:** *Marin Studin.* (O Meštrovićevom utjecaju na Studina). Hrvat, Zagreb, 1919.
- 2388 **Vojnović, Ivo:** *Chords.* U: Ivan Meštrović, *A Monograph.* (Engl. prijevod „Akorda“ iz kataloga izložbe Meštrović-Rački 1910. Poetično o vidovdanskom mitu). London 1919, str. 24-29, 84-87.
- 2389 **(Weaver, Lawrence) L. W.:** (Meštrovićeve religiozne skulpture). Country Life, London, 9. VII. 1919.
- 2390 *A Great Serb Sculptor.* Statesman, Calcutta, 5. VII. 1919.
- 2390a *A Meštrović Exhibition.* American Art News, 17, 24. V. 1919, str. 5

- 2391 *Amsterdamska revija o Meštroviću.* („Wendingen“ - Jan Borginon). Obzor, Zagreb, 60/37, 14. II. 1919, str. 2.
- 2392 *Apel jugoslavenskih umjetnika.* (U povodu Jugosl. izložbe u Parizu). Novo doba, Split, 2/68, 22. III. 1919, str. 1.
- 2393 *Books and Articles on Ivan Meštrović.* (Bibliografija o Meštroviću 1906-1919.). U katalogu: Catalogue of the Serbian Exhibition, Brighton 1919, str. 29-32.
- 2394 *Delegati...* (Meštrović delegat Državnog vijeća. Bilj.). Novo doba, Split, 2/44, 22. II. 1919, str. 4.
- 2395 *Dolazak Ivana Meštrovića.* (Meštrović se nastanjuje u Zagrebu). Obzor, Zagreb, 14. I. 1919.
- 2396 *Heroj kao vajar.* (Prijevod članka Georga Glasgowa u „Observeru“ o Meštrovićevim počecima i „Kosovskom hramu“). Savremenik, Zagreb, 14/6, 1919, str. 301.
- 2398 *Ivan Mestrovic: A Monograph.* (Prikaz monografije 1919.). Times, Literary Supplement, London, 3. IV. 1919.
- 2399 *Ivan Meštrović. A monograph.* London (1919). (Prospekt za monografiju s engl. tekstom).
- 2400 *Ivan Meštrović.* (J. Dučić, L. Bistolfi, É. Verhearen, J. Lavery, J. Aubry, R. Cecil o Meštroviću). Jedinstvo, Novi Sad, 1/55, 1919, str. 2.
- 2402 *Izložba dalmatinskih umjetnika.* (U Splitu. Bilj.). Novo doba, Split, 2/56, 8. III. 1919, str. 3.
- 2403 (Izložba Meštrovića i T. Krizmana u Brightonu). The Queen, London, 26. IV. 1919.
- 2404 *Izložba naših umjetnika u Engleskoj.* (Meštrović na izložbi u Brightonu. Bilj.) Novo doba, Split, 2/100. 19. V. 1919, str. 3.
- 2405 *Jugoslavenska izložba u Parizu.* (G. Rémond u franc. „Illustration“ o izložbi i Meštroviću). Novo doba, Split, 2/106, 16. V. 1919, str. 2.
- 2406 *Jugoslavenska umjetnička izložba u Parizu.* (Uspjeh izložbe. Bilj.). Novo doba, Split, 2/121, 4. VI. 1919, str. 2.
- 2408 *Konferencija o kiparstvu Ivana Meštrovića.* (E. Manes u Parizu. Bilj.). Novo doba, Split, 2/130, 16. VI. 1919, str. 2.
- 2409 *Meštrović kod ministra predsjednika.* (U Beogradu kod Davidovića. Bilj.). Novo doba, Split, 2/199, 18. XII. 1919, str. 2.
- 2410 *Ministar prosvjete i bioskopi.* (Pitanje navodne Vladine subvencije Meštroviću). Tribuna, Beograd, 6. IX. 1919.
- 2411 *Napadaji na Meštrovića. Meštrovićeva subvencija.* (Pitanje Meštrovićeve subvencije za skulpture „Kosovskog ciklusa“). Jutarnji list, Zagreb, 8/279, 7. IX. 1919, str. 2.
- 2412 *Naši umjetnici u tuđini. Englezi o Meštroviću, Krizmanu, Račkome i Rosandiću. Prigodom aprilske izložbe u Brightonu.* Riječ Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb, 1/200, 27. V. 1919, str. 2.
- 2413 *Nekoliko misli osnivača Jugoslavenske Demokratske lige.* (Ivan Meštrović, Dr. Božo Marković, Ljuba Mihailović, Nikola Stojanović). Novo vrijeme, 2/28, 1919, str. 2.
- 2414 *Nekoliko radova g. Ivana Meštrovića.* (Bilješka o kiparu i 7 reproduciranih skulptura). Ilustrirani list, Beograd, 1/6, 1919-1920, str. 10.
- 2415 (O I. Meštroviću). Arts and Decoration, New York, god. 11, VII. 1919, str. 115.
- 2416 (O I. Meštroviću). Independent and Weekly Review, New York, god. 99, 12. VII. 1919, str. 46-47.
- 2418 *O Ivanu Meštroviću.* (Predavanje u Splitu. Bilj.). Novo doba, Split, 2/62, 15. III. 1919, str. 4.
- 2419 *Otvor umjetničke izložbe.* (Izložba u Splitu). Novo doba, Split, 2/71, 27. III. 1919, str. 2-3.
- 2420 *Pomoć Ivanu Meštroviću.* Samouprava, Beograd, 16/72, 27. III. 1919.
- 2421 *Predavanje...* (Stj. Roca u Splitu o Meštroviću. Bilj.). Novo doba, Split, 2/63, 17. III. 1919, str. 3.
- 2422 *Predavanje o Ivanu Meštroviću.* (Slikar i kritičar J. Manes u Parizu). Obzor, Zagreb, 60/137, 14. VI. 1919, str. 2.
- 2423 *Predavanje o Meštroviću.* (S. Roca u Splitu. Bilj.). Novo doba, Split, 2/50, 12. III. 1919, str. 3.
- 2424 *Pripreme za izložbu.* (Meštrovićeva djela na izložbi u Splitu. Bilj.). Novo doba, Split, 2/58, 11. III. 1919, str. 3.
- 2425 *Rad Jugoslavenskog odbora.* (Meštrović u Jug. odboru). Novo doba, Split, 2/22-25, 28-31. I. 1919, str. 1-2, 1-2, 2, 2.
- 2426 *Spring-Exhibition at Brighton Art Gallery.* The Connoisseur, London, god. 54, 1919, str. 178.
- 2427 *Srpski ratnik na Jadranu.* (O kiparu Nikoli Bodrožiću, Meštrovićevom učeniku i pomagaču. Bilj.). Novo doba, Split, 7. VII. 1919.
- 2428 *Talijanski list o Meštroviću.* (O srpskim narodnim junacima Meštrovićevih skulptura. Iz „Giornale d'Italia“ nakon Meštrovićeve izložbe u Rimu 1913.). Jadran, Split, 1/5, 7. II. 1919, str. 2.
- 2429 *The Sculptor - Prophet of Jugoslavia.* The New Europe, London, 27. III. 1919.
- 2430 *Umjetnička izložba u pariskom „Petit Palais“.* Franceska kritika i Jugoslaveni. (Prikaz jugoslavenske, španjolske, talijanske i francuske izložbe; posebno o Meštroviću). Osvit, Zagreb, 1/19, 10. V. 1919, str. 295-296.
- 2431 *Umjetnička izložba u Parizu.* (O prijenosu umjetnina. Bilj.). Novo doba, Split, 2/31, 7. II. 1919, str. 3.
- 2432 *Umjetnička izložba u Splitu.* (Značenje izložbe splitskih umjetnika). Novo doba, Split, 2/71, 27. III. 1919, str. 1.
- 2433 *„Vidovdan 1919.“* Posebno izdanje „Savremenika“, Zagreb, 1919. (5 Meštrovićevih reprodukcija).
- 2434 *Vidovdanski hram Ivana Meštrovića.* (Tekstovi o „Vidovdanskom hramu“ L. Bistolfija, I. Meštrovića, E. Collingsa, J. Bonea, R. Cecila). Savremenik, Zagreb, 14/6, 1919, str. 272-277.
- 2435 *Zahvala Ivanu Meštroviću.* (Za otkup „Kosovskog hrama“). Bilj.). Novo doba, Split, 2/118, 31. V. 1919, str. 3.

1920.

- 2436 (**Batušić, Slavko**) S.: *Meštrovićeva izložba.* (Meštrovićeva samostalna izložba u Zagrebu). Jutarnji list, Zagreb, 9/3119, 3. X. 1920, str. 5.
- 2437 **Belić, Rude:** *Ivan Meštrović. Izložba u Zagrebu.* Narodni list, Zadar, 59/43, 1920, str. 3.
- 2438 **Bone, James:** *Meštrović u Engleskoj.* (Iz knjige: Ivan Meštrović. A Monograph. London 1919.). Nova Evropa, Zagreb, 1/13, 23. XII. 1920, str. 419-420.
- 2439 **Bone, James:** *Veliki engleski list o Meštrovićevom Kristu.* (Iz „Manchester Guardian“, 1917.). Obzor, Zagreb, 61/239, 24. IX. 1920, str. 2.
- 2440 **Brinton, Christian:** *Ivan Mestrovic - Master Hero Maker.* Patrician, London, 1920, I-II. (?).
- 2441 **Brinton, Christian:** *Ivan Mestrovic - Master Hero Maker.* Vogue, New York, I. 1920. (?).
- 2442 **Car, Marko:** *Estetička pisma.* (VIII. Umetnička izložba i paviljon Kraljevine Srbije. Ivan Meštrović. Bilans „Secesije“). Beograd 1920.
- 2443 **Collings, Ernest H. R.:** *Meštrović u Engleskoj.* (Iz knjige: Ivan Meštrović. A Monograph. London 1919.). Nova Evropa, Zagreb, 1/13, 23. XII. 1920, str. 420.

- 2444 **(Ćurčin, Milan)** L.: *Meštrovićeva izložba*. (Meštrovićeva kulturna propaganda u vrijeme Svjetskog rata). Nova Evropa, Zagreb, 1/2, 7. X. 1920, str. 96 (ćir.108).
- 2445 **(Ćurčin, Milan)** -č-: *Zamisao Kosovskog Hrama. Što je s Kosovskim Hramom?* (Meštrovićeva ideja Kosovskog hrama. Sudbina skulptura za Kosovski hram). Nova Evropa, Zagreb, 1/13, 23. XII. 1920, str. 447-446, (ćir. 502-503).
- 2446 **Dr. B.**: *VII. međunarodna Olimpijada u Anversu*. (Poziv Meštroviću da sudjeluje na izložbi). Obzor, Zagreb, 61/224, 5. IX. 1920, str. 2-3.
- 2447 **Dudan, Aleksandar**: (Ivan Meštrović). *Nuovo convito*, 1920, posebni broj.
- 2448 **Gorenčević, (Iljko)**: *Studije o izložbi „Proljetnog salona“*. (U Osijeku). Jug, Split, 3/115, 29. V. 1920, str. 119-121.
- 2449 **J(eny, Guido)**: *Die Ausstellung des „Proljetni Salon“*. Die Drau, Osijek, 53/118, 1920, str. 1-2.
- 2450 **Kniewald, Dragutin**: *Ivan Meštrović*. (Religiozne teme Meštrovićeve skulpture). Hrvatska prosvjeta, Zagreb, 7/1920, str. 256-260.
- 2451 **Koomen, Pieter**: (O Meštrovićevim izložbama u Nizozemskoj). *Op de Hoogte*, II. 1920.
- 2452 **Kordić, Siniša**: *Iz knjige o umjetnosti*. Jugoslovenski Pijemont, Beograd, 1920, br. 1, str. 1; br. 4, str. 1-2; br. 7, str. 1.
- 2453 **Kosor, Josip**: *Ivan Meštrović*. *Novosti*, Zagreb, 15 (14)/222, 1. X. 1920, str. 4.
- 2454 **Kosor, Josip**: *Ivan Meštrović. O Meštrovićevoj umjetnosti*. (J. Kosor - F. Marušić: Dve himne umetniku). Nova Evropa, Zagreb, 1/13, 23. XII. 1920, str. 439-440.
- 2455 **(Križanić, Pjer)** P. K.: *X (IX) izložba „Proljetnog salona“*. (U Zagrebu). *Riječ*. Zagreb, 2/219, 27. X. 1920, str. 2-3.
- 2456 **Krklec, Gustav**: *Izložba Ivana Meštrovića u Umjetničkom paviljonu*. (Meštrovićeva umjetnost. U povodu izložbe u Zagrebu). *Jugoslavenska obnova - Njiva*, Zagreb, 4/32, 1920, str. 668-670.
- 2457 **Krleža, Miroslav**: *Tri kavalira gospodjice Melanije. Staromodna pripovijest iz vremena kad je umirala hrvatska Moderna*. (Kritika Meštrovićeve slavenske i „vidovdanske“ ideologije). Zagreb 1920. (Str. 54-55, 57-58, 66-67).
- 2458 **Lavery, John - Bone, James - Collings E. H. R. - Seton Watson, R. W.**: *Meštrović u Engleskoj*. (Tekstovi iz londonske Monografije, 1919.). Nova Evropa, Zagreb, 1/13, 23. XII. 1920, str. 418-421, (ćir. 470-473).
- 2459 **Lunaček, (Vladimir)**: *Izložba Ivana Meštrovića*. (U Zagrebu. O Meštrovićevoj umjetnosti). *Obzor*, Zagreb, 61/252, 7. X. 1920; 253, 8. X. 1920, str. 1.
- 2460 **Lunaček, (Vladimir)**: *Rad naših umjetnika. Iz naših umjetničkih ateliera*. (Meštrović, Krizman, Kršnjavi, Jean-Ivanović, Babić, Rojc). *Obzor*, Zagreb, 61/227, 12. IX. 1920, str. 1.
- 2461 **Marušić Davidović, Filip**: *Skulpture Ivana Meštrovića. O Meštrovićevim djelima*. J. Kosor - F. Marušić: Dve himne umetniku). Nova Evropa, Zagreb, 1/13, 23. XII. 1920, str. 440-442.
- 2462 **(Messner Sporšić, Ante)** A. M-S.: *Noviteti u crkvenoj umjetnosti*. (Meštrovićeva djela izložena u predvorju crkve Sv. Blaža i dr.). *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, Osijek-Đakovo, 48/23-24, 31. XII. 1920, str. 98-100.
- 2463 **Miličić, Josip Sibe**: *Jugoslovenske izložbe u inostranstvu u god. 1918-1919*. *Demokratija*, Beograd, 14. I. 1920.
- 2464 **Murry, John Middleton**: *Life and Letters. Epstein's Christ*. *The Nation*, 26, London, 14. II. 1920, str. 669-670.
- 2465 **n.**: *Meštrovićev Vodokosk u Beogradu*. *Obzor*, Zagreb, 61/187, 28. VII. 1920, str. 2.
- 2466 **O.**: *Razapeti Hrist - Ivana Meštrovića. Povodom izložbe u zagrebačkom umjetničkom paviljonu*. *Graničar*, Nova Gradiška, 2/42, 9. X. 1920, str. 3.
- 2467 **-o-**: *Šetajući Zadrom. I Ivan Meštrović je - Talijan*. (A. Dudan o romanskom porijeklu Meštrovića). *Novo doba*, Split, 3/53, 4. III. 1920, str. 2-3.
- 2468 **Padovan, Antun (Ante)**: *Izložba Ivana Meštrovića*. (U Zagrebu). *Zora - Luč*, Zagreb, 23/2, 15. XI. 1920, str. 53-55.
- 2469 **Padovan, Ante**: *Umjetnička bilanca*. (Izložbe: Vidović, Krizman, Šulentić, Rački, Meštrović, Becić, Aralica). *Zora - Luč*, Zagreb, 23/9-10, 1920-1921, str. 272-274.
- 2470 **Plasschaert**: (O Meštrovićevim izložbama u Nizozemskoj). *Onze Zelfstandigheid*, (?), III. 1920.
- 2471 **(Popović, Laza ?)** L.: *Meštrovićev Hrist*. (Pjesma u prozi o Meštrovićevoj skulpturi Krista). Nova Evropa, Zagreb, 1/13, 23. XII. 1920, str. 417.
- 2472 **(Popović, Laza ?)** L.: *Meštrovićeva izložba*. (U Zagrebu). Nova Evropa, Zagreb, 1/2, 7. X. 1920, str. 96.
- 2473 **Rehar, Radivoj**: *Ivan Meštrović*. *Tabor*, Maribor, 1/43, 16. X. 1920, str. 1; 44, 17. X, str. 1; 45, 19. X, str. 1; 46, 20. X, str. 1.
- 2474 **Rittig, Svetozar**: *Meštrovićeva umjetnost*. (O Meštrovićevoj religioznoj umjetnosti). *Katolički list*, Zagreb, 71/44, 4. XI 1920, str. 337-339.
- 2475 **Selesković, Momčilo**: *Stil i etika*. (Kritika nacionalnog povijesnog stila u suvremenoj umjetnosti). *Misao*, Beograd, 2/7, 1920, str. 939-948.
- 2476 **Seton Watson, Rober William**: *Meštrović u Engleskoj*. (Iz knjige: Ivan Meštrović. A Monograph, London 1919.). Nova Evropa, Zagreb, 1/13, 23. XII. 1920, str. 421.
- 2477 **(Seton Watson, Rober William)**: *Značenje Meštrovićeve izložbe u Londonu*. (I druge teme. Izjava uredništvu „Riječi SHS“). *Riječ Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb, 11/96, 1. VI. 1920, str. 1.
- 2478 **Sib.**: *Povodom Meštrovićeve izložbe*. (U Zagrebu). *Slavenski jug*, Zagreb, 1/2, 1. X. 1920, str. 1-2.
- 2479 **Strajnić, Kosta**: *Josip Plečnik*. (Veze Meštrovića i Plečnika). Zagreb 1920.
- 2480 **(Šimić, Antun Branko)** A. B. Š.: *Meštrovićevo kiparstvo*. (O individualnom i nacionalnom). *Obzor*, Zagreb, 61/261, 16. X. 1920, str. 1-2.
- 2481 **Tokin, Boško**: *Meštrovićeva izložba u Zagrebu*. *Progres*, Beograd, 1/126, 20. X. 1920, str. 3.
- 2482 **U.**: *Nekoliko radova g. Ivana Meštrovića*. *Ilustrovani list*, Beograd, 1/6, 10-25. IV. 1920, str. 10.
- 2483 **Ujević, Avgustin**: *Umetnost Marina Studina*. (Usporedbe s Meštrovićem). *Ilustrovani list*, Beograd, 1920. (Pretrskano: Kaštelanski zbornik, 2, Kaštela, 1989, str. 99-100).
- 2484 **Vavpotič, I(van)**: *Epilog jugoslovenskoj razstavi v Parizu*. *Ljubljanski zvon*, Ljubljana, 40/1, 1920, str. 14-20.
- 2485 **(Vernić, Zdenko)** Zd. V.: *Ein Laie vor dem Kunstwerk*. Zur Meštrović-Ausstellung im Kunstpavillon. (U Zagrebu). *Agramer Tagblatt*, Zagreb, 35/197, 6. X. 1920, str. 1-4.
- 2486 **Veth, Cornelius**: (O Meštrovićevim izložbama u Nizozemskoj). *Het Nieuws van den Dag*, 4. II. 1920.
- 2487 **Vukičević, Nemanja**: *Jedna dalmatinska izložba u Rimu... Ivan Meštrović je Kucovlah t. j. Talijan*. *Demokratija*, Beograd, 2/298, 30. VI. 1920, str. 1.
- 2488 **Vukičević, Nemanja**: *Jedna dalmatinska izložba u Rimu... Ivan Meštrović...* *Narod*, Subotica, 2/145, 4. VII. 1920, str. 2-3.
- 2489 **Vunić, Marko**: *S Meštrovićeve izložbe. Impresije*. (Dojmovi s Meštrovićeve izložbe u Zagrebu). *Jadran*, Split, 2/245, 5. XI. 1920, str. 1.

- 2490 **Wolf, N. H.:** (O Meštrovićevoj izložbi u Amsterdamu). De Kunst, Amsterdam, 7. II. 1920.
- 2491 *Dotacija Ivanu Meštroviću.* Politika, Beograd, 17/4299, 1. II. 1920, str. 3.
- 2492 *Englezi o Meštroviću.* (L. W. u „The Country Life“; kritičar u „Morning Postu“; P. G. Konody u „The Observeru“). Jadran, Split, 2/228, 14. X. 1920, str. 2.
- 2493 *Ivan Meštrović.* (Izložba u Antwerpenu). Naša sloga, Wien, 2/29, 22. IX. 1920, str. 2.
- 2495 *Ivan Meštrović.* (Prigodom dolaska u Ljubljanu). Jutro, Ljubljana, 1/14, 8. IX. 1920, str. 2.
- 2496 *Ivan Meštrović.* Vijenac, Zagreb, 1/5, 1920, str. 104.
- 2497 *Izložbe naših umjetnika.* (Meštrovićeva dobrotvorna izložba u Zagrebu). Novo doba, Split, 3/207, 14. IX. 1920, str. 3.
- 2498 *„Južnoslovenske Narodne pesme.“* (Meštrovićev naslovni crtež). Nova Evropa, Zagreb, 1/5, 28. X. 1920, str. 188.
- 2499 *Lična vijest.* (Meštrović stigao u Split. Bilj.). Novo doba, Split, 3/152, 9. VII. 1920, str. 3.
- 2500 *Lične vijesti.* (Meštrović u Dubrovniku i Splitu. Bilj.). Novo doba, Split, 3/155, 14. VII. 1920, str. 4.
- 2501 *Lične vijesti.* (Meštrović u Splitu. Bilj.). Novo doba, Split, 3/267, 25. XI. 1920, str. 3.
- 2502 *Mestrovic, Ivan.* Enciclopedia universal ilustrada europeo-americana. Sv. 34. Madrid (cca 1920), str. 1103.
- 2502a *Meštrović na Dvoru.* (U Beogradu. Bilj.). Novo doba, Split, 3/289, 23. XII. 1920, str. 3.
- 2503 *Meštrović u Anversu.* (Meštrovićeva izložba u Antwerpenu). Politika, Beograd, 17/4439, 1. IX. 1920, str. 3.
- 2504 *Meštrović u Engleskoj.* (O Meštrovićevij monografiji, London 1919.). Nova Evropa, 1/13, 23. XII. 1920, str. 418-419.
- 2505 *Meštrovićev vodokok u Beogradu.* (Odluka o dovršenju fontane). Obzor, Zagreb, 28. VII. 1920.
- 2506 *Meštrovićeva izložba u Anversu.* (Izložba u Antwerpenu). Obzor, Zagreb, 5. IX. 1920.
- 2507 *Meštrovićeva izložba u Ljubljani.* (Pripreme za izložbu. Bilj.). Novo doba, Split, 3/269, 27. XI. 1920, str. 3.
- 2508 *Meštrovićeva izložba u Zagrebu.* (U korist istarskih izbjeglica). Narodno jedinstvo, Sarajevo, 3/206, 6. X. 1920, str. 3.
- 2509 *Meštrovićevo slavlje u Engleskoj.* (Izložba otvorena 24. VI. 1915. u Londonu). Narodno jedinstvo, Sarajevo, 3/1, 2. I. 1920, str. 3.
- 2510 *Narodna dobrotvorka.* (O obitelji Račić). Novo doba, Split, 3/16, 21. I. 1920, str. 2.
- 2511 *Oproсна večera.* (Meštrović u splitskom krugu. Bilj.). Novo doba, Split, 3/164, 24. VII. 1920, str. 3.
- 2512 *Proljetni salon.* (Izložba Proljetnog salona u Osijeku). Hrvatska obrana, Osijek, 19/121, 29. V. 1920, str. 1; 122, 30. V, str. 2-3; 127, 6. VI, str. 3-4; 132, 12. VI, str. 1; 133, 13. VI, str. 2-3.
- 2513 *Šta se čuje.* (Bilješka o Meštrovićevoj izložbi u Zagrebu). Nova Evropa, Zagreb, 1/3, 14. X. 1920, omotnica.
- 2514 *Umjetnici za Marjan.* (Meštrovićeva i Rosandićeva poprsja za Marjan. Bilj.). Novo doba, Split, 3/167, 28. VII. 1920, str. 3.
- 2515 *Za razumjevanje Meštrovićevih religioznih radova.* (Citati iz engleskih kritika, u povodu izložaba u Engleskoj). Riječ, Zagreb, 2/191, 24. IX. 1920, str. 4.
- 1921.
- 2516 **Brodzky, Horace:** *Ivan Mestrovic.* Art Review, London, 1/1921, mj. XII, str. 14, 28.
- 2517 **Č(určin, Milan):** *Tomislav Krizman i družina.* (O umjetnicima Meštrovićevog kruga). Nova Evropa, Zagreb, 3/9, 1. IX. 1921, str. 261-263.
- 2518 **Delalle, Ivan:** *Luka Botić na Marjanu.* (Podlistak o preseljenom Meštrovićevom spomeniku iz grada na Marjan). Novo doba, Split, 4/194, 27. VIII. 1921, str. 2-3.
- 2520 **Dobrović, Petar:** *Izložba g. Emanuela Vidovića...* (Pohvala Meštrovića na izložbi). Srpski književni glasnik, Beograd, 4/6, 16. XI. 1921, str. 462-467.
- 2521 **Dr. B. J.:** *Izmir grča i smijeha... Studin i Meštrović...* (Usporedba Studinovih radova s Meštrovićevima). Obzor, Zagreb, 62/84, 27. III. 1921, str. 4.
- 2521a **Gorenčević, (Iljko):** *Preodređenje doživljavanja likovne umjetnosti.* (Pohvala Meštrovićeve umjetnosti). Savremenik, Zagreb, 1921, br. 3, str. 171-182.
- 2522 **Hafner-Lahorski, Rikard:** *Umjetnička izložba u Somboru.* Neven, 34/69, 1921, str. 2-3.
- 2523 **Kordić, Siniša:** *Povodom umjetnosti Ivana Meštrovića.* Jugoslovenski Pijemont, Brograd, 2/20a, 1921, str. 1; 23a, str. 1; 25, str. 1; 33, str. 1.
- 2524 **Krenedić, Kazimir** (greškom Prenedić): *Umjetnički razvitak Zagreba. Slikarska akademija. - Meštrović, rektor akademije.* (Kratki historijat Umj. akademije). Novosti, Zagreb, 16 (15)/316, 22. XI. 1921, str. 4.
- 2524a **Krleža, Miroslav:** *Hrvatska rapsodija.* (Kritika Meštrovića i Vojnovića). (Nova Evropa), Zagreb 1921.
- 2524b **Krleža, Miroslav:** *Marginalije uz slike Petra Dobrovića.* (Kritika Meštrovićeve secesijske skulpture). Savremenik, Zagreb, 1921, 4, str. 193-205. Pretiskano: Eseji, III, Zagreb 1963.
- 2525 **Kršnjavi, (Izidor):** *Meštrović i sv. Blaž ili majmun sv. Blaža.* (Pismo uredništvu u povodu glasila da će crkva Sv. Blaža nabaviti Meštrovićevo „Raspelo“). Novi čujmo, Zagreb, 1 (5)/5, 1921, str. 1.
- 2526 **Kuhn, Alfred:** *Die neuere Plastik. Von 1800 bis zur Gegenwart.* München 1921. (O Meštroviću, str. 83).
- 2527 **L - t.:** *Naši umetnici u Ženevi.* (Prikaz članka Elie Moroya u pariškom „Mercure de France“, u povodu Prve međunarodne izložbe moderne umjetnosti. Naši izlagači: Becić, Uzelac, Kraljević, Šulentić, Meštrović). Kritika, Zagreb, 2/2, II. 1921, str. 63.
- 2528 **Lagarić, Pavle:** *Pravac srpskog slikarstva.* (Za nacionalni stil u umjetnosti). Balkan, Beograd, 7. VII. 1921.
- 2529 **Lagarić, Pavle:** *Umetnost kod Srba.* (Protiv internacionalnog stila u srpskoj umjetnosti). Balkan, Beograd, 13. VI. 1921.
- 2530 **(Lah, Ivan)** I. L.: *Pri Ivanu Meštroviću.* (Posjet nepotpisanog Slovenca M. Peruzziju i I. Meštroviću u Splitu i Dubrovniku). Slovenski narod, Maribor - Ljubljana, 54/207, 16. IX. 1921, str. 1.
- 2531 **(Lah, Ivan)** I. L.: *Pri Ivanu Meštroviću.* Glas naroda, New York, 29/245, 1921.
- 2532 **(Lah, Ivan)** I. L.: *Kod Ivana Meštrovića.* (Pretiskano iz „Slovenskog naroda“). Novo doba, Split, 4/214, 21. IX. 1921, str. 2-3.
- 2533 **Lunaček, Vladimir:** *Izložba proljetnog salona. I.* (Meštrovićeva djela na zagrebačkoj izložbi). Obzor, Zagreb, 62/288, 23. X. 1921, str. 2; 290, 25. X, str. 1.

- 2534 **Maraini, Antonio:** *Influenze straniere sull'arte italiana d'oggi*. Bollettino d'arte, Milano-Roma, 15, 1921-1922, str. 511-527.
- 2535 **Moroy, Elie:** *Exposition internationale d'art moderne*, Geneve 1920-1921. Mercure de France, II. 1921.
- 2536 **Padovan, Ante:** *Umjetnička bilanca*. (Prikaz izložaba u Zagrebu). Zora - Luč, Zagreb, 23 (16)/ 9-10, 1. VI. 1921, str. 272-274.
- 2537 **Panofsky, Erwin:** (Razvoj učenja o proporcijama kao odraz razvoja stilova). Monatsschrift für Kunstwissenschaft, bez, mj., sv. 14, 1. IV. 1921.
- 2538 **Parkes, Kineton:** *Sculpture of Today*. Continent of Europe. Sv. 2, London 1921-1922. (Poglavlje o jugosl. skulpturi i Meštroviću, str. 211-223).
- 2539 **Petrović, Rastko:** *Izložba Bijelića, Dobrovića i Miličića*. (O „nacionalnoj“ umjetnosti i Meštrovićevoj genijalnosti). Radikal, Beograd, 9, 12. XI. 1921.
- 2539a **Pijade, Moša:** *Izložbena zgrada za Beograd*. (Meštrović pionir jugoslavenstva). Slobodna reč, Beograd, 1921.
- 2540 **Stelè, France:** *Ivan Meštrović*. (Opširno o životu i djelima). Dom in svet, Ljubljana, 34/7-9, 1921, str. 152-158.
- 2541 **(Strajnić, Kosta)** Sigma: *Velika vajarska i slikarska izložba u Somboru*. Zastava, Novi Sad, 52/56, 1921, str. 1.
- 2542 **Šantić, Š.:** *Naši umjetnici u Beču*. (O Meštroviću i Frani Coti). Novo doba, Split, 4/1966, 25. VII. 1921, str. 2.
- 2543 **Taft, Lorado:** *Modern Tendencies in Sculpture*. (O Meštroviću u okviru svjetske umjetnosti, str. 92-96, 118). Chicago 1921.
- 2544 **Ujević, (Tin) Avgustin:** *Umetnost Marina Studina*. (Usporedbe s Meštrovićem, iz „Ilustrovanog lista“, Beograd, 1921.). Katalog: Marin Studin. Izložba vajarskih radova u Općinskoj vijećnici, Split 1921, str. 5-9.
- 2545 **Vuletić Vukasović, Vid:** *Meštroviću*. (Pjesma). Narod, Dubrovnik, 3/1, 1921, str. 2.
- 2546 **Wendel, Hermann:** *Von Marburg bis Monastir. Eine süd-slavische Reise*. Frankfurt am Main 1921. (Posjet Meštroviću u Zagrebu, str. 24-25).
- 2547 **Živojinović, Jovan:** *Sa izložbe likovnih umetnika iz Beograda...* (Predavanje održano na završetku izložbe). Zanatlijska omladina, 1/8, 1921, str. 2; 10, str. 3; 11, str. 2-3; 12, str. 3.
- 2548 *Botić na Marjanu*. (Meštrovićev spomenik prenesen na Marjan). Novo doba, Split, 4/26, 3. II. 1921, str. 2.
- 2549 *Ivan Meštrović*. (Dolazak u Zagreb i preuzimanje vodstva Akademije za umjetnost). Večernja pošta, Sarajevo, 14. IX. 1921, br. 62, str. 1.
- 2550 *Ivan Meštrović povratio se u domovinu*. Naša sloga, Beč, 3/1, 8. I. 1921, str. 3.
- 2551 *Jedinstvo u kulturi*. (O jugoslavenskoj kulturi, kojoj je Meštrović simbol). Novo doba, Split, 4/ 155, 10. VII. 1921, str. 1.
- 2552 *Književno-Umetnički stečaj*. (Natječaj za spomenik Nepoznatom junaku u Beogradu). Novo doba, Split, 4/190, 23. VIII. 1921, str. 4.
- 2553 *Lična vijest*. (Meštrović u Splitu. Bilj.). Novo doba, Split, 4/224, 4. X. 1921, str. 3.
- 2554 *Neznani srpski vojnik*. (O grobu na Avali). Epoha, Beograd, 4/752, 21. VI. 1921, str. 1.
- 2556 *Skidanje spomenika*. (Prijenos spomenika Botiću na Marjan. Bilj.). Novo doba, Split, 4/9, 13. I. 1921, str. 3.
- 2557 *Uspeh naših umetnika u Ženevi i Parizu*. (Exposition internationale d'art moderne, Genève 1920/21.: Salon des Indépendants, Paris 1921.). Svetski pregled, 1/1, 1921, str. 30.
- 1922.
- 2558 **Bešević, Petar:** *V. jugoslovenska umetnička izložba*. (Beograd 1922.). Progres, Beograd, 2/8, 20. VI. 1922, str. 2.
- 2559 **Bublić, Dragan:** *Literatura povišene temperature*. (Usporedba Meštrovićevog „Krista“ i Krležinog „Hrvatskog boga Marsa“). Jutarnji list, Zagreb, 11/3634, 12. III. 1922, str. 2.
- 2560 **Cotič, Viktor:** *Nekoliko utisov s V. jugoslavenske umetniške razstave v Beogradu*. Tabor, Ljubljana, 3/150, 1922, str. 2-3.
- 2561 **Ćurčin, M(ilan):** *Meštrović i beogradska „Politika“*. (Polemike oko spomenika „Pobjednika“ za Terazije u Beogradu). Nova Evropa, Zagreb, 4/12, 21. IV. 1922, str. 387-388; 5/2, 11. V. 1922, str. 63.
- 2562 **(Dobida, Karel) K. D.:** *Današnji feuilleton*. (O Meštroviću). Jugoslavija, Ljubljana, 5/184, 1922, str. 4.
- 2563 **Dobrović, Petar:** *Milutinović i Jovanović*. (Spomen Meštrovića kao svjetski potvrđenog umjetnika). Politika, Beograd, 18/5221, 5. XI. 1922, str. 4.
- 2564 **Drainac, Rade:** *Povodom „Pete jugosl. izložbe“*. Samouprava, Beograd, 1922, br. 141, str. 4; 142, str. 3-4.
- 2565 **Dudan, Alessandro:** *Dalmazia nell'arte Italiana*. (Kritika Meštrovićevih djela). II. sv. Milano 1922, str. 460.
- 2566 **(Ilijić, Dragutin J.)** D. J. I.: *Kad se umetnici šegače s publikom*. (V. jugosl. umj. izložba u Beogradu 1922.). Demokratija, 4/883, 1922, str. 2-3.
- 2567 **Jonić, Velibor:** *5. jugoslovenska umetnička izložba*. (Beograd 1922). Politika, Beograd, 18 (19)/5082, 19. VI. 1922, str. 2-4.
- 2568 **Jurić, Frano:** *Naši mladi umjetnici pri izrađivanju monumentalnog mauzoleja I. Račić u Cavtatu*. (Šime Dujmović, Živojin Lukić, Lovro Roguljić, Juraj Škarpa). Narodna svijest, Dubrovnik, 4/29, 18. VII. 1922, str. 2; 30, 25. VII, str. 2.
- 2569 **(Katić, Ernest)** Dr. E. K.: *Meštrovićev mauzolej Gospe od Anđela. Prigodom posvete 14. oktobra 1922*. (Cavtat). Obzor, Zagreb, 63/298, 1. XI. 1922, str. 2.
- 2570 **(Katić, Ernest)** Lukša s Orsana: *Meštrovićev mauzolej u Cavtatu*. (Opis mauzoleja). Nova Evropa, Zagreb, knj. 6, br. 7, 1. XI. 1922, str. 201-206; reprodukcije u prilogu.
- 2571 **Kniewald, (Dragutin) K.:** *Ivan Meštrović*. Čas, Ljubljana, 16/1922, str. 170-178.
- 2572 **L. Š.:** *V jugoslavenska umjetnička izložba*. (Dva Meštrovićeva rada na beogradskoj izložbi). Obzor, Zagreb, 63/179, 5. VII. 1922, str. 1-2.
- 2573 **Lagarić, Pavle:** *Jugoslovenska umetnička izložba*. (U Beogradu). Zastava, Novi Sad, 1. VI. 1922, br. 144, str. 1.
- 2574 **Manojlović, Todor:** *Peta jugoslovenska umetnička izložba*. (O Meštrovićevom nacionalnom stilu). Misao, Beograd, 4/61-62, knj. 9, 1922, str. 1064-1073.
- 2575 **Marušić, F(ilip) D(avidović):** *Mate Meštrović*. (Nekrolog Meštrovićevog oca). Novo doba, Split, 5/157, 14. VII. 1922, str. 2.
- 2576 **(Nadvornik, Emil) E. N.:** *Velika jugoslavenska izložba*. (V. jugosl. izložba u Beogradu). Vreme, Beograd, 2/171, 12. VI. 1922, str. 3; 173, 14. VI, str. 4; 175, 16. VI, str. 4; 176, 17. VI, str. 4; 178, 20. VI, str. 4; 186, 28. VI, str. 4. (O Meštroviću br. 171, 12. VI. 1922.).
- 2577 **Odavić, Petar J.:** *Peta jugoslovenska umetnička izložba*. Radikal, Beograd, 2/199, 1922, str. 2-3.
- 2578 **Popović, Branko:** *Peta jugoslovenska umetnička izložba u Beogradu*. Srpski književni glasnik, Beograd, NS, knj. 6/5, 1922, str. 380-384; 6, str. 460-467; 7, str. 537-540; 8, str. 617-623.

- 2579 **(Radica, Bogdan)** B. R.: *Meštrovićev Mauzolej*. (O mauzoleju obitelji Račić u Cavtatu. Pretiskano iz „Dubrovnika“). Novo doba, Split, 5/239, 19. X. 1922, str. 2-3.
- 2580 **(Radica, Bogdan)**: *Meštrovićev Mauzolej obitelji Račić u Cavtatu*. Riječ, Zagreb, 3 (4)/237, 16. X. 1922, str. 2.
- 2581 **(Radica, Bogdan)** B. R.: *Meštrovićev Mauzoleum*. (Mauzolej obitelji Račić u Cavtatu). Dubrovnik, Dubrovnik, 1/81, 18. X. 1922, str. 2-3.
- 2582 **Ritter, H.**: *Ivan Meštrović. Grabkirche in Cavtat*. Deutsche Kunst und Dekoration, Darmstadt, 26/51, 1922, str. 333-339.
- 2583 **Roessler, Anton**: *Ivan Meštrović*. (Prijevod s njemačkoga). Jugoslavija, Ljubljana, 5/184, 14. VIII. 1922, str. 3-4.
- 2584 **Selesković, Momčilo T.**: *Povodom Pete jugoslavenske izložbe*. (U Beogradu). Republika, Zagreb, 6/51-57, 1922.
- 2585 **(Stelè, France)** Frst: *V. jugoslovenska umetniška razstava*. (U Beogradu). Zbornik za umetnostno zgodovino, Ljubljana, 2/67-68, 1922.
- 2586 **Sydow, Eckard von**: *Die Kultur der Dekadenz*. Dresden 1922. (O Meštroviću str. 198).
- 2587 **Tokin, Boško**: *Peta jugoslavenska izložba*. (U Beogradu). Kritika, Zagreb, 3/6, 1922, str. 281-283.
- 2588 **Tokin, Boško**: *Peta jugoslavenska izložba*. (U Beogradu). Tribuna, Beograd, 11 (13)/129-130, 1922.
- 2589 **Wendel, Hermann**: *Kreuz und Quer durch den slavischen Süden*. Frankfurt an Main, 1922. (O Meštroviću str. 26-27).
- 2590 **Z.**: *Meštrović i opština*. Politika, Beograd, 18/4956, 9. II. 1922, str. 4.
- 2591 *Akademija za umjetnost u Zagrebu*. (Organizacija Akademije. Meštrović rektor). Novo doba, Split, 5/5, 7. I. 1922, str. 2.
- 2592 *Članovi Akademije nauka*. (Meštrović član Srpske akademije nauka. Bilj.). Novo doba, Split, 5/41, 20. II. 1922, str. 2.
- 2593 *Die Akademie für Kunst und Kunstgewerbe*. (U povodu nastupa Meštrovića za rektora Umjetničke akademije u Zagrebu). Agramer Tagblatt, Zagreb, 37/4, 4. I. 1922, str. 4.
- 2594 *Dolazak Ivana Meštrovića u Zagreb*. (Preuzima dužnost ravnatelja Umj. akademije. Mauzolej u Cavtatu. Bilj.). Obzor, Zagreb, 63/278, 12. X. 1922, str. 3.
- 2595 *Hrvatska upodabljajoča umetnost. Nekaj karakteristik iz beograjske razstave*. Jutro, Ljubljana, 3/200, 24. VIII. 1922, str. 6.
- 2596 *Mauzolej pok. Račića - djelo Meštrovića*. (Posvećenje crkve i prijenos kostiju umrlih). Novo doba, Split, 5/227, 5. X. 1922, str. 4.
- 2597 *Meštrović i opština*. (Spor u vezi s vodoskokom s „Pobjednikom“ na Terazijama u Beogradu). Politika, Beograd, god. 18 (19), 9. II. 1922.
- 2598 *Meštrovićev mauzolej obitelji Račić u Cavtatu*. (Pretiskano iz „Dubrovnika“). Riječ, Zagreb, 3/237, 1922, str. 2.
- 2599 *Meštrovićev uspjeh u Londonu*. (Otkup Meštrovićevih radova. Bilj.). Novo doba, Split, 5/138, 20. VI. 1922, str. 4.
- 2600 *Novo delo I. Meštrovića*. (Dovršen mauzolej u Cavtatu). Novi list, Beograd, 1/205, 15. XI. 1922, str. 1.
- 2601 *Novo djelo Meštrovićevo*. (Dovršen mauzolej u Cavtatu). Obzor, Zagreb, 63/277, 11. X. 1922, st. 2.
- 2602 *Peta Jugosloven. izložba*. (U Beogradu). Novosti, Beograd, 2/329, 8. VI. 1922, str. 2-3.
- 2603 *Poziv Meštroviću. Za kulturnu vezu između Njemačke i Jugoslavije*. („Frankfurter Zeitung“ u povodu imenovanja za rektora Umjetničke akademije u Zagrebu. Prijedlog za izložbu u Njemačkoj). Večernja pošta, Sarajevo, 25. I. 1922, br. 170, str. 1.
- 2604 *Recent sculpture*. Vanity Fair, New York, 19/1922, IX. mj., str. 44.
- 2605 *Spomenik Kralju Petru u Dubrovniku*. (Otkup Meštrovićevog nacrt. Bilj.). Novo doba, Split, 5/189, 22. VIII. 1922, str. 4.
- 2606 *Spomenik neznanom junaku*. (Odbor za podizanje spomenika). Novo doba, Split, 5/19, 24. I. 1922, str. 1.
- 2607 *Stj. Roca: „Naši junaci.“* (O knjizi posvećenoj Meštroviću). Novo doba, Split, 5/293, 27. XII. 1922, str. 2.
- 2608 *Umjetničko djelo*. (Meštrovićevo poprsje Jakše Račića. Bilj.). Novo doba, Split, 5/61, 15. III. 1922, str. 3
- 2609 *Umjetničko djelo*. (Poprsje dr. Račića od Meštrovića. Bilj.). Novo doba, Split, 5/183, 14. VIII. 1922, str. 3.
- 2610 *Umjetniku Ivanu Meštroviću umro je otac predprošle noći u Drnišu*. (Bilj.) Naša zemlja, Split, 2/36, 13. VII. 1922, str. 4.
- 2611 *Uskraćen boravak našem umjetniku*. (Meštroviću u Münchenu. Bilj.). Novo doba, Split, 5/176, 5. VIII. 1922, str. 4.
- 2612 *Vidovdanski hram*. (Vraćanje Meštrovićevih skulptura s inozemnih izložaba u Beograd. Bilj.). Novo doba, Split, 5/88, 15. IV. 1922, str. 1.
- 2613 *Vidovdanski hram u šupi*. (U Beogradu). Vreme, Beograd, 2/121, 21. IV. 1922, str. 3.
- 2614 *Woodcarving: The Magdalen*. (Reprodukcije). Vanity Fair, New York, 19/1922, mj. XI, str. 74.

1923.

- 2615 **Agard, W.**: *Ivan Mestrovic*. Nort America Review, New York, 18/1923, str. 678-685.
- 2616 **B.**: *XVII. izložba „Proletnog salona“*. (Meštrović i ostali, u Zagrebu). Vijenac, Zagreb, 1/2, knj. II, 2. VII. 1923, str. 30-32.
- 2617 **(Begović, Milan)** Redakcija „Savremenika“: *Meštrović i srpsko Kosovo*. (Osvrt na članak P. Odavića u „Samoupravi“ 1923.). Savremenik, Zagreb, 5/1923, str. 279-280.
- 2618 **Bublić, D(ragan)**: *Proletnji salon. 1923*. (Večer, Zagreb, 4/747, 1923, str. 5; 748, str. 5; 750, str. 5; 752, str. 5; 754, str. 5.
- 2619 **-c.**: *Meštrović. Frühlings-Ausstellung*. (O Meštrovićevu radu i izložbi u Zagrebu). Die Drau, Osijek, 56/137, 18. VI. 1923, str. 1.
- 2620 **Collings, Ernest**: *Preuredjenje „Tate Gallery“ u Londonu*. (Izložena djela. Meštrovićev reljef u drvu „Skidanje s križa“). Nova Evropa, Zagreb, knj. 8, br. 2, 11. VII. 1923, str. 59-64.
- 2621 **Ćurčin, Milan**: *Die Geschichte eines Künstlers*. (Prijevod iz monografije „Meštrović“, London 1919.). Prager Presse, Praha, 3/89, 1. IV. 1923, str. 1-5.
- 2622 **Ćurčin, Milan**: *Istorija jednog umetnika*. (O životu i radu Meštrovića. Iz „Prager Presse“). Narod, Sarajevo, 3/48, 1923, str. 23; 50, 30. VI., str. 2-3.
- 2623 **(Deak, Franjo)** Dr. F. D.: *XVII. Ausstellung des „Proletni Salon“*. (U Zagrebu). Zagreber Tagblatt, Zagreb, 38/131, 1923, str. 9.
- 2624 **Delalle, Ivo**: *Dojmovi s izložbe. Vajarski radovi Ivana Meštrovića*. Novo doba, Split, 6/138, 16. VI. 1923, str. 2.
- 2625 **Dr. P.**: *Meštrovićeva razstava. Moje prvo doživetje Ivana Meštrovića*. Slovenski narod, Maribor-Ljubljana, 56/160, 17. VII. 1923, str. 3.
- 2626 **Ego**: *Proletni salon*. (Zagreb 1923.). Der Morgen, Zagreb, 1/26, 1923, str. 3-4.
- 2627 **Erners, Max**: *Ivan Meštrović*. (O Meštrovićevoj umjetnosti. Kosovki hram). Wage, Wien, 4 (26), 17. III. 1923, str. 169-172.
- 2628 **(Gabršek, Miha)** M. G.: *Razstava Meštrovićevih del*. (Meštrovićeva izložba u Ljubljani). Jutarnje novosti, Ljubljana, 1/127, 1923, str. 2.

- 2629 **Glonar, Joža:** *Povest o dveh umetnikih. Ob zaključku Meštrovićeve razstave v Ljubljani.* Slovenec, Ljubljana, 51/181, 12. VIII. 1923, str. 2.
- 2630 **J.:** *Pismo iz Dubrovnika. Monumentalno Meštrovićevo djelo...* (Reljef kralja Petra). Večernja pošta, Sarajevo, 1923, br. 739, str. 2-3.
- 2631 **Jurković, Ljubo D.:** *Ivan Meštrović kao nacionalni umetnik.* Orjuna, Ljubljana, 1/1, 1. I. 1923, str. 3.
- 2632 **Jurković, Vinko:** *Naša savremena umjetnost. Povodom izložbe Proljetnog salona.* (O Meštrovićevim djelima na izložbi u Zagrebu). Jugoslavenska njiva, Zagreb, 7/2, sv. 2, 2. VII. 1923, str. 73-74.
- 2633 **Kara, (Ljudevit):** *Izložba Proljetnog salona.* (Pohvala Meštrovića). Novosti, Zagreb, 17/145, 31. V. 1923, str. 4.
- 2634 **Kordić, Siniša:** *Povodom Meštrovićeve umjetnosti.* („Krist na križu“ i „Sjećanje“). Naša domovina, Beograd-Zagreb, 2/8, 1923-1924, str. 5-7.
- 2635 **Kosovel, Srećko:** *Ivo Meštrović.* Učiteljski list, Trst, 4/26, 1923, str. 205-206.
- 2636 **Krklec, Gustav:** *Meštrović i Plečnik. Dva velika uspeha naših umetnika u inostranstvu.* (J. Strzygowski o mauzoleju Račić u „Deutsche Kunst und Dekoration“. Češki časopis „Styl“ o J. Plečniku). Srpski književni glasnik, Beograd, NS, 9/7, 1. VIII. 1923, str. 543-549.
- 2637 **Lovrić, Božo:** *Jugoslavenske izložbe i premijere u Pragu.* (Priprema izložbe Meštrovića i Vidovića). Riječ, Zagreb, 4 (5)/92, 21. IV. 1923, str. 2-3.
- 2638 **Lunaček, (Vladimir):** *XVII. Izložba proljetnog salona. III. Meštrovićevo djelo. Postupak Vlade s Meštrovićem.* (O Meštrovićevoj umjetnosti. Kosovski ciklus i Jugoslavenska vlada). Obzor, Zagreb, 64/145, 29. V. 1923, str. 1; 146, 30. V, str. 3; 150, 3. VI, str. 1-2.
- 2639 **(Marjanović, Milan) M. M.:** *Levantinsko-Hohenzollernska ili narodno-humanitarna kultura. Povodom „Samoupravninog“ napadaja na I. Meštrovića.* Slobodna tribuna, Zagreb, 3/486, 9. VI. 1923, str. 5.
- 2640 **Marković, Radoje:** *Naši umetnici.* (Pohvala „primitivnosti“ u jugosl. umjetnosti, po uzoru na predratnog Meštrovića). Raskrsnica, Beograd, 1/4-5, 1923, str. 69-74.
- 2641 **Mesarić, K(alman):** *Izložba proljetnog salona u Zagrebu.* Misao, Beograd, 12/85-86 (5/6), 1923, str. 1080.
- 2642 **(Mesesnel, France) F. M.:** *Ivan Meštrović. Ob njegovim razstavama u Ljubljani.* Jutro, Ljubljana, 4/165, 17. VII. 1923, str. 5.
- 2643 **(Milčinović, Andrija) And. M.:** *XVII. izložba Proljetnog salona u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu.* (Meštrovićevo djelo na izložbi „Pobjednik“ pred paviljonom). Slobodna tribuna, Zagreb, 3/486, 9. VI. 1923, str. 3-4.
- 2644 **Miše, Jerolim:** *Izložba XVII. Proljetnog salona u Zagrebu 1923.* (O Meštroviću). Savremenik, Zagreb, 16/1923, str. 459-462.
- 2645 **Nehajev, (Milutin Cihlar):** *Izložba Proljetnog Salona.* (Meštrović, Uzelac, Becić, Tartaglia, Gecan, Trepše i dr.). Jutarnji list, Zagreb, 12/4081, 10. VI. 1923, str. 10; 4098, 27. VI, str. 5; 4102, 1. VII, str. 7; 4109, 8. VII, str. 7. (O Meštroviću 4109, 8. VII 1923, str. 7.).
- 2646 **Nikolajević, Dušan S.:** *Fragmenti.* Raskrsnica, Beograd, 1/6, 1923, str. 4-5.
- 2647 **Odavić, P(etar) J.:** *G. Meštrović i srpsko Kosovo.* (Kritika Meštrovićevog stvaranja). Samouprava, Beograd, 18/113, 23. V. 1923, str. 4-5.
- 2648 **Odavić, Petar J.:** *G. Meštrović i Srpsko Kosovo. Po treći i poslednji put. Odgovor „Savremeniku“.* (Polemika s V. Lunačekom). Samouprava, Beograd, 18/172, 4. VIII. 1923, str. 3-4.
- 2649 **Odavić, P(etar) J.:** *I opet Gospodin Meštrović i srpsko Kosovo.* (Polemika s V. Lunačekom. O Meštrovićevom anacionalizmu). Samouprava, Beograd, 18/128, 12. VI. 1923, str. 3-4.
- 2650 **Pachany, Anastazij:** *Ivanjske kresnice. Posvećeno Meštroviću.* Jutro, Ljubljana, 4/182, 5. VIII. 1923, str. 5-6.
- 2651 **Pejić, Vekoslav:** *O slikarstvu.* (Meštrović, Dobrović, Uzelac). Vidovdan, Novi Sad, 2/5, 1923, str. 10.
- 2652 **Pica, Vittorio:** *Nel mondo delle belle arti.* (O suvremenoj umjetnosti. Između ostalih i o Meštroviću). (?), 1923.
- 2653 **(Popović, Branko S.) B. S. P.:** *„Ecce Homo“ Ivana Meštrovića.* Srpski književni glasnik, Beograd, NS, 9/3, 1. VI. 1923, str. 235-236.
- 2654 **Rabatè, J. - P.:** *La Geste de Marko - poèmes épiques des Serbes - illustrés du bois gravé par l'auteur dont trois dessinés d'après l'oeuvre du sculpteur Mechtrovitch.* (Srpske narodne pjesme. Tri crteža prema Meštrovićevim skulpturama). Tananarive (Madagaskar) 1923.
- 2655 **Radica, Bogdan:** *Veliki zaboravljenik.* (O spomeniku Botiću na Marjanu. Persiflaža Delallinog članka 1921.) Jadran, Split, 23. VIII. 1923, br. 45.
- 2656 **Ritter, Heinrich:** *Ivan Meštrović.* (O Meštrovićevoj umjetnosti, uz 21 reprodukciju skulptura). Deutsche Kunst und Dekoration, Darmstadt, 26/6, sv. 51, III. 1923, str. 333-339.
- 2657 **Roca, Stjepan:** *Meštrovićevo planina.* (O Svilaji). Novo doba, Split, 6/294, 24. XII. 1923, str. 21.
- 2658 **(Stelè, France) Frst:** *Ivan Meštrović. Dve razstave.* (Meštrovićeve izložbe u Ljubljani i Zagrebu). Dom in svet, Ljubljana, 36/9-10, 10. XII. 1923, str. 301-302.
- 2659 **Stelè, Fr(ance) Frst:** *Meštrovićevo razstava.* (U Ljubljani). Slovenec, Ljubljana, 51/150, 6. VII. 1923, str. 2.
- 2660 **Strajnić, Kosta:** *Za jugoslavensku umetničku kulturu.* (Općenito o umjetnosti, usput i o Meštroviću). Misao, Beograd, 11/ 73-80, sv. 2, 16. I. 1923; str. 81-85.
- 2661 **Strzygowski, Josef:** *Das Grabmal von Ivan Meštrović in Cavtat.* (Mauzolej obitelji Račić. Pretiskano iz „Deutsche Kunst und Dekoration“, Darmstadt). Der Morgen, Zagreb, 1/45, 20. VII. 1923, str. 4; 46, 21. VII, str. 6; 47, 22. VII, str. 10.
- 2662 **Strzygowski, Josef:** *Eine Grabkirche von Ivan Meštrović.* (Mauzolej obitelji Račić u Cavtatu. Cijeli svezak, sa 42 reprodukcije, posvećen Meštrovićevom djelu). Deutsche Kunst und Dekoration, Darmstadt, 26/9, sv. 52, VI. 1923, str. 127-172.
- 2663 **Strzygowski, Josef:** (Mauzolej obitelji Račić u Cavtatu). Prager Presse, Praha, 3/19. VII. 1923.
- 2664 **Strzygowski, Josef:** *Nijemci o Meštroviću.* (Iz „Srpskog književnog glasnika“. Prevedeno iz „Deutsche Kunst und Dekoration“). Novo doba, Split, 6/180, 7. VIII. 1923, str. 2-3.
- 2665 **Sturm, Piero:** *Ivan Meštrović. Nach einem Gespräch mit ihm.* (O Proljetnom salonu u Zagrebu). Zagreber Tagblatt, Zagreb, 38/123, 30. V. 1923, str. 5.
- 2665a **Šimić, Antun Branko:** *Nazorova lirika.* (O Nazorovom i Meštrovićevom „nacionalnom izrazu“). Vedrina, Zagreb, 1/3-4, 1923, str. 76-83. (Citirano: Vladimir Nazor: Sveti lug, Zagreb 1975, str. 273-274).
- 2666 **(Vavra, Nina) N- V-a.:** *O Ivanu Meštroviću.* (Literarno pisana poslanica). Obzor, Zagreb, 64/154, 7. VI. 1923, str. 1.
- 2667 *Chapel at Ragusa in Jugo-Slavia designed by Mestrovic.* Vanity Fair, New York, 21/1923, mj. XI, str. 52-53.
- 2668 *Iz Proljetnog Salona.* (Umj. udruženje „Proljetni salon“. Izlažu Meštrović i Babić. Bilj.). Obzor, Zagreb, 64/111, 24. IV. 1923, str. 3.

- 2669 *Izložba Proljetnog salona.* (Krizman, Babić, Meštrović, Uzelac u Zagrebu). Narodna politika, Zagreb, 6/81, 9. VI. 1923, str. 2-3.
- 2670 *Jedan kulturni skandal. Vlada i Meštrović.* (Meštrovićeva djela predana Vladi. Otpori protiv Meštrovića u Beogradu). Slobodna tribuna, Zagreb, 3/485, 2. VI. 1923, str. 3-4.
- 2671 *Jedno talijansko djelo o Meštroviću.* (Vittorio Pica o najistaknutijim svjetskim umjetnicima; i o Meštroviću. Bilj.). Novo doba, Split, 6/259, 9. XI. 1923, str. 4.
- 2672 *Jubilej najodličnijeg Splitsanina.* (Za spomenik Maruliću). Jugoslavenski narod, Split, 2/35, 20. III. 1923, str. 3.
- 2673 *Jubilej naše dike.* (Odbor za spomenik Maruliću). Jadran, Split, 5/22, 17. III. 1923, str. 2.
- 2674 *Kulturno umetnička afera. Slučaj sa g. Meštrovićem.* (Odgovor na članak P. J. Odavića: G. Meštrović i Srpsko Kosovo). Novosti, Zagreb, 3/626, 1923, str. 3; 627, str. 3.
- 2675 *Lične vijesti.* (Meštrović stigao u Split. Bilj.). Novo doba, Split, 6/47, 26. II. 1923, str. 3.
- 2676 *Mapa Ivana Meštrovića.* (Mapa 20 litografija. Bilj.). Novo doba, Split, 6/117, 22. V. 1923, str. 5.
- 2677 *Meštrović i Srpska kr. Akademija Nauka u Beogradu.* (Neuspjeh Meštrovića u izboru za člana). Savremenik, Zagreb, 14/5, 1923, str. 289.
- 2678 *Meštrović radi Strossmayerov spomenik.* (Bilješka). Novo doba, Split, 6/249, 27. X. 1923, str. 3.
- 2679 *Meštrovićev mauzolej.* („Prager Presse“ o Račićevom mauzoleju. Bilj.). Novo doba, Split, 6/192, 22. VII. 1923, str. 5.
- 2680 *Meštrovićev slučaj.* („Vidovdanski hram“ i obveze Vlade). Novo doba, Split, 6/131, 8. VI. 1923, str. 2-3.
- 2681 *Meštrovićev Vidovdanski hram.* Narod, Sarajevo, NS, 3/40, 26. V. 1923, str. 2.
- 2682 *Meštrovićeva česma u Beogradu.* (Obnovljeni pregovori. Bilj.). Novo doba, Split, 6/126, 2. VI. 1923, str. 3.
- 2683 *Meštrovićeva izložba u Pragu.* („Prager Presse“ o namjeravanoj izložbi. Bilj.). Novo doba, Split, 6/55, 7. III. 1923, str. 5.
- 2684 *Meštrovićevi vidovdanski fragmenti. Napadaj na kipara Meštrovića. Što je Meštrović ugovorio s vladom. Nedostojan postupak prema umjetniku. Interview s g. Meštrovićem.* Novosti, Zagreb, 17/16, 15. VI. 1923, str. 4.
- 2685 *Najveći svjetski kipar.* (Američka „Vanity Fair“ donosi ilustracije Račićevog mauzoleja). Novo doba, Split, 6/282, 10. XII. 1923, str. 3.
- 2686 *Nezahvalna nacija.* (Napad Odavića na Meštrovića u „Samoupravi“). Jugoslavenski list, Sarajevo, 6/131, 9. VI. 1923, str. 2.
- 2687 *Nijemci o Meštroviću.* (Podlistak pretiskan iz „Srpskog književnog glasnika“ sa citatima iz članka J. Strzygowskog). Novo doba, Split, 6/180, 7. VIII. 1923, str. 2-3.
- 2688 *Njegoševa grobnica na Lovečenu.* (Odluka kralja da gradi mauzolej). Novo doba, Split, 6/227, 2. X. 1923, str. 3.
- 2689 *Ivan Mestrovic. „Madonna“ Holzplastik.* Deutsche Kunst und Dekoration, Darmstadt, 52/1923, mj. IV, str. 20.
- 2690 (O I. Meštroviću). Living age, Boston, 316/3. II. 1923, str. 307-308.
- 2691 *Potrait of a Lady: Sculpture.* (Reprodukcija). Vanity Fair, New York, 20/IV. 1923, str. 71.
- 2692 *Pred Botičevim spomenikom.* (Pohvalno o spomeniku). Novo doba, Split, god. 6, 27. VIII. 1923.
- 2693 *„Proljetni Salon“* (XVII. Prolj. salon. Više od pola izloženih Meštrovićevi radovi. Bilj.). Savremenik, Zagreb, 1923, br. 5, str. 289.
- 2694 *Razstava Meštrovićeve plastike o Ljubljani.* (Meštrovićeva izložba u Ljubljani). Jutro, Ljubljana, 4/150, 28. VI. 1923, str. 5.
- 2695 *Recent Work.* Vanity Fair, New York, god. 21, IX. 1923, str. 39.
- 2696 *XVII. izložba Proljetnog salona. Meštrovićeva djela.* (U znaku Meštrovićevih djela). Obzor, Zagreb, 64/145, 29. V. 1923, str. 1; 146, 30. V, str. 2-3.
- 2697 *Serija reprodukcija skulptura Ivana Meštrovića.* („Nova Evropa“, mapa 6 reprodukcija). Novo doba, Split, 6/81, 7. IV. 1923, str. 4.
- 2698 *Slučaj sa g. Meštrovićem.* (Napad P. J. Odavića na Meštrovića u „Samoupravi“). Novosti, Beograd, 3/626, 6. VI. 1923, str. 3; 627, 7. VI, str. 3.
- 2699 *Spomenik J. J. Strossmayeru.* (Narudžba Meštroviću. Bilj.). Jutarnji list, Zagreb, 12/4081, 10. VI. 1923, str. 7.
- 2700 *Spomenik koji se ima podići u slavu naših heroja ne sme biti rezultat državne administracije.* (O Vidovdanskom hramu). Tribuna, Beograd, 12/127, 1923, str. 2.
- 2701 *Spor med kiparjem Meštrovićem in vladom.* (Vidovdanski hram). Jutro, Ljubljana, 4/148, 26. VI. 1923, str. 5.
- 2702 *Strossmayerov spomenik.* (Narudžba spomenika u Meštrovića). Slobodni čujmo!, Zagreb, 7/28, 8. VII. 1923, str. 2.
- 2703 *Za Marulićevu proslavu.* (Program proslave i podizanja spomenika). Novo doba, Split, 6/131, 8. VI. 1923, str. 4.

1924.

- 2704 **a. d.: Meštrović v Ameriki.** Jutro, Ljubljana, 5/292, 14. XII. 1924, str. 9.
- 2705 **Appleton Read, Helen:** (Ivan Meštrović, poznati jugoslavenski kipar u Bruklinskom muzeju). The Brooklyn Daily Eagle, New York, 16. XI. 1924.
- 2706 **Aubry, James:** *Ivan Meštrović.* La Revue de Paris, Paris, 15. XI. 1924.
- 2707 **Baine Bosson, Emily:** *An Appreciation.* (O Meštrovićevoj izložbi u New Yorku 1924.). New York, New York, XII. 1924.
- 2708 **Banović, Stipan:** *Umjetničko blago Dalmacije.* (Cavtat, Račićev mauzolej, str. 432-433). Vijenac, Zagreb, 2/1924, knj. III, br. 13-14, str. 413, 416, 417, 420, 421, 432, 433; br. 18, str. 551-552.
- 2709 **Bone, James:** *Meštrovićeva umetnost.* (Prijevod iz: Ivan Meštrović. A Monograph. London 1919.). Nova Evropa, Zagreb, knj. 10, br. 1, 1. VII. 1924, str. 10-19.
- 2710 **Brinton, Christian:** *Introduction.* (Predgovor i katalog izložbe. Izvori Meštrovićeve nacionalne umjetnosti. Biografski podaci. Izložbe u Engleskoj). U katalogu: The Meštrović Exhibition, (New York) 1924, str. (5-18).
- 2711 **(Bukarica, Miljenko)** Mil. Ivanović Bukarica: *Umjetnici našega vremena. Pogledi i impresije.* (O članovima „Grupe nezavisnih“ u povodu izložbe u Splitu). Hrvatska riječ, Split, 1/139, 3. X. 1924, prilog str. 5.
- 2712 **Bulliet, C. J.:** *Ivan Meštrović presented to America.* (Meštrovićeva izložba u New Yorku). The Chicago Evening Post Magazine, Chicago 18. XI. 1924.
- 2713 **Cesarec, August:** *Lav Grün.* (O Meštroviću). Borba, Zagreb, 6. III. 1924.
- 2714 **Chase, George Henry - Rathfon, Chandler:** *A History of Sculpture.* New York, London 1924. (O Meštroviću u okviru jugoslavenske skulpture, str. 492-493).
- 2715 **Collings, Ernest H. R.:** *Bibliographical Note.* (Pogovor katalogu izložbe. Izložbe, katalogi, literatura).

- U Katalogu: *Catalogue of an Exhibition og Sculture by Ivan Meštrović*, (London) 1924, str. 9-11.
- 2716 **Cortissoz, Royal**: (Izložbe I. Meštrovića u Brooklynu, New Yorku). *The Literary Digest*, New York, 6. XII. 1924.
- 2717 **Cortissoz, Royal**: *The Yugoslav Sculptor Ivan Meštrović*. (Kritika Meštrovićeve skulpture na izložbi u New Yorku). *The New York Herald Tribune*, New York, 16. XI. 1924.
- 2718 (**Čedomil, Jakša**) Jakov Čuka: *Pred Meštrovićevim Strossmayerom*. (Iz „Obzora“). *Novo doba*, Split, 7/55, 6. III. 1924, str. 2.
- 2719 (**Čedomil, Jakša**) Jakov Čuka: *Pred Strossmayerom*. *Obzor*, Zagreb, 65/60, 2. III. 1924, str. 1.
- 2720 (**Čurčin, Milan**) -č-: *Kako se kod nas tretira umetnost*. (Meštrović u žiriju za spomenik kralju Petru u Velikom Bečkereku). *Nova Evropa*, Zagreb, knj. 10, br. 2, 11. VII. 1924, str. 63-64.
- 2721 (**Čurčin, Milan**) -č-: *Krležina „Književna republika“* (O članku Jerolima Mišea u „Književnoj republici“ 1924-1925.). *Nova Evropa*, Zagreb, knj. 9, br. 18, 21. VI. 1924, str. 571-574.
- 2722 (**Čurčin, Milan**) L.: *Meštrović vodi*. (Uvod u svezak posvećen Meštroviću). *Nova Evropa*, Zagreb, knj. 10, br. 1, 1. VII. 1924, str. 1-2.
- 2723 (**Čurčin, Milan**) -č-: *Meštrovićeve izložbe u Londonu i Njujorku. Najnoviji radovi Meštrovićevi. Spomenik Marka Marulića u Splitu. Fragmenti Kosovskog Hrama. Jedna francuska knjiga posvećena Meštroviću*. (Razni podaci o Meštrovićevim izložbama, djelima i knjigama). *Nova Evropa*, Zagreb, knj. 10, br. 1, 1. VII. 1924, str. 27-30.
- 2724 **„Dalmatinac“**: *Nešto o religioznoj umjetnosti Ivana Meštrovića*. (Račićev mauzolej u Cavtatu). *Vrhbosna*, Sarajevo, 38/11-12, 20. VI. 1924, str. 96.
- 2725 **Delalle, Ivo**: *Nezavisna grupa. Skulptura*. (Meštrovićeve djela na izložbi „Nezavisne grupe“ u Splitu). *Novo doba*, Split, 7/231, 4. X. 1924, str. 2-3.
- 2726 (**Delalle, Ivan**) I. D.: *Spomenik Maruliću*. (Predlaže podizanje spomenika za 400. obljetnicu Marulića). *Novo doba*, Split, 7/124, 27. V. 1924, str. 2-3.
- 2727 **Glonar, J(oža)**: *„Epični arhaizam Ivana Meštrovića.“* (Prikaz članka J. L. Pagana u „La Nacion“, Buenos Aires). *Slovenec*, Ljubljana, 52/99, 30, IV. 1924, str. 5.
- 2728 (**Hergešić, Ivo**) Iv. H.: *Meštrović i moderna umjetnost. Predavanje prof. Strigovskog*. (Rezime). *Obzor*, Zagreb, 65/147, 1. VI. 1924, str. 3.
- 2729 **Hildebrandt, Hans**: *Die Kunst des 19. und 20. Jahrhunderts*. Wildpark-Potsdam 1924. (O Meštroviću str. 319-320).
- 2730 **Ibrovac, Miodrag**: *Spomenik srpske zahvalnosti Francuskoj*. (Općenito o ideji spomenika. Prijedlog za Meštrovića). *Vreme*, Beograd, 4/1043, 13. XI. 1924, str. 3.
- 2731 **Ilijić, Stj(epko)**: *U Meštrovićevom atelieru. Veličanstveni Strossmayerov spomenik. Kip Marka Marulića. Laokon naših dana*. *Hrvatski list*, Osijek, 5/149, 25. VI. 1924, str. 2.
- 2732 **K.**: *Meštrović i lončar. Bajka*. *Vesele novine*, Beograd, 2/10, 9. III. 1924, str. 11.
- 2733 **Kordić, Siniša**: *Povodom umjetnosti Ivana Meštrovića*. U knjizi: S. Kordić: *Umetnost i neumetnost*, Beograd 1924, str. 3-31.
- 2734 **Krleža, Miroslav**: *Deset krvavih godina. Pacifističke refleksije između 1914-1924*. (Spomen Meštrovića i njegovih „vidovdanskih kipova“). *Književna republika*, Zagreb, 2/5-6, 1. V. 1924, str. 237-305. Pretiskano 1937. i u *Sabranim djelima Miroslava Krleže*, Zagreb 1957, str. 14-15.
- 2735 **Krleža, Miroslav**: *O jedinim zastavama našeg vremena*. (Spomen Meštrovićeve nacionalističke ideologije). *Književna republika*, Zagreb, 2/9, VIII. 1924, str. 344-347.
- 2736 **Krleža, Miroslav**: *Razgovor sa sjenom Frana Supila*. (Spomen Meštrovićevih skulptura). *Hrvat*, Zagreb, 6/1443, 31. XII. 1924, str. 6-7.
- 2737 **Lapčević, Dragiša**: *Naši veliki ljudi na strani*. *Pravda*, Beograd, 20/189, 13. VII. 1924, str. 2.
- 2738 **Literarni amateur et comp.**: *Dva literarna hladna obloga*. (B. Radica kompilirao članak I. Delalle o Luki Botiču na Marjanu). *Novo doba*, Split, 7/256, 1. XI. 1924, str. 11-12.
- 2739 **Lovrić, Božo**: *Meštrovićev portrait Masaryka*. (O Meštrovićevim portretima, posebno o Masarykovom). *Jugoslavenska njiva*, Zagreb, 8/2, knj. I, I. 1924, str. 75-76.
- 2740 **Lunaček, (Vladimir)**: *Prilike i neprilike naših umjetnika. Što je sa Društvom umjetnosti. - Braća Vojnović protiv Meštrovića*. (O spomeniku Strossmayeru). *Obzor*, Zagreb, 65/153, 7. VI. 1924, str. 1-2.
- 2741 **Lupis-Vukić, I. F.**: *Dva nezavisna britanska novinara. Dr. R. W. Seton-Watson i H. Wickham Steed*. (Njihove zasluge za naše narode u vrijeme rata i udio u Meštrovićevim izložbama). *Nova Evropa*, Zagreb, knj. 10, br. 2, 11. VII. 1924, str. 40-46.
- 2742 **M. B.**: *Slavlje jugoslovenskog umjetnika u Americi. Kolektivna izložba kipara Ivana Meštrovića u New Yorku*. *Sušački novi list*, Sušak, 1/131, 19. XII. 1924, str. 2.
- 2743 **MacLagan, Eric**: *Foreword*. (Predgovor kataloga izložbe. Životopis. Izložbe). U katalogu: *Catalogue of an Exhibition of Sculpture by Ivan Meštrović*, (London) 1924, str. 1-4.
- 2743a **Marjanović, Milan**: *Vladimir Nazor kao nacionalni pjesnik*. Zagreb 1924. (O Meštrovićevoj vidovdanskoj skulpturi. Nazorova pjesma „Kip“ o Meštroviću).
- 2744 **Marković, Radoje**: *Proletnji salon*. (Izložba u Novom Sadu). *Raskrsnica*, Beograd, 2/21-22, XII. 1924. - I. 1925, str. 86-88.
- 2745 **Marković, Radoje**: *Skandal sa spomenikom u Velikom Bečkereku*. (Natječaj za spomenik kralju Petru). *Raskrsnica*, Beograd, 2/16, VI. 1924, str. 56-59.
- 2746 **Marković, Radoje**: *Umetnički pregled - Salon d'Automne - Pismo iz Pariza*. *Raskrsnica*, Beograd, 2/10, 1924, str. 62-64.
- 2747 **McBride, Henry**: (Meštrovićeve goleme skulpture izložene u Bruklinskom muzeju). *The Sun*, New York, 22. XI. 1924.
- 2748 **Miše, Jerolim**: *Naša likovna umjetnost*. (O Meštroviću i njegovoj školi). *Književna republika*, Zagreb, 2/4, knj. I, 1924-1925, str. 158-164.
- 2749 **N.**: *Veliki Meštrovićev uspjeh u Americi. Naš posebni izvještaj*. (Izložba u New Yorku 1924/25.). *Novo doba*, Split, 7/297, 21. XII. 1924, str. 3.
- 2750 **Owen Paterson, Auguste**: (Uoči izložbe I. Meštrovića u Brooklynu-New Yorku). *Town and Country*, New York, 15. XI. 1924.
- 2751 **Pagano, Josè Leòn**: *El arcaísmo épico de Iván Mestrovic*. (O životu i umjetnosti. sa 7 reprodukcija). *La Nacion*, Buenos Aires, 13. I. 1924, str. 1.
- 2752 (**Pagano, Josè Leòn**): *Epski arhaizam Ivana Meštrovića*. (Iz lista „La Nacion“, Buenos Aires). *Novo doba*, Split, 7/134, 8. VI. 1924, str. 11-12.
- 2753 **Pagano, Josè Leòn**: *Umjetnost Ivana Meštrovića u svijetlu španjolske kritike. Epijski arhaizam Ivana Meštrovića*. *Obzor*, Zagreb, 65/67, 9. III. 1924, str. 3-4.
- 2754 **Parkes, Kineton**: *A mortuary Chapel by Ivan Mestrovic*. (Mauzolej u Cavtatu). *The Builder*, London, 126/4247, 27. VI. 1924, str. 1017-1019.
- 2755 **Parkes, Kineton**: *Ivan Mestrovic. Architect-Sculptor*. (U povodu Meštrovićeve izložbe u Londonu. Račićev mauzolej). *The Architects' Journal*, London, 60/1539, 2. VII. 1924, str. 9-11.

- 2756 **Parkes, Kineton:** *Making Stone to Sing.* (Meštrovićeve skulpture s temom glazbe). The Graphic, London, 109/2837, 12. IV. 1924, str. 534.
- 2757 **Parkes, Kineton:** *The Sculpture of Mestrovic.* Art Work, London, god. 1, 1924-1925, str. 6-10.
- 2758 **Petrović, Rastko:** *Izložba Cvijete Zuzorić.* (Usputna kritika likovnog pokreta Meštrović-Rački). Vreme, Beograd, 15. II. 1924.
- 2759 **(Popović) Popovitch, Bogdan:** *Modern Yugoslav art.* Art and archeology, Washington, god. 17, V. 1924, str. 232-240.
- 2760 **(Popović, Laza) L.:** *Meštrović vodi.* Nova Evropa, Zagreb, knj. 10, br. 1, 1. VII. 1924, str. 1-2.
- 2761 **R. & S.:** *Galićev Salon. Izložba Nezavisne grupe.* (Meštrovićeve skulpture na izložbi u Splitu). Pobjeda, Split, 4/40, 11. X. 1924, str. 2-3.
- 2762 **R. F.:** *Meštrović's Art in Brooklyn Museum.* (Meštrovićeve izložbe u New Yorku). Christian Science Monitor, Boston, 11. XII. 1924.
- 2763 **Radica, Bogdan:** *Naše likovne vrijednosti.* (Izložba zagrebačke „Grupe nezavisnih“ u Splitu; Babić, Becić, Kljaković, Kršinić, Miše, Meštrović, Studin, Šulentić, Varlaj). Hrvatska riječ, Split, 1/139, 4. X. 1924, str. 3.
- 2764 **Roca, Stjepan:** *Čobani - umjetnici.* Pučka prosvjeta, Split, 4/12, 1. XII. 1924, str. 193-194.
- 2765 **Springer, A. - Ricci, C.:** *Manuale di storia dell'arte. V. L'arte nel XIX secolo.* Bergamo 1924. (Spomen Meštrovića među suvremenim kiparima, str. 290).
- 2766 **Strzygowski, Jos(ef):** *Meštrovićevo mesto u razvoju svetske umetnosti.* (Predavanje na Bečkom sveučilištu). Nova Evropa, Zagreb, knj. 10, br. 1, 1. VII. 1924, str. 2-10.
- 2767 **Ujević, Josip Mate:** *Umjetnici i umjetnici.* (Izložba „Nezavisnih“ u Splitu 1924.). Hrvatska riječ, Split, 1/139, 4. X. 1924, str. 4.
- 2768 **Uredništvo „Nove Evrope“:** *Predavanje g. Jos. Strigovskog o Meštroviću i modernoj umetnosti...* (Bilješka o predavanju u Zagrebu). Nova Evropa, Zagreb, knj. 9, br. 16, 1. VI. 1924, poledina omotnice.
- 2769 **Uredništvo „Nove Evrope“:** *Predavanje g. Jos. Strigovskog o Meštroviću i modernoj umetnosti...* (Bilješka o predavanju u Zagrebu). Nova Evropa, Zagreb, knj. 9, br. 17, 11. VI. 1924, poledina omotnice.
- 2770 **Uredništvo „Nove Evrope“:** *Uz ovaj broj...* (Objavljuju se reprodukcije „Spomenik Marku Maruliću“, „Karton za fresko“ Bilj.). Nova Evropa, Zagreb, knj. 10, br. 1, 1. VII. 1924, druga strana omotnice.
- 2771 **Vojnović, Ivo:** *„A bâtons rompus“.* Iz jednog pisma prijatelju. (Napad zbog spomenika Strossmayeru). Jugoslavenska njiva, Zagreb, 8/10, knj. I, 15. V. 1924, str. 369-370.
- 2772 **Vojnović, L(ujo):** *Strossmayer u knjizi i skulpturi.* (Kritika Meštrovićeve studije). Jugoslavenska njiva, Zagreb, 8/11, knj. I, 1. VI. 1924, str. 423-427.
- 2773 **Watson, Forbes:** *Mestrovic the Serb.* The Literary Digest, New York, 6. XII. 1924, str. 28-29.
- 2774 **Watson, Forbes:** *The Fame of Meštrović.* (Kritika Meštrovićeve skulpture na izložbi u New Yorku). New York World, New York, 16. XI. 1924.
- 2775 **Wörmann, Karl:** *Geschichte der Kunst.* VI. sv., Leipzig 1924. (Nekoliko podataka o Meštroviću, str. 441).
- 2776 **Žimbrek, Lavoslav:** *Naše kulturne orijentacije.* (Meštrovićevo djelo u svijetu). Nova Evropa, Zagreb, knj. 9, br. 17, 11. VI. 1924, str. 518-522.
- 2777 **Živković, Blagoje:** *Kosovski hram.* (Odgovor na članke Jelića i Jonića u „Politici“). Polet, Čačak, 2/8-10, 1924, str. 256-258.
- 2778 *Amerika o Meštroviću. Pisanje američke štampe. Najodličniji representant jugoslovenske umjetnosti. Predavanje o Izložbi.* (Otvorenje Meštrovićeve izložbe u povodu stogodišnjice „Brooklyn Institute of Arts“ u New Yorku. Predavanja Mortona, Brintona i Marjanovića o Meštroviću). Večernja pošta, Sarajevo, 18. XII. 1924, br. 1038, str. 4.
- 2779 *Argentina o Meštroviću.* (O članku J. L. Pagana „El arcaismo epico de Ivan Mestrovic“ u listu „La Nacion“, Buenos Aires). Novo doba, Split, 7/58, 9. III. 1924, str. 3.
- 2781 *Brooklyn Institut Exhibits.* (Meštrovićeve izložbe u New Yorku). Brooklyn Daily Eagle, New York, 20. XI. 1924.
- 2782 *By one who is „two Kinds of Sculptor“: Works by Meštrović.* (Reprodukcije skulptura s kraćim popratnim tekstom). The Illustrated London News, London, 12. VII. 1924.
- 2783 (Cecilova kolajna. Meštrovićev rad). Christian Science Monitor, Boston, 29. XII. 1924.
- 2784 *Die Meštrović-Ausstellung in London.* (Prikaz izložbe prema „Times“u). Zagreber Tagblatt, Zagreb, 39/160, 12. VII. 1924., str. 9.
- 2785 („Djela Meštrovića, jugoslavenskog kipara, koji je došao u Ameriku.“ Engl.) Mid Week Pictorial, New York, 13. XI. 1924.
- 2786 („Emocionalna skulptura“). Humanity, London, IX. 1924.
- 2787 *Exhibition at the British Museum.* The Arts, New York, god. 6, XI. 1924, str. 277-287.
- 2788 *Exhibition of Sculpture in New York.* The Art News, New York, 15. XI. 1924, sv. 23, str. 3.
- 2789 *40.000 Marble Brooken by Fall at Exhibition.* (Oštećenje „Kosovke djevojke“). New York Herald Tribune, New York, 29. XI. 1924.
- 2790 *40.000 marble Breaks in Museum.* (Oštećenje „Kosovke djevojke“). New York World, New York, 29. XI. 1924.
- 2791 *„Grupa nezavisnih“ u Splitu.* (Izložba zagrebačke „Grupe nezavisnih“: Babić, Becić, Kljaković, Kršinić, Meštrović, Miše, Studin, Šulentić). Hrvatska riječ, Split, 1/135, 30. IX. 1924, str. 2.
- 2792 *Ivan Meštrović.* (Život, djela, strani prikazi). The Yugoslav Review, New York, 2/5-7, IV. 1924, str. 5-7.
- 2793 *Ivan Meštrović as portrayed by himself. A work by Meštrović. Yugoslav Sculptor in Brooklyn.* (Meštrovićeve izložbe u New Yorku). The Art News, New York, 23/26, 1924-1925, str. 9.
- 2794 *Ivan Meštrović, Finaly.* (Uoči izložbe u New Yorku). The Sun, New York, 5. XI. 1924.
- 2795 *Ivan Meštrović: Portret V. I. Lenjina.* Književna republika, Zagreb, 2/5-6, 1924.
- 2796 *Ivan Meštrović u „Literary Digest“* Hrvatski glasnik, Chicago, 16/51, 18. XII. 1924, str. 5.
- 2997 *Izložba g. Meštrovića u Americi.* (Izložbu ne financira država nego komitet Meštrovićevih prijatelja u Americi. Bilj.). Obzor, Zagreb, 65/211, 7. VIII. 1924, str. 2.
- 2798 *Izložba hrvatskih umjetnika u Splitu.* (Meštrović na izložbi „Nezavisnih umjetnika“. Najava). Obzor, Zagreb, 65/208, 4. VIII. 1924, str. 2.
- 2799 (Izložba I. Meštrovića u New Yorku, u Brooklynu). The World, New York, 12. XI. 1924.
- 2800 *Izložba Ivana Meštrovića u Americi.* Hrvatski glasnik, Chicago, 16/47, 20. XI. 1924, str. 4.
- 2801 *Izložba Meštrovića u Americi.* (Pripreme za izložbu u New Yorku). Slobodna tribuna, Zagreb, 4/550, 16. VIII. 1924, str. 5.
- 2802 *Izložba Nezavisne umjetničke grupe.* (Meštrovićeve djela na izložbi u Splitu). Novo doba, Split, 7/228, 1. X. 1924, str. 4.

- 2803 *Jugoslovenska nacionalistička etika Meštrovićeve umetnosti. Ivan Meštrović o Ideji Vidovdanskog hrama.* (O Kosovu, caru Lazaru...). Pobjeda, Split, 4/37, 18. IX. 1924, str. 5.
- 2804 *Jugoslovenska umetnost u Americi. Otvorenje Meštrovićeve izložbe.* (U New Yorku 1924/25. Iz iseljeničkog lista „Jugoslavija“). Vidovdan, Novi Sad, 3/81, 2. XI. 1924, str. 3.
- 2805 *Likovna umjetnost. Velika izložba radova Ivana Meštrovića u New Yorku.* Novosti, Zagreb, 18/327, 28. XI. 1924, str. 5.
- 2806 *Little Sketches About Town.* (O Brooklyn Museumu u New Yorku u kojemu je upravo priređena Meštrovićeva izložba 1924.). New York Evening Post, New York, 15. XII. 1924.
- 2807 *Marulićev spomenik.* (dovršava se spomenik. Bilj.). Novo doba, Split, 7/213, 13. IX. 1924, str. 4.
- 2808 *Marulićev spomenik u Splitu.* (Dopisnice u fond spomenika. Bilj.). Novo doba, Split, 7/262, 9. XI. 1924, str. 4.
- 2809 *Mestrovic, Ivan.* Zoek-Licht. Nederlandsche encyclopaedie vor allen. Sv. 6. (Leksikonski podaci o Meštroviću, str. 416). Arnhem (Nizozemska) 1924.
- 2810 *Meštrović pred licem svijeta.* (O broju „Nove Evrope“ posvećenom Meštroviću. Bilj.). Novo doba, Split, 7/154, 5. VII. 1924, str. 3.
- 2811 *Meštrović, the Serb.* (Odlomci citata stranih negativnih kritika Meštrovićeve izložbe u New Yorku). The New York Times Magazine, New York, 16. XI. 1924,
- 2812 *Meštrović to Attend Opening of His Exhibition in Brooklyn.* (Meštrovićeva izložba u New Yorku). The Art News, New York, 23/2, 1924-1925, 1. XI. 1924, str. 2.
- 2813 *Meštrović to portray Hoover in Brooklyn.* (Meštrović portretira Hoovera). The Art News, New York, 23/30, 1024-1025, str. 1.
- 2814 *Meštrović u Americi. Obavijest o predstojećim izložbama.* (Iseljenički list „Jugoslavija“ o Meštrovićevoj izložbi u Brooklyn Muzeumu). Obzor, Zagreb, 65/296, 3. XI. 1924, str. 2.
- 2815 *Meštrovićev „Ecce Homo“.* Hrvatski glasnik, Chicago, 16/45, 6. XI. 1924, str. 6.
- 2816 *Meštrovićev kip u Palazzo Pitti.* (Meštrovićev autoportret među ostalim portretima i autoportretima slikara i kipara u Firenci. Bilj.). Novo doba, Split, 7/238, 12. X. 1924, str. 3.
- 2817 *Meštrovićev kip u Palazzo Pitti.* (Meštrovićev autoportret među ostalim portretima i autoportretima slikara i kipara u Firenci). Hrvatski glasnik, Chicago, 16/46, 13. XI. 1924, str. 3.
- 2818 *Meštrovićev spomenik Grguru Ninskome.* (Meštrović obećao darovati spomenik. Bilj.). Novo doba, Split, 7/168, 22. VII. 1924, str. 4.
- 2819 *Meštrovićeva izložba.* (Pripreme za izložbu u New Yorku). Novo doba, Split, 7/235, 9. X. 1924, str. 7.
- 2820 *Meštrovićeva izložba u Americi.* (U New Yorku). Demokratija, Beograd, 6/1240, 23. VIII. 1924, str. 3.
- 2821 *Meštrovićeva izložba u Americi.* (Demantira vijest u „Jutarnjem listu“ da će Vlada financijski pomoći izložbu u Americi. Bilj.). Novo doba, Split, 7/186, 12. VIII. 1924, str. 3.
- 2822 *Meštrovićeva izložba u Americi.* (Pred Meštrovićeve izložbe u američkim gradovima). Novo doba, Split, 7/191, 19. VIII. 1924, str. 3.
- 2823 *Meštrovićeva izložba u Londonu.* Čitava štampa priznaje veliki uspjeh. (Fine Art Society. Otvorenje. Prikazi londonskog tiska). Obzor, Zagreb, 65/186, 13. VII. 1924, str. 2.
- 2824 *Meštrovićeva izložba u Londonu - Što piše „Times“.* (Kritika izložbe u Fine Art Society. Bilj.) Novo doba, Split, 7/160, 12. VII. 1924, str. 3-4.
- 2825 (Meštrovićeva izložba u Londonu 1924.). Daily Express, London, VII. 1924.
- 2826 (Meštrovićeva izložba u Londonu 1924.). Daily News, London, 2. VII. 1924.
- 2827 (Meštrovićeva izložba u New Yorku 1924.). Brooklyn D. Eagle, New York, 20. XI. 1924.
- 2828 (Meštrovićeva izložba u New Yorku 1924.). Chicago Evening Post, Chicago, 18. XI. 1924.
- 2829 (Meštrovićeva izložba u New Yorku 1924.). New York Herald Tribune, New York, 9. XI. 1924.
- 2830 (Meštrovićeva izložba u New Yorku 1924.). New York Times, New York, 23. XI. 1924.
- 2831 (Meštrovićeva izložba u New Yorku 1924.). Philadelphia Record, Philadelphia, 16. XI. 1924.
- 2832 (Meštrovićeva izložba u New Yorku 1924.). The New York Herald Tribune, New York, 16. XI. 1924.
- 2833 (Meštrovićeva izložba u New Yorku 1924.). The World New York, New York, 23. XI. 1924.
- 2834 *Meštrovićeva „Kosovska djevojka“ prsila u komade.* (Na izložbi u New Yorku. Bilj.) Novo doba, Split 7/289, 12. XII. 1924, str. 3.
- 2835 (Meštrovićeva medalja za Fundaciju Woodrowa Wilsona). New York Evening Post, New York, 15. XII. 1924.
- 2836 (Meštrovićeva medalja za Fundaciju Woodrowa Wilsona). New York Herald Tribune, New York, 29. XII. 1924.
- 2837 *Milodari za podignuće spomenika pjesniku Marku Maruliću spličaninu na sadašnjem Voćnom trgu.* (Popis priloga). Novo doba, Split 7/241, 16. X. 1924, str. 5.
- 2838 *Ministarstvo građevina...* (Bilješka. Kralj povjerava Meštroviću izvedbu Njegoševa spomenika na Lovćenu). Crna Gora, Cetinje, 18. IV. 1924.
- 2839 *Nastradalo Meštrovićevo djelo.* („Kosovka djevojka“ u New Yorku. Bilj.). Obzor, Zagreb, 65/332, 11. XII. 1924, str. 2.
- 2840 *Nezavisna umetnička grupa. Jedna lepa umetnička manifestacija u Splitu.* (U Splitu 1924.). Demokratija, Beograd, 6/1279, 1924, str. 2.
- 2841 *Nj. V. Kralj...* (Narudžba Njegoševog mauzoleja u Meštrovića. Bilj.). Novo doba, Split 7/60, 12. III. 1924, str. 2.
- 2842 *Njegošev spomenik. Usvojen Meštrovićev nacrt spomenika.* (Na Lovćenu). Obzor, Zagreb, 65/196, 23. VII. 1924, str. 2.
- 2843 (O I. Meštroviću). Outlook, New York, god. 138, 12. XI. 1924, str. 404-405.
- 2844 (O I. Meštroviću). Survey, London, god. 53, 1. XII. 1924, str. 277-280.
- 2845 *O svečanom otvorenju Meštrovićeve izložbe.* („Hrv. glasnik“ iz Chicaga o Meštrovićevoj izložbi u New Yorku. Bilj.). Novo doba, Split 7/289, 12. XII. 1924, str. 3.
- 2846 (Od slavenskog dječaka pastira do priznatog majstora među kiparima. Engl.) The Sun, New York, 17. XI. 1924.
- 2847 *Odlazak g. Meštrovića u Ameriku.* (Da pripremi izložbu, s M. Marjanovićem. Bilj.). Obzor, Zagreb, 65/271, 8. X. 1924, str. 2.
- 2848 *Odlazak Ivana Meštrovića u Ameriku.* (Da nadzire postav izložbe u Americi). Novo doba, Split 7/228, 1. X. 1924, str. 4.
- 2849 *Odlazak Ivana Meštrovića u Ameriku. Naš veliki vajar prirediće u Americi seriju umetničkih izložaba.* Demokratija, Beograd, 6/1284, 15. X. 1924, str. 2.
- 2850 *Odlazak Meštrovića u Ameriku.* (Pred izložbu u New Yorku. Radovi za izlaganje. Bilj.). Novo doba, Split 7/233, 7. X. 1924, str. 3.
- 2851 *Otkriće spomenika Kralju Osloboditelju u Dubrovniku.* (Svečanost otkrivanja). Novo doba, Split 7/282, 4. XII. 1924, str. 3.

- 2852 *Otvor izložbe nezavisne grupe hrv. umjetnika.* (Meštrovićeva djela na izložbi u Splitu). *Novo doba*, Split 7/229, 2. X. 1924, str. 4.
- 2853 *Početak radova za Marulićev spomenik.* (Položaj i postolje u Splitu. Bilj.). *Novo doba*, Split 7/289, 12. XII. 1924, str. 4.
- 2854 *Položaj Marulićevog spomenika.* (Određen položaj s maketom). *Novo doba*, Split 7/72, 26. III. 1924, str. 5.
- 2855 *Pred Meštrovićevim Strossmayerom.* (Iz „Obzora“, Jakša Čedomil). *Novo doba*, Split 7/55, 6. III. 1924, str. 2.
- 2856 *Predavanje bečkog profesora.* (Predavanja J. Strzygowskog u Zagrebu, Splitu i Dubrovniku.). *Novo doba*, Split 7/69, 22. III. 1924, str. 4.
- 2857 *Predavanje o Meštroviću.* (Predavanje Strzygowskog u Zagrebu). *Novo doba*, Split 7/130, 4. VI. 1924, str. 3.
- 2858 *Prvi glasovi američke štampe o Ivanu Meštroviću.* *Hrvatski glasnik*, Chicago, 16/48, 27. XI. 1924, str. 3.
- 2859 *Prvi glasovi američkoga časopisa o Meštroviću.* (Izložba u New Yorku). *Glas naroda*, New York, 32/275, 1924.
- 2860 *Prvi glasovi američkoga časopisa o Meštroviću.* (Izložba u New Yorku). *Slobodna tribuna*, Zagreb, 4/566, 6. XII. 1924, str. 5.
- 2861 *Razbio se kip Meštrovićeve Kosovske djevojke.* *Hrvatski glasnik*, Chicago, 16/50, 11. XII. 1924, str. 5.
- 2862 *Razstava Ivana Meštrovića v Ameriki.* (Brooklyn Museum u New Yorku). *Glas naroda*, New York, 32/266, 1924.
- 2863 *Razstava „Manesa“ v Ljubljani. Meštrović.* Zbornik za umetnosno zgodovino, Ljubljana, 1924, br. 3.
- 2864 *Review of Yugoslav Art...* (Mihajlo Pupin, Nikola Tesla i Zlatko Baloković o Meštroviću). *New York Times*, New York, 23. XI. 1924.
- 2865 *Rochester acquires a work by Meštrović by public subscription in Brooklyn.* (Otkup Meštrovićeve skulpture). *The Art News*, New York, 23/39, 1924-1925, str. 5.
- 2867 *Sa proslave otkrića spomenika Kralju Oslobođiocu u Dubrovniku.* (Svečanost otkrivanja Meštrovićevog reljefa). *Novo doba*, Split 7/283, 5. XII. 1924, str. 3.
- 2868 *Sculpture by Mestrovic at the Brooklyn Museum...* (O Meštrovićevim skulpturama u povodu njujorške izložbe). *The New York Times Magazine*, New York, 16. XI. 1924, str. 10-11.
- 2869 *Silan Meštrovićev uspjeh u New Yorku.* (Svečano otvorenje izložbe. Bilj.). *Novo doba*, Split 7/275, 25. XI. 1924, str. 3.
- 2870 *Spomenik M. Maruliću.* (Sjednica Općinskog vijeća). *Novo doba*, Split 7/160, 12. VII. 1924, str. 4.
- 2871 *Spomenik Maruliću.* (Lijevanje u Umj. akademiji. Bilj.). *Obzor*, Zagreb, 65/204, 31. VII. 1924, str. 3.
- 2872 *Spomenik Maruliću.* (U Splitu). *Pravda*, Beograd, 20/203, 27. VII. 1924, str. 3.
- 2873 *Srpska kr. akademija...* (Meštrović predložen za redovitog člana. Bilj.). *Novo doba*, Split 7/29, 5. II. 1924, str. 2.
- 2874 *Stari i nov manir Meštrovića.* (Članak iz „Timesa“ o izložbi u Londonu). *Vreme*, Beograd, 4/915, 8. VII. 1924, str. 4.
- 2875 *Strossmayerov spomenik. Napadaji braće Vojnović na Meštrovića.* *Večernja pošta*, Sarajevo, 11. V. 1924, br. 880, str. 2-3.
- 2876 *Svečano otvorenje Meštrovićeve izložbe.* (U New Yorku). *Hrvatski glasnik*, Chicago, 16/48, 27. XI. 1924, str. 3.
- 2877 *Text of Viscount Cecil's League of Nations Speech.* (O Wilsonovim zaslugama za mir, u povodu dodjeljivanja medalje koju je izradio Meštrović). *New York Times*, New York, 29. XII. 1924.
- 2878 *The Exhibition at Fine Arts Society's Galleries, London Summer 1924.* (O Meštroviću na izložbi u Londonu 1924.). *Daily Express*, London, VII. 1924.
- 2879 *The Master of Plastic Rhythm.* (O Meštrovićevoj skulpturi, u povodu izložbe u Londonu 1924.). *Observer*, London, 6. VII. 1924.
- 2880 *Treći dar umjetnika Meštrovića Splitu.* (Dar spomenika Grguru Ninskome). *Obzor*, Zagreb, 24. V. 1924.
- 2881 *Two Pieces of Sculpture.* *The Studio*, London, god. 88, VIII. 1924, str. 96-97.
- 2882 *U Akademiji Nauka u Beogradu...* (Meštrović izabran redovnim članom. Bilj.). *Novo doba*, Split 7/45, 23. II. 1924, str. 2.
- 2883 *Umetnici i Pašić.* (Meštrovićevo poprsje Pašića). Pašić, Ilustrovani radikalni almanah, Beograd, god. 1, 1924, str. 84.
- 2884 (Uoči izložbe Meštrovića u New Yorku). *New York Evening Post*, New York, 25. X. 1924.
- 2885 (Uoči izložbe Meštrovića u New Yorku). *The Sunday Star*, Washington, 9. XI. 1924.
- 2886 (Uoči izložbe Meštrovića u New Yorku). *The World*, New York, 2. XI. 1924.
- 2887 *Uvodič (Angjeo): I. Meštrović.* (Reprodukcija karikature). Ilustrovani list, Beograd, 4/23, 1924, str. 19.
- 2888 *Velika izložba radova Ivana Meštrovića u New Yorku.* (Otvara se u Brooklyn Museumu. Katalog). *Novosti*, Zagreb, 18/327, 28. XI. 1924, str. 5.
- 2889 *Veliki uspjesi naših umetnika. Stari i novi manijer Meštrovića. Jedan članak „Tajmsa“.* (Izložba u Londonu). *Vreme*, Beograd, 4/915, 8. VII. 1924, str. 4.
- 2890 *Vidovdanski hram Ivana Meštrovića.* (O Meštroviću i njegovim idejama i Vidovdanskom hramu). *Jugoslavenski list*, Sarajevo, 7/149, 28. V. 1924, str. 10-11.
- 2891 *Wilson Peace Medal is Work of Yugoslav.* (Repr. Meštrovićeve medalje, uz legendu). *The Christian Science Monitor*, Boston, 29. XII. 1924.
- 2892 *W(M)eštrović, modern Master shows Work in Brooklyn.* (Meštrovićeve izložbe u New Yorku). *The Art News*, New York, 23/6, 1924-1925, str. 3.
- 2893 *Woodrow Wilson Award.* (Meštrovićeve medalje Wilsonove fundacije). *New York Herald Tribune*, New York, 29. XII. 1924.
- 2894 *Woodrow Wilson Award.* (Bilješka s podacima o Meštrovićevoj medalji i reprodukcija). *New York Times*, New York, 29. XII. 1924.
- 2895 *Za Marulićev spomenik.* (Predradnje. Bilj.). *Novo doba*, Split 7/172, 26. VII. 1924, str. 4.
- 2896 *Za Marulićev spomenik.* (Kamen za postolje spomenika). *Novo doba*, Split 7/272, 21. XI. 1924, str. 4.
- 2897 *Za spomenik Marku Maruliću.* (Apel građanima). *Novo doba*, Split 7/144, 22. VI. 1924, str. 4.

1925.

- 2898 **Batistich, John J.:** *Ivan Meštrović and his art.* *The Occident*, Berkeley, III. 1925.
- 2899 **Bayne Bossom, Emily:** *An Appreciation.* (O Meštrovićevoj umjetnosti u povodu izložbe u New Yorku). *The Brooklyn Museum Quartely*, New York, god. 12, I. 1925, str. 7-14.
- 2900 **Bego, Krunoslav:** *Radosni i svjetli dani.* (Otkrivanje spomenika Maruliću). *Novo doba*, Split 8/173, 26. VII. 1925, str. 1.
- 2901 **Bonte, C. H.:** *Croatian's Crayons on Alliance Walls. Affinity between his Sculpture and this other Medium.* (O Meštrovićevoj umjetnosti u povodu izložbe crteža u Philadelphiji). *Inquirer*, Philadelphia, 17. V. 1925.

- 2902 **Bruguiere, Francis:** *How he strikes a contemporary.* (Meštrovićeva veličina. Meštrović i Rodin). The Yugoslav Review, Ivan Mestrovic number, New York, 3/2, I. 1925. str. 5-8.
- 2903 **Bulliet, C. J.:** *Mestrovic's giant sculpture now on display here.* (O Meštrovićevim djelima na izložbi u Chicagu). The Chicago Evening Post, Chicago, 5. V. 1925, str. 1.
- 2904 **Burroughs, Clyde H.:** (Meštrovićeva izložba u Detroitu). Detroit News, Detroit, 1. III. 1925.
- 2905 **Chase, George Henry - Post, Chandler Rathfon:** *A History of Sculpture.* (O Meštroviću u okviru jugosl. skulpture). New York - London 1925, str. 492-493.
- 2906 **Coburn, F. W.:** *In the World of Art.* (Meštrovićeva skulptura „Pietà“ na izložbi Concord Art Association u Bostonu). Herald, Boston, 10. V. 1925.
- 2907 **Cvitković, Ante:** *Meštrovićev Hrist.* (Raspelo u zagrebačkoj crkvi Sv. Marka). Pobjeda, Split, 5/59, 8. IX. 1925, str. 3.
- 2908 **Ćirković, Stevan K.:** *Nagrada naših izlagača. Pred kraj pariske izložbe.* (Meštroviću I. nagrada za mauzolej u Cavtatu). Vreme, Beograd, 5/1378, 20. X. 1925, str. 3.
- 2909 **Ć(určin, Milan):** *Njegoševa Grobnica na Lovčenu.* (Bilješka o Meštrovićevom projektu i 7 nacrtu mauzoleja). Nova Evropa, Zagreb, knj. 11, br. 1, 1. I. 1925, str. 21. tab. 1-7.
- 2910 **Ć(určin, Milan):** *Politika i umetnost.* (O kritici Meštrovićeva govora u Americi). Nova Evropa, Zagreb, knj. 11, br. 5, 11. II. 1925, str. 129-135.
- 2911 **Ć(určin, Milan):** *U kortešaciji.* (O Meštrovićevim političkim izjavama). Nova Evropa, Zagreb, knj. 11, br. 4, 1. II. 1925, str. 121-126.
- 2912 **Ć(určin, Milan):** *Uloga Zagreba u novoj državi.* (Lokacija spomenika Strossmayeru). Nova Evropa, Zagreb, knj. 12, br. 11, 11. X. 1925, str. 317-322.
- 2913 **Ć(určin, Milan):** *„Znameniti i zaslužni Hrvati.“* (Osvrt na knjigu). Nova Evropa, Zagreb, knj. 12, br. 11, 11. X. 1925, str. 347-348.
- 2914 **Davis, Florence:** (Otvorenje Meštrovićeve izložbe u Detroitu). Detroit News, Detroit, 25, 29. III. 1925.
- 2915 **Dearborn, Betty:** (Ivan Meštrović). The Herald Examiner, Chicago, 14. VI. 1925.
- 2916 **Delalle, Ivo:** *Kulturna slava Splitu. Spomenik Marku Maruliću.* (O Marku Maruliću u povodu otkrivanja spomenika). Novo doba, Split 8/ 173, 26. VII. 1925, str. 6-7.
- 2917 **Delalle, (Ivo):** *Split diže spomenik Marku Maruliću, prvom pjesniku „versih hrvatskih.“* Jutarnji list, Zagreb, 14/4839, 1925, str. 18.
- 2918 **Delalle, (Ivo):** *Stari i novi Split... Meštrovićev spomenik Grguru Ninskome...* Jutarnji list, Zagreb, 14/4798, 14. VI. 1925, str. 18.
- 2919 **Delalle, Ivo:** *Umjetnost na Jadranskoj izložbi. Kiparstvo.* (Meštrovićeve skulpture sakupljene u Splitu). Novo doba, Split, 8/200, 23. VIII. 1925, str. 2.
- 2920 **Dr. K. Sch.:** *Jugoslaviën auf der Pariser Ausstellung.* (Izložba dekorativne umjetnosti u Parizu). Zagreber Tagblatt, Zagreb, 40/138, 18. VI. 1925.
- 2921 **Domjanić, Dragutin:** *Pred spomenikom Marka Marulića.* (Tekst neodržanog govora). Novo doba, Split, 8/176, 29. VII. 1925, str. 2-3.
- 2922 **Dreyfuss, Albert:** *Ivan Meštrović. Titan of Sculpture.* (Razgovor s Meštrovićem u njegovom atelijeru u New Yorku. Meštrović o svom životu i radu). The Woodstock Weekly, Woodstock, 16. I. 1925, str. 7.
- 2923 **E. E. L.:** *Mestrovic's Art at Museum.* (O Meštrovićevim djelima na izložbi u Baltimoru). The Sun, Baltimore (SAD), 27. IX. 1925.
- 2924 **E. E. L.:** *Notable Exhibit at Museum.* (Spomen Meštrovićeve izložbe u Baltimoru. Predavanje Petra Meštrovića o kipa-revoj umjetnosti). The Sun, Baltimore (SAD), 4. X. 1925.
- 2925 **Farmer, Francis:** (Ivan Meštrović. O Meštrovićevoj izložbi u Chicagu). The Herald Examiner, Chicago, 2. V. 1925.
- 2926 **G-ć:** *Ivan Meštrović u Detroitu.* (Otvorenje izložbe. Meštrovićev govor na banketu. Prikazi u američkim novinama). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/15, 9. IV. 1925.
- 2927 **G-ć:** *Meštrovićeva izložba u Detroitu.* (Meštrovićev govor na banketu). Novo doba, Split, 8/96, 24. IV. 1925, str. 2-3.
- 2928 **Glonar, Joža:** *Meštrović v Americi.* Slovenec, Ljubljana, 53/230, 11. X. 1925, str. 3-4.
- 2929 **Grafly, Dorothy:** *Iconoclastic spirit seen in Mestrovic drawings. Magnetic force manifest in sculptor communicates itself to his Work.* (O Meštrovićevoj umjetnosti. U povodu izložbe crteža u Philadelphiji). North American, Philadelphia, 17. V. 1925.
- 2931 **H. K. F.:** *International Gallery Might Aid World.* (Usput o Meštrovićevoj izložbi u Baltimore Museum of Art). The Sun, Baltimore (SAD), IX. 1925.
- 2932 **Heitkamp, Ernest L.:** *Mestrovic a fanatic of chisel. Sculptured work breathes passionate racial devotion: present exhibition is the most important of season.* (O Meštroviću u povodu izložbe u Chicagu). Herald Examiner, Chicago, 3. V. 1925.
- 2933 **Herain, Karel:** *Krise naši výtvarně práce. „Drobné umění - výtvarně snahy.“* Umdlechy mdsičnik, 6/3-4, 1925, str. 65-80.
- 2934 **Holmes, Ralph:** („Meštrovićeva umjetnost obuzima i zaprepasćuje.“ O Meštrovićevoj izložbi u Detroitu). Detroit Times, Detroit, 29. III. 1925.
- 2935 **Holzmann, Hugo:** *Der Künstler und das Denkmal.* (Spomenik J. J. Strossmayeru). Der Morgen, Zagreb, 3/770, 11. VIII. 1925, str. 6.
- 2936 **Izvjestitelj:** *Još jedna kritika o Ivanu Meštroviću.* (O Meštrovićevoj umjetnosti u povodu izložbe u Chicagu, iz „Daily Journala“). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/22, 28. V. 1925.
- 2937 **Izvjestitelj:** *Meštrović u Philadelphiji.* (Izvjestaj o Meštrovićevoj izložbi). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/22, 28. V. 1925.
- 2938 **Jelić, Milosav:** *Po Kosovu i oko Kosova. Meštrovićev ili Filipovićeve hram?* (Tragedija „Kosovski božuri“ Dušana J. Filipovića i kritika Meštrovićeve „Kosovskog hrama“). Politika, Beograd, 22/6176, 6. VII. 1925, str. 1-2.
- 2939 **Jewett, Eleanor:** *Stark Realism is pervading Note of Mestrovic Exhibit.* (O Meštrovićevoj umjetnosti u povodu izložbe u Chicagu. Pjesma o Meštrovićevom „Raspelu“). Chicago Sunday Tribune, Chicago, 10. V. 1925.
- 2940 **Jewett, Eleanor:** *What Price Genius in the guise that is Mestrovic's?* (U povodu Meštrovićeve izložbe u Chicagu). Chicago Sunday Tribune, Chicago, 24. V. 1925.
- 2941 **Jonić, Velibor:** *Meštrovićev ili filipovićeve hram.* (Kritika članka M. Jelića: Po Kosovu i Oko Kosova. Meštrovićev ili filipovićeve hram? u „Politici“). Politika, Beograd, 22/6178, 8. VII. 1925, str. 4.
- 2942 **Jonić, Velibor:** *Meštrovićev hram.* Politika, Beograd, 22/6188, 18. VII. 1925, str. 4.
- 2943 **Jugosloven:** *Što Amerikanci pišu o Jugoslaviji.* Hrvatski glasnik, Chicago, 17/28, 9. VII. 1925, str. 3.
- 2944 **Karovitch, Pavle:** *Ivan Mestrovic.* (Općenito o Meštroviću). The Yugoslav Review, Ivan Mestrovic Number, New York, 3/2, I. 1925, str. 27-28.
- 2945 **kb:** *Istorija našeg oslobodjenja.* (Opširni prikaz knjige Milade Paulove „Jugoslovenski odbor“). Meštrovićeva uloga u

- Odboru). *Novo doba*, Split, 8/84-87, 9-12. IV. 1925, str. 3 i 4. (O Meštroviću br. 85).
- 2046 **Kelly, Charles F.:** (Meštrović u povodu izložbe u Chicagu). *The Daily Journal*, Chicago, 16. V. 1925.
- 2947 **Khrabroff, Irina:** *Mestrovic's Great Art Decorates a Little Chapel*. (Mauzolej Račić u Cavtatu). *Arts and Decoration*, New York, 22/1, 1925, str. 42-43.
- 2948 **Knoll, Petar:** *Kunst und Publikum. Zur Errichtung des Strossmayerdenkmals*. (Spomenik Strossmayeru u Zagrebu). *Zagreber Tagblatt*, Zagreb, 40/203, 1925, str. 2-3; 204, str. 9.
- 2949 **Kordić, Siniša:** *Povodom umetnosti Ivana Meštrovića*. *Kalendar Vreme*, Beograd, 1925, str. 54-56.
- 2950 **Kovač, J.:** (Meštrovićeva religiozna i narodno-tradicijska djela). *Zajedničar*, Pittsburgh, 20/30. II. 1925.
- 2951 **Kovač, J.:** *O Meštrovićevoj proslavi u Clevelandu*. (Razne manifestacije hrvatske kolonije u Clevelandu). *Zajedničar*, Pittsburg, 23. XII. 1925, str. 1-2.
- 2952 **Krklec, Gustav:** *Meštrović in America*. (O Meštrovićevoj izložbi u Americi). *Belgrader Zeitung*, Beograd, 2/321, 23. X. 1925, str. 2.
- 2953 **Krklec, Gustav:** *Meštrović in America*. (Meštrovićeve izložbe). *Die Drau*, Osijek, 58/242, 23. X. 1925, str. 3-4.
- 2954 **Krklec, Gustav:** *Meštrović in America*. *Prager Presse*, Praha, 20. X. 1925.
- 2955 **Krklec, G(ustav):** *Meštrović u Americi. Izložba koju je posjetilo pola miliona ljudi*. (Podaci M. Marjanovića o Meštrovićevim izložbama u SAD). *Vreme*, Beograd, 5/1376, 18. X. 1925, str. 6.
- 2956 **Kršnjavi, Izidor:** *Das Strossmayer-Denkmal*. (Spomenik Strossmayeru u Zagrebu). *Der Morgen*, Zagreb, 3/772, 13. VIII. 1925, str. 9.
- 2957 **L. M. McC.:** *Meditating on sculptures*. (O Meštrovićevoj skulpturi u povodu izložbe u Chicagu). *The Post*, Chicago, 12. V. 1925.
- 2958 **Lagarić, Pavle:** *Da li naša lepa umetnost odgovara duhu našeg vremena*. (Protiv internacionalnog stila u nacionalnoj umjetnosti). *Balkan*, Veliki ilustrovani kalendar, Zemun 1925, 99-101.
- 2959 **M. A. C.:** (Uoči Meštrovićeve izložbe u Denveru). *The Rocky Mountains*, Denver, 26. VII. 1925.
- 2960 **Madame X...:** (Ivan Meštrović). *Daily Tribune*, Chicago, 26. IV. 1925.
- 2961 **Madame X...:** (Ivan Meštrović). *Tribune*, Chicago, 3. V. 1925.
- 2962 **Majstrovic, Ivan:** *O podignuću spomenika oslobođenja u Splitu*. (Meštrovićeva odluka da podigne spomenik u Splitu). *Novo doba*, Split 8/259, 21. X. 1925, str. 3.
- 2963 **(Maraković, Ljubomir) Lj. M.:** *Meštrović i religiozna umjetnost*. (Članak J. Strzygowskoga iz „Deutsche Kunst und Dekoration“ i u „Die Christliche Kunst“). *Hrvatska prosvjeta*, Zagreb, 12/7, 25. VII. 1925, str. 176.
- 2964 **Marjanović, Milan:** *The Message of Ivan Mestrovic*. (Doprinos Meštrovića svojoj domovini). *The Yugoslav Review*, Ivan Mestrovic number, New York, 3/2, I. 1925, str. 17-26.
- 2965 **Marković, Radoje:** *Meštrović u Americi*. (Kritika Meštrovića i Meštrovićevih izložaba u Americi). *Raskrsnica*, Beograd, 2/23-24, II-III. 1925, str. 76-81.
- 2965a **Marković, Radoje:** *Proletnji Salon*. (Meštrovićev utjecaj na kipare). *Raskrsnica*, Beograd, II/21-22, 1924/1925, str. 86-88.
- 2966 **Meeker, Arthur jr.:** *Mestrovic art wins Chicago. Mestrovic's Wilson*. (Meštrovićeva izložba u Chicagu). *The Herald Examiner*, Chicago, 5. V. 1925.
- 2967 **Mell, L. M.:** (Razmišljanje o skulpturama). *Chicago Evening Post*, Chicago, 12. V. 1925.
- 2969 **N.:** *Meštrovićeva izložba u Buffalu*. (Obavijest o otvorenoj izložbi). *Novo doba*, Split, 8/70, 24. III. 1925, str. 6.
- 2970 **N.:** *Pisma iz Am. Sj. Država*. (Predavanje o Meštroviću na izložbi u Brooklyn Museumu u New Yorku). *Novo doba*, Split, 8/1, 1. I. 1925, str. 14.
- 2971 **N.:** *Pisma iz Am. Sjedinjenih Država*. (Meštrovićeva izložba u Americi. Iz čikaškog „Magazine of the Art World“). *Novo doba*, Split, 8/256, 17. X. 1925, str. 11.
- 2972 **N.:** *Pisma iz Am. Sjedinjenih Država*. (Meštrovićeva izložba u Denveru). *Novo doba*, Split, 8/207, 30. VIII. 1925, str. 9.
- 2973 **Nancy, R.:** *Ivan Mestrovic, Noted Sculptor, to do Bust of Mary Landon Baker*. (Meštrovićev portret M. L. Baker). *Tribune*, New York, 10. V. 1925.
- 2974 **nb.:** *Uspjeh Meštrovića u Americi*. (Poziv u Japan i Indiju. U Splitu na Jadranskoj izložbi. Bilj.). *Obzor*, Zagreb, 66/189, 17. VII. 1925, str. 2.
- 2975 **Nehajev (Cihlar, Milutin):** *Strossmayerov spomenik*. (O položaju u Zagrebu). *Jutarnji list*, Zagreb, 14/4949, 13. XI. 1925, str. 5.
- 2976 **(Nikolajević, Božidar S.):** *Dr. Boža S. Nikolajević o Meštroviću*. (Kritika Meštrovićeve umjetnosti u vezi s pravoslavnom ikonografijom. Pretiskano iz beogradskog „Balkana“). *Vesnik*, Beograd, 6/12, 20. IV. 1925, str. 2.
- 2977 **(Nikolajević, Božidar S.):** *Napadaji na Meštrovića*. (Pretiskano iz beogradskog „Balkana“ s dodatkom uredništva). *Slobodna tribuna*, Zagreb, 5/602, 4. IV. 1925, str. 10.
- 2978 **(Nikolajević, Božidar S.):** *Naša umetnost i Meštrović. Mišljenje jednog stručnjaka*. *Balkan*, Beograd, 12/87, 30. III. 1925, str. 1.
- 2979 **(Novak, Grga) G. N.:** *Dalmatinska umjetnost na Jadranskoj izložbi*. (Meštrovićevi radovi na izložbi u Splitu). *Jugoslavenska njiva*, Zagreb, 9/9, 1. XI. 1925, str. 292-293.
- 2980 **P.:** *Prenos Njegoševih kostiju*. (U vezi s Meštrovićevom kapelom na Lovčenu). *Trgovinski glasnik*, Beograd, 35/76, 1925, str. 1-2.
- 2981 **Parkes, K(ineton):** *Ivan Meštrović, sculptor-architect*. *Architectural Record*, New York, br. 57, II. 1925, str. 173-185.
- 2982 **Parkes, Kineton:** *Ivan Meštrović skulptor-arhitekt*. (O Meštrovićevim arhitektonsko-skulptorskim djelima: Kosovskom hramu i Račićevom mauzoleju). Prijevod iz „The Architectural Record“, London, i bilješke Koste Strajnića. *Srpski književni glasnik*, Beograd, N. S., 15/5, 1. VII. 1925, str. 367-376.
- 2983 **Paulova, Milada:** *Jugoslavenski odbor. Povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914-1918*. (Meštrovićeva politička djelatnost u Jugosl. odboru). Zagreb 1925.
- 2984 **Petravić, Ante:** *Marko Marulić*. (O Maruliću u povodu otkrivanja spomenika u Splitu. Fotografija otkrivanja). *Jadranska straža*, Split, 3/9-10. 1925, str. 259-260.
- 2985 **„Pr.“:** *Jugoslavija na dekorativnoj izložbi u Parizu*. (Meštrovićeva djela). *Novo doba*, Split, 8/155, 8. VII. 1925, str. 2-3.
- 2986 **Pupin, Michael (Mihajlo):** *A view of Mestrovic*. (Meštrovićeva svjetska slava. Narodne pjesme). *The Yugoslav Review*, Ivan Mestrovic number, New York, 3/2, I. 1925, str. 3-4.
- 2987 **Pupin, Mihajlo:** („Sloveni, s naročitim obzirom na Američane slovenskog porekla“. Pupinovi susreti i razgovori s Meštrovićem u Parizu i Americi). *The New Generation*, (?),

- 1925, str. 94. Pretiskano u prijevodu: Nova Evropa, Zagreb, knj. 26, 15. VIII. 1933, str. 42-45.
- 2988 **R. P.:** *Mestrovic Sculpture acquired.* („Kontemplacija“ izložena u Detroitu i kupljena za zbirku Detroit Institute of Arts). Bulletin of the Detroit Institute of Arts, Detroit, 7/1, X. 1925, str. 1-3.
- 2989 **Rawls, Edna:** *Mestrovic Work shown at Museum.* (O Meštrovićevim djelima na izložbi u Baltimoru). Baltimore American, Baltimore (SAD), 13. IX. 1925.
- 2990 **Relić, Maksim:** *Još jedna kritika o Ivanu Meštroviću.* (Prijevod i komentar kritike Charlotte Sherwood Martindell u „Chicago Daily Journalu“). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/24, 11. VI. 1925, str. 3.
- 2991 **Rittig, Svetozar:** *Pravo mjesto za Strossmayerov spomenik.* (Meštrovićev spomenik u Zagrebu). Jutarnji list, Zagreb, 14/4853, 9. VIII. 1925, str. 20-22.
- 2992 **Roca, Stjepan:** *Čobani umjetnici.* Hrvatski glasnik, Chicago, 17/3, 15. I. 1925, str. 3.
- 2993 **Roca, Stjepan:** *Ivan Meštrović.* Pučka prosvjeta, Split, 5/9, 1. IX. 1925, str. 152-154.
- 2994 **S. Ć.:** *Meštrovićev uspjeh u Americi. Oduševljenje štampe za Jugoslavene. Velika posjeta izložbe. Materijalni uspjeh. Meštrovićev put u Japan. Sastanak sa Tagoreom.* Večernja pošta, Sarajevo, 3. VII. 1925, br. 1205, str. 3.
- 2995 **Schön, Edo:** *Strossmayerov spomenik.* (Lokacija u Zagrebu). Jutarnji list, Zagreb, 14/4853, 9. IX. 1925, str. 22.
- 2996 **Schön, Edo:** *Strossmayerov spomenik.* (Lokacija u Zagrebu). Obzor, Zagreb, 66/ 210, 8. IX. 1925, str. 2.
- 2997 **Senica, John:** *Mestrovic's nationality.* (Meštrović nije Srbin kako se javlja, nego Hrvat. Bilješka). Chicago Tribune, Chicago, 5. V. 1925.
- 2998 **Sherwood Martindell, Charlotte:** *Američki list o Meštroviću.* („Daily Journal“, Chicago). Slobodna tribuna, Zagreb, 5/615, 4. VII. 1925, str. 8.
- 2999 **Sherwood Martindell, Charlotte:** *Ivan Mestrovic.* (O djelima na Meštrovićevoj izložbi u Chicagu. Prijevod iz „The Chicago Daily Journal“). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/25, 18. VI. 1925, str. 3.
- 3000 **Sherwood Martindell, Charlotte:** *Američki list o Meštroviću.* (Prijevod članka u čikaškom „Daily Journal“). Slobodna tribuna, Zagreb, 5/615, 4. VII. 1925, str. 8.
- 3001 **Sherwood Martindell, Charlotte:** *Ivan Mestrovic.* The Chicago Daily Journal, Chicago, 4. VI. 1925.
- 3002 **Sherwood Martindell, Charlotte:** *Ivan Mestrovic.* (Meštrovićeva izložba u Chicagu). The Chicago Daily Journal, 16. V. 1925.
- 3003 **Sinobad, Dušan:** *Pariška izložba.* (Meštrovićevi radovi na izložbi. Bilj.). Novo doba, Split, 8/250, 11. X. 1925, str. 2-3.
- 3004 **Solon, Leon V.:** *Meštrović in relation to american sculpture.* (Kritika Meštrovićeve umjetnosti, strane Amerikancima). Architectural Record, New York, god. 57, 1925, str. 382-383.
- 3005 **(Stelè, France)** *Frst: Ivan Meštrović o svojem notarnjem nazorju.* (Meštrovićeve izjave u američkom „Kolu“). Dom in svet, Ljubljana, 38/1, 1. III. 1925, str. 61-63.
- 3006 **Stern, Elisabeth Gertrude:** *Ivan Meštrović.* (Opširno o Meštroviću, s 10 reprodukcija). McClure's Magazine, New York, V. 1925, str. 100-108.
- 3007 **Storni, Alfonsina:** *Ante un hèreo de Ivàn Mestrovic. Pred jednim herojem Ivana Meštrovića.* (Pjesma na španjolskom i hrvatskom). Hrvatski radiša, Zagreb, 6/15, 1. VIII. 1925, prilog: Našim iseljenicima i povratnicima, str. 60.
- 3008 **Strajnić, Kosta:** *Petar Dobrović.* Nova Evropa, Zagreb, knj. 11, br. 3, 21. I. 1925, str. 89-93.
- 3009 **Strajnić, Kosta:** *Za čast jugoslovenske kulture i umjetnosti. Povodom našeg učestvovanja na Međunarodnoj izložbi u Parizu.* Srpski književni glasnik, Beograd, NS, 14/6, 1925, str. 461-464.
- 3010 **Strzygowski, Josef:** *Eine Grabkirche von Ivan Meštrović.* (Iz „Deutsche Kunst und Dekoration“ o Račićevom mauzoleju). Die christliche Kunst, München, 1925, br. 8.
- 3011 **(Šarić, Blaž)** *Radnik-prisutnik: Još o Ivanu Meštroviću u Detroitu. Pismo jednog našeg radnika.* (Meštrovićev boravak i izložba u Detroitu). Hrvatski glasnik, Chicago, 5. V. 1925, str. 5.
- 3012 **Šarić, Blaž:** *Jedan radnik o Ivanu Meštroviću.* Hrvatski glasnik, Chicago, 17/11, 12. III. 1925, str. 5.
- 3013 **Šegvić, K(erubin):** *„Marko Marulić - Splićanin“.* (O Meštrovićevom spomeniku). Hrvatski list, Osijek, 6/147, 11. VII. 1925, str. 2.
- 3014 **(Širola, Božidar)** *Dr. B. Š.: Ivan Meštrović u Americi.* (O pisanju „Kola“ u New Yorku). Jutarnji list, Zagreb, 14/4680, 13. II. 1925, str. 5.
- 3015 **Taft, Lorado:** (U povodu Meštrovićeve izložbe u Chicagu). The Daily Journal, Chicago, 16. V. 1925.
- 3016 **Temperley, Harold:** *Američki glas o Meštrovićevoj umjetnosti.* (Iz „N. Y. Times Magazine“, 1925.). Obzor, Zagreb, 66/65, 7. III. 1925, str. 3-4.
- 3017 **Temperley, Harold:** *Mestrovic puts Wilson Ideals in Medal. Intensity of Serbian Sculptor. Revealed in His work.* (Meštrovićeva izložba u New Yorku i medalja Wilsonove fundacije za Lorda Roberta Cecila). The New York Times Magazine, New York, 18. I. 1925.
- 3018 **Temperley, Harold:** *Meštrovićeva medalja za Wilsonovu zakladu. Ivan Meštrović fundaciji Woodrowa Wilsona. Opis i smisao Medalje.* (Prevedeno iz „New York Times Magazine“). Slobodna tribuna, Zagreb, 5/591, 11. II. 1925, str. 2-3.
- 3019 **Temperley, Harold:** *Prof. Temperley o Ivanu Meštroviću i njegovoj umjetnosti.* Hrvatski glasnik, Chicago, 17/6, 5. II. 1925, str. 3.
- 3021 **Trešić Pavičić, Ante:** *Ivan Mestrovic.* (O Meštrovićevoj umjetnosti u povodu izložbe 1925. u Brooklyn Museum u New Yorku). The Brooklyn Museum Quarterly, New York, 12/1, 1925, str. 14-18.
- 3022 **Trešić Pavičić, Ante:** *Ivan Meštrović.* (Govor na otvorenju izložbe u New Yorku 1925.). The Yugoslav Review, Ivan Mestrovic number, New York, 3/2, 1925, I. mj., str. 9-11.
- 3023 **Vajda, (Karlo):** *Strossmayerov spomenik. Da li pred Akademiju ili iza Akademije.* (Razna mišljenja o smještaju u Zagrebu). Novosti, Zagreb, 19/216, 9. VIII. 1925, str. 8.
- 3024 **(Vekarić, Živko)** *Ž. V.: Šta se čuje.* (Obrana Meštrovićeve govora u Americi. Pismo redakciji). Nova Evropa, Zagreb, knj. 11, br. 6, 21. II. 1925, poleđina omotnice.
- 3025 **Vučetić, Mato:** *Exposition des Arts décoratifs modernes, Paris 1925. Jugoslavija pred forumom naroda.* (Jugosl. paviljon. Kršinić, Babić, Meštrović). Obzor, Zagreb, 66/229, 28. VIII. 1925, str. 2-3.
- 3026 **West Heller, Helen:** *Mestrovic.* (Pjesma o Meštroviću). The Chicago Evening Post, Art World magazine, Chicago, 2. VI. 1925.
- 3027 **Williams, Marguerite B.:** *Mestrovic's work is marked by vigor. Yugoslav sculptor retains freshness and nearness of nature in art.* (O Meštrovićevoj izložbi u Chicagu). The Daily News, Chicago, 23. IV. 1925.
- 3028 **Ziegler, Francis J.:** *Drawings by Mestrovic at the Art Alliance. Line work by famous slavianian sculptor exploits subjects such as serve in his statuary.* (Život i djelo, u povodu izlaganja u Philadelphiji). Record, Philadelphia, 17. V. 1925.

- 3029 **Zlatić, Josip:** *Istarski Hrvat Ivanu Meštroviću.* (U povodu izložbe u Chicagu. O Istri pod Talijanima). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/20, 14. V. 1925, str. 3.
- 3030 **(Zone):** *Gđa Zone o Meštroviću.* Večernja pošta, Sarajevo, 10. II. 1925, br. 1080, str. 3-4.
- 3031 **Zucker, Willy:** *Der Lebensbrunnen von Meštrović.* (O spomeniku „Zdenac života“ u Zagrebu). Der Morgen, Zagreb, 3/730, 2. VII. 1925, str. 9.
- 3032 **Živković, Blagoje:** *Kosovski hram.* (U povodu pisanja Jelić-Jonića u „Politici“). Polet, Čačak, 2/8-10, 1925, str. 256-258.
- 3033 *A Jugo-Slav Sensation.* (Reprodukcija Meštrovićeva reljefa predsjednika Wilsona). Herald Examiner, Chicago, 10. V. 1925.
- 3034 *A Speech from Meštrović.* (Banket u čast Meštrovića u New Yorku 1925.). The Brooklyn Museum Quarterly, New York, 12/1, 1925, str. 10-14.
- 3035 *A Work by Mestrovic, Jugoslav Sculptor.* Ivan Mestrovic as Portrayed by Himself. (Reprodukcije „Autoportreta“ i „Djevojke s violinom“ uz legende). The Art News, New York, 4. IV. 1925.
- 3036 *Albright Art Gallery.* (Pred otvorenje Meštrovićeve izložbe u Buffalu. Bilj.). Buffalo Courier, Buffalo, 12, 13. II. 1925.
- 3037 *All attendance records broken at Art Gallery.* (Izložba Meštrovićevih skulptura u Rochesteru. Bilj.). Herald, Rochester (SAD), 9. V. 1925.
- 3038 *Američka javnost o Meštroviću.* Hrvatski radiša, Zagreb, 6/15, 1. VIII. 1925, prilog.
- 3039 *Američka štampa o Ivanu Meštroviću. Meštrovićeve izložbe u Americi.* Slobodna tribuna, Zagreb, 5/596, 21. II. 1925, str. 6.
- 3040 *Američki glas o Meštrovićevoj umjetnosti.* (O Meštrovićevim izložbama u Americi). Obzor, Zagreb, 7. III. 1925.
- 3041 *Amerika o Ivanu Meštroviću. Pisanje američke štampe.* (Meštrovićeva izložba u Bruklinškom muzeju. Tekstovi članaka iz amer. listova). Novosti, Zagreb, 5/1222, 25. I. 1925, str. 3 i 5.
- 3042 *An iconoclast.* (Meštrović sa skulpturom „Bogorodice“. Fotografija s legendom). Tribune, Chicago, 8. II. 1925.
- 3043 *Another Interesting Visitor.* (O Meštrovićevoj izložbi u Chicagu. Bilj.). Town & Contry, New York, 15. V. 1925.
- 3044 *Applaud Art of Mestrovic. Chicago critics discern Genius in Works of Slavic Sculptor at Institute. Lorado Taft in high Praise.* (Meštrovićeva izložba u Chicagu u Art Institute. Kipar Lorado Taft o Meštroviću). Chicago Daily Journal, Chicago, 11. V. 1925.
- 3045 *Art Institute.* (Meštrovićeva izložba u Chicagu. Bilj.). Post, Chicago, 9. V. 1925.
- 3046 *Banket u počast Ivanu Meštroviću.* (U Chicagu u povodu izložbe. Bilj.). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/18, 30. IV. 1925, str. 5.
- 3047 *Banket u počast Ivanu Meštroviću u Chicagu. Jedna sjajna narodna manifestacija.* Hrvatski glasnik, Chicago 17/19, 7. V. 1925, str. 3.
- 3047a *Boston in Brooklyn.* (Izložba u New Yorku). The Art News, New York, 24/11, 1925, str. 11.
- 3048 *British Art Display is Wembley Feature.* (Spomen Meštrovićevih ranih radova u londonskoj galeriji). Post, Chicago, 16. VI. 1925.
- 3049 *Brzjavni pozdrav Ivanu Meštroviću.* (U povodu otkrivanja spomenika Marku Maruliću). Novo doba, Split, 8/174, 27. VII. 1925, str. 5.
- 3050 *Buffalo to See Mestrovic Show.* (Meštrovićeva izložba u Buffalu. Bilj.) The Art News, Buffalo, 3. I. 1925.
- 3051 *Cecilova kolajna - Meštrovićevo djelo.* Hrvatski glasnik, Chicago, 17/2, 8. I. 1925, str. 3.
- 3052 *„Christ and the Magdalena“..* (Reprodukcija i opisna legenda reljefa „Krist i Magdalena“ na izložbi u Buffalu). Buffalo Evening News, Buffalo, 18. II. 1925.
- 3053 *„Christliche Kunst“ o Meštroviću.* (O Meštrovićevim religioznim djelima u časopisu. Bilj.). Novo doba, Split, 8/263, 25. X. 1925, str. 3.
- 3054 *Ciklus M. Marulića.* (Meštrovićev spomenik na razglednicama. Bilj.). Novo doba, Split, 8/172, 25. VII. 1925, str. 13.
- 3055 *Croatian Sculptor guest at Reception. Ivan Mestrovic honored by Art Alliance, where his Drawings are shown. Designed Wilson medal.* (Meštrović u Americi. Izložba u Philadelphiji). North American, Philadelphia, 14. V. 1925.
- 3056 *Čikaški i američki kritičari o Ivanu Meštroviću.* (Kritike: Lorado Taft, Charles F. Kelly, C. J. Bulliet, Kineton Parkes, E. G. Stern). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/21, 21. V. 1925, str. 3.
- 3057 *Čikaški kipari o Ivanu Meštroviću.* (Citati prikaza Meštrovićeve izložbe u Chicagu). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/20, 14. V. 1925, str. 3.
- 3058 *Drawings by Mestrovic put on Exhibition here. First public Showing of serbian Artists' American Works.* (Meštrovićeva izložba crteža u Philadelphiji). Eve. Public Ledger, Philadelphia, 14. V. 1925.
- 3059 *Drawings by the famous Slavic sculptor Ivan Mestrovic...* (Izložba Meštrovićevih crteža u Philadelphiji. Bilj.). Record, Philadelphia, 10. V. 1925.
- 3060 *Druga Meštrovićeva izložba u - New Yorku.* Hrvatski glasnik, Chicago, 17/5, 29. I. 1925, str. 5.
- 3061 *Eminent Jugoslav Sculptor, Mestrovic, To Show Efforts at Art Gallery.* (Opširniji prikaz izložbe u Buffalu). The Buffalo Evening Times, Buffalo, 13. II. 1925.
- 3062 *Eurepean Opinions on Mestrovic's Art.* (Citati iz stranog tiska: J. Lavery, A. Rodin, L. Bistolfi, J. Bone, J. Aubry, A. Roessler, V. Fleischer, E. Delpy, A. Benois, M. Armfield, J. C. Squire, E. Mew). The Yugoslav Review, New York, Ivan Mestrovic number, 3/2, I. 1925, str. 39-46.
- 3063 *Examples of recent Sculpture by Ivan Meštrović, now exhibiting in America.* (Biografski podaci i šest ilustracija skulptura s opširnijim legendama). Vanity Fair, New York, god. 23, I. 1925, str. 36-37.
- 3064 *Funds sought For Purchase Of Work Of Great Sculptor.* (Izložba Meštrovićevih skulptura u Rochesteru). Times-Union, Rochester, 6. V. 1925.
- 3065 *Gdje će biti smješten Strossmayerov spomenik u Zagrebu.* (Meštrovićevo mišljenje. Bilj.). Novo doba, Split, 8/139, 18. VI. 1925, str. 3.
- 3066 *Gđa Zone o Meštroviću.* (Njujorška umjetnička kritičarka). Večernja pošta, Sarajevo, 1925, br. 1080, str. 3-4.
- 3067 *Glasovi iz Amerike.* (Meštrovićeve izjave i dio govora R. W. Seton Watsona u Chicagu o lošim političkim prilikama u Jugoslaviji). Slobodna riječ, Gruž, 1/4, 5. II. 1925, str. 2.
- 3068 *Govor Ivana Meštrovića.* (U New Yorku na banketu 16. I. 1925.). Slobodna tribuna, Zagreb, 7/590, 10. II. 1925, str. 3.
- 3069 *Great serbian sculptor...* (Ivan i Petar Meštrović gosti Art Alliance u Philadelphiji. Fotografije i legende). Eve. Public Ledger, Philadelphia, 14. V. 1925.
- 3070 *Hrvati iz Gary na Meštrovićevoj izložbi.* Hrvatski glasnik, Chicago, 17/23, 4. VI. 1925, str. 3.
- 3071 (Ideja o narudžbi Meštrovićevih skulptura za Chicago). Chicago Tribune, Chicago, 15. V. 1925.

Eminent Yugoslav Sculptor, Mestrovic, To Show Efforts at Art Gallery

Ivan Mestrovic, the great Yugoslav sculptor, will be present at the opening of the exhibition of sculpture at the Albright Art Gallery on Sunday. The exhibition is one of the largest assemblages of the sculptor's work which has yet been shown. For many years Mestrovic has been heralded in this country by returning

European travelers who has been his exhibitions in London, Paris and other continental art centers.

Mestrovic was born in Dalmatia (Old Croatia) in 1883. His peasant father was himself a worker in stone and from his earliest youth Ivan Mestrovic has found the natural expression of his ideas in carving, first in wood and then in soft stone. After a long preliminary period of development and occasional exhibiting in Vienna, his first great season was opened at the International art exhibition at Rome in 1911 where his work was shown on a large scale in the Serbian pavilion and excited universal interest. Shortly after the outbreak of the World War his first London exhibition, in June, 1915, took place at the Victoria and Albert Museum.

The first exhibition of the works of this great sculptor in America opened at the Brooklyn Museum in November, and later they were shown in the MacDowell Club, New York, the Albright Art Gallery receiving the collection directly from the latter place. The present exhibition is Mestrovic's fiftieth, the first having been held in Vienna when the sculptor was but 19 years of age. From that time until the World War, 29 exhibitions followed in 13 European cities. The present exhibition is the most telling one of his life work that has ever been held. The big exhibitions of Rome, London and Paris had mostly the character of a one period exhibition.

The "Heroical" works belonging to the series of national heroic legends are represented by three sculptures. Thirty-six religious works, made between 1913 and 1923, are possibly the greatest collection of religious sculptures and wooden carvings shown in such a number by one and the same master in one exhibition. In addition to this are 20 portraits and busts, mostly in bronze and marble. There are about 40 works from various periods; amongst these are many statuettes, free reliefs, a great number of remarkable figures playing musical instruments, two large bronze statues (one of the Vestal Virgin and the other one of a Muse: "Distant Chords"). The marble statue, "Contemplation," which was very much noted this year in London, is also here.

The newest work of Mestrovic, the statue of the poet Marulic (1924) is being exhibited for the first time when exhibited in this country.

The exhibition will remain on view at the Albright Art Gallery for one month.

THE BUFFALO EVENING TIMES, FRIDAY, FEBRUARY 13, 1925.

▶
3072

- 3072 *In the World of art.* (O Meštroviću uoči izložbe u Albright Art Gallery u Buffalu). Buffalo Evening Times, Buffalo, 14. II. 1925.
- 3073 *Influence of Rodin.* (Rodinov utjecaj na rana Meštrovićeva djela. U povodu izložbe u Chicagu). Post, Chicago, 5. V. 1925.
- 3074 *Iskorišćuje i Meštrovića.* Hrvatski glasnik, Chicago, 17/20, 14. V. 1925, str. 4.
- 3075 *Ivan Mestrovic as Portrayed by Himself; „Girl With Violin“ by Ivan Mestrovic.* Art News, New York, 4. IV. 1925, br. 23, str. 9.
- 3076 *Ivan Mestrovic Exhibition.* (Meštrovićeva izložba u Clevelandu, SAD). Cleveland Museum of Art Bulletin, Cleveland, god. 12, XI. 1925, str. 146, 149-151.
- 3977 *Ivan Mestrovic, the sculptor...* (Napušta Chicagu. Bilj.). Herald Tribune, Chicago, 10. V. 1925.
- 3078 *Ivan Mestrovic will visit...* (Odlazi u Washington portretirati H. Hoovera. bilj.). Post, Chicago, 5. V. 1925.
- 3079 *Ivan Mestrovic's Short Biography.* (Kratka biografija). The Yugoslav Review, New York, 3/2, I. 1925, str. 33.
- 3080 *Ivan Meštrović.* (O Meštroviću u povodu izložbe u Chicagu 1925.). The Daily Journal, Chicago, 16. V. 1925.
- 3081 (Ivan Meštrović). The Herald Examiner, Chicago, 2. V. 1925.
- 3082 *Ivan Meštrović Fundaciji Woodrowa Wilsona.* (Meštrovićeva medalja engl. lordu Cecilu za nagradu za mir iz Fundacije Woodrowa Wilsona). Novo doba, Split, 8/ 35, 11. II. 1925, str. 4.
- 3083 *Ivan Meštrović i njegova izložba.* (Podaci o izložbi u Chicagu. Bilješke). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/20, 14. V. 1925, str. 5.
- 3084 *Ivan Meštrović Jugoslovenski genij.* Slobodna misao, Detroit, 3/31, II. 1925.
- 3085 *Ivan Meštrović kod dra Biankina.* Hrvatski glasnik, Chicago, 17/19, 7. V. 1925, str. 5.
- 3086 *Ivan Meštrović o našem iseljenom narodu.* Narod, Sarajevo, NS, 5/12, 12. II. 1925, str. 2-3.
- 3087 *Ivan Meštrović. Prototip jugoslavenskog šarlatana.* (O Meštroviću kao čovjeku i političaru). Balkan, Beograd, 12 (11)/38, 9. II. 1925, str. 1.
- 3088 *Ivan Meštrović u Americi.* (Iz „Slobodne tribune“). Narodni list, Đakovo, 4/24, 13. VI. 1925, str. 2; 25, 20. VI, str. 2; 26, 27. VI, str. 2.
- 3089 *Ivan Meštrović u Americi.* (Prijevodi članaka: Marguerite B. Williams u „The Daily News“, Madame X u „The Daily Tribune“, Francis Farmer u „The Herald Examiner“, Ernest L. Heitcamp u „The Herald Examiner“, Arthur Meeker Jr. u „The Herald Examiner“). Slobodna tribuna, Zagreb, 5/611, 6. VI. 1925, str. 5.
- 3090 *Ivan Meštrović u Chicagu. Od čobana do najvećeg svjetskog kipara.* (Razni sudovi o Meštroviću). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/18, 30. IV. 1925, str. 1.
- 3091 *Ivan Meštrović Woodrow Wilsonovi ustanovi.* (O Meštrovićevoj medalji lordu Cecilu). Glas naroda, New York, 33/18, 1925.
- 3092 *Izjave Ivana Meštrovića u New Yorku. Hrvatski seljaci nisu boljševici. Borba između dva mentaliteta.* Jutarnji list, Zagreb, 14/4659, 23. I. 1925, str. 5.
- 3093 (Izložba I. Meštrovića u St. Louisu, SAD). Post Dispatch, St. Louis, 28. VI. 1925.
- 3094 *Jadranska izložba.* (Otkrit će se spomenik Maruliću). Novo doba, Split, 8/90, 17. IV. 1925, str. 3.
- 3095 *Jihoslovanská účast na parižské letošní vystavd.* (Meštrović na izložbi dekorativne umjetnosti u Parizu). Drobné umdní vytvarné snahy, Praha, 6/3-4, 1925, str. 74-76.
- 3096 *Još o I. Meštroviću.* Hrvatski glasnik, Chicago, 17/26, 25. VI. 1925, str. 5.
- 3097 *Jugo-Slavs fete Ivan Meštrovic, famed sculptor. Clevelanders Praise sheperd lad as interpreter of national ideals.* (Banket u čast Meštrovića u Clevelandu. Bilj.). Cleveland Plain Dealer, Cleveland, 27. XI. 1925.
- 3098 *Jugoslavenski glasnik.* (Pred izložbu u Beču. Bilj.). Novo doba, Split, 8/200, 23. VIII. 1925, str. 3.
- 3099 *Jugoslavenski glasnik.* (Pred Meštrovićev odlazak u Ameriku. Bilj.). Novo doba, Split, 8/278, 11. XI. 1925, str. 2.
- 3100 *Jugoslavenski glasnik.* (Priprema za izlaganje u Beču. Bilj.). Novo doba, Split, 8/185, 7. VIII. 1925, str. 2.
- 3101 *Jugoslavija na izložbi dekorativne umjetnosti u Parizu.* (Dvor otkupio Meštrovićevo djelo). Novo doba, Split, 8/88, 15. IV. 1925, str. 2.
- 3102 *Jugoslavija na međunarodnoj izložbi dekorativnih umjetnosti u Parizu.* (Pripreme. Račičev mauzolej). Novo doba, Split, 8/36, 12. II. 1925, str. 3.
- 3103 *Kad umetnici politiziraju.* (Kritika Meštrovićevog govora u New Yorku). Riječ, 23. I. 1925, br. 6-7, str. 2.

- 3104 *Kip za Marulićev spomenik.* (Stigao odljev. Bilj.). Novo doba, Split, 8/38, 14. II. 1925, str. 4.
- 3105 *Many contribute to fund to buy Mestrovic work.* (Za otkup skulpture „Majka i dijete“, Bilj.) Herald, Rochester, 23. IV. 1925.
- 3106 *Marulić se zeleni...* (Spomenik dobiva patinu. Bilj.). Novo doba, Split, 8/291, 26. XI. 1925, str. 4.
- 3107 *Marulićev spomenik.* (Spomenik se postavlja. Bilj.). Novo doba, Split, 8/126, 31. V. 1925, str. 3-4.
- 3108 *Mary's bobbed hair real Art. Mary Baker's Bob praised by Artist.* (Meštrovićev portret M. L. Baker). Chicago Evening American, Chicago, 28. V. 1925.
- 3109 *Mestrovic Figures for Chicago.* (Meštrovićevi „Indijanci“ u Chicagu). Art News, New York, god. 27, 6. X. 1925, str. 5.
- 3110 *Mestrovic is coming.* (O Meštroviću uoči dolaska u Chicagu. Bilj.). Sunday Tribune, Chicago, 26. V. 1925.
- 3111 *Mestrovic. Sculpture.* (Izložba u Chicagu). Chicago Evening Post, Chicago, 28. IV. 1925.
- 3113 *Mestrovic Sculptures at Albright.* (O Meštroviću uoči izložbe u Buffalu). Morning Express, Buffalo, 13. II. 1925.
- 3114 *Mestrovic Statue reaches Gallery.* (Otkupljena Meštrovićeva skulptura „Majka i dijete“). Democrat, Rochester, 23. IV. 1925.
- 3115 *Mestrovic, the great...* (Meštrović u Washingtonu portretira H. Hoovera. Bilj.). Star, Washington, 26. IV. 1925.
- 3116 *Mestrovic to portray Hoover.* (Stigao u Washington da portretira H. Hoovera). Art News, New York, 2. V. 1925.
- 3117 *Mestrovic to receive at today's opening.* (Pozivi za Meštrovićevo izložbu u Buffalu. Bilj.) Express, Buffalo, 15. II. 1925.
- 3118 *Mestrovic will open exhibition in Art Gallery.* (O Meštroviću i njegovim djelima uoči izložbe u Buffalu). The Buffalo Evening News, Buffalo, 13. II. 1925.
- 3119 *„Mestrovic“ - William Rothenstein.* (Crtež Meštrovića od W. Rothensteina). Chicago Evening Post Magazine of the Art World, Chicago, 10. IV. 1925.
- 3120 *Mestrovic's Story repeat Giotto's.* (Život i umjetnost. U povodu izložbe u Chicagu). Chicago Evening Post, Art World Magazine, Chicago, 2. VI. 1925.
- 3121 *Mestrovic's Sculpture wins official Praise.* (Izložba u Art Institute u Chicagu 1925.). Chicago Post, Chicago, 12. V. 1925.
- 3122 *Mestrovic's Wilson.* (Reprodukcija i legenda Meštrovićevog poprsja W. Wilsona). Chicago Herald & Examiner, Chicago, 5. V. 1925.
- 3123 *Meštrović će ponovo u Ameriku.* (Spomenik Strossmayeru. Bilj.). Novo doba, Split, 8/165, 18. VII. 1925, str. 3.
- 3124 *Meštrović from various Viewpoint.* (Članci E. Bayne Bossom, A. Tresić-Pavičića i samog Meštrovića u povodu izložbe u New Yorku 1925.). The Brooklyn Museum Quarterly, New York, I. 1925, str. 7-18.
- 3125 *Meštrović i njegova izložba.* (Otvora se izložba u Clevelandu, a zatvara u Baltimoru). Hrvatski glasnik, Chicago, 15. X. 1925, str. 4.
- 3126 *Meštrović i „pravi“ Hrvati.* (Kritika Meštrovićeva hrvatstva u zagrebačkom „Hrvatu“). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/15, 9. IV. 1925, str. 5.
- 3127 *Meštrović u Americi.* (Izložba i banket u Detroitu). Novo doba, Split, 8/118, 21. V. 1925, str. 3.
- 3129 *Meštrović u Americi.* (Izložba u Detroitu). Slobodna misao, Vukovar, 4/138, 1925, str. 2.
- 3130 *Meštrović u Americi.* (Otvorenje izložbe u Detroitu i Meštrovićev govor na banketu). Slobodna tribuna, Zagreb, 5/605, 25. IV. 1925, str. 6-7.
- 3131 *Meštrović u Americi.* (Kritika Meštrovićev izložbe u St. Louisu). Slobodna tribuna, Zagreb, 5/622, 22. VIII. 1925, str. 5-6.
- 3132 *Meštrović u Americi.* (Prikazi izložbe u Denveru). Slobodna tribuna, Zagreb, 5/623, 29. VIII. 1925, str. 6.
- 3133 *Meštrović u Americi.* Naglašuje hrvatsko seljačko porijeklo. (Izložba u New Yorku). Večernja pošta, Sarajevo, 23. I. 1925, br. 1065, str. 2.
- 3134 *Meštrović u Chicagu.* Slobodna tribuna, Zagreb, 5/609, 23. V. 1925, str. 6-7.
- 3135 *Meštrović u filmu.* (Prikazivanje filma o Meštroviću u Chicagu. Bilj.). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/21, 21. V. 1925, str. 3.
- 3136 *Meštrović u Washingtonu. Svečana gozba u našem poslanstvu.* (Bilj.). Novo doba, Split, 8/133, 10. VI. 1925, str. 1.
- 3137 *Meštrović v Americi.* (Izložba u Chicagu). Jutro, Ljubljana, 6/126, 31. V. 1925, str. 3.
- 3138 *Meštrovićev broj „Jugoslav Review-a“.* Hrvatski glasnik, Chicago, 17/6, 5. II. 1925, str. 3.
- 3139 *Meštrovićev Marulić.* (O spomeniku u Splitu). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/17, 23. IV. 1925, str. 3.
- 3140 (Meštrovićev rad - poprsje predsjednika Wilsona). Post Dispatch, St. Louis, 28. VI. 1925.
- 3141 *Meštrovićev spomenik Štrosmajeru u Zagrebu.* (Gdje bi trebao biti postavljen. Meštrovićevo pismo). Slobodna tribuna, Zagreb, 5/620, 8. VIII. 1925, str. 6-7.
- 3142 *Meštrovićev Wilson. Kritika St. Louis „Post-Dispatch-a“.* Hrvatski glasnik, Chicago, 17/31, 30. VII. 1925, str. 3.
- 3143 *Meštrovićeva izložba u Americi. Poslije Chicaga - St. Louis.* (Bilj.). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/19, 7. V. 1925, str. 5.
- 3144 *Meštrovićeva izložba u Americi.* (U Art Institute u Chicagu. Zatim u St. Louisu, Philadelphiji, Baltimoru, Bostonu i Washingtonu). Slobodna tribuna, Zagreb, 5/609, 23. V. 1925, str. 6-7.
- 3145 *Meštrovićeva izložba u Buenos Airesu.* (Bilj.). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/31, 30. VII. 1925, str. 5.
- 3146 *Meštrovićeva izložba u Buenos Airesu.* Jadran, Buenos Aires, 22. VI. 1925.
- 3147 (Meštrovićeva izložba u Chicagu). Artless Comment, Chicago, 12. V. 1925.
- 3148 (Meštrovićeva izložba u Chicagu). Chicago Sunday Tribune, Chicago, 26. IV. 1925.
- 3149 (Meštrovićeva izložba u Chicagu). Chicago Tribune, Chicago, 2. V. 1925.
- 3150 (Meštrovićeva izložba u Chicagu). Drake a Day, Chicago, 14. IV. 1925.
- 3151 (Meštrovićeva izložba u Chicagu). Gazette Rockeford, Rockeford (SAD), 11. V. 1925.
- 3152 *Meštrovićeva izložba u Chicagu.* Hrvatski glasnik, Chicago, 17/14, 2. IV. 1925, str. 5.
- 3153 *Meštrovićeva izložba u Chicagu.* (Uoči otvorenja izložbe u Chicagu. Bilj.). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/18, 30. IV. 1925, str. 5.
- 3154 (Meštrovićeva izložba u Chicagu). Hrvatski glasnik, Chicago, 5. V. 1925.
- 3155 (Meštrovićeva izložba u Chicagu). Inquirer Philadelphia, Philadelphia, 15. V. 1925.
- 3156 (Meštrovićeva izložba u Chicagu). Jurnal Chicago, Chicago, 11. V. 1925.

- 3157 (Meštrovićeva izložba u Chicagu). Narod, Los Angeles, (?), 1925.
- 3158 (Meštrovićeva izložba u Chicagu). New York Tribune, 10. V. 1925.
- 3159 *Meštrovićeva izložba u Chicagu*. (Uoči otvorenja izložbe. Bilj.). Novo doba, Split, 8/109, 10. V. 1925, str. 11.
- 3160 *Meštrovićeva izložba u Chicagu*. (U Institute of Art; citat iz „Tribune“). Bilj.) Novo doba, Split, 8/113, 15. V. 1925. str. 3.
- 3161 (Meštrovićeva izložba u Chicagu). Public Ledger, Philadelphia, 14. V. 1925.
- 3162 (Meštrovićeva izložba u Chicagu). Times Union, Rochester, 6. V. 1925.
- 3163 (Meštrovićeva izložba u Chicagu). Zajedničar, Pittsburgh, 20/23. XII. 1925.
- 3164 (Meštrovićeva izložba u Detroitu). Circular International Institute, Detroit, (?) 1925.
- 3165 (Meštrovićeva izložba u Detroitu). Detroit Free Press, Detroit, 24. III. 1925.
- 3166 *Meštrovićeva izložba u Detroitu*. Novo doba, Split, 8/92, 19. IV. 1925, str. 11.
- 3167 *Meštrovićeva izložba u Detroitu*. (Bilj.). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/11, 12. III. 1925, str. 5.
- 3168 *Meštrovićeva izložba u New Yorku*. (Izveštaj o izložbi). Novo doba, Split, 8/20, 25. I. 1925, str. 4.
- 3169 (Meštrovićeva medalja za Fundaciju Woodrowa Wilsona). New York Times, New York, 3. I. 1925.
- 3170 *Meštrovićeva medalja za Wilsonovu zakladu. Ivan Meštrović Fundaciji Woodrowa Wilsona*. (Historijat). Slobodna tribuna, Zagreb, 5/591, 11. II. 1925, str. 2.
- 3171 *Meštrovićeva medalja za Wilsonovu zakladu. Ivan Meštrović Fundaciji Woodrowa Wilsona*. (Historijat narudžbe i izrade). Vijenac, Zagreb, 3/5, knj. IV, 2. III. 1925, str. 158-159.
- 3172 *Meštrovićeva narodnost*. Hrvatski glasnik, Chicago, 17/22, 28. V. 1925, str. 3.
- 3173 (Meštrovićeve izložbe u Chicagu i Detroitu). Zajedničar, Pittsburgh, 7. V. 1925.
- 3174 *Meštrovićevi radovi*. (Izložbe u američkim gradovima. Citat iz „Magazine of the Art World“, Chicago). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/38, 17. IX. 1925, str. 5.
- 3175 *Meštrovićevi radovi idu u Denver*. (SAD). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/33, 13. VIII. 1925, str. 5.
- 3176 *Mjesna štampa o Meštrovićevoj izložbi*. Hrvatski glasnik, Chicago, 17/19, 7. V. 1925, str. 3.
- 3177 *Modern sculpture attracts attention at Art Institute*. (Reprodukcija Meštrovićeve glave „Mojsija“). Chicago Tribune, Chicago, 2, 8. II. 1925.
- 3178 *Modern Sculpture exhibits in Chicago*. (Meštrovićeva izložba u Chicagu. Bilj.). Gazette, Rockeford (SAD), 11. V. 1925.
- 3179 *„Mother and Child at Prayer“ - Ivan Mestrovic*. (Reprodukcija skulptura s izložbe u Art Institute of Chicago). Chicago Evening Post, Chicago, 2. VI. 1925.
- 3180 *Museum exhibits. Two studies of Jacob Epstein*. (Usput o Meštrovićevoj izložbi u Baltimoru). Baltimore American, Baltimore, 20. IX. 1925.
- 3180a *Nagrađeni naši umjetnici na izložbi u Parizu*. (Meštrović na Pariškoj izložbi 1925.). Vijenac, Zagreb, 1925, br. 5-6, str. 120.
- 3181 *Najnovije djelo Ivana Meštrovića. Wilsonova mirovna medalja koju je umjetnik izradio u Americi*. (Opis medalje). Obzor, Zagreb, 66/26, 27. I. 1925, str. 4.
- 3182 *Naš veliki skulptor...* (Meštrovićev projekt Njegoševa mauzoleja je preskup, pa će se graditi samo kapela. Bilj.). Trgovinski glasnik, Beograd, 7. VI. 1925.
- 3183 *Naša kulturna reprezentacija*. (Odbor za sudjelovanje Jugoslavije na pariškoj izložbi). Balkan, Beograd, 12 (11)/73, 16. III. 1925, str. 1.
- 3184 *Neue Werke von Ivan Meštrović*. Österreichs Bau- und Werkkunst, Wien, god. 2, 1925-1926, str. 271.
- 3185 *Noted Exhibit at Albright*. (O Meštroviću i njegovoj umjetnosti uoči izložbe u Buffalu, SAD). The Buffalo Truth, Buffalo, 14. II. 1925, str. 11.
- 3186 *Nova Jadranska Izložba otvorena*. (Kralj nabavio fotografiju Meštrovićeva reljefa). Novo doba, Split, 8/241, 2. X. 1925, str. 5.
- 3187 *Njegoš i Meštrović. Proti opasnosti da se ne obesveti grobnica na Lovčenu. Povodom namere da se Ivanu Meštroviću poveri izrada mauzoleja na Lovčenu*. Balkan, Beograd, 12 (11)/97, 9. IV. 1925, str. 1.
- 3188 (O I. Meštroviću). American Art News, New York, 23/2, 1924-1925, str. 2; 6, str. 3; 26, str. 9; 30, str. 1.
- 3189 (O I. Meštroviću). Bulletin of the Art Institute of Chicago, Chicago, 1925, str. 149-151.
- 3190 (O I. Meštroviću). Detroit Institute of Arts Bulletin, Detroit, 7/1925-1926, str. 113.
- 3191 (O I. Meštroviću). The Architectural Record, New York, II. 1925, str. 73.
- 3192 *O Marulićevoj slici*. (O navodnom starom portretu Marka Marulića). Novo doba, Split, 8/22, 28. I. 1925, str. 4.
- 3193 (O Meštrovićevoj arhitekturi). The American Architect. (?) 1925.
- 3194 *O Meštrovićevoj izložbi*. (Američke kritike u povodu Meštrovićeve izložbe u Detroitu). Slobodna misao, Detroit, IV. 1925.
- 3195 *O Meštrovićevoj izložbi u Chicagu*. (Bilj.). Novo doba, Split, 8/119, 23. V. 1925, str. 3.
- 3196 *O Meštroviću*. (O Meštrovićevim izložbama u Americi). Novo doba, Split, 8/142, 21. VI. 1925, str. 11.
- 3197 *Od pastira iz Svilaje do najveće slave. Dvadesetpetogodišnjica rada Ivana Meštrovića. Slavlje u Americi. Njegova vjera u jugoslavensko jedinstvo*. (Izložba i banket u Detroitu. Meštrovićev govor). Razgovor naroda jugoslovenskoga, Split, 1/2, 28. IV. 1925, str. 1.
- 3198 *Odbor za Marulićev spomenik*. (Komisija odabire mjesto na Trgu 1. novembra. Bilj.). Novo doba, Split 8/ 64, 17. III. 1925, str. 4.
- 3199 *Odbor za Marulićev spomenik*. (Sjednica. Natpis. Bilješka). Novo doba, Split, 8/128, 4. VI. 1925, str. 4.
- 3200 *Oko spomenika Marka Marulića*. Novo doba, Split, 8/177, 30. VII. 1925, str. 4.
- 3201 *Open Mestrovic Statue display here on Sunday*. (Pred otvorenje izložbe u Buffalu. Bilj.). Buffalo Courier, Buffalo, 13. II. 1925.
- 3202 *Otkriće spomenika Kralju Petru I Oslobođiocu na gradskim zidinama Dubrovnika na 1. XII. 1924*. (Reprodukcije). Jadranska straža, Split, 3/1, 1925, str. 3, 8.
- 3203 *Otkriće spomenika Marku Maruliću*. Omladina, Zagreb, 1925, br. 2.
- 3204 *Počasna kolajna lordu Cecilu - Meštrovićevo djelo*. Iseljenik, Zagreb, 1 (4)/4, 15. II. 1925, str. 5.
- 3205 *Počasna kolajna lordu Cecilu - Meštrovićevo djelo*. Novo doba, Split, 8/22, 28. I. 1925, str. 3.
- 3206 *Položaj Marulićevog spomenika*. (Određeno mjesto za spomenik. Bilj.). Novo doba, Split, 8/72, 26. III. 1925, str. 5.

- 3207 *Posjećivanje Meštrovićeve izložbe.* (U Chicagu). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/19, 7. V. 1925, str. 5.
- 3208 *Predavanje o Ivanu Meštroviću iduće nedjelje... u Art Institutu.* (M. Marjanović u Chicagu. Bilj.). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/20, 14. V. 1925, str. 5.
- 3209 *Predavanje o Meštroviću - priređuje „Zora“.* (M. Marjanovića u Chicagu. Bilj.). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/21, 21. V. 1925, str. 3.
- 3210 *Predavanje o Meštroviću u Chicagu.* (Održao M. Marjanović). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/23, 4. VI. 1925, str. 3.
- 3211 *Preisgekrönte jugoslavische Aussteller in Paris.* (Prva nagrada Meštroviću za Račičev mauzolej). Der Morgen, Zagreb, 3/842, 23. X. 1925, str. 6.
- 3212 *Prenos Njegoševih kostiju.* (Gradnja nove kapele povjerena Meštroviću). Trgovinski glasnik, Beograd, 5. IV. 1925.
- 3213 (Primjeri recentnih radova Ivana Meštrovića izloženih u Americi). Vanity Fair, New York, I. 1925.
- 3214 *Prodane Meštrovićeve radnje u Americi.* Hrvatski glasnik, Chicago, 17/19, 7. V. 1925, str. 5.
- 3215 *Prodani Meštrovićevi radovi.* (U Chicagu i Detroitu. Bilj.). Hrvatski glasnik, Chicago, 17/21, 21. V. 1925, str. 3.
- 3216 *Prof. Harold Temperley. O Meštroviću u N. Y. Timesu.* Hrvatski glasnik, Chicago, 17/5, 29. I. 1925, str. 3.
- 3217 *Program svečanosti u Splitu.* (Otkrivanje spomenika Marku Maruliću). Novo doba, Split, 8/170, 23. VII. 1925, str. 4.
- 3218 *Publicitet Behind the Time.* Hrvatski glasnik, Chicago, 17/5, 29. I. 1925, str. 3.
- 3219 *Pure Art? or Pure Nonsense? Nine Selected Letters From Our Readers.* (The Forum, (SAD), VII. 1925, str. 146-150.
- 3220 *Put i mauzolej na Lovćen.* (Uoči namjeravanog podizanja mauzoleja Njegošu. Bilj.). Jugoslavenski svet, New York, 22. IV. 1925.
- 3221 *Rhythm is first.* (O ritmu u Meštrovićevim skulpturama). The Art News, New York, 25. IV. 1925.
- 3222 *Sa Jadranske Izložbe.* (Izlaže i Meštrović. Bilj.). Novo doba, Split, 8/185, 7. VIII. 1925, str. 4.
- 3223 *Sijajen uspeh Meštrovića v Americi.* Jutro, Ljubljana, 6/162, 15. VII. 1925, str. 3.
- 3224 *Sjednica Općinskoga vijeća. Spomenik Grguru Ninskomu i obrana glagolice.* (Meštrović daruje spomenik). Novo doba, Split, 8/262, 24. X. 1925, str. 5.
- 3225 *Slikarska izložba u Starom Bečeju.* (Grupa Nezavisnih). Novo vreme, Stari Bečej, 7/17, 26. IV. 1925, str. 2.
- 3226 *Službeno otvorenje Meštrovićeve izložbe.* Hrvatski glasnik, Chicago, 17/19, 7. V. 1925, str. 5.
- 3227 *Spomenik Marka Marulića.* (Prigodom otkrivanja). Katolički list, Zagreb, god. 1925, br. 31.
- 3228 *Spomenik zahvalnosti Francuskoj.* (Odbor za podizanje spomenika). Novo doba, Split, 8/ 30, 6. II. 1925, str. 3.
- 3229 *Strossmayerov spomenik.* (Polemike oko smještaja spomenika). Obzor, Zagreb, 27. IX, 25. XI. 1925.
- 3230 *Strossmajerov spomenik.* Slobodni čujmo, Zagreb, 8. VII. 1925, br. 28.
- 3231 *Strossmayerov spomenik u Zagrebu.* (Postavljanje siluete). Novo doba, Split, 8/177, 30. VII. 1925, str. 3.
- 3232 *Svečani dani u Splitu. Svečano otkriće spomenika Marku Maruliću.* (Otvorenje Jadranske izložbe). Novo doba, Split, 8/174, 27. VII. 1925, str. 2-4.
- 3233 *Svečanosti na Jadranu.* (Otkrivanje spomenika Maruliću. Otvorenje Jadranske izložbe). Jadranska straža, Split, 3/9-10, 1925, str. 268-272.
- 3234 *Šta se čuje.* (Kritika u beogradskoj reviji „Pokret“ Meštrovićeve govora u Americi. Bilj.). Nova Evropa, Zagreb, knj. 11, br. 8, 11. III. 1925, poledina omotnice.
- 3235 *Šta se čuje.* (Polemika oko smještaja spomenika Strossmayeru. Bilj.). Nova Evropa, Zagreb, knj. 12, br. 6, 21. VIII. 1925, 2. i 3. str. omotnice.
- 3236 *The concord opening.* (Meštrovićeve skulptura „Pietà“ na izložbi američkih umjetnika u Bostonu). Transcript, Boston, 4. V. 1925.
- 3237 *The Ivan Mestrovic exhibition.* (U Clevelandu). Cleveland Museum of Art Bulletin, 12/11, 1925, str. 146, 149-151.
- 3238 *The Mestrovic Exhibit.* (Izložba u Chicagu. Bilj.). Sunday Tribune, Chicago, 10. V. 1925.
- 3239 *The Minister...* (Ručak Meštroviću u čast u Chicagu. Bilj.). Herald Tribune, New York, 17. V. 1925.

- 3240 „*The Occident*“ o Ivanu Meštroviću. Hrvatski glasnik, Chicago, 17/14, 2. IV. 1925, str. 5.
- 3241 *The Woodrow Wilson Foundation Medal...* (Reprodukcija Meštrovićeve medalje uz legendu). New York Outlook, New York, 7. I. 1925.
- 3242 *Urges his Students to study Mestrovic.* (D. R. P. Ensign o Meštrovićevoj izložbi u Chicagu. Bilj.). Chicago Evening Post, Art World Magazine, Chicago, 2. VI. 1925.
- 3243 *Uspjeh Meštrovića u Americi.* (Uspjeh Meštrovićevih izložaba u Americi. Daljnji planovi). Obzor, Zagreb, 66/189, 17. VII. 1925, str. 2.
- 3244 *Uspjeh Meštrovićevih izložaba u Americi.* (Izložba u Chicagu. Meštrovićev govor na banketu). Obzor, Zagreb, 66/135, 19 (20). V. 1925.
- 3245 (Usporedba I. Meštrovića, P. Manshipa, A. Rodina i dr.). Chicago Evening Post, prilog, 12. V. 1925.
- 3245a „*Vesta Virgin*“. Ivan Mestrovic. (Reprodukcija i legenda). Chicago Evening Post, Chicago, 9. VI. 1925.
- 3246 *Vigorous...* (Legenda uz reprodukciju Meštrovića uz poprsje Woodrowa Wilsona). Chicago Daily News, Chicago, 23. V. 1925.
- 3247 *Was sagt Meštrović zur Ausstellung des Denkmals?* (Iz Meštrovićevog pisma Odboru za spomenik Strossmayeru). Der Morgen, Zagreb, 3/764, 1925, str. 5.
- 3248 *Zagreber Spaziergänge.* (Kuća Ivana Meštrovića u Demetrovoj ulici). Der Morgen, Zagreb, 3/630, 19. III. 1925, str. 9.
- 3249 *Završetak Meštrovićeve izložbe u Chicagu.* Hrvatski glasnik, Chicago, 17/23, 4. VI. 1925, str. 3.
- 3250 *Značajan članak Ivana Meštrovića.* (O „Vidovdanskom hramu“. O prijelazu s patriotske na općečovječanske i religiozne teme. Meštrovićeva izjava „Kolu“ u New Yorku). Obzor, Zagreb, 66/40, 10. II. 1925, str. 2-3.
- 3251 „*Znameniti i zaslužni Hrvati, 925-1925.*“ (Premalo pažnje posvećeno Meštroviću). Novo doba, Split, 8/286, 20. XI. 1925, str. 3.
- 1926.**
- 3252 **Antonio, Dell':** *Die Bildhauerei auf der Internationalen Kunstausstellung in Dresden.* (Meštrović na Međunarodnoj izložbi u Dresdenu). Die plastische Kunst, Berlin, 1926, br. 10, str. 155-158.
- 3253 **Bego, Krunoslav:** *Pred otkrićem spomenika.* (Uvodni članak o Strossmayerovom jugoslavenstvu). Novo doba, Split, 9/258, 7. XI. 1926, str. 1
- 3254 **Begović, Milan:** *Strossmayer.* (Konferencija u Hrv. kazalištu 6. XI. 1926. uoči otkrivanja spomenika). Savremenik, Zagreb, 19/5-6, 1926, str. 137-140.
- 3255 **Brinton, Christian:** *The Yugoslav Idea in Art.* (O Meštroviću i jugoslavenskim umjetnicima. Predgovor kataloga). The Yugoslav Exhibition (SAD), 1926.
- 3256 **Buffoni, Decio:** *Kod Meštrovića...* (Prijevod iz talij. „Il Secolo“). Jugoslavenski list, Sarajevo, 9/57, 10. III. 1926, str. 3.
- 3257 (**Buffoni, Decio:**) *Talijanski glas o Zagrebu.* (O Milanu Begoviću i Meštroviću iz članka „Talijanski odjeci u Zagrebu“ iz milanskog „Il Secolo“, ožujak 1926.). Obzor, Zagreb, 67/66, 8. III. 1926, str. 3.
- 3258 **Collings, Ernest H. R.:** *Skulptura, od preistorijskih vremena do danas.* (Izvadak iz predavanja u Londonu. Između ostalih kipara i o Meštroviću). Nova Evropa, knj. 14, br. 9-10, 11. XI. 1926, str. 329-336.
- 3259 (**Čepulić, Vladimir**) Dr. Č.: *Hrvatska umjetnost u Americi. Naši umjetnici i Philadelphijska izložba.* Obzor, Zagreb, 67/298, 5. XI. 1926, str. 2-3.
- 3260 (**Ćurčin, Milan**) -I-: *Naše grafičke izložbe.* (Izložba u Zürichu). Nova Evropa, Zagreb, 13/7, 11. IV. 1926, str. 216-219.
- 3261 (**Ćurčin, Milan**) Č.: *Supilo.* (Meštrovićevo mišljenje). Nova Evropa, Zagreb, knj. 4, br. 11, 11. XII. 1926, str. 337-340.
- 3262 **Delalle, Ivo:** *Moderna umjetnost na Jadranu.* (Meštrović i ostali dalmatinski slikari i kipari). Almanah Jadranske straže, Beograd, 1926, str. 558-571.
- 3263 **Diez, Ernest:** *Neue Werke von Ivan Meštrović.* (Meštrovićeve nove skulpture). Oesterreichs Bau- und Werkkunst, Wien, god. 2, V. 1926, str. 271-275.
- 3264 **E. S.:** *Naša industrijska umjetnost.* (Meštrović na pariškoj izložbi dekorativne umjetnosti). Naša epoha, Zagreb, 1/3, 1926, str. 65-68.
- 3265 **Francev, Sima:** *Die jugoslawischen Graphiker.* (Meštrović na izložbi jugosl. grafike u Švicarskoj). Das Graphische Kabinett, Winterthur (Švic.), 11/4, VI. 1926, str. 75.
- 3266 **Gorše, Fr(an):** *Ivan Meštrović: Moja majka.* Ženski svet, Trst-Ljubljana, 4/12, 1926, str. 353-380.
- 3267 **Grgašević, Jašo:** *Umetni obrt.* Zagreb 1926. (Meštrovićeve djela na izložbi u Parizu 1925, str. 72).
- 3268 **Grgec, Petar:** *Josip Juraj Strossmayer.* (U povodu otkrivanja spomenika). Hrvatski zadrugar, Zagreb, 18/11, XI. 1926, str. 321-327.
- 3269 **Holzmann, H(ugo):** *Das Schicksal einer Idee und eines Denkmals. Zur Enthüllung des Štrosmajerdenkmals.* Prager Presse, Praha, 7. XI. 1926.
- 3270 **H(olzmann, Hugo)** dr.: *Heimische Denkmalkunst. Das Strossmayerdenkmal vor seiner Vollendung.* (O lijevanju spomenika Strossmayeru). Der Morgen, Zagreb, 4/991, 25. III. 1926, str. 8.
- 3271 (**Horvat, Josip**) J. H.: *Meštrović o tajni stvaranja vječne ljepote. Jedna kulturna senzacija. Monografija o Michelangelu. Važan prilog za umjetnički odgoj.* (Prikaz Meštrovićeve studije o Michelangelu). Jutarnji list, Zagreb, 15/5306, 14. XI. 1926, str. 10.
- 3272 **Ilijić, Stjepko:** *Sa mletačkih laguna.* (Meštrović na 15. Biennaleu u Veneciji). Uzgajatelj, Sarajevo, 4/10-12, 1926, str. 245-247.
- 3273 **Ilijić, Stjepko:** *Sa mletačkih laguna.* (Meštrović na XV. venecijanskom Biennaleu). Novo doba, Split, god. 9, 1926, br. 178-179.
- 3274 **Ivo (Lahman ?):** *Obnova galerije slika u Zagrebu.* (Meštrovićeve skulpture u Strossmayerovoj galeriji). Novo doba, Split, 9/258, 7. XI. 1926, str. 9.
- 3275 **Jurković, Vinko:** *S puta od Zagreba do Zida.* (Meštrović na 15. Biennaleu u Veneciji). Novosti, Zagreb, 1926, br. 211, 214, 229.
- 3276 (**Konstantinović, Vladimir ?**) K: *Ivan Meštrović - čovek.* (Općenito o Meštroviću). Jugoslavenski forum, New York, 1/2, V. 1926, str. 33.
- 3277 **Kordić, Siniša:** *Povodom umetnosti Ivana Meštrovića.* Naša domovina, Beograd-Zagreb, god. 1, 1926, str. 54-56.
- 3278 **Krenedić, Kazimir:** *U atelierima Umjetničke akademije.* (Karikatura Meštrovića). Novosti, Zagreb, 20/93, 1926, str. 13-14.
- 3279 **Krleža, Miroslav:** *Grafička izložba šestorice.* (Kritika secesije i „Medulićevaca“). Obzor, Zagreb, god. 67, 11. VII. 1926.
- 3280 **Krleža, Miroslav:** *Izlet u Rusiju.* (O jugoslavenskoj ideologiji Ivana Meštrovića). Zagreb 1926.

- 3281 **Krleža, M(iroslav):** *Moša S. Pijade*. (Pijadine hvale i kritike Meštrovića). Obzor, Zagreb, 67/51, 22. II. 1926, str. 1-4.
- 3282 **Krleža, Miroslav:** *Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće*. (Meštrović propagira Srbiju). Književna republika, Zagreb, 4/6, knj. III, 15. XII. 1926, str. 344-372.
- 3283 **Lahman, Ivo:** *Impresije s puta*. (Meštrović na XV. venecijanskom Biennaleu). Novo doba, Split 9/191, 1926, str. 2-3; 192, str. 2.
- 3284 **(Lewis, May)** Mej Luis: *Meštrović*. (Prevedeno s engl. iz „Antologije modernih pjesnika“, New York). Srpski književni glasnik, Beograd, NS, 19/6, 16. XI. 1926, str. 433.
- 3286 **(Maraković, Ljubomir)** Lj. M.: *Početak umjetničke sezone*. Hrvatska prosvjeta, Zagreb, 13/11, 25. XI. 1926, str. 247-248.
- 3287 **Maretić, T(omo):** *Štrossmajer i jugoslovenska idea*. (Spomenik u Zagrebu). Novosti, Zagreb, 20/309, 1926, str. 3-4.
- 3288 **(Marjanović, Milan)** Fidus: *Kulturni rad u Americi. Američki radovi I. Meštrovića...* Novosti, Zagreb, 20/134, 16. V. 1926, str. 14.
- 3289 **M(arjanović, Milan):** *Meštroviću povjerena izradba dviju statua u Chicagu. Po 6 metara visoke konjaničke figure Indijanca i Pionira u centru Chicaga nasred Michigan-Avenue. Izradit će se u Zagrebu*. Novosti, Zagreb, 20/129, 11. V. 1926, str. 6.
- 3290 **Markalous, B(ohumil):** *Ivan Meštrović*. Prager Presse, Praha, 31. X. 1926, str. 10.
- 3291 **Marušić, F(ilip) D(avidović):** *Gorocvijet u dolini*. (Pripovijest: Mali Ivo. Pismo I. M., str. 130-133). Split 1926.
- 3292 **Matić, Voj(islav):** *G: Ivan Meštrović u Novom Sadu. Veliki umetnik priča dopisniku „Vremena“ o svojim uspesima u Americi i susretu sa Nikolom Teslom*. (O „Kosovskom hramu“ i „Indijancima“). Vreme, Beograd, 6/1731, 14. X. 1926, str. 7.
- 3293 **Meler, Vjekoslav:** *Sa šetnje po Chicagu*. (Meštrovićeve skulpture u Art Institutu). Iseljenik, Zagreb, 2 (5)/23, 1. XII. 1926, str. 2.
- 3294 **Michel, André:** *Histoire de l'art depuis les premieres temps chrétiens jusqu'a nos jours*. Sv. 8. *L'art en Europe et en Amerique au 19e siècle et au début du 20e*. Dio 2. Paris 1926, str. 776-777, sa sl.
- 3295 **Morro, Clément:** *Les Artistes vus aux récents Salons*. (Meštrovićeve skulpture na međunarodnoj izložbi u Veneciji). La revue moderne illustrée des arts et de la vie, Paris, 26/22, 30. XI. 1926, str. 18-20.
- 3296 **N.:** *Banket Meštroviću u Clevelandu*. (Uz izložbu skulptura). Novo doba, Split, 9/4, 6. I. 1926, str. 11.
- 3297 **Nebbia, Ugo:** *La quindicesima Esposizione d'arte a Venezia*. (Meštrović na Biennaleu u Veneciji). Bergamo 1926.
- 3298 **(Nehajev, Milutin)** Nv.: *Mjesto za Strossmayerov spomenik*. (Odluka Gradskog zastupstva o postavu spomenika pred zgradom Akademije). Jutarnji list, Zagreb, 15/5112, 1. V. 1926, str. 4.
- 3299 **Novak, Grga:** *Petnaesta međunarodna umjetnička izložba u Veneciji*. (Meštrović na Biennaleu). Vreme, Beograd, 6/1677, 21. VIII. 1926, str. 4.
- 3300 **Parkes, Kineton:** („Mladi kipari Centralne Evrope“. O Meštroviću u suvremenoj europskoj skulpturi). The Studio, London, VI. 1926.
- 3301 **Pevalek, Vladimir:** *Znamenitosti grada Zagreba*. (Crkva Sv. Marka, Strossmayerov spomenik). Vjerni drug, Zagreb, 29/3, 1926, str. 45-47; 4, str. 61-62.
- 3302 **Radica, B(ogdan):** *Povratimo se Michelangelu. Uz Michelangelov broj „Nove Evrope“*. (Usput o Meštrovićevoj skulpturi „Michelangela“). Obzor, Zagreb, 67/304, 10. XI. 1926, str. 2-3.
- 3303 **Res, Alojzij:** *K XV. Mednarodni umetnostni razstavi v Benetkah*. (Meštrović na Biennaleu u Veneciji). Slovenec, Ljubljana, god. 54, 28. I. 1926.
- 3304 **Res, Alojzij:** *Pregled XV. umetnosne razstave v Benetkah*. (Meštrović na mletačkom Biennaleu). Slovenec, Ljubljana, 54/106, 11. V. 1926, str. 6.
- 3305 **Rittig, Svetozar:** *Das Strossmayerdenkmal*. (Spomenik Strossmayeru u Zagrebu). Morgenblatt, Zagreb, 41/284, 7. XI. 1926, str. 7-8.
- 3306 **Rittig, Svetozar:** *Strossmayerov spomenik od I. Meštrovića*. U: Josip Juraj Strossmayer, 7. stud. 1926, spomen-spis prigodom otkrivanja spomenika hrvatskom rodoljubu i narodnom prosvjetitelju, 1926, str. 85-87 + 2 table.
- 3307 **Rittig, Svetoslav (Svetozar):** *Strossmayerov spomenik od I. Meštrovića*. (Pretiskano iz Strossmayerovog Spomen-spisa). Obzor, Zagreb, 67/300, 7. XI. 1926, str. 2.
- 3308 **Ritig, S(vetozar) - Maixner, R(udolf):** *Spomen-spis prigodom otkrivenja spomenika hrvatskom rodoljubu i narodnom prosvjetitelju*. (Spomenik Strossmayeru). Zagreb 1926.
- 3309 **Rubić, Ivo:** *Jugoslovenska misao kod historičara*. (O jugoslavenstvu i Meštroviću). Pučka prosvjeta, Split, 6/1, 1926, str. 5-6.
- 3310 **Schön (Šen), Edo:** *Bruka sa Strossmayerovim spomenikom*. (Dileme oko položaja). Obzor, Zagreb, 67/126, 11. V. 1926, str. 3.
- 3311 **Schön, Edo:** *Strossmayerov spomenik*. (Polemike oko smještaja spomenika). Obzor, Zagreb, 25. i 27. XI. 1926.
- 3312 **Seton-Watson, Robert William:** *Kako je postala Jugoslavija. I. Počeci Jugoslovenskog Odbora*. (Autorove uspomene na djelovanje Jugosl. odbora i Meštrovića u vrijeme rata). Nova Evropa, Zagreb, knj. 13, br. 3, 11. II. 1926, str. 68-83.
- 3313 **Stć:** *Naša grafika i Švicarskoj*. (Izložba jugosl. grafike u Zürichu). Vijenac, Zagreb, 4/8-9, knj. VI, 20. IV. 1926, str. 230.
- 3314 **Stojanović, Nikola:** *Politika Jugoslovenskog Odbora*. (Meštrović u Jugosl. odboru). Nova Evropa, Zagreb, knj. 13, br. 3, 11. II. 1926, str. 83-93.
- 3315 **Strajnić, Kosta:** *Svetosavski hram. Javni apel...* Beograd 1926. (O Meštrovićevom „Vidovdanskom hramu“).
- 3316 **Tartaglia, G(uido):** *Venecijansko proljeće. Pismo iz Venecije*. (Meštrović na XV. mletačkom Biennaleu). Novo doba, Split, 9/112, 16. V. 1926, str. 10.
- 3317 **(Tresić-Pavičić, Ante)** Pavichich, A. T.: *Ivan Mestrovic*. American Art Student, god. 9, VIII. 1926, str. 15-16.
- 3318 **Tucker, Irwin St. John:** *Chicago's statues: Mestrovics' Mother*. (Analiza skulpture „Majka“). Herald Examiner, Chicago, 26. IV. 1926.
- 3319 **(Valdec, Rudolf)** Zrv.: *Strossmayer u grotesknoj umjetnosti. Razgovor s kiparom g. Rudolfom Valdecom*. (O Meštrovićevom spomeniku J. J. Strossmayeru). Riječ, Zagreb, 22/258, 12. XI. 1926, str. 3.
- 3320 **Vinaver, Stanislav:** *15. međunarodna slikarska izložba u Veneciji*. (O izlagačima. Među ostalim i o Meštrovićevim skulpturama). Vreme, Beograd, 6/1625, VI. 1926; 30. VI. 1926, str. 5. Pretiskano: Venecijanski Biennale i jugoslavenska moderna umjetnost 1895-1988, Zagreb 1988, str. 97-98.
- 3321 **XXX:** *XV. internacionalna izložba slika u Veneciji*. (Meštrović na Biennaleu). Narodno djelo, Zagreb, 1/3, 1926, str. 5.
- 3322 **Zaklanović, Rade:** *XV. međunarodna umjetnička izložba u Veneviji*. (Meštrović na mletačkom Biennaleu). Vijenac, Zagreb, 4/14-15, knj. VI, 20. VII. 1926, str. 394-396.
- 3323 *A Serbian Madonna*. Vanity Fair, New York, 26/6, 1926, str. 40.

- 3324 *A Statue of Mestrovic by Malvina Hoffman.* (Meštrovićeva skulptura američke kiparice Malvine Hoffman). Brooklyn Museum Quarterly, New York, god. 13, X. 1926, str. 105.
- 3325 „*A wayside Madonna*“. Vanity Fair, New York, 26/3, 1926, str. 66.
- 3326 *Američka umjetnica portretira g. Meštrovića.* (Malvina Hoffman). Riječ, Zagreb, 22/223, 1. X. 1926, str. 7.
- 3327 *Ausstellung jugoslawischer Graphik in Zürich.* (Izložba jugosl. grafike i sitne plastike u Zürichu). Der Morgen, Zagreb, 4/966, 28. II. 1926, str. 10; 977, 11. III, str. 7.
- 3328 *Ausstellung jugoslawischer Graphik in Zürich.* (Izložba jugosl. grafike i sitne plastike u Zürichu). Neue Züricher Zeitung, Zürich, 6. III. 1926.
- 3329 *Broj „Nove Evrope“ posvećen Michelangelu.* (Meštrovićev tekst o Michelangelu. Članak H. K. Collingsa). Novo doba, Split, 9/262, 12. XI. 1926, str. 3.
- 3330 *Chicago's Statues: Mestrovic's Mother.* Hrvatski glasnik, Chicago, 18/18, 6. V. 1926, str. 1.
- 3331 *Dan narodnog pieteta velikanima. Otkriće spomenika Strossmayera u Zagrebu.* (Podaci o spomeniku). Novo doba, Split, 9/259, 9. XI. 1926, str. 1.
- 3332 *Der Schöpfer des Denkmals. Bildhauer Ivan Meštrović.* Morgenblatt, Zagreb, 41/284, 7. XI. 1926, str. 7.
- 3333 *Dva dana u Zagrebu. Povodom otkrića Strossmayerovog spomenika na dan 7. XI. 1926.* Vjesnik Osječke oblasti, Osijek, 35/23, tečaj III, 1926, str. 199-200.
- 3334 *Dva Meštrovićeva kipa za Ameriko.* („Indijanci“ za Chicago). Jutro, Ljubljana, 7/111, 16. V. 1926, str. 3.
- 3335 *Dvije tri o Ivanu Meštroviću.* (Kratka biografija. Reprodukcijska Meštrovićevog „Michelangela“). Svijet, Zagreb, 1/21, knj. II, 20. XI. 1926, str. 423.
- 3336 *Ivan Meštrović.* (Tvorac spomenika Strossmayeru). Hrvat, Zagreb, 7/2057, 6. XI. 1926, str. 9.
- 3337 *Ivan Meštrović modelira presidentu Masaryka.* Jutro, Ljubljana, 7/218, 1926, str. 3.
- 3338 *Ivan Meštrović o svojoj američkoj aktivnosti.* (Izjave po povratku iz Amerike). Novosti, Zagreb, 20/175, 27. VI. 1926, str. 9.
- 3339 *Ivan Meštrović sklopio pogodbu za dva spomenika u Chicagu.* („Indijanci“). Hrvatski glasnik, Chicago, 18/16, 22. IV. 1926, str. 3.
- 3340 *Ivan Meštrović - veliki majstor.* (O Meštrovićevoj veličini i slavi). Jugoslovenski forum, New York, 1/4-5, VII-VIII. 1926, str. 2, 3.
- 3341 (Izložba I. Meštrovića u Zürichu), Neue Züricher Zeitung, Zürich, 21. II. 1926.
- 3342 *Izložba jugoslavenske grafike u Zürichu.* (Grafika i sitna skulptura). Svijet, Zagreb, 1/7, knj. I, 20. III. 1926, str. 129-130.
- 3343 *Izložba u Filadelfiji.* (Najava izložbe). Novo doba, Split, 9/131, 9. VI. 1926, str. 3.
- 3344 *Jugosl. Sokol i spomenik Strossmayeru.* (Proglas protiv jednostrane političke proslave). Novo doba, Split, 9/254, 3. XI. 1926, str. 2.
- 3345 *Jugoslavenski glasnik.* (Meštrović u Novom Sadu. Bilj.). Novo doba, Split, 9/240, 16. X. 1926, str. 2.
- 3346 *Jugosloveni na izložbi u Mlecima.* (Meštrović na XV. međunarodnoj izložbi. Bilj.). Novo doba, Split, 9/130, 8. VI. 1926, str. 3.
- 3347 *Jugoslovenska izložba u Švajcarskoj.* (Meštrović na izložbi jugosl. grafičara). Novo doba, Split, 9/156, 10. VII. 1926, str. 3.
- 3348 *Jugoslovenski umjetnici na Philadelphijskoj izložbi.* Iseljenik, Zagreb, 2 (5)/24, 15. XII. 1926, str. 4.
- 3349 *Kako je izrađen Strossmayerov spomenik.* Jutarnji list, Zagreb, 15/5119, 9. V. 1926, str. 13-14.
- 3350 *Kip Ivana Meštrovića.* (Skulpturu M. Hoffman kupio muzej u New Yorku). Jutro, Ljubljana, 7/168, 1926, str. 11.
- 3351 *Kovačićev plan.* (Meštrovićev prijedlog o postavljanju spomenika Strossmayeru). Obzor, Zagreb, god. 67, 27. IX. 1926.
- 3352 *Mestrovic Ivan. Recent exhibition.* Los Angeles Museum. Museum graphic, 1/9, 1926, str. 9-10.
- 3353 *Mestrovic Sculpture acquired.* Detroit Institute of Arts Bulletin, Detroit, 7/1925-1926, str. 113.
- 3354 *Meštrović karakterisirt Michelangelu.* (Prijevod P. Eisnera odlomka članka iz „Nove Evrope“). Prager Presse, Praha, 18. XI. 1926.
- 3355 *Meštrović izgrađuje dva spomenika u Chicagu. Citat iz američkih novina.* („Indijanci“ Bilj.). Novo doba, Split, 9/110, 13. V. 1926, str. 3.
- 3356 *Meštrović izradjuje dva spomenika u Chicagu.* (Podaci iz čikaške „Tribune“ o spomenicima Indijancima). Novo doba, Split, 9/69, 24. III. 1926, str. 3.
- 3357 *Meštrović na izložbi u Filadelfiji.* (Izlaže s drugim jugosl. umjetnicima). Novo doba, Split, 9/118, 23. V. 1926, str. 13.
- 3358 *Meštrović piše o Michelangelu.* Obzor, Zagreb, 67/304, 10. XI. 1926, str. 3.
- 3359 *Meštrović u Chicagu.* Hrvatski glasnik, Chicago, 18/15, 15. IV. 1926, str. 4.
- 3359a *Meštrovićev genius.* (O Meštrovićevoj izložbi u Los Angelesu). Los Angeles, VI. 1926.
- 3360 *Meštrovićev mauzolej rodbine Račić v Cavtatu.* Jutro, Ljubljana, 7/168, 25. VII. 1926, str. 11.
- 3361 *Meštrovićev spomenik biskupa Strossmayera.* Svijet, Zagreb, 1/12, knj. I, 24. IV. 1926, str. 221.
- 3362 *Meštrovićeva izložba u Los Angelesu.* Hrvatski glasnik, Chicago, 18/15, 15. IV. 1926, str. 4.
- 3363 *Meštrovićeva „Moja majka“ u Chicagu.* (Iz biltena „Bulletin of Art Institute“, Chicago, ožujak 1926, koji je Institut kupio skulpturu). Slobodna tribuna, Zagreb, 6/655, 10. V. 1926, str. 7.
- 3364 *Meštrovićevi spomenici predstavljat će dva Indijanca.* (Ugovor s odborom Fergusonovog fonda u Chicagu. Bilj.). Obzor, Zagreb, 67/132, 18. V. 1926, str. 4.
- 3365 *Meštroviću povjerena izradba dviju statua u Chicagu.* („Indijanci“). Novosti, Zagreb, god. 20, 11. V. 1926.
- 3366 *Michelangelo secondo Meštrović.* (U „Fiera Letteraria“ dio Meštrovićevog članka o Michelangelu u „Novoj Evropi“ Bilj.). Novo doba, Split, 9/273, 25. XI. 1926, str. 3.
- 3367 *My Mother. Ivan Meštrović. Ivan Meštrović. Alexander Waller memorial fund. Mestrovic.* Chicago Art Institute Bulletin, Chicago, god. 20, III. 1926, str. 30, 38-39.
- 3367a *Najnoviji radovi Ivana Meštrovića.* (Popis skulptura). Nova Evropa, Zagreb, knj. 13, br. 1, 11. I. 1926.
- 3368 *Naša grafika u Švicima.* (Izložba jugosl. grafike i sitne skulpture u Švicarskoj). Jutro, Ljubljana, 7/49, 28. II. 1926, str. 11.
- 3369 *Naši umjetnici na Philadelphijskoj izložbi.* (Meštrović ustupa dio izložbenog prostora ostalim jugosl. umjetnicima). Novo doba, Split, 9/172, 29. VII. 1926, str. 3-4.
- 3370 *Nikola Tesla in Ivan Meštrović.* (O njihovom sastanku u Americi). Jutro, Ljubljana, 7/240, 17. X. 1926, str. 3.
- 3371 *Nova Meštrovićeva djela.* (Skulpture „Indijanca“ za Chicago). Narodno djelo, Zagreb, 1/15, 16. V. 1926, str. 5.

- 3372 *Nove Meštrovićeve radnje.* (Iz „Nove Evrope“). Novo doba, Split, 9/9, 13. I. 1926, str. 3.
- 3373 (O I. Meštroviću). *American Art News*, New York, 24/11, 1925-1926, str. 11.
- 3374 (O I. Meštroviću). *Bulletin of the Art Institute of Chicago*, Chicago, 1926, str. 38.
- 3375 (O I. Meštroviću). *Das graphische Kabinett*, Winterthur (Švicarska), 11/1926, str. 75, 81.
- 3376 *Odlazak Meštrovića.* (Odlazak iz Amerike nakon priređivanja izložaba. Bilj.). *Novo doba*, Split, 9/141, 20. VI. 1926, str. 11.
- 3377 *Okolo Strossmayerova spomenika.* (Politička razmimoilaženja). *Novo doba*, Split, 9/254, 3. XI. 1926, str. 1.
- 3378 *Otkriće spomenika J. J. Strossmayeru u Zagrebu.* (Broj časopisa posvećen otkrivanju spomenika). *Glasnik biskupija bosanske i srijemske*, Đakovo, 54/22, 30. XI. 1926, str. 178-185.
- 3379 *Otkriće Strossmayerova spomenika.* (Pred skoro otkrivanje. Bilj.). *Novo doba*, Split, 9/242, 19. X. 1926, str. 3.
- 3380 *Otkriće Strossmayerovog spomenika.* (Program. Bilj.). *Obzor*, Zagreb, 67/278, 12. i 15. X. 1926, str. 3.
- 3381 *Ova sveska „Nove Evrope“.* (Broj posvećen Michelangelu. O Meštrovićevoj studiji o Michelangelu. Bilj.). *Nova Evropa*, Zagreb, knj. 14, br. 9-10, 11. XI. 1926, poledina omotnice.
- 3382 *Pred otkriće Strossmayerovog spomenika.* (Pripreme za svečanost). *Jutarnji list*, Zagreb, 15/5296, 4. XI. 1926, str. 5.
- 3383 *Pred otkrićem spomenika Strossmayeru. Pripreme u Zagrebu.* (Povelja s historijatom spomenika). *Novo doba*, Split, 9/249, 27. X. 1926, str. 3.
- 3384 *Pripreme za svečanost otkrića Strossmayerovog spomenika.* (Program svečanosti). *Jutarnji list*, Zagreb, 15/5298, 6. XI. 1926, str. 5.
- 3385 *Razgovor s Ivanom Meštrovićem.* (Interview u Novom Sadu). *Novo doba*, Split, 9/241, 17. X. 1926, str. 7.
- 3386 *Recent Ekshibition of Works of I. Mestrovic.* *Museum graphic*, Los Angeles Museum, Los Angeles, IX. 1926, str. 9-10.
- 3387 *Recent Sculpture.* *Vanity Fair*, New York, 27/11, 1926, str. 76.
- 3388 *Sa Philadelphijske izložbe. II. umjetnička sekcija i jugoslavenski odio.* *Novosti*, Zagreb, 20/205, 27. VII. 1926, str. 3.
- 3389 *Serbian's Strange Madonna Stirs American Artists.* (O Meštrovićevoj „Bogorodici s djetetom“ kupljenoj u Americi). *American Weekly*, II. 1926.
- 3390 *Slavlje hrvatskog idealizma. Otkriće spomenika velikom biskupu Josipu Jurju Strossmayeru.* *Jutarnji list*, Zagreb, 15/5299, 7. XI. 1926, str. 1.
- 3391 *Slike s otkrića Strossmayerovog spomenika u Zagrebu.* (Svečanost otkrivanja). *Jutarnji list*, Zagreb, 15/5301, 9. XI. 1926, str. 5.
- 3392 *Spomen-spis prigodom otkrivenja spomenika hrvatskom rodoljubu i narodnom prosvjetitelju.* (Izdanje u redakciji S. Rittiga i R. Maixnera). *Glasnik biskupija bosanske i srijemske*, Đakovo, 54/22, 30. XI. 1926, str. 192.
- 3393 *Spomenik...* (Život i djelo J. J. Strossmayera u povodu otkrivanja Meštrovićevog spomenika). *Svijet*, Zagreb, 1/19, knj. II, 6. XI. 1926, str. 375-388.
- 3393a *Spomenik Strossmayeru.* (Slika spomenika). *Savremenik*, Zagreb, 19/5-6, 25. XI. 1926, nasl. str.
- 3394 *St. Francis as the Modernist Sees Him.* (Meštrovićeva skulptura „Sv. Franje Asiškoga“). Nasl. str. i legenda). *The Graphic*, London, 114/2956, 7. VIII. 1926, str. 205.
- 3395 *Strossmayer nekad i danas.* (Karikatura S. Mironovića). *Koprive*, Zagreb, 13. IX. 1926, str. 744.
- 3396 *Strossmayerov spomenik.* (O lijevanju). *Novosti*, Zagreb, 20/127, 9. V. 1926, str. 4.
- 3397 *Strossmayerov spomenik.* (Razni prijedlozi za položaj spomenika). *Obzor*, Zagreb, 67/113, 27. IV. 1926, str. 3.
- 3398 *Strossmayerov spomenik.* (Prijedlozi za postavljanje spomenika). *Obzor*, Zagreb, god. 67, 20. VII. 1926.
- 3399 *Strossmayerovo i hrvatsko slavlje.* (Opširno o otkrivanju spomenika Strossmayeru u Zagrebu. Meštrović samo spomenut). *Hrvat*, Zagreb, 7/2058, 8. XI. 1926, str. 1-3.
- 3400 *Svečano otkriće Strossmayerovog spomenika. Jučerašnje vebne svečanosti u Zagrebu.* *Večer*, Zagreb, 7/1786, 8. XI. 1926, str. 2.
- 3401 *Svečanost otkrivanja Strossmayerovog spomenika.* *Obzor*, Zagreb, god. 67, 8. XI. 1926.
- 3402 *Svečanosti o otkriću Strossmayerova spomenika.* (Program svečanosti). *Novo doba*, Split, 9/253, 31. X. 1926, str. 3.
- 3403 *Svečanosti prigodom otkrića Strossmayerova spomenika.* (Izveštaj o otkrivanju). *Novo doba*, Split, 9/260, 10. XI. 1926, str. 2.
- 3404 *Štrossmajerov spomenik.* (O mjestu gdje će biti podignuti spomenik). *Slobodna tribuna*, Zagreb, 6/659, 8. V. 1926, str. 2.
- 3405 *„The Studio“ o našim umjetnicima.* (Kineton Parkes: „Mladji vajari Centralne Evrope“ u engl. „The Studio“. Bilj.). *Novo doba*, Split, 9/246, 23. X. 1926, str. 3.
- 3406 *The Work of three modern Sculptors. Ivan Meštrović.* (Općenito o Meštroviću, s ilustracijama djela). *The Independent*, New Hampshire - Boston, 116/3949, 6. II. 1926, str. 157-159.
- 3407 *The Yugoslav Circle u New Yorku i „Jugoslavensko prosvjetno kolo“.* (Meštrovićeva izložba u Philadelphiji 1926.). *Hrvatska pozornica*, Zagreb, god. 2, 7. IX. 1926, str. 12-13.
- 3408 *They Call This Art. Heaven Forgive Them, It Is Caricature.* (Negativna kritika o Meštrovićevoj skulpturi „Sv. Franje“). *The Daily Mirror*, (?), 26. VIII. 1926.
- 3409 *Ulaganje spomenpovelje u Strossmayerov spomenik.* (Tekst povelje). *Svijet*, Zagreb, 1/19, knj. II, 6. XI. 1926, str. 380.
- 3410 *Veličanstvene svečanosti otkrića Strossmayerovog spomenika.* (Govori, svečanosti). *Jutarnji list*, Zagreb, 15/5300, 8. XI. 1926, str. 1-3.
- 3411 *Velika slava hrvatskog naroda.* (Program svečanog otkrivanja spomenika Strossmayeru). *Jutarnji list*, Zagreb, 15/5299, 7. XI. 1926, str. 5.
- 3412 *Vlada prema otkriću Strossmayerova spomenika.* (Vlada šalje vijenac, ali ne sudjeluje). *Novo doba*, Split, 9/258, 7. XI. 1926, str. 1.

1927.

- 3413 **ab.:** *Naša umjetnost u inozemstvu. Uspjesi u Americi.* (Meštrović i Becić). *Obzor*, Zagreb, 68/36, 8. II. 1927, str. 2.
- 3414 **Aleksić, Dragan:** *G. Ivan Meštrović dolazi iz Jurasalima u Beograd radi svoga „Pobednika“.* *Mišljenje g. Pavla Popovića.* (Sud P. Popovića. Razgovor s J. Dučićem). *Vreme*, Beograd, 7/1948, 24. V. 1927, str. 5.
- 3415 **Andelković, Miloš S.:** *O golim statuama ili Kritički pogled na sva mišljenja onih koji su za „Golog pobednika“.* *Vesnik*, Beograd, 8/21, 12. VI. 1927, str. 1-2; 22, str. 2-3; 23, str. 2-3; 24, str. 2-3; 25, str. 2-3; 26, str. 2-3; 27, 24. VII, str. 3.
- 3416 **Andelković, Miloš(S.):** *Protiv statue „Pobednik“.* (O naturalizmu i rugobi Meštrovićevog spomenika). *Pravda*, Beograd, 23/135, 21. V. 1927, str. 1.

- 3417 **Anđelković, (Miloš S.):** „Statua Pobjednika“ ili jedan spomenik kao izraz naše moralne truline. Vesnik, Beograd, 8/14-15, 24. IV. 1927, str. 1-2.
- 3418 **Armada, Niko:** O mjestu za Meštrovićeva Grgura Ninskog. I. Kritička zapažanja i estetska razmatranja. (Polemika). Novo doba, Split, 10/258, 7. XI. 1927, str. 2.
- 3419 **Armada, Niko:** O mjestu za Meštrovićeva Grgura Ninskog. II. Je li Peristil za to podesan? (Polemika). Novo doba, Split, 10/268, 17. XI. 1927, str. 2.
- 3420 **Armada, Niko:** Rješavanje pitanja mjesta za Meštrovićeva Grgura Ninskog. (Polemika). Novo doba, Split, 10/297, 24. XII. 1927, str. 17-20.
- 3421 **Bego, Krunoslav:** Meštrovićev Grgur Ninski. (Uoči postavljanja u Splitu). Obzor, Zagreb, 68/334, 15. XII. 1927, str. 2-3.
- 3422 **Bekavac, Anto:** Dvije slike. (O Meštroviću i V. Nazoru). Cvijet, Visoko, 8/5-6, 1927-1928, str. 9-12.
- 3423 **Bošković, Matej S.:** Jugoslovenski Odbor i Srbijanska Vlada. (Incident na Rimskoj izložbi 1911. Polemika s „Novom Evropom“). Politika, Beograd, 24/6840, 13. V. 1927, str. 2.
- 3424 **Bota, Đorđe:** O Meštrovićevom Pobjedniku. Vesnik, Beograd, 8/19, 29. V. 1927, str. 3-4.
- 3425 **Brajević, Vinko:** Spomenik Narodnog Oslobođenja i Ujedinjenja na Jadranu. Meštrovićev „Kraljev kamen“ na splitskoj obali. Politika, Beograd, 24/6913, 28. VII. 1927, str. 4.
- 3426 **Brinton, Christian:** Ivan Meštrović - An Artist of the World. (From the „Introduction by“ - Issued in a Catalogue of Meštrović's Work Exhibited in America). Mladinski list, Chicago, 6/9, 1927, str. 273-276.
- 3427 **Brooks, A. M.:** A relief by Mestrovich. The art TBA bulletin, Providence, 10/1927-1928, str. 366-369.
- 3428 **Bruen, E. J.:** Mestrovic, Phenomen of the Age. American Art Student, br. 10, II. 1927, str. 54-57.
- 3428a **-c:** O Tomi Rosandiću. (Kritika mauzoleja u Supetru kao kopije Meštrovićevog u Cavtatu). Obzor, Zagreb, 68/322, 2. XII. 1927.
- 3429 **Canning, E.:** Sculptor of Yugo-Slavia. Mentor, Arlington (New York), god. 14, 1927, str. 23-27.
- 3430 **Čepulić, Vl(adimir):** Naši umjetnici na izložbi u Filadelfiji. (O izloženim radovima Meštrovića, Becića, Trepšea, Kljakovića, Kršinića i dr.). Obzor, Zagreb, 68/3, 4. I. 1927, str. 2.
- 3431 **Ć(určin, Milan):** Kako je postala Jugoslavija. (Polemika s M. S. Boškovićem u vezi s tekstom R. W. Seton Watsona. Meštrovićeva izložba u Londonu 1915.). Nova Evropa, Zagreb, knj. 15, br. 12, 11. VI. 1927, str. 389-396.
- 3432 **(Ćurčin, Milan) M. Ć.:** Meštrovićev „Pobjednik“. (Historijat spomenika-fontane i kampanja u Beogradu protiv Meštrovića). Nova Evropa, Zagreb, knj. 16, br. 1, 11. VII. 1927, str. 2-9.
- 3433 **David, Joseph:** Geschichte der Baukunst vom Altertum bis zur Neuzeit. Sv. 3. Leipzig 1927.
- 3434 **(Deak, dr. Franjo) Dr. F. D.:** Ausstellung des „Djelo“. Morgenblatt, Zagreb, 42/132, 1927, str. 6.
- 3435 **D(eak, Franjo):** Beograd i Meštrović. Narodni val čovječnosti, pravice i slobode, Zagreb, 1/62, 29. IX. 1927, str. 4.
- 3436 **Delarue Mardrus, Lucie:** „Zagreb, umjetničko čedo jugoslavenske porodice“. Francuska pjesnikinja veliča hrvatski glavni grad. (Iz serije članaka u „Matin“-u). Obzor, Zagreb, 68/340, 22. XII. 1927, str. 2.
- 3437 **Dobida, Karel:** Beneška revija evropske umjetnosti. (O Meštroviću na 15. Biennaleu u Veneciji). Ljubljanski zvon, Ljubljana, 47/1, 1927, str. 16-26.
- 3438 **Dr. P.:** Predavanje o Meštroviću. (Predavanje M. Marjanovića o Meštroviću u Osijeku). Hrvatska obrana, Osijek, 23/11, 1. V. 1927, str. 4.
- 3439 **Draganić, Josip:** Izložba „Djela“. Riječ, Zagreb, 23/118, 1927, str. 3-4.
- 3440 **Đurić, M(iljenko) D.:** Die Entwicklung der bildenden Kunst der Serben, Kroaten und Slowenen. (Kratko o Meštroviću). Kroz Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb 1927, str. 88-92.
- 3441 **Ginić, Dimitrije:** Šta kažu naši književnici i umetnici. Anketa o Meštrovićevom „Pobjedniku“. Vreme, Beograd, 7/1947, 23. V. 1927, str. 4.
- 3442 **Gradjanin:** Proti zatvaranja puta sa Peristila na obalu. (U vezi s postavljanjem spomenika Grguru Ninskome). Jadranska pošta, Split, 3/680, 24. X. 1927, str. 3.
- 3443 **(Grisogono, Prvislav) Pg:** Spomenik Grgura Ninskoga. Jadranska pošta, Split, 3/672, 14. X. 1927, str. 6.
- 3444 **Iljić, Stj(epko):** Jedno vanredno djelo hrvatske kiparske umjetnosti. Meštrovićevi „Orijaši“. Omladina, Zagreb, 11/8, 1927-1928, str. 170-171.
- 3445 **Jiroušek, Antun:** Izložba „Djela“, društva za promicanje umjetničkog obrta. (Izložene Meštrovićeve karijatide). Obzor, Zagreb, 68/131, 16. V. 1927, str. 2-3; 133, 18. V, str. 2-3; 135, 20. V, str. 2-3.
- 3446 **Jovanović, Kosta M.:** „Pobjednik“ i moral. (Polemika u beogradskim listovima o Meštrovićevom spomeniku). Novosti, Zagreb, 7/1921, 29. V. 1927, str. 2.
- 3447 **(Kašanin, Milan) M. K.:** Svetosavski hram. (Meštrovićeva zamisao). Srpski književni glasnik, Beograd, NS, 20/4, 16. II. 1927, str. 310-311.
- 3448 **(Kašanin, M(ilan):** Šesta jugoslovenska umetnička izložba. Srpski književni glasnik, Beograd, NS, 21/7, 1927, str. 530-534.
- 3449 **Krakov, Stanislav:** Delo Ivana Meštrovića. (Polemika o spomeniku „Pobjednika“ u Beogradu. U obranu Meštrovića). Politika, Beograd, 24/6847, 20. V. 1927, str. 6.
- 3450 **Krenedić, Dr.(Kazimir):** Meštrovićev Grgur Ninski. (O postavu spomenika na Peristil). Novosti, Zagreb, 21/286, 16. X. 1927, str. 7.
- 3451 **Krklec, Gustav:** Kod Ivana Meštrovića. G. Ivan Meštrović o svome „Pobjedniku“. Politika, Beograd, 24/6899, 14. VII. 1927, str. 5.
- 3452 **Krleža, Miroslav:** Moša S. Pijade. (Pijadine hvale i kritike Meštrovića). Književna republika, Zagreb, 4/2, IV. 1927, str. 65-77.
- 3453 **(Krleža, Miroslav) M. K.:** O našoj inteligenciji. (Spominjanje Meštrovićevog „Vidovdanskog ciklusa“). Književna republika, Zagreb, 4/1, 15. III. 1927, str. 1-21.
- 3454 **Krnjic-Peješ, Olga:** Šta misle naši književnici i umetnici. Anketa o „Pobjedniku“. Vreme, Beograd, 7/1950, 26. V. 1927, str. 4.
- 3455 **Kus-Nikolajev, Mirko:** Izložba „Djela“. Vijenac, Zagreb, 5/10-11, knj. VII, 1927, str. 278-279.
- 3456 **Lancelotti, Arturo:** Bourdelle i Meštrović - Le Biennali veneziane dell'ante guerra. (Meštrović na mletačkom Biennaleu). Umjetnost, Zageb, 9/2, 1927, str. 7.
- 3457 **(Lazarević) Lazarevitch, Branko:** Ivan Mechtrovitch. (Općenito o Meštrovićevoj umjetnosti). L'Europe centrale, Praha, 1/20-22, 5. III. 1927, str. 446-448.
- 3458 **Lazarević, Branko:** Ivan Meštrović. (Iz „Tri naše najviše vrednosti“ filozofsko-estetska analiza Meštrovićevog stvaralaštva). Srpski književni glasnik, Beograd, NS, 20/1, 1. I. 1927, str. 25-35; 2, 16. I. 1927, str. 113-123; 3, 1. II. 1927, str. 190-197.

- 3459 **Ljubunčić, Salih:** *Ivan Meštrović*. (Prema predavanjima M. Marjanovića). Novi čovjek, Sarajevo, 3/71-72, 1927, str. 13-14.
- 3460 **M.:** *Meštrovićev uvod k Michelangelu*. Narodni dnevnik, Ljubljana, 4/86, 1927, str. 5.
- 3461 **M.:** *Naši umjetnici u Americi*. (Meštrovićeva izložba u više američkih gradova). Umjetnost, Zagreb, 9/1, 1927, str. 5-6.
- 3462 **(Manojlović, Todor): Šta misle naši književnici i umetnici**. (Pjesnik i kritičar umjetnosti T. Manojlović o Meštrovićevom spomeniku za Terazije u Beogradu). Vreme, Beograd, 7/1950, 26. V. 1927, str. 4.
- 3463 **Maraković, Ljubomir:** *Pjesma o četiri arkanđela*. (Usporedba Nazorovih pjesama i Meštrovićevih skulptura). Hrvatska prosvjeta, Zagreb, 14/7-8, 25. VIII. 1927, str. 145-149.
- 3464 **Marjanović, Milan:** *Ivan Meštrović i nova renesansa umjetnosti*. (O Meštrovićevoj umjetnosti. Meštrovićevi citati o svojoj i svjetskoj umjetnosti). Vijenac, Zagreb, 5/10-11, 24. V. 1927, str. 259-262.
- 3465 **Marjanović, Milan:** *Nacionalizam Ivana Meštrovića*. *Iz bilježaka za monografiju o I. Meštroviću*. (Meštrovićev patriotizam. Nacionalno u njegovom stvaralaštvu. Njegove izjave). Vijenac, Zagreb, knj. VII, 1. III. 1927, str. 109-112.
- 3466 **M(arjanović, Milan): Naši umjetnici u Americi**. (Meštrović, Miše, Gecan, Bužan, Kljaković). Vijenac, Zagreb, 5/3-4, knj. VII, 1. II. 1927, str. 68-69.
- 3467 **M(arjanović, Milan): Naši umjetnici u Americi**. Umjetnost, Zagreb, 9/1, 1927, str. 56.
- 3468 **Marjanović, Milan:** *Obrat u umjetnosti Ivana Meštrovića*. (Stilska promjena u Meštrovićevom stvaralaštvu). Vijenac, Zagreb, 5/13-14, knj. VII, 8. VII, 1927, str. 336-340.
- 3469 **Marjanović, Milan:** *Pisci i planovi*. (Plan za monografiju o I. Meštroviću). Vijenac, Zagreb, 5/3-4, knj. VII, 1. II. 1927, str. 79-82.
- 3470 **M(esesnel, France): Meštrovićev uvod k Michelangelu**. (Iz „Nove Evrope“ 1926.). Narodni dnevnik, Ljubljana, 4/86, 16. IV. 1927, str. 5.
- 3471 **M(iličinović, And(rija): Izložba „Djela“**. (Meštrovićeva „Karijatida“). Slobodna tribuna, Zagreb, 7/715, 4. VI. 1927, str. 4-5.
- 3472 **Mr.:** *Spomenik Grguru Ninskome u Splitu. Oko mauzoleja*. (O položaju). Novosti, Zagreb, 21/265, 25. IX. 1927, str. 13.
- 3473 **-n-:** *Studija o Meštroviću*. (O raspravi B. Lazarevića u praškom tjedniku „L'Europe Centrale“). Obzor, Zagreb, 68/68, 11. III. 1927, str. 3.
- 3474 **Nebbia, Ugo:** *„la Quindicesima Biennale Veneziana“*. (Zajednički naslov: Stručni prikazi i kritike o Meštroviću i Gjuriću). Umjetnost, Zagreb, 9/2, 1927, str. 4.
- 3475 **Nehajev, M(ilutin Cihlar): Ljepota i značenje Strossmayerova kipa**. (O kiparstvu i Meštrovićevom djelu). Jutarnji list, Zagreb, 16/5352, 1. I. 1927, str. 25-26.
- 3476 **Nikolić, Momir:** *Jedan spor varvara*. (Polemika o Meštrovićevom „Pobjedniku“). Politički glasnik, Beograd, 3/72, 1927, str. 7-8.
- 3477 **Novak, Grga:** *Grgur Ninski*. (Povijesni podaci. U povodu Meštrovićevog spomenika). Novosti, Zagreb, 21/286, 16. X. 1927, str. 7.
- 3478 **Odavić, P(etar) J.:** *G. Meštrovićeva „Udovica“*. *Fragment za „Kosovski spomenik“*. (Moralna kritika akta skulpture). Pravda, Beograd, 23/133, 19. V. 1927, str. 4.
- 3479 **Odavić, P(etar) J.:** *Hram Svetoga Save i Meštrovićev „Kosovski hram“*. (Kritika Meštrovićevog „Kosovskog hrama“). Pravda, Beograd, 23/90, 3. IV. 1927, str. 8.

- 3480 **Odavić, P(etar) J.:** *Meštrovićev Spomenik pobjede*. (Kritizira skulpturu). Pravda, Beograd, 23/97, 10. IV. 1927, str. 6.
- 3482 **P. W.:** *Treba li podići „Pobednika“ na Terazijama? Politika*, Beograd, god. 24, 20. V. 1927.
- 3483 **Popović, B(ogdan): Koje je Meštrovićevo mjesto u umjetnosti, i čije je da o tome presudi**. (Pohvala Meštrovića. Prijevod s engleskoga. Iz engl. monografije, London 1919.). U: *Ogledi iz književnosti i umjetnosti*, II, Beograd 1927, str. 291-309.
- 3484 **Popović, Milan L.:** *Kako će izgledati Meštrovićev Pobjednik na Terazijama?* (Otpor protiv muškog akta na spomeniku). Vreme, Beograd, 7/1936, 12. V. 1927, str. 5.
- 3485 **(Popović, Pavle): Mišljenje g. Pavla Popovića**. (Potreba ocjenjivačkog odbora za Meštrovićev spomenik „Pobednika“ u Beogradu). Vreme, Beograd, 7/1948, 24. V. 1927, str. 5.
- 3486 **Rac, Stanko (ili Rade Stojanović?): Izložba „Djela“**. (Izložba primijenjene umjetnosti. Meštrovićeva „Karijatida“). Vijenac, Zagreb, 5/10-11, knj. VII, 24. V. 1927, str. 279-280.
- 3487 **Radica, Bogdan:** *Kod Maksima Gorskog*. (O Meštrovićevom „Vidovdanskom hramu“). Nova Evropa, Zagreb, knj. 16, br. 9, 11. XI. 1927, str. 291-298.
- 3488 **Rittig, Svetozar:** *Strossmayerov spomenik od I. Meštrovića*. (Pretiskano iz „Strossmayerovog spomenspisa“). Štrossmajerov kalendar, Zagreb, 1927, str. 38-42.
- 3489 **Rittig, Svetozar (Šarinić, I. ?): Učenjak Strzygowski, umjetnik Meštrović i fra Marun**. (Obilazak Dalmacije). Seljačka prosvjeta, Zagreb, 2/11, 1. XII. 1927, str. 255.
- 3490 **Rosandić, Toma:** *Vajar g. Toma Rosandić o „Pobedniku“*. Reč, Beograd, 4/951, 2. VI. 1927, str. 2.

- 3491 **Schürer, O(skar):** *Werke von Ivan Mestrovic.* (Pregled Meštrovićeve skulpture). Die Kunst für Alle, München, 43/6, sv. 57, 1927-1928, str. 182-190 + 1 tab.
- 3492 **Seton-Watson, Robert William:** *Kako je postala Jugoslavija.* (I o Meštrovićevoj izložbi u Londonu 1915.). Nova Evropa, Zagreb, knj. 15, br. 12, 11. VII. 1927, str. 389-394.
- 3493 **Stanković, Bora:** *Šta misle naši književnici i umetnici o Meštrovićevom „Pobedniku“.* Vreme, Beograd, 7/1946, 22. V. 1927, str. 7.
- 3494 **Stanojević, Ilija:** *Šta misle naši književnici i umetnici o Meštrovićevom „Pobedniku“.* Vreme, Beograd, 7/1946, 22. V. 1927, str. 7; 1947, str. 4; 1950, str. 4.
- 3495 **Steed, H(enry) W(ickham):** *Krfska deklaracija i Londonski pakt.* (Iz uspomena. Sastanak 1917. s Meštrovićem). Novo doba, Split, 10/166, 21. VI. 1927, str. 3.
- 3496 **Stefanović, Svetislav:** *Šta kažu naši književnici i umetnici. Anketna o Meštrovićevom „Pobedniku“.* Vreme, Beograd, 7/1947, 23. V. 1927, str. 4.
- 3496a **Steinmann, Ernst - Wittkower, Rudolf:** *Michelangelo Bibliographie 1510-1926.* Leipzig 1927. (Repr. Meštrovićevog poprsja Michelangela).
- 3497 **Stojanović, Niola:** *Jugoslovenski odbor u Svetskom Ratu. Članci i dokumenti.* (Spomenuto Meštrovićevo sudjelovanje, str. 83). Zagreb 1927.
- 3498 **(Stojanović, Rade) R. S.:** *Ivan Meštrović i M. D. Đurić u stranim umjetničkim monografijama i revijama.* Vijenac, Zagreb, 5/3-4, knj. VII, 1. II. 1927, str. 70.
- 3499 **(Stojanović, Rade) R. S.:** *Ivan Meštrović i M. D. Đurić u stranim umjetničkim monografijama i revijama.* (Na XV. međunar. izložbi u Veneciji. Monografija Uga Nebbie). Umjetnost, Zagreb, 9/1, 1927, str. 7.
- 3500 **Stojanović, Sreten:** *VI. jugoslovenska izložba u Novom Sadu.* (Kritika Meštrovićevih radova na izložbi). Misao, Beograd, 9/179-180 (3-4), knj. XXIV, 1. i 16. VI. 1927, str. 227-231.
- 3501 **Strajnić, Kosta:** *Jedna neumesna hajka. Povodom postavljanja Meštrovićevog Pobedika u Beogradu.* (Historijat spomenika i napada). Pregled, Sarajevo, 1/22, 5. VI. 1927, str. 7-8.
- 3502 **Strzygowski, J(osef):** *Umjetnički pogled na Split.* (O smještaju Meštrovićevog „Grgura Ninskog“). Novo doba, Split, 10/89, 16. IV. 1927, Prilog str. 10.
- 3503 **Tokin, Boško:** *Šesta jugoslovenska izložba u Novom Sadu.* (Meštrović sudjeluje). Letopis Matice srpske, Novi Sad, 101/1, knj. 314, X. 1927, str. 106-110.
- 3504 **Ujević, Tin:** *Šta misle naši književnici i umetnici o Meštrovićevom „Pobedniku“.* Vreme, Beograd, 7/1946, 22. V. 1927, str. 7.
- 3505 **Uređivački odbor Umjetnosti:** *Bourdelle i Meštrović.* (Kritika Meštrovića i njegove umjetnosti). Umjetnost, Zagreb, 9/2, 1927, str. 7-8.
- 3506 **V. R.:** *Treba li podići „Pobednika“ na Terazijama?* (Polemika za i protiv spomenika. O umjetničkoj vrijednosti Meštrovićevog spomenika). Politika, Beograd, 24/6847, 20. V. 1927, str. 6.
- 3507 **(Vukelić, Zvonimir) Z. V.:** *Izložba „Djela“ društva za promicanje umjetničkog obrta.* Jutarnji list, Zagreb, 16/5488, 19. V. 1927, str. 10.
- 3508 **Vulović, Svetislav Voj.:** *Oko „Pobednika“.* Povodom podizanja spomenika na Terazijama. Novosti, Beograd, 7/1922, 31. V. 1927, str. 12.
- 3509 **Waring, L. F.:** *Kroz Jugoslaviju. Split, Trogir, Šibenik.* (Susret s Meštrovićem u Splitu). Nova Evropa, Zagreb, 16/1, 11. VII. 1927, str. 20-24.
- 3510 **Zaharov, (Lav) Ev(genije):** *Za i protiv „Pobednika“.* Pisma iz Beograda. (Polemike oko postavljanja spomenika na Terazije). Pregled, Sarajevo, 1/21, 29. V. 1927, str. 10.
- 3511 *Amerikanska kiparica u Zagrebu.* (Malvina Hoffman). Svijet, Zagreb, 2/10, knj. 3, 5. III. 1927, str. 191-193.
- 3512 *„Cor ardens“ i Ivan Meštrović.* (Prijedlog Meštroviću da se primi počasnog predsjedništva umjetničkog društva u Chicagu). Hrvatski glasnik, Chicago, 2. III. 1927.
- 3513 *Djela Ivana Meštrovića za Ameriku. Koncem prosinca biti će gotovi konjanički spomenici za grad Chicago.* Jutarnji list, Zagreb, 16/5649, 28. X. 1927, str. 12.
- 3514 *Drugo predavanje o Meštroviću.* (M. Marjanovića u Zagrebu). Novosti, Zagreb, 21/63, 4. III. 1927, str. 6.
- 3515 *XII. Redovna sjednica općinskog vijeća.* (O spomeniku Grguru Ninskome u Splitu). Jadranska pošta, Split, 3/685, 29. X. 1927, str. 6.
- 3516 *Goli „Pobednik“.* (Skandali oko Meštrovićeva spomenika). Novosti, Beograd, 7/1917, 24. V. 1927, str. 1.
- 3517 *I Meštrović u novom svijetlu.* (Predavanje M. Marjanovića o Meštroviću). Novosti, Zagreb, 21/55, 24. II. 1927, str. 8; 63, 4. III. 1927, str. 6.
- 3518 *Internacionalna izložba grafike u Firenci.* (Izlaže i Meštrović. Bilj.). Novo doba, Split, 10/108, 10. V. 1927, str. 6.
- 3519 *Ivan Meštrović posle rata.* Veliki orao, ilustrovani srpski narodni kalendar, 1927, str. 33.
- 3520 *Izložba „Djela“ društva za promicanje umjetničkoga obrta.* (Izložene Meštrovićeve skulpture s legendama). Svijet, Zagreb, 2/21, knj. 3, 21. V. 1927, str. 452.
- 3521 *Izložba jugoslavenske grafike u Lavovu.* (Meštrovićeva djela, po izvještaju u „Obzoru“). Umjetnost, Zagreb, 9/2, 1927, str. (6).
- 3522 *Još jedno Meštrovićevo djelo u čikaškom Art Institutu.* („Moja majka“, „Marko Mandić“). Novo doba, Split, 10/136, 13. VI. 1927, str. 6.
- 3523 *Jugoslavenski umetnici v Severni Ameriki.* (Izložba u Philadelphiji 1926.). Jutro, Ljubljana, 8/51, 1. III. 1927, str. 11.
- 3524 *Krfska deklaracija i Londonski pakt.* (Prikaz knjige H. W. Steeda „Trideset godina novinarstva“. Meštrović na pregovorima s Talijanima 1917.). Novo doba, Split, 10/166, 21. VI. 1927, str. 3.
- 3525 *Kuda će se smjestiti Meštrovićev spomenik u Splitu?* (Polemike oko smještaja „Grgura Ninskoga“). Obzor, Zagreb, god. 68, 15. X. 1927.
- 3526 *Madonna and Child.* Vanity Fair, New York, god. 29, X. 1927, nasl. str.
- 3527 *Mestrovic Ivan. Busts Selfportrait - done in plaster.* American Art Student, 10/2, 1927, str. 55.
- 3528 *Meštrović na putu u Egipat.* (Polazak. Egipat, Palestina, Libanon, Turska, Grčka). Novo doba, Split, 10/100, 30. IV. 1927, str. 2.
- 3529 *Meštrovićev Grgur Ninski.* (Izrađen u Zagrebu. Dar Splitu). Novo doba, Split, 10/243, 18. X. 1927, str. 4.
- 3530 *Meštrovićev Grgur Ninski.* Novo doba, Split, 10/244, 19. X. 1927, str. 4.
- 3531 *Meštrovićev spomenik pobjede u Beogradu.* („Pobjednik“ za Terazije). Novo doba, Split, 10/84, 11. IV. 1927, str. 6.
- 3532 *Meštrovićev spomenik za Chicago.* („Indijanci na konju“). Novo doba, Split, 10/143, 22. VI. 1927, str. 3.
- 3533 *Meštrovićev spomenik za Chicago.* Novosti, Zagreb, 21/328, 1927, str. 11.
- 3534 *Meštrovićev Srđa Zlopogleda. Kako se kod nas čuvaju umjetnička djela.* (Oštećenje Meštrovićeve skulpture u

- Ministarstvu prosvjete). Večernja pošta, Sarajevo, 17. III. 1927, br. 1712, str. 1.
- 3535 *Meštrovićeva stalna izložba u New Yorku.* (Bilj.). Novo doba, Split, 10/149, 1. VII. 1927, str. 6.
- 3536 *Meštrovićevi kipovi za Ameriku.* (Iz zagrebačkih „Novosti“). Novo doba, Split, 10/281, 3. XII. 1927, str. 10.
- 3537 *Meštrovićevi kipovi za Ameriku. Pred završetkom lijevanja u bronzi.* („Indijanci“ za Chicago). Novosti, Zagreb, 21/328, 27. XI. 1927, str. 11.
- 3538 *Meštrović's Gift „Marko Marulić, Croatian Poet“.* (Meštrovićev dar muzeju u Chicagu). Chicago Art Institute Bulletin, Chicago, 21/1, I. 1927, str. 8-9.
- 3539 *Mestrovic's Gift to Chicago Museum.* („Marko Marulić“). Art Digest, god. 1, 15. I. 1927, str. 11.
- 3540 *Mestrovic's Indians for Grant park, Chicago.* (Meštrovićevi „Indijanci“). Art Digest, god. 1, 1. III. 1927, str. 15.
- 3541 *Naš sugradjanin kod Maksima Gorkoga.* (Gorki B. Radici o Meštroviću). Novo doba, Split, 10/186, 13. VIII. 1927, str. 6.
- 3542 *Naše kiparstvo.* (O Meštroviću). Privredna revija, Zagreb, 4/7, 1927, str. 3-4.
- 3543 (O I. Meštroviću). Kunst für Alle, München, 57/1927-1928, (?).
- 3544 *Okolo Meštrovićeva „Pobednika“.* (Napadi na postavljanje spomenika na Terazijama u Beogradu). Slobodna tribuna, Zagreb, 7/714, 28. V. 1927, str. 6.
- 3545 *Pitanje Meštrovićevog „Pobednika“ najzad je rešeno. „Pobednik“ će se podići na grebenu beogradskog Grada, na utoci Save u Dunav.* Vreme, Beograd, 7/2068, 23. IX. 1927, str. 5.
- 3546 *Pitanje postavljanja Meštrovićevog „Pobednika“.* (Odluka da se spomenik postavi izvan grada. Bilj.). Obzor, Zagreb, 68/254, 23. IX. 1927, str. 3.
- 3547 *Podizanje spomenika Grguru Ninskom.* (Odluka splitskog Općinskog vijeća o postavljanju spomenika). Novosti, Zagreb, 21/300, 30. X. 1927, str. 6.
- 3548 *Podizanje spomenika Grguru Ninskome. Predlog Općinske uprave.* Novo doba, Split, 10/253, 29. X. 1927, str. 5.
- 3549 *Proti zatvaranju puta sa Peristila na obalu.* (Protiv postavljanja Meštrovićeva „Grgura Ninskoga“ na Peristil). Jadranska pošta, Split, 3/680, 24. X. 1927, str. 3.
- 3550 *Protiv zatvaranja puta kroz Peristil na obalu.* Jadranska pošta, Split, 3/678, 21. X. 1927, str. 3.
- 3551 *Self-portrait.* Chicago Art Institute Serapbook, 54/133, VIII. 1927; III. 1928.
- 3552 *Sjednica Opć. vijeća.* (Spomenici Grguru Ninskome i Oslobođenju). Novo doba, Split, 10/245, 20. X. 1927, str. 4.
- 3553 *Sjednica Općinskoga vijeća.* (Najava. Podizanje spomenika Grguru Ninskome). Novo doba, Split, 10/222, 23. IX. 1927, str. 4.
- 3554 *Sjednica Općinskog vijeća. Podizanje spomenika Grguru Ninskome.* (Prijedlog). Novo doba, Split, 10/253, 29. X. 1927, str. 5.
- 3555 *Spomenik Grguru Ninskom.* (Meštrovićev spomenik za Split). Obzor, Zagreb, god. 68, 23. IX. 1927.
- 3556 *Spomenik Grguru Ninskomu.* (U Splitu). Pobjeda, Split, 7/42, 27. X. 1927, str. 4.
- 3557 *Spomenik narodnog oslobođenja i ujedinjenja na Jadranu. Meštrovićev „Kraljev Kamen“ na obali splitskoj.* (Historijat i opis planiranog spomenika). Novo doba, Split, 10/155, 8. VII. 1927, str. 3.
- 3558 *Spomenik oslobođenja na Jadranu. Veliki spomenik Meštrovića na obali Jadrana.* (Predviđen u Splitu). Večernja pošta, Sarajevo, 13. VI. 1927, br. 1807, str. 3.
- 3559 *Šta kažu naši književnici i umetnici.* (S. Stefanović, D. Ginić o Meštrovićevom „Pobjedniku“ u Beogradu). Vreme, Beograd, 7/1947, 23. V. 1927, str. 4.
- 3560 *Šta misle naši književnici i umetnici.* (Todor Manojlović o Meštrovićevom „Pobjedniku“ u Beogradu). Vreme, Beograd, 7/1950, 26. V. 1927, str. 4.
- 3561 *Šta misle naši književnici i umetnici o Meštrovićevom „Pobedniku“.* (Mišljenja Ilije Stanojevića, Tina Ujevića i Mirke Grujić). Vreme, Beograd, 7/1946, 22. V. 1927, str. 7.
- 3562 *The work of 3 modern sculptors: I. Meštrović, P. Manskip, W. R. Dick.* The Independant, Concord, god. 116, 1927, str. 157.
- 3563 *Učenjak Strzygowski, umjetnik Meštrović i fra Marun.* (Obilazak starohrvatskih spomenika). Hrvat, Zagreb, 8/2351, 5. XI. 1927, str. 6.
- 3564 *Upotreba splitskog investicionog zajma.* (Za podizanje spomenika Grguru Ninskome). Obzor, Zagreb, 68/290, 30. X. 1927, str. 5.
- 3565 *Uređivanje okoliša Dioklecijanova mauzoleja.* (Za postavljanje „Grgura Ninskoga“). Novo doba, Split, 10/178, 4. VIII. 1927, str. 4.

1928.

- 3566 **A.:** *Meštrović se divi.* (Razvitak Beograda). Narodni val čovječnosti, pravice i slobode, Zagreb, 2/267, 18. XI. 1928, str. 3.
- 3567 **(Aleksić, Dragan)** D. A.: *Majstor kalimegdanskog „Vesnika“ u Beogradu.* (Razgovor s Meštrovićem o umjetničkim i političkim prilikama). Vreme, Beograd, 8/2479, 16. XI. 1928, str. 3.
- 3568 **Baroffio, Orestes:** *Una idea hermosa del pintor Beretta. La adquisición da una obra de Mestrovic.* (Inicijativa urugvajskog slikara Mila Berette da se za Umjetnički muzej kupi jedna Meštrovićeva skulptura). El Pais, Montevideo, 22. VII. 1928.
- 3569 **(Bartulica, Milostislav)** B.: *Ivan Meštrović u Chicagu.* Novi iseljenik, Zagreb, 7/9- 11, 1928, str. 9.
- 3570 **(Bartulica, Milostislav)** B.: *Meštrovićeva izložba u Buenos Airesu.* Novi iseljenik, Zagreb, 7/12-13, 1. VII. 1928, str. 9.
- 3571 **Basso Maglio, Vicente:** *Mestrovic libertad espiritual. Al margen de la exposición clausurada ayer.* (Meštrovićeva izložba u Montevideu). Imparcial, Montevideo, 17. VII. 1928.
- 3572 **Batušić, S(lavko):** *Umjetničke izložbe i likovni život. Meštrovićevi konjanici.* (Izloženi u dvorištu Umjetničke akademije u Zagrebu). Hrvatsko kolo, Zagreb, god. 9, 1928, str. 314-317.
- 3573 **Bernardoni, Ricardo:** *Ivan Mestrovic.* (O Meštroviću u povodu izložbe u Buenos Airesu). Claridak, Buenos Aires, VI. 1928.
- 3574 **Brontes:** *Američki kneževi. G. g. Pupin i Meštrović u Čikagu.* (Pod zajedničkim naslovom. Pisma iz Novog sveta. Savremena Amerika). Vreme, Beograd, 8/2298, 17. V. 1928, str. 4.
- 3575 **Brooks, A. M.:** *A Relief by Mestrovich.* College Art Bulletin, god. 10, VI. 1928, str. 366-369.
- 3577 **Casson, Stanley:** *A New Movement in Sculpture: Meštrović and Rosandić. Some modern sculptors.* Oxford 1928, str. 59-87.
- 3578 **Collings, Ernest H. R.:** *O savremenoj jugoslovenskoj umetnosti.* (Predavanje u Jugosl. društvu u Londonu. Među ostalima o Meštroviću). Nova Evropa, Zagreb, knj. 17, br. 10-11, 26. V. 1928, str. 367-372.
- 3579 **(Cvetišić, Vjekoslav)** V. C.: *Izložba aengleskih umjetnika u Jugoslaviji. Svečano otkriće Meštrovićevih spomenika u Čikagu...* Jutarnji list, Zagreb, 17/5996, 14. X. 1928, str. 12.

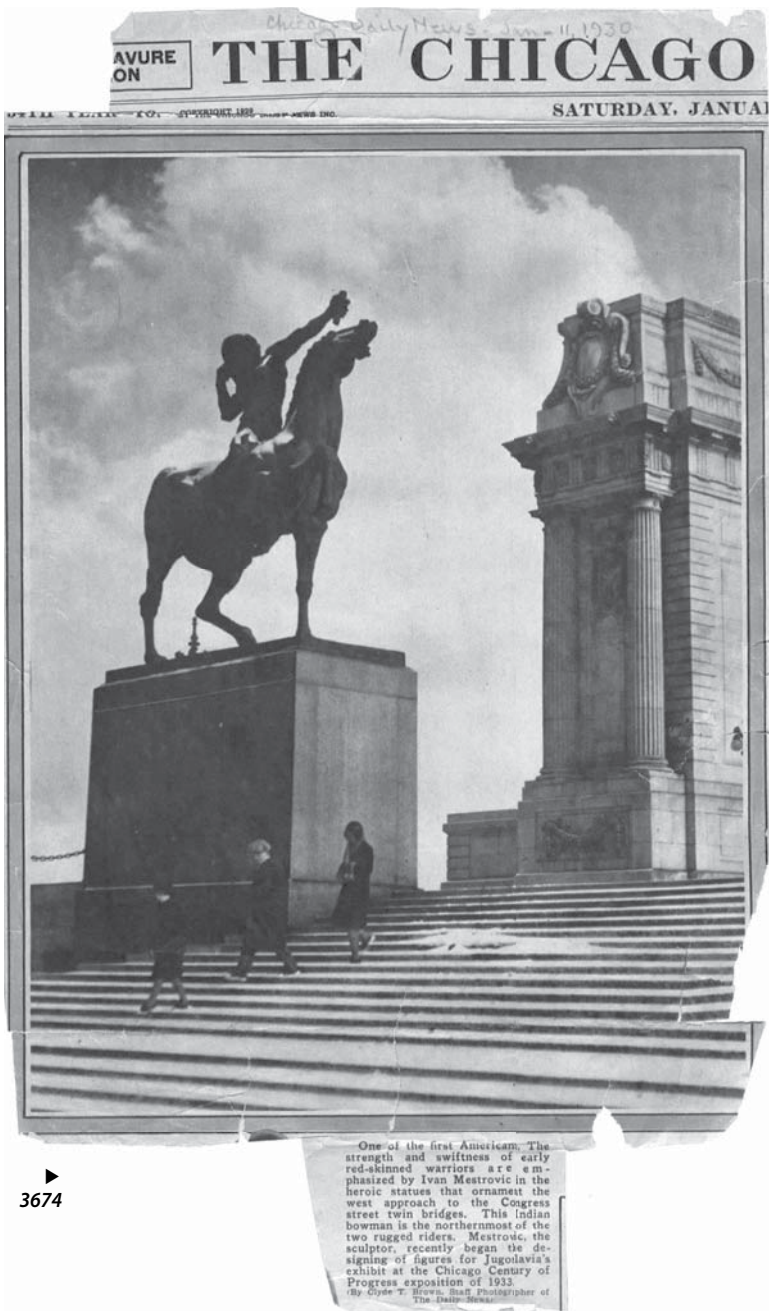

- 3580 **Cvetišić, V(jekoslav)**: *Izrada Meštrovićevih spomenika u broncu*. Svijet, Zagreb, 3/3, knj. VI, 27. X. 1928, str. 375-379.
- 3581 **(Cvetišić, Vjekoslav)** V. C.: *Meštrović na povratku iz Amerike. Otkriće njegovih spomenika u rujnu. Izložbe njegovih radova u Chicagu i Buenos Airesu. Glasovi američke štampe o Meštroviću*. Jutarnji list, Zagreb, 17/5857, 27. V. 1928, str. 41.
- 3582 **(Cvetišić, Vjekoslav)** V. C.: *Meštrovićev Grgur Ninski izgrađuje se u bronci. Američka štampa o Meštroviću*. (O „Grguru Ninskome“, „Indijanci“). Jutarnji list, Zagreb, 17/5809, 7. IV. 1928, str. 21.
- 3583 **Cvetišić, V(jekoslav)**: *Meštrovićevi spomenici. Kako su ljevani u broncu Meštrovićevi spomenici za Ameriku...* Jutarnji list, Zagreb, 17/5749, 7. II. 1928, str. 13.
- 3584 **(Cvetišić, Vjekoslav)** V. C.: *Novosti iz likovne umjetnosti... Najnovije djelo Ivana Meštrovića. Izradba kipa Grgura Ninskog u broncu...* Jutarnji list, Zagreb, 17/5982, 30. IX. 1928, str. 13.
- 3585 **(Cvetišić, Vjekoslav)** V. C.: *Plakete Ive Kerdića na izložbi u Washingtonu. Rastavljanje i otprema Meštrovićevih američkih spomenika...* (Zagrepčani razgledaju „Indijance“ u ljevaonici). Jutarnji list, Zagreb, 17/5753, 11. II. 1928, str. 12.
- 3586 **(Čurčin, Milan)** -I-: *Meštrovićev „Pobednik“. Epilog*. (Neprilike oko spomenika-fontane „Pobjednika“). Nova Evropa, Zagreb, knj. 18, br. 1, 11. VII. 1928, str. 39-40.
- 3587 **(Deak, Franjo)** Dr. F. D.: *Zwei neue Meisterwerke Ivan Meštrović* Morgenblatt, Zagreb, 43/40, 9. II. 1928, str. 6.
- 3588 **Decker, A. R.**: *Look-in on noted Sculptor*. (Posjet Bečanina Deckera Meštrovićevom domu u Zagrebu). Chicago Illustrated News, Chicago, 9. X. 1928.
- 3588a **G(irometta) D(uje)**: *Splitiski spomenici i Meštrović*. Današnji Split, Split 1928, str. 30-32.
- 3589 **(Hanžeković, Mato)** Dr M. H.: *Meštrovićevi giganti*. (Lijevanje „Indijanca“). Hrvatski list, Osijek, 9/23, 22. I. 1928, str. 11.
- 3590 **Hebequer, Guillermo Facio**: *Mestrovic o el cuento del genio*. (Oštra kritika Meštrovićeve skulpture na izložbi u Buenos Airesu). El Telegrafo, Buenos Aires, 25. VI. 1928.
- 3591 **(Hinković, Vinko)** v: *Meštrović' neue Denkmäler für Split*. (Projektirani spomenici Grguru Ninskome i „Kraljevog kamena“). Morgenblatt, Zagreb, 43/276, 1928, str. 9.
- 3592 **Ignacio, Huan**: *Ivan Mestrovic - Ruza Mestrovic*. (Izložba u Buenos Airesu). Corriero de Galicia, Buenos Aires, V. 1928.
- 3593 **J. M. G.**: *Ivan Mestrovic el gran pastor Serbio. El próximo sábado se exhibirán sus obras en la Casa del Arte*. (Opće o Meštroviću uoči izložbe u Montevideu). El Ideal, Montevideo, 4. VII. 1928.
- 3594 **J. M. G.**: *Ivan Mestrovic a la Casa del Arte*. (O Ruži i Ivanu Meštroviću u povodu izložbe u Montevideu). El Ideal, Montevideo, 8. VII. 1928.
- 3595 **Jiruošek, Antun**: *Meštrovićevi Strijelci - jahači*. Obzor, Zagreb, 69/45, 16. II. 1928, str. 2; 46, 17. II. 1928, str. 2.
- 3596 **Karaman, Lj(ubo)**: *O Meštrovićevu spomeniku Grguru Ninskome u Splitu*. (Polemika o smještaju spomenika). Novo doba, Split, 10 (11)/326, 24. XII. 1928, str. 9-10.
- 3597 **Kelley, Charles F.**: *Meštrović - Bronzen in Chicago*. (O izložbi suvremenog europskog kiparstva). Christian Science Monitor, Boston, 30. IV. 1928.
- 3598 **Kelly, Ch(arles) F.**: (Meštrovićevi „Indijanci“ u Chicagu?). Chicago Evening Post, Schicago, Prilog: Magazine of the Art World, 16. X. 1928.
- 3599 **Knox, Charles Victor**: *Release Pictures of New Park Statues*. (O Meštroviću i „Indijancima“). Chicago illustrated Evening Post, Magazine of the Art World, Chicago, 18. IX. 1928.
- 3600 **Kordić, Siniša**: *Vidovdanski hram*. Preteča, Beograd, 1928, br. 3, str. 49-50.
- 3601 **(Kovač, Ante)**: *Ivan Meštrović*. (Pjesma). Koprive, Zagreb, 25/38, 1928, str. 758.
- 3602 **(Krenedić, Kazimir)** K.: *Najnoviji rad g. Ivana Meštrovića*. (Poprsje V. Becića). Novosti, Zagreb, 22/50, 19. II. 1928, str. 7.
- 3603 **Krleža, Miroslav**: (Kritika Meštrovićeve religiozne umjetnosti. Kasnije pod naslovom „Ivan Meštrović vjeruje u Boga“). Književnik, Zagreb, 1/3, VI. 1928, str. 73-85.
- 3604 **Krleža, Miroslav**: *Slom Frana Supila*. (Spomen Meštrovićevih nacionalističkih skulptura, str. 163). Književnik, Zagreb, 1/2, V. 1928, str. 33-40.
- 3605 **Krnić, Ivan**: *„Veliki srpski vajar“ Ivan Meštrović u Americi*. (Interview W. O. Trappa s Meštrovićem za „The World“ u New Yorku. Proglašavanje Meštrovića Srbinom). Hrvat, Zagreb, 9/2486, 19. IV. 1928, str. 2.
- 3606 **Krstić, N(ikola)**: *Da li je Meštrović nacionalan*. Preteča, Beograd, 1928, br. 2, str. 68-69.
- 3607 **Lahman, Ivo**: *O umjetnosti u karikaturi. Povodom izložbe Ivana Mirkovića*. (Karikatura I. Meštrovića). Novo doba. Split, 10 (11)/261, 17. X. 1928, str. 4.
- 3608 **Lazarević, Branko**: *Naše najviše vrednosti*. (Narodne pjesme, Njegoš, Meštrović). Književni sever, Subotica, 4/7-8, knj. 4, 1928, str. 325-339.
- 3609 **Lazarević, Branko**: *Naše najviše vrednosti*. (Narodne pjesme, Njegoš, Meštrović). Narodna odbrana, Osijek, 3/34, 1928, str. 570-571; 36, str. 587-588.
- 3610 **Lazarević, Branko**: *Tri jihoslovenské nejvyšší hodnotu*. (Češki prijevod „Tri najviše jugoslovenske vrednosti“. Folozofsko-estetska analiza Meštrovićevog stvaralaštva). Praha (1928).
- 3611 **Lučić, Marko**: *Svečanost u „Jugoslav. klubu“*. (U Buenos Airesu u čast argentinskog pisca i kritičara Josipa Pagana, propagatora Meštrovićeve umjetnosti). Novi iseljenik, Zagreb, 7/14-14-15, 1. VIII. 1928, str. 6.
- 3613 **Mannes, Marya**: *Gallery Notes*. Creative Art, god. 2, II. 1928, str. 12.
- 3614 **Marjanović, Milan**: *Jedna kuriozna zabuna državne administracije. Ivan Meštrović i dva Milana Marjanovića... Američka Odiseja Kosovskog hrama nije još dobila svoj epilog*. Vreme, Beograd, 8/2205, 10. II. 1928, str. 4.
- 3615 **(Marjanović, Milan)**: *Odisejada Meštrovićevih radova. Publicista g. Milan Marjanović povodom izvještaja „Večernje pošte“. Jedan besprimjerni škandal*. Večernja pošta, Sarajevo, 11. II. 1928, br. 1984, str. 3.
- 3616 **Medić, Mojo**: *Meštrovićev „Pobednik“ za Vel. Kikindu*. Orao kalendar, 1928, str. 23-24.
- 3617 **(Mitrinović, Milivoje)** M. M.: *Medjunarodna izložba slika u Londonu. Naši predstavnici na izložbi*. Obzor, Zagreb, 69/140, 25. V. 1928, str. 3.
- 3618 **Nevistić, Ivan**: *Zagrebački intelektualci o prvome decembru*. (Meštrovićeva izjava). Pravda, Beograd, 24/327, 1. XII. 1928, str. 6.
- 3619 **Novak, Viktor**: *Meštrovićev Grgur Ninski. Gdje da se smjesti veliko umjetničko djelo*. Novo doba, Split, 10 (11)/78, 2. IV. 1928, str. 3.
- 3620 **Novak, Viktor**: *Meštrovićev Grgur Ninski*. (Polemike oko postavljanja). Politika, Beograd, 25/7158, 1. IV. 1928, str. 7.
- 3621 **Oshurer, (?)**: *Werke von Ivan Meštrović, Bildhauer*. Die Kunst für Alle, München, 43/1928, str. 183-189.
- 3622 **Pach, Walter**: *Ananias or the false Artist*. (pravoj i lažnoj umjetnosti kraja XIX. i poč. XX. st. Usporedbe Meštrovića, str. 158-160). New York 1928.

- 3623 **Pagano, Josè Leòn P.:** *Se verifico ayer la inauguracion del curso de este amo de la asociacion de conferencias...* (Meštrovićeva izložba u Buenos Airesu). La Nacion, Buenos Aires, 27. V. 1928.
- 3624 (**Pasarić, Ivo**) *Outsider: Ivan Meštrović. O njemu i njegovim čikaškim Indijancima.* (Kritika Meštrovića i njegovih „Indijanaca“). Riječ, Zagreb, 24/31, 8. II. 1928, str. 7.
- 3625 **Pinto, Mercedes:** *La gran artista croata Ruza Mestrovich.* (Interview s Ružom Meštrović). El Dia, Montevideo, 18. VII. 1928.
- 3626 **Pogledić, S.:** *Iz hrvatskih naseobina u Sjedinjenim Državama. Ivan Meštrović u Chicagu.* (Priopćio: M. Bartulica). Novi iseljenik, Zagreb, 7/9-11, 11. VI. 1928, str. 9.
- 3627 **Radica, B(ogdan):** *Oko postavljanja „Grgura Ninskog“.* *Jedno autoritativno francusko mišljenje.* (Jacquesa Zeillera u „Journal des Debats“). Obzor, Zagreb, 69/111, 24. IV. 1928, str. 3.
- 3628 (**Rich, D. C.**) D. C. R.: *Mestrovic.* Bulletin of the Art Institute of Chicago, Chicago, 22/7, X. 1928, str. 86-87.
- 3629 **Roca, Stjepan:** *Narodni muzej u Splitu.* (Meštrovićeve skulpture „Vidovdanskog ciklusa“ u Etnografskom muzeju). Almanah Jadranske straže za 1928/29. god., Beograd, 1928, str. 531-543.
- 3630 **S. S.:** *Meštrović pred sudom. Malo pa ništa ili priča iz naše administracije. Milan Marjanović i afera s prenosom Meštrovićevih djela u Ameriku.* Večernja pošta, Sarajevo, 4. II. 1928, br.1978, str. 1.
- 3631 **Schneider, Artur:** *Meštrović, Ivan, kipar.* (Biografija, umjetnost, literatura. Leksikonski podaci). St. Stanojević: Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenska, knj. 2, Zagreb (1928), str. 863-864.
- 3632 **Strajnić, Kosta:** *Evropsko vajarstvo XIX i XX veka.* (Između ostalih i o Meštroviću). Letopis Matice srpske, Novi Sad, 102/2, knj. 317, VIII. 1928, str. 209-233.
- 3633 (**Škerl, Hanibal**) h. š.: *Ivan Meštrović.* Naš glas, Trst, 4/4, IV. 1928, str. 125.
- 3634 **Šoljan, Ivo:** *Indijanci na konju od Ivana Meštrovića.* Omladina, Zagreb, 12/7, 1928-1929, str. 137-140.
- 3635 **Šoljan, Ivo:** *Indijanci na konju od Ivana Meštrovića.* (Opis, historijat). Svijet, Zagreb, 3/18, knj. 6, 27. X. 1928, str. 375-378.
- 3637 **Tartaglia, (Ivo):** *Meštrovićev Kraljev kamen u Splitu.* (Projekt spomenika. Nacrti). Jugoslovenski turizam, Split, 1/10, X. 1928, str. 10-11.
- 3638 **Tartaglia, Ivo:** *Meštrovićev Kraljev kamen u Splitu. Projekat za spomenik narodnog oslobođenja.* (Pretiskano iz „Jugoslovenskog turizma“). Novo doba, Split, 10 (11)/249, 5. X. 1928, str. 4.
- 3639 **Trapp, William O.:** *Great Serb Sculptor Finds American Girl to Greek Ideal.* (Meštrović o Amerikankama. Navodi se kao srpski kipar). The World, New York, 24 III. 1928.
- 3640 **Tupac-Amaru:** *Hay que Empezar de una Vez a Desinflar Globos! Tampoco Mestrovic pueda ensemarnos nada...* (Argentinski umjetnici o Meštrovićevim djelima). Critica, El Diario, Buenos Aires, 16. VII. 1928, str. 4.
- 3641 (**Vinković, Hinko**) -v-: *Meštrović' neue Denkmäler für Split.* („Grgur Ninski“ i „Kraljev kamen“ u Splitu). Morgenblatt, Zagreb, 43/276, 7. X. 1928, str. 9.
- 3642 **Vitry, Paul:** *Correspondance de l'étranger. la Galerie Albright à Buffalo.* (Kratko o Meštroviću). Beaux-arts, Paris, 1928, br. 6, str. 75-76.
- 3643 **Vojnović, Lujo:** *Splitske impresije.* (Meštrovićev „Grgur Ninski“ na Peristilu). Novo doba, Split, 10 (11)/83, 7. IV. 1928, str. 9.
- 3644 **Warnier, Raymond:** *Les derniers travaux de Mechtrovitch.* L'Europe centrale, Praha, 30. VI. 1928, str. 850.
- 3645 **Williams, Marguerite B.:** *Here and There in the Art World.* The Mestrovic Warriors. (Citat Waltera F. Sherwooda). Chicago Illustrated News, Chicago, 19. IX. 1928.
- 3646 **Zeiller, Jacques:** (O postavljanju spomenika Grguru Ninskome na Peristilu u Splitu). Journal des débats, Paris, IV. 1928.
- 3647 *A Milestone in civic beauty.* (Reprodukcija Meštrovićevih „Indijanaca“ s opširnijom legendom). The Chicago Daily News, Chicago, 19. IX. 1928.
- 3648 *A Portrait by Ivan Meštrović. A new bronze statuette by the noted Jugo-Slav.* (Općenito o Meštroviću uz reprodukciju „Ruže Meštrović“). Vanity Fair, Greenwich (SAD), god. 30, VIII. 1928, str. 43.
- 3649 *A propósito de Iván Mestrovic.* (Meštrović piše da, iako jugoslavenski orijentiran, pripada hrvatskoj grani Kraljevine). La Nacion, Buenos Aires, 27. V. 1928.
- 3650 *Acto literario musical en honor del artista Mestrovic.* (Bilj. o predavanju, koncertu i deklamiranju poezije u povodu Meštrovićeve izložbe u salonu Union). La Razon, Buenos Aires, 8. VI. 1928.
- 3651 *Actualidad Uruguay.* El Diario, Buenos Aires, 18. VII. 1928.
- 3652 *Američka štampa o Meštroviću.* (A. R. Decker u „Chicago Daily News“: Bilj.). Novo doba, Split, 10 (11)/72, 26. III. 1928, str. 4.
- 3653 *Amerikanci o Meštrovićevim Indijancima.* Obzor, Zagreb, 69/283, 21. X. 1928, str. 2.
- 3654 *Amerikanci o Meštrovićevim Indijancima. Zanosni sudovi američke štampe.* (Nakon otkrivanja u Chicagu). Novo doba, Split, 10 (11)/263, 20. X. 1928, str. 3.
- 3655 *Amerikanci o Meštroviću. Triumfalan uspjeh našeg skulptora. Što piše američka štampa.* Večernja pošta, Sarajevo, 23. X. 1928, br. 2199, str. 4.
- 3656 *Argentinci o Meštroviću.* (Jose Leon Pagano u „La Nation“ o Meštroviću). Novo doba, Split, 10 (11)/150, 26. VI. 1928, str. 2.
- 3656a *Bringing classic...* (Postolja-piloni za „Indijance“ u Chicagu. Slika). Chicago Ill. News, Chicago, 15. IX. 1928.
- 3657 *Chicago Unveils Her Two Immortals Indians by Ivan Mestrovic.* Art Digest, 3/10. 1928, str. 10..
- 3658 *Chicago's Indian Figures.* („Indijanci“ u Chicagu). The Literary Digest, 13. X. 1928.
- 3659 *De Ruza Mestrovic a la Casa del Arte.* (Dar skice „Vestalinke“. Bilj). El Ideal, Montevideo, 22. VII. 1928.
- 3660 *En el Parque Hotel.* (Banketi društava u počast izložbe Ivana i Ruže Meštrović). El Pais, Montevideo, 12. V. 1928.
- 3661 *En honor de Ruza Mestrovic.* (Banket Jugoslavenskog društva u Montevideu). El Plata, Montevideo, 16 (?) V. 1928.
- 3662 *En honor del escultor croata Ivan Mestrovic.* (Predavanja o Meštroviću u Buenos Airesu). Prensa, Buenos Aires, 10. VI. 1928.
- 3663 *En la Casa del Arte se inauguro ayer la exposicion de Mestrovic.* (Otvorenje izložbe u Montevideu). El Plata, Montevideo, 8. VII. 1928.
- 3664 *En la exposicion Mestrovic.* (Fotografija i legenda otvorenja izložbe Ivana i Ruže Meštrović u Buenos Airesu). El Mundo, Buenos Aires, 16. V. 1928, str. 1.
- 3665 *Enthüllung der „Indianer“ von Meštrović. Einladung der amerikanischen Denkmäler-Foundation in Chicago an Ivan Meštrović.* Morgenblatt, Zagreb, 43/280, 11. X. 1928, str. 4.
- 3666 *Exposicion de escultor de los esposos Mestrovic.* (Otvorenje izložbe u Montevideu). Imparcial, Montevideo, 8. VII. 1928.

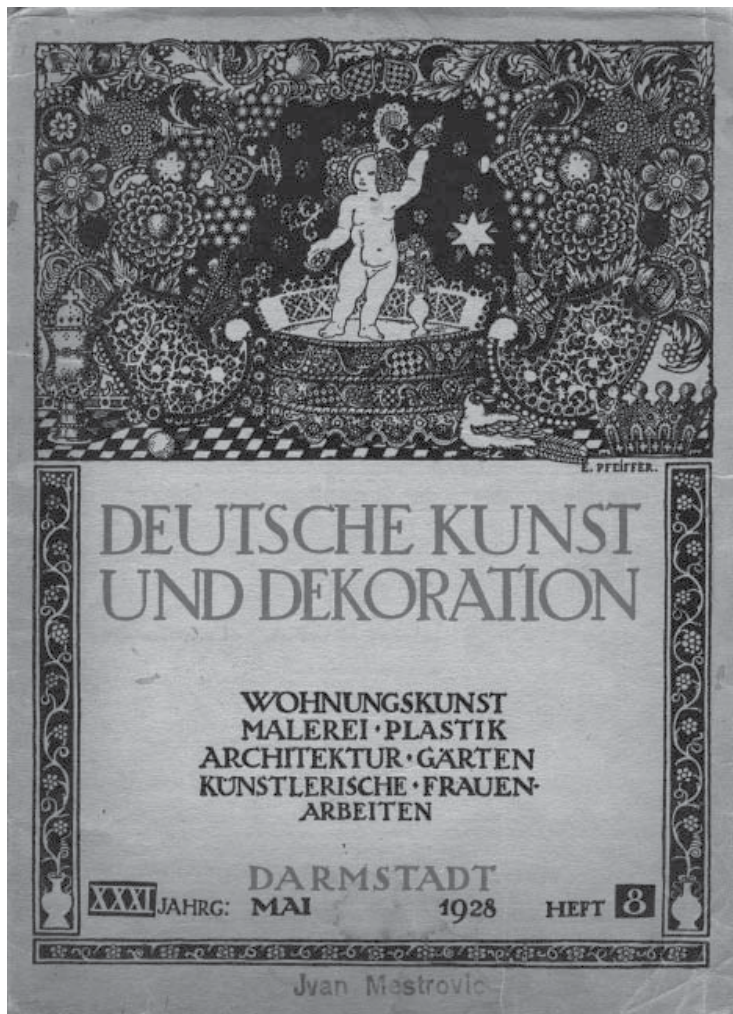
- 3667 *Exposicion Mestrovic.* (Uoči otvorenja izložbe Ivana i Ruže Meštrović u Montevideu). El Plata, Montevideo, 4. VII. 1928.
- 3668 *Exposicion Mestrovic.* (Bilješka uoči izložbe u Montevideu, Urugvaj). La Accion, Rosario, 10. V. 1928.
- 3669 *Exposicion Mestrovic.* La Nacion, Buenos Aires, 10. VI. 1928.
- 3670 *Exposición Mestrovic.* (Izložba Ivana i Ruže Meštrović u Montevideu. Kraći prikaz i 15 + 6 repr.). La Pluma. Revista mensual de ciencias-artes y letras, Montevideo, 2/7, 1928, str. 66-75.
- 3671 *Exposicion Mestrovic.* (Bilješka uoči izložbe I. i R. Meštrović u Buenos Airesu). Prensa, Buenos Aires, 15. V. 1928.
- 3672 *Exposicion Mestrovic.* (Zatvara se izložba. Zanimanje javnosti. Bilj.). Prensa, Buenos Aires, 29. V. 1928.
- 3673 *G. Ivan Meštrović u Čikagu nadgleda radove oko postavljanja spomenika Indijanaca na konju.* (Citiran članak iz „Daily News“-a). Vreme, Beograd, 8/2287, 6. V. 1928, str. 7.
- 3674 *Grant Park Gate ordered rushed.* (O uređenju trga s Meštrovićevim skulpturama). The Chicago Daily News, Chicago, 4. V. 1928.
- 3675 *Grant Park gradually nearing final stage.* (Uređenje Grant Parka. Meštrovićevi „Indijanci“). Chicago Evening Post, Chicago, 26. VI. 1928.

- 3676 *Grgur Ninski i hiljadugodišnji život njegove ideje.* (Meštrovićev model na predavanju Viktora Novaka). Novo doba, Split, 10 (11)/71, 24. III. 1928, str. 4.
- 3677 *Grgur Ninski i 1000-godišnji život njegove ideje.* (Predavanje V. Novaka. O Meštrovićevom spomeniku). Novo doba, Split, 10 (11)/72, 25. III. 1928, str. 4.
- 3678 *Guarding Grant Park.* (Repr. uz legendu). Chicago Tribune, Chicago, 7. X. 1928.
- 3679 *Guarding Grant Park bridges.* (Fotografija „Indijanaca“ u Chicagu, uz legendu). Examiner, 21. IX. 1928.
- 3680 *Homenaje a Ivan Mestrovic.* (Bilješka o literarno-glazbenoj priredbi u čast Meštrovića). Prensa, Buenos Aires, 8. VI. 1928.
- 3681 *Hoy sera inaugurada la exposicion de Ivan Mestrovic.* (O Meštroviću u povodu izložbe u Buenos Airesu). El Mundo, Buenos Aires, 15. V. 1928.
- 3682 *Indian faces in Grant Park. Two heroic bronze statue work of Mestrovic.* (Kraći podaci o spomeniku i Fergussonovoj fundaciji). Chicago Ill. Journal, Chicago, 18. IX. 1928.
- 3683 *Indian Statues Dedicated Chicago Art Institute.* Scrapbook, Chicago, god. 55, II. 1928. - I. 1929, str. 74-75.
- 3684 *Indian statues to be dedicated on October 15.* (Kratki opis spomenika u Chicagu). Chicago Ill. Tribune, Chicago, 18. IX. 1928.
- 3685 *Information general. Aproposito de Ivan Mestrovic.* La Nacion, Buenos Aires, V. 1928.
- 3686 *Ivan je Meštrović seljački sin...* Svijet, Zagreb, 3/3, knj. VI, 1928, str. 378.
- 3687 *Ivan Mestrovic.* (Meštrović u Chicagu. Njegovi dojmovi Chicaga). Drake a Day, Chicago, 14. IV. 1928, str. 1, 7.
- 3688 *Ivan Mestrovic.* (O Meštrovićevoj umjetnosti uoči izložbe u Buenos Airesu). El Mundo, Buenos Aires, 17. V. 1928.
- 3689 *Ivan Mestrovic.* (Otvorena izložba u Društvu prijatelja umjetnosti u Buenos Airesu). Razon, Buenos Aires, 15. V. 1928.
- 3690 *Ivan Mestrovic.* (Bilješka uz reprodukciju reljefa „Navještenje“ na izložbi u Montevideu). Suplemento semanal, Montevideo, 8. VII. 1928.
- 3691 *Ivan Mestrovic.* (Čehoslovački prikaz). Volne Smery, 26/4, 1928, str. 123-124.
- 3692 *Ivan Meštrović.* (Pjesma. Autor vjerojatno Ante Kovač). Koprive, Zagreb, 25/38, 15. IX. 1928, str. 758.
- 3693 *Ivan Meštrović.* (O životu i radu). Seljački kalendar, Zagreb, 1928, str. 107-108.
- 3694 *Ivan Meštrović u Zagrebu.* (Povratak iz Amerike. Bilj.). Obzor, Zagreb, 69/151, 5. VI. 1928, str. 3.
- 3695 *Ivan y Ruza Mestrovic.* (Izložba I. i R. Meštrović u Buenos Airesu). La Fronda, Buenos Aires, 16. V. 1928.
- 3696 *Izrada Meštrovićevih spomenika u bronzu.* („Indijanci“). Svijet, Zagreb, 3/18, knj. VI, 27. X. 1928, str. 379-380.
- 3697 *Konferencija Čehoslovaka o Meštroviću u Chicagu.* (Predavanje o Meštroviću. Bilj.). Novo doba, Split, 10 (11)/119, 23. V. 1928, str. 6.
- 3698 *La Exposicion de escultoras de Ivan Mestrovic. En la Casa del Arte.* (O izložbi u Montevideu). El Pais, Montevideo, 9. VII. 1928.
- 3699 *La exposición de Ivan Mestrovic.* (Otvorenje izložbe u Montevideu). El Diario, Buenos Aires, 8. VII. 1928.
- 3700 *La exposición de Ivan Mestrovic.* (Otvorenje izložbe i popis djela). La Mañana, Montevideo, 8. VII. 1928.
- 3701 *La exposición Mestrovic.* (O Meštroviću u povodu izložbe u Montevideu). Diario del Plata, Montevideo, 8. VII. 1928.

3674

3717

- 3702 *La exposición Mestrovic.* (Uoči izložbe u Montevideu). El Dia(rio), Buenos Aires, 5. VII. 1928.
- 3703 *La exposición Mestrovic.* (Bilj. o zatvaranju izložbe u Montevideu). El Dia(rio), Buenos Aires, 16. VII. 1928.
- 3704 *La exposición Mestrovic.* (Bilj. Zatvaranje izložbe). El Ideal, Montevideo, 18. VII. 1928.
- 3705 *La exposición Mestrovic.* (Bilj. o izložbi u Montevideu). El Pais, Montevideo, 16. VII. 1928.
- 3706 *La exposición Mestrovic.* (Bilj. uoči otvorenja izložbe u Montevideu). La Mañana, Montevideo, 6. VII. 1928.
- 3707 *La exposición Mestrovic.* (Bilješka. Uoči izložbe I. i R. Meštrović). La Razon, Buenos Aires, 1. VII. 1928.
- 3708 *La gran exposicion de Mestrovic.* (O Ivanu i Ruži Meštrović uoči izložbe u Montevideu). El Plata, Montevideo, 6. VII. 1928, str. 10.
- 3709 *La ignorancia contra Ivan Mestrovic.* (Kampanja protiv Meštrovića u Buenos Airesu). Tribuna libre, Buenos Aires, 25. VII. 1928.
- 3710 *La obra de Mestrovic en Montevideo.* (Bilješka uoči izložbe u Montevideu). Imparcial, Montevideo, 1. VII. 1928.
- 3711 *La obra de Mestrovic en Montevideo.* (Uoči otvorenja izložbe u Montevideu). La Nacion, Buenos Aires, 30. VI. 1928.
- 3712 *La obra de Ivan Mestrovic.* (O Meštrovićevoj umjetnosti. Tradicija. utjecaji. U povodu izložbe u Društvu prijatelja umjetnosti). Prensa, Buenos Aires, 24. VI. 1928.
- 3713 *Lične vijesti.* (Meštrović i Krizman stigli u Split. Bilj.). Novo doba, Split, 10 (11)/159, 9. VII. 1928, str. 3.
- 3714 *Los salones de arte.* (Uoči izlaganja I. i R. Meštrović u Društvu prijatelja umjetnosti u Buenos Airesu). La Fronda, Buenos Aires, 16. V. 1928.
- 3715 *Majstor kalimegdanskog „Vesnika“ slavni naš vajar g. Ivan Meštrović u Beogradu.* Radi organiziranja Izložbe savremene britanske umjetnosti). Vreme, Beograd, 8/2479, 1928, str. 5.
- 3716 *Mestrovic Figures for Chicago.* („Indijanci“). The Art News, New York, god. 27, 6. X. 1928, str. 5.
- 3717 *Meštrović.* Deutsche Kunst und Dekoration, Darmstadt, 31/8, V. 1928.
- 3718 *Meštrović gradi svoju grobnicu u rodnom mjestu.* (Početak radova. Bilj.). Novo doba, Split, 10 (11)/326, 24. XII. 1928, str. 36.
- 3719 *Meštrović i njegovi spomenici u Chicagu.* („Indijanci“ Meštrović na izložbi u Chicagu). Novo doba, Split, 10 (11)/116, 19. V. 1928, str. 10.
- 3720 *Meštrović, Ivan.* (Najkraći informativni podaci). Ko je ko u Jugoslaviji, Beograd-Zagreb 1928, str. 93.
- 3721 *Meštrović u Americi.* (Uoči otkrivanja spomenika „Indijanaca“ u Chicagu. Bilj.). Novo doba, Split, 10 (11)/101, 30. IV. 1928, str. 6.
- 3722 *Meštrović u filmu.* (Odlazak u Ameriku. Bilj.). Novo doba, Split, 10 (11)/65, 17. III. 1928, str. 6.
- 3723 *Meštrović u stranom svijetu.* (W. Rothenstein: Portret I. Meštrovića u Chicagu). Novo doba, Split, 10 (11)/83, 7. IV. 1928, str. 36.
- 3724 *Meštrović vor Gericht! Die Geschichte der beiden Marjanović.* Was bei uns alles gescheinen kan. Morgenblatt, Zagreb, 43/42, 11. II. 1928, str. 5.
- 3725 *Meštrovićevi Indijanci.* (Opis). Novo doba, Split, 10 (11)/31, 7. II. 1928, str. 4.
- 3726 (Meštrovićevi „Indijanci“ u Chicagu). Bulletin of the Art Institute of Chicago, Chicago, 1928, str. 86.

- 3727 (Meštrovićevi „Indijanci“ u Chicagu). Chicago News, Chicago, 18. IX. 1928.
- 3728 *Meštrovićevi Indijanci u filmu.* (Dokumentarni film u režiji Milana Marjanovića). Novo doba, Split, 10 (11)/304, 29. XI. 1928, str. 6.
- 3729 (Meštrovićevi „Indijanci“ za Chicagu). Daily News, Chicago, 29. IX. 1928.
- 3730 *Meštrovićevi kipovi izloženi...* („Indijanci“ u dvorištu Umj. akademije. Bilj.). Obzor, Zagreb, 69/36, 6. II. 1928, str. 3.
- 3731 *Monument put in place at park entrance.* (Repr. i legenda Meštrovićevih „Indijanaca“ u Chicagu). Chicago Ill. Tribune, Chicago, 2. X. 1928.
- 3732 *Mother at prayer, Head of Moses.* Toronto Art Gallery Bulletin., Toronto, 1/5, 1928, str. 4, 10, 17.
- 3733 *Nastavak Sjednice Općinskog Vijeća.* (O spomenicima kralju Petru i Grguru Ninskome). Novo doba, Split, 10 (11)/128, 1. VI. 1928, str. 4.
- 3734 *Naše kiparstvo.* Privredna revija, Zagreb, 4/7, 31. I. 1928, str. 3-4.
- 3735 *Njemačka kritika o Meštroviću.* (O. Schürer u „Die Kunst“ Bilj.). Novo doba, Split, 10 (11)/59, 10. III. 1928, str. 6.
- 3736 (O I. Meštroviću). Literary Digest, New York, 99/13. X. 1928, str. 26.
- 3737 *Odlazak kipara Meštrovića u Ameriku.* (Postavljanje „Indijanaca“ Bilj.). Obzor, Zagreb, 69/68, 9. III. 1928, str. 3.
- 3738 *Otkriće Meštrovićevih Indijanaca u Chicagu.* (Uoči otkrivanja. Bilj.). Novo doba, Split, 10 (11)/269, 25. X. 1928, str. 6.
- 3739 *Otkriće Meštrovićevog Pobjednika u Beogradu.* (Uoči otkrivanja spomenika). Novo doba, Split, 10 (11)/246, 2. X. 1928, str. 6.
- 3740 *Para la adquisición de obras de arte, el P. E. Pidiò al Congreso un crédito de pesos 25.000.* (Za otkup Meštrovićeve skulpture). La Razon, Buenos Aires, 18. VI. 1928.
- 3741 *Pisma iz Sjed, Amer. Država.* (O Meštrovićevim radovima za New York i Chicagu. Bilješke). Novo doba, Split, 10 (11)/293, 18. XI. 1928, str. 3.
- 3741a *Pobjednik, spomenik Ivana Meštrovića u Beogradu.* (Reprodukcija). Svijet, Zagreb, 3/6, knj. 24, 8. XII. 1928, str. 523.
- 3742 (Postavljanje skulptura „Indijanaca“ u Chicagu). Daily News, Chicago, 25. V. 1928.
- 3743 *Predavanje o Grguru Ninskome i hiljadugodišnjem životu njegove ideje.* (O Meštrovićevom spomeniku). Novo doba, Split, 10 (11)/69, 22. III. 1928, str. 5.
- 3744 *Prikazivanje filma o Meštrovićevim Indijancima.* (Film o lijevanju „Indijanaca“ Bilj.). Obzor, Zagreb, 69/68, 9. III. 1928, str. 3.
- 3745 *Proslava pobjede.* (10-godišnjica ujedinjenja Jugoslavije i otkrivanje Meštrovićeve spomenika „Pobjednik“ u Beogradu). Zaštita čovjeka, 1/11, 1928.
- 3746 *Real Art for Grant Park, Chicago.* (Reprodukcija i bilješka o spomenicima „Indijanaca“). Akron Journal, Akron, N. Y. (SAD), 25. X. 1928. (Od br. 3746 do 3866 isti sadržaj napisa).
- 3747 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Albion Era, Albion, Indiana (SAD). 14. XI. 1928.
- 3748 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Albion Era, Albion, Ind., (SAD), 24. X. 1928.
- 3749 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Archbold Advocate, Archbold, Ohio (SAD), 8. XI. 1928.
- 3750 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Arrowsmith News, Arrowsmith, Ill., (SAD), 26. X. 1928.
- 3751 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Auburn Republican, Auburn, Neb. (SAD), 25. X. 1928.
- 3752 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Avilla News, Avilla, Ind. (SAD), 8. XI. 1928.
- 3753 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Ayne Reflector, Ayne, Ohio (SAD), 18. X. 1928.
- 3754 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Baldwin Citizen, Baldwin N. Y. (SAD), 19. X. 1928.
- 3755 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Bartley Inter-Ocean, Bartley, Nebr. (SAD), 15. XI. 1928.
- 3756 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Battle Creek Times, Battle Creek, Iowa (SAD), 25. X. 1928.
- 3757 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Beggs Independent, Begg, Oklahoma (SAD), 9. XI. 1928.
- 3758 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Brown City Banner, Brown, Mich. (SAD), 18. X. 1928.
- 3759 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Butler Herald, Butler, Ind. (SAD), 2. XI. 1928.
- 3760 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Butler Herald, Butler, Ind. (SAD), 22. XI. 1928.
- 3761 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Button Post, Button, Ocl. (SAD), 9. XI. 1928.
- 3762 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Camb'dge Sp'gs enter-News, Cambridge Springs, Pa. (SAD), 18. X. 1928.
- 3763 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Canton Record, Canton, Okla. (SAD), 15. XI. 1928.
- 3764 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Carrizozo Outlook, N. Mexico (SAD), 26. X. 1928.
- 3765 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Carrollton Chron., Carrollton, Ohio (SAD), 26. X. 1928.
- 3766 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Cekville, Ill. (SAD), 4. X. 1928.
- 3767 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Chester Herald, Chester, Nebr. (SAD), 8. XI. 1928.
- 3768 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Chicago Citizen, Chicago, Ill. (SAD), 19. X. 1928.
- 3769 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Cicero Tribune, Cicero, Ill. (SAD), 17. X. 1928.
- 3770 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Clay City News, Clay City, Ind. (SAD), 16. X. 1928.
- 3771 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Clermont American, Clermont, Iowa (SAD), 8. XI. 1928.
- 3772 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Coldwater Sun-Star, Coldwater, Mich. (SAD), 8. XI. 1928.
- 3773 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Columbus Herald, Columbus, Ind. (SAD), 25. X. 1928.
- 3774 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Columbus Telegram, Columbus, Neb. (SAD), 27. X. 1928.
- 3775 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Conollton, Conol Chion, Ohio (SAD), 11. X. 1928.
- 3776 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Convoy Sign'l News, Convoy Ohio (SAD), 19. X. 1928.
- 3777 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Convoy Sign'l-News, Convoy, Ohio (SAD), 9. XI. 1928.
- 3778 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Coyadneba Local, Coyadneba (SAD), 19. X. 1928.
- 3779 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Coyle Clipper, Coyle, Okl. (SAD), 9. XI. 1928.
- 3780 *Real Art for Grant Park, Chicago.* Cresbard. S. D. Beacon, N. Y. (SAD), 15. XI. 1928.

- 3781 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Crothersville Index, Crothersville, Ind. (SAD), 8. XI. 1928.
- 3782 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Dennison Paragraph, Dennison, Okl. (SAD), 22. X. 1928.
- 3783 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Denver Graphic, Denver, Col. (SAD), 11. XI. 1928.
- 3784 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Denver Tribune, Denver, Ind. (SAD), 15. XI. 1928.
- 3785 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Dechler Rustler, Deshler, Neb. (SAD), 14. XI. 1928.
- 3786 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Edmore Times, Edmore, Mich. (SAD), 25. X. 1928.
- 3787 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Eldorado News, Eldorado, Ill. (SAD), 25. X. 1928.
- 3788 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Ellenville Press, Ellenville, N. Y. (SAD), 18. X. 1928.
- 3789 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Ellsworth Tradesman, Ellsworth, Mich. (SAD), 25. X. 1928.
- 3790 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Elsie Sun, Elsie, Mich. (SAD), 1. XI. 1928.
- 3791 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Glenwood Opinion, Glenwood, Iowa (SAD), 22. X. 1928.
- 3792 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Gloster Record, Gloster, Miss. (SAD), 23. XI. 1928.
- 3793 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Golden Illinois New Era, Golden Illinois, 8. XI. 1928.
- 3794 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Gosport Reporter, Gosport, Ind. (SAD), 19. X. 1928.
- 3795 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Greenfeld Gazette, Greenfeld (SAD), 15. XI. 1928.
- 3796 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Green Valley Banner, Green Valley, Ill. (SAD), 1. XI. 1928.
- 3797 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Greenwich En'prise Rev'w, Greenwich, Ohio (SAD), 8. XI. 1928.
- 3798 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Farina News, Farina, Ill. (SAD), 1. XI. 1928.
- 3799 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Fortville Trib. Weekly, Fortville, Ind. (SAD), 18. X. 1928.
- 3800 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Fortville Trib, Weekly, Fortville, Ind. (SAD), 8. XI. 1928.
- 3801 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Fowler Review, Fowler, Ind. (SAD), 13. XII. 1928.
- 3802 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Fremont Times Ind., Fremont, Mich. (SAD), 18. X. 1928.
- 3803 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Hammondsport Herald, Hammondsport, N. Y. (SAD), 7. XI. 1928.
- 3804 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Hastings U. H. Press, Hastings, N. Y. (SAD), 19. X. 1928.
- 3805 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Hauplay Repub., Hauplay, Col. (SAD), 9. XI. 1928.
- 3806 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Haxtun Harvest, Haxtun, Col. (SAD), 17. X. 1928.
- 3807 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Higlands Higlands, Higlands Falls, N. Y. (SAD), 19. X. 1928.
- 3808 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Hills Crescent, Hills, Minn. (SAD), 25. X. 1928.
- 3809 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Honesdale Citizen, Honesdale, Pa. (SAD), 20. X. 1928.
- 3810 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Jackson Times, Jackson, Kent. (SAD), 9. XI. 1928.
- 3811 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Jordan Home Paper, Jordan, N. Y. (SAD), 17. X. 1928.
- 3812 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Kingston Harm., Kingston, Okl. (SAD), 7. XII. 1928.
- 3813 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Kinmundy Express, Kinmundy, Ill. (SAD), 1. XI. 1928.
- 3814 *Real Art for Grant Park, Chicago*. La Rue News, La Rue, Ohio, (SAD), 18. X. 1928.
- 3915 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Litchfield Gazette, Litchfield, Mich. (SAD), 25. X. 1928.
- 3816 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Lowell Journal, Lowell, Mich. (SAD), 25. X. 1928.
- 3817 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Lyons Herald, Lyon, Ind. (SAD), 14. XI. 1928.
- 3818 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Monroeville Spect., Monroeville, Ohio (SAD), 24. X. 1928.
- 3819 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Montrose Press, Montrose, Col. (SAD), 20. X. 1928.
- 3820 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Mt Pulaski News, Mt Pulaski, Ill. (SAD), 9. XI. 1928.
- 3821 *Real Art for Grant Park, Chicago*. N. Vernon Sun Weekly, N. Vernon, Ind. (SAD), 18. X. 1928.
- 3822 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Nashville Demo., Nashville, Ind. (SAD), 15. XI. 1928.
- 3823 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Nebo Plaindealer, Nebo, Ill. (SAD), 24. X. 1928.
- 3824 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Negaunee Iron Her., Negaunee, Mich. (SAD), 9. XI. 1928.
- 3825 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Negaunee Michigan Herald, Negaunee, Mich. (SAD), 9. XI. 1928.
- 3826 *Real Art for Grant Park, Chicago*. New Albany Tribune, New Albany, Ind. (SAD), 17. X. 1928.
- 3827 *Real Art for Grant Park, Chicago*. New Berlin Tribune, New Berlin, Ill. (SAD), 19. X. 1928.
- 3828 *Real Art for Grant Park, Chicago*. New Haven Times, New Haven, Ind. (SAD), 8. XI. 1928.
- 3829 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Orwell News Letter, Orwell, Ohio (SAD), 25. X. 1928.
- 3830 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Otwell Star, Otwell, Ind. (SAD), 16. XI. 1928.
- 3831 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Palmyra Gazette, Palmyra, Ind. (SAD), 15. XI. 1928.
- 3832 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Pana Palladium, Pana, Ill. (SAD), 10. X. 1928.
- 3833 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Petersburg, N. D. Record, Petersburg (SAD), 15. XI. 1928.
- 3834 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Pinckneyville Defo, Pinckneyville, Ill. (SAD), 25. X. 1928.
- 3835 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Powers Tribune, Power, Mich. (SAD), 19. X. 1928.
- 3836 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Prospect Monitor, Prospect, Ont. (Canada), 1. XI. 1928.
- 3837 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Record Granville, Granville, Ill. (SAD), 25. X. 1928.
- 3838 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Republican City Ranger, Republican City, Neb. (SAD), 15. XI. 1928.
- 3839 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Review Hopedale, Hopedale, Ill. (SAD), 1. XI. 1928.
- 3840 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Ridgeway News, Ridgeway, ILL. (SAD), 18. X. 1928.

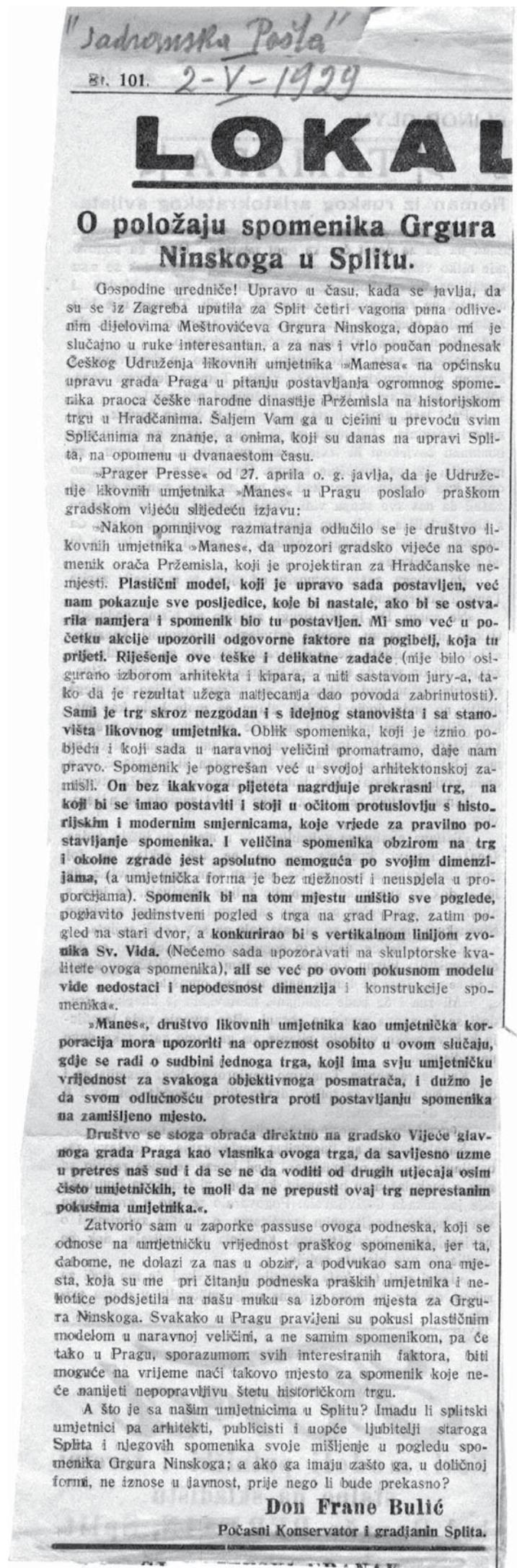
- 3841 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Riv Forest Fst Lvs Weekly, Riv Forest, Ill. (SAD), 19. X. 1928.
- 3842 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Robertsedale American, Robertsedale, Alab. (SAD), 10. XI. 1928.
- 3843 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Rosholt S. D. Review, Rocholt (SAD), 15. XI. 1928.
- 3844 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Saybrook Gazette, Saybrook, Ill. (SAD), 24. X. 1928.
- 3845 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Sherwood, N. D. Tribune, Sherwood (SAD), 15. XI. 1928.
- 3846 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Shreve News, Sheve, Ohio (SAD), 14. XI. 1928.
- 3847 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Shreve News, Shreve, Ohio (SAD), 24. X. 1928.
- 3848 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Spencer Leader, Spencer, Ind. (SAD), 14. XI. 1928.
- 3849 *Real Art for Grant Park, Chicago*. St. Joe News, St. Joe, Ind. (SAD), 25. X. 1928.
- 3850 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Stewardson Clipper, Stewardson, Ill. (SAD), 18. X. 1928.
- 3851 *Real Art for Grant Park*. Stroud Messenger, Stroud, Okl. (SAD), 9. XI. 1928.
- 3852 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Sycamore Republican, Sycamore, Ill. (SAD), 14. XI. 1928, str. 8.
- 3853 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Tawas City Herald, Tawas, Mich. (SAD). 19. X. 1928.
- 3854 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Tower Hill Times, Tower Hill, Ill. (SAD), 24. X. 1928.
- 3855 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Tyrone Times, Tyrone, Pa. (SAD), 18. X. 1928.
- 3856 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Upper Sandusky Chief, Upper Sandusky, Ohio (SAD), 27. X. 1928.
- 3857 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Vall Observer, Vall, Iowa (SAD), 24. X. 1928.
- 3858 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Van Buren News Eagle, Van Buren, Ind. (SAD), 8. XI. 1928.
- 3859 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Wakarusa Tribune, Wakarusa, Ind. (SAD), 15. XI. 1928.
- 3860 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Waldronark News, Waldronark (SAD), 22. XI. 1928.
- 3861 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Wall Lake Blade, Wall Lake, Iowa (SAD), 25. X. 1928.
- 3862 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Washington Report, Washington, Ill. (SAD), 1. XI. 1928.
- 3863 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Waterloo Press, Waterloo, Ind. (SAD), 8. XI. 1928.
- 3864 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Waveland Inde, Waveland, Ind. (SAD), 16. XI. 1928.
- 3865 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Yerseyville Democrat, Yerseyville, Ill. (SAD), 13. XI. 1928.
- 3866 *Real Art for Grant Park, Chicago*. Yuma Pioneer, Yuma, Col. (SAD), 8. XI. 1928.
- 3867 *Relentless warfare in the wilderness...* (Repr. „Indijanaca“ i legenda). Chicago News, Chicago, 29. IX. 1928.
- 3868 *Se nos ofrecerá una nota excepcional del arte actual*. (Ruža Meštrović otvorila izložbu u Montevideu). El Pais, Montevideo, 6. VII. 1928.
- 3869 *Se verifico ayer la inauguracion del curso de este ano de la Asociacion de conferencias*. (Tekst predavanja Joséa Leóna Pagana o Meštroviću i njegovoj umjetnosti u Buenos Airesu). La Nacion, Buenos Airesu, (?). V. 1928.
- 3870 *Slikar Vilko Gecan o Americi, Amerikancima i našim u Americi. Aktivan rad naših umjetnika u Americi... Meštrović uživa renome velikog umjetnika...* Novosti, Zagreb, 22/68, 8. III. 1928, str. 4.
- 3871 *Smrt Meštrovićevog dobrotvora. Čovjek koji je otkrio Meštrovića*. (Simo Grubišić). Večernja pošta, Sarajevo, 22. XII. 1928, br. 2249, str. 3.
- 3872 *Sociedad de Artistas Argentinos*. (Bilj. Komisija za otkup jednog Meštrovićevog djela s izložbe za Museo nacional de Bellas Artes). La Nacion, Buenos Aires, 7. VI. 1928.
- 3873 *Spomenik Grguru Ninskome*. (U Splitu). Luč, Krk, 24/8, 1928-1929, str. 291-292.
- 3874 *Spomenik Grgura Ninskog u Splitu*. (Pitanje smještaja). Obzor, Zagreb, 69/48, 18. II. 1928, str. 3.
- 3875 *VI Jugoslovenska umetnička izložba*. (Izložba Matice srpske. Meštrovićeve skulpture). Letopis Matice srpske, Novi Sad, 102/317, sv. 3, IX. 1928, str. 347-354.
- 3876 *Šta se čuje*. (Luj Vojnović kritizira Meštrovićevu umjetnost i „Grgura Ninskoga“). Bilj.). Nova Evropa, Zagreb, knj. 17, br. 8, 26. IV. 1928, poleđina omotnice.
- 3877 *Šta se čuje*. (O „Kosovskom hramu“ i mitu Kraljevića Marka). Bilj.). Nova Evropa, Zagreb, knj. 17, br. 10-11, 26. V. 1928, poleđina omotnice.
- 3878 *To guard entrance to Grant Park*. (Fotografija „Indijanaca“, s legendom). Chicago Tribune, Chicago, 18. IX. 1928.
- 3879 *U Nikšiću odgovara jedan učitelj koga je država pogrešno tužila*. (Spor oko financiranja Meštrovićeve izložbe u Americi). Vreme, Beograd, 8/2200, 5. II. 1928, str. 3.
- 3880 *Un acto de buena diplomacia*. (U okviru urugvajsko-argentinske kulturne suradnje prenosi se izložba Meštrović iz Buenos Airesa u Montevideo). El Diario, Buenos Aires, 27. VI. 1928.
- 3881 *Un gran acontecimiento artistico. La exposicion Mestrovic en Montevideo*. (Uoči izložbe Ivana i Ruže Meštrović). La Razon, Buenos Aires, 1. (?) VII. 1928.
- 3882 *Un gran escultor contemporaneo*. (Bilješka i reprodukcije skulptura uoči izložbe u Buenos Airesu). El Mundo, Buenos Aires, 15. V. 1928.
- 3883 *Un hecho trascendental para nuestra cultura artistica*. (Uoči otvorenja izložbe Ivana i Ruže Meštrović u Montevideu). La Razon, Buenos Aires, 49/14.460, 6. VII. 1928.
- 3884 *Una Exposicion excepcional*. (Ruža Meštrović o Meštroviću uoči izložbe u Montevideu). Imparcial, Montevideo, 6. VII. 1928.
- 3885 *Velika djela našega vajara za Ameriku*. („Indijanci“ za Chicago). Domovina, Beograd, 1/3-4, 20. IV. 1928, str. 79.
- 3886 *Vendra a Buenos Aires el escultor Ivan Mestrovic*. (Uoči izložbe Ivana i Ruže Meštrović u Buenos Airesu. Prilog reproduciranih djela). La Nacion, Buenos Aires, 25. III. 1928, str. 6.

1929.

- 3887 **A.:** *Tradicije i borba sa tuđinštinom na našem Primorju*. Nova Evropa, Zagreb, knj. 20, br. 10, 11. XI. 1929, str. 303-309.
- 3888 **Adriaticus** (Vjerojatno Luj Vojnović): *Spomenik Grguru Ninskome*. (Za postavljanje spomenika na Peristil). Novosti, Zagreb, 23/152, 2. VI. 1929, str. 9.
- 3889 **Ad(riaticus)** (vjerojatno Luj Vojnović): *Sud stranaca o Meštrovićevom Grguru Ninskome*. (Kip se sastavlja na Peristilu). Novosti, Zagreb, 23/171, 21. VI. 1929, str. 8.
- 3890 **ap.:** *Grgur Ninski na Dioklecijanovom Peristilu*. (Spomeniku nije mjesto na Peristilu). Hrvatska straža, Zagreb, 1/29, 3. VIII. 1929, str. 5; 30, 4. VIII, str. 5.

- 3891 **Armanda, Niko:** *Borba za i protiv Peristila. Zašto ne može Meštrovićev „Grgur Ninski“ stajati dobro na Peristilu.* (Rezime dosadašnjih razloga protiv postavljanja na Peristil). Novo doba, Split, 12/145, 10. VI. 1929, str. 4.
- 3892 **Barač, Josip:** *Peristilska kriza.* (Odlomak iz Marulove „Splitijade“. O postavu „Grgura Ninskog“ na Peristil). Split (1929).
- 3893 **Bartulović, Niko:** *Pobeda rase.* (Nacionalistički članak u povodu otkrivanja spomenika Grguru Ninskom u Splitu). Jadranska straža, Split, 7/11, 1929, str. 293-295.
- 3894 **Battle, Esteban:** *Galerias Layetanas.* (O Meštrovićevoj umjetnosti u povodu izložbe u Barceloni). Hoja oficial, Barcelona, 23. XII. 1929.
- 3895 **Bego, Marin:** *Penjanje na spomenik.* (O postavljanju „Grgura Ninskoga“ na Peristil. Iz „Novog doba“). Nova Evropa, Zagreb, 20/1-2, 11. VII. 1929, str. 52-54.
- 3896 **Bego, Marin:** *Penjanje na spomenik.* (O polemici oko postavljanja „Grgura Ninskog“). Novo doba, Split, 12/149, 14. VI. 1929, str. 3.
- 3897 **Begović, Milan:** *G. Meštrović „Grgur Ninski“ na Peristilu?* (Protiv postavljanja spomenika na Peristil). Novo doba, Split, 12/142, 6. VI. 1929, str. 3.
- 3898 **Belin, Ivo:** *Naše učešće na Izložbi u Barceloni.* (Meštrović dobio Zlatnu medalju za „Kontemplaciju“). Nova Evropa, Zagreb, knj. 20, br. 12, 11. XII. 1929, str. 382-385.
- 3899 **Bervaldi J(osp):** *Grgur Ninski i glagoljica.* (U povodu postavljanja „Grgura Ninskog“ na Peristil u Splitu). Novo doba, Split, 12/156, 22. VI. 1929, str. 9-10.
- 3900 **Bervaldi J(osp):** *Pred spomenikom Grgura Ninskoga.* (O značenju Grgura Ninskoga). Novo doba, Split, 12/238, 28. IX. 1929, str. 3-4.
- 3901 **Bjelovučić, N. Z.:** *Die altslavishe Kunst.* (Knjiga J. Strzygowskog posvećena Meštroviću). Hrvatska revija, Zagreb, 2/7, 1929, str. 448.
- 3902 **(Bogdan, Ivo) I. B.:** *Literatura o Grguru Ninskom i glagolici.* (Prikazi rasprava L. Katića „Borba Grgura Ninskog sa splitskim nadbiskupom Ivanom“ i Lj. Karamana „O Grguru Ninskomu i Meštrovićevom spomeniku u Splitu“). Luč, Zagreb, 25/3-4, 15. XII. 1929, str. 122.
- 3903 **(Bonacci, Silvije) -Čiko:** *Gdje da se postavi spomenik Grguru Ninskom?* (Prijedlog pred crkvom Sv. Filipa). Jadranska pošta, Split, 5/121, 25. V. 1929, str. 3.
- 3904 **(Brajević, Vinko ?) o. V. B.:** *Prigodnica za otkriće spomenika Grguru Ninskom.* (Pjesma). Novo doba, Split, 12/238, 28. IX. 1929, str. 2.
- 3905 **Brusić, O. VI.:** *Prvi pogled i prvi dojam.* (Nakon otkrivanja spomenika Grguru Ninskom). Novo doba, Split, 12/239, 30. IX. 1929, str. 3.
- 3906 **Bulić, Frano - Karaman, Ljubo:** *Kaiser Diocletians palast in Split.* Zagreb 1929. (O Meštrovićevom „Grguru Ninskom“ na Peristilu, str. 170).
- 3907 **Bulić, Frane:** *O mjestu Meštrovićeva spomenika Grgura Ninskoga. Borba za i protiv Peristila.* (Bulićev dopis). Novo doba, Split, 12/133, 25. V. 1929, str. 3.
- 3908 **Bulić, Frane:** *O položaju spomenika Grgura Ninskoga u Splitu.* (Kritika smještaja na Peristilu). Jadranska pošta, Split, 5/102, 2. V. 1929, str. 3.
- 3909 **Bulić, Frane:** *Spomenik Grgura Ninskoga u Splitu.* (Protiv postavljanja na Peristil). Slobodna tribuna, Zagreb, 9/816, 10. V. 1929, str. 6.
- 3910 **Bulić, Frane:** *U zadnji čas... Don Frane Bulić apelira na Splićane da se spomenik Grgura Ninskog ne postavlja na Peristil.* (Bulićev dopis). Hrvat, Zagreb, 10 (11)/2798, 7. V. 1929, str. 3.

- 3911 **Bulić, Ivan:** *Pomirimo se glede Grgura*. (Izmirenje raznih stajališta glede postavljanja spomenika). *Novo doba*, Split, 12/138, 1. VI. 1929, str. 4.
- 3912 **(Bumber, Dominik)** bb.: *Postavljanje spomenika Grguru Ninskome u Splitu*. (Polemike, Izjave F. Bulića). *Jutarnji list*, Zagreb, 18/6253, 3. VII. 1929, str. 5.
- 3913 **Burdett, Osbert:** *Modernism in literature and art*. U: *Harmsworth's universal History of the World*. New York 1929. (Kratko o Meštroviću, str. 5037).
- 3914 **Casson, Stanley:** *Some modern sculptors*. (Suvremena skulptura. Između o stalih o Meštroviću i Rosandiću, str. 59-73). Oxford University Press, Oxford 1929.
- 3915 **Crnek, F.:** *Grgur (Grzegorz) z Nina. Z powodu odsłonięcia pomnika dłuta Meštrovicia w Splicie*. *Ruch Slowianski*, Lwow, 2/8-9, 1929, str. 358-367.
- 3916 **(Cvetišić, Vjekoslav)** V. C.: *Historijsko značenje Grgura Ninskog i Meštrovićev spomenik*. (Prikaz brošure Lj. Karamana: O Grguru Ninskome i Meštrovićevom spomeniku u Splitu). *Jutarnji list*, Zagreb, 18/6156, 24. III. 1929, str. 32.
- 3917 **(Cvetišić, Vjekoslav)** V. C.: *Iz likovne umjetnosti. Izaslanici splitske općine preuzeli Meštrovićev spomenika Grgura Ninskog*. (Meštrović postavlja spomenik). *Jutarnji list*, Zagreb, 18/6179, 18. IV. 1929, str. 10.
- 3919 **Cvetišić, Vjekoslav:** *Lijevanje spomenika Grguru Ninskome*. (Tehnički podaci s brojnim ilustracijama). *Svijet*, Zagreb, 4/15, knj. VIII, 5. X. 1929, str. 354-355.
- 3920 **Cvetišić, Vjekoslav:** *Meštrovićevo monumentalno djelo „Grgur Ninski“: Osam i pol metara velika brončana figura. Umjetnički ukras grada Splita*. (Podaci o spomeniku). *Jutarnji list*, Zagreb, 18/6135, 3. III. 1929, str. 15.
- 3921 **(Ćurčin, Milan)** -I-: *Izložba savremene britanske umetnosti u Jugoslaviji*. (Pokretač izložbe i član Radnog odbora I. Meštrović). *Nova Evropa*, Zagreb, knj. 19, br. 4, 26. II. 1929, str. 122-126.
- 3922 **(Ćurčin, Milan)** L.: *Pred „Grgurom“ Ivana Meštrovića*. (Općenito o biskupu Grguru). *Nova Evropa*, Zagreb, knj. 20, br. 1-2, 11. VII. 1929, str. 1-3.
- 3923 **Dragin, V.:** *O umetnosti, životu, književnim anketama i drugim stvarima*. (Kritika Krležine Kritike Meštrovića). *Nova literatura*, Beograd, 6-7/7-8, 1929, str. 200-201.
- 3924 **Dujmović, Nikola:** *Slavnom Ivanu Meštroviću. Prigodom otkrivanja spomenika Grguru Ninskome 29. septembra 1929*. *Jadranska pošta*, Split, 5/226, 29. IX. 1929, str. 2.
- 3925 **(Esih, Ivan)** ie: *Ivan Meštrović - član češke Akademije*. *Obzor*, Zagreb, 70/157, 15. VI. 1929, str. 3.
- 3926 **(Esih, Ivan)** ie: *Spomenik Grguru Ninskog u Splitu. Stanovište konzervatorskog ureda. Brošura dra Lj. Karamana o Grguru Ninskome i Meštrovićevu spomeniku*. *Obzor*, Zagreb, 70/276, 15. X. 1929, str. 2.
- 3927 **(Ferri, Rafo)** Dr. R. F.: *Spomenik Grguru Ninskome i higijenske potrebe grada. Povodom rasprave o položaju spomenika*. (Tri prijedloga). *Novo doba*, Split, 12/3, 3. I. 1929, str. 2.
- 3928 **Folch, Joaquim i Torres:** *Escultures de Joan Mestrovic*. (Izložba I. i R. Meštrović u Barceloni). *Diario de Barcelona*, 24. XII. 1929.
- 3929 **Folch, Joaquim i Torres:** *Esculturas de Ivan Mestrovic. Dibujos y repujados de Ruza Mestrovic*. (Izložba I. i R. Meštrović u Barceloni). *La Vue de Catalunya*, Barcelona, 21. XII. 1929.
- 3929a **Gedye, G. E. R.:** (Izložba I. Meštrovića u New Yorku). *New York Times*, New York, 15. XII. 1929.
- 3930 **Gomes da Silva, Alfonso:** *Ivan Meštrović è un dos grandes inovadores da Arte Moderna*. *Diario de Lisboa*, Lisabon, 19. I. 1929, str. 3.
- 3931 **Graf, Max:** (O Meštrovićevom „Grguru Ninskome“). *Der Tag*, Berlin, IV. 1929.
- 3932 **(Graf, Max):** *Prof. dr. Max Graf o zagrebačkom umjetničkom životu. Članak čuvenog njemačkog estetičara i kritičara u Berlinskom „Der Tag“ o Meštrovićevom Grguru Ninskome...* *Novosti*, Zagreb, 23/118, 30. IV. 1929, str. 7.
- 3933 **Guasp, Ernesto:** *Exposición Mestrovic*. (Interview s Ružom Meštrović u povodu izložbe u Barceloni). *El Mercantil Valenciano*, Valencia, XII. 1929.
- 3934 **Gunther, John:** *Jugoslav King may come to Chicago's Fair*. *Daily News*, Chicago, 22. VIII. 1929.
- 3935 **H.:** *Grgur Ninski*. (O Meštrovićevu spomeniku u Splitu). *Narodna prosveta*, Beograd, 11/70, 29. IX. 1929, str. 1.
- 3936 **H.:** *Spomenik Grguru Ninskome*. Članak prof. Warniera u „L'Europe Centrale“. *Obzor*, Zagreb, 70/320, 29. XI. 1929, str. 2-3.
- 3937 **Hébrard, Ernest:** *Pitanje spomenika na splitskom Peristilu*. (Pismo F. Buliću, u kojemu negoduje zbog postavljanja „Grgura Ninskog“ na Peristil). *Obzor*, Zagreb, 70/312, 20. XI. 1929, str. 2.
- 3938 **Herceg, Jakša:** *Borba oko Peristila. Krokodilske suze za Peristilom*. (Za postavljanje na Peristil). *Novo doba*, Split, 12/146, 11. VI. 1929, str. 3.
- 3939 **Herceg, Jakša:** *Još jedan glas o smještaju Grgura Ninskog*. (Argumenti za i protiv smještaja na Peristil). *Novo doba*, Split, 12/137, 31. V. 1929, str. 3.
- 3941 **Iljić, Stjepan:** *Grguru Ninskome*. (Sonet uoči otkrivanja). *Novo doba*, Split, 12/238, 28. IX. 1929, str. 2.
- 3942 **Ivanišević, Frano:** *Glagolica u narod. preporodu Dalmacije*. (Historijat borbe za glagoljicu. U povodu otkrivanja Meštrovićevog spomenika Grguru Ninskome u Splitu). *Jadranska straža*, Split, 7/11, XI. 1929, str. 330-302.
- 3943 **Ivanišević, Frano:** *Pobjeda glagolice kroz tisućljetnu borbu*. Split 1929. (O otkrivanju spomenika Grguru Ninskome, str. 61-75).
- 3944 **Ivanišević, Frano:** *Progovori! Pred spomenikom Grgura Ninskog*. (Pjesnički o spomeniku). *Novo doba*, Split, 12/ 238, 28. IX. 1929, str. 2.
- 3945 **J. M.:** *Exposición Mestrovic*. (Izložba I. i R. Meštrović u Barceloni). *Diario del Comercio*, Barcelona, 20. XII. 1929.
- 3946 **J. S. P.:** *Exposición Mestrovic en Galerías Layetanas*. (Prikaz izložbe I. i R. Meštrović u Barceloni). *El Correo Catalan*, Barcelona, 21. XII. 1929.
- 3947 **Kaliterna, Fabijan:** *Borba za i protiv Peristila*. (Protiv smještaja spomenika Grguru Ninskome na Peristil). *Novo doba*, Split, 12/141, 5. VI. 1929, str. 4.
- 3948 **Kalođera, Niko:** *Spomenik Grguru Ninskog u Splitu*. (Povijest Grgura Ninskog i splitskih sabora). *Politika*, Beograd, 76/7636, 7. VIII. 1929, str. 1-2.
- 3949 **Karaman, Ljubo:** *Historijsko nacionalno značenje Grgura Ninskoga. Iz radnje dra Ljube Karamana „O Grguru Ninskome“*. *Novosti*, Zagreb, 23/271, 29. VIII. 1929, str. 4.
- 3950 **Karaman, Ljubo:** *O Grguru Ninskome i Meštrovićevu spomeniku u Splitu*. (Problemi postavljanja spomenika na Peristil. Izdanje Hrv. starinarskog društva „Bihać“). Split 1929.
- 3951 **Karaman, Ljubo:** *O ličnosti i radu Grgura Ninskoga*. (Povijesna studija. Pretiskano iz brošure „O Grguru Ninskome i Meštrovićevu spomeniku u Splitu“, Split 1919.). *Nova Evropa*, Zagreb, knj. 20, br. 1-2, 11. VII. 1929, str. 21-30.
- 3952 **Katalinić Jeretov, Rikard:** *Grguru Ninskome*. (Pjesma u povodu otkrivanja spomenika). *Jadranska straža*, Split, 7/11, XI. 1929, str. 293.

- 3953 **(Kelley, Charles Fabens)** ek.: *Ponos nacije. Amerikanci o Meštoviću.* (Članak Charlesa F. Kelleya iz bostonskog lista „Christian Science Monitor“). Večernja pošta, Sarajevo, 8/2394, 14. VI. 1929, str. 1.
- 3954 **Kelley, Charles Fabens:** *Sur l'art Mechstrovitch.* Les Nouvelles Yougoslaves, Beograd, 1/15, 29. VI. 1929, str. 3.
- 3955 **Kelley, Charles Fabens:** *The Mestrovic bronzes at Chicago.* (O Meštovićevim „Indijancima“). The Christian Science Monitor, Boston, 25. III. 1929.
- 3956 **Krenedić (Kazimir):** *Galerija Meštovićevih radova.* (Potreba gradnje Umjetničkog paviljon u Zagrebu). Novosti, Zagreb, 23/357, 24. XII. 1929, str. 10.
- 3957 **Kuničić, Petar:** *O spomeniku Grguru Ninskom i o glagolici.* Hrvatska straža, Zagreb, 1/35, 10. VIII. 1929, str. 5.
- 3958 **Lahman, (Ivo):** *Meštovićev Grgur Ninski. Izložba vebne skulpture u Zagrebu.* (Pred ljevaonicom Umjetničke akademije). Novo doba, Split, 12/94, 8. IV. 1929, str. 4.
- 3959 **Lahman, Ivo:** *Meštovićev Split.* (Meštovićevi spomenici u Splitu). Jadranska straža, Split, 7/11, 1929, str. 305-307.
- 3960 **(Livadić, Branimir) Ld.:** *Meštovićev Grgur Ninski.* (Prikaz brošure Lj. Karamana „O Grguru Ninskome i Meštovićevu spomeniku u Splitu“). Hrvatska revija, Zagreb, 1/4, 1929, str. 265-266.
- 3961 **M. B.:** *Exposición internacional - Barcelona. Arte Yugoslavo. Katalog za izložbu u Barceloni.* (Prikaz kataloga koji su uredili Babić i Šrepel). Obzor, Zagreb, 70/175, 5. VII. 1929, str. 3.
- 3962 **(Maraković, Ljubomir) Lj. M.:** *Članak g. M. Krleže o Meštovićevoj religiji.* (Obrana Meštovića u vezi s Krležinim člankom 1928. u „Književniku“). Hrvatska prosvjeta, Zagreb, 1929, br. 5, stražnja omotnica.
- 3963 **Marković, Radoje:** *Meštovićev Grgur Ninski i „peristilska kriza“.* (Polemike prije otkrivanja spomenika u Splitu). Pravda, Beograd, 25/221, 18. VIII. 1929, str. 3.
- 3964 **Martinis, Marcel:** *Još o mjestu Meštovićeva spomenika Grguru Ninskom.* (Polemika o smještaju spomenika). Novo doba, Split, 12/135, 28. V. 1929, str. 3.
- 3965 **Marušić, F(ilip) D(avidović):** *Meštovićev Grgur Ninski.* (Uoči otkrivanja spomenika). Novo doba, Split, 12/238, 28. IX. 1929, str. 1-2.
- 3966 **Matković, Vorih:** *Borba za i protiv Grgura Ninskoga.* (Za postavljanje na Peristil). Novo doba, Split, 12/146, 11. VI. 1929, str. 3.
- 3967 **Matković, Vorih:** *O mjestu Meštovićeva Grgura Ninskog.* (Polemika o smještaju spomenika). Novo doba, Split, 12/135, 28. V. 1929.
- 3968 **N.:** *Pisma iz Sjed. Amer. Država. Naša izložba u Los Angelesu.* (Reprodukcije Meštovićevih djela). Novo doba, Split, 12/13, 13. I. 1929, str. 2.
- 3969 **N. A.:** *Meštović u umjetnosti.* Hrvatska prosvjeta, Zagreb, 2/2, 1929, str. 130-131.
- 3970 **N. Š.:** *Otavice rodno mjesto Ivana Meštovića.* (Putopis). Novo doba, Split, 12/238, 28. IX. 1929, str. 2.
- 3971 **Nepriistrani promatrač:** *Pred gotovim činom. Promatranja na Peristilu.* (O postavljanju „Grgura Ninskog“ na Peristil). Novo doba, Split, 12/152, 18. VI. 1929, str. 3.
- 3972 **Norman, Viola:** *Indian Horsemen guard Chicago's Front Dor.* (O Meštovićevim „Indijancima“ od njegove učenice). Gerard Review, Chicago, V/9, 1929, str. 4.
- 3973 **Novak, Grga:** *Grgur Ninski.* (Povijesni pregled, u pogodi otkrivanja Meštovićevog spomenika u Splitu). Jadranska straža, Split, 7/11, 1929, str. 297-299.
- 3974 **Perinić, Kalist:** *Meštovićev Grgur Ninski. Radovi oko spomenika - hiljade naroda pred spomenikom.* (Izlaganje spomenika u Zagrebu). Jadranska pošta, Split, 5/93, 20. IV. 1929, str. 6.
- 3975 **Petković, Ivo:** *Meštovićev Grgur Ninski.* (Likovna analiza spomenika). Hrvatska revija, Zagreb, 2/11, 1929, str. 617-621.
- 3976 **Petković, Vladimir R.:** *Umetnici sa sela.* (Giotto, Michelangelo, Goya, Milet, Meštović). Naše selo (zbornik), 1929, str. 311-312.
- 3977 **(Popović, Laza) L.:** *Pred „Grgurom“ Ivana Meštovića.* Nova Evropa, Zagreb, knj. 20, br. 1-2, 11. VII. 1929, str. 1-3.
- 3978 **(Popović, Laza) L.:** *Uvodna reč. Ivanu Meštoviću.* Nova Evropa, Zagreb, knj. 19, br. 1, 11. I. 1929, str. 1-3.
- 3979 **(Radica, Bogdan) B. R.:** *Ljubo Karaman: O Grguru Ninskome i Meštovićevu spomeniku u Splitu.* (Prikaz Karamanove brošure u izdanju „Bihaća“, Split 1929.). Korablja, Split, 1/1, 1929, str. 69.
- 3980 **Rittig, Svetozar:** *Meštovićeva vidjenja i verovanja.* (Povijesni prikaz o biskupu Grguru. O Meštovićevom spomeniku). Nova Evropa, Zagreb, knj. 20, br. 1-2, 11. VII. 1929, str. 34-38.
- 3981 **Roca, St(jepan):** *Grgur Ninski. Grgur Ninski u našoj književnosti.* (Općenito o Meštovićevom spomeniku). Novo doba, Split, 12/238, 28. IX. 1929, str. 7.
- 3982 **Schneider, A(rtur):** *Some Jugo-slav Drawings.* (O crtežima Meštovića, Babića, Krizmana, Dobrovića, Kirina i Mišea, s ilustracijama). The Studio, London, 97/1929, str. 45-(48).
- 3983 **Senjanović, Petar:** *Borba za i protiv Peristila. Drugo pismo inž. P. Senjanovića Mons. F. Buliću.* (Protiv postavljanja „Grgura Ninskoga“ na Peristil). Novo doba, Split, 12/144, 8. VI. 1929, prilog str. 3.
- 3984 **Senjanović, Petar:** *Borba za i proti Peristila.* Split 1929. (Polemika o smještaju „Grgura Ninskoga“ na Peristil. Pretiskano iz „Novo Doba“).
- 3985 **Senjanović, P(etar):** *O mjestu Meštovićeva spomenika Grguru Ninskome. Pismo inž. Senjanovića Mons. Fr. Buliću.* (Protiv smještaja na Peristil). Novo doba, Split, 12/127, 17. (18). V. 1929, str. 4.
- 3986 **(Shaw, George Bernard):** *Bernard Shaw o kipu Grgura Ninskoga i Trianonu.* Jutarnji list, Zagreb, 18/6218, 28. V. 1929, str. 4.
- 3987 **Sieber, Rudolf:** *Grgur Ninski. Ein Denkmal von I. Meštović in Split.* (O „Grguru“, položaju, otkrivanju). Jugoslovenski turizam, Split, 2/11, 1929, str. 392-394.
- 3988 **Sieber, R(udolf):** *Grgur Ninski, spomenik od Ivana Meštovića.* (Nepomirljivost „Grgura“ i Peristila). Korablja, Split, 1/2, 1929, str. 46-49.
- 3989 **Splićanin:** *Meštovićev „Grgur“ i splitski Peristil.* Jadranska pošta, Split, 5/125, 31. V. 1929, str. 2.
- 3990 **Strajnić, Kosta:** *Umetnost Ivana Meštovića.* (Kratki pregled Meštovićeve skulpture. U povodu otkrivanja spomenika Grguru Ninskome u Splitu). Jadranska straža, Split, 7/11, 1929, str. 303-304.
- 3991 **Stübben, J.:** (O Meštovićevom spomeniku Grguru Ninskome u Splitu. Njem.) Bau und Gemeindebau, Hannover, 12. VII. 1929, str. 227.
- 3992 **Szabo, Đuro:** *Izložba u Barceloni.* (Exposición internacional Barcelona. Arte Yugoslavo. Meštovićevi radovi). Književnik, Zagreb, 2/9, 1929, str. 350.
- 3993 **(Šrepel, Ivo) Ivo Š-I:** *L'art yougoslave à l'Exposition Internationale de Barcelone.* Les Nouvelles Yougoslaves, Beograd, 1/27, 27. IX. 1929, st. 4.
- 3994 **Tacconi, Ildebrando:** *Un nuovo affronto al palazzo di Diocleziano.* (Kritika lokacije „Grgura Ninskoga“). La Rivista dalmatica, Zadar, 11/1, 1929-1930, str. 37-43.

- 3995 (**Tartaglia**) Tartalja, **Ivo - Č(určin), M(ilan)**: *O mestu Meštrovićeva „Grgura Ninskog“*. (Mišljenja i polemike u vezi s postavljanjem spomenika na Peristil. Tartaglin članak iz „Novo doba“). Nova Evropa, Zagreb, knj. 20, br. 1-2, 11. VII. 1929, str. 38-52.
- 3996 **Tartaglia, Ivo**: *O mjestu Meštrovićeva spomenika Grguru Ninskome. Borba za i protiv Peristila*. Novo doba, Split, 12/131, 23. V. 1929, str. 3-4.
- 3997 (**Tartaglia, Ivo**): *Pred Meštrovićevim Grgurom Ninskim*. (Prigodni govor bana Tartaglie). Jadranska straža, Split, 7/11, 1929, str. 296-297.
- 3998 (**Tesla, Nikola**): *Meštrović i Tesla*. (Teslin telegram Meštroviću o „Indijancima“ u Chicagu). Slobodna tribuna, Zagreb, 9/833, 6. IX. 1929, str. 5.
- 3999 (**Tesla, Nikola**): *Tesla - Meštroviću*. (Teslin brzojav Meštroviću u povodu dolaska „Indijanaca“ u Chicagu). Večernja pošta, Sarajevo, 9/2462, 4. IX. 1929, str. 2.
- 4000 **Uredništvo**: „*Novo stanje*“. (Odredba Državnog odvjetništva o zabrani „Nove Evrope“ sa člankom „Novo stanje“ i tužbi Meštrovića i drugih autora). Nova Evropa, Zagreb, knj. 19, br. 3, 11. II. 1929, str. 65-66.
- 4001 **Uredništvo**: „*Novo stanje*“ u „*Novoj Evropi*“. (Banski stol rješava tužbe Meštrovića i supotpisnike članka „Novo stanje“). Nova Evropa, Zagreb, knj. 19, br. 9, 11. V. 1929, str. 249-250.
- 4002 **Uredništvo „Nove Evrope“**: *Zagreb...* (Tužba Drž. odvjetništva protiv Meštrovića i potpisnika članka „Novo stanje“. Bilj.). Nova Evropa, Zagreb, knj. 19, br. 4, 26. II. 1929, poledina omotnice.
- 4003 **Warnier, R(aymond)**: *La Querelle de Grégoire de Nine*. L'Europe Centrale, Praha, god. 3, 7. XII. 1929, str. 156.
- 4004 **Warnier, Raymond**: *Le Monument de l'éveque Gregoire de Nine*. (O spomeniku Grguru Ninskome u Splitu). L'Europe Centrale, Praha, god. 3, 23. XI. 1929, str. 57, 128-129.
- 4005 **Warnier, Raymond**: *Spomenik Grguru Ninskom*. (U Splitu). Obzor, Zagreb, 70/320, 28. XI. 1929, str. 2-3.
- 4006 **Zeiller, J(acques)**: („*Na obalama Jadrana*“, franc. Protiv postavljanja Meštrovićevog „Grgura Ninskog“ na Peristil). Journal des Debats, Paris, 3. VI. 1929.
- 4007 (**Zeiller, Jacques**): *O položaju za spomenik Grgura Ninskog*. (Protiv položaja na Peristilu). Novo doba, Split, 12/146, 11. VI. 1929, str. 5.
- 4008 **Zorka**: *Dolazak Grgura Ninskoga*. (Satirična pjesma o polemici oko postavljanja spomenika). Novo doba, Split, 12/114, 8. VI. 1929, str. 8.
- 4009 *A Mestrovic Print*. (Mapa litografija izložena u Chicagu). The Art Digest, New York, 3/1929, III. mj., str. 23.
- 4010 *Amerika o Meštroviću*. (C. F. Kelley o Meštrovićevim „Indijancima“ u Chicagu, „Christian Science Monitor“, Boston, 1929.). Novo doba, Split, 12/145, 10. VI. 1929, str. 4.
- 4011 *Amerikanci o Meštroviću*. (U povodu „Indijanaca“ u Chicagu). Obzor, Zagreb, 70/157, 15. VI. 1929, str. 2.
- 4012 *Bronze Equestrian Statues, Chicago. Life and Work*. Chicago Art Institute Scrapbook, Chicago, 56/1929, mj. I-XI, str. 50-51.
- 4013 *Der Peristyl des Diokletianspalastes in Spalato mit der Bronzestatue des Gregor von Nin von Mestrovic, Spalato*. Zeitung für Bildenden Künste, 63/8, 1929, str. 56-58.
- 4014 *Chicago Unveils Her Two Immortal Indians by Ivan Mestrovic*. Art Digest, (?), 3/X. 1929, str. 10.
- 4015 *Collection of Mestrovic Litographs*. Jugoslavija, Chicago, 9. II. 1929, br. 34.
- 4017 *Con asistencia de Ruza Mestrovic, el capitán Vucetic, de la Marina Real Yugoslava, hizo la presentación de la Exposición de Ivan y Ruza Mestrovic*. (Otvorenje izložbe I. i R. Meštrović u Barceloni). El Diario grafico, Barcelona, 19. XII. 1929.
- 4018 *Contemporary American Sculpture*. (U povodu izložbe. Malvina Hoffman: Ivan Meštrović, polulik). San Francisco 1929, str. 152, 154.
- 4019 *Crkovna vlast i spomenik Grguru Ninskomu*. (Citat iz „Lista Biskupije splitsko-makarske“). Novo doba, Split, 12/158, 25. VI. 1929, str. 4.
- 4021 *Ein neues Werk Ivan Meštrovićs als Geschenk für die Stadt Split*. (O postavljanju „Grgura Ninskog“ na Peristilu u Splitu). Slavische Rundschau, Berlin-Leipzig-Praha, 1/7, VII. 1929, str. 616.
- 4022 *Ein neues Werk von Meštrović. Das Denkmal Grgur Ninskis für Split*. Prager Presse, Praha, 9. VI. 1929.
- 4023 *Exposición Mestrovic*. (Otvorenje izložbe I. i R. Meštrović u Barceloni). Avanguardia, Barcelona, 19. XII. 1929.
- 4024 *Exposición Mestrovic*. (Otvorenje izložbe I. i R. Meštrović u Barceloni). Noticiero, Barcelona, 19. XII. 1929.
- 4025 *G. I. Meštrović će pregledati Peristil sa Grgurom Ninskim*. (Bilješka). Novo doba, Split, 12/(218), 5. IX. 1929, str. 3.
- 4026 *Grgoure de Nine*. (Spomenik u Splitu). Les Nouvelles Yougoslaves, Beograd, 1/22, 7. VIII. 1929, str. 3.
- 4027 *Grgur Ninski*. (Prigodom otkrivanja spomenika). Novo doba, Split, 12/238, 28. IX. 1929, str. 7.
- 4028 *Grgur Ninski, Zagreb 1929*. (Pretiskano iz „Nove Evrope“. Više autora).
- 4029 *Grgurov kip na kolodvoru*. (Postavljanje spomenika. Bilj.). Novo doba, Split, 12/134, 27. V. 1929, str. 5.
- 4029a („*Indijanac s lukom*“. Spomenik Chicago. Fotografija). The Chicago, Chicago, I. 1929.
- 4029b *Ivan Mestrovic: Guerrier Indien; Detail du Guerrier Indien*. Le Bulletin de l'art, 55/1929, mj. II, str. 88, 91-92.
- 4030 *Ivan Mestrovic - Ruza Mestrovic*. (Najava izložbe). Diario de Barcelona, Barcelona, 24. XII. 1929.
- 4031 (Ivan Meštrović). The Studio, London, 1929, br. 97, str. 45.
- 4032 *Ivan Meštrović daruje gradu Splitu spomenik biskupa Grgura Ninskoga*. List Biskupije splitsko-makarske, Split, 1929, br. 5-6, str. 45-46.
- 4033 *Izrada i dimenzije spomenika*. („Grgur Ninski“). Jadranska pošta, Split, 5/226, 29. IX. 1929, str. 3.
- 4034 *Jedno mišljenje o Meštrovićevom Grguru Ninskom*. (Konzervatorski ured u Splitu o lokaciji spomenika). Jutarnji list, Zagreb, 18/6229, 8. VI. 1929, str. 5.
- 4035 *Još o Meštrovićevim kipovima u Grant Parku*. (U Chicagu). Jugoslavija, Chicago, 6. VII. 1929.
- 4036 *Jugosl. umjetnost u Engleskoj*. (Pripremanje izložbe. Bilj.). Novo doba, Split, 12/147, 12. VI. 1929, str. 6.
- 4037 *Knez Pavle zastupat će Nj. V. Kralja u Splitu*. (Uoči otkrivanja spomenika Grguru Ninskom). Novo doba, Split, 12/237, 27. IX. 1929, str. 5.
- 4038 *Kralj će 29. o. m. otkriti spomenik Grgura Ninskoga*. (Pripremanje otkrivanja). Novo doba, Split, 12/228, 17. IX. 1929, str. 4.
- 4039 *La pintora yugoslava Mestrovic, a Barcelona*. (Uoči izložbe I. i R. Meštrović). Diario de Barcelona, Barcelona, 21. XI. 1929.
- 4040 *Lične vijesti*. (Meštrović otputovao iz Splita. Bilj.). Novo doba, Split, 12/97, 11. IV. 1929, str. 4.
- 4041 *Meštrović in Amerika*. (O spomenicima „Indijanaca“ u Chicagu). Slavische Rundschau, Berlin-Leipzig-Praha, 1/1929, str. 616.

- 4042 *Meštrović izradjuje bistu kralja Aleksandra.* (Kraljeva želja. Bilj.). Novo doba, Split, 12/43, 13. II. 1929, str. 6.
- 4043 *Meštrović portretira Don Franu Bulića.* (Bilješka). Novo doba, Split, 12/91, 4. IV. 1929, str. 4.
- 4044 *Meštrovićev „Grgur“ na Peristilu.* (Kronologija postavljanja). Nova Evropa, Zagreb, knj. 20, br. 12, 11. VII. 1929, str. 64.
- 4045 *Meštrovićev kip Grgura Ninskoga u Varaždinu.* (Pregovori za javni spomenik. Bilj.). Novo doba, Split, 12/36, 5. II. 1929, str. 6.
- 4046 *Meštrovićeve biste Kralja i Kraljice.* (Portretiranje vladara u Beogradu. Bilj.). Novo doba, Split, 12/53, 23. II. 1929, str. 6.
- 4047 *Na veliki dan.* (Uoči otkrivanja spomenika Grguru Ninskome). Novo doba, Split, 12/238, 28. IX. 1929, str. 11.
- 4048 *Naredbe crkvnih vlasti. Biskupski ordinarijat, Split.* (O postavljanju „Grgura Ninskog“ na Peristil bez dogovora sa crkvnim vlastima). List Biskupije splitsko-makarske, Split, 1929, br. 5-6, str. 45-46.
- 4049 *Naš paviljon na izložbi u Barceloni.* (Meštrovićeve skulpture na izložbi). Svijet, Zagreb, 4/8, 17. VIII. 1929, str. 178-181, 192.
- 4050 *Naše nagrade.* (Meštrovićeva nagrada za najbolji članak o savremenoj jugosl. umjetnosti. Bilj.). Nova Evropa, Zagreb, knj. 20, br. 8, 11. X. 1929, poleđina omotnice.
- 4051 *Naše nagrade.* (Meštrovićeva nagrada za članak o umjetnosti. Bilj.). Nova Evropa, Zagreb, knj. 20, br. 9, 26. X. 1929, 3 str. omotnice.
- 4052 *Novo Meštrovićevo djelo.* (Poprsje nadbiskupa Bauera. Bilj.). Novo doba, Split, 12/122, 13. V. 1929, str. 5.
- 4053 *Nj. V. Kralj otkriti će spomenik Grguru Ninskome.* (Najava otkrivanja). Novo doba, Split, 12/137, 31. V. 1929, str. 4.
- 4054 *Njemački stručnjak o mjestu za spomenik Grgura Ninskog.* Obzor, Zagreb, 70/216, 1929.
- 4055 (O I. Meštroviću i o postavljanju spomenika Grguru Ninskome na Peristilu u Splitu). Zeitschrift für bildende Kunst, Leipzig, 63/1929-1930, Prilog: Kunstchronik und Kunstliteratur, Nürnberg, 2/5-6, 1929, str. 56-57.
- 4056 *O Meštrovićevom Grguru.* (I. Petković u „Hrvatskoj reviji“). Bilj.). Novo doba, Split, 12/273, 7. XI. 1929, str. 5.
- 4057 *O Meštrovićevom Grguru Ninskome; publikacije i članci.* (Polemike oko smještaja spomenika). Korablja, Split, 1/2, 1929, str. 59.
- 4059 *O položaju za spomenik Grgura Ninskoga.* (J. Zeiller: Na obalama Jadrana. Journal des Debats, 3. VI. 1929.). Novo doba, Split, 12/146, 11. VI. 1929, str. 5.
- 4060 (Otkrivanje spomenika Grguru Ninskome). Jadranska pošta, Split, 29, 30. IX. 1929.
- 4061 *Otkriće spomenika Grgura Ninskoga.* (Opis otkrivanja u Splitu). List Biskupije splitsko-makarske, Split, 1929, br. 7-9, str. 57-58.
- 4062 *Otkriće spomenika Grgura Ninskoga. „Obzor“ o značenju spomenika Grguru Ninskome.* (Opis otkrivanja. Političko pitanje spomenika). Katolički list, Zagreb, 80/40, 3. X. 1929, str. 512-520.
- 4063 *Otkriće spomenika Grguru Ninskome.* Hrvatska straža, Zagreb, 1929, br. 78.
- 4064 *Otkriće spomenika Grguru Ninskome na filmu.* (Dokumentarni film o proslavi. Bilj.). Novo doba, Split, 12/268, 31. X. 1929, str. 2.
- 4065 *Otkriće spomenika Grguru Ninskome.* (Opis otkrivanja). Slobodna tribuna, Zagreb, 9/837, 4. X. 1929, str. 3.
- 4066 *Otkriće spomenika Grguru Ninskome.* Večernja pošta, Sarajevo, 1929, br. 2485.
- 4067 *Otkriće spomenika Grguru Ninskome - svjetski događaj.* (Londonski „Times“ o svečanosti). Novo doba, Split, god. 12, X. 1929.
- 4068 *Otkriće spomenika Grguru Ninskome. Dolazak Nj. V. Kralja u Split.* (Program svečanosti). Novo doba, Split, 12/234, 24. IX. 1929, str. 3.
- 4069 *Otkriće spomenika Grguru Ninskome u Splitu.* (Prikaz otkrivanja, s reprodukcijama). Svijet, Zagreb, 4/16, knj. VIII, 12. X. 1929, str. 378-379.
- 4070 *Počasti slikaru Jakopiću u Zagrebu.* (Meštrović u počasnom odboru. Bilj.). Novo doba, Split, 12/132, 24. V. 1929, str. 6.
- 4071 *Podizanje spomenika Grguru Ninskome.* (Prijenos na Peristil). Novo doba, Split, 12/141, 5. VI. 1929, str. 4.
- 4072 *Podizanje spomenika Grguru Ninskome.* (Početak montiranja na Peristilu. Bilj.). Novo doba, Split, 12/148, 13. VI. 1929, str. 4.
- 4073 *Postavljenje spomenika Grguru Ninskome u Splitu.* Jutarnji list, Zagreb, 18/6253, 3. VII. 1929, str. 5.
- 4074 *„Prager Presse“ o Ivanu Meštroviću.* (O Meštroviću i spomeniku Grguru Ninskome. Bilješka s reprodukcijom). Novo doba, Split, 12/151, 17. VI. 1929, str. 4.
- 4075 *Prenošenje Grgura Ninskoga na Peristil.* (Postavljanje spomenika. Bilj.). Novo doba, Split, 12/136, 29. V. 1929, str. 4.
- 4076 *Preuzeće spomenika Grgura Ninskoga za općinu Split.* (Ban I. Tartaglia preuzima spomenik. Bilj.). Obzor, Zagreb, 70/101, 14. IV. 1929, str. 5.
- 4077 (Prikaz knjige: Stanley Casson: Some Modern Sculptors, London 1928). New York Times, New York, 19. V. 1929.
- 4078 *Pripreme za veliko nedjeljno slavlje.* (Uoči otkrivanja spomenika Grguru Ninskome). Novo doba, Split, 12/(237), 27. IX. 1929, str. 3.
- 4079 *Prorroga de la exposición de los artistas yugoeslavos Mestrovic.* (Izložba I. i R. Meštrović u Barceloni). La Hoja Oficial, (?), 30. XII. 1929.
- 4080 (Reprodukcije Meštrovićevih skulptura iz Račićevog mauzoleja). Jugoslavenski turizam, Split, 2/2, 1929, str. 44-47.
- 4081 *Ruza Mestrovitx a Barcelona.* (Bilj. uoči izložbe Ivana i Ruže Meštrović.). El Mati, Barcelona, 21. XI. 1929.
- 4082 (Skulpture „Indijanaca“ u Chicagu). New York Times, New York, 19. V. 1929.
- 4083 *Split se sprema da svečano proslavi 29. septembra.* (Program svečanosti otkrivanja spomenika Grguru Ninskome). Novo doba, Split, 12/236, 26. IX. 1929, str. 3.
- 4084 *Spomenika Grgura Ninskoga.* (Uoči otkrivanja. Polemika o biskupu Grguru). Slobodna tribuna, Zagreb, 9/836, 27. IX. 1929, str. 1.
- 4085 *Spomenik Grguru Ninskome.* (Montiranje spomenika na Peristilu. Bilj.). Novo doba, Split, 12/149, 14. VI. 1929, str. 4.
- 4086 *Spomenik Grguru Ninskome. Prevoz dijelova Meštrovićeve kipa u Split.* (S reprodukcijama). Svijet, Zagreb, 4/26, knj. VII, 22. VI. 1929, str. 639.
- 4087 *Spomenik zahvalnosti Francuskoj.* (Spomenik u Beogradu). Obzor, Zagreb, 70/319, 27. XI. 1929, str. 5.
- 4088 *Svečano otkriće spomenika Grguru Ninskome. Proglas Općine.* (Službena najava otkrivanja). Novo doba, Split, 12/235, 25. IX. 1929, str. 2.
- 4089 *Svečanost otkrića spomenika Grguru Ninskome.* Hrvatska straža, Zagreb, 1/78, 1. X. 1929, str. 1.
- 4090 *Svečanosti u Splitu. Otkrivanje spomenika Grguru Ninskome. Princ Pavle u Splitu.* Večernja pošta, Sarajevo, 9/2485, 1. X. 1929, str. 1.

- 4091 *The Haig Statue Dispute a Meštrović Work for Comparison.* The Illustrated London News, London, 7. IX. 1929, str. 425.
- 4092 *Tres dibujos del escultor Mestrovic.* (Reprodukcije Meštrovićevih crteža: Maternidad Jesus, Mosés). La Pluma, Montevideo, 3/11, 1929, str. 67-68.
- 4093 *U ime svoje Zagore Meštrović je darovao Splitu, a preko Splita cijelom narodu!* Jadranska pošta, Split, 5/226, 29. IX. 1929, str. 2.
- 4094 *Učešće vlade otkriću spomenika Grguru Ninskome.* (Službene ličnosti na svečanosti). Novo doba, Split, 12/236, 26. IX. 1929, str. 1.
- 4095 *Uvodni članak...* (Potpisnici članka „Novo stanje“. Bilj.). Nova Evropa, Zagreb, knj. 19, br. 1, 26. I. 1929, poledina omotnice.
- 4096 *Uz otkrivanje spomenika Grguru Ninskom.* Hrvatska straža, Zagreb, 1/79, 1929, str. 2.
- 4097 *Velebna manifestacija nacionalne misli. Značenje jučerašnjeg slavlja.* (Opis svečanosti otkrivanja spomenika Grguru Ninskom na Peristilu). Novo doba, Split, 12/239, 30. IX. 1929, str. 1-2.
- 4098 *Veličanstvena slava otkrića spomenika Grguru Ninskome.* (U Splitu). Jadranska pošta, Split, 5/227, 30. IX. 1929, str. 1-3.
- 4099 *Velika svečanost otkrića spomenika Grguru Ninskom u Splitu...* Jutarnji list, Zagreb, 18/6342, 30. IX. 1929, str. 2.
- 4100 *Veliko narodno slavlje u Splitu.* (Otkrivanje spomenika Grguru Ninskom). Pučka prosvjeta, Split, 9/11, 1. XI. 1929, str. 172-173.
- 4101 *„Victor“ - Mestrovic.* The Evening Post, 8. I. 1929.
- 4102 *Wieder ein heimatloser Meštrović!* (Spor o smještaju „Grgura Ninskoga“). Morgenblatt, Zagreb, 44/95, 7. IV. 1929, str. 2.
- 4102a *Za spomenik Kralju Petru u Zagrebu.* (Preteča Umjetničkog paviljona). Novo doba, Split, 12/286, 22. XI. 1929, str. 5.
- 4103 *Značenje spomenika Grguru Ninskome.* (Citat iz zagrebačkih „Novosti“). Novo doba, Split, 12/240, 1. X. 1929, str. 4.
- 1930.**
- 4104 **AA:** *Interview s Ivanom Meštrovićem.* (Iz bečkog „Neues Wiener Journal“. Bilj.). Novosti, Zagreb, 24/149, 31. V. 1930, str. 4.
- 4105 **AA:** *Izložba jugoslavenskog slikarstva i kiparstva u Londonu.* (Meštrovićev govor na banketu. Bilj.). Jutarnji list, Zagreb, 19/6533, 11. IV. 1930, str. 2.
- 4106 **AA:** *Londonaska izložba jugoslavenske umjetnosti.* (Najveća u Londonu. Bilj.). Jutarnji list, Zagreb, 19/6548, 28. IV. 1930, str. 1.
- 4107 **AA:** *Ogroman posjet jugoslavenske izložbe u Londonu.* (Opis otvaranje. Pohvale „Timesa“ i „Morning Posta“). Jutarnji list, Zagreb, 19/6534, 11. IV. 1930, str. 8.
- 4108 **AA:** *Pripreme za veliku manifestaciju jugoslavensko-francuskog prijateljstva.* (Bilj. o programu proslave). Vreme, Beograd, 10/3185, 9. XI. 1930, str. 2.
- 4109 **AA:** *Slikar Tanev kiparu Meštroviću.* (Pohvale. Bilj.). Jutarnji list, Zagreb, god. 19, 14. III. 1930.
- 4110 **AA:** *Uspjeh jugoslavenske izložbe u Londonu. Značajni sudovi britanskih listova i umjetnika.* („Times“, „Morning Post“). Pohvala Meštrovića). Obzor, Zagreb, 71/84, 11. IV. 1930, str. 1.
- 4111 **A. A.:** *Dan naše zahvalnosti Francuskoj.* (Svečano otkrivanje. Prigodni govori). Politika, Beograd, 27/8089, 12. XI. 1930, str. 1-8.
- 4112 **A. A.:** *Dar i čestitka Nj. V. kralja predsjedniku Masaryku.* (Meštrovićevo mramorno poprsje Mojsija). Jutarnji list, Zagreb, 19/6498, 7. III. 1930, str. 5.
- 4113 **A. A.:** *Govor g. Ivana Meštrovića na banketu u čast jugoslavenskih umetnika.* Vreme, Beograd, 11. IV. 1930, str. 4.
- 4114 **A. A.:** *Pred svečanost otkrivanja spomenika zahvalnosti Francuskoj.* (Francuski poslanik E. Dar o Meštroviću i spomeniku). Politika, Beograd, god. 27, 9. XI. 1930, str. 1.
- 4115 **A. A.:** *Zvanična delegacija u Dvoru.* (U vezi s otkrivanjem spomenika „Zahvalnosti Francuskoj“). Politika, Beograd, 27/8088, 11. XI. 1930, str. 10.
- 4116 **A. H. A.:** (Jugoslavenska izložba u Leedsu). (Meštrović na izložbi u Engleskoj). Yorkshire Post, Leeds, 28. VI. 1930.
- 4117 **B. A.:** *G. M. Marjanović o Meštroviću. Predavanje u skopskom Narodnom pozorištu.* (Život i djela, uz dijapozitive). Politika, Beograd, 20. I. 1930, str. 9.
- 4118 **Bell, Montage:** (Jugoslavenska umjetnost u Engleskoj). Near East, London, 17. IV. 1930.
- 4119 **Bernard, Gui St.:** (O katalogu Meštrovićeve izložbe u Engleskoj). Daily News, London, 23. IV. 1930.
- 4120 **Blagojević, Desimir:** *Proletnji salon u znaku akademizma. Kakva nam je druga proletnja izložba jugoslavenskih umetnika?* (Meštrovićeve skulpture na izložbi u Beogradu). Pravda, Beograd, 26/127, 14. V. 1930, str. 5.
- 4121 **Bone, James:** *Jugoslavenska izložba u Londonu. Meštrovićeve djela.* Novosti, Zagreb, 24/117, 29. IV. 1930, str. 9.
- 4122 **Bone James:** (Meštrovićeve izložbe u Londonu). Manchester Guardian Weekly, 12., 13. IV. 1930.
- 4123 **Branch Jonson, W.:** *Mestrovic, the Pesant Genius of Europe.* (Utjecaj porijekla u Meštrovićevoj umjetnosti). Catholic World, New York, 130/1930.
- 4124 **(Brlić, Ivan)** Dr. B.: *Londonski „Times“ o našoj izložbi u Londonu.* Novosti, Zagreb, 24/106, 16. IV. 1930, str. 8.
- 4125 **(Brlić, Ivan)** Dr. I. B.: *Velika naša reprezentativna izložba u Londonu.* (Meštrović izlaže 8 radova u Tate Gallery). Novosti, Zagreb, 24/96, 6. IV. 1930, str. 10-11.
- 4126 **Bull, H. A.:** *Exhibition at Fifty-Sixth Street Galleries.* (Meštrovićeve izložbe u New Yorku). International Studio, London, god. 95, I. 1930, str. 60.
- 4127 **Cankar, Izidor:** *Jugoslavanska umjetnostna razstava v Londonu.* Jutro, Ljubljana, 11/74, 29. III. 1930, str. 6.
- 4128 **Cankar, Izidor:** *Slovenci in jugoslavanska razstava v Londonu.* (Priopćio B. Borko). Jutro, Ljubljana, 11/119, 24. V. 1930, str. 6.
- 4129 **Casson, Stanley:** *Twentieth Century Sculptors.* London 1930. (Meštrović str. 12-14.
- 4130 **Cimex:** *Las obras de Ruza Mestrovic.* (Izložba I. i R. Meštrović u Valenciji). La Correspondencia, Valencia, (?), II. 1930.
- 4131 **Cimex:** *Se inauguró la Exposición Mestrovic.* (Izložba I. i R. Meštrović u Valenciji). La Correspondencia, Valencia, (?) I. 1930.
- 4132 **Codola, M. Rodriguez:** *Arte y artistas.* (Izložba I. i R. Meštrović u Madridu). La Vanguardia, Madrid, 10. I. 1930, str. 4.
- 4133 **Collings, Ernest:** (Meštrovićeve izložbe u Londonu). Country Life, London, 17. V. 1930.
- 4134 **Collings, Ernest:** (Meštrovićeve izložbe u Londonu). Times, London, 29. V. 1930.
- 4135 **(Čakić, Špiro)** Š. Č.: *Meštrovićevi spomenici u Splitu.* (Grgur Ninski, Marko Marulić, Luka Botić). Jugoslavenski glasnik, Beograd, 1/67, 6. XII. 1930, str. 3.
- 4136 **Ćurčić, L.:** *Naš dug Francuskoj.* (Otkrivanje spomenika „Zahvalnosti Francuskoj“ u Beogradu). Jugoslavenski dnevnik, Beograd, 2/308, 11. XI. 1930, str. 1.

- 4137 (**Čurčin, Milan**) -I-: *Društvo prijatelja Velike Britanije u Jugoslaviji*. Nova Evropa, Zagreb, knj. 31, br. 3, 16. III. 1930, str. 222-225.
- 4138 **Čurčin, Milan**: *Gde je mesto Matici srpskoj*. Nova Evropa, Zagreb, knj. 22, br. 6, 16. XII. 1930, str. 372-379.
- 4139 (**Čurčin, Milan**) M. Č.: *Naši prijatelji u Velikoj Britaniji*. (A. J. Evans, R. W. Seton-Watson, H. W. Steed... Zanimanje za Meštrovićevu umjetnost). Nova Evropa, Zagreb, knj. 21, br. 2, 16. II. 1930, str. 136-146.
- 4140 (**Čurčin, Milan**) L.: *Pred „Grgurom“ Ivana Meštrovića*. (Politički članak. Repr. „Grgura Ninskog“). Nova Evropa, Zagreb, knj. 20, br. 1-2, 11. VII. 1930, str. 1-3.
- 4141 (**Čurčin, Milan**) M. Č.: *Uspeh jugoslovenske Umetničke Izložbe u Londonu*. (Izložba će putovati Britanijom. Uzvrat za Britansku izložbu u Jugoslaviji). Nova Evropa, Zagreb, knj. 32, br. 1, 16. VII. 1930, str. 49-52.
- 4142 (**Dobida, Karel**) Dd: *Pomladna razstava v Beogradu*. Jutro, Ljubljana, 11/112, 16. V. 1930, str. 3.
- 4143 **D. M.**: *Naši skulptori u inostranstvu*. Pregled, Sarajevo, 4/74, knj. V, 1930, str. 121.
- 4144 **Delarue-Mardrus, Lucie**: *Le sculpteur anonyme*. (O Meštroviću). L'Intransigeant, Paris, 51/18660, 22. XI. 1930, str. 1.
- 4145 **Delarue-Mardrus, Lucie**: *Le sculpteur anonyme*. (Prikaz Meštrovićevih radova iz pariškog „L'Intransigeant“). La Yugoslavie, Beograd, 2/63, 30. XI. 1930, str. 3.
- 4146 **Ducati, Pericle**: *Vestigia romane in Dalmazia. Spalato e Gregorio da Nona*. (Historijat Grgura Ninskoga. Kritika Meštrovićeve skulpture i postava). Corriere della sera, Milano, 4. I. 1930, str. 3.
- 4147 (**Esih, Ivan**) ie.: *Poljski list o Ivanu Meštroviću*. (Krakovski „Ilustrowany codzienny“ u povodu otkrivanja spomenika „Zahvalnosti Francuskoj“). Obzor, Zagreb, 71/276, 3. XII. 1930, str. 3.
- 4148 **Frances, José**: *Ivan Mestrovic, el artista*. (O Meštrovićevoj umjetnosti u povodu izložbe u Barceloni). Nuevo Mundo, Madrid, 3. I. 1930.
- 4149 **Francis**: *Bei slawischen Rodin*. (Interview u Zagrebu. Sjećanje na bečku Akademiju). Neues Wiener Journal, Wien, 29. V. 1930.
- 4149a **Gligorić, Velimir**: *Mistika i mistifikatori*. (Kritika Mitrinovićevih napisa o Meštroviću). Beograd 1930.
- 4150 **Gomes de la Mata, Germán**: *Iván Mestrovic el gran escultor croata, y su esposa y discípula, Ruza Mestrovic, exponen sus obras en Barcelona*. (Opće o djelima I. i R. Meštrović na izložbi u Barceloni). Cronica, Madrid, 12. I. 1930.
- 4151 (**Gregorin, Janez**) Fred Ungerb: *Romanski in slovanski kipar. Dvoje vrhov*. (A. Rodin i I. Meštrović). Žar, Ljubljana, 2/1, IX. 1930-1931, str. 8-10; 2, X, str. 26-28.
- 4153 **H. G.**: *Uspeh Tome Rosandića u Holandiji*. (Usporedba s Meštrovićem). Politika, Beograd, 27/7831, 21. II. 1930, str. 7.
- 4154 **Hakman, Stefan**: *Druga proljetna izložba. Umetnički paviljon, maj-juni 1930*. Misao, Beograd, 12/1 (249)-4 (252), knj. 33, V-VI. 1930, str. 146-148.
- 4155 **Hakman, Stefan**: *Druga proljetna izložba u Beogradu slikarskih i kiparskih radova jugoslavenskih umjetnika*. Novosti, Zagreb, 24/134, 16. V. 1930, str. 4.
- 4156 **Hansen, C. E.**: *Jugoslaviens storste Billedhugger*. Samerlen, Kopenhagen, VII. 1930.
- 4157 **Hinks, Roger**: *The Jugoslav Exhibition: „The Poet Marulitch“, „Mother and Children“ and „Moses“ by Mestrovich*. Country Life, London, sv. 67, 3. V. 1930, str. 651-652.
- 4158 (**Horvat, Josip**) jh: *Cestom divova*. (Dalmatinska zagora i Meštrovićevo porijeklo). Jutarnji list, Zagreb, 19/6761, 28. XI. 1930, str. 8.
- 4159 (**Horvat, Josip**) -jh-: *U sjeni Grgura Ninskog*. (O polemikama u vezi s postavom spomenika Grguru Ninskom u Splitu). Jutarnji list, Zagreb, 19/6762, 29. XI. 1930, str. 9.
- 4160 (**Horvat, Josip**) -jh-: *U sjeni Grgura Ninskoga. Pobjeda slavenske duše nad latinskom*. (O Meštrovićevom spomeniku u Splitu. Pretiskano iz „Lijepe naše...“). Varaždinske novosti, Varaždin, 2/90, 1930-1931, str. 3-4.
- 4161 **Jakopič, Rikard**: *Še enkrat londonska razstava*. (Meštrović na izložbi u Londonu). Slovenski narod, Maribor-Ljubljana, 63/94, 25. IV. 1930, str. 2.
- 4162 **Johnson, W. Branch**: *Meštrović, the Peasant Genius of Europe*. (Meštrovićevo porijeklo, mladost, počeci i nauk u Beču). The Catholic World, New York, X. 1929.-III. 1930, str. 539-543.
- 4163 **Karalić, Predrag**: *Ave, Mestrovic, magne!* Život i rad, Beograd, 3/33, knj. VI, IX. 1930, str. 716-717.
- 4164 **Karalić, Predrag**: *Meštrovićeva Francuska*. (O spomeniku „Zahvalnosti Francuskoj“). Život i rad, Beograd, 3/36, knj. VI, XII. 1930, str. 956-957.
- 4165 **Karalić, Predrag**: *Prolećna izložba Cvijete Zuzorić*. (Meštrović na izložbi u Beogradu). Život i rad, Beograd, 3/30, knj. V. 1930, str. 472-474.
- 4166 **Kašanin, Milan**: *Die serbische bildende Kunst*. Neue Freie Presse, Wien, 5. XII. 1930.
- 4167 (**Kašanin, Milan**) M. K.: *Druga prolećna izložba slikarskih i vajarskih radova jugoslovenskih umjetnika*. (Meštrović na izložbi). Vreme, Beograd, 10/3005, 11. V. 1930, str. 2.
- 4168 **Kašanin, M(ilan)**: *Izložba jugoslovenske umetnosti u Londonu*. (Svečano otvorenje. Govori). Srpski književni glasnik, Beograd, NS, 30/7, 1930, str. 538-541.
- 4169 (**Kašanin, Milan**) M. K. (i Popović, Branko): *Izložba savremene jugoslovenske umetnosti u Londonu*. (Svečano otvorenje. Prigodni govori). Vreme, Beograd, 10/2986, 18. IV. 1930, str. 3-4.
- 4170 **Konody, P. G.**: („Jugoslavenska umjetnost na Milbanku.“ Meštrović na izložbi jugosl. skulpture u Londonu). Observer, London, 18. III, 12., 13. IV. 1930.
- 4171 (**Konody, P. G.**): *Umjetnička izložba u Londonu. Ocjena kritičara „The Observer-a“*. Obzor, Zagreb, 71/91, 20. IV. 1930, str. 2-3.
- 4172 (**Kumanudi, Kosta**): „Gloire á notre France éternelle!“ (Govor pri otkrivanju spomenika Zahvalnosti u Beogradu). Vreme, Beograd, 10/3188, 12. XI. 1930, str. 3.
- 4173 (**Kumanudi, Kosta**): *Govor Dr. K. Kumanudija*. (Otkrivanje spomenika „Zahvalnosti Francuskoj“). Politika, Beograd, 27/8089, 12. XI. 1930, str. 4.
- 4174 **Langlet, E.**: *Walka o Grgura Ninskog*. Wiadomości Literackie, Warszawa, 7/20, 1930, str. 2.
- 4175 **Lazarević, Branko**: *Ivan Meštrović*. (Poljski prijevod „Tri najviše jugoslovenske vrednosti“, Beograd 1930). Sztuki Piękne, (?), 5/12, sv. 6, 1930, str. 425-454.
- 4176 **Lulin, Marko**: *Prva jugoslovenska izložba 1904 godine u Beogradu*. (Jedna uspomena). Vesnik kulture, 6/4-5, 1930, str. 6.
- 4177 **M.**: *L'exposition yougoslave de peinture à Londres. Le vernissage de l'exposition yougoslave de peinture à la „Tate Gallery“, à Londres, donna lieu à une imposante manifestation artistique*. La Yougoslavie, Beograd, 2/29, 12. IV. 1930, str. 3-4.
- 4178 (**Marjanović, Milan**): *G. M. Marjanović o Meštroviću*. (Izvod iz predavanja u skopskom Narodnom pozorištu 20. I. 1930.) Politika, Beograd, 27/7799, 20. I. 1930, str. 9.

- 4179 **Marjanović, Milan:** *Junačko koljeno.* (Memoari Ivana Meštrovića. Pretiskano iz „Književnih novina“). Hrvatska straža, Zagreb, 2/258, 1930, str. 4.
- 4180 **Marjanović, Milan:** *Meštrović i njegovi.* (Meštrovićeve uspome koje je kazivao M. Marjanoviću 1926. u New Yorku). Književne novine, Zagreb, 1/6, 1930, str. 5-6; 7, str. 5-6; 8, str. 3-4; 9, str. 5; 10, str. 3; 11, str. 3; 12, str. 3; 2/1, 1931, str. 3.
- 4181 **Marodić, Svetislav:** *Spomenik zahvalnosti Francuskoj.* Beogradske opštinske novine, Beograd, 48/21-22, 1930, str. 1216-1217.
- 4182 **Milčetić, Ivan ml.:** *Grgur Ninski.* (Spomenik u Varaždinu). Varaždinske novosti, Varaždin, 2/93, 1930-1931, str. 1-4.
- 4183 **Milosavić, Jaša:** *Njemački umjetnički historik u Dalmaciji.* (R. Klapheck. Elementi Meštrovićeve umjetnosti u staroj dalmatinskoj arhitekturi). Novosti, Zagreb, 25. XII. 1930.
- 4184 **(Miljanić, ?):** *Govor g. Dr. Miljanića.* (Na otkrivanju spomenika „Zahvalnosti Francuskoj“ u Beogradu). Politika, Beograd, 27/ 8089, 12. XI. 1930, str. 3.
- 4185 **Nastasijević, Momčilo:** *Druga proljetna izložba jugoslovenskih umetnika.* (Meštrović na izložbi u Beogradu). Srpski književni glasnik, Beograd, NS, 30/3, 1930, str. 211-216.
- 4186 **O. H. S.:** *Uvaženi Englez o nama.* (James Shon o Meštroviću). Jugoslavenski list, Sarajevo, 28. VI. 1930.
- 4187 **Ojetti, Ugo:** *Il vescovo Gregorio de Nona.* (Grgur Ninski na Peristilu u Splitu). Dedalo, Milano-Roma, sv. 2, br. 10, I. 1930, str. 523-524.
- 4188 **P. C.:** *Seeing the Lights at a London Art Exhibition.* (Meštrović na jugosl. izložbi u Londonu). Yorkshire Post, Leeds, 22. IV. 1930.
- 4189 **Parkes, Kineton:** (I. Meštrović i T. Rosandić). The Builder, London, 11. VII. 1930.
- 4190 **Parkes, K(ineton):** *Ivan Mestrovic and the Yugoslav Exhibition.* (Meštrović na jugosl. izložbi u Londonu). Apollo, London, 11/66, 1930, str. 440-443.
- 4191 **Pavlinović, Marin:** *Studije, eseji, prikazi.* Zagreb 1930. (O Meštroviću u poglavlju: Fantazija u likovnim umjetnostima, str. 27-32).
- 4192 **(Petrović, Svetislav) P. Sv.:** *G. Brijan jugoslovenskom narodu.* (Izjava franc. državnika A. Briana o spomeniku „Zahvalnosti Francuskoj“). Politika, Beograd, 27/8088, 11. XI. 1930, str. 1.
- 4193 **Petrović, Svetislav R.:** *La Serbie reconnaissante.* (Otkrivanje spomenika „Zahvalnosti Francuskoj“). Le Petit Parisien, Paris, 55/19.614, 11. XI. 1930, str. 1.
- 4194 **Pivčević, I.:** *Glagolsko bogoslužje i splitski sabori. (?)* 1930, str. 27.
- 4195 **Pomorišac, Vasa:** *Il proletnja izložba jugoslovenskih umetnika u Umetničkom paviljonu.* Opštinske novine, Beograd, 48/13, 1930, str. 666-670.
- 4196 **Potokar, Tone:** *Revija sodobne jugoslovenske umetnosti.* (Meštrović na jugosl. izložbi u Beogradu). Slovenec, Ljubljana, 58/115, 21. V. 1930, str. 7.
- 4197 **Poulain, G(aston):** *Le Monument de Mechtrovich, à Belgrade.* (Spomenik „Zahvalnosti Francuskoj“ u Beogradu). Beaux-Arts, Paris, god. 8, XII. 1930, str. 30.
- 4198 **Rakić, Jug. M.:** *Branko Lazarević.* (O Lazarevićevoj knjizi „Tri najviše jugoslovenske vrednosti“). Iskra, Beograd, 1/8, 15. V. 1930, str. 10.
- 4199 **Ritter, Heinrich:** *Ivan Mestrovic.* Deutsche Kunst und Dekoration, Darmstadt, 33/4, I. 1930.
- 4200 **Rutter, Frank:** („Jugoslavenski umjetnici u Engleskoj“). Christian Science Monitor, Boston, 14. V. 1930.
- 4201 **Ružička, Kamilo:** *Kako je ljevan spomenik Grgura Ninskog.* (Varaždinski spomenik). Varaždinske novosti, Varaždin, 2/93, 1930-1931, str. 2.
- 4202 **S.:** *Jugoslavenska izložba u Londonu. Meštrovićeve djela.* (Prikaz J. Bonea u „Manchester Guardian Weekly“). Novosti, Zagreb, 24/117, 29. IV. 1930, str. 9.
- 4203 **Sec.:** *Uspjeh jugoslavenske umjetničke izložbe u Londonu. Od jednog priređivača-neučesnika. London krajem travnja.* Obzor, Zagreb, 71/105, 9. V. 1930, str. 2.
- 4204 **Stelè, Fr(anz):** *Meštrović, Ivan.* (Podaci o životu, djelima, literaturi). (Thieme-Becker): Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler. Sv. 24, Leipzig 1930, str. 436-437.
- 4205 **Stojanović, Rade:** *Kakva nam je II proljetna izložba likovnih umetnika u Beogradu? (Meštrović na izložbi).* Večernje novosti, Osijek, 1/62, 28. V. 1930, str. 2.
- 4206 **Stojanović, Sreten:** *Druga prolečna izložba jugoslovenskih umetnika.* (Meštrović na izložbi u Beogradu). Politika, Beograd, 27/7907, 12. V. 1930, str. 5.
- 4207 **Strzygowski, Josef:** *Eine Grabkirche von Ivan Mestrovic.* (Mauzolej obitelji Račić u Cavtatu. Svezak posvećen Meštroviću). Deutsche Kunst und Dekoration, Darmstadt, 33/4, I. 1930.
- 4209 **Šantel, Saša:** *Na jugoslovenski umetnostni razstavi v Londonu.* (Meštrović na jugosl. izložbi u Londonu). Jutro, Ljubljana, 11/144, 24. VI. 1930, str. 6.
- 4210 **(Šrepeš, Ivo ?) I. Š.:** *Prenos Meštrovićevog kipa „Pobjeda“ u Beograd.* (Spomenik „Zahvalnosti Francuskoj“). Obzor, Zagreb, 71/246, 25. X. 1930, str. 3.
- 4211 **Šrepeš, Ivo:** *Proljetna izložba jugoslovenskih umetnika u Beogradu.* (Meštrović na izložbi i u žiriju). Jutarnji list, Zagreb, 19/6526, 4. IV. 1930, str. 12.
- 4212 **-t-:** *Ivan Mestrovic. Der jugoslavische Bildhauer.* (Biografski podaci s reprodukcijama). Berner Illustrierte, Bern, 29. XI. 1930, br. 48, str. 3.
- 4213 **Talvi, Gabriela:** *Our Exhibition.* (Meštrović na izložbi jugosl. umjetnika u Londonu). Daily Chronicle, 29. IV. 1930.
- 4214 **(Tanev, Nikola):** *Bugarski slikar Tanev o Meštrovićevoj umjetnosti.* (Pretiskano iz pariškog lista „Komedija“). Pravda, Beograd, 26/121, 8. V. 1930, str. 5.
- 4215 **(Tanev, Nikola):** *Bugarski slikar Tanev o Meštroviću.* (Izjava dopisniku splitskog „Novog doba“). Smotra jugoslovenske nacionalne omladine, Zagreb, 1/2, 8. II. 1930, str. 2.
- 4216 **(Tanev, Nikola):** *Nikola Tanev o Meštroviću. Susretaj u Zagrebu. Utisci.* Novo doba, Split, 13/28, 4. II. 1930, str. 5.
- 4217 **Ujević, Tin;** *Umjetnički Split.* (Meštrović u Michelovoj Povijesti umjetnosti). Jadranska pošta, Split, 9. V. 1930.
- 4218 **Urban, Jaroslav:** *Meštrovićovy vzpominky v českém překlade.* (O Marjanovićevom članku „Meštrović i njegovi“ u „Književnim novinama“). Československo-jugoslavenská revue, Praha- Beograd, 1/6, 1930-1931, str. 277.
- 4218a **V. M.:** *L'oeuvre et la vie du grand sculpteur Yougoslave, Ivan Meštrović.* Revue bleu, Paris, 17. XII. 1930, br. 24, str. 765-766.
- 4219 **(Vinković, Hinko):** *Vor der Eröffnung der jugoslawischen Kunstausstellung in London.* (Meštrović na jugosl. izložbi u Londonu). Morgenblatt, Zageb, 45/87, 27. III. 1930, str. 6.
- 4220 **Vitezica, Vinko:** *Najveći Jugosloveni u umetnosti: Ivan Meštrović i Mirko Rački.* Preporod (godišnjak), (?), 1930.
- 4221 **Warnier, Raymond:** *Aspects et tendances de l'art Yougoslave.* L'Europe centrale, Praha, 15. XI. 1930, str. 110.
- 4222 **Warnier, Raymond:** *Dans les pays amis. La reconnaissance Yougoslave à la France.* (Spomenik „Zahvalnosti Francuskoj“ u Beogradu). L'Appel Français, 15. XII. 1930, str. 4.

- 4223 **Warnier, Raymond:** *La reconnaissance yougoslave.* (Spomenik „Zahvalnosti Francuskoj“ u Beogradu). L'illustration, Paris, 88/4577, 22. XI. 1930.
- 4224 **Warnier, Raymond:** *Le monument à la France.* Journal des poilus d'Orient, 15. XII. 1930.
- 4225 **Warnier, Raymond:** *Mechtrovitch et ses oeuvres récentes.* (Opširna studija o Meštroviću i njegovoj umjetnosti). Gazette des Beaux-Arts, Paris, 72/814, sv. IV, 1930, str. 231-251.
- 4226 **Warnier, Raymond:** *Mechtrovich, Michel-Ange et Krléja. I-II.* L'Europe Centrale, Praha, 4/19, 15. II. 1930, str. 350-351; 20, 20. II, str. 367-369.
- 4227 **Watson, Francis:** *Meštrović and Rosandić, Yugoslav Sculpture in Yorkshire.* (Jugosl. izložba u Leedsu). Yorkshire Post, Leeds, 27. VI. 1930.
- 4228 **Žákavec, Fr.:** *Ivan Meštrović. K jeho jmenovní členem České Akademie.* Umění, Praha, 3/2, 1930, str. 91-102.
- 4229 **Živić, Viktor:** *Zamisao i ostvarenje muzeja Hrvatskih spomenika na starodrevnoj kninskoj tvrđavi.* (Meštrovićevo zamisao). Svijet, Zagreb, 5/26, knj. IX, 21. VI. 1930, str. 696-697 + 705.
- 4230 *A Belgrade cent mille personnes ont dès hier acclamé la France.* (Izveštaj s otkrivanja spomenika „Zahvalnosti Francuskoj“). Le Petit Journal, Paris, 11. XI. 1930.
- 4231 *A Survey of Yugoslav Art.* (Predgovor katalogu izložbe. Umjetnost jugosl. naroda u prošlosti. Suvremena umjetnost. Meštrović. Autor vjerojatno R. W. Seton-Watson). U katalogu: Exhibition of Yugoslav Sculpture and Painting. (London 1930), str. 3-7.
- 4232 *„Anonimni kipar.“ Francuski glas o geniju Meštroviću.* Jutarnji list, Zagreb, 19/6755, 22. XI. 1930, str. 11.
- 4233 *Aujourd'hui, inauguration du monument de la reconnaissance Serbe.* (Spomenik „Zahvalnosti Francuskoj“ u Beogradu). Excelsior, Paris, 11. XI. 1930, str. 2, 6.
- 4234 *Biografija Ivana Meštrovića.* Jugoslovenski dnevnik, Subotica, 2/308, 11. XI. 1930, str. 2.
- 4236 *Boravak Ivana Meštrovića u Splitu.* (Rad na spomeniku „Zahvalnosti Francuskoj“. Bilj.). Obzor, Zagreb, 71/172, 29. VII. 1930, str. 1.
- 4237 *Bugarski slikar slavi Meštrovića.* (Članak o Meštroviću N. Taneva, Bilj.). Večernja pošta, Sarajevo, 15. III. 1930.
- 4238 *Bugarski slikar Tanev o Meštrovićevoj umjetnosti.* (Članak N. Taneva o Meštroviću u pariškom dnevniku „Komedija“). Pravda, Beograd, 26/121, 8. V. 1930, str. 5.
- 4239 *Dalmatinci na izložbi u Londonu.* (Meštrović izlaže na Jugosl. izložbi). Novo doba, Split, 13/81, 7. IV. 1930, str. 4.
- 4240 *Defile beogradskih škola pored spomenika.* (Spomenik „Zahvalnosti Francuskoj“ u Beogradu). Politika, Beograd, 27/8089, 12. XI. 1930, str. 5.
- 4241 *Denkmaleinweihung in Belgrad.* (Reportaža o spomeniku „Zahvalnosti Francuskoj“ u Beogradu). Berner Illustrierte, Bern, 15. XI. 1930, br. 46, str. 8.
- 4242 *Druga proljetna izložba naše umjetnosti u Beogradu.* (Kritika Sretena Stojanovića u „Politici“). Novo doba, Split, 13/110, 13. V. 1930, str. 4.
- 4243 *Dubrovnik u filmu.* (O snimanju djela I. Meštrovića). Narodna svijest, Dubrovnik, 12/4, 31. V. 1930, str. 7.
- 4244 *En Yougoslavie.* (O spomeniku „Zahvalnosti Francuskoj“ u Beogradu). La République, Paris, 2/520, 11. XI. 1930, str. 1.
- 4245 *„Entransižan“ piše za Meštrovića da je jedan od najvećih genija današnjice.* (O članku Lucie Delarue-Mardrus: „Anonimni vajar“). Jugoslovenski glasnik, Beograd, 1/55, 24. XI. 1930, str. 8.
- 4246 *G. Henderson u Zagrebu.* (Posjet I. Meštroviću). Politika, Beograd, 27/8111, 4. XII. 1930, str. 6.
- 4247 *Galleries Laietanes. Escutures de Mestrovic i dibuixos de Riza (!) Mestrovic.* (Kratak prikaz izložbe). La Nau, Barcelona, 9. I. 1930.
- 4248 *(„Genij i snaga u skulpturama iz Jugoslavije“.* O izložbi jugosl. skulpture i slikarstva u Londonu 1930.). Daily Sketch, London, 10. IV. 1930.
- 4249 *Glava Mojsije...* (Reprodukcija djela, dar kralja Aleksandra predsjedniku Masaryku). Svijet, Zagreb, 5/12, knj. 9, 15. III. 1930, str. 293.
- 4250 *Govor francuskog ministra g. de Riba.* (Otkrivanje spomenika „Zahvalnosti Francuskoj“ u Beogradu). Politika, Beograd, 10/3188, 12. XI. 1930.
- 4251 *Gradnja umjetničkog doma u Zagrebu.* (Meštrović u žiriju natječaja. Bilj.). Novo doba, Split, 13/263, 12. XI. 1930, str. 4.
- 4252 *Gradnja umjetničkog paviljona u Zagrebu.* (Stari paviljon za Meštrovićevo galeriju). Novo doba, Split 13/161, 14. VII. 1930, str. 5.
- 4253 *Gradnja monumentalnog mauzoleja u Meštrovićevom rodnom selu.* (Mauzolej u Otavicama). Obzor, Zagreb, 71/142, 24. VI. 1930, str. 5.
- 4254 (Ivan Meštrović). Arte Espanol, Madrid, 1930-1931, br. 10, str. 30.
- 4255 *Ivan Meštrović.* (Biografija, u povodu otkrivanja spomenika „Zahvalnosti Francuskoj“ u Beogradu). Večernja pošta, Sarajevo, 10/2826, 11. XI. 1930, str. 2-3.
- 4256 *Ivan Meštrović.* Jugoslovan, Ljubljana, 1/137, 9. XI. 1930, str. 9.
- 4257 *Ivan Meštrović.* (O podizanju spomenika Grguru Ninskome u Varaždinu). Varaždinske novosti, Varaždin, 2/93, 1930-1931, str. 1-4.
- 4258 *Ivan Meštrović...* (Reprodukcije s opširnijom legendom). The Rotarian, Chicago, 36/4, IV. 1930, str. 4.
- 4259 (Izložba Meštrovića i jugosl. umjetnika u Belfastu, Irska). Belfast News Letter, Belfast, 24. XII. 1930, br. 1737.
- 4260 (Izložba Meštrovića i jugosl. umjetnika u Belfastu, Irska). Belfast Telegraph, Belfast, 24., 31. XII. 1930.
- 4261 (Izložba Meštrovića i jugosl. umjetnika u Belfastu, Irska). Irish Daily Telegraf, Belfast, 24. XII. 1930.
- 4262 (Izložba Meštrovića i jugosl. umjetnika u Belfastu, Irska). Northern Whing, Belfast, 24. XII. 1930.
- 4263 (Izložba Meštrovića i jugosl. umjetnika u Bradfordu). Yorkshire Post, Leeds, 9. VIII. 1930.
- 4266 (Izložba Meštrovića i jugosl. umjetnika u Londonu). Eastern Press, London, 11. V. 1930.
- 4267 (Izložba Meštrovića i jugosl. umjetnika u Londonu). Glasgow Herald, Glasgow, 10. IV. 1930.
- 4268 (Izložba Meštrovića i jugosl. umjetnika u Londonu). Lady, London, 24. IV. 1930.
- 4269 (Izložba Meštrovića i jugosl. umjetnika u Londonu). Manchester Guardian, Manchester, 12., 13. IV. 1930.
- 4270 (Izložba Meštrovića i jugosl. umjetnika u Londonu). Manchester Guardian Weekly, Manchester, 18. III. 1930.
- 4272 (Izložba Meštrovića i jugosl. umjetnika u Londonu). The Illustrated London News, London, 3. V. 1930.
- 4273 (Izložba Meštrovića i jugosl. umjetnika u Londonu). Truth, 16. IV. 1930.
- 4274 (Izložba Meštrovića i jugosl. umjetnika u Swanseau). Herald of Wales, Swansea, 4., 11. X. 1930.
- 4275 *Izložba Meštrovića.* (U New Yorku), Večernja pošta, Sarajevo, 9/2598, 12. II. 1930, str. 2.

- 4276 („Jedinstvena umetnička izložba u Belfastu“. Izložba Meštrovića i jugosl. umjetnika). *Irisch News*, Belfast, 27. XII. 1930.
- 4277 *Jugoslavenska reprezentativna izložba u Londonu 1930*. *Svijet*, Zagreb, 5/17, knj. IX, 19. IV. 1930, str. 424-425, 430-432, 454.
- 4278 („Jugoslavenska umjetnost - i Kosovo. Ponovno ocjenjivanje njene vrijednosti i Ivan Meštrović“). *Morning Post*, London, 10. IV. 1930.
- 4279 („Jugoslavenska umjetnost - rasni duh“). *Scotsman*, 4, 12, IV. 1930.
- 4280 *Kako je tekla svečanost otkrivanja spomenika Zahvalnosti Francuskoj*. *Ratnički glasnik*, Beograd, 9/12, 1930, str. 476-481.
- 4281 „*Kiparstvo, nacionalna umjetnost Jugoslavije*.“ (P. G. Konody u „*The Observer*“ o izložbi jugosl. umjetnika u Londonu i o Meštroviću). *Novo doba*, Split, 13/94, 23. IV. 1930, str. 4.
- 4282 *L'art français et l'oeuvre de Meštrović*. *La Yougoslavie*, Beograd, 2/61, 1930, str. 2.
- 4283 *La reconnaissance Yougoslave*. (Izveštaj o otkrivanju s ilustracijama). *L'illustration*, Paris, 88/4577, 22. XI. 1930, nasl. str. i 383.
- 4284 *La reconnaissance Yougoslave à l'égard de la France se traduit avec éclat*. (Prikaz otkrivanja spomenika „Zahvalnosti Francuskoj“). *Le Petit Journal*, Paris, 12. XI. 1930, br. 24.772, str. 1-2.
- 4285 *Las obras de Ivan Mestrovic*. (O Meštroviću i izložbi u Valenciji). *La Correspondencia*, Valencia, 5. II. 1930.
- 4286 *Le 12e anniversaire de l'armistice. Le monument de l'amitié franco-serbe*. (Repr. s legendom spomenika „Zahvalnosti Francuskoj“ u Beogradu). *Le Matin*, Paris, 11. XI. 1930, str. 1.
- 4287 *Le Monument de l'amitié Franco-Serbe*. (Spomenik „Zahvalnosti Francuskoj“). *Le Matin*, Paris, 47/17.037, 11. XI. 1930, str. 1.
- 4288 *Le Monument de la reconnaissance*. (Spomenik „Zahvalnosti Francuskoj“). *La Dépêche*, Paris, 61/22.708, 12. XI. 1930, str. 1.
- 4289 *Le Monument de la Reconnaissance Yougoslave*. *Revue de l'art ancien et moderne. Supplement: Bulletin de l'art*, 58/12, 1930, str. 461.
- 4290 *Le monument de la Reconnaissance yougoslave à la France*. (Svečanost otkrivanja spomenika „Zahvalnosti Francuskoj“ u Beogradu). *L'Echo de Paris*, Paris, 46/18.652, 11. XI. 1930, str. 1, 3.
- 4291 *Les fetes de la reconnaissance au Yougoslavie*. (Izveštaj franc. dopisnika. Meštrovićev životopis). *Le Temps*, Paris, 12. XI. 1930, str. 2.
- 4292 *Licitacija umjetničkih slika i kipova*. (I Meštrovićevo djelo na licitaciji u Beogradu). *Novo doba*, Split, 13/45, 22. II. 1930, str. 4.
- 4293 *Londonski „Times“ o našoj izložbi. - Interes s obzirom na naše rasne osobine i lokalni karakter izloženih djela*. *Novosti*, Zagreb, 16. IV. 1930.
- 4294 *Luka Botić 1830-1930*. (Kratka biografija i fotografija Meštrovićevog spomenika u Splitu). *Svijet*, Zagreb, 5/20, knj. IX, 10. V. 1930, str. 515.
- 4295 *Man of the People, Twenty-Six Sculptural Drawings on Exhibition*. *Minneapolis Institute of Arts Bulletin*, Minneapolis, god. 19, 19. IV. 1930, str. 78.
- 4296 *Marjanović o Meštroviću*. (Predavanje u Nar. pozorištu u Skopju. Bilj.). *Novo doba*, Split, 13/19, 24. I. 1930, str. 5.
- 4297 *Meštrović i Česi*. (Bista predsj. Masaryka. Meštrović član češke Akademije znanosti i umjetnosti. Bilj.). *Novo doba*, Split, 13/84, 10. IV. 1930, str. 4.
- 4298 *Meštrović i Krleža*. (Iz „*L'Europe Centrale*“ Bilj.). *Novo doba*, Split, 13/67, 21. III. 1930, str. 4.
- 4299 *Meštrović Ivan*. (O spomeniku Grguru Ninskom u Varaždinu). *Varaždinske novosti*, Varaždin, 2/93, 1930-1931, str. 1-4.
- 4300 *Meštrović neće prisustvovati svečanostima zbog bolesti*. (Otkrivanje spomenika „Zahvalnosti Francuskoj“ u Beogradu). *Jugoslovenski dnevnik*, Subotica, 2/308, 11. XI. 1930, str. 2.
- 4301 *Meštrović svome rodnom selu*. (Doprinos za gradnju škole i antimalarične stanice u Otavicama. Gradnja mauzoleja. Bilj.). *Večernja pošta*, Sarajevo, 10/2710, 30. (27.?) 1930, str. 3.
- 4302 *Meštrovićev novi spomenik*. (Ivo Šrepel u zagr. „*Obzoru*“ o spomeniku „Zahvalnosti Francuskoj“ u Beogradu). *Novo doba*, Split, 13/252, 29. X. 1930, str. 4.
- 4303 *Meštrovićev portret Masaryka*. (Prema članku u „*Prager Presse*“ Bilj.). *Novo doba*, Split, 13/64, 18. III. 1930, str. 4.
- 4304 *Meštrovićev spomenik Petru Kočiću*. (Namjera podizanja u Banja Luci). Bilj.). *Novo doba*, Split, 13/59, 12. III. 1930, str. 4.
- 4305 *Meštrovićev spomenik v Beogradu*. (Spomenik „Zahvalnosti Francuskoj“). *Življenje in svet*, Ljubljana, 4/23, knj. VIII, 5. XII. 1930, str. 623.
- 4306 *Meštrovićev spomenik zahvalnosti Francuskoj*. (U povodu otkrivanja u Beogradu). *Novosti*, Zagreb, 24/310, 9. XI. 1930, str. 1, 3.
- 4307 *Meštrovićev spomenik zahvalnosti Francuskoj već se postavlja na Kalemegdanu*. (Program svečanosti. Bilj.) *Vreme*, Beograd, 10/3168, 23. X. 1930, str. 9.
- 4308 *Meštrovićeve izložbe u New-Yorku*. („*New York Times*“ i „*New York Time Magazine*“ o izložbi). *Novo doba*, Split, 13/29, 5. II. 1930, str. 4.
- 4309 *Meštrovićeve uspomene*. (M. Marjanović o Meštrovićevu životu u „*Književnim novinama*“ Bilj.). *Novo doba*, Split, 13/289, 15. XII. 1930, str. 4.
- 4310 *Mi Aleksandar I po milosti Božjoj i volji Narodnoj kralj Jugoslavije...* (Odlikovanje Meštrovića). *Narodne novine*, Zagreb, 96/208, 10. IX. 1930, str. 1.
- 4311 *Minnesota U. Buys Mestrovic Drawings*. (Univerzitet Minnesota otkupio 20 Meštrovićevih crteža). *The Art News*, New York, 28/24. V. 1930, str. 12.
- 4312 *Museen und Denkwürdigkeiten auf dem Gebiete des Donau-Banats*. (Meštrovićev dar poprsja Svetozara Miletića Matici srpskoj). *Neue Freie Presse*, Wien, 5. XII. 1930.
- 4313 *Na skupštini „Meje“ izabran je predsjednikom Ivan Meštrović*. (Društvo u Splitu). *Jutarnji list*, Zagreb, god. 19, 30. III. 1930.
- 4314 *Nad odrom hrvatskog lava iz Istre*. (Meštrovićev atelijer uzeo posmrtnu masku bana Matka Laginje). *Jutarnji list*, Zagreb, 19/6511, 20. III. 1930, str. 4.
- 4315 *Narodna pjesma, Njegoš i Meštrović. „Tri najviše jugoslavenske vrednosti.“* (B. Lazarevića). *Pravda*, Beograd, 26/43, 15. II. 1930, str. 4.
- 4316 *Naša likovna umjetnost u Engleskoj*. (Jugosl. društvo u Londonu organizira izložbu jugosl. umjetnika. Bilj.). *Novo doba*, Split, 13/19, 24. I. 1930, str. 5.
- 4317 *Nikola Tanev o Meštroviću. Susretaj u Zagrebu. Utisci*. (O Meštroviću kao velikom umjetniku). *Novo doba*, Split, 13/28, 4. II. 1930, str. 5.
- 4318 *Novi spomenik Ivana Meštrovića*. (Kralju Petru u Kastvu. Bilj.). *Obzor*, Zagreb, 71/268, 22. XI. 1930, str. 5.
- 4319 (O I. Meštroviću). *Art News*, New York, god. 28, 24. V. 1930, str. 12.
- 4320 (O I. Meštroviću). (*American*) *Art News*, New York, god. 28, 12. V. 1930, str. 24.

- 4321 (O I. Meštroviću). *Kunstchronik*, Nürnberg, 1929-1920, str. 56.
- 4323 (O radovima I. Meštrovića i T. Rosandića na izložbi u Londonu). *Sunday Times*, London, 27. IV. 1930.
- 4324 *O „Slavenskom Rodinu“*. (Iz „Neues Wiener Journal“). *Obzor*, Zagreb, 71/123, 31. V. 1930, str. 3.
- 4325 *O spomeniku zahvalnosti Francuskoj u Beogradu*. (Ljevači. Bilj.). *Obzor*, Zagreb, 71/257, 8. XI. 1930, str. 5.
- 4326 *Odlikovanje Ivana Meštrovića*. (Francuski orden Legije časti u povodu otkrivanja spomenika „Zahvalnosti Francuskoj“). *Obzor*, Zagreb, 71/259, 11. XI. 1930, str. 5.
- 4327 *Ogroman kamen za Meštrovićev mauzolej u Otavicama*. (Stigao u Split. Za „Krista“ Bilj.). *Novo doba*, Split, 13/155, 7. VII. 1930, str. 5.
- 4328 *One of the first Americans*. (Reprodukcija „Indijanaca“ u Chicagu s bilješkom o Meštroviću). *The Chicago Daily News*, Chicago, 11. I. 1930, Ilustr. prilog, str. 1.
- 4329 *Osnutak odbora Panevropske Unije u Zagrebu*. (Meštrović član počasnog komiteta Panevropske unije). *Jutarnji list*, Zagreb, 19/6582, 1. VI. 1930, str. 11.
- 4330 (Otvorenje izložbe Meštrovića i jugosl. umjetnika u Belfastu). *Irish Times*, Dublin, 27. XII. 1930.
- 4331 *P. Dobrović o umjetnosti*. (Kritika Meštrovićeve umjetnosti u beogradskoj „Pravdi“). *Novo doba*, Split, 13/267, 17. XI. 1930, str. 4.
- 4332 *Pablo Casals adquiere una obra de Mestrovic*. (Bilj. Casals kupio „Anđela s frulom“). *El Diluvio*, Madrid, 14. I. 1930.
- 4333 *„Pari midi“ o svečanosti*. (O spomeniku „Zahvalnosti Francuskoj“ u Beogradu). *Politika*, Beograd, 12. XI. 1930.
- 4334 *Pariška štampa o beogradskim svečanostima*. („Illustration“). *Jutarnji list*, Zagreb, god. 19, 22. XI. 1930.
- 4335 („Plodni genije Meštrović“). Izložba u Bradfordu, Engl.). *Yorkshire Observer*, 9. VIII. 1930.
- 4336 *Podatci o Spomeniku zahvalnosti Francuskoj*. (U Beogradu). *Jugoslavenski dnevnik*, Subotica, 2/308, 11. XI. 1930, str. 1.
- 4337 *Podizanje spomenika kralju Petru*. (U Kastvu. Bilj.). *Jutarnji list*, Zagreb, 21. XI. 1930.
- 4338 *Portrait of a Lady*. *Vanity Fair*, New York, 34/4, 1930, str. 63.
- 4339 („Poslije Jugoslavenske izložbe.“ Izložba jugosl. umjetnika u Swanseau). *South Wales Daily Post*, Swansea, 15. V, 2, 5, 28. X. 1930.
- 4340 *Pred izgradnjom reprezentativnog Doma u Zagrebu*. (Meštrović član žirija). *Jutarnji list*, Zagreb, 8. XI. 1930.
- 4341 *Pripreme za proljetnu izložbu u Beogradu*. (Meštrović član žirija. Bilj.). *Novo doba*, Split, 13/81, 7. IV. 1930, str. 4.
- 4342 *Regulacioni plan Meja*. (Meštrović član žirija za regulaciju Meja). *Novo doba*, Split, 13/254, 31. X. 1930, str. 3.
- 4343 („Rijetka prilika“. Izložba Meštrovića i jugosl. umjetnika u Leedsu). *Yorkshire Evening News*, Leeds, 26. VI. 1930.
- 4344 *S Druge proljetne izložbe naših slikara i kipara u Beogradu*. (Meštrovićeve radovi). *Svijet*, Zagreb, 5/24, knj. IX, 7. VI. 1930, str. 632-633.
- 4345 *Seeing the Lights*. (O jugosl. izložbi u Londonu). *Yorkshire Post*, Leeds, 22. IV. 1930.
- 4346 *Il. Salon de printemps á Belgrade*. (Drugi proljetni salon u Beogradu). *La Yougoslavie*, Beograd, 2/39, 17. V. 1930, str. 3-4.
- 4347 *Slava francuske kulture u Zagrebu*. (Meštrović počasni član odbora Izložbe suvremene francuske umjetnosti). *Jutarnji list*, Zagreb, 19/6555, 5. V. 1930, str. 1-2.
- 4348 *Spomenik Francuskoj u Beogradu*. (Svečanosti otkrivanja). *Obzor*, Zagreb, 71/259, 11. XI. 1930, str. 1.
- 4349 *Spomenik zahvalnosti Francuskoj*. (Uoči otkrivanja. Bilj.). *Novo doba*, Split, 13/250, 27. X. 1930, str. 4.
- 4350 *Spomenik zahvalnosti Francuskoj*. *Svijet*, Zagreb, 1930, str. 538.
- 4351 *Svečano otkrivanje spomenika*. (Spomenik „Zahvalnosti Francuskoj“). *Politika*, Beograd, 27/8089, 12. XI. 1930, str. 3-5.
- 4352 *„The Builder“ o Meštroviću i Rosandiću*. (Članak Kinetona Parkesa). *Obzor*, Zagreb, 71/170, 26. VII. 1930, str. 2.
- 4353 *Tri današnje skupštine. Na skupštini „Meje“ izabran je predsjednikom Ivan Meštrović*. *Jutarnji list*, Zagreb, 19/6522, 31. III. 1930, str. 2.
- 4354 *„Tri najviše jugoslavenske vrednosti.“* (Prikaz knjige B. Lazarevića). *Pravda*, Beograd, 26/43, 1930, str. 4.
- 4355 (Turneja Jugoslavenske izložbe po Engleskoj. Nakon Londona odlazi u Leeds). *Yorkshire Post*, Leeds, 8. IV. 1930.
- 4356 *Un Monument de reconnaissance envers la France sera inauguré aujourd'hui à Belgrade*. (Ceremonija otkrivanja spomenika „Zahvalnosti Francuskoj“. Delegacije iz Francuske). *Le Journal*, Paris, 11. XI. 1930, br. 13.904, str. 1,3.
- 4357 *Untamed Dalmatian*. *Minneapolis Institute of Arts Bulletin*, Minneapolis (SAD), 19/12. IV. 1930, sv. 74.
- 4358 *Uspjeh jugoslavenske izložbe u Londonu. Značajni sudovi britanskih listova i umjetnika*. (Bilješka). *Obzor*, Zagreb, 71/84, 12. IV. 1930, str. 1.
- 4359 *Utakmica. Za idejne skice novogradnje banske palate u Splitu*. (Meštrović u ocjenjivačkom odboru). *Novo doba*, Split, 13/177, 1. VIII. 1930, str. 3.
- 4360 *Velika jugoslavenska izložba u Londonu*. (Otvorenje. Meštrovićeve djela. Bilj.). *Jugoslavenski list*, Sarajevo, 13/75, 30. III. 1930, str. 7.
- 4361 *Velika naša reprezentativna izložba u Londonu*. (Pripreme za izložbu. Meštrovićeve radovi na izložbi). *Novosti*, Zagreb, 24/96, 6. IV. 1930.
- 4362 *Velike svečanosti u Beogradu. Govor dra. Miljanića*. (Otkrivanje spomenika „Zahvalnosti Francuskoj“). *Jutarnji list*, Zagreb, 19/6745, 12. XI. 1930, str. 1-3.
- 4363 („Veliki kipari Jugoslavije“. Izložba jugosl. umjetnika u Vel. Britaniji). *Liverpool Post*, Liverpool, 10. IV. 1930.
- 4364 („Veliki kiparski radovi u Swanseau. Jugoslavenski umjetnici u Galeriji Glin Vivian. Meštrović. Divne figure i reljefi u drvu“). *South Wals Daily Post*, Swansea, 27. IX. 1930.
- 4365 *Yugoslav Art*. (Meštrovićeve izložbe u Londonu). *The Times*, London, 10. IV. 1930.
- 4366 *Za dugih zimskih večeri*. (Kuplet beogradskog komičara i pjevača Nikole Mitića o skandalu golog „Pobjednika“). *Jutarnji list*, Zagreb, god. 19, 2. II. 1930.
- 4367 *Zahvalnost Francuskoj*. (Otkrivanje spomenika u Beogradu). *Jutarnji list*, Zagreb, 19/6745, 12. XI. 1930, str. 1-3.
- 4368 *Zahvalnost Francuskoj*. (Svečanosti i govori u povodu otkrivanja spomenika u Beogradu). *Novosti*, Zageb, 24/312, 11. XI. 1930, str. 1-2; 313, 12. XI, str. 1-5.

1931.

- Đ4370 **A.:** *Otvorenje jugoslovenske izložbe u Londonu.* (Meštrovićeve skulpture. Bilj.). Novosti, Zagreb, 16. V. 1931.
- 4371 **(A. A.):** *Slovenski Mikel Andželo. Jedan članak poljske književnice Kazimire Alberti o Ivanu Meštroviću.* Iz časopisa „Svjat Kobjeci“. Bilj.). Vreme, Beograd, 11/3349, 28. IV. 1931, str. 4.
- 4372 **A. A.:** *Studija Branka Lazarevića o Ivanu Meštroviću na poljskom.* Vreme, Beograd, 4. II. 1931, str. 5.
- 4373 **Alberti, Kazimira:** („Slavenski Michelangelo - Ivan Meštrović“). Svjat Kobjeci, Lavov 1931.
- 4374 **Aumonier, W.:** *Modern Architectural Sculpture.* The Architectural Press, London 1931.
- 4375 **Babić, Ljubo:** *Kratki pregled likovnog života kod Hrvata.* (Karas, Kljaković, Meštrović, Krizman, Becić, Miše, Hegedušić, Babić). Hrvatski list, Osijek, 12/94, 5. IV. 1931, str. 25-27.
- 4376 **Bartulović, N(iko):** *G. Meštrović i g. Dolinar.* (Izložba slovenskih umjetnika u Beogradu). Politika, Beograd, 28/8296, 16. VI. 1931, str. 7.
- 4377 **Bartulović, N(iko):** *Meštrović in Dolinar. Interesantna sličnost dveih umetniških del.* (Obrana Dolinara da ne oponaša Meštrovića. Iz „Politike“). Slovenski narod, Maribor-Ljubljana, 64/134, 17. VI. 1931, str. 2.
- 4378 **(Becić, Vladimir):** *Uspomene.* Novosti, Zageb, 25/188, 1931, str. 7.
- 4379 **Belčić, Mladen:** *Meštrović.* (O životu i radu). Jugoslavija, Zagreb, 2/37, 23. IX. 1931, str. 6; 39, 30. IX, str. 3; 40, 3. X, str. 3.
- 4379a **(Brajević, Vinko) V. B.:** *Oko pitanja izgradnje nove banovinske palače.* (Kritika projekta Meštrovića i Iblera). Novo doba, Split, 3. IX. 1931, sub. prilog str. 1.
- 4380 **Brajević, Vinko - Strajnić, Kosta:** *Misli o čuvanju dalmatinske arhitekture.* (Polemika Brajević-Strajnić. Meštrović i arhitektura, str. 12, 17, 26, 29-31). Split 1931.
- 4381 **Bulić, Frane:** *Povodom pedesetogodišnjice jubileja „Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku“ 1878-1928.* Split 1931. (Poglavlje: Spomenik Grgura Ninskoga u Peristilu Dioklecijanove palače, str. 121-123).
- 4382 **Cankar, Izidor:** *Jugoslovanska umetnost v Britaniji.* (London 1930. i turneja po Vel Britaniji 1930/31.). Jutro, Ljubljana, 12/89, 18. IV. 1931, str. 6.
- 4383 **Collings, Ernest H. R.:** *Dve knjige o modernoj skulpturi.* (S. Casson: Some Modern Sculptors, Twentieth Century Sculptors, Oxford 1930. Meštrovićev udio u suvr. skulpturi). Nova Evropa, Zagreb, knj. 24, br. 5, 26. XI. 1931, str. 296-297.
- 4384 **Collings, Ernest H. R.:** *Ivan Mestrović. A National Sculptor of International Fame.* (Opširan članak o životu i djelu). The Manchester Guardian Commercial, London, 16. IV. 1931, str. 9.
- 4385 **Collings, Ernest H. R.:** *Jedno delo o modernoj skulpturi.* (W. Aumonier: Modern Architectural Sculpture. Meštrovićeve skulpture). Nova Evropa, Zagreb, knj. 23, br. 5, 16. V. 1931, str. 387-388.
- 4386 **(Ćurčin, Milan) M. Ć.:** *Jugoslovenska Umetnička Izložba u Londonu i Velikoj Britaniji.* (Izložba s Meštrovićevim i ostalim djelima u Londonu, Leedsu, Bradfordu, Swanseau, Belfastu, Birminghamu, Manchesteru i opet u Londonu, 1930-1931. Kritike britanskog tiska). Nova Evropa, Zagreb. knj. 24, br. 4, 26. X. 1931, str. 206-240.
- 4387 **E. L.:** (Izložba jugosl. umjetnika u Manchesteru). Manchester City News, Manchester, 16. V 1931.
- 4388 **En:** *Pitanje prikladnijeg smještaja zagrebačkih muzeja.* (Meštrovićevo zauzimanje za gradnju zajedničkog velikog muzeja). Novosti, Zagreb, 25/297, 27. X. 1931.
- 4389 **Gunther, John:** *He Made the Grant Park Indians, a Picture for Chicagoans Midweek.* (O „Indijancima“ u Chicagu). Daily News, Chicago, 4. II. 1931, str. 13.
- 4390 **Hansen, C. E.:** *Jugoslaviens storste Billedhugger.* Samleren, Kopenhagen, 31. VIII. 1931.
- 4391 **Hegedušić, Krsto:** *Likovni život Zagreb.* Književnik, Zagreb, 1/4, I. 1931, str. 40-41.
- 4392 **Horvat, Josip:** *Lijepa naša... Rukovet zapisaka o našim najljepšim krajevima.* Zagreb 1931. (Poglavlje: U sjeni Grgura Ninskog. Pobjeda slavenske duše nad latinskom, str. 121-127. Objavljeno u „Varaždinskim novostima“).
- 4393 **Horvat, Josip:** *U sjeni Grgura Ninskoga. Pobjeda slavenske duše nad latinskom.* (U povodu postavljanja spomenika Grguru Ninskomu u Varaždinu). Varaždinske novosti, Varaždin, 2/90, 27. VIII. 1931, str. 3-4.
- 4395 **Kujundžić, V(ojislav):** *Ivan Meštrović u Čikagu.* Radio Beograd, Beograd, 3/10, 8. III. 1931, str. 8.
- 4396 **Maksimović, Radivoje J.:** *Naš dug i naša zahvalnost Francuskoj. Otkrivanje Spomenika zahvalnosti Francuskoj u Beogradu.* Godišnjak Matice srpske, Novi Sad, 1931, str. 111-118.
- 4397 **(Milčetić, Ivan ml.)** Novski: *Grgur Ninski.* (O postavljanju spomenika u Varaždinu). Varaždinske novosti, Varaždin, 2/63, 19. II. 1931, str. 1.
- 4398 **Nalkowska, Z(ofja):** *W pracowni Ivana Meštrovića.* Wiadomości Literackie, Warszawa, 8/44, 1931, str. 3.
- 4399 **P. E. N.:** *A Moment with Meštrović.* (U povodu izložbe jugosl. umjetnika u Manchesteru). Manchester City News, Manchester, 6. VI. 1931.
- 4400 **(Parkes, Kineton) K. P.:** *A Monument to France by Meštrović.* (Spomenik „Zahvalnosti Francuskoj“ u Beograd). Apollo, London, 13/73, I. 1931, str. 70.
- 4401 **Pirnat, Nikolaj:** *Meštrović in Dolinar. Prispevek k naši umetnostni kritiki. Vprašanje podobnost v delih obeh umetnikov. Nekoliko Primerjave.* Jutro, Ljubljana, 12/276, 28. XI. 1931, str. 6; 281, 5. XII. 1931, str. 8.
- 4402 **Poulain, Gaston:** *Muzej princa Pavla.* Vreme, Beograd, 11/3263, 29. I. 1931, str. 3.
- 4403 **Preradović, Paula:** *Standbild des Grgur Ninski in Split. Aus dem Zyklus „Dalmatinische Sonette“.* (Pjesma). Morgenblatt, Zagreb, 46/1, 1931, str. 10.
- 4404 **(Račić, Jakša):** *Odakle će se Meštroviću platiti spomenik Oslobođenja. Pismo općinskog upravitelja.* (Iz fonda za spomenike, od priloga, od Banske uprave i dr.). Novo doba, Split, 14/225, 26. IX. 1931, str. 6.
- 4405 **Rad. Mil.:** *Ivan Meštrović i njegovo delo.* Nedelja, Beograd, 1931, br. 212, str. 4-5.
- 4406 **Radica, Branko (Branislav):** *Novi Split 1918-1930. Monografija grada Splita.* Split, 1931. (Spomenik Luki Botiću, Spomenik Marku Maruliću, Spomenik Grguru Ninskome), str. 158-166.
- 4407 **Ružička, Kamilo:** *Kako je ljevan spomenik Grgura Ninskog.* (Varaždinski spomenik). Varaždinske novosti, Varaždin, 2/93, 17. IX. 1931, str. 2.
- 4408 **S.:** *Otkriće spomenika Grguru Ninskom u Varaždinu.* (Uoči otkrivanja. Bilj.). Novosti, Zagreb, god. 25, 5. IX. 1931.
- 4409 **Srd.:** *Majka kod naših umjetnika.* (Motiv majke u Meštrovića, Rosandića i Oraovca). Nedeljne ilustracije, Beograd, 7/52, 1931, str. 10-11.

- 4410 **(Strajnić, Kosta):** *Naša likovna umjetnost.* (Odlomak studije „Umjetnost Jugoslavena“ u kalendaru „Prosvjeta“, Sarajevo). *Novosti*, Zagreb, 25/299, 29. X. 1931, str. 13.
- 4411 **Š. Č.:** *Meštrović radi za Split veliki spomenik Oslobođenja.* (Opis budućeg spomenika). *Vreme*, Beograd, 11/3505, 4. X. 1931, str. 2.
- 4412 **Šafarik, Olga:** *Pred Meštrovićevim „Milošem Obilićem“.* *U Muzeju savremene umetnosti.* (O „Vidovdanskom hramu“). *Venac*, Beograd, 16/7, 25. III. 1931, str. 550-551.
- 4413 **Škrgić, N(ikola):** *Kod g. Ivana Meštrovića.* (Interview). *Pravda*, Beograd, 27/93, 3. IV. 1931, str. 4.
- 4414 **(Šrepel, Ivo)** -ep-: *Hrvatska umjetnost u prošloj godini 1930. Pobjeda Pariza na štetu Beča i Münchena.* *Jutarnji list*, Zagreb, 20/6793, 1. I. 1931, str. 20-21.
- 4415 **Tietze, H(ans):** *Meštrović's Denkmal des Bischofs Gregor von Nin.* *Deutsche Kunst und Dekoration*, Darmstad, 69/1931, XI. mj., str. 108-109.
- 4416 **(Tietze, Hans):** *Meštrovićev Grgur Ninski pred njemačkom kritikom.* (Odlomak članka iz njemačke revije „Deutsche Kunst und Dekoration“, 1931). *Jadranska pošta*, Split, 7/251, 20. X. 1931, str. 5.
- 4417 **(Tiljak, Đuro):** *Novi časopisi.* (Tiljkova kritika Meštrovića). *Književnik*, Zagreb, 5/7, 1931.
- 4418 **V.:** *Izložba trojice slovenačkih umetnika. Lojze Dolinar, Anton Kos, Franc Pavlovec.* (O Meštrovićevom utjecaju). *Politika*, Beograd, 28/8291, 11. VI. 1931, str. 7.
- 4419 **Vidmar, Josip:** *Z Meštrovićeve razstave.* (U Zagrebu 1932.). *Modra ptica*, Ljubljana, 3/8, 1931-1932, str. 245-249.
- 4420 **(Vinković, Hinko)** -v-: *Meštrović' Grgur Ninski - Denkmal für Varaždin.* (Dovršava se lijevanje). *Morgenblatt*, Zagreb, 46/193, 19. VII. 1931, str. 5.
- 4421 **W. H. B.:** („Od mača k umetnosti. Snažna umetnička izložba iz Jugoslavije. Čarobno.“ Izložba jugosl. umjetnika u Birminghamu, Engl.). *Birmingham Evening Dispatch*, Birmingham, 2. III. 1931.
- 4422 **Warnier, Raymond:** *La reconnaissance Yougoslave à la France. Le sculpteur Ivan Mestrovic.* (Spomenik „Zahvalnosti Francuskoj“ u Beogradu). *La Mediteranée*, Marseille, 2/23, 1. I. 1931, str. 331-333.
- 4423 **Warnier, Raymond:** *Un grand sculpteur yougoslave: Meštrović.* *Jugoslavija, Jugoslavenski turizam*, Split, 4/6, 1931, VII. mj., str. 111-114.
- 4424 **Wartmann, W.:** (Predgovor kataloga izložbe). *Internationale Ausstellung*. Katalog. Zürich 1931.
- 4425 **Z.:** *Galerija umjetnosti Primorske banovine.* (Uoči otvorenja. Meštrovićeve skulpture). *Novosti*, Zagreb, 25/332, 1. XII. 1931, str. 10.
- 4426 *Anketa o čuvanju historijskog lica Gornjeg grada.* (Sudjeluje I. Meštrović). *Novosti*, Zagreb, 25/109, 21. IV. 1931, str. 5.
- 4427 *Banska palača u Splitu.* (Meštrovićevo objašnjenje o natječaju za Bansku palaču). *Novosti*, Zagreb, 25/83, 24. III. 1931, str. 5.
- 4428 *Bista Stjepana Miletića od I. Meštrovića.* (Postavljena u zagrebačkom kazalištu. Bilj.). *Književne novine*, Zagreb, 2/13, 16. IV. 1931, str. 3.
- 4429 *Drniš i njegova okolica. Iz kraja Ivana Meštrovića.* (Opis Otavica i Mauzoleja). *Jutarnji list*, Zagreb, god. 20, (?) 1931.
- 4430 *Galerija umjetnosti Primorske banovine.* (Meštrovićeva dvorana). *Svijet*, Zagreb, 6/23, knj. 12, 5. XII. 1931. str. 564.
- 4431 *„Gazette des Beaux-Arts“.* *Studija prof. Warniera.* (Prikaz radnje „Mechtrovitch et ses oeuvres récentes“, 1930). *Obzor*, Zagreb, 72/47, 25. II. 1931, str. 2-3.
- 4432 *Gradnja banovinske palače u Splitu.* (Projekt D. Iblera po zamisli I. Meštrovića). *Novosti*, Zagreb, 25/193, 15. VII. 1931, str. 8.
- 4433 *Gradnja banske palače.* (Projekt D. Iblera po zamisli I. Meštrovića). *Jadranska pošta*, Split, 7/160, 14. VII. 1931, str. 4-5.
- 4434 *Grgur Ninski.* (Meštrovićev spomenik u Varaždinu). *Varaždinske novosti*, Varaždin, 2/93, 17. IX. 1931, str. 1.
- 4435 *Introduction.* (O umjetnosti jugoslavenskih naroda. Predgovor kataloga izložbe). *Exhibition of Yugoslav Sculpture and Paintings.* (London) 1931, str. (3-6).
- 4436 *Ivan Meštrović in njegova dela.* Domaći prijatelj, Ljubljana, 5/11-12, XI- XII. 1931, prilog: *Naš obzor*, str. 134-136.
- 4437 *Ivan Meštrović in njegova dela.* *Naš obzor*, Ljubljana, 3/9-12, 1931, str. 134-136
- 4438 *Ivan Meštrović.* *Varaždinske novosti*, Varaždin, 2/93, 17. IX. 1931, str. 1-4.
- 4439 (Ivan Meštrović. *Životopis u povodu izložbe u Belfastu.* *Belfast Weekly News*, Belfast, 10. I. 1931.
- 4440 (Izložba Meštrovića i jugosl. umjetnika u Belfastu, Irska). *Belfast Weekly News*, Belfast, 1. I. 1931.
- 4441 (Izložba Meštrovića i jugosl. umjetnika u Belfastu 1930-1931.). *Northern Whig-Weekly*, 3, 12. I. 1931.
- 4442 (Izložba Meštrovića i jugosl. umjetnika u Birminghamu, Engl.). *Birmingham Mail*, Birmingham, 3. III. 1931.
- 4443 (Izložba Meštrovića i jugosl. umjetnika u Birminghamu). *Birmingham Post*, Birmingham, 5. III. 1931.
- 4444 (Izložba Meštrovića i jugosl. umjetnika u Manchesteru, Engl.). *Manchester City News*, Manchester, 16. V. 1931.
- 4445 (Izložba Meštrovića i jugosl. umjetnika u Manchesteru). *Manchester Dispatch*, Manchester, 16. V. 1931.
- 4446 (Izložba Meštrovića i jugosl. umjetnika u Manchesteru). *Manchester Guardian*, Manchester, 27. II; 14, 16, 22. V. 1931.
- 4447 *Kastav i Kastavština.* (?) 1931. (O Meštrovićevom spomeniku kralju Petru I. u Kastvu).
- 4448 *Kroz stari i novi Epidaurum.* (Literarni opis Račićevog mauzoleja u Cavtatu). *Jutarnji list*, Zagreb, god. 20, 15. IX. 1931.
- 4449 *La Galerie Meštrović.* (Bilješka o članku dr. Krnedića u „Novostima“ o „Galeriji Meštrović“ u Zagrebu). *La Yougoslavie*, Beograd, 1931, str. 3.
- 4450 *Le sculpteur Ivan Mestrovic.* *La Mediteranée*, Marseille, 2/23, 1. I. 1931.
- 4451 *London Exhibition to go to Manchester.* (Izložba Meštrovića i jugosl. umjetnika u Vel Britaniji). *Daily Telegraph*, London, 27. II. 1931.
- 4452 *London Exhibition to go to Manchester.* (Izložba Meštrovića i jugosl. umjetnika u Engleskoj). *The Times*, London, 27. II. 1931.
- 4453 *Mađžari o Meštroviću i Rosandiću.* (Izjava mađ. umjetnika Kunfia. Bilj.). *Novo doba*, Split, 14/10, 14. I. 1931, str. 4.
- 4454 *Mestrovitch, Ivan...* (Kratki podaci o životu i umjetnosti). *Larousse du XXe siècle.* Sv. IV, Paris 1931, str. 830.
- 4455 *Meštrović i Poljaci.* (O Meštroviću u „Kurier Varšavski“. Bilj.). *Novo doba*, Split, 14/37, 14. II. 1931, str. 1.
- 4456 *Meštrović radi za Split veliki spomenik Oslobođenja.* *Vreme*, Beograd, 11/3505, 4. X. 1931, str. 2.
- 4457 *Meštrović u francuskoj štampi.* (Članak H. Warniera u „Gazette de beaux-arts“. Bilj.) *Novo doba*, Split, 14/171, 24. VII. 1931, str. 4.

- 4458 *Meštrovićev Grgur Ninski u Varaždinu*. (Preuzimanje spomenika. Bilj.). Novo doba, Split, 14/165, 17. VII. 1931, str. 4.
- 4459 *Meštrovićev spomenik Petru Kočiću*. (Predviđen spomenik u Banja Luci). Novo doba, Split, 14/258, 4. XI. 1931, str. 4.
- 4460 *Meštrovićeva bista Stj. Miletića*. (Meštrovićev dar Nar. kazalištu u Zagrebu. Bilj.). Novo doba, Split, 14/75, 31. III. 1931, str. 4.
- 4461 *Meštrovićeva idejna škica za zgradu Banske uprave*. (Opis Meštrovićeve skice). Novo doba, Split, 14/65, 19. III. 1931, str. 5.
- 4462 *Muzej princa Pavla*. (Meštrovićeve skulpture u Beogradu). Vreme, Beograd, 29. I. 1931.
- 4463 (O I. Meštroviću). Apollo, London, god. 13, 11. I. 1931, str. 70.
- 4464 *Otkriće spomenika Grguru Ninskome u Varaždinu*. (Spomenica grada Varaždina počasnom građaninu I. Meštroviću). Svijet, Zagreb, 6/14, knj. XII, 3. X. 1931, str. 323.
- 4465 *Otkriven spomenik Grguru Ninskom u Varaždinu*. (Svečanost otkrivanja). Novosti, Zagreb, 25/263, 23. IX. 1931.
- 4466 (Otvorenje izložbe Meštrovića i jugosl. umjetnika u Londonu u Whitechapel Art Gallery). East End News, 3. VII. 1931.
- 4467 (Otvorenje izložbe Meštrovića i jugosl. umjetnika u Londonu u Whitechapel Art Gallery). East London Observer, London, 4. VII. 1931.
- 4468 *Plastik-Ausstellung im Freien*. (Meštrović na Međunarodnoj izložbi kiparstva u Zürichu). Das Werk, Bern, Winterthur, 18/8, 1931, str. 285-288.
- 4469 *Po zamisli Ivana Meštrovića. Gradnja Banske Palače u Splitu*. (Projekt po Meštrovićevoj zamisli izradio arh. Ibler). Večernja pošta, Sarajevo, 11/3032, 18. VII. 1931, str. 1.
- 4470 *Poprsje Stjepana Miletića u vestibulu Narodnog kazališta*. (Meštrovićev dar kazalištu). Novosti, Zagreb, 25/87, 28. III. 1931, str. 5.
- 4471 *Razgledanje Novog dvora u Visokoj ulici i Meštrovićevog ateljera*. (Posjet kralja i kraljice). Novosti, Zagreb, 25/28, 28. I. 1931, str. 4.
- 4472 *Sjednica Općinskog vijeća. Prihvaćen ugovor o izgradnji spomenika oslobođenja*. (Meštrovićev spomenik predviđen u Splitu). Novo doba, Split, 14/223, 24. IX. 1931, str. 6.
- 4473 *Skupština Društva prijatelja Velike Britanije*. (Ponovljen izbor Meštrovića). Novosti, Zagreb, 25/62, 3. III. 1931, str. 4.
- 4474 *Spomenik Grguru Ninskome*. (Predviđen u Varaždinu. Bilj.). Novosti, Zagreb, 23. I. 1931.
- 4475 *Spomenik naše hvaležnosti Franciji*. (Meštrovićev spomenik „Zahvalnosti Francuskoj“ u Beogradu). Jugoslovan, Ljubljana, 9. XI. 1931, str. 9.
- 4476 *Spomenik zahvalnosti Francuskoj u Beogradu*. Vjesnik za prosvjetu i za upravu, Osijek, 2 (41)/1-2, 1. I. 1931, str. 6.
- 4477 *U prisuću hiljada naroda otkriven je u Kastvu spomenik kralju Petru...* (Svečanost otkrivanja). Novosti, Zagreb, god. 25, 26. V. 1931.
- 4478 (Uoči izložbe Meštrovića i jugosl. umjetnika u Birminghamu). Birmingham Evening Dispatch, Birmingham, 24. II; 2. III. 1931.
- 4479 (Uoči izložbe Meštrovića i jugosl. umjetnika u Birminghamu). Birmingham Gazette, Birmingham, 20. I. 1931.
- 4480 *Varaždin će ipak podići spomenik Grgura Ninskoga*. (Historijat. Lijevanje. Mjere). Novosti, Zagreb, 25/119, 1. V. 1931.
- 4481 *Velika nacionalna manifestacija u Kastvu*. (Otkrivanje spomenika kralju Petru). Vreme, Beograd, 11/3376, 26. V. 1931, str. 1.
- 4482 *Vira Meštrovićeva*. Československo-Jihoslovenska revue, Prag-Beograd, 2/9-10, 1931-1932, str. 410-411.
- 4483 *Vladimir Becić, Josip Račić, Miroslav Kraljević. Iz malog podrumskog ateliera do Akademije*. (Repr. Becićeva portreta Meštrovića). Novosti, Zagreb, 25/188, 10. VII. 1931, str. 7.

1932.

- 4484 (**Babić, Ljubo**) Lj. B.: *Likovna kronika*. (Meštrović uskoro izlaže u Beogradu i Zagrebu). Obzor, Zagreb, 73/81, 8. IV. 1932, str. 2.
- 4485 (**Babić, Ljubo**) Lj. B.: *Prigodom prošle izložbe Ivana Meštrovića*. (O Meštrovićevoj umjetnosti). Obzor, Zagreb, 73/157, 11. VII. 1932, str. 2-3.
- 4486 **Barač, Josip**: *Grande mortalis aevi spatium*. (Don Frane Bulić i Grgur Ninski na Peristilu). Novo doba, Split, 15/72, 26. III. 1932, str. 17-19.
- 4487 **Batušić, Slavko**: *Izložba Ivana Meštrovića*. (Kraći prikaz izložbe 1932. u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu). Vidik, Zagreb, 1/4, 1. VI. 1932, str. 108-109.
- 4488 **Borko, B(ožidar)**: *Ars aeterna. Na Meštrovićevi razstavi*. (Izložba u Zagrebu). Jutro, Ljubljana, 13/123, 28. V. 1932, str. 6.
- 4489 (**Borko, Božidar**) Ignotus: *Ivan Meštrović. Življenje in svet*, Ljubljana, knj. XII, br. 1, 3. VII. 1932, str. 2-7.
- 4490 **Brajević, Vinko**: *Za savremenu ili kasičnu Dalmaciju*. (Pozivanje N. Dobrovića na Meštrovića u polemici s V. Brajevićem). Novo doba, Split, 15/281, 3. XII. 1932, priloga str. 1-3.
- 4491 **Bulić, Ivan**: *O starim slovenskim pravnim običajima u Dalmatinskoj zagori*. Nova Evropa, Zagreb, knj. 25, br. 12, 26. XII. 1932, str. 597-603.
- 4492 **Car Emin, Viktor**: *Meštrovićeva riječ*. Mornar, Sušak, 4/8, 1. VIII. 1932, str. 1-2.
- 4493 **Car Emin, Viktor**: *Meštrovićeva riječ i riječ o Meštroviću*. (Iz „Mornara“, Sušak). Narodne novine, Zagreb, 98/187, 13. VIII. 1932, str. 2-3.
- 4494 **Cesarec, August**: *Izlazak na čistac. Posvećeno Ivanu Meštroviću. Ulomak iz romana*. (Samo posveta Meštroviću). Književnik, Zagreb, 5/10, 1932, str. 365-371.
- 4495 **Copeland** (- Barkworth), **F(anny) S.**: *My Meštrović Collection*. (O Meštrovićevu stvaranju). South Slav Herald, Beograd, 1/4, 18. IV. 1932, str. 3; 5, str. 3.
- 4496 **Crnjanski, Miloš**: *Naš najveći umetnik, vajar Ivan Meštrović radi sa slomljenom rukom...* (O Meštrovićevoj umjetnosti i zagrebačkoj školi). Vreme, Beograd, 12/3756, 17. VI. 1932, str. 5.
- 4497 **Crnjanski, M(iloš)**: *Veče kod Meštrovića*. (O Meštrovićevom liku i životu). Vreme, Beograd, 12/3751, 12. VI. 1932, str. 3.
- 4498 (**Ćurčin, Milan**) M. Ć.: *„Front socijalne literature“*. (Kritika socijalista buržoaske literature u vezi s proslavom J. W. Goethea i Meštrovićeve skulpture). Nova Evropa, Zagreb, knj. 25, br. 11, 26. XI. 1932, str. 529-534.
- 4499 (**Ćurčin, Milan**) M. Ć.: *„Hasanaginica“ u narodu. Meštrovićeva verzija*. (Pretiskano iz „Nove Evrope“). U: Gete (J. W. Goethe) 1832-1932, Zagreb 1932, str. 23-34.
- 4500 (**Ćurčin, Milan**) M. Ć.: *„Hasanaginica“ u narodu. Meštrovićeva verzija*. (Tekst Meštrovićeve verzije „Hasanaginice“ i popratni Ćurčinov tekst). Nova Evropa, Zagreb, knj. 25, br. 3-4, 22. III. 1932, str. 119-130.
- 4501 **Ćurčin, Milan**: *Književna kronika. Jedna mistična afera iza kulisa Pen-klupskog kongresa*. (O članku J. Dučića u „Pravdi“, 1932.). Nova Evropa, Zagreb, knj. 25, br. 7, 26. VI. 1932, str. 378-384.

- 4502 **(Ćurčin, Milan)** -I-: *Proslava Geteove stogodišnjice u Jugoslaviji*. Nova Evropa, Zagreb, 25/7, 26. VI. 1932, str. 344-357.
- 4503 **Dobrović, Petar**: *U odbranu naše likovne umetnosti. Odgovor g. Tomi Rosandiću*. (Odgovor na članak T. Rosandića: Uspeh naše likovne izložbe u Amsterdamu. Kritika izložbe). Vreme, Beograd, 12/3883, 24. X. 1932, str. 8.
- 4504 **(Draganić, Josip)** J. D.: *Izložba Ivana Meštrovića. Meštrović kao izraz svoga vremena. Ideja reda i rada izražena u radovima sadašnje izložbe. Prošlost i budućnost u Meštrovićevim spomenicima*. (Izložba u Zagrebu). Novosti, Zagreb, 26/138, 21. V. 1932, str. 9.
- 4505 **Draganić, Josip**: *O Ivanu Meštroviću*. Mladost, Zagreb, 11/1, 1. IX. 1932, str. 7-9.
- 4506 **Dučić, Jovan**: *Ivan Meštrović*. Slobodna misao, Vukovar, 2/26, 1932, str. 3.
- 4507 **Dučić, Jovan**: *Srpska mistika i Meštrović* (O nacionalnome i o Meštroviću). Pravda, Beograd, 28/121-124, 30. IV. 1932; 1-3. V, str. 17. Pretiskano: *Sabrana dela J. Dučića*. Sarajevo-Beograd 1969, str. 319-328.
- 4508 **Engelman, Jan**: *Joegoslavische Kunst. Ivan Mestrovic en Toma Rosandic. Stedelijk Museum Amsterdam*. (U povodu izložbe jugosl. umjetnosti). De Nieuwe Eeuw, Amsterdam, 13. X. 1932, br. 790, str. 43-44.
- 4509 **ep.**: *Poezija mramora i bronce. Uoči izložbe Ivana Meštrovića*. (Kršinićeva skulptura „Meštrović radi“). Jutarnji list, Zagreb, 21/7440, 16. X. 1932, str. 7.
- 4510 **Fiala, V.**: *Ivan Meštrović*. (O Meštroviću i njegovoj umjetnosti; s reprodukcijama). Zeit im Bild, Praha, 8/43, 18. VIII. 1932, str. 9-11.
- 4511 **(Franić, Ivo)**: *Ivan Meštrović*. (Opširni članak u povodu Meštrovićeve samostalne izložbe. O Meštrovićevoj umjetnosti. Sudovi stranih kritičara o Meštroviću). Narodne novine, Zagreb, 98/119, 24. V. 1932. - 128, 4. VI. 1932.
- 4512 **(Franić, Ivo)** Fip: *Izložba četvrtog proljetnog salona u Beogradu*. (Meštrovićeva djela). Narodne novine, Zagreb, 98/116, 20. V. 1932, str. 3-4.
- 4513 **Franić, Ivo**: *Osvrt na umjetničke izložbe u g. 1932*. (Meštrovićeva izložba u Zagrebu). Narodne novine, Zagreb, 98/299, 31. XII. 1932, str. 5-6.
- 4514 **Gamulin, G(rgo)**: *O Ivanu Meštroviću*. Signali, Zagreb, 1/3, VII. 1932, str. 55-60.
- 4515 **Grafly, Dorothy**: *An American looks at Meštrović. „Moody, Barbaric, Mystical, Tender“*. South Slav Herald, Beograd, 1/9, 1. VII. 1932, str. 3.
- 4516 **Grafly, Drothy**: *Karlo Mils. Veliki švedski kipar, svjetskog glasa, koga uspoređuju s Meštrovićem*. Novosti, Zagreb, 26/174, 26. VI. 1932, str. 13.
- 4517 **Grafly, D(orothy)**: *Mestrovic and Miles*. (Usporedba švedskog kipara Karla Milesa i Meštrovića). The American Magazine of Art, New York, V. 1932, sv. 24, str. 343-354.
- 4518 **Grafly, Drothy**: *Meštrović i Mils. Jedan američki prikaz Meštrovićeve umjetnosti*. (Izvadak iz „The American Magazine of Art“, o umjetnosti Meštrovića i Milsa). Novosti, Zagreb, 26/163, 15. VI. 1932, str. 9.
- 4519 **(Hanžeković, Mato)**: *M. Gabrijel: Hrvatska umjetnost i Ivan Meštrović. Povodom kolektivne izložbe u Umjetničkom paviljonu od 18. svibnja do 15. lipnja. Vrane i vrapci na repu Meštrovićevih konja. Vidovdanski i novi Meštrović te njegov credo. Novi vidici*. Danica, Zagreb, 2/36, 5. VI. 1932, str. 3-4.
- 4520 **(Hanžeković, Mato)**: *Meštrovićev program. Eklektik umjetnik - Eklekticizam kao bitna značajka. - Regionizam kao jeftin likovni napor. - Stvaralaštvo - Likovni idealizam i naša savremenost*. (Povodom izložbe u Zagrebu). Danica, Zagreb, 2/38, 19. VI. 1932, str. 3-4.
- 4521 **Hanžeković, Krsto**: *Na početku likovne sezone*. Književnik, Zagreb, 5/11, XI. 1932, str. 439.
- 4522 **Horvat, Ivo**: *Ivan Meštrović. Uz njegovu izložbu*. (U Zagrebu). Obitelj, Zagreb, 4/24, 12. VI. 1932, str. 378-379.
- 4523 **(Horvat, Josip)** jh: *Jedna afera među književnicima... Prinos Goetheovoj proslavi*. Jutarnji list, Zagreb, 21/7238, 26. IV. 1932, str. 7-8.
- 4524 **(Horvat, Josip)** jh: *Meštrovićeva izložba od 18. V. do 15. VI. u Umjetničkom Paviljonu*. (Meštrovićeva veza s rodnim tlom). Jutarnji list, Zagreb, 21/7290, 20. V. 1932, str. 5-6.
- 4525 **Hroničar**: *Zagrebačka kulturna kronika*. (O kolektivnoj Meštrovićevoj izložbi u Zagrebu). Pravda, Beograd, 25. V. 1932.
- 4526 **J. D.**: *Jovan Dučić i Ivan Meštrović*. (Osvrt na članak J. Dučića u beogradskoj „Pravdi“ 1932.). Slobodna misao, Nikšić, 11/26, 10. VII. 1932, str. 3.
- 4527 **J. Z.**: *Le Salon de Printemps. Une exposition de l'Art contemporain*. (Meštrović, Plančić, Tartaglia, Vidović i dr.). La Yougoslavie, Beograd, IV. 1932, br. 20, str. 2-4.
- 4528 **Jovanović, Nenad**: *Iz naše savremene likovne umjetnosti. IV proljetna izložba „Cvijeta Zuzorić“ u Beogradu*. Novosti, Zagreb, 26/135, 18. V. 1932, str. 9.
- 4529 **Karalić, Predgrad**: *Prolećna izložba jugoslovenskih umetnika*. Život i rad, Beograd, 11/67, V. 1932, str. 872-874.
- 4530 **Karamatijević, P(rvoslav J.)**: *Hristov lik kod naših umetnika*. (Kristov lik u Meštrovićevim i Rosandićevim djelima). Nedeljne ilustracije, Beograd, 8/1, 3. I. 1932, str. 10-11.
- 4531 **Kašanin, M(ilan)**: *Četvrta prolećna izložba*. (U Beogradu). Srpski književni glasnik, Beograd, 36/3, 1. VI. 1932, str. 223-226.
- 4532 **Kašanin, M(ilan)**: *Inleiding*. (Predgovor katalogu izložbe jugosl. umjetnika. Kratko i o Meštroviću). U katalogu: Tentoonstelling van Joegoslavische hedendaagsche beeldende kunst, Amsterdam 1932, str. 11-13.
- 4533 **(Kašanin, Milan)** M. K.: *Izložba u Amsterdamu*. (Prikaz Izložbe suvremene jugoslavenske umjetnosti u Amsterdamu na kojoj izlaže i Meštrović). Srpski književni glasnik, Beograd, 37/4, 16. X. 1932, str. 311-312.
- 4534 **(Kašanin) Kasanin, M(ilan)**: *L'art yougoslave contemporain*. (Opširnije o Meštroviću i Rosandiću). U katalogu: Exposition d'art yougoslave contemporain. Bruxelles 1932, str. 7-12.
- 4535 **Knoll, P(etar)**: *Kollektivausstellung Ivan Meštrović*. Morgenblatt, Zagreb, 47/166, 19. VI. 1932, str. 6.
- 4536 **Krleža, Miroslav**: *Moj obračun s njima*. (Jugoslavenska ideologija Meštrovićeve grupe uoči Prvog svj. rata). Moj obračun s njima, Zagreb 1932.
- 4537 **Kujačić, Mirko**: *IV prolećna izložba jugoslovenskih umetnika u Beogradu*. Razvršje, Nikšić, 1/3, 1932, str. 97-98.
- 4538 **Kulak, P. M.**: *O Ivanu Meštroviću i njegovoj umjetnosti. Jedno mišljenje iz građanstva*. Država, Zageb, 1/1, 3. VII. 1932, str. 3-4; 2, 10. VII, str. 3.
- 4539 **Kušan, Jakša**: *Povodom Meštrovićeve izložbe u Zagrebu*. Jugoslavenski list, Sarajevo, 15/163, 15. VI. 1932, str. 3.
- 4539a **L. N.**: *Meštrović o kulturni orientaci Jihoslovanu*. Československo-Jihoslovenska revue, Praha, 3/1932-1933, br. 8, str. 257-276.
- 4540 **Ložar, Rajko**: *Sodobna umetnostna vprašanja v svitu Meštrovićevega kiparstva*. Dom in svet, Ljubljana, 45/9-10, 1932, str. 345-361.
- 4541 **Ložar, R(ajko)**: *Študije ob Meštroviću*. Dom in svet, Ljubljana, 45/7-8, 1932, str. 257-267.
- 4542 **Lukas, Filip**: *Smjernice i elementi u razvoju hrvatskoga naroda*. (O Meštroviću, str. 354-356). Hrvatska revija, Zagreb, 5/6, 1932, str. 345-358.

17-IV-32

DICHTUNG UND WELT

Nr. 16 Beilage zur „Prager Presse“ 1932

Ivan Meštrović als Rhapsode

Der „Klaggesang von der edlen Frauen des Assan Aga“ (Asanaginica) in einer neuen Version

Von Prof. M. Murko

Ivan Meštrović

Der Klaggesang von der edlen Frauen des Assan Aga... (The text continues with a detailed analysis of Meštrović's work, discussing its historical and artistic context, and the author's interpretation of the original text.)

4549

- 4543 **M. V.:** *L'oeuvre et la vie du grand sculpteur yougoslave Ivan Meštrović.* (Otkup francuske Vlade „Žene s harfom“). Revue bleue, Paris, 70/24, 17. XII. 1932, str. 765-766.
- 4544 **ma.:** *Meštrovićeva vystava v Praze.* (Meštrovićeva izložba u Prahu). Čehoslovačko-jugoslavenska revija, Prag-Beograd, 8/8, 1932-1933, str. 274-275.
- 4545 **(Magr, Antonin Stanislav):** *Meštrović's Goethe.* Prager Presse, Praha, 27. III. 1932, str. 10.
- 4546 **Marjanović, Vlado:** *U hramu Ivana Ivana Meštrovića.* (Posjet Otavicama). Novo doba, Split, 15/216, 16. IX. 1932, str. 2.
- 4547 **(Matić, Vojislav) V. M.:** *Naši likovni umetnici i holandska reprezentativna izložba jugoslovenske umetnosti.* (Kritika organizacije izložbe). Vreme, Beograd, 12/3865, 6. X. 1932, str. 5.
- 4548 **Murko, Matthias:** *Das Original von Goethes „Klaggesang von der edlen Frauen des Assan Aga“ (Asanaginica) in der Literatur und im Volksmunde durch 150 Jahre. II.* (Meštrovićeva varijanta „Hasanaginice“). Germanoslavica, 4/1-2, (1932. ?), str. 94-115.
- 4549 **Murko, M(atija):** *Ivan Meštrović als Rhapsode. Der „Klaggesang von den edlen Frauen des Assan Aga“ in einer neuen Version.* (O Meštrovićevoj verziji „Hasanaginice“). Prager Presse, Praha, br. 16, 17. IV. 1932 str. 1.
- 4550 **(Nevišić, Ivan) I. N.:** *Današnji Meštrović. Marginalija povodom izložbe desetgodišnjeg rada g. Ivana Meštrovića u Zagrebu...* (O Meštrovićevoj umjetnosti). Pravda, Beograd, 28/163, 11. VI. 1932, str. 7.
- 4551 **-o:** *Jugoslovenska razstava v Amsterdamu.* (Meštrović na izložbi jugosl. umjetnika u Amsterdamu). Jutro, Ljubljana, 13/223, 1932, str. 6.
- 4552 **Odavić, P(etar) J.:** *O skulpturi. Povodom Meštrovićeovog „Spomenika zahvalnosti“.* (O Meštroviću u okviru povijesti umjetnosti, str. 14-18). Beograd 1932.

- 4553 **P.:** *O Meštrovićevom Goetheu. Mišljenje jednog češkog umjetničkog kritičara.* (Iz „Prager Presse“). Novosti, Zagreb, 26/102, 13. IV. 1932, str. 15.
- 4554 **(Petris, Hijacint) H. P.:** *Izložba Meštrović.* (O Meštrovićevoj izložbi u Zagrebu). 15 dana, Zagreb, 2/11, 1. VI. 1932, str. 168-169.
- 4555 **Petrov, Mihajlo S.:** *Ob jugoslovenski umetniški razstavi v Amsterdamu.* Slovenec, Ljubljana, 60/190, 1932, str. 8.
- 4556 **(Petrović, Rastko) N. J.:** *Proletnja izložba u Umetničkom paviljonu.* (U Beogradu). Politika, Beograd, 29/8624, 18. V. 1932, str. 9.
- 4557 **Plepel, fra Lujo:** *Petrovopolje.* (Opis Meštrovićeovog zavičaja). Novo doba, Split, 15/234, 7. X. 1932, str. 2-3.
- 4558 **Popović, Sava:** *Modern yugoslav Artists. Towards a National School.* (U povodu Meštrovićeve izložbe u Zagrebu). South Slav Herald, Beograd, 1/7, 1. VI. 1932, str. 3.
- 4559 **Potokar, Tone:** *IV. pomladanska umetniška razstava v Beogradu.* Slovenec, Ljubljana, 60/109, 1932, str. 3.
- 4560 **(Potokar, Tone) T. P.:** *Jugoslovenska umetniška razstava v Amsterdamu.* Slovenec, Ljubljana, 60/170, 28. VII. 1932, str. 4.
- 4561 **R.:** *Meštrović - symbol kulturni zralosti Jugoslavije.* Československo-Jihoslovenska revue, Prag-Beograd, 3/8, 1932-1933, str. 276.
- 4561a **Randi, Oscar:** *La questione Adriatica. Replica alla „Nova Evropa“.* (Odgovor na članak Meštrovića i drugova: „Jadransko pitanje. Otporuka g. Musoliniju“). La Vita Italiana, XII. 1932.
- 4562 **Ritter, Heinrich:** *Ivan Meštrović.* Deutsche Kunst und Dekoration, Darmstadt, 35/8, V. 1932.
- 4563 **Roca, Stj(epan):** *Ivan Meštrović.* Žandarmeriski kalendar, 8/1932, str. 188-192.
- 4564 **Rosandić, Toma:** *Usphe naše likovne izložbe u Amsterdamu.* (Meštrović na izložbi jugosl. umjetnika. Razgovor s T. Rosandićem). Vreme, Beograd, 12/3870, 11. X. 1932, str. 6.
- 4565 **Schwarz, Rikard:** *IV. Frühjahrsausstellung jugoslawischer Maler und Bildhauer in Beograd.* (Meštrović na izložbi u Beogradu). Morgenblatt, Zagreb, 47/138, 22. V. 1932, str. 6.
- 4566 **Severin, I.:** *Adriatika.* (Pjesme o Dalmaciji i Meštroviću). Narva, 1932.
- 4567 **-Srd.:** *IV. prolećna izložba jugoslovenskih umetnika.* (U Beogradu). Nedeljne ilustracije, Beograd, 8/20, 15. V. 1932, str. 12-13.
- 4568 **Stajić, Dušan:** *Veličanstvena izložba dela g. Ivana Meštrovića.* (Opis izložbe u Zagrebu). Vreme, Beograd, 12/3727, 19. V. 1932, str. 5.
- 4569 **(Strajnić, Kosta):** *Kosta Strajnić o hramu Svetog Save.* Hrvatska obrana, Osijek, 28/7, 13. II. 1932, str. 3.
- 4570 **Strajnić, Kosta:** *Umetnost Jugoslavena.* (Između ostalih i o Meštroviću). Prosveta, Almanah za 1932, Beograd, str. 80-86.
- 4571 **Stupica, Anton:** *Naš veliki Ivan Meštrović. Ljubljanski akademiki v IV. kolektivni razstavi njegovih del.* (U Zagrebu). Jutro, Ljubljana, 13/142a, 1932, str. 3.
- 4572 **Šegota, Pero:** *Naša nas historija zove.* (Starohrvatski muzej u Kninu). 15 dana, Zagreb, 2/16, 15. VIII. 1932, str. 245-246.
- 4573 **Šipovački:** *Dojmovi sa Meštrovićeve ljetošnje izložbe u Zagrebu.* Nova revija, Dubrovnik, 11/6, 1932, str. 529-530.
- 4574 **(Škurla Ilijić, Verka):** *Pred zaključak Meštrovićeve izložbe.* (O Meštrovićevim skulpturama sakrivanima u vrijeme rata u kazalištu). Novo doba, Split, 15/140, 18. V. 1932, str. 3.
- 4575 **Tiljak, Đuro:** *Ivan Meštrović. Povodom IV. kolektivne izložbe.* (Analiza Meštrovićeve umjetnosti). Književnik, Zagreb, 5/7, VII. 1932, 242-247.

- 4576 **Tiljak, Đuro:** *Mali horizonti.* (Umjetnici za umjetnike). Književnik, Zagreb, 5/4, IV. 1932, str. 152-153.
- 4577 **Tiljak, Đuro:** (O Ivanu Meštroviću). 15 dana, Zagreb, 2/15, 1. VIII. 1932, str. 232.
- 4578 **V.:** *Milan Ćurčin i Jovan Dučić.* (Skandal na kongresu Penklubova u Budimpešti). 15 dana, Zagreb, 2/15, 1. VIII. 1932, str. 239-240.
- 4579 **Vidmar, Josip:** *Z Meštrovićeve razstave.* (O Meštrovićevoj umjetnosti u povodu njegove samostalne izložbe u Zagrebu 1932.). Modra ptica, Ljubljana, 1932, sl. 245.
- 4580 **Vojnović, Lujo:** *Vivisekcija Dubrovnika.* (Protiv rušenja lazareta u vezi s Meštrovićevim projektom „Kursalona“). Javnost, Beograd, (?), 1932.
- 4581 **Warnier, Raymond:** *Glosses sur la vie culturelle en Yougoslavie. Mestrovic et Seton Watson.* L'Europe Centrale, Praha, 2. I. 1932, str. 66.
- 4582 **Warnier, Raymond:** *L'année artistique en Yougoslavie.* L'Europe Centrale, Praha, 7/34, 1932, str. 635-637.
- 4583 **Warnier, Raymond:** *Le dernière exposition de Mestrovic.* Le Mois, Paris, X. 1932.
- 4583a **Warnier, Raymond:** *Mestrovic, Michel-Ange et Krleza.* (Iz praške „L'Europe Centrale“, 1930.). Le Mois, Paris, X. 1932.
- 4584 **Warnier, Raymond:** *Mestrovitch au Jeu de Paume.* (Uoči izložbe u Parizu 1933.). L'Europe Centrale, Praha, 8. X. 1932.
- 4585 **Warnier, Raymond:** (O Meštrovićevoj izložbi u Zagrebu). L'Europe Centrale, Praha, VIII. 1932.
- 4586 **Wittlin, Józef:** *Etapy, Warszawa 1932.* (1933). (Feljtoni. Susret s Meštrovićem, str. 162-169).
- 4587 **X.:** *Četvrti proletnji salon.* (O Meštrovićevim radovima na izložbi u Beogradu). Pravda, Beograd, 28/133, 12. V. 1932, str. 5.
- 4588 **(x):** *Otvorenje kolektivne izložbe Ivana Meštrovića u Umjetničkom paviljonu.* (Prisutni. Izložena djela). Jutarnji list, Zagreb, 21/7289, 19. V. 1932, str. 8.
- 4589 **Y. Z.:** *Le Salon de printemps. Une exposition de l'art contemporain.* (Izložba u Beogradu). La Yougoslavie, Beograd, 4/20, 18. V. 1932, str. 2, 4.
- 4590 **z.:** *Prvi djetinjski radovi Ivana Meštrovića. Lijepa akvizicija Galerije umjetnosti Primorske banovine.* (Dar dr. F. Marušića). Novosti, Zagreb, 26/31, 31. I. 1932, str. 11.
- 4591 **Z. C.:** *Ivan Meštrović i njegova najnovija dela.* (Citati iz studije R. Warniera u „Gazette des Beaux-Arts“). Jadranska straža, Split, 10/9, IX. 1932, str. 325-326.
- 4592 **Z. C.:** *Ivan Meštrović i njegova najnovija djela. Jedan francuski prikaz umjetnosti našeg velikog kipara.* (R. Warniera u „Gazette des Beaux-Arts“, 1930.). Novosti, Zagreb, 26/249, 8. IX. 1932, str. 13.
- 4593 **Živković, A(ndrija):** *Meštrovićeva shvaćanja o religiji i katolicizmu.* Nedjelja, Zagreb, 4/30, 24. VII. 1932, str. 3-4.
- 4594 ***** : *Götheova medalja Ivanu Meštroviću.* (Odlikovanje njem. predsjednika Hindenburga). Jutarnji list, Zagreb, 25. X. 1932.
- 4595 ***** : *Novi umjetnički paviljon se ove godine neće graditi...* (U Zagrebu). Jutarnji list, Zagreb, 21/7303, 2. VI. 1932, str. 7.
- 4596 **Apel svim vladama.** (PEN-klub o političkim zatvorenici. Potpisan i Meštrović). Slobodna misao, Nikšić, 11/2, 17. I. 1932, str. 2.
- 4597 **Aus der Werkstatt Meštrovi's. Ein Gespräch mit dem Künstler.** (O zagrebačkoj izložbi. Planovi rada). Prager Presse, Praha, 8. VII. 1932, str. 12.
- 4598 **Bogomilomanija.** (O Meštrovićevim precima - bogumilima). Hrvatska straža, Zagreb, 4/164, 21. VII. 1932, str. 2.
- 4599 **IV. Kolektivna izložba Ivana Meštrovića.** (Uoči otvorenja. Bilj.). Narodne novine, Zagreb, 98/111, 13. V. 1932, str. 6.
- 4600 **Danas se otvara kolektivna izložba radova Ivana Meštrovića... Jedan divan spomenik Ivana Meštrovića darovan Zagrebu.** (Spomenik Andriji Meduliću). Jutarnji list, Zagreb, 21/7288, 18. V. 1932, str. 5.
- 4601 **Das Revolutionsmuseum.** Prager Presse, Praha, 3. VII. 1932.
- 4602 **Dva suda o Meštroviću.** (Osvrt na članke Dorothy Grafty o Meštroviću u „The American Magazine of Art“ i A. Živkovića u „Nedjelji“). Hrvatska straža, Zagreb, 4/167, 24. VII. 1932, str. 2.
- 4603 **Galerija umjetnina Primorske banovine. Prikaz rada 1931. i 1932.** Sv. 1. Split (1932).
- 4604 **Gete (J. W. Goethe) 1832-1932.** (M. Ćurčin: „Hasanaginica“ u narodu. Meštrovićeva verzija). Pretiskano iz „Nove Evrope“. Reprodukcija Meštrovićevog poprsja Goethea). Zagreb 1932.
- 4605 **Goethe.** (Reprodukcija Meštrovićevog poprsja Goethea). Nova Evropa, Zagreb, knj. 25, br. 3-4, 22. III. 1932, prilog.
- 4606 **Goethebüste von Ivan Mestrovic.** Deutsche Kunst und Dekoration, Darmstadt, 70/9, VI. 1932, str. 142-144.
- 4607 **Goetheova medalja Ivanu Meštroviću. Njemački konzul g. dr. Freundt predao je visoko odlikovanje g. Meštroviću.** Jutarnji list, Zagreb, 21/7449, 25. X. 1932, str. 6.
- 4608 **Goetheova medalja Meštroviću.** (Hindenburgovo odlikovanje. Bilj.). Novo doba, Split, Split, 25/251, 27. X. 1932, str. 4.
- 4609 **Grci o Ivanu Meštroviću.** (Namjera izrade spomenika Karađorđu za Atenu). Novosti, Zagreb, 26/358, 29. XII. 1932, str. 8.
- 4610 **Grčka štampa o g. Ivanu Meštroviću.** (O planiranom spomeniku Karađorđu u Ateni). Vreme, Beograd, 12/3930, 10. XII. 1932, str. 3.
- 4611 **Ivan Meštrović.** Narodne novine, Zagreb, 31. V. 1932.
- 4611a **Ivan Meštrović: Dinko Šimunović.** (Reprodukcija poprsja). Nova Evropa, Zagreb, knj. 25, br. 12, 26. XII. 1932, prilog.
- 4612 **Ivan Meštrović: Goethe.** (Goetheova proslava u Zagrebu). Novosti, Zagreb, 26/86, 27. III. 1932, str. 19.
- 4613 **Ivan Meštrović i njegova najnovija djela. Jedan francuski prikaz umjetnosti našeg velikog kipara.** (Odlomci iz studije R. Warniera u „Gazette des Beaux-Arts“). Novosti, Zagreb, 12/249, 8. IX. 1932, str. 13.
- 4614 **Ivan Meštrović kao rapsod.** (O članku M. Murka u „Prager Presse“. Meštrovićevo bilježenje „Hasanaginice“). Narodne novine, Zagreb, 98/95, 23. IV. 1932, str. 4.
- 4615 **Ivan Meštrović. Madona z detetom, Objokovanje Kristusa, Žena s harfo, Psiha, Michelangelo, Goethe.** (Reprodukcije). Dom in svet, Ljubljana, 45/7-8, 1932, prilozi 8-10.
- 4616 **Ivan Meštrović odlikovan Goetheovom medaljom.** (U povodu 100. obljetnice Goetheove smrti). Novosti, Zagreb, 26/244, 4. IX. 1932, str. 15.
- 4617 **Ivan Meštrović. S izložbe u Umjetničkom paviljonu.** (O izložbi u Zagrebu. Meštrovićev predgovor u katalogu. 16 reprodukcija). Svijet, Zagreb, 7/22, knj. XIII, 28. V. 1932, str. 531-537.
- 4618 **Ivan Meštrović über jugoslawische und tschechoslowakische Kunst.** Morgenblatt, Zagreb, 47/184, 7. VII. 1932, str. 4.
- 4619 **Izložba francuske umjetnosti u Beogradu i Zagrebu.** (Članak o Meštroviću u franc. „Comodijji“). Novosti, Zagreb, 29. VI. 1932.
- 4620 **Izložba g. Meštrovića u Zagrebu.** (Opis izložbe. Iz Meštrovićevog predgovora katalogu). Politika, Beograd, 29/8628, 19. V. 1932, str. 3.
- 4621 **(Izložba I. Meštrovića u Bruxellesu).** Freie Flandern, Gand, XII. 1932.

4617

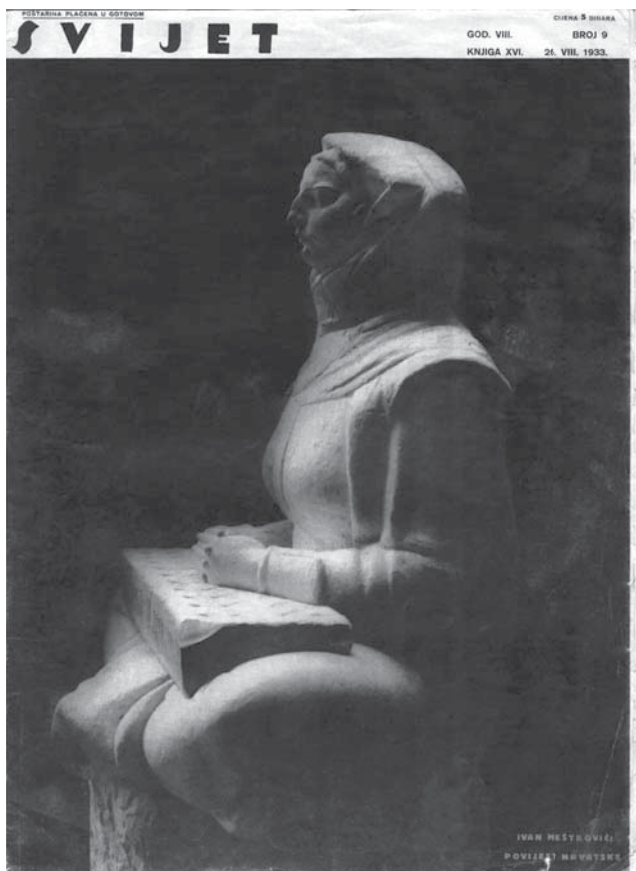
- 4622 (Izložba I. Meštrovića u Bruxellesu). La Gazette, Bruxelles, XII. 1932.
- 4623 (Izložba I. Meštrovića u Bruxellesu). La Nation, 13. XII. 1932.
- 4624 (Izložba I. Meštrovića u Bruxellesu). Le Nouvelles, 21. XII. 1932.
- 4625 *Izložba Ivana Meštrovića.* (U Zagrebu. Bilj.). Jutarnji list, Zagreb, god. 21, 22. VI. 1932.
- 4626 *Izložba jugoslov. umjetnosti u Amsterdamu.* (Izlagat će i Meštrović. Bilj.). Novo doba, Split, 15/166, 19. VII. 1932, str. 4.
- 4627 *Izložba Meštrovićevih crteža.* (U San Franciscu). Novi iseljenik, Zagreb, 11/4, 1. IV. 1932, str. 6.
- 4628 *Izložba Meštrovićevih crteža u Americi.* (U New Yorku). Hrvatska straža, Zagreb, 4/55, 8. III. 1932, str. 4.
- 4629 (Izložba u Bruxellesu). Le Soir, 11. XII. 1932.
- 4630 (Izložba u Bruxellesu). Neptune, XII. 1932.
- 4631 *J. W. Goethe.* (Reprodukcija Meštrovićevog poprsja). Deutsche Kunst und Dekoration, Darmstadt, 35/9, 1932, str. 144.
- 4632 *Jadransko pitanje.* (Poruka jugoslavenskih intelektualaca Mussoliniju. Među njima i Meštrović). Narodna svijest, Dubrovnik, 14/44, 2. XI. 1932, str. 1.
- 4633 *Jedan američki prikaz Meštrovićeve umjetnosti.* („The American Magazine of Art“. Dorothy Grafly: Meštrović i Miles). Novosti, Zagreb, 26/163, 15. VI. 1932, str. 9.
- 4634 *Jedan Meštrovićev rad za Šibenik.* (Poprsje Š. Grubišića. Bilj.). Novo doba, Split, 15/181, 5. VIII. 1932, str. 4.
- 4635 *Jesenja izložba jugoslavenske umjetnosti u Beogradu.* (Meštrovićeva djela u „Cvijeti Zuzorić“. Bilj.). Novo doba, Split, 15/206, 5. IX. 1932, str. 2.
- 4636 *Jihoslovenské umeni v cizine.* (Meštrović na izložbi u Amsterdamu). Čehoslovačko-jugoslavenska revija, Prag-Beograd, 3/1, 1932-1933.
- 4637 *Johan Wolfgang Goethe.* (Reprodukcija Meštrovićevog poprsja). Svijet, Zagreb, 13/13, 26. III. 1932, str. 1.
- 4638 *Jugoslovenska umjetnička izložba u Bruxellesu.* (Otvorenje. Meštrović izlaže. Bilj.). Novo doba, Split, god. 15, 12. XII. 1932, str. 4.
- 4639 *Kollektivausstellung Ivan Meštrović im Kunstpavillon eröffnet.* (Meštrovićeva izložba u Zagrebu). Morgenblatt, Zagreb, 47/135, 19. V. 1932, str. 4.
- 4640 *Kosta Strajnić o hramu svetog Save (u Beogradu).* *Ivan Meštrović o jugoslavenskom stilu i hramu sv. Save.* *Arhitekt Đurađ Bošković o hramu sv. Save...* Hrvatska obrana, Osijek, 28/7, 1932, str. 3.
- 4641 *Les dessins de Meštrović en Amerique.* (Izložba Meštrovićevih crteža u galeriji „Art Centre“ u New Yorku. Iz „New York Times“-a). La Yougoslavie, Beograd, 4/11, 16. III. 1932, str. 2.
- 4642 *Ljubo Babić o Meštroviću.* (U zagr. „Obzoru“. Bilj.). Novo doba, Split, 15/161, 13. VII. 1932, str. 4.
- 4643 *Mestrovic Drawings.* Portland, Oregon, Museum of Art Bulletin, Portland (SAD), 1, IV. 1932, str. 2.
- 4644 *Mestrovic, Ivan.* (Biografski podaci u katalogu izložbe). Katalog: Tentoonstelling van Joegoslavische hedendaagsche beeldende kunst. Stedelijk Museum te Amsterdam 1932, str. 22-23.
- 4645 *Meštrović će izgraditi veliki spomenik Karađorđu u Ateni!* *Grčki novinari kod Ivana Meštrovića. - Meštrović o umjetnosti. - Klasični i bizantinski stil.* Jadranska pošta, Split, 8/289, 13. XII. 1932, str. 2.
- 4646 *Meštrović i Rosandić u Amsterdamu.* (P. S. Sanders u „Het Volk“ o izložbi jugosl. umjetnika). Novo doba, Split, 15/252, 28. X. 1932, str. 4.
- 4647 *Meštrovićeva izložba otvorena.* (U Zagrebu). Hrvatska straža, Zagreb, 4/112, 19. V. 1932, str. 3.

- 4649 *Meštrovićeva izložba u Umjetničkom paviljonu.* (Otvorenje. Izložci). Narodne novine, Zagreb, 98/114, 18. V. 1932, str. 3.
- 4650 *Meštrovićeva izložba u Umjetničkom paviljonu.* (Bilješka i reprodukcije s izložbe). Novosti, Zagreb, 26/137, 20. V. 1932. str. 5.
- 4651 *Meštrovićeva izložba u Zagrebu.* (Uoči otvorenja. Bilj.). Novo doba, Split, 15/113, 17. V. 1932, str. 4.
- 4652 *Meštrovićeva izložba u Zagrebu.* (Otvorenje izložbe. „Jutarnji list“ Bilj.). Novo doba, Split, 15/116, 20. V. 1932, str. 4.
- 4653 *Meštrovićeva izložba u Zagrebu.* Večernja pošta, Sarajevo, 12/3285, 20. V. 1932, str. 3.
- 4655 *Meštrovićevi vidovdanski fragmenti. Napadaj na kipara Meštrovića. - Što je Meštrović ugovorio s vladom. - Nedostojan postupak prema umjetniku. - Interview s g. Ivanom Meštrovićem.* Novosti, Zagreb, br. 160, 1932, str. 4.
- 4656 *Meštrovićs Glaube.* Prager Presse, Praha, 29. V. 1932.
- 4657 *Mojsije.* (Reprodukcija Meštrovićeve skulpture Mojsija). Svijet, Zagreb, 7/11, knj. XIII, 12. III. 1932, str. 253.
- 4658 *Najnovije djelo Meštrovićevo.* (Poprsje D. Šimunovića. Bilj.). Jutarnji list, Zagreb, 21/7503, 18. XII. 1932, str. 8.
- 4659 *Nevistić o Meštroviću.* (Ivan Nevistić u beogr. „Pravdi“ Bilj.). Novo doba, Split, 15/135, 13. VI. 1932, str. 4.
- 4660 *Nijemci o Meštroviću.* (W. Michel u „Deutsche Kunst und Dekoration“ o Meštroviću. Bilj.). Novo doba, Split, 15/133, 10. VI. 1932, str. 4.
- 4661 *Novi spomenik pred Umjetničkim paviljonom. Uoči otvorenja izložbe Ivana Meštrovića.* (Bilješka o spomeniku Andriji Meduliću). Novosti, Zagreb, 26/135, 18. V. 1932.
- 4662 *Novi umjetnički paviljon u Zagrebu.* (Stari paviljon za Meštrovićeve skulpture. Bilj.). Novo doba, Split, 15/127, 3. VI. 1932, str. 4.
- 4663 *O Meštrovićevom Goethe-u. Mišljenje jednog češkog umjetničkog kritičara.* Novosti, Zagreb, 26/102, 13. IV. 1932, str. 15.
- 4664 *Otvorenje IV. kolektivne izložbe Ivana Meštrovića.* (Bilj.). Narodne novine, Zagreb, 98/113, 17. V. 1932, str. 5.
- 4665 *Otvorenje kolektivne izložbe Ivana Meštrovića u Umjetničkom paviljonu.* (Izložci). Jutarnji list, Zagreb, 21/7289, 19. V. 1932, str. 8.
- 4666 *Pitanje spomenika Grgura Ninskoga. Francuski učenjak o položaju spomenika.* (J. Zeiller u „Revue archéologique“ protiv postava na Peristil). Novo doba, Split, 15/114, 18. V. 1932, str. 6.
- 4667 *Pitanje Umjetničkog paviljona u Zagrebu.* (Akcija društva „Strossmayer“ Bilj.). Novo doba, Split, 15/256, 3 XI. 1932, str. 4.
- 4668 *Predsjednik Njemačke odlikovao Ivana Meštrovića.* („Goetheova medalja“). Jugoslavenski list, Sarajevo, 15/242, 3. IX. 1932, str. 4.
- 4669 *Prvi djetinjski radovi Ivana Meštrovića - lijepa akvizicija Galerije umjetnosti Primorske banovine.* (Meštrovićeve rane skulpture i crteži iz posjeda F. Marušića). Novosti, Zagreb, god. 26, 31. I. 1932.
- 4670 *Sa Meštrovićeve izložbe.* (Posjet izložbi u Zagrebu. Bilj.). Novo doba, Split 15/141, 20. VI. 1932, str. 4.
- 4671 *Sjajan uspjeh Meštrovićeve izložbe.* (U Zagrebu). Jutarnji list, Zagreb, 21/7302, 1. VI. 1932, str. 5.
- 4672 *Sockař Meštrović v umělecké vzajemnosti československo-jihoslovenské.* (Meštrović o jugoslavensko-čehoslovačkoj suradnji). Čehoslovačko-jugoslavenska revija, Beograd-Praha, 3/1, 1932-1933, str. 29.
- 4673 *Spremanje Meštrovićeve izložbe u Zagrebu...* Hrvatska straža, Zagreb, 4/109, 14. V. 1932, str. 3.
- 4674 *„Srpska mistika“ Jovana Dučića.* (Iz „Nove Evrope“). Obzor, Zagreb, 73/145, 25. VI. 1932, str. 2-3.
- 4675 *„Srpska mistika“ Jovana Dučića i Meštrović.* Nedjelja, Zagreb, 4/27, 3. VII. 1932, str. 7.
- 4676 *Strana štampa o Ivanu Meštroviću.* Narodni list, Sušak, 1/224, 1932, str. 2.
- 4677 *Umetnici iz Zagreba.* (IV. proljetna izl. u Beogradu). Vreme, Beograd, 12/3686, 5. IV. 1932, str. 2.
- 4678 *Umjetnički paviljon. Gradnja novog paviljona na Mažuranićevom trgu.* (Meštrovićeva stalna izložba u Zagrebu). Narodne novine, Zagreb, 98/241, 18. X. 1932, str. 5.
- 4679 *Umjetnički život u Zagrebu.* (M. Maleš u ljubljanskom „Slovincu“ o izložbama Meštrovića i ostalih. Bilj.). Novo doba, Split 15/237, 11. X. 1932, str. 4.
- 4680 *Une exposition de M. Meštrović.* (Izložba u Zagrebu. Predgovor u katalogu). La Yougoslavie, Beograd, 4/21, 25. V. 1932, str. 2.
- 4681 *Uvažena ostavka g. Meštrovića.* (Na položaj rektora Umj. akademije u Zagrebu. Bilj.). Jutarnji list, Zagreb, 21/7513, 30. XII. 1932.
- 4682 *Veličanstvena izložba g. Ivana Meštrovića. Jedna osobita izložba u Zagrebu.* Vreme, Beograd, 19. V. 1932, str. 4-5.
- 4683 *Vladimir Nazor.* (Reprodukcija Meštrovićevog poprsja). Nova Evropa, Zagreb, knj. 25, br. 9, 26. VIII. 1932, priloga.
- 4684 *Za gradnju novog umjetničkog paviljona u Zagrebu.* (Stari paviljon za Meštrovićeve djela). Novo doba, Split 15/246, 21. X. 1932, str. 4.
- 4685 *Zagrebački akcioni odbor za pomoć likovnim umjetnicima.* (Meštrović u odboru). Politika, Beograd, 20. II. 1932.
- 4686 *Zatvorena Meštrovićeva izložba.* (U Zagrebu. Bilj.). Novo doba, Split 15/146, 25. VI. 1932, str. 4.
- 4687 *Žena u umjetnosti Ivana Meštrovića. Prigodom kolektivne izložbe u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu.* Kulisa, Zagreb, 6/17, 10. VI. 1932, str. 10-13.

1933.

- 4688 **AA:** Čehoslovački ministar prosvjete o Meštrovićevoj izložbi u Pragu. Jutarnji list, Zagreb, 22/7651, 19. V. 1933, str. 14.
- 4689 **AA:** Meštrovićev poklon francuskom ministarstvu prosvjete. (Skica studije „Borac Francuske“ Bilj.). Jutarnji list, Zagreb, god. 22, 12. III. 1933.
- 4690 **AA.:** Odjek Meštrovićeve izložbe u Parizu. „Meštrovićeva lekcija historije u Parizu.“ (Prikaz članka Gabriela Perea u „Paris Midi“). Jutarnji list, Zagreb, 22/7582, 9. III. 1933, str. 16.
- 4691 **AA:** Otvorenje Meštrovićeve izložbe u Pragu. (Opširnija bilješka). Jutarnji list, Zagreb, god. 22, 19. V. 1933.
- 4692 **AA:** Paris pozdravlja Ivana Meštrovića kao najvećeg kipara sadašnjice. (Banket u počast Meštrovića, u povodu izložbe). Jutarnji list, Zagreb, god. 22, 5. III. 1933.
- 4693 **AA:** Praška štampa o 50-godišnjici Ivana Meštrovića. (Životopis u praškim listovima. Bilj.). Jutarnji list, Zagreb, god. 22, 17. VIII. 1933.
- 4694 **AA:** Predsjednik Francuske republike na izložbi g. Meštrovića. (U Parizu). Jutarnji list, Zagreb, god. 23, 26. III. 1933.
- 4695 **AA:** Pripreme za Meštrovićevu izložbu u Pragu. (Predavanje R. Warniera o Meštroviću). Jutarnji list, Zagreb, 22/7630, 28. IV. 1933, str. 5.
- 4696 **Adžija, Nikola:** Kako je otkriven talenat našeg velikog Ivana Meštrovića, koji danas 15. augusta, navršuje 50 godina svoga života. (Priopćio Hrvoje Mudronja). Novosti, Zagreb, 27/223, 15. VIII. 1933, str. 12.

▶
4762

- 4697 **Angioletti, G. B.:** *Romanità di Spalato*. (Kritika „Grgura Ninskog“ na Peristilu). Corriere della sera, Milano, 20. X. 1933.
- 4698 **Askočenski, Pavle:** „Nova Evropa“ čestita Ivanu Meštroviću pedeseti rođendan. Život i rad, Beograd, 6/97, knj. XVI, 1. IX. 1933, str. 1087-1088.
- 4699 **(Bobek, Josip)** -b-: *Ivan Meštrović in der belgischen Kritik*. (O izložbi u Bruxellesu 1932.). Morgenblatt, Zagreb, 48/4, 4. I. 1933, str. 4.
- 4700 **(Bobek, Josip)** J. B.: *Ivan Meštrović über die Sendung der Kunst*. Morgenblatt, Zagreb, 48/335, 31. XII. 1933, str. 6.
- 4701 **(Borko, Božidar)** -o-: *Ivan Meštrović - 50 letnik*. Jutro, Ljubljana, 14/189, 15. VIII. 1933, str. 3-4.
- 4702 **Carić, Jakov:** *Ivan Meštrović o 50 godišnjici njegova rođenja*. (Pjesma). Danica, Zagreb, 3/100, 27. VIII. 1933, str. 4.
- 4703 **Cesarec, August:** *Jedan nečuvan unikum*. (Polemika s M. Ćurčinom o Meštroviću). Savremena stvarnost, Zagreb, 1/1, I. 1933, str. 1-4.
- 4704 **Cesarec, A(ugust):** *Na čijoj je strani unikum*. (Polemika s M. Ćurčinom o Meštroviću). Savremena stvarnost, Zagreb, 1/4, III. 1933, str. 76-84.
- 4705 **Čezan, C.:** *Chez Ivan Mechtrovitch*. Beaux-Arts, Paris, sv. 22, 22. IX. 1933, str. 2.
- 4706 **Charenso, G.:** *Deux sculpteurs: Bourdelle et Mestrovic*. (O Meštrovićevom životu i djelu u povodu izložbe u Parizu). Les Nouvelles Littéraires, Paris, god. 11, 12. IV. 1933.
- 4707 **Chavance, René:** *Au Musée du Jeu de Paume. Une émouvante exposition du sculpteur Ivan Mestrovic*. La Liberté, Paris, 27. II. 1933.
- 4708 **Chavance, René:** *Une émouvante exposition du sculpteur Ivan Mestrovic*. L'Ordre, Paris, 26. II. 1933.
- 4709 **Chyský, Čenek:** *Ivan Meštrović a jeho výstava v Praze*. (Životopis). Jas, Rodinný obrázkový týdeník, Praha, 7/23, 1933, str. 2-3.
- 4710 **Cincík, J.:** *Ivan Meštrović*. Slovenské pohľady, Praha, 1933, sv. 7-8, str. 502-505.
- 4711 **Čisek, Oscar Walter:** *Zur Kunst Ivan Meštrovićs*. (O Meštrovićevoj umjetnosti u povodu izložbe u Pragu). Prager Presse, Praha, 28. V. 1933, str. 9.
- 4712 **Cogniat, R(aymond):** *Mechtrovitch au Musée du Jeu de Paume*. (Meštrovićevo izložba u Parizu). Beaux-Arts, Paris, NS, 72/9, 3. III. 1933, str. 2.
- 4713 **Čapek, J.:** *Meštrovićevo sochařské dílo v Praze*. (Meštrovićevo izložba u Pragu). Lidové Noviny, Brno, 19. V. 1933.
- 4714 **Ćurčin, M(ilan):** *Galsworthy i PEN-klub. Lični utisci*. (U Holandiji s Meštrovićem). Jutarnji list, Zagreb, god. 22, 5. II. 1933.
- 4715 **Ćurčin, M(ilan):** *Jedno objašnjenje Augustu Cesarecu*. (Polemika Ćurčin-Cesarec). Nova Evropa, Zagreb, knj. 26, br. 1, 26. I. 1933, str. 35-41.
- 4716 **(Ćurčin, Milan)** M. Ć.: *Još o Geteu kod Jugoslovena*. (Odgovor Pavlu Popoviću u vezi s njegovom kritikom u beogradskoj „Misli“). Nova Evropa, Zagreb, knj. 26, br. 2, 26. II. 1933, str. 71-80.
- 4717 **(Ćurčin, Milan)** M. Ć.: *Na pedeseti dan rođenja Ivana Meštrovića*. (Općenito o Meštroviću „Vidovdanskom hramu“, Meštrovićevim kritičarima i dr.). Nova Evropa, Zagreb, god. 26, br. 8, 15. VIII. 1933, str. 321-328. Posebno izdanje: Nova Evropa o pedesetom rođendanu I. Meštrovića, Zagreb 15. VIII. 1933, str. 1-8.
- 4718 **Ćurčin, M(ilan):** *O poreklu i detinjstvu Ivana Meštrovića*. (Porijeklo. Izvori Meštrovićeve umjetnosti. Nacionalne teme. Citati Meštrovića). U: Meštrović, Zagreb 1933, str. 9-16. (Monografija).
- 4719 **(Ćurčin, Milan)** M. Ć.: *Pavle Popović o Meštrovićevoj verziji Hasanaginice, ili: Kad se ne prati Nova Evropa*. (Pod zajedničkim naslovom: Još o Geteu kod Jugoslovena...) Nova Evropa, Zagreb, god. 26, knj. 2, 26. II. 1933, str. 72-74.
- 4720 **(Ćurčin, Milan)** Ć.: *Talijanski odgovor na naše „jadransko pitanje“*. (Odgovor O. Randija u „la Vita Italiana“). Nova Evropa, Zagreb, 25/1, 26. I. 1933, str. 3-15.
- 4721 **De Quirielle, Pierre:** *Ivan Mestrovitch sculpteur yougoslave á Prague*. (Meštrovićevo izložba u Pragu). Journal des débats, Paris, 20. VI. 1933.
- 4722 **Delalle, Ivo:** *Spomenik bana Berislavića od I. Meštrovića*. (Opis reljefa). Novo doba, Split, 16/303, 30. XII. 1933, str. 10.
- 4723 **Dérer, I(van):** *Ivan Meštrović*. (Govor čehoslovačkog ministra nastave u povodu Meštrovićeve izložbe u Pragu). Prager Presse, Praha, 18. V. 1933.
- 4724 **Dérer, Ivan:** *Meštrovićevo izložba u Pragu*. (Iz „Prager Presse“). Narodne novine, Zagreb, 99/115, 19. V. 1933, str. 3.
- 4725 **(Dérer, Ivan):** *Značenje Meštrovićeve izložbe u Pragu. Članak Ministra Derera u „Prager Presse“ - Meštrović kao duhovni stvaratelj slobodne Jugoslavije*. Jadranska pošta, Split, 9/120, 24. V. 1933, str. 2.
- 4726 **(Despiau, Charles):** *Besuch bei Despiau. Gespräch über Meštrović*. (Priopćio Herman Wendel). Prager Presse, Praha, 2. IV. 1933.
- 4727 **(Despiau, Charles):** *Veliki francuski vajar Despiau o Ivanu Meštroviću*. (Priopćio Herman Wendel). Politika, Beograd, 30/8949, 10. IV. 1933, str. 6.
- 4728 **Dezarrois, André:** *Introduction*. (Meštrovićevo izlaganja u Parizu. Meštrović i Rodin. Uvod kataloga). Exposition Ivan Meštrović, Paris 1933, str. 3-4.
- 4729 **(Dezarrois, André):** *Notes biographique sur Ivan Meštrović et son oeuvre*. (Tekst u katalogu izložbe. Biografija. Djela). U katalogu: Exposition Ivan Meštrović, Paris 1933, str. 5-8.
- 4730 **Dobida, Karel:** *Meštrovićevo cavtatski mauzolej*. Mladika, Gorica, 14/8, 1933, str. 302-315.

- 4755 **G.:** *Ivan Meštrovič*. (Kratko o Meštroviću u povodu izložbe u Pragu). Lidove Noviny, Praha, 21. V. 1933.
- 4756 **Glavina, L.:** *Moderna religija - religija bez dogme*. (O Meštrovićevom liberalnom shvaćanju religije). Hrvatska straža, Zagreb, 5/292, 25. XII. 1933, str. 16.
- 4757 **(Golobić, Lojze)** L. G.: *Fr. Taborsky: Ivan Meštrovič*. Slovenec, Ljubljana, 61/133, 13. VI. 1933, str. 4.
- 4758 **Gorše, Francé:** *Mlada leta slavnega kiparja Ivana Meštroviča*. Naš rod, Ljubljana, 5/4, 1933-1934, str. 108-109.
- 4759 **(Grgec, Petar)** P. G.: *O pedesetoj godišnjici Ivana Meštroviča*. (Ivan Delalle o Meštroviću). Hrvatska prosvjeta, Zagreb, 20/6, 1933, str. 236-238.
- 4760 **Guenne, Jacques:** *Bourdelle et Mestrovic*. L'Art Vivant, Paris, 9/IV/171, 1933, str. 166-167.
- 4761 **H.:** *O Ivanu Meštroviću*. (Najava monografije o Meštroviću. Bilj.). Srpski književni glasnik, Beograd, NS, 1. IX. 1933, knj. XI, br. 1, str. 74.
- 4762 **h.:** *Pedesetogodišnjica Ivana Meštroviča*. (Biografski podaci i obilne ilustracije. O Meštrovićevoj monografiji). Svijet, Zagreb, 8/9, knj. XVI, 26. VIII. 1933, str. 167-173.
- 4763 **Hansen, C. E.:** *Ivan Meštrovič. Jugoslavenstorste Billedhugger*. (O životu i umjetnosti Ivana Meštroviča. Opširno s ilustracijama). Samleren, Kjobenhavn, X/7, VII. 1933, str. 113-116.
- 4764 **Hekter, M.:** *Ivan Meštrovič*. Dilo, L'viv, Praha, 29. V. 1933.
- 4765 **(Horvat, Josip)** h: *Jedan sat kod Meštroviča*. (O Meštrovićevoj zahvali na položaju rektora Umjetničke akademije). Jutarnji list, Zagreb, 18. I. 1933, str. 6.
- 4766 **(Horvat, Josip)** h: *John Galworthy*. (U povodu smrti. O PEN-klubu i Meštroviću). Jutarnji list, Zagreb, god. 22, 1. II. 1933.
- 4767 **(Horvat, Josip)** h: *„Meštrovič“*. Zbirka reprodukcija radova Ivana Meštroviča. (Prikaz monografije). Jutarnji list, Zagreb, 22/7871, 28. XII. 1933, str. 8.
- 4768 **(Horvat, Josip)** jh: *50-godišnjica Ivana Meštroviča*. (Općenito o Meštroviću). Jutarnji list, Zagreb, 22/7738, 15. VIII. 1933, str. 3-4.
- 4769 **Integralni:** *G. senator Popović ispravlja...* (Optužba Meštroviča M. L. Popovića). Jugoslovenska reč, Zagreb, 2/54, 9. XI. 1933, str. 5-7.
- 4770 **Integralni:** *Skulptor Ivan Meštrovič i senator Milan L. Popović. 1913-1933*. (Optužba Meštroviča u Senatu). Jugoslovenska reč, Zagreb, 2/52-53, 23. IX. 1933, str. 3-6.
- 4771 **Integralni:** *„Skulptor Ivan Meštrovič i senator Milan L. Popović“*. (Iz zagrebačke „Jugoslovenske reči“. Polemika. O L. Popoviću). Pravda, Beograd, 29/10383, 1. X. 1933, str. 7.
- 4772 **Janneau, Guillaume:** *Ivan Mestrovitch au Jeu de Paume*. (Meštrovićeva izložba u Parizu). L'Esprit de Belgrade, Beograd, 1/8, 5. III. 1933, str. 3.
- 4773 **Janneau, Guillaume:** *Meštrovićeva izložba u Parizu. Pariska štampa se oduševljeno izražava o našem velikom kiparu*. Novosti, Zagreb, 27/59, 1933, str. 10.
- 4774 **Janneau, Guillaume:** *Meštrovićeva izložba u Parizu. Pisanje umjetničkog kritičara „Temps“-a*. Obzor, Zagreb, 74/49, 28. II. 1933, str. 2.
- 4776 **Janneau, Guillaume:** *Pariška kritika o Ivanu Meštroviću. Nakon otvorenja kolektivne izložbe u „Jeu de Paume“*. Novosti, Zagreb, 27/61, 2. III. 1933, str. 11.
- 4777 **Janneau, Guillaume:** *Une exposition. L'oeuvre d'Ivan Mestrovic au Jeu de Paume*. (Ocjena Meštrovićeve umjetnosti u povodu izložbe u Parizu). Le Temps, Paris, 27. II. 1933, str. 4.
- 4778 **Jelenev, Nikolaj:** *Dílo velkého sochaře*. Radiojournal, Praha, 11/21, 20. V. 1933, str. 5.
- 4779 **K.:** *Meštrovič u Parizu*. (O Meštrovićevoj izložbi u „Jeu de Paume“. Govor ministra De Monzie). Novosti, Zagreb, 27/71, 12. III. 1933, str. 3.
- 4780 **K.:** *Meštrovićeva izložba u Pragu*. Pregled, Sarajevo, 7/113, knj. IX, 1933, str. 316.
- 4781 **K...aks:** *Ivan Meštrovič*. (O Meštroviću i njegovim djelima). Cvijet, Visoko, 15/3-4, 1933-1934, str. 21-26.
- 4782 **Kahn, Gustave:** *L'exposition des oeuvres d'Ivan Mestrovic. Au Musée du Jeu de Paume*. Le Quotidien, Paris, 27. II. 1933.
- 4783 **Karalić, Predrag:** *Knjiga fotografija Meštrovićevih skulptura*. (Monografija „Nove Evrope“ 1933.). Život i rad, Beograd, 6/99, 1. X. 1933, str. 1209-1211.
- 4784 **Karalić, Predrag:** *„Nova Evropa“ o Meštroviću. Izložba Save Vujovića*. (Jubilarni Meštrovićev svezak „Nove Evrope“). Život i rad, Beograd, 6/98, knj. XVI, 15. IX. 1933, str. 1146-1147.
- 4785 **Karalić, Predrag:** *Povodom izložbe suvremene jugoslovenske umetnosti u Holandiji i Belgiji*. (Izložbe u Bruxellesu i Amsterdamu 1932.). Život i rad, Beograd, 6/86, knj. XIV, 15. III. 1933, str. 381.
- 4786 **(Karalić, Predrag):** *Spomenik Neznamom junaku*. Život i rad, Beograd, 6/97, knj. XVI, 1. IX. 1933, str. 1085-1086.
- 4787 **Kašanin, M(ilan):** *Savremena jugoslavenska umetnost*. Pravda, Beograd, 29/10115-10118, 1933, str. 29-30.
- 4788 **(Kašanin, Milan)** M. K.: *Savremena naša umetnost u svetlosti belgijske kritike*. (Meštrovič na izložbi u Bruxellesu). Srpski književni glasnik, Beograd, NS, 38/1, 1. I. 1933, str. 63-66.
- 4789 **Katalinić Jeretov, Rikard:** *Ivanu Meštroviću*. (Pjesma). Jadranska straža, Split, 11/11, 1933, str. 447.
- 4790 **(Knoll, Petar)** Ko.: *Meštrovič und sein Werk. Per prager Vortrag Prof. Warniers*. (Pretiskano iz „Prager Presse“). Morgenblatt, Zagreb, 48/130, 13. V. 1933, str. 5.
- 4791 **(Kovačić, Krešimir)** -K-: *Gnjev Grgura Ninskoga*. (Osvrt na prikaz L. Roubauda o Splitu u „Le Petit Parisien“). Novosti, Zagreb, 27/48, 17. II. 1933, str. 2.
- 4792 **(Kovačić, Krešimir)** -K-: *Meštrovič u Parizu. Veliki interes za izložbu u „Jeu de Paume“*. Počasti iskazane Meštroviću... Novosti, Zagreb, 27/71, 12. III. 1933, str. 3.
- 4793 **Kozarčanin, Ivo:** *Ruka umetnikova*. (Pjesma). Nova Evropa, Zagreb, 26/8, 15. VIII. 1933, str. 374; Posebno izdanje: Nova Evropa o pedesetom rodjendanu I. Meštroviča, Zagreb 1933, str. 54.
- 4794 **Krilić, Branimir F.:** *Umjetnik Ivan Meštrovič. Prigodom 50-godišnjice života i njegove ovogodišnje pariške izložbe*. Nedjelja, Zagreb, 5/46, 12. XI. 1933, str. 5-6.
- 4795 **Krizman, Bogdan:** *O našem likovnom izrazu. Povodom izložbe zagrebačkih umjetnika u Umjetničkom paviljonu*. Varaždinske novosti, Varaždin, 5/247, 1933-1934, str. 5.
- 4796 **Krizman, Tomislav:** *Jugoslawische Ausstellung im Saargebiet*. (Meštrovićevi radovi na izložbama grafike u Saarbrückenu i Metzu). Morgenblatt, Zagreb, 48/244, 15. IX. 1933, str. 4.
- 4797 **Krizman, Tomislav:** *Naša umetnost v inozemstvu*. (Izložba grafike u Saarbrückenu). Jutro, Ljubljana, 14/217, 16. IX. 1933, str. 4.
- 4798 **Krizman, Tomislav:** *Naša umetnost u inozemstvu*. (Meštrovićevi radovi na izložbama grafike u Saarbrückenu i Metzu). Jutarnji list, Zagreb, 22/7769, 15. IX. 1933, str. 7.
- 4799 **Krleža, Miroslav:** *Krsto Hegedušić: Podravski motivi*. (Predgovor. Meštrovič str. 20). Zagreb 1933.
- 4800 **Krno, D.:** *Ivan Meštrovič, človek a umelec*. (Meštrovićeva izložba u Pragu). Elán, Praha, 3/10, 1933, str. 1-2.

- 4801 **Krofta, K(amil):** *Meštrović als Symbol.* (Govor na otvorenju izložbe u Belvederu u Pragu). Prager Presse, Praha, 21. V. 1933.
- 4802 **Krofta, Kamil:** *Veliki Meštrovićev uspeh u Pragu. Odličan prijem Meštrovićeve kolektivne izložbe kod publike i kritike.* (Prigodni govor). Radio Beograd, Beograd, 5/22, 28. V. 1933, str. 7.
- 4803 **Kubka, F.:** *Ivan Meštrović in Prag.* (Meštrovićeva izložba u Pragu). Prager Presse, Praha, 14. V. 1933.
- 4804 **L.:** *Jugoslavenska umetnička izložba u Briselu.* (Prikazi belgijskog tiska). Politika, Beograd, 30/8853, 1. I. 1933, str. 7.
- 4805 **Lagarić, Pavle:** *Srpsko slikarstvo treba da je nacionalno.* (Protiv Meštrovićevog internacionalnog stila). Javno mnjenje, Kragujevac, 8. XII. 1933.
- 4806 **Lux, Eugène J.:** *An Artist Looks at Yugoslavia.* (Povijesni podaci. Kratko o Meštroviću i „Kosovskom ciklusu“). The Cunarder, New York, IV/1933, str. 12-13, 24.
- 4807 **Lvov, Lollü:** *Ivan Meštrović.* (O Meštroviću u povodu izložbe u Parizu). Rossia i Slavjanstvo, Paris, 4. III. 1933.
- 4808 **M. J.:** *Na izložbi Ivana Meštrovića u Pragu.* (Opis izložbe. Izložena djela. Čehoslovački tisk). Politika, Beograd, 30/8993, 28. V. 1933, str. 8.
- 4809 **M. J.:** *Svečano otvaranje Meštrovićeve izložbe u Pragu.* (Ceremonija otvorenja). Politika, Beograd, 30/8984, 19. V. 1933, str. 4.
- 4810 **M. V.:** *Francuski ministar prosvete g. de Monzi i naš poslanik u Parizu g. dr. Spalajković o umetnosti Meštrovićevoj.* (Banket. Pohvalne i negativne kritike pariškog tiska). Vreme, Beograd, 13/4018, 11. III. 1933, str. 4.
- 4811 **M. V.:** *Izložba Ivana Meštrovića u Parizu.* (Pohvalni prikazi u francuskom tisku). Vreme, Beograd, 13/4010, 3. III. 1933, str. 6.
- 4812 **(Mágr, Antonín Stanislav) Mgr:** *Ausstellungsgespräche.* (Za nabavu Meštrovićevih djela). Prager Presse, Praha, 24. V. 1933.
- 4813 **Mágr, A(ntonín) St(anislav):** *Begegnungen mit Ivan Meštrović.* (O Meštrovićevim djelima. Posjet Meštroviću u Splitu). Bilderbeilage der Prager Presse, Praha, 13/21, 21. V. 1933, str. 4-5.
- 4814 **Mágr, Antonín Stanislav:** *Epilog zur Meštrović-Ausstellung.* (Izložba u Pragu). Prager Presse, Praha, 18. VII. 1933.
- 4815 **(Mágr, Antonín Stanislav) Mgr:** *Ivan Meštrović in Split.* (Boravak Meštrovića ljeti u nedovršenoj palači na Mejama). Die Welt am Sonntag, Bilderbeilage der Prager Presse, Praha, 13/42, 1933, str. 3.
- 4816 **(Mágr, Antonín Stanislav) ma.:** *Meštrovićova výstava v Praze. Letohradek královny Anny „Belvedere“.* 19. V. - 16. VII. 33. Československo-Jihoslovenska revue, Praha, 3/8, 15. X. 1932-1933, str. 274-275.
- 4817 **Mágr, A(ntonín) St(anislav):** *Meštrović u Pragu.* (Organizacija Meštrovićeve izložbe u Pragu 1933.). Nova Evropa, Zagreb, knj. 26, br. 8, 15. VIII. 1933, str. 365-371; posebno izdanje: Nova Evropa o pedesetom rodjendanu I. Meštrovića, Zagreb 1933, str. 45-51.
- 4818 **Mágr, Antonín Stanislav:** *Über Ivan Meštrović.* Der Monat, 1/1, 1933.
- 4819 **(Mágr, Antonín Stanislav) ma -R- jč:** *Výstava Ivana Meštroviće v Praze.* (O Meštroviću i o izložbi u Pragu). Lidove Noviny, Praha, 19. V. 1933, str. 5.
- 4820 **Mágr, A(ntonín) St(anislav):** *Weg zu Meštrović.* Prager Presse, Praha, 4. VI. 1933.
- 4821 **(Mágr, Antonín Stanislav) Mgr:** *Zur Meštrović-Bibliographie.* (Pregled svjetske bibliografije o Meštroviću). Prager Presse, Praha, 30. IV. 1933, str. 8.

Субота, 11 марта 1933

ВЕЛИКИ БАНКЕТ У ЧАСТ НАШЕГ НАЈВЕЋЕГ ВАЈАРА

Француски министар просвете г. де Монзи и наш посланик у Паризу г. др. Спалајковић о уметности Мештровићевој

Цео Париз слави Мештровића као великог светског вајара и југословенског националног борца

Париз, 7 марта. — Већ сам јавно према приказе париске штампе о изложби г. Ивана Мештровића у музеју Же де Пом, у Паризу. Није претерано, када се каже да је његова изложба највећи уметнички догађај у овогодинашњој париској пролећној сезони. Према томе је то службено и речено на банкету, у његову почаст приређеном у хотелу Риц од француског удружења за експанзију и уметничку измену, под председавањем г. А. де Монзија, француског министра просвете, који је познат као један од најактивнијих и најотменијих духова међу француским виђенијим политичарима. Поменуто удружење је једно веома оделено француског министарства просвете, а њиме управља г. Врисек, један од најбољих познаваоца француских уметности.

Банкету у почаст г. Мештровића присуствовали су сви главни директори париских музеја и најпознатији француски уметници и уметнички критичари.

У говору, који је при десерту одржао министар де Монзи, он је истакао да Мештровић има исту духовну формацију као и велики Француски скалптор јер је и он, као и они, лучког порекла, и види да цени вредност земље из које је потицао.

— Ваша земља је заиста било место ове вечности која је била одређена вашој нацији. Све што је у њој било неobiчно није могло да се остави у тако мучној историји, и стога се налази у вашем полету једна необјашњива национална еволуција.

Обраћајући се министру г. Спалајковићу, де Монзи је завршио овим речима:

— Хајда јама и Вашој домовини што сте нам послали једног амбасадора ваше земље који је сео не само за наш сто као милог гост, већ и сео за наш народни сто.

После де Монзија удео је реч наш министар у Паризу г. М. Спалајковић, који је у име Н. В. Краља Александра изразио благодарност организаторима ове лепе изложбе, и изразио осећање благодарности наше земље и г. Мештровића за ову даншњу манифестацију француско-југословенске културне сарадње.

Затим је г. Спалајковић казао:

— У Мештровићу човек и уметник су неодојиви. Он не би био велик у једној правци да није такође велик у другој правци. А ту своју величину он дугује својој љубави према рођеној земљи својој, одакле је потицала његова уметност и његов југословенски патриотизам. Да га се добро савести треба познати Даламацију, његову ужу домовину, ону Даламацију која је одувек била велик јединства између Срба и Хрвата, храм њихових заједничких традиција и тежњи; ону Даламацију која је јавила даламацијанца Хрватима и Србима, јер је једни и други сматрају за највиши бисер југословенских земаља, а у том бисеру Дубровник, најлепши драгуљ Јадрана; ону Даламацију где живи тешика успомена на величанствене лавове и неизбрисано осећање на путеве Мармона; ону, назад, Даламацију која је у свима вековима дала југословенској нацији њене најславније песнике, уметнике и научнике: Гундуића, Рубера, Војковића, Нун Војновића и Ивана Мештровића.

Ми Југословени веома Мештровића јер он у својој души носи величину и простодушност своје даламатинске рођене груде. И у свим његовим делима ми увек налазимо, као и у нашој народној поезији, на којој се он претварао осећавају ту исту величину и простодушност. Свака велика уметност има своју мистику. Ми видимо да је Мештровићева мистика наша, и да је ради тога он у првом реду југословенски вајар. Његов двоструки мистицизам, који је расан и религиозан, то је мистицизам свих наших епских песама, нарочито песама косовског циклуса, оних песама које су очарале једног Гетеа, једног Пушкина, али једног Мишкићевца, које су их очарале као Илијада или Одисеја, ако не и више.

Пошто је истакао уметнички значај Мештровићевог вајарства и заслуге Француске за југословенско уметничко, г. Спалајковић је завршио свој говор овим речима:

— Француска првог царства створила је Илјаду; Француска треће републике дала је на свет Југославију. То је Мештровић тео да делом укључе за будуће генерације. Нико више од њега није био позван да тако симболично нераздвојено историјске

весе намећу Француске и Југославије.

Говор г. Спалајковића учинио је на све присутне необично дубок утисак и био пропраћен једнодушним одобравањем.

Манифестација у почаст једног нашег великог уметника претворила се тако у једну ретку манифестацију француско-југословенског духовног братства.

Г. Иван Мештровић

Интерес француских уметничких кругова за Мештровићеву изложбу не престаје и сви су њој ставили у дужност својим уметничким критичарима да доднесу што опширније приказе о његовој изложби. Немогуће је стога резимирати све што је писала о њему париска штампа. Дадем ипак по неке изводе из најзначајнијих приказа о изложби у Же де Пом.

Пьер ди Коломбе написао је у „Каналау“ опширну студију, у којој, између осталог, каже: „Мештровић је несумњиво највећи религиозни вајар садашњих. Он је један од ретких савремених људи којима је осећање божићеве ног блиско. Зато и није чудо што су се крај његове маште понеле за Микел Анђелом. Али, упркос понеком имитацијама он је у главном без повреде издржао тежину овог опсежног примера. Шта више може се рећи да он администрује Микел Анђела са једном неочекиваном слободом. У његовим постојним мермерним делима налазе се осећања женских мишића гробова Медичија, али имају једну њихову облину и ширину. Општи утисак је много смиреннији и срећнији. Изгледа да Мештровић намерава да од овог великог учитеља узме противних насоката нешто велика онка који су га имитовали, а његова створност, чини се, припрема нас на једну уметничку још унапредованију, још више ослобођену од уобичајених формула.“

Све су кратике о Мештровићу углавном одличне, и говоре о њему као о неспорној уметничкој величини. Али, има рецензија које се уступају против необудног славања овог највећег вајара, тако у „Пари-Миди“ критичар г. Грос нише: „Врло велик код Југословена, Мештровић је много мањи код нас. Париз је тешико осеожити? Г. Фоска — у Же Суи Парти“ не види у њему неку величину, и овако то објашњава: „Далко од тога да буде оригиналан, овај Југословен припада школи која је цветала између 1910 и 1914 год, а која се мало повукла из Париза. То је уметничка формула, која нема велике везе са природом, па често долази до превелике речитости, до маниризма, до правног романтизма.“

Много је теже помирити гледишта уметничких критичара са гледишта политичара. Због тога нас ова негативна судбина о нашем вајару не чува, и не обукују. За нас је довољно да знамо ово: Париз, центар светске уметности, слави данас Ивана Мештровића као великог светског вајара и великог борца за наше ослобођење од туђинског вековног јарма. Париз признаје у тој великом вајару — своме нашем Даламацине, коју туђински империјализам својата у име права заједничка против свих принципа слободе и напретка у Европи. Париз види да је Даламација земља, како је то давно истакло министар г. Спалајковић.

Да ли не Мештровић бити по суду историје велик као Роден или као Микел Анђело, то је друго питање. За сада је главно да је он велики син наше Даламације, колеске југословенске духовне заједнице.

Vreme

- 4822 **Marjanović, Milan:** *Počátky Meštrovićova tvoření.* (O Meštrovićeovu djetinjstvu i umjetničkim počecima). Narodni Listy, Praha, 21. V. 1933.
- 4823 **Marušić, Filip) D(avidović):** *Meštrovićevi roditelji.* (O Marti i Mati Meštroviću). Nova Evropa, Zagreb, knj. 26, br. 8, 15. VIII. 1933, str. 333-339; posebno izdanje: Nova Evropa o pedesetom rođjendanu I. Meštrovića, Zagreb 1933, str. 13-19.
- 4824 **Marušić, Filip) D(avidović):** *Na domu Meštrovićeovu.* *O Ivanovoj 50-godišnjici.* (O Meštrovićeovu djetinjstvu na selu). Nova Evropa, Zagreb, knj. 26, br. 8, 15. VIII. 1933, str. 339-345; posebno izdanje: Nova Evropa o pedesetom rođjendanu I. Meštrović, Zagreb 15. VIII. 1933, str. 19-25.
- 4825 **Maryon, Herbert:** *Modern sculpture. Its methods and ideals.* London 1933. (Meštrović str. 44, 84, 129, 146, 159, 160, 191; sl. str. 23, 79, 145, 181, 216).
- 4826 **Monclair, Camille:** *L'Exposition Ivan Meštrović.* (Meštrovićeova izložba u Parizu). Figaro, Paris, 1. III. 1933.
- 4827 **Milne, Jean:** *Sculptor Prophet.* (Pjesma iz engleske monografije o Meštroviću 1919. Nova Evropa, Zagreb, knj. 26, br. 8, 15. VIII. 1933, str. 372; posebno izdanje: Nova Evropa o pedesetom rođjendanu I. Meštrovića, Zagreb 1933, str. 51-52.
- 4828 **Mounereau, Guy:** (O Meštrovićevoj izložbi u Parizu). Echo de Paris, Paris, 3. III. 1933.
- 4829 **Mraz, Andrey:** (O I. Meštroviću). Turčinski sveti Martin (Slovačka). VII- VIII. 1933.
- 4830 **Mudronja, Hrvoje:** *Kako je otkriven talenat našeg velikog Ivana Meštrovića.* (Nikola Adžija o otkriću Meštrovića i slavnju na nauk). Novosti, Zagreb, 27/223, 15. VIII. 1933, str. 12.
- 4831 **Murko, M(atija):** *Kod Meštrovića i njegovih.* *Ivan Meštrović kao pjevač epskih narodnih pjesama.* (Posjet Meštroviću 1931. i 1932.). Nova Evropa, Zagreb, knj. 26, br. 8, 15. VIII. 1933, str. 345-350; posebno izdanje: Nova Evropa o pedesetom rođjendanu I. Meštrović, Zagreb 15. VIII. 1933, str. 25-30.
- 4832 **Murko, Matija:** *Na jihu - v domově Ivana Meštroviće.* *K výstavě jihoslovanského umělce v Praze.* (Kratka biografija). Radió Journál, Praha, 11/21, 20. V. 1933, str. 4-5.
- 4833 **Murko, Matija:** *Nouvelles observations sur l'état actuel de la poésie épique en Yougoslavie.* Revue des études Slaves, Paris, 13/1-2, 1933, str. 16-50.
- 4834 **N. E.:** (O I. Meštroviću). L'Europe Centrale, Praha, VII-VIII. 1933, str. 4.
- 4835 **Nazor, Vladimir:** *Kip.* (Pjesma o I. Meštroviću). Nova Evropa, Zagreb, knj. 26, br. 8, 15. VIII. 1933, str. 371-372; posebno izdanje: Nova Evropa o pedesetom rođjendanu I. Meštrovića, Zagreb 1933, str. 51-52.
- 4836 **Nevistić, I(van):** *Meštrovićeova pedesetogodišnjica. Nekoliko otužnih jubilarnih refleksija zemljaka njegovih otaca, njegove mladosti i poštovalaca njegove umetnosti.* (Prigodni sastav). Pravda, Beograd, 29/10341, 20. VIII. 1933, str. 4.
- 4837 **Ostović, Pavle:** *Ivan Meštrović.* (O životu i umjetnosti). Jugoslavenski rotar, Beograd, 1/6, 15. XII. 1933. str. 6-8.
- 4838 **Pečírka, J.:** *Die Meštrović-Ausstellung in Prag.* (Meštrovićeova izložba u Pragu). Prager Rundschau, Praha, 3/5, 1933, str. 383-385.
- 4839 **Pečírka, J.:** *Meštrovićs religiöse Kunst.* (Općenito o Meštroviću i posebno o religioznim skulpturama). Prager Presse, Praha, 31. V. 1933, str. 10.
- 4840 **Pečírka, J.:** *O Ivanu Meštrovićovi.* Světozor, Praha, 33/16, 20. IV. 1933.
- 4841 **Pečírka, J.:** *Von der Porträtkunst Meštrovićs.* (O Meštrovićeovim portretima, u povodu izložbe u Pragu). Prager Presse, Praha, 2. VII. 1933, str. 8.
- 4842 **Pečírka, J.:** *Zur Ausstellung Ivan Meštrovićs.* (O Meštrovićevoj izložbi u Pragu). Prager Presse, Praha, 11. VI. 1933.
- 4843 **Perreux, Gabriel:** (Razgovor s Meštrovićem). Paris Midi, Paris, 8. III. 1933.
- 4844 **(Petrović, Rastko) N. J.:** *Umetnici „Zografa“ u umetničkom Paviljonu.* (Usporedba ranije Meštrovićeve „vidovdanske“ umjetnosti i suvremene grupe „Zograf“). Politika, Beograd, 22. III. 1933.
- 4845 **(Petrović, Rastko) N. J.:** *Umetnički pokret za stvaranje nacionalne umetnosti.* (Usporedba ranije Meštrovićeve „vidovdanske“ umjetnosti i suvremene grupe „Zograf“). Politika, Beograd, 21. III. 1933.
- 4846 **Pl.:** *„Meštrović“.* (Monografija F. Taborskog u Pragu). Srpski književni glasnik, Beograd, NS, 39/4, 1933, str. 318.
- 4847 **Plavšić, Dušan:** *Meštrović pred 30 godina. Bečki umjetnički kritičar „Nade“ o hrvatskim umjetnicima u Beču god. 1903. Prva priznanja Ivanu Meštroviću. Priopćio R(udimir) R(otter)-P(rogonski).* Obzor, Zagreb, 74/233, 10. X. 1933, str. 2.
- 4848 **Plepel, Lujo:** *Petropolje.* (Opis i prošlost Petrovog polja). Nova Evropa, Zagreb, knj. 26, br. 8, 15. VIII. 1933; posebno izdanje: Nova Evropa o pedesetom rođjendanu I. Meštrovića. Zagreb 1933, str. 31-35.
- 4849 **(Popović, Milan L.):** *„Skulptor Ivan Meštrović i senator Milan L. Popović.“* (Odgovor na istoimeni članak potpisan s: Integralni). Jugoslovenska reč, Zagreb, 2/54, 9. XI. 1933, str. 3-5.
- 4850 **Popović, Milan L.:** *„Skulptor Ivan Meštrović i senator Milan L. Popović.“* *Odgovor senatora g. Milana L. Popovića „Integralnom“ u zagrebačkoj „Jugoslovenskoj reči“.* (Polemika). Pravda, Beograd, 29/10390, 8. X. 1933, str. 8.
- 4851 **Popović, Sava:** *Ideološka podloga rada Ivana Meštrovića (Meštrovića).* Put, Beograd, 1/1, 1933, str. 30-33.
- 4852 **Poulain, Gaston:** *Un maître de sculpture. La Méditerranée est le lieu de la civilisation déclare Mechtrovitch le grand sculpteur yougoslave.* Comoedia, Paris, 22. II. 1933.
- 4853 **Poulsen, Frederik:** (Hrvati?). Politiken, (Danska), 5. V. 1933.
- 4854 **Poulsen, Frederik:** *Nordijski naučenjak o Jugoslaviji...* (Priopćio Knud Frandsen). Novosti, Zagreb, 27/127, 9. V. 1933, str. 4.
- 4855 **Preradović, Paula:** *Dalmatinische Sonette.* (Sonet: Standbild des Grgur Ninski in Split; ciklus soneta: Die Engel der Toten. Mausoleum zu Cavtat. Str. 23-24, 31-39). Berlin-Wien-Leipzig 1933.
- 4856 **Preradović, Paula:** *Die Engle der Toten.* Dalmatinische Sonette. (7 pjesama). Wien 1933, str. 31-39.
- 4857 **Preradović, Paula:** *„Die Mutter der Jugovićen“, „Standbild des Grgur Ninski in Split“.* (Pjesme iz „Dalmatinische Sonette“). Bilderbeilage der „Prager Presse“, Praha, 13/21, 21. V. 1933, str. 3.
- 4858 **Preradović, Paula:** *Standbild des Grgur Ninski in Split.* (Pjesma o spomeniku Grguru Ninskom, iz „Dalmatinische Sonette“, Beč 1933.). Nova Evropa, Zagreb, knj. 26, br. 8, 15. VIII. 1933, str. 373-374; posebno izdanje: Nova Evropa o pedesetom rođjendanu I. Meštrovića. Zagreb 1933, str. 53.
- 4859 **Prohaska, D(ušan):** *Meštrovićuv vzdor.* Národní listy, Praha, 26. V. 1933.
- 4860 **Pupin, Michael:** *A View of Mestrovic.* Slavs, Chicago 1933, str. 94.
- 4861 **Pupin, Mihajlo:** (Ivan Meštrović). Hrvatska, Chicago, 23. XI. 1933.

- 4862 **Pupin, Mihajlo:** *Meštrović u Americi.* (Susreti s Meštrovićem. U Americi 1925.). Nova Evropa, Zagreb, knj. 26, br. 8, 15. VIII. 1933, 360-365; posebno izdanje: Nova Evropa o pedesetom rođjdanu I. Meštrovića. Zagreb 1933, str. 40-45.
- 4863 **P. V.:** *Musée du Jeu de Paume: Exposition du Sculpteur Yougoslave Mestrovic.* Musée de France Bulletin, Paris, 5/1933, mj. III, str. 41.
- 4864 **R.:** *Francusko priznanje Ivanu Meštroviću. Njegova „Žena sa harfom“ bit će postavljena u pariški muzej Jeu de Paume.* Novosti, Zagreb, 27/12, 12. I. 1933, str. 10.
- 4865 **R.:** *Meštrović - symbol kulturni zralosti Jugoslavie.* (O Meštrovićevoj svjetskoj slavi. Iz Lidový Novini). Čehoslovačko-jugoslovenska revija, Praha, 3/8, 25. V. 1933, str. 276.
- 4866 **R. B.:** *Une exposition Ivan Mestrovic sera inauguré lundi au Musée du Jeu de Paume.* (Meštrovićeve izložba u Parizu). Paris soir, Paris, 26. II. 1933.
- 4867 **ra:** *Dva slavna poljska umjetnika govore o Zagrebu...* (Kompozitor K. Szymanowski o Meštroviću). Jutarnji list, Zagreb, 22/7837, 22. XI. 1933, str. 8.
- 4868 **Rabaté, I. P.:** *Au sculpteur Mechtrovitch.* (Pjesma o Meštroviću iz autorove knjige „La geste de Marko“, 1922.). Nova Evropa, Zagreb, knj. 26, br. 8, 15. VIII. 1933, str. 372-373; posebno izdanje: Nova Evropa o pedesetom rođjdanu I. Meštrovića. Zagreb 1933, str. 52-53.
- 4869 **Ripka, H.:** *Meštrović o kulturni orientaci Jihoslovanu. Vira v budoucnost jihoslovanského umění.* Lidové Noviny, Brno, 25. V. 1933.
- 4870 **Roca, S(tjepan):** *Na mucu se poznaju junaci.* (Meštrovićeve radovi u Splitu u vrijeme Prvog svj. rata). U: Spomenica 25-godišnjice Državne muške i ženske zanatlijske škole, Split 1933, str. 30-34.
- 4871 **Roca, Stjepan:** *Od pastira do umjetnika - Ivan Meštrović.* U: Uzori radinosti i čovječstva, Beograd 1933, str. 36-45.
- 4872 **(Rotter Progonski, Rudimir) P. R. R.:** *Meštrović pred 30 godina. Bečki umjetnički kritičar „Nade“ o hrvatskim umjetnicima u Beču god. 1903 - prva priznanja Ivanu Meštroviću.* (Iz sarajevske „Nade“ 1903). Obzor, Zagreb 74/233, 10. X. 1933, str. 2.
- 4873 **Roubaud, Louis:** *Comment M. Ivan Mestrovitch l'illustre artiste yougoslave conçoit l'union serbo-croate.* (Interview s Meštrovićem o srpsko-hrvatskim zategnutim odnosima). Le Petit Parisien, Paris, 58/20468, 14. III. 1933, str. 1.
- 4874 **Rubinstein, Assia:** *Nachrichten von Überall. Zwei Bildhauer.* (Izložbe Bourdellea u Petit Palaisu i Meštrovića u Musée du Jeu de Paume u Parizu). Die Weltkunst, Berlin, 7/12, 19. III. 1933, str. 4.
- 4875 **Rv.:** *Meštrović u Jeu de Paume.* (Otkup skulpture „Žena s harfom“). Jadranska pošta, Split, 9/7, 10. I. 1933, str. 4.
- 4876 **S. R.:** *Golem uspjeh Meštrovićeve izložbe u Pragu.* (Opis izložbe i svečanog otvorenja). Novosti, Zagreb, 27/141, 23. V. 1933, str. 12.
- 4877 **(Savinšek, Slavko) S. S.:** *Meštrovićeve galerija v Zagrebu.* (O galeriji u Ilici 12). Slovenski beograjski tednik, Beograd, 1/10, 17. XII. 1933, str. 3-4.
- 4878 **(Savinšek, Slavko) S. S.:** *Meštrovićeve galerija v Zagrebu.* (Otvorenje galerije u Ilici). Zagrebački tednik, Zagreb, 1/2, 17. XII. 1933, str. 3-4.
- 4879 **Schürer, O(skar):** *Prager Meštrović-Ausstellung.* (Meštrovićeve izložba u Pragu). Slavische Rundschau, Praha-Berlin-Leipzig, 5/5, 1933, str. 289-297.
- 4880 **Slijepčević, Pero:** *Meštrović u emigraciji.* (U Parizu 1918.). Nova Evropa, Zagreb, knj. 26, br. 8, 15. VIII. 1933, str. 356-360; posebno izdanje: Nova Evropa o pedesetom rođjdanu I. Meštrovića, Zagreb 1933, str. 36-40.
- 4881 **Stelé, Fr(ance):** *Ivan Meštrović. Ob pedesetletnici.* Dom in svet, Ljubljana, 46/7-8, 1933, str. 440-445.
- 4882 **Strohmer, Erich:** *Das Grabmal der Familie Račić von Ivan Meštrović in Cavtat.* Kirchenkunst, Wien, 5/1, 1933, str. 25-30.
- 4883 **Šimunović, Dinko:** *Sitora.* Nova Evropa, Zagreb, knj. 26, br. 8, 15. VIII. 1933, str. 375-392.
- 4884 **Šrepel, Ivo:** *Galerija Meštrović.* (Opširan opis djela u Galeriji Meštrović u Zagrebu). Jutarnji list, Zagreb, 22/7862, 17. XII. 1933, str. 5, 11-12.
- 4886 **(Šrepel, Ivo) I. Š.:** *Uspjeh i značenje Meštrovićeve izložbe u Parizu.* (Citati iz francuskog tiska). Jutarnji list, Zagreb, 22/7599, 26. III. 1933, str. 21-22.
- 4887 **(Šrepel, Ivo) Ivo Š.-I.:** *Uspjeh naše umjetnosti u Parizu: Meštrovićeve izložba u Parizu.* (Citati iz francuskog tiska). Jutarnji list, Zagreb, 22/7581, 8. III. 1933, str. 4-5.
- 4888 **Táborský, Fr(antišek):** *Ivan Meštrović.* Jutro, Ljubljana, 14/118, 1933, str. 3-4.
- 4889 **Táborský, František:** *Mladost Ivana Meštrovića.* Mjesec, Praha, VII. 1933.
- 4890 **Tondl, K.:** *Výstava děl Meštroviće.* Naše doba, Praha, 1933, sv. 10, str. 614-616.
- 4891 **Tz:** *Exposition Mestrovic.* (O Meštrovićevoj umjetnosti u povodu izložbe u Parizu). Journal de Genève, Genève, 11. III. 1933, br. 69, str. 1-2.
- 4892 **V.:** *Meštrović o kulturni orientaci Jihoslovanů.* (Razgovor o našim umjetnicima. Iz Lidový Novini). Čehoslovačko-jugoslovenska revija, Praha, 3/8, 1933, str. 275-276.
- 4893 **V.:** *Meštrovićevo novo djelo u Trogiru.* (Reljef „Petra Berislavića“). Novosti, Zagreb, god. 27, 15. VIII. 1933.
- 4894 **Vauxcelles, Louis:** (Meštrovićeve izložba u Parizu). Excelsior, 28. II. 1933.
- 4895 **Vidaković, Marko:** *Umjetnička akademija i savremeni arhitekt.* Arhitektura, Beograd-Zagreb, 3/1-2, 1933, str. 27-30.
- 4896 **Volavka, V.:** *Ivan Meštrović.* Salon, Praha (?), 12/6, 1933, str. 6-9.
- 4897 **Warnier, Raymond:** *Aspects de l'oeuvre de Meštrović.* (O Meštrovićevoj umjetnosti. Predgovor kataloga). Exposition Ivan Meštrović, Paris 1933, str. 9-18.
- 4898 **Warnier, Raymond:** *Ivan Mechtrovitch et la critique française.* (Francuske kritike o Meštrovićevoj izložbi u Parizu 1933.). L'Europe Centrale, Praha, 8/21, 27. V. 1933, str. 331-333.
- 4899 **Warnier, Raymond:** *Le statuaire Ivan Meštrović et son oeuvre.* (Opširno o Meštroviću i njegovim djelima, u povodu izložbe u Parizu). La Revue de l'Art, Paris, 37/343, sv. 63, III. 1933, str. 117-132.
- 4900 **Warnier, Raymond:** *Mechtrovitch.* Le Flambeau, Bruxelles, IV. 1933, br. 4, str. 465-476.
- 4901 **(Warnier, Raymond):** *O Meštrovićevoj pariškoj izložbi. Razgovor sa g. R. Warnierom, članom počasnog izložbenog odbora i direktorom Francuskog instituta u Zagrebu.* Novosti, Zagreb, 27/69, 10. III. 1933, str. 11.
- 4902 **(Warnier, Raymond):** *Prof. Warnier über die Meštrović-Ausstellung in Paris.* (Pretiskano iz „Prager Presse“). Morgenblatt, Zagreb, 48/123, 6. V. 1933, str. 4.
- 4903 **Warnier, Raymond:** (Uoči Meštrovićeve izložbe u Pragu). Prager Presse, Praha, 3. V. 1933.
- 4904 **Wendel, H(erman):** *Besuch bei Despiau. Gespräch über Meštrović.* (Despiauove izjave o Meštroviću). Prager Presse, Praha, 2. IV. 1933, str. 10.

- 4905 **(Wendel, Herman)** Vendel, Herman: *Veliki francuski vajar Despio o Ivanu Meštroviću*. (Iz „Prager Presse“). Politika, Beograd, 30/8949, 10. IV. 1933, str. 6.
- 4906 **Wittlin, J.:** *Etapy. Italja - Francja - Jugoslawja*. (O Meštroviću i izložbi u Zagrebu 1932.). Warszawa 1933, str. 162-169.
- 4907 **Yelenieff, N.:** *Ivan Meštrović and his work*. (O spomeniku Grguru Ninskom). Central European Observer, 11/11, 1933, str. 185-187.
- 4908 **Živić, Viktor:** *Riznica hrvatske prošlosti*. (Prvi Meštrovićevi radovi). Svijet, Zagreb, 8/16, knj. XV, 15. IV. 1933, str. 314-315, 335.
- 4909 * : *Meštrovićeva galerija u Ilici*. (Zgrada se priprema za Galeriju). Jutarnji list, Zagreb, 22/7792, 8. X. 1933, str. 6.
- 4910 * : *Na izložbi u Saarbrückenu sudjeluju naši najbolji*. (Meštrović). Jutarnji list, Zagreb, 22/7597, 24. III. 1933, str. 8.
- 4911 * : *Nj. Vel. Kralj čestitao Božić...* (Kraljev posjet Meštrovićevom atelijeru u Zagrebu). Jutarnji list, Zagreb, god. 22, 27. XII. 1933.
- 4912 * : *Sjajan uspjeh Meštrovićeve izložbe u Pragu*. (Fotografije izložbe s legendom). Jutarnji list, Zagreb, 22/7670, 8. VI. 1933, str. 8.
- 4913 *An exposition of the works of Ivan Mestrovic...* Chicago Tribune, Chicago, 24. II. 1933.
- 4914 *Ante Jović talentirani kipar-samouk*. Narodna svijest, Dubrovnik, 15/26, 28. VI. 1933, str. 3.
- 4915 *Au Musée du Jeu de paume. Ivan Mestrovic*. (Meštrovićeva izložba u Parizu). L'Intransigeant, Paris, 28. II. 1933.
- 4916 *Au pays des arts. L'exposition Mechtrovitch sera inaugurée le 27 février*. (Uoči otvorenja Meštrovićeve izložbe u Parizu). L'Ami du peuple, (?), 25. II. 1933.
- 4917 *Award of Merit Medal*. The Art Digest, New York, 7. V. 1933.
- 4918 *Beograd je najzad dobio direktnu vezu sa Zemunom*. (Ministar Srkulj i Meštrović razgledaju most). Vreme, Beograd 8. XI. 1933.
- 4919 *Bibliografija o Meštroviću*. (A Magra u „Prager Presse“). Narodne novine, Zagreb, 99/100, 2. V. 1933, str. 2.
- 4920 *Boravak francuskih političara u Zagrebu*. (Posjet atelijeru I. Meštrovića). Jutarnji list, Zagreb, 22/7677, 15. VI. 1933, str. 9.
- 4921 *Boravak g. Meštrovića u Beogradu*. (Bilješka). Jutarnji list, Zagreb, 26. III. 1933.
- 4922 *Burne ovacije Nj. V. Kralju...* (Kraljev posjet Meštrovićevom atelijeru u Zagrebu). Jutarnji list, Zagreb, god. 22, 27. XII. 1933.
- 4923 *Čehoslovački ministar prosvete o g. Meštroviću*. (Govor I. Derera u „Prager Presse“ Bilj.). Politika, Beograd, god. 30, 19. V. 1933.
- 4924 *Češka monografija o Meštroviću. Knjiga Fr. Táboorskog prigodom Meštrovićeve izložbe u palači Belvedere*. (Charles Despiau o Meštroviću. Izložba u Pragu). Obzor, Zagreb, 74/132, 9. VI. 1933, str. 2.
- 4925 *Današnja sjednica Narodne Skupštine*. (Napad M. Popovića na Meštrovića). Jutarnji list, Zagreb, god. 22, 28. III. 1933.
- 4926 *Deux nouveau Mechtrovitch entre au Jeu de Paume*. (Otkup Meštrovićevih djela u Parizu). Comoedia, Paris, 17. III. 1933.
- 4927 *Diskusija o izvaji g. I. Meštrovića peštanskom „Az-Est“-u*. (Rasprave u Senatu. Kritike Meštrovićeve izjave). Politika, Beograd, 30/9054, 30.VII. 1933, str. 2.
- 4928 *Exposition*. (Meštrovićeva izložba u Parizu). Art et decoration, Paris, IV. 1933, sv. 62, prilog str. 4-5.
- 4929 *Exposition*. (Meštrovićeva izložba u Parizu). Le Temps, Paris, 24. II. 1933.
- 4930 *Fr. Táboorský. Ivan Meštrović*. (O češkoj monografiji). Jutro, Ljubljana, 14/118, 23. IV. 1933, str. 3-4.
- 4931 *Francuska studija o Ivanu Meštroviću*. Obzor, Zagreb, 74/79, 5. IV. 1933, str. 3.
- 4932 *Francuska vlada...* (Otkupila skulpturu „Moja majka“ na izložbi u Parizu. Bilj.). Jugoslavenska pošta, Sarajevo, 31. III. 1933.
- 4933 *50-Geburtstag Ivan Meštrović*. (Pedeseta obljetnica rođenja). Morgenblatt, Zagreb, 48/217, 15. VIII. 1933, str. 4.
- 4934 *G. Ivan Meštrović o svojoj izvaji u „Az Eštu“*. (Polemika sa senatorom Popovićem). Politika, Beograd, 30/9082, 27. VIII. 1933, str. 4-5.
- 4935 *Gdje se sve nalaze Meštrovićeva djela?* (Prema podacima iz „Prager Pressa“). Novosti, Zagreb, 27/114, 26. IV. 1933, str. 10.
- 4936 (Gdje se sve nalaze Meštrovićeva djela?). Prager Presse, Praha, IV. 1933.
- 4937 *Glavna skupština društva prijatelja Velike Britanije*. (Meštrović potpredsjednik). Jutarnji list, Zagreb, god. 22, 14. III. 1933.
- 4938 *Gradnja spomenika kralju Petru u Splitu*. (Namjera gradnje). Obzor, Zagreb, 74/294, 23. XII. 1933, str. 9.
- 4939 *Ivan Mestrovic au Musée du Jeu de Paume*. (Meštrovićeva izložba u Parizu). L'Ami du peuple, Paris, 26. II. 1933.
- 4940 (Ivan Meštrović). Art Digest, god. 7, IX. 1933, str. 5; 8, X. str. 6.
- 4941 (Ivan Meštrović). Art et décoration, Paris, god. 62, IV. 1933, suppl. 4-5.
- 4942 (Ivan Meštrović). Beaux-Arts, Paris, 1933, br. 38, str. 2.
- 4943 (Ivan Meštrović). Bulletin de Musée de France, Paris, 1933, str. 41.
- 4944 (Ivan Meštrović). L'Art et les artistes, NS, Paris, 26/212, III. 1933.
- 4945 *Ivan Meštrović*. (O Meštrovićevoj monografiji, Zagreb 1933.). Obzor, Zagreb, 74/293, 22. XII. 1933, str. 2.
- 4946 (Ivan Meštrović). Prager Rundschau, Praha, 1933, str. 240.
- 4947 *Ivan Meštrović: Akkorde*. (Ivan Meštrović stigao u Prag u vezi s izložbom. Bilj. i repr.). Prager Presse, Praha, 16. V. 1933.
- 4948 *Ivan Meštrović. Buste de l'artiste*. (Reprodukcija Meštrovićevog autoportreta). Revue de l'art ancien et moderne. Supplement Bulletin de l'art. Paris 63/IV. 1933, str. 158.
- 4949 *Ivan Meštrović...* (Umirovljen kao rektor Akademije. Bilj.). Jutarnji glas, Sarajevo, 1. I. 1933.
- 4950 *Ivan Meštrović i njegovi radovi*. (Meštrovićeva monografija). Novosti, Zagreb, 27/224, 16. VIII. 1933, str. 8.
- 4951 *Ivan Meštrović i senator M. Popović. Jugoslavenska reč za Ivana Meštrovića*. (U povodu polemike). Obzor, Zagreb, 74/221, 26. IX. 1933, str. 5.
- 4952 *Ivan Meštrović in Prag*. (Otvorenje izložbe u Pragu. O Meštroviću i njegovoj umjetnosti). Prager Presse, Praha, 19. V. 1933.
- 4953 *Ivan Meštrović ob 50 letnici*. (Meštrovićeva obljetnica). Slovenec, Ljubljana, 61/188, 20. VIII. 1933, str. 6.
- 4954 *Ivan Meštrović. S izložbe u Umjetničkom paviljonu*. (O izložbi s 15 reprodukcija). Svijet, Zagreb, 13/22, 28. V. 1933, str. 533-538.
- 4955 *Ivan Meštrović und seine Werke*. (Skoro izdanje Meštrovićeve monografije. Bilj.). Prager Presse, Praha, 28. V. 1933, str. 9.
- 4956 *Iz umjetničkog svijeta. Meštrovićeva izložba u Pragu. Češka monografija o Ivanu Meštroviću*. Obzor, Zagreb, 74/118, 23. V. 1933, str. 3.
- 4957 (Izložba I. Meštrovića u Parizu). L'Oeuvre, Paris, 8. III. 1933.

- 4958 (Izložba I. Meštrovića u Parizu).
Le Petit Parisien, Paris, 28. II. 1933.
- 4959 *Izložba Ivana Meštrovića u Parizu.*
(Citati iz francuskog tiska u povodu otvorenja izložbe).
Vreme, Beograd, 13/4010, 3. III. 1933, str. 6.
- 4960 *Izložba Meštrovićevih djela u Parizu.* (Fotografija otvorenja s legendom).
Jutarnji list, Zagreb, god. 22, 5. III. 1933.
- 4961 *Jak postovaju vel'ki ljudze.* (Iz života I. Meštrovića).
Ruski novini, Novi Sad, 10/35 (406), 8. IX. 1933, str. 2.
- 4962 *Jedan sat kod Meštrovića.*
Jutarnji list, Zagreb, 22/7532, 18. I. 1933, str. 6.
- 4963 *Jedno predavanje o Meštroviću.* (R. Warnier u Zagrebu).
Narodne novine, Zagreb 99/106, 9. V. 1933, str. 2.
- 4964 *Knjiga fotografija Meštrovićevih skulptura.*
Život i rad, Beograd, 6/99, knj. 17, 1933, str. 1209.
- 4965 *Kunst.* (Oglas monografije o Meštroviću Fr. Táborškoga).
Prager Presse, Praha, 19. V. 1933.
- 4966 *L'exposition du sculpteur yougoslave Mestrovic.*
(Meštrovićeva izložba u Parizu).
L'Ere nouvelle, Paris, 24. II. 1933.
- 4967 *L'exposition Ivan Mestrovic...* (Meštrovićeva izložba u Parizu).
Excelsior, Paris, 15. II. 1933.
- 4968 *L'exposition Ivan Mestrovic.* (Meštrovićeva izložba u Parizu).
Journal des débats, Paris, 26. II. 1933.
- 4969 *L'expositions.* (Meštrovićeva izložba u Parizu).
L'Avenir, Paris, 21. II. 1933.
- 4970 *L'expositions.* (Meštrovićeva izložba u Parizu).
L'Avenir, Paris, 29. II. 1933.
- 4971 *L'oeuvre d'Ivan Mestrovic au Musée du Jeu de Paume.*
(Meštrovićeva izložba u Parizu). L'Art et les artistes, Paris, NS, 26. III. 1933, str. 212.
- 4972 *Le grand yougoslave Mestrovic, au Jeu de Paume.*
(Meštrovićeva izložba u Parizu).
Le Petit journal, Paris, 26. II. 1933.
- 4973 *Lebren na Meštrovićevoj izložbi.*
(Posjet izložbi francuskog predsjednika. Bilj.).
Jugoslavenska pošta, Sarajevo, 25. III. 1933.
- 4974 *Medjunarodni kongres PEN klubova u Dubrovniku.*
(Meštrovićeva značka). Jutarnji list, Zagreb, god. 22, 8. V. 1933.
- 4975 *Mestrovic and Goya Feature Prague Season.*
(O Meštrovićevoj i Goyinoj izložbi u Parizu).
The Art Digest, New York, 7/20, IX. 1933, str. 5.
- 4976 *Mestrovic is 50.* (Citati M. M. Fodora, dopisnika njujorškog „Posta“ o Meštrovićevim počecima u povodu 50. obljetnice rođenja).
The Art Digest, New York, sv. 8 (7), 1. X. 1933, str. 6.
- 4977 *Mestrovic, Ivan.* The Columbia viking desk encyclopedia.
(Leksikonski podaci o Meštroviću, str. 627). New York 1933.
- 4978 *Meštrović i kulturna orijentacija Jugoslavena. Za jugoslavensku organsku sintezu.* (Interview „Lidovih Novini“ s Meštrovićem).
Obzor, Zagreb, 74/122, 1933, str. 5.
- 4979 *Meštrović je na svojoj izložbi u Pragu...* (Prodane skulpture. Bilj.).
Jugoslavenska pošta, Sarajevo, 31. V. 1933.
- 4980 *Meštrović u Parizu.* (U povodu otvorenja Meštrovićeve izložbe. „Paris soir“ o izložbi).
Politika, Beograd, 30/8908, 28. II. 1933, str. 7.
- 4981 *Meštrović u Pragu tuče rekord. Izjava našeg velikog umetnika uredniku „Lidovih novina“* (O jugoslavenstvu. O oponašanju strane umjetnosti).
Politika, Beograd, 30/9033, 9. VII. 1933, str. 11.
- 4982 *Meštrovićev broj „Nove Evrope“.* (O pedesetoj obljetnici).
Obzor, Zagreb, 74/187, 16. VIII. 1933, str. 3.

- 4983 *Meštrovićev put do umjetnosti. Nekoliko slika iz umjetnikovog djetinjstva i mladosti.* (O Meštrovićevoj mladosti i odlasku na nauku).
Jutarnji list, Zagreb, 22/7728, 15. VIII. 1933, str. 4.
- 4984 *Meštrovićev umik z Umetničke akademije.*
Jutro, Ljubljana, 14/20, 24. I. 1933, str. 3.
- 4985 *Meštrovićev zvezek „Nove Evrope“* (Broj posvećen Meštrovićevoj 50. obljetnici).
Jutro, Ljubljana, 14/191, 17. VIII. 1933, str. 3.
- 4986 *Meštrovićeva izložba u Parizu.* (Jeu de Paume).
Jugoslavenske pariske novine, Paris, 3/27, 1933, str. 3.
- 4987 *Meštrovićeva izložba u Parizu.* (Otvorenje. Bilj.).
Jugoslavenski list, Sarajevo, 1. III. 1933.
- 4988 *Meštrovićeva izložba u Parizu.*
Jutarnji list, Zagreb, god. 22, 8. III. 1933.
- 4989 *Meštrovićeva izložba u Parizu. Pariska štampa posvećuje najveću pažnju našem velikanu.* (Razgovor Meštrovića sa suradnikom lista „Paris Soir“).
Novosti, Zagreb, 27/60, 1. III. 1933, str. 9.
- 4990 *Meštrovićeva izložba u Parizu. Pariška štampa se oduševljeno izražava o našem velikom kiparu.* (O pohvalnom prikazu Guillaumea Janneaua u „Tempsu“).
Novosti, Zagreb, 27/59, 28. II. 1933, str. 10.
- 4991 *Meštrovićeva izložba u Parizu. Pisanje umjetničkog kritičara „Temps-a“* (Prijevod članka Guillaumea Janneaua).
Zagreb, 74/49, 28. II. 1933, str. 2.
- 4992 *Meštrovićeva izložba u Pragu.* (Svečanost otvorenja. Prigodni govori).
Narodne novine, Zagreb, 99/115, 19. V. 1933, str. 3.
- 4993 *Meštrovićeva izložba u Pragu.* (Obavijest o izložbi).
Politika, Beograd, 30/8957, 21. V. 1933, str. 5.
- 4994 *Meštrovićeva slava u Parizu.* (Izveštaj o Meštrovićevoj izložbi).
Novosti, Zagreb, god. 27, 4. III. 1933.

4989

- 4994a *Meštrovićeva vystava v Praze... Vsebina: Slavnosti zahajeni dne 18. kvetna. Meštrović o kulturni orientaci Jihoslavanu. R. Ponatis iz Lidovih novin 25. V. 1933: Meštrović - symbol kulturni zralosti Jugoslavije, R. Lidovi noviny. Česoslavačko-jugoslavska revija, Praha, 3/8, 1932-1933, str. 274-276; 4/1, 1934, str. 1.*
- 4995 *Meštrovićevo novo djelo u Trogiru. Basrelief bana Petra Berislavića.* Novosti, Zagreb, 27/223, 15. VIII. 1933, str. 12.
- 4996 *Ministar građevina g. Srkulj i vajar g. Meštrović razgledali su čitavu mostovnu konstrukciju i prisustvovali posljednjopripremi za spajanje mosta.* (Zemunski most u Beogradu). Vreme, Beograd, 13/4254, 8. XI. 1933, str. 7.
- 4997 *Na izložbi u Saarbrückenu sudjeluju naši najbolji umjetnici.* (Meštrović na jugosl. grafičkoj izložbi). Jutarnji list, Zagreb, 22/7597, 24. III. 1933, str. 8.
- 4998 (Najava izložbe I. Meštrovića u Parizu). Journal des débats, Paris, 24. II. 1933.
- 4999 (Najava izložbe I. Meštrovića u Parizu). Volonté, Paris, 24. II. 1933.
- 5000 *Naš veliki vajar...* (Nije rođen u Dalmaciji, nego u Slavoniji. Bilj.). Politika, Beograd, god. 30, 26. V. 1933.
- 5001 *Naše umjetničke vrijednosti.* (Usporedba Meštrovića i Bourdellea). Valjci, Nikšić, 1/1, VI. 1933, str. 51-52.
- 5002 *Notice bibliographique. Monuments public. Musées.* (Podaci o bibliografiji, spomenicima i muzejima s Meštrovićevim djelima i izložbama 1903-1932. Tekst u katalogu). Kat.: Exposition Ivan Meštrović... Paris 1933, str. 20-22.
- 5003 *Nouvelles artistiques.* (Meštrovićeva izložba u Parizu). La Liberté, 24. II. 1933.
- 5004 *„Nova Evropa“ o Meštroviću.* Život i rad, Beograd, 6/98, knj. 16, 1933, str. 1146-1147.

- 5005 *Nove publikacije o Ivanu Meštroviću. Najnoviji broj „Nove Evrope“.* (Podaci o radovima). Jutarnji list, Zagreb, 22/7738, 15. VIII. 1933, str. 4.
- 5006 *Nj. Vel. Kralj u Meštrovićevoj galeriji.* (Kraljev posjet Meštrovićevoj galeriji u Zagrebu). Jutarnji list, Zagreb, 22/7864, 19. XII. 1933, str. 3.
- 5007 *Nj. Vel. Kraljica u Galeriji Meštrović.* (Opis posjeta Galeriji u Ilici). Jutarnji list, Zagreb, 22/7820, 5. XI. 1933, str. 3.
- 5008 *O Meštrovićevoj pariškoj izložbi. Razgovor s g. R. Warnierom, članom počasnog izložbenog odbora i direktorom Francuskog instituta u Zagrebu.* (Meštrovićeva priznanja u Parizu). Novosti, Zagreb, 27/69, 10. III. 1933, str. 11.
- 5009 *Odlazak francuskog poslanika iz Zagreba u Pariz. Ministar g. Naggiar u posjetu kod našeg velikog majstora Ivana Meštrovića.* Jutarnji list, Zagreb, 22/7532, 18. I. 1933, str. 11.
- 5009a *Osnove arh. Harolda Bilinića.* (Meštrovićev suradnik). Svijet, Zagreb, 8/1, knj. XV, 1. I. 1933, str. 3-5.
- 5010 *Otvarenje stalne Meštrovićeve galerije.* (U Zagrebu u Ilici). Narodne novine, Zagreb, 19. XII. 1933.
- 5011 *Otvorenje Galerije Meštrović.* (Kraća obavijest o Galeriji u Zagrebu i novoj Meštrovićevoj monografiji). Jutarnji list, Zagreb, god. 22, 5. XI. 1933.
- 5012 *Otvorenje Galerije Meštrović.* (U Zagrebu, Ilica 12). Svijet, Zagreb, 8/20, knj. XVI, 11. XI. 1933, str. 389.
- 5013 *Otvorenje Meštrovićeve izložbe u Pragu.* Svijet, Zagreb, 8/22, knj. XV, 27. V. 1933, str. 462.
- 5014 *Pariška kritika o Ivanu Meštroviću.* („Temps“. Guillaume Janneau). Novosti, Zagreb, 27/61, 2. III. 1933, str. 11.
- 5015 *Pedesetgodišnjica Ivana Meštrovića.* (Brzojav Jugoslavske akademije). Obzor, Zagreb, 74/187, 16. VIII. 1933, str. 3.
- 5016 *Pedesetgodišnjica Ivana Meštrovića.* (O životu i umjetnosti, s mnogo reprodukcija). Svijet, Zagreb, 8/9, knj. XVI, 26. VIII. 1933, str. 167-173.
- 5017 *Pedesetgodišnjica Ivana Meštrovića.* (Proslava obljetnice). Narodne novine, Zagreb, 16. VIII. 1933.
- 5018 *Penzionisanje Ivana Meštrovića.* (Ostavka na položaju rektora Umj. akademije u Zagrebu. Bilj.). Narodna svijet, Dubrovnik, 11. I. 1933.
- 5019 *Plasticke Kunsten. Mesjtrowitsj. Te Parijs in de Jeu de Paume.* (Meštrovićeva izložba u Parizu). Nieuwe Rotterdamsche Courant, Rotterdam, 1933, br. 64, str. 2.
- 5020 *Posebne značke...* Meštrovićeva značka PEN-kluba. Bilj.). Narodna svijet, Dubrovnik, 12. III. 1933.
- 5021 *Pred gradnjom reprezentativnog doma umjetnosti na Trgu Kralja Petra.* (Izveštaj Hrv. društva umjetnosti „Strossmayer“). Jutarnji list, Zagreb, 22/7688, 26. VI. 1933, str. 2.
- 5022 *Predavanje prof. Warniera o Jugoslaviji.* (Serija predavanja u Francuskoj). Obzor, Zagreb, 74/79, 4. IV. 1933, str. 3.
- 5023 *Predavanje prof. Warniera u Čehoslovačkoj.* (Predavanje o Meštroviću u Pragu). Novosti, Zagreb, 27/129, 11. V. 1933, str. 5.
- 5024 *Prepiska Ivana Meštrovića i senatora Milana Popovića.* (Povodom jedne debate u senatu. (U vezi s Meštrovićevom izjavom dopisniku peštanskog „Az Est“. Tri Meštrovićeva i dva Popovića pisma). Novosti, Zagreb, 27/235, 27. VIII. 1933, str. 2.
- 5025 *Prof. Warnier über die Meštrović-Ausstellung in Paris.* (Prikaz R. Warniera u „Prager Presse“). Morgenblatt, Zagreb, 1933, br. 123, str. 4.
- 5026 *Rad Senata. Prikaz konvencija s inostranstvom. Što je Meštrović izjavio u jednom mađarskom listu.* Novosti, Zagreb, 27/207, 30. VII. 1933, str. 4.

- 5027 *Raskinut ugovor sa g. I. Meštrovićem za izradu spomenika na obali.* (U Splitu). Jadranska pošta, Split, 22. XII. 1933.
- 5028 *Razgovor s g. Ivanom Meštrovićem, treba li Fernkornovoga sv. Jurja smjestiti u zagrebačku katedralu!* (Polemike oko smještaja). Jutarnji list, Zagreb, god. 22, 29. X. 1933.
- 5029 *Riznica hrvatske prošlosti.* (O dječaćkim Meštrovićevim radovima). Svijet, Zagreb, 15. IV. 1933, str. 314.
- 5030 *76-godišnjica Mihajla I. Pupina i njegovi utisci o Ivanu Meštroviću.* (Pupinova sjećanja na Meštrovića u Parizu i Americi). Hrvatska, Chicago, 23. XI. 1933.
- 5031 *Sjednica senata. Milan Popović o izjavi Ivana Meštrovića.* (O sporu Popović-Meštrović u vezi s Popovićevom izjavom). Obzor, Zagreb, 74/173, 29. VII. 1933, str. 1.
- 5032 *Skoro otvorenje Meštrovićeve galerije.* (U Zagrebu). Jutarnji list, Zagreb, 22/7813, 29. X. 1933, str. 6.
- 5033 *Slovačka smotra o Meštroviću.* (U povodu izložbe u Pragu). Narodne novine, Zagreb, 28. VI. 1933.
- 5034 *Slovački glas o Ivanu Meštroviću.* (Prikaz članka Andreja Mraza u povodu izložbe u Pragu). Obzor, Zagreb, 74/225, 1933, str. 4.
- 5035 *Strana štampa o Meštroviću povodom nedavne izložbe u Pragu.* Novosti, Zagreb, 27/170, 23. VI. 1933, str. 11.
- 5036 *Svečanosti u Esplanadi.* (Kralj Aleksandar s Meštrovićem). Jutarnji list, Zagreb, 19. XII. 1933.
- 5037 *Šibenski Rotary-klub.* (Meštrović prisutan osnutku. Bilj.). Jutarnji list, Zagreb, god. 22, 24. IV. 1933.
- 5038 *Šta se čuje.* Nova Evropa, Zagreb, knj. 26, br. 9, 26. IX. 1933, omotnica str. 3.
- 5040 *U galeriji Ivana Meštrovića. Jučerašnji posjet Nj. Vel. Kralja.* (U Zagrebu). Narodne novine, Zagreb, 99/289, 19. XII. 1933, str. 1.
- 5041 *U Meštrovićevoj galeriji.* (Posjet kraljice Marije, u Zagrebu. Bilj.). Narodne novine, Zagreb, 99/254, 6. XI. 1933, str. 2.
- 5042 *U Otavicama, rodnom mjestu Ivana Meštrovića.* (Gradnja mauzoleja). Narodne novine, Zagreb, god. 99, 20. X. 1933.
- 5043 *Učesnicima kongresa Pen-klubova sprema se svečan doček.* (Meštrović u odboru za doček u Splitu). Jutarnji list, Zagreb, god. 22, 19. IV. 1933.
- 5044 *Un banquet pour Mechtrovich.* Comoedia, Paris, 24. II. 1933.
- 5045 *Une exposition du sculpteur yougoslave Mestrovic au Musée du Jeu de Paume.* (Meštrovićeve izložbe u Parizu). Le Journal, Paris, 24. II. 1933.
- 5046 *Une exposition Ivan Mestrovic au Jeu de Paume.* (Meštrovićeve izložbe u Parizu). L'Ere nouvelle, Paris, 21. II. 1933.
- 5047 *Une exposition Ivan Mestrovic au Jeu de Paume.* (Meštrovićeve izložbe u Parizu). L'Ere Nouvelle, Paris, 29. II. 1933.
- 5048 *Une réception au Musée du Jeu de Paume en l'honneur de Mechtrovitch.* (U povodu Meštrovićeve izložbe u Parizu). Comoedia, Paris, 26. II. 1933.
- 5049 *Uz Meštrovićev jubilej.* (Malena izložba u knjižari „Jadran“ Bilj.). Narodna svijest, Dubrovnik, 15/34, 23. VIII. 1933, str. 2.
- 5050 *Vajar Ivan Meštrović...* (Izradit će spomenik Stjepanu Mitrovu Ljubiši. Bilj.). Politika, Beograd, 30/9149, 2. XI. 1933, str. 10.
- 5051 *Važna sjednica splitskog gradskog zastupstva. Razvrgnuće ugovora o postavljanju spomenika („Kraljev kamen“).* Obzor, Zagreb, god. 74, 22. XII. 1933.
- 5052 *Vom Schaffen des Bildhauers.* (Magrov prijevod dijela članka iz „Nove Evrope“). Prager Presse, Praha, 18. VI. 1933.
- 5053 *Von der Meštrović-Ausstellung.* (Skulpturu „Studija sv. Pavla“ kupio jedan posjetitelj. Bilj.). Prager Presse, Praha, 27. V. 1933.
- 5054 *Výstava Ivana Meštroviće v Praze.* (Meštrović i Jugoslavija; Meštrović i Prag. U povodu izložbe u Pragu). Lidové Noviny, Praha, 19. V. 1933, str. 3.
- 5055 *Yugoslav Sculptor. To exhibit Works. In Paris Monday.* (Uoči otvorenja Meštrovićeve izložbe u Parizu). New York Herald, New York, 24. II. 1933.
- 5056 *Zagora.* (Meštrovićeve pjesma „Zagora“, pretiskano iz „Nove Evrope“ i tekst o Meštrovićevim literarnim sastavima). Jutarnji list, Zagreb, 22/7738, 15. VIII. 1933, str. 3.
- 5057 *Zašto je g. Ivan Meštrović raskinuo svoj ugovor sa splitskom opštinom?* (Spomenik kralja Petra u Splitu). Politika, Beograd, 30/9200, 23. XII. 1933, str. 8.
- 5058 *Značajne izjave Ivana Meštrovića.* (Interview urednika „Lidovih Novina“ u Pragu). Država, Zagreb, 1933.
- 5059 *Značenje Meštrovićeve izložbe u Pragu. Članak ministra Derera u „Prager Presse“ - Meštrović kao duhovni stvaratelj slobodne Jugoslavije.* (Prema Dererovu članku). Jadranska pošta, Split, 9/120, 24. V. 1933, str. 2.

1934.

- 5060 (**Adamič**) Adamic, **Louis**: *The Native's Return.* (Poglavlje: *A Peasant Genius. Susret S Meštrovićem 1930*, str. 296-307). New York 1934.
- 5061 **Askočenski, Pavle**: *Slučajne misli o Meštroviću. Povodom albuma „Meštrović“. Izdanje „Nove Evrope“.* Zagreb 1933. Život i rad, Beograd, 7/108, knj. XVIII, 15. II. 1934, str. 251-252.
- 5062 **Babić, Ljubo**: *Umjetnost kod Hrvata u XIX stoljeću.* (Samo spomen Meštrovića, str. 142). Zagreb 1934.
- 5063 (**Bobek, Josip**) J. B.: *Ausstellung Zagreber Künstler. Ein verheissungsvoller Beginn.* Morgenblatt, Zagreb, 49/112, 1934, str. 5.
- 5064 **Božović, Grigorije**: *Naš veliki Kralj.* (Meštrović o upravo ubijenom kralju Aleksandru). Žandarmerijski vesnik, Beograd, (?), X. 1934.
- 5065 **Brandim**: *Insul u Beogradu.* (Meštrović daruje konjanike za zemunski most). Vreme, Beograd, 1. IV. 1934.
- 5066 **Cvitan, Gabrijel**: *Meštrović.* (Pjesma). Jadranska vila, Omiš, 7/12, XII. 1934, str. 129.
- 5067 (**Čičin-Šain, Ćiro**) Č.-Š.: *Mogućnosti kiparstva u Dalmaciji.* (Općenito o mogućnostima kiparstva). Novo doba, Split, 17/4, 5. I. 1934, str. 2.
- 5068 **Ćirić, Radmila**: *Značaj Meštrovićeve umetnosti.* Učiteljski podmladak, Užice, 9/3, III. 1934, str. 59-70.
- 5069 (**Ćurčin, Milan**) Ć.: *Još smo i suviše blizu...* (U povodu atentata u Marseillu. Meštrovićev razgovor s kraljem Aleksandrom). Nova Evropa, Zagreb, knj. 27, br. 10, 26. X. 1934, str. 338-339.
- 5070 **Ćurčin, Milan**: (Kritika članka Rade Drainca u „Pravdi“ 1934.). Nova Evropa, Zagreb, knj. 27, br. 11, 26. XI. 1933, 2. str. omota.
- 5071 (**Ćurčin, Milan**) M. Ć.: *Opet hajka na Meštrovića.* (Polemike o Meštrovićevim skulpturama za Zemunski most). Nova Evropa, Zagreb, knj. 27, br. 3, 26. III. 1934, str. 93-95.
- 5072 (**Ćurčin, Milan**) Ć.: *Povodom Adamićeve knjige o Jugoslaviji.* („The Native's Return“). Nova Evropa, Zagreb, knj. 27, br. 9, 26. IX. 1934, str. 332-335.
- 5073 (**Ćurčin, Milan**) M. Ć.: *Šta se čuje.* (Polemika s M. Krležom). I o Meštroviću. Nova Evropa, Zagreb knj.27, br. 2, 26. II. 1934, str. 3 omota.

- 5074 **Čurčin, Milan:** *Šta se čuje.* Nova Evropa, Zagreb knj. 27, br. 12, 26. XII. 1934, str. 2 omota.
- 5075 **(Deak, Franjo)** -d: *Likovna kronika. Izložba zagrebačkih umjetnika 1934.* (Meštrović na izložbi). Obzor, Zagreb, 75/139, 20 (21). VI. 1934, str. 1-2.
- 5076 **(Dobida, Karel)** D.: *K delom hrvatskih umetnikov.* (Prikaz izložbe u Zagrebu: Meštrović, Krizman, Kljaković, Tiljak, Augustinčić, Trepše). Mladika, Gorica, 15/12, 1934, str. 464.
- 5077 **Dobida, K(arel):** *Meštrovićev zbornik.* (Monografija Meštrović). Ljubljanski zvon, Ljubljana, 54/4-5, 1934, str. 280-283.
- 5078 **Draganić, Josip:** *Deset naših kipara. Meštrovićeva era u našem kiparstvu. Umjetnici koji izlaze iz sjene njegovih krila...* (I. izložba zagrebačkih umjetnika). Novosti, Zagreb, 28/178, 1. VII. 1934, str. 13.
- 5079 **(Draganić, Josip)** Dr. J. D.: *Tomislav Krizman.* (Boravak u Beču s Meštrovićem). Novosti, Zagreb, 28/21, 22. I. 1934, str. 10.
- 5080 **Drainac, Rade:** *Ivan Meštrović - Studija o njegovom višem „Ja“.* Pravda, Beograd, 30/10792, 18. XI. 1934, str. 5; 10795, 21. XI, str. 8; 10798, 24. XI, str. 8.
- 5081 **Drainac, Rade:** *Još o Ivanu Meštroviću.* (Iz „Pravde“). Jugoslovenska pošta, Sarajevo, 5 (6)/1670, 26. XI. 1934, str. 7.
- 5082 **Drainac, Rade:** *Na Čurčinove diverzije i laži u „Novoj Evropi“.* (Polemika o Meštroviću). Pravda, Beograd, 30/10804, 30. XI. 1934, str. 7.
- 5083 **Drainac, Rade:** *Umetnik čovek.* (O Meštroviću. Pretiskano iz „Pravde“ 24. XI. 1934.). Zbor, Beograd, 1/4, 25. XI. 1934, str. 3 omota.
- 5085 **E. P.:** *Naša kulturna propaganda u Danskoj.* (Danski kipar Johannes Kragh održao u Kopenhagenu predavanje o Meštroviću). Jutarnji list, Zagreb, 23/8192, 18. XI. 1934. Str. 18.
- 5086 **Edouard, Joseph:** *Dictionnaire bibliographique des artistes contemporaine 1910-1930.* Sv. 3. Paris 1934. (O Meštroviću str. 11).
- 5087 **(Esih, Ivan)** ie: *Novo Meštrovićevo djelo za Ameriku.* (Spomenik W. Speeru, načelniku grada Denvera, Colorado). Obzor, Zagreb, 75/139, 20. VI. 1934, str. 2.
- 5088 **Fiori, E. de:** *Bildhauer Ivan Meštrović.* Deutsche Zukunft, Heidelberg, 15-16/7, 1934-1935, st. 23.
- 5089 **Franić, Ivo:** *Ivan Meštrović. Monografija velikog jugoslavenskog vajara u izdanju „Nove Evrope“...* Narodne novine, Zagreb, 100/7, 10. I. 1934, str. 4.
- 5090 **(Franić, Ivo)** I. F.: *Izložba zagrebačkih umjetnika. U Umjetničkom paviljonu u Zagrebu izložilo je 46 umjetnika.* Narodne novine, Zagreb, 100/114, 1934, str. 2-3.
- 5091 **Franić, Ivo:** *Nemo propheta in patria.* (Kampanja protiv Ivana Meštrovića u vezi s beogradsko-zemunskim mostom). Narodne novine, Zagreb, 100/71, 26. III. 1934, str. 4-5.
- 5092 **Gesemann, G.:** *Meštrović MCMXXXIII.* Slavische Rundschau, Berlin-Leipzig-Praha, 6/4, 1934, str. 281-282.
- 5093 **(Golobič, Lojze)** L. G.: *„Meštrović“* (Monografija). Slovenec, Ljubljana, 62/4, 5. I. 1934, str. 4.
- 5094 **H.:** *Album g. Meštrovića.* (Monografija „Nove Evrope“). Srpski književni glasnik, Beograd, NS, 41/2, 16. I. 1934, str. 156-157.
- 5095 **Habunek, Vladimir:** *Izložba zagrebačkih umjetnika.* Književnik, Zagreb, 7/6, VI. 1934, str. 285-287.
- 5096 **(Hanžeković, Mato)** M. Gabrijel: *Galerija Ivana Meštrovića.* Nova Danica, Zagreb, 8. VII. 1934, br. 1, str. 1-2, 7, 15.
- 5097 **(Hanžeković, Mato)** Gabrijel: *Izložbe „Zagrebačkih likovnih umjetnika“.* Danica, Zagreb, 4/139, 1934, str. 6.
- 5098 **K. F.:** *Predavanje o Meštroviću u Kopenhagenu.* (Predavanje Joannesa Kragha. Bilj.). Novosti, Zagreb, 28/279, 10. X. 1934, str. 10.
- 5099 **Karađorđević, Aleksandar:** *Viteški kralj Ujedinitelj Ivanu Meštroviću.* (Kraljeva izjava Meštroviću o spremnosti žrtvovanja za Jugoslaviju). Glas Boke, Kotor, 3/101, 1934, str. 2.
- 5100 **(Katić, Ernest)** E. K.: *Sveti Vlaho.* (Meštrovićeva skulptura sv. Vlaha u Dubrovniku). Obzor, Zagreb, 75/27, 3. II. 1934, st. 1.
- 5101 **M. V.:** *A travers la Dalmatie rocheuse et lumineuse.* (Putopis Dalmacijom „Grgur Ninski“ i Splitu). La Revue Mondiale, Paris, 45/9, 1. V. 1934, str. 41-43.
- 5102 **M. V.:** *Francuski minstar prosvete g. de Monzi i naš poslanik u Parizu g. dr. Spaljčković o umetnosti Meštrovićevoj.* Vreme, Beograd, 13/4018, 11. III. 1934, str. 4.
- 5103 **Mágr, A(ntonín) S(tanislav):** *Eine Meštrović-Publikation.* (Monografija 1933). Prager Rundschau, Praha, 4/4, 1934, str. 326-328.
- 5104 **Mašić, Branko:** *Najsuptilnija remek-djela Meštrovićeva.* (Dva poglavlja iz studije: Ivan Meštrović i njegova umjetnost). Novosti, Zagreb, 28/90, 1. IV. 1934, str. 17-18.
- 5105 **(Mihovilović, Ive)** im.: *Tacconi naziva Meštrovića vandalom.* (U zadarskom „San Marco“). Novosti, Zagreb, 28/35, 4. II. 1934, str. 2.
- 5106 **Nazor, Vladimir:** *Grgur.* (Pjesma). Hrvatska revija, Zagreb, 7/7, 1934, str. 347.
- 5107 **Nazor, Vladimir:** *Statut. A Ivan Meštrović.* (Pjesma). L'Echo de Belgrade, Beograd, 3/2, 12. I. 1934, str. 2.
- 5108 **O. T.:** *I. izložba Zagrebačkih umjetnika.* 15 dana, Zagreb, 4/10-11, 1934, str. 170-171.
- 5109 **Odavić, P(etar)** J.: *Skulptorska dela g. Meštrovića.* Pravda, Beograd, 30/10824, 20. XII. 1934, str. 5.
- 5110 **Odavić, Petar J.:** *Skulptorska dela g. Meštrovića.* Etnolog, Ljubljana, 7/1934, str. 209-213.
- 5111 **P.:** *Udruženje likovnih umjetnika protiv Meštrovića.* (Povodom stupova i kipova na Zemunskom mostu). Pregled, Sarajevo, 1/1, 25. IV. 1934, str. 3.
- 5112 **P. C.:** *Zagrebačka izložba likovnih umetnika.* Politika, Beograd, 31/9364, 1934, str. 7-8.
- 5113 **(Petković, Vladimir R.)** VRP: *Meštrović, Ivan.* (Biografija, umjetnost, literatura). Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti, Sv. 23, Roma, 1934, str. 16.
- 5114 **Petrov, Mihajlo S. J.:** *G. Branko Popović odgovara g. Ivanu Meštroviću...* (Diskusija o Meštrovićevim „Konjanicima“). Pravda, Beograd, 30/10557, 27. III. 1934, str. 6 (8).
- 5115 **Popović, Branko:** *Da li će se na Zemunskom mostu postaviti „Konjanici“ g. Ivana Meštrovića? (Dopunja svoje objavljeno mišljenje).* Pravda, Beograd, 30/10534, 5. III. 1934, str. 8.
- 5116 **(Popović, Branko):** *Zašto je nemoguće izvesti Meštrovićev dekorativni projekt za Zemunski most. Mišljenja g. Branka Popovića, prof. Univerz.* Politika, Beograd, 31/9286, 22. III. 1934, str. 8.
- 5117 **Popović, Branko - Palavičini, Petar:** *Treba li Most kralja Aleksandra ukrasiti Meštrovićevim Konjanicima.* Štampa, Beograd, 1/302, 16. XII. 1934, str. 5.
- 5118 **Popović, Laza:** *Jedno gledanje.* (Sociološki esej o našim prilikama s osvrtnom na Njegoša i Meštrovića). Jugoslovenska reč, Zagreb, 3/62, 8. III. 1934, str. 3-4; 63, 17. III, str. 3-4.

NAJSUPTILNIJA REMEK-DJELA MEŠTROVIĆEVA

POVODOM JEDNE RIJETKE I SVJETLE PEDESETGODIŠNJICE

A pod posrednim utiscima najnovije ilustrovane knjige njegovih glavnih djela, u izdanju „Nove Evrope“

Prole jeseni savršeno se ravno pedeset godina kako se rađa IVAN MEŠTROVIĆ, ne samo naš najveći kipar, nego najveći naš najveći umjetnik. Kada je došao da otkriva svijetu, ušla su u njega i svijetle pedesetogodišnje godine, koje su sa sobom donijele i svjetlo pedesetogodišnje nauke, koje su sa sobom donijele i svjetlo pedesetogodišnje nauke, koje su sa sobom donijele i svjetlo pedesetogodišnje nauke...

PRELOM I SKOK U DUBINE BOLA

U ovom djelu Meštrovićeva, prelom i skok u dubine bola, Meštrovićeva umjetnost je došla do svoje najvišje razine. Ovo djelo je jedna od njegovih najvažnijih i najljepših. Meštrovićeva umjetnost je došla do svoje najvišje razine. Ovo djelo je jedna od njegovih najvažnijih i najljepših.

Ivan Meštrović (dobra). Ovo djelo je jedna od njegovih najvažnijih i najljepših. Meštrovićeva umjetnost je došla do svoje najvišje razine. Ovo djelo je jedna od njegovih najvažnijih i najljepših. Meštrovićeva umjetnost je došla do svoje najvišje razine. Ovo djelo je jedna od njegovih najvažnijih i najljepših.

Teško dokučljiva pjesma sveobuhvatne radosti i sreće. Ovo djelo je jedna od njegovih najvažnijih i najljepših. Meštrovićeva umjetnost je došla do svoje najvišje razine. Ovo djelo je jedna od njegovih najvažnijih i najljepših.

TEŠKO DOKUČLJIVA PJSMA SVEOBUHVAATNE RADOSTI I SREĆE

Ovo djelo je jedna od njegovih najvažnijih i najljepših. Meštrovićeva umjetnost je došla do svoje najvišje razine. Ovo djelo je jedna od njegovih najvažnijih i najljepših. Meštrovićeva umjetnost je došla do svoje najvišje razine. Ovo djelo je jedna od njegovih najvažnijih i najljepših.

U ovom djelu Meštrovićeva, prelom i skok u dubine bola, Meštrovićeva umjetnost je došla do svoje najvišje razine. Ovo djelo je jedna od njegovih najvažnijih i najljepših. Meštrovićeva umjetnost je došla do svoje najvišje razine. Ovo djelo je jedna od njegovih najvažnijih i najljepših.

- 5119 **Popović, Sava:** *Jedan neobičan sud o Meštroviću.* (Pretiskano iz beogradskog časopisa „Put“). Jugoslovenska pošta, Sarajevo, 5 (6)/1410, 20. I. 1934, str. 12.
- 5120 **Putnik:** *Djela naših narodnih umjetnika u prčanjskoj župskoj crkvi.* (Meštrovićevo poprje Strossmayera). Hrvatska straža, Zagreb, 6/160, 17. VII. 1934, str. 5.
- 5121 **R. M.:** *Da li će se na Zemunskom mostu postaviti „Konjanici“ g. Ivana Meštrovića za koje bi imalo da se plati 22 miliona dinara.* (Protest likovnih umjetnika protiv Meštrovića). Pravda, Beograd, 30/10533, 4. III. 1934, str. 10.
- 5122 **rm:** *Dečanski lavovi i Meštrovićevi „Konjanici“ ili: Priča o udobnom životu i razbibrigi beogradskih slikara.* (Satirično o Zemunskom mostu i Meštroviću). Pravda, Beograd, 30/10540, 11. III. 1934, str. 3.
- 5123 **Robinson, Myrtle Hague:** *Ivan Mestrovich.* Srpski glas, San Francisco, 25/43, 1934, str. 8.
- 5124 **Rosandić, Tomo:** *Treba li most Kralja Aleksandra ukrasiti Meštrovićevim konjanicima. Povodom otvaranja Zemunskog mosta.* Štampa, Beograd, 1/303, 17. XII. 1934, str. 11.
- 5125 **Rubić, Ivo:** *Split i okolica.* (Turistički vodič. Meštrovićevi spomenici u Splitu). Split 1934.
- 5126 **Stanković, Mile:** *Brže nego što se moglo misliti, uništava zub vremena Meštrovićeve skulpture u Cavtatu.* (Općenito o Cavtatu). Politika, Beograd, 31/9444, 2. IX. 1934, str. 7.
- 5127 **(Stelé, Francé)** *Frst: Meštrović MCMXXXIII.* (Monografija 1933.). Dom in svet, Ljubljana, 47/8-10, 1934, str. 548-549.
- 5128 **(Studin, Marin):** *Treba li most Kralja Aleksandra ukrasiti Meštrovićevim konjanicima.* (Kritika Meštrovića i skulptura za Zemunski most). Štampa, Beograd, 1/302, XII. 1934, str. 5; 303, str. 11; 305, str. 11.
- 5129 **Šegvić, Kerubin:** *Don Frane Bulić.* Hrvatska smotra, Zagreb, 2/8-9, 1934, str. 298-314.
- 5130 **Škrgić, Nikola:** *G. Ivan Meštrović odgovara Udruženju jugoslovenskih likovnih umetnika i Udruženju arhitekata.* (Odgovor na kritike Branka Popovića). Pravda, Beograd, 30/10547, 17. III. 1934, str. 7.
- 5131 **Škrgić, Nikola:** *Gde i kako treba podići spomenik Njegošu. Šta kaže o tome g. Meštrović.* (Osnovan odbor za podizanje spomenika). Pravda, Beograd, 30/10486, 12. I. 1934, str. 6.
- 5132 **Šrepel, Ivo:** *Izražaj Meštrovićevih slaka. Kroz Galeriju Meštrović u Zagrebu.* (Opis skulptura izloženih u Galeriji Meštrović). Hrvatska revija, Zagreb, 7/5, 1934, str. 275-277.
- 5133 **(Šrepel, Ivo)** *iš: Moderna galerija. Jedna Strossmayerova ideja, koja tek sada dolazi do punog izražaja... Meštrović i Rittig uz pomoć bana dra Petrovića pribavljaju nove mogućnosti razvika jednoj prevažnoj umjetničkoj instituciji.* (Jutarnji list, Zagreb, 23/8004, 13. V. 1934, str. 7-8).
- 5134 **Š(repe)l, Ivo:** *Prva izložba Zagrebačkih umjetnika.* (Radovi izlagača. Meštrovićevi radovi). Jutarnji list, Zagreb, 23/8011, 20. V. 1934, str. 4-5.
- 5135 **(Tacconi, Ildebrando):** *Povodom članka prof. Ildebranda Tacconi u „S. Marcu“. Talijani se u Splitu mlate.- I. Taconi nazivlje umjetnika Meštrovića vandalom.* (O spomeniku Berislaviću u Trogiru). Zov sa Jadrana, Split, 3/3, 10. II. 1934, str. 2.
- 5136 **Tomašić, Kuzma:** *Kamen zavičaja. Ivanu Meštroviću.* (Pjesma). Novosti, Zagreb, 28/90, 1. IV. 1934, str. 18.
- 5137 **Vinaver, Stanislav:** *Meštrović.* (Iz „Berliner Tagblatt“). Deutsche Zeitung, Celje, 59/19, 1934, str. 2-3.
- 5138 **Warnier, Raymond:** *Artistes slaves en Dalmatie.* L'Europe Centrale, Praha, 21. VII. 1934, str. 469-471

- 5139 **Warnier, Raymond:** *Mgr. Boulitch archéolog dalmate.* L'Europe centrale, Praha, 18. VIII. 1934, str. 533-535.
- 5140 **Warnier, Raymond:** *Mechtrovitch.* Jugoslavija. Jugoslavenski turizam, Split, 5/5, V. 1934, str. 140-143.
- 5141 **Watson, Francis:** *Meštrović and Denver.* American Magazine of Art, New York, VII. 1934, br. 27, str. 393-394.
- 5142 * : *Inženjerska komora i gradnja doma likovne umjetnosti.* (O projektu i izvedbi). Jutarnji list, Zagreb, 19. V. 1934.
- 5143 * : *Sjajan uspjeh izložbe zagrebačkih umjetnika.* (Svečano otvorenje). Jutarnji list, Zagreb, 23/8002, 11. V. 1934, str. 7.
- 5144 * : *Zagrebački inženjeri u obranu staleških interesa.* (Traženje javnog natječaja. Meštrovićev projekt). Jutarnji list, Zagreb, 25. V. 1934.
- 5145 *Barometar popularnosti i slave.* (Anketa o istaknutim građanima. Meštrović). Jutarnji list, Zagreb, god. 23, 31. III. 1934, str. 24-25.
- 5146 *Beogradski arhitekti protiv Meštrovićevih konjanika na Savskom mostu. Na svom sinočnjem skupu oni su tražili nov konkurs.* (Polemika). Politika, Beograd, 31/9273, 9. III. 1934, str. 7.
- 5147 *Branko Popović o Meštrovićevim „Konjanicima“* (Kritika u „Politici“). Novo doba, Split, 17/71, 24. III. 1934, str. 4.
- 5148 *Da li će se na Zemunski most postaviti „Konjanici“ g. Ivana Meštrovića... Rezolucija Udruženja jugoslavenskih likovnih umetnika.* Pravda, Beograd, 30/10560, 1934, str. 8.
- 5149 *Der Kampf um Meštrović Reiterfiguren.* (Osporavanje Meštrovićeva projekta konjanika za Zemunski most). Morgenblatt, Zagreb, 49/77, 31. III. 1934, str. 22.
- 5150 *Dom likovne umjetnosti će se graditi...* (Dom je spomenik kralju Petru). Jutarnji list, Zagreb, god. 23, 31. V. 1934.
- 5151 *Dom likovne umjetnosti kralja Petra u Zagrebu.* (Odlučena gradnja. Bilj.). Jugoslavenski list, 26. IV. 1934.
- 5152 *Dom likovne umjetnosti u Zagrebu.* (Meštrovićev projekt). Novo doba, Split, 17/99, 27. IV. 1934, str. 4.
- 5153 *Dom likovne umjetnosti u Zagrebu.* (Arhitekti zahtijevaju natječaj za projekt doma). Novo doba, Split, 17/119, 23. V. 1934, str. 4.
- 5154 *G. Meštrović na mostu.* (Bilješka i reprodukcija Meštrovića i ministra Srkulja na Zemunskom mostu). Politika, Beograd, god. 31, 8. XI. 1934.
- 5155 *Grčki mramor za Meštrovićevu sfingu.* (Za Dvor na Dedinju. Bilj.). Jutarnji list, Zagreb, god. 23, 19. V. 1934.
- 5156 *Inžiniri traže raspis natječaja za umjetnički dom.* (Suprotstavljanje Meštrovićevom projektu). Jutarnji list, Zagreb, god. 23, 13. V. 1934, str. 7.
- 5157 *Inženjerska komora i gradnja doma likovne umjetnosti.* (Pobijanje predstavi inženjera). Jutarnji list, Zagreb, god. 23, 18. V. 1934.
- 5158 *Ispitivanje Meštrovićevih „Konjanika“* (Statička ispitivanja za Zemunski most. Bilj.). Novo doba, Split, 17/71, 24. III. 1934, str. 4.
- 5159 (Ivan Meštrović). Art Digest, god. 8, 23. VII. 1934.
- 5160 *„Ivan Meštrović i njegovi radovi.“* (O monografiji). Obzor, Zagreb, 75/112, 17. V. 1934, str. 3.
- 5161 *Ivan Meštrović. Ko još želi da ima knjigu našeg izdanja.* Nova Evropa, Zagreb, knj. 27, br. 1, 26. I. 1934, str. 3 omota.
- 5162 *Izložba zagrebačkih umjetnika.* (Prikaz u „Obzoru“. Izlaže i Meštrović. Bilj.). Novo doba, Split, 17/145, 22. VI. 1934, str. 4.
- 5163 *Izrada Konjanika poverena je definitivno g. Ivanu Meštroviću.* (Na Zemunskom mostu u Beogradu). Štampa, Beograd, 1/181, 19. VIII. 1934, str. 3.
- 5164 *„Jednodušno smatramo da je projekt g. Ivana Meštrovića po svojoj konstrukciji neuspeo...“* (O „Konjanicima“ za Zemunski most). Pravda, Beograd, 30/10560, 31. III. 1934, str. 8.
- 5165 *Još o Meštrovićevim konjima.* (Udruženje likovnih umjetnika u Beogradu zahtijeva javne natječaje. Iz „Politike“). Novo doba, Split, 17/79, 4. IV. 1934, str. 4.
- 5166 *Kipari sensualci.* (Kipar Sreten Stojanović o Meštroviću u „Politici“). Novo doba, Split, 17/100, 28. IV. 1934, str. 4.
- 5167 *Kroz novine. „Opet Ivan Meštrović.“* Jugoslovenska pošta, Sarajevo, 5/1396, 3. I. 1934, str. 2.
- 5168 *Likovni umetnici odlučno ustaju protiv namere da se radovi bez konkursa ustupe g. Meštroviću.* (Rezolucija 28. III. 1934. u povodu ukrašavanja Zemunskog mosta). Štampa, Beograd, 1/43, 30. III. 1934, str. 2.
- 5169 *Likovni umetnici protiv projekta g. Meštrovića.* (Rezolucija protiv projekta ukrašavanja Zemunskog mosta i za javne natječaje). Vreme, Beograd, 14/4393, 30. III. 1934, str. 5.
- 5170 *Mapa Meštrovićevih djela. U elegantnom izdanju „Nove Evrope“* (Kratki podaci o monografiji). Novosti, Zagreb, god. 28, 4. V. 1934.
- 5171 *Mauzolej Meštrovića u Cavtatu.* (O propadanju Račićevog mauzoleja, iz „Politike“). Novo doba, Split, 17/210, 7. IX. 1934, str. 4.
- 5172 *Meštrović ide u Ameriku.* (Predviđeno da Meštrović izradi spomenik načelniku Denvera u SAD. Bilj.). Novo doba, Split, 17/145, 22. VI. 1934, str. 4.
- 5173 *Meštrović, Ivan. Der Grosse Herder.* (Leksikonski podaci o Meštroviću, str. 286). Freiburg im Br. 1934.
- 5174 *Meštrović o svojim konjanicima.* (U „Vremenu“ o skulpturama za Zemunski most. Bilj.). Novo doba, Split, 17/300, 20. XII. 1934, str. 4.
- 5175 *Meštrovićev Mauzolej u Cavtatu.* (Dopis M. Stankovića o trošnosti kamena). Narodna svijest, Dubrovnik, 16/37, 12. IX. 1934, str. 3.
- 5176 *Meštrovićevi konjanici pred forumom beogradskih inženjera. Prvo treba rešiti urbanistički problem i raščistiti prilaz Zemunskom mostu, pa ga tek onda ukrašavati.* Pravda, Beograd, 30/10540, 11. III. 1934, str. 11.
- 5177 *Meštrovićs Abschied von Don Frane Bulić.* (Prijevod nekrologa iz „Nove Evrope“. Preveo A. St. Mágr). Prager Presse, Praha, 11. X. 1934.
- 5178 *Mletački grbovi u Dalmaciji i Berislavićev spomenik u trogirskoj loži.* (Odgovor na talijansku kampanju u „S. Marcu“ protiv Meštrovićevog spomenika). Novo doba, Split, 17/149, 27. VI. 1934, str. 2.
- 5179 *„Moj prijatelj Meštrović...“* (Kritika Branka Popovića Meštrovićevih skulptura za Zemunski most). Novo doba, Split, 17/75, 29. III. 1934, str. 4.
- 5180 *Novo djelo Ivana Meštrovića.* (Na podnožju Stražilova bit će podignuta Srdanova česma). Obzor, Zagreb, 75/135, 15. VI. 1934, str. 3.
- 5181 *Nj. V. Kralj osvetio je kamen temeljac spomenika Neznamog Junaka na Avali.* (Svečanost). Politika, Beograd, 29. VI. 1934.
- 5182 *Nj. V. kralj podiže na Avali spomenik Neznamom junaku.* (Početak radova. Opis spomenika). Vreme, Beograd, 14/4409, 18. IV. 1934, str. 1.
- 5183 *Nj. V. Kralj podiže veličanstveni spomenik Neznamom Junaku.* (Izradit će ga Meštrović). Novo doba, Split, 17/91, 18. IV. 1934, str. 1.
- 5184 *Odgovor Meštrovića na kritike.* (Meštrovićeve izjave u beogr. „Pravdi“ o konjaničkim skulpturama za Zemunski most). Novo doba, Split, 17/68, 21. III. 1934, str. 4.
- 5185 *„Opet Ivan Meštrović.“* (O spomeniku kralju Petru u Splitu. Iz „Malih novina“). Jugoslovenska pošta, Sarajevo, 3. I. 1934.

- 5186 *Osnova za gradnju Umjetničkog paviljona.* (Predgovijest gradnje Meštrovićevog Umjetničkog paviljona u Zagrebu). Svijet, Zagreb, knj. XVII, 9/20, 12. V. 1934, str. 395.
- 5187 *...Ostvarenjem ove zamisli učinila bi se jedna znatna greška u smislu estetskom, tehničko-komunikativnom i finansiskom... Rezolucija Udruženja jug. inž. i arh. po pitanju postavljanja „Konjanika“ na Zemunskom mostu.* Pravda, Beograd, 30/10547, 18. III. 1934, str. 7.
- 5188 *Otvorenje Moderne galerije u Zagrebu.* (Izložena Meštrovićeva „Muza“). Svijet, Zagreb, 9/22, knj. XVII, 26. V. 1934, str. 442-454.
- 5189 *Postavljanje Meštrovićevih konjanika.* (Pred postavljanje Meštrovićevih skulptura na Zemunski most. Bilj.). Novo doba, Split, 17/199, 25. VIII. 1934, str. 4.
- 5190 *Povodom...* (Glasilo „Orjune“). Zov sa Jadrana, Split, 3/3, 10. II. 1934, str. 2.
- 5191 *Protiv Meštrovićevih „Konjanika“.* (Kritika skulptura za Zemunski most). Novo doba, Split, 17/60, 12. III. 1934, str. 4.
- 5192 *Protiv Meštrovićevih „Konjanika“ na Dunavu.* (Kritika Meštrovićevih skulptura za Zemunski most). Novo doba, Split, 17/57, 8. III. 1934, str. 5.
- 5193 *Prvo djelo Ivana Meštrovića u Boki.* (Poprsje J. J. Strossmayera u Prčnju). Glas Boke, Kotor, 2 (3)/77, 26. V. 1934, str. 2.
- 5194 *Prvo treba rešiti urbanistički problem i raščistiti prilaz Zemunskom mostu, pa ga tek onda ukrašavati.* Referat g. Brašovana o Meštrovićevim „Konjanicima“. Pravda, Beograd, 30/10540, 11. II. 1934, str. 11.
- 5195 *Reject Mestrovic for a \$100.000. Memorial to Former Mayor Robert W. Speer.* Art Digest, New York, VII. 1934, sv. 8, str. 23.
- 5196 *Rosandić o Meštrovićevim konjanicima.* (Kritika skulptura za Zemunski most). Novo doba, Split, 17/299, 19. XII. 1934, str. 4.
- 5197 *„Skulptura g. Meštrovića koja treba da krasi Zemunski most, ne podudara se sa razmerama mostovske konstrukcije.“* (Kritika inženjera i arhitekata). Vreme, Beograd, 14/4372, 9. III. 1934, str. 9.
- 5198 *Spomenik Neznamom junaku na Avali.* Narodne novine, Zagreb, 30. VI. 1934.
- 5199 *Spomenik Neznamom junaku.* Nj. V. Kralj je posvetio temeljni kamen. (Na Avali). Obzor, Zagreb, 75/147, 30. VI. 1934, str. 3.
- 5200 *Svečano otvorenje izložbe „Sto godina hrvatske umjetnosti“.* (Prisutan Meštrović). Jutarnji list, Zagreb, god. 23, 26. III. 1934.
- 5201 *Šta se čuje.* (Izjava F. Kršinića. M. Trepšea i J. Kljakovića u vezi s kritikom Rade Drainca u beogr. „Pravdi“). Nova Evropa, Zagreb, knj. 27, br. 12, 26. XII. 1934, poledina otnice.
- 5202 (Osvrt na kritiku Rade Drainca o Meštroviću u beogr. „Pravdi“ Bilj.). Nova Evropa, Zagreb, knj. 27, br. 11, 26. XI. 1934, poledina otnice.
- 5203 *Tacconi naziva Meštrovića vandalom.* (U vezi s projektom spomen-reljefa Petru Berislaviću u trogirskoj loži). Novosti, Zagreb, god. 28, 4. II. 1934.
- 5204 *Tacconi nazivlje Meštrovića vandalom.* (Članak senatora Tacconija „Barbarie“ u zadarskom „San Marco“ i u „Corriere Istriano“ protiv postavljanja Meštrovićeva reljefa Berislaviću u Trogiru). Istra, Zagreb, 6/5, 2. II. 1934, str. 4.
- 5206 *U prostorijama Jugoslovenske akademije znanosti i umetnosti u Zagrebu postavljene su juče biste biskupa Štrosmajera i Njegoša.* (Svečana proslava). Vreme, Beograd, 14/4340, 5. II. 1934, str. 9.
- 5207 *U Trogiru...* (Meštrovićev spomenik Petru Berislaviću). Narodne novine, Zagreb, 30. VI. 1934.
- 5208 *Udruženje likovnih umetnika odgovara g. Ivanu Meštroviću.* Pravda, Beograd, 1. IV. 1934, str. 7.
- 5209 *Umjetnički paviljon.* (Meštrovićev projekt Doma umjetnosti u Zagrebu). Obzor, Zagreb, god. 75, 2. VIII. 1934.
- 5210 *Uzbuna oko Meštrovićevih „konjanika“.* Rezolucija Udruženja likovnih umjetnika. (Zahtjev za odbijanje Meštrovićeva projekta ukrašavanja Zemunskog mosta i za raspisivanje natječaja). Novosti, Zagreb, 28/89, 30. III. 1934.
- 5211 *Vajar g. Ivan Meštrović kaže da mu je svejedno da li će njegove četiri figure biti postavljene na novi savski most, ili ne.* (Kratka Meštrovićeva izjava). Vreme, Beograd, 18. XII. 1934.
- 5212 *Za našu Galeriju umjetnosti u Splitu.* (Meštrovićeva djela dar Galeriji). Novo doba, Split, 17/1, 2. I. 1934, str. 3.
- 5213 *Za postavljanje gigantskih stubova i skulptura g. Meštrovića na Zemunskom mostu trebalo bi izgraditi novu veštačku podlogu.* (Memorandum beogradskih inženjera i arhitekata). Vreme, Beograd, 14/4380, 17. III. 1934, str. 7.
- 5214 *Zagrebački inženjeri u obranu staleških interesa.* (Neosnovanost traženja inženjera u natječaju za Dom likovne umjetnosti u Zagrebu). Jutarnji list, Zagreb, god. 23, 24. V. 1934.
- 5215 *Zanimljivi podaci o novom Zemunskom mostu preko Save.* (Podaci o mostu. Meštrovićeva konjaničke skulpture). Jutarnji list, Zagreb, god. 23, 17. II. 1934.
- 5216 *Zemunski most.* (Š. Jelić u „Srpskom književnom glasniku“ protiv skulptura na mostu. Bilj.). Novo doba, Split, 17/181, 3. VIII. 1934, str. 4.

1935.

- 5218 **AK.**: *Politik und Kunst.* Prager Presse, Praha, 8. V. 1935.
- 5219 **AKA.**: *Izložba Ivana Meštrovića u Berlinu.* (Prikaz njemačke kritike). Novosti, Zagreb, 29/177, 27. VI. 1935, str. 8.
- 5220 **Ankwicz-Kleehoven, Hand:** *Die Mestrovic-Ausstellung im Hagebund.* (O Meštrovićevim naucima u Beču i njegovim djelima u povodu izložbe u Beču). Wiener Zeitung, Wien, 81/290, 20. X. 1935.
- 5221 **Antonio, Dell:** *Der Bildhauer Meštrović.* Schlesische Volkszeitung, Breslau, 4. VII. 1935, str. 6.
- 5222 **(Avenus, Joseph):** *U ateljeu najvećeg jugoslovenskog umetnika. „Ivan Meštrović koji je ostao veran svome narodu, postao je umetničko blago celoga sveta.“* (Članak Josepha Avenusa u „Deutsche Volksblattu“). Vreme, Beograd, 15/4912, 15. IX. 1935, str. 12.
- 5223 **b.:** *Golemi mramorni blokovi.* (Gradnja Doma likovne kulture u Zagrebu). Novosti, Zagreb, 29/117, 28. IV. 1935, str. 5.
- 5224 **Bach, Ivan:** *Švedski vajar Miles.* (Usporedba Carla Mileasa i Meštrovića). Nova Evropa, Zagreb, knj. 29, br. 9, 26. IX. 1935, str. 306-310.
- 5225 **(Batušić, Slavko)** S. B.: *Il. izložba zagrebačkih umjetnika.* (Meštrović na izložbi). Hrvatska revija, Zagreb, 8/7, 1935, str. 363-366.
- 5226 **Belas, Ante:** *Reljefni spomenik Petra Berislavića biskupa i hrvatskog bana u Trogiru.* Hrvatski glasnik, Split, 2/182, 1935, str. 9-10.
- 5227 **Bervaldi, Josip** dr.: *Grgur Ninski, i naš jezik u crkvi.* (Kritika smještaja Meštrovićevog spomenika na Peristilu). Novo doba, Split, 18/245, 19. X. 1935, str. 9.
- 5228 **(Bobek, Josip)** -b-: *Branko Mašić: Meštrović' Holzplastiken.* (Mašićevo predavanje u Zagrebu). Morgenblatt, Zagreb, 50/257, 29. X. 1935, str. 5.
- 5229 **(Bobek, Josip)** Dr. B.: *„Das Geheimnis von Meštrović' Kunst.“ Vortrag B. Mašić.* (Prikaz predavanja B. Mašića u Zagrebu). Morgenblatt, Zagreb, 50/73, 26. III. 1935, str. 5.
- 5230 **(Bobek, Josip)** Dr. B.: *„Meštrović' Bildnisse und Denkmäler.“ Zweiter Vortrag B. Mašić.* (Prikaz drugog predavanja

- B. Mašića u Zagrebu). Morgenblatt, Zagreb, 50/79, 2. IV. 1935, str. 6.
- 5231 **(Bobek, Josip)** Dr. B.: *Il. Ausstellung Zagreber Künstler*. (Meštrović na izložbi zagrebačkih umjetnika). Morgenblatt, Zagreb, 50/120, str. 4; 123, 25. V. 1935, str. 4.
- 5232 **Bonači, Ivan**: *Meštrović o umetnosti*. (Meštrovićev članak u „The Yugoslav Review“, New York, 1925.). Javnost, Beograd, 1/22, 1935, str. 524-525.
- 5233 **(Borko, Božidar)** -o: *Ali je Meštrović umetnik?* (O članku P. Odavića u „Etnologu“). Jutro, Ljubljana, 16/108, 11. V. 1935, str. 3-4; 116, 21. V. str. 7.
- 5234 **Breuer, Robert**: *Eröffnung der Meštrović-Ausstellung in Wien*. (Prikaz izložbe u Beču). Morgenblatt, Zagreb, 50/243, 12. X. 1935, str. 4.
- 5235 **Brukner, S.**: *Mestrovici*. (O Meštrovićevoj umjetnosti). Neamul Românese, Bucuresti, 19. V. 1935.
- 5237 **(Ćurčin, Milan)** -l-: *Meštrovićeva izložba u Nemačkoj*. (Izložba u Münchenu i Berlinu). Nova Evropa, Zagreb, knj. 28, br.6, 26. VI. 1935, str. 192.
- 5238 **(Ćurčin, Milan)** -l-: *Meštrovićeve izložbe u Austriji*. (Izložbe u Beču i Grazu). Nova Evropa, Zagreb, 28/12, 26. XII. 1935, str. 415-416.
- 5239 **(Ćurčin, Milan)** M. Ć.: *Dr. Smodlaka „ispravlja“*. (O polemici Josipa Smodlake sa Meštrovićem, Tresić Pavičićem, Tartagliom i Ćurčinom). Nova Evropa, Zagreb, knj. 28, br. 6, 26. VI. 1935, str. 174-184.
- 5240 **(Ćurčin, Milan)** M. Ć.: *Politika Dra Smodlake*. (Odgovor na napad Smodlake u „Novo doba“ na Meštrovića). Nova Evropa, Zagreb, knj. 28, br. 3, 26. III. 1935, str. 78-83.
- 5241 **(Ćurčin, Milan)** M. Ć.: *Politika Dra Smodlake*. (Polemika Smodlake i Meštrovića u vezi s položajem „Narodnog spomenika“ u Splitu). Nova Evropa, Zagreb, knj. 28, br. 4-5. 26. IV. 1935, str. 130-139.
- 5242 **(Ćurčin, Milan)** M. Ć.: *Politika dra Smodlake. Svak na svoje mjesto*. (Polemika u vezi s „Narodnim spomenikom“ u Splitu). Nova Evropa, Zagreb, knj. 28, br. 7, 26. VII. 1935, str. 206-215.
- 5243 **Dejanov, N. L.**: *Kod Ivana Meštrovića*. Novi dni, Sofija, 1935, br. 402.
- 5244 **Dessauer, B.**: *Die Ausstellung I. Meštrović in Wien*. Neue Freie Presse, Wien, 12. X. 1935.
- 5245 **(Dobida, Karel)** -a: *Ob drugi razstavi Zagrebskih umetnikov. K našim reprodukcijam*. Mladika, Gorica, 16/8, 1935, str. 311-312.
- 5246 **Dr. Ć.**: *Meštrovićeva izložba u Münchenu*. (Otvorenje izložbe 17. IV. 1935). Obzor, Zagreb, 76/95, 23. IV. 1935, str. 6.
- 5247 **Dr. Ć.**: *Meštrovićeva izložba u Münchenu. Svečano otvorenje. Pismo oboljelog Meštrovića*. (Opis otvorenja). Novosti, Zagreb, 29/113, 24. IV. 1935, str. 10.
- 5248 **Dr. Ć.**: *Svečano otvorenje Meštrovićeve izložbe u Münchenu. Meštrovićevo pismo priređivačima izložbe*. (Opis otvorenja i tekst Meštrovićevog pisma). Jutarnji list, Zagreb, 24/8346, 24. IV. 1935, str. 21.
- 5249 **Dražić, Branislav**: *Tri najviše jugoslovenske vrednosti*. Izvještaj Državne trgovačke akademije, Zrenjanin, 1935-1936, str. 3-8.
- 5250 **(Esih, Ivan)** ie.: *Bugarski i poljski glas o Ivanu Meštroviću*. (Halina Siennickar, N. L. Dejanov. Bilj.) Obzor, Zagreb, 76/299, 28. XII. 1935, str. 2.
- 5251 **(Esih, Ivan)** ie.: *Meštrović u svjetskoj književnosti*. (Obzor, Zagreb, 76/71, 25. III. 1935, str. 2.
- 5252 **(Esih, Ivan)** ie.: *Poljska monografija o Ivanu Meštroviću*. (Vjekoslava Molèa. Bilj.). Obzor, Zagreb, 76/284, 9. XII. 1935, str. 2.
- 5253 **(Esih, Ivan)** ie.: *Poljski glas o Ivanu Meštroviću*. (Članak Anne Gornostajske „Autor cavtatske svetinje“. Bilj.). Obzor, Zagreb, 76/128, 3. VI. 1935, str. 1.
- 5254 **Fellows Platt, Dan**: *Ivan Mestrovic*. (Kratka biografija. Predgovor kataloga). Drawings by two sculptors Mestrovic & Gaudier-Brzeska. (New York 1935.), str. 7.
- 5255 **Franić, Ivo**: *Il. izložba zagrebačkih umjetnika*. (Izlagači. Meštrovićeve izloženi radovi). Narodne novine, Zagreb, 101/106, 8. V. 1935, str. 4.
- 5256 **Friedmann, Armin**: *Meštrović*. (Prijevod iz „Neues Wiener Tagblatt“. O Meštrovićevoj umjetnosti). Jadranski dnevnik, Split, 2/241, 15. X. 1935, str. 3.
- 5257 **Friedmann, Armin**: (Meštrovićeva izložba u Beču). Neus Wiener Tagblatt, Wien, 11. X. 1935.
- 5258 **Gornostajska, Anna**: *Autor cavtatske svetinje*. Poljsko-jugoslavenski pregled, Poznan, V. 1935.
- 5259 **Graf, Robert**: *Ivan Meštrović. Der geniale Bildhauer stellt in Graz aus*. (Meštrovićeva izložba u Grazu). Mariborer Zeitung, Maribor, 75/274, 1935, str. 11.
- 5260 **Graf, Robert**: *Meštrović-Ausstellung in Graz*. (Meštrovićeva izložba u Grazu). Morgenblatt, Zagreb, 50/285, 30. XI. 1935, str. 4.
- 5261 **(Graf, Robert)**: *Meštrović u Grazu*. (Izložba 60 Meštrovićevih skulptura). Jadranski dnevnik, Split, 2/301, 2. XII. 1935, str. 3.
- 5262 **Graf, Robert**: *Meštrović u Grazu*. (Izložba otvorena 25. XI.). Obzor, Zagreb, 76/297, 30. XI. 1935, str. 2.
- 5263 **Grunert, Heinz**: *Der Bildhauer Iwan Meschtrowitsch*. (O životu i umjetnosti u povodu izložbe u Berlinu). Völkischer Beobachter, Berlin, 1. VI. 1935.
- 5264 **(Grunert, Heinz)** H. G.: *Der Bildhauer Meschtrowitsch*. (Uoči izložbe u berlinskom Reichstagu). Berliner Zeitung, Berlin, 29. V. 1935.
- 5265 **Grunert, Heinz**: *Ivan Meštrović*. (O Meštrovićevoj religioznoj umjetnosti). Die Christliche Kunst, München, 32/1, X. 1935, str. 5-7, 10-13.
- 5266 **H. Z.**: *Ivan Meschtrowitsch. Ausstellung in der Wandelhalle des Reichstags*. (O Meštrovićevoj umjetnosti. U povodu izlaganja u Reichstagu). Berliner Tagblatt, Berlin, 1. VI. 1935.
- 5267 **Hadelt, Alfred**: *Die Grabkirche von Ivan Mestrovic in Cavtat. Ein Dokument neuerer christl. und nationaler Kunst im Lande der Südslaven*. Schlesische Volkszeitung, Breslau, 67/32, 4. VIII. 1935.
- 5268 **Hadelt, A(lfred)**: *Ivan Meštrović und sein Werk*. (O obnovi crkve Sv. Marka u Zagrebu). Der Oberschlesier, Breslau, 7/8, 1935, str. 435-443.
- 5269 **Harth, A.**: *Une Exposition Mestrovic à Vienne*. (Meštrovićeva samostalna izložba u Beču). Le Journal des Beaux-Arts, Paris, 27. XII. 1935, br. 156, str. 7.
- 5270 **Haushofer, K.**: *Deutscher Brief an Ivan Meštrović. Eine Antwort des Präsidenten der Deutschen Akademie in München*. (Pismo K. Haushofera). Mariborer Zeitung, Maribor, 75/128, 1935, str. 3.
- 5271 **Haushofer, K.**: *Njemačko priznanje Meštroviću*. Obzor, Zagreb, 76/127, 1935, str. 2.
- 5272 **(Haushofer, K.)**: *Professor Hausgofer an Ivan Meštrović*. (Pismo K. Haushofera Meštroviću u vezi s izložbom u Münchenu). Morgenblatt, Zagreb, 50/133, 6. VI. 1935, str. 4.
- 5273 **(Ilešić, Fran)** Fr. I.: *Vojeslav Mole: Ivan Meštrović* (Poljska monografija o Meštroviću). Javnost, Beograd, 1/49, 21. XII. 1935, str. 1226.
- 5274 **K. E. K.**: *Südslawiens grösster Bildhauer Iwan Meschtrowitsch Ausstellung in Berlin*. (Meštrovićeva izložba u Berlinu). Lübecker General-Anzeiger, Lübeck, 15. VI. 1935.

- 5275 **Karalić, P(redrag):** *Knjiga Meštrovićevih skulptura.* (Monografija „Nove Evrope“ 1933.). Život i rad, Beograd, 8/129, knj. XXI, 1. I. 1935, str. 57-60.
- 5276 **(Katić, Ernest)** E. K.: *Iwan Meschtrovitsch.* Christliche Kunst, München, god. 31, VI. 1935, str. 276-277.
- 5276a **Kljaković, J. - Čurčin, M.:** *Das Geleitwesen des Künstlers.* Zagreb 1935.
- 5277 **Kušan, Vladislav:** *II. izložba „Zagrebačkih umjetnika“* (Meštrović na izložbi). Hrvatska prosvjeta, Zagreb, 22/8, 1935, str. 229-232.
- 5278 **L. N.:** *O Meštrovićevoj umjetnosti. Predavanje književnika g. Branka Mašića.* Narodne novine, Zagreb, 101/84, 9. IV. 1935, str. 2-3.
- 5279 **(Lovašen, Branko) nl.:** „*Meštrovićevo drvo“* (Predavanje B. Mašića u Zagrebu). Novosti, Zagreb, 29/302, 30. X. 1935, str. 12.
- 5280 **Maenner, E. K.:** *Aus der Werkstatt Ivan Meštrovićs.* (Reprodukcije makete i skulptura za Avalu). Die Welt am Sonntag, Bilderbeilage der „Prager Presse“, Praha, 15/48, 1. XII. 1935, str. 1.
- 5281 **Mágr, A(ntonin) S(tanislav):** *Ivan Meštrović, der südslawische Bildhauer.* Illustrierte Zeitung, Leipzig, 1935, br. 4715, str. 122-123.
- 5282 **(Mágr, Antonin Stanislav) Mgr:** *Meštrovićeva umjetnost.* (Prikaz studije V. Moléa o Meštroviću). Jadranski dnevnik, Split, 2/316, 19. XII. 1935, str. 3.
- 5283 **(Mágr, Antonin Stanislav) Mgr:** *Neue Literatur über Meštrović.* (Monografija 1933; članci R. Collingsa, J. Strzygowskoga, P. J. Odavića). Prager Presse, Praha, 19. V. 1935.
- 5284 **Mágr, A(ntonin) S(tanislav):** *Zur Meštrović-Literatur.* (Uvod i bibliografija radova o Meštroviću). Slavische Rundschau, Berlin-Leipzig-Praha, 7/2, 1935, str. 112-120.
- 5285 **Mai, Paul:** *Aus der Meštrović-Ausstellung in Berlin.* (Meštrovićeva izložba u Berlinu). Berliner illustrierte Zeitung, Berlin, 13. VI. 1935.
- 5286 **Mašić, Branko:** *Meštrovićev Mojsije i Michelangelo.* (Predavanje. O portretu općenito i u Meštrovića). Novosti, Zagreb, 29/110, 21. IV. 1935, str. 19.
- 5287 **(Mašić, Branko):** „*Meštrovićevo drvo“*. Predavanje Branka Mašića u priredbi Hrvatskog društva umjetnosti „Strossmayer“... (U Zagrebu). Jutarnji list, Zagreb, 24/8524, 1935, str. 21; 8533, str. 8.
- 5288 **(Mašić, Branko):** *Prve Meštrovićeve Madone. Sa predavanja Branka Mašića na matineji Moderne galerije u Malom kazalištu.* (Odlomak predavanja u Zagrebu). Novosti, Zagreb, 29/86, 27. III. 1935, str. 11.
- 5289 **(Mengjušić, Ivo)** Starac Prokop: *Obnovimo zadužbinu drevnu.* (Pjesma u nar. desetercu kao poziv za gradnju crkve u Biskupiji). Zagreb 1935.
- 5290 **Missirlitch, Simone:** *Le Musée du Prince Paul.* Beaux-Arts, Paris, 8. II. 1935, br. 110.
- 5292 **Murko, M(atija):** *Asanaginica sa Šipana.* (U obranu autentičnosti Meštrovićeve verzije „Hasanaginice“). Nova Evropa, Zagreb, knj. 28, br. 4-5, 26. IV. 1935, str. 112-119.
- 5293 **Murko, (Matija)** Matthias: *Epensüngerinnen in Dalmatien.* Slavische Rundschau, Berlin-Leipzig-Praha, 6/1935, str. 37-38 (42).
- 5294 **N.:** *Mestrovic.* (Prikaz engl. monografije o Meštroviću izdane u Oxfordu). The Manchester Guardian, Manchester, 29. V. 1935.
- 5295 **Odavić, Petar J.:** *Ali je Meštrović umetnik?* (Odgovor na članak B. Borka u „Jutru“). Jutro, Ljubljana, 16/116, 21. V. 1935, str. 7.

- 5296 **Odavić, P(etar J.):** *Je li Meštrović umjetnik? Kakvi su sve nekulturni ispadi mogući u nas.* (Kritika Gamulinove kritike Meštrovića). Jutarnji list, Zagreb, 16. V. 1935.
- 5297 **Preradović, Paula v.:** *Die Engel der Toten.* (Sonet o mauzoleju u Cavtatu). U katalogu: Ivan Meštrović Ausstellung. Wien 1935, str. (4).
- 5298 **Rakint, Waldemar:** *Meštrović-Ausstellung in Berlin.* (Meštrovićeva izložba u Berlinu 1935.). Osteuropa, 1034-1035, br. 10, str. 673-674.
- 5299 **Roca, Stjepan:** *Od pastira do umjetnika - Ivan Meštrović.* (Odlomak iz knjige „Uzori radinosti i čovještva“). Borovo, Borovo, 4/35-41, 1935.
- 5300 **Roden, Max:** *Mestrovic.* (O Meštrovićevoj umjetnosti u povodu izložbe u Beču). Volks-Zeitung, Wien, 81/288, 18. X. 1935.
- 5301 **Schaefer, Karl:** *Zum Geleit.* (Općenito o Meštroviću. Predgovor kataloga). Ivan Meštrović. Ausstellung von Bildwerken und Zeichnungen, München 1935, str. 5-12.
- 5302 **Schneditz, Wolfgang:** *Mestrovic im Landhaushof.* Grazer Tegepost, Graz, 10. XII. 1935.
- 5303 **Siennicka, Halina:** (Ivan Meštrović). Poljsko-jugoslavenski pregled, Poznan, XII. 1935.
- 5304 **Smodlaka, Josip:** *Oko careve palače, monumentalne česme i Narodnog Spomenika, s gosp. Ivanom Meštrovićem.* (Polemika oko postavljanja Narodnog spomenika u Splitu). Novo doba, Split, 18/16, 19. I. 1935, str. 9.
- 5305 **Smodlaka, Josip:** *Oproštaj s g. Ivanom Meštrovićem.* (Polemički članak o Meštroviću političaru). Novo doba, Split, 18/46, 23. II. 1935, str. 9.
- 5306 **Smodlaka, Josip:** *Pitanje „Narodnog spomenika“.* (U Splitu). Novo doba, Split, 18/4, 5. I. 1935, str. 9-10.

- 5307 (**Smodlaka, Josip**): *Polemika Smodlaka-Meštrović. Odgovor dr. J. Smodlake.* (Polemika oko podizanja Narodnog spomenika u Splitu). Obzor, Zagreb, 76/40, 16. II. 1935, str. 1-2.
- 5308 **Smodlaka, Josip**: *Smodlakina politika i Ćurčinova bijeda.* (Polemika Smodlaka-Meštrović). Novo doba, Split, 18/81, 5. IV. 1935, str. 2.
- 5309 **Strzygowski, Josef**: *Ivan Meštrović.* (Predgovor kataloga izložbe. O Meštroviću u Beču). Ivan Meštrović. Ausstellung. Wien 1935, str. (2-3).
- 5310 (**Šeper, Mirko**) M. Keglević: *Druga izložba zagrebačkih umjetnika.* (Meštrović na izložbi). Hrvatska smotra, Zagreb, 3/5-6, 1935, str. 322-324.
- 5311 (**Šrepel, Ivo**) Ivo Š-I: *Druga izložba zagrebačkih umjetnika...* (Meštrović na izložbi). Jutarnji list, Zagreb, 24/8371, 19. V. 1935, str. 20.
- 5312 **Tartaglia, Ivo**: *Dr Smodlaka na pravo mjesto. Jedna žrtva megalomanije.* (Polemika Smodlaka-Meštrović). Jadranski dnevnik, Split, 2/40, 16. II. 1935, str. 9-10.
- 5313 **Tartalja, Gvido**: *Meštrović o umjetnosti.* (Iz splitskog „Jadranskog dnevnika“). Javnost, Beograd, 1/17, 11. V. 1935, str. 394-395; 18, 18. V, str. 423-424.
- 5314 (**Taylor, Stephen**, izdavač): *Who's Who in Central and East-Europe 1933/34.* (Kratko o Meštroviću). Zürich 1935, str. 637.
- 5315 **Teodorović, Đ.**: *Meštrović izlaže u Berlinu.* Pravda, Beograd, 31/10996, 1935, str. 7.
- 5316 **Thierfelder, Franz**: *Iwan Meschtrowsch. Zur Ausstellung im Reichstagsgebäude.* (O Meštrovićevoj umjetnosti i izložbi u Berlinu). Deutsche Allgemeine Zeitung, Berlin, 2. VI. 1935.
- 5317 **Vereš, S(lavko)**: *Meštrović u Minhenu.* Štampa, Beograd, 2/348, 1935, str. 4.
- 5318 **Vorms, Pierre**: *L'oeuvre récente d'Ivan Mechtrovitch.* (O životu i umjetnosti. Posjet Meštroviću u Zagrebu i Splitu). Sud Magazine, Marseille, 8/132, 15. XII. 1935, str. 12-15.
- 5319 (**Warnier, Raymond**) R. W.: *Seine Kunst - sein Volk.* (O Meštrovićevoj izložbi u Berlinu). Angriff Berlin, Berlin, 1. VI. 1935, br. 126, str. 17.
- 5320 **Wilm, Hubert**: *Iwan Meschtrowsch. Kunst und Antiquitäten Rundschau,* 1935, br. 43, str. 119-124.
- 5321 **Wilm, Hubert**: (O I. Meštroviću uoči otvorenja izložbe u Münchenu). Münchener Neueste Nachrichten, München, IV. 1935.
- 5322 **Wiltsch, Norbert**: *Streit um Grgur.* (O smještaju „Grgura Ninskog“ u Splitu). Morgenblatt, Zagreb, 50/174, 24. VII. 1935, str. 4.
- 5323 *Atelier Ivana Meštrovića u Splitu.* (Izgradnja atelijera na Mejama). Obzor, Zagreb, 76/151, 3. VII. 1935, str. 1.
- 5324 *Dalmatinski kipari.* („Hrvatska revija“ o Drugoj izložbi zagrebačkih umjetnika, na kojoj izlaže i Meštrović. Bilj.). Novo doba, Split, 18/165, 17. VII. 1935, str. 4.
- 5325 *Dar gdje Meštrović Strossmayerovoj galeriji. Nova Meštrovićeva umjetnina došla je na dolično mjesto.* (Poprsje Ruže Meštrović). Večer, Zagreb, 16/4487, 15. XI. 1935, str. 5.
- 5326 *Djelo g. Ivana Meštrovića u Pragu.* (Čehoslovačka vlada kupila skulpturu „Vođa“. Bilj.). Jadranski dnevnik, Split, 2/109, 10. V. 1935, str. 3.
- 5327 *Dom likovne umjetnosti.* (Kolaudacija građevinskih radova. Bilj.). Obzor, Zagreb, 76/286, 11. XII. 1935, str. 4.
- 5328 *Eine Ausstellung des südslawischen Bildhauers Iwan Meschtrowsch im Reichstagsgebäude.* (Otvorenje izložbe u Berlinu. Vijest „SNB“). Angriff-Berlin, Berlin, 2. VI. 1935, br. 127.
- 5329 *Englesko izdanje knjige „Ivan Meštrović i njegovi radovi“.* Novosti, Zagreb, 29/27, 27. I. 1935, str. 14.
- 5330 *Eröffnung der Meštrović-Ausstellung in Berlin.* (Meštrovićeva izložba u Berlinu). Morgenblatt, Berlin, 4. VI. 1935.
- 5331 *Ferne Klänge.* (Tekst uz reprodukciju skulpture „Daleki akordi“). Westermanns Monatshefte, Braunschweig, 159/949, I. 1935, str. 101 (sl. str. 104).
- 5332 *G. Ivan Meštrović radi spomenik rumunskom ministru Jonu Duki.* (Bilj.). Jugoslavenski list, Zagreb, 16/120, 23. V. 1935, str. 7.
- 5333 *Glavna godišnja skupština...* (Zapisnik o izboru Meštrovića članom Jugoslavenske akademije 17. V. 1934, str. 4, 9, 57, 83, 84). Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za god. 1933-1934/47, Zagreb 1935.
- 5334 *Granit za spomenik Neznamom junaku.* (Dovezen u Split Meštroviću. Bilj.). Novo doba, Split, 18/171, 24. VII. 1935, str. 6.
- 5335 *I. Mestrovic. Red Indian.* (Reprodukcija „Indijanca s dužom legendom“). The Studio, London, 110/508, VII. 1935, str. 52.
- 5336 (I. Meštrović). *Beaux-Arts, Paris,* 1935, br. 156, str. 7.
- 5338 *Izdali smo...* (Englesko i njemačko izdanje Meštrovićeve monografije. Bilj.). Nova Evropa, Zagreb, knj. 28, 1935, dodatak: Sadržaj 1935, str. VII
- 5339 (Izložba I. Meštrovića u Beču). *Der Wiener Tag,* Wien, (?), X. 1935.
- 5340 (Izložba I. Meštrovića u Beču). *Reichspost,* 11. X. 1935.
- 5341 (Izložba I. Meštrovića u Beču). *Wiener Zeitung,* Wien, 2. X. 1935.
- 5342 *Izložba kulturne prošlosti Hrvata u Bačkoj.* (Otkrivanje poprsja M. A. Evetovića u Subotici, rad I. Meštrovića). Svijet, Zagreb, 10/18, knj. XX, 26. X. 1935, str. 353.
- 5343 *Izložba radova g. Ivana Meštrovića otvorena u Zagrebu.* (Greška u naslovu! Izložba u Münchenu). *Politika,* Beograd, 32/9675, 24. IV. 1935, str. 5.
- 5344 *Izložba zagrebačkih umjetnika. Vanredno uspjela izložba u Umjetničkom paviljonu.* (Meštrović na izložbi u Zagrebu). *Jutarnji list,* Zagreb, 24/8354, 1935, str. 4.
- 5345 *Izložbe Ivana Meštrovića u inostranstvu.* (U Münchenu i Berlinu). *Obzor,* Zagreb, 76/66, 19. III. 1935, str. 4.
- 5347 *Je li Meštrović umjetnik?* (Odgovor na članak P. J. Odavića u „Etnologu“, 1934.). *Jugoslavenski list,* Zagreb, 18/114, 16. V. 1935, str. 4.
- 5348 *Još o Meštrovićevim konjanicima.* (Đ. Bošković u „Srpskom književnom glasniku“ protiv skulptura na Zemunskom mostu). *Novo doba,* Split, 18/4, 5. I. 1935, str. 4.
- 5349 *„Kod Meštrovića u Dalmaciji.“ Novi domaći kulturni film.* (M. Mikac i S. Tagac). *Jutarnji list,* Zagreb, 24/8587, 22. XII. 1935, str. 24.
- 5350 *Ljubljanski „Etnolog“ o Ivanu Meštroviću.* *Obzor,* Zagreb, 76/115, 17. V. 1935, str. 3.
- 5351 *Mestrovic: 1933.* (O Meštrovićevoj monografiji 1933.). *Connoisseur,* London, god. 96, 2. X. 1935, str. 241-242.
- 5352 *Mestrovic. Volks-Zeitung,* Wien, 18. X. 1935, br. 288.
- 5354 *Meštrović će prirediti izložbu u palači Reichstaga u Berlinu. Velika izložba našeg majstora kipara Meštrovića u Münchenu i Berlinu, a zatim u Moskvi i Lenjingradu.* *Večer,* Zagreb, 16/4312, 16. IV. 1935, str. 4.
- 5355 *Meštrović i „fašistički“ spomenik u Splitu.* (Meštrovićev negativan sud o splitskoj fontani). *Istra,* Zagreb, 7/3, 18. I. 1935, str. 4.
- 5356 *Meštrović pravi spomenik Jonu Bratianu.* (Rumunjski državnik. Bilj.). *Obzor,* Zagreb, 76/228, 3. X. 1935, str. 2.

- 5394 *Šta se čuje.* (Polemika Smodlaka-Meštrović u vezi s položajem „Narodnog spomenika“ u Splitu). Nova Evropa, Zagreb, knj. 28, br. 2, 26. II. 1935, poledina omotnice.
- 5395 *U odbranu Meštrovića.* (O polemici Smodlake, Meštrovića i Čurčina). Ideje, Beograd, 1/27, 25. V. 1935, str. 6.
- 5397 *Veliki uspjeh Meštrovićeve izložbe u Beču. Jednodušno priznanje bečke štampe.* („Wiener Tagblatt“, „Reichspost“, „Neues Wiener Tagblatt“, „Neue Frei Presse“, „Der Wiener Tag“). Novosti, Zagreb, 19/289, 17. X. 1935, str. 9.
- 5398 *Zagrebački Memorandum.* (Meštrović supotpisnik). Nova Evropa, Zagreb, 28/7, 26. VII. 1935, str. 202-205.
- 5398 *Zmagoslavje jugoslovanske umetnosti v Nemčiji.* (Meštrovićeve izložba u Münchenu). Glas naroda, New York, 1/11, 28. IV. 1935, str. 5.

1936.

- 5400 **Babić, Ljubo:** *Pregled hrvatske umjetnosti.* Obzor, spomenknjiga 1860-1935, Zagreb 1936. (Meštrović str. 149-153).
- 5401 **(Babić, Ljubo)** Lj. B.: *III izložba zagrebačkih umjetnika. Kiparstvo.* (O Meštrovićevim skulpturama na izložbi). Hrvatski dnevnik, Zagreb, 1/31, 24. VI. 1936, str. 12.
- 5402 **(Bobek, Josip)** B.: *III. Ausstellung Zagreber Künstler.* (Meštrović na izložbi u Zagrebu 1936.). Morgenblatt, Zagreb, 51/135, 7. VI. 1936, str. 6; 140, str. 4; 143, 17. VI, str. 6.
- 5403 **Copeland, F. S.:** *A Master and his Message.* (O Meštrovićevim skulpturama). Jugoslavija, Jugoslovenski turizam, Split, 7/6, VI. 1936, str. 165-167.
- 5404 **Copeland, (F.) S. C.:** *The Shrine of Jugoslavia's unknown Soldier by Ivan Meštrović.* (O spomeniku Neznamom junaku što će se podignuti na Avali). Jugoslavija, Jugoslovenski turizam, Split, 7/6, VI. 1936, str. 160-164.
- 5405 **(Čičin-Šain, Ćiro)** S. Č. Šajin: *U Otavicama, svom rodnom mestu veliki naš vajar Ivan Meštrović podigao je porodični mauzolej...* Pravda, Beograd, 32/11.247, 17. II. 1936, str. 4.
- 5406 **Delogu, G.:** *Cronache Viennesi, Sculture.* Emporium, Bergamo, 83/2, 1936, str. 101-103.
- 5407 **Esih, Ivan:** *Ivan Meštrović u svijetlu poljske monografije.* (V. Molé: „I. M.“, Krakow 1936.). Hrvatska revija, Zagreb, 9/12, 1936, str. 664-665.
- 5408 **(Esih, Ivan)** ie: *Ivan Meštrović u svijetlu češke štampe.* (J. Hajšman u „Češkom slovu“). Jutarnji list, Zagreb, god. 25, 26. II. 1936,
- 5409 **(Esih, Ivan)** ie: *Meštrović i kongres rumunjskih umjetnika.* Obzor, Zagreb, 76/296, 23. XII. 1936, str. 4.
- 5410 **Fisković, Cvito:** *Meštrovićeve karijatide.* (Opis karijatida za mauzolej na Avali). Obzor, Zagreb, 76/232, 7. X. 1936, str. 1.
- 5411 **Graf, Robert:** *Meštrović-Ausstellung in Graz geschlossen.* Morgenblatt, Zagreb, 51/16, 18. I. 1936, str. 5.
- 5412 **Graf, Robert:** *Meštrovićeve izložba u Grazu.* (Ideje Meštrovićeve umjetnosti). Jadranski dnevnik, Split, 3/7, 10. I. 1936, str. 3.
- 5413 **Grunert, Heinz:** *Der Bildhauer Iwan Meschtrowitsch.* Oestergaards Monatshefte, 1936, br. 4, str. 193-197.
- 5414 **Hoffman, Malvina:** *A Sculptor's Odyssey. Heads and Tales.* (Meštrović uoči Prvog rata u Parizu. Posjet Meštroviću 1928. u Zagrebu, str. 45-46, 79-85, 126, 133). London 1936.
- 5415 **Hoffman, Malvina:** *Heads and Tales.* (Meštrovićeve učenica o svome učitelju, str. 79). New York 1936.
- 5416 **Horvat, Josip:** *Politička povijest Hrvatske.* (Meštrovićeve uloga 1914-1918. god., str. 439-442, 459, 505-506). Zagreb 1936.
- 5417 **Jovanović, Jovan M.:** *Jedan londonski sastanak 1917.* (Sastanak Trumbića, Meštrovića, Gregorina i Gazzarija s talijanskim generalom Molom). Novo doba, Split, 19/86, 12. IV. 1936, str. 8.
- 5418 **Karaman, Ljubo:** *Meštrovićev ban Berislavić u Trogirskoj loži.* (Odgovor na kritiku postavljanja reljefa u ložu). Hrvatske dnevnik, Zagreb, 1/22, 15. VI. 1936, str. 9.
- 5419 **Knežević, Antun:** *Divlji brak. Zgode i nezgode hrvatskog seljaka.* (O rođenju Ivana Meštrovića u Vrpolju i namjeri gradnje Sokolskog doma njegova imena). Beograd 1936.
- 5420 **(Kovač, Ante)** Aferim: *Ivan Meštrović.* (Pjesma). Koprive, Zagreb, 33/49, 4. XII. 1936, str. 598.
- 5421 **Kušan, Vladislav:** *III. izložba „Zagrebačkih umjetnika“.* (Izložena dva Meštrovićeve rada). Hrvatska revija, Zagreb, 9/7, 1936, str. 382-385.
- 5422 **Marić, Ante:** *Umjetnički život u Zagrebu. Povodom izložbe zagrebačkih umjetnika.* Javnost, Beograd, 2/24, 13. VI. 1936, str. 535-537.
- 5423 **(Novak, Ambro)** -n: *Poslijeratna izložba u Splitu.* (Sjećanja na izložbu 1919.). Novo doba, Split, 19/74, 28. III. 1936, str. 3.
- 5424 **Papini, Giovanni:** *Povijest Kristova.* (Prijevod Papinijevog religiozno-filozofskog djela, ilustriran Meštrovićevim reljefima ciklusa „Života Kristovog“). Senj 1936.
- 5425 **Rebac, Dujko:** *U Meštrovićevim radionicama. Splitske šetnje i razgovori.* (U atelijeru na Mejama. Karijatide za Avalu). Jadranski dnevnik, Split, 3/136, 13. VI. 1936, str. 3,6.
- 5426 **Romm, A.:** *Osnovanie napravljenija Zapadnoi skulpturi.* Iskustvo, Leningrad 1936, knj. 2, str. 144-145.
- 5426a **Rosandić, Toma:** *Jedan kulturno-istorijski problem.* (Protiv smještaja Meštrovićeve i Iblerove Banovine). Politika, Beograd, 7. V. 1936.
- 5427 **S.:** *Srpski Neznani vojnik.* (Spomenik Neznamom junaku na Avali). Ratnički glasnik, 15/1, 1936, str. 3-8; 2, str. 49-56.
- 5428 **Schneditz, W(olfgang):** *Exhibition in Vienna.* London Studio 11 (Studio 111, American Edition), 1936, mj. II, str. 108-109.
- 5429 **(Schütz, Julius Franz):** *Dr. J. F. Schütz über die Grazer Meštrović-Ausstellung.* (Predavanje na zagrebačkom radiju). Morgenblatt, Zagreb, 51/135, 7. VI. 1936, str. 5.
- 5430 **Schüssler, Erika:** *Nächtliche Begegnung mit Meštrović' Geschöpfen.* (Izložba u Grazu 1935.). Morgenblatt, Zagreb, 51/1, 1. I. 1936, str. 5.
- 5431 **Sidló, Ferenz:** *Meštrović Iván Művészet.* Magyar Művészet, Budapest, 12/1936, str. 167-171.
- 5432 **Sidló, Ferenz:** *Meštrović - tonulmány.* Magyar Művészet, Budapest 1936.
- 5433 **Sim(ić), M.:** *Grandiozne Meštrovićeve kariatide za spomenik Neznamom junaku na Avali biće završene za dva meseca.* Poseta Meštrovićevoj radionici kod Splita. (Meštrovićevi suradnici kipari i klesari). Pravda, Beograd, 32/11.359, 8. VI. 1936, str. 13.
- 5434 **Stefanović, R(atimir):** *Velelepni spomenik Neznamog junaka na vrhu Avale lagano se dovršava.* (Opis). Politika, Beograd, 33/10.147, 23. VIII. 1936, str. 9.
- 5435 **(Stelè, France)** Frst: *Vojeslav Molé: Ivan Meštrović. Krakov 1936, Gebethner i Wolf.* (Prikaz monografije). Dom in svet, Ljubljana, 49/9-10, 1936, str. 551-552.
- 5436 **Strajnić, Kosta:** *Jedno odlično predavanje u aranžmanu „Cvijete Zuzorić“. Umjetnost Ivana Meštrovića. Kosta Strajnić karakteriše tvorca Kosovskog hrama i kao skulptora i kao arhitekta...* (Predavanje u Sarajevu). Jugoslavenski list, Sarajevo, 19/287, 5. XII. 1936, str. 6.

- 5437 **(Šeper, Mirko)** M. Keglević: *Treća izložba zagrebačkih umjetnika*. (Meštrović na izložbi u Zagrebu). Hrvatska smotra, Zagreb, 4/7, 1936, str. 250-251.
- 5438 **Šrepel, Ivo**: *Pedeset godina hrvatskog umjetničkog likovnog stvaranja iz „Obzoro“ perspektive. 1885-1935*. Obzor, spomen-knjiga 1860-1935, Zagreb 1936, str. 261-265.
- 5439 **(Thierfelder, Franz)** Dr. Th.: *Iwan Meschtrovitsch, Meine Mutter*. (Bilješka u vezi s izložbom u Münchenu i Berlinu). Das Deutsche Wort, (?), 1936, br. 15, str. 15.
- 5440 **Uvodić, Anđeo**: *Pred karijatidama Ivana Meštrovića*. (O Meštrovićevoj umjetnosti i o karijatidama za Avalu). Jadranski dnevnik, Split, 3/142, 20. VI. 1936, str. 9-10.
- 5441 **Wichert, Editha**: *Ivan Meštrović. Sprechende Hände*. (O rukama Meštrovićevih skulptura). Jugoslavija, Jugoslovenski turizam, Split, 7/6, 1936, str. 168-170.
- 5442 **X. Y.**: *Neprijatelj umjetničke tradicije i ukusa*. (Protiv postavljanja Meštrovićevog reljefa bana Berislavića u trogirsku ložu). Danica, Zagreb, 15. III. 1936.
- 5443 **X.Y.**: *III izložba Zagrebačkih umjetnika*. (U Zagrebu 1936.). Književnik, Zagreb, 9/7-8, 1936, str. 379-382.
- 5443a „*Badende*“: (Reprodukcija „Žene kraj mora“). Velhagen & Klasings Monats Hefte, 50/2, 1936, str. (328-329).
- 5444 *Balkan - balkanskim narodima*. (O radu I. Meštrovića). Dubrava, Dubrovnik, 4/43, 3. II. 1936, str. 11.
- 5445 „*Balkan*“ ne može uvrijediti Ivana Meštrovića niti ima moralnih kvalifikacija za to. *Tužba slavnoga našeg kipara protiv uredništva beogradskog lista „Balkan“*. Večer, Zagreb, 17/4664, 19. VI. 1936, str. 3.
- 5446 *Dr. J. F. Schütz über die Grazer Meštrović-Ausstellung*. (Predavanje na zagrebačkom radiju). Morgenblatt, Zagreb, 7. VI. 1936, br. 135, str. 5.
- 5447 *Drawings by Gaudier-Brzeska and Mestrovic*. Springfield, Massachusetts, Museum of Fine Arts Bulletin, 672, III. 1936, str. 2.
- 5448 *Drugi dan proslave*. (U Subotici postavljeno poprsje pjesniku M. A. Evetoviću, rad I. Meštrovića). Subotičke novine, Subotica, 17/11, 21. VIII. 1936, str. 5.
- 5449 *G. Meštrović prodao svoju kuću u Draškovićevoj ulici*. (Zagreb, Draškovićeve 13). Večer, Zagreb, 17/4646, 27. V. 1936, str. 2.
- 5449a *Gdje će se graditi nova banska palača u Splitu*. (Projekt Meštrović i Ibler). Novo doba, Split, 14. V. 1936, str. 5.
- 5449b *Inžinjeri i arhitekti o novoj Banskoj palači*. (Kritika smještaja u projektu Meštrovića i Iblera). Novo doba, Split, 26. III. 1936, str. 2.
- 5450 *Ivan Meštrović tuži „Balkan“*. (Rasprava pred Okružnim sudom u Beogradu za klevete). Jadranski dnevnik, Split, 3/142, 20. VI. 1936, str. 3.
- 5451 *Izrada spomenika Neznamom junaku na Avali*. Inžinjerski glasnik, Beograd, 8/2, 1936, str. 119-155; 3, str. 63-96; 9/1, 1937, str. 88-162.
- 5452 *Jedan Meštrovićev spomenik u Bugarskoj*. (Skica Hadži Dimitrova). Novo doba, Split, 19/293, 15. XII. 1936, str. 7.
- 5452a *Jedno odlično predavanje u aranžmanu „Cvijete Zuzorić“*. Umjetnost Ivana Meštrovića. Jugoslavenski list, Beograd, 1936, br. 287, str. 6.
- 5453 *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 1934/35*. Sv. 48. Zagreb 1936. (Meštrović član odbora za Strossmayerovu galeriju, str. 3, 4, 8, 9, 89, 151).
- 5454 *Meštrović i kongres rumunjskih umjetnika*. (Protest rumunjskih umjetnika što je Meštroviću povjerena izrada spomenika vladarima. Bilj.). Obzor, Zagreb, 77/296, 23. XII. 1936, str. 4.
- 5455 *Meštrović, Ivan*. Leksikon Minerva, Zagreb 1936, str. 886.
- 5456 *Meštrović, Ivan*. Ottův slovník naučný. Nové doba. Sv. 4, Praha 1936, str. 199.
- 5457 *Meštrović se vraća na Akademiju?* (Koja je dobila rang visoke škole. Bilj.). Novo doba, Split, 19/125, 29. V. 1936, str. 4.
- 5457a *Meštrović-Trumbić*. (Najoštriji napad na Meštrovića). Balkan, Beograd, (?), I. 1936.
- 5458 *Meštrović spomenici*. („Prager Presse“ o novim Meštrovićevim spomenicima. Bilj.). Novo doba, Split, 19/39, 17. II. 1936, str. 4.
- 5459 *Meštrovićeva Gospa od anđela u Cavtatu*. (Opis monografije J. Strzygowskoga). Hrvatska Dubrava, Dubrovnik, 5/67, 16. I. 1936, str. 2.
- 5460 *Narodne nošnje na kipovima*. (C. Fisković u „Obzoru“ o Meštrovićevim karijatidama). Novo doba, Split, 19/237, 9. X. 1936, str. 4.
- 5461 *O Izložbi u Zagrebu*. (I. Šrepel u „Jutarnjem listu“ o Meštroviću na izložbi. Bilj.). Novo doba, Split, 19/135, 12. VI. 1936, str. 4.
- 5462 *Radovi u splitskom atelieru g. I. Meštrovića*. (Karijatide za Avalu. Spomenik g. Bratianu). Jadranski dnevnik, Split, 3/1, 15. I. 1936, str. 5.
- 5463 *Saopćenje Kr. Banske uprave Primorske banovine o zidanju banske zgrade u Splitu*. (Projekt Meštrovića i Iblera). Novo doba, Split 1, 2. IV. 1936, str. 4-5.
- 5464 *U bugarskom gradu Slivenu pronađen je jedan skulptorski rad vajara g. Ivana Meštrovića...* (Spomenik Hadži Dimitrovu). Vreme, Beograd, 12. XII. 1936, str. 14.
- 5465 *Vajar g. Meštrović tuži urednika „Balkana“ za niz kleveta*. (U vezi s kritikom B. Lukića u „Balkanu“). Vreme, Beograd, 16/5181, 19. VI. 1936, str. 8.
- 5465a *Za Njegošev spomenik*. (Za spomenik u Beogradu). Novo doba, Split, 19/1, 2. I. 1936, str. 4.

1937.

- 5466 **A. Š.**: *O riječi patarin. Pataren ili patarin? - „Bezbožni i pogani Babuni.“ - Da li su pređi kipara Meštrovića bili Patarini?* Hrvatska straža, Zagreb, 9/22, 28. I. 1937, str. 4-5.
- 5467 **(Bobek, Josip)** B.: *Ivan Meštrović. „Muttergottes der Engel“*. Prikaz monografije „Gospa od anđela“. Morgenblatt, Zagreb, 52/19, 21. I. 1937, str. 4.
- 5468 **(Borko, Božidar)** -o: *Meštrovićeva „Gospa od Angjela“*. (U Cavtatu). Jutro, Ljubljana, 18/16, 20. I. 1937, str. 7.
- 5469 **Božović, Gr(igorije)**: *Gnezdo Ivana Meštrovića*. (Opis pejzaža, kuće i mauzoleja u Otavicama). Politika, Beograd, 34/10.457, 7. VII. 1937, str. 10.
- 5470 **(Ciprin, Vladimir)** c.: *Ivan Meštrović gradi na Josipovcu atelier koji će biti najveći u Zemlji*. (Opis atelijera). Jutarnji list, Zagreb, 26/9236, 12. X. 1937, str. 9.
- 5472 **(Ciprin, Vladimir)** Cn: *Važna izjava Prof. Kljakovića u vezi sa pariškom izložbom*. (Meštrović odbio sudjelovati). Jutarnji list, Zagreb, 26/9010, 24. II. 1937, str. 8.
- 5473 **(Ćurčin, Milan)** M. Č.: *O Predlogu za nacrt Ustava*. (Sudjeluje I. Meštrović). Nova Evropa, Zagreb, knj. 30, br. 7-8, 26. VII. 1937, str. 221-227.
- 5474 **(Ćurčin, Milan)** M. Č.: *Polemika. „Skica“ Ustava Gospodina Jurja Demetrovića i krilatice „Pučina je stoka jedna grdna“ u Samoupravi*. Nova Evropa, Zagreb, knj. 30, br. 10, 26. X. 1937, str. 331-336.
- 5475 **Despot, Ilija**: *U mauzoleju Ivana Meštrovića*. (Mauzolej u Otavicama). Jadranski dnevnik, Split, 4/299, 24. XII. 1937, str. 17.

- 5476 **Dobida, K(arel):** *Ivan Meštrović: Gospa od Anđela. Zadužbina porodice Račić...* (Prikaz monografije). Ljubljanski zvon, Ljubljana, 57/7-8, 1937, str. 391-393.
- 5477 **Došen, Mirko:** *Jesmo li Masaryku ostali vjerni?* (Meštrović u povodu smrti Masaryka u „Lidovim novinama“). Jugoslovenske novine, Zagreb, 2/53, 7. X. 1937, str. 4.
- 5478 **(Esih, Ivan)** ie: *Ivan Meštrović u Bukureštu. Izjava uredniku „Dimineatse“: Ugovor o spomenicima rumunjskim kraljevima nije još potpisan.* Obzor, Zagreb, 77/160, 16. VII. 1937, str. 1.
- 5479 **(Esih, Ivan)** ie: *Madjarska studija o Ivanu Meštroviću.* (Kazmer Ernő u časopisu „Kalangya“). Obzor, Zagreb, 77/255, 6 (7). XI. 1937, str. 2.
- 5480 **(Esih, Ivan)** ie: *Meštrović o Masaryku.* (Meštrovićev članak u „Lidovim novinama“). Jutarnji list, Zagreb, 26/9216, 22. IX. 1937, str. 2.
- 5481 **(Esih, Ivan)** ie: *Meštrovićev spomenik Bratianuu u Bukureštu bit će otkriven 24. o. mj.* Obzor, Zagreb, 77/264, 17. (18). XI. 1937, str. 2.
- 5482 **(Esih, Ivan)** ie: *Meštrovićev spomenik I. C. Bratiani-u u Bukureštu.* (Uoči otkrivanja). Jutarnji list, Zagreb, 26/9269, 14. XI. 1937, str. 11.
- 5483 **(Esih, Ivan)** -ie-: *Poljsko djelo o Hrvatima, Splitu i Ivanu Meštroviću.* (Starowieyska-Morstinova: Kamen i voda, Poznanj 1937.). Obzor, Zagreb, 77/184, 14. VIII. 1937, str. 2.
- 5484 **(Esih, Ivan)** ie: *Slovenski učenjak o Ivanu Meštroviću.* (F. Stelè u poljskoj monografiji Vojeslava Moleta, u ljubljanskom „Domu in svetu“). Obzor, Zagreb, 77/54, 8. (9). III. 1937, str. 2.
- 5485 **G. N.:** *Meštrovićevi spomenici u Bukureštu.* (Spomenik Jonu Bratianuu, kraljevima Karolu I. i Ferdinandu I.). Jadranski dnevnik, Split, 4/169, 22. VII. 1937, str. 3.
- 5486 **(Gamulin, Grga)** A. Galin: *Naše retrospektive.* (Kritika Meštrovića). Ars 37, Zagreb, 1/1, 1937, str. 6-9.
- 5487 **(Grgec, Petar)** P. G.: *Poštivanje svojih hramova. Meštrovićev predratni hram. Pravi hrvatski hramovi...* Hrvatska straža, Zagreb, 9/133, 15. VI. 1937, str. 4-5.
- 5488 **h.:** *Spomenik vječnog života. Monografija prof. Strzygowskoga o Meštrovićevoj „Gospo od Anđela“ u Cavtatu.* Jadranski dnevnik, Split, god. 3, 7. I. 1937.
- 5489 **Hegedušić, K(rsto):** *Likovna grupiranja u Hrvatskoj.* („Moderna“, „Medulić“. Meštrovićev udio u krugu „Medulića“). Ars 37, Zagreb, 1/9, I. 1937, str. 9; 3-4, IV, str. 109-111.
- 5490 **(Horvat, Josip)** h: *Grobnica koja je spomenik vječnosti života. Monografija prof. Strzygowskoga o Meštrovićevoj „Gospo od Anđela“ u Cavtatu.* Jutarnji list, Zagreb, 26/8961, 6. I. 1937, str. 7.
- 5491 **Ignotus, Pàl:** (Osvrt na studiju E. Kazmera o Ivanu Meštroviću). Magyar Hirlap, 3. X. 1937.
- 5492 **Ivanov, Vičo:** *Ideji i ličnosti.* Plovdiv 1937. (O Meštroviću str. 247-249).
- 5493 **J. Š.:** *Gospa od Anđela, čuveno delo Ivana Meštrovića. Knjiga koja je posvećena porodičnoj grobnici Račića u Cavtatu.* Pravda, Beograd, 1. II. 1937, str. 14.
- 5494 **Katić, Ernest:** *Meštrović i spomenik Ruđeru Boškoviću.* (U povodu 150. obljetnice smrti R. Boškovića). Jadranski dnevnik, Split, 4/37, 13. II. 1937, str. 9.
- 5495 **Katić, Ernest:** *Meštrović i spomenik Ruđi Boškoviću.* Hrvatska dubrava, Dubrovnik, 5/69, 16. II. 1937, str. 1-2.
- 5496 **Katić, Milan:** *Naše „Čudo od djeteta“.* (O Lisinskome, Krežmi, Mandiću, Balokoviću, Bukovcu, Meštroviću i drugima). Novosti, Zagreb, 31/86, 28. III. 1937, str. 23-24.
- 5497 **Kazmer, Ernő:** (Studija o Ivanu Meštroviću). Kalangya, (?), VIII-IX. 1937.
- 5498 **Kreneis, Vladislav:** *Meštroviću.* (Tri pjesme). Hrvatska prosvjeta, Zagreb, 24/6-7, 1937, str. 243-248.
- 5498a **Krleža, Miroslav:** *Deset krvavih godina.* (Eseji. Kritike Meštrovića). Zagreb 1937.
- 5499 **Krleža, Miroslav:** *Ivan Meštrović vjeruje u Boga.* (Kritika Meštrovićeve ideologije i umjetnosti). U: *Deset krvavih godina.* Zagreb 1937, str. 175-203.
- 5500 **Krleža, Miroslav:** *O našoj inteligenciji.* U: *Deset krvavih godina.* Zagreb 1937, str. 51-78.
- 5501 **m.:** (Gospa od Anđela Ivana Meštrovića tipičan dokument dekadencije istočne i slavenske umjetnosti). San Marco, Zadar, 13. I. 1937.
- 5502 **(Makale, Manfred)** mm: *Otavice Ivana Meštrovića. S Meštrovićevim bratom...* (Prikaz mauzoleja). Novosti, Zagreb, 31/162, 15. VI. 1937, str. 9.
- 5503 **Mogorović, Ivo:** *pred Meštrovićevim Kraljevićem Markom.* (Literarni hvalospjev). Istra, Zagreb, 9/3, 22. I. 1937, str. 3.
- 5504 **Mulalić, Mustafa A.:** *Ivan Meštrović - Slobodan Jovanović.* (O djelu Meštrovića i Jovanovića. „Nacrt ustava“). Jugoslovenske novine, Zagreb, 2/39, 1. VII. 1937, str. 3.
- 5505 **Petrov, Stanko:** *Zvonimirova baština. Gradnja zavjetne spomen-crkve u Biskupiji kod Knina prema nacrtu Ivana Meštrovića.* (Proslava i povijesni prikaz). Obzor, Zagreb, 77/192, 24. IX. 1937, str. 1-2.
- 5506 **r:** *Meštrović u Bukureštu.* (Poprsja kraljeva Carola i Ferdinanda. Bilj.). Jadranski dnevnik, Split, 4/60, 13. III. 1937.
- 5507 **(Rabadan, Vojmil)** V. R.: *Tipični dokument dekadence „zapadnog“ umjetničkog ukusa i pismenosti. Ivan Meštrović, „San Marco“ i malo „m“.* (Kritika „Gospo od Anđela“ u zadrskom listu „San Marco“). Jadranski dnevnik, Split, 4/43, 20. II. 1937, str. 9.
- 5508 **Ravlić, J(akša):** *Ivan Meštrović, Gospa od Anđela. Zadužbina porodice Račić u Cavtatu.* (Prikaz monografije). Jadranska straža, Split, 15/2, II. 1937, str. 85.
- 5509 **Romm, A. G.:** *Savremenaja skulptura Zapada.* Moskva 1937. (O Meštroviću str. 148-151).
- 5510 **(Smolčić, Nikola)** Enes: *Za dovršenje Doma likovnih umjetnosti...* (Troškovnik). Novosti, Zagreb, 31/272, 3. X. 1937, str. 6.
- 5511 **Starowiecyska-Morstinova:** („Kamen i voda“). Poznanj 1937. (O Hrvatima, Splitu i Meštroviću).
- 5512 **Strzygowski, Josef:** *Eine Grabkirche von Ivan Meštrović.* (U: Ivan Meštrović: *Gospa od Anđela.* Zagreb 1937, str. 35-40).
- 5513 **(Sučić, Ivo)** -is: *Bilanca našeg likovnog zbivanja u prošloj i perspektivi u novoj godini... Boravak Meštrovića u Zagrebu i njegov utjecaj na kiparsku umjetnost...* (O novom Domu likovnih umjetnosti. Interview s I. Šrepelom). Jutarnji list, Zagreb, 26/8957, 2. I. 1937, str. 11.
- 5514 **(Šiprak, Ivica)** -ši.: *U crkvi Sv. Marka je prof. Joza Kljaković dovršio šest novih velikih fresaka. Meštrovićevo „Raspeće“ bit će smješteno na glavnom oltaru.* Novosti, Zagreb, 31/206, 29. VII. 1937, str. 11.
- 5515 **(Škrgić, Nikola)** N. Š.: *„Gospa od Anđela“, čuveno delo Ivana Meštrovića. Knjiga koja je posvećena porodičnoj grobnici Račića u Cavtatu.* (Prikaz monografije). Pravda, Beograd, 33/11.594, 31. I. 1937, str. 11.
- 5516 **Vladesko-Rakoasa, G.:** *Ivan Meštrović.* (Prijevod članka iz bukureštanskog lista „Adeverul“). Samouprava, Beograd, 57/40, 20. II. 1937, str. 2-3.
- 5517 *Dar Meštrovića Prčanju.* (Poprsja J. J. Strossmayera i R. Boškovića). Novo doba, Split, 20/21, 26. I. 1937, str. 4.
- 5518 *Dar Meštrovića Prčanju.* (Poprsje J. J. Strossmayera). Jugoslavenski list, Sarajevo, 20/23, 28. I. 1937, str. 7.

- 5519 *Dubrovnik će podignuti spomenik Ruđeru Boškoviću. Kip će izraditi Ivan Meštrović.* Jutarnji list, Zagreb, 26/8993, 7. II. 1937, str. 13.
- 5519a *F. G. Masaruk.* (Dar Jugoslavenskoj akademiji). Nova Evropa, Zagreb, knj. 30, br. 9, 26. IX. 1937, str. 273-274.
- 5520 *Gospa od Anđela. Zadužbina porodice Račić.* Nova Evropa, Zagreb, knj. 30, br. 1, 26. I. 1937, str. 2 omota.
- 5521 *Gradnja zavjetne crkve kod Knina. U spomen hrvatskog kralja Zvonimira.* Jutarnji list, Zagreb, 26/9208, 14. IX. 1937, str. 12.
- 5522 *Ivan Meštrović Don Niku Lukoviću.* (Dar poprsja J. J. Strossmayera i R. Boškovića). Glas Boke, Kotor, 6/208, 6. I. 1937, str. 2.
- 5523 *Ivan Meštrović: Gospa od Anđela.* (Prikaz monografije). Novosti, Zagreb, 31/5, 5. I. 1937, str. 10.
- 5524 *Ivan Meštrović. Gospa od angjela.* (Prikaz monografije). Obzor, Zagreb, 77/2, 5. I. 1937, str. 2.
- 5525 *Ivan Meštrović modeluje T. G. Masaryka.* Novosti, Zagreb, 31/258, 1937, str. 6.
- 5525a (Ivan Meštrović). Velhagen & Klasings Monatshefte, Bielefeld, 51/I, 1936-1937, str. 24, 177, sl.
- 5526 *Izgradnja hotela na Lazaretima?* (Projekt A. Kellera u suradnji s Meštrovićem). Hrvatska Dubrava, Dubrovnik, 5/69, 16. II. 1937, str. 5-9.
- 5527 *Izrada spomenika Neznamom junaku na Avali.* Inženjerski glasnik, Beograd, 9/1, 1937, str. 88-162.
- 5528 *Jedan prijedlog za nacrt Ustava.* Zagreb 1937. (Meštrović supotpisnik, str. 12).
- 5529 *Mestrovic, Ivan.* The international who's who. Sv. 17. London 1937.
- 5530 *Meštrović i spomenik Ruđi Boškoviću.* (Predavanje E. Katića u Dubrovniku. Meštrovićevo pismo). Hrvatska Dubrava, Dubrovnik, 5/69, 16. II. 1937, str. 1-2.
- 5531 *Meštrović u Bukureštu.* (Predaja makete kralja Karola i kralja Ferdinanda. Bilj.). Novo doba, Split, 20/61, 13. III. 1937, str. 4.
- 5532 *Meštrovićev atelier u Zagrebu.* (Novi atelijer na Josipovcu. Bilj.). Novo doba, Split, 20/240, 15. X. 1937, str. 4.
- 5533 *Meštrovićev Kralj Aleksandar.* (Poprsje kralja u Vojnom muzeju u Beogradu. Bilj.). Novo doba, Split, 20/143, 23. VI. 1937, str. 4.
- 5534 *Meštrovićev oproštaj od T. G. Masaryka.* (Meštrovićev nekrolog objavljen u „Lidove Noviny“). Obzor, Zagreb, 77/218, 23. IX. 1937, str. 2.
- 5535 *Meštrovićev spomenik Boškoviću. Spomenik će biti postavljen ispred Isusovačke crkve.* (U Dubrovniku). Hrvatska straža, Zagreb, 9/31, 9. II. 1937, str. 7.
- 5536 *Meštrovićev spomenik Boškoviću. Treba samo naći sredstva za lijevanje i postavljanje spomenika.* (U Dubrovniku). Hrvatska straža, Zagreb, 9/33, 11. II. 1937, str. 4.
- 5537 *Meštrović spomenik Bratianu.* (Spomenik postavljen u Bukureštu. Bilj.). Novo doba, Split, 20/227, 30. IX. 1937, str. 4.
- 5538 *Meštrovićev spomenik Bratianu u Bukureštu bit će otkriven 24. o. mj.* (Bilješka). Obzor, Zagreb, 77/264, 17. IX. 1937, str. 2.
- 5539 *Meštrovićev spomenik lone C. Bratianua u Bukureštu. Bit će otkriven u studenom.* Jutarnji list, Zagreb, 26/9223, 29. IX. 1937, str. 7.
- 5540 *Meštrovićev spomenik na Cetinju.* (Narudžba spomenika kralju Aleksandru). Novo doba, Split, 20/15, 19. I. 1937, str. 4.
- 5541 *Meštrovićev spomenik u Bukureštu.* (Uoči otkrivanja spomenika Jonu Bratianuu. Bilj.). Novo doba, Split, 20/267, 17. XI. 1937, str. 4.
- 5542 *Meštrovićeva Gospa od Anđela u Cavtatu.* Hrvatska Dubrava, Dubrovnik, 5/67, 16. I. 1937, str. 2.
- 5543 *Meštrovićeva skica crkvice kod Knina.* (Uoči gradnje u Biskupiji. Bilj.). Novo doba, Split, 20/188, 14. VIII. 1937, str. 4.
- 5544 *Meštrović-s Mutter erzählt von ihrem grossen Sohn.* Dalmatien, Dubrovnik, 1/8, 1937-1938, str. 8-9.
- 5545 *My mother.* Chicago Art Institute Scrapbook, Chicago, 70/III-XI. 1937, str. 30.
- 5546 (O Meštrovićevom spomeniku I. C. Bratianuu u Bukureštu). Prager Presse, Praha, (?), IX. 1937.
- 5547 *O restauraciji crkve sv. Marka.* (Arh. Piacentini hvali restauraciju. Bilj.). Novo doba, Split, 20/208, 8. IX. 1937, str. 4.
- 5548 *Pitanje zagrebačke umjetničke akademije.* (Meštrović posreduje u Beogradu. Bilj.). Novo doba, Split, 20/250, 27. X. 1937, str. 4.
- 5549 *Poseta g. Ivana Meštrovića Bukureštu.* (Iz bukureštanskog lista „Le Moment“). Samouprava, Beograd, 57/66, 23. III. 1937, str. 5.
- 5550 *Posjet kipara Ivana Meštrovića u prijestolnici.* (Rumunjski. Meštrović dovršava spomenik Ionu Bratianuu). Dimineatsa, Bucuresti, 11. VII. 1937.
- 5550a *Restauracija zagrebačkog Sv. Marka.* (Bilješka o crkvi u Zagrebu s Meštrovićevim skulpturama). Novo doba, Split, 20/297, 23. XII. 1937, str. 4.
- 5551 *Rumunjski kralj Karol II. u Splitu.* (Posjet Meštrovićevom atelijeru). Novo doba, Split, 20/183, 9. VIII. 1937, str. 4.
- 5552 *Svečana komemoracija Tome G. Masaryka održat će se u utorak u Narodnom kazalištu.* (I. Meštrović modelira Masaryka). Novosti, Zagreb, 31/258, 19. IX. 1937, str. 6.
- 5553 *35 milijuna dobit će Ivan Meštrović za dva spomenika rumunjskim kraljevima.* (Ferdinandu i Karolu). Večer, Zagreb, 18/4982, 9. IX. 1937, str. 2.
- 5554 *Umjetnički vrtuljak.* (Karikatura Meštrovića i suradnika na projektiranju i izgradnji Doma likovnih umjetnosti u Zagrebu). Koprive, Zagreb, 34/4, 22. I. 1937.
- 5555 *Vajar g. Meštrović podiže u Zagrebu veliki umetnički atelje na zemljištu koje mu je poklonila Opština.* (Bilj.). Vreme, Beograd, 17/5565, 16. VII. 1937, str. 9.

1938.

- 5556 (**Ambrož, Oton**) O. A.: *Pol stoletja hrvatske umetnosti.* Jutro, Ljubljana, 19/298, 24. XII. 1938, str. 5.
- 5557 **Askočenski, Pavle:** *Ivan Meštrović: Gospa od anđela - zadužbina porodice Račić - Cavtat.* Letopis Matice srpske, Novi Sad, 112/1, knj. CCCXLIX, 1938, str. 66.
- 5558 **Belas, Ante:** *Nad Kaštilcem Capogrosso Kavanjin na Mejama. Je li moguće?* Jadranski dnevnik, Split, 5/22. II. 1938, str. 3,6.
- 5559 (**Božinović, Ljubomir**) Lj. B.: *Vičo Ivanov: Ivan Meštrović i njegova umetnost. Izd. Bugarsko jugosl. društva u Plovdivu, 1938.* Bilten Saveza jugoslovensko-bugarskih liga u Jugoslaviji, Beograd, 1/5, 1938, str. 14.
- 5560 **Bulić, Vinka:** *Don Frane Bulić i Grgur Ninski.* (Polemika postavljanja spomenika u Splitu). Camila Lucerna (zbornik), 1938, str. 28-32.
- 5561 **Bulić, Vinka:** *Don Frane Bulić i Grgur Ninski na Peristilu.* (Bulićev otpor na postavljanje spomenika na Peristilu). Novo doba, Split, 21/183, 6. VIII. 1938, str. 10.
- 5562 **Casson, Stanley:** *The Role of Sculpture in Contemporary Life.* The Studio, London, 1938, sv. 115, str. 310.
- 5563 **Cota, Frane:** *Prigodom izložbe Pola vijeka hrvatske umjetnosti. Osvrt na historički razvitak naše likovne umjetnosti.* Alma mater croatica, Zagreb, 2/7-8, 1938-1939, str. 189-192.

Cvito Fisković, kustos Arheološkog muzeja u Splitu:

MESTROVIĆEVA DJELA U SPLITU

Ivan Meštrović je od prve svoje mladosti do danas bio usko povezan sa gradom Splitom. U svim periodima svoga rada on je često borovao i radio u Splitu, najbližem gradu njegova zavičajta. Ovdje je kao 15-godišnji dječak stupio u klesarsku radionicu majstara Bilinića i tu klesao dekorativne molive, zatim je, nakon bečkih studija, ovdje stvorio nekoliko svojih mladenačkih djela i konačno danas, u zreloj dobi svog umjetničkog stvaranja, ovdje dovršio svoj spomenik rumunskom političaru Vintilo Brătianu, koji je koncem prošle godine bio otkriven u Bukureštu. Još je stoga da je umjetnost ovog najvećeg dalmatinskog skulptora našla na otkoj u glavnom gradu Dalmacije i da Split posjeduje veliki broj njegovih djela.

Spomenik Gregoru Ninskoga Foto: Štark

Spomenik Marku Maruliću Foto: Štark

To su u prvom redu tri velika javna spomenika podignuta na istaknutim mjestima, umjetnikova kuća na Mejama, zatim kolekcija Meštrovićevih djela u Barovinskoj galeriji i konačno skulpture manjih dimenzija koje posjeduju privatnici.

Najraniji javni spomenik Meštrovićev u Dalmaciji jest spomenik pjesnika Luke Botiča na Marjanu. Spomenik spada u mladenačka djela umjetnikova, a podignut je god. 1901. sred Botičeve poljane, koji je prostor bio prevelik za njegove dimenzije. Na visokom, lijepo stiliziranom postamentu koji je skupo s brončanim papirjem pjesnika zamijenjen kao dugolice, stoji lik pjesnikov odjeven u narodnoj noćnoj splitskih pučana. Stav prekrštenih ruku i izrazito lice pjesnikova dubokog pronicavog pogleda daju ovom spomeniku obilježje smirenosti. Plitki reljef plućnih žena koje savite u bali kleče na prednjoj strani

Otključani spomenik Foto: Štark

postamenta i stilizirani vijenci sa strane potjećaju još na secesiju, umjetnički stil onih godina, koji se odrazilo u prvom umjetnikovim djelima. Ali i ako pod uplivom bečke secesije, ipak se u ovom djelu opaža snižavanje za čistotu i tendenciju jednostavnosti i monumentalnosti. Među lakim morskim barovima na njegov pozadini neba i mora sa lijepim stihovima Lukinim, spomenik se daima skladno i povezuje se sa prostorom što ga okružuje.

Najveća položaj između svih javnih spomenika dalmatinskih gradova ima bez sumnje spomenik Marku Maruliću prvog pjesnika našeg jezika, čije djelo »Judite« ima za nosu književnost osobito kulturno-historijsko značenje. U renesansnoj odjeći, ogrnut platinom, vitki Marulićev lik čvrstog stava drži knjigu i snažnim potezom piše prve xhorvacke verske. Podignut je god. 1924. prigodom 400-godišnjice pjesnikova rođenja i doravan od umjetnika Splitu, kao što se to čita na jednostavnom postamentu kojemu je zavrtio gornji korijen nešto mlhovit i preširok. Kao izraziti akcent na malom trgu pred kasno renesansnom palačom Millesi, krzi visoke mlesacke kule dobro komponiran Meštrovićev spomenik povezuje se s okolnim zgradama i očito dokazuje kako se moderna skulptura može da složi sa starinskim ambijentom. Iz obzira prema ovoj cjelini koji sačinjavaju Meštrovićev spomenik, stare kamene kuće, bogata pročelje Millesijev palače, gradske zidine i katedral, trebalo bi postaviti sklop prizemnih dučana što se neukusno smjestio na zapadnoj strani ovog lijepog pročelnog splitskog trga.

Među dalmatinskim javnim spomenicima ističe se svojim dimenzijama i čisto umjetničkim kvalitetama veliki brančani kip Gregora Ninskoga na Peristilu. Na niskom podnožju uzdiže se snažni lik biskupa pun rječitosti i dinamike, opožalo u gornjem dijelu kipa. Svočlano izrazito prošire u zamahu uzdignute desnice, u vijoranju kose, u jakoj modelaciji brode i u čvrstom stiskanju evanđelja, koje biskup čvrsto stiska kao uporište svoje obrane. Slabiji majstori bili bi se poslu-

žili pri izražavanju duševnosti draperijom i u namirnim nabornima potencijali duševno raspoloženje prikazano liku Meštrović je doprignu stilizirao mirno iz stariških razloga i tak se u koroku, u uzdignutu desne pete prano strujanje pokrelo na donji dio kipa, prozevši ga tako nemirnom, a sočuvovši čvrstoću i statiku potrebitu velikoj skulpturi. Sve je podređeno cjelini i riješeno velikim zamahom, čisto arhitektonskom monumentalnošću. Završenu siluetu stvaraju raščlanjeni prsti uzdignute desnice i križ na biskupskoj kapi, detalji koji se međusobno upotpunjuju.

Spomenik je u svom impetu prejak za mirni okvir Peristila, isto kao što je velikom masivnom romantičkom zvoniku preteško za taj mali rimski trg. Oni koji su pred deset godina zastupali mišljenje da se kip postavi na Peristil nijesu, nažalost, uvidjeli da tim umanjuju vrijednost spomenika i da će se više škoditi Meštrovićevu djelu nego rimskim okruženju, jer ne samo da spomenik ruž umanjuje trgu već Peristil svojim uskim prostorom smeta kipu, sprječava ga i neda mu da se očituje u svojoj snazi. Na širokom prostoru prostornijeg trga njegova bi dinamika došla do jačeg izraza. Napravljen plošno izgledao bi lijepše uz neko monumentalno pročelje koje bi mu sakrilo stražnju stranu.

Osim ta tri spomenika Split posjeduje velik broj Meštrovićevih skulptura. U prizemlju Banovinske galerije u Splitu smješteni su u dvije prednje dvorane Meštrovićeva djela. To su većinom gipsani odlijevi vložna dva galerije pozajmljeni Galeriji III od otuđena ili od roznih ustanova. Skulpturama tih djela pružila

Peristil Dr. Jukića Ručića Foto: Štark

- 5564 **Crnjanski, Miloš:** *Ivan Meštrović, le sculpteur le plus marquant de la Yougoslavie.* (Život i djela, uz reprodukcije). Freude und Arbeit, Berlin, 3/2, 1938, str. 27-29.
- 5565 **Crnjanski, Miloš:** *Ivan Meštrović, der markanteste Bildhauer Jugoslaviens.* (Život i djela, uz reprodukcije). Freude und Arbeit, Berlin, 3/2, 1938 (1939), str. 26-29.
- 5566 **(Čurčin, Milan) M. Č.:** *Nezadovoljni umetnici i njihovi pokrovitelji, povodom Izložbe „Pola vijeka hrvatske umjetnosti“.* (Obrana od napada na Meštrovića i novi Dom likovne umjetnosti). Nova Evropa, Zagreb, knj. 31, br. 12, 26. XII. 1938, str. 404-408.
- 5567 **(Čurčin, Milan) Č.:** *Pred Meštrovićevim „Hristom“.* (O drvenom „Raspelu“ u crkvi Sv. Marka u Zagrebu - kasnije u Kašteletu u Splitu). Nova Evropa, Zagreb, knj. 31, br. 2, 26. II. 1938, str. 33-38.
- 5568 **Dobida, Karel:** *Beneška mednarodna umetnostna razstava.* (Meštrović na XXI. Biennaleu u Veneciji). Ljubljanski zvon, Ljubljana, 58/7-8, 1938, str. 370-375.
- 5570 **Đuroković, M(arija):** *Refleksije i osjećaji pred kipom Madonne u crkvi Sv. Marka.* (Meštrovićeva „Bogorodica“). Vjesnik župe Sv. Marka, Zagreb, 8/5-12, 26. XII. 1938, str. 15.
- 5571 **(Esih, Ivan) ie.:** *Hrvatska umjetnost u poljskom djelu.* (O umjetnosti u Dalmaciji i Ivanu Meštroviću u 1. i 3. sv. „Historija sztuki“, Lavov 1938.). Obzor, Zagreb, 78/200, 2. IX. 1938, str. 2.
- 5572 **(Esih, Ivan) ie.:** *Ivan Meštrović poklonio poprsje Luke Botiča splitskoj Galeriji.* Jutarnji list, Zagreb, 27/9382, 10. III. 1938, str. 8.
- 5573 **(Esih, Ivan) ie.:** *Nove Meštrovićeve i Frangeš-Mihanovićeve umjetnine u Strossmayerovoj galeriji.* (Izloženi Meštrovićevi radovi u vlasništvu Jugoslavenske akademije). Jutarnji list, Zagreb, 27/9478, 17. VI. 1938, str. 6.
- 5574 **(Esih, Ivan) ie.:** *Riječki časopis o Ivanu Meštroviću.* (Članak Osvalda Ramousa u tal. časopisu „Termini“). Jutarnji list, Zagreb, 27/9471, 10. VI. 1938, str. 5.
- 5575 **(Esih, Ivan) ie.:** *Riječki časopis „Termini“ o Ivanu Meštroviću.* (Osvaldo Ramous: Termini, 1938). Obzor, Zagreb, 78/132, 12. V. 1938, str. 2.
- 5576 **F. P.:** *Hrvati na međunarodnoj umjetničkoj izložbi XXI Biennala u Mletcima.* (Meštrović na XXI. Biennaleu). Hrvatski dnevnik, Zagreb, 3/12, 12. VI. 1938, str. 6.
- 5577 **(Fedorov, Nikolaj) N. F.:** *Bugarska publikacija o Meštroviću.* (Monografija V. Ivanova). Obzor, Zagreb, 78/176, 5. VIII. 1938, str. 2.
- 5578 **Fisković, Cvito:** *Meštrovićeva djela u Splitu.* (Javni spomenici i skulpture u Galeriji umjetnina i u privatnim posjedima). Glasnik Primorske banovine, Split, 1/2, 15. I. 1938, str. 13-16.
- 5579 **Gonsiorowski, S. J. - Gembrowicz, M. - Szydłowski, T. - Tatarkiewicz, W. - Żarnowski, J. - Żurowski, J.:** *Historija Sztuki, I-III.* Lavov (Poljska) 1938. (Povijest umjetnosti. Između ostaloga i o Meštroviću: III. sv., str. 396).
- 5580 **Grgec, I. P(etar):** *Sveta Hrvatska.* Slavonska Požega 1938. (O Meštrovićevoj crkvenoj umjetnosti i crkvi u Trnju u Zagrebu, str. 224-226).
- 5581 **Grimm, K(arl) M(aria):** *Ivan Meštrović, der grosse kroatische Bildhauer.* Der getreue Eckart, Wien, 16/1938-1939, str. 376-378.
- 5582 **Hadelt, A(lfred):** *Sankt Marcus im Zagreb ein Kleinod kirchlicher Kunst und Denkmalpflege.* (O obnovi crkve Sv. Marka u Zagrebu). Morgenblatt, Zagreb, 53/185, 6. VIII. 1938, str. 4-5; 186, 7. VIII, str. 4-5.
- 5583 **(Han, Verena Manč) V. M.:** *Pola vijeka hrvatske umjetnosti. 1882-1938. Izložba slika, skulptura i arhitektonskih projekata u novom Umjetničkom paviljonu.* Obzor, Zagreb, 78/296, 30. XII. 1938, str. 1.

- 5584 **-i.ć.:** *Bugari o Meštroviću i Balokoviću.* (Književna revije „Zlatorog“ i „Bugarska misao“ posvećen Meštroviću). Novosti, Zagreb, 32/103, 14. IV. 1938, str. 11.
- 5585 **-i.ć.:** *Bugarska monografija o Meštroviću.* (Viča Ivanova). Novosti, Zagreb, 32/36, 19. V. 1938, str. 11.
- 5586 **Ivanov, Vičo:** *Ivan' Meštrović' i negoviat kamen' svjat.* B'Igarska mis'l, Sofija, 13/3, III. 1938, str. 160-167.
- 5587 **Karaman, Ljubo:** *Umjetnost na istočnom Jadranu.* (Pregled umjetnosti u Dalmaciji od VII-XX. st. Kratko o Meštrovićevim djelima, str. 61). Naš Jadran, Split 1938, str. 39-61.
- 5588 **(Katić, Milan) mk.:** *Ivan Meštrović navršio 55 godina.* Kratak životopis velikog umjetnika. (Biografski podaci). Novosti, Zagreb, 32/222, 15. VIII. 1938, str. 5.
- 5589 **Katić, Milan:** *Jugoslavensku kiparsku umjetnost zastupa na XXI Biennalu Toma Rosandić.* (Meštrović na mletačkom Biennaleu). Novosti, Zagreb, 32/200, god. 32, (?), 1938, str. 13.
- 5590 **(Katić, Milan) mk.:** *Šezdeset godina opstanka „Hrvatskog društva umjetnosti“. Otvorenje izložbe „Pola vijeka hrvatske umjetnosti“ u Domu likovnih umjetnosti kralja Petra.* (U Zagrebu). Novosti, Zagreb, 32/347, 18. XII. 1938, str. 11.
- 5591 **(Katić, Milan) mk.:** *Zanimljivosti XXI Biennala u Veneciji.* (Meštrović na Biennaleu). Novosti, Zagreb, 32/165, 1938, str. 9.
- 5592 **Krbek, Ivo - Šrepel, Ivo:** *Umetnički spor u Zagrebu. „Hrvatsko društvo umjetnosti“ o sukobu među zagrebačkim umetnicima.* (Spor oko izgradnje Doma umjetnosti). Politika, Beograd, 35/10.959, 30. XI. 1938, str. 19.
- 5593 **Križanić, (Petar) P(jer) P. K.:** *Pola veka hrvatske umetnosti.* (Prikaz izložbe u Zagrebu). Politika, Beograd, 35/10.984, 25. XII. 1938, str. 10; 10.985, 26. XII, str. 8; 10.986, 27. XII, str. 6.
- 5594 **(Križanić, Petar Pjer) P. K.:** *Juče je svečano otvorena izložba „Pola veka hrvatske umetnosti“...* Politika, Beograd, 35/10.978, 19. XII. 1938, str. 6.
- 5595 **Krleža, Miroslav:** *Banket u Blitvi. Roman u dvije knjige.* (Meštrović u liku kipara i političkog ideologa Romana Rajevskog). I. knjiga Zagreb 1938.
- 5596 **Krleža, Miroslav:** *Na rubu pameti. Roman.* (Usputni razgovor o Meštroviću). Zagreb 1938, 1954, 1960, 1964.
- 5597 **Kuehn, Leonore:** *Ivan Meštrović, Jugoslaviens erster Bildhauer.* Mariborer Zeitung, Maribor, 78/119, 1938, str. 5.
- 5598 **Lecomte, Georges:** *Hommage à Despiou.* La Renaissance, Paris, 21/1938, br. 3.
- 5599 **Leontić, Ljubo:** *Jugoslovensko kulturno jedinstvo. Naši velikani. Internacionalna izložba u Rimu.* (Pretiskano iz „Jadrana“, Buenos Aires, 1916, br. 53-58). Arhiv Jugoslovenske narodne obrane iz Južne Amerike, Zagreb, 5/30, Kolo II, knj. 8, 1938, str. 942-949.
- 5600 **Lozovina, Vinko:** *O spomen-reljefu bana Berislavića u Trogiru.* Jadranski dnevnik, Split, 5/220, 20. IX. 1938, str. 4.
- 5601 **M.:** *Izložba „Pola vijeka hrvatske umjetnosti“. Svečano otvorenje doma likovne umjetnosti kralja Petra I Velikog Oslobodioca.* (Izjava V. Svečnjaka o situaciji u HDU). Nova riječ, Zagreb, 3/105, 15. XII. 1938, str. 10-11.
- 5602 **(Makale, Manfred) mm:** *Slavlje u Biskupiji kod Knina. Posveta spomen-crkve kralja Zvonimira.* Novosti, Zagreb, 32/256, 18. IX. 1938, str. 10.
- 5603 **Marchiori, Giuseppe:** *La ventunesima Beinnale Veneziana.* Emporium, Bergamo, 44/6, 1938. (Reprodukcija portreta princa Pavla).
- 5604 **März, J(ohann):** *Alt-und Neue-Südserbien.* Estdeutsche Morgenpost, 24. VII. 1938.
- 5605 **(März, Johann) Merz, Ivan:** *Merz o Meštrovićevu Kristu.* Nedjelja, Zagreb. 10/20, 15. V. 1938, str. 2-3.
- 5606 **Mašić, Branko:** *Meštrovićevi verski i biblijski motivi u umetnosti.* XX vek, Beograd, 10/8, X. 1938, str. 417-434.
- 5607 **Matekalo, Ante:** *Tajne skromnog groba Neznanog junaka. Ljubavno pismo u mrtvim rukama. Nagađanje o imenu i poreklu mrtvog vojnika na Avali.* (Ostaci nepoznatog vojnika koji će biti pokopani u mauzoleju na Avali). Vreme, Beograd, 23. I. 1938.
- 5608 **Matoš, A(nton) G(ustav):** *Povodom izložbe „Medulića“* (O suvremenoj Meštrovićevoj umjetnosti. Iz „Savremenika“ 1910.). U: A. G. Matoš: Djela VII, Ličnosti, problemi i pejzaži, Zagreb 1938, str. 51-62.
- 5609 **Murko, Robert M.:** *Spomenik Neznanom Junaku na Avali.* (Historijat gradnje, na temelju službenog izvještaja). Nova Evropa, Zagreb, knj. 31, br. 12, 26. XII.. 1938, str. 386-399.
- 5610 **o-š.:** *Još o restauraciji crkve svetoga Marka.* Nova riječ, Zagreb, 3/83, 16. VI. 1938, str. 8.
- 5611 **Padovan, Ante:** *G. Wolf „opet oko crkve sv. Marka“. Odgovor na odgovor g. Wolfa u „Katoličkom listu“* (O Meštrovićevim skulpturama). Hrvatska straža, Zagreb, 10/195, 28. VIII. 1938, str. 9-10; 196, 30. VIII, str. 4-5.
- 5612 **Padovan, Ante:** *Kniewald-Wolf contra Meštrović.* (Osvrt na kritiku Meštrovićeve umjetnosti). Hrvatska straža, Zagreb, 10/148, 3. VIII. 1938, str. 9-10; 149, 5. VII, str. 4-5.
- 5613 **Padovan, Ante:** *La chiesa di San Marco a Zagabria.* (O Meštrovićevim i Kljakovićevim djelima u crkvi Sv. Marka u Zagrebu). L'illustrazione Vaticana, Roma, 9/20, 1938, str. 6-31.
- 5614 **Padovan, A(nte):** *Obnova crkve sv. Marka.* (Obrana Meštrovićevih radova u crkvi). Hrvatska straža, Zagreb, 10/87, 17. IV. 1938, str. 4-5.
- 5615 **Padovan, Ante:** *Vatikanski časopis o restauraciji crkve sv. Marka u Zagrebu.* (Prevedeno iz „L'illustrazione Vaticana“). Hrvatska straža, Zagreb, 10/251, 5. XI. 1938, str. 4-5; 252, 6. XI, str. 4, 9- 10.
- 5616 **Pervan, Jasna:** *Umetnička izložba u Veneciji.* (Meštrović na XXI. Biennaleu). XX vek, Beograd, 1938, br. 7, mj. IX, str. 296.
- 5617 **Petrov, Stanko:** *Ivanu Meštroviću, 18. IX. 1938. god. u Biskupiji.* (Pjesma). Jadranski dnevnik, Split, 5/218, 17. IX. 1938, str. 4.
- 5618 **(Petrov, Stanko) F. S. Milovanov:** *U svetištu Naše Gospe u Biskupiji. Prikazano Ivanu Meštroviću, proslavljenom graditelju novoga svetišta.* (Pjesma). Gospa Sinjska, Split-Sinj, 17/11, XI. 1938, str. 257.
- 5619 **Petrov, Stanko:** *Zvonimirova baština. Gradnja zavjetne spomen-crkve u Biskupiji kod Knina prema nacrtu Ivana Meštrovića.* (Posveta kamena temeljca). Obzor, Zagreb, god. 79, 23. VIII. 1938.
- 5620 **R. D.:** *I. Meštrović u najboljoj bugarskoj likovnoj literaturi. V. Ivanov o Meštroviću.* (Osvrt na članak V. Ivanova „I. Meštrović i njegov kameniti svijet“ i na njegovu studiju „Ivan Meštrović i njegova umjetnost“). Jugoslavenski list, Sarajevo, 21/114, 15. V. 1938, str. 11.
- 5621 **R. F.:** *Vrpolje, rodno mjesto Ivana Meštrovića.* (O rođenju. Opis sela). Pravda, Beograd, 34/12.147, 9. VIII. 1938, str. 6.
- 5622 **Ram(o)us, Osvald(o):** *Duša jugoslovenskog naroda u skulpturama Ivana Meštrovića.* (Iz „La vedetta d'Italia“). Nova smena, Beograd, 1/4, VI. 1938, str. 228-230.
- 5623 **Ramous, Osvaldo:** *L'Animo del popolo jugoslavo nelle sculture di Ivan Mestrovic.* (Članak iz „Popolo d'Italia“). La Vedetta d'Italia, 20/122, 1938, str. 3.
- 5624 **Ramous, Osvaldo:** *L'animo del popolo slavo nelle sculture di Ivan Mestrovic.* Il Popolo d'Italia, Milano, 18. V. 1938.
- 5625 **Ramous, Osvaldo:** *Motivi e sviluppi dell'arte di Ivan Meštrović.* Termini, Rijeka, 1938, br. 18, str. 419-421.

- 5626 **(Rehar, Radivoj)** -r: *Meštrovićeva dela*. (Pred izložbu). Večernik, Maribor, 12/224, 4. X. 1938, str. 4.
- 5627 **Rittig, S(vetozar)**: *O restauraciji crkve sv. Marka*. (Povijest restauracije i Meštrovićeva djela u crkvi). Katolički list, Zagreb, 89/19, 12. V. 1938, str. 222-224; 20, 19. V, str. 235-237.
- 5628 **Schmaus, Alois**: *Die südslawische Volksdichtung im Aufbau der nationalen Kultur*. Der getreue Eckart, 16/1938-1939, str. 377-384.
- 5629 **Scholz, Georg**: *Jugoslawische Kunst der Gegenwart*. (Radovi u crkvi Sv. Marka u Zagrebu. Iz časopisa „Feuerreiter“, Köln). Morgenblatt, Zagreb, 53/274, 20. XI. 1938, str. 4.
- 5630 **Scholz, Georg**: *Jugoslawische Kunst der Gegenwart. Sankt Markus in Zagreb*. Feuerreiter, Köln, 14/46, 12. XI. 1938, str. 726-728.
- 5631 **Scholz, Georg**: *Sv. Marko u Zagrebu. Članak u časopisu „Der Feuerreiter“ o umjetničkim radovima u crkvi sv. Marka*. (O Meštrovićevim i Kljakovićevim radovima, u kelnskom časopisu). Hrvatska straža. Zagreb, 10/265, 22. XI. 1938, str. 5.
- 5632 **(Scholz, Georg)**: *Sv. Marko u Zagrebu. Članak u časopisu „Der Feuerreiter“ o umjetničkim radovima u crkvi sv. Marka*. (Meštrović, Kljaković). Jutarnji list, Zagreb, 27/9650, 6. XII. 1938, str. 10.
- 5633 **Strzygowski, Josef**: *Bildhauer Meštrović*. (O Meštrovićevoj umjetnosti). Wille und Macht, Berlin, 1. VI. 1938, sv. 11, str. 33-34.
- 5634 **Subotić, N(edjeljko)**: *Pred spomen-crkvom kralja Zvonimira u Biskupiji*. (Posvećenje crkve građene po Meštrovićevom nacrtu). Katolička riječ, Split, 4/40, 6. X. 1938, str. 2-3.
- 5635 **Subotić, N(edjeljko)**: *Spomen-crkva kralja Zvonimira*. (Meštrovićev projekt i doprinos). Nova revija, Makarska, 17/1-2, 1938, str. 446-463.
- 5636 **Svečnjak, Vilim**: *Izložba „Pola vijeka hrvatske umjetnosti“..* (Kritika Meštrovića i Doma likovne umjetnosti u Zagrebu). Nova riječ, Zagreb, 3/105, 15. XII. 1938, str. 10-11.
- 5637 **Šegvić, Kerubin**: *Što govore naši moderni umjetnici o Kristu i Njegovoj presv. Majci*. (Kritika Meštrovićevih djela bez produhovljenosti). Katolički list, Zagreb, 89/41, 13. X. 1938, str. 485-486.
- 5638 **Škrgić, Nikola**: *Polemika zbog kipova Meštrovića u crkvi sv. Marka u Zagrebu. Jedan deo javnosti u Zagrebu traži da se Meštrovićevi kipovi iz crkve sv. Marka uklone, jer, vele, nisu u religioznom duhu*. Pravda, Beograd, 34/12.098, 21. VI. 1938, str. 7.
- 5639 **(Škrgić, Nikola)** N. Š.: *Završena je izrada Meštrovićeva spomenika Kralju Mučeniku*. (Spomenik namijenjen Cetinju). Pravda, Beograd, 34/12.129, 22. VI. 1938, str. 7.
- 5640 **Šrepel, Ivo**: *Obnova Crkve Sv. Marka u Zagrebu*. (Historijat crkve. Obnova i Meštrovićevi i Kljakovićevi radovi). Nova Evropa, Zagreb, knj. 31, br. 2, 26. II. 1938, str. 64-72.
- 5641 **Šrepel, Ivo**: *Obnova crkve Sv. Marka u Zagrebu*. Obzor, Zagreb, 78/46, 26. II. 1938, str. 1-2.
- 5642 **Šrepel, Ivo**: *Religiozna umjetnost Ivana Meštrovića*. (Opis arhitekture i skulptura). Hrvatsko kolo, Zagreb, 19/1938, str. 154-163.
- 5643 **Tartaglia, Ivo**: *Povodom izložbe „Pola vijeka hrvatske umjetnosti“*. Hrvatski glasnik, Split, 1/3, 1938, str. 12.
- 5643a **(Tiljak, Lj. Đuro)** T. Lj. Đ.: *Pola vijeka hrvatske umjetnosti*. Hrvatski akademičar, 2/3, 1938-1939, str. 2-3.
- 5644 **Torres-Garcia, Joaquin**: *La escultura de Mestrovic*. Universalismo constructivo, 1938, str. 695-697.
- 5645 **Tresić-Pavičić, Ante**: *Među Meštrovićevim karijatidama za grob Neznanog Junaka na Avali*. (Posjet atelijeru u Splitu). Nova Evropa, Zagreb, knj. 31, br. 12, 26. XII. 1938, str. 399-403.
- 5646 **Uvodić, Angjeo**: *Još jedna obnova u Banovinskoj galeriji*. (Poprsje Luke Botića u Galeriji umjetnina u Splitu). Glasnik Primorske banovine, Split, 1/9, 1. V. 1938, str. 99-100.
- 5647 **Uvodić, Angjeo**: *Još jedna značajna akvizicija naše Galerije. Prvo poprsje za spomenik Luki Botiću poklonio je naš proslavljeni kipar Ivan Meštrović splitskoj Galeriji*. Jadranski dnevnik, Split, 5/54, 5. III. 1938, str. 9.
- 5648 **V.**: *Izložba u Veneciji*. (Meštrović na XXI. Biennaleu). Novo doba, Split, 21/130, 3. VI. 1938, str. 4.
- 5649 **V. J.**: *Izložba XXI Biennala u Veneciji*. (Dopis N. R. iz Venecije. Meštrović na Biennaleu). Nova riječ, Zagreb, 3/97, 1938, str. 8-9.
- 5650 **Vinaver, Stanislav**: *Meštrovićev epski prkos*. U: Živi okviri. Beograd 1938, str. 145-157.
- 5651 **Wolf, Augustin**: *Oko Sv. Marka*. (Meštrovićeve skulpture). Katolički list, Zagreb, 89/20, 19. V. 1938, str. 237-238; 21, 26. V, str. 245-248; 22, 2. VI, str. 260-262.
- 5652 **Wolf, Augustin**: *Opet oko crkve Sv. Marka*. (Odgovor na članak A. Padovana u „Hrvatskoj straži“). Katolički list, Zagreb, 89/29, 21. VII. 1938, str. 344-346.
- 5653 **(Zdravković, Ivan)** I. Z.: *XXI međunarodna umetnička izložba u Veneciji*. (Meštrović na Biennaleu). Umetnički pregled, Beograd, 1/9, 1937-1938, str. 280-287.
- 5654 **Živković, Ante**: *Obnova starodrevne crkve sv. Marka u Zagrebu. Kulturni i vjerski događaj prvoga reda*. (Meštrović i Kljaković). Obitelj, Zagreb, 10/3-4, 16. I. 1938, str. 33-38.
- 5655 **Župić, Stanislav**: *In attesa della XXI Biennale*. (Meštrović na mletačkom Biennaleu). Il Gazzettino, Venezia, god. 16, 28. I. 1938.
- 5656 **xxx**: *Na XXI Biennalu u Veneciji Jugoslavija prvi put ima paviljon gdje izlažu Becić, Babić, Rosandić, Milunović, Jama*. (Meštrović na mlet. Biennaleu). 7 dana, Zagreb, 12. VI. 1938, br. 24.
- 5657 *Archers of Domagoj*. London Studio 15 (Studio 115, Amer. edition), 1938, mj. VI, str. 310.
- 5658 *„Bildnis der Mutter“*. (O Meštroviću i skulpturi „Moja majka“). Westermanns Monatshefte, Braunschweig, god. 167-168, 1939-1940, str. 240.
- 5659 *Bugarska publikacija o Meštroviću*. (Vičo Ivanov: Ivan Meštrović i njegovoto iskustvo“, Plovdiv 1938.). Obzor, Zagreb, 78/176, 4. VIII. 1938, str. 2.
- 5660 *Bugarski kipar umjetnik portretira Ivana Meštrovića. Todor Dukov ostaje u Zagrebu pa će portretirati Ivana Meštrovića*. Večer, Zagreb, 19/5414, 14. XII. 1938, str. 5.
- 5661 *Bugarski umjetnički kritik o Ivanu Meštroviću*. (Monografija V. Ivanova, Plovdiv 1938.). Obzor, Zagreb, 78/81, 9. IV. 1938, str. 2.
- 5662 *Dom likovne umjetnosti Kralja Petra Velikog Oslobodioca u Zagrebu...* (Uoči otvorenja). Vreme, Beograd, 22. XI. 1938.
- 5663 *Dom likovnih umjetnosti u Zagrebu*. (Otvorit će se u jesen izložbom. Bilj.). Novo doba, Split, 21/75, 30. III. 1938.
- 5664 *Dom likovnih umjetnosti u Zagrebu*. (Uoči otvorenja. Isložba. Trošak. Bilj.). Novo doba, Split, 21/280, 30. XI. 1938, str. 4.
- 5665 *Dovršenje umjetničkog paviljon*. (Dom umjetnosti u Zagrebu). Obzor, Zagreb, god. 79, 15. I. 1938.
- 5666 *Dr. Maček će sutra otvoriti najveću izložbu likovne umjetnosti koja je do sada uopće priređena kod nas*. (U novom Domu likovnih umjetnosti u Zagrebu). Večer, Zagreb, 19/5417, 17. XII. 1938, str. 3.
- 5667 *Dr. Maček je jučer otvorio najveću izložbu likovne umjetnosti koju je Zagreb do sada imao*. (U Domu likovnih umjetnosti). Večer, Zagreb, 19/5418, 19. XII. 1938, str. 5.

- 5668 „Ein halbes Jahrhundert kroatischer Kunst.“ *Die Ausstellung.* (Izložba „Pola vijeka hrv. umjetnosti“ u Zagrebu). Morgenblatt, Zagreb, 53/302, 24. XII. 1938, str. 5.
- 5669 *Eröffnung des Ausstellung „Ein halbes Jahrhundert kroatischer Kunst“ im Kunsthaim König Peters I.* (Izložba „Pola vijeka hrv. umjetnosti“ u Zagrebu). Morgenblatt, Zagreb, 53/298, 20. XII. 1938, str. 5.
- 5670 *Galerija Meštrović.* (Zatvorena u Zagrebu. Bilj.). Novo doba, Split, 21/130, 3. VI. 1938, str. 4.
- 5671 *Galerija Meštrovića zatvorena.* (Galerija u Zagrebu, u Ilici). Obzor, Zagreb, 78/124, 1. VI. 1938, str. 4.
- 5672 *Galerija umjetnina Primorske banovine 1937 i 1938.* (Meštrovićeve djela u Galeriji u Splitu). Glasnik Primorske banovine, Split, 1/8, 15. IV. 1938, str. 88-90.
- 5673 *Grčka princeza Jelisava kod I. Meštrovića.* (U Splitu). Obzor, Zagreb, 78/191, 23. VIII. 1938, str. 3.
- 5674 *Hrvatsko društvo umjetnosti 1878-1938.* (Predgovor kataloga izložbe. Historijat gradnje Doma umjetnosti). Izložba Pola vijeka hrvatske umjetnosti. Zagreb 1938, str. XXI-XXIX.
- 5675 *Ivan Meštrović, Bildhauer.* Wille und Macht, Berlin, 6/11, 1938, str. 33.
- 5676 *Ivan Meštrović - der markanteste Bildhauer Jugoslawiens.* (Pretiskano iz „Freude und Arbeit“). Nova smena, Beograd, 1/1, III. 1938, str. 39-40.
- 5677 *Iz crkve sv. Marka.* (Iz „Hrv. dnevnika“. Polemika oko restauracije. Bilj.). Novo doba, Split, 21/123, 26. V. 1938, str. 4.
- 5678 *Izložba kakovu Zagreb još nije imao u svojoj povijesti. Dr. Vlatko Maček otvorio je jučer sjajnu izložbu hrvatske likovne umjetnosti.* (Opširno o otvorenju. Govori. Meštrović na izložbi). Jutarnji list, Zagreb, 27/9663, 19. XII. 1938, str. 3.
- 5679 *Jučer je na svečani način otvorena sjajna izložba hrvatske likovne umjetnosti.* (U Zagrebu). Jutarnji list, Zagreb, 27/9663, 19. XII. 1938, str. 3.
- 5680 *Kavanjinov Kaštilac se pretvara u gradilište?* Novo doba, Split, god. 21, 8. III. 1938, str. 3.
- 5681 *Meštrović Ivan.* (Biografski podaci). Katalog: Izložba pola vijeka hrvatske umjetnosti. Zagreb 1938, str. 199.
- 5682 *Meštrovićev spomenik Bratianu.* (Otkrivanje u Bukureštu. Bilj.). Novo doba, Split, 21/297, 21. XII. 1938, str. 4.
- 5683 *Meštrovićev spomenik Miletiću.* (Narudžba spomenika za Novi Sad. Bilj.). Novo doba, Split, 21/182, 5. VIII. 1938, str. 4.
- 5684 *Meštrovićev spomenik za Cetinje.* (Kralju Aleksandru. Bilj.). Novo doba, Split, 21/172, 25. VII. 1938, str. 4.
- 5685 *„Mutter und Kind“.* (Ukratko o Meštroviću i crtežu „Majka i dijete“). Westermanns Monatshefte, Braunschweig, 165/1938-1939, str. 258-260.
- 5686 *Naš veliki vajar Ivan Meštrović navršio je 55 godina života.* Pravda, Beograd, 34/12.155, 17. VIII. 1938, str. 9.
- 5687 *Novi umjetnički paviljon mora služiti na ponos Zagrebu...* (Pohvale i kritike Umjetničkog paviljon). Jutarnji list, Zagreb, 27/9668, 24 XII. 1938, str. 20.
- 5688 *Novo svetište nad zadužbinom kralja Zvonimira...* (Opis crkve u Biskupiji). Jutarnji list, Zagreb, 27/9553, 31. VIII. 1938, str. 8.
- 5689 (O I. Meštroviću). The Studio, London, 115/1938, str. 3, sl. str. 310.
- 5690 *Odkriće spomenika banu Petru Berislaviću.* (Meštrovićev relief u Trogiru. Bilj.). Obzor, Zagreb, 78/203, 7. IX. 1938, str. 3.
- 5691 *50 godina hrvatske umjetnosti. Uz otvorenje retrospektivne izložbe.* Jutarnji list, Zagreb, 27/9662, 18. XII. 1938, str. 7.
- 5692 *Pola vijeka hrvatske umjetnosti.* (Predgovor kataloga izložbe. Meštrović u pregledu novije hrv. umjetnosti). Izložba Pola vijeka hrvatske umjetnosti. Zagreb 1938, str. XI-XIX.
- 5693 *Pola vijeka hrvatske umjetnosti. Izložba hrvatskih umjetnika u Zagrebu.* (Otvorenje izložbe). Novo doba, Split, 21/295, 19. XII. 1938, str. 2.
- 5694 *Posveta spomen-crkve kralja Zvonimira.* (Svečanosti u Biskupiji). Novo doba, Split, 21/219, 19. VIII. 1938, str. 3.
- 5695 *Riječki časopis „Termini“ o Ivanu Meštroviću.* (Članak O. Ramousa, 1938). Obzor, Zagreb, 78/132, 11. VI. 1938, str. 2.
- 5696 *Strossmayerova galerija.* (Prinova četiri Meštrovićeve poprsja. Bilj.). Novo doba, Split, 21/147, 25. VI. 1938, str. 10.
- 5697 *Sv. Marko u Zagrebu.* (Prikaz njem. časopisa „Der Feuerreiter“). Jutarnji list, Zagreb, 27/9650, 6. XII. 1938, str. 10.
- 5698 *Umetnički spor u Zagrebu. Među zagrebačkim likovnim umetnicima izbio je oštar sukob pred veliku izložbu „Pola veka hrv. umjetnosti“...* (Politika, Beograd, 35/10.949, 20. XI. 1938, str. 20).
- 5699 *Umitnički rat u Zagrebu.* (Karikatura Meštrovića od Penovića, uz tekst). Štandarac, Split, 4/48, 27. XI. 1938, str. 1.
- 5700 *Umjetnički paviljon u Zagrebu.* (Plan popravka stropa namijenjenog Meštrovićevim djelima. Bilj.). Novo doba, Split, 21/141, 18. VI. 1938, str. 4.
- 5701 *Zavjetna crkva kralja Zvonimira... Patriotski i umjetnički rad hrvatskog umjetnika Meštrovića...* Hrvatska straža, Zagreb, 10/208, 15. IX. 1938, str. 6.
- 5702 *Zvonimirova crkva kod Knina.* (Blagoslov nove crkve. Bilj.). Novo doba, Split, 21/ 198, 24. VIII. 1938, str. 4.

1939.

- 5703 **-a-**: *Pola vijeka slikarske i kiparske umjetnosti kod Hrvata.* (Izložba u Zagrebu). Kulisa, Zageb, 11 (12)/1, 5. I. 1939, str. 5.
- 5704 **Babić, Ljubo**: *Pola vijeka hrvatske umjetnosti.* (O Meštrovićevom Umjetničkom paviljonu i njegovim djelima na izložbi „Pola vijeka hrv. umj.“). Pečat, Zagreb, 1/1-2, II-VI. 1939, str. 50-62.
- 5705 **Belas, A(nte)**: *Reliefni spomenik Petra Berislavića, biskupa i hrvatskog bana u Trogiru.* (Postavljanje Meštrovićevog spomenika u Trogiru). Hrvatski glasnik, Split, 2/182, 5. VIII. 1939, str. 9-10.
- 5706 **Bolhar, A(lozjij)**: *Bolgarska monografija o Ivanu Meštroviću.* (V. Ivanova). Dom in svet, Ljubljana, 51/6, 1939, str. 358-359.
- 5707 **(Borko, Božidar)** -o: *Pol stoletja hrvatske umjetnosti.* Jutro, Ljubljana, 20/22, 26. I. 1939, str. 7.
- 5708 **Brizio, Anna Maria**: *Ottocento Novecento.* Torino 1939. (Spomen Meštrovića, str. 415).
- 5709 **(Cepelić, Ivo)** I. C.: *Mala senzacija jedne velike izložbe.* (Pola vijeka hrv. umjetnosti. Dvorane, kupola). Hrvatski glasnik, Split, 2/48, 25. II. 1939, str. 3.
- 5710 **Chandler, Douglas**: *Kaleidoscopic Land of Europe's youngest King.* (O Jugoslaviji. Reprodukcijska „Grgura Ninskog“ na Peristilu uz opširniju legendu, str. 729). The National Geographic Magazine, Washington, sv. 75, VI. 1939, str. 691-730.
- 5711 **Cheney, Marta Chandler**: *Modern art in America.* New York 1939.
- 5712 **Cota, Frane**: *Izložba Pola vijeka hrvatske umjetnosti.* (O Meštrovićevoj skulpturi). Hrvatski glasnik, Split, 2/6, 7. I. 1939, str. 11.
- 5714 **Čalić, Edo**: *Hrvatska likovna umjetnost. Povodom izložbe „Pola vijeka hrvatske umjetnosti“ u Zagrebu.* XX vek, Beograd, 2/4, 1939, str. 540-552.
- 5715 **(Čičin-Šain, Č.)**: *Meštrović u Poljskoj.* Novo doba, Split, god. 22, 12. V. 1939, str. 4.
- 5716 **(Ćurčin, Milan)** M. Č.: *G. Vilder o „kraljevskim konjima“ i „dvorskom meštru ceremonija u kući gospodina Meštrovića“.*

- (Kritike Umjetničkog paviljona, Meštrovićevih djela i pisanja M. Čurčina). Nova Evropa, Zagreb, god. 32, br. 1-2, 26. II. 1939, str. 54-62.
- 5717 **Draganić, Josip:** *Deset naših kipara. Meštrovićeva era u našem kiparstvu...* Novosti, Zagreb, god. 34, 4. I. 1939.
- 5718 **Đermanović, R.:** *Smisao kulta Neznanog Junaka.* (Općenito o kultu Neznanog junaka u nas). Nova Evropa, Zagreb, knj. 32, br. 1-2, 26. II. 1939, str. 15-16.
- 5719 **(Esih, Ivan)** ie.: *Rumunjski dnevnik o Ivanu Meštroviću.* (Prikaz članka G. Oprescu o Meštrovićevim spomenicima Carola I. i Iona C. Bratianua u Rumunjskoj u bukureštanskom listu „Univerzul“ 1939.). Jutarnji list, Zagreb, 28/9846, 24. VI. 1939, str. 9.
- 5720 **(Esih, Ivan)** ie.: *Slovenska štampa o izložbi „Pola vijeka hrvatske umjetnosti“.* Jutarnji list, Zagreb, 28/9709, 5. II. 1939, str. 3.
- 5721 **F. O. N.:** *Mestrovic w Warszawie. Wizyta znakomitego rzeźbiarza jugosłowianskiego.* Kurjer Polski, 10. V. 1939, br. 129.
- 5722 **FON.:** *Rzeźbiarz jugosłowianski Mestrovic w Warszawie.* Gazeta Polska, Warszawa, 10. V. 1939.
- 5723 **F. O. N.:** *Znakomity rzeźbiarz jugosłowianski Mestrovic w stolicy.* Kurjer Poranny, 10. V. 1939.
- 5724 **FON.:** *Znakomity rzeźbiarz jugosłowianski pracuje nad projektem pomnika Jòsefa Pilsudskiego.* Express Poranny, Warszawa, 10. V. 1939.
- 5725 **F. O. N.:** *Znakomity rzeźbiarz jugosłowianski w Warszawie.* Wiek nowy, Lavov, 11. V. 1939.
- 5726 **FON:** *Znakomity rzeźbiarz jugosłowianski złoży projekt pomnika Jòsefa Pilsudskiego.* (Meštrović se natječe za spomenik Pilsudskome). Dzień dobry, Warszawa, 10. V. 1939, br. 128.
- 5727 **F. O. N.:** *Znakomity rzeźbiarz prof. Ivan Mestrovic w Warszawie.* Polska zbrojna, Warszawa, 10. V. 1939.
- 5728 **Fisković, Cvito:** *Dva najnovija djela Ivana Meštrovića.* (Reljef bana Berislavića u Trogiru i spomenik rumunjskom političaru Bratianuu). Hrvatska revija, Zagreb, 12/1, 1939, str. 46-47.
- 5729 **(Fisković, Cvito)** C. F.: *Postavljanje nadgrobno spomenika Dr Anti Trumbiću u Splitu.* Glasnik Primorske banovine, Split, 2/11-12, 1939, str. 204.
- 5730 **G. K.:** *Rozmowa z wielkim rzeźbiarzem jugosłowianskim. Ivan Meštrović projektuje pomnik Marszala Pilsudskiego.* Kurjer czerwony, 9. V. 1939.
- 5731 **Gulić, Dagmar:** *Ob razstavi „Pol stoletja hrvatske umjetnosti“.* Ljubljanski zvon, Ljubljana, 59/3-4, 1939, str. 174-178; 5-6, str. 274-279.
- 5732 **h:** *Pola vijeka hrvatske umjetnosti.* Hrvatski list, Osijek, 20/18, 18. I. 1939, str. 9.
- 5733 **Hadži, Kosta st.:** *Dr. Svetozar Miletić u Novom Sadu.* (U povodu otkrivanja Meštrovićeva spomenika u Novom Sadu). Nova riječ, Zagreb, 4/146, 28. IX. 1939, str. 4.
- 5734 **(Han-Mani, Verena)** V. M.: *Pola vijeka hrvatske umjetnosti.* (Kratki pregled kiparstva). Obzor, Zagreb, 79/28, 5. II. 1939, str. 1-2.
- 5735 **Hansen, C. E.:** *Hos Mesteren fra Otavice.* (O Meštroviću i njegovoj umjetnosti). Jugoslavija. Jugoslovenski turizam, Split, 10/2, 1939, str. 51-54.
- 5736 **(Hanževački, Marija)** He-ma: *Pola vijeka hrvatske umjetnosti 1888-1938.* Nova riječ, Zagreb, 4/111, 1939, str. 6; 112, str. 6-7.
- 5737 **hs:** *Ivan Mestrovic. Technik und Betrieb, Blätter des Frankfurter Zeitung, Frankfurt, 22. XI. 1939.*
- 5738 **Jć:** *Kolektivna izložba Marijana Matijevića.* (I o Meštroviću). Hrvatski dnevnik, Split, 5. XI. 1939.
- 5739 **k:** *Osvrt na izložbu „Pola vijeka hrvatske umjetnosti“.* Hrvatski Zagorac, Zagreb, 6/227, 18. III. 1939, str. 3.
- 5740 **Karaman, Ljubo:** *Eseji i članci.* Zagreb 1939. (O spomenicima Grguru Ninskom i Luki Botiću).
- 5741 **(Katić, Milan)** -mk: *Ivan Meštrović dovršio spomenik rumunjskog kralja Karola I.* (Pred otkrivanje. Lijevanje spomenika kralju Ferdinandu I.). Novosti, Zagreb, 33/117, 29. IV. 1939, str. 11.
- 5742 **(Katić, Milan)** mk: *„Pola vijeka hrvatske umjetnosti“, izložba u Domu likovnih umjetnosti kralja Petra I. Velikog Oslobodioca.* Novosti, Zagreb, 33/1, 1939, str. 12; 4, str. 9.
- 5743 **Krleža, Miroslav:** *Banket u Blitvi. Roman u dvije knjige.* (Meštrović u liku kipara i političkog ideologa Romana Rajevskog). II. knjiga. Zagreb 1939.
- 5744 **Krleža, Miroslav:** *Moša S. Pijade.* (Pijadine hvale i kritike Meštrovića). Knjiga studija i putopisa. Zagreb 1939, str. 115-130.
- 5745 **Krleža, Miroslav:** *O jedinom zastavama našeg vremena.* (Spomen Meštrovićeve nacionalističke ideologije). Knjiga studija i putopisa. Zagreb 1939, str. 131-157.
- 5746 **Kušan, Vladislav:** *Pedeset godina hrvatske umjetnosti.* (U povodu izložbe „Pola vijeka hrv. umjetnosti“). Hrvatska revija, Zagreb, 12/4, 1939, str. 182-190; 193-200.
- 5747 **Ladika, Ivo:** *Pola vijeka hrvatske umjetnosti.* (Izložba u Zagrebu). Svijet, Zagreb, 2 (14)/6, 5. II. 1939, str. 6.
- 5748 **Lovrić, Božo:** *Na obalama Vltave. Ivu Meštroviću.* (Posvećeno Meštroviću). Hrvatski glasnik, Split, 2/109, 1939, str. 3.
- 5749 **Lozovina, Vinko:** *Naš Jadran. Najnovije divot-izdanje Jadranske straže.* (S Meštrovićevim predgovorom). Hrvatska revija, Zagreb, 12/2, 1939, str. 95-100.
- 5750 **M. D.:** *Izložba „Pola vijeka hrvatske umjetnosti“...* (O kiparima i Meštroviću). Hrvatski dnevnik, Zagreb, 4/978, 22. I. 1939, str. 18-19.
- 5751 **Makale, Manfred:** *Šibenik i sjeverna Dalmacija.* Šibenik 1939. (Novinske reportaže o Biskupiji i Otavicama, str. 153-154, 159-160).
- 5752 **(Makale, Manfred)** mm: *Ivan Meštrović kao dječak uoči polaska na studije u Beč.* Novosti, Zagreb, 33/154, 5. VI. 1939, str. 11.
- 5753 **Marjanović, Milan:** *Umetnost.* Srpski književni glasnik, Beograd, NS, 56/2, 16. I. 1939, str. 121-129.
- 5754 **Marušić, (Davidović) Filip:** *Muzika u Meštrovićevim skulpturama.* (Glazbene teme Meštrovićeve skulpture). Hrvatske glasnik, Split, 2/299, 25. XII. 1939, str. 10.
- 5755 **Marušić, Filip Dane (Davidović):** *„Povijest Hrvata“.* Skulptura Ivana Meštrovića. (Opširni članak). Hrvatski glasnik, Split, 2/84, 9. IV. 1939, str. 9.
- 5756 **Mašić, Branko:** *Meštrovićevi muzičko-melodijski motivi.* (Estetska analiza Meštrovićevih likova s glazbenim instrumentima). Novosti, Zagreb, 33/355, 24. XII. 1939, str. 23-24.
- 5757 **mdd:** *Ivan Mestrovic w Krakowie.* Ilustrowany kurjer codzienny, Krakow, 12. V. 1939, br. 130.
- 5758 **Mežnarić, I.:** *Hrvatsko kolo, književno-naučni zbornik, knjiga XIX, izd. Matice Hrvatske, Zagreb 1938.* (Prikaz članka I. Šrepela: Religiozna umjetnost I. Meštrovića). Hrvatska revija, Zagreb, 12/4, 1939, str. 208-211.
- 5759 **Milković, Zlatko:** *Pola vijeka hrvatske umjetnosti.* (Izložba u Zagrebu). Hrvatski jug, Dubrovnik, 2/10, 3. II. 1939, str. 3.
- 5760 **Moč, Aleksandar:** *Pred Meštrovićevim Miletićem.* (Spomenik u Novom Sadu). Letopis Matice srpske, Novi Sad, 113/4-5, knj. CCCLII, X-XI. 1939, str. 281-288.

- 5792 *Četiri jugoslovenska Kosova*. (Izvod iz izlaganja I. Meštrovića o ideji Vidovdanskog hrama, objavljenog u Londonu 1. IX. 1915.). Jugoslovenske novine, Beograd, 4/141, 1939, str. 1.
- 5793 *Dalmatinci na zagrebačkoj izložbi*. („Hrv. dnevnik“ o Meštrovićevim izlošcima. Bilj.). Novo doba, Split, 22/21, 25. I. 1939, str. 4.
- 5794 *G. I. Meštrović izabrao nešto za spomenik Svetozaru Miletiću u Novom Sadu*. Politika, Beograd, 36/11.028, 10. II. 1939, str. 10.
- 5795 *G. Ivan Meštrović o svojoj statui maršala Pilsudskog*. Politika, Beograd, 36/11.114, 11. V. 1939.
- 5796 *G. Ivan Meštrović protiv promene imena Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti*. (Pismo Viktora Novaka Meštroviću. Politika, Beograd 36/11329, 14. XII. 1939, str. 9.
- 5797 *Gregory Ninsky*. National Geographic Magazine, Washington, 75/6, 1939, str. 727.
- 5798 *Ivan Meštrović izradit će spomenik Rugjeru Boškoviću*. (Bilješka). Novosti, Zagreb, god. 33, 30. XI. 1939.
- 5799 *Iwan Mestrovic w Krakowie*. Glas narodu, Kraków, 12. V. 1939.
- 5800 *Kako je došlo do gradnje Doma likovnih umjetnosti u Zagrebu*. (Povijest gradnje). Gradski namještenik, Zagreb, 2/17, 15. IV. 1939, str. 7.
- 5801 *Lijep uspjeh dalmatinskog kipara Milana Svaline u Pragu*. Meštrovićev učenik boravi nekoliko dana u Zagrebu. Jutarnji list, Zagreb, 28/9796, 1939, str. 7.
- 5802 *Literatura o Ivanu Meštroviću*. (A. Mágra). Hrvatski glasnik, Split, 2/36, 11. II. 1939, str. 3.
- 5803 *Meštrović će načiniti spomenik Ruđeru Boškoviću*. (Spomenik namijenjen Dubrovniku). Obzor, Zagreb, 79/274, 29. XI. 1939, str. 3.
- 5804 *Meštrović na Poljskem*. (Natječaj za spomenik Pilsudskome). Slovenec, Ljubljana, 67/127, 6. VI. 1939, str. 8.
- 5805 *Meštrović u Bukureštu. Umjetnik dovršava spomenik kralja Ferdinanda I*. Svijet, Zagreb, 2/51, 17. XII. 1939, str. 8.
- 5806 *Meštrović u Poljskoj*. (Meštrović namjerava izraditi spomenik Pilsudskome). Novo doba, Split, 22/111, 12. V. 1939, str. 4.
- 5807 *Meštrovićev kralj Aleksandar*. (Spomenik na Cetinju). Novo doba, Split, 22/195, 21. VIII. 1939, str. 4.
- 5808 *Meštrovićev spomenik Karola I*. (Preuzimanje spomenika. Bilj.). Novo doba, Split, 22/14, 17. I. 1939, str. 4.
- 5809 *Meštrovićev spomenik kralju Carolu I u Bukureštu*. Obzor, Zagreb, god. 80, 7. V. 1939.
- 5810 *Meštrovićev spomenik kralju Carolu I*. Obzor, Zagreb, god. 80, 7. IV. 1939.
- 5811 *Meštrovićev spomenik Miletiću*. (Dovršen spomenik za Novi Sad. Bilj.). Novo doba, Split 22/108, 9. V. 1939, str. 4.
- 5812 *Meštrovićev spomenik Miletiću*. (Pred postavljanje u Novom Sadu. Bilj.). Novo doba, Split 22/175, 28. VII. 1939, str. 4.
- 5813 *Meštrovićev spomenik na Cetinju*. (Dovršavanje. Bilj.). Novo doba, Split 22/252, 18. X. 1939, str. 7.
- 5814 *Meštrovićev spomenik u Bukureštu*. (Otkrivanje spomenika kralju Carolu I.). Novo doba, Split 22/109, 10. V. 1939, str. 4.
- 5815 *Meštrovićev spomenik za kralja Karla I u Bukureštu*. Svijet, Zagreb, 2 (14)/19, 7. V. 1939, str. 8.
- 5816 *Nadgrobni spomenik Dru Trumbiću, otkriven je na svečan način u Splitu*. (Svečanosti otkrivanja). Jutarnji list, Zageb, 28/9995, 20. XI. 1939, str. 15.
- 5817 *Nov Meštrovićev spomenik*. (Svetozaru Miletiću za Novi Sad. Bilj.). Novo doba, Split 22/91, 18. IV. 1939, str. 4.
- 5818 *Obljetnica smrti dra A. Trumbića*. (Program otkrivanja Meštrovićeva spomenika u Splitu). Novo doba, Split 22/282, 17. XI. 1939, str. 6.
- 5819 *Obnova crkve sv. Marka*. (Meštrovićeve skulpture u crkvi). Obzor, Zagreb, 79/191, 22. VIII. 1939, str. 4.
- 5820 *Oko promene imena Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti*. (Zakonska procedura za promjenu imena). Politika, Beograd, 36/11330, 15. XII. 1939, str. 6.
- 5821 *Okupljanje hrvatskih umjetnika*. (Iz „Hrvatskog dnevnika“ Meštrović o suvremenoj hrvatskoj umjetnosti). Hrvatski glasnik, Split, 2/19, 23. I. 1939, str. 3, 6.
- 5822 *Otkriće nadgrobnog spomenika dr. Anti Trumbiću*. (Program otkrivanja u Splitu). Novo doba, Split 22/276, 11. XI. 1939, str. 6.
- 5823 *Otkriven je spomenik Svetozaru Miletiću, apostolu jugoslavenstva i borcu za narodna prava*. (Svečanost otkrivanja Meštrovićeva spomenika u Novom Sadu). Novosti, Zagreb, 33/272, 2. X. 1939.
- 5824 *Pisma Samostana Sv. Frane*. (Pismo Meštroviću u povodu otkrivanja nadgr. spomenika A. Trumbiću). Novo doba, Split 22/287, 22. XI. 1939, str. 6.
- 5825 *Polu vijeka hrvatske umjetnosti*. (Izložba u Zagrebu 1938-1939.). Katolički svijet, Sarajevo, 8/3, 1939, str. 57-59.
- 5826 *1. oktobra biti će otkriven spomenik Svatozaru Miletiću*. (U Novom Sadu). Nova Evropa, Zagreb, knj. 32, br. 9, 26. VIII. 1939, str. 2 omota.
- 5827 *Sotheby and Co. Catalogue of the Important Contents of Cam House*. London 1939. (Aukcijska prodaja dvije Meštrovićeve skulpture, str. 75 + ilustr.).
- 5828 *Spomenik dr. Svetozaru Miletiću. Rad g. Ivana Meštrovića*. Spomenica Dra Svetozara Miletića, 1939, str. 48.
- 5829 *Spomenik dru Anti Trumbiću u Splitu otkriven je danas na veličanstveno svečan način nad njegovim grobom u klausturu franjevačkog samostana...* (Svečanost otkrivanja). Novo doba, Split 22/284, 19. XI. 1939, str. 1-2.
- 5830 *Spomenik Miletiću*. (Uoči otkrivanja Meštrovićevog spomenika. Bilj.). Novo doba, Split 22/235, 1. X. 1939, str. 7.
- 5831 *Spomenik Neznamom junaku na Avali*. Almanah Prosveta 1939, str. 1.
- 5832 *Spomenik Pilsudskome*. (Meštrovićev rad na natječaju. Bilj.). Novo doba, Split 22/191, 16. VIII. 1939, str. 4.
- 5833 *Strzygowski o Meštrovićevom „Kosovskom hramu“*. (U listu „Neues Wiener Tagblatt“). Obzor, Zagreb, 79/149, 4. VII. 1939, str. 2.
- 5834 *Talijani o zagrebačkoj izložbi*. (E. Rizzini o Meštroviću. Bilj.). Novo doba, Split 22/29, 3. II. 1939, str. 4.
- 5835 *Zašto je g. Ivan Meštrović protiv promjene imena Jugoslavenske akademije nauka*. (Iz „Hrvatskog dnevnika“). Jugoslovenska pošta, Sarajevo, 11/3211, 1939, str. 3.

1940.

- 5836 **Belas, Ante**: *Stari se dvorac pregrađuje u hram umjetnosti*. (Meštrović pregrađuje Kaštelet u Splitu). Hrvatski glasnik, Split, 3/206, 31. VIII. 1940, str. 10.
- 5837 **Bonifačić, Antun**: *Quadriga Croatica*. (I. Meštrović, R. Herceg, M. Krleža, M. Budak). Savremenik, Zagreb, 28/3, knj. I, 1. II. 1940, str. 76-79.
- 5838 **Csokor, Franz Theodor**: *Der Reiter in die Ewigkeit*. (O Meštrovićevom spomeniku rumunjskom kralju Ferdinandu u Bukureštu). National Zeitung, Basel, 28. XI. 1940, br. 28.
- 5839 **(Csokor, Franz Theodor)**: *Meštrovićev spomenik rumunjskoga kralja Ferdinanda. Prikaz bazelskog „National Zeitung“*. („Der Reiter in die Ewigkeit“). Obzor, Zagreb, 80/282, 6. XII. 1940, str. 4.

- 5840 (**Čičin Šain, Ćiro**) č. š.: *Umjetnički kritik dr. Fr. Stelè u Dalmaciji.* (O Meštrovićevim djelima). Novo doba, Split, 23/230, 28. IX. 1940, str. 9.
- 5841 (**Ćurčin, Milan**) M. Ć.: *Kako „da koristi narodnoj stvari“ „Nova Evropa“.* (O Meštrovićevoj verziji „Hasanaginice“). Nova Evropa, Zagreb, knj. 33, br. 10-11, 26. X. 1940, str. 348-351.
- 5842 (**Deak, Franjo**) d: *Prva godišnja izložba hrvatskih umjetnika u Domu likovnih umjetnosti.* (Meštrović na izložbi u Zagrebu). Hrvatski radnik, Zagreb, 12/28, 11. VII. 1940, str. 8.
- 5843 (**Defrančeski, Joso**): *„Ivan Meštrović - epski pjesnik mramora.“ Argentinska umjetnička revija daje opširan prikaz njegova života i rada.* (Članak u „Aqui esta“, 1940.). *Novosti*, Zagreb, 34/240, 31. VIII. 1940, str. 13.
- 5844 (**Esih, Ivan**): *Auguste Rodin i Ivan Meštrović. Uz stotu obljetnicu rođenja slavnoga francuskoga kipara. Zapamćenja Ivana Meštrovića o Rodinu.* *Novosti*, Zagreb, 34/350, 19. XII. 1940, str. 16.
- 5845 (**Esih, Ivan**) ie.: *Letopis Matice srpske o Ivanu Meštroviću.* *Jutarnji list*, Zagreb, 29/10.072, 8. II. 1940, str. 23.
- 5846 (**Esih, Ivan**) ie.: *„Paris - Balkans“ o Ivanu Meštroviću.* (Članak P. Paltanea). *Jutarnji list*, Zagreb, 29/10.070, 6. II. 1940, str. 9.
- 5847 (**Esih, Ivan**): *Umjetnost i život. Uz I godišnju izložbu hrvatskih umjetnika u Meštrovićevom paviljonu.* *Jutarnji list*, Zagreb, 29/10.230, 18. VII. 1940, str. 14.
- 5848 (**Han, Verena Manč**) V. M.: *Prva godišnja izložba Hrvatskih umjetnika.* (Meštrović na izložbi u Zagrebu). *Obzor*, Zagreb, 80/148, 28. VI. 1940, str. 2.
- 5849 **hro**: *Strani glasovi o nama. Pariski tjednik o Ivanu Meštroviću.* *Hrvatska revija*, Zagreb, 13/5, 1940, str. 277-278.
- 5850 **I. Z.**: *Bronzana bista Štrosmajerova od Ivana Meštrovića, dar g. dra Radenka Stankovića, Kr. namjesnika, župnoj crkvi na Prčanju.* *Glas Boke*, Kotor, 9/371, 6. IV. 1940, str. 1.
- 5851 **Jugg, Mary**: *Ivan Meštrović: Mati.* *Mladinski list*, Chicago, 19/12, 1940, str. 10.
- 5852 (**Katić, Milan**) mk: *Kipar Ivan Meštrović preuzima mjesto prvog rektora Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu.* (Osnivanje akademije. Profesori). *Novosti*, Zagreb, 34/196, 18. VII. 1940, str. 13.
- 5853 (**Katić, Milan**) mk: *Otvorena je prva „Godišnja izložba hrvatskih umjetnika“: 72 slika i 20 kipara izlažu 424 rada.* *Novosti*, Zagreb 34/137, 20. V. 1940, str. 8.
- 5854 (**Katić, Milan**) mk: *Pred Higijenskim zavodom postavljena je skulptura I. Meštrovića „Majka i dijete“: Neobična sudbina ovog umjetničkog djela, koje je osam godina čekalo u spremištu.* (Meštrović izradio skulpturu na molbu dra Štampara). *Novosti*, Zagreb, 34/202, 24. VII. 1940, str. 13.
- 5855 (**Katić, Milan**) mk: *U Zagrebu se dovršava goleva Meštrovićeva skulptura koja prikazuje rumunjskog kralja Ferdinanda.* *Novosti*, Zagreb, 34/24, 25. I. 1940, str. 15.
- 5856 (**Katić, Milan**) mk: *Umjetnine i radovi hrvatskih umjetnika u crkvama. Freske, koje prikazuju hrvatsku povijest.* (Biskupija kod Knina). *Novosti*, Zagreb, 34/25, 26. I. 1940, str. 13-14.
- 5857 (**Kolacio, Zdenko**) Z. K.: *Meštrovićeva osnova nove župne crkve Sv. Ćirila i Metoda u Sušaku.* (Opis crkve). *Primorje*, Sušak, 3/99, 1. X. 1940, str. 3.
- 5858 **Kosor, Josip**: *O Josipu Račiću.* *Savremenik*, Zagreb, 28/7, knj. I, 1940, str. 199-202.
- 5859 (**Krišković, Hrvoje**) hk: *Meštrović je napravio osnovu za novu zadužbinsku crkvu u Trnju.* (Uoči posvećenja crkve Krista Kralja u Zagrebu). *Večer*, Zagreb, 21/5983, 26. X. 1940, str. 6-7.
- 5860 **Marinković, Vojislav - Kumanudi, Kosta**: *Pred spomenikom zahvalnosti Francuskoj.* (Govori pri otkrivanju spome-

Četvrtak, 4. Jan. 1940. NOVOSTI BEOGRAD Strana 13

KAZALISTE, KNJIZEVNOST, UMETNOST I ZNANOST

UREĐUJE SE POLOŽAJ UMETNIČKE AKADEMJE BANOVINE HRVATSKE DR. MAČEK JE OBEĆAO, DA OVA NAŠA VISOKA UMETNIČKA USTANOVA NE ĆE VIŠE BITI ZANEMARENA KAO DO SADA

IVAN MEŠTROVIĆ PRISTAO DA BUDE REKTOR
SPREMNA JE OSNOVA ZA GRAĐNJU NOVE AKADEMJE

Prof. Tomislav Krizman, direktor Akademije

IZLOŽBA LOVRE PAVELIĆA

Leto Pavelića, Beograd, 1940

5859 nika u Beogradu). U: *Knjiga o Francuskoj*. Beograd (1940), str. 255-261.

5861 **Marušić, Filip D(avidović)**: *Nadgrobnji spomenik Trumbiću. Remek djelo Ivana Meštrovića.* (Opis spomenika u Splitu). *Hrvatski glasnik*, Split, 3/70, 23. III. 1940, str. 17.

5862 **Matoš, Antun Gustav**: *Cijenjeni gosp. urednici!* (Odgovor na članak Strajnića i Pavačića o Meštroviću i Franježu. U „Narodnim novinama“, 1. VII. 1913.). U: A. G. Matoš: *Djela*, knj. XVII, Kritike, Zagreb (1940), str. 292-293.

5863 **Matoš, Antun Gustav**: *Hrvatski nacionalizam.* (Srpski nacionalizam i Hrvati. Iz „Obzora“, 29. VI. 1913.). U: A. G. Matoš: *Djela*, knj. XVII, Kritike, Zagreb (1940), str. 282-287.

5864 **Matoš, Antun Gustav**: *Hrvatski odjeci.* (Predstavljanje Meštrovića kao srpskog umjetnika. Iz „Hrvatske slobode“, 2. VI. 1911.). U: A. G. Matoš: *Djela*, knj. XVII, Kritike, Zagreb (1940), str. 105-107.

5864a **Matoš, Antun Gustav**: *Izložba Jugoslavenske umjetničke kolonije u Beogradu.* (Kritika Meštrovićevih izloženih radova. Iz „Hrvatske smotre“, II/1907, str. 372-373). U: A. G. Matoš: *Djela*, knj. XVII, Kritike, Zagreb (1940), str. 118-129.

5865 **Matoš, Antun Gustav**: *Izložba „Medulića“.* (Izložba „Nejunačkom vremenu uprkos“ u Zagrebu. Iz „Hrv. slobode“, 1910, br. 256, str. 3). U: A. G. Matoš: *Djela*, knj. XVII, Kritike, Zagreb (1940), str. 59-60.

5866 **Matoš, Antun Gustav**: *Juriš barbara.* (Kritika M. Marjanovića i I. Meštrovića. Iz „Hrv. Dlobode“, 9. X. 1911.). U: A. G. Matoš: *Djela*, knj. XVII, Kritike, Zagreb (1940), str. 129.

5867 **Matoš, Antun Gustav**: *Kritika i ostracizam.* (O HDU u Zagrebu u povodu otpuštanja tajnika Andrije Milčinovića zbog pisanja o Meštroviću i Račkome. iz „Hrv. slobode“, 1910, br. 160). U: A. G. Matoš: *Djela*, knj. XVII, Kritike, Zagreb (1940), str. 43-46.

- 5868 **Matoš, Antun Gustav:** *Meštovići*. (O Meštovićevim djelima „Vidovdanskog ciklusa“. Iz „Hrv. slobode“, 1910, br. 101-103). U: A. G. Matoš: Djela, knj. XVII, Kritike, Zagreb (1940), str. 18-24.
- 5869 **Matoš, Antun Gustav:** *Kritika ili pamflet?* (Kritika društva „Medulić“. Iz „Šport i umjetnost“, 1912, br. 5). U: A. G. Matoš: Djela, knj. XVII, Kritike, Zagreb (1940), str. 229-232.
- 5870 **Matoš, Antun Gustav:** *Kšeftovi*. (Meštović u srpskom paviljonu u Rimu. Iz „Hrv. slobode“, 4, 5. VIII. 1911.). U: A. G. Matoš: Djela, knj. XVII, Kritike, Zagreb (1940), str. 108-113.
- 5871 **Matoš, Antun Gustav:** *Naši umjetnici u Rimu*. (Obrana dalm. umjetnika što izlažu u srpskom paviljonu. Iz „Savremenika“, 1911, br. 3, str. 196). U: A. G. Matoš: Djela, knj. XVII, Kritike, Zagreb (1940), str. 85-87.
- 5872 **Matoš, Antun Gustav:** *Pjesma pobjednica*. (O srpskoj kosovskoj ideologiji. U „Obzoru“, 27. IV. 1913.). U: A. G. Matoš: Djela, knj. XVII, Kritike, Zagreb (1940), str. 269-276.
- 5873 **Matoš, Antun Gustav:** *Policija i umjetnost*. (Iz „Narodnog lista“, Zadar, 12. VII. 1913.). U: A. G. Matoš: Djela, knj. XVII, Kritike, Zagreb (1940), str. 297-299.
- 5874 **Matoš, Antun Gustav:** *Slike Miroslava pl. Kraljevića*. (Usporedba Meštović-Kraljević. Iz „Savremenika“, 1913, str. 69). U: A. G. Matoš: Djela, knj. XVII, Kritike, Zagreb (1940), str. 232-234.
- 5875 **Matoš, Antun Gustav:** *Taj nije podlac*. (Polemika u splitskoj „Slobodi“ u vezi s Matoševim člankom o Meštoviću u „Hrv. Slobodi“. Iz „Hrv. slobode“, 16. VIII. 1911, str. 3). U: A. G. Matoš: Djela, knj. XVII, Kritike, Zagreb (1940), str. 113-114.
- 5876 **Matoš, Antun Gustav:** *Troglođiti*. (Kritika Meštovićeve izlaganja u srpskom paviljonu u Rimu. iz „Hrv. slobode“, 11, 13. IX. 1911.). U: A. G. Matoš: Djela, knj. XVII, Kritike, Zagreb (1940), str. 116-120.
- 5877 **Matoš, Antun Gustav:** *Umjetnost i nacionalizam*. (O nacionalizmu u umjetnosti općenito. Spomen Meštovića. Iz „Obzora“, 28. I. 1912.). U: A. G. Matoš: Djela, knj. XVII, Kritike, Zagreb (1940), str. 151-156.
- 5878 **Perojević, Marko:** *Je li kip Grgura Ninskoga ogroman falsifikat hrv. povijesti kako tvrdi dr. Ivo Guberina*. (Polemika o historijskom liku Grgura Ninskog). Hrvatski glasnik, Split, 3/242, 12. X. 1940, str. 9.
- 5879 **Popović, Bogdan:** *Dug čovečanstva Francuskoj*. (Spomen i kratki opis spomenika „Zahvalnosti Francuskoj“ u Beogradu). U: Knjiga o Francuskoj, Beograd (1940), str. 45.
- 5880 **Protopop, Neđeljko:** *Srbi i Hrvati su jedan isti i istovetni narod*. Srpske narodne novine, Pančevo, 2/16, 24. II. 1940, str. 5.
- 5881 **Restek, Josip:** *Dvije velike izložbe hrvatskih umjetnika*. (U Zagrebu). Obitelj, Zagreb, 12/21-22, 5. VI. 1940, str. 176-177.
- 5882 **Strzygowski, Josip:** *La place d'Ivan Meštović dans l'art universel*. L'Echo de Belgrade, Beograd, 9/44-45, 1. XII. 1940, str. 5.
- 5883 **Stuckenschmidt, H. H. B.:** *Posjet kod Meštovića*. (Iz putopisa po Balkanu). Hrvatski glasnik, Split, 3/134, 8. VI. 1940, str. 10.
- 5884 **Š(repe)l, Ivo:** *Kipari na I godišnjoj izložbi Hrvatskih umjetnika*. (Meštovićev utjecaj. „Ruđer Bošković“). Jutarnji list, Zagreb, 29/10.194, 12. VI. 1940, str. 13; 10.198, 16. VI, str. 20.
- 5885 **Tarbell, R. K.:** *Direct carving*. U: Vanguard American Sculpture, 1913-1930. (s. a. 1940), str. 45-56, sl. 27.
- 5886 **Velebit, Josip:** *Prva godišnja izložba hrvatskih umjetnika*. Hrvatski ženski list, Zagreb, 2/7, 1940, str. 15-17.
- 5887 **Wechsler, J.:** *Vanguard American Sculpture (1913-1939)*. (cca 1940). (O Meštoviću str. 45-66).
- 5888 **y:** *Meštović darovao svoj veliki atelier na Josipovcu zagrebačkim likovnim umjetnicima*. (Društvo za gradnju atelier). Jutarnji list, Zargeb, 29/10.216, 4. VII. 1940, str. 14.
- 5889 **y:** *Skorih dana započet će se gradnjom velike jubilarne crkve Krista Kralja u Trnju*. (Opis). Jutarnji list, Zagreb, god. 29, 27. VII. 1940, str. 12.
- 5890 **y:** *Zagreb dobio novo velebno Meštovićevo djelo*. („Majka i dijete“ pred Higijenskim zavodom). Jutarnji list, Zagreb, 29/10.236, 24. VII. 1940, str. 12.
- 5891 **(Zdravković, Ivan) I. Z.:** *Meštovićev spomenik o Neznamom junaku na Avali*. Pravda, Beograd, 36/12.956, 24. XI. 1940, str. 10.
- 5892 **(Zimmermann, Stjepan):** *Dr Zimmermann odgovara Meštoviću*. (O promjeni imena Jugosl. akademije. Iz „Hrvatske straže“). Hrvatski narod, Zagreb, 2/1 (48), 5. I. 1940, str. 5-6.
- 5893 **Zimmermann, Stjepan:** *Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti*. (Za promjenu imena. Polemika s Meštovićem). Vrhbosna, Sarajevo, 54/1, I. 1940, str. 17-20.
- 5894 *Granitni postament za spomenik Boškoviću biti će težak 15 tona*. (Poteškoće prijenosa). Dubrava, Dubrovnik, 8/91, 6. IV. 1940, str. 3.
- 5895 („Ivan Meštović - epski pjesnik mramora“). *Aqui esta*, (Argentina), 15. VIII. 1940.
- 5896 *Ivan Meštović poklonio svoj atelje na Josipovcu zagrebačkim likovnim umjetnicima*. (Bilj.). Pravda, Beograd, 36/12.817, 7. VII. 1940, str. 9.
- 5897 *„Jahač u vječnost.“* („National Zeitung“ iz Basela o Meštovićevom spomeniku rumunjskom kralju Ferdinandu). Jutarnji list, Zagreb, god. 29., 6. XII. 1940, str. 21.
- 5898 *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*. (Pismo Meštovića predsjedniku Jug. akademije o promjeni imena). Zov sa Jadrana, Split, 9/103, 1. I. 1940, str. 4.
- 5899 *Kipari na zagrebačkoj izložbi*. (I. Šrepel o Meštoviću na Prvoj izložbi hrv. umjetnika. Bilj.). Novo doba, Split, 23/142, 18. VI. 1940, str. 7.
- 5900 *Knjiga o Francuskoj*. Beograd (1940). (Opis Meštovićevog spomenika „Zahvalnosti Francuskoj“ i govori pri otkrivanju).
- 5901 *Le message de l'artiste yougoslave aux Hommes de Bonne volonté. En publiant les reproductions de ses oeuvres I. Meštović a écrit une préface qui est une véritable profession de foi d'un grand artiste*. L'Echo de Belgrade, Beograd, 9/44-45, 1. XII. 1940, str. 5.
- 5902 *Meštović, Ivan*. Uj idök lexikona. Sv. 9. (Leksikonski podaci o Meštoviću, str. 4506). Budapest 1940.
- 5903 *Meštović je izradio osnovu za monumentalnu crkvu Sv. Ćirila i Metoda na Sušaku...* (Opis projekta). Večer, Zagreb, 21/5977, 19. X. 1940, str. 9.
- 5904 *Meštović je napravio osnovu za novu zadužbinsku crkvu u Trnju*. (Historijat, u povodu posvećenja kamena temeljca). Večer, Zagreb, 26. X. 1940, str. 6.
- 5905 *Meštović rumunjski akademik*. (Izabran za akademika nakon što je izradio velike spomenike za Bukurešt). Novo doba, Split, 23/130, 4. VI. 1940, str. 7.
- 5906 *Meštovićev javni spomenik*. („Majka i dijete“ u Zagrebu. Bilj.). Novo doba, Split, 23/152, 29. VI. 1940, str. 8.
- 5907 *Meštovićev kip u Zagrebu*. („Majka i dijete“ Bilj.). Novo doba, Split, 23/174, 25. VII. 1940, str. 7.
- 5908 *Meštovićev nacrt za crkvu*. („Sv. Ćiril i Metod“ na Sušaku. Bilj.). Novo doba, Split, 23/233, 2. X. 1940, str. 7.
- 5909 *Meštovićev nacrt za gradnju katoličke crkve na Sušaku*. (Preneseno iz „Primorja“). Obzor, Zagreb, 80/226, 30. IX. 1940, str. 3.

- 5910 *Meštrovićev spomenik kralju Ferdinandu...* (Opis spomenika za Bukurešt). Jutarnji list, Zagreb, god. 29, 17. VIII. 1940, str. 14.
- 5911 *Meštrovićev spomenik kralju Ferdinandu otpremljen u Bukureštu.* (Bilj.). Obzor, Zagreb, 80/189, 17. VIII. 1940, st. 4.
- 5912 *Meštrovićev spomenik Ruđeru Boškoviću u Dubrovniku...* (Meštrović izabrao položaj za spomenik). Obzor, Zagreb, 80/53, 5. III. 1940, str. 3.
- 5913 *Meštrovićev spomenik rumunjskoga kralja Ferdinanda u prikazu baselskoga „National Zeitunga“.* Obzor, Zagreb, 80/282, 5. XII. 1940, str. 4.
- 5914 *Meštrovićev spomenik u Bukureštu.* (Otpremljene skulpture. Bilj.). Novo doba, Split, 23/61, 13. III. 1940, str. 7.
- 5915 *Meštrovićev Strossmayer u Prčanju.* (Odliveno poprsje. Bilj.). Novo doba, Split, 23/177, 29. VII. 1940, str. 5.
- 5916 *Meštrovićeva skulptura Krista.* (Zamjena novog „Raspela“ za ranijeg u Sv. Marka u Zagrebu. Bilj.). Novo doba, Split, 23/182, 3. VIII. 1940, str. 8.
- 5917 *Novo Meštrovićevo djelo.* („Raspelo“ za Sv. Marka u Zagrebu. Bilj.). Novo doba, Split, 23/106, 7. V. 1940, str. 7.
- 5918 *Nj. Kr. Vis. Knez Namjesnik u pratnji gosp. Meštrovića pregledava Umjetnički paviljon.* (Reprodukcija). Dom i svijet, Split, 2/4, 28. I. 1940, str. 9.
- 5919 (O I. Meštroviću). Current Biography, New York, 1940.
- 5920 *Posjet Ivana Meštrovića kninskom muzeju.* Obzor, Zagreb, 80/192, 20. VIII. 1940, str. 3.
- 5921 *Spomenik Ruđeru Boškoviću.* (Meštrović izvodi spomenik. Traženje položaja u Dubrovniku). Dubrava, Dubrovnik, 8/86, 2. III. 1940, str. 1.
- 5922 *Spomenik Ruđeru Boškoviću. Spomenik se postavlja na Jezuitima.* (U Dubrovniku). Dubrava, Dubrovnik, 8/90, 30. III. 1940, str. 1.
- 5923 *Spomenik Rudjeru Boškoviću u Dubrovniku.* (Meštrović pregledao položaj za smještaj spomenika. Bilj.). Obzor, Zagreb, 80/71, 27. III. 1940, str. 3.
- 5924 *Strossmayerov spomenik u Prčanju.* (Meštrovićevo poprsje. Bilj.). Novo doba, Split, 23/253, 25. X. 1940, str. 7.
- 5925 *Strossmayerovo poprsje od Ivana Meštrovića postavlja se pred crkvom u Prčanju. Kao pandan Strossmayeru bit će postavljena Meštrovićeva bronca Rugjera Boškovića...* Novosti, Zagreb, 34/205, 27. VII. 1940, str. 13.
- 5926 *U starom Kaštilcu Capogrosso u Mejama.* (Meštrovićeve pregradnje i dogradnje). Hrvatski glasnik, Split, 3/142, 18. VI. 1940, str. 5.
- 5927 *Zagreb je dobio novo velebno Meštrovićevo djelo. Pred Higijenskim zavodom postavljena je skulptura „Majka i dijete“ koju je veliki majstor g. Meštrović poklonio Higijenskom zavodu.* Jutarnji list, Zagreb, 29/10.236, 24. VII. 1940, str. 12.
- 5928 *Zagreb je izgubio jednu veliku kulturnu ustanovu.* (Zatvorena Meštrovićeva galerija). Jutarnji list, Zagreb, 1. VI. 1940, str. 7.
- 5929 *Zagrebački atelieri.* (Meštrovićev dar atelijera na Josipovcu. Bilj.). Novo doba, Split, 23/158, 6. VII. 1940, str. 7.
- 1941.**
- 5930 **Babić, Ljubo:** *Breve rassegna dell'arte croata.* Croatia, Zagreb, 1/2, XII. 1941, str. 25-29.
- 5931 **Bach, Ivan:** *Upliv antiknog egipatskog kiparstva na neke radove Ivana Meštrovića.* Jutarnji list, Zagreb, 30/10.396, 2. I. 1941, str. 14.
- 5932 **Benes, V.:** *Monumente lui Meštrovići in capitala.* Revista fundatilor regale, Bucuresti, (1941-1942), sv. 2, str. 162-179.
- 5933 **(Ćurčin, Milan)** -č-: *Josif Strigovski* (Strzygowski). (Meštrovićev biograf. Nekrolog). Nova Evropa, Zagreb, knj. 34, br. 3, 26. III. 1941, str. 103-104.
- 5934 **(Ćurčin, Milan)** M. Ć.: *Meštrovićeva majka.* (Životopis. Majka u Meštrovićevom djelu). Nova Evropa, Zagreb, knj. 34, br. 3, 26. III. 1941, str. 73-78.
- 5935 **(Ćurčin, Milan)** M. Ć.: „Nova Evropa“ i „Masonerija u Hrvatskoj“ (Odgovor na knjigu M. Glojnarčića „Masonerija u Hrvatskoj“, Zagreb 1941. Pobijanje tvrdnje da su I. Meštrović i J. Kljaković masoni). Nova Evropa, Zagreb, knj. 34, br. 2, 26. II. 1941, str. 54-56.
- 5936 **Fr. - Sa.:** „Baba Marta“ ne živi više... (O Drnišu, Otavicama. Meštrovićeva majka priča o sinu). Hrvatski dnevnik, Zagreb, 6/176, 23. III. 1941, str. 13.
- 5937 **Glojnarčić, Mirko:** *Masonerija u Hrvatskoj.* Zagreb 1941. (Navodi Meštrovića kao masona).
- 5938 **Kesterčanek, Franjo:** *Ruđer Josip Bošković u portretima i spomenicima.* (O Meštrovićevim djelima). Vrela i prinosi, Sarajevo, 1941, sv. 12, str. 1-37.
- 5939 **Kušan, Vladislav:** *Branko Šenoa.* U: Ars et artifex, Zagreb 1941. (Meštrović rektor Umj. akademije, str. 118).
- 5940 **Kušan, Vladislav:** *Pedeset godina hrvatske umjetnosti.* (Meštrović u okviru hrv. umjetnosti). U: Ars et artifex, Zagreb 1941, str. 13-38. (Meštrović str. 27-29, 36-37, 118).
- 5941 **Kušan, Vladislav:** *Moderna galerija i njeno značenje.* Hrvatsko kolo, Zagreb, 22/1941, str. 120-127.
- 5942 **Linde, Franz:** *Kroatische Bildhauer.* (I. Meštrović). Westermanns Monatshefte, Braunschweig, 86/171-172, 1941-1942, str. 517-520.
- 5943 **(Martić, Ratomir)** R. M.: *Na morskoj obali kraj Splita naš poznati umetnik g. Ivan Meštrović obnavlja dvor plemićke porodice Kapogrosso iz 15. stolec.* (Opis i kupnja Kašteleta). Politika, Beograd, 38/11.724, 23. I. 1941, str. 11.
- 5944 **Marušić, Filip (Davidović):** *Smrt Meštrovićeve majke.* (Iz članka „Meštrovićevi roditelji“, Nova Evropa 15. VIII. 1933). Obzor, Zagreb, 81/62, 15. III. 1941, str. 2.
- 5944a **Pagano, Jose Leon:** *El Arcaismo Epico de Ivan Mestrovic.* Foormas de Vida, Filosofia, Arte, Literatura, Buenos Aires 1941.
- 5945 **Schneditz, Wolfgang:** *Begegnung mit Ivan Mestrovic.* (O Meštroviću i njegovoj umjetnosti. Posjet Meštroviću). Neues Wiener Tagblatt, Wien, 27. VI. 1941.
- 5946 **Šikić, Jožica:** *Muzika u kamenu.* (O Meštroviću). Eva, Ljubljana, 5/3, III. 1941, str. 129.
- 5947 **-v.:** *Što je majka velikom umjetniku. U „Meštrovićevoj Glavici“, kraj Otavica položeno je jučer tijelo Marte Meštrović, seljakinje, koja je svojom ljubavi inspirirala velikog kipara.* Novosti, Zagreb, 35/74, 15. III. 1941, str. 14-15.
- 5948 **-v.:** *Umrta je majka Ivana Meštrovića. Naš veliki umjetnik putuje danas u Drniš.* (Povijest obitelji). Jutarnji list, Zagreb, 30/10.467, 14. III. 1941, str. 13.
- 5949 **Y:** *Premiere exposition des artistes croates.* (Meštrović na izložbi). Croatia, Zagreb 1/2, 1941, str. 43.
- 5950 **(Živić, Viktor)** V. Ž.: *Nova spomen-crkva sv. Marije u Biskupiji.* (Kratki podaci o Meštrovićevoj crkvi). Hrvatska enciklopedija, Zagreb, 2, 1941, str. 594.
- 5951 *Besuch bei Ivan Meštrović.* (Općenito o Meštroviću i njegovoj umjetnosti). Rheinisch Westfälische Zeitung, Essen, 23. VI. 1941.
- 5952 *Ivan Meštrović.* (Kratka biografija na njem., talij. i franc. jeziku uz reprodukciju „Uskrnuće Lazara“). Croatia, Zagreb, 1/1, 1. X. 1941, str. 45-47.

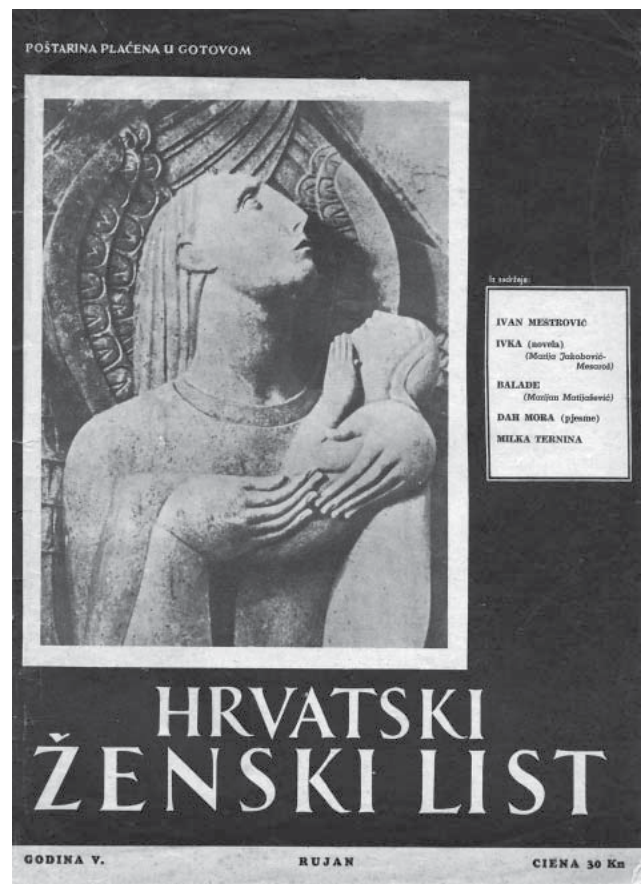

5993

1942.

- 5965a **A. G.:** *Hrvatska na XXIII bienalu.* (Meštrovićeve djela na izložbi). Tempo, Roma, 1942, br. 31, str. 16-17.
- 5966 **A. P.** (Ante Padovan?): *Hrvatska likovna umjetnost.* Nedjeljne vijesti, Zagreb 1/52, 30. XI. 1942, str. 3.
- 5967 **Angiolini, Arrigo:** *Alla Biennale di Venezia. Glorie passate e presenti. Lo scultore Mestrovic.* (Meštrović na mletačkom Biennaleu). Il Lavoro, god. 20, 5. VII. 1942.
- 5968 **B. L. K.:** *Hrvatski slikari i kipari. Značenje druge izložbe.* (Meštrović izlaže na Drugoj izložbi hrv. umjetnika u Zagrebu). Preporod, Zagreb, 1/49-50, 23. XII. 1942.
- 5969 **Bartolović, Maja:** *Dr. F. Kesterčanek: Ruđer Bošković u portretima i spomenicima.* Hrvatska revija, Zagreb, 15/3, 1942, str. 167-168.
- 5969a **Benco, Silvio:** *La XXIII Biennale d'arte. Il Piccolo di Trieste, Trieste. Pittori e scultori stranieri.* Il Popolo d'Italia, 28. VI. 1942.
- 5969b **(Bendiš) Iv(an):** *Cavtat.* (Meštrovićev mauzolej obitelji Račić). Hrvatska enciklopedija, 3, Zagreb 1942, str. 649-650.
- 5970 **Bettini, S. - Fiocco, G.:** *Arte italiana e arte croata.* U: Italia e Croazia, Roma 1942, str. 311.
- 5971 **C.:** *Hrvatski likovni umjetnici prvi put izlažu na Biennalu u Mletcima.* (Meštrović na XXIII. Biennaleu). Hrvatski narod, Zagreb, 4/436, 1942, str. 2.
- 5972 **C.:** *Značenje nastupa naših likovnih umjetnika na međunarodnoj izložbi u Mletcima.* (Meštrović na XXIII. Biennaleu). Hrvatski narod, Zagreb, 4/459, 1942, str. 2.
- 5973 **Caffi, Giuseppe Avon:** *La XXIII Biennale internazionale.* (Meštrović na mletačkom Biennaleu). Il Regime Fascista, (?), 21. VI. 1942.
- 5973a **Giani, Giampiero:** *Pittori italiani contemporanei.* (Spomen Meštrovića u vezi s talijanskim futuristima). Milano 1942.
- 5974 **Grgec, Petar:** *Izvorna hrvatska Hasanaginica.* (O Meštrovićevoj verziji). Hrvatska revija, Zagreb, 15/8, 1942, str. 429-435.
- 5974a **-h-:** *Osnivanje stalne Meštrovićeve izložbe u Zagrebu.* Hrvatski narod, Zagreb, 1942, br. 585, str. 4.
- 5975 **ha:** *Smotra hrvatske likovne umjetnosti u Zagrebu.* (Uoči otvorenja izložbe hrv. umjetnika, Predavanje I. Šrepela. Meštrovićev značaj). Hrvatski narod, Zagreb, 4/579, 12. XI. 1942, str. 4.
- 5976 **Katić, Milan:** *Bit uspjeha hrvatske umjetnosti na Biennalu.* (Meštrović na XXIII. Biennaleu). Nova Hrvatska, Zagreb, 2/151, 1942, str. 7.
- 5977 **(Katić, Milan) mk:** *Il. Izložba hrvatskih umjetnika pobuđuje veliko zanimanje kulturne javnosti.* (Izlaže i Meštrović). Nova Hrvatska, Zagreb, god. 2, 8. XII. 1942.
- 5978 **(Katić, Milan) mk:** *Hrvatski umjetnici na XXIII Biennalu u Mletcima.* (Meštrović na izložbi). Nova Hrvatska, Zagreb, 2/137, 14. VI. 1942, str. 13.
- 5979 **(Katić, Milan) mk:** *Ivan Meštrović - veliki hrvatski umjetnik. Glavni predstavnik hrvatskih umjetnika na XXIII Biennalu.* Za dom, Zagreb, 2/32, 20. VI. 1942, str. 2-3.
- 5980 **(Katić, Milan) mk:** *Predstavništvo hrvatske likovne umjetnosti na Biennalu u Mletcima.* (Meštrović na XXIII. Biennaleu). Nova Hrvatska, Zagreb, 2/125, 31. V. 1942, str. 13.
- 5981 **Katić, Milan:** *Njegovo Veličanstvo Car i Kralj V. Emanuel otvorio Hrvatski paviljon.* (Meštrović na XXIII. mletačkom Biennaleu). Nova Hrvatska, Zagreb, god. 2, 24. VI. 1942.
- 5982 **(Katić, Milan -?) mk.-ra.:** *Veliki uspjeh hrvatske umjetnosti na mletačkom Biennalu.* Nova Hrvatska, Zagreb, 2/146, 25. VI. 1942, str. 10.
- 5954 **Ivan Meštrović, kipar.** Hrvatski kalendar i letopis Hrvatskoga kulturnoga društva u Gradišću. Eisenstadt, 1941, str. 115-118.
- 5955 **Izrađen je nacrt za gradnju džamije u Zagrebu.** (Projekt gradnje u Zelengaju). Hrvatski narod, Zagreb, god. 3, 28. VII. 1941.
- 5956 **Pismo g. Meštrovića, Kljakovića i dra Čurčina.** (Demantiranje podataka M. Glojnarica o masonima u Hrvatskoj). Jutarnji list, Zagreb, god. 30, 10. II. 1941.
- 5957 **Sovim brojem...** (Reproduciranje Meštrovićeve skulpture „Moja majka“ u povodu smrti majke. Bilj.). Nova Evropa, Zagreb, knj. 34, br. 3, 26. III. 1941, poledina omotnice
- 5958 **Smrt Meštrovićeve majke.** (Citat F. Marušića iz „Nove Evrope“ 1933.). Obzor, Zagreb, 81/62, 15. III. 1941, str. 2.
- 5959 **Sprovod Marte Meštrović.** (Smrt Meštrovićeve majke). Novo doba, Split, 24/72, 14. III. 1941, str. 7.
- 5960 **U Zelengaju sagradit će se džamija zagrebačkih muslimana.** (Projekt gradnje). Hrvatski narod, Zagreb, god. 3, 21. VII. 1941.
- 5961 **Umro je Strzygowski.** (Meštrovićev prijatelj i biograf. Bilj.). Novo doba, Split, 24/8, 9. I. 1941, str. 7.
- 5962 **Unutrašnjost zagrebačke džamije bit će veličanstveno uređena.** (Opis). Hrvatski narod, Zagreb, god. 3. 10. IX. 1941.
- 5963 **Zadušnice i komemoracija.** (Dr. Ante Trumbića. Bilj. i repr.). Nova Hrvatska, Zagreb, br. 1, 16. XI. 1941.
- 5964 **Zagreb dobiva džamiju! Bivši umjetnički paviljon na trgu „N“ bit će preuređen u džamiju.** Hrvatski narod, Zagreb, br. 3, 14. VIII. 1941, str. 6.
- 5965 **Zagrebačka će džamija imati tri minareta.** (Počela pregradnja. Arh. Stj. Planić). Hrvatski narod, Zagreb, br. 3, 22. VIII. 1941, str. 8.

- 5983 **(Katić, Milan ?)** ra.-mk: *Jedanaest naroda na izložbi mletačkog Biennala*. Nova Hrvatska, Zagreb, 2/146, 25. VI. 1942, str. 10.
- 5984 **(Katić, Milan)** mk: *Talijanska kritika o hrvatskoj umjetnosti*. (Meštrović na XXIII. Biennaleu). Nova Hrvatska, Zagreb, god. 2, 10. VIII. 1942.
- 5985 **(Katić, Milan ?)** k-ć: *Umjetnički reljefni ukrasi u unutrašnjosti velebne džamije u Zagrebu*. (Opis interijera). Nova Hrvatska, Zagreb, god. 2, 12. XI. 1942, str. 7.
- 5986 **Kušan, Vladislav**: *Hrvatski umjetnici na Biennalu*. (Meštrović na XXIII. Biennaleu). Hrvatska revija, Zagreb, 15/8, 1942, str. 440-442.
- 5987 **Kušan, V(ladislav)**: *Ivan Meštrović*. (U povodu izlaganja na Biennaleu u Veneciji). Neue Ordnung, Zagreb, 1/51, 30. VI. 1942, str. 10-11.
- 5988 **Kušan, Vladislav**: *Joza Kljaković*. (Suradnja s Meštrovićevm u crkvi Sv. Marka u Zagrebu, str. 199-202). Hrvatsko kolo, Zagreb, 23/1942, str. 193-208.
- 5989 **Kušan, Vladislav**: *Likovno godište*. (Meštrović na izložbi umjetnika u Zagrebu 1941). Hrvatska revija, Zagreb, 15/5, 1942, str. 271-276.
- 5990 **Kušan, Vladislav**: *Nerodni motivi i „naš izraz“*. Hrvatsko kolo, Zagreb, 23/1942, str. 256.
- 5991 **Kušan, Vladislav**: *Stvaralački lik Ivana Meštrovića*. (O Meštrovićevoj umjetnosti). Hrvatska revija, Zagreb, 15/7, 1942, str. 345-348.
- 5992 **Kušan, Vladislav**: *Umelečka postava Ivana Meštrovića*. (O Meštrovićevoj umjetnosti). Tatre i Velebit, Zagreb, 1/2-4, 25. XII. 1942, str. 100-103.
- 5992a **Lancelotti, Arturo**: *Italija i Hrvatska na XXIII Biennalu u Mletcima*. (Meštrovićeva djela na izložbi). Rivista Italo-croata. Hrvatsko-talijanska smotra, Zagreb 1942, br. 7, str. 160, 171-174.
- 5993 **Lendić, Ivo**: *Nova djela Ivana Meštrovića*. (Meštrovićevi reljefi za Zavod sv. Jeronima u Rimu). Spremnost, Zagreb, 1/44-45, 24. XII. 1942, str. 6-7.
- 5994 **Lendić, Ivo**: *Veliki uspjeh hrvatske umjetnosti u Mletcima. Nezavisna država Hrvatska prvi put na Biennalu*. (Poseban prikaz Meštrovićevih izloženih djela). Hrvatski narod, Zagreb, 4/458, 24. VI. 1942, str. 2.
- 5995 **Libero, Libero de**: (Hrvatska likovna umjetnost na XXIII. Biennaleu). Documento Biennale di Venezia, Venezia, mj. VII-VIII, IX-X, 1942.
- 5996 **(Libero, Libero de)**: *Talijanski pjesnik i likovni kritik o hrvatskoj umjetnosti*. (Na XXIII. Biennaleu). Hrvatska revija, Zagreb, 15/12, 1942, str. 678-679.
- 5997 **m. v. p.**: *Talijanski pjesnik i likovni kritik o hrvatskoj likovnoj umjetnosti*. (Libero de Libero u reviji „Documento“ o mlet. Biennaleu). Hrvatska revija, Zagreb, 15/12, 1942, str. 678-679
- 5997a **Milković, Zlatko**: *Druga izložba hrvatskih umjetnika*. (Pohvala Meštrovića). Hrvatski narod, Zagreb, 1942, br. 601, str. 2; br. 602, str. 3; br. 603, str. 2.
- 5998 **Milković, Zlatko**: *Likovna stvaralačka snaga hrvatskog naroda. I-V*. (Posebno o Meštrovićevoj dvorani 602, 9. XII. 1942, str. 2). Hrvatski narod, Zagreb, 4/592-603, 1. XII. 1942.
- 5999 **(Milković, Zlatko)** zm: *O Meštroviću*. Hrvatski ženski list, Zagreb, 4/12, XII. 1942, str. 12.
- 6000 **nb**: *Zanimljive potankosti o umutrašnjem uređenju džamije u Zagrebu*. (Opis. Daljnje dogradnje). Nova Hrvatska, Zagreb, god. 2, 31. V. 1942.
- 6001 **Padovan, Ante**: *Hrvatska likovna umjetnost 1942. Umjetnička snaga Hrvatske na okupu*. (Meštrović izlaže na

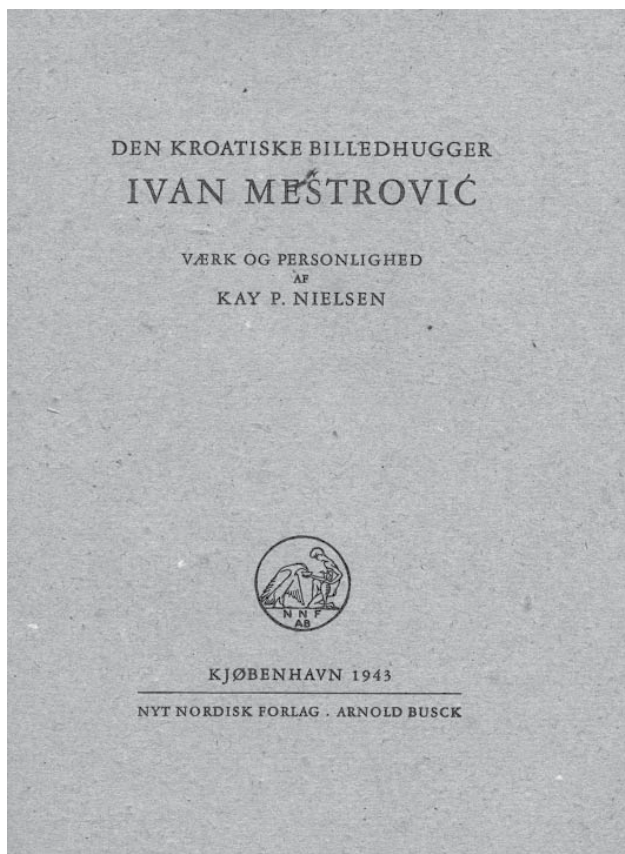

5999

- II. izložbi hrv. umjetnika u Zagrebu). Spremnost, Zagreb, 1/41, 6. XII. 1942, str. 9.
- 6002 **Polvara, Giuseppe D.**: *Ivan Mestrovic alla Biennale veneziana*. Arte cristiana, Milano, XXX, br. 11 (353), IX. 1942, str. 159-166.
- 6003 **Ponti, Giovanni**: *Disegni di Ivan Mestrovic*. Meridiano di Roma, Roma, br. 19, 10. V. 1942.
- 6004 **Radius**: *Panorama alla XXIII. Biennale di Venezia*. Corriere della sera, Milano, 21. VI. 1942.
- 6005 **Rizzo, Pippo**: *Alla XXIII Biennale di Venezia Ivan Mestrovic*. (Prikaz s ilustracijama). Quadrivio, Roma, 12. VII. 1942, br. 7 (32), str. 3.
- 6006 **S.**: *Zweite Ausstellung kroatischer Künstler. Anlässlich der diesjährigen Kunstschau im Kunstpavillon in Zagreb*. (Meštrović, Augustinčić, Kršinić, Lozica, Bakić, Radauš). Neue Ordnung, Zagreb, 2/74, 13. XII. 1942, str. 10.
- 6006a **(Starčević, Mile)**: *Ustaška država i kulturno-prosvjetna djelatnost*. (O Meštroviću kao predstavniku hrvatske umjetnosti u svijetu). Prosvjetni život, Zagreb, 1942, br. 1-2.
- 6007 **Š(repe)l, Ivo**: *La Croazia alla Biennale di Venezia 1942*. (Meštrovićeva i ostala djela na XXIII. Biennaleu). Croatia, Zagreb, 1942, br. 4, str. 1-4.
- 6008 **Š(repe)l, Ivo**: *Likovne umjetnosti u NDH*. (Meštrovićeva djela za Biennale u Veneciji). Prosvjetni život, Zagreb, 2/1-2, 1942, str. 63.
- 6009 **Tridenti, Carlo**: *La XXIII Biennale di Venezia. Gli stranieri*. (Meštrovića ne spominje). Il Giornale d'Italia, Roma, 21. VI. 1942, br. 3.
- 6010 **ub**: *Brigom poglavnika hrvatski muslimani dobivaju u Zagrebu džamiju koja će biti jedna od najljepših na svijetu*. (Historijat akcija za podizanje džamije). Nova Hrvatska, Zagreb, 2/84, 10. IV. 1942, str. 33.
- 6011 **XXX**: *Kroatische Kunst auf der Biennale in Venedig*. (Meštrović na XXIII. Biennaleu). Za dom, Zagreb, 1. VI. 1942.
- 6012 **XXX**: *Talijanski kritičar Lancelotti o hrvatskoj umjetnosti na Biennalu*. (Meštrović na XXIII. Biennaleu). Nova Hrvatska, Zagreb, god. 2, 1. XI. 1942.

- 6013 **XXX:** *Uspjeh hrvatske umjetnosti u Mletcima.* (Meštrović na XXIII. Biennaleu). Nova Hrvatska, Zagreb, god. 2, 28. VI. 1942, str. 14.
- 6014 **Y:** *Premiere exposition des artistes croates.* (Tri Meštrovićeva djela na izložbi u Zagrebu). Croatia, Zagreb, 1942, br 2, str. 43.
- 6015 **zp:** *Hrvatski muslimani dobivaju džamiju na najljepšem mjestu Zagreba.* Velebit, Zagreb, 5. VII. 1942.
- 6016 **Živić, Viktor:** „Čudo Gospe od Biskupije“. *Slika i vizija povjestnice žive.* Spremnost, Zagreb, 1/44-45, 24. XII. 1942, str. 13-14.
- 6017 **Bajram Mubarek Olsum!** *Značenje Poglavnikove džamije u Zagrebu.* Hrvatska Domovina, Berlin, 16. XII. 1942.
- 6018 *Chronique des expositions artistiques.* (Bilješka o reprodukcijama Meštrovićevih djela). Croatia, Zagreb, 1942, br. 3, str. 38 + repr.

▶
39

- 6018a (Ivan Meštrović). Emporium, Bergamo, 96/1942, str. 353.
- 6019 *Hrvatska izložba u Mletcima. Poziv Giovanni Papinija Ivanu Meštroviću.* Nova Hrvatska, Zagreb, 2/146, 25. VI. 1942, str. 10.
- 6020 *Hrvatska kroz vjekove. Priprema za veliku kulturnu izložbu u Mletcima.* Nedjeljne vijesti, Zagreb, 1/44, 5. X. 1942, str. 5.
- 6021 *Hrvatski umjetnik je ponosni predstavnik duhovne elite. Druga izložba umjetnika u Nezavisnoj državi Hrvatskoj.* Nedjeljne vijesti, Zagreb, 1/51, 23. XI. 1942, str. 3.
- 6021a *Il Re Imperatore inaugura la XXIII Biennale d'Arte a Venezia.* (Spomen Meštrovićevih radova na izložbi). *Il Giornale d'Italia*, Roma, 23. VI. 1942, str. 3.
- 6022 *Kroatische Kunst auf der Biennale in Venedig.* Neue Ordnung, Zagreb, 1/51, 30. VI. 1942, str. 1.
- 6023 *Mestrovic, Ivan.* The New American Encyclopaedia. (Leksikonski podaci o Meštroviću, str. 935). Boston 1942.
- 6024 *Nova dela Ivana Meštrovića.* Jutro, Ljubljana, 22/113, 19. V. 1942, str. 4.

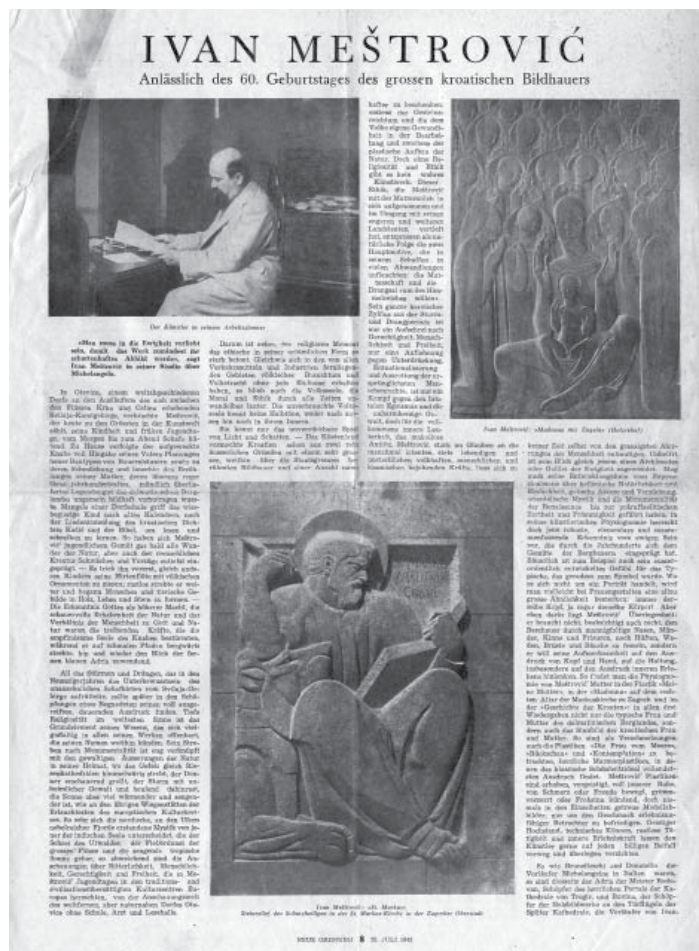
- 6025 *Odlivci kiparskih radova kipara Ivana Meštrovića...* (Atelijer na Josipovcu. Bilj.). *Gospodarstvo*, Zagreb, god. 2, 5. XII. 1942.
- 6026 *Pripreme za velike izložbe hrvatske likovne umjetnosti i etnografije u Berlinu, Münchenu i Beču.* Nedjeljne vijesti, Zagreb, 1/57, 28. XII. 1942, str. 3.

1943.

- 6027 **A. E.:** *Spomenik Grgura Ninskoga.* (Planovi za ponovno postavljanje). Novo doba, Split, NS, 1/66, 21. XII. 1943, str. 2.
- 6028 **Babić, Ljubo:** *Umjetnost kod Hrvata.* Zagreb 1943. (Meštrović, str. 190-199).
- 6029 **Bach, Ivan:** *Bildwerke als Ausdruck seelischen Erlebnis. Grundzüge der ägyptischen Plastik und Frauengestalten von Ivan Meštrović.* Neue Ordnung, Zagreb, 2/89, 18. IV. 1943, str. 5, 12.
- 6030 **Balaš, R.:** *Kršinić govori u kamenu...* (O Meštroviću na Umj. akademiji u Zagrebu). Hrvatski narod, Zagreb, god. 5, 15. IX. 1943.
- 6031 **Bobek, Josef:** *Ein Kunder des neuen Lebensgeföhls. Zum sechsigsten Geburtstag des kroatischen Bildhauers Ivan Meštrović.* (O Meštrovićevoj 60. obljetnici). *Deutsche Zeitung in Kroatien*, Zagreb, 3/189, 15. VIII. 1943, str. 5.
- 6032 **Bobek, Josef:** *Sein „Besonderes zu wahren...“ Betrachtungen zur dritten Ausstellung kroatischer Künstler.* (Meštrović na III. izložbi hrv. umjetnika u Zagrebu). *Neue Ordnung*, Zagreb, 3/117-118, 31. X. - 7. XI. 1943, str. 6-7.
- 6033 **Cronicus:** *Ivan Meštrović. Anlässlich des 60. Geburtstages des grossen kroatischen Bildhauers.* (O Meštroviću u povodu 60. obljetnice). *Neue Ordnung*, Zagreb, 3/103, 25. VII. 1943, str. 8-9.
- 6034 **Drabert, E.:** *Kroatiens grosser Bildhauer.* *Stimmen aus dem Südosten*, München, 43/1943, str. 82.
- 6035 **(Gašparović, Stanko) s.:** *Ivan Meštrović. 1883. - 16. VIII. - 1943.* (U povodu 60. obljetnice). *Prosvjetni život*, Zagreb, 2/16-17, X-XI. 1943, str. 417-418.
- 6036 **Grunert, Heinz:** *Ivan Meschtrovitsch.* (Bilješka o Meštroviću). *Der Neue Tag*, Praha, 15. VIII. 1943.
- 6037 **Hanžeković, Mato:** *III. izložba hrvatskih umjetnika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.* (U Zagrebu). *Gospodarstvo*, Zagreb, 3/247, 4. XI. 1943, str. 6-7.
- 6038 **Hassenberger, O.:** *Kroatiens Bildhauer und Medailleure.* *Adler von Hellas*, 25. XII. 1943. - 1. I. 1944, str. 25.
- 6039 **Hausberger, Agathe von:** *Dojmovi s izložbe novije hrv. umjetnosti u Berlinu.* (Meštrović na hrvatskoj izložbi u Berlinu). *Spremnost*, Zagreb, 3/58, 4. IV. 1943.
- 6040 **Hausberger, A(gathe) v(on):** *Oduševili su Berlin. Utisci s izložbe novije hrvatske umjetnosti.* (Meštrović na izložbi u Berlinu). *Spremnost*, Zagreb, 3/57, 28. III. 1943, str. 9.
- 6041 **Hellwag, Fritz:** *Kroatische Kunst-ausstellung in der Beussischen Akademie der Künste in Berlin und im Künstlerhaus in Wien.* *Die Kunst für alle*, München, 58/1943, str. 169-170, sl. 171.
- 6042 **Hoffman, Malvina:** *Heads and Tales.* New York 1943. (Američka kiparica i o Meštroviću).
- 6043 **Hollmatz, Herta:** (O izložbi hrvatskih umjetnika u Bratislavi). *Der Neue Tag*, Praha, VI. 1943.
- 6045 **(Katić, Milan) mk:** *Njemački kritičari o hrvatskoj umjetnosti.* Nova Hrvatska, Zagreb, 3/29, 1943.
- 6046 **(Katić, Milan) mk:** *Otvorena je izložba hrvatske likovne umjetnosti u Beču.* Nova Hrvatska, Zagreb, 3/4, 23. IV. 1943.

- 6047 **(Katić, Milan)** mk: „Patos i osjećajnost“. *Majstorska djela hrvatskog kiparstva na izložbi u Berlinu*. Nova Hrvatska, Zagreb, god. 3, 18. II. 1943.
- 6049 **(Katić, Milan)** mk: *Veličina i snaga hrvatskog kipara Meštrovića*. (O Meštrovićevoj umjetnosti. Skraćena studija Iva Šrepela, u povodu 60. obljetnice). Nova Hrvatska, Zagreb, 3/189, 14. III. 1943, str. 13-14.
- 6050 **(Katić, Milan)** - mk: *Zanimanje kulturnog inozemstva za umjetnost Ivana Meštrovića*. (60. obljetnica života. Pripremanje izložaba u inozemstvu). Nova Hrvatska, Zagreb, 3/189, 14. VIII. 1943, str. 7.
- 6051 **Künstler, Gustav**: *Ivan Meštrović. Zu seinen 60. Geburtstag*. (Općenito o Meštrovićevoj umjetnosti u povodu 60. obljetnice). Neues Wiener Tagblatt, Wien, 18. VIII. 1943.
- 6052 **Kušan, Vladislav**: *Ivan Meštrović. Povodom šezdesetogodišnjice rođenja*. (O Meštrovićevoj umjetnosti). Hrvatska revija, Zagreb, 16/8, 1943, str. 421-425.
- 6053 **Kušan, Vladislav**: *Ivan Meštrović. U: Kroatien baut auf Zweite Jahreslese in Wort und Bild aus der Wochenschrift „Neue Ordnung“*. Zagreb, 1943, str. 99-103.
- 6054 **Kušan, Vladislav**: *Ivan Meštrović. Uoči šezdesete godišnjice rođenja*. (O životu i umjetnosti). Hrvatski narod, Zagreb, 5/791, 27. VII. 1943, str. 4.
- 6055 **Kušan, Vladislav**: *Iz galerije suvremenih likovnih umjetnika*. Frano Kršinić. Hrvatska revija, Zagreb, 16/6, 1943, str. 332-336.
- 6056 **Kušan, Vladislav**: *Iz galerije suvremenih hrvatskih likovnih umjetnika*. Ivo Lozica, 1910-1943. Hrvatska revija, Zagreb, 16/10, 1943, str. 541-544.
- 6057 **Kušan, Vladislav**: *Iz galerije suvremenih hrvatskih likovnih umjetnika*. Joza Turkalj. Hrvatska revija, Zagreb, 16/9, 1943, str. 494-497.
- 6058 **(Kušan, Vladislav ?)** vk: *Njemački glas o Ivanu Meštroviću*. (W. Schneditz u „Westdeutsche Beobachter“ o Meštroviću u povodu III. izložbe hrv. umjetnika u Zagrebu). Nova Hrvatska, Zagreb, 16. X. 1943.
- 6059 **(Kušan, Vladislav ?)**: *Njemački glas o Ivanu Meštroviću*. (W. Schneditz u „Westdeutsche Beobachter“ o Meštroviću u povodu III. izložbe hrv. umjetnika u Zagrebu). Gospodarstvo, Zagreb, 3/17. X. 1943.
- 6060 **Kušan, Vladislav**: *Religiozna plastika Ivana Meštrovića*. Hrvatski narod, Zagreb, 5/918, 25. XII. 1943, str. 10.
- 6061 **Kušan, Vladislav**: *Skulptura Ivana Meštrovića*. Hrvatski narod, Zagreb, 5/808, 15. VIII. 1943, str. 6.
- 6062 **Kušan, Vladislav**: *Suvremena hrvatska likovna umjetnost. Povodom naše velike izložbe slikarskih i kiparskih radova u Berlinu*. (Meštrovićeve djela na izložbi). Spremnost, Zagreb, 2/51, 14. II. 1943, str. 9.
- 6063 **(Kušan, Vladislav ?)** vk: *Veliki uspjeh hrvatske likovne izložbe u Berlinu*. (Meštrovićeve radovi na izložbi). Nova Hrvatska, Zagreb, 3/11. II. 1943.
- 6064 **Maraković, Ljubomir**: *Dojam Meštrovićeve stvaralaštva. Odnos gledaoca prema kiparskom djelu u današnje vrijeme*. (O raspravama oko „Strossmayera“, „Indijanaca“ i dr.). Spremnost, Zagreb, 2/78, 22. VIII. 1943, str. 9.
- 6065 **(Milković, Zlatko)** Zm: *Ivan Meštrović. Povodom 60 godišnjice njegova života*. (Opći kratki pregled). Hrvatski ženski list, Zagreb, 5/9, 1943, str. 1-3.
- 6066 **Milković, Zlatko**: *Stvaralačka snaga hrvatskog likovnog života*. Hrvatska smotra, Zagreb, 11/3, 4, 1943.
- 6068 **Munk, Zdenka**: *Slikarstvo i kiparstvo kod Hrvata u 20. stoljeću*. (O Meštroviću u okviru hrvatske umjetnosti). U: Naša domovina, sv. 2, Zagreb 1943, str. 710-713.

- 6069 **nb: Veličanstvena džamija u Zagrebu je dovršena**. (Opis). Nova Hrvatska, Zagreb, 3/81, 4. IV. 1943, str. 9.
- 6070 **n. b.: Zanimljivosti o vanjskom uređenju velebne Poglavnikove džamije. Stručni prikaz arh. Stjepana Planica**. Nova Hrvatska, Zagreb, 3/39, 14. II. 1943, str. 11.

6062

- 6071 **(Nielsen, Kay P.):** *Danski prikaz Meštrovićeve umjetnosti.* (Pretiskano iz „Katolsk Ugeblad“). Hrvatski list, Zagreb, 21. III. 1943, str. 6.
- 6072 **(Nielsen, Kay P.):** *Danski prikaz Meštrovićeve umjetnosti.* (Pretiskano iz „Katolsk Ugeblad“). Nova Hrvatska, Zagreb, 3/292, 14. XII. 1943, str. 7.
- 6073 **Padovan, Ante:** *Glasbeni elementi u Meštrovićevoj umjetnosti.* Sv. Cecilija, Zagreb, 37/6, XI-XII. 1943, str. 164-166, 185-187.
- 6074 **Planić, Stjepan:** *Zagrebačke munare.* (Historijat pregradnje Doma lik. umjetnika u džamiji). U: Džamija u Zagrebu u spomen otvorenja, Zagreb 1943, str. 54-56.
- 6075 **Požgaj, Zvonimir:** *Unutarnjost bogomolje. Graditeljske osobitosti i ukrasi zagrebačke džamije.* (Povijest i opis Doma lik. umj.-džamije u Zagrebu). U: Džamija u Zagrebu u spomen otvorenja, Zagreb 1943, str. 50-53.
- 6076 **(Priatelj, Ljubo)** *Filos: Meštrović 1883-1943.* Novo doba, Split, NS, 1/33, 11. XI. 1943, str. 2.
- 6077 **R(aos, Ivan ?):** *Mladost Ivana Meštrovića.* (Općenito u povodu 60. obljetnice). Nova Hrvatska, Zagreb, god. 3, 19. XII. 1943, str. 12.
- 6078 **(Raos, Ivan)** *r: Životni put kipara Meštrovića.* (Općenito o životu i djelima). Hrvatski narod, Zagreb, 5/808, 15. VIII. 1943, str. 6.
- 6079 **Rohrwig, Reich von:** *Kroatischer Kunst in Berlin.* (Izložba na kojoj su i Meštrovićeve skulpture). Neue Ordnung, Zagreb, 2/83, 28. II. 1943.
- 6080 **Schneditz, Wolfgang:** (Ivan Meštrović, u povodu 60. obljetnice). Westdeutscher Beobachter, VIII. 1943.
- 6081 **Schneditz, Wolfgang:** *Njemački glas o Ivanu Meštroviću.* (Pretiskano iz „Westdeutscher Beobachter“). Nova Hrvatska, Zagreb, 3/243, 16. X. 1943, str. 7.
- 6082 **Senečić, Geno:** *Najnoviji broj bratslavskog književnog časopisa „Elan“ posvećen hrvatskoj likovnoj umjetnosti. Odjeci hrvatske likovne umjetnosti u Bratislavi.* Novine, Zagreb, 3/92, 16. VIII. 1943, str. 5.
- 6083 **Springschnitz, L.:** (O hrvatskoj likovnoj umjetnosti u povodu izložbe u Beču). Neues Wiener Tagblatt, Wien, IV. 1943.
- 6084 **(Stakić):** *Tri hrvatske vrijednosti. Maček, Stepinac, Meštrović.* (Optužba za suradnju s Osovinom. Franc. tekst i naslov). La Suisse, Geneve, 1943.
- 6085 **(Sugg-Bellini, E. B.) E. S.:** *Izvanredan uspjeh izložbe hrvatske umjetnosti u Berlinu. Slikarstvo i plastika kao izraz narodne snage.* Meštrović, Becić, Kirin, Kopač. Novi list, Sarajevo, 3/542, 14. II. 1943, str. 2.
- 6086 **Sugg-Bellini, E. B.:** *Izvanredan uspjeh izložbe hrvatske umjetnosti u Berlinu. Slikarstvo i plastika kao izraz narodne snage.* Europa Sonderdienst, Zagreb, 10. II. 1943, br. 72, str. 1-2.
- 6087 **Sugg-Bellini, E. B.:** *Slikarstvo i plastika kao izraz narodne snage...* (Prikaz berlinskog kritičara u vezi s izložbom u Berlinu. Odlomci iz članka E. Ferbera u „Kölnische Zeitungu“ o hrv. izložbi u Berlinu. O Meštroviću). Hrvatski narod, Zagreb, 5/657, 14. II. 1943, str. 2.
- 6088 **Šabić, Nikola:** *Meštrovićeve majka priča o svom sinu.* (Odlomak iz članka „Naš Meštrović“ u „Hrvatskoj mladosti“, 1943). Novine, Zagreb, 3/108, 6. XII. 1943, str. 5.
- 6089 **Šabić, Nikola:** *Naš Meštrović.* (U povodu 60. obljetnice života). Hrvatska mladost, Zagreb, 27/1, IX. 1943, str. 19-27.
- 6090 **ŠrepeI, Ivo:** *Čudesna ličnost hrvatskog kipara Ivana Meštrovića.* (Općenito o Meštroviću). Hrvatski krugoval, Zagreb, 3/30, 25. VII. 1943, str. 6, 16.
- 6091 **Š(repe)I, Ivo:** *III izložba hrvatskih umjetnika u NDH.* (Meštrović izložio drvene reljefe za Kaštelet). Prosvjetni život, Zagreb, 1943, br. 7-8, str. 67.
- 6092 **ŠrepeI, Ivo:** *Ivan Meštrović. Ličnost najvećeg hrvatskog kipara.* Graničar, Zemun, 2/38, 25. IX. 1943, str. 3.
- 6093 **ŠrepeI, Ivo:** *Ivan Meštrović, najvažni chrovatsky vytvornik.* Gardista, Žilina (ČSL), 10. VI. 1943.
- 6094 **ŠrepeI, Ivo:** *Ivan Meštrović. Od pastira do svjetskog velikana.* Znanje i radost, Zagreb, knj. II, 1943, str. 433-437.
- 6095 **ŠrepeI, Ivo:** *Najveći hrvatski umjetnik Ivan Meštrović.* Preporod - Rinascita, Zagreb, 2/82, 28. VIII. 1943, str. 3-4.
- 6096 **ŠrepeI, Ivo:** (O Ivanu Meštroviću u povodu izložbe hrv. likovne umjetnosti u Bratislavi). Elan, Bratislava, VI. 1943, br. 10, str. 1-3.
- 6097 **ŠrepeI, Ivo:** *Od dalmatinskog pastira do lučonoše čovječanstva. Ivan Meštrović. O 60-godišnjici rođenja hrvatskog umjetnika.* Suradnja, Zagreb-Berlin, 1/3, X. 1943, str. 148-153.
- 6098 **ŠrepeI, I(vo):** *Predgovor. Biografski podaci.* U: Hrvatska umjetnost. Zagreb 1943.
- 6099 **(ŠrepeI, Ivo):** *Prednaška o diele Ivana Meštrovića.* (Predavanje I. Šrepela). Slovak, Bratislava, 9. VI. 1943.
- 6100 **ŠrepeI, Ivo:** *Religiozna umjetnost Ivana Meštrovića.* Nova Hrvatska, Zagreb, 3/301, 24. XII. 1943, prilog str. 16-17.
- 6101 **ŠrepeI, Ivo:** *Veličina i snaga hrvatskog kipara Meštrovića.* (Općenito o Meštroviću). Nova Hrvatska, Zagreb, 3/190, 15. VIII. 1943, str. 13-14.
- 6102 **X. Y.:** *Meštrović kao čovjek i umjetnik.* Nedjeljne viesti, Zagreb, 3/75, 3. V. 1943, str. 5.
- 6103 **X. Y.:** *Rodilište hrvatske umjetnosti. Počeci i razvoj umjetničke akademije u Zagrebu.* Nedjeljne viesti, Zagreb, 3/74, 27. IV. 1943.
- 6104 *Barbari s Apenina...* („Grgur Ninski“ i vijest o potrazi za kipom). Novo doba, Split, 1/4, 6. X. 1943, str. 1.

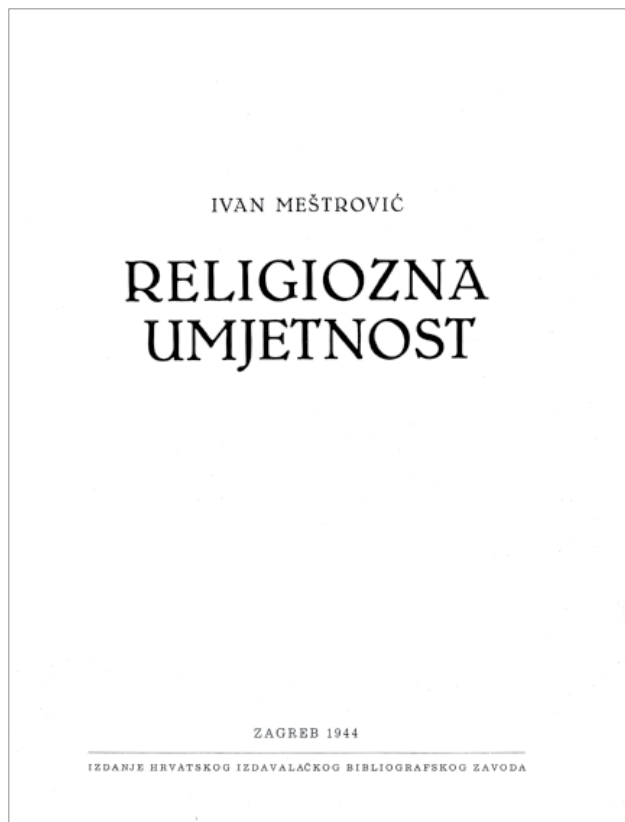
- 6105 *Bečke novine o hrvatskoj likovnoj umjetnosti.* (Iz „Neues Wiener Tagblatt“ u povodu izložbe u Beču). Gospodarstvo, Zagreb, 3/91, 28. IV. 1943, str. 6.
- 6106 *Brzjav Glavarstvu prigodom bombardiranja.* (Obavijestiti Meštrovića o bombardiranju Splita). Novo doba, Split, 1/59, 12. XII. 1943, str. 1.
- 6107 *21 travnja 1943 otvorena je u Beču... izložba „Hrvatska umjetnost“.* Prosvjetni život, Zagreb, 1943, br. 12-13.
- 6108 *Džamija u Zagrebu u spomen otvorenja.* (Prilozi: Ante Starčević, Ante Pavelić, Ismet Muftić, Mladen Lorković, Hazin Šabanović, Mirko Jurkić, Zvonimir Požgaj, Stjepan Planić, Muharem Madžijahić, Čiro Truhelka, Stjepan Pavičić, Muhamed Hadžijahić, Seid M. Traljić, Stjepan Ratković, Petar Knoll, Sulejman Mašović, Stjepan Radić, Ante Kadić - o džamiji i Muslimanima). Zagreb 1943. Prikaz i djelomični tekstovi u: T. Hruškovec: Dokumenti 1990, str. 152-154.
- 6109 *Hrvatska likovna izložba u Berlinu - umjetničko otkriće.* (Meštrovićeva djela na izložbi). Hrvatski narod, Zagreb, god. 5, 26. II. 1943.
- 6110 (Hrvatska umjetnička izložba, - I. Meštrović u Berlinu). Revelar Zeitung, 1-15. II. 1943.
- 6111 *Hrvatska umjetnička izložba u Berlinu.* (Meštrović izlaže). Nedjeljne vesti, Zagreb, 3/64, 15. II. 1943, str. 5.
- 6112 *Hrvatska umjetnost.* Zagreb 1943. (Biografski podaci. Meštrović u hrv. umjetnosti. Reprodukcijske skulptura. Predgovor: I. Šrepel, str. 8-9, repr. 77-87, biografska bilješka).
- 6113 *„Hrvatska umjetnost predstavlja osebnost u simfoniji europskih naroda.“* (Meštrović na hrvatskoj izložbi u Berlinu). Hrvatski narod, Zagreb, 5/654, 11. II. 1943.
- 6114 *Ivan Meštrović. Kroatien baut auf.* (Jahreslese in Wort und Bild aus der Wochenschrift „Neue Ordnung“). Zagreb, 1943, str. 99-103.
- 6115 *Ivan Meštrović Povodom njegove 60. godišnjice.* Gospodarstvo, Zagreb, 3/181, 17. VIII. 1943, str. 6.
- 6116 *Ivan Meštrović. Povodom 60 godišnjice njegova rođenja.* (Općenito o Meštroviću i citati V. Kušana iz „Hrvatske revije“). Hrvatski list, Zagreb, 20. VIII. 1943, str. 10.
- 6117 *Ivan Meštrović sechzig Jahre alt.* (Općenito o 60. obljetnici). Frankfurter Zeitung, Frankfurt, 21. VIII. 1943.
- 6118 *Izložba hrvatske likovne umjetnosti u Berlinu.* Gospodarstvo, Zagreb, 3/22, 29. I. 1943, str. 6-7.
- 6119 *Izložba hrvatske likovne umjetnosti u Bratislavi.* Nova Hrvatska, Zagreb, god. 3, 31. VII. 1943.
- 6120 *Izložba hrvatske umjetnosti u Bratislavi.* Gospodarstvo, Zagreb, 3/139, 27. VI. 1943, str. 7.
- 6121 *Mestrovici a imflinit 60 de ani.* (Kratki životopis). Porunca Vremii, Bucuresti, 27. VIII. 1943.
- 6122 *Meštrovićev portret Sv. Otca Pape.* (Papa Sikst V, Papa Pio XII. Bilj.). Hrvatski narod, Zagreb, 5/677, 10. III. 1943, str. 2.
- 6123 *Meštrovićeva izložba u inozemstvu.* (U Švicarskoj, Španjolskoj i Švedskoj). Gospodarstvo, Zagreb, 3/181, 17. VIII. 1943, str. 6-7.
- 6124 *Meštrovićeva majka priča o svom sinu.* (Razgovor N. Šabića s Meštrovićevom majkom, objavljen u „Hrvatskoj mladosti“). Novine, Zagreb, 6. XII. 1943, str. 5.
- 6125 *Naša likovna umjetnost danas.* (O izložbama. Značaj Meštrovića). Novo doba, Split, NS, 1/69, 24. XII. 1943, str. 4.
- 6126 *Niemci o Meštroviću.* Gospodarstvo, Zagreb, 3/186, 22. VIII. 1943, str. 6.
- 6127 *Norveško novinstvo o Hrvatskoj.* (Franz Linde o Meštroviću u hrvatskoj umjetnosti, u „Deutsche Zeitung in Norwegen“). Hrvatski narod, Zagreb, god. 5, 29. I. 1943.
- 6128 *Njemački glas o Ivanu Meštroviću.* (Prikaz Wolfganga Schneditza u „Westdeutsche Beobachteru“). Gospodarstvo, Zagreb, 3/233, 17. X. 1943, str. 6-7.
- 6129 *Njemački list o hrvatskoj umjetnosti.* Gospodarstvo, Zagreb, 3/77, 7. IV. 1943, str. 6.
- 6130 *Njemačko novinstvo o hrvatskoj likovnoj izložbi.* (Meštrovićevi radovi na izložbi u Berlinu). Hrvatski narod, Zagreb, god. 5, 17. II. 1943.
- 6131 *Njemačko novinstvo veliča Ivana Meštrovića.* (Bilj. u povodu 60. obljetnice). Hrvatski list, Zagreb, 25. VIII. 1943.
- 6132 (O članku E. Ferber o izložbi hrvatske umjetnosti u Berlinu). Hrvatski narod, Zagreb, 5/657, 14. II. 1943, str. 2.
- 6133 (O I. Meštroviću i hrvatskoj likovnoj umjetnosti u povodu izložbe u Bratislavi). Naš boj, (?), 1. VI. 1943, br. 20.
- 6134 *Otvorena je izložba hrvatske likovne umjetnosti u Beču.* (Meštrovićeva djela, među ostalima). Nova Hrvatska, Zagreb, god. 3, 23. IV. 1943.
- 6135 *Proslavljeni hrvatski ujetnik Ivan Meštrović... ukrašuje u Rimu Zavod sv. Jeronima.* Gospodarstvo, Zagreb, 3/55, 10. III. 1943, str. 7.
- 6136 *Služba umjetnosti. 60 godina kipara Ivana Meštrovića.* Hrvatska zemlja, Petrinja, 2/34, 21. VIII. 1943, str. 1.
- 6137 (Suvremena hrvatska umjetnost). Neue Ukrainer Zeitung, I-IV. 1943.
- 6138 *Svečano otvorenje izložbe Hrvatske likovne umjetnosti u Berlinu. Značajan doprinos Hrvatske europskoj kulturi. Govor dra Budaka koji je otvorio izložbu. Njemačka kritika o umjetničkoj snazi hrvatskih slikara i kipara.* (Meštrović izlaže). Hrvatski narod, Zagreb, god. 5, 29. I. 1943.

- 6139 *U Berlinu je otvorena velika izložba hrvatske likovne umjetnosti.* (Meštrovićeve skulpture na izložbi). Nova Hrvatska, Zagreb, 3/25, 29. I. 1943.
- 6140 *Ukrajinske novine o hrvatskoj umjetnosti.* Nedjeljne vijesti, Zagreb, 3/71, 5. IV. 1943, str. 7.
- 6141 *Umjetnost Ivana Meštrovića. Povodom šestdesetgodišnjice života.* (Opće o životu i umjetnosti). Hrvatski poštar, Zagreb, 15. VIII. 1943, str. 4.
- 6142 *Veličanstvena džamija u Zagrebu je dovršena.* Nova Hrvatska, Zagreb, 3/4, (?) 1943.
- 6143 *Veličanstvena poglavnikova džamija u Zagrebu.* Hrvatska mladost, Zagreb, 26/1-2, 1943.
- 6144 *Veliki uspjeh Hrvatske likovne umjetnosti u Bratislavi.* Gospodarstvo, Zagreb, 3/167, 31. VII. 1943, str. 6.
- 6145 *Zum Geleit.* (Predgovor kataloga izložbe u Berlinu. Meštrović u okviru hrv. umjetnosti). U: Ausstellung Kroatischer Kunst. Berlin 1943, str. 5-14.

1944.

- 6146 **A. D.:** *Velebna Poglavnikova džamija - simbol bratstva Hrvata katolika i muslimana.* (Meštrovićev Umjetnički paviljon). Hrvatski krugoval, Zagreb, 4/20, 11-24. IX. 1944.
- 6147 **(Brown, Alec,** izdavač): *Essays on national art in Yugoslavia.* London 1944. (J. Lavrin: An outline of Yugoslav art; PM: A Note on modern Yugoslav art; A note on Yugoslav sculpture. Usput o Meštroviću).

▶
40

- 6148 **Dizdarević, Abdulatif:** *Poglavnikova džamija u danima Ramazana i Bajrama.* (Opis Meštrovićeve građevine). Hrvatski narod, Zagreb, god. 6, 17. IX. 1944.
- 6149 **Karaman, Ljubo:** *Božić hrvatskih umjetnika. Tri skulpture i četiri slike Božića od vremena hrvatskih kraljeva pa do Meštrovića.* (Buvina, Radovan, Kljaković, Babić, Meštrović). Pokret, Zagreb, 3/64, 1944-1945, str. 7.
- 6150 **Karaman, Ljubo:** *Dalmatinske katedrale. Od najstarijih spomenika do Meštrovićeve zamisli nove stolne crkve u Splitu.*

(Pregled dalm. katedrala. Meštrovićeve ideja i položaj za novu splitsku katedralu). Spremnost, Zagreb, 3/111, 1944, str. 13.

- 6151 **Kušan, Vladislav:** *Der Lebensweg des jungen Meštrović.* (Iz „Hrv. revije“. Mladost i nauke u Beču). Donau Adria Woche, 31. XII. 1944, str. 6, 7.
- 6152 **Kušan, Vladislav:** *Der Lebensweg des jungen Meštrović.* (Meštrovićeve godine u Beču). Neue Ordnung, Zagreb, 4/175, 31. XII. 1944, str. 6-7.
- 6153 **Kušan, Vladislav:** *Životni put mladoga Meštrovića. Ulomak studije.* (O Meštrovićevoj mladosti). Hrvatska revija, Zagreb, 17/10, 1944, str. 524-529.
- 6154 **Mickiewicz, Renata:** *Die Sprache der Zagreber Denkmäler.* Neue Ordnung, Zagreb, 4/167, 22. X. 1944, str. 8.
- 6155 **Murčić, B(ožidar):** *Tragedija Kninskog muzeja...* (Meštrovićeve planovi muzeja). Nova Hrvatska, Zagreb, 4/124, 28. V. 1944, str. 12.
- 6156 **Panjkota, Dražen:** *Studija za kompoziciju. Majstoru s Jadrana Ivanu Meštroviću.* (Pjesma). Hrvatski godišnjak, Zagreb, 1944, str. 208.
- 6157 **Šrepeš, Ivo:** *Religiozna umjetnost Ivana Meštrovića.* Predgovor monografije: Ivan Meštrović: Religiozna umjetnost. Zagreb 1944, str. V-VIII.
- 6158 *Mladost Ivana Meštrovića.* Ustaška uzdanica, Zagreb, 4/2, 1944-1945, str. 6-7.
- 6159 *Najveći kipar sadašnjice.* (Općenito o Meštroviću). Vojnik, Zagreb, 4/6, 3. II. 1944, str. 6.
- 6160 *O kiparu Meštroviću.* (U povodu monografije „Meštrovićeve religiozna umjetnost“). Ustaša, Zagreb, 14/48, 26. XI. 1944, str. 16.
- 6161 *Otvorenje Poglavnikove džamije u Zagrebu.* (Opis građevine). Pokret, Zagreb, 1944, br. 11.
- 6162 *Posjet Meštrovićevoj kući u Zagrebu.* (Uz reprodukcije). Pokret, Zagreb, XII. 1944.
- 6163 *Spašavanje Berislavićeva spomenika u Trogiru.* (Zaštita od zračnih napada). Hrvatski narod, Zagreb, god. 6, 11. X. 1944.
- 6164 *Unutrašnjost Poglavnikove džamije.* Hrvatski list, Zagreb, 26. VIII. 1944.
- 6165 *Velikim svečanostima...* (Otvorenje pregrađenog Meštrovićevog Doma likovnih umjetnosti - džamije. Ilustracije). Hrvatski krugoval, Zagreb, 4/20, 11-24. IX. 1944, nasl. i posl. stranica.
- 6166 *Yugoslav Art at the Burlington House.* Connoisseur, London, III. 1944, sv. 113.
- 6167 *Zamisao i ostvarenje muzeja hrvatskih spomenika na starodrevnoj kninskoj tvrđavi.* (Meštrovićeve planovi). Svijet, Zagreb, 5/124, 28. V. 1944, str. 12.
- 6168 *Zvjerski pokolj najvećih razmjera.* (Meštrovićeve kritika u povodu bombardiranja Splita). Novo doba, Split, NS, 2/199 5. VI. 1944, str. 1.

1945.

- 6169 **K. W.:** *Ivan Meštrović. Dennoch will ich hoffen... Ein Weihnachtsgespräch.* (Recenzija Meštrovićeve knjige). Kunst und Volk, Zürich, 7/3, 1945.
- 6170 **Resnevic-Signorelli, Olga:** *Eleonora Duse.* Zagreb 1945. (Meštrović u obitelji Signorelli u Rimu 1915.).
- 6171 *Besuch bei Meštrović.* Neue Ordnung, Zagreb 4/187, 1945, str. 5.

1946.

- 6172 **Bihalji-Merin, Oto:** *Slikarstvo i vajarstvo naroda Jugoslavije XIX i XX veka.* (Kratko i o Meštroviću, str. 399). Naša književnost, Beograd, 1/11, 1946, str. 378-404.
- 6173 **Gamulin, Grgo:** *Povodom izložbe slikarstva i kiparstva naroda Jugoslavije XIX. i XX. vijeka.* (Pregled umjetnosti jugosl. naroda. O Meštroviću str. 287). Hrvatsko kolo, Zagreb 1946, str. 280-293.
- 6174 (Ivan Meštrović). *The Studio*, London, 131/1946, str. 114.
- 6176 *Mestrovic to Syracuse. Appointed Professor of Sculpture at Syracuse University.* (Postavljenje Meštrovića za profesora na Univerzitetu u Syracusi). *College Art Journal*, Syracuse, 6/2, 1946, str. 151.
- 6177 *The Greek Tradition and Modern Art.* *The Studio*, London, 131/114, 1946.
- 6178 *Vodič kroz Hrvatsko Zagorje.* (Meštrovićev spomenik Grguru Ninskome u Varaždinu, str. 66).

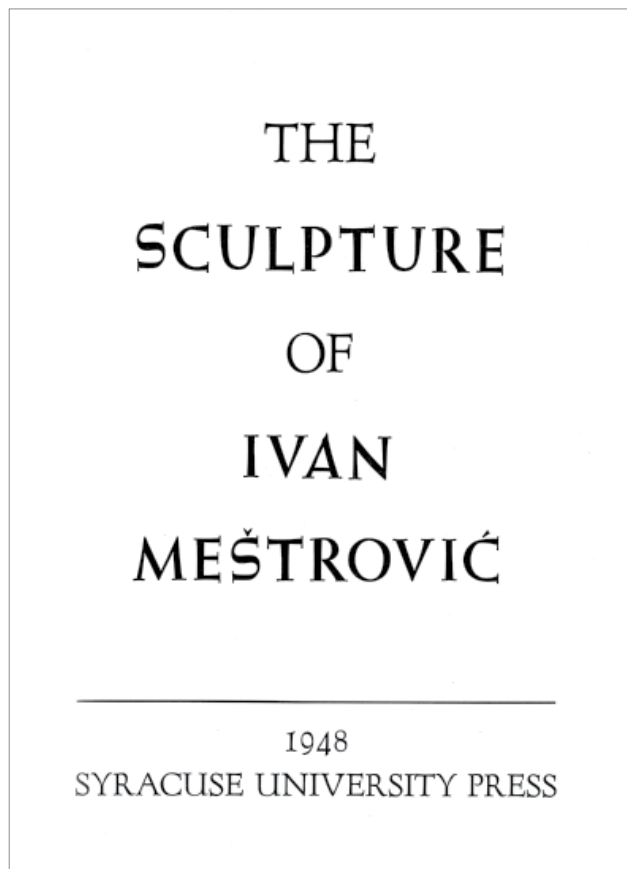
1947.

- 6179 **Burrows, Carlyle:** *An Ivan Mestrovic Survey.* *The Christian Science Monitor*, Boston, 26. IV. 1947.
- 6180 **Cheney, Warren:** *Modernist.* (Osvrt na kritiku Margaret Cresson u vezi s Meštrovićevom izložbom u Metropolitan Museumu u New Yorku 1947.). *The New York Times*, New York, 18. V. 1947, str. 70.
- 6181 **Coates, Robert M.:** *Museums en Masse.* *The New Yorker*, New York, 1947, sv. 23, str. 48.
- 6182 **Coates, Robert M.:** *The Art Galleries.* *The New Yorker*, New York, 26. IV. 1947.
- 6183 **Cresson, Margaret French:** *Sculptor's Sculptor.* (Meštrovićeva izložba u New Yorku 1947.). *New York Times Magazine*, New York, 6. IV. 1947, str. 22-23.
- 6184 **Dietz, Betty A.:** *Mestrovic Sculptures are Akin to Beethoven Music.* *The Dayton Daily News*, Dayton, Ohio, SAD, 28. XII. 1947.
- 6185 **(Frankfurter, Alfred M.) A. M. F.:** *Mestrovic.* (Meštrovićeva izložba u New Yorku 1947.). *Art News*, New York, V. 1947, str. 37.
- 6186 **Fremantle, Christopher E.:** *New York Commentary.* (O Meštrovićevoj izložbi u Metropolitan Museumu). *The Studio*, London, 134/654, 1947, str. 86-87.
- 6187 **Gamulin, Grga:** *Novija hrvatska likovna umjetnosti.* (Meštrović i njegov utjecaj na hrvatske kipare). *Radio vjesnik*, Zagreb, 2/3, 1-15. II. 1947, str. 1-2.
- 6188 **Genauer, Emily:** *Met Gives First One-Man Exhibit for Living Artist.* (Meštrovićeva izložba u New Yorku). *New York World-Telegram*, New York, 12. IV. 1947.
- 6189 **Hoffman, Malvina:** *„Where there is No Vision the People Perish.“* (O Meštrovićevoj religioznoj umjetnosti). *Liturgical Arts*, New York, 15/4, VIII. 1947, str. (89)-(90).
- 6190 **Horne, Alexander:** *Ivan Mestrovic.* *Promenade*, (SAD), V. 1947.
- 6191 **Jewell, Edward A.:** *Mestrovic's Work Placed on Display.* (Meštrovićeva izložba u New Yorku 1947.). *The New York Times*, New York, 11. IV. 1947, str. 23.
- 6192 **Jewell, Edward A.:** *Work by Mestrovic. Yugoslav's Sculpture at Metropolitan...* (Meštrovićeva izložba u New Yorku 1947.). *The New York Times*, New York, 13. IV. 1947, str. 10.
- 6193 **Lansford, Alonso:** *Mestrovic, living Sculptor, Honored by Met.* (Meštrovićeva izložba u New Yorku 1947.). *The Art Digest*, 15. IV. 1947, sv. 21, str. 17.
- 6194 **Lansford, Alonso:** *Mestrovic, Living Sculptor, Honored by Met.* (Meštrovićeva izložba u New Yorku 1947.). *The Metropolitan Museum of Art*, New York, 1947.
- 6195 **Lansford, Alonso:** *Sculptor given One-man show by N. Y. Museum.* (Meštrovićeva izložba u New Yorku 1947.). *The Washington Post*, Washington, 8. VI. 1947.
- 6196 **M. M.:** *Dva stoljeća naše likovne umjetnosti.* (Meštrović na Izložbi slikarstva i kiparstva naroda Jugoslavije XIX. i XX. vijeka). *Narodni list*, Zagreb, 26. I. 1947.
- 6197 **McBride, Henry:** *The Mestrovic Carvings.* *New York Sun*, New York, 11. IV. 1947.
- 6198 **McCarthy, Pearl:** *Honor for Mestrovic Pleases Friends Here.* *Globe & Mail*, Toronto (Canada), 19. IV. 1947.
- 6199 **Pervan, Jasna Kotroman:** *Ivan Meštrović and the Stone City.* *Apollo*, London, 45/267, V. 1947, str. 125-127.
- 6200 **Rohm, Karl:** *Ivan Meštrović.* (Biografija). *Die Warte*, 4. X. 1947, br. 39, str. 1-2.
- 6201 **Summers, Marion:** *Mestrovic, Metropolitan's Choice for Immortality.* (Meštrovićeva izložba u New Yorku 1947.). *Daily Worker*, New York, 25. IV. 1947.
- 6202 *Appointed Professor of Sculpture at Syracuse University.* (Meštrović profesor na Sveučilištu u Syracusi). *The Art News*, New York, 45/1, 1947, str. 64.
- 6203 *Exhibition at the Metropolitan.* (Meštrovićeva izložba u New Yorku 1947.). *Studio*, London, 134/IX. 1947, str. 86-87.
- 6204 *Exposition at Metropolitan Museum of Arts, New York.* (Meštrovićeva izložba u New Yorku 1947.). *Arts Magazine*, New York, 23. V. 1947, str. 3.
- 6205 *Jugoslav sculptor is honored by one man show in New York.* *Life* articles on art, New York, I-VI. 1947, str. 301-303.
- 6206 *Man of the Past.* (O Meštroviću u povodu izložbe u Metropolitan Museumu u New Yorku). *Time*, New York, 49/1947, 14. IV. str.53.
- 6207 *Mestrovic - A biographical Sketch.* (Predgovor katalogu izložbe. Životopis. Drveni reljefi „Života Kristova“ na izložbi u Metropolitan Museumu). U katalogu: *An Exhibition of the Works of Ivan Mestrovic.* (New York, 1947.), str. (3-5).
- 6208 *Mestrovic at the Met.* (Dolazak Meštrovića u Ameriku. Zasluga Artura Nikolorića. Izložba u Metropolitan Museumu). *Newsweek*, New York, 14. IV. 1947, str. 100, 102.
- 6209 *Mestrovic. First Living Artist to be Honored With a One-Man Show by the Metropolitan Museum.* (Meštrovićeva izložba u New Yorku 1947.). *Art News*, New York, 46/5, 1947, str. 37.
- 6209a *Meštrović, Ivan.* *The Columbia encyclopedia in one volumen.* (Leksikonski podaci o Meštroviću, str. 1158). New York 1947.
- 6210 *Mestrovic.* *Life*, New York, god. 22, 2. VI. 1947, str. 131-132.
- 6211 *Mestrovic's latest works exhibited in New York. Powerful sculptures by a yugoslav master.* (Kratski tekst s ilustracijama Meštrovićevih skulptura izloženih u New Yorku). *The Illustrated London News*, London, 24. V. 1947, str. 557.
- 6212 *Mestrovic's New Sculpture. „Job“ Illustrated.* *Pictures on Exhibit*, 9/4, 1947, str. 6-7.
- 6213 *Mestrovic: Yugoslav Sculptor is Honored by One-Man Show in New York.* (Meštrovićeva izložba u New Yorku 1947.). *Life*, New York, sv. 22, 2. VI. 1947, str. 131-132. 135.
- 6214 *Meštrović at the Met.* (Meštrovićeva izložba u New Yorku 1947.). *Newsweek*, New York, god. 29, 14. IV. 1947, str. 100.
- 6215 (O I. Meštroviću). *Art News*, New York, god. 46, V. 1947, str. 37.
- 6217 (O I. Meštroviću). *Survey*, London, god. 36, V. 1947, str. 297-299.

- 6218 (O I. Meštroviću). *The Nation*, London, 3. V. 1947.
- 6219 (O Meštrovićevoj izložbi u Metropolitan Museumu u New Yorku). *Art Digest*, 15. IV. 1947, str. 17.
- 6220 *Retrospective a la Corcoran Gallery of Art, Washington*. *Arts Magazine*, New York, 21. XI. 1947, str. 8.
- 6221 *Sculpture, the Oldest of the Religions Arts, Reflected in Our Time...* Liturgical Arts, New York, 15/II. 1947.
- 6222 *The Art Galleries. The Museums Masse*. (Meštrovićeva izložba u New Yorku 1947.). *New Yorker*, New York, 26. IV. 1947, br. 23, str. 48-49.
- 6223 *The Genius of Mestrovic*. *Survey Geographic*, V. 1947, br. 36, str. 297-299.
- 6224 *The Meštrović exhibit*. (Meštrovićeva izložba u New Yorku 1947.). *America*, New York, god. 77, 19. IV. 1947, str. 60.
- 6225 *The Mestrovic Sculpture*. *New York Herald Tribune*, New York, 13. IV. 1947.
- 6226 „*Vestalin*“ (Slika skulpture s legendom). *Prisma*, München, 1/5, 1947, str. VIII.

1948.

- 6227 **Cresson, Margaret:** *Mestrovic: Giant Among Sculptors*. *The Berkshire Evening Eagle*, 9. IV. 1948.
- 6228 **Dietz, Betty A.:** *Mestrovic Lauded at Art Institute*. *The Dayton Daily News*, Dayton (SAD), 10. I. 1948.
- 6233 **Heyduck, Marj:** *Mestrovic Visits Exhibit At Art Institute*. *The Dayton Herald*, Dayton (SAD), 9. I. 1948.
- 6234 **Magner, Helen:** *Ivan Mestrovic's Sculpture*. *New Castle Courier-Times*, New Castle, (SAD), 8. IV. 1948.
- 6235 **Morehouse, Lucille E.:** *Erron Exhibits Sculptures by World-Famous Artist*. *The Indianapolis Star*, Indianapolis (SAD), IV. 1948.
- 6235a **Nathan, Walter L.:** *Christ in Gethsemane, Ivan Meštrović*. *The Living Church*, CXVI, 11; 14. III. 1948, str. 23.
- 6236 **Putnam, Brenda:** *The Sculpture of Ivan Mestrovic*. (Prikaz monografije N. L. Ricea). *American Artist*, New York, 12/10, XII. 1948, str. 48-49.
- 6238 **Schnier, Jacques:** *Sculpture in modern America*. (Spomen Meštrovića u okviru nove američke skulpture, str. 8, 19). Berkeley-Los Angeles 1948.
- 6239 *Book Honoring Ivan Mestrovic on Sale Today*. *The Syracuse Post Standard*, Syracuse (SAD), 1. X. 1948.
- 6240 *Exhibition of Sculptures, Drawings and Paintings of Ivan Mestrovic*. *Pictures on Exhibit*, 10/1, 1948, str. 48-50.
- 6241 *Mestrovic: Torso*. (Bilješka). *The Illustrated London News*, London, 22. V. 1948.
- 6242 *Meštrović, Ivan*. *Nordisk konversationsleksikon*. Sv. 9. København 1948, str. 246-247.
- 6243 (O I. Meštroviću). *The News-Sentinel*, Fort Wayne (SAD), 11. IX. 1948.
- 6244 (O I. Meštroviću). *Time Magazine*, 30. VIII. 1948.
- 6245 *Pred okružnim sudom u Splitu vodi se rasprava protiv bivšeg bana Primorske banovine dr. Ive Tartaglie i družine*. (Stojadinovićevo posjet Meštroviću 1938.). *Slobodna Dalmacija*, Split, 22. VI. 1948, str. 4-5.
- 6245a *The Sculpture of Ivan Mestrovic*. *Syracuse University Press*, Syracuse, 1948, str. 7-14.

►
42

- 6246 **Bihalji-Merin, Oto:** *Misli o suvremenoj jugoslavenskoj skulpturi*. (Kratko o Meštrovićevoj skulpturi). Jugoslavija, Beograd, 1949, jesen, str. 110-113.
- 6247 **Epstein, Jacob Nahum:** *Let there be Sculpture*. London 1949. (Spomen Meštrovića u umjetnikovoj autobiografiji).
- 6248 **Gibbs, Jo:** *Liturgical Arts Society Crusades for Fine Art in Our Churches*. *Art Digest*, god. 23, 1949.
- 6249 **Kečkemet, Duško:** *Vodič kroz zbirku savremene domaće plastike u Gipsoteci*. (Izdano kao rukopis. Općenito o Meštroviću i o skulpturama u Gipsoteci, str. 31-36). Zagreb 1949.
- 6250 **Lee, Kathryn Dean - Burchwood, Katharine Tyler:** *Art then and now. A popular history*. New York 1949.
- 6251 **Louchheim, Aline B.:** *Toward Modern Church Sculpture*. (O suvremenoj crkvenoj umjetnosti i umjetnicima, među kojima je spomenut i Meštrović). *The New York Times*, New York, 2. I. 1949.
- 6252 **Nazor, Vladimir:** *Kristali i sjemenke*. Zagreb 1949. (O Meštrovićevoj bisti Vladimira Nazora, str. 11, 85-86).
- 6253 **Perspex:** *Current Shows and comments Fulfilment and promise*. (Meštrovićeve skulpture „Krist u molitvi“ i „Kraljević Marko“ na londonskoj izložbi „Artists of Fame and Promise“). *Apollo*, London, 50/9, 1949, str. 59-60.
- 6254 **Ramsden, E. H.:** *Twentieth Century Sculpture*. London 1949. (O Meštroviću str. 33-34, tab. 47, 48).
- 6255 **Salvini, Robert:** *Guida dell'arte moderna*. Firenze 1949, str. 147-148, 151, 271-272.
- 6229 **Dietz, Betty A.:** *Sculptor Here for Own One-man Show*. *Dayton Daily News*, Dayton (SAD), 9. I. 1948.
- 6230 **Eberle, Merab:** *Exhibits Come to Art Institute*. *The Dayton Herald*, Dayton (SAD), 10. I. 1948.
- 6231 **Eberle, Merab:** *Mestrovic Honored at Exhibit of His Culture*. *Dayton Journal*, Dayton (SAD), 10. I. 1948.
- 6232 **Gibian, Vera:** *Ivan Mestrovic*. (Biografija). *America*, New York, god. 79, 12. VI. 1948, str. 290-291.

- 6256 **Sullivan, C.:** *A Notable Sculpture Project.* American Artist, New York, Ill. 1949.
- 6257 *Better Church Sculpture.* Architectural Forum, 90/1949.
- 6258 *Biographical note.* Liturgical Arts, New York, 17/2, 1949, str. 41.
- 6260 (I. Meštrović). Das Kunstwerk, Baden-Baden, 3/9, 1949, str. 57.
- 6261 *Model Selected for the Statue Project.* (S biografskom bilješkom). Liturgical Arts, New York, 17/2, 1949, str. 41.
- 6262 *The Beautiful & Bland.* (Meštrovićeva „Bogorodica s djetetom“ u Manhattan Gallery u New Yorku). Time, New York, 17. I. 1949, str. 73.
- 6263 *The Sculptor Ivan Mestrovic.* Syracuse Museum of Fine Arts Quarterly Bulletin, Syracuse, 11/10-12, 1949, str. 17.

1950.

- 6264 **Bihalji-Merin, Oto:** *Misli o sodobnem jugoslovenskem kiparstvu.* Vprašanja naših dni, Ljubljana, 6/18, 1950, str. 60-61.
- 6265 **Kečkemet, Duško:** *Hrvatska moderna plastika.* (Meštrović, str. 67). Urbanizam i arhitektura, Zagreb, 4/3-4, 1950, str. 65-74.
- 6266 **Lekić, Danilo:** (Za podizanje Njegoševog mauzoleja na Lovćenu). Pobjeda, Titograd, 3. IX. 1950. Pretiskano (ulomak): Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 35; Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 35; II. izd. Beograd 1990.
- 6266a **Messer, M. - Horgan, P.:** *Introduction.* (O Meštrovićevoj umjetnosti. Meštrovićevi citati. Predgovor kataloga izložbe). 30 Drawings. Ivan Meštrović. An Exhibition presented by the Roswell Museum... (Roswell 1950, str. 4-11).
- 6267 (**Rice, Norman L.**) N. L. R.: *The Sculpture...* (Predgovor kataloga izložbe. O Meštrovićevim reljefima u drvu). U katalogu: Meštrović. Exhibition of twenty-five Panels.. (Syracuse 1950).
- 6268 **Šimat, Žarko:** *Hrvatski likovni umjetnici u emigraciji.* Hrvatska, Kulturno-politički zbornik, Buenos Aires, 1950, str. 179-182.
- 6269 *Architektural Medal.* Beaux-Arts Institute of Design Bulletin, New York, 26/9, 1950, str- 12.
- 6270 *Exhibition at Syracuse of 25 Carved Wooden panels.* Pictures on Exhibit, 12/6, 1950, str. 39.
- 6272 *Izložba Ivana Meštrovića u Syracusi. Veliki odjek izložbe u sjevernoameričkom novinstvu.* Glas sv. Antuna, Buenos Aires, V. 1950.
- 6273 *Life of Christ, 25 Wood Panels Exhibited at Syracuse University.* (Meštrovićevi drveni reljefi „Život Kristov“). College Art Journal, Syracuse, 9/4, 1950, str. 423.
- 6274 *Mestrovic - Feier au der Akademie.* (Počast Meštroviću u bečkoj Akademiji). Wiener Kurier, Wien, 10. XII. 1950.
- 6275 *Mestrovic, Ivan.* Larousse du XXe siècle. Sv. 4. (Enciklopedijski podaci o Meštroviću. str. 830). Paris 1950.
- 6276 *New Museum Accession, Drawings by Mestrovic.* Syracuse Museum of Fine Arts Quarterly Bulletin, Syracuse, 11/1-3, 1950, str. 19.
- 6277 *Sculptor Mestrovic's drawings shown at Roswell museum, New Mexico.* (Izložba Meštrovićevih crteža u New Mexico). Art Digest, 15. X. 1950, br. 25, str. 15.

1951.

- 6278 **Abramić, M(ihovil):** *Ivan Meštrović.* (Proslava u bečkoj Umjetničkoj akademiji). Weltpresse, Wien, 15. II. 1951.
- 6279 **Adlow, Dorothy:** *Mestrovic Sculpture on Display.* (Meštrovićeva izložba u Bostonu). The Christian Science Monitor, Boston, 9. III. 1951.
- 6280 (**Bihalji-Merin, Oto**) O. B.-M.: *Ivan Meštrović, Frano Kršinić.* (Kratki pregledi). Jugoslavija, Beograd, 1951, ljeto, str. 32.
- 6281 (**Bihalji-Merin, Oto**) O. B.-M.: *Ivan Meštrović.* (Engl. tekst). Yugoslavia, Beograd, 1951, ljeto, str. 32.
- 6282 (**Bihalji-Merin, Oto**) O. B.-M.: *Ivan Meštrović.* (Franc. tekst). Yougoslavie, Beograd, 1951, ljeto, str. 32.
- 6283 (**Bihalji-Merin, Oto**) O. B.-M.: *Ivan Meštrović.* (Njem. tekst). Jugoslawien, Beograd, ljeto, str. 32.
- 6284 **Bonifačić, A(ntun):** *Nova Meštrovićeva mapa.* (Religiozno i nacionalno tumačenje Meštrovićeve mape reljefa „Života Kristova“). Hrvatska revija, Buenos Aires, 1/1, III. 1951, str. 73-74.
- 6285 **Czokor, Franz Theodor:** *Begegnung mit Ivan Meštrović.* (O Meštroviću u povodu promocije na bečkoj Umjetničkoj akademiji). Die Presse, Wien, 14. XII. 1951, br. 959, str. 5.
- 6286 **Kecmanović, Ilija:** *Korespondencija Silvija Kranjčevića.* (Kranjčević i Meštrović). Građa za povijest književnosti Hrvatske, Zagreb, 20/1951, str. 49-265.
- 6287 **Matl, J.:** *Der Bildhauer Ivan Meštrović.* (Proslava na bečkoj Umjetničkoj akademiji). Die Warte, Wien (?), 27. I. 1951, br. 5, str. 2.
- 6288 **McCurry, H. O.:** *Foreword.* (Kratki predgovor kataloga izložbe. Meštrovićev reljef kanadskim ratnicima 1914-1918). U katalogu: Mestrovic, (Ottawa) 1951, str. (2).
- 6290 **Murko, Robert M(atija):** *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike.* (Kačićeva „Pjesmarica“ u djetinjstvu Meštrovićevom). Djela JAZU, knj. 41, Zagreb 1951, sv. I, str. 168.
- 6291 **Panić-Surep, Milorad:** *Istorijski lik i likovna umetnost.* (Analiza Meštrovićevog „Miloša Obilića“). Književne novine, Beograd, 4/35, 28. VIII. 1951, str. 1.
- 6292 **Prijatelj, Kruno:** *Spomenici Splita i okolice. i (Meštrovićevi spomenici u Splitu).* Split 1951.
- 6293 **Rakovac, Milan:** *Religiozno u umjetnosti Ivana Meštrovića i Joze Kljakovića.* (Religiozne teme u Meštrovićevoj skulpturi). Hrvatska revija, Buenos Aires, 1/2, VI. 1951, str. 139-141.
- 6294 (**Reinach**) Renak, **Salomon:** *Apolo. Opšta istorija likovnih umjetnosti.* II. izdanje. Beograd 1951. (Kratki podatak o Meštroviću, str. 447).
- 6295 **Rice, Norman L.:** *Introduction.* Pretisak iz kataloga izložbe u Syracusi 1950. O Meštrovićevim reljefima). U katalogu: Mestrovic, (Ottawa) 1951, str. (3).
- 6296 **Sekulić, Isidora:** *Njegošu knjiga duboke odanosti.* (Poglavlje: Izgled i lik vladike Rada. Kritika Meštrovićeva portreta Njegoša). Beograd 1951. Ulomak pretiskan: Umetnost, Beograd, 1971, br. 27-28. Ponovno pretiskan: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 27-29; II. Izd. Beograd 1990.
- 6297 **Sieber, Rudolf:** *Ivan Meštrović in Wien.* (O Meštroviću u Beču). Wiener Herold, Wien, 4/2, 1. II. 1951, str. 1-2.
- 6298 **Žilić, M.:** *U ateljeru Ivana Meštrovića.* (Otvorenje Ateljea Meštrović u Zagrebu. Spomenik palim Židovima). Narodni list, Zagreb, god. 7, 21. XI. 1951.
- 6299 *Atelje Ivana Meštrovića.* (Bilješka. Otvoren u Zagrebu). Borba, Beograd, god. 9, 28. XI. 1951.
- 6300 *Bildnisbüste Ivan Meštrović.* (Meštrovićev „Autoportret“, dar Umjetničkoj akademiji u Beču). Neue Wiener Tageszeitung, Wien, 16. XII. 1951.

- 6301 *Exhibition by six Sculptors*. Munson-Williams-Proctor Institute Bulletin, Utica (SAD), I. 1951, nasl. str. i str. 1.
- 6302 *L'Exposition Mestrovic*. Le Droit, Ottawa (Canada), 27. IX. 1951.
- 6303 *From Statuary to Sculpture... A long Haul in a Short time*. Art Digest, New York, 25/XI. 1951.
- 6304 *Ivan Mestrovic*. (Predgovor N. L. Ricea kataloga izložbe. Kratki životopis). Katalog: Mestrovic 1951. The National Gallery of Canada. (Ottawa). Str. (3-4).
- 6305 *Ivan Meštrović...* (Meštrovićeva promocija na Umjetničkoj akademiji u Beču). Wiener Bilderwoche, Wien, 28. XII. 1951.
- 6306 *Ivan Meštrović*. (Dar „Autoportreta“ bečkoj Umjetničkoj akademiji). Naš tjednik, Beč, 5/6, 10. II. 1951, str. 2.
- 6309 *Mestrovic-Feier an der Akademie*. (Meštrovićeva promocija na bečkoj Umjetničkoj akademiji). Wiener Kurier, Wien, 10. XII. 1951.
- 6310 *Mestrovic, Ivan*. Svensk uppslagsbok. Sv. 19. (Enciklopedijski podaci o Meštroviću, str. 935). Malmö (Švedska) 1951.
- 6312 *Meštrović beschenkt Wien*. (Počasni član Umjetničke akademije). Neue Wiener Tageszeitung, Wien, 13. XII. 1951, br. 288, str. 8.
- 6313 *Meštrović schaffte ein Denkmal für die Juden*. Die Kunst und Das schöne Heim, München, 49/12, 1951, str. 8.
- 6314 *Notizien*. (Počast Meštroviću na bečko Akademiji). Die Furche, Wien, 22. XII. 1951.
- 6315 *Österreich ehrt jugoslawischen Künstler*. (Počast Meštroviću na bečkoj Akademiji). Das kleine Volksblatt, 15. XII. 1951, str. 12.
- 6316 *Pressure on Archbishop Stepinac Will Continue, Mestrovic thinks*. (O progonu Stepinca). Syracuse Herald Journal, Syracuse, 30. XII. 1951.
- 6317 *Meštrović, Ivan*. Webster's biographical Dictionary, A Dictionary of Names of noteworthy Persons... I. izd. Springfield (SAD) (1951). (Kratka Meštrovićeva biografija, str. 1012).
- 1952.
- 6318 **Adžija, Nikola**: *Kako je g. 1901. otkriven vanredni talenat čobančeta Meštrovića iz Otavica*. (Adžijin udio u otkriću i školovanju Meštrovića). Vjesnik u srijedu, Zagreb, 12 (1)/2274 (15), 6. VIII. 1952, str. 6.
- 6319 **B. V.**: *Vita di Ivan Meštrović*. La Voce del popolo, 28. XI. 1952.
- 6320 **Bitterman, Eleonor**: („Meštrović, jedan od umjetnika koji ima genijalno osjećanje za rezanje u drvetu“). Art in Architecture, New York, 1952, str. 96.
- 6321 **Bonifačić, Antun**: *U suvremenom kaosu. Uspomene i doživljaji. Jozo Kljaković...* (O Meštroviću u Kljakovićevim memoarima). Hrvatska revija, Buenos Aires, 2/3, IX. 1952, str. 276-280.
- 6322 **Braut, Ivo**: *Kamen dostojan dlijeta Meštrovića*. Vjesnik u srijedu, Zagreb, 12 (1)/2253 (12), 16. VII. 1952, str. 3.
- 6323 **Čović, Danilo** D. Č.: *Oko Grgura Ninskog*. (Rasprave o smještaju). Vjesnik, Zagreb, 24. V. 1952.
- 6324 **Čović, Danilo**: *Prva galerija samo jednog umjetnika*. (Otvorena Galerija Meštrović u Splitu). Vjesnik u srijedu, Zagreb, 12 (1)/2330 (23), 1. X. 1952, str. 5.
- 6325 **Čurčin, Milan**: *Kip vratiti na staro mjesto*. Anketa o smještaju spomenika Grguru Ninskom. Slobodna Dalmacija, Split, 10/2253, 6. V. 1952, str. 2.
- 6326 **Čurčin, Milan**: *Povodom knjige Ivana Meštrovića*. („Razgovori s Mikelandelom“). Pogledi, Zagreb, 1/1, 152, str. 1-2.
- 6327 **Čurčin, Milan** M. Č.: *Zašto je Meštrović postavio spomenik Grgura Ninskog na Peristil*. (Historijat spomenika. Meštrovićevo pismo splitskoj Općini). Vjesnik u srijedu, Zagreb, 12 (1)/2203 (5), 28. V. 1952, str. 6.
- 6328 **(Depolo, Josip)** J. D.: *Posjet akademiku Tomislavu Krizmanu*. (Krizman u Beču na studijima). Narodni list, Zagreb, god. 8, 6. VIII. 1952, str. 3.
- 6329 **(Depolo, Josip)** J. D.: *Poznati i nepoznati Meštrović*. Vjesnik u srijedu, Zagreb, 12 (1)/2178 (1), 30. IV. 1952, str. 7.
- 6330 **(Fisković, Cvito)**: *Anketa o smještaju spomenika Grgura Ninskog*. (Izjava C. Fiskovića). Slobodna Dalmacija, Split, 10/2248, 28. IV. 1952, str. 2.
- 6331 **Gunjača, S(tjepan)**: *Muzej hrvatskih starina od oslobođenja do danas*. (Smještaj muzeja 1948. u Meštrovićevu palaču i Kaštelet). Starohrvatska prosvjeta, III. ser., Zagreb, 2/1952, str. 222.
- 6332 **Hackelsberger, B.**: *Die Bildhauerei des Jugendstils*. Freiburg im Br. 1952. (O Meštroviću str. 68-79).
- 6333 **Kljaković, Jozo**: *U suvremenom kaosu*. (Autobiografija. Uspomene na suvremenike, među kojima i na Meštrovića). Buenos Aires, 1952. (II. izd. 1992.).
- 6333a **Ladeka, Ivo**: *Popovska mistifikacija oko Kranjčevićeve smrti*. (Meštrovićeva maska S. Kranjčevića). Vjesnik u srijedu, Zagreb, 23. VII. 1952, str. 6.
- 6334 **(Lekić, Danilo)** D. L.: *Njegošev mauzolej na Lovčenu*. (Meštrovićeva izjava uoči podizanja). Stvaranje, Cetinje, 7/7-8, 1952, str. 487-488.
- 6335 **(m)**: *Dar Ivana Meštrovića Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu*. (Potpisana monografija N. L. Ricea. Bilj.). Narodni list, Zagreb, god. 8, 8. V. 1952.
- 6336 **Marjanović, Milan**: *Akcija za izbacivanje talijanskog okupatora iz naših krajeva 1920. godine*. (Meštrović u tajnoj organizaciji „Galeb“). Riječka revija, Rijeka, 1/1, 1952.
- 6337 **McCarthy, Pearl**: *Famous Mestrovic Sculpture Goes on View in Toronto*. Globe and Mail, Toronto (Canada), 12. I. 1952.
- 6338 **McCarthy, Pearl**: *Simple but Heroic Picture of Mestrovic*. Globe and Mail, Toronto (Canada), 19. I. 1952.
- 6339 **Nagler, Josef**: *Nikola Tesla*. (Meštrovićevo poprsje u Beču). Die Österreichische-Amerikanische Gesellschaft, Wien, 1952, br. 6, sv. 60, str. 6-7.
- 6340 **Ostović, Pavle D.**: *The Truth about Yugoslavia*. (O Meštrovićevom političkom stavu. S Meštrovićevim predgovorom). New York 1952.
- 6341 **Parać, Dalibor**: *Javljuju se i novi prijedlozi. Anketa o smještaju spomenika Grguru Ninskom*. (U Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 10/2250, 30. IV. 1952, str. 2.
- 6342 **(Ravlić, Jakša)** Dr. J. R.: *„Istina o Jugoslaviji“*. (Recenzija knjige Pavla Ostovića „The Truth about Yugoslavia“). Narodni list, Zagreb, 8/2198, 15. VII. 1952, str. 4.
- 6343 **(Ravlić, Jakša)** J. R.: *Ivan Meštrović*. (Životopis Meštrovićev. Meštrović u Americi). Narodni list, Zagreb, 8/2132, 26. IV. 1952, str. 4.
- 6344 **(Šparac, Josip)** J. Š.: *Otavice - selo djetinjstva i rane mladosti velikog Meštrovića*. Slobodna Dalmacija, Split, 10/2281, 7. VI. 1952, str. 3.
- 6345 **Tabak, P.**: *Sto koraka niže od današnjeg mjesta. Anketa o smještaju spomenika Grguru Ninskom*. Slobodna Dalmacija, Split, 10/2250, 30. IV. 1952, str. 2.
- 6346 **V. R.**: *Ivan Meštrović izradiće spomenik Anbroziju Šarčeviću prvom prosvjetitelju bačkih Hrvata*. (O A. Šarčeviću). Politika, Beograd, god. 49, 13. IX. 1952.
- 6347 **Vasas, Josef Albert**: *Die „Lebensquelle“ - Kunstwerk in Marmor*. (O Meštroviću i „Vrelo života“). Das kleine Volksblatt, br. 83, 6. IV. 1952.

- 6348 **Vesanović, Dinko:** *Dva mjesta na obali - ili Peristol. Anketa o smještaju spomenika Grguru Ninskom.* Slobodna Dalmacija, Split, 10/2256, 9. V. 1952, str. 2.
- 6349 **Zupa, Branko - Pervan, Budimir:** *Današnje probno mjesto - najbolje rješenje... Anketa o smještaju spomenika Grguru Ninskom.* Slobodna Dalmacija, Split, 10/2249, 29. IV. 1952, str. 2.
- 6351 *Dokument Akademije likovnih umetnosti u Beču, 20. juna 1952. Ivan Meštrović biće izabran za počasnog člana bečke Akademije likovnih umetnosti.* Politika, Beograd, god. 49, 26. VI. 1952.
- 6352 *Dva nova muzeja u Splitu.* (Galerija Meštrović pred otvorenje). Vijesti Društva muzejsko-konzervatorskih naučnih radnika NRH, Zagreb I/1952.
- 6353 *Dva nova muzeja u Splitu. Muzej radova Ivana Meštrovića i dvije nove dvorane Gradskog muzeja.* Vjesnik, Zagreb, 12/2307, 8. IX. 1952, str. 4.
- 6354 *Galerija Meštrović u Splitu svečano se otvara u utorak 9. rujna.* (Obavijest). Slobodna Dalmacija, Split, 10/2360, 8. IX. 1952, str. 2.
- 6355 *Ivan Meštrović biće izabran za počasnog člana bečke Akademije likovne umetnosti.* (Bilješka). Politika, Beograd, 49/14213, 26. VI. 1952, str. 3.
- 6356 *Ivan Meštrović darovao našoj državi većinu svojih umjetničkih djela, koja se nalaze u zemlji i van zemlje.* (Pismo V. Bakariću). Narodni list, Zagreb, god. 8, 27. III. 1952.
- 6357 *Ivan Meštrović darovao svoja djela zemlji i narodu.* (Citat iz „Vjesnika“. Pismo Meštrovića V. Bakariću). Hrvatska revija, Buenos Aires, 2/2, VI. 1952, str. 187.
- 6358 *Ivan Meštrović darovao svoja djela zemlji i narodu.* (Meštrovićevo pismo V. Bakariću). Vjesnik, Zagreb, 12/2146, 27. III. 1952, str. 4.
- 6359 *Ivan Meštrović izradit će besplatno Njegošev mauzolej.* (Bilješka). Borba, Zagreb, god. 17, 25. VI. 1952.
- 6360 *Ivan Meštrović poklonio svoju imovinu Državi.* (Bilješka). Borba, Zagreb, god. 17, 27. III. 1952.
- 6361 *Ivan Meštrović radit će spomenik Njegošu.* (Bilj.). Borba, Zagreb, god. 17, 22. VI. 1952. Pretiskano: Umetnost, Beograd, 1971, br. 27/28, str. 36; Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 36; II. izd., Beograd 1990.
- 6362 *Le sculpteur yougoslave Ivan Mechtrovitch fera le monument de Njgoch.* (Bilj.). Les nouvelles yougoslaves, Beograd, 28. VI. 1952.
- 6363 *Mestrovic Elected to Vienna Academy.* (Meštrović član bečke Umjetničke akademije). Syracuse Herald Journal, Syracuse (SAD), 6. I. 1952.
- 6364 *Mestrovic Gives Israel 2-Ton Statue of Moses.* (Meštrovićev dar „Mojsija“ Izraelu). New York Times, New York, 26. IV. 1952.
- 6365 *Mestrovic, Ivan.* Diccionario enciclopedia U.T.E.H.A. Sv. 7. Mexico 1952, str. 472.
- 6366 *Mestrovic sees little Hope for Freedom of Cardinal Stepinac.* (Meštrović o Stepinčevu progibanju). Syracuse Herald Journal, Syracuse, 11. XII. 1952.
- 6367 *Mestrovic's Moses.* (Meštrovićev dar „Mojsija“ Izraelu). Jerusalem Post, Jerusalem, 4. XII. 1952.
- 6368 *Mestrovic's Moses Presented to Israel.* (Meštrovićev dar „Mojsija“ Izraelu). Syracuse Herald Journal, Syracuse, 25. IV. 1952.
- 6369 *Mestrovic's Tesla Bust is Unveiled.* (Otkrivanje Teslinog poprsja). Syracuse Herald Journal, Syracuse, 7. VIII. 1952.
- 6370 *Meštrović, Ivan.* (Kratki leksikonski podaci, str. 2719). Sv. 2. Freiburg in Br. 1952.

- 6371 *Meštrović poklonio „Mojsija“ Izraelu.* (Bilj.). Politika, Beograd, 49/14.154, 16. IV. 1952, str. 5.
- 6372 *Meštrovićev Grgur Ninski ponovo će se postaviti u Splitu.* (Bilj.). Politika, Beograd, god. 49, 25. IV. 1952.
- 6373 *Meštrovićev muzej u Splitu.* (Uređenje palače. Popis djela). Naprijed, Zagreb, 12. IX. 1952.
- 6374 *Meštrovićev muzej u Splitu.* (Otvoren). Slobodna Dalmacija, Split, god. 10, 3. III. 1952.
- 6375 *Meštrovićev muzej u Splitu.* Slobodna Dalmacija, Split, god. 10, 9, 10. IX. 1952.
- 6376 *Meštrovićev spomenik palim Židovima. Monumentalni kip od jablaničkog granita.* Slobodna Dalmacija, Split, god. 10, 6. IX. 1952.
- 6377 *Meštrovićev spomenik palim Židovima.* Vjesnik, Zagreb, god. 12, 29. VIII. 1952.
- 6378 *Na Dunaju bodo otkrili spomenik Nikoli Tesli.* (Meštrovićevo poprsje u Tehničkom muzeju u Beču). S. poročevalec, Ljubljana, 28. VI. 1952.
- 6379 *Novo umjetničko djelo Ivana Meštrovića.* (Reljef R. W. Seton-Watsona. Bilj.). Narodni list, Zagreb, god. 8, 3. VI. 1952.
- 6380 *Njegošev mauzolej na Lovčenu.* (Narudžba Meštroviću). Stvaranje, Cetinje, 1952, br. 7-8, str. 487. Pretiskano: Umetnost, Beograd, 1971, br. 27/28, str. 35-36; Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 35-36; II. izd., Beograd 1990.
- 6381 (O I. Meštroviću). Syracuse Herald Journal, Syracuse (SAD), 11. XII. 1952.
- 6382 (O I. Meštroviću). Wiener Kurier, Wien, 24. VI. 1952.
- 6383 *Otvorena Galerija Ivana Meštrovića.* (Ceremonija otvaranja u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 10/2362, 10. IX. 1952, str. 5.
- 6384 *Otvorena Meštrovićeva galerija u Splitu.* (U vezi s kiparevom darovnicom). Vjesnik, Zagreb, 12/2309 (2310), 11. IX. 1952, str. 5.

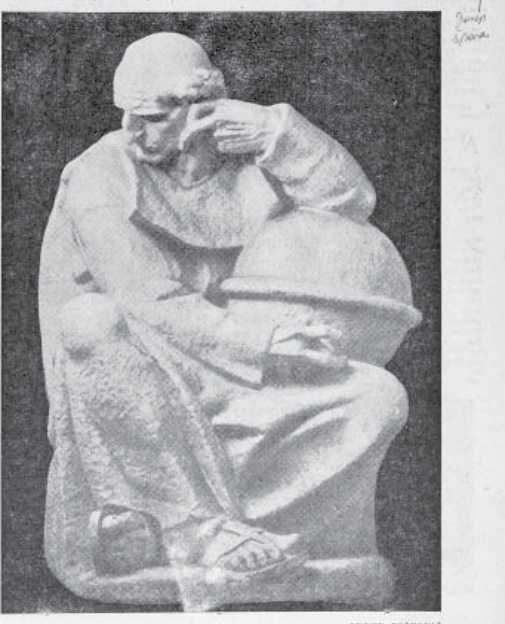
OTAVICE - selo djetinjstva i rane mladosti velikog Meštrovića

Naj prodavatelj kipar svjetskog glasa Ivan Meštrović, koji danas živi u Njemačkoj, izjavio je da je rođen u Otavici kod Drijeva, zatim pobjegao u Zagreb i kasnije emigrirao u Sjedinjene Države.

Otavićima amo Drniš i Šibenici, te ustom ostom Mošćanima kroz Duvno. Meštrović je rođen u Otavici kod Drijeva, zatim pobjegao u Zagreb i kasnije emigrirao u Sjedinjene Države.

Kolijevka i grobnica
Kako se imenovao život Meštrovića, koji je u otavićima živio kao dječak, a zatim pobjegao u Zagreb i kasnije emigrirao u Sjedinjene Države.

Od pastira i splitskog šegrta do kipara svjetskog glasa
ŽIVOT Ivana Meštrovića od mladosti u Otavici i begstva splitskog klesara Bilinca, pa preko stepenica do glasa u Njemačkoj, Sjedinjenim Državama, Parizu, Rimu, Chicagu, New Yorku i t. d. završio kao najbolji umjetnik svoga vremena, što ga čini najvećim umjetnikom današnjice.

IVAN MEŠTROVIĆ BUDER BOŠKOVIĆ

1953.

- 6393 **b.:** Meštrović završava spomenik Njegošu. Vjesnik u srijedu, Zagreb, god. 13, 4. XI. 1953, str. 7.
- 6394 **Blake F(ranz):** Mestrovic: ein Meister der monumentalen Plastik. (O Meštroviću u povodu 70. rođendana). Wiener Kurier, Wien, 14. VIII. 1953, str. 4.
- 6395 **Bobek, Josip:** Im Mestrovic-Museum zu Meje. (Posjet palači Meštrović u Splitu). Die Presse, Wien, 18. I. 1953.
- 6396 **Bobek, Josip:** Steinerne Mahner und Troster. Südost-Tagespost, 15. VIII. 1953.
- 6397 **Bonifačić, Antun:** Vječna Hrvatska u devedeset sedam eseja. Chicago 1953.
- 6398 **Buljević, Zvonimir:** Sinovi i kipovi. (O Ivanu Meštroviću). Stvarnost, Split, 2/3, 1953, str. 7.
- 6399 **Cevasco, George:** Fighting Sculptor. (O Meštroviću i njegovoj umjetnosti). The Sign, I. 1953.
- 6400 **Czokor, F(ranz) T(hedor):** Ivan Meštrović siebzig. Bildhauer. Das Kunstwerk, Baden-Baden, 7/3-4, 1953, str. 124.
- 6401 **Czokor, F(ranz) T(hedor):** Ivan Mestrovic - siebzig! (O Meštroviću u povodu 70. rođendana). Wiener Zeitung, Wien, 15. VIII. 1953, br. 188, str. 4.
- 6402 **Ćurčin, Ivan (?):** Meštrović u Americi. (Život i djelo Meštrovića u Americi. Američki kritičari o Meštroviću). Arhitektura, Zagreb, 7/4, 1953, str. 29-34.
- 6403 **Devree, Howard:** Annual Ceremonies at American Academy. (Nagrade Američke akademije umjetnosti i književnosti F. L. Wrightu i I. Meštroviću). New York Times, New York, 31. V. 1953, str. x 7.
- 6404 **E. F.:** V Meštrovićevi galeriji. (U Splitu). Ljubljanski dnevnik, Ljubljana, 3/42, 21. II 1953, str. 4.
- 6405 **Eldersch, L(udwig):** Der Traum eines Hirtenknaben. (O Meštroviću u povodu 70. rođendana). Neues Österreich, Wien, 15. VIII. 1953, str. 10.
- 6406 **Eldersch, Ludwig:** Ivan Mestrovic 70 Jahre. Neue Zeit, 14. VIII. 1953.
- 6407 **Hildebrand, B. K.:** Erbfind im Fernen Osten. Salzburger Nachrichten, Salzburg, 14. VIII. 1953.
- 6408 **Kečkemet, Duško:** Prilog diskusiji o postavljanju Grgura Ninskog. (Protiv ponovnog postavljanja na Peristil). Slobodna Dalmacija, Split, god. 11, 26. XI. 1953.
- 6409 **Kečkemet, D(uško):** Školovanje i prva djela Ivana Meštrovića u Splitu. (U povodu 70. obljetnice rođenja). Slobodna Dalmacija, Split, 11/2706, 21. X. 1953, str. 6.
- 6410 **Kljaković, Jozo:** Ivan Meštrović. Povodom 70. godišnjice njegova života. (O Meštrovićevoj umjetnosti. Kljakovićeve uspomene na Meštrovića). Hrvatska revija, Buenos Aires, 3/3 (11), IX. 1953, str. 267-274.
- 6411 **Krleža, Miroslav:** Banket u Blitvi. Roman. (Meštrović u liku Rajevskog). Zagreb 1953.
- 6412 **Magjerac, Juraj:** Hrvatski Zavod sv. Jeronima u Rimu. (Collegium S. Hieronymi Illyriorum in Urbe). Rim 1953.
- 6413 **Mirth, Karlo:** Susret s Meštrovićem. (Razgovor s Meštrovićem 1953.). Hrvatska revija, Buenos Aires, 3/3 (11), IX. 1953, str. 332-337.
- 6414 **(Mirth, Karlo):** Interview s Ivanom Meštrovićem prigodom njegove 70-godišnjice. (Meštrovićev razgovor u Americi s hrvatskim književnicima i javnim radnicima). Croatia Press, Cleveland (SAD), 7/123-124, 1-15. VIII. 1953, str. 10-18.
- 6415 **N. K.:** Kipar Ivan Meštrović ukrasit će pročelje novog doma kulture u Drnišu. (Bilješka). Borba, Zagreb, god. 18, 5. IX. 1953.

- 6385 **Spomenik Nikole Tesle na Dunaju.** (Svečanost otkrivanja Meštrovićeve spomenika u Beču). S. poročevalac, Ljubljana, 1. VII. 1952.
- 6386 **Spomenik Nikoli Tesli u Beču.** (Bilj.). Narodni list, Zagreb, god. 8, 6. VII. 1952.
- 6387 **Svečana predaja Meštrovićeve poklona Izraelu.** („Mojsije“). Vjesnik, Zagreb, god. 12, 15. IV. 1952.
- 6388 **Svečano otvaranje Galerije Meštrović.** (Uoči otvorenja u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 10/2361, 9. IX, 1952, str. 2.
- 6389 **Tesla - Büste von Meštrović für Wien.** (Meštrovićevo poprsje N. Tesle u Beču). Die Presse, Wien, 27. VI. 1952, str. 3.
- 6390 **U Beču se sutra otkriva spomenik Nikoli Tesli - rad Ivana Meštrovića.** (Bilješka). Politika, Beograd, god. 49, 28. VI. 1952.
- 6391 **Un Monument à la mémoire de phisicien et inventeur yougoslave Nikolas Tesla est élevé à Vienne.** (Bilješka). Les nouvelles yougoslave, Beograd, 5. II. 1952.
- 6392 **Uređenje Meštrovićeve zbirke u Mejama kod Splita.** (Bilješka). Narodni list, Zagreb, god. 8, 1. VII. 1952.

- 6416 **Nikolić, Vinko**: *Ivan Meštrović govori - Ivan Meštrović speaks*. (Interview prigodom 70. obljetnice). Hrvatska revija, Buenos Aires, 3/3 (11), IX. 1953, str. 327-332.
- 6417 **nk**: *Sveučilište u Syracusi izdalo novu knjigu Meštrovićevih djela*. (N. Rice i dr.). Croatia Press, Cleveland (SAD), 7/121-122, 1-15. VII. 1953, str. 21-22.
- 6418 **Pečar, Z(dravko)**: *Kod poznatog umjetnika. Meštrovićev spomenik Njegošu*. (Posjet Meštroviću u Syracusi. O Njegoševom mauzoleju). Borba, Zagreb, 18/31, 1. II. 1953, str. 7.
- 6419 **Pečar, Z(dravko)**: *Spomenik Njegošu*. (Razgovor s Meštrovićem o projektu). Borba, Zagreb, 18/32, 1. II. 1953; pretiskano: *Umetnost*, Beograd, 1971, br. 27-28, str. 46-47; *Sumrak Lovčena*, Beograd 1989, str. 46-47; II. izd. Beograd 1990.
- 6420 **Ramsden, E. H.**: *Sculpture, theme and variations. Toward a contemporary aesthetic*. London 1953. Str. 4, 27-28, 51; sl. str. 49, 50.
- 6421 **Rismondo, P.**: *Gott hatte ihn zu anderem erkennen...* (O Meštroviću u povodu 70. rođendana). Die Presse, Wien, 15. VIII. 1953, br. 1463, str. 13.
- 6422 **Shagin, Renee**: *Sculpture Wins Award Merit*. (Nagrada Meštroviću). Syracuse University Alumni News, Syracuse, XXXV, 1, V-VI. 1953.
- 6423 **Sieber, Rudolf**: *Ivan Mestrovic*. (U povodu 70. obljetnice rođenja. Općenito o Meštroviću i njegovoj umjetnosti). Österreichs Wirtschaft, Wien, 107/15-16, 7. VIII. 1953, str. 143-144.
- 6424 **Sieber, Rudolf**: *Ivan Mestrovic*. (O Meštroviću u povodu 70. rođendana). Arbeiter-Zeitung, Wien, 15. VIII. 1953, br. 188, str. 13.
- 6425 **Sieber, Rudolf**: *Ivan Meštrović*. (Općenito o Meštroviću. S reprodukcijama). Die Kunst ins Volk, Wien, 5/1-2, 1953-1954, str. 37-47.
- 6426 **v.**: *Čovjek koji misli u kamenu*. (Uz 70. obljetnicu Meštrovića). Riječki list, Rijeka, 7/197 (1997), 25. VIII. 1953, str. 3.
- 6427 **Žic, I.**: *S kiparom I. Meštrovićem. „Za krišku sira i pleća od ovna.“* (Njegošev mauzolej). Vjesnik, Zagreb, god. 13, 1. II. 1953.
- 6428 *Američka revija o Ivanu Meštroviću*. (Članak Georga Cevasca u reviji „The Sign“. Život i umjetnost I. Meštrovića). Hrvatska revija, Buenos Aires, 3/1, 1953, str. 99-100.
- 6429 *Američko priznanje Meštrovićevoj umjetnosti*. (Nagrada Američke akademije umjetnosti i književnosti). Croatia Press, Cleveland (SAD), 7/118, 15. V. 1953, str. 9.
- 6430 *Award of Merit of the American Academy of Arts and Letters to the croatian Sculptor Ivan Meštrović*. (Nagrada Američke akademije Meštroviću za zasluge). Croatia Press, Cleveland (SAD), 7/118, 15. V. 1953, str. 1-4.
- 6431 *Award Winner*. (Nagrada Meštroviću). Newsweek, 8. VI. 1953.
- 6432 *Chosen for Merit Award of Arts, Letters Academy*. (Godišnja nagrada Američke akademije umjetnosti i književnosti Meštroviću). New York Times, New York, 30. IV. 1953, str. 24.
- 6433 *Heutige christliche Kunst in einigen Figuren aus USA*. Das Münster, München, 6/1-2, 1953, str. 39-43.
- 6434 *Hrvati u stranom novinstvu*. (Meštrovićeva izjava o Stepincu u „The Syracuse Herald Journal“). Croatia Press, Cleveland (USA), 7/123-124, 1-15. VIII. 1953, str. 20.
- 6435 *Ivan Meštrović. Jugoslavische Nachrichten*. Die Weltkunst, München, 23/17, 1953, str. 8.
- 6436 (Ivan Meštrović). Die Werkstatt, 23/17, 1953, str. 8.
- 6437 *Ivan Meštrović*. (O Meštroviću u povodu 70. rođendana). Naš tjednik, Wien 15. VIII. 1953, str. 2.
- 6438 *Ivan Meštrović je izdelal spomenik pesniku Andriji Kačiću*. (Bilješka). Slovenski poročevalec, Ljubljana, 25. VI. 1953.
- 6439 *Jugoslawien feiert seinen grossen Emigranten*. National Zeitung, Basel, 31. VII. 1953.
- 6440 *Kunder der Liebe und der Hoffnung*. Kleine Zeitung, 15. VIII. 1953.
- 6441 *Life Begins at 70*. (O Meštroviću u povodu 70. obljetnice). Time, New York, 18. V. 1953, br. 61, str. 84.
- 6442 *Mestrovic Awaits Liberty's Return to Native Country*. Syracuse Post Standard, Syracuse, 17. V. 1953.
- 6443 *Mestrovic Flays Outbreaks Against Church Noted Sculptor also hits West's Aid to Dictators who oppress peoples*. Syracuse Post Standard, Syracuse, 17. IX. 1953.
- 6444 *Mestrovic Gives Israel Statue of Moses*. (Meštrovićev dar Izraelu). New York Times, New York, 26. IV. 1953. (ili 1952.).
- 6445 *Mestrovic, Ivan*. Encyclopaedia Britannica. Sv. 15. London 1953, str. 306-307.
- 6446 *Meštrović. Con motivo del 70. aniversario de su vida*. (Uvodnik o Meštroviću s općim podacima). Hrvatska revija, Buenos Aires, 3/ 3(11), IX. 1953, str. 265-266.
- 6447 *Meštrović dobiva američku nagradu*. (Bilješka). Dnevnik, Novi Sad, 12/2652, 22. V. 1953, str. 7.
- 6448 *Meštrović o kardinalu Stepincu*. (Izjava u The Syracuse Herald Journal 11. XII. 1953). Hrvatska revija, Buenos Aires, 3/1, 1953, str. 98-100.
- 6449 (O crkvi u Biskupiji). Glas Sv. Antuna, Buenos Aires, 17. X. 1953.
- 6450 (O I. Meštroviću). Die Werkstatt, 23/17, 1953, str. 8.
- 6451 (O Meštroviću). New York Times, New York, 30. IV. 1953.
- 6452 (O Meštroviću). Time Magazine, New York, 18. V. 1953.
- 6453 *On Trieste, Case for making City on Adriatic a Free Port*. New York Herald Tribune, New York, 11. X. 1953.
- 6454 *Rare Blood Disease Threatens Life of Yugoslavian Cardinal*. (O kardinalu Stepincu). Syracuse Herald Journal, Syracuse, 23. VII. 1953.
- 6455 *70-godišnjica Ivana Meštrovića*. (Općenito o Meštroviću i njegovom djelu). Croatia Press, Cleveland (SAD), 7/123-124, 1-15. VIII. 1953, str. 8-10.
- 6456 *70 Birthday of Ivan Meštrović*. (Kratko o Meštroviću u prigodi 70. obljetnice rođenja). Croatia Press, Cleveland (SAD), 7/123-124, 1-15. VIII. 1953, str. 1-2.
- 6457 *Syracuse University Sculptor, Mestrovic to get Award of Merit*. (Nagrada Meštroviću). Syracuse Post Standard, Syracuse, 29. IV. 1953.
- 6458 *Temple Receives Gift of Mestrovic's Work*. Syracuse Herald Journal, Syracuse, 16. V. 1953.
- 6459 *Three Winners of Arts and Letters Award*. (Nagrada Meštroviću). New York Herald Tribune, New York, 28. V. 1953.
- 6460 *To Receive the Award of Merit Medal from the American Academy of Arts and Letters*. (Nagrada Meštroviću). Art Digest, sv. 27, 1. V 1953, str. 6.
- 6461 *Visoko američko priznanje kiparju Ivanu Meštroviću*. (Medalja za zasluge Američke akademije za umjetnost i književnost). Poročevalec, Ljubljana, 10. V. 1953, br. 108.

1954.

- 6462 **Bénézit, E.:** *Meštrović, Ivan*. Dictionaire critique et documentaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs de tous les temps... Sv. 6, Paris 1954, str. 81.
- 6463 **Callahan, Nadine:** *Ivan Mestrovic*. Church and Campus, XLIV, 4; III-IV. 1954, str. 11-13.
- 6464 **Callahan, Nadine:** *Ivan Mestrovic*. Motive, IV. 1954.
- 6465 **Cromb, Owen:** (Interview s Meštrovićem u povodu primanja američkog državljanstva). Associated Press, 7. XI. 1054. (Objavljeno u Croatia Pressu, 8/143, 1954).
- 6466 **(Čulić, Džmitar J.):** *Split. „Putnikov“ vodič*. (Spomen Meštrovićevih djela u Splitu). Split 1954.
- 6467 **Čurčin, Milan:** *Ivan Meštrović in Wien*. (Studije i život u Beču). Festschrift Julius Franz Schütz, Graz-Köln, 1954, str. 168-178.
- 6468 **Devigne, Marguerite:** *Art treasures of Belgium*. (Meštrovićeva bronza „Salomé“). New York 1954.
- 6469 **Družijanić, Ivan:** *Meštrovićevo delo u Splitu*. (Galerija Meštrović). Politika, Beograd, 51/14.950, 13. X. 1954, str. 6.
- 6470 **Feller, Miroslav:** *Cavtatski mauzolej Ivana Meštrovića. Dubrovačka pisma*. (O religioznoj umjetnosti). Vjesnik, Zagreb, god. 12, 27. VI. 1954.
- 6471 **Francastel, Pierre** i suradnici: *Les sculpteurs célèbres*. Paris 1954. (Kratka Meštrovićeva biografija i istaknutija djela, str. 392-393).
- 6472 **I. M.:** *Pjesnički pokušaj Ivana Meštrovića*. (Dječake pjesme). Novine mladih, Zagreb, 13/34 (479), 21. VIII. 1954, str. 6.
- 6473 **Jagoditsch, R.:** *Vatroslav von Jagić*. (Meštrovićevo poprsje u Beču). Louvain, 1954, sv. III, br. 2, str. 566.
- 6474 **Kadić, Ante:** *Ivan Meštrović i Mile Gojsalića*. Hrvatski glas, 25. I. 1954, str. 5.
- 6475 **Kapetanović, I.:** *Grgur Ninski nije zadovoljan*. (O postavljanju „Grgura Ninskog“ pred Zlatna vrata u Splitu). Globus, Zagreb, 3. IV. 1954, br. 3, str. 4.
- 6476 **Kečkemet, Duško:** *Novi splitski spomenik*. („Majka i dijete“). Slobodna Dalmacija, Split, 12/2833, 20. III. 1954, str. 3.
- 6577 **Kečkemet, Duško:** *Stari i novi Kaštelet. U povodu uređenja galerije Meštrovićevih drvenih reljefa*. Slobodna Dalmacija, Split, 12/2892, 29. V. 1954, str. 4.
- 6478 **Kesterčanek, Nada:** *Meštrovićev „Život Krista“*. Reprodukcija drvoreza. Izd. Sveučilišta u Syracuse... (Prikaz izdanja). Hrvatska revija, Buenos Aires, 4/2 (14), VI. 1954, str. 180-182.
- 6479 **Kosor, Josip:** *Ivanu Meštroviću*. Zadar, 3/2, 1954, str. 108-110.
- 6480 **Kosor, Josip:** *Kratka autobiografija*. (Meštrović, Kosor i Kranjčević u Beču 1906.). Rad JAZU, Zagreb, 1954, br. 301, str. 136.
- 6481 **Krleža, Miroslav:** *Na rubu pameti*. Roman. (Usputni razgovor o Meštroviću, str. 245). Sabrana djela Miroslava Krleže, sv. II, Zagreb 1954.
- 6482 **M. M.:** *Jedan članak o Meštroviću*. (U „New Outlook“, 1954.). Književne novine, Zagreb, 1/37, 30. IX. 1954.
- 6483 **(Nikolić, Vinko)** Vn: *Meštrovićeva izložba u Buenos Airesu*. (U Slovenskoj kulturnoj akciji). Hrvatska revija, Buenos Aires, 4/3 (15), IX. 1954, str. 282.
- 6484 **Oakley, Annie:** *Dr. Ivan Mestrovic*. The Windsor Daily Star, Windsor (Canada), 10. IV. 1954.
- 6485 **Putnik, Juraj D.:** *Iz putnikovih bilježaka*. (O nekadašnjem položaju „Grgura Ninskog“ na Peristilu). Globus, Zagreb, 3. IV. 1954, br. 3, str. 4.
- 6486 **Schmeckebier, Laurence:** (Predgovor kataloga izložbe). Kat.: School of Art, College of Fine Arts, Syracuse University... Drawings by Modern Sculptors... (Syracuse) 1954.
- 6487 **Schrenk, Martin:** *Gezähmte Kraft. Weg und Werk des jungen Bildhauers Ivan Meštrović*. Rheinischer Merkur, Koblenz, 9/1954, br. 11, str. 20.
- 6488 *An Interview with Mestrovic*. (Interview „United Pressa“ s Meštrovićem o aktualnim političkim problemima. Dar palače i Kašteleta hrvatskom narodu). Croatia Press, Cleveland (SAD), 8/143, XI. 1954, str. 2-5.
- 6489 *Cardinal Stepinac's Statue in Washington, D. C.* (Postavljanje poprsja u National Catholic Welfare Conference u Washingtonu). Church News of New Jersey, New Jersey (SAD), 9/7, 1954, str. 11.
- 6490 *Christian Culture Winner Expresses Thanks in Message Read at Award Ceremonies*. (Nagrada Meštroviću). Canadian Register, 24. IV. 1954.
- 6491 *Croatian Sculptor Wins Christian Culture Medal*. (Nagrada Meštroviću). Windsor Daily Star, Windsor (Canada), 12. IV. 1954.
- 6492 *Homenaje a Mestrovic*. (Jugoslavenska kolonija u Buenos Airesu u počast Meštrovića). Criterio, Buenos Aires, 27/1216, 22. VII. 1954, str. 544.
- 6493 *Ivan Meštrović*. Rheinischer Merkur, Koblenz, 12. III. 1954.
- 6494 *Ivan Meštrović erhält die amerikanische Staatsbürgerschaft*. Die Welt, Berlin, 9. XI. 1954.
- 6495 *Ivan Meštrović. Razstava kipov in risb...* Glas slovenske kulturne akcije, Buenos Aires, 1954, br. 4, (posebno izdanje).
- 6496 *Kanadski list o Meštrovićevom odlikovanju*. (Medalja kršćanske kulture). Croatia Press, Cleveland (SAD), 8/137, V. 1954, str. 137.
- 6497 *Les sculptures célèbres*. Paris 1954. (Meštrovićevi biografski podaci, str. 392-393).
- 6498 *Message of Ivan Meštrović, Christian Culture Winner 1954*. (Meštrovićeva poruka u povodu dobivanja nagrade Kršćanske kulture). Croatia Press, Cleveland (SAD), 8/137, V. 1954, str. 3-7.
- 6499 *Mestrovic, Ivan*. The Columbia encyclopedia in one volumen. II. izd. (Leksikografski podaci o Meštroviću, str. 1267). New York 1954.
- 6500 *Meštrović o Djilasovom slučaju*. (Razgovor s Meštrovićem). Croatia Press, Cleveland (SAD), 8/134, II. 1954, str. 13-17.
- 6501 *Meštrović postao američkim državljaninom*. (Prigodna Meštrovićeva izjava). Croatia Press, Cleveland (SAD), 8/143, XI. 1954, str. 6-8.
- 6502 *Meštrović primio Medalju kršćanske kulture*. (Odlomak Meštrovićeve prigodne poruke). Croatia Press, Cleveland (SAD), 8/137, V. 1954, str. 19-20.
- 6503 *Sculptor of Pope Pius and Cardinal Stepinac*. (Meštroviću Kršćanska medalja priznanja Assumption Collegea, Windsor, Canada). Church News of New Jersey, New Jersey (SAD), 9/7, 1954, str. 9.
- 6504 *Spomenik Grguru Ninskom...* (Rasprave oko smještaja). Vjesnik, Zagreb, god. 12, 6. II. 1954.
- 6505 *The greatest religious Sculptor since Michelangelo became an american Citizen*. (Predsjednik Eisenhower uručio Meštroviću američko državljanstvo). Croatia Press, Cleveland (SAD), 8/143, XI. 1954, str. 1-2.
- 6506 *The Museum in Picture, illustrated Souvenir*. (Poprsje sir Johna Laverya u Belfast Museum & Art Gallery). Belfast (Irska) 1954, str. 5 (I. izd.).

1955.

- 6507 **(Abramić, Mihovil):** *Ima dvije godine...* (Meštrović daruje Drnišu „Vrelo života“). Slobodna Dalmacija, Split, 13/3342, 12. XI. 1955, str. 3.
- 6508 **(Babić, Ljubo):** *Izložba hrvatskog kiparstva XIX i XX stoljeća.* Vjesnik, Zagreb, 16/3059, 1. I. 1955.
- 6509 **Bihalji-Merin, Oto:** *Jugoslavische Skulptur des XX. Jahrhunderts.* Beograd 1955.
- 6509a **Bihalji-Merin, Oto:** *Jugoslavenska skulptura dvadesetog veka.* Jugoslavija, Beograd, 9/10, 1955, str. 3-24, repr. 25-184.
- 6509b **Bihalji-Merin, Oto:** *Jugoslavenska skulptura dvadesetog veka.* (I o Meštrovićevoj umjetnosti). Beograd 1955.
- 6510 **Bihalji-Merin, Oto:** *La sculpture Yougoslave du vingtième siècle.* Beograd 1955.
- 6511 **Bihalji-Merin, Oto:** *La sculpture yougoslave du vingtième siècle.* Jugoslavije, Beograd, 9/10, 1955.
- 6511a **Bihalji-Merin, Oto:** *Yugoslav Sculpture in the Twentieth Century.* Beograd 1955.
- 6512 **Bihalji-Merin, Oto:** *Yugoslav Sculpture in the Twentieth Century.* Jugoslavija, Beograd, 9/10, 1955.
- 6513 **Bonifačić, Antun - Mihanovich, Clement:** *The Croatian Nation. In its struggle for Freedom and Independence. A Symposium by Seventeen Croatian Writers.* Chicago 1955.
- 6514 **Franić, F(rane):** *Krist i umjetnost.* (O Meštrovićevom „Raspelu“ u Kašteletu, prigodom blagoslova kapele). Službeni vjesnik biskupije splitsko-makarske, Split, 27. IV. 1955, br. 3, str. 1-4.
- 6515 **Franić, Frane:** *Meštrovićeva kapelica Dom moderne kršćanske umjetnosti.* (Posvećenje crkvice u Kašteletu u Splitu). Hrvatska revija, Buenos Aires, 5/3(19), IX. 1955, str. 293-296.
- 6516 **Gunjača, Stjepan:** *Rad Muzeja hrvatskih starina u godini 1952.* (Privremeni smještaj u Palači Meštrović). Starohrvatska prosvjeta, III ser., sv. 4, Zagreb 1955, str. 226.
- 6517 **Korner, Jeronim:** *Sjene vječnosti. Rođenje Isusovo. Posljednja večera. Raspeti Krist.* (Pjesme nadahnute Meštrovićevim reljefima u Kašteletu). Službeni vjesnik biskupije splitsko-makarske, Split, 27. IV. 1955, br. 3, str. 4-5.
- 6518 **Kurjak, Jadan:** *Die Brücke über den Bosphorus.* (Meštrovićeva ideja za most preko Bospora). Neue Wiener Tageszeitung, Wien, 14. VIII. 1955, str. 8.
- 6519 **(Matoš, Antun Gustav):** *Misli i pogledi A. G. Matoša.* Zagreb 1955. (Između ostaloga i citati iz prikaza i kritika o Meštroviću, str. 361-367).
- 6520 **(Nikolić, Vinko)** Vn: *Ivan Meštrović - dvostruki počasni doktor.* (Dodjela doktorata honoris causa na sveučilištima Notre Dame i Marquette). Hrvatska revija, Buenos Aires, 5/3 (19), IX. 1955, str. 292.
- 6521 **(Nikolić, Vinko)** Vn: *Ivan Meštrović na Sveučilištu Notre Dame u USA.* (Vijesti o preseljenju Meštrovića iz Syracuse u Notre Dame i izložba u Syracuse). Hrvatska revija, Buenos Aires, 5/1 (17), III. 1955, str. 95.
- 6522 **(Nikolić, Vinko)** Vn: *Razgovor ugodni Fra Andrije Kačić Miošića. Uvod: Ivan Meštrović...* (Prikaz izdanja). Hrvatska revija, Buenos Aires, 5/3 (19), IX. 1955, str. 302-303.
- 6523 **Olmsted, Anne W.:** (Meštrovićeva izložba skulptura i crteža u Syracuse 1955.). The Syracuse Post Standard, Syracuse, 29. I. 1955.
- 6524 **Ostović, Pavle D.:** *Ivan Meštrović na Sveučilištu u Notre Dame, Indiana.* Zajedničar, Pittsburgh, 7. XII. 1955.
- 6525 **r.:** *Dva Njegoša.* (Meštrovićev kip u atelijeru na Mejama kleše A. Krstulović). Slobodna Dalmacija, Split, 13/3193, 22. V. 1955., str. 3.
- 6526 **S.:** *Zmajeva skulptura, Meštrovićev poklon Matici srpskoj.* (U Novom Sadu). Dnevnik, Novi Sad, 9. V. 1955.
- 6527 **Schmeckebier, Laurence:** (Predgovor katalogu izložbe. O Meštrovićevim djelima na sveučilištu u Syracuse). U katalogu: 1955. New Acquisitions, (Syracuse), str. (3-8).
- 6528 **(Ujević, Mate):** *Misli i pogledi A. G. Matoša.* (Citati tekstova o Meštroviću). Zagreb 1955, str. 361-369.
- 6529 **Vitezica, dr. Vinko:** *Quo vadis, Grgure?* (O mjestu postavljanja). Čovjek i prostor, Zagreb, 2/22, 1. I. 1955, str. 2.
- 6530 *„Christus und die Samariterin“.* (Bilješka o Meštrovićevom zdencu). College Art Journal, New York, 15/1955, str. 166.
- 6531 *Dva nova Meštrovićeva kipa na putu iz Sjedinjenih Država u Jugoslaviju.* („Sv. Ante Padovanski“ za Beograd i „Sv. Ivan Krstitelj“ za Split). Izvanredni dodatak, Američki konzulat, Zagreb, 20. VIII. 1955.
- 6532 *Exhibition 1955.* Scrapbook of Art and Artists of Chicago, Chicago, 1955, str. 92.
- 6533 *Festival of the Arts University of Notre Dame featuring the Sculpture of Meštrović.* (Izložba Meštrovićevih djela na Festivalu Notre Dame Sveučilišta). Prigodno izdanje: 1955. Festival of the Arts University of Notre Dame (Notre Dame, 1955).
- 6534 *Institute's Fine Arts medal for 1955.* American Institute of Architects Journal, Washington, 24/VII, 1955, str. 20-21.
- 6535 (Ivan Meštrović. Životni podaci). Das Münster, München, 8/1955, str. 267.
- 6536 *Mestrovic.* (Predgovor kataloga izložbe. O Meštroviću emigrantu). Kat.: Mestrovic Exhibition. O'Shaughnessy Hall Galleries. (South Bend) 1955.
- 6537 *Mestrovic Sculptures and Drawings on Exhibit.* (Anna W. Olmsted o Meštrovićevoj izložbi u Syracuse). Croatia Press, Cleveland (SAD), 9/146, 1955, str. 5.
- 6538 *Meštrović dobio medalju.* (Američka nagrada). U.S.I.S. bilten, Beograd, br. 210, I. IX. 1955, str. 2.
- 6539 *Meštrović poklonio Drnišu „Vrelo života“.* (Dopis iz Beča). Vjesnik, Zagreb, god. 15, 28. X. 1955.
- 6541 *Meštrovićev kip u crkvi jednog američkog koledža.* („Pietà“ u South Bendu). Prosveta i umetnost u SAD, Beograd, 8. XII. 1955.
- 6542 *Meštrovićevo „Vrelo života“ dopremjeno u Drniš.* (Bilješka o Meštrovićevu daru Drnišu). Vjesnik, Zagreb, 16/3368, 31. XII. 1955, str. 7.
- 6543 *Moral victory for Mestrovic.* (Posvećenje crkve u Kašteletu). America, New York, 93/8, 21. V. 1955.
- 6544 *Mother and Child.* (Ilustracije). Syracuse Museum of Fine Arts Quarterly Bulletin, Syracuse, 16/1955, mj. VII-IX, nasl. str. i str. 9.
- 6545 (O dopremi „Vrelo života“ u Drniš). Slobodna Dalmacija, Split, 13/3342, 12. XI. 1955, str. 3.
- 6546 *Professor Mestrovic awarded Doctorates at Notre Dame and Marquette Universities.* (Meštrovićevi doktorati na amer. sveučilištima Notre Dame i Marquette). Croatia Press, Cleveland (SAD), 9/150, 1955, str. 11-12.
- 6547 *Retrospective Exhibition of Sculpture and Drawings at the Syracuse Museum of Fine Arts.* Arts Digest, sv. 29, 15. II. 1955, str. 23.
- 6548 *Sculpture by Mestrovic.* Syracuse Museum of Fine Arts Quarterly Bulletin, Syracuse, 16/1955, mj. I-III, str. 9.
- 6549 *The Mestrovic exhibition.* Syracuse Museum of Fine Arts Quarterly Bulletin, Syracuse, 16/1955, mj. IV-VI, str. 12-13.

- 6550 *The Mestrovic Exhibition*. Syracuse Museum of Fine arts Quarterly Bulletin, Syracuse, 16/1955, mj. VII-IX, nasl. str., str. 9.
- 6551 *The Yugoslav Communists have finally allowed the Consecration of the Mestrovic Chapel in Split*. (Posvećenje Meštrovićeve crkve u Kašteletu). Croatia Press, Cleveland (SAD), 9/148, IV. 1955, str. 1-3.
- 6552 *Yugoslav Communists are Entangled in Sharp Inner-Conflict*. New York Times, New York, 2. I. 1955.

1956.

- 6553 **Bénézit, E.:** *Meštrović, Ivan*. Dictionnaire critique et documentaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs. Tome VI, (Paris) 1956. (O Meštroviću str. 81).
- 6554 **Bezić, Ante:** *Njegoš u granitu. Razgovor u Meštrovićevom ateljeu s kiparom i profesorom Andrijom Krstulovićem*. (Klesanje Njegoševog lika). Slobodna Dalmacija, Split, god. 14, 28. VI. 1956, str. 3.
- 6554a **Cevasco, G(eorge) A.:** *Ivan Mestrovic - Artist of the Universal*. Today, XII. 1956.
- 6555 **(Depolo, Josip) J. D.:** *Pjesnik će bdjeti nad svojom zemljom. Posjet Njegošu u Meštrovićevom ateljeu u Splitu*. (Krstulovićevo klesanje „Njegoša“). Vjesnik u srijedu, Zagreb, god. 5, 30. V. 1956, str. 6.
- 6556 **Grbić, D(ragutin):** *U Meštrovićevom muzeju*. Radnik, 7/344, 22. XI. 1956.
- 6557 **Hadžiomerović, Ali-Rizo:** *Zaboravljen Meštrovićev model u Sarajevu*. (Granitni model Spomenika neznanom junaku na Avali). Vjesnik, Zagreb, 17/3413, 21. II. 1956, str. 2.
- 6558 **Jelovac, Vuk:** *Mauzolej i spomenik Njegošu*. (Krstulović kleše Njegoša. Radovi na Lovčenu). Republika, Beograd, 23/554, 12. VI. 1956, str. 4.
- 6559 **Kadija, Niko:** *Veliki kipar velikom pjesniku*. (O klesanju Njegoša u splitskom ateljeu). Borba, Beograd, god. 21, 17. VI. 1956, str. 6.
- 6560 **Katalinić, Jakša:** *Spomenik Njegošu*. (A. Krstulović o Meštroviću). Globus, Zagreb, 1956, br. 105, str. 3.
- 6561 **Katalinić, Jakša:** *Tradicija dalmatinskog kiparstva. Razgovor uz Meštrovićevu skulpturu Njegoša*. (Razgovor s A. Krstulovićem). Borba, Zagreb, god. 21, 11. VIII. 1956.
- 6562 **Kečkemet, Duško:** *Bibliografija o Splitu, II. dio*. Split 1956. (Literatura o Meštroviću str. 119-125).
- 6563 **Kirk, Grayon:** (O I. Meštroviću). Croatia Press, Cleveland (SAD), 10/160, VI. 1956, str. 25.
- 6563a **Krleža, Miroslav:** *Davni dani, zapisi iz 1914-1921*. (Prvi sudovi o Meštrovićevoj skulpturi). Zagreb 1956.
- 6564 **M.:** *Stvaralački genije*. (Osvrt na predavanje M. Ćurčina o Meštroviću održano u Novom Sadu, 1956.). Novosadski dnevnik, Novi Sad, 3/97, 18. I. 1956, str. 9.
- 6565 **Mandić, Ante:** *Fragmenti za Historiju Ujedinjenja*. (Meštrović u Jugoslavenskom odboru u vrijeme Prvog svjetskog rata). Zagreb 1956.
- 6566 **(Nikolić, Vinko) Vn.-:** *Nova priznanja Ivanu Meštroviću*. (Odlikovanje National Institute of Arts and Letters i počasni doktorat Columbia sveučilišta). Hrvatska revija, Buenos Aires, 6/3 (23), IX. 1956, str. 270.
- 6567 **Pajević, Ilija:** *Oda u granitu*. (Opis budućeg mauzoleja na Lovčenu. Klesanje Njegoševog figure u Splitu). Pobjeda, Titograd, 13/29, 13. VII. 1956, str. 5.
- 6568 **Peić, Matko:** *Naša umjetnost u londonskim galerijama*. (Meštrovićev „Banović Strahinja“ u Tate Gallery i jedan kip u St. Anthony College u Oxfordu). Vjesnik, Zagreb, god. 17, 30. III. 1956, str. 8-9.

- 6569 **Peić, Matko:** *Zadarska galerija*. Kultura, Zagreb, 2. III. 1956.
- 6570 **R. W.:** *Il dono di Meštrović „La fontana della vita“ da Vienna a Drnis*. Il Corriere di Trieste, Trieste, 6. III. 1956.
- 6571 **Radica, Bogdan:** *Nekoliko uspomena na Giovanni Papinia*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 6/3 (23), IX. 1956, str. 277-280.
- 6572 *Amerika daje nova najviša priznanja Meštroviću*. (Zlatna medalja za kiparstvo Američke akademije umjetnosti i književnosti). Croatia Press, Cleveland (SAD), 10/160, VI. 1956, str. 24-25.
- 6573 *Columbia Honors Slated for Nine*. (Počasni doktorat Columbia sveučilišta Meštroviću). New York Times, New York, 1. VI. 1956.
- 6574 *Ivan Meštrović dobija američku nagradu*. (Zlatna medalja Nacionalnog instituta likovnih umjetnosti i književnosti. Diploma doktora Sveučilišta Columbia). Prosveta i umjetnost u S.A.D., Beograd, 8. VI. 1956, br. 9, str. 2-3.
- 6575 *Ivan Meštrović kauft „Quell des Lebens“ zurück*. (Kupovanje „Izvor života“ za Drniš). Frankfurter Rundschau, Frankfurt a/M, 27. II. 1956.
- 6576 *Kipar Meštrović počasni član Društva Poljica*. (Priprema za postavljanje spomenika Mili Gojsalić). Slobodna Dalmacija, Split, 14/3675, 8. XII. 1956, str. 6.
- 6577 *Mestrovic, Ivan*. Ensiklopedia Indonesia. Sv. 2, S'Gravenhaye 1956, str. 925.
- 6578 *Meštrović, Ivan*. Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler des 20. Jahrhunderts. Sv. 3, Leipzig 1956. (O Meštroviću str. 378-379).
- 6579 *Meštrovićev paviljon*. (Bilješka o Meštrovićevom ateljeu u Zagrebu). Borba, Zagreb, 21/171, 3. VII. 1956, str. 5.
- 6580 *„Odiseja“ spomenika Luke Botića*. (Kratki historijat seljenja spomenika). Slobodna Dalmacija, Split, 14/3470, 13. IV. 1956, str. 4.
- 6581 (Sculpture by Mestrovic). (Predgovor kataloga. O Meštroviću umjetniku). Kat.: Sculpture by Meštrović, Hamilton (SAD) (1956).
- 6582 *Text of Degree Citations at Columbia*. (U povodu titule doktora Columbia sveučilišta Meštroviću 1955.). New York Times, New York, 6. VI. 1956, str. 28.
- 6583 *The Artist*. (Predgovor kataloga izložbe. O kiparima Ivanu Meštroviću i Antonyu Caponiju). Kat.: Reredos Sculpture. Trinity Lutheran Church. Rochester (SAD), (1956), str. (3-4).
- 6584 *Meštrović, Ivan*. Who's who in american Art. New York 1956. (Meštrović, str. 323).

1957.

- 6585 **B. T.:** *Mauzolej u Otavicama*. (O Mauzoleju. Pred postavljanje „Vrela života“ u Drnišu). Slobodna Dalmacija, Split, 15/3827, 8. VI. 1957, str. 3.
- 6586 **Batušić, Slavko:** *Umjetnost u slici*. (Meštrović u okviru hrvatske umjetnosti). Zagreb 1957.
- 6587 **Bauer, Antun - Nemeth, Krešo:** *Muzeji i arhivi*. (O Muzeju narodne revolucije u Meštrovićevom paviljonu). Zagreb 1957.
- 6588 **Bihalji-Merin, O(to):** *Ivan Meštrović*. La Suda stela, 20/4, 1957, str. 66-67.
- 6589 **Bihalji-Merin, Oto:** *Mali izlet u prostor i vreme jugoslovenske umetnosti*. Narodna armija, Beograd, 13/962, 28. XII. 1957, str. 8.
- 6590 **Bulajić, Č.:** *Cetinje - grad muzej*. (Na Cetinje stigla skulptura Njegoša namijenjena Lovčenu). Oslobođenje, Sarajevo, 15/3513, 17. X. 1957, str. 5.

- 6591 **Butković, I.:** „Izvor života“ pod Svilajom. (U povodu Meštrovićeva dara Drnišu). Vjesnik, Zagreb, 18/3923, 25. VIII. 1957, str. 7.
- 6592 **Cevasco, George A.:** *Ivan Mestrovic - Artist of the Universal*. Croatia Press, Cleveland (SAD), XII. 1957. (Pretisak iz Today, 1956).
- 6593 **D., N.:** *Završen Njegošev spomenik*. Politika, Beograd, god. 54, 19. VII. 1957.
- 6594 **Dečasnić, B.:** *Andja Petrović. Jedna srpska žena*. (O Meštrovićevom poprsju Anđe Petrović). Večernje novosti, Beograd, 12-13. I. 1957.
- 6595 **Dvornik, P.:** *U sjeni Meštrovićeve darovnice*. (Djelovanje Galerije Meštrović u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 18/3843, 27. VI. 1957, str. 5.
- 6596 **Fischer, Edward:** *Ivan Mestrovic. Sculptor and Patriot*. (Kipar kiparâ. Životopis. Rad u Notre Dame. S ilustracijama). Books on Trial, III. 1957, str. 300-303, 350.
- 6597 **Fotez, Marko:** *Za spomenik Marinu Držiću. U posjetu Ivanu Meštroviću*. (U Meštrovića u South Bendu). Borba, Zagreb, 22/357, 29. XII. 1957, str. 6.
- 6598 **Gregurek, Vladislav:** *Dva susreta s I. Meštrovićem u njegovu domu i atelieru*. (U South Bendu). Vjesnik u srijedu, Zagreb, 6/273, 24. VII. 1957, str. 6.
- 6599 **Heise, C. G.:** *Die Kunst des 20. Jahrhunderts*. München 1957.
- 6600 **I. D.:** *Umjetnik iz Kune*. (Akcija za podizanje Meštrovićeva spomenika Celestinu Medoviću). Vjesnik, Zagreb, god. 18, 17. III. 1957.
- 6601 **I. D.:** *Završen Njegošev spomenik*. (Otprema granitne figure iz Splita). Politika, Beograd, god. 54, 19. VIII. 1957, str. 5.
- 6602 **(Kečkemet, Duško):** *Ivan Meštrović*. (Tekst kataloga, hrv., franc., engl.). Katalog Galerije Ivana Meštrovića u Splitu, Split 1957.
- 6603 **Krleža, Miroslav:** *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*. Sabrana djela Miroslava Krleže, sv. 14-15. Zagreb 1957. (Eseji: Deset krvavih godina; Jedna impresija iz prvih dana rata; Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće; Slom Frana Supila; Razgovor sa sjenom Frana Supila; Moša S. Pijade; Ivan Meštrović vjeruje u Boga; Kalendar jedne parlamentarne komedije. O Meštrovićevoj ideologiji i umjetnosti ili tek spominjanje Meštrovića).
- 6604 **M. P. (Matko Peić ?):** *Meštrovićevo djelo na grobu V. Becića*. (Bilješka o Becićevom poprsju na Mirogoju). Vjesnik, Zagreb, 18/4031, 13. XII. 1957, str. 6.
- 6605 **M. P. (Matko Peić ?):** „Vrelo života“ Ivana Meštrovića u Drnišu. (Nabava i postav). Turizam, Zagreb, 5/9, 1957, str. 25.
- 6606 **Marković, Z.:** *Kroz godinu ili dve liftom na vrh Lovćena*. (Skulptura prenesena pred Državni muzej u Cetinju). Večernje novosti, Beograd, 2. XI. 1957.
- 6607 **mb:** *Dovršen je spomenik Njegošu*. (Andrija Krstulović dovršio skulpturu u granitu). Vjesnik, Zagreb, god. 18, 28. VII. 1957, str. 9.
- 6608 **Mihač, Ljiljana:** *Jugoslavenski likovni umetnici u inostranstvu*. (Ne spominje se Meštrović među umjetnicima). Progres, Ljubljana, 1957, br. 10, str. 50-52.
- 6609 **mil:** *Svečanost u Drnišu. Otkrivena fontana „Izvor života“ jedno od prvih Meštrovićevih djela*. (Svečanost. Diploma bečke Akademije Otavicama). Slobodna Dalmacija, Split, 15/3894, 26. VIII. 1957, str. 3.
- 6610 **(Mirković, Vojko) V. M.:** *Započeli radovi na postavljanju „Vrelo života“*... Slobodna Dalmacija, Split, 15/3847, 2. VII. 1957, str. 3.
- 6611 **Pribičević, Adam:** *Spomenik Nikoli Tesli*. (Kritika Meštrovićevih političkih mijena). Radikal, Beograd, I-II. 1957.
- 6612 **R.:** *Izrada spomenika Celestina Medovića*. (Lijevanje spomenika za Kunu). Dubrovački vjesnik, Dubrovnik, 7/329, 18. I. 1957, str. 3.
- 6613 **Ritchie, Andrew Carduff:** *Sculpture of the twentieth century*. New York 1957.
- 6613a **Roter, Rudimir:** *O 70-godišnjici života Koste Strajnića*. (Prepiska s Meštrovićem). Dubrovački vjesnik, Dubrovnik, 7/379-380, 31. XII. 1957.
- 6614 **Sieber, Rudolf:** *Konzert der Gedanken. Aphorismen*. (Posveta Meštroviću. U tekstu o Meštroviću općenito, str. 115-116, 132-133). Wien 1957.
- 6615 **Šparac, Josip:** *Tešu se karijate za Njegošev mauzolej*. (Početak radova na Lovćenu). Slobodna Dalmacija, Split, 15/3980, 4. XII. 1957, str. 5.
- 6616 **Tugomir, Erica:** *Spomenik Mili Gojsalića*. (Projekt kompleksa spomenika s Meštrovićevom figurom). Slobodna Dalmacija, Split, 15/3766, 27. III. 1957, str. 3.
- 6617 **Vujanović, Ilija:** *Njegoš u kamenu*. (O Meštrovićevoj skulpturi smještenoj privremeno na Cetinju). Prosvjetni rad, Cetinje, 4/9, 1. XI. 1957, str. 6.
- 6619 *Dovršen je Njegošev spomenik*. (Otprema granitne skulpture). Slobodna Dalmacija, Split, 15/3888, 19. VIII. 1957, str. 6.
- 6620 *Dovršen je spomenik Njegošu*. Vjesnik, Zagreb, 18/3895, 28. VII. 1957, str. 9.
- 6621 *Dovršen Njegošev kip*. (Obrada A. Krstulovića. Posjet građanstva atelieru u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 15/3857, 13. VII. 1957, str. 6.
- 6622 *Ivan Meštrović bo ustvaril spomenik Marinu Držiću*. (Marko Fotez će posjetiti Meštrovića u Americi). Ljubljanski dnevnik, Ljubljana, 6/253, 29. X. 1957, str. 2.
- 6623 *Ivan Meštrović: Djevojka s violinom, reljef, drvo*. (Reprodukcija s opširnom legendom). Slobodna Dalmacija, Split, god. 15, 10. X. 1957.
- 6624 *Iz ateljea na Lovćen*. (Meštrović o spomeniku Njegošu). Tovariš, Ljubljana, 1957, str. 231.
- 6625 *Izložba Meštrovićeve skulpture u Narodnom muzeju u Beogradu*. (Priprema se do kraja godine). Slobodna Dalmacija, Split, god. 15, 14. IX. 1957.
- 6626 *Mauzolej velikog pesnika*. (Podaci o budućem mauzoleju na Lovćenu). Transport, Beograd, 13/48, 27. XI. 1957, str. 10.
- 6627 *Meštrovićev model. 40 tona granita. 28 meseci rada*. (Klesanje spomenika Njegošu u Splitu). Večernje novosti, Beograd, 7. VII. 1957. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 47; Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 47; II. izd. Beograd 1990.
- 6628 *Meštrovićev spomenik Njegošu otpremljen iz Splita*. (Otprema granitne skulpture za Kotor). Slobodna Dalmacija, Split, 15/3894, 26. VIII. 1957, str. 6.
- 6629 *Meštrovićevo svjedočanstvo za hrvatsku državu*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 7/3 (27), IX. 1957, str. 288.
- 6630 *Njegoševa statua za mauzolej na Lovćenu prispjela u Cetinje*. (Prijevoz skulpture). Pobjeda, Titograd, 16/36, 1. IX. 1957, str. 10. Pretiskano: Umetnost, Zagreb 1971, br. 27/28, str. 48; Sumrak Lovćena, Beograd, 1989, str. 48; II. izd., Beograd 1990.
- 6631 (O Meštroviću). The Croatian Courier, Detroit (SAD), VII-VIII. 1957, omotnica i str. 3, 5.
- 6632 *Ogroman odjek Meštrovićeva članka o kardinalu Stepincu*. (Novine u inozemstvu koje citiraju članak). Hrvatska revija, Buenos Aires, 7/1 (25), III. 1957, str. 106.
- 6633 *Pod tuđim nebom*. (Antologija emigrantske poezije). Buenos Aires 1957.

- 6634 *Pred put na Lovćen.* (Njegošev kip). Politika, Beograd, god. 54, 10. II. 1957.
- 6635 *Spomenik M. Gojsalića novi dar Meštrovića domovini.* Matica, Zagreb, 7/2, 1957, str. 29.
- 6636 (U Jugoslaviji se uskoro postavljaju dvije skulpture I. Meštrovića: „Njegoš“ na Lovćenu i „Izvor života“ u Drnišu). Borba, Zagreb, 22/239. 31. VIII. 1957. str. 4.
- 6637 „Zdenac života“ u parku u Drnišu. (Reprodukcija s bilješkom). Borba, Zagreb, god. 22, 31. VIII. 1957.

1958.

- 6638 **A. S.:** *Meštrovićevi spomenici iza ograde.* (Prijedlog da se spomenici Ruđeru Boškoviću i Nikoli Tesli, u parku instituta „Ruđer Bošković“, postave na neki zagrebački trg ili park). Vjesnik, Zagreb, god. 19, 5. IV. 1958.
- 6639 **Adžija, Nikola:** *Kako sam otkrio Meštrovića.* (Adžijin udio u otkriću talentiranoga dječaka). Globus, Zagreb, 5/237, 26. IX. 1958, str. 2-3.
- 6640 **Ambrozić, Katarina:** *Prva jugoslovenska umetnička kolonija.* (1909. god.). Zbornik radova Narodnog muzeja, 1956-1957, Beograd 1958. knj. I, str. 261-286).
- 6641 **Babić, Ljubo:** *Crtanje i slikanje. Spomenica Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu prigodom 50-godišnjice njenog osnutka (1907/8-1957/8).* Zagreb 1958. (O Meštroviću str. 37-45).
- 6642 **Babić, Ljubo:** *Orao na vrhu Lovećna.* Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU, Zagreb, br. 6, 1958, str. 39-40, 79.
- 6643 **Babić, Ljubo - Peić, Matko:** *Pola stoljeća Akademije likovnih umjetnosti.* Spomenica Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu prigodom 50-godišnjice njenog osnutka (1907/8-1957/8), Zagreb 1958, str. 9-36.
- 6644 **Bacher, Béla:** Predgovor kataloga muzeja. (Spomen Meštrovićeve skulpture „Majka i dijete“). U: Szépművészeti Múzeum. Modern külföldi szoborgyűjtemény, Budapest 1958.
- 6645 **Bezić, Nevenka:** *Prva dalmatinska umjetnička izložba u Splitu 1908 godine.* (Izlagao i mladi Meštrović). Slobodna Dalmacija, Split, 16/4272, 14. XI. 1958, str. 5.
- 6646 **Bock-Luiting, N. de:** *Beeldhouwkunst in Joegoslavië. Mestrovic: bezieler van een generatie.* (Životopis). Trouw, Haarlem (Holland), 22. III. 1958, br. 3949, str. 4.
- 6647 **Crlenjak, Brane:** *Za ili protiv galerije umjetnina.* (U Vukovaru). Ogleđi, Vukovar, 1/1, 1958, str. 27-39.
- 6648 **Deur, Veljko:** *Ivan Mestrovic.* Con motivo de su LXXV aniversario. (Životopis i djela u povodu 75. obljetnice). ABC, Madrid, 24. V. 1958, prilog.
- 6649 **Diaz, Vasquez:** *Ivan Meštrović.* (Španjolski slikar o sjećanju na Meštrovića u Parizu, oko 1918.). ABC, Madrid, 20. IV. 1958.
- 6650 **Đ. P.:** *Za Njegošev mauzolej.* (Pripreme za gradnju na Lovćenu). Politika, Beograd, god. 55, 2. XI. 1958.
- 6651 **Fotez, Marko:** *Za spomenik Marinu Držiću. U posjetu Ivanu Meštroviću.* (Prepiska i razgovori s Meštrovićem). Borba, Beograd-Zagreb, god. 23, I. 1958.
- 6652 (**Harrassowitz, Otto:**) *Kleine Slavische Biographie.* Wiesbaden 1958. (Kratka Meštrovićeva biografija i literatura, str. 430).
- 6653 **Hofmann, W.:** *Die Plastik des 20. Jahrhunderts.* Frankfurt am Main 1958. (O Meštroviću str. 59).
- 6654 **Just, Ivo:** *Kako sem odkril Meštrovića.* (Adžijina verzija). Večer, Maribor, 3. X. 1958.
- 6655 **Just, Ivo:** „Kako sam otkrio Meštrovića.“ (Nikola Adžija o svom udjelu u otkriću mladog Meštrovića). Globus, Zagreb, 5/237, 26. IX. 1958, str. 2, 3.
- 6656 **Kaštelan, D.:** *Po povratku iz Indiane.* (Razgovor s Tvrtkom Meštrovićem o Ivanu Meštroviću). Narodni list, Zagreb, 14/4035, 3. VII. 1958, str. 5.
- 6657 **Konjevod, M.:** *Spomenik Držiću.* (Narudžba spomenika Marinu Držiću u Meštrovića). Vjesnik, Zagreb, 19/4106, 28. II. 1958, str. 5.
- 6658 **Lazić, B.:** *Meštrović poklonio dva dela Sarajevskoj umetničkoj galeriji.* (Sadrene portrete fra Grga Martića i reis el euleme Čauševića). Borba, Beograd, Zagreb, god. 23, 1. XI. 1958.
- 6659 **Ledić, Gerhard:** *Meštrovićev kip u Laškom?* (Poprsje cara Franje Josipa). Vjesnik u srijedu, Zagreb, 7/319, 11. VI. 1958, str. 16.
- 6660 **Lowe, Jacques - Howard, Dennis:** *Mestrovic: Man and Artist.* (Kratok životopis i američko razdoblje u Syracusi. Fotografije J. Lowe). The Sign, National Catholic Magazine, III. 1958, str. 40-46.
- 6661 (**M.:**) *Poklon Meštrovića iločkom muzeju.* (Sadreni modeli glave Grgura Ninskoga i reljefa Petra Berislavića). Vjesnik, Zagreb, god. 19, 12. VIII. 1958.
- 6662 **Marić, Ivo:** *Tri minijature o Meštroviću. Iz uspomena Marije Seljan.* (O Meštrovićevom djetinjstvu. O majci i ocu). Novi list, Rijeka, 12/165 (3436), 17. VII. 1958, str. 3.
- 6663 (**Meštrović, Tvrtko:**) *Po povratku iz Indiane.* (Interview s Tvrtkom Meštrovićem. Priopćio D. Kaštelan). Narodni list, Zagreb, 14/4035, 3. VII. 1958, str. 5.
- 6664 **Mihičić, Andro Vid:** *Ljevaonica bronce i sadre.* Spomenica Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu prigodom 50-godišnjice njenog osnutka (1907/8-1957/8), Zagreb 1958, str. 52-57.
- 6665 (**Miljuš, Branko**) M.: *O jednom kameleonu. Meštrovićeve metamorfoze.* (Politička kritika Meštrovića). Glas kanadskih Srba, Windsor (Kanada), 20. II. 1958.
- 6666 **Montani, Miroslav:** *Ivo Kerdić.* Zagreb (1958). (O Meštroviću str. 10, 12, 14, 19, 21).
- 6667 **Muljačić, Slavko:** *Kronološki pregled izgradnje Splita u XIX. i XX. stoljeću.* (O splitskim spomenicima i Galeriji Meštrović). Zbornik društva inženjera i tehničara, Split 1958, str. 61-96.
- 6668 (**N. F.:**) *Meštrovićev Tesla.* (Bilješka o dopremi skulpture iz Amerike). Borba, Beograd, god. 23, 20. I. 1958; Borba, Zagreb, 1. II. 1958.
- 6669 **Peić, Matko:** *Meštrovićevo djelo. Uz 75. godišnjicu majstora rođenja.* (O Meštrovićevoj umjetnosti i nekim djelima). Narodni list, Zagreb, 14/4074, 17. VIII. 1958, str. 5.
- 6670 **Peić, M(atko):** *Meštrovićevo kiparstvo.* (U povodu 75. obljetnice rođenja). Otkrića, Zagreb, 5/9, 1958, str. 554-555.
- 6671 **Peić, Matko:** *U službi umjetnosti. Uz 50-godišnjicu Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu.* Vjesnik, Zagreb, 19/4066, 19. I. 1958, str. 8.
- 6672 **Radauš, Vanja:** *O kiparskom studiju.* Spomenica Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu prigodom 50-godišnjice njenog osnutka. (1907/8-1957/8), Zagreb, 1958, str. 50-52.
- 6673 (**S-ć:**) *Pokloni domovini.* (Dokumentarni film „Lovćen-filma“ o gradnji Njegoševog mauzoleja. Ostali Meštrovićevi darovi domovini). Narodni list, Zagreb, 14/4044, 13. VII. 1958, str. 7.
- 6674 **Seljan, Marija:** *Tri minijature o Meštroviću. Iz uspomena.* (Priopćio Ivo Marić). Novi list, rijeka, 12/165, 17. VII. 1958, str. 3.
- 6675 **Schmeckeber, Laurence:** (Predgovor kataloga izložbe. Općenito o Meštroviću iz monografije istog autora). U katalogu: Meštrović (Syracuse 1958, str. 2-3).

- 6676 **Sieber, Rudolf:** *Ivan Meštrović - zum 75. Geburtstag.* (Njegošev spomenik u splitskom atelijeru). Die Kunst ins Volk, Wien, 9/1-2, 1958, str. 309-310.
- 6677 **Š. B.:** *Ivan Meštrović.* (Općenito o životu i djelu u povodu 75. rođendana). Matica, Zagreb, 8/8-9, 1958, str. 176-177.
- 6678 **Thierfelder, Franz:** *Iwan Meschtrowitsch.* (Posjet Meštroviću u Zagrebu. O Meštrovićevoj umjetnosti). Mitteilungen. Institut für Auslandsbeziehungen. Stuttgart, 8/2-3, 1958, str. 116-122.
- 6679 **Thierfelder, Franz:** *Von der bildenden Kunst auf dem Balkan.* (O Meštroviću u pregledu hrvatske, srpske i bugarske umjetnosti). Mitteilungen. Institut für Auslandsbeziehungen. Stuttgart, 8/2-3, 1958, str. 113-116.
- 6680 **V. M.:** *Nesuglasice oko spomenika Marina Držića u Dubrovniku.* (Odbor kritizira svećeničku odjeću spomenika i Meštrovićevu želju da se postavi na neki trg). Borba, Zagreb, god. 23, 27. IV. 1958.
- 6681 **Z. G.:** *I. Meštrović i F. Kršinić u Tate Gallery u Londonu.* („Muški torzo“, „Žena s gitarom“). Čovjek i prostor, Zagreb, 5/73, 1958, str. 7.
- 6682 *Američki časopis o Ivanu Meštroviću.* (Članak Georgea A. Cevalosca u časopisu „Today“). Hrvatska revija, Buenos Aires, 8/1 (29), III. 1958, str. 61.
- 6683 *Atelier Ivana Meštrovića - dar Zagrebu.* (Preuzimanje darovnice. Bilješka). Narodni list, Zagreb, god. 14, 25. XI. 1958.
- 6684 *Dopremljen novi poklon Ivana Meštrovića.* („Autor Apokalipse“ i „Persefona“). Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 16/4293, 11. XII. 1958, str. 6.
- 6685 *Dva poznata Meštrovićeva dela biće prenesena iz Rima u Split.* („Autor Apokalipse“ i „Persefona“). Bilj.). Dnevnik, Novi Sad, 21. X. 1958.
- 6686 *Father Grajales Memorial executed by Mestrovic.* (Meštrovićev spomenik o. Franciscu Lopezu Grajalesu u St. Augustineu, SAD). Croatia Press, New York, 12/184, IV. 1958, str. 5-6.
- 6687 *Ivan Meštrović će izraditi i pokloniti Šibeniku spomenik Jurja Dalmatinca.* (Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 16, 20. X. 1958.
- 6688 *Ivan Meštrović operiran.* (U Jacksonvilleu, SAD). Croatia Press, New York, 12/184, IV. 1958, str. 14-15.
- 6689 *Ivan Meštrović 75 Jahre alt.* (Općenito u povodu obljetnice). Stuttgarter Zeitung, Stuttgart, 15. VIII. 1958.
- 6690 *Izložba plastike i grafike Ivana Meštrovića.* (U Galeriji Meštrović u Splitu. Bilj.). Politika, Beograd, god. 55, 16. VIII. 1958.
- 6691 *Kipar Ivan Meštrović iduće godine posjetit će Jugoslaviju.* (Bilješka). Novi list, Rijeka, 29. IX. 1958.
- 6692 *Mestrovic, Ivan.* Norsk allkunnebok. Sv. 8. (Leksikonski podaci o Meštroviću, stupac 580). Oslo (Norveška) 1958.
- 6693 *Meštrovic, Ivan (1883-) Yugoslav Sculptor.* (Enciklopedijski kraći podaci). Encyclopoedia Britanica, vol. 15, Chicago, London, Toronto 1958, str. 302-303.
- 6694 *Mestrovic's Pius XII.* (Reprodukcija i bilješka o statui pape Pija XII. za Sveučilište St. Louis). Saint Louis University Magazine, Saint Louis (SAD), 32/1, XI. 1958, nasl. i 3. str.
- 6695 *Mestrovic. Reception Invitation Honoring Ivan Mestrovic on His 75th Birthday Year.* Syracuse 1958. (Proslava Meštrovićevo rođendana u Syracusi).
- 6696 *Meštrovićev poklon Splitu.* („Autor Apokalipse“ i „Persefona“). Bilj.). Večernji vjesnik, Zagreb, 15. XII. 1958.
- 6697 *Meštrovićev poklon Splitu.* („Autor Apokalipse“ i „Persefona“). Bilj.). Novi list, Rijeka, 19. X. 1958.
- 6698 *Meštrovićev spomenik M. Držiću.* (Bilj. i repr.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 16, 5. IV. 1958.
- 6699 *Meštrovićev spomenik Marinu Držiću.* (Meštrović izradio gipsani model). Vjesnik, Zagreb, god. 19, 1. IV. 1958.
- 6700 *Nečujam: Spomen-zbirka Marka Marulića.* (Meštrovićevo poprsje M. M.). Slobodna Dalmacija, Split, 21. VI. 1958.
- 6701 *Nova djela u Meštrovićevoj galeriji.* (Bilj. Dar „Autora Apokalipse“ i „Persefone“ Galeriji Meštrović u Splitu i prijenos iz Rima). Slobodna Dalmacija, Split, 16/4251, 21. XI. 1958, str. 3.
- 6702 *Otkriće Meštrovićevog spomenika Grajalesu.* (U St. Augustinu, Florida, SAD). Croatia Press, New York, 12/184, IV. 1958, str. 14.
- 6703 *Ovih dana...* (Dopremljen u Dubrovnik Meštrovićev spomenik Marinu Držiću. Bilj.). Dubrovački vjesnik, Dubrovnik, 8/409-410, 26. VII. 1958, str. 4.
- 6704 *Poklon Ivana Meštrovića iločkom muzeju.* (Reljef „Petra Berislavića“ i glava „Grgura Ninskoga“). Vjesnik, Zagreb, god. 19, 1. VII. 1958.
- 6705 *Produljena izložba Meštrovićevih nepoznatih djela.* (Bilj. Grafika i plastika u Galeriji Meštrović u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 16/4211, 4. IX. 1958, str. 6.
- 6706 *Sedamdesetpeti godišnjica Ivana Meštrovića.* (Prikazi članaka o Meštroviću u američkoj katoličkoj reviji „The Sign“ i španjolskom dnevniku „ABC“). Hrvatska revija, Buenos Aires, 8/2 (30), VI. 1958, str. 184-185.
- 6707 *Spomenica Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu.* Zagreb 1958. (Historijat Akademije i pojedinih odjela. Nastavnici i studenti).
- 6708 *U povodu...* (Bilješka o Meštrovićevom daru poprsja Petra Hektorovića Starom Gradu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 16, 3. VII. 1958.
- 6709 *Vajar Ivan Meštrović namerava iduće godine da poseti Jugoslaviju.* (Pismo predsjedniku splitske Općine Radi Dumaniću. bilj.) Politika, Beograd, god. 55, 26. IX. 1958.
- 6710 *Veliki posjet izložbe nepoznatih djela Ivana Meštrovića* (Galerija Meštrović u Splitu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 16, 26. VIII. 1958.

1959.

- 6711 **Adžija, N(ikola):** *Ivan Meštrović.* (Kratka biografija). Šibenski list, Šibenik, 8/329, 1. I. 1959, str. 5.
- 6712 **(Adžija, Nikola):** *Sjećanje Nikole Adžije na velikog kipara.* Šibenski list, Šibenik, 8/360, 5. VIII. 1959, str. 3.
- 6713 **(b):** *Meštrovićev poklon šibenskoj bolnici.* („Majka s dojenčecom“). Slobodna Dalmacija, Split, god. 16, 9. VII. 1959.
- 6714 **B. K.:** *Meštrovićev posjet rodnom kraju. Novi pokloni Drnišu.* (Meštrović u Otavicama i Drnišu. Djela za buduću galeriju). Šibenski list, Šibenik, god. 8, 26. VIII. 1959.
- 6715 **B. R.:** *Njegošev mauzolej na Lovčenu...* (Gradnja. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 20, 20. XII. 1959.
- 6716 **Bach, I(van):** *Djela Frangeša i Meštrovića u zbirci savremene strane plastike budimpeštanskog Muzeja likovne umjetnosti.* (Meštrovićeva skulptura „Majčina briga“). Vijesti Društva muzejsko-konzervatorskih radnika NR Hrvatske, Zagreb, 8/2, IV. 1959, str. 57.
- 6717 **Batušić, Slavko:** *Pregled povijesti umjetnosti.* (Meštrović u okviru hrv. umjetnosti). Zagreb 1959.
- 6718 **(Bezić, Ante) -bz-:** *Novo djelo Ivana Meštrovića dopremljeno u Split.* („Ivan Krstitelj“). Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 16, 19. VIII. 1959.

- 6718a **(Bezić, Nevenka)** N. B.: *Cavtat*. (Meštrovićev mauzolej obitelji Račić). Enciklopedija likovnih umjetnosti, 1, Zagreb 1959, str. 598-599.
- 6719 **Bezić, Nevenka**: *Memorijalna zbirka Marku Maruliću u Nečujmu na otoku Šolti*. (Meštrovićevo poprsje Marulića). Vijesti Društva muzejsko-konzervatorskih radnika NR Hrvatske, Zagreb. 8/1, II. 1959, str. 7-8.
- 6720 **Bezić, N(evenka)**: *Nepoznata Meštrovićeva grafika i plastika*. (Prikaz izložbe u Galeriji Meštrović u Splitu 1958.). Vijesti Društva muzejsko-konzervatorskih radnika NR Hrvatske, Zagreb. 8/1, II. 1959, str. 9-10.
- 6721 **Brecelj, Marijan**: *Ivan Meštrović je obiskal domovino*. (O Meštrovićevom kiparstvu). Primorske novice, Nova Gorica, 13/33, 19. VIII. 1959, str. 4.
- 6722 **Butković, I.**: *Majstor se odužuje majstoru*. (Meštrovićev spomenik Jurju Dalmatincu za Šibenik). Vjesnik, Zagreb, 20/4452, 5. IV. 1959, str. 9.
- 6723 **Cevasco, George A.**: *Fighting Sculptor*. (O životu i umjetnosti I. Meštrovića). The Sign, (SAD), I. 1959.
- 6724 **Cevasco, G(eorge) A.**: *Review of Ivan Mestrovic: Sculptor and Patriot, by L. E. Schmeckebier*. College Art Journal, 18/4, 1959, str. 368-370.
- 6725 **Cevasco, George A.**: *The Legend of Ivan Mestrovic*. (Životopis. Umjetnost. Meštrović u Americi). American Artist, New York, 23/4 (224), 1959, str. 34-39, 94-97.
- 6726 **Christiansen, Erwin O.**: *The history of western art*. New York 1959.
- 6727 **Č.**: *Ivan Meštrović izradio Spomenik Jurju Dalmatincu*. (Bit će postavljen pred katedralom u Šibeniku). Slobodna Dalmacija, Split, 16/4350, 18. II. 1959, str. 3.
- 6728 **D. N.**: *Pastir za koga je saznao ceo svet*. (O Meštrovićevom djetinjstvu u povodu povratka u domovinu 1959.). Duga, Beograd, 11. VII. 1959., str. 10-11.
- 6729 **D. R.**: *Ivan Meštrović proslavio rođendan u Splitu*. (Bilj.). Politika, Beograd, god. 56, 15. VIII. 1959.
- 6730 **Džumhur, Zuko**: *Ivan Meštrović*. (Biografija). Politika, Beograd, 56/16544, 9. VIII. 1959, str. 18; Kultura umetnost 3/122, str. 6, repr. str. 1-5.
- 6731 **Esih, I(van)**: *Nova američka monografija o Ivanu Meštroviću*. (L. Šmekebir: Ivan Meštrović - vajar i patriot. Bilj.). Politika, Beograd, god. 56, 30. VIII. 1959.
- 6732 **Fisković, Cvito**: *Ivan Meštrović*. (Općenito o Meštroviću i njegovoj umjetnosti. Dolazak u Split). Slobodna Dalmacija, Split, 16/4503, 15. VIII. 1959, str. 3.
- 6733 **Gerstenzang, Nathaniel M.**: (O Meštrovićevom posjetu Stepincu 1959.). New York Times, New York, 25. VIII. 1959.
- 6734 **Grizelj, Jug**: *3 susreta sa Ivanom Meštrovićem. Moja najmilija skulptura ostaće u litici - neisklesana*. (Razgovor s Meštrovićem). Mladost, Beograd, 4/150, 26. VIII. 1959, str. 7.
- 6735 **I. B.** (I. Butković?): *Cvjetnjaci u kamenu. Polemika oko postavljanja Meštrovićeve skulpture u Šibeniku*. (Spomenik Jurju Dalmatincu). Vjesnik, Zagreb, 20/4458, 11. IV. 1959, str. 9.
- 6736 **I. B.**: *Kipar Ivan Meštrović*. (Dar skulpture „Majka i dijete“). Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 20, 4-5. VII. 1959.
- 6737 **I. B.**: *Meštrovićev poklon Šibeniku*. („Majka s dojenčecom“). Šibenski list, Šibenik, god. 8, 8. VII. 1959.
- 6738 **J. K.**: *Dve Meštrovićeve skulpture posle 25 godina ponovo u zemlji*. („Kosovski hram“ i „Bista gospođe“). Večernje novosti, Beograd, 4. IX. 1959.
- 6739 **K. Đ.**: *Ivan Meštrović posjetio rodno selo Otavice*. (Bilješka). Vjesnik, Zagreb, 20/4563, 14. VIII. 1959, str. 1.
- 6740 **Kajmaković, Omer**: *Dve busije jedne zavere*. (Pobijanje podataka u Kljakovićevom i Meštrovićevom članku o Srbima i Muslimanima). Amerikanski Srbobran, Pittsburgh, 23. XI. 1959. Pretiskano: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada) 1970, str. 58-63.
- 6741 **Kalajdžić, D.**: *U sjeni gline*. (Razgovor s ljevačem Franjom Bubnjem o Meštroviću). Večernji list, Zagreb, 22. VIII. 1959.
- 6741a **Kečkemet, Duško**: *Crkvica i eremitaža sv. Jere na Marjanu*. (Meštrovićeva slika sv. Jeronima). Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 11, Split 1959, str. 92-105 (99).
- 6742 **Kečkemet, Duško**: *Emanuel Vidović. Život i djelo*. (Monografija. Meštrović u krugu splitskih umjetnika). Zagreb. 1959.
- 6743 **Kečkemet, Duško**: *Ivan Meštrović i splitska radionica Pavla Bilinića*. (Meštrovićev boravak i nauk u Splitu 1900.) U: D. Kečkemet - K. Prijatelj: Počeci Ivana Meštrovića, Split 1959, str. 7-22.
- 6744 **Knežević, Joko**: *Spomenik na Gracu*. („Mila Gojsalić“). Mogućnosti, Split, 6/6, 1959, str. 523-526.
- 6745 **Kolarić, Miodrag**: *O izvorima Meštrovićeve skulpture*. Braničevo, Požarevac, 4/1-2, V. 1959, str. 97-100.
- 6746a **Krleža, Miroslav**: *Varijacije na razne teme*. (Kritika „Domagojevih strijelaca“). Mogućnosti, Split, 6/4, 1959, str. 261-295.
- 6747 **(Ledić, Gerhard)** Gled: *Meštrović se odužio ljubavi*. (Spomenik slikarici Nadeždi Petrović u Čačku). Vjesnik u srijedu, Zagreb, 11. III. 1959.
- 6748 **Macnutt, Ena G.**: *Hearing With Our Eyes*. (Čitanka za gluhojeme. Meštrovićeva biografija među ostalim velikim ljudima). (SAD), 1959.
- 6749 **Miljuš, Branko**: *Antanta i ujedinjenje Srba*. (Pobijanje Meštrovićevih tvrdnji u vezi s namjeranim teritorijalnim ustupcima od saveznika Srbiji nakon I. svjetskog rata). Glas kanadskih Srba, Windsor, 7. I. 1959. Pretiskano: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada), 1970, str. 31-40.
- 6750 **Miljuš, Branko**: *Fabrikovanje dokumentacije*. (Pobijanje Meštrovićevog citata kralja Aleksandra da će nakon povratka iz Francuske podijeliti Jugoslaviju na Srbiju i Hrvatsku). Glas kanadskih Srba, Windsor, 3. XII. 1959. Pretiskano: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada), 1970, str. 52-57.
- 6751 **Miljuš, Branko**: *Moralna kaljuža*. (Napad na Meštrovića u vezi s njegovim citatom u Hrvatskoj reviji izjave Stojana Protića u vrijeme Prvog svj. rata da će Srbi pobiti bosanske Turke). Amerikanski Srbobran, Pittsburgh, 28. IX. 1959; 2, 5, 9. X. 1959. Pretiskano: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada), 1970, str. 41-51.
- 6752 **Mirković, V(ojko)**: *Kako je nastao Njegošev kip*. U posjetu splitskom kiparu Andriji Krstuloviću koji je u granitu ostvario Meštrovićevu zamisao. (O izvedbi Njegoševe skulpture). Slobodna Dalmacija, Split, god. 16, 29. III. 1959, str. 4.
- 6753 **-mk-**: *Veliki posjet Galeriji Ivana Meštrovića*. (Bilješka). Slobodna Dalmacija, Split, god. 16, 27. VII. 1959.
- 6754 **Mušić, Marijan**: *Plečnik in Meštrović*. (U vrijeme studija u Beču i u domovini uoči I. svj. rata). Naša sodobnost, Ljubljana, 7/8-9, knj. II, 1959, str. 673-695.
- 6755 **N. F.**: *Ivan Meštrović doputovao u Zagreb*. Borba, Beograd, 24/155, 4-5. VII. 1959, str. 3.
- 6756 **Ostojić, Stevo**: *Ponovo u svom kraju. Susret sa Ivanom Meštrovićem*. (Razgovor u Lošinj. Dojmovi iz Jugoslavije). Politika, Beograd, 56/16544, 9. VIII. 1959, str. 8. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 48-50; Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 48-50; II. izd. Beograd 1990.

- 6757 **Ožegović, B(ranko):** *Susret s Ivanom Meštrovićem. Poslije sedamnaest godina.* (Razgovor o dojmovima i sjećanjima). Slobodna Dalmacija, Split, god. 16, 11. VIII. 1959.
- 6758 **Palić, Zdenka - K(ušan), J(akša):** *Razgovor s prof. Ivanom Meštrovićem. Hrvati i Srbi - dva svijeta.* (Nakon posjeta Hrvatskoj 1959. u Parizu). Nova Hrvatska - New Croatia, London, 2/8-9, 1959, str. 5.
- 6759 **Paunović, Siniša:** *Meštrović izvan muzeja.* (Poprsje Milovana Milovanovića na beogradskom groblju). Politika, Beograd, god. 56, 1. I. 1959.
- 6760 **Peić, Matko:** *Motiv majke u slikarstvu i kiparstvu.* Žena, Zagreb, 1959, br. 3, str. 18-19.
- 6761 **(Pogačnik, Boris) bp:** *Naše velike roke.* (Razgovor s Meštrovićem u Zagrebu). Delo, Ljubljana, 1/66, 7. VII. 1959, str. 6.
- 6762 **Prijatelj, Kruno:** *Najraniji radovi Ivana Meštrovića u Splitu.* (Meštrovićeve skulpture i crteži izrađeni u Splitu 1900.). U: D. Kečkemet - K. Prijatelj: Počeci Ivana Meštrovića, Split 1959, str. 25-36.
- 6763 **(Radica, Ante)** Radiac, Anet: *Ivan Mestrovic.* Goya, Madrid, 31/7-8, 1959, str. 20-24.
- 6764 **Radojčić, Milisav:** *„Kosovski hram“ vraća se u domovinu.* (Na putu iz Amerike). Politika, Beograd, 56/16540, 5. VIII. 1959, str. 5.
- 6765 **Seling, Helmut,** izdavač: *Jugendstil. Der Weg ins 20. Jahrhundert.* (Heidelberg 1959. (O Meštroviću str. 297).
- 6766 **Seuphor, Michel:** *Die Plastik unser Jahrhunderts.* Köln 1959.
- 6767 **Simić, N(enad):** *Meštrovićevev Kosovski hram.* (U povodu 76. rođendana). Invalidski list, Beograd, 36/33, 15. VIII. 1959, str. 3.
- 6768 **Smit Pavelić, Ante:** *Dr Ante Trumbić. Problemi hrvatsko-srpskih odnosa.* (Predgovor: I. Meštrović). München 1959.
- 6769 **Tomić, B(runo):** *„Klija na sve strane“ rekao je umjetnik u razgovoru s našim suradnikom. Ivan Meštrović danas napušta Split.* Slobodna Dalmacija, Split, 16/4507, 20. VIII. 1959, str. 6.
- 6770 **(Tomić, Bruno) B. T.:** *Meštrović posjetio Otavice i Drniš.* Slobodna Dalmacija, Split, 16/4502, 14. VIII. 1959, str. 2.
- 6771 **Tomić, Bruno:** *Meštrović u rodnom kraju.* (Interview s Meštrovićem). Oslobođenje, Sarajevo, 16. VIII. 1959.
- 6772 **Trifunović, Lazar:** *Srpska likovna kritika.* Izraz, Sarajevo, 1959, br. 9, str. 251-263.
- 6773 **Vandal, Č.:** *Razgovor s Ivanom Meštrovićem pred povratak u Ameriku.* Novi list, Rijeka, 26. VIII. 1959.
- 6774 **Vlahović, J(oža):** *Ostvaruje se jedan od najgrandioznijih umjetničkih pothvata.* (Uoči prijenosa karijatida za Njegošev mauzolej iz Splita u Cetinje). Borba, Zagreb, 23 (24) /130, 5. VI. 1959, str. 8. Pretiskano: Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 48; Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 48; II. izd. Beograd 1990.
- 6775 **Vojvodić, D.:** *Htio sam da čujem svoj jezik i da vidim zavičaj.* (Interview s Meštrovićem u Splitu). Borba, Zagreb, 23 (24) /190, 15. VIII. 1959, str. 7.
- 6776 **(Vojvodić, D.) D. V.:** *Ivan Meštrović otputovao iz Splita u SAD.* (Ispraćaj u luci). Borba, Zagreb, 23 (24) /195, 21. VIII. 1959, str. 6.
- 6777 **(Vojvodić, D.) D. V.:** *Ivan Meštrović posjetio galeriju svojih djela u Splitu.* Borba, Beograd, 12. VIII. 1959.
- 6778 **(Vojvodić, D.) D. V.:** *Ivan Meštrović posjetio galeriju svojih djela u Splitu.* (Posjet Općini i Galeriji Meštrović). Slobodna Dalmacija, Split, god. 16, 12. VIII. 1959.
- 6779 **Vojvodić, D.:** *Kamene druge Njegoša.* (A. Krstulović kleše karijatide za Njegošev mauzolej). Svet, Beograd, 6. X. 1959, br. 154, str. 8.
- 6780 **Whittet, G. S.:** *London Commentary.* The Studio, London, I. 1959.
- 6781 **Z.:** *Sjećanje Nikole Adžije na velikog kipara.* (Podaci iz mladosti). Šibenski list, Šibenik, 5. VIII. 1959.
- 6782 **Zadrina, A.:** *Najteže je obavljeno... Andrija Krstulović o radu na Njegoševom mauzoleju.* (O Meštrovićevom posjetu atelijeru). Pobjeda, Titograd, 23. VIII. 1959, str. 9.
- 6783 *All Yugoslavs Seen Against Russian Yoke.* (O Meštrovićevom posjetu domovini). New York Herald Tribune, New York, 2. IX. 1959.
- 6784 *Američki listovi povodom Meštrovićevog povratka.* („New York Times“, „New York Herald Tribune“, „Time“). Croatia Press, New York, 13/199-200, VII. 1959, str. 20-21.
- 6785 *Četrnaest Meštrovićevih skulptura i crteža prenijet će se u USA.* (Vlasništvo Petra Meštrovića). Slobodna Dalmacija, Split, god. 16, 25. XII. 1959.
- 6786 *Dovršene karijatide za Njegošev mauzolej na Lovčenu.* (Bilješka). Oslobođenje, Sarajevo, 18. IX. 1959.
- 6787 *Dovršene karijatide za Njegošev spomenik.* (U Splitu, u granitu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 16, 18. IX. 1959, str. 6.
- 6788 *Meštrović, Ivan.* Enciclopedia ilustrada de la lengua castellana. Sv. II, Buenos Aires 1959. (O Meštroviću str. 809).
- 6789 (Gradnja Njegoševa mauzoleja na Lovčenu). Vjesnik, Zagreb, 20/4672, 20. XII. 1959, str. 13.
- 6790 *I. Meštrović proslavio 76. rođendan.* (Bilješka). Vjesnik, Zagreb, god. 20, 16. VIII. 1959.
- 6791 *Ivan Mestrovic.* The Dial, Massachusetts, 30. IV. 1959, str. 80.
- 6792 *Ivan Mestrovic bei Kardinal Stepinac.* (O Meštrovićevom posjetu domovini, posebno Stepincu). Volksbote, München, 29. VIII. 1959.
- 6793 *Ivan Mestrovic: Sculptor and Patriot, by L. E. Schmeckenier Review.* American Artist, New York, sv. 23, IV. 1959, str. 10.
- 6794 *Ivan Meštrović obiskal Split.* (Bilješka). Večer, Maribor, 12. VIII. 1959.
- 6795 *Ivan Meštrović.* (Posjet domovini). Frankfurter Allgemeine, Ausgabe D., Frankfurt, 1. VII. 1959.
- 6796 *Ivan Meštrović.* (Biografija ranijeg razdoblja. Fotografija na Brijunima). Ilustrovana politika, Beograd, 2/40, 11. VIII. 1959, str. 13.
- 6797 *Ivan Meštrović dolazi u posetu rodnom kraju.* (Bilješka). Politika, Beograd, god. 56, 31. V. 1959.
- 6798 *Ivan Meštrović dolazi u Zagreb.* (Bilješka). Vjesnik, Zagreb, god. 20, 30. V. 1959.
- 6799 *Ivan Meštrović doputovao u Zagreb.* (Doček u Zagrebu). Borba, Beograd, 4-5. VII. 1959. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 48; Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 48; II. izd. Beograd 1990.
- 6800 *Ivan Meštrović go proslavi svojot 76-ti rodenden.* (Bilješka). Nova Makedonija, Skopje, 16. VIII. 1959.
- 6801 (Ivan Meštrović izradio poprsje Mate Miloradića). Naš tjednik, 29. VIII. 1959.
- 6802 *Ivan Meštrović na poti v ZDA.* (Odlazak u New York. Bilj.). Delo, Ljubljana, 21. VIII. 1959.
- 6803 *Ivan Meštrović o poseti Jugoslaviji.* (Interview Meštrovića emigrantskoj „Novoj Hrvatskoj“, London, o dojmovima iz domovine). Bilten Tanjuga, Beograd, 22. X. 1959; Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 50-51; Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 50-51; II. izd. Beograd 1990.
- 6804 *Ivan Meštrović obilazi grad.* (Posjet podrumima Dioklecijanove palače, NO Općine, Galerije Meštrović). Slobodna Dalmacija, Split, 16/4500, 12. VIII. 1959, str. 6.

Ivan Meštrović obilazi grad

Jučer u 11 sati sastavila se na Obali crna limuzina pred ulazom u podrumske Dioklecijanove palače. Ivan Meštrović, u pratnji narodnog poslanika Vijeće Kratulovića i njegovog sina Turka, uputio se da razgleda očišćeni dio podrumske Palače, izložbu ekspozata Arheološkog muzeja i izložbu mladog slikara Maksima Kratulovića. U sili čuša okupila se veća grupa građana i stranaca, koji su prepoznali Meštra i Vika Kratulovića, te su se za njima uputili u podrumske Palače.

Meštrović je pokazao velik interes za radove na sanaciji Dioklecijanove palače, posebno o kasnijoj namjeni rekonstruiranih objekata. Arh. Bude Perčan, prof. Toma Marasović i arh. Neven Šegvić detaljno su upoznali Meštra sa izvedenim radovima i daljnjim zamislima uređenja Strog grada.

Svidjela mu se izložba iz Arheološkog muzeja, jer je prepoznao nekoliko ekspozata (torzo Jupitera, sarkofag iz sv. Franje), dok je za slikara Maksima Kratulovića rekao: »Kuražan je i obećava mnogo. U Marinu Tartagli imao je dobra učitelja, ali treba da bude plodniji od njega.«

Posjetili su zatim Katalinićev brijeg, na kojem se nalazi spomenik Palom pomorcu. Meštra se Spomen-svjedokomobično veselio, a o ideji uređenja ovog prostora u jedan ugostiteljsko-turistički centar izrazio se veoma pohvalno.

Posjet predsjedniku NO-a općine

Točno u 12 sati Ivan Meštrović posjetio je Radu Dumaniću, predsjedniku Narodnog odbora općine. U društvu s Vickom Kratulovićem, Radom Dumanićem i Leonardom Karlićem Meštra je proveo sat vremena, evocirajući za to vrijeme uspomene iz predratnih i ratnih dana okupacije u Splitu i zemlji i zanimajući se za probleme Dalmacije, a posebno Splita. Jer, kako kaže: Ojačam se Splitaninom.

U ponedjeljak predvečer obilao je Galeriju, Kastelet i svoj brodi atelier, u kojemu se dovršavaju kariatide za Njegošev mauzolej na Lovćenu.

»Izvršno, izvrsno!« rekao je, kada smo ga upitali za dojmove, iz Galerije, Kasteleta i atelier.

Dva sata je Meštra proveo u razgovoru sa svojim djelima. Ne možemo javiti, o čemu su i kako su razgovarali. On je u tom momentu želio biti sam.

N. B. Jedna indiskrecija: Meštra će svoj 76. rođendan proslaviti 15. ovog mjeseca u Kasteletu. Onako po domaću. U krugu svoje obitelji i prijatelja. Janjet i ranjerci su već naručeni. Ona će, u nedjelju, krenuti u Otavice.

Razgledanje restauriranih podrumske Dioklecijanove palače

6804

- 6805 *Ivan Meštrović otputava od Split.* (Bilješka). Nova Makedonija, Skopje, 21. VIII. 1959.
- 6806 *Ivan Meštrović otputovao iz Jugoslavije.* (Bilješka). Vjesnik, Zagreb, 20/4573, 25. VIII. 1959, str. 1.
- 6807 *Ivan Meštrović otputovao iz Opatije u New York.* (Bilješka). Novi list, Rijeka, 25. VIII. 1959.
- 6808 *Ivan Meštrović otputovao iz Splita.* (Bilješka. Boravak u domovini). Politika, Beograd, 56/16554, 21. VIII. 1959, str. 8. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 50; Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 50; II. izd. Beograd 1990.
- 6809 *Ivan Meštrović otputovao u Njujork.* (Obavijest o boravku u Opatiji). Borba, Zagreb, 24/199, 25. VIII. 1959, str. 7.
- 6810 *Ivan Meštrović otputovao u Njujork.* (Bilješka). Brodski list, Slavonski Brod, 28. VIII. 1959.
- 6811 *Ivan Meštrović otputovao u Opatiju.* (Bilješka). Vjesnik, Zagreb, god. 20, 21. VIII. 1959.

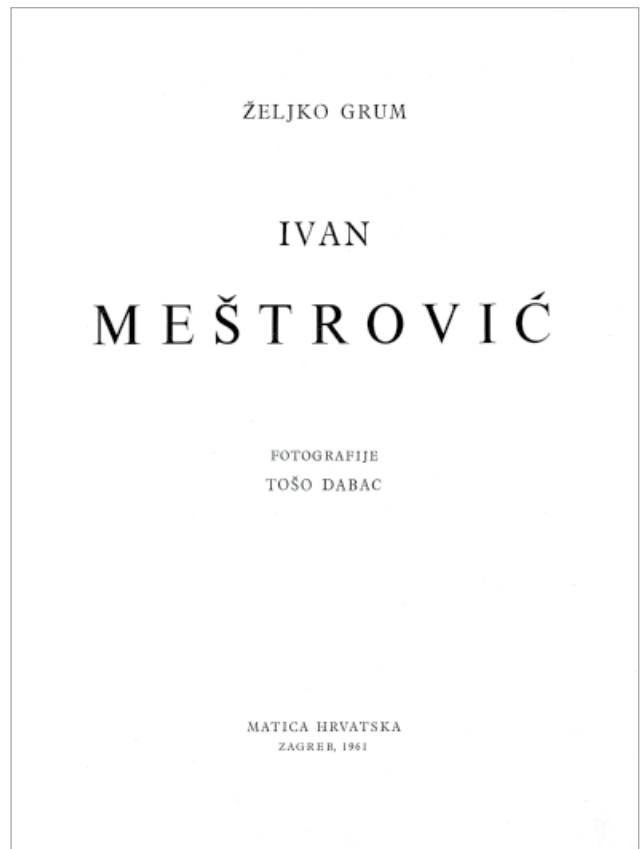
- 6812 *Ivan Meštrović otputovao u SAD.* (Bilješka). Politika, Beograd, god. 56, 26. VIII. 1959.
- 6813 *Ivan Meštrović posjetio galeriju svojih djela u Splitu.* (Bilj.). Borba, Beograd, god. 23, 11 (12) VIII. 1959.
- 6814 *Ivan Meštrović posjetio Split.* (Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 20, 11. VIII. 1959.
- 6815 *Ivan Meštrović proslavit će 76. rojstni dan.* (Bilj.). Ljubljanski dnevnik, Ljubljana, 17. VIII. 1959.
- 6816 *Ivan Meštrović proslavio 76. rođendan.* (Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 20, 16. VIII. 1959.
- 6817 *Ivan Meštrović proslavio sedamdesetšesti rođendan.* (U Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 16/4504, 17. VIII. 1959, str. 2.
- 6818 *Ivan Meštrović razgledao Muzej hrvatskih arheoloških spomenika i Pomorski muzej.* (Bilješka). Slobodna Dalmacija, Split, 16/4505, 18. VIII. 1959, str. 6.
- 6819 *Ivan Meštrović se vraća v ZDA.* (Bilješka). Ljubljanski dnevnik, Ljubljana, 21. VIII. 1959.
- 6820 *Ivan Meštrović se vraća u SAD.* (Bilj.). Dnevnik, Novi Sad, 21. VIII. 1959.
- 6821 *Ivan Meštrović stigao u Split.* (Bilj. Doček). Slobodna Dalmacija, Split, 16/4498, 10. VIII. 1959, str. 1.
- 6822 *Ivan Meštrović stiže u Domovinu.* (Dolazak u Pariz. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 16/4464, 1. VII. 1959, str. 6.
- 6823 *Ivan Meštrović u poseti Jugoslaviji.* (Interview „New Croatia“ iz Londona s Meštrovićem u Parizu. Dojmovi na povratku iz domovine). Bilten Tanjuga, Beograd, 22. X. 1959. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 50-51.
- 6824 *Ivan Meštrović u posjetu domovini.* (Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 16/4437, 30. V. 1959, str. 8.
- 6825 *Ivan Meštrović u Splitu.* (Doček. Bilj.). Borba, Beograd, 24/187, 11. VIII. 1959, str. 7.
- 6826 *Ivan Meštrović u Splitu.* (Bilj.). Novi list, Rijeka, 12. VIII. 1959.
- 6827 *Ivan Meštrović u Splitu proslavio 76. rođendan.* (Službene čestitke). Borba, Zagreb, 23 (24)/191, 16. VIII. 1959, str. 2.
- 6828 *Ivan Meštrović v domovini.* (Bilj.). Ljubljanski dnevnik, Ljubljana, 8. VII. 1959.
- 6829 *Ivan Meštrović v Splitu.* (Bilj.). Ljubljanski dnevnik, Ljubljana, 11. VIII. 1959.
- 6830 *Izvesni Meštrovićevi radovi biće vraćeni iz SAD u Jugoslaviju.* („Kosovski hram“ i „Bista gospođe“). Bilj.). Politika, Beograd, god. 56, 30. VII. 1959.
- 6831 *Izveštaj „Croatia Pressa“ o Meštrovićevom posjetu Stepincu u svjetskim časopisima i listovima.* („America“, „New York Times“, „El Diario Ilustrado“, „Volksbote“). Croatia Press, New York, 13/199-200. VII. 1959, str. 18-20.
- 6832 *Kariatide na Lovćenu.* (Reprodukcija s legendom). Večernje novosti, Beograd, 16. IX. 1959.
- 6833 *Kipar Meštrović doputovao u Jugoslaviju.* (Bilj. Doček u Zagrebu). Slobodna Dalmacija, Split, 16/4468, 6. VII. 1959, str. 1.
- 6835 *„Kosovski hram“ i „Bista gospodnja“ od Meštrović bidat vrateni vo Jugoslavija.* (Skulpture nađene u Americi). Nova Makedonija, Skopje, 30. VII. 1959.
- 6836 *Kraljica Elizabet otputovala sa Briona.* (Meštrović s Titom i kraljicom Elizabetom). Borba, Beograd, 24/179, 2. VIII. 1959, str. 1.
- 6837 *Mestrovic, Ivan.* Aschenhougs konversationsleksikon. Sv. 13. (Leksikonski podaci o Meštroviću, stupac 418). Oslo (Norveška) 1959.
- 6838 *Meštrović obiskal Split.* (Bilj.). Večer, Maribor, 11. VIII. 1959.

- 6839 *Meštrovičev kip v Laškem*. (Franjo Josip. Mladenački rad. Bilj.). Tedska tribuna, Ljubljana, 20. VIII. 1959.
- 6840 *Meštrovičeva dela v tujini*. (Da se skulpture i crteži iz SAD prenesu u Jugoslaviju. Bilj.). Ljubljanski dnevnik, Ljubljana, 24. XII. 1959.
- 6841 (Meštrović o svom posjetu domovini). Time, New York, 14. IX. 1959.
- 6842 *Meštrović otpatuvao za Njujork*. (Bilj.). Nova Makedonija, Skopje, 25. VIII. 1959.
- 6844 *Meštrović proslavio u Splitu 76-i rođendan*. (Bilj.). Oslobođenje, Sarajevo, 16. VIII. 1959.
- 6845 *Meštrović se odužio ljubavi*. (Spomenik Nadeždi Petrović u Čačku. Bilj.). Vjesnik u srijedu, Zagreb, 8/358, 11. III. 1959, str. 12.
- 6846 *Meštrović u Splitu*. (Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 20, 11. VIII. 1959.
- 6847 *Meštrović Visited Stepinac. Meštrović posjetio kardinala Stepinca*. (Posjet Hrvatskoj 1959). Croatia Press, New York, 13/198, VI. 1959, str. 2-3, 13-15.
- 6848 *Meštrovičev poklon šibenskoj bolnici*. („Majka i dijete“). Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 16/4471, 9. VII. 1959, str. 3.
- 6849 *Meštrovičev spomenik Andriji Kačiću Miošiću*. (Bilj.). Slobodna Dalmacija, god. 16, Split, 2. IV. 1959.
- 6850 *Meštrovičevi dojmovi iz Hrvatske*. (Posjet domovini 1959.). Croatia Press, New York, 13/199-200, VII. 1959, str. 12-13.
- 6851 *Meštrovičevi radovi bit će vraćeni Jugoslaviji*. („Kosovski hram“ i „Bista gospođe“ iz Amerike). Vjesnik, Zagreb, god. 20, 30. VII. 1959.
- 6852 *Meštrovičevo delo. Spomenik Svetozaru Miletiću u Novom Sadu*. (Bilj.). Dnevnik, Novi Sad, 6. VIII. 1959.
- 6853 *Mještani rodnooga kraja kipara Ivana Meštrovića...* (Boravak u Drnišu i Otavicama). Vjesnik, Zagreb, god. 20, 18. VIII. 1959.
- 6854 *Model Meštrovičev Strossmayera*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 9/1 (33), III. 1959, str. 119.
- 6855 *Na patuvanjetu niz našata zemja Meštrović vo Split*. (Meštrović u Splitu). Nova Makedonija, Skopje, 11. VIII. 1959.
- 6856 *Nakon Stepinca, Meštrović je bio kod Tita*. (Posjet domovini 1959.). Croatia Press, New York, 13/199-200, VII. 1959, str. 10-12.
- 6857 *Native Country revisited by Ivan Meštrović*. (Meštrovičev posjet domovini 1959.). Croatia Press, New York, 13/201, IX. 1959, str. 2-6.
- 6858 *Nekoliko Meštrovičevih dela izneće se u inostranstvo*. (Bilj.). Politika, Beograd, god. 56, 24. XII. 1959.
- 6859 *Nekoliko Meštrovičevih djela iznijet će se u inozemstvo*. (14 skulptura i crteža, vlasništvo inž. Petra Meštrovića). Vjesnik, Zagreb, 20/4675, 23. XII. 1959, str. 6.
- 6860 *Nova knjiga o Ivanu Meštroviću*. (L. Schmeckebeier u Syracusi, 1959.). Hrvatska revija, Buenos Aires, 9/1 (33) III. 1959, str. 96.
- 6861 *Novinstvo Titove Jugoslavije o Meštrovičevom posjetu*. (Posjet domovini 1959.). Croatia Press, New York, 13/199-200, VII. 1959, str. 13-18.
- 6862 *Novo Meštrovičev delo*. („Juraj Dalmatinac“ za Šibenik). Ljubljanski dnevnik, Ljubljana, 8. IV. 1959.
- 6863 *Njegošev spomenik vo Lovčenu*. (Bilješka). Nova Makedonija, Skopje, 20. VIII. 1959.
- 6864 (O Meštrovičevom posjetu Hrvatskoj). Slobodna riječ, Buenos Aires, br. 43. IX. 1959.
- 6865 (O Meštrovičevom posjetu Hrvatskoj). Slobodna riječ, Buenos Aires, br. 45, XI. 1959.
- 6866 *Otpremjene karijatide za Njegošev mauzolej*. (Bilješka). Slobodna Dalmacija, Split, god. 16, 28. IX. 1959.
- 6867 *Otputovao Ivan Meštrović*. (Odlazak iz Opatije. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 16, 25. VIII. 1959.
- 6868 *Poprsje pjesnika Mate Miloradića*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 9/4 (36), XII. 1959, str. 465.
- 6869 *Poslije dužeg boravka u Jugoslaviji kipar Ivan Meštrović otputovao... u New York*. (Bilj.). Šibenski list, Šibenik, 26. VIII. 1959.
- 6870 *Povodom Bakarićeve izjave o kardinalu Stepincu*. (Nakon Meštrovičeva posjeta Stepincu 1959.). Croatia Press, New York, 13/201, IX. 1959, str. 7-10.
- 6871 *Povratak Ivana Meštrovića u Ameriku*. (Nakon posjeta domovini 1959.). Croatia Press, New York, 13/199-200, VII. 1959, str. 10.
- 6872 *Predsjednik Tito sprejel Ivana Meštrovića*. (Bilješka). Delo, Ljubljana, 29. VII. 1959.
- 6873 *Predsjednik Tito sprejel Ivana Meštrovića*. (Bilješka). Ljubljanski dnevnik, Ljubljana, 29. VII. 1959.
- 6874 *Predsjednik Republike...* (Fotografija prijema Meštrovića u predsj. Tita, s legendom). Vjesnik, Zagreb, god. 20, 5. VII. 1959.
- 6875 *Predsjednik Tito primio Ivana Meštrovića*. (Na Brijunima. Bilj.). Borba, Zagreb, god. 23 (24), 29. VII. 1959.
- 6876 *Predsjednik Tito primio Ivana Meštrovića*. (Na Brijunima. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 20, 30. VII. 1959.
- 6877 *Predsjednik Tito primio kipara Ivana Meštrovića*. (Na Brijunima. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 16, 29. VII. 1959.
- 6878 *Predsedatelo Tito go primi Meštrovika*. (Prijem na Brijunima). Nova Makedonija, Skopje, 15/4660, 30. VII. 1959, str. 1.
- 6879 *Predsednik Republike primio Ivana Meštrovića*. (Bilješka s reprodukcijom). Dnevnik, Novi Sad, 30. VII. 1959.
- 6880 *Predsednik Tito dočekaao na Brionima belgisku kraljicu Elizabet*. (Meštrović na prijemu). Borba, Beograd, 24/178, 1. VIII. 1959, str. 1.
- 6881 *Predsednik Tito primio Ivana Meštrovića*. (Posjet Brijunima). Borba, Beograd, 24/176, 29. VII. 1959, str. 1.
- 6882 *Predsjednik Tito primio Ivana Meštrovića*. (Bilješka). Oslobođenje, Sarajevo, 29. VII. 1959.
- 6883 *Projekt Joke Kneževića za spomenik na Gracu*. (Meštrovičev lik Mile Gojsalića ukomponiran u novi projekt spomenika). Slobodna Dalmacija, Split, god. 16, 10. X. 1959.
- 6884 *Pronađena izgubljena djela Meštrovića u Americi*. (Bilj. „Kosovski hram“). Oslobođenje, Sarajevo, 30. VII. 1959.
- 6885 *Pronađena izgubljena Meštrovičeva djela*. („Kosovski hram“ i „Bista gdje“ u New Yorku). Novi list, Rijeka, 31. VII. 1959.
- 6886 *Pronađeni izgubljeni Meštrovičevi radovi*. (Maketa „Kosovskog hrama“ i „Bista gospođe“). Slobodna Dalmacija, Split, 16/4491, 1. VIII. 1959, str. 3.
- 6887 *Razgovor o Meštrovičevom spomeniku Njegošu na Lovčenu*. (Bilješka). Oslobođenje, Sarajevo, 20. VIII. 1959.
- 6888 *Razgovori Meštrovića o Njegoševom mauzoleju na Lovčenu*. (Razgovor s članovima Odbora. Bilj.). Borba, Zagreb, god. 23 (24), 19. VIII. 1959.
- 6889 *Razgovori Meštrovića o Njegoševom mauzoleju na Lovčenu*. (Bilješka). Vjesnik, Zagreb, god. 20, 20. VIII. 1959.
- 6890 *Razgovori o Njegoševom spomeniku na Lovčenu*. (Bilješka). Ljubljanski dnevnik, Ljubljana, 20. VIII. 1959.
- 6891 *Razgovori u Splitu o Njegoševom mauzoleju na Lovčenu*. (Predstavnici Savjeta za kulturu Crne Gore razgovaraju s Meštrovićem o Njegoševom mauzoleju). Politika, Beograd, 56/16.553, 20. VIII. 1959, str. 9; Pretiskano: Umetnost, Beograd, 1971, br. 27/28, str. 50; Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 50; II. izd. 1990.

- 6892 *Return to Yugoslavia*. (Meštrovićev posjet kardinalu Stepincu). America, New York, 5. IX. 1959, str. 664.
- 6893 *Sculptor Sees Stepinac And Finds Him Cheerful*. (Meštrovićev posjet zatočenom Stepincu 1959.). New York Times, New York, 2. IX. 1959.
- 6894 *Skulptorski radovi za Njegošev muzej (!) u završnoj fazi*. (Kipar A. Krstulović kleše karijatide. Meštrovićeva poruka). Večernji vjesnik, Zagreb, 26. I. 1959, str. 5.
- 6895 *Slovaci podižu spomenik Martinu Kukučinu*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 9/3(35), IX. 1959, str. 333-334.
- 6896 *Susret Stepinca i Meštrovića u Hrvatskoj 6. srpnja 1959*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 9/3 (35), IX. 1959, str. 333-334.
- 6897 *Tito primio Ivana Meštrovića*. (Sastanak na Brijunima. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 20, 29. VII. 1959.
- 6898 *Uredit će se „Zdenac života“*. Vjesnik, Zagreb, 20/4398, 1. II. 1959, str. 14.
- 6899 *Vajar Ivan Meštrović...* (Poprsja Milovana i Dimitrija Milovanovića u Beogradu). Politika, Beograd, god. 56, 9. II. 1959.
- 6900 *Vajar Ivan Meštrović srdačno dočekan u Splitu*. (Bilješka). Dnevnik, Novi Sad, 11. VIII. 1959.
- 6901 *Visita de Mestrovic a Cardenal Stepinac*. (O Meštrovićevom posjetu domovini). El Diario Ilustrado, Santiago de Chile, 25. VIII. 1959.
- 1960.**
- 6903 **Angeli Radovani, Kosta**: *Smisao naših uspjeha*. (Meštrovićeva uloga u hrvatskom kiparstvu). Književnost, Beograd, 1960, br. 11-12.
- 6904 **(Bezić, Ante)** -bz-: *Fotografiranje Meštrovićevih radova*. (Za monografiju Matice hrvatske). Slobodna Dalmacija, Split, 17/4699, 30. III. 1960, str. 5.
- 6905 **Cevasco, George A.**: *Profile of Meštrović*. Studies, Dublin, 49/1960, str. 54-62.
- 6906 **Csuka, János**: *Ivan Mestrovic*. (Opširniji biografski tekst s 9 reprodukcija djela). Élet és tudomány, Budapest, 15/16, 17. IV. 1960, str. 495-499.
- 6907 **(d)**: *Spomenik Jurju Dalmatincu*. (Odliven u Akademiji lik. umj. u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 21/4804, 26. V. 1960, str. 8.
- 6908 **Dragojević, Danijel**: *Postoji li kriza dalmatinske skulpture*. (O Meštroviću i ostalim kiparima). Slobodna Dalmacija, Split, 17/4852, 24. IX. 1960, str. 3.
- 6909 **(Duboković-Nadalini, Niko)**: *Rad kipara Šime Dujmovića*. (O Meštrovićevom suradniku. Bilj.). Bilten Historijskog arhiva komune hvarske, 2, Hvar 1960, str. 70-71.
- 6910 **Jurišić, Karlo**: *Kačić u umjetnosti*. Vjesnik Provincije Presv. Otkupitelja u Dalmaciji, Split, 9/11-12, 20. XII. 1960, str. 163-171.
- 6911 **Jurišić, Karlo**: *Meštrović i Kačić*. (O Meštrovićevim mladenačkim pjesmama). Vjesnik Provincije Presv. Otkupitelja, Split 9/11-12, 20. XII. 1960, str. 190-198.
- 6912 **Jutronić, Andre - Vrsalović, Dasen - Domančić, Davor - Prijatelj, Kruno**: *Kulturni spomenici otoka Brača*. (Meštrovićev kipa Srca Isusova u Selcima na Braču, str. 241, 243). Supetar 1960.
- 6913 **Krleža, Miroslav**: *Izlet u Rusiju 1925*. (O jugoslavenskoj ideologiji Ivana Meštrovića). Zagreb 1960.
- 6914 **Lawrence, D. H.**: *Women in Love*. London 1960, str. 504. (Spomen Meštrovića).
- 6915 **(Lentić, Franjo) F. L.**: *Počeci Ivana Meštrovića. Izdanje Galerije Meštrović, Split*. (Knjiga D. Kečkemeta i K. Prijatelja, 1959.). Slobodna Dalmacija, Split, 17/4756, 4. VI. 1960, str. 3.
- 6916 **Leontić, Ljubo**: *O Jugoslavenskom odboru u Londonu*. (Opširno o Jugosl. odboru od 1911-1919). Starine JAZU, Zagreb, 50/1960, str. 5-110, prilozi str. 110-169.
- 6917 **McInnes, Valentine A.**: *Ivan Mestrovic on Christian Art*. (Meštrovićeva religiozna umjetnost). Liturgical Arts, New York, 19/1, 1960, str. 2-3.
- 6918 **Milovanov, F. S.**: *Pred Meštrovićevim kipom Starca Milovana*. U: Fra Andrija Kačić Miošić (1704-1760). Vjesnik Franjevačke provincije Presv. Otkupitelja u Dalmaciji, Split, 20. XII. 1960, br. 11-10, str. 188-189.
- 6919 **Murphy, Joseph Stanley** (izdavač): *Christianity and Culture*. Baltimore (SAD) 1960.
- 6919a **Prijatelj, Kruno**: *Kulturni spomenici otoka Brača. III. Novi vijek*. (Meštrovićev kip Srca Isusova u Selcima). Supetar 1960, str. 241, 243.
- 6920 **Š.**: *Novi pokloni Ivana Meštrovića Galeriji u Splitu*. („Pietà“ i 20 manjih djela iz Rima). Slobodna Dalmacija, Split, 17/4695, 25. III. 1960, str. 5.
- 6921 **Šehović, Feđa**: *Svjedočanstva o nekoliko naših slikarskih generacija. Uz izložbu „Grafika i akvareli“ zbirke Koste Strajnića u Dubrovniku*. (Meštrovićevi crteži i grafike). Slobodna Dalmacija, Split, 17/4708, 9. IV. 1960, str. 3.
- 6922 **(Šepić, Dragovan) D. Še.**: *Jugoslavenski odbor*. (O Jugosl. odboru 1915-1918). Enciklopedija Jugoslavije, 4, Zagreb 1960, str. 564-566.
- 6923 **Šimić, Antun Branko**: *Meštrovićevo kiparstvo*. (Kritika Meštrovića). U: Sabrana djela, sv. 2, Zagreb 1960, str. 414-420.
- 6924 **Šimić, Antun Branko**: *Nazorova lirika*. (Kritika Nazorove i Meštrovićeve nacionalističke umjetnosti). Sabrana djela, knj. II, Proza I. Zagreb 1960, str. 361-372.
- 6925 **Tirnanić, A(leksandar)**: *Ivan Meštrović poklonio splitskoj Galeriji još četiri djela*. („Atlantida“, „Vesela mladost“, „Job“, „Udovica“). Borba, Zagreb, god. 26, 18. XII. 1960.
- 6926 **Uribe, Raul**: („Umjetnička galerija“. Članak o jugosl. umjetnosti; i o Meštroviću). Auhe, VI. 1960.
- 6927 **Vujica, Stanko H.**: *Laurence Schmeckebier, Ivan Meštrović, Sculptor and Patriot. Syracuse, N. Y...* Journal of Croatian Studies, New York, 1960, br. 1, str. 194-196.
- 6928 *A History of American Art*. New York 1960. (O Meštroviću str. 629).
- 6929 *Art Index*. A cumulative Author and Subject Index to a selected List of Fine Arts Periodical. Edited by Margaret Furlong, Indexer Mary M. Schmidt. New York 1960. (i dalje. Kratki leksikonski podaci s navođenjem recentnije literature i reprodukcija) 1929-1932, str. 939-940; 1932-1935, str. 814; 1935-1938, str. 894; 1941-1944, str. 554; 1944-1947, str. 715; 1947-1950, str. 814; 1950-1953, str. 810; 1953-1955, str. 567; 1955-1957, str. 577; 1957-1959, str. 498; 1959-1961, str. 592; 1961-1963, str. 598; 1967-1968, str. 364; 1968-1969, str. 380; 1969-1970, str. 449; 1970-1971, str. 611; 1971-1972, str. 598; 1972-1985, str. 499, 581; 1985-1986, str. 689; 1987-1988, str. 671.
- 6930 *Ilustrirani turistički vodič*. Turistički savez općine Split. (Tekst: Tomislav Marasović. Meštrovićevi spomenici i galerije. Hrv., njem., engl., franc., talij. izdanje). Split 1960.
- 6931 *Ivan Meštrović...* (Teško obolio. Bilj.). Globus, Zagreb, br. 71, 6. XI. 1960, str. 46.
- 6932 *Ivan Meštrović izabran za člana Američke akademije*. (Bilješka). Vjesnik, Zagreb, 21/4968, 4. XII. 1960, str. 16.
- 6933 *Ivan Meštrović izabran u američku Akademiju znanosti i umjetnosti*. Slobodna Dalmacija, Split, 17/4913, 5. XII. 1960, str. 2.

- 6934 *Ivan Meštrović izabran za člana Američke akademije nauka i umjetnosti.* (Bilješka). Borba, Zagreb, 25/288, 4. XII. 1960, str. 2.
- 6935 *Ivan Meštrović moći će ponovno da radi.* (Oporavak nakon bolesti). Slobodna Dalmacija, Split, 17/4927, 1. XII. 1960, str. 4.
- 6936 *Ivan Meštrović on christian art. Introduction by Valentine A. Mc Innes.* Liturgical Arts, New York, 29/1960, XI. mj., str. 2-3.
- 6937 *Last Letter of Cardinal Stepinac reveals inhuman Treatment in the final Days of his Life.* (Spomen Meštrovića i njegovog posjeta Stepincu). Croatia Press, New York, 14/205-207, I-III. 1960, str. 12-15.
- 6938 *Mestrovic interviewed about Stepinac's Letter.* (Meštrovićeva zauzimanja za oslobađanje Stepinca). Croatia Press, New York, 14/205-207, I. 1960, str. 15-17.
- 6939 *Meštrović Ivan...* (Kratki biografski podaci). Grand Larousse encyclopedique en dix volumes, Paris 1960, knj. 7, str. 292.
- 6940 *Meštrović se oporavlja.* (Nakon srčanog udara). Croatia Press, New York, 14/214, X. 1960, str. 13.
- 6941 *Meštrović sufferd a mild Stroke.* (Srčani udar Meštrovića). Croatia Press, New York, 14/214, X. 1960, str. 4.
- 6942 *Meštrović talks about his Impressions of the last Visit to Croatia.* (Meštrović o posjetu Hrvatskoj 1959.). Croatia Press, New York, 14/214, X. 1960, str. 5-6.
- 6943 *Otkriven Meštrovićev kip „Majci useljenika“ u Milwaukee-u.* (Otkrivanje). Croatia Press, New York, 14/214, X. 1960, str. 13-14.
- 6944 *Strani časopisi o našoj likovnoj umjetnosti. Suvremeno jugoslavensko stvaranje.* (Članak Raula Uribea „Umjetnička galerija“ u meksičkom časopisu „Auhe“. I o Meštroviću). Borba, Zagreb, god. 25, 2. VII. 1960, str. 7.
- 6945 *Suvremena fotografija I. Meštrovića.* (Obolio). Globus, Zagreb, 6. XI. 1960.
- 6946 *Suvremeno jugoslavensko stvaranje. Strani časopisi o našoj likovnoj umjetnosti.* Borba, Zagreb, 24(25)/155, 2. VII. 1960, str. 7.
- 6947 *Što bi rekao Meštrović?* (Meštrovićev mladenački rad, „Poprsje Franje Josipa“). Globus, Zagreb, br. 72, 13. XI. 1960, str. 32-33.
- 6948 *The Croatian Board of Trade Observes the 77th Birthday of Ivan Mestrovic.* (Letak s kronologijom Meštrovićeva života). South Bend, 1960.
- 6949 *U staroj krstionici postavlja se Meštrovićev kip.* (Sv. Ivan Krstitelj u Splitu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 17/4763, 13. VI. 1960, str. 6.
- 6950 *Umro Milan Ćurčin.* (Meštrovićev prijatelj i suradnik). Slobodna Dalmacija, Split, god. 17, 27. II. 1960.
- 6951 *„Zimovnik“ karijatida.* (Karijatide za Lovćen na Cetinju. Bilj.). Politika, Beograd, god. 57, 4. II. 1960.
- 1961.**
- 6952 **A. B.:** *Veliko slavlje u Gradišću. Podignut je spomenik Mati Miloradoviću u Frakanavi.* (Meštrovićeva skulptura). Matica, list iseljenika Hrvatske, Zagreb, 11/8, 1961, str. 240-241.
- 6953 **(Adžija, Nikola):** *Što kaže barba Nine o „čudu od Vlaja“.* (Priopćio Josip Zagorac). Telegram, Zagreb, 2/49, 3. III. 1961, str. 2.
- 6955 **Baričević, Doris:** *„Proljetni salon“.* (Predgovor kataloga izložbe). 60 godina slikarstva i kiparstva u Hrvatskoj. Zagreb 1961.
- 6956 **Batušić, Slavko:** *Umjetnost u slici.* (Meštrović u okviru hrv. umjetnosti). II. izdanje, Zagreb 1961.
- 6957 **Brajović, Aleksa:** *Lovćen i mauzolej.* (Obrana Meštrovića u povodu članka L. Trifunovića u „Danas“, 1961.). Danas, Beograd, 1/15, 6. XII. 1961, str. 7.
- 6958 **C. P.:** *Film o Meštroviću.* (Režisera Šime Šimatovića, snimatelja Oktavijana Miletića). Vjesnik, Zagreb, god. 22, 12. VIII. 1961.
- 6959 **Cassou, Jean - Langui, Emile - Pevsner, Nikolaus:** *Les sources du vingtième siècle.* Brüssel 1961.
- 6960 **Dramstädter, Robert:** *Künstlerlexikon.* Bern, München 1961. (Meštrović str. 320).
- 6961 **Đukić, Trifun:** *Jedno mišljenje o podizanju Njegoševog spomenika na Lovćenu.* Protiv mauzoleja na Lovćenu, a za spomenik na Cetinju). Danas, Beograd, 1/13, 8. XI. 1961, str. 3. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 53-54; Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 53-54; II. izd. Beograd 1990.
- 6962 **E. P.:** *Pohvaljen film „Meštrović. Egzaltacija materije“.* (Redatelj Ivan Martinac). Slobodna Dalmacija, Split, 18/5236, 19. XII. 1961, str. 6.
- 6963 **j.:** *Dar Ivana Meštrovića.* („Majka i dijete“ šibenskoj bolnici. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 18, 1. VII. 1961.
- 6964 **Jeremić, Dragan M.:** *Meštrović i racionalnost.* (Ž. Vidović: Meštrović i savremeni sukob skulptora s arhitektom). Književne novine, Beograd, 12/153, 8. IX. 1961, str. 3, 7.
- 6965 **Jurčec, Ruda (?)**: (O Meštrovićevim „Uspomenama“. Kasniji prikaz u „Hrv. reviji“ 1962, br. 4). Glas Slovenske kulturne akcije, Buenos Aires, 31. XII. 1961.
- 6966 **(Kečkemet, Duško):** *Galerija Meštrović.* (Historijat i opis Galerije Meštrović i Kašteleta. Meštrovićev životopis). U: Split: Muzeji i glaserije, Split 1961, str. 97-120.
- 6967 **(Kečkemet, Duško):** *Galerie Meštrović.* (Historijat i opis Galerije Meštrović i Kašteleta. Franc. prijevod). U Knjizi: Split. Musées et Galeries. Split 1961, str. 113-120.
- 6968 **(Kečkemet, Duško):** *Das Galerie Meštrović.* (Historijat i opis Galerije Meštrović i Kašteleta. Njem. prijevod). U knjizi: Split. Museen und Galerien. Split 1961, str. 113-120.

►
47

- 6969 **(Kečkemet, Duško):** *The Meštrović Gallery.* (Historijat i opis Galerije Meštrović i Kašteleta. Engl. prijevod). U knjizi: Split Museums and Galleries. Split 1961, str. 113-120.
- 6970 **Kečkemet, Duško:** *Juraj Dalmatinac majstor šibenske katedrale.* (U povodu postavljanja Meštrovićeva spomenika). Slobodna Dalmacija, Split, god. 18, 29, 30. XI, 1. XII. 1961, str. 8.
- 6970a **Kečkemet, Duško:** *Splitsko groblje Sustjepan.* (Poprsje Milivoja Milića). Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU. IX/3, Zagreb 1961, br. 3, str. 143-151.
- 6971 **Kljaković, Jozo:** *Krvavi val. Isječak iz suvremenog života.* Rim 1961.
- 6972 **Kolarić, Miodrag:** *La Sculpture Yougoslave d'Aujourd'hui.* (I o Meštroviću). Jugoslavija, Beograd 1961.
- 6973 **Kolarić, Miodrag:** *Novejšaja jugoslavskaja skulptura.* Beograd 1961.
- 6974 **Kolarić, Miodrag:** *Zetgenössische jugoslawische Skulptur.* Beograd 1961. (O Meštroviću u Uvodu).
- 6975 **Konjevod, M.:** *Na vrhu Lovćena ili na Cetinju?* (Diskusija oko lokacije Njegoševog mauzoleja). Vjesnik, Zagreb, god. 22, 30. XII. 1961.
- 6977 **(Ledić, Gerhard) G. L.:** *Dva brata Grgura.* (U Splitu i Varaždinu). Svijet, Zagreb, 10. I. 1961.
- 6978 **Lue, Donald De:** *Mestrovic.* National Sculpture Review, New York, X/1961-1962, br. 4.
- 6979 **M. M.:** *Završena prva etapa konzerviranja šibenske katedrale.* (Prostor za Meštrovićev spomenik Jurju Dalmatinu). Vjesnik, Zagreb, god. 22, 25. XI. 1961.
- 6980 **Maixner, Rudolf:** *Ivan Meštrović et les Annales.* (O Meštrovićevom članku o A. Rodinu u prvom broju). Annales de l'Institut Français de Zagreb, II. ser., br. 10-13, str. 77-78, Zagreb 1961-1964.
- 6981 **Matković, A.:** *Program proslave 150-godišnjice smrti Dosi-teja Obradovića u Kninu.* (Meštrovićeve medalje iz 1911). Slobodna Dalmacija, Split, 18/5013, 30. III. 1961, str. 5.
- 6982 **Matl, J.:** *Der Bildhauer Ivan Meštrović.* (Religiozno i nacionalno u Meštrovićevoj umjetnosti). Die Warte, 27. I. 1961, str. 2.
- 6983 **Medaković, Dejan:** *Živojin Lukić.* (O kiparu Ž. L., autoru „Sv. Roka“ u Meštrovićevu mauzoleju u Cavtatu). Danas, Beograd, I/11, 11. X. 1961, str. 28.
- 6984 **Mendelowitz, Daniel M.:** *A history of american art.* New York 1961, str. 629.
- 6985 **Meštrović, Matko:** *Socijalne tendencije.* (Predgovor kataloga). 60 godina slikarstva i kiparstva u Hrvatskoj. Zagreb 1961.
- 6986 **mp:** *„Zora“ snima 3 fima o Splitu.* (Šime Šimatović, film o Meštroviću). Slobodna Dalmacija, Split, 18/4962, 30. I. 1961, str. 6.
- 6987 **(Nevistić, Franjo) M. N.:** (O Meštrovićevim „Uspomenama“. Kasniji prikaz u „Hrv. reviji“ 1962, br. 4). Danica, Chicago, 29. XI, 6. i 13. XII. 1961.
- 6988 **Novak, Vesna:** *Početak stoljeća.* (Predgovor kataloga izložbe). 60 godina slikarstva i kiparstva u Hrvatskoj. Zagreb 1961.
- 6989 **Novak, Zrnka:** *Prvi put ili opet o Meštroviću.* (Prikaz knjiga Ž. Vidovića i Ž. Gruma). Telegram, Zagreb, 2/86, 15. XII. 1961, str. 5.
- 6990 **Petešić, Ćiril:** *Čudna li „Čuda od Vlaja“?* Telegram, Zagreb, 2/52, 21. IV. 1961, str. 2.
- 6991 **Petešić, Ćiril:** *Prvi koraci Ivana Meštrovića u umjetnosti.* Čudo od Vlaja. (O Meštrovićevim počecima u Otavicama, Drnišu i Splitu). Telegram, Zagreb, 2/46, 10. III. 1961, str. 8.
- 6992 **(Prijetelj, Kruno):** *Galerija umjetina.* (Tekst vodiča). U: Split. Muzeji i galerije. Split 1961, str. 121-132.
- 6993 **Putar, Radoslav:** (Predgovor kataloga izložbe). 60 godina slikarstva i kiparstva u Hrvatskoj. Zagreb (1961).
- 6994 **Radica, Bogdan:** (O Meštrovićevim „Uspomenama“. Kasnije prikazano u „Hrv. reviji“ 1962, br. 4). Zajedničar, Pittsburgh (SAD), 27. XII. 1961.
- 6995 **Rakovac, Milan:** *Pintores y escultores Croatas exilados.* Studia croatica, Buenos Aires, 2/2-3 (3-4), 1961, str. 142-146.
- 6996 **Roca, Stevan:** *Meštrovićev „Vidovdanski hram“.* (O „Vidovdanskom hramu“ i Rimskoj izložbi 1911.). Vjesnik pravosl. sveštenstva, 15. IX. 1961.
- 6997 **Simić-Bulat, Anka:** *Na prijelomu stoljeća.* (Predgovor kataloga izložbe). 60 godina slikarstva i kiparstva u Hrvatskoj. Zagreb 1961.
- 6998 **(Smrkinić, Josip):** *Galerija Meštrović.* (Tekst vodiča). U: Split. Muzeji i galerije. Split 1961, str. 97-120.
- 6999 **Šepić, Dragovan:** *Supilo diplomat. Rad Frana Supila u emigraciji 1914-1917 godine.* Zagreb 1961. (O Meštroviću str. 264).
- 7000 **Šijanec, Fran:** *Sodobna slovenska likovna umetnost.* Maribor 1961, str. 311/524.
- 7001 **Tartaglia-Kelemen, V.:** *Četvrti decenij.* (Predgovor kataloga izložbe). 60 godina slikarstva i kiparstva u Hrvatskoj. Zagreb 1961.
- 7002 **Tomičić, Zlatko:** *Filip Marušić o Meštroviću i njegovim roditeljima.* (Iz knjige „Put k Meštroviću“). Književnik, Zagreb, 3/28, knj. II, X. 1961, str. 420-435.
- 7003 **Tomičić, Z(latko):** *Knjiga o Meštroviću.* (Ž. Vidović: Meštrović i suvremeni sukob skulptora i arhitekta). Vjesnik, Zagreb, 22/5203, 17. VIII. 1961, str. 8.
- 7005 **Tomičić, Zlatko:** *Posjet Meštrovićevom zavičaju.* Zadarska revija, Zadar, 1961, br. 2.
- 7006 **Tomičić, Zlatko:** *Put k Meštroviću.* (Meštrovićeva palača na Mejama). Savremenik, Beograd, 7/6, knj. XIII, VI. 1961, str. 637-649.
- 7007 **Tomičić, Zlatko:** *Put k Meštroviću.* (Odlomci iz veće cjeline. O Meštrovićevom životu i djelu). Zajedničar, Pittsburgh (SAD), V. 1961.
- 7008 **Tomljanović, I(vo):** *Elita bez lidera. Izložba „60 godina slikarstva i kiparstva u Hrvatskoj“...* (Meštrović u krugu „Medulića“ na izložbi u Zagrebu). Borba, Zagreb, 26/68, 22. III. 1961, str. 8.
- 7009 **Trifunović, Lazar:** *Mit o Meštroviću.* (U povodu knjige Ž. Vidovića). Danas, Beograd, I/8, 30. VIII. 1961, str. 8-9. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 52-53; Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 52-53; II. izd. Beograd 1990.
- 7010 **Tukić, D.:** *Jedno mišljenje o podizanju Njegoševog spomenika na Lovćenu.* (Da se ne postavi na Lovćen nego na Cetinje). Danas, Beograd, I/1961, 1/13, 8. XI. 1961.
- 7011 **Vidović, Žarko:** *Jedna dezinformacija.* (Odgovor L. Trifunoviću na njegovu kritiku knjige o Meštroviću). Danas, Beograd, 1/10, 27. IX. 1961, str. 2-3.
- 7012 *Akcija za podizanje Dositejeva spomen-doma u Kninu.* (Meštrovićeva medalja Dositeja Obradovića iz 1911.). Slobodna Dalmacija, Split, 18/5021, 8. IV. 1961, str. 4.
- 7013 *Awards and honors.* (Meštrović član American Academy of Arts and Letters). Art News, New York, I. 1961, str. 27.
- 7014 *Dalmacija u prošlosti. 1905.* (O otkrivanju spomenika Botiću u Splitu 5. XI. 1905.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 18. 22. XI. 1961.

- 7015 *Elected to Membership in the American Academy of Arts and Letters*. Arts, 35/1, 1961, str. 10.
- 7016 *Elected to Membership in the American Academy of Arts and Letters*. Art News, New York, 59/1, 1961, str. 23.
- 7017 *Matica hrvatska izdaje monografiju o Ivanu Meštroviću*. (Ž. Grum - T. Dabac). Borba, Zagreb, 26/3, 6. I. 1961, str. 6.
- 7018 *Mestrovic, Ivan*. Encyclopaedia Britannica. Sv. 15. London 1961, str. 300.
- 7019 *Meštrovićevi „Orači“ izradit će se u kamenu*. (U Drnišu). Slobodna Dalmacija, Split, 18/5191, 25. X. 1961, str. 8.
- 7020 *Monografija o Meštroviću u Zagrebu*. (Ž. Grum - T. Dabac). Hrvatska revija, Buenos Aires, 11/3 (43), IX. 1961, str. 289.
- 7021 *Naša naslovna strana: Meštrovićeva „Useljenička majka“*. (Meštrovićev spomenik u Milwaukeeu). Hrvatska revija, Buenos Aires, 11/1, 1961, str. 99.
- 7022 (O Meštrovićevim „Uspomenama“. Prikazano kasnije u „Hrv. reviji“ 1961, br. 4). Hrvatska, Buenos Aires, 10. VIII, 16. XI. 1961.
- 7023 (O Meštrovićevim „Uspomenama“. Prikazano kasnije u „Hrv. reviji“ 1961, br. 4). Hrvatska gruda, Buenos Aires, XII. 1961.
- 7024 (O Meštrovićevim „Uspomenama“). Studia Croatica, Buenos Aires, X-XII. 1961.
- 7025 (O Meštrovićevim „Uspomenama“. Prikazano kasnije u „Hrv. reviji“ 1961, br. 4). Svobodna Slovenija, Buenos Aires, 21. XII. 1961.
- 7026 (O smrti Tvrtka Meštrovića). Nova Hrvatska, London, VIII-X. 1961, str. 5.
- 7027 *Poklon Meštrovića Drnišu*. (Skulptura „Madona“). Vjesnik, Zagreb, god. 22, 20. II. 1961.
- 7028 *Politički memoari Ivana Meštrovića. Uspomene na političke ljude i događaje*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 11/3 (43), IX. 1961, str. 319-320.
- 7029 *Snimanje filma o Ivanu Meštroviću*. (Redatelj Š. Šimatović). Slobodna Dalmacija, Split, 18/5104, 17. VII. 1961, str. 6.
- 7030 *Snimljen film o Ivanu Meštroviću*. („Zora-film“, redatelj i scenarist Šime Šimatović). Slobodna Dalmacija, Split, 18/5142, 30. VIII. 1961, str. 4.
- 7031 *Split*. (Fotomonografija. Reprodukije Meštrovićevih djela u gradu, Galeriji Meštrović i Kašteletu). Split. I. izd. 1961.
- 7032 *Spomenik Jurja Dalmatinca u Šibeniku*. (Odliven u Zagrebu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 18/5063, 30. V. 1961, str. 3.
- 7033 *Spomenik Jurju Dalmatinu*. (Podignut će se u Šibeniku). Slobodna Dalmacija, Split, 18/5100, 12. VII. 1961, str. 3.
- 7134 *60 godina slikarstva i kiparstva u Hrvatskoj*. (Izložba u Zagrebu). Slobodna Dalmacija, Split, 18/5000, 15. III. 1961, str. 4.
- 7035 *The Museum in Picture, illustrated souvenir*. (Poprsje sir Johna Laverya u Belfast Museum & Art Gallery). Belfast (Irska) 1961, str. 5, II. izd.
- 7036 *U Splitu se snimaju dva filma o Ivanu Meštroviću i o „Hajduku“*. (Redatelj Š. Šimatović). Slobodna Dalmacija, Split, 11. VIII. 1961.
- 7037 *Yugoslavia. Sculpture*. (O Meštroviću u okviru jugoslavenske skulpture. Kratki podaci). Larousse encyclopedia of modern art from 1800 to the present day. New York 1961, str. 359, 396, 403-404, 422.
- 7038 *Zagreb*. (Fotomonografija. Fotografije Tošo Dabac. O Meštroviću i reprodukcija spomenika J. J. Strossmayeru). Zagreb 1961.
- 1962.
- 7039 **A. K.**: (O Meštrovićevim „Uspomenama“). Dom Sydney (Australija). I-II. 1962.
- 7040 **AP**: *Ivan Mestrovic, sculptor, is dead*. (Meštrovićeva biografija u povodu smrti). New York Times, New York, 17, 18. I. 1962. str. 33.
- 7041 (**Aćimović, D. R.**) D. R.: *The Legend of Ivan Mestrovic*. (Kritika Meštrovićevih „Uspomena“). Prikaz u „Hrv. reviji“ 1962, br. 4. Naša reč, North Horrow (Vel. Brit.) III. 1962, br. 127.
- 7042 **Ambrozić, Katarina**: *Ivan Meštrović. In memoriam*. (O životu i djelu). Književne novine, Beograd, 14/163, 26. I. 1962, str. 7.
- 7043 **Ambrozić, Katarina**: *Ivan Meštrović*. Informativni bilten centra za dokumentaciju i informacije Saveza likovnih umjetnika Jugoslavije, Beograd, 1962., III. mj., str. 6, 7.
- 7044 **Ambrozić, Katarina**: *Paviljon Srbije na Međunarodnoj izložbi u Rimu 1911. godine*. (O Meštrovićevim djelima na Rimskoj izložbi). Zbornik radova Narodnog muzeja, III/1960-1961, Beograd, 1962, str. 237-266.
- 7045 **Antić, J. K.**: (Kritika Meštrovićevih „Uspomena“). Glas kanadskih Srba, Windsor (Kanada), 2. VIII. 1962.
- 7046 **Arato-Perényi** (?): Jugoslavia törtémete. Budapest 1962.
- 7047 (**Barbić, Vesna**): *Pitanje: kada će biti dovršen Meštrovićev muzej. Odgovara: Vesna Barbić, kustos muzeja*. Večernji list, Zagreb, 4/1002, 4. X. 1962, str. 7.
- 7048 **Begović, Bruno**: *U muzeju „šjor Nina“*. (U Nikole Adžije u Drnišu). Slobodna Dalmacija, Split, 19/5263, 19. I. 1962, str. 5.
- 7049 **Bešević, Ivanka**: *Spomenici za pola milijarde*. (O ljevaču Meštrovićevih spomenika Petru Bosnaru). Ilustrovana politika, Beograd, 18. XII. 1962.
- 7050 (**Bezić, Ante**) A. B.: „Kiklop“ u Galeriji Meštrović. (Odlivena skulptura). Slobodna Dalmacija, Split, 19/5434, 8. VIII. 1962, str. 8.
- 7051 (**Bezić, Ante**) A. B.: *Uskoro dvije nove Meštrovićeve skulpture*. (U Galeriji Meštrović u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 19/5429, 2. VIII. 1962, str. 6.
- 7052 **Bezić, Nevenka**: *Likovne izložbe Splita 1885-1945*. Split 1962. (Meštrovićeve izložbe u Splitu).
- 7053 **Birdsell, Roger**: *Notre Dame Sculptor Ivan Mestrovic Dies*. (Smrt. O životu i djelu). The South Bend Tribune, South Bend (SAD), 17. I. 1962.
- 7054 **Boeck, Johann A.**: *Der Mann aus Vrpolje. Weg und Werk von Ivan Mestrovic*. (O Meštrovićevom životu i umjetnosti). Die Furche, Wien, 18/11, 17. III. 1962, str. 14.
- 7055 (**Broz, Josip**): *Saučešće predsjednika Tita supruzi Ivana Meštrovića*. Vjesnik, Zagreb, 23/5355, 19. I. 1962, str. 1.
- 7056 **Brughetti, Romualdo**: *Hay um Tiempo... Meštrović, innovador*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 299-300.
- 7057 **Brughetti, Romualdo**: *Ivan Mestrovic*. Studia croatica, Buenos Aires, 3/4 (9), X-XII. 1962, str. 286.
- 7058 **Bruzzinelli, P.**: *Ivan Meštrović, il Michelangelo del popolo slavo*. La Rocca, 1. III. 1962.
- 7059 **bz** (Ante Bezić ?): *Izrazi saučešća u povodu smrti Ivana Meštrovića*. Slobodna Dalmacija, Split, 19/5263, 19. I. 1962, str. 5.
- 7060 **bz** (Ante Bezić): *Žalost u Drnišu i Otavicama. U Drnišu obrazovan odbor za sahranu Ivana Meštrovića*. Slobodna Dalmacija, Split, 19/5262, 18. I. 1962, str. 5.

- 7061 **bz.** (Ante Bezić ?): *Dva značajna Plančićeva ulja dobila zbirka umjetnina u Starom Gradu.* (Dar I. Meštrovića, 1959.). Slobodna Dalmacija, Split, 19/5404, 4. VII. 1962, str. 5.
- 7062 **Case, Richard G.:** *Sculptor Mestrovic Dies Of Stroke at South Bend.* (O Meštroviću i njegovim djelima u Syracusi). Syracuse Herald-Journal, Syracuse, 17. I. 1962, str. 1-2.
- 7063 **(Cvetkova, Elena) E. C.:** *Meštrovićev muzej.* (Uoči otvorenja Atelijera Meštrović u Zagrebu). Večernji list, Zagreb, god. 4, 13. VIII. 1962.
- 7064 **Cvetković, Dragiša:** *Jedna neuljudna i klevetnička knjiga.* (Kritika Meštrovićevih „Uspomena“. Prikaz u „Hrv. reviji“ 1962, br. 4). Glasnik Srpskog istorisko-kulturnog društva „Njegoš“, Chicago, VI. 1962.
- 7065 **Čengić, E(nes):** *U znak uspomena na velikog umjetnika.* (Uređenje Meštrovićeve galerije u Zagrebu). Oslobođenje, Sarajevo, 6. VIII. 1962.
- 7066 **Čopić, Špelca:** *Ivan Meštrović.* (Analiza Meštrovićeve umjetnosti). Naši razgledi, Ljubljana, 11/6, 24. III. 1962, str. 111-112.
- 7067 **Čujić, S.:** *Meštrovićeva arhitektura.* Čovjek i prostor, Zagreb, 9/108-109, III-IV. 1962.
- 7068 **D. D.:** *Mit o Meštroviću.* (Prikaz i kritika monografije Matice hrvatske s tekstom Ž. Gruma). Slobodna Dalmacija, Split, 19/5279, 7. II. 1962, str. 4.
- 7069 **D. J.:** *In memoriam. Ivan Meštrović.* Matica, Zagreb, 12/2, II. 1962, str. 37-38.
- 7070 **De Lue, Donald:** *Mestrovic.* (Kratki životopis uz ilustraciju „Anđela s dušom“). National Sculpture Review, New York, 10/4, 1961-2, str. 5.
- 7071 **Deanović, Ana:** *Meštrovićeva arhitektura.* (Kronologija gradnji). Čovjek i prostor, Zagreb, 9/108-109, IX. 1962, str. 9-10.
- 7071a **Depolo, Josip:** *Medulićevci pred historijom.* (Meštrović u krugu društva „Medulić“). Vjesnik, Zagreb, 23. IX. 1962, str. 6.
- 7072 **Depolo, J(osip):** *Smrt Ivana Meštrovića.* (Nekrolog). Telegram, Zagreb, 2/91, 19. I. 1962, str. 7.
- 7073 **Depolo, Josip:** *Smrt majstora. In memoriam Ivanu Meštroviću.* (O Meštrovićevoj umjetnosti). Vjesnik, Zagreb, 23/5354, 18. I. 1962, str. 5.
- 7074 **(Drljić, Rastko) R. D.:** *Uspomeni Ivana Meštrovića. Komemoracija smrti Ivana Meštrovića u Franjevačkom sjemeništu i Bogoslovlji u Visokom. Dobri pastir,* Sarajevo, 11-12/1-4, 1962, str. 429-433.
- 7075 **Dubrovčić, Slavko:** (O Meštrovićevim „Uspomenama“. Prikaz u „Hrv. reviji“ 1962, br. 4). Glas, Wien, III. 1962.
- 7076 **Elman, Richard M.:** *For Ivan Meštrović, 1883-1962.* (Meštrovićev bivši student u povodu njegove smrti). The Commonweal, New York, 75/20, 9. II. 1962, str. 506-507.
- 7077 **Fisković, Cvito - Tomić, Bruno:** *Od pastira iz Otavica do umjetnika svjetskog glasa. Smrt najvećeg jugoslavenskog kipara.* Slobodna Dalmacija, Split, 19/5262, 18. I. 1962, str. 5.
- 7078 **Fisković, Cvito:** *Meštrović i naša prošlost.* Slobodna Dalmacija, Split, 19/5262, 18. I. 1962, str. 5.
- 7079 **Frati, J. B.:** *Hrvatska revija.* (La Revista Croata), volumen dedicado a Ivan Mestrovic, Buenos Aires 1962... Studia croatica, Buenos Aires, 3/4 (9), 1962, str. 364-366.
- 7080 **Frati, J. B. (pseud.):** (Nekrolog I. Meštrovića). Studia croatica, Buenos Aires, XI-XII. 1962.
- 7081 **Gagro, Božidar:** *Ivan Meštrović.* 15 dana, Zagreb, 5/10, 15. II. 1962, str. 8-9.
- 7082 **Gavrilović (Milan):** *Spomenik umetnika čoveku.* (Kritika proizvoljnosti podataka u Meštrovićevim „Uspomenama“). Glas kanadskih Srba, Windsor (Kanada), 10. V. 1962. (Pretiskano: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor 1970, str. 101-110. Prikaz u „Hrv. reviji“ 1962, br. 4).
- 7083 **Gerdts, William H.:** *American Sculpture.* American Artist, New York, IX. 1962.
- 7084 **Geyer, George Anne:** *Sculptor Chose U. S. over Slav Honors.* Daily News, Chicago, 18. I. 1962.
- 7085 **(Grgičević, Marija) M. G.:** *Meštrovićeva prisutnost.* Večernji list, Zagreb, 4/785, 20. I. 1962, str. 6.
- 7086 **Guzzi, Virgilio:** *La scomparsa di uno scultore di audacia barbarica. Ricordo di Ivan Mestrovic.* (O Meštroviću i njegovim djelima. Isti tekst kao 20. I.). Tempo, Roma, 24. I. 1962.
- 7087 **Guzzi, Vriglio:** *Uno scultore di audacia barbarica. La morte di Ivan Mestrovic.* (O Meštrovićevoj umjetnosti i djelima). Tempo, Roma, 20. I. 1962.
- 7088 **Horvat, I(gnac):** *Kipar Marijan Matijević.* (Autor podnožja Miloradićeva spomenika u Frakanavi). Gradišće kalendar... za 1962, Željezno, str. 72-74.
- 7089 **Horvat, I(gnac):** *Miloradić Mate vam govori.* (Meštrovićev spomenik u Frakanavi). Gradišće kalendar... za 1962, Željezno, str. 31-35.
- 7090 **I. B.:** *Otvorit će se „Atelje Meštrović“ u Zagrebu.* (Bilješka). Slobodna Dalmacija, Split, god. 19, 17. VIII. 1962.
- 7091 **Ivanovic, Vana:** *Meštrović genije.* Naša reč, (SAD), III. 1962.
- 7092 **Janković, Dragoslav:** *O posleratnim radovima na istoriji stvaranja Jugosovenske države 1918.* (Kritika Meštrovićevih „Uspomena“, str. 74-75). Jugoslovenski istoriski časopis, Beograd, 1962, br. 2, str. 68-87.
- 7093 **Jones, Alexander F.:** („Jedna ideja“. Nekrolog). The Syracuse Herald-Journal, Syracuse, 17 (?). I. 1962.
- 7094 **(Jurišić, fra Karlo):** *Ivan Meštrović - kršćanski umjetnik.* (U povodu smrti). Blagovest, Beograd, 31/5, 1962, str. 96-97.
- 7095 **(Jurišić, Karlo) o. K. J.:** *Ivan Meštrović.* (O Meštrovićevoj religioznoj umjetnosti i sprovodu u Otavicama). Služba Božja, Makarska, 2/3, 1962, str. 147-148.
- 7096 **Jurišić, K(arlo):** *Meštrović - naš konfrater.* (Meštrovićeve veze s franjevcima. Smrt i sprovod). Vjesnik Franjevačke provincije Presv. Otkupitelja u Dalmaciji, Split, 11/5-6, 21. IV. 1962, str. 52-58.
- 7097 **(Jurišić, Karlo):** *Meštrović - naš konfrater.* (Veze Meštrovića s franjevcima. Preneseno iz Vjesnika Franjevačke provincije... 1962.). Vjesnik zadarske nadbiskupije, Zadar, 7/4, V. 1962, str. 70-74.
- 7098 **Kadić, Branko:** *Argentinska kritika o Meštroviću.* (Kipari i likovni kritičari u Buenos Airesu). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 353-365.
- 7099 **Kadić, Branko:** *Dvije reprezentativne knjige o Meštroviću na engleskom jeziku. The Sculpture of Ivan Meštrović... 1948; Laurence Schmeckebier: Ivan Mestrovic, Sculptor and Patriot... 1959.* Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 493-497.
- 7100 **Kadić, Branko:** *Mestrovic visto por los escultores Argentinos.* Studia croatica, Buenos Aires, 3/4 (9), X-XII. 1962, str. 325-329.
- 7101 **(Kadić, Branko) B. K.:** *Posljednji interview Ivana Meštrovića.* (Razgovor Trumana Moore-a s Meštrovićem u Notre Dame, nekoliko tjedana pred smrt; objavljen u reviji „Think“ ožujka 1961.). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), 1962, str. 477-478.
- 7102 **Kadić, Branko:** *Vida y obra de Ivan Mestrovic.* Studia croatica, Buenos Aires, 3/1 (6), I-III. 1962, str. 69-75.

- 7103 **Kamber, Dragutin:** *Meštrovićeva briga za muslimane. Prilog boljem poznavanju jednog hrvatskog gorostasa.* Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 435-444.
- 7104 **Karaman, Srećko:** *Pred Meštrovićevom „Povijesti Hrvata“.* Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 366-368.
- 7105 **(Katalinić, Jakša)** J. K.: *O značaju poruke Ivana Meštrovića.* (Općenito o Meštroviću). Vidik, Split, 9/21, V. 1962, str. 38-40.
- 7106 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović i naša umjetnost.* (Meštrovićev utjecaj na suvremenike). Slobodna Dalmacija, Split, 19/5270, 27. I. 1962, str. 4.
- 7107 **Kečkemet, Duško:** *Umjetnost Ivana Meštrovića.* Mogućnosti, Split, 9/3, III. 1962, str. 254-272.
- 7108 **Kelemen, B.:** *Izložba „Medulića“ godine 1962.* (Retrospektivna izložba. Meštrovićev udio. Secesija). Čovjek i prostor, Zagreb, 1962, br. 115, str. 3.
- 7109 **Kesterčanek, Nada:** *Moje uspomene na Ivana Meštrovića.* (Uspomene na članove Meštrovićev obitelji). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 474-476.
- 7110 **Kirigin, Josip:** *Stvaralac do posljednjeg časa.* (O Meštroviću u Americi). Vjesnik, Zagreb, 23/5355, 19. I. 1962, str. 5.
- 7111 **Kirigin, Josip:** *Umro Ivan Meštrović.* (Obavijest dopisnika iz New Yorka o smrti. Meštrovićeva biografija). Vjesnik, Zagreb, 23/5354, 17. (18) I. 1962, str. 1, 5.
- 7112 **Kitić, Ante:** *Cijenjeni gospodine Uredniče!* (U povodu Meštrovićeve smrti). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 504-507.
- 7113 **Kljaković, Jozo:** *Meštrović - Majstor i Učitelj.* (Život, djela, umjetnost). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 308-318.
- 7114 **Kljaković, Jozo:** *Oproštaj od mrtvog Meštrovića.* Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/1-2 (45-46), III-VI. 1962, str. 5-13.
- 7115 **Knežević, Radoje I.:** *Sumrak jednog genija.* (Pobijanje vjerodostojnosti Meštrovićevog razgovora sa Svetozarom Pribičevićem 1929. u „Uspomenama“). Glas kanadskih Srba, Windsor (Kanada), 22. II. 1962. Pretiskano: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor 1970, str. 64-68.
- 7116 **Kolarić, Miodrag:** *Misao u mermeru. Uz smrt Ivana Meštrovića.* (Pregled života i djela). Borba, Beograd, 27/16, 18. I. 1962; Misao u mramoru, Borba, Zagreb, 27/17, 19. I. 1962, str. 7.
- 7117 **Korsky, Ivo:** *Integralno jugoslavenstvo.* (O Meštrovićevim „Uspomenama“. Prikazano u „Hrv. reviji“ 1962, br. 4). Republika Hrvatska, Buenos Aires, 10. IV. 1962.
- 7119 **Krešić, Stjepan:** *La statuaire mondiale en deuil: Yvan Mechtrovitch est mort.* (O Meštrovićevoj religioznoj, patriotskoj i slobodarskoj umjetnosti). Le Droit, Ottawa (Kanada), 17. II. 1962, str. 14.
- 7120 **Krklec, Gustav:** *Ivan Meštrović. In memoriam.* (Uspomene na Meštrovića). Republika, Zagreb, 18/1, 1962, str. 1-4.
- 7121 **Krmpotić, Nada:** *Šićarenje preko groba.* (O Meštrovićevu sprovodu i propagandi u inozemstvu). Vjesnik, Zagreb, 23/5449, 23. IV. 1962, str. 2.
- 7122 **Kulušić, Joško:** *Kipar Ivan Meštrović sahranjen u mauzoleju u Otavici.* (Pogreb u Drnišu i Otavici). Slobodna Dalmacija, Split, 19/5268, 25. I. 1962, str. 1.
- 7123 **Kupareo, Rajmund:** *Ideja kršćanstva u Meštrovićevoj umjetnosti.* Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 396-404. (Također poseban otisak).
- 7124 **Lauck, Anthony:** *Ivan Mestrovic 1883-1962.* (O Meštroviću na Sveučilištu Notre Dame). Art Journal, South Bend, 21/175, proljeće 1962, str. 2-3.
- 7125 **Lauck, Anthony:** *Obituari.* (U povodu Meštrovićeve smrti). The Art Journal, New York, 21/3, prolj. 1962, str. 175.
- 7126 **Levenson, Kristofer:** *Zapis o Jugoslaviji.* (Kritika dijela Meštrovićeve skulpture). Danas, Beograd, 2/28, 6. VI. 1962, str. 2-3.
- 7127 **Lubarda, Petar:** *Komemorativna sednica Odelenja likovne i muzičke umjetnosti Srpske akademije nauka i umetnosti... u spomen preminulog akademika Ivana Meštrovića.* Glasnik Srpske akademije nauka i umjetnosti, Beograd, 14/1, 1962, str. 911.
- 7128 **(Lubarda, Petar):** *Prvi skulptor Balkana poslije grčke ere. Petar Lubarda o umjetničkom djelu Ivana Meštrovića.* Borba, Zagreb, 27/19, 25. I. 1962, str. 6.
- 7129 **M. M.:** *Sahranjen Ivan Meštrović.* (Sprovod i sahrana u Otavici). Vjesnik, Zagreb, 23/5361, 25. I. 1962, str. 5.
- 7130 **Mandić, Dominik:** *Postanak Meštrovićevih „Rana sv. Franje“.* (U Rimu 1942.). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 388-395.
- 7131 **Maruna, Borislav:** *Ivan Meštrović.* (Monografija 1961, u redakciji Ž. Gruma). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 498-499.
- 7132 **Meštrović, Marija:** *Posljednji ovozemni put mojega oca.* Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/1-2 (45-46), III-VI. 1962, str. 98-103.
- 7133 **(Meštrović, Mate)** Mestrovic, Matthew M.: *Recollection of the last Year of my Father's Life.* (Meštrovićeve posljednje godine života). Croatia Press, New York, 16/1-2 (223-224), 1962, str. 11-17.
- 7134 **Meštrović, Mate:** *Posljednja godina života Ivana Meštrovića.* (U South Bendu 1961-1962). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 334-339.
- 7135 **Meštrović, Mate:** *Tko „šićari“ preko Meštrovićeva groba?* Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 499-503.
- 7136 **Meštrović, Tvrtko:** *Svome ocu.* (Pjesma). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 333.
- 7137 **Mikuž, Stane:** *Umrl je kipar Ivan Meštrović.* Obzornik, Ljubljana, 1962, br. 3, str. 192-201.
- 7138 **Milić, Živko:** *Umro Ivan Meštrović.* Borba, Zagreb, 27/17, 18. I. 1962, str. 1.
- 7139 **Milošević, Mića:** *U spomen Ivana Meštrovića.* Braničevo, Požarevac, 8/1-2, I-IV. 1962, str. 33-35.
- 7140 **(Mirth, Karlo)** K. M.: *Ivan Mestrovic. A biographical sketch.* (Životopis. Glavna djela). Croatia Press, New York, 16/1-2 (223-224), I-IV. 1962, str. 4-11.
- 7141 **(Mirth, Karlo)** K. M.: *Ivan Meštrović (1883-1962).* Croatia Press, New York, 16/1-2 (223-224), I-IV. 1962, str. 18-24.
- 7142 **Mirth, Karlo:** *Iz uspomena na Meštrovića.* (Meštrovićeva darovnica, reljefi u Kašteletu, američko državljanstvo...). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48) XII. 1962, str. 445-468. (Također poseban otisak).
- 7143 **Mirth, Karlo:** *Komemoracija Hrvatske akademije Amerike za Ivana Meštrovića.* Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 485-486.
- 7144 **(Mirth, Karlo)** K. M.: *Svjetsko novinstvo povodom Meštrovićeve smrti.* Croatia Press, New York, 16/1-2 (223-224), I-IV. 1962, str. 25-29.
- 7145 **Mojaš, V.:** *U kamenu isklesani Meštrovićevi „Orači“.* (Kipar Mate Čvrljak prema Meštrovićevom gipsanom modelu isklesao za Drniš). Slobodna Dalmacija, Split, 19/5553, 26. XII. 1962, str. 4.
- 7146 **Moore, Truman:** *A visit with Ivan Meštrović.* (Posljednji interview I. Meštrovića). Dio objavljen u „Hrv. reviji“ 1962, br. 4). Think Magazine, New York, III. 1962, str. 6-9.

- 7147 **Moore, Truman:** *He Never Wasted His Time.* (Interview s Meštrovićem. Pretiskano iz „Think Magazine“, 1962.). The Milwaukee Journal, Milwaukee (SAD), 26. III. 1962.
- 7148 **(Nikolić, Vinko):** *Ivan Meštrović - Genij i slava Hrvatske.* (Nekrolog. Odjek smrti). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/1-2, III-VI. 1962, str. 93-97.
- 7149 **(Nikolić, Vinko):** *Ivan Meštrović. Genio y gloria de Croacia.* (Nekrolog. Životopis). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/1-2, III-VI. 1962, str. 1-4.
- 7150 **Nizeteo, Antun:** *Meštrović kao pisac.* (Pripovijesti, Imaginarni razgovori s Michelangelom, Dennoch will ich hoffen, Uspomene na političke ljude i događaje). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 412-419.
- 7151 **Novak-Oštrić, Vesna:** *Predgovor.* (Predgovor kataloga izložbe. Historijat društva „Medulić“. Popis izložaba članova društva. Bibliografija). U katalogu: Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“, Zagreb 1962, str. 5-33.
- 7152 **O. P.:** *In memoriam Ivan Meštrović.* Pobjeda, Titograd, 19/4, 21. I. 1962, str. 11.
- 7153 **Ostoja, Mirko:** *Drhtao sam gledajući te pri radu.* (Esej). Svijet, Zagreb, 26. I. 1962.
- 7154 **Ostović, Pavle:** *Umro je najveći Hrvat pobornik bratstva Srba i Hrvata.* Zajedničar, Pittsburgh (SAD), 24. I. 1962.
- 7155 **P. V.:** *Ivan Meštrović biće sahranjen u prodičnom mauzoleju u Otavicama kod Drniša.* (O Meštrovićevoj umjetnosti). Politika, Beograd, 19. I. 1962.
- 7156 **Pagano, Josè Leon:** *La personalidad de Ivan Mestrovic.* Studia croatica, Buenos Aires, 3/4 (9), X-XII. 1962, str. 279-283.
- 7157 **Pavlović, Antica:** *Skulptura na beogradskom Novom groblju.* Beograd 1962. (Meštrovićeva djela str. 24).
- 7158 **Pavlović, Antica:** *Javni spomenici na području grada Beograda.* Beograd 1962. (Meštrovićevi spomenici str. 3.).
- 7159 **Pavlović, Stevan Kosta:** *„Autospomenik“ Poslednje delo Ivana Meštrovića.* (Kritika Meštrovićevih „Uspomena“). Glas kanadskih Srba, Windsor (Kanada), 29. III, 5., 12., 19. IV. 1962. Pretiskano: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor 1970, str. 74-97. (Prikaz i citati u „Hrv. reviji“ 1962, br. 4).
- 7160 **Payrò, Julio E.:** *Meštrović inovador.* Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 298-299.
- 7161 **Payrò, Julio E. - Brughetti, Romualdo:** *Ivan Meštrović 1883-1962. Visto por dos criticos del arte argentinos.* Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 297.
- 7162 **Peić, Matko:** *Ep u kamenu.* (O Meštroviću i njegovoj umjetnosti. Fotografije iz života). Globus, Zagreb, 28. I. 1962, br. 135, str. 9-11.
- 7163 **(Peić, Matko) M. P.:** *I. Meštrović.* (Kratka biografija). Danas, Beograd, 2/19, 31. I. 1962, str. 4.
- 7164 **Peić, Matko:** *Kiparstvo I. Meštrovića.* (Životopis. Umjetnost). Revija, Osijek, 12/2-3, III-IV. 1962, str. 72-77.
- 7165 **Perše, Franjo F.:** *Meštrović vječna luč Hrvatske. Umjesto vijenca na odar od jednog hrvatskog Zagorca.* Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 469-473.
- 7166 **Petrović, Veljko:** *Beogradski narodni muzej prenijet će u kopije sva djela Ivana Meštrovića.* Borba, Zagreb, 27/18, 19. I. 1962, str. 7.
- 7167 **Pitossi, Rose Merie:** *Mestrovic Left Legacy of Courage.* (O Meštrovićevoj karakteru). Post Gazette, Pittsburgh, (?) II. 1962.
- 7168 **Pogačnik, Bogdan:** *Umrli je Ivan Meštrović.* Delo, Ljubljana, 4/17, 18. I. 1962, str. 1.
- 7169 **Potokar, Tone:** *Meštrovićevi javni spomeniki.* (Opis spomenika u zemlji i inozemstvu). Delo, Ljubljana, 4/23, 24. I. 1962, str. 6.
- 7170 **Putar, Radoslav:** *„Nejunačkom vremenu uprkos“.* (U povodu izložbe „Medulića“. Meštrovićev utjecaj na suvremenike. Secesija). Kulturni radnik, Zagreb, 15/11-12, 1962, str. 531-536.
- 7171 **R. I.:** *Memoari Ivana Meštrovića.* (Pohvala Meštrovićevih „Uspomena“. Citat u „Hrv. reviji“ 1962, br. 4). Salzburger Nachrichten, Salzburg (Austrija), 21. VIII. 1962.
- 7172 **R. P.:** *Poslednji izraziti romantičar. Meštrović - čovek dve epohe. In memoriam.* (Interview s Meštrovićem 1959. god.). Mladost, Zagreb, 24. I. 1962.
- 7174 **Radaković, Aca:** *Dečak sa planine...* (O Meštrovićevom djetinjstvu i šegrtovanju u Splitu). Ilustrovana politika, Beograd, 5/168, 23. I. 1962, str. 18-19.
- 7175 **(Radauš, Vanja):** *Brzjav Vanje Radauša.* (U povodu Meštrovićeve smrti). Borba, Zagreb, 27/18, 19. I. 1962, str. 7.
- 7176 **(Radauš, Vanja):** *Vanja Radauš o Meštroviću.* (U povodu smrti). Vjesnik, Zagreb, 23/5354, 18. I. 1962, str. 5.
- 7177 **Radica, Bogdan:** *Bilješka uz pjesmu Tvrtka Meštrovića.* Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 492.
- 7178 **(Radica) Raditsa, Bogdan:** *Ivan Meštrović.* (Nekrolog). Journal of Central European Affairs, Boulder, (?), god. 22, X. 1962, str. 349-353.
- 7179 **(Radica, Bogdan):** *Legendarni put čovjeka i umjetnika. Govor Bogdana Radice.* Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 486-492.
- 7180 **Radica, Bogdan:** *Ljudski i umjetnički profil Ivana Meštrovića.* Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 340-352.
- 7181 **Radica, Bogdan:** (O Meštrovićevim „Uspomenama“. Prikazano u „Hrv. reviji“ 1962, br. 4). Hrvatski glas, Winnipeg (Kanada), 2. I. 1962.
- 7182 **Radica, Bogdan:** (Nekrolog Ivanu Meštroviću). Hrvatski glasnik, Chicago, 5. II. 1962.
- 7183 **Radić, Ante:** *Ivan Mestrovic ha muerto.* (Nekrolog. O životu i djelu). ABC, Madrid, (?), I. 1962.
- 7184 **Radojčić, M(ilisav):** *Umro Ivan Meštrović.* (Dopis iz New Yorka. Biografski podaci). Politika, Beograd, 17. I. 1962.
- 7185 **Raić, Vlaho:** (O Meštrovićevim „Uspomenama“. Citat u „Hrv. reviji“ 1962, br. 4). Slobodna riječ, Buenos Aires, II. 1962.
- 7186 **Ratković, Stjepan:** *Čitajući Meštrovićeve „Uspomene“.* Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 420-425.
- 7187 **Redakcija „Hrvatske Zore“:** (O Meštrovićevim „Uspomenama“. Kritika prikaza F. Nevistića u „Danici“. Prikaz kritike u „Hrv. reviji“ 1962, br. 4). Hrvatska zora, München, II. 1962.
- 7188 **R-o:** *Ivan Mestrovic gestorben.* (U povodu smrti). Die Presse, 10. I. 1962, str. 9.
- 7189 **Rozić, B.:** *Ivan Meštrović - Bronzana statua Miloša Obilića.* (Opis skulpture u Narodnom muzeju u Beogradu). Beogradska nedelja, Beograd, 23. XII. 1962.
- 7190 **S. O.:** *Telo Ivana Meštrovića ispraćeno iz Zagreba za Otavice.* (Doček na zagrebačkom aerodromu). Politika, Beograd, 23. I. 1962.
- 7191 **s. z.:** *Ivan Meštrović: Sjećanje...* (Podaci N. Adžije o Meštrovićevim počecima). Vjesnik u srijedu, Zagreb, 24. I. 1962, br. 508, str. 6.
- 7192 **Sabol, Željko:** *Mogućnost i potreba novih ocjena.* (U povodu izložbe „Medulića“. Meštrovićev utjecaj na suvremenike). Polet, Zagreb, 10/2, 1962, str. 89-93.

- 7193 **Salihović, Ferid:** *Meštrović i muslimani*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 427-434.
- 7194 **Sauer-Nordendorf, Heinrich:** *Jedan hrvatski dnevnik*. (O Meštrovićevim „Uspomenama“. Prikaz u „Hrv. reviji“ 1962, br. 4). Die Furche, Wien, 21. IV. 1962.
- 7195 **Schmidt, Frank G.:** *Both Symphony, Lettvin Triumph*. (Koncert pijanista Theodora Lettvina u South Bendu u čast Meštrovića). The South Bend Tribune, South Bend, II. 1962.
- 7196 **Schmidt, Frank G.:** *Pianist lettvin Will Dedicate Selection to Sculptor Mestrovic*. (Koncert pijanista Lettvina u South Bendu u čast Meštrovića). The South Bend Tribune, South Bend, 8. II. 1962.
- 7197 **Sieber, Rudolf:** *In memoriam Ivan Meštrović 1883-1962*. Kunst ins Volk, Wien, 12/5-6, 1962, str. 203.
- 7198 **Sieber, Rudolf:** *Zum Gedenken eines grossen Mannes*. (O Meštroviću i njegovoj umjetnosti u povodu smrti). Österreichs Wirtschaft, Wien, 116/3, 31. III. 1962, str. 37.
- 7199 **Smith-Pavelić, Ante - Radica, Bogdan:** *Zadnji Meštrovićev pohod Hrvatskoj*. (1959). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), V, XII. 1962, str. 319-322. (Također posebni otisak).
- 7200 **Smrkinić, Josip:** *Poklon Splitu. Kako je nastala i kako je popunjavana čuvena Meštrovićeva galerija*. (Meštrovićeva pisma Galeriji u Splitu). Borba, Beograd, 19. I. 1962; Zagreb, 27/20, 21. I. 1962, str. 9.
- 7201 **Stajić, Miodrag:** *Kosovski kult Ivana Meštrovića*. Naša reč, III. 1962.
- 7202 **Stelè, France:** *Ob smrti Ivana Meštrovića*. Likovna revija, Ljubljana, 1/3, 10. X. 1962, str. 65-70.
- 7203 **Stojanović, Dragomir:** (Kritika Meštrovićevih „Uspomena“. Citat u „Hrv. reviji“ 1962, br. 4). Slobodna riječ, Buenos Aires, II. 1962.
- 7204 **T. P.:** *Monografija o Meštroviću*. (Ž. Gruma). Delo, Ljubljana, 4/19, 20. I. 1962, str. 5.
- 7205 **Tirnanić, A(leksandar):** *U Drnišu formiran odbor za sahranu Ivana Meštrovića*. (Meštrovićeve skulpture darovane Drnišu). Borba, Zagreb, 27/18, 19. I. 1962, st. 7.
- 7106 **Tirnanić, Aleksandar:** *U Otavicama jučer sahranjen Ivan Meštrović*. Borba, Zagreb, 27/24, 25. I. 1962, str. 7.
- 7207 **Tomičić, Zlatko:** *Michelangelo i Meštrović*. (Odlomak rukopisne studije „Put k Meštroviću“). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 369-381.
- 7208 **Tomić, B(runo):** *Neprekidne veze sa Splitom*. (Meštrovićeva namjera da se vrati u Split). Slobodna Dalmacija, Split, 19/5262, 18. I. 1962, str. 5.
- 7209 **Trumić, Stojan:** *Meštrovićeva umetnost. Povodom smrti velikog vajara*. (O Meštrovićevoj umjetnosti). Pančevac, Pančevo, 27. I. 1962.
- 7210 **Vars, Nancy:** *Madonna Inspires. Artists. Sculptures*. The Syracuse Post Standard, Syracuse, XII. 1962.
- 7211 **Vidović, Žarko:** *Meštrović - epoha u našoj skulpturi*. (O Meštrovićevoj umjetnosti, u povodu smrti). Život, Sarajevo, 1171-2, 1962, str. 93-98.
- 7212 **Vollmer, Hans** (izdavač): *Allgemeine Lexikon der bildenden Künstler des XX Jahrhunderts*. Sv. 6. Leipzig 1962. (Meštrović str. 267).
- 7213 **Vujica, Stanko M.:** *Tajna Meštrovićevičeve umjetnosti*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 382-387.
- 7214 **Vyncke, F.:** *L'esprit slave et universel d'Ivan Mestrovic*. La lampe vert, revue des étudiants de l'institut slave de l'université de Bruxelles, Bruxelles, I. 1962. (Također i posebni otisak).
- 7214a **Warnier, Raymond:** *Eloge posthume d'un ami de la France, Ivan Mestrovic*. Extinfor (Service d'information du Quai d'Orsay), Paris 1962.
- 7215 **Zidić, Igor:** *Pokreti s kraja stoljeća*. (Meštrovićev nacionalizam). Razlog, II/9, Zagreb 1962, str. 717-738.
- 7215a **Zlamalik, Veno:** *Ivan Meštrović*. (Medaljski radovi). Numizmatičke vijesti, Zagreb, IX/17-18, 1962, str. 56-58.
- 7216 **Zlamalik, Veno:** *Medaljski rad Ivana Meštrovića*. (Kritika monografije Ž. Gruma). Numizmatičke vijesti, Zagreb, 9/17-18, 1962, str. 14-17.
- 7217 **Živković, Voja:** *Jedno pismo Ivana Meštrovića*. (O pjesmi „Čudno znamenje“). Braničevo, Požarevac, 8/1-2, I-IV. 1962, str. 127.
- 7218 *A Neglected Expressionist Movement*. Art Forum, 1962-1963, sv. 1.
- 7219 *Abschied von Ivan Meštrović*. (Nekrolog). Stuttgarter Zeitung, Stuttgart, 20. I. 1962.
- 7220 *Akademik Veljko Petrović o velikom umjetniku*. (O Meštrovićevom eklektizmu, u povodu smrti). Vjesnik, Zagreb, 23/355, 19. I. 1962, str. 5.
- 7221 *Andre Lothe e Ivan Mestrovic*. Des grandes figures que desparecen. El escultor Ivan Mestrovic. Periodo del arte, 8. II. 1962.
- 7222 *Argentinska kritika o Meštroviću*. (Julio E. Payro: Lik Ivana Meštrovića; Romualdo Brughetti: Meštrović - obnovitelj). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 353-365.
- 7223 *Bogdan Radica je napisao... Članak povodom izlaska knjige Ivana Meštrovića*. Hrvatska misao, Buenos Aires, 1962, br. 29, str. 61-63.
- 7224 *Brzjav Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti obitelji Ivana Meštrovića*. (U povodu smrti). Borba, Zagreb, 27/18, 19. I. 1962, str. 7.
- 7225 *Colaboracion de Ivan Mestrovic en la obra „Christianity and culture“*. Studia croatica, Buenos Aires, 3/1 (6), III. 1962, st. 88.
- 7226 *Da li je Ivan Meštrović dužnik Srbije?* (Meštrovićevo pismo u vezi s isplatom Vidovdanskih fragmenata). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/1-2 (44-46), III-IV. 1962, str. 107.
- 7227 *Death of a Master*. (Nekrolog. O životu i djelu). The Post Standard, Syracuse, 17. I. 1962.
- 7228 *Der Bildhauer Jugoslawiens, Ivan Meštrović gestorben*. (Nekrolog). Die Deutsche Zeitung und Wirtschaftszeitung, Stuttgart, 19. I. 1962.
- 7229 *Died. Ivan Mestrovic*. (Kratka vijest o smrti). Time, New York, 26. II. 1962, str. 60.
- 7230 *Film kino-kluba „Split“ nagrađen na međunarodnom natječaju u Beču*. („Meštrović egzaltacija materije“ M. Nožice i I. Martinca). Borba, Zagreb, 27/237, 28. VIII. 1962, str. 6.
- 7231 *Film splitskog kino-kluba na kongresu UNICA u Beču*. (Film „Meštrović egzaltacija materije“ M. Nožice i I. Martinca). Slobodna Dalmacija, Split, 19/5402, 2. VII. 1962, str. 6.
- 7232 *Gestörte Trauerfeier*. Wiener Kirchenblatt, Fels, 1962, br. 6.
- 7233 *Gewalt der grossen Dimensionen: Ivan Meštrović gestorben*. (Nekrolog). Der Kurier, Berlin, 18. I. 1962.
- 7234 *Hrvatska. Skulptura. Razdoblje XIX i XX st.* (Meštrović). Enciklopedija likovnih umjetnosti, 2, Zagreb 1962, str. 604-608.
- 7235 *In memoriam. Ivan Meštrović*. (Općenito u povodu smrti). Naše more, Dubrovnik, 9/1, 1962, str. 36.
- 7236 *In memoriam. Ivan Meštrović*. (Kraći nekrolog). Trudbenik, Skopje, 20. I. 1962.

- 7237 *In memoriam. Ivan Meštrović - Poet in Stone.* (U povodu smrti. Životopis. Iz interviua s Meštrovićem 1959. u domovini). Review, Yugoslav monthly Magazine, Beograd, II/3, 1962, str. 26-28.
- 7238 *In memoriam. Smrt Ivana Meštrovića.* (O životu i umjetnosti Meštrovića). NIN, Beograd, 12/576, 21. I. 1962, str. 8.
- 7239 *Istoriske činjenice i „nova situacija“.* (O netočnim podacima u Meštrovićevim „Uspomenama“). Iskra, München, 22. IV. 1962. Pretiskano: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada) 1970, str. 98-100.
- 7240 *Ivan Mestrovic.* (Nekrolog. Biografski podaci). Daily Telegraph, London, 18. I. 1962.
- 7241 *Ivan Mestrovic.* (Kratki nekrolog). Newsweek, New York, god. 59, 29. I. 1962, str. 53.
- 7242 *Ivan Mestrovic.* (Nekrolog). The Florida Catholic, 26. I. 1962.
- 7243 *Ivan Mestrovic.* (Nekrolog). The New York Herald Tribune, New York, 18. I. 1962.
- 7244 *Ivan Mestrovic.* (Nekrolog). The Times, London, 18. I. 1962.
- 7245 *Ivan Mestrovic. A biographical sketch.* Croatia Press, New York, 16/1-2 (223-224), I-IV. 1962, str. 4-11.
- 7246 *Ivan Nestrovic gestorben.* (Kratko o Meštroviću u povodu smrti). Neues Österreich, Wien, 18. I. 1962, str. 4.
- 7247 *Ivan Mestrovic, Sculptor, Former SU Teacher, Dies.* (O Meštroviću u Americi. Priznanja). The Post-Standard, Syracuse, 17. (18) I. 1962.
- 7248 *Ivan Mestrovic, 1883-1962.* Notre Dame Scholastic, South Bend, proljeće 1962.
- 7249 *Ivan Mestrovic 1883-1962. Obituary.*(Nekrolog). New York Times, New York, 25. I. 1962, str. 31.
- 7250 *Ivan Meštrović.* (Životopis). Oslobođenje, Sarajevo, 12. I. 1962.
- 7251 *Ivan Meštrović.* (O Meštroviću u Američkoj enciklopediji). Večernji list, Zagreb, 18. I. 1962, str. 1, 7.
- 7252 (Ivan Meštrović. Nekrolog). Salzburger Nachrichten, Salzburg, 18. I. 1962.
- 7253 *Ivan Meštrović.* (Životopis. Nekrolog). Večernji list, Zagreb, 4/783, 18. I. 1962, str. 1, 7.
- 7254 *Ivan Meštrović genio y gloria de Croacia.* Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/1-2 (45-46), III-VI. 1962, str. 14.
- 7255 *Ivan Meštrović gestorben.* (Nekrolog). Frankfurter Rundschau, Frankfurt /M., 20. I. 1962.
- 7256 *Ivan Meštrović. In memoriam.* (Općenito o Meštroviću). Invalidski list, 27. I. 1962.
- 7257 *Ivan Meštrović. In memoriam.* (Općenito o Meštroviću u povodu smrti). Mladi borac, Skopje, 25. I. 1962.
- 7258 *Ivan Meštrović je umrl.* (Općenito o Meštroviću). Glas, 20. I. 1962.
- 7259 *Ivan Meštrović kršćanski umjetnik.* Blagovest, Beograd, 31/5, V. 1962, str. 95-96.
- 7260 *Ivan Meštrović 1883-1962. Obituary.* (Nekrolog). Art journal, New York, god. 21, proljeće 1962, str. 175-176.
- 7261 *Ivan Meštrović 1882-1962. Obituary.* (Nekrolog). Commonwealth, New York, 75/1962, velj., str. 506-507.
- 7262 *Ivan Meštrović 1883-1962. Obituary.* (Nekrolog). Current biography, Bronx, New York, god. 23, III. 1962, str. 25.
- 7264 *Ivan Meštrović 1883-1962. Obituary.* (Nekrolog). New York Times, New York, 17. I. 1962, str. 33.
- 7265 *Ivan Meštrović (1883-1962).* Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 1962, str. 297.
- 7267 *Izrazi saučešća u Dalmaciji.* (U povodu Meštrovićeve smrti). Vjesnik, Zagreb, god. 23, 19. I 1962, str. 5.
- 7268 *Izrazi saučešća u povodu smrti Ivana Meštrovića.* (Akademija lik. umjetnosti i Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti). Večernji list, Zagreb, god. 4, 19. I 1962, str. 7.
- 7269 *Javni spomenici na području grada Beograda. Katalog.* (Meštrovićeve spomenici „Pobjednik“ i „Spomenik zahvalnosti Francuskoj“). Beograd 1962.
- 7270 *Jedna ocjena Meštrovića.* (Analiza Meštrovićeve umjetnosti D. Kečkemeta u splitskim „Mogućnostima“, 1962.). Slobodna Dalmacija, Split, 19/5312, 17. III. 1962, str. 4.
- 7271 *„Journal of central european affairs“ o Meštroviću.* (Nekrolog B. Radice). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 478.
- 7272 *Juče je sahranjen vajar Ivan Meštrović u Otavicama kod Drniša.* (Pogreb. Izvještaj iz Drniša). Politika, Beograd, 24. I. 1962.
- 7273 *Knjiga o životu i djelu Ivana Meštrovića u izdanju Matice hrvatske.* (Ž. Grum, T. Dabac). Borba, Zagreb, 27/10, 11. I. 1962, str. 7.
- 7274 *Komemoracija Hrvatske akademije Amerike za Ivana Meštrovića.* (U New Yorku). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 485-491.
- 7275 *Kopije del Ivana Meštrovića.* (Djela će se odliti u kopijama u Beogradu). Ljubljanski dnevnik, Ljubljana, 23. I. 1962.
- 7276 *Mala galerija.* (Meštrovićeve skulptura „Kontemplacija“ u zadarskoj Galeriji umjetnina). Narodni list, Zadar, 24. II. 1962.
- 7277 *Meister der Plastik.* (Nekrolog Meštrovića). Berner Rundschau, Bern, 19. I. 1962.
- 7278 *Mestrovic's Begräbnis von Kommunisten gestört.* (Ometanja crkvenog pogreba). Die Presse, Wien, 31. I. 1962.
- 7279 *Mestrovic gestorben.* Die Weltkunst, München, 32/1, II. 1962, str. 15.
- 7280 *Mestrovic, Ivan.* Lello universal. Sv. 2. (Leksikonski podaci o Meštroviću, str. 224). Porto (Portugal) 1962.
- 7281 *Mestrovic, Ivan.* The American catholic who's who. 1960-1961. (Leksikonski podaci o Meštroviću, str. 319). Grosse Pointe (SAD) 1962.
- 7282 *Mestrovic rites held. Sculptor buried at Zagreb in Mausoleum he designed.* (O pogrebu. Kraći izvještaj). New York Times, New York, 25. I. 1962, str. 31.
- 7283 *Meštrovićeve razstava v Mariboru.* (U studijskoj knjižnici). Večer, Maribor, 24. I. 1962.
- 7284 *Meštrović in der Heimat.* (Nekrolog). Der Kurier, Berlin, 25. I. 1962.
- 7285 *Meštrović, Ivan.* Encyklopedia popularna a-z. (Enciklopedijski podaci o Meštroviću, str. 628). Warszawa 1962.
- 7286 *Meštrović, Ivan.* Meyers Neues Lexikon in acht Bänden. Sv. 4. Leipzig 1962, str. 576.
- 7287 *Meštrović u NDH i Italiji.* (Kritika Meštrovićevih „Uspomena“). Glas kanadskih Srba, Windsor (Kanada), 1. II. 1962.
- 7288 *Meštrović u Švajcarskoj.* (Kritika Meštrovićevih „Uspomena“). Glas kanadskih Srba, Windsor (Kanada), 8. II. 1962.
- 7289 *Meštrović z vnukinjo.* (Nepoznata slika iz Amerike s legendom). Delo, Ljubljana, 27. I. 1962.
- 7290 *Meštrovićev broj „Hrvatske revije“.* Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/1-2 (45-46), III-VI. 1962, str. 107.
- 7291 *Meštrovićev muzej u Zagrebu.* (Uređenje Atelijera Meštrović kao muzejske institucije). Slobodna Dalmacija, Split, 19/5473, 22. IX. 1962, str. 4.

- 7292 *Meštrovićev „Nevoljnik“*. (Portret u obitelji Lapena u Zadru). Narodni list, Zadar, 28. IV. 1962.
- 7293 *Meštrovićev slučaj*. (Uvodnik. Kritika Meštrovićevih „Uspomena“. Citat u „Hrv. reviji“ 1962, br. 4). Glas kanadskih Srba, Windsor (Kanada), 8. II. 1962.
- 7294 *Meštrovićev „Vrelec življenja“*. (Biografija). Ljubljanski dnevnik, Ljubljana, 12. I. 1962.
- 7295 *Meštrovićeva baština*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 301-392.
- 7296 *Meštrovićeva bista Marka Marulića u Gradskom muzeju*. (Odljev u Muzeju grada Splita). Slobodna Dalmacija, Split, 19/5254, 10. I. 1962, str. 4.
- 7297 *Meštrovićeva djela biće izrađena u kopijama*. (U Narodnom muzeju u Beogradu). Komunist, Beograd, 10. I. 1962.
- 7298 *Meštrovićeva „Molitva“*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 478.
- 7299 *Meštrovićeve vaze*. (Izrađene za K. Wittgensteina u Beču 1908.). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 492.
- 7300 *Meštrovićevi posmrtni ostanci v domovini*. (Bilješka). Delo, Ljubljana, 24. I. 1962.
- 7301 *Murió en los Estados Unidos el escultor Iván Mestrovic*. (Život i djelo). La Prensa, Buenos Aires, 27. I. 1962.
- 7302 *Museum Purchase*. American Artist, New York, XI. 1962.
- 7303 *„Naš Ivan“*. Posjet Meštrovićevu zavičaju. Slobodna Dalmacija, Split, 19/5263, 19. I. 1962, str. 5.
- 7304 *Nepromišljeni ispad*. (Nakon Meštrovićeve zadušnice u Buenos Airesu). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/1-2 (45-46), III-IV. 1962, str. 106.
- 7305 (O Meštrovićevim „Uspomenama“. Prikaz u „Hrv. reviji“ 1962, br. 4). Bosanski pogledi, Beč, I-II. 1962.
- 7306 (O Meštrovićevim „Uspomenama“. Prikaz u „Hrv. reviji“ 1962, br. 4). Srpski vidici, München, IV. 1962.
- 7307 *O Meštroviću za mlade*. (Prigodno predavanje Nar. sveučilišta u Osijeku. Bilj.). Glas Slavonije, Slavonski Brod, 26. I. 1962.
- 7309 *Od pastira iz Otavica do umjetnika svjetskoga glasa*. Biografija Ivana Meštrovića. (U povodu smrti). Slobodna Dalmacija, Split, 19/5262, 18. I. 1962, str. 5.
- 7310 *Odjeci i ocjene Meštrovićevih memoara*. (Tisak američki Hrvata i Srba). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 508-520.
- 7311 *Odjeci u štampi o smrti Ivana Meštrovića*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 480.
- 7312 *Opustošena Meštrovićeva crkva u Biskupiji kod Knina*. (U ratu). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 481.
- 7313 *Osnovan Odbor za sahranu I. Meštrovića*. (Plan pogrebnih svečanosti). Šibenski list, Šibenik, 24. I. 1962.
- 7314 (Osvrt na pisanje hrvatskog i srpskog iseljeničkog tiska u povodu Meštrovićeve smrti). Hrvatska misao, Buenos Aires, 1962, br. 29, str. 58-61.
- 7315 (Osvrt na pisanje Mate Meštrovića, o sprovodu Ivana Meštrovića). Hrvatska misao, Buenos Aires, 1962, br. 29, str. 63.
- 7316 *Po kiparjevoj smrti*. (Brzjavni. Odbor za sahranu). Večer, Maribor, 19. I. 1962.
- 7317 *Posljednji interview Ivana Meštrovića*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 477.
- 7318 *Posmrtno ostanke Ivana Meštrovića so pripeljali v domovino*. (Bilješka). Ljubljanski dnevnik, Ljubljana, 24. I. 1962.
- 7319 *Posmrtni ostaci Ivana Meštrovića krenuli u Drniš*. Slobodna Dalmacija, Split, 19/5267, 24. I. 1962, str. 4.
- 7320 *Posmrtni ostaci Ivana Meštrovića preneseni u domovinu*. (Doček. Veze Meštrovića s domovinom). Oslobođenje, Sarajevo, 24. I. 1962.
- 7321 *Posmrtni ostaci Ivana Meštrovića prenijeti u domovinu*. (Bilješka). Novi list, Rijeka, 25. I. 1962.
- 7322 *Posmrtni ostaci Ivana Meštrovića u domovini*. (Doček na aerodromu). Večernji list, Zagreb, 4/788, 25. I. 1962, str. 1.
- 7323 *Posmrtni ostaci Ivana Meštrovića u domovini*. (Doček na aerodromu). Vjesnik, Zagreb, god. 23, 25. I. 1962.
- 7324 *Predavanje o Ivanu Meštroviću u Bs. Airesu*. (Branimira Anzulovića). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/3 (47), IX. 1962, str. 251.
- 7325 *Saučešće Jugoslavenske akademije i Akademije likovnih umjetnosti*. (Obitelji Meštrović). Vjesnik, Zagreb, 23/5355, 19. I. 1962, str. 1.
- 7326 *Saučešće Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. (U povodu smrti I. Meštrovića). Komunist, Beograd, 10. I. 1962.
- 7327 *Saučešće Matice iseljenika Hrvatske*. (Obitelji Meštrović). Vjesnik, Zagreb, 23/5355, 19. I. 1962, str. 1.
- 7328 *Sculptor buried at Zagreb in Mausoleum He Designed*. (Pogreb Meštrovićev). New York Times, New York, 25. I. 1962, str. 3.
- 7329 *Sculptor Mestrovic Dies of Stroke at South Bend*. Herald-Journal, (?), 17. I. 1962.
- 7330 *Skulpture na beogradskom novom groblju. Katalog*. (Meštrovićevi portreti N. Pašića, M. Vesnića, M. Milovanovića, S. Kosanovića). Beograd 1962.
- 7332 (Sprovod Ivana Meštrovića). Salzburger Nachrichten, Salzburg, 31. I. 1962.
- 7333 *Svečane zadušnice za Ivana Meštrovića u Bs. Airesu*. (Prikaz „Danice“). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/1-2 (45-46), III-VI. 1962, str. 105-106.
- 7334 *Telegrami saučešća Jugoslavenske akademije i Vanje Radauša Meštrovićevoj porodici*. Slobodna Dalmacija, Split, 19/5263, 19. I. 1962, str. 5.
- 7335 *The Death of Ivan Meštrović*. (A biographical sketch). Croatia Press, New York, 16/1-2 (223-224), I-IV. 1962, str. 2-3.
- 7336 *Tijelo Ivana Meštrovića preneseno u Drniš*. Borba, Zagreb, 27/23, 24. I. 1962, str. 7.
- 7337 *Tijelo Ivana Meštrovića preneseno u Drniš*. (Odbor za sahranu). Vjesnik, Zagreb, god. 23, 23. I. 1962.
- 7338 *Tito fears the dead*. America, New York, god. 106, 17. II. 1962, str. 641.
- 7339 *Tito prohibe honoras funeras de Ivan Mestrovic*. Studia croatica, Buenos Aires, 3/1 (6), I-III, 1962, str. 87.
- 7340 *Tvorečkiot genij na Meštrović*. (Općenito o Meštroviću u povodu smrti). Nova Makedonija, Skopje, 21. I. 1962.
- 7341 *U domovinu preneseni posmrtni ostaci kipara Ivana Meštrovića*. (Doček na aerodromu u Zagrebu. Odlazak u Drniš). Slobodna Dalmacija, Split, 19/5267, 24. I. 1962, str. 4.
- 7342 *U Otavicama sahranjeni posmrtni ostaci kipara Ivana Meštrovića*. Večernji list, Zagreb, 4/789, 25. I. 1962, str. 7.
- 7343 *Umr! je Ivan Meštrović*. (Biografija. Nekrolog). Primorske novine, Sušak, 24. I. 1962.
- 7344 *Umro Ivan Meštrović. Posmrtni ostaci velikog umjetnika bit će preneseni u Jugoslaviju i sahranjeni u Otavicama*. Vjesnik, Zagreb, 23/5354, 18. I. 1962, str. 1, 5.
- 7345 *Umro Ivan Meštrović*. (Bilješka). Sremske novine, Sremska Mitrovica, 24. I. 1962.

- 7346 *Umro kipar Ivan Meštrović. Posmrtni ostaci velikog umjetnika bit će preneseni u Jugoslaviju i sahranjeni u porodičnom mauzoleju u Otavicama kod Drniša.* Slobodna Dalmacija, Split, 19/5262, 18. I. 1962, str. 1.
- 7347 *Umro veliki kipar Ivan Meštrović.* (Biografija. Nekrolog). Šibenski list, Šibenik, 24. I. 1962.
- 7349 *Ustaše i Meštrović.* (Kritika Meštrovićevih „Uspomena“ i osvrtu u „Republici Hrvatskoj“). Iskra, München, 1-15. VII. 1962.
- 7350 *Veljko Petrović o Meštrovićevoj umjetnosti. Beogradski Narodni muzej prenijet će u kopije sva djela Ivana Meštrovića.* (Plan izrada odljeva). Borba, Beograd, 19. I. 1962, str. 7.
- 7351 *Vidovdanski hram.* (Kritika Meštrovićevih „Uspomena“). Glas kanadskih Srba, Windsor (Kanada). 1. II. 1962.
- 7352 *Washington, 17. jan.* (Obavijest o smrti I. Meštrovića). Delo, Ljubljana, 4/17, 18. I. 1962, str. 1.
- 7353 *Zadnji zbogom Ivanu Meštroviću. Oproštajni govori na zadušnicama u Notre Dame.* Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 482-492.
- 7354 *Zagreb. Führer durch die Stadt.* (O Meštroviću, spomenicima i skulpturama). Zagreb 1962.
- 7355 *Zastave na pola koplja.* (Odjek Meštrovićeve smrti u Dalmaciji). Komunist, Beograd, 10. I. 1962.
- 7356 *Završava se Meštrovićev muzej.* (Atelijer Meštrović u Zagrebu). Dnevnik, Novi Sad, 19. VIII. 1962.
- 7357 *Završava se Meštrovićev muzej u Zagrebu.* (Atelijer Meštrović). Glas Slavonije, Osijek, 24. VIII. 1962.
- 7358 *Završava se Meštrovićev muzej u Zagrebu.* (Atelijer Meštrović). Novi list, Rijeka, 23. VIII. 1962.
- 7359 *Zwischenfälle bei Mestrovic' Begräbnis. Parte heruntergerissen. Bischof insultiert.* (Neredi pri Meštrovićevoj pogrebu). Neues Österreich, Wien, 31. I. 1962.
- 7360 *Žalost u Dalmaciji za Meštrovićem.* (Odjek smrti) Novi list, Rijeka, 20. I. 1962.
- 7361 *Život i djelo Ivana Meštrovića.* Borba, Zagreb, 27/17, 18. I. 1962, str. 7.
- 7362 *Život Ivana Meštrovića u fotografijama.* (Fotografije od mladosti do starosti). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII. 1962, str. 345-353.
- 1963.**
- 7363 **A. M.:** *U Zagrebu otvorena Galerija skulptura Ivana Meštrovića.* (Atelijer Meštrović). Borba, Beograd, 7. IX. 1963, str. 7.
- 7364 **Barbić, Vesna:** *Atelje Meštrović.* 15 dana, Zagreb, 6/20-21, 20. XII. 1963, str. 34-35.
- 7365 **Barbić, V(esna):** *Atelje Meštrović.* (Nakon otvorenja. Opis). Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, Zagreb, 12/6, XII. 1963, str. 163-165.
- 7366 **Barbić, Vesna:** *Ivan Meštrović.* (Predgovor kataloga. O Meštrovićevim djelima. Kronologija biogr. podataka. O Atelijeru Meštrović). Atelje Meštrović. Ivan Meštrović. Katalog galerije. Zagreb 1963, str. (5)- (9).
- 7367 **Bezić, A(nte):** *Novi eksponati u proširenim prostorijama Galerije Meštrović.* (Novi postav. „Autor Apokalipse“). Slobodna Dalmacija, Split, god. 20, 27. VII. 1963.
- 7368 **(Bezić, Ante)** A. B.: *Stigle dvije brončane skulpture a treća stiže ovog tjedna. Novosti iz Galerije Meštrović.* („Pjesnik naroda moga“, „Žena kraj mora“, „Ležeća žena“). Slobodna Dalmacija, Split god. 20, 26. III. 1963.
- 7368a **Cesarec, August:** *Eseji, III.* (O Meštroviću, str. 408). Zagreb 1963.
- 7369 **(Cvetkova, Elena)** E. C.: *Atelje Meštrović. Nakon dugotrajnih priprema danas se otvara.* (Kratki opis). Večernji list, Zagreb, 5/1288, 6. IX. 1963, str. 7.
- 7370 **Čović, Mirko:** *Ivan Meštrović - franjevački subrat.* (Citat članka K. Jurišića o vezama Meštrovića s franjevcima). Hrvatska revija, Buenos Aires, 13/2 (50), VI. 1963, str. 231-232.
- 7371 **Čović, Mirko:** *Sadanje stanje Spomen-crkve „Naša Gospa“ u Biskupiji kod Knina.* Hrvatska revija, Buenos Aires, 13/2 (50), VI. 1963, str. 233-234.
- 7373 **Čaković, V.:** *Na Lovćen.* (Zajednički naslov: Cetinje ili Lovćen? Gde postaviti Njegošev spomenik). Politika, Beograd, 60/17.788, 14. IV. 1963, str. 15. Pretiskano: Umetnost, Beograd, 1971, br. 27/28, str. 55-56; Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 55-56; II. Izd. Beograd 1990.
- 7374 **(Depolo, Josip)** J. D.: *Atelje u Mletačkoj ulici.* (Otvoren javnosti). Vjesnik, Zagreb, 24/5989, 20. X. 1963, str. 6.
- 7375 **(Đorđević, B.):** *Zagreb i Njegoševa stvaralaštvo. Što je potrebno učiniti u Zagrebu u povodu Njegoševe proslave?* (Anketa). Večernji list, Zagreb, god. 5, 23. IX. 1963.
- 7376 **Đurović, Dušan:** *Cetinje ili Lovćen.* (Zalaganje da se mauzolej Njegoša gradi na Lovćenu). Oslobođenje, Cetinje, 30. IV; 1, 2. V. 1963, str. 8.
- 7377 **Fotić, M. A.:** *Druga „nadodavanja“.* (Opovrgavanje Meštrovićevih podataka i navedenih datuma u „Uspomenama“). Iskra, München, 1. VI. 1963. Pretiskano: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda, Windsor (Kanada) 1970, str. 114-118.
- 7378 **Gvozdanić, S(ena):** *Galerija Atelier Meštrović.* (Galerija u Zagrebu. Autori adaptacije i postava). Čovjek i prostor, Zagreb, 10/129, XII. 1963, str. 4-5.
- 7379 **K. L.:** *Meštrovićeva ulica.* (U Zagrebu). Večernji list, Zagreb, 5/1267, 13. VIII. 1963, str. 5.
- 7380 **(Kečkemet, Duško)** D. K.: *Revija amaterskih filmova Kino kluba Split. Intimni profil Splita.* (Film o Meštroviću I. Martinca i M. Nožice). Slobodna Dalmacija, Split, god. 20, 6. II. 1963.
- 7381 **Konjhođić, Alija:** *O nacionalnom poretku muslimana.* (Opovrgavanje Meštrovićevog podatka o protumuslimanskom stavu Stojana Protića u I. izdanju „Uspomena“). Bratstvo, Toronto (Kanada), br. 107, XII. 1963.
- 7382 **Kostić, Dušan:** *Cetinje ili Lovćen.* (Razlozi da se spomenik Njegošu podigne na Cetinju). Politika, Beograd, 60/17.781, 7. IV. 1963, str. 15. Pretiskano: Umetnost, Beograd, 27/28, 1971, str. 54-55; Sumrak Lovčena, Beograd, 1989, str. 54-55; II. izd. Beograd 1990.
- 7383 **Krizman, Bogdan:** *Ivan Meštrović. Uspomene na političke ljude i događaje.* (Prikaz i kritika knjige). Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, 1963, br. 4, str. 105-113.
- 7383a **Krleža, Miroslav:** *August Rodin.* (Rodinov utjecaj na Meštrovića). Forum, Zagreb, 2/2, 1963.
- 7383b **Krleža, Miroslav:** *Eseji.* (III, V, VI). (O Meštroviću i njegovoj umjetnosti). Zagreb 1963, 1967, 1968.
- 7384 **Krleža, Miroslav:** *Iz Galerije imena. Meštrović Ivan.* (Tekstovi o Meštroviću iz 1916-1928.). Forum, Zagreb, 2/4, knj. III, IV. 1963, str. 609-619.
- 7385 **Krnjević, Juraj:** *Opet Bosna i Hercegovina.* (Kritike Meštrovićevih „Uspomena“ u srpskom emigrantskom tisku). Hrvatski glas, Winnipeg (Kanada), 18. III. 1963.
- 7386 **Leko, D.:** *Na Cetinje.* (Zajednički naslov: Cetinje ili Lovćen? Gde postaviti Njegošev spomenik? Tehničke zapreke gradnje mauzoleja na Lovćenu). Politika, Beograd, 60/17.788, 14. IV. 1963, str. 15. Pretiskano: Umetnost, Beograd, 27/28, 1971, str. 55; Sumrak Lovčena, Beograd, 1989, str. 55; II. izd. Beograd 1990.

- 7387 **Lubarda, Petar:** *U spomen preminulog akademika Ivana Meštrovića.* Glasnik SANU, Beograd, 14/1, 1963, str. 9-11.
- 7388 **M. G.:** *Atelje Meštrović pred otvorenje,* (Podaci o zgradi). Večernji list, Zagreb, god. 5, 9. VII. 1963.
- 7389 **Marić, Mihajlo:** *Naš reporter traga za Meštrovićevom izgubljenom bistom Vladimira Iljiča Lenjina.* (Historijat Meštrovićevog poprsja Lenjina). Sport i svet, Beograd, 8/353-357, 30. VII. - 27. VIII. 1963.
- 7390 **Markuš, Zoran:** *Za spomenik Njegošu i Vuku. Jedan aktuelan predlog.* (Kritika Meštrovićeva spomenika). Politika, Beograd, 60/18.030, 15. XII. 1963, str. 15.
- 7391 **Mihčić, Andro Vid:** *Orao na planinu! Uz problem „gdje smjestiti Njegošev mauzolej“.* Čovjek i prostor, Zagreb, 10/123, VI. 1963, str. 6, 8.
- 7392 **Milović, Jefto:** *Potonja želja velikog pesnika.* (Spomenik Njegošu da se postavi na Cetinje). Sport i svet, Beograd, 8/369, 19. XI. 1963, str. 6. Pretiskano: Umetnost, Beograd, 27/28, 1971, str. 585; Sumrak Lovčena, Beograd, 1989, str. 58; II. izd. Beograd 1990.
- 7393 **Mirth, Karlo:** *Life of Ivan Mestrovic.* (Počeci Meštrovića u zavičaju i Beču). Zajedničar, Pittsburgh, 2. X. 1963, str. 8, 10.
- 7394 **N. T.:** *Galerija Meštrović u Zagrebu.* (Otvorenje Atelijera Meštrović). Telegram, Zagreb, 4/177, 13. IX. 1963, str. 4.
- 7395 **Nedeljković, dr. Dušan:** *Estetičke vrednosti Meštrovićevog umetničkog dela.* (Općenito o Meštrovićevoj umjetnosti). Putevi, Banja Luka, 9/1, 1963, str. 29-31.
- 7396 **(Nevistić, Franjo) M. N.:** *Kad razgovaraju hrvatski „Jugoslaveni“.* (O Meštrovićevom boravku u Hrvatskoj). Danica, Chicago, 6. II. 1963.
- 7397 **P. H.:** *Atelje Meštrović.* (Fundus Atelijera Meštrović. Meštrovićeve adaptacije zgrade). Tjedenska tribuna, Ljubljana, 22. X. 1963.
- 7398 **P. S.:** *Memorijalni muzej Ivana Meštrovića u Zagrebu.* (Ateljer Meštrović nakon otvorenja). Slobodna Dalmacija, Split, god. 20, 9. XI. 1963.
- 7399 **Pajković, D.:** *Meštrovićev „Njegoš“ biće smješten pred Biljardom.* (Meštrovićevo poprsje). Borba, Zagreb, 28/125, 8. V. 1963, str. 7. Pretiskano: Umetnost, Beograd, 27/28, 1971, str. 56; Sumrak Lovčena, Beograd, 1989, str. 56; II. izd. Beograd 1990.
- 7400 **(Peić, Matko) M. P.:** *Meštrović - Botić.* (Meštrovićev portret Luke Botića). Vjesnik, Zagreb, 24/5950, 11. IX. 1963, str. 6.
- 7401 **(Peić, Matko) M. P.:** *Meštrović. Šimunović.* (Legenda reprodukcije Meštrovićeva poprsja Dinka Šimunovića). Vjesnik, Zagreb, god. 24, 14. VIII. 1963.
- 7402 **(Peić, Matko) M. P.:** *Njegoš. Meštrović.* (Meštrovićev portret Njegoša). Vjesnik, Zagreb, god. 24, 23. X. 1963.
- 7403 **Perović, O.:** *Meštrovićev Njegoš na Cetinju.* (Historijat polemike). Pobjeda, Titograd, 20/20, 12. V. 1963, str. 10. Pretiskano: Umetnost, Beograd, 27/28, 1971, str. 57-58; Sumrak Lovčena, Beograd, 1989, str. 57-58; II. izd. Beograd 1990.
- 7404 **Pijade, Moša:** *Ivan Meštrović i težnje za stilom u našoj umetnosti.* (O Meštrovićevom stilu i o Vidovdanskom hramu. Iz „Ilustrovanih novosti, Zagreb, i „Slobodne reči“, Beograd). U: Moša Pijade: O umetnosti. Beograd 1963, str. 118-149.
- 7405 **Pijade, Moša:** *Kroz jugoslovensku izložbu.* (IV. jugosl. izložba u Beogradu 1912. Iz „Malog žurnala“, Beograd 1912.). U: Moša Pijade: O umetnosti. Beograd 1963, str. 42-86. (O Meštroviću str. 71-74).
- 7405a **Pijade, Moša:** *O umetnosti.* (Predgovor L. Trifunović. Kritike Meštrovićeve umjetnosti). Beograd 1963.
- 7406 **Pijade, Moša:** *Opet o spomenicima.* (O beogradskim javnim spomenicima i Meštrovićevom „Kosovskom hramu“. Iz beogradske „Pravde“ 1913.). U: Moša Pijade: O umetnosti, Beograd 1963, str. 110-112.
- 7407 **Radica, Bogdan:** (O „Hrvatskoj reviji“ posvećenoj Meštroviću u povodu smrti). Hrvatski glas, Winnipeg (Kanada), 25. III. 1963.
- 7408 **Ricov, Joja:** *Lettera dalla Jugoslavia.* D'Ars Agency, Milano, 1963, br. 5.
- 7409 **S. P.:** *Zagreb dobija memorijalni muzej Ivana Meštrovića.* (Otvorenje dijela Atelijera). Oslobođenje, Sarajevo, 8. XI. 1963.
- 7410 **S. S.:** „*Meštrović u Iloku.*“ („Ban Berislavić“ i „Glava Grgura Ninskog“ u Gradskom muzeju u Iloku). Glas Slavonije, Osijek, 25. IX. 1963.
- 7411 **Selz, Jean:** *Découvert de la sculpture moderne.* (Kraći biografski podaci o Meštroviću str. 269-270, sl. 260). Lausanne 1963.
- 7412 **Selz, Jean:** *Modern sculpture.* New York 1963. (O Meštroviću str. 265).
- 7413 **Stijović, Risto:** *Spomenik Njegošu treba postaviti u Cetinju.* (Za naseljeno, a ne osamljeno mjesto). Politika, Beograd, 60/17.792, 18. IV. 1963, str. 8. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 56; Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 56; II. izd. Beograd 1990.
- 7414 **Stojadinović, Milan M.:** *Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata.* (Susret s Meštrovićem u Splitu, str. 489). Rijeka 1963.
- 7415 **Storni, Alfonsina:** *Ante un héroe de Ivan Mestrovic.* (Sonet o Meštroviću. Prijevod V. Nikolića). Hrvatska revija, Buenos Aires, 13/4 (52), 1963, str. 495.
- 7416 **Šaraba, Spasoje:** *Meštrovićevi memoari i major Stojan.* (Kritike Meštrovićevih navoda o majoru Stojanu Trnokopoviću u „Uspomenama“). Glas kanadskih Srba, Windsor (Kanada), 28. III. 1963. Pretiskano: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda, Windsor 1970, str. 111-113.
- 7417 **(Tirnanić, Aleksandar) A. T.:** *Posljednji portret Meštrovića.* (Mirkovićevo poprsje Ivana Meštrovića). Borba, Beograd, god. 28, 11. VII. 1963.
- 7418 **Tomas, Ivan:** (O „Hrvatskoj reviji“ posvećenoj Meštroviću, 1962. g.). Novi život, Essen-Bergeborbeck (Njemačka), IX. 1963.
- 7419 **Tomičić, Zlatko:** *Filip Marušić o Meštroviću i njegovim roditeljima.* Književnik, Zagreb, 3/28, knj. II, X. 1963, str. 420-435.
- 7420 **Tomičić, Zlatko:** *Michelangelo i Meštrović.* (Iz knjige „Put k Meštroviću“. Usporedbe). Riječka revija, Rijeka, 12/1, I. 1963, str. 13-19.
- 7421 **Trifunović, Lazar:** *Moša Pijade slikar i borac za umetničku istinu.* (Moša Pijade kao slikar i kritičar. Pohvala njegove kritike Meštrovića). Predgovor knjizi: Moša Pijade: O umetnosti. Beograd 1963, str. 5-19.
- 7422 **Urošević, M.:** *Presahlo „Vrelo života“.* (Zapuštena Meštrovićeva fontana u Drnišu). Telegram, Zagreb, god. 4, 11. I. 1963.
- 7423 **V. M.:** *Dom Meštrovićeve skulpture.* (Uređenje Atelijera Meštrović u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, god. 24, 18. VII. 1963.
- 7424 **V. Z.:** *Nepridržavanje rokova.* (Uređenje Atelijera Meštrović u Zagrebu). Večernji list, Zagreb, 5/1092, 18. I. 1963, str. 7.
- 7425 **Yourcenar, Marguerite:** *Nouvelles orientales.* (Novele nadahnute Meštrovićevim skulpturama „Le sourire de Marko“, „Le lait de la mort“). Paris 1963, str. 29-42, 43-58.
- 7426 *Biskupija na Kosovu Polju.* (Meštrović - Kljaković: Spomen-crkva kralju Zvonimiru u Biskupiji). Borba, Zagreb, god. 28, 25. VIII. 1963.

- 7427 *Doprinos za HR umjesto cvijeća za Meštrovićev grob.* Hrvatska revija, Buenos Aires, 13/3 (51), IX. 1963, str. 415-416.
- 7428 *Galerija „Meštrovićev atelje“ u Zagrebu.* (Pred otvorenje). Slobodna Dalmacija, Split, god. 20, 29. VI. 1963.
- 7429 *Istoria logoslavii.* (Usput o Meštroviću). Moskva 1963, sv. 2, str. 172-173.
- 7430 *Ivan Meštrović: „Avtoportret“.* (Rani Meštrovićev autoportret). Prosvetni delavec, Ljubljana, 6. XI. 1963.
- 7431 *Ivan Meštrović 1883-1962. Obituary.* (Nekrolog). Americana annual 1963, New York 1963, str. 762.
- 7432 *Ivan Meštrović 1883-1962. Obituary.* (Nekrolog). Britannica Book of the Year 1963, Chicago 1963, str. 873.
- 7433 *Ivan Meštrović 1883-1962. Obituary.* (Nekrolog). Current biography Yearbook 1962, Bronx, New York, 1963, str. 297.
- 7435 *Izložba o stvaralaštvu Meštrovića, Rosandića i Stijovića.* (Izložba fotografija djela u Klubu mađarskih umjetnika). Slobodna Dalmacija, Split, god. 20, 6. VI. 1963.
- 7436 *„Jugoslavenski istorijski časopis“ o Meštrovićevim Memoarima.* (Kritika Dragoslava Jankovića). Hrvatska revija, Buenos Aires, 13/2 (50), VI. 1963, str. 285-286.
- 7437 *Memorijalni muzej Ivana Meštrovića.* (Atelijer Meštrović u Zagrebu). Glas Slavonije, Osijek, 7. XI. 1963.
- 7438 *Mestrovic, Ivan.* Dictionar enciclopedic Român. Sv. 3. (Enciklopedijski podaci o Meštroviću, str. 331). Bucaresti 1963.
- 7439 *Mestrovic, Ivan.* Encyclopaedia britannica. Chicago, London... 1963, sv. 15, str. 300.
- 7440 *Meštrović, Ivan.* Grand Larousse encyclopédique. Sv. 7. Paris 1963, str. 292.
- 7441 *Meštrović, Ivan.* Enciclopedia Hoepli. Sv. 4. Milano 1963, str. 959.
- 7442 *Meštrovićev atelje.* (Pred otvaranje. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 5, 8. VIII. 1963.
- 7443 (Meštrovićev posjet A. Stepincu 1959. i pismo Stepincu Meštroviću). Glasnik srca Isusa i Marije, Salzburg, V. 1963.
- 7444 *Muzej Ivana Meštrovića u Zagrebu.* (Otvorenje Atelijera Meštrović). Hrvatska revija, Buenos Aires, 13/4 (52) 1963, str. 581.
- 7445 *„Nadodavanja“ bez kraja i konca.* (Pobijanje Meštrovićevih navoda u vezi s princom Đorđem u „Uspomenama“). Iskra, München, 15. VI. 1963. Pretiskano: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada) 1970, str. 119-120.
- 7446 *Nakon dugogodišnjih priprema danas se otvara Atelje Meštrović.* (Postav. Fundus). Večernji list, Zagreb, god. 5, 6. IX. 1963.
- 7447 *Novi život, katolički časopis za kulturni i duhovni život...* (O Meštroviću). Hrvatska revija, Buenos Aires, 13/3 (51), IX. 1963, str. 412-414.
- 7448 (O „Hrvatskoj reviji“ posvećenoj I. Meštroviću 1962.). Srpski vidici, München, II-III. 1963.
- 7449 (O Meštrovićevom posjetu Hrvatskoj i A. Stepincu, 1959.). Glas kanadskih Srba, Windsor (Kanada), 28. II. 1963.
- 7450 (O Meštrovićevom posjetu Hrvatskoj 1959). Naša reč, North Harrow (Engl.), IV. 1963.
- 7451 (O Meštrovićevom razgovoru s Titom 1959). Slovenska pot, Buenos Aires, 1963, br. 3-4.
- 7452 *Odjeci HR posvećene Ivanu Meštroviću.* (Članci u inozemnom tisku 1962. i 1963. u povodu smrti I. Meštrovića). Hrvatska revija, Buenos Aires, 13/3 (51), IX. 1963, str. 410-416.
- 7453 *Otvoren atelje Meštrović.* (Svečano otvorenje). Večernji list, Zagreb, god. 5, 7. IX. 1963.
- 7454 *Poštanske marke u počast I. Meštrovića.* (Marke s reprodukcijama djela: Majka, Sjećanje, Kraljević Marko i Indijanac na konju). Hrvatska revija, Buenos Aires, 13/4 (52), XII. 1963, str. 581.
- 7455 (Prikaz „Hrvatske revije“ 1962. posvećene I. Meštroviću). Savremenik, La Garenne (Francuska), IV. 1963.
- 7456 *Sadanje stanje spomen-crkve „Naša Gospa“ u Biskupiji.* (O zapuštenosti crkve. Pismo o. Bernardina Topića). Hrvatske revija, Buenos Aires, 13/2, 1963, str. 233.
- 7457 *Serija maraka posvećena...* (Predviđeno izdanje maraka u povodu Meštrovićeve smrti. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 18. II. 1963.
- 7457a *Skulpture Ivana Meštrovića na poštanskim markama.* Beograd, Izdanje Zajednice jugoslovenskih PTT, 1963.
- 7458 *Slovenski listovi.* (O Meštroviću). Hrvatska revija, Buenos Aires, 13/3 (51), IX. 1963, str. 415.
- 7459 *Srpski listovi.* (O Meštrovićevom pohodu Hrvatskoj). Hrvatska revija, Buenos Aires, 13/3 (51), IX. 1963, str. 414-415
- 7460 *U Zagrebu će se otvoriti galerija „Meštrovićev atelje“.* (Bilješka). Borba, Zagreb, god. 28, 29. VI. 1963.
- 7461 *Zagreb dobija memorijalni muzej Ivana Meštrovića.* (Otvoren dio Atelijera Meštrović). Društvena djelatnost, Beograd, 28. XII. 1963.
- 7462 *Zagreb dobiva muzej na Ivan Meštrović.* (Atelijer Meštrović). Nova Makedonija, Skopje, 9. XI. 1963.
- 7463 *Zagreb: otvoritev ateljeja Meštrović.* (Bilješka o otvorenju). Delo, Ljubljana, god. 5, 8. IX. 1963.

1964.

- 7464 **A. T.:** *Najposjećeniji muzej Zagreba.* (Atelijer Meštrović). Oslobođenje, Sarajevo, 3. VI. 1964.
- 7465 **B. B.:** *Stećci u Meštrovićevoj viziji.* (Meštrovićevo zanimanje za stećke). Večernje novine, Sarajevo, 12. VIII. 1964.
- 7466 **B. O.:** *Skriti spomenik.* (Meštrovićev spomenik „Majka i dijete“ u Splitu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 21, 29. I. 1964.
- 7467 **Bezić, Ante:** *Nova monografija o Ivanu Meštroviću.* (D. Kečkemeta i T. Dabca u izdanju „Jugoslavije“). Slobodna Dalmacija, Split, god. 21, 4. III. 1964.
- 7468 **Bezić, Ante:** *Nove skulpture u Galeriji Meštrović.* (8 skulptura odliveno u Zagrebu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 21, 18. VI. 1964.
- 7469 **(Bezić, Ante) A. B.:** *Postavit će se spomenik Mili Gojsalić.* (Otpremjen na lijevanje u Zagreb. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 21, 7. VII. 1964.
- 7470 **Bezić, Ante:** *Predsjednik Tito poklonio Meštrovićev portret Galeriji u Splitu.* (Dar slikara G. Likana u Americi). Slobodna Dalmacija, Split, god. 21, 7. XI. 1964.
- 7470a **(Bezić, Nevenka) N. B.:** *Otavice.* (Meštrovićev mauzolej). Enciklopedija likovnih umjetnosti, 3, Zagreb 1964, str. 609.
- 7471 **Borodin, A.:** *V gostepriimnoi Jugoslaviji.* (Posjet Atelijeru Meštrović u Zagrebu). Iskusstvo, Moskva, 1964, br. 10, str. 49.
- 7472 **Buč, Stjepan:** *Meštrović proizvod političke romantike.* (O Meštrovićevom političkom djelovanju). Hrvatska revija, Buenos Aires, 14/2-3 (54-55), 1964, str. 180-194.
- 7474 **Črnja, Zvane:** *Historija Hrvatske.* (Poglavlje: Hrvatska moderna. O Meštroviću str. 532-534). Zagreb 1964.
- 7475 **D. Š.:** *Mladi rado posjećuju Galeriju Meštrović.* (Veliko zanimanje za Galeriju Meštrović u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 21, 21. IX. 1964.

- 7477 **Eterović, Francis H. - Spalatin, Christopher:** *Croatia: Land, People, Culture*. Post I, Toronto 1964. (Usput o Meštroviću, str. X. Predgovor Meštrovićev).
- 7478 **Grubač, Slobodan:** *Čovjek koji je otkrio Meštrovića*. (Razgovor s Nikolom Adžijom). Šibenski list, Šibenik, 11. III. 1964.
- 7479 **Grubač, S(lobodan):** *Malo poznati radovi i pisma Ivana Meštrovića u Drnišu*. (Dar Nikole Adžije Muzeju u Drnišu). Politika, Beograd, god. 61, 21. VIII. 1964.
- 7480 **Grubač, Slobodan:** *Meštrovićev mecena*. (Nikola Adžija). Vjesnik, Zagreb, god. 25, 25. X. 1964.
- 7481 **Grubač, S(lobodan):** *Meštrovićevi radovi u Drnišu*. (Dar Drnišu: „Vrelo života“, „Majka i dijete“). Skulpture u Nikole Adžije). Vjesnik, Zagreb, god. 25, 4. VIII. 1964.
- 7482 **Grubač, Slobodan:** *Zaboravljeni Meštrović*. (Dar drniškoj bolnici „Majka i dijete“). Vjesnik, Zagreb, god. 25, 21. IX. 1964.
- 7483 **Jelinić, D.:** *Kutak starina. „To Meštrović je, ali Meštrović ni!“* Večernji list, Zagreb, 6/1483, 25. IV. 1964, str. 5.
- 7486 **Jurišić, Karlo:** *„Što je s Meštrovićevim Kačićem“*. (Historijat spomenika). Vjesnik, Zagreb, god. 25, 23. VII. 1964.
- 7487 **k:** *Nagrada grada Zagreba*. (Arh. Miroslavu Begoviću za uređenje Atelijera Meštrović u Zagrebu). Čovjek i prostor, Zagreb, 11/135, 1964, str. 5, 8.
- 7488 **Kay, Jane H.:** *Ivan Meštrović*. Christian science monitor, Boston, 23. X. 1964.
- 7494 **Kečkemet, Duško:** *Split. Guida*. (Talij. fotovodič. Fotografije: T. Dabac, D. Kečkemet. Meštrovićevi spomenici u Splitu). Beograd 1964.
- 7495 **Kečkemet, Duško:** *Split. Guide*. (Engl. fotovodič. Fotografije: T. Dabac, D. Kečkemet. Meštrovićevi spomenici u Splitu). Beograd 1964.
- 7496 **Kečkemet, Duško:** *Split. Guide*. (Franc. fotovodič. Fotografije: T. Dabac, D. Kečkemet. Meštrovićevi spomenici u Splitu). Beograd 1964.
- 7497 **Kečkemet, Duško:** *Split. Reiseführer*. (Njem. fotovodič. Fotografije: T. Dabac, D. Kečkemet. Meštrovićevi spomenici u Splitu). Beograd 1964.
- 7498 **Knežević, Danilo:** *Spomenik Njegošu napravljen za Lovćen*. (Izjava arh. H. Bilinića). Pobjeda, Cetinje, 6. III. 1966. Pretiskano: Umetnost, Beograd, 27/28, 1971, str. 73.
- 7499 **Krleža, Miroslav:** *Banket u Blitvi*. (Roman. Meštrović u liku kipara i političkog ideologa Romana Rajevskog). Zagreb 1964.
- 7500 **Krleža, Miroslav:** *Iz galerije likovnih umjetnika*. (Misli i sudovi o Meštroviću str. 282-283). Republika, Zagreb, 20/7-8, 1964, str. 271-287.
- 7501 **Lipovšćak, Matija:** *Propada spomenik Marka Marulića*. (Medulićev spomenik u Zagrebu - ne Marulićev!). Vjesnik, Zagreb, 25/6109, 21. II. 1964, str. 4.
- 7502 **M. G.:** *Meštrovićeva prisutnost*. (U povodu smrti. Citat iz teksta Ž. Gruma). Večernji list, Zagreb, god. 6, 20. I. 1964.
- 7503 **Marjanović, Milan:** *Diplomatske borbe za Zadar*. (Meštrović u tajnoj organizaciji „Galeb“). Zbornik: Zadar, Zagreb 1964, str. 293-295.
- 7504 **(Meštrović, Mate):** (O sprovodu I. Meštrovića. Priopćio Krunoslav Mašina). Nova Hrvatska, London, (?) III. 1964.
- 7505 **Meštrović, Mate:** *Posljednja godina života Ivana Meštrovića*. Hrvatska revija, Buenos Aires, 14/4, 1964, str. 334-339.
- 7506 **Miše, Jerolim:** *Ivan Meštrović*. (Opširna kritika Meštrovićeve umjetnosti i stila). Forum, Zagreb, 3/3, knj. V, III. 1964, str. 289-303.
- 7507 **Nižetić, Branko:** *Bilješka o posljednjem Meštrovićevom djelu*. (O spomeniku Martinu Kukučinu). Mogućnosti, Split, 9/5, V. 1964, str. 509-512.
- 7508 **(Peić, Matko) M. P.:** *Meštrović. Bošković*. (Meštrovićev spomenik Ruđeru Boškoviću). Vjesnik, Zagreb, god. 25, 5. II. 1964.
- 7511 **Pijade, Moša:** *Izabrani spisi*. Sv. I, knj. 1, Beograd 1964. (O Meštroviću str. 95-119).
- 7513 **R(edakcija):** *Meštrović, Ivan*. (Život, djela, izložbe, literatura). Enciklopedija likovnih umjetnosti, 3, Zagreb, 1964, str. 444-446.
- 7514 **Soldo, Josip A.:** *O. Petar Grabić i Meštrović*. (Meštrović i franjevci). U: M. P. O. Petar dr Grabić. Split 1964, str. 70-77.
- 7515 **Strižić, Živko:** *Što je s Meštrovićevim Kačićem?* (Da se postavi u Bristu). Vjesnik, Zagreb, god. 25, 30. VI. 1964.
- 7516 **Škultéty, Jozef:** (O Meštrovićevom spomeniku Martinu Kukučinu u Punta Arenas). Kulturny život, Bratislava, 19/11, 14. III. 1964.
- 7517 **T.:** *Interes za Meštrovića*. (Posjet Atelijeru Meštrović u Zagrebu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 21, 10. VI. 1964.
- 7517a **Todorović, Nada:** *Jugoslovenske i inostrane medalje*. (Meštrovićeve medalje). Beograd 1964.
- 7518 **V. B.:** (Obrana Meštrovićevog spomenika Njegošu, u vezi s kritikom Zorana Markuša u „Politici“). Književne novine, Beograd, 7. II. 1964.
- 7519 **Vidovec, I.:** *Ne Marulić već Medulić*. (Spomenik u Zagrebu. Ispravak). Vjesnik, Zagreb, 25/6123, 6. III. 1964, str. 5.
- 7520 **Vitezica, Vinko:** *Plastični izraz našeg vremena*. (Osvrta na članak Zorana Markuša „Jedan aktuelan predlog“ u „Politici“ 1963. o spomeniku Njegošu). Telegram, Zagreb, 5/196, 24. I. 1964, str. 2.
- 7521 **Vojnović, Zvonimir:** *Spomenik Marulića premjestiti na Marulićev trg*. (O Medulićevom, a ne Marulićevom spomeniku u Zagrebu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, 25/6120, 3. III. 1964, str. 5.
- 7522 **Zaninović, Vice:** *August Cesarec. Život i rad*. (O Meštroviću str. 122-123, 223, 275). Zagreb 1964.
- 7523 **Zlamalik, Vinko (Veno):** *Medalja u Hrvatskoj*. (Predgovor kataloga i katalog. O Meštrovićevim medaljama, str. 19, 44). Zagreb 1964.
- 7524 *Atelje Meštrović - najposjećeniji muzej u Zagrebu*. (Opis. Bilj.). Glas Slavonije, Osijek, 7. VI. 1964.
- 7525 *Atelje Meštrović - najposjećeniji zagrebački muzej*. (Veliko zanimanje). Novi list, Rijeka, 9. VI. 1964.
- 7526 *Atelje Meštrović - najposjećeniji muzej u Zagrebu*. (Veliko zanimanje). Sremske novine, Sremska Mitrovica, 10. VI. 1964.
- 7527 *Bogata galerija Meštrovićevih djela u Sirakuzi*. (Američko sveučilište. Kolekcija Meštrovićevih djela). Borba, Zagreb, god. 29, 24. VII. 1964.
- 7528 (Direktor Lazar Trifunović uklanja iz narodnog muzeja u Beogradu Meštrovićeve skulpture). Književne novine, Beograd, 10. I. 1964.
- 7529 *Galerija Meštrović...* (Radoslav Duhović kleše Meštrovićeve skulpture). Politika, Beograd, god. 61, 5. IV. 1964.
- 7530 *Godišnjica Meštrovićeve smrti*. (Prigodna kuverta Filatelističkog kluba „Zagreb“). Borba, Zagreb, god. 29, 29. I. 1964.
- 7532 *Inakon smrti progone i krivotvore Meštrovića*. (Kritika napisa o Meštroviću u Jugoslaviji). Hrvatska revija, Buenos Aires, 14/1 (53), III. 1964, str. 92.

- 7533 „Jugoslavenski istorijski časopis“ o Meštrovićevim uspomenama. Hrvatska revija, Buenos Aires, 14/4 (56), XII. 1964, str. 540-541.
- 7534 *Kolekcija Meštrovićevih djela u Syracusi.* (21 skulptura i 19 crteža na Sveučilištu u Syracusi. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 21, 24. VII. 1964.
- 7535 „Meddobje“ o Meštrovićevom svesku HR. Hrvatska revija, Buenos Aires, 14/2-3 (54-55), 1964, str. 351-352.
- 7536 *Meštrović, Ivan.* Enciklopedičeskij slovar'. Sv. 2. Moskva 1964, str. 27.
- 7537 *Meštrović, Ivan.* Grande enciclopedia Curcio di cultura universale. Roma 1964, str. 309.
- 7538 *Meštrović, Ivan.* Hirschsprungs Konversationsleksikon. Sv. 4. Kobenhaven 1964, stupac 3113.
- 7539 *Meštrović, Ivan.* Meyers' neues Lexikon in acht Bänden. Sv. 7. Leipzig 1964, str. 475.
- 7540 *Meštrović works acquired by SU.* (Sveučilište Syracusea nabavilo Meštrovićeva djela). Syracuse Post Standard, New York (?), 20. VII. 1964.
- 7541 *Meštrovićeva dela na Univerzitetu u Sirakuzi.* (Kolekcija skulptura i crteža. Bilj.). Borba, Zagreb, god. 29, 24. VII. 1964.
- 7542 *Meštrovićeva galerija dobija još 8 radova.* (Skulpture odlivene u Zagrebu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 21, 27. IV. 1964.
- 7543 *Meštrovićeve „Udovice“* (Kleše Radoslav Duhović. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 21, 30. IX. 1964.
- 7544 *New York: zbirka Meštrovićevih del.* (U Sveučilištu Syracuzi. Bilj.). Delo, Ljubljana, god. 6, 31. VII. 1964.
- 7546 *Putopisni esej Zlatka Tomčića o Ivanu Meštroviću.* Zlatko Tomčić: Put k Meštroviću. Hrvatska revija, Buenos Aires, 14/4 (56), XII. 1964, str. 540.
- 7547 *Split.* (Fotomonografija. Tekst J. Kaštelan. Meštrovićevi spomenici). Beograd 1964.
- 7548 *Zabilježeno.* (Upravitelj Narodnog muzeja Lazar Trifunović odlučio ukloniti Meštrovićeve radove iz muzeja. Preneseno iz „Vidika“). Telegram, Zagreb, 17. I. 1964, str. 10.
- 1965.**
- 7548a **Boban, Ljubo:** *Iz historije odnosa V. Mačeka i dvora u vrijeme šestojanuarskog režima.* (Politička uloga Meštrovića). Zbornik Historijskog instituta Slavonije 3, 4, 1965-1966.
- 7549 **Gagro, B(ožidar):** *Meštrović - da ili ne? Nacrta za jedno razmišljanje.* (Analiza Meštrovićeve umjetnosti i njezin položaj u suvremenoj umjetnosti). Telegram, Zagreb, 6/248, 29. I. 1965, str. 8.
- 7549a **Horvat, Josip:** *Hrvatski panoptikum.* (O Meštroviću). Zagreb 1965.
- 7550 **Klisura, F.:** *Kad će biti postavljen spomenik Celestinu Medoviću?* (Meštrovićev dar. Odliven). Slobodna Dalmacija, Split, god. 22, 6. IX. 1965.
- 7550a **(Krleža, Miroslav - Kečkemet, Duško):** *Meštrović, Ivan.* (Nepotpisani Krležin članak s Kečkemetovom dokumentacijom). Enciklopedija Jugoslavije, 6, Zagreb 1965, str. 78-81.
- 7551 **M. A.:** *Spomenik u prašini.* (Meštrovićev spomenik C. Medoviću u Kuni). Politika, Beograd, god. 62, 7. I. 1965.
- 7552 **Maglica, M.:** *Meštrovićev spomenik kardinalu Stepincu u Melbourne-u.* (Otkrivanje spomenika). Hrvatska revija, Buenos Aires, 15/3 (59), IX. 1965, str. 244-245.
- 7553 **Mandekić, S.:** *Deset godina Galerije Meštrović u Splitu.* (Historijat). Slobodna Dalmacija, Split, god. 22, 10. VII. 1965.
- 7554 **Mijović, Pavle:** *O nekim ikonološkim pitanjima Meštrovićevog mauzoleja na Lovčenu.* Glasnik Odelenja umetnosti SANU, Beograd, 1965, br. 6, str. 93-109.
- 7555 **Radojčić, Svetozar:** *Otkriće Sopoćana.* (Prolaznost Meštrovićevog imena). Borba, Zagreb, 12. IX. 1965, str. 9.
- 7556 **Rakovac, Milan:** *Put k Meštroviću. Zlatko Tomičić...* Hrvatska revija, Buenos Aires, 15/3 (59), IX. 1965, str. 248-250.
- 7557 **Raos, Ivan:** *Vječno žalosni smijeh.* Zagreb 1965. (Roman. O Meštrovićevom sinovcu Petru).
- 7558 **R(edakcija):** *Meštrović, Ivan.* (Život, djela, izložbe, literatura). Enciklopedija Jugoslavije, 6, Zagreb 1965, str. 78-81.
- 7559 **S. M.:** *Meštrovićeve skulpture na Svjetskoj izložbi u Ateni.* („Miloš Obilić“ i „Raspelo“). Slobodna Dalmacija, Split, god. 22, 8. VII. 1965.
- 7560 **S. M. (S. Mandekić ?):** *Monografija o Ivanu Meštroviću.* (D. Kečkemeta i T. Dapca u izdanju „Jugoslavije“). Slobodna Dalmacija, Split, god. 22, 14. VII. 1965.
- 7561 **Sapego, I.:** *Skulptura Ivana Meštrovića.* La sculpture d'Ivan Mestrovic. Iskustvo, Moskva, 1965, br. 9, str. 37-44.
- 7562 **Saria, Balduin:** (Prikaz Meštrovićevih „Uspomena“). Südost-Forschungen, (?), 1965, sv. 2-3, str. 404-405.
- 7563 **Sikimić, Đurđica:** *Fasadna skulptura u Beogradu.* (Meštrovićevi [?] reljefi na kući Kornelija Stankovića, Kneza Mihajla 1, str. 68). Beograd 1965.
- 7564 **Sotriffer, Kristian:** *Modern Austrian Art.* New York 1965. (Meštrovićeve nauke u Beču).
- 7565 **Sporčić, Milan:** *Meštrovićeva skulptura.* („Zdenac života“ u Zagrebu). Čovjek i prostor, Zagreb, 12/149-150, VIII. 1965, str. 9.
- 7566 **Stržić, Ž(ivko):** *Poljica: Spomenik Mili Gojsalićevoj.* (Odliven u Zagrebu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 26, 17. VII. 1965.
- 7567 **Tajtelbaum, Raul:** *Meštrović u Jerusalemu.* („Mojsije“ u Nacionalnom muzeju Izraela). Večernje novosti, Beograd, 29. V. 1965.
- 7568 **Tarasiewicz, Krystyna:** *Meštrović.* (Posjet Atelijeru Meštrović u Zagrebu. Bilj.). Radar, Warszawa, 1965, br. 1, sv. 6, str. 5-6.
- 7569 **Todorović, Ž.:** *Gde je mesto za Njegoša.* (Historijat pripremnih radova i polemika oko položaja). Politika, Beograd, 62/18.700, 25. X. 1965, str. 7. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 58-59; Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 58-59; II. Izd. Beograd 1990.
- 7570 **Tomičić, Zlatko:** *Ivan Meštrović velikan svoga naroda.* (Predavanje u Vrpolju). Hrvatska revija, Buenos Aires, 15/4 (60), XII. 1965, str. 379-382.
- 7571 **Tošić, Zoran:** *Skulptura do 1941.* (Meštrović u okviru jugosl. skulpture). Muzej savremene umetnosti. Beograd 1965, str. 129-132.
- 7572 **Tupicin I(gor Konstantinovič):** *Maloizvestnii portret V. J. Lenina raboti Ivana Meštrovića. Une sculpture peu connue de I. Mestrovic.* (O Meštrovićevom portetu V. I. Lenjina). Iskustvo, Moskva, 1965, br. 4.
- 7573 *Dovršeni Meštrovićevi „Svirači“.* (Klesao R. Duhović. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Spit, god 22, 16. I. 1965.
- 7574 *Jugoslavenski odbor. 1915-1919.* (Meštrović u Jugosl. odboru). Katalog izložbe. Zagreb 1965, Split 1966.
- 7575 *Mestrovic, Ivan.* Bonniers lexikon. Sv. 6. Stockholm (Švedska) 1965, str. 1094.
- 7576 *Mestrovic, Ivan.* Dictionar enciclopedic Român. Sv. 3. (Enciklopedijski podaci o Meštroviću, str. 331). Bucuresti 1965.
- 7577 *Meštrovićeva djela na svjetskoj izložbi.* (2 skulpture u Ateni). Glas Slavonije, Osijek, 23. VII. 1965.

- 7578 *Njegoš v baraki na Cetinju*. (O Njegoševom spomeniku). Tjedenska tribuna, Ljubljana, 8. XI. 1965.
- 7579 *Split: desetletnica Meštrovićeve galerije*. (Posjet Galeriji. Bilj.). Delo, Ljubljana, 13. VII. 1965.
- 7580 „*Suedost-Forschungen*“ o Meštrovićevim uspomenama. (Prikaz članka Balduina Sarie). Hrvatska revija, Buenos Aires, 15/3 (59), IX. 1965, str. 255.
- 1966.**
- 7581 **A. E.**: *Galerija Meštrović dobila još dva eksponata*. („Udovice“, „Anđeli svirači“; klesao R. Duhović. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 27, 5. V. 1966.
- 7582 **Aleksić, Vlado**: *Mauzoleju je mjesto na Lovćenu*. (Polemika o spomeniku Njegošu). Pobjeda, Titograd, 23/2497, 24. III. 1966, str. 11. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 77; Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 77; Il. izd. Beograd 1990.
- 7583 **Alešina, L. S. - Jaborskaja, N. V.** : *Iskusstvo jugoslavii*. Moskva 1966. (O Meštroviću str. 15, 190, 199-207, 210, 232-237, 239, 240, 248. Biogr. podaci str. 302).
- 7584 **B. B.**: *Meštrovićev „Njegoš“ ostaje na Cetinju*. (Anketa). Borba, Beograd, god. 31, 14. II. 1966.
- 7585 **Benezit, E.**: *Mestrovic (Ivan)*. U: Dictionnaire critique et documentaire de peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs, Tome 6. (Kratka biografija i djela). Paris 1966, str. 81.
- 7586 **Borožan, Marko K.**: *Njegošev mauzolej na Lovćen!* (Historijat). Telegram, Zagreb, 7/304, 25. II. 1966.
- 7587 **Bulatović, Komnen**: *Lovćen je Njegošev najljepši spomenik*. (Protiv smještaja mauzoleja na Lovćenu). Pobjeda, Titograd, 23/2494, 13. III. 1966, str. 9. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 74; Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 74; Il. izd. Beograd 1990.
- 7588 **Calder, Alexander**: *An Autobiography*. (Spomen Meštrovićeve izložbe 1929. u New Yorku). New York 1966.
- 7589 (**Colich, Jerome**): *Survey of croatian arts*. (Pregled hrvatskog slikarstva i kiparstva od Buvine do suvremenika). U katalogu: Croatian paintings and sculptures XIX, XX century, New York 1966.
- 7590 **Costescu, Eleonora**: *Une exposition de tapisserie et de sculpture yougoslave à Bucarest*. (Između ostalih i o Meštroviću, str. 612-613). Revue des études sud-est européennes. Bucaresti 4/3-4, 1966.
- 7591 **Cummings, Paul**: *Dictionary of contemporary american artists*. New York 1966. (Meštrović str. 206-207).
- 7592 **Čakić, K(osta)**: *Gdje će biti postavljen Meštrovićev spomenik Njegošu. Na Cetinju a ne na Lovćenu*. Vjesnik, Zagreb, 27/6827, 20. II. 1966, str. 8.
- 7593 **Čakić, K(osta)**: *Suprotna mišljenja*. (Obrazloženje Komisije da se Njegošev mauzolej ne podigne na Lovćenu). Vjesnik, Zagreb, god. 27, 1. III. 1966, str. 4. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 70; Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 70; Il. izd. Beograd 1990.
- 7594 **Črnja, Zvane**: *Histoire de la culture croate*. (Općenito o Meštroviću, str. 340-341). Zagreb 1966.
- 7595 **Čulić, Dmitar**: *Urlaub in Jugoslawien*. (O Meštrovićevim djelima u raznim mjestima). Gütersloh (?), 1966.
- 7596 **Danilo, mitropolit**: *Njegošu je mjesto na Lovćenu i nigde drugo*. (Protiv rušenja Njegoševe kapele na Lovćenu). Pobjeda, Titograd, 23/2503, 7. IV. 1966. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 81; Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 81; Il. izd. Beograd 1990.
- 7597 **Gagro, Božidar**: *Periferna struktura*. (O Meštroviću u europskim mjerilima, str. 25). Život umjetnosti, Zagreb 1/1966, str. 15-25.
- 7598 **Gargro, Božidar**: *Slikarstvo „Proljetnog salona“ 1916-1928*. Život umjetnosti, Zagreb, 2/1966, str. 46-54.
- 7599 **Gal, Miro**: *Foreword*. (Predgovor kataloga. O organizaciji izložbe). U katalogu: Croatian paintings and sculptures XIX, XX century, New York 1966, str. (1-2).
- 7600 **Gaunt, William**: *The Observer's Book of Sculpture*. (Kraća biografska bilješka o Meštroviću, str. 119). London-New York 1966.
- 7601 **Grubač, Slobodan**: *Zapušteno „Vrelo života“*. (Historijat Meštrovićeve skulpture). Telegram, Zagreb, 7/304, 25. II. 1966.
- 7602 **I. J.**: *Preuređenje Galerije Meštrović*. (U tijeku. Repr.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 22, 20. I. 1966.
- 7602a **Ivanišević, Milan**: *Augustinčićev utjecaj na povratak Joze Kljakovića iz progonstva*. (Veze Meštrovića i Kljakovića. Uhićenje 1942.). Anali Galerije Antuna Augustinčića, Klanjec 1966.
- 7602b **Ivanišević, Milan**: *Slikarska snaga iz solinske zemlje*. (Predgovor kataloga izložbe Joze Kljakovića). Solin 1966.
- 7603 **Jianon, lonel**: *La sculpture et les sculpteurs*. (Pregled kiparstva od prahistorije do moderne. Repr. „Grgura Ninskoga“ s opširnijom legendom). Paris 1966, str. 101.
- 7604 **Jovičević, Niko M.**: *Treba poštovati Njegošev amanet*. (Protiv smještaja na Lovćenu). Pobjeda, Titograd, 23/2493, 10. III. 1966, str. 9. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 73-74; Il. izd. Beograd 1990.
- 7605 **Jović, P.**: *SOS iz Otavica*. (O lošem stanju Meštrovićeva mauzoleja). Slobodna Dalmacija, Split, 22/6591, 7. V. 1966, str. 4.
- 7606 **Jovović, Jevrem**: *Da li spomenik Njegošu podići na Lovćenu ili na Cetinju*. (Obrazloženje mišljenja da se podigne na Cetinju). Pobjeda, Titograd, 23/2505, 14. IV. 1966. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 82; Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 82; Il. izd. Beograd 1990.
- 7607 **Kadić, Branko**: *Slatko Tomićic: Put k Mestrovicu. Camino a Mestrovic...* Studia croatica, Buenos Aires, 7/20-21, 1966, str. 196-197.
- 7608 **Kadija, Niko**: *Veliki kipar velikom pjesniku*. (Meštrovićev mauzolej P. P. Njegoša). Borba, Zagreb, god. 31, 17. VI. 1966.
- 7609 **Kečkemet, Duško**: *Javni spomenici u Hrvatskoj do Drugog svjetskog rata*. (Meštrovićevi javni spomenici, str. 11-14). Život umjetnosti, Zagreb, 1966, br. 2, str. 3-16.
- 7610 **Knežević, Danilo**: *Spomenik Njegošu napravljen za Lovćen*. (Mišljenje arh. H. Bilinića). Pobjeda, Titograd, 23/2492, 6. III. 1966, str. 9. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 73; Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 73; Il. izd. Beograd 1990.
- 7611 **Konjevod, M.**: *Proslava i spomenik*. (Za postav Meštrovićeva spomenika Držiću u Dubrovniku). Vjesnik, Zagreb, god. 27, 23. XI. 1966.
- 7612 **Kovijanić, Risto**: *Neprikosnovena obaveza*. (Za postavljanje Njegoševog mauzoleja na Cetinju). Pobjeda, Titograd, 23/2496, 20. III. 1966, str. 9. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 76-77; Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 76-77; Il. izd. Beograd 1990.
- 7613 **Leontić, Ljubo**: *Jugoslavenska omladina i osnivanje Jugoslavenskog odbora u Rimu. Jugoslavenski odbor u Londonu*. (Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti). Zagreb 1966.

- 7614 **Maleković, V (ladimir):** *Tko je to nezapamćemo zatajio? „Meštrovčić“ - vulgarizator.* (Odgovor na kritiku M. Selakovića u vezi s kalendarom Željezare Sisak). Vjesnik, Zagreb, 27/6806, 30. I. 1966, str. 8.
- 7615 **Martinović, Niko S.:** *Anketa „Pobjede“: Oko Meštrovčićevog mauzoleja Njegošu.* (Mišljenja raznih ličnosti). Pobjeda, Titograd, 23/2491, 3. III. 1966, str. 8. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 71-73; Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 71-73; II. izd. Beograd 1990.
- 7616 **(Martinović, Niko):** *Poštovati Njegošev zavet. Odgovori dr Nika Martinovića na pitanja A. Nešića.* (Direktor knjižnice na Cetinju za postavljanje mauzoleja na Cetinju). Večernje novosti, Beograd, 1. III. 1966. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 69; Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 69; II. izd. Beograd 1990.
- 7617 **Mihanović, Marin:** *Gdje postaviti spomenik Mili Gojsalićevoj?* (Razni prijedlozi). Slobodna Dalmacija, Split, god. 22, 11. VI. 1966.
- 7618 **Mirković, Mirko R.:** (Kritika knjige Zlatka Tomičića „Put k Meštrovčiću“). Borba, Zagreb, god. 31, 20. XI. 1966.
- 7619 **(Mirković, Vojko) V. M.:** *Meštrovčićev mauzolej u Otavicama - memorijalni prirodni spomenik.* (Prijedlog Skupštine općine Drniš. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 22, 18. VI. 1966.
- 7620 **(Mirković, Vojko) V. M.:** *Od mjesta do mjesta. Otavice.* (Osigurana sredstva za popravak mauzoleja. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 22, 9. VII. 1966.
- 7621 **(Mirković, Vojko) M. V.:** *Urediti rodnu kuću Božidara Adžije.* (Prijedlog za muzej u Drnišu s Meštrovčićevim radovima). Slobodna Dalmacija, Split, god. 22, 9. VII. 1966.
- 7621a *Slike s puta po Hrvatskoj deset mjeseci poslije „Oluje“.* I-VI. (O Posjetu oštećenoj crkvi u biskupiji). Zajedničar – Fraternalist, Pittsburgh, 4, 11, 18, 25. IX; 9, 16. X. 1966.
- 7623 **Nešić, A.:** *Cetinjani su za Lovćen.* (Reakcije Cetinjana protiv odluke republičke komisije da se Njegošev spomenik ne podigne na Lovćenu). Večernje novosti, Beograd, 28. II. 1966. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 68; Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 68; II. izd. Beograd 1990.
- 7624 **Nikolić, Vinko:** *Komunistička „Borba“ napada Zlatka Tomičića.* („Put k Meštrovčiću“). Hrvatska revija, Pariz, 16/2-4 (62-64), XII. 1966, str. 401-402.
- 7625 **Nikolić, Vinko:** *Pred vratima domovine. Susret s hrvatskom emigracijom 1965.* Dojmovi i razgovori. Knj. I. Buenos Aires 1966.
- 7626 **Obradović, O.:** *Prepiska Ivana Meštrovčića i dr Cvite Fiskovića o postavljanju spomenika Njegošu.* (Meštrovčić za smještaj na Lovćenu, Fisković protiv). Vjesnik, Zagreb, 27/6844, 9. III. 1966, str. 4. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 64; Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 64; II. izd. Beograd 1990.
- 7627 **Orović, Savo J.:** *Povodom Njegoševog mauzoleja od Meštrovčića.* (Kritika komisije koja je protiv mauzoleja na Cetinju). Borba, Zagreb, 31/53, 24. II. 1966, str. 6. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 67-68; Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 67-68; II. izd. Beograd 1990.
- 7627a **Ostović, Pavle D.:** *Petar Meštrovčić.* (Nekrolog i životopis). Zajedničar, Pittsburgh, 23. III. 1966.
- 7628 **Peičić, A.:** *Meštrovčićev mauzolej - memorijalni spomenik prirode.* (Prijedlog Savjeta za kulturu općine Drniš). Slobodna Dalmacija, Split, god. 22, 1. III. 1966.
- 7629 **Pejović, Ivo:** *Dilema više nema. Za Lovćen zbog Lovčena.* (Protiv mauzoleja Njegošu na Lovćenu). Pobjeda, Titograd, 23/2488, 20. II. 1966, str. 9. Pretiskano (skraćeno): Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 66-67; Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 66-67; II. izd. Beograd 1990.
- 7630 **Pejović, Ivo (Rakočević, Petar):** *Nepotrebna dramatizacija i emotivna reagovanja.* (Polemika o Njegoševom mauzoleju). Pobjeda, Titograd, 23/2502, 3. IV. 1966, str. 9. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 79-81; Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 79-81; II. izd. Beograd 1990.
- 7631 **Pejović, Ivo:** *Za Lovćen zbog Lovčena.* Pobjeda, Titograd, 23/2487, 17. II. 1966, str. 9.
- 7632 **Perović, Sreten:** *Njegoš - Meštrovčić - Lovćen.* (Za postavljanje mauzoleja na Lovćenu). Pobjeda, Titograd, 23/2500, 27. III. 1966, str. 5. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 78; Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 78; II. izd. Beograd 1990.
- 7633 **Popović, Ratimir:** *Meštrovčićevo djelo uljepšalo bi Lovćen.* (Obrazlaže svoj stav). Pobjeda, Titograd, 23/2504, 10. IV. 1966, str. 9. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 81-82; Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 81-82; II. izd. Beograd 1990.
- 7634 **Predović, M.:** *Portret Vasilija Bubanovića (1797-1853) u pjesmi ilirca Andrije Laboša (1826-1918).* (O Meštrovčićevim počecima i Andriji Labošu). Žumberački kalendar, Zagreb, 1966, str. 326-331.
- 7635 **Rakočević, Petar:** Vidi: Pejović, Ivo 7630.
- 7636 **Read, Herbert:** *Meštrovčić, Ivan.* The Thames and Hudson Encyclopaedia of the Arts. London 1966, str. 621.
- 7637 **Stručni kolegijum muzeja Cetinje:** *Povodom diskusije o podizanju Njegoševog mauzoleja.* (Žalba na jednostrano mišljenje Komisije da se spomenik postavi na Lovćen). Pobjeda, Cetinje, 23/2495, 17. III. 1966, str. 9. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 74-76; Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 74-76; II. izd. Beograd 1990.
- 7638 **Stručni kolegij Muzeja - Cetinje:** *Razgovor o Lovćenu, mauzoleju i jednoj obavezi. Spomenik i osama.* (U prilog podizanja Njegoševog mauzoleja na Lovćenu. Citati Meštrovčićevih pisama). Vjesnik u srijedu, Zagreb, 6. IV. 1966, br. 727 b, str. 7.
- 7639 **Šepić, D.:** *Jugoslavenski odbor i Rimski pakt.* Zbornik: Jugoslavenski odbor u Londonu. Zagreb 1966.
- 7640 **Šijaković, Miodrag B.:** *Meštrovčić ili Njegoš na Lovćenu.* (Razlozi protiv postavljanja mauzoleja na Lovćen). Pobjeda, Titograd, 23/2501, 30. III. 1966, str. 9. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 78-79; Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 78-79; II. izd. Beograd 1990.
- 7641 **Tuoni, Dario de:** *Ricordo di Joyce a Trieste con una lettera di James Joyce.* Milano 1966. (Slike Meštrovčićevih radova u Joycevoj sobi, str. 10-11).
- 7642 **Ujević, Tin:** *Grudobrani Hrvatske.* (Obrana Meštrovčića). Sabrana djela, sv. X. Eseji, rasprave, članci III. Zagreb 1966, str. 9-11.
- 7643 **Ujević, Tin:** *Ispunjeni zavjet.* (Meštrovčićeva vidovdanska ideologija). Sabrana djela, sv. X. Eseji, rasprave, članci III. Zagreb 1966, str. 92-96.
- 7644 **Ujević, Tin:** *Meštrovčićeva izložba i jugoslavenska intuicija.* (O Meštrovčićevoj izložbi u Londonu 1915.). Sabrana djela, sv. X. Eseji, rasprave, članci III. Zagreb 1966, str. 258-266.
- 7645 **Ujević, Tin:** *Za mladu Dalmaciju.* (Meštrovčićev nacionalizam. 1912). Sabrana djela, sv. X. Eseji, raspravi, članci III. Zagreb 1966, str. 77-80.
- 7646 **Vicković, Mihailo:** *Nema dileme.* (U ime Odbora za podizanje Njegoševa mauzoleja - da se podigne na Lovćenu). Večernje novosti, Beograd, 28. II. 1966. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 68-69; Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 68-69; II. izd. Beograd 1990.
- 7647 **Z. Š.:** *Meštrovčićeva skulptura u Karlovcu.* (Posudba Meštrovčićeve skulpture). Večernji list, Zagreb, 23. X. 1966.

- 7648 *I dalje različita mišljenja.* (Anketa titogradske „Pobjede“ o smještaju Meštrovićevog mauzoleja Njegošu). Pobjeda, Titograd, 23/2506, 17. IV. 1966, str. 9. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 82-83; Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 82-83; II. izd. Beograd 1990.
- 7649 *Izložba djela hrvatskih likovnih umjetnika u New Yorku.* Hrvatska revija, Pariz, 16/1 (61), IX. 1966, str. 84.
- 7650 *Jugoslavenski odbor u Londonu.* (Zbornik). Zagreb 1966.
- 7651 *Meštrović, Ivan.* Das grosse Duden-Lexikon in acht Bänden. Sv. 5. Mannheim 1966, str. 481.
- 7652 *Meštrović, Ivan.* Kratka bulgarska enciklopedija. Sv. 3. Sofija 1966, str. 420.
- 7653 *Meštrović, Ivan.* Příručni slovník naučný. Sv. 3. Praha 1966, str. 121.
- 7654 *Meštrović, Ivan.* Wielka encyklopedia powszechna. Sv. 7. (Enciklopedijski podaci o Meštroviću, str. 222). Warszawa 1966.
- 7655 *Meštrović na markama.* (Američke marke s umjetnicima. Bilj.). Večernje novine, 6. I. 1966.
- 7656 *Nothing was too big for the little Showman.* (Meštrovićev „Mojsije“ u galeriji Billy Rosea u Izraelu). Life, 18. II. 1966, str. 38.
- 7657 *Odjeci.* (Reakcije na članak stručnog kolegija Muzeja Cetinje). Pobjeda, Titograd, 23/2504, 10. IV. 1966, str. 9. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 76; Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 76; II. izd. Beograd 1990.
- 7658 *Pesnici o pesniku.* (Većina za mauzolej na Lovčenu. Protivna mišljenja crnogorskih književnika R. Ratkovića, P. Đuranovića, J. Brkovića i D. Vujanovića). Večernje novosti, Beograd, 9. III. 1966. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 70-71; Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 70-71; II. izd. Beograd 1990.
- 7659 *Peter Loboda. 1894-1952.* (Katalog izložbe. Meštrovićev učenik i sljedbenik). Ljubljana 1966.
- 7661 *Povodom diskusije o podizanju Njegoševog mauzoleja.* (Stručni kolegij muzeja Cetinje za podizanje mauzoleja na Lovčenu). Pobjeda, Titograd, god. 23, 17. III. 1966. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, 27/28, str. 74-76; Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 74-76.
- 7663 *U Zagrebu otvorena galerija skulptura Ivana Meštrovića.* (Bilješka). Borba, Beograd. god. 31, 7. IX. 1966.
- 1967.**
- 7664 **Adžija, Nikola:** *Ivan Meštrović u Enciklopediji Jugoslavije.* (Kritika napisa). Narodni list, Zadar, 18 (106)/801, 4. II. 1967, str. 7.
- 7665 **(Adžija, Nikola):** *Meštrovića sam otkrio u kafani kaže Nikola Adžija, koji je prvi otkrio vajara Ivana Meštrovića.* (Priopćio D. Čolović). Politika ekspres, Beograd, 2/19, 19. II. 1967, str. 18.
- 7666 **Anzulović, Branimir:** *Croatia: Land, People, Culture. Francis H. Eterovich i Christopher Spalatin...* (Prikaz knjige). Hrvatska revija, München, 17/3-4 (67-68), XII. 1967, str. 338-341.
- 7667 **Barbić, Vesna:** *Ivan Meštrović. 1883-1962.* (Predgovor kataloga. O Meštrovićevim djelima u Ateljeru Meštrović. Kronološki podaci. Literatura. Izložena djela uz bilješke o njima). Ivan Meštrović. Atelje Meštrović, Zagreb (1967). Katalog. II. izdanje. Prilog, str. (1)-(23).
- 7668 **Batušić, Slavko:** *Umjetnost u slici.* (Meštrović u okviru hrv. umjetnosti). III. izd., Zagreb 1967.
- 7669 **(Bezić, Ante) A. B.:** *Meštrovićev Marulić na Trijenalu u Indiji.* (Bit će izložen. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 23/6967, 22. VII. 1967, str. 5.
- 7670 **Crispoliti, Enrico - Russoli, Franco - Micheli, Mario De:** *L'arte moderna 23. Naturalismo e realismo.. Parte seconda.* Milano 1967. (Kratko o Meštroviću, str. 146, repr. 159).
- 7671 **D. B.:** *Otkrivanje Meštrovićeva spomenika Mili Gojsalić.* (Pripreme svečanosti). Slobodna Dalmacija, Split, 23 (25)/6985, 12. VIII. 1967, str. 5.
- 7672 **Denegri, Jerko:** *Umjetnička kritika u Srbiji i Hrvatskoj.* (O Meštrovićevim kritičarima). Jugoslavenska umetnost XX veka. Treća decenija. Konstruktivno slikarstvo. Muzej savremene umetnosti, Beograd, XII. 1967, str. 41-51.
- 7673 **Despotović, Dragoslav** (prema materijalima Lazara Plavšića): *Nepoznati Meštrović. Uz proslavu 50-godišnjice Oktobarske revolucije.* (Historijat Meštrovićeva poprsja V. I. Lenjina. Prigodne poštanske marke). PTT vesnik, Beograd, 75/9, IX. 1967, str. 10.
- 7674 **(Grgičević, Marija) M. G.:** *Slavlje u bivšoj Poljičkoj republici.* (Meštrovićev spomenik Mili Gojsalić u Gatima). Vjesnik, Zagreb, god. 28, 20. VIII. 1967.
- 7675 **Hamilton, George Heard:** *Painting and Sculpture in Europe 1880 to 1940.* Pinguin Books, London (Baltimore) 1967. (O Meštroviću str. 95).
- 7676 **(Hruškovec, Tomislav) th:** *Naši slikari, kipari i grafičari u New Delhiju.* (Meštrović. Bilješka). Telegram, Zagreb, god. 8, 6. X. 1967.
- 7677 **(Hruškovec, Tomislav) th:** *Postavljen Meštrovićev spomenik Mili Gojsalić.* (Bilješka). Telgram, Zagreb, 8/380, 11. VIII. 1967.
- 7678 **(Hruškovec, Tomislav) th:** *Restauracija Meštrovićeva Mauzoleja.* Telegram, Zagreb, 8/399, 11. XI. 1967.
- 7679 **Janković, D(ragoslav):** *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine.* (Meštrovićevo djelovanje u Jugoslavenskom odboru u I. svj. ratu). Beograd 1967.
- 7680 **Jelavić, J.:** *Gdje i kakav spomenik Držiću? Mišljenje petorice dubrovačkih kulturnih radnika.* (Za i protiv Meštrovićeva spomenika i za i protiv postavljanja spomenika unutar gradskih zidina). Slobodna Dalmacija, Split, 23 (25)/7103, 30. XII. 1967, 1., 2. I. 1968, str. 5.
- 7681 **Kampis, Antal:** *Meštrović, Ivan.* Művészeti lexikon. Sv. 3. Budapest 1967, str. 301-302.
- 7682 **Katalinić, J(akša):** *Hrvatska umjetnost na izložbi u New Yorku.* (Hrv. slikarstvo i kiparstvo 19. i 20. st. Meštrovićeva djela). Slobodna Dalmacija, Split, 23/6925, 5. VI. 1967, str. 7.
- 7682a **Kečkemet, Duško:** *Za galeriju slika Emanuela Vidovića.* (O Meštrovićevoj galeriji u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 22. VII. 1967, str. 5.
- 7683 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović.* (Predgovor kataloga). Katalog Galerije Ivana Meštrovića u Splitu. Split 1967, str. 7-10.
- 7684 **Koenig, H. P.:** *Dalmatian Coast: Europe's Bargain Spot.* (Putopis. Usput o Galeriji Meštrović i „Grguru Ninskome“). Chicago Tribune, Chicago, 22. X. 1967, str. 10.
- 7685 **Konjevod, M(ilan):** *Od tri Držića nijedan na postolju.* (Skulpture Meštrovića, Augustinčića, Angeli-Radovanija). Vjesnik, Zagreb, god. 28, 19. II. 1967.
- 7686 **(Konjevod, Milan) M. K.:** *Spomenik Marina Držića u Dubrovniku.* (Dopremljen). Vjesnik, Zagreb, god. 28, 11. IV. 1967.
- 7687 **Krleža, Miroslav:** *Hrvatska književna laž.* (Između ostaloga i o Meštroviću). U: Eseji, VI, Zagreb 1967. (Pretiskano iz: Plamen, Zagreb, 1. I. 1919).
- 7688 **Krleža, Miroslav:** *Zastave I-IV.* (Često spominjanje Meštrovića i njegove „vidovdanske ideologije“). Sabrana djela, sv. 25, knj. I-IV. Zagreb 1967.

- 7689 **M. B.** (Mirko Bošnjak ?): *Dopremljen spomenik Marina Držića*. U Dubrovnik. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 23 (25), 11. IV. 1967.
- 7690 **Maleković, Vladimir**: *Gdje je kriterij? Željku Grumu, direktoru Moderne galerije JAZU Zagreb*. (Kritika izbora za izložbu „Suvremena hrvatska umjetnost“ u Beogradu). Vjesnik u srijedu, Zagreb, 17. V. 1967, br. 785, str. 7.
- 7691 **(Maleković, Vladimir)** vm: *Vrpolje: Meštrovićeva spomen-galerija*. (Otvorit će se). Vjesnik, Zagreb, god. 29, 12. XII. 1967.
- 7692 **Marasović, Tomislav**: *Split. Spomenici historijskog centra*. (Meštrovićevi spomenici u Splitu). Zagreb 1967.
- 7692a **Medaković, Dejan**: *Istoricizam u srpskoj umetnosti XIX veka*. (Meštrović i Vidovdanski hram). Prilozi za književnost, Beograd, 1967, br. 3-4.
- 7693 **Milutinović, Kosta**: *Jugoslavenski odbor i prvi pokušaj formiranja Jadranske legije*. Pomorski zbornik, Zadar, 5/1967, str. 627-642.
- 7694 **Mirković, V(ojko)**: *Proslava u Poljicima. Otkriven Meštrovićev spomenik Mili Gojsalić*. (Kod sela Gata, nedaleko Omiša). Slobodna Dalmacija, Split, god. 23, 21. VIII. 1967.
- 7695 **N. D.**: *Završen Njegošev spomenik*. (Za mauzolej na Lovčenu). Politika, Beograd, god. 64, 19. VII. 1967.
- 7696 **Nikolić, Vinko**: *Pred vratima domovine. Susret s hrvatskom emigracijom 1965*. Dojmovi i razgovori. Knj. II. Paris-München 1967.
- 7697 **Ogranak Matice hrvatske Dubrovnik**: *Pravo stanje stvari. Najblaže rečeno*. (Meštrovićev i Augustinčićev „Marin Držić“). Vjesnik u srijedu, Zagreb, 8. III. 1967, br. 775, str. 6.
- 7698 **Orlović, Dragan**: *Gdje je Meštrovićev „Lenjin“*. (Marke s Lenjinovim poprsjem. Historijat Meštrovićevog poprsja). Ekspres, Beograd, 2. IV. 1967.
- 7699 **Panić-Surep, Milorad**: *Beograd*. (Fotomonografija. Fotografije: Branibor Debeljković). Beograd 1967. (Meštrovićeva djela i spomenici).
- 7700 **Pijoán, José - Gaya Nuno, Juan Antonio**: *Meštrović, Ivan*. (Opširniji enciklopedijski podaci). Summa Artis - Historia General del Arte, XXIII sv., Madrid 1967.
- 7701 **S. A.**: *Ipak spomenik Držiću*. (Odluka postavljanja Meštrovićevog spomenika). Večernji list, Zagreb, god. 9, 3. III. 1967.
- 7702 **(Sabljak, Tomislav)** ts.: *Spomenik Mili Gojsalić*. (Postavljen u Poljicima). Večernji list, Zagreb, god. 9, 2. VIII. 1967.
- 7703 **Senečić, Geno**: *O Meštrovićevu kipu slovačkog književnika Martina Kukučina*. (Podaci o spomeniku). Kolo, Zagreb, 5 (125)/5, V. 1967, str. 465-467.
- 7704 **Sluckij, B.**: *logoslavskij skulptor I. Meštrović*. Inostranaja literatura, Moskva (?) 1967, br. 9, str. 238-244.
- 7705 **(Smrkinić, Josip)** J. S.: (Predgovor kataloga). U: Galerija Meštrović, Split. Katalog, Split 1967, str. 5.
- 7706 **Stanić, Stevan**: *Drniš, Mojsije i Meštrović*. (Interview s Nikolom Adžijom. O mladom Meštroviću i o radovima poslanim u Drniš). Borba, Zagreb, 32/167, 20. VI. 1967, str. 7.
- 7707 **Stojiljković, P(etar)**: *Osniva se galerija Ivana Meštrovića*. (U Vrpolju). Glas Slavonije, Osijek, 11. XI. 1967.
- 7708 **Šerić, Divna**: *Pomagao sam Meštrovića. U posjetu Nikoli Adžiji, u čijoj se kući u Drnišu uređuje mjesni muzej*. (O Meštrovićevim počecima u zavičaju). Slobodna Dalmacija, Split, 23/6868, 29. III. 1967, str. 4.
- 7709 **Šimundić, Mate**: *Još o spomeniku Marinu Držiću*. (Pitanje lokacije u Dubrovniku). Telegram, Zagreb, 8/390, 20. X. 1967.
- 7710 **Šimunović, T.**: *Dubrovnik bez Držića?* (Meštrovićev spomenik). Večernji list, Zagreb, 9/2333, 4. II. 1967, str. 7.
- 7711 **Šodan, A.**: *Bio je kao hrast. Razgovor VUS-a sa suprugom glasovitog kipara Ivana Meštrovića*. (Sjećanja na Meštrovića i njegov rad). Vjesnik u srijedu, Zagreb, 8. XI. 1967, br. 810, str. 13.
- 7712 **Tirnanić, A(leksandar)**: *Spomenik junak-djevcici Mili Gojsalić*. (Otkriven Meštrovićev spomenik u Gatima). Borba, Beograd, god. 32, 21. VIII. 1967.
- 7713 **(Tomić, Nada)** N. T.: *„Spomenik neznanom junaku biće zaštićen.“* (Zavod za zaštitu spomenika kulture Beograda izvršit će zaštitu). Borba, Beograd, god. 32, 22. II. 1967, str. 7.
- 7714 **Tomić, Nada**: *Ugrožen spomenik neznagog junaka*. (Mehanička i kemijsko-fizička oštećenja). Borba, Beograd, god. 32, 18. II. 1967, str. 6.
- 7715 **Tomić, Petar M.**: *Neznani junak na Avali*. (Nalaz neznagog junaka na Avali). Politika, Beograd, god. 64, 9. VII. 1967.
- 7716 **Tomić, Petar M.**: *Tvrđava „Žrnov“ na Avali*. (Historijat Avale). Politika, Beograd, god. 64, 18. IX. 1967.
- 7716a **(Trifunović, Lazar)**: *Srpska likovna kritika*. (Prikazi i kritike o Meštroviću). Beograd 1967.
- 7717 **Tupicin, Igor Konstantinovič**: *Ivan Meštrović*. Iskustvo, Moskva, 1967.
- 7718 **V. B.**: *Otkriven spomenik Mili Gojsalić*. (Otkrivanje u Gatima). Vjesnik, Zagreb, god. 9, 21. VIII. 1967.
- 7719 **v. b.**: *Bista M. Marulića - avionom u Indiju*. (Na međunarodnu izložbu). Večernji list, Zagreb, god. 9, 24. VII. 1967.
- 7720 **(Vidović, Ivo)**: *Split. Ilustrirani turistički vodič*. (Spomen Meštrovićevih djela u Splitu). Split 1967.
- 7721 **Vrčić, Vjeko**: *Odjeci 250-godišnjeg rada Imotske župe*. (O Meštroviću u Bilinićevoj radionici, str. 83-84). Imotski 1967.
- 7722 **Z. M.**: *Galerija „I. Meštrović“ u Vrpolju*. (Osnivanje. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 9, 21. XI. 1967.
- 7723 **Z. Š.**: *Fond za Meštrovićevu skulpturu*. (Fond za nabavu skulpture „Majka“ u Karlovcu). Večernji list, Zagreb, god. 9, 14. VIII. 1967.
- 7724 **Z. Š.**: *75 godina Zorin-doma*. (Meštrovićeva skulptura „Majka“ u Karlovcu). Večernji list, Zagreb, god. 9, 27. XI. 1967, str. 5.
- 7725 **Z. Š.**: *Skupili 800 tisuća za „Majku“*. (Akcija u Karlovcu. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 9, 20. X. 1967.
- 7726 *Akcija za Meštrovićevu skulpturu „Majka“ „Fond 13. srpanj“*. (Prikupljanje sredstava za Meštrovićevu skulpturu u Karlovcu. Bilj.). Karlovački tednik, Karlovac, 3. VIII. 1967.
- 7727 *Fond za Meštrovićevu skulpturu*. (Za otkup „Majke“ u Karlovcu. bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 9, 14. VIII. 1967.
- 7728 *Mestrovic, Ivan*. Chambers Encyclopaedia. Sv. 9. Oxford (Vel. Brit.). 1967, str. 299.
- 7729 *Mestrovic, Ivan*. Encyclopaedia Britannica. Sv. 15. London 1967, str. 214.
- 7730 *Mestrovic, Ivan*. Uusi tietosanakirja. Sv. 13. (Leksikonski podaci o Meštroviću, str. 870). Helsinki (Finska) 1967.
- 7731 *Meštrović, Ivan*. Ukrain's'kij radjans'kij enciklopedičnij slovník. Sv. 2. Kiev (Ukrajina) 1967, str. 484.
- 7732 *„Meštrović iz Srbije.“* Hrvatska revija, München, 17/3-4 (67-68), XII. 1967, str. 371.
- 7733 *Meštrovićev Marko Marulić na Trijenalu u Indiji*. (Bilješka). Glas Slavonije, Osijek, 10. VIII. 1967.
- 7734 *Restauracija Meštrovićevog mauzoleja*. (Bilješka). Borba, Beograd, god. 32, 11. X. 1967.
- 7735 *75 godina Zorin-doma*. (Otkrivanje Meštrovićeve skulpture „Majka“ pred „Zorin-domom“). Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 9, 27. I. 1967.

- 7736 Summa Artis Historia general del arte. Sv. XXIII. Madrid 1967.
- 7737 *Sve veći interes za Meštrovićeva djela.* (Galerija Meštrović u Splitu). Novi list, Rijeka, 1., 2. VII. 1967.
- 7738 *Vrelo života.* (Reprodukcija i opisna legenda). Rad, Beograd, 13. X. 1967.

1968.

- 7739 **Ban, Hrvoslav:** *Susreti s Kristom. „Bog se ne može ukloniti.“* Veritas, Zagreb, 7/12, 1968, str. 232-233.
- 7740 **Boban, Ljubo:** *Prilozi za biografiju Ante Trumbića u vrijeme šestojanuarskog režima (1929-35).* (I o Meštroviću). Historijski zbornik, Zagreb, 21-22/1968-69.
- 7741 **Catalo, Salvat:** *Mestrovic, Ivan.* Dictionario enciclopèdico. Sv. 3. Mexico 1968, str. 2219.
- 7742 **Cheney, Sheldon:** *Sculpture of the World.* (Opširnije o Meštroviću, str. 482-483). London 1968.
- 7742a **Clain-Stefanelli, E.:** *L'évolution artistique de la medaille aux États Unis.* Medailles, 1968, IX, 17, 19, sl. 11.
- 7743 **Čakić, K(osta):** *Njogoš i Meštrović ipak na Lovčenu.* (Odluka Skupštine općine Cetinje). Vjesnik, Zagreb, 29/7853, 28. XII. 1968, str. 9.
- 7744 **D. E.:** *Meštrovićev muzej u Zagrebu.* (Uređenje Meštrovićeve zgrade u Mletačkoj 8). Vjesnik, Zagreb, 29/7704, 30. VII. 1968, str. 9.
- 7745 **Dukić, B.:** *Oživiljen „Lenjin“ Ivana Meštrovića.* (Poprsje Nebojše Mitrića prema reprodukciji izgubljene Meštrovićeve skulpture). Politika, Beograd, 65/19.724, 1. IX. 1968, str. 10.
- 7746 **Đonović, P.:** *Meštrovićev spomenik Njogošu - na Lovčenu.* (Odluka Općinske skupštine Cetinja). Večernje novosti, Beograd, 10. XII. 1968.
- 7747 **Đonović, P.:** *Njogošev dom na Lovčenu.* (Odluka o podizanju Meštrovićevog mauzoleja). Borba, Beograd, god. 33, 29. XII. 1968.
- 7748 **Grbelja, Josip:** *Imam još jedno „čudo od vlaja“. U posjetu Nikoli Adžiji koji je otkrio Ivana Meštrovića.* Večernji list, Zagreb, 10/2656, 24. II. 1968, str. 8.
- 7749 **Gross, Mirjana:** *Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I. svjetskog rata.* (Meštrovićeva uloga, str. 95-97). Historijski zbornik, Zagreb, 31-32/1968-69, str. 75-143.
- 7750 **(Hruškovec, Tomislav)** th: *Karlovac: Izložba Ivana Meštrovića.* (Skulpture-skice i grafike). Telegram, Zagreb, god. 9, 29. III. 1968.
- 7751 **(Hruškovec, Tomislav)** th: *Meštrovićevi kipovi u Parizu.* (Ateljer Meštrović priprema izložbu). Telegram, Zagreb, god. 9, 12. IV. 1968.
- 7752 **I. Č.:** *Djelo Ivana Meštrovića rodnom mjestu Vrpolje.* („Majka i dijete“). Glas Slavonije, Osijek, 26. VI. 1968.
- 7753 **Kirasić, Ivan:** *Zdenac života ili smetlište.* Vjesnik, Zagreb, 29/7640, 27. V. 1968, str. 5.
- 7754 **Konjhođić, Alija:** *Moralno-duševna gubavost Ivana Meštrovića.* (Pobijanje Meštrovićevog podatka u „Uspomenama“ o Stojanu Protiću). Bratstvo, Toronto, IV. 1968. Pretiskano: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada) 1970, str. 129-133.
- 7754a **Krleža, Miroslav:** *Zastave, V.* (Spominjanje Meštrovića). Forum, Zagreb, VII/1968, knj. XV-XVI, br. 1-12.
- 7755 **Lebović, S.:** *Meštrovićev kip njegovom rodnom Vrpolju.* („Majka i dijete“). Slobodna Dalmacija, Split, 26/7265, 11. VII. 1968, str. 4.

- 7756 **Maleković, V(ladimir):** *Idemo li u posjet falsificiranom Meštroviću.* (Bilinićeva kritika preuređenja Meštrovićeva atelijera u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 29/7598, 13. IV. 1968, str. 9.
- 7757 **McNapsy, C. J.:** *Correspondance.* Liturgical Arts, New York, V. 1968.
- 7758 **Milutinović, Kosta:** *Iz naše prošlosti. Sukob Ivana Meštrovića i Ante Trumbića u Rimu 1918.* (Meštrović u Jugosl. odboru). NIN, Beograd, 18/934, 1. XII. 1968, str. 10.
- 7759 **Miljuš, Branko:** *Stojan Protić i muslimani.* (Pobijanje Meštrovićeve izjave u „Uspomenama“ o Protićevom protumuslimanskom stavu). Glas kanadskih Srba, Windsor, 4-18, I. 1968. Pretiskano: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor 1970, str. 121-126.
- 7760 **Mirković, Slavko:** *Genij iz Vrpolja. Vrpoljčani namjeravaju izgraditi „Meštrovićevu galeriju“.* (Porijeklo i rođenje). Brodski list, Slavonski Brod, 1. III. 1968.
- 7761 **Mirković, S(lavko):** *Meštrovićeva skulptura Vrpolju.* („Majka i dijete“). Front slobode, Tuzla, 5. VII. 1968.
- 7762 **(Mirković, Vojko)** V. M.: *Bista Božidara Adžije u Drnišu.* (Meštrovićev rad). Slobodna Dalmacija, Split, 24/7274, 22. VII. 1968, str. 7.
- 7763 **Mojaš, V(ladimir):** *Otvoriti muzej.* (Zavičajni muzej Božidara Adžije u Drnišu i Meštrovićev mauzolej). Slobodna Dalmacija, Split, 24/7208, 6. V. 1968, str. 6.
- 7764 **Nagibin, Jury:** *O Meštroviću.* (Meštrovićeva djela u Beogradu i Splitu. Prijevod knjige „Daleko i blisko“, 1965.). Mogućnosti, Split, 15/9-10, 1968, str. 1255-1257.
- 7765 **(Niccoli, Alessandro):** *Meštrović, Ivan.* (Osnovni biografski podaci, netočni). Enciclopedia dell'arte Tumminelli di Alessandro Niccoli. Sv. III, Roma 1968, str. 1501.
- 7766 **Nikolić, Vinko:** *O Meštrovićevu kipu slovačkog književnika.* (Martin Kukučín). Hrvatska revija, München, 18/3 (71), IX. 1968, str. 353.

- 7767 **Pavlović, Boro:** *Religiozna umjetnost Ivana Meštrovića.* (Kratki pregled). Gradišće, kalendar, Željezno, 10/1968, str. 82-83.
- 7768 **Peić, Matko:** *Ivan Meštrović.* (O hrv. kiparstvu i Meštroviću). U knjizi: M. Peić: Hrvatski umjetnici. Zagreb 1968, str. 361-370.
- 7769 **Petković, Ranko:** *Više pažnje Meštrovićevu mauzoleju.* (Zapuštenost mauzoleja u Otavicama). Vjesnik, Zagreb, god. 29, 2. VI. 1968, str. 9.
- 7770 **Prašalo, D.:** *Nekadašnji atelje - memorijalni muzej. Zagrepčani u spomen Ivana Meštrovića.* (Plan postava Atelijera Meštrović). Oslobođenje, Sarajevo, 24. II. 1968.
- 7771 **Radica, Bogdan:** *Rusi o nama.* (Prikaz monografije I. Tupicina. M. Gorki o Meštroviću). Hrvatski glas, Winnipeg (Kanada). 16. III. 1968, str. 1, 3.
- 7772 **S. L.:** *Poklon rodnom mjestu. Meštrovićev kip „Majka i dijete“ u Vrpolju.* (Otkrivanje skulpture). Vjesnik, Zagreb, 29/7684, 10. VII. 1968, str. 4.
- 7773 **Storni, Alfonsina:** *Poesias Completas.* Buenos Aires 1968. (Pjesma: Ante un heroe de Meštrović).
- 7774 **Šerić, D(ivna):** *Oživljavanje ambijenta. Uskoro će biti uređeno zapadno krilo Galerije Meštrović.* (Razgovor s J. Smrkinićem). Slobodna Dalmacija, Split, god. 24, 9. IV. 1968.
- 7775 **Šidak, Jaroslav:** *Povijest hrvatskog naroda.* (Mirjana Gross o izložbi 1911. u Rimu, str. 281). Zagreb 1968.
- 7776 **Švajcer, Oton:** *Čovjek i njegovo tijelo.* (O monumentalnosti Meštrovićevih skulptura). Glas Slavonije, Osijek, 25/7184, 24. VIII. 1968, str. 7.
- 7777 **Švajcer, Oton:** *Ljepota i tajnost materinstva.* (Pripreme za Galeriju Meštrović u Vrpolju). Glas Slavonije, Osijek, god. 25, 7. VII. 1968.
- 7778 **Tomac, Petar:** *Kosovska bitka.* (Povijesni podaci o Kosovskoj bitki). Beograd 1968.
- 7779 **Tomičić, Zlatko:** *Ivan Meštrović nosilac apsolutne volje i duše naroda.* (Pohvalni citati istaknutih ličnosti o Meštroviću). Hrvatski književni list, Zagreb, 1/4, VII. 1968, str. 2.
- 7780 **Tomić, J.:** *S. M. Protić i muslimani.* (Pobijanje Meštrovićeve tvrdnje u „Uspomenama“ da je S. Protić namjeravao pobiti bosanske Turke). Iskra, München, 1. III. 1968. Pretiskano: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor 1970, str. 127-128.
- 7781 **Ungaro, A.:** *„To je Meštrović“. Grad i republika za Memorijalni muzej velikog umjetnika.* (Za uređenje Atelijera Meštrović). Večernji list, Zagreb, 18. I. 1968.
- 7782 **V. Z.:** *Uređuje se Meštrovićev atelje.* (Restauriranje zgrade). Vjesnik, Zagreb, god. 29, 20. III. 1968.
- 7783 **Venturini, D(arko):** *Post festum.* (Uz izložbu „Suvremena hrv. umjetnost - poslijeratno razdoblje“. Počeci skulpture s Meštrovićem). Čovjek i prostor, Zagreb, 15/180, 1968, str. 12-13.
- 7784 **Vukov Colić, D.:** *„Male akcije“ protiv velikih grijeha prošlosti.* (Lijevanje Meštrovićevih skulptura sredstvima privrednih organizacija). Vjesnik, Zagreb, god. 29, 5. X. 1968, str. 10.
- 7785 **Wegner, Marianne:** *Ivan Mestrovic.* Im National-museum von Belgrad. Gazette, (?), 1968, br. 9, str. 10-11.
- 7786 **Živanović, Stevan:** *Izgradnja spomenika Neznamom junaku na Avali.* (Detaljni opis radova na spomeniku i karijatidama). Naše građevinarstvo, Beograd, 22/6, VI. 1968, str. 101-108 (949-956c).
- 7787 **Živanović, Stevan:** *Spomenik Neznamom junaku na Avali 1938-1968.* Beograd 1968.
- 7788a **Carteggio Papini Signorelli.** Milano 1968. (Pisma Olge Resnevic Signorelli i Giovannija Papinija. Obavijesti i o Meštroviću).
- 7788 **Cetinje: Njegošev spomenik na Lovćenu.** (Odluka Skupštine Cetinje). Delo, Ljubljana, 13. XII. 1968.
- 7789 **Drniš: Meštrovićev spomenik heroja Adžije.** (U Drnišu; otkrivanje. Bilj.). Delo, Ljubljana, 30. VII. 1968.
- 7790 **Galerija u Vrpolju.** (Akcija za Galeriju Meštrović). Telegram, Zagreb, god. 9, 12. I. 1968.
- 7791 **Izložba djela I. Meštrovića u Karlovcu.** („Job“ i 20 litografija). Večernji list, Zagreb, god. 10, 8. III. 1968.
- 7792 **Izložba Meštrovićevih litografija u Karlovcu.** (Mapa, 1919-1923). Slobodna Dalmacija, Split, god. 24, 4. III. 1968.
- 7793 **Kip Ivana Meštrovića.** („Majka i dijete“ u Vrpolju). Telegram, Zagreb, god. 9, 28. VI. 1968.
- 7794 **Knjiga o Meštroviću u Moskvi.** (Igora Tupicina). Hrvatska revija, München, 18/1 (69), III. 1968, str. 103.
- 7795 **Kunst in Widerstand: Malerei, Graphik, Plastik 1922-1945.** Dresden 1968. (Meštrović str. 558, sl. 410).
- 7796 **Mestrovic Sculpture Here. Reveals Master's Life, Spirit.** (Životopis. Duhovno u Meštrovićevom djelu). Sunday Advocate, Baton Rouge (SAD), 10. III. 1968.
- 7798 **Meštrović, Ivan.** (Kratki biografski podaci). Enciklopedija Leksikografskog zavoda, 4, Zagreb 1968, str. 321-322.
- 7799 **Meštrović, Ivan.** Gyldendals store opslagbog. Sv. 4. (Leksikonski podaci, str. 17). Kobenhaven (Danska) 1968.
- 7800 **Meštrović, Ivan.** Meyers grosses Personenlexikon. Mannheim 1968, str. 890.
- 7801 **Meštrovićev atelje u Zagrebu postaje muzej.** (Bilješka). Politika, Beograd, god. 65, 9. I. 1968.
- 7802 **Meštrovićev kip u njegovom rodnom Vrpolju.** (Otkrivanje skulpture „Majka i dijete“). Slobodna Dalmacija, Split, god. 24, 11. VII. 1968.
- 7803 **Meštrovićev reljef kraj Stepinčeva groba.** (Postav reljefa u zagrebačkoj katedrali. Bilj.). Hrvatska revija, München, 18/3, 1968, str. 352.
- 7804 **Otkriće Meštrovićevog kipa u Vrpolju.** („Majka i dijete“). Hrvatski književni list, Zagreb, 1/4, VII. 1968, str. 12.
- 7805 **Otvorena izložba I. Meštrovića.** (U Gradskom muzeju u Karlovcu). Karlovački tednik, Karlovac, 7. III. 1968.
- 7806 **Spomenik kardinalu Stepincu u zagrebačkoj katedrali.** (Meštrovićev spomenik, postavljen 1967). Glasnik Srca Isusova i Marijina, Salzburg, XX, IV. 1968, str. 60. Pretiskano: V. Nikolić: Stepinac mu je ime. Barcelona 1978, Zagreb 1991.
- 7807 **Spomenik Mili Gojsalić.** Poljički zbornik, Zagreb, 1/1, 1968, str. 289-298.
- 7808 **Spomenik Njegošu na Lovćenu.** (Općinska skupština Cetinja odlučila 9. XII. da se na Lovćenu postavi Meštrovićev spomenik. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, (24) 26/7395, 10. XII. 1968, str. 5.
- 7809 **Udovica Ivana Meštrovića u Hrvatskoj.** Hrvatska revija, München, 18/2 (70), VI. 1968, str. 218.
- 7810 **Zagreb.** (Fotomonografija. Meštrovićevi spomenici. Legende: I. Raos). Zagreb 1968.
- 7811 **Zagreb: urednitev Meštrovićevega spominskoga muzeja.** (Atelijer Meštrović). Delo, Ljubljana, 9. V. 1968.

1969.

- 7812 **Adanja, Katarina:** *Vaskrsli Meštrović putuje.* (Historijat Lenjinova poprsja). Politika, Beograd, god. 66, 16. II. 1969.
- 7813 **Adžija, Nikola:** *Povodom članka Ž. Stržića o Meštrovićevom „rađanju“.* (Osporava podatke o otkrivanju Meštrovićeva talenta). Hrvatski književni list, Zagreb, god. 2, VI. 1969.
- 7814 **Adžija, Nikola:** *Učitelj energije i junaštva. Sjećanje na Ivana Meštrovića.* (O počecima i svjetskoj slavi Meštrovića). Hrvatski književni list, Zagreb, 2/10, 31. I. 1969, str. 6.
- 7815 **B. P.:** *Meštrović u Rodinovem muzeju.* (Izložba Atelijera Meštrović). Delo, Ljubljana, 10. VII. 1969.
- 7816 **Bach, Ivan:** *Mađarska knjiga o Ivanu Meštroviću.* (Bundev-Todor Illona: Meštrović). Vjesnik muzealaca i konzervatora Hrvatske, Zagreb, 18/2, 1969, str. 42-43.
- 7817 **Barbić, Vesna:** (Predgovor kataloga izložbe. Kratka biografija). U katalogu: Musée Rodin. Ivan Meštrović. (Paris) 1969, str. (7-8).
- 7818 **Bećirović, Komnen:** *Zašto spomenik na Lovćenu?* (Protiv podizanja mauzoleja). Književne novine, Beograd, 21/358, 19. VII. 1969, str. 2. Pretiskano: Umetnost. Beograd 1971, 27/28, str. 109-110; Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 109-110; II. izd. Beograd 1990.
- 7819 **Bikanović, Lj.:** *Prva sednica Odbora za podizanje mauzoleja na Lovćenu.* (Odluka o nastavku gradnje). Politika, Beograd, 21. VIII. 1969. Pretiskano: Umetnost. Beograd 1971, 27/28, str. 122-123; Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 122-123; II. izd. Beograd 1990.
- 7820 **(Bošnjak, Mirko) M. B.:** *Dvije Meštrovićeve skulpture za Zagreb.* („Mojsije“, „Gospa s djetetom“). Vjesnik, Zagreb, god. 30, 5. VI. 1969.
- 7821 **Bošnjak, M(irko):** *Zatočeni Njegoš.* (Polemike oko podizanja Meštrovićevog mauzoleja). Vjesnik, Zagreb, god. 30, 26. VII. 1969, str. 8.
- 7822 **Cemović, Filip:** *Stojan Protić i muslimani.* (O S. Protiću u Meštrovićevim „Uspomenama“). Glas kanadskih Srba, Windsor (Kanada), 12. VI. 1969. Pretiskano: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor 1970, str. 138-141.
- 7823 **(Cvetkova, Elena) E. C.:** *Reprezentativno.* (Monografija I. M. Tekst: Ž. Grum). Večernji list, Zagreb, god. 11, 26. XI. 1969.
- 7824 **Čakić, K(osta):** *Jugoslavenski odbor za spomenik Njegošu.* (Sjednica Skupštine općine Cetinje. Članovi odbora). Vjesnik, Zagreb, god. 30, 8. VII. 1969, str. 5.
- 7825 **Čakić, K(osta):** *Vladika ili pjesnik.* (Spor Skupštine općine Cetinje i mitropolita Danila u vezi s gradnjom mauzoleja na Lovćenu). Vjesnik, Zagreb, god. 30, 26. III. 1969. Pretiskano: Umetnost. Beograd 1971, 27/28, str. 90-91; Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 90-91; II. izd. Beograd 1990.
- 7826 **Čukvas, Veselin - Radusinović, Komnen - Koprivica, Filaret:** *Objašnjenje Udruženja pravoslavnih sveštenika Crne Gore.* (Za mauzolej na Lovćenu, a ne ulazeći u pitanje rušenja kapele). Pobjeda, Titograd, 24. IV. 1969. Pretiskano: Umetnost. Beograd 1971, 27/28, str. 84; Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 84; II. izd. Beograd 1990.
- 7827 **Čurčić, Lazar:** *Meštrović i jevanđelist Jovan.* (Kritika Meštrovićevog spomenika Njegošu). Književne novine, Beograd, 30. VIII. 1969, br. 361. Pretiskano: Umetnost. Beograd 1971, 27/28, str. 127-128; Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 127-128; II. izd. Beograd 1990.
- 7828 **D. C. V.:** *Kritika „tumača“ u Meštrovićevim „Uspomenama“.* Članovi SK u Matici hrvatskoj osudili način na koji su „objašnjeni“ pojmovi i osobe koji se spominju u Meštrovićevoj knjizi. (Autor tumača: Trpimir Macan). Vjesnik, Zagreb, 30/8142, 17. X. 1969, str. 4.
- 7829 **D. R.:** *Žetva podvala.* (O Meštrovićevim „Uspomenama“). Vjesnik u srijedu, Zagreb, 10. IX. 1969, br. 906, str. 3.
- 7830 **Danilo, mitropolit:** *Čiji je Njegoš?* (Priopćio Boro Radonjić). Ilustrovana politika, Beograd, 12/542, 25. III. 1969, str. 18-19.
- 7831 **Danilo, mitropolit:** *Njegošu nije potreban mauzolej.* Pravoslavlje, 13. III. 1969.
- 7832 **Dučić, Jovan:** *Veliki srpski vajar Ivan Meštrović.* U: Sabrana dela, knj. VI, Sarajevo-Beograd 1969, str. 316-317.
- 7833 **Dujović, Jovan:** *Mauzolej na Lovćenu, mauzolej pod Lovćenom.* (Anketa lista među stanovnicima Njeguša i Cetinja i razgovor s mitropolitom Danilom). Pobjeda, Titograd, 25/2813, 10. IV. 1969, str. 6. Pretiskano: Umetnost. Beograd 1971, 27/28, str. 101-103; Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 101-103; II. izd. Beograd 1990.
- 7834 **Đikanović, Lj.:** *Njegošev mauzolej neće narušiti lovčenski ambijent.* (Sjednica Odbora za podizanje mauzoleja Njegušu). Politika, Beograd, 66/20.072, 21. VIII. 1969, str. 7.
- 7835 **Đinović, Slobodan:** *Samoupravni ili birokratski čin?* (Problemi u vezi s Njegoševim mauzolejom na Lovćenu). Književne novine, Beograd, 21/360, 16. VIII. 1969, str. 12. Pretiskano: Umetnost. Beograd 1971, 27/28, str. 119-121; Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 119-121; II. izd. Beograd 1990.
- 7836 **Đogo, Gojko:** *Treba probuditi Njegoša.* (Za ostvarenje ideje Meštrovićevog mauzoleja na Lovćenu). Susret, 18. IV. 1969. Pretiskano: Umetnost. Beograd 1971, 27/28, str. 100-101; Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 100-101; II. izd. Beograd 1990.
- 7836a **Đonović, S.:** *Danilo II: „Ključ od kapele je u mom stolu.“* (Mogućnost uklapanja kapele i Meštrovićevog mauzoleja Njegoša). Večernje novosti, Beograd, 29. III. 1969, str. 9.
- 7836b **Đonović, S.:** *Mauzolej i kapelica ne mogu zajedno.* (Njegošev mauzolej). Večernje novosti, Beograd, 2. IV. 1969, str. 9.
- 7837 **Đonović, S.:** *Šta sa grbom Crne Gore?* (Odgovor na prigovore u vezi s gradnjom Njegoševa mauzoleja na Lovćenu. Simbol u grbu je Lovćen a ne kapelica). Večernje novosti, Beograd, 1. IV. 1969. Pretiskano: Umetnost. Beograd 1971, 27/28, str. 93-94; Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 93-94; II. izd. Beograd 1990.
- 7838 **F.:** *Split Vrpolju.* (Meštrovićeva djela iz Galerije Meštrović Vrpolju. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 11, 21. IV. 1969.
- 7839 **Furhance, Maguy:** *Un grand sculpteur. Ivan Mestrovic au Musée Rodin.* (Opis izložbe u Parizu. Utjecaj Rodina). Nice-Matin, Nice, 1. VIII. 1969.
- 7840 **Gagro, Božidar:** *Meštrović i Rodin. Jedna zakašnjela zabilješka.* (Analiza izložbe u Parizu). Telegram, Zagreb, 10/504-505, 26. XII. 1969, str. 24.
- 7841 **Galloway, John C.:** *Mestrovic, Ivan.* (Podaci o životu i djelima). McGraw-Hill Dictionary of Art, Vol. 4, New York, 1969, str. 53.
- 7842 **Glišić, Bora:** *Nesporazum oko Njegoša i oko spomenika.* (Protiv Meštrovića. Kritika njegove umjetnosti). Književne novine, Beograd, 21/361, 30. VIII. 1969. Pretiskano: Umetnost. Beograd 1971, 27/28, str. 128-130; Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 128-130; II. izd. Beograd 1990.
- 7843 **Glušević, Zoran:** *Odgovornost političkih funkcionera.* „Krug oko Njegoša.“ (Odgovor na kritiku „Vjesnika u srijedu“). Književne novine, Beograd, 21/360, 16. VIII. 1969, str. 3. Pretiskano: Umetnost. Beograd 1971, 27/28, str. 122; Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 122; II. izd. Beograd 1990.
- 7844 **Goldschneider, Cécile:** (Predgovor kataloga izložbe. Uzvrat za Rodinovu izložbu u Zagrebu 1968. O Meštroviću u Parizu). U katalogu: Musée Rodin. Ivan Meštrović. (Paris) 1969, str. (5-6).

- 7845 **Grand, P.-M.:** *Au musée Rodin. Ivan Mestrovic sculpteur.* (Prikaz Meštrovićeve izložbe u Parizu). Le Monde, Paris, 10. VII. 1969, str. 13.
- 7846 **Hruškovec, Tomislav:** *Atelje Meštrović - svetište kipara.* Slobodna Dalmacija, Split, 27/7622, 3. IX. 1969, str. 4.
- 7847 **Hruškovec, Tomislav:** *Atelje Meštrović trajan spomen na velikog kipara.* Modra lasta, Zagreb, 15/17, 1. IV. 1969, str. 12.
- 7848 **Hruškovec, Tomislav:** *Pariz ponovo otkriva Meštrovića.* Telegram, Zagreb, 10/486, 22. VIII. 1969, str. 17.
- 7849 **Hruškovec, Tomislav:** *Posjet Meštroviću.* (Atelijer Meštrović u Zagrebu. Uređenje). Studio, Zagreb, 17. V. 1969.
- 7850 **Hruškovec, Tomislav:** *Svetište Atelijera Meštrović.* (Otvorenje Atelijera Meštrović). Hrvatski književni list, Zagreb, god. 2. VI. 1969.
- 7851 **(Hruškovec, Tomislav) th:** *U središnjoj dvorani Muzeja lijepih umjetnosti u Budimpešti.* (Izložba I. Meštrovića). Telegram, Zagreb, god. 10, 5. XII. 1969.
- 7852 **J. D.:** *Pour l'éternité.* (O Meštroviću u povodu izložbe u Parizu 1969). Les Nouvelles Littéraires, Paris, 10. VII. 1969, str. 8.
- 7853 **J. K.:** *Loš „Tumač“ spornih „Uspomena“.* (Kritika neobjektivnosti i nekritičnosti Meštrovićevih „Uspomena“ i „Tumača važnijih imena osoba i pojmova“). Vjesnik, Zagreb, 30/8078, 14. VIII. 1969, str. 6.
- 7854 **Jelinčić, F(rane):** *Prašina na spomeniku Medovića.* (U Kuni). Večernji list, Zagreb, god. 11, 6. V. 1969.
- 7855 **Jovičević, Niko M.:** *Dva Njegoševa mauzoleja.* (Meštrovićev spomenik postaviti negdje drugo, a ne na Lovčenu). NIN, Beograd, 19/969, 3. VIII. 1969, str. 11. Pretiskano: Umetnost. Beograd 1971, 27/28, str. 114-116; Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 114-116; II. izd. Beograd 1990.
- 7856 **K. N.:** *Izložba djela Ivana Meštrovića u Rodinovom muzeju u Parizu.* (Članak u „Les Nouvelles littéraires“). Oslobođenje, Sarajevo, 5. VIII. 1969.
- 7857 **Kamban, Ivo:** *Mauzolej i materijalne mogućnosti.* NIN, Beograd, 19/970, 10. VIII. 1969, str. 10.
- 7858 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Rendić, život i djelo.* (Veze Rendića i Meštrovića). Supetar 1969.
- 7859 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović.* (Predgovor kataloga). U: Katalog. Ivan Meštrović. Galerija. Split 1969. (Engl., njem., španj., franc., talij., hrv. tekst).
- 7859a **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović.* (Predgovor kataloga). U: Katalog. Ivan Meštrović. Kaštelet. Split 1969. (Engl., njem., španj., franc., talij., hrv. tekst).
- 7860 **Kečkemet, Duško:** *Meštrovićevi memoari.* (Prikaz Meštrovićevih „Uspomena“). Slobodna Dalmacija, Split, 27/7685, 15. XI. 1969, str. 3.
- 7861 **Kljaković, Jozo:** *Oproštaj od Ivana Meštrovića.* (O Meštrovićevoj umjetnosti. Meštrović i Michelangelo. U zatvoru u Zagrebu). Kritika, Zagreb, XI-XII. 1969, br. 9, str. 762-768.
- 7862 **Kovač, Mirko:** *Pleme moje snom mrtvijem spava.* (Protiv mauzoleja na Lovčenu i rušenja kapele). Književne novine, Beograd, 24. III. 1969. Pretiskano: Umetnost. Beograd 1971, 27/28, str.86; Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str.86; II. izd. Beograd 1990.
- 7863 **Lamoš, Đorđe:** *Obnova ano svojvolna zmena nie.* Novè slovo, (?), 23/11, 5. VI. 1969, str. 45.
- 7864 **Lazarević, Đorđe:** *O lovčenskom mauzoleju.* (Protiv izgradnje mauzoleja na Lovčenu). Književne novine, Beograd, 21/358, 19. VII. 1969, str. 2. Pretiskano: Umetnost. Beograd 1971, 27/28, str. 108-109; Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 108-109; II. izd. Beograd 1990.
- 7865 **(Ličina, Đorđe) Đ. L.:** *Meštrovićev križ nestao. Iz franjevačke crkve na Kaptolu ukradeno je malo brončano Raspelo rad kipara Ivana Meštrovića.* Vjesnik, Zagreb, 30/8123, 28. IX. 1969, str. 1.
- 7866 **Lipovčan, Srećko:** *Neposredni sudionik kritičnih trenutaka. Ivan Meštrović: Uspomene na političke ljude i događaje...* (Prikaz knjige). Telegram, Zagreb, 10/486, 22. VIII. 1969, str. 4.
- 7867 **Lubarda, Petar:** *O Lovčenu i Njegošu.* (Protiv mauzoleja na Lovčenu, a za postavljanje spomenika na Cetinje). Politika, Beograd, 66/20.025, 5. VII. 1969, str. 8. Pretiskano: Umetnost. Beograd 1971, 27/28, str. 107; Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 107; II. izd. Beograd 1990.
- 7868 **m:** *Memoari Ivana Meštrovića u našem izdanju.* (Pred objavljivanjem. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 11, 12., 13. IV. 1969.
- 7869 **Madžarac, Teodora:** *Meštrović u Parizu i u svijetu.* (Meštrovićeva izložba u Rodinovom muzeju u Parizu). Vjesnik, Zagreb, 30/8062, 29. VII. 1969, str. 7.
- 7870 **Majneš, Josif:** *Naličje mita o Meštroviću.* (Pamflet o Meštroviću i njegovoj umjetnosti. Napisano 1959.). Iskra, München, 1. IX. 1969. Pretiskano: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada) 1970, str. 144-151.
- 7871 **Marović, Milan:** *O Njegoševom mauzoleju na Lovčenu.* (Opravdanje i obrazloženje podizanja mauzoleja na Lovčenu). Politika, Beograd, 66/20.058, 7. VIII. 1969, str. 9. Pretiskano: Umetnost. Beograd 1971, 27/28, str. 116-117; Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 116-117; II. izd. Beograd 1990.
- 7871a **Matvejević, P(redrag):** *Razgovori s Miroslavom Krležom.* (O Meštroviću str. 68). Zagreb 1969.
- 7872 **(Meštrović, Mate):** *Moj otac Ivan Meštrović. Razgovor s dr. Matom Meštrovićem sinom velikog hrvatskog kipara.* (Priopćio Joja Ricov). Hrvatski književni list, Zagreb, 2/18, X. 1969, str. 10-11.
- 7873 **Meštrović, Miroslav:** *„Selo gradi galeriju.“* (Ispravci podataka M. Predragovića o porijeklu i imenu kipara Meštrovića). Vjesnik, Zagreb, 30/7885, 31. I. 1969, str. 6.
- 7874 **Mićunović, Vlado:** *Orlovo je mesto na vrhu planine.* (Interview prof. Vukomana Đakovića). NIN, Beograd, 19/970, 10. VIII. 1969, str. 10. Pretiskano: Umetnost. Beograd 1971, 27/28, str. 127-128; Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 127-128; II. izd. Beograd 1990.
- 7875 **Mihičić, A(ndrija) Vid:** *Nad grobom Joze Kljakovića.* (O životu i djelu). Kritika, Zagreb, XI-XII. 1969, br. 9, str. 758-759.
- 7876 **Milosavljević, Peđa:** *Spomenik Njegošu.* (Protiv monumentalnog mauzoleja pjesniku). Književne novine, Beograd, 21/355, 7. VI. 1969, str. 2. Pretiskano: Umetnost. Beograd 1971, 27/28, str. 107; Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 107; II. izd. Beograd 1990.
- 7877 **Miljuš, Branko:** *Izmišljotine Ivana Meštrovića.* (Pobijanje Meštrovićevog podatka u „Uspomenama“ da je Milan Srškić 1931. namjeravao rušiti džamije). Glas kanadskih Srba, Windsor, 2-16. I. 1969. Pretiskano: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor 1970, str. 134-137.
- 7878 **Mirković, V(ojko):** *Kako je nastao Njegošev kip.* (Razgovor s Andrijom Krstulovićem). Slobodna Dalmacija, Split, 27/7488, 29. III. 1969, str. 4.
- 7879 **(Mirković, Vojko) V. M.:** *Meštrovićevi kartoni za freske u Otavicama.* (Dopremljeni u Drniš. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 27/7701, 5. XII. 1969, str. 4.
- 7879a **Mirth, Karlo:** *Ratni gubitci Hrvata i Srba.* (Izjava Tita Meštroviću na Brijunima). Croatia Press 22, 3(259), 1969, str. 10-12.

- 7904 **(Rossiter, Stuart):** *Yugoslavia. The Adriatic Coast. The Blue Guides.* (Meštrovićevi spomenici na Jadranu. Poglavlje o umjetnosti i o Meštroviću: Bernard Cox). London-Chicago 1969.
- 7905 **-sa-:** *Lijep gest Meštrovićeve udovice.* (Dar „Vestalke“ i „Dalekih akorda“ Dubrovniku). Dubrovački vjesnik, Dubrovnik, 16. V. 1969.
- 7906 **Schurr, Gérald:** *Continental Dispatch. Paris: Mestrovic at the Musée Rodin.* (Kratki izvještaj o Meštrovićevoj izložbi u Rodinovom muzeju u Parizu). Connoisseur, London, X. 1969, br. 172, str. 102.
- 7907 **Seferović, A.:** *More - ogroman potencijal za razvoj cijele zemlje.* (Otkrivanje spomenika Grguru Ninskom u Ninu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 27, 11. IX. 1969, str. 2.
- 7908 **Smrkinić, Josip:** *Galerija.* (Predgovor kataloga). U: Katalog. Ivan Meštrović. Galerija. Split 1969. (Engl., njem., španj., franc., talij., hrv. tekst).
- 7909 **Stojšin, Vladimir:** *Njegošu kapelica ili veličanstven mauzolej.* (Kritika napisa mitropolita Danila II. u „Pravoslavlju“). NIN, Beograd, 19/951, 30. III. 1969, str. 32. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 91-93; Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 91-93; II. izd. Beograd 1990.
- 7910 **Stošić, Branko:** *Ipak proustaško koketiranje.* Večernje novosti, Beograd, 17. X. 1969.
- 7911 **Strižić, Ž(ivko):** *Još nešto o rađanju Meštrovićevog genija.* (O Meštrovićevim počecima i fra Luju Marunu). Hrvatski književni list, Zagreb, 2/12, IV. 1969, str. 15.
- 7912 **Ströhm, Carl Gustav:** (Politički osvrt na Meštrovićeve „Uspomene“). Christ und Welt, Stuttgart, 14. XI. 1969, br. 46.
- 7913 **Svete, Nila:** *Kaštet Meštrović prošlog kišnog leta.* Politika, Beograd, god. 66, 5. I. 1969.
- 7914 **(Šmidt, Josip) J. Št.:** *Oduživanje Njegošu.* (Odluka Općinske skupštine Cetinje za postav Meštrovićeva mauzoleja na Lovčenu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 27, 24. II. 1969.
- 7915 **Trifunović, Lazar:** *O mauzoleju - i dalje pamflet.* (Polemika s „Vjesnikom u srijedu“ u povodu Lovčena). NIN, Beograd, 19/962, 15. VI. 1969, str. 10.
- 7916 **Trifunović, Lazar:** *O mauzoleju jedno objašnjenje.* (Odgovor odbornicima cetinjske Skupštine). NIN, Beograd, 19/955, 27. IV. 1969, str. 13. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 99; Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 99; II. izd. Beograd 1990.
- 7917 **Trifunović, Lazar:** *Poslanica cetinjskim odbornicima.* (Kritika Meštrovićeve umjetnosti i spomenika Njegošu). NIN, Beograd, 19/952, 6. IV. 1969, str. 10. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 94-96; Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 94-96; II. izd. Beograd 1990.
- 7918 **Trifunović, Lazar:** *Stara i nova umetnost. Ideja prošlosti u modernoj umetnosti.* Zograf, Beograd, 1969, br. 3, str. 39-52.
- 7919 **Tupicin, Igor:** (Podaci o sudbini Meštrovićeva portreta V. I. Lenjina). Moskovskii hudožnik, Moskva, 27. XI. 1969, str. 3.
- 7920 **V. G.:** *Krug oko Njegoša.* Vjesnik u srijedu, Zagreb, 30. VII. 1969, br. 900, str. 3.
- 7921 **V. J.:** *Iz franjevačke crkve na Kaptolu nestalo Meštrovićevo delo.* (Raspelo). Politika, Beograd, god. 66, 28. IX. 1969.
- 7922 **Vijuk, D.:** *Meštrovićeva galerija u Vrpolju.* (Priprema gradnje. Bilj.). Borba, Beograd, god. 24, 21. I. 1969.
- 7922a **Vlahović, M. M.:** *„Sastanak u Kanu“.* (Kritika Meštrovićevih „Uspomena“). Iskra, München, 1. X. 1969.
- 7923 **Vlašić, L'udovit:** *Meštrović o Čehoslovakizmu.* Nové slobo, 11/23, 5. VI. 1969, str. 12.
- 7924 **Vučić, Radmilo:** (Kritika Meštrovićevog Njegoševog mauzoleja i Spomenika neznanom junaku). Pravoslavlje, 5. VI. 1969.
- 7925 **Vujaklija, Lazar:** *„Tvrd je orah vočka čudnovata“.* (Jednaki argumenti obje strane za i protiv Njegoševa mauzoleja na Lovčenu). Književne novine, Beograd, 21/361, 30. VIII. 1969. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 127; Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 127; II. izd. Beograd 1990.
- 7926 **Z. R.:** *Hit - Meštrovićevi memoari.* (U splitskim knjižarama). Slobodna Dalmacija, Split, 27/7700, 4. XII. 1969, str. 4.
- 7927 **Z. Š.:** *Za tri mjeseca 45 tisuća posjetilaca.* (U Galeriji Meštrović u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 27, 17. IX. 1969.
- 7927a **Zasche, Gertrud:** *Was kann uns Metzners Rüdiger bedeuten.* (O Franzu Metzneru). Gablonz a. N. 1969.
- 7928 *Christie's.* (Aukcija Meštrovićevog reljefa „Pietà“ i plakata Secesije 1910.). Apollo, London, 14/89, V. 1969.
- 7929 *„Dobrodošlica“ Meštrovićevim „Uspomenama“.* (Odgovor na kritiku ljotićevske „Iskre“). Hrvatska revija, Buenos Aires, 19/3 (75), IX. 1969, str. 352.
- 7930 *Exposición Mestrovic.* Goya, Madrid, 1969, br. 92, mj. IX, str. 125.
- 7931 *Galerija Meštrović u Vrpolju.* (Akcija. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 11, 8. IV. 1969.
- 7932 *Graditelj i liričar. Meštrović u Rodinovom muzeju.* (Članak u reviji „Nova literatura“). Dnevnik, Novi Sad, 7. IX. 1969.
- 7933 *„Iz glave je cijela naroda“.* Akcija za podizanje Njegoševog mauzoleja. (Odluka Općinske skupštine Cetinja). Politika, Beograd, god. 66, 2. II. 1969.
- 7934 *Kaj se skriva za knjigo spominov Ivana Meštrovića?* (Napad S. Šajbera). Dnevnik, Ljubljana, 15. XI. 1969.
- 7935 *Knjiga godine.* (Sadržaj i narudžbenica Meštrovićevih „Uspomena“). Slobodna Dalmacija, Split, god. 27, 18. VIII. 1969.
- 7936 *Konstituiran Odbor za podizanje mauzoleja Njegošu.* (20. VIII. na Cetinju. Za Meštrovićev spomenik). Vjesnik, Zagreb, god. 30, 21. VIII. 1969.
- 7937 *Krug oko Njegoša.* (Prijenos vijesti iz „Politike“ o protestnom pismu beogradskih profesora i o prijetnji u Hamburgu). Vjesnik u srijedu, Zagreb, 30. VII. 1969. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 113-114; Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 113-114; II. izd. Beograd 1990.
- 7938 *Meštrović u Budimpešti.* (Izložba. Otvorenje). Vjesnik, Zagreb, 16. XI. 1969.
- 7939 *Meštrović u novom ruhu.* (Otvorenje Atelijera Meštrović u Zagrebu). Večernji list, Zagreb, god. 11, 22, 23. III. 1969.
- 7940 *Meštrović u Rodinovom muzeju.* (Članak u Les Nouvelles littéraires). Glas Slavonije, Osijek, 28. VIII. 1969.
- 7941 *Meštrovićev Mauzolej Njegošu i Spomenik neznanom junaku na Avali.* (Kritika R. Vučića Meštrovićevih spomenika na Lovčenu i Avali u „Pravoslavlju“). Amerikanski Srbobran, Pittsburgh, 25. VII. 1969. Pretiskano: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada) 1970, str. 142-143.
- 7942 *Meštrovićeva djela u Rumunjskoj.* (Izložba Meštrovićevih djela. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 27/7503, 16. IV. 1969, str. 4.
- 7943 *Meštrovićeva galerija u Vrpolju.* (Akcija za galeriju). Slobodna Dalmacija, Split, god. 27, 7. IV. 1969.
- 7944 *Michael Tollemache limited. Catalogue of new acquisitions, 1969. XX century sculpture and related drawings...* (Aukcija s Meštrovićevim djelima). London 1969, str. 29-30.
- 7946 *Nepoželjan pravac.* (O štetnosti polemike oko Njegoševog spomenika). Pobjeda, Titograd, 13. IV. 1969. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 105; Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 105; II. izd. Beograd 1990.

- 7947 *Njegošev mauzolej neće narušiti lovčenski ambijent.* (Sjednica Odbora za podizanje mauzoleja). Politika, Beograd, god. 66, 21. VIII. 1969, str. 7.
- 7948 *Odbor za podizanje Njegoševa mauzoleja.* (Odluka o izgradnji po Meštrovićevom projektu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 27, 8. VII. 1969.
- 7950 *Opštinska skupština Cetinja.* (Odluka o podizanju Njegoševog mauzoleja na Lovćenu). Službeni list SRCG, Titograd, 25. I. 1969.
- 7951 *Osuđen „Tumač“ Meštrovićevih memoara.* (Tekst Trpimira Macana u izdanju Matice hrvatske 1969.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 27, 17. X. 1969, str. 8.
- 7952 *Otvoren Meštrovićev atelje.* (Otvorenje. Bilj.). Borba, Beograd, god. 34, 22. III. 1969.
- 7953 *Otvoren novouređeni Meštrovićev atelje.* (Svečano otvorenje). Vjesnik, Zagreb, god. 30, 22. III. 1969.
- 7954 *Paket s eksplozivom i preteče pismo konzulu SFRJ u Hamburgu.* (Prijetnja ako se ne zabrani rušenje Njegoševe kapele na Lovćenu). Politika, Beograd, 21. VII. 1969. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 113; Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 113; II. izd. Beograd 1990.
- 7955 *Poklon Meštrovićeve udovice.* („Daleki akordi“ i „Vestalinka“ za Dubrovnik). Borba, Beograd, god. 34, 18. V. 1969.
- 7956 *Poklon Meštrovićeve udovice dubrovačkoj galeriji.* („Vestalka“ i „Daleki akordi“). Oslobođenje, Sarajevo, 15. V. 1969.
- 7957 *Pokušaj atentata zbog Lovćena.* (Eksploziv i prijetnja četnika u Hamburgu ako se poruši kapela na Lovćenu). Vjesnik, Zagreb, god. 30, 21. VII. 1969.
- 7958 *Prilozi za podizanje Njegoševa mauzoleja.* (Zabrana rušenja kapele pravoslavne Crkve. Prinosi za spomenik. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 27, 17. III. 1969.
- 7959 *Protiv mauzoleja na Lovćenu.* (Potpisnici pisma protiv gradnje Njegoševa mauzoleja). Politika, Beograd, 66/20.040, 20., 23. VII. 1969, str. 19. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 110-111; Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 110-111; II. izd. Beograd 1990.
- 7960 *Saopštenje Svetog arhijerejskog sabora.* (Da se mauzolej ne podiže na Lovćenu, gdje već postoji crkva). Cetinje, 20. VIII. 1969. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 84; Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 84; II. izd. Beograd 1990.
- 7961 *Sjednica odbora za Njegošev spomenik.* (Sjednica sazvana za 20. VIII. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 27, 15. VIII. 1969.
- 7962 *Split: prvi katalog Meštrovićevoga Kašteleta.* (Tekst: J. Smrkinić, D. Kečkemet). Delo Ljubljana, 30. X. 1969.
- 7963 *Troškovi - 15 milijuna n. d. Sjednica odbora za izgradnju Mauzoleja Njegošu.* (20. VIII. na Cetinju). Slobodna Dalmacija, Split, god. 27, 21. VIII. 1969.
- 7964 *U centralnoj dvorani...* (Meštrovićeva izložba u Budimpešti). Borba, Beograd, god. 34, 17. XI. 1969.
- 7965 *Zagreb: monografija o Meštroviću.* (Izdanje „Matice hrvatske“. Tekst Ž. Grum. Bilj.). Delo, Ljubljana, 5. XII. 1969.
- 7967 *Zagreb: odprt preurejeni Meštrovićev atelje.* (Bilješka). Delo, Ljubljana, 1. IV. 1969.
- 7968 *Zapušteno „Vrelo života“.* (U Drnišu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 27, 22. IX. 1969.
- 1970.
- 7969 **Adamec, Ana:** *Izložba: Skulptura 19. stoljeća i Secesije u Hrvatskoj.* (U Zagrebu, u Gliptoteci). Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, Zagreb, 1970, br. 3, str. 19-23.
- 7970 **B. M.:** *Uskoro spomenik Celestinu Medoviću.* (Uoči postavljanja spomenika u Kuni. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 14, 14. XII. 1970.
- 7971 **Barbić, Vesna:** *Ivan Meštrović. 1883-1962.* Praha. Nar. Galerie, 1970. (Predgovor kataloga izložbe. Meštrović u Pragu 1933. Kratka biografija. Kronologija života). Praha 1970, str. (1-6).
- 7972 **Barbić, Vesna:** *Ivan Meštrović - Sochy.* (Predgovor kataloga izložbe. Kratki životopis). U katalogu: Meštrović, Olomouc, 1970, str. (2-3).
- 7973 **Barbić, Vesna:** *Ivan Meštrović 1883-1962. Nekoliko podataka o životu i radu Ivana Meštrovića. Mapa litografija Ivana Meštrovića. Bibliografija.* U kat.: Meštrović, skulpture - grafika, (Osijek 1970), str. (3-9).
- 7974 **(Barbić, Vesna):** *Lettres d'Ivan Meštrović a Auguste Rodin.* (Meštrovićeva pisma 1909-1914). Annales d'Institut français de Zagreb, Zagreb, ser. 2, br. 22-23, 1970-1971, str. 7-14.
- 7975 **Barbić, Vesna:** *Supplément a la monographie d'Ivan Meštrović.* (O Meštrovićevim pismima Rodinu). Annales de l'Institut français de Zagreb, Zagreb, ser. 2, br. 22-23, 1970-1971, str. 15-19.
- 7976 **Barbić, Vesna:** *Ivan Meštrović.* (Predgovor kataloga izložbe. Biografski podaci. Bibliografija). Bucaresti, 1970, str. (7-8).
- 7977 **Boban, Ljubo:** *Zagrebački memorandum (1934).* (O Meštrovićevom udjelu u „Memorandumu“). Zbornik historijskog instituta Slavonije, 7-8/1970.
- 7978 **Brajić, Aleksa:** *Granitni pjesnik na lovčenskom vrhu.* Razgovor s Veljkom Milatovićem, predsjednikom Odbora za izgradnju Njegoševog mauzoleja na Lovćenu. Borba, Zagreb, god. 35, 30. IV, 1., 2. V. 1970.
- 7979 **c.** (Elena Cvetkova ?): *Izložba Ivana Meštrovića.* (U Pragu. Bilj.). Večernji list, Zagreb, 21. IX. 1970.
- 7980 **Cemović, Filip:** *Stojan Protić i Muslimani.* (Kritika Meštrovićevih „Uspomena“). U knjizi: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada) 1970, str. 138-141.
- 7981 **Cevc, E.:** *Monografija o Meštroviću.* (Prikaz monografije Gruma i Dabca). Delo, Ljubljana, 4. VI. 1970.
- 7982 **Cevc, E.:** *Monografija o Meštroviću.* (Prikaz monografije Gruma i Dabca). Večer, Maribor, 11. VI. 1970.
- 7983 **Costescu, Eleonora:** *Ivan Meštrović.* Arta, Bucuresti, 1970, br. 3, str. 20-23.
- 7984 **Čakić, Kosta:** *Lovćen pod teretom Njegoševa mauzoleja.* (Obrana mauzoleja na Lovćenu. Bez bojazni za opterećenje vrha Lovćena). Vjesnik, Zagreb, 31/8321, 18. IV. 1970, str. 9. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 130-131; Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 130-131; II. izd. Beograd 1990.
- 7985 **(Dedijer, Vladimir):** *Pismo Vladimira Dedijera.* (Pismo Odboru za izgradnju Njegoševog mauzoleja. Kritizira kampanju protiv podizanja mauzoleja). Borba, Beograd, 48 (35)/228, 20. VIII. 1970, str. 6. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 143-144; Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 143-144; II. izd. Beograd 1990.
- 7986 **(Dedijer, Vladimir):** *Vladimir Dedijer o Njegoševu mauzoleju na Lovćenu.* (Pismo V. D. odboru za izgradnju mauzoleja, u obranu mauzoleja na Lovćenu). Vjesnik, Zagreb, 31/8443, 20. VIII. 1970, str. 4.

▶
7984

7987 **(Eterovich, Francis H. - Spalatin, Christopher):** *Croatia. Land, People, Culture. Vol. II.* (O hrvatskim kiparima i Meštrovićevoj umjetnosti). Toronto-Buffalo 1970. (Meštrović str. 433-435).

7988 **Fotić, M. A.:** *Druga „nadodavanja“*. (Kritika Meštrovićevih „Uspomena“). U knjizi: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada), 1970, str. 114-118.

7989 **Franjković, Pavle:** *Četvrt stoljeća Muzeja revolucije naroda Hrvatske.* (Meštrovićev Umjetnički paviljon). Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, Zagreb, 19/6, 1970, str. 3-27.

7990 **Gavrilović, (Milan):** *Spomenik umetnika čoveku.* (Kritika Meštrovićevih „Uspomena“). U knjizi: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada) 1970, str. 101-110.

7991 **Gračan, Stjepan:** *Genijalne pribilješke kiparskih misli.* (Izložba Meštrovićevih skulptura i grafika u Osijeku). Glas Slavonije, Osijek, 21. V. 1970.

7992 **Gračan, Stjepan:** *Snaga i ljepota vjere u čovjeka.* (Izložba Meštrovićevih skulptura i grafika u Osijeku). Glas Slavonije, Osijek, 28.V. 1970.

7993 **Horvatić, Dubravko:** *Dvije monografije o Meštroviću. Željko Grum: Ivan Meštrović... Duško Kečkemet: Meštrović...* (Prikaz izdanja). Republika, Zagreb, 25/11, 1970, str. 640.

7994 **Horvatić, Dubravko:** *Pripovjedač Meštrović.* (Pripovijetke „Ludi Mile“. Analiza djela). Borba, Zagreb, 48 (35)/314, 14. XI. 1970, str. 14.

7995 **Horvatić, Dubravko:** *Zašto Rid ne primjećuje Meštrovića?* (U povodu monografije D. Kečkemeta). Borba, Zagreb, 48 / (35), 19. XII. 1970.

7997 **(Hruškovec, Tomislav) th:** *Najreprezentativniji izložbeni prostor.* (Meštrovićeva izložba u Bukureštu. Bilj.). Telegram, Zagreb, god. 11, 30. I. 1970.

7998 **(Hruškovec, Tomislav) th:** *Ovih je dana...* (Meštrovićeva izložba kipova i crteža otvorena u Klužu u Rumunjskoj. Bilj.). Telegram, Zagreb, god. 11, 6. IV. 1970.

7999 **(Hruškovec, Tomislav) th:** *Uskoro će iz tiska...* (Monografija D. Kečkemeta u izdanju „Spektra“ o Meštroviću). Telegram, Zagreb, god. 11, 20. II. 1970.

8000 **Hudales-Kori, Bojana:** *Kipar Svetoslav Peruzzi.* (Drugovanje s Meštrovićem u Beču i rad na Račićevom mauzoleju).

Zbornik za umetnostno zgodovino, VIII, Ljubljana 1970, str. 165-199.

8001 **Huyghe, René - Rudel, Jean:** *L'art dans le monde moderne.* Sv. 1, str. 305; sv. 2, str. 178-179, 339. Paris 1970.

8002 **Ivanišević, Milan:** *Monumentalna knjiga o Meštroviću.* (Monografija s tekstom D. Kečkemeta, 1970). Slobodna Dalmacija, Split, 28/7871, 25. VI. 1970, str. 4.

8003 **Ivanišević, Milan:** *Usamljeni primjer.* (Vodič kroz Galeriju Meštrović i Kaštelet u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 28, 12. II. 1970.

8004 **J. S.:** *Preporučujemo izložbu Meštrovićevih skulptura i crteža.* (Izložba u Osijeku). Glas Slavonije, Osijek, 22. V. 1970.

8005 **Jeremić, Dragan M.:** *Samo cela istina je istorijska.* (Pismo prof. V. Dedijeru o Njegoševom spomeniku na Lovćenu). Književne novine, Beograd, 22/372, 29. VIII. 1970, str. 8. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 145-146; Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 145-146; II. izd. Beograd 1990.

8006 **(jp):** *Njemačko mišljenje o Meštrovićevim „Uspomenama“.* (Prikaz Carla Gustava Ströhma u njem. tjedniku „Christ und Welt“). Hrvatska revija, München, 20/1, 1970, str. 191-192.

8006a **Jurić, Frane:** *Zadovoljstvo nad uništenim slikama.* (Poprsje malog Slavana Vidovića. Slika). Vjesnik, Zagreb, 3. V. 1970.

8007 **Jurković, Ljubo:** *O učestvovanju Ivana Meštrovića i jugoslavenskih likovnih umetnika na Međunarodnoj umjetničkoj izložbi 1911. u Rimu u paviljonu Srbije.* Gradina, Niš, 5/10-11, 1970, str. 127-131.

8008 **(Kačarević, Dragić) D. K.:** *Meštrovićev Lenjin. Neobična sudbina jedne biste.* Front, Beograd, 26/14 (608), 3. IV. 1970, str. 26.

8009 **Kajmaković, Omer:** *Dve busije jedne zavere.* (Politička kritika Meštrovića i Kljakovića u odnosu na Muslimane). U knjizi: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada) 1970, str. 58-63.

8010 **Kesner, V.:** *Izložba Ivana Meštrovića u Pragu.* (O izložbama 1933. i 1970.). Socijalistička Čehoslovačka, Praha, 1970, br. 11, str. 18.

8011 **Knežević, Radoje L.:** *Sumrak jednog genija.* (Politička kritika Meštrovićevih „Uspomena“). U knjizi: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada) 1970, str. 64-67.

8012 **Konjhodić, Alija:** *Moralno-duševna gubavost Ivana Meštrovića.* (Kritika Meštrovića u odnosu na Muslimane). U knjizi: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada) 1970, str. 129-133.

8013 **Konjhodić, Alija S.:** *Muslimani prema hrvatskom nacionalizmu i borbenom katolicizmu.* (Kritika neprijateljske politike Srba prema muslimanima u Meštrovićevim „Uspomenama“). Bratstvo, Toronto, IV. 1970. Pretiskano: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada) 1970, str. 168-178.

8014 **Kovačić, Matija:** *Od Radića do Pavelića. Hrvatska u borbi za svoju samostalnost.* Uspomene jednog novinara. München-Barcelona, 1970.

8014a **Krasnov, Gj.:** *Zadnja medalja Ivana Meštrovića.* Bilten Hrvatskog numizmatičkog društva, Zagreb, 8/1970, 18, 15.

8015 **m.:** *Novi „Meštrović“.* (Najava „Spektrove“ monografije. Bilj.) Večernji list, Zagreb, god. 14, 13. II. 1970.

8016 **M. P.:** *Spor oko mauzoleja na Lovćenu.* Zasedanje Ustavnog suda Jugoslavije. Politika, Beograd, 67/20.346, 28. V. 1970, str. 6.

8017 **M. S.:** *O podizanju Njegoševog mauzoleja odlučivaće Ustavni sud Crne Gore.* Politika, Beograd, 67/20.388, 9. VII. 1970, str. 6.

- 8018 **Majzner, Josif:** *Naličje mita o Meštroviću.* (Kritika Meštrovićeve političke ideologije). U knjizi: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada) 1970, str. 144-151.
- 8019 **(Marković Štedimilija, Savić)** Sav. Marković: *Znamo ko vodi kampanju protiv Njegoševa mauzoleja.* (Protivnici gradnje mauzoleja brane kapelu kralja Aleksandra). Vjesnik, Zagreb, 31/8329, 26. IV. 1970, str. 2. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 141-142; Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 141-142; II. izd. Beograd 1990.
- 8020 **Medaković, Dejan:** *Principi i program „Odbora za organizaciju umetničkih poslova Srbije i jugoslovenstva“ iz 1913. godine.* (O Meštroviću i „Meduliću“). Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd, 11/1, 1970, str. 671-682.
- 8021 **(Milatović, Veljko):** *Granitni pesnik na lovčenskom vrhu. Razgovor sa Veljkom Milatovićem, predsednikom Odbora za izgradnju Njegoševog mauzoleja na Lovćenu.* (Historijat i opravdanje akcije). Borba, Beograd, 1., 2. V. 1970. (Zagreb, 30. IV., 2. V. 1970, str. 17). Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 132-134; Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 132-134; II. izd. Beograd 1990.
- 8022 **Miljuš, Branko:** *Predgovor.* (Uvodni sastav u knjizi političkih napada na Meštrovića u povodu njegovih „Uspomena“. Pretisak većeg broja članaka raznih autora). U: Branko Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada) 1970, 5-27.
- 8023 **Milović, dr Jevto M.:** *Razgovor sa don Nikom Lukovićem.* (O nastanku umjetničkih radova koji se nalaze u Bogorodičinom hramu na Prčanju). Stvaranje, Titograd, 25/11-12, 1970, str. 1092-1096.
- 8024 **Mušić, Marjan:** *Plečnik i Beograd.* (Preписка Meštrovića i Plečnika). Zbornik za likovne umetnosti, Novi Sad, 1970, br. 6, str. 247-265.
- 8025 **Norbert, Greta:** *Die Wiener Sezession.* (Opće o bečkoj Secesiji. Bez spominjanja Meštrovića). Publizistik und Publizität 1898/1899, Salzburg 1970.
- 8026 **O. N.:** *Interes za Meštrovića.* (Galerija Meštrović u Splitu. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 14, 23. IX. 1970.
- 8027 **Ostojić, Stevo:** *Srećan epilog jednog govorkanja.* (O izvozu nekih Meštrovićevih skulptura). Politika, Beograd, god. 67, 6. II. 1970.
- 8028 **Parčina, Ljubo:** *Polemika o spomenicima.* Slobodna Dalmacija, Split, 28/7750, 3. II. 1970, str. 8.
- 8029 **Pavlović, K(osta) St.:** *„Autospomenik“ Poslednje delo Ivana Meštrovića.* (Kritika Meštrovićevih „Uspomena“). U knjizi: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada) 1970, str. 69-97.
- 8030 **Potokar, Tone:** *Kipar Meštrović - pripovednik.* (Meštrovićeve pripovijetke „Ludi Mile“). Delo, Ljubljana, 8. IX. 1970.
- 8031 **Predragović, Miljenko:** *Galerija „Ivana Meštrovića“ u Vrpolju.* (Dovršena gradnja. Historijat). Vjesnik, Zagreb, god. 31, 20. VIII. 1970.
- 8032 **(Predragović, Miljenko)** M. P.: *Kasni Meštrovićeva galerija u Vrpolju.* (Trebala je biti dovršena). Večernji list, Zagreb, god. 14, 16. IX. 1970.
- 8033 **Purić, Božidar:** *Umetnik i čovek.* (Kritika Meštrovićevih radova). U knjizi: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda, Windsor (Kanada) 1970, str. 164-167.
- 8034 **Putrić, M(ato):** *Selo dobiva galeriju.* (Historijat gradnje Meštrovićeve galerije u Vrpolju). Večernji list, Zagreb, 14/3399, 4. VIII. 1970, str. 15.
- 8035 **Rakić, Miodrag:** *Smišljeno odricanje. Povodom pisma 161 studenta Novosadskog univerziteta.* (Otpor podizanju Njegoševog mauzoleja). Dnevnik, Novi Sad, 31. V. 1970. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 139-140; Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 139-140; II. izd. Beograd 1990.
- 8036 **S.:** *Meštrovićeve „Uspomene“ i muslimani Bosne i Hercegovine.* (Reagiranja na Meštrovićeve „Uspomene“ u vezi s Bosnom). (?) Salzburg, IV. 1970. Pretiskano: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada) 1970, str. 179-181.
- 8037 **S. M.:** *Umjetnosti ne štete ni podvale ni pokude.* (Monografija o Meštroviću s tekstom D. Kečkemeta). Vjesnik, Zagreb, 31/8413, 21. VII. 1970, str. 8.
- 8038 **Sabljak, T(omislav):** *Glavan kao kipar, ali ne i kao pisac!* (Književna kritika Meštrovićevih pripovjedaka „Ludi Mile“). Večernji list, Zagreb, 14/3469, 24. X. 1970, str. 11.
- 8038a **Sinigalia, Tereza:** *Expositia „Ivan Meštrović“ la Bucaresti.* (O Meštrovićevoj izložbi u Bukureštu). Revista muzeeloc, Bucaresti, 7/3, 1970, str. 237-239.
- 8039 **(Slade Šilović, Mirko)** MSS: *Spomen-ploče ponovo postavljene. Trogir proslavio 450-godišnjicu smrti bana Berislavića.* (Reljef skinut 1941. ponovno postavljen u ložu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 28, 24. VIII. 1970.
- 8040 **Šaraba, Spasoje:** *Meštrovićevi memoari i major Stojan.* (Kritika Meštrovićevih podataka). U knjizi: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada) 1970, str. 111-113.
- 8041 **(Šerić, Divna)** D. Š.: *Kaštelet privremeno zatvoren.* (Zbog provala. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 28, 26. IX. 1970.
- 8042 **(Škunca, Josip):** *Lipchitz: Živimo na staroj slavi.* (Lipchitzov sud o Meštroviću). Vjesnik, Zagreb, god. 31, 7. XI. 1970, str. 11.
- 8043 **Šrepel, Ivo:** *Religiozna umjetnost Ivana Meštrovića.* (Neobjavljeni rukopis). Marulić, Zagreb, 3/2, VI. 1970, str. 1-8.
- 8044 **Taft, Lorado:** *Modern Tendencies in Sculpture.* (New York 1970. (Meštrović str. 92-95, 118, sl. 311-318).
- 8045 **Tomić, J.:** *S. M. Protić i Muslimani.* (Pobijanje Meštrovićevih podataka o Stojanu Protiću). U knjizi: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada) 1970, str. 127-128.
- 8046 **Tović, Drago:** *Bušilice u orlovu gnijezdu.* (Povijest gradnje Njegoševog mauzoleja). Vjesnik u srijedu, Zagreb, 19/974, 30. XII. 1970, str. 32-34.
- 8047 **Tović, Drago:** *Vampire pronalazi onaj tko ih priželjkuje.* (Protiv članka S. Markovića u „Vjesniku“). Vjesnik, Zagreb, 31/8382, 20. VI. 1970, str. 8. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 142-143; Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 142-143; II. izd. Beograd 1990.
- 8048 **Trifunović, Lazar:** *Naša umetnost u svetu.* Umetnost, Beograd, 1970, br. 21, str. 7-11.
- 8049 **Ugrina, J(ozo):** *Lenjin Ivana Meštrovića.* (Meštrovićeva skulptura). Slobodna Dalmacija, Split, god. 28, 25. IV. 1970.
- 8050 **V. K.** (Vesna Kusić?): *Gradi se galerija „Meštrović“.* (Gradnja u Vrpolju. Doprinosi). Večernji list, Zagreb, god. 14, 5. III. 1970.
- 8051 **Valerius, S.:** *Skulptura novoga mira.* (Kratko o Meštroviću). Moskva 1970, str. 150-151.
- 8052 **Vlahović, M. M.:** *„Sastanak u Kanu“.* (Pobijanje Meštrovićevih podataka u „Uspomenama“). Iskra, München 1970. Pretiskano: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada) 1970, str. 157-163.
- 8053 **Warnier, Raymond:** *Adieu posthume a Ivan Meštrović.* (Uvodnik u prigodi druge obljetnice smrti). Annales de l'Institut français de Zagreb, Zagreb, II. ser., 22-23/1970-1971, str. 5-6.

- 8054 **Warnier, Raymond:** *Le sculpteur Ivan Mestrovic.* (Život i djelo. U povodu Meštrovićeve izložbe u Parizu). Colóquio, Lisboa (Portugal), 1970, br. 61, str. 35-39.
- 8055 *Allgemeine Geschichte der Kunst.* (Urednik Ullrich Kuhirt). Sv. 8: Die Kunst des 20. Jahrhunderts. (O Meštroviću str. 452-454, 456, 457, 462; sl. str. 513-515). Leipzig 1970.
- 8056 *Istorijske činjenice i „nova situacija“.* (Kritika Meštrovićevih „Uspomena“). U knjizi: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada) 1970, str. 98-100.
- 8057 *Izložba.* (Meštrovićeva izložba u Pragu. Bilj.). Borba, Beograd, god. 35, 10. X. 1970.
- 8058 *Izložba dela Ivana Meštrovića.* (Otvorena u Bukureštu. Bilj.). Borba, Beograd, god. 35, 22. I. 1970.
- 8059 *Izložba radova Ivana Meštrovića u Bukureštu.* (Nakon Pariza i Budimpešte. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 28/7739, 21. I. 1970, str. 4.
- 8060 *Lovćen nije crkveni.* (Reakcije na tužbu Pravoslavne crkve zbog rušenja kapele na Lovćenu). Novosti, Beograd, 6. V. 1970. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 134-135; Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 134-135; II. izd. Beograd 1990.
- 8061 *Mauzolej Njegošu sredinom 1971.* (Tanjugova bilješka. Radovi). Vjesnik, Zagreb, god. 31, 1. IX. 1970.
- 8062 *Mestrovic, Ivan.* Grand Larousse encyclopédique. Sv. 13. Paris 1970.
- 8063 *Mestrovic, Ivan.* (Leksikonski podaci s bibliografijom). Nouveau dictionnaire de la sculpture moderne. Paris 1970.
- 8064 *Meštrovićeva razstava v Pragi.* (Bilješka). Večer, Maribor, 30. IX. 1970.
- 8065 *Meštrović, Ivan.* Grande dizionario enciclopedico UTET. Sv. 12. Torino 1970, str. 422.
- 8066 *Meštrović, Ivan.* Mala encyklopedia powszechna APWN. (Enciklopedijski podaci o Meštroviću, str. 642). Warszawa 1970.
- 8067 *Meštrovićev mauzolej Njegošu i Spomenik neznanom junaku na Avali.* (Kritika projekta Meštrovićevog mauzoleja). U: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada) 1970, str. 142-143.
- 8068 *Meštrovićeva izložba u Pragu.* (Bilješka). Večernje novine, Sarajevo, 30. IX. 1970.
- 8069 *Meštrovićeva „Povijest Hrvata“ pred zgradom rektorata zagrebačkog Sveučilišta.* (Postavljanje. Bilj.). Čovjek i prostor, Zagreb, 17/212, 1970, str. 24.
- 8070 *Meštrovićeva „Povijest Hrvata“ prokriumčarena.* (Postava skulpture pred Sveučilište u Zagrebu bez natpisa). Hrvatska revija, München, 20/3 (79), IX. 1970, str. 458.
- 8071 *Meštrovićeve izložbe u Evropi.* (Izložba u Muzeju Rodin u Parizu). Hrvatska revija, München, 20/1 (77), III. 1970, str. 114.
- 8072 *Meštrovićeve skulpture i grafike.* (U Osijeku, iz Atelijera Meštrović. Bilj.). Glas Slavonije, Osijek, 16. V. 1970.
- 8073 *Meštrovićeve „Uspomene“ i Muslimani Bosne i Hercegovine.* (Kritika Meštrovićevih „Uspomena“). U knjizi: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada) 1970, str. 179-181.
- 8074 *Meštrovićeve „Uspomene“ na slovenskom.* Hrvatska revija, München, 20/1 (77), III. 1970, str. 192.
- 8075 *Meštrovićevi kipovi opet na okupu.* (Nakon izložaba u Budimpešti, Beču, Bukureštu, Pragu i Olomoucu. Tanjugova vijest). Vjesnik, Zagreb, god. 31, 17. XII. 1970.
- 8076 *„Nadodavanje“ bez kraja i konca.* (Kritika Meštrovićevih „Uspomena“). U knjizi: B. Miljuš: Ivan Meštrović i antisrpska klevetnička propaganda. Windsor (Kanada) 1970, str. 119-120.
- 8077 *Njegošev mauzolej na Ustavnom sudu.* (Tužba Pravoslavne crkve za rušenje kapele na Lovćenu). Novosti, Beograd, 5. V. 1970; Expres, Beograd, 5. V. 1970. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 134; Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 134; II. izd. Beograd 1990.
- 8078 *Njegošev mauzolej pred Ustavnim sudom.* (Pravoslavna crkva tužila Republiku Crnu Goru. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 28, 6. V. 1970.
- 8079 *Njegošev spomenik na Lovćenu.* (Sakupljanje priloga. Bilj.). Delo, Ljubljana, 22. IV. 1970.
- 8080 *Osuđeni nacionalistički ispadi oko podizanja Njegoševog mauzoleja.* Politika, Beograd, 19. VI. 1970. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, mj. VII-XII, str. 138; Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 138; II. izd. Beograd 1990.
- 8081 *Otvorena izložba Meštrovićevih djela.* (U Pragu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 31, 1. X. 1970.
- 8082 *Počinje izgradnja Njegoševog mauzoleja.* (Odbor na Cetinju prihvatio dokumentaciju izgradnje). Politika, Beograd, 67/20.302, 12. IV. 1970, str. 11. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 130; Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 130; II. izd. Beograd 1990.
- 8083 *Ponovni pokušaj da se osujeti izgradnja mauzoleja.* Politika, Beograd, 67/20.324, 6. V. 1970, str. 6.
- 8084 *„Povijest Hrvata“ i ljevači.* (Meštrovićeva skulptura odlivena u „Likumu“ u Zagrebu. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 14, 14. IX. 1970.
- 8085 *„Povijest Hrvata“ napokon pred Sveučilištem.* Vjesnik, Zagreb, god. 31, 9. IX. 1970.
- 8086 *Predstavnici za izgradnju Njegoševog mauzoleja kod Dragutina Haramije.* (Molba za dio doprinosa iz Hrvatske). Politika, Beograd, god. 67, 6. V. 1970. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 135; Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 135; II. izd. Beograd 1990.
- 8087 *Privremeno zabranjen list „Indeks“.* (Zabrana novosadskog studentskog lista zbog članka u kojemu se vrijeđaju organi Crne Gore u vezi s Njegoševim mauzolejom). Politika, Beograd, god. 67, 31. V, 2. XII. 1970; Borba, Beograd, 1. VI. 1970. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 140; Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 140; II. izd. Beograd 1990.
- 8088 *Puna podrška Srbije izgradnji Njegoševog mauzoleja.* (Novčana pomoć Srbije za gradnju mauzoleja). Politika, Beograd, 67/20.333, 15. V. 1970. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 135; Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 135; II. izd. Beograd 1990.
- 8089 *Reprezentativna monografija o Ivanu Meštroviću.* (Monografija D. Kečkemeta u izdanju „Spektra“. Bilj.). Naši razgledi, Ljubljana, 8. V. 1970.
- 8090 *Rješenje Ustavnog suda Crne Gore.* (Odbijanje tužbe Mitropolije protiv gradnje Njegoševog mauzoleja na Lovćenu). Pravni zbornik, Titograd, 19/1970, br. 3. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 173-174; Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 173-174; II. izd. Beograd 1990.
- 8091 *Skulpture Meštrovića ponovo u Splitu.* (Nakon izložaba u Budimpešti, Beču, Bukureštu, Pragu, Olomoucu). Borba, Beograd, god. 35, 19. XII. 1970.
- 8092 *Skupština grada Beograda pomaže izgradnju Njegoševog mauzoleja.* (Novčana pomoć. Bilj.). Politika, Beograd, god. 67, 23. XII. 1970. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 152; Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 152; II. izd. Beograd 1990.
- 8093 *(Fotomonografija. D. Kečkemet: Spomenici pričaju o prošlosti grada).* Split 1970.

- 8094 *Split, Dvanajst najbolj znanih skulptur Ivana Meštrovića...* (Skulpture vraćene s izložaba u Split). Dnevnik, Ljubljana, 22. XII. 1970.
- 8095 *Split: skulpture Ivana Meštrovića.* (Vraćene s izložbe u Budimpešti i dr. Bilj.). Delo, Ljubljana, 25. XII. 1970.
- 8096 *Spor oko mauzoleja na Lovčenu.* (Tužba Mitropolije zbog uklanjanja Njegoševe kapele). Politika, Beograd, 28. V. 1970. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 162; Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 162; II. izd. Beograd 1990.
- 8097 *Trideset godina neizvesnosti.* (U New Yorku pronađen Meštrovićev „Kosovski hram“. Bilj.). Borba, Beograd, god. 35, 1. VI. 1970.
- 8098 *U Pragu otvorena izložba Meštrovićevih djela.* (Otvorenje). Slobodna Dalmacija, Split, 28/7952, 30. IX. 1970, str. 12.
- 8098a *Una voce per salvare una tomba.* (Protiv gradnje Meštrovićevog mauzoleja Njegošu). Corriere della sera, Milano, 18. V. 1970.
- 8099 *Viza za Njegošev mauzolej.* (Ustavni sud Crne Gore odbio predstavku Pravoslavne crkve. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 28, 13. XI. 1970.
- 8101 *Vo Praga e otvorena izložba na Ivan Meštrović.* (Bilješka). Nova Makedonija, Skopje, 13. X. 1970.
- 8102 *Zabranjena poseta Njegoševoj kapeli.* (Zbog početka izgradnje mauzoleja). Politika, Beograd, god. 67, 22. VII. 1970. Pretiskano: Umetnost, Beograd 1971, br. 27/28, str. 141; Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 141; II. izd. Beograd 1990.
- 1971.**
- 8104 **Aleksić, Vlado:** *Mauzoleju je mjesto na Lovčenu.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, str. 77. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 77; II. izd. Beograd 1990.
- 8105 **Ambrozić, Katarina:** *Prva jugoslovenska umetnička izložba 1904.* (Meštrović na izložbi u Beogradu). Istorijski glasnik, Beograd, 1971, br. 2, str. 87-109.
- 8106 **Ambrozić, Katarina:** *Umetnost osam milenija u Parizu.* (O „Umetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do naših dana“). Književne novine, Beograd, 23/388, 10. IV. 1971.
- 8107 **Baranin, Dušan - Ivić, Pavle - Pantić, Miroslav - Nikolić, Berislav M.:** *Znamenje Lovčena.* (Protiv uklanjanja Njegoševe kapele). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, str. 198-199. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 198-199; II. izd. Beograd 1990.
- 8108 **Barbić, Vesna:** *Atelje Meštrović.* Velesajamski vodič. Zagreb 1971, str. 21-27.
- 8109 **Bećir, Đuro:** *Tko je zapravo otkrio Meštrovića.* (Verzija Nikole Adžije). Vjesnik, Zagreb, 32/8776, 25. VII. 1971, str. 5.
- 8110 **Bećirović, Komnen:** *Agonije i apoteoza Lovčena.* (Oštra kritika Meštrovićevog mauzoleja. U prilogu dopisi Jean Cassoua, André Malrauxa, kardinala Tisseranta i dr. u prilog autorove kritike). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, str. 194-198. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 194-198; II. izd. Beograd 1990.
- 8111 **Bećirović, Komnen:** *Zašto spomenik na Lovčenu?* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, str. 109-110. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 109-110; II. izd. Beograd 1990.
- 8112 **(Bilić, Mile):** *Matica Hrvatska.* (Sakupljanje doprinosa Matice hrvatske Drniš za gradnju Njegoševog mauzoleja). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, str. 176-177. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 176-177; II. izd. Beograd 1990.
- 8113 **(Bilinić, Harold):** *Meštrovićev suradnik. Razgovor s inž. arh. Haroldom Bilinićem o izgradnji Njegoševa mauzoleja na Lovčenu.* (Priopćio N. Marinković). Slobodna Dalmacija, Split, 29/8162, 5. VI. 1971, str. 3.
- 8114 **(Bilinić, Harold):** *Meštrovićev suradnik. Razgovor s inž. arh. Haroldom Bilinićem o izgradnji Njegoševa mauzoleja.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 177-178.
- 8115 **Bukić, Trifun:** *Jedno mišljenje o podizanju Njegoševog spomenika na Lovčenu.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, str. 53-54. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 53-54; II. izd. Beograd 1990.
- 8116 **Bulatović, Komnen:** *Lovčen je Njegošev najljepši spomenik.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, str. 44. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 74; II. izd. Beograd 1990.
- 8117 **Burić, Mihailo:** *Kamen razdora.* (Protiv Meštrovićevog mauzoleja Njegošu, u povodu svađa). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, str. 186-187. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 186-187; II. izd. Beograd 1990.
- 8117a **Colombani, Roger - Laplayne, Jean-René:** *La mort d'un roi.* (Meštrovićev razgovor s kraljem Aleksandrom uoči atentata). Paris 1971, str. 26.
- 8118 **Cummings, Paul:** *A Dictionary of contemporary American Artists.* II. izdanje. (Leksikonski podaci). New York 1971.
- 8119 **Čakić, Kosta:** *Lovčen pod teretom Njegoševa mauzoleja.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, str. 130-131. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 130-131; II. izd. Beograd 1990.
- 8120 **Čakić, Kosta:** *Spomenik na Lovčenu do 1. listopada?* (Podaci o gradnji). Vjesnik, Zagreb, god. 32, 6. III. 1971.
- 8121 **Čakić, Kosta:** *Suprotna mišljenja.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, str. 70. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 70; II. izd. Beograd 1990.
- 8122 **Čakić, Kosta:** *Vladika ili pjesnik.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, str. 90-91. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 90-91.; II. izd. Beograd 1990.
- 8123 **Čukvas, Veselin - Radusinović, Komnen - Koprivica, Filaret:** *Saopštenje Svetog arhijerejskog sabora.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 84. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 84; II. izd. Beograd 1990.
- 8124 **Čaković, V.:** *Na Lovčenu.* (Njegošev mauzolej). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 55-56. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 55-56; II. izd. Beograd 1990.
- 8125 **Čupić, P.:** *Spomenik Celestinu Medoviću.* (Uoči otkrivanja spomenika 5. IX). Vjesnik, Zagreb, god. 32, 5., 6. IX. 1971.
- 8126 **Čupić, P.:** *Spomenik Celestinu Medoviću.* Vjesnik, Zagreb, 32/8818, 5. XII. 1971, str. 3.
- 8127 **Čurčić, Lazar:** *Meštrović i jevanđelist Jovan.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 127-128. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 127-128; II. izd. Beograd 1990.
- 8128 **d:** *Danas o Njegošu u Lapidariju.* (Dogovor u Zagrebu o sakupljanju priloga za mauzolej). Vjesnik, Zagreb, god. 32, 16. IV. 1971.
- 8129 **Danilo, mitropolit:** *Njegošu je mjesto na Lovčenu i nigdje drugdje.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 81. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 81; II. izd. Beograd 1990.
- 8130 **(Dedijer, Vladimir):** *Pismo Vladimira Dedijera.* (O Njegoševom mauzoleju). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 143-144. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 143-144; II. izd. Beograd 1990.

- 8131 **Dujović, Jovan:** *Mauzolej na Lovčenu, mauzolej pod Lovčenom*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 101-103. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 101-103; II. izd. Beograd 1990.
- 8132 **Đikanović, Lj.:** *Prva sednica odbora za podizanje mauzoleja na Lovčenu*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 122-123. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 122-123; II. izd. Beograd 1990.
- 8133 **Đinović, Slobodan:** *Samoupravni ili birokratski čin?* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 119-121. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 119-121; II. izd. Beograd 1990.
- 8134 **Đogo, Gojko:** *Treba probuditi Njegoša*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 100-101. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 100-101; II. izd. Beograd 1990.
- 8135 **Đonović, S.:** *Šta je sa grbom Crne Gore*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 93-94. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 93-94; II. izd. Beograd 1990.
- 8136 **Đukanović, R.:** *Kukovički klesar - Meštrovićev učenik*. (Nikola Krstović). Politika, Beograd, 68/20.790, 22. VIII. 1971, str. 10.
- 8137 **Đukić, R.:** *Kako je otkriven Grob neznanog junaka*. (Prijenos kostiju sa Avale 1921.). Politika, Beograd, god. 67, 25. XI. 1971, str. 10.
- 8138 **Đurić, Mihailo:** *Kamen razdora*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VI-XII, str. 186-187.
- 8139 **Eisler, Georg:** *Achievements of the Vienna Secession*. Apollo, London, 93/1971, mj. I.
- 8140 **Ekić, Enver:** *Govor mramora*. (O Selcima na Braču. Meštrovićev „Isus Krist“ u crkvi). Svijet, Sarajevo, 6. VIII. 1971.
- 8141 **Fajgl, Vlado:** *Eh, kad bi Meštrović vidio...* (Podaci o inicijativi i gradnji galerije u Vrpolju). Glas Slavonije, Osijek, 25. IX. 1971.
- 8142 **Fajgl, V(lado):** *Građevinska balada*. (Kasni gradnja galerije u Vrpolju). Večernji list, Zagreb, god. 15, 18. III. 1971.
- 8143 **Filipić, Andro:** *Pohvala ruci*. (Izložba litografija I. Meštrovića u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 29/8090, 12. III. 1971, str. 4.
- 8144 **(Franjić, Zlatko) Z. F.:** *Podrška iz Hrvatske*. (Odbor za podizanje spomenika Njegošu u Hrvatskoj). Večernji list, Zagreb, god. 15, 28. IV. 1971.
- 8145 **G. Z.:** *Odbor za izgradnju Njegoševa mauzoleja*. (Prikupljanje priloga). Vjesnik, Zagreb, god. 32, 11. IV. 1971.
- 8146 **Gagro, Božidar:** *Pariska izložba: smisao i ostvarenje*. (Umjetnost na tlu Jugoslavije. Meštrović na ranijim pariškim izložbama). Odjek, Sarajevo, 24/9, 1-15. V. 1971, str. 5, 9.
- 8147 **Gavran, Ignacije:** *Fra Grgo Martić o novinarskoj dramizaciji*. (Odgovor S. Kljuiću u vezi s izgubljenim Meštrovićevim radom). Vjesnik, Zagreb, 32/8899, 25. XI. 1971, str. 8.
- 8148 **Gavran, Ignacije:** *Neumjesno traženje dokaza*. (Polemika u vezi s poprsjem fra Grga Martića). Vjesnik, Zagreb, 32/8911, 9. XII. 1971, str. 10.
- 8149 **(Gavran, Ignacije):** *Pisma fra Gavrana*. (O Meštrovićevoj bisti fra Grga Marića). Oslobođenje, Sarajevo, 19. XI. 1971.
- 8150 **(Gedrih, Igor):** *Duško Kečkemet: „Ivan Meštrović“ Zagreb 1970*. Naši razgledi, Ljubljana, 20/8, 1971, str. 244-245.
- 8151 **(Gedrih, Igor):** *Željko Grum: „Ivan Meštrović“, Zagreb 1970*. Naši razgledi, Ljubljana, 20/8, 1971, br. 8, str. 244.
- 8152 **Glišić, Bora:** *Nesporazum oko Njegoša i oko spomenika*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 128-130. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 128-130; II. izd. Beograd 1990.
- 8153 **Gluščević, Zoran:** *„Krug oko Njegoša“*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 122. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 122; II. izd. Beograd 1990.
- 8154 **Gostuški, Dragutin:** *Kamenom po razlogu*. (Analiza pristupa problematici Meštrovićeva mauzoleja Njegošu). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 190-191. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 190-191; II. izd. Beograd 1990.
- 8155 **(Gvozdanić-Sekulić, Sena):** *„Umjetnost na tlu Jugoslavije od prahistorije do danas.“* Čovjek i prostor, Zagreb, 18/220, 1971, str. 11-13.
- 8156 **Horvatić, Dubravko:** *Meštrović kao pripovjedač*. Ivan Meštrović: Ludi Mile... Republika, Zagreb, 27/2-3, III. 1971, str. 245-246.
- 8157 **Ivandija, Antun - Kečkemet, Duško:** *Church Art in Croatia*. (Meštrovićeve skulpture u Galeriji Meštrović i Kašteletu u Splitu). Zagreb (1971).
- 8158 **Ivandija, Antun - Kečkemet, Duško:** *Crkvena umjetnost Hrvatske*. (Meštrovićeve skulpture u Galeriji Meštrović i Kašteletu u Splitu). Zagreb (1971).
- 8159 **Ivandija, Antun - Kečkemet, Duško:** *L'art sacré en Croatie*. (Meštrovićeve skulpture u Galeriji Meštrović i Kašteletu u Splitu). Zagreb (1971).
- 8160 **J. K.:** *Iz republičkih sredstava za spomen-galeriju I. Meštrovića*. (Galerija u Vrpolju). Glas Slavonije, Osijek, 15. X. 1971.
- 8161 **J. Š.:** *Meštrović - status quo*. (Kritika kašnjenja izgradnje galerije u Vrpolju). Večernji list, Zagreb, god. 15, 2. VII. 1971.
- 8162 **J. Šč.:** *I jedna vijest iz Vrpolja...* (Dovršenje galerije u Vrpolju. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 15, 16. XI. 1971.
- 8163 **Jerencić, Dragan M.:** *Samo cela istina je istorijska*. *Pismo profesoru Vladimiru Dedijeru*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 145-146. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 145-146; II. izd. Beograd 1990.
- 8164 **Jovičević, Niko M.:** *Dva Njegoševa mauzoleja*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 114-116. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 114-116; II. izd. Beograd 1990.
- 8165 **Jovičević, Niko M.:** *Treba poštovati Njegošev amanet*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 73-74. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 73-74; II. izd. Beograd 1990.
- 8166 **Jovović, Jevrem:** *Da li spomenik Njegošu podići na Lovčenu ili na Cetinju*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 82. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 82; II. izd. Beograd 1990.
- 8167 **Jurišić, Karlo:** *Hrvatska rapsodija. Meštrovićevo djelo*. Kana, Zagreb, 1971, br. 9 (16), str. 24.
- 8168 **(Karamehmedović, Muhamed):** *„Umetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas.“* (U Sarajevu). Borba, Beograd, 49/209, 1. VIII. 1971.
- 8169 **Kašanin, Milan:** *Majstor mramornih skulptura i njegovanja ličnog imena. Fragmenti o Ivanu Meštroviću*. (Za objektivno vrednovanje Meštrovićeve umjetnosti). Dnevnik, Novi Sad, 3. X. 1971, br. 8952, str. 13.
- 8170 **Kašanin, Milan:** *Poricanje prošlosti*. (O Njegoševom mauzoleju). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 251-252. Pretiskano: Sumrak Lovčena, Beograd 1989, str. 251-252; II. izd. Beograd 1990.
- 8171 **Kašanin, Milan:** *Susreti i pisma. Ivan Meštrović*. (Pisma Meštrovića Kašaninu 1932-1036). Letopis Matice srpske, Novi Sad, 147/3, knj. 408, IX. 1971, str. 201-222.
- 8172 **Kečkemet, D(uško):** (Predgovor katalogu izložbe. O Meštrovićevim crtežima i grafikama). U katalogu: Izložba grafike Ivana Meštrovića, Split 1971, str. (3).

- 8173 **Kečkemet, Duško:** *Crkvena umjetnost na Jadranu.* (Meštrovićev Kaštelet). U: Crkvena umjetnost Hrvatske, Zagreb 1971.
- 8174 **Kečkemet, Duško:** *Crteži-litografije Ivana Meštrovića.* (Izložba u Salonu Matice hrvatske). Mogućnosti, Split, 18/4, 1971, str. 470-472.
- 8175 **Ključić, Stjepan:** *Gdje su Vam valjani dokazi Ignacije Gavran?* (Polemika u vezi s Meštrovićevim poprsjima fra Grge Martića i reis ul uleme Čauševića). Vjesnik, Zagreb, 32/8904, 2. XII. 1971, str. 8.
- 8176 **Ključić, Stjepan:** *Meštrovićev rad izgubljen u podrumu.* (Meštrovićevo poprsje fra Grge Martića u Sarajevu). Vjesnik, Zagreb, 32/8881, 7. XI. 1971, str. 9.
- 8177 **Ključić, Stjepan:** *Zašto dvije biste I. Meštrovića čame u podrumu?* (Polemika o skulpturama fra Grge Martića i reis ul uleme Čauševića u Umj. galeriji u Sarajevu). Vjesnik, Zagreb, god. 32, 15. XI. 1971.
- 8178 **Knežević, Danilo:** *Spomenik Njegošu napravljen za Lovćen.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 73. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 73; II. izd. Beograd 1990.
- 8179 **Korać, Stanko:** *Dijalog zamijenjen saopštenjem.* (Za poštivanje Njegoševog groba na Lovćenu). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 190. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 190; II. izd. Beograd 1990.
- 8180 **Korać, Vojislav:** *Zabeleška o arhitekturi mauzoleja.* (Kritika Meštrovićeve arhitekture). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 186. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 186; II. izd. Beograd 1990.
- 8181 **Kostić, Dušan:** *Cetinje ili Lovćen.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 54-55. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 54-55; II. izd. Beograd 1990.
- 8182 **Kovač, Mirko:** *Pleme moje snom mrtvijem.* (Oko Njegoševe grobnice). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 86. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 86; II. izd. Beograd 1990.
- 8183 **Kovijanić, Risto:** *Neprikosnovena obaveza.* (O Njegoševom mauzoleju). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 76-77. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 76-77; II. izd. Beograd 1990.
- 8183a **Krleža, Miroslav:** *Deset krvavih godina i drugi politički eseji.* (Eseji o Meštroviću). Sabrana djela, 14-15, Zagreb 1971.
- 8184 **Krleža, Miroslav:** *Ivan Meštrović vjeruje u boga.* (Kritika Meštrovićeve nacionalne i religiozne skulpture). U knjizi: M. Krleža: Deset krvavih godina i drugi politički eseji. Sabrana djela, 14-15, Zagreb 1971.
- 8184a **Krleža, Miroslav:** *Moša S. Pijade.* (Pijadine hvale i kritike Meštrovića). Deset krvavih godina. Sabrana djela, 14-15, Zagreb 1971.
- 8184b **Krleža, Miroslav:** *O našoj inteligenciji.* (Spominjanje Meštrovićevog Vidovdanskog ciklusa). Deset krvavih godina. Sabrana djela, 14-15, Zagreb 1971.
- 8184 c **Krleža, Miroslav:** *O jedinim zastavama našeg vremena.* U: Deset krvavih godina i drugi politički eseji. (Spomen Meštrovićeve nacionalističke ideologije). Sabrana djela, 14-15, Zagreb 1971.
- 8184d **Krleža, Miroslav:** *Slom Frana Supila.* Deset krvavih godina. (Spomen Meštrovićevih nacionalističkih skulptura). Sabrana djela, 14-15, Zagreb 1971.
- 8185 **Krušić, K.:** *Kapela spomenik kulture.* (Njegošev mauzolej). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 175.
- 8186 **Krušić, K.:** *Kapela - spomenik kulture.* (Okružni sud u Titogradu odbija tužbu Mitropolije protiv gradnje Njegoševog mauzoleja). Večernje novosti, Beograd, 22. IV. 1971. Pretiskano: Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 175. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 175; II. izd. Beograd 1990.
- 8187 **Krušić, K.:** *Sudski spor oko Njegoševog mauzoleja. Iz titogradskog Okružnog suda.* Borba, Zagreb, 49 (36)/109, 22. IV. 1971, str. 7.
- 8188 **Lalić, Radovan - Vitanović, Slobodan:** *Dva govora na skupu studenata, profesora i radnika Filološkog fakulteta u Beogradu, 17. juna 1970.* (Protiv Meštrovićevog mauzoleja na Lovćenu). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 135-138. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 135-138; II. izd. Beograd 1990.
- 8189 **Lazarević, Đorđe:** *O lovcenskom mauzoleju.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 108-109. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 108-109; II. izd. Beograd 1990.
- 8190 **Leko, D.:** *Na Cetinje.* (O Njegoševom mauzoleju). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 55. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 55; II. izd. Beograd 1990.
- 8191 **Lubarda, Petar:** *O Lovćenu i Njegošu.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 107. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 107; II. izd. Beograd 1990.
- 8192 **Maleković, Vladimir:** *Didaskalije o Meštroviću i o podrumskim sudovima o umjetnosti.* (Obrana Umjetničke galerije u Sarajevu da pohrani skulpturu fra Grge Martića u depou). Vjesnik, Zagreb, 32/8916, 14. XII. 1971, str. 15.
- 8193 **Maleković, Vladimir:** *Lamentacija Lubarde.* (Kritika Lubardina negativnog stava u vezi s Meštrovićevim mauzolejom na Lovćenu). Vjesnik, Zagreb, god. 32, (?), 1971.
- 8194 **(Marić, Luka):** *Geološko-petrografska građa Jezerskog vrha na Starocrnogorskoj zaravni i Lovćena gdje se nalazi Njegoševa grobnica.* (Usklađenost ranije kapele s Lovćenom). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 188-190. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 188-190; II. izd. Beograd 1990.
- 8195 **Marinković, N(ikica):** *Meštrovićev suradnik. Razgovor s inž. arh. Haroldom Bilinićem o izgradnji Njegoševa mauzoleja na Lovćenu.* Slobodna Dalmacija, Split, god. 29, 5. VI. 1971, str. 3. Pretiskano: Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 177-178. Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 177-178; II. izd. Beograd 1990.
- 8196 **Marjanović, Sida:** *Svečani dani naše umjetnosti.* („Umjetnost na tlu Jugoslavije“). Odjek, (?), 24/15-16, 1971, str. 1.
- 8197 **Marković-Štedimlija, Savić:** *Znamo ko vodi kampanju protiv Njegoševa mauzoleja.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 141-142. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 141-142; II. izd. Beograd 1990.
- 8198 **Marović, Milan:** *O Njegoševom mauzoleju na Lovćenu.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 116-117. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 116-117; II. izd. Beograd 1990.
- 8199 **Martinović, Niko:** *Anketa „Pobjede“: Oko Meštrovićevog mauzoleja Njegošu.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 71-73. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 71-73; II. izd. Beograd 1990.
- 8200 **(Martinović, Niko):** *Poštovani Njegošev zavet. Odgovor dr. Nika Martinovića na pitanja A. Nešića.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 69. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 69; II. izd. Beograd 1990.
- 8201 **Matvejević, Predrag:** *Razgovori s Miroslavom Krležom.* (Meštrovićev utjecaj na jugoslavensku ideologiju). Zagreb 1971.
- 8202 **Medaković, Dejan:** *Lovćenska tužbalica.* (Kritika Njegoševog nauzoleja na Lovćenu). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 183-184. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 183-184; II. izd. Beograd 1990.

- 8203 **Medaković, Dejan:** *Principi i program „Odbora za organizaciju umetničkih poslova Srbije i jugoslovenstva“*. Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd, 11/1, 1971, str. 675-676.
- 8204 **Mičunović, Vlado:** *Orlovo je mesto na vrhu planine*. (Mišljenje prof. Vukomana Šakovića). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 117-118. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 117-118; II. izd. Beograd 1990.
- 8205 **Mijanović, Milutin N.:** *Objašnjenje uz izvještaje Komisije i anketu. (O radu Komisije za razvoj muzeja na Cetinju i za postavljanje Njegoševog mauzoleja na Lovćenu)*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 65-66. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 65-66; II. izd. Beograd 1990.
- 8206 **(Milatović, Veljko):** *Granitni pesnik na lovćenskom vrhu*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 132-134. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 132-134; II. izd. Beograd 1990.
- 8207 **Milosavljević, Peđa:** *Drugo otvoreno pismo Odboru za podizanje Njegoševog mauzoleja na Lovćenu*. (Kritika Meštrovićeve arhitekture). Književne novine, Beograd, 23/385, 27. II. 1971, str. 9. Pretiskano: Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 152-155; Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 152-155; II. izd. Beograd 1990.
- 8208 **Milosavljević, Peđa:** *Pandekta na Lovćen. Treće otvoreno pismo Odboru za podizanje Njegoševog mauzoleja na Lovćenu*. (O Njegošu. Protiv Meštrovićevog mauzoleja na Lovćenu). Književne novine, Beograd 23/391, 22. V. 1971, str. 5. Pretiskano: Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 178-183; Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 178-183; II. izd. Beograd 1990.
- 8209 **Milosavljević, Peđa:** *Tri pisma Cetinjskom odboru. Spomenik Njegošu*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 106. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 106; II. izd. Beograd 1990.
- 8210 **Milović, Jefto:** *Potonja želja velikog pesnika*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 58. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 58; II. izd. Beograd 1990.
- 8211 **Mrazek, Wilhelm:** *To Every Era its Art*. Connoisseur, London, I. 1971, sv. 176.
- 8212 **Mrđenović, Danilo:** *Za smirenu i argumentovanu diskusiju*. (O Njegoševom mauzoleju). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 118-119. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 118-119; II. izd. Beograd 1990.
- 8213 **N. V.:** *Meštrovićeve litografije*. (Priprema izložbe u Splitu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 32, 8. I. 1971.
- 8213a **Nagy, T.:** *Meštrović*. Művészet, Budapest, 12, 10, Budapest 1971, str. 27-32.
- 8214 **Nedeljković, Dragan:** *Divna „argumentacija“ za uklanjanje Njegoševe kapele s Lovćena*. (Kritika elaborata o Njegoševom mauzoleju na Lovćenu). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 125-127. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 125-127; II. izd. Beograd 1990.
- 8215 **Nedeljković, Dragan:** *Dug pesniku*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 103/105. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 103/105; II. izd. Beograd 1990.
- 8216 **Nešić, A.:** *Cetinjani su za Lovćen*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 68. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 68; II. izd. Beograd 1990.
- 8217 **Odbornici cetinjske Skupštine:** *O Njegošu i mauzoleju. Odgovor Lazaru Trifunoviću*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 97-99. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 97-99; II. izd. Beograd 1990.
- 8218 **Orović, Savo J.:** *Povodom Njegoševog Mauzoleja od Meštrovića*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 67-68. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 67-68; II. izd. Beograd 1990.
- 8219 **P. S.:** *Sinoć u Splitu otvoren salon knjige*. (Izložba litografija I. Meštrovića). Slobodna Dalmacija, Split, 29/8075, 23. II. 1971, str. 1.
- 8220 **Pajković, D.:** *Meštrovićev „Njegoš“ biće smešten pred Biljardom*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 56. Pretiskano: Sumrak Lovćena, Beograd 1989, str. 56; II. izd. Beograd 1990.
- 8221 **Pančić, Davorin:** *Slika kao pjesma smrti i sunca*. (Uoči otkrivanja Meštrovićeva spomenika Celestinu Medoviću u Kuni). Hrvatski tjednik, Zagreb, 3. IX. 1971.
- 8222 **Pantić, Miroslav:** *Znamenje Lovćena*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, VII-XII, str. 198-199.
- 8223 **(Pavičić, D.):** *Istina o jednoj bisti*. (Prijenos članka iz „Oslobođenja“ o poprsju fra Grge Martića). Borba, Beograd, god. 36, 12. XI. 1971.
- 8224 **Pavičić, D.:** *Istina o jednoj bisti*. (Polemika o poprsju fra Grge Martića u Umjetn. galeriji u Sarajevu). Oslobođenje, Sarajevo, 10. XI. 1971.
- 8225 **Pavić, Jevto - Radović, Nikola - Subotić, Slobodan - Kovačević, Veljko:** *Bez pravnog leka*. (Žalba odvjetnika Mitropolije protiv presude Okružnog suda u Titogradu u vezi s gradnjom mauzoleja na Lovćenu). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 175-176. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 175-176; II. izd. Beograd 1990.
- 8226 **Pavlović, Katarina:** *Cilj otvaranja Prve jugoslovenske izložbe*. Zbornik za likovne umetnosti, Matica Srpska, Novi Sad 1971, br. 7, str. 371-379.
- 8227 **Pečar, Zdravko:** *Spomenik Njegošu. U posjeti Ivanu Meštroviću*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 46-47. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 46-47; II. izd. Beograd 1990.
- 8228 **(Peić, Matko):** *Jadran - riznica umjetnina. Meštrović*. (Repr. uz opširniju legendu „Miloša Obilića“). Vjesnik, Zagreb, god. 32, 6. I. 1971.
- 8229 **Pejović, Ivo:** *Dilema više nema*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 66-67. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 66-67; II. izd. Beograd 1990.
- 8230 **Pejović, Ivo;** *Nepotrebna dramatizacija i emotivna reagiranja*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 79-81. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 79-81; II. izd. Beograd 1990.
- 8231 **Perović, O.:** *Meštrovićev Njegoš na Cetinju*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 57-58. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 57-58; II. izd. Beograd 1990.
- 8232 **Perović, Sreten:** *Njegoš - Meštrović - Lovćen*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 78. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 78; II. izd. Beograd 1990.
- 8233 **Popović, Mića:** *O „Sumraku Lovćena“* (O slici „Sumrak Lovćena“ Petra Lubarde, uz reprodukciju). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 202-204. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 202-204; II. izd. Beograd 1990.
- 8234 **Popović, Ratimir:** *Meštrovićevo djelo uljepšalo bi Lovćen*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 81-82. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 81-82; II. izd. Beograd 1990.
- 8235 **Popović, Veliša:** *Ko i zašto sprovodi u svijetu neistine?* (Odgovor Dedijeru graditelja Njegoševe kapele 1925.). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 144-145. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 144-145; II. izd. Beograd 1990.

- 8236 **Premerl, T(omislav):** *Arhitekt Lavoslav Horvat.* Čovjek i prostor, Zagreb, 18/222, 1971, str. 21.
- 8237 **(Premerl, Tomislav):** „Umjetnost na tlu Jugoslavije od prahistorije do danas“. Čovjek i prostor, Zagreb, 18/220, 1971, str. 10.
- 8238 **Prirediivači:** (Predgovor tematskom dvobroju časopisa, usmjerenom protiv podizanja Meštrovićevog mauzoleja Njegošu na Lovćenu). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. (3). Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. (3); II. izd. Beograd 1990.
- 8239 **Protić, Miodrag B.:** *XXe siècle.* (Pregled umjetnosti u Jugoslaviji u XX. st. Spomen Meštrovića). U katalogu: *L'art en Yougoslavie de la préhistoire a nos jours.* Paris 1971.
- 8240 **Prpić, George J.:** *The Croatian Immigrants in America.* New York 1971. (Poglavlje: Ivan Meštrović, Artist of the Universal, str. 351-354).
- 8241 **Pušonjić, B.:** *Cetinjski gimnazijalci demonstrirali pred Mitropolitovom rezidencijom.* (U vezi s Njegoševim mauzolejem). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 85. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 85; II. izd. Beograd 1990.
- 8242 **Pušonjić, B.:** *Imenovan odbor za podizanje Njegoševog mauzoleja na Lovćenu.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 107-108. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 107-108; II. izd. Beograd 1990.
- 8243 **Pušonjić, B.:** *Opštinska skupština Cetinja ne odustaje od izgradnje spomenika Njegošu.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 85.
- 8244 **Pušonjić, B.:** *Podizanje Njegoševog mauzoleja je suvereno pravo crnogorskog naroda i njegovih predstavničkih organa.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 89-90. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 89-90; II. izd. Beograd 1990.
- 8245 **R. G.:** *Apel Poljičanima.* (Za uređenje spomenika Mili Gojsalić u Gatima). Slobodna Dalmacija, Split, 29/8142, 13. V. 1971, str. 8.
- 8246 **R. V.:** „*Jadrnkamen*“ na Lovćenu. (Početak radova spl. poduzeća, građevni materijal mauzoleja). Slobodna Dalmacija, Split, god. 29, 16. III. 1971.
- 8247 **Radica, Bogdan:** *Sredozemni povratak.* (Meštrović u okviru mediteranske problematike). München-Barcelona 1971, str. 63-64.
- 8248 **Radonjić, Boro:** *Čiji je Njegoš.* (Meštrovićev mauzolej). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 86-89. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 86-89; II. izd. Beograd 1990.
- 8249 **Rakić, Miodrag:** *Smišljeno odricanje.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 139-140. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 139-140; II. izd. Beograd 1990.
- 8250 **Ristić, V(era):** (Predgovor kataloga izložbe. O Meštrovićevoj umjetnosti. O izložbi. Citati o Meštroviću: K. Ambrozić, D. Medaković, M. Čurčin, I. Meštrović, P. Slijepčević, Ž. Vidović). U katalogu: Ivan Meštrović. Skulpture iz zbirke Narodnog muzeja Beograd, Opovo 1971, str. 5-19.
- 8251 **Sabol, Željko:** *Selo sagradilo galeriju.* (O meštrovićevoj galeriji u Vrpolju). Telegram, Zagreb, 4. VIII. 1971, br. 44, str. 6.
- 8252 **Segedi, E.:** *Meštrovićev spomenik zaslužnom Bunjevcu.* (Pred otkrivanje spomenika piscu Ambroziju Šarčeviću u Subotici). Vjesnik, Zagreb, god. 32, 29. III. 1971.
- 8253 **Sekulić, Isidora:** *Njegoš je sam rešio pitanje svog spomenika.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 27-29. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 27-29; II. izd. Beograd 1990.
- 8254 **Skupština Opštine Cetinje:** *Ustavnom sudu Crne Gore Titograd.* (O kompetenciji Crbe Gore u vezi s gradnjom Njegoševog mauzoleja). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 162-172. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 162-172; II. izd. Beograd 1990.
- 8255 **Stijović, Risto:** *Spomenik Njegošu treba postaviti u Cetinje.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 56. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 56; II. izd. Beograd 1990.
- 8256 **Stojković, Živorad:** *Hegemonija falsifikata.* (Kritika Meštrovića i njegove umjetnosti; u vezi s podizanjem Njegoševog mauzoleja). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 147-152. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 147-152; II. izd. Beograd 1990.
- 8257 **Stojšin, Vladimir:** *Njegošu kapelica ili veličanstven mauzolej.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 91-93. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 91-93; II. izd. Beograd 1990.
- 8258 **Stručni kolegij muzeja Cetinje:** *Povodom diskusije o podizanju Njegoševog mauzoleja.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 74-76. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 74-76; II. izd. Beograd 1990.
- 8259 **Šamal, Jindřich:** *Sochař Ivan Meštrović - doplněk k životopisným údajům.* (Biografski podaci o Meštroviću). Umeni, Praha, 19/1971, str. 438.
- 8260 **Šerić, D(ivna):** *Dvije manifestacije.* (Izložba Meštrovićevih litografija u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 29/8049, 23. I. 1971, str. 3.
- 8261 **Šijaković, Miodrag B.:** *Meštrović ili Njegoš na Lovćenu.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 78-79. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 78-79; II. izd. Beograd 1990.
- 8262 **T.:** *Postavljenje mauzoleja povjereno „Jadran-kamenu“.* Izgradnja Njegoševa mauzoleja na Lovćenu. (Pred početak radova). Slobodna Dalmacija, Split, god. 29, 5. III. 1971.
- 8263 **Todorović, Ž.:** *Gdje je mesto za Njegoša.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 58-59. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 58-59; II. izd. Beograd 1990.
- 8264 **Tomanović, P.:** *Mitropoliji crnogorsko-primorskoj.* (Dopis Skupštine općine Cetinje o Njegoševom mauzoleju). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 200. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 200; II. izd. Beograd 1990.
- 8265 **Tović, Drago:** *Vampire pronalazi onaj tko ih priželjkuje.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 142-143. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 142-143; II. izd. Beograd 1990.
- 8266 **Trifunović, Lazar:** *Mit o Meštroviću.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 52-53. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 52-53; II. izd. Beograd 1990.
- 8267 **Trifunović, Lazar:** *O mauzoleju jedno objašnjenje.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 99. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 99; II. izd. Beograd 1990.
- 8268 **Trifunović, Lazar:** *Poslanica cetinjskim odbornicima.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 94-96. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 94-96; II. izd. Beograd 1990.
- 8269 **Ungaro, Draga:** *Genij iz Otavica. Potomci slavni ljudi.* (Krešimir Meštrović). Vjesnik, Zagreb, 32/8624, 21. II. 1971, str. 7.
- 8270 **V. B.:** *Grič Cetinju.* (Večer u Zagrebu posvećena Njegošu. Sakupljanje priloga). Vjesnik, Zagreb, god. 32, 18. IV. 1971.

- 8271 **Vergo, Peter:** *Vienna Secession at the Royal Academy.* Burlington Magazine, sv. 115, II. 1971.
- 8272 **Vicković, Mihajlo:** *Nema dileme.* (O Njegoševom mauzoleju). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 68-69. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 68-69; II. izd. Beograd 1990.
- 8273 **Vidović, Žarko:** *Casino na Lovćenu.* (Kritika Meštrovićeve arhitekture). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 191-194. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 191-194; II. izd. Beograd 1990.
- 8274 **Vučetić, Milenko:** *Tihi ulazak u domove.* (O Meštroviću u povodu podizanja spomenika knezu Lazaru u Kruševcu). NIN, Beograd, 22. VIII. 1971.
- 8275 **Vujaklija, Lazar:** „*Tvrd je orah voćka čudnovata.*“ (O Njegoševom mauzoleju). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 127. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 127; II. izd. Beograd 1990.
- 8276 **Waissenberger, Robert:** *Die Wiener Secession. Eine Dokumentation.* (O bečkoj Secesiji i Meštroviću). Jugend und Volk, Wien-München, 1971.
- 8277 **Wapnir, Salomòn:** *Vije por la Dalmacia.* La Prensa, Buenos Aires, 1. VIII. 1971.
- 8278 *Anketa uprave „Muzeji Cetinje“.* (Mišljenja o mauzoleju na Lovćenu: M. Krleža, V. Radauš, Lj. Durković, K. Prijatelj, S. Marjanović, L. Menaše, O. Bihalji-Merin, R. Stijović, C. Fisković, O. Obradović, M. Milunović, G. Gamulin, F. Stelè, A. Zarin). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 61-64. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 61-64; II. izd. Beograd 1990.
- 8279 *Delegacija Cetinja posjetila Maticu Hrvatsku.* (Pomoć Republičkog odbora SR Hrvatske i Matice hrvatske izgradnji Njegoševog mauzoleja). Hrvatski tjednik, Zagreb, 28. V. 1971. Pretiskano: Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 177. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 177; II. izd. Beograd 1990.
- 8280 *Dokumentarci o Meštroviću i Maruliću.* Slobodna Dalmacija, Split, 29/8260, 28. IX. 1971, str. 4.
- 8281 *Dva pisma uglednog franjevca.* (Polemika o poprsju fra Grge Martića u Umj. galeriji u Sarajevu). Politika, Beograd, god. 68, 20. XI. 1971.
- 8282 *Fragmenti neostvarenog Vidovdanskog hrama prvi put izloženi.* (U galeriji u Opovu). Pančevac, Pančevo 21. VIII. 1971.
- 8283 *I dalje različita mišljenja.* (O Njegoševom mauzoleju). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 82-83. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 82-83; II. izd. Beograd 1990.
- 8284 *Ivan Meštrović radiće spomenik Njegošu.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 36.
- 8285 *Ivan Meštrović. Spomini.* (O Meštrovićevoj autobiografiji). Delo, Ljubljana, 18. III. 1971.
- 8286 *Ivan Meštrović. Spomini.* (Reklamni oglas s podacima o knjizi). Delo, Ljubljana, 14. IV. 1971.
- 8287 *Izveštaji komisije za reorganizaciju muzeja na Cetinju.* (Zaključak da se na Lovćenu ne podiže spomenik. Anketa među povjesničarima umjetnosti, kritičarima i umjetnicima). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 59-60. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 59-60; II. izd. Beograd 1990.
- 8288 *Kasne radovi na Njegoševom mauzoleju.* (Zbog lošeg vremena). Vjesnik, Zagreb, god. 32, 26. VII. 1971.
- 8289 *Krug oko Njegoša.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 113-114. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 113-114; II. izd. Beograd 1990.
- 8290 *Lamento pour un poète.* (Njegošu). (Literarni, prozni i pjesnički, sastavi i likovni prilozi V. Pope, S. Kulenovića, A. Isakovića, M. Selimovića, D. Kostića, D. Čosića, M. Pavlovića, M. Kašanina i dr. na temu Njegoševog groba na Lovćenu). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. (235)-268. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. (235)-268; II. izd. Beograd 1990.
- 8291 *Mauzolej pred pravosuđem.* (Tužba Crnogorsko-primorske mitropolije Ustavnom sudu Jugoslavije protiv Republike Crne Gore i Općine Cetinje zbog uklanjanja kapele na Lovćenu. Odobrenje Zavoda za zaštitu spomenika Crne Gore za uklanjanje kapele). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 156-162. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 156-162; II. izd. Beograd 1990.
- 8292 *Meštrović, Ivan.* The Encyclopedia Americana. International ed. Sv. 18. (Enciklopedijski podaci o Meštroviću, str. 694). New York 1971.
- 8293 *Meštrović, Ivan.* Brockhaus Enzyklopädie. Sv. 16. Wiesbaden 1971, str. 459.
- 8294 *Meštrović, Ivan.* (Enciklopedijski podaci: život, djela, bibliografija). Praeger Encyclopedia of Art, New York-Washington-London 1971.
- 8295 *Meštrovićeve dela u Opovu.* (Bilješka). Ekspres, Beograd, 28. VIII. 1971.
- 8296 *Meštrovićeve skulpture u Opovu.* (Izložba u organizaciji Nar. muzeja u Beogradu i Doma kulture u Opovu. Izložena djela). Borba, Zagreb, god. 36, 20. VI. 1971.
- 8297 *Monument to France.* Apollo, London, 13/I. 1971, str. 70.
- 8298 *Na osnovu člana 136. ...* (Odluka Skupštine općine Cetinje o premještanju Njegoševе kapele s vrha Lovćena i dopis Mitropoliji crnogorsko-primorskoj o tome). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 199-200. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 199-200; II. izd. Beograd 1990.
- 8299 *Nepoželjan pravac.* (Polemika oko Njegoševog mauzoleja). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 105. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 105; II. izd. Beograd 1990.
- 8300 *Njegošev mauzolej biće otvoren na jesen.* Politika, Beograd, 68/20.631, 13. III. 1971, str. 5. Pretiskano: Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 156. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 156; II. izd. Beograd 1990.
- 8301 *Njegošev mauzolej na Lovćenu.* Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 35-36. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 35-36; II. izd. Beograd 1990.
- 8302 *Njegošev mauzolej neće biti dovršen ove godine.* (Zbog vremenskih neprilika. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 29, 29. VII. 1971.
- 8303 *Njegošev mauzolej pred titogradskim Okružnim sudom.* (Rasprava u vezi s tužbom Mitropolije protiv gradnje mauzoleja na Lovćenu). Borba, Beograd, 22. IV. 1971. Pretiskano: Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 174-175. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 174-175; II. izd. Beograd 1990.
- 8304 *Odjeci.* (Polemika o Njegoševom mauzoleju). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 76. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 76; II. izd. Beograd 1990.
- 8305 *Odluka Ustavnog suda Jugoslavije. O podizanju Njegoševog mauzoleja odlučivaće Ustavni sud Crne Gore.* (Opširni historijat akcije i podizanja mauzoleja). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 162-173. Pretiskano: Sumrak Lovćena. Beograd 1989, str. 162-173; II. izd. Beograd 1990.
- 8306 *Opštinska skupština Cetinja.* (Donošenje „Odluke o podizanju Njegoševog mauzoleja po projektu i izradi Ivana Meštrovića na Lovćenu“). Umetnost, Beograd, 27-28/1971,

- mj. VII-XII, str. 84. Pretiskano: Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 84; II. izd. Beograd 1990.
- 8307 *Opštinska skupština Cetinja ne odustaje od izgradnje spomenika Njegošu*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 85. Pretiskano: Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 85; II. izd. Beograd 1990.
- 8308 *Osuđeni nacionalistički ispadi oko podizanja Njegoševog mauzoleja*. Kritika skupa na Filološkom fakultetu u Beogradu. Izjava dekana Fakulteta). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 138-139. Pretiskano: Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 138-139; II. izd. Beograd 1990.
- 8309 *Pismo intelektualaca rodom iz Crne Gore*. (Protest protiv rušenja Njegoševe kapele i izgradnje Meštrovićevog mauzoleja). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 131-132. Pretiskano: Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 131-132; II. izd. Beograd 1990.
- 8310 *Pesnici o pesniku*. (Polemika oko Meštrovićevog mauzoleja Njegošu). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 70-71. Pretiskano: Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 70-71; II. izd. Beograd 1990.
- 8311 *Počinje druga faza izgradnje Njegoševog mauzoleja*. (Izveštaj). Politika, Beograd, 5. III. 1971. Pretiskano: Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 156. Pretiskano: Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 156; II. izd. Beograd 1990.
- 8312 *Počinje izgradnja Njegoševog mauzoleja*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 130. Pretiskano: Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 130; II. izd. Beograd 1990.
- 8313 *Preписка sa Meštrovićev 1952-1955*. (U vezi s Njegoševim mauzolejom. V. Popović, I. Meštrović, B. Jovanović, M. Jovičević). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 36-46. Pretiskano: Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 36-46; II. izd. Beograd 1990.
- 8314 *Privremeno obustavljena izgradnja Njegoševog mauzoleja*. (Zbog snježnih nanosa). Politika, Beograd, 20. IV. 1971. Pretiskano: Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 156; Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 156; II. izd. Beograd 1990.
- 8315 *Protiv mauzoleja na Lovčenu*. Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 110-111. Pretiskano: Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 110-111; II. izd. Beograd 1990.
- 8316 *Saopštenje Odbora za izgradnju mauzoleja Petru II Petroviću Njegošu na Lovčenu*. (Tehnički podaci o mauzoleju. Izveštaj o akciji podizanja mauzoleja). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 123-125. Pretiskano: Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 123-125; II. izd. Beograd 1990.
- 8318 *Skulpture Ivana Meštrovića u Galeriji Opova*. (Uoči otvorenja izložbe „Ivan Meštrović - skulpture iz zbirke Narodnog muzeja“). Politika, Beograd, god. 68, 22. VI. 1971.
- 8319 *Spomenik Celestinu Medoviću*. (Otkrivanje u Kuni na Pelješcu). Slobodna Dalmacija, Split, 10. IX. 1971.
- 8320 *Spomenik zahvalnosti Francuskoj*. (Reprodukcija uz dužu legendu). Politika, Beograd, god. 68, 18. I. 1971.
- 8321 *Sudbina Lovčena. 1845-1946*. (Njegošev mauzolej). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 11-22.
- 8322 *Tragična mnogostranost Ivana Meštrovića*. (Prikaz reportaže D. Ungaro u „Vjesniku“ 21. II. 1970. Bilj.). Književne novine, Beograd, 23/385, 27. II. 1971, str. 11.
- 8323 *Vesti o mauzoleju i Meštroviću 1957-1959*. (Njegošev mauzolej). Umetnost, Beograd, 27-28/1971, mj. VII-XII, str. 47-51. Pretiskano: Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 47-51; II. izd. Beograd 1990.
- 8324 *Zaboravljeno delo Ivana Meštrovića*. („Anđeo smrti“ u dvorištu Zavoda za zaštitu spomenika u Beogradu). Politika, Beograd, god. 67, 7. VIII. 1971, str. 10.
- 8325 *„Zdenac života“ će oživjeti do velesajma*. (Uklonjen radi popravka). Vjesnik, Zagreb, god. 32, 31. VIII. 1971.
- 8326 *Zdenac života mrtav*. (Zdenac u Zagrebu privremeno uklonjen). Nedjeljni vjesnik, Zagreb, 8. VIII. 1971, str. 4.
- 8327 *„Zdenac života“ obnovljen*. (Ponovno postavljen). Vjesnik, Zagreb, god. 32, 24. IX. 1971.

1972.

- 8328 **Adamec, Ana**: *Ivan Meštrović*. (O životu i djelima). Katalog. Spomen-galerija Ivana Meštrovića, Vrpolje 1972, str. (16)-(18).
- 8329 **B. F.**: *Spomen-galerija Ivan Meštrović*. (Inicijativa gradnje galerije u Vrpolju. Kršinićeva skulptura Ivana Meštrovića). Glas Slavonije, Osijek, 22. IV. 1972.
- 8330 **Barbić, Vesna**: *Ivan Meštrović* (Kratki biografski podaci). Katalog. Spomen-galerija Ivana Meštrovića, Vrpolje 1972, str. (15).
- 8331 **Barbić, Vesna**: *Mapa litografija Ivana Meštrovića*. (O mapi grafika iz 1923. god.). Katalog. Spomen-galerija Ivana Meštrovića, Vrpolje 1972, str. (19)-(20).
- 8332 **C.**: *Njegošev mauzolej čeka*. (Otegnuti radovi. Jugoslavenski odbor). Večernji list, Zagreb, god. 16, 8. V. 1972.
- 8333 **Derado, Petar**: *Držićev spomenik „sakrili“ u galeriji*. (Okolo postave spomenika Držiću u Dubrovniku. Meštrovićeva i Radovanijeva skulptura). Vjesnik, Zagreb, god. 33, 6. I. 1972.
- 8334 **(Fajgl, Vlado)** V. F.: *Spomen-galerija Ivana Meštrovića 21. travnja?* (Program svečanosti otvorenja u Vrpolju). Vjesnik, Zagreb, god. 33, 14. III. 1972.
- 8335 **(Fajgl, Vlado)** V. F.: *Sutra otvorenje Galerije Meštrović*. (U Vrpolju). Večernji list, Zagreb, god. 16, 2. VI. 1972.
- 8336 **Filakovac, Berislav**: *Meštrović u srcu Slavonije*. (Otvorenje „Spomen-galerije Ivana Meštrovića“ u Vrpolju). Svijet, Zagreb, V. 1972, str. 10.
- 8337 **Gaspari, Maksim**: *Umetnost i pesen. Ob desetletnici smrti Ivana Meštrovića*. Delo, Ljubljana, 14/47, 19. II. 1972, str. 24.
- 8338 **(Gol, Nenad)** N. G.: *Meštrović i Vrpolje*. (O Meštrovićevom rođenju i o Spomen-galeriji u Vrpolju). Katalog. spomen-galerija Ivana Meštrovića, Vrpolje 1972, str. (9)-(14).
- 8339 **(Hruškovac, Tomislav)** th: *Spomen galerija Ivana Meštrovića*. Čovjek i prostor, Zagreb, 19/226, I. 1972, str. 32.
- 8340 **Ivančević, Radovan**: *„Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas.“* Život umjetnosti, Zagreb, 1972, br. 18, str. 19-26.
- 8341 **J. M.**: *Dvije Meštrovićeve brončane skulpture*. (Zaplijenjene u Zadru pred izvoz). Slobodna Dalmacija, Split, 30/8632, 14. XII. 1972, str. 4.
- 8342 **J. M.**: *Meštrovićeva galerija u travnju otvara vrata*. (U Vrpolju. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 14, 10. III. 1972.
- 8343 **J. T.**: *Na okupu više od 22 Meštrovićeva djela*. (Otvorena Galerija Meštrović u Vrpolju). Večernji list, Zagreb, god. 16, 5. VI. 1972.
- 8344 **Kilibarda, B.**: *Njegošev mauzolej na Lovčenu - spomenik bratstva i jedinstva i turistička atrakcija*. (Historijat. Dovršavanje). Turizam, Zagreb, 20/9, IX. 1972, str. 27-28.
- 8345 **Kovačević, Radovan**: *Dositej i Dinko pod Dinarom*. (Skladište Meštrovićevih medalja Dositeja Obradovića iz 1938.) Politika, Beograd, god. 69, 27. II. 1972.
- 8346 **Krleža, Miroslav**: *99 varijacija lexicographica*. Eseji i zapisi. Beograd 1972.
- 8347 **Krleža, Miroslav**: *99 varijacija*. (Usput i o Meštroviću). Duga, Beograd, 1972, str. 86-89.

- 8347a **Krleža, Miroslav:** *Djetinjstvo 1902-03 i drugi zapisi.* (Usput o Meštrovićevoj umjetnosti i ideologiji). Sabrana djela. Zagreb 1972.
- 8347b **Krleža, Miroslav:** *Evropa danas.* (O Meštrovićevoj secesiji). Zagreb 1972.
- 8348 **Krleža, Miroslav:** *Iz davnih dana. Fragmenti dnevnika. Ulomci dnevnika 1916-1919, 1942-1943, 1967.* (Usputno o Meštroviću). Forum, Zagreb, 11/3, 6, knj. XXIII, 1972; 10, 11, 12; knj. XXIV, 1972.
- 8349 **Lakić, Zoran:** „Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas.“ Tokovi, 2/1-2, 1972, str. 293-296.
- 8350 **M. B.:** *Za Njegošev mauzolej.* (Istarsko-primorska regija za mauzolej na Lovčenu). Novi list, Rijeka, 14. IX. 1972.
- 8351 **M. S.:** *Meštrovićeva spomen-galerija 3. svibnja.* (Uoči otvorenja u Vrpolju). Vjesnik, Zagreb, god. 33, 23. IV. 1972.
- 8352 **M. S.:** *Otvorena Spomen-galerija Ivana Meštrovića.* Vjesnik, Zagreb, god. 33, 4. VI. 1972, str. 3.
- 8353 **Maleković, Vladimir:** *Meštrović se najprije zvao Gabrilović.* (Uoči otvorenja Meštrovićeve galerije u Vrpolju). Vjesnik u srijedu, Zagreb, 11. V. 1972, br. 1048, str. 10-11.
- 8354 **Meštrović, Miroslav:** *O prezimenu Ivana Meštrovića.* Vjesnik u srijedu, Zagreb, 7. VI. 1972, br. 1049, str. 2.
- 8355 **Misner, Z.:** *Dom remek-djela.* (Otvorena Galerija Meštrović u Vrpolju). Večernji list, Zagreb, god. 16, 5. VI. 1972.
- 8356 **(Misner, Z.) Z. M.:** *Dovršena Meštrovićeva galerija.* (Pred otvorenje). Večernji list, Zagreb, god. 16, 27. IV. 1972.
- 8357 **P.:** *Vrpolje ima Meštrovićevo galerijo.* (Bilj. o otvorenju). Večer, Maribor, 7. VI. 1972.
- 8358 **P. S.:** *Otvorena spomen-galerija Ivana Meštrovića.* (U Vrpolju. Bilj.). Politika, Beograd, god. 69, 5. VI. 1972.
- 8359 **P. Sć.:** *Za Dan mladosti - galerija Ivan Meštrović.* (Pred otvaranje u Vrpolju). Glas Slavonije, Osijek, 13. IV. 1972.
- 8360 **S. M. - B. O.:** *Meštrović u trezoru.* (Spriječen izvoz Meštrovićevih skulptura u Italiju). Večernji list, Zagreb, god. 16, 23, 24. XII. 1972, str. 7.
- 8361 **S. B.:** *Otvorena spomen-galerija Ivana Meštrovića.* (U Vrpolju. Govor V. Radauša. Bilj.). Novosti, Vinkovci, 9. VI. 1972.
- 8362 **Sabol, Željko:** *Selo sagradilo galeriju. Zapis o spomen-galeriji Ivana Meštrovića u Vrpolju.* (Nakon otvorenja galerije). Telegram, Zagreb, god. 13, 4. VIII. 1972, str. 6.
- 8363 **Stelè, France:** „Umetnost na tleh Jugoslavije od prazgodovine do danas.“ Sinteza, Ljubljana, 1972, br. 23, str. 60-61.
- 8363a **Stravinski, Igor - Craft, Robert:** *Memoari i razgovori. I-II.* Zora 1972. (Meštrovićeva suradnja sa Stravinskim).
- 8364 **Šimunović, Petar:** *Brač. Vodič po otoku.* Supetar 1972. (Meštrovićev kip „Srce Isusovo“ u Selcima).
- 8365 **(Šmidt, Josip) J. Št.:** *Grupa portreta.* (Stipe Sikirica: Portret Meštrovića). Slobodna Dalmacija, Split, 30/8643, 27. XII. 1972, str. 4.
- 8366 **Thieme, Ulrich - Becker, Felix,** izdavači: *Allgemeine Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart.* Sv. 24. Leipzig 1972. (Meštrović str. 436-437).
- 8367 **V. J.:** *Dobrovoljni prilozi za Njegoša.* (Prilozi u Hrvatskoj). Večernji list, Zagreb, god. 16, 28. VI. 1972.
- 8368 **V. M.:** *Uređen drniški park.* (Sa skulpturom „Vrelo života“). Slobodna Dalmacija, Split, god. 30, 30. III. 1972.
- 8369 **Vrdoljak, Miro:** *Od Jurja Dalmatinca do Ivana Meštrovića. Doprinos južnih Slavena talijanskoj prošlosti.* Nedjeljna Dalmacija, Split, 14. V. 1972, str. 21.
- 8370 **Vujica, Stanko:** *Kroz izbjegličku prizmu. Političke polemike i pouke.* München-Barcelona 1972. (Meštrovićeve „Uspomene“ u Hrvatskoj, str. 122-125).
- 8371 **ZE:** *Dr Kečkemet vratio se iz Berlina.* (Predavanje o Meštroviću u Berlinu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 30, 19. V. 1972.
- 8372 **Z. R.:** *Korisno i efektno.* (Meštrovićeva skulptura na izložbi „Čovjek i njegov svijet“ u Montrealu). Slobodna Dalmacija, Split, 30/8556, 14. IX. 1972, str. 6.
- 8373 **Z. Š.:** *Galerija „Ivan Meštrović“ u Vrpolju.* (Pred otvorenje. Bilj.). Borba, Beograd, god. 37, 28. III. 1972.
- 8374 *Meštrović rodnom kraju.* (Svečanost otvorenja Galerija Ivana Meštrovića u Vrpolju). Glas Slavonije, Osijek, 3. VI. 1972.
- 8375 *Njegošev sarkofag prenesen u kriptu novog mauzoleja.* (Premještanje stare kapele). Vjesnik, Zagreb, god. 33, 8. VIII. 1972.
- 8376 *Spomenik Njegošu „kreće“ na vrh Lovčena.* (Bilješka). Vjesnik, Zagreb, 33/9174, 7. IX. 1972, str. 4.
- 8377 *Velika djela postaju pristupačnija.* (Uz otvorenje Galerije Ivana Meštrovića u Vrpolju). Glas Slavonije, Osijek, 3. VI. 1972.

1973.

- 8378 **Akác, László:** *Kövek között - kovekről Beszélgetés Meszáros Dezsővel.* Művészet, Budapest, 14/7, 1973, str. 13-14.
- 8379 **B. L.:** *U Koranskom parku skulptura - Meštrović.* (Izložba Meštrovićevih skulptura u Karlovcu). Karlovački tjednik, Karlovac, 14. VI. 1973.
- 8380 **Barbić, Vesna:** *Ivan Meštrović. 1883-1962.* (Tekst kataloga Atelijera Meštrović, Zagreb). Zagreb 1973.
- 8381 **Barbić, Vesna:** *Meštrovićeva pisma Rodinu.* (Citati iz pisama 1909-1914). Oko, Zagreb, 29. VIII. 1973.
- 8382 **Br. J.:** *Mauzolej pod krovom.* (Radovi na Lovčenu). Borba, Beograd, god. 38, 13. XI. 1973.
- 8383 **Bauer, Ernest:** *Drei Leopardenköpfe in Gold. Österreich in Dalmatien.* (Putopis Dalmacijom. Meštrovićev portret, str. 256-257). Wien-München 1973.
- 8384 **Cesarec, August:** *O problemu Ivana Meštrovića.* (Odlomak neobjavljenog članka u povodu izložbe 1932.). Politika, Beograd, 70/21.622, 15. XII. 1973, str. 14.
- 8385 **Cresson, M(arget) F(rench):** *Mestrovic... Titan Among Sculptors.* National Sculpture Review, 22/1, proljeće 1973, str. 20-22.
- 8386 **(Cvetkova, Elena) E. C.:** *Meštrovićeva djela odlijevaju se u broncu.* (Za galeriju u Vrpolju). Vjesnik, Zagreb, god. 34, 2. X. 1973.
- 8387 **Fiamengo, J(akša):** *Komemorativna izložba u Galeriji Meštrović.* (Izložba crteža u povodu 90. obljetnice rođenja). Slobodna Dalmacija, Split, god. 31, 15. VIII. 1973.
- 8388 **G. Z.:** *Njegošev mauzolej pod krovom.* (Završni radovi. Spomen-biblioteka i galerija. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 34, 18. XII. 1973.
- 8389 **Gunjača, Stipe:** *Zaštita spomenika kulture za vrijeme NOB-a u Dalmaciji.* (Meštrovićevo zanimanje za starohrvatski muzej u Kninu). Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split 1973, sv. 3, str. 672-673.
- 8390 **Havlice, Patricia Pate:** *Index to Artistic Biography.* Vol. II. (Najkraći podaci s izvorima). Metuchen (SAD), 1973, str. 841.
- 8391 **Jelenčić, V.:** *Njegošev mauzolej pod krovom.* (Završni radovi. Galerija. Knjižnica). Večernji list, Zagreb, god. 17, 18. XII. 1973.

- 8392 **Jelenčić, V.:** *Njegošev mauzolej korak do dovršenja.* Večernji list, Zagreb, 17/4385, 30. X. 1973, str. 12.
- 8393 **Jović, D.:** *Galerija na selu.* (O galeriji u Vrpolju). Politika, Beograd, 70/21.299, 22. I. 1973, str. 10.
- 8394 **Kečkemet, Duško:** *Skulpture na papiru. Izložba crteža Ivana Meštrovića u Galeriji Meštrović u Splitu.* Slobodna Dalmacija, Split, god. 31, 26. VIII. 1973.
- 8395 **Kečkemet, Duško:** *Split and its Surroundings.* (Mala turistička monografija. Meštrovićevi spomenici i Galerija Meštrović). Zagreb 1973.
- 8396 **Kečkemet, Duško:** *Split e dintorni.* (Mala turistička monografija. Meštrovićevi spomenici). Zagreb 1973.
- 8397 **Kečkemet, Duško:** *Split et ses environs.* (Mala turistička monografija. Meštrovićevi spomenici i Galerija Meštrović). Zagreb 1973.
- 8398 **Kečkemet, Duško:** *Split i okolica.* (Mala turistička monografija. Meštrovićevi spomenici i Galerija Meštrović). Zagreb 1973.
- 8399 **Kečkemet, Duško:** *Split und Umgebung.* (Mala turistička monografija. Meštrovićevi spomenici i Galerija Meštrović). Zagreb 1973.
- 8399a **Kolarić, Miodrag:** *Jugoslavija, putovanja kroz umetnost.* Beograd 1973.
- 8400 **Krleža, Miroslav:** *Banket u Blitvi.* (Oličenje Meštrovića u liku kipara Romana Rajevskog). Sarajevo 1973.
- 8400a **Krleža, Miroslav:** *Deset krvavih godina i drugi eseji.* (O Meštroviću i njegovoj ideologiji). Sarajevo 1973.
- 8400b **Krleža, Miroslav:** *Ivan Meštrović vjeruje u Boga.* U: Eppur si muove - politički eseji. Sarajevo 1973.
- 8401 **Lawrence, D. H.:** *Women in Love.* (Spomen Meštrovića, str. 504). London 1973.
- 8402 **M. S.:** *Meštrovićeva skulptura u Koranskom parku.* (Izložba u Karlovcu. Bilj.). Borba, Beograd, god. 38, 24. VIII. 1973.
- 8403 **M. Ž.:** *Meštrovićeva „Udovica“ u Pančevu.* (Odlijevanje za javni smještaj. Bilj.). Ekspres, Beograd, 30. I. 1973.
- 8404 **Matoš, Antun Gustav:** *O likovnim umjetnostima.* Putopisi. Sabrana djela, knj. XI, Zagreb 1973.
- 8405 **Meštrović, Josip:** *Dvadesetogodišnjica Gradskog muzeja u Iloku.* (Dar Meštrovićevih skulptura). Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, Zagreb, 22/1, 1973, str. 42-43.
- 8406 **Mlivočić Ivica:** *Dalmacija Njegošu.* (Brački kamen za Meštrovićev mauzolej Njegošu). Slobodna Dalmacija, Split, 31/8863, 15. IX. 1973, str. 4.
- 8407 **Mlivočić, Ivica:** *Izgradnja Njegoševa mauzoleja. Brački kamen na Lovčenu.* (Početak gradnje nauzoleja). Slobodna Dalmacija, Split, 31/8650, 6. I. 1973, str. 3.
- 8408 **(Mlivočić, Ivica)** I. MI.: *Park skulptura.* (Zamisao parka skulptura kod Meštrovićeva mauzoleja u Otavicama). Slobodna Dalmacija, Split, god. 31, 21. II. 1973.
- 8409 **Pavlović, Katarina:** *Prilog za monografiju vajara Živojina Lukića.* Zbornik radova Narodnog muzeja, Beograd, knj. VII, 1973, str. 89-103.
- 8410 **Petricioli, Ivo:** *Povijesni i umjetnički spomenici u Zadru.* Vodič. (Meštrovićevo Raspelo u crkvi Sv. Frane). Zadar 1973, str. 37.
- 8411 **Protić, Miodrag B.:** *Jugoslovensko slikarstvo 1900-1950.* (Spomeni Meštrovića u okviru hrvatske i srpske likovne umjetnosti). Beograd 1973.
- 8412 **R. A.:** *Inicijativa hrvatskih umjetnika.* (Dar radova za galeriju na Cetinju). Politika, Beograd, god. 70, 18. I. 1973.
- 8413 **R. K.:** *Izložba nepoznatih dela Ivana Meštrovića.* (U Galeriji Meštrović u Splitu. Bilj.). Politika, Beograd, god. 70, 14. VI. 1973.
- 8414 **Valerius, S.:** *Progresivna skulptura XX veka.* (Ruski. Kratko o Meštroviću, str. 92-93). Moskva 1973.
- 8415 **(Vidović, Ivo):** *Split. Illustrated tourist guide.* III ed. (Spomen Meštrovićevih djela u Splitu). Split 1973.
- 8416 **Z. J.:** *Brački kamen za Njegoša.* (Radovi u bračkim kamenolomima za mauzolej na Lovčenu). Večernji list, Zagreb, god. 17, 10. I. 1973.
- 8417 **Zaninović, V(ice):** *O problemu Ivana Meštrovića. Neobjavljeni članak Augusta Cesarca (1932).* Politika, Beograd, 70/21.622, 15. XII. 1973, str. 14.
- 8418 **Žeželj, Mirko:** *Tragom pjesnika Vladimira Nazora.* (Meštrovićevo druženje s Vladimirom Nazorom u Zagrebu, str. 395, 396, 425). Zagreb 1973.
- 8419 *Do kraja godine mauzolej pod krovom.* (Podaci o radovima, priložima, sakupljenim umjetninama). Politika, Beograd, god. 70, 24. VII. 1973.
- 8420 *Galerija Meštrović: Ne dajemo podatke.* (Veliki posjet Galeriji Meštrović u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 31, 24. I. 1973.
- 8421 *Ivan Meštrović: Dvadesetogodišnjica gradskog muzeja u Iloku.* Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, Zagreb, 22/1, 1973, 42-43.
- 8422 *Izložba crteža Ivana Meštrovića.* (U Galeriji Meštrović u Splitu). Borba, Beograd, god. 38, 16. VIII. 1973.
- 8423 *Izložba crteža Ivana Meštrovića u Splitu.* (U Galeriji Meštrović. Bilj.). Politika, Beograd, god. 70, 17. VIII. 1973.
- 8424 *Jugoslavenski turistički paviljon u Montrealu - Meštrovićeva skulptura.* („Daleki akordi“). Bilj.). Turizam, Zagreb, 21/10, 173, str. 7.
- 8425 *Love in the Words and Life of Jesus.* By the Editors of Country Beautiful. Illustrated of Ivan Meštrović. (10 ilustracija Meštrovićevih djela. Biografski tekst o Meštroviću, str. 141-143). Waukesha (SAD), 1973.
- 8425a *Među neboderima.* („Indijanac s kopljem“ među čikaškim zgradama. Slika). Slobodna Dalmacija, Split, 22. II. 1973.
- 8426 *Meštrović, Ivan.* Beloruskaja sabeckaja encyklopedija. Sv. 7. Minsk (Bjelorusija) 1973, str. 168.
- 8427 *Meštrović, Ivan.* Eesti noukogude entsüklopeedia. Sv. 5. Tallin (Estonija) 1973, str. 149.
- 8428 *Meštrović, Ivan.* Enciclopedia Garzanti dell'arte. Milano 1973, str. 425.
- 8429 *Meštrović, Ivan.* Művészeti kislexikon. Budapest 1973, str. 380-381.
- 8430 *Meštrović, Ivan.* The new Encyclopaedia Britannica. Sv. 6. London 1974, str. 825.
- 8431 *Razstava risb Ivana Meštrovića c Splitu.* (Izložba crteža u Galeriji Meštrović). Naši razgledi, Ljubljana, 31. VIII. 1973.
- 8432 *Spomen-galerija.* (Galerija Meštrović u Vrpolju). Slobodna Dalmacija, Split, 30/8664, 23. I. 1973, str. 7.
- 8433 *The Meštrović Gallery.* (Kratki opis Galerije Meštrović u Splitu). Review, Yugoslav monthly magazine, Beograd, 1973, mj. VI, str. 44-47.

1974.

- 8434 **Adamec, Ana:** *Kiparstvo Hrvatske XIX. i XX. stoljeća u Gliptoteci.* (Pregled hrvatske skulpture. O Meštroviću str. 5-6). Zagreb 1974.
- 8435 **Bennett, Steven Alan - Vogl, Don:** (Tekstovi u katalogu izložbe: Životopis Meštrovića; kronologija života; katalog Meštrovićevih izloženih djela). U kat.: Ivan Meštrović. The Notre Dame Years, South Bend (SAD), 1974, str. 8-19, 49-50.
- 8436 **Benton, Shirley:** *Father's Sculpture Brings Visit Here.* (Meštrovićeva djela u Baton Rougeu, SAD). Sunday Advocate, Baton Rouge, 21. IV. 1974, str. 3.
- 8437 **Boban, Ljubo:** *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941.* I. II. Zagreb 1974. (Meštrovićevo sudjelovanje u politici HSS).
- 8438 **Cevasco, George A.:** *Laurence Schmeckebier, Ivan Mestrovic: Sculptor and Patriot.* (Prikaz knjige). Art Journal, 33/4, 1974, str. 368-370.
- 8439 **Cvetičanin, R.:** *Stevo Ostojić: Velikani našeg vremena. Meštrović kao Antej.* (Prikaz knjige „Stevo Ostojić razgovara sa...“ i ulomak iz poglavlja o susretu s Meštrovićem). Omladinske novine, Beograd, 31. VIII. 1974.
- 8440 **Čakić, Kosta:** *Mauzolej u orlovu gnijezdu.* (Otvorenje Njegoševog mauzoleja na Lovčenu. Historijat, Opis). Vjesnik, Zagreb, 35/9750, 28-29. VII. 1974, str. 9.
- 8441 **Čakić, Kosta:** *Mi Njegošu.* (Otkrivanje spomenika na Lovčenu). Večernji list, Zagreb, god. 18, 29. VII. 1974, str. 5.
- 8442 **Čakić, Kosta:** *Njegošu u pohode.* (Brojni posjeti mauzoleju). Vjesnik, Zagreb, god. 35, 25. IX. 1974.
- 8443 **Čakić, Kosta:** *Spomenik dostojan pjesnika slobode. Na vrhu Lovčena svečano otkriveno grandiozno Meštrovićevo djelo, Njegošev mauzolej.* Vjesnik, Zagreb, 35/9751, 30. VII. 1974, str. 3.
- 8444 **D. P.:** *Njegoševa statua na Lovčenu.* (Završni radovi na mauzoleju). Večernji list, Zagreb, god. 18, 11. II. 1974.
- 8445 **(Đikanović) Čikanović, Ljubomir:** *Njegoš na Lovčenu.* (Opis i povijest Njegoševog mauzoleja). NIN, Beograd, 24/1229, 28. VII. 1974, str. 16-17.
- 8446 **Đikanović, Ljubomir:** *Njegoš Memorial on Mount Lovćen.* (Opis i povijest gradnje). Review, Yugoslav monthly magazine, Beograd, 1974, br. IX, str. 28-31.
- 8446a **Ferrazza, Mario - Pignatti, Patricio:** *Das appartemento Borgia und die zeitgenössische Kunst im Vatikan.* (Meštrovićeve skulpture, str. 79). Roma 1974.
- 8447 **(Filija, Zlatko)** Zl. F.: *Njegoševe spomen-medalje.* (Odbor SRH za podizanje Njegoševa mauzoleja dodjeljuje medalje, rad. V. Radauša). Vjesnik, Zagreb, god. 35, 4. XI. 1974.
- 8448 **Forwalter, John:** *Into the Work.* Hyde Park Herald, 29. V. 1974, str. 14-15.
- 8449 **Galloway, John C.:** *Meštrović, Ivan.* Dictionary of 20th century art. New York 1974. (Meštrović str. 261-262).
- 8450 **Gregorić, Dragutin:** *Učenik o učitelju.* (Harold Bilinić o Meštroviću i Njegoševom mauzoleju). NIN, Beograd, 24/1229, 28. VII. 1974, str. 17.
- 8451 **Hutter, Heribert:** *Einleitung.* (Predgovor kataloga izložbe. O zbirci bečke Umj. akademije. O Meštrovićevim izlošcima). Kat.: Gemäldegalerie der Akademie der Bildenden Künste in Wien. XXII. Sonderausstellung. Wien 1974, str. 3-4.
- 8452 **Kašanin, Milan:** *Susreti i pisma. Ivan Meštrović.* (Opširno o Meštroviću. Meštrovićeva pisma Kašaninu 1932-1936, str. 147-178). Novi Sad 1974.
- 8453 **Kečkemet, Duško:** *Kipar Ivan Bulimbašić.* (S Meštrovićem 1903. u Beču na Umjetničkoj akademiji). Mogućnosti, Split, 21/3, III. 1974, str. 363-366.
- 8454 **Knobloch, Heinz:** *Ivan Meštrović.* U: H. Knobloch: Stäubchen aufwirbeln. Feuilletons. Halle 1974, str. 125-127.
- 8455 **Kolarić, Miodrag:** *Lada 1904-1974.* Beograd 1974.
- 8456 **Lauck, Anthony J.:** *Meštrović - Man and Artist.* (Predgovor kataloga izložbe. O Meštroviću čovjeku i umjetniku u Americi). U kat.: Ivan Meštrović. The Notre Dame Years. Notre Dame 1974, str. 5-7.
- 8457 **Mateljan, Smiljka:** *Dva portreta - dvije povijesti. Lenjinov lik u djelima naših umjetnika.* Oko, Zagreb, 2/40, 23. I. 1974, str. 6.
- 8458 **Matoš, Antun Gustav:** *Meštrović.* Sabrana djela XI, Zagreb 1974, str. 79-84.
- 8459 **(Mlivočič, Ivica)** I. Ml.: *Izložbe u tvorničkim halama.* (Izložba Meštrovićevih skulptura po poduzećima u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 32/9087, 11. VI. 1974, str. 4.
- 8460 **Novak, Slobodan P(rosperov):** *Čovjek koji je „gledao“ za Ivana Meštrovića.* (Arh. Harold Bilinić). Vjesnik u srijedu, Zagreb, 23/1146, 24. IV. 1974, str. 14.
- 8461 **O. R.:** *90.000 posjetilaca Galerije Meštrović.* (Suradnja s turističkim agencijama. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 32, 4. XI. 1974.
- 8462 **O. R.:** *Spomen-plaketa Galerije Meštrović.* (Odbora SR Hrvatske za podizanje Njegoševa mauzoleja). Slobodna Dalmacija, Split, god. 32, 1. XI. 1974.
- 8463 **Pavić, Dragutin:** *Gdje je Meštrovićev Lenjin.* 1-8. (Historijat skulpture). Večernji list, Zagreb, 18/4452-4459, 22-30. I. 1974, str. 5.
- 8464 **Pleše, Mladen:** *Pjesnik među zvijezdama i orlovima.* (O Njegoševom mauzoleju). Start, Zagreb, 28. VIII. 1974, br. 146, str. 20-23.
- 8465 **Poch-Kalous, Margarethe:** *Vorwort.* (Predgovor kataloga izložbe. O Akademijinoj zbirci. Meštrovićevi izlošci). Kat.: Gemäldegalerie der Akademie der Bildenden Künste in Wien. XXII. Sonderausstellung. Wien 1974, str. 3-4.
- 8466 **Popović, V(eliša):** (Predgovor kataloga izložbe). Skulpture Ivana Meštrovića. Narodni muzej, Beograd 1974.
- 8467 **Porter, Dean A.:** *Acknowledgement.* (Predgovor kataloga izložbe. O Meštrovićevoj izložbi). U kat.: Ivan Meštrović. The Notre Dame Years. Notre Dame, 1974, str. 4.
- 8468 **Posavac, Zlatko:** *Nova umjetnost zagrebačke secesije.* 15 dana, Zagreb, 17/4-5, 1974, str. 6-12.
- 8469 **Pribić, Branka:** *Kulturno-prosvjetna djelatnost socijal-demokrata u Hrvatskoj u razdoblju od 1908-1914. g., Zagreb.* Časopis za suvremenu povijest, Zagreb 3/174, str. 68.
- 8470 **Pušonjić, Boško:** *Otvoren Njegošev mauzolej na Lovčenu.* (Svečanost otvorenja). Politika, Beograd, 71/21.844, 29. VII. 1974, str. 7.
- 8471 **Radica, Bogdan:** *Hrvatska 1845.* München-Barcelona 1974. (Meštrović u okviru političkih zbivanja 1945.).
- 8472 **S. G.:** *Spomenik našeg nehata.* („Vrelo života“ u Drnišu zapušteno). Borba, Beograd, god. 39, 6. IX. 1974.
- 8473 **S. T.:** *Izložba radova Ivana Meštrovića.* (U muzeju u Županji. Bilj.). Glas Slavonije, Osijek, 22. V. 1974.
- 8474 **Stipetić, Zorica:** *August Cesarec o Ivanu Meštroviću.* (Cesarčev tekst: O problemu Ivana Meštrovića iz 1932.). Časopis za suvremenu povijest, Zagreb, 6/3 (16), 1974, str. 83-97.
- 8475 **Sullivan, Katy:** *The Genius of Mestrovic.* (Izložba Meštrovićevih skulptura u Notre Dame, SAD). The Scholastic, Notre Dame, 3. V. 1974, str. 20-21.

- 8476 **(Šmidt, Josip)** J. Št.: *Priznanje za doprinos podizanja Njegoševa mauzoleja*. (Odbor SRH za podizanje Njegoševa mauzoleja podijelio spomen-medalje). Slobodna Dalmacija, Split, god. 32, 4. XI. 1974.
- 8477 **Vrdoljak, Miro**: *Mila Gojsalić u trapericama*. (O Mili Gojsalić. Repr. Meštrovićeva spomenika). Vjesnik u srijedu, god. 23, Zagreb, 13. II. 1974.
- 8478 **Vukotić, Manjo - Jolić, Dušan**: *Ispunjen dug Njegošu*. (Otkriće Njegoševog mauzoleja na Lovćenu). Večernje novosti, Beograd, god. 22, 29. VII. 1974, str. 1, 4.
- 8479 **Žigo, B(ožidar)**: *S Njegošem na Lovćenu*. (Fotografije s legendama s otvorenja mauzoleja). Slobodna Dalmacija, Split, 32/9129, 31. VII. 1974, str. 4.
- 8480 **Žigo, B(ožidar)**: *Simbol slobode i stvaralaštva*. (Svečanost otkrivanja mauzoleja na Lovćenu). Slobodna Dalmacija, Split, 32/9127, 29. VII. 1974, str. 8.
- 8481 *Dokaz poštovanja prema velikanu*. (Završni radovi na mauzoleju na Lovćenu). Borba, Beograd, god. 39, 13. II. 1974.
- 8482 *Hrvatski razgovori o slobodi. Drugi simpozij „Hrvatske revije“*. (Zbornik referata i diskusija na simpoziju 1971. u Lucernu, Švicarska. Spominjanje Meštrovića i njegovih „Uspomena“). München-Barcelona 1974.
- 8483 *Informacija o mauzoleju Petra II Petrovića-Njegoša*. Cetinje 1974.
- 8484 *Istorija Beograda*. (O neostvorenoj Meštrovićevoj fontani na Terazijama u Beogradu). Beograd 1974.
- 8485 *Mavzolejot na Njegoš gotov naesen?* (Doprinos Odbora SR Hrvatske. Bilj.). Nova Makedonija, Skopje, 13. II. 1974.
- 8486 *Mestrovic, Ivan*. Algemene Winkler prins. Sv. 8. (Leksikonski podaci o Meštroviću). Amsterdam 1974, str. 246.
- 8487 *Diccionaria enciclopédico Durvan*. Sv. 6. Bilbao (Španjolska) 1974, str. 6.
- 8488 *Mestrovic, Ivan*. The new Encyclopaedia Britannica. Sv. 6. London 1974, str. 825.
- 8489 *Meštrovič, Ivan*. Bolšaja sovjetska enciklopedija. Sv. 16. Moskva 1974, str. 204.
- 8490 *Meštrovič, Ivan*. Enciklopedija sovetike Moldavenjaske. Sv. 4. Kišinev (Moldavija) 1974, str. 317.
- 8491 *Meštrovič, Ivan*. Leksikon JLZ. A-Z. Zagreb 1974, str. 617.
- 8492 *Meštrovič, Ivan*. Lessico universale Italiano. Sv. 13. (Leksikonski podaci o Meštroviću, str. 464). Roma 1974.
- 8493 *Meštrovič, Ivan*. Mala encyklopedia powszechna. (Ekciklopedijski podaci o Meštroviću, str. 478). Warszawa 1974.
- 8494 *Meštrovič, Ivan*. Meyers Neues Lexikon in 18 Bänden. Sv. 9. Leipzig 1974, str. 327.
- 8495 *Nagrada „Viktor Kovačić“ Prof. Juraj Denzler, dipl. inž. arh*. (Postava Meštrovićeve „Povijesti Hrvata“ pred Sveučilištem u Zagrebu). Čovjek i prostor, Zagreb, 21/261, 1974, str. 17.
- 8496 *Napokon s Njegošem na vrhu Lovćena*. Vjesnik u srijedu, Zagreb, 23/1160, 31. VII. 1974, str. 1.
- 8497 *Nastavlja se akcija „Umjetnici Njegošu“*. (Knjižnica i galerija). Pobjeda, Titograd, 19. IX. 1974.
- 8498 *Nastavlja se akcija za Njegošev mauzolej*. (Akcije prikupljanja sredstava u Hrvatskoj. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 35, 6. IV. 1974.
- 8499 *Otvaranje Njegoševa mauzoleja*. (Odluka Odbora u Titogradu). Slobodna Dalmacija, Split, 32/9111, 10. VII. 1974, str. 4.
- 8500 *Sredba „Bratstvo i edinstvo“ bo Cetinje*. (Zbor na Cetinju, na inicijativu Odbora za izgradnju Njegoševa mauzoleja). Nova Makedonija, Skopje, 21. IX. 1974.
- 8501 *Svečano otvoren Njegošev mauzolej*. (Svečanost otvorenja). Slobodna Dalmacija, Split, god. 32, 29. VII. 1974.
- 8502 *Svečano otvoren Njegošev mauzolej na Lovćenu*. Politika, Beograd, 71/21.844, 29. VII. 1974, str. 1.
- 8503 *U nedjelju svečanost na Lovćenu*. (Otvorenje Njegoševog mauzoleja). Politika, Beograd, 71/21.839, 24. VII. 1974, str. 9.
- 8504 *U znaku proslave 30 godina slobode*. (Narodni muzej u Zadru priredit će izložbu Meštrovićevih djela). Narodni list, Zadar, 10. V. 1974.
- 8505 *Zbirka za Njegošev muzej*. (Hrvatski slikari i kipari daruju djela. Bilj.). Delo, Ljubljana, 13. II. 1974.
- 8506 *Zlatni svod nad Njegošem*. (Opis mauzoleja. Ilustracije). Ilustrovana politika, Beograd, 30. VII. 1974, str. 26-27.

1975.

- 8507 **Angeli Radovani, Kosta**: *Genealoška razmatranja o našoj skulpturi*. (Meštrović u okviru hrvatske skulpture). Forum, Zagreb, 14/9, knj. XXX, 1975, str. 330-340.
- 8508 **Angeli Radovani, Kosta**: *Moj otac, slikar Frano Branislav Angeli Radovani. 1878-1962*. (Meštrović u životu i radu F. B. Angelija Radovanija). Život umjetnosti, Zagreb, 1975, br. 22-23.
- 8509 **Berić, Gojko**: *Sjeta dvorca Tamaris*. (Sjećanje udovice Josipa Kosora, između ostaloga i na Meštrovića). Svijet, Sarajevo, 24. X. 1975, br. 907, str. 11.
- 8510 **Božanić-Bezić, Nevenka**: *Illegalna izložba likovnih umjetnika u Splitu 1943. godine*. (Meštrovićevi radovi na izložbi 1943.). Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split 1975, sv. 3, str. 725.
- 8511 **(Cesarec, August)**: *Cesarec o Meštroviću*. (Neobjavljeni tekst o Meštrovićevoj umjetnosti). Večernji list, Zageb, 19/4775, 14. II. 1975, str. 5.
- 8512 **Eterović, Adam S.**: *Ivan Meštrović - Sculptor*. (Najkraći biografski podaci i literatura). A Guide and Bibliography to Research on Yugoslaws in the United States and Canada. San Francisco 1975, str. 59.
- 8513 **Fisković, Cvito**: *Dalmatinski spomenici u toku rata*. (Spomen Meštrovića). Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta u Dalmaciji, Split 1975, sv. 3, str. 662.
- 8514 **Gagro, Božidar**: *Hrvatska skulptura građanskog perioda*. (Meštrović u okviru hrvatske skulpture). U: Jugoslovenska skulptura 1870-1950. Katalog Muzeja savremene umetnosti, Beograd 1975, str. 33-41.
- 8515 **Gagro, Božidar**: *Hrvatska skulptura građanskog razgoblja*. (Meštrović u okviru hrvatske skulpture). Dometi, Rijeka, 8/11-12, 1975, str. 63-72.
- 8516 **(Gotthardi-Škiljan, Renata)**: *Predgovor. Uvod. Ivan Meštrović...* (Tekst kataloga. O Meštrovićevim plakatima). Katalog: Plakat u Hrvatskoj do 1941. Zagreb 1975, str. 3-12, 71-72.
- 8517 **Gunjača, Stipe**: *Zaštita spomenika kulture za vrijeme NOB-a u Dalmaciji*. (Meštrovićeva briga za zaštitu spomenika uoči Drugog rata). Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split, 1975, sv. 3, str. 672-673.
- 8518 **Kečkemet, Duško**: (Iz kataloga: D. Kečkemet: Kaštelet, 1969.). U: J. Korner: Nebo s trideset zvijezda, Maribor 1975, str. 45-47.
- 8519 **Kečkemet, Duško**: *Rod i školovanje Ivana Meštrovića*. (Iz knjige: D. Kečkemet: Ivan Meštrović 1970.). U: J. Korner: Nebo s trideset zvijezda, Maribor 1975, str. 39-43.
- 8520 **Kečkemet, Duško**: *Večenaj, Meštrović i naivci*. (Izložba Ivana Večenaja u Galeriji Meštrović u Splitu). Nedjeljni vjesnik, Zagreb, 35/10.098, 14-15. IX. 1975, str. 10.

- 8520a **Kečkemet, Duško**: *Život Marka Marulića*. (Marulićev lik na Meštrovićevom spomeniku, str. 100-101). Split 1975.
- 8521 **Krleža, Miroslav**: *Panorama pogleda, pojava i pojnova*. (Izbor: Anđelko Malinar). Knj. 1-5. Sarajevo 1975. (Izbor 90 Krležinih citata o Meštroviću).
- 8522 **Lodeta, Franjo**: *Tjedan hrvatske umjetnosti u Essenu*. Hrvatska revija, München, 25/1 (97), III. 1975, str. 101-104.
- 8523 **Makarova, A.**: *O nekotorych tendencijach sovremennoj monumental'noj skulptury Jugoslavii*. Iskusstvo, Moskva, 1975, br. 11, str. 48-55.
- 8524 **Markuš, Zoran**: *Sculpture 1870/1950*. (Pregled jugoslavenske skulpture). Review, Beograd, 1975, IX, str. 17-25.
- 8525 **Petijević, Jovan**: *Dubrovnik '73: samostalna izložba skulptura*. (Meštrovićeva izložba u Dubrovniku). Beograd 1975.
- 8526 **Protić, Miodrag B.**: *Jugoslovenska skulptura 1870-1950*. (O Meštroviću u okviru jugosl. skulpture, str. 17-29). U: Jugoslovenska skulptura 1870-1950. Muzej savremene umetnosti, Beograd 1975, str. 7-31, 201-284. (Katalog izložbe).
- 8527 **Prpic, George J.**: *The Croatian Immigrants in America*. (Život i djelo Meštrovića). New York, I. izd. 1971; III. izd. 1975, str. 351-354.
- 8528 **R. Đ.**: *Meštrovićeva „Sfinga“ u arandelovačkom parku skulptura*. (Dar Nar. muzeja u Beogradu). Politika, Beograd, god. 72, 10. XI. 1975.
- 8529 **Sanders, Patricia**: *Auguste Rodin*. (Meštrović se spominje kao Rodinov suradnik). U: *Metamorphoses in Nineteenth-Century Sculpture*. Cambridge (SAD) 1975, str. 150.
- 8530 **(Škunca, Josip) J. Š.**: *Žena u kamenu i bronci*. (Reprodukcija ženskih likova u Atelijeru Meštrović u Zagrebu, uz legende). Vjesnik, Zagreb, god. 24, 12., 13. I. 1975.
- 8531 **Vergo, Peter**: *Art in Vienna 1898-1918*. London 1975.
- 8532 **Zika, Ivan**: *Meštrovićev avtoportret za pobratima Josipa*. (Portret u Josipa Sandikarja). Dnevnik, Ljubljana, 24. VIII. 1975.
- 8533 *Mestrovic, Ivan. Biography and genealogy master index*. Sv. 5. (Leksikonski podaci o Meštroviću, str. 300). Detroit (SAD) 1975.
- 8534 *Mestrovic, Ivan*. (Kratko o životu i umjetnosti). The Encyclopedia Americana. International Edition. New York 1975, sv. 18, str. 694.
- 8535 *Meštrović, Ivan*. Encyclopedia powszechna. Sv. 3. (Enciklopedijski podaci o Meštroviću, str. 92). Warszawa 1975.
- 8536 *Meštrović, Ivan*. Lexikon der Kunst in fünf Bänder. Architektur, Bildende Kunst, Industrieformgestaltung, Kunsttheorie. Leipzig 1975.
- 8537 *Otvorena izložba I. Meštrovića*. (U „Podravki“ u Koprivnici. Bilj.). Glas Podravine, Koprivnica, 21. II. 1975.
- 8538 *Spomen galeriji potrebna pomoć*, (O Galeriji Meštrović u Vrpolju). Brodski list, Slavonski Brod, 10. I. 1975.
- 8539 *Studenti zaboravili Meštrovića*. (Ne posjećuju Atelijer Meštrović u Zagrebu). Omladinski tjednik, Zagreb, 1. IV. 1975.
- 8540 *The Search for Mestrovic*. The States Item, 27. I 1975.
- 1976.
- 8541 **A. S.**: *Dela Meštrovića*. (Izložba u Vrbasu. Bilj.). Večernje novosti, Beograd, 29. IV. 1976.
- 8542 **Adamec, Ana**: *O skulpturi secesije u Hrvatskoj*. (Frangješ, Valdec, Meštrović). I. kongres Saveza društava povjesničara umjetnosti SFRJ. Zbornik radova. Ohrid 1976, str. 173-178.
- 8544 **(Barbić, Vesna)**: *Nekoliko podataka o životu i radu Ivana Meštrovića*. (Kronološki podaci. Katalog s podacima). U katalogu: Ivan Meštrović, Šibenik 1976, str. (4, 16-20).
- 8545 **Barbić, Vesna**: (Predgovor kataloga izložbe. Kronološki podaci o životu i radu). Katalog: Ivan Meštrović. Izložba skulptura i litografija 1902-1042. iz zbirke Ateljea Meštrović u Zagrebu. Zadar 1976, str. (3-4).
- 8546 **Bénézit, E.**: *Dictionnaire critique et documentaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs des tous les temps...* Sv. 7. Paris 1976. (Meštrović str. 357).
- 8547 **Ćurčin, Ivo**: *Meštrović i D. H. Lawrence*. (Spomen Meštrovića u Lawrenceovom romanu „Zaljubljene žene“). Književna smotra, Zagreb, 8/23, 1976, str. 22-28.
- 8548 **D. I.**: *Prva izložba radova Ivana Meštrovića*. (U Muzeju grada Šibenika. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 34, 28. V. 1976.
- 8549 **Gunjača, Stipe**: *Starohrvatska kulturna baština. Tragovima Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu*. (Meštrovićeva briga za Starohrvatski muzej u Kninu). Oko, Zagreb, 4/124, 16. XII. 1976, str. 10-11.
- 8550 **J. M.**: *Otvorena izložba skulptura Ivana Meštrovića*. (Izložba skulptura i litografija u Zadru. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 34, 27. IV. 1976.
- 8551 **Juríček, Ján**: *Martin Kukučín: život pútnika*. (O Meštrovićevom spomeniku Martinu Kukučinu). Bratislava 1976.
- 8551a **Jurišić, G(reta)**: *Meštrović Ivan*. U: Franjo među Hrvatima, Zagreb 1976, str. 250-251. (Meštrović franjevački subrat).
- 8552 **(Kadić, Ante) V. C.**: *Kranjčević i Meštrović. Uz 15-godišnjicu smrti Ivana Meštrovića*. Hrvatska revija, München, 26/4 (104), XII. 1976, str. 514-517.
- 8553 **Kalauz, Ksenija**: (Predgovor kataloga izložbe. O Meštroviću i izložbi). Katalog: Ivan Meštrović, Šibenik 1976, str. (3).
- 8554 **Kečkemet, Duško**: *Moderna arhitektura u Dalmaciji*. (Meštrovićeva arhitektura, str. 71-72). Arhitektura, Zagreb 30/156-157, 1976, str. 65-79.
- 8555 **Kečkemet, Duško**: *Posljednji kipar antičke ljepote. Uz 30.godišnjicu smrti kipara Dujma Penića*. (Usput o Meštroviću). Vjesnik, Zagreb, 37/10.497, 9. XI. 1976, str. 13.
- 8556 **Kirigina, Josip - Maksimović, Borivoje...**: *Makarska rivijera*. Zagreb 1976. (U više jezika). (Meštrovićeva djela).
- 8557 **Knežević, D(anilo)**: *Dubrovnik i njegov prostor*. (U povodu izgradnje Babin-Kuka. O Meštrovićevom projektu za kursalon na Pilama). Čovjek i prostor, Zagreb, 23/278, 1976, str. 13-15.
- 8558 **Kolacio, Zdenko**: *Međuratna arhitektura Rijeke i Sušaka*. (Meštrovićev projekt crkve Sv. Ćirila i Metoda u Sušaku). Arhitektura, 30/156-157, 1976, str. 80-84.
- 8559 **Kosor, Karlo**: *Drniš u ogledalu tiska za hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji (1860-1921)*. (Odbor za spomenik Dositeju Obradoviću, str. 98). Kačić, Zbornik, Split, VIII/1976, str. 5-134.
- 8560 **Lawrence, H(erbert) D(avid)**: *Zaljubljene žene*. (Roman. Spomen Meštrovića, str. 272). Zagreb 1976.

- 8561 **Maroević, Tonko:** *Likovna umjetnost u hrvatskoj književnosti od moderne do danas.* (Doktorska disertacija. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Poglavlje: Kipar kao junak svojega doba, str. 113-130). Zagreb 1976.
- 8562 **Njegovan, Vladimir:** *Nikola Tesla, heroj tehnike.* Zagreb 1976. (Veze Meštrovića i Tesle, str. 92-93. Meštrovićev spomenik Tesli - pogrešno naveden kao Kršinićev).
- 8563 **Paladino, Constante Orlando:** *Artes plásticas. Esculturas y escultores. La hija de Ivàn Mestrovic vive en Buenos Aires.* El Civismo, god. 60, 20, 27. XI. 1976.
- 8564 **Popović, Vukica:** *Po drugi put u Zrenjaninu.* (U povodu izložbe Meštrovićevih skulptura u Zrenjaninu. Boravak Meštrovića 1924. u Zrenjaninu). Zrenjanin, Zrenjanin, 8. X. 1976.
- 8565 **Pötzl-Malikova, Maria:** *Franz Metzner und die Wiener Secession.* (Spominjanje Meštrovića). *Alte und moderne Kunst*, 21/148-149, 1976, str. 30-39.
- 8566 **Radica, Bogdan:** *Ivan Meštrović, The Notre Dame Years...* (Prikaz izložbe u Notre Dame Univ., Notre Dame, 1974.). *Hrvatska revija*, München, 26/1 (101), III. 1976, str. 108-109.
- 8567 **Radica, Bogdan:** *Vladko Maček i njegova pisma.* (Mačekova pisma Radici, među ostalim i o Meštroviću). *Hrvatska revija*. Jubilarni zbornik 1951-1975. München 1976, str. 414-464.
- 8568 **Ritz, Neda:** *Maestro zapaljive brade. Ivan Meštrović u sjećanjima svojih američkih kolega i znanaca.* Studio, Zagreb, br. 617, 31. I, 6. II. 1976, str., 77-79.
- 8569 **Spalatin, Krsto:** *Usporedba dvaju izdanja Meštrovićevih Uspomena, emigrantskog i domovinskog.* (Analiza oba izdanja). *Hrvatska revija*. Jubilarni zbornik 1951-1975. München 1976, str. 392-404.
- 8570 **Trnavski, Vuk:** *Primer sela Opova.* (Vjenčanja u Galeriji s Meštrovićevim djelima). *Politika*, Beograd, god. 73, 21. XI. 1976.
- 8571 **Vucinich, Vaynes S.:** *Južni Sloveni u Sjedinjenim državama.* (Spomen Meštrovićeva izlaganja u New Yorku 1924.). *Pregled*, Beograd, 19/4, 1976, str. 25-31.
- 8572 *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda.* (Priredio Vinko Nikolić. Predgovor Frano Nevistić, Vinko Nikolić. Poglavlje: Osvrt Ivana Meštrovića na Bleiburšku tragediju). Barcelona 1976.
- 8573 *Franjo među Hrvatima.* (Meštrović confrater franjevački). Zagreb 1976, str. 250-251.
- 8574 *Izložba skulptura i litografija Ivana Meštrovića u Šibeniku.* (Bilješka). *Borba*, Zagreb, god. 41, 6. VI. 1976.
- 8575 *Meštrović, Ivan.* *Lexikon der Kunst*. Sv. 3. (Izd. Ludger Alscher). Leipzig 1976, str. 290.
- 8576 *Meštrović, Ivan.* *Mayers enzyklopädische Lexikon*. Sv. 16, Mannheim, Wien, Zürich, 1976, str. 122.
- 8577 *Meštrović u Palati.* (Izložba Meštrovićevih djela u Šibeniku. Bilj.). *Pobjeda*, Titograd, 8. VI. 1976.
- 8578 *Museums and Galleries in Zagreb.* (Vodič. Meštrovićeva djela). Zagreb 1976.
- 8579 *Muzeji i galerije grada Zagreba.* (Vodič. Meštrovićeva djela). Zagreb 1976.
- 1977.
- 8580 **ac:** *Izložbe I. Meštrovića.* (U pošti 2, u Zagrebu. Bilj.). *Večernji list*, Zagreb, god. 21, 30. III. 1977.
- 8581 **Barbić, Vesna:** *Ivan Meštrović.* (Predgovor kataloga izložbe). Ivan Meštrović. Izbor radova iz Atelijera Meštrović, Kumrovec 1977.
- 8582 **Barbić, Vesna:** *Ivan Meštrović.* (Predgovor kataloga izložbe). Ivan Meštrović. Izbor radova iz Ateljea Meštrović. Poduzeće PTT saobraćaja Zagreb. Pošta Zagreb 2. Zagreb 1977.
- 8583 **Barbić, Vesna:** *Ivan Meštrović.* (Predgovor kataloga izložbe). Ivan Meštrović. Izbor radova iz Ateljea Meštrović. Salon Slovenijales. Zagreb 1977.
- 8584 **(Barbić, Vesna):** *Najljepše stranice animalistike.* (Meštrovićeve skulpture životinja). *Lovački vjesnik*, Zagreb, 85/7, 1977, str. 176-178.
- 8585 **Barbić, Vesna:** *O Meštrovićevu spomeniku Nikoli Tesli u Zagrebu. Prilog monografiji Ivana Meštrovića.* (Historijat spomenika Tesli u Institutu „Ruđer Bošković“ u Zagrebu). *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, Zagreb, 26/2, 1977, str. 72-74.
- 8586 **Čelar, Joško:** *Spomenik kulture.* (Posjet mauzoleju u Otavicama). *Slobodna Dalmacija*, Split, god. 35, 14. V. 1977.
- 8587 **Čirić, N.:** *Meštrovićeva dela u fabričkom muzeju.* (Djela iz Narodnog muzeja u Beogradu u Muzeju Ponišavlja u Pirotu. Bilj.). *Sloboda*, Pirot, 22. X. 1977.
- 8588 **Derado, Petar:** *Držičev spomenik „sakrili“ u galeriji.* (Polemika o postavljanju Meštrovićeve skulpture). *Vjesnik*, Zagreb, god. 38, 6. I. 1977.
- 8589 **Dudin, M.:** *Mne snitsja Adriatika...* (Stihovi o Dalmaciji i Meštroviću). *Sobrana sočinjenja*, Lenjingrad, 1977, sv. 2, str. 97.
- 8590 **Dunwiddle, C.:** *They chose America.* *National Sculpture Review*, 1977, sv. 26, str. 8-17.
- 8591 **Donović, P(avle) - Kapisoda, Lj. - Vujošević, S. - Živković, D.:** *Njegošev mauzolej na Lovčenu.* Cetinje 1977.
- 8592 **Hull, W.:** *Growing Forms: Philip Grausman, Sculptor.* Pennsylvania (SAD), 1977.
- 8593 **I. M.:** *Meštrović u Vrpolju.* (Proslava 20. obljetnice kulturnoumjetničkog društva „Ivan Meštrović“. Bilj.). *Vjesnik*, Zagreb, god. 38, 22. II. 1977.
- 8594 **Kečkemet, Duško:** *Branislav Dešković.* (Veze Meštrovića i Deškovića). *Supetar-Zagreb* 1977.
- 8595 **Kokot, Ivan Zagrebiensis:** *Simbolika i alegorika vatikanskih divot-umjetnina.* *Bogoslovska smotra*, 1977, br. 4, str. 496-514.
- 8596 **(Krklec, Gustav):** *Odabrana djela Gustava Krkleca u šest knjiga.* Zagreb 1977.
- 8597 **Krleža, Miroslav:** *Dnevnik 1914-17. Davni dani I.* Sarajevo 1977. (O Meštrovićevoj vidovdanskoj ideologiji i njegovoj umjetnosti).
- 8598 **Krleža, Miroslav:** *Dnevnik 1918-22. Davni dani II.* Sarajevo 1977. (O Meštrovićevom nacionalizmu i umjetnosti).
- 8599 **Krleža, Miroslav:** *Dnevnik 1943.* Sarajevo 1977. (Spomeni Meštrovića).
- 8600 **Krleža, Miroslav:** *Dnevnik 1958-69.* Sarajevo 1977. (Meštrovićeva „Sjećanja“. Sanjanje Meštrovića).
- 8601 **(Kršinić, Frano):** *„Sve moje majke mogu biti Madone.“ Razgovor s kiparom Franom Kršinićem.* *Glas koncila*, Zagreb, 16/17 (362), 28. VIII. 1977, str. 56.

- 8602 **Mojaš, V(ladimir):** *Radi se na izdanju publikacije o I. Meštroviću.* (Priprema na monografiji Meštrovića u Drnišu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 35, 30. IX. 1977.
- 8603 **Nazor, Vladimir:** *Sabrana djela, sv. 19.* Zagreb 1977. (O Meštroviću, str. 359).
- 8604 **Novak, S.:** *Ivan Meštrović.* (Životopis uz desetu obljetnicu smrti). Školske novine, Zagreb, 2. II. 1977.
- 8605 **o: Sodelovanje s Splitom.** (Izložba Meštrovićevih radova u Mariboru. Bilj.). Večer, Maribor, 11. III. 1977.
- 8605a **Ostojić, S(tevo):** *Razgovori.* II. izd. Zagreb 1977.
- 8605b **Pöltz-Malikova, Maria:** *Franz Metzner, Leben und Werk.* (O Metznerovom utjecaju na Meštrovića). U katalogu: Franz Metzner. Ein Bildhauer in Berlin - Wien - Prag - Leipzig. München 1977, str. 12-37.
- 8606 **Popović, Vladimir:** (Predgovor kataloga pokretne izložbe. Meštrovićev životopis). Kat.: Ivan Meštrović. Narodni muzej. Beograd 1977, str. 9-11.
- 8607 **Poznić, Z.:** *Arhitektura secesije u Hrvatskoj.* (Meštrovićevi reljefi na kući Popović u Zagrebu). Čovjek i prostor, Zagreb, 24/295-296, 1977, str. 12-14.
- 8608 **R. G.:** *Izložba skulptura Ivana Meštrovića.* (U Kuršumliji. Bilj.). Narodne novine, Niš, 19. X. 1977.
- 8609 **Reimers, Gerd:** *Mestrovic vid Adria - Och Milles vid Askrikefjärden.* Berömnda boningar. Stockholm 1977, str. 157-162.
- 8610 **Ristić, Vera:** (Predgovor kataloga izložbe. Općenito o Meštroviću. Meštrović i Beograd). 10. pokretna izložba. Narodni muzej, Beograd 1977, str. 5-7.
- 8611 **Ristić, Vera:** *Meštrović. Uspomena na velikog umetnika.* (Meštrovićeva djela u Beogradu). Revija, Beograd, IV. 1977, br. 3, str. 29-31.
- 8612 **S. D. M.:** *Skulpture Ivana Meštrovića.* (Izložba u Leskovcu. Bilj.). Naša reč, Leskovac, 9. XII. 1977.
- 8613 **Schmoll gen. Eisenwerth, J. A.:** *Franz Metzner und der Monumentalismus seiner Zeit.* (Metznerov utjecaj na Meštrovića). U katalogu: Franz Metzner. Ein Bildhauer des Jahrhundertwende in Berlin - Wien - Prag - Leipzig. München 1977, str. 6-11.
- 8614 **Strižić, Živko:** *Tko je otkrio Ivana Meštrovića?* (Razgovor s A. Mišurinom u Drnišu. Fra Lujo Marun). Vjesnik, Zagreb, god. 38, 29. VI. 1977.
- 8615 **Tadić, Tvrtko:** *O Meštroviću.* Glas koncila, Zagreb, 16/19 (364), 25. IX. 1977, str. 2.
- 8616 **(Vnuk, Rada) R. A.:** *Meštrović u „Elektri“.* (Izložba skulptura iz Atelijera Meštrović u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, god. 38, 7. V. 1977.
- 8617 **Vukovich, Charles B.:** *A Modern Master.* Catholic Telegraph, XII. 1977.
- 8618 **Vukovich, Charles B.:** *Do we still need beauty?* (Općenito o Meštroviću i njegovoj umjetnosti). Western New York Catholic, New York, sv. 106, br. 45, 17. XI. 1977.
- 8619 **Vukovich, Charles B.:** *Ivan Mestrovic - A Modern Master.* (Općenito o Meštroviću i njegovoj umjetnosti). The Pilot, (SAD), sv. 148, br. 46, 18. XI. 1977, str. 9.
- 8620 *Bibliografija rasprava i članaka. V. Likovne umjetnosti.* (Bibliografija Meštrovićevih napisa i napisa o Meštroviću, do 1941. god.). Zagreb 1977.
- 8621 *15. Todestag des jugoslawischen Bildhauers Ivan Meštrović.* (Biografska kronologija. Izvod iz literature. Citati). Bibliographische Kalenderblätter der Berliner Stadtbibliothek. Berlin, 19/1, 1977, str. 21-25.
- 8622 *Franz Metzner. Ein Bildhauer der Jahrhundertwende in Berlin - Wien - Prag - Leipzig.* (Izložbe 1977-1978. u Münchenu, Kaiserlauternu, Regensburgu i Kaufbeuren-Neugablonzu. Autori predgovorâ: J. von Herzogenberg, J. A. Schmoll gen. Eisenwerth, M. Pözl-Malikova. O Metznerovom utjecaju na Meštrovića u tekstu J. A. Schmolla). München 1977.
- 8623 *Izložba.* (Meštrovićeve skulpture u Tvornici parnih kotlova u Zagrebu. Bilj.). Večernji list, Zagreb, 21. VI. 1977.
- 8624 *Meštrovićeve skulpture u Ivanić-gradskoj.* (Izložba Atelijera Meštrović u Centru za kulturu i obrazovanje u Ivanićgradskoj 41 u Zagrebu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, 3. II. 1977.
- 8625 *Pirot.* (Izložba Meštrovićevih radova u tvornici „Prvi maj“. Bilj.). Oko, Zagreb, 1. XII. 1977.
- 8625a *Revolucionarno kiparstvo.* Uvodni tekst: Juraj Baldani. (Meštrovićeva biografija i reprodukcije Njegoševa mauzoleja). Zagreb 1977.
- 8626 *Skulpture.* (Izložba Meštrovićevih skulptura u OURu „Elektro-Kontakt“ u Zagrebu. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 21, 8. III. 1977.
- 8628 *Split et Dalmatie.* Berlitz guide de voyage. (Spomen Meštrovićevih djela u Splitu). Lausanne (Švicarska) 1977.
- 8629 *Stipe Sikirica. Portreti.* (Katalog izložbe. Skulpture: Ivan Meštrović). Split 1977.
- 8630 *Šefovi diplomatskih misija u Kumrovcu.* (Izložba Meštrovićevih radova u Kumrovcu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 35, 4. XI. 1977.
- 8631 *They chose America.* National sculpture review, New York, 26/3, 1977, str. 8-17.

1978.

- 8632 **Adamec, Ana:** *Kiparsko stvaralaštvo u Hrvatskoj 1897-1918.* (Opširniji pregled hrv. kiparstva. Meštrović. Tekst kataloga izložbe). Kiparsko stvaralaštvo u Hrvatskoj 1987-1918. Narodni muzej Beograd, Zagreb 1978, str. 4-20.
- 8633 **Adamec, Ana:** *O skulpturi secesije u Hrvatskoj.* Peristil, Zagreb, 1978, br. 21, str. 173-178.
- 8634 **Ambrozić, Katarina:** *Nadežda Petrović.* (O Meštroviću u godinama 1904-1914). Beograd 1978.
- 8635 **B. St.:** *Restoran na vrhu Lovčena.* (Gradnja restorana pod Njegoševim mauzolejem). Vjesnik, god. 39, 14. X. 1978, str. 7.
- 8636 **B. Š.:** *Retrospektiva I. Meštrovića.* (Izložba u Velenju. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 39, 11. IX. 1978.
- 8637 **B. Ž.:** *Meštrovićeva djela u Sloveniji.* (Izložba u Velenju. Bilj.). Glas Slavonije, Osijek, 11. X. 1978.
- 8638 **Barbić, V(esna):** (Predgovor kataloga izložbe. Općenito o Meštroviću). Bjelovar 1978.
- 8639 **Barbić, Vesna:** *Prilog monografiji Ivana Meštrovića. Spomenici Indijancima u Chicagu.* (Historijat na temelju arhivske građe). Bulletin JAZU, br. 45-46, Zagreb 1978, str. 76-103.
- 8640 **(Bortošová-Pinterová, Zuzana):** *Ján Koniarek. Súborné dielo.* (Katalog radova slovačkog kipara. Veza s Meštrovićem 1905.). (Bratislava 1978).
- 8641 **Božić, Marinko:** *Medalja zablude. Kiklop nije bacač kamena s ramena.* Nedjeljna Dalmacija, Split, god. 36, 10. XII. 1978, str. 3.
- 8642 **Cecelja, Vilim:** *Štovanje Stepinca u Hrvatskoj i svijetu.* (Meštrovićeva poprsja i spomenici Alojziju Stepincu u Americi). U: V. Nikolić: Stepinac mu je ime. Barcelona 1978. (Reprint, Zagreb 1991).

- 8643 **Čakić, Stefan:** *Gedenkstätten der jugoslawischen Völker in Wien.* (Spomen Meštrovića). Österreichisches Ost-und Südosteuropa-Institut, Wien, 20/1978, str. 472-476.
- 8644 **Črnja, Zvane:** *Kulturna povijest Hrvatske.* 3. Rijeka 1978. (O Meštroviću str. 143-144, 152-153).
- 8645 **D. Mć.:** *Meštrovićev „Kiklop“ pred novim stadionom u Poljudu.* (Prijedlog. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 36, 3. VIII. 1978.
- 8646 **D. Mć.:** *Spomenik Luki Botiću na marjanskoj Vidilici.* (Sugestija za preseljenje. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 36, 18. VII. 1978.
- 8647 **D. Sm.:** *Premijera na XXIV Splitskom letu. „Kamen i stih“.* (Predstava o Meštroviću i Ujeviću. Bilj.). Politika ekspres, Beograd, 7. VIII. 1978.
- 8648 **Dimitrijević, Kosta:** *Osam decenija od rođenja Rastka Petrovića (4). Poziv kralja Aleksandra Obrenovića.* Duga, Beograd, NS, br. 115, 22. VII. 1978, str. 69, 71.
- 8649 **E. V.:** *Štrosmajerova bista u Strugi.* (Bilješka). Borba, Beograd, 8. XII. 1978.
- 8650 **I. Š.:** *Meštrović u Velenju.* (Najava izložbe. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 39, 6. IX. 1978.
- 8651 **J. L.:** *Galerija Meštrović dobro posjećena.* (Split. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 36, 19. VIII. 1978.
- 8652 **J. L.:** *Meštrovićeve skulpture na izložbi u Velenju.* (Suradnja s Galerijom Meštrović u Splitu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 36, 20. VII. 1978.
- 8653 **J. L.:** *Poklon Drnišu.* (Crkveni predmeti za Meštrovićev mauzolej u Otavicama. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 36, 5. IX. 1978.
- 8654 **J. P.:** *Gradi se medicinski centar.* (Izložba Meštrovića u Bjelovaru). Vjesnik, Zagreb, god. 39, 1. XII. 1978.
- 8655 **Katušić, Ivan:** *Reiseführer durch Jugoslawien.* (Meštrovićeve djela u Jugoslaviji). Zagreb 1978.
- 8656 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović.* (Predgovor kataloga. Hrv., engl., njem., franc., talij. tekst). U: Katalog galerije Ivana Meštrovića u Splitu. Split 1978, str. 7-8, 15-16, 23-24, 31-32, 39-40.
- 8657 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović.* (Predgovor kataloga izložbe. O životu i umjetnosti). U katalogu: Razstava Ivan Meštrović. Velenje 1978, str. (2-3).
- 8658 **Komad, Borislav:** *„Diplomatski - topovskim zrnol!“* (O gradnji Spomenika neznanom junaku na Avali). Večernje novosti, Beograd, 25. I. 1978.
- 8659 **Komad, Borislav:** *Konkursom do kamena.* (O gradnji Spomenika neznanom junaku na Avali). Večernje novosti, Beograd, 26. I. 1978.
- 8660 **Kupareo, Rajmund:** *Kardinal Stepinac u likovnom izražaju hrvatskih umjetnika.* (Meštrovićeve skulpture Stepinca). U: V. Nikolić: Stepinac mu je ime. Barcelona 1978. (Reprint, Zagreb 1991).
- 8661 **M. M.:** *Vika na Kiklopa.* (Meštrovićev „Kiklop“ na medalji Mediteranskih igara). Večernji list, Zagreb, god. 22, 19. XII. 1978.
- 8662 **M. Z.:** *Velenje z Meštrovićem.* (Izložba skulptura iz Galerije Meštrović u Velenju). Delo, Ljubljana 6. X. 1978.
- 8663 **Marić, Savo:** *Štiri desetletja spomenika na Avali.* (Opis i historijat). Dnevnik, Ljubljana, 10. XII. 1978.
- 8664 **Marinšek, Marjan:** *Meštrović u Velenju.* (O izložbi). U katalogu: Razstava Ivan Meštrović. Velenje 1978, str. (15).
- 8665 **Marinšek, Marjan:** *Meštrović v Velenju.* (Izložba Meštrovićevih skulptura u Velenju). Nedeljski dnevnik, Ljubljana, 8. X, 1978.
- 8666 **Melada, P. - Aračić, D.:** *P. Carlo Balić.* (Prijateljstvo K. Balića i I. Meštrovića, str. 126, 194, 263). Roma 1978.
- 8667 **Middleston, Robin:** *Vive l'école.* Architectural Design, London, 46/11-12,, 1978, str. 38.
- 8668 **Mikuž, Stane:** *Maksim Gaspari.* (Monografija. O Meštroviću u Beču 1902, 1903. Str. 16, 18-19, 21). Ljubljana 1978.
- 8669 **Milović, Jevto M.:** *Razgovor s majstorom - vajarom Franom Kršinićem o njegovom umjetničkom radu.* (Kršinić o Meštroviću). Zadarska revija, Zadar, 1978, br. 1, str. 1-32.
- 8670 **Mlivoščić, I(vica):** *Bogata arheološka građa.* (Meštrovićeve „Povijest Hrvata“ u novootvorenom Muzeju hrv. arh. spomenika u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 36, 25. VII. 1978.
- 8671 **mp:** *Zlitje vseh plastičnih vrednot.* (Meštrovićeve izložbe u Velenju. Bilj.). Večer, Maribor, 17. XI. 1978.
- 8672 **(Nikolić, Vinko):** *Stepinac mu je ime. Zbornik uspomena, svjedočanstava i dokumenata.* (V. Nikolić, I. Meštrović, R. Kupareo, V. Cecelja, I. Tomas i dr.). I-II. Barcelona 1978. (Reprint, Zagreb 1991).
- 8673 **P.:** *Bolja posjeta.* (Galeriji Meštrović u Vrpolju). Brodski list, Slavonski Brod, 9. VI. 1978.
- 8674 **Palir, Mejra:** (Predgovor kataloga izložbe. O izložbi). U katalogu: Razstava Ivan Meštrović. Velenje 1978, str. (7).
- 8675 **Pavelić, Ante S. - Radica, Bogdan:** *Meštrović u pohodima kardinalu u Krašiću 1959.* (Opis posjeta kardinalu Stepincu). U: V. Nikolić: Stepinac mu je ime. (Pretiskano iz Hrvatske revije XII/4 (48), 1962, str. 320-323). Barcelona 1978; Zagreb 1991.
- 8676 **Passek, Zvonimir:** *Pisma kipara Ivana Meštrovića predsjedniku Jugoslavenskog odbora Anti Trumbiću 1914-1918. godine.* (Tekstovi pisama). Starine, Zagreb, 1978, knji. 57, str. 325-342.
- 8677 **Radović, D.:** *Narodni muzej u Beogradu - Neumoran propagator kulture.* (Priprema izložbe Meštrovićevih skulptura). Borba, Beograd, god. 43, 20. VIII. 1978.
- 8678 **Resnevic Signorelli, Olga:** *Il ritratto di Benedetto XV. di Auguste Rodin.* (Meštrović i Rodin u Rimu). Strenna di Romanisti, Pomezia (Italija) 1978, str. 375-381.
- 8679 **Rudinski, Norma Leight:** *The bronze portrait of Martin Kukučín by Ivan Meštrović: a history.* (Narudžba i izrada portreta. Prepiska s Meštrovićem 1958-1961). Slovak studies, Cleveland-Rome, 18/1978, str. 21-64.
- 8680 **(Smrkinić, Josip) J. S.:** (Predgovor *Kataloga Galerije Ivana Meštrovića u Splitu.* Hrv., engl., njem., franc., talij. tekst). U: Katalog Galerije Meštrović. Split 1978, str. 6, 14, 22, 30, 38.
- 8681 **(Stepinac, Alojzije):** *Pisma nadbiskupa Alojzija Stepinca Ivanu Meštroviću.* (Pisma iz Zagreba 1944. i iz Krašića 1953, 1954, 1956, 1957, 1959). U: V. Nikolić: Stepinac mu je ime. Barcelona 1978.
- 8682 **Šegvić, N(even):** *Pristup arhitekturi. 1951-1968.* Disertacija. Sveučilište u Zagrebu. Arhitektonski fakultet. Zagreb 1978.
- 8683 **V. M.:** *Grb Drniša - rad Ivana Meštrovića.* (U Zavičajnom muzeju u Drnišu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 36/10364, 31. VII. 1978, str. 4.
- 8684 **Vogrinc, Marijan:** *„Miloradićevo ljeto“ - simbol kulturne vitalnosti. Zabilježeno u Gradišću... (Spomenik Mati Meršiću Miloradoviću u Frakanavi I. Meštrovića).* Vjesnik, Zagreb, god. 39, 17. X. 1978, str. 13.
- 8685 **Vrčić, Vjeko:** *Župe Imotske krajine.* I. dio. (O Meštroviću u Bilinićevoj radionici, str. 190). Imotski 1978.
- 8686 **Vukašin, Nikica:** *O brutalnom kiklopu, polemikama, Zagori i djedovi mrazevi.* (O Meštrovićevom „Kiklopu“, namijenjenom simbolu Mediteranskih igara). Vjesnik, Zagreb, god. 39, 16. XII. 1978.

- 8687 **Živković, Zdravko:** *Secesija u Petrovu polju. Malo poznata obiteljska kuća Ivana Meštrovića.* (Opis i povijest). Vjesnik, Zagreb, god. 39, 17. X. 1978.
- 8688 *Ante Jelaska: „Kamen i stih.“* (Predstava o Meštroviću u Ujeviću u Kašteletu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 36, 4. VIII. 1978.
- 8689 *Ivan Meštrović - čovjek.* (Predavanje Marice Meštrović u organizaciji „Slovenske kulturne akcije“ u Buenos Airesu). Hrvatska revija, München, 28/2 (110), VI. 1978, str. 312.
- 8690 *Ivan Meštrović - Dekle z lutnja.* (Izložba Meštrovićevih skulptura u Velenju. Bilj.). Delo, Ljubljana, 10. XI. 1978.
- 8691 *Ivan Meštrović - Po rojstvu.* (Izložba Meštrovićevih skulptura u Velenju). Delo, Ljubljana, 6. X. 1978.
- 8692 *Izložba skulptura Ivana Meštrovića.* (Najava izložbe u Velenju. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 36, 9. IX. 1978.
- 8693 *Meštrović se poslavlja od Velenja.* (Izložba Meštrovićevih skulptura u Velenju). Naš čas, Velenje, 14/46 (456), 17. XI. 1978, str. 5.
- 8694 *Meštrović i Ujević.* (Predstava „Kamen i stih“ u Kašteletu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 39, 6. VIII. 1978.
- 8695 *Meštrović, Ivan.* Mala enciklopedija Prosveta. Sv. 2. Beograd 1978, str. 548-549.
- 8696 *Meštrovićeve skulpture u Vranju.* (Izložba Narodnog muzeja iz Beograda. Bilj.). Dnevnik, Novi Sad, 24. I. 1978.
- 8697 *Meštrovićeve skulpture u Vranju.* (Izložba u Novom Pazaru, Vranju i Leskovcu. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 22, 26. I. 1978.
- 8698 *Otvoritev razstave Meštrović.* Naš čas, Velenje, god. 14, 6. X. 1978.
- 8699 *Razgovor s prof. Ivanom Meštrovićem: Kod kardinala Stepinca.* (Meštrovićev posjet u Krašiću 1959.). U: V. Nikolić: Stepinac mu je ime. Barcelona 1978; pretiskano Zagreb 1991, str. 444.
- 8700 *Razstava Ivana Meštrovića.* (U galeriji Kulturnog centra u Velenju). Večer, Maribor, 5. X. 1978.
- 8701 *„Rođenje.“* (Izložba u Velenju. Bilj.). Delo, Ljubljana, 6. X. 1978.
- 8702 *Slovenj Gradec.* (Meštrovićeva „Perzefona“. Bilj.). Večer, Maribor, 9. XI. 1978.
- 8703 *Spomenik kardinalu Stepincu u zagrebačkoj katedrali.* (Meštrovićev spomenik, postavljen 1967.). (Pretiskano iz Glasnika Srca Isusova i Marijina, Salzburg, XX, IV. 1968.). U: V. Nikolić: Stepinac mu je ime. Barcelona 1978, Zagreb 1991.
- 8704 *Stepinac - duhovni heroj. Nekoliko refleksija o Stepincu povodom desetgodišnjice njegove osude.* (Pretiskano iz Hrvatske revije, Buenos Aires, IX. 1956.). U: V. Nikolić: Stepinac mu je ime. Barcelona 1978. (Reprint, Zagreb 1991.).
- 8705 *Uređenje Meštrovićeva mauzoleja u Otavicama.* (Izveštaj. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 36, 24. VI. 1978.
- 1979.**
- 8706 **A. V.:** *Osvijetljen Meštrovićev mauzolej.* (Uređenje mauzoleja u Otavicama). Slobodna Dalmacija, Split, 37/10.678, 7. VIII. 1979, str. 6.
- 8707 **A. V.:** *Uređuje se Meštrovićev Mauzolej.* (Bilješka). Slobodna Dalmacija, Split, god. 37, 10. V. 1979.
- 8708 **Aleksendrić, Slobodan:** *Nepoznata Meštrovićeva skulptura.* (Meštrovićevo poprsje slikara Felicea Carene u Anticoli Corrado kod Rima). Politika, Beograd, god. 76, 11. VIII. 1979.
- 8709 **Andelman, David:** *What's Doing in Zagreb?* New York Times, New York, 18. XI. 1979.
- 8710 **Baldasar, Helena:** *Ivan Mestrovic. Un maestro della scultura.* (Opće o Meštroviću. Boravak i rad u Rimu 1911-1918. Veze s Felice Carrenom i obitelji Signorelli). Il Vantaggio, Roma, n. s., 12/3, 30. V. 1979, str. 27-31.
- 8711 **Bećir, Đuro:** *U rodnom domu Božidara Adžije...* Vjesnik, Zagreb, 40/11.373, 22. IV. 1979, str. 10.
- 8712 **Božić, Marinko:** *Meštrovićev Mauzolej - „oglasna ploča“* (Razmirice sela Ružića i Otavica). Nedjeljna Dalmacija, Split, 15. VII. 1979, br. 427, str. 8-9.
- 8713 **Duvančić, Š.:** *Meštrovićev mauzolej u Otavicama.* (Uređuje se. Bilj.). Vikend, Zagreb, 14. XII. 1979.
- 8714 **Đorđević, Bora:** *To je galimatijaš. Mirko Rački - sto godina života.* Oko, Zagreb, 22. III. 1979, str. 7, 20.
- 8715 **I. M. S.:** *Mauzolej Račić pun posjetilaca.* (O Meštrovićevu mauzoleju u Cavtatu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 37, 1. VIII. 1979.
- 8716 **Jalić, Jordanka:** *Mauzolej Meštrovića u Otavicama.* Drniški vjesnik, Drniš, 4/11, V. 1979, str. 7.
- 8717 **Jurišić, Karlo:** *Fra Lujo Marun, osnivač starohrvatske arheologije. (1857-1939).* Split 1979. (Meštrovićevi projekti za Starohrvatski muzej u Kninu, str. 22, 27, 61, 70).
- 8718 **Kadić, Ante:** *Kranjčević i Meštrović.* (Druženje Meštrovića i Kranjčevića u Beču). Iseljena Hrvatska, Chicago, 1979, str. 36-41.
- 8719 **Kečkemet, Duško:** *Dujam Penić.* (Monografija. Odnos Penića i Meštrovića). Zagreb 1979.
- 8720 **(Kosor, Josip):** *Kosor o Meštroviću.* (Pripremio Joso Pilić). Drniš vjesnik, Drniš, 4/11, V. 1979, str. 6.
- 8721 **(Kozak, Vlado):** *Bog revolucije.* (O Lenjinovom poprsju. Iz knjige V. Kozaka „Ispovedi Dizme“). Delo, Ljubljana, 15. III. 1979.
- 8722 **Kusin, Vesna:** *Tri nepoznata filma o velikom umjetniku.* (Lijevanje, prijevoz i postavljanje „Indijanaca“; Meštrovićeva izložbe u Zagrebu 1932; otkriće spomenika Grguru Ninskome u Splitu 1929.). Vjesnik, Zagreb, 40/11.411, 2. VI. 1979, prilog 7 dana, br. 64, str. 22.
- 8723 **Lackovićová, Maria:** *Meštrovićova galeria v Splitu.* Výtvarný život, Bratislava, 24/6, 1979, str. 42-43, 48.
- 8724 **(Luetić, J) J. L.:** *Nakon preseljenja rodilišta. Seli i spomenik „Majka i dijete“* (Ivana Meštrovića). Slobodna Dalmacija, Split, god. 37, 31. V. 1979.
- 8725 **Ljubišić, B.:** *Pupinove zamerke Meštroviću.* Politika, Beograd, 76/23.631, 21. VII. 1979, str. 17.
- 8726 **M. R.:** *Poseta galeriji Ivana Meštrovića.* (Bilješka). Borba, Beograd, god. 44, 14. II. 1979.
- 8727 **Maruševski, Olga:** *Uz 100-godišnjicu osnivanja Društva umjetnosti.* Vjesnik, Zagreb, 28. II. 1979, str. 11; 1. III, str. 5; 2. III, str. 7.
- 8728 **(Meštrović, Matko) M. M.:** *Veliko zanimanje za Becićeve crteže.* (Otkrivanje Meštrovićevog poprsja V. Becića u Slavenskom Bradu). Vjesnik, Zagreb, god. 40, 19. XI. 1979.
- 8729 **Nebehay, Christian von:** *Egon Schiele 1890-1918. Leben briefe Gedichte. Documents und Korrespondenz 1910.* Salzburg, Wien 1979. (Spomen Meštrovića na izložbama u Beču).
- 8730 **O. d. R.:** *Nel ridordo di Ivan Mestrovic.* (Sjećanje na Meštrovićev boravak u Olevanu u članku H. Baldasar). Paese sera, Roma, 30/177, 5. VII. 1979.
- 8731 **Peić, Matko:** *Beciću u čast. U centru Slavenskog Broda, na obali Save, otkrivena Meštrovićeva bista velikog slikara.* Vjesnik, Zagreb, 40/11.582, 20. XI. 1979, str. 12.

- 8732 **Perić, B.:** *Priznanja učitelju i književniku.* (Otkriveno Meštrovićevo porsje D. Šimunovića u Sinju. Bilj.). Oslobođenje, Sarajevo, 9. VIII. 1979.
- 8733 **Perić, Marinko:** *Bista Dinka Šimunovića.* (Javni spomenik u Sinju, Meštrovićeve skulptura). Slobodna Dalmacija, Split, 37/10.680, 9. VIII. 1979, str. 6.
- 8734 (**Popović, Vukica:**) *Mihajlo Pupin prijatelj umjetnosti.* (Veza Pupina i Meštrovića). Zrenjanin 1979.
- 8735 (**Protić, Predrag,** priredio): *Pisci kao kritičari pre prvog svetskog rata.* (Milan Ćurčin, Dimitrije Mitrinović; Ivan Meštrović, str. 403-412; Srbi i Hrvati na Međunarodnoj umjetničkoj izložbi u Rimu, str. 413-424; Izložba u Veneciji, str. 504-505; Bibliografije M. Ćurčina, D. Mitrinovića). Novi Sad (1979).
- 8736 **Sedlar, J(akov):** *Razgovor našeg suradnika s kiparom J. D. Mooneyem u povodu zagrebačke izložbe „Američka kultura: pogled na sedamdesete godine“.* (O I. Meštroviću). Studio, Zagreb, 22. IX. 1979.
- 8737 **Slatkin, Wendy:** *The Genesis of Maillol's Mediterranee.* Art Journal, (?), proljeće 1979.
- 8738 **Smith, M. Q.:** *Ivan Meštrović and his Chapel.* (O Kašteletu i reljefima u crkvi). B(ritish) C(roatian) Review, Bristol (Vel. Brit.) 1979, br. 16, str. 46-50.
- 8739 **Soldo, J(osip) A(nte):** *Franjevačka provincija Presv. Otkupitelja.* Split 1979. (Meštrovićev „Sv. Ivan“, str. 81, 188, 184).
- 8740 **Uskoković, Jelena:** *Mirko Rački.* (Monografija. Rački i Meštrović). Zagreb 1979.
- 8741 *Bista Dinka Šimunovića.* (Meštrovićeve skulptura otkrivena u Sinju. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 37, 28. VIII. 1979.
- 8742 *Carteggio Papini-Signorelli.* Milano 1979. (Meštrovićeve veze s Papinijem i Signorellijem).
- 8743 *Due mostre ad Olevano di Mestrovic e Mengs.* (Sjećanje na Meštrovića u Olevanu). Vita cultura, Roma, 9. VII. 1979, str. 3.
- 8744 *Knjiga o Ivanu Meštroviću na rumunjskom.* (E. Costescu: Meštrović, 1978.). Borba, Zagreb, god. 44, 8. V. 1979.
- 8745 *Knjiga o Meštroviću objavljena u Bukureštu.* (Monografija E. Costescu. Bilj.). Glas Slavonije, Osijek, 8. V. 1979.
- 8746 *Knjiga o Meštroviću.* (Monografija E. Costescu objavljena u Bukureštu. Bilj.). Novi list, Rijeka, 8. V. 1979.
- 8747 *Knjiga o Meštroviću štampana u Bukureštu.* (E. Costescu. Bilj.). Dnevnik, Novi Sad, 8. V. 1979.
- 8748 *Knjiga o Meštroviću v Bukarestu.* (E. Costescu. Bilj.). Delo, Ljubljana, 10. V. 1979.
- 8748a *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva.* (O Meštrovićevim religioznim djelima). Zagreb 1979.
- 8749 *Mauzolej Ivana Meštrovića.* (Postavljanje Kljakovićevih slika. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 40, 29. X. 1979.
- 8750 *Mestrovic, Ivan.* Dictionnaire encyclopédique Larousse en couleurs. Paris 1979, str. 906.
- 8752 *Meštrovićeve „Persefona“ u Slovenj Gradcu.* (Dar Galerije Meštrović u Splitu. Bilj.). Delo, Ljubljana, 1. VI. 1979.
- 8753 *Monografija o Meštroviću.* (E. Costescu, Bukurešt 1978.). Pobjeda, Titograd, 13. V. 1979.
- 8754 *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.* (Meštrovićeve „Povijest Hrvata“). Vodič. Split 1979, str. 5.
- 8755 *Nova skulptura.* (Meštrovićeve „Persefona“ u Slovenj Gradcu. Bilj.). Večer, Maribor, 5. XI. 1979.
- 8756 *Osvjetljen mauzolej Ivana Meštrovića u Otavicama.* Drniški vjesnik, Drniš, 4/12, VII. 1979, str. 7.
- 8757 *Otkrivena bista Dinka Šimunovića, rad Ivana Meštrovića.* (U Sinju. Bilj.). Dnevnik, Novi Sad, 3. VIII. 1979.
- 8758 *Otvoren atelje Ivana Meštrovića.* (U Galeriji Meštrović u Splitu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 37, 18. IX. 1979.
- 8759 *Pisci kao kritičari pre prvog svetskog rata: izabrani kritički radovi Jovana Dučića, Svetislava Stefanovića, Milana Ćurčina.* Novi Sad 1979.
- 8760 *Poprsje V. Becića.* (Otkriveno u Slavonskom Brodu. Meštrovićev rad. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 37, 13. XI. 1979.
- 8761 *Split.* (Fotomonografija. Fotografije: I. Eterović. Tekstovi: T. Petrasov Marović, D. Kečkemet. Meštrovićevi spomenici i galerije). Zagreb-Beograd 1979.
- 8762 *Spomen-poprsje Dinka Šimunovića.* (Otkriveno u Sinju. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 40, 3. VIII. 1979.
- 8763 *U Bukureštu izašla knjiga o Meštroviću.* (E. Costescu. Bilj.). Politika, Beograd, god. 76, 14. V. 1979.

1980.

- 8764 **A. V.:** *Obilježiti će se 100-godišnjica rođenja I. Meštrovića.* (U Drnišu i Otavicama). Slobodna Dalmacija, Split, 38/11.112, 27. XII. 1980, str. 1.
- 8765 **Baldasar, Helena:** *Ivan Meštrović u Italiji.* (Rimska izložba 1911. Meštrović u Rimu 1911-1918). Slobodna Dalmacija, Split, 38/11.018, 6. IX. 1980, st. 4.
- 8766 (**Barbić, Vesna**) V. B.: *Hrvatski likovni umjetnici u iseljeništvu.* (O Meštrovićevim djelima u Americi i onima poslanima u domovinu). Katolička crkva i Hrvati izvan domovine. Zagreb 1980, str. 307-310.
- 8767 **Barbić, Vesna:** *Ivan Meštrović.* (Predgovor kataloga izložbe. O životu i umjetnosti). Kat.: Giganti skulpturi. Kiev 1980, str. (6-7).
- 8768 (**Benić, Gordana**) G. B.: *Obogaćena zbirka.* („Obitelj“ i „Starac“ u Galeriji Meštrović. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 38, 25. XI. 1980.
- 8769 **Deur, Veljko:** *Ivan Meštrović u predavanju svoje kćerke.* (Predavanje Marice Meštrović u Društvu za promicanje umjetnosti u Buenos Airesu). Hrvatska revija, München, 38/4 (120), XII. 1980, str. 641-643.
- 8770 **Dubljević, Blažo:** *Na majdanu Jablaničkog gabra.* (Tehnički podaci. Avala, Njegošev mauzolej). Priroda, Zagreb, 69/2, 1980, str. 51-52.
- 8771 **Gomez Tello, J. L.:** *Veinte anos despues de su muerto.* La hoja de combate, (?), 12. VII. 1980, str. 8-10.
- 8772 (**Grgičević, Marija**) M. G.: *Atelje Meštrović pred otvorenjem.* (Završni radovi. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 24, 9. VII. 1980.
- 8773 **I. M.:** *Meštrovićeve galerija u Vrpolju.* (Kratki podaci). Vjesnik, Zagreb, god. 41, 24. II. 1980, str. 16.
- 8774 **I. M. S.:** *Mauzolej najposjećeniji.* (Mauzolej obitelji Račić u Cavtatu. Bilj.). Dubrovački vjesnik, Dubrovnik, 29. II. 1980.
- 8775 **I. Š.:** *Originalni alat velikog majstora.* (Meštrovićev alat iz Amerike. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god 38, 16. VII. 1980.
- 8776 **Ivanović, Varko:** *Marin Držić - komad jedan.* Nedjeljna Dalmacija, Saplit, god. 38, 14. IX. 1980, str. 21.
- 8777 **Ivanović, Varko:** *„Tako van je to...“* (Meštrovićev spomenik Držiću u Babin Kuku u Dubrovniku). Večernji list, Zagreb, god. 24, 11. IX. 1980.
- 8778 **J. L.:** *„Majka i dijete“ na Firulama.* (Prijenos spomenika pred novo rodilište u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 38/10.958, 28. VI. 1980, str. 7.

- 8779 **(Kečkemet, Duško)** D. K.: *Osobni predmeti i alat*. Slobodna Dalmacija, Split, god. 38, 2. IV. 1980, str. 6.
- 8780 **Lukić, Jasna**: „Šta je s Pobjednikom“. (Historijat narudžbe i izvedbe). Duga, Beograd, 11. X. 1980, str. 22.
- 8781 **m.**: *Dosad nepoznati Meštrović*. (Članak H. Baldasar u „Slobodnoj Dalmaciji“. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 24, 9. IX. 1980.
- 8782 **Maleković, Vladimir**: *Akademici - od romantizma do nove figuracije*. (Izložba. Umjetnici članovi SANU u Beogradu). Vjesnik, Zagreb, 40 (41)/11.668, 19. II. 1980, str. 11.
- 8783 **Maleković, Vladimir**: *Panorama hrvatskog medaljerstva*. Vjesnik, Zagreb, 41/11.799, 1. VII. 1980, str. 9.
- 8784 **(Maroević, Tonko)** M.: *Meštrović Ivan*. (Opći podaci). Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture. Zagreb 1980, str. 370.
- 8785 **Matković-Vlašić, Ljiljana**: *Meštrovićevo posljednje utočište*. (Posjet udovici Meštrović u South Bendu). Kana, Zagreb, 10/3 (114), III. 1980, str. 34-35.
- 8786 **Miler, Đurđa**: *Nije veliko ali je - naše*. (Izložba skulptura „Proletnog salona“ i „Lade“ u Gliptoteci u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 41/11.978, 30. XII. 1980, str. 11.
- 8787 **Mirković, Vojko**: *Kako do Meštrovićeve ostavštine*. (Splitska Općina nastoji otkupiti radove). Vjesnik, Zagreb, 40 (41)/11.640, 22. I. 1980, str. 11.
- 8788 **Mitrinović, D(imitrije)**: *Srbi i Hrvati na međunarodnoj umetničkoj izložbi u Rimu*. U katalogu: Umjetnici članovi SANU, Beograd 1980, str. 522-528.
- 8789 **Mlivončić, Ivica**: *Raznovrsnost kreativnog izraza*. (O kiparu Ivanu Mirkoviću. Meštrovićev sud o Mirkovićevom portretu Petra Hektorovića i o našoj novijoj skulpturi). Slobodna Dalmacija, Split, god. 38, 19. VII. 1980, str. 5.
- 8790 **Muter, Grant**: *Minton Secessionist Ware*. Connoisseur, London, sv. 204, VIII. 1980.
- 8791 **Papić, Mitar**: *Kako je Meštrovićev „Pobjednik“ izgubio prvu bitku*. *Oko*, Zagreb, 7/209, 20. III. 1980, str. 12.
- 8792 **Popović, Nikola**: *Jugoslavenski dobrovoljci 1914/1918. Zbornik dokumenata*. (Sastanci Jugoslavenskog odbora s Meštrovićem). Beograd 1980.
- 8793 **Popović, R.**: *Hiljadu pisama Miodraga Ibrovca. Kako je Meštrović uradio bistu Bogdana Popovića. Prijateljstva sa Betom i Ristom Vukanovićem*. *Politika*, Beograd, god. 77, 28. II. 1980.
- 8794 **Popovski, Mihajlo**: *Princ Đorđe - nesuđeni kralj. 3. Dani u Parizu i Londonu. Susreti s Meštrovićem*. (Uoči i početkom Prvog svj. rata). Duga, Beograd, NS, br. 157, 1. III. 1980, str. 70-73.
- 8795 **Pozzetto, Marco**: *Die Schule Otto Wagners 1894-1912*. Wien-München 1980.
- 8796 **(Prpić, Jure)** J. P.: *Hrvatski iseljenici u Sjevernoj Americi*. (Spomen Meštrovićevog doprinosa Americi, str 115). Katolička crkva i Hrvati izvan domovine. Zagreb 1980, str. 105-116.
- 8797 **Ružić, Danilo**: *Šta je s Pobjednikom. Kalemegdanske priče*. (Oštećenje stupa). Duga, Beograd, NS, br. 168, 2. VIII. 1980, str. 28-29.
- 8798 **Samardžija, P(etar)**: *Novo u Mejama. Poseta Galeriji Meštrović*. *Politika ekspres*, Beograd, 16. II. 1980.
- 8799 **Sviličić-Čolović, Jadranka**: *Čovjek rado živi od parada, a ja parade ne volim*. (Razgovor sa Mirkom Račkim, o Meštroviću). Slobodna Dalmacija, Split, god. 38, 18. X. 1980, str. 5.
- 8800 **Trifunović, L(azar)**: *Srpski paviljon u Rimu 1911*. U Katalogu: Umjetnici članovi SANU. Beograd 1980, str. 519-521, 529-543.
- 8801 **Uskoković, Jelena**: *Monumentalizam kao struja hrvatske Moderne i Mirko Rački*. (Kritika Meštrovića. Meštrović i Metzner). *Život umjetnosti*, Zagreb, br. 29-30, 1980, str. 4-25.
- 8802 **Yourcenar, Marguerite**: *Osmeh Kraljevića Marka. Pripovetke*. (Susret s Meštrovićevim djelima na izložbi 1915. u Londonu). Beograd 1980.
- 8803 **Z. P.**: *Otkup Meštrovićevih djela*. (Plan otkupa crteža i skulptura za Galeriju Meštrović. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 38, 10. I. 1980.
- 8804 **Zlamalik, Vinko**: *Memorijal Ive Kerdića*. (Meštrovićeve medalje i plakete, str. 6-7, 71-72). Osijek-Zagreb 1980.
- 8805 *Cetinje*. (Fotomonografija. Njegošev mauzolej na Lovčenu, str. 84-86, sl. str. 74-77). Beograd 1980.
- 8806 *Crkva katolička i Hrvati izvan domovine*. Zagreb 1980. (O Meštroviću: Vesna Barbić).
- 8807 *„Dani Nikole Tesle“ na Niagaru Fallsu*. (Proslava kod spomenika N. Tesli pod slapovima Niagare). Slobodna Dalmacija, Split, god. 38, 11. VII. 1980.
- 8808 *„Djevojka pod česmom“*. (Uz nju Meštrovićev „Dinko Šimunović“, u Sinju. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 41, 10. II. 1980.
- 8809 *Dušobrižništvo među Hrvatima u susjednim zemljama*. (Meštrovićev spomenik Mati Mesiću-Miloradiću u Frakanavi, str. 168). Katolička crkva u Hrvata izvan domovine. Zagreb 1980, str. 167-173.
- 8810 *Europäische Kunstgeschichte in Daten*. Dresden 1980. (Meštrović str. 528).
- 8811 *Hrvatsko dušebrižništvo u Sjevernoj Americi*. (Meštrovićevi radovi u crkvama u Detroitu i Garyu, str. 179, 180). Katolička crkva u Hrvata izvan domovine. Zagreb 1980, str. 174-191.
- 8811a *Ideje srpske umetničke kritike i teorije 1900-1950, knj. 2*. Beograd 1980. (D. Mitrinović o Meštroviću).
- 8812 *Jugoslavenski dobrovoljci 1914/1918*. Zbornik dokumenata. Priredio Nikola Popović. (Zapisnici Jugoslavenskog odbora u vrijeme Prvog svjetskog rata. O Meštroviću str. 84, 93, 118, 263). Beograd 1980.
- 8813 *Meštrović, Ivan*. Meyers Universal-Lexikon. Sv. 3. Leipzig 1980, str. 122.
- 8814 *Meštrovićeva galerija najposjećenija*. (Bilješka). *Borba*, Zagreb, god. 45, 16. IX. 1980.
- 8816 *Planovi galerije „I. Meštrović“*. (U Vrpolju. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 41, 22. II. 1980.
- 8817 *U počast Meštroviću*. (Pripreme za proslavu stogodišnjice rođenja). *Politika*, Beograd, god. 77, 18. II. 1980.

1981.

- 8818 **Argan, Giulio Carlo**: *Džamonja*. (Meštrovićev utjecaj na Džamonju, str. 23). Zagreb 1981.
- 8819 **Barbić, Vesna**: *Crkva sv. Marka - hrvatska sakralna galerija. Umjetnine u crkvi sv. Marka*. U: Crkva sv. Marka u Zagrebu i njezin okoliš. (Povijesno-turistički vodič). Zagreb 1981, str. 93-101, 105-113.
- 8819a **Bauer, Antun**: *Meštrovićevi Indijanci u Zagrebu*. (O podcjenjivanju i uništavanju gipsanih modela). Umnoženi manuskript. Zagreb 1981.
- 8820 **Bećir, Đuro**: *Drniške inicijative*. (Pripreme za proslavu 100. obljetnice rođenja). Vjesnik, Zagreb, 42/12.144, 19. V 1981, str. 11.
- 8821 **(Benić, Gordana)** G. B.: *Galeriji Meštrović u Splitu. Vrijedni crteži i nacrti*. (Dar obitelji Meštrović. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 39/11.330, 10. XI. 1981, str 4.

- 8822 **Brown, Rosemary Alicia:** *Katharine Emma Maltwood Artist 1878-1961.* (Katalog izložbe. Usput o Meštroviću). Maltwood Art Museum and Gallery Victoria (Kanada), 1981.
- 8823 **Čorak, Željka:** *U funkciji znaka. Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata.* Zagreb 1981. (Projekt Iblera i Meštrovića za Bansku palaču u Splitu, str. 172-174).
- 8824 **Đ. Š.:** *Sve više posjetitelja.* (O Meštrovićevoj galeriji u Vrpolju. Bilj.). Glas Slavonije, Osijek, 28. IV. 1981.
- 8825 **Đorđević, Bora:** *Mirko Rački: Importirana umjetnost je nepotreban aperitiv.* (Iz Račkijevih Memoara). Vjesnik, Sedam dana, Zagreb, god. 42, 10. X. 1981, str. 8.
- 8826 **E. S:** *Planovi za proslavu Meštrovićeve jubileja.* (Bilješka). Slobodna Dalmacija, Split, god. 39, 6. VIII. 1981.
- 8827 **Gall, Zlatko:** *Meštrović „ispod pečata“. U splitskoj Galeriji Meštrović otpečaćeni dosad neizlagani radovi velikog majstora.* (Nabava Meštrovićevih crteža). Nedjeljna Dalmacija, Split, 15. XI. 1981.
- 8828 **Grubač, Slobodan:** *Osmisliti umjetnikovo djelo. Proslava stogodišnjice rođenja Ivana Meštrovića.* (Planovi za proslavu). Slobodna Dalmacija, Split, 39/11.134, 24. I. 1981, str. 5.
- 8829 **Grubač, Slobodan:** *Proslava 100-godišnjice rođenja Ivana Meštrovića.* Drniški vjesnik, Drniš, 6/18, XI. 1981, str. 6.
- 8830 **Grubač, Slobodan:** *Život i djelo Ivana Meštrovića.* (Program proslave stote obljetnice u Drnišu). Borba, Zagreb, 60 (46)/6, 8. I. 1981, str. 10.
- 8831 **Jurišić, Karlo:** *Franjevački samostan Zaoštrog.* (Vodič. Povijest i spomenici. Meštrovićev spomenik A. Kačića Miošića, str. 14). Zaoštrog 1981.
- 8832 **Kečkemet, Duško:** *Lokalpatriotizam - do neke granice.* (Odgovori na članak B. Žiga. Pitanje Meštrovićeve galerije u Drnišu). Nedjeljna Dalmacija, Split, 13. XII. 1981, str. 12.
- 8833 **Kelemen, Boris:** *Obilježavanje stote godišnjice rođenja Ivana Meštrovića.* Bilten Republičke SIZ u oblasti kulture SRH, 1981, br. 31, str. 12-13.
- 8834 **Kovačević, R(adovan):** *U počast Meštroviću.* (Pripreme za proslavu u Drnišu). Politika, Beograd, god. 78, (?) 1981.
- 8835 **Landercy, M.:** *Le cardinal Stepinac. Martyr des droits de l'homme.* (Usput o Meštrovićevim prijateljskim odnosima sa Stepincem). Paris 1981.
- 8836 **Matulić, Rusko:** *Bibliography of Sources on Yugoslavia.* (Literatura i u Meštroviću). Palo Alto (SAD) 1981.
- 8837 **(Meštrović, Marija):** *Vestalke ne bo v Zagrebu.* (Sjećanje na oca. Umnažanje Meštrovićevih skulptura. Prijevod članka V. Mirkovića iz „Vjesnika“). 7 D, Slovenski tednik, Ljubljana, 9/32, 6. VIII. 1981, str. 26-27.
- 8838 **Mirković, Vojko:** *Bogatiji za 500 crteža.* (Dar obitelji Meštrović Galeriji Meštrović u Splitu). Vjesnik, Zagreb, 42/12.281, 3. XI. 1981, str. 8.
- 8839 **Mirković, Vojko:** *Marica Meštrović: „Vestalka“ se neće postaviti u Zagrebu.* (Marica Meštrović protiv umnažanja Meštrovićevih skulptura). Vjesnik, Zagreb, 42/12.180, 25. VII. 1981, prilog: Sedam dana, br. 174, str. 10-11.
- 8840 **Mojaš, V(ladimir):** *U počast velikom umjetniku.* (Pripreme za proslavu stogodišnjice). Slobodna Dalmacija, Split, 39/11.143, 4. II. 1981, str. 8.
- 8841 **(Nikolić, Vinko) Vn:** *Ratko Parežanin: „Mržnja ne spašava.“* (Parežaninova kritika Meštrovićevih „Uspomena“). Hrvatska revija, München-Barcelona, 31/1 (121), III. 1981, str. 186-188.
- 8842 **(Parangal):** *Najposjećeniji muzej (2).* Nedjeljna Dalmacija, Split, 1. II. 1981, str. 2.
- 8843 **R. M.:** *Masakr spomenika Grgura Ninskog.* (Talijansko uklanjanje 1941.). Slobodna Dalmacija, Split, 39/11.384, 14. XI. 1981, str. 4.
- 8844 **Schulze, Franz:** *At Notre Dame: A Museum, the Size of a Football Field.* (Snite Museum of Art u Notre Dame). Art News, New York, V. 1981, str. 144-147.
- 8845 **Strauss, Thomas:** *Lembruck, Meštrović, Štursa und Gutfreund.* U: W. Lembruck in seiner Zeit. Duisburg 1981, str. 186-199.
- 8846 **Srhoj, Vinko:** *Na prijelomu stoljeća.* (Izložba I. Meštrovića i M. Račkoga u Starom Gradu na Hvaru). Slobodna Dalmacija, Split, 39/11.300, 8. VIII. 1981, str. 5.
- 8847 **Strižić, Živko:** *Priča koja nije naodmet.* (Otpori tiskanju Meštrovićeve monografije). Vjesnik, Zagreb, 42/12.194, 8. VIII. 1981, prilog: Sedam dana, br. 176, str. 3,5.
- 8848 **Stuparić, Darko:** *Dedijer pod unakrsnom vatrom.* (Prijetnje zbog Njegoševog mauzoleja). Vjesnik, Zagreb, god. 42, 3. X. 1981.
- 8849 **Šimat-Banov, Ive:** *Novi prilozi o Augustinčiću. I.* (Meštrovićev utjecaj na mladog Augustinčića). Anali Galerije Antuna Augustinčića, Klanjec 1981, br. 1, str. 7-13.
- 8849a **Tonković, Zdenko:** *Ivan Meštrović.* U: Galerija Bol. Bol 1981, str. 41. (Opis Meštrovićeve „Eve“).
- 8850 **Trifunović, Lazar:** *Kunstdenkmäler in Jugoslawien.* Sv. 1, str. XXXVII, 355, 362; sv. 2, str. 375, 394, 395. Leipzig 1981.
- 8851 **Ugrina, Jozo:** *Tri minuta do smrti.* (Meštrović u ustaškom zatvoru 1942.). Poruka borca, Split, 4. VII. 1981, str. 9.
- 8851a **Zlamalik, Veno:** *Kroatische Medaillen und Klein Plastik 1906-1979.* (Meštrovićeve medalje). Berlin 1981, 15-16, 61.
- 8852 **Zlatar, Pero:** *Kipara slavnog kći. Susret u Buenos Airesu s Maricom Meštrović... (Podaci o životu i radu I. Meštrovića).* Duga, Beograd, n. s., 7 (33)/181, 31. I. 1981, str. 44-45.
- 8853 **Žigo, V. (Božidar):** *Za slavu se ne otimamo. U Drnišu, nakon jedne izjave o tamošnjim planovima s velikim kiparom Ivanom Meštrovićem.* (Reagiranje Drnišana na interview D. Kečkemeta). Nedjeljna Dalmacija, Split, 29. XI. 1981, str. 14-15.
- 8853a **Ivan Meštrović: Mojsije.** (Reprodukcija skulpture u Israel Museumu, Jerusalem). Bilten, Udruženje Jevreja Jugoslavije u Izraelu, 29/6, 10. XII. 1981.
- 8854 **Mestrovic, Ivan.** Lietuvsiškoji tarybine enciklopedija. Sv. 7. Vilnius (Litva) 1981, str. 425.
- 8855 **Meštrović, Ivan.** Ukrainskaja sovjetskaja enciklopedija. Sv. 6. Kiev 1981, str. 455.
- 8856 **Meštrović, Ivan.** Ilustrovany encyklopedický slovník. Sv. 2. Praha 1981, str. 504.
- 8857 **Meštrović, Ivan.** Lexikon der Kunst in fünf Bänder. Architektur, Bildende Kunst, Industrieformgestaltung, Kunsttheorie. Berlin 1981.
- 8858 **Olga, udovica Ivana Meštrovića.** (Dar crteža Galeriji Meštrović. Bilj.). Ilustrovana politika, Beograd, 10. XI. 1981, str. 19.
- 8859 **Otkrivena Meštrovićeve skulptura.** (U Velenju. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, 42/12.251, 4. X. 1981, str. 1.

1982.

- 8860 **Adamec, Ana:** *Ivan Meštrović*. (O životu i djelima). Spomen-galerija Ivana Meštrovića, Vrpolje (1982), str. (13)-(17).
- 8861 **Barbić, Vesna:** *Ivan Meštrović*. (Kratki biografski podaci). Spomen-galerija Ivana Meštrovića, Vrpolje (1882), str. (13).
- 8862 **Barbić, Vesna:** *Mapa litografija Ivana Meštrovića*. (O mapi grafika iz 1923.). Spomen-galerija Ivana Meštrovića, Vrpolje (1982), str. (18)-(19).
- 8863 **(Benić, Gordana) G. B.:** *U znaku jubileja*. (Djelatnost Galerije Meštrović u Splitu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 40, 30. XII. 1982.
- 8864 **Bezić-Božanić, Nevenka:** *Uništavanje spomenika hrvatske kulture i umjetničkih djela za okupacije Splita (1941-1943)*. (Skidanje spomenika Grguru Ninskome 1941.). Kulturna baština, Split, 8/13, 1982, str. 82-86.
- 8865 **Čavić, Antonija:** *Spomen galerija*. (O Galeriji „Ivan Meštrović“ u Vrpolju. Bilj.). Vikend, Zagreb, 10. IX. 1982.
- 8866 **Čizmić, Ivan:** *Hrvati u životu Sjedinjenih Američkih Država*. (Usput o Meštroviću, str. 370-371). Zagreb 1982.
- 8867 **Čolović Sviličić, Jadranka:** *Godišnjica Spomen-galerije Ivana Meštrovića*. (U Vrpolju. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 40/11.700, 24. XI. 1982, str. 6.
- 8868 **Drobnjak, Vladimir:** *Meštrović na Trgu Republike*. (Javni spomenici u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 42/12.442, 18. IV. 1982, str. 8.
- 8869 **Dučić, Jovan:** *Izabrana dela*. Beograd 1982.
- 8869a **Ferrari, S.:** *Ultimo incontro con Krleža*. (O odnosu Krleže i Meštrovića). Nuova Rivista Europea, VI. 1982.
- 8870 **Fischer, Edward:** *While the Light was Good: Ivan Mestrovic Remembered*. (Životopis. Meštrović u Notre Dame). Notre Dame Magazine, Notre Dame, 2/5, XII. 1982, str. 29-35 + poledina omotnice.
- 8871 **Forwalter, John:** *Mestrovic Drawings at South Bend Show*. Gary Post Tribune, (?), VIII. 1982.
- 8872 **(Gol, Nenad) N. G.:** *Meštrović i Vrpolje*. (O rođenju u Vrpolju i Spomen-galeriji Ivan Meštrović). Spomen-galerija Ivana Meštrovića, Vrpolje (1982), str. (6)-(12).
- 8873 **Grbin, Boris - Sedlar, Jakov:** *Jedan život u kamenu*. (Kršinićevi podaci o Meštroviću. Iz monografije „Kršinić“). Fokus, Zagreb, 1982, br. 2, str. 22-25, 77.
- 8874 **Grubač, Slobodan:** *Ivan Meštrović i Mile Krička*. *Likovna i književna tema iz zavičaja*. (O Mihailu Kričkiću, liku iz Meštrovićevih pripovijesti „Ludi Mile“). Slobodna Dalmacija, Split, 40/11.489, 20. III. 1982, str. 4.
- 8875 **Grubač, Slobodan:** *Polemika bez potrebe. U povodu 100-godišnjice Ivana Meštrovića*. (Drniš uoči proslave. U vezi s intervjuom D. Kečkemeteta). Slobodna Dalmacija, Split, 40/11.483, 13. III. 1982, str. 5.
- 8876 **Ivanišević, Đurđica:** *Vjera u veliku ljudsku dobrotu*. *Nedavno preminuli Mirko Rački o svojim prijateljima Matošu, Meštroviću, Vidriću*. Danas, Zagreb, 7. IX. 1982, str. 73-75.
- 8877 **K.:** *U podzemlju Meštrovićeva srca*. (Gradnja crkve Sv. Krista u Trnju). Glas koncila, Zagreb, 21/6, 21. III. 1982, str. 11.
- 8878 **K. B.:** *Plaketa Broda Galeriji „Ivan Meštrović“*. (10 godina galerije u Vrpolju). Brodski list, Slavonski Brod, 10. XII. 1982.
- 8879 **Kadić, Ante:** *Meštrovićeve „Uspomene“ - nakon 20 godina*. (Dopune i korekture „Uspomena“). Hrvatska revija, München-Barcelona, 32/2 (126), VI. 1982, str. 250-263.
- 8880 **Kečkemet, Duško:** *Meštrović u Splitu*. (Meštrovićev boravak i rad u Splitu. U povodu dvadesete obljetnice smrti). Kulturna baština, Split, 8/13, 1982, str. 5-8.
- 8881 **Kečkemet, Duško:** *Split i okolina*. Male turističke monografije. II. izd. (Spomenici i galerije). Zagreb 1982.
- 8882 **Kečkemet, Duško:** *Univerzalan stvaralac*. (O Meštrovićevoj umjetnosti. Potreba vrednovanja). Vjesnik, Zagreb 43/12.346, 12. I. 1982, str. 6.
- 8883 **Kušan, Vladislav:** *Imago mundi*. Eseji, studije, prikazi. Zagreb 1982. (Poglavlje: Moderna skulptura u Hrvata, str. 76-92).
- 8884 **Lasić, Stanko:** *Krleža. Kronologija života i rada*. (Krleža o Meštrovićevom jugoslavenstvu. Mladi Krleža i jugoslavenska ideja). Zagreb 1982.
- 8885 **M. J.:** *O značenju i baštini*. (Planovi za proslavu stogodišnjice Meštrovićeva rođenja). Večernji list, Zagreb, 26/6894, 25. I. 1982, str. 5.
- 8886 **M. J. Z.:** *Desetljeće galerije „Ivan Meštrović“*. (U Vrpolju. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 43, 3. XII. 1982.
- 8887 **M. M.:** *Meštrovićeva djela prvi put u Galeriji umjetnina*. („Žena u molitvi“ i „Oplakivanje“ u Zadru). Narodni list, Zadar, 24. VII. 1982.
- 8888 **Malčić, Branka:** *Osorske glazbene večeri*. U katedrali, lođi i na trgu. (Meštrovićeve skulpture u „Perivoju kulture“: Kiparstvo i glazba). Vjesnik, Zagreb, god. 43, 13. VII. 1982.
- 8889 **Maroević, T(onko):** *Krleža prema Meštroviću*. *Umjesto nekrologa*. Život umjetnosti, Zagreb, 28/33-34, 1982, str. 127-137.
- 8890 **Maruševski, Olga:** *Tomislav Krizman za naš umjetnički obrt*. (Krizman u Beču i Parizu; izložba s Meštrovićem u Beču). Bulletin Razreda za likovne umjetnosti JAZU, Zagreb 1982, br. 2 (53), str. 11-38.
- 8891 **Mirković, Vojko:** *Nepovezani potencijali*. (Novi odljevi Meštrovićevih skulptura u Splitu). Vjesnik, Zagreb, god. 43, 26. V. 1982.
- 8892 **O. R.** (Olga Ramljak?): *Milijarde u kulturu*. (Financiranje proslave stogodišnjice Meštrovića. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 40, 12. II. 1982.
- 8893 **Oreb, B.:** *Spoznati velikog umjetnika*. (Razgovor s J. E. O'Connorom, Meštrovićevim biografom). Slobodna Dalmacija, Split, god. 40, 20. VIII. 1982, str. 5.
- 8894 **Pavičić, Željko:** *Desetljeće Meštrovićeve galerije*. (Historijat Galerije u Vrpolju). Glas Slavonije, Osijek, 11. IX. 1982.
- 8895 **Petešić, Ćiril:** *Razgovori s Meštrovićem. Vatikanska istraga protiv Stepinca*. Vjesnik, Zagreb, 43/12.396, 3. III. 1982, str. 18.
- 8896 **Prodanović, Zora:** *Izložbena aktivnost narodnog muzeja u Beogradu 1945-1980*. (Meštrovićeve izložbe u Srbiji). Beograd 1982.
- 8897 **Protić, Miodrag B.:** *Skulptura XX veka*. (O Meštrovićevoj skulpturi u okviru jugoslavenske, str. 27- 34). Beograd-Zagreb-Mostar 1982.
- 8898 **Radica, Bogdan:** *Uvod u proslavu stogodišnjice Ivana Meštrovića na Sveučilištu Columbia u New Yorku*. (Simpozij o Meštroviću u povodu 20. obljetnice smrti). Hrvatska revija, München-Barcelona, 32/4 (128), XII. 1982, str. 725-726.
- 8899 **Radica, Bogdan:** *Živjeti nedoživjeti*. I. (Uspomene s kraćim podacima o Meštroviću). München-Barcelona 1982.
- 8900 **Ramljak, Olga:** *Nepoznati Meštrović. Stota obljetnica rođenja Ivana Meštrovića...* (Plan proslave). Slobodna Dalmacija, Split, 40/11.462, 17. II. 1982, str. 8.
- 8901 **Rogošić, L.:** *Trideset godina Meštrovićeva poklona*. (Galerija Meštrović u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 40/11482, 12. III. 1982, str. 7.
- 8902 **Scotti, Giacomo:** *Čerina, Papini i talijansko vrijeme*. (Podaci o Meštroviću u knjizi „Carteggio Papini-Signorelli“). Oko, Zagreb, 15-29. IV. 1982, str. 14.

- 8903 **Scotti, Giacomo:** *Meštrovićevi sliki z Italijo in Italijani.* (U povodu 20. obljetnice smrti). Primorski dnevnik, Trst, 22. I. 1982, br. 18, str. 4.
- 8904 **Sierra, Martiniano Bracho:** *Presentación - Prikaz.* (Povijest ideje podizanja spomenika Simonu Bolívaru). U: Bolivar y Mestrovic. Beograd 1982.
- 8905 **Silva, María Azócar:** *Bolivar y Mestrovic - Bolivar i Meštrović.* (O Meštrovićevom projektu za spomenik Simonu Bolívaru). U: Bolivar y Mestrovic. Beograd 1982.
- 8906 **(Soldo, Josip Ante):** *Mir i dobro. Pax et bonum.* Monografija franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja. (Split 1982). (Crkva u Biskupiji; Meštrovićeva skulptura u crkvi u Drnišu).
- 8907 **Stipetić, Zorica:** *Argumenti za revoluciju.* (Ulomci iz knjige „Argumenti za revoluciju - August Cesarec“. Cesarčev članak o Meštroviću). Danas, Zagreb, 13. IV. - 18. V. 1982. (O Meštroviću 27. IV, str. 93; 4. V, str. 89-90).
- 8908 **Storni, Alfonsina:** *Ante un heroe de Meštrović.* (Pjesma). Studia croatica, Buenos Aires, 23/86-87, XII. 1982, str. 156.
- 8908a **Svečnjak, Vilim:** *Frano Kršinić 1897-1982. Meštru Frani u spomen.* (Meštrović u Umjetn. akademiji). Oko, Zagreb, X/257, 21. I. 1982, str. 1.
- 8909 **Šeparović, Ante:** *I knjiga i cijela kultura.* (Monografija I. Meštrovića u knjižarama u Švedskoj). Vjesnik, Zagreb, god. 43, 4. IV. 1982.
- 8909a **Šimat-Banov, Ive:** *Novi prilozi o Augustinčiću.* II. (Meštrovićev utjecaj na Augustinčića). Anali Galerije Antuna Augustinčića, Klanjec, br. 2, 1982, str. 3-13.
- 8910 **Šimat, Žarko:** *Ivan Meštrović. El primer centenario de su nacimiento.* Studia croatica, Buenos Aires, 23/86-87, XII. 1982, str. 154-158.
- 8911 **Tešija, I.:** *Slavonski kipari prvi put.* (Izložba „Suvremena skulptura Slavonije“ u Galeriji „Ivan Meštrović“ u Vrpolju). Glas Slavonije, Osijek, 24. XI. 1982.
- 8912 **Tomljanović, Ivo:** *Trajnija rješenja... Pripreme za obilježavanje stogodišnjice rođenja Ivana Meštrovića.* Borba, Zagreb, 61/23, 26. I. 1982, str. 9.
- 8913 **Uredništvo:** *Dvadeseta godišnjica smrti Ivana Meštrovića...* Hrvatska revija, München-Barcelona, 32/1 (125), III. 1982, str. 117-118.
- 8914 **Zidić, Igor:** *Miroslav Krleža i hrvatski likovni umjetnici.* (Krleža o Meštroviću). Čovjek i prostor, Zagreb, 29/348-349, III-IV. 1982, str. 47.
- 8916 (Ivan Meštrović). Literaturnaja gazeta, Moskva, 7. IV. 1982.
- 8917 *„Literaturnaja gazeta“ über Ivan Meštrović.* Kroatische Berichten, Mainz, 7/1 (34), 1982, str. 26.
- 8918 *Lo quel los soviéticos dicen de Meštrović.* Studia croatica, Buenos Aires, 23/86-87, XII. 1982, str. 158.
- 8919 *Raspodjela Meštrovićevih crteža.* (U Galeriji Meštrović u Splitu). Hrvatska revija, München-Barcelona, 32/ 1 (125), III. 1982, str. 131.
- 8920 *Split.* (Fotomonografija. Reprodukcijske Meštrovićevih skulptura u gradu, u Galeriji Meštrović i u Kašteletu). Split, II. izd., 1982.
- 1983.
- 8921 **A.:** *Djelo Meštrovića. 100. obljetnica rođenja Ivana Meštrovića.* (Uoči izložbe u Muzejskom prostoru u Zagrebu). Večernji list, Zagreb, 27/7415, 5. X. 1983, str. 5.
- 8922 **A.:** *Rani Meštrović.* (Izložba „Meštrović Otavice-Drniš“ u Muzejskom prostoru u Zagrebu. Bilj.). Večernji list, Zagreb, 27/7427, 19. X. 1983, str. 5.
- 8923 **A. G.:** *Presjek Meštrovićeva opusa.* (Uoči proslave u Drnišu). Vjesnik, Zagreb, 44/12.911, 13. VIII. 1983, str. 3.
- 8924 **A. I.:** *Izložba Ivana Meštrovića.* (U Biogradu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 41, 27. VI. 1983.
- 8925 **A. K.:** *„Iseljenički kalendar 83“* (Posvećen Meštrovićevom jubileju). Slobodna Dalmacija, Split, god. 41, 16. III. 1983.
- 8926 **A. L.:** *Nadahnut našim čovjekom. Znanstveni skup posvećen 100. godišnjici rođenja kipara Ivana Meštrovića.* (Uvodna predavanja. Referati). Večernji list, Zagreb, 27/4728, 20. X. 1983, str. 5.
- 8927 **A. L.:** *Ukloniti površne sudove.* (D. Kečkemet o rezultatima znanstvenog skupa o Meštroviću). Večernji list, Zagreb, 27/4729, 21. X. 1983, str. 5.
- 8928 **A. M.:** *U kninskoj tvrđavi izloženi radovi Ivana Meštrovića.* (Iz fundusa Muzeja Drniške krajine). Slobodna Dalmacija, Split, 40/11.853, 28. V. 1983, str. 14.
- 8929 **A. V.:** *Djeca slikaju i crtaju.* („Djeca slikaju i crtaju za Meštrovića“ u Drnišu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 41/11.917, 12. VIII. 1983, str. 3.
- 8930 **A. V.:** *Meštrovićevi radovi u Muzeju Drniške krajine.* (Izložba Muzeja Drniške krajine). Slobodna Dalmacija, Split, 41/11.915, 10. VIII. 1983.
- 8931 **A. V.:** *Ulaznica više za Meštrovića.* (Izložba u Muzejskom prostoru u Zagrebu. Otvorenje). Studio, Zagreb, 15. X. 1983, str. 6.
- 8932 **A. Ž.:** *Položaj župe Krista Kralja u Zagrebu.* (Izgradnja crkve po Meštrovićevim nacrtima, str. 175). Krist Kralj u Trnju, Zagreb 1983, str. 169-175.
- 8933 **Adamec, Ana:** (Tekst kataloga izložbe. Opširnije o Meštrovićevom životu i djelima). U katalogu: Ivan Meštrović. Zagreb (Gliptoteka) 1983, str. (3-17).
- 8934 **ak:** *Otkrivanje spomenploče Ivanu Meštroviću.* (Na kući u kojoj je u Beču boravio). Hrvatske novine, Eisenstadt-Željezno, 26. VIII. 1983, str. 4.
- 8935 **Arsenić, R.:** *Retrospektiva velikog umetnika.* Politika, Beograd, 80/25.143, 5. X. 1983, str. 12.
- 8936 **B. B.:** *Ciklus predavanja o Ivanu Meštroviću.* (U Muzejskom centru u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 44/13.022, 5. XII. 1983, str. 4.
- 8937 **B. O.:** *Iseljenički piknik.* (Izlet u Otavice i Drniš. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 41, 30. VII. 1983.
- 8938 **Bađun, D.:** *U čast kiparskom geniju.* (Proslave u Drnišu, Splitu, Zagrebu). Glas Slavonije, Osijek, 17. VIII. 1983.
- 8939 **Babić, Antun:** *Ivan Meštrović. U povodu 100. godišnjice rođenja.* Zemlja, Vinkovci, 25. X. 1983, br. 2, str. 15-16.
- 8940 **Babić, Mirko:** *Darovi velikog majstora. Uz stogodišnjicu rođenja Ivana Meštrovića.* (Prikaz izložbe u Zagrebu). Oslobođenje, Sarajevo, 40/12.750, 21. XII. 1983, str. 8.
- 8941 **Barbić, Vesna:** *Skica za spomenik Simonu Bolívaru. Prilog monografiji Ivana Meštrovića.* (Studije i skice u Atelijeru Meštrović u Zagrebu). Bulletin JAZU, Zagreb 1983, br. 1 (54), str. 11-29.
- 8942 **Barbić, Vesna - Kečkemet, Duško - Šeper, Bruno:** *Kronologija.* (Kronološki pregled Meštrovićeva života,

- rada, izložaba). U katalogu: Ivan Meštrović. 1882-1962. Zagreb 1983, str. 15-24.
- 8943 **Barbić, Vesna - Kečkemet, Duško - Šeper, Bruno - Ratković, Lada:** *Chronologie*. (Kronologija Meštrovićeva života i izložaba. Francuski). U katalogu: Exposition Ivan Meštrović (1883-1962). Paris 1983.
- 8944 **Barbić, Vesna:** *Meštrović u Drniškoj krajini*. (Katalog izložbe zbirke Adžija u Drnišu i obiteljske grobnice kapele Sv. Spasitelja u Otavicama). Muzej Drniške krajine. Drniš 1983.
- 8945 **Batorović, Mato:** *Djela Ivana Meštrovića u Iloku*. Vukovarske novine, Vukovar, 32/36, 15. X. 1983.
- 8946 **(Benić, Gordana)** g. b.: *Dovršena nova postava*. (U Galeriji Meštrović u Splitu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41), 13. IX. 1983.
- 8947 **(Benić, Gordana)** g. b.: *Novi katalog*. (Izdanje Galerije Meštrović u Splitu, tekst D. Kečkemet. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, (40) 41/11.917, 12. VIII. 1983, str. 3.
- 8948 **(Benić, Gordana)** G. B.: *Od mita do djela. U Splitu završen znanstveni skup o Ivanu Meštroviću*. (Kratki izvještaj). Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41)/11.979, 24. X. 1983, str. 2.
- 8949 **(Benić, Gordana)** (g. b.): *Rani Meštrovićevi crteži. Galerija „Alfa“ u Splitu*. (Najava izložbe Galerije Meštrović). Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41)/11.946, 15. IX. 1983, str. 4.
- 8950 **(Benić, Gordana)** G. B.: *Studije i crteži Ivana Meštrovića*. (Izložba u Umjetničkom salonu u Splitu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41)/11.917, 12. VIII. 1983, str. 3.
- 8951 **Benić, Gordana:** *Stvaralački dometi - pečat proslave. 100. godišnjica rođenja Ivana Meštrovića*. (Razgovor s D. Kečkemetom o proslavi i Galeriji Meštrović). Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41)/11.777, 26. II. 1983, str. 3.
- 8952 **Benić, Gordana:** *Suočenje s opusom*. (Znanstveni skup o Meštroviću). Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41), 29. X. 1983.
- 8954 **Benić, Gordana:** *Uz znanstveni skup o stogodišnjici Ivana Meštrovića*. (U Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41), 29. X. 1983.
- 8955 **Bezić-Božanić, Nevenka:** *Sjećanje na Meštrovićeve početke u Splitu*. *Mogućnosti*, Split, 30/10-11, X-XI. 1983, str. 933-936.
- 8957 **Bezić, Živan:** *Meštrović i Šoltani*. (O inž. Anti Beziću i sinu Anti u Splitu i Beču 1900). Nada, Grohote, V/1983, br. 4-5, str. 63-65.
- 8958 **Bilosnić, Tomislav Marijan:** *Homerovsko osmišljavanje svijeta*. (O Meštrovićevom jubileju). *Oko*, Zagreb, 11/299, 1. IX. 1983, str. 6.
- 8959 **Blačić, Zorica:** *Orao na litici. Stogodišnjica rođenja Ivana Meštrovića*. *Oslobođenje*, Sarajevo, 40/12.624, 15. VIII. 1983, str. 5.
- 8960 **Blagojević, Dragan:** *Kondorov let. Uz dvjestotu godišnjicu rođenja velikog revolucionaral*. (Simon Bolivar. Meštrovićev projekt spomenika). *Danas*, Zagreb, 26. VII. 1983, str. 61-63.
- 8961 **Blašković, Vladimir:** *Majstor i za hortikulturu. Meštrovićeva obljetnica*. (Uređenje trga s Meštrovićevim paviljonom u Zagrebu). *Vjesnik*, Zagreb, god. 44, 29. VIII. 1983, str. 5.
- 8962 **Blazović, Augustin:** *Ivan Meštrović u (i) gradišćanski Hrvati*. (Spomenik M. Meršića Miloradića). *Hrvatske novine*, Eisenstadt, 74/33-34, 12. VIII. 1983, str. 10.
- 8963 **Boglić, Mira:** *Tko će raditi Meštrovića. Filmski nesporazumi*. (Natječaj Republičke samoupravne interesne zajednice za dokumentarni film o Meštroviću). *Vjesnik*, Zagreb, 30. IX. 1983, str. 3.
- 8964 **Boglić, Mira:** *Zeleno svjetlo za film o Meštroviću*. (Predviđena dva dokumentarna filma). *Vjesnik*, Zagreb, god. 44, 27. X. 1983.
- 8965 **Bosnić, O.:** *Nepoznati Meštrović. Likovni život Splita*. (Izložba „Studije i crteži Ivana Meštrovića“ u Splitu). *Politika*, Beograd, god. 80, 16. VIII. 1983, str. 10.
- 8966 **Buljević, Zvonimir:** *Meštrović*. (Snimak Meštrovića u Splitu 1959.). *Nedjeljna Dalmacija*, Split, 11. IX. 1983, br. 644, str. 24.
- 8967 **C.:** *„Matica“ o Meštroviću*. (Časopis posvećen Meštroviću). *Večernji list*, Zagreb, 27/7381, 26. VIII. 1983, str. 5.
- 8968 **C.:** *Meštrović sa svih aspekata*. (Uoči znanstvenog skupa o Ivanu Meštroviću u Zagrebu, Drnišu i Splitu). *Večernji list*, Zagreb, 27/7426, 18. X. 1983, str. 5.
- 8969 **Castaneda, Julia:** *Ivan Mestrovic: un hito en la cultura occidental*. (Životopis, u povodu stogodišnjice rođenja). *La Prensa Revista*, Buenos Aires, 20. III. 1983, str. 1-2.
- 8970 **Cvetkova, E(lena):** *Daleko od prigodničarstva*. (Izložba Meštrovićevih skulptura u Gliptoteci u Zagrebu). *Večernji list*, Zagreb, 27/7387, 2. IX. 1983, str. 5.
- 8971 **Cvetkova, E(lena):** *Povratak osjećajnosti. Tema danas: Ivan Meštrović - djelo*. (O Meštrovićevom djelu u povodu izložbe u Zagrebu). *Večernji list*, Zagreb, 27/7430, 22-23. X. 1983, str. 8.
- 8972 **(Cvetkova, Elena)** EC: *Vječno živi meštar. Sinoć je u Muzejskom prostoru u Zagrebu otvorena dosad najveća izložba Meštrovićevih djela*. *Večernji list*, Zagreb, 27/7417, 7. X. 1983, str. 5.
- 8973 **Cvetkova, Elena:** *Voljen od najšire publike. Meštrović u privatnim stanovima*. *Večernji list*, Zagreb, 27/7477, 19. XII. 1983, str. 10.
- 8974 **Čagalj, Marijan Ivan:** *„Bili smo otkinuti kao da nam je netko posjekao grane.“ Marica Meštrović govori za Glas koncila*. *Glas koncila*, Zagreb, 22/18 (513), str. 7; 19 (514), str. 7, 9.
- 8975 **Čangalović, Ratko:** *Nedosegljivi umetnik Meštrović*. (Pripreme za proslavu u domovini i inozemstvu). *Delo*, Ljubljana, 13. VIII. 1983, str. 17.
- 8976 **(Čelar, Joško)** J. Č.: *Meštrovićeve minijature u prodaji*. (Suvenirni kipara A. Guberine. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 41, 14. XII. 1983.
- 8977 **Čičić, Zvonimir:** *Uz 100. obljetnicu rođenja Ivana Meštrovića*. (Život i likovna djela). *Movis*, Zürich, 14/1 (50), 1983, str. 12-13.
- 8978 **Čičin, I.:** *Meštrovićeva djela u „Podravki“*. (Izložba slika i skulptura u Koprivnici). *Vjesnik*, Zagreb, 44/13.001, 11. XI. 1983, str. 5.
- 8979 **(Čičin, I.)** I. Č.: *Meštrovićeva izložba u „Podravki“*. (Skulpture, slike, fotografije. Bilj.). *Vjesnik*, Zagreb, god. 44, 7. XI. 1983.
- 8980 **Čizmić, I(van):** *Meštrovićevi Indijanci u Chicagu*. (Historijat). *Matica*, Zagreb, 33/7-8, 1983, str. 12-13.
- 8981 **Čolović-Sviličić, J(adranka):** *Bilješka o Ivanu Meštroviću slikaru i kiparu. Tragom čovjeka*. Slobodna Dalmacija, Split, god. 41, 2. XI. 1983.
- 8982 **(Čolović-Sviličić, Jadranka):** *Ciklus predavanja o Meštroviću*. (Biješka). Slobodna Dalmacija, Split, god. 41, 25. X. 1983.
- 8983 **D. B.:** *Crteži Ivana Meštrovića*. (Otvorenje izložbe u Vrpolju). *Glas Slavonije*, Osijek, 21. VI. 1983.
- 8984 **D. Č.:** *Meštroviću u čast*. (Predavanje D. Kečkemeta i koncert R. Dobronić u Zürichu u povodu stogodišnjice rođenja). *Vjesnik*, Inozemno izdanje, Frankfurt/M - Zagreb, 41/12.818, 10. V. 1983.
- 8985 **D. Č.:** *„Obavijesti“ posvećene Meštroviću*. Društvene obavijesti, Zürich, 26. IX. 1983, br. 32, str. 5.
- 8986 **D. H.:** *Obogaćen fundus Meštrovićevih skulptura*. (Program manifestacija u Vrpolju). *Glas Slavonije*, Osijek, 20. IV. 1983.

- 8987 **D. K.:** „Ivan Meštrović u Americi.“ (Izložba fotografija u Rijeci). Vjesnik, Zagreb, god. 44, 5. XII. 1983, str. 4.
- 8988 **D. K.:** *Meštrović i „San zimske noći“*. U povodu 100. god. rođenja. (Izložba fotografija Meštrovićevih djela i skulptura u Rijeci). Vjesnik, Zagreb, god. 44, 21. XI. 1983, str. 5.
- 8989 **D. K.:** *Rijeka, Meštrović i „San zimske noći“*. Vjesnik, Zagreb, god. 44, 25. XI. 1983.
- 8990 **D. O.:** *Uskoro monografija o Ivanu Meštroviću*. (Z. Makovića i N. Gola). Vjesnik, Zagreb, god. 44/12.975, 13. X. 1983, str. 6.
- 8991 **D. P.:** *Ivo Smoljan: Knjiga „Tito i iseljenici“ i film o Ivanu Meštroviću*. (Smoljanov scenarij za dokumentarni film). Vjesnik, Zagreb, god. 44, 27. VIII. 1983, str. 4.
- 8992 **D. R.:** *Emisija posvećena Ivanu Meštroviću*. (U povodu stote obljetnice rođenja). Studio, Zagreb, 13. VIII. 1983, str. 32.
- 8993 **D. U.:** *Središnje akcije: simpozij JAZU i reprezentativna izložba*. Vjesnik, Zagreb, 44/12.738, 16. II. 1983, str. 5.
- 8994 **De Micheli, Mario:** *Arturo Martini. La scultura lingua morta*. Milano 1983. (Martini o Meštroviću).
- 8995 **(De Micheli, Mario):** *Meštrović podnosi usporedbu s najvećima*. (Priopćio Tonko Maroević). Danas, Zagreb, 2/78, 16. VIII. 1983, str. 53-54.
- 8996 **Deanović, Ana:** *Meštrovićevi prostori*. (Arhitektonski nacrti i izvedbe I. Meštrovića). Čovjek i prostor, Zagreb, 30/369 (12), 1983, str. 23-27.
- 8997 **Depolo, Josip:** *Što možemo (danas) učiniti za Meštrovića? Kritička varijacija jedne stogodišnjice. Ostaje li meštrovićevska tema, najveća tema našeg kiparstva, i dalje otvorenom?* (Potreba kritičke monografije). Oko, Zagreb, 11/299, 1. IX. 1983, str. 4.
- 8998 **Derbeck, Jeanne:** *Ivan Mestrovic (?)*. Snite Museum to open Nov. 9. (Uoči otvorenja muzeja u Notre Dame). South Bend Tribune, South Bend, 24. IV. 1983.
- 8999 **Dobronić, Ljelja:** *Zagrebački Gornji grad nekad i danas*. Zagreb 1983. (Meštrović str. 186).
- 9000 **Dočić, Marko:** *Hrvati Meštroviću. Uz obljetnicu*. (Primjedba u vezi sa člankom D. Kečkemet, „Umjetnik svoga vremena“ u „Vjesniku“). Vjesnik, Zagreb, 44/12.920, 22. VIII. 1983, str. 5.
- 9001 **Dončević, Ivona:** *Genius Croatiae. Zum 100. Geburtstag von Ivan Meštrović*. Kroatische Berichte, Mainz, 8/3 (39), 1983, str. 8-11.
- 9002 **Dončević, Ivona:** *Monographie über Ivan Meštrović. Prof. Dr. Duško Kečkemet: Ivan Meštrović. Eine Monographie Verlag Nolit, Beograd 1983*. Kroatische Berichte, Mainz, 8/4 (40), 1983, str. 22.
- 9003 **Duffy, Robert W.:** *Making Mestrovic's Horses Better Than They've Ever Been*. (Popravak i konzervacija „Indijanaca“ u Chicagu). St. Louis post-Dispatch, St. Louis, 18-19. VI. 1983, sect. D, str. 5.
- 9004 **Duffy, Robert W.:** *The Migration from Slavonia to South Bend*. St. Louis Post/Dispatch, St. Louis, VI. 1983.
- 9005 **Duplanić, Arsen:** *Podizanje spomenika Marku Maruliću*. (1925. u Splitu). Mogućnosti, Split, 30/10-11, 1983, str. 870-880.
- 9006 **Dvojković, Zdravko:** *Časno mjesto u riznici svjetske skulpture*. (Meštrovićeva djela iz fundusa Zbirke Bauer i Galerije umjetnina u galeriji „Name“ u Vukovaru). Vukovarske novine, Vukovar, 29. XI. 1983.
- 9007 **Đelalija, M.:** *Meštrović u privatnim zbirkama*. (Popratna izložba u Muzejskom prostoru u Zagrebu. Bilj.). Večernji list, Zagreb, 27/7458, 24. XI. 1983, str. 5.
- 9008 **Đurić, T.:** *Grgur Ninski i u Varaždinu*. (Kratki historijat). Matica, Zagreb, 33/10, 1983, str. 37.
- 9009 **E. S.:** *Drnišani slave Meštrovića*. (Otvorenje nove ceste; otkrivanje reljefa „Orači“; promocija kataloga Meštrović). Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41)/11.909, 3. VIII. 1983, str. 4.
- 9010 **F.:** *Proslave 100. obljetnice Ivana Meštrovića*. (Proslave u domovini, u Beču i u svijetu). Hrvatske novine, Eisenstadt (Željezno), 74/33-34, 12. VIII. 1983, str. 8-9.
- 9011 **f. p.:** *Ivan Meštrović i Beč*. (Meštrovićev studij u Beču. Otkrivanje spomen-ploče na kući u kojoj je boravio). Put, list Gradišćanskih Hrvata u Beču, Beč, 1983, br. 4, str. 3-4.
- 9012 **(Fiamengo, Jakša) J. F.:** *Izložba Meštrovićevih studija*. (U Cankarjevu domu u Ljubljani). Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41)/11.805, 31. III. 1983, str. 6.
- 9013 **Flanigan, James F.:** *Introduction*. (Predgovor katalogu izložbe. O Meštrovićevim crtežima). Kat.: Ivan Mestrovic 1883-1962. A Centennial exhibition, South Bend 1983, str. 9-12.
- 9014 **Frkaš, F.:** *Izložba djela Ivana Meštrovića*. (U Biogradu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 40 (41), 30. VI. 1983.
- 9015 **Gagro, Božidar:** *Meštrović među nama. U povodu izložbe u Muzejskom prostoru*. (Valorizacija Meštrovićeva djela. Izložba u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 44/12.970, 11. X. 1983, str. 6.
- 9016 **Gagro, Božidar:** *Predgovor*. (O značenju Meštrovićeve umjetnosti danas). U katalogu: Ivan Meštrović 1883-1962., Zagreb 1983, str. 7.
- 9017 **Galić, Mirko:** *Generalić drugi u svijetu. Priprema se ambiciozna izložba o Ivanu Meštroviću*. (Izložbe Generalića i Meštrovića u Kulturno-informativnom centru u Parizu). Vjesnik, Zagreb, god. 44, 25. X. 1983, str. 6.
- 9018 **Galić, Mirko:** *Meštrovićeva izložba u Parizu*. (Izložba skulptura, crteža i fotografija u Jugosl. kult.-inform. centru). Vjesnik, Zagreb, 44/12.995, 5. XI. 1983, str. 5.
- 9019 **Galić, Mirko:** *Prilika za dijalog*. (Meštrovićeva izložba u Jugosl. kult. centru u Parizu). Večernji list, Zagreb, 27/7443, 7. XI. 1983, str. 5.
- 9020 **Gall, Zlatko:** *Meštrović iz drugog ugla. Zvonko Maković u povodu svoje monografije o velikom kiparu*. (Kritika dosadašnjeg pisanja o Meštroviću i izložbe u Zagrebu). Nedjeljna Dalmacija, Split, 25. XII. 1983, str. 13.
- 9021 **Gall, Zlatko:** *Zbirka izuzetnih „bisera“*. (O kolekciji Ante Topića Mimare i o Meštrovićevoj izložbi u Zagrebu. Kritika predstavljanja Meštrovića). Nedjeljna Dalmacija, Split, 3. X. 1983, str. 16-17.
- 9022 **(Gedrich, Igor) I. G.:** *Droben zapis ob stoletnici Ivana Meštrovića*. Sodobnost, Ljubljana, 1983, br. 6-7, str. 705-706.
- 9023 **(Gol, Nenad) N. G.:** *In Meštrović's Honor*. (Pripreme za proslavu stogodišnjice rođenja). Matica, Časopis Matice iseljenika Hrvatske, Zagreb, 33/3, 1983, str. 1-3.
- 9024 **Gol, Nenad:** *Meštrović i iseljenici*. (O Meštrovićevim izložbama 1924. i 1925. u New Yorku, Detroitu i Chicagu. Prigodni Meštrovićevi govori). Iseljenički kalendar, 83, Zagreb 1983, str. 79-85.
- 9025 **Gol, Nenad:** *Meštrović u kninskoj tvrđavi*. (Veze s L. Marunom. Medalja Dositeja Obradovića. Starohrvatski muzej u Kninu). Matica, Zagreb, 33/7-8, 1983, str. 13-14.
- 9026 **(Gol, Nenad) N. G.:** *Meštrovićev jubilej. Stogodišnjica rođenja velikog kipara*. Matica, Zagreb, 33/12, 1983, str. 12.
- 9027 **Grakalić, Marijan:** *Kamen i lijepo. Susret s Ivanom Meštrovićem. Neobjavljeni intervju s Ivanom Meštrovićem prigodom posljednjeg boravka u domovini*. (Razgovor u Opatiji 1959.). Oko, Zagreb, 11/299, 1. IX. 1983, str. 5.
- 9028 **(Grakalić, Marijan):** *Mirko Rački o Ivanu Meštroviću. Nepoznate stranice*. (Iz Račkijeve autobiografije).

- Susret s Meštrovićem 1914). *Oko*, Zagreb, 11/299, 1. IX. 1983, str. 6-7.
- 9029 **Grlica, Đuro**: *Ivan Meštrović: život, djelo i misao*. (Životopis, odlikovanja, Meštrovićevi citati - u povodu 100. god. rođenja). Hrvatska revija, München-Barcelona, 33/1 (129), III. 1983, str. 12-24. (Također posebni otisak).
- 9030 **(Grubić, D.)**: *Zanimljiva otkrića u Ateljeu Meštrović*. (Izložba „Nepoznati Meštrović“). *Vjesnik*, Zagreb, god. 44, 6. XII. 1983.
- 9031 **(Grum, Željko)**: *Izjave, ocjene*. (Citati istaknutih autora o Meštroviću, iz Grumove monografije). *Vjesnik*, Zagreb, god. 44, 16. VIII. 1983.
- 9032 **H. H.**: *Posjeti Meštrovićevoj izložbi*. (U Zagrebu. Bilj.). *Glas Istre*, Pula, 25. X. 1983.
- 9033 **Haider, Hans**: *Ein Denkmal für Kroatiens „Rodin“*. (Proslava stogodišnjice u Beču). *Die Presse*, Wien, 26. VII. 1983.
- 9035 **(Hodonj, Željko) Ž. H.**: *Poklonjene Meštrovićeve skulpture*. (Proslava u Vrpolju). *Vjesnik*, Zagreb, god. 44, 22. IV. 1983.
- 9036 **Hodonj, Željko**: *Vrpolje u spomen Meštroviću*. *Vjesnik*, Zagreb, 44/12.750, 28. II. 1983, str. 5.
- 9037 **Horvat, Anđelka**: *Zaboravljeno, a nekima nepoznato o Ivanu Meštroviću*. (Karikature o Meštroviću i njegovim djelima između dva rata). Koprive, Zagreb 1983, (Prigodno izdanje u vezi s izložbom karikatura).
- 9038 **Horvath, György**: *Egy szobrász küldatése: Sázéve születt Iván Meštrović*. *Magyar Nemzet*, 14. VIII. 1983.
- 9039 **I. J.**: *Izložba „Ivan Meštrović“ u privatnim zbirkama*. (Izložba u Muzejskom prostoru u Zagrebu. bilj.). *Vjesnik*, Zagreb 44/13.014, 24. XI. 1983, str. 5.
- 9040 **I. K.**: *Rani crteži Ivana Meštrovića*. (Izložba crteža 1904-1908. u Galeriji „Alfa“). Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god.41, 16. IX. 1983.
- 9041 **I. P.**: *„Zaključani“ Meštrović*. (Izložba u Koprivnici). *Glas Podravine*, Koprivnica, 18. XI. 1983.
- 9042 **Ivanišević, Milan**: *Kako je splitska općina podizala Meštrovićevog Grgura Ninskoga*. (Povijest zamisli, izvedbe i postave spomenika). *Kulturna baština*, Split, 9/14, 1983, str. 21-25.
- 9043 **Ivanišević, Milan**: *Vlast i novinstvo oko kipa Grgura Ninskog na Peristilu*. *Mogućnosti*, Split, 30/10-11, 1983, str. 881-889.
- 9044 **Janeš, Želimir**: *Meštrović učitelj*. (Sjećanje na Meštrovića). *Školske novine*, Zagreb, 18. X. 1983.
- 9045 **(Jelaska, Ante)**: *Zarobljenici muzike. Ivo Tijardović: Sjećanje na život i vrijeme* (3). (Meštrovićev početak u Bilinićevoj klesarskoj radionici). *Nedjeljna Dalmacija*, Split, 16. X. 1983, str. 23.
- 9046 **(Jerinić, Mato) M. J.**: *Djelo trajne vrijednosti. Zagreb: Počeo znanstveni skup u povodu 100. godišnjice rođenja Ivana Meštrovića*. Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41)/11. 976, 20. X. 1983, str. 2.
- 9047 **(Jerinić, Mato) M. J.**: *Film o Meštroviću*. (Natječaj. Scenarij D. Kečkemet, režija L. Zafranović). *Večernji list*, Zagreb, 1983, 27/7282, 29. IV. 1983, str. 8.
- 9048 **Jerinić, Mato**: *Genij maloga naroda*. (Marica Meštrović o svom ocu, njegovom radu, o proslavi 100. godišnjice života, očevoj ostavštini). *Nedjeljna Dalmacija*, Split, 6. XI. 1983, str. 17.
- 9049 **(Jerinić, Mato) M. J.**: *Meštroviću u čast*. (Pripreme za proslavu stogodišnjice u Zagrebu). *Večernji list*, Zagreb, 27/7222, 18. II. 1983, str. 5.
- 9050 **(Jerinić, Mato) M. J.**: *Na vrhu svjetske skulpture. Zagreb: drugi dan rada znanstvenog skupa o Ivanu Meštroviću*. (Kratki opis skupa). Slobodna Dalmacija, Split, god. 41, 21. X. 1983, str. 2.
- 9051 **(Jerinić, Mato) M. J.**: *U znaku Meštrovića*. („Iseljenički kalendar“ posvećen Meštroviću). *Večernji list*, Zagreb, god. 27, 3. III. 1983.
- 9052 **(Jerinić, Mato) M. J.**: *Zagreb: Počeo znanstveni skup u povodu 100. godišnjice rođenja Ivana Meštrovića. djelo trajne vrijednosti*. Slobodna Dalmacija, Split, god 41, 20. X. 1983.
- 9053 **(Jerinić, Mato) M. J.**: *Značaj velikog majstora*. (Uoči znanstvenog skupa o Meštroviću u Zagrebu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 41, 19. X. 1983.
- 9054 **(Jerinić, Mato) M. J.**: *Znanstveni skup o Meštroviću u organizaciji ZAJU. Značaj velikog majstora*. Slobodna Dalmacija, Split, god. 41, 19. X. 1983.
- 9055 **Jevtović, Jevta**: (Predgovor kataloga izložbe. O izložbi. Vrednovanje Meštrovića. Srpski i engleski. Kratka biografija). U katalogu: *Ivan Meštrović 1883-1962.*, Beograd 1983, str. (6-9).
- 9056 **Jolić, S.**: *Genij sa Svilaje*. 1-12. (Feljtoni. Životopis). *Večernji list*, Zagreb, 27/7424-7435, 15-27. X. 1983.
- 9057 **Jurišić, Karlo**: *Fra Andrija Kačić Miošić*. (Meštrovićeva skulptura Kačića. Meštrovićeva pjesma o Kačiću i pismo K. Jurišiću). U: *Fra Andrija Kačić Miošić*. Split 1983, str. 11-32.
- 9058 **Jurišić, Karlo**: *Molitve Ivana Meštrovića. Pred 100 godina na blagdan Velike Gospe rodio se najpoznatiji hrvatski kipar*. *Glas koncila*, Zagreb, 22/16 (511), 7. VIII. 1983, str. 10-11.
- 9059 **K. R.**: *Nepoznati Meštrović*. (Izložba u Ateljeru Meštrović u Zagrebu. Bilj.). *Vjesnik*, Zagreb, 44/13.002, 12. XI. 1983, str. 5.
- 9060 **K. S.**: *Der kroatische „Michelangelo“ Vor hundert Jahren wurde Ivan Meštrović geboren*. (Kratki podaci o životu i umjetnosti). *Die Presse*, Wien, 18. VIII. 1983.
- 9061 **Kabić, Zlatko**: *Dr Kečkemet i Meštrovićevi kritičari*. (O Krležinim, Pijadinim, Babićevim kritikama Meštrovića). Slobodna Dalmacija, Split, god. 41, 28. XII. 1983.
- 9062 **Kadić, Ante**: *A Literary Profile of Ivan Meštrović*. (O Meštrovićevim književnim djelima). *Journal of Croatian Studies*, New York, 24/1983, str. 81-92.
- 9063 **Kadić, Ante**: *Dva nepoznata književna djela Ivana Meštrovića. Ljubavni roman „Vatra i pepeo“: Drama o kralju Aleksandru*. (Meštrovićevi rukopisi). *Hrvatska revija*, München-Barcelona, 33/1 (129), III. 1983, str. 89-93.
- 9064 **Kadić, Ante**: *Meštrovićeva proslava na Notre Dame sveučilištu*. (Znanstveni skup u Notre Dame). *Hrvatska revija*, München-Barcelona, 33/2 (130), VI. 1983, str. 333-334.
- 9065 **Kadić, Ante**: *Uz Meštrovićevu „Asanaginicu“*. (O Meštrovićevom zapamćenju „Hasanaginice“). *Hrvatska revija*, München-Barcelona, 33/ 3(131), IX. 1983, str. 414-434.
- 9066 **Kečkemet, Duško**: *Adžija, Nikola*. (Biografski podaci). *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 1, Zagreb 1983, str. 26.
- 9067 **Kečkemet, Duško**: *Bilinić, Pavao. Bilinić, Regina*. (Meštrovićevo šegrtovanje 1900.). *Hrvatski biografski leksikon*, 1, Zagreb 1983, str. 766.
- 9068 **Kečkemet, Duško**: *Crteži Ivana Meštrovića*. (Predgovor kataloga izložbe. O Meštrovićevim crtežima). U katalogu: *Ivan Meštrović*. Crteži. Vrpolje 1983, str. (2).
- 9069 **Kečkemet, Duško**: *Ivan Meštrović*. (Meštrovićev položaj i značaj u svjetskoj umjetnosti). U katalogu: *Ivan Meštrović 1883-1962*. Zagreb 1983, str. 9-13.
- 9070 **(Kečkemet, Duško)**: *Kipar iznimne energije*. (Priopćio Ivo Smoljan). *Vjesnik*, Zagreb, 44/12.879, 12. VII. 1983, str. 6.
- 9071 **(Kečkemet, Duško)**: *Kipar izuzetne energije. Razgovor s Duškom Kečkemetom, direktorom Meštrovićeve galerije u Splitu...* (Priopćio Ivo Smoljan). *Matica*, Zagreb, 33/7-8, 1983, str. 7-8.

- 9072 **Kečkemet, Duško:** *Koliko je Meštrović suvremen. Međuratno razdoblje, umjetnikovo najzrelije doba.* Danas, Zagreb, 2/79, 23. VIII. 1983, str. 52-54.
- 9073 **Kečkemet, Duško:** *Meštrović u Beču. Uz 100. obljetnicu rođenja Ivana Meštrovića.* (Studij i boravak u Beču 1900-1908). Nedjeljna Dalmacija, Split, 14. VIII. 1983, br. 640, str. 22.
- 9074 **Kečkemet, Duško:** *Meštrović u Švicarskoj. Stota obljetnica rođenja Ivana Meštrovića.* (Boravak, rad i izložbe I. Meštrovića u Švicarskoj). Društvene obavijesti. Hrvatska kulturna zajednica, Zürich, br. 31, 12. IV. 1983, str. 2.
- 9075 **(Kečkemet, Duško):** *Meštrovićevi najraniji crteži.* (Izložba u galeriji „Alfa“ u Splitu. Tekst iz predgovora kataloga D. Kečkemeta). Vjesnik, Zagreb, god. 44, 26. IX. 1983, str. 5.
- 9076 **Kečkemet, Duško:** *Mladi Meštrović u Beču.* (Studij i boravak 1900-1908). Hrvatske novine, Eisenstadt (Željezo), 74/33-34, 12. VIII. 1983, str. 8-9.
- 9077 **Kečkemet, Duško:** (Predgovor kataloga izložbe. O Meštrovićevim studijskim skulpturama i crtežima). U katalogu: Ivan Meštrović. Studije, Študije. Split 1983, str. 3-5.
- 9078 **Kečkemet, Duško:** *Predgovor.* (O ranim secesijskim Meštrovićevim crtežima). Katalog: Ivan Meštrović. Rani crteži. Split 1983, str. (3).
- 9079 **Kečkemet, Duško:** *Pravo mjesto za Meštrovića. Nova generacija će revalorizirati majstorovo djelo.* Danas, Zagreb, 2/80, 30. VIII. 1983, str. 60-61.
- 9080 **(Kečkemet, Duško):** *Stvaralački dometi, pečat proslave. 100. godišnjica rođenja Ivana Meštrovića.* (Priopćila Gordana Benić). Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41)/11.777, 26. II. 1983, str. 3.
- 9081 **Kečkemet, Duško:** *Tko je Ivan Meštrović danas?* (Meštrovićevo djelo u suvremenoj svjetskoj umjetnosti). Danas, Zagreb, 2/7-8, 16. VIII. 1983, str. 49-51.
- 9082 **Kečkemet, Duško:** *Umetnik svojega časa in prihodnosti. Dunajska leta Ivana Meštrovića.* Večer, Maribor, 20. VIII. 1983, br. 192, str. 9.
- 9083 **Kečkemet, Duško:** *Umjetnik svoga vremena.* (Meštrović u Beču u vrijeme studija). Vjesnik, Zagreb, 44/12.911, 13. VIII. 1983, str. 4.
- 9084 **Kečkemet, Duško:** *Život i djelo Ivana Meštrovića.* 1-56. (Podaci o životu i radu. Serija feljtona). Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41)/11.977 - 40 (42)/12.044, 21, 22, 25-29. X; 1-5, 8-12, 15-19, 22-26, 28, 29. XI; 1-3, 6-10, 13-17, 20-24, 27-29. XII. 1983; 4-7, 10-12. I. 1984.
- 9085 **Kerbler, Jurica:** *Ivan Meštrović - opore uspomene. 1. Snaga umetničke fantazije. 2. Veza na Dvoru. 3. Neodlučnost ravna izdajstvu. 4. Sećanja koja izazivaju sumnju. 5. Vajar hteo da bude političar.* (Životopis i političko djelovanje uz negativnu kritiku. Na temelju Meštrovićevih „Uspomena“). Duga, Beograd, N. S., 9 (25)/234-238, 12., 26. II, 12., 26. III, 9. IV. 1983.
- 9086 **Knežević-Žabčić, B.:** *Počeo znanstveni skup o Ivanu Meštroviću.* (Izveštaj o skupu 19. X. u Zagrebu). Borba, Zagreb, 48/290, 20. X. 1983, str. 7.
- 9087 **Kolacio, Zdenko:** *Zabačena remek-djela.* („Ženska figura“, Meštrovićeva skulptura u dvorištu ljevaonice u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, god. 44, 14. II. 1983.
- 9088 **Kovačević, Josip:** *Tragom jednog pisma.* (Meštrovićevo pismo Elizabeti Bogdan o kupnji vile u Dubrovniku). Naše more, Dubrovnik, 30/5, 1983, str. 200.
- 9089 **Krajina, Mile:** *100. obljetnica Ivana Meštrovića.* (Biografska pjesma u desetercu). Đakovački vezovi, Osijek, 9. VII. 1983, str. 52-53.
- 9090 **Krečić, Petar:** *V luči novih umetniških tokov je ponovno aktualno prašanje o naravi klasicizmov: ob 100-letnici rojstva kiparja Ivana Meštrovića.* Primorski dnevnik, Trst, 17. IV. 1983, br. 90, str. 7.
- 9091 **Krizman, Bogdan:** *Meštrović: Političke uspomene.* (Analiza i kritika djela). Polet, Zagreb, 20. X. 1983.
- 9092 **(Krlježa, Miroslav):** *Krlježa o Meštroviću 1928.* Vjesnik, Zagreb, 44/12.914, 16. VIII. 1983, str. 7.
- 9093 **(Krlježa, Miroslav):** *Moša S. Pijade o Meštroviću... Prenosimo odlomak iz članka... objavljen u „Obzoru“ 22. februara 1926.* Duga, Beograd, 9 (25)/238, 9. IV. 1983, str. 58.
- 9094 **Kroato:** *Plej grando Kroata skulptisto Ivan Meštreović.* (Životopis, na esperantu). Monato, Brasschaat (Belgija) 1983, br. 12, str. 20-21.
- 9095 **(Krstulović, Andrija):** *Iznimno jaka ličnost. Ivan Meštrović rijetko je kad dijelio komplimente...* (Priopćio Nikica Vukašin). Vjesnik, Zagreb, 44/12.914, 16. VIII. 1983, str. 7.
- 9096 **Kršlak, Z.:** *Izloženo više od dvesta dela.* (Meštrovićeva izložba u Zagrebu). Politika, Beograd, 80/25.179, 10. XI. 1983, str. 14.
- 9097 **Kukec, Vanja:** (Predgovor kataloga izložbe. Biografija. Citati o Meštroviću. Hrv. i engl.). U katalogu: Ivan Meštrović u Americi. Fotografije radova. Zagreb 1983.
- 9098 **Kusin, V(esna):** *Najveća izložba radova I. Meštrovića.* (Uoči izložbe u Muzejskom prostoru u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 44/12.964, 5. X. 1983, str. 4.
- 9099 **Kusin, Vesna:** *Nepoznati Meštrović. Kompleks u Otavicama trebalo bi valorizirati.* (Obiteljska kuća, škola i antimalarična stanica). Danas, Zagreb, 2/78, 16. VIII. 1983, str. 52-53.
- 9100 **Lane, Terence:** *The Gallia Collection.* Apollo, London, IX. 1983, sv. 118.
- 9101 **Lewis, May:** *Meštrović.* (Pjesma o Meštroviću. Hrv. prijevod. Iz antologije modernih pjesnika, New York 1926.). Iseljenički kalendar ,83, Zagreb 1983, str. 86.
- 9102 **Lewis, May:** *Meštrović.* (Pjesma. Engleski. New York 1924.). Journal of Croatian Studies, New York, 1983, br. 24, str. 128.
- 9103 **Lukšić, Tugomir:** *Medalje Ivana Meštrovića.* (Predgovor kataloga izložbe. Trinaest Meštrovićevih medalja). Katalog: Medalje Ivana Meštrovića, Zagreb 1983, str. (2-3).
- 9104 **Lj. K.:** *„Arhitektura Ivana Meštrovića.“* (Predavanje S. Piplovića u Splitu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split. god. 41, 8. XI. 1983.
- 9105 **Lj. K.:** *Prigodna dopisnica za Meštrovićev jubilej.* (Dopisnica i marka za jubilej). Slobodna Dalmacija, Split, god. 41, 18. VIII. 1983.
- 9106 **M. A.:** *Gedenkfeier für Ivan Mestrovic.* (Predavanje D. Kečkemeta i koncert R. Dobronić u Zürichu u povodu stogodišnjice rođenja). Društvene obavijesti, Zürich, 26. IX. 1983, br. 32, str. 5.
- 9107 **M. A.:** *Gedenkfeier für Ivan Mestrovic.* (Predavanje D. Kečkemeta i koncert R. Dobronić u Zürichu u povodu stogodišnjice rođenja). Zürichsee Zeitung, Zürich, 14. V. 1983, br. 111, str. 7.
- 9108 **M. Ja.:** *Skulptura „Žena“ Ivana Meštrovića.* (Postavljena u Zagrebu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 44, 19. X. 1983.
- 9109 **M. Kl.:** *Dokumentarac o Meštroviću.* (Televizijska emisija. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 27, 1. VIII. 1983.
- 9110 **M. S.:** *Ivan Meštrović - kroz fotografije i originale.* (Izložba u Puli). Novi list, Rijeka, 12. XII. 1983.
- 9111 **M. T.:** *Čuvati uspomene na velikog kipara.* (Marica Meštrović u Vrpolju). Brodski list, Slavonski Brod, 21. IX. 1983.
- 9112 **M. T.:** *Dan oslobođenja i bista Ivanu Meštroviću.* (Proslava u Vrpolju). Brodski list, Slavonski Brod, 22. IV. 1983, str. 1, 5.
- 9113 **M. T.:** *Izložba crteža u Vrpolju.* (Meštrovićevi crteži. Bilj.). Brodski list, Slavonski Brod, 24. VI. 1983.

- 9114 **mrh:** *Meštrović Otavice - Drniš*. (Popratna izložba u Muzejskom prostoru u Zagrebu. Bilj.). Vikend, Zagreb, 4. XI. 1983.
- 9115 **Mairinger, Franz:** „*Kunst, Lied und Gebet zugleich.*“ *Der Bildhauer Ivan Meštrović*. (O Meštroviću u povodu 100. obljetnice rođenja. Autor je rektor Umjetn. akademije u Beču). Pannonia, Wien, 11/3, 1983, str. 38.
- 9116 **Maković, Zvonko:** *Poticaj za drukčiji govor. Retrospektiva Meštrovića u Muzejskom prostoru*. (Kritika dosadašnjeg znanstvenog pristupa Meštroviću). Danas, Zagreb, 2/86, 11. X. 1983, str. 52-53.
- 9117 **Maleković, Vladimir:** *Blaga slavonskih muzeja*. (Meštrovićev reljef „Polaganje u grob“ u Zbirci Bauer Galerije umjetnina Vukovar). Vjesnik - 7 dana, Zagreb, god. 44, br. 272, 1983.
- 9118 **Maleković, Vladimir:** *Bljesak riznice, Meštrovića i Mimare*. Vjesnik, Zagreb, 44/13.048, 31. XII. 1983 - 3. I. 1984, str. 10.
- 9119 **Maleković, Vladimir:** *Duh gorostasa u tijelima heroja*. (Kritika dosadašnje ocjene Meštrovića). Vjesnik, Zagreb, 44/12.989, 30. X. 1983, str. 7.
- 9120 **Maleković, Vladimir:** *Gotovo nepoznati Meštrović. Uz izložbu crteža Ivana Meštrovića u Spomen galeriji Ivana Meštrovića u Vrpolju*. (Izložba crteža iz Galerije Meštrović u Splitu). Vjesnik, Zagreb, 44/12.876, 9. VII. 1983, str. 4.
- 9121 **Maleković, Vladimir:** *Trijumf povratka. Bečka secesija na venecijanskom bijenalu*. Vjesnik, Zagreb, 44/13.231, 7. VI. 1983, str. 10.
- 9122 **Marasović, Tomislav i Gordana:** *Split, ilustrirani vodič*. (Meštrovićevi spomenici i galerije. Hrv., franc. engl., njem. izdanje). Beograd 1983.
- 9123 **Maričić, M.:** *Meka ljubitelja umjetnosti. Spomen-galerija Ivana Meštrovića u Vrpolju*. (Kratki podaci o galeriji). Vjesnik, Zagreb, god. 44, 25. VIII. 1983, str. 5.
- 9124 **Markovina, Jelena:** *Grgur Ninski i ostali splitski spomenici u danima fašističkog terora*. Uklanjanje spomenika Grguru Ninskome u Splitu). Kulturna baština, Split, 9/14, 1983, str. 26-30.
- 9125 **Maroević, T(onko):** *Meštrović danas, za nas i za druge*. Mogućnosti, Split, 30/10-11, 1983, str. 866-869.
- 9126 **Maroević, Tonko:** *Meštrović podnosi usporedbu s najvećima. Talijanski kritičar Mario De Micheli o nekim našim kulturnim temama*. Danas, Zagreb, 16. VIII. 1983, str. 53-54.
- 9127 **Mataušić, Mirko:** *Beč - veliko groblje Hrvata*. (Meštrovićeva poprsja V. Jagića, N. Tesle, autoportret. Spomen-ploča). Glas koncila, Zagreb, 22/17 (512), 1983, 28. VIII 1983, str. 7.
- 9128 **Matković, A.:** *Meštrovićeva djela u kninskoj tvrđavi*. (Muzej hrv. starina na kninskoj tvrđavi. Plaketa Dositeja Obradovića). Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41)/11.863, 8. VI. 1983, str. 4.
- 9129 **Matošec, Dražen:** *Opet preniski stropovi*. (Uoči izložbe Meštrovića u Muzejskom prostoru). Danas, Zagreb, 2/76, 2. VIII. 1983, str. 56-57.
- 9130 **Meštrović, Marija:** *Bili smo otkinuti kao da nam je neko posjekao grane*. (Priopćio M. I. Čagalj). Glas koncila, Zagreb, 22/18 (513), 11. IX. 1983, str. 7; 19 (514), 25. IX, str. 7, 9.
- 9131 **(Meštrović, Marija):** *Hvala Drnišanima*. (O djelatnostima u povodu proslave 100. obljetnice rođenja I. Meštrovića. Ulomak intervjua „Vjesniku“). Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41)/11.983, 28. X. 1983, str. 2.
- 9132 **Meštrović, Marija:** *Rad jedini izraz njegova života...* (Priopćila Draga Ungaro). Vjesnik, Zagreb, 44/12.984, 25. X. 1983, str. 6.
- 9133 **Meštrović, Mate:** *Američko razdoblje Ivana Meštrovića*. Hrvatska revija, München-Barcelona, 33/4 (132), XII. 1983, str. 643-650.
- 9134 **Meštrović, (Mato) Matthew:** *Meštrović's American Experience*. (O Meštrovićevom poslijeratnom boravku u Americi i odnosu prema domovini). Journal of Croatian Studies, New York, 24/1983, str. 117-127.
- 9134a **Mihajlović, Živorad - Šilja:** *Jedna ogavna opereta*. (O Meštrovićevom poprsju Nikole Pašića). Zum reporter, Beograd, XIX/875, 10. XI. 1983, str. 63-65.
- 9135 **Mihičić, Andro Vid:** *Ivan Meštrović (1883-1983)*. (O Meštrovićevoj umjetnosti, arhitekturi. Kritike o Meštroviću). Marulić, Zagreb, 16/6, XI-XII. 1983, str. 583-588.
- 9136 **Mil, M.:** *Izvrstan prikaz Meštrovićeva djela*. (Televizijska emisija o Meštroviću). Glas Slavonije, Osijek, 17. VIII. 1983.
- 9137 **Milić, G(ordana):** *Ivan Meštrović - u Rijeci*. (Izložba Meštrovićevih skulptura u Rijeci i fotografija „Ivan Meštrović u Americi“). Novi list, Rijeka, 14. XI. 1983.
- 9138 **Milić, G(ordana):** *Izložena i peta Meštrovićeva skulptura*. (Izložba skulptura i fotografija u Rijeci). Novi list, Rijeka, 23. XI. 1983.
- 9139 **Milić, Gordana - Šturm, Suzana:** *Meštroviću u čast*. (Izložba skulptura i fotografija u Rijeci). Novi list, Rijeka, 17. XI. 1983.
- 9140 **Milinković, Aleksandar:** *Četiri decenija od smrti Nikole Tesle*. (Susret i prijateljstvo s Meštrovićem u New Yorku, br. 133, str. 38-39). Galaksija, Beograd, 12/129-134, 1983.
- 9141 **Milne, Jean:** *Sculptor Prophet*. (Pjesma o Meštroviću. Pretiskana iz monografije „Ivan Meštrović“, London 1919.). Iseljenički kalendar '83, Zagreb 1983, str. 86.
- 9142 **Milutinović, Kosta:** *Ivan Meštrović i borba za Dalmaciju*. Radovi Zavoda JAZU u Zadru, 29-30/1982-1983, str. 229-290. (Također posebni otisak).
- 9143 **Minarik, Marián:** *Simbol razumijevanja i ljubavi*. (Historijat Meštrovićeva spomenika Martinu Kukućinu. Prijevod sa slovačkog iz „Slovensko“). Matica, Zagreb, 33/3, 1983, str. 4-5.
- 9144 **Minarik, Marián:** *Symbol porozumenia a lásky*. (Historijat Meštrovićeva spomenika Martinu Kukućinu). Slovensko, Bratislava, 7/2, 1983, str. 18-19, 26.
- 9145 **Mirković, Vojko:** *Dvije izložbe u Splitu. U povodu stote obljetnice rođenja Ivana Meštrovića*. (Novi postav Galerije Meštrović. Izložba crteža u Galeriji „Alfa“. Priprema izložbe u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 44/12.904, 6. VIII. 1983, str. 4.
- 9146 **Mirković, Vojko:** *Ironija u deformaciji glave. Slikar Marino Tartaglia*. (Tartaglia u Rimu 1914. s Meštrovićem). Nedjeljna Dalmacija, Split, 14. VIII. 1983, str. 5.
- 9147 **(Mirković, Vojko) M.:** *Meštrovićevo djelo u suvremenoj umjetnosti. Drniš: Nastavljen naučni skup o Ivanu Meštroviću*. (Bilješka). Slobodna Dalmacija, Split, god. 41, 22. X. 1983, str. 2.
- 9148 **Mirković, Vojko:** *Nepoznati Meštrović*. (Izložba studija skulptura i crteža iz Galerije Meštrović Split u Ljubljani). Vjesnik, Zagreb, god. 44, 23. III. 1983, str. 5.
- 9149 **Mirković, V(ojko):** *Novi postav u splitskoj Galeriji*. (Galerija Meštrović u Splitu). Večernji list, Zagreb, god. 27, 26. I. 1983, str. 7.
- 9150 **(Mirković, Vojko) V. M.:** *O Meštroviću u Švicarskoj*. (Predavanje D. Kečkemeta u Bernu, Zürichu i Schaffhausenu). Vjesnik, Zagreb, 44/12.832, 24. V. 1983, str. 6.
- 9151 **(Mirković, Vojko) V. M.:** *Obilježavanje rođendana Ivana Meštrovića*. (Odbor u Drnišu. Bilj.) Slobodna Dalmacija, Split, god. 41, 1. III. 1983.
- 9152 **(Mirković, Vojko) V. M.:** *Otvorena izložba studija Ivana Meštrovića*. (U Umjetničkom salonu u Splitu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, 44/12.915, 17. VIII. 1983, str. 6.
- 9153 **Mirković, Vojko:** *Povratak zanimanja za „meštra“ O Ivanu Meštroviću i o nama danas*. (Zanimanje za

- Meštrovića u svijetu i u nas nekada i danas).
Nedjeljna Dalmacija, Split, br. 643, 4. IX. 1983, str. 22.
- 9154 **Mirković, Vojko:** „Pustite maloga neka gradi kulu.“
Iz kiparske klase Meštrović. (Razgovor s kiparem Mirkom Ostojom). Vjesnik, Zagreb, god. 44, 16. VIII. 1983, str. 7.
- 9154a **Mirković, Vojko:** *Slikar Marino Tartaglia.*
(Tartaglia i Meštrović u Rimu u vrijeme Prvog svj. rata).
Nedjeljna Dalmacija, Split, 14. VIII. 1983, str. 5.
- 9155 **(Mirković, Vojko)** V. M.: *Snima se film o Meštroviću.*
(Projekt „Marjan-filma“ u Splitu. Scenarij D. Kečkemet, režija L. Zafranović). Vjesnik, Zagreb, 44/12.702, 12. I. 1983, str. 7.
- 9156 **Mirković, Vojko:** *Split Meštroviću.* (Razgovor s D. Kečkemetom u vezi s proslavom Meštrovićeva rođenja).
Vjesnik, Zagreb, 44/12.736, 14. II. 1983, str. 5.
- 9157 **Mirković, Vojko:** *Što je s filmom o Meštroviću?* (Kečkemet-Zafranovićev dokumentarni film za „Marjan-film“ u Splitu).
Vjesnik, Zagreb, 44/12.804, 23. IV. 1983, str. 4.
- 9158 **Mirković, Vojko:** *Veliki meštar dlijeta. 1-12.* (Feljton. Život i djelo). Vjesnik, Zagreb, 44/12.908-12.919, 10-21. VIII. 1983.
- 9159 **Mirković, Vojko:** *Završen skup o Ivanu Meštroviću.* (U Splitu).
Vjesnik, Zagreb, god. 44, 23. X. 1983.
- 9160 **Mirth, Karlo:** *Meštrović in America: „Living from the Clod of Croatian Soil attached to his Roots.“ From My Memories of Meštrović.* (O Meštroviću u Americi od 1948. Posjet domovini 1959. „Croatia Press“ o Meštroviću).
Journal of Croatian Studies, New York, 24/1983, str. 153-196.
- 9161 **Mirth, Karlo:** *Meštrovićev spomenik kardinalu Stepincu u zagrebačkoj katedrali.* (Podaci o spomeniku).
Hrvatska revija, München-Barcelona, 33/4 (132), XII. 1983, str. 688-696.
- 9162 **(Mlivončić, Ivica)** I. Ml.: *Katalog.* (Katalog Muzeja u Drnišu i Otavicama. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41)/11.919, 15. VIII. 1983, str. 4.
- 9163 **(Mlivončić, Ivica)** I. Ml.: „Orači“ (Reljef za Drniš. Bilj.).
Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41)/11.919, 15. VIII. 1983, str. 4.
- 9164 **Mlivončić, Ivica:** *Kipar svjetskog značenja.* (Prikaz života i djela na stotu obljetnicu rođenja). Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41)/11.919, 15. VIII. 1983, str. 4.
- 9165 **Mlivončić, I(vica):** *Svečano i dostojanstveno. U subotu u Drnišu obježena 100. obljetnica rođenja Ivana Meštrovića.*
Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41)/11.919, 15. VIII. 1983, str. 1.
- 9166 **Mohorovičić, A(nadrija):** *Pojava Ivana Meštrovića u svijetu skulpture.* Bulletin Razreda za likovne umjetnosti JAZU, Zagreb 54/1, 1983, str. 7-9.
- 9167 **Mojaš, Vladimir:** *Meštrović u zavičaju.* (Pripreme u Drnišu za proslavu 100. obljetnice rođenja). Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41)/11.890, 12. VII. 1983, str. 3.
- 9168 **Mojaš, V(ladimir):** „Orači“ na pravom mjestu.
(Meštrovićev reljef u Drnišu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41)/11.893, 15. VII. 1983, str. 3.
- 9169 **Mulnix, Michael:** *Meštrović in Vienna.* (Opširni podaci o Meštrovićevim naukama i ranom stvaranju u Beču).
Journal of Croatian Studies, New York, 24/1983, str. 36-50.
- 9170 **Mužić, Marijan:** *Meštrović i Plečnik.*
Mogućnosti, Split, 30/10-11, 1983, str. 916-925.
- 9171 **Mužić, Ivan:** *Masonstvo u Hrvata.*
(O Meštroviću i masonima). I, II. izd. Split 1983.
- 9172 **Nazor, Vladimir:** *Kip.* (Pjesma o I. Meštroviću, Kastav 1910.).
Iseljenički kalendar, 83, Zagreb, 1983, str. 87.
- 9173 **Nazor, Vladimir:** *Kip.* (Pjesma Meštroviću).
Krist Kralj u Trnju. Zagreb 1983, str. 167.
- 9174 **Nikić, Lj.:** *Izbor Ivana Meštrovića za člana Srpske kraljevske akademije.* Sbornik za likovne umetnosti, Novi Sad, 19/1983, str. 325-333.
- 9175 **(Nikolić, Vinko)** Vn.: *Hrvatska se sjeća Ivana Meštrovića.*
Hrvatska revija, München-Barcelona, 33/3 (131), IX. 1983, str. 529-530.
- 9176 **Nikolin, Matija:** *Govor Ivana Meštrovića prigodom posvete crkve Naše Gospe u Biskupiji kod Knina.* (O crkvi. Govor).
Vjesnik Đakovačke biskupije, Đakovo, 1983, br. 7-8. (Posebni otisak, str. 7-8).
- 9177 **Nikolin, Matija:** *Po drači i čičku. „Trnje“ na životnom putu Ivana Meštrovića.* (Život i djelo). Vjesnik Đakovačke biskupije, Đakovo, 1983, br. 10-11. (Posebni otisak, str. 1-5).
- 9178 **Nikolin, Matija:** *Veličina Ivana Meštrovića.*
(O Meštrovićevom životu i umjetnosti. O Meštrovićevoj religioznosti). Vjesnik Đakovačke biskupije, Osijek, 1983, br. 7-8. (Posebni otisak, str. 1-6). (Ispravci: 1983, br. 9, str. 152).
- 9179 **O. C.:** *Od pastira na Svilaji do velikosvjetskog umjetnika.*
Nova Hrvatska, London, 25/11 (317), 5. VI. 1983, str. 11-12.
- 9179a **O. R.:** *Velika izložba Meštrovićevih djela.*
(Uoči izložbe u Zagrebu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41)/11963, 5. X. 1983, str. 1.
- 9180 **O'Connor, Joseph E.:** *Fragments from Meštrović's Life as a Teacher in the United States.* (Meštrović na Sveučilištu u Syracuseu). Matica, Zagreb, 33/7-8, 1983, str. 9-11.
- 9181 **O'Connor, Joseph E.:** *Meštrović u Americi.*
Mogućnosti, Split, 30/10-11, 1983, str. 937-944.
- 9181a **O'Connor, J.:** *Meštrović unpublished memoirs.* (Referat na simpoziju obljetnice I. Meštrovića u Zagrebu). Zagreb 1983.
- 9182 **O'Connor, Joseph E.:** „Vatra i pepeo“. *The unpublished Memoirs of Ivan Meštrović.* (Opis Meštrovićevih neobjavljenih uspomena na Ruženu Zatkovu-Kvoščinski).
Journal of Croatian Studies, New York, 24/1983, str. 93-102.
- 9183 **Orillion, Kathleen:** *Meštrović collections in Baton Rouge, Louisiana.* (Popis Meštrovićevih radova u ustanovama i privatnim posjedima). Journal of Croatian Studies, New York, 24/1983, str. 197-198.
- 9184 **Ostojić, Stevo:** *S Meštrovićem u Starom kraju.* (Interview s Meštrovićem 1959.). Matica, Zagreb, 33/7-8, 1983, str. 15.
- 9185 **Ostojić, Stevo:** *S Meštrovićem u Velom Lošinj.*
Politika, Beograd, 80/25.091, 14. VIII. 1983, str. 9.
- 9186 **Pal, Šandor:** *Živa umjetnost. Meštrovićeva stogodišnjica rođenja u Mađarskoj.* (Meštrović u mađarskom tisku 1983.).
Oko, Zagreb, 11/300, 15. IX. 1983, str. 26.
- 9187 **Pasini, S(ineva):** *Bogati program proslave. U povodu stote obljetnice rođenja Ivana Meštrovića.* (U Zagrebu, Drnišu, Splitu). Vjesnik, Zagreb, 44/12.910, 12. VIII. 1983, str. 6.
- 9188 **(Pasini, Sineva)** S. Pa.: *Film o Ivanu Meštroviću.* (Natječaj).
Vjesnik, Zagreb, god. 44, 29. IV. 1983.
- 9189 **Pasini, Sineva:** *Građani postavljaju izložbe.* (Izložbe u Muzejskom prostoru u Zagrebu u povodu Meštrovićeva jubileja). Vjesnik, Zagreb, 44/12.983, 24. X. 1983, str. 5.
- 9190 **(Pasini, Sineva)** S. Pa.: *Izložba „Meštrović. Otavice. Drniš“.* (U Muzejskom prostoru u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 44/12.979, 20. X. 1983, str. 1.
- 9191 **(Pasini, Sineva)** S. Pa.: *Meštrović iz privatnih zbirka.*
U Muzejskom prostoru u Zagrebu. (Otvorena izložba).
Vjesnik, Zagreb, 44/13.015, 25. XI. 1983, str. 7.
- 9192 **Pasini, Sineva:** *Meštrović na Gornjem gradu.*
(O izložbi u Muzejskom prostoru u Zagrebu. Ilustrirano).
Vjesnik, 7 dana, Zagreb, 44/12.967, 8. X. 1983, prilog Sedam dana, br. 285, str. 8-9.

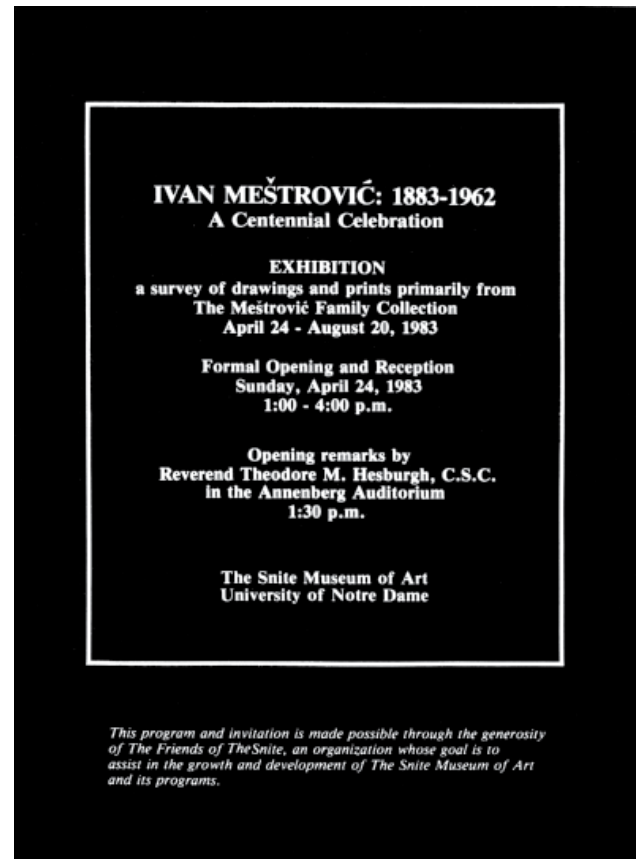
- 9193 **(Pasini, Sineva) S. Pa.:** *Meštrović na markama*. (Prigodne marke, omotnice, razglednice, čestitke, na izložbi u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 44/13.023, 6. XII. 1983, str. 5.
- 9194 **(Pasini, Sineva) S. Pa.:** *Nepoznati Meštrović*. (Izložba u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 44/12.745, 23. II. 1983, str. 4.
- 9195 **Pasini, S(ineva):** *Otvorena Meštrovićeva izložba. Poezija u mramoru i bronci*. (Opis izložbe u Muzejskom prostoru u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 44/12.9166, 7. X. 1983, str. 1, 5.
- 9196 **(Pasini, Sineva) S. Pa.:** *Priprema se simpozij o Meštroviću. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*. (Plan simpozija. Referenti). Vjesnik, Zagreb, 44/12.974, 15. X. 1983, str. 4.
- 9197 **(Pasini, Sineva) S. Pa.:** *Secesija u umjetnikovu djelu*. (Simpozij o Meštroviću u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 44/12.980, 21. X. 1983, str. 4.
- 9198 **Pasini, Sineva:** *Stiže Meštrović*. (Pripreme za izložbu u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 44/12.953, 24. IX. 1983, str. 4.
- 9199 **Pasini, Sineva:** *Stota godišnjica rođenja Ivana Meštrovića. Velika izložba u Zagrebu*. (Priprema izložbe u Muzejskom prostoru). Vjesnik, Zagreb, 44/12.873, 6. VII. 1983, str. 7.
- 9200 **Pasini, S(ineva):** *Stvaralac eruptivne snage. Počeo znanstveni skup o Ivanu Meštroviću*. (U palači JAZU u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 44/12.979, 20. X. 1983, str. 1.
- 9201 **Pasini, Sineva:** *Što je Meštrović danas? Okrugli stol povjesničara umjetnosti*. (Tema „Stilsko-teoretske pretpostavke velikog djela Ivana Meštrovića“). Vjesnik, Zagreb, 44/13.044, 27. XII. 1983, str. 6.
- 9202 **(Pasini, Sineva) S. Pa.:** *Uređenje Meštrovićeva mauzoleja*. (U Otavicama). Vjesnik, Zagreb, 44/12.740, 18. II. 1983, str. 7.
- 9203 **Pasini, Sineva:** *Zagrebački preludij velikog meštra*. (Boravak Meštrovićev u Zagrebu. Atelijer Meštrović). Vjesnik, Zagreb, 44/12.912, 14. VIII. 1983, str. 7.
- 9204 **Peić, Matko:** *Čovjek u kipu. Ob stoletnici rojstva Ivana Meštrovića*. Naši razgledi, Ljubljana, 26. VIII. 1983, br. 16, str. 470.
- 9205 **Peić, Matko:** *Čovjek u kipu. Uz stotu obljetnicu rođenja Ivana Meštrovića*. (Umjetnost Ivana Meštrovića. Arhitektura i skulptura). Vjesnik, Zagreb, 44/12.914, 16. VIII. 1983, str. 7.
- 9206 **Peić, Matko:** *Ivan Meštrović*. (O Meštrovićevoj umjetnosti i nekim njegovim djelima). Iseljenički kalendar, 83, Zagreb, 1983, str. 73-78.
- 9207 **Peić, Matko:** *Kamen i zemlja Ivana Meštrovića*. (O Meštrovićevom zavičaju Otavicama). Večernji list, Zagreb, 21/7442, 5., 6. XI. 1983, str. 11.
- 9208 **Peić, Matko:** *Magijski upotrijebljena simetrija. Meštrovićev kiparski govor*. (O Meštrovićevoj umjetnosti). Školske novine, Zagreb, 18. X. 1983.
- 9209 **Peić, Matko:** *Povratak majstora. Sjećanja na Meštrovićev boravak u Zagrebu 1959. godine*. Večernji list, Zagreb, 27/7376, 20., 21. VIII. 1983, str. 8.
- 9210 **Perlić, Đuro:** *Dug kiparskom geniju*. (Proslava 100. obljetnice u Drnišu). Večernji list, Zagreb, 27/7371, 15. VIII. 1983, str. 5.
- 9211 **Petrinović, Ivo:** *Trumbićev stav spram diktature kralja Aleksandra i Oktroiranog ustava*. (Također Meštrovićeva sjećanja). Mogućnosti, Split, 30/10-11, 1983, str. 945-960.
- 9212 **(Pijade, Moša S.):** *Moša Pijade o Ivanu Meštroviću...* (Iz beogradskog lista „Slobodna reč“). Duga, Beograd, 9 (25)/236-238, 1983.
- 9213 **Piplović, Stanko:** *Arhitektura Ivana Meštrovića*. Mogućnosti, Split, 30/10-11, 1983, str. 895-915.
- 9214 **Piplović, Stanko:** *O Meštrovićevoj arhitekturi na znanstvenom skupu*. (Znanstveni skup JAZU u povodu 100. obljetnice rođenja). Čovjek i prostor, Zagreb, 30/11 (368), 1983, str. 4-5.
- 9215 **Porter, Dean A.:** *Ivan Meštrović*. (Predgovor kataloga izložbe. Životopis. O izložbi u Notre Dame). U katalogu: Ivan Meštrović 1883-1962. A Centennial Exhibition, Notre Dame - Baton Rouge 1983, str. 5-7.
- 9216 **Porter, Dean A.:** *Meštrović Exhibition celebrates Centennial of the Maestro's Birth*. (Izložba crteža u Snite Museum u Notre Dame, USA). The Friends' Newsletter. The Snite Museum of Art. University of Notre Dame. Notre Dame, V-VI. 1983.
- 9217 **Porter, Dean A.:** *New Observations on Ivan Meštrović*. (Referat na Columbia University 1982. O Meštrovićevoj umjetnosti, posebno u Americi). Journal of Croatian Studies, New York, 24/1983, str. 57-68.
- 9218 **Posavec, Zlatko:** *Meštrović u suvremenom svjetlu, prigodom stote obljetnice rođenja*. Odjek, Sarajevo, 36/22, 15-30. XI. 1983, str. 14-16.
- 9219 **Pribić, Ivanka:** *Junaci na Jezuitskom trgu. Mi mladi*. Zagreb, 1983, br. 18, str. 20.
- 9220 **Prijatelj, Kruno:** *Sugestivno i jednostavno. Uz novi portret Ivana Meštrovića od Andrije Krstulovića*. (Studija za spomenik). Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41)/11.919, 15. VIII. 1983, str. 4.
- 9221 **Prijatelj, Kruno:** *Nepoznata pisma Ivana Meštrovića*. (Šimunu Grubišiću). Mogućnosti, Split, 30/10-11, 1983, str. 926-931.
- 9222 **Pupačić, Josip:** *I beck on to You to return. Fragment*. (Pjesma upućena Meštroviću za povratak). Iseljenički kalendar, 83, Zagreb 1983, str. 90.
- 9223 **R. S.:** *Monografija o Meštroviću*. (Z. Makovića i F. Tatičića. Bilj.). Borba, Zagreb, 21. II. 1983, str. 10.
- 9224 **(ra):** *„Okno“ o Meštroviću*. (Broj posvećen Meštroviću, u vezi s jubilejom). Vjesnik, Zagreb, 44/12.930, 1. IX. 1983, str. 6.
- 9225 **(Rački, Mirko):** *Mirko Rački o Ivanu Meštroviću. Moj sastanak s Meštrovićem u Rimu 1914. godine*. (Priredio Marijan Grakalić). Oko, Zagreb, 11/299, 15. IX. 1983, str. 6-7.
- 9226 **Radica, Bogdan:** *Bibliografska bilješka: Meštrović i Michelangelo*. Hrvatska revija, München-Barcelona, 33/1 (129), III. 1983, str. 3-11.
- 9227 **Radica, Bogdan:** *Godina Ivana Meštrovića: stogodišnjica njegova rođenja*. (Životopis. nacionalne ideje. U Americi). Hrvatska revija, München-Barcelona, 33/3 (130), 1983, str. 335.
- 9228 **(Radica) Raditsa, Bogdan:** *Meštrović's Significance in the Formation of Yugoslavia in 1918*. (Meštrovićev političke ideje u odnosu na Jugoslaviju i na Hrvatsku). Journal of Croatian Studies, New York, 24/1983, str. 103-107.
- 9229 **(Radica, Bogdan):** *Pisma Ivana Meštrovića Bogdanu Radici*. (Pisma 1946-1961). Hrvatska revija, München-Barcelona, 33/2, 1983, str. 193-234; 3, str. 457-492.
- 9230 **Radić, Kristijan:** *Djelo Ivana Meštrovića*. U: Krist Kralj u Trnju. Spomen-monografija o crkvi i župi Krista Kralja u Zagrebu o 100. obljetnici rođenja Ivana Meštrovića. Zagreb 1983, str. 144-167.
- 9231 **Radović, Š(ime):** *Otkriven kip „Žena“ Ivana Meštrovića*. (Pred Privrednom bankom u Zagrebu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, 44/12.980, 21. X. 1983, str. 4.
- 9232 **Rendić, D.:** *Izložba Meštrovićeva djela*. (Slike, skulpture i fotografije u „Podravki“ u Koprivnici. Bilj.). Glas Podravine, Koprivnica, 11. XI. 1983.
- 9233 **Reynolds, Patrick T.:** *The New Bronze Age*. Chicago, Chicago, 32/12, 1983.

- 9234 **Ristić, Slobodan:** *Lazar Trifunović (1929-1983) - likovni kritičar.* (Trifunovićeva kritika Meštrovićeve umjetnosti. Emitirano na Radio Beogradu 7. IX. 1983.). Treći program, Beograd, 2/57, 1983, str. 17-21.
- 9235 **Rozić, Vladimir:** *Likovna kritika u Beogradu između dva svetska rata.* Beograd 1983. (Pregled kritika i kritičara o Meštroviću i njegovoj umjetnosti 1918-1941).
- 9236 **Rubbi, Antonio:** *Elementarna snaga i poetika.* (Izložba Meštrovića u Gliptoteci u Zagrebu). Novi list, Rijeka, 12. X. 1983.
- 9237 **S. G.:** *Srebrni grb Galerije Meštrović. U povodu tridesete obljetnice rada.* (Srebrni grb grada Splita. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 40 (41), 24. IX. 1983, str. 3.
- 9238 **S. J.:** *Monografija o Ivanu Meštroviću.* (Promocija „Nolitove“ monografije u Beogradu). Borba, Zagreb, 61/312, 11. XI. 1983, str. 9.
- 9239 **Schmeckebier, Laurence:** *Meštrović as Sculptor in America.* (Referat na savjetovanju u Columbia University, 1982. Meštrovićev položaj u modernoj umjetnosti). Journal of Croatian Studies, New York, 24/1983, str. 51-56.
- 9240 **Scotti, Giacomo:** *Meštrovićeve veze s Italijom.* (O knjizi: Carteggio Papini-Signorelli, Milano 1979.). Vjesnik, Zagreb, 44/13.028, 11. XII. 1983, str. 6.
- 9241 **Sedey, Ivan:** *Samohdec Ivan Meštrović...* Dnevnik, Ljubljana, 13. VIII. 1983, br. 218, str. 9.
- 9242 **Sedlar, Jakov - Grbin, Boris:** *Razgovori s Kršinićem.* (Ulomci iz neobjavljene knjige. Kršinićevo sjećanje na Meštrovića, posebno na dolazak u Zagreb 1959.). Likum, Zagreb, II. 1983, br. 0 (pilot).
- 9243 **Seferović, Sonja:** *Trajna ostavština skulptorskog barda.* (Uoči Meštrovićeve izložbe i znanstvenog skupa u Zagrebu). Dubrovački vjesnik, Dubrovnik, 20. VIII. 1983.
- 9244 **Senečić, Geno:** *„Kukučin“ posljednje djelo? Izgleda da je posljednji rad velikog umjetnika bio posvećen Slovacima.* (Historijat Meštrovićeva spomenika Martinu Kukučinu). Večernji list, Zagreb, 27/7376, 20, 21. VIII. 1983, str. 8.
- 9245 **Senečić, Geno:** *Meštrovićev Kukučin.* (Historijat spomenika). Matica, Zagreb, 33/3, 1983, str. 4.
- 9246 **(Sikirica, Stipe):** *Gorštački altruizam.* (O Meštroviću na Umjetn. akademiji u Zagrebu). Studio, Zagreb, 20. VIII. 1983.
- 9247 **Sikirica, Stipe:** *Veliki meštar Meštrović. Razgovor sa S. Sikiricom, koji radi kip velikom kiparu.* (Priopćio Ivo Smoljan). Danas, Zagreb, 2/77, 9. VIII. 1983, str. 56-57.
- 9248 **Sirotković, Jakov:** *Ivan Meštrović počasni član JAZU.* Matica, Zagreb, 33/12, XII. 1983, str. 13.
- 9249 **Smoljan, Ivo:** *Jubilej velikog Meštra.* (Životopis). Iseljenski kalendar, 83, Zagreb 1983, str. 57-67.
- 9250 **Smoljan, Ivo:** *Jubilej velikog meštra. Stota godišnjica Meštrovićeva rođenja.* (Razgovor s kiparem Stipom Sikiricom). Matica, Zagreb, 33/7-8, 1983, str. 1-6.
- 9251 **Smoljan, Ivo:** *Kipar iznimne energije.* (Razgovor s D. Kečkemetom u povodu objavljivanja monografije o Meštroviću). Vjesnik, Zagreb 44/12.879, 12. VII. 1983, str. 6.
- 9252 **Smoljan, Ivo:** *Knjiga „Tito i iseljenici“ i film o Ivanu Meštroviću.* (Priopćio D. P.). Vjesnik, Zagreb, 44/12.925, 27. VIII. 1983, str. 4.
- 9253 **Smoljan, Ivo:** *Opinions on Meštrović's Art.* (Sudovi o Meštrovićevoj umjetnosti). Iseljenski kalendar, 83, Zagreb, 1983, str. 68-69.
- 9254 **Smoljan, Ivo:** *Veliki meštar Meštrović. Razgovor sa S. Sikiricom, koji radi kip velikom kiparu.* (Sudovi o Meštroviću kipara Sikirice). Danas, Zagreb, 2/77, 9. VIII. 1983, str. 56-57.
- 9255 **Soldo, Josip A(nte):** *Ivan Meštrović u dodiru sa sv. Franjom Aisškim.* (Meštrović i franjevci). Brat Franjo, Zadar, 7/4 (35), 1983, str. 12-13, 16.
- 9256 **Soldo, J(osip) A(nte):** *Meštrovićev Kačić u Bristu.* Mogućnosti, Split, 30/10-11, 1983, str. 890-894.
- 9257 **Soldo, Josip Ante:** *Religiozna umjetnost Ivana Meštrovića. Prilog analize duhovnog razvoja.* (Život, djela, prikazi, kritike). Crkva u svijetu, Split, 18/4, 1983, str. 326-343.
- 9258 **Spalatin, Christopher (Krst):** *My Memories of Ivan Meštrović.* (Susreti s Meštrovićem od 1942. do smrti. O Meštrovićem patriotskom i religioznom uvjerenju). Journal of Croatian Studies, New York, 24/1983, str. 108-116.
- 9259 **Spalatin, Krsto:** *Sjećanja na Ivana Meštrovića.* (Meštrović i religija). Hrvatska revija, München-Barcelona, 33/1 (129), III. 1983, str. 59-67.
- 9260 **Stanišić, I.:** *Orfei.* (O Meštrovićevim skulpturama). U: Deni poezii, Lenjingrad 1983, str. 181-185.
- 9261 **(Starčević, Ante) A. S.:** *Meštrovićeva crkva Krista Kralja u Trnju.* (Meštrovićevi nacrti). Krist Kralj u Trnju. Zagreb 1983, str. 139-141.
- 9262 **Starčević, Ante - Radić, Kristijan:** *Ivan Meštrović i župa Krista Kralja.* (Crkva u Trnju. Životopis i religiozna djela I. Meštrovića). U Zborniku: Krist Kralj u Trnju. Zagreb 1983, str. 139-167.
- 9263 **Strižić, Živko:** *A monografija o Meštroviću?* (Potreba izdavanja monografije). Vjesnik, god. 44, Sedam dana, 29. X. 1983, br. 288, str. 2.
- 9264 **Strižić, Živko:** *Ivan Meštrović u antikvarijtima.* (O knjigama o Meštroviću). Iseljenski kalendar, 83, Zagreb 1983, str. 88-89.
- 9265 **Stublija, Želimir:** *Meštrović privatno.* (Sjećanja Marina Tartaglije i Andre Vida Mihičića). Školske novine, Zagreb, 18. X. 1983.
- 9266 **Stupalo, B.:** *Neizbrisiva uspomena.* (Naši iseljenici u posjetu Otavicama). Arena, Zagreb, 24. VIII. 1983, br. 1183, str. 18.
- 9267 **Sveštarov, Margarita:** (Predgovor kataloga izložbe. Veze Meštrovića sa zavičajem). Kat.: Ivan Meštrović. Vrpolje - Otavice - Drniš. Zagreb 1983, str. (2-3).
- 9268 **Svilčić, Ante:** *Napasti na kip i dosjetke. Literarni zapis o Meštroviću i Deškoviću.* (Općenito i literarno). Slobodna Dalmacija, Split, god. 40 (41), 10. XII. 1983.
- 9269 **Šalić, Tomislav:** *Spomen galerija Ivana Meštrovića u Vrpolju.* Zemlja, Vinkovci, 25. X. 1983, br. 2, str. 17.
- 9270 **Šeparović, A(nte):** *Izložba o Meštroviću.* („Meštrović u Americi“ u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 44/12.867, 28. VI. 1983, str. 4.
- 9271 **Šeper, Bruno:** (Predgovor kataloga: Meštrovićeva djela u privatnim posjedima). U katalogu: Ivan Meštrović u privatnim zbirkama, Zagreb 1983.
- 9272 **Šigir, Mirjana:** *Čarolija Meštrovića i Mimare. Veliki uspjeh i posjet izložbi.* (Prigodni zlatnici i srebrnjaci). Vjesnik, Zagreb, 44/13.016, 26. XI. 1983, str. 3.
- 9273 **(Šigir, Mirjana) M. Š.:** *„Matica“ o Meštroviću.* (Dvobroj 7/8 lista Matice iseljenika Hrvatske posvećen Meštroviću). Vjesnik, Zagreb, 44/12.911, 13. VIII. 1983, str. 4.
- 9274 **Šilović, M.:** *Restauriranje reljefa.* (Meštrovićevi reljefi u Kašteletu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 49 (41), 4. IX. 1983.
- 9275 **Šimat, Žarko:** *Ivan Meštrović.* Kroatische Berrichte, Mainz, 8/1 (37), 1983, str. 16-17.
- 9276 **Šimleša, Božo:** *Gabrilović je Meštrović.* (Reportaža o Vrpolju i Meštroviću). Arena, Zagreb, 31. VIII. 1983, br. 1184, str. 12-14.

- 9278 **Škunca, Josip**: *Sinteza koja očarava. Manje znani Meštrović.* (Izložba Meštrovićevih skulptura u Gliptoteci u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 44/12.914, 16. VIII. 1983, str. 7.
- 9279 (**Škunca, Josip**) J. Š.: *Velikan moderne skulpture. U Gliptoteci JAZU danas se otvara studijska izložba Meštrovićevih radova secesijskoga izvorišta.* Vjesnik, Zagreb, 44/12.913, 15. VIII. 1983, str. 1.
- 9280 (**Šmit, Josip**) J. Š.: *Iz djetinjstva velikog meštra. U Zagrebu otvorena izložba „Meštrović. Otavice - Drniš“.* Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41)/11.976, 20. X. 1983, str. 10.
- 9281 **Šmit, J(osip)**: *Izložba Meštrovićevih djela.* (Uoči izložbe u Muzejskom prostoru u Zagrebu). Glas Slavonije, Osijek, 5. X. 1983.
- 9282 **Šmit, Josip**: *Meštrović izaziva Mimaru.* (Izložbe A. Topića Mimare i I. Meštrovića u Zagrebu). Nedjeljna Dalmacija, Split, 23. X. 1983, str. 16.
- 9283 **Šmit, J(osip)**: *U Zagrebu otvorena izložba „Meštrović Otavice - Drniš“. Iz djetinjstva velikog meštra.* Slobodna Dalmacija, Split, god. 40 (41), 20. X. 1983.
- 9284 **Šperac, Julka**: *Iseljenici u Meštrovićevu zavičaju.* (Posjet iseljenika Drnišu i Otavicama). Matica, Zagreb, 33/10, 1983, str. 32.
- 9285 **T. P.**: *Skice velikog majstora. Izložba u povodu 100-godišnjice rođenja Ivana Meštrovića.* (U Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 40 (41), 16. VIII. 1983.
- 9286 **Tenžera, Veselko**: *Meštrović i Mimara u Agramu. Začuđujuća indiferentnost naše kulturne metropole.* (Izložbe u Zagrebu. Kritika). Danas, Zagreb, 2/96, 20. XII. 1983, str. 25-26.
- 9287 (**Tenžera, Veselko**) V. Tr.: *Obilježnica Ivana Meštrovića.* (Priprema emisije o I. Meštroviću na televiziji). Večernji list, Zagreb, god. 27, 15. VI. 1983.
- 9288 (**Tenžera, Veselko**) V. Tr.: *Umjetničko mjesto Ivana Meštrovića.* (Uoči programa o Meštroviću na televiziji). Večernji list, Zagreb, god. 27, 12. VIII. 1983.
- 9289 **Tešija, I.**: *Slavonija Meštroviću.* (Predviđeno izdavanje fotomonografije s tekstom Z. Makovića i izložbe crteža i skica iz Splita). Glas Slavonije, Osijek, 17. II. 1983.
- 9290 **Tomljanović, I(vo)**: *Dug stvaraoču. Uz stogodišnjicu rođenja Ivana Meštrovića.* (Izložba u Gliptoteci JAZU. Planirana monografska izložba i simpozij). Borba, Zagreb, 61/225, 16. VIII. 1983, str. 9.
- 9291 **Tomljanović, Ivo**: *Fanatik rada i ljepote.* (Interview s M. Tartaglijom, A. Mujadžićem, Ž. Janešom, L. Horvatom, E. Bohutinskim). Borba, Zagreb, 61/229-230, 20. VIII. 1983, str.13.
- 9292 **Tomljanović, Ivo**: *Na raskršću epoha. Umjetnici i djela.* (O izložbi I. Meštrovića u Zagrebu). Borba, Zagreb, 61/281, 11. X. 1983, str. 9.
- 9293 (**Tomljanović, Ivo**) I. T.: *Naučni skup o Meštroviću. U Zagrebu, Drnišu i Splitu.* Borba, Zagreb, 61/282, 12. X. 1983, str. 5.
- 9294 **Tomljanović, I(vo)**: *Reprezentativna izložba djela Meštrovića.* (Uoči izložbe u Muzejskom prostoru). Borba, Zagreb, god. 61, 5. X. 1983.
- 9295 **Ungaro, Draga**: *Meštroviću u počast.* (Planovi proslave stogodišnjice rođenja). Vjesnik, 44/12.730, 8. II. 1983, str. 6.
- 9296 (**Ungaro, Draga**) D. U.: *Odbor za obilježavanje 100-godišnjice Meštrovićeva rođenja.* (Program proslave). Vjesnik, Zagreb, god. 44, 16. II. 1983, str. 5.
- 9297 **Ungaro, Draga**: *Rad - jedini izraz njegova života. O Meštroviću izbliza.* (Razgovor s kiparevom kćerkom Maricom Meštrović). Vjesnik, Zagreb, 44/12.984, 25. X. 1983, str. 6.
- 9298 **Unger, Rudolph**: *Statue Facelifts and Oversight.* Chicago Tribune, Chicago, 7. X. 1983, str. 5.
- 9299 **Uskoković, Jelena**: *Meštrovićeve skulpture u javnim prostorima jednog američkog sveučilišta.* (U Syracuse). 15 dana, Zagreb, 26/6, 1983, str. 6-9.
- 9300 **V. M.**: *Künstler Kroatiens. Ivan Meštrović 100.* (Općenito o Meštroviću u vezi s jubilejom). Frankfurter Allgemeine Zeitung, Frankfurt, br. 190, 18. VIII. 1983, str. 21.
- 9301 **Veljić, Aleksandar - Kečkemet, Duško**: *Nepoznati Meštrović.* (Galerija Meštrović u Splitu. Zaštita djela. Izložba i simpozij u povodu stogodišnjice rođenja). Studio, Zagreb, 16. IV. 1983, br. 993, str. 19-21.
- 9302 **Veljić, Aleksandar**: *Meštrović nadohvat ruke.* (O Meštrovićevoj izložbi u Muzejskom prostoru u Zagrebu). Studio, Zagreb, 8. X. 1983, br. 1018, str. 13-17.
- 9303 **Vereš, Saša**: *Virtuoz našeg vremena.* (Odnos naše sredine prema Meštroviću). Oko, Zagreb, 11/299, 1. IX. 1983, str. 32.
- 9304 **Vižintin, Boris**: *Pjesnik kamena i bronce.* (Općenito o Meštroviću u povodu izložbe u Rijeci). Novi list, Rijeka, (?). XII. 1983.
- 9305 (**Vnuk, Rada**) R. A.: *Priprema se fotomonografija „Ivan Meštrović“.* (Z. Makovića). Vjesnik, Zagreb, 44/12.813, 5. V. 1983, str. 7.
- 9306 **Vrkatić, Eugen**: *Meštrovićev spomenik Medoviću.* (U Kuni na Pelješcu). Dubrovnik, Dubrovnik, 26/6, 1983, str. 149-151.
- 9307 **Vujičić, Stojan**: *Ivan Meštrović: Kosovka djevojka.* (Meštrovićevim skulpturama „Kosovskog ciklusa“ ilustrirane narodne pjesme na mađarskom). Narodne novine, Budapest, 18. VIII. 1983, str. 7.
- 9308 (**Vujičić, Stojan**) Vujicsics Sztoján: *Mestrovic - változatokban.* (Meštrović u europskoj umjetnosti. Krležin sud). Népszabadság, Budapest, 13. VIII. 1983, str. 13.
- 9309 **Vukašin, Nikica**: *Iznimno jaka ličnost. S Meštrovićem u atelieru.* (Razgovor s Andrijom Krstulovićem). Vjesnik, Zagreb, 44/12.914, 16. VIII. 1983, str. 7.
- 9310 **Vukov, Jerko**: *100 godišnjica rođenja Ivana Meštrovića.* Đakovački vezovi, Osijek, 9. VII. 1983, str. 22-23.
- 9311 (**Vukšić, Branko**) B. Vu.: *Film o Meštroviću.* (natječaj). Večernji list, Zagreb, god. 27, 15. VII. 1983.
- 9312 (**Vukšić, Branko**) vu: *Meštrović u Gliptoteci.* (Izložba u Zagrebu). Večernji list, Zagreb, 27/7371, 15. VIII. 1983, str. 5.
- 9313 **Vukšić, Branko**: *Pjesnik u kamenu. „Orači“ na postolju. Uz obilježnicu: izložbe, katalogi, novi muzejski prostori, znanstveni skupovi...* Večernji list, Zagreb, 27/7369, 12. VIII. 1983, str. 5.
- 9315 (**Vukšić, Branko**) bv: *Spomen na studentske dane.* (Otkrivanje spomen-ploče I. Meštrovića u Beču). Večernji list, Zagreb, 27/7371, 15. VIII. 1983, str. 5.
- 9316 (**Vukšić, Branko**) bv: *Veliki Meštrović.* (Izložba u Zagrebu). Večernji list, Zagreb, 27/7417, 7. X. 1983, str. 1.
- 9317 **Vukušić, A(nte)**: *Ličnost izuzetne snage.* (Meštrovićev jubilej u Drnišu). Vjesnik, Zagreb, god. 44, 14. VIII. 1983.
- 9318 **Wagner, István**: (Općenito o Meštroviću, u povodu 100. obilježnice. Na mađarskome). Magyar Hirlap, 13. VIII. 1983.
- 9319 **Waiss, Ivan**: *Premetačine.* (Kritika feljtona D. Kečkemeta „Život i djelo Ivana Meštrovića“). FESB,, Split, 11/23-24, 1983, str. 17.
- 9320 **Weltrusky, Magda**: *Kamen koji diše. U povodu 100-godišnjice rođenja Ivana Meštrovića.* (Žene u Meštrovićevoj skulpturi). Svijet, Zagreb, 2. IX. 1983, br. 18, str. 12-13.
- 9321 **Z. V.**: *Tko je sve iseljenik.* (Izložba „Meštrović u Americi“ u Zagrebu). Večernji list, Zagreb, god. 27, 28. VI. 1983.
- 9322 (**Zadavec, Darjan**) D. Z.: *U čast majstora dlijeta.* (Meštrovićeve izložbe u Muzejskom prostoru u Zagrebu). Novi list, Rijeka, 7. X. 1983.

- 9323 **Zdravec, Darjan:** *Razmjeri stvaralaštva velikog meštra. Izložba djela Ivana Meštrovića u Zagrebu.* (O izložbi i djelima). Novi list, Rijeka, 29-30. X. 1983, str. 8.
- 9324 **Zelić, G.:** *Izložba Meštrovićevih djela u Rijeci.* (U Pomorskom muzeju). Slobodna Dalmacija, Split, god. 41, 15. XI. 1983.
- 9325 **Živković, Petar:** (Predgovor kataloga izložbe). Kat.: Retrospektivna izložba I. Meštrovića. Knin 1983.
- 9326 **Živković, Zdravko:** *Nepoznati Meštrović. Kompleks u Otavicama trebalo bi valorizirati.* (Meštrovićeva kuća u Otavicama). Danas, Zagreb, 2/78, 16. VIII. 1983, str. 52.
- 9327 **Žlebečić, Alojzije:** *Uvodna riječ.* (Meštrovićev projekt crkve i skulptura Krista Kralja). Krist Kralj u Trnju, Zagreb 1983, str. 5-6.
- 9327a *A monument to the poet Mate Miloradić in Frakanava.* (Slika i legenda). Matica, Zagreb, 33/10, 1983, str. 7.
- 9328 *Blago na putevima Jugoslavije. Enciklopedijsko-turistički vodič.* (Meštrovićeva djela u Cavtatu, Drnišu, Otavicama, Splitu, Zagrebu, Beogradu, na Lovčenu. Srp.-hrv., engl. i njem. izdanje). Beograd 1983.
- 9329 *Chronologie.* (Predgovor kataloga izložbe. Kronološki podaci o Meštrovićevom životu i radu). Kat.: Exposition Ivan Meštrović (1883-1962). Centre culturel de la R. S. F. de Yougoslavie. Paris 1983.
- 9330 *Duško Kečkemet... Ljudje v novicah.* (Interview. Meštrović, Krleža, Pijade). Delo, Ljubljana, 25/171, 27. VII. 1983, str. 6.
- 9331 *Feljton o Meštroviću.* (Uoči feljtona V. Mirkovića. Bilj.). Večernji list, Zagreb, 27/7367, 10. VIII. 1983, str. 5.
- 9332 *Gedenktafl für Meštrović in Wien.* (Otkrivanje spomen-ploče Meštrovića u Beču). Kroatische Berichte, Mainz, 8/3 (39), 1983, str. 18.
- 9333 *Gliptoteka JAZU u Zagrebu. Izložba skulptura Ivana Meštrovića.* Slobodna Dalmacija, Split, god. 40 (41), 17. VIII. 1983.
- 9334 *Homenaje al escultor Ivan Mestrovic.* (Predavanje Marice Meštrović u povodu 100. obljetnice rođenja u Muzeju). Museo nacional de Bellas Artes. Calendario Julio 1983. Buenos Aires 1983.
- 9335 *„Hrvatski dani“ u Australiji.* (U Melbourneu izložba fotografija o I. Meštroviću). Slobodna Dalmacija, Split, god. 40 (41), 31. V. 1983.
- 9336 *Ivan Gabrilović Meštrović.* (Posjet Vrpolu. Podaci o Meštrovićevu rođenju). Arena, Zagreb, 31. VIII. 1983.
- 9337 *Ivan Meštrović. Mass and Opening.* (Program proslave Meštrovićeva jubileja i izložbe). Notre Dame, (SAD), 1983.
- 9337a *Ivan Meštrović: Nadgrobni spomenik kardinalu Alojziju Stepincu.* (Reprodukcija). Hrvatska revija, München-Barcelona, 33/4 (132), XII. 1983.
- 9338 *Ivan Meštrović: Ruža Meštrović, Žena u grču, Mali konj, Martin Kukučín, Glava Mojsija, Glava žene, Spomenik neznanom junaku na Avali, Čekanje, Majka u razmišljanju, Moja majka sklopljenih ruku, Na odmoru. I (Reprodukcije skulptura).* Matica, Zagreb, 33/3, 1983.
- 9339 *Ivan Meštrović. Stota obljetnica Velikog Meštra.* (Bilješka i reprodukcije skulptura). Večernji list, Zagreb, 27/7372, 16. VIII. 1983, str. 8-9.
- 9340 *Ivan Meštrović. 1883-1962.* (Program predavanja D. Kečkemeta). „Matica“ - Association franco-croate pour la diffusion des arts, des sciences et des lettres. Paris (1983).
- 9341 *Ivan Meštrović (1883-1962). Stogodišnjica rođenja velikog hrvatskog i jugoslovenskog vajara.* (Život i djela). Narodne novine, Budapest, 18. VIII. 1983, str. 7.
- 9342 *„Ivan Meštrović u Americi“* (Izložba fotografija u Matici iseljenika u Zagrebu. Bilj.). Borba, Zagreb, god. 48, 29. VI. 1983.
- 9344 *Ivan Meštrović weltweit gefeiert.* Kroatische Beriche, Mainz, 8/2 (38), 1983, str. 4.
- 9345 *Izložba I. Meštrovića.* (U Gliptoteci JAZU u Zagrebu. Bilj.). Večernji list, Zagreb, 27/7372, 16. VIII. 1983, str. 1.
- 9346 *Izložba „Ivan Meštrović u Americi“.* (U Matici iseljenika Hrvatske u Zagrebu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 40 (41)/11.880, 29. VI. 1983, str. 4.
- 9347 *Izložba Meštrovićevih crteža.* (U Galeriji Ivana Meštrovića u Vrpolu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, 44/12.862, 23. VI. 1983, str. 7.
- 9348 *Izložba Meštrovićevih studija u Ljubljani.* Matica, Zagreb, 33/5, 1983, str. 42.
- 9349 *Izložba skulptura Ivana Meštrovića.* (Otvorenje izložbe u Gliptoteci u Zagrebu). Slobodna Dalmacija, Split, 40/11.921, 17. VIII. 1983, str. 4.
- 9350 *Izložba skulptura u Zagrebu.* (Meštrovićeva djela u Gliptoteci). Novi list, Rijeka, 17. VIII. 1983.
- 9351 *Jubilej Meštrovića.* (Bilješka o otvorenju izložbe u Kulturno-informativnom centru u Parizu). Glas, Pariz, br. 22, X-XI. 1983, str. 5.
- 9352 *Kipar Ivan Meštrović. Uz 100. obljetnicu rođenja.* (Prigodna televizijska emisija. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 40 (41), 12. VIII. 1983.

▶
640

- 9353 (Kipar Troiano Troiani, Meštrovićev učenik). La Nacion, 8. X. 1983.
- 9354 *Krist Kralj u Trnju. Spomen-monografija o crkvi i župi Krista Kralja u Zagrebu o 100. obljetnici rođenja Ivana Meštrovića (1883-1983).* (Zbornik radova. Među ostalima o Meštroviću i crkvi u Trnju). Zagreb 1983.
- 9355 *Kroatische Kunst für Augen und Ohren. Gedenkfeier des Kroatischen Kulturvereins des Schweiz für Ivan Mestrovic.* (Predavanje D. Kečkemeta u Bernu). Der Bund, Bern, god. 134, 9. V. 1983, br. 107, str. 36.
- 9356 *Kroatische Kunst für Augen und Ohren. Gedenkfeier des Kroatischen Kulturvereins des Schweiz für Ivan Mestrovic.* Društvene obavijesti, Zürich, 26. IX. 1983, br. 32, str. 5.

- 9357 *Künstler Kroatiens, Ivan Meštrović 100.* Frankfurter Allgemeine, Frankfurt/M, 18. VIII. 1983.
- 9358 *Leto še več zanimanja za Meštrovićeve dela.* Delo, Ljubljana, 25/181, 8. VIII. 1983, str. 1.
- 9359 *„Marjan-film“ nije poslao predračun!* (O filmu D. Kečkemeta i L. Zafranovića o Meštroviću). Vjesnik, Zagreb, god. 44, 6. V. 1983.
- 9360 *Mass in celebration of the centennial of Ivan Meštrović's birth.* (Proslava Meštrovićeve jubileja). Notre Dame (SAD), 1983.
- 9361 *Melbourne.* (Izložba fotografija o Meštroviću. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 27, 31. V. 1983.
- 9362 *Mestrovic - Gedenktafel in Wien II enthüllt.* (Otkrivanje spomen-ploče u Beču gdje je Meštrović boravio. Bilj.). Wiener Zeitung, Wien, 18. VIII. 1983.
- 9363 *Meštrović...* (Najkraći biografski podaci). Collins Dictionary of the English Language, London & Glasgow, 1983, str. 926.
- 9364 *Meštrović.* (O snimanju filma). Večernji list, Zagreb, 27/2412, 12. X. 1983, str. 36.
- 9365 *Meštrović and us.* Matica, Zagreb, 33/7-8, 1983, str. 1.
- 9366 *Meštrović Ausstellung in Zagreb.* Kroatische Berichte, Mainz, 8/4 (40), 1983, str. 23.
- 9367 *Meštrović i Argan.* (Predavanje G. C. Argana o Rafaelu na Meštrovićevoj izložbi u Zagrebu). Oko, Zagreb, 11/302, 13. X. 1983, str. 12.
- 9368 *Meštrović, Ivan.* (Kratki opći podaci). Meyers grosses Universal Lexikon. Sv. 9, Mannheim-Wien-Zürich (1983), str. 304.
- 9469 *Meštrović u zlatu.* (Zlatnici i srebrnjaci s Meštrovićevim djelima. Bilj.). Novi list, Rijeka, 12. XI. 1983.
- 9370 *Meštrovićeve proslave u Hrvatskoj i inozemstvu.* Nova Hrvatska, London, 25/16 (322), 28. VIII. 1983, str. 13.
- 9371 *Meštrovićeve studije.* (Izložba u Splitu. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 27, 17. VIII. 1983.
- 9372 *Meštroviću u čast.* Društvene obavijesti, Zürich, br. 32, 26. IX. 1983, br. 32, str. 5.
- 9373 *Najveća izložba radova I. Meštrovića.* Vjesnik, Zagreb, god. 44, 5. X. 1983.
- 9374 *Natječaj (ponovljeni) za proizvodnju kratkometražnog dokumentarnog filma o djelu Ivana Meštrovića.* (Republičke Samoupravne interesne zajednice u oblasti kulture) Vjesnik, Zagreb, god. 44, 30. VII. 1983, str. 6.
- 9375 *Nepoznati Meštrović.* (Izložba u Atelijeru Meštrović u Zagrebu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, 44/13.004, 14. XI. 1983, str. 5.
- 9376 *Notes on the contributors. Ante Kadić, May Lewis, Michael Mulnix, Antun Nizeteo, Joseph E. O'Connor, Dean A. Porter, Bogdan Raditsa (Radica), Laurence E. Schmeckebier, Christopher Spalatin, Martin Tatum.* (Biografije autora radova o Meštroviću). Journal of Croatian Studies, New York, 24/1983, str. 214-216.
- 9377 *Nova marka.* (S Meštrovićevim „Pobjednikom“). Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 40 (41), 9. VIII. 1983.
- 9378 *Njihov i naš prilog Meštrovićevoj obljetnici.* Nova Hrvatska, London, 25/18 (324), 25. IX. 1983, str. 11.
- 9379 *O kamenu uz - kamen.* (Snimanje televizijske emisije M. Galića i I. Jukića. Bilj.). Studio, Zagreb, 19. III. 1983.
- 9380 (O Meštrovićevom sljedbeniku, argentinskom kiparu Troianu Troianiju). La Nación, Buenos Aires, 8. X. 1983.
- 9381 *O Meštroviću u Švicarskoj.* Društvene obavijesti, Zürich, 26. IX. 1983, br. 32, str. 5.
- 9382 *O Meštroviću u Švicarskoj.* (Predavanja D. Kečkemeta u Bernu, Zürichu i Schaffhausenu). Vjesnik, Zagreb, 44/12.832, 24. V. 1983, str. 6.
- 9383 *Obilježena stogodišnjica Meštrovićeve rođenja.* (Manifestacije u Drnišu). Glas Slavonije, Osijek, 15. VIII. 1983.
- 9384 *Obilježena stota obljetnica rođenja.* (Proslave Meštrovićeve jubileja u Vrpolju i Drnišu). Brodski list, Slavonski Brod, 19. VIII. 1983.
- 9385 *Obogaćen fundus.* (Galerija I. Meštrovića u Vrpolju). Oko, Zagreb, 11/290, 28. IV. 1983, str. 15.
- 9386 *Od rezljanja za čredo na paši po dalmatinski Zagori do vrhunskih stvariteva in dosežkov doma in po svetu. Ob stoletnici rojstva velikega kiparja Ivana Meštrovića.* Primorski dnevnik, Trst, 13. VIII. 1983, br. 189, str. 9.
- 9387 *Opinions on Meštrović's Art. Mišljenja o Meštrovićevoj umjetnosti.* (Citati o Meštroviću. Engleski). Iseljenički kalendar, 83, Zagreb 1983, str. 68-69.
- 9388 *Otkriven kip „Žena“ Ivana Meštrovića.* (U Zagrebu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 44, 21. X. 1983.
- 9389 *Otvorena izložba Ivana Meštrovića.* (U Zagrebu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 40 (41), 7. X. 1983.
- 9390 *Pismo iz Hrvatske: Ivanu Meštroviću...* Hrvatska revija, München-Barcelona, 33/3 (131), IX. 1983, str. 489-492.
- 9391 *Pjesnik kamena i gline... Uz 100. godišnjicu rođenja Ivana Meštrovića (1883-1962). Povijesni velikani i znamenja pod dlijetom Ivana Meštrovića.* (Kratki biografski podaci i ilustracije spomenikâ). Radost, Željezno (Eisenstadt, Austrija), 7/3, 1983, str. 1, 4-6.
- 9392 *Poezija u kamenu.* (Oglas Meštrovićeve izložbe u Zagrebu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 40 (41), 11. X. 1983.
- 9393 *Poezija u kamenu.* (Oglas za Meštrovićevu izložbu Muzejskom prostoru u Zagrebu). Večernji list, Zagreb, god. 27, 15. XI. 1983.
- 9394 *Poezija u mramoru i bronci. Otvorena Meštrovićeve izložba u Muzejskom prostoru.* Vjesnik, Zagreb, god. 44, 7. X. 1983.
- 9395 *Proslava 100. godišnjice rođenja Ivana Meštrovića u Švicarskoj.* (Predavanja D. Kečkemeta u Bernu, Zürichu i Schaffhausenu). Hrvatska revija, München-Barcelona, 33/4 (132), XII. 1983, str. 740.
- 9396 *Redukcija pameti.* („Udovica“, „Sjećanje“ I. Meštrovića). Polet, Zagreb, 22. XII. 1983.
- 9397 *Reprezentativna izložba u galeriji „Meštrović“.* (Predviđene manifestacije proslave). Slobodna Dalmacija, Split, god. 40 (41), 16. II. 1983.
- 9398 *Seine Liebe galt der Skulptur: Jubiläumsausstellung des Bildhauers I. Meštrović.* Der Morgen, Berlin, 24. VIII. 1983, br. 199, str. 4.
- 9399 *Seine Liebe galt der Skulptur: zum 100. Geburtstag des jugoslawischen Bildhauers Ivan Meštrović.* Schweriner Volkszeitung, Schwerin (Njem.), 6. IX. 1983.
- 9400 *Skice velikog majstora. Izložba u povodu 100. godišnjice rođenja Ivana Meštrovića.* (U Splitu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41)/11.920, 16. VIII. 1983, str. 10.
- 9401 *Skulpturen in Bronze und Stein: 100- Geburtstag des jugoslawischen Bildhauers I. Meštrović.* Thüringer Tageblatt, Weimar (Njem.), 24. IX. 1983, br. 226, str. 4.
- 9402 *Special activities. Phoebe Dent Weil, Conservator of Mestrovic Sculptures.* Mosaic, Chicago, XI-XII. 1983, str. 8-9.
- 9403 *Stogodišnjica Meštrovićeve.* Politika, Beograd, 80/25.091, 14. VIII. 1983, str. 9.
- 9404 *Stogodišnjica rođenja Ivana Meštrovića.* (Plan proslave). Oslobođenje, Sarajevo, 18. II. 1983.
- 9405 *Stota godišnjica kipara Ivana Meštrovića. Reprezentativna izložba u Galeriji Meštrović.* Slobodna Dalmacija, Split, god. 40 (41), 16. II. 1983.

- 9406 *Stota godišnjica rođenja I. Meštrovića.* (Program manifestacija). Novi list, Rijeka, 16. II. 1983, str. 11.
- 9407 *Svečanost u čast 100. obljetnice rođenja Ivana Meštrovića.* Nova Hrvatska, London, 25/12 (318), 19. VI. 1983, str. 13.
- 9408 *Symbol porozumenia a lásky. História Meštrovićevoj sochy Martina Kukučina.* Slovensko, (Slovačka), 1983, br. 7, str. 18-19, 26.
- 9409 *The Jubilee of the Great Maestro.* Matica, Zagreb, 33/3, 1983, str. 1.
- 9410 *The Master of Plastic Rhythm.* (O Meštrovićevoj umjetnosti). The Observer, London, 6. VII. 1924. (Pretiskan izvod: Isejlenički kalendar, 83, Zagreb 1983, str. 69).
- 9411 *U Cavtat zbog Meštrovića.* Matica, Zagreb, 33/7-8, 1983, str. 46-47.
- 9412 *U Zagrebu otvorena izložba skulptura Ivana Meštrovića.* Politika ekspres, Beograd, 21/6985, 16. VIII. 1983, str. 8.
- 9414 *Zanimljiva otkrića u Ateljeu Meštrović.* (Izložba „Nepoznati Meštrović“). Vjesnik, Zagreb, 44/13.023, 6. XII. 1983, str. 5.
- 9415 *Završen ciklus Radičnih predavanja o Ivanu Meštroviću.* Nova Hrvatska, London, 25/13 (319), 3. VII. 1983, str. 13.
- 9416 *Zlatnici i srebrnjaci u čast Meštrovića.* (S. Sikirice i V. Bakića. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 40 (41)/11.984, 29. X. 1983, str. 14.
- 9417 *Zlatnici s likom Ivana Meštrovića.* (Predstavljen zlatnik i srebrnjak u Zagrebu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 40 (41), 12. XI. 1983.
- 9418 *Zlatnik i srebrnjak u povodu UNCTAD-a.* (S likom Meštrovićevog „Pobjednika“ Bilj.). Glas Slavonije, Osijek, 10. VI. 1983.
- 9419 *Zlatnik s Meštrovićevim likom.* (Predstavljen zlatnik i srebrnjak u Zagrebu. Bilj.). Glas Slavonije, Osijek, 12. XI. 1983.
- 9420 *Znanstveni skup u povodu 100. godišnjice rođenja kipara Ivana Meštrovića počasnog člana Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.* (Program Znanstvenog skupa 19-22. X. 1983. Zagreb-Drniš-Split). Zagreb 1983.
- 1984.**
- 9421 **Adamec, Ana:** *Ivan Meštrović 1883-1962. Život i djela. Secesija i secesijsko u skulpturi Ivana Meštrovića.* Katalog. (O životu i umjetnosti. Katalog skulptura 1898-1918. Reprodukcijske). Beograd (Opovo) 1984.
- 9422 **Adamec, Ana:** *Secesija i Meštrović. Izložba u Beogradu.* (Izložba Gliptoteke iz Zagreba i Galerije SANU iz Beograda). Vjesnik, Zagreb, 45/13.272, 18. VIII. 1984, str. 10.
- 9423 **Arai, Maya:** *Isis and Horus, 1947.* U: The Art of Ivan Meštrović. Syracuse 1984, str. 9.
- 9424 **B. Bi.:** *Fotografije Meštrovićevih djela u Americi.* (Izložba u Labinu. Bilj.). Glas Istre, Pula, 23. II. 1984.
- 9425 **Bađun, D.:** *Meštrovićeve skulpture i crteži.* (Izložba u Osijeku. Bilj.). Glas Slavonije, Osijek, 24. IV. 1984.
- 9426 **Batorović, Mato:** *Djela Ivana Meštrovića u Iloku.* (Prepiska Ivana i Josipa Meštrovića). Glasnik slavonskih muzeja, Vukovar, 18-19/48-49, 1984, str. 22-28.
- 9426a **(Bezić-Božanić, Nevenka)** B-B. N.: *Cavtat.* (Meštrovićev Mauzolej obitelji Račić. Slika). Likovna enciklopedija Jugoslavije, 1, Zagreb 1984, str. 222.
- 9427 **Bossaglia, Rossana:** *Intorno alla Secessione.* (Umjetnost i umjetnici bečke secesije. Meštrovićev udio). U: Le arti a Vienna. Dalla Secessione alla caduta dell'Impero Asburgico. Katalog izložbe. Venezia 1984, str. 31-42.
- 9428 **Brajinović, M(arijan):** *Predavanje o Ivanu Meštroviću.* (Predavanje D. Kečkemeta u Beču u organizaciji Gradišćanskih Hrvata). Hrvatske novine. Glasnik Gradišćanskih Hrvatov, Eisenstadt (Željezno), 22. VI. 1984, br. 25, str. 4.
- 9429 **(Braut, Ivo)** I. B.: *Okrugli stol o Meštroviću.* (U Muzejskom prostoru u Zagrebu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 45, 23. I. 1984.
- 9430 **c:** *Hommage à Meštrović.* (Izložba o Meštroviću u Muzeju 14. olimpijskih igara u Sarajevu. Bilj.). Večernji list, Zagreb, 28/7526, 16. II. 1984, str. 9.
- 9431 **Case, Richard G.:** *Mestrovic Show at SU to Honor an Old Friend.* Syracuse Herald Journal, Syracuse, 15. IV. 1984.
- 9432 **Cota, Z.:** *D. Kečkemet o I. Meštroviću.* (Predavanje u Omišu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 40 (42), 6. IV. 1984.
- 9433 **Cvetkova, Elena:** *Meštrović u novom svjetlu.* (Mario De Micheli o Meštroviću). Večernji list, Zagreb, 28/7510, 28, 29. I. 1984, str. 6.
- 9434 **Ćirković, Sima:** *Meštrović i SANU. Poznati umjetnik je postao član Akademije još 1912. godine, ali sticajem okolnosti nije održao besedu niti priredio izložbu.* Politika, Beograd, 81/25.457, 18. VIII. 1984, str. 8.
- 9435 **(De Micheli, Mario - Maroević, Tonko - Maković, Zvonko):** *Mogućnosti suvremene valorizacije Meštrovića.* (Okrugli stol). Informacije, Muzejski prostor, Zagreb, II. mj. 1984, str. 1-6.
- 9436 **De Micheli, Mario:** *Trenutak za reviziju Meštrovića. Nedvojbeno veliki moderni umjetnik. Kipar snažne energije. Meštrović danas - mogućnost suvremene valorizacije.* 1-2. (Izlaganje na okruglom stolu o Meštroviću u Zagrebu. Priredila M. Šigir). Vjesnik, Zagreb, 45/13.084, 8. II. 1984, str. 7; 13.086, 10. II. 1984, str. 7.
- 9437 **Demori-Staničić, Zoraida:** *Umjetnik u gradu.* (O splitskim spomenicima. Meštrovićevi javni spomenici. Postavljanje Grgura Ninskoga). U: Splitski salon 1984, Split 1984, str. (13/16).
- 9438 **Depolo, Josip:** *Povijesne „krhotine“ u Mlecima.* (Izložba „Umjetnost u Beču od secesije do pada habzburškog carstva“. Nedolična postava Meštrovićevih skulptura). Oko, Zagreb, god. 12, 19. VII. 1984, str. 16-17.
- 9439 **Duplančić, Arsen:** *Bulić u portretima.* (Meštrovićevo poprsje). U: Don Frane Bulić, Katalog izložbe, Split 1984, str. 153, 181.
- 9440 **Gamulin, Grgo:** *Poslije svečanosti. U povodu retrospektivne izložbe Ivana Meštrovića u Zagrebu.* Književna reč, Beograd, 13/237, 10. VII. 1984, str. 23.
- 9441 **Gamulin, Grgo:** *Uvodna poglavlja za Ivana Meštrovića.* (Položaj Meštrovićeve umjetnosti u okviru suvremene svjetske umjetnosti). Izraz, Sarajevo, 28/5, knj. LIV, 1984, str. 298-307.
- 9442 **Gauley, Sherrie:** *Croatian Rhapsody, 1947.* U: The Art of Ivan Meštrović. Syracuse 1984, str. 10.
- 9443 **Gol, Nenad:** *Meštrović i Vrpolje. Biografski podaci Ivana Meštrovića.* (Pretiskano iz kataloga Galerije Ivana Meštrovića, Vrpolje 1972). U: Z. Maković: Meštrović, Vrpolje, Slavonski Brod, Čakovec 1984, str. 75-98.
- 9444 **Gotovac, Frano:** *Sudar skulpture i prostora. Na prostornim paralelama.* (Problem postavljanja Grgura Ninskoga na Peristilu). Slobodna Dalmacija, Split, god 40 (42), 15. XII. 1984, str. 4.
- 9444a **Hart, Joy L.:** *Grieving woman (Weeping Woman), 1954.* U: The Art of Ivan Meštrović. Syracuse 1984, str. 11.
- 9445 **Horvat, Josip:** *Živjeti u Hrvatskoj 1900-1941.* (Usput o Meštrovićevoj političkoj ulozi u Kraljevini Jugoslaviji, str. 295, 317, 323-324). Zagreb 1984.

- 9446 **I. V.:** *Veliko zanimanje za I. Meštrovića.* (Izložba u Rovinju). Novi list, Rijeka, 17. I. 1984.
- 9447 **Ivanišević, Đurđica:** *Most dviju obala.* (Razgovor s Tonkom Maroevićem. Vrednovanje Meštrovića u Italiji). Slobodna Dalmacija, Split, god. 40 (42), 4. II. 1984, str. 5.
- 9448 **Ivanović, Josip (Nikola):** *Ivan Meštrović i Gradišćanski Hrvati.* Danica, Zagreb, 1984, str. 146-147.
- 9449 **J.:** *Meštrović danas.* (Okrugli stol o Meštroviću u Zagrebu. Bilj.). Večernji list, Zagreb, 28/7.506, 24. I. 1984, str. 5.
- 9450 **J. K.:** *Meštrović za svet.* (Bilješka o monografiji Meštrovića u izdanju „Globusa“ s tekstom B. Gagra). Novosti, Beograd, 15. IV. 1984.
- 9451 **Jelčić, Dubravko:** *Pisma hrvatskih književnika Ivanu Meštroviću.* (Pisma J. Kosora, S. Tucića, A. Ujevića, I. i L. Vojnovića, 1911-1918). Kronika Zavoda za književnost i teatrologiju JAZU, Zagreb, 10/29-30, 1984, str. 47-56.
- 9452 **Jurišić, Karlo:** *Fra Gabro Cvitanović i njegov ratni dnevnik (1914-1918).* Split 1984. (Spominjanje Meštrovića).
- 9453 **Jurišić, Karlo:** *Meštrovićeva pjesna i spomenik Kačiću.* (Pjesma iz 1899. Kačićev spomenik u Bristu). Zbornik Kačić, Split, 16/1984, str. 287-346.
- 9453a **Kabić, Zlatko:** *Dr Kečkemet i Meštrovićevi kritičari.* (O reagiranjima na seriju feljtona o Meštroviću). Slobodna Dalmacija, Split, 28. XII. 1984.
- 9454 **Kadijević, Đorđe:** *Ideologija i delo. Skulpture Ivana Meštrovića u Galeriji SANU.* (Potreba novog pristupa Meštrovićevom djelu). NIN, Beograd, 35/ 1755, 19. VIII. 1984, str. 38.
- 9455 **Katušić, Ivan:** *Omiš. Povijesno-turistički vodič općine.* (Meštrovićev spomenik *Mile Gojsalić*). Omiš 1984.
- 9455a **K(ečkeme)t, D(uško):** *Bilinić Harold.* (Podaci o Meštrovićevu suradniku). Likovna enciklopedija Jugoslavije, 1, Zagreb 1984, str. 131.
- 9456 **Kečkemet, Duško:** *Graditelj mediteranske tradicije.* *U povodu smrti Harolda Bilinića.* (Život i djela. Suradnja s Meštrovićem). Vjesnik, Zagreb, 45/13.337, 23. X. 1984, str. 11.
- 9457 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović and his Work.* (Prijevod iz kataloga izložbe u Zagrebu 1983). Most, Zagreb, NS, 1984, br. 4, str. 3-10.
- 9458 **Kečkemet, Duško - Javorčić, Ivo:** *Vranjic kroz vjekove.* (O iseljenju Petrova polja 1647.). Split 1984.
- 9459 **Krnjević, Juraj:** *Stogodišnjica rođenja dvoje hrvatskih umjetnika svjetskoga glasa. To su kipar Ivan Meštrović i operna pjevačica Milka Trnina.* Zbornik Hrvatske seljačke stranke 1904-1984. London 1984, str. 106-107.
- 9460 **Kusik, Vlastimir:** *Studije Ivana Meštrovića.* (Izložba crteža i skulptura u Osijeku). Glas Slavonije, Osijek, 10. V. 1984.
- 9461 **Laboš, Fedor:** *Naša prošlost. O Vladislavu Labošu, župnik - Ivan Meštrović.* (O Vladislavu Labošu i otkriću talenta mladog Meštrovića. Rusinski). Hristijanski kalendar, Križevci, god. 16, 1984.
- 9462 **Lekić, Jasmina:** *Meštrović.* (Nesporazumi oko dva projekta za dokumentarni film o Meštroviću). NIN, Beograd, god. 35, 12. II. 1984, str. 30-31.
- 9463 **Lončarević, Juraj:** *Unatoč svemu ostati vedar.* (Poglavlje: Župnik u sjeni Meštrovićeve galerije, str. 173-175). Đakovački Selci, Đakovo, 1984.
- 9464 **M. F. P.:** *Stota godišnjica rođenja Ivana Meštrovića u Parizu.* Hrvatska revija, München-Barcelona, 34/1 (133), III. 1984, str. 125-127.
- 9465 **M. J.:** *...a Meštrović još mjesec dana.* (Produženje izložbe u Zagrebu. Bilj.). Večernji list, Zagreb, 28/7513, 1. II. 1984, str. 14.
- 9466 **M. J.:** *Mit koji traje.* (Popratna izložba o I. Meštroviću u Zagrebu. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 28, 12. III. 1984.
- 9467 **Major, Máte:** *Geschichte der Architektur.* Band 3. Berlin 1984, str. 248.
- 9468 **Maleković, Vladimir:** *Trijumf povratka. Bečka Secesija na Venecijanskom bijenalu.* (Kritika postava Meštrovićevih skulptura). Vjesnik, Zagreb, god. 45, 7. VII. 1984, str. 10.
- 9469 **Marini, Maurizio - Fagiolo, Maurizio:** *L'ambiente e gli artisti.* (O Meštroviću u Anticoli Corrado, Ital., str. 154-155). U: *Un paese immaginario: Anticoli Corrado* (uredn. Umberto Parrichi), Roma 1984, str. 141-171.
- 9470 **Matičević, Davor:** *Ivan Meštrović u povodu stogodišnjice rođenja...* (Sinopsis filma izložbe 1983). Moment, Beograd, 1984, br. 1, str. 52-53.
- 9471 **Medaković, Dejan:** *Meštrović u veselom društvu. Novogodišnje lakomisenosti.* (Proslava Silvestrova u Muzejskom prostoru). Vjesnik, Zagreb, 45/13.058, 13. I. 1984, str. 3.
- 9472 **Mirković, Vojko:** *„Da ostavim uspomenu svome kraju.“ Kako je proslavljen Meštrovićev jubilej.* (Razne akcije i manifestacije. Meštrovićeva pisma u kipareva sinovca Tome Meštrovića). Nedjeljna Dalmacija, Split, 22. I. 1984, str. 16-17.
- 9473 **Mirković, Vojko:** *Reljefi opet sjaju.* (Konzervacija Meštrovićevih reljefa u Kašteletu). Vjesnik, Zagreb, god. 45, 10. XI. 1984.
- 9474 **Mirković, Vojko:** *Sahranjena Olga Meštrović.* (U Otavicama). Vjesnik, Zagreb, god. 45, 29. IX. 1984.
- 9475 **Mirković, Vojko:** *Zaboravljeni „Medulić“. U povodu prvog okupljanja dalmatinskih likovnih umjetnika 1908.* Slobodna Dalmacija, Split, 40 (42)/12.040, 7. I. 1984, str. 5.
- 9476 **Mužić, Ivan:** *Masonstvo u Hrvata.* (O Meštroviću i masonima). III. izd., Split 1984.
- 9477 **Nenezić, Z(oran) D.:** *Masoni u Jugoslaviji (1764-1980).* Beograd 1984. I. izd. (O Meštrovićevim vezama s masonima).
- 9478 **Nikolin, Matija:** *Meštrović i svećenici.* (Veze Meštrovića sa svećenicima i redovnicima). Vjesnik Đakovačke biskupije, Đakovo, IX. 1984, str. 163-166. Također poseban otisak, str. 1-7.
- 9479 **Nikolin, Matija:** *„Po drači i čičku.“* (Trnje na životnom putu Meštrovića). Vjesnik Đakovačke biskupije, Đakovo, 2/10-13, 6. III. 1984.
- 9480 **P. Š.:** *Izložba Meštrovićevih radova.* (U Zenici. Bilj.). Borba, Zagreb, god. 49, 8. III. 1984.
- 9481 **Parricchi, Umberto:** *Mito e realtà di Anticoli Corrado.* (Meštrović i njegova djela u Anticoli Corrado). U (U. Parricchi): *Un paese immaginario: Anticoli Corrado.* Roma 1984, str. 253-359.
- 9482 **(Pasini, Sineva) E. Pa.:** *Dojmovi s izložbe. Tako kameno a tako toplo.* (Meštrovićeva izložba u Zagrebu. Dojmovi posjetilaca). Vjesnik, Zagreb, 45/13.924, 19. III. 1984, str. 3.
- 9483 **(Pasini, Sineva) S. Pa.:** *Meštrović i za Olimpijadu.* (Izložba u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 45/13.057, 12. I. 1984, str. 6.
- 9484 **Pasini, Sineva:** *Satira protiv licemjerja.* (Izložba „Meštrović u karikaturi i likovnoj kritici“ u Muzejskom prostoru u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 45/13.066, 21. I. 1984, Prilog: Sedam dana, br. 299, str. 9.
- 9485 **(Pasini, Sineva) S. Pa.:** *Više od 130 tisuća posjetilaca. Zatvorena izložba djela Ivana Meštrovića.* (U Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 45/13.124, 19. III. 1984, str. 1.
- 9486 **Paver, Mladen:** *Nesretno nadahnuće. Novogodišnja veselica usred Meštrovićeve izložbe.* (U Muzejskom prostoru u Zagrebu). Vjernik, Zagreb, 45/13.049, 4. I. 1984, str. 3.

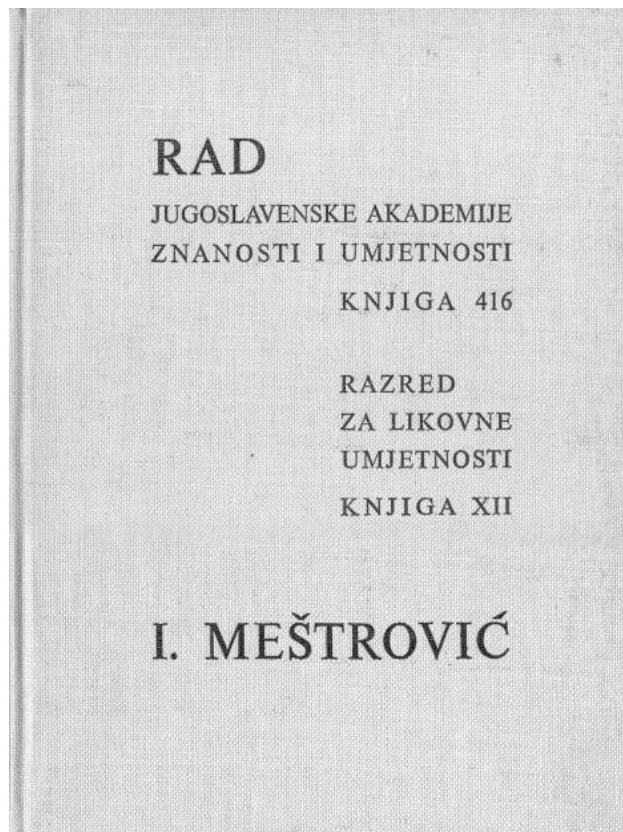

- 9487 **Peić, Matko:** *Slikar prirode i reda.* (Meštrovićev portret Vladimira Becića). Vjesnik, Zagreb, 45/13.197, 3. VI. 1984, str. 6.
- 9488 **Perić, Ivan:** *Jubilej I. Meštrovića.* (Najistaknutiji kulturni događaj u 1983. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 40/12.043, 11. I. 1984, str. 4.
- 9489 **Perić, Ivo:** *Ante Trumbić na dalmatinskom političkom poprištu.* (Politički susreti Meštrovića i Trumbića). Split 1984.
- 9489a **Perić, Ivo:** *Lik Pera Čingrije u umjetničkim djelima Ivana Meštrovića, Jose Bužana i Vlaha Bukovca.* (Poprsje Pere Čingrije, 1906). Dubrovački horizonti, 16/24, Zagreb 1984, str. 107-115.
- 9490 **Piplović, Stanko:** *Oproštaj od Harolda Bilinića.* (Nekrolog). Kulturna baština, Split, 10/15, 1984, str. 139-140.
- 9491 **Polić, R.:** „Meštrovića“ razgledalo 130 tisuća posjetilaca. (Izložba u Zagrebu. Bilj.). Večernji list, Zagreb, 28/7553, 19. III. 1984, str. 1.
- 9492 **Popović, Radovan:** *Beograd i Ivan Meštrović.* (Meštrovićev rad u Beogradu pred Prvi rat i između dva rata). NIN. Beograd, 35/1757, 2. IX. 1984, str. 33-34.
- 9493 **Powell, Nicolas:** *Posters of the Vienna Secession.* Apollo, London, 1984, sv. 119.
- 9494 **Premierl, Tomislav:** *U spomen Haroldu Biliniću (1894-1984).* (Meštrovićev suradnik). Čovjek i prostor, Zagreb, 31/380 (11), 1984, str. 5.
- 9495 **R. V. A.:** *Izložba i predavanje o Meštroviću.* (U Poreču. Bilj.). Glas Istre, Pula, 16. II. 1984.
- 9486 **Radica, Bogdan:** *Živjeti, nedoživjeti.* (Meštrović u okviru svjetskih zbivanja nakon 1940). München-Barcelona 1984.
- 9497 **Radojičić, Mihailo:** *Razglednica s Lovćena.* (Zapuštenost mauzoleja). Danas, Zagreb, 30. X. 1984, br. 141, str. 49.
- 9498 **Radović, Š(ime):** *Meštrovićeva skulptura HBZ-u.* („Povijest Hrvata“ u „Hrvatskoj bratskoj zajednici“ u Pittsburghu). Vjesnik, Zagreb, 45/13.180, 17. V. 1984, str. 9.
- 9499 **Razović, Maja:** *Gorka podrumaska ironija.* (Kritično stanje u Atelijeru Meštrović u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 45/13.293, 9. IX. 1984, str. 8.
- 9500 **Rubbi, Antonio:** *Ivan Meštrović.* (Izložba u Zagrebu. Bilj.). Novi list, Rijeka, 6. I. 1984.
- 9501 **Ručnov, Marko:** *Renesansna svestranost. Uz 100. godišnjicu rođenja našeg najpoznatijeg vajara Ivana Meštrovića.* Putevi, Banja Luka, 30/2-3, III.-IV. 1984, str. 134-143.
- 9502 **(Rus, Zdenko) Z. Ru:** *Hrvatska. XIX. i XX. st. Kiparstvo.* (Meštrović). Likovna enciklopedija Jugoslavije, 1, Zagreb 1984, str. 600-603.
- 9503 **S. H.:** *Nova studija o Meštroviću.* (S. Filipponi i M. Gerosa u Milanu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 45, 20. VII. 1984.
- 9504 **S. K.:** *Meštrović u muzeju 14. ZOI.* (Muzej Zimskih olimpijskih igara u Sarajevu). Vjesnik, Zagreb, 45/13.092, 16. II. 1984, str. 7.
- 9505 **Scala, J. A.:** *Exhibition „Art of Ivan Meštrović“.* (Izložba u Syracusi). U: The Art of Ivan Meštrović, Syracuse 1984, str. 4.
- 9506 **Senečić, Geno:** *Svečanost u Bratislavi. Otkriven Meštrovićev „Kukučin“...* Vjesnik, Zagreb 45/13.224, 30. VI. 1984, str. 10.
- 9507 **Shapten, Robert:** *Tito's Legasy.* The New Yorker, New York, 5. III. 1984.
- 9508 **Stipetić, Radovan:** *Beč u Veneciji. Umjetnost secesije.* (Izložba: „Umjetnost u Beču od secesije do pada habsburškog carstva“). Vjesnik, Zagreb, god. 45, 28. V. 1984, str. 9.
- 9509 **Šegvić, Neven:** *Ivan Meštrović i arhitektura.* (Meštrović u europskoj i našoj arhitekturi. Suradnici arhitekti). Arhitektura, Zagreb, 36-37/186-188, 1984, str. 2-9.
- 9510 **(Šigir, Mirjana) M. Š.:** *Meštrović i arhitektura.* (Predavanje Nevena Šegvića u Zagrebu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 45, 7. II. 1984.
- 9511 **Šigir, Mirjana:** *Meštrović viđen dodirom.* (Posjet slijepih Meštrovićevoj izložbi u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 45/13.108, 3. III. 1984, Prilog: Sedam dana, br. 305, str. 9.
- 9512 **(Šigir, Mirjana) M. Š.:** *Meštrovićevi neostvoreni radovi.* (Predavanje Uglješe Rajčevića u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 45/13.079, 3. II. 1984, str. 6.
- 9513 **(Šigir, Mirjana) M. Š.:** *Na tragu ljudske biti.* (Okrugli stol o Meštroviću u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb 45/13.070, 25. I. 1984, str. 7.
- 9514 **Šimat, Banov, Ive:** *Tamburica ili...* (O potrebi vrednovanja Meštrovićeve umjetnosti). Danas, Zagreb, 3/102, 31. I. 1984, str. 51.
- 9515 **Široka, Aleksandar:** *Meštrović još uvijek provocira.* (Okrugli stol na temu „Mogućnosti suvremene valorizacije Meštrovića“ u Muzejskom prostoru). Danas, Zagreb, 3/102, 31. I. 1984, str. 50-51.
- 9516 **Švajcer, Oto:** *Kritike i eseji iz likovne umjetnosti.* Osijek 1984. (O Meštroviću u poglavlju: Čovjek i njegovo tijelo, str. 278-280).
- 9516a **Tazartes, Maurizio:** *E finalmente Bistolfi uscì dai cimiteri.* (Meštrovićevo poprsje Leonarda Bistolfija). La Nazione, 18. VI. 1984, str. 3.
- 9516b **Tomić, Milovan:** *Čemu omalovažavanje povijesti?* (Polemika u vezi s nizom feljtona o Meštroviću D. Kečkemet). Slobodna Dalmacija, Split, 10. I. 1984, str. 8.
- 9517 **Viculín, Marina:** *Meštar u žrvnju kritike.* (Kritike Meštrovića u prošlosti. Izložba „Meštrović u karikaturi i kritici“ u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb 45/13.076, 31. I. 1984, str. 7.
- 9518 **Vnuk, Rada:** *Autobus za Veneciju.* (Nedolična postava Meštrovićevih skulptura na izložbi „Umjetnost u Beču“). Vjesnik, Zagreb, 29. VI. 1984, 7 dana, str. 9.
- 9519 **Vu(kšić), B.:** *Slike i glazba.* (Koncert orguljaša Ž. Marasovića u Zagrebu kompozicija inspiriranih Meštrovićevim djelima). Večernji list, Zagreb, god. 28, 7. III. 1984.
- 9520 **Walker, Ida M.:** *The guslar.* (The tired bard). U: The Art of Ivan Meštrović. Syracuse 1984, str. 12.
- 9521 **Wilhelm, Suzanne:** *Vestal Virgin, 1917.* U: The Art of Ivan Meštrović. Syracuse 1984, str. 7.
- 9522 **Z. D.:** *Meštrović za narod. Dobitnici nagrade grada Zagreba: Radna grupa - Vesna Barbić, Božo Bek, Duško Kečkemet, Mladen Pejaković i Ivan Picelj.* (D. Kečkemet o izložbi u Zagrebu). Večernjilist, Zagreb, 28/7598, 14. V. 1984, str. 6.
- 9523 *Bistolfi 1859-1933. Il percorso di uno scultore simbolista.* (Spomen Meštrovića. Meštrovićevo poprsje Bistolfija. Katalog izložbe). Casale Monferrato, 5. V. - 17. VI. 1984.
- 9524 *Dobitnici Nagrade grada Zagreba.* (Radna grupa koja je postavila Meštrovićevo izložbu u Muzejskom prostoru u Zagrebu). Delegatski list, Zagreb, 8/143, 11. V. 1984, str. 9-13.
- 9525 *Dr. Tomislav Marasović: Obljetnica I. Meštrovića.* (Anketa o najznačajnijem kulturnom događaju 1983). Slobodna Dalmacija, Split, god. 40 (42), 18. I. 1984.
- 9526 *Europäische Kunstgeschichte in Daten.* Dresden 1984. (Meštrović str. 528).
- 9527 *Ivan Meštrović.* (Skulptura „Srca Isusova“ župnoj crkvi u Selcima na Braču). Bračka crkva, Supetar, 6/1 (14), 1984, str. 4.
- 9528 *Iz plodnog opusa Ivana Meštrovića.* (Izložba u Sarajevu). Oslobođenje, Sarajevo, 41/12.807, 16. II. 1984, str. 7.
- 9529 *Izjave ocjene (o Ivanu Meštroviću): Auguste Rodin, Josef Strzygowski, Kineton Parkes, Milan Marjanović, Ljubo Babić, Laurence Schmeckebier, Žarko Vidović, Jelena Uskoković,*

Željko Grum. Vjesnik, Zagreb god. 44 (45)/12.914, 16. VIII. 1984, str. 7.

- 9530 *Izložba Meštrovićevih djela.* (U Muzejskom prostoru u Zagrebu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 45, 18. II. 1984.
- 9531 *Izložbe, koncerti, znanstveni skup. Proslava 90-godišnjice Hrvatske bratske zajednice.* (Meštrovićeva skulptura u Pittsburghu). Slobodna Dalmacija, Split, 40 (42)/12.087, 2. III. 1984, str. 6.
- 9532 *Katalog. Nofret die Schöne, die Frau im Alten Ägypten.* Mainz 1984.
- 9533 Larousse Encyclopedia of Modern Art. From 1800 to the Present Day. New York 1984.
- 9534 *Le arti a Vienna. Dalla Secessione alla caduta dell'Impero Asburgico.* (Katalog izložbe u Veneciji. 48 članaka raznih autora. Reprodukcije izložaka. Meštrović se spominje i reproducira u tekstu, ali nije zastupljen u popisu izložaka. Drugo dopunjeno izdanje nije objavljeno). Venezia 1984.
- 9535 *Meštrović, Ivan.* Grand dictionnaire encyclopédique Larousse. Sv. 7. Paris 1984, str. 6869.
- 9536 *Meštrović u karikaturi i likovnoj kritici.* (Izložba u Vrpolju. Bilj.). Glas Slavonije, Osijek, 26. III. 1984.
- 9537 *Meštrović u „Muzeju XIV. ZOJ“.* (Muzej olimpijskih igara u Sarajevu). Olimpijski informator, Sarajevo, 15. II. 1984.
- 9538 *Meštrović u zlatu i srebru.* (Jubilarne medalje. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 45, 20. II. 1984.
- 9539 *Meštrovićeva djela u Beogradu.* (Bilješka i fotografija izložbe SANU). Vjesnik, Zagreb, 45/13.245, 21. VII. 1984, str. 12.
- 9540 *Muzej Drniške krajine ponovno otvoren.* (Meštrovićevi radovi u muzeju. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 40 (42), 24. II. 1984.
- 9541 *Nova studija o Meštroviću.* (Diplomski rad S. Filipponi i M. Gerosa u Milanu „Ivan Meštrović, kipar i graditelj“). Vjesnik, Zagreb, god. 45, 20. VII. 1984, str. 9.
- 9542 *Pavle Roca: Godišnjica I. Meštrovića.* (Anketa o najznačajnijem kulturnom događaju 1983). Slobodna Dalmacija, Split, god. 40 (42), 20. I. 1984.
- 9543 *Povratak u muzeje.* (Vraćanje muzejima Meštrovićevih radova nakon izložbe u Zagrebu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 45, 29. III. 1984.
- 9544 *Produžena izložba o Meštroviću.* (U Muzejskom prostoru u Zagrebu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 45, 1. II. 1984.
- 9545 *Radovi Meštrovića.* (Izložba u Sarajevu u Muzeju zimskih olimpijskih igara. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 40 (42)/12.075, 17. II. 1984, str. 12.
- 9546 *Rani Meštrović.* (Izložba Gliptoteke JAZU, SANU i Nar. muzeja u Beogradu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, 45/13.245, 21. VII. 1984, str. 11.
- 9547 *130.000 posjetilaca Meštrovićeve izložbe.* (Zatvorena izložba u Zagrebu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 40 (42), 19. III. 1984.
- 9548 *Students Help Pay Homage to Former Syracuse University Sculptor Ivan Mestrovic.* Syracuse University Record, Syracuse, 19. IV. 1984.
- 9549 *U zagrebačkom Muzeju na Jezuitskom trgu...* (Izložba „Meštrović u karikaturi“ u Zagrebu. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 28, 4. I. 1984.
- 9550 *Više od 130 tisuća posjetilaca!* (Zatvorena Meštrovićeva izložba u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, god. 45, 19. III. 1984.
- ## 1985.
- 9551 **Ančić, Marko:** *Galerija „Ivan Meštrović“ - Vrpolje.* (Djelatnost i planovi). Brodski list, Slavonski Brod, 2. VIII. 1985.
- 9552 **Angeli Radovani, Kosta:** *Kip bez grive.* Zagreb 1985. (Sabrani objavljeni radovi. O Meštroviću u poglavljima: Genealoška razmatranja o našoj skulpturi, str. 44-58; Smisao naših uspjeha, str. 71-77; Nema žrtava budućnosti, str. 132-151; Moj otac, slikar Frano Branislav Angeli Radovani, str. 164-184; Meštrović ili „Arčipenko“, str. 185-193; Portreti i priljepci, str. 201-216).
- 9553 **(Antonovici, Constantin):** *Young Sculptor Series: Antonovici... Student Days.* Sculpture Review, god. 34, proljeće, 1985, str. 14/15.
- 9554 **Boban, Ljubo:** *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943.* I-II. Zagreb 1985. (O Meštroviću u vrijeme II. rata).
- 9555 **Boglić, Mira:** *Što je s filmovima o Meštroviću?* (Spor Jadran-filma i Marjan-filma). Vjesnik, Zagreb, god. 46, 30. IX. 1985.
- 9556 **Brzić, Žarko:** *Nikad na gubitku. Zavidljujuća svjedočanstva ljudi našeg stoljeća.* Zagreb 1985. (Meštrović u poglavlju: Najveći lik u skulpturi 20. stoljeća, str. 42-47).
- 9557 **Budak, Neven:** *Povijest kažiprstom.* (O povijesti i mitološkoj ulozi Grgura Ninskoga i Meštrovićevog spomenika). Oko, Zagreb, god. 13, 28. II, 14, 25. III, 25. IV, 23. V, 6, 20. VI, 4. VII, 1. VIII. 1985.
- 9558 **Čengić, Enes:** *S Krležom iz dana u dan.* Knj- I-IV, Zagreb 1985. (Krležina sjećanja na Meštrovića i sud o njemu, njegovoj umjetnosti i politici).
- 9559 **Čengić, Enes:** *S Krležom iz tjedna u tjedan. Ulomci iz knjige „S Krležom iz dana u dan“..* (Krležin sud o Meštroviću). Vjesnik, Panorama subotom, Zagreb, 7. XII. 1985, str. 4-5.
- 9560 **Honisch, Dieter:** *Die Brücke zur Gegenwart schlagen.* (Interview: Michael Wawerka). Kunstblatt, Berlin, 1985, br. 45, str. 12-19.
- 9561 **J. B.:** *Ivan Meštrović: Skica za sv. Ćirila i Metodija.* (Opis slike). Istarska Danica, Pazin 1985, str. 71.
- 9562 **Jankovič, Ján:** *Mein Traumland; Jugoslawien.* Bratislava 1985. (Meštrović str. 15, 68).
- 9563 **Kadić, Branko:** *Journal od Croatian Studies...* (Svezak posvećen 100. obljetnici rođenja I. Meštrovića). Hrvatska revija, München-Barcelona, 35/4 (140), XII. 1985, str. 727-729.
- 9563a **Kudrjavcev, Anatolij:** *Vječni Split.* (Spomenik Luki Botiću). Split 1985, str. 176-177.
- 9564 **(Kuštre, Ante)** A. K.: *Restauracija Meštrovićevih radova.* (U Galeriji Meštrović u Splitu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 43, 27. IV. 1985.
- 9565 **(Meštrović, Matko)** M. M.: *Dvije Meštrovićeve izložbe.* (U Notre Dame u SAD. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 29, 8. I. 1985.
- 9566 **(Meštrović, Matko)** M. M.: *Ponovno otkrivaju „meštra“.* (Pred izložbu Meštrovića u inozemstvu). Večernji list, Zagreb, 29/8088, 20. XII. 1985, str. 11.
- 9567 **(Mikuž, Stane):** *Maksim Gaspari in Kamniško Mesto.* Katalog. (Uspomene Gasparija iz Beča 1902-1903). Kamnik (1985. ?).
- 9568 **Murray, Peter and Linda:** *Meštrović, Ivan.* The Penguin Dictionary of Art & Artists. Harmondsworth. (Engl). 1959. i daljnja izdanja do 1985, str. 266. (Kratka Meštrovićeva biografija).
- 9569 **Mužić, Ivan:** *Popis masona u Hrvatskoj između dva rata.* (Meštrović, Kljaković, Ćurčin). Marulić, Zagreb, 18/3, 1985, str. 297-321.

- 9570 **Peić, Mat(k)o:** *Ivan Meštrović*. (Engleski, Općenito o Meštroviću). Iseljenički kalendar, 85, Zagreb 1985, str. 49-50.
- 9570a **Peić, Matko:** *Naši umjetnici u londonskim galerijama*. U: Evropske skitnje. Zagreb 1985. (Meštrovićev „Banović Strahinja“ u Tate Gallery u Londonu).
- 9571 **Perković, Zdeslav:** *Nužnost sanacije Meštrovićevog Kašteleta*. (Projekt predviđenih radova). Kulturna baština, Split, 11/16, 1985, str. 119-121.
- 9572 **R. M.:** *Muzeji - poluprazni*. (Posjeti Galeriji Meštrović u Splitu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 43, 3. VIII. 1985.
- 9573 **Read, Herbert:** *Art and Artists*. London 1985, 1988, 1989. (Nekoliko redaka o Meštroviću, str. 221).
- 9574 **Scheuer, Georg:** *Valuable Reference Book Covers Art and Artists*. South Bend Tribune, South Bend, 10. II. 1985.
- 9575 **Slade-Šilović, Mirko:** *Ivan Meštrović i Trogir*. (O postavljanju reljefa Petra Berislavića u Trogiru). U: Š. Jurišić: Iz povijesti Jadrana. Split 1985, str. 37.
- 9576 **Sladojević, S.:** *Obnavljanje Strossmayera*. (Restauracija spomenika. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 29, 26. VI. 1985.
- 9577 **Slamnig, Svevlad:** *Apokrifni ili autentični Meštrović*. Marulić, Zagreb, 18/2, III-IV. 1985, str. 265-266.
- 9578 **Stanišić, I.:** *I. Meštroviću*. (Pjesma). U: Deni Poeziji, Lenjingrad, 1985, str. 252.
- 9579 **Stričić, Z(denko):** *Spomenik Mili Gojsalićevoj*. (Odliven. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 46, 17. VII. 1985.
- 9580 **(Škunca, Josip) J. Š.:** *Monografija „Meštrović“*. Vjesnik, Zagreb, 45/13.699, 29. X. 1985, str. 8.
- 9581 **(Špeletić, Krešo) K. Š.:** *Đerdan Ivana Meštrovića*. (Dodijeljen kazalištu „Komedija“ Bilj.). Studio, Zagreb, 12. I. 1985.
- 9582 **Yuill, Neda:** *Potruga za Strahinjcem*. (O Meštrovićevoj skulpturi Banović Strahinja u Londonu). Danas, Zagreb, 27. VIII. 1985, br. 184, str. 67-68.
- 9583 *„Journal“ posvećen Ivanu Meštroviću*. (Journal of Croatian Studies, sv. 24, 1985). Hrvatska revija, München-Barcelona, 35/3 (139), IX. 1985, str. 535-536.
- 9584 *Kipovi u nove prostore*. (Meštrovićeva „Udovica“ za dvorište Likovne akademije u Zagrebu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 46, 2. XI. 1985, Prilog: Sedam dana, str. 20.
- 9585 *Mestrovic, Ivan*. The new Encyclopaedia Britannica. Sv. 8. London 1985, str. 54-55.
- 9586 *Meštrović, Ivan*. BI-Handlexikon in zwei Bänden. Sv. 2. Leipzig 1985, str. 759.
- 9587 *Meštrović, Ivan*. Encyklopedia powszechna. II. izd. Sv. 3. Warszawa 1985, str. 71.
- 9588 *Monografija „Meštrović“*. (Z. Makovića. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 46, 29. X. 1985.
- 9589 *The Shaheen - Mestrovic Memorial*. Quadrant, IV. 1985.
- 1986.**
- 9590 **A. I.:** *Izložba za svijet*. (Plan Meštrovićeve izložbe u inozemstvu. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 30, 12. IX. 1986.
- 9591 **Barbić, Vesna:** *Meštrović i arhitekti*. (Meštrovićeva suradnja s arhitektima pri građevinskim projektima i izvedbama). Rad JAZU, knj. 423, razred za lik. umj. knj. XIII. I. Meštrović. Zagreb 1986, str. 145-165.
- 9592 **(Benić, Gordana) G. B.:** *Put putuju...* (Skulpture I. Meštrovića otpremjene iz Splita za Berlin). Slobodna Dalmacija, Split, 44/12.958, 20. XII. 1986, str. 6.
- 9593 **Cota, Z.:** *Sudionik teških vremena*. (O kiparu Kruni Buljeviću, Meštrovićevom suradniku na spomeniku na Avalji). Slobodna Dalmacija, Split, god. 44, 18. X. 1986, str. 9.
- 9594 **Čengić, Enes:** *S Krležom iz dana u dan (1956-1975)*. 1. *Balade o životu koji teče*. Zagreb 1986. (Razgovori s Miroslavom Krležom. O Meštroviću str. 140, 165-166, 177, 184, 231, 238).
- 9595 **Čengić, Enes:** *S Krležom iz dana u dan (1975-1977)*. Zagreb 1986. (Razgovori s Miroslavom Krležom. O Meštroviću str. 145-146, 186, 197, 218, 220, 233).
- 9596 **Čengić, Enes:** *S Krležom iz dana u dan (1978-1979)*. Zagreb 1986. (Razgovori s Miroslavom Krležom. O Meštroviću str. 102, 158, 195-196, 198, 202).
- 9597 **Čengić, Enes:** *S Krležom iz dana u dan (1980-1981)*. Zagreb 1986. (Razgovori s Miroslavom Krležom. O Meštroviću str. 147, 275, 315).
- 9598 **Deanović, Ana:** *Meštrovićevi prostori*. (Studija o Meštrovićevoj arhitekturi). Rad JAZU, Zagreb, knj. 423, I. Meštrović. Razred za lik. umj. knj. XIII, 1986, str. 7-117.

▶
123

- 9600 **Domčić, Ljiljana:** *Pronađen Meštrovićev dramski spjev. 2. Knjiga klesana stihovima*. 1-2. („Kambus“). Nedjeljni vjesnik, Zagreb, 46/14.076, 16. XI. 1986, str. 10.
- 9601 **Domčić, Ljiljana:** *Pronađen Meštrovićev dramski spjev. U Šibeniku je pronađen dramski spjev Ivana Meštrovića pod naslovom „Kambus“*. Vjesnik, Zagreb, 46/14.055, 26. X. 1986, str. 20.
- 9602 **Domčić, Ljiljana:** *Zagrebački Indijanci*. (Marica Meštrović o planu postavljanja „Indijanaca“ u Zagrebu). Danas, Zagreb, 5/237, 2. IX. 1986, str. 38-39.
- 9603 **Duplančić, Arsen:** *Jedno Bulićevo pismo o spomeniku Grguru Ninskom*. Croatica christiana periodica, 10/18, Zagreb 1986, str. 47-56.
- 9604 **Grbelja, Josip:** *Tužan životni kolač*. (Nađena Meštrovićeva rukopisna djela: „Kambus“, „Aleksandrida“ i „Kejo“). Nedjeljna Dalmacija, Split, 30. III. 1986, br. 777, str. 28-29.
- 9605 **Grbelja, Josip:** *Zagonetna ostavština*. (Jure Miliša, nekadašnji vlasnik rukopisâ Meštrovićevih literarnih sastava). Nedjeljna Dalmacija, Split, god. 44, 9. III. 1986, str. 26.

- 9606 **(Grubić, Damir)** D. G.: *Ivan Meštrović*. U: Slikari i kipari članovi razreda za likovne umjetnosti JAZU. Katalog izložbe. Zagreb 1986, str. 42-44.
- 9607 **Horvatić, Dubravko**: *Dalmacija*. (Turistička monografija. O Meštroviću u poglavlju: Čudesa graditeljstva, kiparstva, slikarstva...). Zagreb 1986.
- 9608 **Ivanišević, Đ(urđica)**: *Meštrović opet osvaja Beč*. (Skulpture iz Galerije Meštrović otpremljene na izložbu u Berlin, Zürich i Beč). Vjesnik, Zagreb, 46/14.108, 20. XII. 1986, str. 11.
- 9609 **Ivanuš, Dolores**: *Zgrada Muzeja revolucije naroda Hrvatske*. I-II. (Arhitektura Meštrovićevog Doma umjetnosti i razvoj Muzeja revolucije). Bulletin Muzeja revolucije naroda Hrvatske, Zagreb, ljeto-jesen 1986, str. 1-2; jesen-zima 1986, str. 1-2, proljeće-jesen 1987, str. 1-2.
- 9610 **Karaman, Ljubo**: *O Grguru Ninskome i Meštrovićevu spomeniku u Splitu*. (Pretiskano iz brošure istog naslova, Split 1929). U: Ljubo Karaman: Odabrana djela. Split 1986, str. 641-677.
- 9611 **Kolombo, Ante-Tonči**: *Tako je to bilo. Uz jedan zapis o Meštroviću*. (Netočni podaci o Meštrovićevom djetinjstvu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 47, 1. IX. 1986, str. 5.
- 9612 **Kravar, Miroslav**: *Gdje je Kambus. O zagubljenom historijskom drami Ivana Meštrovića*. (Podaci o zagubljenom rukopisu). Danas, Zagreb, 5/204, 14. I. 1986, str. 46.
- 9613 **Kravar, Miroslav**: *Jedan podatak valja ispraviti. Pronađen Meštrovićev dramski spjev (2)*. („Kambus“ je pisan u dvanaestercu a ne u desetercu). Vjesnik, Zagreb, 46/14.060, 31. X. 1986, str. 5.
- 9614 **Kršnjavi, Iso**: *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*. Knj. I-II, Zagreb 1986. (Uočavanje Meštrovićevog talenta. Prigovor zbog izlaganja u Srpskom paviljonu u Rimu 1911. O Meštroviću str. 366-367, 441, 688).
- 9615 **Kump, Mirna**: *Popis arhitektonskih djela i urbanističkih zahvata*. (Opisi i kronologija Meštrovićevih projekata i izvedbi). Rad JAZU, knj. 423, Razred za lik. umj. knj. XIII. I. Meštrović. Zagreb 1986, str. 131-143.
- 9616 **Kusin, Vesna**: *Marijan Susovski: Našu smo umjetnost stavili u geto*. (Meštrovićeva izložba u Berlinu, Beču, Zürichu i dr.). Vjesnik, Zagreb, god. 47, 6. IX. 1986, Sedam dana, str. 8-9.
- 9617 **Kusin, Vesna**: *Meštrović na evropskoj turneji. Priprema se izložba djela našega velikog kipara u Zapadnom Berlinu, Zürichu i Beču*. Vjesnik, Zagreb, 46/13.818, 28. II. 1986, str. 15.
- 9617a **Kusin, Vesna**: *Sve Bauerove ljubavi*. (Žena s lutnjom). Vjesnik, Zagreb, 21. VI. 1986, Panorama subotom, str. 14-15.
- 9618 **Kusin, Vesna**: *Svi akademici krasne umjetnosti*. (Izložba članova JAZU u Zagrebu i Beogradu). Vjesnik, Zagreb, 46/13.868, 19. IV. 1986, Panorama subotom, br. 414, str. 10-11.
- 9618a **Kusin, Vesna**: *Titovi darovi narodu*. (Meštrovićeva *Djevojka s lutnjom* u Titovoj zbirci umjetnina). Vjesnik, Sedam dana, Zagreb, 15. III. 1986, str. 10-11.
- 9619 **Maroević, Ivo**: *Novija muzejska arhitektura u Hrvatskoj*. (O Atelijeru Meštrović). Čovjek i prostor, Zagreb, 33/3 (396), 1986, str. 6-9.
- 9620 **Martinčić, Ivan**: *Izabrana bibliografija*. (Bibliografija o Meštrovićevim arhitektonskim radovima i projektima). Rad JAZU knj. 423. Razred za lik. umj. knj. XIII. I. Meštrović. Zagreb 1986, str. 119-129.
- 9621 **Mirković, Vojko**: *Između vatre i vode. Kako se brinemo za Meštrovićevu ostavštinu u Zagrebu i Splitu*. (Razgovor s Maricom Meštrović). Slobodna Dalmacija, Split, 44/12.831, 8. VIII. 1986, str. 10.
- 9622 **Mušič, Marjan**: *Jože Plečnik*. (Monografija o Plečniku. Poglavlje: Zgodba o dveh prijateljima, o Janezu Jagru in Ivanu Meštroviću, str. 108-128). Ljubljana 1986.
- 9623 **Peić, Matko**: *Meštrović*. U: M. Peić: Portreti hrvatskih umjetnika 19. i 20. stoljeća. Zagreb 1986. (O Meštroviću i njegovoj umjetnosti str. 211-215).
- 9623a **Petrinović, Ivo**: *Ante Trumbić. Politička shvaćanja i djelovanje*. (Politička suradnja s Meštrovićem). Zagreb 1986.
- 9624 **Pivčević, E(do)**: *Meštrović u svijet*. (Skulpture iz Galerije Meštrović u Splitu na izložbu u Berlin, Zürich i Beč. Bilj.). Večernji list, Zagreb, 30/8398, 22. XII. 1986, str. 1.
- 9625 **Razović, Maja**: *Indijanci izlaze iz tame*. (Plan odlijevanja Meštrovićevih „Indijanaca“ za Zagreb). Vjesnik, Zagreb, 46/13.964, 27. VII. 1986, str. 11.
- 9626 **Razović, Maja**: *U susret novim izložbama... U pripremi izložba Ivana Meštrovića*. (U Zapadnom Berlinu). Vjesnik, Zagreb, 46/14.011, 12. IX. 1986, str. 15.
- 9627 **Siegel, Stephanie**: *Maestro's Work Reflects Spirit*. The Observer, Notre Dame, 24. IV. 1986.
- 9628 **(Slamnig, Svevlad)**: *Apokrifni ili autentični Meštrović*. (Iz „Marulića“, Zagreb 1985). Hrvatska revija, München-Barcelona, 36/1 (141), III. 1986, str. 96-97.
- 9629 **Stanišić, I.**: *Ivan Meštrović. Skulptura i poezija*. U: Ruskaja literatura i zarubežnoe iskustvo. Sbornik issledovanii i materialov. Leningrad 1986, str. 216-267.
- 9630 **Šegvić, Neven**: *Stanje stvari...* (Osnivanje Umj. akademije u Zagrebu. Meštrović). Arhitektura, Zagreb, 1986, br. 196-199, str. 119.
- 9630aa **Ujević, Tin**: *Opojnost uma. Misli i pogledi*. (Pohvale Meštrovićeve umjetnosti 1915. god. i kritike 1930). Zagreb 1986, str. 241-243.
- 9630a **Zlamalik, Vinko**: *JAZU. 1866-1986. Slikari i vajari*. (Meštrović član JAZU na izložbi 1986). Izložbene novine Galerije Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd, br. 10, 1986, str. 1-2.
- 9631 **Žigrović, Mladen**: *U žitu i kukolju*. Eseji, članci i razgovori. Barcelona-München 1986.
- 9632 *Djela Ivana Meštrovića*. (Pripreme za izložbu u Berlinu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, 46/14.090, 2. XII. 1986, str. 11.
- 9633 *Ivan Meštrović. Portretna skica*. (Crtež kredom 1921). U: Katalog: Anka Krizmanić, Zagreb 1986.
- 9634 *Ivan Meštrović študira Rodina*. (Akvarel Maksima Gasparija). U katalogu: Maksim Gaspari ilustrator, Ljubljana 1986.
- 9635 *Izložba Meštrovićevih radova*. („Meštrović, Drniš-Otavice“ u Crikvenici. Bilj.). Novi list, Rijeka, 1. IV. 1986.
- 9637 *Karlo Mirth: Meštrović in America*. (Prikaz brošure). Hrvatska revija, München-Barcelona, 36/4 (144), XII. 1986, str. 680-681.
- 9638 *Kipar i slikar*. (Meštrovićevi javni spomenici u Zagrebu. Televizijski program. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 30, 18. IV. 1986.
- 9639 *Meštrović, Ivan*. *Kratkaja hudožestvennaja enciklopedija*. Iskustvo strani narodov mira. Moskva 1986.
- 9640 *Meštrović Ivan*. *Popularnaja hudožestvennaja enciklopedija*. Moskva 1986.
- 9641 *Meštrović, Ivan*. BI - Universal-Lexikon. Sv. 3. Leipzig 1986, str. 424.
- 9642 *Meštrović, Ivan*. (Kratka biografija). The New Encyclopaedia Britannica. Sv. 8. Chicago 1986, str. 54-55.
- 9643 *Meštrović, Ivan*. Vorauslexikon zur Brockhaus-Enzyklopädie. Sv. 3. Mannheim 1986, str. 548.
- 9644 *Meštrović opet osvaja svijet*. (Pred izložbu u Berlinu, Zürichu i Beču. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 47, 20. XII. 1986.
- 9645 *Meštrović u Evropi*. (Konzerviranje skulptura za izložbe u inozemstvu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 47, 27. XI. 1986.

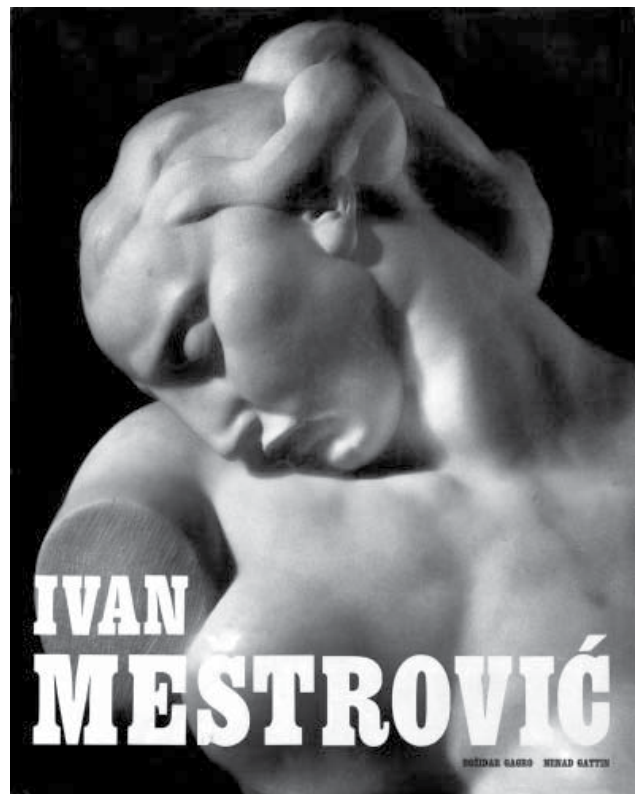

- 9646 *Od Baselitza do Meštrovića. Što pripremaju: Galerija grada Zagreba.* (Meštrovićeva izložba u Berlinu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 44, 13. IX. 1986, str. 11.
- 9647 *Rođen Ivan Meštrović.* (Biografski podaci). Slobodna Dalmacija, Split, god. 44, 15. VIII. 1986.
- 9648 *Rođen Ivan Meštrović.* (Biografska bilješka). Vjesnik, Zagreb, god. 47, 15. VIII. 1986.
- 1987.**
- 9649 **Affentranger, Angelika:** *Ein Mann der gefühlvollen Skulpturensprache. Der Bildhauer Ivan Mestrovic in Kunsthaus Zürich.* (Životopis, Umjetnost. Rodin, Bourdelle). Anzeiger von Uster, 4. V. 1987.
- 9650 **Affentranger, Angelika:** *Kein Mann der Avantgarde. Der Bildhauer Ivan Meštrović im Kunsthaus Zürich.* (O Meštrovićevoj umjetnosti). Schweizer Feuilleton-Dienst, 28. IV. 1987.
- 9651 **Anzani, Giovanni:** *I miti e gli eroi della terra iugoslava nella complessa plastica di Mestrovic.* (Meštrovićeva umjetnost u srednjoeuropskom krugu. U povodu izložbe u Milanu). La Provincia, 3. X. 1987, str. 3.
- 9652 **bg:** *Unbekannte, aber ausdrucksstarke Plastik aus Jugoslawien.* (Kratka bilješka o Meštrovićevoj izložbi u Zürichu). Schweizer Familie, Zürich, 15. IV. 1987.
- 9653 **Badurina, Anđelko - Škunca, Bernardin - Škunca, Florijan:** *Sakralni prostor tijekom povijesti i danas.* Zagreb 1987. (Meštrovićeve crkvene građevine, str. 71).
- 9654 **Balas, E.:** *Unbuilt architecture of the early modern sculptors.* Gazette des Beaux-Arts, Paris, ser. 6, 110/1987, str. 184.
- 9655 **Barbača, M.:** *Meštrović u Zagrebu.* (Televizijski film. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 45, 13. II. 1987.
- 9656 **Barbić, Vesna - Jura, Martina:** *Dokumentation zu Leben und Werk.* (Predgovor katalogu izložbe. Kronološki podaci o životu i djelima Meštrovića). Katalog: Ivan Meštrović. Skulpturen. Berlin 1987, str. 31-51.
- 9657 **Barbić, Vesna:** *Kronologija.* (Kronologija Meštrovićeve života i rada. Tekst u fotomonografiji). U: B. Gagro, N. Gattin: Ivan Meštrović, Zagreb (1987).
- 9658 **(Benić, Gordana) G. B.:** *Galerija Meštrović.* (Kratki podaci o Galeriji u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 45, 13. VIII. 1987, str. 19.
- 9659 **Benović, Maja:** *Jedan je Meštrović.* (O monografiji B. Gagra i N. Gattina). Studio, Zagreb, br. 1220, 21-27. VIII. 1987, str. 18-21.
- 9660 **Berman, D.:** *Model and Muse: Sculptors' wives.* Sculpture Review, (?), 36/1-2, 1987, str. 35.
- 9661 **Bernauer, Markus:** *In Stein und Marmor gehauene Monumentalität. Der Bildhauer Ivan Meštrović im Kunsthaus Zürich.* Bündner Zeitung, 25. IV. 1987.
- 9662 **Bernauer, Markus:** *In Stein und Marmor gehauene Monumentalität. Der Bildhauer Ivan Meštrović im Kunsthaus Zürich.* (Općenito o Meštrovićevoj umjetnosti, utjecajima). Oberländer Tagblatt, 25. IV. 1987.
- 9663 **Bertossa, Paolo:** *La scultura ritma la grande storia. Mostre. Ivan Mestrovic al Kunsthaus do Zurigo.* (Meštrovićev monumentalizam. Usporedbe). Giornale del Popolo, Lugano, 27. IV. 1987.
- 9663a **(Bezić-Božanić, Nevenka) N. B. B.:** *Otavice.* (Meštrovićev mauzolej. Slika). Likovna enciklopedija Jugoslavije, 2, Zagreb 1987, str. 520-521.
- 9664 **Bichler, Susanna:** *Ivan Meštrović.* (Izložba u Beču). Falter, Wien, 1987, 28.
- 9665 **Billeter, Fritz:** *Das ungeliebte Pathos.* (Ulomak iz Tages-Anzeiger, 1987). Društvene obavijesti. Hrvatska kulturna zajednica, Zürich, br. 41, 26. VI. 1987, str. 8.
- 9666 **Billeter, Fritz:** *Das ungeliebte Pathos.* (O patosu u Meštrovićevim djelima. U povodu izložbe u Zürichu). Tages-Anzeiger, Zürich, 12. V. 1987.
- 9667 **Billeter, Fritz:** *Weltberühmt, vergessen, wiederentdeckt.* (Pretiskano iz Tages-Anzeiger, Zürich, 11. IV. 1987). Društvene obavijesti. Hrvatska kulturna zajednica, Zürich, br. 41, 26. VI. 1987, str. 7.
- 9668 **Billeter, Fritz:** *Weltberühmt, vergessen, wiederentdeckt. Der jugoslawische Bildhauer Ivan Meštrović im Kunsthaus Zürich.* (O Meštrovićevoj umjetnosti u odnosu na suvremenu europsku). Tages-Anzeiger, Zürich, 11. IV. 1987, str. 8.
- 9669 **Blechen, Camilla:** *Blut und Heiligkeit. Der Bildhauer Ivan Meštrović in der Nationalgalerie Berlin.* (O Meštrovićevoj životu i djelu. U povodu izložbe u Berlinu). Frankfurter Allgemeine Zeitung, Frankfurt, 25. II. 1987, str. 3.
- 9670 **Boban, Ljubo:** *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije. Dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije.* I. knj. (O Meštroviću između dva rata i 1942). Zagreb 1987.
- 9671 **Boglić, Mira:** *Etida o Tarkovskom. 34. festival jugoslavenskog kratkog filma.* (Bilješka o dokumentarnom filmu „Djelo Ivana Meštrovića“). Vjesnik, Zagreb, god. 48, 1. IV. 1987, str. 11.
- 9672 **Bossaglia, Rossana:** *Con radici simboliste. Il fascino di Ivan Mestrovic (1883-1962).* (O Meštrovićevoj umjetnosti. Veze s Italijom. U povodu izložbe u Milanu). Corriere della sera, Milano, 18. X. 1987.
- 9673 **Bozzoli, Carlos, A. E.:** *Ivan Mestrovic y la secesion Vienesa.* Studia croatica, Buenos Aires, 28/4 (107), X-XII. 1987, str. 306-311.
- 9674 **Brajinović, Marijan:** *Izložba Ivana Meštrovića.* (Opći podaci o Meštroviću u Beču). Hrvatske novine, Eisenstadt, 78/22, 29. V. 1987, str. 11.
- 9675 **Buchbaum, Maria:** *Von monumentaler Wucht geprägt. Ivan Meštrović im Museum des 20. Jahrhunderts.* (O Meštrovićevoj umjetnosti i izložbi u Beču). Wiener Zeitung, Wien, 6 (7). VI. 1987.
- 9676 **Budiša, Dražen:** *Valja znati.* (Arhiv Nove Evrope u Nacionalnoj knjižnici). Oko, Zagreb, 4-18. VI. 1987, str. 21.
- 9677 **C. P.:** *Vom Welterfolg in die Vergessenheit geraten. Das Kunsthaus Zürich zeigt Werke der Bildhauer Ivan Meštrović.* Neue Zürcher Nachrichten, Zürich, 15. IV. 1987.
- 9678 **Caramel, Luciano:** *Mestrovic barbaro e classico. A Milano, Palazzo Reale, un'importante rassegna ripropone l'opera dello scultore jugoslavo.* (O Meštrovićevoj umjetnosti. Tekstovi u katalogu). Il Giornale, 18. X. 1987.
- 9679 **Cvetkova, Elena:** *Majstorove talijanske veze.* (Uoči otvorenja Meštrovićeve izložbe u Milanu). Večernji list, Zagreb, 31/8662, 19. IX. 1987, str. 13.
- 9680 **Cvitan, Vladimir:** *Krv i svetinje pod berlinskim zidom.* (Njemački tisak o Meštrovićevoj izložbi u Berlinu). Start, Zagreb, br. 475, 4. IV. 1987, str. 60-61.
- 9681 **Čelan, Joško:** *I dalje anemično. Četvrti dan festivala jugoslavenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma u Beogradu.* (Podatak o dok. filmu „O djelu Ivana Meštrovića“). Slobodna Dalmacija, Split, god. 45, 1. IV. 1987, str. 10.
- 9682 **D. Ch.:** *Ivan Mestrovic.* (U povodu izložbe u Zürichu. O Jobu i Raspelu). Tribune de Genève, Genève, 16. IV. 1987.
- 9683 **Dadda, Luigi:** (Počasni predgovor prisjednika kulture Milana katalogu izložbe. Općenito o izložbi u Milanu). U katalogu: Ivan Meštrović. Milano 1987, str. VII.

- 9684 **Dadić, Žarko:** *R. J. Bošković. Život i djelo.* (Spomenik Boškoviću u dvorištu Instituta „Ruđer Bošković“ u Zagrebu). Priroda, Zagreb, 5/1986-1987.
- 9685 **De Micheli, Mario:** *Un sogno di pietra.* (Tekst u katalogu izložbe. O Kosovskom ciklusu i nekim drugim Meštrovićevim skulpturama). U katalogu: Ivan Meštrović. Milano 1987, str. 3-7.
- 9686 **Deecke, Thomas:** *Ivan Meštrović. Skulpturen. Nationalgalerie, Berlin.* (Razlozi izlaganja Meštrovića u Berlinu, Beču i Zürichu). Das Kunstwerk, 40/3, VI. 1987, str. 67-69.
- 9687 **Deur, Veljko:** *Ivan Meštrović i njegovi učenici u Južnoj Americi.* (Victor Bréchet, Mario Cravo, Troiano Troiani). Hrvatska revija, München-Barcelona, 37/4 (148), XII, 1987, str. 764.
- 9688 **Dorfles, Gillo:** *Il versante anti-eroico di Meštrović.* (Predgovor katalogu izložbe. O Meštrovićevim intimnim, neherojskim, skulpturama). U katalogu: Ivan Meštrović. Milano 1987, str. 11-12.
- 9689 **Drobnjak, Vladimir:** *Zagrebačke metamorfoze.* (Meštrovićev reljef na zgradi na Trgu bana Jelačića). Vjesnik, Zagreb, god. 48, 31. V. 1987, str. 10.
- 9690 **Duplančić, Arsen:** *Podaci o Meštroviću i njegovim djelima iz korespondencije Mihovila Abramića.* (Prepiska 1921-1962, u Arheološkom muzeju u Splitu). Mogućnosti, Split, 35/5-6, 1987, str. 508-529.
- 9691 **Đurić, Rudolf:** *Umjetnička djela Mirogoja.* (Meštrovićevi nadgrobni spomenici, L. Popović, S. Rittig, K. Meštrović, V. Becić, str. 80-90). U knjizi: (I. Trčuk): Mirogoj. Kulturno-povijesni vodič. Zagreb 1987.
- 9692 **E. F.:** *Der Vergessenheit entreissen. Ivan Meštrović im Kunsthaus Zürich.* (O Meštrovićevom djelu. Ponovno otkriće njegove umjetnosti). Badener Tagblatt, Baden, 11. IV. 1987.
- 9693 **E. F.:** *Der Vergessenheit entreissen.* (O izložbi u Zürichu. Pretiskano iz Badener Tagblatta, 11. IV. 1987). Društvene obavijesti Hrvatske kulturne zajednice, Zürich, br. 41, 26. VI. 1987, str. 8.
- 9694 **Eterović, Ivo:** *Split. Slika voljenoga grada.* (Fotomonografija. Tekstovi: T. Petrasov Marović, D. Kečkemet. Meštrovićevi spomenici i galerije). Split 1987.
- 9695 **Fiamengo, J(akša):** *Meštrović protiv Sofokla.* (O prostorima za Ljetne igre u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 45, 6. VII. 1987, str. 14.
- 9696 **Fonti, Daniele - Kronauer, Marzia:** *Quando (1913-16) a Roma esponevano Renoir, Klimt, Schiele, Matisse, Munch, Gauguin...* (Interview s Pasqualinom Spadini. O izložbi Rimske secesije 1913). Il Giornale dell'arte, br. 46, VI. 1987, str. 15.
- 9697 **Frohmann, Günther:** *Ivan Meštrović: „Witwe“.* (Marmor, 1908. Opširna legenda uz ilustraciju „Udovice“. U povodu Meštrovićeve izložbe u Beču). Salzburger Nachrichten, Salzburg, 20. VI. 1987, str. 11.
- 9698 **(Frohmann, Günther) G. F.:** *Kunst im Juni.* (O Meštrovićevoj izložbi u Beču). Wiener, Wien, 1987, sv. 6.
- 9699 **Gagro, Božidar:** *Meštrović danas.* (Uvodni tekst fotomonografije). U: B. Gagro, N. Gattin: Ivan Meštrović. Zagreb (1987).
- 9700 **(Gagro, Božidar) B. G.:** *Meštrović, Ivan.* (Biografija, djela literatura). Likovna enciklopedija Jugoslavije, 1, Zagreb 187, str. 315-317.
- 9701 **Gall, Zlatko:** *„Rodin slavenskog šarma“. Meštrović u milanskom Palazzo reale.* (O izložbi i katalogu). Slobodna Dalmacija, Split, 44/13.234, 27. IX. 1987, str. 11.
- 9702 **Gamulin, Grgo:** *Hrvatsko slikarstvo XX. stoljeća. I.* (Meštrović u vezi s hrvatskim slikarstvom). Zagreb 1987.
- 9703 **Gattin, Marija:** *Katalog.* (Katalog snimljenih Meštrovićevih skulptura u fotomonografiji). U: B. Gagro, N. Gattin: Ivan Meštrović, Zagreb (1987).
- 9704 **Gattin, Nenad:** *Pogovor.* (Tekst i fotografije u fotomonografiji). U: B. Gagro, N. Gattin: Ivan Meštrović. Zagreb (1987).
- 9705 **Gerosa, Marina:** *Ivan Meštrović. Cronologia. Bibliografia in ordine cronologico.* (Tekstovi u katalogu izložbe. Životopis; kronologija života, izložaba i djela; bibliografija o Meštroviću). U Katalogu: Ivan Meštrović. Milano 1987, str. 13-31.
- 9706 **Glumac, Branislav:** *Svi moji ljudi.* (O Meštroviću u poglavlju: Krug revalorizacije, str. 172-173). Zagreb 1987.
- 9707 **Gol, N(enad):** *Meštrovićeve izložbe u Evropi.* (Razgovor s Marijom Meštrović. Izložba u Milanu. Predstava u Kašteletu. Rukopisna ostavština). Sažetak na engl.: „Meštrović's Glory is the Glory of this Land.“ Matica, Zagreb, 37/12, 1987, str. 21-23.
- 9708 **Göpfert, Peter Hans:** *Berlins Neue Nationalgalerie zeigt Ivan Meštrović. Helden und Trauernde.* (O Meštrovićevoj umjetnosti; o eklectizmu. U povodu izložbe u Berlinu). Die Welt, Berlin, 17. II. 1987.
- 9709 **Grubač, J(ordanka):** *Intimni Meštrović.* (Proslava 104. obljetnice rođenja u Drnišu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 45, 18. VIII. 1987, str. 12.
- 7910 **Hs:** *In der Art von Meštrović und Graubner. Zwei Ausstellungen in Zürich.* (Preneseno iz „Neue Zürcher Zeitung“, Zürich, 1987). Društvene obavijesti Hrvatske kulturne zajednice, Zürich, br. 41, 16. VI. 1987, str. 6-7.
- 9711 **Hs:** *In der Art von Meštrović und Graubner. Zwei Ausstellungen in Zürich.* (Kraći opis izloženih djela). Neue Zürcher Zeitung, Zürich, br. 84, 10. IV. 1987, str. 39.
- 9712 **Hollósi, Éva:** *Kleinplastik-Ausstellung. Das Nebeneinander von verschiedenen Bestrebungen.* (Plaketa Károlya Krajcsovića „Meštrović“ na izložbi u Pécsu u Ugarskoj). Budapest Rundschaу, Budapest 1987, br. 34.
- 9713 **Honisch, Dieter - Baumann, Felix - Ronte, Dieter:** *Vorwort.* (Predgovor kataloga izložbe. O izložbi u Berlinu, Zürichu i Beču). Katalog: Ivan Meštrović. Skulpturen. Berlin 1987, str. 7.
- 9714 **Honisch, Dieter:** *Zur Frage von Gegenstand und Form bei Meštrović.* (Predgovor kataloga izložbe. O Meštrovićevim skulpturama). Kat.: Ivan Meštrović. Skulpturen. Berlin 1987, str. 16-20.
- 9715 **Horvat-Pintarić, Vera:** *Die Macht des Decorums.* (Predgovor kataloga izložbe. O Meštrovićevoj umjetnosti). Kat.: Ivan Meštrović. Skulpturen. Berlin 1987, str. 11-15.
- 9716 **Huyghe, René** (urednik): (Kiparstvo Brazila. Meštrovićevi učenici Victor Brécheret i Mario Cravo). L'Art et l'Homme, Paris (1987 ?).
- 9717 **Ivanišević, Đurđica:** *Drugo otkrivanje Ivana Meštrovića. Uoči velike Meštrovićeve evropske izložbe razgovaramo s drom Duškom Kečkemetom.* Večernji list, Zagreb, 30 (31)/8421, 17. I. 1987, str. 12-13.
- 9718 **Ivanišević, Đurđica:** *„Edipov“ kompleks Galerije Meštrović.* Vjesnik, Zagreb, 47/14.382, 26. IX. 1987, Panorama subotom, br. 485, str. 13.
- 9719 **Jandre:** *Ivan Meštrović u Beču u muzeju 20. stoljeća.* (Kratko o djelima na izložbi). Hrvatske novine, Beč, 78/24, 12. VI. 1987, str. 4.
- 9720 **Jokić, Nataša:** *Meštrović u Berlinu. Skulpture i reljefi Ivana Meštrovića u Nacionalnoj galeriji u Zapadnom Berlinu.* Intervju, Beograd, br. 149, 13. II. 1987, str. 31.
- 9721 **Jura, Martina:** *Ivan Meštrović (1883-1962) - religiöse und musikalische Motive.* (Meštrovićeva religiozna umjetnost. U povodu izložbe u Berlinu). Nationalgalerie, Berlin, letak, 29. I. - 8. III. 1987, str. (1-2).

- 9722 **Jura, Martina:** *Ivan Meštrović (1883-1962). Sonderausstellung der Nationalgalerie vom 29. 1. - 8. 3. 87.* (O Meštrovićevoj umjetnosti). Berliner Museen, Berlin, I. 1987.
- 9723 **Jura, Martina:** *Ivan Meštrović (1883-1962) und der nationale Epos.* (Meštrovićeve djela s herojskim motivima. U povodu izložbe u Berlinu). Nationalgalerie, Berlin, letak, 29. I. - 8. III. 1987, str. (1-2).
- 9724 **K. M.:** *Simbol pobjede u gradu Zadru.* (O skulpturi I. Meštrovića za Zadar). Narodni list, Zadar, 28. III. 1987.
- 9725 **K. R.:** *Meštrović u Milanu.* (Uoči izložbe). Vjesnik, Zagreb, 47/14.366, 10. IX. 1987, str. 11.
- 9726 **K. R.:** *Meštrovićeve skulptura u bronci.* (*Žena iz Podravine* u Dvercima u Zagrebu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 47 (48), 23. VII. 1987, str. 11.
- 9727 **Kečkemet, Duško:** *Arhitektura Ivana Meštrovića.* (Analiza i ocjena Meštrovićeve arhitekture). Adrias Zavoda za znanstveni i umjetnički rad JAZU u Splitu, 1, Split 1987, str. 181-196, sl. 1-10 u prilogu.
- 9728 **(Kečkemet, Duško):** *Drugo otkrivanje Ivana Meštrovića. Uoči velike Meštrovićeve evropske izložbe razgovaramo s drom Duškom Kečkemetom.* (Priopćila Đ. Ivanišević). Večernji list, Zagreb, 30 (31)/8421, 17. I. 1987, str. 12-13.
- 9729 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović in der Schweiz.* (Meštrović u Švicarskoj u vrijeme Prvog i Drugog svj. rata. Pretiskano iz Društvenih obavijesti, Zürich, 12. IV. 1987). Društvene obavijesti Hrvatske kulturne zajednice, Zürich, br. 41, 26. VI. 1987, str. 2-3.
- 9730 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović in der Schweiz.* (Meštrović u Švicarskoj u vrijeme Prvog i Drugog svj. rata. Prevedeno i pretiskano iz Društvenih obavijesti, Zürich, 12. IV. 1987). Letak na izložbi, Zürich, IV. 1987.
- 9731 **Kečkemet, Duško:** *Kapogrosov i Meštrovićev Kaštelet u Splitu.* (Historijat. Meštrovićeve obnova i dogradnja). Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 26, Split (1986)-1987, str. 425-443.
- 9732 **Kečkemet, Duško:** *Neiscrpno vrelo nadahnuća. U povodu 25. obljetnice smrti Ivana Meštrovića.* (Potreba daljnjeg proučavanja Meštrovićeve umjetnosti). Vjesnik, Zagreb, 47 (48)/14.130, 13. I. 1987, str. 11.
- 9733 **Kupphoff, Petra:** *Berlin: „Ivan Mestrovic - Skulpturen“.* (O nesuvremenosti Meštrovićevih djela. Prikaz u povodu izložbe u Berlinu). Die Zeit, Hamburg, 13. II. 1987, br. 8.
- 9734 **Kodžić, Maja:** *Iskra dalmatinskog granita.* (Život i djelo I. Meštrovića. Feljtoni). Večernji list, Zagreb, 30 (31)/8421-8433, 17-29. I. 1987.
- 9735 **Kordić, Lucijan:** *Ivan Meštrović na europskim izložbama.* (Izložbe u Beču, Berlinu i Zürichu). Hrvatska revija, München-Barcelona, 37/2 (146), 1987, str. 340-341.
- 9736 **Kordić, Lucijan:** *Uh hijo de Croacia - artista de talla universal.* Studia croatica, Buenos Aires, 28/4 (107), X-XII. 1987, str. 300-305.
- 9737 **Kravar, Miroslav:** *Što dalje s Meštrovićevim „Kambusom“?* (Rukopis Meštrovićeve drame). Zadarska revija, Zadar, 36/3, 1987, str. 149-154.
- 9738 **Krawina, Josef:** *Ivan Meštrović (1883-1962).* (Izložba u Berlinu). Der Aufbau, Wien 1987, str. 5.
- 9739 **(Krleža, Miroslav):** *Upiju se neki snovi kao tinta u Bugačicu.* (Meštrovićev „Kraljević Marko“). Vjesnik, Zagreb, god 47 (48), 3. I. 1987, Panorama subotom, str. 16.
- 9740 **Krleža, Miroslav:** *Zapisi sa Tržića, 7.* (Kritika Meštrovićeve ideologije). Danas, Zagreb, god. 6, 29. XII. 1987, str. 64-65.
- 9741 **Kronenberger, Gabriele:** *Ivan Mestrovic im Kunsthaus Zürich.* (Izložba u Zürichu). Luzerner neueste Nachrichten, Luzern, 15. IV. 1987.

▶ 125

- 9741a **Kršnjavi, Iso:** *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike.* Zagreb 1986.
- 9742 **Kusin, V(esna):** *Meštrović iznenađuje Evropu. Galerije grada Zagreba.* (Bilješka o Meštrovićevoj izložbi u Berlinu, Zürichu i Beču). Vjesnik, Zagreb, god. 47 (48), 29. V. 1987, str. 15.
- 9743 **Kusin, Vesna:** *Proboj u svijet.* (O Meštrovićevoj izložbi u Berlinu, Beču i Zürichu). Vjesnik, Zagreb, 47 (48)/14.134, 17. I. 1987, Panorama subotom, br. 451, str. 14.
- 9744 **Kuzmanić, Nila:** *Meštrović ponovo u Evropi. Razgovor s povodom. O Meštroviću i prijemu njegovog dela povodom izložbe u Berlinskoj nacionalnoj galeriji, govori Božidar Gagro.* (Meštrovićev položaj u europskoj umjetnosti. Interview). NIN, Beograd, 1. III. 1987, str. 36-37.
- 9745 **Kuzmanović, Jasmina:** *Suprotstavljanja oko Meštrovića. Što kaže njemačka štampa o izložbi Meštrovićevih djela u Zapadnom Berlinu.* Danas, Zagreb, 17. III. 1987, str. 39.
- 9746 **Landert, Markus:** *Ein Epigone wird wiederentdeckt. Ivan Meštrović im grossen Sal des Zürcher Kunsthaus.* Der Zürcher Oberländer, Zürich, 10. IV. 1987.
- 9747 **Lasić, Stanko:** *Mladi Krleža i njegovi kritičari. (1914-1924).* (Usputno o Meštroviću u vezi s Krležinim kritikama i kritikama Krleže). Zagreb (1987).
- 9748 **Lo Russo, Ugo:** *Un'epica marmorea.* (O Meštrovićevom životu i djelu u povodu izložbe u Milanu). La Provincia, 3. X. 1987, str. 3.
- 9749 **M. R.:** *Schafhirte mit Weltruhm. Wiener 20er-Haus: Werke von Meštrović.* (Kratko o Meštrovićevom životu i umjetnosti u povodu izložbe u Beču). Neue Kronen-Zeitung, Graz, 9. VI. 1987.
- 9750 **M. R.:** *U dijalogu s velikanom. Monografija „Ivan Meštrović“ Božidara Gagre i Nenada Gattina u izdanju „Globusa“ vrijedan je doprinos za promišljanje Ivana Meštrovića.* Vjesnik, Zagreb, 47/14.459, 15. XII. 1987, str. 8.
- 9751 **Magnaguagno, Guido:** *Ivan Meštrović.* (O životu i djelu. 15 reprodukcija. U povodu izložbe u Zürichu). Kunsthaus Zürich, Zürich, 1/1987, str. 16-23.
- 9752 **(Magnaguagno, Guido) G. M.:** *Ivan Meštrović.* (O Meštrovićevom životu, djelu i izložbi u Zürichu). (Letak na izložbi), Zürich, IV. 1987.

- 9753 **Majcen, Vjekoslav:** „Meštrovićevi Indijanci“. Film o nastajanju umjetničkog djela. (Lijevanje i otprema „Indijanaca“ za Chicago). Filmska kultura, Zagreb, 30/167-168, 1987, str. 118-124.
- 9754 **Marić, Milomir:** *Večiti otpadnik*. (O Anti Ciligi i Meštroviću). Duga, Beograd, br. 352, 22. VIII. 1987, str. 68.
- 9755 **Maroević, Tonko:** *Dall'impronta nazionale all'impatto universale*. (Predgovor katalogu izložbe. Ideološko-politika podloga Meštrovićevih djela). U katalogu: Ivan Meštrović. Milano 1987, str. 8-10.
- 9756 **Maroević, Tonko:** *Peti M. Izložba Ivana Meštrovića u Milanu*. (Opis izložbe. Prikazi u talijanskim novinama). Danas, Zagreb, god. 6, 1. XII. 1987, str. 40.
- 9757 **Maroević, Tonko:** *Rašta meštar opet u Evropi. Odjeci nove izložbene turneje našega velikog kipara*. (U povodu izložbe u Beču. Tisak o izložbi u Berlinu i Zürichu). Danas, Zagreb, 6/278, 16. VI. 1987, str. 44.
- 9758 **Maruševski, Olga:** *Od Manduševca do Trga Republike*. (Meštrovićevi reljefi na kući Popović, str. 63, 64). Zagreb 1987.
- 9759 **Matvejević, Predrag:** *Meditranski brežijar*. (Spomen Meštrovićevog mauzoleja na Lovčenu, str. 108). Zagreb 1987.
- 9760 **Melchart, Erwin:** *Als Schafhirte kam er nach Wien! Im Museum des 20. Jahrhunderts: Skulpturen des Ivan Meštrović*. (O životu i umjetnosti Meštrovića. U povodu izložbe u Beču). Neue Kronen Zeitung, Graz, 7. VI. 1987, str. 18.
- 9761 **(Meštrović, Marija):** „Meštrović's Glory is the Glory of this Land.“ (Interview s Marijom Meštrović). Matica, Zagreb, 1987, br. 12, str. 21.
- 9762 **(Meštrović, Matko ?)** M. M.: *O „Meštru“, ponovo*. (Negativne kritike o Meštrovićevoj izložbi u Berlinu. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 31, 29. III. 1987.
- 9763 **Mihalj, Mirko:** *Svijet ponovno otkriva kipara Ivana Meštrovića. Razgovor s Marijom Meštrović povodom 25. obljetnice smrti njezina oca i izložaba u Berlinu, Zürichu i Beču*. (O Meštrovićevoj umjetnosti, vjeri i dr.). Glas Koncila, Zagreb, 26/9 (664), 1. III. 1987, str. 1, 6, 7.
- 9764 **Milačić, Karmen:** *Talijanska pisma Ivanu Meštroviću (1911-1921)*. (Izbor iz pisama S. Aleramo, B. Barillija, L. Bistolfija, V. Pice, E. Cozzanija, F. Carene, Olge Resnevic-Signorelli, G. Prezzolinija i dr. iz Rima Meštroviću). Forum, Zagreb, 26/1-2, 1987, str. 132-156.
- 9765 **Mirković, Vojko:** *Kad su se Bulić i Meštrović sporili zbog Grgura Ninskog*. (Razgovor sa c. Fiskovićem). Slobodna Dalmacija, Split, god. 45, 22. I. 1987, str. 11.
- 9766 **Mirković, Vojko:** *Najveći fenomen među skulptorima*. (Prikaz fotomonografije s uvodnim tekstom B. Gagre i fotografijama N. Gattina). Slobodna Dalmacija, Split, god. 45, 25. XII. 1987, str. 16.
- 9767 **(Mirković, Vojko)** V. M.: *Splitsko ljeto bez Kašteleta*. (Izjava Marije Meštrović o zaprekama održavanja priredaba u Kašteletu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 45, 24. V. 1987, str. 8.
- 9768 **Mirth, Karlo:** *Mis recuerdos de Meštrović*. Studia croatica, Buenos Aires, 28/4 (107) X-XII. 1987, str. 318-333.
- 9769 **Modrinić, Miro:** „Meštar“ na mala vrata. 80.000 Berlinčana na Meštrovićevoj izložbi. Večernji list, Zagreb, 31/8484, 21. III. 1987, str. 12-13.
- 9770 **Monteil, Annemarie:** *Blutundbodenernste Ekstasen. Ivan Meštrović im Kunsthaus Zürich*. (O Meštrovićevoj umjetnosti). Die Weltwoche, Zürich, br. 18, 30. IV. 1987, str. 70.
- 9771 **Murgia, Adelaide:** *Uno scultore dell'eroismo. A Palazzo Reale fino al primo novembre settanta opere dell'artista jugoslavo Ivan Mestrovic*. (Kratki životopis. O izložbi u Milanu). Il Giorno, Milano, 16. X. 1987.
- 9772 **Niederle, Helmut A.:** *Synkretistisch*. (Kratki podaci o Meštroviću. U povodu izložbe u Beču). Die Furche, Wien, 19. VI. 1987.
- 9773 **Nikitović, S(pomenka):** *Novo osvajanje svijeta*. (Otvorenje Meštrovićeve izložbe u Berlinu). Večernji list, Zagreb, god. 31, 30. I. 1987.
- 9774 **Nillius, Manfred:** *Sinneliche Körperlichkeit und Abstrakte Sparsamkeit. Bildhauer Ivan Meštrović in der Nationalgalerie*. (Opće o Meštrovićevoj umjetnosti. U povodu izložbe u Berlinu). Die Wahrheit, Berlin W, 30. I. 1987.
- 9775 **Oberholzer, Niklaus:** *Die Skulpturen des Kroaten Ivan Mestrovic*. (Izložba u Zürichu). Vaterland, Luzern, 16. IV. 1987, br. 89, str. 13-14.
- 9776 **Oberholzer, Niklaus:** *Die Skulpturen des Kroaten Ivan Mestrovic. Das Kunsthaus Zürich präsentiert den Bildhauer erstmals in der Schweiz*. (Opširno o Meštrovićevom životu i umjetnosti). Nidwaldner Volksblatt, (?), 16. IV. 1987.
- 9777 **Ohff, Heinz:** *Aus dem Südosten. Ivan Mestrovic in der Nationalgalerie*. (Kritika Meštrovićeve patriotske umjetnosti. U povodu izložbe u Berlinu). Der Tagesspiegel, Berlin, 17. II. 1987.
- 9778 **Paro, Frane:** *Stvaralački plamen iz mrtvačnice*. (Meštrović rektor Umj. akademije). Vjesnik, Zagreb, 12. XII. 1987, Panorama subotom, str. 14-15.
- 9779 **Pavić, Nino:** *Memoarska bitka za bolju prošlost*. (O Meštrovićevim „Uspomenama“). Vjesnik, Zagreb, god. 47 (48), 6. IX. 1987.
- 9780 **Peić, Matko:** *Iz povijesti Akademije likovnih umjetnosti*. (Meštrovićevo djelovanje u Lik. akademiji). U zborniku: Akademija likovnih umjetnosti u Zagrebu 1907-1987. Zagreb (1987), str. 19-40.
- 9781 **Petričević, Jure:** *Zur Ausstellung von Werken des kroatischen Bildhauers Ivan Meštrović im Kunsthaus Zürich*. (O Meštrovićevoj izložbi u Zürichu). Kroatische Berichte, Vallendar (Mainz), 12/1 (53), 1987, str. 19.
- 9782 **Pfeifer, Tadeus:** *Mench, dein Schicksal, es heisse Halbgott*. (Kritika Meštrovićeve herojske i ekspresionističke skulpture. U povodu izložbe u Zürichu. Opširan prikaz). Basler Zeitung, Basel, 14. IV. 1987, br. 88, str. 35.
- 9783 **Pillitteri, Paolo:** (Počasni predgovor načelnika Milana u katalogu izložbe. O izložbi u Milanu). Katalog: Ivan Meštrović. Milano 1987, str. V.
- 9784 **Polli, Marinella:** *Il pathos della materia. Omaggio allo scultore croato Ivan Meštrović nella Sala Maggiore del Kunsthaus di Zurigo*. (Opće o djelima i o izložbi u Zürichu). Corriere del Ticino, Lugano, 9. V. 1987.
- 9785 **Prijatelj, Kruno:** *Pisma Ivana Meštrovića svom učeniku i suradniku kiparu Andriji Krstuloviću*. (Citati iz pisama 1938-1958). Mogućnosti, Split, 35/5-6, 1987, str. 497-507.
- 9786 **Quinn, Jane:** *Archibishop Hurley Recalled as Sculptur's Patron*. Florida Catholic, X. 1987.
- 9787 **R. St.:** *Der grosse Unbekannte aus Jugoslawien*. (Opće o Meštroviću u povodu izložbe u Berlinu). Ärzblatt, Frankfurt, 1987, II. mj., prilog; Die Neue Ärztliche, Frankfurt, 30/13-14, 1987, II. mj.
- 9788 **Radica, Bogdan:** *El perfil humano y artistico de Ivan Meštrović*. Studia croatica, Buenos Aires, 28/4 (101), X-XII. 1987, str. 293-299.
- 9789 **Ristić, Vera:** *Meštrović und der Mythos*. (Predgovor kataloga izložbe. Mitološke teme Meštrovićevih djela). Katalog: Ivan Meštrović. Skulpturen. Berlin 1987, str. 21-25.

- 9790 **Rizzi, Paola - De Stasio, Marina:** *Scultore sorprendente, finora sconosciuto. visse perseguitato, morì esule.* (O životu i umjetnosti I. Meštrovića. U povodu izložbe u Milanu). L'Unità, 25. IX. 1987, str. 5.
- 9791 **Ronte, Dieter:** *Meštrović in Wien.* (Predgovor kataloga izložbe. O Meštroviću u Beču. Bečka Secesija). Katalog: Ivan Meštrović. Skulpturen. Berlin 1987, str. 26-30.
- 9792 **S. K. Š.:** *Ivan Meštrović wieder entdeckt.* Kroatische Berichte, Mainz, 12/1 (53), 1987, str. 17-18.
- 9793 **sbd:** *Zur Diskussion gestellt Meštrović im Kunsthau Zürich.* (Prikaz života i rada). Coop-Zeitung, Basel, 23. IV. 1987.
- 9794 **sda:** *Ivan Mestrovic im Kunsthau Zürich.* (Bilješka o Meštrovićevoj izložbi u Zürichu). Luzerner Neueste Nachrichten, Luzern, 15. IV. 1987.
- 9795 **sda:** *Ivan Mestrovic und Gotthard Graubner.* (Bilješka o izložbama u Zürichu). Vaterland, Luzern, 11. IV. 1987.
- 9796 **sda:** *Ivan Mestrovic und Gotthard Graubner.* (Bilješka o izložbama u Zürichu). Der Zuerichbieter, Basserdorf (Švicarska), 10. IV. 1987.
- 9797 **sda:** *Kunsthau Zürich: Mestrovic -Graubner.* (Bilješka o izložbama). Basler Zeitung, Basel, 11. IV. 1987.
- 9798 **sdf:** *Kein Mann der Avantgarde.* (O životu i umjetnosti I. Meštrovića u povodu izložbe u Zürichu. Prepisan članak Angelike Affentranger). Zürcher Nachrichten, Zürich, 29. IV. 1987.
- 9799 **spk - dpa:** *Ivan Mestrovic.* (Bilješka o izložbi u Zürichu). Thuner Tagblatt, Thun (Švic.), 27. II. 1987.
- 9800 **spk:** *Ivan Mestrovic und die Schweiz.* (O Meštrovićevim boravcima i radu u Švicarskoj). Der Gasterländer, 5. V. 1987.
- 9801 **spk:** *Kroate Ivan Mestrovic und die Schweiz. Im Kunsthau Zürich.* (Izložba u Zürichu). Bote der March und Hoefe, Siebnen, 5. V. 1987.
- 9802 **spk:** *Kroate Ivan Mestrovic und die Schweiz. Im Kunsthau Zürich.* (O Meštrovićevim boravcima i radu u Švicarskoj). Oltner Tagblatt, Olten (Švic.), 15. IV. 1987.
- 9803 **spk:** *Ivan Mestrovic und die Schweiz. Kunsthau Zürich.* Glarner Nachrichten, Glarus (Švic.), 5. V. 1987.
- 9804 **Schneider, Robert:** *Pathos und kraftvolle Stilisierung. Der jugoslawische Bildhauer Ivan Mestrovic (1883-1962) im Kunsthau Zürich.* (O životu i umjetnosti Meštrovića. O izložbi). Der Landbote, br. 84, 11. IV. 1987.
- 9805 **Sgarbi, Vittorio:** *Che maestro quel Meštrović.* (Meštrović i Italija. U povodu izložbe u Milanu). Europeo, 31. X. 1987, str. 128.
- 9806 **Soleša, Boro:** *Spasiti dragulje povijesti.* (Šteta od potresa na Meštrovićevom mauzoleju u Otavicama). Slobodna Dalmacija, Split, god. 45, 15. II. 1987, str. 13.
- 9807 **Somaini, Luisa:** *Le sculture per l'eroe. Settanta opere di Ivan Mestrovic a Palazzo Reale.* (O životu i umjetnosti Meštrovića, u povodu izložbe u Milanu). Repubblica, 24. IX. 1987, str. 36.
- 9808 **(Sottriffer, Kristian ?)** K. S.: *Ivan Meštrovic von 1883 bis 1962.* (Kratko o životu i djelu, uz reprodukcije skulptura). Die Presse, Wien, 5. VI. 1987, prilog.
- 9809 **Sottriffer, Kristian:** *Monumentalität und Pathos. Der Bildhauer Ivan Meštrović im Museum des 20. Jahrhunderts.* (O Meštrovićevoj skulpturi. U povodu izložbe u Beču). Die Presse, Wien, 30. VI. 1987, str. 5.
- 9810 **Sprenger Viol, Inge:** *Ivan Meštrović - eine Wiederentdeckung in Zürich. Das Kunsthau zeigt Werke des kroatischen Bildhauers.* (O životu i umjetnosti Meštrovića). Luzern Tagblatt, Luzern, 15. IV. 1987.
- 9811 **Sprenger Viol, Inge:** *Ivan Meštrović - eine Wiederentdeckung in Zürich.* Nidwaldner Tagblatt, 15. IV. 1987.
- 9812 **Sprenger Viol, Inge:** *Ivan Meštrović - eine Wiederentdeckung in Zürich.* Zuger Tagblatt, Zürich, 15. IV. 1987.
- 9813 **Stoll-Kern, Irene:** *Eine Kunst der Ideale. Ausstellung Ivan Meštrović im Kunsthau Zürich.* Anzeiger vom Zürichsee, Zürich, 11. IV. 1987.
- 9814 **Stoll-Kern, Irene:** *Eine Kunst der Ideale. Ausstellung Ivan Meštrović im Kunsthau Zürich.* (Izložba u Zürichu). Der Bund, Bern, 11. V. 1987.
- 9815 **Stoll-Kern, Irene:** *Eine Kunst der Ideale. Ausstellung Ivan Meštrović im Kunsthau Zürich.* (Izložba u Zürichu). Grenzpost am Zürichsee, 11. IV. 1987.
- 9816 **Stoll-Kern, Irene:** *Eine Kunst der Ideale. Ausstellung Ivan Meštrović im Kunsthau Zürich.* (Život i umjetnost Meštrovića). Zürichsee Zeitung, Zürich, 11. IV. 1987.
- 9817 **(Stoll-Kern, Irene)** isk: *Eine Kunst der Ideale. Ausstellung Ivan Mestrovic im Kunsthau Zürich.* (Kratki podaci o životu i djelu Meštrovića). Der Bund, Bern, 21. IV. 1987.
- 9818 **Storni, Alfonsina:** *Ante un heroe de Ivan Mestrovic.* (Pjesma). Studia croatica, Buenos Aires, 28/4 (107), X-XII. 1987, str. 305.
- 9818a **Srhoj, Vinko:** *Ivan Meštrović i problematika nacionalnog stila u umjetnosti.* (Analiza stila Vidovdanskog ciklusa). Radovi povijesnih znanosti (13), Zadar 1987, str. 199-213.
- 9819 **Susovski, Marijan:** *Il ritorno di Meštrović.* (Predgovor katalogu izložbe. Meštrović na talijanskim izložbama). U katalogu: Ivan Meštrović. Milano 1987, str. 1-2.
- 9820 **Susovski, Marijan:** *Zur Ausstellung.* (Predgovor kataloga izložbe. O izložbi u Berlinu, Zürichu i Beču). Katalog: Ivan Meštrović. Skulpturen. Berlin 1987, str. 8-9.
- 9821 **Šimić, Krešimir:** *Meštrovićev povratak Vrpolju. Umjetnikova kći Marica smatra da bi izložbeni prostor bilo najbolje grupirati oko motiva materinstva.* Večernji list, Zagreb, 31/8704, 31. X. 1987, str. 37.
- 9822 **Šimunović, Petar:** *Brač. Vodič po otoku.* (Meštrovićev kip Srce Isusovo u Selcima, str. 140). Supetar 1987.
- 9823 **Široki, Boris - Sančević, Z. A.:** *La extrama suerbe del monumento al libertador Simon Bolivar del escultor croata Meštrović.* (Meštrovićeva studija spomenika Simonu Bolivaru). Studia croatica, Buenos Aires, 28/4 (107), X-XII. 1987, str. 312-317.
- 9824 **Švarcmajer, Vlasta:** *Meštrovićev povratak u Evropu.* (Otvorenje izložbe u Berlinu). Vjesnik, Zagreb, god. 47 (48), 29. I. 1987, str. 11.
- 9825 **Švarcmajer, Vlasta:** *Povratak na velika vrata. Retrospektiva Ivana Meštrovića.* (Otvorenje izložbe u Berlinu). Vjesnik, Zagreb, god. 47 (48)/14.147, 30. I. 1987, str. 15.
- 9826 **TPD:** *Werke des Kroaten Ivan Mestrovic im Kunsthau Zürich.* (Kratko Meštrovićevom o životu i djelima). Teuschers Presse-Dienst, Zürich, 21. IV. 1987.
- 9827 **T. R.:** *Povratak Ivana Meštrovića u Evropu. U povodu trostruke izložbe u Berlinu, Zürichu i Beču.* Nova Hrvatska, London, 29/9 (411), 3-17. V. 1987, str. 13-14.
- 9828 **Tabor, Jan:** *Das Pathos wirkte wie eine Medizin gegen Tod. „Zwanzerhaus“: Skulpturen von Ivan Meštrović.* (Meštrović u okviru bečkog kiparstva. U povodu izložbe u Beču). Kurier, Wien, 8. VII. 1987, str. 11.
- 9829 **Traversa, Augusto:** *Grandiosa esposizione di sculture al Kunsthau di Zurigo.* (O izložbi u Rimu 1911. i u Zürichu 1987). Corriere degli Italiani, Lugano, 2. V. 1987, str. 5.
- 9830 **Traversa, Augusto:** *Scultore dimenticato.* (Životopis I. Meštrovića). Il Dovero, (Švicarska), 24. IV. 1987.
- 9831 **Turrone, Giuseppe:** *Il Rodin dal fascino slavo.* (Meštrovićev životopis. Veze s Italijom. U povodu izložbe u Milanu). Corriere della sera, Milano, IX. 1987, str. 20-22.

- 9832 **(Turroni, Giuseppe)** g. t.: *Meštrović scolpi l'anima della sua terra.* (Kratko o Meštroviću i izložbi u Milanu). Corriere della sera, Milano, 24. IX. 1987, str. 1.
- 9833 **Uredništvo:** *Uspješnost ne smanjuje obveze.* (Izložba u Zürichu). Društvene obavijesti, Zürich, br. 41, 26. IV. 1987, str. 1.
- 9834 **V. L.:** *Meštrović u Milanu.* (Kratki tekst o izložbi i ilustracije). Večernji list, Zagreb, god. 31, 17. X. 1987, str. 14-15.
- 9835 **Vnuk, Rada:** *Iscjedak iz srca.* (O dokumentarnom filmu „Kod Meštrovića u Dalmaciji“). Vjesnik, Zagreb, god. 47 (48), 10. X. 1987, Panorama subotom, str. 19.
- 9836 **wa:** *Mestrovic im Kunsthaus Zürich.* (Izložba u Zürichu). Anzeiger des Bezirkes Horgen, 27. IV. 1987.
- 9837 **wa:** *Mestrovic im Kunsthaus Zürich.* (Kratki pregled. Značenje u domovni, kao F. Hodler u Švicarskoj). Der Sihltaler, 27. IV. 1987.
- 9838 **Wesemann, Heiner:** *Eine Leitfigur. Ivan Meštrović im Museum des 20. Jahrhunderts.* (Kratko o Meštrovićevoj umjetnosti i izložbi u Beču). Neues Volksblatt, Linz (Austrija), 15. VI. 1987.
- 9839 **Wiesflecker, Oskar:** *Ivan Meštrović und Franz Wiegele. Im Banne der französischen Moderne.* (Kratko o Meštrovićevoj umjetnosti. U povodu izložbe u Beču). Volksstimme, Wien, 12. VI. 1987.
- 9840 **Wiesflecker, Oskar:** *Ivan Meštrović und Franz Wiegele: Im Banne der französischen Moderne.* (Meštrovićeva izložba u Beču). Wahrheit, Graz, 12. VI. 1987.
- 9841 **Wisniewski, Jana:** *Pathetische Wirklichkeit. Ivan Meštrović im Museum des 20. Jahrhunderts.* (Kratki podaci o životu i umjetnosti. U povodu izložbe u Beču). Arbeiter Zeitung, Wien, 11. VI. 1987.
- 9842 **Wisniewski, Jana:** *Pathetische Wirklichkeit. Ivan Meštrović im Museum des 20. Jahrhunderts.* (Meštrovićeva izložba u Beču). Wiener Tagblatt, AZ, Wien, 16. VI. 1987.
- 9843 **Z. Č.:** *Über die Ausstellung von Werken des kroatischen Bildhauers Ivan Meštrović im Zürcher Kunsthaus.* (O izložbi u Zürichu). Društvene obavijesti Hrvatske kulturne zajednice, Zürich, br. 41, 26. VI. 1987, str. 4-5.
- 9844 **zt:** *Heroen, Religion, Mythen.* (Kraći prijenos prikaza). Društvene obavijesti Hrvatske kulturne zajednice, Zürich, br. 41, 26. VI. 1987, str. 6.
- 9845 **zt:** *Heroen, Religion, Mythen. Kunsthaus Zürich.* (Podaci o izložbi iz kataloga). Tages Anzeiger, Zürich, 10. IV. 1987.
- 9846 **Živković, Zdravko:** *Potres obnove. Zaštita spomenika kulture.* (Oštećenje mauzoleja u Otavicama u potresu). Oko, Zagreb, god. 15, 9-23. IV. 1987, str. 14.
- 9847 *Akademija likovnih umjetnosti u Zagrebu 1907-1987.* Zagreb (1987). (Meštrovićevo djelovanje u Akademiji).
- 9848 *Ausstellung von Ivan Meštrović.* (Izložba u Berlinu). Ärzte Magazin, Zap. Berlin, 1987, str. 10.
- 9849 *Das ungeliebte Pathos.* (U povodu Meštrovićeve izložbe u Zürichu. Prema članku Fritza Billetera). Tages Anzeiger, 12. V. 1987.
- 9850 *„Die Zeit“ oda Meštroviću! U povodu izložbe u Berlinu.* (O prikazu Petra Kipphoffa. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 44 (45)/13.011, 14. II. 1987, str. 10.
- 9851 *Dieser Tage in Wien.* (Bilješka o Meštrovićevoj izložbi u Beču). Wiener Journal, Wien, VI. 1987, str. 25.
- 9852 *Der Vergessenheit entreissen Ivan Meštrović im Kunsthaus Zürich.* (Meštrovićeva izložba u Zürichu). Badener Tagblatt, Baden (Švic.), 11. IV. 1987.
- 9853 *Der Vergessenheit entreissen Ivan Meštrović im Kunsthaus Zürich.* (Meštrovićeva izložba u Zürichu). Društvene obavijesti Hrvatske kulturne zajednice, Zürich, br. 41, 26. VI. 1987, str. 8.
- 9854 *Europa reduscubre a Meštrović a lod 25 anos de su muerte.* (Proslava 25. obljetnice Meštrovićeve smrti). Studia croatica, Buenos Aires, 28/4 (107), X-XII. 1987, str. 334-338.
- 9855 *Ivan Mestrovic.* (O Meštrovićevom životu i umjetnosti u povodu izložbe u Beču). Wien, Das Magazin für Freizeitgestaltung, Wien, 1987, sv. 6, str. 30.
- 9856 *Ivan Mestrovic.* (Meštrovićeva izložba u Zürichu). L'Herbo, Lausanne (Švic.), 16. IV. 1987.
- 9857 *Ivan Mestrovic im Kunsthaus.* (O Meštrovićevu životu i djelu u povodu izložbe u Zürichu). Ideales Heim, St. Gallen (Švic.), 30. III. 1987, br. 3, str. 9.
- 9858 *Ivan Mestrovic. In Berlin, Zürich und Wien.* (Meštrovićeve izložbe). Thunner Tagblatt, Thun (Švic.), 27. II. 1987.
- 9859 *Ivan Mestrovic und Gotthard Graubner. Kunsthaus Zürich.* (Izložba u Zürichu). Der Zürichbieter, Bassersdorf, 10. IV. 1987.
- 9860 *Ivan Mestrovic und Gotthard Graubner. Kunsthaus Zürich.* (Izložba u Zürichu). Niedwaldner Volksblatt, 10. IV. 1987.
- 9861 *Ivan Mestrovic und Gotthard Graubner.* (Izložba u Zürichu), Vaterland, Luzern (Švic.), 11. IV. 1987.
- 9862 *Ivan Mestrovic und Gotthard Graubner. Kunsthaus Zürich.* (Izložba u Zürichu). Weinländer Tagblatt, Winterthur (Švic.), 10. IV. 1987.
- 9863 *Ivan Meštrović.* (Podsjet na 25. obljetnicu smrti). Vjesnik, Zagreb, 10. I. 1987, Sedam dana, br. 450, str. 18.
- 9864 *Ivan Meštrović.* (Izložba u Zürichu). Züri Woche, Zürich, 9. IV. 1987.
- 9865 *Ivan Meštrović.* (Pozivnica na Meštrovićevu izložbu u Kunsthausu u Zürichu, s kratkom biografijom). Zürich, 9. IV. 1987.
- 9866 *Ivan Mestrovic und Gotthard Graubner. Aquarelle und Skulpturen im Zürcher Kunsthaus.* (Kratki pregled djela. U povodu izložbe u Zürichu). Appenzeller Zeitung, Appenzell (Švic.), 25. IV. 1987.
- 9867 *Ivan Mestrovic und Gotthard Graubner.* (Bilješka o izložbama u Zürichu). Neue Zürcher Nachrichten, Zürich, 10. IV. 1987.
- 9868 *Ivan Meštrović.* (Obljetnica. Kratka biografija). Vjesnik, Zagreb, 10. I. 1987, 7 dana, br. 450, str. 18.
- 9869 *Ivan Meštrović wieder entdeckt.* (O izložbi u Zürichu). Kroatische Berichte, Mainz, (Vallendar), 12/1, 1987, str. 17.
- 9870 *Izložba djela Ivana Meštrovića.* (Bilješka o otvorenju izložbe u Milanu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 45, 26. IX. 1987, str. 28.
- 9871 *Izložba I. Meštrovića.* (Otvaranje izložbe u Zürichu. Bilj.) Vjesnik, Zagreb, god. 47 (48), 5. IV. 1987.
- 9872 *Kunsthaus.* (Meštrovićeva izložba u Zürichu). Neues Sonntagsblatt Regionalteil Zürich, Glattbrugg (Švic.), 12. IV. 1987.
- 9873 *Kunsthaus. Ivan Mestrovic und Gotthard Graubner.* (Izložba u Zürichu). Anzeiger des Bezirkes Horgen, 13. IV. 1987.
- 9874 *Kunsthaus. Ivan Mestrovic und Gotthard Graubner.* (Izložba u Zürichu). Der Sihltaler, Adliswil (Švic.), 13. IV. 1987.
- 9875 *Kunsthaus Zürich: Mestrovic und Graubner.* (Izložba u Zürichu). Basler Zeitung, Basel (Švic.), 11. IV. 1987.
- 9876 *Kunsthaus Zürich: Ivan Meštrovic.* (Izložba u Zürichu). Schweiz, Zürich, IV. 1987.
- 9876a *Lovćen.* (Meštrovićev Mauzolej P. P. Njegoša. Slika). Likovna enciklopedija Jugoslavije, 2, Zagreb 1987, str. 205.
- 9877 *Mestrovic e Graubner a Zurigo. Al Kunsthaus.* (Bilješka u izložbama u Zürichu). Giornale del popolo, Lugano (Švic.), 14. IV. 1987.

- 9878 Mestrovic und Graubner. (Izložba u Zürichu). Neue Zürcher Nachrichten, Zürich, 13. IV. 1987.
- 9879 „Meštar“ u Švicarskoj. (Otvorenje izložbe u Zürichu. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 31, 6. IV. 1987.
- 9880 *Meštrović otkriva nov oblik skulpture.* (Iz prikaza Petera Kipphoffa u „Die Zeit“. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 47 (48), 14. II. 1987, str. 11.
- 9880a *Meštrović u Milanu.* (Talijanska kritika o Meštrovićevim skulpturama na izložbi u Milanu). NIN, Beograd, 6. XII. 1987, str. 31-32.
- 9881 *Meštrović u Zürichu.* (Bilješka o izložbi u Kunsthausu). Vjesnik, Zagreb, god. 47 (48), 11. IV. 1987, str. 11.
- 9882 *Meštrović u Zuerichu.* (Bilješka o izložbi u Kunsthausu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 45, 12. IV. 1987, str. 6.
- 9883 *Meštrovićeva izložba u Beču. Kao „povratak u Beč“.* (Kraći izvještaj). Slobodna Dalmacija, Split, god. 46, 6. VI. 1987, str. 10.
- 9884 *Meštrovićeve skulpture.* (Novi odljevi u Meštrovićevoj galeriji u Vrpolju. Bilj.). Glas Slavonije, Osijek, 10. II. 1987.
- 9885 *Pronađen dramski spjev Ivana Meštrovića.* („Kambus“). Hrvatska revija, München-Barcelona, 37/1 (145), III. 1987, str. 137.
- 9886 *Rukopisi izuzetne vrijednosti.* (Rukopisna ostavština Meštrovića predana Nacionalnoj knjižnici u Zagrebu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 45, 19. IX. 1987, str. 4.
- 9887 *Sinn fürs Monumentale.* (Meštrovićeva izložba u Beču). Wochenpresse, Wien, 19. VI. 1987.
- 9888 *Skulpture, skice, crteži...* (Povijest Atelijera Meštrović u Zagrebu i djela u njemu). Večernji list, Zagreb, god. 31, 19. IV. 1987.
- 9888a *Spomen-galerija Ivana Meštrovića: Šest novih djel.* (Galerija u Vrpolju). Hrvatske novine, Željezo (Austrija), 13. XI. 1987.
- 9889 *Vitale Kunst der Ideale. Retrospektive Ausstellung Ivan Meštrović im Kunsthaus Zürich.* (Izložba u Zürichu). Der Bund, Bern, 21. IV. 1987.
- 9890 *Volksseele in Marmor gehauen.* (Bilješka o Meštrovićevoj izložbi u Berlinu). Der Spiegel, Berlin, 16. II. 1987, br. 8.
- 9891 *Vom Weterfolg in die Vergessenheit geraten. Das Kunsthaus Zürich zeigt Werke des Bildhauers Ivan Meštrović.* (O životu, Kosovskom ciklusu, biblijskim temama). Neue Zürcher Nachrichten, Zürich, 15. IV. 1987.
- 9892 *Zapadni Berlin.* (Otvorenje Meštrovićev izložbe u Berlinu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 45, 30. I. 1987, str. 8.
- 9893 *Zašto je Meštrović bio zaboravljen na Zapadu?* (Citat Dietera Honischa. Preneseno iz „Glasa koncila“ 9/1987). Društvene obavijesti Hrvatske kulturne zajednice, Zürich, br. 40, 28. IV. 1987, str. 8.
- 9894 *Zašto je Meštrović bio zaboravljen na Zapadu?* (U povodu izložbe u Berlinu). Glas koncila, Zagreb, 26/9 (664), 1. III. 1987, str. 6-7.
- 9895 *Zurich, Sculpture.* (Meštrovićeva izložba u Zürichu). The Christian Science Monitor, Boston, 4-10. V. 1987.
- 1988.
- 9896 **Ahmetović, S.:** *Elektronski dom Marina Držića.* (Meštrovićeva skulptura Držića u „Domu Marina Držića“ u Dubrovniku). Vjesnik, Zagreb, 17. XII. 1988, Panorama subotom, str. 8-9.
- 9897 **Babić, Ivo:** *Trogir. Ilustrirani vodič.* (Spomen reljefa Berislavića). Beograd (1988).
- 9898 **Baričević, Marina:** *Ponovni dijalog.* (Monografija Meštrovića B. Gagre i N. Gattina). Oko, Zagreb, 15/415, 11-25. II. 1988, str. 25.
- 9899 **Benić, Gordana:** *Kaštelet ponovno otvoren.* *Meštrovićevi reljefi dostupni javnosti.* (Svečanost otvorenja obnovljene kapele). Slobodna Dalmacija, Split, god. 46, 23. VII. 1988, str. 15.
- 9900 **Benić, Gordana:** *Pečati za vratima Galerije. Nakon vijesti o „povlačenju“ dvanaest skulptura Ivana Meštrovića iz splitske zbirke.* (Marija Meštrović odnosi sadrene modele iz Galerije Meštrović). Slobodna Dalmacija, Split, god. 46, 27. X. 1988, str. 12.
- 9901 **Boban, Ljubo:** *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941-1943.* a) I. knj. Zagreb (1988). b) II. knj. Zagreb 1988. (O Meštrovićevoj političkoj djelatnosti u Švicarskoj u vrijeme rata).
- 9902 **(Braut, Ivo)** I. B.: *Spomenik don Frani Buliću.* (U Vranjicu). Vjesnik, Zagreb, 48/14.730, 18. IX. 1988, str. 3.
- 9903 **Cheney, Margaret:** *Dossier Tesla.* (Tesla i Meštrović u New Yorku). Start, Zagreb, br. 496, 24. I. 1988, str. (18).
- 9904 **Cvetkova, Elena:** *Je li Meštrović eklektik?* (Monografija B. Gagre i N. Gattina). Večernji list, Zagreb, 32/8983, 17. VIII. 1988, str. 16.
- 9905 **Cvetkova, Elena:** *Talijanska pisma Ivanu Meštroviću 1911-1921. „Ivane moj najdraži...“* (Prikaz objavljene knjige Karmen Milačić i citati pisama). Večernji list, Zagreb, 32/8880, 30. IV. - 3. V. 1988, str. 15.
- 9906 **Čolović-Sviličić, Jadranka:** *Mnogo vike oko gipsa.* (Marija Meštrović odnosi gipsane modele iz Galerije Meštrović). Slobodna Dalmacija, Split, god. 46, 18. XI. 1988, str. 2.
- 9907 **D. N.:** *Meštrović u Veneciji.* (Namjeravana izložba Meštrovićevih skulptura u Veneciji 1989). Slobodna Dalmacija, Split, god. 46, 4. VI. 1988, str. 7.
- 9908 **Depolo, Josip:** *Progonjena romantika.* (Meštrovićeva Galerija i Kaštelet u Splitu). Oko, Zagreb, 16/431, 22. IX. 1988, str. 24-25.
- 9909 **Depolo, Josip:** *Trojanski konj s mimikrijom.* (Jugoslavija na venecijanskim Biennialima. Zakašnjela Meštrovića djela na venecijanskoj izložbi 1984). Oko Zagreb, god. 16, 24. VIII. 1988, str. 24.
- 9910 **Deur, Veljko:** *Ivan Meštrović u „Summa artis“.* (Španjolska enciklopedija umjetnosti). Hrvatska revija, München-Barcelona, 38/2 (150), VI. 1988, str. 322-323.
- 9911 **Duncan, Alastair:** *Art Deco.* (Meštrović u američkoj umjetnosti dvadesetih godina). London 1988.
- 9912 **Đ. I.:** *Obnovljen Meštrovićev Kaštelet.* Večernje novosti, Beograd, 32/8960, 24. VII. 1988, str. 25.
- 9913 **Gamulin, Grgo:** *Hrvatsko slikarstvo XX. stoljeća.* II. (Meštrović u vezi s hrv. slikarstvom). Zagreb 1988.
- 9914 **Gamulin, Grgo:** *Postscriptum za uvodno poglavlje i za izložbe Ivana Meštrovića 1988. godine.* (Problemi Meštrovićeve umjetnosti nakon izložba 1987). Mogućnosti, Split, 35/7-8, 1988, str. 688-692.
- 9915 **Gerosa, Marina:** *Meštrovićev povratak u Italiju. Uz izložbu u milanskom Palazzo Reale.* (O Meštrovićevoj izložbi 1911. u Rimu i 1987. u Milanu). Čovjek i prostor, Zagreb, 35/422 (2), V. 1988, str. 26-27.
- 9916 **Horvatić, Dubravko:** *Mjesto pogovora.* (Kraći historijat Biskupije i Meštrovićeve crkve Naše Gospe). U: J. A. Soldo: Biskupija. Split 1988, str. 93-94.
- 9917 **Ivančević, Radovan:** *Kružna forma u opusu Ivana Meštrovića.* (Analiza skulpture i arhitekture iz navedenog aspekta). Život umjetnosti, Zagreb, br. 43/44, 1988, str. 46-75.
- 9918 **Ivanišević, Đurđica:** *Vrhunske umjetnine. Meštrovićev Kaštelet: Otvorena je obnovljena kapela Sv. Križa s glasovitim reljefima.* (Otvorenje. Historijat). Vjesnik, Zagreb, 48 (49)/14.673, 23. VII. 1988, str. 6.

Priradio:
Vojko MIRKOVIĆ

EVROPSKI ODJEK IZLOŽBI MEŠTROVIĆEVIH DJELA U Z. BERLINU, ŽÜRICHU, BEČU I MILANU

Istančana osjećajnost

Ivan Meštrović: «Velika udovica» iz 1908. godine

Po talijanskom kritičaru Gillu Dorffesu, Meštrović nije samo tvorac mauzoleja i heroja, herkulskih aktova i kršnih matrona, on je i »istančani tumač obiteljskih osjećaja i tankočutnosti duha uvijek prisutnog u zgodama i nezgodama ojađenog i napaćenog ljudskog roda«

Osim Marija De Michelija, kojeg smo opširno citirali, u katalogu milanske izložbe Meštrovićevih djela pisao je i Gillo Dorffes. (Ostale tekstove u tom katalogu napisali su Marjan Susovski, Tonko Marović i Marina Gerosa.)

I on se trudi da Meštrovića ocijeni u odnosu na velika kiparska imena Evrope na početku i u toku 20. stoljeća kao što su Rodin, Maillo, Pevsner ili Moore. Ali, on spominje i jednu usporedbu s Michelangelovom Pietà, koja — piše Dorffes — »veliki dio svoje čari može zahvaliti »nedovršenosti« (ima ih koji su zlobno primijetili da to djelo, da ga je Michelangelo dovršio, ne bi imalo tako tajanstveno djelovanje). U Meštrovićevoj grupi (tj. u Pietà), nasuprot tome, očita je želja da »ne završi« figure, posebice Kristovu, koja je pojednostavljena i kao da je mlitava prema Bogorodičinoj koja u crtama lica dostiže jaku, čak i pretjeranu izražajnost, suprotstavljenu skoro »enformelovskoj« (ante litteram) izvedbi čitave grupe. Očito je, najzad, da je Meštrović želio iskoristiti fenomen »nedovršenosti« (upravo ga je tih godina često koristio znatan broj kipara postimpresionista) da bi postigao efekt patetične dramatičnosti, tako dalek junačkom nadahnuću mnogih njegovih prethodnih i budućih kompozicija, kao što su konjanička skulptura Kraljevića Marka (1910), glava Srđe Zlopogleda (1908), Udovica (1908), kip Miloša Obilca (1909) ili onaj veličanstveni biskup Grgur Ninski (1927).

Osmoza seljačkog i junačkog duha

Ni Dorffes nije, dakle, mogao mimoidi Meštrovićevu herojsku plejadu likova vezanih uz narodnu mitologiju, skulpture kojima »žali utjeloviti ideologiju«. A uz to ide već standardna primjedba da je ta Meštrovićeva želja »za slavljem junaštva i patriotskih ideala...« činila te »njegove likove ponešto retoričnima, preveličanstvenima u njihovoj uzvišenosti. Međutim, Meštrovićevu težnju ka potpunoj formalnoj dovršenosti, ka tehničkoj i kompozicijskoj perfekciji, Dorffes smatra srodnom većanju nadljudskih osobina njegovih junaka i kiparevom uvjerenju o »vječnosti« djela od mramora ili od bronce.

Vodeći računa o tim činjenicama, Dorffes smatra da Meštrovićeva djela valja braniti pred onima koji još naglašavaju spomenute njegove retoričke aspekte ne priznavajući mu »veliku stilističku, tehničku i ideološku vrijednost«. Talijanski kritičar svojim talijanskim čitaocima objašnjava važnost folklorom pređanja u svijesti jugoslavenskih naroda u doba stvaranja njihove zajedničke države. Tu on,

s pravom, pronalazi »izvor Meštrovićeve mitopoetske težnje i motivaciju za mnoga... djela koja nam se danas čine previše vezanima za neaktualnu uzvišenost stila, ali koja odražavaju osmozu seljačkog duha (kojeg je umjetnik naslijedio od svojih predaka) i junačkog duha, koji ga je još kao mladića potaknuo na stvaranje gotemog niza... najtipičnijih likova (poput onih iz kosovskog ciklusa: 62 kipa u dobi od 27 godina), ili pak hramova i mauzoleja projektiranih prema određenoj arhitektonskoj zamisli, bez ikakvih proročanskih težnji, a sve u cilju veličanja i slavljenja ličnosti kojima su namijenjeni.«

Izuzetna serija bareljefa

Ipak, primjećuje Dorffes, Meštrović nije samo tvorac mauzoleja i heroja, herkulskih aktova i kršnih matronskih ženskih likova. On je i »istančani tumač obiteljskih osjećaja, vjerske osjećajnosti i tankočutnosti duha uvijek prisutnog u zgodama i nezgodama ojađenog i napaćenog ljudskog roda.« Za primjer te teže Dorffes spominje nekoliko Meštrovićevih ženskih figura, pa kaže:

«... likovi su izgubili herkulsku veličinu da bi poprimili intimnij, lirskiji i strasniji izgled. U tim djelima »Meštrović ima drukčiji princip na kojem zasniva svoje traganje: ganuće, nježnost, obiteljsku »pietas«, što se u potpunosti otkriva u mnogim njegovim skicama i crtežima, a koji trijumfira u odista izuzetnoj seriji njegovih drvenih bareljefa... Ti bareljefi — skoro svi posvećeni novozavjetnim prizorima, u kojima sploštenost i izvijenost likova poprimaju neuobičajen ritam u odnosu na prethodna djela — nadasve su u skladu s onom simboličkom atmosferom prisutnom u mnogih umjetnika, Meštrovićevih suvremenika.»

U tim drvenim bareljefima, koja danas možemo vidjeti u kapeli Meštrovićevog Kašteleta u Splitu, u njihovoj simboličkoj komponenti Dorffes vidi drugu stranu Meštrovićeve ličnosti. »To što poslije Meštrović nikada nije u potpunosti prihvatio odbacivanje figuracije i što mu je apstrakcija koja je prevladavala u mnogih tadašnjih kipara (od Gaboa do Pevsnera, od Brancusija do Moorea) bila strana, više je nego razumljivo ako imamo na umu njegovo porijeklo i, za njega odlučujuće, političko-društveno polazište koje ga je poticalo da svojim djelima izvrši onu revolucionarnu i patriotsku gestu koja ne bi bila naša odgovarajuću izražajnu snagu u potpunoj apstrakciji.«

Dorffes ipak ne isključuje svaku vezu Meštrovića s velikim apstraktnim kiparima modernog doba. Tako za mali brončani reljef Djevojka s lutnjom iz 1918. godine kaže da je po krivulji glave i gipkom trupu blizak strukturi slavnog portreta M.ile Pogany rumunjskog majstora Constantina Brancusija. Ponor što je još prije dvadesetak godina nepremostivo dijelilo apstraktnu od figurativne umjetnosti, danas je izgubio smisao, završava Gillo Dorffes.

**Sutra:
Veliki patetik**

- 9919 **Ivanišević, Milan:** *Prva Dalmatinska Umjetnička Izložba u Splitu 1908. godine.* (Sažetak referata). U: 5. kongres i skupština društava povjesničara umjetnosti Jugoslavije. Sažeci. Zagreb 1988, str. 22.
- 9920 **Ivić, Miroslav:** *I veliki meštar bio bi zadovoljan.* (Obnova Meštrovićevog mauzoleja u Otavicama). Vjesnik, Zagreb, 48 (49)/14.744, 2. X. 1988, str. 9.
- 9921 **J. T.:** *Meštrović - prvi put.* (Izložba Meštrovićevih skulptura u Požegi. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 48 (49), 10. III. 1988.
- 9922 **Jendrić, D.:** *Biser tamna sjaja.* (M. Susovski o građevinama Meštrovićeve donacije u Splitu, Otavicama i Zagrebu). Večernji list, Zagreb, 32/9043, 16. X. 1988, str. 10.
- 9923 **Jendrić, D.:** *Dosje Meštrović.* (Ugroženost Meštrovićevih skulptura u galerijama). Večernji list, Zagreb, 32/9019, 22. IX. 1988, str. 13.
- 9924 **Kadić, Ante:** *Essay in South Slavic Literature.* New Haven 1988. (Pogl.: A Literary Profile of Ivan Meštrović, str. 159-171).
- 9925 **Kampuš, Ivan - Karaman, Igor:** *Tisućljetni Zagreb.* (Monografija Zagreba. Meštrovićeva djela u Zagrebu). Zagreb 1988.
- 9926 **Kečkemet, Duško:** *Previše galame.* (Marija Meštrović odnosi gipsane modele i Galerije Meštrović). Slobodna Dalmacija, Split, god. 46, 18. XI. 1988, str. 2.
- 9927 **Kečkemet, Duško:** *Rani crteži Ivana Meštrovića.* (Sažetak referata. Crteži 1904-1907). U: Sažeci. 5. kongres i skupština društava povjesničara umjetnosti Jugoslavije. Zagreb 1988, str. 25.
- 9928 **(Koščević, Želimir):** *Venecijanski Biennale i jugoslavenska moderna umjetnost 1895-1988.* (U povodu istoimene izložbe, 1988. Meštrović na Biennialima 1907, 1914, 1926, 1938, 1942. Uz engl. tekst). Zagreb 1988.
- 9929 **Kovačević, R.:** *Naslednici protestuju. Galerija Meštrović - još jednom u centru pažnje.* (Prosvjedi Marije Meštrović o održavanju Galerije Meštrović u Splitu). Politika, Beograd, 7. XII. 1988, str. 14.
- 9930 **Kusin, Vesna:** *Do Zagreba preko Venecije.* (Venecijanski Biennale 1897-1988. Meštrovićevo sudjelovanje). Vjesnik, Zagreb, (?). VII. 1988, Panorama subotom.
- 9931 **Kusin, Vesna:** *Meštrović drugi put među nama.* (O monografiji B. Gagre i N. Gattina). Vjesnik, Zagreb, 48 (49)/14.516, 13. II. 1988, Panorama subotom, br. 503, str. 9.
- 9932 **Kusin, Vesna:** *Ostajemo li bez Meštrovića?* (Marija Meštrović odnosi gipsane skulpture navodno zbog lošeg čuvanja). Vjesnik, Zagreb, 48 (49)/14.737, 25. IX. 1988, str. 11.
- 9933 **(Kusin, Vesna) V. K.:** *Predstavljena „Talijanska pisma Ivanu Meštroviću“.* (Bilješka). Vjesnik, Zagreb, god. 48 (49), 2. IV. 1988.
- 9934 **Kusin, Vesna:** *Staro iz novog ugla.* (Izložba akta u Zagrebu. Repr. Meštrovićevog „Joba“). Vjesnik, Zagreb, god. 48 (49), 29. XI. 1988.
- 9935 **M. S.:** *Obnavlja se Mauzolej Ivana Meštrovića.* (Popravlak mauzoleja u Otavicama od posljedica potresa 1986). Vjesnik, Zagreb, god. 48 (49), 25. X. 1988, str. 1.
- 9935a **Machiedo Mladinić, Norka:** *Tragom najveće predratne privatne zbirke umjetnina u Dalmaciji.* (Meštrovićeve skulpture u zbirci I. Tartaglije). Kulturna baština, Split, 13/18, 1988, str. 115-120.
- 9936 **Marasović, Tomislav i Gordana:** *Vodič. Split.* (Meštrovićevi spomenici. Galerija Meštrović). Split 1988.
- 9937 **Maroević, Tonko:** *Kipar kao junak svojega doba.* (Vodeća uloga Meštrovića u suvremenom društvu). Život umjetnosti, Zagreb, br. 43/44, 1988, str. 76-78.

- 9938 **Maroević, Tonko:** *Meštrović odsad. Božidar Gagro - Nenad Gattin: Ivan Meštrović. „Globus“, Zagreb 1987.* (Prikaz monografije). Danas, Zagreb, 7/316, 8. III. 1988, str. 40.
- 9939 **Mendušić, I.** (tekst) - **Širola, B(ožidar)** (glazba): *Ivanu Meštroviću.* Skladba u povodu izgradnje crkve u Biskupiji). U: J. A. Soldo: Biskupija. Split 1988, str. 90-92.
- 9940 **(Meštrović, Marija):** *Tražim da se poštuje očeva darovnica.* (Sjećanje na oca. Za održavanje ostavštine. Interview Đ. Ivanišević). Vjesnik, Zagreb, 48 (49)/14.680, 30. VII. 1988, Panorama subotom, br. 526, str. 14-15.
- 9941 **Mirković, Vojko:** *Meštrović i Evropa. Evropski odjek izložbi Meštrovićevih djela u Z. Berlinu, Zürichu, Beču i Milanu.* (Feljtoni s podacima iz stranog tiska). Slobodna Dalmacija, Split, 46/13.548, 15. VIII. - 13.560, 27. VIII. 1988.
- 9942 **Mlivočič, Ivica:** *Crkvena svečanost u Kninu.* Slobodna Dalmacija, Split, 46/13.582, 18. IX. 1988, str. 2.
- 9943 **Mlivočič, Ivica:** *Meštrovićeva crkva u Biskupiji. Kralj Zvonimir opet među nama, 1.* (Proslava 50. obljetnice gradnje. Meštrović, Kljaković). Slobodna Dalmacija, Split, 46/13.578, 14. IX. 1988, str. 23.
- 9944 **(Mlivočič, Ivica)** I. Ml.: *Otkrivena bista don Frane Bulića.* (U Vranjicu). Slobodna Dalmacija, Split, 46/13.582, 18. IX. 1988, str. 32.
- 9945 **Nenezić, Zoran D.:** *Masoni u Jugoslaviji (1764-1980). Prilozi i građa.* (Aktivnost Meštrovića kao masona). III. izd. Beograd 1988. (I. izd. 1984; II. izd. 1987).
- 9946 **Novačić, Aleksandar:** *Tito, Meštrović i Saharov.* (Podaci Pjotra Kapice o Titovom stavu prema Meštroviću). Slobodna Dalmacija, Split, god. 46, 25. V. 1988, str. 16-17.
- 9947 **Paštar, Toni:** *Tko je bio Juraj Škarpa?* (Škarpa Meštrovićev suradnik na Račićevom mauzoleju). Slobodna Dalmacija, Split, 20. V. 1988, str. 18.
- 9947a **(Pavić, Nino):** *Zagrebački „Vjesnik“ o „Uspomenama Ivana Meštrovića“.* (Citat iz članka N. Pavića u „Vjesniku“ 1987). Hrvatska revija, München-Barcelona, 38/1 (149), III. 1988, str. 119-120.
- 9948 **Peić, Matko:** *Sila kiparske strasti - snaga kiparskog razbora.* (O Meštrovićevoj umjetnosti). Modra lasta, Zagreb, 1. X. 1988, br. 3, str. 17.
- 9949 **Pennington, Judy:** *The Artistic Genius of Ivan Mestrovic. The Legacy of Ivan Mestrovic.* The Sunday Advocate, Baton Rouge, 4. XII. 1988, str. 3-6.
- 9950 **Petrinović, Ivo:** *Politička misao Frana Supila.* Split 1988. (Meštrović u Jugoslavenskom odboru 1914-1918).
- 9951 **Petrov, fra S.:** *Ivanu Meštroviću.* (Prigodna pjesma o posvećenju crkve u Biskupiji). U: J. A. Soldo: Biskupija. Split 1988, str. 69.
- 9952 **Pogutz, Sandro:** *Mimara je bolje prošao. Zašto polako propada Galerija Meštrović u Splitu, dar Vladi NR Hrvatske.* (Žaljenje Marije Meštrović). Nedjeljna Dalmacija, Split, 23. X. 1988, br. 912, str. 20.
- 9953 **R. Ž.:** *Sanacija Galerije.* (Općina prihvatila prijedlog sanacije Galerije Meštrović u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 46, 18. V. 1988, str. 6.
- 9954 **Radošević, M.:** *Meštrovićevi crteži Terazijske fontane.* (Crteži iz Atelijera Meštrović u Zagrebu). Politika, Beograd, 14. XII. 1988, str. 15.
- 9955 **Razović, Maja:** *Meštrović ponovno u emigraciji.* (Žalbe Marije Meštrović o čuvanju Meštrovićevih djela). Danas, Zagreb, 7/350, 1. XI. 1988, str. 38-39.
- 9956 **SA. P. - S. PO.:** *Dva kipa na vratima Medveščaka.* (Prijedlog postavljanja Meštrovićeve skulpture u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, god. 48 (49), 29. X. 1988.
- 9957 **spn:** *Teme akta.* (Izložba aktova u Zagrebu, među ostalima i Meštrovićevih. Bilj.). Večernji list, Zagreb, god. 32, 12. V. 1988.
- 9958 **Sabolović, Duško:** *Meštrović bez skandala.* (O zaštiti Meštrovićevih zgrada i skulptura). Oko, Zagreb, 16/436, 1-15. XII. 1988, str. 16-17.
- 9958a **Soldo, Josip Ante:** *Biskupija u prigodi 50. obljetnice posvete spomen-crkve Naše Gospe.* Split 1988.
- 9958b **Srhoj, Vinko:** *Kosta Strajnić - život i djelo.* (Strajnić i Meštrović). Magistarski rad. Filozofski fakultet u Zagrebu, 1988. (Tipkani rukopis).
- 9959 **Strižić, Živko:** *Meštrovićeve upute konzulu.* (Meštrovićevo pismo Ivi Grisogonu 1926, u povodu izložbe u Buenos Airesu). Vjesnik, Zagreb, 48/14.708, 27. VIII. 1988, Panorama subotom, 530, str. 10-11.
- 9960 **Subotić, Irina:** *Bez pristajanja.* (Prikaz monografije B. Gagra i N. Gattina). NIN, Beograd, 14. II. 1988, br. 1937, str. 39-40.
- 9961 **(Šigir, Mirjana)** M. Š.: *Više od skandala.* (Alarm Marije Meštrović o lošem održavanju Meštrovićevih djela. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, 48/14.734, 22. IX. 1988, str. 8.
- 9962 **(Škunca, Josip)** J. Š.: *O djelu Ivana Meštrovića.* (U povodu filma A. Vrdoljaka o Meštroviću). Večernji list, Zagreb, 32/9069, 11. XI. 1988, str. 17.
- 9963 **Šmidt, J(osip):** *Poklon koji obavezuje. O donaciji Ivana Meštrovića.* (Žalbe Marije Meštrović). Slobodna Dalmacija, Split, god. 46, 9. XI. 1988, str. 4.
- 9964 **Trifunović, Lazar:** *Jugoslavija. Umjetnički spomenici.* Beograd 1988. (Nekoliko redaka o Meštrovićevim monumentalnim spomenicima, str. 51).
- 9965 **Welchman, John:** *Searching Split for its history.* (Meštrovićeva djela u Splitu). The New York Times, New York, 17. IV. 1988.
- 9966 **Zelmanović, Đ(orđe):** *Depeše o atentatu u Marseilleu. Nepoznati dokumenti Horthyjeva konzulata u Zagrebu - 5.* (Meštrovićeva akcija nakon atentata na kralja Aleksandra). Danas, Zagreb, god. 7, 12. VII. 1988, str. 68.
- 9967 *Drugi konkurs za izgradnju hrama.* (Meštrovićevo mišljenje o gradnji hrama Sv. Save u Beogradu). Intervju, Spec. izdanje 2, Beograd, 1. IV. 1988, str. 65.
- 9968 *Ivan Meštrović. Kulturni vremeplov.* (Kratka biografija). Vjesnik, Zagreb, 48/14.694, 13. VIII. 1988, Panorama subotom, br. 528, str. 19.
- 9969 *Meštrović, Ivan.* (Leksikonski podaci o životu i djelu). The Oxford Dictionary of Art. Oxford - New York 1988.
- 9970 *Meštrović u Zagrebu.* (Televizijski film o Meštrovićevim djelima u Zagrebu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 46, 8. XII. 1988.
- 9971 *Meštrović u Zagrebu.* (Televizijski film R. Ivančevića o Meštrovićevim skulpturama u Zagrebu). Studio, Zagreb, 9. XII. 1988, str. 40.
- 9972 *Muzejsko galerijski centar.* (Prospekt-katalog. Katalog izložbe 1983. Zlatnici i srebrnjaci „Meštrović“). Zagreb 1988.
- 9973 *Obnavlja se Mauzolej Ivana Meštrovića.* (U Otavicama. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 48 (49), 25. X. 1988.
- 9974 *Rastko, Sv. Sava, Vračar.* (Meštrovićev sud o projektu hrama Sv. Save u Beogradu). Intervju, Beograd, 1. IV. 1988, str. 65.
- 9975 *Rođen Ivan Meštrović.* (Spomen u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 46/13.548, 15. VIII. 1988, str. 31.
- 9976 *Where to See the Works of Art.* New York Times, New York, 17. IV. 1988.

1989.

- 9977 **Adamec, Ana:** *Secesija i modernitet.* (Meštrovici i secesija). Peristil, Zagreb, 31-32/(1988)-1989, str. 251-254.
- 9978 **(Barbić, V. - Čerina, L. - Stipančić, B.):** *Kronologija. Bibliografija.* Katalog: Ivan Meštrovic. Skulptura. Grafika. Katalog. (Lenjingrad) 1989, str. (13-16).
- 9979 **Barbić, Vesna:** *Ivan Meštrovic.* (Meštroviceva djela u crkvi Sv. Marka). U: Crkva Sv. Marka u Zagrebu. Zagreb 1989, str. 27-28 + reprodukcije.
- 9980 **Baričević, Marina:** *Sovjetska turneja Ivana Meštrovica.* (Meštroviceva izložba u Lenjingradu, Moskvi i Kijevu). Vjesnik, Zagreb, 49 (50)/15.050, 12. VIII. 1989, Panorama subotom, 579, str. 11.
- 9981 **Bećirović, Komnen:** *Slovo Lovčenu.* NIN, Beograd, 37/2032, 10. XII. 1989, str. 47-48.
- 9982 **Boban, (Ljubo) Ljubomir:** *Alojzije Stepinac: Nepoznati dnevnik.* (Kratki usputni podaci o Meštrovicu). Danas, Zagreb, god. 8, 25. VII. 1989. - god. 9, 2. X. 1990.
- 9983 **Boban Ljubo:** *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije, 2.* Zagreb 1989. Prilozi za političku biografiju Ante Trumbića u vrijeme šestojanuarskog režima (1929-1935). (O Meštrovicu u Trumbićebim bilješkama, 1930-1937).
- 9983a **Bogišić, Vlaho:** *Postmoderni Držić.* (Spomenik Držiću). Slobodna Dalmacija, Split, 3. IX. 1989, str. 47.
- 9983b **Circolo numismatico triestino:** *Le monete irlandesi di Ivan Meštrovic.* (Meštrovicev model za iraski novac). Il Piccolo, Trst, 8. VIII. 1989.
- 9984 **Cvetkova, Elena:** *Zdenac želja za velikana. Uz veliku izložbu Meštrovicovih djela u Kijevu.* Večernji list, Zagreb, 13/9369, 17. IX. 1989, str. 29.
- 9985 **Čengić, Enes:** *Krleža u NDH. I. Razgovor s Pavelićem. II. Seansa u Banskim dvorima.* (Pavelić u odnosu na Krležu i Meštrovica). Danas, Zagreb, god. 8, 10, 17. X. 1989, str. 59-63, 59-63.
- 9985a **Dobronić-Mazzoni, Rajka:** *Harfa.* (Meštrovicev model za irski novac s harfisticom). Zagreb 1989.
- 9986 **Drašković, Aleksandar:** *Ko su razoritelji Lovčena. Zaceļjivanje rana.* NIN, Beograd, 37/2033, 17. XII. 1989, str. 46.
- 9987 **Efremović, E.:** *Garmonia vo vsem človečeskom.* Sovjetskaja kul'tura, Moskva, 10. VI. 1989, str. 10.
- 9988 **Fisković, Cvito:** *Početak radova zaštite i obnove Dioklecijanove palače u Splitu nakon drugog svjetskog rata.* (Prepiska C. Fiskovića i I. Meštrovica o postavljanju „Grgura Ninskoga“ 1950-1953). Kulturna baština, Split, 19/1989, str. 152-162 (158-160).
- 9989 **Galajčuk, A.:** *Ivan Meštrovic - skul'ptor i arhitektor.* Za budivel'ni kadri, Kiev, 27. IX. 1989, br. 22-23, str. 4.
- 9990 **Galajčuk, A.:** *Predstavlee Ivan Meštrovic.* Kievskaja pravda, Kiev, 17. IX. 1989, br. 215, str. 4.
- 9991 **Galajčuk, A.:** *Tvorčij diapazon skul'ptora.* Prapor komunizma, Kiev, 19. VII. 1989, br. 192, str. 3.
- 9992 **Horvat, Josip:** *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943-1945.* (Meštroviceve oštećene skulpture; Meštrovicev predgovor Digovićevoj knjizi; Mišeova kritika Meštrovica; Meštrovic u Švicarskoj i u Londonu - želi se vratiti kući. Str. 31, 49, 54, 62, 70, 101, 137, 192, 232, 256, 261). Zagreb 1989.
- 9993 **Ivančević, Radovan:** *Kršiničev Meštrovic protiv Kovačića.* (Kritika postava Kršiničeve skulpture u Zagrebu). Čovjek i prostor, Zagreb, 36/11-12, 1989, str. 26-27.
- 9994 **(Ivanišević, Đurđica) Đ. I.:** *Meštroviceva djela u Moskvi.* (Pred izložbu. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 49 (50), 20. III. 1989, str. 8.
- 9995 **Ivanišević, Milan:** *Crkva svetog Franje Asiškog u Imotskom.* (Radovi P. Bilinića, E. Vecchietija, A. Bezića, T. Rosandića. Je li Meštrovic klesao oltar u Imotskome?). Čuvari baštine, Imotski 1989, str. 323-366.
- 9996 **Jerinić, M(ato):** *To Vidra nije zaslužio.* (O Meštrovicevom spomeniku Marinu Držiću namijenjenom Dubrovniku). Slobodna Dalmacija, Split, god. 46, 1. X. 1989, str. 41.
- 9997 **Jolić, Stipe:** *Tko je izigrao velikog Meštra?* (Marija Meštrovic o nebrizi prema kiparevoj ostavštini). TOP, Zagreb, 3. VII. 1989, br. 113, str. 2.
- 9998 **Jurišić, Karlo:** *Franjevački samostan Svete Marije u Makarskoj.* U monografiji: Franjevačka Visoka bogoslovija u Makarskoj. Makarska 1989, str. 29-84. (Posebni otisak; o Meštrovicu str. 78-81).
- 9999 **K. R.:** *Meštrovic u Moskvi. Izložba djela Ivana Meštrovica iznova kreće na put - u SSSR, Njemačku DR i ČSSR.* Vjesnik, Zagreb, 49/14.965, 18. V. 1989, str. 10.
- 9999a **Kečkemet, Duško:** *Kiparstvo Andrije Krstulovića.* (Meštrovicev utjecaj. Suradnja s Meštrovicom). Radovi 1989. Sveučilište u Splitu... Split 1989, str. 159-167.
- 10000 **Kečkemet, Duško:** *Meštrovicev reljef u splitskoj katedrali. Novosagrađenoj crkvi Sv. Petra darovan gipsani predložak „Sv. Jeronima“ koga je Meštrovic isklesao u kamenu za istoimeni zavod u Rimu.* Vjesnik, Zagreb, 49/15.071, 2. IX. 1989, Panorama subotom, 582, str. 18-19.
- 10001 **Kečkemet, Duško:** *Rani crteži Ivana Meštrovica.* (Meštrovicevi bečki crteži secesijskog stila i simboličnog sadržaja iz 1904-1907. god.). Peristil, Zagreb, 31-32 (1988)-1989, str. 243-248.
- 10002 **Koroš, L.:** *Sintez plastiki i nathnenja.* Prapor komunizma, Kiev, 1. X. 1989, br. 226, str. 4.
- 10003 **Kostić, Vasko:** *Vandalizam u ime kulture. Slovo o „Lovčenu“.* NIN, Beograd, 37/2033, 17. XII. 1989, str. 40.
- 10004 **Kusin, Vesna:** *U susret novom muzeju.* (Meštrovicev „Portret mlade djevojke“ u zbirci Vinka Perčića). Vjesnik, Zagreb, god. 49 (50), 3. VI. 1989, str. 11.
- 10005 **Maksimov, M.:** *Veršini Ivana Meštrovica.* Kiiev'ska pravda, Kiev, 6. X. 1989, str. 4.
- 10006 **Medakovac, Dejan:** *Split je Srbija, Dubrovnik je Srbija.* (I. Meštrovic i Kosovski mit). Vjesnik, Zagreb, 49/15.011, 3-4. VII. 1989, str. 5.
- 10007 **Mikac, N.:** *Meštrovic u Vrbniku.* (Na otoku Krku). Večernji list, Zagreb, 33/9324, 3. VIII. 1989, str. 19.
- 10008 **Mirković, Vojko:** *Monumentalni zaborav.* (O Meštrovicevim spomenicima Botiću, Maruliću, Grguru Ninskome i Trumbiću u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 47, 14. VI. 1989, prilog Forum, str. 1-2.
- 10009 **Mirković, V(ojko):** *Na „Vražjem otoku“.* (O Meštrovicu u memoarima Mihály Károlyja). Nedjeljna Dalmacija, Split, 5. III. 1989, str. 24.
- 10010 **Mirković, V(ojko):** *Trgovina teritorijima.* (Meštrovic u Jugoslavenskom odboru. Fotografija). Nedjeljna Dalmacija, Split, 29. I. 1989, str. 25.
- 10011 **Mlivončić, Ivica:** *Zvona za Zvonimira.* (Proslava 900. obljetnice smrti kralja Zvonimira u Meštrovicevoj crkvi u Biskupiji). Slobodna Dalmacija, Split, god. 47, 19. IX. 1989, str. 21.
- 10012 **Mužić, Ivan:** *Masonstvo u Hrvata.* (O Meštrovicu i masonima). IV. izd., Zagreb 1989.
- 10013 **Nikitović, Spomenka:** *Prvi put u Moskvi. Meštrovic u Tretjakovskoj galeriji.* Večernji list, Zagreb, 33/9255, 24. V. 1989, str. 38.

- 10014 **Premerl, Tomislav:** *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata*. Nova tradicija. Zagreb 1989. (O Meštroviću str. 72, 74, 195, 221, 224).
- 10015 **Radica, Branko:** *Josip Hatze*. (Monografija. Meštrović u splitskom krugu uoči Prvog svj. rata). Split 1989.
- 10016 **Radičević, Vesna:** *Lovćen kojeg nema*. (O pretiskanom časopisu „Umetnost“ iz 1971. protiv gradnje Meštrovićevog mauzoleja na Lovčenu). NIN, Beograd, 28. V. 1989, str. 34-35.
- 10017 **Razović, Maja:** *Nepodobni sveci, vojnici i kornjače*. (O uklanjanju Meštrovićevog reljefa sv. Roka u Drnišu). Danas, Zagreb, god. 8, 31. X. 1989, str. 35-37.
- 10018 **Rossi, Petar:** *Marjan*. (Općenito o Meštroviću, Galeriji Meštrović, Kašteletu). Split 1989.
- 10019 **Sabalić, Ines:** *Zidanje Vidovdanskog hrama*. (U povodu proslave Kosovske bitke. Nesuđeni Meštrovićev Vidovdanski hram). Start, Zagreb, VIII. 1989, str. 58-64.
- 10020 **Strižić, Ž(ivko):** *Gnjev slavnog arheologa*. (Karikatura: Bulić tjera Grgura Ninskoga s Peristila). Vjesnik, Zagreb, 49/14.871, 11. II. 1989, Panorama subotom, br. 553, str. 16.
- 10021 **Strižić, Ž(ivko):** *Tolićeva strijela krivo usmjerena*. (U vezi s Tolićevom karikaturom Bulića kako tjera Grgura Ninskoga s Peristila). Slobodna Dalmacija, Split, god. 47, 13. III. 1989, str. 25.
- 10022 **Susovski, Marjan:** (Predgovor kataloga. Život i umjetnost Ivana Meštrovića). Kat.: Ivan Meštrović. Skulptura. Grafika. Katalog. (Lenjingrad) 1989, str. (9-13).
- 10023 **Susovski, Marjan:** (Predgovor kataloga izložbe. O izložbi). Kat.: Ivan Meštrović. Skulptura. Grafika. Katalog. (Lenjingrad) 1989, str. (3-4).
- 10024 **Štambak, D(inko):** *Hrvatska kultura na Sorboni*. (Predavanje o Meštroviću). Slobodna Dalmacija, Split, god. 47, 26. IV. 1989.
- 10024a **Tolley, William Pearson:** *At the Fountain of Youth*. Syracuse 1989. (Meštrović na Sveučilištu u Syracusu).
- 10025 **Tuđman, Franjo:** *Bespuća povijesne zbiljnosti*. II. izdanje. Zagreb 1989.
- 10026 **(V. V.):** *Kršinićev „Meštrović“*. (Kršinićeva skulptura „Veliki kipar“ pred Burzom u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, god. 49 (50)/14.935, 16. IV. 1989, str. 1.
- 10027 **V. V.:** *Kršinićev „Meštrović“*. (Pretisak bilješke iz „Vjesnika“ o postavljanju skulpture). Društvene obavijesti Hrvatske kulturne zajednice, Zürich, 1. VII. 1989, br. 48, str. 2.
- 10028 **Vlahović, Branko:** *Otvorena izložba I. Meštrovića*. *Jučer u Tretjakovskoj galeriji u Moskvi*. Večernji list, Zagreb, 33/9258, 27. V. 1989, str. 5.
- 10029 **Vlahović, Branko:** *Velikan dlijeta. Mi u svijetu: U Tretjakovskoj galeriji u Moskvi otvorena izložba Ivana Meštrovića*. Govor na otvorenju. Daljnje izložbe). Vjesnik, Zagreb, 49/14.974, 27. V. 1989, str. 7.
- 10030 **Vlahović, Branko:** *Velikan među velikanima. Djela Ivana Meštrovića u Tretjakovskoj galeriji*. (Izložba u Moskvi). Večernji list, Zagreb, 33/9260, 29. V. 1989, str. 8.
- 10031 **Weber, Eva:** *Art Deco*. New York 1989. (Meštrovićeve skulpture stila art deco: Zahvalnost Francuskoj, Nepoznati junak, Indijanci i dr.).
- 10032 **West, Rebecca:** *Crno jagnje i sivi soko. Putovanje kroz Jugoslaviju*. (Skrraćeni prijevod. Kritika položaja „Grgura Ninskoga“. Meštrovićev reljef kralja Petra u Dubrovniku, str. 91-92, 119). Sarajevo (1989).
- 10033 **Žanić, Ivo:** *Razgovori ugodni mita i politike*. (Kosovski mit u hrvatskoj tradiciji). Start, Zagreb, 24. VI. 1989, br. 533, str. 22-23, 52.
- 10034 **Žigo, B. V.:** *Žuljevi, inkunabule i eukalptusi*. (Meštrovićeve sv. Frane i Kačić u samostanu u Zaostrogu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 47, 19. III. 1989, str. 8-9.
- 10035 *Gosudarstvennyj muzej ukrajinskogo izobrazitel'nogo iskustva USSR*. (Najava Meštrovićeve izložbe). Večernij Kiev, Kiev, 28. VII. 1989, str. 1.
- 10036 *Meštrović pjevačima*. (Nagrada FIDOTa umanjena Meštrovićeve skulptura „Daleki akordi“). Studio, Zagreb, 14-20. VII. 1989, str. 70.
- 10037 *Meštrovićeve skulpture. Izložbe u SSSR-u, DRNJ i Čehoslovačkoj*. (Nakon Berlina, Beča i Milana, izložbe u Sovjetskom savezu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 47, 22. V. 1989, str. 6.
- 10038 *Meštrovićeve skulpture pred Moskovljanima*. Vjesnik, Zagreb, 49/14.975, 28. V. 1989, str. 1.
- 10039 *Najveći u svijetu. Raport s gradilišta hrama Sv. Save u Beogradu*. (Mišljenje Meštrovića o zasnovanom hramu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 47, 2. VII. 1989, str. 44-45.
- 10040 *Rodio se Ivan Meštrović*. Vjesnik, Zagreb, 49/15.053, 15. VIII. 1989, str. 2.

1990.

- 10041 **Adamec, Ana:** *Hrvatsko kiparstvo 1897-1916*. (Doktorska disertacija, obranjena 1990).
- 10042 **Adamec, Ana:** (Tekst kataloga). U: Spomen galerija Ivana Meštrovića, Vrpolje (1990).
- 10043 **Ančić, Marko:** (Tekst kataloga). U: Spomen galerija Ivana Meštrovića, Vrpolje (1990).
- 10044 **Barbić, Vesna:** (Tekst kataloga). U: Spomen galerija Ivana Meštrovića, Vrpolje (1990).
- 10045 **Baričević, Marina:** *Meštrović opet izigran*. (O „Domu likovnih umjetnosti“ u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 51/15.546, 29. XII. 190, Panorama subotom, 651, str. 13.
- 10046 **Baričević, Marina:** *Njegošu ne daju mira*. (O kampanji za rušenje Meštrovićeve mauzoleja Njegošu). Vjesnik, Zagreb, 51/15.228, 10. II. 1990, Panorama subotom, 605, str. 15.
- 10047 **Baričević, Marina:** *Propušteno kroz desetljeće*. Oko, Zagreb, 14. VI. 1990, br. 12, str. 2.
- 10048 **Baričević, Marina:** *Religiozne skulpture Ivana Meštrovića*. (Općenito o Meštrovićevoj religioznoj umjetnosti). Vjesnik, Zagreb, 51/15.414, 18. VIII. 1990, Panorama subotom, 632, str. 11.
- 10049 **Baričević, Marina:** *Sindrom ravnodušnosti*. (Spor o sjedištu Meštrovićeve donacije). Vjesnik, Zagreb, 51/15.316, 12. V. 1990, Panorama subotom, 618, str. 13.
- 10050 **Baričević, Marina:** *Zanemareni Meštrović*. (O zgradi i galeriji Atelijer Meštrović u Zagrebu i njihovoj budućnosti). Vjesnik, Zagreb, 51/15.505, 17. XI. 1990, Panorama subotom, 645, str. 12-13.
- 10051 **Bećirović, Komnen:** *Slovo o Lovčenu*. (Protiv Meštrovićeve mauzoleja Njegošu). Glas crkve, Šabac, II. 1990.
- 10052 **Benić, Gordana:** *Split ili Zagreb - to nije pitanje*. (Spor oko sjedišta Meštrovićeve donacije). Slobodna Dalmacija, Split, 47 (48)/14.188, 3. VI. 1990, str. 37.
- 10053 **Bezić, Živan:** *Meštrović i Šoltani*. (Ing. Ante Bezić, sin prof. Zvonimir Bezić i mladi Meštrović). Šolta. Monografija. Zagreb 1990, str. 87.
- 10054 **Boban, Ljubo:** *Papa navješćuje rat*. (Dnevnik Alojzija Stepinca. O Meštrovićevom Umjetničkom paviljonu-džamiji). Danas, Zagreb, god. 9, 12. VI. 1990, str. 64-65.
- 10055 **Caratan-Delfin, Carmen:** *Netočno obrazloženje*. (O adaptaciji Atelijera Ivana Meštrovića u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 50/15.251, 5. III. 1990, str. 9.

- 10056 **Čakić, Kosta:** *Demonstracije protiv Čosića.* (Čosić za vraćanje kapele i rušenje Meštrovićevog mauzoleja Njegošu). Vjesnik, Zagreb, 51/15.500, 30. X. 1990, str. 9.
- 10057 **Čakić, Kosta:** *Njegošev mauzolej na udaru politike.* (Zahtjev za rušenje mauzoleja). Vjesnik, Zagreb, 51/15.500, 12. XI. 1990, str. 9.
- 10058 **Čengiđ, Enes:** *S Krležom iz dana u dan.* (Iz knjige: Meštrovićev povratak. O Meštrovićevom posjetu Zagrebu 1959. Razgovor s Kiparem Kršinićem o Meštroviću). Danas, Zagreb, god. 9, 18. IX. 1990, str. 63-64.
- 10059 **Čengiđ, Enes:** *S Krležom iz dana u dan.* (Krleža o Meštroviću). Zagreb 1990.
- 10060 **Čorak, Željka:** *The 1925 Yugoslav Pavilion in Paris.* (Opis paviljona i izlagača na Međunarodnoj izložbi primijenjenih umjetnosti i moderne industrije u Parizu). The Journal of Decorative and Propaganda Arts, Yugoslavian Theme Issue. Miami (SAD) 1990, br. 17, str. 36-41.
- 10061 **Danojlić, Milovan:** *Delo đavolovih učenika.* (Kritika Meštrovićevog mauzoleja Njegošu na Lovćenu). Politika, Beograd, god. 87, 7. IV. 1990, str. 17.
- 10062 **Drobnjak, Vladimir:** *Mate Meštrović: Bez potresa, nasilja i štetne euforije.* (Interview s Matom Meštrovićevom u Sjedinjenim Državama). Vjesnik, Zagreb, god. 51, 1. IV. 1990, str. 7.
- 10063 **Đukić, Boško:** *Aleksandrovo kamenje neće na Lovćen.* (Protiv rušenja Meštrovićevog mauzoleja Njegošu i obnove kapele). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48, 3. XI. 1990, str. 14.
- 10064 **Đukić, B(oško):** *Straže na Lovćenu. Crnogorski federalisti brane Meštrovića.* (Protiv rušenja Njegoševog mauzoleja). Slobodna Dalmacija, Split, 48/14.340, 2. XI. 1990, str. 2.
- 10065 **Ekmečić, Milorad:** *Budućnost Jugoslavije.* (O Muzeju revolucije i namjeni Meštrovićevog paviljona u Zagrebu). NIN, Beograd, 16. XI. 1990, str. 55-59.
- 10066 **Fruk, Marinka:** *Iz hemeroteke Muzejskoga dokumentacionog centra.* Informatica museologica, Zagreb, 1990, 1-2 (89-90), str. 119-122.
- 10067 **(Galić, Mirko):** *HSS između dvije Jugoslavije.* (Interview s Brankom Pešeljem. Kritika Ivana i Mate Meštrovića). Start, Zagreb, 3. II. 1990, br. 549, str. 72-77.
- 10068 **Gall, Zlatko:** *Hramovi bez vjernika.* (Polemika o namjeni Umjetničkog paviljona u Zagrebu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48, 3. VI. 1990, str. 20.
- 10069 **Gall, Zlatko:** *Svoj na svome?* (Spor oko sjedišta donacije Meštrovića). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48, 29. IV. 1990, str. 20-21.
- 10070 **Godrikan-Videc, N.:** *Gradu vratiti ponos.* (Polemika o namjeni Umjetničkog paviljona u Zagrebu). Večernji list, Zagreb, god. 34, 14. V. 1990, str. 2.
- 10071 **(Gol, Nenad) N. G.:** (Tekst kataloga). U: Spomen galerija Ivana Meštrovića. Vrpolje (1990).
- 10072 **Grol, Milan:** *Londonški dnevnik 1941-1945.* (O Meštroviću 1942. i 1944. Posjet Paveliću, str. 156, 161, 174, 644). Beograd 1990.
- 10073 **Grgas, Gordana:** *Muzej Revolucije mora seliti.* (Namjena Doma lik. umjetnosti). Vjesnik, Zagreb, god. 51, 28. IX. 1990, str. 12.
- 10073a **Grubišić, Vinko:** *Hrvatska književnost u egzilu.* (O Meštroviću kao književniku). Barcelona 1990.
- 10074 **Hanzlovsky, Mladen:** *Meštrović. Scenska kronika.* (Dijalog djeda Ivana i unuka Ivana). Marulić, Zagreb, 23/2, III-IV. 1990, str. 161-166.
- 10075 **Ivančević, Radovan:** *Destrukcija ili restauracija.* (Povijest Umj. paviljona. Protiv suvremenih namjena). Vjesnik, Zagreb, 51/15.498, 10. XI. 1990, Panorama subotom, 644, str. 10-11.
- 10076 **Ivančević, Radovan:** *Dnevnik. Metro pod repom.* (O prenamjeni Meštrovićevog paviljona u Zagrebu). Danas, Zagreb, god. 9, 20. XI. 1990, str. 30.
- 10077 **Ivanišević, Đurđica:** *Dug naroda Meštroviću. Zakon o darovnici Meštrović trebaju donijeti novi zastupnici Sabora.* Vjesnik, Zagreb, 50/15.315, 11. V. 1990, str. 7.
- 10078 **Ivanišević, Đurđica:** *Velikodušna gesta. Darovnica Meštrović: Različite odluke trebale bi pomiriti Sabor.* Vjesnik, Zagreb, 50/15.303, 26. IV. 1990, str. 7.
- 10079 **Ivanišević, Milan:** *Ikonografske mijene u crkvi Gospe od Zdravlja u Zplitu.* (Meštrović i crkva Gospe od Zdravlja, str. 273, 282). Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Split, 29/1990, str. 269-291.
- 10080 **J. D.:** *Misa za Meštrovića.* (U crkvi u Kašteletu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48, 16. VIII. 1990, str. 22.
- 10081 **J. I.:** *Meštrović u Zagrebu?* Večernji list, Zagreb, 34/9611, 24. V. 1990, str. 13.
- 10082 **j. s.:** *Misa za Meštrovića.* (U crkvi Kašteleta. Bilj.). Vjesnik, Zagreb, god. 51, 16. VIII. 1990, str. 8.
- 10083 **Janeković, Dara:** *Renoviranje svijesti.* (Polemika o namjeni Meštrovićevog paviljona). Danas, Zagreb, god. 9, 10. IV. 1990, str. 27.
- 10084 **Jelčić, Dubravko:** *Ivan Meštrović kao književnik.* („Uspomene“ i „Ludi Mile“). Forum, Zagreb, 59/1990, br. 5-6, str. 649-652.
- 10085 **Jendrić, Dorotea:** *Loptanje s Meštrovićem. Kako je donacija velikoga kipara postala novi „slučaj“ naše kulturne politike.* Večernji list, Zagreb, 34/9600, 13. V. 1990, str. 21.
- 10086 **Kapetanić, Sanja:** *Muzej hrvatske povijesti.* (Polemika o Muzeju revolucije u Meštrovićevom paviljonu). Vjesnik, Zagreb, god. 51, 28. IX. 1990, str. 8.
- 10087 **(Kečkemet, Duško) D. K.:** *Ivan Meštrović.* U: Miro Mihovilović: Otok Šolta. Monografija. Zagreb 1990, str. 87.
- 10088 **Klein, Rudolf:** *Plečnik, moderna i postmoderna.* (Meštrovićev sud o Plečniku. Meštrovićevo i Plečnikovo shvaćanje tradicije). Čovjek i prostor, Zagreb, 37/2, 1990, str. 21-23.
- 10089 **Klisović, Jadranka:** *Isaković i Kostić protiv Meštrovića.* (Kampanja u Benkovcu protiv Meštrovićevog mauzoleja na Lovćenu). Vjesnik, Zagreb, god. 51, 26. VII. 1990, str. 8.
- 10090 **Knežević, Đurđa:** *Ali tko nas pita?* (Polemika o Muzeju revolucije i namjeni Meštrovićevog paviljona u Zagrebu). Danas, Zagreb, god. 9, 16. X. 1990, str. 36.
- 10091 **Knežević, Đurđa:** *Freak out!* (Polemika o namjeni Umjetničkog paviljona u Zagrebu). Danas, Zagreb, god. 9, 24. IV. 1990, str. 5.
- 10092 **Knežević, Đurđa - Peić, Dubravka - Ivanuša, Dolores - Pavičić, Snježana - Mataušić, Nataša - Vidović, Dubravka** - kustosi u MRNH: *Novo jednoulje.* (Polemika o namjeni Umjetničkog paviljona u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, god. 51, 21. IX. 1990, str. 3.
- 10093 **Knežević, Đurđa:** *Rat nakon ratova.* (O Muzeju revolucije i namjeni Meštrovićevog paviljona u Zagrebu). Oko, Zagreb, god. 18, 15. X. 1990, str. 26.
- 10094 **Kocijan, Većeslav:** *Nepodoban vremenu i prostoru.* (Muzej revolucije u Domu lik. umjetnosti). Vjesnik, Zagreb, god. 51, 8. IX. 1990, str. 6.
- 10095 **Kos, Gabrijel:** *Panteon ili Meštrović.* (Dom lik. umjetnosti). Večernji list, Zagreb, god. 34, 20. VII. 1990, str. 27.
- 10095a **Kraljević, Ljubomir - Tomaseo, Ivan:** *Sanatoriji u Splitu.* (Meštrovićevo poprsje dr. Jakše Račića). Liječnički vjesnik, Zagreb, 112, 1990, str. 124-129.

- 10096 **Krušelj, Željko:** *Pad blajburškog tabua.* (Meštrovićevo pismo o Bleiburgu). Danas, Zagreb, god. 9, 16. I. 1990, str. 26-27.
- 10097 **Leskur, J.:** *Galerija Meštrović seli u Zagreb?* (Žalba Splita protiv odluke sjedišta Meštrovićeve donacije u Zagrebu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48, 18. IV. 1990, str. 11.
- 10098 **M. S. M.:** *U službi velike zablude. Slikar Moša Pijade o delima Ivana Meštrovića 1912. i 1919. godine...* (Sud Moše Pijade o Meštrovićevoj umjetnosti). Politika, Beograd, 8. IV. 1990, str. 13.
- 10099 **Machiedo-Mladinić, Norka:** *Dosad nepoznata pisma Ivana Meštrovića prijatelju Ivi Tartaglii.* Večernji list, Zagreb, 34/9589, 30. IV. - 2. V. 1990, str. 13; 9592, 5. V. 1990, str. 12.
- 10100 **Mandić, Igor:** *Notes Igora Mandića. Ostaviti naziv - preseliti muzej.* (Polemika o namjeni Meštrovićevog Umjetničkog paviljona u Zagrebu). Nedjeljni vjesnik, Zagreb, 30. IX. 1990, str. 10.
- 10101 **Margetić, Damir:** *Panteon ili Dom likovnjaka. Anketa o sudbini „džamije“.* (O prenamjeni Muzeja revolucije). Vjesnik, Zagreb, god. 51, 15. XII. 1990, str. 6.
- 10102 **(Meštrović, Mate):** *Kontroverzno iseljeništv.* (Priopćio Ivica Župan). Slobodna Dalmacija, Split, 47 (48)/14.141, 15. IV. 1990, str. 38-39.
- 10103 **(Meštrović, Stjepan Gabrijel):** *Stjepan Gabriel Meštrović. Unuk kipara Ivana Meštrovića, američki sociolog, govori o odnosu obitelji prema slavnome pretku...* (Priopćila Ines Sabalić). Start, Zagreb, 560, 7. VII. 1990, str. 14-19.
- 10104 **Miličević, Eduard:** *Kruženje oko velebnog valjkastog zdanja ili kako „smjestiti“ krug u Oktogon.* (Polemika o namjeni Umjetničkog paviljona u Zagrebu). Azur journal, Zagreb, 1990, br. 3, str. 36-40.
- 10105 **Mlivončić, Ivica:** *Promukla zloća „Glasa crkve“.* (Kritika članka Komnena Bećirovića: Slovo o Lovčenu, protiv Meštrovićeva mauzoleja Njogošu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48, 25. II. 1990, str. 14-15.
- 10106 **Muradbegović, Midhat:** *Tuđman se uljuljkuje u san o „velikoj Hrvatskoj“.* (Polemika o namjeni Meštrovićevog Umjetničkog paviljona u Zagrebu). Politika, Beograd, god. 87, 18. IV. 1990, str. 19.
- 10107 **N. G. V.:** *Ukida se Muzej revolucije?* (Polemika o Muzeju revolucije i namjeni Meštrovićevog paviljona u Zagrebu). Večernji list, Zagreb, god. 34, 28. IX. 1990, str. 10.
- 10108 **Nešić, Petar:** *Crnogorci Ivanu Meštroviću.* Intervju, Beograd, 27. IV. 1990, br. 232, str. 42-43.
- 10109 **Nikitović, S(pomenka):** *Sa ili bez dnevne politike.* (Polemika o namjeni Meštrovićevog paviljona u Zagrebu). Večernji list, Zagreb, god. 34, 10. X. 1990, str. 38.
- 10110 **Oreb, B. J.:** *Galeriji Meštrović 1,7 milijuna dinara.* (Slobodna Dalmacija, Split, 47 (48)/14.382, 14. XII. 1990, str. 8.
- 10111 **Pan:** *Bez naslova.* (Polemike oko namjene Meštrovićevog paviljona u Zagrebu). Pan, Zagreb, 1/2, 1990, str. 4-5.
- 10112 **Pavičić, Darko:** *Muzej na političkoj vjetrometini.* (Muzej revolucije u Domu lik. umjetnosti u Zagrebu). Nedjeljni vjesnik, Zagreb, 20. V. 1990, str. 9.
- 10113 **Pavičić, Snježana:** *U krugu Meštrovićeva Doma likovnih umjetnosti 1930-1990.* Informatica museologica, Zagreb, 1990, br. 1-2 (89-90), str. 72-75.
- 10114 **Pavičić, Sofija - Maša:** *Opravdano ogorčenje.* (Polemika o namjeni Umjetničkog paviljona u Zagrebu). Danas, Zagreb, 15. V. 1990, str. 6.
- 10115 **Pavletić, Vlatko:** *Hrvatska zemlja stare kulture.* (U povodu Zakona o Meštrovićevoj donaciji). Vjesnik, Zagreb, 51/15.548, 31. XII. 1990. - 2. I. 1991, str. 4.
- 10116 **Pešaković, Milentije:** *Presudna uloga političara u uklanjanju Njogoševe kapele.* (Kampanja protiv Meštrovićeva mauzoleja na Lovčenu). Politika, Beograd, god. 87, 9. IV. 1990, str. 19.
- 10117 **Popović, Vladimir:** *Prepiska sa Meštrovićem.* Intervju, Beograd, Posebno izdanje, 8. IV. 1990, str. 9.
- 10118 **Premerl, Tomislav:** *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata. Nova tradicija.* (F. Čota pod Meštrovićevim utjecajem, str. 72; Z. Kavurić projektant kupole na Umjetničkom paviljonu, str. 74). Zagreb 1990, II. izd.
- 10119 **Radončić, Fahrudin:** *Poricanje prošlosti.* (Kampanja protiv Meštrovićevog mauzoleja Njogošu na Lovčenu). Danas, Zagreb, god. 9/414, 23. I. 1990, str. 38-39.
- 10120 **Radončić, Fahrudin:** *Vrijeme zla.* (Dobrica Ćosić za rušenje Meštrovićevog mauzoleja Njogošu). Danas, Zagreb, god. 9, 6. XI. 1990, str. 39.
- 10121 **Radović, Nikola M.:** *Njogoševa kapela srušena je pre sudske odluke.* (Kampanja protiv Meštrovićevog mauzoleja Njogošu na Lovčenu). Politika, Beograd, god. 87, 5. III. 1990, str. 21.
- 10122 **Ramljak, O(lga):** *Sjedište Meštrovićeve donacije ipak u Splitu.* (Sporenje oko sjedišta donacije). Slobodna Dalmacija, Split, 47 (48)/14.145, 19. IV. 1990, str. 3.
- 10123 **Razović, Maja:** *Mauzolej barbarokracije.* (Polemika o namjeni Umjetničkog paviljona). Vjesnik, Zagreb, god. 51, 22. VI. 1990, str. 17.
- 10124 **Razović, Maja:** *Mauzolej barbarokracije. Muzeji i politika.* (Polemika o namjeni Meštrovićevog paviljona u Zagrebu). Danas, Zagreb, god. 9, 16. X. 1990, str. 35-37.
- 10125 **Razović, Maja:** *Panteon revolucije.* (Polemika o namjeni Meštrovićevog paviljona). Danas, Zagreb, god. 9, 6. III. 1990, str. 35-37.
- 10126 **Razović, Maja:** *Paviljon za nova vremena.* (O prenamjeni Muzeja revolucije u Zagrebu. Izjave F. Tuđmana, A. Karavanića, T. Maroevića, R. Ivančevića). Danas, Zagreb, 9/462, 25. XII. 1990, str. 40-41.
- 10127 **Razović, Maja:** *Povratak masona.* (Spomen Meštrovića među masonima). Danas, Zagreb, god. 9, 3. VII. 1990, str. 68-70.
- 10128 **Stipančić, Branka:** *Ivan Meštrović's Melancholic Art Deco.* (O Meštrovićevim radovima nakon Prvog rata). The Journal of Decorative and Propaganda Arts, Yugoslavian Theme Issue, Miami (SAD), 1990, br. 17, str. 54-59.
- 10129 **Stipetić, Zorica:** *Proroci integralnog jugoslavenstva.* (O časopisu „Nova Evropa“). Vjesnik, Zagreb, god. 51, 3. XI. 1990, Panorama subotom, str. 18.
- 10130 **Stojković, Živorad:** *Hegemonija falsifikata.* Intervju, Beograd, Posebno izdanje, 8. IV. 1990, str. 34-37.
- 10131 **Stručni kolegij MRNH-e:** *Sačuvajmo Muzej revolucije.* (O namjeni Doma lik. umjetnosti). Nedjeljna Dalmacija, Split, 16. IX. 1990, str. 19.
- 10132 **Susovski, Marijan:** *Čemu afera s ostavštinom Ivana Meštrovića?* (Pismo Galerija grada Zagreba o sporu oko sjedišta Meštrovićeve donacije). Oko, Zagreb, 18/11, 30. V. 1990, str. 2, 21.
- 10133 **Susovski, Marijan:** *Zašto nove afere? „Donacija Ivana Meštrovića“ - što, kako, gdje.* Slobodna Dalmacija, Split, 47 (48)/14.172, 18. V. 1990, str. 20.
- 10134 **(Šigir, Mirjana) m. š.:** *Meštrovićev paviljon.* (Polemika oko namjene). Vjesnik, Zagreb, 51/15.537, 19. XII. 1990, str. 18.
- 10135 **(Šigir, Mirjana) m. š.:** *Protiv ukidanja Muzeja revolucije.* (Polemika o namjeni Meštrovićevog paviljona u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, god. 51, 10. X. 1990, str. 8.

- 10136 **Šmidt, Josip**: *Teško breme Matice.* (Meštrovićeve „Uspomene“). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48, 17. XI. 1990, str. 36-37.
- 10137 **Šola, Tomislav**: *Mišja cika.* (Polemika o namjeni Meštrovićevog paviljona). Danas, Zagreb, god. 9, 17. IV. 1990, str. 35.
- 10138 **Šola, Tomislav**: *Mojim sugovornicima.* (Polemika o namjeni Umjetničkog paviljona u Zagrebu). Danas, Zagreb, god. 9, 8. V. 1990, str. 6.
- 10139 **Šola, Tomislav**: *Umiješa li se politika, prvi ću otići.* (Polemika o Muzeju revolucije i namjeni Umjetničkog paviljona u Zagrebu). Danas, Zagreb, god. 9, 16. X. 1990, str. 36.
- 10140 **Tuđen, Branko**: *U čemu je friziran Meštrović. Usporedba dvaju izdanja memoara najvećeg hrvatskog kipara.* Večernji list, Zagreb, 34/9662, 14. VII. 1990, str. 11.
- 10141 **Tuđman, Franjo**: *Bespuća povijesne zbiljnosti.* Zagreb 1990. (O Meštroviću u emigraciji, str. 102, 405, 429-430).
- 10142 **Tuđman, Franjo**: *Hrvatski narod neće nikada kapitulirati.* (O namjeni Meštrovićevog paviljona u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, god. 51, 17. X. 1990, str. 2.
- 10143 **Tuđman, Franjo**: *Nepokoreni duh Hrvatskog naroda.* (Govor predsjednika Republike Hrvatske. O namjeni Meštrovićevog paviljona u Zagrebu). Večernji list, Zagreb, god. 34, 17. X. 1990, str. 2-3.
- 10144 **Turner, Flora**: *Prodaje se Meštrović.* (Prodaja skulpture Ruže Meštrović u Londonu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48/14.337, 30. X. 1990, str. 21.
- 10145 **Ujević, Dunja**: *Bura zbog Meštrovića.* (Polemika oko sjedišta uprave donacijom). Večernji list, Zagreb, 34/9578, 19. IV. 1990, str. 4.
- 10146 **Vlahović, Vladislav**: *Mauzolej i kapela zajedno na vrhu Lovčena.* (Prijedlog da se ne ruši Meštrovićev Mauzolej Njegošu). Politika, Beograd, god. 87, 18. II. 1990, str. 22.
- 10147 **Vukašinović, S.**: *Tko ruši Njegošev mauzolej.* (Kampanja protiv Meštrovićevog mauzoleja na Lovčenu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48, 17. III. 1990, str. 16-17.
- 10148 **Vukušić, A(nte)**: *Povratak sv. Roka.* (Ponovno postavljanje Meštrovićevog reljefa na zgradu Općine u Drnišu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48, 17. VIII. 1990, str. 3.
- 10149 **Živković Lapčanski, Hinko**: *Hrvatski panteon. Croatia rediviva.* (O namjeni Doma lik. umjetnosti). Vjesnik, Zagreb, god. 51, 9. XI. 1990, str. 16.
- 10149a *Gdje je blago kapetana Račića.* (Cijena Račićevog mauzoleja). Politika, Beograd, 2. XII. 1990, str. 18.
- 10150 *Iseliti Muzej revolucije.* (Meštrovićev Dom lik. umjetnosti). Večernji list, Zagreb, god. 34, 20. VII. 1990, str. 2.
- 10151 *Ivan Meštrović gradi Umjetnički paviljon.* (Dom lik. umjetnosti u Zagrebu). Studio, Zagreb, br. 1369, 29. VI. 1990, str. 59.
- 10152 *Kome uprava donacijom?* (Polemika). Večernji list, Zagreb, 34/9589, 30. IV. - 2. V. 1990, str. 13.
- 10153 *7 dana u 7 redaka.* (Kampanja za rušenje Meštrovićevog mauzoleja Njegošu na Lovčenu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48, 13. V. 1990, str. 35.
- 10154 *Zakon o „Donaciji Ivana Meštrovića“.* (Tekst zakona Izvršnog vijeća Sabora Republike Hrvatske). Vjesnik, br. 502, 29. III. 1990, Delegatski vjesnik, prilog, str. 30-31.

1991.

- 10155 **Baričević, Marina**: *Darovnica je znak kulturne moći hrvatskog naroda.* Zapad, Zagreb, 1/18, 7. VI. 1991, str. 28.
- 10156 **Baričević, Marina**: *Hrvatska sakralna umjetnost. Religiozno stvaralaštvo Ivana Rendića.* Radost, Zagreb, 40/6, II. 1991, str. 176-177.
- 10157 **Baričević, Marina**: *Otavice nisu mauzolej. Meštrovićevo djelo se kod nas nije razgledavalo kroz prizmu umjetnosti već politike...* (Interview s Marijom Meštrović). Vjesnik, Zagreb, 52/15.579, 2. II. 1991, Panorama subotom, 656, str. 9.
- 10158 **Baričević, Marina**: *Tisuću godina hrvatske skulpture.* Radost, Zagreb, 41/2, X. 1991, str. 48-49.
- 10159 **Baričević, Marina**: *U matici evropske kulture. Izložbe: Tisuću godina hrvatske skulpture.* Školske novine, Zagreb, 42/14-15 (1951-1952), 26. III. 1991, str. 10.
- 10160 **Baričević, Marina**: *Zaštita umjetnina i arhivske građe u „Fundaciji Ivana Meštrovića“.* Informatica museologica, Zagreb, 1991, br. 1-4 (XXII), str. 82-83.
- 10161 **(Benić, Gordana) G. B.**: *Spomenici kulture i rat. Gađan i Meštrović.* (Bombardiranje palače Meštrović i Kašteleta u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 48 (49)/14.721, 23. XI. 1991, str. 29.
- 10162 **Benić, Gordana**: *Hrvatska baština o srpskom ramenu.* (Meštrovićeva djela u Srbiji). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48 (49), 17. X. 1991, str. 22.
- 10163 **(Benić, Gordana) G. B.**: *Poštovanje kiparevih želja. Uz obljetnicu rođenja Ivana Meštrovića.* (Razgovor s Marinom Baričević). Slobodna Dalmacija, Split, 48 (49)/14.623, 16. VIII. 1991, str. 24.
- 10164 **Benić, Gordana**: *U potrazi za vrećama pijeska.* (Zaštita od rata). Slobodna Dalmacija, Split, 48 (49)/14.617, 10. VIII. 1991, str. 38-39.
- 10165 **Benić, Gordana**: *Umjetnici protiv ohole politike. Polemike o novoj namjeni popularne zagrebačke džamije.* Slobodna Dalmacija, Split, 48 (49)/14.416, 19. I. 1991, str. 36-37.
- 10166 **Bogdanić, S. - Sušanj. B.**: *Zaklada Ivan Meštrović.* (Zajednički naslov: Imunitet za vladu). Večernji list, Zagreb, 35/9875, 14. II. 1991, str. 5.
- 19167 **Cecelja, Vilim**: *Štovanje Stepinca u Hrvatskoj i svijetu.* (Meštrovićeva poprsja i spomenici Alojzija Stepinca u Americi). U: V. Nikolić; Stepinac mu je ime. Zagreb 1991, II, str. 256-282. (Reprint izdanja Barcelona 1978).
- 10168 **Cvetkova, Elena**: *Preblizu slavnima.* (Interview s Marijom Meštrović). Večernji list, Zagreb, 35/9899, 10. III. 1991, Prilog: Hrvatski rukopis, br. 1, str. 18-19.
- 10169 **Čorak, Željka**: *Tužna agresivnost. O ritualnoj denuncijaciji u pismu Antuna Karavanića.* (O prenamjeni Meštrovićevog paviljona u Zagrebu). Danas, Zagreb, god. 10, 29. I. 1991, str. 32.
- 10170 **Čorić, Šimun Šito**: *45 hrvatskih emigrantskih pisaca.* (Poglavlje: Karlo Mirth. Iz uspomena na Meštrovića, ulomak, str. 231-239). Zagreb 1991.
- 10171 **Domić, Ljiljana**: *Evo vam kuće.* (Polemike oko namjene Doma lik. umjetnosti u Zagrebu). Start, Zagreb, 19. I. 1991, br. 574, str. 74-75.
- 10172 **Domić, Ljiljana**: *Igre oko Meštrovićeve rotonde. Čiji je Panteon.* Večernji list, Zagreb, 35/9870, 9. II. 1991, str. 53 - 9873, 12. II. 1991, str. 22.
- 10173 **Dukić, D.**: *Divulje: Pucnji iz vojarne.* (O oštećivanju crkve u Biskupiji). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48 (49), 20. VIII. 1991, str. 7.

- 10173a **Flanigan, James F.:** *Ivan Meštrović: Moses and the Jewish Memorial.* (Studije za Spomenik Židovima). Katalog izložbe. Notre Dame 1991.
- 19174 **Galić, Mirko:** *Slikar koji je omirisao barut.* (Slikar Slavko Kopač o Meštroviću, str. 59). Danas, Zagreb, 10/479, 23. IV. 1991, str. 57-59.
- 10175 **Gall, Zlatko:** *Tisuću godina samoće? Kulturni projekti: Na pragu izložbe „Tisuću godina hrvatske skulpture“.* (Skulpture od Buvine do Meštrovića). Slobodna Dalmacija, Zagreb, Split, god. 48 (49), 9. II. 1991, str. 47.
- 10176 **Galjer, Jasna:** *Pariška izložba 1925. i Art déco.* (Meštrovićev mauzolej obitelji Račić). Čovjek i prostor, Zagreb, 38/3-4, 1991, str. 22-23.
- 10177 **Gamulin, Miće:** *Nova stara galerija.* (Uređenje Galerije Meštrović u Splitu). Nedjeljna Dalmacija, Split, 7. VII. 1991, str. 22.
- 10178 **Gazde, S.:** *Konačno uređenje Galerije Meštrović.* (Marica Meštrović i „Fundacija Ivana Meštrovića“). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48 (49), 18. VII. 1991, str. 15.
- 10179 **Godeč, Željka:** *Meštrovićev kompleks na Trnju.* (O zapuštenosti i raznošenju materijala crkve u Zagrebu, započete po Meštrovićevom projektu iz 1922. godine). Vjesnik, Zagreb, 52/15.689, 25. V. 1991, str. 11.
- 10180 **Grubišić, Vinko:** *Hrvatska književnost u egzilu.* (Predgovor. Vinko Nikolić. Poglavlje: Ivan Meštrović, str. 85-94). Barcelona-München 1991.
- 10181 **H:** *Meštrovićev Mažuranić?* Večernji list, Zagreb, 35/9928, 9. IV. 1991, str. 10.
- 10182 **Isaac, Salih:** *Ivan Meštrović: Novorođenac na Zdencu Života.* Radost, Zagreb, 40/5, 1991, str. 146-147.
- 10183 **Ivanišević, D.:** *Meštrovićeva „Glava žene“.* Vjesnik, Zagreb, 52/15.658, 23. IV. 1991, str. 14.
- 10185 **(Ivanišević, Đurđica)** Đ. I.: *Gađali i Galeriju „Meštrović“.* (U Zagrebu). Večernji list, Zagreb, 35/10.150, 20. XI. 1991, str. 30.
- 10186 **Ivanišević, Đurđica:** *Jaka zbog drugih. Čuvarica Meštrovićeva hrama.* (Kata Meštrović o okupaciji Otavica). Večernji list, Zagreb, 35/10.120, 20. X. 1991, Prilog: Hrvatski rukopis, br. 32, str. 16.
- 10187 **Ivanišević, Đurđica:** *Smrt posljednjeg Meštrovića.* *Poginuo je 25-godišnji gardist Ante Meštrović, sin Kate.* (Čuvarice mauzoleja u Otavicama). Večernji list, Zagreb, 35/10.175, 15. XII. 1991, str. 24.
- 10188 **Ivanišević, Đurđica:** *Svatko je dobrodošao tko voli Split.* *Razgovor s dr. Nadom Ružić, ministrom za kulturu u Splitu.* (O Meštrovićevoj darovnici). Vjesnik, Zagreb, god. 52, 14. II. 1991, str. 10.
- 10189 **(Jendrić, Dorotea):** *Dijeli hrvatsku sudbinu. Unutar gornjogradske jezgre oštećena zgrada „Fundacija Ivana Meštrovića“.* (Razgovor s Marinom Baričević). Večernji list, Zagreb, 35/10.109, 9. X. 1991, str. 13.
- 10190 **Jendrić, Dorotea:** *Kiparu u spomen. Uz obljetnicu rođenja Ivana Meštrovića.* Večernji list, Zagreb, 35/10.053, 14. VIII. 1991, str. 9.
- 10191 **Jendrić, Dorotea:** *Marija Meštrović. Pišem pisma državicima. Uništavanje hrvatskih kulturnih, umjetničkih i povijesnih znamenja bez primjera je...* Večernji list, Zagreb, 35/10.189, 31. XII. 1991 - 1. I. 1992, str. 36.
- 10192 **Jendrić, Dorotea:** *Novca ni za pijesak. Fundacija Ivana Meštrovića: kako zaštititi umjetnine u ratnim uvjetima.* Večernji list, Zagreb, 35/10.023, 15. VII. 1991, str. 19.
- 10193 **Jolić, Stipe:** *Tko je izgradio velikog meštra? Hoće li se Marica Meštrović, kćer velikog kipara, napokon moći stalno nastaniti u Zagrebu?* Večernji list, Zagreb, 35/9905, 16. III. 1991, str. 60.
- 10193a **Jovičić, Nataša:** *Simbolizam vode i oblikovanja zagrebačkih fontana.* (O Meštrovićevom Zdencu života). Život umjetnosti, Zagreb, 48-49/1991, str. 12-13.
- 10194 **Jurišić, Šimun:** *Beč - Dunaj, vodič.* (Kratki podaci o Meštroviću u Beču, str. 20, 35). Split 1991.
- 10195 **K. D.:** *Oštećen i Atelje Meštrović.* (Bombardiranje). Komunalni vjesnik, Zagreb, 7/67, 17. X. 1991.
- 10196 **Karavanić, Antun:** *Uistinu ste prekoračili granicu... Otvoreno pismo u povodu članka Maje Razović Paviljon za nova vremena.* (Polemika o prenamjeni Meštrovićevog paviljona). Danas, Zagreb, god. 10, 22. I. 1991, str. 55.
- 10197 **Kečkemet, Duško:** *Mauzolej meda i žuči. Njegošev mauzolej na Lovčenu.* (Hajka u Srbiji protiv Meštrovićevog mauzoleja). Danas, Zagreb, 10/488, 25. VI. 1991, str. 51-53.
- 10197a **Kečkemet, Duško:** *Susret Mediterana i Zagore.* *Kiparstvo Andrije Krstulovića.* (Meštrovićev utjecaj. Suradnja s Meštrovićem). Predgovor kataloga izložbe Andrije Krstulovića. Split 1991, str. 9-25.
- 10198 **Knežević, Ljiljana:** *Ne znaju o čemu je riječ.* *Donošenjem zakona o Fundaciji Ivana Meštrovića u Saboru Hrvatske utemeljena je prva poslijeratna zaklada.* (Interview s Marijom Meštrović i Marinom Baričević). Zapad, Zagreb, 1/44, 9. VII. 1991, str. 9.
- 10199 **Kovačić, Barbara:** *Zaštita od ratne prijetnje u Galeriji Meštrović i Crikvinama u Splitu.* *Informatica museologica,* 22/1-4, Zagreb 1992, str. 83-84.
- 10200 **Križić-Roban, Sandra:** *Tko je bio ustaški Speer.* (O pregradnji Doma likovnih umjetnosti u džamiju). Globus, Zagreb, 21. III. 1991, str. 40, 41.
- 10201 **Kršić, Dejan:** *Tisuću strategija za jednu zgradu.* (O prenamjeni Meštrovićevog paviljona u Zagrebu). Globus, Zagreb, 1/6, 17. I. 1991, str. 7.
- 10202 **Kučinić-Bojić, Diana:** *Meštrović pod vrećama pijeska.* (Fundacija Meštrović u Zagrebu). Večernji list, Zagreb, 35/10.120, 20. X. 1991, Prilog: Hrvatski rukopis, br. 32, str. 16.
- 10203 **Kudrjavcev, Anatolij:** *Otočani, Zagorci i Splićani.* (O memoarima Bogdana Radice. O Meštroviću i njegovim idejama). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48 (49), 9. II. 1991, str. 52.
- 10204 **Kupareo, Rajmund:** *Kardinal Stepinac u likovnom izražaju hrvatskih umjetnika.* (Meštrovićeve skulpture Stepinca). U: V. Nikolić: Stepinac mu je ime, Zagreb 1991, II, str. 361-365.
- 10204a **Kupareo, Rajmund:** *Svetački lik kardinala Stepinca.* (Meštrović o Stepincu). U: V. Nikolić: Stepinac mu je ime, Zagreb 1991, II, str. 168-170.
- 10205 **Kusin, Vesna:** *Otavice u plamenu. Ugrožena obiteljska grobnica Meštrović.* (Neizvjesnost da li je oštećena granatama). Vjesnik, Zagreb, 52/15.820, 4. X. 1991, str. 9.
- 10206 **Kusin, Vesna:** *Tu su radili Zajc i Meštrović. Tragom oštećenih kuća u raketiranom Zagrebu.* Vjesnik, Zagreb, 52/15.827, 11. X. 1991, str. 11.
- 10207 **Lucić, Predrag:** *Spaljen Gradec i pola Otavica.* (Ratna oštećenja Otavica). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48 (49), 11. X. 1991, str. 16.
- 10208 **M. Z. M.:** *Zaklada Ivan Meštrović.* Zapad, Zagreb, 1/31, 24. VI. 1991, str. 11.
- 10209 **(Maleković, Vladimir)** Adam Grabovski: *Velikog Meštra cujzek.* Večernji list, Zagreb, 35/10.057, 18. VIII. 1991, Prilog: Hrvatski rukopis, br. 23, str. 20-21.
- 10209a **Marijanović, Stanislav:** *Guido Jeny o počecima Ivana Meštrovića.* Croatia, Zagreb, 23/35-36, 1991.
- 10210 **Maroević, Ivo:** *Napis povišene temperature.* (Osvrt na članak Maje Razović u vezi s „Muzejem revolucije“). Danas, Zagreb, god. 10, 22. I. 1991, str. 56.

- 10211 **Maroević, Tonko:** *Kiparstvo 19. i 20. stoljeća.* (Meštrović u okviru hrvatske skulpture). Tisuću godina hrvatske skulpture, Katalog izložbe, Zagreb 1991, str. 97-111.
- 10212 **Meštrović, Marija:** *Dom je gdje je srce.* (Marija Meštrović o svom životu i o ocu. Priopćila Maja Razović). Svijet, Zagreb, 8. II. 1991, br. 3, str. 5-7.
- 10213 **Mihaljević, Nikica:** *Trg magnolija.* (O prenamjeni Meštrovićevog paviljona. Izložba o njemu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48 (49), 12. I. 1991, str. 50.
- 10214 **Mirković, Vojko:** *Dalmatinski usponi i padovi. I kipove ubijaju.* (Premještanje i uklanjanje Meštrovićevih spomenika u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48 (49), 16. III. 1991, str. 37.
- 10215 **Mlivončić, Ivica:** „Srpske žrtve“ i „hrvatski krivci“ (Poruka patrijarha Pavla. Za rušenje Njegoševog mauzoleja). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48 (49), 12. I. 1991, str. 17.
- 10216 **(Nikitović, Spomenka)** Sp. N.: *Bez oklijevanja. Sanacija Ateljea Meštrović pri kraju.* Večernji list, Zagreb, 35/10.173, 13. XII. 1991, str. 21.
- 10217 **(Nikolić, Vinko):** *Stepinac mu je ime.* (Zbornik sastava o A. Stepincu. Autori: V. Nikolić, I. Meštrović, R. Kupareo, V. Cecelja, I. Tomas i dr.) I-II, Zagreb 1991. (Reprint I. izdanja, Barcelona 1978).
- 10218 **Pavelić, Ante S. - Radica, Bogdan:** *Meštrović u pohodima kardinalu u Krašiću 1959.* (Opis posjeta kardinalu Stepincu). U: V. Nikolić: *Stepinac mu je ime.* (Pretiskano iz Hrvatske revije XII/4 (48), 1962). Zagreb 1991. (Reprint I. izdanja Barcelona 1978).
- 10219 **Pavičić, Jurica:** *Barbarogenij.* (Zenitizam i spomen Meštrovićeve nacionalističke ideologije). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48 (49), 20. X. 1991, str. 22.
- 10220 **Piplović, Stanko:** *Uresno povjerenstvo splitske Općine.* (Problemi oko položaja *Grgura Ninskoga*, str. 161-162). Kulturna baština, Split, 16/21, 1991, str. 151-166.
- 10221 **Pokleповić, Maja:** „Veliki Ivan“ u „malom ratu“. (Zaštita i ratna oštećenja Meštrovićevih djela). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48 (49)/14.679, 11. X. 1991, str. 23.
- 10222 **Preiss, Ferdinand:** *Sculpture, Paintings and Photography.* Art Deco, New York, 1991, str. 94-95.
- 10223 **Racković, Slobodan:** *Obrana Njegoševa mauzoleja - obrana Crne Gore.* (Slavko Perović o političkoj situaciji u Crnoj Gori i o Njegoševom mauzoleju). Vjesnik u srijedu, Zagreb, 22. V 1991, str. 6.
- 10224 **Ramljak, Olga - Šmidt, J(osip):** *Krivični zakon - prečicom.* (Usvojen zakon o Fundaciji Meštrović). Slobodna Dalmacija, Split, 48 (49)/14.449, 23. II. 1991, str. 5.
- 10225 **Razović, Maja:** *Zločin nad stoljećima.* (Spomen u ratu oštećenih Meštrovićevih spomenika). Danas, Zagreb, 10/504, 15. X. 1991, str. 50-51.
- 10226 **(Stepinac, Alojzije):** *Pisma nadbiskupa Alojzija Stepinca Ivanu Meštroviću.* (Pisma iz Zagreba 1944. i iz Krašića 1953, 1954, 1956, 1957, 1959). U: V. Nikolić: *Stepinac mu je ime,* Zagreb 1991, I, str. 433-441. (Reprint izdanja Barcelona 1978).
- 10227 **Strižić, Živko:** *Trumbićev hod po mukama.* (Trumbićevo djelovanje u vrijeme Prvog svjetskog rata. Citat Meštrovićevih „Uspomena“). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48 (49), 9. II. 1991, str. 38.
- 10228 **Šegvić, Neven:** *Viktor Kovačić.* (Pregradnja Meštrovićeve kuće u Zagrebu). Čovjek i prostor, Zagreb, 38/3-4, 1991, str. 18-23.
- 10229 **Šigir, Mirjana:** *Hrvatski kulturni identitet u Italiji.* (O otkrivanju Meštrovićevog spomenika Ruđeru Boškoviću u Milanu). Vjesnik, Zagreb, 52/15.658, 23. IV. 1991, str. 14.
- 10230 **Šmidt, Josip:** *Nejunačkom vremenu usprkos.* (Interview s Marinom Baričević, ravnateljicom Fundacije Ivana Meštrovića). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48 (49), 9. VII. 1991, str. 23.
- 10231 **Šmidt, Josip:** „Promašeni pucanj“. (Izložba fotografija Atelijera Meštrović i ostalih oštećenih zgrada od bombe u Zagrebu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48 (49), 14. X. 1991, str. 5.
- 10231a **Tomas, Ivan:** *Kardinal Stepinac u svjetskoj književnosti.* (Meštrovićev reljef u White Plainsu). U: V. Nikolić: *Stepinac mu je ime.* Zagreb 1991, II, str. 369-415.
- 10232 **Uredn(ištvo):** *Po cijelom svitu biraju za spas Meštrovićeve fundacije.* Hrvatske novine, Eisenstadt-Željezno, 84/12, 26. II. 1991, str. 8.
- 10233 **V. L.:** *Prodaje se Meštrovićeva skulptura.* (Poprsje Ruže Meštrović u Londonu). Večernji list, Zagreb, 35/9924, 5. IV. 1991, str. 9.
- 10234 **Vitezović, Milovan:** *Kako je nastao spomenik pobedi na Kalemegdanu.* (Historijat i polemike oko spomenika „Pobjednik“ u Beogradu). Politika, Beograd, god. 88, 9, 10, 11. V. 1991, str. 29, 25, 23.
- 10235 **Volf, G.:** *Počinje obnavljanje „Pobednika“.* (O Meštrovićevom spomeniku u Beogradu). Politika, Beograd, god. 88, 28. II. 1991, str. 18.
- 10236 **Vukmir, Janka:** *Meštrović u predvorju, golubica u kavezu. Uz bečku izložbu „Hrvatska - osporavani identitet“.* Slobodna Dalmacija, Split, 49/14.736, 8. XII. 1991, str. 23.
- 10237 **Vulić, Tonko:** *Ples vampira u Muzeju revolucije.* (Polemike oko namjene Doma likovnih umjetnosti u Zagrebu). Globus, Zagreb, 26. IV. 1991, str. 36.
- 10238 **Vurušić, Vlado:** *Crna Gora neće biti srpska obala.* (Jevrem Brkić o Lovčenskim stražama za čuvanje Njegoševog mauzoleja od namjeravanog rušenja). Globus, Zagreb, 31. V. 1991, str. 10-11.
- 10239 **Zagorac, Đuro:** *Odakle Tizian u Marka Belinića?* Vjesnik, Zagreb, 28. VII. 1991, str. 16.
- 10240 **Zvizdić, Salih:** „Milijunčić“ za preživljavanje. *Financijske afere u Kraljevini Jugoslaviji.* (O sudbini Meštrovićevog poprsja Nikole Pašića). Vjesnik, Zagreb, 52/15.577, 31. I. 1991, str. 7.
- 10241 **Zvizdić, Salih:** *Prestrojavanje hrvatskog lobija u Sjedinjenim Državama.* (Mate Meštrović i o Findaciji Ivana Meštrovića). Vjesnik u srijedu, Zagreb, 20. III. 1991, br. 5, str. 3.
- 10242 **Žutelija, Željko:** *Neukrotivi intelektualci.* (O televizijskoj emisiji s Marijom Meštrović 6. II). Slobodna Dalmacija, RTV spektar, Split, god. 48 (49), 14. II. 1991, str. 16.
- 10243 *Atelijer Meštrovića značajno oštećen.* (U bombardiranju Zagreba 7. X. 1991). Slobodna Dalmacija, Split, 48 (49)/14. 683, 15. X. 1991, str. 8.
- 10244 *Domljan primio Maricu Meštrović.* (O Meštrovićevoj ostavštini. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48 (49), 11. I. 1991, str. 6.
- 10245 *Donacija Ivana Meštrovića.* (Prihvatanje Zakona o Fundaciji u Hrvatskom saboru). Vjesnik, Zagreb, 52/15.600, 23. II. 1991, str. 4.
- 10246 *Fundacija Meštrović. Prijedlog Vlade Saboru.* (Organizacija sa sjedištem u Zagrebu. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48 (49), 14. II. 1991, str. 3.
- 19247 *Kalvarija Cavtata.* (Ratno oštećenje Meštrovićevog mauzoleja obitelji Račić. Opširnija bilješka). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48 (49), 11. X. 1991, str. 11.
- 10248 *Marica Meštrović. Interview.* (Najava televizijske emisije. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48 (49), 6. II. 1991, str. 31.

- 10249 *Mauzolej - posljednja linija obrane. O Njegošu i Meštroviću na Lovčenu.* (Slobodna Dalmacija, Split, 48 (49)/14.548, 1. VI. 1991, str. 9.
- 10250 *Neprocjenjive štete. Ratna razaranja kulturnih spomenika na dubrovačkom području.* (Oštećen Račićev mauzolej u Cavtatu). Slobodna Dalmacija, Split, 49/14. 684, 16. X. 1991, str. 21.
- 10251 *Razgovor s prof. Ivanom Meštrovićem: Kod kardinala Stepinca.* (Meštrovićev posjet Krašiću 1959). U: V. Nikolić: Stepinac mu je ime, Zagreb 1991, str. 444. (Reprint izdanja Barcelona 1978).
- 10252 *Rodio se Meštrović. 15. kolovoza 1883.* Vjesnik, Zagreb, 52/15.770, 15. VIII. 1991, str. 15.
- 10253 *Spomenik kardinalu Stepincu u zagrebačkoj katedrali.* (Meštrovićev spomenik, postavljen 1967). (Pretiskano iz Glasnika Srca Isusova i Marijina, Salzburg, XX, IV. 1968). U: V. Nikolić: Stepinac mu je ime, Zagreb 1991. (Reprint izdanja Barcelona 1978).
- 10254 *Svetogrдна ruka. Napadi na crkve i župne dvorove.* (Oštećenje crkve u Biskupiji). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48 (49), 1. IX. 1991, str. 20.
- 10255 *Tuđman posjetio Meštrovićev dom.* (Izložba o Meštrovićevom paviljonu u njemu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 48 (49), 4. I. 1991, str. 32.
- 10256 *Zaštita Meštrovićeve baštine. Zakon o „Fundaciji Ivan Meštrović“.* Večernji list, Zagreb, 35/9884, 23. II. 1991, str. 4.
- 1992.**
- 10257 **Baričević, Marina:** *Ivan Meštrović. Tisuću godina hrvatske skulpture.* Radost, Zagreb, 41/5, I. 1992, str. 144-145.
- 10258 **Baričević, Marina:** *Između Boga i naroda. Nekoliko misli za Ivana Meštrovića...* Svjetlo, Karlovac, 1992, mj. XII, br. 3-4, str. 60-61.
- 10259 **Baričević, Marina:** *Izvan polemike. Meštrović pod okupacijom 3.* (O ugroženosti Meštrovićevih djela u Drnišu i Otavicama. Polemika s A. Vukušićem). Slobodna Dalmacija, Split, god. 50, 30. I. 1992, str. 38.
- 10260 **Baričević, Marina:** *Javni spomenici. tisuću godina hrvatske skulpture.* Radost, Zagreb, 41/7, III. 1992, str. 208-209.
- 10261 **Baričević, Marina:** *Povijest se još jednom ponovila. Sudbinu hrvatskoga naroda dijeli ovih olovnih dana i najveći hrvatski kipar 20. stoljeća Ivan Meštrović.* Vjesnik, Zagreb, 53/16.131, 19. VIII. 1992, str. 13 B.
- 10262 **Baričević, Marina:** *Radimo s ljubavlju i radošću.* (O Fundaciji Meštrović u Zagrebu). Tehnika, Zagreb, 3. III. 1992, str. 12.
- 10263 **Baričević, Marina:** *Skulptura u sakralnim zdanjima. Tisuću godina hrvatske skulpture.* Radost, Zagreb, 41/8, IV. 1992, str. 240-241.
- 10264 **Baričević, Marina:** *U Meštrovićevu kraju.* Čikola, Drniš, 1992, br. 2, mj. II, str. 12-13.
- 10265 **Benić, Gordana:** *Dva milijuna maraka ili međunarodna sramota!* (Restauracije u Galeriji Meštrović u Splitu. Razgovor s ravnateljicom Marinom Baričević). Slobodna Dalmacija, Split, 50/15.047, 22. X. 1992, str. 35.
- 10266 **Benić, Gordana:** *„Meštrović - reljefi 1993“.* (Promocija kalendara s reprodukcijama Meštrovićevih reljefa iz Kašteleta). Slobodna Dalmacija, Split, god. 50, 21. XI. 1992, str. 28.
- 10267 **(Benić, Gordana)** G. B.: *Split.* (Promocija kalendara s reprodukcijama Meštrovićevih reljefa. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 50, 20. XI. 1992, str. 21.
- 10268 **Benić, Gordana:** *Split i Meštrović. Nitko neće kalendar!* (Izdanje zidnog kalendara s reprodukcijama Meštrovićevih reljefa iz Kašteleta). Slobodna Dalmacija, Split, god. 50, 15. XII. 1992, str. 27.
- 10269 **(Benić, Gordana)** G. B.: *Spomen na Meštrovića.* (Komemoracija u povodu 30. obljetnice smrti). Slobodna Dalmacija, Split, 49 (50)/14.773, 17. I. 1992, str. 22.
- 10270 **Benić, Gordana:** *Što hitnija rekonstrukcija Galerija Meštrović u Splitu.* Slobodna Dalmacija, Split, 50/14.971, 7. VIII. 1992, str. 21.
- 10271 **Benić, Gordana:** *U znaku maslinika.* (O Meštrovićevoj fundaciji i Galeriji u Splitu. Razgovor s Marinom Baričević). Slobodna Dalmacija, Split, god. 50, 17. VI. 1992, str. 28.
- 10272 **(Benić, Gordana)** G. B.: *Zadušnica u Crikvinama.* (U povodu 30. obljetnice smrti Meštrovića. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 49 (59)/14.772, 16. I. 1992, str. 30.
- 10273 **Čizmić, Ivan:** *Ivan Meštrović u Americi.* (Izložbe i radovi u SAD 1924-1928). Dubrovnik, Dubrovnik, NS, 3/5, 1992, str. 156-173.
- 10273a **Delalle, Ivan:** *Tri pisma prijatelju.* (O skulpturi Sv. Ivana Krstitelja za Trogir). Vartal, Trogir, 1/2, 1992, str. 29-33.
- 10274 **Dugandžija, Mirjana:** *Meštrović kao dobrodržeća čaplja. Predpravno stanje u kojem su autorska prava nepoznat pojam, odgovara i državi i pojedincu.* (O bespravnoj prodaji Meštrovićevih skulptura i suvenira). Vjesnik, Zagreb, 53/16.055, 3. VI. 1992, str. 13 B.
- 10275 **Dujmović, Tihomir:** *Ban Jelačić leži u grobnici bez svoje lubanje!* (Kritika rekonstrukcije Meštrovićeva „Zdenca života“). Globus, Zagreb, 23. X. 1992, str. 44-45.
- 10276 **Dukat, Zdeslav:** *O Meštrovićevu „Kambusu“.* (Sadržaj i analiza Meštrovićeve drame). Kolo, Zagreb, 2 (150)/1, 1992, str. 96-110.
- 10276a **Duplančić, Arsen:** *Izvori za povijest masonstva u Splitu.* (Podaci iz Arhiva društva „Bihać“ u Splitu. Usputno o Meštroviću). Croatica christiana periodica, Zagreb, 16/30, 1992, str. 104-115.
- 10277 **Đurić-Kalušević, Snežana:** *Kako je vajar Meštrović vajao laži o srpskom narodu i Srbiji.* Intervju, Beograd, 6-15. V. 1992.
- 10278 **E. F.:** *Zahvalnice varaždinskim donatorima.* Varaždinske vijesti, Varaždin, 2. IX. 1992, br. 2485, str. 8.
- 10279 **Farkaš, Tamara:** *Prodaju ukradenu hrvatsku baštinu.* (Razgovor s Marinom Baričević). Glasnik, Zagreb, 10. II. 1992, br. 92, str. 42.
- 10280 **Franić, Frane:** *Moguća zabuna na moju štetu. Misa zadušnica za I. Meštrovića.* Slobodna Dalmacija, Split, 49 (50)/14.772, 16. I. 1992, str. 26.
- 10281 **Gall, Zlatko:** *„Popis“ za kulturne moljce.* (O Meštrovićevoj izložbi u Zagrebu 1983. Interview s Antom Sorićem). Slobodna Dalmacija, Split, god. 50, 21. III. 1992, str. 27.
- 10282 **Gazde, S.:** *Masline Meštrovića.* (Uređenje predjela Meje i okoliša Galerije Meštrović i Kašteleta). Slobodna Dalmacija, Split, god. 49 (50), 14. XII. 1992, str. 22.
- 10283 **Grubač, Jordanka:** *Meštrović i Šibenik.* (Veze Meštrovića i Šimuna Grubišića). Slobodna Dalmacija, Split, 50/14.938, 5. VII. 1992, str. 13.
- 10284 **H.:** *Misa zadušnica za I. Meštrovića. U povodu tridesete obljetnice smrti.* (U Zagrebu). Večernji list, Zagreb, 36/10.205, 17. I. 1992, str. 8.
- 10285 **Hanzlovsky, Mladen:** *Kontroverze naših kontroverza: Ivan Meštrović.* (Kritika intervjua Đurđice Ivanišević s Mirkom Račkim o Meštroviću u „Večernjem listu“). Hrvatska revija, Zagreb, 42/2 (166), VI. 1992, str. 342-346.
- 10286 **Hanzlovsky, Mladen:** *Posljednje Meštrovićevo poniženje. Do smrti za jugo-javnost Ivan Meštrović politizirana tabu tema, do danas prolazi bez ijedne prave monografije.*

- Večernji list, Zagreb, 36/10.284, 5. IV. 1992,
Prilog: Hrvatski rukopis, br. 56, str. 19.
- 10286a **Horvatić, Dubravko:** *Hrvatska*. (Spomen Meštrovića u okviru hrvatske umjetnosti, str. 160, 163). Zagreb 1992.
- 10287 **Ivančević, Radovan:** *Genius loci Croatiae*. (Meštrovićev Dom likovnih umjetnosti kao tipičan primjer hrvatske arhitekture). Čovjek i prostor, Zagreb, 39/1-2, VII-VIII. 1992, str. 13-20.
- 10288 **Ivančić, Viktor:** *Desant na mozak*. (Kritika knjige „Za Hrvatsku“ u kojoj se Meštroviću predbacuje jugoslavenska ideologija). Slobodna Dalmacija, Split, god. 50, 9. III. 1992, str. 8-9.
- 10289 **(Ivanišević, Đurđica) Đ. I.:** *Kontroverzni Meštar Meštrović*. (Sjećanja Mirka Račkoga na Meštrovića. Kritike života i djela). Večernji list, Zagreb, 35/10.336, 31. V. 1992, Prilog: Hrvatski rukopis, br. 63, str. 19.
- 10290 **Ivanišević, Đurđica:** *Vjekoslav Parać: Prošao sam kroz mnoge predjele*. Večernji list, Zagreb, 36/10.406, 9. VIII. 1992, Prilog: Hrvatski rukopis, br. 73, str. 20-21.
- 10291 **Ivić, M(iroslav):** *Pljačkašima nema oprosta*. Čikola, Drniš, 1992, br. 2, str. 6-7.
- 10292 **Jendrić, Dorotea:** *U sjeni rata. Uz 30. obljetnicu smrti hrvatskog kipara Ivana Meštrovića (1883-1962)*. Večernji list, Zagreb, god. 35, 16. I. 1992, str. 26.
- 10292a **Kečkemet, Duško:** *Izložba Andrije Krstulovića u splitskoj palači Milesi*. (Meštrovićev suradnik). Vjesnik, Zagreb, 17. II. 1992, str. 9.
- 10293 **Kečkemet, Duško:** *Meštrovićevo djelo u suvremenoj umjetnosti*. (O stilskoj suvremenosti Meštrovićeva stvaralaštva). Hrvatska revija, Zagreb, 42/2 (166), VI. 1992, str. 214-235.
- 10293a **Kečkemet, Duško:** *Umjetnička djela na srušenom Sustipanskom groblju u Splitu*. (Poprsje M. Milića). Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 33, Split 1992, str. 601-616.
- 10294 **Kljaković, Jozo:** *U suvremenom kaosu. Odlomci iz memoara Joze Kljakovića...* (Feljton, 1-12. Priredio Mladen Hanzlovsky. Kljakovićeve uspomene na Meštrovića). Večernji list, Zagreb, 36/10.424, 27. VIII. 1992, str. 29 - 10.437, 9. IX. 1992, str. 45.
- 10295 **Kljaković, Jozo:** *U suvremenom kaosu*. Prvo domovinsko izdanje. Zagreb 1992. (Kljakovićeve uspomene na Meštrovića).
- 10296 **Kljaković, Kruno:** *Uhićenje slikara Joze Kljakovića za vrijeme NDH, godine 1941*. (O uhićenju Meštrovića i Kljakovića i o intervenciji njemačkog poslanika Siegfrieda Kaschea). Hrvatska revija, Zagreb, 42/3-4 (167-168), IX-XII. 1992, str. 516-520.
- 10297 **Knežević, Lj(iljana):** *Meštrović na plakatima*. (Plakati o ugroženim Meštrovićevim djelima). Slobodna Dalmacija, Split, 49 (50)/14.812, 25. II. 1992, str. 15.
- 10298 **Knežević, Ljiljana:** *Ivan Meštrović - hrvatski nacionalni mit*. (Razgovor s Marinom Baričević). Zatvorenik, Zagreb, 3/22-23, III-IV. 1992, str. 22-25.
- 10299 **Knežević, Ljiljana:** *Meštrović pod okupacijom*. (Marina Baričević o Meštrovićevim ratom ugroženim djelima). Slobodna Dalmacija, Split, 49 (50)/14.776, 20. I. 1992, str. 22.
- 10300 **Kusin, Vesna:** *Molitva za donatora*. (Mise za Meštrovića u Zagrebu, Splitu i Vrpolju). Vjesnik, Zagreb, 53/16.126, 14. VIII. 1992, str. 22 A.
- 10301 **Kusin, Vesna:** *Ode Meštroviću iz Drniša u Knin. Okupatori hrvatskog teritorija ponovo „izmještaju“ djela hrvatskih umjetnika...* Vjesnik, Zagreb, 52/15.928, 24. I. 1992, str. 10.
- 10302 **Kusin, Vesna:** *Potjernica*. (Kritika anonimnog autora - Adama Grabovskog - koji uklanja Meštrovića iz hrvatske umjetnosti zbog jugoslavenske ideologije). Vjesnik, Zagreb, god. 52, 9. III. 1992, str. 8.
- 10303 **Kusin, Vesna:** *Tko je Meštrovića predao Kninu*. (Razgovor s Marinom Baričević). Vjesnik, Zagreb, 53/15.930, 26. I. 1992, str. 16.
- 10304 **Kusin, Vesna:** *Zadušnice za Meštrovića*. (U Vrpolju, Splitu, Zagrebu, South Bendu i Buenos Airesu). Vjesnik, Zagreb, 52/15.920, 16. I. 1992, str. 13.
- 10305 **M. D.:** *Pojašnjenje*. (Zadušnice za Meštrovića u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 49 (50)/14.772, 16. I. 1992, str. 26.
- 10306 **M. D.:** *Zadušnice za I. Meštrovića*. U povodu 30. obljetnice smrti. (U Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 49 (50)/14.771, 15. I. 1992, str. 14.
- 10307 **M. M.:** *Memoari nagriženih rubova. Što je sve izostavljeno i mijenjano u zagrebačkom izdanju Meštrovićevih „Uspomena na političke ljude i događaje“*. Večernji list, Zagreb, 36/10.242, 23. II. 1992, Prilog: Hrvatski rukopis, br. 50, str. 21.
- 10308 **M. P.:** *Misa za Meštrovića*. (Misa na obljetnicu rođendana u Kašteletu). Slobodna Dalmacija, Split, 50/14.980, 16. VIII. 1992, str. 16.
- 10309 **M. P.:** *Vratite Meštrovića!* (Plakat s Meštrovićevim otuđenim djelima iz Drniškog muzeja. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, god. 50, 19. V. 1992, str. 15.
- 10309a **Maček, Vladko:** *Memoari*. Zagreb 1992. (Usput o Meštroviću u Jugoslavenskom odboru).
- 10310 **Maleković, Vladimir** (Adam Grabovski): *Meštrović opet med Srbima*. Večernji list, Zagreb, 36/10.221, 2. II. 1992, Prilog: Hrvatski rukopis, br. 47, str. 20-21.
- 10311 **Meštrović, Marija:** (O donaciji Ivana Meštrovića). Vjesnik, Zagreb, 52/15.910, 6. I. 1992, str. 2.
- 10312 **Meštrović, Marija:** *Suze i zvijezde gradova*. (Posjet kipareve kćerke 1953. Italiji, Švicarskoj, Zagrebu i Splitu. Uspomene na oca.). Zagreb 1992.
- 10313 **Mihalj, Mirko:** *Kulturni genocid: dvostruka smrt. Susret s Marijom Meštrović, kćerkom najvećeg hrvatskog kipara*. Glas koncila, Zagreb, 31/27, 5. VIII. 1992, str. 6, 11.
- 10314 **Mirković, Vojko:** *Nacionalno povećalo*. (Spomen Meštrovićeve jugoslavenske i hrvatske ideologije). Slobodna Dalmacija, Split, 12. III. 1992, str. 11.
- 10315 **Mlivončić, Ivica:** *Katedrala - riznica hrvatske povijesti*. (Meštrovićev reljef Stepinca u zagrebačkoj katedrali). Slobodna Dalmacija, Split, god. 50, 24. II. 1992, str. 16-17.
- 10315a **Petrinović, Ivo:** *Ivan Meštrović*. (Uvod u Meštrovićeve „Uspomene“). Slobodna Dalmacija, Split, god. 50, 9. IV. 1992, str. 14.
- 10315b **Petrinović, Ivo:** *Meštrovićeve „Uspomene“*. (Uvod uz objavljivanje ulomaka). Slobodna Dalmacija, Split, god. 50, 10. IV. 1992, str. 34.
- 10316 **Souček, Branimir:** *Odvjetnička dikcija - jedini nesporazum?* (Motiv Meštrovićeve skulpture na žigu humanitarne pomoći). Večernji list, Zagreb, 36/10.295, 16. IV. 1992, str. 21.
- 10317 **Srhoj, Vinko:** *Povijesni sunovrat jugoslavenske ideje. Hrvatsko-srpski spor u političkoj memoaristici Ivana Meštrovića*. (Političke uspomene). Slobodna Dalmacija, Split, 49 (50)/14.788, 1. II. 1992, str. 27.
- 10318 **Šuljak, Ante:** *Nepodnošljiva lakoća umiranja*. (Ilija Sučić o okupiranim Otavicama i Meštrovićevom mauzoleju). Slobodna Dalmacija, Split, god. 49 (50), 5. VI. 1992, str. 9.
- 10319 **Tolj, Ivan - Bičanić, Nikola - Mujičić, Kemal:** *Za Hrvatsku*. Zagreb 1992. (Kritika Meštrovićeve jugoslavenske ideologije).
- 10320 **Turner, Flora:** *Croatians Take Stock of Artworks Pillaged from Churches and Museum*. The Art Newspaper, London, IV. 1992, str. 4.

- 10321 **Urbić, Boris:** *Politika se vodi kod kuće.* (Politička razmimoilaženja Meštrovića i Mačeka u emigraciji). Nedjeljna Dalmacija, Split, 19. III. 1992, str. 34-35.
- 10322 **Uskoković, Jelena:** *Meštrovićeve skulpture u zbirci Sveučilišta u Syracusi (SAD).* Radovi Instituta za povijest umjetnosti, Zagreb, 1992, br. 16, str. 227-229.
- 10323 **Vukušić, Ante:** *Nismo digli ruke.* (O Meštrovićevim djelima u okupiranoj zoni). Slobodna Dalmacija, Split, 49 (50)/14.780, 24. I. 1992, str. 22.
- 10324 **Z. B.:** *Ulične podvale.* (Kritika Meštrovićevog jugoslavenskog političkog stava). Slobodna Dalmacija, Split, god. 49 (59), 9. III. 1992, str. 15.
- 10325 **Zupančić, Barbara:** *Kip Ivana Groharja v Narodni Galeriji.* (Meštrović i namjeravana posmrtna izložba Ivana Grohara u Splitu 1913). Zbornik za umjetnostno zgodovino, Ljubljana, NS, 28, 1992, str. 93-95.
- 10326 **Žigo, L.:** *Meštrovićev kalendar.* (U korist sanacije Galerije Meštrović). Slobodna Dalmacija, Split, god. 49 (50), 12. XI. 1992, str. 31.
- 10327 **Župan, Ivica:** *New York, priča iz davnine.* (Meštrović u Americi nakon rata. Razlozi nepriznavanja u suvremenoj umjetnosti). Slobodna Dalmacija, Split, 49 (50)/14.858, 11. IV. 1992, str. 27-28.
- 10328 *Galerija u raspadu. Splitski Meštrović bez zaštite.* Večernji list, Zagreb, 36/10.453, 25. IX. 1992, str. 34.
- 10329 „*Povijest Hrvata*“: Tehnika, Zagreb, 1992, br. 3, str. 14.
- 10330 *Radovi od osobitog značaja. Fundacija Ivana Meštrovića.* (U Zagrebu). Tehnika, Zagreb, 1992, br. 3, str. 12.
- 1993.**
- 10331 **Amishai-Maisels, Ziva:** *Depiction and Interpretation. The Influence of the Holocaust on the Visual Arts.* Oxford-New York-Seo-Tokio 1993.
- 10332 **Baričević, Marina:** *Između Boga i naroda.* Vjesnik, Zagreb, 54/16.324, 6. III. 1993, str. 23.
- 10333 **Baričević, Marina:** *Kćerka nije savjetnica.* (Polemika s Maricom Meštrović). Slobodna Dalmacija, Split, 51/15.412, 8. XI. 1993, str. 32.
- 10334 **Baričević, Marina:** (Predgovor knjizi. O bibliografiji Meštrovića). U: Građa za bibliografiju Ivana Meštrovića od 1889. do 1993. Zagreb 1993, str. (2-3).
- 10335 **Baričević, Marina:** *Raketirano, okupirano, dotrajalo.* (Priopćio S. Relja). Večernji list, Zagreb, 37/10.656, 23. IV. 1993, str. 18.
- 10336 **Baričević, Marina:** *Zahvalni smo brojnim sponzorima.* Vjesnik, Zagreb, 9. IX. 1993.
- 10337 **Barić, Vinko:** *Kob Radovana i Dalmatinca.* (O Meštroviću u povodu 110. obljetnice rođenja). Slobodna Dalmacija, Split, 51/15.383, 9. X. 1993, str. 26-27.
- 10338 **(Benić, Gordana) G. B.:** *Filmovi o Meštroviću.* (Filmovi u „Filmoteci 16“). Slobodna Dalmacija, Split, god. 51, 29. IX. 1993, str. 27.
- 10339 **(Benić, Gordana) G. B.:** „*Izgubljena*“ *umjetnost, otuđene umjetnine.* (Meštrovićeva djela u ratu. Fundacija. Razgovor s Marinom Baričević). Slobodna Dalmacija, Split, 51/15.383, 9. X. 1993, str. 27.
- 10340 **(Benić, Gordana) G. B.:** *Kada otvorenje?* (Galerija Meštrović u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 51, 19. V. 1993, str. 16.
- 10341 **Benić, Gordana:** *Meštri zamijenili kustose. Obnova Galerije Meštrović u Splitu.* (Promjene u Galeriji Meštrović). Slobodna Dalmacija, Split, 51/15.209, 14. IV. 1993, str. 16.
- 10342 **Benigar, Aleksa:** *Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal.* (II. izd.). Zagreb 1993.
- 10343 **Bužančić, Vlado:** *Karlo Mijić.* Bol-Supetar 1993. (O Umjetničkom paviljonu, str. 118-119).
- 10344 **Cvetkova, Elena:** *Čiji je kipar Meštrović?* Večernji list, Zagreb, 23. XI. 1993, str. 27.
- 10345 **Göricke-Lukić, H.:** *Medalje i plakete iz zbirke Muzeja Slavonije Osijek, 15.-20. stoljeće.* (Meštrovićeve medalje). Osijek 1993.
- 10346 **Ilinić, Milan:** *Istina o Mili Budaku. Nikome nije sudio, presudili su njemu.* (Budak i Meštrovićevo oslobađanje iz zatvora 1942). Slobodna Dalmacija, Split, god. 51, 7. IV. 1993, str. 31.
- 10347 **Ivančević, Radovan:** *Umjetničko blago Hrvatske.* (Meštrovićeva djela u okviru hrvatske umjetnosti, str. 194-195, 198; II. izd.). Motovun 1993.
- 10348 **Ivanišević, Đurđica:** *Ukradena Meštrovićeva djela na (ras) prodaji u Austriji i Njemačkoj?* (Meštrovićeva djela iz muzeja u Kninu (?) nepoznatog nalazišta). Nedjeljna Dalmacija, Split, 15. XII. 1993, str. 18, 31.
- 10349 **J. S.:** *Obnavlja se Kaštelet Meštrović.* Vjesnik, Zagreb, 2. IX. 1993.
- 10350 **K. K.:** *Sve o Ivanu Meštroviću.* Glas Koncila, Zagreb, br. 31, 1. VIII. 1993, str. 7.
- 10351 **Kamber, Dragutin:** *Lik Meštrovića kao čovjeka, prijatelja, vjernika, Hrvata.* U: R. Perić: Iz korespondencija Meštrović-Kamber. Hrvatska revija, Zagreb, 43/2-3 (170-171), III-VI. 1993, str. 292-296.
- 10352 **K(ečkeme)t, D(uško):** *Dujmović, Šime.* (Meštrovićev suradnik). Hrvatski biografski leksikon, 3, Zagreb 1993, str. 678.
- 10353 **Klancir, Đurđica:** *Je li hrvatska država donijela stambeni zakon samo za Meštrovića?* (Spor oko stanova u Meštrovićevoj kući u Ilici 12). Globus, Zagreb, 9. VII. 1993, str. 58-59.
- 10354 **Kusin, Vesna:** *I Hrvatska je dobila Christie's.* Vjesnik, 54/16.591, Zagreb, 5. XII. 1993, str. 24-25.
- 10355 **Kusin, Vesna:** *Meštrović narodu, narod Meštroviću.* Vjesnik, Zagreb, 54/16.274, 15. I. 1993, str. 22.
- 10356 **Kusin, Vesna:** *Muzeji: između kame i kompjutora...* (Opljačkana Meštrovićeva djela u drniškome muzeju). Vjesnik, Zagreb, 53/16.042, 20. V. 1993, str. 13 B - 14 B.
- 10357 **Lear, Calvin:** *Council questions financing of security system.* (Meštrovićevo Raspelo u St. Joseph Cathedral, Baton Rouge. Reprodukcijska). The Advocate, Baton Rouge, 9. IV. 1993, str. 48.
- 10358 **Majstorović, Božo:** *Nastavak i početak.* (O izdanju Bibliografije Ivana Meštrovića). Slobodna Dalmacija, Split, 51/15.383, 9. X. 1993, str. 26.
- 10359 **Maković, Zvonko:** *Meštrović i budućnost.* (U povodu 110. obljetnice rođenja). Slobodna Dalmacija, Split, 51/15.383, 9. X. 1993, str. 26.
- 10360 **Maković, Zvonko:** *Ne želim polemizirati sa kćeri slavnog oca.* (Polemika s Maricom Meštrović). Slobodna Dalmacija, Split, 51/15.411, 7. XI. 1993, str. 30-31.
- 10361 **Meštrović, Marica (Marija):** *Moj otac je ušao u Metropolitan prije Picassa!* (Razgovor o Meštrovićevoj donaciji i Fundaciji I. Meštrovića. Priopćio Zlatko Gall). Slobodna Dalmacija, Split, god. 51, 30. X. 1993, str. 26-27.
- 10362 **Meštrović, Mate:** „*Moj otac nije američki kipar*“. *Otvoreno pismo Mate Meštrovića Srđanu Matiću, tajniku Židovske općine u Zagrebu.* Večernji list, Zagreb, 25. XI. 1993, str. 4.

- 10363 **Meštrović, Mate:** *Zašto mi niste dopustili da ja vas intervjuiram?* (Spor Mate Meštrovića s korisnicima stana u Ilici 12 i kritika članka Đurđice Klancir u „Globusu“). Globus, Zagreb, br. 136, 16. VII. 1993, str. 52.
- 10364 **Mihalj, Mirko:** „*Svijetu moramo pokazati da smo složni.*“ *Susret s Marijom Meštrović.* Glas Koncila, Zagreb, br. 31, 1. VIII. 1993, str. 7.
- 10365 **Mirković, Vojko:** *Umjetnik za sva vremena. Sjećanja.* (Mirkovićev posjet Meštroviću 1959. u Splitu. O Meštroviću). Slobodna Dalmacija, Split, 51/15.327, 14. VIII. 1993, str. 10.
- 10365a **Mirnik, Ivan:** *Nepoznate medalje Ivana Meštrovića.* Numizmatičke vijesti, Zagreb, god. 35, 1993, str. 128-134.
- 10366 **Mužić, Ivan:** *Masoni u Hrvatskoj 1918-1967.* (Ivan Meštrović i masoni). Split 1993.
- 10367 **Nenadić, D.:** *Ciklus o Meštroviću.* (Filmovi u „Filmoteci 16“). Slobodna Dalmacija, Split, god. 51, 8. X. 1993, str. 26.
- 10368 **Nenadić, D.:** *Meštrovićevi memoari...* (Novo izdanje „Uspomena“). Slobodna Dalmacija, Split, 51/15.218, 23. IV. 1993, str. 13.
- 10369 **Opris, Ioan:** *Skulpture Ivana Meštrovića u Rumunjskoj.* (Ion Bratianu, Karol I, Ferdinand I). Informatica museologica, Zagreb, 1993, 1/4, str. 124-125.
- 10370 **Perić, R.:** *Iz korespondencije Meštrović-Kamber.* (Meštrovićeva pisma iz Notre Dame Dragutinu Kamberu u Lynchu 1954-1961). Hrvatska revija, Zagreb, 43/1993, 2-3, str. 290-332.
- 10371 **Petrinec, Maja:** *Po kamenju narod ljubi prah djedova.* (Meštrović projektirao Starohrvatski muzej u Kninu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 51, 24. VIII. 1993, str. 24-25.
- 10372 **R. M.:** *Kašteletu i Galeriji 200 tisuća maraka.* (Marica Meštrović u splitskog gradonačelnika). Slobodna Dalmacija, Split, god. 51, 31. VIII. 1993, str. 23.
- 10373 **Srhoj, Vinko:** *Meštrović, Kljaković, Budak.* Slobodna Dalmacija, Split, 51/15.265, 12. VI. 1993, str. 26.
- 10374 **Šigir, M(irjana):** *Meštrovićev Mojsije Židovskoj općini.* Vjesnik, Zagreb, 22. XI. 1993.
- 10375 **Šmidt, Josip:** *Vojska po volji naroda.* (Prikaz knjige I. Košutića „Hrvatsko domobranstvo u drugom svjetskom ratu“. Meštrovićevo sudjelovanje u pripremi puča u NDH). Slobodna Dalmacija, Split, 26. IV. 1993, god. 51, str. 20-21.
- 10376 **Ugrin, I.:** *Blagoslov zvona.* (U Kašteletu u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, god. 51, 7. VIII. 1993, str. 21.
- 10377 *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda.* III. izdanje. (Urednik V. Nikolić). Zagreb 1993. (Meštrović o Bleiburgu, str. 395-396).
- 10378 *Djela svjedoče Božju opstojnost i ljubav.* Glas Koncila, Zagreb, br. 34, 22. VIII. 1993, str. 8.
- 10379 *„Mojsije“ - Židovskoj općini. Zagreb: Dar Marice i Mate Meštrovića.* Slobodna Dalmacija, Split, 51/15.427, 23. XI. 1993, str. 25.
- 10380 *Očevi i djeca.* (Satirična kritika Marice Meštrović). Feral Tribune, Prilog: Purgatorij, Split, 10/429, 30. XI. 1993, str. 9.
- 10381 *U povodu 110. obljetnice rođenja Ivana Meštrovića.* Neretvanski mozaik, Metković, II/1 (2), III-IV. 1993, str. 22-23.

1994.

- 10381a **Adamec, Ana:** *Arhaična komponenta u kiparstvu Ivana Meštrovića.* Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 18/1994, Zagreb 1994.
- 10382 **Baričević, Marina:** *Lekcija iz Duisburga.* Forum, Zagreb, 18. X. 1994, str. 1, 2.
- 10383 **Baričević, Marina:** *Tajči važnija od Senjskog misala.* Vjesnik, Zagreb, 28. IX. 1994, str. 14.
- 10384 **Baričević, Marina:** *Vrlo dobar izlazak na svjetsku likovnu scenu.* (Meštrovićeva „Djevojka s lutnjom“ na izložbi „Europa-Europa“ u Bonnu). Slobodna Dalmacija, Split, 52/15.682, 16. VIII. 1994, str. 27.
- 10385 **Benić, Gordana:** *Baričević: „Nisam htjela biti marioneta Marice Meštrović!“* (Smjenjivanje ravnateljice Galerije Meštrović u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 25. V. 1994, str. 30.
- 10386 **Benić, Gordana:** *Dimitrije Popović. Skulptura se rađa u glini, umire u gipsu, a uskrava u bronci.* (Popović o Meštroviću). Slobodna Dalmacija, Split, 52/15.689, 23. VIII. 1994, str. 18-19.
- 10387 **Bezić-Božanić, Nevenka:** *Sjećanje na Meštrovićeve početke u Splitu.* (Ivan Meštrović i Zvonimir Bezić. Pretiskano iz „Mogućnosti“ 1983, br. 10-11). U: Drniš 1494-1994, Etnologica dalmatica, Split, 3, 1994, str. 137-140.
- 10388 **Braut, H.:** *Kamo će Meštrović?* Vjesnik, Zagreb, 28. IX. 1994, str. 18.
- 10389 **Brešan, I.:** *Meštrović nije bježao od promjene. Split: Predavanje Duška Kečkemeta o velikom hrvatskom kiparu.* („Tradicionalno i suvremeno u Meštrovićevoj umjetnosti“). Slobodna Dalmacija, Split, 52/15.617, 10. VI. 1994, str. 24.
- 10390 **Cvetkova, Elena:** *Meštrovićeva Fundacija pred novim korakom.* Večernji list - Obzor, Zagreb, 18. XII. 1994, str. 20.
- 10391 **Donat, Branimir:** *Ime mu je Korner.* (O pjesničkoj zbirci Jeronima Kornera „Nebo s trideset zvijezda“ na temu Meštrovićevog „Križnog puta“). Vijenac, Zagreb, II/7, 31. III. 1994, str. 46.
- 10392 **Erceg, Heni:** *Mala knjiga za velike Hrvate. Priručnik za kreten.* (Ograđivanje od ideologije Ivana Meštrovića). Feral Tribune, Split, 25. VII. 1994, str. 13.
- 10393 **Erceg, Heni:** *U ime oca.* (Marica Meštrović i Meštrovićeva ostavština). Feral Tribune, Split, 11/454, 30. V. 1994, str. 18-19.
- 10394 **Gall, Zlatko:** *Tko je važniji: Ivica ili Marica?* (Smjenjivanje upraviteljice Galerije Meštrović u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 26. V. 1994, str. 41.
- 10395 **Gamulin, Anita:** *Katalog spomenika.* (Meštrovićevi spomenici: fontana u Drnišu, mauzolej, obiteljska kuća, osnovna škola i zdravstvena stanica u Otavicama). U: Drniš 1494-1994, Etnologica dalmatica, Split, 3, 1994, str. 85-102.
- 10396 **Gjurgjan, Ljiljana Ina:** *Meštrović i Yeats.* (Meštrovićevo sudjelovanje u izradi irskog novca). Vijenac, Zagreb, 2/4, 17. II. 1994, str. 16.
- 10397 **Gostl, Igor:** *Zagrebački perivoji i promenade.* (Spomenici Zdenac života i Povijest Hrvata u Zagrebu). Hrvatska obzorja, Split, 1994, br. 4, str. 817-832.
- 10398 **Grubač, Jordanka:** *Muzej nije zamro. Što je s Muzejem Drniške krajine?* (O Meštrovićevom djelima u Muzeju). Slobodna Dalmacija, Split, 52/15.712, 15. IX. 1994, str. 40.
- 10399 **Grubač, Jordanka:** *Rekonstrukcije ravne originalu. Sto godina od rođenja Harolda Bilinića.* (Pregled života i djela). Slobodna Dalmacija, Split, 52/15.691, 25. VIII. 1994, str. 40.
- 10400 **HINA:** *Meštrovićev sv. Jeronim pred veleposlanstvom u Washingtonu.* Vjesnik, Zagreb, 24. II. 1994.

- 10401 **H(INA):** *Meštrovićev Sv. Jeronim u Washingtonu.* Večernji list, Zagreb, 38/10.954, 24. II. 1994.
- 10402 **I. M.:** *Zagreb bogatiji za Meštrovićevu bistu kardinala Stepinca.* Glas Koncila, Zagreb, br. 9, 27. II. 1994.
- 10403 **Ivanišević, Milan:** *Bogorodice Ivana Meštrovića.* (Ikonografski pregled). Kulturna baština, Split, 1994, br. 24-25, str. 103-116.
- 10404 **J. P.:** *U Meštrovićevoj sjeni. Izložba i predavanje o arhitektu Haroldu Biliniću.* 1894-1984. (U Šibeniku). Slobodna Dalmacija, Split, 52/15.756, 29. X. 1994, str. 49.
- 10405 **Kaleb, Ivan:** *Hrvatska ljepotica.* (Meštrovićev Sv. Jeronim pred hrv. veleposlanstvom u Washingtonu). Slobodna Dalmacija, Split, 8. IV. 1994, str. 22.
- 10406 **Kečkemet, Duško:** *Splitska fontana.* Split 1994. (Meštrovićev negativni sud o fontani, str. 49).
- 10407 **Kečkemet, Duško:** *Splitsko groblje Sustipan.* Split 1994. (Meštrovićevo poprsje Milivoja Milića na nekadašnjem groblju, str. 71-72).
- 10408 **Korner, Jeronim:** *Nebo s trideset zvijezda.* (Pjesme nadahnute Meštrovićevim reljefima u Kašteletu). Vijenac, Zagreb, 2/7, 31. III. 1994, str. 46.
- 10409 **Košutić, Ivo:** *Zavjera 1944.* (Spomen Meštrovića u vezi s pučem Vokića i Lorkovića). Globus, Zagreb, 191, 5. VIII. 1994, str. 51-55.
- 10410 **Krišto, Jure:** *Prešućena povijest 21, Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850. do 1918. Nemiri mladeži.* Vjesnik, Zagreb, 1. X. 1994.
- 10411 **Krolo, Petar:** *Pregled literature o djelatnosti Hrvatske seljačke stranke.* (O Meštrovićevim Uspomenama). Hrvatska obzorja, Split, 1994, 2, str. 357-370 (364).
- 10412 **Kusin, Vesna:** *Otkaz za nagradu Fundacija Ivana Meštrovića.* Vjesnik, Zagreb, 22. V. 1994, str. 21.
- 10413 **Kusin, Vesna:** *Zagreb u europskome prstenu kulture.* Vjesnik, Zagreb, 8. IX. 1994.
- 10414 **M. Mt.:** *Misa u Kašteletu.* (Na Preobraženje, po Meštrovićevoj želji). Slobodna Dalmacija, Split, 52/15.674, 7. VIII. 1994, str. 12.
- 10415 **M. R.:** *„Tradicionalno i suvremeno u Meštrovićevoj umjetnosti.“* (Najava predavanja D. Kečkemeta. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 52/15. 615, 8. VI. 1994, str. 17.
- 10416 **Marasović, Tomislav:** *Kronologija proučavanja, očuvanja i uređenja Dioklecijanove palače.* (Postavljanje Grgura Ninskoga na Peristil). Izložba. Dioklecijanova palača, Split 1994, str. 51.
- 10417 **Nepoznati pisac:** *U podzemlju.* (Drama, pisana u Zagrebu 1942-43. Spomen Meštrovićeve odlaska u emigraciju). Hrvatska obzorja, Split, 1994, 2, str. 280.
- 10418 **O. P.:** *Predstavljena hrvatska kulturna baština.* (Meštrovićeva „Povijest Hrvata“ u Fredericku, SAD). Slobodna Dalmacija, Split, 52/15.764, 7. XI. 1994, str. 30.
- 10419 **Parić, J.:** *Radovi u Galeriji Meštrović. Nestali sponzori.* (Zastoj radova sanacije zgrade). Slobodna Dalmacija, Split, 52/15.496, 4. II. 1994, str. 26.
- 10420 **Peić, Matko:** *Zagreb svojoj Akademiji - Akademija svome Zagrebu.* Večernji list, Zagreb, 31. VII. 1994, str. 19, 22.
- 10421 **Pelc, Milan:** *Meštrovićev crtež „Oplakivanje Krista“ iz Bečke Akademije.* (Rani Meštrovićev rad). Život umjetnosti, Zagreb, XXIV/54-56, 1993/1994, str. 56-59.
- 10422 **Piplović, Stanko:** *Arhitekt Harold Bilinić.* (Bilinićeva suradnja s Meštrovićem). Hrvatska obzorja, Split, 1994, br. 4, str. 847-850.
- 10423 **Piplović, Stanko:** *Harold Bilinić.* Split 1994. (Suradnja s Meštrovićem).
- 10424 **Piplović, Stanko:** *Pavao Bilinić i klesarska tradicija Splita.* (Meštrovićevo šegrtovanje). Klesarstvo i graditeljstvo, Pučišća, V/1-2, III. 1994, str. 23-31.
- 10425 **Šprljan, Ivo:** *Arhitekt Harold Bilinić.* Monografija. Šibenik 1994. (Suradnja s Meštrovićem).
- 10426 **Šulc, Branka:** *Muzeji u sužanjstvu. Kako vratiti opljačkanu baštinu.* (Nepoznata sudbina Meštrovićevih djela iz Drniša i Otavica). Vijenac, Zagreb, 2/2, 20. I. 1994, str. 3.
- 10427 **Tušek, Darovan:** *Arhitektonski natječaji u Splitu 1918-1941.* (Meštrovićevi projekti Banske palače i „Kraljevog kamena“ u Splitu). Split 1994. (Str. 66-70, 86-88, sl. 47).
- 10428 **Uzinić, Silvana:** *Nestala umjetnička zbirka, vrijedna oko milijun DEM.* (Meštrovićev reljef „Navještenje“). Slobodna Dalmacija, Split, 29. IX. 1994, str. 13.
- 10429 **Zaninović, Joško:** *Dva izvješća o spomenicima kulture.* (Ratne štete u Drniškoj krajini. Mauzolej u Otavicama i Meštrovićevi radovi iz Drniša). U: Drniš 1494-1994, Etnologica dalmatica, Split 3, 1994, str. 103-107.
- 10431 -: *Posljednje pripreme.* Večernji list, Zagreb, 17. III. 1994, str. 1.
- 10432 *Rukopisi hrvatskih književnika u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu.* Katalog izložbe. (Meštrovićeva pisma Trumbiću 1906. i kratka biografija, str. 52, 77). Split 1994
- 10433 *Sv. Jeronim ispred veleposlanstva.* (Meštrovićeva skulptura u Washingtonu). Slobodna Dalmacija, Split, 52/15.517, 25. II. 1994, str. 25.

1995.

- 10434 **Bašić, Stanko.** *Odmazda nekrofila.* (Devastacija Meštrovićevog mauzoleja u Otavicama). (Problem vrednovanja Vidovdanskog hrama). Slobodna Dalmacija, 53/16.036, 15. VIII. 1995, Forum, str. 2.
- 10435 **Bauer, Antun:** *Moju zbirku su izdali oni koji su je - čuvali.* (Meštrovićeve skulpture u zbirci A. Bauera). Slobodna Dalmacija, Split, 20. II. 1995, str. 4-5.
- 10436 **Benić, Gordana:** *Meštrović - hrvatski superstar?!* (Namjera propagiranja Meštrovića u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 6. VI. 1995, Forum, str. 1.
- 10437 **Benić, Gordana:** *Meštrovićev zlatni rez u Splitu.* (Razgovor s G. Quienom, ravnateljem Fundacije Ivana Meštrovića). Slobodna Dalmacija, Split, 3. VI. 1995, str. 47.
- 10438 **Benić, G(ordana):** *Ponovo čitanje Meštrovića.* (Pred izložbu crteža i skulptura u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 1. VI. 1995, str. 14.
- 10439 **(Bezić-Božanić, Nevenka)** N. B. B.: *Cavtat.* (Meštrovićev mauzolej obitelji Račić. Slika). Enciklopedija hrvatske umjetnosti, 1, Zagreb 1995, str. 145-146.
- 10440 **Boban, Vladimir:** *Kulturni vandalizam.* (Barbarsko oštećivanje u Otavicama i Biskupiji). Društvene obavijesti. Hrvatska kulturna zajednica, Zürich, br. 72, X. 1995, str. 10.
- 10441 **Božičević, Hrvoje:** *Dalibor Stošić: Svijet faune i motilogija.* Vjesnik, Danica, Zagreb, 15. VII. 1995.
- 10442 **Cvetkova, Elena:** *Marija Marica Meštrović: Posljednji put moga oca.* Večernji list, Zagreb, 16. I. 1995.
- 10443 **Cvetkova, Elena:** *Meštrovićev trag ne može se zbrisati.* Večernji list, Obzor, Zagreb, 17. IX. 1995, str. 18.
- 10444 **Čelar, Joško:** *Ponovno pokopana Meštrovićeva obitelj.* (Nakon devastacije mauzoleja u Otavicama). Slobodna Dalmacija, Split, 25. VIII. 1995, str. 6.
- 10445 **Čelar, Joško:** *Skamenjen pred zločinom.* (S Matom Meštrovićem u oštećenom mauzoleju u Otavicama). Slobodna Dalmacija, Split, 12. VIII. 1995, str. 10-11.

- 10446 **Čuić, Stjepan:** *Od Otavica do Lovčena.* Vjesnik, Zagreb, 17. VIII. 1995.
- 10447 **Čupiće, Davor:** *Poharan Muzej drniške krajine.* (Odnosena Meštrovićeva djela). Vjesnik, Zagreb, 56/17.196, 24. VIII. 1995, str. 12.
- 10448 **Čupiće, D(avor):** *Posjet poharanoj baštini.* (Odnosena Meštrovićeva djela iz Drniša). Vjesnik, Zagreb, 56/17.185, 12. VIII. 1995, str. 14.
- 10449 **Čupiće, Davor:** *Prvi sati u slobodnom Drnišu.* (O Meštrovićevim odnesenim djelima). Vjesnik, Zagreb, 56/17.180, 7. VIII. 1995, str. 4.
- 10450 (**Čupiće, Davor**) D. Č.: *Vraćeni muzejski izložci.* Vjesnik, Zagreb, 7. IX. 1995, str. 21.
- 10451 **Derk, D.:** *Muzej drniških krhotina: uz blagdan svetog Roka.* (Nestala Meštrovićeva djela iz Drniša). Večernji list, Zagreb, 39/11.476, 18. VIII. 1995, str. 17.
- 10452 **Dolenc, Zvonko:** *Upozorenja hrvatske dijaspore.* (Meštrović u Parizu 1959. na povratku iz domovine). Slobodna Dalmacija, Split, 1. VI. 1995, str. 11.
- 10453 **Erceg, Heni:** *Marica jača od države.* (Interview s Marinom Baričević o Marici Meštrović i Fundaciji Meštrović. Kritika). Feral Tribune, Split, 27. II. 1995, str. 21-22.
- 10454 **Ferić, S(tanko) - Vukušić, A.:** *Djela velikog hrvatskog kipara vraćena u Muzej Drniške Krajine. Meštrović kod kuće.* Večernji list, Zagreb, 39/11.489, 31. VIII. 1995, str. 15.
- 10455 **Ferić, Stanko:** *Ivan Meštrović - žrtva srpskog kulturocida.* (Oštećenje mauzoleja u Otavicama). Večernji list, Zagreb, 39/11.473, 14-15. VIII. 1995, str. 8-9.
- 10456 **Fisković, Cvito:** *Ivan Meštrović o starohrvatskim spomenicima u upućenim mi pismima.* Starohrvatska prosvjeta, Split 21/1995, str. 275-288.
- 10457 (**Gagro, Božidar**) B. G.: *Meštrović, Ivan.* (Biografski podaci). Enciklopedija hrvatske umjetnosti, Zagreb 1, 1995, str. 565-566.
- 10458 **Galić, Maja:** *Umjetnički nazori Joze Kljakovića.* (Meštrović i Kljaković). Hrvatska obzorja, Split III/4, 1995, str. 917-920.
- 10459 **Gamulin, Grgo:** *Hrvatsko slikarstvo XIX. stoljeća.* Sv. I. (Spominje Meštrovića). Zagreb 1995.
- 10460 **Gamulin, Grgo:** *Hrvatsko slikarstvo na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće.* Sv. II. (Usput i o Meštroviću). Zagreb 1995.
- 10461 **Glavina, Frano:** *Nadbiskup Štepinac u svjetlu arhivskih izvora.* (Meštrović i Štepinac 1942). Nedjeljna Dalmacija, Split, 14. VII. 1995, str. 40-41.
- 10462 **Grubač, Jordanka:** *Meštrović se vraća iz Knina u Drniš.* (Pronalaženje dijela Meštrovićevih skulptura u Kninu). Slobodna Dalmacija, Split, 31. VIII. 1995, str. 15.
- 10463 **Grubač, J(ordanka):** *Od crkava ostalo samo kamenje.* (Mauzolej u Otavicama. Meštrovićeva djela iz drniškog muzeja). Slobodna Dalmacija, Split, 14. VIII. 1995, str. 28.
- 10464 (**Grubač, Jordanka**) j. g.: *Što je Meštrovićevo vraćeno u Drniš?* (Skulpture nađene u Kninu). Slobodna Dalmacija, Split, 1. IX. 1995, str. 13.
- 10465 (**HINA**): *Drnišani tragaju za umjetninama.* (Odnosene Meštrovićeve skulpture iz Muzeja Drniške krajine). Vjesnik, Zagreb, 56/17.196, 24. VIII. 1995, str. 21.
- 10466 (**HINA**): *Drnišanima vraćena Meštrovićeva djela.* (Meštrovićeve skulpture nađene u Kninu). Vjesnik, Zagreb, 56/17.203, 31. VIII. 1995, str. 15.
- 10467 **Ivanišević, Đurđica:** *Dr. Antun Bauer: Moju su zbirku izdali oni koji su je - čuvali.* (Meštrovićevi radovi u Bauerovoj zbirci). Slobodna Dalmacija, Split, 20. II. 1995, str. 4-5.
- 10468 **Jajčinović, Milan:** *Barbarski gen. Rušilačka žudnja: druga smrt Ivana Meštrovića.* (Oštećen mauzolej u Otavicama). Večernji, Zagreb, 39/11.473, 14-15. VIII. 1995, str. 8-9.
- 10468a **Jonjić, Dinko:** *Strava na „otoku sreće“.* (Titov poziv Meštroviću da se vrati). Slobodna Dalmacija, Split, 5. X. 1995, str. 11.
- 10469 **Jukica, Jure:** *Meštrovićev grob u Ružiću.* Vjesnik, Zagreb, 14. IX. 1995.
- 10470 **Kadić, Ante:** *„Kazala“ emigrantskih časopisa.* (Meštrović suradnik amer. časopisa Journal of Croatian Studies). Hrvatska revija, Zagreb, 45/3, 1995, str. 397-399.
- 10471 **Kadić, Ante:** *Meštrovićevi Zagorci i Amerika.* (O Meštrovićevim pripovijetkama „Ludi Mile“). Hrvatska revija, Zagreb, 45/3 (180), 1995, str. 399-405.
- 10472 (**Kečkemet, Duško**) D. Kt.: *Bilinić, Harold.* (Podaci o Meštrovićevom suradniku). Enciklopedija hrvatske umjetnosti, 1, Zagreb 1995, str. 92.
- 10473 **Kečkemet, Duško:** *Das Leben Christi. Holzreliefs von Ivan Meštrović.* Smotra - Rundschau. Časopis Hrvatsko-njemačkog društva, I/2, Zagreb 1995, str. 65-69.
- 10474 **Klisović, Jadranka:** *Dani za povijest.* (Oštećivanje i odnošenje Meštrovićevih djela u Drnišu i Kninu). Vjesnik, Zagreb, 56/17.181, 8. VIII. 1995, str. 16, 17.
- 10475 **Klisović, Jadranka:** *Odnijeli su sva zvona - nisu zatrli glas. Svjedočenje kulturocida.* (O Meštrovićevim djelima u Drnišu i Otavicama). Vjesnik, Zagreb, 56/17.190, 18. VIII. 1995, str. 12.
- 10476 **Klisović, Jadranka:** *Šokiran sam zatečenom mržnjom.* (Mate Meštrović o devastiranju obiteljskog mauzoleja u Otavicama). Vjesnik, Zagreb, 56/17.185, 12. VIII. 1995, str. 14.
- 10477 **Kusin, Vesna:** *Meštrovićeva „Plesačica“ na povijesnoj izložbi.* Vjesnik, Zagreb, 11. VI. 1995.
- 10478 **Kusin, Vesna:** *Meštrovićeve bronce pretopili u topove.* (O Meštrovićevim djelima u Drnišu i Otavicama). Vjesnik, Zagreb, 56/17.183, 10. VIII. 1995, str. 21.
- 10479 **Kusin, Vesna:** *Muzejska građa.* (Ratne štete na Meštrovićevim djelima). Vjesnik, Zagreb, 56/17.189, 17. VIII. 1995, str. 16, 17.
- 10480 **Kusin, Vesna:** *Otvoren hrvatski paviljon, 46. venecijanski biennale.* Vjesnik, Zagreb, 10. VI. 1995.
- 10481 **Kusin, Vesna:** *Projekt spaljene zemlje.* (O odnesenim i oštećenim Meštrovićevim djelima u Krajini). Vjesnik, Zagreb, 56/17.191, 19. VIII. 1995, str. 14; prilog Danica, br. 168, str. 4, 5.
- 10482 **Kusin, Vesna:** *Razaranje iz mržnje.* Vjesnik, Zagreb, 19. VIII. 1995, str. 20, 21.
- 10483 **Kusin, Vesna:** *Retrospektiva Frane Cote.* Vjesnik, Zagreb, 13. XI. 1995.
- 10484 **Kusin, Vesna:** *Što je ostalo, a što nestalo?* Vjesnik, Zagreb, 17. VIII. 1995, str. 17.
- 10485 **Maganjić, Željko:** *Civilno bilo života.* (Devastiranje Meštrovićeve crkve u Biskupiji). Slobodna Dalmacija, Split, 10. VIII. 1995, str. 12-13.
- 10486 **Majstorović, Božo:** *Ivan Meštrović. Studije akta.* (Tekst kataloga izložbe). Split 1995.
- 10487 **Majstorović, Božo:** *Protiv tri križa. Četnička oskvrnuća.* (Oštećivanje mauzoleja u Otavicama). Vijenac, Zagreb, III/44, 7. IX. 1995, str. 20-21.
- 10488 **Majstorović, Božo:** (Tekst kataloga izložbe: Ivan Meštrović. Studije akta. Crteži i skulpture. Hrv. i engl.). Split-Sinj 1995, str. (5-12).
- 10489 **Maković, Zvonko:** *Kipara starog kći.* (Polemika s Maricom Meštrović u vezi s Fundacijom Meštrović). Feral Tribune, Split, 13. XI. 1995, str. 26-27.

- 10490 **Maković, Zvonko:** *Krv iz radijatora.* (Marica Meštrović i Fundacija Meštrović. Kritika). Feral Tribune, Split, 6. II. 1995, str. 21.
- 10491 **Matetić, Daniela:** *Ivan Meštrović. Studije akta.* (Prikaz izložbe crteža i malih skulptura u Splitu). Hrvatska obzorja, Split, III/3, IX. 1995, str. 735.
- 10492 **Meštrović, Marija Marica:** *Ivan Meštrović je govorio o Otavicama.* Vjesnik, Zagreb, 19. IX. 1995, str. 26.
- 10493 **Mlivočič, Ivica:** *Minama, čekićem i mržnjom po hrvatskoj baštini.* (Oštećenje Meštrovićeve crkve u Biskupiji). Slobodna Dalmacija, Split, 14. VIII. 1995, str. 1, 6-7.
- 10494 **Musuljin, Nedjeljko:** *Susret sa Stipom Sikiricom: Sinjska alka u srcu.* Vjesnik, Zagreb, 22. VIII. 1995, str. 21.
- 10495 **Novaković, Goran:** *Usmene predaje u djelima Dinka Šimunovića.* Vjesnik, Zagreb, 11. II. 1995.
- 10496 **Pintarić, Snježana:** *Antun Augustinčić. Komorna skulptura 1917-1932.* (Predgovor kataloga). Zagreb 1995, str. 3-19.
- 10497 **Piplović, Stanko:** *Graditelj Marin Marasović.* (Radovi na Meštrovićevoj arhitekturi). Hrvatska obzorja, Split III/4, 1995, str. 953-960.
- 10498 **Prijatelj-Pavičić, Ivana:** *O arhitekturi Gospe od Zdravlja na Dobrome L. Horvata.* (Meštrovićeve skice i utjecaj na L. Horvata). Kulturna baština, Split, 19/26-27, 1995, str. 67-76.
- 10499 **Quien, Enes:** *Antun Augustinčić: Paradoksalni umjetnik.* Vjesnik, Danica, Zagreb, 3. VI. 1995.
- 10501 **Quien, Guido:** (Predgovor kataloga izložbe: Ivan Meštrović. Studije akta. Crteži i skulpture. Hrv. i engl.). Split-Sinj 1995, str. (3-4).
- 10502 **R(edakcija):** *Fundacija Ivana Meštrovića.* (Kratki podaci). Enciklopedija hrvatske umjetnosti, Zagreb, 1, 1995, str. 268.
- 10503 **Relja, S.:** *Crteži i male skulpture.* Večernji list, Zagreb, 1. VI. 1995, str. 16.
- 10504 **(Relja, S.) S. R.:** *Izložba Ivana Meštrovića.* Večernji list, Zagreb, 24. V. 1995.
- 10505 **Relja, S.:** *Umivanje muzeja i galerija.* Večernji list, Zagreb, 9. V. 1995, str. 16.
- 10506 **Rojnica, Ivo:** *Susreti i doživljaji. Sjećanja: od 1938. do 1945. br. 14. Nisam žalio Banovinu.* Vjesnik, Zagreb, 16. X. 1995, str. 27.
- 10507 **S. S.:** *Umjetničko djelo svjetskog formata.* Dubrovački vjesnik, Dubrovnik, br. 2319, 8. VII. 1995.
- 10508 **Sigetić, Milan:** *Crkva - najveća želja Trnjana.* (Akcija za dovršenje crkve Krista Kralja u Zagrebu). Vjesnik, Zagreb, 18. IV. 1995, str. 18.
- 10509 **Sömen, Branko:** *Hrvati u stranim leksikonima.* Vjesnik, Zagreb, 7. I. 1995.
- 10510 **(Šarić, M.) M. Š.:** *Mauzolej kao bunker.* (Oštećivanje mauzoleja u Otavicama). Večernji list, Zagreb, 39/11.473, 14-15. VIII. 1995, str. 9.
- 10511 **Škunca, J(osip):** *Sve o Venecijanskome biennalu.* Vjesnik, Zagreb, 26. IX. 1995.
- 10511a **Šverko, Ivana:** *Uobličavanje. Prve strukovne risarske škole...* (Meštrovićeve skulpture u Obrtničkoj školi). Split 1995.
- 10512 **Tijardović, Ivo:** *Sjećam se... Splita moje mladosti.* (O spomeniku Luki Botiću. Iz: I. Tijardović: Sjećanje na život i vrijeme. Nedjeljna Dalmacija, Split 1983-1984). Mala Floramyje. (Kazališni program). Split 1995, str. (33-43).
- 10512a **Tomljanović, Vesna:** *Mirogoj hrvatski Panteon.* Večernji list, Zagreb, 31. X, 1. XI. 1995, str. 18.
- 10513 **Turner, Flora:** *Damage to the Meštrović Mausoleum and Sculpture at Otavice.* (Oštećivanje mauzoleja u Otavicama u ratu). Museum Management and Curatorship, London, 14/4, 1995, str. 419-421.
- 10514 **Ugrin, Ivan:** *Raznesene kosti Ivana Meštrovića!* (Barbarsko oštećivanje mauzoleja u Otavicama). Slobodna Dalmacija, Split, 9. VIII. 1995, str. 1, 4-5.
- 10515 **Vukušić, A(nte):** *Gdje je građa drniškog muzeja. Potraga za Meštrovićem.* Večernji list, Zagreb, 39/11481, 23. VIII. 1995, str. 35.
- 10516 **Vukušić, A(nte):** *Opljačkan fundus Drniškog muzeja.* (Oštećena i nestala djela Ivana Meštrovića). Slobodna Dalmacija, Split, 12. VIII. 1995, str. 3.
- 10517 **Vulić, Tonko:** *Prije smrti namjeravam osnovati u Dubrovniku obiteljsku zakladu...* (Meštrovićeve djela u posjedu Vane Ivanovića). Nacional, Zagreb, I/6, 29. XII. 1995, str. 52-53.
- 10518 *Enciklopedija hrvatske umjetnosti.* I. Zagreb 1995. (Autoportret, Cavtat, Česma, Drvorezbarstvo, Fundacija Ivana Meštrovića, Medalja, Ivan Meštrović).
- 10519 *Ivan Meštrović.* (Kratko o kiparu). Vjesnik, Zagreb, 56/17.187, 14, 15. VIII. 1995, str. 30.
- 10520 *Javno nadmetanje za izvedbu sanacije i uređenja Galerije Meštrović u Splitu.* (Oglas). Slobodna Dalmacija, Split, 16. IX. 1995, str. 30.
- 10520a *Meštrović, Ivan.* (Leksikonski podaci). Wörterbuch der Kunst. Stuttgart 1995, 12, str. 557.
- 10521 *Hrvati u Beču.* Vjesnik, Danica, Zagreb, 21. I. 1995.
- 10522 (-): *Prenosimo iz medija Neue Züricher Zeitung. Sistematsko uništavanje gradova i crkava.* Vjesnik, Zagreb, 3. X. 1995, str. 11.

1996.

- 10523 **A. V.:** *Vraćena Meštrovićeve zbirka.* (U drniški muzej). Večernji list, Zagreb, 26. IV. 1996.
- 10523a **Anzulović, Neda:** *„Zbirka Tartaglia“ u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu.* (Veze s Meštrovićem). Glasnik Društva bibliotekara Split, Split 4/1996, str. 12-22.
- 10524 **Baričević, Marina:** *Upregni Meštrovića u politiku.* (Kritika Fundacije Meštrović). Novi list, Rijeka, 7. VII. 1996, str. 6.
- 10525 **Benić, Gordana:** *Novi početak: u potrazi za izgubljenim.* (Muzej Drniške krajiine nakon rata). Slobodna Dalmacija, Split, 27. VIII. 1996, Forum, str. 2-3.
- 10526 **(Benić, Gordana) G. B.:** *Tragovi nasilja.* (Izložba ratnih oštećenja Otavica). Slobodna Dalmacija, Split, 54/16.270, 11. IV. 1996, str. 13.
- 10527 **Bilaić, Antonio:** *Još jedna tužba protiv Ferala?* Vjesnik, Zagreb, 16. VI. 1996.
- 10528 **Bilaić, Antonio:** *Meštrovićeve kći tuži Feral i Zvonka Makovića.* Vjesnik, Zagreb, 26. III. 1996.
- 10529 **Brajinović, Marijan:** *Auf den Spuren der Kroatien in Österreich. Tragovima Hrvata u Austriji.* (Meštrović u Beču. Katalog izložbe). Wien 1996.
- 10530 **Čokić, Dženeta:** *Prikaz hrvatske skulpture pod zagrebačkim nebom.* I. Vjesnik, Zagreb, 8. X. 1996.
- 10531 **Čupić, D(avor):** *Meštrovićev „Mojsije“ u Drnišu.* Vjesnik, Zagreb, 27. XII. 1996.
- 10532 **Čupić, Davor:** *Novi sjaj drniškog Muzeja.* Vjesnik, Zagreb, 26. VIII. 1996.
- 10533 **Gotovac, Tomislav:** *Sotona u zagrebačkoj Galeriji suvremene umjetnosti.* Nacional, Zagreb, 28. VI. 1996, str. 44.
- 10534 **Grubač, J(ordanka):** *Mojsije ponovo u drniškome Muzeju.* (Nađena Meštrovićeve skulptura. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 27. XII. 1996, str. 39.
- 10535 **Grubač, Jordanka:** *Posuđeno vratite.* (Obnova Muzeja Drniške krajiine). Slobodna Dalmacija, Split, 18. V. 1996, str. 18.

- 10536 **Grubač, Jordanka**: *S „Ludim Milom“ zakrpao prozor.* (Pronađena Meštrovićeva slika u Drnišu). Slobodna Dalmacija, Split, 26. IV. 1996, str. 6.
- 10537 **Ivanišević, Milan**: *Crkva Gospe od Zdravlja u Splitu.* (Meštrovićev sud o Dulčićevoj freski). Split 1996, str. 15, 33.
- 10538 **Ivanišević, Milan**: *Slikarska snaga iz solinske zemlje.* (Kljaković i Meštrović). Predgovor kataloga: Jozo Kljaković, Solin 1996.
- 10539 **Ivanišević, Milan**: *Zalazak portretiranja.* (Meštrovićev portret malog Slavana Vidovića). Predgovor kataloga izložbe: Portreti zaslužnih splitskih liječnika, Split 1996, str. 4-5.
- 10540 **Jurasić, M.**: *Kći slavnog kipara „uzvrća klevetu“* (Polemika sa Z. Makovićem). Večernji list, Zagreb, 18. III. 1996, str. 31.
- 10541 **Jurković, M. - Grubač, J.**: *Obnovljeni Muzej Drniške krajine.* (Meštrovićeva djela u muzeju). Slobodna Dalmacija, Split, 16. VIII. 1996, str. 12.
- 10542 **(Jurković, M.) M. J.**: *Otvoren Muzej Drniške krajine.* Meštrovićeva djela. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 19. VIII. 1996, str. 29.
- 10543 **K. Ko. (?)**: *Secesija.* (Meštrovićeva secesijska djela). Enciklopedija hrvatske umjetnosti. 2, Zagreb 1996, str. 220-225.
- 10544 **Majstorović, Božo**: *Tragovi nasilja.* (Predgovor kataloga izložbe. Ratna oštećenja u Otavicama). Split 1996, str. 7-12.
- 10545 **Maković, Zvonko**: *Obraz od bronce.* (O Marici Meštrović i Meštrovićevim djelima). Feral Tribune, Split, 25. III. 1996, str. 28-29.
- 10546 **Mar(asović), T(omislav)**: *Split.* (Meštrovićeva djela u Splitu). Enciklopedija hrvatske umjetnosti. 2, Zagreb 1996, str. 254-262.
- 10547 **Mustapić, Anđelka**: *Mnogi su se obogatili na djelima Ivana Meštrovića koja su bila namijenjena samo našoj obitelji.* (Interview s Maricom Meštrović). Nedjeljna Dalmacija, Split, 28. VI. 1996, str. 11.
- 10548 **Musulin, Nedjeljko**: *Zovu vas Knin i Dalmatinska zagora.* Vjesnik, Zagreb, 2. VI. 1996.
- 10549 **Nikolić, Vinko**: *Pred vratima domovine. Panorama hrvatske emigracije.* Br. 13. Večernji list, Zagreb, 9. IV. 1996.
- 10549a **Nikolić, Vinko**: *U službi domovine.* Zagreb 1996. (O Meštroviću).
- 10550 **Quien, Guido**: *Tragovi nasilja. Traces of violence.* (Predgovor kataloga izložbe. Ratna oštećenja u Otavicama). Split 1996, str. 5-6.
- 10551 **R(edakcija)**: *Zagreb.* (Meštrovićeva djela u Zagrebu). Enciklopedija hrvatske umjetnosti. 2, Zagreb 1996, str. 485-507.
- 10551a **Šmidt, J(osip)**: *Presudna Marica Meštrović.* (Uloga Marice Meštrović u Meštrovićevoj fundaciji). Slobodna Dalmacija, Split, 28. III. 1996, str. 10.
- 10552 **Zima, Danica**: *Nikad nije bila ravnateljica.* (Marica Meštrović). Večernji list, Zagreb, 28. III. 1996, str. 43.
- 10553 **Otavice.** (Leksikonski podaci). Enciklopedija hrvatske umjetnosti. 2, Zagreb 1996, str. 25.
- 10554 -: *Otvoren Muzej Drniške krajine.* Vjesnik, Zagreb, 18. VIII. 1996.
- 10554a *Portreti zaslužnih splitskih liječnika u prošlosti od 1946. do 1975. godine.* Split, Hrvatski liječnički zbor, 23. IX. - 4. X. 1996.
- 10555 *Suradnik Meštrovića.* (Klesar Juraj Kačić Karlin). Dan, Split, 2/6, 14. I. 1996, str. 28.
- 10557 -: *Tako je govorio Ivan Meštrović.* Hrvatsko slovo, Zagreb, 26. I. 1996, str. 31.

1997.

- 10558 **Arbanas, Željka**: *Ljetna ponuda zagrebačkih muzeja i kazališta.* Vjesnik, Zagreb, 24. VII. 1997.
- 10559 **Bebić, Damir**: *HBZ školovao više od 5.000 studenata.* Meštrović u Hrvatskoj bratskoj zajednici u SAD). Slobodna Dalmacija, Split, 26. VIII. 1997, str. 12.
- 10560 **Benić, G(ordana)**: *Selidba gipsane Piete.* (Postav Galerije Meštrović). Slobodna Dalmacija, Split, 55/16.741, 8. VIII. 1997, str. 15.
- 10561 **Benić, G(ordana)**: *Split na Seini.* (Meštrovićeva djela na izložbi u Parizu). Slobodna Dalmacija, Split, 4. I. 1997, str. 18.
- 10563 **Bošković, Ivan J.**: *Nepoznata poglavlja.* (Meštrovićeva književna djela u knjizi A. Kadića. Domovinska riječ). Slobodna Dalmacija, Split 55/16.745, 12. VIII. 1997, Forum str. 6.
- 10565 **Brešan, I.**: *Metafizika stvaranja djela.* (Monodrama „Ludi Mile“ po pripovijetki I. Meštrovića). Slobodna Dalmacija, Split, 55/16.788, 25. IX. 1997, str. 37.
- 10566 **Čirić, Aleksandar - Rupnik, Jelena**: *Poverioci i dužnici. Kulturno čišćenje, 2.* (Meštrovićeve umjetnine iz muzeja u Drnišu u ratu). Vreme, Beograd, 12. IV. 1997, str. 49-51.
- 10567 **Domić, Ljiljana**: *Micanje kipova.* Vjesnik, Zagreb, 24. III. 1997, str. 9.
- 10568 **Donat, Branimir**: *Zašto se Hrvati tako panično boje napisati jednu jedinu knjigu o svom kiparu Ivanu Meštroviću?* (O Meštrovićevom autobiografskom romanu „Vatra i pepeo“. Ružena i Klara). Globus, Zagreb, br. 350, 22. VIII. 1997, str. 66.
- 10569 **Ferić, Stanko**: *Gdje je 16 ukradenih djela velikog Ivana Meštrovića.* (Iz Drniškog muzeja). Večernji list, Zagreb, 2. III. 1997, str. 15.
- 10570 **Galić, Maja**: *Matoševa probrana pisma iz Ženeve i Pariza.* Zagreb 1997, str. 14. (Matošev spomen Meštrovićevih djela 1903).
- 10571 **(HINA)**: *Hrvati na Mostri.* (Meštrović na izložbi profesora zagrebačke Akademije lik. umjetn. u Veneciji). Slobodna Dalmacija, Split, 14. VI. 1997, str. 48.
- 10573 **Horstenau, Glaise von**: *Diskont Dalmacija.* (Meštrović u zatvoru 1942). Feral Tribune, Split, 7. IV. 1997, str. 38-39.
- 10574 **Ivanišević, Đurđica**: *„Briga“ o Meštroviću.* Vjesnik, Zagreb, 16. XI. 1997.
- 10575 **(Ivanović, Vane)**: *Tri režima, tri pljačke.* (Meštrovićeva djela u zbirci Vane Ivanovića). Feral Tribune, Split 15. IX. 1997, str. 17.
- 10576 **Kadić, Ante**: *Domovinska riječ.* Zagreb 1997. (Eseji o Meštrovićevim knjigama *Ludi Mile* i *Božićni razgovori*).
- 10576a **Kadić, Ante**: *Domovinska riječ.* (O Meštroviću književniku). Slobodna Dalmacija, Split, 55/16.745, 12. VIII. 1997, Forum str. 6.
- 10577 **(Kečkemet, Duško)**: *Bibliografija Duška Kečkemeta. 1939-1996.* (Radovi o Meštroviću). Split 1997.
- 10578 **Kečkemet, Duško**: *Folklorni elementi u umjetnosti I. Meštrovića.* (Folklor u Meštrovićevim skulpturama i slikama). Ethnologica dalmatica, Split, 6/1997, str. 89-96.
- 10579 **Kovačić, Joško**: *Splitski liječnik i političar Jakša Račić.* (Meštrovićev portret J. Račića). Kulturna baština, Split, 28-29, 1997, str. 257-268.
- 10580 **M. J.**: *Monodrama „Ludi Mile“.* Vjesnik, Zagreb, 25. IX. 1997.
- 10581 **Maković, Zvonko**: *Ocjene Marine Baričević - gledište autentičnog autodidakta.* Novi list, Rijeka, 4. V. 1997, str. 32.
- 10582 **Meštrović, I.**: *Ivan Meštrović rodio se na blagdan Velike Gospe.* Zadarski list, Zadar, 21. VIII. 1997.

- 10582a **Meštrović, Marija** (Maria Mestrovic): *Ivan Mestrovic*. (Opširniji životopis). Internet. Cronet. 1. sept. 1997, str. 29 K.
- 10582b **Mirnik, Ivan**: *Medals by Ivan Meštrović*. The Medal, br. 30, 1997, str. 65-78.
- 10583 **Ožegović, Nina**: *Razgovori: Branimir Donat. Strah me velikih Hrvata*. (O Meštrovićevom romanu „Vatra i pepeo“). Vijenac, Zagreb, 5/80, 30. I. 1997, str. 4-5.
- 10584 **Prijatelj-Pavičić, Ivana**: *Likovne umjetnosti. Arti figurative*. (Meštrovićeve veze s Italijom). U: Hrvatska-Italija. Croazia-Italia. Zagreb 1997, str. 157-239, 411-501.
- 10584a **Quien, G(uido)**: *Meštrović, Ivan*. (Leksikonski podaci). Hrvatski leksikon, 2, Zagreb 1997, str. 96-97.
- 10585 **Rudež, Božo**: *Krčma Meštrović*. (Polemika oko privatnog gradilišta uz Meštrovićeve palače u Splitu). Feral Tribune, Split, 3. XI. 1997, str. 30.
- 10586 **Scotti, Giacomo**: *Čerina, Papini, Meštrović i talijansko vrijeme*. (O Meštroviću u Rimu uoči i u vrijeme Prvog svjetskog rata). Rival, Rijeka, X/1-2, 1997, str. 184-192.
- 10587 **Ščrbašić, Joža**: *Vrpolje živi s Meštrovićem*. Večernji list, Zagreb, 26. III. 1997, str. 45.
- 10588 **Ščepanović, Ivo**: *Sprema se senzacionalna raspodjela imovine najpoznatijeg splitskog gradonačelnika*. (Meštrovićeve djela u I. Tartaglije). Nedjeljna Dalmacija, Split, 16. V. 1997, str. 16-17.
- 10589 **Štefan, Ljubica**: *Što o kardinalu Stepincu piše u britanskim povjerljivim dokumentima iz 1944. godine?* Vjesnik, Zagreb, 4. i 5. VIII. 1997.
- 10590 **Tatham, David**: *Ivan Meštrović in Syracuse, 1947-1955*. (O Meštroviću na Sveučilištu u Syracusi). Suracuse University Library Associates Courier, Syracuse, XXXII/1997 str. 5-23.
- 10591 **Tenžera, Marina**: *Akademija europskih dosega. Dvadeseta obljetnica Likovne akademije u Zagrebu*. Vjesnik, Zagreb, 7. XII. 1997.
- 10592 **Tenžera, Marina**: *Prema Likovnoj akademiji novih mogućnosti*. Vjesnik, Zagreb, 20. XII. 1997, str. 14.
- 10593 **Tolj, Damir**: *Ugostiteljski objekt u Meštrovićevom atelijeru?* (Prodaja Meštrovićeve atelijera u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 13. X. 1997, str. 10.
- 10593a **Urem, Mladen**: *An introduction to reading Janko Polić Kamov and the coordinates of Croatian literary avant-garde*. Predgovor knjizi: Janko Polić Kamov: Selected short Stories and Poems. Rijeka-Zagreb 1997. (O Meštroviću u Rimu uoči Prvog svjetskog rata, sa Čerinom i Papinijem, a u vezi J. Polića Kamova).
- 10594 **Vukorepa, Darko**: *Izlog mramornih kolača*. (Polemika oko privatnog gradilišta uz Meštrovićeve palače u Splitu). Feral Tribune, Split, 3. XI. 1997, str. 28-30.
- 10595 **Vukorepa, Darko**: *Meštrović sa šlagom*. (O Meštrovićevom atelijeru na Mejama). Feral Tribune, Split, 20. X. 1997, str. 32-33.
- 10596 **Vukorepa, Darko**: *Proteza za Joba*. (O obnovi oštećene studije Joba). Feral Tribune, Split, 14/636, 24. XI. 1997, str. 32-33.
- 10597 **Vukov-Colić, Davorka**: *Slika svih slika. Interview: Dimitrije Popović*. (Meštrovićeve djela u spremištima muzejâ). Vijenac, Zagreb, 5/81, 13. II. 1997, str. 22-23.
- 10598 **Žigo, Bože V.**: *Dioklecijanog grad u Gradu svjetlosti*. (Meštrovićeve djela na izložbi u Parizu). Slobodna Dalmacija, Split, 8. I. 1997, str. 35.
- 10599 **Žigo, Bože V.**: *Kako su se sreli Marulić i Meštrović*. (Meštrovićeve djela na izložbi u Parizu). Slobodna Dalmacija, Split, 10. I. 1997, str. 29.
- 10600 **Žigo, Bože V.**: *Povijesna slojevitost Splita*. (Meštrovićeve djela na izložbi u Parizu). Slobodna Dalmacija, Split, 9. I. 1997, str. 35.
- 10601 *Dekonfiskacija*. (Meštrovićeve djela u zbirci Tartaglia). Nedjeljna Dalmacija, Split, 16. V. 1997, str. 16-17.
- 10602 *Hrvati u Americi*. (Pogl. XIV. Hrvatski doprinosi Americi. Ivan Meštrović, umjetnik univerzalnosti. Općenito o životu i djelu). Hrvatski informativni centar, 1997.
- 10604 *Vodič po srednjoj Dalmaciji. Splitsko-dalmatinska županija*. (Meštrovićeve djela u Splitu, Drnišu, Otavicama i dr.). Split 1997.

1998.

- 10605 **Babić, Vanja**: *Novi stalni postav Galerije Ivana Meštrovića u Splitu*. (Opis postava s ilustracijama). Kontura, Zagreb, 8/57 (3-4), 1998, str. 62-65.
- 10606 **Baričević, Marina**: *Društvena ignorancija i politička manipulacija*. Novi list, Rijeka, 16. VIII. 1998, str. 7.
- 10607 **Begović, Sead**: *Meštrovićev umjetnički spomenik. „Matica“*. Vjesnik, Zagreb, 31. VIII. 1998.
- 10608 **Bulimbašić-Botteri, Mila**: *Meštrović se vraća Splitu. Nakon sedam godina ponovno otvorena Galerija Meštrović u Splitu*. Nedjeljna Dalmacija, Split, 27/1413, 22. V. 1998, str. 22-23.
- 10609 **Castellan, Georges - Vidan, Gabrijela**: *La Croatie*. (Spomen Meštrović u okviru hrvatske kulture). Paris 1998.
- 10610 **d. de.**: *Meštrovićev asistent Josip Turkalj doputovao u Zagreb*. Večernji list, Zagreb, 17. VI. 1998, str. 51.
- 10611 **Donat, Branimir**: *Meštrovićev roman o tajnoj ljubavi. Roman o ljubavnom romanu. Zašto autobiografski roman Ivana Meštrovića otkriva više od svih monografija o autoru*. (O Meštrovićevom romanu „Vatra i opeklina“). Jutarnji list, Zagreb, god. 1/6, 11. IV-3... V. 1998.
- 10612 **Donat, Branimir**: *Roman jednog romana*. (Pogovor Meštrovićevom romanu *Vatra i opeklina*). Zagreb 1998, str. 231-253.
- 10612a **Gavrović, Milan**: *Boris Urbić: Toničić razara HSS*. (Meštrovićevo posredovanje između kralja i Mačeka). Feral Tribune, Split, 14. IV. 1998, str. 20-22.
- 10613 **Gudelja, Josip**: *Meštrović u tajnim spisima*. Glas umirovljenika, Zagreb, III. 1998.
- 10614 **(HINA)**: *Meštrovićev mauzolej većim dijelom obnovljen*. Vjesnik, Zagreb, 13. X. 1998.
- 10615 **(HINA)**: *Očuvati ostavštinu I. Meštrovića*. (Posjet Marice Meštrović F. Tuđmanu. Dar skulpture *Mojsija*). Slobodna Dalmacija, Split, 3. I. 1998, str. 5.
- 10616 **I. L.**: *Meštrovićev „Ludi Mile“*. Novi list, Rijeka, 17. III. 1998.
- 10617 **Jurković, Mira**: *Od monodrame do filma*. („Ludi Mile“). Vjesnik, Zagreb, 21. IX. 1998.
- 10618 **Karakaš, Damir**: *Filmom „Ludi Mile“ osvojiti ćemo Cannes!* Večernji list, Zagreb, 13. IX. 1998, str. 24.
- 10619 **Kečkemet, Duško**: *Brač. Vodič kroz povijest i kulturnu baštinu*. (Meštrovićeve skulpture Krista Kralja - Srca Isusova u Selcima). Supetar 1998, str. 72-73.
- 10620 **Kečkemet, Duško**: *Ivan Meštrović u Italiji*. (Boravci i rad Meštrovića u Italiji). Rival, Rijeka, XI/1-2, 1998, str. 75-101.
- 10621 **Krizomali, Urban**: *Split i biskup Bonifačić*. (Zalaganje za Meštrovića). Testimonia croatica, Split, 1998, br. 1, str. 8-53.
- 10622 **Kudrjavcev, Anatolij**: *Ča je pusta Londra*. (Meštrović i njegova djela u Splitu 1914-1941). Split 1998.
- 10623 **Kusin, Vesna**: *Revolucija post festum*. Vjesnik, Zagreb, 1. IV. 1998, str. 3.

- 10624 **M. J.** (Mira Jurković?): *Otvorena Galerija Meštrović*. Vjesnik, Zagreb, 20. V. 1998.
- 10625 **Majstorović, Božo**: *Ivan Meštrović. Crkva Presvetog Otkupitelja*. (Predgovor kataloga-prospekta). Split 1998.
- 10626 **Majstorović, Božo**: *Ivan Meštrović. Kaštelet*. (Predgovor kataloga-plana). Split 1998.
- 10626a **Maroević, Tonko**: *O kiparu i vlasti. Iz natuknice o Ivanu Meštroviću*. (Krležin odnos prema Meštroviću umjetniku i javnom djelatniku). Vijenac, Zagreb, VI/119-120, 30. VII. 1998, str. 25.
- 10627 **Marković, Marko**: *Stepinčeva katedrala mora se dovršiti kako je to zamislio Meštrović*. (Crkva Krista Kralja u Trnju). Večernji list, Zagreb, 11. I. 1998, str. 16-17.
- 10628 **miš.**: *Kiparova kći čeka presudu*. Večernji list, Zagreb, 25. II. 1998.
- 10629 **Parić, Jasmina**: *Meštrović u novom sjaju. Split: Poslije sedam godina ponovno otvorena Galerija na Mejama*. (O otvorenju). Slobodna Dalmacija, Split, 56/17.016, 19. V. 1998, str. 38.
- 10630 **(Parić, Jasmina) Js. P.**: *Novi stalni postavi*. (Pohvala novouređene Galerije Meštrović u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 29. XII. 1998, Forum str. 4.
- 10631 **Pasini, Sineva**: *U tihoj sjeni velikog oca*. (Marica Meštrović o sebi i ocu). Gloria, Zagreb, 157, 19. I. 1998, str. 16-21.
- 10632 **Pavelić, Ante**: *Doživljaji II*. Zagreb 1998. (Kritika Meštrovića u Jugoslavenskom odboru).
- 10633 **Plazibat Zima, Danica**: *Ivan Meštrović u Americi*. (Ranije izložbe i kasniji boravak i rad u SAD). Život umjetnosti, Zagreb, 32/60, 1998, str. 98-107.
- 10634 **Prijatelj Pavičić, Ivana**: *Meštrović za drugo tisućljeće*. (Obnovljeni postav Galerije Meštrović u Splitu). Vijenac, Zagreb, 6/115, 4. VI. 1998, str. 28-29.
- 10635 **Quien, Guido**: *Ivan Meštrović*. (Predgovor kataloga-plana Galerije Meštrović u Splitu). Split 1998.
- 10635a **Quien, Guido**: *Ponovno otkrivanje Meštrovića*. Uz novi postav Galerije Meštrovića u Splitu. (O Meštrovićevo životu i radu. Novi postav Galerije). Matica, Časopis Hrvatske matice iseljenika, Zagreb 1998, br. 7, str. 1-5.
- 10636 **Rauter Plančić, Biserka**: *Marijan Šimunić*. Zagreb 1998. (Tri Meštrovićeve karikature 1933. i 1938.).
- 10637 **Skočibušić, K.**: *Sjećanje na Krešimira Filića*. Vjesnik, Zagreb, 26. I. 1998.
- 10638 **Slade, Iris**: *Novi stalni postav Galerije Ivana Meštrovića u Splitu*. Mogućnosti, Split, 45/7-19, 1998, str. 214-220.
- 10639 **Špoljarić, Branimir**: *U Meštrovićevo paviljonu opet Dom hrvatskih umjetnika*. Vjesnik, Zagreb, 21. XII. 1998.
- 10639a **Š(vab), M(laden)**: *Glaise von Horstenau*. (Biografija i literatura). Hrvatski biografski leksikon, 4, Zagreb 1998, str. 718.
- 10640 **Tenžera, Marina**: *Uvijek aktualni Dante*. Vjesnik, Zagreb, 12. III. 1998.
- 10641 **Tolić, V(lasta)**: *Novi stalni postav*. (Otvorenje obnovljene Galerije Meštrović u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 56/17.013, 16. V. 1998, str. 15.
- 10642 **Tolić, Vlasta**: *Vinko Peračić, arhitekt koji u splitske spomenike kulture udahnuje novi sadržaj. Vjenčanje sa splitskim pečatom*. (O adaptaciji Galerije Meštrović). Slobodna Dalmacija, Split, 23. VIII. 1998, str. 13.
- 10643 **Ušćimlić, Ivo**: *Potruga za naslijeđenim blagom*. Vjesnik, Zagreb, 6. IX. 1998, str. 7.
- 10644 **Vidulić, Sandi**: *Probuđena ljepotica s Meja. Uz preuređenje splitske Galerije Meštrović*. Slobodna Dalmacija, Split, 56/17.023, 26. V. 1998, str. 21, Forum str. 1.
- 10645 **Vukorepa, Darko**: *Menažerija Meštrović. Skulpture u bronzinu*. (Kritike novog postava Galerije Meštrović Marine Baričević, Duška Kečkemeta i Darka Vukorepa). Feral Tribune, Split, 15. VI. 1998, str. 48-50.
- 10646 **Vuković, Siniša**: *Slovak hrvatskog srca. Uz 70. obljetnicu smrti književnika Martina Kukučina*. (Meštrovićevo spomenik Kukučinu u Bratislavi). Slobodna Dalmacija, Split, 56/17.026, 29-31. V. 1998, str. 22.
- 10647 **Wood, Mila**: *Kako sam napravila posmrtnu masku kardinala Stepinca*. Jutarnji list, Zagreb, 7. VI. 1998, str. 29-31.
- 10648 **NDH**: *Između povijesti i falsifikata*. (Meštrović 1951. o četničkim zločinima). Globus, Zagreb, br. 402, 21. VIII. 1998, str. 82-87.
- 10649 *Neobjavljena pisma kardinala Stepinca*. (Pisma Meštroviću 1944, 1954, 1956, 1959). Jutarnji list, Zagreb, 1/58, 7. VI. 1998, str. 30-31.
- 10650 *Spretna Marica*. (O novogradnji uz Meštrovićevo palaču u Splitu). Feral Tribune, Split, 2. III. 1998, str. 14.

1999.

- 10651 **Adamec, Ana**: *Hrvatsko kiparstvo na prijelazu stoljeća*. (O Meštroviću u okviru hrvatskog kiparstva do 1916.). Zagreb 1999.
- 10652 **Agotić, Ela**: *Erotsko-ljubavna proza najvećeg hrvatskog kipara*. Jutarnji list, Zagreb, 5. IX. 1999, str. 14.
- 10653 **Babić, Jasminka**: *Arhitektonski nacrti Galerije Ivana Meštrovića u Splitu*. (Tekst u katalogu izložbe). Split 1999.
- 10654 **Babić, Jasminka**: *Galerija Ivana Meštrovića u Splitu. Od osnivanja do današnjih dana*. (Historijat). Kulturna baština, Split, 21/ 30, 1999, str. 271-288.
- 10655 **Barbić, Vesna**: *Radovi Ivana Meštrovića u zbirci Karla Wittgensteina u Beču*. (Prepiska u Atelijeru Meštrović u Zagrebu). Muzeologija, Zagreb, 36/1999, str. 104-110.
- 10656 **Baričević, Marina**: *Istinska umjetnost i mistifikacija*. Novi list, Rijeka, 28. III. 1999, str. 6.
- 10657 **Begović, Miroslav**: *Uređenje izložbenog prostora atrija, atelijera i vrta Atelijera Meštrović u Zagrebu od 1960. do 1963. godine*. (Opis i historijat radova). Muzeologija, Zagreb, 36/1999 str. 32-37.
- 10658 **Benić, Gordana**: *Muzeologija izvan muzeja*. (Obnova mauzoleja u Otavicama nakon rata). Slobodna Dalmacija, Split, 57/17.468, 1. IX. 1999, str. 14.
- 10659 **Bošković, Ivan J.**: *Eros je ključ*. (O Meštrovićevoj knjizi „Vatra i opekline“). Slobodna Dalmacija, Split, 57/17.418, 13. VII. 1999, Forum str. 6.
- 10660 **Bucalo, B.**: *„Ivan Meštrović Srbo-Hrvat“*. (Tekst u Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary). Slobodna Dalmacija, Split, 57/17.460, 24. VIII. 1999, str. 16.
- 10661 **Cvetkova, E(lena)**: *Na Meštroviću se može i zaraditi*. (Interview s G. Quienom u povodu Okruglog stola „Djela I. M. u zbirkama, muzejima i galerijama“ u Zagrebu). Večernji list, Zagreb, 20. III. 1999, str. 48-49.
- 10662 **Cvetkova, E(lena)**: *Novi pogled na Meštrovića*. (Okrugli stol „Djela I. M. u zbirkama, muzejima i galerijama“ u Zagrebu). Večernji list, Zagreb, 23. III. 1999, str. 35.
- 10663 **Čerina, Ljiljana**: *Četrdeset godina djelovanja i trideset godina stalnog postava Atelijera Meštrović u Zagrebu*. (Historija galerije). Muzeologija, Zagreb, 36/1999, str. 7-31.
- 10664 **Čić, Emil**: *Djela Ivana Meštrovića u zbirkama, muzejima i galerijama*. (Okrugli stol „Djela I. M. u zbirkama, muzejima i galerijama“ u Zagrebu). Hrvatsko slovo, Zagreb, 26. III. 1999, str. 15.

- 10665 **d. de.:** *Meštrović o Meštroviću.* (Predstavljanje knjige „Vatra i opekline“). Večernji list, Zagreb, 21. X. 1999, str. 32.
- 10666 **Denegri, Ješa:** *Zakonitost otvorenih cjelina.* (Pohvala novog postava Galerije Meštrović u Splitu). Zarez, Zagreb, 1/3, 19. III. 1999, str. 19-20.
- 10667 **Derk, D.:** *Snažno ne verbalnom obliku.* Večernji list, Zagreb, 8. X. 1999, str. 23.
- 10668 **Derk, D.:** *Tko bdije nad Fundacijom Meštrović?* Večernji list, Zagreb, 5. X. 1999.
- 10669 **Dobrašin, Baldo:** *Meštrović po Mati i Donatu.* (O knjizi „Vatra i opekline“). Večernji list, Zagreb, 26. IX. 1999, str. 31.
- 10670 **Domić, Ljiljana:** *Po mjeri konjanika.* Hrvatsko slovo, Zagreb, 26. III. 1999, str. 18.
- 10671 **Dugandžija, Mirjana:** *Interview Zvonko Maković.* Nacional, Zagreb, 3. III. 1999, str. 19-21.
- 10672 **Dugandžija, Mirjana:** *Presuda protiv mene je politička odluka.* (Presuda Zvonku Makoviću u sporu s Maricom Meštrović). Nacional, Zagreb, br. 203, 6. X. 1999, str. 46, 62.
- 10673 **Dujmović, Danijela:** *Marici Meštrović dosuđeno 80.000 kuna odštete od „Ferala“.* Vjesnik, Zagreb, 31. VIII. 1999.
- 10674 **Dujmović, Danijela:** *Saslušani tuženi Maković i tužiteljica Meštrović.* Vjesnik, Zagreb, 31. V. 1999.
- 10675 **Dumenčić, Ljubica:** *Spomen-galerija Ivana Meštrovića u Vrpolju - 27 godina djelovanja.* (Osnutak i historijat galerije). Muzeologija, Zagreb, 36/1999, str. 81-85.
- 10676 **Đilas, Milivoj:** *Galerija „Sve po 8 kuna“.* (Marina Baričević o Marici Meštrović i Galeriji Meštrović u Splitu). Feral Tribune, Split, 16/731, 20. IX. 1999, str. 48-49.
- 10677 **Ferić, Stanko:** *Meštrovićeve slike.* (Muzej u Drnišu nema novca za opremu). Jutarnji list, Zagreb, 27. I. 1999, str. 47.
- 10678 **Ferić, Stanko:** *Nećak Jovana Raškovića okrivljen zbog zločina protiv hrvatske baštine.* Jutarnji list, Zagreb, 28. X. 1999.
- 10679 **Gamulin, Grgo:** *Hrvatsko kiparstvo XIX. i XX. stoljeća.* (Poglavlja: Uvod, str. 24-38; Ivan Meštrović, str. 139-187; U sjeni Ivana Meštrovića, str. 188-208). Zagreb 1999.
- 10680 **Gamulin, Grgo:** *Post-postscriptum za kritiku u Europi.* (O suvremenosti Meštrovićeve umjetnosti). U: G. Gamulin: Itaka koja traje. Zagreb, 1999, str. 55-61.
- 10681 **Gamulin, Grgo:** *Postpostscriptum za uvodno poglavlje i za izložbe Ivana Meštrovića 1987/88.* (Dopuna napisu *Uvodno poglavlje za Ivana Meštrovića*). U: G. Gamulin: Itaka koja traje. Zagreb, 1999, str. 45-54.
- 10682 **Gamulin, Grgo:** *Uvodno poglavlje za Ivana Meštrovića.* (O Meštroviću u povodu retrospektivne izložbe 1983). U: G. Gamulin: Itaka koja traje. Zagreb, 1999, str. 27-44.
- 10683 **Hlevnjak, Branka:** *Osorski kipored i „Križni put“.* (Meštrovićeve skulpture u Osoru). U: Mali vječni grad Osor. Osor 1999, str. 79-98.
- 10684 **Ivanišević, Milan:** *Umjetnine u splitskoj Vili Dalmaciji.* (Meštrovićeve skulpture). Kulturna baština, Split 21/30, 1999, str. 229-270.
- 10685 **Ivkošić, Milan:** *Marica Meštrović vjeruje u Boga.* (Osuda Zvonka Makovića zbog uvrede). Večernji list, Zagreb, 43/12.942, 9. X. 1999, str. 4.
- 10686 **Jajčinović, Milan:** *Krhotine jugoslavenstva.* Večernji list, Zagreb, 31. I. 1999, str. 15.
- 10687 **J(elača), Me(rien):** *Meštrovićeve nacrti.* (Izložba: Arhitektonski nacrti Galerije Ivana Meštrovića u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 57/17.563, 6. XII. 1999, str. 16.
- 10688 **Jelača, Me(rien):** *Nacrt Galerije Meštrović.* (Izložba u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 57/17.565, 8. XII. 1999, str. 18.
- 10689 **J(elača), Me(rien):** *Nedozvoljene reakcije, kažnjivi pritisak.* (Spor Zvonko Maković - Marica Meštrović). Slobodna Dalmacija, Split, 57/17.507, 10. X. 1999, str. 10.
- 10690 **Jelić, Marcella:** *Kiparove „tri žene“.* (Promocija knjige „Vatra i opekline“). Slobodna Dalmacija, Split, 57/17.518, 21. X. 1999, str. 15.
- 10691 **Jelić, Marcella:** *Obrana struke i javne riječi.* (Spor Zvonko Maković - Marica Meštrović). Slobodna Dalmacija, Split, 57/17.505, 8. X. 1999, str. 19.
- 10692 **Jendrić, Dorotea:** *Kako su policajci pronašli zabetonirane Meštrovićeve slike.* Večernji list, Zagreb, 23. I. 1999, str. 15.
- 10693 **Jendrić, D(oro)tea:** *Meštrović u liku orača.* (U Drnišu). Večernji list, Zagreb, 27. I. 1999, str. 46.
- 10694 **Jereb, Jere:** *Pisma Ivana Meštrovića ministru nastave dr. Mili Budaku iz kolovoza 1941.* (Protiv pregradnje Umjetničkog paviljona u džamiju). Hrvatska revija, Zagreb, 49/3, IX. 1999, str. 603-609.
- 10695 **Jergović, Miljenko:** *Crna Marica.* (O osudi Zvonka Makovića u sporu s Maricom Meštrović). Feral Tribune, Split, 734, 11. X. 1999, str. 42-43.
- 10696 **Jukica, Jure:** *Neistinita poruka o počivalištu Ivana Meštrovića.* (Mauzolej u Ružiću, a ne u Otavicama). Jutarnji list, Zagreb, 28. IX. 1999, str. 51.
- 10697 **Karlović-Sabolić, Marina:** *Ante bez zemlje.* (Kritika Meštrovića u knjizi Ante Pavelića: *Doživljaji II*). Slobodna Dalmacija, Split, 12. I. 1999, Forum str. 1.
- 10698 **Kečkemet, Duško:** *Dopune Meštrovićevih radova u Galeriji Meštrović u Splitu.* (Nabave i lijevanja skulptura i crteža nakon Darovnice). Muzeologija, Zagreb, 36/1999, str. 53-62.
- 10699 **Kiš, Patricia:** *Maković - Sud je odbacio pravovaljane dokumente.* (Sudski spor Zvonko Maković - Marica Meštrović). Jutarnji list, Zagreb, 2/502, 8. IX. 1999, str. 12.
- 10700 **Kiš, Patricia - Mikuličin, Ivana:** *Maković pred zatvorom jer je oklevetao Meštrovićeve kćer.* Jutarnji list, Zagreb 3. X. 1999.
- 10701 **Kličinović, Božena:** *Gipsani odljevi Ivana Meštrović u Gliptoteci HAZU u Zagrebu - kronologija pohrane.* (Nabava skulptura u Gipsoteci - Gliptoteci). Muzeologija, Zagreb, 36/1999, str. 93-97.
- 10702 **Kocijan, Jasminka:** *Povijest Hrvata nalazi se u Beogradu!* (Meštrovićeve skulpture u beogradskim muzejima). Globus, Zagreb, br. 468, 26. XI. 1999, str. 70-72.
- 10703 **Kolumbić, Tin:** *Rasuta ostavština. Zaboravljeni hvarski kipar Šime Dujmović.* (Meštrovićev suradnik). Vijenac, Zagreb, VII/147, 21. X. 1999, str. 18.
- 10703a **Kraševac, Irena:** *Ivan Meštrović – rano razdoblje. Prilog istraživanju kiparevog školovanja u Beču.* Radovi Instituta za povijest umjetnosti, Zagreb, 23/1999, str. 177-188.
- 10704 **Kravar, Zoran:** *Krleža i nacionalno pitanje.* (Krležin rani zanos Meštrovićem). Vijenac, Zagreb, 7/148, 4. XI. 1999, str. 19-20.
- 10705 **Kusin, Vesna:** *Meštrović opet u Drnišu.* Vjesnik, Zagreb, 27. I. 1999, str. 11.
- 10706 **Kusin, Vesna:** *Meštrovićeve slike čekaju stručnu valorizaciju.* Vjesnik, Zagreb, 31. I. 1999, str. 25.
- 10707 **Kusin, Vesna:** *Tko je autor splitskog dominikanskog oltara?* (O Bilinićevoj radionici u Splitu. Rad D. Kečkemeta). Vjesnik, Zagreb, 15. V. 1999, str. 20.
- 10708 **Majstorović, Božo:** *Stalni postav Galerije Ivana Meštrovića u Splitu kao muzeološki (i arhitektonski) izazov.* (O novom postavu Galerije Meštrović 1998). Muzeologija, Zagreb, 36/1999, str. 63-73.

- 10709 **Maković, Zvonko:** *Marica Magdalena*. (Sudski spor Z. Makovića i Marice Meštrović). Feral Tribun, Split XVI/730, 13. IX. 1999, str. 47-48.
- 10710 **Mandić, Jelena:** *Crna Marica*. (Sudski spor Zvonka Makovića i Marice Meštrović). Novi list, Rijeka, LIII/16.570, 10. IX. 1999, str. 40.
- 10711 **Margaretić, Renata:** *Volite li Meštrovića?* (Djela I. Meštrovića u zbirkama). Vijenac, Zagreb, VII/133, 8. IV. 1999, str. 22.
- 10712 **Markušić, Darko:** *Vraćene ukradene Meštrovićeve slike*. (Iz Beograda za muzej u Drnišu). Slobodna Dalmacija, Split, 57/17.253, 22. I. 1999, str. 2.
- 10713 **Maroević, Ivo:** *Arhitektura Atelijera Meštrović u Zagrebu i Galerije Meštrović u Splitu u funkciji Meštrovićeve djela*. (Kritika izložbenih uređenja na štetu memorijalnih). Muzeologija, Zagreb, 36/1999, str. 38-42.
- 10714 **Maroević, Tonko:** *Prema našem dobu*. Arhitektura i likovna umjetnost. (Tekst kataloga izložbe: Hrvati - kršćanstvo, kultura, umjetnost. Vatikan 1999. O Meštrovićevoj religioznoj umjetnosti). Vijenac, Zagreb, 7/149, 18. XI. 1999, str. 30-32.
- 10715 **Maroević, Tonko:** *Prema našem dobu* (19. i 20. st.). U zborniku-katalogu izložbe: Hrvati - kršćanstvo, kultura, umjetnost. Vatikan 1999.
- 10716 **Matić, Ivana:** *Održan posljednji i najsajjniji ovostoljetni sajam starina*. Vjesnik, Zagreb, 19. XII. 1999.
- 10717 **Meštrović, I.:** *Kiparski genij Meštrović bavio se i književnim radom*. Zadarski list, Zadar, 13. VIII. 1999, str. 22.
- 10718 **(Meštrović, I.) I. M.:** *Meštrović se vratio kući*. (Vraćanje Meštrovićevih slika iz Beograda u Drniš). Jutarnji list, Zagreb, 27. I. 1999, str. 51.
- 10719 **Meštrović, Mate:** *Marica Meštrović nije „slučajno kipareva kći“*. (Obrana Marice Meštrović u javnim kritikama). Slobodna Dalmacija, Split, 57/17.522, 25. X. 1999, str. 36.
- 10720 **Meštrović, Mate:** *Moja sestra Marica nije radila na svoju ruku*. Večernji list, Zagreb, 19. X. 1999, str. 18.
- 10721 **Olujić, Željko:** *Maković protiv istine*. Hrvatsko slovo, Zagreb, 29. X. 1999, str. 15.
- 10722 **Ožegović, Nina:** *Što se skriva u deponijama*. (Poprsje Karmen Matić u Modernoj galeriji u Zagrebu). Cicero, Zagreb, I/4, III. 1999, str. 5-19.
- 10723 **Peračić, Vinko:** *Stalni postav Galerije Ivana Meštrovića u Splitu kao arhitektonski izazov*. (Obrazloženje novog postava). Muzeologija, Zagreb, 36/1999, str. 69-73.
- 10724 **Petrović, A. M.:** *Hladnoća i vlaga prijete slikama*. (Meštrovićeve slike u Drnišu). Večernji list, Zagreb, 25. I. 1999.
- 10725 **(Petrović, A. M.) A. M. P.:** *Spašavanje „Mojsija“*. (U Drnišu). Večernji list, Zagreb, 27. I. 1999.
- 10726 **Petrović, A. M. - Krnić, J.:** *Muzej opljačkali JNA, lokalni Srbi i četnici*. (U Drnišu). Večernji list, Zagreb, 23. I. 1999, str. 15.
- 10727 **Piplović, Stanko:** *Preobrazba Splita na razmeđu XIX. i XX. stoljeća*. (Meštrovićev projekt „Kraljevog Kamena“ na splitskoj obali). Građa i prilozi povijesti Dalmacije, 15, Split 1999, str. 291-350.
- 10728 **Plazibat, Danica:** *Good morning, Professor!* (Meštrovićevi učenici Bianca Haglich i Ernest Garthwaite o njemu na Sveučilištu Notre Dame). Kontura, Zagreb, ljeto/jesen 1999, str. 22-25.
- 10729 **Primorac, Vladimir:** *Misliš, dakle prijetiš*. (Spor Z. Maković - M. Meštrović). Feral Tribune, Split, 16/735, 18. X. 1999, str. 8.
- 10730 **Quien, Guido:** *Arhitektonski nacrti Galerije Ivana Meštrovića u Splitu*. (Predgovor kataloga izložbe). Split 1999.
- 10731 **Quien, Guido:** *Atelijer Meštrović*. (Predgovor kataloga). Zagreb 1999.
- 10732 **Quien, Guido:** *Atelier Meštrović*. Vjesnik, Zagreb, 24. VIII. 1999, str. 23.
- 10733 **Relja, Mate:** *Dvije tisuće kuna za Medulićevu bistu*. Šibenski list, 20. III. 1999.
- 10734 **Relja, Slaven:** *Struka protiv kipareve kćeri*. Jutarnji list, Zagreb, 27. III. 1999.
- 10735 **(Sigetić, Milan) M. S.:** *Predstavljen Meštrovićev roman*. Jutarnji list, Zagreb, 22. X. 1999.
- 10736 **Slade, Iris:** *Meštrovićev Presveti Otkupitelj - od umjetnikove ideje do načela obnove*. (Opis i ratna oštećivanja). Muzeologija, Zagreb 36/1999, str. 74-80.
- 10737 **Slade, Iris:** *Meštrovićeva crkva Presvetog Otkupitelja od gradnje do obnove*. (Povijest mauzoleja u Otavicama). Kontura, Zagreb, 58-59, 1998-1999, br. 9, str. 128-130.
- 10738 **Susovski, Marijan:** *Izložbe djela Ivana Meštrovića iz Atelijera Meštrović u Zagrebu i Galerije Meštrović u Splitu u velikim europskim muzejima*. (Izložbe 1987. i 1989.). Muzeologija, Zagreb, 36/1999, str. 43-52.
- 10739 **Šćepanović, Ivo:** *Ivanu Meštroviću ne godi drniška klima*. (Potraga za odnesenim skulpturama iz Muzeja Drniške krajine). Slobodna Dalmacija, Split, 57/17.501, 4. X. 1999, str. 5.
- 10740 **Šćepanović, Ivo:** *Nađene slike „traže“ - uvjete za izlaganje*. (Vraćene Meštrovićeve slike Muzeju Drniške krajine). Slobodna Dalmacija, Split, 57/17.257, 26. I. 1999, str. 8.
- 10741 **Šetka, Diana:** *Palača pravde u Zdencu života*. (Sudski spor Marice Meštrović i Zvonka Makovića). Gloria, Zagreb, br. 248, 8. X. 1999, str. 20-21.
- 10742 **Ševčik, M.:** *Povjesničaru uvjetno četiri mjeseca zatvora*. (Z. Maković). Večernji list, Zagreb, 2. X. 1999.
- 10743 **Škugor, Zdravka:** *Roman isklesan iz kamena*. Obzor, Zagreb, 25. IX. 1999.
- 10744 **Špehar, T(amara):** *Muzeološki aspekt*. (Okrugli stol u Zagrebu o djelima Ivana Meštrovića). Slobodna Dalmacija, Split, 19. III. 1999, str. 39.
- 10745 **Špehar, Tamara:** *Skinuti naslage ideologije*. Zagreb: Okrugli stol o djelu Ivana Meštrovića. Slobodna Dalmacija, Split, 23. III. 1999, str. 18.
- 10746 **(Špehar, Tamara) T. Š.:** *Ukradene umjetnine vraćene Drnišu*. (Meštrovićeve slike iz Srbije). Slobodna Dalmacija, Split, 57/17.258, 27. I. 1999, str. 13.
- 10747 **Špoljarić, Branimir:** *Medvedgradska ulica - riznica odljeva europskoga kiparstva*. Vjesnik, Zagreb, 16. I. 1999.
- 10748 **Štefanić, Zvonimir:** *Novi Ivan Meštrović u svjetlu svojega romana*. Vjesnik, Zagreb, 8. X. 1999.
- 10749 **Tenžera, Marina:** *Hrvatska umjetnost u Vatikanskim muzejima*. (Meštrovićevo Raspelo na izložbi „Hrvati - kršćanstvo, kultura, umjetnost“). Vjesnik, Zagreb, 9. X. 1999.
- 10750 **Tenžera, Marina:** *Kako približiti Meštrovićevo djelo*. (Okrugli stol „Djela I. M. u zbirkama, muzejima i galerijama“). Vjesnik, Zagreb, 23. III. 1999, str. 19.
- 10751 **Tenžera, Marina:** *Posebna briga za Meštrovićev opus*. (Okrugli stol „Djela I. M. u zbirkama, muzejima i galerijama“). Vjesnik, Zagreb, 24. III. 1999.
- 10752 **Tolj, Damir:** *Paučina na povijesti*. (O posjetu Galeriji Meštrović). Slobodna Dalmacija, Split, 18. V. 1999, str. 13.
- 10753 **Velan, Elio:** *Ruđer Bošković je „Dalmatinac“*. (O Meštrovićevom spomeniku u Milanu). Slobodna Dalmacija, Split, 57/17.939, 17. VI. 1999, str. 20.
- 10754 **Vidulić, Sandi:** *Igre bez granica*. (Malverzacije u vezi s istočnim dijelom Kašteleta). Slobodna Dalmacija, 57/17.432, 27. VII. 1999, Forum str. 1.

- 10755 **Vidulić, Sandi:** *Jezik za zube.* (Sudski spor Zvonka Makovića i Marice Meštrović). Slobodna Dalmacija, Split, 57/17.478, 11. IX. 1999, str. 10.
- 10756 **Vidulić, Sandi:** *Vrijeđanje Meštrovića.* (Spor Zvonko Maković - Marica Meštrović). Slobodna Dalmacija, Split, 57/17. 506, 9. X. 1999, str. 22.
- 19757 **Vuković, Siniša:** *U Selcima spomenik Martinu Kukućinu.* (Namjera podizanja). Slobodna Dalmacija, Split, 16. XI. 1999, str. 9.
- 10758 **Vuković, Slavica:** *Zbog 300 tisuća kuna Meštrovićeve slike još čame u depoima.* Večernji list, Zagreb, 20. IX. 1999, str. 35.
- 10759 **Yourcenar, Marguerite:** *Orijentalne priče.* (Pripovijetke: Mlijeko smrti, Kraj Marka Kraljevića). Zagreb 1999.
- 10760 **Yourcenar, Marguerite:** *Smrt marka Kraljevića.* (Pripovijetka. Sl. Marka Kraljevića). Cicero, Zagreb, 2/6, 1999, str. 22-23.
- 10761 **Zaninović, Joško:** *Stalni postav radova Ivana Meštrovića u Muzeju Drniške krajine.* (Historijat i ratna oštećivanja Meštrovićevih djela). Muzeologija, Zagreb 36/1999, str. 86-92.
- 10762 **Zgaga, Višnja:** *Djela Ivana Meštrovića u zbirkama, muzejima i galerijama. Predgovor.* (Tematsko izdanje Muzeologije). Muzeologija, Zagreb 36/1999, str. 5-6.
- 10763 **Zidić, Igor:** *Djela Ivana Meštrovića u stalnom postavu Moderne galerije u Zagrebu.* (Skulpture u vlasništvu Moderne galerije). Muzeologija, Zagreb, 36/1999, str. 98-103.
- 10764 **Zima, Zdravko:** *Ljubav u grobnici.* (O Meštrovićevom romanu „Vatra i opeklina“). Novi list, Rijeka, 53/16.572, 12. IX. 1999, Mediteran, str. 6-7.
- 10765 **Župan, Ivica:** *Ništa nije vječno.* (O obljetnici smrti. Meštrović o Umjetničkom paviljonu). Slobodna Dalmacija, Split, 57/17.253, 22. I. 1999, str. 27.
- 10766 **Župan, Ivica:** *Predmet je iščezao.* (Razne namjene Umjetničkog paviljona u Zagrebu). Slobodna Dalmacija, Split, 57/17.563, 6. XII. 1999, str. 15.
- 10767 *Djela Ivana Meštrovića u zbirkama, muzejima i galerijama.* (Okrugli stol u povodu 40. obljetnice djelovanja i 30. izlaganja djela Ivana Meštrovića u Atelijeru Meštrović. Prilozi: Z. Zgaga, Lj. Čerina, M. Begović, M. Susovski, D. Kečkemet, B. Majstorović, V. Peračić, I. Slade, Lj. Dumenčić, J. Zaninović, B. Kličinović, I. Zidić, V. Barbić). Muzeologija, Zagreb 36/1999.
- 2000.
- 10768 **Brabec, Mirjana:** *Neprežaljena ljubav velikog Meštra.* (Meštrović i Ružena, prema romanu „Vatra i opeklina“). Gloria, Zagreb, 287, 7. VII. 12000, str. 64-69.
- 10769 **Cibić, Neven:** *Gdje je Boškovićev kip.* Večernji list, Zagreb, 10. VI. 2000, str. 13.
- 10770 **Čerina, Ljiljana:** *Grad Split i njegovi umjetnici.* Fama est volat. Glasilo I. gimnazije, Split, 1999-2000.
- 19770a **Čerina, Ljiljana:** *Meštrovićev Krist na križu za Klasičnu gimnaziju u Splitu.* Mogućnosti, Split, 47/7-9, 2000, str. 128-133.
- 10771 **Ćustić, Marko:** *Meštrovićeva skulptura u središtu skandala.* (Ruđer Bošković). Nacional, Zagreb, 21. VI. 2000, str. 50-51.
- 10772 **Dugandžija, Mirjana:** *Hrvatske umjetnine u Beogradu.* (Meštrovićeve skulpture u Narodnom muzeju u Beogradu). Nacional, Zagreb, br. 262, 21. XI. 2000, str. 39-41.
- 10773 **Dugandžija, Mirjana:** *U Novom Sadu nalazi se 228 slika koje su 1991. otete iz Vukovara.* (Meštrovićeve skulpture iz zbirke A. Bauera). Nacional, Zagreb, br. 261, 14. XI. 2000, str. 38-41.
- 10774 **Ferić, Stanko:** *Prvom velikom Meštrovićevom djelu prijati nepovratno uništenje.* Jutarnji list, Zagreb, 26. III. 2000.
- 10775 **(Fiamengo, Jakša) J. F.:** *Ususret 300. obljetnici Klasične gimnazije u Splitu.* (Meštrovićevo Raspelo namijenjeno Gimnaziji 1939/40. god.). Slobodna Dalmacija, Split, 58/17.653, 9. III. 2000, str. 18.
- 10776 **Galjer, Jasna:** *Likovna kritika u Hrvatskoj 1868-1951.* (Prikazi i kritike o Meštroviću). Zagreb 2000.
- 10777 **Gall, Z(latko):** *Zločin na Meštrovićevu Kašteletu.* (Radovi privatnog ugostitelja u istočnom dijelu Kašteleta). Feral Tribune, Split, 17/760, 8. IV. 2000, str. 18-19.
- 10778 **Gamulin, Grgo:** *Itaka koja traje. IV.* Zagreb 2000. (2 eseja o Meštroviću).
- 10779 **Jendrić, Dorotea:** *Skulptura koju bi u Milanu trebao otkriti predsjednik Mesić otputovala u Hannover.* (Ruđer Bošković). Večernji list, Zagreb, 14. VI. 2000, str. 24.
- 10780 **Jovetić, Goran:** *Četvrta Gamulinova Itaka.* (Napisi o Meštroviću). Vjesnik, Zagreb, 26. VI. 2000, str. 13.
- 10781 **Jovetić, Goran:** *„Muzeologija“ o Meštroviću.* Vjesnik, Zagreb, 9. VI. 2000, str. 21.
- 10782 **Jovetić, Goran:** *Otto Wagner - začetnik moderne arhitekture.* Vjesnik, Zagreb, 8. VI. 2000, str. 21.
- 10783 **K. R.:** *Susreti s Meštrovićem.* Vjesnik, Zagreb, 26. IV. 2000.
- 10784 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović u Italiji.* (Meštrovićevi boravci, rad i izlaganja u Italiji 1911-1942. Hrv. i talij.). U: Dani Ivana Meštrovića. I giorni di Ivan Meštrović. Roma 2000, str. (14-41).
- 10784a **Klancir, Đurđica:** *Nerasvijetljene tajne Tuđmanove umjetničke zbirke.* (Meštrovićev reljef „Majka i dijete“). Globus, Zagreb, 22. XII. 2000, str. 74-78.
- 10785 **Kolumbić, Tin:** *Zaboravljeni Meštrovićev suradnik.* (Hvarski kipar Šime Dujmović). Slobodna Dalmacija, Split, 58/17.601, 17. I. 2000, str. 35.
- 10786 **Kusin, Vesna:** *Marulićev put u Berlin.* Vjesnik, Zagreb, 16. V. 2000, str. 11.
- 10787 **Luketić, Katarina:** *Ništa nije nepovratno uništeno.* Zarez, Zagreb, 17. II. 2000.
- 10788 **Mandić, Jelena:** *Tajno putovanje Meštrovićevog Ruđera.* (Ruđer Bošković u Hannoveru). Novi list, Rijeka, 16. VI. 2000.
- 10788a **Mirth, Karlo:** *Ivan Meštrović 1883-1962.* Outstanding American and Canadian Sroats – Znameniti američki i kanadski Hrvati. Croatian Almanac 2000 – Hrvatski kalendar 2000. Chicago, god. 57, str. 148-165.
- 10789 **Mužić, Ivan:** *Meštrovićev opis ustaša.* (Meštrović u Zagrebu 1941. Podlistak). Slobodna Dalmacija, Split, 58/17.624, 9. II. 2000, str. 10.
- 10790 **Piplović, Stanko:** *Meštrovićevi izložbeni prostori.* (O izložbi „Arhitektonski nacrti Galerije Ivana Meštrovića“, Split 1999-2000). Hrvatska obzorja, Split, 8/1, 2000, str. 187-190.
- 10791 **Pleše, Mladen:** *Željezna lady hrvatske povijesti umjetnosti.* 2. (Interview s Verom Horvat Pintarić. Kritika Meštrovićeve skulpture). Nacional, Zagreb, br. 256, 10. X. 2000, str. 36-39.
- 10792 **Protić, Marina:** *Bageri bez dozvole ruju podno Šetališta Ivana Meštrovića.* (Radovi pod Kašteletom). Slobodna Dalmacija, Split, 8. IV. 2000, str. 13.
- 10793 **Protić, Marina:** *Cirkus na Kašteletu.* (Gradnje uz Kaštelet). Slobodna Dalmacija, Split, 8. IV. 2000, str. 13.
- 10794 **Protić, Marina:** *Meštrovićevo Raspelo predano klasičarima.* (Raspelo iz 1940. za splitsku Gimnaziju). Slobodna Dalmacija, Split, 58/17.666, 22. III. 2000, str. 11.
- 10795 **Rogošić, Željko:** *Nepoznati detalji iz života Ivana Meštrovića.* (Iz arhiva Tome Meštrovića). Nacional, Zagreb, br. 242, 243, 5, 12. VII. 2000, str. 59-61.
- 10796 **Serdarević, S.:** *Meštrović i secesijske veze.* (Predavanje W. Bandiona o arh. Ottu Wagneru i I. Meštroviću u Beču). Slobodna Dalmacija, Split, 58/17.739, 8. VI. 2000, str. 20.

- 10797 **Serdarević, S.:** *Posvećeno Meštroviću.* (Časopis *Muzeologija*, tematski broj savjetovanja o Meštrovićevim zbirkama, muzejima i galerijama). Slobodna Dalmacija, Split, 58/17.740, 9. VI. 2000, str. 17.
- 10798 **Šarac, Damir:** *Nije Meštrović nego Mirković.* (Meštrovićeva *Raspela* za Klasičnu gimnaziju u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 57/17.685, 10. IV. 2000, str. 11.
- 10799 **Šarac, D(amir):** *Paško Vukoja ruje podno Meštrovićeva Kašteleta!* (Tomo Meštrović kupio istočni dio Kašteleta). Slobodna Dalmacija, Split, 57/17.681, 6. IV. 2000, str. 14.
- 10799a **Škrobica, Vanja:** *Meštrovićevo Raspelo – produhovljeni i humanizirani realizam.* Hrvatsko slovo, Zagreb, 6/261, 21. IV. 2000, str. 20.
- 10800 **tpr.:** *Štićenici „S. Raškaj“ družili se s Meštrovićem.* Večernji list, Zagreb, 7. V. 2000, str. 6.
- 10801 **T. Š. B.:** *Klasičari na okupu.* (Meštrovićevo *Raspelo* za Klasičnu gimnaziju u Splitu, 1940. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 57/17.665, 21. III. 2000, str. 11.
- 10802 **Župan, Ivica:** *Kuća je uziđana, a vi tablu minjajte.* (Gradnja i preobrazba zgrade Umjetničkog paviljona u Zagrebu). Slobodna Dalmacija, Split, 57/17.656, 12. III. 2000, str. 9.
- 10803 **Župan, Ivica:** *Trg u vječnom zagrljaju politike.* (Povijest Meštrovićeva paviljona). Vijenac, Zagreb, 8/174, 2. XI. 2000, str. 24-25.
- 10804 *Biografija. Biografija.* (Meštrovićev životopis. Bez autora). U: Dani Ivana Meštrovića. I giorni di Ivan Meštrović. Katalog izložbe. Roma 2000, bez str.
- 10805 *„Djevojka s lutnjom“.* (Dar Republike Hrvatske sjedištu UN-a u New Yorku. Bilj.). Slobodna Dalmacija, Split, 58/17.829, 7. IX. 2000, str. 5.

2001.

- 10806 **Benić Gordana:** *Meštrović je ostao izgubljen u 20. stoljeću.* (Razgovor s Marinom Baričević). Slobodna Dalmacija, Split, 59/18,194, 18. IX. 2001, Forum, str. 2-3.
- 10807 **(Berković, Zvonimir):** *Titovi transkripti.* (Razgovor Meštrovića i Tita na Brijunima 1959. god.). Globus, Zagreb, br. 538, 30. III. 2001, str. 38-39.
- 10808 **Dugandžija, Mirjana:** *Dalibor Martinis.* (Anketa likovnih kritičara o najuspješnijim hrvatskim likovnim umjetnicima 20. st.). Nacional, Zagreb, br. 313/13, 13. XI. 2001, str. 76-83.
- 10809 **Dugandžija, Mirjana:** *Spašeni najvažniji spomenici.* (Obnavljanje Meštrovićevog *Zdenca života*). Nacional, Zagreb, br. 304, 11. IX. 2001, str. 76-78.
- 10810 **Ivančević, Radovan:** *Blitzkrieg za muzej koštanih figura.* (Historijat namjere Umjetnički paviljon namijeniti u Muzej hrvatskih velikana). Feral Tribune, Split, 18/833, 1. IX. 2001, str. 78-81.
- 10811 **Kečkemet, Duško:** *Pitanje originala, replika, kopija, krivotvorina, oponašanja i suvenira u skulpturi.* (U vezi s Meštrovićevim skulpturama). Anali Galerije Antuna Augustinčića, 13-14/1993-1994, Klanjec 2001 str. 23-32.
- 10812 **Kečkemet, Duško:** *Razmišljanja o javnim spomenicima.* (Meštrovićevi javni spomenici). Anali Galerije Antuna Augustinčića, XV/15, Klanjec 2001, br. 15, str. 5-12.
- 10813 **Kraševac, Irena:** *Umjetnost i umjetničko okruženje za vrijeme života i rada Ivana Meštrovića u Beču.* (O Beču na prijelazu 19. u 20. st.). Kontura, Zagreb, 66, 2001, str. 78-80.
- 10813a **Kravar, Zoran:** *Ovostrana eshatologija.* (Matoševe i Krležine kritike Meštrovićeve skulpture). U: N. Batušić – Z. Kravar – V. Žmegač: Književni protusvjetovi. Poglavlja iz hrvatske moderne. Zagreb 2001, str. 205-219.

- 10814 **Machiedo Mladinić, Norka:** *Životni put Ive Tartaglie.* (Prijateljstvo i suradnja Meštrovića i Tartaglie). Split 2001.
- 10815 **(Martinac, Ivan):** *Martinac.* (O kratkometražnom filmu *Meštrović. Egzaltacija materije*). Split 2001, str. 8, 53-56.
- 10816 **Pitamitz, Antonio:** *Istrebljenje Hrvata. 8. Umjesto Talijana dočekali ih – partizani.* (Tito Meštroviću o Bleiburgu). Slobodna Dalmacija, Split, 10. V. 2001, str. 11. (Iz „Storia“, Italija, VI. 1984).
- 10817 **Šimat Banov, Ive:** *Kiparsko remek-djelo.* (Spomenik Marku Maruliću u Splitu). Slobodna Dalmacija, Split, 17. IV. 2001, Forum, str. 6-7.

2002.

- 10818 **Blagaić-Januška, Tea:** *Ugledni Splićani na medaljonima Radoslava Duhovića.* Katalog izložbe. Split 2002, str. 6-28, sl. str. 23.
- 10819 **Bogdanić, Neven:** *Meštrovićeve vatre i opeklane.* (Općeniti prikaz života i djela). Hrvatska obzorja, X/1, Split, ožujak 2002, str. 119-124.
- 10819a **Clegg, Elizabeth:** *Meštrović, England and the Great War.* (Meštrović u Engleskoj u vrijeme Prvog svjetskog rata). The Burlington Magazine, London, December 2002, str. 740-751.
- 10819aa **Ivančević, Radovan:** *Sustavno spašavamo Meštrovićevo Dom od devastacija.* (Obnova Umjetničkog paviljona). Večernji list, Zagreb, 22. XI. 2002, str. 68.
- 10819b **Jendrić, Dorotea:** *Povratak svjetla u kuću umjetnosti.* (Obnova Umjetničkog paviljona). Večernji list, Zagreb, 17. XI. 2002, str. 15.
- 10819c **Kraševac, Irena:** *Ivan Meštrović i Secesija.* *Beč – München – Prag. 1900-1910.* Zagreb 2002.
- 10820 **Lasić, Igor:** *Profundacija Meštrović.* (Kritika Fondacije Meštrović i Marice Meštrović). Feral Tribune, Split, 19/ 16. III. 2002, str. 24-25.
- 10821 **Maković, Zvonko:** *Kipara starog kći.* (O Meštroviću i o tužbi Marice Meštrović). Feral Tribune, Split, 19/860, 9. III. 2002, str. 23-24.
- 10821a **Penezić, Vinko:** *Obnova Meštrovićeva paviljona.* (Vraćanje Umjetničkog paviljona u prvotno stanje). Vijenac, Zagreb, 10/225, 17. X. 2002, str. 19.
- 10822 **Quien, Guido** (fot. D. Fabijanić): *Galerija Ivana Meštrovića u Splitu.* (The Ivan Meštrović Gallery in Split. (Životopis i opis galerijskog postava). Croatia. Putni časopis. Croatia Airlines, Zagreb, zima 2001-2002, str. 24-36.
- 10823 **Radica, Bogdan:** *Vječni Split.* Split-Zagreb 2002.
- 10823a **Šimac, Goran – Grivić, Valentina:** *Nećak Ivana Meštrovića postao kipar u mirovini.* (O Mauzoleju u Otavicama-Ružićima i o Meštrovićevom djetinjstvu). Večernji list, Zagreb, 17. XI. 2002, str. 24-25.
- 10824 **Vujić, Žarka:** *Zaklada Ivana Meštrovića – poveznica Splita i Zagreba.* (O CD-ROM-u Atelijera Meštrović u Zagrebu). Kontura, XII/69, Zagreb 2002, str. 41-42.
- 10825 **Zlatar, Pero:** *Meštrovićeva pisma iz ustaškog zatvora.* (Pisma obitelji u posjedu Mate Meštrovića). Globus, Zagreb, br. 578, 4. I. 2002, str. 84-89.
- 10825a *Angjeo Uvodić.* Djela iz fundusa Galerije umjetnina. Katalog izložbe. Uvodni Tekst: Iris Slade. Split 2002.

2003.

- 10826 **Baričević, Marina:** *Tko će sanirati situaciju?* (Reagiranje iz rubrike PISMA), Feral Tribune, Split, br. 444, 18. X. 2003.
- 10827 **Benić, Gordana:** *Videodijalog s kiparom.*, Slobodna Dalmacija, Split, 24-25. VI. 2003., str. 66.
- 10828 **Čerina, Ljiljana:** *Atelijer Meštrović.* Fundacija Ivana Meštrovića, Zagreb, 2003.
- 10829 **Frlan, I.:** *Milkovich Hrvatskoj donirao Meštrovićeve medalje.*, Novi list, 26. IX. 2003., str. 64.
- 10830 **(H):** *"Secesija u Hrvatskoj"*, Slobodna Dalmacija, Split, 05. XII. 2003., str. 51.
- 10831 **Jendrić, Dorotea:** *Američki Meštrović odsad u Hrvatskoj.*, Večernji list, Zagreb, 25. IX. 2003., str. 24.
- 10832 **Jendrić, Dorotea:** *Meštrović je naš najveći donator* (120. godišnjica rođenja), Večernji list, Zagreb, 15. 08. 2003., str. 20-21.
- 10833 **Kečkemet, Duško:** *Meštrović, Marun, Gunjača i Povijest Hrvata*, Starohrvatska prosvjeta, Split, br. 30, ožujak, 2003., str. 261-268.
- 10834 **Kečkemet, Duško:** *Život utkan u djelo.*, Vijenac, Zagreb, 24. IX. 2003., br. 247-248., str. 17.
- 10835 **Maković, Zvonko:** *Meštrovićevih 120 godina.*, Globus, Zagreb, 29. VIII. 2003., str. 57.
- 10836 **McCormick, B., Robert, Flanigan F. James, Matthias, C., Diana, Loving, R., Charles:** *Ivan Meštrović at Notre Dame.* (Selected Campus Sculptures), University of Notre Dame, 2003.
- 10837 **Lucić, Predrag:** *Vidovdanski Sram.*, Feral Tribune, Split, 13. IX. 2003., str. 64-65.
- 10838 **Maroević, Igor:** *Vidovdanski Sram(2) - Nisam ravnatelj, nego direktor!* (Reagiranje na napis P. Lucića), Feral Tribune, Split, 20. IX. 2003.
- 10839 **Maroević, Igor:** *Za povjesničara umjetnosti Meštrovićeva politička uvjerenja potpuno su irelevantna.* (Pisma čitatelja), Vjesnik, Zagreb, 16. IX. 2003., str. 14.
- 10840 **Mirnik, Ivan:** *Američke medalje Ivana Meštrovića.*, Arheološki muzej, Zagreb i Fundacija Meštrović, Zagreb, 2003.
- 10841 **Mirth, Karlo:** *Život u emigraciji*, Matica Hrvatska, Zagreb, 2003.
- 10842 **Prančević, Dalibor:** *Djela Ivana Meštrovića inspirirana Danteovim Paklom.*, Radovi IPU, Zagreb, br. 27, 2003.
- 10843 **Šarac, Damir:** *Ruši se Meštrovićev portal?!*, Slobodna Dalmacija, 31. I. 2003., str. 14.
- 10844 **Šimat Banov, Ive:** *Kraj lamentiranja o "simfoniji u kamenu" Ivana Meštrovića.*, Nedjeljni Vjesnik, Zagreb, 27. IV. 2003., str. 18.
- 10845 **Šmidt, J.:** *U prodaji jedini Meštrovićev medaljon.*, Slobodna Dalmacija, Split, 29. XI. 2003.
- 10846 **Tolić, Vlasta:** *Zalagat ću se za depolitizaciju Meštrovićeva djela.* (I. Maroević, novi ravnatelj Fundacije Meštrović). Nedjeljni Vjesnik, Zagreb, 7. IX. 2003., str. 19.
- 10847 **Vijenac:** *Vinkovci - U spomen na Meštrovića.*, Vijenac, Zagreb, 18. IX. 2003., str. 37.
- 10848 **Vukušić, Anita:** *Od Otavica do Beča kroz buru povijesnih priča.* (Predstavljena knjiga I. Kraševac), Večernji list, Zagreb, 27. IX. 2003., str. 20.
- 10849 **Vurušić, Vlado:** *Emigrantski sud.* (Intervju s dr. Matom Meštrovićem), Globus, Zagreb, 15. VIII. 2003., str. 56-59.

2004.

- 10850 **Čale, Morana i Čerina, Ljiljana:** *Likovi i prizori iz Danteova Pakla.* (Izložba Gliptoteka HAZU), Fundacija Ivana Meštrovića, Zagreb, 2004.
- 10851 **Čale, Morana:** *Prikaz prikaze: tamna granica tijela u Meštrovićevim ilustracijama pakla.* 15 dana, Zagreb, God. 47, 4/5 2004., str. 4-7.
- 10852 **D. De.:** *Najbolje cijene za Meštrovića i Crnčića.*, Jutarnji list, Zagreb, 03. VI. 2004., str. 26.
- 10853 **Dugandžija, Mirjana:** *Bugarka iz dinastije Meštrović.*, Globus, Zagreb, 19. III. 2004., str. 67-70.
- 10854 **Dugandžija, Mirjana:** *Hrvatska remek djela u Beogradu.*, Globus, 30. I. 2004., str. 60-65.
- 10855 **Dugandžija Mirjana:** *Meštrović pod embargom* (Interview: Duško Kečkemet), Globus, Zagreb, 20. VIII. 2004., str. 52-56.
- 10856 **R. D.:** *Crteži Ivana Meštrovića.*, Večernji list, Zagreb, 1. VII. 2004., str. 46.
- 10857 **Hlevnjak, Branka:** *Meštrović na "Čekanju"*, Slobodna Dalmacija, Split, 04. I. 2004. Forum, str. 5.
- 10858 **D. Đ.:** *Sin kraljeva prijatelja vođa "ustaške emigracije.*, Večernji list, Zagreb, 19. VIII. 2004., str. 11.
- 10859 **Jajčinović, Milan:** *Ljeviye od pameti desnije od razuma.*, Večernji list, Zagreb, 02. IX. 2004., str. 8-9.
- 10860 **Jelača, Me.:** *Meštrovićevi crteži.*, Slobodna Dalmacija, Split, 13. I. 2004., str. 39.
- 10861 **Jelača, Merien:** *Inspiracija Meštrovićem.*, Slobodna Dalmacija, Split, 02. XII. 2004., str. 59.
- 10862 **Jelača, Me.:** *Inspiracija kiparovim djelom.*, Slobodna Dalmacija, Split, 04. XII. 2004., str. 59.
- 10863 **Ža, J.:** *Slijepi vidjeli djela Ivana Meštrovića.*, Slobodna Dalmacija, 18. V. 2004, str. 15.
- 10864 **Kilibarda, Blažo:** *Lovćen, Njegoš, Meštrović.*, Matica crnogorska, Cetinje, 2004.
- 10865 **Kolumbić, T.:** *Više od dijagrama ideja.*, Slobodna Dalmacija, 14-15. VIII. 2004., str. 23.
- 10866 **Kečkemet, Duško:** *Kipareva Olimpija.*, Vijenac, Zagreb, br. 271-273, 22. VII. 2004., str. 19.
- 10867 **Korbler, Iva:** *Svaka druga slika u hrvatskoj lažna.*, Nacional, Zagreb, 04. IV. 2004. str. 72-76.
- 10868 **Kraševac, Irena:** *Crtač - i to kakav!*, Vijenac, Zagreb, br. 260, 19. II. 2004., str. 19.
- 10869 **Kraševac, Irena:** *Meštrović u Engleskoj.*, Život umjetnosti, Zagreb, br. 71-72, 2004., str. 78-79.
- 10870 **Kraševac, Irena:** *Ivan Meštrović und sein Wiener Mäzen Karl Wittgenstein.*, Peter Lang AG, Bern, 2004., str. 129-145.
- 10871 **Kružić, Marko:** *Internet.*, Vijenac, Zagreb, br. 261, 4. IV. 2004., str. 14.
- 10872 **Maretić, Vesna:** *Meštrovićev trg uljepšat će i fontana u središtu.*, Večernji list, 12. IX. 2004., str. 14.
- 10873 **Maroević, Tonko:** *Vjekovi naspram vječnosti.*, Vijenac, Zagreb, br. 260, 19. II. 2004., str. 19.
- 10874 **Ožegović, Nina:** *Bračni par Tuškan donirao 591 umjetninu.*, Nacional, Zagreb, 14. XII. 2004., str. 89.
- 10875 **Parić, J.:** *Dvodimenzionalni Meštrović.*, Slobodna Dalmacija, Split, 17. I. 2004., str. 55.

HAZU GLIPTOTEKA

Gliptoteka HAZU, Galerija I,
Medvedgradska 2, Zagreb
26. siječnja – 26. veljače 2016.

SKULPTURA I NAGOST

TJELESNOST I EROTIKA U DJELIMA IVANA MEŠTROVIĆA

HAZU
Galerija I
Medvedgradska 2
10000 Zagreb

IZ OBLASTI KULTURE I UMJETNOSTI

- 10876 **Pećarević, Marko:** *Plemići na vjenčanju Meštrovićeve praunuke.*, Slobodna Dalmacija, Split, 04. VI. 2004., str. 4.
- 10877 **Peko, P.:** *Gostuje Meštrović.*, Slobodna Dalmacija, Split, 23. VI. 2004., str. 49.
- 10878 **Primorac, Branka:** *Otkrivena Meštrovićeve medalja koja ne postoji.*, Večernji list, Zagreb, 07. II. 2004., str. 59.
- 10879 **Rašeta, Boris:** *Kucamo na vrata zaboravljenih asova.* (dr. Mate Meštrović), Feral Tribune, Split, 10. XII. 2004., str. 14.
- 10880 **Šmidt, Josip:** *Danteov Pakao.*, Slobodna Dalmacija, Split, 06. III. 2004., str. 60.
- 10881 **Šmidt, Josip:** *Uvid u tajne stvaranja.*, Slobodna Dalmacija, Split, 08. V. 2004.
- 10882 **Vidulić, Sand:** *Talent potisnut, ali neizbrisan.*, Slobodna Dalmacija, Split, 18. I. 2004., str. 5.
- 10883 **Vukšić, Darko:** *Meštrović nadživio funtu.*, Slobodna Dalmacija, Split, 14.-15. VIII. 2004., str. 23.
- 10884 **Zubčić, Gordana:** *Da Meštrović ovo vidi!*, Slobodna Dalmacija, Split, 22. V. 2004., str. 27.
- 10885 **Žutelija, Željko:** *Izložba crteža Ivana Meštrovića u Splitu.*, Globus, Zagreb, 23. I. 2004., str. 90.
- 10886 **Žutelija, Željko:** *Intimni likovni zapisi.*, Globus, Zagreb, 23. I. 2004., str. 91.
- 10887 **Žutelija, Željko:** *Crtanje života.*, Globus, Zagreb, 14. V. 2004., str. 115.

2005.

- 10888 **Anđelović, Ljubica:** *Ozbiljniji i monotoniji.*, Vijenac, Zagreb, 17. II. 2005., str. 34.
- 10889 **Baričević, Marina:** *Meštrovići d.o.o.*, Feral Tribune, Split, 28. X. 2005., str. 36.
- 10890 **Grčić, Marko:** *Zašto Hrvati ne trpe Ivana Meštrovića.*, Globus, Zagreb, 7. X. 2005., str. 60-61.
- 10891 **Ivančić, Viktor:** *Bitka Na Marici.*, Feral Tribune, Split, 17. VI. 2005., str. 19.
- 10892 **Jelača, Merien:** *Skulpture iz nepoznatog ugla.*, Slobodna Dalmacija, Split, 02. VI. 2005., str. 67.
- 10893 **Jelača, Merien:** *Meštrović na braici.*, Slobodna Dalmacija, Split, 02. II. 2005., str. 43.
- 10894 **Jelača, Merien:** *I sudom do bolje skrbi o ostavštini.*, Slobodna Dalmacija, Split, 02. IX. 2005., str. 53.
- 10895 **Jendrić, Dorotea:** *Mate Meštrović: Ako je Marija majka fundacije, tko je otac?*, Večernji list, Zagreb, 23. IX. 2005.
- 10896 **Jergović, Miljenko:** *Moja sestra Marica je varalica.*, Globus, Zagreb, 10. VI. 2005., str. 54-58.
- 10897 **Jurković, Marina:** *Originalna "Glava opatice" vraćena u Drniš.*, Slobodna Dalmacija, Split, 17. I. 2005., str. 49.
- 10898 **Kruljac, Krunoslav:** *Još stariji i ljepši Grgur.*, Slobodna Dalmacija, 26. VIII. 2005., str. 12.
- 10899 **Kružić, Marko:** *Slijepima i slabovidnima.*, Vijenac, Zagreb, 23. VI. 2005., str. 18.
- 10900 **Lasić, Igor:** *Protiv Marice i do Strassbourga.*, Feral Tribune, Split, 23. IX. 2005., str. 36-37.
- 10901 **Maroević, Igor:** *Obitelj Meštrović nije uvjetovala da Split bude centar Fundacije.*, Slobodna Dalmacija, Split, 04. X. 2005., str. 16.
- 10902 **Maroević, Igor:** *Galerija Ivana Meštrovića: katalog stalnog postava.*, Fundacija Ivana Meštrovića, 2005.

- 10903 **Meštrović, Mate:** *Naša baština se rasipa bez nadzora Fundacije.*, Slobodna Dalmacija, Split, 20. XII. 2005., str. 10.
- 10904 **Mužinić, Ingrid:** *Nadan Vidošević me spasio od Meštrovićeve kćeri.*, Globus, Zagreb, 27. V. 2005., str. 68-72.
- 10905 **Parić, J.:** *Smederevski Meštrović nije jednak splitskom.*, Slobodna Dalmacija, Split, 11. XII. 2005., str. 9 (Kultura).
- 10906 **Parić, Jasmina:** *Po Meštrovićev kalendar u Italiju po skulpturu u Smederevo...*, Slobodna Dalmacija, Split, 06. XII. 2005., str. 53.
- 10907 **Peko, P.:** *Dvije izložbe šest slikara.*, Slobodna Dalmacija, Split, 08. V. 2005., str. 47.
- 10908 **Petranović, Damir:** *Nadan Vidošević kupio Meštrovićev atelijer.*, Slobodna Dalmacija, Split, 20. V. 2005., str. 16.
- 10909 **Prančević, Dalibor:** *Atelijer za modeliranje gline.*, (Depilijan), Split, 2005.
- 10910 **Radoš, Ivica:** *Mate Meštrović; Moja sestra radi ilegalne odljeve kipova našega oca.*, Nedeljni jutarnji list, Zagreb, 04. XII. 2005., str. 40-41.
- 10911 **Sumić, Tea:** *U Kašteletu pirovanje i mokrenje?*, Slobodna Dalmacija, Split, 15. IX. 2005., str. 21.

2006.

- 10912 **Angeli, Radovani, Kosta:** *Kip s grivom: o Ivanu Meštroviću.*, Erasmus naklada, Zagreb, 2006.
- 10913 **Baričević, Marina:** *Bandićeva samovolja.*, Feral Tribune, Split, 21. VII. 2006., str. 40.
- 10914 **Jović, Josip:** *Crna točka.*, Slobodna Dalmacija, Split, 08. VI. 2006., str. 9.
- 10915 **Kečkemet, Duško:** *Ivan Meštrović i Nikola Tesla.*, Mogućnosti, Split, br. 53, 2006., str. 135-141.
- 10916 **Kempf, Bosiljka:** *Plagiranje Meštrovića.*, Novi list, Rijeka, 26. VIII. 2006., str. 8.
- 10917 **Mustapić, Anđelka:** *Sin o ocu.*, Slobodna Dalmacija, Split, 29. IV. 2006., str. 22-23.
- 10918 **Parić, Jasminka:** *Zbog nereda treba povući i moje kopije.*, Slobodna Dalmacija, Split, 05. VII. 2006., str. 30-31.
- 10919 **Parić, J.:** *Otvoren obnovljeni Atelijer za obradu gline u Galeriji Meštrović.*, Slobodna Dalmacija, Split, 27. I. 2006.
- 10920 **Pećarević, Marko:** *Meštrovićevi radovi bit će trajno izloženi u galeriji.*, Slobodna Dalmacija, Split, 24. VII. 2006., str. 12.
- 10921 **Prančević, Dalibor:** *Javna plastika Ivana Meštrovića u Splitu.*, Anali Galerije Antuna Augustinčića, Klanjec, God. XXI-XXV, 2006., str. 259-275.
- 10922 **Prančević, Dalibor:** *Prilog povijesti gradnje Vile Meštrović u Splitu.*, Zbornik "Dani Cvita Fiskovića", IPU, Zagreb, 2006., str. 315-330.
- 10923 **S. D.:** *Druga smrt Ivana Meštrovića.*, Slobodna Dalmacija, Split, 29. IV. 2006., str. 22-23.
- 10924 **Zubčić, Gordana:** *Ruđer Bošković idealan za Split.*, Slobodna Dalmacija, Split, 02. VII. 2006., str. 9.

2007.

- 10925 **Baričević, Marina:** *Dlijetom po kiparu.*, Feral Tribune, Split, 14. XII. 2007., str. 37.
- 10926 **Donat, Branimir:** *Središte na rubu: književna istraživanja.*, Fraktura, Zagreb, 2007.
- 10927 **Dugandžija, Mirjana:** *Zakon o Meštroviću legalizirat će falsifikate.*, Globus, Zagreb, 23. III. 2007., str. 99.

- 10928 **Gall, Zlatko:** *Luksuzno opremljena knjiga mrtvih.*, Slobodna Dalmacija, Split, 12. V. 2007., str. 18-19.
- 10928a **Glavan, Darko:** *Kamen i kozmopolitizam.*, Zagora - nepoznata zemlja, Galerija Klovičevi dvori, Zagreb, 2007., str. 734-743.
- 10929 **Grubač, Jadranka:** *Meštrovićev je grob u Ružiču.*, Slobodna Dalmacija, Split, 09. III. 2007., str. 10.
- 10930 **Jerković, Ana:** *Mamino mjesto je tu, neka ovdje ostane zauvijek.*, Slobodna Dalmacija, Split, 09. V. 2007., str. 31.
- 10931 **H (HINA):** *HNB s Ircima izdao srebrnu kovanicu Djevojka s harfom.*, Slobodna Dalmacija, Split, 13. II. 2007., str. 8.
- 10932 **Jindra, Jelena:** *Moj djed je bio lud.*, Globus, Zagreb, 25. V. 2007., str. 82-88.
- 10933 **Josipović, Slađana:** *Politizacija pokopa Ivana Meštrovića.*, Časopis za suvremenu povijest, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, Vol. 39, br. 2, 2007., str. 319-338.
- 10934 **Lapenda, S.:** *Djeca osmislila vlastitu Galeriju Meštrović.*, Slobodna Dalmacija, Split, 21. III. 2007., str. 14.
- 10935 **Marković, Ivica:** *Bio sam žrtva Marice Meštrović.*, Slobodna Dalmacija, Split, 06. VIII. 2007., str. 16.
- 10935a **Maroević, Tonko:** *Ivan Meštrović danas, za nas i za druge.*, Zagora - nepoznata zemlja, Galerija Klovičevi dvori, Zagreb, 2007., str. 710-713.
- 10936 **Meštrović, Ivan:** *Razgovori s Michelangelom.*, Školska knjiga, Zagreb, 2007.
- 10937 **Meštrović, Stjepan Gabrijel:** *Srce od kamena: Moj djed Ivan Meštrović.*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2007.
- 10938 **Prančević, Dalibor:** *Odjek Ivana Meštrovića u Velikoj Britaniji nakon izložbe u Victoria and Albert Museumu.*, Zbornik II. Kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti., IPU, Zagreb, 2007., str. 395-403.
- 10939 **Sumić, Tea:** *Oštećeni Meštrovićevi reljefi.*, Slobodna Dalmacija, Split, 23. VI. 2007., str. 13.
- 10940 **Šeparović, Maja:** *Pregled djelovanja Galerije Ivana Meštrovića.*, Baština, Split, br. 34, 2007., str. 294-308.
- 10941 **Sabor Republike Hrvatske:** *Zakon o muzejima Ivana Meštrovića.*, Narodne novine, Zagreb, br. 76/07, 31. VII. 2007.
- 2008.**
- 10942 **Barić, Marija:** *Varaždinski Grgur je najljepši.*, Varaždinske vijesti, Varaždin, 27. V. 2008., str. 34-47.
- 10943 **Barić, M.:** *Grgur bdije nad Varaždinom.*, Varaždinske vijesti, Varaždin, 30. IX. 2008., str. 17.
- 10944 **Brešan, Igor:** *Sve kiparove žene.*, Slobodna Dalmacija, Split, 29. X. 2008., str. 26.
- 10945 **Čerina, Ljiljana:** *Gospa od Anđela - Mauzolej obitelji Račić.* (Katalog izložbe Gliptoteka HAZU), Gliptoteka HAZU, 2008.
- 10946 **Ferić, S.:** *Otkriveni razaratelji Meštrovićeva mauzoleja.*, Slobodna Dalmacija, 4. XI. 2008., str. 12.
- 10947 **Hajnšek, F., Melita:** *Bodi potrpežljiva, tiha in pametna kot tvoja babica.*, Večer, Maribor, 19. IV. 2008., str. 42-42.
- 10948 **(h h):** *Kći velikana Ivana Meštrovića u Varaždinu.*, Regionalni tjednik, Varaždin, travanj, 2008., str. 27.
- 10949 **Hudelist, Darko:** *Đilasova pisma Meštroviću.*, Globus, Zagreb, 18. I. 2008., str. 50-55.
- 10950 **Ilić, Merien:** *Rad Ivana Meštrovića prodan za 900.000 kuna.*, Slobodna Dalmacija, Split, 04. VI. 2008., str. 27.
- 10951 **J. J.:** *Sudski nastavak sapunice.*, Globus, Zagreb, 08. VIII. 2008., str. 53.
- 10952 **Kovačić, Leo:** *U Meštrovićev atelje ipak ugurali stan.*, Slobodna Dalmacija, 26. VII. 2008., str. 20.
- 10953 **Kovačić, Leo:** *Meštrovićev atelje: vijećnici u zabludi, Crnčević u gabuli.*, Slobodna Dalmacija, Split, 06. III. 2008., str. 16.
- 10954 **Kovačić, Leo:** *Velo Misto protiv gradnje u ateljeu kipara Meštrovića.*, Slobodna Dalmacija, Split, 05. III. 2008., str. 17.
- 10955 **Krnić, Denis:** *Meštrovićev atelje - Tito obitelji dao odštetu, Tuđman im vratio zemljište.*, Slobodna Dalmacija, Split, 13. II. 2008., str. 7.
- 10956 **Krnić, Denis:** *U posljednjih dvadeset godina nije bilo nijedne izložbe moga oca.*, Slobodna Dalmacija, Split, 26. V. 2008., str. 14.
- 10957 **Prančević, Dalibor:** *Imaginarni razgovori Ivana Meštrovića.*, Kvartal, Zagreb, br. V., 2008., str. 34-37.
- 10958 **Prančević, Dalibor:** *Kiparjeva risba. Ivan Meštrović 1883.-1962.*, Publikacije o Ivanu Meštroviću., Zbirka Dunje Bezjak, Univerzitetaska knjižnica, Maribor, 2008., str. 15-27.
- 10959 **Prančević, Dalibor:** *Litografija.* (Katalog izložbe), Galerija umjetnina grada Slavenskog Broda, Slavonski Brod, 2008.
- 10960 **Prančević, Dalibor:** *Crtež.* (Katalog izložbe), Galerija umjetnina grada Slavenskog Broda, Slavonski Brod, 2008.
- 10961 **Prančević, Dalibor:** *Blagovanje Ivana Meštrovića u Splitu.*, Etnološka istraživanja, Zagreb, br. 12-13, 2008., str. 369-377.
- 10962 **Srhoj, Vinko:** *Kosta Strajnić i međuratni djeci ideje o nacionalnom izrazu u umjetnosti.*, Radovi IPU, Zagreb, God. 32, 2008., str. 319-327.
- 10963 **Šarac, Damir:** *Krstulović na čelu Meštrovića.*, Slobodna Dalmacija, Split, 23. V. 2008., str. 16.
- 10964 **D., Šanatalab:** *Meštrović višnjički zet.*, Varaždinske vijesti, Varaždin, 31. X. 2008., str. 17.
- 10965 **T., Š.:** *Za Meštrovićev reljef - 250.000 eura.*, Slobodna Dalmacija, Split, 12. XI. 2008., str. 56.
- 10966 **Vidulić, Sandi (Denis Krnić):** *Novi vlasnik ateljea od Vidoševića "kupio" iste obveze.*, Slobodna Dalmacija, Split, 11. II. 2008., str. 14.
- 10967 **Vidulić, Sandi:** *Meštrovićev atelje bit će nova galerija.*, Slobodna Dalmacija, Split, 16. XII. 2008.
- 10968 **Vidulić, Sandi:** *"Nisu ni pokušali spasiti očev ateljer".*, Slobodna Dalmacija, Split, 22. XII. 2008., str. 19.
- 10969 **Vujanović, Barbara:** *Sto godina zapisa o Meštroviću.*, Vjesnik, Zagreb, 15. IX. 2008., str. 32.
- 2009.**
- 10970 **Babić, Franka:** *Na kavu s kipovima.*, Slobodna Dalmacija, Split, 04. II. 2009., str. 25.
- 10971 **Babić, F.:** *"Judita" otvara kamenu pergola.*, Slobodna Dalmacija, Split, 29. VII. 2009., str. 25.
- 10972 **Horvat, Pintarić, Vera:** *Tradicija i moderna.*, Gliptoteka HAZU, Zagreb, 2009.
- 10973 **Ilić, Merien:** *Ivan Meštrović otisnut u suvremenosti.*, Slobodna Dalmacija, Split, 23. III. 2009., str. 4.
- 10974 **Jergović, Miljenko:** *Najbolje knjige desetljeća.*, Jutarnji list, Zagreb, 19. XII. 2009., str. 78.
- 10975 **Kečkemet, Duško:** *Život Ivana Meštrovića I-II.*, Školska knjiga, Zagreb, 2009.
- 10976 **Kiš, Patricija:** *Čuvar tajni Ivana Meštrovića s otoka Brača.*, Jutarnji list (Magazin), Zagreb, 28. XI. 2009., str. 78-79.

BARBARA VUJANOVIĆ

DALIBOR PRANČEVIĆ

MARIJAN LIPOVAC

JIRÍ KUDĚLA

IVAN MEŠTROVIĆ I ČEŠI:
PRIMJERI HRVATSKO-ČEŠKE
KULTURNE
I POLITIČKE UZAJAMNOSTI

IVAN MEŠTROVIĆ AND THE CZECHS:
EXAMPLES OF THE CROATIAN-CZECH
CULTURAL AND POLITICAL
RECIPROCITY

Dalibor Prančević

IVAN
MEŠTROVIĆ
i KULTURA
MODERNIZMA
: ekspresionizam
i art déco

- 10977 **Kotarac, Ines, (N. Svilar, Z. Zorčec)**: Duško Kečkemet o velikom kiparu., Vjesnik, Zagreb, 14-15.XI.2009.
- 10978 **Kovačić, Domančić, Barbara**: Glagoljaška misa i otvorenje recepcije sakralno-memorijalnog kompleksa Crkve Presvetog Otkupitelja ..., Muzeji Ivana Meštrovića, Split, 2009.
- 10979 **Krnić, Denis**: Meštrovićev atelje ..., Slobodna Dalmacija, Split, 14.XI.2009., str.33
- 10980 **Mandić Mušćet, Jelena**: Turbulentan život kontraverznog kipara., Vjesnik, Zagreb, 19-20.XII.2009.
- 10981 **Mustapić, Anđelka**: Meštrović, život za film ili roman., Slobodna Dalmacija, 06.XII.2009., str.23-24
- 10982 **Penić, Goran**: Slike ne lažu: reljef je oštećen, Jutarnji list, Zagreb, 03.IV.2009., str. 5
- 10983 **Parić, Jasmina**: Isti ključ za sobu i galeriju., Slobodna Dalmacija, Split, 12.III.2009., str. 28
- 10984 **Parić, J.**: Mate Meštrović -oštećenje reljefa., Slobodna Dalmacija, Split, 02.IV.2009., str. 29
- 10985 **Parić, Jasmina**: Što ne može Rodin, može Meštrović., Slobodna Dalmacija, Split, 04.VI.2009., str.28
- 10986 **Plazibat, Danica**: Ivan Meštrović: Izvan okvira., Muzeji Ivana Meštrovića, Split, 2009.
- 10986a **Popescu, Barbu Angelo**: Statuile lui Ivan Meštrović din Bucuresti. 23-Bucuresti Materiale de Istorie si Muzeografie XXIII-2009. Bukurešt. Str. 337-342
- 10987 **Prančević, Dalibor**: Grafika Ivana Meštrovića – crtanje skulpture u kamenopisima. Grafika, Zagreb, br.18, 2009., str. 17-21
- 10988 **Prančević, Dalibor**: Susret Joze Kljaković i Ivana Meštrovića (svjetonazorske i umjetničke interferencije dvaju umjetnika). Jozo Kljaković: Retrospektiva (1889.-1969.)., Galerija Klovičevi dvori, Zagreb, 2009., str. 52-62
- 10988a **Prančević, Dalibor**:Rušenje kiparske radionice Ivana Meštrovića. Vijenac, Zagreb, 390, 2009.,s tr.25
- 10989 **Vujanović, Barbara**: Pet desetljeća Atelijera Meštrović u Zagrebu., Kvartal, Zagreb, VI-3/4, 2009.
- 2010.**
- 10990 **Čerina, Ljiljana**: 100 djela Ivana Meštrovića., Muzeji Ivana Meštrovića (Atelier Meštrović), Zagreb, 2010.
- 10991 **Čolović, Duška**: U kiparovu ateljeu ipak neće biti mjesta za stan., Slobodna Dalmacija, Split, 13.V.2010.
- 10992 **Grabovac, Jelena**: " Ivan Meštrović und Wien.Entstehung der modernen Skulptur ". (Diplomski rad), Universitat Wien, Wien, 2010.
- 10993 **Jelčić Stojaković, Matilda**: Mauzolej ili gips ?, Slobodna Dalmacija, Split, 18.V.2010., str. 13
- 10994 **Jurić, Zorana**: U Meštrovićevom rodnom kraju., Muzeji Ivana Meštrovića, Split, 2010.
- 10994a **Janković, Zorica**: A la France ! (80 godina Spomenika zahvalnosti Francuskoj). Vreme, Beograd. 04.11.2010.
- 10995 **Kečkemet, Duško**: Henry Moore i Ivan Meštrović ?, Jutarnji list, Zagreb, 03.III.2010., str.22-23
- 10996 **Kraševac, Irena**: Kosta Strajnić o Ivanu Meštroviću., Život i djelo-zbornik radova povodom 120. godišnjice rođenja i 30. godišnjice smrti Koste Strajnića., Matica Hrvatska, Ogranak Dubrovnik, 2009.-2010.
- 10997 **Kontrec, Anita**: Nevidljiva ruža., Muzeji Ivana Meštrovića, Split, 2010.
- 10998 **Matić, Jadranka**: Atelier Meštrović bez apartmana., Slobodna Dalmacija, Split, 21.V.2010., str. 2-3
- 10999 **Meštrović, Ivan**: Michelangelo: Eseji umjetnika o umjetniku., Školska knjiga, Zagreb, 2010.
- 11000 **Pažin, V.**: Meštrović u hip-hopu., Slobodna Dalmacija, Split, 24.I.2010., str. 20
- 11001 **Prančević, Dalibor**: Ivan Meštrović – destljeće nakon Darovnice., Anali Galerije Antuna Augustinčića, Klanjec, 23-29, 2010., str. 219-228
- 11002 **Prančević, Dalibor**: Perspektiva promatranja. (Nevidljiva ruža), Muzeji Ivana Meštrovića, Split, 2010., str. 23-27
- 11002a **Prančević, Dalibor**: Susret Joze Kljakovića i Ivana Meštrovića. Svjetonazorske i umjetničke interferencije dvaju umjetnika. Jozo Kljaković (1889-1969) Retrospektiva.(Katalog izložbe). Galerija Klovičevi dvori, Zagreb, 2010, str. 53-68
- 11003 **Rismondo, Vladimir**: Prostor-komunikacija-stil., Leykam international, Osijek, 2010.
- 11004 **Srhoj, Vinko**: Kosta Strajnić, Život i djelo-zbornik radova povodom 120. godišnjice rođenja i 30. godišnjice smrti Koste Strajnića. (Prilog o Meštroviću), Matica Hrvatska, Ogranak Dubrovnik, 2009.-2010.
- 11005 **Šarac, Damir**: Meštrovićev san u rukama djece., Slobodna Dalmacija, Split, 18.V.2010., str. 26
- 11006 **Vidulić, Sandi**: Split želi postaviti u Kampus zabranjeni kip Ruđera Boškovića., Slobodna Dalmacija, Split, 14.VI.2010., str. 12
- 2011.**
- 11007 **Čerina, Ljiljana**: Stečevine Atelijera Meštrović: 1991.-2011., Muzeji Ivana Meštrovića, Split, 2011.
- 11007a **Dezember Ritchel, Elaine**: The architectural sculpture of Ivan Mestrovic in relation to Adolf Von Hildenbrand's the problem of the form in the fine art. University of Texas in Austin. (Master of Arts). August, 2011.
- 11008 **Kraševac, Irena**: Hrvatsko kiparstvo u doticaju s art decoom. Art deco, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2011., str. 120-141
- 11009 **Meštrović, Marica**: Život i djelo Ivana Meštrovića., Matica Hrvatska, Zagreb, 2011.
- 11010 **Mohammad, Ameena i Meg, Mason**: Ivan Meštrović Collection. An inventory of his collection at the Syracuse University Archives., Syracuse University, Syracuse, 2011.
- 11010a **Porter,Dean**: Bliži se 50 .obljetnica Meštrovićeve smrti,trebali bismo je dostojno obilježiti.VOA,Washington(Na hrvatskom jeziku). 05.03.2011.
- 11011 **Prančević, Dalibor**: Malvina Hoffman i Ivan Meštrović: umjetnička i biografska ukrštanja dvoje kipara., Radovi IPU, Zagreb, 35/2011., str. 255-268
- 11012 **Prančević, Dalibor**: Umjetničke veze između Ivana Meštrovića i Ante Katunarića., Anali Galerije Antuna Augustinčića, Klanjec, 1, 2011., str. 3-31
- 11013 **Tomić, Hammer, Dragica**: Jugoslavenstvo Ivana Meštrovića., Srednja Europa, Zagreb, 2011.
- 2012.**
- 11014 **Brešan, Igor**: Ivan Meštrović osvojio parišku publiku., Slobodna Dalmacija, Split, 26.IX.2012.
- 11015 **Čuljak, Marija**: Političko djelovanje Ivana Meštrovića u razdoblju Kraljevine Jugoslavije (1918.-1941.), Završni rad, Filozofski fakultet, Osijek, 2012.

- 11016 **Dugandžija, Mirjana:** Nepoznata pisma Meštrović-Rodin. , Globus , Zagreb , 31.VIII.2012. , str.56-61
- 11017 **Kečkemet, Duško:** Ivan Meštrović , Marko Marulić i Petar Hektorović u Nečujmu. , Monografija Otok Šolta , Grohote , 2012. , 264-276 295-297
- 11018 **Kraševac, Irena:** 100 godina Zdenca života. , Zagreb moj grad , Zagreb , br.41 , 2012. , str. 44-46
- 11018a **Orlić, Alan Mate:**Ivan Meštrović and Kairos:A stirring of events The intertwining of aesthetic and conceptual persona.State University of New York,New York,Dissertation , 2012.
- 11019 **Prančević, Dalibor:** Ivan Meštrović u kontekstu ekspresionizma i art decoa. (Doktorska disertacija). ,Filozofski fakultet , Zagreb ,2012.
- 11020 **Prančević, Dalibor:**Suprostavljanja I imperativu Ivana Meštrovića. Fragmentaran pogled na kiparstvo prve polovice dvadesetog stoljeća u Hrvatskoj ,Moderna umjetnost u Hrvatskoj 1898.-1975. , IPU ,Zagreb ,2012. , str. 114-158
- 11021 **Srhoj, Vinko:** Između originalnosti i epigonstva-slučaj Šime Dujmovića,kipara u Meštrovićevoj sjeni. , Ars Adriatica , Rijeka , 2/2012. , str.193-208
- 11022 **Šeparović, Palada, Maja:** Meštrovićeve Crikvine. , Muzeji Ivana Meštrovića , Split , 2012.
- 11023 **Šimat, Banov, Ive:** Što je Ivan Meštrović nama i što smo mi njemu. , Vijenac , Zagreb ,br.487 ,2012.

2013.

- 11024 **Belamarić, Joško:** Meštrovićev Zdenac života u Splitu. , Muzeji Ivana Meštrovića , Split , 2013.
- 11025 **Berglund, Evelina:** Meštrović i Milles.(Meštrović och Milles). , Muzeji Ivana Meštrovića , 2013.
- 11026 **Čerina, Ljiljana:** Zahvalimo njoj ... (Povodom 130. godišnjice rođenja Ivana Meštrovića , Muzeji Ivana Meštrovića , Split ,2013.
- 11027 **Čurić, Dražen:** Moj otac je Tita cijenio , a Pavelića prezirao.(Mate Meštrović-interview) , Večernji list ,Zagreb , 09.XI.2013.
- 11028 **J., K.:** Zagreb: Meštrovićev unuk ispraznio muzeje. , Večernje novosti , Beograd , 03.V.2013.
- 11029 **Kiš, Patricia:** Darovali smo vam djedovo remek djelo... , Jutarnji list , Zagreb , 2013.
- 11030 **Krstulović, Opara, Andro:** Meštrovićeva Povijest Hrvata-jedinstveni i neponovljivi simbol Domovine., Muzej hrvatskih arheoloških spomenika i Muzeji Ivana Meštrovića ,Split , 2013.
- 11031 **Letica, Slaven:** Ivan Meštrović i umjetnost holokausta. , Vijenac , Zagreb , br.494 , 2013.
- 11032 **Majdančić, Lana:** Plakati -Svjedoci Meštrovićeve vremena .(Izložba u povodu 130. godišnjice rođenja Ivana Meštrovića). , Muzeji Ivana Meštrovića , Split ,2013/2014.
- 11032a **Marković, Antonela:**Ivan Meštrović-hrvatski kipar i arhitekt. Matica Hrvatska-Mostar.2013.Br.73,str.55-79
- 11033 **Milošević, Ante:** Ivan Meštrović , Povijest Hrvata i Muzej hrvatskih arheoloških spomenika., Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu i Muzeji Ivana Meštrovića , Split , 2013.
- 11034 **Stipan, Davor:** Prilog revalorizaciji arhitektonske ostavštine Ivana Meštrovića u svijetlu muzeološko-baštinskog promišljanja. Informatica Museologica 44 (1-4) , Zagreb ,2013. ,str.187-197
- 11034 **Šimat, Banov, Ive:** Hrvatsko kiparstvo od 1950. do danas. , Naklada Ljevak , Zagreb ,2013.
- 11035 **Vujanović, Barbara:** Elementi klasničnoga i njihovo variranje od negacije do apropijacije u kiparskom opusu Ivana Meštrovića. Adrias , 18 Split ,2013.,str.233-247

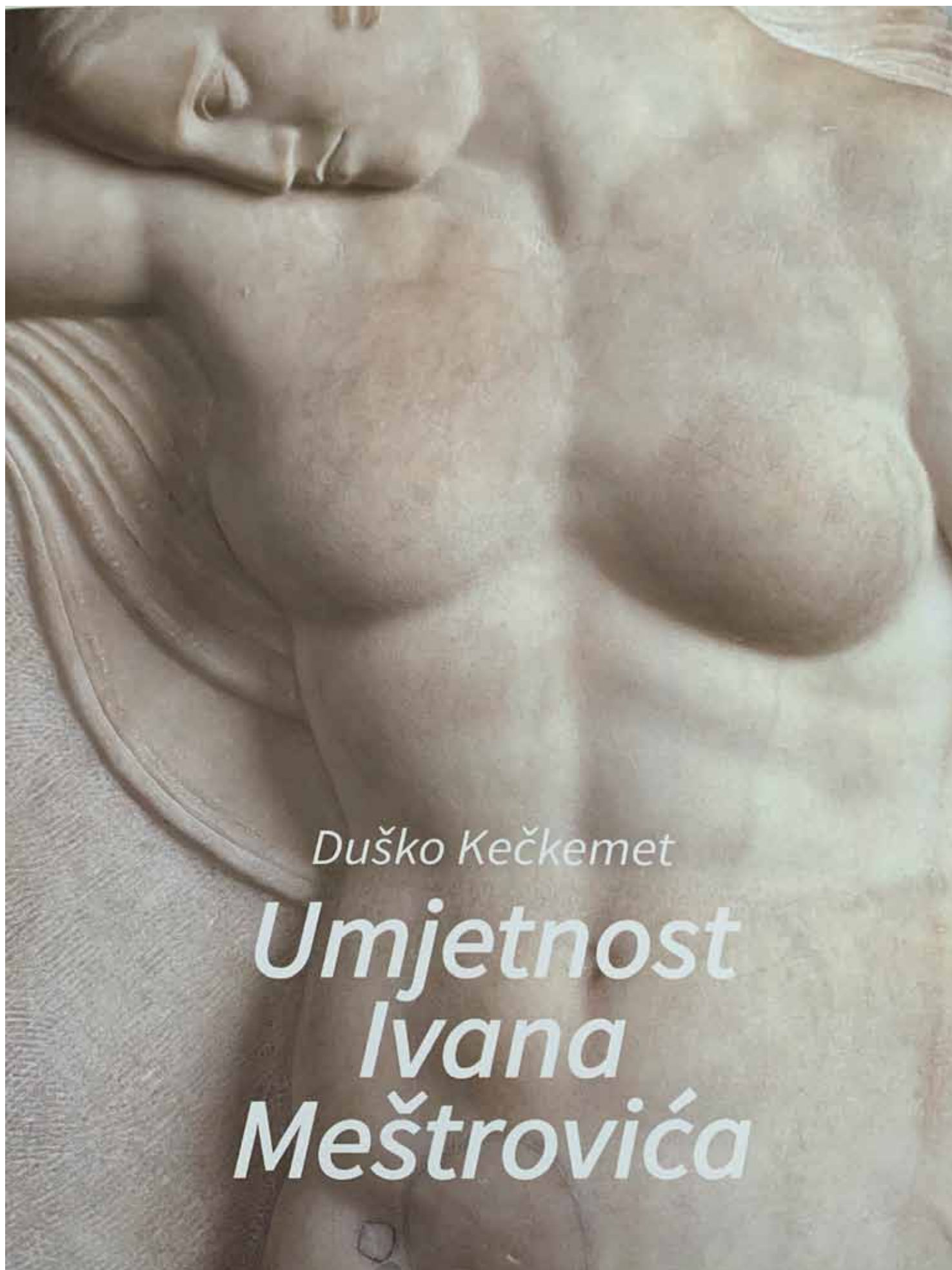
- 11036 **Vujanović, Barbara:** Pronađeni pisani tragovi prijateljstva dvojice kipara. (Rodin-Meštrović)., Kvartal , Zagreb , X 1/2-2013. , str. 93-97

2014.

- 11036a Catalogue of the State Art Collection in the Royal Compound in Belgrade,Novi Sad,2014.
- 11037 **Bulimbašić, Sandi:** Ivan Meštrović – uloga i djelovanje u Društvu hrvatskih likovnih umjetnika " Medulić" , 130. godišnjica rođenja Ivana Meštrovića , Muzeji Ivana Meštrovića , Split i HAZU , Zagreb ,2014 , str.12
- 11037a **Ignjatović,Aleksandar:** Images of the Nation Forseen:Ivan Meštrović's Vidovdan Temple and Primordial Yugoslavism. Slavic Review,vol.73,No. 4 ,Winter 2014.,Cambridge University Press-Cambridge,str.828-858
- 11038 **Jurić, Šabić, Zorana:** Otisci i uspomene. (Meštrovićeve fotografije iz fototeke Galerije Meštrović). , Muzeji Ivana Meštrovića , Split ,2014.
- 11039 **Kečkemet, Duško:** Dugi rad na Meštroviću. , Zapis i sjećanja 2 , Brački libar XXIV , Supetar , 2014. , str.265-275
- 11040 **Krstulović, Opara, Andro:** Meštrovićeva pasija. (Brošura). Muzeji Ivana Meštrovića , Split ,2014.
- 11041 **Prančević, Dalibor:** Neraskidive veze Ive Tartaglie i Ivana Meštrovića. (Zbirka dr.Ive Tartaglie; djela iz fundusa Galerije umjetnina). , Galerija umjetnina ,2014. , str. 54-67
- 11042 **Prančević, Dalibor:** Projekt i sudbina: Vratnice katedrale sv.Patricka u New Yorku(1928).(Znanstveni skup o Ivanu Meštroviću povodom 130. godišnjice obljetnice rođenja). , Filozofski fakultet , Split ,2014.
- 11042a **PSD:**U Dubrovniku pažljivo sklonjen spomenik kralju Petru. Slobodna Dalmacija,Split,08.03.2014.
- 11043 **Srhoj, Vinko:** Ivan Meštrović i politika kao prostor ahistorijskog idealizma. , Ars Adriatica , Rijeka , 4/2014. , str.369-384
- 11044 **Tomić, Hammer, Dragica:** Meštrovićeva razmišljanja o Europskoj uniji , Hrvatska revija , Zagreb , 4 , 2014.

2015.

- 11045 **Bulimbašić, Sandi:** Prilog identifikaciji djela Ivana Meštrovića na izložbama u prva dva desetljeća 20. stoljeća. Zagreb.Radovi IPU , br.39,2015 ,str.149-162
- 11046 **Bias, Fabiani, Sophie:** Rodin u Meštrovićevu Zagrebu. , Umjetnički paviljon u Zagrebu i Muzeji Ivana Meštrovića , Split ,2015.
- 11047 **Jurić, Šabić, Zorana:** Dekodiranje Meštrovića...(Katalog -Otavice) , Muzeji Ivana Meštrovića , Split ,2015.
- 11048 **Kečkemet, Duško:** Ivan Meštrović Splićanin , Slobodna Dalmacija , Split , 03.I.2015. ,str.18-19
- 11049 **Kečkemet, Duško:** Politički život velikog kipara 1904.-1961. , Večernji list , Zagreb , 11-14.VII.2015., str.24-25 , 30-31 , 26 i 30
- 11050 **Kraševac, Irena:** Vidljivi Kljakovićev trag u gradu. , Zagreb moj grad , Zagreb , br.53 ,2015. , 62-65
- 11051 **Krstulović, Opara, Andro ;Vujanović,Barbara i drugi:** Rodinova "Meditacija" u Splitu. , Muzeji Ivana Meštrovića , Split ,2015.
- 11052 **R., K.:** Digitalni Meštrović. , Slobodna Dalmacija , Split , 05.XI.2015.
- 11053 **Machiedo, Mladinić, Norka:** Prijatelji: dopisivanje Ivana Meštrovića s Ivom Tartagliom u razdoblju od 1905. do 1947. godine , Književni krug , Split , 2015.

Duško Kečkemet

***Umjetnost
Ivana
Meštrovića***

- 11054 **Plazibat, Danica:** Ivan Meštrović: tragovi u vremenu i prostoru. , Muzeji Ivana Meštrovića , Split ,2015.
- 11054a **Prančević,Dalibor;Vujanović,Barbara:**Ivan Meštrović ,Crucifix and the Space of Liturgy,IKON 8(2015),str.153-170
- 11054b **Prančević,Dalibor:**Estetska i svjetonazorska ukrštanja I sudari između Ise Kršnjavija I Ivana Meštrovića.Institut za povijest umj etnosti,Zagreb.2015.,str.253-263
- 11055 **Tanjug:** Hrvati istražuju kako se "Majka Hrvata"(Povijest Hrvata) našla u Beogradu. , Večernje novosti , Beograd ,08.VIII.2015.
- 11056 **Tomić, Hammer, Dragica:** Sveto i tragično u kiparstvu Ivana Meštrovića. , Ex Libris , Zagreb ,2015.
- 11057 **Vujanović, Barbara:** Primjeri monumentalizma u spomeničkoj plastici Ivana Meštrovića. , Adrias , Split ,sv.21 ,2015. , str.153-170
- 11057a **Vujanović, Barbara:** Doticaji umjetnika:Auguste Rodin i Ivan Meštrović (1902-1915.).Rodin u Meštrovićeveu Zagrebu.Umjetnički paviljon u Zagrebu;Muzeji Ivana Meštrovića,2015.,str.60-84.

2016.

- 11058 **Babović, Sofija:** Meštrovićeva oda Vidovdanu. , Večenje novosti , Beograd , 09.VI.2016.
- 11059 **Bulimbašić, Sandi:** Kontroverzni spomenik. , Vijenac , Zagreb , XXIV ,2016. , br.573 ,str.22
- 11060 **Bulimbašić, Sandi:** Društvo hrvatskih umjetnika "Medulici" (Monografija) . , Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske , Zagreb ,2016.
- 11061 **Bulimbašić, Sandi:** Nadežda Petrović i Ivan Meštrović ... Zbornik radova posvećen Nadeždi Petrović , Spomen-zbirka Pavla Beljanskog , Novi Sad ,2016. ,str.23-44
- 11061aa **Cilia Johanna:** Meštrović's North American debut:the travelling exhibitions of 1924-1926.Sculpture Journal(Vol.25. Issue 2).Liverpool University Press(UK).07/2016.
- 11061a **Jurić, Šabić,Zorana:**"Meštrović's religious works:from sacred motifs to iconographic programmes". Liverpool,England,Sculpture Journal,Vol.25.2(2016.),str.217-234
- 11062a **Jurić,Šabić,Zorana:**"Posvuda je božanska istina jedna...ili tajna nedovršene kupole,Dani kršćanske culture 2016.,depijan. Verbum,Split,2016.
- 11062 **Jurić, Šabić, Zorana, Prančević, Dalibor, Barbara, Vujanović:** Skulptura i nagost: tjelesnost i erotika u djelima Ivana Meštrovića. , Muzeji Ivana Meštrovića , Split , 2016.
- 11063 **Jurić, Šabić, Zorana:** The Castro family donation. , Muzeji Ivana Meštrovića , Split ,2016.
- 11064 **Kralj, Milan:**"Velika udovica" otišla sa Ušća., Večernje novosti , Beograd ,17.X.2016.
- 11065 **Malovan, Mirjana:** Prilog katalogiziranju Meštrovićevih skulptura u javnim zbirkama u Italiji. , Crkva u svijetu , Zagreb , br.51 , 2016. , str.654-662
- 11066 **Prančević, Dalibor i Barbara, Vujanović:** Raspelo i liturgijski prostor. ,Riječki teološki časopis , Rijeka ,2016. , str. 205-218
- 11067 **Prančević, Dalibor:** Sculpture by Ivan Meštrović at the Grafton Galleries in 1917:Critical and Social Contexts. Liverpool,England, Sculpture Journal,25 ,2016. 2, str.177-192
- 11068 **Šeparović, Palada, Maja:** Spomenik Grguru Ninskom u Splitu. , Muzeji Ivana Meštrovića , Splt , 2016.
- 11068a **Šeparović, Palada, Maja:**"Prve razgledniceza slijepe u Hrvatskoj...Reljefne razglednice za slijepe,slabovidne I videće osobe smotivima Meštrovićevih crteža",Publikacije za osobe s invaliditetom-nakladnički izazovi za muzeje,MDC,Zagreb,2016.

11069 **Škarica, Dario:** Osvrt na knjigu " Sveto i tragično u kiparstvu Ivana Meštrovića " Dragice Hammer Tomić , Hrvatska revija 3 , Zagreb , 2016.

11069a **Vujanović, Barbara:** Auguste Rodin and Ivan Meštrović-French Connections in Croatian Sculpture.Sculpture Journal-Liverpool University Press, 25 (2016.),str.203-216.

2017.

- 11070 **Alujević, Darija:** Zagrebačka zaostavština Ivana Meštrovića. , Kvartal , Zagreb , XIV , 1-2 ,2017. , str.30-36
- 11070 a **Borić, Tijana:** Dinastičko-nacionalni pejzaž:Vrtovi I parkovi Dvorskog kompleksa na Dedinju.Split.Peristil 60/2017.,str.87-102
- 11070aa **Czerwinski,Maciej:**Umjetnik naroda svoga ,Hrvatska Ivana Meštrovića ,Republika(časopis) , Zagreb ,2017. , str.103-119
- 11071 **HINA:** U središtu Milana otkrili spomenik hrvatskom velikanu (Meštrovićev Ruđer Bošković), ,Jutarnji list , Zagreb , 13.II.2017.
- 11072 **Jakovina, Tvrtko:** Masaryk: Neželjeni češki državnik iz srca Zagreba. , Nacional , Zagreb , 15.IX.2017. ,str.26-29
- 11073 **Jurić, Šabić, Zorana i Šeparović Palada,Maja :** Ivan Meštrović. Povijest Isusa iz Nazareta u drvu. , Muzeji Ivana Meštrovića , Split ,2017.
- 11074 **Kečkemet, Duško:** Umjetnost Ivana Meštrovića. ,Filozofski Fakultet-Split i Duško Kečkemet , Brački libar XXVI , Split , 2017.
- 11075 **Kiš, Patricia:**"Starica" Ivana Meštrovića uz Matisseova i Picassova djela. (Izložba povodom 100.godišnjice Rodinove smrti -Pariz),Jutarnji list , Zagreb , 26.III.2017.
- 11076 **Kraševac, Irena:** Kuća Wittgenstein ispunjena Mestrowitz statuama. , Beč oko 1900. , Galerija Klovićevi dvori , Zagreb, i Wien Belvedere, 2017. , str.185-201
- 11077 **Kraševac, Irena:** Gustav Klimt i Ivan Meštrović. , Beč oko 1900. , Galerija Klovićevi dvori i Wien Belvedere , Zagreb ,2017. , str.175-201
- 11078 **Maroević, Tonko:** Oduživanje Meštroviću , hvala Kečkemetu. , Slobodna Dalmacija , Split , 25.XI.2017. ,str. 18-19
- 11078a **Musee Rodin:**Rodin,Le Livre du Centenaire,Musee Rodin,Paris,2017.,str.112 i str.117 i str.122
- 11079 **Nikolić, Zoran:** Beogradske priče: Kirova grobnica Neznanog junaka. , Večernje novosti , Beograd , 09.II.2017.
- 11080 **Prančević, Dalibor:** Ivan Meštrović i kultura modernizma (Ekspresionizam i art deco).Monografija , Filozofski fakultet , Split , 2017.
- 11081 **Prančević, Dalibor, Barbara, Vujanović, Czerwinski, Maciej, Lukasz, Galusek:** Ivan Meštrović: Jadranska epopeja.(Katalog izložbe u Krakowu). , Međunarodni kulturni centar Krakow i Muzeji Ivana Meštrovića , Split , 2017.
- 11082 **Prančević, Dalibor:** Concept of Gesamtkunstwerk in Ivan Meštrović s oeuvre: at the intercection of art , politics religion and self-reflection. II Capitale culturale ,16 ,2017. , str.331-359
- 11083 **Šeparović, Palada, Maja:** Ivan Meštrović.(Lako razumljiva knjiga 1).Ilustracije Stipan Tadić , Muzeji Ivana Meštrovića , Split , 2017.
- 11083a **Šeparović,Palada ,Maja:**Rimska Pieta:priče iz Galerije Meštrović.Muzeji Ivana Meštrovića,Split,2017.
- 11084 **Vujanović, Barbara:** Vesna Barbić (1925.-2017.). Peristil , Zagreb ,60 /2017. , str.203-204
- 11085 **Vujanović, Barbara:** Meštrovićev znak u Zagrebu. Muzeji Ivana Meštrovića , Split i Atelier Meštrović , Zagreb , 2017.

2018.

- 11086 **Bulimbašić, Sandi:** Društvo hrvatskih umjetnika "Medulić" -vizionari vremena. , Dan vredan veka 1.XII.1918. , Muzej Jugoslavije ,Beograd , 2018. , str. 49-64
- 11087 **Davis, Jim:** Miami s Pieta gets much needed refurbishing , Archdiocese of Miami , Miami , 20.IV.2018.
- 11088 **Dragun, Gorana:** Fundus Spomen galerije Ivana Meštrovića u Vrpolju. (Završni rad). , Akademija za umjetnost i kulturu , Osijek ,2018.
- 11089 **Gardey, Ellie:** Ivan Meštrović at Notre Dame. , The Irish Rover , Notre Dame , 30.IV.2018.
- 11089a **Hudelist, Darko:**Srpska pravoslavna crkva ruši Meštrovića. Globus,Zagreb,30.06.2018.
- 11089b **Ignjatović,Aleksandar:**Vidovdanski hram Ivana Meštrović-Stvaranje Jugoslavije-paradoksi nacionalizma.Dan vredan veka 1.XII.1918.Muzej Jugoslavije,Beograd,str.77-92.
- 11090 **Jurić, Šabić,Zorana:** Ivan Meštrović i zavičaj. , Muzeji Ivana Meštrovića ,Split ,2018.
- 11091 **Kaštelančić, Sabina:** Važnost suradnje vlasnika obiteljskih arhiva i muzejskih ustanova na primjeru obiteljske arhive Ruže Klein Meštrović. , IM 49 ,Zagreb ,2018. , str.168-171
- 11092 **Kečkemet, Duško:** Meštrović je religioznost pokazivao kroz svoja djela. , Slobodna Dalmacija , 11.XI.2018 , str. 28-29
- 11093 **Kečkemet, Duško:** Bog je plamen koji sagara trulež. , Slobodna Dalmacija , Split , 18.XI.2018. , str.28-29
- 11094 **Kečkemet, Duško:** Živio je vjeru , ali na ispovijed nije pristao. , Slobodna Dalmacija , Split , 02.XII.2018. ,str.28-29
- 11095 **Kiš, Patricia:** I sam Meštrović gradio je bez natječaja novi dom za hrvatske umjetnike. , Jutarnji list , Zagreb , 12.X.2018. , str.30-31
- 11096 **Irena, Kraševac:** 150 godina Hrvatskog društva likovnih umjetnika.Od Kršnjavija do Meštrovića. , Zagreb moj grad , Zagreb , br.67 , 2018. ,str.26-29
- 11097 **Irena, Kraševac:** Umjetnik i njegov kritičar.Dopisivanje Ivana Meštrovića i Arthura Roesslera. , Filozofski fakultet , Zagreb ,Zbornik u čast Zvonka Makovića , 2018. , str.305-329
- 11098 **Majdančić, Lana:** Meštrović & Prodanović , umjetnik i njegov fotograf , Muzeji Ivana Meštrovića , Split , 2018.
- 11098a **Markovina,Dragan:**Dalmacija u danima ujedinjenja.Dan vredan veka 1.XII.1918.Muzej Jugoslavije,Beograd.2018.,s tr.149-164
- 11099 **Miladinović, Veljko:** " Onaj Crnogorac..."(Interview s Vukom Draškovićem o odnosu Kralja Aleksandra i Ivana Meštrovića) , Nedeljnik , Beograd , 09.VIII.2018. ,str.36-42
- 111001 **Prelog, Petar:** Hrvatska moderna umjetnost i nacionalni identitet. Institut za povijest umjetnosti , Zagreb ,2018.
- 11100 **Olujčić, Kristina:** U knjizi Meštrovići Česi: Primjeri Hrvatsko-Češke kulturne suradnje. , Nacional , Zagreb , 09.X.2018. , str.59-61
- OBRNUTI 111001 11101
- 11101aa **Ožegović,Nina:**Otkrivamo kako je Meštrović zamislio Paviljon. Express,Zagreb ,28.10.2018.
- 11101a **Prančević,Dalibor:**Ivan Meštrović and the First World War:An Artistic Path from EmigrantActivism to the State Commissions. Yugoslav Monuments Associated with the First World War (1914-1918).Moderna Galerija , Ljubljana,2018.
- 11101b **Prančević,Dalibor:**Between Art Nouveau and the Avant-Garde:The Personal(Ego) Network of Ivan Meštrović and the Map of Critical Reception of His Work during the 1910's.Institut za povijest umjetnosti,Zagreb,2018.,str.38-62
- 11102 **Prančević, Dalibor:** Duško Kečkemet i likovna stvarnost Splita dvadesetog stoljeća.(Zbornik u čast Duška Kečkemeta). , Brački zbornik 24 , Naklada Bošković , Splir ,2018. ,str. 121-135
- 11102a **Ristanović, Aleksandra i drugi:**Spomenik zahvalnosti Francuskoj-Obnova.Zavod za zaštitu spomenika grada Beograda.Beograd,2018.
- 11103 **Quien, Guido, Dalibor, Prančević, Zorana, Jurić, Šabić, Maja, Šeparović, Palada:** Galerija Meštrović (Katalog stalnog postava). , Muzeji Ivana Meštrovića , Split , 2018.
- 11104 **Šeparović, Palada, Maja:** The Roman Pieta. , Muzeji Ivana Meštrovića , Split ,2018.
- 11105 **Šimat, Ive, Banov:** Umjetnost Ivana Meštrovića , Jutarnji list , Zagreb , 19.II.2018. ,str.22 i 27
- 11106 **Vujanović, Barbara, Prančević, Dalibor, Lipovac, Marijan, Jiri Kudela:** Ivan Meštrović i Česi. , Muzeji Ivana Meštrovića , Split i Hrvatsko-češko društvo , Zagreb , 2018.
- 11106a **Vujanović,Barbara:**Između dvaju Erosa i dviju Afrodita:Klasično poimanje tjelesnosti.Ivan Meštrović;Telesnost in erotica v kiparstvu.Ljubljana,Cankarjev dom,2018.,str.57-86
- 11106b **Vujanović, Barbara:**Ivan Meštrović-Rodinism vs.Barbaric Modernity.Peripheral alternatives to Rodin in modern European sculpture.MaltaHorizons,2018.str.77-92.
- 11107 **Ziembinska, Ewa:** Historia jednego pomnika.(Katalog izložbe). , Narodowe Centrum Kultury , Warszawa , 2018.

2019.

- 11108 **Babović, Sofija:** Hram koji nikad nije ukrasio Gazimestan. , Večernje novosti , Beograd , 30.IV.2019.
- 11109 **Boban, Tihana i Pavlović, Milan:** Meštrović-skulpture,crteži,litografije.(Katalog) , Gradski muzej Bjelovar , Bjelovar ,2019.
- 11109a **Brajčić,Marija:**Suvremena skulptura u očima djeteta.Školski vjesnik,Split,Vol.68.,No.1,2019.,str.205-220 (hrv.) i str.223-240(eng.)
- 11110 **Četnik, Milan:** Kult Marka Kraljevića u Dalmaciji. , Politika , Beograd , 09.I.2019.
- 11111 **Derk, Denis:** Upitna sudbina kulturnog dobra: Unuk Ivana Meštrovića prodaje skulpturu Pieta za 2,3 milijuna kuna , Večernji list , Zagreb ,18.X.2019.
- 11112 **Grujić, B., Vera:** Meštrović-skulpture iz zbirke. (Katalog). ,Narodni muzej , Beograd , 2019.
- 11113 **Jurić, Šabić, Zorana,Lana Majdančić,Maja Šeparović Palada i Barbara Vujanović:** Meštrovićevi otisci duše:Religiozna umjetnost Ivana Meštrovića. , Arheološki muzej Istre , Pula i Muzeji Ivana Meštrovića , Split ,2019.
- 11114 **Kečkemet, Duško:** Katalog radova Ivana Meštrovića. , Akademija likovnih umjetnosti u Zagrebu , 2019.
- 11115 **Kiš, Patricia:** Nepoznata pisma znamenitog umjetnika. (O knjizi Artists and friends... Sabine Kaštelančić). , Jutarnji list ,Zagreb , 09.IX.2019
- 11116 **Kiš, Patricia:** Meštrovićev kip "Napuštena" prodan za 331 tisuću eura. , Jutarnji list ,29.XI.2019. , str.24-25
- 11116a **Koshimura,Isao:**Ivan Meštrović and Japanese Kozosha:Sculptors who shared the same dreams.Journal of Tokyo Zokei University,Japan.2019.,str.99-125
- 11116b **Kraševac,Irena:** Prva tri djela u fundusu Moderne Galerije Društva umjetnosti.Radovi IPU-Zagreb,43/2019.Str.243-255.
- 11117 **Leskur, Jasenka:** Split bi mogao ostati bez dragocjenog Meštrovićevog djela , iz Galerije mole za pomoć... , treba nam 2,3 milijuna kuna da je zadržimo "doma". Slobodna Dalmacija , Split , 15.X.2019.

- 11118 **Maroević, Tonko**: Kapitalna knjiga o kiparu svih kipara , Slobodna Dalmacija , Split , 31.07.2019. , str. 30
- 11119 **Matijević, Margareta**: Između partizana i pristojnosti: Život i doba Svetozara Rittiga (1873.-1961.) , Plejada , Zagreb HIP , podružnica Osijek ,2019.
- 11120 **Meštrović, Stjepan**: Studija slučaja Muzeja Ivana Meštrovića. (Analiza aktivnosti e marketinga...). Diplomski rad , Ekonomski fakultet , Split , 2019.
- 11120a **Panaiteescu,Alexandru**: The frail life of Bucharest monuments. Arhitectura,Bucharest,11.01.2019.
- 11120b **Prančević,Dalibor;Vujanović Barbara**:Political Strength of the Sulptural Programme:Ivan Meštrović and Position of His Sculpture in the First Three Decades of 20th Century Art-Vigeland Seminar 2019:Towards Modernity in Sculpture-Gustav Vigeland and his Contemporaries.Vigeland Museum,Oslo,Norveška,2019.
- 11121 **Šeparović, Palada, Maja**: Ivan Meštrović u Splitu.(Lako razumljiva knjiga 2).Ilustracije:Ivan Svaguša. Muzeji Ivana Meštrovića ,2019.
- 11122 **Šimat, Banov, Ive**: Pravi Ivan Meštrović..., Jutarnji list , Zagreb , 11.III.2019. ,str. 28-29
- 11123 **Vujević, Eda**: Meštrović je znak. O svakom vremenu učimo upravo i iz takvih znakova...(Interview-Barbara Vujanović) , Slobodna Dalmacija , Split , 13.V.2019.

2020.

- 11124 **Bjažić, Klarin, Tamara**: Za novi , ljepši Zagreb ! , Institut za povijest umjetnosti , Zagreb , Knjiga 51 , 2020.
- 11124a **Grujić, B.Vera**:The Vidovdan Temple of Ivan Meštrović,Napredak-Beograd,No.1,2020.,str.17-40
- 11125 **Jergović, Miljenko**: Meštrovićev Vidovdanski ciklus mahnitava je vlaška secesija. , Jutarnji list , Zagreb , 18.I.2020.
- 11126 **Jurić, Šabić, Zorana**: Umjetnost kao molitva:Religiozna umjetnost Ivana Meštrovića (1914-1918) ,Muzeji Ivana Meštrovića , Split , 2020.
- 11127 **Jurić, Šabić,Zorana**:Crkva Presvetog Otkupitelja-Ivan Meštrović u zavičajnom kontekstu ,Muzeji Ivana Meštrovića ,2020.
- 11128 **Kaštelančić, Sabina**: Ruža Meštrović and Ivan Meštrović -Artists and friends:Letters , LAP Lambert Academic Publishing , 2020.
- 11129 **Kečkemet, Duško**: Ivan Meštrović-Bibliografija (1899.-2002.) , Filozofski fakultet , Split ,2020.
- 11130 **Koshimura, Isao**: Uskok i Wako.(Recepcija djela Ivana Meštrovića u Japanu) , Plejada , Zagreb ,2020.
- 11131 **Maroević, Tonko**: Od Rendića do Meštrovića i natrag , Slobodna Dalmacija , Split , 12.VII.2020. , str.26
- 11131a **Prančević,Dalibor ;Vujanović,Barbara**:Sculpture and politics:Modes of research into the Incidents of Modern Sculptural Examples in Croatia of the First Half of the Twentieth Century.Calouste Gulbenkian Museum,Lisabon,Portugal,2020.
- 11132 **Slobodanac, Kristina**: Ženski lik u skulpturi Ivana Meštrovića ,Završni rad ,Sveučilište u Zadru-Odjel za povijest umjetnosti ,2020.
- 11132a **Vujanović, Barbara**: "Duško Kečkemet i njegov neumorni rad" Split.Mogućnosti,1/2 2020.

2021.

- 11132a **Benić,Maja**:Bečka secesija,Auguste Rodin i mladi Ivan Meštrović,Završni rad ,Sveučilište u Rijeci ,Filozofski fakultet,Odjel za povijest umjetnosti,2021.
- 11132b **Czerwinski, Maciej**:Culture,arts,politics.Italy in Ivan Meštrović's and Bogdan Radica's discoursesbetween the two World Wars.Qualestoria.Italija,No.1.,07/2021.,str.163-186
- 11132c **Cuculić,Kim**:Kome smetaju Meštrovićevi Indijanci i kako su se uopće našli na listi za moguće uklanjanje ?,Novi list,Rijeka,14.03.2021.
- 11133a **Diab,Hassan Haidar**:Mate Meštrović komentirao uklanjanje skulptura u Chicagu:"Kako ih je drkčije trebao napraviti?". Večernji list,Zagreb.08.03.2021.
- 11133 **Đurić,Novica**:Ko će biti prvi na Cetinju...(Oko ponovnog podizanja spomenika Kralju Aleksandru u Cetinju). Politika,Beograd.17.10.2021.
- 11134 **Gačeša, Tomislav**:Memoari trojice hrvatskih likovnih umjetnika , Sveučilište u Zagrebu , Fakultet hrvatskih studija, Završni rad , 2021.
- 11134a **Kiš Terbovc,Patricia**:"Zgroženi smo idejomo mogućem uklanjanju Meštrovićeva kipa.To djelo nema veze s rasizmom"(Reagiranje Ministarstva kulture RH).Jutarnji list,Zagreb.05.03.2021.
- 11134aa **Kiš,Patricia**:Meštrovićevi učenici-Zoran Mušič:U Zagrebu su nas zvali "Vredni Slovenci".Jutarnji list,Zagreb,20.04.2021.
- 11134b **Lechpammer, Stella**: Meštrovićevim skulpturama Indijanaca prijeti uklanjanje zbog rasizma.Večernji list,Zagreb.08.03.2021.
- 11135 **Mortice,Zach**:When Monuments Go Bad.Bloomberg,New York.8.VI.2021.
- 11135a **Negrin, Hayley**: Some representations of native Americans erase their history.This make harder to grapple with their current situation.The Washington Post,21.05.2021.
- 11135aa **Popović, Dimitrije**:Rušenje bi bio kulturocid (Njegošev mauzolej).Pobjeda,Podgorica,16.10.2021.
- 11135 b **Prančević,Dalibor i Vujanović,Barbara**:Ivan Meštrović-autentični sudionik američke umjetnosti.(Uz aktualne rasprave o Meštrovićevom spomeniku Indijancima u Chicagu). Vijenac,Zagreb.08.04.2021.
- 11135c **Prnjak,Hrvoje**:HRVATSKA SPOMENIČKA TAŠTINA:što su nama Indijanci,a što partizani...Zar netko stvarno misli i da nove generacije neće nastaviti tradiciju rušenja ?Slobodna Dalmacija,Split,15.03.2021.
- 11135cc **Selinkić,Slobodan Danko**:Paviljon Serbia u Rimu 1911. Modernizam,arhitektura I rana ideja jugoslovenstva.FTN,Novi Sad,2021.
- 11135d **Subašić,Ante**:Ante Trumbić I Ivan Meštrović:Odnosi u svjetlu političkih prilika.Filozofski fakultet u Splitu,Odsjek za povijest. Završni rad.2021.
- 11135e **Šimetin Šegvić, Filip** :Umjetnost kao propaganda: Ivan Meštrović,sukobljene paralelne kulturne politike i veliki rat, Sveučilište u Zagrebu , Filozofski fakultet ,Odsjek za povijest , Zagreb, Izvorni znanstveni članak, 09.03.2021.
- 11135f **Štrbac,Savo**:Meštrovićevi Indijanci i Tesla. Politika,Beograd,15.04.2021.
- 11135g **Tomić Ferić,Ivana;Prančević,Dalibor**:Ivan Meštrović and Music:Musicological Reflections and Art Historical Writings/ Između Srednje Europe i Mediterana:glazba,književnost I izvedbena umjetnost.Litarature and thePerforming Arts. Umjetnička akademija i Filozofski fakultet,Split.2021.,s tr.585-622
- 11135h **Savić, D.**:Američki "talibani" sklanjaju Meštrovića.Večernje Novosti,Beograd,11.03.2021.

11136 **Vujanović, Barbara**: Od antičkih uzora do neoklasicizma: klasična komponenta u djelu Ivana Meštrovića, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 2021.

11137 **Vujanović, Barbara**: Povijest preuređenja i preuzimanja Meštrovićeva paviljona - od džungle do Instagrama. Kvartal; kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj, XVIII (2021), 3-4; str. 4-15

2022.

11138 **Kečkemet, Duško**: Religiozna umjetnost Ivana Meštrovića (monografija), Akademija likovnih umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu i 24 sata d.o.o. - Zagreb, 2022.

11139 **Markotić, Danijela**: Zbirka domaćih umjetnika XX. stoljeća. Zbirka Kokša (Katalog izložbe), Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2022., str. 76-78.

11140 **Olujčić, Kristina**: Kako je Meštrović s Masarykom krojio prašku likovnu scenu. Nacional, Zagreb, 10.12.2022.

11141 **Peritz, Romina**: Kompleksna selidba (Atelier Meštrović). Jutarnji list, Zagreb, 30.03.2022.

11142 **Kralj, M.**: Meštrovićeva dela još jednom u Pragu. Večernje Novosti, Beograd, 30.11.2022.

11143 **Vujanović, Barbara**: "Portreti suvremenica i suvremenika": Izložbeni katalog, Atelier Meštrović, Galerija

11143a **Vujanović, Barbara, Baborovska, Sandra, Kraševac, Irena, Lipovac, Marijan, Prančević, Dalibor**: Ivan Meštrović - Kipar i građanin svijeta. (Katalog; češki i hrvatski jezik). Muzeji Ivana Meštrovića, Split i Galerija grada Praga. 2022. AMZ, Zagreb, 2022.

2023.

11043a **Jovović, Pero**: Glavni glumci oduševljeni torzom "Banović Strahinja" I jugoslavenskim skulptorom Ivanom Meštrovićem. Nova Portal, Beograd, 23.08.2023.

11044 **Kraševac, Irena**: Praški susreti s Meštrovićem. Vijenac, Zagreb, br. 756, 23.02.2023.

11044a **Slobodna Dalmacija**: Srbi tvrde da kipar Meštrović nije Hrvat nego Jugoslaven i Srbin. U sve su upetljali I gay film. Slobodna Dalmacija, Split, 23.08.2023.

11145 **Vitas, Zoran**: U Zagrebu još traju prijepori oko Teslinog spomenika. Večernji list, Zagreb, 07.01.2023.

RUKOPISNA I ARHIVSKA GRAĐA

I. ARHIV GALERIJE MEŠTROVIĆ - SPLIT

1. Popis umjetnina koje su zapisane u "Knjizi inventara umjetnina". 13. X. 1989.
2. Spisak umjetnina koje su zapisane u "Inventaru pohrane" Galerije Meštrović. 13. X. 1989.
3. Knjiga inventara Galerije Meštrović
  1. Inventar djela vlasništva Galerije Meštrović
  2. Inventar djela vlasništva obitelji Meštrović pohranjenih u Galeriji Meštrović
  3. Akvizicije Galerije Meštrović
4. Pisma obitelji Meštrović (GM 203 a-r)

Pisma Ivana Meštrovića obitelji:

  1. Dopisnica sinu Mati u Zagreb. Split 28. II. 1938.
  2. Pismo bratu Peši. Split III. 1940. (?)
  3. Brzjav supruzi Olgi u Split. Zagreb 6. X. 1941.
  4. Dopisnica Olgi. 11. X. (1941).
  5. Pismo Olgi. (Zagreb, 14. X. 1941).
  6. Pismo Olgi. (Zagreb), 23. X. (1941).
  7. Dopisnica Olgi. Zagreb (29. X. 1941).
  8. Pismo Olgi. (Zagreb, 2. X. 1941).
  9. Pismo Olgi. 3. XI. 1941.
  10. Pismo Olgi. 5. XI. (1941).
  11. Pismo Sidi Kesterčanek. (Oko 17. XI. 1941, iz zatvora).
  12. Pismo Sidi Kesterčanek. (Oko 17. XI. 1941, iz zatvora).
  13. (Pismo Sidi Kesterčanek Olgi u Split. Zagreb, oko 1. XI. 1941).
  14. Meštrovićev zapis perom. (21. XI. 1941, iz zatvora).
  15. Pismo kćeri Marti. (Poč. XII. 1941, iz zatvora)
  16. Pismo Olgi. 1. XII. (1941, iz zatvora).
  17. Pismo Olgi u Split. 26. XI. (1941, iz zatvora).
  18. Pismo Olgi. (Zagreb, iz kuće) 14. I. 1942.
  19. Dopisnica Olgi. 15. I. 1942.
  20. Brzjav Olgi. (14. I. 1942).
  21. Pismo Olgi. 18. I. (1942).
  22. Dopisnica Olgi. 24. I. 1942.
  23. Dopisnica sinu Mati. 25. I. 1942.
  24. Dopisnica dr. Jakši Račiću u Split. 28. I. 1942.
  25. Dopisnica Olgi. 29. I. (1942).
  26. Dopisnica sinu Mati. 1. II. 1942.
  27. Dopisnica Olgi. Zagreb (1. II. 1942).
  28. Dopisnica sinu Tvrtku. 2. II. 1942.
  29. Dopisnica Olgi. 4. II. 1942.
  30. Pismo Olgi. 3. II. (1942).
  31. Pismo Olgi. 22. I. (1942. Priloženo pismo od 3.II).
  32. Dopisnica Olgi. (II. 1942).
  33. Dopisnica kćeri Marici. 6. II. 1942.
  34. Dopisnica sinu Mati. 6. II. 1942.
  35. Dopisnica Olgi. Zagreb, 7. II. 1942.
  36. Dopisnica Olgi. Zagreb, 8. II. (1942).
  37. Dopisnica Olgi. Zagreb, 9. II. (1942).
  38. Pismo Olgi. (10. II. 1942).
  39. Dopisnica Mati. Zagreb, 11. II. (1942).
  40. Dopisnica Olgi. Zagreb, 12. II. (1942).
  41. Dopisnica Olgi. Zagreb, 14. II. (1942).
  42. Dopisnica Mati. 18. II. 1942.
  43. Dopisnica Olgi. 19. II. 1942.
  44. Dopisnica Olgi. 20. II. 1942.
  45. Pismo Olgi. 21. II. (1942).
  46. Dodatak pismu od 21. II. 25. II. (1942).
  47. Pismo Olgi. 23. II. 1942.
  48. Dopisnica Olgi. 26. II. (1942).
  49. Pismo Olgi. Zagreb, 1. III. 1942.
  50. Pismo Olgi. 2. III. 1942.
  51. Dopisnica Olgi. Zagreb, 6. III. (1942).
  52. Dopisnica Olgi. Zagreb, 5. III. (1942).
  53. Dopisnica Olgi. 2. III. (1942).
  54. Dopisnica Olgi. Zagreb, 7. III. (1942).
  55. Dopisnica Olgi. Zagreb, 8. III. (1942).
  56. Brzjav Olgi. (9. III. 1942).
  57. Pismo Olgi. 10. III. (1942).
  58. Pismo Olgi. 12. III. 1942. (bez datuma).
  59. Pismo Olgi. 11. III. 1942.
  60. Dopisnica Olgi. 14. III. (1942).
  61. Dopisnica Olgi. 15. III. (1942).
  62. Dopisnica Olgi. 15. III. (1942).
  63. Dopisnica sinu Mati. 18. III. (1942).
  64. Dopisnica Olgi. 19. III. (1942).
  65. Dopisnica Olgi. 20. III. (1942).
  66. Pismo sinu Tvrtku. 22. III. 1942. Dodatak: Pismo Mati.
  67. Pismo Olgi. 22. III. 1942.
  68. Dopisnica Olgi. Zagreb, 24. III. (1942).
  69. Dopisnica Olgi. 26. III. 1942.
  70. Pismo Olgi. Zagreb, 27. III. (1942).
  71. Dopisnica Olgi. Zagreb, 28. III. (1942).
  72. Dopisnica Mati. 30. III. (1942).
  73. Dopisnica Olgi. 30. III. 1942.
  74. Pismo Olgi. Zagreb, 31. III. (1942).
  75. Dopisnica Olgi. Zagreb, na Uskrs.
  76. Dopisnica Olgi. Zagreb, 8. IV. (1942).
  77. Pismo Mati. 9. V. (1942).
  78. Dopisnica Olgi. 10. IV. (1942).
  79. Dopisnica Mati. 11. IV. (1942).
  80. Dopisnica Olgi. 12. IV. (1942).
  81. Dopisnica Olgi. 15. IV. (1942).
  82. Dopisnica Tvrtku. 15. IV. (1942).
  83. Dopisnica Olgi. Zagreb, 20. IV. (1942).
  84. Dopisnica Mati. 22. IV. (1942).
  85. Dopisnica Olgi. 23. IV. (1942).
  86. Dopisnica Olgi. 26. IV. (1942).
  87. Dopisnica Olgi. 28. IV. (1942).
  88. Dopisnica Olgi. 5. V. (1942).
  89. Pismo Olgi. 11. V. (1942).
  90. Priloženo: Pismo Tvrtku, 9. V. (1942).
  91. Dopisnica Olgi. (Venecija), 24. VI. (1942).
  92. Dopisnica Olgi. (Rim) 1. VII. 1942.
  93. Razglednice iz Vatikana Olgi. (6. VII. 1942).
  94. Razglednice iz Vatikana Mati. (6. VII. 1942).
  95. Pismo Olgi. Albergo Exelsior, Roma, 17. VII. (1942).
  96. Razglednica Olgi iz Vatikana. (20. VII. 1942).
  97. Pismo Olgi. Rim, 26. VII. 1942.
  98. Pismo Olgi. Rim, 28. VII. 1942.
  99. Pismo kćeri Marici u Split. Rim, 30. VII. 1942.
  100. Pismo Olgi. Pistoia, Ospizio Antoniano, Montecatini, 5. VIII. (1942).
  101. Pismo Olgi. Montecatini, 10. VIII. (1942).
  102. Pismo Olgi. Montecatini, 15. VIII. 1942.
  103. Razglednica Olgi. Santa Maria degli Angeli, Assisi, 17. VIII. 1942.
  104. Razglednica Mati. Assisi, 19. VIII. 1942.
  106. Pismo Olgi. Assisi, 19. VIII. 1942.
S. Maria degli Angeli, Convento franciscano.
  107. Pismo Olgi. Roma, 25. VIII. 1942, Istituto San Girolamo.
  108. Pismo Olgi. Roma, 26. VIII. 1942.
  109. Pismo Olgi. (Rim), 29. VIII. 1942.
  110. Pismo Olgi. Rim, 2. IX. 1942.
  111. Pismo Olgi. (Rim, Istituto St. Girolamo), 3. IX. 1942.
  112. Pismo Olgi. (Rim), Istituto St. Girolamo, 7. IX. 1942.
  113. Pismo Olgi (u Split). Rim, Collegio di St. Girolamo, 11. X. 1942.
  114. Pismo Olgi. (Rim), 14. X. 1942.
  115. Pismo Mati. (Rim), 17. X. 1942.

116. Pismo Olgi. Rim, 19. X. 1942.
117. Pismo Olgi. Rim, Collegio di St. Girolamo, 21. X. 1942.
118. Pismo Olgi. Rim, 26. X. 1942.
119. Pismo Olgi. Rim, 29. X. 1942.
120. Pismo Olgi. Rim, 1. XI. 1942.
121. Pismo Mati. Rim, 7. XI. 1942.
122. Pismo Olgi. Rim, 14. XI. 1942.
123. Pismo Olgi. Rim, 17. XI. 1942.
124. Dopisnica Olgi. (Rim), 20. XI. 1942.
125. Dopisnica Olgi. (Rim), 22. XI. 1942.
126. Pismo Olgi. Rim, 24. XI. 1942.
127. Pismo Olgi. Rim, Collegio St. Girolamo, 27. XI. 1942.
- Razna obiteljska pisma:*
128. Pismo Frane Sulića Olgi Meštrović. Split, 12. IX. 1939.
129. Kopija pisma Olge M. Elisi Bratianu u Bukurešt. (Split, jesen 1941.?).
130. Pisma Marte Meštrović, Vanje Šrepel, Štefice Šrepel. 1941-1942.
131. Pismo Side Kesterčanek Olgi M. u Split. Zagreb, 20. XI. 1941.
132. Pismo Petra (Peše) Meštrovića Olgi M. Zagreb, 22. XI. 1941.
133. Pismo Side K. Olgi M. Zagreb, 23. XI. 1941.
134. Pismo Side K. Olgi M. Zagreb, 24. XI. 1941.
135. Pismo Side K. Olgi M. Zagreb, 28. XI. 1941.
136. Pismo Olge M. nadbiskupu Alojziju Stepincu. Split, 29. XI. 1941.
137. Pismo Peše M. Olgi M. u Split. Zagreb, 1. XII. 1941.
138. Pismo Side K. Olgi M. Zagreb, 2. XII. 1941.
139. Pismo Peše M. Sidi K. (Zagreb), 5. XII. 1941.
140. Prijepis pisma Olge M. Gerhartu Pohlu u Berlin. Split, 8. XII. 1941.
141. Pismo nepoznatog Olgi M. (Zagreb), 12. XII. 1941.
142. Pismo (ili koncept) Olge M. Elisi Bratianu u Bukurešt. Split, 16. XII. 1941.
143. Pismo Kreše Meštrovića Olgi M. u Split. Zagreb, 16. XII. 1941.
144. Pismo Side K. Olgi M. Zagreb, 18. XII. 1941.
145. Pismo Bruna Ferratija Milanu Ćurčinu. Prilog: Pismo G. Papinija. (?) XII. 1941.
146. Pismo potpisano "Li" Olgi M. u Split. Zagreb, (?) XII. 1941.
147. Pismo Elise Bratianu Olgi M. u Split. Bukurešt, 12. I. 1942.
148. Prijepis pisma guvernera Dalmacije (vjerojatno M. Ćurčinu). Zadar, 13. I. 1942.
149. Pismo Kreše Meštrovića Olgi M. u Split. Zagreb, 14. I. 1942. (pogrešno: 1941).
150. Dopisnica Side K. Olgi M. Zagreb, 17. I. 1942.
151. Pismo Side K. Olgi M. Zagreb, 18. I. 1942.
152. Dopisnica Side K. Olgi M. Zagreb, 2. II. 1942.
153. Pismo (ili koncept) Olge M. Elisi Bratianu u Bukurešt. Split, 5. II. 1942.
154. Dopisnica Side K. Olgi M. Zagreb, 5. II. 1942.
155. Pismo Olge M. Za Ivana M. (vjerojatno neposlano). Split, 6. II. 1942.
156. Pismo Olge M. Za Ivana M. (neposlano). Split, 6. II. 1942.
157. Pismo (M. Ćurčina ?) G. Papiniju (prijepis). Split, 7. II. 1942.
158. Pismo Kreše Meštrovića Olgi M. u Split. Zagreb, 12. II. 1942.
159. Dopisnica Side K. Olgi M. Zagreb, 16. II. 1942.
160. Pismo Kreše Meštrovića Olgi. Zagreb, 22. II. 1942.
161. Pismo Elise Bratianu Olgi M. u Split. Bukurešt, 2. III. 1942.
162. Dopisnica Side K. Olgi M. Zagreb, 3. III. 1942.
163. Dopisnica Side K. Olgi M. Zagreb, 12. III. 1942.
- 163a. Dopisnica Side K. Olgi M. Zagreb, 24. III. (pogr. II) 1942.
164. Pismo Side K. Olgi M. Zagreb, 26. III. 1942.
165. Prijepis (ili kopija) pisma Olge M. Elisi Bratianu u Bukurešt. (Split, 27. III. 1942).
166. Pismo Olge Ivanu M. (vjerojatno neposlano). Split, 28. III. 1942.
167. Dopisnica Side K. Olgi M. Zagreb, 11. IV. 1942.
168. Dopisnica Side K. Olgi M. Zagreb, 22. IV. 1942.
169. Pismo Olge M. Ivanu M. (neposlano, oko 20. V. 1942).
170. Dopisnica Olge M. Tvrtku M. Rim, 20. IX. 1942.
171. Pismo Marice M. Olgi M. u Split. Rim, 22. X. 1942.
172. Pismo Marice M. Olgi M. Rim, 25. X. 1942.
173. Pismo Marice M. Olgi M. Rim, 31. X. 1942.
174. Pismo Marice M. Olgi M. Rim, 5. XI. 1942.
175. Pismo Mate M. Olgi M. u Split. Zagreb, 10. XI. 1942.
176. Pismo Marice M. Olgi M. Rim, 21. XI. 1942.
5. Uhićenje Ivana Meštrovića
1. Bilježnica Olge Meštrović, 5. X. 1941. – 10. IV. 1942.
  2. U povodu glasila koje su se širile prigodom uhićenja Ivana Meštrovića (studenoga 1941) u Zagrebu (Šapirografirani sastav).
6. Pisma Ivana Meštrovića Galeriji Meštrović. South Bend, 1955. – 1960.
1. Pismo I. Meštrovića, 12. IX. 1955.
  2. Isto, 23. IV. 1956.
  3. Isto, 4. XI. 1956.
  4. Isto, 29. VI. 1957.
  5. Isto, 4. XII. 1959.
  6. Isto, 10. VIII. 1960.
  7. Isto, 13. XI. 1960.
7. Pisma Olge Meštrović Galeriji Meštrović u Splitu i pisma Galerije Meštrović Olgi Meštrović u South Bend, 1965-1969.
1. Pismo Galerije M. 20. XII. 1965.
  2. Isto, 11. III. 1966.
  3. Pismo Olge M. 7. III. 1964.
  4. Isto, 2. II. 1965.
  5. Isto, 1. VI. 1965.
  6. Isto, 22. IX. 1965.
  7. Isto, 3. V. 1966.
  8. Pismo Olge M. Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti. (Kopija). 16. VIII. 1966.
  9. Pismo Olge M. Galeriji M. 4. XII. 1966.
  10. Isto, 20. I. 1967.
  11. Isto, 5. II. 1967.
  12. Isto, 31. III. 1967.
  13. Isto, 30. V. 1968.
  14. Isto, 18. VI. 1968.
  15. Izjava Olge M. 18. VI. 1968.
  16. Pismo Olge M. Galeriji M. 5. VII. 1969.
8. Ulomci pisama Ivana i Olge Meštrović Cvitu Fiskoviću iz Syracuse, 1951-1954.
1. Pismo I. Meštrovića, 11. IV. 1951.
  2. Isto, 10. IX. 1952.
  3. Isto, 26. VIII. 1953.
  4. Isto, 10. IX. 1953.
  5. Isto, 10. V. 1954.
  8. Pismo Olge Meštrović, 26. VIII. 1953.
9. J. Smrkinić: "Nekoliko izvoda iz dopisivanja s našim velikim kiparom Ivanom Meštrovićem." 1955-1961.
10. Izvodi iz Meštrovićevih pisama. 1955-1957.
1. Izvod iz Meštrovićevog pisma Galeriji Meštrović, 12. IX. 1955.
  2. Isto, 23. IV. 1956.
  3. Isto, 20. VI. 1956.
  4. Isto, 29. VI. 1957.
11. Izvodi iz pisama Ivana Meštrovića Galeriji Meštrović u Splitu. 1956-1961.
1. 24. II. 1956.
  2. 23. IV. 1956.
  3. 20. VI. 1956.
  4. 4. XI. 1956.
  5. 24. V. 1957.
  6. 29. VI. 1957.
  7. 26. II. 1958.
  8. 25. III. 1958.
  9. 4. V. 1959.
  10. 4. XII. 1959.
  11. 7. IV. 1960.
  12. 29. V. 1960.
  13. 10. VIII. 1960.
  14. 13. XI. 1960.
  15. 12. VI. 1961.

12. Izvodi iz pisama Ivana Meštrovića upućenih ravnatelju Galerije Meštrović u Splitu. 1956-1958.
  1. 23. IV. 1956.
  2. 4. XI. 1956.
  3. 21. XI. 1956.
  4. 24. V. 1957.
  5. 26. II. 1958.
  6. 25. III. 1958.
13. Izvodi iz pisama Ivana Meštrovića upućenih ravnatelju Galerije Meštrović u Splitu. 1956
  1. 23. IV. 1956.
  2. 20. VI. 1956.
14. Izvodi iz pisama Ivana Meštrovića upućenih ravnatelju Galerije Meštrović u Splitu. 1959, 1960.
  1. 4. XII. 1959.
  2. 7. IV. 1960.
15. Kopije pisama ravnatelja Galerije Meštrović u Splitu Duška Kečkemeta Olgi i Marici Meštrović u South Bend i Buenos Aires. 1979-1980.
  1. Pismo Olgi M., 20. IV. 1979.
  2. Pismo Marici M., 20. IV. 1979.
  3. Pismo Olgi M., 26. VI. 1979.
  4. Pismo Marici M., 26. VI. 1979.
  5. Pismo Olgi M., 20. XI. 1979.
  6. Pismo Marici M., 3. XII. 1979.
  7. Pismo Marici M., 31. VII. 1980.
16. Prepiska Galerije Meštrović u Splitu s Olgom ud. Meštrović u South Bendu i Maricom Meštrović u Buenos Airesu. 1979-1982. (50 pisama).
17. Pismo Olge ud. Meštrović, South Bend, Dušku Kečkemetu u Split, 10. III. 1984.
18. Razna arhivska građa
  1. Isprave u vezi s ozakonjenjem djece Ivana i Olge Meštrović. 1894-1929. (GM 203s)
  2. "Na Veliku Gospu 1941. (15. VIII) u Splitu." Meštrovićev rukopis (1 list). Na poleđini koncept pjesme u čast rođendana I. Meštrovića.
  3. Pismo I. Meštrovića Ratku Katunariću u Zagreb, 13. VI. 1958.
  4. Pozivnica za otkrivanje spomen-poprsja Dinka Šimunovića u Sinju, 2. VIII. 1979.
  5. Pozivnica za otkrivanje spomen-poprsja Vladimira Becića u Slavonskom Brodu, 9. XI. 1979.
  6. Podaci Galerije Meštrović u vezi s Meštrovićevom smrću i sprovodom.
  7. Pohrana Meštrovićevih skulptura u Galeriji Umjetnina u Splitu, 11. I. 1932.
  8. Prijem i plesni program u Galeriji Meštrović. 16. VII. 1956.
  9. Povrat predmeta iz Atelijera Meštrović. 24. III. 1978.
  10. Posjet Marice Meštrović Splitu i Zagrebu. 1. XII. 1983.
  11. Popis skulptura u Franjevačkoj kuriji u Rimu.
  12. Pismo o. D. Mandića Galeriji umjetnina u Splitu. Chicago, 7. IV. 1969.
  13. Podaci Muzeja književnosti i pozorišne umjetnosti B. i H. Sarajevo, 22. XII. 1986.
  14. Pismo Stojana Vujičića Galeriji Meštrović u Splitu, o poprsju A. Evetovića. Budimpešta, 17. VI. 1984.
  15. Kopija pisma I. Meštrovića Mihajlu Pupinu u New York. Opatija, 7. VIII. 1928.
  16. Bilješka I. Meštrovića (Zagreb, u zatvoru, 21. XI. 1941).
  17. Sastav u obranu uhićenog Meštrovića. (Rukopis strojem, 1942).
  18. Račun za klesanje "Povijesti Hrvata". (25. IV. 1934).
19. Nabava skulptura u Galeriji Meštrović u Splitu.
  1. Djela koja je I. Meštrović darovao Galeriji Meštrović nakon 1945.
  2. Prijevoz skulptura iz Rima, 17. IX. 1959.
  3. Popis skulptura stiglih iz Rima, 27. IV. 1960.
  4. Potvrda primitka skulptura iz Rima. 1960.
  5. Akvizicije Galerije Meštrović.
  6. Preuzimanje skulptura iz Galerije umjetnina u Splitu, 21. II. 1961.
  7. Preuzimanje skulptura iz Galerije umjetnina u Splitu, 21. X. 1982.
20. Popis izložaba Ivana Meštrovića (Barbara Kovačić, 1992).
21. Djelatnost Galerije Meštrović u povodu 100. obljetnice rođenja I. Meštrovića.
  1. Program. 1980.
  2. Izvještaj. 1980-1983.
22. Muzeološki postav Galerije Meštrović.
  1. Skica prijedloga preuređenja (D. Kečkemet, D. Domančić).
  2. Muzeološka koncepcija postava (I. Maroević, 1988).
  3. Primjedbe o planu postava. (D. Kečkemet, 1988).
23. Arhiv Spomenika neznanog junaka na Avali. 1934-1938. (+ literatura 1923-1967).
  1. Ugovor za gradnju. Zagreb, 9. I. 1934. (Kopija). Prepiska Ivana Meštrovića i puk. Stevana Živanovića:
    2. Pismo Meštrovića Živanoviću. Zagreb, 7. V. 1934.
    3. Isto, Zagreb, 17. V. 1934.
    4. Isto, Zagreb, 7. VI. 1934.
    5. Isto, 3. VIII. 1934.
    6. Isto, Split, 3. VIII. 1934.
    7. Isto, Split, 3. V. 1935.
    8. Pismo Živanovića Meštroviću (kopija). Beograd, 8. V. 1935.
    9. Isto, Beograd, 15. V. 1935.
    10. Isto, Beograd, 19. VI. 1935.
    11. Isto, Beograd, 9. VII. 1935.
    12. Isto, Beograd, 7. VIII. 1935.
    13. Isto, Beograd, 29. VIII. 1935.
    14. Isto, Beograd, 6. IX. 1935.
    15. Isto, Beograd, 28. IX. 1935.
    16. Isto, Beograd, 30. IX. 1935.
    17. Isto, Beograd, 11. X. 1935.
    18. Isto, Beograd, 15. X. 1935.
    19. Isto, Beograd, 27. X. 1935.
    20. Isto, Beograd, 6. XI. 1935.
    21. Isto, Beograd, 26. XI. 1935.
    22. Pismo Marina Marasovića Meštroviću, Split, 24. XI. 1935.
    23. Pismo Živanovića Meštroviću. Beograd, 8. XII. 1935.
    24. Isto, Beograd, 31. XII. 1935.
    25. Pismo Meštrovića Živanoviću. Zagreb, 2. IV. 1935.
    26. Isto, Zagreb, 12. IV. 1935.
    27. Isto, Zagreb, 18. V. 1935.
    28. Isto, Zagreb, 16. VI. (1935).
    29. Isto, Split, 15. VIII. 1935.
    30. Isto, Split, 20. VIII. (1935).
    31. Isto, Split, 28. VIII. 1935.
    32. Isto, Split, 4. IX. 1935.
    33. Isto, Zagreb, 29. IX. 1935.
    34. Isto, Zagreb, 21. X. 1935.
    35. Isto, Zagreb, 22. X. (1935).
    36. Isto, Zagreb, 2. XI. 1935.
    37. Isto, Zagreb, 5. XI. (1935).
    38. Isto, Zagreb, 25. XI. 1935.
    39. Isto, Zagreb, 3. XII. 1935.
    40. Isto, (Zagreb), 28. XII. (1935).
    41. Isto, Split, 8. I. 1936.
    42. Pismo Živanovića Meštroviću (kopija). Beograd, 13. I. 1936.
    43. Meštrovićevo pismo Upravniku. Zagreb, 25. I. 1936.
    44. Pismo Živanovića Meštroviću (kopija). Beograd, 3. II. 1936.
    45. Ponuda granita Evgenija Đ. Lavčevića. Beograd, 3. II. 1936.
    46. Pismo Meštrovića Živanoviću. Zagreb, 24. II. 1936.
    47. Isto, Split, 10. III. (1936).
    48. Pismo Živanovića Meštroviću (kopija). Beograd, 9. V. 1936.
    49. Pismo Meštrovića Živanoviću. Zagreb, 10. V. 1936.
    50. Isto, Zagreb, 6. VI. 1936.

51. Pismo Živanovića Meštroviću (koncept). Beograd, 8. VI. 1936.
  52. Isto (kopija). Beograd, 16. VI. 1936.
  53. Pismo Meštrovića Živanoviću. Split, 21. VI. 1936.
  54. Pismo Živanovića Meštroviću (koncept). Beograd, 25. VI. 1936.
  55. Pismo Meštrovića Živanoviću. Split, 7. VII. 1936.
  56. Pismo Živanovića Meštroviću (kopija). Beograd, 10. VII. 1936.
  57. Pismo Meštrovića Živanoviću. Split, 14. VII. (1936).
  58. Isto, (bez datuma, oko 15. VII. 1936).
  59. Pismo Živanovića Meštroviću (kopija). Beograd, 16. VII. 1936.
  60. Pismo Meštrovića Živanoviću, bez datuma, oko 20. VII. 1936).
  61. Isto, Split, 29. VIII. 1936.
  62. Pismo Živanovića Meštroviću (kopija). Beograd, 1. IX. 1936.
  63. Pismo Marasovića Živanoviću. Split, 13. IX. 1936.
  64. Isto, Split 28. XI. 1936.
  65. Pismo Meštrovića Živanoviću. Zagreb, 17. XI. 1936.
  66. Pismo Živanovića Meštroviću. Beograd, 1. III. 1937.
  67. Pismo Meštrovića Živanoviću. Zagreb, 4. III. 1937.
  68. Pismo Živanovića Meštroviću (kopija). Beograd, 10. V. 1937.
  69. Pismo Meštrovića Živanoviću. Zagreb 25. V. 1937.
  70. Pismo Živanovića Meštroviću (kopija). Beograd, 18. VI. 1937.
  71. Isto, Beograd 28. VI. 1937.
  72. Isto, Beograd, 2. X. 1937.
  73. Pismo Meštrovića Živanoviću. Zagreb, 12. X. 1937.
  74. Isto, Zagreb, 20. XII. 1937.
  75. Isto, Zagreb, 17. VII. 1938.
  76. Isto, Zagreb, 11. X. 1938.
  77. Pismo Živanovića Meštroviću. Beograd, 15. X. 1938.
  78. Pismo Meštrovića Živanoviću. Zagreb, 19. X. 1938.
  79. Stevan Živanović: Gradjenje spomenika "Neznanom junaku" na Avali. (Rukopis strojem, str. 1-40). 1967.
  80. Arhivski podaci o kamenu za spomenik na Avali. (F. Tučan. Kopija strojem, str. 1-3). 1923.
  81. Dr. M. Luković. Stručno mišljenje. 1930.
  82. Prof. dr. S. Tomić. Izvještaj o jablaničkom kamenu. 1930.
  83. Izvještaji i analize stručnjaka.
  84. T. S. Živanović. Plan rada. (Rukopis strojem, str. 1-18). 1934.
  85. Komisijski izvještaj o snabdijevanju vodom. (Rukopis strojem, str. 1-4). 1935.
  86. Predračun za izradu radionice u Splitu. Beograd 1935.
  87. Historijat projekta za podizanje spomenika na Avali (kopija). Beograd 25. IV. 1936.
  88. Objavljena literatura o spomeniku na Avali (A. Matekalo, 1938; N. Tomić, 1967; P. M. Tomić, 1967).
  24. Darovni ugovor Ivana Meštrovića. 26. I. 1952.
  25. Ponude Meštrovićevih skulptura Galeriji Meštrović. 1955-1982.
  26. Pisma Nikole Adžije. Drniš:
    1. "Iz djetinjstva Ivana Meštrovića." (Rukopis strojem). Drniš, 1. XII. 1926.
    2. Pismo N. Adžije Galeriji Meštrović. (Reagiranje na brošuru "Počeci I. Meštrovića"). Drniš, 5. IV. 1960.
    3. Pismo Slavku Sirišćeviću. Drniš, 31. III. 1967.
    4. Pismo S. Sirišćevića N. Adžiji. Split, 29. III. 1967.
    5. Nikola Adžija. Biografski podaci.
  27. Meštrovićeve dječake pjesme. (Oko 1892-1899). (Inv. Bibl. 5/53a, b).
    1. Čudila se slavna Dalmacija.
    2. Ljuto cvili Slovinjkinja vila.
    3. Bože mili čuda velikoga.
    4. Kupi vojsku care Sulejmane.
    5. Goji majka dva sina nejaka.
    6. Rano rani care Sulejmane.
    7. Kad Hrvati kralja okruniše.
  8. Knjigu štije Babonjić vojvoda.
  9. Poslušajte hrvatske krajine.
  10. Pisma o Petru Krešimiru.
  28. Podaci građevnog poduzetnika Marina Marasovića i ostalih o gradnji Kašteleta.
    1. Obračun za gradnju ogradnih zidova, 8. I. 1940.
    2. Molba za obnovu zidina u "Kaštilcu", 8. VI. 1940.
    3. Troškovnik izrade ogradnih zidova, 3. X. 1940.
    4. Ponuda Marina Roguljića za kamen, 20. XI. 1940.
    5. Meštrovićeva molba Gradskom poglavarstvu za gradnju ogradnih zidova, 25. XI. 1940.
    6. Žalba Gradskog poglavarstva Meštroviću da gradi bez građevne dozvole, 29. XI. 1940.
    7. Gradsko poglavarstvo zahtijeva pristojbu za molbu, 17. I. 1941.
    8. Commisariato civile del Comune di Spalato traži isplatu ustupljenog kamena za pločnik, 10. VI. 1941.
    9. Izvještaj nekog kipara o radovima za Kaštelet, 28. V. 1941.
    10. Izvještaj o radu klesara (VI. 1941).
  29. Podaci o radovima u Kašteletu.
    1. Nacrtna ozalitu: Rekonstrukcija zidina u Kaštilcu – Meje. Mj. 1 : 100. Zagreb, 9/II 40.
    2. Rekonstrukcija crkvice u Crikvinama. Troškovnik, 11. III. 1941. Potpis: Meštrović.
    3. Obračun za rekonstrukciju crkvice u Crikvinama – Meje. Split, 21. V. 1941.
  30. Projekti arh. Harolda Bilinića za dogradnju Kašteleta, 1963.
  31. Ivan Meštrović. "Božićni razgovori", "Ipak se nadam". Kopija rukopisa iz posjeda obitelji Meštrović.
  32. Pismo Rudolfa Siebera Galeriji Meštrović u vezi s Meštrovićevim sprovodom. Beč, 3. II. 1962.
  33. Meštrovićevi albumi s fotografijama ranih radova. Fotografije Meštrovićevih ranih radova dobivenih iz Beča.
  34. Popis crteža Ivana Meštrovića, uz molbu za izvoz u Ameriku, 1981. Br. 1-294 b.
- ## II. ARHIV ATELIJERA MEŠTROVIĆ - ZAGREB
1. Popis radova po inventarnoj knjizi (1-297).
  2. Knjiga ulaska. (Skulpture, slike, crteži).
  3. Arhitektonski nacrti
    1. Pregled arhitektonskih nacrtu u Atelijeru Meštrović u Zagrebu. (V. Barbić, H. Bilinić, M. Vukelić). Zapisnik i popis. 1, 7. II. 1971. (03-1587/1).
    2. Popis arhitektonskih nacrtu u Atelijeru Meštrović u Zagrebu. (V. Barbić, H. Bilinić, E. Hajdinjak, M. Vukelić). Zapisnik i popis. 28, 29, 30. I. 1980. (03-1587/3).
  4. Vesna Barbić: (Meštrović nakon 1942). (Rukopis).
  5. Diploma njemačkog predsjednika Hindenburga Meštroviću, 21. VIII. 1932.
  6. Pismo I. Meštrovića fra Karlu Jurišiću, III. 1953.
  7. CD-ROM. Ivan Meštrović. Zagreb 2001.
- ## III. ARHIV GLIPTOTEKE HAZU - ZAGREB
1. Meštrovićeva djela u inventaru Gliptoteke. 1987.
    1. Djela u pohrani obitelji Meštrović
    2. Djela u vlasništvu Gliptoteke
    3. Numizmatička zbirka u pohrani
    4. Djela izvan inventara
  2. Meštrovićeva djela u inventaru Gliptoteke. 1983.

IV. ARHIV HAZU - ZAGREB

1. Pismo fra Luje Maruna Albertini Hoffman, 12. XII. 1928.
2. Pismo A. Bauera Mili Budaku, 24. VI. 1941.
3. Računi Milana Marjanovića za prodani arhiv I. Meštrovića, 1948.
4. Pismo International Institute, Detroit, Jugoslavenskom svijetu u vezi s Meštrovićevim boravkom u Detroitu, 27. III. 1925.
5. Rukopis (strojem) o Meštrovićevom boravku i izložbama u Americi 1925. (Vjerojatno M. Marjanović).
6. Pismo I. Meštrovića Forumu, New York, o modernoj umjetnosti, 24. IV. 1925.

Ostavština Tomislava Krizmana:

7. Pismo I. Meštrovića Ljubi Babiću. Rim, 19. XI. 1912.
8. Dopisnica I. Meštrovića T. Krizmanu (Rim, 27. II. 1913).
9. Pismo I. Meštrovića T. Krizmanu. Split, 3. VIII. (192?).
10. Anketni list I. Meštrovića, T. Krizmana i R. Kuglija za pomoć hrvatskim umjetnicima. (Zagreb, 1932).
11. Pismo Petra Meštroviša (Peše) T. Krizmanu. Syracuse, 21. XI. 1947. Na poledini: Pismo I. Meštrovića T. Krizmanu.
12. Pismo I. Meštrovića T. Krizmanu. Syracuse, 15. IV. 1947. Na poledini: Pozivnica za Meštrovićevu izložbu u Metropolitan Museum of Art u New Yorku, 1947.
13. Pismo I. Meštrovića T. Krizmanu. Syracuse, 27. XII. 1949.
14. Isto. Syracuse, 8. I. 1952.
15. Isto. Syracuse, 9. II. 1952.
16. Isto. Syracuse, 15. III. 1953.
17. Isto. Syracuse, 13. IV. 1953.
18. Isto. (Syracuse), 22. VIII. 1953.
19. Isto. Syracuse, 6. XI. 1953.
20. A. Vrcan: Branko Dešković od 1915. do kraja života. (Rukopis). Beograd, 22. V. 1951. (Sign. D-88/3, inv. Br. 856).
21. Potvrda Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu Adeli Milčinović za preuzimanje Meštrovićevih skulptura. Zagreb, 27. IV. 1925. (Br. 27-1925).
22. The Woodrow Wilson Foundation. 1925. Prijepis zahvale N. H. Davisa I. Meštroviću i odgovor I. Meštrovića u vezi s medaljom W. Wilsona.
23. Katalog Galerije Meštrović, Zagreb, Ilica 12. 1933.
24. Pozivnica za otvorenje Galerije Meštrović, Ilica 12. 1933.
25. Izložba velikog slovenskog umetnika u Pragu. (Bilten, šapirografirano). 1933.
26. Osmrtnica Ivana Meštrovića. Zagreb 1962.

V. ARHIV SVEUČILIŠNE KNJIŽNICE - SPLIT

1. Prepiska I. Meštrović – Ante Trumbić. 1906.
  1. Pismo I. Meštrovića A. Trumbiću. Beč, 1. III. 1906. (NB M 416/15).
  2. Isto. Beč, 30. III. 1906. (NB M 416/16).
  3. Brzovjav I. Meštrovića A. Trumbiću. Beč, 6. IV. 1906. (NB M 416/11).
  4. Isto. Beč, 13. IV. 1906. (NB M 416/8, 9).
  5. Pismo I. Meštrovića A. Trumbiću. Beč, 14. IV. 1906. (NB M 416/17).
  6. Isto. (Beč), 15. VI. 1906. (NB M 416/18).
  7. Brzovjav A. Trumbića I. Meštroviću. (1906. ?). (NB M 416/7).
  8. Isto. (1906. ?). NB M 416/12, 13).
  9. Pismo I. Meštrovića A. Trumbiću. (1922-1938. ?). (NB M - 588).
  10. Arhiv dr. Iva Tartaglije.

VI. ARHIV HRVATSKE - ZAGREB

1. Meštrovićeva pisma Isi Kršnjavome. 1904-1910. (RN – 49).
  1. Pismo I. Meštrovića I. Kršnjavome. Beč, (I. 1904).
  2. Isto. Beč, 10. II. 1904.
  3. Isto. Beč, 27. III. 1904.
  4. Isto. Beč, 26. IV. (1904).
  5. Isto. Beč, 24. V. (1904).
  6. Isto. Beč, 1. VI. (1904).
  7. Isto. Beč, 21. VI. (1904).
  8. Isto. Beč, 17. IX. 1904.
  9. Isto. Beč, 23. IX. 1904.
  10. Isto. Beč, 14. X. 1904.
  11. Isto. Beč, 28. I. (II) 1905.
  12. Isto. Beč, 4. II. 1905.
  13. Isto. Beč, 17. II. 1905.
  14. Isto. Beč, 25. II. 1905.
  15. Isto. Beč, 7. III. 1905.
  16. Isto. Beč, 16. III. 1905.
  17. Dopisnica I. Meštrovića I. Kršnjavome. Beč, 22. III. 1905.
  18. Isto. Beč, 24. III. (1905).
  19. Pismo I. Meštrovića I. Kršnjavome. Beč, 3. IV. 1905.
  20. Isto. Beč, 15. IV. 1905.
  21. Isto. Beč, 28. IV. 1905.
  22. Dopisnica I. Meštrovića I. Kršnjavome. Beč, 2. V. 1905.
  23. Pismo I. Meštrovića I. Kršnjavome. Beč, 12. V. 1905.
  24. Isto. Beč, 15. V. 1905.
  25. Isto. Beč, 20. V. 1905.
  26. Dopisnica I. Meštrovića I. Kršnjavome. Beč, 24. V. (1905. ?).
  27. Isto. Beč, 31. V. 1905.
  28. Isto. Beč, 15. VI. 1905.
  29. Dopisnica I. Meštrovića I. Kršnjavome. Beč, 24. VI. 1905.
  30. Pismo I. Meštrovića I. Kršnjavome. Beč, 3. VII. 1905.
  31. Isto. Split, 25. IX. 1905.
  32. Isto. Split, 7. XI. 1905.
  33. Isto. Beč, 7. XII. 1905.
  34. Pismo I. Meštrovića Društvu umjetnosti u Zagreb. Beč, 7. XI. 1906.
  35. Isto. 8. II. ?
  36. Isto. ?, ?
  37. Pismo I. Meštrovića I. Kršnjavome u Zagreb. Pariz, 15. IX. 1909.
  38. Isto. Pariz, 22. X. 1909.
  39. Isto. Pariz, 27. X. 1909.
  40. Isto. Pariz, 23. XI. 1909.
  41. Isto. Beč, 23. I. (1910. ?).
  42. Isto. Beč, 24. III. 1910.
2. Meštrovićeva pisma Andriji i Adeli Milčinović. (RN – 49)
  1. Pismo I. Meštrovića Andriji Milčinoviću. Beč, 24. IV. 1905.
  2. Dopisnica I. Meštrovića Andriji Milčinoviću. Beč, 22. V. 1905.
  3. Pismo I. Meštrovića Andriji Milčinoviću. Beč, 22. I. (1907. ?).
  4. Pismo I. Meštrovića Adeli Milčinović. ?, 16. VIII. 1907.
  5. Pismo I. Meštrovića Andriji Milčinoviću. ?, 7. X. 1907.
  6. Pismo I. Meštrovića Andriji i Adeli Milčinović. ?, 15. X. 1907.
  7. Pismo I. Meštrovića Andriji Milčinoviću. (Beč), 2. XI. 1907.
  8. Dopisnica I. Meštrovića Adeli Milčinović. Beč, (21. I. 1908).
  9. Pismo Ruže Meštrović Andriji i Adeli Milčinović. (?).
  10. Pismo I. i R. Meštrović Adeli Milčinović. Pariz, 23. I. 1909.
  11. Pismo I. Meštrović Adeli Milčinović. Pariz, 29. II. 1909.
  12. Pismo I. Meštrovića Adriji i Adeli Milčinović. Pariz, 28. IV. 1909.
  13. Isto. Pariz, 7. V. 1909.
  14. Pismo I. Meštrovića Andriji Milčinoviću. Pariz, 13. VIII. 1909.
  15. Isto. Pariz, 13. X. 1909.
  16. Isto. Pariz, 25. X. 1909.
  17. Isto. Pariz, 6. XI. 1909.
  18. Isto. Pariz, 23. XI. 1909.
  19. Isto. Rim, 10. VI. 1911.
  20. Pismo Ruže Meštrović Adeli Milčinović. Rim, (?).
  21. Pismo I. Meštrovića Adeli Milčinović. Rim, 15. XI. 1911.
  22. Isto. (Beč, XII. 1907. ?).

VII. ARHIV NACIONALNE I SVEUČILIŠNE KNJIŽNICE - ZAGREB

1. Pisma Ivana Meštrovića Milanu Ćurčinu. 1920-1939. (R. 7450b).
  1. Pismo I. Meštrovića Milanu Ćurčinu. IV. 1920.
  2. Isto. IV. 1920.
  3. Isto. Zagreb, 19. II. (1920. ?).
  4. Isto. 17. I. 1921.
  5. Isto. 26. II. 1921.
  6. Isto. Dubrovnik, 26. X. 1922.
  7. Isto. Prag, 2. XI. 1923.
  8. Isto. Lány, 4. XI. 1923.
  9. Isto. Lány, 9. XI. 1923.
  10. Isto. New York, 6. XI. 1924.
  11. Isto. New York, 1. I. 1925.
  12. Isto. New York, 18. I. 1925.
  13. Isto. New York, 12. II. 1925.
  14. Isto. New York, 14. III. 1925.
  15. Isto. Washington, 16. V. 1925.
  16. Isto. New York, (1925. ?).
  17. Isto. Firenca, 6. XI. 1925. (Dopisnica).
  18. Isto. New York, 5. XII. 1925.
  19. Isto. 15. XII. 1925.
  20. Isto. (New York), 18. XII. 1925.
  21. Isto. Beograd, 1. XI. 1927. (Brzjav).
  22. Isto. Chicago, 1. IV. 1928.
  23. Isto. Rim, 19. VIII. 1928.
  24. Isto. Fiuggi, 27. VIII. 1928.
  25. Isto. Rim, 15. IX. 1928.
  26. Isto. Zagreb, 25. I. 1929.
  27. Isto. (Pariz, 2. VIII. 1929).
  28. Isto. Pariz, (19. VIII. 1929).
  29. Isto. Split, 26. IX. 1930. (Brzjav).
  30. Isto. (?).
  31. Isto. (30. XI. 1930).
  32. Isto. (21. II. 1931).
  33. Isto. (?).
  34. Isto. Split, 8. IX. 1932.
  35. Isto. Split, 12. IX. 1932.
  36. Isto. (7. II. 1933).
  37. Isto. Pariz, 22. II. 1933. (Dopisnica).
  38. Isto. Split, (12. IV. 1933).
  39. Isto. Split, (12. IV. 1933). (Dopisnica).
  40. Isto. Prag, 15. V. 1933.
  41. Isto. 1. VIII. 1933.
  42. Isto. Split, (1. VIII. 1933).
  43. Isto. (9. VIII. 1933).
  44. Isto. Split, 19. IX. 1933.
  45. Isto. 12. VII. 1934.
  46. Isto. Split, 14. VIII. 1934. (Dopisnica).
  47. Isto. Zagreb, 19. XII. 1935.
  48. Isto. Split, 2. IV. 1936.
  49. Isto. Split, (30. III. 1936).
  50. Isto. (26. V. 1936).
  51. Isto. Split, 19. VI. 1936.
  52. Isto. Kotor, 11. VIII. 1936. (Dopisnica).
  53. Isto. (9. II. 1937).
  54. Isto. Venecija, 24. VII. 1937. (Dopisnica).
  55. Isto. Split, IV. 1938. (Dopisnica).
  56. Isto. Rab, (1929. ?). (Dopisnica).
  57. Isto. Split, (22. VII. 1930. ? 1935. ?). (Dopisnica).
  58. Isto. Rab, (1929. ? 1930. ?). (Dopisnica).
  59. Isto. (1930. ?).
  60. Isto. Split, 26. VIII. (1932. ?).
  61. Isto. (1932. ?).
  62. Isto. (1933. ?).
  63. Isto. Rogaška Slatina, 21. VIII. (1033. ?). (Dopisnica).
  64. Isto. London, 6. III. (1933. ?).
  65. Isto. Pariz, 1. III. (1933. ?).
  66. Isto. 6. VIII. (1933. ?).
  67. Isto. 25. VIII. (1936. ?).
  68. Isto. (1934-35. ?).
  69. Isto. Napulj, (23. VI. 1937).
  70. Isto. Split, (18. VII. 1939).
  71. Isto. 8. VIII. (1939. ?).
  72. Isto. (1939. ?).
  73. Isto. (?) (Na posjetnici).
  74. Isto. Split, 6. XI. (1937?). Dopisnica).
  75. Isto. (?)
  76. Isto. (?)
  - 77-80. Ulomak pisma i bilješke. (?)
  81. Dopisnica I. Meštrovića Dari Ćurčin. Rab, V. 1930. (R 7450c).
2. Pisma Milana Ćurčina I. Meštroviću. 1927, 1929. (R 7450a)
  1. Pismo M. Ćurčina I. Meštroviću. Zagreb, 1. III. 1927.
  2. Isto. Zagreb, 16. III. 1929.
3. Pisma I. Meštrovića Ivi Lupisu Vukiću. 1924-1925. (R 7213b).
  1. Pismo I. Meštrovića Ivi Lupisu Vukiću. New York, 10. XI. 1924.
  2. Isto. New York, 13. III. 1925.
  3. Isto. Washington, 7. IV. 1925.
  4. Isto. Washington, 17. IV. 1925.
  5. Isto. Washington, 18. IV. 1925. (Vjerojatnije 1926).
  6. Isto. Zagreb, 17. VIII. 1925.
  7. Čestitka I. Lupis Vukića I. Meštroviću. Viganj, 14. VIII. 1933.
4. Pisma I. Meštrovića Dušanu Plavšiću.
  1. Čestitka I. Meštrovića Dušanu Plavšiću. Beč, 1. I. 1906.
  2. Pismo I. Meštrovića D. Plavšiću. 26. II. (1911. ?).
  3. Isto. (1911. ?).
  4. Isto. Rim, 20. V. 1914.
5. Meštrovićeva pisma raznima.
  1. Pismo I. Meštrovića dr. Milanu Ogrizoviću. Pariz, 17. XI. 1909. Prilog: Tekst u vezi s natječajem za Strossmayerov spomenik. Pariz, 16. XI. 1909. (R 5405).
  2. Pismo I. Meštrovića Stjepanu Ivšiću. Zagreb, (?). (R 4836b).
  3. Pismo I. Meštrovića nepoznatom profesoru. 25. XI. 1908. (R 6167b).

VIII. ARHIV ZA POVIJEST UMJETNOSTI HAZU - ZAGREB

1. Milan Marjanović: Pretci i mladost Ivana Meštrovića. New York 1925. (Rukopis). (Djelomično objavljeno u "Književnim novinama", Zagreb, 1930, br. 6-12).
2. Guido Jeny: Počeci umjetničkoga odgoja i školovanja kipara Ivana Gabrilovića-Meštrovića. Zagreb 1944. (Rukopis).
3. Ivan Meštrović: Predgovor kataloga izložbe 1932. (Rukopis).
4. Ivan Meštrović: Autobiografski sastav. (Rukopis).
5. A. Cesarec: O problemu Ivana Meštrovića. Otisak na špaltama neobjavljenog članka u "Književniku" 1932.

IX. ARHIV UMJETNIČKE AKADEMIJE - BEČ

(K. K. Akademie der bildenden Künste, Wien). 1901-1903.

1. Svjedodžba. 1901/02. Ivan Meštrović-Gabrilović.
2. Svjedodžbe – Zeugnisse. 1903. – 1930. No. 13. S. 100 ro.
3. Stipendien und Stipendies. 1902/03. Str. 154, 172, 173.
4. Ocjenjivački list – Klassifikationsbogen. Nr. 319 N. 1902. 1901-1906.
5. Stipendije – Akademischen Aushilfsfonds Stipendien.
6. Die Ehrenmitglieder der Akademie. 346, str. 447.
7. Dopis redarstva Beč o Meštroviću. K. K. Bezirks-Polizei Commissariat Innere Stadt. Wien. No. 24.998. Wien 24. V. 1903.
8. I. Meštrović: Bildnis Guttman (fotografija).

X. ARHIV TOME MEŠTROVIĆA - SPLIT

1. Krštenica Mate Meštrovića, oca Ivana Meštrovića. Gradac 1909.
2. Svjedodžbe bečke Akademije I. Meštrovića. 1902-1904.
  1. Svjedodžba Umjetničke akademije. Beč. 11. XI. 1902.
  2. Isto, Beč, 7. VII. 1903.
  3. Isto, Beč, 9. VII. 1904.
3. Meštrovićeva pisma ocu Mati u Otavice; Ruži Klein; pisma J. Biankinija i oca Mate. 1904-1911.
  1. Pismo I. Meštrovića ocu Mati. Beč, (1902. ?).
  2. Isto. Beč, 1902.
  3. Isto. Beč, 1903.
  4. Isto. Beč, 21. V. 1903.
  5. Isto. Beč, 26. V. 1903.
  6. Isto. Beč, 17. VII. 1903.
  7. Isto. Beč, 17. VIII. 1903.
  8. Isto. Beč, 20. XI. 1903.
  9. Isto. Beč, 1904.
  10. Isto. Beč, (1904. ?).
  11. Isto. Beč, (1904. ?).
  12. Pismo I. Meštrovića Ruži Klein. Beč, 20. IV. (1904. ?).
  13. Dopisnica I. Meštrovića ocu. Split, 14. VIII. 1904.
  14. Pismo I. Meštrovića ocu. Beč, 5. X. 1904.
  15. Isto. Beč, 22. XI. 1904.
  16. Isto. Beč, (sredinom 1904).
  17. Pismo Jurja Biankinija I. Meštroviću. Beč, 18. XII. 1904.
  18. Pismo I. Meštrovića ocu i majci. Beč 17. I. 1905.
  19. Pismo I. Meštrovića ocu Mati. (Beč, 1905. ?).
  20. Isto. Beč, (oko 1905).
  21. Isto. Split, 9. X. 1905.
  22. Pismo Mate Meštrovića sinu. Drniš, 16. X. (1905).
  23. Dopisnica I. Meštrovića ocu Mati. Zagreb, IX. 1906.
  24. Isto. Trogir, 1906.
  25. Pismo I. Meštrovića ocu Mati. Pariz, 23. XII. 1908.
  26. Isto. Pariz, (1909).
  27. Isto. Pariz, 25. IV. 1909.
  28. Isto. Beč, 6. III. 1910.
  29. Isto. Anticoli Corrado, (XII. 1911).
4. Meštrovićeva pisma bratu Petru (Peši) Meštroviću (i popratna razna pisma). 1918-1947.
  1. Pismo I. Meštrovića Peši. Cannes, 8. VIII. (1917).
  2. Pismo I. Meštrovića Peši u Glasgow. Cannes, 12. V. (1918).
  3. Isto. Rim, 12. VII. (1918).
  4. Isto. Rim, 24. X. 1918.
  5. Isto. Pariz, 10. II. 1919.
  6. Isto. Pariz, 14. IV. 1919.
  7. Isto. London, 14. V. (1920).
  8. Isto. Zagreb, 19. X. (1920).
  9. Isto. Dubrovnik, 14. III. 1921.
  10. Isto. Dubrovnik, 7. V. 1921.
  11. Isto. Dubrovnik, 25. VI. (1921).
  12. Isto. Dubrovnik, 23. VII. (1922).
  13. Isto. Lapad, 17. VIII. 1921.
  14. Isto. Zagreb, 15. X. 1921.
  15. Isto. Zagreb, 19. X. 1921.
  16. Isto. Dubrovnik, 14. XI. (1921).
  17. Isto. Dubrovnik, 15. XII. 1921.
  18. Pismo Švrljuge I. Meštroviću. Glasgow, 30. IX. 1921.
  19. Pismo I. Meštrovića Peši. (Zagreb), 21. I. 1922.
  20. Isto. Dubrovnik, 22. III. 1922.
  21. Isto. London, (1922).
  22. Isto. (London), 13. V. 1922.
  23. Isto. London, 28. V. (1922).
  24. Isto. London, 8. VI. 1922.
  25. Isto. Dubrovnik, 16. IX. (1922).
  26. Isto. Dubrovnik, 11. X. 1922.
  27. Isto. Dubrovnik, 24. X. (1922).
  28. Pismo Victoria and Albert Museuma Petru Meštroviću u Edinburgh. London, 27. IX. 1922.
  29. Pismo I. Meštrovića Peši. Dubrovnik, 25. X. (1922).
  30. Pisma D. Bruccianija iz Victoria and Albert Museuma Petru Meštroviću u Edinburgh. London, 4. XI. 1922.
  31. Pismo I. Meštrovića Peši. Zagreb, 16. XI. 1922.
  32. Isto. Zagreb, 2. II. 1923.
  33. Isto. (Zagreb), 16. II. 1923.
  34. Isto. Zagreb, 6. IV. (1923).
  35. Isto. Zagreb, 18. IV. 1923.
  36. Isto. Zagreb, 8. VI. 1923.
  37. Isto. (Zagreb), 19. VII. (1923).
  38. Isto. Zagreb, 12. VIII. (1923).
  39. Isto. Zagreb, 16. VIII. 1923.
  - 39a. Isto. Zagreb, 25. IX. (1923).
  40. Isto. (Zagreb), 12. X. 1923.
  41. Isto. (Oko XI-XII. 1923.)
  42. Isto. (Zagreb), 10. XII. 1923.
  43. Koncept pisma I. Meštrovića Margaret Zogbaum u London. (1923. ?).
  44. Pismo I. Meštrovića Peši. 18. I. 1924.
  45. Isto. 14. IV. (1924).
  46. Isto. (Zagreb), 4. VIII. (1924).
  47. Koncept sporazuma između I. Meštrovića i Sv. Rittiga za gradnju i opremu crkve Sv. Križa u Trnju. (Zagreb), 1924.
  48. Otprema skulptura za Meštrovićevu izložbu u Americi. (Oko 1. VIII. 1924. ?). Prilog: Popis skulptura.
  49. Predračun za Njegošev mauzolej. (Oko 1924. ?).
  50. Poziv Foreign Affairs Petru Meštroviću na ručak Woodrow Wilson Foundation. New York, 26. XII. 1924.
  51. Dopis Foreign Affairs Petru Meštroviću. (New York). 23. I. 1925.
  52. Poziv novine The World I. Meštroviću i Peši za sastanak. New York, 1925.
  53. Pozivnica za Meštrovićevu izložbu u Buffalu. (15. II. 1925).
  54. Pismo I. Meštrovića Peši. Washington, 2. IV. 1925.
  55. Isto. Washington, 6. IV. 1925.
  56. Isto. Washington, 12. IV. 1925.
  57. Isto. New York, 20. IV. (1925).
  58. Isto. New York, 8. VI. (1925).
  59. Isto. New York, 10. VI. (1925).
  60. Isto. New York, 11. VI. (1925).
  61. Isto. New York, 12. VI. (1925).
  62. Pismo Olge Meštrović Peši. Radeče, 14. VII. 1925.
  63. Pismo I. Meštrovića Peši. Milano, 23. VI. (1925).
  64. Isto. Zagreb, 5. VII. 1925.
  65. Isto. (Zagreb), 9. VII. 1925.
  66. Isto. Zagreb, 14. VII. 1925.
  67. Isto. (Zagreb), 16. VIII. 1925.
  68. Isto. (Slovenija), 27. VIII. 1925.
  69. Isto. (Zagreb), 22. IX. (1925).
  70. Brzjav I. Meštrovića Peši. Zagreb, 2. XI. 1925.
  71. Isto. 17. XI. 1925.
  72. Narudžbe kataloga i albuma od Peše. Chicago, 15. VII. 1925.
  73. Punomoć I. Meštrovića Peši za izložbe. New York, 22. I. 1926.
  74. Pismo I. Meštrovića Peši. (New York), 12. III. (1926).
  75. Isto. (New York), (oko III-IV. 1926).
  76. Isto. (New York), 2. IV. 1926.
  77. Isto. (New York), 9. IV. 1926.
  78. Isto. (Chicago), 14. IV. 1926.
  79. Isto. (New York), 18. IV. (1926).
  80. Isto. (New York), 6. V. 1926.
  81. Isto. Brod SS. "Paris", 24. V. (1926).
  82. Isto. London, 26. V. (1926).
  83. Isto. Zagreb, 20. VII. (1926).
  84. Isto. Volosko, 4. IX. (1926).
  85. Pismo Bože Baburice I. Meštroviću. London, 4. X. 1926.
  86. Pismo Bire Meštrović Peši. Split, 4. XI. 1926.
  87. Pismo I. Meštrovića Los Angeles Museumu. Zagreb, 6. I. 1927.
  88. Pismo agencije Jugoslav Trading Company I. Meštroviću. New York, 26. III. 1927.
  89. Isto. 20. VI. 1927.
  90. Pismo I. Meštrovića Peši. (Zagreb, 29. VI. 1927).
  92. Dopisnica I. Meštrovića Peši. (Pariz, 13. III. 1928).
  93. Pismo I. Meštrovića Peši. New York, 20. III. 1928.

94. Isto. Chicago, 26. III. 1928.
95. Isto. Chicago, 7. IV. 1928.
96. Isto. Chicago, 24. IV. 1928.
97. Isto. 19. VI. (1928. ?).
98. Obračun primitaka i izdataka u Zagrebu. 1928.
99. Izdaci za kućanstvo u Zagrebu. 1928.
100. Tovarnice robe za Buenos Aires. Trst, 22. III. 1928.
101. Tovarni list. Trst, 24. III. 1928.
102. Pismo Roberta J. Keleya I. Meštroviću. New York, 18. VII. 1928.
103. Prijedlog I. Meštroviću za izradu irskog novca. Dublin, 10. VIII. 1928.
104. Pismo Dane (Matošića) I. Meštroviću u vezi s kupnjom terena na Mejama. (Split), 1928.
105. Razni obračuni. (Zagreb), 1928.
106. Pismo I. Meštrovića Peši. 10. VIII. (1928).
107. Isto. (Rim), 17. VIII. (1928).
108. Isto. (Fiuggi), 29. VIII. (1928).
109. Isto. (Fiuggi), 24. VIII. 1928.
110. Isto. (Fiuggi), 23. VIII. (1928).
111. Isto. (Rim), 1. IX. 1928.
112. Isto. (Rim), 4. IX. 1928).
113. Isto. Rim, 10. IX. (1928).
114. Isto. Rim, 12. IX. 1928.
115. Obračun troškova u Zagrebu. 21. VIII-31. X. (1928).
116. Izdaci u Zagrebu. (1928).
117. Račun H. Bauer. Zagreb, 12. IX. 1928.
118. Račun St. Kugli. Zagreb, 18. IX. 1928.
119. Doznaka Danici Škrivanić u Grazu. 29. X. 1928.
120. Popis radova poslanih u Ameriku. (1928).
121. Pismo I. Meštrovića Peši. (Split), 12. IX. (1929).
122. Pismo I. Meštrovića arh. Johnsonu u Los Angeles. 9. II. 1930.
123. Pismo I. Meštrovića Peši. (London), 28. VI. (1931).
124. Pismo Artura Nikolorića Peši. (New York), 4. IX. 1931.
125. Pismo P. Meštrovića A. Nikoloriću. Zagreb, 18. XI. 1931.
126. Pismo Blanche A. Byerley A. Nikoloriću. (New York), 4. II. 1932.
127. Popis Meštrovićevih crteža. (New York), 4. II. 1932.
128. Isto. (New York), 5. II. 1932, 11. II. 1932.
129. Pismo A. Nikolorića I. Meštroviću u vezi sa crtežima. New York, 11. II. 1932.
130. Popis Meštrovićevih crteža za Poljsku. (1932. ?).
131. Pismo I. Meštrovića Peši. Varšava, 8. V. 1932.
132. Isto. Split, 15. IX. (1932).
133. Isto. Split, 24. IX. (1932).
134. Osiguranje umjetnina. (London), 30. I. 1933.
135. Potvrda carinskih i željezničkih troškova za skulpture. Zagreb, 2. II. 1933.
136. Osiguranje skulptura za Pariz. Zagreb, 9. II. 1933.
137. Popis skulptura za Pariz. (1939).
138. Pismo I. Meštrovića Peši. Pariz, 18. II. (1933).
139. Isto. (London), 2. III. 1933.
140. Pismo Alfredea Bossona I. Meštroviću. (London), 22. III. 1933.
141. Pismo I. Meštrovića Peši. (Pariz), 27. II. (1933).
142. Isto. (London), 6. III. (1933).
143. Isto. (Split, 11. III. 1933).
144. Isto. Split, (28. III. 1933).
145. Isto. Split, (1. IV. 1933).
146. Isto. (Split, 8. IV. 1933).
147. Isto. (Split, 17. IV. 1933).
148. Isto. (Split, IV. 1933).
149. Isto. Split, (IV. 1933).
150. Osiguranje skulptura za Prag. Zagreb, 20. IV. 1933.
151. Brzjav Nikolorića Peši. New York, 10. VI. 1933.
152. Odgovor Peše M., 14. VI. 1933.
153. Pismo I. Meštrovića Peši. (Prag, 19. VI. 1933).
154. Isto. (Prag, V. 1933).
155. Isto. Split, (10. VI. 1933).
156. Razglednica I. Meštrovića Peši. (Split, 24. VI. 1933).
157. Pismo I. Meštrovića Peši. (Split, 30. VI. 1933).
158. Isto. (Split, 5. VII. 1933).
159. Isto. Split, 15. VII. (1933).
160. Isto. Split, 15. IX. (1933).
161. Isto. (Split, IX-X. 1933):
162. Isto. Split, (1933).
163. Isto. (Split, 1933).
164. Isto. Split, 8. VII. (1934).
165. Isto. Split, 17. VII. (1934).
166. Isto. (Split, VII-IX. 1934).
167. Isto. (Split, VII-IX. 1934).
168. Isto. Zagreb ? (Split, 21. IX. 1934. ?).
169. Isto. Split, 12. IX. (1934).
170. Isto. Split, 19. IX. (1934).
171. Pismo Društva prijatelja Njemačke I. Meštroviću. Zagreb, 7. I. 1935.
172. Deutsche Akademie, München I. Meštroviću. München, 30. I. 1935.
173. Pismo M. Čabriana I. Meštroviću. Zagreb, 3. II. 1935.
174. Isto. Zagreb, 6. II. 1935.
175. Deutsche Akademie, München I. Meštroviću. München, 11. II. 1935.
176. Prijepis pisma dr. Thierfeldera Društvu prijatelja Njemačke. München, 19. II. 1935.
177. Pismo Jugoslavenskog poslanstva u Berlinu I. Meštroviću. Berlin, 25. II. 1935.
178. Pismo Društva prijatelja Njemačke I. Meštroviću. Zagreb, 8. III. 1935.
179. Isto. Zagreb, 16. III. 1935.
180. Pismo Deutsche Akademie I. Meštroviću. München, 18. III. 1935.
181. Pismo Jugoslavenskog poslanstva u Berlinu I. Meštroviću. Berlin, 20. III. 1935.
182. Pismo minhenskog Radija Društvu prijatelja Njemačke u Zagrebu. (III. 1935).
183. Pismo Deutsche Akademie Društvu prijatelja Njemačke u Zagrebu. München, 27. III. 1935.
184. Pismo Društva prijatelja Njemačke I. Meštroviću. Zagreb, 28. III. 1935.
185. Isto. Zagreb, 29. III. 1935.
186. Društvo prijatelja Njemačke Njemačkoj akademiji u Münchenu. (Zagreb), 30. III. 1935.
187. Pismo Društva prijatelja Njemačke I. Meštroviću. Zagreb, 30. III. 1935.
188. Pismo Društva prijatelja Njemačke Petru Meštroviću. Zagreb, 30. III. 1935.
189. Pismo Društva prijatelja Njemačke I. Meštroviću. Zagreb, 30. III. 1935.
190. Pismo Švedsko-jugoslavenskog društva u Zagrebu I. Meštroviću. Zagreb, 4. IV. 1935.
191. Pismo Društva prijatelja Njemačke I. Meštroviću. Zagreb, 5. IV. 1935.
192. Pismo Njemačke akademije I. Meštroviću. München, 6. IV. 1935.
193. Pismo I. Meštrovića Njemačkoj akademiji u Münchenu. Zagreb, 12. IV. 1935.
194. Brzjav Njemačke akademije I. Meštroviću. München, 11. IV. (1935).
195. Isto. München, 17. IV. 1935.
196. Rukopis prijevoda dopisa Njemačke akademije I. Meštroviću. München, 20. V. 1935.
197. Koncept dopisa I. Meštrovića Dvoru u Beogradu za spomenik na Avali. Zagreb, 8. VI. 1935.
198. Pismo Njemačke akademije I. Meštroviću. München, 1. VII. 1935.
199. Pravila Društva prijatelja Njemačke. (Tiskanica).
200. Popis skulptura za München. (1935).
201. Pismo I. Meštrovića Peši. (Split, VII. 1935).
202. Isto. (Split), 10. VII. (1935).
203. Isto. Split, 18. VII. 1935.
204. Isto. Split, 24. VIII. 1935.
205. Isto. Zagreb, 21. XII. 1938.
206. Pismo Putnam & Company Petru Meštroviću. London, 22. XII. 1938.
207. Pismo I. Meštrovića Peši. Zagreb, 1. V. 1939.

208. Isto. (Split), 29. VIII. (1939).
  209. Isto. Zagreb, 4. V. (1940).
  210. Isto. Zagreb, 10. V. 1940.
  211. Isto. Split, 28. V. (1940).
  212. Isto. (Zagreb), 30. V. (1940).
  213. Isto. (Split, V-VI. 1940).
  214. Isto. Split, (13. VIII. 1940).
  215. Isto. (1940).
  216. Isto. (1940).
  217. Podaci u vezi sa Zemunskim mostom. (1940).
  218. Pismo Bire Studin Peši. Drniš, 9. V. 1941.
  219. Pismo Danice Meštrović Peši. Split, 17. VIII. 1941.
  220. Pismo I. Meštrovića Peši. Split, 5. IX. 1941.
Dodatak pismo 12. IX. (1941).
  221. Pismo Olge Meštrović Peši. 4. VIII. 1942.
  222. Polica osiguranja skulptura za izložbu u Berlinu, Beču i Bratislavi. Zagreb, 11. I. 1943.
  223. Pismo I. Meštrovića Peši. Rim, 26. II. 1943.
  224. Pismo Olge Meštrović Peši. Rim, 4. VI. 1943.
  225. Pismo I. Meštrovića Peši. Rim, 10. VII. 1943.
  226. Dopisnica I. Meštrovića Peši. Lausanne, 12. XI. 1943.
  227. Isto. (Lausanne), 23. XI. 1943.
  228. Dopisnica I. Meštrovića Peši. (Lausanne), 6. XII. 1943.
  229. Pismo I. Meštrovića Peši. Rim, 9. VII. 1943.
  230. Dopisnica I. Meštrovića Peši. (Lausanne), 21. XII. 1943.
  231. Isto. Villars, 25. XII. 1943.
  232. Pismo I. Meštrovića Peši. Villars, 3. I. 1944.
  233. Isto. Lausanne, 31. I. 1944.
  234. Dopisnica Olge Meštrović Peši. (Lausanne), 11. II. 1944.
  235. Isto. (Lausanne), 5. III. 1944.
  236. Pismo I. Meštrovića Peši. Lausanne, 20. III. 1944.
  237. Dopisnica I. Meštrovića Peši. Villars, 5. IV. 1944.
  238. Pismo I. Meštrovića Peši. (Villars), 6. IV. 1944.
  239. Dopisnica I. Meštrovića Peši. Villars, 13. IV. 1944.
  240. Dopisnica Olge Meštrović Peši. (Lausanne), 15. V. 1944.
  241. Pismo I. Meštrovića Peši. Lausanne, 11. V. 1944.
  242. Isto. Villars, 25. VII. 1944.
  243. Dopisnica I. Meštrovića Peši. Villars, 28. VIII. 1944.
  244. Isto. Ženeva, 11. X. 1944.
  245. Isto. Ženeva, 25. X. 1944.
  246. Isto. Ženeva, 2. XI. 1944.
  247. Isto. Ženeva, 24. XI. 1944.
  248. Isto. Ženeva, 6. XII. 1944.
  249. Isto. Ženeva, 21. XII. 1944.
  250. Isto. Montana, 9. I. 1945.
  251. Dopisnica Olge Meštrović Peši. Ženeva, 13. II. 1945.
  252. Dopisnica I. Meštrovića Peši. Ženeva, 18. II. 1945.
  253. Pismo I. Meštrovića Peši. Ženeva, 27. II. 1945.
  254. Isto. Engelwood, 27. I. 1946.
  255. Isto. Syracuse, 12. II. 1946. (?).
Prilog: Popis skulptura za Ameriku.
  256. Isto. Syracuse, 19. IV. 1947.
  257. Tlocrt oštećene makete Kosovskog hrama.
5. Razna pisma i isprave. 1906-1927.
    1. Pismo Vlaha Bukovca I. Meštroviću. Prag, 7. VII. 1906.
    2. Čestitka V. Bukovca I. Meštroviću za vjenčanje. (Prag, 1905. ?).
    3. Pismo F. D. Marušića I. Meštroviću u Beč. Drniš, 19. VIII. 1906.
    4. Pismo Nadežde Petrović I. Meštroviću. (Početak manjka). (Oko 1907).
    5. Srpsko odlikovanje I. Meštrovića ordenom Sv. Save. Beograd 1912.
    6. Meštrovićeve upute za pakovanje skulptura za izložbe u Americi. (1924. ?).
    7. Pismo I. Meštrovića G. Lerolleu u Pariz. Zagreb, 8. III. 1927.
    8. Pismo G. Lerollea I. Meštroviću. Berlin, 3. III. 1927.
    9. Meštrovićev koncept pisma nepoznatome. (1927. ?).
    10. Oporuka Ruže Meštrović. Zagreb, 20. I. 1927.
    11. Meštrovićev koncept pisma Ivi Andriću, ministru vanjskih poslova. Zagreb, 8. IV. 1935.
    12. Meštrovićev koncept pisma dr. Marku Kožulu, ministru građevina. Zagreb, 1934.

13. Meštrovićev koncept pisma ministru prosvjete (?) za gradnju osnovne škole u Otavicama. 1925. (?).
  14. Meštrovićev koncept intervjua "Pravdi" u vezi s polemikom oko Zemunskog mosta. 1934. (?).
6. Pisma Ise Kršnjavoga Meštroviću u Beč. 1904-1906.
    1. Pismo I. Kršnjavoga I. Meštroviću. (Zagreb, kraj 1904.).
    2. Isto. Zagreb, 12. II. 1905.
    3. Isto. Zagreb, 16. V. 1905.
    4. Isto. (Zagreb, 1905).

XI. ARHIV GALERIJE UMJETNINA - SPLIT

1. Spis I. Meštrovića o pohrani skulptura u Galeriji umjetnina u Splitu. 11. I. 1932.
2. Pismo I. Meštrovića da se "Udovice" isklešu u kamenu. 29. V. 1960.
3. Dopis Banske uprave Primorske banovine u Splitu da se Meštrovićeve skulpture predaju Galeriji umjetnina Split, 15. IX. 1931.
4. Rukopis Meštrovićeve dječacke pjesme. 1899.

XII. RAZNA ARHIVSKA GRAĐA

1. Meštrovićeve djela u inventaru Narodnog muzeja u Beogradu.
2. Razglednice I. Meštrovića kćeri Marici Meštrović. (U posjedu Marice Meštrović, Zagreb). 1931-1936.
  1. 6 razglednica iz Splita VII-IX. 1931. u Pörtschach a/Wörthersee.
  2. 5 razglednica iz Pariza, Londona, Praga, Splita, II-VIII. 1933. u Zagreb i Pörtschach.
  3. Razglednica iz Kotora u Pörtschach. 11. VIII. 1936.
3. Prepiska I. Meštrovića, A. Šercera i J. Lukinovića u vezi sa skulpturom "Majka i dijete". 1953. (VI. Obitelji Lukinović, Split).
  1. Pismo I. Meštrovića A. Šerceru u Zagreb. Syracuse, 5. VI. 1953.
  2. Pismo A. Šercera J. Lukinoviću u Split. Zagreb, 19. VI. 1953.
  3. Pismo I. Meštrovića J. Lukinoviću u Split. Syracuse, 21. IX. 1953.
4. Pismo I. Meštrovića inž. Helenu Baldasaru. Rim, 13. VIII. 1918. (Obitelj Baldasar, Split).
5. Objava vjenčanja Otta i Marije König. Beč, 25. V. 1895. (Technisches Museum, Wien).
6. Pismo I. Meštrovića Edouardu Herriotu, predsjedniku Narodne skupštine u Parizu. Syracuse, 2. III. 1951. (Mate Meštrović Zagreb).
7. Zapisnik komisije za položaj spomenika Grguru Ninskome u Splitu. 20. III. 1952. (Muzej grada Splita, Split).
8. Pismo I. Meštrovića Emanuelu Vidoviću. 1914. (Ostavština E. Vidovića, Split).
9. Pismo I. Meštrovića fra Karlu Jurišiću u Zaostrog. Syracuse, 4. III. 1953. (Franjevački samostan, Zaostrog).
11. Pismo I. Meštrovića Marinu Marasoviću. South Bend, 24. IX. 1978. (Obitelj Marasović, Split).
14. Pismo I. Meštrovića Ratku Katunariću. South Bend, 13. VI. 1958. (VI. obitelj Katunarić, Split).
16. P. Mitrović: Komedija na stranicama jednog dnevnika. Rukopis, str. 176. (VI. nasljednici P. Mitrovića, Rijeka ?).
17. Ivo Kovačić: Librić za razne napisane priče iz staroga Splita i drugo. Oko 1968. (VI. autorovi nasljednici, Split).

XIII. ARHIV ELIZABETE KAŠTELANČIĆ - ZAGREB

1. Pismo I. Meštrovića Ruži Klein. Beč, 28. XI. 1903.
2. Isto. I. Meštrović Ruži. Beč, 23. II. 1904.
3. Isto. Ruže I. Meštroviću. Beč, 9. VII. 1904.
- 3a. Isto. I. Meštrović Ruži. Split, 17. VIII. (1905).
4. Isto. I. Meštrović Ruži. (Beograd, XII. 1906).
5. Isto. I. Meštrović Ruži. (Beograd, I. 1907).
6. Isto. I. Meštrović Ruži. Rim, 5. VII. (1914).
7. Isto. I. Meštrović Ruži. Rim, 6. VII. (1914).
8. Isto. I. Meštrović Ruži. Rim, 26. VII. (1914).
9. Isto. I. Meštrović Ruži. Rim, 27. VII. 1914.
10. Isto. I. Meštrović Ruži. London, 17, 18. V. (1915).
11. Isto. I. Meštrović Ruži. London, 23. V. (1915).
12. Isto. I. Meštrović Ruži. London, (V. 1915).
13. Isto. I. Meštrović Ruži. London, 27. V. (1915).
14. Isto. London, 29. V. (1915).
15. Isto. I. Meštrović Ruži. London, 6. VI. (1915).
16. Isto. I. Meštrović Ruži. London, 11. VI. (1915).
17. Isto. I. Meštrović Ruži. London, (VI. 1915).
18. Isto. I. Meštrović Ruži. (Ženeva, VII. 1916).
19. Dopisnica I. Meštrovića Ruži. Ženeva, 20. VII. 1916.
20. Isto. I. Meštrović Ruži. Ženeva, 21. VII. 1916.
21. Isto. I. Meštrović Ruži. Ženeva, 23. VII. 1916.
22. Isto. I. Meštrović Ruži. Ženeva, 24. VII. 1916.
23. Pismo I. Meštrovića Ruži. Ženeva, (24. VII. 1916).
24. Isto. I. Meštrović Ruži. (Ženeva), 26. VII. (1916).
25. Isto. I. Meštrović Ruži. (Ženeva), 26. VII. (1916).
26. Dopisnica I. Meštrovića Ruži. Ženeva, 27. VII. 1916.
- 26a. Pismo I. Meštrovića Ruži. Pariz, (XI. 1916).
27. Isto. I. Meštrović Ruži. Pariz, 25. XI. 1916.
28. Isto. I. Meštrović Ruži. Pariz, (12. XII. 1916).
29. Isto. I. Meštrović Ruži. Pariz, (13. XII. 1916).
30. Isto. I. Meštrović Ruži. Pariz, (XII. 1916).
31. Isto. I. Meštrović Ruži. Pariz, (XII. 1916).
32. Isto. I. Meštrović Ruži. London, (oko 30. IX. 1917).
33. Isto. I. Meštrović Ruži. London, 5. X. (1917).
34. Isto. I. Meštrović Ruži. London, 19. X. (1917).
35. Isto. I. Meštrović Ruži. London, (X. 1917).
36. Isto. I. Meštrović Ruži. London, (X. 1917).
37. Isto. I. Meštrović Ruži. London, (X. 1917).
38. Isto. I. Meštrović Ruži. London, (X. 1917).
39. Isto. I. Meštrović Ruži. London, (XI. 1917).
40. Isto. I. Meštrović Ruži. London, (XI. 1917).
41. Isto. I. Meštrović Ruži. London, (XI. 1917).
42. Isto. I. Meštrović Ruži. London, 12. XI. (1917).
43. Isto. I. Meštrović Ruži. London, (XI. 1917).
44. Isto. I. Meštrović Ruži. London, (30. XI. 1917).
45. Isto. I. Meštrović Ruži. London, (1. XII. 1917).
46. Isto. I. Meštrović Ruži. London, (4. XII. 1917).
47. Dopisnica I. Meštrovića Ruži. Bern, (9. XII. 1918).
48. Isto. I. Meštrović Ruži. Bern, (10. XII. 1918).
49. Isto. I. Meštrović Ruži. Bern (11. XII. 1918).
50. Isto. I. Meštrović Ruži. Bern, (13. XII. 1918).
51. Isto. I. Meštrović Ruži. Merlingen, 22. XII. 1918.
52. Pismo I. Meštrovića Ruži. Merlingen, 24. XII. (1918).
53. Isto. I. Meštrović Ruži. Split, (1921).

XIV. ARHIV MATE MEŠTROVIĆA - ZAGREB

“Oganj i pepeo”. Autobiografski roman. Rukopis. II. dio.

XV. ARHIV MUSÉE RODIN - PARIZ

1. Pismo I. Meštrovića A. Rodinu. Pariz, 24. XI, 1909.
2. Isto. Pariz, 1. XI. 1909.
3. Isto. Pariz, 10. XII. 1909.
4. Isto. Rim, 5. V. 1911.
5. Isto. Rim, 21. V. 1911.
6. Fotografija A. Rodina I. Meštroviću. Pariz, 1. VI. 1911.
7. Pismo A. Rodina I. Meštroviću. Pariz, bez datuma.
8. Pismo I. Meštrovića A. Rodinu. Rim, bez datuma (1914).
9. Isto. Rim, 14. V. 1914.

XVI. ARHIV DUŠKA KEČKEMETA - SPLIT

Pisma D. Kečkemetu u Split.
(Uz pisma su i kopije njihovih odgovora).

1. Pismo N. Sadnikara. Kamnik, V. 1971.
2. Pismo I. Vidana. Zagreb, 16. II. 1971.
3. Pismo Z. Latkovića. Berlin, 1980.
4. Pismo Consulate General USA. Zagreb, 17. XII. 1981.
5. Pismo A. Kadića. Bloomington, USA, 22. XI. 1981.
6. Pismo M. Nikolina. Vrpolje, 22. VIII. 1983.
7. Pismo B. Radice. Split, 26. VIII. 1983.
8. Pismo M. Meštrovića. Saddle River, USA, 8. X. 1983.
9. Pismo V. Zlamalika. Zagreb, 12. XI. 1983.
10. Pismo M. Mitrovića. Zagreb, 2. XI. 1983.
11. Dopis Društva povjesničara umjetnosti. Zagreb, 14. XII. 1983.
12. Pismo S. Nosala. Bruchsal (Njemačka), 24. VIII. 1983.
13. Pismo V. Švarcmajer, ured. “Danasa”. Zagreb, 19. IX. 1983.
14. Pismo A. Kadića. Bloomington, USA, 18. I. 1983.
15. Pismo X. Grisogono. Pariz, 6. I. 1984.
- 16-21. Pisma J. E. O’Connora. Springfield, USA, 12. IV. 1984. – 22. IV. 1985.
22. Pismo K. Jurišića. Makarska, 29. IV. 1985.
23. Pismo M. Mulnixa. Juneau, USA, 13. III. 1985.
24. Pismo E. Holika. Vrpolje, 7. VIII. 1986.
25. Pismo I. Ilića. Dubrovnik, 12. III. 1987.
26. Pismo Vangelista editori. Milano, 10. X. 1987.
27. Pismo V. Morovića. Zagreb, 16. IX. 1987.
28. Pismo M. Meštrovića. Zagreb, ? XII. 1988.
29. Pismo K. Sivačeka. Trnava (ČSR), 19. XII. 1988.
30. Brzozjav Skupštine općine. Drniš, 8. IX. 1990.
31. Pismo A. Stošića. Šibenik, 11. IV. 1996.
- 32-40. Pisma U. Jahn. Eberswalde (Njem.), 19. X. 1988-21. III. 1990.
41. Pismo K. Jurišića. Makarska, 23. II. 1989.
42. Pismo Fundacije Ivana Meštrovića. Zagreb, 27. IX. 1991.
43. Pismo K. Mirtha. New York, 30. VIII. 1992.
44. Pismo D. Kečkemeta Fundaciji Meštrović.
Promemorija u vezi s namjeravanom muzeološkom postavu Galerije Meštrović u Splitu. 1997.
45. Pismo D. Kečkemeta Fundaciji Meštrović s primjedbama u vezi s obnovom Galerije Meštrović. Luka Bobovišća, 11. I. 1998.
46. Pozivnica za otvorenje obnovljene Galerije Meštrović. Split ?

47. Pismo M. Ivaniševića, ravn. Galerije umjetnina, o skulpturi Bosanac na konju. Split, 20. V. 1998.
48. Pismo M. Ivaniševića o skulpturama u Galeriji umjetnina i o skulpturama predanima Galeriji Meštrović. Split, 20. V. 1998.
49. Pismo Harolda Bilinića. Zagreb 8. X. 1979.
50. Dopisi i ekspertize o skulpturi Ruža Meštrović. Split, 1998-1999.
51. Izvještaj o Meštrovićevim djelima u Modernoj galeriji. Rijeka, 29. IV. 1994.
52. D. Kečkemet: Ekspertiza namještaja u N. Bakovića. Split, 21. IV. 1997.
53. Izvještaj Galerije umjetnina, Split, o zbirci A. Bauera. Split, 8. VIII. 1983.
54. D. Kečkemet: Ekspertiza četiri kapitela iz Kašteleta. Split, 10. IV. 1987.
55. Ivo Kovačić: Kako se stvarala reportaža o Ivanu Meštroviću... Prijepis rukopisa koji je bio u vlasništvu Kovačića.
56. Faksimil povelje Akademije likovnih umjetnosti Otavica, 29. VI. 1952.
57. Nacrta i troškovnik crkve Krista Kralja za Trnje u Zagrebu.
58. Podaci B. Nižetića o masonima u Splitu. 12. I. 1984.
59. Pismo N. Stojanova o otkriću Meštrovića. Pakoštane, 30. X. 1983.
60. Pismo D. Prančevića o irskom novcu. Split. 13. I. 2003.
- 61-72. Prepiska D. Kečkemeta i Snite Museuma of Art, University of Notre Dame (M. Jelinak, Ch. Loving). Split-Notre Dame, 28. II. 2000-13. VIII. 2002.
73. A. Kadić: Meštrovićevi "Božićni razgovori". 1940. (Rukopis).
21. Meštrovićevo pismo fra T. Badurini. (Syracuse, 22. I. 1955).
22. Pismo T. Badurine Meštroviću. (Washington, 28. II. 1955).
23. Meštrovićevo pismo fra T. Badurini. (Syracuse, 3. III. 1955).
24. Meštrovićevo pismo S. Banoviću. (Syracuse, 3. III. 1955).
25. Pismo S. Rittiga Meštroviću. (Zagreb, 6. III. 1955).
26. Meštrovićeva bilješka u vezi s knjigom o Michelangelu.
27. Pismo B. Radoša Meštroviću. (Brooklyn, 21. III. 1955).
28. Meštrovićevo pismo B. Radošu. (Syracuse, 3. V. 1955).
29. Pismo S. Vodopića Meštroviću. (Kuna, 6. VI. 1955).
30. Meštrovićevo pismo S. Rittigu. (Syracuse, 18. IV. 1955).
31. Meštrovićevo pismo R. Kruniću. (Syracuse, 5. V. 1955).
32. Meštrovićevo pismo L. Biliniću. (Syracuse, 5. V. 1955).
33. Meštrovićevo pismo fra E. Žiliću. (Syracuse, 1. VI. 1955).
34. Pismo L. Bilinića Meštroviću. (Zagreb, 2. VI. 1955).
35. Meštrovićevo pismo o. Petešiću. (South Bend, 11. IX. 1955).
36. Pismo Accademia di S. Luca Meštroviću. (Rim, IV. 1957).
37. Pismo American Federation of Arts Meštroviću. (New York, 19. VII. 1957).
38. Pismo turskog ministarstva Meštroviću. (Ankara, 20. XII. 1957).
39. Pismo S. Rittiga Meštroviću. (Zagreb, 16. V. 1958).
40. Pismo jugoslavenskog konzulata Meštroviću. (New York, 27. V. 1958).
41. Pismo D. P. Beana Meštroviću. (Syracuse, 6. VI. 1958).
42. Meštrovićevo pismo D. Beanu. (South Bend, 4. V. 1958).
43. Meštrovićevi odgovori na anketu nepoznatih. (South Bend, 25. I. 1959).
44. Pismo D. P. Beana Meštroviću. (Syracuse, 20. I. 1959).
45. Meštrovićevo pismo D. P. Beanu. (South Bend, 4. II. 1959).
46. Meštrovićevo pismo L. Schmeckebieteru. (South Bend, 14. II. 1959).
47. Pismo Royal Society of Arts Meštroviću. (London, 16. II. 1960).
48. Svjedodžba izbora I. Meštrovića za člana Royal Society of Arts. (London, 11. IV. 1960).
49. Program proslave 77. rođendana Meštrovića. (South Bend, 14. VIII. 1960).
50. Najava televizijske emisije o Meštroviću. (South Bend, 1962. ?).
- 50a. Izvještaj D. A. Portera o razgovoru s Robertom Leaderom. (Notre Dame, 15. XI. 1973).
51. Izjava C. Spalatina o Meštroviću. (Milwaukee, 4. IV. 1974).
52. Pismo Oregon Univerziteta D. A. Porteru. (Oregon, 11. VI. 1974).
53. Pismo Kansas Univerziteta D. A. Porteru. (Kansas, 8. V. 1979).
54. Pismo Pittsburgh Univerziteta D. A. Porteru. (Pittsburgh, 23. X. 1979).
55. Pismo D. A. Portera Frick Art Museum u Pittsburghu. (South Bend, 28. V. 1979).
56. Pismo Albright-Knox Art Gallery Buffalo D. A. Porteru. (Buffalo, 8. VI. 1979).
57. Pismo Brooklyn Museum D. A. Porteru. (Brooklyn, 8. VI. 1979).
58. Pismo Tate Gallery D. A. Porteru. (London, 13. VI. 1979).
59. Pismo Art Gallery of Ontario D. A. Porteru. (Toronto, 13. VI. 1979).
60. Pismo St. Louis Art Museum D. A. Porteru. (St. Louis, 22. VI. 1979).
61. Pismo Ulster Museum D. A. Porteru. (Belfast, 18. VI. 1979).
62. Pismo San Diego Museum D. A. Porteru. (San Diego, 22. VI. 1979).
63. Pismo Newark Museum D. A. Porteru. (Newark, 25. VI. 1979).
64. Pismo Scottish National Portrait Gallery D. A. Porteru. (Edinburgh, 26. VI. 1979).
65. Pismo Musée Royaux des Beaux-Arts de Belgique D. A. Porteru. (Bruxelles, 25. VI. 1979).
66. Pismo University of Minnesota D. A. Porteru. (Minnesota, 26. VI. 1979).
67. Pismo Mayo Clinic D. A. Porteru. (Rochester, 27. VI. 1979).
68. Pismo Oregon State University D. A. Porteru. (Corvallis, 2. VII. 1979).
69. Pismo Art Institute of Chicago D. A. Porteru. (Chicago, 6. VII. 1979).

XVII. ARHIV OSTAVŠTINE MEŠTROVIĆ - SOUTH BEND (?) (SAD)

1. Ivan Meštrović: "Božićni razgovori". (Rukopis). (Kopija: Galerija Meštrović, Split).
2. Ivan Meštrović: "Razgovori s Michelangelom". (Rukopis). (Kopija: Galerija Meštrović, Split).

XVIII. ARHIV SVEUČILIŠTA NOTRE DAME - NOTRE DAME, SAD

1. Kopije u Galeriji Meštrović, Split.
  1. Popis Meštrovićevih radova u SAD.
  2. Popis Meštrovićevih radova izvedenih u SAD 1947-1962.
  3. Popis Meštrovićevih radova prenesenih iz Syracuse u Notre Dame 1955.
  4. Popis Meštrovićevih radova 1947-1962.
  5. Popis Meštrovićevih radova u SAD pred odlazak u Notre Dame 1955.
  6. Popis Meštrovićevih radova u SAD.
  7. Popis fotografija Meštrovićevih radova u Notre Dame.
  8. Popis Meštrovićevih radova prevezenih iz Europe u Ameriku 1947.
  9. Popis Meštrovićevih radova izloženih u Metropolitan Museum u New Yorku, 1947.
  10. Meštrovićevo pismo W. Domroschu. (Syracuse, 24. IV. 1947).
  11. Meštrovićevo pismo D. S. Mooreu. (Syracuse, 24. IV. 1947).
  12. Brzjav M. F. Cressona Meštroviću. (30. IV. 1947).
  13. Dopis Assumption Collegea Meštroviću. (Windsor, 24. I. 1954).
  14. Meštrovićevo pismo E. Žiliću. (Syracuse, 17. VI. 1954).
  15. Pismo R. Krunića Meštroviću. (Čačak, 20. VI. 1954).
  16. Pismo S. Hainesa Meštroviću. (Rochester, 20. VIII. 1954).
  17. Pismo W. Rozyckija Meštroviću. (Detroit, 17. IX. 1954).
  18. Meštrovićevo pismo O. Susteru. 9. XII. 1954.
  19. Meštrovićevo pismo O. Susteru. 18. XII. 1954.
  20. Meštrovićevo pismo fra T. Badurini. (Syracuse, 26. XII. 1954).

70. Pismo Diocese of Baton Rouge D. A. Porteru. (Baton Rouge, 10. VII. 1979).
  71. Pismo Franciscan Monastery D. A. Porteru. (Washington, 10. VII. 1979).
  72. Pismo Oregon State University D. A. Porteru. (Corvallis, 12. VII. 1979).
  73. Pismo Musée des beaux-arts de Montréal D. A. Porteru. (Montréal, 24. VII. 1979).
  74. Račun Réunion des musées nationaux D. A. Porteru. (Paris, 23. VII. 1979).
  75. Pismo University of Pittsburgh D. A. Porteru. (Pittsburgh, 20. VII. 1979).
  76. Pismo University of Pittsburgh D. A. Porteru. (Pittsburgh, 30. VII. 1979).
  77. Pismo Musée des beaux-arts de Montréal D. A. Porteru. (Montréal, 1. VIII. 1979).
  78. Pismo S. Antony's College D. A. Porteru. (Oxford, 8. VIII. 1979).
  79. Pismo Colgate University D. A. Porteru. (Hamilton, 3. VIII. 1979).
  80. Pismo Detroit Institute of Arts D. A. Porteru. (Detroit, 31. VII. 1979).
  81. Pismo The University of Kansas D. A. Porteru. (Lawrence, 10. VIII. 1979).
  82. Pismo trgovine umjetnina Christie's D. A. Porteru. (London, 1. VIII. 1979).
  83. Pismo grada Antwerpena D. A. Porteru. (Antwerpen, 10. VIII. 1979).
  84. Pismo Fairleigh Dickinson University D. A. Porteru. (Rutherford, 17. VIII. 1979).
  85. Pismo Mission of Nombre Dios D. A. Porteru. (Saint Augustine, 28. VIII. 1979).
  86. Pismo Israel Museum D. A. Porteru. (Jeruzalem, 29. VIII. 1979).
  87. Pismo Colgate University D. A. Porteru. (Hamilton, 21. IX. 1979).
  88. Pismo Kunsthistorisches Museum D. A. Porteru. (Wien, 10. XI. 1979).
  89. Podaci National Shrine D. A. Porteru. (Washington, 1979).
  90. Podaci National Shrine D. A. Porteru. (Washington, 1979).
  91. Pismo City Art Gallery Leeds D. A. Porteru. (Leeds, 15. I. 1980).
  92. Pismo R. Hauptmana D. A. Porteru. (West Wardsboro, 2. II. 1980).
  93. Pismo s priložima Berea College D. A. Porteru. (Berea, 8. V. 1980).
  94. Katalog Meštrovićeve izložbe u San Diego Museum 1926.
  95. Meštrovićev govor u vezi s nagradom Instituta umjetnosti i književnosti.
  96. Podaci Belfast Museum D. A. Porteru o Meštrovićevim radovima i bibliografiji.
  97. Razni podaci o Meštroviću The Art Institute of Chicago.
  98. Američka bibliografija o Meštroviću.
  99. Meštrovićev životopis.
  100. Popis Meštrovićevih izložaba.
  101. Pismo National Sculpture Society u Ženevu. (New York, 1944. ?).
2. Kopije u Duška Kečkemeta, Split.
102. Privremeni inventar Meštrovićevih skulptura i crteža The Snite Museum of Art, University of Notre Dame, Notre Dame SAD. (Poslano D. Kečkemetu 28. II. 2000).
  103. Djela Ivana Meštrovića u Snite Museum, Notre Dame, 1997. (Internet 1997).
  104. Osobni arhiv Ivana Meštrovića. Ivan Mestrovic Papers (CMST). Notre Dame University. (Internet: cawley, archives nd. Edu/cmst 1. htm. 2). Biographical Sketch (Marija Meštrović). Provenance. Series Outline. Scope and Content Correspondance. 1/01 – 21/15.

* Cjeloviti popis na internet stranici www.archives.nd.edu

XIX. ARHIV SVEUČILIŠTA SYRACUSE - SYRACUSE (SAD)

1. Pismo Tate Gallery, London, Meštroviću. (London, 4. II. 1954).
2. Meštrovićevo pismo Tate Gallery. (Syracuse, 20. II. 1954).
3. Pismo Milana Lazarevića Meštroviću. (Pančevo, 22. IV. 1954).
4. Pismo biskupa F. Franića Meštroviću. (Split, 15. VII. 1954).
5. Meštrovićevo pismo Biskupskom ordinarijatu u Splitu. (Syracuse, 4. XII. 1954).
6. Pismo C. Fiskovića Meštroviću. (Split, 14. XII. 1954).
7. Meštrovićevo pismo C. Fiskoviću. (Syracuse, 3. I. 1955).
8. Meštrovićevo pismo Izvršnom odboru i savjetu za prosvjetu i kulturu SR Hrvatske. (Syracuse, 4. I. 1955).
9. Meštrovićevo pismo C. Fiskoviću. (Syracuse, 6. I. 1955).
10. Pismo biskupa F. Franića Meštroviću. (Split, 13. III. 1955).
11. Meštrovićevo pismo F. Franiću. (Syracuse, 25. III. 1955).
12. Pismo biskupa F. Franića Meštroviću. (Split, 12. XI. 1955).
13. Pismo C. Fiskovića Meštroviću. (Split, 18. XI. 1955).
14. Meštrovićevo pismo C. Fiskoviću. (South Bend, 27. XI. 1955).
15. Meštrovićeva skica natpisa za Njegošev mauzolej. (South Bend, 1958. ?).
16. Popis i opis Meštrovićevih skulptura u Syracuse University Art Collection, Sims Hall. (Internet, 1997).
17. Popis arhiva Ivana Meštrovića i fotografije njegovih radova u Syracusi. Syracuse University Archives and Records Management. Ivan Mestrovic Papers. Scope and content notes. (Internet).

XX. ARHIV LOUISIANA ARTS AND SCIENCE CENTER - BATON ROUGE (SAD)

Podaci i fotografije Meštrovićevih radova u Centru.

XXI. ARHIV NENADA GATTINA - ZAGREB

1. Radovi Ivana Meštrovića u SAD. Podaci i fotografije iz objavljene literature (D. Porter, L. Schmeckebier, i dr.) i dokumentacije u Atelijeru Meštrović u Zagrebu (Vesna Barbić).
2. Radovi Ivana Meštrovića u SAD. Podaci Marije Gattin, fotografije Nenada Gattina, SAD, 1986.

XXII. ARHIV MODERNE GALERIJE - ZAGREB

Katalog djela. (Knjiga inventara umjetnina).

XXIII. ARHIV MUZEJSKOG CENTRA - ZAGREB

Popis radova Ivana Meštrovića. (Predradnja za izložbu 1983).

XXIV. DRŽAVNI ARHIV - RIM

(Archivio dello Stato – Roma).

1. Dopis guvernera Dalmacije Giuseppea Bastianinija Luigiju Russu u Rim. Zadar, 26. VI. 1942. XX (49396/14-1).
2. Kopija diplomatske note Ministarstva unutarnjih poslova Prefekturi Splita i Kraljevskoj kvesturi u Rimu. Rim, 2. VII. 1942. (443/133746, sez. III).
3. Dopis Predsjedništva Ministarskog savjeta guverneru Dalmacije G. Bastianiniju. Rim, 8. VII. 1942. XX (49396/14-1).
4. Dopis Predsjedništva Ministarskog savjeta Korporacijama, Ministarstvu kulture, Predsjedništvu Fašističkog udruženja zanatlija i umjetnika, Prefektu Rima. Rim, 7. VII. 1942. XX (49396. 14-1).
5. Brzjav Ministarskog savjeta Ministarstvu kulture. Rim, 7. VII. 1942. XX (49396/14. 1).
6. Pismo guvernera Dalmacije G. Bastianinija C. Di Marziju, predsjedniku Fašističkog udruženja zanatlija i umjetnika. Zadar, 10. VII. 1942. XX.
7. Pro memoria C. Di Mazija, Fašističkog udruženja zanatlija i umjetnika Državnom podtajniku L. Russu. Rim, 17. VII. 1942. XX (50644/49396/III).
8. Dopis L. Russa G. Bastianiniju. Rim, 24. VII. 1942. XX (50644-49396/14-1).
9. Dopis G. Bastianinija L. Russu. 31. VII. 1942. XX (91698/49396/14-1).
10. Najpovjerljiviji hitni dopis Ministarstva kulture Ministarstvu vanjskih poslova, Ministarskom savjetu, Ministarstvu unutarnjih poslova i Ministarstvu obrazovanja. Rim, 5. VIII. 1942. XX (72327/49396/14.1).
11. Brzjav Ministarstva kulture (D'Ajeta) Predsjedništvu Savjeta, Ministarstvu unutarnjih poslova i Ministarstvu obrazovanja. 12. VIII. 1942. XX (84039/94396/14.1).
12. Dopis prefekta Rima Predsjedništvu Ministarskog savjeta. Rim, 12. VIII. 1942. XX (53174/49396/14.1).
13. Telefonska obavijest Ministarstva unutarnjih poslova Generalnoj upravi P. S. DIV. A. G. R., Ministarstvu kulture, Predsjedništvu Ministarskog savjeta, Ministarstvu vanjskih poslova, Ministarstvu obrazovanja. 18. VIII. 1942. XX (93179/49396/14.1).
14. Pismo C. Di Mazija šefu Kabineta Predsjedništva Ministarskog savjeta G. Bellazziju. Rim, 3. IX. 1942. XX (877).
15. Predsjedništvo Ministarskog savjeta. Bilješka za Ducea. 9. IX. 1942. XX (919 ?).
16. Brzjav Ministarstva vanjskih poslova. Ured A. P. Croazia. Ministarstvu kulture, Predsjedništvu Ministarskog savjeta, Ministarstvu obrazovanja, Dalmatinskoj vladi u Zadru, Kraljevskom poslanstvu u Zagrebu. 15. IX. 1942. XX (54936/49396/14-1).
17. Predsjedništvo Ministarskog savjeta. Povjerljivo. Predsjedniku Fašističkog udruženja zanatlija i umjetnika. (VIII ili IX. 1942. ?). (54032/49396. 14. 1).

XXV. ARHIV MUZEJA HRVATSKIH

ARHEOLOŠKIH SPOMENIKA – SPLIT

1. Pismo Ivana Meštrovića dr. Mihovilu Abramiću. Syracuse, 25. VI. 1953.
2. Pismo Ivana Meštrovića dr. Mihovilu Abramiću. Syracuse, 15. X. 1953.
3. Dopis dr. Stjepana Gunjače Jugosl. akademiji zn. i umj. Split, 25. VIII. 1959.
4. Dopis akad. M. Mirkovića Institutu za nac. arheologiju JAZU. Zagreb, 29. IX. 1950.
5. Izjava Vicka Krstulovića. Split, 25. X. 1983.
6. Izjava Andrije Krstulovića. Split, 27. X. 1983.
7. Izjava dr. Cvite Fiskovića. Split, 1. XI. 1983.
8. Izjava Rade Dumanića. Split, 6. XI. 1983.
9. Dopis dr. Dušana Jelovine JAZU. Split, 24. XI. 1983.
10. Dopis gđe Marice Meštrović Anti Markoviću. Split, 3. IX. 1986.

OBJAVLJENA ARHIVSKA GRAĐA

(Nisu navedeni radovi u kojima je objavljeno samo jedno Meštrovićevo pismo).

- Dragutin Kamber: Meštrovićeve briga za Muslimane. (Meštrovićeve pisma D. Kamberu). Hrvatska revija, Buenos Aires, 12/4 (48), XII, 1962, str. 435-444. (Br. bibliografije 7103).
- Lettres d'Ivan Meštrović á Augustine Rodin. (Meštrovićeve pisma Rodinu, 1909-1914. Objavila Vesna Barbić). Annales de l'Institut français de Zagreb, Zagreb, II. ser., 22-23/1970-1971, str. 7-14. (7974).
- Milan Kašanin: Susreti i pisma. Ivan Meštrović. Novi Sad 1971. (Meštrovićeve pisma Kašaninu, kustosu Muzeja savremene umjetnosti u Beogradu, 1932-1936), str. 169-178. (8452).
- Vesna Barbić: Prilog monografiji Ivana Meštrovića. Spomenici Indijancima u Chicagu. Bulletin JAZU, br. 45-46, Zagreb, 1978, str. 76-103. (8639).
- Norma Leigh Rudinsky: The Bronze Portrait of Martin Kukučín by Ivan Meštrović: A History. Slovak Studies, XVIII, Cleveland-Rome, 1978, str. 21-64. (8679).
- Pisma kipara Ivana Meštrovića predsjedniku Jugoslavenskog odbora Anti Trumbiću 1914-1918. godine. (Priopćio Zvonimir Passek). Starine, Zagreb, knj. 57, 1978, str. 325-342. (8676).
- Nevenka Bezić-Božanić: Sjećanja na Meštrovićeve početke u Splitu. (Meštrovićeve pisma Anti i Zvonimiru Beziću, 1902-1959). Mogućnosti, Split, 1983, 10-11, 933-936. (8955).
- Arsen Duplančić: Podizanje spomenika Marku Maruliću. (Pisma I. Meštrovića F. Buliću i dr.). Mogućnosti, Split, 30/1983, br. 10-11, str. 870-880. (9005).
- Milan Ivanišević: Vlast i novinstvo oko kipa Grgura Ninskoga na Peristilu. (Prepiska dr. Iva Tartaglije i don Vinka Brajevića, 1927). Mogućnosti, Split, 30/1983, br. 10-11, str. 881-889. (9043).
- Stanko Piplović: Arhitektura Ivana Meštrovića. (Meštrovićeve pisma arh. Haroldu Biliniću u vezi s Njegoševim spomenikom i dr.). Mogućnosti, Split, 1983, br. 10-11, str. 903-915. (9213).
- Pisma Ivana Meštrovića Bogdanu Radici. (Pisma 1946-1961). Hrvatska revija, München-Barcelona, 33/2(130), VI, 1983, str. 193-234; 3(131), IX, str. 457-492. (Također zasebna brošura, 1984). (448).
- Kruno Prijatelj: Uz nepoznata pisma Ivana Meštrovića Šimunu Grubišiću. Mogućnosti, Split, 30/10-11, 1983, str. 926-932. (9221).
- Karlo Jurišić: Meštrovićeve pisma i spomenik Kačiću. (Prepiska Samostana u Zaostrogu i Meštrovića u Syracusi, u vezi sa spomenikom A. Kačiću Miošiću u Bristu, 1953-1960). Zbornik Kačić, Split, XVI/1984, str. 335-336. (9453).

- Vesna Barbić: Meštrovici i arhitekti. (Arhiv Atelijera Meštrovici u Zagrebu; pisma I. Meštrovica J. Plečniku; pisma J. Plečnika, P. Bajalovića, A. Roesslera, M. Marasovića, H. Erlicha, V. Kovačića Meštrovici; isprave Umjetničke akademije u Zagrebu). Rad JAZU, 423, Zagreb, 1986, str. 147-163. (9591).
- Arsen Duplaničić: Podaci o Meštrovici i njegovim djelima iz korespondencije Mihovila Abramića. (Pisma Meštrovica s F. Bulićem i M. Abramićem, novinski članci o spomenicima Marku Maruliću i Grguru Ninskome). Mogućnosti, Split, 35/1987, 5-6, str. 508-529. (9690).
- Karmen Milačić: Talijanska pisma Ivanu Meštrovici. 1911-1921. Forum, Zagreb, XXVI/LIII/1-2, 1987, str. 132-156. (9764).
- Kruno Prijatelj: Pisma Ivana Meštrovica svom učeniku i suradniku kiparu Andriji Krstuloviću. (Citati iz pisama 1938-1958). Mogućnosti, Split, 35/5-6, 1987, str. 497-507. (9785).
- Talijanska pisma Ivanu Meštrovici 1911-1921. Priredila Karmen Milačić. Zagreb 1987. (126).
- J. A. Soldo: Biskupija. (Meštroviceva pisma u vezi s gradnjom, 1933-1978). Split 1988, str. 31-80. (9958a).
- Ljubo Boban: Kontroverze iz povijesti Jugoslavije, 2, Zagreb 1989. Prilozi za političku biografiju Ante Trumbića u vrijeme šestojanuarskog režima. (1929-1935). (O Meštrovici u Trumbićevim bilješkama, 1930-1937). (9983).
- Cvito Fisković: Početak radova zaštite i obnove Dioklecijanove palače u Splitu nakon drugog svjetskog rata. (Prepiska C. Fisko-vića i I. Meštrovica o postavljanju Grgura Ninskoga, 1950-1953). Kulturna baština, Split, 19/1989, str. 152-162. (9988).
- Sumrak Lovčena. (Pisma Meštrovica i predstavnika Crne Gore u vezi s podizanjem Njegoševog mauzoleja). Umetnost, Beograd, 1971, br. 27/28, str. 36-46. Pretiskano: Sumrak Lovčena. Beograd 1989, str. 36-46. (129).
- Tomislav Hruškovec: Dokumenti argumenti. Meštrovicev Dom likovnih umjetnosti. 1930-1990. Zbornik dokumenata i izbor tekstova. Zagreb 1990. (130).
- Norka Machiedo-Mladinić: Dosad nepoznata pisma Ivana Meštrovica prijatelju Ivi Tartaglii. Večernji list, Zagreb, 34/9589, 30. IV, 2. V. 1990, str. 13; 34/9592, 5. V. 1990, str. 12. (10099)
- Vinko Nikolić: Stepinac mu je ime. (Pisma nadb. Alojzija Stepinca Ivanu Meštrovici). Barcelona 1978, II. izd.; Zagreb 1991, I, str. 433-441. (10217).
- Dragutin Kamber: Lik Meštrovica kao čovjeka, prijatelja, vjernika i Hrvata. (Prepiska Meštrovica i Kambera, 1954-1961). Hrvatska revija, Zagreb, 43/2-3, 1993, str. 292-332. (10351).
- Ratko Perić: Iz korespondencije Meštrovic-Kamber (1954-1961). Hrvatska revija, Zagreb, 43/2-3, 1993, str. 290-332. (10370).